

ENQUÊTECOMMISSIE REGERINGSBELEID 1940–1945

VERSLAG HOUDENDE DE UITKOMSTEN
VAN HET ONDERZOEK

DEEL 7^c

LEIDING EN VOORLICHTING AAN AMBTENAREN EN BURGERS
IN DE BEZETTE GEBIEDEN

HET CONTACT MET EN DE POLITIEK TEN AANZIEN VAN
DE VERZETSBEWEGING IN NEDERLAND

(PUNTEN G EN H VAN HET ENQUÊTEBESLUIT)

VERHOREN

CHRONOLOGISCHE LIJST VERHOREN

Naam	Datum	Blz.	Naam	Datum	Blz.
Jhr. mr. A. M. Snouck Hurgronje	20 April 1948	9	Mr. C. J. A. M. ten Hagen	30 Augustus 1950	354
L. de Jong	30 Juni 1948	12	W. F. Storm	30 Augustus 1950	358
C. J. G. Spoelstra	23 Juli 1948	17	Prof. mr. F. M. baron van Asbeck	30 Augustus 1950	361
F. J. Klijzing	28 Juli 1948	19	J. J. F. Borghouts	1 September 1950	369
Mr. H. J. Kruls	3 November 1948	21	J. Meijer	1 September 1950	378
Mr. G. J. van Heuven Goedhart	9 November 1948	22	Prof. mr. J. Drion	1 September 1950	390
Mr. G. J. van Heuven Goedhart	30 November 1948	29	H. J. van den Broek	7 September 1950	395
Jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal	1 December 1948	30	P. W. Hordijk	8 September 1950	399
G. A. Dogger	16 Februari 1949	32	Dr. J. Schouten	20 September 1950	405
F. J. Goedhart	16 Februari 1949	40	Dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot	20 September 1950	413
Jhr. P. J. Six	10 Maart 1949	47	Mr. G. E. Mathon	22 September 1950	418
H. G. de Jonge	4 Mei 1949	57	Mr. C. J. F. Caljé	26 September 1950	421
A. W. M. Ausems	17 Mei 1949	69	Mr. J. Cramer	26 September 1950	426
L. Neher	17 Mei 1949	78	A. F. Willebrands	23 October 1951	431
H. M. van Randwijk	25 Mei 1949	86	K. Viehoff	23 October 1951	434
E. A. C. Meijlink	2 Juni 1949	93	Ir. J. A. van Heerde	24 October 1951	437
W. Schoemaker	7 Juni 1949	99	Jhr. W. Röell	24 October 1951	441
Mr. J. Le Poole	7 Juni 1949	104	Prof. dr. J. E. de Quay	20 November 1951	446
Mr. T. Schadd	7 Juni 1949	109	Mr. dr. L. N. Deckers	20 November 1951	451
Jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal	26 Augustus 1949	112	Dr. ir. J. A. Ringers	20 November 1951	455
Dr. W. Drees	7 September 1949	126	Mr. E. E. Menten	20 November 1951	459
H. M. van Randwijk	9 September 1949	141	Jhr. mr. B. C. de Jonge	20 November 1951	462
Ir. J. W. Albarda	16 September 1949	150	Mr. H. A. M. T. Kolfshoten	20 November 1951	465
Mr. A. B. J. Koch	16 September 1949	151	J. C. Roelofsen	21 November 1951	468
W. J. van Hoorn Alkema	16 September 1949	156	Tj. Greidanus	21 November 1951	473
H. Koot	16 September 1949	162	G. Wagenaar	19 December 1951	475
J. J. Vorrink	21 September 1949	175	A. J. Koejemans	19 December 1951	483
Prof. mr. P. S. Gerbrandy	23 November 1949	185	Mr. J. Linthorst Homan	15 Januari 1952	488
F. J. Klijzing	8 Maart 1950	186	Dr. H. M. Hirschfeld	15 Januari 1952	495
Mr. G. H. Slotemaker de Bruine	15 Maart 1950	187	J. Buys	16 Januari 1952	510
Mr. G. van Hall	24 Maart 1950	194	Th. A. W. Ruys	16 Januari 1952	513
L. Scheepstra	29 Maart 1950	205	Mr. H. J. Reinink	16 Januari 1952	516
Mr. C. J. F. Caljé	30 Maart 1950	217	Mr. dr. K. J. Frederiks	16 Januari 1952	519
J. van der Gaag	31 Maart 1950	231	Prof. dr. G. A. van Poelje	22 Januari 1952	534
Mr. C. H. J. F. van Houten	27 April 1950	244	Mr. D. G. W. Spitzen	22 Januari 1952	541
Mr. E. E. Menten	2 Mei 1950	251	Jhr. mr. O. E. W. Six	30 Januari 1952	553
Mr. J. Le Poole	27 Juni 1950	255	Mr. dr. J. Donner	30 Januari 1952	557
Dr. ir. H. van Riessen	13 Juli 1950	259	E. H. M. Hoogeweegen	31 Januari 1952	562
Mr. G. E. van Walsum	26 Juli 1950	268	H. G. Winkelman	31 Januari 1952	565
J. Kassies	26 Juli 1950	276	Mr. M. A. Tellegen	31 Januari 1952	568
Dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot	26 Juli 1950	279	Mr. J. D. Schepers	18 Maart 1952	574
J. Meijer	26 Juli 1950	283	Mr. J. C. Tenkink	18 Maart 1952	580
Mr. A. H. van Namen	26 Juli 1950	290	Prof. mr. J. P. Hooykaas	19 Maart 1952	595
Prof. mr. G. H. J. van der Molen	26 Juli 1950	297	C. Ringeling	19 Maart 1952	606
Prof. mr. dr. J. H. W. Verzijl	22 Augustus 1950	303	H. Postma	19 Maart 1952	610
Ir. J. W. Albarda	23 Augustus 1950	313	Prof. mr. J. J. Schrieke	1 April 1952	614
Mr. H. P. Linthorst Homan	23 Augustus 1950	314	Ir. R. A. Verwey	1 April 1952	619
Mr. G. J. van Heuven Goedhart	23 Augustus 1950	316	Prof. dr. J. van Dam	1 April 1952	627
Prof. mr. D. van Eck	24 Augustus 1950	317	Ir. F. Q. den Hollander	2 April 1952	632
Prof. mr. P. S. Gerbrandy	25 Augustus 1950	324	B. R. P. F. Hasselman	2 April 1952	637
Prof. mr. J. P. A. François	25 Augustus 1950	325	Dr. T. Goedewaagen	2 April 1952	640
J. W. Lebon	29 Augustus 1950	333	Mr. A. M. Joekes	20 Mei 1952	644
F. Hofker	30 Augustus 1950	337	H. W. Tilanus	20 Mei 1952	647
C. Troost	30 Augustus 1950	339	Mr. J. Rutgers	20 Mei 1952	651
A. de Froe	30 Augustus 1950	342	C. Woudenberg	20 Mei 1952	654
C. J. Rübsaam	30 Augustus 1950	345	S. de Groot	20 Mei 1952	657
			Prof. mr. P. J. Oud	11 December 1952	661
			Prof. mr. P. S. Gerbrandy	21 Juli 1953	669

Naam	Datum	Blz.	Naam	Datum	Blz.
Dr. ir. W. Hupkes	18 Augustus 1953	683	J. Bommer	28 October 1954	756
G. F. H. Giesberger	18 Augustus 1953	690	Dr. L. de Jong	28 October 1954	758
G. Joustra	19 Augustus 1953	698	M. M. Couvée	28 October 1954	764
F. P. A. Landskroon	19 Augustus 1953	705	J. A. Engel	12 November 1954	768
L. Neher	19 Augustus 1953	710	A. van Mook	12 November 1954	776
G. P. Wouters	19 Augustus 1953	714	Prof. mr. P. S. Gerbrandy	13 December 1954	777
Ir. J. W. Albarda	3 September 1953	717	Mr. M. P. L. Steenberghe	17 Februari 1955	785
Mr. J. R. M. van Angeren	3 September 1953	723	Prof. dr. ir. H. C. J. H. Gelissen	1 Maart 1955	787
Jhr. mr. D. J. de Geer	22 October 1954	729	C. J. G. Spoelstra	8 Maart 1955	788
Mr. J. R. H. van Schaik	22 October 1954	731	Mr. G. J. van Heuven Goedhart	2 Mei 1955	791
Dr. L. Neher	26 October 1954	733	Dr. W. M. Hirschfeld	16 Juni 1955	796
Jhr. P. J. Six	26 October 1954	737	P. A. Kerstens	16 Juni 1955	805
Prof. dr. J. W. Duijff	27 October 1954	742	A. C. de Bruijn	17 Juni 1955	807
H. Leeuw	27 October 1954	744	Mr. D. G. W. Spitzen	17 Juni 1955	809
Mr. R. J. H. Patijn	28 October 1954	748	Mr. H. L. Woltersom	21 Juni 1955	812
Mr. L. Einthoven	28 October 1954	750	L. F. W. Jansen	23 Augustus 1955	818

ALPHABETISCHE LIJST VERHOREN

Naam	Datum	Blz.	Naam	Datum	Blz.
Albarda, Ir. J. W.	16 September 1949	150	Hoogeweegen, E. H. M.	31 Januari 1952	562
Albarda, Ir. J. W.	23 Augustus 1950	313	Hoorn Alkema, W. J. van	16 September 1949	156
Albarda, Ir. J. W.	3 September 1953	717	Hooykaas, Prof. mr. J. P.	19 Maart 1952	595
Angeren, Mr. J. R. M. van	3 September 1953	723	Hordijk, P. W.	8 September 1950	399
Asbeck, Prof. mr. F. M. baron van	30 Augustus 1950	361	Houten, C. H. J. F. van	27 April 1950	244
Ausems, A. W. M.	17 Mei 1949	69	Hupkes, Dr. ir. W.	18 Augustus 1953	683
Bommer, J.	28 October 1954	756	Jansen, L. F. W.	23 Augustus 1955	818
Borghouts, J. J. F.	1 September 1950	369	Joekes, Mr. A. M.	20 Mei 1952	644
Bosch ridder van Rosenthal, Jhr. mr. dr. L. H. N.	26 Augustus 1949	112	Jong, L. de	30 Juni 1948	12
Bosch ridder van Rosenthal, Jhr. mr. dr. L. H. N.	1 December 1948	30	Jong, dr. L. de	28 October 1954	758
Broek, H. J. van den	7 September 1950	395	Jonge, Jhr. mr. B. C. de	20 November 1951	462
Bruijn, A. C. de	17 Juni 1955	807	Jonge, H. G. de	4 Mei 1949	57
Bruins Slot, Dr. J. A. H. J. S.	26 Juli 1950	279	Joustra, G.	19 Augustus 1953	698
Bruins Slot, Dr. J. A. H. J. S.	20 September 1950	413	Kassies, J.	26 Juli 1950	276
Buys, J.	16 Januari 1952	510	Kerstens, P. A.	16 Juni 1955	805
Caljé, Mr. C. J. F.	30 Maart 1950	217	Klijzing, F. J.	28 Juli 1948	19
Caljé, Mr. C. J. F.	26 September 1950	421	Klijzing, F. J.	8 Maart 1950	186
Couvée, M. M.	28 October 1954	764	Koejemans, A. J.	19 December 1951	483
Cramer, Mr. J.	26 September 1950	426	Koch, Mr. A. B. J.	16 September 1949	151
Dam, Prof. dr. J. van	1 April 1952	627	Kolfschoten, Mr. H. A. M. T.	20 November 1951	465
Deckers, Mr. dr. L. N.	20 November 1951	451	Koot, H.	16 September 1949	162
Dogger, G. A.	16 Februari 1949	32	Kruls, Mr. H. J.	3 November 1948	21
Donner, Mr. dr. J.	30 Januari 1952	557	Landskroon, F. P. A.	19 Augustus 1953	705
Drees, Dr. W.	7 September 1949	126	Lebon, J. W.	29 Augustus 1950	333
Drion, Prof. mr. J.	1 September 1950	390	Leeuw, H.	27 October 1954	744
Duijff, Prof. dr. J. W.	27 October 1954	742	Linthorst Homan, Mr. J.	15 Januari 1952	488
Eck, Prof. mr. D. van	24 Augustus 1950	317	Linthorst Homan, Mr. H. P.	23 Augustus 1950	314
Eindhoven, Mr. L.	28 October 1954	750	Mathon, Mr. G. E.	22 September 1950	418
Engel, J. A.	12 November 1954	768	Menten, Mr. E. E.	2 Mei 1950	251
François, Prof. mr. J. P. A.	25 Augustus 1950	325	Menten, Mr. E. E.	20 November 1951	459
Frederiks, Mr. dr. K. J.	16 Januari 1952	519	Meijer, J.	26 Juli 1950	283
Froe, A. de	30 Augustus 1950	342	Meijer, J.	1 September 1950	378
Gaag, J. van der	31 Maart 1950	231	Meijlink, E. A. C.	2 Juni 1949	93
Geer, Jhr. mr. D. J. de	22 October 1954	729	Molen, Prof. mr. G. H. J. van der	26 Juli 1950	297
Gelissen, Prof. dr. ir. H. C. J. H.	1 Maart 1955	787	Moock, A. van	12 November 1954	776
Gerbrandy, Prof. mr. P. S.	23 November 1949	185	Namen, Mr. A. H. van	26 Juli 1950	290
Gerbrandy, Prof. mr. P. S.	25 Augustus 1950	324	Neher, Dr. L.	17 Mei 1949	78
Gerbrandy, Prof. mr. P. S.	21 Juli 1953	669	Neher, Dr. L.	19 Augustus 1953	710
Gerbrandy, Prof. mr. P. S.	13 December 1954	777	Oud, Prof. mr. P. J.	26 October 1954	733
Giesberger, G. F. H.	18 Augustus 1953	690	Patijn, Mr. R. J. H.	11 December 1952	661
Goedewaagen, Dr. T.	2 April 1952	640	Poelje, Prof. dr. G. A. van	28 October 1954	748
Goedhart, F. J.	16 Februari 1949	40	Poole, Mr. J. Le	22 Januari 1952	534
Greidanus, Tj.	21 November 1951	473	Poole, Mr. J. Le	7 Juni 1949	104
Groot, S. de	20 Mei 1952	657	Postma, H.	27 Juni 1950	255
Hagen, Mr. C. J. A. M. ten	30 Augustus 1950	354	Quay, Prof. dr. J. E. de	19 Maart 1952	610
Hall, Mr. G. van	24 Maart 1950	194	Randwijk, H. M. van	20 November 1951	446
Hasselmann, B. R. P. F.	2 April 1952	637	Randwijk, H. M. van	25 Mei 1949	86
Heerde, Ir. J. A. van	24 October 1951	437	Reinink, Mr. H. J.	9 September 1949	141
Heuven Goedhart, Mr. G. J. van	9 November 1948	22	Riessen, Dr. ir. H. van	16 Januari 1952	516
Heuven Goedhart, Mr. G. J. van	30 November 1948	29	Ringeling, C.	13 Juli 1950	259
Heuven Goedhart, Mr. G. J. van	23 Augustus 1950	316	Ringers, Dr. ir. J. A.	19 Maart 1952	606
Heuven Goedhart, Mr. G. J. van	2 Mei 1955	791	Röell, Jhr. W.	20 November 1951	455
Hirschfeld, Dr. H. M.	15 Januari 1952	495	Roelofsen, J. C.	24 October 1951	441
Hirschfeld, Dr. H. M.	16 Juni 1955	796	Rubsaam, C. J.	21 November 1951	468
Hofker, F.	30 Augustus 1950	337	Rutgers, Mr. J.	30 Augustus 1950	345
Hollander, Ir. F. Q. den	2 April 1952	632	Ruys, Th. A. W.	20 Mei 1952	651
			Schadd, Mr. T.	16 Januari 1952	513
				7 Juni 1949	109

Naam	Datum	Blz.	Naam	Datum	Blz.
Schaik, Mr. J. R. H. van	22 October 1954	731	Storm, W. F.	30 Augustus 1950	358
Scheepstra, L.	29 Maart 1950	205	Tellegen, Mr. M. A.	31 Januari 1952	568
Schepers, Mr. J. D.	18 Maart 1952	574	Tenkink, Mr. J. C.	18 Maart 1952	580
Schoemaker, W.	7 Juni 1949	99	Tilanus, H. W.	20 Mei 1952	647
Schouten, Dr. J.	20 September 1950	405	Troost, C.	30 Augustus 1950	339
Schrieke, Prof. mr. J. J.	1 April 1952	614	Verwey, Ir. R. A.	1 April 1952	619
Six, Jhr. mr. O. E. W.	30 Januari 1952	553	Verzijl, Prof. mr. dr. J. H. W	22 Augustus 1950	303
Six, Jhr. P. J.	10 Maart 1949	47	Viehoff, K.	23 October 1951	434
Six, Jhr. P. J.	26 October 1954	737	Vorriink, J. J.	21 September 1949	175
Slotemaker de Bruine, Mr. G. H.	15 Maart 1950	187	Wagenaar, G.	19 December 1951	475
Snouck Hurgronje, Jhr. mr. A. M.	20 April 1948	9	Walsum, Mr. G. E. van	26 Juli 1950	268
Spitzen, Mr. D. G. W.	22 Januari 1952	541	Willebrands, A. F.	23 October 1951	431
Spitzen, Mr. D. G. W.	17 Juni 1955	809	Winkelman, H. G.	31 Januari 1952	565
Spoelstra, C. J. G.	23 Juli 1948	17	Woltersom, Mr. H. L.	21 Juni 1955	812
Spoelstra, C. J. G.	8 Maart 1955	788	Woudenberg, C.	20 Mei 1952	654
Steenberghe, Mr. M. P. L.	17 Februari 1955	785	Wouters, G. P.	19 Augustus 1953	714

ZITTING VAN DINSDAG 20 APRIL 1948

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: b, c, d, e, g en h.

Verhoor van

Jhr. Mr. AARNOUT MARINUS SNOUCK HURGRONJE,
oud 65 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
secretaris-generaal van het Permanente Hof van Arbitrage,
oud-secretaris-generaal van Buitenlands, Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

De nos. 8606 t/m 8704 hebben betrekking op de punten b, c, d en e van het Enquêtebesluit.

8705. De **Voorzitter**: Nu kom ik tot een ander punt. U bent, na het vertrek van de Regering, opgetreden als voorzitter van het college van secretarissen-generaal. Bestond dat college eigenlijk wel?

A. Ja zeker, het college bestond wel; het is opgericht door dr. *Kuyper* bij ministeriële beschikking.

8706. De **Voorzitter**: Het college van secretarissen-generaal?

A. Ja zeker, ik wil niet zeggen, dat het een buitengewoon belangrijk college was, maar aan dat college werden dingen, die alle Departementen betroffen, onderworpen. Het was een bestaande instelling, die geregeld vergaderingen had over dienstvoorwaarden en verschillende andere dingen. Men noemde het uel wasvrouwen-college, omdat het eens advies is gevraagd over traktementen van wasvrouwen. Doorgaans had het echter belangrijker zaken te behandelen.

8707. De **Voorzitter**: Kunt u misschien ook vertellen, hoe de overgang of, laat ik het liever anders uitdrukken, hoe het wegvallen — want wij hebben hier hoofdzakelijk te maken met wat voor de Nederlandse kant van belang is — van de bevoegdheid van generaal *Winkelman* na de komst van *Seyss-Inquart* heeft plaats gevonden?

A. Generaal *von Falkenhausen* was eerst hier, die een heel andere man was dan *Seyss-Inquart*.

8708. De **Voorzitter**: Diens gezag was in overeenstemming met de volkenrechtelijke bepalingen?

A. Dat was het normale gezag. Die zocht altijd naar een legale opvolger van generaal *Winkelman*. Ik herinner mij, dat ik hem toen gezegd heb — wij vonden, dat de generaal het heel goed deed — „Kan de generaal niet blijven?“ Hij zei: „Dat kan niet: hij is krijgsgevangene; ik vind dat zijn positie zich daar niet toe leent.“ Ik heb hem maar eens gesproken. Als ik wat aan generaal *von Falkenhausen* wilde laten weten, ging dat altijd via zijn chef staf of door graaf *Zech*, die er toen nog was en die zijn ondergang tegemoet is gegaan, omdat hij geprobeerd heeft om *von Falkenhausen* te houden. Ook wel door de generaal en de chef staf van *von Falkenhausen*, waarvan ik de naam kwijt ben. Toen *Seyss-Inquart* aan het bewind is gekomen, heeft hij absoluut het militaire van het civiele gesplitst.

8709. De **Voorzitter**: Dat vloeide voort uit het decreet van *Hitler*, waarbij het Duitse burgerlijk gezag in het Nederlandse bezette gebied werd ingesteld.

A. Ja, de band, die wij gehouden hebben met de generaal, is er voor de laatste keer geweest, toen we *Seyss-Inquart* hebben gezegd: Ja, maar wij staan op het ogenblik legaal onder de generaal, we doen niets zonder de generaal het eerst te hebben gevraagd. Toen was het meteen uit, want toen is ons door *Seyss-Inquart* verboden om ons ook maar met iets militair te bemoeien, dat was Wehrmacht. En wij hadden alleen te maken met het civiel bestuur. Toen was de generaal af, wat betrof het civiele bestuur.

8710. De **Voorzitter**: Dus dit was onmiddellijk na 29 Mei?

A. Dat was de dag zelf, dat *Seyss-Inquart* in functie kwam, in de Ridderzaal.

8711. De **voorzitter**: U weet, dat generaal *Winkelman* enige dagen later nog eens bepaalde inatregelen, die hij had getroffen, heeft moeten herroepen? Dat is toen via *Christiansen* gebeurd.

A. Hij heeft nog circulaire geschreven over de ware toedracht van zaken. Daar is hij onmiddellijk mee begonnen.

8712. De **Voorzitter**: Dat is wat anders. Generaal *Winkelman* heeft circulaire geschreven aan een aantal Nederlanders over de ware toedracht van het bombardement van Rotterdam en over de ware toedracht van het deponeren van de bekende enveloppe bij de gezanten in Brussel, in Parijs en in Londen.

A. Daar is mijn collega *Ringeling* op gevallen. Dat was de secretaris-generaal van Oorlog, of toen Defensie, want die heeft die stukken in ontelbare hoeveelheden, zonder dat hij het zelf wist, verspreid door het land, wat een voortreffelijke daad was.

8713. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dat: zonder dat hij het zelf wist?

A. ik meet niet of u de departementale routine kent, maar daar heeft men wat men noemt doorzendingen, en dat waren eindeloos veel doorzendingen, die hij ongelezen geparafeerd had. Ik ben nog bij *Seyss* hierover geweest, die hem op staande voet ontslagen had en nog verdere maatregelen tegen hem bleek te overwegen.

8714. De **Voorzitter**: Ik bedoelde zoëven echter iets anders. Na 29 Mei 1940 heeft generaal *Winkelman* nog bepaalde inatregelen getroffen en voorschriften gegeven, die volgens de Duitsers niet zuiver in de militaire sector lagen, maar min of meer de civiele sector betroffen en toen heeft generaal *Winkelman*, in het begin van Juni geloof ik, een circulaire moeten schrijven, dat hij inderdaad die dingen ten onrechte had gedaan. Die circulaire is, meen ik, gepubliceerd of doorgezonden door bemiddeling van generaal *Christiansen*. Herinnert u zich, dat dit ook nog gebeurd is?

A. Neen, ik herinner het mij niet, maar ik weet wel, dat wij ons maar gedeeltelijk er aan gestoord hebben, want wij hebben een vertegenwoordiger van de generaal in ons college benoemd, kapitein *Schepers*.

8715. De **Voorzitter**: Wij hebben onlangs een brief gekregen van een zekere *van der Vaart Smit*, die op het ogenblik gedetineerd is in Westerbork. Kent u die mijnheer? Het is een N.S.B'er.

Jonkvrouwe *Wittewaall van Stoetwegen*: Hij was de leider van een Christelijk persbureau; hij zat indertijd op de Koninginnegracht en het was al bekend, dat die man niet deugde, voordat de oorlog uitbrak.

A. Nu u dit zegt, schemert mij er iets van voor.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij was oorspronkelijk een gereformeerd predikant, die is toen meen ik, afgezet, waarna hij toen dat Christelijk persbureau is begonnen, wat nogal verwarrend heeft gewerkt. De mensen hebben dit niet begrepen.

8716. De **Voorzitter**: De brief, die hij ons geschreven heeft, is niet helemaal duidelijk. Hij spreekt over de akte van 29 Mei 1940, dat is de overgangsdatum; een akte, inhoudende, dat de secretarissen-generaal, als waarnemende hoofden der Nederlandse Departementen, met de formele toestemming van generaal *Winkelman* als gevolmachtigde representant van het naar Londen uitgeweken Nederlandse bewind, hun volledige loyale medewerking aan de bezettingsautoriteiten beloofden. En dan zegt hij, dat hij zelf dat stuk in het Nederlands heeft moeten vertalen.

A. Dat kan.

8717. De **Voorzitter**: Bestaat dat stuk?

A. Niet bij ons, want het is een Duits stuk.

8718. De **Voorzitter**: Is dat dan een éézijdige akte?

A. Ja, een éézijdige akte, ik neem aan, dat het een protocol is, dat door de Duitsers is gemaakt na de bespreking met ons.

8719. De **Voorzitter**: Maar dat dus constateerde, zoals van der Vaart Smit zegt, de volledige loyale medewerking aan de bezettingsautoriteiten?

A. Het woord loyaal kwam er wel in voor, als ik mij wel herinner; loyaal betekent: niet bedriegen. De voet, waarop wij met *Seyss-Inquart* in zee zijn gegaan was: Wij zullen blijven, zolang wij het met u kunnen doen, in die tijd zullen wij het loyaal doen. (Het woord „loyaal“ heeft later een andere betekenis gekregen door de loyaliteitsverklaring.) Dat bedoelt hij. En dat is wel juist. Ik verinoed, dat het een Duits stuk is; wij hebben het nooit gezien.

8720. De **Voorzitter**: Nu beweert van der Vaart Smit, dat generaal *Winkelman* dit stuk zelfs ondertekend heeft, want hij spreekt in zijn brief van een handtekening van generaal *Winkelman*. Maar generaal *Winkelman* ontkent dat: hij zegt, dat dit positief onjuist is.

A. Ik heb het ook nooit gehoord. Ik heb het nooit gezien ook. Ik meen, dat de Duitsers het ook verteld hebben, dat ze het hebben geprotocolleerd. Ik neem aan, dat dit een soort van proces-verbaal is geweest, maar eenzijdig. Maar ik heb het nooit gezien, ik wist ook niet, dat het gemaakt was, later heb ik wel eens zo iets gehoord.

8721. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus u hebt ook nooit iets getekend?

A. Neen. Ik herinner mij wel de geest van de bespreking, wij zijn bereid dit te doen op loyale wijze, waarmee wij bedoelden op eerlijke wijze, met het voorbehoud, dat, als wij het niet met hem eens waren, wij konden aftreden.

8722. De **Voorzitter**: Nu wilde ik u nog over een ander punt vragen, dat hier ook verband mee houdt. Zijn er na de capitulatie van Nederlandse zijde pogingen gedaan om tot een ander bewind te komen? We hadden dus na de capitulatie, wat ik maar zal noemen, het bewind van generaal *Winkelman*, gesecondeerd door de secretarissen-generaal. Dat was de eerste veertien dagen. Later heeft men dan gekregen het Duitse bewind, waarin de secretarissen-generaal weer een andere positie hadden. Zijn er nu, om te beginnen met die eerste periode, pogingen gedaan om te komen tot de constructie van een ander civiel bestuur?

A. Mij is bekend, dat generaal von *Falkenhausen*, en vooral graaf *Zech*, een opvolger wilde vinden voor *Winkelman*, of althans een figuur, die bleef zoals het was onder *Winkelman*. Iemand, die Nederlander was.....

8723. De **Voorzitter**: Maar waarom wilde hij een opvolger hebben voor generaal *Winkelman*?

A. Ik meen, dat het zo legaal bleef, zij vonden het geen gek systeem.

8724. De **Voorzitter**: Maar ze wilden generaal *Winkelman* blijkbaar niet?

A. Neen, omdat die krijgsgevangen was, dat heb ik u gezegd. Generaal von *Falkenhausen* zei: *Winkelman* kan het onmogelijk zijn, die is krijgsgevangene.

8725. De **Voorzitter**: Maar hij heeft het in feite gedaan tot 29 Mei.

A. Dat was een overgangstijd. Dat was zolang zij nog niemand anders hadden.

8726. De **Voorzitter**: Was toen nog niet het besluit bekend, dat de krijgsgevangenen vrijgelaten zouden worden?

A. Ik geloof het wel, maar hij zei: „Een vrijgelaten krijgsgevangene kan niet een soort hoofd van de Regering zijn.“ Zo positief heeft hij het eigenlijk niet gezegd. Hij zei: „Neen, dat gaat niet, dat geeft moeilijkheden“, en zo.

Ik geloof, dat ze meer dachten aan een civiele figuur.

8727. De **Voorzitter**: Heeft dat meer concrete vorm gekregen?

A. Dat heeft maar heel kort geduurd.

8728. De **Voorzitter**: Ja, maar ik bedoel, is men tot het concretiseren van die plannen gekomen?

A. Neen, er is nooit iets gebeurd. Het was zoeken naar nieuwe dingen. Het ging allemaal vrij vlug, want hoelang heeft von *Falkenhausen* geregeerd?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar 14 dagen geloof ik.

A. Veertien dagen, u begrijpt, daar is niet veel in gebeurd.

8729. De **Voorzitter**: Die zelfde mijnheer van der Vaart Smit schrijft het volgende: „In de tweede plaats wilde ik uw aandacht vragen voor de poging, aan welke ik medegewerkt heb, om direct na 14 Mei 1940 hier te lande tot een waarnemende Nederlandsche burgerlijke Regeering, rondom en te zamen met generaal *Winkelman*, te komen, ten einde hier de komst van een Rijkscommissaris met al den nasleep van dien te voorkomen. Het overleg hiertoe begonnen wij op 15 Mei ten huize van dr. *H. Colijn* — die krachtig medehielp —, leidde tot mr. *J. B. Kan*, als formateur, deze kreeg de voorlopige medewerking via graaf *Zech von Burkersroda* van de Deutsche Rijksregeering en zou geslaagd zijn, indien generaal *Winkelman*, dien wij noodig hadden om Nederlandsche legaliteit te bezitten, niet eindeloos getalmd had, onzeker of zijn „volmacht“ hem deze handeling veroorloofde.“

A. Ik weet wel, dat de generaal altijd een college van advies wilde hebben.

8730. De **Voorzitter**: Maar dat had hij in zekere zin in de secretarissen-generaal.

A. Ja. Hij dacht aan mr. *Kan*, van *Karnebeek* en een derde, wiens naam ik mij niet herinner. Hij wilde iets hebben om hem nog apart te adviseren.

Hij wilde toen ook het college van secretarissen-generaal zoveel mogelijk proberen te versterken. Toen is *Trip* er in gekomen.

Hij heeft gezocht naar iemand voor Justitie en hij heeft gezocht naar iemand voor Binnenlandse Zaken, hij heeft *Hirschfeld* benoemd tot hoofd van Landbouw. *Hirschfeld* was waarneinend secretaris-generaal van Handel, maar er was er geen voor Landbouw en toen heeft *Hirschfeld* ook Landbouw er bij gekregen. De enige, die hij ten slotte heeft benoemd, is *Trip* geweest.

8731. De **Voorzitter**: En de *Quay*?

A. Inderdaad, het was de bedoeling, dat die min of meer de plaats van *Scholtens* innam, want wij zagen, dat daar de gevaren kwamen.

8732. De **Voorzitter**: Dus de gedachte van de generaal was .....

A. Dat was toen anders dan het nu is. Nu spreekt men over een soort Regering.....

De **Voorzitter**: Dat zegt *van der Vaart Smit*.

A. Ik heb wel eens gehoord, dat de heren later een Regering hebben willen vormen.

8733. De **Voorzitter**: Dat was een veel latere periode. *Van der Vaart Smit* spreekt hier inderdaad van de periode tot 29 Mei, want hij zegt: „Om te voorkomen, dat er een Duitsch Civiel Bestuur zou komen.”

A. Ik geloof, dat hij zich daarin vergist, want *Zech* heeft met mij gesproken over mogelijkheden, maar nooit van een Regering.

8734. Jonkvrouwe **Witewaall van Stoetnegen**: Als u zegt: „De generaal wilde”, bedoelt u dan generaal *von Falkenhausen*? Wilde die een adviescollege hebben?

A. Neen, als ik over de generaal spreek, dan spreek ik over generaal *Winkelman*, die een adviescollege wilde hebben. Wij zouden in dat geval niet precies meer weten waar wij stonden. Daarnaast, zoals ik zoëven al gezegd heb, zochten *Zech* en *von Falkenhausen* naar een persoon, die een soort opvolger van de generaal zou kunnen worden, die zelf, volgens *von Falkenhausen*, niet in aanmerking kwam.

8735. De **Voorzitter**: Maar daarbij zijn nooit namen tegenover u genoemd?

A. Neen. Er zijn wel eens namen genoemd, maar niet in dit verband.

8736. De **Voorzitter**: Dan is er iets heel anders, waarover u daar-net sprak, te weten, dat in een latere phase, dus toen *Seys-*

Inquart er al was, er van Nederlandse zijde wel pogingen zijn gedaan om tot een vorming van een bewind te komen. Is u daarvan iets bekend?

A. Ik meen het, maar ik ben er nooit bij betrokken geweest. Het verhaal ging. Ik dacht, dat de heer *Colijn* er ook bij was.

8737. De **Voorzitter**: Maar wat weet u daar uit eigen wetenschap van?

A. Niets. Maar u kunt het heel gemakkelijk informeren. In dit gebouw. Ik geloof, dat de heer *van Schaik* er meer van weet. Let wel, ik zeg niet, dat hij het moét weten, maar ik geloof, dat hij er bij is geweest. Ik durf het niet zeker te zeggen. Ik heb zijn naam gehoord. *Colijn* en *de Vos van Steenwijk* en de heer *van Schaik*. Maar ik zit hier nu geruchten te vertellen, geen positieve wetenschap. Dus ik noem liever geen namen. Ik wilde u alleen de weg wijzen, hoe u er meer over kunt horen. Ik heb de naam van uw President in dit verband gehoord, let wel, allerminst als iemand, die het wilde.

De nos. 8738 t/m 8760 hebben betrekking op de punten b, c, d en e van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik dank u ten zeerste voor de inlichtingen, die u ons verschaft hebt. Ik sluit hiermede het verhoor.

A. M. SNOUCK HURGRONJE.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 JUNI 1948

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: b, c, d, e, f, g, h, j en o.

Verhoor van

LOUIS DE JONG,

oud 34 jaar, wonende te Amsterdam,
chef van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

Hij legt de belofte af als getuige en als deskundige.

16067. De **Voorzitter**: Wij hebben enige getuigen gehoord over de Londense periode, die niet in de eerste plaats zijn opgeroepen om mededeling te doen van feiten, waarbij zij zelf onmiddellijk betrokken zijn geweest, maar om de commissie voor te lichten over het milieu, dat in Londen bestond, en over de belangrijkste gebeurtenissen, zoals zij die hebben waargenomen, zoals die door het publiek, in engere zin en in ruimere zin opgevat, werden waargenomen. Wij hebben gemeend daarvoor ook op u een beroep te moeten doen.

Waar was u op de dag van het uitbreken van de oorlog?

A. Ik was op 10 Mei 1940 te Amsterdam. Ik was werkzaam bij het weekblad „De Groene Amsterdammer”. Ik had geen enkel plan Nederland te verlaten, maar in de loop van 13 en 14 Mei werd bij mij op grond van de ongunstige oorlogsberichten de overtuiging gevestigd, dat het om verschillende redenen gewent was, dat ik probeerde naar Engeland te ontkomen. Allereerst op grond van mijn werkzaamheden, „De Groene Amsterdammer” was niet gekenmerkt door een pro-nationaal-socialistische of pro-Duitse strekking, en voorts op grond van mijn Joodse afkomst. Ik ben na allerlei wederwaardigheden in de avond van 14 Mei 1940 er in geslaagd te zamen met mijn vrouw een plaatsje te vinden op de laatste boot, die IJmuiden in die avond verliet, en ben op 16 Mei 1940 in Zuid-Engeland gearriveerd. Ik ben daar eerst gedurende een dag of zeven om veiligheidsredenen geïnterneerd geweest in enkele kampen.

16068. De **Voorzitter**: Bestond toen de z.g. „patriotic school” nog niet?

A. Neen, nog niet. De Engelsen hadden, dat bleek duidelijk, het Duitse offensief in Europa zien aankomen en hadden zien aankomen, dat zij aanzienlijke hoeveelheden vluchtelingen uit België en Frankrijk zouden krijgen; zij hadden in het zuiden en in het oosten van Engeland verscheidene kampen in gereedheid gebracht. Dat waren vrij uitgebreide kampen; de kans bestond, dat de Duitsers of andere elementen zouden proberen spionnen naar Engeland te smokkelen; daarvoor werden deze zuiveringskampen gebruikt. Ik had als bewijs van politieke betrouwbaarheid de laatste nummers van „De Groene Amsterdammer” meegenomen plus brieven aan enkele Engelse relaties, die hebben bewerkstelligd, dat ik na zeven dagen op vrije voeten kwam. Ik ben toen naar Londen gegaan en heb getracht daar werk te vinden, wat ook om persoonlijke redenen noodzakelijk was. Ik had niet meer bij mij dan een tandenborstel en de somma van f 50 op dat ogenblik. Bovendien was mijn vrouw toen in verwachting van een baby, die twee maanden later geboren werd, zodat het wel gewent was, dat ik enige inkomsten kreeg. Dit gelukte na een dag of veertien, omdat bleek, dat in Londen in opdracht van de Regering — die opdracht was hem verstrekt vóór de invasie — de heer *Pelt* vertoefde, die tot taak had daar een voorlichtingsdienst over Nederland te organiseren. Voor deze organisatie had hij een aanzienlijk aantal medewerkers, journalisten,

nodig; een aantal van hen bevond zich reeds in Londen, nl. de correspondenten van de bladen in Nederland, die in Londen waren en die met het wegvallen van de verbinding met Nederland ook hun inkomen verloren hadden. Dezen hadden een ruim inkomen gehad, zodat door de heer *Pelt* besloten werd, alle journalisten tegen een uniform tarief in dienst te nemen; dat werd toen bepaald op f 10 per week plus hun rekeningen voor representatieve verplichtingen.

16069. De **Voorzitter**: Was u daarmee opgenomen in de formatie van een bepaald Departement?

A. Ik was medewerker geworden van de Regeringsvoorlichtingsdienst, die toen nog heette Regeringspersdienst.

16070. De **Voorzitter**: Waaronder ressorteerde deze dienst toen?

A. Waaronder die precies ressorteerde, is, meen ik, pas later vastgesteld. Ik meen, dat de Regeringsvoorlichtingsdienst later ressorteerde, voor wat het beleid betreft, onder de Minister-President, administratief onder het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Dat laatste weet ik echter niet zeker. Omdat ik min of meer voor niets anders deugde, ben ik toen te werk gesteld bij Radio Oranje.

16071. De **Voorzitter**: Dat was zeker weer iets later?

A. Dat is vrijwel onmiddellijk begonnen. De eerste uitzending van Radio Oranje had plaats op 28 Juli 1940. De voorbereidingen zijn begonnen einde Juni; daartussen zijn niet meer dan enkele weken verlopen. Ik meen, dat ik mijn eerste salaris omstreeks 1 Juli kreeg. In de daaraan voorafgaande weken heb ik een onderzoek ingesteld in verschillende Amerikaanse bladen. Daarin waren artikelen verschenen over de toestand in bezet Nederland. Het zal u misschien bekend zijn, dat einde Mei, begin Juni, een gezelschap journalisten door de Duitsers in Nederland werd rondgeleid. Daaronder bevond zich een aantal vertegenwoordigers van Amerikaanse bladen, die daarover artikelen aan hun bladen hadden gezonden. Die heb ik in een Londense bibliotheek bij elkaar gezocht ten behoeve van de Nederlandse Regering. Dat was mijn eerste werk. Mijn werkzaamheden lagen verder bij Radio Oranje, waar ik werkte onder de heer J. W. *Lebon*, voormalig secretaris-penningmeester van de V.A.R.A.; die werkzaamheden waren van uitgebreide, tijdrovende aard.

16072. De **Voorzitter**: Wanneer het instituut van Radio Oranje u in het algemeen aanleiding geeft tot het maken van enkele opmerkingen, zoudt u dit thans kunnen doen. Dan grijpen wij dadelijk wel weer terug naar de tijd van de zomer-1910.

A. Ik geloof het niet, Mijnheer de Voorzitter, tenzij er nog bepaalde punten zouden zijn, waarover u informatie wenst. Ik denk wel, dat enkele punten daarvan in de loop van het verdere verhoor ter sprake zullen komen, maar in het algemeen meen ik, dat er weinig over is mede te delen, misschien ten hoogste dit: dat de medewerkers van Radio Oranje, en ook ik persoonlijk, niet altijd erg voldaan zijn geweest over de mate van aandacht voor ons werk, die wij bij de leden van de Ministerraad vonden. Niet dat wij ons persoonlijk zó belangrijk vonden, maar wél omdat wij ons u-erk van zo eminent belang achtten. Ons oordeel was, dat het prestige van de Regering in Engeland onvermijdelijk bij het Nederlandse volk mede bepaald zou worden door het peil en de kwaliteit van de uitzendingen van Radio Oranje. Wij meenden daarom, dat, als het de Regering er om te doen was die uitzendingen effectief te maken, in die zin, dat zij bij het Nederlandse volk een behoorlijke indruk wekten en achterlieten, er grote aandacht aan die uitzendingen moest worden gegeven. Daaraan heeft het veel ontbroken. Een uitzondering moet ik in dit opzicht maken voor de tweede Minister-President, prof. *Gerbrandy*, die vóór 1940 in ons land reeds met het radiowerk en de radiowereld bekend was. Hij is voor ons in tal van opzichten een grote steun geweest, een toeverlaat en advieskracht van grote betekenis voor de redactie van Radio Oranje.

16073. De **Voorzitter**: U zegt, dat er te weinig belangstelling was voor het werk van Radio Oranje bij de Ministerraad. Hoe bedoelt u dat? Ik stel mij voor, dat Radio Oranje een zekere zelfstandigheid had onder eigen leiding; dat men ten aanzien van, het interne beleid, dat men wilde voeren, tot op zekere hoogte vrij was, behalve dan, dat de Minister-President verantwoordelijk was voor het gehele beleid. Maar dan had men toch eigenlijk met de andere Ministers niet direct zo heel veel te maken? En als men hen op de een of andere wijze bij het werk wilde betrekken, stond het toch aan de leiding van Radio Oranje volkomen vrij om zich tot hen te wenden?

Waarin waren dan die tekortkomingen gelegen?

A. In de eerste plaats in het laatste, d.w.z. dat, wanneer Radio Oranje tot sommige Ministers het verzoek richtte om door middel van toespraken bemoedigend te werken op de bevolking van Nederland, wij, vaak om redenen, die ons ontgingen, van de Ministers niet die medewerking ontvingen, die wij vanzelfsprekend achtten.

In de tweede plaats ontbrak het aan algemene belangstelling voor die uitzendingen. De copieën, de gestencilde verslagen, van Radio Oranje werden aan de Ministers toegezonden. Ik heb de indruk gekregen, dat niet alleen deze verslagen niet door vele Ministers werden gelezen, maar dat het ook regelmatig voorkwam, dat de uitzendingen van Radio Oranje niet door de Ministers werden gevolgd, zodat aan het levende contact tussen Radio Oranje en de Ministers, dat moest bestaan, vaak te veel ontbroken heeft. Overigens kan ik nog vermelden, dat Radio Oranje zijn bestaan te danken heeft gehad aan het initiatief van prof. *Gerbrandy*. Deze heeft bij zijn collega's van de Ministerraad het voorstel ingediend om een instituut als Radio Oranje te scheppen en de heer *Pelt* en hij zelf zijn in samenwerking met de B.B.C. er in geslaagd, dit instituut na korte tijd tot stand te brengen. Het is geen geheim, dat prof. *Gerbrandy* binnen de Ministerraad een oppositie had te overwinnen, een oppositie, die o.a. uitging van jhr. *de Geer*, omdat deze, die een uitgesproken défaitist was in die maanden, meende, dat er een vrede door vergelijk moest komen, een „vrede van Amiens" tussen Duitsland en Engeland. Er moest dus ook over de positie van Nederland worden beschikt. Die positie moest niet ongunstig worden beïnvloed door het feit, dat onder verantwoording van de Nederlandse Regering een aantal voor de Duitsers hinderlijke uitzendingen door de lucht waren gegaan.

16074. De **Voorzitter**: Hebt u dit standpunt van de heer *de Geer* ten opzichte van Radio Oranje ook vernomen van hem zelf of alleen van Minister *Gerbrandy*? Of is het slechts een verhaal, dat men over zijn standpunt hieromtrent vertelde?

A. Dit was in Londen algemeen bekend, zeker in de kringen van de Regeringsvoorlichtingsdienst. Ik zal hiervan bewijzen geven. Om te voorkomen, dat er ongelukken gebeurden, doordat de Duitsers meer dan volgens de heer *de Geer* nodig was, werden geprikkeld, werd de maatregel getroffen, dat iedere uitzending van Radio Oranje tekstueel goedgekeurd moest zijn door vier Ministers. Dat waren, meen ik, de *Geer* zelf, de heer *van Kleffens*, de heer *Albarda* en de heer *Gerbrandy*. De gang van zaken was, dat een uitzending twee dagen van te voren moest worden gereedgemaakt en in afschrift aan de vier Ministers werd toegezonden. Dan werden de copieën door Radio Oranje terugontvangen en werd de nieuwe tekst samengesteld, die aan de Engelse censuur moest worden voorgelegd. Die copieën met de aantekeningen zijn niet bewaard. Ik heb ze niet bewaard en ze ook niet aangetroffen in de archieven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Ik herinner mij echter positief, dat het herhaaldelijk voorkwam, dat door de heer *de Geer* aantekeningen op de tekst werden geplaatst van een karakter, die de grootste ergernis wekten bij de redacteurs van Radio Oranje. Die aantekeningen waren van die aard, dat men rondliep met gezegden als: „Moet je nu eens zien wat hij er onder heeft geschreven." Ik herinner mij een geval. Er was, meen ik, door de toenmalige redacteur *Boas*, redacteur van „De Maasbode", een tekst geschreven, die eindigde met woorden van de strekking: „Nederland moet volhouden, want eens komt toch de dag, waarop na de overwinning het Nederlandse volk zijn vrijheid herkrijgt". Daar was door de heer *de Geer* eigenhandig bijgeschreven — de woordelijke tekst weet ik niet, maar de strekking kan ik wel weergeven — dat dit „pure retoriek" was; „zoals collega *Dijxhoorn* in de Ministerraad heeft verklaard, is er geen schijn van kans, dat Duitsland nog een nederlaag zal lijden." Persoonlijk wil ik deze mensen om deze uitlating niet hard vallen; zo was in brede kringen de stemming: zij waren de enigen niet, die zo dachten. Het was voor ons echter om begrijpelijke redenen niet

doenlijk op een behoorlijke wijze het werk voort te zetten; wij gevoelden deze wijze als een belediging, ons zelf aangedaar?, dat men tot Nederland niet eens mocht zeggen, dat het de strijd zou winnen en dat Duitsland zou verliezen. Er was ook een strikt verbod om het woord „moffen" te gebruiken.

16075. De **Voorzitter**: Dat is in latere jaren wel enigszins veranderd!

A. Daaraan is later inderdaad niet altijd de hand gehouden. De correctie door vier Ministers is een jaar lang gehandhaafd, maar het spreekt vanzelf, dat na de wisseling van regime een veel frisser wind is gaan waaien; met de heer *Gerbrandy* als Minister-President, is dat ook veranderd. Van de andere corrigerende Ministers herinner ik mij geen enkele correctie in de geest als ik van de heer *de Geer* signaleerd heb. Het spreekt vanzelf, dat de correcties van groot belang waren en dat daarmede rekening gehouden moest worden, al was dat gehele systeem niet verenigbaar met een afdoende, betere berichtgeving.

Na een jaar is dat veranderd; toen kreeg de heer *Pelt* de verantwoordelijkheid voor de uitzendingen; hij moest ze dus zelf zien. Dit leidde niet tot enige moeilijkheid, totdat in de herfst van 1942, toen Radio Oranje ingrijpend gewijzigd werd en de heer *Lebon* als chef van de uitzendingen werd vervangen door de heer *van den Broek*, de toenmalige omroepster van de Brandaris, het gelukkige besluit genomen is, Radio Oranje te verplaatsen van Stratton House, de zetel van de Regering, naar een ander gebouw, zodat wij uit de sfeer van de Regering weg waren. Toen kregen wij een ander beleid; er kwam een commissie, die de lijnen van het beleid samenstelde; de redacteurs konden echter toch op eigen gezag, binnen die lijnen, hun programma samenstellen. Wanneer zij echter konden vermoeden, dat er misschien bezwaren zouden rijzen tegen een uitzending, werd verwacht, dat zij te voren de beslissing van de Ministers zouden inroepen.

16076. De **Voorzitter**: Dit was geen ministeriële commissie?

A. Dit was een commissie, die wel onder voorzitterschap van de Minister-President stond, maar die toch niet een ministeriële commissie was; daarin hadden o.a. zitting vertegenwoordigers van de Ministers van Sociale Zaken en van Scheepvaart, de aalmoezenier, enz.

16077. De **Voorzitter**: Het was dus een grote commissie, die toezicht hield in het algemeen en zich niet in de concrete dagelijkse zaken bezighield?

A. Ja.

16078. De **Voorzitter**: Voor de uitzendingen van Radio Oranje was natuurlijk medewerking van de Engelse Regering nodig. Is die vlot gegeven? Heeft dat geen moeilijkheden gegeven?

A. Daarvoor heb ik niets dan lof.

16079. De **Voorzitter**: Ging dat direct?

A. Ja, dat ging meteen; dat mag uit het resultaat worden afgeleid. Ik acht het een uitstekend initiatief van de Nederlandse Regering. Radio Oranje is wel van meet af aan uitgezonden via de zenders van de British Broadcasting Company (B.B.C.), die feitelijk Overheidszenders waren, maar in feite werd uitgezonden op verantwoordelijkheid van de Nederlandse Regering. Dat was dus geen Engelse, maar een Nederlandse uitzending. Het was natuurlijk een quaestie van geven en nemen. Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat wij in onze uitzendingen geen beleid konden volgen, dat in strijd was met het Engelse beleid. Er waren allerlei vormen van samenwerking met de B.B.C. en het Political Intelligence Departement van het Foreign Office. Wij kregen ook de instructies en adviezen van die afdelingen toegezonden. Het waren voor ons echter geen imperatieve voorschriften; wij konden er naar goeddunken gebruik van maken. Die samenwerking is harmonisch geweest. Ik herinner mij uit die jaren geen enkel groot conflict, noch met de B.B.C., noch met het Foreign Office.

16080. De **Voorzitter**: Hadden andere te Londen gevestigde buitenlandse Regeringen in die tijd ook reeds zendtijd gekregen of is dit eerst later gekomen?

A. Ik meen mij te herinneren, dat dit iets later is gebeurd. De Belgen hebben in ieder geval eerst veel later, in 1942 of 1943, de beschikking over een eigen uitzending gekregen. De bekende Belgische uitzending in het Nederlands van *Jan Moedwil* was een uitzending van de B.B.C. en niet van de Belgische Regering. Generaal *de Gaulle* heeft ook de beschikking gehad over zijn eigen zendtijd, hetgeen vaak tot conflicten aanleiding gaf. Ik meen, dat Polen, Noorwegen en Tsjecho-Slowakije ook de beschikking hadden over een eigen kwartier of halfuur zendtijd per dag.

16061. De **Voorzitter**: Zijn er intern nog conflicten of moeilijkheden geweest over de radio? U vertelde, dat er met de Engelsen nooit moeilijkheden waren; er zullen natuurlijk wel eens kleinigheden geweest zijn, maar blijkbaar nooit een conflict van groot politiek belang. Maar hoe was dit intern?

A. Neen, die hebben zich niet voorgedaan. Er zijn fouten, soms zelfs ernstige fouten gemaakt in de uitzendingen. Het zal u wel bekend zijn, dat althans één uitzending aanleiding is geworden tot het aftreden van enkele Ministers.

16082. De **Voorzitter**: Dat was in 1941?

A. Ja, maar daar was de uitzending alleen maar aanleiding en niet oorzaak.

16083. De **Voorzitter**: Het betrof het feit, dat een redevoering van de Minister-President niet te voren door andere Ministers was gezien?

A. Ja. Verder hebben zich geen conflicten of moeilijkheden voorgedaan, die, geloof ik, binnen het kader van uw commissie vallen. Overigens hebben de uitzendingen van Radio Oranje gedurende de eerste twee jaren zeer veel te wensen overgelaten.

16084. De **Voorzitter**: In welk opzicht?

A. Het peil, de kwaliteit, van de uitzendingen was niet zoals dit behoorde te zijn.

16085. De **Voorzitter**: Waaraan schrijft u dit toe?

A. In de eerste plaats aan onervarenheid van de personen, die medewerkten. In de tweede plaats aan het feit, dat de groep in Engeland, waaruit de Nederlandse medewerkers moesten worden gerecruiteerd, zeer klein was. Er waren maar heel weinig mensen, die geschikt konden zijn voor de radio, waarbij dan nog komt, dat die geschiktheid toevallig ook een vrij zeldzame factor is. In de derde plaats liet de verbinding met Nederland vrijwel alles te wensen over. Als tastbaar teken daarvan noem ik het feit, dat het tot Augustus 1942 duurde, voordat de eerste exemplaren van de ondergrondse bladen Engeland bereikten. Het gevolg hiervan was, dat het levende contact met het Nederlandse volk, dat de mogelijkheid zou scheppen tot het onmiddellijk reageren op de stemming, die op een bepaald ogenblik in Nederland heerste, op de meest pijnlijke wijze ontbrak. Wilde men iets aan de uitzendingen hebben, dan moest men als het ware 'savonds met de mensen kunnen spreken over de dingen, die pas waren gebeurd. Ik wijs er op, dat er zich in Amsterdam, in Februari 1941, een staking voordeed; het duurde tien dagen voordat Radio Oranje er iets over zeide. De vierde factor is als het ware het menselijke conservatisme en wel in die zin, dat verschillende medewerkers, die er in de jaren 1940 en 1941 bij waren gekomen en die m.i. hadden getoond, dat zij, welke andere kwaliteiten zij ook mochten hebben, voor het radiowerk niet deugden, weigerden plaats te maken voor andere figuren, die er wel geschikt voor waren; maar dat zijn zo de gewone moeilijkheden, die zich in ieder bedrijf voordoen.

16086. De **Voorzitter**: U had het over de verbindingen met Nederland. Is het juist wat u zegt, dat pas in Augustus 1942 voor het eerst regelmatig de illegale bladen in Londen kwamen? Ik weet, dat inderdaad de regelmatige berichtgeving van later tijd is, toen de verbindingen door het Bureau Inlichtingen in het leven zijn geroepen. Maar er bestond toch ook de verbinding over Zwitserland!

A. Het is mij niet precies bekend, wanneer die verbinding over Zwitserland is begonnen, maar u hebt, naar ik vertrouw, voldoende middelen om dat uit te vinden. Ik heb gezegd Augustus 1942, maar laat ik zeggen: in de zomer van 1932 brak de dag aan, waarop ik bij de heer *Pelt* werd geroepen, die mij onder strikte geheimhouding de

eerste exemplaren toonde van de Nederlandse illegale bladen, die in Londen waren ontvangen. Waarom dat moest worden geheimgehouden, onttrok zich aan mijn waarneming. Het werd dwaas gevonden. De heer *Pelt* verontschuldigde zich met te zeggen, dat personen in Nederland in gevaar zouden worden gebracht, wanneer zou blijken, dat illegale bladen in Londen aankwamen. Deze bladen werden mij toen getoond. Mij viel het voorrecht te beurt een artikel ten behoeve van de Amerikaanse pers te schrijven, dat in de „New York Times“ is geplaatst. Het was het eerste nummer van „Vrij Nederland“ en de nummers van April en Mei 1942 van het blad „De Oranjekrant“.

16087. De **Voorzitter**: Wat was uw werk tot 1942? U werkte regelmatig mede aan de uitzendingen van Radio Oranje. Wat waren toen uw bronnen voor hetgeen er in Nederland gebeurde? In de eerste plaats natuurlijk Radio Hilversum?

A. in de eerste plaats Radio Hilversum. Dat was een vergiftigde bron. Men kon deze natuurlijk zuiveren en hield dan over wat van belang was. *Max Blokzijl* is zeer informatief geweest.

In de tweede plaats moet ik de Nederlandse legale bladen noemen, die Londen wisten te bereiken na een verloop van 10 dagen. Wij kregen 10 dagen later altijd die bladen, b.v. „Het Handelsblad“ en „Volk en Vaderland“. Deze kwamen over Zwitserland, Portugal en Zweden.

In de derde plaats waren er natuurlijk de mededelingen van de Engelandvaarders, waarvan er per jaar vele tientallen Engeland wisten te bereiken, waar zij uitvoerig over de toestanden werden gehoord.

In de vierde plaats werd door het Engelse Ministry of Information een dagelijks bulletin samengesteld, de News Digest, dat uittreksels bevatte uit de voornaamste kranten van Europa. Dit waren uittreksels, die hoogstens 48 uur ten achter waren bij de kranten zelf.

Dit zijn de belangrijkste bronnen geweest. Voordat het Bureau Inlichtingen, voor welks werkzaamheden ik grote bewondering heb, zijn werkzaamheden begon, was het voeren van een effectieve radio-berichtgeving onmogelijk.

16088. De **Voorzitter**: U zegt het Bureau Inlichtingen. De informatie van het Bureau Inlichtingen kreeg u toch niet allemaal? Die zullen toch wel geselecteerd zijn geweest? Ik begrijp, dat de inlichtingen van Bureau Inlichtingen bij de Regering binnenkwamen; daaruit zal toch wel een en ander uitgeschoten zijn. Kreeg u daarvan vrij veel?

A. Wij kregen van het Bureau Inlichtingen niet de militaire informatie, die waren uiteraard niet voor ons bestemd; wij kregen wel over dat bureau in de eerste plaats photo-copieën, gestencilde copieën of doorslagen van de gehele Nederlandse illegale pers van uiterst links tot uiterst rechts, plus photo-copieën en doorslagen van alle rapporten, die door bemiddeling van het Bureau Inlichtingen Londen wisten te bereiken. In 1944 waren dit er veie honderden; het kostte veel tijd al die rapporten door te lezen. Het Bureau Inlichtingen maakte, juist omdat het zoveel materiaal rond zond, althans in 1943 en 1944, ook een maandelijks samenvatting van de verzonden berichten gereed; daaruit sprak soms een vrij reactionnaire O.D. (Ordiedienst) geest. De personen, die daar spraken, konden zich niet van hun persoon en hun opvattingen losmaken; daarbij was, meen ik, de latere sous-chef van de staf van de Prins, mr. *van Houten* uit den Haag.

16089. De **Voorzitter**: Vond u dat dit positief bleek uit de wijze van samenstelling?

A. Ik wil niet zeggen, dat het eenzijdige voorlichting was, hoewel de sympathieën van hem er voldoende uit spraken. Ieder kon dat voldoende zien, maar van enig achterhouden door het Bureau Inlichtingen van het materiaal is mij nooit iets gebleken. Het was maar een gedeelte van het materiaal, dat Radio-Oranje elke dag toegezonden kreeg. De voorlichting was zo objectief en zo openlijk als maar enigszins gemotiveerd was.

De nos. 16090 t/m 16133 hebben betrekking op de punten b, c, d, e, f, j en o van het Enquêtebesluit.

16134. De **Voorzitter**: Hebt u ook een visie op het gebeuren van de spoorwegstaking? Hoe is deze aan de gang gekomen? Ik bedoel nu natuurlijk de „Londense kant“ van de spoorwegstaking. Hebt u daar misschien direct of indirect mede te maken gehad?

A. Ik heb er meer direct mede te maken gehad. Ik had eigenlijk uit mij zelf iets over dit punt willen zeggen, maar ik heb het vergeten. Het is eigenlijk wel een beetje een moeilijk punt voor mij, omdat ik voor mij zelf niet geheel weet hoe ver ik met mijn mededelingen hieromtrent kan gaan, want ik stond torntertijd onder ambtseed, ook al betreft het hier nu weer niet zulke verstrekkende geheimen.

Dat er een spoorwegstaking werd voorbereid in Nederland was ons onbekend, dat wisten wij niet. Wij konden natuurlijk wel begrijpen, dat er in die spannende dagen van September 1944 allerlei grote dingen op komst waren. Het is misschien wel goed, dat ik voor u nog een ander voorval in dit verband aanhaal, dat wel tekenend is voor de zeer merkwaardige wijze, waarop de belangrijkste beslissingen in Londen werden genomen, ik laat in het midden of dit noodzakelijk was of niet. Op de Zondagavond, de 3de September 1944, toen Brussel bevrijd was en het algemeen gevoelen in Londen en Washington was, dat Nederland binnen enkele dagen eveneens bevrijd zou zijn — u weet, dat die bevrijding nogal wat later is gekomen, maar het waren die dagen van „Dolle Dinsdag” — verscheen, kort vóór de uitzending van Radio Oranje, Prins *Bernhard* in de studio, vergezeld van mr. *van Heuven Goedhart*, en toen kregen wij opeens een verklaring voorgelegd, waarin de mededeling stond, dat Prins *Bernhard* was benoemd tot bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten. Maar dan was er tevens het communiqué van het geallieerde hoofdkwartier, waarin heel iets anders stond; daarin stond nl., dat Prins *Bernhard* was benoemd tot bevelhebber van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, ce qui était tout autre chose. Het verschil tussen de ene en de andere verklaring viel ons dermate op, dat wij, naar ik meen, de heer *Gerbrandy* hebben opgebeld om te vragen of het wel juist was. Er is gezegd: „Nee, dit moet zo worden uitgezonden”. Dit heeft op ons, *den Doolaard* en mij, een vreemde indruk gemaakt. Wij kregen de indruk, alsof hier met instemming van betrokkenen pogingen werden ondernomen, terwijl goedkeuring verkregen was om Prins *Bernhard* te benoemen tot opperbevelhebber van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, hem met één slag opperbevelhebber te maken van de Nederlandse strijdkrachten tout court. Ik geef dit punt onder voorbehoud weer, omdat ik op mijn geheugen moet afgaan.

De spoorwegstaking kwam twee weken later. Onze indruk was, dat deze was uitgevaardigd op verzoek van de Nederlandsche Spoorwegen, de directie en de Nederlandse personeelsraad in overleg met het geallieerde hoofdkwartier. Het besluit er toe werd, naar ons bleek, genomen op Zaterdag 16 September door Minister *Gerbrandy* en de Minister van Oorlog, de heer *van Lidth de Jeude*. Mijn collega, *den Doolaard*, werd uit zijn huis gehaald om een communiqué op te stellen, dat hij naar de B.B.C. moest brengen, om het voor te lezen. Die zelfde avond was de Minister-President in de studio aanwezig. Wij lazen die oproep tot de staking voor. Ik zeide na afloop tot hem, dat ik de indruk had, dat de Regering een gewaagd besluit had genomen. Ik vroeg hem of de Regering alle consequenties had overwogen. Als dat offensief mislukte — er was geen reden voor gemakkelijk optimisme, zoals in begin September —, wat moest er dan gebeuren? Hierop zeide de Minister-President: „Maakt u zich niet ongerust; wij zijn Vrijdag in Amsterdam.” Hij heeft helaas niet gelijk gekregen. Ik had voor *Gerbrandy* om zijn kloekheid en zijn durf om gewichtige beslissingen te nemen grote waardering. Het is misschien een zegen geweest voor Nederland, dat een dergelijke figuur voorzitter van de Ministerraad was. Ik moet er echter bij zeggen, dat hij zich niet altijd door de juiste adviseurs heeft weten te omgeven. Met name zijn militaire adviseur was iemand, die bepaaldelijk behoorde tot de groep, die zeide, dat wij met Kerstmis thuis zouden zijn. Ik vrees, dat dit hem vaak een te optimistische kijk heeft gegeven op het oorlogsgebeuren, een kijk, waardoor hij gesuggereerd is tot het nemen van risico's, hetgeen in een enkel geval verkeerd is afgelopen. Men moet echter het een tegen het ander afwegen. Het besluit was genomen door twee van de Ministers, voor zover mij bekend, zonder vóór-kennis van de andere leden van de Ministerraad. Korte tijd later is mij ter ore gekomen, dat op de Maandag nadien er in de Ministerraad buitengewoon hevig over is gediscussieerd. Vooral de Minister van Waterstaat, onder wie de spoorwegen ressorteerden en die de aankondiging van de spoorwegstaking uit de radio had vernomen, beklaagde zich erg over dit besluit, waarbij de heer *Gerbrandy* zijn argumenten pareerde met de opmerking, dat hij van ieder lid van de Ministerraad zich kon indenken, dat zij tegen de spoorwegstaking waren, maar niet van de heer *Albarda*, die immers sinds 1903 een voorstander was van spoorwegstakingen. In de algemene hilariteit ging natuurlijk de critiek verloren. De heer *Gerbrandy* was een groot tacticus in het kleine. Ik moet hierbij vertellen, dat het in theorie niet was uitgesloten, dat, wanneer de voormalige Regering over het al of

niet doorgaan van de spoorwegstaking had moeten besluiten, zij in Mei 1945 nog aan het besluiten was geweest.

Dit kan dus weer prof. *Gerbrandy's* woorden rechtvaardigen in zekere zin: het gevolg was dus, dat, hoewel de leden van de Ministerraad en bloc de verantwoordelijkheid voor de spoorwegstaking droegen, omdat het nu eenmaal een staking was van de Nederlandse Regering, verschillende leden van de Ministerraad die verantwoordelijkheid onmogelijk konden dragen, zodat, toen het er naar uit zag, dat die spoorwegstaking, zonder veel tastbare militaire resultaten, zeer ernstige gevolgen zou hebben voor de voorziening van de Nederlandse bevolking, door verscheidene leden van de Raad van Ministers pogingen ondernomen waren om een oplossing te zoeken door het afbreken van de staking. De botsing tussen deze twee stromingen, — de ene, die wilde doorzetten, de andere, die wilde afbreken — leidde er toe, dat er niets meer over gezegd werd. Dat leidde helemaal tot verkeerde toestanden; de redacteuren van Radio Oranje begrepen, dat de miljoenen in Nederland, die door de spoorwegstaking in moeilijkheden verkeerden, van de Regering verwachten en mochten verwachten, dat zij zich duidelijk zou uitlaten hierover. *Den Doolaard* en ik hebben er sterk bij de heer *Gerbrandy* op aangedrongen, dat de Regering zich zou uiten daarover, omdat anders de radio-uitzendingen maar liever stopgezet moesten worden. Dit had tot gevolg, dat in October 1944 een radiotoespraak daarover van de Nederlandse Regering is uitgegaan, die door *den Doolaard* is opgesteld.

Het lijkt mij moeilijk voor uw commissie om een billijk oordeel te vellen, omdat het vanzelf spreekt, dat hetgeen u te horen krijgt in hoofdzaak bestaat uit klachten. De commissie is ingesteld om de publieke ongerustheid op vele punten weg te nemen. Dit is een buitengewoon nuttige en noodzakelijke functie van uw commissie, maar er is een lofwaardige daad van de Regering, waarvan ik in het bijzonder melding wil maken, nl. dat het naar mijn stellige overtuiging aan de buitengewone energie van verscheidene leden van de Raad van Ministers, in het bijzonder aan de heren *Gerbrandy* en *van Kleffens*, te danken is geweest, dat ondanks vrij aanzienlijke, aanvankelijke tegenwerking van de geallieerden de bevoorrading van westelijk Nederland op voorbeeldige wijze is georganiseerd. De heer *van Kleffens* heeft mij daarover vele belangrijke bijzonderheden medegedeeld, hoe hij strijden moest tegen de onwil aan de kant van de geallieerde militairen om het probleem ernstig in te zien. Met feit, dat de bevoorrading van deze uitgehongerde provinciën zo snel en zo effectief is verlopen, is één van de daden ten goede van de Regering geweest, een daad, waarop te weinig wordt gelet en die ik dus speciaal onder uw aandacht wil brengen.

16135. De **Voorzitter**: Heeft u over de spoorwegstaking bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie ook materiaal?

A. Dat is een delicate vraag. Sinds September 1947 wordt een zeer uitgebreid onderzoek naar de spoorwegstaking ingesteld in opdracht van directie en personeelsraad van de Nederlandsche Spoorwegen door prof. *Riiter*, hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis te Leiden. Het is deze gebleken, dat deze spoorwegstaking in vele opzichten een zeer gecompliceerd en zelfs delicaat onderwerp vormt. Prof. *Riiter* is op het ogenblik vrij ver gevorderd met zijn onderzoek, maar is nog niet gereed en er is ook nog geen beslissing genomen over de vraag of en in hoeverre alle resultaten van zijn onderzoek nu reeds publiek kunnen worden gemaakt. Het materiaal, dat door onze instelling verzameld is, bevindt zich vrijwel geheel bij hem; wanneer het voor u van belang is, dan zou ik u willen adviseren om prof. *Riiter* als getuige-deskundige op te roepen, omdat het dan aan zijn persoonlijke beoordeling overgelaten is wat hij van zijn bevindingen al of niet aan u wil mededelen.

16136. De **Voorzitter**: Hebt u het materiaal, dat u had en dat dus thans in handen is van prof. *Riiter*, onafhankelijk van de Nederlandsche Spoorwegen verzameld?

A. Ja. Het materiaal, dat wij hebben, staat te uwer beschikking.

16137. De **Voorzitter**: Was dat materiaal van behoorlijke omvang?

A. Het is relatief van weinig belang, b.v. de teksten van de radio-uitzending, die ik u noemde. Die kunt u krijgen. Er spelen veel belangrijker dingen mede, maar die zijn pas juist in dat onderzoek, dat ik noemde, aan de dag getreden.

16138. De **Voorzitter**: Hebt u idee, nu even abstraherend van het onderzoek van prof. *Riiter*, dat wij het een en ander van de Nederlandsche Spoorwegen zullen kunnen krijgen?

A. De zaak valt in tweeën uiteen. Wat men in Londen heeft beslist over de Nederlandse spoorwegstaking valt buiten deze kant, want daarvan weten de Nederlandsche Spoorwegen niets af.

16139. De **Voorzitter**: Maar ook over de „Londense kant” van de spoorwegstaking moeten er toch stukken aanwezig zijn, b.v. in het archief van het Departement van Waterstaat?

A. Veel zal er aanwezig zijn in het geheugen van prof. *Gerbrandy*, een wat moeilijke bron, naar ik vrees, op sommige punten.

16140. De **Voorzitter**: Er zullen toch stukken over zijn?

A. Ja. Er is veel over gediscussieerd, week na week, beter gezegd: dag na dag, in de Raad van Ministers te Londen. Daar moeten de heren *Albarda*, *Gerbrandy* en *Bolkestein* u inlichtingen over kunnen geven.

16141. De **Voorzitter**: Er zijn dus, wanneer ik het goed zie, drie bronnen, waaruit men voor de spoorwegstaking zou kunnen putten: 1°.) verklaringen van de leden van het Londense Kabinet, alsmede de Londense stukken; 2°.) en dat zou een zeer belangrijke bron kunnen zijn, het archief van de Nederlandsche Spoorwegen, en 3°.) het niet al te omvangrijke materiaal, dat het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heeft.

A. U zou als verzamelpunt prof. *Rüter* als getuige-deskundige eventueel kunnen horen, omdat hij alle opsporingen op dit ter-

rein heeft verricht. Overigens is het natuurlijk de vraag of alle punten binnen het kader van uw enquête zullen vallen, sommige misschien wel. Als het u zelf geheel duidelijk zal zijn welke punten van de spoorwegstaking u opgehelderd wenst te zien, dan zou ik u willen adviseren aan prof. *Rüter* de vraag voor te leggen, welke punten hij geschikt acht om daarover als getuige-deskundige te worden gehoord.

Voor ik het vergeet, wil ik nog even onder uw aandacht brengen, dat ik gisteren heb gesproken dr. *Visser 't Hooft* uit Genève. Hij heeft vandaag Nederland weer verlaten. Hij heeft mij gezegd, dat hij het op bijzondere prijs zou stellen als getuige te worden gehoord in verband met de verbinding van Londen en bezet Nederland, ten aanzien waarvan hij een voorname rol heeft gespeeld.

16142. De **Voorzitter**: De z.g. Zwitserse weg?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

L. DE JONG.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 23 JULI 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Ruijs de Beerenbrouck, Algera, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heren Korthals, Hoogcarspel en Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.
Verhoor van

CORNELIS JOHANNES GEORGE SPOELSTRA,

zich noemende en schrijvende A. den Doolaard, oud 47 jaar,
wonende te Blaricum, letterkundige.

Hij legt de eed af als getuige.

De nos. 20052 t/m 20107 hebben betrekking op punt f van het Enquêtebesluit.

20108. De **Voorzitter**: Ik wilde gaarne, dat u even uiteenzette de positie van Radio Oranje in het England-Spiel.

A. Als u het mij toestaat, wilde ik het nog uitbreiden. Welke mogelijkheden had Radio Oranje om op de hoogte te komen van de toestand in bezet gebied? Binnen kwam er helemaal niets. De Februari-staking is in Londen bekend geworden via een bericht uit Stockholm, omdat een Zweedse correspondent het naar zijn blad geseind had; toen heeft Radio Oranje desondanks doodleuk de Watergeus uitgezonden. De Mei-staking is ook alweer in Engeland eerst bekend geworden door een telegram uit Stockholm van een Zweedse correspondent. Toen is er één telegram gekomen met veel bijzonderheden over de staking in Twente en over de volksopstand. Prof. *Gerbrandy* had in het algemeen grote vrees, dat Radio Oranje door te uitvoerige berichtgeving de Duitsers een spoor zou geven. waardoor zij tot de ontdekking zouden kunnen komen, dat er een geheime radioverbinding was; hij vreesde, dat de Duitsers daarnaar zouden speuren en dat er daardoor misschien bloed zou vloeien. Dat was de toestand op het ogenblik van de Mei-staking. Toen was het Radio Oranje verboden het woord staking te noemen en zwamen wij er maar een beetje omheen, tot grote ergernis van *van den Broek* en mij zelf. Ik heb toen een memorandum geschreven — dat wil ik wel overleggen — aan prof. *Gerbrandy*, waarin ik, hoewel ik geen chef was van Radio Oranje, zei, dat wij ons niet langer konden vergenoegen met de kruimels, die van de inlichtingentafel vielen, en er op aandrong, dat een apart apparaat zou worden geschapen voor civiele inlichtingen. Dat is nooit gebeurd. Wel heeft de heer *Somer* later, op onze aandrang, zijn agenten geïnstrueerd ons toch zoveel mogelijk civiele inlichtingen te geven.

20109. De **Voorzitter**: Meent u, dat de heer *Somer* op dit gebied verdienstelijk werk heeft gedaan?

A. Ik ben absoluut die mening toegedaan. Ik wens driedubbel te onderstrepen, dat de heer *Somer* en de hem vervangende officieren, zoals majoor *van Houten* en majoor *Fock*, naar wier politieke richting ik nooit gevraagd heb — als ik dat had gedaan, zou mijn conclusie waarschijnlijk zijn geweest, dat ik daarmede niet sympathiseerde, maar dat vond ik niet van belang — op dit gebied buitengewoon verdienstelijk werk hebben gedaan, zo zelfs, dat op het einde van de oorlog, tijdens en na de hongerwinter, de stapel rapporten, die binnenkwam en ons ook werd doorgegeven, niet meer te verwerken was. Er waren dagen, dat wij 40, 50, 60 rapporten kregen, waar ik niet doorheen kon komen, rapporten van de grootste uitvoerigheid, op allerlei gebied. Er is nooit een direct contact geweest tussen Radio Oranje en het Bureau Inlichtingen, tot na Dolle Dinsdag, en dat contact heb ik zelf moeten leggen. Het contact daarvoor be-

stond daaruit, dat er éénmaal per week een vergadering was, waar aanwezig waren de Minister van Algemene Oorlogvoering, prof. *Gerbrandy*, zijn raadadviseur, de thans overleden heer *van Haersma de With*, later gezant te Parijs, en de heer *van den Broek*. Dan vroeg de heer *van den Broek* aan het einde van de vergadering — dat heeft hij mij medegedeeld: „Mijnheer *de With*, zijn er nog berichten uit bezet gebied?“, waarop de heer *van Haersma de With* uit zijn portefeuille enige dunne velletjes haalde en zei: „Dat is niet voor u, dat is te geheim, maar dat kan ik u wel laten kijken“. en dan kwam er een of andere onbenullige inlichting voor de dag. De heer *van den Broek* heeft dat, om redenen, die hij beter zelf kan verklaren, nooit gepousseerd, maar toen hij naar Eindhoven, in bevrijd gebied, vertrok, deelde prof. *Gerbrandy* mij mede, dat ik chef van Radio Oranje was geworden, waarop ik zeide: Op één voorwaarde, dat ik alle telegrammen, die uit Nederland komen, ook krijg en zo mogelijk eerder, anders doe ik het niet en neem ik mijn ontslag. Dazvoor is hij bezweken. Van dat ogenblik af had ik niet alleen het recht om het Bureau Inlichtingen te bezoeken, wat ik clandestien voordien ook al deed, maar kreeg ik ook afschriften van de telegrammen uit Nederland, voor zover zij niet direct militaire inlichtingen bevatten, tegelijkertijd en zelfs voordat zij ter kennis van de Ministers kwamen, eenvoudig om zo spoedig mogelijk via de radio op de vragen en wensen uit de kring van het verzet — dat was toen Delta — te kunnen antwoorden.

Ik mag u misschien een voorbeeld daarvan geven. Op een ochtend, om 10 uur, kwam een uitvoerig telegram binnen, waarin allerlei bijzonderheden voorkwamen omtrent de aanslag, die de vorige avond had plaats gehad op de Duitse agent *Öhlschlegel* en de daarop gevolgde Duitse représailles: het neerschieten van mensen in Amsterdam en het in brand steken van enige huizen. In de kringen van het verzet was de wens, dat dit zo snel mogelijk over de radio werd doorgegeven, met enige fikse bedreigingen voor de auteurs van die kwestie. Majoor *Fock* belde mij op. Wij hebben samen een stuk opgesteld en ik ben naar Arlington House gegaan, waar Ministerraad was. Omdat ik gemilitariseerd was, heb ik de dienstdoende wachtmeester het bevel kunnen geven de heer *van Heuven Goedhart*, die in dit geval de in aanmerking komende Minister was, uit de vergadering te halen. Ik heb het bericht aan zijn goedkeuring onderworpen, waarop hij een paar kleine wijzigingen er in heeft aangebracht, en zo was het mogelijk, dat een reactie op een bericht, dat 's morgens uit Nederland was geseind, om kwart over twaalf door Radio Oranje naar Nederland werd teruggeroepen. Zo is dat in zeer vele gevallen geweest, maar na Dolle Dinsdag.

De nos. 20110 t/m 20119 hebben betrekking op punt f van het Enquêtebesluit.

20120. De **Voorzitter**: Thans zou ik nog iets willen vragen naar aanleiding van uw opmerking over de Flitspuit. Van wanneer tot wanneer heeft die gewerkt, in welke periode zo ongeveer?

A. Ben ik hier volkomen ontslagen van alle ambtsgeheimen?

20121. De **Voorzitter**: Het lijkt mij wel, tenzij u meent, dat het Staatsbelang er door in het gedrang zou komen; dan zoudt u zich daarop kunnen beroepen, maar ik meen, dat dit wel tot het verleden gerekend kan worden.

A. Zou ik dan u mogen vragen alle vragen betreffende de Flitspuit in de eerste plaats te stellen aan de heer *Meijer Sluysen*?

20122. De **Voorzitter**: U hebt er toch ook oemoeienis mee gehad?

A. Volkomen indirect, via mijn vrouw, en ik kan namens haar geen mededelingen doen. Dit ging onder verantwoordelijkheid van een Engelse instantie. De Britten zijn op dit punt altijd buitengewoon gevoelig. Dingen, die ik toevallig door een familierelatie te weten gekomen ben . . . ik bedoel, wat zou u mij speciaal willen vragen wat wel van belang is, maar wat de heer, die ik u genoemd heb, veel beter zou kunnen vertellen?

20123. De **Voorzitter**: Ik had u willen vragen, in welke periode de Flitspuit heeft gewerkt. Blijkbaar was dat al in een vrij vroege periode?

A. Ik meen, dat het begonnen is in Augustus of September 1941.

20124. De **Voorzitter**: U sprak er over in verband met het ont-slag van de heer *Laming*. Toen bestond blijkbaar de Flitspuit al. Het is dus in een vroeg stadium geweest. De Flitspuit gaf een reactie op de gebeurtenissen, die in Nederland plaats vonden. Ik kom dus onmiddellijk op de kwestie van de berichtgeving. In die tijd was de berichtgeving erg slecht. Deze is pas up to date geworden in de loop van 1943, met het B.I. De vraag ligt dus onmiddellijk voor de hand: Hoe kon dat?

A. Had men in bezet gebied de indruk, dat de Flitspuit zo buitengewoon goed op de hoogte was?

20125. De **Voorzitter**: Ja. Wij hadden de indruk: die zender kan niet in Engeland staan, hij moet in Nederland staan.

20126. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: In het begin wel, later niet meer.

A. Daarom is hij ook opgehouden. Deze indruk, die verwekt is, is, geloof ik, voor drie kwart te danken aan de buitengewone handig-heid van degenen, die de berichten samenstelden. Hun bronnen waren uiterst beperkt, maar met verbeelding kun je veel doen, tot op een gegeven ogenblik.

20127. De **Voorzitter**: Het waren toch dikwijls snelle reacties.

A. Er is een legende omtrent de Flitspuit ontstaan. Ik heb meer dan één persoon in Nederland gesproken, die beweerde, dat hij inlichtingen had geleverd aan en onmiddellijk in contact stond met de Flitspuit. Dat is allemaal legende. Het kwam gewoon uit de Nederlandse dagbladen en uit niets anders.

20128. De **Voorzitter**: U bedoelt: uit de kranten, gecombineerd met een stuk verbeeldingsvermogen?

A. Ja, en een uitstekende kennis van Nederland en Nederlandse toestanden.

20129. De heer **Hoogcarspel**: Ik heb nooit iemand ontmoet, die dergelijke beweringen uitte als waarop u zojuist doelde. Ik herinner mij alleen wat hier gezegd werd. Men dacht over het algemeen, dat die zender in Nederland stond. Er werden namen genoemd van mensen, die aan de Flitspuit zouden medewerken.

A. Die legende werd ook onderhouden. Vandaar b.v. dat gezegd werd: vandaag zijn wij hier, morgen daar. De geschiedenis van de Flitspuit kunt u afleiden uit de gebeurtenissen. Toen er plotseling ernstige gebeurtenissen in Nederland aan de orde kwamen, zoals de Februari- en de Mei-staking, hield de Flitspuit op. Toen liep de Flitspuit met haar beperkt materiaal en gebrek aan directe bericht-geving een veel te groot risico. Men verwachtte in Nederland een onmiddellijke reactie en dat kon niet.

20130. De **Voorzitter**: U maakt nu toch een fout in de tijd-rekening. U zei, dat de Flitspuit is begonnen omstreeks 1941. De Februari-staking was in Februari 1941.

A. Ik gaf het maar als voorbeeld. Ik zei: ernstige gebeurtenissen, zoals de Februari- en Mei-staking. Op dergelijke gebeurtenissen kon de Flitspuit niet reageren.

20131. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: Ik dacht, dat de Flitspuit eerder was begonnen.

A. Hij is niet eerder begonnen.

20132. De **Voorzitter**: Naar uw schatting is de Flitspuit begon-nen Augustus of September 1941?

A. Ja.

20133. De **Voorzitter**: En hoe lang heeft hij gewerkt?

A. Dat zou ik aan mijn vrouw moeten vragen.

20134. De **Voorzitter**: Kunt u het niet ongeveer zeggen?

A. Hij is later, na een lange periode van zwijgen, nog weer eens in de lucht geweest.

20135. De **Voorzitter**: Heeft hij een halfjaar gewerkt, één jaar, anderhalf jaar?

A. Ik geloof ruim één jaar. Maar nog eens: u kunt beter de heer *Meijer Sluysen* daarnaar vragen, die weet er veel meer van.

20136. De heer **Hoogcarspel**: Volgens u zijn de uitzendingen van de Flitspuit dus geen bewijs er voor, dat er inderdaad een zeer snelle berichtgeving van hier naar Engeland bestond?

A. Absoluut niet. Dat de indruk gewekt werd, dat de Flitspuit zo goed op de hoogte was, was te danken aan de buitengewone journalistieke qualiteiten van de samenstellers van de berichten, die een grote verbeeldingskracht hadden en een handig gebruik wisten te maken van de berichten, die te hunner beschikking stonden.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

C. J. G. SPOELSTRA.

DONKER, *voorzitter*.

RUIJS DE BEERENBROUCK.

ALGERA.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

HOOGCARSPHEL.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 28 JULI 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Korthals, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *f*, *g* en *h*.

Verhoor van

FREDERIK JACOB KLIJZING,
oud 43 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
commissaris van politie.

Hij legt de eed af als getuige.

21713. De **Voorzitter**: U bent werkzaam geweest bij het B.B.O. Misschien kunt u ons eerst vertellen, wanneer en hoe u in Engeland gekomen bent?

A. Ik ben vertrokken op 25 Januari 1944.

De **Voorzitter**: Dus reeds laat in de oorlog.

A. Ik kwam in Spanje aan in 1944 op 3 Februari, van daar ben ik met behulp van een aan mij door de gezant verstrekt paspoort en de hulp van de Britse Ambassade met een groep Nederlanders van uit Madrid vertrokken ongeveer eind Februari 1944 en 2 dagen later in Gibraltar aangekomen. Van Gibraltar ben ik begin Maart vertrokken per troepenschip met een groep Hollanders van ongeveer 120 man naar Engeland, waar ik op 16 Maart 1944 in Liverpool aankwam.

21714. De **Voorzitter**: En hoelang heeft het toen nog geduurd voordat u bij het B.B.O. kwam?

A. Daar ben ik, evenals de andere Hollanders, geplaatst in de Patriotic School, waar ik ongeveer 3 weken ben gebleven, en ik werd de 1ste of de 2de week van April 1944 losgelaten. En daarna, dus in de loop van April, ben ik bij het Bureau Bijzondere Opdrachten in Londen gekomen.

21715. De **Voorzitter**: Welke positie bekleedde u daar?

A. Generaal *van Oorschot* was de commandant van dat bureau en ik was de oudst aanwezige officier.

21716. De **Voorzitter**: Juist, en hoe was uw verhouding tot de heer *de Graaf*?

A. De heer *de Graaf* stond in rang onder mij.

21717. De **Voorzitter**: Wat was de reden, dat u wegging uit Nederland? Was dat, omdat u er hier genoeg van had en dus uit Nederland weg wilde of bent u met een bepaalde opdracht weggegaan?

A. Ik was ondergedoken op 4 Juni 1942, naar aanleiding van het feit, dat de Duitsers mij zochten voor de organisatie van illegale groepen. In het najaar van 1943 kwam ik o.a. in contact met mr. *J. le Poole* en van hem kreeg ik het verzoek mee om enige dingen in Engeland mede te delen. Ongeveer 2 maanden vóór mij was op zijn verzoek al een ander naar het Zuiden gegaan, maar voor de zekerheid kreeg ik ongeveer dezelfde opdracht mee en één van die opdrachten was, te trachten bewapening te krijgen voor verzetsgroepen in Nederland. Ik heb in Madrid hierover een uitgebreid rapport geschreven en dit is, via diplomatieke kanalen, naar Engeland gegaan.

In Engeland heb ik nog eens het een en ander verteld over de toestand in Nederland en wat men hier wenste en naar aanleiding daarvan blijkbaar ben ik geplaatst op het B.B.O.

21718. De **Voorzitter**: Dus de bedoeling was niet, dat u direct weer terug zou gaan?

A. Neen.

21719. De **Voorzitter**: Fungeerde het Bureau Bijzondere Opdrachten, toen u daar kwam, enigermate of was het nog in zijn beginstadium?

A. Het was nog in zijn beginstadium, omdat het pas opgericht was op 15 Maart 1944.

21720. De **Voorzitter**: Verder bent u daar voortdurend aan verbonden gebleven?

A. Ja, tot ongeveer 13 April 1945, want met ingang van die datum kreeg ik een andere opdracht van de Regering.

21721. De **Voorzitter**: Die niets met dit werk te maken had?

A. Neen, die niets met dit werk te maken had, nl. de zorg voor de veiligheid van de leden van het Koninklijk Huis.

21722. De **Voorzitter**: Hoe was u te spreken over de samenwerking van het B.B.O. en zijn Engelse tegenspeler S.O.E.?

A. Ik heb altijd zeer prettig met dat bureau kunnen werken. De enige moeilijkheid, die wij eigenlijk hebben ondervonden, is, dat de „Security“-afdeling van S.O.E. niet de wapens wilde verstrekken aan een bepaalde groep in Nederland. In Nederland bestond, zoals u weet, de O.D., de R.V.V., en de K.P. Men had in Engeland in de voorgaande jaren bittere ervaringen opgedaan in verband met de verbindingen met Nederland. Men kende enigermate de doelstellingen van die drie verzetsgroepen en de O.D. werd beoordeeld door de „security“ van S.O.E. als te zijn zwaar gepenetreerd door de Duitsers, terwijl bovendien de doelstellingen van de O.D. door de Engelsen niet geacht werden te beantwoorden aan de doelstellingen van een verzetsgroep, die zij nodig achtten in verband met de opmars van de geallieerde legers. Zij zeiden met andere woorden, dat de O.D. alleen als doelstelling had eerst op te treden na de bevrijding en niet vóórdien. Daarna hebben wij enige moeilijkheden gehad met die zelfde „security“ van S.O.E. over de R.V.V., omdat men niet zeker wist of het inderdaad een groep was, die daadwerkelijk verzet of sabotage zou willen plegen, en in dit verband is dan ook, ik meen in Mei of begin Juni 1944, een bespreking geweest tussen bepaalde Engelse officieren en de toenmalige Minister van Justitie, de heer *van Heuven Goedhart*, waarbij de heer *van Heuven Goedhart* zijn zienswijze heeft kenbaar gemaakt over de R.V.V.

21723. De **Voorzitter**: Was dat in Mei 1944?

A. Mei of Juni 1944, dus na de aankomst van de heer *van Heuven Goedhart*. Dit hield dus verband met de huiverigheid van Engelse zijde om contacten op te riemen met deze Nederlandse verzetsgroep.

21724. De **Voorzitter**: Hetgeen u nu aansnijdt, was in het kader van een behoorlijke samenwerking waarschijnlijk slechts een verschil van mening over een concreet beleidspunt?

A. Inderdaad.

21725. De **Voorzitter**: Vond u in het algemeen de positie van uw bureau tegenover de Engelsen een behoorlijke?

A. Ja.

De nos. 21726 t/m 21825 hebben betrekking op punt *f* van het Enquêtebesluit.

21826. De *Voorzitter*: Hebt u de overtuiging, dat al die wapens, die hier neergekomen zijn, ook weer in handen van de wettige Overheid zijn teruggekeerd?

A. Ik heb de overtuiging, dat ongeveer 2/3 deel in Duitse handen terechtgekomen is, omdat de bezetting te lang geduurd heeft. Men kon hier in Nederland nu eenmaal niet voor langere tijd een grote hoeveelheid wapens opbergen en zeker niet in een tijd, waarin zoveel verraad heeft plaats gevonden. En een groot deel daarvan is weer in bevoegde handen teruggekomen en misschien is nog een klein deel in handen van onbevoegden. Ik weet, dat mijn mening hieromtrent staat tegenover die van iemand van de O.D., nl. die van kolonel Six, die meent, dat nog een groot aantal wapens van deze droppings

in handen van bepaalde groepen hier in Nederland is. Ik deel zijn mening niet, althans geen grote hoeveelheden.

De *Voorzitter*: Mag ik *u* dan dank zeggen voor de inlichtingen, die u ons verstrekt heeft?

Ik sluit het verhoor. .

F. J. KLIJZING.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 3 NOVEMBER 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Schilthuis, jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen en de heren Korthals en Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van:

Mr. HENDRIK JOHAN KRULS,
oud 46 jaar, wonende te 's-Gravenhage, luitenant-generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

De nos. 31746 t/m 31782 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

31783. De *Voorzitter*: juist. Is er ook in de jaren 1943—1944, in die voorbereidingstijd, contact gezocht met het bezette gebied, ten einde eventueel ook van daar functionarissen te requireren?

A. Niet door mij, want ik mocht geen contact met het bezette gebied onderhouden: dat was geheel in handen van de Regering en van B.I.

31784. De *Voorzitter*: Zijn er ook pogingen gedaan om figuren uit die gebieden aan te trekken, indien eventueel de bevrijding daarvan een feit werd?

A. Ik meen mij te herinneren, dat er een telegramwisseling is geweest tussen de Regering en het bezette gebied, waarin de plannen van het Militair Gezag in grote lijnen werden uiteengezet en waarin verzocht werd om in de provincies en in bepaalde grote gemeenten figuren gereed te houden, die met het Militair Gezag zouden kunnen samenwerken en de zaak zo spoedig mogelijk zouden kunnen overnemen.

31785. De *Voorzitter*: Heeft dit in de praktijk ook gewerkt?

A. Slecht.

31786. De *Voorzitter*: Waaraan schrijft u dit toe?

A. Aan begripsverwarring.

31787. De *Voorzitter*: De zaak was dus niet zo, dat, indien men in een bevrijde plaats kwam, men kon zeggen: dat zijn de figuren, dat zijn de aangevezen mensen om met het Militair Gezag samen te werken?

A. In verschillende plaatsen is dit wèl *za* gebeurd. Maar er heerste een begripsverwarring in die zin, dat degenen, die zich aandienenden als de militaire bestuurder of de garnizoenscommandant, voortkomende uit de O.D., zich voelden als de mannen, die zelf maar de leiding zouden moeten nemen, zulks mede op grond van de voorbereidende maatregelen, die men ter plaatse zelf reeds had getroffen. Men had zich niet gerealiseerd, dat men ten slotte kwam onder een noodwetgeving, die het Militair Gezag medebracht en die gehanteerd moest worden. Hierdoor was het aanvankelijk niet mogelijk om dergelijke figuren, die op deze situatie niet ingeschoten waren, direct in te schakelen.

31788. De *Voorzitter*: Er zijn dus betrekkelijk weinig personen, die op een dergelijke wijze naar voren zijn gekomen, in het Militair Gezag opgenomen?

A. Betrekkelijk weinig. De meesten kwamen uit de O.D. of een dergelijke organisatie en zij zijn in de richting gegaan van de B.S.; zij schaarden zich met hun mannen onder de bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten.

31789. De *Voorzitter*: Daarbij kwam ook nog, dat, indien men de algehele bevrijding van ons land ineens zou hebben gehad, het Militair Gezag dan niet een betrekkelijk klein aantal functionarissen in Nederland zou zijn binnengekomen, terwijl men door het rustpunt in het zuiden toen reeds een betrekkelijk groot aantal functionarissen zal hebben aangetrokken, die later in het noorden zijn gebruikt.

A. Dat moest wel. Ik kan mij niet meer de grootte van mijn aanvankelijke organisatie in het zuiden herinneren. Het zal ongeveer een 200 man zijn geweest, hetgeen per provincie niet meer inhield dan één militaire commissaris met twee of drie medewerkers.

31790. De *Voorzitter*: U bedoelt, dat dit de oorspronkelijke opzet was, indien de herovering slechts korte tijd had geduurd en het gehele land achter elkaar bevrijd zou zijn geworden?

A. Ik heb deze gehele familie voor het zuiden moeten inzetten. De daartoe bestemde functionarissen zijn naar de hun aanvankelijk toebedeelde provincies gegaan, nadat wij een stafschool hadden opgezet om nieuwe mensen aan te trekken en voor het Militair Gezag-apparaat geschikt te maken.

31791. De *Voorzitter*: Door de uitbouw van het apparaat heeft men dus voldoende functionarissen gekregen om het gehele land te voorzien: vandaar, dat er minder behoefte was aan de mensen, waarvan ik zoëven sprak.

A. Van het begin af is het streven geweest, dat de heren, komende uit het Militair Gezagsapparaat, te zijner tijd moesten terugtreden en zich moesten doen vervangen door anderen. Het is in het algemeen slecht gelukt, want de uiteindelijke toestand, toen het noorden bevrijd was, was dat de meeste provinciale militaire commissarissen mensen waren, die uit Londen waren gekomen. Ik heb in verschillende gevallen in hen heel goede medewerkers gevonden, maar de overneming van de leiding is altijd heel moeilijk geweest. Om de top in een provincie te vervangen door iemand uit het bezette gebied, heeft voortdurend moeilijkheden gegeven.

31792. De *Voorzitter*: Daartoe zal ook wel hebben bijgedragen de menselijke eigenschap, dat, als men er eenmaal zit, het niet prettig is, zijn functie uit handen te geven.

A. Integendeel, Mijnheer de Voorzitter! Ik heb herhaaldelijk moeten vechten met de heren, omdat zij graag weg wilden. Het waren lieden, die bij hun bedrijven belangrijke functies hadden en om wie men, vooral in de bevrijdingsperiode, zat te schreeuwen.

De nos. 31793 t/m 31862 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De *Voorzitter*: Ik dank u dan zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

H. J. KRULS.

DONKER, voorzitter.
SCHILTHUIS.
WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.
KORTHALS.
KOERSEN.
SCHUIJT, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 9 NOVEMBER 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaal! van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. GERRIT JAN VAN HEUVEN GOEDHART,

oud 47 jaar, wonende te Amstelveen,
hoofdredacteur van „Het Parool”, oud-hlinister van Justitie.

Hij legt de eed af als getuige.

32912. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is thans bezig met de behandeling van de punten j en o van het Enquêtebesluit. Punt j betreft de voorbereiding van de organisatie van het bestuur na de bevrijding, o.a. het Militair Gezag en de uitvoering daarvan, en punt o gaat over de moeilijkheden, welke zich in de Londense Kabinetten hebben voorgedaan, voor zover zij van invloed zijn geweest op de Regeringspolitiek, en in het bijzonder de aan de leden van die Kabinetten verleende ontslagen. Nu heeft u de commissie hierover voorzien van een nota, die vergezeld is van uitgebreide documentatie, maar dit neemt niet weg, dat de commissie het toch op prijs zou stellen, een mondelinge uiteenzetting uwerzijds omtrent deze problemen te horen. Wij hebben successievelijk de verschillende Ministers gevraagd een dergelijke uiteenzetting te geven en ik geloof, dat het in het totaal van de verhoren een gemis zou zijn, wanneer wij voor wat uw beschouwingen betreft, ons zouden beperken tot de stukken, die u heeft ingediend. Daarbij komt, dat het hier voor ern groot gedeelte gaat om beleidsvragen; met betrekking tot deze beleidsvragen is het niet zonder belang, dat alle Ministers hun visie er op geven en daarbij in het bijzonder datgene naar voren brengen, wat naar hun mening in het beleid goed en niet goed is geweest. Wanneer wij van de verschillende betrokken Ministers hebben gehoord hoe zij daarover denken — misschien moeten wij later eventuele tegenspanningen in die uiteenzettingen nog eens in een tweede verhoor met hen bespreken —, dan zal het misschien mogelijk zijn op deze wijze tot een eendoordeel over dit alles te komen. Dit is dus de reden geweest, dat wij u hebben gevraagd nog een mondelinge uiteenzetting te geven over de onderwerpen, die betrekking hebben op de punten j en o van het Enquêtebesluit. Wellicht kan dit het best zo gebeuren, dat u eerst mededeling doet van het tijdstip en de wijze, waarop u uit Nederland uent vertrokken, en in het bijzonder, hoe u daarna in het Kabinet bent opgenomen. Vervolgens komt dan het probleem van de bestuursvoorziening naar voren, waarbij in het bijzonder de kwestie van het Parlement een rol speelt. Daarna komen de organisatie en de opbouw van het Militair Gezag en de problemen, die zich daarbij hebben voorgedaan, waaraan u kunt verbinden een bespreking van de moeilijkheden, die u, met name in het bevrijde zuiden, heeft gehad op het gebied van de arrestaties en de zuivering. Dat alles kan dan uitlopen in de Kabinetscrisis van Januari 1945, waarbij deze onderwerpen weer een rol gespeeld hebben. Op deze wijze kan, naar ik meen, een logische uiteenzetting worden verkregen.

Ik kan u ten slotte nog mededelen, dat de commissie zich heeft beraden over uw verzoek om ook een onderzoek in te stellen naar het al of niet gefundeerd zijn van de beschuldigingen, die door de heer *Lunshof* tegenover u zijn geuit. Het resultaat van die overweging is geweest, dat de commissie meent die beschuldigingen inderdaad in haar onderzoek te moeten betrekken, omdat zij met name zijn gericht tegen u in uw hoedanigheid van Minister en van oud-Minister. De commissie is van oordeel, dat deze beschuldigingen zo nauw met uw aandeel in het gevoerde Regeringsbeleid verband houden, dat zij deze in haar onderzoek moet betrekken. Ik geloof,

dat het het beste is, dat wij, nadat u de uiteenzettingen, die ik u zoëven heb gevraagd, heeft gegeven, dit punt afzonderlijk behandelen. Mocht u op dit programma om bepaalde redenen amendementen hebben, dan kunnen wij dit nog bezien, maar waarschijnlijk kunt u zich in deze gang van zaken wel vinden.

A. Zeker, al zal ik misschien bij alles, wat ik moet vertellen, een enkele keer zijdelings reeds op die beschuldigingen van *Lunshof* moeten komen. Ik wil beginnen te zeggen, dat ik de commissie er erkentelijk voor ben, dat zij deze zaak zal onderzoeken, want het is een serie beschuldigingen, waarvan, naar ik waar zal maken, in het geheel niets houdbaar is en die op mij en mijn gezin in de loop van de tijd op uiterst pijnlijke wijze zijn gaan drukken. U vraagt, of ik wil beginnen met de wijze, waarop ik uit Nederland ben vertrokken, en wat daarbij de omstandigheden zijn geweest. Ik heb dit alles, uitermate schetsmatig natuurlijk, in mijn rapport aangeduid en ik neem dus aan, dat ik eventueel dit rapport in zoverre kan herhalen.

De **Voorzitter**: Ja, maar ik zou het wel op prijs stellen, wanneer u er een regelmatig relaas van maakt. Hierbij is het grote voordeel, dat u dan nog eens, omdat u het u zelf weer levendig voor de geest haalt, voor ons kunt onderstrepen, wat de meest saillante punten zijn, waartoe onzerzijds gestelde vragen ook nog kunnen bijdragen. Dit is de waarde, dunkt mij, van een mondelinge behandeling van de stof.

A. Ik ben al vrij vroeg — in begin 1941 — in contact geraakt met de — later als organisatie bestaande — „Paroolgroep” en in deze „Paroolgroep” heb ik de functie vervuld van één van de redacteurs van het illegale „Parool”. Wij hadden voortreffelijke contacten in vrijwel de gehele illegaliteit — en meer in het bijzonder met de groep „Vrij Nederland” —, waarmee wij — met name sinds medio 1942 — bijzonder nauw hebben samengewerkt.

Zoals u weet, is het tegenwoordige Tweede Kamerlid *Frans Goedhart* te zamen met *Wiarid Beckman* in Januari 1942 op het strand in Scheveningen gearresteerd. Later is hij, met zijn vrienden — althans het grootste gedeelte daarvan —, ter dood veroordeeld. Deze vrienden zijn op één na geëxecuteerd. Hij zelf heeft een tijd doorgebracht in de strafgevangenis te Scheveningen, daarna in de kampen Amersfoort en Vught. In 1942 hebben 2 vrienden pogingen gedaan hem daaruit te krijgen. Wij hadden op dat ogenblik een program van actie, dat uitermate beperkt en hoofdzakelijk negatief bepaald was in de gedachte — dit was trouwens zo in de gehele illegaliteit —, dat wij ons tegen de bezetting wilden lieren, maar hadden eigenlijk toch nog niets van duidelijke politieke voorstellingen ten opzichte van situaties na de oorlog, ofschoon daaraan natuurlijk wel eens aandacht werd besteed en daarover ook wel eens werd gesproken. Wij hebben evenwel, nadat het was gelukt — na twee mislukkingen — *Frans Goedhart* weer in vrijheid bij ons te krijgen, allens toch meer contacten gezocht in de illegaliteit, met het oog op positieve programpunten. Eén van de bijzondere redenen daartoe was, dat, naar ik meen in 1942, een radiorede werd gehouden door H.M. de Koningin over de situatie onmiddellijk na de bevrijding, en meer in het bijzonder over de instelling van het z.g. Militair Gezag. Ik herinner mij buitengewoon levendig, dat die radiorede in de kring van „Vrij Nederland”, „Je Maintiendrai”, „Het Vrije Volk”, „Het Parool”, „De Waarheid”, „Christoffor” (dat, meen ik, toen ook al was verschenen) een vrij grote mate van verontrusting had gewekt. Wij hadden wel heel sterk het gevoel, dat men ons in Londen niet begreep.

32913. De **Voorzitter**: Ik zou u nog even iets willen vragen over het voorgaande. U had het over pogingen, die van de kant van u en uw vrienden waren gedaan om *Frans Goedhart* in vrijheid te krijgen. U bent daarop niet verder doorgegaan, maar ik heb begrepen, dat hij ten slotte onafhankelijk van pogingen uwerzijds in vrijheid is gekomen. Is dat juist?

A. Het is onafhankelijk van pogingen onzerzijds geweest. Twee Vughtse agenten, *Abrahams* en *Leemhuis*, hebben hem ten slotte laten slippen uit het politiebureau in Vught.

32914. De **Voorzitter**: Ja, dat is iets, wat u in de brochure van de heer *Lunshof* min of meer wordt verweten.

A. Ja, men moet dood zijn om bij de heer *Lunshof* als een fatsoenlijk mens te gelden.

De **Voorzitter**: Ik wilde u dit ter verduidelijking even vragen.

A. Wij waren dus enigermate verontrust over de aankondiging van het Militair Gezag, omdat wij heel sterk het gevoel hadden, dat wij na een periode, waarin wij door niets dan gelaarsde mensen waren geregeerd, toch erg graag weer door gewone burgers geregeerd zouden willen worden. Die verontrusting heeft aanleiding gegeven tot enige besprekingen tussen verschillende groepen, zonder dat men daarbij van enigerlei duidelijke organisatie kon spreken. In die tijd kwam echter *Joop Bartels* over, een koerier van de heer *Visser 't Hooft*, hij is nu arts in Amerika en was toen medisch student, uitgeweken bij het begin van de oorlog en dienst doende voor de heer *Visser 't Hooft* tussen Genève en het bezette Nederland. Hij kwam over, zocht contact met de groep „Vrij Nederland” en deelde mede, dat wij kennis genomen hebbende van die radiorede van de Koningin over het Militair Gezag, daarop wellicht critiek zouden willen uitoefenen en dat het de Koningin welkom zou zijn, wanneer die critiek dan maar vrijuit werd geleverd. Daarop hebben wij in de consistoriekamer van de Koepelkerk in Amsterdam — ik heb in mijn nota een fout gemaakt door die kerk de Vondelkerk te noemen; deze ligt halverwege de Vondelstraat, terwijl de Koepelkerk bij het Leidse bosje ligt — een gesprek gevoerd; uit de aard der zaak heb ik de presentielijst niet, maar in elk geval waren daarbij aanwezig *van Randwijk*, *Joop Bartels*, *Gerard Slotemaker de Bruïne*, mr. A. H. *van Namen* en ik zelf. Wij hebben daar besproken welke bezwaren wij eigenlijk konden formuleren tegen die radiorede, die wij uiteraard niet helemaal zuiver in ons hoofd hadden zitten. Toen is besloten, dat *van Randwijk* en ik, respectievelijk dus voor „Vrij Nederland” en „Het Parool”, een uiteenzetting zouden schrijven van onze grieven. Dit is gebeurd — zeer spoedig waren wij het daarover samen eens — en het stuk is aan *Joop Bartels* meegegeven, bestemd voor Zwitserland; tegelijkertijd is die zelfde nota via de z.g. Zwitserse weg naar Londen gestuurd. Daarop is — ongeveer 1½ maand later, maar dit kan ik u niet meer nauwkeurig zeggen — een tweede radiorede van de Koningin gevolgd, houdende nadere explicaties omtrent dat, wat Militair Gezag eigenlijk zou zijn, waarbij nadruk werd gelegd op twee elementen. In de eerste plaats werd gewezen op het verschil tussen de ons uit de wet van 1899 bekende staat van oorlog en beleg, die niet meer zou gelden ten tijde van de werking van het Militair Gezag, en de bijzondere staat van beleg, die men middelerwijl in Londen had ontworpen. Het andere element was de nadruk, die werd gelegd op een zeer korte duur van het Militair Gezag, waarvan, als ik mij daarin niet zeer vergis, zelfs werd gesproken met de woorden: „dagen, hoogstens weken”; althans waren het woorden van deze strekking. Dit was voor ons allen uitermate geruststellend en wij hebben toen dan ook in „Het Parool” en in „Vrij Nederland” van die gerustgesteldheid duidelijk doen blijken. Ik ben zelf de schrijver geweest van een stuk, dat in „Het Parool” is gepubliceerd en waarin uitdrukkelijk werd gezegd, dat er na deze tweede toelichtende radioredevoering geen reden meer was, zich omtrent de komst van het Militair Gezag ernstige zorg te maken. Er was één groep, die tegenover dat Militair Gezag heel anders stond: nl. de O.D. Ik geloof, dat het mij past hier mondeling te herhalen, wat ik schriftelijk ook heb medegedeeld, nl. dat ik nog altijd met bewondering en met daardoor ook gestimuleerde vriendschap denk aan *Wiardi Beckman*, die reeds in 1911 de gevaarlijke ontwikkeling van de O.D. hier in Nederland zeer duidelijk heeft zien aankomen en die vreesde, dat die O.D. te zamen met de uit Engeland teruggekeerde militairen zou trachten toch iets van een — laat ik het negatief zeggen — onburgerlijk en daarom dus ook on-Nederlands regiem over ons te laten vaardig worden. De afstand in aanpak van deze dingen tussen de O.D. en de rest van de illegaliteit kan u hieruit duidelijk blijken — maar ik ben daar niet persoonlijk bij geweest en dit is dus alleen maar „de auditu” — dat de zich noemende adjudant van de chef van de staf van de O.D. na de eerste redevoering van de Koningin over het Militair Gezag contact heeft gehad met de heren *van Randwijk* en *van Namen*, of althans met één van die beiden, en zich toen met bijzondere nadruk, op een lichtelijk ridicule wijze, op die radiorede beriep, zeggende woorden in de trant van: „Julie kunnen nu op het ogenblik je gang nog gaan, maar als straks eenmaal het Militair

Gezag is ingesteld, dan is het vlug met jullie gebeurd, dan kun je maar niet zo allemaal van die wilde stukken in couranten schrijven, dan komen wij aan bod: wij zijn dan op dat ogenblik het verlengstuk van de opperbevelhebber van land- en zeemacht.”

32915. De **Voorzitter**: Wie was die adjudant?

A. Hij noemde zich in die tijd *van Buuren*. Ik bezit nog een dossier, mij afgestaan door „Vrij Nederland”, waarin correspondentie tussen hem en „Vrij Nederland” voorkomt en waarin hij zich ook zo noemt. Ik ben er niet helemaal zeker van, of hij niet dezelfde is als de tegenwoordige kolonel of generaal-majoor *Buurman*, maar dit geef ik graag voor beter, want ik kan het niet met stelligheid beweren. In ieder geval noemde hij zich in die tijd illegaal van *Buuren*.

32916. De **Voorzitter**: Waaruit kon men dat nu eigenlijk concluderen? Ik kan begrijpen, dat men merkte, dat er iets was van een organisatie als de O.D. — iedere Nederlander wist wel, dat een dergelijke organisatie bestond —, maar hoe kon men een gefundeerd oordeel hebben over de opvattingen van die organisatie? Was dat gebaseerd op mededelingen van personen, die men kende en die daarvan deel uitmaakten, of was het op grond van illegale geschriften, dat men tot deze conclusie kwam? Hoe kwam men tot een meningsvorming hierover?

A. Ik geloof, dat men moet zeggen, dat men tot die meningsvorming alleen maar door een zich opstapelende serie aanwijzingen, kleine verschijnselen, feiten, uitlatingen en contacten gekomen is. In de tijd, waarover ik nu spreek — dit zal dus zijn 1942 en begin 1943 —, had men op dit punt bepaald niet een gevestigde overtuiging, maar alleen een soort van onberedeneerde vrees. Men zag dat aankomen en men wist, dat in die O.D. de scepter werd gezwaaid door gewezen Nederlandse officieren en dat dezen de hele organisatie van meet af aan militairement hadden opgezet; vandaar ook — wat op mij altijd een beetje wonderlijke indruk heeft gemaakt —, dat zij met een chef staf en een adjudant van die chef staf werkten en met alle mogelijke andere titulaturen. Ik kan echter bepaald niet zeggen, dat er in die tijd een duidelijke opvatting als de „O.D.-opvatting” in Nederland gold.

Deze is wel steeds duidelijker ontstaan en in de loop van het verhaal, dat ik u moet doen, zal ik ook wel een aantal elementen daarvan nader moeten aanhalen. Dit was dan één van die kleine aanwijzingen omtrent de O.D., die hardnekkig niet wilde erkennen, dat er sprake zou zijn van een bijzondere staat van beleg en dat de rol van het Militair Gezag en dus ook van de O.D. bepaaldelijk niet zou zijn een zelfstandige machtsuitoefening naast — laat staan boven — het burgerlijk gezag. De O.D. heeft zich altijd in die richting uitgelaten en begon dat in die tijd — zie dat merkwaardig optreden van die adjudant tegenover één van de heren *van Randwijk* of *van Namen* — te doen. Een tweede aanwijzing, die als het ware meteen aansluit bij mijn verhaal, ligt in die allerverdrietigste en ook, dunkt mij, verachtelijke spionage-affaire, waarover ik, naar ik ineen, ook een paar woorden in die nota heb gezegd en die begonnen is, naar wij achteraf weten, in October 1943 en geduurd heeft tot eind Maart of begin April 1944. Er waren hier twee mogelijkheden van contact; de lange weg liep via Zwitserland — dit was dus generaal *van Tricht* en de heer *Visser 't Hooft*, die als het ware zijn burgerlijke tegenspeler was — en daarnaast was er de korte weg via de zenders, een weg, die meer in het bijzonder liep van de O.D.-figuren, of zelfs van de O.D., naar de overzijde en, naar wij toch herhaaldelijk merkten, van de overzijde, met enige voorkeur misschien (dit kan ik niet met stelligheid zeggen) naar de O.D.

32917. De **Voorzitter**: Wanneer u daarover spreekt, spreekt u over de tijd van 1933. Was die verbinding er toen al in een mate, die van enige betekenis was?

A. De Zwitserse weg was er vóór die tijd.

32918. De **Voorzitter**: Neen, ik bedoel de zenderverbinding.

A. Zenderverbindingen zijn er bijv. heel duidelijk geweest — ik heb ze persoonlijk gehad, bij veelvuldige herhaling — in eind 1941.

32919. De **Voorzitter**: Over wie liep dat toen?

A. Over *Klaas Alblas*. Hij was de man, die zond en met wie ik

de gehele correspondentie met de Regering heb getelegrafeerd over de vraag, of na de weigering van kapitein *Tielens* (die had moeten meekomen met *Wiardi Beckman*) om naar de overkant te gaan, *Frans Goedhart* in diens plaats mocht treden.

Hierover is een serie telegrammen gewisseld van uit het buiten „de Oldeheem" in Naarden, waar toentertijd een zekere *Vaz Dias* woonde, één van mijn beste vrienden, die helaas ook is doodgeschoten. Ik heb zelf het koffertje met de zender van *Klaas Alblas* bij herhaling getransporteerd, onder meer van Bussum naar Huis ter Heide en van Huis ter Heide naar Zandvoort.

32920. De **Voorzitter**: Het geval-*Alblas* is ons bekend, maar die verbindingen zijn toch in die tijd slechts incidenteel geweest. Ik bedoel, dat de regelmatige verbindingen, op veel grotere schaal, eigenlijk pas gekomen zijn, toen het B.I. hier vaste voet had gekregen; dit is na klaart 1943 geweest. De O.D. heeft daarvan natuurlijk ook gebruik gemaakt, omdat de B.I.-agenten contacten hadden met de O.D.

A. Bij de Zwitserse weg had men de gewoonte het materiaal bij een fotograaf in Amsterdam te laten microphotograferen, en men is er zich nooit van bewust geweest, totdat het door een toeval werd ontdekt, dat die fotograaf een duplicaat van al die microphoto's maakte en afleverde aan de O.D., zodat de O.D. nauwkeurig wist, welk materiaal langs de Zwitserse weg naar Londen werd verzonden. Niet alleen was dat dubleren uiteraard gevaarlijk — men moest in die tijd bepaald niets dubleren, dat niet gedoubleerd behoefde te worden —, maar bovendien was, althans naar mijn oordeel, het uitleveren van een dubblure aan iemand, die geen opdracht heeft gegeven, iets te maken en dus ook niet het recht bezit, iets te ontvangen, onbehoorlijk. De O.D. heeft dat gedaan, naar ons achteraf is gebleken, door het geven van een militaire opdracht aan die fotograaf, en zij hebben gezegd, dat zij — O.D., althans de spreker voor die

O.D. — hem, fotograaf, last gaven dat te doen. Deze man heeft in goede trouw gemeend, dat hij die last dan maar moest uitvoeren. Zo zijn gedurende de periode van ongeveer begin October 1943 tot ongeveer April 1944 alle Zwitserseweg-gegevens gedoubleerd en buiten weten van de mensen van de Zwitserse weg in de handen van de O.D. gekomen. Dit wijst op zich zelf opnieuw op een tegenstelling tussen de O.D. en allerlei illegale groepen.

Er komt nog een derde element bij. Ik nader nu de periode, waarin men over mijn reis naar Engeland begon te praten. Dat vindt zijn oorsprong in dat merkwaardige contact, dat mr. *Cramer*, het tegenwoordige lid van de Eerste Kamer, en ik in het eind van 1943 aan de Duitse grens hebben gekregen met de Oberst *Wilhelm Stähle*, later, na de „Putsch" op *Hitler* in 1944, met een nekschot vermoord. Het verhaal, hoe wij aan die overste zijn gekomen, zal uw commissie misschien niet interesseren en ik laat het maar achterwege. Wij hebben dus op een bepaald ogenblik met die man contact kunnen krijgen, in die zin, dat ons is medegedeeld, dat hij er prijs op stelde, enige mensen uit de illegaliteit aan de Nederlands-Duitse grens te ontmoeten. *Cramer* en ik zijn daarvoor naar Coevorden gegaan en hebben achter Coevorden, in een klein café'tje, contact met de Oberst gekregen. Vooral in die dagen was zoiets natuurlijk een merkwaardige zaak. Bij gebreke van een revolver zat men dan met een stuk staafijzer onder zijn stoel, want men wist nu eenmaal niet of die overste wel een betrouwbare overste zou blijken te zijn. Het was echter een zeer betrouwbaar en fatsoenlijk man, die ons toen heeft verteld, dat hij de Nederlandse uitloper was van een uitermate wijd vertakte, zich tot in de Ministeries in Berlijn voortzettende organisatie, die althans aan de westkant van Duitsland vrede wenste; het werd ons duidelijk, dat die organisatie in de hoop leefde, dat het gehele Westen in een gesloten eenheid zou opmarcheren naar het Oosten. Het was dus bepaald niet zo, dat dat complot toen al alleen maar capitulatie van Duitsland wenste; men zag aan de oostelijke kant nog wel hoop op een verdere afwikkeling van het conflict. Twee brieven, die ik van die overste — in zijn handschrift — nog in mijn bezit heb, wijzen daarop ook bijzonder duidelijk. Hij vroeg ons, of wij in staat waren, hem een schrijftuur te leveren, waarin de voorwaarden zouden zijn geformuleerd, die aan Nederlandse zijde vervuld zouden moeten zijn, wilde er bij een vermoording van *Hitler* en een periode van onrust, in verband daarmee te verwachten, in bezet Nederland rust blijven heersen. Wij hadden geen enkele vrijheid tot onderhandeling en wij hadden geen enkele opdracht; wij bevonden ons dus in een bijzonder moeilijke positie. Wij hebben een nacht bedenktijd gevraagd en in het hotel van Wely in Coevorden heb ik toen, met het laatste Duits, waarover ik nog beschikte, een memorandum in elkaar gezet, waarin ik al die condities heb

vastgelegd. Als ik het stuk achteraf lees, ben ik er niet eens zo verschrikkelijk ontevreden over. Dat stuk hebben wij de volgende dag aan die overste gegeven met de boodschap er bij: „Mijnheer, hier is het overzicht van de voorwaarden, maar u moet wel goed bedenken, dat wij maar één wettige Regering hebben en dat die in Londen zit. Wij kunnen deze zaak moeilijk voor onze eigen verantwoording nemen en stellen ons dus voor, zo snel mogelijk deze aan u gedane mededelingen ook aan de Regering in Londen te doen toekomen en haar op de hoogte te brengen." Terugreizende van Coevorden, hebben *Cranier* en ik toen tegen elkander gezegd: „Hier kan" — niemand kon weten, of die „Putsch" wel of niet zou voorvallen — „iets uiterst belangrijks gaan gebeuren." Wij hadden met de man afgesproken, dat hij die „Putsch" in verder contact met mij, via een koerier, zou aanduiden als: „Eine Heirat" en dat de putschisten zouden worden aangeduid als: „zijn neef, die het voornemen had in het huwelijk te treden". Nauwelijks waren wij terug in respectievelijk Amsterdam en Utrecht — in de laatste plaats was *Cramer* ondergedoken; ik was in Amsterdam ondergedoken —, het was althans nog geen week verder, of er kwam een mij totaal onbekende juffrouw, die mij een briefje gaf — ik heb het nog in mijn bezit — waarin de overste mededeelde, dat het mij wel zou verheugen, „daz mein Neffe mitte Januar zu heiraten beabsichtigt". Hieruit mocht ik afleiden, dat de „Putsch" wellicht half Januari 1944 zou spelen. Daarop is contact met *Jaap Cramer* gevolgd en wij hebben tegen elkander gezegd: „Wij moeten onder deze omstandigheden een aantal mensen in vertrouwen nemen en ze dit zeggen, want wanneer die „Putsch" gaat spelen, dan zou het grootste ongeluk voor Nederland zijn, dat een volstrekt verdeelde illegaliteit op dat ogenblik tegenover die putschisten zou komen te staan, zonder dus het A.B.C. te kunnen presenteren van enigerlei program van actie, waarachter iedereen zich zou willen stellen." Wij waren bang voor alle mogelijke vissers in troebel water van links en van rechts en wilden dus proberen, onder deze, naar ons voorkwam, nogal chringende omstandigheden een vorm van eenheid, van coördinatie in illegaliteit te verwezenlijken. Daartoe hebben wij een klein aantal uitermate betrouwbare vrienden bij elkander geroepen; dit waren de heer *Bosch van Rosenthal*, de afgetreden Commissaris der Koningin in Utrecht, de heer *van Randwijk*, de heer *Slotemaker de Bruïne*, de heer *Holthe tot Echten*, toen oud-burgemeester van Zeist, nu burgemeester van Breukelen, *Cramer* en ik.

Dat groepje heeft zich altijd aangeduid als de Grebbe-commissie. Het feit, dat de heer *Bosch van Rosenthal* in 1940 het initiatief had genomen tot de oprichting van de echte Grebbe-commissie tot hulpverlening aan slachtoffers in de Grebbelinie, een commissie, waarvan ik ook lid ben geweest, gaf een gerede aanleiding om alle eventuele contacten ter zake van deze illegale geschiedenis met de heer *Bosch van Rosenthal* te camoufleren achter de Grebbe-commissie. Vandaar, dat wij dat illegaal contact sindsdien maar de Grebbe-commissie hebben gedoopt. Daar hebben wij ons memorandum overgelegd. Het is daar besproken en de daar aanwezigen hebben er van gezegd, dat zij zich met dat door ons aan de overste verstrekte rijtje punten volledig konden verenigen, al waren er mensen, die vonden, dat wij hier en daar nog wat hadden moeten toevoegen. U begrijpt, dat men daarentrent niet altijd gelijk denkt, maar principiële punten van verschil waren er in het geheel niet. De moeilijkheid was toen enigerlei contact tussen de verschillende illegale groepen te leggen, en daartoe moest iemand het initiatief nemen. Door ons is toen aan de heer *Bosch van Rosenthal* gevraagd, of hij dat wilde doen. Hij had ons aller vertrouwen en ons aller waardering voor de wijze, waarop hij zich gedroeg, en wij vonden hem bovendien een man van veel meer gezag dan één onzer, zodat hij dus gemakkelijker dan wij anderen zou kunnen uitnodigen om eens samen om één tafel te gaan zitten. Dergelijke uitnodigingen zijn toen op uiteraard illegale wijze — dus niet met R.S.V.P. en met mooi gedrukte briefjes — uitgegaan naar de verschillende illegale groepen. Daarop hebben er 2, wellicht ook 3, besprekingen plaats gevonden op een advocatenkantoor in Amsterdam, waarvan ik er 2 heb bijgewoond, wanneer het er 3 zijn geweest, of allemaal, wanneer het er 2 zijn geweest. De heer *Bosch van Rosenthal* fungeerde daarbij als voorzitter en hij heeft al die groepen dus gevraagd „welk maximaal program wij gezamenlijk zouden kunnen leveren, ingeval er eens iets mocht gebeuren". De bijzonderheden van de „Putsch" en het contact met de overste is niet aan deze illegale groepen medegedeeld, omdat dit, met het oog op *Cramer* en mij, te gevaarlijk werd geoordeeld. Dat hele contact was natuurlijk lang niet zonder bedenking en wij wisten ook niet in hoeverre die overste eventueel nog dubbel spel speelde. Alle groepen bleken bereid met de heer *Bosch van Rosenthal* aan tafel te zitten en met hem over deze zaak rustig te overleggen, met uitzondering van de O.D., die weigerde.

Ten slotte heeft *van Randwijk*, later ook ik zelf, aan de O.D. een briefje gestuurd, waarin het bijna op smeken aankwam, of men nu toch alsjeblieft eens aan die tafel kwam zitten met een man van zodanige achtenswaardigheid als de heer *Bosch van Rosenthal*, om over deze zaak eens te spreken, maar de O.D. bleef dit hardnekkig weigeren, mede onder de mededeling, dat zij haar taak na de bevrijding al precies wist en generlei behoefte gevoelde aan enigerlei contact, dat zij bovendien te gevaarlijk achtte.

32921. De **Voorzitter**: Wist u, wie toen de leiding van de O.D. had?

A. Ja, wij wisten, ik meen ook op dat ogenblik, dat generaal *Roëll* dit deed, maar het kan ook wel anders zijn geweest; dit durf ik niet met zekerheid te zeggen. U zou het beter kunnen vragen aan *van Namen*, die het ongetwijfeld weet, of eventueel aan *Slotemaker de Bruine*, die het hoogstwaarschijnlijk weet. Ik zelf heb niet anders dan via „Vrij Nederland” contact met de O.D. gehad, nooit rechtstreeks. Toen de O.D. dat weigerde, hebben wij zelfs nog geprobeerd het te doen met inschakeling van het z.g. Vaderlands Comité, waarvan, in die tijd al, de tegenwoordige hlinister-President, de heer *Drees*, de voorzitter was. Ik ben toen voor deze zaak nog bij de heer *Drees* geweest, maar wat wij ook geprobeerd hebben, het is ons niet gelukt de O.D. er toe te krijgen zelfs maar deel te willen nemen aan enigerlei bespreking in zake de coördinatie van de illegaliteit. Overigens kwam uit Engeland, tot onze grote schrik en teleurstelling, een kort antwoord per radio op de vraag, die wij bij de inzending van ons memorandum in zake *Wilhelm Stahle* hadden gesteld, of wij dit contact mochten voortzetten. Wij waren er van overtuigd, dat het van het grootste belang was er mee door te gaan, maar wij wilden dit toch niet doen zonder consent van de Regering. Daartoe hadden wij gevraagd, of men door de radio wilde mededelen in geval van doorgaan: *de Graaf* moet doorgaan (*de Graaf* was mijn illegale naam uit die tijd) en in het andere geval: *de Graaf* moet niet doorgaan. Door de radio kwam nu de mededeling, dat *de Graaf* maar niet moest doorgaan.

32922. De **Voorzitter**: Hoe had u het in dat geval gevraagd?

A. Dat kan ik mij niet meer met zekerheid herinneren. Het speelde in het voorjaar van 1944; het kan in Januari 1944 zijn. Mijn eerste bespreking met *Stahle* was één dag vóór Kerstmis 1943. Het tweede contact is omtrent Oudejaar geweest; toen hebben wij nog een keer geprobeerd — tevergeefs — hem daar weer in Coevorden te vinden. Direct daarna, dus ongeveer begin Januari, hebben wij gevraagd: doorgaan of niet. Het antwoord kwam heel vlug; voorjaar 1944 kan het dus niet geweest zijn, maar ongeveer Januari.

32923. De **Voorzitter**: U zond in 1941 over de zender van *Alblas*. Maar welke verbinding had u in die latere tijd?

A. Zelf had ik geen zenderverbindingen, maar ik meen, dat „Vrij Nederland” er één had; dit zou u echter aan „Vrij Nederland” moeten vragen, want die vraag kan ik niet beantwoorden. Bij mijn weten zou het dus een antwoord via de Zwitserse weg moeten zijn, maar ik geef graag toe, dat dit bijna niet mogelijk is, want op zo'n korte termijn kon men dat haast niet overbrengen.

32924. De **Voorzitter**: Heeft u bij die zendercontacten wel eens de naam *de Geus* gehoord?

A. Neen; buiten *Klaas Alblas* heb ik alleen *John Grün* gekend (dit was dezelfde als *Brutus*). Deze was gestuurd om contact met „Het Parool” op te nemen en dit is ook gelukt. Met hem heb ik uitvoerige besprekingen gehad in de winter van 1944 of 1943.

32925. De **Voorzitter**: Speelde daarin ook *Bram van Oord* een rol?

A. Ja, *Bram van Oord* uit Doorn speelde daarin een rol en op de achtergrond is er *George Ridderhof*.

32926. De **Voorzitter**: Hoe beschouwt u *Bram van Oord*?

A. Positief fout! Daaraan heb ik nooit getwijfeld, sinds ik allerlei bijzonderheden over hem heb gehoord. Na de oorlog heb ik me ook beijverd hem te laten vastzetten.

32927. De **Voorzitter**: Was u in die tijd ook al op de hoogte van de aard van de persoon van *George Ridderhof*?

A. Alleen door datgene, wat ik van *Johan Grün* over hem wist.

32928. De **Voorzitter**: En deze wist het ook niet precies?

A. Hij was wel in twijfel, maar hij wist het niet.

32929. De **Voorzitter**: Op dat moment wist u er echter niet meer van?

A. Neen. Wij hebben dus de mededeling gekregen, dat *de Graaf* niet moest doorgaan, hetgeen betekende, dat ons het contact met overste *Wilhelm Stähle* werd verboden, en sindsdien hebben wij dit ook niet meer nagestreefd. Dat was één van de vele redenen, die het groepje, dat ik als Grebbe-commissie heb aangeduid, echter toch het gevoel gaven hoe belangrijk het wel zou zijn, wanneer er iemand naar de overkant zou worden gestuurd, omdat men daar ten prooi scheen te zijn gevallen aan allerlei misvattingen. Bovendien hadden wij sterk het gevoel, dat het contact met de overkant zo slecht was, dat wij wellicht meer en meer naast elkander aan het opereren sloegen.

Een „terugkeer-regeling” werd voor alles en nog wat voorbereid. U herinnert zich wel, dat allerlei professorenkringen zich bijvoorbeeld bezighielden met het ontwerpen van regelingen, die onmiddellijk na de oorlog ten aanzien van bepaalde afwikkelingen zouden kunnen gelden, en wij dachten, dat men dit in Londen toch ook wel zou doen. Er is toen in de Grebbe-commissie besproken of niet iemand naar de overkant zou gaan. Het is ook besproken met *Joop Bartels*, die in die tijd wel eens over is geweest, en men was er in het algemeen vóór; „Het Parool”, „Vrij Nederland”, de Grebbe-commissie waren er vóór. Er is toen een serie vergaderingen geweest ter voorbereiding van die reis.

Ik zal dit niet in details vertellen. U begrijpt zelf wel, dat in die tijd het maken van een overtocht naar Engeland een volstrekt levensgevaarlijke zaak was. Er waren echter omstandigheden, die bij het vaststellen van de persoon, die naar de overkant zou gaan, de keus op mij deden vallen en niet op mijn vriend *van Holthe tot Echten*, die eigenlijk evenveel als ik daarvoor in aanmerking kwam. De omstandigheid, die de doorslag gaf te mijnen aanzien, was, dat ik allers in de loop van 1943—1944 bijzonder door de Duitsers werd gezocht.

Er is in December 1943 één van onze mensen gearresteerd, die tot mijn grote spijt het niet heeft weten te houden tegen de Duitsers, ofschoon hij nimmer is mishandeld, en die op een bepaald ogenblik van mij 10 mogelijke adressen aan de Gestapo heeft medegedeeld, waarna de Gestapo de 21ste Januari 1944 op al die 10 adressen tegelijk een overval heeft gedaan. Door een bijzonder merkwaardig toeval — een haas, voor het opeten waarvan ik door één van mijn vrienden was uitgenodigd — bevond ik mij die 21ste Januari 1944 op het 11de adres en ben ik dus niet gepakt. Men heeft de inspecteur *Keizer* uit De Bilt, een N.S.B.-er, die mij van gezicht kende, doordat ik daar had gewoond, plus 2 rechercheurs vrijgemaakt van hun normale werk met de opdracht, mij te arresteren, en er werd R.M. 10 000 uitgelooft voor de man, die mij zou kunnen krijgen, plus het ijzeren kruis tweede klasse en rangsverhoging. Dit was op 21 Januari. Hierbij raak ik nu de brochure van *Lunshof*, waar deze zegt, dat een zekere mijnheer *Meijer Schwerzcke* — over wie ik graag het een en ander zal mededelen, indien u daarop prijs stelt — gediend heeft als reisbureau van de „roemruchtige kolonel *Blake*”. Ik verheug mij er in, niet roemruchtig te zijn, maar ik ben inderdaad „kolonel *Blake*” geweest, althans *Blake*, zonder kolonel. De werkelijkheid is, dat de mededeling, die ik u hier doe — n.l. dat ik gezocht werd door 3 daarvoor vrijgemaakte mensen en dat er een beloning was in de vorm van R.M. 10 000, het ijzeren kruis en rangsverhoging —, over mij is verteld door die mijnheer *Meijer Schwerzcke* aan één van mijn vrienden, die mij deswege heeft kunnen waarschuwen en gezegd heeft: „Denk er aan, dit horen wij van één van onze spionnen in de S.D.”. Ik ben er nog altijd blij om, dat ik het wist, want dan was men ten minste enigszins op zijn hoede. Die *Meijer Schwencke* kende ik van vóór de oorlog als een zeer onbetrouwbaar man, met wie ik nooit iets te maken had willen hebben en met wie ik in de oorlogsjaren nimmer iets, wat dan ook, rechtstreeks of zijdelings, te maken heb gehad, die dus op geen enkele wijze als „reisbureau van kolonel *Blake*” heeft gefungeerd, maar wiens enige nauwkeurig bepaalde rol is, dat hij die gegevens omtrent de mate van mijn gezochtheid via één van mijn vrienden te mijner kennis heeft doen komen. Die gegevens waren waardevol voor mij. Het feit, dat ik zo exorbitant werd gezocht — ik placht in die dagen wel eens naar Arnhem te reizen, waar ik eens in de week moest zijn voor een redactievergadering, in de uitdossing van een kapelaan, die mij daarvoor beschikbaar was gesteld —, heeft mede er toe geleid, dat ik meer dan de heer *van Holthe tot Echten* geacht werd in aanmerking te komen om naar de overkant te gaan, en aldus is toen besloten.

De voorbereiding heeft vrij veel tijd gekost, maar op 24 April 1944 ben ik vertrokken. Ik had — het zou een te lang verhaal worden om dit alles te detailleren — in totaal de volgende credentials; ik mocht optreden namens de groep van „Het Parool” en namens „Vrij Nederland”, ik had, door bemiddeling van de heer *d’Ailly*, de tegenwoordige burgemeester van Amsterdam, twee boodschappen uit mijn hoofd moeten leren ten dienste van de heer *Trip*, betreffende de positie en regeling van de gulden na de bevrijding, en ik had daags vóór mijn vertrek een zeer uitvoerig gesprek gehad met de tegenwoordige Minister-President, de heer *Drees*, die mij uitvoerig heeft uitgelegd, voor welke moeilijkheden het Vaderlands Comité zat, dat zijn eigen positie onnauwkeurig bepaald achtte en dat graag zou willen weten, welke opdracht het eventueel van de Regering zou krijgen na de bevrijding, weshalve de heer *Drees* mij die positie heeft uitgelegd, er enige vragen aan verbindende. Hij deelde daarbij mede (ik voeg dit toe als tragische bijzonderheid), dat het eigenlijk al niet meer nodig was, dat hij mij die boodschap gaf, want terwijl ik over land zou proberen, Engeland te bereiken, zou de dag na mijn vertrek prof. *Victor Rutgers* trachten per bootje over te steken en deze zou dus, mocht hij slagen, aanmerkelijk eerder in Engeland zijn dan ik en hij had precies hetzelfde verhaal en dezelfde boodschap. Ik heb de heer *Victor Rutgers* in die tijd alleen maar op een afstand bewonderd om de houding, die hij in het verzet heeft aangenomen. Ik acht hem één van de belangrijke figuren in het verzet van die tijd en met groot verdriet heb ik bij mijn aankomst in Engeland vernomen, dat hij gearresteerd was en ook is gevallen. Ik ben met die vier opdrachten, d.w.z. om „Het Parool” en „Vrij Nederland” te tegenwoordigen, met boodschappen van de heer *Trip*, via de heer *d’Ailly*, en vragen van de heer *Drees*, op 24 April van Amsterdam vertrokken, via België, waar ik als „landbouwer-eigenaar”, *Jean Hubert Bollen* geheten, met trams door België ben gereisd in 3 dagen tijds. Ik naderde Frankrijk en ben toen geklommen over een brug met prikkeldraad en met mijn Franse identiteitskaart, volgens welke ik apotheker *Joseph Marcel Dugard* in Toulouse was, heb ik door Frankrijk gezworven naar Toulouse. Daar aangekomen, moest ik 9 dagen op een gids wachten. Ik moest alleen over de Pyreneeën; dit was opdracht. Doorgaans ging men in een konvooi, maar ik moest alleen met een gids. Na 8 dagen is die gids inderdaad verschenen en heeft mij prompt 's nachts om 2 uur in de steek gelaten. Ik ben met veel moeite weer teruggekeerd naar mijn punt van uitgang en heb weer twee nieuwe gidsen gevonden, die mij in een veel later stadium in de steek hebben gelaten. Ik heb toen een 2-tal dagen en een nacht helemaal alleen (dit zal ik niet licht meer vergeten) door de Pyreneeën gezworven en wanneer men dan ook niets te eten heeft, wordt dit een zeer onbehaaglijke situatie. Weer ben ik op mijn punt van uitgang teruggekeerd en ten slotte, na een hoogst merkwaardige reis, op mijn buik liggende op het dak van een autobus, met 2 smokkelaars de Pyreneeën overgekomen. Na ongeveer 22 uur lopen ben ik in Andorra aangekomen. Aan de Spaans-Andorraanse grens ben ik gevangengenomen en heb ik enige tijd in de Spaanse gevangenis gezeten; dit is geen vacatieverblijf en ik kan het u niet aanraden. Na 3 à 4 dagen ben ik toen met 12 Fransen, die eveneens gevangen waren genomen, naar Lerida getransporteerd. Daar heb ik, vanwege het feit, dat ik boven de 40 was, een résidence forcée gekregen. Het verschil tussen een résidence forcée en een gevangenis bestaat doorgaans hierin, dat men in een gevangenis geen licht en lucht heeft en ook slecht eten en in een résidence forcée wel licht en wat lucht en ook slecht eten. Ik heb echter niet te klagen over het hotelletje, waar ik was ondergebracht. Van daar mocht ik naar Madrid gaan, ongeveer 5 dagen na het begin van de invasie. Ik heb het bericht omtrent de invasie in Lerida vernomen en ben een huis hoog gesprongen. De houding van de Spanjaarden wijzigde zich toen ook aanmerkelijk; zij werden ineens beleefd. Tot die tijd waren ze nog onbeschoft, maar daarna was dezelfde politie-inspecteur, de heer *Monty* in Lerida, bereid, mij voor de eerste keer in mijn leven een stoel te geven, ofschoon ik een kapotte knie had van mijn Pyreneeënwandeling. Ik had altijd moeten staan, bij voorkeur 2 uur, ook wel eens 12 uur. Hij liet iemand gewoon in een hoek van zijn kamer staan en merkte je niet op. Wanneer men dan even kuchte, zag hij je nog niet en liet je rustig vele uren in de hoek van de kamer staan, maar dan zei hij plotseling: „Ah, vous êtes là, allez y.” Dit was de wijze, waarop hij je behandelde. Maar die dag na de invasie was de man erg te spreken en toegankelijk en zei toen: „Heb ik u niet netjes behandeld?” Ik zei: „Nee, mijnheer, dat heeft u helemaal niet.” Hij vertelde, dat hij het toch altijd zo netjes met mij had bedoeld, en vroeg mij of de Duitsers nu werden verslagen. Ik zei hem, dat ik er nooit aan had getwijfeld, maar hij blijktbaar wel. Hij wilde nu echter graag ook niet meer twijfelen en gaf mij permissie naar Madrid te gaan en mij daar onder de bescherming van onze gezant te stellen. Ik ben naar Madrid gegaan

en heb mij onder „de bescherming” van de gezant gesteld. Daar bleek een jonge man in het gezantschap aanwezig, een zekere heer *Herzberger*; deze was de enige man, met wie men iets kon bereiken, want de rest was niets. De heer *Herzberger* was ten minste nog een handige man en hij heeft mij geïntroduceerd bij de heer *Cresswell*, de handelsattaché. Toen de heer *Cresswell* hoorde, dat ik de naam *Blake* voerde, zei hij, tot mijn onbeschrijflijke opluchting tegen mij: „Well, we have been waiting for you since weeks and weeks.” Ik zei hem, dat ik daar ontzettend blij om was, want dat ik op de gehele reis nog nooit iemand had gevonden, die op mij zat te wachten en hij werkelijk de eerste was. Later, toen ik in Engeland was, bleek, dat de heer *Gerbrandy*, wetende dat iemand, zich noemende „Blake”, naar de overkant zou gaan, zich tot de heer *Churchill* heeft gewend en gevraagd of hij misschien op de weg door Spanje instructie kon laten geven, dat, mocht iemand van die naam zich aanmelden, hem doortocht en hulp zou worden verleend. Met de beslistheid, waarmede *Churchill* in dergelijke gevallen handelde, was er de volgende dag reeds een tweetal telegrammen gegaan, één naar de commandant van Gibraltar en één naar de Engelse ambassade in Madrid, luidende: „If a certain Mister *Blake* turns up, get him through at once; repeat at once.” Getekend door de heer *Churchill* zelf. Dit heeft natuurlijk wonderen gedaan, want toen ik van dat ogenblik af bij die mijnheer *Cresswell* zat, kon mij niets meer overkomen. De volgende dag ben ik per auto naar Sevilla gebracht en daar ondergedoken. Ik heb drie dagen uitsluitend in het gezelschap van een niet te tellen aantal vlooiën op mijn onderduikadres in Sevilla doorgebracht en ben toen van papieren voorzien van de scheepskok van de „Cetus”, een bootje van 400 ton, dat op de Guadalquivir lag en bestemd was voor Gibraltar. Ik moest mij daar in de schroeftunnei begeven, waarvoor ik net iets te lang was om er rechtop in te staan, zodat ik er gebogen moest staan of op een vlonder met oliewater gaan liggen; zo ben ik in 2 nachten de rivier afgezakt en eerst in open zee mochten wij — ik was samen met een Amerikaan en een Engelsman — ons vertonen. Toen wij in Gibraltar aankwamen, werden wij door een officier vriendelijk afgehaald en daar heb ik voor het eerst sinds lange tijd een bad gekregen. Een dag later zat ik in een Engels bombardementsvliegtuig, dat mij, van 's avonds 9 uur tot de volgende morgen 7 uur, naar Bristol heeft gebracht. Daar ben ik, blijkbaar vanwege instructies van de heer *Churchill*, die er tussen zat, volstrektelijk ontkomen aan de Patriotic School. Ik ben op Zaterdagmorgen 17 Juni 1944 rechtstreeks naar het huisje van de heer *Gerbrandy* gebracht. De kolonel, die dan aan mijn illegale naam van die tijd is toegevoegd, is op die 17de Juni des avonds geboren, want in het huis van de heer *Gerbrandy* waren op dat ogenblik de heer en mevrouw *van Haersma de With* en de heer *Gerbrandy* wilde mijn identiteit voorlopig nog een beetje camoufleren; hij is bovendien in sommige opzichten een uitermate tot grapjes geneigd man, zodat hij mij daar aan de heer en mevrouw *van Haersma de With* voorstelde — ik was gekleed in een pak, dat meer olie dan iets anders aanwees aan de buitenkant — als de kolonel *Blake*. Sindsdien heb ik bij de heer *Gerbrandy*, tot op de huidige dag, „the colonel” geheten.

32930. De **Voorzitter**: Misschien kunt u ons nog vertellen of de tocht, die u gemaakt heeft van Nederland naar Spanje, langs een georganiseerde verbinding ging. Of heeft u het geheel op eigen initiatief gedaan?

A. Neen, dat had nooit gekund. Het is alles voortreffelijk geregeld geweest door de mensen van de Zwitserse weg. Ik ben op mijn eigen houtje naar Sittard gereisd, had de opdracht gekregen om van daar naar Beek te lopen en mij te melden bij de onderwijzer *Meyer*, die mij 's avonds naar de rivier de Maas bracht. Daar hebben wij tot ongeveer een uur of 10 zitten wachten. Toen stak er plotseling een roeiboortje over de rivier, waaruit een man kwam, die de jonge *Lejeune* bleek te zijn, criminoloog, studerende te Leuven. Hij heeft mij daar afgehaald en samen zijn wij toen weer overgestoken. De bedoeling was, dat wij met een mijnwerkerstreintje 's nachts naar Leuven zouden rijden, maar het station Bree was kapotgebombardeed. Wij hebben toen een fiets moeten belenen in een hotelletje en hebben daarop wat geld gekregen, waarvoor wij des nachts daar zijn gebleven. De volgende morgen zijn wij met trammetjes door België gegaan. Maasbree, Beringen, enz. . . . Het waren allemaal trajecten van enige kilometers, waarna wij weer moesten overstappen. Het begon des morgens om 6 uur en het eindigde 's avonds om 7 uur in Leuven. Wij hadden toen geen geld meer om te eten en waren erg ongezellig tegen elkaar. In Leuven hebben wij weer geld gepoft en gegeten. Vandaar zijn wij met een tram naai Brussel gegaan. Daar ben ik overgenomen door *Edmond Chait*, houthandelaar, te Rotterdam, toentertijd werkzaam in de illegaal Zwitserse weg in België—Frankrijk. Die heeft mij van Brussel naar Parijs gebracht, d.w.z. met

hem ben ik gereisd van Brussel naar Mons, Enghien, Gasteau, enz., steeds met trammetjes, tot aan de grens. Daar zijn wij gaan lopen; wij hebben nog een eind gereden met een wagen met zuurstofcilinders en zijn toen over een brug met prikkeldraad geklommen, benoorden Valenciennes. Van daar te voet naar een dorpje en toen met ons tweeën naar Valenciennes getramd, getreind van Valenciennes naar Douai. Hier hebben wij een enorm bombardement gehad; de invasie was in voorbereiding. De volgende morgen was in Douai het stationsemplacement plat. We zijn toen met trams weer teruggegaan naar Valenciennes en van daaruit naar Parijs. Daar heb ik als verdere reisgenoot *Paul Veerman* gevonden, zoon van een textielabrikant in Amsterdam, gelukkig nog in leven. We zijn toen met ons drieën van Parijs naar Toulouse gereisd. Onderweg moesten wij er uit, want er was een lijn kapot. We moesten toen een lang stuk langs de lijn lopen, naar ik mij herinner. Zo zijn wij in Toulouse aangekomen, waar de Zwitserse weg toen een klein flatje had. De arm van de Gestapo was lang, want 4 dagen na mijn vertrek uit Toulouse was de Gestapo daar in dat flatje. Ze hebben er echter niets anders dan mijn pijp gevonden. Van daar ben ik dus door *Paul Veerman*, nu zonder *Chait*, gebracht naar Foix. Foix was aan de noordkant van de z.g. „zône interdite“, die de Duitsers boven de Pyreneeën hadden gelegd. Door de zone moest men altijd op een of andere merkwaardige wijze; ik heb het gedaan door te gaan liggen achter op een vrachtauto met zakken houtskool, waarmede men mij geheel heeft ommuurd. Er ging een dekzeil overheen en zo ben ik door die „zône interdite“ gegaan. Haiverwege stopte die auto en men hoorde zo'n half Duits-Franse stem van een soldaat, die eerst naar de identiteitspapieren van de chauffeur vroeg en er zich in dit geval verder toe bepaalde, met de kolf van zijn beweert een paar stompen tegen die zakken te geven, waardoor ik op een onbehaaglijke wijze heen en weer schoof in dat geheel, wat echter geen gevolgen heeft gehad. Later, toen wij de *contrôle* door waren, kwam ik er uit. Ik moest een arbeider op de aluminiumfabriek in Tarascon voorstellen en dit kon heel gemakkelijk, want ik zag er uit of ik mijn leven niet anders had gedaan dan kolen sjouwen. Daar heeft de chauffeur mij in handen van een Spanjaard gespeeld; dit was mijn eerste gids, die mij in de steek liet. Ik kon de chauffeur gelukkig terugvinden; deze heeft mij toen aan twee anderen geholpen, die mij ook in de steek hebben gelaten, op een later ogenblik, zoals ik u vertelde. Weer ben ik teruggevallen op die chauffeur; deze heeft werkelijk voortreffelijk werk gedaan en mij voor een derde maal in handen van passeurs gebracht. In dit derde geval is het toen gelukt. Hij heeft mij toen begeleid tot vlak bij die bus, waar ik bovenop op mijn buik moest gaan liggen, en toen twee Duitse soldaten beneden alle passagiers op hun identiteitspapieren nakeken, hebben ze de enige voor hen wellicht interessante passagier, bovenop het dak, niet in de gaten gekregen.

32931. De *Voorzitter*: Er waren dus in ieder geval vaste punten, waar u werd geholpen?

A. Ja. Zowel in Brussel als in Parijs en Toulouse had men ook vaste hotelletjes en café's, waarvan men wist, dat ze goed waren en die altijd door die passerende documentenoverbrengers, dan wel die mensen, die zelf naar Spanje moesten, gebruikt werden. Daar behoefde men zich niet in te schrijven; dat was allemaal uitnemend geregeld. Zonder de onwaardeerbare hulp van die Zwitserse weg zou ik nooit in Engeland zijn gekomen. Men kon dit op eigen houtje niet doen; het was levensgevaarlijk de Pyreneeën te crossen. De Duitsers patrouilleerden daar altijd met twee man met een hond. Het was volstrekt onmogelijk, wanneer men niet heel nauwkeurig wist hoe men lopen moest. Alleen kon men dit niet doen. Ik heb dan ook de hoge route moeten volgen; deze ging 2500 meter omhoog en dan weer naar beneden, naar 500, en toen over een gletscher van 2700 meter; lager lopen bracht je vrijwel zeker in handen van een Duitse patrouille. Dit was uiterst gevaarlijk. Men had echter zeer goede passeurs, ofschoon ik twee allerongelukigste ervaringen met lafaards heb opgedaan; over het algemeen had men zeer goede passeurs en ik kan niet dankbaar genoeg zijn voor de buitengewone hulp, die ik, van het moment, dat ik de Maas overroede, tot het moment, dat ik naar Andorra afzakte, van de organisatoren van de Zwitserse weg heb ondervonden. Het bericht van mijn aankomst is ook teruggerold van mijn passeurs naar de chauffeur, van de chauffeur, door de „zône interdite“ naar Tarascon, via Lyon naar Genève; mijn vrouw wist circa 10 dagen, nadat ik in Spanje was, dat ik mij in veilig gebied bevond; ook dit had de Zwitserse weg georganiseerd.

Ik was dus in Engeland en werd eerst zo'n beetje gezien als „de belangrijkste aap uit Artis“. Iedereen wilde je natuurlijk bekijken

en niemand geloofde, dat je nu zo maar uit Nederland kwam, want in die tijd kwam nl. helemaal niemand meer over. Ik meen, dat er wel in die tijd nog eens een bootje is overgekomen, maar over de landroute ben ik, bij mijn weten, de laatste man. Ik weet niet van iemand, die na mij nog over deze route is kunnen komen, want 6 Juni begon de invasie en toen was het bijna niet meer denkbaar, door Frankrijk te komen; dit werd zo enorm moeilijk. Ook de Pyreneeën waren trouwens steeds moeilijker geworden. Ik was dus bij allerlei mensen een soort van openbare vermakelijkheid; men wilde mij zien en spreken, enz.

Ik ben begonnen met de heer *Gerbrandy* zo nauwkeurig mogelijk te vertellen wat ik met name over de organisatie van het verzet wist. Dat vroeg hij mij namelijk, want daarin was hij bijzonder geïnteresseerd. Ik heb hem dit alles zo uitvoerig mogelijk verteld. Nu zal ik hier en daar met de data wel incorrect moeten zijn, want het is niet mogelijk alles nog nauwkeurig te zeggen. Het is echter één dag of maximaal twee dagen na mijn aankomst geweest, dat de heer *Gerbrandy* mij heeft gevraagd of ik hem op belachelijk korte termijn — ongeveer één uur namelijk — een rapport kon geven over de organisatie, van de illegaliteit. Ik heb het toen geprobeerd en heb het met name aan de secretaresse van de toenmalige secretaris-generaal van de heer *Gerbrandy* gedicteerd; dit rapport heb ik verstrekt aan de heer *Gerbrandy*, die mij had gezegd het nodig te hebben voor een gesprek, dat hij met de Koningin ging voeren. Ik heb het hem gegeven en, zoals ik ook in mijn nota heb meegedeeld, met de grootste mogelijke verrassing later ontdekt, dat dit rapport in handen kwam van een man, die mij op deze stoel is voorgegaan, de majoor mr. C. H. J. F. van *Houten*; deze had het plotseling in zijn vingers en heeft het ook naar Nederland laten gaan. Waarom? Het is gedaan, omdat er dingen in stonden over de O.D., welke hem niet aanstonden en waarvan hij het nuttig oordeelde, dat ze bij de O.D. in Nederland spoedig bekend zouden worden. Bovendien stond er een opmerking in over de Raad van Verzet, een critische opmerking over de — naar mijn smaak — inderdaad nodeloos gevaarlijke methodiek van de Raad van Verzet, waardoor men dus de gelegenheid kon krijgen mij bij de Raad van Verzet min of meer in discredit te brengen. Ik heb dat rapport niet meer; u zult het vermoedelijk wel hebben, althans kunnen krijgen. Uiteraard neem ik dat rapport van harte voor mijn verantwoordelijkheid. Het kan best zijn, dat ik, wanneer ik het nu lees — met alle wetenschap, die ik sindsdien heb opgedaan — zelf zou zeggen, dat ik het hier en daar enigszins anders had kunnen formuleren, maar gelukkig weet ik van mij zelf, dat ik niet heb toe of af te doen aan de strekking van dat stuk, noch aan de critiek, die ik op die beide zoëven genoemde groepen heb uitgeoefend.

32932. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: Wie heeft dat rapport aan de heer van *Houten* gegeven?

A. Dit is een vraag, waarop ik het antwoord niet weet. Ik kan het niet zeggen. Er zijn echter maar twee mogelijkheden, namelijk de Koningin of de heer *Gerbrandy*.

32933. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: Of de secretaresse van de heer van *Haersma de With*.

A. Neen, per se niet. Ik heb het haar gedicteerd en uit haar machine zien komen zonder duplicaat en persoonlijk heb ik het uit haar machine in ontvangst genomen. Ik zat naast haar en de heer *Gerbrandy* stond beneden, bijzonder boos, te wachten en riep, dat hij het *moest* hebben, want dat hij anders te laat bij de Koningin zou komen. Ik zei hem, dat ik ook geen tijd van hem kreeg om het rapport te maken (ook dit beïnvloedt uiteraard de kwaliteit van het rapport). Ik heb het toen persoonlijk uit de machine van mevrouw *Loeff* gehaald, die een bijzonder betrouwbare secretaresse was en later ook mijn secretaresse is geweest, toen ik Minister ben geworden. Persoonlijk ben ik de trap afgerend en heb het aan de heer *Gerbrandy* gegeven.

32934. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: U weet dus zeker, dat er geen kopie van is gemaakt?

A. Neen, dit weet ik zeker. Net ene exemplaar is gegaan in handen van de heer *Gerbrandy*, die mij gezegd had, het nodig te hebben voor de Koningin. Ik ben er uiteraard niet bij geweest, toen het aan de Koningin zou zijn overhandigd, noch kan ik u enigerlei inlichtingen geven over de wijze, waarop het rapport bij de heer van *Houten* is beland. Een feit is echter — dat staat onherroepelijk vast — dat het rapport hier, kort na het schrijven, in Nederland was en aanleiding heeft gegeven tot enig rumoer in de illegaliteit, met name dan de O.D.

Onze tegenwoordige handelsattaché in Mexico, een heel bekend illegale man, *van der Gang*, met wie ik op allerbeste voet ben, heeft mij later verteld, dat de Raad van Verzet van mening was geweest, dat ik ze toch wel een klein beetje al te hard had veroordeeld of geoordeeld over de gevaarlijke wijze, waarop zij optraden. Ik moet er overigens wel bij zeggen, dat de Raad van Verzet in de loop van zijn bestaansperiode heel duidelijk van structuur, en daarmee ook van methode, is veranderd. De Raad van Verzet was in zijn oorspronkelijke opzet, zonder de minste twijfel, een vrijwel communistische aangelegenheid. Later is de Raad van Verzet op dit terrein gewijzigd van samenstelling. Ik sprak over de Raad van Verzet in eerste termijn en daarmee had ik nu eenmaal niet zo ontzettend veel op. Ik neem aan, dat de critiek, die ik heb geleverd, in Nederland intussen min of meer door de feiten was achterhaald. Ik heb er nl. 55 dagen over gedaan om van Amsterdam naar Londen te komen.

32935. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Het lijkt mij ook vrij onjuist iemand, die zo kort nog in Engeland was, zo'n rapport in een dermate korte tijd te laten maken. U moet immers toch ook wel enigszins van streek zijn geweest door al die belevenissen?

A. Van streek was ik gelukkig niet, maar ik was wel aan een paar weken vakantie toe; dit zou mij bijzonder welkom zijn geweest. Daarvan is echter niets gekomen. Ik was dus klaar met dat rapport en toen heb ik aan de heer *Gerbrandy* gevraagd, of ik nu in enigerlei zin iets te maken zou krijgen met de verhorende instanties in Engeland.

Ik had nl. altijd gehoord van parachutisten, etc., dat iedereen in Engeland in een Patriotic School belandde, hetgeen niets anders was dan een gevangenis, alleen met iets meer vriendelijke bejegening door de cipier. Soms zat men daar een week, maar ook wel één maand of 6 maanden, al naarmate men meer verdacht leek, en daar werd men dan volkomen uit elkander gezaagd. Bovendien had de Nederlandse Regering een z.g. Politie-Buitendienst, onder leiding van mr. *Derksema*, die ook verhoorde. Waarom dit nodig was, is mij nooit erg duidelijk geweest, maar die dienst verhoorde je dan misschien met iets meer Nederlandse kijk op de dingen. Er is mij gezegd, dat ik t.z.t. misschien nog wel even naar de Patriotic School zou moeten, en dit is ook gebeurd. Ik ben één middag in die school geweest en ben daar door een Engels officier verhoord, die vlekkeloos Nederlands sprak — werkelijk vlekkeloos —, ofschoon hij volstrekt Engelsman was, en die heeft toen een verhaal van mij moeten opnemen, met name over die reis. Ik vond dat allemaal erg onbelangrijk. Bij de Politie-Buitendienst ben ik nooit verhoord, omdat de gang van zaken nu eenmaal heeft gewild, dat ik 4 weken na mijn aankomst de chef was van de chef van de Politie-Buitendienst, want toen was ik Minister van Justitie geworden. Toen ik een dag of 10 in Engeland was, is mij gevraagd dat te willen worden. Ik heb toen tegen de heer *Gerbrandy* gezegd, dat ik daarover helemaal niet praten kon of over denken wou, maar dat ik een heel andere opzet had; dit was hem trouwens bekend. De opzet was nl. dat ik na zes weken zou terugkeren naar Nederland. Mijn persoonlijke hoop was, dat ik dit als parachutist zou kunnen doen, maar voordat ik aankwam, was de majoor *den Boer* — die, meen ik, genoemd is als één, die door de commissie wordt gehoord — bij een oefening als parachutist neergelaten en bad hij zijn wervelkolom beschadigd.

32936. De **Voorzitter**: Dit was al geruime tijd eerder gebeurd; hetzelfde was ook majoor *Broekman* overkomen.

A. Dit weet ik niet precies, maar in ieder geval was het vóór mijn aankomst. Men zei mij, dat sindsdien regel was, dat mensen van mijn leeftijd niet meer als parachutist mochten worden gebruikt; ze werden daarvoor niet „fit” genoeg geoordeeld.

Ik kan het alleen maar belachelijk vinden, maar dit was nu eenmaal een van de regels en men hield zich daaraan. Over de landweg teruggaan was voor mij niet meer mogelijk. Dit had ik dan secundair graag gedaan, maar het kon niet meer, enerzijds wegens de invasie, anderzijds omdat ik, in de Pyreneeën, mijn linker knie had beschadigd en geen lange marsen kon ondernemen, aangezien dan mijn linkerbeen het begaf.

32937. De **Voorzitter**: Er bestonden dus vrijwel geen mogelijkheden meer in die tijd? Er is ook een tijdlang een verbinding geweest via Zweden.

A. Neen, die was toen al gesloten.

32938. De **Voorzitter**: Die weg is dus in ieder geval niet meer in discussie geweest?

A. Neen. Van mijn terugkeer kwam dus toch al niets. Dit vond ik op zich zelf erg naar, maar ik had ten minste duidelijke opdrachten en ben ook, ter afwikkeling van wat ik van de heer **Trip** had meegekregen, direct naar de toenmalige Minister van Financiën de heer *van den Broek*, gegaan en heb uitvoerig met hem gepraat.

Ik heb een lang gesprek gehad met de heer *Gerbrandy* over de positie van het Vaderlands Comité en de wensen van verduidelijking van de heer *Drees* en ben door de heer *Gerbrandy*, al heel kort na mijn aankomst, in allerlei contact gebracht met ambtelijke Nederlandse instanties, die, naar hij meende, door mij konden worden voorgelicht omtrent allerlei punten.

Bovendien heb ik kennis gemaakt met een kolonel *Cordeaux*, een Engelse kolonel, die van mij het hele verhaal van Oberst *Stähle* moest hebben.

32939. De **Voorzitter**: Was dit niet een der hogere functionarissen van S.I.S.?

A. Ja, ik neem aan, dat het S.I.S. was, maar ik weet het niet zeker. Ik heb hem in het gezelschap van de majoor *Broekman* gesproken. De Engelsen wilden echter nog steeds niet geloven, dat er een grote Putsch tegen *Hitler* zou komen, maar ik zal nooit de morgen vergeten, dat de heer *Gerbrandy* zijn hoofd om de deur stak en tegen mij schreeuwde, dat ik onmiddellijk naar de radio moest komen, want dat in Duitsland de „Heirat” werd voltrokken, zij het dan 6 maanden later dan wij het hadden geweten. Op die dag was ik uiteraard „groot keizer” in Londen, zoals u wel begrijpt. want ik was de enige, die verteld had, dat het ooit zou gebeuren, en iedereen zei mij, dat dit toch nooit zou gebeuren. Ik moest toen onmiddellijk bij de Engelsen komen en een lang verhaal opdissen, hoe het allemaal geweest was en wat die overste allemaal had gezegd. Nu was ik ineens geloofwaardig en tot die tijd had men alleen maar gelachen en zei men: „Nothing of that kind will ever happen.”

De nos. 32940 t/m 32952 hebben betrekking op punt *f*; de nos. 32953 t/m 33020 op de punten *j* en *o* van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons vandaag hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

G. J. VAN HEUVEN GOEDHART.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 30 NOVEMBER 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heren Schuijt en Duisterwinkel, griffiers.

Punten van het Enquêtebesluit: *g, h, j en o*.

Verhoor van

Mr. GERRIT JAN VAN HEUVEN GOEDHART,

oud 47 jaar, wonende te Amstelveen,

hoofdredacteur van „Het Parool”, oud-Minister van Justitie.

Vervolg van het verhoor van 9 November 1948.

De nos. 35503 t/m 35546 hebben betrekking op de punten *j en o* van het Enquêtebesluit.

35547. De heer **Algera**: Heeft u bepaalde richtlijnen gevolgd bij de samenstelling van het College van Vertrouwensmannen?

A. Ja. Ik heb de gedachte gehad, dat ik vijf mensen bij name moest aanwijzen en dat er zeven moesten komen, waarbij zes en zeven door die vijf moesten worden aangetrokken uit respectievelijk het links en het rechts georiënteerde verzet. Mijn bedoeling was geweest om onder de vijf, die ik aanwees, te vinden een antirevolutionnair. Ik wist er geen. Ik meende, dat de heer *Schouten* in de gevangenis zat, en dat de heer *Rutgers* was gevangengenomen heb ik begrepen toen ik in Londen kwam, want hij zou één dag na mij per boot vertrekken en hij is nooit aangekomen. Ik heb aangewezen de heren *Drees*, van *Sonsbeeck*, *Cramer*, *Cleveringa*, *Bosch van Rosenthal*, die vijf met name en ze overgelaten om uit het linkse verzet, in de R.V.V.-richting dus, en uit het rechtse verzet, dus in de richting van het Nationaal Comité van Verzet, no. 6 en no. 7 er bij te halen. Zij hebben daarvoor genomen de heer *van der Gang* voor de Raad van Verzet, de heer *Neher* voor het Nationaal Comité van Verzet en hebben zich daarna tot ons gewend met een telegram, waarover de heer *Gerbrandy* en ik een hele dag hebben lopen puzzelen, waarbij zij vroegen of het goed was, dat zij de Vader der Prinsen aan dat gezelschap zouden toevoegen.

35548. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Professor *Oranje*?

A. Freule *Wttewaall* is aanmerkelijk gevatter dan *Gerbrandy* en ik samen waren, we hebben er één dag over gedaan, vóórdat we elkaar voor domoren uitscholden en zeiden: ja, natuurlijk, dat is professor *Oranje*! Dat was inderdaad juist. De bedoeling was prof. *Oranje*, de Vader der Prinsen, en wij hebben prompt geantwoord — wij hadden eenvoudig aan de naam van *Oranje* niet gedacht — Prachtig! Neem hem er bij! Dat is toen gebeurd.

35549. De heer Koersen: Was er geen Katholiek bij dat gezelschap?

A. Ja, van *Sonsbeeck*, het zou natuurlijk waanzinnig zijn geweest er geen Katholiek bij te hebben.

Ik heb — en dat was natuurlijk vrij moeilijk — gezocht in de eerste plaats naar figuren, waarvan het algemene vertrouwen toch wel kon worden geacht vast te staan. In de tweede plaats naar een toch wel wat geographische dislocatie, dat men niet weer kreeg wat andere provinciën soms te recht toch al zo dwars zit, een westelijk clubje. Vandaar dat ik de heer *Cramer*, die uit het noorden kwam, heb gekozen en de heer *van Sonsheek*, wat prachtig trof, die niet alleen Katholiek was, maar bovendien uit het zuiden kwam. Hij had alle vertrouwen van de bevolking, wijl hij tegelijk met *Bosch van Rosenthal* door de Duitsers uit zijn ambt was gezet. In de praktijk heeft het zich echter zo ontwikkeld, dat moet ik er even bij zeggen, dat van *Sonsbeeck* niet beschikbaar was, want hij zat bezuiden de rivieren. Dat kon niemand echter voorzien.

35550. De heer **Algera**: Maar u hebt in elk geval gestreefd naar een zo groot mogelijke differentiatie?

A. Ja, bepaald. Het was alleen heel moeilijk — nu dit onderwerp ter sprake komt, mag ik het misschien even afronden, Mijnheer de Voorzitter —, daar van het bestaan van dit college alleen maar wisten de heer *Gerbrandy*, ondergetekende en, omdat het B.I. nu eenmaal onder hem ressorteerde, de Minister van Oorlog, van *Lidth de Jeude*, plus de ambtenaren van B.I., die er mee te maken hadden. Verder wist niemand van dat college af. Ik heb dat altijd als een uiterst penibele situatie ondervonden. Dat dit college op een bepaald ogenblik zou blijken te bestaan, was aan de overige tien Ministers in Londen volledig onbekend en ik vergeet niet gauw de verwonderde gezichten van menige Minister, toen op een bepaald ogenblik — in het eind van 1944 — gezegd werd, dat dit college er was. Toen heeft men er van die zijde zeer op aangedrongen, dat de namen zouden worden genoemd, maartegen de heer *Gerbrandy* overwegende bezwaren had. Ik heb hem dat echter uit het hoofd gepraat en ik ben zelf degene geweest, die toen in de Ministerraad volledig verslag heeft gedaan van wat er ter zake van het College van Vertrouwensmannen was verricht.

35551. De heer **Algera**: Waarom ressorteerde dit onder Justitie?

A. Het ressorteerde helemaal niet onder Justitie. In het verzet, waar ik wat mee te maken had, „Parool”, „Vrij Nederland” en die sfeer, hadden wij sterk het gevoel, dat de Regering een ernstige fout maakte door niet te rekenen met de mogelijkheid van wat wij het „vacuum” noemden. Dat zou de situatie zijn, waarin de Duitsers al weg waren uit het hele of uit een gedeelte van het land, maar de Nederlandse Regering er nog niet zou zijn. Voor die periode wilden wij een gezag hebben, dat dan iets kon doen, opdat niet van uiterst links of uiterst rechts of van welke kant dan ook geprobeerd zou worden om in dat gat te springen. Dat was wat wij, met een geleerd woord voor een eenvoudige zaak, „vacuum-theorie” noemden. Toen ik in Londen aankwam, heb ik die bezorgdheid van ons doorgegeven aan de heer *Gerbrandy* en later ook aan de Koningin. Toen heb ik de opdracht gekregen, omdat ik daarover sprak: wilt u dan maar eens zeggen hoe dat zou moeten; wie zouden het moeten zijn, welke zouden de bevoegdheden moeten zijn? Daarop heb ik een groepje mensen daarvoor uitgezocht en voorgedragen en de ontwerp-instructie gemaakt, maar dat was niet, omdat dat onder Justitie ressorteerde, maar alleen maar, omdat ik toevallig degene was, die uit Nederland was gekomen met dat verzoek. U moet dat dus niet zien als iets, dat met Justitie te maken had. Het is alleen maar het gevolg van het toevallige feit geweest, dat ik daarover was begonnen en dat ik bovendien sindsdien Minister van Justitie was geworden.

35552. De heer Koersen: Hoe zag u de verhouding van Grote Adviescommissie en Vertrouwenscommissie in die tijd?

A. Die zag ik helemaal niet, omdat ten tijde van de instelling van het College van Vertrouwensmannen mij van een Grote Adviescommissie helemaal niets bekend was. Dat speelt in Augustus 1944 en ik neem aan, dat de Grote Adviescommissie toen min of meer begon te bloeien, maar haar bestaan was nog niet ter kennis van de Londense Regering gekomen. We wisten helemaal niet hoe dat er allemaal uitzag. Door voor te stellen er een man uit het rechtse en uit het linkse verzet bij te halen, heb ik gehoopt, dat ik voldoende brug had naar het verzet. Hoe het zou uitpakken, kon ik allemaal van te voren niet weten.

De nos. 35553 t/m 35568 hebben betrekking op de punten *j en o* van het Enquêtebesluit.

De Voorzitter: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons heden verstrekt heb en ik sluit het verhoor.

G. J. VAN HEUVEN GOEDHART.

DONKER, voorzitter.

ALGERA.

WTTewaALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, griffier.

DUISTERWINKEL, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 1 DECEMBER 1948

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera, jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, j en o.

Verhoor van

Jhr. mr. dr. LODEWIJK HENDRIK NICOLAAS BOSCH
RIDDER VAN ROSENTHAL,

oud 64 jaar, wonende te Zeist, oud-Commissaris der Koningin
in de provincie Utrecht.

Hij legt de eed af als getuige.

35850. De **Voorzitter**: Wij zouden in het bijzonder met u willen spreken over de materie, die behandeld is in het memorandum van Maart 1946 over het Duitse aanbod tot beëindiging der vijandelijkheden in het nog bezette Nederlandse gebied van April 1945. Wij hebben hierover reeds verschillende getuigen gehoord. Wij zijn door de omstandigheid, dat deze nog hier was, begonnen met *Schwebel*, die hierop zijn visie heeft gegeven, en sindsdien hebben wij nog de heren *van der Vlugt* en *Six* gehoord. Wij zouden het zeer op prijs stellen om ook van uw kant — u was toen voorzitter van het College van Vertrouwensmannen — te vernemen hoe deze zaak zich heeft toegedragen en in het bijzonder ook welke overwegingen er toe geleid hebben om de tactiek te volgen, die in die dagen is gevolgd. Misschien kunt u voor de duidelijkheid beginnen bij de instelling van het College van Vertrouwensmannen in Augustus 1944 en eerst mededelen hoe dat is gegaan. Dan krijgen wij op die manier een logisch geheel.

A. Als u het verslag van Vertrouwensmannen neemt, dat u kent, dan kunt u daar in zien hoe de opdracht is gekomen, ondertekend door *Gerbrandy* en *van Heuven Goedhart*. Toen ik die opdracht in Augustus 1944 kreeg, was de enige, die ik helemaal niet kende, prof. *Cleveringa*, met de andere heren had ik steeds contact gehad. Wij hebben toen prof. *Cleveringa* opgespoord, waarna wij verschillende samenkomsten hebben gehad, wat u in het verslag kunt lezen.

35851. De **Voorzitter**: Hoe hebt u die opdracht gekregen?

A. Die opdracht is aldus tot mij gekomen. Ik had geregeld besprekingen met de heren *Cramer*, *van Randwijk*, *van Holthe tot Echten* en gewoonlijk kwamen wij dan in Amsterdam samen in het kantoor van de Synode der Nederlands Hervormde Kerk, waar toenmaals *Slotemaker de Bruine* zat, de latere secretaris van de commissie. Toen ik daar op een morgen aanklopte, kwam ik een willekeurige heer, die ik helemaal niet kende, in de gang tegen, die zei, dat hij mij moest spreken. Enfin, na heel veel pourparlers en heen en weer lopen, bleek het *le Poole* te zijn, de latere secretaris van de commissie, die de opdracht bij zich had.

35852. De **Voorzitter**: Weet u ook wie haar overgebracht heeft, welke agent dat is geweest? Of is de opdracht radiografisch overgebracht?

A. Die is, geloof ik, tweeledig overgebracht, maar dat zou u beter aan *le Poole* kunnen vragen.

35853. De **Voorzitter**: De heer *van Heuven Goedhart* heeft hier gisteren medegedeeld hoe aan de Londense kant de instelling van het College van Vertrouwensmannen is gebeurd. In de eerste plaats

heeft hij verteld, dat de aanvankelijke opdracht gegeven is op zodanige wijze, dat maar enkele Ministers daarvan hebben geweten. Het volledige Kabinet heeft dat pas later vernomen. Bovendien heeft hij medegedeeld, dat hij vijf namen had opgegeven en dat daarbij medegedeeld was, dat verder nog van twee richtingen, als ik het zo mag noemen, uit het verzet een vertegenwoordiger zou moeten worden aangewezen door de vijf, die hij had genoemd. Hij was er echter op dat moment niet in geslaagd bij die vijf een vertegenwoordiger te vinden van de antirevolutionnaire richting, zodat daaromtrent een nader voorstel moest worden gedaan. Toen was op een gegeven moment de mededeling uit Nederland gekomen, dat dit de Vader der Prinsen zou moeten worden. Men heeft zich in Londen lange tijd afgevraagd wie met die Vader der Prinsen bedoeld zou zijn, totdat iemand op het idee was gekomen, dat daarmede prof. *Oranje* bedoeld zou zijn. Is die mededeling juist?

A. Ja. Dat is op ons advies geschied.

35854. De **Voorzitter**: Stond in de aanvankelijke opdracht al de mededeling, dat men nog een voordracht verwachtte van iemand van de antirevolutionnaire richting?

A. Neen, dat stond niet in de oorspronkelijke opdracht.

35855. De **Voorzitter**: Op grond waarvan bent u dan tot die mededeling gekomen?

A. Als ik mij goed herinner, zijn wij zelf tot die conclusie gekomen, omdat wij het onjuist vonden, dat een vertegenwoordiger van die richting ontbrak, en wij hebben daarom getelegrafeerd. In de oorspronkelijke opzet waren de heren *Drees*, *Cramer*, *van Sonsbeeck*, *Cleveringa* en ik en wij vonden het ongeschikt, dat er geen antirevolutionnair bij was. Later, toen van *Sonsbeeck* uitviel, hebben wij pater *Stokman* er bij gehaald om te zorgen, dat alle richtingen vertegenwoordigd waren. Neen, als ik mij goed herinner, is dat initiatief van ons uitgegaan.

35856. De **Voorzitter**: Het is ook heel goed mogelijk, dat ik hetgeen de heer *van Heuven Goedhart* hier gisteren heeft medegedeeld, niet geheel juist heb weergegeven, want ik heb daarvan natuurlijk nog geen stenogram. In ieder geval is de mededeling van de heer *van Heuven Goedhart* omtrent die nadere voordracht van Vertrouwensmannen en de bewoordingen, waarin deze is uitgegaan, wel juist. Dat blijkt uit uw zojuist gedane mededeling.

A. Dan is het misschien nu het beste, dat ik in de taak van de heren treed, nl. de punten f, g, h, i en j, in het bijzonder j van de enquête, en als het niet juist is, dan wilt u mij wel in de rede vallen. Wat eigenlijk de grote grief geweest is van de Vertrouwensmannen tegenover de Regering in Londen, dat is, wat ik zou noemen „het eieren eten". Dat vindt u in het kort uiteengezet op blz. 5 van het rapport en daar kan ik u nog meer details van geven. Men heeft ons voor deze taak gesteld en wij hebben die taak volvoerd, doorbouwend op hetgeen het Vaderlands Comité — u wel bekend — reeds tot stand had gebracht. Ook de mensen, die het Vaderlands Comité al gekozen had, hebben wij overgenomen. Zo b.v. de heer *Kesper*, de griffier van de Kamer, had ik nooit te voren in mijn leven gezien; die was toen al door het Vaderlands Comité uitgezocht voor de waarneming van Binnenlandse Zaken. Toen hebben wij gezegd: „Goed, dan nemen wij *Kesper* ook over." Maar terwijl zij ons voor die taak stelden, hebben zij ons niet op de hoogte gebracht van de besluiten, die in Londen genomen werden en reeds genomen waren. Daar is ons geen enkele mededeling van gedaan. Men benoemde ons tot Vertrouwensmannen, maar schonk ons geen vertrouwen. Als u bedenkt, dat ik in Augustus 1944 op het bericht van benoeming helemaal ondergedoken ben. Vóór die tijd was ik al geregeld onder water, maar van dit ogenblik af was ik helemaal weg en zwierf ik. Toen heb ik met de heer *Drees* overlegd, dat één van ons beiden in Amsterdam en de ander zijn kwartier in den Haag zou hebben. Wij hebben toen afgesproken,

dat de heer *Drees* in Amsterdam blijven zou en ik in den Haag hoofdkwartier zou hebben. Er was nl. in de boezem van Vertrouwensmannen enig verschil van mening over de vraag waar wij zouden resideren. Sommigen vonden Amsterdam belangrijker, anderen, waaronder ik, den Haag. Om deze reden kozen *Drees* en ik deze oplossing. Terwijl wij dat alles deden en onderwijl nog de Dolle Dinsdag kwam, heeft de Regering niets laten weten van alle besluiten, die zij genomen had, en alle wetsvoorstellen, die zij gemaakt had en die allemaal de meest phantastische verrassingen voor ons waren. Het pakket, dat de heer *van Heuven Goedhart* in October 1944 de opdracht verstrekke om ons te sturen, het was dan — zij het ook wat laat — maar het was dan toch gekomen, heeft ons nooit bereikt. En een persoonlijk rapport van *van Roijen*, die wij er ook heen hadden gestuurd om aan de Regering verslag te doen van wat wij hier hadden gedaan, heeft ons al evenmin bereikt. Dat de Regering ons voor deze taak stelde en ons voortdurend voor de geweldigste verrassingen plaatste, zonder ons er van op de hoogte te stellen, welke besluiten er genomen waren, was voor mij eigenlijk de hoofdgrief. Te meer, daar ik al anderhalf jaar te voren zitting had genomen in een commissie, die op initiatief van het Vaderlands Comité was samengesteld onder praesidium van prof. *Rutgers*. Daarin zaten: prof. *Rutgers*, prof. *van Kan*, *In 't Veld*, prof. *Verzijl*, *de Boer* en ik. Deze zes mensen hadden afgesproken zich bezig te houden met

het ontwerpen van verschillende wetten, enz. Wij hebben elke week vergaderd en wij hebben altijd maar door wetsvoorstellen naar Londen gestuurd en wij hadden de verwachting — wij werkten tegelijk parallel met een andere commissie, waar *Verzijl* ook in zat en die weer andere wetsontwerpen maakte —, dat de Regering van deze verschillende wetsontwerpen zo niet alles, dan toch een groot gedeelte zou overnemen.

De nos. 35857 t/m 35933 hebben betrekking op de punten *j* en *o*, de nos. 35921 t/m 35929 op punt *f* van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

L. H. N. BOSCH VAN ROSENTHAL.

DONKER, *voorzitter*.

ALGERA.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 FEBRUARI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Korthals en Dassen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

GERARD ADRIANUS DOGGER,
oud 29 jaar, wonende te Haarlem, koopman.

Hij legt de eed af als getuige.

41316. De **Voorzitter**: Waar bevond u zich op 10 Mei 1940 bij het uitbreken van de oorlog?

A. In Den Helder. Ik was korporaal-adelborst van de Koninklijke Marine.

41317. De **Voorzitter**: U hebt dus de oorlogsdagen in Den Helder meegemaakt?

A. Ja.

41318. De **Voorzitter**: U hebt blijkbaar niet behoord tot het marinepersoneel, dat op de veertiende Mei 1940 ten tijde van de capitulatie nog naar Engeland is overgebracht. U bent hier gebleven?

A. Ja.

41319. De **Voorzitter**: Wat hebt u in de eerstvolgende tijd gedaan?

A. Wij zijn in Den Helder achtergebleven en hebben onze dienst gedaan. Later zijn wij overgebracht naar Amsterdam. Op 13 Juni 1940 — meen ik — zijn wij naar huis gestuurd. Wij behoefden niet te tekenen. Wij kregen f 1200 per jaar, als wij ons lieten inschrijven bij een door de Regering erkende onderwijsinrichting. Ik ben gegaan naar de Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam. Daar ben ik gebleven tot 1 Februari 1941. Toen ben ik in den Haag gaan wonen en daar ben ik mij geheel gaan wijden aan het ondergrondse werk.

41320. De **Voorzitter**: Dus toen hebt u geen andere privé-bezig- heden meer gehad?

A. Ik had de cover story, dat ik Latijn en Grieks studeerde, maar daaraan heb ik nooit veel gedaan.

41321. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp uit uw rapport, dat u meegenomen hebt of in Londen uitgebracht hebt.....

A. Ik heb geen rapporten medegenomen naar Engeland.

41322. De **Voorzitter**: Dit rapport is dus in Londen geschreven?

A. Is dat een rapport aan H.M. de Koningin?

41323. De **Voorzitter**: Dat blijkt er niet duidelijk uit. Wij hebben het in een andere vorm, nl. onder de naam „Rapport-D”, met aantekeningen er bij, die gemaakt zijn bij de M.I.D. Het is dus niet het rapport in zijn eigenlijke vorm. Maar is dit een rapport, dat u in Londen hebt opgemaakt?

A. Dat moet wel in Londen zijn gemaakt.

41324. De **Voorzitter**: Nu blijkt daaruit, dat u bij het illegale werk in verbinding hebt gestaan met een militaire illegale organisatie.

A. De O.D.

41325. De **Voorzitter**: In het rapport spreekt u van „de organisatie van oom Alexander”. Dat was toch aanvankelijk niet hetzelfde?

A. Neen, dat was eigenlijk een organisatie, waaronder die O.D. later geschoven is.

41326. De **Voorzitter**: Ik zou nu gaarne eerst even uw lotgevallen vernemen.

A. Ik ben toen — in den Haag — alleen gaan werken voor het ondergrondse werk, en wel voor jhr. *Schimmelpenninck*, die „oom Alexander” wordt genoemd in deze rapporten. De 29ste Augustus 1941 werd ik gezocht door de Gestapo of de Duitse politie in verband met een torn op de voorgrond tredende moordzaak te Delft. Ik ben ondergedoken en doorgestaan met het werk. Eind Januari of 1 Februari 1942 ben ik naar Engeland gegaan via Zwitserland.

41327. De **Voorzitter**: Daar zit nog een en ander tussen. Op 24 November 1941 is hier door de „onderneming”, waarmee *Hazelhoff Roelfzema* werkte, *Tazelaar* aan land gezet. U hebt verschillende pogingen gedaan om met *Tazelaar* van uit Scheveningen overzee weg te komen. Ten slotte bent u met hem over land naar Engeland gegaan. Vertelt u eens van het contact, dat u gekregen hebt met *Tazelaar*, en hoe die verschillende pogingen om weg te komen zich hebben toegedragen. Hoe is *Tazelaar* aan u gekomen? *Tazelaar* — dat is ons ten minste medegedeeld door de heer *Hazelhoff Roelfzema* — is uitgezonden om in het bijzonder twee Nederlanders te halen: de heren *Tielens* en *Wiardi Beckman*. *Tazelaar* was uitgezonden in samenwerking met de Engelse dienst van *Rabagliatti*. De heer *Hazelhoff Roelfzema* zegt met nadruk, dat op dat ogenblik het systeem was, dat men agenten uitzond, die zoveel mogelijk op zich zelf werkten, één bepaalde opdracht hadden, zo min mogelijk contact hadden, dus zo safe mogelijk moesten werken. Het merkwaardige is nu: *Tazelaar* komt ten slotte niet terug met de heren *Wiardi Beckman* en *Tielens*, waarvoor intussen gegronde redenen waren, maar met iemand anders, die verbindingen had met een grote organisatie. Dat lijkt met elkaar in strijd. Hoe heeft zich dat eigenlijk toegedragen?

A. *Tazelaar* kwam naar Nederland. De opzet, dat hij op eigen gelegenheid in staat zou zijn die opdracht uit te voeren, was foutief. Het was voor hem onmogelijk alleen deze mensen te contacten. Bovendien zou het voor hem zonder steun van een organisatie moeilijk zijn geweest met deze mensen naar het strand te gaan en naar Engeland terug te keren. Daarbij kwam, dat *Tazelaar* alleen voorzien was van een stamkaart met een photo er op, zoals in het begin van de bezettingstijd gebruikelijk was, terwijl in die tijd een persoonsbewijs vereist was.

41328. De **Voorzitter**: Wist hij niet, dat dit nodig was?

A. Dat was blijkbaar niet bekend. Bovendien was hij toegerust met zilveren dubbeltjes, kwartjes en guldens. Het was vrij gevaarlijk die te laten zien, want die waren hier verdwenen.

41329. De **Voorzitter**: Hoe is *Tazelaar* bij u terechtgekomen?

A. Door tussenkomst van de inspecteur van politie te den Haag, de heer *Moonen*, die een vriend van mij was. *Tazelaar* en ik hadden als adelborsten in het instituut naast elkaar gelegen. Hij was mijn „slaapje”. Wij kenden elkaar dus heel goed en ik had geen reden tot verdenking. *Tazelaar* kwam bij mij en liet een klein gefotografeerd document zien, waaruit bleek, dat hij rechtstreeks was afgezonden door Hare Majesteit de Koningin en door de Minister-President, de heer *Gerbrandy*. De tekst van dat document was: „Verzoeke met bringer dezès mede te gaan”, of iets dergelijks.

41330. De **Voorzitter**: Wat stond er onder?

A. Hare Majesteit *Koningin Wilhelmina*.

41331. De **Voorzitter**: Een handtekening?

A. Ja. Hij had de opdracht de heren *Tielens* en *Wiarda Becknan* naar Engeland te brengen. Hij had contact opgenomen met de heer *Tielens*, maar die gevoelde zich — naar ik meen — door zijn belofte aan de Duitsers niet gerechtigd mee te gaan. De heer *Wiardi Becknian* was direct bereid.

43132. De **Voorzitter**: Hebt u de heer *Tielens* ontmoet?

A. Neen. Ik ken zijn naam, maar verder weet ik niets van hem af. Door het uitvallen van de heer *Tielens* kwam er een plaats vrij in het bootje. Daar de heer *Wiardi Becknan* optrad als de vertegenwoordiger van de politieke partijen en er een zekere tegenstelling was tussen de politieke partijen en de O.D.. . . . .

41333. De **Voorzitter**: Bestond die tegenstelling in die tijd reeds merkbaar?

A. Ja. Zeer merkbaar. . . . . leek het mij een uitstekend idee, dat iemand van de O.D. ook meeging, zodat aan de Regering in Londen de twee meningen kenbaar konden worden gemaakt en de Regering de zaak kon uitzoeken. Ik ben toen naar de luitenant-generaal jhr. *W. Röell* gegaan, die optrad als hoofd van de Ordedienst, en heb hem dit voorgelegd. Deze heeft toen *Tazelnaar* opdracht gegeven mij mee te nemen naar Engeland.

43134. De **Voorzitter**: Is daarover ook gesproken met de heer *Wiardi Beckman*?

A. Ja. Hij ging daarmee akkoord. Ik was, mag ik wel zeggen, met hem bevriend geraakt. Wij zijn gezamenlijk op die avonden er op uitgetrokken.

41335. De **Voorzitter**: U had vóór die tijd geen contact met hem?

A. Niet persoonlijk.

41336. De **Voorzitter**: Dat hebt u via *Tazelaar* gekregen?

A. De heer *Schimmelpenninck* had contact met de heer *Vorrink*. Wij hebben voor *Tazelaar* het vinden van steunpunten achter de boulevard verzorgd, vanwaar wij naar het strand konden trekken. Zoals u weet, was het verblijf op de boulevard verboden en moest men daar op een geheimzinnige wijze heenkomen. Wanneer wij terug moesten, zou het onnodig gevaarlijk zijn, als wij de hele stad door moesten. Wij hadden die steunpunten bij de heer *Scheepmaker* en bij mevrouw *Kiepe*. Dat waren afzonderlijke adressen. Daarvan maakten wij afwisselend gebruik. Zij woonden vlak achter de boulevard. Als via Radio-Oranje het bericht kwam, dat die avond zou worden uitgevaren om ons af te halen, gingen wij naar een van die beide adressen in avondkledij, onder het mom van een feestje, en dan trokken wij op de afgesproken tijd naar het strand toe.

41337. De **Voorzitter**: Dan behoefde men alleen maar de boulevard over te steken?

A. Ja, dan namen wij de noordelijke kant van de boulevard. Er was een trapje naar beneden en wij konden het laatste piertje er tegenover nemen. Er was nog enige verwarring over het juiste piertje. In Engeland dachten zij, dat er nog een piertje was. Op elk piertje hadden wij een mannetje gezet om hun, als zij aankwamen, de weg te wijzen. Het was vervelend voor die mannetjes, want zij hadden er geen belang bij. Wij zijn er levend afgekomen.

41338. De **Voorzitter**: Had *Tazelaar* medegedeeld, dat er een afspraak was gemaakt, dat er een boot zou zijn?

A. Over Radio-Oranje zou een boodschap komen, als er een boot zou zijn.

41339. De **Voorzitter**: Was dat gedurende de gehele tijd dezelfde afspraak?

A. Neen. Toen *Tazelaar* aankwam, was er een andere afspraak dan later. Er werd een Engelse zin: „We'll do our duty, you do yours and victory will be ours”, opgezegd en dan zouden zij volgens een schema in verband met de maanstand op het piertje zijn. Later is dat veranderd door bemiddeling van een seiner, die *Moonen* kende.

41340. De **Voorzitter**: Weet u wie dat was?

A. Neen. Wij hadden zoveel contacten; ik weet het niet meer uit mijn hoofd. Toen werd de afspraak veranderd in opzeggen van het Wilhelmus.

41341. De **Voorzitter**: Was het dus niet het spelen van het Wilhelmus?

A. Daarbij is een vreselijke vergissing begaan. De eerste avond, nadat deze regeling getroffen was, is het Wilhelmus *gespeeld*. De afspraak was: bij het begin van de uitzending van Radio-Oranje het Wilhelmus *opzeggen*. Daardoor is er verwarring ontstaan. Wij zijn totaal een 12, 13 keer naar het strand gegaan.

43142. De **Voorzitter**: Dat was uit de aard der zaak in verband met de maan enige keren achter elkaar in een bepaalde week en dan weer drie weken niet?

A. Inderdaad. Een van de laatste malen — het kwam toen best door — ging het gepaard met het noodlottige gevolg, dat *Wiardi Beckman*, *Pasdeloup* en de *Hartog* — *Frans Goedhart* noemde zich toen de *Wartog* — zijn gearresteerd.

De **Voorzitter**: De arrestatie van *Wiardi Beckman* en zijn metgezellen heeft plaats gehad in de nacht van 17 op 18 Januari 1942. Nu staat er in het rapport van *Tazelaar*, dat u en *Tazelaar* nog een ogenblik gearresteerd zijn geweest in de nacht daarop. Is dat juist?

A. Ja.

41343. De **Voorzitter**: Was u er in de nacht, waarin de arrestatie van *Winrdi Becknan* heeft plaats gehad, ook bij?

A. Ja, ik was op het piertje. *Winrdi Beckman*, *Goedhart* en *Pasdeloup* zaten in een onderkomen bij de boulevard. De tijd was al weer verstreken. Het was vrij koud; het strand was een ijsvlakte. *Tazelaar* zei tegen mij: ga maar, ik kom achter je aan. Ik ging naar dat onderkomen bij de boulevard om te zeggen, dat zij niet waren gekomen. Toen hoorde ik opeens roepen: „Werda”, en werden *Wiardi Beckman*, *Goedhart* en *Pasdeloup* gearresteerd. Ik ben toen weer teruggekropen. Wij zijn toen later weggegaan en zijn zuidelijker de boulevard overgestoken.

41344. De **Voorzitter**: Dat gezelschap was dus te voren bij elkaar gekomen op een van die adressen?

A. Die nacht zaten wij op het adres van de officier van administratie, de heer *Scheepmaker*.

41345. De **Voorzitter**: En wie waren daar bij elkaar?

A. *Tazelaar*, *Wiardi Beckman*, *Frans Goedhart*, *Pasdeloup*, de inspecteur van politie *Moonen*, mevrouw *Kiepe* en ik zelf.

41346. De **Voorzitter**: Die inspecteur van politie had er toch niets mee te maken?

A. Het was goed, dat hij er bij was, want hij bleef met mevrouw *Kiepe* op de boulevard als uitkijkpost. Hij had namelijk vergunning om te allen tijde op de boulevard te zijn. Hij gedroeg zich als een amoreus man met medewerking van mevrouw *Kiepe* en viel daardoor niet erg op. Hij had een klein flikkerlicht.

41347. De **Voorzitter**: Was hij in uniform?

A. Hij liep altijd in burger. Hij was bij de recherche.

41348. De **Voorzitter**: Hij heeft dus ook geen kans gezien een waarschuwing te geven?

A. De arrestatie geschiedde, naar ik meen, vanaf het strand. Hij stond op de boulevard. Er schijnt nogal zenuwachtig heen en weer gelopen te zijn door de leden van het gezelschap zelf. Ik denk, dat een van de heren naar boven is gelopen en toen weer is teruggekomen, nu eens denkende: „Ik ga naar huis”, dan weer: „Ik wacht toch nog even.

41349. De heer **Korthals**: Hoe is het gezelschap bij elkaar gekomen?

A. Men verzamelde . . . . .

41350. De heer **Korthals**: Ik bedoel niet in technische zin, maar de combinatie als zodanig.

A. Ik woonde toen bij *Scheepmaker*. Dat was eenvoudig.

41351. De heer **Korthals**: Dat u, *Wiardi Beckman* en *Tazelaar* daar waren, was duidelijk. *Tazelaar* zou u beiden meenemen. Maar wat hadden die andere twee er mee te maken??

A. Vanuit Londen werd aan *Tazelaar* plotseling de instructie gegeven — dat is wat *Tazelaar* mij toen verteld heeft —, dat hij in plaats van kapitein *Tielens Goedhart* moest meenemen. Ik viel dus eigenlijk uit. Dat had hij via dezelfde seinverbinding gekregen als waarlangs de wijziging in de code over Radio-Oranje was gekomen.

41352. De **Voorzitter**: Indetijd was ook *Willem van der Reyden* aan land gezet, maar deze had zijn set verspeeld. Hij kon niet zenden. Had *Tazelaar* dus een andere marconist gevonden?

A. Ik geloof, dat wij *Willem* een andere set hebben gegeven. *Johannes Vermeulen*, een oud-marechaussee, die was neergelaten uit Engeland, was bij mij gekomen via *Bernie*, ook een adelborst. Ik meen, dat zijn set kapot was, dat *Willem* de set van *Vermeulen* heeft gerepareerd en via de heer **Riep**, die belast was met inlichtingenwerk in den Haag onder de overste *Velu*, zendadressen heeft gekregen. Deze lui hadden nl. een merkwaardige set: er moest een antenne bij van 10 meter noord—zuid. Het is niet eenvoudig in een huis een dergelijke antenne neer te zetten zonder dat het opvalt. Daarom was het zo geregeld, dat er 6 huizen waren, waar hij één voor één kon zenden. Het kan zijn, dat die berichten via die toen opgeknapte set van *Vermeulen* zijn uitgestuurd door *Willem*.

41353. De **Voorzitter**: Er was dus in ieder geval een verbinding. *Tazelaar* was er in geslaagd via de een of ander verbinding te krijgen. Over die verbinding was medegedeeld, dat die eerste spreuk niet meer zou worden uitgezonden, maar vervangen zou worden door het opzeggen van het Wilhelmus. Verder was het zo, dat, toen *Tielens* weigerde mee te gaan, in zijn plaats *Frans Goedhart* moest worden meegebracht. Maar daarmee is uw medegaan nog niet verklaard, want dan viel u weer uit.

A. *Tazelaar* heeft teruggeseind, dat ze dat aan heir, moesten overlaten, omdat hij uitsluitend kon beoordelen ter plaatse, wie het belangrijkste was voor de Regering. Tegen mij heeft hij gezegd: Je gaat toch mee, ik neem dat voor mijn veraritwoording.

41354. De **Voorzitter**: Maar nu was er ook nog *Pasdeloup*.

A. Omdat *Willem* zijn set verspeeld had, moest er een set uit Engeland meekomen. Er moest iemand zijn om deze set in ontvangst te nemen en daarvoor was *Pasdeloup*.

41355. De **Voorzitter**: Hij zou dus niet meegaan?

A. Neen, hij kwam alleen om wat op te halen.

41356. De **Voorzitter**: Dus vier zouden er meegaan en de vijfde man zou alleen de set in ontvangst nemen?

A. Inderdaad.

41357. De **Voorzitter**: De heer *Hazelhoff Roelfzema* heeft verteld, hoe dikwijls hij wel aan de wal is geweest. U bent elkaar blijkbaar altijd misgelopen.

A. Eén keer was het de schuld van Radio-Oranje, omdat men liet Wilhelmus speelde in plaats van het op te zeggen. Toen zijn wij er niet geweest, maar verder zijn wij altijd op tijd geweest.

De **Voorzitter**: Hij is er een aantal keren geweest.

A. De mogelijkheid bestond van het verwisselen van de piertjes. Het was niet mogelijk elke avond iemand op de andere piertjes te zetten. Het was heel moeilijk vrijwilligers te vinden om op een piertje te gaan zitten, vooral omdat het zo koud was. Verder is het mogelijk, dat de timing van hen verkeerd is geweest.

41358. De **Voorzitter**: Het was niet alleen een kwestie van timing. U had ook niet alle omstandigheden in de hand.

A. Theoretisch was de stunt heel mooi, maar het bleek, dat het praktisch niet zo gemakkelijk was.

41359. De **Voorzitter**: Er was maar een bepaalde tijd voor. Wist u, als het Wilhelmus werd gespeeld om 8 uur, hoe laat u er zijn moest?

A. Meestal tussen 11 en 12 en 4 en 5 uur.

41360. De **Voorzitter**: Dat wist u automatisch?

A. Ja.

41361. De **Voorzitter**: Het was maar een korte tijd, dat het mogelijk was?

A. Ongeveer een uur.

41362. De **Voorzitter**: Over de tijd zal er dus wel geen misverstand zijn geweest?

A. Ket kan ook zijn, dat zij te laat of te vroeg waren. Wij waren aan de spertijd van 12 tot 4 uur gebonden. Het was zelfmoord in die tijd over straat te gaan, vooral met zo'n gezelschap.

41363. De **Voorzitter**: Dus het kon alleen geschieden tussen 11 en 12 uur of tussen 4 en 5 uur?

A. Inderdaad. Na 5 uur mochten wij niet langer wachten, want dan kwam de maan door of kwam de dageraad. Dan werd het te gevaarlijk en was de kans ook voor hen verkeken.

41364. De **Voorzitter**: Dus de avond, waarop die drie personen gearresteerd zijn, zijn *Tazelaar* en u er in geslaagd toch weer de boulevard over te komen?

A. Wij zijn bij het Kurhaus overgestoken en naar boven gegaan.

41365. De **Voorzitter**: Zonder moeilijkheden?

A. Er zijn veel Duitsers langs gekomen. Wij hadden in het water gestaan en waren bevroren en de ijspegels hingen aan ons. Ik heb het altijd daaraan geweten, dat wij er goed zijn afgekomen. Er was een wachtpost te passeren aan de noordkant van de boulevard. Ik weet niet meer, hoe het daar heette. Er is een hotel, dat leegstaat.

41366. De heer **Korthals**: De Gevers Deynootweg?

A. Dat kan wel. I-let was dezelfde wachtpost, waar wij de volgende avond zijn terechtgekomen. Wij gingen daar aan de overkant voorbij, zo ver mogelijk er af. Door die ijspegels maakten wij het geluid als van een paar Duitse soldaten. Wij zijn flink marcherend daar langs gestapt en hebben niet de minste moeite gehad.

41367. De **t'oorzitter**: Is er de volgende avond weer wat tussen gekomen?

A. Ja.

41368. De **Voorzitter**: Was u toen met z'n tweeën?

A. Ja, en met de heer *Moonen*, die meeding als uitkijkpost. Toen werden wij gearresteerd.

41369. De **Voorzitter**: Hoe ging dat?

A. Wij kwamen van mevrouw *Kiepe*, die vlakbij woonde. Wij liepen de boulevard over, wat niet mocht, maar wat in deze omstandigheden noodzakelijk was. Toen kwamen uit een van de overkappingen, die men daar had, twee Duitse soldaten te voorschijn, die plotseling voor ons stonden. Wij zijn meegegaan — wij hadden een geweer in onze rug — en gebracht naar die wachtpost, die, meen ik, op de Gevers Deynootweg was. Daarheen lopende, kwamen wij de heer *Moonen* tegen, die meteen op ons af kwam. Wij acteerden als dronken mensen. Wij namen altijd voorzorgsmaatregelen in avondkleding te gaan en ons te begieten met cognac. Ik had altijd een fles jenever bij mij. De heer *Moonen* zei: Waar zijn jullie gebleven? Toen zijn wij gedrieën naar die wachtpost gegaan en daar heeft de heer *Moonen* geschermd met zijn bewijs van inspecteur van politie. Toen hebben zij onze vervalste identiteitskaarten opgeschreven.

Tazelaar had natuurlijk niets, want hij kon moeilijk zijn stamkaart laten zien. Dan konden zij direct zien, dat hij fout was. Hij zei, dat

hij die kwijt was geraakt. Ik heb de moffen een borreltje gegeven uit die fles jenever. Het werd — zou ik zeggen — een soort Weihnachtsstimmung; het was net die tijd geueest. Toen mochten wij weg en werden op straat gezet. Wij hebben toen direct aan Engeland doorgegeven, dat *Tazelaar* er mee ophield, en zijn via Zwitserland naar Engeland gegaan.

41370. De **Voorzitter**: Wie heeft u daarmee geholpen? U moest toch papieren hebben en langs een bepaalde weg gegaan?

A. De heer *Melzer*.

41371. De **Voorzitter**: Goed, dan zijn wij ineens thuis en weet ik langs welke weg u bent gegaan. U bent toen via Putte gegaan, langs het huis van de heer *van Niftrik*?

A. Ja. Dat was een plezierreis. Er was niets aan de hand, alleen dan het opklimmen van een berg in Zwitserland.

41372. De **Voorzitter**: U kwam op de noodpiint van Zwitserland aan?

A. Bij Poorentruy. Daar hebben wij een dag of vier, vijf in de gevangenis gezeten.

41373. De **Voorzitter**: En toen bent u waarschijnlijk naar Bern gebracht?

A. Toen ben ik bij generaal *ian Tricht* gebracht.

41374. De **Voorzitter**: Het komt dus blijkbaar hierop neer, dat *Tazelaar* heeft gezegd: nu *Wiardi Beckman* en *Goedhart* zijn gearresteerd en *Tielens* niet wil, houd ik alleen *Dogger* over. Zo heeft hij zeker geredeneerd?

A. Ja.

41375. De **Voorzitter**: Met welke bedoeling bent u weggegaan?

A. Ik ben weggegaan om aan Hare Majesteit en de Regering rapport uit te brengen over de doelsteiling van de organisatie en ten tweede om Hare Majesteit te verzoeken om erkenning van deze dienst en Haar te vragen de sanctie over het werk; ten derde, om een goede verbinding met die organisatie tot stand te brengen, wapenen voor die organisatie te verkrijgen — de fotokopieën van de afwerpterrainen had ik mijn schouderwatten genaaid — en te bespreken de vraag of het mogelijk was financiële steun van uit Engeland aan die organisatie te verlenen.

41376. De **Voorzitter**: Was het de bedoeling, dat u zou teruggaan?

A. Het was aanvankelijk de bedoeling, dat ik na drie maanden zou teruggaan. Dat werd in Engeland niet erg verstandig gevonden, omdat hier toen het O.D.-proces aan de gang was. Er werden er velen gearresteerd en mijn eventuele arrestatie kon, gezien hun getuigenis, afgelegd in de wetenschap, dat ik weg was, voor allen fataal worden. Voorts werd ik nog steeds onder uitloven ener grote beloning gezocht. Ik was echter toch niet gegaan. Ik vond in Engeland niet een achtergrond om veel vertrouwen in de organisatie aldaar te hebben.

41377. De **Voorzitter**: D.w.z. vertrouwen in het tot stand brengen van een verbinding tussen de organisatie in Engeland en die in Nederland.

A. Ik was bang, dat er voor mij niet het minste nut was overgebleven, als ik na drie maanden was teruggegaan, omdat ik op dat ogenblik in Engeland een hiaat op het gebied van de inlichtingendienst aantrof.

41378. De **Voorzitter**: U wilt Leggen, dat de inlichtingendienst op dat moment niet functioneerde?

A. Ja.

41379. De **Voorzitter**: U kwam inderdaad op een in dat opzicht vrij slecht moment, nl. in het voorjaar van 1947. U had dus verder geen papieren bij u; u had alleen hetgeen u wilde mededelen in uw hoofd?

A. Ik had bovendien $\pm$ 42 fotokopieën van afwerpterrainen bij mij.

42380. De **Voorzitter**: Hebt u toen de tocht gemaakt via Spanje?

A. Ja, over Genève, Port-Bou, Barcelona, Bilbao, geëmbarkeerd op een Spaans schip, onder cover, dat wij naar Brazilië zouden gaan, afgestapt in Lissabon, waar wij direct geholpen zijn door de consul door bemiddeling van de heer *Maas Geesteranus*, met de *K.L.M.* naar Bristol.

41381. De **Voorzitter**: Dar heeft niet zo lang geduurd?

A. Ik ben 29 Januari gegaan en ben 13 April 1942 aangekomen.

41382. De **Voorzitter**: Hebt u niet in een Spaanse gevangenis gezeten?

A. Neen.

41383. De **Voorzitter**: U kwam dus met *Tazelaar* in Engeland aan. Waar bent u toen het eerst opgevangen?

A. Op het vliegveld. Wij zijn onder geleide gebracht naar de Patriotic School en daar zijn wij de volgende dag reeds uitgehaald door kolonel *Rabagliatti* en zijn assistent, de toenmalige kapitein *Seymour*. Ik ben gebracht naar *Hazelhoff Roelfzema* op Hydepark Place.

41384. De **Voorzitter**: Daar hebt u enige dagen vertoefd?

A. Ja. Ik werd niet ondervraagd, omdat ik het prettiger vond, daar ik met een opdracht was weggestuurd, aan H.M. de Koningin te rapporteren. Ik wilde dus liever niet aan de Engelse inlichtingendienst of de Secret Service alles spuien, wat mij ook veel tijd zou kosten. Ik ben dus niet verhoord in de Patriotic School, maar kolonel *Rabagliatti* vertelde mij, dat ik met geen enkele Nederlander contact mocht opnemen, totdat ik bij Hare Majesteit was geweest. Ik zou anders weer naar de Patriotic School moeten terugkeren. Ik heb twee dagen op Hydepark Place doorgebracht in gezelschap van *Krediet* cri *Hazelhoff Roelfzema*, die daarop toezicht hielden.

41385. De **Voorzitter**: Vroeg *Rabagliatti* zelf ook niets'?

A. Neen.

41386. De **Voorzitter**: Ben u toen eerst naar de Koningin gegaan?

A. Ja. Ik ben gebracht bij de heer *van 't Sant*. Die heeft mij niets gevraagd. Ik heb hem direct gezegd, dat ik hem niet mocht vertrouwen. In Nederland was mij gezegd hem vooral niet te vertrouwen. Om een verkeerde gevolgtrekking te voorkomen, zou ik hieraan willen toevoegen, dat mij later duidelijk is gebleken, dat hiervoor niet de minste daadwerkelijke reden was. Na enige tijd bleek mij zelfs, dat de heer *van 't Sant* één der meest behulpzame en begrijpende autoriteiten was in Londen.

41387. De **Voorzitter**: Uit welke kring was u gezegd, dat u de heer *van 't Sant* niet mocht vertrouwen?

A. Door jhr. *Schimmelpenninck*.

41388. De **Voorzitter**: Dus dat kwam uit de kring van de O.D.?

A. Ja.

41389. De **Voorzitter**: Dus daar had men ook die mening?

A. Ja. Ik ben toen door hem, meer als begeleider, naar Hare Majesteit gebracht.

41390. Ge **Voorzitter**: Daar hebt u rapport uitgebracht. En werd u toen door *Rabagliatti* en *Hazelhoff Roel/,-elna* „vrijgegeven“?

A. Inderdaad, dat is letterlijk de term. Ik heb Hare Majesteit gevraagd of ik mij direct mocht verwoegen bij admiraal *Furstner*, omdat ik als marineman dat meende te moeten doen en mij ook was opgedragen na Hare Majesteit aan admiraal *Furstner* rapport uit te brengen.

41391. De **Voorzitter**: U was er zich op dat ogenblik blijkbaar niet van bewust, dat er door dat verloop van zaken in Londen een nieuw geweldig conflict ontstond tussen kolonel *de Bruyne* en *Rabagliatti*?

A. Dat wist ik niet in het minst.

41392. De **Voorzitter**: Kolonel *de Bruyne* schijnt tegen *Hazelhoff Roelfzema* gezegd te hebben, dat u direct bij hem gebracht moest worden, maar dat kon u niet weten.

A. Ik heb later de misère daarvan aan den lijve ondervonden, vooral bij mijn pogen mijn opdrachten te vervullen. Maar ik stond heel verbaasd, dat ik, toen ik bij admiraal *Furstner* kwam, waar kolonel *de Bruyne* ook was, in plaats van een pluim, zoals ik als jong marineman had verwacht, een uitbrander in ontvangst moest nemen.

41393. De **Voorzitter**: Maar u kon toch niet weten.....

A. Ik had geen tijd om dat naar voren te brengen en was volkomen uit het veld geslagen. Ik heb daar enigszins „een tik op het morele hoofd" gehad!

41394. De **Voorzitter**: In welke vorm kreeg u die uitbrander?

A. Ik moest direct in de houding gaan staan en gevraagd werd, waarom ik niet eerder was gekomen. Later is dat terechtgekomen, toen ik had kunnen uitleggen, dat ik daaraan helemaal geen schuld had, maar er is toch enige tijd overheen gegaan.

41395. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ging dat standje ook uit van de admiraal of alleen van de kolonel *de Bruyne*? Wie voerde het woord, toen u binnenkwam?

A. Zij waren samen. Ik weet niet precies meer of ik bij de admiraal kwam en dat direct de kolonel *de Bruyne* geroepen werd, of dat ik naar de kolonel werd verwezen en de admiraal er bijkwam.

41396. De heer **Korthals**: Wie deelde het standje uit? Of deden zij dat gezamenlijk?

A. U moet zich voorstellen de toestand, waarin ik persoonlijk verkeerde. Ik was adelborst en mij was een enorm respect en een warm gevoel voor de Koninklijke Marine bijgebracht. Wat wij in Nederland deden, deden wij het eerst voor de marinenaam. Onze eerste indruk was: „De *Marine* doet het weer." Toen ik in Engeland kwam, was ik — hopelijk legt u dit niet verkeerd uit — vrij trots op mijzelf: Admiraal, vindt u niet, dat ik als adelborst het vrij aardig heb gedaan? Vergeef mij, dat ik het zeg. Ik dacht, dat die adelborst op zijn schouder zou worden geklopt en dat zou worden gezegd: Je hebt de naam van de marine hooggehouden. Dat was een geweldige beloning geweest. Maar toen werd mij gezegd: Sta je altijd zo?, of iets dergelijks. Ik stond als burger fatsoenlijk, maar niet stram in de houding, vooral omdat ik dat al twee jaar niet meer gewoon was. De eerste opmerking was: In de houding! Dat maakte een andere indruk dan wat ik in mijn jeugdig optimisme had verwacht.

41397. De heer **Korthals**: Ging het van de admiraal uit?

A. Ik zou dat niet durven zeggen. Ik heb een vage herinnering aan het geheel. Ik herinner mij alleen de enorme teleurstelling, die ik toen gevoeld heb.

41398. De **Voorzitter**: Hebt u daarna ook uw verslag uitgebracht aan kolonel *de Bruyne*?

A. Niet in die zin. Ik werd weggestuurd en heb een tijdlang in Londen gezeten, zonder dat iemand mij betaalde. Ik had geen geld; dat leende ik maar, want van de marine kreeg of hoorde ik niets. Ik hoorde nergens thuis. Later kreeg ik van de marine f 20, wat vrij weinig was, omdat ik in mijn levensonderhoud moest voorzien. Weer later werd ik in een kort briefje opgeroepen, waarin mij werd bevolen mij op het hoofdkwartier te vervoegen. Op het genoemde tijdstip heb ik dat gedaan en toen werd mij een proces-verbaal afgenomen door kapitein *Lieftinck* en de eerste-luitenant der mariniers *Lewe van Aduard*, die in een commissie verenigd waren om na te gaan wat ik eigenlijk kwam doen.

41399. De **Voorzitter**: Is het een soort verhoor geweest?

A. Ik had sterk die indruk.

41400. De **Voorzitter**: Wanneer hebt u uw rapport geschreven?

A. Dat heb ik alleen geschreven op verzoek van Hare Majesteit de Koningin. Hare Majesteit heeft mij na een lang onderhoud gevraagd een en ander op schrift te stellen. Ik heb toen een rapport gemaakt van acht bladzijden. Dat was het allereerste rapport.

41401. De **Voorzitter**: Dat rapport heeft toch later een rol gespeeld in de administratie, want ik heb hier een stuk, waaruit blijkt, dat het is bekeken door kapitein *Broekman*, die er noten onder heeft gezet, waarin hij vergelijkingen heeft gemaakt met zijn eigen wetenschap over de O.D. en andere illegale organisaties. Het is dus blijkbaar in de administratieve circulatie gekomen. Of was dat een ander rapport?

A. Ik wilde u vertellen, hoe ik er toe gekomen ben dat rapport te maken. Ik had Hare Majesteit gerapporteerd en toen verzocht Hare Majesteit mij het op schrift te stellen. Later ben ik weer bij Hare Majesteit gekomen en toen vroeg Hare Majesteit mij de punten, die ik had opgeschreven en op bredere basis besproken, nader uit te werken. Toen heb ik een langer rapport gemaakt.

41402. De **Voorzitter**: Van meer dan acht pagina's?

A. Ik had er drie schematische voorstellingen bij.

41403. De **Voorzitter**: In het stuk, dat ik hier heb, wordt inderdaad gesproken over de schema's A, B en C. Als ik het goed begrijp, zijn die wegens technische moeilijkheden hierbij niet opgenomen. Kan het zijn, dat die niet in de schrijfmachine te verwerken waren?

A. Dat was tekenwerk.

41404. De **Voorzitter**: Het rapport, dat ik hier heb, een rapport, dat is voorzien van een aantal aantekeningen, noten en commentaren van kapitein *Broekman*, is dus een later rapport, dat u hebt opge maakt en dat veel uitvoeriger is dan het rapport van 8 bladzijden, waarover u het eerst had.

A. Hebt u het eerste rapport niet?

41405. De **Voorzitter**: Hebt u het zelf nog?

A. Ja, ik heb het zeker.

41406. De **Voorzitter**: En het tweede?

A. Daaraan ontbreken bij mij stukken. Ik heb er jaren niet naar gekeken. Ik heb de schematekening wel ter beschikking voor u; aan het rapport ontbreken echter bladzijden.

41407. De **Voorzitter**: Dit is dus uw eerste rapport?

A. Ja.

41408. De heer **Korthals**: U zeide zoëven, dat u in Londen een maand had rondgelopen, zonder ook maar één cent te krijgen en had moeten leven van hetgeen een of andere vriendelijke vriend u had gegeven.

A. *Rabagliatti*.

41409. De heer **Korthals**: Bent u toen wel op enigerlei wijze met een Nederlandse instantie daarover in contact geweest? Waar hing dat eigenlijk op?

A. Ik moest door Marine betaald worden en door die controversale ging dat niet te vlot. Ik heb toen geleefd van geld, dat ik via *Hazelhoff Roelfzema* heb geleend van *Rabagliatti*.

41410. De heer **Korthals**: Dus het was gewoon een kwestie van ambtelijke stroefheid?

A. Ja, en de moeilijkheid, dat ik nergens thuishoorde. Dat laatste was misschien wel de hoofdzaak. Later ben ik terechtgekomen op de rol van het Ministerie van Marine in Londen. Toen kreeg ik f 40 per maand. Kapitein *Lieftinck* stelde voor, dat ik f 20 per maand zou krijgen. Daarvan kon men toen in de Londense omstandigheden onmogelijk leven. Alleen aan huisvesting was men al £ 2 of f 3 per week kwijt. Kolonel *de Bruyne* heeft toen gezegd: Hij heeft ten minste £ 40 nodig. Ik wil niet de indruk vestigen, dat ik enige animositeit heb gehad met kolonel *de Bruyne*. Ik heb altijd bewondering gehad voor zijn eerlijkheid en zijn recht door zee gaan.

41411. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De heer *Lieftinck* was blijkbaar aan de zuinige kant.

A. Hij wilde mij althans maar f 20 geven.

41412. De **Voorzitter**: Het komt dus hierop neer, dat u in Londen verder een marine-carrière hebt gehad?

A. Zo eenvoudig is het niet geweest. Ik ben daarna gedetacheerd bij het Ministerie van Algemene Oorlogvoering, dat mij later weer heeft gedetacheerd bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

41413. De **Voorzitter**: Als marineman?

A. Ik bleef marine-officier.

41414. De **Voorzitter**: U bent eerst in Londen officier geworden?

A. Ik ben 1 Augustus 1942 luitenant-ter-zee 3de klasse van de marinereserve geworden. Kort daarna tijdelijk luitenant-ter-zee 2de klasse.

41415. De **Voorzitter**: Dus al na enkele maanden. U was toch, naar ik meen, sergeant-adelborst?

A. Ik ben officier van de Marinereserve geworden, omdat ik uitgestuurd zou worden door de heren *Warrzers* en *Lovink* naar Gibraltar. Ik zou vice-consul worden — ik ben daartoe ook benoemd — om het vluchtelingenprobleem te behandelen. Ik zou een maand lang gedetacheerd worden op de legatie in Lissabon om mij in te werken in de sfeer van het burtenlandse werk. Ik ben daar blijven hangen. Ik ben nooit in Gibraltar gekomen. Ik kwam in Lissabon aan en zou daar volkomen officieus werk doen op de legatie. Nu was er een groot misverstand, want de toenmalige secretaris der legatie in Lissabon, de heer *Luns*, was ziek geworden en moest met ziekteverlof naar Engeland. Op de legatie heerste de mening, dat ik gestuurd werd ter vervanging van de heer *Luns*. Baron *van Pallandt*, die zaakgelastigde was, had mij reeds geïntroduceerd bij het Departement van Buitenlandse Zaken van Portugal. Ik kwam en was direct officieel. Dat was niet zo erg, wanneer niet het onbezette Frankrijk tevens bezet werd — dit is ten dele mijn eigen reconstructie van de zaak — en het dus niet meer nodig bleek mij naar Gibraltar te sturen. Ik ben op de legatie in Lissabon blijven werken tot ik na verschillende pogingen weg ben gekomen en toen heb ik gezegd: Ik ga naar de varende marine. Ik heb vrzocht te mogen varen — en daartoe heb ik verlof gekregen — bij de motorpedoboten. Dat was Maart of April 1943.

41416. De heer **Korthals**: Is verder niemand op die post in Gibraltar terechtgekomen?

A. Niemand, voor zover ik weet. Ik ben er althans niet gekomen.

41417. De **Voorzitter**: In Maart 1943 bent u dus bij de varende marine gekomen?

A. Ja, toen heb ik het stof van inlichtingendiensten, enz. afgeschud en ben gaan varen. In November 1944, toen de motorpedobootdienst werd opgeheven, ben ik geplaatst bij de staf van Z.K.H. Prins *Bernhard* te Brussel. Daar heb ik slechts zeer korte tijd doorgebracht.

41418. De **Voorzitter**: Hoe stond u zelf tegenover het feit, dat u, nadat u naar Engeland was gekomen, helemaal buiten het werk van de bindingen met Nederland bleef? Dat was een probleem, waarmee u zich aanvankelijk sterk had beziggehouden, getuige het feit, dat u daarvoor de tocht naar Londen hebt gedaan.

A. Ik heb mij daar in de eerste tijd niet bij neergelegd. Ik ben op eigen gelegenheid, voor zover mij dat was toegelaten, besprekingen gaan voeren en heb mij tot verschillende instanties gewend om tot een resultaat te komen. Daartoe ben ik verschillende malen bij de Minister-President en bij de kolonel *Rabagliatti* geweest. Ook ben ik geweest bij de kolonel *de Bruyne*, bij de heer *Hazelhoff Roelfzema* en bij Zijne Koninklijke Hoogheid. Ik heb getracht de organisatie, die mij had uitgezonden, zoveel mogelijk naar voren te brengen en te bewerkstelligen, dat aan haar verzoeken werd voldaan.

41419. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe ging dat eigenlijk? Werd dat allemaal afgewezen?

A. Het is heel moeilijk dat in het kort te beantwoorden. De Minister-President heeft mij b.v. gezegd: Wacht nog even af; dan zal ik u vertellen bij welke organisatie of bij welke man u moet zijn in deze rapporten en verhalen. Dat is pas maanden later tot een daadwerkelijke conclusie gekomen, want toen heb ik mij verwoegd bij de heren *Warners* en *Lovink*.

41420. De **Voorzitter**: Wij hebben nu uw lotgevallen behandeld. Ik wil nu nog even terugkomen op het onderwerp, dat u in uw rapport hebt behandeld, nl. de figuur, zoals die op het ogenblik, dat u wegging, in Nederland in de illegaliteit organisatorisch lag. Wilt u ons vertellen, hoe naar uw visie die figuur was? Het was toen nog vroeg in de oorlog, begin 1942. Het beeld was toen — dat blijkt trouwens ook uit uw rapport — nog vrij vaag. Later is het heel anders geworden, want toen is men gekomen tot een volledige bundeling van de illegaliteit. Wat waren naar uw oordeel op het ogenblik, dat u wegging, de problemen en de tegenstellingen?

A. De tegenstelling met de latere tijd was, dat het actieve verzet, zoals knokploegen, in die tijd vrij onbekend was. De groep, die meer naar het directe verzet toe wilde, was eigenlijk het L.O.F., dat zich had verenigd met de O.D., waardoor de gehele Ordedienst meer de kant van het daadwerkelijke verzet opging, maar toch de mantel van het overnemen der bevoegdheden na het Duitse vertrek aanhield, als zijnde een uitstekende cover story. Er was echter een heel grote controverse met de groep der politieke partijen, omdat de O.D. op dat ogenblik op het standpunt stond, dat de bevrijding tnoest geschieden zonder dat daarbij politieke denkbeelden een rol speelden. De vraag van de O.D. aan de Regering was dus: Wilt u, dat, als de bevrijding komt, er in Nederland een groep het hoofd omhoogsteekt, waaraan politieke consequenties vastzitten, of wilt u, dat in Nederland te zijner tijd het heft tijdelijk in handen wordt genomen door een groep, waaraan geen enkele politieke consequentie vastzit en waarbij iedereen, of hij R.-K., socialist of wat dan ook is, zich kan aansluiten?

41421. De **Voorzitter**: En realiseerde men zich daarbij niet, dat het uitsluiten van politieke consequenties ook een politieke consequentie is?

A. Dat is natuurlijk een negatieve politieke consequentie.

41422. De **Voorzitter**: Maar een zeer belangrijke. Realiseerde men zich dat?

A. Niet in die vorm. Men hoopte door geen politieke groep als zodanig bij dit werk in te schakelen, tegen te gaan, dat A wel wilde meedoen, maar B niet, omdat A meedeed.

41423. De **Voorzitter**: De gedachte was, dat de O.D. zou optreden op het moment van de bevrijding. Dus die gedachte van het niet tot uiting komen van politieke strevingen had ook betrekking op dat tijdperk?

A. Ja, inderdaad.

41424. De **Voorzitter**: En dan kwam het uitsluiten van politieke consequenties neer op een politieke consequentie bij uitnemendheid.

A. Ik zie dit in de praktijk niet zo.

41425. De **Voorzitter**: Hoe zo?

A. Wat is daarvan volgens u het praktische gevolg? Dat iemand zijn steun niet zal willen geven aan een niet politieke organisatie, omdat hij zo gaarne bij een politieke organisatie is?

41426. De **Voorzitter**: Misschien druk ik mij dan verkeerd uit en is mij niet voldoende duidelijk, welke de bedoeling van de O.D. was. Ik kan begrijpen, dat men op het moment van de bevrijding orde en rust wilde handhaven, maar als men meende, dat in bevrijd Nederland geen politieke strevingen tot uiting mochten komen, dan was men aangeland bij een politieke consequentie van de alleruiterste soort.

A. Zo was het niet. De Regering had niet besloten, dat de politieke groepen zich niet mochten laten gelden op de bevrijdingsdag; de vraag was echter of de Regering in 1942 reeds wilde, dat bepaalde politieke groepen zich met het voorbereidende werk zouden bezighouden; moest dus de voorbereiding van het overbruggen van het hiaat na het terugtrekken van de vijandelijke troepen worden gelegd in handen van een council van politieke partijen of in handen van a-politieke personen, die dit zuiver als een militair probleem zagen, zodat er dus geen politieke problemen aan vastzitten?

41427. De **Voorzitter**: Dat kon echter ook geschieden onder leiding van organen, waarin wel de politieke elementen naar voren kwamen, evenals het leger, welks taak een dienende taak is, in een

normale democratische samenleving, die dienende taak vervult onder het politieke toporgaan. Zo wilde men het echter niet, als ik u goed begrijp?

A. Men wilde geen politiek. Het was niet aan mij te beoordelen of dit goed of fout was. Dus het openhouden van i e mogelijkheid van een niet politiek toporgaan, zodat iedereen er zich bij kan aansluiten, bergt volgens u in zich het gevaar van nog veel grotere politieke consequenties?

De **Voorzitter:** Die mogelijkheid bestaat althans.

A. Ik geloof echter niet, dat het op dat moment de bedoeling was.

41428. De **Voorzitter:** In het begin is er toch wel verschil geweest tussen de O.D. en de groep van oom Alexander?

A. In de O.D. en de groep van oom Alexander zat een groot aantal organisaties. Oom *Alexander* wilde die brengen onder een overkoepelende organisatie.

41429. De **Voorzitter:** Was de organisatie van oom *Alexander* een organisatie, die meende, dat zij de overkoepelende organisatie moest worden, omdat zij een organisatie was, die zeer velen achter zich had en tegen de andere organisaties kon zeggen: wij zijn de grootste organisatie en kunnen het beste de overkoepelende organisatie zijn?

A. Neen.

41430. De **Voorzitter:** Of was het een kleine groep van mensen, die meenden, dat zij bij uitstek aangewezen waren om de leiding op zich te riemen?

A. Het beginidee was het laatste, maar niet precies zoals u zegt. De gedachte van oom *Alexander* was: Ik wil mij inzetten om dat te organiseren, maar zelf wil ik niet de leiding hebben; ik wil mij dus bemoeien met het zoeken van contact met al die organisaties, die uit de grond zijn opgerezen; ik wil daarboven een koepel maken, dus vooraanstaande mensen in Nederland zoeken; ik wil trachten hen daarvoor te vinden, althans nagaan wie van hen daarvoor het beste zijn en dan wil ik die koepel in contact brengen met die organisaties, waarna ik verdwijnen.

41431. De **Voorzitter:** Wie was jhr. *Schimmelpenninck*?

A. Jhr. *J. Schimmelpenninck*, toen Alexanderstraat 12.

41432. De **Voorzitter:** Wat was hij?

A. Hij was zakenman. Hij was kandidaat economie.

41433. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Hij heette toch niet *Alexander*?

A. Wij noemden hem zo, daar hij in de Alexanderstraat woonde, een soort schuilnaam.

41434. De **Voorzitter:** Hebt u in zijn nabijheid gewerkt?

A. Ja. Toen ik werd gezocht in Augustus 1941, ben ik bij hem aan huis geweest tot zijn arrestatie. Die arrestatie had plaats op 13 November, naar ik meen. Ik was in het huis, maar ik ben er uit gekomen.

41435. De **Voorzitter:** Is die overkoepeling hem niet gelukt?

A. Tot op zekere hoogte eigenlijk wel.

41436. De **Voorzitter:** Maar hem zelf toch niet? Hij was al gearresteerd.

A. Hij werd gearresteerd toen hij in principe de zaak af had. De wegen waren gelegd. Maar hij is meer gedrongen in de O.D.-richting, omdat de chef staf van de O.D., overste *Versteegh*, wegviel door arrestatie, terwijl hij zijn opvolging niet meer had kunnen regelen. Jhr. *Schimmelpenninck* heeft toen, hoewel hij zich daarvoor ongeschikt achtte, de zaak (de O.D. zelf) gaande gehouden en heeft intussen getracht een chef staf te vinden. Dat „gaande houden" werd na zijn arrestatie op mij overgeheveld. Toen heeft generaal *Röell*, in samenwerking met dr. *van den Berg*, majoor *Tibo* bereid gevonden het werk voort te zetten.

41437. De **Voorzitter:** Generaal *Röell* was het hoofd?

A. In zoverre, dat hij het militaire lid zou zijn van het voorlopig bewind.

41438. De **Voorzitter:** Was de verhouding generaal *Röell*—overste *Versteegh* deze: opperbevelhebber—chef staf?

A. Inderdaad.

41439. De **Voorzitter:** U zeide, dat in die periode ook verbindingen waren ontstaan tussen de O.D. en de organisatie van politieke groepen.

A. Dat was inderdaad het geval. Die verbinding was aangesneden door jhr. *Schimmelpenninck*. Hij had in ieder geval contact met mensen van de politieke groepen. Ik herinner mij in dit verband de naam van de heer *Mohr*. Hij werkt, meen ik, nu op Buitenlandse Zaken.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Hij is chef van de voorlichting.

A. Voor zover ik mij herinner, trad hij op als vertegenwoordiger van die groep van politieke partijen. Ook weet ik zeker, dat jhr. *Schimmelpenninck* contact heeft gehad met de heer *Vorrink*. Dat moet geweest zijn in August 1941.

41440. De **Voorzitter:** U weet niet of in die fase het contact er een was, waarin tegenstellingen tot uiting kwamen, of dat er een zeker begrijpen, een neiging om elkander te vinden, was?

A. Ik herinner mij, dat er een zekere tegenstelling was in uiteindelijke doelstelling.

Echter heb ik zelf veel met de heer *Wiardi Beckinan* gesproken. Met hem was het zeker tot een samengaan gekomen. Daartoe is nooit de gelegenheid geweest. Er werd in die tijd veel getheoretiseerd en geregeld op uitermate korte termijn, terwijl het nog drie jaar geduurd heeft

41441. De **Voorzitter:** U hebt in uw rapport verteld, dat het L.O.F., de O.D. en de groep van „oom Alexander" een eenheid zijn geworden, waarin de naam O.D. op de duur de overhand heeft gekregen. Dan zegt u:

„Daarnaast bestond de groep der politieke partijen, welke zich niet zoozeer op militair gebied bewoog; voorts een groep van anti-revolutionairen, die, slechts doordat de leider lid was van de anti-revolutionaire partij en al zijn contacten in deze partij had, voornamelijk uit anti-revolutionairen bestond."

Weet u, wie die leider was?

A. Ik weet hei niet meer. Net was een man met acht kinderen.

41447. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Kunt u zich de naam niet herinneren?

A. *Sandberg*?

41443. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Die was niet de leider van de anti-revolutionairen. Dat was de man van de B.V.L.

A. Ik kan het ook niet met al te grote stelligheid zeggen.

41444. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Het was misschien een plaatselijk persoon?

A. Dat weet ik niet meer.

41445. De **Voorzitter:** Verder zegt u, dat er nog enkele minder grote groepen waren, o.a. die van de generaal *N* — dat is waarschijnlijk generaal van *Nijnatten* — en een groep in Rotterdam, die in Londen vertegenwoordigd was door majoor *den Boer*.

A. Dat was eigenlijk ook een O.D.-afdeling. Majoor *den Boer* kwam ik pas drie of vier weken, nadat ik in Londen was, op het spoor, zo ook de kapitein *Broekman*.

41446. De **Voorzitter:** U wist misschien niet eens, dat zij weg waren?

A. Ik wist van een majoor uit Rotterdam, die weg was, maar men had in Londen geen centraal orgaan, waar wij terecht konden,

41447. De **Voorzitter**: Dan spreekt u van een kleine, doch buitengewoon goed georganiseerde groep in Amsterdam, onder leiding van de heer *de N.*

A. Die naam ben ik vergeten.

41448. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: *De Nève?*

A. Dat is heel goed mogelijk. Ik heb die namen indertijd allemaal aan de heer *Lovink* gegeven.

41439. De **Voorzitter**: Hetgeen u aldus op de eerste pagina van uw rapport weergeeft, was dus ongeveer het gehele beeld van de illegale organisaties in die tijd?

A. Het spreekt vanzelf, dat ik slechts in staat was een onvolledig beeld te geven. Het was mij, als enkeling, niet mogelijk in bezet Nederland het geheel te overzien. Daartoe was op dat ogenblik niemand in staat.

41450. De **Voorzitter**: U maakt dus de reserve, dat er nog andere groepen geweest zijn?

A. Dat ligt voor de hand. Niemand kon dat overzien, zelfs de Duitsers niet.

41451. De **Voorzitter**: U werkte in de omgeving van de heer *Schimmelpenninck*, die druk bezig was contacten te leggen. Als er meer belangrijke organisaties waren geweest, zou u daarvan waarschijnlijk wel hebben gehoord?

A. Ja, waarschijnlijk wel.

41452. De **Voorzitter**: Er kunnen natuurlijk wel kleine groepen geweest zijn.

A. Ja, maar ik moet een kleine reserve maken. De heer *Schimmelpenninck* vertelde mij alles, maar menselijkerwijze is het niet mogelijk alles te vertellen; hij had ook gesprekken, waar ik niet bij was.

41453. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U was ook nog wel erg jong voor deze post.

A. Ik was nog maar 21, hetgeen niet prettig was, vooral toen ik in Engeland kwam. Wanneer ik had gezegd, dat ik 31 was, had ik het gemakkelijker gehad.

41454. De **Voorzitter**: Hebt u, toen u wegging, bepaalde opdrachten van generaal *Röell* gehad?

41455. De **Voorzitter**: Is u toen ook nog stof verschaft voor een eventueel rapport, dat u in Londen moest schrijven, of heeft men zich bepaald tot het geven van de opdrachten, welke u straks noemde, in de veronderstelling, dat uw kennis van die materie wel voldoende was om daarover in Londen een rapport te schrijven?

A. Ja, zo was het. Ik had rechtstreeks contact — er zat slechts één ordonnans tussen — met alle gewestelijke commandanten. Ik hield generaal *Röell* op de hoogte, omdat hij zeer te recht niet de beste man was voor het contact met de gewestelijke commandanten; dat was een veel te gevaarlijke onderneming. Ik bedoel dit zo, dat liet zeer onverstandig geweest zou zijn een opperbevelhebber daaraan bloot te stellen.

41456. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt een marineopleiding gehad, u bent bij de marine geweest en in ambtelijke dienst gekomen, en nu bent u koopman. Hoe bent u uit de marine gekomen? Hebt u ontslag genomen? Hoe is dat gegaan?

A. Toen ik in Engeland kwam, was ik sergeant-adelborst; ik moest voor genoemde positie in Gibraltar officier worden. Nu was het niet mogelijk om zonder het afmaken van mijn opleiding aan het instituut van de marine beroepsofficier te worden; tijd voor die opleiding was er niet. Ik moest dus reserve-officier worden en ben aangewezen voor speciale diensten. Toen ik terugkwam, had ik slechts één behoefte, nl. om zo spoedig mogelijk „in de vaart te gaan“. Ik ben dus als reserve-officier bij de marine gebleven en wel tot 1 Januari 1947. Toen stond ik eigenlijk voor de keus om bij de marine te blijven, dus weer naar het beroepskader over te gaan, of de marine vaarwel te zeggen. Ik kon toen alleen maar K.M.R.O.V. worden, hetgeen een los verband is. Ik stelde echter de eis, dat ik werd geplaatst in mijn ranglijst, waarin ik door afwezigheid in Nederland achter was geraakt, en toen ben ik er uitgegaan.

De **Voorzitter**: Dan ben ik hiermede gekomen aan het einde van hetgeen ik u te vragen had. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, welke u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

G. A. DOGGER.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

DASSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 FEBRUARI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heren Koersen en Dassen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

FRANS JOHANNES GOEDHART,

45 jaar, wonende te Amsterdam, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de belofte af als getuige.

41637. De *Voorzitter*: Wij zijn bij ons onderzoek in zake punt f van het Enquêtebesluit, dat betrekking heeft op de verbindingen met het bezette gebied, enige malen gestuit op de voorgenomen overtocht van dr. *Wiardi Beckman* en zijn arrestatie in de nacht van 17 op 18 Januari 1942 op het strand te Scheveningen. Zijn wij goed ingelicht, dan hebt u deze zaak van dichtbij meegemaakt en daarom zouden wij het op prijs stellen een uiteenzetting van uw kant te horen van datgene, wat daaraan is voorafgegaan, en hoe de gebeurtenissen zelf zich hebben toegedragen.

A. Met alle genoegen wil ik een dergelijke uiteenzetting geven, Mijnheer de Voorzitter! Dan ben ik genoodzaakt om terug te gaan naar de periode, die aan de arrestatie voorafging, nl. tot het begin van Januari 1941, toen „Het Parool” was opgericht, in de redactie van welk illegaal blad na enige tijd ook mijn vriend *Wiardi Beckman* zitting nam; een van de andere redactieleden was *Koos Vorrink*. In de boezem van de redactie van dat blad, dat u waarschijnlijk in oorlogstijd wel eens onder ogen gehad zult hebben, ontstonden in de loop van de tijd bepaalde spanningen, men zou kunnen zeggen politieke spanningen. Er bestond algehele overeenstemming tussen alle redactieleden onderling over de vraag, welke houding moest worden aangenomen tegenover de Duitsers en de Duitse handlangers hier te lande; dat gaf niet de minste moeilijkheden, maar er ontstonden spanningen, omdat wij ook onderling als redactie van een illegaal blad.....

41638. De *Voorzitter*: Hoe groot was die redactie?

A. Die bestond aanvankelijk uit *Vorrink*, *Nunes Vaz*, mr. *Maurits Kan*, *Lex Althoff*, mr. *J. C. S. Warendorf* en ik. Na een maand of drie is *Maurits Kan*, die, zoals wij allen dit deden, behalve het Paroolwerk ook nog ander werk verrichtte, in het web van de beruchte *var? der Waals* terechtgekomen. Dat weet ik ten minste nu. Toen wist ik alleen, dat hij op een goede dag niet op een afspraak verscheen en spoorloos verdwenen was. Toen *Kan* is verdwenen, is *Wiardi Beckman* in zijn plaats gekomen en de redactie is in deze samenstelling voortgezet tot aan de arrestatie van *Wiardi Beckman* en mij. Wanneer u belangstelling mocht hebben voor de rest van de geschiedenis van „Het Parool”, zou ik u daarover nog uren kunnen bezighouden, maar dit is, meen ik, in het kader van dit verhoor niet aan de orde. Ik vertelde reeds, dat er spanningen ontstonden, spanningen nl. over de vraag, wat er na de oorlog, indien de overwinning op de Duitsers was behaald, in dit land moest gebeuren. Daarover liepen de meningen uiteen. *Vorrink* stond daarbij recht tegenover mij. Zijn gedachten gingen in deze richting, dat het einde van de oorlog in Nederland min of meer moest brengen het herstel van de vooroorlogse verhoudingen. Ik stelde daartegenover, dat de terugkeer van de democratie natuurlijk uitermate essentieel was, maar dat dit niet voldoende was, omdat deze oorlog niet alleen een gevolg was geweest van het Duitse imperialisme en het nationaal-socialisme, maar dat de catastrofe, waarin wij in Europa waren

terechtgekomen, ook een gevolg was van het falen van de vooroorlogse West-Europese democratieën, zodat men dus in dit opzicht onvermijdelijk ten aanzien van de toekomst tot bepaalde conclusies moest proberen te komen. Die gedachtenwisseling spiegelde zich af in de controverse in de redactie. Zij deed aan mijn kant de behoefte ontstaan in „Het Parool” critiek te oefenen op vooroorlogse verhoudingen in ons land, hetgeen door mijn vriend en tegenspeler in dezen, *Vorrink*, niet uitermate opportuun werd geacht.

Hij stond op het standpunt, dat men in oorlogstijd dergelijke dingen niet moest doen; dat men daarmee zijn eigen zaak verzwakte; om zijn eigen woorden te herhalen: „men bevuilt daarmee zijn eigen nest”. U moet zich hierbij ons illegale werk niet uitsluitend voorstellen als alleen een technische zaak; het was allereerst een journalistiek-politieke zaak. Wij vormden met ons gezelschap een soort van illegaal politiek concilie en stelden het ons tot opgave om belangrijke politieke gebeurtenissen onderling uitvoerig te bespreken, ten einde te komen tot een gemeenschappelijke lijn, die het mogelijk maakte de courant zo goed mogelijk te redigeren.

Onze uitvoerige discussies werden gevoed door de vele berichten, die wij uit de meest uiteenlopende kringen verkregen. De leden van de redactie hadden uiteraard hun relaties in allerlei milieus. Wij stelden het ons tot opgave de verschillende gegevens, die wij op de een of andere wijze verwierven, zo actueel mogelijk in die redactie bijeen te brengen, opdat wij een grondslag kregen voor een behoorlijke meningsvorming, hetgeen uitermate belangrijk was, want u zult zich wel herinneren, dat het in die oorlogsjaren bijzonder moeilijk was na te gaan wat er in het land eigenlijk precies gebeurde.

Wanneer er in de ene straat een hond blafte, wist men dat in de andere straat eigenlijk niet, tenzij men het zelf hoorde. Dat karakteriseert de toestand tijdens de Duitse bezetting. Wij brachten alle mogelijke gegevens bij elkaar, boorden allerlei relaties aan en op een gegeven ogenblik waren wij in de positie, dat wij over zulk uiteenlopend — en niet oninteressant — materiaal beschikten, dat wij het gevoel kregen: Er moet een verbinding komen met „de overkant”, want wanneer wij naar Radio-Oranje luisterden, kon men constateren, dat men in Londen zeer slecht op de hoogte was; op de voor de bevolking meest trieste ogenblikken kon men een uitzending horen over een voetbalwedstrijd tussen een Engels en een Nederlands elftal of iets dergelijks; kortom, de hele stijl, de stellingname van Radio-Oranje leek ons zo irreeel, zo weinig gefundeerd, zo slecht geïnformeerd en zo weinig adequaat aan de ernstige toestand in ons land, dat wij het gevoel kregen, dat het dringend nodig was de overkant beter in te lichten. Wij gingen dus zoeken naar wegen om contact met de overkant te krijgen, want uit alles bleek, dat de Nederlandse Regering in Londen slecht ingelicht moest zijn. Men hoorde over de contactmogelijkheden in die dagen de meest phantastische verhalen: elk ogenblik kwamen er parachutisten (ik spreek nu van begin 1941), kwamen er lieden even over met een duikboot of per vliegtuig neergestreken, maar ten slotte bleek het ons toch wel, dat het een uiterst moeilijke zaak was en dat al die verhalen phantasieën waren, die the man in the street aan zijn buurman vertelde. Een enkele keer is het gebeurd, als wij hoorden, dat iemand van plan was meer of minder legaal b.v. naar Zwitserland of Spanje te gaan — waarvoor hij dan wel een zakenmotief had en daarvoor vergunning van de Duitsers kreeg —, dat zo iemand met ons in aanraking kwam en dat wij hem microphoto's meegaven en mondelinge mededelingen, omdat wij wisten, dat de man zich tijdens zijn reis definitief naar Londen uit de voeten zou trachten te maken. Dat heeft blijkaar geen resultaat gehad. Laten wij zeggen, dat wij in die tijd tienmaal zo iemand met materiaal of boodschappen hebben uitgezonden, dan zijn daarvan zeker 9 niet terechtgekomen, ze zijn misschien onderweg gestrand, verongelukt of ze hebben hun opdracht vergeten. Vaag staat mij bij, dat ik na de bevrijding vernam, dat inderdaad één van die mannen in Londen is aangekomen, maar daar hij politiek slecht geschoold was, was hij niet meer in staat geweest al de mededelingen, die wij hem uit het hoofd hadden trachten te laten leren, ginds behoorlijk te reproduceren.

Wij zagen dus telkens de tegenstelling tussen de werkelijkheid hier en de stellingname van Radio-Oranje: we zagen die tegenstelling

met de dag groter worden, zodat de behoefte aan contact bij ons steeds sterker werd.

Nu had ik, behalve het werk, dat ik in „Met Parool" op mij genomen had, nog een ander illegaal zaakje onder handen. Ik had nl. met twee mijner vrienden, te weten *S. Vaz Dias*, die doodgeschoten is, en met mr. *van Heuven Goedhart* een combinatie gemaakt, die zich ten doel stelde een weg naar Engeland te vinden, ten einde het best mogelijke contact op de snelst mogelijke wijze met de Regering tot stand te brengen. De man, die hier het praktische werk deed, was *Vax Dias*. Hij was vóór de oorlog in dienst geweest van G.S.-III en had dus een zekere ervaring in soortgelijk werk. Wij zochten via de Paroolgroep en via dit driemanschap een weg. Via de Paroolgroep hadden wij geen succes; via dit driemanschap wel. Op een goede dag, ik meen in Augustus 1941, kwam *Vaz Dias* bij mij en deelde mij mede, dat er een parachutist uit Engeland aangekomen was. Deze verbleef reeds een week of zes in ons land; hij had allerlei moeilijkheden en avonturen medegemaakt; hij had geen zendadressen, geen contactadressen, enz. Door een toeval was *Vaz Dias* met hem in aanraking gekomen. Hij liep op dat ogenblik min of meer radeloos in Nederland rond; hij had geen geld, geen bonnen, geen adressen, waar hij logeren kon, geen vrienden; hij zat op alle mogelijke manieren vast. Het was *Aart Alblas*, een jonge man van gereformeerden huize, afkomstig uit de buurt van Dordrecht. Ik heb met hem kennis gemaakt, nadat wij op allerlei wijzen geverifieerd hadden of hij inderdaad wel een parachutist was en niet de een of andere oplichter of grappenmaker.

41639. De **Voorzitter**: Dat was natuurlijk niet gemakkelijk te verifiëren?

A. Inderdaad, maar wij hebben dit op alle mogelijke manieren gedaan en wij kregen de overtuiging, dat de zaak voor honderd procent in orde was. De jonge man heeft met *van Heuven Goedhart* en mij kennis gemaakt. Hij heeft ons uitvoerig op de hoogte gesteld over hetgeen hij in Londen had beleefd en hij heeft ons ook verteld hoe hij hier was aangekomen. Dat is op zich zelf een merkwaardige geschiedenis. In het begin van Juli van dat jaar was hij in een vliegtuig boven ons land gekomen. De Amerikaanse piloot van het vliegtuig wist echter niet precies waar ons land begon en eindigde, en toen *Alblas* op de grond was aangekomen, zijn parachute had opgevouwen en begraven en zich, al luisterende, een poosje in de duisternis had schuilgehouden, bekroop hem het gevoel: ik geloof niet, dat ik in Holland zit. Dat gevoel bleek juist te zijn, want hij was in Duitsland terechtgekomen, iergendwo in Westfalen. Hij heeft zich toen overdag schuilgehouden en is des nachts opgemarcheerd, voedselroovende bij boeren. Zo is hij in de buurt van Enschede over de grens gekomen. Dat was in de Sperrzeit; twee Nederlandse marechaussees waren die nacht net bezig te controleren wie zich zonder in het bezit te zijn van een Ausweis op straat bevond. Hij liep in hun handen. Daar stond hij, zonder enige kennis van zaken over de actuele Nederlandse verhoudingen, zonder te weten wat voor lieden dit waren. Hij heeft toen eenvoudig gegokt en gezegd: zijn jullie goed? Zij zeiden: Goed?, wat heb jij daarmee te maken? Wat doe je hier op straat? Toen zei hij: Ik ben net uit Engeland gekomen en heb een zender bij mij en ben op weg naar Nederland. De marechaussees keken vreemd op toen zij dit hoorden. Eén hunner zei: Kom maar mee; kom je uit Londen? Hoe maakt de Koningin het? Deze twee marechaussees — de namen heb ik nooit geweten — hebben *Aart Alblas* verder geholpen; hij had een adres bij zich, nl. van een bankier uit Arnhem. Daar is hij heen-gegaan, maar die bankier wilde niets met hem te maken hebben. Aan de organisatie scheen dus wel iets te ontbreken. Hij had ook een of ander nagemaakt persoonsbewijs of ander identiteitsbewijs, maar dat ding maakte duidelijk de indruk vals te zijn. Hij heeft toen wekenlang rondgescharreld.

41640. De **Voorzitter**: Hoe was *Alblas* eigenlijk in Engeland gekomen?

A. Hij was als Engelandvaarder daarheen gevlucht. Hij was een energieke jonge kerel. Ik ben jaren later ondergedoken geweest bij een tandarts in Dordrecht en toen bleek mij, dat *Alblas* bij die zelfde tandarts in de tuin schietles had gekregen ter voorbereiding van zijn reis naar Engeland. Hij is dus met een of ander bootje naar Engeland gekomen, heeft daar een opleiding gehad als parachutist-marconist. Hier in Nederland heeft hij wekenlang rondgezworven onder contact op te nemen met zijn familie. Door een bepaalde samenloop van omstandigheden is *Vaz Dias* met hem in contact gekomen en toen zeiden wij: Nu zijn wij klaar; wij hebben nu een authentieke marconist met een zender en nu gaan wij aan het werk. Hij zei ons toen: Ik heb de speciale opdracht om militaire berichten door te geven; tweemaal per dag tien minuten zenden. Wij hebben

hem toen zoveel mogelijk aan militaire berichten geholpen; kapitein *R. Hueting* heeft daarin zeer loffelijk bijgedragen, hij is in de oorlog ook door de Duitsers gefusilleerd. Wij drongen er bij *Alblas* op aan ook politieke berichten door te geven, b.v. over het optreden van *Seyss-Inquart*, enz., omdat men daarvan in Londen zeer onvolledig op de hoogte bleek te zijn. *Alblas* was heel dankbaar, dat wij hem telkens aan nieuwe adressen hielpen, van waar hij kon zenden. Je stond daarbij altijd voor de vraag: moet men de mensen zeggen wie zij in huis halen? Aan de ene kant was het beter dat niet ie doen, omdat men in het algemeen aan niemand meer vertellen moest dan strikt noodzakelijk was, maar aan de andere kant was het toch wel goed het wèl te doen, omdat men iemand moeilijk een ontzaglijk risico kon laten dragen zonder dat hij het zelf wist. Het huisvestingsprobleem was een hele moeilijkheid, want *Alblas* moest om de week verhuizen; met het oog op de peiltechniek van de Duitsers was dat beter.

41641. De **Voorzitter**: Wist hij iets van die Duitse peiltechniek of waren het vermoedens?

A. Wij wisten, dat er peilwagens rondreden. Als er zo'n wagen in de buurt was, wist men, dat er iets ging gebeuren en dat men zich uit de voeten moest maken. Ik heb enige malen dat zenden bijgewoond. Als men zich de toestand en de omstandigheden, waaronder dit geschiedde, eens indenkt — men kon zo vaak horen, dat de Joden niets durfden, maar dit gebeurde bij de Jood *Vaz Dias* aan huis —, dan moet men tot de conclusie komen, dat dit een Jood was, die geen angst had. Wij hebben het zenderwerk van *Alblas* zo goed mogelijk proberen te helpen. Hij kreeg echter spoedig instructie van zijn opdrachtgever, een Engelsman, wiens naam ik me niet meer herinner, dat hij met al dat politiseren op moest houden.

41642. De **Voorzitter**: Als u de naam *Rabagliatti* hoort, zegt u die iets?

A. Neen, het was een korte naam, majoor ...

41643. De **Voorzitter**: *Seymour*?

A. Neen. Ik weet het werkelijk niet meer. In elk geval kreeg hij na korte tijd van die Engelsman bericht: dit heeft geen zin, wij moeten military facts hebben. Wij hebben toen ook daarbij zo goed mogelijk geholpen. Dat marcheerde wel aardig, maar aangezien wij geen spionnen waren en geen militaire deskundigen — in zo'n oorlog doet een mens zo het een en ander, hetgeen zijn iand te doen vindt —, kregen wij toch het gevoel: wij zijn hiervoor toch niet de meest aangewezen mensen; wij moeten de taak van de voorlichting uitvoeren, van de illegale pers; dat moet zo goed mogelijk gedaan worden, maar wij moeten daarnaast toch zorgen, dat wij Londen beter inlichten. Via de zender van *Alblas* bleek dat niet te gaan. Wij hebben toen de gedachte uitgebroed: er moet iemand van ons naar de overkant toe om met de Regering te spreken, om haar bij te praten, zowel feitelijk als politiek-psychologisch, want het werd ons steeds duidelijker, dat de psychologische gaping, die er ging ontstaan tussen de Regering in de emigratie en het Nederlandse volk, evident werd en dat er pogingen moesten worden gedaan die kloof te overbruggen, ten einde te voorkomen, dat de Regering zou vervreemden van land en volk, waardoor haar prestige met gelijke tred naar beneden zou gaan, hetgeen ons buitengewoon ongewenst voorkwam. Wij zijn toen gaan seinen naar generaal *van Oorschot*. *Vaz Dias* was een oude bekende van hem; hij wist, naar ik meen, dat generaal *van Oorschot* in zijn vrije tijd schilderde. Op een goede dag heeft hij via *Alblas* een telegram verzonden voor „the painter". Dat telegram was afkomstig van *Vaz Dias* en deze had als afzender een soortgelijke schuilnaam gekozen, bijv. „de bakker" of iets dergelijks; het was in elk geval een sleutelnaam, waardoor insiders onmiddellijk konden begrijpen van wie het bericht afkomstig was. Ik vermoed, dat de dienst, die dat telegram in Engeland heeft opgevangen, het wel een heel gekke geschiedenis zal hebben gevonden, want men had bij die dienst natuurlijk geen flauw idee wie die „painter" kon zijn. Na verloop van tijd kwam er echter antwoord, waaruit afgeleid kon worden, dat men begrepen moest hebben wie de afzender van het telegram was, nl. *Vaz Dias*. Ik herinner mij niet meer hoe de Wortlauf was. Maar het telegram was in elk geval dusdanig, dat wij daaruit meenden te mogen concluderen, aat men had begrepen, dat *Vaz Dias* contact zocht. Toen dit vast scheen te staan, is er onzerzijds een nieuw telegram uitgezonden, waarin wij hebben gezegd: Wij achten het dringend nodig, dat een bepaalde persoon zo spoedig mogelijk naar de overkant komt; wij noemen geen naam, maar wij achten zijn overkomst in hoge mate gewenst.

Het was de bedoeling, dat ik naar Londen zou gaan om de Regering zoveel mogelijk bij te praten; haar volledige informatie te geven over hetgeen er hier te lande gebeurde, over het optreden van de Duitsers, over de gehele massa-psychologie hier, over de maatregelen, die onzes inziens genomen moesten worden om het nationale moreel te verbeteren, en over de toekomstverwachtingen van het Nederlandse volk.

Wij hadden de hele Unie-affaire pas achter de rug en daarvan wist men blijkbaar in Londen ook niet het naadje van de kous. Het was de bedoeling verbetering in de uitzendingen van Radio-Oranje te krijgen, want het werd daarmee langzamerhand ergerlijk. Eenvoudige mensen zeiden al: Moet ik voor dat geleuter van Radio-Oranje het risico lopen door de Duitsers opgepakt te worden? Wij wilden dus bereiken, dat de uitzendingen volkomen anders van toon werden en afgestemd zouden worden op de geest van de verzetsbeweging in Nederland. Bovendien wilde ik voor *Alblas* een paar nieuwe codes meenemen, daar hij de codes, die hij in gebruik had, niet meer vertrouwde. Dit waren dus voornamelijk de opgaven, die ik mij stelde, waarbij ik verder nog van plan was na te gaan in hoeverre men te Londen de verzetsbeweging nog op andere wijze zou kunnen stimuleren en helpen. Wij konden moeilijk plannen daarvoor maken, omdat wij niet wisten hoe dat technisch kon en wij ook niet wisten in welk politiek klimaat wij in Engeland met onze denkbeelden en voorstellen terecht zouden komen. Er waren uit Engeland geruchten gekomen over kampen, waarin men Engelandvaarders opsloot, en men vertelde, dat illegale diehards, die na aankomst in Engeland hun gemoed wilden luchten, als lastige outsiders beschouwd en behandeld werden, zodat mijn vrienden gekscherend tegen mij zeiden: Misschien kom je ook wel in zo'n kamp van *de Geer* of *Gerbrandy* terecht...!

Onze telegramwisseling met Londen vond plaats in Augustus, September, October 1941. Op een gegeven ogenblik kwam er een kink in de kabel; wij kregen antwoord op een onzer telegrammen, maar we konden het niet ontcijferen. *Alblas* heeft er een dag op zitten kijken, maar er was niet uit te komen, zodat wij wanhopig werden, maar op een gegeven moment kwam er een bericht in een andere code en daarin werd meegedeeld, dat men akkoord ging met ons voorstel. Eerst had men de naam gevraagd van de man, die naar Londen zou komen, maar wij dachten er niet aan mijn visitekaartje door de aether af te geven. Men nam hier ten slotte genoegen mee en zegde ons toe: Bij de eerstvolgende gelegenheid kan hij mee! Hieruit bleek ons dus o.m., dat er wel eens reisgelegenheid uit Nederland naar de overkant was. Wij wisten toen trouwens al vrij veel af van luitenant van *Hamel* en het drama op het Tjeukemeer. Alle verhalen over het illegale reizigersverkeer tussen Nederland en Engeland waren dus niet uitsluitend humbug. Ik kon dus bij de eerstvolgende gelegenheid mee en wij zijn toen braaf gaan wachten, in de hoop, dat de gelegenheid spoedig zou komen, maar er kwam niets. Wij hebben ons contact met *Alblas* en onze telegramwisseling met Londen met ons drieën volkomen geheim gespeeld en ieder er buiten gehouden, ook mijn vrienden van „Het Parool“; alleen toen er bericht kwam, dat ik bij de eerstvolgende gelegenheid mee kon, heb ik *Wiardi Beckman* en *Vorrink* er van op de hoogte gesteld.

Ik was nl. de man, die het meeste werk aan „Het Parool“ had; ik was min of meer de centrale figuur. Toen ik dat telegram had ontvangen, dacht ik: dat kan betekenen, dat ik op een goede dag in een vliegtuig of in een duikboot, of hoe dan ook, zeer plotseling het land zal moeten verlaten; ik zal dan geen tijd hebben mijn vrienden van „Het Parool“ in te lichten, zodat ik op geheimzinnige manier een organisatie zou achterlaten, die daardoor in de grootste onrust zou komen te verkeren. Wanneer ik immers zonder meer, zonder enige inlichting, zoek zou zijn, zou men te recht kunnen veronderstellen, dat ik gearresteerd was of een ander ongeluk had gehad. Met *Vorrink* en *Wiardi Beckman* heb ik daarom over deze zaak gesproken en ik heb gezegd: Sinds korte tijd heeft een kleine groep, waarin ik zit, contact met de overkant; Londen heeft medegedeeld, dat er op het ogenblik geen gelegenheid is, maar zodra zulks mogelijk is, gaat er iemand van ons mee naar de overkant en dan denk ik zelf te gaan. Ik neem natuurlijk op mij allerlei berichten, boodschappen en stukken mede te nemen!

Ik heb reeds medegedeeld, dat van de kant van de Paroölgroep ook voortdurend geprobeerd was contact met de overkant te krijgen, echter zonder succes. Mijn mededeling sloeg dan ook in als een bom en verwekte grote sensatie. Een tijdlang spraken wij niet meer over de zaak. Nadere berichten uit Londen kwamen trouwens ook niet meer. Op een gegeven ogenblik verscheen *Wiardi Beckman* echter niet meer op de redactievergaderingen. *Vorrink* deelde ons mede, dat hij ziek was; het was niet heel erg; wij behoefden ons niet ongerust te maken, want *Vorrink* was nog kortgeleden bij *Beckman* geweest. Wij dachten: *Stuuf*, zoals wij hem noemden, heeft griep of

zo iets. Toen hij echter na enkele weken nog niet boven water kwam, zeiden wij: kunnen wij soms iets voor hem doen, bijv. versnaperingen e.d. voor hem kopen? Wij wilden het wat prettig voor hem maken, want hij had bepaalde persoonlijke moeilijkheden, die ons er toe brachten hieraan te denken. Neen, zei *Vorrink*, dat is niet nodig, hij wordt voortreffelijk verzorgd; hij wordt trouwens alweer aardig beter.

Einde October of begin November van dat jaar kwam *Nunes Vaz* op een goede dag bij mij met de mededeling, dat men op de beurs en in makelaarskringen vertelde, dat *Wiardi Beckman* naar Engeland was. Ik zei, dat ik dat zeer wonderlijk vond, want met mijn wetenschap, dat ik bij de eerstvolgende gelegenheid naar Engeland zou gaan en dat *Wiardi Beckman* ziek was, vond ik dat een zonderling verhaal. Enige tijd daarna kwam ik een andere kennis tegen en die zei: zeg, heb je het al gehoord, *Wiardi Beckman* zit in Engeland en hij wordt er Minister ook; dat wordt hier overal verteld. Kort daarna weer loopt *Nunes Vaz* in den Haag P. J. *Schmidt* tegen het lijf en die zegt tegen hem: Wist jij al, dat *Wiardi Beckman* in Engeland zit? Het schijnt, dat hij daar Minister wordt! De volgende dag hadden wij redactievergadering en vóórdat die begon, heb ik *Vorrink* gevraagd: Hoe zit het met *Wiardi Beckman*; duurt zijn ziekte nog erg lang? Hierop hield *Vorrink* zich van de domme. Ik heb toen tegen hem gezegd: Wij werken illegaal samen; wij weten aan welke gevaren en risico's wij blootstaan; wij moeten nooit meer vertellen dan strikt nodig is, maar het lijkt mij nuttiger hier open kaart te spelen. Ik hoor, dat *Wiardi Beckman* naar Engeland zou zijn; dat hij er Minister zou worden; dat kunnen allemaal praatjes zijn, maar het is een feit, dat jij hebt gezegd, dat hij ziek is en dat je ons er stelselmatig van weerhoudt contact met hem te zoeken; is er van die praatjes misschien iets waar?

Toen ik die vraag zo stelde, sprak ik met groter kennis van zaken dan ik liet blijken, omdat een paar dagen te voren *Vaz Dias* bij mij was gekomen met de mededeling, dat er een man uit Engeland was aangekomen met de opdracht *Wiardi Beckman* te halen. De boodschapper uit Londen moest tevens een kapitein *Tielens* van de generale staf halen, die voorbestemd was om adjudant te worden van Prins *Bernhard*, die tot opperbevelhebber van alle Nederlandse strijdkrachten benoemd zou worden. *Vaz Dias* vertelde mij verder, dat de boodschapper uit Londen, die *Peter Tazelaar* heette, met een snelboot uit Engeland was gekomen. Hij had een zender bij zich gehad en die had hij verspeeld bij zijn landing. Hij had nu dringende behoefte aan radiocontact met de overkant, maar kon er niet in slagen dit tot stand te brengen. *Vaz Dias* kwam nu met mij overleggen, wat we zouden doen. Zouden we proberen hem via *Aart Alblas* gastvrijheid te verlenen om te zenden? Ik heb toen gezegd: Ten eerste: Is dit inderdaad serieus? Is het niet een provocateur, een oplichter? Ten Tweede: Heeft het zin? *Vaz Dias* antwoordde contact met *Tazelaar* gekregen te hebben via de inspecteur van politie *Mooenen* uit den Haag en via de binnenhuisarchitect *Gerard Vinkesteyn*. Beide heren werkten in O.D.-verband. Zij hadden *Tazelaar* na zijn aankomst uit Engeland opgevangen, maar ze wisten geen raad met hem. Ze waren nogal openhartig geweest tegenover *Vaz Dias*, die zich zijnerzijds echter niet had blootgegeven.

Uit deze mededelingen heb ik dus vernomen, dat alle geruchten over de voorgenomen reis en het Ministerschap van *Wiardi Beckman* grotendeels juist waren en al op straat lagen vóórdat ik met de boodschapper uit Engeland contact had gekregen.

Wij hebben na enkele dagen met *Tazelaar* rechtstreeks contact opgenomen, na de zaak eerst nog eens grondig getest te hebben. *Tazelaar* bleek een hoogst merkwaardige vent, een echte *Draufgänger*, bijzonder moedig en intelligent, maar een beetje aan de roekeloze kant. Hij paradeerde met een Haagse schoonheid met opvallend toilet en hoed door Scheveningen en kwam in allerlei gelegenheden, waar ook veel Duitse officieren kwamen. Hij werkte dag en nacht, maar nam daarbij nogal veel risico. Hij bleek een microphoto met opdracht bij zich te hebben, getekend door H.M. de Koningin zelf en door prof. *Gerbrandy*, waarin inderdaad *Beckman* uitgenodigd werd naar Engeland te komen.

41644. De Voorzitter: Hebt u die opdracht gezien?

A. Neen, die heb ik zelf niet gezien, maar *Beckman* heeft mij dit verhaal naderhand bevestigd. *Tazelaar* deelde mij ook mee, dat kapitein *Tielens* van de generale staf, die adjudant van Prins *Bernhard* zou worden, hem had laten weten, dat hij tegenover de Duitsers een belofte van loyaliteit had afgelegd, zodat hij tot zijn leedwezen aan de uitnodiging van Hare Majesteit geen gevolg kon geven. Ik vermoed, dat hij thans wel generaal of iets dergelijks zal zijn.

In mijn gesprek met *Vorrink* uitte ik dus mijn veronderstelling over de „ziekte“ van *Beckman*. Hij gaf toe en zei: Je moet het mij niet kwalijk nemen, dat ik dit voor jou en de andere vrienden geheim heb gehouden; dit is een illegale zaak; wij meenden, dat wij dit volstrekt geheim moesten houden en hebben er met niemand over gesproken. Vandaar die komedie! Ik heb deze verklaring van *Vorrink* aanvaard, maar heb tegen *Vorrink* gezegd: Je spreekt van geheimhouden, maar overal hoor je er over praten, op de beurs, in café's en op straat. Het is een rare geschiedenis; ik zou maar oppassen; wie weet hoe dat nog lopen kan. Ik kan het niet helpen, zei *Vorrink*; ik weet niet wie er iets van verteld kan hebben. Ik heb toen tegen hem gezegd: ik heb je op de hoogte gesteld van mijn contact met de overkant; ik heb je medegedeeld, dat ik met de eerstvolgende gelegenheid naar de overkant zou gaan: er is nu een man gekomen, nl. *Tazelaar*, die moet een reis organiseren naar de overkant en daarbij *Wiardi Beckman* en *Tielens* medenemen. Dit is dus de „eerstvolgende gelegenheid“, die Londen opent. Men heeft mij per telegram toegezegd, dat ik bij deze eerstvolgende gelegenheid medega. Ik ga dus mee!

Mijnheer de Voorzitter! Ik moe in dit verband nu even teruggrijpen op mijn politieke uiterzetting in het begin van dit verhoor, in het bijzonder op de spanningen, die er bestonden tussen *Vorrink* en mij. Er kwam in verband met de Londense reisplannen een conflict tussen *Vorrink* en mij. *Vorrink* achtte het bijkbaar minder gewenst, dat het geluid, dat ik liet horen, ook in Londen zou worden gehoord, zodat hij zei: Het is volkomen overbodig, dat jij medegaat; *Wiardi Beckman* kan alle gewenste informatie verstrekken; wij zijn het voor 75 pct. eens, die ontbrekende 25 pct. zou ik maar laten zwemmen ter vermindering van de gevaarlijke risico's, die je hierbij loopt; bovendien, ik vind het geen manier om nu je eigen reis aan te haken bij de voorgenomen expeditie van *Beckman*! Wij hebben ons torn tot *Tazelaar* gewend en gezegd: Wij hebben de mededeling gekregen, dat bij de eerstvolgende gelegenheid een man van ons mee mag naar de overkant; jij bent de man, die de eerstvolgende gelegenheid organiseert; onze man kan dus met jou meegaan. *Tazelaar* zei: Daarvoor heb ik geen opdracht; ik neem alleen maar de mensen mee, voor wie ik een opdracht heb gekregen; van mijn opdracht wijk ik niet af. Dat was van hem begrijpelijk en redelijk, want er werden klaarblijkelijk in Londen allerlei opdrachten gegeven, waarvan men onderling niets af wist. *Tazelaar* wist van deze zaak niets af. Hij zei: Ik ben dankbaar, dat jullie mij de gelegenheid hebt gegeven te zenden; dat liep vlot, want er kwam antwoord; dit doe ik echter niet; ik heb opdracht mede te brengen *Wiardi Beckman* en *Tielens*; ik heb geen opdracht voor een derde. Toen hebben wij gezegd: Dan zullen wij jou die ontbrekende opdracht laten geven. Wij zijn aan het seinen gegaan en deelden Londen mede, dat wij de man hadden gevonden, die een reisje zou organiseren; dat hij die en die schuilnaam had en dat wij, met het oog op de ons reeds eerder gedane toezegging, daarbij wilden aanhaken. Wat er in Londen is geoeurd, weet ik niet, maar na verloop van enige tijd kwam bericht, dat het goed was, met een desbetreffende opdracht voor *Tazelaar*. Intussen had zich allerlei afgespeeld. Er was een ruzieachtige sfeer ontstaan, omdat ik bij mijn plan bleef mee te gaan en *Vorrink* zich er tegen bleef verzetten, terwijl *Tazelaar* al dat gehannes van de politici niet kon volgen; in de oorlog moest je schieten en al dat gepraat interesseerde hem niet. Dit getwist leidde er aanvankelijk toe, dat ik steeds minder lust in het reisplan kreeg, want ons illegale werk werd ernstig gehandicapt door het feit, dat er voortdurend twisten waren met anderen, die zich er mee moesten bemoeien. Ten slotte zei ik: Ik krijg er genoeg van, ik blijf maar liever hier; Jan en alleman bemoeit zich er mee, zo loop je in de muil van de leeuw. Toen ik dat besluit bijna genomen had, kwam het telegram voor *Tazelaar*, met de boodschap, dat hij mij mee moest nemen, 17 Januari 1942. Ik was toen ondergedoken in Amsterdam in een pension aan de Weteringschans; ik werd die Zaterdagmiddag, 17 Januari, om kwart over vier uit Wassenaar opgebeld door *Vas Diaz*, die daar vertoefde in een pied à terre van *Tazelaar*, waar dr. *Krediet* woonde, die een zoon had, *Erik Krediet*, een vriend van *Tazelaar*, meen ik.

De Voorzitter: De voornaam zal wel anders geweest zijn. *Erik* was *Hazelhoff Roelfzema*.

A. Dat is wel mogelijk. De afspraak was, dat een bootje van de overkant zou komen om *Beckman* en wat er bij hoorde te halen; het zou gebeuren met een snelboot, een E-boot, die ruim 500 m uit de kust zou blijven; er zou een vletje naar de wal komen; daarin zou de zoon van *Krediet* zitten met een stengun om de zaak te dekken. Ik kreeg dus het bericht van *Vas Diaz*, dat ik definitief die zelfde avond mee zou gaan. Hij voegde er aan toe: Je moet de trein nemen

van kwart vóór zeven en dan wacht *Moonen* je in den Haag op het station op en hij brengt je verder. Ik heb dat gedaan; ik ben met de trein gegaan na afscheid van mijn gezin en mijn illegale medewerkers genomen te hebben en ik ben toen door *Moonen* aan het station in den Haag 's avonds opgewacht. Hij heeft mij gebracht naar Scheveningen, naar de woning van een luitenant ter zee *Scheepmaker*, die zijn huis beschikbaar had gesteld als uitgangspunt voor de nachtelijke expeditie. Ik trof daar ten huize een aantal mensen aan, o.a. de heer *Scheepmaker* met zijn echtgenote en een jonge weduwe, die met een zee-officier getrouwd was geweest, die kort te voren met een duikboot verongelukt was. Verder was daar een man, die luisterde naar de naam van *PasdeLoup*. Zijn naam kende ik op dat moment nog niet; die hoorde ik pas de volgende morgen, toen wij in handen van de vijand waren gevallen. *PasdeLoup* was een cadet van de K.M.A., aangesloten bij de O.D., die tot aan het strand mee zou gaan om daar een radiozender in ontvangst te nemen, die door het vletje aan wal zou worden gezet. Verder bevonden zich ten huize van de familie *Scheepmaker*: *Peter Tazelaar*, *Wiardi Beckman*, inspecteur *Moonen*, die, als wij naar het strand zouden gaan, met de jonge weduwe in de buurt zou blijven, om quasi als „vriend paartje“ rond te scharrelen, maar in werkelijkheid als uitkijk voor ons op te treden. Er was voorts een heer, gekleed in evening-dress; een jonge man, wiens naam ik niet geweten heb, maar die ook mee moest. Hij bleek een afgezant van de O.D. te zijn, en ofschoon het niet in de instructie van *Tazelaar* stond, moest deze gentleman toch mee. Hij was een leeftijdgenoot van *Tazelaar* en klaarblijkelijk een vriend van hem.

41645. De Voorzitter: Weet u zijn naam niet?

A. Neen.

41646. De Voorzitter: *Dogger*; hij was even 20 jaar.

A. Zijn identiteit werd mij niet bekendgemaakt. Ik herinner me wel, dat in de kraag en de schouders van zijn evening-dress allerlei papertjes genaaid zaten, microfilmplaatjes e.d., waarover veel grappen werden gemaakt. Wij hebben daar de gehele avond en nacht heel genoege gegeten en naar de radio geluisterd totdat het tijd werd om op te breken.

41647. De Voorzitter: Ik begrijp dit niet helemaal. Wij hebben dit verhaal ook van een andere kant gehoord. De heer *Dogger* heeft ons daarvan vanmiddag nl. een aantal dingen verteld, die parallel lopen met hetgeen u thans mededeelt. Echter bij dat vian tot de terugkeer van *Tazelaar* speelde een voorname rol, dat de boot zou komen op de avond, waarop voor Radio-Oranje het Wilhelmus werd opgezegt. Nu kreeg u bericht uit Wassenaar, om 4.15 uur, dat het die avond zou geoeuren. Dat kon men echter pas weten als voor Radio-Oranje 's avonds om 8 uur het Wilhelmus werd opgezegt. Hoe kan dat? Geoeurde liet misschien ook om 1 uur?

A. Dat weet ik niet. Het was zo, dat *Vas Diaz* de technische kwesties regelde; daarop ging ik geheel af. Hij maakte daarover wel eens ruzie met *Tazelaar*; dan probeerden wij tussende te komen. *Vas Diaz* zei op die middag: er is nu definitief bericht gekomen, dat het gaat gebeuren; je moet zorgen, dat je vanavond zo en zo laat op die en die plaats aanwezig bent. Ik kon op hem afaan en ben daar dan ook heengegaan. *Moonen* stond op het station en die bracht mij naar de familie *Scheepmaker*.

41648. De Voorzitter: Daar hebt u de uitzending van Radio-Oranje van 8 uur ook niet kunnen horen, want u bent met de trein van 7.15 uur gegaan; anders had men daar kunnen zeggen: wij moetrn luisteren naar Radio-Oranje.

A. In elk geval is die avond het Wilhelmus uitgezonden; dat is mij verteld.

41649. De Voorzitter: Is dat wel ter sprake gekomen?

A. Ja. Die avond hoorde ik, dat het die avond niet de eerste poging was, maar dat daaraan zeven pogingen waren voorafgegaan; daarbij hadden zich de wonderlijkste tonelen afgespeeld. Zo had één van de deelnemers b.v. dronkenschap moeten voorwenden, ten einde de Duitsers, die men tegenkwam, op een dwaalspoor te brengen. Ik had daaraan natuurlijk geen aandeel gehad, want het was de eerste poging, waarbij ik betrokken was. *Tazelaar* had de zaak voor mij pas geregeld toen het telegram binnenkwam, dat ik mede kon gaan. Dat was in die nacht van 17 op 18 Januari.

Des nachts, om tien over vier denk ik, zijn wij naar het strand gewandeld. Voorop liep *Moonen* met de zeemansweduwe, daarachter *Tazelaar* met de man in evening-dress, verder *Beckman* en ik en dan *PasdeLoup*. Ik zat vol met paperassen, brieven, enz., ook had ik nog een aketas vol stukken bij me; *Beckman* had een sleutelbos, een zakbijeltje, een vulpotlood, enz. Ik was daar volkomen onbekend; het was ijzig koud; er lag een zeer dikke korst ijs op het strand, het vroom 16 of 17 graden. Het was donker, er was geen maan. Wij droegen donkere kleren. We wandelden in het duister voort en kwamen op het afgesproken ogenblik aan het strand. Daar was een trapje, dat van de boulevard naar het strand leidde. Ter zijde bevond zich een mangat, toegang gevende tot een oude Nederlandse bunker, die door de Duitsers niet gebruikt werd. Toen wij daar aankwamen, stond *Moonen* daar met het jonge vrouwtje. Aangezien men het hier al vaker geprobeerd had, had men zich tijdig op de hoogte gesteld van het tijdstip van het aflossen van de wacht; ik meen, dat dat om de twee uur gebeurde en dat het om vijf uur wetr moest geschieden; dan moest er een patrouille van drie man van het strand komen om zich naar een van de villa's aan de boulevard te begeven, door de Duitse kustwacht ingericht als wachtpost. *Moonen* fluisterde ons toe: de patrouille is net gepasseerd, ik schat, dat ze op 200 m hier vandaan is. Ik dacht torn: Het is levensgevaarlijk en krankzinnig om onder deze omstandigheden het strand op te gaan, maar uit vrees voor laf versleten te worden, ging ik mee. *Tazelaar* had de leiding en hij kende geen aarzeling. Wij begaven ons op een klein piertje, waar het vletje zou komen. Daar gingen wij plat op het ijs liggen. Maar dat ijs was witachtig van kleur en iemand in de buurt, wiens ogen aan de duisternis gewend waren, moest ons goed kunnen zien; daar lag *Beckman*, op vijf meter afstand *PasdeLoup*; *Tazelaar* en *Dogger* rukten naar voren het piertje op. Zo lagen wij daar een poosje; drie minuten duren zeer lang onder zulke omstandigheden, ze lijken een halfuur! Toen kroop *Tazelaar* terug en zei: Ik zie nog niets, gaan jullie maar zolang naar de boulevard, anders trekken wij hier misschien de aandacht van de kustwacht. Dat deden wij; wij krabbelden op en zagen er uit als rinkelende kerstbomen. Wij liepen het strand en de boulevard op en lieten die twee op het piertje, als uitkijk naar zee, achter. Op de boulevard liepen *Moonen* en de weduwe nog rond te wandelen; die vertelden ons, dat zij niets gezien hadden. Zij zeiden verder: Wij hebben ons werk gedaan; wij trekken ons terug. Wij hebben toen een tijdje in een portiek gestaan en *Moonen* is met de dame weggegaan. Wij hebben het kamperen in dat portiek een minuut of tien volgehouden, hetgeen een eeuwigheid leek onder die omstandigheden. Toen trokken we met z'n drieën het trapje weer af en gingen we opnieuw naar het piertje. *Tazelaar* kwam ons te gemoet en zei: er is nog niets te zien; jullie moet hier niet blijven; ga in dat gat van die bunker — ik vermeldde reeds, dat vlak naast het trapje van de boulevard naar het strand een kleine, niet gebruikte bunker lag, die nog van het Nederlandse leger was geweest —; daar ben je uit het gezicht en zit je buiten de wind; daar zit je safe. Achteraf bleek dat een muizenval te zijn. *Wiardi Beckman*, *PasdeLoup* en ik zijn teruggekrabbeld over het ijs en zijn de kleine bunker ingegaan. Er was zand op de grond en wij hebben daar, al wachtende, wat zitten keuvelen. Na enige tijd hoorden wij zware voetstappen. *PasdeLoup* lag vooraan; hij keek voorzichtig uit het gat en zei: Ik geloof, dat het de patrouille is voor de aflossing van de wacht van vijf minuten vóór vijf. De stappen kwamen steeds meer naderbij — u zult begrijpen, dat mijn hart sneller ging tikken —, maar de drie Duitsers gingen braaf langs het gat van de bunker en het trapje van de boulevard op. Na vijf of zes minuten kwam de nieuwe patrouille de boulevard afgestapt, die de binnenkomers moest aflossen. Nu had men ons van te voren precies verteld, hoe deze zaak liep, en het verontrustte ons dus niet de naderende soldatenlarzen te horen. De stappen gingen het trapje af, kwamen tot vlak voor ons en opeens hoorden wij een ontzettend geschreeuw: Heraus! heraus! sofort! es wird geschossen!, en een halve divisie moffen sprong rond om en op onze bunker, voorzien van handgranaten, geweren en elektrische lantaarns. Er zat er zelfs één op het dak van de bunker met handgranaten, omdat ze blijkbaar bang waren, dat wij zouden schieten. Die lieden wisten dus precies, dat wij in die bunker zaten! Wij kwamen er uit. *Wiardi Beckman* had een grote wollen muts op, die tot zijn schouders reikte, waarbij alleen zijn mond, neus en ogen door kleine spleetjes waren te zien. Eén van de Duitsers maakte de opmerking: Du bist der Weihnachtsmann, was? Wij werden met geweren gestompt en alle Duitsers begonnen tegen ons te brullen: Haben Sie Waffen? Wij werden afgetaast. We hadden geen wapens, want in die tijd werkte de verzetsbeweging daarmede nog nauwelijks. Daarna werden wij op een afstand van drie meter met de handen omhoog achter elkaar opgesteld en in triomf door de Duitsers naar de Kommandantur op de

boulevard gebracht. Achteraf heb ik gehoord, dat die twee jongens bij het piertje, toen zij het geschreeuw hoorden, tot hun lippen in het water zijn gaan staan; zij hebben daar op die manier geruime tijd gestaan, maar de moffen waren zo door ons in beslag genomen, dat zij in hen blijkbaar geen erg hadden. Toen wij de Kommandantur binnenkwamen, waren daar juist de drie soldaten van de eerste patrouille en die brachten in onze aanwezigheid rapport uit aan hun commandant. Dat verhaal luidde ongeveer als volgt: Wir haben sie schon längst gesehen; sie waren aber mit mehr als drei; sie haben schon längst dort gestanden; sie waren mit funf oder sechs. Zij bleken ons al die tijd, dat wij daar rondstapten en rondkropen, geobserveerd te hebben; zij waren echter bang en durfden niet ingrijpen, omdat wij misschien wapens konden hebben. Zij hadden daarom rustig gewacht en hadden zich planmatig gedistancieerd en hadden de troep gewaarschuwd, die ons daarna was komen overvallen.

41650. De **Voorzitter**: Kreeg u uit de wijze, waarop dit rapport werd uitgebracht, de indruk, dat die drie mannen van de eerste patrouille, die u ontdekt hadden, bij verrassing iets gevonden hadden, of kreeg u de indruk, dat zij van te voren iets van die tocht geweten hebben?

A. Ik heb mij dat ook zelf afgevraagd, vooral later, omdat ik toen geconstateerd had, dat vrijwel iedereen, die een poging deed om naar Engeland te gaan, in de fuik liep. Tijdens mijn gevangenschap heb ik honderden mensen zien binnenbrengen, allen gearresteerd bij een mislukte poging om naar Engeland te komen. Ik durf op uw vraag geen antwoord geven, Mijnheer de Voorzitter. Het waren twee soldaten en een Gefreiter, die ons ontdekten. Ik heb uit het rapport, dat die mensen uitbrachten, niet de indruk gekregen, dat zij van te voren wisten, dat er iets op het strand zou gaan gebeuren. Dit zegt natuurlijk nog niet veel, want wanneer de leiding van de Duitse contra-spionage van tochtjes als het onze van te voren op de hoogte kwam, dan zal zij wel nimmer de eenvoudige soldaten, die op het strand op wacht stonden, daarover ingelicht hebben. Op zijn hoogst mag men aannemen, dat in zo'n geval verhoogde waakzaamheid bevolen werd. Hoe dit ook zij, in elk geval hebben die drie militairen ons van het begin af aan zien opereren, zij hebben zich kalm gehouden en zijn op de vastgestelde tijd teruggekeerd. De rest kent u. *PasdeLoup* is na aankomst op de boulevard hard gaan razen en vloeken tegen de Duitsers, die daardoor volkomen verrast waren. Ze zeiden tegen ons: Was machen Sie da? Waarop hij met een vloek antwoordde: Wat deden jullie rotmoffen daar op het strand?

Dat is dus de geschiedenis van de wijze, waarop wij in handen van de Duitsers zijn gevallen. *Beckman* heeft men heel weinig kunnen maken; hij had geen enkel papier bij zich; men heeft hem ook niet in het Parool-proces terecht kunnen brengen. Ik stel er prijs op, dat hier te zeggen in verband met de beweringen, die bepaalde lieden tegen mij na de bevrijding de wereld ingebracht hebben. Het enige, dat men *Beckman* ten laste kon leggen, was, dat hij een poging had gedaan om naar Engeland te gaan. Toen echter mijn paperassen op tafel kwamen, zat ik terstond tot mijn nek in de moeilijkheden; de zaak was zo evident, dat het volkomen onzinnig was alles te ontkennen. Ik had mijn geloofwaardigheid volkomen te grabbel gegooid, wanneer ik volledig ontkend zou hebben. Men heeft op allerlei manieren gepoogd *Beckman* door mijn toedoen er tussen te krijgen. Ze zeiden: Sie sind Sozialist, *Beckman* ist Sozialist; Sie sind Journalist, *Beckman* auch; seien Sie doch vernünftig; Sie sind vom Parool, *Beckman* auch; die Sache ist ganz klar! Ik heb echter kunnen volhouden, dat *Beckman* volkomen buiten „Het Parool" stond. Hij is dan ook alleen veroordeeld in verband met het mislukte Engelse reisje en wel in Maart 1943 in het bekende O.D.-proces te Haaren. Als ik me niet vergis, werd hij tot tien jaar of iets dergelijks veroordeeld. Ten slotte is hij in Duitsland aan vlektyphus overleden. *PasdeLoup* is een week of zeven, nadat wij gearresteerd waren, in Scheveningen z.g. ontsnapt uit de gevangenis, tegelijk met een ander, een Joodse gevangene, een zekere *Brandon*, een kleermaker. *PasdeLoup*, die gevlucht was door middel van een schijnvertoning, door de S.D. in scène gezet, is sindsdien als V-man voor de Duitsers gaan werken. Hij had zijn belofte daartoe aan hen gegeven — als hij die belofte niet was nagekomen, had iedereen dit kunnen billijken —; hij heeft die belofte echter uitgevoerd en heeft bijna een jaar voor hen gewerkt. Hij heeft zijn verdiende loon gekregen, want hij is door de illegaliteit geliquideerd. Ik zelf ontsprong de dans, doordat ik na een reeks zeer moeilijke ervaringen op de dag, die men kennelijk had voorbestemd voor mijn executie — er was een proces geweest en ik was ter dood veroordeeld — in Vught ben ontsnapt, dank zij de medewerking van twee brave Brabantse politiemannen. Ik heb 20 maanden in ge-

vangenschap gezeten. Ik ben op 2 Augustus 1943 ontsnapt en ik heb daarna uiteraard mijn illegale werk weer ter hand genomen. Sommige vinden dat laatste bijzonder heldhaftig. Voordat ik gevangen had gezeten, had ik het gevoel, dat ik uit vaderlandse, nationale en politieke motieven de plicht had een maximum aan verzet tegen de Duitsers te plegen. Toen ik uit gevangenschap ontsnapt was, had ik bovendien ook nog het gevoel, dat ik een persoonlijke rekening met het Deutschtum had te vereffenen. Veel heldhaftigs zit daar werkelijk niet in. Ik ben sindsdien uitermate voorzichtig geweest met alle zaken, die iets te maken hadden met Engeland-reisjes en uit Engeland komende agenten. Gedurende de 20 maanden van mijn gevangenschap heb ik duizenden politieke gevangenen medegemaakt. De een zat voor dit, de ander voor dat, maar telkens kon ik constateren, dat de zaak in Londen zo rot was als een mispel. Het klopte daar niet; hoe, dat wisten wij niet. Maar een ieder, die er mede in aanraking kwam, was als het ware, om het een weinig overdreven te zeggen, al door de dood getekend. Altijd kwam men er door in moeilijkheden, men kwam in een nare sfeer terecht en liep in de val.

Toen ik met mijn rijke S.D.-ervaring, in gevangenschap opgedaan, in vrijheid kwam en weer bij „Het Parool” terugkwam, heb ik uitvoerig college aan mijn medewerkers gegeven in illegale tactiek en techniek; mijn kennis van zaken was gebaseerd op mijn in gevangenschap opgedane ervaringen. In mijn illegaal-technische uiteenzettingen was één van de eerste stelregels: geen contact met Engeland, geen Engelandvaarderij, geen reisjes maken, geen gedoe met parachutisten en geheime agenten, het zijn allemaal grappenmakers, oplichters, spionnen of verraders. Het contact met hen of mensen, die op de een of andere geheinzinnige wijze in het kielzog van zulke figuren varen, is in elk geval oin de een of andere reden, die wij niet weten, volkomen louché. Ik wilde er niets meer mede te maken hebben. Aan deze stelregel, die wij streng hebben gehandhaafd, hebben wij het, naar ik geloof, te danken, dat wij sindsdien betrekkelijk rustig hebben kunnen werken. Echter, ondanks alle reserve, die wij hebben aangenomen tegenover pogingen tot toenadering uit Engeland, hebben wij later nog een enkele keer dergelijk contact gehad; dat hebben wij op zo'n uiterst voorzichtige manier gedaan, dat wij er praktisch niet in konden lopen.

41651. De **Voorzitter**: Bent u ook betrokken geweest bij het contact met *Grün, Brutus*?

A. Niet persoonlijk, maar onze groep wel.

41652. De **Voorzitter**: Najaar 1943?

A. Dat zal het wel ongeveer geweest zijn. Zoals gezegd, heb ik niet *Brutus* persoonlijk geen aanraking gehad, maar ook van dat contact hebben wij slechte gevolgen gehad. Uit alles, wat ik gehoord heb, lijkt *Brutus* mij een voortreffelijk man te zijn. Hij had opdracht contact te zoeken met de illegale pers. Hij heeft ons het beroemde cliché met het handschrift van Hare Majesteit doen toekomen; ook heeft hij wat geld uit Engeland meegenomen voor de illegale pers. Hij heeft na zijn aankomst hier te lande contact gehad met een man, die een klein radertje was in de Parool-organisatie. Al spoedig bleek, dat de gangen van dat mannetje, zolang hij *Brutus* kende, waren nagegaan. Toen hebben wij tegen elkaar gezegd: De enige keer, dat wij inbreuk maken op de stelregel „Geen contact met de overkant!”, dreigen wij er weer in te lopen!

Voor de rest heb ik nog contact gehad met *Torn*; zijn verdere naam herinner ik mij niet, maar deze had een Poolse klank. Dat was een jongeman, die in onze Parool-organisatie had gewerkt, naar Engeland was gegaan en met een opdracht van daar teruggekomen. Hij was hier verbindingsofficier voor het hoofdkwartier van *Eisenhower* en hij heeft na zijn terugkeer in Nederland contact gezocht met zijn oude Parool-vrienden; hij heeft ons in de hongerwinter nog gelukkig gemaakt met allerlei delicatessen. Later is hij ergens in Noordholland, meen ik, tegen de lamp gelopen en kort daarop in een Duitse gevangenis gestorven.

Dat is al het contact geweest, dat ik met mensen van de overkant gedurende de jaren van de Duitse bezetting gehad heb. Ik zou er eigener beweging heel weinig aan kunnen toevoegen.

41653. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik zou u gaarne nog iets willen vragen. Al die papieren, die u bij u had, waren zeer belastend materiaal voor u. Het is natuurlijk achteraf heel gemakkelijk te zeggen: Was het wel verstandig, dat allemaal mee te nemen? Daarover wil ik het nu niet hebben. Maar ik meen in een krant gelezen te hebben zo iets als — ik citeer uit het hoofd — dan moet u maar eens in dat zakboekje kijken. Hebt u in die bunker geprobeerd u te ontdoen van enkele oaoieren?

A. Ik wil daar gaarne op antwoorden, ofschoon het slechts zijde-lijns verband houdt met het contact Engeland—Holland.

Na de bevrijding heeft de communistische partij in Nederland — dat was trouwens een recept, dat de communisten toepasten in alle landen, waar Duitse bezetting en verzet was geweest — stelselmatig getracht de suggestie te wekken: De illegaliteit, dat waren de communisten. In die gedachtengang was het nodig alle figuren uit de illegaliteit, die tenen de communisten waren, te kraken. Evenals *Koos Vorrink* is ook-mij dat genoeg te beurt gevallen, door iemand, die inspecteur was bij de P.R.A. in den Haag. Deze man heeft met twee notoire S.D.-handlangers, *Poos* en *Slagter*, een actie op touw gezet om mij te compromitteren en daarvoor heeft men het feit gebruikt, dat ik, toen ik opgepakt werd, al mijn zakken vol had met stukken.

Wat was mijn bedoeling met mijn reis naar Londen? Ik had de volledige jaargangen van „Het Parool” bij mij, ook een reeks van artikelen, brieven en fotokopieën, kortom, allemaal dingen, die ik mee wilde nemen naar de overkant en die daar als nuttige documentatie dienst zouden kunnen doen. Aangezien ik deze zaak niet rustig kon voorbereiden, want ik kreeg 17 Januari 1942 — dus op de dag van vertrek zelf — om kwart voor vier 's middags een telefoontje: je moet komen met de trein van 7.15 uur, had ik uit een kast al het mogelijke materiaal gegrist en in mijn zakken gestopt, dat ik meende ongeveer nodig te zullen hebben, en daarmede ben ik op pad gegaan. Er was daarbij ook veel, dat volkomen overbodig en overigens ten dele tegenover de S.D. uitermate onschuldig was. Er waren echter een paar dingen bij, waaruit de S.D. onaangename conclusies kon trekken, hetgeen ook op uitermate pijnlijke wijze is geschied. Ik had o.a. ook een zakboekje bij me. Voordat ik 's nachts het huis van de familie *Scheepmaker* in Scheveningen verliet, kwam ik op het idee, dat ik de bladzijden van het zakboekje, die betrekking hadden op de voorafgaande dagen, er uit moest scheuren. Dat heb ik gedaan en ik heb toen de uitgescheurde blaadjes door de W.C. weggespoeld. In het overblijvende deel van het boekje stonden ook allerlei notities. Ik moet bekennen, dat wij in 1944 meer begrip hadden van de techniek der illegaliteit dan in Januari 1942. Al die lieden, die nu zo'n groot woord hebben en die nu zo precies weten, hoe dat in 1940 en 1941 had gemoeten, zou ik willen voorhouden, dat wij, die in 1940 en 1941 reed illegaal werk bedreven, ongetwijfeld met veel fouten, geen behoefte hebben aan de wijsheid achteraf en de kritiek van mensen, die in die tijd niets te maken wilden hebben met het verzet, geen geld wilden geven, geen blaadje durfden aanpakken en, als zij het in hun gang vonden, het direct in de w.c. of in de kachel stopten. Als men bedenkt, dat de illegaliteit toen een kleine en onervaren Gideonsbende vormde, dan vind ik het begrijpelijk, dat wij alle dingen in die eerste tijd niet zo weloverwogen en deskundig hebben gedaan als ergerlijk had gemoeten. Door schade en schande zijn wij ook in dit opzicht wijzer geworden. Wij hebben voor die wijsheid trouwens genoeg moeten betalen! In mijn zakboekje stond inderdaad liet een en ander, toen ik in die bunker zat. Toen plotseling een grote groep Duitsers ons overviel en er werd geroepen: Heraus! es wird geschossen! was mijn eerste gedachte met mijn ene hand dat zakboekje uit mijn zak te halen en met mijn andere hand een gat in de grond te maken. Ik stopte het notitieboekje er in en deed er zoveel mogelijk zand op. Het moest alles in een ogenblik gebeuren natuurlijk en ik dacht: de Hemel helpe mij. De Duitsers keken de bunker niet verder na, toen wij er uil gekropen waren, maar toen wij eenmaal in de Kommandantur en voorlopig verhoord waren, heeft men zich daar in verbinding gesteld met de S.D., die direct zei: de gehele bunker doorzoeken. Na een kwartier kwam het begraven zakboekje voor de dag. Op een gegeven moment werd het mij getoond en zeiden de Duitsers: Is dat van u? Ik kon het niet ontkennen, want mijn naam stond er in. Nu is het merkwaardige, dat dat zakboekje tot geen enkel ongeluk heeft geleid, terwijl er toch ernstige dingen in stonden. Ik had er b.v. instaan: M.C.V. (Militair Cijfer Vierkant) = deurknop. Het was een code, die ik voor *Abblas* medenemen moest en waarvan ik de meeste bijzonderheden overigens uit mijn hoofd geleerd had. Men vroeg mij: wat betekent dat M.C.V.? Ik deelde mede, dat betekent: Mededeling Collectief in Veiligheid = deurknop; als ik veilig in het buitenland aangekomen ben, dan laat ik dat woord in een kort radionieuwtje uitzenden, ten teken, dat alles in orde is. Dat geloofden zij blijkbaar bij de S.D.; men is althans er nooit meer op teruggekomen. Zo heb ik reeksen van uitvluchten moeten bedenken om de S.D. zo goed mogelijk te misleiden. Op vele punten lukte dat, helaas niet op alle. Maar mijn notitieboekje heeft daarbij verder niet de minste rol gespeeld. Dat is pas later, na de bevrijding, begonnen in de kranten van de C.P.N. en van mijnheer *Lunshof*.

41654. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Mijn belangstelling werd hiervoor gewekt, omdat er allerlei geschrijf over is geweest. Daarom leek het mij maar het beste, dat wij dit eens van u zelf hoorden.

A. Ik begrijp het, freule, en ik waardeer uw belangstelling en bedoeling. En ik dank u, dat u mij de gelegenheid hebt gegeven dit onfrisse verhaal voor uw commissie recht te zetten!

De Voorzitter: De naam, die u zojuist niet kon vinden, was vermoedelijk *Bialosterski*.

A. Inderdaad! Er waren twee pittige jongens in het apparaat van „Het Parool”, *Torn* en *Popey*; de ware namen kende ik niet. *Torn* kwam op een goede dag bij ons en zei: Jarenlang heb ik „Het Parool” verspreid; ik vind dat niet genoeg; jullie doen er goed werk mee, maar ik vind het voor me zelf niet genoeg; ik ga naar Engeland. Toen zeiden onze mensen: Daar bemoeien wij ons niet mee! Toen is *Tom* op eigen houtje gegaan en het is hem gelukt. Hij is als parachutist gedropt; hij was een buitengewoon scherpzinnige jongen. Toen hij terugkwam, heeft hij contact met ons opgenomen. De elektrische stroom was in ons land iitgevalle en toen heeft men niet een parachute een aantal radiotoestellen laten komen, die op droge batterijen werkten; verder fietsbanden, sigaretten, chocolade, enz.

41655. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Kreeg u dat in de hongerwinter?

A. Inderdaad, maar dat heeft zich maar één of tweemaal afgespeeld.

41656. **De Voorzitter**: U hebt ons thans een uiteenzetting gegeven van hetgeen u zelf hebt meegemaakt van de verbindingen tussen Engeland en het bezette gebied. Als u nog andere punten hebt, die u van belang acht, geef ik u gaarne gelegenheid daarvan mededeling te doen.

A. Ik geloof, dat ik in dit opzicht weinig meer kan bijdragen. Ik heb over deze kwesties zoveel verhalen gehoord, dat ik niet weet wat Waarheit en wat Dichtung is. Wat ik exact weet, heb ik u meegedeeld. Het uiten van vermoedens, die wellicht steunen op praatjes, heeft weinig zin.

41657. **De Voorzitter**: In elk geval zijn mede door uw uiteenzetting en hetgeen wij vandaag nog meer gehoord hebben de gebeurtenissen om *Wiardi Beckman* wel vrij duidelijk geworden. Het lijkt mij ook uit historisch oogpunt wel van belang, dat dit bekend is geworden.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u *Wiardi Beckman* nog gezien na de arrestatie?

A. Ja. Ik heb in Scheveningen een maand of drie Einzelhaft gezeten. Op 17 Juli 1942 ben ik met een transport van een paar honderd mensen van Scheveningen naar Amersfoort gebracht. In October van dat zelfde jaar kwam er plotseling een groot transport uit Scheveningen in Amersfoort aan en daar was *Beckman* bij; hij was er erg aan toe: mager, zwak en door de behandeling van de S.D. diep geschokt. Ik zelf had mij toen reeds goed in de kampwereld ingeleefd en mij een klein baantje weten te verschaffen, hetgeen erg belangrijk was. Het eerste, dat ik kon doen nadat ik *Stuuf* de hand gedrukt had,

was hem iets toestoppen ter vulling van zijn maag. Hij heeft mij toen verteld wat voor moeilijkheden hij had gehad.

Aanvankelijk had hij gezegd: ik weet van niets; wij hebben een fuifje gehad, wat gedronken en gingen een luchtje scheppen op het strand. Dat relaas was niet vol te houden, aangezien *PasdeLoup* het verhaal van ons plan had uitgebracht. Toen heeft *Wiardi Beckman* maar toegegeven. Daarop heeft men gezegd: u bent bovendien redacteur van „Het Parool”. Hij zei: dat is niet waar! Ja, zei de S.D., dat weten wij van je medearrestant *Goedhart*, waarop hij zei: als dat zo is, dan moet men mij maar eens met hem confronteren, dan zal ik hem aan zijn verstand brengen, dat hij liegt. Op deze uitnodiging is de S.D. niet ingegaan, waaruit *Beckman* de conclusie trok, dat ze logen. Toen had ik zekerheid, dat je mij niet de das om had gedaan, zei hij; toen we elkaar in Ainersfoort weer ontmoetten en onze wederzijdse ervaringen aan elkander konden verhalen. De S.D. heeft *Beckman* dan ook niet in het Paroolproces gedaagd. Hij heeft in Amersfoort en Vught een tijd rondgelopen. Een aantal communisten, die in hem een klassevijand zagen, een reformist, een sociaal-fascist, heeft nog een poging voorbereid hem uit de weg te ruimen.

41658. **De Voorzitter**: In het kamp?

A. Ja. Dat is in Vught gebeurd, niet in Amersfoort. In Vught had men Duitse capo's, die de Duitse kampmethoden in Vught hadden medegebracht. Een dezer methodes was het „umleggen” van politieke tegenstanders. Wij hebben *Stuuf* enige malen door allerlei gemanoeuvree aan dat gevaar moeten onttrekken. Hij heeft perioden gehad, dat hij er zeer slecht aan toe was; dat hij volkomen apathisch was, dat men geen gesprek met hem kon voeren, zodat hij in een volkomen hopeloze toestand scheen te verkeren, hetgeen een gevolg was van de langdurige uithongering, de grote psychische spanningen, de opsluiting, de voortdurende dreigementen bij de verhoren. Dat is soms te veel voor een mens. In Vught konden wij hem na een tijdje weer wat bijspijkeren; daar werden pakketjes toegelaten en kon men op een iets hoger voedselniveau komen. In Maart 1943 is hij met een aantal gevangenen naar Haaren gebracht, waar het O.D.-proces plaats vond, waarin hij terecht heeft gestaan wegens zijn poging om naar Engeland te komen. Vandaar is hij naar Natzweiler gebracht, een Vernichtingslager, en daarna heeft hij een Odyssee medegemaakt dwars door Duitsland, van het ene concentratiekamp naar het andere. Ik ben er van overtuigd, dat, als hij het er heelhuids van had afgebracht, hij weer als een volwaardig mens zou zijn teruggekomen, want reeds vóór zijn bezoek aan Vught in Maart 1943 had hij zijn inzinking overwonnen.

41659. **De Voorzitter**: Bent u hiermede gekomen aan het einde van uw mededelingen?

A. Ja.

De Voorzitter: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit ik het verhoor.

F. J. GOEDHART

DONKER, *voorzitter*.

WTTewaALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DASSEN.

DUISTERWINKEI., *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 10 MAART 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Korthals en Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

Jhr. PIETER JACOB SIX,
oud 53 jaar, wonende te Amsterdam,
reserve-kolonel der Huzaren.

De Voorzitter: U is door de Enquêtecommissie gedagvaard om als getuige te verschijnen. U zult als zodanig de eed moeten afleggen, dat u de gehele waarheid en niets dan de waarheid zult zeggen.

De heer Six legt de eed af als getuige.

44738. **De Voorzitter:** Bij iuw vorig verhoor op 30 November 1948 hebben wij in hoofdzaak twee onderwerpen besproken. Het ene betrof de gebeurtenissen in de maand April 1945 — in het bijzonder de onderhandelingen en besprekingen met de Duitsers, die toen hebben plaats gevonden — en het tweede punt betrof de verbanden tussen Engeland en het bezette Nederlandse gebied. Het is in het bijzonder over dat laatste punt, dat wij deze keer met u willen spreken. Aangezien de werkzaamheden van de commissie op het ogenblik in een stadium zijn gekomen, waarbij zij systematisch aandacht wijdt aan de opbouw van de verzetsorganisaties in bezet Nederland en de verbanden, die deze organisaties ieder voor zich hebben gehad met Engeland, zouden wij het op prijs stellen, wanneer het u mogelijk zou zijn ons een uiteenzetting te geven, in de eerste plaats van de wordingsgeschiedenis en de opbouw van de O.D. en vervolgens van de verbanden, die de O.D. in verschillende phase's heeft gehad. Ik heb vóór mij het stenogram van uw vorige verhoor, dat u binnen korte tijd zelf ook ter correctie krijgt, en daaruit blijkt, dat wij toen deze laatste zaak meer incidenteel behandeld hebben. Wij hebben over tal van verbanden gesproken, maar dit is niet systematisch gebeurd. Het is daarom thans de bedoeling, dat u eerst een uiteenzetting geeft van de opbouw van de O.D. en daarna systematisch het probleem van de verbanden bespreekt. Ik voeg daaraan direct toe, dat wij deze keer de materiële betekenis van de O.D. buiten beschouwing kunnen laten. De commissie zal deze behandelen, wanneer zij komt tot de houding van de Nederlandse Regering in Londen ten opzichte van de verzetsorganisaties, hetgeen een gans ander punt is. Onder punt f van het Enquêtebesluit, waar wij thans mee bezig zijn, en dat luidt: „De verbanden met het bezette Nederlandse gebied, in het bijzonder de militaire en civiele inlichtingendiensten,” behandelen wij de formele kant, als ik het zo mag zeggen, d.w.z. de verbanden, welke hebben bestaan, hoe zij georganiseerd waren en hoe zij gewerkt hebben, terwijl wij later bij een ander punt van het Enquêtebesluit zullen spreken over datgene, wat er via die verbanden over en weer is medegedeeld, en welke invloed dit heeft gehad op de verzetsorganisaties hier en al die problemen meer. Het is ons op het ogenblik dus er om te doen, een inzicht te krijgen in de opbouw van het onderdeel van de verzetsorganisaties, dat de O.D. is geweest, en de verbanden, die dat onderdeel heeft gehad. Is u duidelijk wat de bedoeling is?

A. Het is mij duidelijk.

De Voorzitter: Dan wil ik u gaarne het woord geven om u in de gelegenheid te stellen een en ander systematisch, en naar tijdsorde gerangschikt, mede te delen.

A. Dat is inderdaad niet zo eenvoudig.

De Voorzitter: Neen, dat begrijp ik.

A. Het zal u duidelijk zijn, dat ik niet in deze geest geprepareerd ben. Ik zal niettemin trachten u een zo juist mogelijk beeld te geven.

De Voorzitter: Ik veronderstel, dat u het zo intensief hebt meegemaakt, dat er wel heel veel van in uw herinnering is blijven leven.

A. Als ik u zeg, dat er sinds Maart 1943 door mij in totaal meer dan 1800 rapporten zijn verzonden, lange en korte (er waren rapporten bij van meer dan 100 bladzijden, maar ook van 1 bladzijde), meer dan 1000 tekeningen en vele telegrammen, die, indien in romanvorm gedrukt, 750 bladzijden zouden beslaan, dan vergt u toch iets te veel van mij, als u op mijn geheugen een beroep wilt doen.

De Voorzitter: De materiële inhoud daarvan kan echter deze keer grotendeels buiten beschouwing blijven.

A. Maar ook in de techniek der berichtgeving is telkens variatie gekomen, Ik zal trachten u daarvan, van het begin af aan, een zo uitvoerig mogelijke uiteenzetting te geven.

De periode vóór Augustus 1942, ken ik niet uit eigen waarneming. Ik heb daarover een zeer summier rapport laten samenstellen, dat ik u gaarne zal overhandigen; ik zie het helaas niet tussen mijn stukken, het is klaar voor u, dus ik kan het u zo verschaffen. Het is inderdaad zeer summier en zoals ik u de vorige keer heb gezegd, zult u waarschijnlijk de meeste daarin vermelde gegevens al hebben.

44739. **De Voorzitter:** Had u vóór Augustus 1942 geen contact met de O.D.?

A. Ik ben van Mei of Juni 1941 af chef staf van de gewestelijke commandant van Amsterdam geweest en ik had dus uiteraard geen reden om verbinding met Londen te hebben. Pas in Augustus 1942 ben ik door toevallige omstandigheden met de leiding van de O.D. belast geworden en van dat ogenblik af heb ik dus getracht verbinding met Londen te krijgen.

44740. **De Voorzitter:** Bestond die toevallige omstandigheid hieruit, dat generaal Röell gevangengenomen was?

A. Het was nog vóór die tijd, toen de staf van de O.D. contact met mij heeft opgenomen. Ik geloof, dat de generaal daarvan nog mededeling heeft gekregen, al eer hij is gearresteerd. Ik was dus aangezocht om chef staf te worden. De generaal zelf was op dat ogenblik niet te best bereikbaar, te recht; kort daarna — als ik mij goed herinner op 24 Augustus 1942 — is hij gearresteerd. Ik stond toen dus alleen met enkele jongelui, die mij daarvoor hadden aangezocht. Mijn eerste antwoord is geweest, dat men daarvoor een stafofficier moest nemen en dat men dus een ander moest zoeken. In Juli had men mij trouwens ook reeds aangezocht en toen heb ik hetzelfde antwoord gegeven. Een stafofficier vinden was toen echter zo eenvoudig niet. Daar is drie jaar lang naar gezocht, zonder resultaat. Ik zelf en andere officieren hebben zich beijverd om daar een geschikt iemand voor te vinden; het is geëindigd met een afspraak met generaal Reynders in 1942/43 — denk ik —, dat tegen de tijd, dat het nodig zou zijn, ik opnieuw een beroep op de generaal kon doen en hij dan iemand zou aanwijzen; voordien niet. Ik bleef dus met deze taak belast.

44741. **De Voorzitter:** Uit hetgeen u mededeelt, is dat u van Mei of Juni 1941 chef staf was geweest van het Gewest Amsterdam en dat u in Augustus 1942 in de centrale leiding bent gekomen, blijkt, dat de O.D. reeds vóór eerstgenoemd tijdstip landelijk georganiseerd was. Kunt u ook aangeven, wat de oorsprong van de organisatie is geweest en wanneer die landelijke organisatie tot stand is gekomen?

A. Ja, ik zou kunnen zeggen: tussen Augustus en November 1940.

44742. De **Voorzitter**: Direct onder leiding van generaal *Röell*?

A. Er hadden zich overal in den lande groepjes gevormd. De overste *Westerveld* heeft toen de leiding genomen om daarin eenheid te brengen.

44743. De **Voorzitter**: Om een landelijke organisatie te vormen?

A. Ja en om die groepen bij elkaar te brengen. Iets dergelijks heeft generaal *Hasselmann* en heeft de heer *Schimmelpenninck* gedaan. Ook generaal *Röell* heeft op een goed ogenblik de overtuiging gekregen, dat er een organisatie in het leven diende te worden geroepen, en is, terwijl hij daarover dacht, met overste *Westerveld* in contact gekomen. Ik meen via kolonel *Quarles*; ik heb daar wel een rapport over. Generaal *Röell* heeft toen het commando op zich genomen. Toen is al — als ik mij niet vergis — in Augustus 1940 generaal *Röell* opgepakt en naar Buchenwald gebracht. Vóórdien was hij dus reeds commandant O.D. en overste *Westerveld* zijn chef staf. Na terugkeer van generaal *Röell* uit Buchenwald was men een beetje huiverig om met hem in contact te komen; bovendien had toen overste *Westerveld* het commando al die tijd alleen gehad. Daardoor was het contact toen veel minder innig. Generaal *Röell* heeft toen wel veel besprekingen gevoerd met de heer *Schimmelpenninck*, die in de winter van 1940/41 ook in nauw contact was getreden met overste *Westerveld*. Dit speelde zich vóór mijn tijd af, dus wat ik u vertel, heb ik niet uit eigen waarneming. Overste *Westerveld* is zelf gearresteerd in April 1941. Hij werkte heel nauw samen met kolonel *Quarles van Ufford*, die daarbij ook de luitenant-kolonel der Koninklijke marechaussee *Versteegh* had betrokken. Toen dus overste *Westerveld* werd gearresteerd en kolonel *Quarles* met zijn gezondheid sukkelde — hij is in Maart 1942 gestorven —, was het min of meer vanzelfsprekend, dat overste *Versteegh* in April of Mei 1931 de taak van overste *Westerveld* overnam. Overste *Versteegh*, die mij heel goed kende, heeft mij in Juni 1941 bij de O.D. betrokken. Op 12 September 1941 is hij gearresteerd. Hij had al lang zien aankomen, dat dit zou gebeuren. Daarop heeft de heer *Schimmelpenninck* tijdelijk de taak van de chef staf waargenomen, zoekend naar een opvolger. Hij is zelf in November 1941 gearresteerd. Kort voordien had hij — meen ik — al de naam van majoor *Tibo* genoemd, die hem wellicht zou kunnen opvolgen. De adelborst *Dogger* had aanvankelijk de heer *Schimmelpenninck* bijgestaan en na diens arrestatie de leiding waargenomen, maar dit liep natuurlijk in de gaten. *Dogger* heeft mij er na de bevrijding aan herinnerd, dat ik aan een van de verbindingsofficieren, die met een bevel kwam, had gezegd, dat dit niet door een stafofficier was gemaakt. Dit is mede aanleiding geweest, dat men toen — in overleg met generaal *Röell* — majoor *Tibo* heeft aangezocht om chef staf te worden. Deze heeft die functie vervuld van December 1941 tot 15 Mei 1942, toen hij in krijgsgevangenschap is weggevoerd. Enige tijd later is hij uit het krijgsgevangenkamp gehaald, omdat de S.D. al lang wist, dat hij chef staf van de O.D. was. Toen de beroepsofficieren weer krijgsgevangen gemaakt waren, bestond de staf van het algemeen hoofdkwartier O.D. nog slechts uit de kornet van de cavalerie *Dudok van Heel*, die de oudste van die staf was, niet in jaren, maar de langste tijd daar werkzaam was, en de luitenant van de artillerie van het K.N.I.L. *Navis*. Met zijn tweeën als enig overgeblevenen hebben zij getracht het werk voort te zetten. *Dudok van Heel* wendde zich tot mij met de vraag, of ik wilde assisteren en de leiding op mij wilde nemen. Ik heb hem geantwoord: „Nee, dan moet je een stafofficier vinden”, niet wetend, dat de staf slechts uit deze beide verbindingsofficieren bestond. Dit zal in Juni geweest zijn. Op 12 of 14 Juli 1942 is hij zowat voor mijn ogen helaas in Amsterdam gearresteerd. Toen was ik mijn verbinding kwijt. In begin Augustus is *Pasdeloup*, door *Navis* gestuurd, bij mij gekomen om contact op te nemen en heeft mij met *Navis* in verbinding gebracht.

44744. De **Voorzitter**: Wie was *Navis*?

A. Een luitenant van de artillerie K.N.I.L. *Dudok van Heel* en *Navis* vormden, zoals gezegd, de staf. *Pasdeloup* was daar niet aan verbonden. Vroeger was hij er als verbindingsofficier bij geweest en daarom kende hij mij. Toen nu *Dudok van Heel* was weggefallen, heeft *Navis Pasdeloup* weer aangetrokken. Deze heeft met mij contact opgenomen en zodoende ben ik met *Navis* in contact gebracht. Toen kwamen zij met de waarheid voor de dag en zeiden, dat zij de enig overgeblevenen van de staf waren en dat er een oudere voor de leiding ontbrak.

44745. De **Voorzitter**: Had *Pasdeloup*, die u noemt, iets te maken met *Pasdeloup*, die tegelijkertijd gearresteerd is met *Wiardi Beckman*?

A. Dat is dezelfde.

44746. De **Voorzitter**: Is hij dezelfde?

A. Ja. Hij is van Augustus 1942 tot Januari 1943 mijn naaste medewerker geweest en werkte tegelijkertijd ook voor de Gestapo.

44747. De **Voorzitter**: Werkte hij met u toen samen in overleg met de Gestapo?

A. Het is mogelijk; dat weet ik niet.

44748. De **Voorzitter**: Dat was dus een gevaarlijke connectie. Hoe bent u die kwijtgeraakt?

A. Daar hebben wij een eind aan moeten maken. Drie dagen, nadat ik wist, dat het een gevaarlijke connectie was, was het ook afgelopen.

44749. De **Voorzitter**: Was de heer *Schimmelpenninck* geen militair?

A. Neen, hij was wijnkoper.

44750. De **Voorzitter**: Hoe kwam hij zo hier in? Had hij sterke militaire belangstelling of . . . . .

A. Ik heb de heer *Schimmelpenninck* nooit ontmoet; ik kan u dit niet zeggen. Hij was een neef van generaal *Röell*, deze zal u waarschijnlijk op uw vraag kunnen antwoorden. De generaal kwam nogal vaak bij de heer *Schimmelpenninck*, z.g. om wijn te kopen. De heer *Schimmelpenninck* heeft reeds betrekkelijk kort na de bevrijding vooral adelborsten, en ook cadetten, rondom zich verzameld, die hij meende goed te kunnen gebruiken als koeriers door het land en voor andere doeleinden. Hij had, samen met anderen, voor een voorlopig bewind gezorgd. Toen ik met overste *Versteegh* in contact kwam, vertelde hij mij na zeer korte tijd, dat er een voorlopig bewind was geprojecteerd, waarin zouden zitten: de heer *de Jonge*, de heer *Schimmelpenninck*, nog iemand, waarvan ik meen, dat het de heer *van Mourik Broekman* is, de vice-admiraal *Jolles* en generaal *Röell* als opperbevelhebber. Overste *Versteegh* zelf zou chef staf zijn.

44751. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Was het de oud-Gouverneur-Generaal *de Jonge*?

A. Ik meen van wel, ja. In hoeverre de heer *de Jonge* zich er zelf van bewust was, durf ik niet te zeggen, want ik heb hem nooit gesproken.

44752. De **Voorzitter**: Hebt u enig vermoeden, dat er verband bestaat tussen de werkzaamheden van deze heer *Schimmelpenninck* en de fusillering van *Schimmelpenninck* op 15 Augustus 1942, als een van de vijf gijzelaars?

A. Dit is voor mij helemaal nieuw.

44753. De **Voorzitter**: Het was toch dezelfde naam: ook *Schimmelpenninck van der Oye*?

A. Neen, hij heette niet *Schimmelpenninck van der Oye*. Hij werd oom *Alexander* genoemd, omdat hij in de Alexanderstraat woonde; zijn voornaam was echter *Joan*.

44754. De **Voorzitter**: Ik begrijp dus, dat, toen u in Augustus 1942 deze functie aanvaardde, de gelederen wel zeer gedund waren.

A. Die waren uiteraard zeer gedund, want de leiding was als regel in handen van beroepsofficieren, hier en daar geassisteerd door reserve-officieren en verder met burgeropvolgers. Dus door het hele land mankeerden vele leidende functionarissen. Men had echter overal, van het begin af, een burgeropvolger aangewezen. Die burgeropvolgers waren bekend, daaraan waren de contacten te herstellen. Het was dus wel een moeizame arbeid, maar niet zo moeilijk, de O.D. weer op te bouwen.

44755. De **Voorzitter**: Hoe heeft men er in voorzien, nadat de officieren in krijgsgevangenschap waren gegaan? Toen vielen er natuurlijk ook zeer veel uit.

A. De reserve-officieren zijn niet in krijgsgevangenschap gegaan.

De **Voorzitter**: Neen.

A. De beroepsofficieren zijn op 15 Mei 1942 gearresteerd en de reserve-officieren zijn opgeroepen tussen Mei en Juli 1943, maar voor het grootste deel zijn zij niet gegaan, daar is eigenlijk vrijwel niemand van gegaan.

44756. De **Voorzitter**: Maar de beroepsofficieren waren dus in Augustus 1942 grotendeels verdwenen.

A. Practisch allemaal. Van degenen, die gebleven zijn, heb ik een lijstje gezien van de Gestapo. Het waren bijna uitsluitend cadetten, die ook opgeroepen waren om zich te melden.

44757. De **Voorzitter**: Kon men, vóórdit dit gebeurd was, spreken van een grote deelneming van deze officieren — ik denk nu speciaal aan de beroepsofficieren — aan de O.D.? Of was procentsgewijze de deelneming niet zo groot? Hebt u daar enig idee van?

A. Neen. In de eerste plaats was ik toen niet in de top...

De **Voorzitter**: Ja, natuurlijk, dat is zo.

A. Van de top is niemand over, behalve *Dogger* en *Navis*, waarvan de laatste er relatief ook nog al laat bij is gekomen. *Dogger* en *Navis* zouden de enigen zijn, die u een redelijk antwoord op die vraag zouden kunnen geven. Toch meen ik wel, dat de leiding meest bij de beroepsofficieren berustte.

Wij moeten eigenlijk evenzeer spreken van het L.O.F. Het L.O.F. is hier feitelijk vergeten. Mag ik u dat toelichten? Kort na de capitulatie zijn bepaalde groepen zich gaan consolideren in een verband, genaamd het L.O.F. Het L.O.F. stond onder leiding van de heer *de Tourton Bruyns*, ambtenaar van de Domeinen in Amsterdam, een reserve-officier van de genie, luitenant van *Heerde*, en een ingenieur van de P.T.T., ir. *ten Bosch*, in Amsterdam. De doelstellingen van deze twee organisaties waren volstrekt verschillend. De doelstelling van de O.D. was aanvankelijk optreden na de bevrijding. De leiding heeft getracht — hoewel de leden van de O.D. zich daaraan niet hielden — zich bij die doelstelling te houden en deze te propageren. Men meende, dat dit de meest veilige methode was. Ook vond men dit een zeer nuttige taak.

44758. De **Voorzitter**: U bedoelt, dat de leden ook vóór de bevrijding bepaalde illegale daden hebben gedaan?

A. Zij hebben zeer vele daden van sabotage verricht. Dit was niet bepaald de bedoeling van de leiding. Dit bleek, toen overste *Versteegh* er sterk bij overste *Westerveld* op heeft aangedrongen om een fusie aan te gaan met het L.O.F. Overste *Westerveld* was daarvoor niet te vinden, in verband met de wijziging van de doelstelling, aangezien L.O.F. alleen bereid was over te gaan tot fusie, indien de doelstelling zou worden: ook optreden vóór de bevrijding. Na de arrestatie van overste *Westerveld* in April heeft overste *Versteegh* die fusie doorgevoerd. Men is toen op betrekkelijk korte termijn tot overeenstemming gekomen. In de maanden Mei en Juni is er nog een aantal besprekingen over geweest. Juist in die tijd, toen ik er net bij betrokken ben geraakt, heeft hij mij medegedeeld, dat hij nog in dubio stond over de naam, die de nieuwe organisatie zou krijgen, of het L.O.F. of O.D. zou worden. Een paar dagen later zei hij, dat hij toch O.D. gekozen had, met het oog op de dekmantel, die die naam met zich meebracht; hij vroeg zich echter tevens af of dit wel helemaal rechtvaardig was, omdat hij langzamerhand tot de ontdekking was gekomen, dat het L.O.F. wellicht een grotere organisatie was dan de O.D.

44759. De **Voorzitter**: Het L.O.F. was ook een organisatie van militairen?

A. Ja, dat waren inderdaad militairen, misschien wel bijna uitsluitend militairen. Het was het Legioen Oud Frontstrijders. Het is een wat weidse naam voor mensen, die uit het leger kwamen. In de O.D. was ook een vrij groot aantal niet-militairen opgenomen, juist om ook andere contacten te hebben en tevens om, uit veiligheidsoverwegingen, mensen te hebben, die niet zo gauw in de gaten zouden lopen.

44760. De **Voorzitter**: En is dat ook altijd zo gebleven?

A. Dat is als regel wel zo gebleven. U kunt niet zeggen: altijd, want b.v. in Zeeland waren geen militairen, geen officieren ten minste, dus moest men wel met andere mensen werken. Ook die anderen hebben het heel goed gedaan, het ging uitstekend. O.a. heeft de burgemeester van Vlissingen als oud-artillerist aanvankelijk de leiding gehad, Hij is vrij gauw ook .....

44761. De **Voorzitter**: De heer van *Woelderden*?

A. Ja, hij is vrij gauw naar een gevangenis gebracht en later heeft hij meldplicht gekregen. De heer *de Casembroot* heeft het

werk toen van hem overgenomen en tot het eind toe daar in feite de leiding gehad. Hij heeft dit uitstekend gedaan, hoewel hij nooit militair was geweest.

44762. De **Voorzitter**: Juist; en als wij nu de draad weer opvatten vanaf de periode van Augustus 1942 .....

A. Dan wenst u aan de verbindingen te komen.

44763. De **Voorzitter**: Misschien kunt u eerst nog iets zeggen van de verdere ontwikkeling. Er was dus in Augustus 1942 een centrale organisatie, die al geruime tijd had bestaan en die bovendien versterkt was door de fusie met het L.O.F. Dat hebt u zojuist geschetst. Ik begrijp echter, dat in Augustus 1942 het aantal deelnemers aan die organisatie niet groot was ten gevolge van de verschillende omstandigheden, die u hebt genoemd.

A. Dat zou ik zo niet durven zeggen. In de leiding waren grote gaten geslagen, maar het aantal deelnemers daaronder kan wel vrij aanzienlijk zijn geweest. Men was toen druk bezig met — ik zou haast zeggen — mensen te ronselen. Een vrij omvangrijke vorm had dit in verschillende plaatsen aangenomen. In Amsterdam b.v. waren 30 oud-onderofficieren bezig om mensen op te trommelen om in het verband toe te treden.

44704. De **Voorzitter**: Dat had natuurlijk een gevaarlijke kant.

A. Een uiterst gevaarlijke kant. Wij hebben er vrij gauw een eind aan gemaakt. Het is in het begin natuurlijk zeer gevaarlijk opgezet, omdat men geen ervaring had op dit gebied.

44765. De **Voorzitter**: Hoe is de ontwikkeling torn verder geweest, in het bijzonder voor wat betreft de omvang en de intensiteit van de werkzaamheden na Augustus 1942? Heeft men gestreefd naar uitbreiding van de organisatie of meer naar het hechter en sterker maken en het meer verheeld optreden van de organisatie tegenover de vijand?

A. Men heeft er, aanvankelijk althans, naar gestreefd, dat er geen uitbreiding in de lagere gelederen zou plaats vinden, maar dat er daarentegen een behoorlijke uitbouw van het geraamte zou ontstaan, zodat men over een goede staf kon beschikken.

44766. De **Voorzitter**: Ook in de verschillende gewesten?

A. Overall, om plaatselijk en gewestelijk tot een goede organisatie te komen. In aansluiting aan hetgeen er was en na een nadere uitwerking had ik het land in 19 gewesten verdeeld, de grenzen nauwkeurig afgebakend, in overleg met de gewestelijke commandanten, zodat ieder precies wist wat zijn gewest was. Op hun beurt zijn de gewesten weer verdeeld in districten en de districtscommandanten hebben opdracht gekregen te zorgen, dat in iedere plaats een plaatselijke commandant aanwezig was. Dat is in de loop van 1942/43 practisch over het hele land ten uitvoer gebracht. Ik wil niet zeggen in de allerkleinste plaatsen — dat is ook van geen betekenis —, maar wel in de plaatsen van iets groter orde. Soms ook wel in de kleine, dat was nogal verschillend; dit werd gedaan naar het inzicht van de gewestelijke en de districtscommandanten, wie een grote mate van vrijheid werd gelaten. Door mij is altijd het principe gehuldigd, dat, als het er op aankwam, men zeer waarschijnlijk zelfstandig zou moeten optreden en dat men dus ook zelfstandig zijn voorbereidingen moest treffen naar aanwijzingen, die gegeven werden en niet zo zeer naar bevelen. Die aanwijzingen werden dikwijls wel als bevelen aangemerkt, maar er is altijd de nadruk gelegd op eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid, met enkele uitzonderingen, b.v. dat men geen acties mocht beginnen op grote schaal, zonder bevel, tenzij men volkomen was afgesneden.

44767. De **Voorzitter**: Hebt u daarbij het systeem gevolgd, dat men onderling maar een zeer klein gedeelte van de organisatie kende?

A. Daar is wel altijd opdracht voor gegeven. Er was een cellenbouwsysteem opgedragen. De commandant moest onder zich een aantal mensen kiezen en die op hun beurt weer anderen, zonder elkaar mede te delen welke mensen men ter beschikking had en onder absolute verplichting om steeds en uitsluitend met schuilnamen te werken.

44768. De **Voorzitter**: De plaatselijke commandant had tussen hem en de gewestelijke commandant een districtscommandant. Ging nu de kennis van de plaatselijke commandant niet verder dan de persoon van de districtscommandant?

A. Neen, dat mocht niet.

44769. De **Voorzitter**: Dus dat was wel de opzet?

A. Dat was de opzet. Ik heb persoonlijk b.v. ook altijd geweigerd meer te weten dan nodig was en b.v. steeds verboden mij namen te noemen, tenzij het onder enkele omstandigheden bepaald nodig was. Ook om het voorbeeld te geven, had ik de stelregel aangenomen, dat ik de namen niet wilde weten en ook niet behoefde te weten, als ik maar wist wat de capaciteiten van de man waren. Ik moest daarmee genoeg nemen. Als ik dan hier of daar een fout maakte, moest ik dat op de koop toe nemen.

44770. De **Voorzitter**: Hoe had u zich voorgesteld om, wanneer het moment van de bevrijding zou aanbreken — in het bijzonder wanneer u de omstandigheden niet kon voorzien, want de bevrijding kon zich in alle mogelijke vormen voordoen — op dat moment te kunnen beschikken over de mankracht, die men dan nodig zou hebben?

A. U moet niet vergeten, dat er al vroeg, al in 1940/41, een zeer belangrijke mankracht was verzameld.

44771. De **Voorzitter**: En die is voor een gedeelte gebleven?

A. Ja, die is voor een gedeelte gebleven en later in 1944, toen het er naar uitzag, dat er reden was zo zachtjes aan iets te verwachten, is er toestemming gegeven er weer mensen bij te nemen. Wij wisten intussen toch wel, dat men die zaken niet voorbereidde volstrekt zonder manschappen. De opdracht „niet werven" werd toch niet voor 100 pct. uitgevoerd. Men moest met al dergelijke dingen rekening houden, men moest dikwijls de mensen meer aansporen tot een beetje beperking in hun activiteit dan tot meer activiteit, want gewoonlijk deden zij te veel dingen gelijktijdig; wat niet verantwoord was. Bij je zelf merkte je dit trouwens ook, want er deden zich steeds zoveel problemen voor, die je bezig hielden en waarvan je meende, dat je ze toch niet ongedaan kon laten. Je bemoeide je dan toch met raken, waarvan je wist, dat ze feitelijk in je positie risico's met zich meebrachten, die je niet mocht aanvaarden. Dit zelfde speelde zich natuurlijk ook af in de lagere regionen en daarom was het nodig er steeds weer op te wijzen, dat en hoe men de veiligheid moest trachten te handhaven.

44772. De **Voorzitter**: Werden de mannen, die u had en, eventueel, als de bevrijding zou komen, dacht nodig te hebben, in de lagere regionen niet uitsluitend bij oud-militairen gezocht, of wel hoofdzakelijk?

A. Neen, daar is nooit opdracht voor gegeven. Het zal wel voor een groot deel het geval geweest zijn.

44773. De **Voorzitter**: Het was natuurlijk wel een noodzakelijkheid, dat er een zekere mate van discipline en gewendheid om in onderling verband op te treden aanwezig was.

A. Allicht, en daarom is ook wel in hoofdzaak in kringen van oud-militairen gezocht. In Augustus 1944 heb ik mij een opgaaf laten doen van de sterkten; die had ik trouwens eerder ook al eens gekregen, maar daarvan weet ik mij het resultaat niet meer te herinneren. In Augustus 1944 heb ik in totaal een sterkte van ruim 100 000 man opgekregen.

De **Voorzitter**: Dat is aanzienlijk.

A. Ja, dat was aanzienlijk.

44774. De **Voorzitter**: Dan is het bij zulk een omvangrijke organisatie maar gelukkig, dat het overgrote deel van die 100 000 man niet te voren tot bepaalde activiteiten, ook al zou dit incidenteel en in verschillende groepen geschied zijn, is overgegaan. Daardoor zouden heel grote moeilijkheden hebben kunnen ontstaan.

A. Neen, het is altijd verboden, dat zij in georganiseerd verband tot activiteit zouden overgaan, tenzij behoorlijk gewapend. Er is steeds gezegd, dat er eerst wapens voor moesten zijn en dat men niet mocht riskeren de mensen ongewapend tegenover een goed geoefende vijand te zetten.

44775. De **Voorzitter**: Neen, maar er bestond natuurlijk altijd het gevaar, dat, als de mensen eenmaal in het verband waren opgenomen, een groep onder hen, die zich misschien ook over het hele land verspreidde, zich ging begeven in sabotagedaden e.d. Als dit op enigermate grote schaal was gebeurd en het zou dan hier en dan daar gebleken zijn, dat deze mensen tot een bepaalde organisatie behoorden, had dit wel eens tot grote moeilijkheden kunnen leiden.

A. Voor wie?

De **Voorzitter**: Voor de organisatie, waartoe deze mensen behoorden, dus de O.D.

A. Dat heeft het ook wel.

44776. De **Voorzitter**: Is het wel eens voorgekomen?

A. Dat wil ik niet zeggen, maar ik meen, dat de vijand wel getracht heeft de O.D. op te graven en de nek om te draaien; dat is voldoende gebleken.

44777. De **Voorzitter**: Is het niet zo, dat die activiteit in de eerste jaren sterker is geweest dan in de latere jaren? Of vergis ik mij daarin?

A. Ik geloof, dat u zich daarin niet vergist. Ik heb het nooit precies nagegaan. Op het ogenblik zijn circa 1400 doden geregistreerd. Ik zou kunnen nagaan, wie daarvan de eerste jaren zijn gearresteerd en wie in de latere jaren. Ik heb wel de gegevens over de mensen uit de eerste O.D.-processen apart bij elkaar, dat zijn er zowat een 350, nl. de eerste O.D.-processen en alles, wat daarmee mede min of meer verband houdt, zoals bijv. het *Stijkel*-proces.

44778. De **Voorzitter**: Dus dat is tot en met 1942?

A. Ja, maar nu kunnen er bij die andere 1400 heel goed loslopende mensen zijn, dus zij, die niet in die processen terecht zijn, waarvan ik op het ogenblik niet kan zeggen of zij ook tot die eerste gearresteerden behoren. Ik zou op de kaarten moeten nagaan, wanneer zij gearresteerd zijn.

44779. De **Voorzitter**: U hebt verteld, dat de sterkte in Augustus 1944 zeer groot was en dat het optreden van de Duitsers toen kwantitatief en misschien ook kwalitatief geringer was dan in de eerste tijd. Ik kan dit heel goed begrijpen van de periode 1944—'45, want toen zag men het op alle mogelijke gebied, dat de greep van de Duitsers veel en veel geringer werd. Voor de jaren 1943—'44 tot aan Dolle Dinsdag zie ik de verklaring nog niet zo direct.

A. Daar kan ik u toch wel enige verklaring van geven. Na al die arrestaties in 1941—'42 wisten wij, dat wij aan alle kanten gepenetreerd waren. Toen is er dus ook opdracht gegeven om het voorlopig zeer voorzichtig en zachtjes aan te doen en alleen, zoals ik u eerder al heb gezegd, de geraamten op te bouwen, de voorbereidingen uit te werken voor de verschillende organisaties; de commandanten, de compagniescommandanten en het kader te zoeken, maar niet om op het gebied van sabotage of dergelijke zodanig actief te wezen, dat men direct weer met de Duitsers in conflict kwam.

44780. De **Voorzitter**: Betekent dit, dat de activiteit van die 100 000 man, behalve dan die van degenen, die in de leiding der organisatie werkzaam waren en meewerkten aan de opbouw daarvan, eigenlijk het beste kan worden omschreven als een nominaal lidmaatschap, dat alleen verplichtingen voor de toekomst opleverde, wanneer de bevrijding zich zou voordoen?

A. Als u doelt op die 100 000 man in groot verband, dan zeg ik ja, maar wat iedereen afzonderlijk gedaan heeft op ander gebied, dat kan ik u onmogelijk zeggen. Wij hebben tot de mensen gezegd, dat zij ondertussen ook andere dingen moesten ondernemen, b.v. in L.O.-verband werken, zo b.v. in Drenthe. De hele L.O. bestond daar uitsluitend uit O.D.-ers, zoals mij is medegedeeld; dit was voor hen in die tijd een zeer nuttige taak.

Met de sabotages moest men goed uitkijken of zij verstandig of onverstandig waren. Uit dien hoofde hebben wij op dat gebied wel herhaaldelijk moeten waarschuwen om rustig aan te doen. Ik kan dit het beste illustreren door u te vertellen, dat er vanaf Mei 1944, iedere Donderdagmiddag, een bespreking plaats vond tussen K.P., O.D. en R.V., speciaal ter coördinatie van de sabotagematregelen, omdat gebleken was, dat alle drie de groepen zich soms op dezelfde objecten wierpen; dit was natuurlijk niet bevorderlijk voor de goede gang van zaken.

Bij die besprekingen kwam herhaaldelijk het probleem aan de orde, wat met werkelijk nut voor de geallieerde oorlogvoering kon worden vernield; vaak zelfs of een bepaalde vernieling niet ten nadele van de oorlogvoering zou komen of zozeer ten nadele van de burgerbevolking, dat de actie uit dien hoofde onverantwoord moest worden geacht. Ik herinner mij, dat een van de leden van de Raad van Verzet eens zei, dat het zo vervelend was op alles heen te moeten zeggen; hun mensen wilden toch iets ondernemen. Het antwoord daarop was, dat de acties niet waren ten pleziere van de mensen, die graag iets ondernemen wilden, maar ten bate van de zaak, en dat daarom dergelijke acties, indien op dat moment niet verstandig, voorlopig moesten blijven rusten.

In die tijd is de spoorwegsabotage voorbereid, terwijl daarentegen besloten werd enkele andere sabotages, waaronder die der telefoonkabels, nadrukkelijk te verbieden. De uitvoering van de spoorwegsabotages zijn trouwens voor die periode ook verboden, op enkele uitzonderingen na. Wij zijn toen o.a. tot de conclusie gekomen, dat de beste sabotage kon worden toegepast door de arbeiders in de fabrieken bij het produceren van voor de Duitsers belangrijke producten en dus niet in het „illegaal“ verband, maar in „legaal“ verband.

44781. De **Voorzitter**: Kwamen daarover in die periode ook wel eens directieven uit Londen?

A. Ik geloof niet, dat wij daar ooit een opdracht voor ontvangen hebben.

44782. De **Voorzitter**: Ook niet in de periode van het B.B.O.?

A. Het B.B.O. heeft nooit met de O.D. in verbinding gestaan, niettegenstaande mijn uitdrukkelijk verzoek. Dit was toen ook niet meer nodig, aangezien toen de B.S.-periode was aangebroken. Vóór die tijd heeft het B.B.O. nooit met de O.D. in verbinding gestaan.

44783. De **Voorzitter**: Op 15 Maart 1944 begon het B.B.O. te werken. Het moest helemaal van de grond af opnieuw worden opgebouwd na de mislukking van het vorige bureau. Men moest dus rekenen op een aanlooptijd van een maand of drie. Wanneer begint de B.S.-periode?

A. In de tweede helft van Augustus. Feitelijk begint het 4 September, maar in wezen is het begonnen in de tweede helft van Augustus. Wij hebben toen zelf de B.S. geformeerd, dus nog enige weken vóór de opdracht is gegeven.

44784. De **Voorzitter**: Dus er is niet zo heel veel tijd geweest, dat het B.B.O. nog met de O.D. te maken had kunnen hebben.

A. Het is mij bekend, dat vóór die tijd — dit heb ik toen gehoord van de Raad van Verzet en de K.P. — deze organisaties opdrachten hebben gekregen. Na de bevrijding heeft de major *Dobson*, — de Engelsman, die samenwerkte met het B.B.O. — mij, vóórdat ik een woord met hem had gewisseld, uit zich zelf gezegd, dat het hem speet, dat hij niet had geweten, hoe de O.D. in elkaar zat, anders bad de O.D. kunnen rekenen op wapens en alles, wat er nodig was geweest. Het is een van onze allergrootste grieven geweest, dat men ons nooit of beter gezegd eerst veel later wapens heeft gegeven. Men had ons wel bericht, dat wij die via K.P. of via de Raad van Verzet moesten krijgen; dit kan men wel zeggen, maar daarom geschiedt het nog niet.

44785. De **Voorzitter**: Misschien kunt u, om een duidelijk beeld te krijgen, hieraan de kwestie van de bundeling van de illegaliteit en het ontstaan van de B.S. verbinden.

Wij komen nu al aan de periode, dat de B.S. begint op te treden, en ook in verband met de houding van B.B.O. is het van belang om dit in data of tijdvakken vast te leggen, ten einde hierin een goed inzicht te krijgen.

A. Ik wil trachten het u te vertellen, maar u vraagt weer veel van mijn geheugen. Ik kan het u ook op schrift geven. Het is vastgelegd.

44786. De **Voorzitter**: Laten wij afspreken, dat u het later nog eens precies op schrift geeft. U behoeft dan thans niet de nauwkeurige data te geven; u kunt het ons op het ogenblik natuurlijk wel ongeveer aangeven?

A. Laat ik alleen dit voorbehoud maken, dat, wanneer hetgeen ik nu aangeef in afwijking is met hetgeen u straks op schrift krijgt, het laatste juist is. De eerste bundeling van het verzet is feitelijk

gebeurd door het L.O.F. en de O.D. in 1941. De belangrijkste stoot daartoe is gegeven door de heer *Schimmelpenninck* en overste *Versteegh*. Zij hebben inderdaad, speciaal overste *Versteegh*, kans gezien op een zeer korte termijn de O.D. eigenlijk het actieve verzetsorgaan in Nederland te maken. Ik wil niet zeggen, dat er buiten de O.D. niets was; dat is bepaald niet zo, maar op het ogenblik van zijn arrestatie waren er toch betrekkelijk weinig groepen, die niet aangesloten of niet bezig waren zich aan te sluiten. Ik noem groepen als b.v. de Oranjewacht en dergelijke, die op het punt stonden ook toe te treden. Na die arrestaties, dus de arrestaties in 1941 — 13 Maart 1942 is er weer een groot aantal mensen uit de O.D. gearresteerd —, speciaal ook na de wegvoering van de beroepsofficieren, is er in den lande wel een zeer groot wantrouwen tegen deze organisatie ontstaan, omdat men voelde, dat zij gepenetreerd was. Velen hebben zich toen zoveel mogelijk van die groep gedistantieerd. Dit is trouwens al begonnen lang vóór Maart 1942, reeds in het najaar 1941, nadat overste *Versteegh*, die een zeer ondernemend en actief iemand was, was weggefallen.

44787. De **Voorzitter**: Hebben bij die penetraties ook bepaalde op de voorgrond tredende verraders een rol gespeeld?

A. Ja, voor zover ik het nu heb begrepen, is het voor een groot deel het werk van *van der Waals* met enkele andere mensen geweest. Iemand van het bijzonder gerechtshof zou u daar beter over kunnen inlichten dan ik. Eén van mijn medewerkers kent deze gevallen ook precies; ook in welke volgorde dit is gebeurd, maar ik weet het niet uit mijn hoofd.

Bij deze angst van velen om met de O.D. in contact te komen, is de positie van de O.D. — toen verreweg de grootste organisatie in Nederland — natuurlijk gaan tanen. Ik heb er bij mijn optreden niet naar gestreefd dit weer tot stand te brengen. Het uitvoeren van verschillende taken, zoals b.v. het helpen van onderduikers, had mijn volle sympathie, doch zij, die zich hieraan wilden wijden, dienden tijdelijk uit het O.D.-verband te treden, daar te veel werk in één hand onnodig grote risico's gaf. Hierop heb ik steeds gehamerd: juist het verdelen van het risico en het stichten van afzonderlijke organisaties, o.a. ook voor inlichtingengroepen. Het was mij trouwens ook bekend, dat dit door de Engelse geheime diensten gewenst werd. Het was bijv. de opdracht van *van Hamel* kleine losstaande inlichtingengroepen te stichten en deze afzonderlijk van elkaar te laten werken. Wanneer er bij mij werd aangedrongen op concentratie van dergelijke groepen, omdat men dikwijls dubbel werk deed en dit wilde vermijden, was mijn antwoord, dat het Engelse systeem het naast elkaar werken van verschillende groepen vorderde en het dus niet gewenst was van deze algemene instructie af te wijken. Daardoor heb ik er dus ook aan meegewerkt, dat buiten de O.D. groepen zelfstandig zijn gaan werken, die anders wellicht in één verband hadden kunnen komen. Langzamerhand heeft dit toch wel tot kennelijke bezwaren geleid. Verschillende mensen hebben getracht deze bezwaren op te heffen en een dergenen, die zich ter zake zeer actief betoond heeft, is de heer *h'eher* geweest. Hij was toen een van de drie topleden van het Nationaal Comité, samen met mejuffrouw *Tellegen* en de heer *Velzen*. Op dit gebied heeft ook wijlen de heer *van Hall* van het N.S.F. zich zeer verdienstelijk gemaakt, en anderen natuurlijk. Maar degene, die zich het meeste moeite heeft gegeven voor de bundeling van de illegaliteit, is toch inderdaad de heer *Neher* geweest. Door zijn activiteit is in Maart 1944 de kern tot stand gekomen. De kern omvatte toen practisch alle groepen uit het verzet, met uitzondering van „Het Parool“ en „Vrij Nederland“, die in Juli of Juni zijn toegetreden.

44788. De **Voorzitter**: Daar heeft Londen het toch ook op aangestuurd?

A. De kern bestond al voordat Londen daarop aanstuurde.

44789. De **Voorzitter**: Wist men dat daar dan niet?

A. Ik zou u uit de correspondentie kunnen bewijzen, dat, toen Londen daar een telegram over zond, wij hebben geantwoord: „Het bestaat al“. Die telegramwisseling viel echter wel ongeveer in die tijd, dat de kern tot stand was gekomen. Toen Londen later — dat zal in Juni geweest zijn — krachtiger op bundeling aandrong, kon worden verwezen naar een telegram van omstreeks 18 April 1944, waarin reeds van dit samengaan was melding gemaakt.

44790. De **Voorzitter**: De Kern was dus de eerste overkoepeling, de eerste centralisatie?

A. Ja.

44791. De **Voorzitter**: Was hetgeen u de Kern noemt een orgaan, waarin de leiders van de verschillende groepen zaten?

A. Meestal wel. Of wel leiders of vertegenwoordigers. Daar zaten in voor het Nationaal Comité de heer *Neher*, voor de Raad van Verzet ....., ik heb zelf die vergaderingen nooit meegemaakt, dus als ik de namen moet gaan noemen.....

44792. De heer **Koersen**: De heer *Sandberg*?

A. Ik meen, dat veelal *Wagenaar* er deel van heeft uitgemaakt, maar ook wel anderen. Maar wie er het eerste ingezet heeft van de Raad van Verzet, durf ik niet te zeggen.

44793. De **Voorzitter**: En wie was daarin de vertegenwoordiger van de O.D.?

A. Aanvankelijk de heer *Neher*, later mr. *Caljé*.

44794. De **Voorzitter**: Hoe is het toen verder gegaan?

A. Uit de Kern is toen in overleg met het Vaderlands Comité, dat er naast stond, de Contactcommissie gesticht. Deze Contactcommissie bestond uit vijf leden, waarvan de voorzitter was de heer *Drees*, voorzitter van het Vaderlands Comité. Verder waren daarin de heren *Neher*, *Caljé* en nog twee anderen. De Contactcommissie is in Mei of Juni een dubbele contactcommissie geworden. Daarna is, onder sterke drang uit Londen, de G.A.C. ontstaan, welke toen nog niet die naam had, maar deze toch vrij gauw heeft gekregen.

44795. De **Voorzitter**: Dus dat zal eind zomer 1944 zijn geweest?

A. Neen. In verband met de aandrang uit Londen was dat in Juli voor elkaar, omdat Londen toen wenste, dat men zich ook op politiek gebied ging bewegen. De illegaliteit stelde zich op het standpunt, dat men de politiek niet in het ondergrondse werk moest betrekken. Tot die tijd was men er in geslaagd die er buiten te houden en was althans de politieke vrede bewaard. Gevreesd werd, dat, door de politiek er nu in te mengen, er zoveel problemen aan de orde zouden komen, dat men hier de zaak niet meer in de hand zou kunnen houden. Men had er dus bepaald bezwaar tegen om aan het verzoek van Londen te voldoen, maar aangezien het verzoek zeer dringend was, heeft men er ten slotte in toegestemd en is men over de bezwaren heengestapt. Toen heeft men de G.A.C. opgericht.

44796. De **Voorzitter**: Daarnaast is toen nog gekomen het College van Vertrouwensmannen. Dat was in Augustus 1944.

A. Eind Augustus; ik bezit een telegram, gedateerd 2 Augustus, dat is, meen ik, 28 Augustus ontvangen. De heer *Bosch* heeft mij daarvan op 31 Augustus mededeling gedaan.

44797. De **Voorzitter**: Hoe was de verhouding tussen die twee colleges?

A. Voor zover zij nauw contact met elkaar hadden, goed. U moet niet vergeten, dat de G.A.C. maar één keer bij elkaar is geweest, de zaken werden dus gedaan door de C.C. In de C.C. zaten o.a. de heren *Drees* en *Neher*.

44798. De **Voorzitter**: Het was dus voor een deel een personele unie.

A. De heer *Neher* behoorde aanvankelijk niet tot de vertrouwensmannen; hij is pas later toegetreden. In ieder geval is het overleg altijd zo goed geweest, dat het geen moeilijkheden opleverde. Er is later wel enige dualiteit geweest. Dat is wel heel duidelijk tot uitdrukking gekomen — zoals in mijn vorig verhoor behandeld — naar aanleiding van de bespreking met *Seyss-Inquart*. Men kon toen merken, dat de G.A.C. zich gepasseerd voelde — ten minste, dat is mijn visie op deze zaak —, omdat het College van Vertrouwensmannen zich op een plaats stelde, waarvan de G.A.C. vond, dat die haar toekwam.

44799. De **Voorzitter**: De personen, die zich daarbij toen in het bijzonder geuit hebben, waren o.a. de heren — deze namen schieten mij op het ogenblik ten minste te binnen — *Drion* en *Sndberg*. Zaten dezen in de G.A.C. of in de C.C.?

A. *Drion* wel in de G.A.C. of in de C.C. Van *Sandberg* weet ik het niet. Ik hoorde uitsluitend schuilnamen en die wisselden bovendien nog al eens.

44800. De **Voorzitter**: *Drion* dus in ieder geval wel.

44801. De heer **Koersen**: *Drion* was secretaris van de G.A.C.

A. Dat is best mogelijk, ik heb mij daar nooit heel veel mee bemoeid, want ik had genoeg andere dingen te doen.

44802. De **Voorzitter**: Was, toen de bundeling tot stand was gekomen, dit een bundeling in die zin, dat de afzonderlijke organisaties onder een afzonderlijke leiding bleven staan, zodat er alleen een contact was gekomen tussen de verschillende organisaties?

A. Men kan het niet anders zien dan als een soort federatie, dus alleen overleg over gemeenschappelijke belangen, maar geen zeggenschap.

44803. De **Voorzitter**: Dus b.v. de O.D. bleef als zodanig gewoon door functionneren. Nu het andere punt, het tot stand komen van de B.S.

A. U hebt mij zojuist gevraagd of er niet van Londen aandrang was uitgeoefend om tot een binding te komen. Nu kan ik daar deze datum voor geven. Op 38 Februari 1944 is een zekere *Ausems* hier in het land gekomen, die de dag na zijn aankomst of een dag later gearresteerd is bij *Optenvelde* in Zaandam. Hij heeft zich daar kunnen voordoen als een toevallige bezoeker en is — meen ik — na een paar uur of in ieder geval kort na zijn arrestatie weer vrijgelaten. *Ausems* had vrij uitvoerige opdrachten, die hij, thuisgekomen, heeft vernietigd.

44804. De **Voorzitter**: Hij heeft die dus niet van te voren kunnen overhandigen?

A. Neen. Zijn eerste contact was bij *Optenvelde* en daarna heeft hij het materiaal vernietigd. Toen heeft *Ausems* getracht uit zijn geheugen die opdrachten weer in elkaar te zetten en dat zat — eerlijk gezegd — niet zo best in elkaar. De verschillende groepen namen die tekst niet als ernst en wilden niets daarmee te maken hebben. Bovendien was hij in handen van de vijand geweest en dit maakte het ook niet erg aantrekkelijk om in contact met hem te komen. Noch het Vaderlands Comité, noch wij, noch anderen, uitzonderd de Raad van Verzet, waarvan hij een exponent was, wilden met *Ausems* contact maken. Dit heeft zeer geruime tijd geduurd, ik vermoed tot ongeveer half April, totdat *Ausems* weer zijn instructies had. Daarom is het ook heel goed mogelijk, dat uit de Londense gegevens blijkt, dat eerder een opdracht is gegeven, doch daarvan waren wij niet op de hoogte, omdat het een zeer vertraagde procedure is geweest.

44805. De **Voorzitter**: U zei, dat het een tijd duurde, voordat *Ausems* zijn instructies weer had. Is de hernieuwde opdracht toch weer over *Ausems* gekomen?

A. Ja. Maar dat werkte niet al te best, want men wilde met *Ausems* liever niet meer te maken hebben, dat voelt u wel.

44806. De **Voorzitter**: Is er toen nog een nieuwe agent gekomen met een zelfde opdracht?

A. Ja, toen is later, ik meen op 6 Juni, *Dijckmeester* bij de O.D. gekomen. *Ausems* zei, dat *Dijckmeester* precies dezelfde opdracht had als hij, dus dat maakte het ook niet gemakkelijk. Als u hier die rapporten ziet, die *Ausems* naar Londen schreef, dan kan men daaruit lezen met hoeveel moeilijkheden hij te kampen heeft gehad. Dit rapport van *Ausems* is van 14.7.; u ziet, dat dat lang geduurd heeft.

44807. De **Voorzitter**: Had *Dijckmeester* een schriftelijke opdracht?

A. Ja. Hier heb ik een schriftelijke opdracht van *Dijckmeester*; het beslaat 2 folio's, maar of zijn taak hierin omschreven staat, zou ik uit mijn hoofd niet weten. Als u het in wilt zien, stel ik het gaarne te uwer beschikking. Hij had ook de opdracht met andere groepen in contact te treden. Hij had de zeer nadrukkelijke opdracht zich te oriënteren over de bundeling — speciaal de politieke — en deze te bevorderen en daarover te rapporteren. Hij heeft daarover o.a. ook — ik meen twee keer — een bespreking gehad met de heer *Drees*.

44808. De **Voorzitter**: Misschien wilt u nu nog even mededelen, hoe het is gegaan met de oprichting van de B.S. en hoe daarbij verder de gang van zaken met betrekking tot de O.D. is geweest?

A. Ongeveer medio Augustus 1944 maakte de heer van Hall zich ongerust, omdat er een te grote scheiding en een te groot antagonisme tussen verschillende groepen kwam. Hij is — naar het mij voorkomt — de aanstichter geweest van het samengaan in een verband van K.P./O.D./R.V. Hij heeft zich zeer veel moeite gegeven om dit in die kringen ingang te doen vinden. Daarover hebben een aantal besprekingen plaats gevonden. Men heeft toen besloten om uitsluitend in één verband het werk voort te zetten.

44809. De **Voorzitter**: De ongerustheid van de heer van Hall ontstond dus ondanks de pas plaats gevonden bundeling?

A. Ja. De bundeling was er wel in de kern, maar het werk van de Donderdagse vergaderingen, dat ik zo straks heb beschreven, liep niet meer zoals voordien. De oorzaak hiervan was een wijziging in de leiding van de K.P., waar grote arrestaties hadden plaats gehad in verband met de overval op de gevangenis in Amsterdam en de slachting, die daardoor onder hen was aangericht. Voor de K.P. trad aanvankelijk Johannes Post in die vergaderingen op. De besprekingen met Johannes Post waren altijd van de meest plezierige aard; toen hij was weggefallen, kwam er in de eerste weken niemand meer van de K.P. Daarop hebben wij in de kernvergadering er op aangedrongen, dat weer iemand van de K.P. verschijnen zou. De nieuwe vertegenwoordiger — wiens naam mij is ontschoten — luisterde toe, zei niet veel, en als men hem vroeg een beslissing te nemen, antwoordde hij: „Beslissen kan ik niet. dat moet ik eerst thuis bespreken.” Dat werkte dus niet zeer goed. Achteraf is gebleken, dat er toen een nieuwe leiding in de K.P. was gekomen, door het optreden van Frank van Bynen. Dit was in dezelfde tijd, dat de eerste telegrammen binnenkwamen van B.B.O. met opdrachten voor K.P. en R.V. Toen aan deze beide groepen op de vergaderingen bleek, dat de O.D. geen opdracht had gekregen, minderde hun belangstelling voor de bundeling en voor gemaakte afspraken. Uiteraard heeft dit toen de situatie niet vergemakkelijkt. In Juli zijn de eerste wapendroppings begonnen: Wij hadden in die Donderdagse vergaderingen uitdrukkelijk afgesproken, dat wat er aan wapens zou komen, en voor wie ook bestemd, onderling zou worden verdeeld naar behoefte. Ook van die afspraak kwam natuurlijk niets. Daar komt nog bij, dat ik in Juni mijn laatste telegrafist verloren had en tot September zonder telegrafist ben gebleven. Ik gaf mijn berichten toen door aan de groep-Albrecht, ter verzending. Van de groep-Albrecht kreeg ik de mededeling, dat de berichten uitgesend waren. Toen ik uit Londen geen antwoord kreeg, bij *Albrecht* liet navragen of de berichten inderdaad waren uitgezonden, ontving ik uiteindelijk een schriftelijke bevestiging, met de data van verzending van alle telegrammen, welke ik op een lijstje had gezet. Helaas was dit niet waar. De telegrammen waren niet verzonden. Ik verkeerde echter in de overtuiging, dat die telegrammen in Londen waren aangekomen, want een verzonden telegram is een aangekomen telegram. *Albrecht* had zekere verplichtingen aan ons, want ik had medewerking verleend om hem aan een marconist te helpen en hij had dus geen neen willen zeggen. Hij had zelf veel telegrammen. Hij had beter ronduit kunnen zeggen, dat mijn telegrammen niet waren verzonden in plaats van te melden, dat ze op bepaalde data verzonden waren.

44810. De **Voorzitter**: U schrijft het dus niet toe aan opzet? Die indruk kreeg u niet?

A. Neen, ik geloof het niet. Het zou mij zeer verbazen. Ik geloof het bepaald niet. Overladen werk en er niet voor durven uitkomen, dat een gegeven belofte niet was uitgevoerd, dat geloof ik eerder.

44811. De **Voorzitter**: Ik zie hieronder de namen van hen, die blijkbaar gewerkt hebben in de groep-Albrecht, die van mr. J. Brouwer. In een vroegere nota aan onze commissie heeft u het over dr. Brouwer uit De Bilt. Bestaat er verband tussen deze twee?

A. Neen, want dr. Brouwer is gearresteerd in December 1942 of Januari 1943.

44812. De **Voorzitter**: Is hij niet meer vrijgekomen?

A. Na de bevrijding.

44813. De **Voorzitter**: Dus niet tijdens de bezetting. Daar kan dus geen verband tussen bestaan?

A. Neen, mr. Brouwer is later de leider van de groep-Albrecht geweest, is het niet?

De **Voorzitter**: Ik meen van wel.

A. Dat was eerst de Lange en toen iemand anders en toen, meen ik, Brouwer.

44814. De **Voorzitter**: Het is dus een ander geweest. Als ik het goed begrijp, heeft toen de heer van Hall . . . . .

A. Deze heeft een zeer groot initiatief ontwikkeld. Hij noemde zich zelf de olieman. Zelf had hij in dit verband geen eigen functie, hij deed zijn uiterste best deze zaak op gang te krijgen. Hij heeft zich aarbij zeer actief betoond. Er is een grote vergadering geweest, met een man of achttien, schat ik. Daar is toen besloten in die geest te handelen.

44815. De **Voorzitter**: Om samen te voegen . . . . , zegt u het nog eens.

A. K.P., O.D., R.V.

44816. De **Voorzitter**: Juist, en onder welke naam?

A. Ik meen, dat wij toen op die zelfde vergadering de naam Delta hebben gekozen. Jan *Thijssen*, die buiten die bespreking was gebleven, heeft toen op eigen houtje en zonder voorkennis van anderen hierover een telegram naar de Prins gestuurd. Op grond daarvan is mijns inziens de order uit Londen gekomen.

44817. De **Voorzitter**: Van September 1944?

A. Ja. Deze order van Radio-Oranje was toen niet al te gelukkig, omdat deze inhield, dat wie een oranjeband aandeed, kon toetreden tot de B.S. Dat heeft ons toen wel in de aanvang de schrik op het lijf gejaagd.

44818. De **Voorzitter**: Wie is toen de commandant van de B.S. geworden?

A. Aanvankelijk is er geen commandant geweest, wel is er over gesproken, dat dit geregeld moest worden. Mij is toen gevraagd of ik daarvoor een oplossing wist. Ik heb bevestigend geantwoord, daar ik immers anderhalf jaar te voren een afspraak gemaakt had mei generaal Reynders. Ik heb daarop de heer *Caljé*, die in 1940 tot de staf van generaal Reynders had behoord, naar den Haag gezonden om de generaal te vragen of hij bij zijn oude standpunt bleef. De generaal had nl. gezegd, dat hij door de wijze, waarop hij in Februari 1940 van het opperbevel was ontheven, thans hier geen leidende positie kon vervullen, tenzij de Koningin hem dit persoonlijk vroeg. Hij wenste ook niet, dat zijn standpunt naar Londen werd overgebracht; dit moest van Londen zelf uitgaan.

Bij de bespreking met de heer *Caljé* bleef de generaal overeenkomstig mijn verwachting bij zijn standpunt. De generaal had destijds echter toegezegd, dat, wanneer later een commandant nodig zou zijn, hij iemand zou aanwijzen. Toen de heer *Caljé* hem aan dat gesprek herinnerde, heeft hij twee namen genoemd, die van kolonel Wilmar en die van kolonel Koot. Kolonel Wilmar had ik zelf in Augustus 1942 gevraagd om de leiding op zich te nemen; al die jaren stond ik ook in regelmatig contact met hem, hij heeft mij herhaaldelijk zeer goede adviezen gegeven. Kolonel Wilmar stelde op dit moment echter eisen, die voor deze heterogene groepen niet vervulbaar waren. In de eerste plaats meende hij, dat de tijd nog niet gekomen was, en in de tweede plaats, dat de afzonderlijke groepen moesten worden opgeheven en men zich onvoorwaardelijk moest samenvoegen.

44819. De **Voorzitter**: Had dit dan nog niet plaats gevonden? Ik had begrepen, dat er inderdaad een samensmelting had plaats gevonden.

A. Een samenwerking, geen samensmelting.

44820. De **Voorzitter**: De Delta was dus nog geen samensmelting?

A. Neen, iedere groep bleef zelfstandig.

44821. De **Voorzitter**: Dan was er na het optreden van de heer van Hall nog niet zo heel veel veranderd.

A. Er was dit veranderd, dat men besloot alle maatregelen in gezamenlijk overleg te nemen en niet ieder op eigen houtje. Dit

moest niet alleen in het centrum gebeuren, maar ook in de gewesten, de districten en de plaatsen. Daarmede was de zaak een heel eind nader tot oplossing gebracht, behalve in die plaatsen, waar men niet tot elkaar kon komen.

44822. De **Voorzitter**: Dus die waren er ook.

A. Die samenvoeging bracht toch ook wel eigenaardige moeilijkheden en gevaren met zich mee, maar men was toen van mening, dat wij vlak vóór de bevrijding stonden en dat dit risico gelopen moest worden.

De Prins heeft later uitdrukkelijk bepaald, dat het ook niet zijn bedoeling was die onderlinge groepering op te heffen. Dit zal geweest zijn in November/December 1944.

44823. De **Voorzitter**: Was de B.S. op dat moment dan eigenlijk nog maar een verzamelnaam?

A. Neen, dat is hei toch ook niet helemaal. Tot de B.S. behoorden uitsluitend degenen, die behoorden tot K.P., O.D., R.V. In onderling overleg moesten er plaatselijke districts- en gewestelijke commandanten worden aangewezen, waaraan iedereen moest gehoorzamen.

44824. De **Voorzitter**: Dus een eenhoofdige commando.

A. Ja. De organisaties moesten echter blijven bestaan. In Friesland zijn de organisaties opgeheven en is er inderdaad één B.S. ontstaan. Zij achtten dat beter en het kon daar ook, er waren daar niet zulke grote tegenstellingen. Er was daar een betrekkelijk kleine K.P., die zich met de O.D. heeft opgelost in de B.S., en daarmede was de zaak afgedaan.

44825. De **Voorzitter**: Maar er moest toch ook centraal één commandant komen.

A. Dat was generaal *Koot*. 2 November is er een telegram ontvangen van de Prins, dat ik u zal moeten voorlezen ..... (ik kan het op het ogenblik niet vinden, misschien dat ik het straks tegenkom), waarbij de Prins de Chef Staf O.D., *Jan R.V.V.*, en *Frank* van de K.P. met de leiding belastte en generaal *Koot* aanwees als adviseur met beslissende stem. Dit was om de moeilijkheden, die zich voordeden, af te wentelen op ons. Ons dus verantwoordelijk te stellen voor onze mensen. U vindt dit in het telegram, daarom wil ik het u graag voorlezen, daar het duidelijk aangeeft op welke manier nien de verantwoordelijkheid op de groepen wilde leggen voor het uit de weg ruimen van ..... Hier is het telegram, het luidt als volgt:

„Van Prins aan AHK—O.D. (Door middel van radiopost G. 18) stop ik zond aan K.P. en R.V. onderstaand telegram, waarvan inhoud behoudens eerste zin ook voor u bestemd is, verzoeken ook overbrenging aan Delta Centrum” — dat is dus generaal *Koot* — „ik keur het ten zeerste af steeds weerkerende onderlinge verwijten, waarbij eigen verzetsmentaliteit hoger wordt aangeslagen dan die van anderen. Persoonlijk contact met velen in bevrijd gebied aangetroffen en uit bezet gebied afgezonden personen sterkte mij in overtuiging zeer goed op de hoogte te zijn van onderlinge verhoudingen en rivaliteiten. Zo ook van afzonderlijke doelstellingen en prestaties. Het blijkt mij steeds meer, dat men in Nederland niet over eenzelfde algemeen objectief overzicht beschikt. Voor mij bestaat nu geen verschil in verzetsmentaliteit, doch wel verschil in geschiktheid voor organisatie en uitvoering van onderscheidene taken. Alleen op dit laatste verschil behoort differentiëring in bevelvoering te zijn gebaseerd. Daarom bepaal ik nu het navolgende:

I. Chef Staf O.D. *Frank* K.P. en *Karel* R.V. zullen persoonlijk, herhaal persoonlijk, zitting nemen in Delta centrum, i.p.v. vertegenwoordigers.

11. Commandant Delta treedt op als militair adviseur, doch heeft beslissende stem indien in Delta geen eenstemmigheid van gevoelen kan worden bereikt. Ik verwacht, dat alle beslissingen over zowel operatief als organisatorisch optreden thans daadwerkelijk in goed overleg en goede samenwerking en met terzijde stelling van elk eigen en groepsbelang genomen zullen worden.

III. Voorbereiding en uitvoering van specifiek sabotage en guerillawerk in kleiner verband, dient na geïntercommunale overleg in principe, herhaal beginsel in handen te worden gesteld van K.P. en R.V. eventueel aangevuld met voor dit werk geschikte vrijwilligers uit O.D. Met bevelvoeren voor deze speciale opera-

ties dienen personen te worden belast, die hierin grondige ervaring bezitten, zo nodig kan van de bevelvoeringskanalen van K.P. en R.V. worden gebruik gemaakt.

IV. Voorbereiding en uitvoering van door mij gewenste en eventueel nader aan te geven gewapend optreden in groter verband en ter ondersteuning van geallieerde legeroperaties dient na gemeenschappelijk overleg in principe — herhaal principe — in handen te worden gesteld van gewapend gedeelte Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van de beste krachten O.D. met militaire ervaring, ongeacht rang of leeftijd.

V. Deltacentrum en commandant dienen met inachtneming van voorstaande mogelijke plaatselijke onenigheden uit de weg te ruimen. Zij kunnen zonodig — herhaal zonodig — wijziging brengen in reeds vastgestelde plaatselijke eenhoofdige leiding. Ik verwacht echter dat bij toepassing vermeden wordt wijzigingen aan te brengen uitsluitend uit rivaliteits overwegingen, daar waar toestand bevredigend is.

VI. Voorbereidingen van organisatie Binnenlandse Strijdkrachten in bevrijd gebied kan voortgang vinden overeenkomstig de U reeds bekende aanwijzingen en instructies, doch met dien verstande, dat commando-indeling, aantal gewapende personen en door hen verrichte taak in bezet gebied niet prejudicieert ten aanzien van functie en indeling bij latere stoottroepen en bewakingstroepen. Halt. Voorts diene ter Uwer informatie, dat tot op heden in bezet Nederland ruim 10 000 wapens zijn uitgeworpen. Mogelijke opgave van verdeling en gebruik wordt bij mij ingewacht."

44826. De **Voorzitter**: Heeft de toestand in de centrale leiding, die toen bereikt was, verder nog wijziging ondergaan?

A. Daar is nog herhaaldelijk wijziging in gekomen.

44827. De **Voorzitter**: In de richting van een straffere eenheid?

A. Ja. Naar aanleiding van dit telegram is er een aantal besprekingen gevoerd, waarop ook de K.P., met name *van Bynen* (*Frank*), aan de opdracht gevolg heeft gegeven en met zeer veel enthousiasme heeft meegewerkt. Onder leiding van generaal *Koot* hebben wij dagelijkse besprekingen gehouden met *van Bynen* en de vertegenwoordiger van de Raad van Verzet. *Thijssen* (*Jan R.V.V.*) was de dag na de ontvangst van het telegram gearresteerd; zijn plaats is door *Wagenaar* ingenomen. In onderling overleg is daarop vastgesteld, wie de gewestelijke commandanten zouden zijn. De gewestelijke commandanten zijn toen belast met de leiding, zowel van de sabotage als van de militaire aangelegenheden. Zij hadden volstrekte zeggenschap in hun gewest en konden voor bepaalde doeleinden mensen aanwijzen. Zij waren dus wat dit betreft autonoom in hun gewest, evenzeer als generaal *Koot* autonoom was in het land, sinds wij zelf bepaald hadden, dat de bevoegdheden, die de Prins ons had opgedragen, op generaal *Koot* zouden overgaan, omdat wij het niet juist vonden de leiding aan een driemanschap toe te vertrouwen. Naar onze mening dienden althans de militaire zaken in één hand te zijn.

44828. De **Voorzitter**: Wanneer zal dat ongeveer zijn geweest?

A. Direct na de ontvangst van het telegram. Wij hebben het zo verstaan, dat de Prins met het telegram uitdrukkelijk had bedoeld te zorgen voor eenheid, tnaar dat maatregelen van tactische aard moesten worden gelegd in de handen van generaal *Koot*, bijgestaan door zijn Chef Staf de overste de *Boer*. Dat heeft ook zeer goed gewerkt.

44829. De **Voorzitter**: Blevden de organisaties toch afzonderlijk bestaan?

A. Ja. Ik heb later nog voorgesteld de O.D. op te heffen en ik heb in Maart de O.D. zelfs opgeheven, die was toen dus enkel B.S., maar aangezien K.P. en R.V. niet bereid waren hun organisaties op te heffen, gaf dit natuurlijk niets.

44830. De **Voorzitter**: Is toen de O.D. eigenlijk nog blijven bestaan?

A. Na de bevrijding hebben wij dat maar blauw blauw gelaten.

44831. De **Voorzitter**: Maar nu kom ik terug op de vraag van zo-even.

A. Later zijn er nieuwe moeilijkheden ontstaan. Na de arrestatie van *van Bynen* is *Peter Noord* in de staf van de C.B.S. gekomen. wat

weer eigenaardige moeilijkheden inet zich meebracht. Opnieuw werden er klachten naar het zuiden gezonden. De Prins heeft toen *Peter Zuid* naar het noorden gestuurd. Deze is in Maart 1945 aangekomen met opdracht op te treden als commandant van het „strijdend gedeelte”. Hij had uitgebreide volmachten.

44832. De **Voorzitter**: Stond hij, wat dat betreft, onmiddellijk onder commando van de C.B.S.?

A. Ja. Daarmede was de Delta opgeheven en zijn dus de Deltaleden naar huis gezonden. De C.B.S. heeft mij toen gevraagd of ik bereid was commandant bewakingstroepen te worden. Ik voelde daar weinig voor, maar ik heb er gevolg aan gegeven, omdat iemand die functie moest vervullen. De Prins had nu eenmaal bepaald, dat er naast het „strijdend gedeelte” „bewakingstroepen” moesten komen.

44833. De **Voorzitter**: Was toen de C.B.S. met 2 ondercommandanten de toporganisatie?

A. Ja. Dat is in Maart geweest, ik meen ongeveer vanaf half Maart — ik weet de datum niet nauwkeurig — tot de bevrijding, en het he-ft dus b.v. in het noorden en het oosten van het land helemaal niet meer doorgewerkt. Het gold dus alleen voor het latere B 2 gebied.

44834. De **Voorzitter**: U zei: Wij hebben toen de positie van de O.D. maar blauw blauw gelaten. In die figuur had het ook eigenlijk niet zoveel zin meer.

A. Wij vonden het niet belangrijk.

44835. De **Voorzitter**: Het had niet veel zin meer, dat begrijp ik. U hebt zo net gezegd, dat het B.B.O. geen wapens wilde sturen aan de O.D. Hoelang heeft B.B.O. dit standpunt volgehouden? Er was die geleidelijke centralisatie ontstaan; men kan zeggen, dat de O.D. als zodanig in Maart 1945 eigenlijk niet meer bestond.

A. Toen kwamen er ook bijna geen wapens meer aan. De laatste tijd is er weer iets gekomen, maar de zaak is, geloof ik, het beste zo te schetsen. Wij hadden reeds in 1942 afwerperrein opgegeven. Deze gegevens zijn bij de dienst van kolonel *de Bruyne* terechtgekomen. Wij hebben later de aanvullingen opgegeven; wat daarmede is gebeurd, weet ik niet. Later, in Juli 1944, is men begonnen met wapens te zenden. B.B.O. heeft dit gedaan aan de twee groepen, waarin de het in contact stond, dat waren K.P. en R. V. Zij stonden daar nog niet lang mee in contact, want in Juni heb ik cog getracht contact te krijgen voor de K.P., die geen enkel contact met Londen had en ook nog nooit had gehad. Daarover kan ili u nog een telegram tonen, dat ik opstelde op verzoek van *Johannes Post* van de K.P., die deelnam aan onze Donderdagse vergaderingen. Hij had mij gevraagd een telegram te zenden over hun werk, waarin tevens verzocht werd om een dertigtal wapens, zo bescheiden waren wij toen nog. Het kunnen er ook zestig geweest zijn; doel was om ten minste iets te hebben. Dit geeft u een beeld hoe buitengewoon karig men toen in de wapenen zat. Kort daarna heeft de K.P. een eigen verbinding gekregen met het B.B.O. en toen is het B.B.O., waarschijnlijk onder de drang der omstandigheden, vrij snel gaan bewapenen. Door ons is, zodra ik weer contact met Londen had, dat is in September 1944, geprotesteerd, dat de andere groepen wel wapens kregen en de O.D. niet.

44836. De **Voorzitter**: Dus dat gebeurde nog onder de figuur-Delta?

A. Ja, maar ik stuurde mijn eigen telegrammen.

44837. De **Voorzitter**: Ik bedoel, dat, toen de O.D. die wapens niet kreeg, de figuur-Delta reeds bestond; dat begrijp ik hieruit.

A. Ja, inderdaad. Neen, toen bestond de B.S. al. Wij hebben eerst de Delta gehad en op 4 September is de B.S. in het leven gekomen. De eerste verbinding heb ik weer gekregen op 7 September, dus toen bestond de B.S. In een vrij scherp telegram heb ik geprotesteerd, dat de O.D. geen wapens kreeg, en daarop heb ik ook een vrij scherp telegram teruggekregen, dat de O.D. die maar inoest halen bij K.P. of bij R.V., die opdracht hadden ons de wapens te verschaffen. Dit gebeurde natuurlijk niet. Men koa er om vragen, maar men kreeg ze niet. Pas veel later, toen na 2 November de bevelsverhouding behoorlijk was geregeld en de gewestelijke commandanten autonoom waren, zijn wij tot een vrij behoorlijke distributie van wapens gekomen, maar toen was het grootste kwantum

geleverd en over wat gedistribueerd was, kon men niet meer de beschikking krijgen. In de periode van November tot December zijn er zowat een 10000 wapens van Noordholland gegaan naar Amsterdam en daar verdeeld over de verschillende B.S.-groepen, onafhankelijk tot welke groepen zij behoorden. Amsterdam-Noord was in K.P. handen, Amsterdam-Zuid in O.D. handen, Amsterdam-West was gemengd, van huis uit waren daar ook veel O.D.-ers. Naar ik meen, gold hetzelfde voor Amsterdam-Oost.

44838. De **Voorzitter**: Weet u de reden, waarom aan de O.D. de wapens niet werden verschaft?

A. Neen. Ik heb er wel verschillende gehoord, maar ik weet niet welke de juiste zijn. Ik heb gehoord, dat de Regering de O.D. geen wapens wenste te verschaffen; zij zou bang zijn voor de O.D. Ik heb verder gehoord van een van de geallieerden, inet name van de major *Dobson*, dat zij zulke slechte ervaringen in zuidelijke landen hadden opgedaan, waar men elkaar met die wapens te lijf ging en waar de wapens voor andere doeleinden gebruikt werden, dat er was beslist, dat er maar twee groepen zouden worden bewapend; niet meer. Ik heb later gehoord, dat deze mededeling van major *Dobson* een doekje voor het bloeden was, maar ik kan niet beoordelen wie het bij het rechte einde heeft.

44839. De **Voorzitter**: Ik heb dienaangaande een hier afgelegde verklaring van de heer *Klijzing*, de man van het B.B.O. Ik had hem gevraagd: „Hoe was u te spreken over de samenwerking van het B.B.O. en zijn Engelse tegenspeler S.O.E.”. Hij antwoordt: „Ik heb altijd zeer prettig met dat bureau kunnen werken. De enige moeilijkheid, die wij eigenlijk hebben ondervonden, is, dat de „Security”-afdeling van S.O.E. niet de wapens wilde verstrekken aan ren bepaalde groep in Nederland. In Nederland bestond, zoals u weet, de O.D., de R.V.V. en de K.P. Men had in Engeland in de voorgaande jaren bittere ervaringen opgedaan in verband met de verbindingen met Nederland. Men kende enigermate de doelstellingen van die drie verzetsgroepen en de O.D. werd beoordeeld door de „security” van S.O.E. als te zijn zwaar gepenetreerd door de Duitsers, terwijl bovendien de doelstellingen van de O.D. door de Engelsen niet geacht werden te beantwoorden aan de doelstellingen van een verzetsgroep, die zij nodig achtten in verband met de opmars van de geallieerde legers. Zij zeiden met andere woorden, dat de O.D. alleen als doelstelling had eerst op te treden na de bevrijding en niet vóórdien. Daarna hebben wij enige moeilijkheden gehad met die zelfde „security” van S.O.E. over de R.V.V., omdat men niet zeker wist of het inderdaad een groep was, die daadwerkelijk verzet of sabotage zou willen plegen, en in dit verband is dan ook, ik meen in Mei of begin Juni 1944, een bespreking geweest tussen bepaalde Engelse officieren en de toenmalige Minister van Justitie, de heer *van Heuven Goedhart*, waarbij de heer *van Heuven Goedhart* zijn zienswijze heeft kenbaar gemaakt over de R.V.V.”.

A. Dat is niet wat de major *Dobson* mij heeft gezegd.

44540. De **Voorzitter**: De heer *Klijzing* zegt, dat de enige moeilijkheid, die het B.B.O. eigenlijk heeft ondervonden — het ging over de samenwerking inet de Engelsen —, was, dat de security-afdeling van S.O.E. niet de wapens wilde verstrekken aan een bepaalde groep. Ik leid hieruit dus af, dat B.B.O. het eigenlijk wel wilde.

A. Ja, maar major *Dobson* was van S.O.E.

De **Voorzitter**: Ja zeker.

A. En die heeft ook zijn verontschuldigen gemaakt, gemeend of niet gemeend, dat weet ik niet.

44831. De heer **Koersen**: Stond major *Dobson* in dezen ook niet aan de Nederlandse kant? Zou dat hier niet uit af te leiden zijn?

44843. De **Voorzitter**: Dat zou mogelijk zijn, want volgens de heer *Klijzing* kwamen de bezwaren tegen de O.D., die een moeilijkheid in de samenwerking hebben opgeleverd, van een bepaalde afdeling van S.O.E., nl. van de security-afdeling. Ten minste zo lees ik het hier.

A. Ja, daarom heb ik die vraag eerst ontkennend beantwoerd. Ik heb twee lezingen gehoord.

44843. De heer **Koersen**: U zegt, dat u bij de K.P. en R.V.V. ook geen wapens kon krijgen. Heeft u ook de indruk, dat dit om dezelfde reden was en dat men ook daar bang was, dat de O.D. gepenetreed was? Of hebben zij u een andere reden opgegeven?

A. De K.P. heeft mij verteld, bij monde van *Scheepstra*, dat Je eerste wapenen zijn aangekomen in Rotterdam. Met die wapenen was een zekere *Guus* of *Frans* meegekomen, met de uitdrukkelijke opdracht, dat de wapens niet mochten worden gegeven aan de O.D. Later heb ik die man ontmoet en ik heb hem gevraagd, of dit juist was. Hij zei, dat het volstrekt niet waar was, dat hij die opdracht zou hebben ontvangen en dat hij zulks ook nooit had medegedeeld. Waar dit misverstand dus is ontstaan, weet ik niet. Later is mij dit ook bevestigd, hetzij door de heer *Klijzing* of door de heer de *Graaf*.

44844. De **Voorzitter**: Dan is er nog een andere verklaring van de heer *Klijzing*, die ik u ook even voor wil leggen, nl. de volgende. Ik heb hem gevraagd: „Hebt u de overtuiging, dat al die wapens, die hier neergekomen zijn, ook weer in handen van de wettige Overheid zijn teruggekeerd?” Hij antwoordt:

„Ik heb de overtuiging, dat ongeveer 2/3 deel in Duitse handen terecht gekomen is, omdat de bezetting te lang geduurd heeft. Men kon hier in Nederland nu eenmaal niet voor langere tijd een grote hoeveelheid wapens opbergen en zeker niet in zen tijd, waarin zoveel verraad heeft plaats gevonden. En een groot deel daarvan is weer in bevoegde handen teruggekomen en misschien is nog e-n klein deel in handen van onbevoegden. Ik weet, dat mijn mening hieromtrent staat tegenover die van iemand van de O.D., nl. die van kolonel *Six*, die meent, dat nog een groot aantal wapens van deze droppings in handen van bepaalde groepen hier in Nederland is. Ik deel zijn mening niet, althans geen grote hoeveelheden”.

A. Ik kan u zeggen, waarop mijn mening gegrond is. Ik geef die mening voor beter, dat heb ik trouwens tegen de heer *Klijzing* ook gezegd. Ik voel er niet erg veel voor, dat u laat drukken, wat ik daarover kan vertellen.

De **Voorzitter**: U kunt misschien een zodanige vorm kiezen, dat het niet bezwaarlijk is, dat het wordt gedrukt.

A. Ik kan u in ieder geval dit zeggen. De Engelsen hebben ons na de bevrijding medegedeeld, dat er 30 000 wapens hier zijn gedropt.

44845. De **Voorzitter**: De heer *Klijzing* heeft cijfers gegeven. Dat klopt ongeveer, hij zegt 35 000. Dus het ontloopt elkaar niet veel.

A. Wij zijn bij de B.S.-registratie nooit verder kunnen komen dan rond 10 000. Generaal *van Hilten* heeft van de Duitsers gehoord, dat zij 10000 stuks in beslag hebben genomen. Nu vraag ik, waar is de rest? Ik heb er wel meer details over, maar die kan ik niet bewijzen.

44846. De **Voorzitter**: Het is misschien beter, dat die details hier niet worden gegeven. U baseert het dus eigenlijk op een rekensommetje?

A. Ja. Maar dat rekensommetje klopt met gegevens, die ik in het najaar 1944 heb gekregen, December 1944. Wij hebben er toen een onderzoek naar ingesteld. Het kan ook Januari geweest zijn, in ieder geval rond die tijd.

De nos. 44847 t/m 45029 hebben betrekking op punt f van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Dan ben ik hiermede aan het eind gekomen van hetgeen ik u te vragen had. U meent ook, dat u voor het ogenblik geen nadere inlichtingen meer kunt geven? Zo neen, dan dank ik u zeer voor de door u verstrekte inlichtingen. Ik sluit het verhoor.

P. J. SIX.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 4 MEI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, en Algera, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Koersen en Stokvis, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, E, m en p.

Verhoor van

HENDRIK GEERT DE JONGE,
oud 32 jaar, wonende te 's-Gravenhage, jeugdleider.

Hij legt de eed af als getuige.

48627. De **Voorzitter**: U bent in de nacht van 11 op 12 Maart 1943 in Nederland als parachutist gedropt?

A. Ja.

48628. De **Voorzitter**: Als agent van het Bureau Inlichtingen (B.I.)?

A. Ja.

48629. De **Voorzitter**: Kunt u ons eerst vertellen hoe u in Engeland bent gekomen?

A. Via België, Frankrijk, Spanje, Curaçao, haven van New York, Bristol. Vandaar ben ik naar Londen gegaan.

48630. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. In 1942.

48631. De **Voorzitter**: Hoelang hebt u over de reis gedaan?

A. Tot ik in Engeland voet aan wal zette?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Ik ben half Juli op reis gegaan en meen, dat ik 27 November in Engeland ben aangekomen.

48632. De **Voorzitter**: Hebt u gebruik gemaakt van een u bekende lijn of bent u op goed geluk weggegaan?

A. Ja, op goed geluk, met iemand uit Roosendaal.

48633. De **Voorzitter**: Wie was dat?

A. Dat was een zekere mijnheer Overwater, een fabrikant, die naar Zwitserland is gegaan.

48634. De **Voorzitter**: Ging hij niet verder?

A. Neen.

48635. De **Voorzitter**: U bent niet over Zwitserland gegaan?

A. Neen, wij hebben elkaar in het z.g. vrije Frankrijk verlaten; ik ben naar Spanje gegaan, hij naar Zwitserland.

48636. De **Voorzitter**: Waar hebt u de grens Nederland—België overschreden?

A. Ten zuiden van Roosendaal, in de buurt van Esschen.

48637. De **Voorzitter**: Het is dus niet gebeurd met behulp van de heer van Niftrik?

A. Neen, ik heb met niemand officieel contact gehad over een of andere lijn.

48638. De **Voorzitter**: Dus de grensoverschrijding hebben de heer Overwater en u op eigen gelegenheid gedaan?

A. Ja, met behulp van een jonge vrouw, kennis van de heer Overwater, in Roosendaal woonachtig.

48639. De **Voorzitter**: U wist waarschijnlijk een plaats, waar het mogelijk was?

A. De heer Overwater had kennissen, bij de grens woonachtig.

48640. De **Voorzitter**: Heeft die reis nog grote moeilijkheden opgeleverd? Of is het u meegevallen?

A. Wij zijn vrij vlot in het „vrije Frankrijk" aangekomen, maar daar begonnen de moeilijkheden, omdat wij foen gearresteerd werden door de Sûreté Nationale, in de trein naar Lyon, vijf km ten noorden van Lyon. Toen zijn wij teruggevoerd naar Mâcon.

48641. De **Voorzitter**: Was de heer Overwater toen nog bij u?

A. Ja. Wij zijn in de gevangenis opgesloten en tegen ons werd geëist de maximumstraf, één jaar gevangenisstraf, wegens misdrijf tegen de Franse Staat, namelijk het hebben van valse papieren. Door het voortreffelijk pleidooi van twee advocaten is echter duidelijk geworden, dat wij niet de bedoeling hadden te leven op valse papieren; op grond daarvan zijn wij tenslotte tot twee dagen gevangenisstraf veroordeeld; wij hadden reeds een week gezeten. Men heeft speciaal voor ons geval gebroken met de bestaande jurisprudentie, naar men daar zei; een dergelijk geval had zich nog niet voorgedaan. Mede op grond van een aangehaald beroep op de traditionele hospitalité, gedaan door de vorige Franse Presidenten, is men zo coulant geweest; alleen werden wij als ongewenste vreemdelingen beschouwd en moesten wij ons dagelijks bij de Franse politie melden.

48642. De **Voorzitter**: Toen heeft u geprobeerd verder te komen?

A. Door bemiddeling van de heer Jacquet, een Fransman, die op uitmuntende wijze de Nederlandse belangen behartigde, in tegenstelling helaas tot sommige Nederlanders, die in dit opzicht werkzaam waren. Deze heeft ons papieren gegeven en geld; na veel vijven en zessen hebben wij van de Zweedse gezant een paspoort gekregen met een visum voor Curaçao, een uitreisvisum voor Frankrijk en een transit-visum voor Spanje.

48643. De **Voorzitter**: Heeft het lang geduurd, vóórdat u die papieren had?

A. Enige maanden.

48644. De **Voorzitter**: Dat is dus feitelijk het grote oponthoud geweest in uw reis! Toen u eenmaal die papieren had, is de reis verder vlot verlopen?

A. In Spanje is de zaak vlot verlopen, dank zij die papieren.

48685. De **Voorzitter**: In Spanje heeft u geen moeilijkheden ondervonden, zoals gevangenneming?

A. Neen.

48646. De **Voorzitter**: Welke was nu de reder, voor uw vertrek? Welk doel had u daarmee? U had toch geen opdracht contact te zoeken met Engeland?

A. Er is een hele innerlijke crisis aan voorafgegaan

48647. De **Voorzitter**: U had dus geen opdracht gekregen van iemand? Het was iets persoonlijks van u zelf?

A. Ja.

48648. De **Voorzitter**: Was u militair geweest?

A. Ik was beroepsofficier.

48649. De **Voorzitter**: Dus uw doel was eigenlijk u bij het Nederlandse leger te voegen?

A. Ja, zo zoudt u het kunnen zeggen.

48650. De **Voorzitter**: Hoe zou men het ook anders kunnen zeggen?

A. Ik wilde in ieder geval mijn vaderland op efficiënte wijze dienen. Of dat betekende deel uitmaken van de Nederlandse strijdkrachten in Engeland, kon ik in Nederland niet beoordelen.

48651. De **Voorzitter**: U was dus m.a.w. bereid op elke manier daaraan mede te werken?

A. Op een manier, welke ik innerlijk kon verantwoorden.

De **Voorzitter**: Juist.

Op welke dag bent u ook meer in Engeland aangekomen?

A. 27 November.

48652. De **Voorzitter**: Dat was dus in 1942. Dan begrijp ik, als ik zie de datum, waarop u bent geparachuteerd, dat u waarschijnlijk maar zeer hort of in het geheel niet meer in dienst bent geweest als militair bij het Nederlandse leger?

A. Neen. Dat wil zeggen: Ik was beroepsofficier en was dus vanaf het moment, dat ik voet aan wal zette in Engeland, officier.

48653. De **Voorzitter**: Ik bedoel er mee — vóórdat men springt als parachutist, heeft men immers nog een opleiding nodig —, dat u reeds zeer spoedig binnen de sfeer van het B.I. bent getrokken.

A. Ja, de eerste week.

48654. De **Voorzitter**: Hoe is dat gegaan? Op welke wijze bent u met het B.I. in contact gekomen?

A. Ik ben in Amsterdam meerdere malen aangezocht om deel te nemen aan verzetswerk. o.m. door de heer *Broekman*.

48655. De **Voorzitter**: De heer *Broekman*, die later te Londen was?

A. Ja. Met hem heb ik een bespreking gehad, op grond waarvan ik toen heb geweigerd van zijn groep deel uit te maken, omdat ik de doelmatigheid van het werk niet voldoende vond.

48656. De **Voorzitter**: U bedoelt: toen de heer *Broekman* nog in Nederland was?

A. Ja. Maar daar ik wist, dat hij naar Engeland was gevlucht, heb ik hem in Londen opgezocht en toen heeft hij mij opnieuw aangezocht.

48657. De **Voorzitter**: U bent 27 November 1942 in Engeland aangekomen en het B.I. is gaan werken, eerst onder leiding van de heer *Broekman*, op 28 November 1942. Dat was dus precies in die tijd.

A. Ik ben practisch de eerste agent geweest van dat bureau.

48658. De **Voorzitter**: Het was zeer voor de hand liggend, dat u daar kwam, omdat u de nieuwe chef van het B.I. kende en uw schreden dus al zeer spoedig daarheen richtte.

A. Ik heb alleen gevraagd, waar hij was en heb persoonlijk contact met hem gezocht.

48659. De **Voorzitter**: Heeft hij toen direct al gezegd, dat u, naar zijn oordeel, wel in aanmerking zou kunnen komen om te worden geparachuteerd?

A. Ja. Hij deed een verzoek, dat niet duidelijk was, maar mij dat in ieder geval bijbracht. Er is een enkel gesprek gevolgd en op grond daarvan is de beslissing gevallen.

48660. De **Voorzitter**: U hebt het dus vrij spoedig geaccepteerd. Toen inoest u natuurlijk een opleiding volgen?

A. Ja.

48661. De **Voorzitter**: Waar hebt u nu die opleiding gehad?

A. Grotendeels in Londen.

48662. De **Voorzitter**: Was er toen al sprake van een huis van B.I., waar de op te leiden agenten vertoefden en dat men noemde „Huize Anna“?

A. Ik heb zelf de voorwaarde gesteld om afzonderlijk te worden opgeleid.

48663. De **voorzitter**: Waarom hebt u die voorwaarde gesteld?

A. Omdat ik de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht wenste te nemen en niet veel vertrouwen had in de mogelijkheid onopgemerkt te blijven als meerderen tegelijkertijd geoefend werden.

48664. De **Voorzitter**: Is aan uw verzoek gevolg gegeven?

A. Ja.

48665. De **Voorzitter**: Hoe is dat gebeurd? Hebt u dan een privé-cursus gehad?

A. Ik heb een privé-cursus gehad.

48666. De **Voorzitter**: Dus u bent niet op een school geweest, zoals vele anderen, die met elkaar in een gemeenschappelijk huis werden opgeleid?

A. Neen: alleen wel voor het parachute springen.

48667. De **Voorzitter**: Dat lag in de zuiver militaire sfeer van het leger. Door wie is die opleiding gegeven?

A. Door Engelse officieren

48668. De **Voorzitter**: Met name door ...? Waren het verschillende officieren voor verschillende vakken?

A. Voor verschillende vakken. Ik geloof niet, dat ik gerechtigden namen te noemen.

48669. De **Voorzitter**: Waarom gelooft u, dat u niet gerechtigden namen te noemen?

A. Omdat mij van meet af aan is verzocht ..., of laat ik in de eerste plaats zeggen, dat de Engelsen de voorzichtigheid hadden onder schuilnamen te werken, zodat ik de namen niet ken en mogelijk alleen door persoonlijke relaties van een enkele de eigenlijke naam dacht te weten, dus dat ik de eigenlijke namen niet zou kunnen zeggen. Zou ik ze kennen, dan zou ik het alleen weten door persoonlijke omstandigheden, uit hoofde waarvan ik ze niet mag noemen.

48670. De **Voorzitter**: Waarom niet? Dat is mij niet duidelijk. U bent verschenen voor de Parlementaire Enquêtecommissie om onder ede als getuige te worden gehoord. Volgens de Nederlandse wet bent u verplicht, getuigenis af te leggen. De Parlementaire Enquêtecommissie beschikt over de middelen om u te noodzaken, getuigenis af te leggen.

A. in dit geval is het vrij eenvoudig, omdat ik de eigenlijke namen niet weet.

48671. De **Voorzitter**: U stelde de zaak een ogenblik principieel. Dat kunnen wij hier niet hebben, daar anders een parlementaire enquête weinig zin zou hebben.

A. Er blijft uiteraard altijd een grens

48672. De **Voorzitter**: Ja, er is een grens, namelijk wanneer u zich beroept op het Nederlandse Staatsbelang, en dat staat niet eens ter beoordeling van u zelf, maar eventueel ter beoordeling van de Regering en voor die beoordeling is de Regering in laatste instantie weer verantwoordelijk aan het Parlement. Ik kan u hierin niet volgen.

A. Een mens is vrij te weigeren iets te zeggen, al zou dat eventueel gevangenisstraf of doodstraf ten gevolge hebben.

48673. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat u voor de rechter met uw betoog weinig succes zoudt hebben. De commissie heeft in zake het horen van getuigen dezelfde bevoegdheden als de rechter en voor de rechter kunt u ook niet weigeren getuigenis af te leggen.

A. Tenzij — neemt u dat eens aan — ik tweemaal een eed had afgelegd.

48674. De **Voorzitter**: Hebt u dat gedaan?

A. Ik heb daarvoor geen eed afgelegd, maar ik kan mij voorstellen, dat de Nederlandse Staat zich dingen aanmatigt, die gaan buiten de grenzen van de Nederlandse Staat, gezien in het wereldgeheel.

48675. De **Voorzitter**: U bent Nederlands Staatsburger en gebonden aan de Nederlandse wetten.

A. Op het ogenblik leven wij in een overgangstijd, internationaal gezien. U stelt het principieel; . . . doch dit doet op het ogenblik niet ter zake, wij gaan zijwegen op.

48676. De **Voorzitter**: Wij gaan niet zijwegen op. Ik moet verlangen, dat een getuige antwoordt, als hem vragen worden gesteld. Dit kunnen wij niet laten passeren.

A. Ik heb u op uw vraag geantwoord. Ik heb namelijk gezegd, dat ik de eigenlijke namen van de heren niet weet.

De heer **Stokvis**: Gedeeltelijk niet weet, gedeeltelijk wel weet.

A. Ik weet ze van niemand.

48677. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat de Engelsen onder geheime namen werkten, maar dat u, misschien toevallig, sommige namen te weten zoudt zijn gekomen.

A. Ik meen van iemand een keer de naam te horen te hebben gekregen, maar die naam weet ik op het ogenblik niet meer.

48678. De **Voorzitter**: Hebt u bij uw opleiding te maken gehad met de heer *Seymour*?

A. Ja, maar ik heb geen les van hem gehad.

48679. De **Voorzitter**: Dst was een van de hogere officieren?

A. Het was een van de bureau-officieren.

48680. De **Voorzitter**: Precies. Wat voor opleiding hebt u gehad? Bent u nooit marconist geweest? Hebt u ook opleiding gehad in de bediening van een zendtoestel?

A. Ik had een radio-telefonie-apparaat zodat ik voor de microfoon kon spreken.

48681. De **Voorzitter**: Dat was een nieuw soort apparaat?

A. Ja. Het is voor het eerst gebruikt voor Nederland, toen ik naar Nederland zou gaan.

48682. De **Voorzitter**: U hebt geen opleiding gehad in radio-telegrafie?

A. Neen, omdat ik op mijn verzoek geen radio-telegrafist mee kreeg.

48683. De **Voorzitter**: Op grond van welke overweging heeft u dat gevraagd?

A. Voorzichtigheid. Wanneer men met zijn tweeën gaat, moet men vele geheimen met zijn tweeën delen.

48684. De **Voorzitter**: U ging er dus van uit, dat u een toestel voor radio-telefonie zelf kon bedienen?

A. Daarvoor had ik inderdaad niemand nodig.

48685. De **Voorzitter**: Met toestellen voor radio-telegrafie moest men een marconist meenemen of zelf de opleiding daarvoor ontvangen?

A. Dat was een langdurige opleiding, zodat in mijn geval, nu ik alleen wenste te gaan, radio-telefonie aangewezen was voor mij.

48686. De **Voorzitter**: Is u ook inderdaad met een dergelijk toestel gegaan?

A. Ja.

48687. De **Voorzitter**: Is u gebleken, dat dit een van de eerste keren was, dat iemand uitgezonden werd met een toestel voor radio-telefonie?

A. Dat is mij gezegd.

48688. De **Voorzitter**: U kunt natuurlijk alleen weten wat u gezegd is. Het klopt echter in zover wel, omdat ons gebleken is, dat door uitgezonden agenten eerst in de latere jaren dergelijke toestellen gebruikt zijn. Is met u besproken, dat het noodzakelijk was, dat B.I. zo snel mogelijk agenten ging uitzenden? B.I. was einde November 1942 opgericht; werd toen achter een zo snel mogelijke uitzending van agenten heengezeten — het heeft geduurd tot Maart 1943, dus vier maanden, vóórdat de eerste agenten van B.I. afsprongen — of had u rustig de tijd om af te wachten?

A. De drang tot snelle opleiding is van mij uitgegaan.

48689. De **Voorzitter**: Heeft u contact gehad met de twee agenten, die in dezelfde maand, namelijk in de nacht van 23 op 24 Maart 1943 uitgezonden zijn, namelijk de heren *Bergmann* en *Gerbrands*?

A. Neen, in het geheel niet.

48690. De **Voorzitter**: Heeft u ook een opleiding gehad in de algemene eisen van security, enz., hoe men moet zorgen, niet in handen van de vijand te komen en hoe men het zo voorzichtig en zo goed mogelijk moet doen?

A. Die was uitermate oppervlakkig.

48691. De **Voorzitter**: Er is wel met u over gesproken?

A. Ja, maar u moet niet vergeten, dat deze mensen zelf toch ook nog scholing moesten hebben in direct praktisch werken en dat zij dat tot nog toe weinig hadden gedaan. Dat heb ik tenminste aangenomen.

48692. De **Voorzitter**: Wat zij op dit gebied presteerden, vond u dus niet daverend?

A. Billijkheidshalve moet ik er op wijzen, dat het B.I. pas bestond.

48693. De **Voorzitter**: Maar u is toch opgeleid door Engelse officieren! Het Engelse instituut S.O.E. bestond toch reeds langer!

A. Ik had een grondiger opleiding verwacht; dat viel niet mee.

48694. De **Voorzitter**: Wat heeft u meer geleerd dan radio-telefonie, parachute springen en lessen in security?

A. Legerorganisatie.

48695. De **Voorzitter**: Met het oog op de berichtgeving?

A. Juist.

48696. De **Voorzitter**: Heb ik daarmee de opsomming volledig gegeven?

A. Er moet nog bij: worstelen en schieten.

48697. De **Voorzitter**: U hebt, vóórdat u wegging, een opdracht gekregen. Welke opdracht was dat?

A. Ik kreeg een tweeledige opdracht, namelijk om contact te zoeken met het Nationaal Comité, dat hier werkte, en om een berichtendienst te organiseren.

48698. De **Voorzitter**: Een inlichtingendienst te organiseren?

A. Ja.

48699. De **Voorzitter**: U hebt het gehad over de radio-telefonie en zei, dat u met een toestel bent uitgezonden. Wat was dat voor een toestel? Het was een apparaat, waarin u sprak?

A. Inderdaad.

48700. De **Voorzitter**: En met wie sprak u dan?

A. Dat is mij nooit precies verteld.

48701. De **Voorzitter**: Kwam er een vliegtuig bij te pas?

A. Dat heb ik begrepen; dat is mij niet gezegd. Dat kon ik namelijk zelf concluderen, toen ik in de gaten had, dat de reikwijdte zo klein was, dat het alleen maar geschikt was voor contact met vliegtuigen.

48702. De **Voorzitter**: Waaraan kon u merken, hoe groot de actieradius van het toestel was?

A. Door praktische oefeningen heb ik dat gemerkt. Daarbij was namelijk een bepaalde afstand geboden.

48703. De **Voorzitter**: Is u medegedeeld, dat de actieradius klein was?

A. Dat is mij als zodanig niet verteld.

48704. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u? Ik ben er volkomen leek in.

A. Wij spraken af: de ene groep gaat op die plaats zitten en de andere daar. Als de onderlinge afstand dan 15 km is en het gesprokene niet verstaanbaar is, concludeer je, dat de actieradius van dat toestel niet groot is.

48705. De **Voorzitter**: Bij de praktijkoefeningen bleek u dat?

A. Ja.

48706. De **Voorzitter**: Kreeg u, toen u wegging, een zendschema mee, waarin stond, dat u op bepaalde dagen en uren contact kon krijgen? Als het een vliegtuig was, waarmee u contact moest opnemen, moest dit boven de plaats, waar u was of b.v. 10 km daar vandaan, komen en daarmee moest u dan spreken en eventueel vragen beantwoorden. Dat vliegtuig was er niet altijd, dat kon niet permanent op die plaats zijn.

A. Ik kreeg aanwijzingen mee, wanneer dat vliegtuig in de lucht was.

48707. De **Voorzitter**: Juist. U had een schema daarvan. Hoeveel maal was het? Een paar keer in de week?

A. Ik zou het niet precies weten.

48708. De **Voorzitter**: Maar zo was het wel ongeveer?

A. Ja.

48709. De **Voorzitter**: Kon u, als u een gesprek voerde, een aparte afspraak maken voor het geval, dat u een extra-beurt wilde hebben? Of is dat nooit voorgekomen?

A. Dan zou ik eerst bericht moeten sturen en vragen of het mogelijk was.

48710. De **Voorzitter**: Kon u op het moment, dat u sprak, een afspraak maken? U sprak b.v. Woensdagmiddag 5 uur en de volgende keer zou zijn Zaterdagmiddag 5 uur, maar nu bleek u, dat het in

verband met het onderwerp, waaraan u bezig was, goed was, dat u Donderdag al contact had. Zoudt u dan een afspraak voor Donderdag hebben kunnen maken?

A. Klare taal werd er niet gesproken. Ik sprak in cijfers.

48711. De **Voorzitter**: Daar wilde ik juist naar toe. Dat betekent, dat de man in het vliegtuig niet direct kon ontcijferen, wat u voor hem had. Het waren niet in letters, maar in cijfers gecodeerde berichten. Het ging dus volgens een cijfercode?

A. Ja.

48712. De **Voorzitter**: Was dat een cijfercode, welke op een microfilm stond, waarvan u iedere keer andere cijfers moest gebruiken, of was het een vaste cijfercombinatie, waarmee u moest werken?

A. Ik herinner mij wel, dat ik tal van combinaties mee had gekregen, maar of ik ze absoluut nodig had, herinner ik mij niet.

48713. De **Voorzitter**: Dus u had niet — laat ik zeggen — een film bij u, waarop een zeer groot aantal getallen stond en waarvan u bij een gesprek een stukje gebruikte, dat u na het gesprek vernietigde om bij het volgende gesprek de getallen van het volgende stukje te gebruiken?

A. Neen.

48714. De **Voorzitter**: U had dus waarschijnlijk een bepaalde cijfercode, die u steeds moest gebruiken?

A. Zo was het. Dat wil zeggen: in details kan ik het niet meer vertellen. Het is alweer zoveel jaren geleden; het is heel sterk in de herinnering vervaagd en bovendien heb ik, toen ik door de Gestapo werd verhoord, de uiterste moeite gedaan, alles te vergeten en dat is mij aardig gelukt.

48715. De **Voorzitter**: Het gaat om het systeem. Er zijn cijfercodes, zoals ik ze u zoëven schetste, maar die hebt u niet gehad?

A. Neen.

48716. De **Voorzitter**: Kunt u nog iets nader aangeven hoe uw code werkte? Was het zo, dat, als u een bericht voor u had, u met die cijfers '...' ja, wat moest u eigenlijk met die cijfers doen, als u een bericht opgeschreven had?

A. Ik zou het systeem niet meer kunnen aangeven.

48717. De **Voorzitter**: In beginsel ook niet meer?

A. Op dit punt zou ik vrij gauw fouten maken; na 1943 heb ik het nooit meer gedaan. En als men er geen routine in hield, vergat men het vrij gauw.

48718. De **Voorzitter**: Het kwam hierop neer, dat u berichten, die u in letters voor u zelf opschreef, ging coderen; die berichten kwamen dan niet in andere letters, maar in cijfers te staan. U las dus, als u uitzond, geen letters, maar cijfers voor. Dat was het systeem?

A. Ja.

48719. De **Voorzitter**: U kreeg zeker ook op een bepaald moment berichten terug. Ging dat op dezelfde manier?

A. Ja.

48720. De **Voorzitter**: U kreeg dus cijfers, waaruit u bij uw thuiskomst met behulp van uw code de berichten moest halen?

A. Ja.

48721. De **Voorzitter**: Was het toestel, dat u bij u had, groot of klein?

A. Heel klein; een normaal ontvangermodel.

48722. De **Voorzitter**: Hoe groot ongeveer?

A. Ongeveer 50 bij 40 cm.

47723. De **Voorzitter**: Was het een toestel, dat men ook in een huis kon gebruiken of moest u het in de vrije lucht gebruiken om contact met een vliegtuig te krijgen?

A. Ik had er een antenne bij nodig.

48724. De **Voorzitter**: Dus u deed het binnenshuis?

A. Ja,

48725. De **Voorzitter**: Heeft u weleens bemerkt, toen u in Nederland was, dat men probeerde u uit te peilen?

A. Neen, dat heb ik nooit bemerkt.

48726. De **Voorzitter**: Had men u bij uw vertrek uit Engeland gezegd, dat een dergelijk toestel veel minder gemakkelijk uit te peilen was dan een gewoon toestel voor radio-telegrafie?

A. Ja, dat is mij gezegd.

48727. De **Voorzitter**: Het ligt voor de hand, dat, als het toestel een kleinere actieradius heeft, het minder gemakkelijk te peilen is.

A. Ik ben op dit gebied geen deskundige.

48728. De **Voorzitter**: Maar het is u wel gezegd?

A. Ja.

48729. De **Voorzitter**: U is dus in de nacht van 11 op 12 Maart 1943 gedropt. Waar?

A. In de buurt van Hooghalen.

48730. De **Voorzitter**: Is dat zonder incidenten verlopen?

A. Ja, behalve het feit, dat ik in omgekeerde positie, op mijn hoofd, terechtgekomen ben. Maar dit heeft gelukkig niet tot letsel geleid.

48731. De **Voorzitter**: U is „blind” gedropt, dus zonder ontvangstcomité?

A. Ja.

48732. De **Voorzitter**: Is dat nog ter sprake gebracht? Had de heer *Broekman* nog het idee, dat er iets te zeggen was voor een ontvangstcomité?

A. Ja.

48733. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Waarom was u niet gesteld op een „reception-committee”?

A. Uit voorzichtigheid.

48734. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was u bevreesd voor mislukking, vóórdat u wegging?

A. Niet op grond van mij bekende details. Het is mij niet mogelijk te zeggen of ik die geruchten al in Nederland had gehoord, op weg naar Engeland, dan wel in Engeland. In elk geval: toen ik bij de Gestapo zat, wist ik die geruchten zeer goed. Die heb ik zó kunnen uitspelen, dat zij ook, om te speculeren, mij vertelden hoe zij dat deden; toen wist ik het met zekerheid. Maar toen zat ik er zelf.

48735. De **Voorzitter**: Gingen de Engelsen, die u opleidden, ook uit van de veronderstelling, dat u het veiligst af kon springen met behulp van een receptie-comité?

A. Neen, dat is nooit gezegd.

48736. De **Voorzitter**: Dat is alleen in het gesprek met de heer *Broekman* aan de orde gekomen?

A. Die liet mij de keuze. Hij zal blij geweest zijn, dat ik het niet wilde; dat bespaarde hem werk.

48737. De **Voorzitter**: U is dus neergekomen, zij het dan in een verkeerde stand, maar zonder ongelukken. Is uw toestel bij dat neerkomen beschadigd?

A. Neen. Tenminste, mij is niet het tegendeel gebleken, al heb ik vrij veel moeite met de verbindingen gehad; die kon ik eerst niet krijgen. Ik heb toen nog laten onderzoeken of er iets aan haperde; tenslotte is mij verzekerd, dat er niets aan haperde. Ik heb wel verbinding gekregen, maar niet veel.

48738. De **Voorzitter**: Wanneer is u gearresteerd? 1 September 1943?

A. 8 November 1943.

48739. De **Voorzitter**: Ik zie hier op de lijst van kolonel *Somer* staan: 1 September 1943 gearresteerd in de Pyreneeën. Dat blijkt dus een vergissing te zijn.

U zegt, dat u niet veel verbinding heeft kunnen krijgen. Hoe dikwijls heeft u in de acht maanden, dat u hier was, gesprekken kunnen voeren?

A. Dat weet ik niet precies. Omstreeks Juli, Augustus kon ik in het geheel geen contact meer krijgen.

48740. De **Voorzitter**: Waarom niet?

A. Zij konden mij niet horen, dus hoorde ik hen ook niet.

48741. De **Voorzitter**: Heeft u later vernomen, dat zij u niet konden horen?

A. Dat kon ik vermoeden, omdat de afspraak was, dat ik zou beginnen en dat zij mij zouden antwoorden. Ik hoorde niets terug.

48742. De **Voorzitter**: Maar dat behoeft toch nog niet te betekenen, dat zij u niet gehoord hebben!

A. Dat acht ik zeer onwaarschijnlijk, omdat de berichten altijd moesten worden herhaald om vergissingen te voorkomen bij het overbrengen.

48743. De **Voorzitter**: Dacht u, dat het aan uw toestel heeft gelegen?

A. Ik heb geen verklaring van het tegendeel gehoord

48744. De **Voorzitter**: En hoeveel keer denkt u in de tussentijd, namelijk tussen Maart en Juli, contact te hebben gehad? Om de gedachten te bepalen: vijf of honderd keer?

A. Het is veel dichter bij de vijf dan bij de honderd.

48745. De **Voorzitter**: Dat is dus maar enkele keren, als ik het goed begrijp?

A. Ja, enkele malen, d.w.z. het is meer dan vijf uiteraard, maar lang geen honderd. Het was niet dagelijks.

48746. De **Voorzitter**: Was de frequentie, om de gedachten te bepalen, één keer per week of iets dergelijks?

A. Tweemaal per week.

48747. De **Voorzitter**: Had u afgesproken, dat u direct na uw aankomst verbinding zou zoeken, of was daarover geen afspraak gemaakt?

A. Ja.

48748. De **Voorzitter**: Is u dat gelukt? Is dat eerste bericht wel ontvangen?

A. Ja.

48749. De **Voorzitter**: Is dat de volgende dag al gebeurd?

A. Dat is enige weken later gebeurd, omdat ik uiteraard eerst alles moest verkennen.

48750. De **Voorzitter**: Het was mogelijk, dat u had afgesproken, dat u direct na aankomst verbinding zoudt zoeken om het bericht: „Ik ben behouden aangekomen” door te geven.

A. Wij moesten uiteraard een huis vinden, van waaruit wij konden zenden.

43751. De **Voorzitter**: Dat brengt mij meteen op de volgede vraag: Hebt u contactadressen meegekregen of had u die zelf nog?

A. Ik heb een contactadres meegekregen en verder een adres, waar ik moest slapen, doch waar ik niet kon werken.

48752. De **Voorzitter**: Bleken die adressen goed te zijn?

A. Ja.

48753. De **Voorzitter**: Daarmede zijn geen moeilijkheden geweest?

A. Neen,

48754. De **Voorzitter**: Had u zelf ook nog contacten hier of zat u niet zo goed in uw kennissen, die u hiervoor kon gebruiken?

A. Ik heb zelf ook contacten gehad.

48755. De **Voorzitter**: Hebt u die ook kunnen gebruiken?

A. Ja.

48756. De **Voorzitter**: Ik wilde nog even terugkomen op dat radio-telefonie-apparaat. Kon u als u daardoor sprak, de stem van degene, met wie u sprak, goed herkennen?

A. Ik had in Engeland geoefend met een Engelsman, van wie ik wist, dat hij mij zou antwoorden, om zijn stem te leren kennen.

48757. De **Voorzitter**: En lukte dat ook? Kon u aie stem behoorlijk herkennen?

A. Ik heb die stem herkend.

48754. De **Voorzitter**: Men mag omgekeerd dus ook aannemen, dat men althans enigmatische contrôle had op de stem van de agent, hetgeen wel belangrijk is?

A. Ja.

48759. De **Voorzitter**: Had u ook nog afgesproken, dat u, als de zaak mis zou gaan, als u in Duitse handen zou vallen en dan misschien zou worden gedwongen door uw toestel berichten uit te zenden, kon waarschuwen door dit of dat in uw gesprek in te lassen of iets van die aard?

A. In die cijfercode zat een of andere list en daardoor kon men in Engeland weten of een onbevoegde gebruik maakte van die code.

48760. De **Voorzitter**: Had u ook een bepaalde testquestion afgesproken, waarbij men u een vraag zou stellen, waarop u een bepaald afgesproken antwoord moest geven?

A. Neen.

48761. De **Voorzitter**: Die had u niet?

A. Neen.

48762. De **Voorzitter**: De proef zat dus hoofdzakelijk in de cijfercode?

A. Ja.

48763. De **Voorzitter**: Ik wil nu even op het verdere verloop van de zaak vooruitlopen. U bent op een bepaald tijdstip gearresteerd. Waar bent u toen verhoord? Waar bent u geweest tijdens uw gevangenschap?

Bent u niet naar Nederland teruggebracht? Of wel?

A. Ik werd eerst gebracht in een vunzig kelderhol; toen in het Gestapogebouw in Luchon, daarna in het Gestapogebouw in Toulouse, toen in de gevangenis in Toulouse, toen in de staatsgevangenis van Frankrijk bij Parijs, het Gestapo hoofdkwartier aan de Champs Elysées in Parijs, toen naar het Binnenhof in den Haag en vandaar naar Haaren.

48764. De **Voorzitter**: Had u bij uw arrestatie uw toestel bij u?

A. Ik had niets bij mij. Het was in Nederland gebleven.

48765. De **Voorzitter**: Ik had u willen vragen hoe de Duitsers hebben gereageerd op het toestel en hoe zij het hebben gevonden.

A. Zij hebben het tenslotte gevonden in Nederland, toen zij iemand hadden gearresteerd, die mijn medewerker was.

48764. De **Voorzitter**: Hebt u later, toen u in gevangenschap zat, gehoord, dat zij uw toestel hadden gevonden?

A. Dat zij het gevonden hadden, heb ik later gehoord.

48767. De **Voorzitter**: U hebt niets bemerkt van de reacties van de Duitsers, toen zij het vonden? B.v.: „wat is dat voor een toestel?“, „dat is iets nieuws“, „wij kennen dit niet“?

A. Zij hebben mij photo's laten zien bij het verhoor over de code van het toestel.

48768. De **Voorzitter**: Hadden zij die ook gevonden?

A. Die photo's zullen zij gemaakt hebben. Zij hebben mij verhoord over de code en hebben geprobeerd er achter te komen hoe de code was.

48769. De **Voorzitter**: Wat hadden de photo's er mee te maken?

A. Toen hebben zij mij tevens photo's laten zien van een soortgelijk toestel. Als ik het mij goed herinner — het staat mij niet helder voor de geest —, was het het onderhavige toestel.

48770. De **Voorzitter**: Heb ik u verkeerd verstaan? Ik dacht, dat u zei: photo's van de code.

A. Van het toestel.

48771. De **Voorzitter**: Dan heb ik u verkeerd begrepen. Hebt u tenslotte de code bekend moeten maken?

A. Ik heb hem niet volledig bekendgemaakt. Er was vóór mij iemand over die code verhoord en ik heb mij beperkt tot het eigenlijk indirect er achter zien te komen, wat de Gestapo-officier in dit geval wist, die niet al te slim was op het gebied van verhoren. Pas als ik bemerkte, dat hij iets wist, heb ik het toegegeven, omdat het dan toch al bekend was. Zodoende heb ik bemerkte, dat de sleutel niet bekend was.

48772. De **Voorzitter**: U zei, dat iemand anders over de code gehoord was. Hoe bedoelt u het? U hebt verteld, dat u afzonderlijk en alleen werkte. Of bedoelt u, dat iemand anders over een soortgelijke code was gehoord?

A. Ik moest uiteraard het werk overdragen, omdat ik weer uit Nederland wegging.

48773. De **Voorzitter**: Dus toen u wegging, hebt u het toestel en de code aan een ander gegeven?

A. Ja.

38774. De **Voorzitter**: Aan wie?

A. Aan medewerkers.

48775. De **Voorzitter**: Enfin, daar kom ik dadelijk op; dat is een andere kwestie; laten wij dat er even buitznhouden.

Dus het was zo, dat degene, die uw toestel en uw code had, is gevangengenomen. Die heeft blijkbaar ook niet alles van de code verteld?

A. Neen.

48776. De **Voorzitter**: En u bent niet verder gegaan dan, naar u meende te kunnen constateren, de Duitsers wisten. U kunt dus verklaren, dat u er in geslaagd bent, niet uw gehele code af te geven? Dat is positief; daar staat u voor in?

A. Ja, daar sta ik voor in, positief.

48777. De **Voorzitter**: Hebben zij u daarvoor erg lastig gevallen? Is u zwaar verhoord? Of zelfs mishandeld? Of is dat niet gebeurd?

A. In Frankrijk ben ik mishandeld. Over die code zelf is het vrij gemakkelijk gegaan, zij het dan, dat een verhoor in die omstandigheden toch niet bepaald prettig is.

48778. De **Voorzitter**: Maar bij het verhoor over de code heeft men u niet mishandeld of iets dergelijks?

A. Neen.

48779. De **Voorzitter**: De Duitsers hebben niet tegenover u te kennen gegeven, dat zij dat toestel, dat zij gevonden hadden, een zeer curieus geval vonden?

A. Neen.

48780. De **Voorzitter**: Wanneer heeft men het toestel gevonden? Waarschijnlijk een tijd nadat u gearresteerd was? Heeft u enig idee, naar schatting, wanneer het gevonden is?

A. In December 1943.

48781. De **Voorzitter**: Was het toestel toen nog intact?

A. Voor ons besef niet.

48782. De **Voorzitter**: U had sinds Juli geen verbinding meer gehad?

48783. De heer **Stokvis**: Heeft u geen verbinding gekregen, omdat het toestel defect was of om andere onnaspeurlijke redenen?

A. Wij hadden niet zoveel vertrouwen in de deugdelijkheid van het apparaat. Voor de rest zijn het uiteraard gissingen.

48784. De heer **Stokvis**: Welke waren die gissingen?

A. Er is van alles te gissen. Wij hebben het persoonlijk maar geweten aan het niet deugdelijk zijn van dit toestel, zonder dat wij exacte bewijzen daarvoor hadden.

48785. De **Voorzitter**: U was zelf ook geen technicus, zodat u dat toestel niet kon nazien en repareren? Heeft u geprobeerd een technicus er bij te krijgen of vond u dat te riskant?

A. Door middel van een relatie is een technicus in Delft geraadpleegd, die op de een of andere wijze op zijn beurt ook relaties had met Philips, maar daarover kan ik geen exacte gegevens verschaffen.

48786. De **Voorzitter**: Het heeft in elk geval geen baat gegeven?

A. Neen.

48787. De **Voorzitter**: Uw opdracht was tweeledig: contact zoeken met het Nationaal Comité en een inlichtingendienst organiseren. Is u in het eerste deel van uw opdracht geslaagd? Heeft u dat contact met het Nationaal Comité kunnen krijgen?

A. Wanneer het contact met de heer *Schouten* het contact met het Nationaal Comité is geweest, dan ben ik er in geslaagd.

48788. De **Voorzitter**: Dat moet dan gebeurd zijn vóór 1 April 1943, dus vrijwel onmiddellijk na uw aankomst. U is er dus in geslaagd hem te bereiken?

A. Ja.

48789. De **Voorzitter**: Wie had u opgekregen voor dat contact met het Nationaal Comité? Had men bepaalde namen genoemd of een bepaald adres, dat u moest opzoeken?

A. Neen. Men had het vermoeden uitgesproken, als ik mij goed herinner, dat de heer *Schouten* wel een van de mensen zou zijn.

48790. De **Voorzitter**: Was dit de enige naam, die in Londen genoemd werd? Is in dit verband de naam *Vorrink* niet genoemd?

A. Het is vrij logisch, dat de naam *Schouten* genoemd is, omdat ik van dezelfde richting als de heer *Schouten* ben. Het is dus waarschijnlijk, dat men mij eerst de naam *Schouten* genoemd heeft in plaats van de heer *Vorrink*.

48791. De **Voorzitter**: Kende de heer *Schouten* misschien uw naam, uw familie of u persoonlijk?

A. De heer *Schouten* kende enigszins mijn familie, tenminste een grootvader van mij.

45792. De **Voorzitter**: Dus u kon, wanneer u bij hem kwam, wel aannemelijk maken, dat u betrouwbaar was? Dat was voor hem ook een risico.

A. Ja.

48793. De **Voorzitter**: Uw opdracht was o.a. het zoeken van contact met het Nationaal Comité. Ging die opdracht niet iets verder, want contact op zich zelf, waaruit niets voortvloeit, heeft weinig zin. Moest u bepaalde berichten overbrengen of moest u andere dingen tot stand brengen?

A. Men was niet exact in die opdracht.

48794. De **Voorzitter**: U zult mij moeten toegeven, dat het feit, dat er iemand uit Engeland komt, op zich zelf wel interessant is, maar als die persoon alleen komt zeggen: „Ik kom uit Engeland en” — bij wijze van spreken — „ik kom de groeten uit Engeland overbrengen”, heeft dat weinig zin; dat is zo'n riskante onderneming niet waard. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat er andere mededelingen aan waren verbonden.

A. Ik kan mij de geschreven opdracht niet meer herinneren.

48795. De **Voorzitter**: Had u die bij u?

A. Ik had bij mij een photo van een door prof. *Gerbrandy* ondertekende opdracht.

48796. De **Voorzitter**: Een microphoto? Die hebt u overhandigd?

A. Ja. Terecht is de heer *Schouten* daarvan niet onder de indruk geweest.

48797. De **Voorzitter**: U had er dus een geschreven opdracht bij, u moest die overbrengen. Dat was eigenlijk uw taak?

A. Ja.

48798. De **Voorzitter**: En wat betreft hetgeen u zoëven zeide, u hebt de indruk, dat de heer *Schouten* nogal sceptisch tegenover het geval stond, dat hij er niet geheel zeker van was of het wel 18 karaats was?

A. Ik kreeg de indruk, dat na het tweede bezoek de basis van vertrouwen er was.

48799. De **Voorzitter**: Om welke reden moest u een tweede keer komen?

A. Omdat de eerste keer de basis van vertrouwen er niet was.

48800. De **Voorzitter**: Om dus nog eens duidelijk te maken, dat hetgeen u had overgebracht werkelijk serieus was?

A. Ja, en om uiteraard de behulpzame hand te bieden, indien er prijs werd gesteld op verbinding.

48801. De **Voorzitter**: Juist, dat bedoelde ik. Dan is het ook volkomen logisch. U gaat naar de heer *Schouten* toe en zegt: Ik heb een boodschap uit Londen. Ik zeide zoëven reeds: Als het daarbij blijft, heeft het weinig zin. Het is veel duidelijker, zoals u het op het oogenblik zegt, namelijk dat u, toen u het vertrouwen had gewonnen, ook kon zeggen: Wanneer u berichten hebt, welke naar Londen moeten worden overgebracht, heb ik, doordat ik de beschikking heb over een zendtoestel, ook de gelegenheid om u daarbij behulpzaam te zijn. Dat was de bedoeling?

A. Dat is de bedoeling geweest.

48802. De **Voorzitter**: Een bedoeling, welke niet meer is kunnen worden verwezenlijkt, omdat de heer *Schouten* met anderen op 1 April 1943 is gearresteerd. Bent u vrij gauw op de hoogte gekomen van die arrestatie?

A. Ja.

48803. De **Voorzitter**: U bent niet meer bij hem geweest, zodat u tevergeefs kwam en toen merkte, dat hij was gearresteerd?

A. Ik ben geweest naar de toenmalige secretaris van de Kamer van Koophandel te Rotterdam, de heer van *Walsum*.

48804. De **Voorzitter**: Bent u daar geweest, nadat uw laatste bezoek bij de heer *Schouten* plaats vond?

A. Ja.

48805. De **Voorzitter**: Hebt u met de heer *van Walsum* verder nog zaken kunnen doen of was dat niet meer mogelijk?

A. De heer *van Walsum* achtte zijn positie na die arrestatie dermate onzeker geworden, dat hij op contact geen prijs stelde.

48806. De **Voorzitter**: U weet niet meer hoe u achter die arrestatie bent gekomen? Of u dat hebt gehoord of bij de heer *Schouten* bent gekomen en merkte, dat hij weg was? Dat kunt u zich niet meer herinneren?

A. Neen.

48807. De **Voorzitter**: Nu het tweede deel van uw opdracht. U moest hier een inlichtingendienst maken. Bent u daarin geslaagd?

A. Dat is moeilijk door mij te beoordelen.

48808. De **Voorzitter**: Maar u weet toch wel, wat u er aan gedaan hebt. Ik begrijp, dat u moeilijk kunt beoordelen of het resultaat voldoende was voor uw opdrachtgevers in Londen, maar u weet toch wel, wat u op dit gebied hebt gedaan en wat u hebt bereikt?

A. Er is inderdaad een inlichtingengroep gevormd.

48809. De **Voorzitter**: Juist. Had u ook richtlijnen meegekregen, met wie u zich daarvoor in verbinding moest stellen of kon u het op eigen gelegenheid proberen en moest u zelf zien hoe u het het best kon doen?

A. Men had mij in Londen aanwijzingen gegeven, hoe men het best een inlichtingengroep kon vormen.

48810. De **Voorzitter**: Juist; dat interesseert mij wel. Welke aanwijzingen had men daarvoor gegeven; hoe dacht men zich dat? Het was niet gemakkelijk. De zaak was nainelijk zo, dat op het moment, dat B.I. voor het eerst (Maart 1943) agenten uitzond, het met de verbindingen met Nederland bijzonder droevig gesteld was. Er was eigenlijk heel weinig op dat gebied; ik mag wel zeggen: bijna niets. Dus men moest het van de grond af opbouwen. In dat verband interesseert het mij te weten hoe men zich voorstelde dat moeilijke werk op gang te krijgen.

A. Die aanwijzingen waren ook vrij vaag, omdat Engelsen uiteraard Engels denken, uitgaan van Engelse maatschappelijke toestanden, die moeilijk te transponeren zijn op Nederlandse maatschappelijke toestanden.

48811. De **Voorzitter**: Jawel, maar de heer *Broekman* heeft daarvan toch ook wel het zijne gezegd?

A. Daarmee heeft hij zich niet bemoeid.

48812. De **Voorzitter**: Dus met uw opdracht om een inlichtingendienst op te bouwen, heeft hij zich niet bemoeid? Hij heeft dus niet gezegd: „Kijk eens, je moet een inlichtingendienst maken; je moet zo en zo beginnen, met die en die contactpunten; zo moet je van die op die komen.“? Daarmee heeft hij zich niet bemoeid?

A. Neen, ik heb er hoogstens een enkel gesprek met hem over gehad op grond van inlichtingen, enz., die ik vroeg over een bepaalde kwestie. Ik vermoed, dat hij gedacht heeft, dat de opleiding van de Engelsen in dat opzicht voldoende was.

48813. De **Voorzitter**: Dus is het eigenlijk zo, dat, toen u zei, dat u een tweeledige opdracht had, u bedoelde, dat de opdracht, voor zover zij betrekking had op het contact zoeken met het Nationaal Comité, uit de Nederlandse sfeer kwam, uit de hoek van de heer *Broekman* en de Minister-President uit de aard van de zaak en, voor zover zij betrekking had op het vormen van een inlichtingendienst, uit de Engelse sfeer kwam?

A. Dat zou ik niet durven zeggen.

48814. De **Voorzitter**: Dat volgt haast uit uw woorden, omdat u zegt, dat de heer *Broekman* zich met het door u opbouwen van de organisatie van een inlichtingendienst weinig heeft ingelaten.

A. Het kan ook zijn, dat de heer *Broekman* dacht: „Hij wordt daarin geschoold door de Engelsen.“

48815. De **Voorzitter**: Laten wij elkaar goed begrijpen. Ik vraag u niet, wat, objectief gesproken, het geval is geweest. Ik vraag alleen, hoe het zich aan u heeft voorgedaan; meer kunt u niet weten, dat spreekt vanzelf.

A. Het heeft zich aan mij voorgedaan als een samenwerking van Engelsen en Nederlanders, waarbij de Nederlanders graag gebruik maakten van het Engelse apparaat, dat zij niet bezaten, omdat zij geen deskundige mensen bezaten om agenten uit te sturen..

48816. De **Voorzitter**:... maar dat de formulering van de opdracht voor het Nationaal Comité was geschied door de heer *Broekman*?

A. Hoe de formulering als zodanig is geschied? Ik vermoed, dat de concept-brief is gemaakt door de heer *Broekman* en door de heer *Gerbrandy* is ondertekend.

48817. De **Voorzitter**: De formulering van de opdracht, dat u contact moest zoeken met het Nationaal Comité, heeft u gekregen uit de Nederlandse sfeer? Daarmee hebben de Engelsen zich toch niet bemoeid?

A. Neen, voor zover mij bekend is.

48818. De **Voorzitter**: Hebben nu de Nederlanders zich niet met het andere gedeelte van uw opdracht bemoeid? Hebt u die van de Engelsen gekregen?

A. De scholing.

48819. De **Voorzitter**: De opdracht ook?

A. Die opdracht is mij ook door de heer *Broekman* verstrekt.

48820. De **Voorzitter**: Ik heb het anders begrepen. Ik heb van u begrepen, dat de heer *Broekman* zich weinig bemoeid heeft met uw opdracht om een inlichtingendienst te vormen.

A. Ik dacht, dat u dacht, dat ik een lesje gekregen had, hoe ik dat moest doen. De concrete formulering van de opdracht heb ik gekregen van de heer *Broekman*.

48821. De **Voorzitter**: Ging die concrete formulering ver in details of werd dat grotendeels aan uw initiatief overgelaten?

A. Zeer sober.

48822. De **Voorzitter**: Is u b.v. niet gezegd, dat u voor de vorming van die inlichtingendienst moest opnemen met bepaalde personen? Of is het zover niet eens gekomen?

A. Neen.

48823. De **Voorzitter**: Dus dat moest u geheel zelf proberen te vinden?

A. Waarschijnlijk ben ik daaraan voor een deel zelf debet, omdat ik ook weinig vragen gesteld heb. Op vragen als: Beschikt u over contacten, heb ik bevestigend geantwoord, waarschijnlijk omdat ik met de nodige reserve stond tegenover contacten, die ik van derden of van vierden zou krijgen.

48824. De **Voorzitter**: U is zelf van mening, dat u op dit gebied wel wat bereikt heeft?

A. Ik heb gezegd, dat ik een inlichtingengroep gevormd heb.

48825. De **Voorzitter**: Heeft u zelf een inlichtingengroep gevormd of heeft u contact gekregen met een bestaande inlichtingengroep?

A. Geheel van de grond af opgebouwd.

48826. De **Voorzitter**: Is dat de groep, later genoemd de groep *Albrecht*?

48827. De **Voorzitter**: Heeft u dit geheel alleen gedaan? Of heeft u daarvoor personen gehad, die u daarbij geholpen hebben?

A. Hoe bedoelt u?

48828. De **Voorzitter**: Heeft u die groep zelf gevormd? Of heeft u mensen gevonden, die zeiden: ik zal dat en dat wel voor u organiseren?

A. Ik heb dat aan niemand overgelaten.

48829. De **Voorzitter**: Dus u heeft dat zelf gedaan. Had die groep verbindingen over het gehele land? Of was ze plaatselijk georganiseerd?

A. Over het gehele land.

48830. De **Voorzitter**: Was die groep opgezet voor en gericht op militaire spionage dan wel op alle soorten van inlichtingen!

A. Alles, wat van waarde was!

48831. De **Voorzitter**: Hoe heeft die groep zich ontwikkeld?

In de richting van militaire berichtgeving of in die van het verzamelen van alle berichten, die van waarde waren?

A. Allereerst militair werk en daarnaast nogal wat berichten op medisch gebied, over de gezondheidstoestand van de gehele bevolking.

48832. De **Voorzitter**: Kan het juist zijn, dat daarbij in het bijzonder de heren *Brouwer* en *Kuipers* zich verdienstelijk hebben gemaakt?

A. De heer *Brouwer* is mijn opvolger geworden; die heeft het van lieverlede overgenomen; hij was een van de beste krachten; hij heeft het uiteindelijk uitgebouwd; in de laatste phase is het verantwoordelijke werk vooral op zijn schouders gekomen.

48833. De **Voorzitter**: Hij is dus eigenlijk wel de hoofdfiguur er van geworden?

A. Ja.

48834. De **Voorzitter**: En de heer *Kuipers*, die ik hier genoemd vind?

A. Deze kreeg van lieverlede (in 1944) de verantwoordelijkheid voor een deel van de groep.

48835. De **Voorzitter**: Was dat een onderafdeling?

A. U kunt dat niet zo strak organisatorisch scheiden. Het is een kwestie van vertrouwen. Er was een frame van mensen, die ik meer vertrouwde, die meer capaciteiten hadden en meer naar voren kwamen, en dat is een groep, waarvan de heer *Kuipers* deel is gaan uitmaken in de loop van 1944, toen ik reeds in de gevangenis zat.

48836. De **Voorzitter**: De moeilijkheid was, dat u dus op een gegeven moment geen verbinding met Engeland meer kon krijgen. Daarmede liep de zaak vast, want waarschijnlijk was het de bedoeling geweest, als u in het organiseren van de groep was geslaagd, te zijner tijd van Engeland over te krijgen hetzij een marconist, hetzij een zendtoestel, dat door een marconist hier kon worden bediend. Uw taak was toch opgezet als organisator?

A. Zo was het in Engeland gezegd.

48837. De **Voorzitter**: Was het de bedoeling, dat u, als u een groep had gevormd, zoudt weggaan of blijven?

A. Zij hebben het liefst gewild, dat ik zou blijven. Ik zelf heb gewild, dat men de mogelijkheid openhield, dat ik terug kon gaan.

48838. De **Voorzitter**: Wij hebben hier b.v. andere agenten gehad, die hebben gewerkt aan de activering zelfs van verschillende groepen, maar die hun taak als beëindigd beschouwden, als zij zo'n groep op poten hadden gezet en daaraan een marconist en een zendtoestel hadden bezorgd; dan gingen zij hun aandacht weer aan iets anders wijden. Ik begrijp echter, dat u daarin niet bent geslaagd, omdat u zelf uw verbinding met Engeland kwijtraakte; anders had het voor de hand gelegen, dat u pogingen had aangewend om een marconist of een zendtoestel te krijgen. Dat is waarschijnlijk de bedoeling geweest?

A. Het is moeilijk te zeggen. Je werkte niet naar concreet opgezette plannen in het eerste stadium, omdat er in de praktijk toch niets van terecht kwam. Je handelde dus naar bevind van zaken, naargelang er zich mogelijkheden voordeden en er behoefte aan zou ontstaan.

48839. De **Voorzitter**: Welke was de reden, dat u weer terugging?

A. U heeft zelf het punt aangerod: de hopeloze verbinding; in de tweede plaats om de opleiding in Engeland te doen profiteren van de ervaringen, welke ik had opgedaan.

48840. De **Voorzitter**: Kwam dat echter hier in Nederland bij u op of was dat reeds besproken bij uw uitzending? Dat kwam hier bij u op?

A. Ja.

48841. De **Voorzitter**: Het was dus eigenlijk een combinatie van factoren. U zei: mijn zaak is hier vastgelopen, omdat ik geen verbinding met Engeland meer heb; als ik terugga, kan ik hun dat vertellen en proberen mijn verbinding met die groep te herstellen, en dan weten zij in Engeland wat meer van de moeilijkheden, welke iemand, die hier neerkomt, ontmoet. Dat was eigenlijk uw gedachtingang?

A. Ja.

48842. De **Voorzitter**: U bent toen dus ten tweeden male op pad gegaan. Weer dezelfde route: België, Frankrijk, Spanje?

A. Ik heb vele pogingen ondernomen.

48843. De **Voorzitter**: Was het belangrijk moeilijker geworden dan een jaar te voren?

A. Ja, de Gestapo werd uiteraard actiever. Ik heb pogingen ondernomen via Delfzijl. Ter elfder ure ben ik gewaarschuwd.

48844. De **Voorzitter**: In Juli 1943 was het met de weg over Delfzijl mis.

A. Ik was net op reis naar het noorden, toen de Gestapo toesloeg. Ik ben gewaarschuwd in Zwolle.

48845. De **Voorzitter**: Vertelde iemand, die het te weten was gekomen en die wist, dat u op reis zou gaan, het u?

A. Ja, door een vriend werd ik, na via de stationsomroep te Zwolle uit de trein te zijn geroepen, telefonisch naar den Haag ontboden. Hij had van een vriend bericht ontvangen.

48846. De **Voorzitter**: Daarna hebt u het weer geprobeerd over de zuidgrens?

A. Toen hebben wij een motortorpedoboot in de haven van Scheveningen veroverd.

48847. De **Voorzitter**: Is dat gelukt?

A. Wij hadden de boot wel, maar wij hadden pech met de motor.

48848. De **Voorzitter**: U zegt „wij”. Bent u de tweede keer niet alleen gegaan?

A. Die aanval kon ik uiteraard niet in mijn eentje doen, daarom spreek ik van „wij”. Verder ben ik alleen gegaan, d.w.z. de vlucht is gegaan met overste *Pahud de Mortanges*.

48849. De **Voorzitter**: Hebt u met hem de reis naar het zuiden gemaakt?

A. Ja.

48850. De **Voorzitter**: Is die reis — behalve dan hetgeen in de Pyreneeën is gebeurd — met moeilijkheden gepaard gegaan?

A. Met zeer grote moeilijkheden; niet tot Toulouse, maar daar begon het; daar moesten wij à l'improviste handelen.

48851. De **Voorzitter**: Had u voor de grensovergang hier een bestaande lijn ontdekt?

A. Wij zouden gaan met de lijn van *Gerbrands*.

48852. De **Voorzitter**: Dat veronderstelde ik al. Dat was de lijn „St. John“; die was u bekend?

A. Ja.

48853. De **Voorzitter**: Dat is op zich zelf merkwaardig: *Gerbrands* is na u gekomen en u hebt verteld, dat u het liefst afzonderlijk opereerde. Misschien deed *Gerbrands* dat ook graag. Het is dus waarschijnlijk min of meer toevallig geweest, dat u op de hoogte kwam van wat *Gerbrands* deed en van de naam „St. John“?

A. Ik ben door iemand met hem in contact gebracht, die wist van iemand, die uit Engeland was gekomen en alles had verspeeld en in nood zat. Zodoende ben ik met *Gerbrands* in aanraking gekomen.

48854. De **Voorzitter**: Die kende u tevoren nog niet? U hebt verteld, dat u niet met hem opgeleid bent.

A. Jk kende zijn broer; die was tegelijk met mij in militaire dienst geweest.

48855. De **Voorzitter**: Die woonde in Leiden en heette *Adri Gerbrands*.

A. Juist.

48856. De **Voorzitter**: Hebt u de agent *Gerbrands* ontmoet kort nadat hij zo ongelukkig op de Zuiderzee was terechtgekomen?

A. Ja, vrij snel er na.

48857. De **Voorzitter**: U bent op de hoogte geweest van zijn pogingen om een escape-line te maken?

A. Ja.

48858. De **Voorzitter**: Juist. En kende u ook de mensen, die in zijn combinatie zaten, zoals *Nel Lind*?

A. Die heb ik ook in die tijd ontmoet.

48859. De **Voorzitter**: Dus toen de pogingen om over Delfzijl en Scheveningen te gaan mislukt waren, was het voor de hand liggend, dat u het langs de weg van *Gerbrands* zoudt proberen?

A. Ik heb het ook geprobeerd lang de weg, waarover mr. *Burger* is gegaan, maar de meneer, die ons eerst „lekker“ maakte om het zo maar eens te zeggen, ..

48860. De **Voorzitter**: Wie was dat?

A. Tja?!

48861. De **Voorzitter**: *Schrader*? Kent u die naam?

A. Heeft hij Indisch bloed? In ieder geval: hij kwam uit Indië. Die heeft ons enige malen tevergeefs ergens in Rotterdam laten komen.

48862. De **Voorzitter**: *Gerbrands* heeft medegedeeld — dat klopt ook volkomen met hetgeen u zegt —, dat hij heeft geprobeerd die lijn „St. John“ op te bouwen vanuit het noorden; hij is tot Toulouse gekomen; de bedoeling was, dat men van de andere kant ook zou proberen een stuk van die lijn op te bouwen, zodat men elkaar in Zuid-Frankrijk zou ontmoeten. Dat is echter nooit gelukt. Die weg reikte dus tot Toulouse; dat was de bestaande lijn, die hij heeft opgebouwd; dat klopt wel. Was hij ook in Zuid-Frankrijk, toen u daar aankwam?

A. Neen, hij was al in Spanje.

48863. De **Voorzitter**: Toen heeft u dus waarschijnlijk vele moeilijkheden gehad om uit Zuid-Frankrijk weg te komen en toen u eindelijk de poging waagde, is het mislukt.

A. Ik heb het drie keer geprobeerd; de derde poging heeft tot arrestatie geleid. Intussen was de heer *Pahud de Mortanges* buiten gevecht gesteld wegens zijn geblesseerde knie; wij waren toen, d.i. de derde maal, gedrieën als Nederlanders, namelijk twee studenten van de Polytechnische Hochschule te Zurich en uw getuige, en enige Fransen.

48864. De **Voorzitter**: Was u de enige, die toen gearresteerd is?

A. De gehele groep. Het was niet mogelijk te ontsnappen. Ik heb het wel geprobeerd.

48865. De **Voorzitter**: Is u tenslotte via het Binnenhof in den Haag in Haaren terechtgekomen en daar verhoord over uw code? Had u die code en dat toestel bij *Brouwer* achtergelaten?

A. Neen.

48866. De **Voorzitter**: Bij een ander?

A. Ja. Die is gearresteerd.

48867. De **Voorzitter**: Wat is er verder met deze gebeurd?

A. Wij zijn ter dood veroordeeld.

48868. De **Voorzitter**: U waart dus samen?

A. De Duitsers zijn er achter gekomen, dat hij met mij in contact stond. Zodoende zijn wij met elkaar in contact gebracht.

48869. De **Voorzitter**: Wie was „hij“?

A. *Van Arkel*.

48870. De **Voorzitter**: Was dat niet een bankier?

A. Zijn vader had een bank.

48871. De **Voorzitter**: Wanneer is u ter dood veroordeeld?

A. 22 Juni 1944.

48872. De **Voorzitter**: Hoe komt het, dat dat vonnis niet ten uitvoer is gelegd?

A. Misschien kunnen de Duitsers u daarover inlichten.

48873. De **Voorzitter**: U zoudt ontvlucht kunnen zijn.

A. Dat is niet gelukt; daarvoor was de bewaking te scherp.

48874. De **Voorzitter**: Wat is er dan wèl met u gebeurd?

A. Wij zijn een week later per autobus naar Duitsland vervoerd en verder steeds meer oostelijk getransporteerd, als „Nacht- und Nebel“-gevangenen.

48875. De **Voorzitter**: Is *van Arkel* bij u gebleven?

A. Ja.

48876. De **Voorzitter**: Waar is u eindelijk bevrijd?

A. In een kamp 20 km ten oosten van de Weser.

48877. De **Voorzitter**: Hoe heette dat kamp?

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Luttringhausen?

A. Neen. Het was een klein kamp met een galg.

48878. De **Voorzitter**: Werd die ook gebruikt?

A. Die is wel gebruikt geworden, vóórdat wij er kwamen. Wij zijn er echter gekomen met de „dodenmars“. Tijdens die mars hebben wij (*van Arkel* en nog enkelen en uw getuige) drie pogingen gedaan om te ontsnappen, doch we zijn telkens weer gearresteerd. Met een dag vertraging zijn wij daar toch aangekomen. De volgende dag zijn wij daar bevrijd. De laatste maanden heb ik in Hameln doorgebracht.

48879. De **Voorzitter**: Heeft de heer *van Arkel* er ook het leven afgebracht?

A. Ja.

48880. De **Voorzitter**: Hoe hebt u het gehad tijdens uw gevangenschap?

A. Ik zou niet kunnen zeggen, dat ik het zo slecht heb gehad als velen. Er zijn er velen, die het veel slechter hebben gehad. Doch door te weinig voedsel waren ook wij op de rand van de hongerdood. In de laatste fase heb ik op een zaal, spottend genoemd de „dodenzaal“, gelegen, waarvan in een maand tijds vrijwel de gehele „belegging“ stierf zonder dat zij werd mishandeld. Het dodencijfer is daar zeer hoog geworden door algehele uitputting ten gevolge van weinig voedsel en ziekten.

48881. De **Voorzitter**: Het was voor u dus ook hoog tijd, dat u er weg kwam?

A. Ja.

48882. De **Voorzitter**: Hebt u later nog weleens gehoord hoe de door u gestichte groep-*Albrecht* zich heeft ontwikkeld? Waarschijnlijk wel?

A. Uiteraard.

48883. De **Voorzitter**: Kunt u dan in een paar woorden mededelen hoe dat is gegaan? Laat ik in de eerste plaats vragen hoe de groep er tenslotte in geslaagd is om weer verbinding te krijgen met Engeland. Toen u wegging, zat men met een defect zendtoestel.

A. Met de verbinding heeft men een tijdlang pech gehad. Verschillende pogingen zijn ondernomen om contact te krijgen en uiteindelijk is het gelukt. Toen in 1944 de doorstoot in de Biesbosch kwam, werd de verbinding zeer goed en zeer frequent.

48884. De **Voorzitter**: Wilt u zeggen, dat het hoogtepunt van de werkzaamheid van de groep-*Albrecht* eerst valt na September 1934 bij de verbinding over de grote rivieren?

A. In ieder geval is toen de frequentie sterk opgevoerd en was de verbinding zeer goed. En had het werk zeer actuele waarde.

48885. De **Voorzitter**: Is het later weer mogelijk geweest om radiotelegrafisch contact met Engeland te krijgen?

A. Ja.

48886. De **Voorzitter**: Geschiedde dat door marconisten, die hier waren opgeleid, of door marconisten uit Engeland?

A. Marconisten uit Engeland.

48887. De **Voorzitter**: Men heeft dus eerst moeten proberen het contact met Engeland te herstellen. De groep wilde berichten verzenden, maar had op het ogenblik van uw vertrek geen toestel en geen verbinding. Is men soms in contact gekomen met een van de andere agenten van B.I., b.v. met de heer *d'Aulnis*? Dat moet toch op een gegeven moment gelukt zijn.

A. Hoe het in details in zijn werk is gegaan, kan ik niet vertellen.

48888. De **Voorzitter**: Dat zou dus de heer Brouwer ons kunnen vertellen?

A. Ja.

48889. De **Voorzitter**: Is er over de werkzaamheden van de groep-*Albrecht* enig materiaal te vinden, b.v. een archief, of is er wel eens iets over geschreven?

A. Er is een boek uitgegeven, dat vertrouwelijk is (uiteraard niet zeer vertrouwelijk, omdat het dan niet gedrukt had mogen worden) en bestemd is voor de voornaamste medewerkers en belanghebbende autoriteiten.

48890. De **Voorzitter**: Tot de belangstellende en zeker tot de belanghebbende autoriteiten behoren ook wij.

48891. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen**: Wie heeft dat boek geschreven?

A. Het is door ons gezamenlijk geschreven; ieder heeft zijn deel van zijn werkzaamheden verteld. Er is een aparte commissie van redactie benoemd.

48892. De **Voorzitter**: Het is niet officieel uitgegeven?

A. Neen.

48893. De heer **Algera**: Hebt u het bij u?

A. Dat hebt u wel gezien en begrepen. Ik heb het meegenomen, opdat u het in ieder geval zoudt kunnen inzien.

Ik heb mij uiteraard voorzichtig uitgelaten, omdat ik zie, dat alles, wat ik zeg, genoteerd wordt.

48894. De **Voorzitter**: Ik meen, dat u gezegd hebt, dat, toen de oorlog uitbrak, u beroeps officier waart.

A. Ja.

48895. De **Voorzitter**: U bent het niet gebleven?

A. Neen.

48896. De **Voorzitter**: Wat is er de reden van geweest?

A. Heeft dit te maken met de parlementaire enquête?

48897. De **Voorzitter**: Als het een zuiver particuliere reden is, interesseert het ons vanzelf niet. Indien het echter verband houdt met uw werkzaamheden, die wij uitvoerig hebben besproken, dan interesseert het ons natuurlijk wel. Er zijn — om er een voorbeeld te noemen — agenten geweest, die ook zeer moeilijk werk op dit gebied hebben gedaan en die — laat ik het nu maar voorzichtig uitdrukken — niet zo erg vlot door de autoriteiten zijn behandeld. U begrijpt: als iets dergelijks gaat spelen, interesseert het ons wel. Als u zegt: het is zuiver een privé-reden geweest en het heeft er niets mede te maken, heb ik geen enkele reden er verder naar te vragen; als het andere element er in gespeeld heeft, interesseert het ons natuurlijk wel.

A. Een mens is een samengesteld wezen, dus het is nooit precies evenwichtig af te wegen, welke ervaringen en welke factoren mede iemand tot een bepaalde daad brengen. Feit is, dat de vele en interessante ervaringen, door dit werk opgedaan, het leren kijken achter de schermen — om het zo maar te zeggen —, voor er een deel zeer ontvankelijk hebben gewerkt. Daarbij komen de ervaringen, de geestelijke groei in de concentratiekampen. Het laatste heeft de doorslag gegeven om mij meer in te zetten voor de geestelijke volksgezondheid.

48898. De **Voorzitter**: Het berust dus op persoonlijke overwegingen. Het is niet zo, dat het optreden van autoriteiten daarbij in het geding is?

A. Neen.

48899. De **Voorzitter**: Daar gaat het ons alleen om. Ik zou u nog willen vragen: Heet u enige reden om u op enig punt te beklagen over de wijze, waarop u bent behandeld; ik bedoel, dat u te weinig steun had bij uw werk in de tijd, dat u bent uitgezonden, of een dergelijk punt, waarop u meent critiek te kunnen uitoefenen?

A. Ik zou oneerlijk zijn, als ik zei geen critiek te hebben. Maar de eerlijkheid gebiedt ook te zeggen, dat het voor mensen in Londen uiterst moeilijk was zich in te leven in de situatie, zoals die in Nederland was, en dat daarbij voor hen de zuigkracht van een heel ander leven wel zeer groot was. Ik kan dat dus moeilijk beoordelen. Het is voor mij zeer moeilijk te zeggen, wat ik gedaan zou hebben, wanneer ik daar zelf blijvend gezeten had.

48900. De **Voorzitter**: Maar zijn er concrete dingen in de wijze van opleiding en van uitzending of bij de contacten, die u heeft gehad, die u niet juist achtte en die men in Londen verkeerd heeft gezien naar uw mening?

A. Ik kan alleen zeggen, dat ik mij in vele opzichten pionier gevoeld heb, en dat kan alleen iemand begrijpen, die weet wat pioniersarbeid is.

48901. De **Voorzitter**: Meent u concrete dingen te kunnen aangeven?

A. Niet die voor u van betekenis zijn. Wanneer ik het, bij wijze van spreken, geheel duidelijk zou kunnen maken, dat ten gevolge van fouten in Londen die ongeveer 70 jonge mannen, die op een „oneerlijke" wijze gestorven zijn, zoals men dat tenminste aanvoelt — ik heb geen bewijzen; dat zeg ik nogmaals —, om het leven zijn gekomen, dan zou ik niet aarzelen, dat te doen.

48902. De **Voorzitter**: Er is veel geklaagd over de papieren, die de agenten meekregen, de persoonsbewijzen b.v. Heeft u ook een slecht gemaakt persoonsbewijs meegekregen?

A. Op mijn persoonsbewijs, dat ik meekreeg, stond een slecht stempel met een zeer slecht samengestelde vloeistof. De vingerafdruk was van blauwe stempelinkt, terwijl het moest zijn een vrij samengestelde, zwarte vloeistof. Ik ben echter geen chemicus en ik heb daarvan dus geen verstand.

48903. De **Voorzitter**: Is u daarop attent gemaakt, toen u hier kwam?

A. Het heeft vrij lang geduurd, vóórdat ik daarachter was, nadat ik zeker wel een keer of negen gecontroleerd was, zonder dat het persoonsbewijs geheel uit elkaar is gehaald.

48904. De **Voorzitter**: Heeft u, toen u dat merkte, een ander persoonsbewijs gekregen?

A. Ja.

48905. De **Voorzitter**: Heeft u nog andere dingen van die aard meegemaakt?

A. Ik zou geen concrete dingen weten op het ogenblik.

48906. De heer **Algera**: Is u — u was beroepsofficier — ook in aanraking gekomen met de kwestie van het erewoord in Juni 1940?

A. Het heeft voor mij persoonlijk vrij lang geduurd, vóórdat ik tot een daad van verzet kon komen, juist op grond van het afleggen van het erewoord. Met name, nadat de beroepsofficieren gearresteerd waren, nadat mij dus de leugenachtigheid van zeer veel optreden van de Duitsers zeer duidelijk was geworden en nadat ik begrepen had, dat die verklaring hoofdzakelijk door hen bedoeld was voor binnenlands gebruik, voorts nadat ik het papier thuisgekregen had, dat het verboden was het erewoord terug te geven, hetgeen ik zeer vreemd achtte, na dit alles ben ik van lieverlede tot het inzicht gekomen, dat ik mij daaraan niet behoefde te houden.

48907. De heer **Algera**: Van wie hebt u dat papier gekregen?

A. Vanwege een Departement. Ik zou de instantie niet precies meer kunnen noemen, maar weet allezn, dat op grond van het feit, dat een beroepsofficier van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, nl. de toenmalige luitenant Dronkers, zich had gemeld voor gevangennamen, omdat hij het erewoord teruggaf, er een brief kwam, waarin stond, dat het erewoord niet kon worden teruggegeven.

48908. De heer **Algera**: Weet u ook wie het geschrift heeft ondertekend?

A. Neen.

48909. De heer **Algera**: Bezit u het ook niet meer?

A. Ik meen van niet, omdat ik in verband met het verzetswerk veel particuliere bescheiden heb verbrand.

48910. De heer **Algera**: Was het ondertekend door *Hasselman*?

A. Ik meen vrij zeker te weten, dat het in het Duits was gesteld, en dan moet er een Duitse naam onder staan.

48911. De heer **Algera**: Ik heb begrepen uit hetgeen u hebt gezegd, dat u de leugenachtigheid van de Duitsers voldoende motivering hebt geacht om dat erewoord te breken.

A. De onbetrouwbaarheid en leugenachtigheid, ja. Dat is negatief. Positief heb ik innerlijk verstaan, dat God mij tot keuze drong. Mijn innerlijke strijd kwam eerst tot klaarheid, toen het besef baanbrak, dat in deze contract- (immers volkenrechtelijke) breuk God als hoogste rechtsautoriteit mij van mijn „erewoord" onthefpen kon. En Hij het ook deed.

48912. De heer **Algera**: Wanneer u het geven van het erewoord beschouwt als het aangaan van een contract met de Duitsers, kunt u de redenering volgen, dat de Duitsers, doordat zij u in werkelijke krijgsgevangenschap hadden gevoerd, het contract hadden verbroken, zodat u tegenover de Duitsers ook niet meer gebonden was aan dat erewoord.

A. Dat is een van de argumenten geweest. Ik heb verschillende argumenten geformuleerd.

48913. De heer **Algera**: U hebt natuurlijk kennis genomen van de tekst van de erewoordverklaring?

A. Ja.

48914. De heer **Algera**: Ging het niet ontzaglijk ver, dat men zelfs geen verzuim mocht plegen?

A. U moet niet vergeten, dat ik tweede-luitenant en pas 21 jaar was, en dat ik alvorens tot de betrokken daad van het ondertekenen over te gaan, hogere officieren heb geraadpleegd, bij dr. *Colijn* op bezoek ben geweest en nog andere mensen, in wie ik vertrouwen stelde, heb gesproken, omdat ik aarzelde een beslissing te nemen.

48915. De heer **Algera**: Heeft u met die heren gesproken over een erewoord of over het erewoord, dat de Duitsers hebben gevraagd? Dat maakt verschil. Het kon soms zeer redelijk zijn om een erewoord te geven. Het gaat echter over dat erewoord. Nu gaan wij dat onderzoeken en zonder dat wij een standpunt innemen, trachten wij het materiaal te verzamelen voor een zo goed mogelijk onderzoek. Daarom vraag ik naar uw opvatting over het erewoord, dat de Duitsers vroegen.

A. Nu staat mij dat niet allemaal helder meer voor de geest. Door de gevangenschap en door verblijf in concentratiekampen zijn alle levensfuncties zodanig afgezwakt geweest — ook mijn vrienden hebben dat ondervonden —, dat zeer veel uit het leven vóór die tijd uit de herinnering is verdwenen. In verband met de exacte wijze, waarop u de kwestie behandeld wenst te zien, kan ik zo onvoorbereid niet voldoende inlichtingen verschaffen.

48916. De **Voorzitter**: Meent u, dat u zelf nog iets hebt, dat van belang voor ons is in het kader van hetgeen wij nu met u hebben behandeld? Of hebben wij de hoofdmomenten van uw lotgevallen naar uw mening wel besproken?

A. U heeft de zwaartepunten wel aangeraakt.

48917. De **Voorzitter**: Het kon zijn, dat er iets was, dat u zelf voor ons van belang achtte. Wij onderzoeken het probleem van de verbindingen van Engeland met het bezette Nederlandse gebied, van de inlichtingendiensten in het algemeen en van het England-Spiel in het bijzonder; het kan zijn, dat u met de ervaringen, die u hebt gehad, nog bepaalde aspecten daarvan kent, waarvan u zegt: Het zou voor deze commissie toch van belang zijn, dat te weten.

A. Neen.

48918. De **Voorzitter**: U gelooft dus wel, dat wij, wat uw ervaringen betreft, het voornaamste hebben behandeld?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Ik dank u dan wel voor de inlichtingen, die u ons heb verstrekt en ik sluit het verhoor.

H. G. DE JONGE.

DONKER, *voorzitter*.

ALGERA.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

STOKVIS.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 17 MEI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wtte-waall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *f*, *g* en *h*.

Verhoor van

ANDREAS WILHELMUS MARIA AUSEMS,

oud 44 jaar, wonende te Zaandijk, werktuigkundig bouwkundige.

Hij legt de eed af als getuige.

52762. De **Voorzitter**: Volgens de lijst, welke wij hebben gekregen van B.I., bent u in de nacht van 29 Februari op 1 Maart 1944 gedropt. Misschien kunt u ons eerst vertellen, hoe u in Engeland bent gekomen.

A. In September 1943 werd onze marconist *Tony van Schendel* gearresteerd. Hij had toen zijn code en andere gegevens plus zijn zender bij zich.

52763. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u met „onze“ marconist?

A. De marconist van de Radiodienst; daar was ik toen aan verbonden. Ik werkte met *Ton van Schendel* als marconist en *Lange Jan* of *Jan Thijssen*, later, in 1945, gefusilleerd bij de Woeste Hoeve. Wij hadden in 1943 dit werk gedaan, om overal in het land zendkringen op te richten en gelegenheid te maken, dat gezonden kon worden.

52764. De **Voorzitter**: Weet u iets van het begin van de Radiodienst af?

A. Ik ben er, praktisch gesproken, van begin af bij geweest.

52765. De **Voorzitter**: Dan zou ik eerst met u willen bespreken, hoe de organisatie van de Radiodienst is ontstaan, wie deze heeft opgezet, hoe hij gewerkt heeft, enz.

A. In September 1942 moest ik onderduiken. Ik ging bij Fokker, waar ik toen was, weg en kwam in de buurt van Amersfoort terecht op een of andere boerderij, waarvan de boer in connectie stond met *Jan Brouwer*, een veehandelaar uit Baarn en een bekend aanloopadres voor alle mogelijke legale en illegale dingen uit die tijd. Ik heb voor *Jan Brouwer* nogal eens wat brieven weggebracht en onderzoeken gedaan, totdat ik op een avond in Januari 1943 bij *Brouwer* thuis komende, daar *Jan Thijssen* trof. *Jan Thijssen* was daar in de buurt terechtgekomen, doordat *Jan Brouwer* de man was, die ten noorden en ten westen van Amersfoort de illegale verzorgde.

52766. De **Voorzitter**: Kende u *Jan Thijssen* al van vroeger?

A. Ja, van het vliegveld Teuge, waar wij ons samen met zweefvliegen hebben beziggehouden. Hij stelde mij voor, deel te nemen aan de op te richten Radiodienst, die voor de O.D. en eventueel voor andere organisaties zou proberen de verbinding met Engeland tot stand te brengen en ook het binnenlandse net op te bouwen, waardoor wij overal contact met elkaar konden hebben.

52767. De **Voorzitter**: Had *Thijssen* daarvoor al contact gehad met de inlichtingendienst van de O.D.?

A. Ja, *Thijssen* heeft waarschijnlijk al direct in het begin van de oorlog zijn contact gekregen. Hij was bij de opsporingsdienst van de radio, samen met *Ton van Schendel*, die marconist was.

Deze mensen kenden dus elkaar en het werk. Het lag dus voor hen voor de hand, speciaal aandacht te wijden aan het radiowerk. Dit heeft geleid tot het vinden van dat groepje mensen, die in het noorden van het land beschikten over een zender, welke op de een of andere manier in handen was gekomen van iemand in Delfzijl, die, naar ik meen, *Prins* heette.

De **Voorzitter**: Hij heette, geloof ik, *Koning*, maar het verband is duidelijk.

A. *Thijssen* en *Ton van Schendel* gingen naar het noorden van het land, waar zij contact wisten tot stand te brengen. Zij vonden het toen echter beter, naar het midden van het land terug te komen. Hier kwamen toen bij elkaar: *Freddy van Delfzijl* en *Andries de Graaf*, naar ik ineen toentertijd uit Enschede, met zijn zoon *Bob*, die toen in Arnhem woonde.

52768. De **Voorzitter**: In welke tijd was dat?

A. Einde 1942 kwam ik op de boerderij en in begin 1943, want toen zat *Jan Thijssen* bij *Jan Brouwer* om thuis aan het werk te gaan met de zender.

Brouwer zei toen: dan heb ik de geschikte vent in de buurt zitten! Hij haalde mij en zo ontmoetten wij elkaar weer, terwijl wij elkaar van vroeger kenden. Wij wisten dus direct, wat wij aan elkaar hadden.

Wij hebben toen op ons genomen het inrichten van zendkringen. Het was in Januari, Februari of Maart 1943, dus nog vóór de Meistaking.

52769. De **Voorzitter**: Wat verstaat u onder het inrichten van zendkringen?

A. Het opsporen van een goed adres, waar de antenne behoorlijk kon uithangen, zonder dat het in de gaten liep, en waar de mogelijkheid was om te vluchten. Het ging er dus om de buurt te bekijken: Hebben wij daar contact? Kunnen wij daar in de buurt slapen en eten krijgen? Dan kwam eindelijk het overbrengen van het toestel en het aanwezig zijn, wanneer gezonden werd. Op zo'n zenddag kwam *Ton van Schendel* en zei: ga mee, *Andries*, ik heb boodschappen! Dan stapten wij op de fiets en werd er gewerkt.

Nu moet mij daarbij van het hart, dat de meeste telegrammen van O.D.-kringen kwamen. Wij hadden zo graag de bundeling van het gehele verzet, van alle groeperingen en niet alleen van de O.D., naar Engeland overgebracht. Dat werd natuurlijk urgent, toen wij de Meistaking kregen. Wij hebben toen alles, wat betrekking had op de verklaringen van het Standgericht, en de artikelen, die hierover in de couranten verschenen, nainelijk over het verzet en het neerslaan daarvan, naar de overkant gebracht. Dat dit op dat moment erg werd gewaardeerd, hoorden wij niet.

52770. De **Voorzitter**: Met welke instantie stond die zender in verbinding en hoe reageerde die instantie? U zegt: „wij hoorden niets“.

A. Er was natuurlijk contact tussen marconist en marconist, anders kon men niet aan het werk gaan.

De **Voorzitter**: Er zijn massa's mensen geweest, die geprobeerd hebben contact te krijgen met de overkant, maar het niet hebben gekregen. U had dus een zender, een code en als er werd gezonden, kwam van de overkant het bericht „begrepen“. Dat was dus in orde?

A. Ja, want dat was meegekomen met de zender, die in het noorden was aangekomen. Alles kwam mee en was in handen van *Thijssen*; *Tony van Schendel* was er voor de codegegevens.

De **Voorzitter**: Als ik u goed heb begrepen, dan was het onbevredigende, dat men, technisch gesproken, contact had, maar dat er over de inhoud van het gezondene geen contact was.

52771. Dr heer **Koersen**: Met wie had u contact aan de overkant?

A. Nu vraagt u mij meer dan ik weet; ik ben zelf geen marconist geweest. Naderhand wist ik, dat er luisterposten waren, maar welke kring van de Nederlandse Regering via deze zender contact opnam, weet ik niet. Ik kende de code ook niet.

52772. De **Voorzitter**: Is er wel een antwoord gekomen, waaruit bleek, dat uw berichten bij een Nederlandse instantie terecht kwamen? Technisch gesproken, had men contact met een Engels ontvangstation? Omdat er echter in het geheel geen reactie kwam op de inhoud van uw telegrammen, rijst natuurlijk de vraag of u weleens een antwoord hebt gekregen, waaruit bleek, dat uw telegrammen bij een Nederlandse instantie terecht zijn gekomen.

A. Ja. Toen eind Mei 1943 bleek, dat de reactie vrij gering was, is *Camoës* zijn spel gaan spelen. *Camoës* is de schuilnaam voor ir. van *Wijngaarden* uit Bussum. Hij kwam bij ons, wetende, dat wij die verbinding hadden, en zei: „Ik vind het prettig, dat er mensen zijn, die positief kunnen zeggen: Wij kunnen dit werk verrichten. Geef mij nu de gelegenheid, de bezwaren kebaar te maken, bezwaren tegen Radio-Oranje, waaruit geen positieve verzetsgeest te voorschijn komt.” *Camoës* heeft enige telegrammen geformuleerd, waarop wel reactie is gekomen.

52773. De **Voorzitter**: Welke reactie?

A. Dat die telegrammen waren ontvangen.

52774. De **Voorzitter**: Is er ook een reactie op gekomen, waarbij iets werd gezegd over het karakter van de uitzendingen van Radio-Oranje?

A. Ja, dat die verbeterd zou worden. Het bleek, dat men van plan was om meer te gaan doen en dat men tot nog toe alleen had gewerkt volgens eigen, Londense ideeën, omdat men niet voldoende gegevens had en niet wist, wie aan die zenders zaten en hoe het stond met de betrouwbaarheid der berichten, enz. Het werd nu de O.D. Het was de bedoeling die Radiodienst wel is waar als zelfstandig lichaam, maar toch in het grote verzetsverband in de O.D., onder te brengen. Dat werd goedgevonden, maar nu komt de grote teleurstelling: de telegrammen, die nadien doorgingen, waren van onze kant nietigheden, kleinere dingen: het was geen belangrijk werk meer. Het was wel aardig om te weten, dat die en die Joodse familie was gevlucht, maar wat hadden wij daaraan als verzetswerk? Dat werd voor *Camoës* aanleiding het nog eens te proberen.

52775. De **Voorzitter**: Dus van de kant van de O.D. kreeg u niet veel militaire inlichtingen?

A. Neen, en dat zat ons vrij behoorlijk dwars, omdat wij wel risico namen tijdens dat zendwerk, niet alleen voor ons zelf, maar ook voor de bewoners van dat huis, en dat gaf aanleiding tot minder prettige opmerkingen. In September 1943 kwam de arrestatie van *Ton van Schendel*. Hij had toen bij zich een onderdeel van de zender, nl. de kristallen, die de frequentie bepalen, zijn codegegevens en zijn telegrammen en hij is daarmee in handen van de Duitsers gevallen. Even later, bij een inval in zijn huis, ook de zender, dus toen zaten wij droog.

52776. De **Voorzitter**: Was het de enige zender, die u had?

A. Ja; toen zaten wij omhoog. Toen hebben *Jan Thijssen* en ik overlegd, wie van ons tweeën naar de overkant zou gaan om contact op te nemen en ook te bespreken, dat er meer effectieve leiding aan het verzet zou worden gegeven van Londen uit, dat het verzet groeide, juist naar aanleiding van de Mei-staking, dat de R.V.V. opkwam, de Raad van Verzet. Dat moest bekendgemaakt worden in Londen. Van ons beiden had ik een normaal figuur, want *Jan Thijssen* was meer dan een hoofd langer dan ik en had een typisch scherp getekend gezicht, terwijl ik tussen de massa verdween. Ik ben dus gegaan. Ik had indertijd in het zuiden contact met de marechaussee-groep, die ook een pilotenlijn verzorgde, de groep van *Smit* uit Baarle-Nassau.

52777. De **Voorzitter**: Verzorgde die groep alleen de overgang van Nederland naar België?

A. Van Nederland naar België.

52778. De **Voorzitter**: Dus u had geen zekerheid omtrent hetgeen er verder met u zou gebeuren?

A. Natuurlijk, want ik had adressen in Brussel en Parijs. Die gaf ik op aan mensen, die langs die lijn liepen, alleen met nu dit verschil, dat ik nu eens zelf ging.

52779. De **Voorzitter**: Kunt u die lijn nader aanduiden? *Gerbrands* bijv. heeft in die tijd ook een lijn gemaakt.

A. Ja, die werkte via *Jozef* over Weert. *Gerbrands* en *Linthorst Homan* en ik zijn gezamenlijk in Madrid aangekomen en zijn met ons drieën overgebracht naar Engeland.

52780. De **Voorzitter**: Bent u over de lijn van *Gerbrands* gegaan?

A. Neen, die werkte via *Jozef* over Weert en naar Frankrijk toe, meer oostelijk. Onze marechaussee-groep werkte via Baarle-Nassau, Tilburg, Poppel en Weelde. Daar stond ook het landhuisje, waar mijn ouders in woonden. Dat stond precies op de grens en was dus een prachtige oversteekgelegenheid.

52781. De **Voorzitter**: Waar heeft u toen *Gerbrands* ontmoet?

A. In Madrid. Ik heb hem in Nederland niet ontmoet. Ik wist wel van zijn bestaan, want *Jan Thijssen* had mij gezegd, dat er een parachutist was bij de O.D. om de hele zaak na te zoeken. Ik wist toen ook al, dat er meer heren waren. Ook wist ik van de ongelukken, die er gebeurd waren. In Juli en Augustus 1943 hadden wij al photo's van *van der Waals* en *de Droge*, kortom, een blaadje met 24 koppen van bekende provocateurs.

52782. De **Voorzitter**: Is uw reis vrij snel gegaan?

A. Sneller dan gewoonlijk het geval was.

52783. De **Voorzitter**: Wanneer bent u weggegaan?

A. Eind September 1943.

52784. De **Voorzitter**: Wanneer bent u in Londen aangekomen?

A. In December 1943.

52785. De **Voorzitter**: Zat de Radiodienst gedurende al die tijd, dat u op reis was, zonder zender?

A. Voor zover ik weet, wel; in elk geval *Jan Thijssen*.

52786. De **Voorzitter**: Wanneer hebben zij weer een zender gekregen?

A. Zij hebben een zender gekregen door een knaap, die ergens op de Zuidhollandse eilanden is gedropt. Hij was een Engelsman van geboorte.

52787. De **Voorzitter**: Was hij uitgezonden door het B.I.?

A. Dat kan ik u niet zeggen. Ik denk van wel. Ik ben niet heel zeker van de plaats op de Zuidhollandse eilanden.

52788. De **Voorzitter**: Kent u zijn naam?

A. Ik meen, dat het *Bob* was.

52789. De **Voorzitter**: Was het *Wiedemann*?

A. Neen.

Ik heb later geprobeerd, contact met hem te krijgen. In mijn rapporten kom ik tweemaal de naam *Jaap* tegen. Dit lijkt mij wel de juiste te zijn. Het moeilijke is, dat men dergelijke mensen alleen heeft leren kennen onder een schuilnaam. Ik kan die naam er niet een, twee, drie uithalen. Hij heeft samengewerkt met *Tientje Schadd*.

De **Voorzitter**: „*Jaap*” was *Webster*.

A. In elk geval was hij aangekomen en had een zender meegebracht. Waarschijnlijk is de zender van *Gerbrands* ook achtergebleven. Toen ik aankwam in Maart 1944, had *Jaap* contact. Hij verzorgde de eerste telegrammen. U weet, dat die zenders allemaal een naam hadden?

52790. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, is datgene, wat *Webster* heeft gedaan, nl. het bezorgen van een nieuwe zender aan de Radiodienst, onafhankelijk van uw mededelingen geschied?

A. Ja, want het is gebeurd, terwijl ik nog in het onderzoekingskamp in Wandsworth zat. Even daarvoor is *Jaap* gedropt, heeft contact opgenomen met *Jan* en heeft de zender daarheen gebracht.

52791. De **Voorzitter**: Daarmede was dus eigenlijk een belangrijk deel van uw taak reeds vervuld.

A. Houdt u mij ten goede, dat ik het op dat moment niet wist. Een zender met een stelletje kristallen en een zendschema is nog bitter weinig. Feitelijk moest elke zendkring zijn eigen apparaat hebben gehad. In Londen was men bijvoorbeeld van mening: Jullie hebt aan één zender voldoende. Dit was echter niet het geval. Wil men er zeker van zijn, dat men altijd in de lucht kan zijn, dan heeft men twee zenders nodig in een zendkring. Er kon bijvoorbeeld een overval plaats hebben of men kon bijvoorbeeld zijn oorspronkelijke zendkring niet bereiken. In die gevallen moest men kunnen uitwijken naar een andere zender.

52792. De **Voorzitter**: Was het van het begin af aan uw bedoeling om naar Nederland terug te keren?

A. Ja.

52793. De **Voorzitter**: Toen u in December 1943 te Londen aankwam, hebt u waarschijnlijk te kennen gegeven, dat u wenste terug te keren?

A. Dat was al in Madrid gebeurd. Overste *Somer* is in Madrid geweest.

52794. De **Voorzitter**: Ik begrijp, dat u toen voor die uitzending een zekere opleiding hebt genoten?

A. Ja.

52795. De **Voorzitter**: Waaruit heeft die bestaan?

A. Uit parachutespringen en het omgaan met een telefoniezender; die kreeg ik mee.

52796. De **Voorzitter**: Was dat iets betrekkelijk nieuws?

A. Ja. Ik meen, dat ik de tweede was, die zo'n apparaat had. De eerste zender was aangekomen, maar is door een of andere oorzaak nooit goed in werking geweest.

52797. De **Voorzitter**: Weet u, wie de eerste heeft meegekregen?

A. Neen. Alleen is mij gezegd, dat ik beter werk moest leveren dan mijn voorganger, hoewel ze ook niet wisten wat de omstandigheden waren.

52798. De **Voorzitter**: Het werken met zo'n telefoniezender was natuurlijk eenvoudiger dan het werken met andere toestellen, want daarvoor moest men eerst geoefend worden in het gebruik van het Morseschrift en dit kwam hier niet bij te pas.

A. Neen, maar de moeilijkheid om verbinding te krijgen bleek in de praktijk veel groter te zijn. De verbinding was ieder ogenblik weg. De Engelse technici, die het toestel ontworpen en gebouwd hadden, hadden gezegd, dat je 20 minuten rustig kon spreken, alleen nu en dan onderbroken door het: over, O.K., over!, maar dat bleek niet het geval te zijn. Als ik vijf minuten spreektijd had, was het veel, dan moest ik weer gaan zoeken, waar de ander was. Dan liep die weg uit de frequentie en bleek bij het „over“, dat hij de helft niet had verstaan.

52799. De **Voorzitter**: Hoe groot was de actieradius bij zo'n telefoniezender?

A. Ik heb er een behoorlijk idee van, maar weet niet of ik gerechtigd ben dat hier te zeggen, omdat men indertijd nogal geheimzinnig was bij het werken met die zenders.

De **Voorzitter**: De techniek is op het ogenblik waarschijnlijk alweer veel verder.

A. De clou was, dat de tegenspelers een vliegtuigzender hadden. Dat toestel kwam ongeveer in de buurt van de kust en vloog baantjes.

52800. De **Voorzitter**: Het is wel van belang, dat u er iets over zegt, want wij hebben ons enige deskundigen geassumeerd op dit gebied, die zich voor dit vraagstuk wel interesseren. Het kan van

belang zijn voor de conclusies omtrent de wijze, waarop de agenten werden uitgezonden. Weet u, of er een verband bestaat tussen de actieradius en de mogelijkheid van uitpeiling?

A. Neen, dat is er niet. De Engelsen hadden redelijke voorzorgsmaatregelen genomen, dat er niet uitgepeild kon worden. Ze hebben echter deze slag verloren, want de moffen hebben het wel uitgepeild. Juist met het oog op die vliegtuigzender heb ik dat apart opgesteld en er is geen bezwaar tegen, dat bij de stukken te doen. Het komt hierop neer, dat de actieradius van de zender op de grond voldoende was, als het vliegtuig zeer hoog vloog en dus de horizontale afstand behoorlijk groot kon zijn. Ik werkte in het Land van Altena, tussen Gorkum en Keizersveer, omdat men mij in Engeland had gezegd, dat het vliegtuig ongeveer 150 km van mij af zou zitten, dus boven de Noordzee en buiten het bereik van de Duitse radar. Maar waarschijnlijk is het volgende gebeurd: het was in 1944, in de tijd van het begin der grote bombardementen, waarbij ook werd gebombardeerd door de wolken heen. Het is alleen maar een vermoeden, maar dat vermoeden was, dat de Duitsers de idee hadden, dat dat gebeurde met behulp van zenders op de grond, en dus als waanzinnigen aan het zoeken zijn gegaan naar alle mogelijke geluiden in de aether of daar en daar niet zenders konden zijn, waarop de Engelse vliegtuigen zeer handig hun plaats konden bepalen.

Een tweede theorie was, dat mijn frequentie-gemoduleerde zender toch nog iets uitzond, dal een amplitude-gemoduleerde ontvanger, zoals de moffen hadden, nog kon opvangen. De Duitsers zijn nu bij de N.S.F. — dit weet ik zeker door een van de heren van de N.S.F. — peilers gaan bouwen, die zowel op amplitude- als op frequentie-modulatie konden werken. Het geheel heeft in elk geval geleid tot een levensduur voor mij van twee maanden; toen werd ik gepeild en moest ik met zender en alles ophouden. Ik heb toen een overval gehad.

52801. De **Voorzitter**: U bent toen niet gearresteerd?

A. Neen.

52802. De **Voorzitter**: Is dat ook gebeurd in het Land van Altena?

A. Ja.

52803. De **Voorzitter**: Wij hebben ook mededelingen over andere telefoniezenders, die in grote steden zaten en daar wel zeer grote moeilijkheden hebben gehad. De *Brauw* is daarbij gevangen genomen.

A. Ik noem het een bestiering van onze Lieve Heer, dat ze mij niet hebben gepakt.

52804. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe is het gegaan?

A. Ik zat op een boerderij, „de Assem“, tussen Meeuwen en Dussen. Die boerderij lag aan het einde van een laantje, ongeveer 10 minuten lopen van de weg af. Het was midden in het land. Ongeveer tien minuten vóór halfvijf werd ik gewaarschuwd, dat er zoveel Duitsers kwamen. Binnen tien minuten was de boel afgebroken en weggewerkt. Ik had de absolute geheimhouding van de gehele omgeving. Niemand wist er iets van, behalve de boer en zijn neef, die de uitkijk was. In de tweede plaats had ik goede identiteitspapieren van de streek zelf, met alle mogelijke en onmogelijke details. De eerste, die binnenkwam, was een moffenofficier, een luitenant van de Luftwaffe. Hij vroeg: Wo waren Sie am vorigen Sonntag? Dit was de dag van mijn uitzending. Ik wist toen al genoeg; zij hadden mij dus gehoord. De hele boerderij werd van halfvijf tot halftien doorzocht, het harmonium werd afgebroken, de bedden uitgeschud, de hooiberg leeggehaald. De zender lag in de lege hooiberg er naast; ze hebben het hooi uit de volle hooiberg gehaald en het in de lege gegooid. De antenne kon ik niet zo gauw wegstrijken; het was 11 meter draad met merkjes er aan op korte afstanden, bij voorbeeld a-r, a-r, telkens op een afstand van een decimeter. Ik heb die draad opgerold en liep naar de zolder. Hier stond een grote zak tarwe. Ik had geen tijd meer om de antenne er in te stoppen. Er stond ook nog een zaibak met wat zaad er in. Daar heb ik de draad onder gestopt. De zak hebben ze openge-sneden, maar de bak hebben ze onaangeroerd gelaten.

52805. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Kon u zelf rondlopen?

A. Wij hebben vijf uur in de kamer gezeten met de gehele bevolking van de boerderij en die van de woning van de burgemeester, die aan de oprit van de boerderij stond. Die waren ook voor dat cordon uitgedreven. U kent die Duitse klopjachten wel. Onder alles, wat zich daarbij bevond, moest dan ook die zender zitten. De peilauto stond op de weg en de bedieningsmannen hadden gezegd: „Hier is het.” Zij wisten, dat die zender daar zat, maar zij hebben hem niet gevonden.

52806. De Voorzitter: Hebt u nadien de zender nog gebruikt?

A. Ja. Eerst is hij via een nacht in het korenland getransporteerd naar Roelofarendsveen. Daar had ik een mooie zendkring zitten en dat leek mij niet al te ver van de kust af. Dat was de hoofdzaak en daarom leek het mij goed daarheen te trekken. Wij kwamen daar in Augustus 1944 aan, wilden daar gaan werken, doch hoorden, dat er een dag tevoren een grote razzia op mannen had plaats gehad. Toen is „Mei” — dat was de naam van de zender — natuurlijk ook weer ondergedoken, want nu er een peilingsmogelijkheid bestond, wilde ik de zender alleen maar gebruiken in hoogst noodzakelijke gevallen. Ik ben naar Breukelen gegaan en heb „Mei” daar opgesteld om eventueel tijdens de invasie dienst te kunnen doen. Ik heb eind December een keer contact gehad om te weten of het ding in orde was, dus alleen om te proberen of het nog ging. Daarna hebben wij hem opgeborgen, totdat hij in de Meidagen gebruikt zou worden.

52807. De Voorzitter: Regelmatige berichtgeving hebt u er niet meer mee gedaan?

A. Neen. Ik was er van geschrokken. Ik wist, dat zij de stem en de woorden hadden verstaan. In Londen had ik reeds gezegd, dat ik een tweede man zocht om deze apparatuur te bedienen. Dat was best, als ik maar uitkeek wie ik nam. Daarvoor heb ik uitgekozen mijn vrouw, die ook steeds met mij meetrok, omdat zij ook zwaar werd gezocht. Zij kon onschuldig als een stadsvrouw voor haar gezondheid op een boerendorpje blijven en daar „in de lucht komen”, d.w.z. een uitzending verzorgen. De Duitsers hadden nu echter verstaan, dat er de vorige Zondag een vrouwenstem had gesproken. Zij hebben daarom, toen ze daags na dit voorval nog eens terugkwamen, de nacht van de boer meegenomen en die is drie weken lang verhoord.

52808. De Voorzitter: Was uw vrouw die Zondag niet op de boerderij?

A. Ja, die was er ook. Wij zijn zelfs niet gearresteerd; wij hebben alle mogelijke gekke dingen meegemaakt. Zij hebben buiten een paar van ons voor een open kuil gezet, de bekende gebaren gemaakt en gezegd: Waar zit die radiozender? Zij hebben veel misbaar gemaakt, maar de Brabantse boeren zijn glashard. Die oude boer, zijn neef en ik waren op elkaar ingeschoten. Die boer werd gevraagd, verantwoording te doen van de mensen, die in de kamer zaten. De luitenant stond voor hem en vroeg, wijzende op mij: Wer ist das? „Dat is de houthandelaar *Koops*”, antwoordde hij. „Was machen Sie hier?” vroeg de luitenant mij, waarop ik antwoordde, dat ik een partij hout had verkocht. „Ja”, zei de boer weer, „dáár ligt het”.

52809. De Voorzitter: Wat voor berichten gaf u door, toen u daar aan het zenden was? Had u toen weer contact met de organisatie, die berichten verzamelde?

A. Ja.

52810. De Voorzitter: Weer met de Radiodienst of met een andere organisatie?

A. Met *Camoës* en met *Jan Thijssen* en ook de Raad van Verzet. Wij kregen ook berichten door van de O.D. ter plaatse en van de L.O. Ik had toen een heel net georganiseerd, dat zich uitstreckte over Tilburg, Breda, Keizersveer, Gorkum, voor het zuidelijk gedeelte. De bedoeling was, dat mijn vrouw daar zou blijven en met een koeriersdienst zou ik haar berichten doorgeven. Van *Camoës* kreeg ik berichten door over de industrie; daar waren de Engelsen indertijd zeer nieuwsgierig naar, over de inundatie en over enige chemische producten bij Polak en Schwarz. Dan kreeg ik van *Jan Thijssen*, die met mij werkte aan de inlichtingendienst, berichten. Die inlichtingendienst had de bedoeling om militaire inlichtingen te verzamelen en te bundelen, wat zeer snel moest worden doorgegeven met een aparte koerier naar mij.

52811. De Voorzitter: Welke inlichtingendienst was dat?

A. Die wij ten behoeve van de R.V.V. en van de O.D. hadden opgezet, dus een nieuwe instantie, die na Maart 1944 was opgekomen. Die had geen bepaalde naam en heeft nooit officieel gewerkt als zodanig.

52812. De Voorzitter: Hoeveel hebt u nu gezonden, als u een schatting maakt van het totaal aantal keren, dat u dat hebt gedaan?

A. Een keer of zes of acht en dan telkens ongeveer twee uur lang.

52813. De Voorzitter: Was het niet gevaarlijk om twee uur achter elkaar te zenden?

A. Neen, volgens mijn mening niet op dat moment, want de Engelse instructie had mij geleerd, dat het toestel niet te peilen was. Ik verkeerde positief in die veronderstelling, maar dat was nu eenmaal het spel van de oorlog, waarbij de een een slag vóórligt bij de ander.

52814. De Voorzitter: Dat was dus zonder twijfel een verkeerde berekening van uw opdrachtgevers.

A. Ik zou dat niet op die manier willen zeggen. Die mensen wisten ook niet beter op dat moment. Het kon ook mogelijk zijn, dat alleen de wijze van ophanging van mijn antenne maakte, dat, behalve frequentie-gemoduleerde trillingen, die de aether werden ingezonden, er ook amplitude-gemoduleerde trillingen werden uitgezonden. Daarop kan een Duitse peilwagen of een nachtjager vat hebben gekregen. Het enige, dat ik positief weet, is, dat, toen het toestel in het begin een paar fouten vertoonde en ik met een deskundige van de N.S.F. dat ding doormat en keek of misschien een lamp stuk was, hij zei: „dat is het meest mieterse toestel, dat ik heb gevonden, maar ik vrees, dat je het niet lang kunt houden”, want toen waren er al geruchten, dat de moffen bezig waren met een nieuwe apparatuur. Een paar weken later kwam hij en zei: geef direct door, dat ze ook frequentie-gemoduleerde zenders bouwen.

52815. De Voorzitter: Was het een groot toestel?

A. Neen; dat is ook mijn redding geweest. Het was een klein kastje, een flinke schrijfmachinekoffer. De Duitsers zochten naar een grote apparatuur, waardoor verklaard werd, dat zij de volle hooiberg leeghaalden. Onder in de lege hooiberg lag alleen wat blad, maar te weinig om een groot apparaat te verbergen.

52816. De Voorzitter: Sprak u altijd in klare taal?

A. Neen, code.

52817. De Voorzitter: U sprak toch niet altijd in code?

A. Ik deed het ongeveer op dezelfde manier als waarop ik hier te werk ging.

(Getuige overhandigt een rapport aan de Voorzitter).

Hierbij moet u de sleutel gebruiken om het verstaanbaar te maken. Ik seinde bijv.: Er komt 19, en dan weer een stelletje cijfers en daarna weer een paar woorden. Ik moest het dus van te voren klaar maken. Dit was een grote handicap. Je kon het nooit vlug klaarmaken. Dit is later ondervangen; toen is er een aparte code voor mij samengesteld om heel snel te coderen en te decoderen.

52818. De Voorzitter: Dit was waarschijnlijk een betrekkelijk eenvoudige code?

A. Men moest toch met potlood en papier aan het werk gaan.

52819. De Voorzitter: Wat was het systeem van deze code?

A. Het omzetten van lettergroepen en het vervangen door cijfers.

52820. De Voorzitter: Was hiervoor een ingewikkelde afspraak nodig?

A. Neen.

52821. De Voorzitter: Had u het systeem in het hoofd?

A. Ja.

52822. De Voorzitter: Dan was het dus betrekkelijk eenvoudig. Het had ook zo kunnen zijn, dat u in klare taal sprak en bijv. namen en misschien een zin, waarop het zeer aankwam, omzette op de manier van de ingewikkelde codes, die men ook heeft gebruikt bij de radiotelegrafie.

A. Zo was het niet. Ik had bijv. een bericht over inundatie; ik heb het hierin staan, dat in klare taal werd verzonden, behoudens de bronvermelding. Dit zijn ook de ervaringen van anderen met deze zender en code; dezen hadden deze code na mij gekregen.

52823. De **Voorzitter**: Dat staat in uw rapport, dat u zoëven overhandigde?

A. Ja.

Berichten over inundatie gaf ik in volkomen klare taal door. Het was de moffen toch bekend. De mededeling, van wie ik de berichten had, gaf ik echter door in cijfers.

52824. De **Voorzitter**: Hiervoor gebruikte u niet bijv. de double transposition-code, de cijfercode of de one-time-pad-code?

A. Neen. Dit was een heel ander systeem dan het andere.

52825. De **Voorzitter**: Kon men, als men elkaar kende, ook de stem herkennen?

A. Ja.

52826. De **Voorzitter**: Was de man, die in het vliegtuig zat, iemand, die u kende?

A. Ja. Ik wist, dat het *Gerbrands* was. Het toestel moest steeds worden geïdentificeerd. Nu hadden *Gerbrands* en ik met goedvinden van het B.I. afgesproken, dat wij met elkaar zouden spreken. Wij wisten allerlei kleine details van elkaar; wij konden allerlei kleine identificaties geven. Hij vroeg bijv.: „Welke kleur had dat horloge, dat je kocht in Madrid?” of een andere identificatie. Ik behoefde hem niet te identificeren, hoewel ik het ook eens een keer heb gedaan. Hij vroeg mij: „Hoe heette het hondje van die vriendin van mij, waarmee wij de avond, voordat je vertrok, in Londen zijn gaan eten!” Ik moest daar dan antwoord op weten te geven. Kon ik het, dan was ik goed. Gaf ik er geen asem op, dan dachten zij: hij is in handen van de moffen. Het ging ook om de manier, waarop je sprak. *Gerbrands* en ik hebben buiten Londen geoefend met dit toestel en ook geoefend om elkaars stem tot in de kleinste details te herkennen. Juist om dergelijke dingen, omdat je samen veel hebt meegemaakt in Madrid en later op reis, ging het.

52827. De **Voorzitter**: Wij zijn tot een bespreking van uw ervaringen met het radiotelefonie-apparaat gekomen naar aanleiding van mijn vraag over uw opleiding. Heeft deze zich bepaald tot parachutespringen, tot het oefenen met dit toestel, tot het opstellen van de code en het werken daarmee? Hebt u b.v. ook nog lessen gekregen in „security”?

A. Neen. Daarin heb ik les gegeven.

52828. De **Voorzitter**: Hoezo?

A. Omdat ons was gebleken, dat jongens uit Engeland, die er een jaar over hadden gedaan om Engeland te bereiken, in Nederland weer teruggekomen zijnde, zich verraadden, doordat zij niet bekend waren met uniformen van landwachters, N.S.B.-ers, enz. en niet het verschil kenden tussen een onschuldige C.C.D.-contrôle en een C.C.D.-contrôle, waarbij men kon ruiken, dat er een S.D.-er bijstond. Die feeling hadden zij niet. Ik heb toen op verzoek van de heer *Somer* in Londen een cursus geschreven van 30 à 40 bladzijden handschrift, hoe men zich moest gedragen. Hierbij kwamen ook details ter sprake, hoe je het handigste kon manoeuvreren om bij een C.C.D.-contrôle die kerels een rad voor de ogen te draaien, b.v. hoe je je tas moest opmaken, zodat die vent er in kon kijken en toch niet kon zien, dat er iets verbodens inzat, door hem af te leiden. Al dergelijke dingen heb ik beschreven. Hoe de uniformen er uitzagen, hoe hun manier van optreden was en wat voor fietsen zij meestal hadden. Een politiefiets kan men b.v. tussen vele andere fietsen herkennen, omdat het zadel zó staat, dat de berijder zo lekker lui kan trappen. Het waren details, die toch waarde hadden. *Gerbrands* is er later mee doorgestaan en heeft er een hele cursus van gemaakt.

52829. De **Voorzitter**: Gebeurde dat in het huis, waar de B.I.-agenten vertoefden?

A. Neen, deze cursus heb ik samengesteld in Park Street 71.

52830. De **Voorzitter**: Men had toch een huis voor die jongelui?

A. Ja. Dat was een gelegenheid, waar ik niet geweest ben. Ik heb in Londen ondergedoken gezeten, omdat anders de contra-spionage verblijd zou zijn geweest met de mededeling, dat *Ausems* heen en weer was geweest. Toen ik in Londen aankwam, werd ik via het Ministerie van Oorlog door de heer *Somer* naar een privé huis gebracht en daarmee uit.

Ik heb van Londen verder niets gezien dan alleen wat mijn instructie mij gaf. Ik ben nooit in Oranje Haven geweest, een heel enkele keer maar in een bioscoop en nooit naar een of andere officiële gelegenheid of zo iets.

52831. De **Voorzitter**: Er is nog een andere kwestie. U bent op 1 Maart 1944 hier neergekomen. Bent u toen niet kort daarop gearresteerd geweest?

A. Neen, ook niet. Ik ben toen mijn oude papieren gaan ophalen van Fokker en heb daarmee mijn portefeuille weer behoorlijk gestoffeerd. Ik ben toen op 2 Maart naar *Zaandam* gegaan, waar mijn oude vriend *Hein Optenvelde* woonde; dat was mijn marconist. Ik heb het adres van *Hein Optenvelde* ook gebruikt om *Steen* en *Boogers* naar toe te sturen; dat waren twee agenten, die 6 Januari door B.I. uitgezonden waren. Die heetten toen *Van Tilburg*, en hoe *Boogers* heette weet ik niet meer.

52832. De **Voorzitter**: Ik heb hier staan, dat in de nacht van 10 op 11 Januari 1944 zijn gedropt *Steen* en *Adriaansen*. Ze zijn beiden later gefusilleerd.

A. Dat moeten zij zijn, maar dat kan haast niet op 10 of 11 Januari zijn geweest. Dat moet eerder zijn geweest.

52833. De **Voorzitter**: Dit is de lijst, die wij van B.I. hebben gekregen.

A. Ik heb 28 December 1943 contact gehad met *Hein Optenvelde* via mijn eigen code. Dat was de afspraak: een slagzin via Radio-Oranje en dan zou Engeland hem oproepen. Dat is zo gebeurd. Ze hebben wat telegrammen gewisseld en het resultaat is geweest, dat van *Tilburg* en *Boogers*, dus *Steen* en *Adriaansen*, bij mijn vrouw zijn komen aanlopen met een introductie, die zij alleen kon weten. Dat was voldoende voor haar om die mensen te identificeren. Ze zijn toen naar *Hein Optenvelde* gebracht en toen hebben die twee knapen, eerst enige dagen met hun beiden, later alleen *Steen*, gewerkt tot aan de arrestatie van *Optenvelde*. Die arrestatie is geweest op 2 Maart om halféén of halfdrie.

52834. De **Voorzitter**: Ik heb hier staan, dat *Steen* is gearresteerd op 14 Maart en *Adriaansen* veel later.

A. Neen, dat klopt absoluut niet.

52835. De **Voorzitter**: *Adriaansen* is eerst op 14 Juli 1944 gearresteerd.

A. Dat kan, maar dat *Steen* op 14 Maart gearresteerd is klopt niet. Dat moet zijn gebeurd op dezelfde dag, waarop *Hein Optenvelde* gearresteerd is. Hij d.i. *Steen* zat in de kamer van *Optenvelde*. Ik heb hier het verhaal:

„Bij mijn broer, de dokter, heb ik gevraagd of hij kon zorgen, dat mijn koffers, fiets, enz. konden worden opgehaald. Die stonden in Baarle-Nassau in verschillende huizen aan de grens. Met de middagtrein ben ik weggegaan en ik kwam om acht uur aan. Bij de uitgang was controle op pakjes, koffers, enz. waar ik uiteraard zonder enige moeilijkheid passeerde. Bij *Hein* stond de deur open, hetwelk op dat uur van de dag meer voorkomt en dus niets vreemds was. De fiets van negen en dertig stond in de gang, ik wist dus dat deze eveneens in huis was. (Negen en dertig is de code voor mijn vrouw). Bovengekomen vond ik eveneens de deur open en liep dus regelrecht naar binnen. Hier zat men 3 man van de S.D. sterk te wachten, verder waren nog in de kamer *Fine* en van *Tilburg*. *Fine* kon zich vrij bewegen, van *Tilburg* zat nog in een stoel met een handboei aan de leuning waarop ze een kleedje hadden geworpen. Voor hem stond een telegrafiezender op de grond.”

Dit was allemaal 2 Maart. Hoe zij daarvan 14 Maart kunnen maken, is mij een raadsel.

52836. De **Voorzitter**: Toen ik zoëven vroeg: Bent u in het begin niet gearresteerd geweest?, bedoelde ik dit geval.

A. Het was maar van 8 uur 's avonds tot 10 uur 's avonds. Daar zaten de S.D.-kerels en die hebben de onvergeeflijke stommiteit gehad mij los te laten. *Fine* hebben ze een paar maanden later los gelaten; *Steen* en *Hein* hebben ze meegenomen.

52837. De **Voorzitter**: U had opdrachten, die betrekking hadden op de verzetsorganisaties. Hoe had u die opdrachten meegekregen? Had u ze schriftelijk meegekregen?

A. Ik had een microphoto mrt een heel verslag van de Minister van Oorlog van *Lidth de Jeude* en een tweede microphoto van een rondzendbrief. Dit was mijn voornaamste opdracht voor de coördinatie van het verzet. Daarvoor ben ik dan ook tweemaal door Hare Majesteit ontvangen en ik moest dit ook afwerken. Dit was een scherp omlinjende opdracht.

52838. De **Voorzitter**: Heeft u de stukken, die hierop betrekking hebben?

A. Ja, maar ik denk niet, dat u ze krijgt. U mag ze zien. Ik wil natuurlijk alles doen om de goede gang van zaken te bevorderen, maar dit houd ik liever.

52839. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Had u de opdrachten bij u, toen u in Zaandam binnenstapte? Werd u niet gefouilleerd?

A. Ik ben gefouilleerd, maar ik ben nadat ik zelf al mijn zakken had leeggepakt met uitgestrekte armen gaan staan met een lucifersdoosje waarin de microphoto's onder een zakdoek in mijn hand. Een portefeuille zat in een regenjas in mijn koffer; nadat ik behulpzaam was inet het openen van de koffer pakte ik zelf de jas, hield die open liet de S.D.-ers in de koffer grabbelen.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U bent wel koelbloedig.

A. Als 't u blijft niet! Ik heb 'm geknepen als de ziekte!

52840. De **Voorzitter**: U bedoelt, dat u daar de oorspronkelijke microphoto's hebt?

(*Getuige toont enige rrzicophoto's.*)

De **Voorzitter**: Het gaat ons om de inhoud. Hebt u misschien nog een getypt stuk. dat een weergave is van hetgeen op die microphoto's staat? Die opdracht interesseert ons wel.

A. Ik heb daarvan wel het een en ander. Het kan zijn, dat de typiste van B.I., die voor mij het originele verslag heeft geschreven, er een cijfersleutel in heeft laten zitten.

52841. De **Voorzitter**: In het stuk, dat u mij overhandigt, staat op de eerste bladzijde vermeld: „Kernkwesities en de 19 punten”. Hebt u hetgeen op de volgende pagina's in zake de instructie van de Minister van Oorlog volgt, niet schriftelijk meegekregen?

A. Neen.

52842. De **Voorzitter**: Hetgeen op de eerste pagina staat wel?

A. Ja.

52843. De **Voorzitter**: Dat zijn dus de 19 punten, ondertekend door de Minister-President. Dit stuk had u in de vorm van een microphoto bij u. Daarnaast had u ook een opdracht van Minister van *Lidth de Jeude* meegekregen?

A. En een van de Koningin, die ik niet op schrift had. Wel had ik op schrift een microphoto van een bespreking met Minister van *Lidth de Jeude*. Op een kladje papier had ik genoteerd, wat hij mij voorzei. Dat heb ik niet meer.

52844. De **Voorzitter**: Dus deze eerste bladzijde van dit stuk „Kernkwesities en 19 punten” heeft dezelfde inhoud als de microphoto, die u hebt meegekregen? De rest had u in uw hoofd?

A. Ja.

52845. De **Voorzitter**: U bent in dat huis te Zaandam met dit materiaal aangehouden. Nu begrijp ik een ding niet en dat is het volgende: U hebt ons die microphoto laten zien; wij hebben hier enige weken geleden echter gehoord de heer *Six*, die ons vertelde, dat u bij *Optenvelde* ongelukkig terecht was gekomen, spoedig was vrijgelaten en daarna, zo zei de heer *Six*: „heeft hij al zijn materiaal vernietigd, dus al zijn opdrachten waren weg”. Ik begrijp dat niet, want thans laat u ons die microphoto's zien.

A. Ik had ook codegegevens bij mij.

52846. De **Voorzitter**: Die hebt u blijkbaar ook niet vernietigd, want die laat u ons zien.

A. Die heb ik later weer gekregen.

52847. De **Voorzitter**: Wat u ons op het ogenblik laat zien,.....

A. .....dat is hetgeen ik de tweede keer heb gekregen.

52848. De **Voorzitter**: Het komt er dus op neer, dat u, hetgeen u aan materiaal hebt meegekregen, hebt vernietigd na het bezoek aan *Optenvelde*, doch, dat u het later nog eens hebt gekregen? Wat u ons toont, is dus het tweede exemplaar?

A. De reden van die vernietiging was, dat ik na mijn bezoek aan *Hein Optenvelde* tot aan mijn huis werd gevolgd. Ik moest toen naar huis en die S.D.-er reed op honderd meter afstand achter mij aan. Zij hadden maar naar Fokker op te bellen om te weten te komen, dat ik daar niet meer werkte. Ik werd nl. in September 1942 bij Fokker ontslagen.

52849. De **Voorzitter**: Hebt u het toen in de kachel gegooid?

A. Ja, dezelfde avond.

52850. De **Voorzitter**: U had met niemand van de verzetsorganisaties contact gehad. Ik begrijp, dat u toen in een wat moeilijke situatie zat.

A. Neen, niet zo heel erg moeilijk, omdat ik mijn eigen code ook had voor de gewone morsezender. Ik ben naar het zuiden gereden met mijn medespringer *Kors*, heb een telegram afgegeven en verteld hoe de vork aan de steel zat en gezegd, dat ze alles moesten oversturen. Dat is ook gebeurd. Een dag of veertien (tot 6 weken bij nader inzien) later is een tweede springer gekomen, die heeft voor mij persoonlijk al die gegevens weer teruggebracht. Dat was *Piet de Springer*, ik meen, *Arie Bloois*, uit Delft.

52851. De **Voorzitter**: Ik zie hier een naam, die er op lijkt, dat is *De Alloys*, die in de nacht van 7 op 8 Mei 1914 gedropt is.

A. Dat kan het niet zijn.

52852. De **Voorzitter**: Ik heb hier op de lijst van B.I. nog twee namen van agenten, die in de nacht van 10 op 11 April 1944 zijn gedropt; dat zijn *Faber* en *Lette*. De voorgenden komen eerst in de nacht van 7 op 8 Mei.

A. Daar zitten nog verschillende tussen.

52853. De **Voorzitter**: Hoelang taxeert u, dat het geduurd heeft, eer u na uw bezoek aan *Optenvelde*, die dingen weer had?

A. Nog in April. Dat kan ik terugvinden als ik kijk in mijn telegrammenlijst.

52854. De **Voorzitter**: De heer *Six* zegt ongeveer hetzelfde. Hij heeft verklaard:

„Het heeft zeer geruime tijd geduurd, ik vermoed tot half April, vóórdat *Ausems* weer zijn instructies had. Het was in zoverre een vervelende situatie, want de verzetsorganisaties wilden in die tijd niet met *Ausems* te maken hebben. Zij zeiden: wat hij reproduceert, reproduceert hij uit zijn hoofd. Hij was in de tweede plaats in contact geweest met de vijand.”

A. Inderdaad, dat maakte iemand vrij verdacht.

52855. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Vooral, dat u weer vrijgekomen was, was iets onbegrijpelijks.

A. Dat was weer te wijten aan de stommiteit van de moffen. De hele clou zat hierin: ik had papieren bij mij, dat ik nog bij Fokker was. Daarop ging die mof door in de veronderstelling, dat een vreemde niet thuis zou zijn in de vliegtuigbouw, en vroeg of Fokker ook vliegtuigen bouwde of reparaties verrichtte aan J U 52-toestellen. Daarop wist ik goed te antwoorden, dus hij dacht, dat de papieren en de man echt waren. In ieder geval waren ze niet kenmerkend vals.

52856. De **Voorzitter**: U hebt dus wel gemerkt, dat de mensen van de verzetsorganisatie, met wie u in contact stond, nogal sceptisch tegenover u stonden?

A. Ja zeker.

52857. De **Voorzitter**: Met wie bent u vooral in contact geweest?

A. Dit was in de eerste plaats met *Lange Jan*. Dit was de enige persoon, die er niet sceptisch tegenover stond. Deze kon er van op aan, dat hetgeen ik hem vertelde ook inderdaad zo was. Maar iemand als *Jurriaans*, een van onze contacten uit 1943, een oud-zeeofficier uit Baarn, . . . neen.

52858. De **Voorzitter**: Heeft u contact gehad met iemand van de O.D.?

A. Dit was *Jurriaans*.

52859. De **Voorzitter**: Dus wat de heer *Six* weet, weet hij waarschijnlijk via *Jurriaans*?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Die sceptische houding was, gezien de omstandigheden, wel begrijpelijk.

A. *Camoës* daarentegen heeft mij altijd geholpen met de inlichtingen, want hij zag, dat het goed ging.

52560. De **Voorzitter**: Hoe was hun houding later, toen u die microphoto's weer opnieuw had gekregen?

A. Het bleef zo. Ik ben nooit zo ver gegaan, dat ik in de top van de O.D. werkelijk iets heb kunnen zeggen. Ik heb kernvergaderingen meegemaakt, omstreekt Juni, Juli, van 1944, toen de coördinatieboodschappen van de Koningin waren gekomen.

52861. De **Voorzitter**: Het komt dus hierop neer: door de ongelukkige gebeurtenis, die u op 2 Maart heeft meegemaakt, ...

A. . . . . heb ik tot eind April gezeten zonder materiaal en daarna had ik niet voldoende vertrouwen om mijn zegje te kunnen zeggen.

52862. De **Voorzitter**: Dit betekent, dat de coördinatieboodschap uit Londen eerst goed is overgekomen, toen *Dijckmeester* in Juni kwam.

A. Hoe ze in het land zijn gekomen, weet ik niet. De microphoto's van de coördinatie, die u zoëven heeft gezien, heeft „*Fopkonijn*” meegebracht. Dit is wachtmeester *Buunk*. Deze heeft mij nog eens extra kopieën meegebracht van de coördinatieboodschappen.

52863. De **Voorzitter**: Ik heb hier staan, dat deze laatste is gedropt in de nacht van 5 op 6 Juli 1944. Wie heeft u dan de eerste kopieën gebracht?

A. Dat was *Piet de Springer*. Deze gaf mij de code en de coördinatieboodschap voor de 19 punten.

52864. De **Voorzitter**: Heeft u ze op verzoek gekregen?

A. Niet op mijn verzoek. Het zijn telegrammen geweest van de Koningin, die ik nog eens een keer herhaald heb gekregen. Het was de op 8 Juni ontvangen en op 11 Juni gedecodeerde boodschap.

52865. De **Voorzitter**: De tekst daarvan staat in het rapport, dat u mij hebt gegeven?

A. Ja.

52866. De **Voorzitter**: Dit rapport is ondertekend met: *Arnold*. Dat bent u?

A. Ja.

52867. De **Voorzitter**: Ik zie, dat dit rapport van 14 Juli 1944 hetzelfde is als waaraan de heer *Six* heeft gerefereerd.

A. Hij heeft het waarschijnlijk bij B.I. gelezen.

52868. De **Voorzitter**: Wij kunnen dus uit dit rapport reconstrueren de bijzonderheden van hetgeen u ons in grote lijnen hebt verteld. In April 1944 hebt u dus opnieuw die „19 punten-boodschap” gekregen. Wanneer hebt u die moeilijkheden in het Land van Altena gehad?

A. Eind Mei 1944.

52869. De **Voorzitter**: Het komt er dus op neer, dat uw werkzaamheden met het radiotelefonie-apparaat in hoofdzaak beperkt zijn gebleven tot eind Mei 1944, want u hebt straks verteld, dat u daarna uw toestel niet veel meer hebt kunnen gebruiken.

A. Ja, maar ik had ook een code voor de morsezenders. Ik heb via de morsezenders regelmatig contact gehad.

52870. De **Voorzitter**: Wat u zei, sloeg dus op uw werkzaamheden met het telefonietoestel?

A. Ja.

52371. De **Voorzitter**: Die werkzaamheden bestonden dus in het overbrengen van de inlichtingen, die u zelf verzameld had?

A. En die betrekking hadden op dit werk.

52872. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u daarmee?

A. Die betrekking hadden op dit coördinatiewerk.

52873. De **Voorzitter**: Maar in dit coördinatiewerk was u toch zwaar gehandicapt door de moeilijkheden, die u had gehad? De mededelingen daarover kunnen dus niet van veel betekenis zijn geweest.

A. Alleen het feit, dat ik gehandicapt was, was al de moeite waard om te weten.

52874. De **Voorzitter**: Hebt u over die moeilijkheden, die u met dit coördinatiewerk hebt gehad in Maart en April 1944, ook mededelingen gedaan door de telephoniezender?

A. Dat heb ik er expres buiten gehouden.

52875. De **Voorzitter**: Waarom hebt u dat expres gedaan? U zei, dat u in de veronderstelling verkeerde, dat die zender niet te peilen was.

A. Ik schijn het bij ongeluk te hebben gedaan, maar over de telephoniezender heb ik in het geheel niet gesproken over het contact in de O.D.-groep.

52876. De **Voorzitter**: Hebt u uw verdere inlichtingenwerk gedaan in samenwerking met de Radiodienst?

A. In combinatie met de Raad van Verzet en de Radiodienst. Ik was, wat het werk betreft, een ander persoon dan eerst, dus kwam ik niet in contact met het dagelijks gebeuren.

52877. De **Voorzitter**: In hoeverre was u een ander persoon?

A. Omdat ik vóór die tijd zelf achter een zender zat. Daarna wist ik niet meer, waar de zenders stonden. Mijn taak was heel anders geworden.

Ik heb hier nog bijvoorbeeld die kwestie van de O.D.-onbetrouwbaarheid, de figuren *Japikse* en *Reynders*. Ik heb in Juni of Juli contact gekregen via *Camoës* in de *Reynders*, die zich toentertijd Vos noemde, de oud-generaal *Reynders*. U hebt waarschijnlijk voor u liggen D 1; ik heb mijn rapporten in de letters gemerkt. Daar lees ik:

„In die dagen kreeg ik van *Camoës* te horen, dat er iemand was, die namens een hooggeplaatst persoon mij eens wou spreken over de O.D. en verder over mijn opdracht en wat daarmee samenhang. Hierop ben ik ingegaan, omdat de naam van iemand er bij genoemd werd, waarin ik vertrouwen kon hebben. De betreffende persoon heb ik gesproken ten huize van *Camoës* en bleek te zijn Jacob (*Japikse*), die uit naam van Vos (generaal *Reynders*) kwam. Punt van bespreking was, dat O.D. niet als betrouwbaar beschouwd kon worden, omdat er naar alle waarschijnlijkheid provocatie in vrij ernstige mate had plaats gevonden en men dus reden had aan te nemen, dat bij de invasie de gehele staf zowel voor het gehele land als plaatselijk zou worden opgepakt. De hulp, waarop men van de zijde van Engeland rekende, zou dus zeer problematisch zijn. Verder was Jacob (*Japikse*) er niet van overtuigd, of de O.D. wel door de rechte man op de rechte plaats werd geleid. Hij stelde mij voor Engeland van de mening van Vos (generaal *Reynders*) op de hoogte te stellen en te vragen wat er tegen eenhoofdige leiding zou zijn. Volgens zijn zeggen had Vos zeer vele relaties onder officieren en onder secretarissen-generaal en zou zeer zeker in staat zijn een goed bestuursapparaat op te bouwen. Deze vraag heb ik

voorgelegd aan Engeland tussen 20 en 30 Mei, waarop een antwoord binnenkwam in begin Juni. In die tussentijd deed zich het volgende feit voor: ik verzocht *Jacob (Japikse)* te komen naar Breda ten einde hem door mevrouw *Somer* te laten identificeren; ik meende aan een mondelinge mededeling van deze dame door een tussenpersoon overgebracht niet genoeg te hebben om provocatie te voorkomen. Aan dit verzoek is niet voldaan. Daar ook het antwoord van Londen negatief was geweest heb ik deze hele zaak verder laten rusten. Ook speelde hierbij een rol, dat de groepen, die er eventueel mee te maken zouden hebben, anderzijds een betere samenwerking verkregen. En toen de eerste coördinatie-boodschap binnenkwam, was deze apart staande poging geheel van de baan. Wat ik met de eerste coördinatie-boodschap gedaan heb is vermeld in hoofdstuk C."

52878. De **Voorzitter**: Waar gaat dit onderdeel D 1 van uw rapport in hoofdzaak over?

A. Eigenlijk over algemene dingen, die niet direct te maken hadden met het eigenlijke werk.

52879. De **Voorzitter**: Het kwam dus hierop neer, dat de mededeling, welke *Japikse* u namens generaal *Reynders* deed, eigenlijk een waarschuwing was tegen de O.D. op grond van het feit, dat de O.D. sterk geopenstreerd was?

A. Ja.

52880. De **Voorzitter**: En dat men er dus rekening mee moest houden, dat de leiding van een dergelijk orgaan bij een eventuele invasie praktisch wel geheel kon uitvallen. Zei *Japikse* er bij, dat dit ook de mening was van *Vos*, d.w.z. dat generaal *Reynders* er ook zo tegenaan keek?

A. Dit zijn dingen, waarover ik niet kan oordelen. Ik heb alleen vermeld, wat mij is overkomen, maar de beoordeling heb ik aan anderen overgelaten.

52881. De **Voorzitter**: Wij hebben nu uitvoerig besproken, wat uw wederwaardigheden zijn geweest. Dit is in de aanvang verder uitgebreid dan ik mij had voorgesteld, omdat ik niet had verwacht, dat u ook uitvoerige mededelingen kon doen over de Radiodienst. Dit is in zoverre een meevaller geweest. Wij hebben nu waarschijnlijk de hoofdzaak wel gehad?

A. Dit is toch de samenwerking tussen de verzetsorganisaties in 1944 en 1945?

52882. De **Voorzitter**: Wij behandelen op het ogenblik punt f van het Enquêtebesluit, d.w.z. het probleem van de verbindingen, hoe deze hebben gefunctioneerd, waar de moeilijkheden zijn geweest, enz. De vraag, wat er over de verbindingen heeft plaats gevonden, welke problemen daarover zijn behandeld, wat de invloed van de Regering bijvoorbeeld is geweest op de bundeling van de verzetsorganisaties, behandelt de Enquêtecommissie bij een ander punt van het Enquêtebesluit.

A. Ik kan nog één ding er bij zeggen, dat nog betrekking heeft op het eerste punt.

Toen ik zelf in Londen zat, heb ik via majoor *Somer* ontzettend gehamerd op het sturen van toestellen. Ik heb ook gezegd: stuur die mensen naar de adressen van ons. Ik heb de stukken bij mij, waaruit blijkt, dat dit niet is gebeurd, dat mensen buiten onze kring zijn neergekomen en zich onmiddellijk besmet hebben gemaakt.

52883. De **Voorzitter**: Bedoelt u adressen van de Radiodienst?

A. Van verzetsorganisaties, van de O.D. en dergelijke. Ik bedoelde: stuur ze naar die adressen, waarvan wij in Holland kunnen beoordelen, of een adres goed is en niet jullie in Londen.

52884. De **Voorzitter**: Heeft u het gevoel, dat het bureau van *Somer* heeft gewerkt met adressen, die zij nog van vroeger hadden?

A. Neen, *Somer* niet. Dit is juist mijn bezwaar tegen het B.B.O. *Sonier* deed het goed; die had *Faber* en *Lette* en *van Borssum Buisman* en al die mensen.

52885. De **Voorzitter**: Wie heeft het niet goed gedaan?

A. Het B.B.O. van kolonel *de Bruyne*, dat kan ik u laten zien.

52886. De **Voorzitter**: Wat zei u: het B.B.O. van kolonel *de Bruyne*?

A. B.B.O., het Bureau Bijzondere Opdrachten.

52887. De **Voorzitter**: Kolonel *de Bruyne* was het hoofd van M.V.T. Van dat bureau is de uitzending van agenten op 15 Maart 1944 overgegaan naar het B.B.O., onder leiding van generaal *van Oorschot*. De grote penetraties, die er zijn geweest, dateren van vóór die tijd, voordat het B.B.O. ten tonele komt.

A. Dan spijt het mij wel, maar dan zullen wij de telegrammen te voorschijn halen, waaruit iets anders blijkt.

„rvv een van drie stop dringend halt drie springers vorige periode aangekomen eerst thans contact inet ons bezig checken stop indien juist scherp protest ondanks ons dringend verzoek na debacle *tony* en *bob* herhaling ongewenste procedure zenden boodschappers niet direct aan onze adressen en zonder opdracht eerst met ons verstaan puntkomma gevolgen thans zijn wederom legio contacten met allerlei losse groepen aanvulling directive kwistig rondgedeeld overall over afwerpterreinen gekletst subtiel organisatiewerk van rvv in samenwerking met od deerlijk verstoord en weg open voor provocatie".

Het tweede telegram luidt:

„rvv twee van drie stop geval *tonybob* kostte ons veel van onze beste mensen en was oorzaak uitblijven materieleverantie tot nu toe halt wij wenssen geen herhaling en dringen met klem er op aan dat gij boodschappers opdraclit geeft uitsluitend contact met qq well organised groups qq waarover directive spreekt en dan via ons en onze veiligheidsnormen in acht nemen gaarne bevestiging boodschappers deze opdracht ontvangen stop tevens gaarne zekerheid in ieder geval deze periode *bertus*, *evert* en *johannes* leveren uit".

Die laatste namen zijn de afwerpterreinen.

52888. De **Voorzitter**: Waarvan u thans mededeling doet, heeft betrekking op het B.B.O. Maar de heer *de Bruyne* stond niet aan het hoofd daarvan. U sprak van het B.B.O. als de dienst van de heer *de Bruyne*. Het B.B.O. is ontstaan, nadat de heer *de Bruyne* was afgetreden.

A. Die details weet ik niet. Het is dus juist, dat het betrekking heeft op het B.B.O.

52889. De **Voorzitter**: Worden met „*Tony*” en „*Bob*” bedoeld *Cnoops* en *Celosse*?

A. Ik ken alleen *Tony* en *Bob*. Zij hadden opdracht spoorwegaanslagen te plegen en zij zijn in Hilversum of Amsterdam gearresteerd op een van hun foute adressen. Wij hebben hun nog voorgesteld met ons mee te gaan, maar zij zeiden, dat hun adres goed was.

Een ander geval is het met *van Bilsen*, die volgens ons, d.w.z. de groep in 't zuiden, volkomen fout was.

Volgens dr. *de Kort*, directeur Arbeidsbureau Tilburg, was hij een Streber. Hij heeft terecht verdiend, dat hij in Januari 1944 in Venio is geliquideerd. Toen ik in Londen zat en dus bij B.I. werkte kwam er een mededeling, dat twee jongens van die groep van 40, die in 1943 gearresteerd was, ontsnapt waren en contact hadden gemaakt uiteindelijk met *van Bilsen*, die hen in Tilburg aan een onderduikadres had geholpen. Dat adres was goed en daar zouden later weer parachutisten kunnen aankomen. Dit kregen wij te horen toen ik in Londen zat. Toen heb ik prompt daarop majoor *Somer* gewaarschuwd en het waarschuwingssignaal is gehesen: nooit ofte nimmer iemand naar dat adres sturen. Dat is ook gebeurd en intussen is *van Bilsen* geliquideerd. Die jongens zelf kwamen bij de dienst van kolonel *de Bruyne* aan en zeiden: het is niet waar; *van Bilsen* is goed; de adressen van hem zijn betrouwbaar.

52890. De **Voorzitter**: Men kan dus aannemen, dat het standpunt van B.I., dat hij niet goed was, aan de Engelsen is doorgegeven?

A. Dat is iets anders gegaan. Ik heb zelf een onderhoud gehad met de heer *de Bruyne*, want deze wilde weten, of ik in staat zou zijn om die dingen goed te organiseren. Toen heb ik mijn poot stijf gehouden en gezegd: ik doe dat niet voor u, want ik vertrouw dat hier niet. Dat hebben wij elkaar onder vier ogen kunnen zeggen. Ik heb hem toen ook dergelijke feiten genoemd.

52891. De **Voorzitter**: U kende *van Bilsen*. Tijdens uw verblijf te Londen kwam dat bericht van die jongelui uit Zwitserland. Dat moet wel zo zijn geweest, want u bent in December 1943 in Londen gekomen, dus dat moet dat bericht zijn geweest. Toen hebt u gezegd: het contact, dat ze hebben gehad met *van Bilsen*, acht ik fout. Daarvan was B.I. overtuigd, want u zegt, dat kolonel *Somer* dat heeft gezegd tot de dienst van de heer *de Bruyne*, maar deze heeft gezegd: neen. Ik mag dus aannemen, dat de heer *Somer* dat ook bekend heeft gemaakt aan de Engelse dienst. Of weet u dat niet?

A. Dat weet ik niet; dat waren weer andere regionen.

52892. De **Voorzitter**: Het kon zijn, dat u het had gehoord.

A. Neen, ik weet dat niet.

52893. De **Voorzitter**: Hebt u nog een ander punt, dat van belang voor ons is in het kader van het onderzoek van vandaag?

A. Ik weet niet of ik misschien iets te ver ga, maar ik heb uiteraard nogal veel uit krantenberichten gehoord over het England-Spiel en over de codekwesties. Ik kan met de stukken in de hand laten zien, dat men een code heel gemakkelijk kan veranderen, en ik begrijp niet, waarom daarmee die ongelukken zouden zijn gebeurd. Wij hebben het codesysteem, waarbij je een versje of een zin uit het hoofd leert en waarbij je die lettervolgorde gebruikt. Die bijkomende letters plaats je er in volgens een bepaald systeem; je checkt de getallen en dat is allemaal behoorlijk goed afgesproken. Ik ging weg, terwijl ik wist: ik heb dit of dat versje. Klopt het niet, dan verander ik het en geef een ander versje; dan is het in orde. Dat is gebeurd. U kunt deze tussenopmerking even lezen.

52894. De **Voorzitter**: In uw rapport staat:

„12 Juni werden *Arie* en *Roel* gepakt, terwijl *Arie* aan het werk was. Deze ramp werd naar mijn mening veroorzaakt, doordat *Arie* ver overbelast was en daardoor geheel onverschillig voor enige veiligheidsmaatregelen. *Roel* was toevalligerwijze aanwezig. Maar daar er een hele stapel berichten van mij lagen, oordeelde ik het nodig mijn versje te veranderen”.

U gaf dus een nieuwe code op?

A. Het codesysteem was zó ruim, dat dit kon.

52895. De **Voorzitter**: De agent, die gevangen zat, kon dit niet.

A. Die had zijn eigen checks, maar deze behoefde hij niet af te geven.

52896. De **Voorzitter**: Dit is inderdaad het punt, evenals de vraag, of de gevangengenomen agent, die zijn code mocht afgeven, maar zijn check niet, dit heeft gedaan.

A. Ik ben in 1943 en 1944 behoorlijk geïnstrueerd in het gebruik van codes.

52897. De **Voorzitter**: Wilt u misschien nog even met een paar woorden aangeven, wat u bedoelde met het probleem, dat u als zeer belangrijk beschouwde, namelijk de coördinatie van de verzetsbewegingen, en wat u daarover te zijner tijd zou kunnen verklaren, opdat wij weten, in welk verband wij u dan zouden moeten vragen?

A. Ik heb de telegrammen en mededelingen van begin Juni ontvangen, gedecodeerd en doorgegeven en vergaderingen bijgewoond, welke naar aanleiding van die telegrammen werden gehouden. Deze telegrammen werden naar een man of twintig gestuurd, bijv. naar *van Amstel* van de O.D., naar *Johannes* en naar nog een aantal van de Christelijke en communistische studenten- en andere weekbladen. In September hebben wij de Delta-formatie tot stand zien komen en tegelijk ook het niet werken van die Delta-formatie. Dit hebben wij waargenomen en overgestuurd. Daarna was er in November de arrestatie van *Jan Thijssen* en wat daaraan voorafging met de toenmalige commandant N.B.S. Wat ik daarna heb gedaan, is het inlichtingenwerk van de gewone kleine man.

De **Voorzitter**: De coördinatie van het verzet en wat daarmee samenhangt zullen wij moeten behandelen bij punt *h* van het Enquêtebesluit.

Mag ik u dan dank zeggen voor de verstrekte inlichtingen?

Ik sluit het verhoor.

A. W. M. AUSEMS.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 17 MEI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, en Algera, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegcn en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *f*, *g* en *h*.

Verhoor van

LAMBERTUS NEHER,

oud 59 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
directeur-generaal P.T.T.

Hij legt de belofte af als getuige.

53072. De Voorzitter: Er zijn enkele problemen, die zich voordoen bij het punt van het Enquêtebesluit, dat wij op het ogenblik behandelen, welke wij graag met u willen bespreken. Het gaat daarbij om de verbindingen met bezet Nederlands gebied, de inlichtingendiensten, enz. Uw naam is in dit verband enige malen genoemd, zowel bij het probleem van de verbindingen op zich zelf als bij de bundeling van de verzetsorganisaties en bovendien ook nog bij een nogal markant geval, dat zich heeft voorgedaan en dat u bekend zal zijn als de spionage op de Zwitserse weg. Is het mogelijk, dat u ons over deze zaken in chronologische volgorde een uiteenzetting geeft?

A. Ik zal het proberen, Mijnheer de Voorzitter. Ik wist niet, wat u mij zoudt vragen, dus antwoord ik à l'improviste. Ik zal proberen er een logisch verhaal van te maken, zodat het tenminste samenhang heeft.

In 1943 ben ik ontslagen uit mijn functie van directeur van de telefoondiensten van den Haag en Rotterdam. Men heeft mij toen direct van verschillende kanten benaderd om actief, nu ongebonden door mijn functie, deel te nemen aan het verzetswerk. Het behoeft geen betoog, dat dit vóór die tijd ook reeds geschiedde, zij het op een andere wijze. Wij hebben begin 1943 — ik vermoed in Mei — opgericht het z.g. Nationaal Comité van Verzet, met de bedoeling te trachten zoveel mogelijk de bestaande verzetslichamen te steunen en zoveel mogelijk te bevorderen, dat er meer eendracht zou zijn. Er was gebleken, dat er, in het bijzonder tijdens de Aprilroerigheden van dat jaar, arbeid werd verricht, die onsamenhangend was, al geschiedde het met een prachtige bedoeling.

53023. De Voorzitter: Had de keuze van de naam „Nationaal Comité van Verzet" iets te maken met die van de groep, die Nationaal Comité heette?

A. Dit was heel toevallig geschied. Dat die naam is gekozen, had geen bedoeling ten aanzien van een bepaalde richting en een bepaald plan. Naderhand bleek echter de synonimiteit met de groep *Vorrink*, wat toen natuurlijk ook weer enige verwarring heeft gegeven, maar dat is allemaal daarna in orde gekomen. De arbeid van dat Nationaal Comité was het opnemen van contacten met alles, wat op illegaal gebied bestond, het vertrouwen daarvan winnen en de gegevens van de verschillende groepen, voor zover voor anderen te gebruiken, uitwisselen. opdat het effect van alles wat er gedaan werd gunstiger zou zijn. Dat is in het algemeen zeer goed geslaagd. Vanzelfsprekend kwamen wij daarbij in directe aanraking en ook in werkverband: in de zin van dienende vragen beantwoorden, met vrijwel elke bekende organisatie, die toen naar buiten actief optrad. Door verschillende elementen, die wij in de provincies hadden, werden gegevens verzameld, zowel militaire als civiele, die dan ter beschikking werden gesteld van die groeperingen, die daarmee het beste resultaat voor eigen arbeid konden bereiken. Dat was natuurlijk door verschillende mensen, die in verschillende provincies werkzaam waren, een actieve, persoonlijke waarneming, die de lelijke naam „spionage" draagt en welke waarneming zoveel mogelijk gebracht werd ter bevoegder plaatse. Voor een deel — nu komt de

verbindingdienst — was daarbij nodig een aantal contactpunten, die elkaar op vrij veilige wijze konden bereiken. Dat geschiedde bij voorkeur door de openbare telefoon. Dat was veel veiliger dan geheime dingen, die men opzette. In de loop van dat jaar ben ik via ir. *Groothoff*, hij woonde in Amersfoort en was hoofdingenieur bij de Billiton Maatschappij, uitgenodigd voor een bespreking van twee punten:

a. De economische bundeling, of wil men het economische spionage noemen, de berichtgeving dus van wat er materieel beschadigd werd in ons land en in welke behoefte voorzien moest worden, indien wij vrij waren.

b. Mij werd gevraagd of ik in aanraking wenste te komen met de toenmalige leider van de O.D., omdat hij mij een mededeling had te doen.

Ik heb dat contact opgenomen, de naam is u waarschijnlijk uit de reeks van verhoren wel bekend, dat was de toenmalige heer *van Zanten*, thans bekend als kolonel *Six*. Deze deelde mij mede, dat de Regering in Londen de wens te kennen had gegeven, dat er maatregelen werden getroffen om in de dagen der bevrijding de beschikking te hebben over een verbindingnet, en vroeg of ik bereid was daarvan de leiding op mij te nemen. Dit verzoek was gekomen van de heer *van Boeyen*. Nadat ik mij had georiënteerd omtrent de waarschijnlijke zekerheid van die vraag, heb ik dat aanvaard. Met vele mensen van de telefoondienst zijn voorbereidingen getroffen voor de toekomst, waarbij wij de datum, waarop het gebruikt zou worden, nog niet kenden. Het plan was dus, in verband met de mogelijke wanordelijke toestand, welke zou kunnen ontstaan bij de bevrijding, te zorgen, dat de Regering zou kunnen beschikken over steunpunten, die de militaire verbindingen zouden dienen. Daarvoor werd een plan opgemaakt om in het gehele land op verschillende plaatsen de beschikking te krijgen over bevoegde militaire commandanten, die er dan zouden moeten zijn, en daarvoor verbindingsofficieren aan te wijzen, die competent zouden zijn en de bevoegdheid hadden te zorgen tijdens de bezettingstijd voor de opbouw van een telefoon-, telegraaf- en radio-verbindingnet, die zouden kunnen dienen, behalve bij de bevrijding, ook in de bezettingstijd voor het doorgeven van bepaalde berichten.

Door het geleidelijk uitvallen van verschillende mensen, die gearresteerd werden, was dat niet zo eenvoudig en daarbij zijn helaas vele goede niensen heengegaan.

Bij het voortschrijden van de tijd en de complicatie en de uitbreiding van het illegale werk bleek het nodig, dat de mensen van P.T.T., speciaal van de telefoon, onderling bepaalde waarschuwingen zouden doorgeven van uit de versterkersstations, wanneer de Duitsers bepaalde maatregelen beraamden, en die de P.T.T.-ers door luisteren of uit andere bronnen gericht of toevallig vernamen, hetzij die maatregelen gericht waren tegen bepaalde personen in de dienst, hetzij tegen personen buiten de dienst, maar in de eerste plaats voor de technische vernietiging van de structuur van het Nederlandse telefoonnet, dat na de bevrijding zo onbeschadigd mogelijk zou moeten functioneren. Een aantal dezer P.T.T.-mensen werd betrokken in het daadwerkelijk verzet en bij de toenemende dreiging van de contraspionage bleek het nodig, dat ook waarschuwingen aan derden werden doorgegeven over het net, i.h.b. voor groeperingen van de L.O.

Wanneer men eenmaal in die materie bezig was, was het onvermijdelijk, dat men verderging, omdat ook deze groeperingen contacten hadden, die eveneens nut hadden bij het vroegtijdig doorgeven van berichten, wanneer gevaar dreigde. U ziet dus een groeiende behoefte aan telefoonverbindingen, die konden worden gebruikt, eerst in het waarschuwingsstelsel, later bij de opbouw en activering van het verzet in vele plaatsen.

Dit werkte behoorlijk veilig, voor zover men in die tijd van veiligheid kon spreken. In Amsterdam werd opgebouwd een net via een deel van de brandalarminstallaties, omdat in Amsterdam naar alle waarschijnlijkheid na de bevrijding het voorlopige centrum van de Regering wel zou komen, in elk geval een belangrijk deel van de bevelvoering zou plaats vinden.

Op 6 September 1944 heeft de verwarring, die er ontstond door de waarschijnlijke val van Duitsland, een aantal onvoorzichtigheden ingeleid, waa door, nadat de Duitsers zich hadden gerecupereerd, de gevaren veel en veel groter werden, terwijl voorts de grote toevloeiing van mensen, die voordien niet actief aan het verzet hadden deelgenomen, meebracht, dat veel en veel meer onervaren plotseling heroïsch geworden mensen zich bij het verzet aansloten en het gevaar van ontdekking zeer veel groter werd. Intussen opereerde in het zuiden reeds een troepenmacht en via het telefoonnet, netten van elektriciteitswerken en alles, wat maar bruikbaar was, was men er in geslaagd zelfs over de IJssel en de andere rivieren een verbinding te onderhouden. Aan dergelijke verbindingsmogelijkheden werden dikwijls de onmogelijkste eisen gesteld. U begrijpt, dat juist door die grote vermeerdering van illegale werkers de gedachte werd gewekt, alsof men dit zo maar kon doen, zonder dat de Duitsers het merkten. Natuurlijk merkten zij het wel en ook hier bleven de gevolgen niet uit. Onze radiosteunpunten hebben zwaar geleden, omdat er steeds meer berichten moesten worden doorgegeven. Het aantal mobiele posten was uit de aard der zaak gering. Verplaatsing van de apparatuur ging met groot gevaar gepaard. Daarbij kwam nog een aantal factoren: b.v. de ontzaglijke koude van de winter 1944—1945 met de onmogelijkheid om brandstoffen te krijgen op de plaatsen, waar men deze nodig had. Dit was er dikwijls de oorzaak van, dat men op plaatsen bleef, die niet meer zo erg veilig geacht konden worden. Ook de Duitsers hebben hun controle-apparatuur verbeterd en uitgebreid, zodat de contramaatregelen onzerzijds door de snelheid van actie van de Duitsers op meerdere punten vruchteloos bleken te zijn.

53024. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u met contramaatregelen?

A. De Duitsers peilden op grote afstand en gingen dan in de buurt, waar zij verwachtten, dat het toestel aanwezig zou zijn, wat rondrijden. Er liep meestal één of meer dan één onschuldige burger in de buurt van deze plaats, die dat rondrijden waarnam en dat aan onze mensen kenbaar maakte. Door de sterke verbetering van hun peilapparatuur en door het grotere aantal peilwagens konden wij dat middel op verschillende punten niet meer effectief gebruiken. Naarmate de tijd voortschreed en er steeds meer mensen werden gevangengenomen, die geen weerstand konden bieden aan de eis om te vertellen, wat zij wisten, werden er ook steeds meer mensen — en vooral leidende mensen — bij de Duitsers bekend. Hieraan is ook te wijten, dat wij eind 1944, begin 1945 verschillende van onze allerbeste mensen verloren hebben.

Dat die gehele verbindinginstallatie, die soms heterogeen was, maar toch op de een of andere wijze gekoppeld, tevens diende om belangrijke berichten door te geven aan de centra, die van daaruit de gegevens naar Engeland doorzonden, was vanzelfsprekend. Zo diende dit verbindingstelsel een driedig doel: beveiliging van de illegale werkers en groeperingen, de berichtgeving van buitenaf, die verder gebruikt kon worden ter doorgeving aan Engeland, en tevens preparering om iets te hebben, dat nog zou functioneren, wanneer de Duitsers vóór de totale bevrijding gevolg zouden hebben gegeven aan hun, aan ons bekende, voornemen om het communicatieverkeer praktisch geheel te vernietigen. In vele plaatsen van het zuiden en het oosten van het land, zijn zij daarin vrij aardig geslaagd; in plaatsen, die verder onberoerd zijn gelaten, zijn b.v. wel de telefooncentrales opgeblazen. Daar moesten maatregelen tegen genomen worden en al is het dan niet zo gelopen als het had kunnen geschieden, toch mogen wij zeggen, dat door de arbeid van vele ongenoemde mensen, waarvan er een aantal verloren is gegaan, de zekerheid bestond, dat, als onze Regering zou terugkomen, zij verschillende delen van het land zou kunnen bereiken langs telefonische weg, zelfs als de normaal daarvoor bestemde apparatuur vernietigd was.

53025. De **Voorzitter**: U zei, dat het apparaat, dat opgebouwd was, diende voor verschillende doeleinden, maar bij al die doeleinden speelde natuurlijk het contact met de verschillende organisaties, die er waren, inlichtingenorganisaties en andere, een rol. Hoe werd dat contact onderhouden? U vertelde, dat u een bespreking had gehad met de heer Six, de leider van de O.D., maar naast de O.D. waren er andere grote verzelsgroepen en daarnaast waren er nog vele min of meer onafhankelijk van elkaar werkende inlichtingengroepen. Hoe moest dat contact gaan? Was dit ook georganiseerd?

A. Ten dele goed en voor een ander deel slecht. Daar ging altijd veel tijd mede verloren. Het samenballen van de verzetsorganisaties vond zijn oorsprong voor een deel in het werk van het Nationaal Comité, voor een ander deel in de steeds uitbreidende noodzaak van het N.S.F. om steun te verlenen. Het N.S.F. is ontstaan in de eerste plaats dank zij de zeeliedensteun, maar het kreeg telkens een beroep

om ook elders steun te verlenen. Met de drie voornaamste figuren van het N.S.F., waarvan er twee gefusilleerd zijn, hebben wij in samenspraak opgezet een steunschema, wat wel en wat niet gesteund kon worden. In de tweede helft van 1943 steeg het aantal onderduikers zeer. Daarvóór waren het er enkelen, in de tweede helft van dat jaar werd het aantal groter en later nog veel groter. Dat betekende, dat gezorgd moest worden, dat die ondergedoken mensen steeds voedsel kregen, dus bonkaarten. Voorts, dat ze een persoonsbewijs kregen voor het geval, dat zij buitenshuis moesten komen. Ook dat de gr-zinnen het idee hadden, dat ze geholpen werden. De L.O. heeft een zeer grandioos aandeel gehad in de verzorging van de huisvesting van onderduikers, ook in het verstrekken van bonkaarten. Maar hoe kwam men daaraan? Eind 1943, begin 1943 werd geleidelijk aan de schroef sterker aangedraaid. A, te den Haag, had bijv. een kennis in Groningen, B, te Groningen, had bijv. een kennis in den Haag. Wederkerig werd voor bonkaarten gezorgd, maar men wist niets van elkaar. Er werden dus kaarten gestuurd van Groningen naar den Haag en omgekeerd. Dit geschiedde in het gehele land. Er kwam nog bij, dat er meerderen waren, die aan het verlangen om meer dan één bonkaart te hebben geen weerstand konden bieden.

Met enige figuren van het N.S.F., het N.C., de L.O., de latere persoonsbewijzencentrale, een klein aantal mensen, dat elkaar goed kende, zijn wij samen gekomen om te trachten een oplossing te vinden voor een dubbel probleem, nl. in de eerste plaats de waarde van de illegaliteit hoog te doen houden en haar niet te doen bemoeuen door egoïstische verlangens en in de tweede plaats re zorgen, dat er niet meer bonkaarten werden uitgereikt dan noodzakelijk was, want op de duur kon onze voedselpositie dat niet hebben. De bespreking hierover heeft geleid tot de vorming van de groep, die wij „de Kern” noemden. In die Kern kwamen bijeen, wat wij de leiders noemden, d.w.z. de mensen, die het vertrouwen genoten van grotere groepen medewerkers. Daar werden deze enorm belangrijke vraagstukken besproken: hoe krijgen wij het gedaan, dat de illegaliteit hoogwaardig blijft binnen de grenzen van een overigens ruwe tijd? En in de tweede plaats: hoe krijgen wij het voor elkaar, dat het rendement van hetgeen wij doen zo hoog mogelijk wordt opgevoerd, en hoe komen wij aan het geld om veel dingen te betalen?

Het N.S.F. moest de zorg voor de onderduikers betalen en op-letten, dat de kaarten, die men nodig had, niet voor geld beschikbaar werden gesteld, maar werden gegeven aan de mensen, die ze nodig hadden, via de organisaties, in de Kern verenigd. Via de persoonsbewijzencentrale verstrekte het N.S.F. ook al het geld, dat nodig was voor de arbeid en de levensbehoeften van de verschillende werkers, en mogelijk nog iets voor de toekomst.

Nu kon men niet enkel geld geven; men moest weten: wat doen de mensen? Het N.S.F. had een zich steeds meer uitbreidend contact met allerlei provinciën en langs de verschillende kanalen vloeiden de berichten naar dat centrum. U kent vermoedelijk de mooie tekeniag wel, die de Duitsers in het laatst van het verzet hebben opgezet?

(Getuige legt eez schema-tekening over.)

Hier ziet u de samenhang van de organisaties van het verzet, althans van de voornaamste. Nu kan men niet zeggen, dat dit schema zo prachtig werkte als deze tekening het doet voorkomen, maar langs de wegen, die de samenhang bevorderden, kwamen berichten op de plaatsen, waar zij moesten zijn, terwijl overal nog dwarsverbindingen waren. Wat op deze kaart staat, is vrij aardig juist.

53026. De **Voorzitter**: Bestaan er ook kleinere en gemakkelijker hanteerbare reproducties van deze kaart?

A. Ik weet het niet. Wij hebben een paar van deze kaarten ontdekt, direct na de capitulatie van de Duitsers, en slechts enigen onzer hebben zo'n exemplaar voor zich zelf opgeëist, omdat er voor ons een belangrijk stuk geschiedenis aan vastzat. Mocht u er belang in stellen en mocht het voor het werk van uw commissie nuttig zijn, dan ben ik bereid te zien of ik er op mijn bureau photo's van kan laten maken, die duidelijk genoeg zijn om u te helpen.

De **Voorzitter**: Gaarne.

A. U ziet wel, dat u hiermede een scherper beeld krijgt van het verzet in Nederland, dat geleidelijk aan tot een dergelijke groepering is gekomen, die na verticale en horizontale binding berichten kon doorgeven, veelal mondeling en veelal verdraaid, waardoor ettelijke misverstanden ontstonden.

53027. De **Voorzitter**: Er is nog een aantal details, waarover ik u iets wil vragen.

Wij hebben zoëven gesproken over de peiling en u hebt verteld, dat er een strijd was tussen de afweer daartegen aan de ene kant en de voortschrijdende techniek aan de andere kant. Nu heeft zich in 1944 ook voorgedaan — toevallig hebben wij er vandaag een voorbeeld van gehoord —, dat men agenten uit Engeland niet een toestel meegaf voor radiotelegrafie, maar voor radiotelefonie. De agenten, die daarmee uitgezonden waren, leefden in de veronderstelling — en ik moet aannemen, dat men in Engeland ook die veronderstelling had —, dat die toestellen niet uit te peilen waren. De ervaringen zijn echter anders geweest. Er zijn slachtoffers gevallen, waaronder b.v. *de Brauw*. Kent u die toestellen en hebt u over de mogelijkheid van uitpeilen daarvan een oordeel?

A. Ik heb die toestellen weleens gezien. Wij hebben ze in onze eigen groepering nimmer gebruikt, omdat zij natuurlijk zijn uit te peilen. In handen van mensen, die er technisch niet mede op de hoogte waren, waren die dingen ontzaglijk gevaarlijk. Als men eenmaal aan het praten is, heeft men altijd weer meer te zeggen en dan houdt men er niet op tijd mee op. Men is dan veelal gemakkelijker uit te peilen.

53028. De **Voorzitter**: Eén der met zulk een toestel uitgeruste agenten deelde ons mede, dat hij zo'n toestel wel 2 uur gebruikte, omdat hij veronderstelde, dat het niet was uit te peilen.

A. Als dat steeds op dezelfde plaats geschiedt, is er geen ont-komen aan. Men vliegt er dan na verloop van tijd per se in.

53029. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zou men dat in Engeland niet geweten hebben?

A. Dat moet men geweten hebben. Elke radiotechnicus kan u zeggen: „Als ik ergens op een bepaalde golflengte uitzend, dan is dat toestel te ontdekken.”

53030. De **Voorzitter**: Maar was het niet zo, dat deze toestellen slechts een beperkte actieradius hadden? Men sprak met een vliegtuig, dat betrekkelijk dichtbij was.

A. Die golven gaan niet alleen naar boven, maar spreiden zich ook horizontaal.

53031. De **Voorzitter**: Maar als de actieradius beperkt is tot enkele kilometers, is de eerste peiling natuurlijk moeilijker dan met een toestel, dat rechtstreeks verbinding heeft met Engeland?

A. Toen deze dingen er pas waren, heeft men er korte tijd succes mee gehad. Men mag in verband met radiogolven niet zonder meer zeggen „geringe actieradius”. Wanneer men korte golven gebruikt, zijn er allerlei weerkaatsingsverschijnselen van ionisatie-lagen, die het mogelijk maken, dat er op korte afstand niets wordt gehoord, maar verderaf wel. Men mag niet vergeten, dat de Duitsers al hun technische kunde gebruikten. Men had daarvoor een hele staf opgericht om maar iets te ontdekken. Naast het direct ontdekken van de golven is er ook de grote loslippigheid van vele mensen over het grote succes, dat ze hebben, en dat zij (de Duitsers) hen vast niet zouden kunnen ontdekken. Dat heeft vaak meer indirecte ontdekking opgeleverd dan soms rechtstreekse opsporing. Maar dat men in Engeland dit niet zou hebben geweten, is uitgesloten. Maar het gaat hier over de praktijk; of ik zo'n apparaat gebruik aan de kop van een leger of in een wooncentrum, maakt een groot verschil.

53032. De **Voorzitter**: In een wooncentrum kan het natuurlijk funeste gevolgen hebben.

A. Ook op het platteland kan het heel gevaarlijk zijn, omdat daar weer geen storingen zijn, die een bepaald geluid niet of slecht waarneembaar doen zijn. Een radio-apparaat, vooral in die dagen, in de hand van een leek, die verwachtte, dat het geheim zou zijn, was uitermate gevaarlijk.

53033. De **Voorzitter**: U schetste de telefoonverbinding, waarover u het had, eigenlijk als het veiligste gesprek of nagenoeg het veiligste, althans veiliger dan al die andere dingen. Geldt dat alleen voor de automatische telefoon of ook voor de gewoon bediende verbindingen?

A. Uiteraard vooral van de automatische telefoon, maar voor een groot deel kon men ook vrij veilig varen met een gewoon bediende telefoon, maar het was toch beter als deskundige eerst te weten, over welke bureaus dat liep, of er een Duitse telefoniste was of niet.

53034. De **Voorzitter**: Was het geen systeem om overal Duitse telefonisten te stationneren?

A. Voor de grote centra voor het interlocale verkeer, maar daar wist men het.

53035. De **Voorzitter**: Was het gehele interlocale verkeer over die grote centra gevaarlijk?

A. Niet geheel, omdat een deel gehanteerd werd door ons bekende telefonisten, maar voor niet ter zake bekenden was het beter daarbuiten te blijven. Voor het gewone verkeer, vooral in de grote steden, zolang nog niet zoveel toestellen waren weggenomen, was het het eenvoudigst de doodgewone telefoon te gebruiken, want die was veilig.

53036. De **Voorzitter**: Met het risico, dat de Duitsers de nummers van bepaalde mensen gingen controleren.

A. Dat hebben ze niet gedaan.

53037. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik dacht, dat er een lijst was van telefoonnummers, die regelmatig werden afgeluisterd.

A. Neen; wij hebben ons wel buitengewoon verbaasd, dat van Duitse zijde zo ondeskundig, moedwillig of speciaal ondeskundig, gereageerd werd op wat in de telefooncentrales voor hen waarneembaar was. Dat was werkelijk ongelooflijk. Het is voorgekomen, dat men iemand wilde beluisteren. Maar wie moest het aanleggen? Personeel van die diensten. Dus kwam het verder. Dit was niet zo gevaarlijk, maar wat wel gevaarlijk geweest zou zijn en wat niet gebeurd is, is, wanneer de Duitsers in elke telefooncentrale enigen van hun lieden hadden neergezet met een bepaald apparaat om in een bestaande verbinding of een verbinding, die gemaakt werd, in te luisteren — dat kan ook in een automatische zaal —, want dan waren ze heel wat te weten gekomen, wat ze nimmer hebben geweten. Dat is zeer merkwaardig, maar voor ons en vele anderen is het zeer gelukkig geweest. Het stelsel van bewust meeluisteren heeft heel weinig succes opgeleverd, omdat ze het zelf niet konden aanleggen.

53038. De **Voorzitter**: U bedoelt: niet konden aanleggen, wat nodig was om een bepaalde verbinding te kunnen beluisteren?

A. Ja.

53039. De **Voorzitter**: En als daartoe aan Nederlands personeel de opdracht gegeven zou worden, dan zouden de betrokkenen natuurlijk gewaarschuwd zijn?

A. Ja,

53040. De **Voorzitter**: Zijn de verbindingen met het zuiden in stand gebleven, toen de geallieerde legers eenmaal tegen de grote rivieren zaten?

A. Neen, die hebben wij verloren. Het is altijd nog een mysterie. Wij hadden een verbinding naar Nijmegen, waar contact was met de geallieerde officieren. De Duitsers hebben dat punt ontdekt en de mensen, die daarbij betrokken waren, zijn gedood. Het is en blijft altijd een mysterie, hoe dat is ontdekt. Wij zijn eerst van mening geweest, dat de Duitsers op het spoor werden gebracht door de sensationele berichtgeving van de journalist *Kiek*, die plotseling een nog al enthousiaste radiorede hield en ongeveer het volgende zei:

„De Duitsers moeten niet denken, dat wij geen flinke kerels zijn, want wij kunnen wel over de rivieren spreken.”

Kort daarop werden de betrokkenen gearresteerd.

53041. De **Voorzitter**: In welke plaats?

A. In Utrecht. Ik weet niet of de Duitsers daardoor op het spoor zijn gekomen of dat zij wel verwachtten, dat er zo iets zou zijn.

53042. De **Voorzitter**: Had u van die radiorede van *Kiek* kennis gekregen?

A. Wij hebben het zelf beluisterd. *Kiek* heeft het voor de radio gezegd in een hoera-achtige stemming. De mensen, die hun toestel niet hadden ingeleverd, hebben dit beluisterd. Het gaf een golf van ver-

ontwaardiging, omdat het leven van onze mensen daardoor werd bedreigd. Toen de arrestatie kwam, hebben wij dit onmiddellijk gedacht; het kan echter ook zeer wel zijn door slordigheid van derden, dat de man is gevallen, die met zoveel zorg voor deze verbindingen had gewerkt.

53043. De **Voorzitter**: Ik herinner mij, dat wij voor onze eerste subcommissie over het geval-Kiek een uitvoerige uiteenzetting hebben gehad van de heer Pelt. Toen wisten wij uiteraard nog niet, wat u ons nu vertelt, van het verband, dat mogelijkerwijs heeft bestaan tussen het relaas van Kiek en de arrestaties, die hebben plaats gevonden. De heer Pelt heeft daarvan een geheel andere lezing gegeven. Hij heeft eerst verteld, dat Kiek oorlogscorrespondent was en onder de censuur-contrôle van S.H.A.E.F. stond, zodat hij, als hij iets schreef, dit moest voorleggen aan S.H.A.E.F.

Hij vervolgt dan:

„Kiek bevond zich op een dag met een auto, waarop „Press” stond, op weg van Eindhoven naar Nijmegen. Dit gebeurde in de herfst van 1944, terwijl het Arnhemse geval aan de gang was. Het was een zeer kritieke tijd. Het was in de periode, dat de Duitsers aan weerszijden van de weg Eindhoven—Nijmegen lagen, terwijl 's-Hertogenbosch nog in handen van de Duitsers was. Kiek rijdt dus op de weg naar Nijmegen. Op een gegeven moment komt er uit een zijweg een auto aan met twee mensen er in. Als zij de auto van de pers zien, gaan zij langzaam rijden en geven het sein, dat die auto moet stoppen. Kiek stapt uit en die twee mensen vragen hem: „Are you a presscorrespondent?” Als Kiek bevestigend antwoordt, zeggen ze: „Van wel agentschap?” „Van het A.N.P.” „Ah, dus een Hollander, dan hebben wij een „story” voor u.” Kiek ging met die twee mannen, die tot de ondergrondse beweging bleken te behoren, mee naar een transformatorhuisje van het Provinciaal Electricisch Bedrijf. Er was een telefoon en zij begonnen in tegenwoordigheid van Kiek te spreken met iemand, waarvan Kiek niet wist, waar deze zich bevond. Het bleek later een man te zijn in het kantoor van het electriciteitsbedrijf te 's-Hertogenbosch. Gedurende een aantal minuten ging het gesprek over allerlei aangelegenheden van de ondergrondse beweging, van zeer vertrouwelijke aard. Kiek vroeg: „Zal ik niet even buiten de deur gaan?” „Welneen, blijf maar”, was het antwoord. Nadat het gesprek was afgelopen, zei de man, die had getelefoneerd, tegen Kiek: „Wilt u ook even telefoneren?” Kiek vroeg: „Met wie telefoneert u dan eigenlijk?” „Oh”, was het antwoord, „met een vriend van ons in 's-Hertogenbosch.” Kiek begon het gesprek en vertelde, dat hij een correspondent van het A.N.P. was. De onbekende antwoordde: „Ik sta hier in het kantoor van het electriciteitsbedrijf in 's-Hertogenbosch en wij telefoneren dwars door de Duitse linies heen. Moet u eens horen, ik zal het raam opendoen”. Hij deed dit en Kiek hoorde daarop het geluid van voorbijtrekkende Duitse kolonnes in de straten.

Even daarna was het telefoongesprek afgelopen en deze lieden zeiden: „Is dat geen mooie „stunt”?” Kiek zei: „Het is wel aardig, maar het is levensgevaarlijk om het te publiceren,” „Welneen”, zeiden zij, „dat is niet zo.”

Zo is deze geschiedenis gegaan volgens de heer Pelt, chef van de Regeringsvoorlichtingsdienst. Kiek is hiermede gegaan naar de S.H.A.E.F.-censur en heeft dit geval voorgelegd aan een dienstdoende censor, een Canadees. Deze zei:

„Wij hebben al een keer zo'n geval gehad in Noord-Frankrijk en toen hebben wij als regel gesteld, dat de betrokken oorlogscorrespondent zijn gang kon gaan, wanneer de plaats en de tijd van het voorval niet worden genoemd en niet de indruk wordt gewekt, dat het een exceptioneel geval is, maar wordt voorgesteld, alsof het in het algemeen geldt.”

Hierna komt er een relaas van allerlei mensen, die er in zijn gemoeid, voordat de publicatie heeft plaats gevonden.

„Kiek gaat naar de B.B.C., spreekt zijn verhaal uit; dat wordt te Londen op de plaat opgenomen en deze plaat wordt overhandigd aan het A.N.P. Dit gebeurde op een Zaterdagmiddag. Ik was die Zaterdagmiddag op mijn bureau. De heer Frnks — op dat ogenblik de leider van het A.N.P. en de man, die dienst had — belt mij op en zegt: „Dit verhaal — het stempel van de S.H.A.E.F.-censuur staat er op — is toch op het kantje af.” Ik zeg: „Ja, ik vind het ook.” Dit viel samen — daarom vertel ik u dit geval — met een klacht van de Ministerraad, dat er tot op dat ogenblik zo weinig publiciteit was gegeven aan de prestaties van de ondergrondse beweging in Nederland, dat de heer Gerbrandy

daardoor schade ondervond bij zijn pogingen om steun voor de bevolking in Nederland te krijgen. Ik zat er dus mee. Ik wist echter, dat er op dat ogenblik in Arlington House een vergadering werd gehouden, waarin enige leden van de Regering aanwezig waren. Ik weet niet, waarover deze vergadering ging. Ik zeg dus tegen de heer Frnks: „Publiceer het nog niet, maar houd het op, totdat ik mij in verbinding heb gesteld met de heer Gerbrandy om zijn advies te ontvangen.” Ik bel de heer Gerbrandy op en deze zegt: „Ik zit hier met een paar collega's, kom meteen.” Ik ga met de tekst van het telegram naar Arlington House en lees Kiek's tekst voor. Ik zeg: „U hebt tot nu toe altijd geklaagd, dat wij niet publiceren wat de ondergrondse beweging in Nederland presteert. Dat hebben wij uit voorzichtigheid niet gedaan. Hier hebt u nu een typisch geval, dat op frappante wijze illustreert, wat men daar durft te doen en kan doen.”

Hierna volgen er allerlei overwegingen uit het gezelschap van de Ministers en de heer Pelt zegt, dat hij formele volmacht kreeg om tot publicatie over te gaan.

„De volgende dag was er een zeer scherp gesteld telegram uit Brussel: „Wat hebben jullie nu gedaan? Jullie brengen al onze mensen en communicaties in Brabant in gevaar.”

Daarop is weer gevolgd een interventie van Prins Bernhard bij „S.H.A.E.F.”, in ieder geval heel veel narigheid.

A. Wij hebben met krasse woorden getelegrafeerd, toen wij dit bericht vernamen. Je kon natuurlijk niet weten wat er voorbereid was. Er werd alleen genoemd een mijnheer Kiek, die dat bericht lanceerde, waarvan wij begrepen: dat kan onze mensen het leven kosten. Dat verhaal, dat u mij voorleest, getuigt echt van mensen, die niet weten met welk vuur zij speelden. Dit ging die mijnheer Kiek nl. helemaal niet aan.

53044. De **Voorzitter**: De zaak moest volgens de heer Pelt worden beslist door de hoogste chef van de censuur in Parijs, en deze zei:

„De heer Kiek gaat volkomen vrij uit, er is niets op hem aan te merken, hij heeft zich volkomen correct gedragen, maar gezien het feit, dat Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard zich voor het geval interesseert, zou het misschien verstandiger geweest zijn, als hij het bericht maar niet had gepubliceerd.” Ik merkte op: „Maar dat kunt u de heer Kiek toch niet kwalijk nemen?” Hij zei: „Nee, dat doe ik ook niet; ik zeg alleen maar, dat het misschien verstandiger geweest zou zijn.”

Ik weer terug naar Londen en het geval gerapporteerd. De Regering heeft daarop gezegd: „De heer Kiek kunnen wij in dit opzicht niet blameren, maar een andere zaak is of het verstandig is om hem terug te sturen.”

Inmiddels was de Prins in Londen aangekomen. Ik heb nog eens met hem gepraat. Het geval zat hem nog steeds hoog. „Ik begrijp het”, zei hij, „maar mijn mensen zijn zo gebeten op de heer Kiek, dat zijn leven gevaar loopt, als ze hem weer eens zien in België of Nederland, dat belooft ik u.”

A. Dat is juist; het was verstandig, dat hij voorlopig niet kwam.

53045. De **Voorzitter**: Hier hebt u dus het geval, dat u hier ter sprake brengt, zoals dit van de andere kant aan de commissie is voorgedragen. U vertelde dit in het volgende verband; u zei: er is eerst een verbinding geweest in Nijmegen; die hebben de Duitsers ontdekt en dat zou verband kunnen houden met de reportage, die voor de B.B.C. heeft plaats gevonden of voor Radio-Oranje; het zal wel Radio-Oranje zijn geweest. Was dit de enige telefoonverbinding, die er geweest is?

A. Voor zover mij bekend, ja. De mogelijkheid bestaat, dat er elders nog een verbinding is geweest, maar een verbinding, die in het totale stelsel berekend was, niet.

53046. De **Voorzitter**: Dan zoudt u het waarschijnlijk wel weten?

A. Zeer waarschijnlijk.

53047. De **Voorzitter**: Wij hebben hier wel een overeenkomstig verhaal gehoord van een mogelijkheid, die er zou zijn geweest van een plaats in het noorden om te spreken met een plaats in het zuiden, nadat de Duitsers tot de grote rivieren waren teruggedrongen.

A. Die mogelijkheid is niet uitgesloten, waar een streekader zou kunnen worden gebruikt.

53048. De **Voorzitter**: Dan was het echter waarschijnlijk een contact geweest, dat op een dusdanig niveau was, dat er geen gewichtige berichten zijn doorgegeven of gewichtige gesprekken gevoerd zijn?

A. Dat durf ik wel met zekerheid te zeggen.

53049. De **Voorzitter**: Hebt u later met het oosten nog een verbinding gehad?

A. Over de IJssel hebben wij lange tijd een verbinding gehad, nadat de legers de IJssel gepasseerd waren.

53050. De **Voorzitter**: In die periode, in April 1945, is er blijkens het memorandum, dat over de toen gevoerde onderhandelingen is gepubliceerd, een massa telegrammen en berichten overgegaan. Gebeurde dat allemaal radiotelegrafisch?

A. Ja.

53051. De **Voorzitter**: Toen was de toestand zo, dat de Duitsers daarvan volkomen op de hoogte waren en in enkele bepaalde gevallen zelfs wilden, dat bepaalde berichten werden overgestuurd.

A. Inderdaad. In die tijd, nadat *Seyss-Inquart*, via *Schwebel*, contact met ons had gezocht en de besprekingen werden gevoerd, waarbij er van onze kant eisen gesteld konden worden, hebben wij de eis gesteld, dat wij zeker moesten zijn, dat de verbindingsplaatsen, waar wij radiografisch of radiotelefonisch contact hadden, niet door hen zouden worden aangevallen en dat men onze mensen niet zou arresteren met alles, wat daaraan verder vastzat. Na dat complex van besprekingen werd dit dan ook toegezegd. Er is inderdaad daarna nogal veel getelegrafeerd en behoudens — naar ik meen — één slip, die ergens heeft plaats gevonden, zijn er praktisch geen arrestaties meer opgetreden.

53052. De **Voorzitter**: Dan wil ik nog even terugkomen op het Nationaal Comité. Begrijp ik het goed, dat u zelf van de leiding van een van de andere organisaties, zoals de O.D., geen deel heeft uitgemaakt?

A. Neen; ik was adviseur van praktisch iedereen en ik was lid van de Kern.

53053. De **Voorzitter**: Waaruit bestond het Nationaal Comité?

A. Het is geleidelijk gegroeid uit studentenverzet, ambtenarenverzet, schoolverzet (een deel lag in de L.O.-richting), medisch contact en later het inter-universitair contact. Onder andere was een zeer belangrijke afdeling, die wij altijd met grote lof mogen noemen, de groep belastingen. De belastinginspecteurs en alles, wat daar weer achter zat, hebben kranig werk gedaan.

53054. De **Voorzitter**: In welk opzicht?

A. In de geldvoorziening, in de berichtenvoorziening, in de kaartenvoorziening, in het hanteren van schatkistpromessen, die nodig waren om het N.S.F. een stevige grondslag te geven. Het was derhalve een zeer goed contact, dat praktisch medewerkte met de arbeidersorganisaties. Persoonlijk had ik daarvoor contact met *Kupers* in Amsterdam, waar ik weleens kwam, en met de landarbeiders. Hiervan is de leider kort na de bevrijding bij een motorongeluk om het leven gekomen. Ik kan de naam op het ogenblik niet zeggen. Ook was er contact met fabrikanten in Twente, een vrij behoorlijk aantal, en niet een hele reeks van losse mensen, die allerlei plaatsen innamen, zonder dat zij zich vast hadden verbonden aan het Nationaal Comité.

53055. De **Voorzitter**: Wie was de leidende figuur?

A. De leidende figuren waren *van Velzen*, *Chaillet*, *Prakkera*, hoofdinspecteur van de belastingen in Amsterdam, mejuffrouw *Tellegen*, Utrecht, *Wellenstein*, een van de leidende studenten, *André Wiltens*, het hoofd van de studentenorganisaties, en mr. *de Ranitz*, thans notaris te Winsum. Gedurende lange tijd was er ook *Nieuwenhuysen*, die in het laatste deel van de oorlog werd gearresteerd en met enige vrienden is gefusilleerd en die weer via prof. *Heringa* in Assen een ruim gebied van allerhande speciale contacten had, dat prof. *Heringa* hanteerde. Ik zelf hoorde ook tot deze groep, die daarbij de leiding had. Ook behoorde daartoe, tot zijn arrestatie, een van de jongere zoons van de vroegere Commissaris van de provincie

Limburg, *van Hövell* tot *Westerflieer*. Dit was een pracht van een jonge student: weloverwogen, zwijgzaam en dapper.

53056. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, was er een sterk ideële grondslag in deze groep.

A. Ja.

53057. De **Voorzitter**: Is die groep later ook opgenomen in de verschillende overkoepelingen en centralisaties, die er zijn gekomen, en bestond zij niet vooral uit intellectuelen?

A. Zij nam eigenlijk een stuwende plaats in. Dat in de groep veel intellectuelen werkten, is begrijpelijk. Wij moeten intellectuelen niet zien als mensen, staande naast het werkelijke leven, maar als mensen, die door hun toevallige plaats in de maatschappij vanzelf de vraagbaak zijn voor velen. Ieder had dus op zijn plaats een uitgebreid contactencomplex, waardoor zij, het vertrouwen van vele mensen genietende, veel meer konden doen dan een reeks van andere mensen, die even dapper en beleidvol op eigen terrein werkten. De doelstelling van het Nationaal Comité was, diensten te bewijzen, opdat het rendement van allen zo groot mogelijk zou zijn. Dit leidde er toe, dat wij meewerkten aan het stichten van verschillende groeperingen, die de binding konden veroorzaken, waardoor twee doeleinden konden worden bereikt:

1°. het rendement zo groot mogelijk te doen zijn, d.w.z. het aantal verliezen zo klein mogelijk te houden, en

2°. de illegaliteit te behoeden voor hetgeen met de illegaliteit in feite niets te maken had.

53058. De **Voorzitter**: Blijkbaar werd er in het eerste 3/4 gedeelte van het jaar 1944 van twee kanten gewerkt aan die centralisatie, nl. van uit Londen en ook van uit bepaalde groepen in Nederland zelf. Ik heb de indruk, dat die pogingen niet altijd nauw op elkaar afgestemd waren.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter! Totdat de Kern was gaan werken en inderdaad uitstekende resultaten had opgeleverd. Er was daarin groot onderling vertrouwen en een goede samenhang.

53059. De **Voorzitter**: Maar de organisaties bleven volkomen zelfstandig?

A. Onder alle omstandigheden. Dat was de enige oplossing. Men moest voorkomen, dat men zou kunnen spreken van een streven naar een groepsdictatuur. Dat was onze ontzaglijke vrees. Dan zou de boel kapot zijn gegaan. Vóór alles is dat vermeden. Wij zijn er bijzonder goed in geslaagd, een goed en schoon geheel te bereiken.

53060. De **Voorzitter**: Wanneer is de Kern tot stand gekomen?

A. Dat moet geschied zijn in de tweede helft van 1943. Wij hebben daarna geprobeerd, naast de Kern, die later de technische groepen zijn genoemd, een Perskern te vormen.

53061. De **Voorzitter**: De heer *Six* noemde in dit verband uw naam en zei, dat u veel moeite hebt gedaan om de zaak te bundelen. Hij zegt, dat in Maart 1944 de Kern tot stand is gekomen

A. Neen. Ik kan direct misschien nog een datum noemen, maar ik wil de draad van mijn verhaal zo recht mogelijk houden. Dus eerst de Kern, toen het streven om te maken een Perskern. De illegale bladen, die in die dagen verschenen, hadden op verschillende punten contact, niet alle. In die dagen kwam het ook voor, dat men aan elkaar weleens een onaangename noot deed horen, ook in de illegale pers, hetgeen niet bevorderlijk was voor hetgeen wij trachtten na te streven. Het was voor de pers belangrijk om te weten wat de zg. technische groep deed. Voor de vorming van de Perskern gold de overweging: als de pers in een Perskern samenkomt en de rest in een gewone kern en wij zorgen, dat één man van de Kern in de Perskern zit en de vergaderingen kan bijwonen en iemand van de Perskern in onze Kern, is men volkomen op de hoogte van elkaar, dan weet men doublures te vermijden en weet men de mogelijkheid om gevaren tot een minimum te beperken. Het succes is aangetoond; de perskern is eigenlijk eerst later bij elkaar gekomen. Toen kwam, ik meen, dat het April was van 1944, van het zuiden een telegram, waarin gevraagd werd bundeling van de Nederlandse illegaliteit en kort daarop om van advies te dienen, zo luidde ongeveer de tekst, als de Regering weer in Nederland komt, over de beste wijze, waarop de vertegenwoordiging van het volk zou kunnen worden bevorderd.

53062. De **Voorzitter**: U zegt: een telegram uit het zuiden?

A. Ja, via het zuiden.

53063. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Toen had de invasie nog niet plaats gehad. De geallieerden waren nog niet in het zuiden.

A. Dat is omstreeks die tijd geweest. Die coördinatievergadering is gehouden 3 Juli 1944. Daarvoor hadden wij het telegram ontvangen van 8 Juni 1944. Daarin werd de wens te kennen gegeven, dat op zo breed mogelijke basis een college van voormannen der illegaliteit moest tot stand komen. Ik heb die vergadering mogen leiden: dat was nogal gevaarlijk, want er waren toen wel een stuk of 20 mensen bij elkaar.

Door dit telegram, dat ongetwijfeld goed bedoeld is geweest, is daar gevormd de Grote Advies-Commissie en hieruit weer de contactcommissie, maar daar deden zich de verschijnselen voor het eerst voor, die men daarvoor in de illegaliteit niet had gekend: een splitsing naar reden van politieke instelling. Daarvoor waren er mensen met verschillende zienswijzen en overtuiging, maar geen splitsing naar verschillende groeperingen. Van het moment af, dat dit telegram ons heeft bereikt en wij dit in de vergadering hadden behandeld, trad op de splitsing in links, midden en rechts. Dit was heel droevig, maar het was zo.

53064. De **Voorzitter**: Bestond de contactcommissie uit vijf leden?

A. Ja. *Drees* was door ons als voorzitter gekozen. Ik had het verzoek gekregen, of ik het contact ook met het Vaderlands Comité wilde opnemen en onderhouden. Er zaten in: *Zwart (Bruins Slot)*, *Dijkstra* (dat was ik), *Roelants (Meiler van „Het Parool“)*, *Pieterse (Drees)*, *van Amstel (Caljé van de O.D.)*. Ieder had een plaatsvervanger. Zo waren er nog: *van Raalte*, wiens eigen naam mij niet te binnen wil schieten, *Drion*, *Freek (Wagenaar)*. *Nieuwenhuysen* fungeerde als tweede-secretaris, omdat ik in verband met mijn vele betrekkingen niet al het secretariaatswerk kon doen.

Dit was de contactcommissie, getrokken uit de Grote Advies-Commissie.

53055. De **Voorzitter**: Nu spreekt de heer *Six* er over, dat uit de contactcommissie weer een dubbele contactcommissie is ontstaan.

A. Neen.

53066. De **Voorzitter**: Misschien slaat dat op de plaatsvervangers.

A. Dat is mogelijk.

53067. De **Voorzitter**: Hij zegt ook, dat deze zaak in Juli voor elkaar was.

A. Dit klopt. Daarna is het proces van bundeling dan nog in verschillende fasen doorgegaan. Men heeft de fase gehad van de Delta, en de fase van de B.S. Wij hadden de O.D., waaraan door de Regering officieel werd opgedragen het handhaven van orde en rust — zoals het toen heette — na de bevrijding te verzekeren. Er waren de knokploegen, waarvan de leider was *Johannes Post* met nog enige anderen. Wij hadden ook de Raad van Verzet, die in twee vormen voorkwam, die later één zijn geworden.

De Raad van Verzet, die ook in 1943 zich demonstreerde, was een groep, die vooral radioverbinding met Engeland wilde onderhouden en ook actief verzeiswerk verrichtte. Als technische organisatie-leider trad op één van de middelbare ambtenaren van de P.T.T., bekend als *Lange Jan*, die helaas later bij de Woeste Hoeve is gedood. Voor de rest had die groep een wat communistische inslag.

Na September 1944 is gebleken, dat er nog een groep was, die zich ook Raad van Verzet noemde, waardoor er verwarring is ontstaan. Dat bleek een groep te zijn, waarin *Richard van der Gaay* een leidende rol vervulde. Deze groepen zijn later tezamen gekomen. Tussen de O.D., de knokploegen en de Raad van Verzet was een bepaalde afstand, wrijving, die ontstaan was door gebrek aan begrip en gebrek aan tact van verschillende mensen. Zou ons land na de bevrijding werkelijk iets goeds kunnen doen, dan was het nodig, dat men elkaar geen moeilijkheden bezorgde, maar tot elkaar kwam en met elkaar sprak. Ik heb toen *Johannes Post* gevraagd, of hij bereid was een bespreking met *van Zanten* te voeren en daarna met *Freek*. Daaruit is ontstaan de eerste driehoek. Dat is per slot van rekening doodsimpel gegaan.

53068. De **Voorzitter**: Was *Johannes Post* een schuilnaam?

A. Neen. Dat was zijn werkelijke naam. Hij heette in het verzet normaal *Johannes*. De vorming van deze driehoek, waarbij alle kribbigheden en misverstanden uit de weg werden geruimd, leidde er toe, dat er werd toegezegd een positieve hartelijke samenwerking met handhaving van eigen groeperingen, maar aanvaardend de leiding van de O.D. op het moment van de bevrijding en voorbereidend hetgeen nuttig zou kunnen zijn tegen bevrijdingstijd. U weet, dat onze vriend *Post* gearresteerd is en doodgeschoten. Bij een poging om een van zijn vrienden uit de gevangenis aan de Weteringschans te bevrijden, is hij gearresteerd. Daarmee was de K.P. zijn beste leider kwijt, terwijl vrijwel tegelijkertijd de K.P.-leiders in Utrecht en Brabant gearresteerd werden. Het was moeilijk, *Johannes* te remplaceren. Terwijl het contact met *Freek* bleef bestaan, werd er iemand aangewezen, die zou optreden ter vervanging van *Johannes*. Deze was goedwillend, doch bleek niet zo'n krachtfiguur te zijn. Die eerste driehoek werd dus een tweepotige figuur. In September 1944, toen de zaken wat raar liepen en het geheel dus eigenlijk actief had moeten samenwerken — het had toen de bevrijding moeten zijn —, bleek wat de gebreken waren. Wij hebben daarna, na rijp beraad, uitgenodigd kolonel *Koot*, die werkzaam was bij het Rode Kruis. Hem hebben wij gevraagd, of hij wilde optreden als commandant van de gezamenlijke groepen. *Koot* was daartoe direct bereid; hij heeft geen moment gearzeld. Toen moest dus de samenwerking tot stand worden gebracht. Dat kon niet alleen centraal, maar moest ook in de provincies geschieden en moest voeren tot een eendrachtige samenwerking tussen K.P., Raad van Verzet en O.D. Wij hebben toen gezegd: „Dan worden dat in de provincies de delta's". Dat was geen poging om geleerd te doen, het kwam zo ter sprake. De centrale delta, waar de commandant zat, was gevestigd te Amsterdam.

Er zijn toen wat moeilijkheden geweest van nogal remmende aard, omdat door het wegvallen van *Johannes* de binding in de K.P. wat los was. Er was in Rotterdam een zeer flink man, die als *Frank* bekendstond en die aan de groep van Rotterdam en omgeving de leiding gaf, maar die voorheen niet zo bekend was geweest voor het centraal contact. *Lange Jan* was de naam van *Jan Thijssen*, die de groep van de R.V.V. leidde, die hij R.V.V. I of II noemde, dat weet ik niet meer, en die ook een eigen staf wilde opzetten — lichte kolder kwam in die tijd ook weleens voor — en radiocontact had met een van de bureaux in Engeland. Op een vergadering in Rotterdam hadden *Jan* en *Frank* eigenlijk het oosten en het westen van ons land voor de bevelvoering onderling verdeeld. Dat heeft wat moeilijkheden gegeven, die later weer in orde zijn gekomen.

Men had dus de provinciale deltagroepering en de centrale delta. Door contacten, die daarna met de Prins zijn gevormd, ontstond pas de B.S., want wij wisten eerst helemaal niets van de B.S. Die is als gevolg van dit contact in het nog bezette gebied verder gevormd, waarvan de Prins, met wie radiocontact kon worden onderhouden in de richting van Eindhoven, als bevelhebber van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten optrad. Voor ons was commandant van de B.S. in het gedeelte, waarin wij leefden, de tegenwoordige generaal *Koot*. De *Klerk* was de naam van onze vriend *Kool*. Later trad op voor de K.P. *Bob Scheepstra*, nadat wij eerst hadden gehad een man uit dat Haagse district, bekend als *Peter Noord*. *Peter Zuid* was in opdracht van de Prins overgekomen uit Brabant en heeft zeer belangrijk werk verricht.

53069. De **Voorzitter**: Ik heb hier een rapport — het is een boekdeel van bijna 200 bladzijden —, dat geschreven is door de Duitse Sachbearbeiter *Haubrock* over alle mogelijke gevallen, welke hij in die tijd te behandelen heeft gekregen.

In dat rapport staat ook iets te lezen over de arrestatie van *Jan Thijssen*. *Lange Jan*. Dit komt hierop neer, dat bij de Duitsers een in gebroken Duits uitgesproken telefoonbericht was binnengekomen, dat *Lange Jan* de volgende dag om elf uur in een Rode-Kruisauto van den Haag naar Rotterdam zou rijden. Men heeft een overval beraamd en daarop is *Thijssen* daar ook gearresteerd. Toen heeft hij op een gegeven moment gezegd, dat hij wilde weten, wie hem had verraden, en daarop, zegt *Haubrock*, hebben zij mededelingen gedaan van dat telefonisch bericht. *Thijssen* zou toen gezegd hebben, dat hem nu alles duidelijk was en dat hij een brief in zijn zak had, die hem nu deed begrijpen, uit welke bron dat bericht kwam en dat dit de dank was voor zijn jarenlange illegale arbeid, dat hij tenslotte verraden werd. Dan komt die brief voor de dag en daarover zegt *Haubrock*:

„Dieser Brief kam aus dem „Top der N.B.S.“ und enthielt für *Thijssen* die letzte Warnung, dasz weitere Schritte gegen ihn unternommen werden, falls er sich dein Kt. N.B.S. nicht sofort unterstellen wurde.“

A. Hier ziet u een van die gevaarlijke combinaties uit heterogene delen. Dit verhaal is mij niet helemaal vreemd, want wij hebben nog al zwaar getracht *Lange Jan* vrij te krijgen. Dat telefoongesprek zweeft daar als een geheim en de oplossing hiervan heb ik nooit kunnen ontdekken.

Wat was nu de brief en waarop kan *Jan* zijn gedachten bepaald hebben? Ik kan u daarover het volgende zeggen: *Frank* en *Jan* hebben ieder zich gedacht een eigen deel van het commandement van de B.S. Dit zou niet gewerkt hebben. Er was bepaald, dat de Prins de algemene bevelhebber zou zijn; ik geloof zelfs, dat de Koningin de Prins heeft benoemd tot commandant van de N.B.S. En *de Klerk (Koot)*, niet iemand van de O.D., zou optreden als commandant in het bezette gebied. Na enige besprekingen met *Frank* (ik kan zijn familienaam niet noemen) heeft deze zich aangepast. Hij is kort daarna op weg naar het oosten des lands gegaan. Een belangrijke verzetsman was daar gearresteerd; *Frank* heeft, goed gewapend en in een auto gezeten, zich op weg begeven om zijn vriend te bevrijden en is daarbij op wrede wijze door de Duitsers om liet leven gebracht.

Jan wilde zich echter niet schikken. Er zijn besprekingen geweest op het hoofdkwartier, dat toen nog gevestigd was in de woning van de commandant van de Zeevaartschool te Amsterdam, aan de Prins Hendrikkade — *van der Hiel*, geloof ik — De brief, die hij bij zich moet hebben gehad, had deze strekking: als hij zich niet wilde onderschikken aan de commandant, dan zou hij geen deel kunnen uitmaken van de B.S. Dat was de strekking van deze brief.

53070. De **Voorzitter**: Kunt u, aangenomen, dat het verhaal van die telefonische waarschuwing, dat *Thijssen* op die bepaalde dag en dat bepaalde uur van den Haag naar Rotterdam zou rijden, waar is, verklaren, dat.....

A. Het was toen zo'n slordige boel geworden in de illegaliteit.

53071. De **Voorzitter**: ....er geen verband bestaat tussen de aan *Thijssen* gezonden brief en die telefonische mededeling?

A. Maar daarvan is geen sprake.

53072. De **Voorzitter**: U weet van deze dingen uit eigen ervaring zoveel, dat u wel zult kunnen verklaren: „dat kan niet waar zijn”.

A. *Jan* werd een lastige kerel gevonden, maar werd zeer gewaardeerd om zijn initiatief en zijn dapperheid. Er is van alles aan gedaan om hem in zijn verlangens en eisen ten aanzien van een leidersplaats te ontmoet te komen, juist om hem in hei gareel te houden. Er was geenszins een verlangen om hem terzijde te stellen.

53073. De **Voorzitter**: Ik zou thans gaarne met u willen behandelen de kwestie van de spionage op de Zwitserse weg. Daarbij is nl. ook uw naam nog genoemd, in zoverre, dat de heer *Six* zich daarbij min of meer heeft beroepen op u. Die spionage heeft plaats gevonden in de periode September 1943 tot April 1944.

A. Inderdaad.

53074. De **Voorzitter**: De heer *Six* heeft verteld, dat hij in November 1943 met u in contact is gekomen en dat dat contact vertrouwelijk is geworden. Hij stelde toen prijs op uw oordeel in deze.

A. Ja.

53075. De **Voorzitter**: Herinnert u zich hoe deze geschiedenis zich heeft toegedragen?

A. Ik zal het proberen.

53076. De **Voorzitter**: Er bestond een Zwitserse weg, waarvan de leiding in het bijzonder berustte bij de heer *Slotemaker*, de heer *Stufkens*, later ook mr. *van Namen* en bovendien mejuffrouw *Kohlbrugge*.

Op een gegeven moment is er verschil van mening ontstaan met mejuffrouw *Kohlbrugge*, die te voren al contact had met de O.D. In September 1943, toen dat verschil van mening was ontstaan, heeft de fotograaf, die de microphoto's voor de Zwitserse weg maakte, in opdracht van de heer *Six* — deze heeft dat ook verklaard — daarvan kopieën gemaakt en deze overhandigd aan de O.D., zodat deze wist, wat voor berichten en correspondentie er over de Zwitserse weg gingen. De O.D. heeft daarvan een dossier aangelegd en wilde dit naar Londen laten brengen. Het vermoeden van de Q.D. was, dat er door

de leiding van de Zwitserse weg stukken werden achtergehouden en dat er commentaren werden geleverd. Dit wilde men aldus controleren. Dat wordt ten minste als motief opgegeven. Daartegenover kan men de vraag stellen, of men het dan gedurende meer dan een half jaar moest doen. Om de veertien dagen ging er een zending naar Zwitserland. Als men door middel van de verkregen kopieën één zending had gecontroleerd, dan had men reeds kunnen vaststellen, of dit vermoeden juist was. Het is echter maanden lang doorgedaan en de vraag is bij ons gerezen of er ook niet achter zat, dat men op de hoogte wilde zijn van hetgeen een andere groep in het verzet dacht, wilde en nastreefde. Het is een hoogst onaangename geschiedenis geweest. Het is op een gegeven moment uitgekomen. Wij willen graag horen: wat hebt u er persoonlijk mede te maken gehad? Hoe stond u tegenover deze zaak? Zijn de feiten u voldoende duidelijk?

A. Ja, mijn herinnering is weer helder op dit punt. Na verloop van enige tijd, sinds ik met de heer *Six* contact had gekregen, werd behalve het vele werk, dat ik op allerlei gebied deed, mijn raad ook gevraagd over een reeks van vraagstukken van beleid. Er was wrijving tussen de heer *Bosch van Rosenthal* en zijn broer in Zutphen, die aan de O.D. verbonden was; geen wrijving in acute zin, maar verschil van inzicht, hoe de zaak gehanteerd moest worden. Er was, later is de zaak veel helderder geworden, vroeger direct contact geweest met *Gerard*, dat was *Slotemaker*. Er komt ook bij, dat de strijd, welke geleid heeft tot het weggaan van mejuffrouw *Kohlbrugge*, aanleiding was, dat de commandant van de O.D. eerst de vrees had en later het wantrouwen, dat de Zwitserse weg zou zijn en zou worden de weg der eenzijdige voorlichting van de Regering. Inderdaad is na zekere tijd van *Zanten* bij mij gekomen en heeft gezegd: ik zit er mede, zo en zo is het geval; het is een pijnlijke kwestie, maar stom genoeg krijgen wij de dingen, die de mensen van de Zwitserse weg laten fotograferen bij onze fotograaf; die geeft ze mij; hoe staan wij daartegenover? Ik vind het niet gezellig, dat wij op deze wijze berichten zouden zien, die anderen doorgeven aan de Regering, maar wat doe ik er mee? Zal ik die berichten over onze weg trachten door te geven aan de Regering in Londen met mijn commentaar? Die Zwitserse weg moet onberoerd intact blijven. Er mag geen poging worden gedaan om — zelfs wanneer men zou kunnen weten of overtuigd zou zijn, dat die weg voor niet geheel volledige en volwaardige doeleinden zou worden gebruikt — de weg te verstoren.

Op een gegeven ogenblik zijn de mensen van de Zwitserse weg er achter gekomen en heeft er tenslotte een bespreking plaats gevonden in Utrecht of Zeist tussen de heren *Six* en *Bosch van Rosenthal*. Daar is een uitspraak geweest en misschien is met wat wrevel en weerzin over het gebeurde gesproken. De mensen van de Zwitserse weg hebben gezegd, dat het toch niet fair was. Ik was er van overtuigd, dat *van Zanten* alleen bedoelde, dat datgene, wat hij in handen kreeg, anders was van inhoud dan wat de werkelijkheid was. Ik heb gezegd: houd het voorlopig maar zo.

53077. De **Voorzitter**: Indien de heer *Six* tot u gezegd heeft: het is onze fotograaf, die werd gebruikt, is dat beslist onjuist.

53078. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U heeft het van de heer *Six* gehoord, maar heeft u niet met anderen gesproken?

A. Neen. Ik heb alleen met *Six* gesproken en deze heeft gezegd: ik krijg hier deze dingen, wat denkt u er van?

53079. De **Voorzitter**: Heeft u voor u zelf een klaar beeld van de doelstelling van de O.D.?

A. Zeer stellig. Juist omdat daarover zo veel is gezegd, vind ik het wel prettig, dat u mij deze vraag stelt.

Voordat de organisatie O.D. heette en toen ik nog in functie was, werd mij van verschillende kanten de vraag gesteld, of ik niet mij zelf en vele dingen van mijn bedrijf ter beschikking wilde stellen voor de voorbereiding van het te eniger tijd optredende militaire verzet. Daarbij was een ingenieur uit Amsterdam — *Bosch*, die later is gearresteerd en doodgeschoten bij de eerste 72 —, een van mijn technische ambtenaren, een mijnheer *Schimmelpenninck* uit den Haag en enige jonge adelborsten. Men heeft dat niet al te verstandig gedaan en te veel vertrouwd op de eerlijkheid en de netheid van de andere partij en zij zijn er dus tenslotte onverbiddelijk ingevlogen.

De grondslag, die daar was gelegd, was deze. te trachten voor te bereiden een militaire organisatie, die de Regering volledig ter beschikking gesteld zou kunnen worden, zodra de bevrijding zou

komen of nabij scheen. Zoals gezegd, het was wat naïef van opzet en uitvoering en heb heeft dan ook fatale gevolgen gehad, maar het streven was edel.

Daarna zijn nog allerhande voorzichtige combinaties opgezet, die hebben geleid tenslotte tot de arrestatie van *Röell* c.s.

Bij ons in de illegaliteit was er een grote wrevel tegen de O.D. Toen mij dan ook werd gevraagd — zoals ik u al even heb verteld —, of ik contact wilde hebben met de leider van de O.D., heb ik daarop bevestigend geantwoord, juist omdat ik wel graag eens wilde spreken over wat de O.D. was en wilde en waarom van verschillende heren van de O.D. zulke oncontactvolle dingen werden gezegd. Dat gesprek met de heer *Six*, dat enige keren is gereleveerd, is een zeer degelijk gesprek geweest. Er is zeer duidelijk gesproken over de bezwaren, die ik en anderen tegen de O.D. hadden.

Dit bezwaar was, dat er ten minste een aantal officieren nogal hoog te paard zat en blijkbaar in het geheel niet had geleerd, wat er tenslotte in het volk aan het veranderen was en hoezeer het volk aan de strijd tegen de bezetter had deelgenomen op een wijze, die geen hooghartigheid, van wie dan ook, kon tolereren. Dat contact met de heer *Six* heeft mij de overtuiging gegeven, dat dit bij hem geenszins bestond. Het gerucht echter, dat men zo weleens opving, was, dat de O.D. er naar zou streven, eigenlijk een soort van militaire dictatuur na de bevrijding aan ons volk te willen opleggen. Dit heb ik natuurlijk besproken, voordat ik enige beslissende stap deed. Ik heb in al de tijd daarna niet één ogenblik ook maar de schijn van zo'n streven kunnen ontdekken. Ik heb weleens ongelukkige opmerkingen gehoord, die men zou hebben kunnen interpreteren als een bewijs voor die stelling. In de gedachtengang van verschillende heren van de weg A — dat is de Zwitserse weg — leefde blijkbaar de vrees, dat de O.D. deze militaire dictatuur zou willen verzekeren. Dat bleek mij uit enige punten, die mij in dat gesprek over die fotografische dubbelcontacten werden voorgelegd. Dat was per se fout en dat leidde tot de grootste verwarring in Engeland.

Er is een wereld van ellende ontstaan door al die berichtgeving en doordat men niet zorgvuldig de mensen had leren kennen en doordat men niet voldoende mensenkennis had. Hierdoor is op allerlei wijze gerangschikt en geïnterpreteerd en zo is veel verwarring ontstaan. De heer *Röell* was in zijn uitingswijze sterk militair-autoritair en hij heeft misschien weleens de woorden gebezigd, dat, als er herrie kwam, men met een paar honderd man onder die leiding de zaak dan wel richten zou. Dat acht ik, de man kennende, niet absoluut uitgesloten. Het is een groot verschil, of dat de O.D.-tendenz was. Vaststaat, dat de heer *Six* nadrukkelijk en bij herhaling het bewijs heeft geleverd, zich zelf en ieder, die onder zijn leiding stond, te beschouwen als instrumenten van de Regering en de Regering was in Londen. Een andere Regering was er niet. Er was soms een gewestelijk commandant of een subcommandant van de O.D., die ook nogal hoog van de toren blies. „Die vent doet niets en wij zitten in het gevaar“, zeiden dan de illegale contacten, maar dat was niet waar; er zijn ook veel O.D.-mensen gevallen. Zij hebben dapper mede hun taak vervuld, maar het vervloekte gerucht en de onmogelijkheid om zich open uit te spreken, hebben tot veel misverstand aanleiding gegeven.

Er zijn heel wat verhalen de wereld ingegaan, die niet waar bleken te zijn. Ik mag dit met grote stelligheid zeggen, want één van de taken, welke ik in de latere verzetstijd heb moeten vervullen, was veelvuldig dergelijke conflicten en moeilijkheden te trachten op te lossen en die kwamen in vele kringen voor. Vooral het gerucht: ik heb gehoord, dat.....

53080. De **Voorzitter**: U zei, dat de O.D. tot taak had om hier in die eerste tijd na de bevrijding zo nodig de orde te handhaven onder leiding van de Regering. Maar was het niet zo, dat van de O.D.-kant ook een opvatting werd verkondigd, hoe die Regering zou moeten zijn? Ik bedoel dit in deze zin, dat men zei: er moet komen een sterke Regering, in de geest van, zoals men dat vaak heeft opgevat: de sterke man. Werd dat van die kant niet gepropageerd?

A. Neen. Of het daarvoor geweest is, kan ik niet ontkennen of bevestigen, want dat weet ik niet.

53081. De **Voorzitter**: Daarvoor is er een andere figuur geweest, want de heer *Six* heeft ons verteld, dat er uit de tijd van generaal

Röell een plan was om hier een voorlopig bewind te vormen. In dat verband worden genoemd de namen: De *Jonge*, waarschijnlijk de oud-Gouverneur-Generaal, *Schimmelpenninck*, iemand, wiens naam de heer *Six* zich niet meer herinnert, vice-admiraal *Jolles* en generaal *Röell* als opperbevelhebber. Dat is een wat andere figuur, die men zich toen voorstelde. Het is dus mogelijk, dat plannen, zoals men die de O.D. toedichtte, geïnspireerd zijn door figuren als ik nu heb genoemd.

A. Ik mag alleen supposities doen. Dat die gedachte ten aanzien van de O.D. zou zijn opgekomen in een groep van mensen, van wie u de namen nu hebt aangeduid, acht ik zeer waarschijnlijk. De heer *Schimmelpenninck*, die ik enige malen op mijn bureau heb gehad, heeft daarvan in zijn gesprekken met mij nimmer gewaagd. De O.D., zoals die in 1943 werd geleid en zoals ik die verder heb geobserveerd en heb meegemaakt, waaraan ik als adviseur op heel breed veld verschillende hulptaken heb verricht, heeft die gedachte onder geen voorwaarde op enigerlei wijze uitgesproken of tot uiting gebracht.

53082. De **Voorzitter**: U zei: de O.D., zoals die geleid werd in 1943 en volgende jaren. Hoe werd de O.D. geleid? Weid hij uitsluitend militair geleid? Was het zo, dat de leiding bij de chef staf, de heer *Six*, berustte of was het zo, dat de leiding gevoerd werd door de heer *Six* in overleg met een groep van mensen?

A. Neen. *Six* had de leiding. Hij had meermalen contact met de vroegere militaire commandant van Amsterdam en deze was militair veel hoger in rang dan *Six*. *Six* was slechts reserve-kapitein en de commandant was een beroepsmilitair met de rang van kolonel, aan wie men de leiding had willen toevertrouwen, nadat *Röell* met zijn staf was verdwenen. Deze man was groot genoeg om tot *Six* te zeggen: jij kunt het beter, doe jij het maar.

Aangezien ik *Six* op alle mogelijke tijden van dag en avond onverwacht kon bezoeken op de plaatsen, waar wij tezamen konden komen, en ik nimmer heb ontdekt, dat er een soort van camarilla zou bestaan, mag ik zeggen: neen.

Bovendien was het vertrouwen van *Six* in mij zo groot, dat er voor mij geen geheimen in de O.D. bestonden. Ik kreeg alles. Doordat ik een van de weinige mensen was, die van de samenhang van de berichtenopbouw, van de programma's enz. zeer veel wisten — meer dan een van zijn ondercommandanten —, kan ik met grote stelligheid zeggen: dit heb ik niet waargenomen, noch in woorden, noch in daden. Ik heb alleen geconstateerd een ontzaglijk hard werkend man met een groot herinneringsverstand, met een typisch goed geoutilleerd vermogen voor stafwerk, die zich rust noch eten gunde om zijn werk te doen, maar die altijd zei, zij het soms met wrevel: de Regering zegt dit, dus moet het geschieden, als het kan. De wrevel kwam inderdaad weleens begrijpelijkerwijze voor.

53083. De **Voorzitter**: Dit mag in een democratisch land. U heeft nu bemerkt, waarnaar onze belangstelling voor deze middag uitging. Ik zou u, voordat ik deze bespreking beëindig, de vraag willen stellen, of er in het raam van hetgeen wij nu behandeld hebben nog iets is, dat u van belang acht om aan onze commissie mede te delen.

n. Er zijn geen direct opwellende dingen meer. U heeft diep geput in mijn herinnering en u heeft de hoofdlijn gezien van de wijze, waarop de samenhang ontstond bij de illegale groeperingen. Ik zou u op het ogenblik niet direct iets kunnen zeggen, dat zo belangrijk is, dat u dit nog in uw schrifturen zou moeten opnemen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit thans het verhoor.

L. NEHER.

DONKER, *voorzifter*.

ALGERA.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 25 MEI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen, de heren Koersen en de Graaf, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

HENDRIK MATTHEUS VAN RANDWIJK,
oud 39 jaar, wonende te Amsterdam, journalist.

Hij legt de eed af als getuige.

54382. De Voorzitter: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met de verhoren over punt f van het Enquêtebesluit, luidende: de verbindingen met het bezette Nederlandse gebied, daaronder begrepen de militaire en civiele inlichtingendiensten. Nu zijn wij daarbij gestuit op een bepaald onderwerp, waarbij voor en na ook uw naam is genoemd. Daarom zouden wij het op prijs stellen van u een uiteenzetting te krijgen over datgene, wat u in de loop der bezetting te maken hebt gehad inet die verbindingen. Dat kcmt, naar ons gebleken is, voor een belangrijk deel neer op het werk voor de z.g. Zwitserse weg, maar dat neemt niet weg, dat, als u nog opmerkingen hebt van vóór die periode of eventueel daarna, die uit het oogpunt van die verbindingen van belang zijn, wij het op prijs zullen stellen die ook van u te horen.

Het lijkt mij het beste, dat u begint mededelingen te doen vanaf het eerste aanknopingspunt met deze materie; dan heb ik wel gelegenheid eventueel de nodige vragen daarover te stellen.

A. Ik zou eerst het volgende willen zeggen. Ik kreeg de uitnodiging om voor uw commissie te verschijnen vijf dagen geleden. Dit is een uiterst verwarde materie en voor iemand, die het druk heeft, is het onmogelijk om zich in de tijd van vijf dagen behoorlijk in deze materie te verdiepen en zelfs zijn eigen herinneringen in voldoende mate op te frissen, vooral omdat de documenten, die op deze materie betrekking hebben, óf hier aanwezig zijn, nl. het archief van de Zwitserse weg, Óf niet behoorlijk zijn geordend. Men moet dus zoeken in een zee van papiertjes en vodjes, vaak ongetekend en met potlood bekrabbeld, om te weten, wat er precies aan de hand was. Onder dat voorbehoud, nl. dat ik niet in de gelegenheid was om in deze materie mij zelf volledig te verifiëren, wil ik gaarne het een en ander zeggen.

54383. De Voorzitter: Ik geloof, dat wij wel kunnen volstaan met de behandeling van de grote lijn, want er zijn hier al zeer veel personen geweest, die over deze zaken verklaringen hebben afgelegd. Wij hebben er dus wel een algemeen idee van, maar er zijn enige punten, waarmee u, naar ons gebleken is, speciaal bemoeienis heeft gehad, en op die punten zou ik uiteraard wel iets dieper willen ingaan.

A. U bedoelt, dat ik moet beginnen bij het ogenblik, waarop ik contact kreeg met de Zwitserse weg?

54384. De Voorzitter: Tenzij u vóór die tijd nog iets te maken hebt gehad met verbindingen tussen het bezette gebied en de overkant.

A. Neen. Het enige, dat vóór die tijd is gebeurd, is geweest, dat binnen de kring van „Vrij Nederland“, en vooral door de bemoeienis van de later gefusilleerde *Henk Hos*, men in 1942 is begonnen met het bouwen van een aantal zenders voor het contact met Engeland. Dat dateert al van Januari en Februari 1942. Dat was alles zeer

primitief en, naar achteraf is gebleken, ook volkomen onjuist, omdat men er in Engeland niet van hield om dergelijke eigen initiatiefzendentjes te beluisteren, want de Duitsers konden dat initiatief uiteraard ook nemen.

54385. De Voorzitter: En men moest tenslotte ook een code hebben.

A. Ook dat. Dit was veel te dwaas opgezet. Ik geloof, dat er, vooral door de bemoeienis van *Henk Hos*, vier van deze zenders zijn gereedgekomen. Ik herinner mij, dat wij later hebben geassumeerd een zekere *Hoekstra*, een ingenieur of radiobouwer, die ook gefusilleerd is, en dat een en ander toen verder is opgezet in samenwerking met de O.D. en een aantal ingenieurs uit Eindhoven.

54386. De Voorzitter: Zijn die zenders later gebruikt kunnen worden, toen de verbindingen beter waren?

A. Dat kan ik niet zeggen. Het enige, dat ik weet, is, dat er een samenwerking is ontstaan tussen *Henk Hos* van „Vrij Nederland“, *Hoekstra* — de man, die wij voor dit werk hadden geassurneerd — en iemand van de O.D.

54387. De Voorzitter: Was *Hoekstra* iemand van Philips?

A. Neen, iemand, die in Bussum woonde, een radiobouwer of radio-ingenieur.

Deze zenders zijn, doordat *Hos* in het laatst van 1942 gevangen genomen is, in beheer gekomen bij de O.D. Inmiddels was het 1943 geworden. De relaties met de O.D. werden er in de loop van de bezetting niet beter op en het resultaat is geweest, dat wij nooit meer iets van die zenders hebben gehoord en niet hebben geweten, hoe zij hebben gewerkt en onder wiens beheer.

54388. De Voorzitter: Met betrekking tot een nog vroegere periode zou ik u deze vraag willen stellen: hebt u enig contact gehad met de personen, die betrokken zijn geweest bij de poging om *Wiardi Beckman* buiten Nederland te brengen?

A. Neen.

54389. De Voorzitter: Is dat geheel buiten u om gegaan?

A. Ja.

54390. De Voorzitter: Hebt u *Tazelaar* nooit ontmoet?

A. Neen, ik heb geen contact met hem gehad. In de zomer van 1942 kwam de Zwitserse weg tot stand. Die functioneerde aanvankelijk vrij slecht.

54391. De Voorzitter: De Zwitserse weg is eigenlijk begonnen met de reis van mejuffrouw *Kohlbrugge* naar Zwitserland, niet waar?

A. Ja.

54392. De Voorzitter: Was u daarvan op de hoogte?

A. Ja.

54393. De Voorzitter: Dus dat is in overleg met u gebeurd?

A. Ja. Ik had ook mede zorg gedragen voor de documenten, die de eerste maal zijn meegegaan.

54394. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Uit welken hoofde kende u mejuffrouw *Kohlbrugge*?

A. Van het Amsterdamse kerkelijke werk; meer intensief bij het werk binnen de Lunterense Kring, die groep van predikanten en leken, die in de eerste jaren van de bezetting actie voerde binnen de Hervormde Kerk.

54395. De **Voorzitter**: Kende u de heer *Visser 't Hooft* van vroeger?

A. Van naam en ook van aanzien van de conferenties van de N.C.S.V.

54396. De **Voorzitter**: Niet intiem?

A. Neen.

Toen is dat werk begonnen. Dat liep allengs beter. Technisch verbeterde de weg. Een koeriersdienst, een estafettedienst werd geopend. Ook in Genève begon het beter te lopen. Zo ontstond dus het contact met de Regering te Londen.

Ik weet eigenlijk niet, hoe ik verder moet gaan. Moet ik u het een en ander vertellen over wat allemaal verzonden werd? Dat is een mer à boire.

54397. De **Voorzitter**: Wat er verzonden werd, is op het ogenblik eigenlijk niet aan de orde. Het kan zijdelings weleens aan de orde komen, maar wij behandelen op het ogenblik punt f, dat betreft de formele kant van de zaak, welke verbindingen er zijn geweest, hoe die verbindingen zijn tot stand gekomen, welke technische moeilijkheden men daarbij heeft gehad, enz. De punten g en h van het Enquêtebesluit hebben meer betrekking op de houding van de Regering tegenover de verzetsorganisaties en wat dies meer zij. Daarbij komt dus aan de orde hetgeen er over die verbindingen over en weer is medegedeeld. Punt J, dat reeds omvangrijk genoeg is, is op het ogenblik de zaak, waarom het gaat.

A. Een toevallige omstandigheid was, dat de heer *Visser 't Hooft* naar Londen was geweest en daar, meen ik, van de Regering de opdracht had gekregen zo snel mogelijk contact te zoeken met Nederland. Het initiatief, dat van Nederland uit genomen werd door hrt gaan van mejuffrouw *Kohlbrugge*, viel dus heel goed samen met de opdracht, die hij had gekregen. Aanvankelijk functioneerde dat via een toevallige reis en via boeken, vooral van Mensing en Visser in den Haag, die naar Zwitserland werden gezonden en in de kaften waarvan microphoto's werden verwerkt. Er is nog een keer een zending meegegaan met een verpleegster uit Schevncingen, die een baan had in het Hollandse sanatorium in Davos.

Een belangrijk punt kwam in Januari 1943, toen de heer *Vorrink* ons mededeelde, dat hij relaties met Engeland had, die achteraf bleken de relaties via *van der Waals* te zijn. Nu staat mij iets er van bij, dat wij inmiddels in die zelfde tijd een bericht uit Londen hadden gekregen, waarin werd gezegd, dat onze verbinding de enige verbinding was, die op dat moment met Engeland bestond. Ik weet het niet meer precies. In ieder geval hebben wij in die tijd, omdat ons al rare verschijnselen bekend varen omtrent die verbindingen met Engeland, die achteraf met *van der Waals* bleken samen te hangen, de heer *Vorrink* gevraagd zijn materiaal ook via de Zwitserse weg te verzenden. Hij heeft na lang praten daarin toegestemd. Hij was vrij zeker van zijn zaak en meende, dat het eigenlijk niet nodig was. In die tijd had trouwens bijna elke illegale werker een weg naar Engeland.

Hij heeft het toch gedaan; de stukken gingen over het Groot-Burgercomité, over het opvangen eventueel van een vacuumperiode, o.a. ook over het afwerpen van een zender speciaal ten dienste van *Vorrink* en zijn mensrn. Omdat het geval van zo'n zender vrij diep ingreep in de toen nog vrij slecht ontwikkelde illegaliteit, hebben wij vooral over dat laatste punt een gesprek gehad met de chef staf van de O.D. de heer *Six*, op de Reguliersgracht te Amsterdam. *Six* was over dat verzoek van *Vorrink* maar matig te spreken; wij trouwens ook niet zo bijzonder erg. Wij vreesden allerlei technische moeilijkheden, maar kregen bovendien uit die stukken zo ongeveer de indruk, dat men in de kringen van het Groot-Burgercomité — met de illegale exponent daarvan, die *Vorrink* eigenlijk was — zich min of meer als de representatie van het Nederlandse volk en het verzetswerk beschouwde. Achteraf bleek wel, dat er op dit gebied misverstanden hebben bestaan. In 1943, toen er bericht uit Londen kwam, herinner ik mij, dat de Regering dat Groot-Burgercomité, naderhand genoemd Vaderlands Comité, niet als meer dan een adviescollege beschouwde, hetgeen toen eigenlijk even een dramatisch moment is geweest in die kring, omdat men zich tot dat tijdstip beschouwde als meer te zijn. Dat kwam niet voort uit een of andere ijdelheid; men vertegenwoordigde grote politieke groepen en ook heb ik de indruk, dat mededelingen weer uit het milieu van *van der Waals* ten onrechte aanleiding hebben gegeven tot die veronderstelling.

Vorrink heeft toen dus dat materiaal aan ons gegeven en wij hebben er toen een schrijven van ons bijgevoegd.

54398. De **Voorzitter**: Daarbij is dat verzoek om een zender ten dienste van *Vorrink* en zijn mensen ook meegegaan?

A. Ja; tegen het advies overigens van de O.D. in, die eigenlijk wilde, dat wij een vreselijk fel briefje er bij schreven, waarbij wij ook de betrouwbaarheid van *Vorrink* als marxist in twijfel zouden moeten trekken.

54399. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Werd dat als eis gesteld?

A. Neen, het werd als advies gegeven. Wij hebben ons briefje aan *Six* voorgelezen; hij vond het veel te vriendelijk en te tam, maar wij hebben het toch verzonden. Dat was eigenlijk het eerste grote punt in deze geschiedenis. Naderhand is, dank zij de overkomst van *Bartels*, meen ik, die weg beter geregeld in de vorm van contact met de groep van *Jean Weidner* in Frankrijk en in België, waardoor er een soort van estafette ontstond.

54400. De **Voorzitter**: Is er ook nog een broer van de parachutist van *Borssum Buisman* uit Zwitserland over geweest?

A. Inderdaad. Toen liep dat werk vlotter, totdat eigenlijk, behalve de gewone illegale gebeurtenissen en moeilijkheden, de tweede grote, meer in formele zin belangrijke gebeurtenis is geweest de spionage op de weg naar Zwitserland.

Het was in de zomer van 1943, dat het tot een breuk kwam tussen de leiders van „Vrij Nederland" en de Zwitserse wrg niet mejuffrouw *Kohlbrugge*.

54401. De **Voorzitter**: Kunt u ons vertellen, hoe u de ontwikkeling van dat geschil van uw kant hebt gezien, welke de oorzaken waren en wat daarmede samenhang?

A. De gang van zaken is deze geweest, dat dit conflict ontstond ogenschijnlijk op het punt van de organisatie van de leiding van de Zwitserse weg. Er was nl. een commissie van beheer, die het technische gedeelte verzorgde, en men kwam in de zomer van 1943 ook tot de vorming van een soort politieke commissie, zoals wij het pleegden te noemen, omdat de vraagstukken, die verband hielden met het zenden naar Londen, zo groot werden, dat wij het met ons kleine groepje mensen niet baas konden worden. Op dat ogenblik stelde mejuffrouw *Kohlbrugge* de eis, dat zij ook zitting zou hebben in die politieke commissie. Wij hebben dat afgewezen op twee gronden. De eerste was, dat commissies in de illegaliteit niet te groot mochten zijn en het uiteraard om technische redenen noodzakelijk was niemand tot een dergelijke commissie toe te laten, als dat niet strikt noodzakelijk was. De tweede grond was, dat het ons er om ging de commissie uit te breiden met politieke figuren, althans mensen, die van Staatskunde in de breedste zin verstand hadden, en niet een aantal illegale amateurs op dat gebied. De derde reden was misschien — ik durf dat niet met zekerheid te zeggen —, dat wij haar in die tijd politiek al niet meer volledig vertrouwden. Dit kan ook meegespeeld hebben, omdat in die zelfde tijd het conflict — met nerveuze mensen, zoals wij allen waren — ook al andere vormen begon aan te nemen en zich op ander terrein ook openbaarde. Dat heeft geleid tot een breuk in de zomer van 1943.

54402. De **Voorzitter**: Hield dat derde motief al verband met haar relaties met de O.D.?

A. Ja, dat bedoel ik inderdaad.

54403. De **Voorzitter**: Was het u bekend, dat zij die relaties had?

A. Ik vermoedde althans, dat die relaties bestonden.

54404. De **Voorzitter**: Zij ontving al geruime tijd de stukken van de O.D., die over de Zwitserse weg gingen, maar er is nog verschil tussen of zij alleen die stukken ontving dan wel, dat zij nauwere relaties had met de O.I).

A. Dat was het punt niet. Om dat duidelijk te maken, moet ik even verder teruggaan en wel tot het voorjaar van 1942. Toen werd mr. *van Namen*, die in de leiding van „Vrij Nederland" zat, door de latere kapitein *Bührmann* — toen „*van Buren*" genoemd — uitgenodigd met de O.D. te komen spreken. Hij heeft dat gedaan. Op grond van het feit, dat hij jurist was, heeft men hem toen gevraagd, of hij wilde helpen met het ontwerpen van proclamaties, allerlei noodwetgevingen, en hetgeen er verder op dat gebied te doen was. Ik herinner mij nog, dat hij terugkwam, mij dat mededeelde en dat er zich toen al een discussie ontspon binnen de kring van „Vrij Nederland" en met name tussen hem en mij, waarbij ik zeide: „Dat is idioot. Daarop heeft de O.D. geen recht. Zij denken zeker, dat zij dat militaire

spelletje op die manier kunnen voortzetten. Wat willen zij? Daarvoor zal Londen wel zorgen", enz. Wij waren het op dit punt dus niet helemaal eens.

Hij heeft toen in particuliere gesprekken mijn visie overgebracht aan de kringen van de O.D. Heel goede vrienden waren wij van dat ogenblik niet meer.

54405. De **Voorzitter**: Had men al concrete gedachten over de inhoud van de proclamaties, die de heer *van Namen* moest ontwerpen? En van wie moesten zij uitgaan?

A. Dat weet ik niet. De heer *van Namen* zou u daarover moeten inlichten. Ik meen te weten, dat juist door dat gesprek tussen hem en mij hij er niet al te veel aan gedaan heeft en hij waarschijnlijk niet meer gedaan heeft dan te beluisteren, wat zij van plan waren. Ik geloof trouwens, dat er niets van gekomen is, want in die zelfde tijd werd de zaak opgeschrikt door de arrestaties in de O.D. Die viel organisatorisch uit elkaar.

54406. De **Voorzitter**: Dus dat was in de periode vóór het optreden van de heer *Six*?

A. De heer *Six* was daarbij betrokken, want de heer *Bührmann* was de adjudant van de heer *Sin*. De heer *Six* had in die tijd vrijwel niet meer dan Amsterdamse contacten. Het was eigenlijk een Amsterdamse groep van oude organisaties.

54407. De **Voorzitter**: De heer *Six* heeft hier verteld, dat hij in Augustus 1942, naar ik meen, de positie van chef staf van de O.D. heeft aanvaard.

A. Dat klopt.

54408. De **Voorzitter**: Was het vóór of na die tijd?

A. Vóór die tijd, want de landelijke organisatie van de O.D. heeft voor een groot deel aanvankelijk gelopen via de landelijke contactpunten van „Vrij Nederland", dat in die tijd vrij sterk landelijk georganiseerd was. Daarop is gevolgd, ook in het voorjaar van 1942, een gesprek met iemand, die wij Oom *Frits* noemden en met wie wij in relatie waren gekomen door een zekere kapitein *Mulder*, die in de oorlog is gestorven, die behoort heeft bij de gevangenen van het eerste grote O.D.-proces en die een belangrijke rol speelde in de Haagse O.D. Deze Oom *Frits* werd ons gepresenteerd als een vertegenwoordiger van de Intelligence Service, althans als een man, die met Engeland relaties onderhield en die daarom met een zeker gezag over allerlei dingen kon spreken. Toen ik dat van de heer *Mulder* hoorde, heb ik gezegd: Als hij van dat soort problemen afweet, moeten wij proberen de heer *Six* met die man in contact te brengen. Toen is op ons initiatief gevolgd een samenspreking tussen kapitein *Mulder*, *van Namen*, de heer *Six*, zijn adjudant de heer *Bührmann*, en mij in „Terminus" in den Haag. De heer *Six* was in zijn illegale werk prijswaardig voorzichtig, wat hij ook moest zijn, omdat de O.D. even te voren een flinke afstraffing had gehad door die grote hoeveelheid arrestaties. Toen is o.a. het onderwerp besproken, dat de heer *van Namen* en ik al hadden besproken. Het was in 1942 en zelfs toen dachten wij al, dat het snel zou aflopen. Ik geloof, dat in dat zelfde voorjaar de raid op Dieppe plaats had. Die beschouwden wij als een begin van de invasie. Een kolonel sprak in die tijd om kwart voor twaalf voor de radio en zei: Het gaat gebeuren. Een bespreking van het gezag in de overgangstijd was toen echter nog praematuur. Wij hebben dat gehele complex van vraagstukken besproken en daarbij bleek opnieuw, dat mijn visie en die van de heer *Six* niet overeenstemden, wat soms zelfs even tot felle woorden aanleiding gaf.

54409. De **Voorzitter**: U zegt, dat uw visie en die van de heer *Six* niet overeenstemden, maar heeft hij aan zijn gedachten over de gang van zaken bij de bevrijding een bepaalde vorm gegeven?

A. Ja. In principe kwam het hierop neer, dat naar de mening van de heer *Six* de oude wet op de staat van beleg van kracht was en dat op grond daarvan een grote uitvoerende en wetgevende macht eigenlijk in handen van de militairen werd gelegd, waarvan hij eigenlijk de legitieme voortzetting was, omdat hij meende in overleg te handelen met de overgebleven opperofficieren hier.

54410. De **Voorzitter**: Men dacht zich dus een opperbevelhebber, die op grond van de wet op de staat van beleg het militaire gezag uitoefende?

A. Ja, dat was zijn opvatting.

54411. De **Voorzitter**: Maar dat behoefde toch niets af te doen aan de positie van de wettige Regering?

A. Dat laatste zeker niet; dat zal hij ook niet van zins zijn geweest. Het ging wel over de betekenis van de burgerlijke gezagsorganen van die Regering. Had de plaatselijke commandant van de O.D. b.v. de zeggenschap dan wel de burgemeester als hoofd van de politie? Dat was een belangrijk twistpunt in die tijd, met alles, wat daaruit volgt. Het was heel merkwaardig, dat die Oom *Frits*, die tenslotte ook tegen de lamp gelopen is, in dit opzicht helemaal op mijn standpunt bleek te staan.

54412. De **Voorzitter**: En uw standpunt was...?

A. Dat het probleem van de ordehandhaving in handen was van de burgerlijke gezagsorganen, dus de burgemeesters en commissarissen der Koningin, waarbij uiteraard de toen al aanwezige illegaliteit haar diensten kon aanbieden, maar nog meer leefde bij mij de gedachte: Daar moet Londen naar voor zorgen en daar zullen ze wel niet zo stom zijn om niet met de een of andere voorziening te komen en wij hebben ons heel weinig hiermee bezig te houden. Het grootste bezwaar was, dat men zich op dat moment daarmee op die wijze bezighield en niet wachtte op enig bescheid uit Londen.

Deze tegenstelling had deels en misschien wel voornamelijk te maken met een andere visie, nl. of er in Nederland bij de bevrijding grote wanordelijkheden, marxistische putschplannen, enz. al dan niet te verwachten waren; daarvan hing grotendeels de houding van de O.D. af. Over de mogelijkheid daarvan zijn ook verschillende woorden gevallen in die gesprekken, hetzij met kapitein *Bührmann*, hetzij met de heer *Six*.

54413. De **Voorzitter**: U zei, dat Oom *Frits* op uw standpunt stond?

A. Ja.

54414. De **Voorzitter**: Bent u er nooit achter gekomen, wie Oom *Frits* is geweest?

A. Neen.

Dat verschil spitste zich toe in 1943 en in het voorjaar van 1943. In de winter van 1944 nl. (de Putsch van de Duitsche officieren was in Juli 1944) kwam *Jaap Cramer*, het tegenwoordige Eerste Kamerlid, door een relatie in Coevorden, een zekere *van Duinkerken* — hij is later, naar ik meen, wethouder geworden —, in contact met een overste *Stähle*, een Duits officier. Dat was een heel lange weg, maar dat contact bestond in elk geval. Zo werden wij gewaarschuwd, dat de mogelijkheid bestond van een Duitse Putsch door anti-Hitleriaanse elementen, waardoor uiteraard de gehele status van de bezetting een ander zedelijk en politiek karakter zou krijgen. Deze overste *Stähle* wilde bij voorbaat daarover contact opnemen met de Nederlandse verzetsbeweging. Uiteraard moest er gezagshandhaving zijn. Moest deze zo lang in handen van de Duitsers zijn? Zou de verzetsbeweging daarbij aan de Duitsers moeilijkheden in de weg leggen, als er inmiddels een andere leiding zou komen? Dat waren de vragen.

Na lange aarzeling kwamen wij tot de overtuiging, dat dit serieus moest worden genomen en dat Londen hieromtrent moest worden ingelicht. „Wij" waren op dat ogenblik een aantal mensen, die zich gezamenlijk de „Grebbecommissie" noemden. Daarin zaten *Bosch van Rosenthal*, *Louis van Holthe*, *Slotemaker*, *Cramer*, *van Heuven Goedhart* en ondergetekende. Toen begon voor ons acuut te worden het probleem van het eventueel optredende gezagsvacuum, omdat wij er van uitgingen, dat men in Londen misschien niet op de hoogte was van deze plotselinge en onverwachte overgang van zaken. Wij hebben toen een rapport naar Londen gestuurd, waarin wij kennis gaven van de informaties, die wij van *Stähle* hadden ontvangen, vroegen of die informaties op grond van in Londen reeds ontvangen berichten serieus te nemen waren of niet, en mededeelden, dat wij *Stähle* hadden geantwoord: „Wij doen niets anders dan ons door de Regering in Londen wordt opgedragen. Wij kunnen u voorlopig geen antwoord geven." Maar tegelijkertijd hebben wij Londen er aanvullend op gewezen, dat er dus een zeer concrete mogelijkheid bestond, dat er plotseling iets zou gebeuren, dat daardoor een vacuum kon ontstaan en dat Londen op grond daarvan bepaalde bestuursvoorzieningen had te treffen, althans mogelijk in Nederland mensen zou moeten aanwijzen, die in dat geval zouden kunnen optreden als vertegenwoordigers van het Nederlandse gezag in Londen.

Toen werd het een heel grote warboel. Op dat ogenblik was er een Groot-Burgercomité, dat meende, dat het een dergelijke functie zou kunnen hebben. Er was de O.D., die meende, dat hij in dat opzicht

met bijzondere qualiteiten en bevoegdheden was bekleed. Er ontstond dat nieuwe initiatief van de Grebbecommissie, die zei: „Jullie zijn het geen van beide, het moet nog worden aangewezen." Daarbij kwam, dat in die tijd niemand wist, wie achter wie stak. Het was een uiterst vervelende situatie. Je vroeg je telkens af: Wie zijn dat, die dat willen en zeggen? Niemand wist ook precies wie de Grebbecommissie vormden. Veel was aan niemand bekend. Dat men deze situatie op zich zelf zenuwachtig en onbevredigend vond, kan ik mij heel goed voorstellen. Inmiddels was mejuffrouw *Kohlbrugge* uit „Vrij Nederland" en de weg verdwenen.

De Voorzitter: Wij komen straks nader terug op de vraag, hoe dat is gegaan.

A. Er bestond dus een rivaliteit. In de verschillende centra in Nederland was men beangst, of er een bij zou zijn, die zich, hoe dan ook, het gezag zou aanmatigen, overigens een begrijpelijke angst, omdat men niet voldoende van elkaar af wist. Dit was een situatie, waarbij het vertrouwen over en weer in al die anonieme groepen er niet groter op werd. Toen kwamen wij op een goede dag tot de ontdekking, dat dit onderlinge wantrouwen blijkbaar zover ging, dat de O.D. meende op de Zwitserse weg te moeten spionneren. Dat was in het voorjaar van 1944, wanneer weet ik niet precies. Ik weet wel, dat ik een documentje heb gevonden van een klein berichtje, dat wij naar Zwitserland hebben gestuurd en dat, naar ik meen, was gedateerd 22 April. Het begint met de woorden: „Dezer dagen zijn wij tot de ontdekking gekomen." Het betekent dus, dat het in het voorjaar van 1944 was.

54415. **De Voorzitter:** Waar kwam dat document vandaan?

A. Uit oude papieren op het kantoor.

54416. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Hoe kwam u aan die wetenschap?

A. Via *var. Namen*, die, naar ik meen, het contact met de fotograaf onderhield. *Van Namen* schijnt bij Tante *Jeanne*, een oudere dame uit Diemen .....

54417. **De Voorzitter:** Mevrouw *de Wild*?

A. Ja.

..... iets opgevangen te hebben, waardoor hij argwaan begon te koesteren. Hij schijnt op grond daarvan heel voorzichtigjes met de fotograaf *Zomer* te zijn gaan spreken.

54418. **De Voorzitter:** De fotograaf heette toch *Prins*?

A. Oh, dat weet ik niet. Dat is heel goed mogelijk. *Zomer* was waarschijnlijk zijn schuilnaam. Hij was uit de Vondelstraat.

54419. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Uit de Vondelstraat?

A. Dat weet ik ook niet precies. *Van Namen* is met zijn vermoeden in de commissie van beheer van de Zwitserse weg gekomen, die uit *Slotemaker*, *van Namen* en mij bestond. Wij hebben op een goed ogenblik materiaal ontvangen, dat het bewijs van deze spionage leverde.

54320. **De Voorzitter:** Hoe hebt u dat ontvangen?

A. Dat weet ik niet.

54421. **De Voorzitter:** Er zit namelijk eer. punt in, dat mij niet helemaal duidelijk is. De heer *van Namen* heeft ons verteld, wat u hier op het ogenblik vertelt; uiteraard, want u hebt het van hem gehoord. Hij heeft gezegd, dat hij wantrouwen begon te koesteren op grond van een mededeling, die hij van Tante *Jeanne* had gekregen. Nu heeft mejuffrouw *Kohlbrugge* hier verteld, dat de O.D. die kopieën liet maken, totdat men een hele collectie had, die het bewijs kon leveren van de verkeerde methode, die de Zwitserse weg toepaste; dat men dat materiaal eerst had willen meegeven aan *van Borssum Buisman*, maar dat men, toen deze in Februari 1944 werd gearresteerd, een andere weg moest zoeken en dat men toen tot de conclusie is gekomen, dat mejuffrouw *Kohlbrugge* naar Zwitserland moest gaan. Zij heeft een poging gedaan maar daarbij is zij in de trein aangehouden. Zij heeft toen kans gezien het pakje met films in de zak van een dame te stoppen, die in haar coupé zat, en toen is dat pakje op een

wijze, die hier niet bekend is, maar via die dame, terechtgekomen bij de mensen van de Zwitserse weg, hetgeen tot de ontdekking van de spionage zou hebben geleid. Dat zijn twee lezingen, die niet met elkaar kloppen. Volgens de heer *van Namen* zou hij het eerder hebben geweten, althans hebben vermoed, terwijl het volgens mejuffrouw *Kohlbrugge* is ontakt in de tijd van haar arrestatie in April 1943.

A. Neen, dat is niet juist. Hij wist het eerder. Ik heb hier een document bij mij, een rapport van 20 April 1944, dat luidt als volgt:

„Dezer dagen bemerkten wij, dat chef KB op de hoogte bleek te zijn met onze mededeelingen aan u over het vertrek van *Doortje* en het aankweken van de noodige reserve.

Dit gaf ons aanleiding te vermoeden, dat van de zijde van den O.D. op onze weg gespionneerd werd. Wij hebben ons naar den fotograaf gespoed teneinde zekerheid te ontvangen. Deze ontkende categorisch, echter op zulk een wijze, dat door dit verhoor ons vermoeden tot zekerheid werd. Wij hebben deze zekerheid vandaag geverifieerd en zijn daarbij het volgende te weten gekomen:

Vrijwel onmiddellijk na het uitreden van *Doortje* uit den weg en na het onderteekenen van het bij u bekende „gentlemans agreement" met ..... — nl. dat er wederzijds niets zou worden gezegd — heeft zij onzen fotograaf er op eenigerlei wijze toe gebracht haar inzage te verlenen van de uitgaande stukken. Over de inkomende stukken hebben wij geen zekerheid verkregen, dit wordt op grond van de mededeelingen wel waarschijnlijk geacht. Bij elke zending, die wij ter verwerking aan den fotograaf aanboden, was *Doortje* aanwezig om zich van den inhoud op de hoogte te stellen. Het wordt door *Dolf*, die de onderzoekingen heeft gedaan, waarschijnlijk geacht, dat de fotograaf dubbele negatieven heeft gemaakt, die door D. werden meegenomen.

Voorts scheen zij zelf ook van den fotograaf gebruik te maken. Zij was hem behulpzaam bij het verdunnen van onze negatieven om den tijd, dien zij met het doorzoeken van onze zending noodig had, weer goed te maken.

Toen onzerzijds eenige maanden geleden sprake was van veranderen van fotograaf en *Doortje* hiervan de lucht kreeg, was zij hevig ontsteld. Na haar vertrek heeft „*Theo*" — dat was *Heldring* — de spionage voortgezet.

Naar de mening van eenigen onzer op grond van de ontvangen berichten was chef KB van de practijken van deze twee lieden op de hoogte. Het vertrek van *Doortje* is door den O.D. zorgvuldig geheim gehouden om te verhinderen dat telegrammen onzerzijds haar voor zouden zijn."

54422. **De Voorzitter:** Maar die zending is toch in uw handen gekomen?

A. Het is heel goed mogelijk, dat dat waarschijnlijk gegaan is op de manier zoals mejuffrouw *Kohlbrugge* uiteenzet. Er bestonden in die tijd nog twee wegen: van „*Fiat Libertas*" en van „*Luctor et Emergo*". Het kwam veel voor, dat drie mensen meenden een eigen contact ergens te hebben, maar dat het toch bleek samen te lopen in één punt. De ene mogelijkheid is dus, dat die juffrouw, die het materiaal ontving van mejuffrouw *Kohlbrugge*, ergens relatie kreeg met een groep, die zei: Wij weten wel een weg naar Zwitserland. Het kan ook zijn, dat men veiligheidshalve twee zendingen heeft gemaakt (dat lijkt mij ook eigenlijk vanzelfsprekend) en dat het de tweede kopie is geweest, die bij de Zwitserse weg terecht is gekomen. Hoe precies en door wie in laatste instantie durf ik niet te zeggen.

54423. **De Voorzitter:** Met andere woorden dus: de synthese, die u zoekt tussen de verklaringen van mejuffrouw *Kohlbrugge* en mr. *van Namen* zou deze kunnen zijn, dat het materiaal misschien wel op de wijze, zoals mejuffrouw *Kohlbrugge* verteld heeft, in handen van de mensen van de Zwitserse weg is gekomen, maar dat niet waar behoeft te zijn, dat daardoor de spionage voor het eerst uitkwam, omdat het heel goed mogelijk is, dat mr. *van Namen* tevoren er al lucht van had gekregen.

A. Dat *van Namen* dat tevoren wist, kon zij namelijk niet weten.

54424. **De Voorzitter:** Daarom heeft zij misschien uit het feit, dat zij bij haar arrestatie het materiaal had afgegeven, de conclusie getrokken, dat dat de reden was, dat het bekend was geworden bij „Vrij Nederland".

A. Ja, dat was van haar kant een juiste conclusie.

54425. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U sprak zojuist van een gentleman's agreement. Tussen wie is dat gesloten?

A. Tussen de leiding van „Vrij Nederland" en mejuffrouw *Kohlbrugge*.

54426. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wanneer?

A. Bij haar uittreden uit „Vrij Nederland", dus in de zomer van 1943. Misschien kan ik dat document nog leveren. Het moet be waard zijn.

54427. De **Voorzitter**: Waarop kwam het neer?

A. Meestal — wij hebben ook andere gevallen gehad — kwam het hierop neer, dat men over en weer geen gebruik zou maken van de wetenschap, die men uit hoofde van de samenwerking verkregen had — dus zuiver om veiligheidsredenen —, en van de relaties, die men uit hoofde van de samenwerking had verkregen. Iemand, die uit de organisatie trad, had niet het recht, al was er inmiddels een persoonlijke relatie ontstaan, daarna nog gebruik te maken van dat adres en die persoon. Dat zou uiterst gevaarlijk kunnen zijn. Bovendien was in dit geval, omdat hier uiteraard een dieper gaand conflict bestond, waarover wij het niet eens konden worden, overeengekomen, dat men er zich van zou onthouden een bepaalde lezing van dat conflict te geven, omdat men nu eenmaal in het verzet niet in de gelegenheid was documenten op te leveren en elkanders opvatting recht te zetten. Men zou eenvoudig zwijgen of het een of ander smoesje verzinnen.

54428. De **Voorzitter**: En werd daartoe een stuk getekend?

A. Ja.

54429. De **Voorzitter**: Dat had toch betrekkelijk weinig zin? Een stuk gaf niet méér waarborg dan een afspraak.

A. Dat is volkomen juist, maar het was hoog gelopen. Het leek ons in dit geval noodzakelijk, vooral omdat hier zo duister die O.D.-relaties tussenzaten. Ik vermoed achteraf, dat het vooral daarmee verband hield. Wij hadden nl. toen ook nog met de O.D. te maken en voorkomen moest worden, dat er allerlei fabeltjes, verhalen en legenden ontstonden, die wij nimmer zouden kunnen rechtzetten. Deze moesten al bij de bron worden gestopt. Als iemand, nadat hij uit de organisatie was getreden, toch een bepaalde lezing van het geval had gegeven, hadden wij dat kunnen ontkennen, maar dat was niet voldoende. In die tijd ontkende iedereen alles als het nodig was. Maar nu konden wij een stuk opleveren tegenover de heer *Six* of de heer *Bührmann*.

54430. De **Voorzitter**: Hebt u dat stuk niet meer?

A. Waarschijnlijk wel. Ik heb er naar gezocht, maar ik heb het in die korte tijd niet kunnen vinden.

54431. De heer **Koersen**: Was die fotograaf een relatie van de heer *van Namen* of van mejuffrouw *Kohlbrugge*?

A. Dat durf ik niet te zeggen.

54432. De **Voorzitter**: U hebt die fotograaf pas voor het eerst gezien toen het mis was, in het vóórjaar van 1944?

A. Ja.

54433. De **Voorzitter**: Zoudt u, als u bij nader onderzoek dat stuk nog vindt, het ons willen doen toekomen?

A. Gaarne.

54434. De **Voorzitter**: Eigenlijk dateert uw eerste contact met deze z.g. spionage-affaïe van April 1944. Toen hebt u er voor het eerst iets van bemerkt?

A. Ja.

54435. De **Voorzitter**: U hebt een gesprek met die fotograaf gehad?

A. Neen, dat heeft *van Namen* gehad. Ik ben er niet bij geweest.

54436. De **Voorzitter**: Maar hebt u hierover wel gesproken met de heer *Six*?

A. Neen, ook niet. Toen wij dit bemerkten, werd ons ook een aantal andere dingen duidelijk.

Het was dus inmiddels 1944 geworden. Dolle Dinsdag kwam zo'n beetje in de lucht te hangen. Het was op zich zelf een heel rare tijd. Toen werden ons ook vorige uitlatingen en gebeurtenissen duidelijk. Wij gingen ons afvragen: Heeft de O.D. hierin niet de hand gehad? Dat zal de heer *van Namen* u wel verteld hebben, in verband met de spionnagroep *Rinus* en *Wim*. De koerier *John* werd door de politie gearresteerd en weer losgelaten. Later is er in een huis op de Keizersgracht een inval gedaan. Daarvan heeft *Bührmann* ons naderhand gezegd: Dat hebben wij geflikt. Dat zijn mijn woorden, maar wat hij zei, kwam daarop neer.

54437. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat waren dus geënceneerde arrestaties?

A. Ja. In die tijd zat op een adres op de Keizersgracht, vlak bij de Leliegracht, een piloot, althans een Engelsman, opgeborgen. Daarop hebben zij een overval gedaan. Het was hun te doen om een koffer met materiaal, maar zij vonden daar die Engelsman, die dacht, dat zij voor andere doeleinden kwamen. Toen schijnt er nog een vechtpartij of een halve schietpartij te zijn geweest. Ik denk, dat de heer *k Poole* en mejuffrouw *van de Wall Bake*, thans mevrouw *de Vries*, daarvan beter op de hoogte zijn, want die zijn bij deze voorvallen veel meer betrokken geweest dan wij. Ik weet niet, wat precies de redenen daarvoor zijn geweest. Mijns inziens hangt dat alles wel samen met de opvatting van de O.D., dat zij een toezichhoudende functie of een gezagsfunctie hadden, die verband hield met orders of geen orders — ik weet het niet — van de opperbevelhebber van land- en zeemacht. Wij hoorden in die tijd steeds van O.L.Z. Aangezien ik geen militair was, wist ik niet, wat dat allemaal betekende. Ik heb in die zelfde tijd een gesprek — ik geloof mijn laatste — met de heer *Six* gehad. De oorzaak daarvan was, dat in de zomer van 1944 men uit Londen er heel sterk op begon aan te dringen — uiteraard, want de militaire gebeurtenissen in het zuiden wezen er op, dat dit nodig was —, dat de onenigheid in de illegaliteit in Holland zou worden opgeheven, dat men tot een bepaalde coördinatie zou komen en dat men het probleem van de gezags- en ordehandhaving zou oplossen. Er kwamen in die tijd ook meer parachutisten naar beneden, die in dit opzicht een opdracht hadden, en er kwamen ook meer telegrammen dienaangaande. De groepen, die meenden in de overgangstijd met gezag te zijn bekleed, waren inmiddels vermenigvuldigd als de konijnen. Het Nationale Comité van de heer *Neher* was er bijgekomen, dat zich in die tijd opwierp — het lag al min of meer in de naam opgesloten — als de representant van dat hele geval.

Daar was de Raad van Verzet bijgekomen; de O.D. was er nog; daar was het Vaderlands Comité; men zag er de Grebbecommissie voor aan. *Van Heuven Goedhart* was naar Londen gegaan; er was ook nog bijgekomen De Kern, een groep van bepaalde illegale organisaties. Er waren ook nog parachutisten, die meenden, dat zij een groter opdracht hadden en ook nog aan het coördineren sloegen. Een zekere *Andries* maakte zich daaraan nogal schuldig. Het was een heel gekke affaire. Inmiddels kwamen er steeds dringender berichten uit Londen om deze gekke toestand te laten eindigen. Zelfs is er nog een telegram gekomen van het High Command, dat zijn bezorgdheid uitsprak over de onenigheid, die hier bestond. Dat is bij de O.D. terechtgekomen. Ook daarvan heb ik een afschrift gezien.

54438. De **Voorzitter**: Ook in die tijd?

A. Ja. Dat kunt u ook wel krijgen.

De **Voorzitter**: Gaarne.

A. Toen is in deze hele verwarde boel een laatste poging gewaagd om deze dingen met de O.D. uit te praten, althans in de eerste helft van 1944 heb ik een gesprek gehad met de heer *Six*, ik meen in de Deurlostraat in Amsterdam, van 2 tot 7.30 uur 's avonds.

54439. De **Voorzitter**: En het resultaat?

A. Was volslagen nihil.

54440. De **Voorzitter**: Hebt u daarin geen aanleiding gevonden om ook over de spionage-kwestie te spreken?

A. Neen; wij hebben naderhand de gegevens zelf verstuurd. Wij hebben daar niet over gesproken. Misschien is de reden geweest een van mijn zeldzame irenische buien om de zaak weer in het reine te brengen.

54441. De **Voorzitter**: U hebt het spionagegeval ook niet besproken met *Bührmann*?

A. Neen.

54442. De **Voorzitter**: U hebt het dus niet met de O.D. zelf besproken?

A. Neen, naar ik mij herinner niet. Dit gesprek heeft overigens niets opgeleverd. De verschillen bleken erg groot te zijn. Aanvankelijk was Six ook erg gesloten en nogal uit de hoogte. Ook was er weer een andere affaire geweest. *Bührmann* schijnt zich onvoorzichtig te hebben uitgelaten tegenover *van Namen*: Als iemand Hogendorpje wil spelen, pakken wij hem in zijn kraag. Maar, zoals ik zei, dat gesprek heeft niets opgeleverd. Er is ook nog gesproken over het wezen van het verzet, maar het hele gesprek liep eigenlijk mis.

54443. De **Voorzitter**: En dat is uw laatste contact geweest?

A. Ja, althans met hem persoonlijk; later nog wel met vertegenwoordigers van de O.D. In die zelfde zomer is het nochtans gelukt een zekere coördinatie in de illegaliteit te bereiken. Naar ik meen, is die eerste coördinatie zo geweest, dat de O.D. daarin toch nog weer een uitzonderingspositie innam. Het dagelijks bestuur van de Illegale Raad zou bestaan uit een vertegenwoordiger van het Vaderlands Comité, drie vertegenwoordigers van de verschillende illegale groepen en een vertegenwoordiger van de O.D. Eigenlijk heeft dat conflict over de positie van de O.D. tot het einde toe geduurd, tot zolang, dat zelfs de Vertrouwensmannen in dit opzicht niet precies wisten wat zij moesten doen en drie proclamaties van de O.D. hebben geaccepteerd, die in de overgangperiode zouden worden aangeplakt, proclamaties, die n.b. zouden worden ondertekend door de Commissaris der Koningin in de bepaalde provincie en de provinciale commandant van de O.D. Daarover heb ik met *Cramer* ook felle besprekingen gehad.

54444. De **Voorzitter**: U zegt, dat de Vertrouwensmannen dat accepteerden. Wanneer was dat?

A. In de eerste tijd van de Vertrouwensmannen.

54445. De **Voorzitter**: Dus vóórdat de B.S. gevormd waren?

A. Ja. Het is zelfs vóór September geweest, want op die proclamaties was een plaats opengelaten voor de ondertekeningen en daarbij stond: September 1944. In die proclamaties werd gesproken over schieten. Mijn bezwaar was altijd, dat zij dachten aan schieten bij de aanstaande bevrijding. Er stond ongeveer in: Zij, die het aanroepen van schildwachten onbeantwoord laten, niet voldoen aan bevelen of geen gehoor geven aan enige sommatie, stellen zich aan levensgevaar bloot. Dat herinnerde mij te veel aan: „Wird erschossen.....”. Ik heb mij afgevraagd, of die proclamaties niet beter in Aken of Berlijn konden worden opgehangen dan in Amsterdam.

54446. De **Voorzitter**: Kunt u die proclamaties overleggen?

A. Zij zijn ongetwijfeld ook in het archief van de Vertrouwensmannen te vinden, maar als ik u er een plezier mee kan doen, wil ik ze u gaarne geven. Alleen zou ik ze te zijner tijd gaarne terugontvangen.

54447. De **Voorzitter**: Er is nog een andere spionagezaak geweest, nl. de zaak met de riemen. Hebt u daarvan iets geweten?

A. Ja. Ik heb getracht die zaak te reconstrueren, maar dat is mij in die korte tijd — ik herinner u aan hetgeen ik in het begin zei — niet gelukt. Ik meen, dat het als volgt was. Er was een parachutist, die contact onderhield met de jonge *Bosch*. *Bosch* had uiteraard contact met ons. Hij wist op dat ogenblik nog niet, dat, wanneer hij materiaal aan mejuffrouw *Kohlbrugge* gaf, dat niet rechtstreeks bij ons terecht zou komen. Hij wist van het interne conflict, dat men zolang mogelijk geheim wilde houden, niet voldoende. Mejuffrouw *Kohlbrugge* heeft toen de fotokopieën, die in die riem verwerkt waren, niet rechtstreeks aan ons doorgegeven, maar ter hand gesteld aan de O.D., waarschijnlijk met het plan, dat de O.D. het zo snel

mogelijk langs een eigen weg zou verzenden of het zelf zou meenemen, gegeven het feit, dat het materiaal in de riem was genaaid. De O.D. schijnt het echter te hebben opengemaakt, het materiaal bekeken en gecontroleerd te hebben, gegevens daaruit te hebben overgenomen en verwerkt te hebben in een eigen rapport, maar dat weet ik niet uit de eerste hand. Daarover zou u de parachutist, als hij nog in leven is, of de jonge *Bosch* moeten horen. Ik weet wel, dat wij in die tijd herhaaldelijk aan de O.D. hebben gevraagd: „Wanneer komt dat ding nu?” en dat men ons onfatsoenlijk lang aan het lijntje heeft gehouden.

54448. De **Voorzitter**: Nu nog een ander punt, dat ook verband houdt met de verbindingen. In October 1943 is in België de parachutist *Griin* — die opereerde onder de naam *Brutus* — neergeworpen, die tot taak had contact te zoeken met de illegale pers in Nederland. Dat is niet erg voorspoedig gelopen, want *Brutus* kwam al direct in contact met *Ridderhof*. Via *Ridderhof* is hij torn onderdak gebracht bij *Bram van Oord* te Driebergen. Volgens het verhaal, dat hij heeft gedaan, was men in het bijzonder in de kring van „Vrij Nederland”, die hij dus moest benaderen, zeer gereserveerd tegen hem. Hij kreeg daar geen voet aan de grond.

A. Neen.

54449. De **Voorzitter**: Zelf gevoelde hij zich ook niet zo heel zeker van zijn zaak. Dat is eigenlijk zo gebleven tot het ogenblik, dat hij gearresteerd is. Kunt u dat beeld nog voltooien door mede te delen, wat zich met betrekking tot dit punt in de kring van „Vrij Nederland” heeft afgespeeld en hoe men daartegenover stond?

A. De ruïne, die *van der Waals* om zich heen maakte, was niet verborgen gebleven. Wij waren trouwens reeds in 1943 — ik weet niet precies wanneer — tot de conclusie gekomen, dat het met *van der Waals* fout was en dat het ook met de verbindingen, die wij naderhand het England-Spiel hebben genoemd, fout was. Wij wisten ook, dat berichten en woord-n via Radio-Oranje niet altijd als safe konden worden beschouwd. In de tweede plaats was deze *Brutus* of *Hans* gesignaleerd in connectie met *Bram van Oord*. Zuiver uit veiligheids-overwegingen zijn wij dus uitermate voorzichtig geweest.

54450. De **Voorzitter**: Wist u van *van Oord* iets af?

A. Ja. In die tijd was er op dit punt een nauwe samenwerking tussen de O.D. en „Vrij Nederland”. Er zijn in het archief rapporten te vinden met gegevens van ons en van de O.D., die wij telkens met elkaar completeerden, om te weten, hoe dat zaakje zat. Wij hebben gewacht met contact met hem op te nemen, totdat wij via de Zwitserse weg bericht hadden uit Londen, dat een en ander in orde was. Ik herinner mij, dat wij in die tijd aan Londen hebben gevraagd: Er is iemand neergevallen, wiens spullen en wiens code verbrand zijn; hij heeft echter nog iets bij zich, waarvan hij de eerste zin weet, klopt dat? Toen is via de Zwitserse weg het bericht gekomen, dat het klopte, en is een beschrijving van de man gegeven, maar inmiddels was hij gearresteerd. Zuiver uit veiligheids-overwegingen heeft het dus vrij lang geduurd, vóórdat wij contact met hem wilden opnemen.

54451. De **Voorzitter**: Wist u, dat *van Oord* niet betrouwbaar was?

A. In die tijd beschouwde men, als men geen absolute zekerheid in positieve zin had, iemand absoluut in negatieve zin. Dat was om veiligheidsredenen noodzakelijk.

54452. De **Voorzitter**: Had u tegen *van Oord* geen positieve aanwijzingen of beschuldigingen?

A. Er moeten in de rapporten, die in dit verband bij ons zijn binnengekomen, wel concrete punten zijn genoemd. Hij is een tijdlang geschaduwd. Ik weet het niet meer precies.

54453. De **Voorzitter**: Later begonnen de verbindingen beter te worden. Toen zijn er meer zenders gekomen en is het gehele inlichtingensysteem beter georganiseerd. Heeft nu „Vrij Nederland” nog een aandeel gehad in het contact met Londen via die zenders of via de landwegen?

A. Ja. Er is een speciale parachutist voor „Vrij Nederland” en voor de jonge *Bosch* gekomen.

54454. De *Voorzitter*: Wie was dat?

A. Lijsterbes. Zijn eigen naam was Frans Hooyer.

Hij is naderhand gepakt en in Rotterdam gefusilleerd. Dat is de enige zender geweest, die van Londen uit ons rechtstreeks ter beschikking werd gesteld.

54455. De *Voorzitter*: Bracht Hooyer een zender mee?

A. Ja.

54456. De *Voorzitter*: Wat was zijn opdracht? Alleen die zender te brengen of zich ook als marconist ter beschikking te stellen?

A. Ja.

54457. De *Voorzitter*: Is van die zender gebruik gemaakt?

A. Ja.

54458. De *Voorzitter*: Met hem als marconist?

A. Ja.

54459. De *Voorzitter*: En toen hij gearresteerd werd?

A. Hij is met het zendapparaat gearresteerd. In die tijd was er al een zekere coördinatie tot stand gekomen. De R.V.V. had zenders, waarvan wij gebruik maakten; toen waren afzonderlijke zenders onnodig.

De *Voorzitter*: Hooyer is volgens een in ons bezit zijnde opgave gedropt in de nacht van 5 op 6 Juli 1944, gearresteerd op 1 December 1944 en gefusilleerd op 8 Maart 1945. Dat wijst er op, dat hij gevallen is in verband met de Rauter-represailles.

A. Inderdaad.

54460. De *Voorzitter*: Hebt u hiermee datgene, wat u zelf meegemaakt hebt en hebt kunnen overzien van de verbindingen, aan ons meegegeeld of zijn er nog andere punten, waarvan u meent, dat ze voor ons van belang zijn?

A. Ik geloof het niet.

De *Voorzitter*: Dan kunnen wij het: deze keer hierbij laten. Het is niet uitgesloten, dat wij later nog terug zullen komen op de andere problemen, die u zijdelings hebt aangeroerd, maar dat zal dan geschieden bij het onderzoek in zake andere punten van het Enquêtebesluit.

Ik dank u voor de ons verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

H. M. VAN RANDWIJK.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DE GRAAF.

DUISTERWINKEL, griffier.

ZITTING VAN DONDERDAG 2 JUNI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit; f, g en h.

Verhoor van

EELKJE ALBERTINA CATHARINA MEIJLINK,
oud 38 jaar, wonende te Voorburg,
plv. hoofd Bureau Coördinatie Ministerie van Justitie.

Zij legt de eed af als getuige.

56487. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne van u een uiteenzetting hebben van het werk, dat u tijdecs de bezetting heeft gedaan, in het bijzonder voor zover dit verband houdt met de berichtgeving. De commissie heeft mede tot opdracht een onderzoek in te stellen naar de verbindingen, die met het bezette gebied hebben bestaan, en dus interesseert ons ook hetgeen vanuit bezet gebied gedaan is om het contact met de overkant tot stand te brengen. Wanneer is u in dit werk gekomen?

A. Op de Zaterdag vóór Pinksteren, 22 of 23 Mei 1943, de dag nadat de heer *Pot* te Rotterdam door de S.D. is gearresteerd, samen met de heer *Ernst de Jonge*. *Pot* is de volgende dag bij overbrenging van het gebouw Binnenhof 4 naar Binnenhof 7 ontsnapt en aan het einde van de middag bij ons in huis gekomen. (Ik woonde namelijk al sedert 1937 met niejuffrouw *Schravendijk* — wier ouders in Indië waren — samen.)

56488. Jonkvrouwe **Wittewaall van Stoetwegen**: Kende u hem van vroeger?

A. Neen, in het geheel niet. Hij is bij mij gekomen door bemiddeling van mejuffrouw *Rorneijn*, die ik al jaren kende. Zij werkte zelf voor een Joodse lijn. Zij had mij kort tevoren gevraagd of ik zo nodig een harer medewerkers, de heer *Boet Klein*, kon huisvesten. De heer *Klein* kende *Leen Pot*. Toen *Pot* aan *Klein* vroeg of hij huisvesting voor hem wist, is de heer *Pot* zodoende bij mij in huis gekomen. Wij hebben gedurende de Pinksterdagen getracht de aan *Leen Pot* bekende medewerkers van *Ernst de Jonge* te waarschuwen. Voor zover *Leen* kon nagaan, was het in verband net eer, inet hem gemaakte afspraak van heel groot belang *Kees Dutilh* tijdig te pakken te krijgen. De overige medewerkers zouden zich niet bij de woning van *Ernst de Jonge* of *Pot* verwoegen, zodat met schriftelijke waarschuwingen kon worden volstaan.

Ik heb daarom contact opgenomen met *Han Dutilh*, een broer van *Kees*. Daarenboven ben ik naar het huis van *Dutilh* aan de Zwarte-weg gegaan. Dinsdag na Pinksteren kwam het contact met *Kees* tot stand en bezocht hij *Leen* bij ons thuis. Bij de gehouden bespreking werd besloten samen het militaire gedeelte van het werk voort te zetten.

In Augustus heeft de Sicherheitspolizei een inval gedaan in de woning van *Kees Dutilh* aan de Zwarteweg. Hij kon daar niet meer blijven en is ook bij ons gekomen, hij was echter voor het werk veel op reis en sliep dan bij anderen. Dit is zo gebleven tot de dag van zijn arrestatie, 10 Maart 1943. Toen *Kees* gearresteerd was, ging *Leen Pot* elders slapen, maar kwam — toen enige weken verlopen waren en geen inval bij ons had plaats gehad — overdag regelmatig bij ons, speciaal om zijn opvolger in te werken. Zijn opvolger was *Sieuwert de Koe*, die met *Daan Krantz* zou samenwerken. Zij hebben toen, samen met *Hetty de Stoppelaar*, die na de arrestatie van *Kees* bij ons was gekomen, ook bij ons gewoond tot 1 Juni 1943. Op 1 Juni kwam een mondelinge waarschuwing van *Dutilh* uit Haaren, dat hij het adres

aan de Laan van Nieuw Oost Einde had genooid. Hoewel er bij werd medegedeeld, dat het alleen als adres van vrienden was genoemd en voor een inval niet behoefde te worden gevreesd, is het archief toen voor meerdere veiligheid overgebracht naar de woning van mejuffrouw *de Stoppelaar* te Leiden; *Mary Schravendijk* en ik hebben torn veertien dagen niet thuis geslapen. Half Juni kwam een schriftelijke bevestiging van *Kees*, waaruit duidelijk bleek, dat met een overval niet behoefde te worden gerekend. Wij zijn toen weer gewoon thuis gaan slapen.

Leen Pot was inmiddels op 31 Mei 1943 met de „Hollandia” via Delfzijl naar Zweden vertrokken.

Op 23 Juli 1943 werd dr. *Oosterhuis* — „Zwaantje” — gearresteerd en enigen van zijn medewerkers. Op de dag van de arrestatie was mevrouw *Lindenburg* in het noorden. Zij kwam toen bij ons om te waarschuwen, dat iedereen was gearresteerd. Zij deed dit, omdat de agent „Guus” — ik weet niet hoe hij werkelijk heet, hij was gedropt bij „Opa” in Dokkum — na beëindiging van zijn opdracht onderweg was naar dr. *Oosterhuis*, om met de „Hollandia” via Zweden naar Engeland terug te keren. Wij hebben hem, door tussenkomst van zijn medewerkers, kunnen opvangen in Zwolle met een treintelegram.

56489. De **Voorzitter**: Kende u mevrouw *Lindenburg*?

A. Neen, maar mevrouw *Lindenburg* kende *Hetty de Stoppelaar*, die door *Sieuwert de Koe* contact in het noorden had aangehouden. Wij hebben daarna door de koerierster „*Maritje*” — tegenwoordig mevrouw *Krantz* — weer contact gekregen met *Dirk Boerema*, die aan arrestaties had weten te ontkomen. In Augustus 1943 — toen de noordelijke provincies gesloten werden voor mannelijke reizigers — kwam *Boerema* bij ons in huis. Ten einde het contact tussen *Boerema* en *Piet Veninga* te handhaven, ben ik in Augustus naar Appingedam gereisd. Begrijpelijkerwijze werd ik langzamerhand in alle besprekingen betrokken. Besloten werd, dat *Boerema* het werk van „Zwaantje” zou voortzetten, o.a. om hierdoor te bereiken, dat de Duitsers de zaak tegen heni zouden aanhouden, o.a. omdat ook de zaak tegen *Ernst de Jonge* was aangehouden, naar wij meenden omdat *Leen Pot* zich nog op vrije voeten bevond en het werk voortzette. Voor het contact met de schepen — speciaal de kapiteins — zou *Piet Veninga* zorgen.

56490. De **Voorzitter**: Was *Veninga* kapitein?

A. Neen, wiskundeleraar aan de H.B.S. in Appingedam. Half Augustus had mevrouw *Lindenburg* aan kapitein *Mooy* van de „Maria” berichten voor Zweden — o.a. een verslag over het verloop van de arrestaties — meegegeven. Daarna is door *Boerema* — mede aan de hand van de door *Veninga* verstrekte gegevens — de gang van zaken in het noorden gereconstrueerd. Hij kwam daarbij tot de conclusie, dat, hoewel *van der Waals* iets met de zaak te maken kon hebben, kapitein *Aben* hierin voor wat de arrestatie van *Zwaantje* betreft zeker als verrader een rol gespeeld had. Het bleek erg moeilijk om Zweden er van te overtuigen, dat *Aben* onbetrouwbaar was, zodat *Boerema* het noodzakelijk achtte naar Engeland te gaan. Bovendien wilde hij proberen of het mogelijk zou zijn *Oosterhuis* vrij te krijgen door officiële bemoeienissen — uitwisseling — vanuit Engeland. Toen heeft hij eerst met „Guus” geprobeerd — op 17 September 1943 — niet de snelboot, die in de haven van Scheveningen lag, naar Engeland te ontkomen. Dat is toen mislukt; alle deelnemers zijn heelhuids van boord gekomen. Daarna is ondanks de vele bezwaren — speciaal hei inschuiven van agents-provocateur —, hieraan verbonden, toch maar liet plan aanvaard, om via Parijs te vertrekken. *Boerema* is toen naar Parijs vertrokken. Tot Parijs wrd gebruik gemaakt van de weg van *Jaz Nauta*. Daar ging hij over op de weg van *ter Galestin*; *Boerema* is in Zuid-Frankrijk — vermoedelijk vlak bij Bordeaux — gearresteerd, samen met *Guus*.

56491. De **Voorzitter**: Wanneer is die arrestatie geweest?

A. *Boerema* is 15 October 1943 uit 's-Gravenhage vertrokken. Hij moet, voor zover wij konden nagaan, vlak vóór 1 November ge-

arresteerd zijn. Omstreeks 1 November is *Aben* nl. naar den Haag gekomen voor besprekingen met de S.D.; ons was toen bericht door degenen, die regelmatig over de groep „Zwaantje” betrokkenen berichtten, dat dr. *Oosterhuis* ook naar den Haag was. Wij meenden toen, dat *Oosterhuis* voor confrontatie was overgebracht, en zekerheid omtrent de arrestatie van *Boerema* kon niet worden verkregen, wel werd bekend, dat hij lang in Frankrijk gezeten heeft; hoe lang, weet ik niet.

56492. De **Voorzitter**: Heeft u *Guus* weleens gezien?

A. „*Guus*” is vóór zijn arrestatie ook wel bij ons in huis geweest.

56493. De **Voorzitter**: Was dat de parachutist H. G. de Jonge?

A. Mij is omtrent hem slechts bekend, dat hij theologisch student was. Bovendien heeft hij mij verteld, dat hij gedurende zijn verblijf in Engeland een contingent oorlogsvrijwilligers — Engelandvaarders — naar Canada heeft overgebracht. Hij had een speciale opdracht: nl. het rapporteren over Duitse verdedigingswerken bij Hoek van Holland.

56494. De **Voorzitter**: Ik kan dat op het ogenblik niet controleren; *de Jonge* is wel door de commissie gehoord, maar de stenogrammen zijn nog niet uitgewerkt. Bij is gearresteerd op 7 November B943 in de Pyreneeën.

A. Wij zijn zelf altijd tot de conclusie gekomen, dat *Boerema* al vóór de Pyreneeën gearresteerd zal zijn. Dat is de conclusie, die wij uit de reconstructie en het ons gerapporteerde meenden te moeten trekken van de zaak.

Vóór zijn vertrek had *Boerema* mij in contact gebracht met *Paul Schlecht*, een vroegere medewerker van de heer *Lindenburg*. Verder had hij als nieuwe aanduiding van degenen, die het werk van „Zwaantje” voortzetten, de eerste letters van een slagzin van Radio-Oranje gekozen, nl. van: So blüht ein neues Leben aus den Ruinen „Sobelnader”. In November 1943 — nl. 4 Noveimber — is de eerste voor ons bestemde zending — verzonden na arrestatie van „Zwaantje” — van de heer *Lindenburg* in Nederland aangekomen. Het was een aantal negatieven — Leica-formaat —, bzzvattende opdrachten en gericht aan mevrouw *Lindenburg*. Ik heb deze opdrachten toen overgenomen en met *Paul Schlecht* getracht de daarin vervatte vragen te beantwoorden. Mevrouw *Lindenburg* heeft zich, mede op verzoek van haar echtgenoot, toen niet met dit werk bemoeid. De S.D. wist toen reeds, dat haar man in Stockholm zat, zodat het risico voor haar — mede met het oog op de kinderen — te groot werd. Wij hebben zo goed mogelijk verder gewerkt. Door bemiddeling van mevrouw *Lindenburg* zijn wij in contact gekomen met een neef van de heer *Lindenburg*, *Egbert Hammingh*. *Hammingh* was in Augustus 1943 ook in contact geweest met *Mooy* van de „Maria”.

Naast *Veninga*, die contact had met de heer *Vuursteen* — van de rederij *Wagenborg* te Delfzijl —, is toen *Harnmingh* opgetreden als contact voor de kapiteins, die zendingen uit Zweden brachten. Dit is ook opgegeven aan de heer *Linderihurg*. Maar in het najaar van 1943 ontstonden moeilijkheden. De Nederlandse schepen werden door de Duitsers gevorderd in Delfzijl. Wij zochten toen een andere weg en hebben het geprobeerd met Zweedse schepen. Deze hadden het voordeel, dat alleen de kapitein van boord mocht. De zending werd afgegeven aan de stuurman. Ik weet niet, hoe de kapiteins of de schepen heetten, welke werden ingeschakeld. Het contact met de stuurman werd onderhouden door een zekere *de Jong*. Deze is na de oorlog verongelukt in Engeland.

56495. De **Voorzitter**: Waren dat Zweedse schepen, die Delfzijl aandeden?

A. Ja, de kapitein mocht van boord, de bemanning niet. *De Jong*, een zoon van reder *de Jong*, te Rotterdam, had officiële Duitse papieren om aan boord van die schepen te komen. Op deze wijze werd in Januari 1944 een zending meegegeven. Daarnaast is getracht een zending mee te geven langs de Zwitserse weg.

56496. De **Voorzitter**: Had u verbinding met iemand van de Zwitserse weg?

A. Daar heeft *Slecht* voor gezorgd. Wij wisten wel, dat de stukken van *Leen Pot* en *Kees Dutilh* vroeger via *Bosch van Rosenthal* gingen, maar deze contacten durfden wij niet meer te gebruiken. Hoe *Schiecht* aan het nieuwe contact kwam, weet ik niet. Tenslotte hebben wij in December, toen langzamerhand het gerucht sterker

werd, dat *Boerema* gearresteerd zou zijn, contact gezocht met *ter Galestin*. *Jan Nauta* wist zeker — hij had hem zelf begeleid —, dat *Boerema* in Parijs was aangekomen, en wantrouwe — mede in verband met de arrestaties van anderen — *ter Galestin's* groep, maar ik wilde dit onderzoeken. Wij hebben toen met z'n allen geprobeerd te traceren, waar het lek zou zitten. Er heeft toen een bespreking plaats gehad met *ter Galestin* en *Daan Wijs*. De laatste was een vroegere vriend van mijn broer, zodat het werkelijk mogelijk was te overleggen, doordien geen wederzijds wantrouwen bleef bestaan. *Ter Galestin* is kort daarop naar Parijs vertrokken, doch in Brussel met *Jan Sprenger* gearresteerd. Ook na deze arrestatie is het contact met *Jan Nauta* gehandhaafd. Toen de agenten *van der Giessen* en *van Rietschoten* uit Haaren ontsnapt waren en *Nauta* bezig was hen via een nieuwe weg naar Engeland te krijgen, hebben wij regelmatig contact met hem gehad, met de bedoeling voor onze zendingen van deze weg gebruik te maken. Ook hebben wij een keer een zending meegegeven — via *Piet Luursma* — aan een mij niet bekend persoon, die naar Engeland zou gaan. Toen *Jan Nauta* berichtte een weg georganiseerd te hebben, hebber wij een zending samengesteld om van *der Giessen* en *van Rietschoten* te introduceren bij de Regering. Dit was ons in zoverre mogelijk, dat in een via Zweden verzonden zending o.a. een brief voor Minister *van Boeyen* was opgenomen. Wij verzonden slechts microphoto's in negatief, dus kon deze brief in de zending voor *van der Giessen* en *van Rietschotenz* nogmaals worden opgenomen. Deze zending heeft Engeland nimmer bereikt.

56497. De **Voorzitter**: Zijn *van der Giessen* en *van Rietschotenz* ook bij u geweest?

A. Neen, ik heb hen wel ontmoet, nl. toen er photo's gemaakt moesten worden voor hun valse persoonsbewijs. *Van der Giessen* en *van Rietschoten* hebben behalve de door ons vervaardigde films nog andere uitgebreide zendingen meegenomen. Toen de Duitsers hen gearresteerd hadden, hebben zij mij op 17 Mei 1944 ook gehaald.

56498. De **Voorzitter**: Toen was dus ook een en ander over u bekend geworden?

A. De vaste afspraak met ieder was, dat een ieder, die gearresteerd werd, mijn naam kon noemen. Hierdoor werd bereikt, dat, zo de Sicherheitspolizei door het noemen van naam en/of adres tot de conclusie kwam, dat het een „belangrijk” persoon betrof en tot arrestatie trachtte over te gaan, betrokkene wist, dat de Duitsers te goed op de hoogte waren van zijn doen en laten. Men was vanzelfsprekend voorzichtig, wanneer mensen uit je omgeving gearresteerd werden, zodat hierdoor geen speciaal gevaar voor arrestatie ontstond. *Sieuwert de Koe* was met Kerstmis gearresteerd, mejuffrouw *de Stoppelaar* ook; *Nauta* is kort vóór mij gearresteerd; deze had de laatste maanden samengewerkt met *Bob Celosse*, die ongeveer tegelijkertijd gearresteerd werd. Zo langzamerhand wisten de Duitsers dus wel, dat ik ook betrokken moest zijn bij de werkzaamheden en niet alleen een vriendschappelijke relatie kon zijn.

56499. De **Voorzitter**: Wanneer is u toen gearresteerd?

A. Op 11 Mei 1944.

56500. De **Voorzitter**: *Van der Giessen* en *van Rietschoten* zijn het slachtoffer van *Lindemans* geworden. Heeft u met deze ook nog contact gehad?

A. Neen. Ik zie mijn eigen arrestatie ook niet als het gevolg van verraad, doch veel meer als een uitvloeisel van de arrestatie van anderen. Toen wij — *Mary Schravendijk*, een onderduiker en ik — gearresteerd werden, hadden de Duitsers (Sicherheitspolizei) zeven huissleutels. Langzamerhand waren zoveel groepen opgerold, dat het onvermijdelijk was, dat ook wij volgden. Tegelijk niet mij werden gearresteerd mijn huisgenote *Mary Schravendijk* en *Leendert van der Wolf*, die ondergedoken was voor de arbeidsinzet. *Leendert van der Wolf* was marconist grote vaart van beroep en kon zodoende nergens anders terecht. Hij had er geen bezwaar tegen bij mij te komen, ook na de waarschuwing, dat hij bij mij minder veilig was dan in zijn eigen huis. Ik was toentertijd zelf al enige maanden ondergedoken. Mejuffrouw *Schravendijk* is na drie maanden vrijgelaten. Ik zelf ben via Haaren naar Ravensbrück gegaan en van Ravensbrück naar Zweden. Ik werd door het Zweedse Rode Kruis in April 1945 bevrijd en arriveerde met een groot aantal vrouwelijke gevangenen op 28 April in Malmö.

56501. De **Voorzitter**: Wat is er met *Slecht* gebeurd?

A. Die hebben de Duitsers niet te pakken gekregen. *Veninga* hebben zij naar aanleiding van een bij mijn arrestatie gevonden brief gearresteerd. Hij is in een kamp in Duitsland overleden aan dysenterie.

56502. De **Voorzitter**: Was het militaire berichtgeving, die u verzond?

A. Neen, juist niet. Tot de arrestatie van *Sieuwert de Koe*, in December 1943, zelfs in het geheel niet.

56503. De **Voorzitter**: Ik dacht het, omdat *Pot* en *Sieuwert de Koe* juist militaire inlichtingen verzamelden en verzonden.

A. *Boerema* zette het werk voort, hetwelk hij en dr. *Oosterhuis* voordien samen hadden gedaan. Dit omvatte speciaal het verstrekken van inlichtingen op economisch gebied, zoals inlichtingen over de tekorten bij de ziekenhuizen, pharmaceutische tekorten, mogelijkheden voor tewerkstelling van vrijkomende arbeiders na de bevrijding, het bouwen van een grote marinierskazerne in Rotterdam. Vragen en gegevens op militair gebied werden doorgegeven aan de daarvoor deskundige groep van *Sieuwert de Koe*. Eerst na de arrestatie van *Sieuwert*, toen wij geen deskundige meer konden bereiken, is een enkele keer een militair bericht door ons doorgegeven. *Slecht* heeft o.a. een vrij uitgebreid onderzoek ingesteld naar granaathulzen, die bij *van Heyst* gemaakt werden.

56504. De **Voorzitter**: Na de arrestatie van *de Koe* hebt u dus met die organisatie nog contact gehad? Zij is grotendeels voortgezet door *Beukema toe Water*.

A. Ik heb eens, op de Denneweg fietsende, met *Beukema* contact gehad; het kwam ons beiden verstandiger voor het contact te verbreken, daar door regelmatig contact het getaar voor beiden te zeer vergroot werd. Waar de meeste binnenkomende vragen en gegevens op economisch terrein lagen, had het geen zin dit speciaal militair georiënteerde contact aan te houden.

56505. De **Voorzitter**: Hoe kreeg u die vragen binnen?

A. Op 4 November 1944 kwam de eerste zending, bevattende 19 bladzijden als microphoto's met vragen van de verschillende Ministers te Londen. Deze vragen uit Londen werden door de Nederlandse dienst te Stockholm doorgezonden. Een van de vragen betrof de organisatie van de politie, waarover wij van een deskundige een rapport verkregen. Bovendien bevatte deze zending de beoordeling van door Nederland toegezonden rapporten.

56506. De **Voorzitter**: Is dat de enige keer geweest, dat u vragen uit Londen hebt gekregen?

A. Neen. Wij hebben nog een zending ontvangen, die in een der moeren van de scheepsniot verborgen geweest was. De eerste zending was in een tube tandpasta verborgen. Op de in deze beide zendingen gestelde vragen werd doorgewerkt, nl. door inlichtingen over soortgelijke onderwerpen te verstrekken. Bovendien kwamen er verzoeken van de contacten in Nederland om gegevens door te geven, b.v. een rapport over annexatie van Duits gebied na de oorlog, zuivering van studenten, enz.

56507. De **Voorzitter**: Dat was iets anders dan de militaire berichtgeving, waarbij men een organisatie nodig heeft van mensen, die waarnemingen doen. Met dit soort van berichtgeving moest men op andere wijze aan de gegevens komen, in het bijzonder bepaalde deskundige mensen benaderen.

A. Inderdaad, men moest bepaalde deskundigen er toe brengen een rapport over een bepaald onderwerp samen te stellen of gegevens voor een rapport te verstrekken.

56508. De **Voorzitter**: Besprak u dat met deze personen?

A. Het houden van deze besprekingen geschiedde door degene, die de meest geschikte relaties had. *Slecht* had relaties bij Wederopbouw en werkte zelf bij het Bureau voor de bestrijding van t.b.c. onder het rundvee. Ik zelf werkte bij Waterstaat, waar ook belangrijke gegevens verkregen konden worden. *Veninga* had speciale relaties in de onderwijswereld, *Krantz* had zowel onder de studenten als bij de professoren speciale contacten, terwijl zowel *Slecht* als ik contact hadden met doktoren.

56509. De **Voorzitter**: Heeft u ook ooit gebruik kunnen maken van radio-telegrafische verbinding?

A. Eerst hebben wij het geprobeerd via de zender, die de heer *Lindenburg* in de eerste zending opgegeven had. Dit was een zender in Voorburg, die wij benaderen moesten via mevrouw *Lindenburg*, en die aangeduid werd met „Marinus”. Het bleek ons echter, dat het zeer lang duurde eer door ons opgegeven telegrammen werden doorgegeven. Daarna is voor een enkel bericht gebruik gemaakt van de zender van „Gerard” (*van Borssum Buisman*). Ik heb toen via mijn relaties te Groningen contact gekregen met een zender in Groningen, waarbij voor ons contactman was de heer *Konings*, thans de schoonzoon van de reder *Niestern*. Van die zender heb ik het meest gebruik gemaakt; een eigen zender hadden wij niet.

56510. De **Voorzitter**: Kreeg u weleens antwoord uit Engeland?

A. Ja. Nadat er onzerzijds op aangedrongen was *Aben* van uit Zweden naar Engeland over te brengen om hem daar te kunnen arresteren, kregen wij in Februari 1944 via de Groningse zender bericht, dat *Aben* in Engeland was gearresteerd. Nadat dr. *Oosterhuis* en de anderen van zijn groep gearresteerd waren, werd door *Boerema* en *Veninga* getracht te reconstrueren hoe de Duitsers in het bezit van de benodigde gegevens gekomen waren, wat er precies was gebeurd en speciaal door wie verraad was gepleegd. Deze reconstructie leidde tot de conclusie, dat ook door *Aben* gegevens aan de Duitsers waren verstrekt. Doordat *Aben* zijn reis aanving vóór de dag van de arrestatie van *Zwaantje* en hij op deze reis de heer *Gevers Deynoot* veilig naar Zweden overbracht, was het heel moeilijk voor ons de Nederlandse autoriteiten in Zweden te overtuigen, dat *Aben* onbetrouwbaar was. De „betrouwbaarheid” van *Aben* werd volgens Zweden nog bevestigd door het navolgende. Dr. *Oosterhuis* had *Aben* een zending voor Zweden medegegeven. Toen men Delfzijl verlaten had, werd de „Excelsior”, het schip van *Aben*, aangehouden om doorzocht te worden. *Aben* had toen een pak, dat dezelfde afmetingen had als het hem door *Oosterhuis* overhandigde, in zee geworpen. Dit was echter een in elkaar gezette comedie, die moest dienen om een verklaring te hebben voor het feit, dat de medegegeven zending niet in Zweden werd overhandigd. Doordat *Gevers Deynoot* zich aan boord van de „Excelsior” bevond, kon deze bovendien het verhaal van *Aben* nog bevestigen.

Gedurende de bezetting voeren de kustvaarders steeds in konvooi van ten minste 2 schepen. Zodoende vertrok met de „Excelsior” ook een ander schip, nl. de „Annegina”. Toen de „Annegina” weer in Nederland terugkwam, hoorde *Boerema* van de bemanning van dit schip over de „overval” op de heenreis. De bemanning van de „Annegina” had echter de indruk gekregen, dat de S.D. op de overvalboot slechts voor een deel moeite deed om het in zee geworpen pak op te vissen. Bovendien was het volgens hen volkomen onverklaarbaar, dat de S.D. niet ontdekt had, dat *Gevers*, die zich aan dek van de „Excelsior” bevond, niet tot de bemanning behoorde. Door een en ander ontstond bij *Boerema* een ernstige verdenking tegen *Aben*. Als laatste punt voor het bewijs van *Aben's* onbetrouwbaarheid zou moeten dienen of hij bij terugkeer in Nederland — dus toen de S.D. al geruime tijd de zaak „Zwaantje” in behandeling had — al dan niet zou worden gearresteerd. Toen men bij terugkeer niet overging tot arrestatie van *Aben*, stond voor ons vast, dat hij onbetrouwbaar was. Er kwam bij, dat wij via een contact met de gevangenis hadden gehoord, dat „Zwaantje” stukken uit de laatste zending, althans één stuk, waren voorgelegd, dat in zijn eigen hand geschreven was; dat kon alleen een stuk zijn uit de aan *Aben* medegegeven zending, die heette overboord gegooid te zijn. Wij konden moeilijk al deze gegevens per radio doorgeven om Londen en Zweden te overtuigen. Zodoende meende men in Zweden, dat het wantrouwen tegen *Aben* een gevolg was van angst onzerzijds. Bij de eerste terugreis naar Nederland bracht *Aben* brieven mee voor de echtgenoten van *Lindenburg* en *Gevers Deynoot*; terwijl hij ook een zending bij zich had voor dr. *Offerhauste Haren* (Gr.). In verband met de hem door ons verstrekte inlichtingen over *Aben* werd deze zending, na door hem geaccepteerd te zijn, overgegeven aan de Sicherheitspolizei te Groningen. Er ontbraken volgens mondelinge mededeling van *Aben* aan dr. *Offerhaus* aan deze zending twee nummers. Hierover is geseind en toen bleek uit het door ons ontvangen antwoord, dat de beide stukken wel aan *Aben* waren medegegeven en dat ten minste een daarvan betrekking had op Luctor et Emergo. Direct na aankomst van *Aben* was deze organisatie opgerold.

56511. De **Voorzitter**: Geseind naar Zweden?

A. Neen, naar Engeland, getekend door mevrouw *Lindenburg*. Toen kwam er bij de reis van *van der Waals* naar Zweden, waarover *Lindenburg* ook bericht had.

56512. De **Voorzitter**: In welke geest?

A. *Lindenburg* heeft ons bericht, dat er een verwoesting zou worden aangericht in de „vesting Scheveningen” te den Haag door iemand, die hij *Cort* noemde, waarvan ze niet zeker wisten of hij betrouwbaar was en die door *Aben* naar Zweden was overgebracht, zijn plan uiteengezet had en weer met *Aben* naar Nederland was teruggeëisd. Het uitvoeren van deze door hem zelf gestelde opdracht zou het teken zijn, dat hij wel betrouwbaar was; was deze opdracht uitgevoerd, dan zouden wij contact met hem moeten opnemen. Daar zijn wij niet op ingegaan, omdat wij leergeld hadden betaald met *van der Waals*. Dat de persoon, die in Zweden geweest was, *van der Waals* zelf was, was ons niet bekend. Wat betreft het uitvoeren van deze opdracht nog het volgende. Ik weet niet of u zich die aanslag herinnert, die plaats gevonden heeft op het golfterrein bij den Haag; er is daar toen een huisje in de lucht gevlogen. Hiervoor heeft de gemeente den Haag nog een boete gehad. Dit werd door *van der Waals* aangeduid met: vliegen van de vesting Scheveningen. Over de reis van *van der Waals* kregen wij ook uit Groningen een bericht binnen. Er was nog iemand uit het Noorden, die niet opgepakt was, nl. *Edens*. Die was ondergedoken in Groningen en had contact met de bemanning van de „Excelsior”. Van hem kreeg *Boerema* een briefje, dat de mensen van de „Excelsior” hadden meegedeeld, dat een jonge man, die voorgaf van adel te zijn, in de Zweedse territoriale wateren overboord was gezet en deze jonge man vertrouwde geen mens. Zo kregen we steeds meer bewijzen tegen *Aben* in handen, maar konden Zweden niet overtuigen. Wij waren tenslotte wantrouwig voor ieder contact met Zweden, omdat onzerzijds nooit kon worden nagegaan, wat men daar over van ons ontvangen berichten aan *Aben* zou mededelen. Tenslotte is via het contact met de Groningse zender een zeer uitvoerig bericht naar Londen gezonden, waarin o.m. dringend gevraagd werd om zorg te dragen voor de arrestatie van *Aben*, omdat het niet mogelijk was *Aben* hier te doen elimineren.

56513. De **Voorzitter**: Is er dus verkeer heen en weer geweest?

A. Ja, in Februari 1944 is het eerdergenoemde antwoord-telegram uit Engeland gekomen, dat *Aben* gearresteerd was toen hij in Engeland aankwam.

56514. De **Voorzitter**: Heeft uw groep van haar kant in enige telegrammen een zo uitvoerig mogelijke beschrijving van de vermoedens gegeven?

A. Tenslotte is dit gebeurd. Behalve in vorenbedoeld bericht geschiedde dit nog als volgt. Met de vrouw van *Gevers Deynoot* heb ik voortdurend contact onderhouden. Zij was ook overtuigd, dat *Aben* niet betrouwbaar was. Om enigszins op de hoogte te blijven van het doen en laten van *Aben*, heeft zij het contact met *Aben* aangehouden, in het midden latend of zij hem vertrouwde of niet. Op een gegeven ogenblik kreeg zij bericht van *Aben*, dat er een meneer was, die haar spreken wilde en die haar geheel zou overtuigen, dat hij betrouwbaar was. Dat was de heer *Flantua*, zich toen noemende *Schrauen*.

Hij gaf aan mevrouw *Gevers Deynoot* te kennen, dat hij deel uitmaakte van de Raad van Verzet. *Flantua* bood mevrouw *Gevers Deynoot* aan om mee te gaan naar Zweden met *Aben* en daar duidelijk te maken, dat *Aben* niet betrouwbaar was. Doordat hij geïntroduceerd werd door *Aben*, was het moeilijk om vast te stellen of hij al of niet betrouwbaar was. Toen is daarop het volgende besloten. *Flantua* heeft een brief meegekregen van mevrouw *Gevers Deynoot* aan haar man, waarin in bedekte termen alle bewijs in zake *Abrn* vermeld stond. Dit bracht natuurlijk enig risico met zich mede. Mevrouw *Gevers* is toer, ook enige tijd uit haar huis gegaan. De aan *Flantua* medegegeven brief was bovendien niet te begrijpen zonder een andere brief, die door mevrouw *Gevers* via de censuur aan haar man gestuurd was, zodat de aan *Flantua* medegegeven brief noch door *Aben*, noch door *Flantua* gebruikt kon worden om zich ten onrechte in Londen te legitimeren. Het is toen gelukt Zweden te overtuigen, dat *Aben* fout was. *Flantua* heeft bij aankomst in Engeland enige moeilijkheden met zijn identificatie gehad, omdat hem door *Aben* de schuilnaam *van der Molen* was toegedacht; dit heeft moeilijkheden opgeleverd, omdat de niet betrouwbare stuurman van *Aben* ook *van der Molen* heette.

56515. De **Voorzitter**: Heeft u weleens gehoord van de overkomst uit Zweden van de heer *Quarles van Ufford*?

A. Is dat degene, die een vulpen voor „de opzichter *Quintus*” bij zich had?

Ik heb na de oorlog in Stockholm bij de Nederlandse legatie gewerkt; uit dien hoofde heb ik later — na de bevrijding — ook kennis

genomen van stukken, betrekking hebbende op feiten, die plaats hadden na mijn arrestatie. Zodoende is het soms moeilijk om na te gaan of ik iets weet uit de oorlog of uit de door mij na de bevrijding doorgenomen stukken. Ik weet ook niet of ik ooit in de oorlog gehoord heb van *Quarles*; de naam zegt mij wel iets. Het is mogelijk, dat hij degene is, die door *Knulst* gezonden is om *Quintus* na te gaan, maar dan zonder dat hij contact zou zoeken met ons. Ter toelichting diene, dat „de opzichter *Quintus*” het codewoord was waarmee door ons contact had moeten worden opgenomen met „*Cort*” na „het opblazen van de vesting Scheveningen”. *Knulst* heeft zelf wel contact gehad met *Schlecht* via de censuur.

56516. De **Voorzitter**: De overkomst van de heer *Quarles van Ufford* was lang voordat *Knulst* te Stockholm was. In de tijd van *Knulst* was de verbinding vrijwel onderbroken.

A. *Knulst* heeft nog kans gezien een brief met een code te doen toekomen aan *Schlecht* en deze heeft nog kans gezien aan Zweden te melden, dat ik opgepakt was. Of dat per radio is gegaan, dan wel per censuur, weet ik niet. Daarna is de censuurpost opgeheven tussen Nederland en Zweden en kon ook van deze weg geen gebruik meer worden gemaakt. Door Zweden is ook nog geprobeerd met ons in contact te komen via de secretaris van de Zweedse Kerk in Berlijn, *Weslèn*, maar daarvan hebben wij geen gebruik gemaakt. *Weslèn* heeft van uit Berlijn een Nederlandse arbeider gestuurd met een pak, waarin onder andere Zweedse boter zat, maar bij informatie bleek de arbeider N.S.B.-er te zijn, zodat wij geen berichten mee terug dorsten te zenden. *Knulst* heeft mij echter later gezegd, dat deze weg toch wel bruikbaar was geweest.

56517. De **Voorzitter**: Ik heb hier een rapport van *Haubrock*, die zegt, dat er bij uw arrestatie zich op de slaapkamer van een jonge man, die in uw woning ondergedoken was, militaire aantekeningen en berichten bevonden.

A. Dat was een kaart van Rotterdam, met de versterkingen, door de Duitsers aangelegd: deze jonge man — *Leendert van der Wolf* — woonde in Rotterdam.

56518. De **Voorzitter**: Maakte die kaart deel uit van militaire berichtgeving, die verzoriden moest worden?

A. Neen, ter completering van het plan voor de bouw van de marinierskazerne; ten einde rekening te kunnen houden met de versterkingen, die intussen in Rotterdam aangelegd waren. Maar dat kon *Haubrock* niet weten.

Jonkvrouwe *Wttewaall van Stoetwegen*: Die vond het een prachtige vondst.

A. Hij dacht, dat dat mijn archief was. Ik had gezegd, dat mijn archief weg was.

56519. De **Voorzitter**: Hij vond in de piano in uw woonkamer ook de stamkaart van *Leen Pot*.

A. Hij zeide, dat hij allang wist, dat *Leen Pot* bij mij woonde. Toen heb ik hem gevraagd of hij dat al wist van Mei 1943 af.

56520. Jonkvrouwe *Wttewaall van Stoetwegen*: Had u vergeten die stamkaart weg te doen?

A. Er was in het geheel geen bezwaar tegen, dat zij die bij mij thuis vonden. *Kees Dutilh* had ook al gesproken over het adres Laan van Nieuw Oost Einde als het adres, waar hij een schrijfmachine gebruikte. Voor het beoordelen van de verklaringen van *Haubrock* c.s. is het wellicht van belang te weten, dat, waar speciaal in de jaren 1942—1943 steeds rekening gehouden werd met arrestatie van zich zelf en medewerkers, in verband hiermede allerlei voorzorgen genomen werden, die de Duitsers bij arrestaties en verdere behandeling van de zaak op bepaalde punten een volkomen fout beeld gaven. Ter illustratie diene het navolgende: Als je vol moest houden, dat je geen archief had en alles vernietigde na verzending van de films, moest je een ander adres hebben, waar net genoeg materiaal aanwezig was om de Duitsers, als zij het vonden, te overtuigen, dat je daar werkte en bovendien zorgen, dat je voldoende omtrent oude zendingen onthield. Als je zei: Ik heb geen schrijfmachine gehad en al het werk was met de schrijfmachine geschreven, was een dergelijke verklaring natuurlijk onhoudbaar. Zo was het voor mij mogelijk om vol te houden, dat ik geen archief had, aangezien de Duit-

sers enerzijds bij mijn arrestatie voldoende materiaal aantreffen, anderzijds door mij voldoende over de door hen in beslag genomen zending kon worden medegedeeld. Het was een waarschuwing, die *Kees Dutilh* ons na zijn arrestatie gezonden had: „Zorg, dat je de zending uit je hoofd kent en een voor je zelf niet belangrijk adres met voldoende bezwarend materiaal kunt noemen, dan kun je volhouden, dat je geen ander onderduikadres hebt en nooit een archief hebt aangelegd.”

56521. De **Voorzitter:** *Haubrock* zegt ook, dat u een tijdlang de photo's voor *de Koe* klaarmaakte.

A. Dat heb ik inderdaad gedaan, toen de fotograaf in Amsterdam opgepakt was. Hij is na revisie van zijn zaak — door toedoen van *Kees Dutilh* — vrijgekomen (hij woonde op de Keizersgracht). Na arrestatie van deze fotograaf heeft *de Koe* getracht om een fotograaf in den Haag te vinden; toen dit niet mogelijk bleek, heb ik zelf de opnamen gemaakt; het ontwikkelen geschiedde door een beroepsfotograaf, totdat *de Koe* weer een andere mogelijkheid had.

56522. De **Voorzitter:** *Haubrock* zegt verder, dat dat op een gegeven ogenblik opgehouden is, omdat u meningsverschil had met *de Koe*.

A. Inderdaad heb ik een keer in het begin, toen ik de photo's maakte, geweigerd de rapporten in die vorm te fotograferen, omdat er volgens mij nog te veel aan ontbrak.

56523. De **Voorzitter:** Hij zegt het ongeveer als volgt:

„Da er aber mit dieser in Streitigkeiten lebte, liesz er die Fotos nicht mehr durch Frau M. machen sondern bei *Hans van der Stok*.“

A. Dat zullen we maar aan de phantasie van *Haubrock* overlaten.

56524. De **Voorzitter:** *Haubrock* vertelt in zijn rapport van een groot aantal gevallen, die hij behandeld heeft, en waarin hij moeite heeft gedaan om de betrokkenen, indien dat mogelijk was, te helpen en te redden. Zo doet hij het in uw geval ook voorkomen. Hij zegt verder, dat uit uw arrestatie, doordat u alfe schuid geheel op u nam en de anderen er buiten hield, verder geen gevolgen meer zijn voortgevloeid. Heeft u enige indruk van de figuur van *Haubrock* in het algemeen?

A. In sommige gevallen heeft *Haubrock* getracht voor bepaalde personen iets te doen, maar er zijn evenveel gevallen geweest, waarin hij niet gedaan heeft, wat hij had kunnen doen.

Boerema is veroordeeld in één proces met *Sieuwert de Koe* en mejuffrouw *de Stoppelaar*, terwijl hij óf gevoegd had moeten worden in het proces-*Oosterhuis*, dat plaats vond in Haaren, in de tijd, dat *Boerema* daar verbleef, óf zo *Haubrock* dat onderzoek al afgesloten had, in mijn zaak. Anderzijds weet ik zeker, dat hij heel erg ontdaan was toen *Kees Dutilh* gefusilleerd was. Dat is *Haubrock* ook pas te weten gekomen, doordat hij bij onze arrestatie de overlijdensaankondiging vond. Hij heeft het eerst niet willen geloven, dat *Kees Dutilh* dood was.

Haribrock vroeg mij o.a. of de kleren aan *Kees'* vader waren teruggezonden. Ook door de executie van *Sieuwert de Koe* was hij van zijn stuk gebracht. Dat *Dirk Boerema* doodgeschoten was, vond hij gewoon. *Haubrock* wilde gaarne de indruk wekken, dat hij alles voor de mensen zou doen; welke zijn maatstaven waren, weet ik niet, maar ze waren zeer wonderlijk. In elk geval waren ze zeer willekeurig. Hij had in het geval-*Boerema* het best kunnen regelen, om hem bij de zaak-*Oosterhuis* te voegen, wiens naaste medewerker *Boerema* was. *Haubrock* zei mij eigener beweging bij een van de verhoren: dat het veel „voordeliger“ was tot een proces met een groot aantal verdachten te behoren dan tot een proces met drie. Op mijn verzoek expliceerde hij dit nader als volgt: Er moest in ieder proces ten minste 1 persoon ter dood veroordeeld en terechtgesteld worden. Was er een groot aantal mannelijke verdachten, dan had men een grotere kans op gratie dan wel afvoer naar Duitsland.

56525. De **Voorzitter:** Heeft u in de periode, waarin u verbinding had met Engeland, wel eens iets gehoord van het feit, dat een aantal agenten in handen van de Duitsers was, en, zo ja, is u er dan in geslaagd daarover weleens een waarschuwing uit te zenden?

A. Wij hebben van *Kees Dutilh* via dr. *Steyn* briefjes uit Haaren gekregen, waarin *Kees Dutilh* mededeelde, dat gearresteerd waren: een groot aantal marconisten, de leider van de Communistische Partij

Nederland, en *Koos Vorrink*. Bovendien heeft hierop betrekking een boodschap, vervat in een van die briefjes, waarvan een gewaarmerkt afschrift in het dossier van *van der Waals* is gevoegd. In dit briefje is opgenomen de door Radio-Oranje uitgezonden boodschap, welke diende om *Vorrink* er van te overtuigen, dat *van der Waals* een betrouwbaar agent van konden was. Tevens werd opgegeven op welke tijdstippen deze boodschap, die enige malen was herhaald, werd uitgezonden. Ons werd verzocht een en ander aan Londen door te geven, opdat men daar kon nagaan van wie deze misleidende verzoeken voor het uitzenden van berichten door Radio-Oranje werden ontvangen. Het betreft het bericht van Radio-Oranje, waarin de naam „*Jacob*“ voorkomt. Dat briefje is bij ons binnengekomen de 1ste of 2de Juni 1943, vlak nadat *Pot* via Delfzijl naar Zweden vertrokken was. Ik heb dit briefje ontvangen via mejuffrouw *de Stoppelaar*; ik ben met dat bericht naar *Beukema* gegaan, die de volgende dag naar *Oosterhuis* zou gaan. Het moet door *Koning*, de marconist van *Oosterhuis*, uitgezonden zijn tussen de 1ste Juni en de datum, dat het seinen voor hem niet meer mogelijk was in verband met de in zijn omgeving patrouillerende peilauto. Wij hebben toen niet de conclusie getrokken, dat de door *Kees* genoemde marconisten, piloten of agenten uit Engeland waren. Ik wist wel, dat *van der Waals* de man was, die annex was met de arrestatie van een groot aantal van deze parachutisten. Anderzijds wist ik, dat deze mensen in Haaren zaten. Bovendien was ons bekend, dat lang niet alle berichten via Radio-Oranje betrouwbaar waren. Volgens ons was echter speciaal van belang, dat *Vorrink* aangenomen had en had moeten aannemen, dat hij met een betrouwbaar persoon contact had, op grond van een ten onrechte aan Radio-Oranje gedaan verzoek.

56526. De **Voorzitter:** Vertelt u dat nog eens duidelijk.

A. Het vorenbedoeld briefje kregen wij van *Kees Dutilh*. *Kees* had in Haaren contact met *Vorrink*; of het contact *Dutilh*—*Vorrink* via *Steyns* liep dan wel of het direct contact was, weet ik niet. In dat briefje heeft hij aangegeven de wijze van werken van *van der Waals*, de contacten van de verschillende groepen met *van der Waals*, wanneer hij zelf en wanneer *Vorrink* in contact waren gekomen met *van der Waals*, enz. Daarnaast heeft hij opgegeven het bericht van Radio-Oranje, waarop *Vorrink* had aangenomen, dat *van der Waals* betrouwbaar was: datum en uur, waarop het was uitgezonden door Radio-Oranje in de woordelijke tekst. De in dit briefje vervatte boodschap werd door mij gebracht naar *Beukema* om het door te geven aan *Oosterhuis*. Die voor het doorseinen van dit bericht naar Engeland moest zorgen.

56527. De **Voorzitter:** Zoudt u ons daarvan een kopie kunnen geven?

A. Ja, die kan ik u bezorgen. Wilt u kopieën van al deze berichten hebben? Het is een serie briefjes, die bij elkaar horen.

De **Voorzitter:** Het is misschien wel goed, dat wij deze berichten hebben.

A. Dan zal ik u die doen toekomen.

56528. De **Voorzitter:** U hebt niet ook vóór Juni 1943 uw bemiddeling verleend bij een bericht naar Engeland, dat betrekking kon hebben op gevangengenomen parachutisten?

A. Neen.

56529. De **Voorzitter:** Heeft u misschien zelf nog mededelingen te doen, die voor de commissie van belang zijn?

A. Interesseert u zich voor de financiële verzorging van uit Londen?

De **Voorzitter:** Ja zeker.

A. Over de financiële steun voor het Zeeliedenfonds zult u vooral mevrouw *Lindenburg* moeten horen. Een gedeelte van de daarvoor uit Londen gezonden gelden zijn na de arrestatie van *Oosterhuis* via ons binnengekomen. Er was een bedrag van ± f 100 000 binnengekomen vlak vóór de arrestatie van dr. *Oosterhuis*. Dat was op de dag van zijn arrestatie nog niet geheel overgedragen. Dit bedrag is gedeeltelijk overgebracht naar Hilversum en aldaar in beslag genomen door de S.D. Een ander gedeelte is door een kapitein, die geen contact meer kon opnemen, teruggebracht naar Zweden, nl. door de kapitein van de „*Zeemeeuw*“. Toen dr. *Oosterhuis* opgepakt was, heeft de kapitein van de „*Zeemeeuw*“ dit geld meegenomen naar Zweden. Eind November of begin December 1943 is een nieuw bedrag ter waarde van ongeveer f 100 000 naar Nederland gekomen.

56530. De **Voorzitter**: Hoe is dit nieuwe bedrag hier gekomen?

A. Evenals de vorige bedragen per schip van uit Zweden. De kapitein, die het meegebracht heeft, was *Tulp*.

56531. De **Voorzitter**: Dus dit betekent, dat er in November 1943, vier maanden na de arrestatie van dr. *Oosterhuis*, toch nog verbindingen via Zweden waren. Het is veel minder geworden na de arrestatie van dr. *Oosterhuis*, waarbij ook nog kwam, dat de schepen in Zweden aan de ketting gelegd werden.

A. De schepen werden in Nederland vastgehouden en in Zweden aan de ketting gelegd. De kapitein van de „Zeemeeuw“, kapitein *Pilon*, is naar Zweden gegaan en heeft daar zijn schip aan de ketting laten leggen. Het voornoemde bedrag is door kapitein *Tulp* afgegeven bij de heer *Hammingh*.

56532. De **Voorzitter**: Dat zal wel een van de laatste keren zijn geweest. Die gehele verbinding met de schepen is verlopen.

A. Ja. Januari 1944 is het laatste schip uit de Delfzijlse haven vertrokken. Nadien is nog een mondelinge boodschap door ons medegegeven aan een Nederlander, die voor zaken naar Zweden ging; dit geschiedde door tussenkomst van mevrouw *Gevers*. Ook heeft *Paul Schlecht* geprobeerd de Nederlandse bloembollenkwekers in Zweden in te schakelen, maar dit stuitte op te veel moeilijkheden. Maar die f 100 000 zijn hier dus nog aangekomen, gedeeltelijk in Hollands en gedeeltelijk in Duits geld.

56533. De **Voorzitter**: Was hier geen persoon of organisatie, die deze zaak direct opving?

A. Neen, de organisatie, die op grote schaal de financiële verzorging van verzetslieden en hun familieleden verzorgde, kwam eerst later tot stand. Er is wel in het najaar van 1943 iemand naar Nederland gekomen van Zweden uit om een regeling te treffen met de Nederlandse bedrijven of particulieren omtrent het voorschieten van die gelden. Deze regeling is toen, door bijkomende omstandigheden, niet tot stand gekomen. In de tijd van Pot en *Dutilh* was er nog geen sprake van, dat ze op andere manier financiële steun kregen dan alleen van vrienden. *Ernst de Jonge* b.v. had een klein bedrag aan geld; *Kees* en *Pot* hadden wel een bepaald contactpersoon, die geld fourneerde; *de Koe* heeft later dat contact overgenomen. Het bleek toen een beperkt fonds te zijn en in September 1943 was het uitgeput. De door ons ontvangen f 100 000 waren voor het zeeliedenfonds bestemd, niet voor de illegaliteit. Ik had uit Zweden opdracht gekregen het niet ineens over te dragen, maar aangezien ik bezwaar had tegen het in mijn huis bergen van een dergelijk bedrag, heb ik het direct overgedragen aan het zeeliedenfonds door tussenkomst van mevrouw *Lindenburg*.

Ik had liever geen f 100 000 onder mij, juist omdat het al eens verloren was gegaan bij arrestaties.

Mevrouw *Lindenburg* weet precies wie deze gelden geadmistreerd hebben, want ik heb het via haar overgedragen aan het zeeliedenfonds.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermee het verhoor.

E. A. C. MEIJLINK.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 7 JUNI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *f*, *g* en *h*.

Verhoor van

WILLEM SCHOEMAKER,

oud 29 jaar, wonende te Amsterdam, medisch candidaat.

Hij legt de eed af als getuige.

56755. De **Voorzitter**: Is het juist, dat u, speciaal in de latere tijd, nadat de heer *lansen* weg was, de leiding hebt gehad van de groep G.D.N.?

A. Ja.

56756. De **Voorzitter**: Zoudt u er ons iets van kunnen vertellen, hoe de lotgevallen van die groep zijn geweest? Had u er al mede te maken bij de oprichting?

A. Ja, ik kende *lansen* al van vóór de oorlog.

56757. De **Voorzitter**: Dus u was direct bij zijn handelingen betrokken?

A. Ja, d.w.z. vanaf de tijd, dat hij inlichtingenwerk deed.

56758. De **Voorzitter**: Kunt u zeggen, hoe die zaak aan de gang is gekomen, hoe men er toe is gekomen om met een dergelijke groep te gaan werken?

A. De groep van *Vermeulen* was opgerold.

56759. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest ongeveer?

A. In begin 1943.

56760. De **Voorzitter**: Ik heb hier staan: „Het eerste contact met *Vermeulen* zal zijn geweest in Maart 1943”.

A. Dat kan wel kloppen.

56761. De **Voorzitter**: De heer *Vermeulen* had het werk van *Sotier* eigenlijk overgenomen. Het was toen de bedoeling, dat die groep speciaal het werk in de noordelijke provincies zou doen. Is dit juist?

A. Zo heeft *lansen* het opgevat. Toen is dat eigenlijk meteen, althans eind 1943, spaak gelopen en toen is *lansen* vertrokken.

56762. De **Voorzitter**: Wanneer is *Vermeulen* gearresteerd?

A. Dat weet ik niet precies; in begin 1943.

56763. De **Voorzitter**: Dus kort, nadat hij contact had gehad met *lansen*. Bent u daarbij betrokken geweest?

A. Neen; ik heb *Vermeulen* in de oorlog nooit ontmoet.

56764. De **Voorzitter**: Hoe heeft zich dat verder toegedragen? Wat was de aanleiding tot het vertrek van *lansen*?

A. Hij had twee meisjes in dienst en een man van Philips. Die meisjes reisden met valse spoorwegabonnementen en werden in de trein betrap door een S.D.-er. Toen zei *lansen*: ik ga weg. Hij heeft

mij gevraagd de zaak over te nemen. Toen ben ik, behalve in Groningen en Friesland niet meer op zijn contacten ingegaan; ik ben helemaal met nieuwe mensen begonnen; het was een wat geprovoceerd geheel. Ik was het met zijn methode van werken ook niet eens.

56765. De **Voorzitter**: In welk opzicht was u het er niet mede eens?

A. De nonchalance werd mij te gevaarlijk.

56766. De **Voorzitter**: Wordt er niet voorzichtig genoeg gehandeld,?

A. Neen.

56767. De **Voorzitter**: Had *lansen* verbinding met Engeland?

A. Volgens mij wel. Hij had contacten in Parijs en Toulouse en aan de Spaanse grens een neef van hem. Langs die weg heb ik ook nog eens films verzonden, maar ik weet niet of die zijn aangekomen.

56768. De **Voorzitter**: Welke weg hebt u gebruikt?

A. Eerst via *Tromp*, die mij financierde en bij Philips werkte; die kreeg een kopie en zorgde voor het doorgeven.

56769. De **Voorzitter**: Welke weg gebruikte hij daarvoor?

A. Dat weet ik niet.

Dan had ik contact in België, bij de Witte Brigade. *Tromp* had een zender en een marconist, die er vandoor is gegaan. In 1944 begon de verbinding iets beter te worden.

56770. De **Voorzitter**: Had u een zender gekregen?

A. Neen, dat was veel later. Er is er eerst een gedropt; die is in het water terechtgekomen.

56771. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Eind 1944.

56772. De **Voorzitter**: Wanneer hebt u werkelijk een zender gekregen?

A. Toen was het zuiden al bevrijd. Ik had twee mensen naar het zuiden gestuurd om zenders te halen, maar ik zond toen al; ik had persoonlijk contact met *Gerben Wagenaar*, lid van de R.V.V., die over intacte zenders beschikte.

56773. De **Voorzitter**: Had u ook contact met *Jan Thijssen*?

A. Neen.

56774. De **Voorzitter**: Hoelang hebt u daarvan gebruik kunnen maken?

A. Tot Dolle Dinsdag ongeveer, d.w.z. het nauwe contact via de R.V.V. dateert van Dolle Dinsdag af; enige tijd daarna ontving ik eigen zenders.

56775. De **Voorzitter**: De mogelijkheid van radioberichten dateert dus van September 1944?

A. Ja; wat die zender van *Tromp* betreft, weet ik niet of die ooit gewerkt heeft.

56776. De **Voorzitter**: U weet dus niet hoe de berichten, die u aan *Tromp* gaf, verder gingen?

A. *Tromp* kreeg elke maand een grote hoeveelheid fotokopieën van mij, nl. ± 500 per maand.

56777. De **Voorzitter**: U weet dus niet hoe hij die verder zond?

A. Neen, d.w.z. ik weet, dat ze terechtkwamen bij generaal *van Tricht* in Zwitserland.

56778. De **Voorzitter**: Wanneer had uw organisatie die omvang?

A. In 1944.

56779. De **Voorzitter**: In begin 1944 al?

A. Ik had in Mei 1944 38 hoofdagenten, in alle grote plaatsen in Nederland. Bij de afwikkeling na de oorlog kwam het juiste getal uit de bus. Ik wist wel, dat er ongeveer 1000 agenten waren.

56780. De **Voorzitter**: Welk deel kende u daarvan?

A. De hoofdagenten heb ik meestal zelf aangesteld; dat waren er, zoals ik al zei, een 38.

56781. De **Voorzitter**: Werkte u over het hele land en waren uw mensen bijna allemaal studenten?

A. Er waren veel studenten bij; wij werkten in geheel Nederland.

56782. De **Voorzitter**: Waar resideerde u zelf?

A. Ik verhuisde eigenlijk om de maand en resideerde o.a. te Rotterdam, Apeldoorn en Amsterdam.

56783. De **Voorzitter**: Wat voor berichtgeving gaf u door?

A. Hoofdzakelijk militaire en dan gaf ik generaal *Koot*, die ik persoonlijk kende, ook een kopie voor de B.S.

56784. De **Voorzitter**: Met politieke en economische berichtgeving hield u zich niet bezig?

A. Dat gebeurde ook wel, maar de inlichtingen waren toch voor 80 pct. van militaire aard.

56785. De **Voorzitter**: Had u relaties, die voor goede economische en politieke berichten konden zorgen?

A. Het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ik wist van week tot week wat er was aan levensmiddelen, medicijnen, enz. in het bezette Nederland.

56786. De **Voorzitter**: Had u voor politieke berichtgeving ook contacten?

A. Politieke berichtgeving? Wat mij nuttig leek, nam ik op. Iedere agent kreeg een instructie, iedere week. Ik heb een exemplaar daarvan medegebracht. U kunt dat houden. Voorts heb ik hier de ontwikkeling van een fotokopie.

56787. De **Voorzitter**: Er staat boven: Van *Ludovicus* voor *Karel*. *Karel* was.....?

A. Engeland. *Ludovicus* betekende, dat het van mij kwam. Verder heb ik hier een contrôle van het wegverkeer. Dat werd ook iedere dag bijgehouden.

56788. De **Voorzitter**: U kreeg veel gegevens uit verschillende delen van het land. Waar verwerkte u die gegevens?

A. In Amsterdam en den Haag, met behulp van technische en militaire (2 ondergedoken reserve-eerste-luitenants) adviseurs, alsmede tekenaars, codistes, typistes. In West-Duitsland werkten wij ook. Eind 1944 kreeg ik opdracht van de heer *Somer* — ik heb dat telegram meegebracht — om een agent in Berlijn te plaatsen. Dat was gemakkelijk geseind. Ik heb natuurlijk erg veel moeite gedaan om iemand te vinden. Men mocht zich als vreemdeling niet vrij bewegen in Duitsland. Ik heb tenslotte een ingenieur gevonden. Deze is driemaal op en neer geweest naar Berlijn. Hij heeft daar een maand of vier gezeten, met een secretaresse, waarvoor ik had gezorgd. Hij is gepakt met gegevens over de afweergeschutgordel van Berlijn en is ter dood veroordeeld. Hij is bevrijd op de dag, dat hij gefusilleerd zou worden. Hij heeft bijna een jaar last van shock gehad. Hij leeft nog. Het is een ingenieur van een octrooibureau in den Haag. Er was hem een operator met een set beloofd. Op die conditie heb ik hem weggestuurd, want ik vond het in die tijd een enigszins krankzinnige opdracht. Die operator is echter nooit gekomen.

56789. De **Voorzitter**: Maar nu die gegevens, die u binnenkreeg. Gezien het grote aantal medewerkers, zullen er veel gegevens zijn binnengekomen. Deze moesten waarschijnlijk gesorteerd worden en verwerkt tot rapporten. Zij moesten waarschijnlijk ook omgezet worden op microfilms. Deed u dat op een centraal punt?

A. Neen. Juist gedecentraliseerd. De microphoto's werden gemaakt in den Haag. Daarvoor was een speciale installatie gebouwd, die de photo's in één uniforme maat leverde. Met die machine was het een werk van niets. Het uitwerken deed ik zelf, althans wat de voor-naamste dingen betreft. Ik stuurde ze daarna terug met op- en aanmerkingen. Voor het routinewerk had ik 5 of 6 mensen. Ik had ook twee officieren als adviseurs. Dat was gemakkelijk voor de militaire zaken.

56790. De **Voorzitter**: Als dat zo'n grote omvang had, moest er toch op bepaalde plaatsen, waar u of uw naaste medewerkers zaten, een vrij grote hoeveelheid papier aanwezig zijn. Dat was nogal riskant.

A. Dat was het ook.

56791. De **Voorzitter**: Hebt u daarmee ongelukken gehad?

A. Neen, daarmee niet. Er zijn op het laatst, in December 1941, wel enige lui opgepakt, 1 officier met 4 anderen, in Rotterdam. Ik heb hen vrij gekregen. Ik heb daarover tijdens de oorlog onderhandeld met *Schreieder*.

56792. De **Voorzitter**: Hoe is dat gegaan? Waarom werden zij gepakt?

A. Een heel arsenaal wapens was ontdekt. Dat was al voldoende om iemand tegen de muur te zetten. Bovendien is telegrammateriaal gevonden. De zender is nooit gepakt, noch de code, die er bij hoorde, of aanwijzingen daaromtrent. Het was op 5 December 1944. Het waren drie mannen en twee vrouwen.

56793. De **Voorzitter**: U zegt, dat u met *Schreieder* daarover hebt onderhandeld. Hoe is dat mogelijk geweest?

A. Ik kende een heel grote collaborateur in den Haag, *Otto Haase*, die liep bij de S.D. in en uit; hij woonde tegenover het flatgebouw in de Javastraat, het hoofdkwartier van de Sicherheitspolizei. Ik had eerst mijn plaatsvervanger, die naar het bevrijde Eindhoven en terug naar Amsterdam is „gecrossed”, gezegd: je moet bij de Engelsen of Amerikanen een blanco vrijgeleide zien te bemachtigen met stempels, enz., maar in ieder geval verder blanco. Dat heeft hij gekregen in Brussel, bij een Engelse intelligente-generaal; hij heeft er twee meegebracht. Met één van die dingen ben ik naar *Haase* gegaan en heb gezegd: is dit iets voor je? Hij zei: daar voel ik wel wat voor. Ik zei hem toen: je moet zorgen, dat je die en die mensen binnen de kortst mogelijke tijd uit de gevangenis hebt. Hij heeft *Schreieder* opgebeld en gezegd: er is een vent geweest met dat en dat aanbod, wat moet ik doen? *Schreieder* heeft gezegd: als hij komt een tip geven en aanhouden. Maar ik ben geen tweede keer gegaan. Hij heeft die boodschap overgebracht en verteld van dat vrijgeleide. De gearresteerde luitenant is toen op erewoord vrijgelaten om contact met mij op te nemen. Na ontzettend veel omwegen heeft hij mij bereikt en hij is toen begonnen te onderhandelen namens mij met *Schreieder* en *Frank*. Ik heb deze onderhandelingen enorm lang gerekt en heb hun nooit een vrijgeleide gegeven. Ik heb geseind naar *Somer*, dat ik vijf namen van krijgsgevangenen Duitse officieren moest hebben, ter uitwisseling van de gevangenen. Mijn bedoeling was, de boel zo lang mogelijk te rekken. De S.D. had gezegd: er moest één kolonel bij zijn, maar in ieder geval moesten het vijf Duitse officieren zijn. Ik wist wel, dat de geallieerden dat toch niet zouden doen. Toen seinden ze mij vijf namen. De S.D. had een termijn gesteld. Ten slotte hadden ze wel enig recht die lui te fusilleren, want die waren gepakt met alles, waar de doodstraf op stond.

56794. De **Voorzitter**: Bovendien speelde dat in de tijd van de executies naar aanleiding van de aanslag op *Rauter*.

A. Juist. Daarvoor was ik bang. Ze zeiden bij de S.D.: dat zijn K.P.ers, dus die schieten wij dood. Ik heb ontzaglijk veel moeite gehad om die vrij te krijgen. *Schreieder* vroeg altijd maar of hij mij niet kon ontmoeten, maar ik voelde daar niet veel voor. Die namen kwamen dus teruggeseind. *Schreieder* kon nagaan, wie dat waren. Het waren n.b. gewone soldaten. Met dat lijstje heeft een officier van B.I. zes dagen in Brussel rondgelopen. Dat was schandalig; hadden

ze maar vijf namen van Duitse generaals geseind. Het was er mij maar om te doen, te rekken, want de oorlog liep op een einde. Het was geen beste beurt voor ons, dat wij met de namen van vijf Duitse soldaten kwamen, terwijl zij, *Schreieder* en consorten, zich hadden gedacht de rang van kolonel. Toen dacht ik: ik zal maar te voorschijn komen. Eerst heb ik *Krämer* ontmoet. Hij was lager in rang dan *Schreieder*, maar was minstens even clever als *Schreieder*. Ik heb hem naar Amsterdam gehaald; hij moest in opdracht van *Schreieder* eerst naar *Lages* toe en zei: ik moet daar en daar naar toe om contact op te nemen met agenten van de intelligencedienst. Als *Krämer* om 8 uur niet terug was 's avonds, zou *Lages* groot alarm slaan. De besprekingen werden gevoerd in een leeg huis. Ik werd door *Krämer* alsmäär verzocht om in den Haag met *Schreieder* verder te onderhandelen, hetgeen ik in principe goedkeurde. Na enige dagen maakte ik via de vrijgelaten luitenant, die in deze hele zaak als intermediair fungeerde, een afspraak in den Haag met *Schreieder* en Kriminalkommissar *Frank*, alsmede *Kolitz*, opvolger van *Schöngarth* als Befehlshaber der Sicherheitspolizei; dan en dan zouden ze een wagen sturen met *Krämer*. Tweemaal heb ik het uitgesteld, omdat ik het z.g. te druk had. Toen was de oorlog nog niet afgelopen, mijn agenten zaten nog steeds in Scheveningen en de toon in de onderhandelingen werd dreigend; toen moest ik op een goede dag wel. Ik ben toen aigehaald door *Krämer* en ben met vreselijk veel égards ontvangen. Ik voelde mij als de Prins van Wales. Alles zat in die flat, nl. het schuim der Duitse natie. Het was op de dag, dat bekend werd gemaakt, dat *Hitler* zelfmoord had gepleegd. Eerst ging ik met *Krämer* naar *Frank*. In het begin voelde ik mij niet prettig, maar later dacht ik: er kan mij niet veel gebeuren. Tegen 8 uur 's avonds heb ik tegen de op erewoord vrijgelaten luitenant, die bij de besprekingen tegenwoordig was, gezegd. dat hij een telegram moest zenden, dat het in orde was. Wij zaten toen bij *Frank* en toen kwam *Schreieder*; alles verliep zeer hoffelijk. Wij kregen een diner; *Schreieder* ging naar *Kolitz*, Obersturmbannführer, de opvolger van *Rauter*; er kwamen toen ook twee secretaresses. *Kolitz* begon over de vrijgeleiden. Hij vroeg of ik niet generaal *Schöngarth* wilde spreken. Ik zei: Daar ben ik in principe altijd voor te vinden. Ik heb toen gezegd: Er zitten twee vrouwen in Scheveningen; ten eerste wil ik ze zien. Dat was goed. Ik mocht ze zien, de volgende dag. Ik heb op de flat, het S.D.-hoofdkwartier geslaper. Ze spraken er steeds maar over of wij er niets aan konden doen, dat zij alleen tegen de Russen verder vochten. Op dat stramien borduurden ze steeds door.

De volgende dag vertrokken wij met 2 wagens naar de gevangenis in Scheveningen. Een van de gearresteerde vrouwen was in verwachting. *Kolitz* had gezegd: Die laat ik vrij. Zij werd de volgende dag inderdaad keurig thuisgebracht door de S.D. De gevangenen schrokken zich een ongeluk toen zij mij zagen met *Kolitz*, *Schreieder*, *Krämer* etc.; ze dachten, dat ze mij te pakken hadden. De S.D. bracht mij per auto weer terug naar Amsterdam, nadat *Kolitz* mij persoonlijk verzekerde, dat er met mijn agenten niets, maar dan ook niets zou gebeuren. In ruil hiervoor zou ik generaal *Schöngarth* ontmoeten, die mij wilde spreken. Ik verschoof die afspraak naar de week daaropvolgend. Een week daarna lieten zij de tweede arrestant vrij. Dat was in April 1945. Zij zijn ten slotte allen vrijgelaten, op één na, die op de dag van de bevrijding vrijgekomen is.

56795. De **Voorzitter**: Hebben de Duitsers u nadien niet meer gevraagd om die vrijgeleiden? Kwamen zij daarop niet terug, toen het voor hen misliep en het op capituleren stond?

A. Ja, maar ik zei: Ik moet ze in code invullen, daar heb ik tijd voor nodig, stuur die luitenant te zijner tijd maar eens, het is een heel werk.

56796. De **Voorzitter**: U bent er dus niet mee klaargekomen?

A. Neen, want dat lag ook niet in mijn bedoeling.

56797. De **Voorzitter**: U hebt dit gezegd naar aanleiding van mijn vraag, of u in uw organisatie veel ongelukken hebt gehad. U noemde toen dat Rotterdamse geval. Hebt u verder nog ongelukken gehad?

A. Van de arrestatie van die ingenieur heb ik u al verteld. Hij is aan de grens gepakt, maar hij is er ook uit gekomen. Verder zijn er bijna geen ongelukken gebeurd, d.w.z. het totale verlies op ± 1200 agenten bedraagt 12 personen.

56798. De **Voorzitter**: U hebt dus niet onfortuinlijk gewerkt.

A. Zeer fortuinlijk zelfs, gezien de aard van ons werken in vergelijking met andere organisaties.

56799. De **Voorzitter**: Hoe is dat contact met de heer *Somer* te Londen tot stand gekomen? Is dat tot stand gekomen, omdat hij vrouwen had gekregen in de dingen, die u geleidelijk aan had gestuurd in de vorm van films e.d.!

A. Dat vermoed ik wel. Ik mag misschien nog even een voorbeeld noemen. Toen het 1ste Canadese leger langs de IJssel oprukte in de richting Hamburg—Bremen, kwamen de Canadezen op een gegeven ogenblik in Meppel. Nu hadden wij de agenten in elke behoorlijke grote plaats opdracht gegeven zich onmiddellijk bij de geallieerde intelligente-officier te melden om te zien of zij konden helpen. De Canadezen kwamen met blanco kaarten. De agent in Meppel had een uitgewerkte kaart tot Hamburg in duplo bij zich. Toen hebben de Canadezen hem op staande voet 1ste-luitenant gemaakt. Hij heeft de hele oorlog door bij de Canadezen gezeten.

Ik had in 1943 complete tekeningen van de V 1 gestuurd naar Londen. Ze werden door mij persoonlijk aan *lansen* gegeven, die ze doorgaf aan een gedropte officier van B.I., die op punt stond terug naar Engeland te gaan. Of ze aangekomen zijn, weet ik niet.

56800. De **Voorzitter**: Dat hebt u later toch wel gehoord?

A. Daar werden wij angstvallig buiten gehouden.

56801. De **Voorzitter**: Hebt u later geen contact gehad met het B.I.? Hebt u er toen niet naar gevraagd?

A. Dat was niet belangrijk voor ons, vond B.I.

56802. De **Voorzitter**: Zeiden zij, dat het niet belangrijk voor u was om dat te weten?

A. Na de bevrijding, toen alles achter de rug was, dachten wij: Wij zullen ons even bij het B.I. presenteren en met de heren kennis maken. Toen wij bij het B.I. kwamen, kwam de heer *Somer* naar buiten in de tuin met een stel officieren. Hij schudde zijn hoofd, alsof hij met een aantal psychopathen te doen had en zei: Hoe maken wij illegaal Nederland weer legaal! Toen hebben wij de schouders maar opgehaald en zijn huiswaarts getogen.

56803. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u verder nooit iemand van het B.I. gesproken?

A. Ik sprak de heer *Somer* wel een enkele maal, maar daar was niet mee te praten. Een soepele figuur bij B.I. heb ik niet kunnen ontdekken. Ik heb misschien wel 1500 brieven gedictend en geschreven na de oorlog voor al die agenten van mij, maar het B.I. gaf niets af, nog geen stenciltje. In Friesland b.v. had een politie-agent goed werk voor mij gedaan en hij had faciliteiten gehad bij de politie op grond van zijn werk. Na de bevrijding kregen wij een brief van hem met de vraag of hij niet overgeplaatst kon worden, omdat zijn collega's hem uitlachten. Hij kon niet aantonen, dat hij dat werk had gedaan. Toen heb ik een mooi stempel laten maken en heb zelf een briefje afgegeven. Dat was het enige, dat ik kon doen. Wij waren ineens machteloos na de bevrijding en volkomen rechteloos.

56804. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Van wie hebt u die decoratie, welke u draagt?

A. Van de Engelsen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus die hebben het blijkbaar wel begrepen.

56805. De **Voorzitter**: Maar een Nederlandse onderscheiding hebt u niet gekregen?

A. Neen.

56306. De **Voorzitter**: Kent u de kwestie met de agent **Rudi** met *Schreinemachers*?

A. Die heb ik zelf niet zien weggaan. Ik had vijftien springstoffen op de kop getikt met de structuurformules. Die heeft hij meegenomen. Hij is via Spanje naar Engeland gegaan.

56807. De **Voorzitter**: Ik dacht via Zwitserland.

A. Dat weet ik niet zeker, maar hij heeft in ieder geval die doos springstoffen meegenomen.

56808. De **Voorzitter**: Wat heeft hij voor uw organisatie gedaan?

A. Niets; ze hebben hier voor mij nooit iets gedaan. Geld was er ook lang niet genoeg. Toen heb ik gezegd: dan haal ik het zelf bij de Duitsers.

56809. De **Voorzitter**: Gelukte dat?

A. Dat ging wel.

56810. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoeveel hebt u weggehaald?

A. Zo hier en daar eens wat, dan eens f 20000 en dan eens f 30000. Toen kwam die grote kraak bij het station Delftse Poort Rotterdam, ± f 1280 000. Dat is hoofdzakelijk naar de L.O. gegaan.

56811. De **Voorzitter**: Dus dat werd gedistribueerd. Kreeg u daarvan ook wat?

A. Ja; dan konden we weer een paar dagen vooruit. Op het laatst had ik een financiële autorisatie.

56812. De **Voorzitter**: Wat hield die in?

A. Dan kon ik een bepaald bedrag opnemen bij het N.S.F., bij van Hall, die nu dood is. Dat was de laatste zes maanden zo; anders was het ongeregeld.

56813. De **Voorzitter**: Ik dacht, dat na de arrestatie van *Vermeulen* bericht was gegaan naar Engeland om hulp voor het werk en dat in verband daarmee de agent *Rudi* was gekomen om de radioverbinding voor elkaar te krijgen.

A. Ik vermoed, dat *Rudi* die zender van *Tromp* heeft meegebracht. Zijn marconist was aan de haal gegaan.

56814. De **Voorzitter**: Heeft *Rudi* niet zelf een zender voor uw organisatie meegebracht?

A. Neen: d.w.z. ik laat buiten beschouwing of *Rudi* al dan niet een zender bij zich had; ik heb nooit met *Rudi* iets te maken gehad. *Rudi* had met lansen te maken, niet met mij. Ons zendercontact is begonnen met de R.V.V. Die lui waren zeer geschikt. Later hebben wij de zenders zelf in Eindhoven gehaald; we hebben er tenslotte drie in bedrijf gehad. Ik stuurde iedere maand iemand naar het zuiden, o.a. om te kijken, hoe het daar in elkaar zat bij B.I. o.a.

56815. De **Voorzitter**: Gebeurden die crossings over de verbindingen van de groep-Albrecht? Deze had, naar ik meen, deze verbindingen in handen.

A. Eerst waren het z.g. wilde crossings. De eerste crossing was van twee agenten van mij; die heb ik over de rivier gezet. Ze zijn daar toen blijven zitten totdat er op zeker ogenblik een Engelse tank aan kwam rijden; daar zijn ze ingekropen en aldus waren ze bevrijd. Maar later kwamen de patrouilles van de Duitsers op de rivieren. Toen werd het meer georganiseerd. *André* van Wijlen werd later kapitein gemaakt door B.I. Die zorgde met zijn mannen (meest schippers uit Siidrecht en Werkendam), dat onze filmpjes met microphoto's in Eindhoven terechtkwamen, waar de inlichtingendiensten van Engelsen, Canadezen, Amerikanen en Nederlanders hun hoofdkwartieren hadden.

56816. De **Voorzitter**: *André* was.....?

A. Van Wijlen, die met de regelmaat van de P.T.T. voor contact tussen bezet en bevrijd gebied zorgde.

56817. De **Voorzitter**: Heeft hij gewerkt in het verband van de groep-Albrecht?

A. *André* werkte voor B.I. Ik zelf had geen contact met de groep-Albrecht. Men ging over met elektrische kano's; die liepen op accu's en maakten geen lawaai. Er was een ruimte van ± 20 meter ergens bij de Kop van het Land, waar men tussen de Duitsers door moest. Zo gingen mijn agenten ook over. Hoe de stemming bij B.I. was tegen ons en anderen, wist ik wel, toen ze terugkwamen. Op 24 September 1944 kreeg ik een telegram, dat ik direct in Apeldoorn moest

komen en een Engels officier moest ontmoeten voor hotel Bloemink na 12 uur Zondag. Dat was toen het hoofdkwartier van de S.S. Ze hadden gedacht, dat het offensief bij Arnhem vlugger zou gaan. Een dag daarna kreeg ik een telegram, dat ik mij moest melden in Brussel bij het hoofdkwartier van de Prins. Ze dachten zeker, dat ik hier zo maar een spoorkaartje kon nemen daarheen.

56818. De **Voorzitter**: Ik begrijp dat niet helemaal. U hebt iets verteld van uw werk. Ik krijg de indruk, dat het nogal omvangrijk was. B.I. kreeg dus van u heel wat inlichtingen en anderzijds heeft B.I. toch blijkbaar het belang daarvan wel erkend, want u hebt gezegd, dat u al in 1944 die financiële autorisatie hebt gekregen.

A. Ze bestonden hoofdzakelijk, wat militaire inlichtingen betrof, van ons. Toen dat zendercontact verbroken was en de crossings stuk waren, zat B.I. zogoed als zonder berichten. Dit is geconstateerd door mijn plaatsvervanger, die er toen vertoefde.

56819. De **Voorzitter**: Ik heb niet begrepen, waarom men zich later niets van u heeft aangetrokken.

A. Ze hebben zich inderdaad niets van ons aangetrokken.

56820. De **Voorzitter**: Ook de leiding van uw groep heeft men niet ontvangen. Ik begrijp dat niet goed.

A. Wij werden wel een enkele maal ontvangen, maar niet geaccepteerd; het optreden tegen ons en de houding van B.I. waren beneden elk redelijk peil. Daarom kwamen wij er slechts, indien het absoluut noodzakelijk was.

56821. De heer **Koersen**: Heeft men het ook niet gemotiveerd?

A. Neen. Met die mensen was niet te praten. Ik deed alles zoveel mogelijk schriftelijk af.

56822. De **Voorzitter**: Had uw groep misschien een bepaalde politieke tendenz?

A. Helemaal niet, maar men vond ons waarschijnlijk gevaarlijk op een of andere manier. Men vond het niet leuk, dat wij door de geallieerden erkend waren. Voor de fotokopieën is mij weleens 5 dollar per stuk geboden. De 2 agenten van mij, die tijdens Dolle Dinsdag „crossten”, hadden ± 1000 fotokopieën bij zich. De Engelsen en Canadezen waren er gek op.

56823. De **Voorzitter**: Ik heb ergens gelezen, dat de heer *Somer* aan de agent *Rudi* de waarschuwing had meegegeven wat voorzichtig te zijn, omdat men vond, dat de G.D.N. nogal wild te werk ging.

A. Maar dat kan geen betrekking hebben op mijn periode, omdat, toen ik de leiding van de Geheime Dienst Nederland op mij nam, *Rudi* weer terug was naar Engeland. Met dat „wild” heeft de heer *Somer* waarschijnlijk bedoeld, dat ik van opvatting was, dat dit ook voor ons een „totale” oorlog was. Men vroeg van mij militaire inlichtingen van de allerbeste kwaliteit. Die heeft men gehad. Ik had in die tijd echter geen zin mij in problemen van financiële aard te verdiepen. Als ik geen geld meer had in die beginperiode, haalde ik het bij de Duitsers. Dat was mijn goed recht. Volgens de heer *Somer* heeft de G.D.N. „uitmuntend” werk geleverd. Ik neem de verantwoording voor de middelen en manieren, die ik gebruikte, om tot de graad „uitmuntend” te geraken.

56824. De **Voorzitter**: U zeide in het begin van dit verhoor, dat u vond, dat lansen het inderdaad niet voorzichtig deed.

A. Neen, lansen beschermden de kwetsbare plekken, die er altijd blijven, zoals b.v. koeriersters, niet met gewapende mensen. Ik deed dit wel, omdat ik van opvatting was, dat, als een kwetsbare plek getroffen wordt, er gered moest worden wat gered kon worden. In elk geval mochten in zo'n situatie de Duitsers er niet zonder kleerscheuren af komen. Ik had een aparte knokploeg, ook ter bescherming van de meisjes koeriersters. Die meisjes reisden onbeschermd en dat vond ik niet verantwoord. De mensen van die knokploeg kregen van mij altijd de opdracht die meisjes eventueel te ontzetten. Zo'n meisje wist nooit, wie er meereisden. Die K.P.-mensen werden op de stations achter de koeriersters gezet.

56825. De **Voorzitter**: Is het in de praktijk wel voorgekomen, dat het moest gebeuren?

A. Neen, d.w.z. in Januari 1934 werden door mijn K.P. uit het huis van bewaring in Almelo 2 agenten gekraakt, die anders zeker waren doodgeschoten door de Duitsers. In 1944 kreeg ik van de heer *Somer* een telegram, waarin stond, dat ik *Vermeulen* „at any price” uit het gevang moest trachten te halen. Dat betrof het geval van die overval op de Weteringschans. Ik zei toen tegen *Tromp*: Wat bedoelt *Somer* met „at any price”? Doelt hij daarmede op geld? Of bedoelt hij, dat het hem niet schelen kan of er raak geschoten wordt? Een paar lui voelden wel voor dat laatste. Dat was intussen niet zo gemakkelijck. In België, waar het werk ruwer was, ging het gemakkelijcker. Daar kon je ook veel beter en sneller aan wapens komen. Die overval had ik vrijwel in elkaar zitten, maar toen kwam Dolle Dinsdag en is het misgelopen. De heer *Somer* seinde dus: at any price. Toen kon het hem niet wild genoeg gaan. Hij was een man, die daar helemaal niet op zijn plaats was. Hij deed zijn best om zo spoedig mogelijk met ieder ruzie te maken.

56826. De heer **Koersen**: Was die knokploeg een andere dan de L.K.P.?

A. Ja, die was ook onafhankelijk van de B.S. Ik had die knokploeg alleen als beveiliging. Zij was niet zo belangrijk. De L.K.P. was natuurlijk groter. Het voornaamste voor ons was het samenstellen van die films en het technische materiaal.

56827. De **Voorzitter**: De militaire spionage berustte natuurlijk op een grote hoeveelheid détailwerk. Wat voor mensen had u daarvoor? Waren dat mensen, die dat werk zelf al kenden, of moest u hen instrueren?

A. Ik heb het opgezet, zoals het mij het beste leek. Ik studeerde zelf medicijnen en het was voor mij in het begin ook amateurisme. Ik heb een instructie gevonden van de G.S. III. Ik heb deze omgewerkt en zo kreeg ieder elke week zijn afzonderlijke instructie.

56828. De **Voorzitter**: De meesten van de mensen, die deze gegevens verzamelden, waren dus, militair gesproken, leken?

A. Ja. Er zaten veel studenten tussen in de top. Het kon mij niet schelen, wie er werkten, als het gevraagde werk maar geleverd werd.

56829. De **Voorzitter**: Had u enkele militaire krachten, die aan dat werk leiding konden geven? U bracht ook dingen in kaart. Dat is niet zo eenvoudig.

A. Ieder kreeg een set stafkaarten, die precies aansloten. Daarop werden de coördinaten uitgezet. Aan de hand daarvan werd wel gebombardeerd. Een uur na het opgeven van het desbetreffende telegram waren de geallieerde vliegtuigen boven de hoofdkwartieren van de Duitse generaals op de Zuidhollandse eilanden tijdens en voor het concentreren van troepen voor het Ardennenoffensief.

56830. De **Voorzitter**: Ik heb u een aantal vragen gesteld, welke bij mij zijn opgekomen, terwijl u uw uiteenzetting gaf, maar het is mogelijk, dat u zelf nog dingen hebt, welke ik u niet gevraagd heb.

In dat geval zou ik gaarne willen, dat u ons daarvan ook nog mededeling deed.

A. Het interesseert mij wel te weten, waar die V I-tekeningen zijn gebleven; dat waren complete werktekeningen. Daarvoor was een agent van mij, een Delfts student, naar de Oostzee geweest, als arbeidskracht. Die heeft aan de proefnemingen meegedaan.

56831. De **Voorzitter**: Heeft die student ze zelf uit Penemunde gebracht?

A. Ja, die is toen daar vandaan gegaan. Ook die springstoffen en formules leken hem belangrijk; het waren nieuwe Duitse springstoffen; die heeft *Schreinemachers* toen meegenomen.

56832. De **Voorzitter**: Hebt u nog andere punten, welke voor ons van belang kunnen zijn?

A. Ik geloof, dat ik hiermede alles heb gezegd. Hier hebt u nog een photo van een tank; u kunt die houden; ze diende ter instructie van mijn agenten.

56833. De **Voorzitter**: Maakte u die zelf?

A. Ja. En hier is nog een volledige instructie, welke ik uitgaf aan de mensen.

56834. De **Voorzitter**: Wie kregen die?

A. Alleen de hoofdagenten, die ongeveer 35 mensen; die tikten ze weer uit voor hun eigen mensen.

56835. De **Voorzitter**: Hebt u voor uw binnenlandse verbindingen ook gebruik gemaakt van de R.R.?

A. Heel even. Wij hadden zelf op het laatst een koeriersverbinding van ongeveer 100 meisjes, die door het gehele land gingen tot het laatste toe.

56836. De **Voorzitter**: Dat was moeilijk; er waren geen banden en er was geen eten.

A. Ik zorgde ook voor eten voor hen. Ik heb tweemaal een schip uit Friesland laten komen van 20 ton; dat ging nogal goed. Het eten was het belangrijkste toen.

De **Voorzitter**: Wanneer u hiermede aan het eind is gekomen van uw mededelingen, zeg ik u dank voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

W. SCHOEMAKER.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 7 JUNI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *f*, *g* en *h*.

Verhoor van

Mr. JACOB LE POOLE,

oud 35 jaar, wonende te Noordwijk aan Zee, directeur ener stichting.

56837. De **Voorzitter**: U bent door onze commissie gehoord op 23 Juli 1948. U hebt toen als getuige de belofte afgelegd. Uw antwoorden thans worden geacht te zijn gegeven onder het verband van de toentertijd afgelegde belofte.

Er zijn een paar punten, waarover wij u in verband met uw vorig verhoor en ook met hetgeen in andere verhoren naar voren is gekomen nog enkele vragen zouden willen stellen.

De vorige keer hebt u, toen u een opsomming gaf van de gebeurtenissen, die hebben plaats gehad in het kader van het England-Spiel, het volgende gezegd:

„Er is tenslotte in Augustus/September 1943 via Bern een inspecteur van politie gekomen, waarvan wij na een week constateerden, dat hij N.S.B.-er was geweest. (Overigens heeft hij, zodra de Jodenvervolgingen begonnen, geweigerd daaraan mede te doen. Hij is dus in 1941 omgedraaid. Het is echter toch niet bepaald vertrouwenwekkend, wanneer men iemand, die tot Maart 1941 hoofd van de inlichtingendienst van de Rotterdamse politie is geweest, hetgeen toch een zeer verdachte dienst was, hierheen zendt.)”

U hebt verder gezegd, dat dit de heer *de Jong* was. Nu is het merkwaardig, dat wij niet hebben kunnen ontdekken, wie deze de *Jong* gestuurd heeft. Daar weet niemand van Je Londense dienst iets van af. Kunt u misschien iets meer vertellen van de details?

A. Hij is door het gezantschap uit Bern hierheen gekomen. Hij is indertijd gevlucht naar Zwitserland.

56838. De **Voorzitter**: U zei de vorige keer „via Bern”. Daaruit heb ik opgemaakt: Van Engeland via Bern. Hij is dus van Bern gekomen. Als ik het goed begrijp, is hij dus in de loop van de oorlog uit Nederland naar Zwitserland gegaan en vandaar weer teruggekeerd?

A. Ja, met een opdracht van het gezantschap. Ik heb in mijn stukken nop een mededeling gevonden; daarin betekent „van I” van *Zersel*, aldus noemde de heer *de Jong* zich destijds. De informatie is van de tegenwoordige hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, de heer *Staal*.

56839. De **Voorzitter**: Dat was dus een informatie, die u in die tijd hebt gekregen?

A. Ja.

56840. De **Voorzitter**: Die hebt u toen dus gekregen van de heer *Staal*, die thans hoofdcommissaris te Rotterdam is?

A. Ja. Men moet deze zaak zien in verband met de tijd, waarin zij voorviel. Op een gegeven ogenblik komt hier iemand. Na een week hoor je: Die man is N.S.B.-er geweest. Dan is je eerste reactie: wat hebben ze nu in hun hoofd gehaald! Achteraf ga je informeren en blijkt, dat de man goed is. In elk geval is later gebleken, dat men in Bern volkomen onbekend was met zijn antecedenten.

56841. De **Voorzitter**: Uw verklaring van de vorige keer gaf nog op een ander punt aanleiding om te veronderstellen, dat de heer *de Jong* uit Londen was gekomen. U hebt nl., nadat u had gezegd, dat de heer *de Jong* overigens een verdienstelijk man was, die zich na 1941 goed gedragen had, verklaard:

„Ik heb nog een andere ervaring gehad met de dienst van de heer *de Bruyne*.”

Daaruit zou men afleiden, dat hij door de dienst van kolonel *de Bruyne* was gestuurd. De heren van die dienst wisten er echter niets van en de heren van het B.I. evenmin. Maar dat is dan nu verklaard. Hij is dus gezonden door het gezantschap in Zwitserland. Wat was de bedoeling van het zenden van de heer *de Jong*?

A. In de eerste plaats waren er in die tijd nog altijd beperkte mogelijkheden om mensen uit Nederland naar Zwitserland te krijgen. Dit aantal achtte men in Bern te gering. In de tweede plaats was de heer *de Jong* toegedacht een zekere poging om tot een coördinatie in de inlichtingensector in Nederland te komen, waaraan op dat ogenblik uitzonderlijk veel ontbrak. Ik mag dit misschien met een voorbeeld toelichten. Ik heb destijds zelf contact opgenomen met de heer *Idenburg* van het Centraal Bureau voor de Statistiek om een aantal informaties te krijgen. Toen bleek — en dat was een ervaring, die je regelmatig opdeed —, dat hij en anderen voortdurend van verschillende kanten werden benaderd om gegevens te verkrijgen. Dat maakte op zich zelf een zeer weinig solide indruk. Dat kwam enerzijds omdat van uit Londen geen enkele poging tot coördinatie op dit punt werd gedaan, anderzijds omdat een groot deel van de inlichtingendiensten in Nederland bij wijze van particulier initiatief waren ontstaan. Ieder is begonnen met de contacten, die hij zelf had, te benaderen en dat bracht met zich, dat verschillende mensen, die geacht werden bepaalde informaties te kunnen verstrekken, die van belang konden zijn voor de Regering, dikwijls over dezelfde zaak 3, 4 of nog meer malen werden aangesproken. Daarover is in de loop van de tijd via de Zwitserse weg aan Bern geschreven en nu was het de bedoeling, dat deze mijnheer *de Jong* zou trachten ook op dit punt enige coördinatie tot stand te brengen.

56842. De **Voorzitter**: Dit had natuurlijk alleen betrekking — omdat dit plan uit Zwitserland kwam — op de berichtgeving, die de Zwitserse weg volgde. Daarnaast — de heer *de Jong* is gekomen in Augustus/September 1943 — was er al een berichtgeving aan het ontstaan van B.I., een radiotelegrafische, en tot Juli 1943 was er een berichtgeving over Zweden. Ik bedoel daarmee dit: de heer *de Jong* moet met die opdracht uitgezonden zijn, omdat reeds de berichtgeving over de Zwitserse weg — het andere kon men in Bern niet overzien — een aantal doublures vertoonde.

A. Over de Zwitserse weg kon men voor een groot deel de doublures zelf opvangen. Er gingen inderdaad ook berichten het land uit via Zweden en van uit België is ook een tijdlang koerierspost verzonden. In de praktijk stuitte men, niet alleen in de civiele, maar vooral ook in de militaire sector, op doublures. Ik heb de vaste overtuiging, dat b.v. het vliegveld Deelen regelmatig door diverse groepen in kaart is gebracht. Niet in het minst om de daaraan verbonden risico's bestond er alle aanleiding om via de Zwitserse weg de aandacht van de Regering er op te vestigen, dat in dat opzicht een weinig wenselijke toestand aan het groeien was.

56843. De **Voorzitter**: Dan blijft het toch vreemd, dat men bij B.I. niet geweten heeft, dat *de Jong* uit Zwitserland naar Nederland gestuurd was.

A. Het kan zo zijn: de koeriersverbinding Zwitserland—Nederland was in de eerste plaats een technische kwestie. Annex daarmee liep het overbrengen van personen. Men heeft in de eerste plaats op dit punt een grotere waarborg voor een regelmatige gang van zaken willen scheppen. Daarnaast stel ik mij voor, dat tevens van die gelegenheid gebruik is gemaakt en dat gezegd is, hetzij van de gezant uit, hetzij van de heer *Visser 't Hooft*, hetzij van de heer *van Trichf*: bekijk tevens eens, wat op dit punt mogelijk of niet mogelijk blijkt.

56844. De **Voorzitter**: Wat heeft *de Jong* hier toen verder gedaan?

A. *De Jong* heeft in de eerste plaats contact gehad met mensen van de Zwitserse weg. Hij heeft zich daarna ook met andere groepen in verbinding gesteld. Op een gegeven ogenblik was de zaak ongeveer in dit stadium, dat in het Belgisch-Nederlandse grensgebied met hem samen zou worden uitgezien, wat er voor mogelijkheden waren in verband met de grensoverschrijding. Toen speelde plotseling deze kwestie, dat aan de betrouwbaarheid van hem werd getwijfeld. Ik heb toen o.a. van *Slotemaker de Bruine* gehoord, dat hij is teruggegaan.

56845. De **Voorzitter**: U hebt met de Zwitserse weg wel het een en ander te maken gehad, niet waar?

A. Ja; ik heb na Augustus 1943 al het materiaal, dat wij bijeenbrachten, via de Zwitserse weg verzonden en heb daarnaast op allerlei punten van meer technische aard mede geholpen.

56846. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u met materiaal verzenden?

A. Micro's. Ik werkte zelf met een groepje, dat zich bezighield op dat inlichtingenterrein. Aanvankelijk was dat hier de z.g. dienst *Wim*. Toen dat misliep in België, in Juli 1943, is er een moment geweest van een vacuum, maar daarna zijn de inlichtingen van politieke, sociaal-economische en culturele aard verzonden via de Zwitserse weg. Gedurende zekere periode heb ik, wat het militaire betreft, het materiaal aan de O.D. beschikbaar gesteld, tot eind 1943; toen heb ik de verwerking zelf ter hand genomen en dat ook rechtstreeks via de Zwitserse weg verzonden, omdat de verhouding met de O.D. niet zo hartelijk was.

56847. De **Voorzitter**: U hield zich dus bezig met de acquisitie en het gereedmaken, maar u weet niet van de techniek van de koeriersdienst, enz.?

A. Neen.

56848. De **voorzitter**: Was er een adres, waar u het bracht? Bij *Slotemaker de Bruine*?

A. Ja. In een later stadium, toen er moeilijkheden kwamen, is onzerzijds eens medewerking verleend voor het tot stand brengen van een contact via Berlijn. Bij de invasie werd het zenden van koerierspost over Frankrijk aanzienlijk bemoeilijkt en toen is de mogelijkheid geschapen via het Auswartige Amt.

56849. De **Voorzitter**: En is dat gelukt?

A. In de sfeer van Dolle Dinsdag, toen plotseling de gehele situatie veranderde, was het niet meer nodig, want toen kwam de verbinding over de rivieren.

56850. De **Voorzitter**: Hebt u ook iets gemerkt van de interne spionage op de Zwitserse weg, of hebt u persoonlijk niets met dat geval te maken gehad?

A. Jawel.

56851. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe hebt u dat gehoord?

A. Op een goed ogenblik ben ik benaderd door de heer *Mulder* (inmiddels overleden), die in huis had *Albrecht (de Jonge)*, een agent, die in begin 1943.....

56852. De **Voorzitter**: Het was de eerste agent van B.I., die in Maart 1943 gedropt was.

A. Hij had verkenningen verricht in de kuststreek, o.a. bij Hoek van Holland, en het rapport genaaid in de ceintuur van een regenjas; hij had geen mogelijkheid om het te verzenden. Ik kende toen *de Koe* en met deze heb ik over dit geval gesproken; op het station te den Haag heb ik de ceintuur in ontvangst genomen en die aan *de Koe* gegeven. Enige maanden daarna hoorde ik, wat er mee was gebeurd op de Zwitserse weg. Dat was de eerste keer, dat ik met deze moeilijkheden in aanraking ben gekomen.

56853. De **Voorzitter**: Die ceintuur is aan de jonge *Bosch van Rosenthal* gegeven en in handen gekomen van de O.D. Hebt u van *de Jonge* nog gehoord, hoe hij daarop gereageerd heeft?

A. Op een goed ogenblik — het zal een maand later zijn geweest — heeft hij mij gezegd: Wat heb je mij nu geleverd? Die ceintuur is niet het land uitgekomen, althans het materiaal niet, dat er in zat: dat is bij een stelletje heren in Amsterdam, die menen allerlei kritiek te moeten oefenen op dat rapport, dat ik heb gemaakt. Toen heb ik via de heer *Mulder* een bespreking laten houden, waar van de zijde van de O.D. *Bührmann* bij geweest is, de adjudant van de heer Six.

56854. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij heette illegaal van *Buren* en legaal *Bührmann*?

A. Ja. Ik heb mij er toen verder buiten gehouden. *De Jonge* heb ik na de bevrijding nog weleens gesproken.

56855. De **Voorzitter**: Ik vraag het, omdat de heer *Six* zegt, dat dat materiaal afkomstig was van iemand, die hij kende onder de naam van kapitein *de Lange*.

Wij menen gegronde redenen te hebben om te veronderstellen, dat die kapitein *de Lange* inderdaad de parachutist *de Jonge* was. De heer *Six* zegt, dat die kapitein *de Lange* destijds een verklaring heeft ondertekend, waarin hij zeide, dat hij akkoord ging met hetgeen de O.D. met dat materiaal van hem gedaan had.

A. Er is natuurlijk een geweldige fess over geweest en misschien is het inderdaad bijgelegd, maar dat neemt niet weg, dat het in eerste instantie geheel en al is geschied tegen de bedoeling van *de Jonge* en de mensen, die trachtten hem verder te helpen.

56856. De **Voorzitter**: Hebt u ook van die andere spionage op de Zwitserse weg weleens iets bemerkt, nl. het krijgen van een tweede stel kopieën van de foto's *Prins*?

A. Op een gegeven ogenblik kreeg ik bezoek van iemand uit Amsterdam, Theo *Verhaar*, destijds wonende Pythagorasstraat 41, te Amsterdam, met wie ik regelmatig contact had. Hei zei mij: „Ik heb van relaties een lucifersdoosje met micro's gekregen; zij hebben dat weer uit de derde hand gekregen, die mensen kunnen het niet kwijt. Ik kan niet beoordelen of het materiaal van belang is, maar bekijk het eens. Wanneer het van belang is, laten wij het dan verzenden." Ik heb toen de zaak bekeken en heb tot mijn grote verbazing gezien, dat het micro's waren van allerlei materiaal, dat ik aan de heer *Slotemaker* enige maanden tevoren zelf ter hand had gesteld. Ik ben uit de aard van de zaak toen daarmee naar de heer *Slotemaker* gegaan. Ik moet aannemen, dat destijds degene, die deze zaken zou meebrengen om de Regering het „overtuigend" bewijs te leveren op welke „kwalijske manier" op de Zwitserse weg met het materiaal van de O.D. werd gehandeld, onderweg in moeilijkheden is geraakt en het doosje heeft weggegooid, dat dit daarna in vertrouwde handen is gekomen en circulerend weer in Amsterdam is gekomen. Men bedenke, welke geweldige risico's in dergelijke manipulaties opgesloten lagen!

De derde ervaring met de O.D. lag volkomen in de eigen sfeer. Toen wij enige maanden bezig waren met die *Rinus*-groep, hebben zich op een goede dag op de Keizersgracht 763, waar een koerierster van ons woonde, twee heren in lederen jassen vervoegd. Deze heren hebben gevraagd naar mejuffrouw *van de Wall Buke*, die daar woonde. Degene, die de heren te woord stond, zeide: Zij is niet thuis en komt niet voor vanavond terug. Tevens hebben die hesen gevraagd naar iemand, die de naam *Beier* zou dragen. Nu was dat een zekere *Cohen* uit Antwerpen aan wie zij een persoonsbewijs hadden gegeven, waarop de naam *Beier* stond. Hij was 14 dagen daarvoor aangehouden op het Muntplein voor een persoonsbewijscontrole. Dat is geschied, naar achteraf is gebleken, door een politierelatie van de O.D., die zich op de hoogte wilde stellen van zijn antecedenten. Toen mejuffrouw *van de Wall Bake* een uur of twee later thuis kwam en van dat bezoek hoorde, dacht zij aanstonds, dat het mis was, heeft verwijderd wat verwijderd moest worden en is weggegaan. Als in die tijd mensen met lederen jassen aan je deur kwamen, kon je wel aannemen, dat het mis was. 's Avonds zijn ze samen teruggekomen en hebben, niemand thuis vindende, de gehele kamer onderzocht, de boekenkast uitgehaald, enz., om te zien, wat ze konden vinden.

56857. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wat waren dat voor heren?

A. Achteraf is gebleken, dat het mensen van de O.D. waren. De heer *Six* heeft later zijn verontschuldiging aangeboden.

56858. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Gingen die op S.D.-wijze rond?

A. Ja; als je op die wijze meent de Nederlandse zaak te moeten dienen, koin je tot dergelijke dwaasheden.

56859. De heer **Koersen**: Heeft de heer *Six* dat tegenover u erkend?

A. Ja. Dat is gedaan tegenover iemand, die indertijd naar Londen vertrokken is, mr. A. B. J. Koch, Nieuwe Rijn 28, Leiden.

56860. De **Voorzitter**: U had het over de dienst-Wim en alles, wat daaraan vastzit. Ik heb hier een paar notities over die dienst-Wim, waaruit ik zie, dat deze beschouwd kan worden als een Nederlandse uitloper van de Belgische dienst-Rinus. Is dit juist?

A. Ja.

56561. De **Voorzitter**: Rinus was *Vandermeerssche* en de eerste man, die daarvoor heeft gewerkt op Nederlands gebied, was *Stenger*.

A. *Stenger* had een zuster wonen in Leiderdorp en daar heeft hij met Koch, die ik noemde, contact opgenomen.

56562. De **Voorzitter**: Dus *Stenger* was blijkbaar door *Rinus* van België uit gezonden naar Nederland om hier een filiaal te stichten, om het huiselijk te zeggen. Hij is in contact gekomen met Koch en met *Juten*. Dat is dus het begin geweest van de dienst-Wim?

A. Ja.

56863. De **Voorzitter**: Die dienst heette zo, omdat *Stenger Wim* heette?

A. Ja.

56864. De **Voorzitter**: Verder staat er die notitie:

„Koch werd leider van de dienst-Wim en na zijn vertrek naar Londen, eind October 1933, volgde mr. J. le Poole hem op.”

Is dit juist?

A. Ja.

56865. De **Voorzitter**: Kunt u in het kort de lotgevallen van die dienst vertellen, want die zijn wij bij ons onderzoek herhaalde malen tegengekomen. Ik denk bijv. aan de liquidatie van *Zwaantje*, in welk verband de dienst-Wim ook genoemd wordt, terwijl in verschillende andere gevallen ook het verraad, dat later heeft plaats gevonden in de dienst-Wirn, een rol speelt. Ik heb hier drie leidende figuren vermeld, *Stenger*, Koch en u. U bent de laatste geweest, dus ik veronderstel, dat u de gehele zaak kunt vertellen.

A. De zaak is aanvankelijk opgezet min of meer gescheiden voor het zuiden en het noorden, voor onder en boven de grote rivieren, met aan de ene kant *Koch* voor boven de rivieren en aan de andere kant *Juten* voor beneden de grote rivieren, maar die toch betrekkelijk los van elkaar werkten.

56866. De **Voorzitter**: Had u er toen iets mede te maken?

A. Van de aanvang af werkte ik met Koch samen. Wij hadden het opgezet. Ik heb, afgezien van de technische zijde, zoals persoonsbewijzen, enz., mij beziggehouden met het leggen van contacten in de sfeer van het bedrijfsleven en in ambtelijke instanties.

56867. De **Voorzitter**: Speelde dat eind 1942?

A. Ik denk, dat wij in November 1942 de eerste bespreking met *Stenger* hebben gehad.

56868. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat u zich bezighield met een deel van de acquisitie van de Zwitserse weg.

A. Dat is geweest, toen in 1943 de zaak in België en in Brabant werd opgerold. Toen moesten wij overschakelen, omdat de koeriersmogelijkheid was vervallen en de radiotelegrafische verbinding hier nog zeer summier was. Toen ben ik naar een nieuwe koeriersverbinding gaan zoeken; zo is het contact over de Zwitserse weg en de O.D. tot stand gekomen.

56869. De **Voorzitter**: Hebt u de acquisitie voor de Zwitserse weg bedreven met de organisatie, die u aanvankelijk had in de groep-Wim?

A. Ja. Wij zijn toen direct met *Slotemaker* tot coördinatie gekomen.

56870. De **Voorzitter**: Waar ging uw berichtgeving via de groep-Rinus heen?

A. Via Brussel naar Lissabon. *Rinus* is 16 keer heen en weer gereisd.

56871. De **Voorzitter**: Hebt u hem gekend?

A. Tijdens de oorlog heb ik hem nooit ontmoet. Er waren twee mensen: *Stenger* en *Cohen*, die regelmatig naar Nederland kwamen.

56872. De **Voorzitter**: Hoe de landverbinding van de groep-Rinus verder liep, wist u dus niet en weet u waarschijnlijk nog niet?

A. Wij hadden bepaalde contactadressen in Antwerpen en Brussel.

56873. De **Voorzitter**: En kon u weten, dat het overkwam?

A. Middels radioboodschappen, zoals „De Kerk staat in het dorp”, enz. Achteraf is gebleken, dat Rinus c.s. betrouwbare mensen waren.

56874. De **Voorzitter**: Op een gegeven ogenblik is er een penetratie gekomen. Hebt u later geconstateerd, dat daarvóór een deel van uw berichtgeving is doorgekomen?

A. Ik heb begin 1944 een brief gekregen van Koch, waarin o.a. stond: Gelukkig heb ik kunnen constateren, dat alles, wat wij hebben verzonden, van het begin af aan hier is aangekomen.

56875. De **Voorzitter**: Waarom was Koch naar Engeland gegaan?

A. Om twee redenen; in de eerste plaats was het ons niet duidelijk wat de Belgische informatiedienst hier moest opbouwen en ook overigens was de zaak ons niet duidelijk; zij kwamen met vragenformuleringen in het Vlaams; dat alles was zo ondeskundig en onzakelijk, dat wij ons hebben afgevraagd: Is het niet een particulier Belgisch grapje?

Dat was de ene kant. Anderzijds speelde steeds sterker de kwestie, dat er — en niet alleen voor dit werk — zo uitermate weinig geld beschikbaar was, hetgeen wij een enorme tekortkoming vonden. Aan de hele financiering van de intelligence is nooit behoorlijk gedacht. Dat zelfde speelde met betrekking tot de hulpverlening aan piloten. Bovendien ging toen het onderduiken langzamerhand veel grotere vormen aannemen en het was niet langer meer mogelijk om, zonder dat je over garanties beschikte, geld te krijgen. Torn is, onafhankelijk van de tegenwoordige Commissaris der Koningin in Friesland, de heer Linthorst *Homan*, die namens het N.S.F. in wording ging, ongeveer tegelijkertijd de heer Koch ook voor dit punt naar Londen vertrokken. Toen hij daar kwam, bleek hem, dat op het stuk van de financiële steunverlening door de heer *Linthorst Homan* zojuist een regeling met de Regering getroffen was. Het is toen een heel ingewikkelde geschiedenis geworden. Toen in 1944 nl. het benoemingsbesluit van de Vertrouwensmannen naar hier werd gebracht, was daarbij tevens de tweede machtiging voor het N.S.F. om de tweede tranche — 20 miljoen — op te nemen. In Januari 1944 had de Regering toch een garantie gegeven voor 30 miljoen, met de bepaling, dat aanvankelijk maar 10 miljoen mocht worden opgenomen. Dat had de Regering gedaan via het kanaal van de heer *Linthorst Homan*. Toen kwam die tweede machtiging bij mij terecht. Dat bewees, dat men te Londen geen idee had van de organisatie van het N.S.F. Bepaald was, dat de verantwoording van de eerste 10 miljoen moest geschieden via de heer de *Brauw* (agent B.I.) en mij. Ik begreep heel goed, dat, toen ik met deze boodschap bij de heer *van Hall* kwam, deze zeide: Daar komt niets van in. De heer *Drees* heeft toen beslist, dat ik de machtiging zonder meer aan de heer *van Hall* kon afgeven.

56876. De **Voorzitter**: Is de heer Koch ook over die verbinding van *Rinus* naar Spanje gegaan?

A. Neen, ik heb die reis geregeld. Ik had de mogelijkheid om mensen te laten reizen op papieren van O.T.-arbeiders, die moesten terugkeren naar de bunkerbouw in Frankrijk.

56877. De **Voorzitter**: Woont de heer *Koch* weer hier?

A. Ja. U hebt even gesproken over een contact tussen ons en *Zwaantje*. Dat zit zo. Wij zijn, toen wij met „*Rinus*” in zee gingen, ook contact gaan zoeken in de militaire sector. Daarbij zijn wij, via een relatie in Amsterdam, terechtgekomen bij de heer *Vernzeulen*, te Drachten (inmiddels overleden). Deze had contact met *Oosterhuis*, voor wie hij al op vrij vergaande wijze een spionnegroep opgebouwd had, die toen alleen in Friesland werkte en op de Waddeneilanden. De heer *Vermeulen* stond op het standpunt, dat het met *Zwaantje* zo niet goed ging. Men kreeg allerlei wonderlijke instructies en toen heeft hij gezegd: wij zullen dat materiaal ook aan jullie beschikbaar stellen, dan hebben wij een waarborg te meer. In die zin was er dus een contact met *Oosterhuis*. Tenslotte is het zo gegaan, dat wij van Friesland uit onze contacten over het gehele land hebben uitgebreid.

56878. De **Voorzitter**: Hoe heeft de oprolling van de dienst-*Wim* plaats gevonden?

A. *Koch* zei op zekere dag: er is een parachutist bij *Juten* gekomen met een doos vol Gold Flake's en postduiven voor een verbinding van Londen; wij gaan ook met hem contact opnemen. Ik zei: als je verstandig bent, laat je eerst de mensen in het zuiden maar eens praten. Die man met die Gold Flake's was van *der Waals*.

56879. De **Voorzitter**: Is het toen ook misgelopen met de noordelijke groep?

A. Er is alleen gearresteerd een koerier, die voor onze groep werkte.

56880. De **Voorzitter**: Het schijnt een open vraag te zijn in hoeverre de arrestatie van dr. *Oosterhuis* daarmee verband houdt. Er zijn hierover twee lezingen.

A. Ik heb hier gevonden een verhaal van 29 Januari 1944, dat ik via die Friese relatie heb gekregen, over de zaak-Aben. Daar is men inderdaad van mening, ...

56881. De **Voorzitter**: Dat *Aben* de oorzaak was?

A. Ja. Maar ik moet er bij zeggen, dat, nadat *Oosterhuis* was gearresteerd en nadat *Juten* c.s. zijn gearresteerd, er pogingen gedaan zijn om via de voormalige contacten van *Oosterhuis* contact te zoeken met die mensen van ons in het noorden, dus dat er een of andere binding is geweest, acht ik niet uitgesloten. Het is denkbaar, dat men via de sector van *Juten* in de sector van *Oosterhuis* gelijksoortig materiaal heeft gevonden. Ik weet dat echter niet precies.

56882. De **Voorzitter**: Uw groep is in het verdere verloop de groep B.R. geworden. U hebt het grotere materiaal verzonden door de Zwitserse weg en voor de dringende boodschappen had u contact met de O.D.?

A. Aanvankelijk.

56883. De **Voorzitter**: Hoe is dat verder gelopen?

A. In December is dat afgebroken, doordat die interne spionage-affaire een rol speelde.

56884. De **Voorzitter**: De spionage van die fotoograaf op de Zwitserse weg heeft tot een uitbarsting geleid in April 1944.

A. Dan zal ik mij wel in de tijd vergissen. Toen is vlak daarop, in begin Mei, hier een agent *i'ony Visser* gekomen, die de opdracht had zich met ons in verbinding te stellen en tezamen met *Mooiweer* ook onze berichtgeving te verzorgen.

56885. De **Voorzitter**: Toen hebt u dus een eigen zender gekregen?

A. Ja. Er heeft zich met de O.D. nog een eigenaardige affaire afgespeeld.

56886. De **Voorzitter**: Was dat een zender, speciaal bestemd voor de groep B.R.?

A. Ja, en ook voor *Albrecht*.
Mag ik u dit stuk hierbij overhandigen?

Men heeft op een goed ogenblik mij opgebeld, dat een volkomen vreemde knaap op mij zat te wachten in een poffertjeskraam in Amsterdam. Dat bleek *Visser* te zijn. Zijn komst was via de O.D. aangekondigd. Een week na onze eerste ontmoeting heeft de O.D. het bericht van zijn komst eerst doorgegeven. Waarschijnlijk waren ze nogal in hun wiek geschoten over de gevolgen van hun spionage op de Zwitserse weg; ze hadden in elk geval geen enkel bruikbaar argument voor de vertraagde doorgifte van *Jat* bericht.

56887. De **Voorzitter**: En hebt u van die tijd af regelmatig zelf verbinding gehad?

A. Ja, er kwamen regelmatig, vooral in Juni—Augustus 1944, vragen om bepaalde inlichtingen.

56888. De **Voorzitter**: Toen was er dus meer over en weerkeer?

A. Ja. Daarvóór is het praktisch gesproken eigenlijk eenzijdig geweest. Een van de weinige keren, dat ik een reactie heb gehad, was deze. Zij meenden destijds, dat het nuttig was in verband met de voorbereiding van wetgeving, enz. documentatie op fiscaal-monetair terrein te verzamelen. Ik heb mij in verbinding gesteld met een hoofdambtenaar van Financiën, nl. de heer *van den Dries* van de generale thesaurie, en hem gevraagd te rapporteren wat er zou moeten worden gewijzigd, afgeschaft, enz. op het gebied van de belastingwetgeving, verder omtrent de afroming van de oorlogswinst, e.a. Dat is alles bij elkaar een vrij lijvig rapport geworden. Torn het eerste deel daarvan was verzonden via de Zwitserse weg, is er na enige tijd uit Bern de mededeling gekomen, dat de heer *Gerbrandy* had doen weten, dat men het bijzonder op prijs stelde zo uitvoerig mogelijk op dit punt gedocumenteerd te worden. In September 1943 zat de heer *van den Dries* in den Bosch bij zijn ouders. Hij is niet meer teruggegaan naar Deventer. Na de bevrijding van den Bosch is hij in plaats van de heer van *Asch van Wijck* secretaris-generaal geworden van het Londense Departement van Financiën. Toen hij daar kwam, vroeg hij: Hebt u gebruik kunnen maken van het rapport, dat ik destijds met enige collega's heb opgesteld? Het antwoord was: Daar hebben we nooit van gehoord, daar weten we niets van. De fotokopieën bleken toen in de kast van de heer *van Asch van Wijck* te zitten.

56889. De **Voorzitter**: U noemde de agent *Mooiweer*. Deze is, naar ik meen, zelfs tweemaal hier geweest.

A. Ja.

56890. De **Voorzitter**: Was hij goed?

A. Voortreffelijk.

56891. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was hij beroeps-officier?

A. Hij zat bij de koopvaardij. Ongeveer gelijk met *Visser* is hij gedropt en in November 1944 is hij door de linies teruggekeerd. Op Oudejaarsdag 1944 ontmoette ik hem weer in Rotterdam. Daarna heeft hij in hoofdzak in het oosten van het land gewerkt. Door de arrestatie van *Visser* was het contact verbroken en wij moesten iemand hebben, die het contact herstelde. Wij hebben hem in Nijverdal geïnstalleerd en later heeft hij in Langweer ook een zendadres gekregen. Toen eenmaal de verbindingen in het westen zo slecht waren, heeft onze groep in het noorden zelfstandig gewerkt. Zelf heb ik mij toen bepaald tot het secretariaat van het College van Vertrouwensmannen.

56892. De **Voorzitter**: Werd die zender bediend door iemand, die uit Engeland was overgekomen, of door iemand uit Nederland?

A. Dat was het apparaat, dat *Visser* had meegebracht.

56893. De **Voorzitter**: Ja, maar *Visser* is gearresteerd.

A. Pas in November 1944.

56894. De **Voorzitter**: Wie heeft de zender daarna bediend?

A. Enerzijds hadden wij *Mooiweer*, die o.a. met de groep, die wij in het noorden hadden, in verbinding stond. Anderzijds maakten Vertrouwensmannen gebruik van alle mogelijke zenders.

56895. De **Voorzitter**: U hebt ook een vrij nauw contact gehad met de *Brauw*?

A. Hij had opdracht zich met ons in verbinding te stellen.

56896. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk gekregen, dat de *Brauw* er van overtuigd was, dat zijn radiotelefoniezender niet uit te peilen was?

A. Dat heeft hij mij enige malen nadrukkelijk verzekerd. Mejuffrouw van de *Wall Bake*, die ik straks al noemde, bracht ook berichten naar hem. Toen zat hij al in Leiden. Hij zei op een gegeven ogenblik tegen haar: Er zijn gisteren een paar Duitse auto's om het huis gereden. Zij heeft toen gezegd: Je mag wel uitkijken. Maar hij zeide: Er is hier wel meer verkeer, vlakbij is de weg naar Utrecht, dat apparaat van mij is niet te peilen.

56897. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Heeft hij het u zelf ook gezegd?

A. Mejuffrouw van de *Wall Bake* kwam met dat verhaal. Aanvankelijk hadden wij de *Brauw* geïnstalleerd op de Buurtweg in Wassenaar. In verband met die V 2-schietery moest dat adres hals over kop verlaten worden. Hij is toen op dat adres in Leiden gekomen.

56898. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over uw bemoeienis met het overbrengen van piloten. Daarover zouden wij gaarne iets meer horen.

A. Op een goed ogenblik ontdekte ik, dat leden van dat groepje, dat in Friesland voor ons werkte, Amerikaanse en Engelse vliegers in huis hadden verborgen, ongeveer 30 in totaal. Ik heb gezegd, dat mij dat buitengewoon ondoelmatig leek, omdat men moest trachten zich zoveel mogelijk tot één soort werk in het verzet te beperken, en dat vooral degenen, die zich met het vergaren van militaire informatie bezighielden, dat in het oog moesten houden. Maar die „piloten" moesten natuurlijk weg. Ik heb toen hier en daar mijn voelhorens uitgestoken en ben in contact gekomen met ter *Galestin*, ambtenaar bij het Rijksbureau voor Chemische Producten, die zei, dat hij een buitengewoon geschikte afvoermogelijkheid had. Eens per week werden toen vier van die heren van Leeuwarden naar den Haag overgebracht. Een tijd ging dat goed; er waren toen ruim 20 naar den Haag overgebracht en overgegeven aan ter *Galestin* of een van zijn medewerkers. Daar trof ik een goede bekende uit mijn studententijd onder aan; dus voor zover ik het beoordelen kon, was het contact goed. Daarnaast hebben wij de namen van de vertrekkenden telegrafisch doorgegeven, met het verzoek te berichten, als ze waren aangekomen. Die mensen zijn in de richting van de Belgische grens vertrokken; maar enig bericht van aankomst hebben wij nooit gekregen, ook niet, dat ze niet waren aangekomen. Je hoorde niets. Van de financiering trok men zich ook niets aan, hoewel er herhaaldelijk over is geschreven. Je had er in minimum van tijd een paar duizend gulden in zitten voor het aanschaffen van kleren e.d.

56899. De **Voorzitter**: Hebt u achteraf kunnen constateren, dat de verbinding goed was?

A. In die verbinding-ter *Galestin* zat een behoorlijke provocatie. *Rouwendal* en de Bree heten de provocateurs in deze zaak.

56900. De **Voorzitter**: Dus die piloten zijn nooit aangekomen?

A. Neen. Vlak bij de Belgische grens stond Frank van de S.D. klaar en ze werden opgepakt; dit speelde in November of December 1943. Toen ging het mis. Later hebben wij voor deze zaak nog drie of vier nieuwe contacten gelegd, via welke ook mensen zijn weggegaan. Ook van hen hebben wij nooit meer iets gehoord. Van sommigen hoorde je nog wel, dat ze in Brussel waren gekomen, maar daar bleef het bij. Ik heb daarover enige brieven, o.a. een brief van 2 Februari 1944, die ik u hierbij overleg.

56901. De **Voorzitter**: Dat is dus een brief van u.....?

A. Aan Bern, via de Zwitserse weg.

56902. De **Voorzitter**: En aan wie gericht?

A. Wij richtten hem aan de heer Visser 't Hooft, met verzoek hem door te geven.

56903. De **Voorzitter**: Inderdaad, ook de hulp aan geallieerde piloten en de kwestie van *Aben* komen er in voor.

A. In April 1944 heb ik er nog eens over geschreven en in Mei 1944 nog eens.

56904. De **Voorzitter**: Hebt u in verband met dat pilotenwerk wel eens contact gehad met de heer *Piller* in Amsterdam?

A. Neen, die is mij niet bekend. Na *ter Galestin* c.s. hebben wij het nauwst contact gehad met de heer Krayenhof v. d. Leur en een dochter van prof. van Asbeck. Onzerzijds werd niet anders gedaan dan een zeker intermediair te verlenen.

56905. De **Voorzitter**: Mag ik u dan vragen of u nog andere onderwerpen hebt, waarvan u meent, dat ze voor ons van belang kunnen zijn voor het onderzoek van de verbindingen van bezet gebied met Engeland en omgekeerd?

A. Er is nog wel iets, maar het lijkt mij, dat het iets buiten dit punt valt: de overtocht van de heer van Royen naar Londen; dit ligt echter meer in de sector van de Vertrouwensmannen.

De **Voorzitter**: Daar komen wij nog uitvoerig op bij de behandeling van de punten g en h, waarbij wij ons voorstellen ook te behandelen hetgeen er zich via de verbindingen heeft afgespeeld.

A. Ik meen, dat het een zuiver technisch punt is, waarover ik al eens iets gezegd heb, t.w. de buitengewoon slechte wijze, waarop de agenten van legitimatiebewijzen werden voorzien. Ik zou in dit verband nog een ander voorbeeld willen noemen, nl. dat men in de tijd, dat de arbeidsinzet op zijn scherpst was, herhaaldelijk jongens zond van ongeveer 20 jaar. Men had natuurlijk een beperkt aantal mensen beschikbaar, maar ik vraag mij toch af of het verantwoord was mensen van 20 en 21 jaar — b.v. Hooyer (Lijsterbes) — af te werpen en die mensen bovendien nog van onvoldoende papieren te voorzien. De heer de Jong heeft destijds op zijn terugweg naar Bern meegevoerd modellen van persoonsbewijzen en ander legitimatiemateriaal, dat onder rustiger omstandigheden veel beter na te maken viel dan hier.

56906. De **Voorzitter**: U wilt zeggen, dat men van Nederlandse kant daarop zeer duidelijk heeft geattendeerd?

A. Inderdaad. Verder staat mij voor de geest de *Brutus*-kwestie. Heb ik die de vorige keer ook niet besproken?

56907. De **Voorzitter**: Wat wilde u daarvan zeggen?

A. Eind 1943 hebben wij herhaalde malen contact met hem gehad. Hij moet van Londen een verkeerd adres in Brussel meegekregen hebben. Maar dat is uw commissie waarschijnlijk bekend.

De **Voorzitter**: Inderdaad, dat is ons bekend.

A. Ik weet niet, of het onderzoek van uw commissie zich ook heeft uit te strekken tot de situatie in Westerbork; het lijkt mij niet...

56908. De **Voorzitter**: In verband waarmee zegt u dat?

A. Ik vond toevallig een voortreffelijk rapport, dat door een bewoner van Westerbork in 1943 is opgesteld. Ik heb het meegenomen. Ik weet niet of het enige waarde voor uw commissie heeft.

De **Voorzitter**: Het kan misschien ergens bij te pas komen. Wij willen het gaarne hebben.

Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

J. LE POOLE.

DONKER, voorzitter.

WTTWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 7 JUNI 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaail van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

Mr. TOM SCHADD,
oud 35 jaar, wonende te Amsterdam,
advocaat en procureur.

Hij legt de eed af als getuige.

57007. De Voorzitter: Wij zijn op het ogenblik bezig met verhooren over het vraagstuk van de verbindingen tussen Engeland en het bezette Nederlandse gebied en daarbij hebben wij ook een aantal personen gehoord, die in verschillende inlichtingengroepen, die hier bestaan hebben, een rol hebben gespeeld. Zo hopen wij door de verschillende inlichtingen naast elkaar te plaatsen in staat te zijn een overzicht te krijgen van hetgeen er op dit gebied in ons land bestaat heeft. Nu hebben wij zoëven van mevrouw van Hoorn *Alkema—Schadd*, dat is, meen ik, uw zuster.....

A. Inderdaad.

De Voorzitter: .....een en ander gehoord over de Radiodienst en daaruit is ons gebleken, dat na de arrestatie van *Jan Thijssen* in November 1943 u met de leiding van die dienst is belast geweest. Is dat juist?

A. Niet direct. Aanvankelijk heb ik het samen gedaan met *Floris van der Laaken*, de man, naar ons aller oordeel, om *Jan Thijssen* op te volgen en ook op radiogebied technisch buitengewoon op de hoogte. De bedoeling van *Jan* is geweest mij te stellen in de plaats van mijn zwager, die naar Eindhoven is gegaan in opdracht van *Jan* en wiens werk ik zou overnemen; die had dus de leiding van de centrale post, maar toen van *der Laaken* gevangen werd genomen in Februari 1945, bleef mij niets anders over dan de leiding over te nemen.

57008. De Voorzitter: *Van der Laaken* leeft niet meer?

A. Neen.

57009. De Voorzitter: U weet dus wel een en ander af van de zaken uit de vroegere periode, of niet zoveel?

A. Weinig. Mijn zuster en mijn zwager weten er meer van. *Jan* heeft mij in de betreffende korte periode van inwerken wel iets verteld en ik heb met alle mogelijke mensen wel gesproken, maar dat is tweedehands nieuws. Vóór ik met *Jan* in contact kwam, heb ik met de Radiodienst rechtstreeks niets te maken gehad. Ik kende hem wel, omdat hij bij ons de deur plat liep, maar ik wist er niets van. Het contact is geweest eind October 1944.

57010. De Voorzitter: Dus vlak vóórdat hij gearresteerd werd?

A. Ja. Hij is van de beslissing van de commandant B.S. in beroep gegaan en heeft daarvoor mijn zwager van *Hoorn Alkema* naar Prins *Bernhard* gestuurd in Eindhoven. Omdat daardoor als het ware zijn rechterhand kwam te vervallen, heeft hij mij — omdat hij mij als huisgenoot en als broeder van mijn zuster kende — gevraagd of ik dat wilde overnemen. Ik heb toen enkele weken een zeer intensief contact met hem gehad. Op één van zijn tochten is hij gepakt.

57011. De Voorzitter: Uit hetgeen wij over hem hebben gehoord en in de stukken hebben gelezen, krijgen wij de indruk, dat hij een nogal opmerkelijke figuur was.

A. Een zeer energieke figuur, een groot organisator, een man, die al zijn medewerkers buitengewoon inspireerde. Zo heb ik hem leren kennen. Maar een lastige vent.

57012. De Voorzitter: Iemand, die niet gemakkelijk anderen naast zich kon dulden?

A. Inderdaad, een autoritaire figuur, maar er ging een buitengewone bezieling van hem uit.

57013. De Voorzitter: Dat conflict met de leiding van de N.B.S. was dus niet zo verwonderlijk.

A. Neen, het heeft mij althans niet verwonderd.

57014. De Voorzitter: Hoe was nu de werkwijze van de Radiodienst, in het bijzonder in de tijd, dat u er mee te maken had? Ik heb uit de mededelingen van uw zuster begrepen, dat een systematisch georganiseerd net van mensen, die inlichtingen verschaften, eigenlijk niet bestond. Dat was bij sommige groepen wel het geval, speciaal die, welke voor militaire inlichtingen zorgden. Bij de Radiodienst was dat dus niet het geval?

A. Neen. Dat lag ook aan de oorsprong van die dienst. Naar mij verteld is — ik heb dit niet van *Thijssen* zelf, maar het is mij naar ik meen door *Floor van der Laaken* verteld — heeft *Thijssen* deze Radiodienst aanvankelijk opgezet — als P.T.T.-man wist hij veel van deze materie — als een hulpapparaat van de O.D. en heeft hij zich ten slotte afgescheiden van de O.D. op grond van bezwaren, die hij tegen die organisatie koesterde. Hij heeft toen van die Radiodienst een zelfstandig apparaat gemaakt, een zuiver transmissie-apparaat, een kanaal voor iedere bona fide illegaal om contact op te nemen met de overkant. Toen hij opgenomen werd, mede als commandant van de Radiodienst, in de Raad van Verzet, is dat gehele apparaat ten dienste van de Raad van Verzet gesteld. Toen is er een zekere vermenging gekomen tussen de Raad van Verzet en de Radiodienst, maar toen hij die moeilijkheden met de top van de N.B.S. kreeg en de andere leden van de Raad van Verzet hem desavoueerden, heeft hij de Radiodienst aan de N.B.S. onttrokken en hem gemaakt tot een afzonderlijk apparaat voor het zelfstandig verzet. Hij wilde daarvan commandant blijven, toen hij de leiding van de verzetsgroepen kwijt was.

57015. De Voorzitter: U sprak van desavoueren. Had hij in dat conflict met de commandant van de N.B.S. geen steun van de Raad van Verzet?

A. Neen. Ik heb toevallig meegemaakt het laatste gesprek, dat hij kort vóór zijn arrestatie heeft gehad met *Wngenaar*, waarbij ook tegenwoordig was dr. *Eskes*, en toen bleek mij duidelijk, en trouwens ook later toen ik met verschillende leden van de Raad van Verzet sprak, dat de andere leden van de Raad van Verzet niet achter hem stonden in dat conflict. Dat is ook wel daaruit gebleken, dat *Gerberz Wagenaar* toen wel lid van de Delta is geworden en volkomen heeft medegewerkt. *Thijssen* stond in zijn verzet in de raad eigenlijk alleen. Dat is allemaal vrij snel gegaan, want zijn arrestatie is daarop gevolgd.

57016. De Voorzitter: Is het ook in de latere tijd zo gebleven, dat de Radiodienst in hoofdzaak was een transmissie-apparaat?

A. Dat is plaatselijk verschillend geweest. Vooral na de arrestatie van *Jan Thijssen* heeft *Floor van der Laaken* en heb ook ik, omdat ik er vrij kersvers in kwam en met die hele zaak overstelpt was, het tot taak gerekend in de eerste plaats de wens van *Jan Thijssen* te respecteren om dat apparaat zelfstandig in stand te houden: dat

waren dus: het zendernet en de koeriersdiensten, en aan de andere kant in zoverre mede te werken als dat mogelijk was met alle verzetsorganisaties, die daarvoor in aanmerking kwamen. Daarbij hebben wij ons niet beperkt alleen tot de Raad van Verzet, waarvoor wij eerst werkten, maar ook met andere diensten hadden wij relaties. Zo heeft b.v. de zender in Amsterdam zelfstandig contact gehad met verschillende inlichtingendiensten, waarvoor ze daar berichten hebben verzonden. Daardoor zijn we wat meer op het terrein van de inlichtingendienst gekomen. Aanvankelijk was de Radiodienst alleen een hulp voor het verzet rechtstreeks door het arrangeren van drop-pings of andere hulp, of inlichtingen vanuit Engeland of uit het bezette geallieerde gebied, om daardoor het verzet te steunen, maar later hebben wij het meer zo opgevat, omdat die taak grotendeels voor ons verviel, dat wij ook inlichtingen, waarvan wij veronderstelden, dat de overkant er prijs op stelde, hebben doorgegeven. Wij hebben daarvoor contacten gezocht, die ons geschikt leken.

57017. De **Voorzitter**: Uw zuster heeft medegedeeld, dat er ook een systeem van binnenlandse zenders was, dat buiten het vraagstuk van de verbinding met de overkant lag. Ook heeft zij gezegd, dat dit systeem heeft gewerkt met name nadat het zuiden was bevrijd en dat er op die wijze een goede verbinding was tussen Eindhoven en het noorden.

A. Ja, eerst hebben wij na de bevrijding van het zuiden het contact gekregen met Eindhoven over een zender, die daar al zat, die onmiddellijk door de geallieerden is overgenomen; dat was *Ekster*. Daarna hebben wij in December en Januari getracht de verbinding over de IJssel te handhaven met een radioverbinding. Daarvoor is *Floor van der Laaken* over de IJssel gegaan, toen die al afgesloten was. De eerste keer hebben wij geprobeerd, maar dat is niet gelukt, om in Vroomshoop en Coevorden een zender te zetten. Daarmee experimenterende zijn ze gepakt.

57018. De **Voorzitter**: Dus die zender heeft niet gewerkt?

A. Ja, een paar dagen, maar na enkele dagen is het misgegaan. Ten slotte ben ik in Maart of April van Hilversum naar Amsterdam gegaan, omdat wij er mede rekening hielden, dat Amsterdam een belegering zou krijgen of afgesneden zou worden, doordat de Duitsers zich daar zouden verzetten, en daarom is een radiocontact Amsterdam en Hilversum tot stand gebracht.

57019. De **Voorzitter**: Dus de zender te Eindhoven heeft er niet toevallig gestaan? Men heeft gedacht: het leger trekt op van het zuiden naar het noorden; dan kunnen wij van zo'n zender, die in het gebied is van de geallieerde troepen, gebruik maken. Dat was dus de bedoeling?

A. Neen, eigenlijk was het de bedoeling om een zo uitgebreid mogelijk net te leggen over het gehele land. Niemand heeft er rekening mee gehouden, dat zo lange tijd een gedeelte van het land bezet zou blijven en dat dan over de linie contact zou plaats vinden. Ik geloof niet, dat *Jan Thijssen* daaraan gedacht had. De bedoeling was wel, een binnenlands net te hebben.

57020. De **Voorzitter**: Dat binnenlands net was dus meer bedoeld voor eigen organisatie?

A. Ja, de bedoeling was, dat elke post zou bestaan uit een binnenlandse en een buitenlandse zender. De Zobi's zijn hier gebouwd. De buitenlandse zijn heel weinig in gebruik geweest. Die zijn vervangen door zenders van parachutisten uit Engeland.

57021. De **Voorzitter**: En hebt u met die zender te Eindhoven vruchtbaar contact gehad?

A. Ja.

57022. De **Voorzitter**: Was dat over en weer?

A. Ja.

57023. De **Voorzitter**: Met Engeland was het grotendeels éénrichtingsverkeer?

A. Het heeft *Jan* veel moeite gekost contact met Engeland te krijgen. Het is toevalligerwijs tot stand gekomen via *Wiedeman* n.

57024. De **Voorzitter**: *Webster*?

A. Ja. Dat was min of meer toevallig, omdat de relatie met *Wiedemann* door een familiekwesie tot stand was gekomen en *Webster* in Londen voldoende vertrouwen heeft weten te wekken. Pas daarna is er sprake geweest van geregeld contact met Engeland.

57025. De **Voorzitter**: Er schijnt te voren te Londen nogal enige reserve geweest te zijn tegen de Radiodienst.

A. Juist.

57026. De **Voorzitter**: Hebt u na de bevrijding nog weleens contact gehad met de heer *Somer*?

A. Weinig.

57027. De **Voorzitter**: Hebt u weleens met hem gesproken?

A. Ja.

57028. De **Voorzitter**: Ook over dat punt?

A. Neen.

57029. De **Voorzitter**: U hebt geen vermoeden, wat de reden van de aanvankelijke gereserveerdheid te Londen is geweest?

A. *Jan Thijssen* maakte er geen geheim van, dat de reden was, dat de O.D. afraadde om contact op te nemen met de R.V.V. Er werd gezegd, dat die gepenetreerd was, dat die alleen maar communisten had, enz. Dat werd als reden opgegeven.

57030. De **Voorzitter**: Uw zuster zegt, dat het wat *Jan Thijssen* betreft niet waar is, dat hij communistisch gezind zou zijn.

A. Stellig niet. Wij hebben nooit naar politieke of geloofsovertuiging gevraagd. Radiodienst en Raad van Verzet waren een mengeling van alles door elkaar.

57031. De **Voorzitter**: Daarom is het van belang te constateren, of het argument, dat aangevoerd wordt, juist is.

A. Ik heb hier altijd een soort van belangenstrijd in gezien. U spreekt over de geaardheid van *Jan Thijssen*. Hij was inderdaad een doordrijver, een dolle Dries, met grote kwaliteiten en ook met de défauts de ses qualités. Hij is met een boos hoofd uit de O.D. gelopen. Aan de andere kant had de O.D. ook wel zijn eigen stijl en idee over wat er moest gebeuren. Dat botste tegen elkaar en dat heeft jarenlang de verhouding verslechterd.

57032. **Voorzitter**: U zeide, dat bij de verbinding met Engeland toch ook weleens verzoeken om inlichtingen zijn ontvangen.

A. Ja, die zijn ook weleens ontvangen.

57033. De **Voorzitter**: Maar niet vaak?

A. Neen.

57034. De **Voorzitter**: Hoe was het in de periode, dat u contact had met het bevrijde Zuiden? Kwamen er toen meer verzoeken om inlichtingen?

A. Ja, er kwamen toen geregeld vragen, maar dikwijls ook dezelfde. Ons contact met Eindhoven — ik moet het tot mijn spijt zeggen — is nooit erg bevredigend geweest. Op onze mededelingen of vragen werd nogal traag gereageerd. Ik heb er mij ook aan geergerd, dat men daar nodeloze risico's voor onze mensen veroorzaakte door ons lange tijd te laten oproepen, voordat zij antwoord gaven en door altijd moeilijkheden te maken over de tijden, waarop geluisterd moest worden. Zij lieten ons soms 10 minuten wachten, voordat zij antwoord gaven, terwijl elke minuut, dat wij in de lucht zaten, levensgevaar betekende, vooral omdat de Duitsers het kunstje van het peilen vrij aardig geleerd hadden.

57035. De **Voorzitter**: Hebt u ernstige ongelukken gehad?

A. Ja. In Februari hebben wij 5 zenders verloren, die stonden in Amsterdam, Baarn, den Haag, Garderen en een plaats achter de IJssel.

57036. De **Voorzitter**: Zijn daarbij veel slachtoffers gevallen?

A. Er waren slachtoffers. Maar gelukkig hebben wij het weten te isoleren. Toen wij die klappen hadden gekregen, rekende ik het tot mijn voornaamste taak om zoveel mogelijk waterdichte schotten te zetten, af te grendelen, om grotere ongelukken te voorkomen. Dat is in zoverre gelukt, dat zij de organisatie als zodanig niet meer hebben kunnen oprollen.

57037. De **Voorzitter**: Hoe groot was die organisatie in de laatste tijd?

A. Betrekkelijk klein, omdat het aantal mensen, dat hiermee actief bezig was, vrij beperkt was. Alle zenders hadden een commandant en 1 of 2 marconisten.

57038. De **Voorzitter**: Nederlanders?

A. Ja.

57039. De **Voorzitter**: Hebt u niet gewerkt met uit Engeland overgekomen marconisten?

A. Ook wel. Die zijn er ook wel op eigen houtje bij betrokken geweest. Het liep aan het eind een beetje door elkaar. Zij gingen op eigen houtje werken en hadden eigen groepjes. Zij zaten dikwijls in kleine dorpen en dan vond men elkander wel. Daardoor was de grens tussen onze mensen en degenen, die buiten onze organisatie stonden, niet helemaal duidelijk.

57040. De **Voorzitter**: U was bezig te zeggen: de organisatie was niet zo groot, want..... Wilt u dat even vervolgen?

A. Verder hadden wij een codedeskundige bij elke zender en soms een aparte technicus. Wij lieten de technici meestal van een centrale post komen. Als er een mankement aan een zender was, ging er een seintje over de koerierslijn en dan kwam één van de technici om het te repareren. Daarnaast was er een groot aantal mensen, die dikwijls tot de organisatie behoorden, zonder dat zij het wisten.

Wij hadden koeriers en koeriersters voor de landlijnen. Verder hadden wij postadressen en zendadressen, d.w.z. adressen, waar die toestellen stonden, meestal met medeweten van de mensen, die er

woonden, mensen, die verder niets deden, maar grote risico's hebben gelopen en een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. Het liep niet in de duizendz. Bij elkaar waren het misschien 200 mensen. Ik heb ze nooit geteld.

57041. De **Voorzitter**: U kende hen natuurlijk ook niet allen?

A. Neen. Ik had alleen contact met de centrale figuren van elke organisatie. Wij lieten trouwens elke zender zijn gang gaan. De commandant van zo'n zender kon langs eigen wegen weer contact opnemen met elke organisatie, welke hem van berichten voorzag of zijn hulp nodig had, geheel naar eigen goedvinden.

Daarvan moesten wij wel op de hoogte blijven, al lukte het ook niet altijd, maar de eigenlijke voorzieningen werden zelf getroffen. Wij zorgden alleen, als men zei: Ik wil een marconist hebben, dat iemand van onze inarconistenreserve er naar toe ging, of wanneer er een accu of wat anders nodig was, dat die er kwam.

57042. De **Voorzitter**: Hebt u nog andere inbedelingen te doen, welke voor ons van belang kunnen zijn? U hebt het werk zelf een paar maanden in de leiding meegemaakt en u weet thans, waar het ons om gaat.

A. Mijn zwager, die binnenkort hier komt, zal u heel veel kunnen vertellen, omdat hij de oorsprong en de eerste jaren heeft meegemaakt. Ik heb zelf ook veel van hem gehoord. Mijn zuster heeft een vrij belangrijke rol gespeeld door o.a. de correspondentie te doen. Ik heb alleen op het laatst, omdat ik *Jan Thijsen* was opgevolgd, geprobeerd de zaak tot het einde toe uit te vechten. Ik beschouw echter mijn rol niet als zo erg belangrijk.

De Voorzitter: Ik dank u dan voor de ons verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

T. SCHADD.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTER WINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 26 AUGUSTUS 1949

Sub-Commissie P

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, j en o.

Verhoor van

Jhr. Mr. Dr. LODEWIJK HENDRIK NICOLAAS BOSCH
RIDDER VAN ROSENTHAL,
oud 65 jaar, wonende te Zeist,
president-curator van de Rijks-Universiteit te Utrecht.

Hij legt de eed af als getuige.

64335. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik gekomen tot de behandeling van de punten g en h van het Enquêtebesluit, onderscheidenlijk luidende:

„het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden.”, en

„het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland.”

Wij hebben gemeend u als eerste te moeten uitnodigen om over deze punten aan de commissie een uiteenzetting te geven. Wij zouden het dus op prijs stellen, dat u een relaas hierover geeft, als het kan zoveel mogelijk uit u zelf, omdat wij dan wellicht gemakkelijker een afgerond geheel krijgen dan wanneer dat zou geschieden aan de hand van een reeks gestelde vragen. Uw uiteenzetting kan ons daarna aanleiding geven om bepaalde vragen te stellen. Wanneer u behoefte gevoelt om voor de afronding en de duidelijkheid van uw betoog terug te grijpen op gebeurtenissen, welke omstreeks Mei 1940 of misschien zelfs iets daarvoor hebben plaats gevonden, bestaat daartegen geen bezwaar.

A. Mijnheer de President! Ik zou u willen verzoeken het gehele relaas, dat ik heb gedictieerd aan mejuffrouw *Vollgraff* voor de oorlogsdocumentatie en waarvan u kennis heeft genomen, in dit verhoor geïnsereerd te houden. Ik heb het dezer dagen nog eens overgelezen en ik kan het allemaal precies zo volhouden. Er is slechts één woord in, dat niet juist is; op een bepaalde plaats noem ik als bij één van de commissies bijgevoegd: mr. *Bomans*, en dit moet zijn: prof. *Oranje*.

U wenst mij in de eerste plaats te horen over het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. In het stuk, dat mejuffrouw *Vollgraff* indertijd heeft opgenomen, vindt u hieromtrent al het een en ander, maar ik wil gaarne nog enkele belangrijke punten er uit herhalen.

Toen ik in Februari 1941 door de bezetter uit mijn functie werd gezet, heb ik gemeend goed te doen mij dadelijk te gaan bezighouden met het zoveel mogelijk organiseren van het verzet — ik spreek niet gaarne van „illegaliteit”, maar liever van het „verzet” tegen de bezetters — en het voorlichten van ambtenaren, in het bijzonder van burgemeesters, die niet wisten, welke houding zij in bepaalde gevallen hadden in te nemen. Ik ben toen gaan wonen in Zeist en ik zat daar heel geschikt en nogal vrij goed verstopt, bij een halte van de tram. Ik kan gerust zeggen, dat er van Februari 1941 af geen dag voorbijging, of ik ontving 5, 6 of 7 bezoeken. Mijn bezoekers konden vlak bij mijn huis uit de tram stappen en dit vrij onopvallend bereiken. Uiteraard waren mijn bezoekers hoofdzakelijk burgemeesters, in de eerste plaats die van mijn eigen provincie, die geleerd hadden op mij te vertrouwen en gaarne wilden weten, welke houding zij in bepaalde gevallen moesten aannemen. Langzamerhand kwamen hierbij vooral ook de burgemeesters uit Noordholland en Gelderland. De eersten kwamen speciaal nadat mijn ambtgenoot *Röell* was overleden en de burgemeesters uit Gelderland kwamen,

omdat zij de inzichten van de Commissaris daar over verschillende vraagstukken niet deelden. Ik heb de bezoekers steeds verwezen naar de „Aanwijzingen” van de Regering, d.w.z. naar het uitnemende boekje van de Regering, dat onvoldoende verspreid was geweest enerzijds en onvoldoende toegelicht anderzijds.

64336. De **Voorzitter**: Die „Aanwijzingen” had u in 1937 al gekregen?

A. In 1937 of 1938. Het bekende boekje met aanwijzingen was een van de beste dingen, die er op dit gebied bestonden. Het was zuiver en goed, maar men had er onvoldoende ruchtbaarheid aan gegeven en het onvoldoende toegelicht. Ik heb steeds aan de hand daarvan gewerkt. Later heb ik gewerkt met het „Commentaar”, dat ik had opgesteld samen met *van Holthe tot Echten* en prof. *Verzijl*.

64337. De **Voorzitter**: Wat was de voornaamste reden, waardoor u bent gekomen tot de opstelling van dat „Commentaar”, dat toch in zeker opzicht een aanvulling was van de oorspronkelijke „Aanwijzingen”?

A. Dat was hoofdzakelijk deze, dat er eigenlijk in alle mogelijke kringen dadelijk na de capitulatie het meest mogelijke misverstand heerste over de positie van het Nederlandse Staatsbestel. Er waren o.a., zoals ik mij zeer goed herinner, professoren, met wie ik samenkomsten heb gehad, die van oordeel waren, dat na de capitulatie de oorlog was afgelopen. Er was b.v. dit typische wanbegrip bij een predikant, die zeide: De Koningin is weg, er is geen oorlog en geen Nederlandse Regering; wij moeten afwachten wat er gebeurt. Ik zei: Wij zitten midden in de oorlog.

Een tweede wanbegrip was een gevolg hiervan, dat de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mr. *Frederiks* — men is hem misschien wat te hard gevallen over vele dingen, waartoe hij hoofdzakelijk gedreven werd door ijdelheid — de mensen adviezen gaf en zei, dat zij dingen konden doen, welke zij naar mijn mening niet konden doen.

Dat was de hoofdzaak, waarom wij dat „Commentaar” hebben uitgegeven, opdat wij minder vaak ook persoonlijk zouden worden lastig gevallen. Dat „Commentaar” is gedrukt in de verschillende blaadjes van het verzet en het is door de Regering in Londen ook officieel erkend. Dat „Commentaar” heeft verschrikkelijke ontsteltenis doen oplaaien bij de secretarissen-generaal, die nog in functie waren.

64338. De **Voorzitter**: U zegt: Er was een wanbegrip over de positie van Nederland na de capitulatie. U bedoelt dus: een wanbegrip bij de mensen. Niet in de „Aanwijzingen”. De „Aanwijzingen” gingen van de juiste volkenrechtelijke opvattingen uit. U wilt dus zeggen: Het „Commentaar” was bedoeld om de mensen, die met de „Aanwijzingen” te maken hadden, nog eens op het hart te binden, dat b.v. de volkenrechtelijke positie was, zoals u die zag.

A. Het „Commentaar” was bedoeld om die „Aanwijzingen” te verduidelijken en de zaak nog eens zuiver onder het oog te brengen van de mensen, speciaal onder het oog van de secretarissen-generaal.

64339. De **Voorzitter**: Wanneer en op welke wijze is de mededeling uit Londen gekomen, dat men dat „Commentaar” aanvaardde?

A. Dat zou ik niet kunnen zeggen, maar op een gegeven ogenblik heeft mr. *van Heuven Goedhart* mij medegedeeld, dat het officiële bericht binnen was, wat hij ook in „Het Parool” heeft gezegd, dat het „Commentaar” officieel werd aanvaard.

64340. De **Voorzitter**: U weet niet, of dat door middel van een telegram is geschied of dat het langs een andere weg is medegedeeld?

A. Dat kan ik absoluut niet zeggen.

64341. De **Voorzitter**: Het is misschien wel goed, waar u het opstellen van het „Commentaar“ in verband hebt gebracht met de wijze, waarop de heer *Frederiks* optrad, toch eerst even in te gaan, al ligt dit in een vroegere periode, op de vraag, hoe de ontwikkeling van de opvattingen na de capitulatie bij de secretarissen-generaal was, want met hen hebt u waarschijnlijk, toen u nog Commissaris van de Koningin was, regelmatig te maken gehad.

A. Alleen met de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken.

64342. De **Voorzitter**: Maar u hebt misschien indirect wel iets gemerkt van de opvattingen, welke bij het college van secretarissen-generaal bestonden?

A. Ja, o.a. van de opvatting van de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, de heer *Snouck Hurgronje*, met name ten aanzien van Winterhulp.

64343. De **Voorzitter**: Om een concrete vraag te stellen: Hebben de secretarissen-generaal met betrekking tot de interpretatie van de „Aanwijzingen“ weleens iets van zich laten horen aan de Commissarissen der Koningin, de burgemeesters en andere autoriteiten, die er mede te maken hadden?

A. Van de capitulatie in Mei 1940 af hebben wij vergaderingen van de Commissarissen gehad onder presidium van mr. *Frederiks*. Ik was toen aanvankelijk nog in functie en ik vermoed, dat het is doorgedaan, toen ik er uit ben gezet. In die vergaderingen werden allerlei punten besproken en men hoorde er de opvattingen van de secretaris-generaal.

64344. De **Voorzitter**: Wat was uw oordeel omtrent de opvattingen van de secretaris-generaal ten aanzien van de „Aanwijzingen“?

A. Mr. *Frederiks* was in de eerste plaats een grenzeloos optimist. Hij dacht elk ogenblik, dat de Koningin weer terug zou komen en dat de Duitsers verslagen waren. Hij stelde zich eigenlijk voor, dat hij de Koningin dan in Scheveningen zou opwachten. Hij dacht dit reeds eind 1940.

64345. De **Voorzitter**: Was dit, naar uw oordeel, een optimisme, dat mr. *Frederiks* zelf inderdaad koesterde, of was het het voorwenden van een optimisme tegenover de verschillende autoriteiten om de moed er in te houden?

A. Mr. *Frederiks* was ongewijfeld geheel te goeder trouw, ook in zijn optimisme, maar hij was alleen het slachtoffer van zijn ijdelheid. Hij was van mening, dat hij de *van Hogendorp* was, die het verder wel in orde zou maken. Hij zei: Doe het nu maar, dan blijf je zitten; als je alles goedvindt, wat de Duitsers willen, dan loopt het wel en blijft het apparaat intact. Over volkenrechtelijke vraagstukken won hij altijd het advies in van prof. *François*. Ik heb enige malen, gesteund door andere Commissarissen, voorgesteld, dat niet alleen het advies van prof. *François* zou worden ingewonnen, maar ook dat van prof. *Verzijl*, prof. *van Eysinga* en een professor uit Nijmegen. Alles vergeefs. *François* had ook heel sterk de neiging maar te plooiën. Zij waren er zich niet van bewust, dat het plooiën bij de Duitsers telkens een stap verder en nog een stap verder betekende. Het sterkst heb ik dit gezien bij de kwestie van het bidden. Op een bepaald ogenblik (ik was toen nog in functie) is de Beauftragte voor de provincie Utrecht bij mij gekomen mee de opmerking, dat er in de kerken werd gebeden voor de Koningin. Hij zei: dat is een demonstratie en dit mag niet. Ik heb geantwoord: bidden is nooit een demonstratie! Maar hij wilde bier niet naar horen. Hij verklaarde: Sie stehen an der Spitze und sie sind verantwortlich! Ik deed niets en heb er nooit meer iets van gehoord; het is nooit verboden geworden. Wanneer dit nu was gezegd aan *Frederiks*, dan zou deze hebben gedacht: laten wij eens met de dominees en de pastoors praten en zorgen, dat zij het niet openlijk doen; iederem doet het dan maar voor zich zelf.

Een ander voorbeeld vormen de Jodenborden. Nadat ik er uitgezet was, zijn deze bij de entrées van de plaatsen gezet. Ik was afgezet in Februari en in Maart of April kwam ik van buiten en zag toen ineens een bord met het opschrift: Joden verboden! Toen heb ik de burgemeester van de Bilt, waar ik het zag staan, gevraagd: wat betekent dat? Zijn jullie dol? Dat moet je nooit zetten. Hij zei: wij hebben er over gepraat, maar er is gezegd: laten wij het maar doen. Ik heb gezegd: dat mag je niet doen. Ik heb mij er heftig tegen verzet. Het sterkste bewijs is, dat de burgemeester van Utrecht,

ter Felkwijk, en de waarnemend burgemeester van Amersfoort, *Noordewier*, het hebben geweigerd. *Noordewier* heeft ze zelfs weg laten halen nadat de Duitsers ze hadden geplaatst. Ze zijn daar dan ook nooit gekomen.

Ik beschouwde het als mijn taak de mensen te wijzen op de juiste houding, welke zij hadden aan te nemen. In dat opzicht was het dringend noodzakelijk, omdat die houding van de zijde van de heer *Frederiks* niet juist werd aangegeven. Die zei steeds op allerlei terrein, ook bij het graafwerk, enz.: als wij dat nog konden doen, konden die burgemeesters misschien nog blijven zitten. Maar er waren tenslotte de „Aanwijzingen“ en je geweten, dat je ook moest verbieden die dingen te doen.

64346. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk, dat de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters zich in moeilijke gevallen meestal tot de heer *Frederiks* wendden of dat een aantal van deze functionarissen zelf van geval tot geval de juiste oplossing trachtten te vinden?

A. Verschillenden van de Commissarissen, b.v. *van Sonsbeeck* en *Quarles van Ufford*, die met mij het sterkst in het verzet waren, waren er al in begin 1941 uit. Maar de burgemeesters richtten zich toch altijd heel veel naar de heer *Frederiks*. Een typisch voorbeeld, zonder dat dit als persoon er veel toe doet: *Van Rappard* b.v., de burgemeester van Gorkum, een flink en goed vaderlandlievend man, ging telkens met allerlei naar de heer *Frederiks* en richtte zich naar hem. Deze deed alles met de tegenwoordige secretaris-generaal mr. *Prinsen* en zei: dat kunnen wij misschien zo wel doen, dan kunnen wij blijven zitten. Zijn standpunt was: het apparaat moet coûte que coûte blijven bestaan, want dat moest klaar zijn ingeval vandaag of morgen de Nederlandse Regering terugkwam.

64347. De **Voorzitter**: Dus niet alleen de heer *Frederiks* probeerde van zijn post af de houding van de Commissarissen en de burgemeesters te beïnvloeden, maar het was ook zo, dat de Commissarissen en de burgemeesters zich van hun kant veel tot de heer *Frederiks* wendden?

A. Ja, die zagen het tenslotte aldus. aan Binnenlandse Zaken was eigenlijk het hoofdkwartier, dus daar kwamen ze vragen, maar b.v. *Quarles van Ufford* en *van Sonsbeeck* gaven hun eigen aanwijzingen aan de burgemeesters en zeiden of de heer *Frederiks* dat zegt, daar trekken wij ons niets van dan. u doet dit wel of dat niet.

64348. De **Voorzitter**: Wat vond u van de vergaderingen, welke met de Commissarissen werden gehouden? Hebt u die als waardevolle vergaderingen beschouwd? Of viel dat niet mee?

A. Dat waren hoogst verdrietige vergaderingen, omdat de eerste keren, toen mijn ambtgenoten er nog bij waren, er een groot verschil van mening onder de Commissarissen was. De Commissaris van Zuidholland, de heer *van Karnebeek*, ging vrijwel altijd met de heer *Frederiks* mee niet alleen, maar gaf hem ook veel adviezen, terwijl er onder ons verschillenden waren, die er tegen waren. Later, toen *Quarles* er al heel gauw uitgezet was (nog voordat *van Sonsbeeck* en ik er uit waren), is hem gezegd, dat hij zijn provincie moest verlaten. *Quarles* heeft toen ons, zijn collega's, verzocht, ook te gaan of ten minste te protesteren. Er werd besloten te protesteren. Daarvoor zou *Frederiks* zorgen, maar ik heb van dit protest nooit gehoord. In de plaats van *Quarles* is toen gekomen een gedeputeerde van Zeeland, *Dieleman*. Van dit ogenblik af kwam alles, wat in de vergadering van Commissarissen werd besproken, bij de Duitsers terecht. Vandaar ook, dat de Duitsers volkomen ingelicht waren en zeiden, dat die Commissaris uit Utrecht en die uit Limburg er uit moesten.

64349. De **Voorzitter**: Was u zich al spoedig bewust, dat er een lek was?

A. Ja. Die heel bedenkelijke man — ik weet niet of hij nog leeft — kwam op die vergaderingen. Er werd nog weleens gemeenschappelijk nagegeten en dan was *Dieleman* dronken. Ik ben overtuigd, dat hij alles overbiefde.

64350. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de heer *Frederiks* mede de invloed onderging van de heer *van Karnebeek*, of druk ik mij hiermede te sterk uit?

A. *Frederiks* had het gevoel, dat *van Karnebeek* een veel bekwaamer diplomaat en persoonlijkheid was dan hij. Bij alles vroeg

hij: Excellentie, wat vindt u er van? *Van Karneheek*, die zonder twijfel ern heel goed vaderlander was, was zelf zeer gegriefd door het feit, dat *Seyss-Inquart* hem nooit in iets had gekend en hem nooit had geraadpleegd. Hij probeerde altijd te plooiën; dit lag aan het karakter van *van Karnebeek*. Hij meende, dat dit het geschiktst was om te blijven, hoewel hij het optimisme van *Frederiks* helemaal niet deelde.

64351. De **Voorzitter**: Waren er nog andere personen, die op de heer *Frederiks* grote invloed uitoeienden?

A. Neen.

64352. De **Voorzitter**: U dacht, dat de heer *van Karneheek* de belangrijkste was?

A. Ja. Verder ging *Frederiks* zijn eigen weg en meende, zoals hij mij eens zei: Ik ben de Regering, de Koningin en de Staten-Generaal, in één persoon verenigd. Ik herinner mij, dat ik hem heb geantwoord: Dat zal je naar het hoofd schieten!

64353. De **Voorzitter**: Hij luisterde dus naar de heer *van Karnebeek*, omdat hij vond, dat deze buitengewoon bekwaam was?

A. Ja. *Van Karneheek* is ook de man geweest, die à tort et à travers wilde, dat de top van het Nederlandse apparaat zou liggen bij de secretaris-generaal, terwijl de Duitsers in het begin hebben gewild: *Winkelman*, de commissarissen en de burgemeesters.

64354. De **Voorzitter**: U hebt misschien gezien, dat in het verslag van de Enquêtecommissie over de punten b, c, d en e, op blz. 116, een gedeelte is weergegeven van een brief, die generaal *Winkelman* aan de Commissarissen der Koningin heeft geschreven, nadat hij had gehoord van een bespreking, die de Duitse generaal *Streccius* met enigen van de Commissarissen der Koningin had gehouden. In die brief is te vinden een uiteenzetting van generaal *Winkelman* over de staatsrechtelijke constructie, zoals die naar zijn oordeel op dat moment was. Kunt u ons daarvan iets meer vertellen?

A. Ik heb die brief eenvoudig beschouwd als een reactie op het gesprokene in de samenkomst, die wij eerst hadden gehad bij die Duitse generaal *Streccius*. Na dat gesprek is de heer *van Karneheek* direct gegaan naar de heer *Frederiks*. De heer *Frederiks* is toen gegaan naar generaal *Winkelman* en heeft tegen de generaal gezegd: Er moet een aanschrijving komen, waaruit duidelijk blijkt, dat ik het eigenlijk heb te vertellen.

Die brief van generaal *Winkelman*, ik kan dit laatste niet bewijzen, doet en deed mij volkomen aan, alsof die gesuppediseerd is door de heer *Frederiks*.

64355. De **Voorzitter**: Wilt u daarmee zeggen, dat u de indruk hebt, dat de heer *Winkelman* de constructie met de secretarissen-generaal onmiddellijk onder hem als top van het bestuursstelsel in zijn hart niet geheel bewonderde?

A. Neen, de heer *Winkelman* aanvaardde die constructie volkomen, maar u moet niet vergeten, dat het binnenlands bestuur generaal *Winkelman* volkomen vreemd lag en dat hij daarom op dat gebied eenvoudig de leiding van de heer *Frederiks* aanvaardde, maar ik ben toen kort daarna bij de heer *Winkelman* geweest en toen heb ik met hem in het bijzijn van generaal *van Voorst tot Voorst*, het tegenwoordige lid van de Raad van State, gesproken en hem uitgelegd, waarom ik niet bereid was — mij stellende onder de orders van generaal *Winkelman*, die ik beschouwde als hoofd van de Staat, zodat ik mij dus verder aan zijn orders zou onderwerpen —, mij onder alle omstandigheden te voegen naar de orders van de secretarissen-generaal, want dezen waren tenslotte hoge ambtenaren met geen enkele verantwoordelijkheid. Dit was eigenlijk het principiële verschil. Als de heer *Winkelman* mij iets opdroeg, zou ik het doen.

De **Voorzitter**: De periode-*Winkelman* heeft maar heel kort geduurd.

A. In die zelfde tijd speelde ook nog — dat was ook zo'n verdrietige zaak — de geschiedenis met mijn toenmalige ambtgenoot in Groningen, *Linthorst Homan*. Deze had ook weer dat typische wanbegrip; hij had de Duitsers in Groningen ontvangen en hun een diner gegeven. Hierover heeft *Winkelman* — zeer terecht — een heel felle brief geschreven. Kort daarna is het befaamde driemanschap van *Linthorst Homan*, de *Quay* en *Eindhoven* opgetreden. Deze heren waren veel verder gegaan dan *van Sonsheek* en ik wilden.

64356. De **Voorzitter**: Dit wordt ook gezegd op blz. 144 van het tweede verslag der Enquêtecommissie, waar staat:

„Zo heeft hij" (*Winkelman*) „zijn ongenoegen te kennen gegeven, toen hij vernam, dat één van de Commissarissen van de Koningin een noenmaal met Duitse autoriteiten had gehad. Hij heeft toen een brief geschreven en als richtlijn voor de Nederlandse autoriteiten het voorbeeld aangehaald van de secretarissen-generaal, die bedankt hadden voor het noenmaal na de overname van het gezag door *Seyss-Inquart*.”

Hierop doelt u?

A. Ja. Het laatste sprak ook wel vanzelf, maar verder moest iedereen het voor zijn eigen geweten uitmaken.

Typisch en heel treffend was bijvoorbeeld een ander geval. Wij hebben gehad de begrafenis van mijn ambtgenoot *Röell* in 1941. Wij gingen daar allemaal naar toe — ik geloof, dat ik al uit mijn functie was gezet —, maar tot mijn grenzenloze ergernis kwamen op die begrafenis van *Röell* de Duitsers voorop met een heel groot bloemstuk. *Röell* zou het verschrikkelijk hebben gevonden, maar *Linthorst Homan* ging — het was de tijd van het driemanschap — vriendelijk de Duitsers begroeten en een handje geven. Dit was de inzet van het driemanschap en van *Frederiks*: het proberen een beetje met hen mee te doen.

64357. De **Voorzitter**: Ik kom nu terug op hetgeen ik u zoëven heb gevraagd over de invloeden, die de heer *Frederiks* van anderen onderging. Wij hebben in dit verband besproken de persoon van de heer *van Karnebeek* en ik zou nu nog de vraag willen stellen: had iemand als de heer *Kan* enige invloed op *Frederiks*?

A. *Kan* is deze hele tijd door geweest de rustige, verstandige jurist, die zich volkomen alleen bemoeide met het juridische gedeelte van Binnenlandse Zaken. *Frederiks* deed al zijn zaken met *Prinsen*.

De **Voorzitter**: Ik bedoel de Staatsraad *Kan*.

A. Ik dacht, dat u het had over de chef van de afdeling Binnenlands Bestuur aan Binnenlandse Zaken. Van Staatsraad *Kan* kan ik niets zeggen; ik weet niet, of deze ooit enige invloed heeft gehad.

64358. De **Voorzitter**: Is u ook bekend, of de secretarissen-generaal hebben geprobeerd steun te zoeken en adviezen in te winnen bij een aantal vooraanstaande politieke figuren? Dit in aansluiting aan mijn vraag over de heer *Kan*.

A. Zeker is mij daarvan iets bekend. Dat is zelfs geweest op mijn eigen instigatie. Ik heb het zelf de heer *Frederiks* aangeraden. Dus na dat gesprek met generaal *Streccius* en nadat de heer *Winkelman* met de secretarissen-generaal die brief had laten uitgaan, ben ik bij de heer *Frederiks* geweest en ik zei toen tegen hem: Als jullie wat goeds wilt doen, is het beste wat je kunt doen een top op de Nederlandse pyramide maken, niet van jullie, want jullie zijn ambtenaren, maar van een drietal mensen van verschillende partijen, die om zo te zeggen de top zullen zijn, die het beleid verder beoordelen. Hij zei toen: Noem eens wat namen daarvoor, en ik herinner mij, dat ik o.a. de namen van *Donner* en van *van Schaik* heb genoemd; het kan zijn, dat ik *Kan* heb genoemd, maar ik heb er in ieder geval drie genoemd, een Rooms-Katholiek, een Christelijke en een man van links. Ik zei: probeer het eens zo met drie mensen, die dan de top van de Nederlandse pyramide zijn, maar niet met de secretarissen-generaal.

64359. De **Voorzitter**: Dat stelde u zich waarschijnlijk voor als een officieus college? Het zou toch wel niet mogelijk geweest zijn, dat het een officieel karakter had gehad, want daarvoor zou de medewerking van de Duitsers nodig geweest zijn en de kans, dat dezen daarin zouden treden, was natuurlijk buitengewoon gering.

A. Ik weet niet of dat niet officieel mogelijk was geweest. In die beginperiode zaten de Duitsers vreselijk vast, omdat zij eigenlijk geen I-Iollandse instantie hadden, met welke zij konden spreken. Ze konden niet alles doen met Duitse instanties, wilden het niet doen met N.S.B.-instanties en hadden graag een Hollandse instantie. Het grote gevaar was natuurlijk, dat daarin de Nederlandse Regering in Londen zou worden onttroond, maar of de Duitsers niet met zo'n top van mensen, die met beleidsvraagstukken op de hoogte waren, hadden willen spreken, laat ik in het midden.

64360. De **Voorzitter**: Het was natuurlijk een groot gevaar, als men een aantal mensen op die plaats had gebracht, dat men niet wist, wat de Duitsers op de duur met zulk een college zouden zijn gaan doen, met name welke pogingen zij zouden gaan aanwenden om het voor hun doeleinden te gebruiken.

A. Ja; ik geloof, dat ik van Rooms-Katholieke zijde de heer *van Schaik* heb genoemd, maar er is niets van gekomen.

64361. De **Voorzitter**: Waarom is er niets van gekomen? Omdat de secretarissen-generaal er niet voor voelden of omdat de Duitsers er in gemoeid zijn?

A. Dat weet ik niet.

64362. De **Voorzitter**: Dan zullen wij aan de heer *Snouck Hurgronje* moeten vragen of die gedachte in de kring van de secretarissen-generaal besproken is.

A. Dat weet ik niet; misschien wel. Hoezeer ik ook het beleid van de heer *Frederiks* uit die tijd afkeur en daar vrij positief tegenover stond, toch geloof ik, gezien in het licht van de tegenwoordige tijd, dat de heer *Frederiks*, welk een hekel hij ook aan mij had, omdat ik zo recalcitrant was tegen hem, in verhouding tot wat met anderen is gebeurd veel te hard behandeld is geworden. Als ik zie welke posities thans worden bekleed door de heer *Prinsen*, die naast hem heeft gezeten, die hetzelfde heeft meegedaan, of door de heer *Hirschfeld* bijv., vind ik, dat de heer *Frederiks* te hard behandeld is. Hij is meer slachtoffer geweest van zijn optimisme, van zijn ijdelheid dan dat hij ooit iets verkeerd heeft bedoeld.

64363. De **Voorzitter**: Is dit uw oordeel achteraf of heeft u ook in die tijd, toen u nog met hem te maken had, altijd het gevoel gehad, dat deze man, uit een nationaal oogpunt gezien, volkomen te vertrouwen was?

A. In die tijd, nadat ik was afgezet, kwam ik hem meermalen tegen. Ik kon niet op het Ministerie komen, maar ik sprak hem dan ergens anders en zei: *Frederiks*, u doet verkeerd! Hij zei echter: vandaag of morgen is het toch uit: lees die berichten maar! Zo heeft *Frederiks* doorgeboerd.

64364. De **Voorzitter**: U zei, dat u de overtuiging had, dat de bedoelingen van de heer *Frederiks* op zich zelf goed waren. Mijn vraag is: Ss dit uw mening nu of heeft u die mening ook in die tijd gehad?

A. Die mening heb ik ook in die tijd gehad. Ik heb hierover destijds een vraag gekregen uit Londen. Ik meen, dat *van der Vlugt* een keer bij mij is gekomen met de vraag, mijn mening te geven over *Frederiks*, en ik heb toen precies die zelfde mening gegeven.

Frederiks en *van Dam* te vergelijken, was te dwaas. Wet spreekt vanzelf, dat *F-deriks* ter zijde moest, totdat de Regering haar oordeel had uitgesproken, maar tussen *Frederiks* en *van Dam* was geen vrselijking te maken. *Frederiks* was te goeder trouw.

64365. De **Voorzitter**: Wij hebben het nu over invloeden, die hebben gewerkt op de secretarissen-generaal, en over personen, die dezen van advies hebben gediend of van advies hadden kunnen dienen. Hierbij dringt zich onwillekeurig de vraag op, of de secretarissen-generaal in de periode van de bezetting ook weleens richtlijnen — ik denk aan concrete richtlijnen in bepaalde gevallen — voor hun beleid hebben gehad uit Londen. Is u hiervan iets bekend?

A. Ik kan u wel zeer positief zeggen, dat dit niet het geval is geweest. Ik kan het niet bewijzen, maar als dat het geval was geweest, dan had ik het zeker wel gehoord, hetzij in die tijd of eventueel later. Ik weet eigenlijk wel zeker, dat het niet is gebeurd.

Ik wil nog een typisch voorbeeld noemen. Sn een van de laatste conferenties met commissarissen onder leiding van *Frederiks* deelde deze mede, dat er grote kans was, dat de commissaris van Drenthe, *de Vos van Steenwijk*, er uit zou worden gezet. Hierop zei ik: Daar is geen sprake van; als er iemand uitgezet wordt, dan zijn het *van Sonsbeeck* en ik. Toen heeft *Frederiks* mij nog gezegd: Zou je dan niet gaan praten met *Althaus* — dit was de man onder *Wimmer*, die hier zetelde op de Duitse legatie — en hem je positie eens uitleggen? Ik heb gezegd: Ik heb daartegen geen bezwaar. Daarop heeft *Frederiks* via *Wimmer* een onderhoud gevraagd met *Althaus*. Ik had vreselijke ruzie met *Joachim*, Ce Beauftragte in mijn provincie. *Frederiks* heeft mij toen medegedeeld, dat ik op een zekere

dag door *Althaus* zou worden ontvangen. Ik ben daar toen geweest en heb hem alles heel precies, zonder er doekjes om te winden, uitgelegd. Ik heb een verslag daarvan schriftelijk uitgebracht aan de heer *Frederiks*. Ik heb juist aan de jonge *Kan* op Binnenlandse Zaken gevraagd of hij in de dossiers op Binnenlandse Zaken wil nazien, of dat verslag van dat onderhoud met mij er nog is. *Althaus* heeft gevraagd hoe mijn oordeel was. Hij zei: De oorlog is afgelopen. Dit was het gewone Duitse standpunt. Dat onderhoud heb ik doen plaats vinden, omdat ik ter wille van mijn provincie, zolang dat oin des gewetens wille mogelijk was, in functie wilde blijven. In de Statenvergadering was mij dat ook gevraagd. Men had mij van alle partijen gevraagd, of ik alsjeblieft in functie wilde blijven. Daarom heb ik toen dat onderhoud met hem gehad, maar later is mij gebleken, dat toen mijn ontslagbrief al gecalligrafeerd klaar lag. Dat exemplaar heb ik mejuffrouw *Vollgraff* overgelegd.

64366. De **Voorzitter**: U was bezig te vertellen over de „Aanwijzingen” en het „Commentaar” en wij hebben in dit verband nu deze zeer lange zijweg betreden. Ik keer nu weer tot het uitgangspunt terug. Hoe is aan het „Commentaar” de nodige bekendheid gegeven?

A. Door het te laten drukken en publiceren in alle illegale bladen, Het is rondgestuurd aan alle hogere ambtenaren en aan alle burgemeesters van meer belangrijke plaatsen.

64367. De **Voorzitter**: Hebt u daarop enige reactie gekregen uit de kring van de secretarissen-generaal?

A. Ja, de heer *Frederiks* heeft zich daarover tegenover mij persoonlijk uitgelaten.

64368. De **Voorzitter**: Wist hij, dat u daarin de hand had gehad?

A. Ja, dat begreep hij. Hij was er vreselijk boos over. Hij vond dat een treden in hun bevoegdheden door onverantwoordelijke verzetmensen, die speelden met Nederlandse levens en maar hun gang gingen, en achtte de Regering in Londen niet in staat de toestand hier te beoordelen. Trouwens, *Frederiks* was steeds vol grieven over de Regering in Londen.

64369. De **Voorzitter**: Uiteraard hebt u niet bemerkt, hoe andere secretarissen-generaal er over hebben gedacht?

A. Neen, ik kan alleen over de heer *Frederiks* praten.

64370. De **Voorzitter**: Hebt u alleen contact gehad met de heer *Frederiks*?

A. Ik heb later een zeer onaangenaam onderhoud gehad met *van Dam*. Dat heeft zich afgespeeld naar aanleiding van mijn afzetten als curator van de universiteit. Eerst heeft men *Donner* willen afzetten; toen vond men, dat ik moest worden afgezet. Ik kreeg toen een brief of ik niet zelf mijn ontslag wilde vragen. Dat heb ik geweigerd in overleg met mijn medecuratoren, de heren s' *Jacob*, *van Wijnbergen*, *Beaufort* en *Donner*. Wij hadden afgesproken, dat wij het niet zouden doen. *Donner* zat intussen gevangen en wij zaten er nog met ons vieren. Ik zei: Ik vraag mijn ontslag niet. Toen heb ik een telefonische uitnodiging gekregen om bij *van Dam* te komen. Ik werd toen op Onderwijs ontvangen door de chef van de afdeling Hoger Onderwijs, de heer *Op ten Noort*, een uiterst gevaarlijk man en hevige pro-Duitser. Ik verkoos hem geen hand te geven. Ik werd bij *van Dam* binnengelaten en toen heb ik gezegd: Mijnheer de secretaris-generaal, ik ben wel bereid u te spreken, maar ik heb er geen behoefte aan, dat anderen er bij zijn. Hij zei toen: Dit is de chef van de afdeling Hoger Onderwijs; deze moet er blijven. Vervolgens heeft hij gezegd, dat ik in het belang van de universiteit moest bedanken als curator. Ik heb geantwoord, dat ik dit weigerde. Daarop zei hij: Het zou de zaak zoveel gemakkelijker maken, als u aftrad, want anders moet ik u ontslaan! Ik heb gezegd: Dat moet u weten, maar ik neem niet zelf mijn ontslag. Kort daarop ben ik ontslagen.

64371. De **Voorzitter**: Heeft u ook nog contact gehad met de heer *Snouck Hurgronje*?

A. Later wel, in verband met het College van Vertrouwensmannen, maar eerst niet. Wel geloof ik, dat ik contact heb gehad met hem over Winterhulp.

64372. De **Voorzitter**: Zoudt u uw standpunt ten aanzien van die Winterhulpgeschiedenis hier willen uiteenzetten?

A. Dit staat precies in het verslag.

Op zeker ogenblik zei *Frederiks*, dat die Winterhulp moest worden ingesteld. Ik zei: Als het dan maar een absoluut Nederlandse organisatie is. Ik stelde toen voor, *Menten* te nemen als leider. Dit kon echter niet; het zou *Piek* moeten zijn. Wij hebben informatie over die *Piek* ingewonnen en die waren zo phantastisch slecht, dat daarover niet viel te praten.

64373. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Waar kwam *Piek* vandaan?

A. Hij schijnt oorspronkelijk uit Dordrecht te komen, waar hij bekendstond als een leugenaar en als een hoogst bedenkelijke vent. Ik heb toen de volgende voorwaarden gesteld:

1. Niemand zou direct of indirect mogen worden gedwongen aan de Winterhulp bij te dragen.
2. De organisatie zou slechts werken voor de winter van 1940/1941.
3. Alle bestaande weldadigheidsinstellingen, particuliere en religieuze, zouden vrijblijven in haar wijze van geld inzainelen en geld verdelen, zodat de Winterhulp als een afzonderlijke instelling tot steun volkomen naast de bestaande verenigingen en organisaties zou staan.
4. Bij de verdeling der gelden van de Winterhulp zou geen onderscheid worden gemaakt in geloofsovertuiging of gezindheid, zodat bijv. ook uitdrukkelijk Joden uitkering zouden krijgen.

Dit namen zij niet. Toen inoest een erecomité worden gevormd. *Frederiks* had gezegd, dat hij die voorwaarden zou voordragen, en ik verklaarde toen, dat ik dan bereid was, mede te werken. Ik geloof niet, dat *Frederiks* die voorwaarden van *van Sonsbeeck* en mij ooit heeft overgebracht. Net in die tijd werd ik ontslagen. Ik heb toen onmiddellijk een briefje aan *Snouck Hurgronje* geschreven met de mededeling, dat ik nu van die Winterhulp af wilde, omdat ik geen commissaris meer was.

64374 De **Voorzitter**: Ik geloof, dat wij nu kunnen overgaan tot de periode van na uw ontslag. Eén van de dingen, die wij daarbij gaarne van u zouden horen, is, hoe de ontwikkeling van de verschillende organisaties van het verzet is geweest, voor zover u dat heeft kunnen overzien, hoe de onderlinge verhouding van die organisaties is geweest en hoe op de duur een bundeling is tot stand gekomen en welke problemen en welke inoerlijkheden zich daarbij hebben voorgedaan. Daarbij komt dan natuurlijk als een apart punt, waarover u ons inlichtingen kunt geven de positie van het College van Vertrouwensmannen, hoe dat is ontstaan, hoe het heeft gewerkt, waarmee het zich heeft beziggehouden, hoe de verhouding van dat college was tot Regering, enz. Dit zijn een paar onderwerpen, waaromtrntznt wij gaarne een en ander van u zouden willen horen, dus de ontwikkeling van het verzet en, als afzonderlijk onderwerp, het College van Vertrouwensmannen. Dit zijn voor het ogenblik de twee hoofdpunten.

A. Als ik dat College van Vertrouwensmannen even mag laten rusten, wil ik eerst iets zeggen over het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Toen ik dus in 1941 in Zeist was, kwam ik met verschillende fasen van het verzet in aanraking, uiteraard het eerst met de O.D., waarvan ik verschillende mensen heel goed kende, waarin bijv. mijn nu overleden broer ook een rol heeft vervuld. Ik stond tegenover die O.D. uit de aard der zaak sceptisch. In de eerste plaats was de O.D. een militaire organisatie en mijn ervaring, wat militaire organisaties en bewegingen betreft, was nooit heel goed geweest. In die O.D. hadden zekere militairen zich in het hoofd gezet, dat zij bij de bevrijding de leiding zouden hebben van het geheel. Die mensen waren in hun organisatie van het verzet in die eerste periode werkelijk kinderachtig. Zij hadden dat in die tijd, en vele mensen hebben dat met de dood moeten bekopen, op werkelijk kinderachtige wijze georganiseerd. Er waren in verschillende huizen wapenen, die ze bij wijze van spreken door een keukenmeisje lieten poetsen. De eerste keer is die hele groep meegenomen en doodgeschoten. Die militairen hadden daarvan ge-n begrip; zoals de gehele Nederlandse bevolking geen begrip van de oorlogvoering had, zo hadden die militairen geen begrip van het verzet. Dat ik daar wèl begrip van had, had ik hoofdzakelijk te danken aan mijn omgang met een Amerikaan, die het gehele verzet had georganiseerd in België in 1914/'18, die mij zei hoe het moest verlopen. Hij was de schrijver van een boek over kardinaal *Mercier*, *John Allyn Gade*. Die militairen deden het uit trouwe vaderlandsliefde. Ik herinner mij b.v. iemand, die ik zeer waardeerde, generaal *Röell*, de vroegere commandant van het veldleger, die mij op de sociëteit ontmoette en mij dadelijk daarvan dingen ging vertellen. Dat was echter niei de juiste manier. Ze hadden er niet het minste idee van.

Ik was over de O.D. sceptisch wat de organisatie betrof — ik praat nu over de eerste periode — en in de tweede plaats was ik uiterst huiverig voor de militaire wereld en een militair regime. Dat ligt de Nederlanders niet. Dit laatste heeft vooral altijd het grote conflict gevormd tussen verschillende hogere militairen en mij. Dit is het ook, waarom ik mij zo verschrikkelijk heb verzet tegen het Militair Gezag, waarvan Nederland zo droeve vruchten heeft geplukt.

64375. De **Voorzitter**: Heeft u weleens gehoord, dat in de eerste tijd bij de leidende kringen van de O.D. de gedachte heeft bestaan om na de bevrijding een soort voorlopig bewind te creëren? Er zijn hier in dit verband ook namen genoemd. Het zouden zijn de heer *de Jonge*, de oud-Gouverneur-Generaal, vice-admiraal *Jolles*, de heer *Schimmelpenninck* en, naar ik meen, de heer *van Mourik Broekman* met de heer *Röell* als opperbevelhebber.

A. Neen.

64376. De **Voorzitter**: Het was, geloof ik, een conceptie, die sterk beïnvloed werd door een figuur, die vanzelf binnen de gezichtskring van deze officieren lag, nl. de figuur van het Militair Gezag tijdens de staat van oorlog en beleg.

A. Ja, zij wilden weer naar het Militair Gezag terug. De heer *Röell* maakte daarvan geen geheim, want op de sociëteit werd alles verteld. Maar ik wist niet, dat men bepaalde personen had uitgezocht voor het voorlopig bewind.

64377. De **Voorzitter**: In Augustus 1942 werd de heer *Six* chef staf van de O.D. en hij is toen de feitelijke leider van de O.D. geworden. Geldt hetgeen u heeft gezegd ook voor de periode-Six?

A. Hierover zal ik dadelijk spreken, als u maar vooropstelt, dat ik van nature niet geneigd ben, civiele bevoegdheden aan een militair bewind over te dragen. Dat ligt niet in mijn aard. Wij hebben de ellende gehad eerst van een Nederlands militair bewind en toen de niet te vergelijken veel grotere van een Duits, maar het Nederlandse volk wil een civiel bewind. Ik heb steeds gezegd: Geef dit Militair Gezag aan bepaalde mensen, die je desnoods tijdelijk wat meer bevoegdheden geeft, b.v. aan burgemeesters, commissarissen, procureurs-generaal.

Ik had met de O.D. heel voorzichtig contact via mijn broer. Een tweede groepering, die zich daarna heeft gevormd en waarmee ik ook al gauw contact kreeg, was het Nationaal Comité van Verzet onder leiding van *Neher*.

64378. De **Voorzitter**: Nu spreekt u dus over 1943.

A. Over eind 1942 of 1943.

64379. De **Voorzitter**: Daaraan was voorafgegaan een combinatie, die men ook wel aanduidt met het woord Nationaal Comité.

A. Dat was het Vaderlands Comité. Dat was het zogenaamde „Politiek Convent“, dat eerst of later Nationaal Comité heette.

64380. De **Voorzitter**: Men moet, geloof ik, onderscheid maken tussen Politiek Convent en het Nationaal Comité. Op 1 April 1943 is een aantal personen gearresteerd, onder wie *Schouten*, *Ringers*, *Vorriink*, *Joekes*, *Verschuur*, *van Dijk* en *Menten*, die deels behoorden tot het Politiek Convent, deels tot het Nationaal Comité. Enige maanden later is het Nationaal Comité weer opgericht, waarna het spoedig de naam van Vaderlands Comité aannam. Kunt u over de werkzaamheden van dat eerste Nationaal Comité niets mededelen?

A. Neen, daar ben ik nooit in geweest; ik heb mij daar eerder nooit mede bemoeid. Ik wist alleen, dat het bestond, en hoorde altijd van vrienden wat er gebeurde, maar ik ben er zelf niet bij geweest. Maar *van Dijk* bijvoorbeeld kwam geregeld met mij praten.

64381. De **Voorzitter**: Had de bijna gelijklopende naam van het Nationaal Comité van Verzet van de heer *Neher* enige betekenis in die zin, dat het bedoeld was als een voortzetting van het eerste Nationaal Comité? Of zat dat er niet achter?

A. Neen, helemaal niet. Dit was een Nationaal Comité, dat zich had opgericht voor de concentratie van het verzet. Dit stond hoofdzakelijk onder leiding van *Neher*. Daarin speelde ook een hoofdrol mejuffrouw *Tellegen* en onder anderen de student *Andre Wolters*.

64382. De **Voorzitter**: Maakte u er geen deel van uit?

A. Ik zeker niet. Dat Nationaal Comité vond zelf, dat het het gehele verzet bij zich gebundeld had; ze hielden wel contact met de O.D., maar het was niet gemakkelijk hen er van te overtuigen, dat er ook nog andere organisaties en mensen waren, als bijvoorbeeld de Raad van Verzet.

64383. De **Voorzitter**: Het is misschien wat sterk gezegd, maar geeft, als ik het als volgt uitdruk, dit de gedachte weer: het Nationaal Comité zei: wij zijn de centralisatie van het verzet, als verschillende organisaties nu maar bij ons komen is die centralisatie er?

K. Zo'n beetje wel. Met dat Nationaal Comité ben ik met de grootste moeite, via mijn broer, in contact gekomen. Het grote gevaar bij al die dingen was, maar dat zat gelukkig noch in het Nationaal Comité noch in de Raad van Verzet, wel in de O.D., dat het verwarring wekte en dat men tegelijk een politieke vlag had. Dit heb ik persoonlijk onder alle omstandigheden willen vermijden. Ik had ook wel contact met mijn politieke vrienden, maar dat stond er buiten. Ik wenste in het verzet geen enkele kwestie van politiek gehaald te zien. De O.D. was ontzaglijk huiverig voor een erg democratisch beleid. Zoals ik het zag, beschouwden de mensen van de O.D. tenslotte de sociaal-democraten eigenlijk al zowat als communisten. Dat was een gevaar; dat vonden ze ontzettend! De O.D. had daarvoor erge angst en kon niet begrijpen, ik herinner mij uit een latere periode, dat de heer Six het o.a. ook niet kon begrijpen, dat ik samenwerkte met mensen als *Slotemaker de Bruïne*, van *Randwijk*, van *Heuven Goedhart* en anderen. Hij vond dat onbegrijpelijk en zei: Je bent toch niet van die richting? Ik zei: Wij verzetten ons samen ter wille van Nederland. De O.D. had, terwijl hij andere politieke verwachtingen had, zonder twijfel door zijn sterke militaire inzet zelf een politieke inslag.

64384. De heer **Koersen**: Was dat over de gehele lijn het geval of speciaal bij enkele figuren?

A. Ik had daar eigenlijk algemeen de indruk van. Mijn broer was zelf leider van de O.D. in de Achterhoek en bemoeide zich niet met politiek, maar men was in het algemeen gegrepen met een vreselijke angst, speciaal voor het communisme.

64385. De **Voorzitter**: Is dit het antwoord op de vraag, welke ik zoëven stelde: was het in de periode-Six in de O.D. anders of was het toen gelijk aan de eerste periode?

A. In de periode-Six was de O.D. serieus en goed georganiseerd en was het kinderspel van de eerste tijd uit. *Six* had dat met grote ernst en goed gedaan: het was prachtig in orde. Ik heb met veel plezier met *Six* samengewerkt, maar ik kan niet ontkennen, dat het standpunt, dat men geen politiek wilde, tenslotte evengoed politiek is.

64386. De **Voorzitter**: Hoe stond het Nationaal Comité van de heer *Neher* tegenover het vraagstuk: politiek of geen politiek in de verzetsbeweging?

A. Ik geloof, dat het zich niet met de politiek bemoeide.

64387. De **Voorzitter**: Dit wil dus zeggen, dat het dezelfde opvatting had als u, namelijk, dat men het verzet buiten de politiek moest houden?

A. Ik heb dit altijd zo gesteld tegenover van *Hövell tot Westerfliet*, zoon van de vroegere commissaris uit Lienburg, later burgemeester van een plaatsje in Brabant, die altijd voor het Nationaal Comité met mij kwam praten.

Het Nationaal Comité vond wel, dat het eigenlijk de concentratie van alles was, maar politiek heb ik nooit enige moeilijkheid met deze groep gehad.

64388. De **Voorzitter**: In het begin was er echter nog geen sprake van, dat er een concentratie was. Het Nationaal Comité riep zich zelf daartoe wel uit, maar de organisaties, die moesten komen, kwamen nog niet.

A. Neen, maar zij deden ieder op zich zelf ontzettend veel. Daarnaast stond bijvoorbeeld de Raad van Verzet, waarin veel communisten waren. Ik heb onder anderen gesproken met degene, die in die tijd *Freek* werd genoemd; ik geloof, dat dit later *Wagenaar* bleek te zijn. Ook is van *der Gaag* van de Raad van Verzet bij mij gekomen: ik weet niet van welke politieke richting hij was.

64389. De **Voorzitter**: Wat was van *der Gaag* vroeger?

A. Hij was bij de B.P.M.

64390. De **Voorzitter**: *Freek* is in de latere tijd de leider geweest van de Raad van Verzet. Daarvoor is *Jan Thijssen*, of „*Lange Jan*”, de leider geweest.

A. Ik weet niet, wat er van hem is geworden. „*Lange Jan*” kwam in die tijd heel veel in Driebergen bij vrienden van mij en toen werd mij gevraagd, of ik die man niet eens bij mij onder wilde brengen. Ik had hierin niet erg veel lust, want er werd veel te veel over en van hem gepraat. Men moest altijd zorgen, dat men zo open was, dat de Duitsers niet dachten, dat er veel achter zat, en aan de andere kant zo gesloten, dat er niets van door kon komen.

64391. De **Voorzitter**: U noemde een aantal organisaties, waarmee u contact heeft gekregen. Waren er nu nog andere groepen, die misschien buiten uw gezichtskring lagen?

A. Er was een professorenverzet, waarin o.a. de professoren *Vening Meinesz* en *Borst* een rol speelden. Via van *Randwijk* kwam ik in aanraking met verschillende andere verzetsgroepen in Amsterdam.

64397. De **Voorzitter**: Ik heb u nog niet de K.P. horen noemen.

A. Hiermede heb ik pas later contact gekregen, in 1944. Daarbij komt, dat ik veel te goed er van bewust was, dat dat soort werk, het eigenlijke handwerk, mij minder goed lag. Ik was meer de man van de organisatie en probeerde de boel bij elkaar te brengen dan dat ik was de man van de actieve daad om met zenders te gaan werken of gevangenen te gaan bevrijden.

64393. De **Voorzitter**: Had u met de leiding van de K.P. contact?

A. Ja, via prof. *Oranje*, die adviseur was van de K.P.

64394. De **Voorzitter**: Eén van de leiders is geweest *J. Post*. Hebt u die wel ontmoet?

A. Neen.

64395. De **Voorzitter**: Dus u is niet in staat een even duidelijke schets als u van het karakter van de O.D. hebt gegeven te geven van de Raad van Verzet en van de K.P.?

A. Neen. Ik kan de duidelijkste uiteenzetting geven van de O.D. en van het z.g. Nationaal Comité van *Neher* en mejuffrouw *Tellegen*, maar van die Raad van Verzet kende ik ze verder niet zo goed; ik weet alleen, dat ze steeds van *Freek* spraken.

64396. De **Voorzitter**: Dus de concrete doelstelling van die speciale organisatie kunt u niet aangeven?

A. Neen.

64397. De **Voorzitter**: Dit geldt voor de K.P. ook?

A. Ja, al heb ik meermalen direct contact met M.P.-ploegen gehad, waarbij zij raad vroegen, en dan heb ik via prof. *Oranje* advies gegeven.

64398. De **Voorzitter**: Maakte prof. *Oranje* daarvan deel uit?

A. Ik geloof, dat hij meer adviseur was. In die K.P.-ploegen waren veel antirevolutionairen en die hadden zo'n beetje prof. *Oranje* als leider.

64399. De **Voorzitter**: Hoe moeten wij in dit verband uw eigen positie zien? Later is dat volkomen duidelijk: u bent toen voorzitter van Vertrouwensmannen geworden. Was nu in die periode tussen uw ontslag en Augustus 1944, toen de Vertrouwensmannen optraden — want u maakte van geen van die organisaties deel uit —, uw positie eigenlijk die van iemand, bij wie vele mensen kwamen, die raad vroegen en die u adviseerde? Moet ik zo uw positie zien in dat groeiende verzet?

A. Niets anders; als iemand, die uit vaderlandsliefde probeerde zijn best te doen in het verzet tegen de Duitsers en probeerde zonder politieke bedoelingen het verzet te coördineren.

64400. De **Voorzitter**: Hoofdzakelijk dus als adviseur?

A. Niets anders, en daardoor ook dikwijls het nemen van beslissingen en het maken van ontwerpen van juridische dingen voor de toekomst en het zenden van stukken naar de overkant. Er zijn heel veel stukken verzonden.

64401. De **Voorzitter**: Hierover wilde ik ook nog met u spreken. Wij hebben het gehad over de organisaties van het verzet, maar nu was er in die tijd ook een groot aantal groepen, dikwijls verband houdende met de verzetsorganisaties, die men zou kunnen noemen: inlichtingengroepen. Deze hielden zich bezig met het verzamelen van gegevens en zij trachtten die naar de overkant te krijgen. Dit geschiedde langs verschillende wegen. De Zwitserse weg was een belangrijke mogelijkheid, maar in 1943 kwamen er agenten van het B.I., die dat stimuleerden en zenders meebrachten. Uit onze onderzoekingen in verband met het punt f van het Enquêtebesluit is gebleken, dat er een zeer groot aantal groepen is geweest, waarvan sommige met zeer veel succes hebben gewerkt, zoals b.v. de *Packard*-groep, de groep-Kees, de groep-*Albrecht*, zonder andere te kort te doen. Heeft u met die onderdelen van de verzetsbeweging ook contact gehad?

A. Ja, steeds; speciaal met de groep, waarin Dutilh zat.

64402. De **Voorzitter**: Eerst *Dutilh*. later Sieuwert de Koe.

A. De Koe en *Beukema* toe Water; dezen heb ik ook geregeld gesproken. Met hen had ik een doorlopend contact, terwijl ik mij nooit bemoeide met de militaire dingen. Via mijn zoon sprak ik hen wel.

64403. De **Voorzitter**: Betekende dit contact, dat u zich bemoeide met hun organisatie, of was het alleen maar, dat u, wanneer zij met concrete vragen zaten en bepaalde inlichtingen wilden hebben, daarvoor de competente mensen opgaf af zelf de verlangde inlichtingen verstrekten?

A. Beide; in het bijzonder het laatste.

64404. De **Voorzitter**: U was dus een van de bronnen?

A. Ja. Dutilh kwam veel bij mij. Het was de zoon van een vriend van mij. Daarbij kreeg ik telkens vragen, waarvan ik nooit de absolute zekerheid heb gehad, dat zij werkelijk van Londen afkomstig waren, maar waarop ik antwoord gaf en waarbij ik zorgde, dat dit doorkwam. Zoals ik heb verteld van mijn oordeel omtrent mr. Frederiks, heb ik ook — naar ik meen — van der *Vlugt* bij mij gehad om mijn mening te geven over de heer van 't *Sant*. Hiervan heb ik een rapport gemaakt.

64405. De **Voorzitter**: Is dit naar Engeland gegaan over de Zwitserse weg?

A. Dit weet ik niet. Het ging over de Zwitserse weg of over de weg B, waarin Kielstra zat.

64406. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dit hangt van het jaar af. *Kielstra* kwam pas veel later. Weet u, wanneer u dat rapport heeft gemaakt?

A. In het begin van de winter 1942/43.

64407. De **Voorzitter**: Werden bij die vraag redenen opgegeven, waarom men informatie van u over de heer van 't *Sant* wilde hebben?

A. Ja. Men vroeg mij, of ik van oordeel was, dat de heer van 't *Sant* verraad pleegde of dat dat een mogelijkheid was en hoe ik over hem dacht.

64408. De **Voorzitter**: Is dat inderdaad in de winter van 1942/43 geweest? Of is het later geweest?

A. Inderdaad in de winter 1942/43. Ik weet het heel goed, dat men toen bij mij is geweest, en ik meen, dat men ook is geweest bij mr. W. M. de *Brauw* en dat men hem ook advies over de heer van 't *Sant* heeft gevraagd, dat ik er met hem over heb gesproken en gezegd heb: men vraagt mijn mening over van 't *Sant*; u weet hoe ik over hem denk. Ik wist ook, hoe de *Brauw* er over dacht.

64409. De **Voorzitter**: Wie kwam met die vraag?

A. Van der *Vlugt*, de consul-generaal van Finland. De Regering wilde dat weten.

64410. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar u hebt er nooit zekerheid over gekregen, dat de vraag werkelijk uit Engeland kwam?

A. Van der *Vlugt* vroeg het, maar ik heb daarvoor ook een uitvoerig rapport over van 't *Sant* aan mijn broer in Zwitserland op diens verzoek gestuurd; die heeft het dus ook.

64411. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Weet u niet, of dat andere bericht, dat u aan van der *Vlugt* hebt gegeven, in Engeland is gekomen?

A. Het zal zeker in Engeland zijn gekomen.

64412. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u na de oorlog bij de heer *Gerbrandy* kunnen verifiëren, of hij dat heeft gevraagd?

A. Dat heb ik niet gedaan.

64413. De **Voorzitter**: Als u zegt, dat u niet zeker wist of die vraag uit Engeland kwam, ligt daarin dan niet iets van wantrouwen?

A. Neen; ik had alleen geen bewijs. Ik herinner mij drie zaken, waarover gesproken is: de zaak-van 't *Sant*, de zaak-Frederiks en een rapport over de houding van de burgemeesters. Men wilde in Engeland weten in hoeverre de burgemeesters nog betrouwbaar waren.

(Het verhoor wordt voor enige tijd geschorst en daarna hervat.)

64414. De **Voorzitter**: U heeft vanmorgen, sprekende over de inlichtingen, die u van Engeland uit waren gevraagd over de heer van 't *Sant*, gezegd, dat die inlichtingen u waren gevraagd door de heer van der *Vlugt*. Nu heb ik hier voor mij het proces-verbaal van het verhoor van uw zoon. Deze geeft hierin een uiteenzetting van het werk, dat hij heeft gedaan en dan zegt hij:

„Mijn vader deed de politieke dingen, behalve het krantjeswerk; ik deed het militaire werk en meestal, combineerden wij de werkzaamheden niet; als ik met militaire mensen sprak, was mijn vader er niet bij en wanneer mijn vader over politieke zaken sprak, was ik er niet bij. Op die dag echter heeft mijn vader gewild, dat ik die bespreking bijwoonde. Omdat het zo uitzonderlijk was, herinner ik mij dit goed. Toen is uit Londen de vraag gekomen, hoe mijn vader over van 't *Sant* dacht. Toen heeft mijn vader, omdat hij die zaak pijnlijk vond, mij er bijgehaald en gezegd: dit is zo belangrijk, dat je dit later, als ik er eens niet ben of ziek ben, altijd zult kunnen getuigen: toen is door die bode (naar mijn mening werd er bij gezegd: namens Minister-President *Gerbrandy*) naar van 't *Sant* geïnformeerd.”

Ik heb toen gevraagd: „Wanneer was dat precies?“, en hierop antwoordt uw zoon:

„Precies weet ik het niet. Het moet liggen tussen eind Februari 1943 en herfst 1933, ik neem aan zomer 1943.”

Vervolgens geeft hij dan een relaas van wat u heeft gezegd.

A. Het ene is niet met het andere in tegenspraak. Ik heb mijn zoon er bij geroepen — ik herinner mij dit heel goed — en zei: nu moet ik je dit vertellen; dit is mij gevraagd en dan zal ik dat en dat antwoorden. Hij is echter niet geweest bij het gesprek met van der *Vlugt*.

64415. De **Voorzitter**: Uit de lezing van uw zoon nam ik aan, dat degene, die de boodschap overbracht, er bij is geweest, want hij zegt: „toen is door die bode (naar mijn mening werd er bij gezegd: namens Minister-President *Gerbrandy*) naar van 't *Sant* geïnformeerd.”

A. Dan zal mijn zoon zijn geweest bij het gesprek met Barrels, die, uit Zwitserland gekomen, dezelfde vraag namens de Regering overbracht. Dat was het derde verzoek van die aard. Er was — en daarom herinner ik het mij zo secuur — in Leersum werkzaam een zekere van der *Wijk*. Dit is de vroegere hoofdinspecteur van politie in den Haag, die daar de geheime zaken behandelde in de tijd, dat

ik er burgemeester was, onder van 't Sant. Dat was een groot vriend van van 't Sant, die na het vertrek van van 't Sant er uitgegaan is. Toen ik in Utrecht was, heb ik die van der Wijk huisvesting bezorgd bij mijn familie in Leersum; hij woont er nog. Bij die van der Wijk zijn ze toen ook geweest om naar van 't Sant te informeren. Die heeft mij daarvan op de hoogte gesteld en gezegd: ze komen bij mij om naar van 't Sant te informeren.

64416. De **Voorzitter**: Wat had u zelf destijds van die geruchten over van 't Sant gehoord? Er heeft in de kwestie van 't Sant in Londen van alles gespeeld; opmerkingen, welke over hem zijn gemaakt in Londen zelf, maar ook geruchten, welke vanuit Nederland overkwamen. Hoorde u in Nederland die geruchten ook?

A. Ja, altijd door.

64417. De **Voorzitter**: Nam u niet aan, dat die juist waren?

A. Mijn oordeel over van 't Sant is heel anders dan men veronderstelt misschien, maar dat van 't Sant een verrader was voor de moffen, heb ik nooit geloofd.

64418. De **Voorzitter**: U hebt onder de geruchten, welke u hebt gehoord, nooit feiten vernomen, die hout snijden?

A. Geen enkele. Van 't Sant heeft alle mogelijke zonderlinge eigenschappen. Hij was een intrigant door en door, een intrigant van de ergste soort en hij was er toe in staat alle mogelijke mensen te belasteren en te bekladden, als hij meende daarvan voordeel te hebben, maar tot verraad — hij was de Koningin absoluut toegewijd — was hij, meen ik, niet in staat.

64419. De **Voorzitter**: Onder al die geruchten, die u uit Nederland kreeg, bent u nooit concrete feiten tegengekomen?

A. Nooit. Indertijd, toen hij hier hoofdcommissaris was, had ik hem hevig onder de plak. Hij was zeer op mij gesteld. Hij schermde altijd met zijn ontslag en zei: als dat en dat zo niet gebeurt, neem ik mijn ontslag. Toen hij dat de eerste keer zei, antwoordde ik: Dat is de eerste keer; als je het weer vraagt, heb je het. Hij zei: Wat bedoelt u? Ik zei: Ik werk niet onder dwang, dus dat zeg je nooit weer. Toen is dat drama van *Vredenburg* gebeurd. Hij is toen ziek geworden en toen hij zowat stervende was, heeft hij mij bij zich laten roepen en heeft hij een heel verhaal gehouden, waarbij hij zei, dat hij dacht, dat hij dood ging. Hij heeft mij gevraagd, of ik om zijn vrouw en om zijn dochter wilde denken en hij bezwoer mij, dat hij in die zaak *Vredenburg* nooit schuld had gehad. Ik zei: Als u mij dat hier verzekert, wil ik dat wel aannemen. Hij was er vreselijk over gebeten, dat ik toen daarna van der Mey, die eigenlijk zijn werk altijd had gedaan, had aanbevolen als zijn opvolger. Van 't Sant zweefde er zo'n beetje boven, maar van der Mey deed het werk in mijn tijd. Hij was altijd bezig met andere dingen dan die verband hielden met zijn hoofd-functie.

64420. De **Voorzitter**: De inlichtingen, die u in oorlogstijd heeft gegeven, hebben na de oorlog nog een vervolg gehad in het merkwaardige schrijven, dat van 't Sant u toen heeft gezonden?

A. Ja, hij was razend en hij heeft mij toen die gekke brief gestuurd. Het is een hoogst zonderlinge en raadselachtige figuur, wie misschien veel kan worden verweten, maar, naar mijn weten, was hij de Koningin toegedaan.

64421. De **Voorzitter**: U heeft zoeven gezegd, dat belangrijke inlichtingen, die u op deze wijze heeft verzonden, betroffen *Frederiks*, van 't Sant en in de derde plaats de houding van de burgemeesters. Kunt u omtrent het laatste nog iets mededelen?

A. Hierover heb ik een heel uitvoerig rapport geschreven, dat ik heb overgelegd. De aanleiding daartoe was geweest, dat men in Londen — zo is het mij althans voorgedragen — zich afvroeg, of en in hoeverre men — nu men overtuigd was, dat *Frederiks* niet goed was, althans niet behoorlijk zijn plicht had gedaan tegenover de Duitsers — op het burgemeestersapparaat kon rekenen.

64422. De **Voorzitter**: Toen wij hei zoëven hadden over het latere Nationaal Comité — dat wil zeggen het Nationaal Comité van Verzet, waarin de heer Neher zat —, heeft u gezegd, dat er vroeger ook een Nationaal Comité was. Ik meen, dat u zei, dat dit laatste ook wel Vaderlands Comité werd genoemd. Is die laatste naam echter niet van latere tijd?

A. Ik meen, dat het in elkaar was overgegaan, d.w.z. dat het eerst Nationaal Comité en toen Vaderlands Comité was. Met het comité *Neher* had dit niets te maken.

64423. De **Voorzitter**: Er is ook een Groot Burgercomité geweest. Heeft u hiermede wel te maken gehad?

A. Neen.

64424. De **Voorzitter**: Er is in bepaalde kringen ook voorbereiding geweest met het oog op de wetgeving. Ik denk onder andere aan het Soiiversein Noodbesluit, waaraan bijvoorbeeld de heren *Verzijl*, de Boer en anderen gewerkt hebben. Wat heeft u hiermede te maken gehad en hoe is dit gegaan?

A. Op een zeker ogenblik heeft prof. *Rutgers* mij gevraagd, of ik deel wilde uitmaken van een juridische commissie, die allerlei wetgeving wilde klaarmaken voor de terugkeer van de Regering. Deze commissie bestond uit *Rutgers*, Kan, *Verzijl*, de Boer, in 't Veld en ik.

64425. De **Voorzitter**: Prof. *Levenbach* ook?

A. Neen, in deze commissie niet. Er was nog een tweede commissie daarnaast — hierin zat ook *Verzijl* —, waarmee wij altijd contact hielden. Deze stond onder praesidium van prof. van *Meurs* uit Groningen.

In de eerstbedoelde commissie was van iedere politieke richting iemand opgenomen.

64426. De **Voorzitter**: Had deze commissie een naam?

A. Neen; het was eenvoudig een juridische commissie. Wij hebben heel veel vergaderd, minstens eens in de veertien dagen of eens in de tien dagen.

64427. De **Voorzitter**: De commissie van Meurs bewoog zich blijkbaar voor een deel op hetzelfde gebied en bevatte voor een deel dezelfde mensen, want daarin zaten b.v. ook prof. *Verzijl* en mr. de Boer.

A. Die commissie was speciaal bezig om na te gaan, welke wettelijke maatregelen uit de Duitse tijd zouden moeten blijven bestaan en wij waren in de eerste plaats bezig met de strafrecht-beweging. Wij hebben toen die hele zaak voor het strafrecht klaargemaakt. Beide commissies hielden echter voortdurend contact.

64428. De **Voorzitter**: U bedoelt: de materie, die later bekend is geworden als de bijzondere rechtspleging?

A. Ja, vooral in de eerste plaats de kwestie van nulla poeni sine praevia lege poenali. Dat was de hoofdzaak. Het heeft lang geduurd voordat wij het daarover eens waren. *Rutgers* kon er eerst niet overheen deze regel te verlaten. Zo hebben wij veel dingen op wetgevend gebied klaargemaakt, die wij naar Londen hebben gestuurd.

64429. De **Voorzitter**: U zegt: die wij naar Londen hebben gestuurd. Is dat in het algemeen gebeurd over de Zwitserse weg?

A. Ja, in het algemeen wel. Ik had ze ook gestuurd met *Carel van Lynden*, die helaas nooit is aangekomen. Dat is C. baron van *Lynden*, die chef van de Rijksgebouwendienst is geweest en later tijdelijk president van het Rode Kruis. Hij is daarmee mislukt in de Pyreneeën. Toen is hij een tweede maal gegaan en is toen gevangengenomen. Hij heeft zijn hele gezondheid daarmee geknakt en is direct na 1945 gestorven. Die rapporten zijn nooit in handen van de Duitsers gekomen, maar die juridische dingen interesseerden hen ook niet zoveel. Het jammere is geweest, dat die stukken, die per se in Londen zijn gekomen, dat staat vast, vrijwel nooit gebruikt zijn, maar dat men allemaal andere stukken is gaan maken — dat was nog tot dáaraan toe —, en dat men er ons geen kennis van heeft gegeven.

64430. De **Voorzitter**: Dus u bleef doorwerken.

A. Dat was tot daaraan toe, maar dat later Vertrouwensmannen er ook geen kennis van kregen!

64431. De **Voorzitter**: Wij hebben uit de vele verhoren, welke wij hebben gehad, waarbij zeer vaak de Zwitserse weg is ter sprake gekomen, wel de indruk gekregen, dat het verkeer over deze weg sterk een éénrichtingsverkeer was, d.w.z. een verkeer van Nederland naar Zwitserland en vandaar naar Engeland, maar dat er terug niet zo heel veel kwam. Is dat juist?

A. Volkomen juist; vóór 1944 vrijwel niets.

64432. De **Voorzitter**: Wij spreken nu over de periode van vóór Augustus 1944, want toen was het met die Zwitserse weg afgelopen, omdat de geallieerde troepen toen Frankrijk hadden bezet. Kreeg u vóór Augustus 1944 weleens stukken vanuit Zwitserland, die niet afkomstig waren van de heer *Visser 't Hooft*, maar die vanuit Londen kwamen?

A. Neen, niet dat ik mij herinner, maar dat kan *Slotemaker de Bruïne* met de archieven nagaan. Wij kregen weleens een boodschap over dit of dat, maar bepaalde stukken eigenlijk niet. Ik had het sterke gevoel, dat men eigenlijk in Londen aan die dingen niet veel deed in die tijd.

64433. De **Voorzitter**: Hebt u in berichten aan Londen nooit gevraagd om bepaalde gegevens, die u op dat moment interesseerden?

A. Het is zo lang geleden; nu kan men dit gemakkelijker zeggen, vóór alles juist door de hevige kritiek op de Regering in Londen, die vooral uitging van de secretaris-generaal *Frederiks*. Deze zat altijd verschrikkelijk te mopperen op de Regering te Londen; hij sprak dan over die mensen, die die onverantwoordelijke boodschappen over de radio gaven. Ik vond het mijn taak, onder alle omstandigheden de Regering te Londen hoog te houden.

64434. De **Voorzitter**: U had toch wel in een brief, die u meegaf over de Zwitserse weg, om bepaalde dingen kunnen vragen?

A. Dit heb ik meermalen gedaan — dit kan *Gerard Slotemaker* uit het archief zien —, maar ik kreeg nooit antwoord.

64435. De **Voorzitter**: Dit vond u dus bepaald onbevredigend?

A. Ik vond dat zonder enige twijfel onbevredigend.

64436. De **Voorzitter**: Later, in de tijd na Augustus 1934, zijn er herhaalde malen langs radiotelegrafische weg bepaalde Regeringsmededelingen en Regeringsopdrachten gekomen?

A. Zeker.

64437. De **Voorzitter**: Ik spreek nu echter over de periode daarvóór, toen de Zwitserse weg een van de belangrijkste verbindingen was.

A. Maar van heel weinig waarde waren de enkele berichten uit Londen.

64438. De **Voorzitter**: Het is ook de klacht van de heer *Visser 't Hooft*, die zei, dat het hem bevreemdde, dat er zo weinig weerwerk uit Londen kwam.

U weet, dat er op de duur twee Zwitserse wegen waren. Heeft u met de andere ook wel te maken gehad?

A. Ik heb de jonge *Kielstra*, de man van de B-weg, weleens een rapport gegeven om meer zekerheid te hebben, dat het er kwam. Ik zei dit altijd tegen *Slotemaker*, u moet hierbij gord begrijpen, dat zowel *Visser 't Hooft* als ik de overtuiging hadden — een overtuiging, die mij op het ogenblik nog altijd beheerst —, dat men daarvan in Londen niet veel wilde weten, totdat *van Heuven Goedhart* daar was en die benoeming was gekomen en het anders is gelopen. Ik heb altijd het gevoel gehad, dat daar bepaalde personen waren, die heel sterk contra ageerden. Dit betekent niet, dat zij pro-*Frederiks* of pro-secretarissen-generaal waren.

Nu kan men dit op twee manieren uitleggen. Men kan het in de goede zin uitleggen door te zeggen, dat zij zich op het standpunt stelden: laten wij dat nu niet doen, want als wij die mensen berichten gaan geven, dan komen zij in gevaar en worden zij misschien doodgeschoten. De kwade manier van uitleggen is: wij willen met deze mensen niets te maken hebben en het te zijner tijd zelf kunnen doen.

64439. De **Voorzitter**: De Zwitserse weg A mondde te Londen uit bij de Minister-President *Gerbrandy* zelf. De Zwitserse weg A is tot stand gekomen, nadat de heer *Visser 't Hooft* te Londen was geweest, in 1942, en de zaak had besproken met de heren *Gerbrandy* en *Lovink* (die later is opgevolgd door *van Haersma de With*). De heer *Visser 't Hooft* zegt: in de tijd van de heer *Lovink* kwam er nog weleens wat uit Londen, maar later niet meer.

Nu blijft het vreemde: er kunnen te Londen instanties zijn geweest, die de verbinding over de Zwitserse weg met lede ogen zagen. Deze zijn er ook geweest; met name goid dit voor het B.I., dat het monopolie van de verbindingen voor zich zelf opeiste. Aan het Londense uiteinde van de Zwitserse weg zat echter de Minister-President en als deze de weg had willen gebruiken om gegevens naar Nederland te sturen, had hij het kunnen doen.

A. Ja, dat had zonder twijfel gekund.

64440. De **Voorzitter**: Hebt u iets te maken gehad met het ontstaan van de Zwitserse weg B?

A. Neen, ik zou het mij niet meer kunnen herinneren; in zoverre, ik ben indertijd begonnen met jongelui, van wie ik de namen had gekregen van *van Heuven Goedhart* o.a., te sturen naar mijn broer; dat was in het begin; later ging dat via *Slotemaker* en *Visser 't Hooft*.

64441. De **Voorzitter**: Maar nog later, dat moet eind 1943 zijn geweest, is er die tweede verbinding gekomen, de weg B.

A. Daar heb ik verder niets mede te maken gehad; van het ontstaan weet ik niets af.

64442. De **Voorzitter**: Nog een punt uit een latere tijd. Er is in April 1945 een zekere deining geweest over het feit, dat de heer *van Heuven Goedhart* van uit Eindhoven een paar brieven, waaronder één, voor u bestemd, heeft meegegeven aan freule *van Hardenbroek*. De heer *van Heuven Goedhart* heeft daarover een uiteenzetting gegeven en heeft daarin gezegd, dat op een gegeven moment een dame bij hem was gekomen, die hem volstrekt onbekend was en die zei: ik ben freule *van Hardenbroek*; ik kom bij u in opdracht van de heer *Bosch van Rosenthal*. Om zich te introduceren heeft zij een verhaal gedaan over de kamer van uw jongste zoon, waarin een bed stond, waaruit men zich met behulp van een koord kon opheffen, hetgeen voor de heer *van Heuven Goedhart*, die blijkbaar weleens op die kamer had vertoefd, een voldoende legitimatie was. Is het juist, dat freule *van Hardenbroek* van u die opdracht had gekregen!

A. *Van Heuven Goedhart* zal u wel hebben verteld, hoe hij voor het eerst naar Londen is gegaan. In overleg met *van Randwijk*, *Cramer* en mij is hij daarheen gegaan. Wij dachten niet, dat hij er Minister van Justitie zou worden. Wij hoopten, dat hij de regeling van de pers en van de radio-inlichtingen zou krijgen. Hij is daar toen Minister van Justitie geworden. Toen wij die berichten niet behoorlijk kregen en niet behoorlijk meer werden ingelicht en toen ik later bij Vertrouwensmannen was, het einde van de oorlog was toen dus nabij, en wij nog steeds geen behoorlijke inlichtingen uit Londen hadden, met name niet over de kwestie van het Militair Gezag, ontmoette ik toevallig in een huis in de Sweelinckstraat in den Haag freule *van Hardenbroek*. Zij zei: Ik ga naar Brabant, hebt u nog een boodschap, want ik zal er verschillende mensen spreken. Ik zei: Ik zou in de eerste plaats graag willen weten van *van Heuven Goedhart* hoe de zaken staan, want ik begrijp er niets van; ik krijg geen behoorlijke inlichtingen hoe de boel moet worden geregeld; wij zitten binnenkort in dat vacuum van Regering en worden niet ingelicht. Ik zou ook graag willen, dat u gaat naar *van Sonsbeeck*, mijn collega in Maastricht, en dat u hem ook een dergelijke boodschap geeft. Zij is naar de overkant gegaan en van die brief, die zij van *van Heuven Goedhart* heeft gekregen, heeft men mij in 1947 een afschrift gegeven. Deze brief was weggewerkt.

64443. De **Voorzitter**: In ieder geval, en dit vind ik in uw mededelingen een belangrijk element, was het dus zó, dat de heer *van Heuven Goedhart* die brief heeft geschreven en moeite heeft gedaan om deze door de linies te krijgen, omdat hem duidelijk was geworden, dat de voorzitter van Vertrouwensmannen in het bezette gebied klaagde over het gebrek aan inlichtingen van Regeringskarit.

Ik vind het van belang, hierop de aandacht te vestigen, omdat met name de heer *Somer*, het hoofd van B.I., hiervan een grote zaak heeft trachten te maken, omdat een oud-Minister — zoals hij zeide —

in strijd met de voorschriften particuliere brieven over de rivieren probeerde te laten brengen en bovendien — weer volgens de heer *Somer* — zich in die brieven op een minder nette wijze had uitgelaten over het Regeringsbeleid en alles, wat hiermede samenhangt.

A. U moet deze brief niet zien als een ambtelijke brief aan de voorzitter van Vertrouwensmannen, maar als een brief van mijn goede vriend van *Heuven Goedhart*, die het besluit betreffende het B.I. had gecontrasigneerd. Ik vroeg: Vertel mij eens iets; ik begriep er niets van! De Regering laat ons in het duister.

64444. De **Voorzitter**: Het is toch een eigenaardige zaak, dat in het bezette gebied een College van Vertrouwensmannen wordt benoemd en dat dit college, dat het vertrouwen van de Regering moet hebben, klaagt over gebrek aan voorlichting van de Regering.

A. Ik kan het niet anders zeggen: het College van Vertrouwensmannen werd benoemd, maar het vertrouwen werd hun niet geschonken. Dit is eigenlijk de ronde waarheid. Men zette hen wel voor de gebakken peren, maar het vertrouwen werd hun niet geschonken

64445. De **Voorzitter**: Ik wil nu van dit onderwerp afstappen. Wij zijn door de bespreking van het probleem van de verbindingen weer op een zijweg geraakt. U was met uw hoofduiternzetting zover gekomen, dat u een schildering heeft gegeven van de verschillende organisaties van het verzet, die waren ontstaan in de periode na uw ontslag en voordat Vertrouwensmannen optraden. Ik geloof, dat nu het ogenblik gekomen is, dat u vertelt, hoe her verder is gegaan met de ontwikkeling van die verschillende organisaties van het verzet. Ik denk dus nu aan de bundeling, die tenslotte is tot stand gekomen, en alles wat hiermede samenhangt.

A. Er is een telegram gekomen uit de tijd, dat van *Heuven Goedhart* Minister van Justitie was, waarbij hij aan bepaalde personen — waarvan ik er één was — opdracht gaf, het verzet te bundelen. Dit was nog vóór de benoeming van Vertrouwensmannen, vermoedelijk heel kort er vóór. Wij zijn daarmee verder doorgedaan, riu officieel daartoe meer gerechtigd.

64446. De **Voorzitter**: Werd u op grond van dat telegram, dat tot u was gericht door de Minister van Justitie — in kwaliteit, veronderstel ik — .....

A. Ja, dat geloof ik wei.

64447. De **Voorzitter**: .... ook door de verschillende organisaties als daarvoor gelegitimeerd beschouwd?

A. Ja.

64448. De **Voorzitter**: Heeft u hierover niet te klagen gehad?

A. Neen. Toen volgde de totstandkoming van het College van Vertrouwensmannen en is door ons gesticht de zogenaamde contactcommissie. Om vooral te zorgen, dat niet alles bij mij zat, en omdat ik hoopte, dat men meer vertrouwen rou hebben in de heer *Drees*, heb ik deze verzocht, de contactcommissie te presideren.

64449. De **Voorzitter**: In dit verband is hier door sommige getuigen ook de kern ter sprake gebracht. Hoe verhoudt zich dit tot elkaar?

A. Dat loopt parallel. Afgevaardigden van verschillende groepen van verzet vormden die kern en daaruit kwam er een contactcommissie. Toen deed zich de grote vraag voor over de plaats van de O.D. in die contactcommissie, maar dat heeft *Drees* allemaal behandeld, al hield hij mij geregeld op de hoogte; juist omdat ik in die tijd vooral mij zelf niet al te zeer op de voorgrond wilde stellen en dat ook gaarne aan *Drees* overliet en omdat ik hoop had, dat hij gemakkelijker die mensen bij elkaar zou voegen.

64450. De **Voorzitter**: Dus over het probleem van de bundeling van het verzet, de besprekingen, welke daarover zijn gevoerd, de onderhandelingen, welke daarover hebben plaats gehad, moeten wij zijn bij de heer *Drees*?

A. Ja; en daar zat speciaal ook altijd bij de heer *Neher* en voor de O.D. de heer *Six*. Dat het niet eenvoudig is gelopen, weet ik, want ik herinner mij, dat de heer *Drees* vele malen bij mij kwam en zei: Wij hebben weer moeilijkheden. De ene keer was het dit, b.v. met de communistische groepering, die bezwaar maakte, en dan was het weer een andere politieke groepering of de O.D.

64451. De **Voorzitter**: Dus hoe deze zaak is gelopen via de Delta's naar de oprichting van de B.S. hebt u zelf niet meegemaakt?

A. Neen, niet de Delta's.

64452. De **Voorzitter**: Was dus na Augustus 1944 uw hoofdwerkzaamheid geworden het voorzitterschap van het College van Vertrouwensmannen?

A. U moet goed begrijpen: in Augustus 1944 werd ik van een particulier persoon, die advies gaf, weer een officieel persoon. Toen heb ik mij ook geheel weer als officieel persoon beschouwd.

64453. De **Voorzitter**: Wanneer u uw hoofddrukken en uw ervaringen als voorzitter van het College van Vertrouwensmannen zoudt willen weergeven, zal de commissie dat zeer op prijs stellen.

A. U kunt dat vinden in het rapport van Vertrouwensmannen.

64454. De **Voorzitter**: Het is echter wel erg instructief dat ook eens te horen uit de mond van iemand, die in dat college een belangrijke functie heeft vervuld, waardoor, meer dan in zulk een rapport, de persoonlijke visie naar voren komt.

A. De Vertrouwensmannen zijn voor het eerst bijeen geweest in Utrecht, daarna in Amsterdam en toen in den Haag. Daar in Amsterdam heb ik met *Drees*, die ik goed kende, afgesproken: Waar zullen wij gaan zitten, in den Haag of in Amsterdam? Naar mijn mening was er een heel groot streven hij de verschillende illegale groepen, dat de Vertrouwensmannen zitting zouden hebben in Amsterdam. Ik stond op het standpunt, dat de Regering in den Haag zat en dat het het meest noodzakelijk was, dat Vertrouwensmannen in den Haag zaten. Ik heb tegen *Drees* gezegd: Laten wij het zó verdelen, dat één van ons in of bij den Haag is en een in Amsterdam. Toen is *Drees* hoofdkwartier in Amsterdam gaan maken en ben ik hoofdzakelijk in of bij den Haag blijven zitten. Ik zat meestal in Leiden en fietste dan weer naar den Haag. Het is een vreselijk reizen en trekken geweest. U hebt gelezen, hoe wij daar hebben uitgenodigd van het Nationale Comité de heer *Neher*; eerst hadden wij mejufvrouw *Tellegen* gewild, maar *Neher* zou dat doen op hun vraag. Dit hebben zij zelf onder elkaar uitgemaakt. Van de Raad van Verzet heb ik toen van *der Gaag* gekregen. In het College van Vertrouwensmannen zelf zijn de verhoudingen altijd even goed en even prettig geweest. Er is eigenlijk nooit enig belangrijk verschil van mening geweest. Over de grote lijnen zijn wij het altijd eens geweest. Er zijn geen notulen van gehouden, maar ook later, toen wij andere mensen er bij kregen, zijn er nooit belangrijke verschillen van mening geweest.

64455. De **Voorzitter**: Wat ziet u, als u thans daarop terugziet, als het belang van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen en wat ziet u als dingen, die men misschien wel had kunnen tot stand brengen, maar door bepaald: omstandigheden niet heeft kunnen bereiken?

A. Ik heb mij direct van de capitulatie af ongerust gemaakt over het eventueel komende vacuum. Dit vacuum heeft mij altijd dwars gezeten. De historie heeft mij het gevaar hiervan doen zien. Denkt u in de eerste plaats aan het vacuum, dat er is geweest na het vertrek van *Napoleon*. Wilt u een zeer recent voorbeeld hebben, dan hebben wij een vacuum gehad na het vertrek van de Regering in de Meidagen van 1940, zonder dat er orde op zaken was gesteld, wat toevallig door twee achtergebleven Ministers is opgevangen in een regeling niet *Winkelman*. Wet vacuum in België in 1918 is alleen opgelost, doordat de zaakgelastigde van Nederland, van *Vollenhoven*, en de Spaanse gezant met hun beiden zijn opgetreden, toen er geen Regeringspersonen waren. Nog recenter is het vreselijke vacuum, dat wij in Indië hebben gehad. Voor het feit, dat hierin niet tijdig is voorzien, hebben wij onze straf gehad.

Dit is altijd mijn zorg geweest. Van *Heuven Goedhart* was het hierin met mij eens en daarom is een besluit uitgelokt. Dit heeft een oplossing gegeven, al heeft het maar zeven dagen geduurd. Het Militair Gezag kon tenslotte niets en daarom is onze benoeming gelukkig geweest. Als ik het eerlijk mag zeggen, zonder enige pedanterie en zonder enige overschatting, dan moet ik verklaren, dat het uitstekend zou zijn gelopen, als dat onzalige besluit betreffende het Militair Gezag er niet was geweest.

64456. De **Voorzitter**: Dan had het College van Vertrouwensmannen dus langer in het vacuum kunnen voorzien?

A. Ja. Ik zou mijnerzijds willen vragen — en nu val ik aan! — wie heeft het Militair Gezag uitgevonden? Wie heeft het initiatief genomen, dat er in Nederland zou komen een Militair Gezag in de overgangperiode?

In begin 1947 hebben wij in 's-Hertogenbosch een diner gehad, waarbij alle Commissarissen en oud-Commissarissen der Koningin aanwezig waren en de afgetreden Commissarissen en Minister *Beel*. Op een gegeven ogenblik was het stil aan tafel en toen zei mevrouw *van Sonsbeeck*, de vrouw van de oud-Commissaris van Limburg: En nu Excellentie, wilde ik zo graag één ding weten: Wie heeft toch het Militair Gezag uitgevonden? Hierop zei *Beel*: Dit weet ik niet, mevrouw; het is al uitgevonden vóórdat ik er was! Ik behoef u niet te zeggen, wat een ellende dit heeft gegeven en wat het Nederland heeft gekost. Naar mijn overtuiging was het niet nodig geweest en een misgreep, waarvoor ik ettelijke malen werd gewaarschuwd, maar men had enerzijds de wonderlijke idee, dat men hier alle mogelijke ongelukken en moordpartijen zou krijgen, maar wie het Nederlandse volk kent en wanneer men hier behoorlijke elementen had, zoals wij hadden uitgezocht in overleg onder andere met *Kesper* en *Tenkink*, begreep, dat er niets zou gebeuren. Het Nederlandse volk is niet zo. Anderzijds waren er de militairen, die het gaarne wilden.

64457. De Voorzitter: Dus Vertrouwensmannen hadden o.m. voorbereidingen te treffen voor de aanwijzing van personen, die terstond na de bevrijding in belangrijke functies hadden op te treden?

A. Ja; alle hoofdpunten en schakelpunten zouden door volkomen betrouwbare personen bezet zijn; dat zou allemaal volkomen goed kunnen verlopen. De hoofdrollen hebben daarbij natuurlijk gespeeld de heren *Kesper*, *Tenkink* en *Albarda* — de laatste voor Financiën — en *den Hollander*. Dat had allemzal best kunnen lopen, alles was geregeld.

64458. De Voorzitter: Zijn er door Vertrouwensmannen voor de overgangstijd ook algemeen geldende regelingen of verordeningen voorbereid?

A. Ja, dat hadden wij klaar. Als men ons op tijd die verordeningen van Londen had gestuurd, hadden wij dat veel beter kunnen doen.

64459. De Voorzitter: Wat wist u van de Terugkeer-wetgeving?

A. Daar wisten wij eigenlijk niets van. Dat hebben wij pas op het laatst gehoord. Die stukken heeft *van der Gaag* meegebracht, toen hij naar de overkant is geweest.

64460. De Voorzitter: De heer *van der Gaag* is de eerste keer in Januari 1945 naar Londen geweest. Wat heeft hij toen meegebracht?

A. Hij heeft toen verschillende stukken meegebracht, ook Koninklijke besluiten.

64461. De Voorzitter: Dus toen had u daar wel enig idee van?

A. Ja, maar toen is die verschrikkelijke klap gekomen. Terwijl wij de uitdrukkelijke opdracht hadden om het gezag in handen te nemen met de omschrijving, dat wij niet als voorlopige Regering moesten gelden, maar alleen tijdelijk, en dat wij dadelijk moesten op zij gaan als de vooruit te zenden Ministers kwamen, kwam die klap: wij krijgen eerst Militair Gezag.

64462. De Voorzitter: Dat wist u dus eerst, toen de heer *van der Gaag* terugkwam?

A. Ja. Al had ik er reeds in de vergadering van Vertrouwensmannen van *Neher* van gehoord, die het van kolonel *Six* wist.

64463. De Voorzitter: Toen was er voor verdere werkzaamheden en voorbereidingen van Vertrouwensmannen niet veel reden meer?

A. Toen wisten wij alleen, dat ons werk zich zou uitstrekken totdat het Militair Gezag er was.

64464. De Voorzitter: Vreesde u toen ook, dat de personen, die u had aangewezen, niet meer nodig zouden zijn, omdat de functionarissen van het Militair Gezag die plaatsen zouden gaan bezetten?

A. Die heeft *Kruls* allemaal overgenomen, want zij waren er toch niet voor in staat.

64465. De Voorzitter: Maar de militaire commissarissen heeft hij voor een deel meegebracht.

A. Die militaire mensen kwamen er naast te staan en deden weinig of niets anders dan in auto's rondrijden. Die andere burgerlijke autoriteiten heeft *Kruls* allemaal overgenomen en moeten overnemen.

64466. De Voorzitter: Het moment, waarop u op de hoogte kwam van het Militair Gezag, dat was dus, toen de heer *van der Gaag* de desbetreffende stukken meebracht, was toch nog vrij laat, als wij ons de zaken goed voorstellen. Immers, ik meen, dat de heer *van der Gaag* eind Januari 1945 naar Engeland is gegaan. Toen u die stukken kreeg, zal het wel eind Februari of begin Maart zijn geweest.

A. Dit kan wel, maar toen hadden wij niet het zuivere idee van het Militair Gezag. U heeft het in het zuiden aan het werk gezien, maar wij niet. Ik herinner mij, dat *Cleveringa* zei: Dan moet ik misschien nog twee dagen blijven en dan kan ik waarschijnlijk weer aan het werk gaan als professor. Ik zei: Dat hoop ik! *Kruls* kwam wel, maar hij stond als een kat in een vreemd pakhuis, al kwam hij net van Brabant af.

64467. De Voorzitter: Hoe was de ontmoeting tussen de chef staf Militair Gezag en Vertrouwensmannen?

A. Uitstekend, al ging het niet van harte. Wij hadden onze plicht gedaan.

64468. De Voorzitter: Is dat op behoorlijke wijze gegaan?

A. Volkomen. Op een avond zaten wij in de oude Japanse legatie in den Haag en toen kwam *Kruls*, die net was aangekomen. Ik had heus geen plan om een Staatsgreep uit te voeren en te zeggen: Ik houd het gezag, totdat de Ministers komen. Ik heb gezegd: Dan moet u het maar overnemen. Hierop heeft *Kruls* gezegd: Gaat u een paar dagen nog maar uw gang.

64469. De Voorzitter: U heeft dus de indruk, dat de voorbereiding, die Vertrouwensmannen hadden tot stand gebracht voor de bezetting van functies, in het algemeen is gehonoreerd?

A. Ja, zij werd vrij algemeen gehonoreerd. Daarna kwamen de Ministers en toen zijn wij met Vertrouwensmannen in de vergadering van het Ministerie geweest, waar zij ons hebben bedankt voor liet werk, dat wij hadden gedaan. Dit is door *Gerbrandy* uitgesproken. Hierbij kwam heel even de politiek nog weer om de hoek, omdat ik persoonlijk — en, naar ik meen, het merendeel van Vertrouwensmannen — op het standpunt stond, dat, zo gauw als het enigszins mogelijk was, verkiezingen moesten plaats vinden.

64470. De Voorzitter: Is dit uitgesproken?

A. Ik geloof het wel.

64471. De Voorzitter: U heeft het ook tegen de Regering gezegd?

A. Ja, ik heb dit ook tegen *Gerbrandy* gezegd.

64472. Jonkvrouwe *Wttewaall* van *Stoetwegen*: Wat was het antwoord hierop?

A. De Minister-President was het er ook wel mee eens, maar de gehele Regering was tot de gedachte gekomen, dat Nederland één politieke partij was geworden. Dit was volgens mij een dergelijke hersenschim, die ik nooit heb geloofd; ik zou het ook niet erg gelukkig hebben gevonden.

64473. De Voorzitter: Welke ideeën hadden de Vertrouwensmannen in de tijd, dat zij hier werkzaam waren, met betrekking tot de Volksvertegenwoordiging en wat hebben zij op dit terrein voorbereid?

A. No. 1 was, dat wij voorlopig de functies hadden bezet, totdat de Koningin terugkwam en dat zij een nieuw Ministerie zou vormen en dat dat Ministerie zo gauw het maar enigszins mogelijk was nieuwe verkiezingen zou voorbereiden. Ik heb aan de verschillende Commissarissen de boodschap medegedeeld, dat zij moesten zorgen, dat de burgemeesters zorgden voor de kiezerslijsten, want er moesten verkiezingen komen.

64474. De **Voorzitter**: Vertrouwensmannen hebben dus geen standpunt geformuleerd met betrekking tot het Parlement, met name over de vraag, of het oude Parlement van 1940 weer zitting moest nemen, zij het dan gezuiverd, of er een nieuwbenoemd Parlement moest komen dan wel of een tussensysteem het meest wenselijk was?

A. Neen, daar hebben Vertrouwensmannen zich niet over uitgesproken. Dat was te dicht bij de politiek.

64475. De **Voorzitter**: Hebben zij hierover ook niet aan de Regering adviezen doen toekomen?

A. Ik kan mij dat niet herinneren, al stond ik persoonlijk op het standpunt, waar het oude Parlement grote lacunes vertoonde en vele groeperingen weg waren, dat er zo gauw mogelijk een nieuwe Volksvertegenwoordiging moest komen.

64476. De **Voorzitter**: Maar hoe zou dat nieuwe Parlement er naar uw mening hebben moeten komen? Te Londen hebben degenen, die het oude Parlement niet wilden laten terugkomen, in verschillende stadia de gedachte verdedigd, dat er dan een benoemd Parlement — *contradictio in terminis* — moest komen. Daar is tenslotte uit voortgekomen een Parlement, dat ten dele bestond uit de oude leden van 1940, aangevuld met nieuwbenoemden. U zei: U wilde zo snel mogelijk een nieuw Parlement. Nu vraag ik: Wat bedoelt u met een nieuw Parlement, een benoemd Parlement of een gekozen Parlement?

A. Ik wilde zo snel mogelijk verkiezingen.

64477. De **Voorzitter**: Dus u ging van de gedachte uit, dat er na de bevrijding zeg twee of drie maanden nodig zouden zijn voor de voorbereiding van de verkiezingen en dat er gedurende die tijd geen Parlement zou zijn?

A. Ja, dat was mijn persoonlijke gedachte. Voor een namaak-Parlement voelde ik niet veel. Maar ik herinner mij niet, dat Vertrouwensmannen daarover ooit advies aan de Regering hebben gegeven. Ik heb mij straks wat kras uitgelaten, dat het vertrouwen, dat men de Vertrouwensmannen had moeten geven, aan hen niet is geschonken. Ik voor mij geloof, dat Minister *Gerbrandy* wel dege-lijk de bedoeling had, dat vertrouwen te schenken. Daarvan ben ik overtuigd. Uit de manier, waarop ik met hem heb gesproken, toen hij terug was, heb ik volkomen die gedachte overgehouden, maar ik geloof, dat dat ook door allerlei andere groeperingen en invloeden weer gefrustreerd is geworden.

64478. De **Voorzitter**: De heer *van Heuven Goedhart* heeft waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld bij de benoeming van Vertrouwensmannen?

A. Ongetwijfeld. Hij was overtuigd, dat dat moest komen.

64479. De **Voorzitter**: Hoe is dat gegaan? De heer *van Heuven Goedhart* heeft er een merkwaardig verhaal van gedaan, hoe tenslotte de aanvulling van het College van Vertrouwensmannen heeft plaats gehad. Er zijn n.l. later nog één of twee personen bijgekomen, althans prof. *Oranje*.

A. Wij hadden oorspronkelijk *Cramer*, *Drees*, *van Sonsbeeck*, *Cleveringa* en ik. Het is voor mij een hele puzzle geweest, te ontdekken, waar *Cleveringa* zat.

64480. De **Voorzitter**: De heer *van Sonsbeeck* is later bij de bevrijding van het zuiden weer uitgevallen?

A. Ja. Het eerste concept van de proclamatie is door *van Sonsbeeck* gemaakt. Wij zaten toen met deze kwestie: Wij hebben nu deze mensen, maar er is eigenlijk geen vertegenwoordiger van de antirevolutionairen. In onderling overleg hebben wij toen getelegrafeerd met de Regering om iemand aan te wijzen. Dit is verdeckt geschied, zodanig, dat, naar wij meenden, *Cerbrandy* er uit zou kunnen opmaken, wat wij bedoelden.

64481. De **Voorzitter**: U heeft de uitdrukking gebruikt, dat de „Vader der Prinsen” in het College van Vertrouwensmannen moest komen?

A. Ja. *Oranje* heeft gezegd: Dan weet *Gerbrandy* het zeker. Zij hebben echter vreselijk zitten piekeren. Toen hebben wij, omdat *van Sonsbeeck* uitgevallen was en om een Rooms-Katholiek te hebben, pater *Stokman* gevraagd.

64482. De **Voorzitter**: Was de mededeling, dat het Collega van Vertrouwensmannen werd ingesteld, met betrekking tot de taakomschrijving direct duidelijk of heeft dit nog tot discussies aanleiding gegeven over de vraag, hoever men kon gaan?

A. Neen, dit heeft nooit tot enig verschil van mening of tot enig misverstand aanleiding gegeven, omdat ik altijd heb voorgesteld: Denk er om: geen stap verder dan onze opdracht!

64483. De **Voorzitter**: Mijn vraag is echter, of de formulering van de opdracht geen aanleiding tot twijfel gaf.

A. Daaraan hebben wij geen ogenblik getwijfeld. Het is wel heel snel gegaan. In Augustus kwam het telegram. Wij hebben één of twee keer vergaderd en toen kwam „Dolle Dinsdag”. Toen hebben wij op mijn kamer in Leiden vergaderd en de proclamatie klaargemaakt en daarna hebben wij op de kamer van *de Lint* in den Haag gezeten — mr. *de Lint* was ambtenaar van het openbaar ministerie — en hier hebben wij verschillende mensen laten komen, o.a. *Kesper* en *Tenkink* en met name ook *Prinsen*, om hem te zeggen, dat *Frederiks* op zij moest. *Prinsen* heeft toen een heel erge scène gemaakt, want hij zei, dat hij het dan moest doen. Ik kende *Kesper* zelf niet, wij hadden hem overgenomen van het Nationaal Comité.

64484. De **Voorzitter**: Bedoelt u, dat *Prinsen Frederiks* op zij wilde stellen?

A. Neen, hij wilde de plaats van *Kesper* hebben. Toen de troepen niet over de rivieren kwamen, zijn wij weer op de volgende morgen bijeengekomen in de kamer op het Voorhout. Van het Ministerie van Defensie was een afwikkelingsbureau op het Korte Voorhout en daarboven zijn wij bij elkaar gekomen. De heer *Rietveld*, de tegenwoordige secretaris-generaal, heeft ons er toen uitgezet.

64485. De **Voorzitter**: Op welke grond?

A. Dat was hem veel te gevaarlijk. Hij zei: Wat zijn dat voor heren? Die moeten er dadelijk uit. Ik heb overigens niets tegen de heer *Rietveld*; hij zal een brave vaderlander zijn, maar bang, zoals meerderen. Ik herinner mij ook, dat ik eens een keer bij een hoofd-inspecteur van Waterstaat in Utrecht kwam, terwijl wij op de fiets Nederland doortrokken, en zei: U moet mij, als Commissaris van de Koningin, geloven, maar ik moet in 's lands belang met een Rijks-auto mede naar den Haag. Maar neen, dat was te gevaarlijk, want als de Duitsers dat zouden zien . . . .

64486. De **Voorzitter**: Wist de heer *Rietveld* niet wat het College van Vertrouwensmannen was?

A. Ik zeg niet, dat hij het geweten heeft, maar ik leg het u voor.

64487. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe kwam u aan die kamer op Defensie?

A. Daarvoor had *de Lint* gezorgd, van de O.D.; die had er een vriend zitten. Hij zei: Ga daar maar zolang zitten. Toen hebben wij aan de Mauritskade gezeten, toen in de kamer van de Landsadvocaat, toen in de Javastraat.

64488. De **Voorzitter**: Bent u er in geslaagd de wetenschap van de belangrijke plaats, welke u in het College van Vertrouwensmannen innam, in zeer kleine kring te houden?

A. Dat was vrij gauw bekend, al begreep men het niet; dat hebben wij niet lang geheim kunnen houden; aan het eind van de winter hadden de mensen het in de gaten. Op een goede keer hoorde ik van een Duitser: *Seys-Inquart* had gezegd: „Jetzt kommen die Vertrauensmänner unter den Kommissar aus Utrecht.”

64489. De **Voorzitter**: Hoe hebben de Duitsers er op gereageerd? Wat wisten zij eigenlijk?

A. Zij hebben geweten, dat ik dat deed, maar hebben er betrekkelijk slap op gereageerd. Ze hebben éénmaal een overval gedaan; toen waren wij net weg uit de kamer van de Landsadvocaat en juist naar de Javastraat. Ze hebben toen de conciërge van het huis van de Landsadvocaat meegenomen en een marchaussee, maar die vonden ze niet belangrijk; die lieten ze lopen.

64490. De **Voorzitter**: U weet niet waarom?

A. Neen, dat kan ik u niet zeggen.

64491. De **Voorzitter**: In April 1945 lagen de verhoudingen natuurlijk heel anders.

A. Ja, en in Maart; ik geloof, dat ze het toen al wisten. Het moest natuurlijk opvallen — ik was hier zeer bekend als oud-burgemeester —, dat ik hier altijd met *Cleveringa* rondwandelde, maar ik geloof niet, dat de Duitsers de bedoeling hebben gehad om ons in te rekenen. Waarom zij het niet gedaan hebben, laat ik in het midden.

64492. De **Voorzitter**: Heb ik zoëven goed begrepen, dat u, vóórdat de opdracht van Vertrouwensmannen was gekomen, zelf reeds een opdracht uit Londen had gekregen om stappen te doen, ten einde het verzet te coördineren?

A. Niet aan mij persoonlijk, maar aan een commissie is opgedragen het verzet te bundelen.

64493. De **Voorzitter**: Hoe werd deze commissie aangewezen?

A. Dat zal *Slotemaker* u precies kunnen vertellen.

64494. De **Voorzitter**: Is die opdracht uit eigen initiatief van Londen gekomen of is zij weer een gevolg van verzoeken van deze kant om daartoe machtiging te ontvangen?

A. Die opdracht is uitgelokt door *van Heriven Goedhart*. Ik weet niet, op welke datum zij is gekomen, maar de opdracht moet liggen tussen de benoemingsdatum van *van Heuven Goedhart* en de boodschap van de benoeming van Vertrouwensmannen.

64495. De **Voorzitter**: Misschien kunt u in dit verband nog mededelen, wat u heeft meegemaakt van de aanleiding tot het vertrek van de heer *van Heuven Goedhart* naar Engeland?

A. Wij zaten bij elkaar in Amsterdam. Het gezelschap bestond uit *Cramer*, *van Heuven Goedhart*, *van Randwijk*, *van Holthe tot Echten* en ik.

64496. De **Voorzitter**: De zogenaamde Grebbe-commissie?

A. Ja. Wij zeiden: Net kan niet langer. Er moet een van ons naar de overkant.

64497. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. Vlak vóór het vertrek van *van Heuven Goedhart*; heel kort er vóór. Het geschiedde om twee redenen. In de eerste plaats om te zorgen, dat de berichtgeving hier beter werd. U herinnert zich, dat er zoveel klachten waren over de radio en dat deze zo slecht werd. Wij moesten betere berichten hebben en daarnaast moesten wij de Regering aan het verstand brengen, dat er per se een regeling diende te komen voor het vacuum. Tenslotte moesten wij ook wijzen op de positie van en de moeilijkheden met de O.D. Toen wij er over spraken, wie zou gaan, hebben wij gezegd: Dan moet *van Heuven Goedhart* gaan. Ik vond, dat ik als Commissaris niet kon gaan, mede omdat ik voortdurend bezig was, mensen raad te geven. *Van Heuven Goedhart* was de beste om te zorgen, dat er een goede inlichtingendienst en radioberichtgeving voor Nederland kwamen. Hij liep hier ook het meeste gevaar; hij was een paar maal ingerekend, ze hebben herhaaldelijk huiszoeking bij hem gedaan, ze hebben mijn broer willen inrekenen, omdat ze dachten, dat dat *van Heuven Goedhart* was. Op die gronden is hij toen gegaan.

64498. De **Voorzitter**: In die tijd heeft ook die kwestie gespeeld van de Duitse overste *Stähle*. Was u daarvan op de hoogte?

A. Ja. *Van Heuven Goedhart* en *Cramer* hadden contact met die Duitse overste gehad, die zij nog steeds als serieus beschouwden. Zij wisten niet, hoe zij daarmee aan moesten. Toen hebben zij dat bij ons in de Grebbe-commissie gebracht en ik heb gezegd: Doorgaan, je op de hoogte houden en de Regering op de hoogte brengen; je mag niet met de Duitsers een afspraak maken, maar moet zorgen, dat je wel de Regering op de hoogte brengt, en je moet doorgaan. U moet altijd onze rol in die tijd beschouwen als degenen, bij wie de mensen kwamen: Hoe dacht u, dat het het beste is, dat wij het

doen. Dat heb ik ook altijd als mijn taak beschouwd, totdat ik tot een officiële taak werd geroepen. Maar ik wil nog eens herhalen: Ik geloof, dat Minister-President *Gerbrandy* bij de benoeming van Vertrouwensmannen alles het beste heeft vóór gehad, dat hij ook wel bereid is geweest aan Vertrouwensmannen dat vertrouwen te schenken, dat hij het allemaal zo goed mogelijk heeft bedoeld, maar ik heb nog de overtuiging, dat daartussen andere elementen zaten, die eigenlijk daar niet veel lust in hadden, die het tegenwerkten.

64499. De **Voorzitter**: Bij de oprichting van het Militair Gezag hebben natuurlijk verschillende factoren gegolden. Er heeft voorgezeten de gedachte, dat voor de handhaving van rust en orde in het bevrijde Nederland een militair apparaat nodig was. Een andere factor was, dat men van de veronderstelling uitging, dat Nederland veroverd zou worden door de geallieerden, dat Nederland waarschijnlijk een tijd lang étappengebied zou worden voor het geallieerde leger, dat verder doortrok naar Duitsland, en dat men dan te maken zou hebben met het feit, dat de geallieerden, die hier zaten, zonder twijfel een grote zeggenschap in de zaken zouden wensen te hebben met het oog op het goede verloop van hun oorlogvoering en dat het Militair Gezag daarvoor dan nodig zou zijn om het contact met de geallieerden tot stand te brengen. Dit element wordt bij de beschrijving, zoals die hier voor onze commissie is gegeven van de redenen, waarom het Militair Gezag er moest komen, steeds met klem naar voren gebracht. Ik leg het u voor, opdat u daarover uw mening geeft.

A. Dat zelfde verhaal werd door de O.D. gehouden, ook later, toen wij de eerste berichten kregen van het Militair Gezag. Ik zei: Dat is volkomen juist, maar daarvóór moet men zorgen, dat men militaire chefs voor het militaire gedeelte benoemt; de burgerlijke autoriteiten moeten zich daarmee niet bemoeien. Als de militaire autoriteiten zich behoorlijk verstaan met de burgerlijke, dan loopt het heel goed, maar het is geen reden, het gehele civiele apparaat onder het militaire apparaat te stellen, maar omgekeerd.

Dit was een verhaal, dat zij mij van het begin van de capitulatie af hebben voorgehouden. Ik heb het nooit geloofd en ik geloof het nog niet. In normale tijden moet het civiele gezag het doen.

64500. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: Als de heer *Gerbrandy* er niet zo bijzonder vóór is geweest, wie heeft het dan wel gedaan? Het Kabinet heeft toch dat besluit mede genomen en gecontrasigneerd?

A. Ik kan de roerselen in het Kabinet te Londen niet uitzoeken. Dit is nu juist de taak van uw commissie.

Ik kom nu weer terug op de Meidagen van 1940. Toen was het precies hetzelfde. Als de militairen eenmaal menen, dat zij het moeten doen, dan komt er een periode, dat zij de civielen helemaal niet meer nodig hebben en zeggen: Wij kunnen alles zelf.

64501. De **Voorzitter**: Wij zijn langs een bepaalde weg door deze gehele materie gewandeld, maar is deze weg nu dusdanig geweest, dat wij het gehele terrein hebben verkend, voor zover iuw wetenschap betreft?

A. Naar ik meen, wel. Leest u nog niaar eens hetgeen ik aan mejuffrouw *Vollgraff* heb gedicteerd.

De **Voorzitter**: Dat stuk kennen wij.

A. U kunt het rapport van het College van Vertrouwensmannen daarmee in verband brengen.

64507. De **Voorzitter**: Het gaat ons echter thans vooral om uw persoonlijke visie op een aantal problemen. Het rapport van Vertrouwensmannen is een grootste gemene deler. Wij willen, evenals de uwe, graag ook de visie van de andere Vertrouwensmannen leren kennen.

Het zou mogelijk zijn, dat er uit de tijd, die wij thans hebben besproken, nog bepaalde zaken zijn, die u persoonlijk zeer hebben beziggehouden, terwijl ik uit onbekendheid hiermede daarnaar niet heb gevraagd.

A. Wat mij in deze tijd altijd het meest is opgevallen, is, dat voortdurend uit Londen op de een of andere manier tegen allerlei mensen is gestookt, waardoor allerlei mensen, die te goeder naam en faam bekendstonden, werden belasterd. Dit geschiedde en met persoonlijke en met politieke bedoelingen.

Ik kan u een geval noemen, waarbij ik niet bij mij zelf behoef te blijven. Ik geloof, dat het niet in het rapport staat, maar u zoudt het in de notulen kunnen vinden. Ik behoef niets sterkers te noemen. Wij ontvingen als Vertrouwensmannen vóór de bevrijding — niet eens zo erg lang daarvóór — een telegram uit Londen, waarin stond: De burgemeester van den Haag, de heer *de Monchy*, kan natuurlijk niet terugkomen! Toen heb ik laten terugtelegraferen: Waarom niet? Hij heeft zich uitstekend gedragen. Er is niet de minste reden de heer *de Monchy* op zij te stellen. Toen is dat weer ingetrokken.

Een ander voorbeeld: Telegram: De Commissaris van de Koningin in Overijssel, de heer *van Voorst tot Voorst*, kan natuurlijk niet terugkomen. Waarom niet? Er was geen enkele reden voor. Men kan zeggen: Omdat die om bepaalde redenen niet in staat was om de tijd te verstaan. Dan moest de Regering dat te zijner tijd doen, maar op dat ogenblik moesten alleen diegenen ter zijde gesteld worden, die door hun handelwijzen gedurende de oorlog het vertrouwen van de bevolking hadden verloren. De anderen niet. Ik noem u het voorbeeld van de heer *de Monchy*; dat was het meest duidelijke.

64503. Jonkvrouwe **Witewaall van Stoetwegen**: Bent u er nooit achtergekomen van wie dat is uitgegaan?

A. Eerlijk gezegd, vermoed ik, dat die stokerij in die kwestie *de Monchy* van *van 't Sant* is uitgegaan, al kan ik dat niet bewijzen.

64504. De **Voorzitter**: U noemt het geval *de Monchy*, waarover blijkbaar een gedachtenwisseling is geweest tussen Londen en Nederland. U hebt in het College van Vertrouwensmannen ten aanzien van een groot aantal posten de vraag bezien, hoe die zouden moeten worden bezet. Is dat in het algemeen gebeurd, zonder dat daarover met Londen overleg is gepleegd of is er over een aantal van die maatregelen een gedachtenwisseling geweest?

A. Er zijn heel veel telegrammen over geweest, met name over de hoofdcommissaris hier en over de hoofdcommissaris in Amsterdam. Daarover is veel te doen geweest. Dan kwam je telkens weer op hetzelfde: dat er allerlei elementen zaten, die zich daarmee bemoeiden, maar ik mag zeggen, dat de Regering zich volkomen naar ons heeft gericht.

64505. De **Voorzitter**: Had u in de latere periode, in de winter 1944/'45 — ik stel deze vraag in verband met het probleem van de verbindingen —, de overtuiging of de zekerheid, dat de telegrammen veilig gestuurd konden worden? Dit waren telegrammen

met namen. Daardoor konden bepaalde personen aan gevaar worden blootgesteld, wanneer de telegrammen in handen van de Duitsers zouden geraken.

A. Het gevaar was veel groter voor degenen, die de zenders hadden.

64506. De **Voorzitter**: Is u in de veronderstelling gelaten, dat het zendverkeer uit een oogpunt van codering, enz. in dat tijdvak veilig was?

A. Dat was volkomen veilig. Dat interesseerde de Duitsers niet meer.

64507. De **Voorzitter**: De militaire berichtgeving leverde voor de Duitsers niets nieuws op, want daarin werden feiten vermeld, die zij kenden. Het was daarbij voor hen alleen van belang, dat zij de zenders in handen kregen. De inhoud van de telegrammen met militaire berichtgeving als zodanig kon hun niet interesseren, want zij wisten het daarin vermelde ook, maar hier ging het om namen van Nederlandse burgers, die in verband met bepaalde functies werden genoemd, en de kennis bij de Duitsers van die namen kon voor de betrokkenen een zeker gevaar opleveren.

A. Neen; er is er ook nooit een gevangengenomen; bovendien zaten die mensen goed verstoppt. Ik wist wie hoofdcommissaris in Amsterdam moest worden; daarover is veel getelegrafeerd; ook over de bezetting van het burgemeestersambt in Amsterdam. Die eerste telegrammen zijn weggegaan toen *de Vlucht* nog leefde. Wij hebben toen gezegd: Laat de *Vlucht* maar terugkomen. Men kon alleen aanmerking hebben, dat hij commissaris van „De Standaard” was gebleven, maar hij was een populaire persoonlijkheid in Amsterdam. *De Vlucht* is echter vlak daarop gestorven en toen zijn die telegrammen gewisseld over *de Boer*. Deze telegrammen waren alleen maar gevaarlijk voor de personen, die bij de verzending betrokken waren, en daarvan zijn er helaas verscheidenen gesneuveld.

De **Voorzitter**: Ik dank u ten zeerste voor de inlichtingen, die u heeft verstrekt, en sluit hiermede het verhoor.

L. H. N. BOSCH VAN ROSENTHAL.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 7 SEPTEMBER 1849

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *j, g, h, j en o.*

Verhoor van

Dr. WILLEM DREES,

oud 63 jaar, wonende te 's-Gravenhage, Minister-President.

Hij legt de belofte af als getuige.

65112. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is onlangs begonnen met de behandeling van de punten *g* en *h* van het Enquêtebesluit. Punt *g* luidt: het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden. Punt *h* luidt: het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Wij stellen ons voor eerst te horen diegenen, die aan de Nederlandse kant in het bezette gebied met deze zaken bemoeiingen hebben gehad. Op 20 Augustus jl. hebben wij als eerste gehoord de heer *Bosch van Rosenthal*. Wij zouden het zeer op prijs stellen thans van u een uiteenzetting te ontvangen van de bemoeiingen, welke u met deze vraagstukken hebt gehad. U hebt een en ander zo intens meegeleefd, dat ik veronderstel, dat u in staat zult zijn eigener beweging een exposé daarvan te geven. Dan kunnen wij onzerzijds na dat exposé of misschien ook wel in de loop daarvan enige vragen stellen, welke ter verduidelijking wellicht nodig zullen blijken.

A. Ik wil gaarne beginnen met iets te zeggen, maar ik denk wel, dat u het al spoedig op prijs zult stellen nadere inlichtingen te vragen. Ik heb met de heer *Bosch van Rosenthal* zo nauw samengewerkt, dat ik vermoed, dat hij op menig gebied al gezegd zal hebben wat ik zou kunnen zeggen.

In de eerste plaats dan het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren. Daarbij is de heer *Bosch van Rosenthal* zelf juist zeer nauw betrokken geweest. De commissie weet natuurlijk, dat men had de „Aanwijzingen" van 1937. Deze waren op zich zelf, geloof ik, heel goed, maar zij waren, naar ik veronderstel, niet zo goed doorgedrongen tot allen, die er in 1940 mede te maken hadden, als wel wenselijk zou zijn geweest. Bovendien waren zij niet berekend op een zo lange duur der bezetting en op een bezetting van deze aard, waarbij men zich niet meer om het Landoorlogreglement bekommerde. Het was heel moeilijk voor de ambtenaren, vooral burgemeesters, die dikwijls voor zware beslissingen stonden, zich naar die „Aanwijzingen" te richten. U zult van de heer *Bosch van Rosenthal* hebben gehoord, dat in 1943 een toelichting op die „Aanwijzingen" is verschenen, in feite een aanvulling — van zijn hand, naar ik meen —, welke in de illegale pers is gepubliceerd en waarmede de Regering zich heeft verenigd. De Regering heeft in October 1943 voor de radio verklaard, dat men zich daarnaar moest richten. Dat waren de formele stukken, de „Aanwijzingen" van 1937 en vervolgens die aanvulling.

65113. De **Voorzitter**: Hebt u met het samenstellen van het „Commentaar" nog te maken gehad?

A. Neen. Ik heb daarover gehoord van de heer *Bosch van Rosenthal*, toen het gebeurd was. Ik ben er zelf niet bij betrokken geweest.

Het is misschien goed te zeggen, dat van het begin af degenen, die verenigd waren in wat wel genoemd is het „Politiek Convent" — het contact tussen zes politieke partijen — er voor geïnteresseerd waren in hoeverre de secretarissen-generaal op de juiste wijze

leiding gaven. Aan de secretarissen-generaal waren zeer grote bevoegdheden toegekend door de Duitsers, maar zij hadden zich bij het uitoefenen van die bevoegdheden te gedragen naar de Duitse aanwijzingen. Het was uiterst belangrijk, hoe zij zich tegenover het gehele vraagstuk stelden en hoe zij dat doorgaven aan anderen. Dat is in het bijzonder natuurlijk ten aanzien van de heer *Frederiks*, wat betreft zijn houding tegenover Commissarissen der Koningin en burgemeesters, van groot belang geweest, maar dat had ook grote betekenis ter opzichte van de leiding, die de secretarissen-generaal in het algemeen aan de ambtenaren gaven. Ik weet niet, of u het stuk kent, dat het Politiek Convent ter kennis van de secretarissen-generaal heeft gebracht?

65114. De **Voorzitter**: Bedoelt u het stuk van 6 November 1940?

A. Ja. Ik heb voor „Onderdrukking en Verzet" een artikel geschreven en daarbij is dat als bijlage afgedrukt. Ik heb met die kwestie zelf geen bemoeienis gehad, omdat ik in October 1940 gearresteerd was en naar Buchenwald was gebracht. In mijn artikel heb ik aangegeven met wie het besproken is, o.a. de heien *Frederiks*, *Verwey* en *Snouck Hurgronje*.

65115. De **Voorzitter**: Hebt u ook niet aan de samenstelling van het concept meegewerkt?

A. Neen. Ik ben begin October met de heren *Deckers* en *Tilanus* gearresteerd. Er was tevoren wel reeds deze gedachtengang, dat wij nog anders dan persoonlijk met de secretarissen-generaal contact moesten zoeken om hen er op te wijzen, hoe naar onze mening hun houding moest zijn, zodat zij steun zouden hebben van de mensen, die bij de politieke leiding betrokken waren geweest. Wij moesten principieel wijzen op de noodzakelijkheid, dat men zich houden moest aan het Landoorlogreglement. Met de redactie van de tekst heb ik echter geen bemoeienis gehad. Ik vermoed, dat die voor een belangrijk deel door professor *Telders* is opgesteld, die daarom waarschijnlijk gegrepen zal zijn en veel erger behandeld is dan andere politieke figuren, omdat hij als gewoon concentratiegevangene is opgesloten.

Voor zover wij later in aanraking kwamen met secretarissen-generaal, Commissarissen der Koningin of burgemeesters hebben wij steeds in die richting geadviseerd. Kort nadat ik uit Buchenwald terug was, heb ik een bespreking gehad met de heer *Verwey*, waarnemend secretaris-generaal van Sociale Zaken. Ik had daartoe een goede aanleiding, omdat ik voorzitter was van de Vereniging van Arbeidsbeurzen en hij de vergaderingen van het bestuur meemaakte.

65116. De **Voorzitter**: Wanneer bent u teruggekomen?

A. October 1941. Ik ben precies een jaar weggeweest. Ik ben toen met hem gaan praten en ook later hadden wij nog weleens contact, omdat ik mij veel met sociale zaken bezighield. Ik heb toen betoogd, dat de secretarissen-generaal zich in de eerste plaats zelf te richten hadden naar het Landoorlogreglement en naar het internationale recht en dat zij hun ambtenaren daartoe hadden op te voeden.

De wijze, waarop hij er tegenover stond, was typerend. Hij is iemand, die zeer bepaald meende het Nederlands belang te dienen. Hij stond echter op het standpunt: Nu heb ik een mooie gelegenheid om allerlei wensen ten opzichte van verbetering van de sociale wetgeving te vervullen, zonder dat ik te maken heb met een Minister, die het misschien niet goedvindt, of een Kamer, die er misschien anders over denkt. Als men mij een jaar de gelegenheid geeft vrij door te werken, zo zei hij mij, dan kan er heel wat worden verbeterd, dan kunnen wij zorgen, dat er veel betere regelingen tot stand komen.

65117. De **Voorzitter**: Een gedachtengang, waartegen ook in het adres van 6 November 1940 stelling wordt genomen, b.v. ten aanzien van annexaties van gemeenten.

A. Ja. Hier betref het grotendeels punten, ten aanzien waarvan ik het zakelijk met hem eens was. Ik stelde mij echter op het standpunt: Je komt op drijfzand terecht, indien je niet inneemt het standpunt: er is een Nederlandse wetgeving en het internationale recht schrijft voor, dat daaraan, tenzij het strikt noodzakelijk is, niet getornd wordt, noch op grond van de wensen van de Duitsers, noch op die van de secretaris-generaal. Dat is het standpunt geweest, dat zeer principieel door de vertegenwoordigers van de politieke partijen, voor zover zij contact hadden met de secretarissen-generaal, is ingenomen. Dat standpunt heb ik ook ingenomen in mijn persoonlijke aanrakingen.

Ik heb, totdat 1 April 1943 het Nationaal Comité werd gearresteerd en ook *Vorrink*, die aan socialistische kant de leiding van het verzetswerk had, werd gearresteerd, mij in hoofdzaak geconcentreerd op de politieke contacten, contacten in de eerste plaats met politieke geestverwanten, maar ook inet anderen die mij kwamen spreken. Ik was toen nog op mijn gewone adres. Ik kreeg bezoek van burgemeesters, wethouders en raadsleden en ook van ambtenaren, die voor moeilijkheden stonden. Mijn raad is altijd in deze richting gegaan: Niet medewerken aan iets, dat het internationale recht de bezetter niet toestaat en zeker niet, ook niet op grond van op zichzelf begrijpelijke wensen, zelf veranderingen in onze wetgeving aanbrengen.

65118. De **Voorzitter**: Had de grote gelijkschakeling van de besturen van provincies en gemeenten niet juist plaats in de tijd, dat u afwezig was?

A. Die gelijkschakeling heeft even vóór mijn terugkomst plaats gehad. Ik ben net midden in de strijd over de gevolgen daarvan teruggekomen. Die gelijkschakeling, in die zin, dat de burgemeesters en de commissarissen een soort van „leiders“-bevoegdheid kregen, was begin September 1941 in werking getreden. Toen had men van de kant van de politieke partijen zeer sterk geadviseerd aan de wethouders: Blijf niet in de nieuwe positie, waarin je geplaatst wordt en waarin je komt onder een burgemeester, die een soort Führerpositie inneemt, zij het, dat hij staat onder de Commissaris en tenslotte onder de Duitsers. Aangezien in strijd met het internationale recht men van een democratische bestuurswijze was overgegaan naar de nationaal-socialistische methode, is aan de wethouders en Gedeputeerden zeer sterk het advies gegeven: Maak dat niet mede, neem ontslag.

Daarover is in de S.D.A.P. een felle strijd geweest — u ook niet onbekend, Mijnheer de Voorzitter —, omdat er natuurlijk veel gevallen waren, waarin een college op zich zelf volkomen „goed“ was. Er waren Commissarissen der Koningin, die zeiden: Ik blijf op dezelfde wijze als tot nu toe doorwerken met Gedeputeerde Staten. En er waren burgemeesters, die zeiden: Wij blijven als college van B. en W. op dezelfde wijze doorwerken, al draag ik de verantwoordelijkheid, omdat de Duitsers mij deze nu eenmaal hebben opgelegd. Zo zijn er velen geweest, die volkomen te goeder trouw en met zuivere bedoelingen hebben gezegd: Wij blijven zolang het college niet is aangetast door een daarin zitting hebbend nationaal-socialist of Duitsgezinde.

65119. De **Voorzitter**: Of zolang ons geen dingen worden opgedragen, die in strijd zijn met ons geweten.

A. Volkomen juist. Ik heb dat standpunt niet bestreden. Ik heb ten deze geen definitief standpunt ingenomen. Op 1 September was die gelijkschakeling trouwens al in werking getreden en er waren al circulaire uitgegaan. Wel heb ik getracht enigszins bemiddelend te werken. Het standpunt: „Zolang het college nog volkomen goed is en ons geen dingen worden opgelegd, die absoluut tegen onze overtuiging ingaan, is het beter, dat wij als college bijeenblijven dan dat er nationaal-socialisten inkomen“, kon ik mij indenken. Ik heb mij echter sterk gekant tegen degenen, die bleven óók als er een nationaal-socialistische burgemeester, wethouder of gedeputeerde kwam. Ik heb steeds gesteld: Dan kun je niets goeds meer bereiken, je kunt geen vrij woord meer spreken, want het gevaar bestaat, dat het wordt doorgegeven aan de Duitsers, je zult daardoor je zelf in toom houden, je kunt als college niets meer doen voor de bevolking, want die nationaal-socialist zal het onmogelijk maken.

Omdat die gelijkschakeling zich al voor een groot deel voltrokken had bij mijn terugkomst, heb ik mij gehouden buiten de kwestie: Mag men blijven, wanneer het Führer-principe is ingevoerd, maar er geen nationaal-socialist in het college komt? Het standpunt, dat het college moest blijven doorwerken, wanneer het nog volkomen goed was en geen dingen werden opgelegd, die in strijd waren met het geweten van de leden van dat college, heb ik begrijpelijk gevonden, zonder dat ik daarin al te zeer partij koos. Maar ik heb

altijd ernstig gewaarschuwd tegen het blijven te zamen met een nationaal-socialist. De strijd hierover heb ik vrij kras meegemaakt in die periode, omdat die tegenstelling zich toen begon af te tekenen. Daarover heb ik persoonlijk met velen contact gehad en daarnaast heb ik meegewerkt aan de adviezen, die wij ook toen als Politiek Convent bleven geven.

65120. De **Voorzitter**: U spreekt thans van het Politiek Convent als een bestaande zaak. Is die samenspreking tussen de leiders van een aantal politieke partijen geleidelijk en min of meer vanzelf ontstaan of is er een bepaald moment aan te wijzen, dat men uitdrukkelijk besloten heeft als Politiek Convent te gaan werken?

A. Ja zeker, einde Juni of begin Juli 1940 hebben wij overleg gepleegd. Van verschillende kanten was de gedachte opgekomen overleg te plegen. Op een bepaalde dag zijn toen twee vertegenwoordigers van elk der zes partijen samengekomen. Wij hebben verschillende dingen besproken. De eerste tijd is in hoofdzaak gevuld geweest met overleg met het driemanschap, dat overgegaan is tot oprichting van de Nederlandse Unie. De besprekingen over de vraag in hoeverre overeenstemming te bereiken zou zijn tussen de vertegenwoordigers van de partijen en degenen, die later de Nederlandse Unie hebben opgericht, heb ik voor „Onderdrukking en Verzet“ beschreven. Ik heb daarvan aantekening gehouden en het gedurende de bezetting op schrift gebracht. Ook mr. *Donner* heeft die beginperiode meebeleefd. Die periode is in het stuk beschreven.

65121. De **Voorzitter**: Zou het u mogelijk zijn in een paar woorden de belangrijkste aspecten van de opvattingen weer te geven, enerzijds bij het Politiek Convent, anderzijds bij hen, die later de Nederlandse Unie hebben gevormd?

A. De politieke partijen hadden besproken de mogelijkheid om zich gezamenlijk tot het Nederlandse volk te wenden. Toen is gedacht aan een nationaal blok, aan het gezamenlijk richten van een manifest tot het Nederlandse volk, waarbij de mogelijkheid zou worden geopend sympathiebetuigingen in te zenden, zonder dat definitief afgesproken was, dat er een bepaalde organisatie met leden zou zijn. Daarvoor is een ontwerp-manifest opgesteld door dr. *Colijn*, de heer *Verschuur* en mij en dit werd door het twaalftal aanvaard. Van de zijde van de Katholieke Staatspartij, waarvoor de heren *Deckers* en *Verschuur* in het Politiek Convent zaten, is echter de wens te kennen gegeven, dat overleg zou worden gepleegd met het Driemanschap van de Nederlandse Gemeenschap, zoals het op dat ogenblik heette. Het waren de heren *Quay*, die al met ons in bespreking was geweest, en de heren *Linthorst Homan* en *Reinink*. Het oorspronkelijke driemanschap was van die samenstelling. Er was bij hen een vrij kritische geestesgesteldheid tegenover de politieke partijen. Zij keurden de wijze, waarop het politieke parlementaire leven tot die tijd gelopen had, af en zij huldigden de opvatting, dat er een veel grotere eenheid moest zijn. Er bestond ook de geneigdheid om bepaalde omvormingen in corporatieve geest, die zij nodig achtten, tijdens de bezetting te verwerklijken. Daarbij hadden zij al contact met de Duitsers. Zij hadden al overleg gepleegd. Bovendien waren er formuleringen in manifesten van hun kant, waartegen wij bezwaren hadden, omdat ze te veel gedachten zouden kunnen opwekken in de richting, die verwant was aan de autoritaire methoden. Wij zijn het tenslotte toch eens geworden over een ontwerp-manifest omtrent de oprichting van een Nederlandse Unie. De anderen wilden in het bestuur niemand van de politieke partijen hebben. Wij hebben daarin echter niet berust. Wij wilden ook vertegenwoordigers van enkele politieke partijen er in hebben. Daartoe behoorden o.a. de heer *Donner* en ik. Er kwam echter een reeks van moeilijkheden. Eén van die moeilijkheden was de volgende. De anderen meenden liet ontwerp-manifest ter kennis van de Duitsers te moeten brengen. Zij hadden contact met *Schmidt*. De Duitsers maakten toen bezwaar tegen de in het ontwerp-manifest voorkomende zin, dat ons uiteraard voor ogen stond, het herstel van een vrij, onafhankelijk Nederland onder het Huis van Oranje. De Duitsers eisten, dat die zin er uitgelaten zou worden, waartegen wij allen bezwaar hadden, in verschillenàe nuances.

65122. De **Voorzitter**: Bedoelt u met „wij“ de leden van het Politiek Convent?

A. Ja, en in de eerste besprekingen, die wij hebben gehad óók de leden van het driemanschap. Wij allen hadden bezwaar tegen het weglaten van die zin, al waren er nuances. Sommigen zeiden: Wat daar staat, spreekt vanzelf en het komt bovendien pas na de oorlog aan de orde. Anderen zeiden: Als je die zin weglaat op last van de Duitsers, is dat een zodanig begin, dat je niet moet verwachten, dat je als beweging enige zelfstandigheid zult genieten.

Dit heeft tot veel verwickelingen aanleiding gegeven. Het is door de heren *Linthorst Homan* en de *Quay* besproken met de Duitsers, maar dezen bleven bij hun standpunt. De heer *Linthorst Homan*, die als voorzitter was aangewezen, heeft toen bedankt. Hij zeide, dat hij er geen heil meer in zag. Toen is besloten voorlopig wel op te treden, zonder publiek manifest en zonder volksorganisatie, als comité van overleg, dat ook zou trachten op de secretarissen-generaal een zekere invloed uit te oefenen. De heer *Linthorst Homan*, die verklaarde van oordeel te zijn, dat men zich dan toch te veel van Oranje verwijderde, heeft toen bedankt. Er zijn veel verwickelingen, wat het bestuur betreft, uit voortgekomen. Tenslotte hebben de heren *Linthorst Homan*, de *Quay* en *Eindhoven* zelfstandig de Nederlandse Unie gevormd, hoewel zij ons m.i. in hun plannen hadden moeten kennen, en een manifest gepubliceerd met weglating van de veelbesproken zinsnede. Toch werd de heer *Linthorst Homan* toen wel voorzitter. Daarover is toen nogal een geschil geweest. Ik wil dat nu niet aanscherpen, maar ik wil er wel op wijzen, dat zich toen in hun optreden sterk heeft geuit een verschil in opvatting met althans een groot deel van het Politiek Convent, in de eerste plaats over de vraag, of men met de Duitsers in contact wilde treden — wij wilden dat niet; wij wilden alleen in contact treden met de secretarissen-generaal voor wat betreft het bestuurswerk — en in de tweede plaats de vraag, of je al tijdens de bezetting moest ageren voor andere staatkundige en maatschappelijke regelingen, met het gevaar, dat je dat deed zonder dat er enige werkelijke mogelijkheid was om daarover door vrije organen in Nederland zelf te doen beslissen. Die tegenstellingen hebben zich aanvankelijk nogal toegespitst. Langzamerhand zijn zij milder geworden. Niet alle politieke partijen stonden er gelijk tegenover. Aan Katholieke kant was er iets meer sympathie voor de Nederlandse Unie dan bij de andere politieke partijen het geval was. De leden zijn toegestroomd in de gedachte, dat dit de gelegenheid was om tegen de Duitsers en vóór de Nederlandse gedachte te ageren. Dat misken ik niet in het minst.

65123. De **Voorzitter**: In de allereerste tijd van de bezetting zijn er — dat is trouwens ook al beschreven in het verslag van de Enquêtecommissie over de punten *b*, *c*, *d* en *e* van het Enquêtebesluit — ook plannen geweest om de secretarissen-generaal te doen bijstaan door een college, bestaande uit een aantal personen, die daarvoor geschikt werden geacht. Er zijn zelfs nog verder gaande plannen geweest, waarop wij niet behoeven in te gaan, omdat zij kennelijk uit een verkeerde hoek kwamen. Hebt u van dat soort van gedachten in die eerste maanden ook een en ander bemerkt? Ik begrijp, dat het Politiek Convent op het standpunt stond: De secretarissen-generaal zijn nu eenmaal de Nederlandse uitvoerders van de Duitse wil en wij kunnen eventueel met die secretarissen-generaal een zeker contact onderhouden en een zekere invloed op hun algemene gedragslijn uitoefenen. Maar verder heeft men blijkbaar ook niet willen gaan. Hebt u in die tijd iets gemerkt van verdergaande gedachten bij andere groepen?

A. Ik heb er verscheidene keren geruchten over gehoord zonder dat ik het zelf concreet van nabij heb gezien. Er zijn allerlei besprekingen in die richting geweest. Daar weet ik niet genoeg van af om daarvoor als getuige op te treden. Ik zelf heb al vroeg de gedachte gehad, dat het wenselijk was, dat de secretarissen-generaal contact onderhielden met het Seniorconvent van de Tweede Kamer. Toen het overleg tussen de zes partijen nog niet begonnen was, heb ik met enkele andere politici weleens de gedachte besproken, dat het wenselijk zou zijn, dat het Seniorconvent van de Tweede Kamer geregeld bijeenkwam en aanraking zou zoeken met de secretarissen-generaal om hun te zeggen: Hier hebt gij een politiek college, dat in zekere zin representatief kan worden geacht, zonder dat het officieel een status zou moeten hebben; overleg met ons. Maar het vond niet voldoende instemming. Het is dus nooit voorgelegd aan de secretarissen-generaal. Daarnaast heb ik allerlei namen horen noemen van personen, tussen wie een zeker overleg gaande zou zijn over de vraag of het niet gewenst was naast of boven de secretarissen-generaal een instituut te formeren, dat meer de algemene beleidslijn zou trekken, terwijl de secretarissen-generaal zich meer met de regelingen van hun eigen Departement zouden bezighouden. Maar daarbij ben ik niet betrokken geweest. Wel heeft men van nationaal-socialistische zijde pogingen in het werk gesteld mij bij een voorlopig bewind te betrekken. Te zamen met de heer *in 't Veld* werd ik uitgenodigd voor een bespreking over de vraag of het niet mogelijk zou zijn een soort van voorlopig bewind te vormen, waarin geen N.S.B.-ers zouden zitten, maar wel mensen, die met de Duitsers op goede voet stonden. Later zijn de heren zelf gebleken N.S.B.-ers te zijn of zijn het althans geworden. Zij waren van de „Waag“-groep. Dit bewind zou dan moeten bestaan uit een paar gematigde mensen met Duitse sympa-

thieën en een paar mensen, die zij redelijk vonden, zoals zij ten opzichte van *in 't Veld* en mij zo vriendelijk waren te vinden. Wij zijn daarheen gegaan, niet omdat wij voor een zodanig plan voelden, maar omdat wij het niet ongeschikt vonden hen eens uit te horen en na te gaan wat zij zich voorstelden.

65124. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. Dat is geweest in Juli 1940. Ik heb omstreeks die tijd ook bezoek gehad van een N.S.B.-er, zoals mij later bleek, die zich echter aankondigde als een man van de „Christengemeenschap“, die veel aanraking had met Duitsers en Nederlanders. Hij kwam met mij over sociale kwesties praten. Hij vroeg mij of ik, daar het hoogst noodzakelijk was, dat er een ander man kwam voor arbeidszaken, niet een suggestie zou kunnen doen ten aanzien van iemand, die het vertrouwen van de arbeiders had en die er voor kon zorgen, dat er betere regelingen kwamen, waarbij men dan moest aanvaarden, dat, waar er zoveel werk in Duitsland was, aldaar werkgelegenheid aangepakt werd. Ik had de idee, dat hij wilde, dat ik het zou doen. Wij hebben later nog wel meer van die gevallen gehad, waarin men contact trachtte op te nemen door te zeggen: Je zou in de richting van het socialisme iets kunnen bereiken. Dat waren pogingen om contact met onze beweging te verkrijgen, maar met de serieuze overleggingen van Nederlandse kant in de zomer van 1940 over een college naast of boven de secretarissen-generaal heb ik niet te maken gehad.

65125. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over de brief van 6 November 1940 aan de secretarissen-generaal. Was er vóór uw arrestatie, dus vóór October 1940 ook weleens mondeling contact tussen de secretarissen-generaal en het Politiek Convent geweest?

A. Voor zover ik mij herinner niet officieel. Er zijn natuurlijk, doordat verschillenden van ons secretarissen-generaal persoonlijk kenden, persoonlijke aanrakingen geweest, maar ik herinner mij niet, dat het Politiek Convent als zodanig zich officieel met de secretarissen-generaal in verbinding heeft gesteld vóórdat deze brief werd geschreven.

65126. De **Voorzitter**: Het is dus niet zo geweest, dat iemand van het Politiek Convent, die door het convent aangewezen was, met de heer *Snouck Hurgronje* als voorzitter van het college van Secretarissen-Generaal besprekingen heeft gevoerd over bepaalde kwesties?

A. Ik acht dat niet uitgesloten, maar ik herinner mij niet, dat dit gebeurd is. Er zijn echter stellig persoonlijke contacten geweest.

65127. De **Voorzitter**: Hoe hebben de secretarissen-generaal deze bemoeiingen van de kant van de vertegenwoordigers van de politieke partijen geapprecieerd?

A. Ik geloof niet, dat zij die bemoeiingen zeer op prijs stelden.

65128. De **Voorzitter**: Nu een ander punt. Ik weet niet, of u daarvan ooit iets bemerkt hebt. De secretarissen-generaal bevonden zich hier in Nederland zonder twijfel niet in een benijdenswaardige positie. Het contact met de Regering was aanvankelijk volkomen verbroken. In de latere jaren zijn er misschien mogelijkheden voor contact met de Regering geweest, maar toen was de samenstelling van het college van Secretarissen-Generaal van die aard geworden, dat het voor de enkele „goeden“, die overgebleven waren, veel moeilijker was dat contact op te nemen. Hebt u ooit gehoord van enig contact tussen de Regering in Londen en de secretarissen-generaal of enkele secretarissen-generaal?

A. Van een officieel contact heb ik nooit gehoord. Het was natuurlijk wel zo, dat er zoveel van Londen hier kwam en zoveel van hier naar Londen ging, dat van de zijde van degenen, die in Nederland waren en in verbinding stonden met de Regering in Londen, nu en dan wel met de secretarissen-generaal over bepaalde dingen werd gesproken, zelfs over gegevens en voorbereidingen voor de toekomst, maar van een rechtstreekse poging tot overleg tussen de secretarissen-generaal en de Regering heb ik nooit gehoord. Indirect is er natuurlijk nu en dan wel contact geweest. Misschien ook direct. Wanneer ik als mijn mening te kennen geef, dat principieel de houding van de secretarissen-generaal van het begin af beter scherper had kunnen zijn, zuiver ingesteld op het internationaal recht en het Landoorlogreglement, wil ik daarmee niet een algemene veroordeling uitspreken. Ik begrijp voor welke ontzaglijke moeilijkheden

zij stonden, zonder enige instructie van betekenis te hebben gekregen. Ik begrijp, dat zij in het belang van het Nederlandse volk zo goed mogelijk er doorheen gezeild hebben.

65129. De **Voorzitter**: U hebt waarschijnlijk na uw terugkomst uit Duitsland nog contact gehad met dr. Wiardi *Beckman*, want zijn arrestatie had plaats in de nacht van 17 op 18 Januari 1942.

A. Stellig.

65130. De **voorzitter**: Weet u ook iets van de gebeurtenissen, welke aanleiding hebben gegeven tot zijn vertrek?

A. Ja. Wiardi *Beckman* en Vorrink zijn direct bij mij gekomen, toer, ik terug was. Wiardi *Beckman*, Vorrink en ik hebben toen veel aanraking met elkaar gehad. Toen deed zich juist voor de verschuiving van het Politiek Convent naar wat geworden is het Nationaal Comité en later, in andere vorm, het Vaderlands Comité. Er was contact opgenomen tussen de politieke partijen en de groepering om prof. *Paul Scholten*. Men stelde er prijs op, niet zuiver te werken als politieke partijen. Men wenste het Nederlandse volksleven op anders geschakeerde wijze vertegenwoordigd te zien.

55131. De **Voorzitter**: Kunt u een nadere aanduiding geven van die groepering om prof. *Scholten*?

A. Dat is wel moeilijk voor mij. Ik heb de wordingsgeschiedenis van die groepering niet meegemaakt en na betrekkelijk korte tijd is zij ook weer grotendeels uit elkaar geslagen. Die groepering had, als ik het goed zie, voor een belangrijk deel een religieuze grondslag. Tot die groepering behoorden mensen van verschillende religieuze richtingen, die zich principieel stelden ten opzichte van alle kwesties van verzet en de afweer van de geestelijke invloeden van de Duitsers. Het heeft mij geleken, dat het een comité was, dat zich, uitgaande van religieuze beginselen, zonder zich op een bepaalde politieke basis te stellen, ten doel stelde de geestelijke weerstand tegen de Duitsers en het positief wekken van de Nederlandse geest te bevorderen. Daarbij was Wiardi *Beckman* betrokken.

65132. De **Voorzitter**: Hij was dus aanvankelijk bij de groep-Scholten?

A. Ja, hij was, dunkt mij, als vanzelf een schakel tussen het comité-Scholten en het Politiek Convent. Ik heb het zo begrepen, dat Wiardi *Beckman* bij de groep-Scholten betrokken was en dat hij als bekend S.D.A.P.-er ook contact met Vorrink had. Toen is tot stand gekomen een samenwerking tussen de politieke partijen en het comité-Scholten. Men heeft toen opgericht het Nationaal Comité van 5 personen, waarin zaten drie vertegenwoordigers van de politieke partijen (één Rooms-Katholiek, één antirevolutionnaire en één S.D.A.P.-er) en twee personen, niet uit politieke groeperingen afkomstig.

65133. De **Voorzitter**: Dat waren zeker de heren *Ringers* en *Menten*?

A. Ja.

65134. De **Voorzitter**: En dan was er nog een grotere organisatie: het Groot Burgercomité.

A. Ja, daarin zaten 15 man en daarin waren ook mensen opgenomen van het comité-Scholten. Het werd ook genoemd het Comité van 15. Het was de bedoeling, dat het Groot Burgercomité, dat zich zelf ook weleens Nationaal Comité noemde, op het ogenblik van de bevrijding een proclamatie zou publiceren, dat het zich ter beschikking zou stellen van de Regering voor alle adviezen, waaraan de Regering onmiddellijk behoefte zou hebben, en dat het zich zou aanvullen niet vertegenwoordigers van sociaal-economische organisaties en van het verzet. Later is die gedachte in andere vorm verwezenlijkt in de Nationale Advies Commissie.

65135. De **Voorzitter**: Bestond deze combinatie, dus de combinatie van het Politiek Convent en de groep-Scholten in het Groot Burgercomité, dat als werkcomité had het Nationaal Comité, al op het moment, toen u terugkwam?

A. Toen kwam het tot stand. Ik heb er nog besprekingen over meegemaakt, maar het was al ongeveer tot stand gekomen.

65136. De **Voorzitter**: Bleef daarnaast het Politiek Convent gewoon doorwerken en bijeenkomen?

A. Ja, maar het is geleidelijk in betekenis afgenomen. Het is tot het einde toe blijven samenkomen, behalve dat het tot zes personen is ingekrompen, omdat er langzamerhand zovelen gearresteerd waren, dat vervanging bezwaarlijk werd. Maar bovendien was de betekenis, hoewel dit speciaal contact tussen de partijen gewenst werd gevonden tot het einde toe, sterk verminderd, want behalve dat men het Vaderlands Comité had, had men ook het College van Vertrouwensmannen in de latere periode. De betekenis van het politieke contact is wel verminderd, maar heeft niet opgehouden. Deze besprekingen waren dus al aan de gang, toen ik terugkwam. Van die ontwikkeling is aan Londen mededeling gedaan. Toen heeft Londen bij name gevraagd of Wiardi *Beckman* wilde overkomen om de Regering over de gehele ontwikkeling in te lichten.

65137. De **Voorzitter**: Er werden toch twee namen genoemd? *Wiardi Beckman* en een kapitein *Tielens*?

A. Van de laatste naam heb ik toen niet gehoord. Wiardi *Beckman* had dus een uitnodiging gekregen naar Engeland te komen. Daartoe zijn verschillende pogingen gedaan.

65138. De **Voorzitter**: Wist u daarvan, hangende die pogingen, of hebt u dat later vernomen?

A. Van het plan wist ik. Niet van alle bijzonderheden van de pogingen. Deze zaak is nog gecompliceerd, doordat de redacteur van „Ket Parool”, F. *Goedhart*, er ook prijs op stelde naar Engeland te gaan en zich heeft aangesloten. Nog een ander heeft zich ook aangesloten. Tenslotte is men op het strand bij een van de vergeefse pogingen gearresteerd. Helaas heeft dat tenslotte tot de dood van *Wiardi Beckman* geleid.

65139. De **Voorzitter**: Wij hebben hier een memorie, die naar het schijnt van de hand van Wiardi *Beckman* is en bestemd was voor de Regering in Londen. Is u van dat stuk iets bekend?

A. Ik ken een memorie, die *Wiardi Beckman* voor Nederland heeft geschreven. Dat was een uiteenzetting omtrent de vorming van politieke partijen en de toekomstige verhoudingen. Ik weet niet of de inhoud van die memorie dezelfde is. De daarin vervatte gedachten kunnen natuurlijk parallel lopen. Ik heb geen memorie van *Wiardi Beckman* gezien, waarvan ik wist, dat zij voor Engeland bestemd was.

65100. De **Voorzitter**: Gedurende het gehele jaar 1943 tot 1 April 1943 heeft het Groot Burgercomité met als werkcomité het Nationaal Comité bestaan en gewerkt.

A. Hard gewerkt.

65141. De **Voorzitter**: Hebben zich in de tijd, dat men gewerkt heeft — ik spreek nog niet over de catastrofe, die is gekomen —, dingen voorgedaan, die u bekend zijn en die u van genoegzaam belang acht om ons mede te delen, b.v. hoe men heeft gewerkt en welke opvattingen er leefden in die kring?

A. Dat kunt u natuurlijk beter vragen aan de leden van het Nationaal Comité zelf. Ik behoorde niet tot dat vijftal. Er is ook een uitgebreid archief, dat aanvankelijk door de heer *Menten* veborgen was, maar later weer te voorschijn is gekomen.

65142. De **Voorzitter**: Kwam het Groot Burgercomité niet bijeen?

A. Dat kwam weleens bijeen, maar de mogelijkheden om bijeen te komen waren niet zo groot. Er zijn wel allerlei contacten geweest. Het eigenlijke werk werd in hoofdzaak gedaan in het Nationaal Comité. Ik heb daarvan wel veel gehoord, maar degenen, die tot dat vijftal behoorden; kunnen u daarover natuurlijk nauwkeuriger inlichten. Een principiële kwestie was, dat het Nationaal Comité zich op het standpunt stelde, dat het ook geroepen was om eventueel, wanneer het beroemde „vacuum” optrad — d.w.z. de periode, waarin de Duitsers weg waren of de macht niet meer uitoefenden en de Regering nog niet in Nederland was —, het gezag uit te oefenen en leiding te geven. Dat was bepaald het standpunt van het Nationaal Comité.

65143. De **Voorzitter**: Er waren er meer, die dat standpunt in namen! Ook de O.D.

A. Inderdaad namen meerderen dat standpunt in, maar het Nationaal Comité meende, dat het een machtiging daartoe had gekregen uit Londen.

65144. De **Voorzitter**: Dat speelt nog vóór 1 April 1943. Toen is er een telegramwisseling geweest. Deze heeft weliswaar gelopen over besmette lijnen, maar zij is er geweest. Hebt u daarvan in die tijd iets gehoord?

A. Ja zeker.

65145. De **Voorzitter**: Het zal ongeveer Januari 1943 zijn geweest, dat de heer *Vorrink* die lange telegrammen heeft gestuurd over de politieke toestand in Nederland. Daarbij moet zijn geweest een uiteenzetting van hetgeen het Nationaal Comité zich voorstelde, alsmede een verzoek aan de Regering om een machtiging tot optreden, wanneer dat vacuum zich zou voordoen. De heer *Vorrink* weet dat natuurlijk precies, omdat hij die telegrammen heeft opgesteld, maar wat heet u daarvan gehoord?

A. Ik had veel aanraking met hem en ik heb in die tijd ook van die ontwikkeling gehoord, zonder dat ik de tekst van het telegram heb gezien. Ik weet, dat men heel ernstig bezig was op allerlei punten voorbereidingen te treffen. Dit werk hebben wij ten dele, voor zover wij er van wisten, later voortgezet. Men was b.v. bezig voor te bereiden: wie kunnen als commissarissen van de Koningin gehandhaafd worden, als zodanig optreden of wie moeten gewerd worden, hoe moet het met de burgemeesters in de grote plaatsen en hoe moet de regeling van de radio-omroep zijn? Ook heeft men b.v. besprekingen met de omroepverenigingen gehad over de radio onmiddellijk na de bevrijding. Later is prof. *Oranje* van onze kant aangezocht om daarbij leiding te geven. Ik heb zelf ook besprekingen met de omroepverenigingen gehad. Het was de voortzetting van werk, dat plaats had gehad. Het Nationaal Comité gaf inlichtingen over de toestand, zoals het die zag, gaf soms adviezen, hoe men zich te gedragen had, maar bereidde ook voor, wat na de bevrijding zou moeten plaats vinden, gedeeltelijk in de gedachtengang: bepaalde maatregelen nemen wij dan onmiddellijk zelf, menende, dat men die bevoegdheid bij de overgang zou hebben. Men heeft ook bij voorbaat allerlei adviezen gezonden. Helaas is de telegramwisseling gelopen over *van der Waals*, die door *Vorrink* vertrouwd werd, doch alles verraden heeft.

65146. De **Voorzitter**: En andere middelen zullen er in die tijd weinig geweest zijn, want de Zwitserse weg was er wel, maar functioneerde nog niet zo continu als later het geval was. Ik heb min of meer begrepen, maar dat hebben wij nog niet van hem zelf gehoord, dat de heer *Vorrink*, toen hij moest kiezen welke weg hij zou nemen: de Zwitserse weg of gebruik maken van de radiografische verbinding, de laatste gekozen heeft. Als die weg goed was geweest, was er ook alles voor te zeggen geweest, want het ging veel vlugger.

A. Er zullen ook wel andere verbindingen geweest zijn.

65147. De **Voorzitter**: In die tijd nog heel weinig. Dat heeft zich pas ontwikkeld na Maart 1943.

A. Het is in ieder geval droevig geweest, want het heeft noodlottige gevolgen gehad. Maar men heeft volkomen begrijpelijk *van der Waals* vertrouwd. Hij scheen afdoende bewijzen geleverd te hebben.

65148. De **Voorzitter**: Op 1 April 1943 zijn toen gearresteerd de leden van het Nationaal Comité, er zijn ook leden van het Groot Burgercomité gearresteerd, maar, naar ik meen, niet allen. Is dat willekeurig gegaan?

A. Ik weet niet wat de Duitsers bewogen heeft bij de beslissing wie zij wel en niet zouden arresteren. Inderdaad zijn verscheidene leden van het Groot Burgercomité gearresteerd geworden, ook enkelen, die tegelijk lid waren van het Politiek Convent. Minister *Joekes* is een van degenen, die ook lid waren van het Politiek Convent, die gearresteerd werden.

65149. De **Voorzitter**: Zat hij in het Groot Burgercomité?

A. Ja, en b.v. prof. *Rutgers*. Er zijn verscheidene leden van het Groot Burgercomité gearresteerd. Er werd een hevige slag geslagen. Waarom enkelen niet gearresteerd zijn, weet ik niet. Het is niet aannemelijk, dat *van der Waals* die namen niet geweten heeft. Of de Duitsers om speciale redenen mensen vrijgelaten hebben, weet ik niet. Ik weet ook niet, waarom ik vrijgebleven ben, want mijn naam is wel genoemd. Ik ben speciaal gewaarschuwd. Van die tijd af ben ik niet normaal meer thuis geweest. Ik ben onmiddellijk op

1 April gewaarschuwd. Mr. *H. Willemse* werd thuis gezocht. Zijn vrouw heeft toen onmiddellijk opgebeld, dat men met arrestaties bezig was. Ik kreeg ook van verschillende andere kanten waarschuwingen. Men heeft mr. *Willemse* op zijn kantoor gearresteerd. Ik heb toen van verschillende kanten gehoord, dat het helemaal mis was.

65150. De **Voorzitter**: Hoe is de zaak toen weer op gang gekomen? Ik heb hier een telegram van de Regering, dat op 28 Mei 1943 in bezet gebied is ingekomen en dat luidt.

„zij” — de Regering — „zal dankbaar gebruik maken van uwe herhaaldelijk aangeboden diensten tot handhaving en herstel openbare orde bij terugkeer en rekent er op dat uwe organisatie zich daarvoor ter beschikking zal stellen van wettige regeering die onmiddellijk ter plaatse zal aanwezig zijn met uitoefening militair gezag stop regeering voornemens gebruik maken nationaal comité als advies college binnenlandsche politiek doch contact geheel verbroken.”

En verder:

„indien nog bestaand acht gij samensmelting met groep trouw mogelijk indien ontbonden acht gij laatstbedoelde groep zoodanig representatief geheele volk en zoodanig geleid dat zij taak nationaal comité kan overnemen vraagteekenen regeering meent groep ambtenaren beter op zich zelf laten en beschouwen als interne organisatie voor leiding ambtenaren corps volgens richtlijnen regeering.”

Houdt dit verband met het weer op gang komen van de zaak?

A. Ja. Alle contacten waren inderdaad een tijdlang verbroken en toen het telegram kwam, was de zaak nog niet organisatorisch herleefd. Het Nationaal Comité was weg. Het Groot Burgercomité van 15 was in meerderheid gearresteerd. Bovendien was na korte tijd gebleken, dat *van der Waals* een verrader was en dat dus alle verbindingen hadden gelopen over een verrader, zodat wij niet wisten: Wat hebben de Duitsers ons voorgelegd en wat zijn echte telegrammen geweest? Ik ben echter al spoedig weer begonnen met politiek aanraking te zoeken en te vragen, of men bereid was door te gaan. Er was niet veel animo. Men vroeg: „Wat is het praktisch nut daarvan? De Duitsers weten toch alles.” Aanvankelijk is er niet veel gebeurd. Toen is er door prof. *Oranje* contact gezocht, omdat er een telegram was gekomen, waarin de Regering uitsprak de wenselijkheid, dat het Nationaal Comité weer op gang zou komen.

65151. De **Voorzitter**: Kan dat het telegram zijn geweest, dat ik zo juist voorlas?

A. Dat is wel waarschijnlijk. Ik ken dit telegram wel. Ik heb de verzameling op het Departement opgevraagd. Prof. *Oranje* heeft contact gezocht en toen is de vraag opgeworpen, of wij toch niet opnieuw zouden kunnen komen tot de oprichting van een Comité van Vijf. In mijn herinnering heb ik de eerste besprekingen daarover gevoerd — ook doordat prof. *Oranje* mededeelde, dat dat telegram was gekomen — met mr. *Donner*, die eerst ook voorzitter van het nieuwe comité is geworden. Toen hebben wij samen besproken, welke drie andere mensen wij zouden uitnodigen, voordat eventueel een grotere combinatie zou worden gevormd. Dat heeft later enige moeilijkheden gegeven, omdat mr. *de Boer* van de Liberale Staatspartij — hij is helaas overleden, hij heeft zich schitterend gehouden in de oorlogstijd — meende — volkomen begrijpelijk —, dat wij onorganisatorisch hadden gehandeld door het niet eerst weer langs de verschillende kanalen van partijen, comité's, enz. te laten gaan. Wij hebben dus eenvoudig een persoonlijk contact gezocht. Wij hebben weer een Comité van Vijf gevormd, waarin weer drie personen van de voornaamste politieke partijen zitting hadden: mr. *Donner*, als voorzitter, mr. *van Schaik* voor de Katholieken en ik voor de S.D.A.P. Verder hebben er aanvankelijk in gezeten de heer *van der Mandele*, de voorzitter van de Kamer van Koophandel in Rotterdam, en dr. *van Roijen*, tegenwoordig zo bekend om de Indonesische onderhandelingen. Hij werd echter gevangengenomen en vervangen door mr. *Reinink*, terwijl mr. *van Schaik*, nadat zijn zoon gearresteerd was en hij zelf een ogenblik gearresteerd is geweest, vervangen werd door mr. *Kolfschoten*. De heer *Donner* is afgetreden op zeker ogenblik en werd vervangen door prof. *Rutgers*, die weer plaats heeft gemaakt voor mr. *Donner*, toen deze weer terugkwam. Inmiddels was ik voorzitter geworden. Dit comité noemde zich eerst Nationaal Comité, maar er was ook een Nationaal Comité van Verzet. Dat gaf verwarring en toen zijn wij ons op suggestie van Londen gaan noemen Vaderlands Comité.

65152. De **Voorzitter**: Van wanneer was die suggestie?

A. Dat moet nog in 1943 geweest zijn. Ik zou de maand niet kunnen zeggen. Wij hebben weer verbinding met Londen gezocht. Dat is in het algemeen via de Zwitserse weg gebeurd.

65153. De **Voorzitter**: Had u dus in die tijd als Vaderlands Comité geen contact met een parachutist uit Londen, die beschikte over een radiografische verbinding?

A. Ik ben overtuigd, dat een deel van de boodschappen radiografisch overgebracht is, maar ik heb mijn contact gekregen voornamelijk doordat de heer Bosch van *Rosenthal* mij in aanraking had gebracht met mr. *Slotemaker de Bruine*, die het meest verzond langs de Zwitserse weg, maar stellig ook radiografische contacten had. Wij hebben toen medegedeeld, dat wij ons niet stelden op het standpunt, dat wij de bevoegdheid in overgangstijd moesten hebben om op te treden in een vacuum, maar dat wij wilden zijn advies- en coördinatiecollege.

65154. De **Voorzitter**: Dat was dus een verandering van standpunt ten opzichte van het eerste comité?

B. Ik heb mij volstrekt onzeker gevoeld na de zaak-van der Waals of men inderdaad uit Londen die machtiging had gegeven. Ik was bovendien overtuigd, dat er zoveel tegenstellingen zouden kunnen rijzen over het op zich nemen van macht en van taken bij de bevrijding — ook de O.D. had zekere opvattingen —, ik had bovendien het gevoel, dat het bij de tegenwoordige verbindingen niet zo lang behoefde te duren, voor er Ministers in bevrijd Nederland zouden zijn, dat liet niet gewenst was ons te begeven in allerlei ontwikkelingen. Ik vond het minder gewenst om zelf op te treden en dat gevoel hadden ook de andere leden. Dat zou bovendien met de verzetsorganisaties meer moeilijkheden hebben gegeven.

65155. De **Voorzitter**: Want die begonnen in die tijd al een grote rol te spelen!

A. Inderdaad. Zij vonden ons, toen ze ons leerden kennen, niet zo verschrikkelijk belangrijk. Het eerste Nationaal Comité was ontstaan in een tijd, toen de verzetsorganisaties zich nog niet gevormd hadden, toen het verzet nog niet tot organisatie of bundeling was gekomen. Toen het tweede Nationaal Comité ontstond, was het heel anders. Naast hetgeen het verzet presteerde en begeerde, was er eigenlijk geen plaats voor de pretentie van ons comité om te zeggen: Wij beschouwen ons als een comité, dat met gezag optreedt. Maar wij meenden de Regering te moeten inlichten over de ontwikkeling in ons land, in algemene zin ook wat de politieke verhoudingen betreft, en voor de Regering te moeten voorbereiden wat er na de omkeer moest gebeuren. Wij hebben een hele reeks adviezen uitgebracht, ook over onderwerpen, die de Regering ons zelf had voorgelegd. Wij hebben voortgewerkt op de grondslag van het eerste Nationaal Comité en hebben adviezen gegeven over personen en regelingen, ten einde het de Regering als het ware gemakkelijker te maken, met eigen recht van beslissing. Wij hebben de Regering vooruit ingelicht en gezegd in welke richting het naar onze mening moest gaan.

65156. De **Voorzitter**: Dit alles betekent dus, dat wij de correspondentie over en weer tussen Regering en Vaderlands Comité voor een groot deel kunnen vinden in het archief van de Zwitserse weg?

A. Ja. In het algemeen zijn de grotere stukken — en wij hebben vrij uitvoerige adviezen uitgebracht — alle via de Zwitserse weg gegaan.

65157. De **Voorzitter**: Had het tweede Nationaal Comité, later Vaderlands Comité, ook weer achter zich een Groot Burgercomité?

A. Ja. Het is eerst echter bij wijze van spreken eigenmachtig opgetreden.

65158. De **Voorzitter**: Hoeveel tijd lag er tussen 1 April 1943, toen de catastrofe met het eerste Nationaal Comité plaats had, en het optreden van het tweede Nationaal Comité?

A. Dat kan niet meer dan enkele maanden zijn geweest. Toen hebben wij die aanraking weer gekregen en zijn wij als adviescollege geregeld met de Regering in verbinding geweest.

65159. De **Voorzitter**: Het eerste Nationaal Comité is dus gevormd uit het Groot Burgercomité en men zou kunnen zeggen, dat het tweede Nationaal Comité het Groot Burgercomité weer heeft doen herleven.

A. Ja. Nadat wij het tweede Nationaal Comité hadden gevormd — het was niet eenvoudig de juiste mensen daarvoor te vinden —, hebben wij het initiatief genomen om de leden van het Groot Burgercomité, die er nog waren, bijeen te roepen, terwijl wij de politieke partijen en het comité-Scholte¹² verzocht hebben voor aanvulling te zorgen. Dat Comité van 15 is toen weer gevormd. Dat heeft gesanctioneerd, dat wij als werkcomité of dagelijks bestuur bleven optreden. Toen was die verbinding weer gelegd, maar het heeft even enige strubbeling gegeven, omdat speciaal mr. de Boer vond, dat wij te veel voorbijgelopen waren aan de groeperingen, die er achter hadden gestaan.

65160. De **Voorzitter**: En daarnaast kwam het Politiek Convent bijeen?

A. Ja, maar dat verloor een deel van de betekenis, die het oorspronkelijk had wat betreft de voorbereiding van allerlei adviezen. Het diende toen in hoofdzaak voor het uitwisselen van ervaringen en het onderhouden van contact, mede ten einde te trachten de samenwerking van alle politieke partijen na de oorlog te verkrijgen.

65161. De **Voorzitter**: De heer Bosch van *Rosenthal* zat daar niet in?

A. Neen.

65163. De **Voorzitter**: Maar hij had zijnerzijds toch ook weer belangrijke verbindingen over de Zwitserse weg met Londen, meer als persoon.

A. Inderdaad, en hij stond in bijzonder goede verbinding met Het Parool en Vrij Nederland, trouwens met grote delen van het georganiseerde verzet. Hij heeft bevorderd, dat er samenwerking kwam tussen het Vaderlands Comité en het georganiseerde verzet.

65163. De **Voorzitter**: U beschouwt het als een belangrijke rol van hem, dat hij het opkomende verzet en het verzet, voortgekomen uit de vroegere politieke partijen, bijeen heeft gebracht?

A. Ja. Hij kende mij goed, omdat ik wethouder was in den Haag, toen hij daar burgemeester was. Wij hebben ook tijdens de oorlog allerlei contacten met elkander gehad. Hij wist door zijn politieke relaties en zijn contact met mij van de werkzaamheden van de politieke partijen. Aan de andere kant was hij zeer diep in het actieve verzetswerk betrokken. Verschillende leden van ons comité waren trouwens; in het actieve verzet werkzaam, maar het comité was niet bij bepaalde daden van verzet als comité betrokken. Hij had meer nauwe aanraking bij de Zwitserse weg en hij was, hoewel men zou kunnen zeggen, dat de politieke richtingen wat verschillend lagen, in een zeer goede verstandhouding met Vrij Nederland en Het Parool en via deze groepen weer met andere. Hij hield zich ook bezig met adviezen aan ambtenaren. Hij is zelf bezig geweest het verzet, waarin ook allerlei tegenstellingen bestonden, te bundelen. Voordat hij probeerde het verzet en het Vaderlands Comité samen te doen werken, was hij bezig te trachten de typische verzetsorganisaties zelf te bundelen. Bovendien was hij daarbij in nauw contact met van *Heuven Goedhart*. Deze is, toen hij in 1944 naar Engeland was gegaan en daar Minister werd, in dezelfde geest als de heer Bosch van *Rosenthal* werkzaam geweest. Zij trachtten een samenwerking te verkrijgen tussen de politieke partijen, die geneigd waren op grond van de positie, die zij als vertegenwoordiging van de bevolking hadden gehad, de natuurlijke adviseurs van de Regering te willen zijn, en het verzet, dat vond: wij zijn jonge, actieve kerels, die de toekomst helpen voorbereiden, en wij willen een eigen plaats innemen. Ik beschouw het als een grote verdienste van de heer Bosch van *Rosenthal*, dat hij dat gezien heeft en dat hij getracht heeft beide tot elkaar te brengen. Dit streven is gesteund door telegrammen uit Londen, dat men moest zorgen voor een bundeling van het verzet. Toen dus de heer van *Heuven Goedhart* in Londen was aangekomen, waren de twee tegenspelers aanwezig en daaruit vloeide voort het College van Vertrouwensmannen.

65164. De **Voorzitter**: Welke rol speelde in die poging het Nationaal Comité van Verzet?

A. Dat was een van de verzetsorganisaties. Het verzet is eerst gebundeld in wat men noemde de „Kern”. Daarnaast had men de

Perskern. Zover ik weet, viel onder de „Kern“ ook het Nationaal Comité van Verzet.

65165. De **Voorzitter**: Maar dit laatste was blijkbaar toch een groepering met eigen karakter, in die zin, dat, zoals de heer Neher het uitdrukte, het niet was een verzetsorganisatie naast de andere organisaties, maar een organisatie, die zich ten doel stelde om dienende en misschien ook wel leidende op te treden ten opzichte van de verschillende verzetsorganisaties.

A. Het is natuurlijk zo, dat men zich in de kring van het Nationaal Comité van Verzet op het standpunt gesteld heeft het verzet te bundelen, maar de andere verzetsorganisaties zagen het Nationaal Comité van Verzet niet anders dan als een van de belangrijke verzetsorganisaties. De Raad van Verzet b.v. was niet geneigd zich te schikken onder het Nationaal Comité van Verzet. Bovendien sprak het Nationaal Comité van Verzet zich uit tegen deelneming in het comité van politieke communisten.

Maar er is een zekere bundeling van het verzet geweest en daarna is er gekomen samenwerking van het verzet met het Vaderlands Comité. Toen is gevormd de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit.

65166. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Dat is geweest Juni of Juli 1944.

65167. De **Voorzitter**: Dus nog voordat de Vertrouwensmannen er waren?

A. Ja. Er is toen uit de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit, die te talrijk was om samen te komen, gevormd een „Contactcommissie van de Illegaliteit“, waarin de O.D., het Vaderlands Comité en de verzetsorganisaties, die zich in drie sectoren verdeeld hadden, vertegenwoordigers hebben aangewezen. Ten opzichte daarvan heeft men wel de uitdrukking gebruikt: linker-, midden- en rechtersector. In de linker-sector waren vertegenwoordigd Het Parool, Vrij Nederland, Je Maintiendrai, De Waarheid, De Raad van Verzet en een aantal andere organisaties.

65168. De **Voorzitter**: Dus niet uitsluitend persorganisaties?

A. Neen.

De heer **Koersen**: Christoffor was er ook bij.

A. Inderdaad. Letterlijk spreken van „links“ kon men ook niet! In de rechtersector waren vertegenwoordigd o.a. Trouw en de Landelijke Onderduikers, de L.O.

In de middengroep, die niet per se politiek getint was, waren vertegenwoordigd vormen van algemeen verzet: het studentenverzet, het medisch verzet, het hooglerarenverzet, maar ook het Nationaal Comité van Verzet.

Ik heb hier een overzicht van Duitse kant van de opbouw van de verzetsorganisaties. Dat klopt vrijwel. Het is niet helemaal compleet. Die opbouw is indertijd door een van de verzetslieden tenslotte aan de Duitsers medegedeeld, toen het trouwens nauwelijks meer gevaar opleverde. Zij wisten toch al zoveel.

De **Voorzitter**: Wij hebben iets dergelijks gekregen van de heer Neher. Ik weet niet, of het hetzelfde is.

A. Dat is wel waarschijnlijk. Ik stel er wel prijs op, dat schema terug te krijgen.

65169. De **Voorzitter**: Is dat het Viebahn-schema?

A. D.w.z. *Viebahn* heeft het van een van de verzetslieden gekregen.

Het was tenslotte zo: Wij hadden de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit, maar deze vergaderde niet tijdens de bezetting. Dat was veel te gevaarlijk. Die commissie was veel te groot. Er is wel eens sprake geweest van het houden van een vergadering, maar wij werden gewaarschuwd, dat de S.D. er van wist.

65170. De **Voorzitter**: Hoeveel personen zou die grote bijeenkomst hebben omvat?

A. Zeker meer dan 20, hoewel het natuurlijk de vraag zou zijn geweest, of de kleinere persorganen ook vertegenwoordigd moesten

zijn. Vóór de bevrijding heeft de Commissie nooit in haar geheel vergaderd. Na de bevrijding is zij gaan vergaderen. Zij had drie sectoren, afgescheiden van de O.D. en het Vaderlands Comité. Vooral in de linkersector stelde men er prijs op, dat belangrijke dingen in de sectoren zelf ook besproken werden. Onze commissie heette alleen Contactcommissie. Belangrijke beslissingen, zo zeide men, konden niet door de Contactcommissie als zodanig worden genomen, dan moest worden teruggegrepen op de organisaties.

65171. De **Voorzitter**: Die Contactcommissie bestond dus uit.....?

A. Zij was samengesteld uit telkens een vertegenwoordiger van het Vaderlands Comité, O.D. en drie sectoren. Zij bestond dus uit 5 personen. In de oorspronkelijke opzet waren dat: *Zwart (Bruins Slot)* voor Trouw, de L.O. e.d., *Dijkstra* (Neher) voor de middengroep, *Roelants (Meijer)* voor Het Parool en de daarmee verbonden sector, *van Amstel (Caljé)*, van de verzekeringskamer voor de O.D. en *Pietersen* — dat was ik — als voorzitter van het Vaderlands Comité. Bij de drie sectoren van het verzet, maar vooral bij de sector, waarvoor de vertegenwoordiger van Het Parool de spreekbuis was in onze commissie, bestond zeer sterk de opvatting, dat, voordat belangrijke besluiten werden genomen, de desbetreffende zaken in de sectorei moesten zijn behandeld en ruggespraak moest zijn gehouden.

65172. De **Voorzitter**: Ik heb u de K.P. niet horen noemen.

A. Die hoorde bij de rechtergroep: Trouw en de L.O. De K.P.'s waren daarmee zeer nauw verbonden. Ik heb geen volledige lijst gegeven; ik heb er maar enkele genoemd. De K.P.'s waren zeer actief.

65173. De **Voorzitter**: Wat was de reden, dat de O.D. hier een afzonderlijke plaats innam, want het was ook denkbaar, dat de O.D. in een van de sectoren was ingedeeld.

A. Dat zou denkbaar zijn geweest. De O.D. stelde zich zelf echter op het standpunt, dat hij een aparte positie had, en ook het verzet vond de O.D. iets anders, ook omdat die organisatie zich voor een groot deel richtte op wat er gebeuren moest na de bevrijding. Voor dat gedeelte van het werk werd de O.D. door de verzetsorganisaties niet als verzetsorgaan beschouwd. Er is zelfs vrij veel strijd geweest. Er zijn verwijten geweest aan de O.D., die ik niet billijk vind, want er is door de O.D. ontzaglijk veel illegaal werk gedaan gedurende de bezettingstijd. Maar noch de O.D. zelf, noch de verzetsorganisaties meenden, dat de O.D. moest opgaan in een van de sectoren.

65174. De **Voorzitter**: Men zou kunnen zeggen, dat de twee groepen, die buiten de drie sectoren vielen, de O.D. en het Vaderlands Comité, beide dit gemeen hadden, dat hun aandacht mede gericht was op de tijd onmiddellijk na de bevrijding, en in zoverre onderscheidden zij zich wel van de groepen, die opgenomen waren in de drie sectoren.

A. Dat is juist, maar een deel van die sectoren, speciaal de linkersector, had ook een intense belangstelling voor wat er in politieke zin gebeuren zou na de bevrijding.

65175. De **Voorzitter**: Daarvoor had men ook in de andere groepen belangstelling. En de O.D. en het Vaderlands Comité dachten zich zelf een taak op het moment van de bevrijding, al was dit dan met het Vaderlands Comité minder het geval dan met het eerste Nationaal Comité.

A. Ongetwijfeld. geen gezagspositie, maar een adviserende positie.

65176. De **Voorzitter**: Had het niet voor de hand gelegen, dat deze twee groepen, die, wat dit punt betrof, een bijzondere positie innamen, eens met elkaar gepraat hadden — dat is blijkbaar nooit gebeurd — over de vraag wat er gebeuren moest op het moment van de bevrijding, omdat zij zich beide een zekere taak toedachten op dat moment?

A. Er is veel over gepraat in de Contactcommissie. Daar zijn de gevoelens volledig tot uiting gekomen. Na Juni 1944 is in het verzet zoveel aandacht besteed aan de vraag wat er gebeuren moest na de bevrijding, dat daarover de gevoelens wel zijn uitgesproken. Ik ben met de O.D. het meest in aanraking gekomen, omdat ik contact had met de heer Neher. Wij hebben in die tijd veel met elkaar omgegaan en hij was nauw verbonden met de O.D. Dientengevolge heb ik ook contact met de O.D. gehad. Ik heb met de toenmalige chef staf, de

heer Six, zeer uitvoerig gesproken. Wij hebben dus wel contact gehad, maar onze gedachtenwisseling over de toekomst heeft in hoofdzaak plaats gehad in de contactcommissie van de illegaliteit.

65177. De **Voorzitter**: Hebt u een idee van de werkelijke doelstellingen van de O.D.? Wij krijgen voor onze commissie van sommige zijden de stelling neergelegd: De O.D. wenste, als de bevrijding daar was, het gezag in handen te nemen en als men het niet al te scherp wil uitdrukken, zegt men: De O.D. wenste het te doen onder leiding van de Regering, maar dan een Regering, zoals de O.D. deze zag, dus een sterke, een min of meer autoritaire Regering, en hij wilde het doen, doordat er hier een opperbevelhebber zou zijn, die krachtens de wet op de staat van oorlog en beleg alle bevoegdheid had, die het militaire gezag onder dergelijke omstandigheden heeft. Er zijn verschillende groepen in het verzet, die de O.D. dit standpunt nogal euvel duiden. Ik begrijp wel, dat in de bezettingsperiode, toen de groepen afzonderlijk werkten, de contacten nogal summier waren en er geen pers was, waarin men van gedachten kon wisselen, er heel spoedig wantrouwen kon ontstaan en spoedig verkeerde begrippen konden post vatten. Maar waar dit probleem voortdurend hier gesteld wordt, acht ik het niet zonder belang, dat u, die verschillende besprekingen hebt meegemaakt, uw visie daarop geeft.

A. De topleiding van de O.D. heeft sterk gewisseld door de vele arrestaties. Er hebben allicht verschillende opvattingen bestaan, die ik niet alle ken.

65178. De **Voorzitter**: Met name wordt de tegenstelling gemaakt, dat vooral in de eerste periode, 1940-41, die gedachte buitengewoon sterk was — er wordt daarbij een aantal namen genoemd, als opperbevelhebber was gedacht aan generaal Röell —, maar dat het later anders is geworden.

A. Ik kan aanvoelen, dat er verschillende stemmingen en standpunten zullen zijn geweest. Men heeft sterk in personen gewisseld en de verhoudingen wijzigden zich ook. Ik neem wel aan — ik weet het niet precies —, dat men vrij sterk heeft gedacht: Na de oorlog zal er allerlei verwarring zijn, er zal een staat van beleg moeten komen. De capitulatie is tenslotte regelmatig verlopen dan men onder andere omstandigheden had kunnen verwachten. Men heeft gedacht aan een toestand van verwarring en heeft gemeend, dat de staat van beleg zou moeten gelden, zoals de Regering tenslotte feitelijk ook enigermate heeft laten intreden. Ik acht het zeer wel mogelijk, dat de leiding van de O.D., die een macht tot handhaving van de orde na de bevrijding trachtte bijeen te brengen, zich heeft voorgesteld, daarbij een grote rol te zullen spelen, zoals het eerste Nationaal Comité dacht — niet op de zelfde wijze en uitgaande van een ander soort taak en bevoegdheden —: Als de Regering er niet is, moeten hier mensen zijn, die politieke leiding kunnen geven.

Later, toen ik met deze zaak nader in aanraking kwam en deze dingen helemaal doorgesproken had — ik had er ook weleens, maar slechts vluchtig: over gesproken met generaal Röell, met wie ik in Buchenwald goede vrienden ben geworden —, heb ik het zo gezien, dat de topleiding van de O.D. er zich volkomen van bewust was, dat zij zich moest schikken naar de Regering. Maar aan die zijde is stellig méér dan door sommige groepen van het verzet gedacht: Er moet om te beginnen zijn een staat van beleg en een opperbevelhebber, die de bevoegdheden krijgt, welke uit de staat van beleg voortvloeien. Door Londen is toen gezegd: „Er komt een Militair Gezag en dat zal het gezag uitoefenen”, en ik heb het nooit anders gezien dan dat men bij de O.D. bereid was zich te schikken naar hetgeen de Regering wenste. Maar ongetwijfeld zal men zich bij de O.D. hebben voorgesteld, in veel sterkere mate in het Militair Gezag te worden ingeschakeld dan het geval is geweest. Ik ben er van overtuigd, dat, ook toen men vanuit Londen steeds hoorde van het „Militair Gezag”, men bij de O.D. heeft gedacht, dat men zelf in dat Militair Gezag een enigszins belangrijke positie zou innemen.

65179. De **Voorzitter**: In onmiddellijk verband hiermede staat, hoe men in die kringen eventueel dacht over de vraag, hoe die Regering moest zijn. Er is een groot verschil tussen of het militair gezag wordt uitgeoefend onder de ene regering dan wel onder de andere.

A. Er zullen in de kringen van de vele oud-officieren in de O.D. wel opvattingen hebben bestaan omtrent de wenselijkheid van de samenstelling van een Regering, die door verschillende verzetsorganisaties niet werden gedeeld, maar ik heb persoonlijk nooit enige aanwijzing gehad, dat zij geneigd waren actief te beïnvloeden, dat er zou komen een autoritaire Regering. Ik neem wel aan, dat in die

kringen een wat meer autoritair gezag meer werd gewaardeerd dan in verschillende verzetsorganisaties. Er was een verschil van mentaliteit, maar een streven van de topleiding, dat men haar zou kunnen verwijten, neen, dat geloof ik niet. Ik heb weleens gezien, dat een militair in een telegram naar Londen bericht had: Het hele volk wenst, dat er, om te beginnen, zal zijn militair gezag en een straf gezag en alleen de politici en anderen, die naar hun eigen positie zien, wensen een andere oplossing. Zo werden wel meer eigen opvattingen vertolkt, alsof zij de opvattingen waren van het gehele volk. Maar ik heb in mijn aanraking met de topleiding nooit gemerkt, dat men ook maar enigszins de neiging had zich te kanten tegen een normale gang van Regeringsvorming. Daarentegen vind ik wel, dat de O.D. in zijn houding tegenover de verzetsorganisaties ernstige fouten heeft gemaakt. Ik heb gehoord, dat u bekend is het bespionneren van de Zwitserse weg. Dat heeft kwaad bloed gezet. Ik heb een bespreking gehad met de chef staf van de O.D. en de vertegenwoordigers van de Zwitserse weg om tol een verzoening te komen.

De **Voorzitter**: Dat is een nieuw stuk in het mozaïek.

A. Ik was door de heer *Bosck van Rosenthal* in aanraking gekomen met de heer *Sloemaker de Bruine*, een van de belangrijkste figuren van de Zwitserse weg. Ik heb van de heer *Bosch van Rosenthal* de grief gehoord, dat men de Zwitserse weg had bespionneerd.

65180. De **Voorzitter**: Herinnert u zich in welke tijd u er in ginoeid werd?

A. Dat moet, dunkt mij, in de zomer van 1944 zijn geweest. Ik wist van de O.D. het een en ander door mijn vriendschap met de heer *Neher*. Ik ben geïntroduceerd in het stafkantoor. Ik heb toen een bespreking gehad met de chef staf en tenslotte is er een bespreking geweest, waarbij ik een beroep op de beide partijen heb gedaan om, gegeven de noodzakelijkheid van samenwerking, over de grieven heen te stappen, wat vooral betekende, dat de vertegenwoordigers van de Zwitserse weg vergevingsgezind moesten zijn. De heren van de Zwitserse weg zullen in hun aantekeningen, die naar Zwitserland gingen, kritisch over de O.D. hebben gesproken, maar dat is nog iets anders dan spionage verrichten door de O.D. Het was voor de verhoudingen uitermate gevaarlijk.

65181. De **Voorzitter**: Er is hier wel gezegd, dat het bespionneren van de Zwitserse weg hieruit voortvloeide, dat de O.D. het de natuurlijkste zaak van de wereld vond, dat hij degene was, die na de bevrijding het gezag zou moeten uitoefenen, zij het dan tijdelijk, en dat daaruit voortvloeide een natuurlijk recht om al bij voorbaat de andere verzetsorganisaties te controleren. Was die mentaliteit er?

A. Ik weet niet, of men het moet zien van die mentaliteit uit. Ik geloof meer, dat zij zich voelden als de inlichtingendienst van de Regering bij uitnemendheid. Zij moesten de Regering inlichten, niet alleen over de Duitsers, maar ook over de stemming in Nederland.

De **Voorzitter**: Maar dat dacht het Vaderlands Comité natuurlijk ook.

A. Er waren velen, die een voorstelling hadden van hun taak, die door anderen niet gedeeld werd, maar zij zagen het mede in de richting van een spionnagedienst. Zij zeiden: Wij moeten evengoed ingelicht zijn over de gevaren binnenslands als buitenslands. Wij moeten de Regering van die gevaren op de hoogte stellen. Ik geloof, dat dat er meer achter zat, maar ik ben geneigd ook te denken aan de gewone menselijke neiging: Als wij toch spionneren, willen wij ook weten wat er over ons verteld wordt. Ik geloof, dat het in deze simpele zin ook bekeken kan worden.

65182. De **Voorzitter**: Had u na die bespreking de overtuiging, dat u een verzoening had tot stand gebracht?

A. Och, ik denk niet, dat de gevoelens vriendschappelijk zullen zijn geworden, maar wij hebben in ieder geval al die maanden regelmatig kunnen doorwerken. Men heeft algemeen samengewerkt.

65183. De **Voorzitter**: Ik keer nu terug tot de periode, die wij zoëven hebben besproken en waarbij wij reeds dicht genaderd waren tot de instelling van het College van Vertrouwensmannen. Misschien kunt u daar de draad weer opvatten.

A. Dan moeten wij eerst komen tot het feit, dat, voordat de Contactcommissie van de Illegaliteit was gevormd, er een telegram uit Londen is gekomen, dat in de Kern is behandeld. Toen was het verzet enigszins gebundeld, maar de Contactcommissie was nog niet tot stand gekomen.

65184. De **Voorzitter**: Die Kern was toch alleen .....?

A. Eigenlijk alleen technisch, maar van de actieve verzetsorganisaties.

65185. De **Voorzitter**: Maar daarbij was u persoonlijk niet betrokken?

A. Neen. Het was de bedoeling, dat de Kern alleen technische zaken zou bespreken, vervalsing van persoonsbewijzen, hulp aan onderduikers e.d. Ik zat niet op die manier in het technische verzetswerk. Ik wist wel van het bestaan van de Kern.

In Juni 1944 is er een telegram gekomen van de Regering in Londen, dat weer over de bundeling van het verzet liep en waarin de wens werd uitgesproken, dat de illegaliteit één of meer personen zou aanwijzen, die in het vacuum, d.w.z. zolang er noch een Regering, noch een militair gezag zou zijn, de bevoegdheid zouden hebben om de zaken te regelen, een taak, die het eerste Nationaal Comité zich had gedacht en verschillende mensen in Nederland zich weleens hebben voorgesteld. De Regering zei dus: Wij stellen er prijs op, dat door de illegaliteit mensen worden aangewezen, die op het ogenblik van de overgang het gezag kunnen uitoefenen.

Dat heeft in de Kern dadelijk nogal tegenstellingen opgeroepen, omdat een deel van de illegaliteit zeer gesteld was op het op zich nemen van een dergelijke taak, terwijl een ander deel van oordeel was: Wij zijn voor het verzetswerk *nu*, het is niet onze taak om in politieke beleidsvragen adviezen te geven of de leiding te nemen. Dit deed zich voor, terwijl die besprekingen over de samenwerking met de O.D. en het Vaderlands Comité aan de gang waren. Onmiddellijk daarop is de Contactcommissie tot stand gekomen en dit is het eerste punt geweest, dat de commissie behandeld heeft. Daar heeft zich dadelijk afgetekend een ineningsverschil, dat enige maanden lang de illegaliteit doortrokken heeft. Het ging dus om de vraag: moet de illegaliteit zich ook bewegen in deze richting, dat zij een vrij groot politiek gezag heeft na de bevrijding, of moet zij daar buiten blijven? De door Het Parool vertegenwoordigde sector nam het standpunt in: Wij moeten natuurlijk aan dat verzoek gevolg geven, wij moeten advies geven aan de Regering omtrent de aanwijzing en als de Regering er niet tijdig in gekend kan worden, moeten wij het zelf maar doen. De overigen waren er overwegend tegen. De midden-groep, de Trouw-groep, de O.D. en het Vaderlands Comité hebben gemeend dat te moeten ontraden. Er hebben zich toen tegenstellingen hierover ontwikkeld. De door Het Parool vertegenwoordigde groep zeide: Dat kan de Contactcommissie als zodanig niet uitmaken, want wat daar een meerderheid is, is nog niet een meerderheid in het verzet. Toen is de kwestie van de ruggespraak aan de orde gekomen. Wij waren van mening, dat het in de illegaliteit brengen van de vraag, wie daarvoor moesten worden aangewezen, de tegenstellingen in de illegaliteit zou versterken op een ogenblik, waarop de samenwerking in de strijd tegen de Duitsers voorop moest staan. Men kan met volkomen zekerheid zeggen, dat er dan meningsverschillen zouden zijn over de samenstelling, dat niet van politieke zijde ook naar vertegenwoordiging van politieke richtingen zou streven, dat er andere groeperingen zouden zijn, die zouden zeggen: het moet heel anders, dat men van communistische kant er in gekend zou willen zijn en dat anderen zouden zeggen: communisten er niet in. Ik was bezorgd, dat de tegenstellingen, die in de illegaliteit sluimerende waren, daardoor zouden worden gewekt, en dat is voor mij reden geweest om te zeggen: belast de illegaliteit niet met die taak. Een tijd lang hebben wij enigermate die tegenstelling gehad. Er kwamen uit Londen ook telegrammen over de wijze, waarop de bevolking op enigerlei wijze toch gerepresenteerd kon zijn onmiddellijk na de bevrijding. In Londen vond men, dat de Staten-Generaal niet zouden kunnen terugkomen, en daarom vroeg men zich af: kunnen wij niet een grote bevoegdheid geven aan de Adviescommissie van de Illegaliteit? Een deel van het verzet voelde er voor, men meende, dat dat aan gezonder politieke verhoudingen zou ten goede komen, en een ander deel vond: daarvoor zijn wij niet, laten wij datgene doen, waarvoor wij verenigd zijn, en laten wij niet oproepen de moeilijkheden, die zullen optreden, als wij een dergelijke beslissing zouden moeten nemen. Een soort van tegenstelling in dit opzicht heeft enige maanden gespeeld. Het heeft zelfr doorgewerkt, toen de uitnodiging kwam om vijf vertegenwoordigers naar Londen te laten komen om advies te geven.

65186. De **Voorzitter**: Wanneer is dat verzoek gedaan?

A. Dat is na September geweest. Een punt van discussie is toen geweest of men door de linies zou gaan dan wel per vliegtuig.

65187. De **Voorzitter**: Waarover u zoëven sprak, dat was toch in de maand Juni?

A. Ja. Tenslotte heeft de meerderheid dit besloten: Het is in alle opzichten onzeker wat wij vertegenwoordigen, ook territoriaal, omdat het overwegend mensen uit Amsterdam en naaste omgeving waren. Wij zouden verdeeld raken. Wij zouden nog meer verdeeld raken als wij moesten zeggen: wie. Laten wij het dus niet doen. Toen heeft men het van Londen uit opgelost door vijf personen te noemen en twee aan te laten wijzen door de Raad van Verzet en het Nationaal Comité van Verzet. Dat is de eerste opzet geweest. Dat is op initiatief van *van Heuven Goedhart* gebeurd, nadat bij de eerste poging, dat het verzet het zou doen, wel niet met algemene instemming, maar toch bij meerderheid gezegd is: wij treden er liever niet in.

65188. De **Voorzitter**: Wie zaten er in het begin in het College van Vertrouwensmannen?

A. In de eerste plaats degenen, die door Londen waren benoemd: de heren *Bosch van Rosenthal*, die door ons als voorzitter werd aangewezen, *Cleveringa*, *Cramer*, *van Sonsbeeck* en ik. De heer *van der Gnag* werd aangewezen door de Raad van Verzet. De heer *Neher* door het Nationaal Comité van Verzet. Wij hebben toen geadviseerd, omdat er geen antirevolutionair en geen Gereformeerd man in zat, wat wij een ernstige leemte vonden, prof. *Oranje* aan te wijzen, aat ook gebeurd is.

65189. De **Voorzitter**: Dat geschiedde op een nogal gecompliceerde manier, niet?

A. Ja, in ons telegram stond: de vader der Prinsen. Dat was de benaming, die prof. *Gerbrandy* vroeger schertsend aan prof. *Oranje* had gegeven. De heer *van Sonsbeeck* heeft kort daarna door de bevrijding van het zuiden van het land niet aan de werkzaamheden kunnen deelnemen. Toen is pater *Stokman* aanbevolen en benoemd.

65190. De **Voorzitter**: In Augustus 1944 was er dus een College van Vertrouwensmannen. Moet dat college ook beschouwd worden als een soort bundeling van het verzet?

A. Als bundeling van het verzet heeft het College van Vertrouwensmannen niet gewerkt. Vertrouwensmannen hebben wel contact gehad niet het verzet, maar zij hebben zich daarop niet het meest gericht. Zij hebben zich het meest gericht op de voorbereiding van hetgeen bij de bevrijding moest gebeuren.

65191. De **Voorzitter**: Was in het College van Vztrouwensmannsn het gehele verzet vertegenwoordigd?

A. Praktisch wel. Er zat geen communist in, maar de communisten maakten wel deel uit van de Raad van Verzet, die vertegenwoordigd was.

65192. De **Voorzitter**: Dat zou men een soort bundeling van het verzet kunnen noemen. Maar daarnaast is het proces van de eigenlijke bundeling van het verzet, met name van het actieve verzet, voortgegaan. Hoe heeft nu het College van Vertrouwensmannen gestaan ten opzichte van die bundeling van het actieve verzet, uitlopende op de B.S.?

A. Daarmede hebben wij ons als Vertrouwensmannen niet het meest bemoeid. Dat is grotendeels het initiatief geweest van de Contactcommissie. Toen de strijd onze grens naderde, heeft men er zich rekenschap van gegeven, dat er een veel nauwere samenwerking moest zijn tussen het militaire deel van het verzet. Dat betrof overwegend de Raad van Verzet, de Knokploegen en de O.D. Toen heeft men het gevoel gehad: Er moet iemand zijn, die het geheel kan leiden, een bevelhebber. Eerst is toen tot stand gebracht De Driehoek of De Delta. Er is een comité gevormd, waarin die drie groepen — Raad van Verzet, Knokploegen en O.D. — vertegenwoordigd waren. Vervolgens is gezocht naar een man, die leiding kon geven, eerst meer voorzittend, later meer met de bevoegdheid van bevelhebber. Daarvoor is, als ik mij niet vergis, op advies van de Contactcommissie en namens die commissie eerst aangezocht generaal *Keynders*. Wij hebben ons nl. op het standpunt gesteld: De opper-

bevelhebber, generaal *Winkelman*, is niet beschikbaar; wij grijpen het best terug op de man, die vóór hem opperbevelhebber was; het geschil tussen de Regering en generaal *Reynders* kunnen wij buiten beschouwing laten; hij moet geacht worden de meest gezaghebbende man te zijn, de man, die ook het meest alle militaire verhoudingen had te bezien, voordat hij wegens bepaalde geschilpunten met de Regering aftrad. Zonder in een beoordeling van verschillende persoonlijkheden te treden, meenden wij, dat het het meest juist was, generaal *Reynders* te vragen die functie op zich te nemen. Generaal *Reynders* -- wij hebben nadien verschillende brochures van hem gezien, die, als zij toen bekend waren geweest, geen aanleiding zouden hebben gegeven tot dat verzoek -- heeft toen te kennen gegeven -- ik spreek alleen uit mijn herinnering, ik heb toen geen aantekeningen gemaakt -- dat, zolang er niet een rehabilitatie van hem door de Regering had plaats gehad, het niet op zijn weg lag op te treden als bevelhebber van een groepering van de verzetsstrijdkrachten. Ik meen echter, dat hij twee namen heeft genoemd van personen, die aangezocht zouden kunnen worden, onder wie de tegenwoordige generaal *Koot*, die de uitnodiging aanvaard heeft. Hij is eerst voorzitter geworden van De Driehoek, heeft vervolgens geleidelijk aan meer bevoegdheden gekregen en is tenslotte gesteld onder Prins *Bernhard*, die benoemd werd tot opperbevelhebber van alle binnenlandse strijdkrachten.

Dit heeft zich voltrokken vanuit de verzetsorganisaties. De meer militaire verzetsorganisaties hebben daarbij een grote rol gespeeld, tnaar de Contactcommissie is toch het orgaan geweest, waarvan bepaalde uitnodigingen zijn uitgegaan.

65193. De **Voorzitter**: M.a.w. de Vertrouwensmannen hebben, hoewel het denkbaar zou zijn geweest, dat zij het wel gedaan hadden, zich met dit militaire deel van het verzet niet beziggehouden?

A. Al die dingen zijn natuurlijk wel besproken. Er was veel persoonlijk contact. *Van der Gaag* was voorzitter van de Raad van Verzet, ik was voorzitter van de Contactcommissie, *Cramer* was van Vrij Nederland, *Bosch van Rosenthal* en *Cleveringa* waren beiden actief in het verzet. Men heeft deze dingen dus wel besproken, maar dit heeft toch meer gerust in handen van de Contactcommissie.

65194. De **Voorzitter**: Wat was nu wel de hoofdtak van de Vertrouwensmannen?

A. Vooreerst heeft men zich op veel actievere manier geprepareerd op wat er gebeuren moest op het ogenblik van de bevrijding. De Regering heeft gezegd: de Vertrouwensmannen moesten zich niet als een voorlopige Regering kwalificeren, maar zij moesten toch in afwachting van de komst van de Regering omtreden. Later is gebleken, dat het afgelopen was, zodra Militair Gezag er was, en aangezien het direct kwam, hebben de Vertrouwensmannen na de bevrijding niet veel te doen gehad.

65195. De **Voorzitter**: Op welk moment hebben de Vertrouwensmannen vernomen, dat het zo zou gaan?

A. Volledig is het pas duidelijk geworden op het moment, dat het contact tussen generaal *Kruls* en de Vertrouwensmannen tot stand kwam. Hij heeft zich gehaast de *Staatscourant* in te trekken, die de Vertrouwensmannen uitgegeven hadden. Maar het was al tevoren wel duidelijk, dat de Regering het zich beperkter dacht dan de Vertrouwensmannen het zich hadden voorgesteld. Er zijn grote moeilijkheden gerezen doordat een pakket, voor ons bestemd, nooit zijn doel heeft bereikt. Daarin zaten in Londen gemaakte verordeningen, waardoor mij zouden weten wat er geregeld was. Vooral de heer *Bosch van Rosenthal* is in samenwerking met prof. *Cleveringa*, wat betreft de formulering van allerlei besluiten, ontzaglijk actief geweest. Zij werkten dagelijks aan al die dingen. Ook werd met allerlei commissies beproken, wat er moest worden voorbereid.

65196. De **Voorzitter**: Weet u wanneer dat pakket verloren is gegaan? Dit zou van belang zijn voor de beoordeling van de houding van de Regering tegenover de Vertrouwensmannen. Als het pas in de laatste tijd het geval is geweest, zou men tot de conclusie moeten komen, dat de Regering hen monnikenwerk heeft laten doen.

A. Ik weet het niet, maar de zaken zijn inderdaad ongelukkig gelopen. De Vertrouwensmannen kenden b.v. het politiebesluit, dat in Londen was vastgesteld, niet. Wij hadden zelf een politiebesluit gemaakt. De heer *Gerbrandy* dacht toen, dat wij het gedaan hadden om hem dwars te zitten, maar wij wisten daarvan niets. Wij moesten voor de openbare orde zorgen op het ogenblik van de bevrijding en

daarom was er ijverig aan het politiebesluit gewerkt, maar het is monnikenwerk geweest. Zo waren er meer dingen. Er zijn echter ook wel praktische resultaten verkregen. Men heeft voortgewerkt op het werk van het Nationaal Comité, zich geprobeerd in te denken: wat moet op het ogenblik van de bevrijding gebeuren? Er moest een proclamatie worden ontworpen. Dat was opgedragen. Maar dat was volstrekt bijkomstig werk. Men is zich gaan afvragen welke Commissarissen van de Koningin kunnen worden gehandhaafd, welke kunnen terugkeren en welke niet. Zij moesten dan weer weten welke burgemeesters konden worden gehandhaafd en welke niet. Voor Noordholland b.v. was door het Nationaal Comité al gedacht aan di heer *de Vos van Steenwijk*, die gevraagd zou worden voor het ambt van Commissaris der Koningin. Londen heeft dat gesanctioneerd. De heer *de Vos van Steenwijk* heeft toen alle voorbereidingen voor Noordholland zelf weer getroffen, ook ten opzichte van de burgemeesters. Zo is het in allerlei gevallen gedaan. Wij hebben nok overleg gepleegd over de burgemeesters in de grote plaatsen. Er is daarover een hele telegramwisseling met de Regering geweest. Zoveel mogelijk werd vooruit overleg gepleegd. Ook ten aanzien van de burgemeester van Amsterdam. De Regering wilde per se niet, dat de heer *de Vlugt* terugkwam. Hij was zeer ernstig ziek. Het was de vraag, of het niet beter was hem dat niet aan te doen. Er was dan ook enige aarzeling bij ons. Er is over de Commissarissen der Koningin, de burgemeesters van de grote plaatsen, de hoofdcommissarissen van politie en een aantal andere functionarissen een telegrafische gedachtenwisseling geweest. Wij gaven adviezen en de Regering nam beslissingen. Er is over de bezetting van de belangrijkste posten -- ook de post van Secretaris-Generaal in een aantal gevallen, ook b.v. die van Directeur-Generaal van de Arbeidsbureau --, die onmiddellijk belangrijk konden zijn, vóór de bevrijding een intensief overleg geweest tussen Vertrouwensmannen en de Regering. Ik geloof, dat dit in belangrijke mate een geregelde gang van zaken heeft bevorderd.

65197. De **Voorzitter**: Zijn de resultaten van dat overleg door het Militair Gezag gehonoreerd?

A. Ja. Dit waren in het algemeen Regeringsbeslissingen.

De **Voorzitter**: Dat zegt in dit verband niet altijd alles!

A. Laat ik dan zeggen: die belangrijkste Regeringsbeslissingen zijn in het algemeen gehonoreerd door het Militair Gezag.

Wij hebben getracht op allerlei gebieden de zaak te regelen. Ik heb al gezegd, dat wij ook over de radio bezig waren. Wij meenden, dat men, zonder vooruit te lopen op een definitieve regeling van het radiobestel, het best de omroepverenigingen met al haar ervaring zou kunnen laten werken, maar gezamenlijk, onder leiding van één man. Er zou dan voorlopig een gemeenschappelijk programma moeten worden uitgezonden, behoudens wanneer het betrof uitzendingen van bijzondere geestelijke aard. Wij hebben verzocht als commissaris voor de radio aan te wijzen prof. *Oranje*. Dat is telegrafisch goedgekeurd door Londen. Dat is echter volkomen misgelopen. Men had in Londen uitgemaakt, dat Herrijzend Nederland, welke omroep in het bevrijde Zuiden werkte, in Hilversum de gehele zaak zou overnemen. Zo begon men in Hilversum met een felle strijd. De omroepverenigingen werden er uit gezet, maar kwamen weer terug. Dergelijke elementen van verwarring zijn er meer geweest. Met medewerking van Vertrouwensmannen was het Nederlands Volksherstel voorbereid. Dat zou eerst een zeer uitgebreide taak hebben ten aanzien van het verlenen van hulp aan oorlogsslachtoffers. De heer *Menten*, die de leiding daarvan op zich had genomen nadat hij vrijgekomen was, had zich daarvoor ontzaglijk veel moeite gegeven. Hij is in de winter het land doorgereisd om dat te organiseren. Later bleek, dat het rechtstreeks door Binnenlandse Zaken zou gebeuren en dat in het Zuiden een verwante organisatie, de H.A.R.K., was opgericht.

Er zijn veel misverstanden gerezen, maar er is wel degelijk een zeer diepgaand overleg over al deze dingen geweest en veel is voorbereid. Er is ook een intensief overleg geweest met de B.S. en de O.D. over de arrestatiekwesties.

In de laatste periode is uiterst gewichtig geworden het feit, dat Vertrouwensmannen zijn gekomen in de bekende onderhandelingen over de voedselvoorziening en de capitulatie. Daarbij zijn wij in tegenstelling geraakt met het georganiseerde verzet. Dat hoorde geruchten over besprekingen met de Duitsers en het was geneigd elke bespreking en elke afspraak met de Duitsers af te wijzen. Een afspraak met de Duitsers, dat de aanval van de geallieerden niet zou worden doorgezet naar het Westen, op conditie, dat de Duitsers voedsel zouden doorlaten en binnenkort toch zouden capituleren, dat niemand

meer zou worden gefusilleerd, dat het land niet verder onder water zou worden gezet, werd in sommige kringen van het verzet als een lafheid en zwakte gevoeld. Dat heeft in April sterke tegenstellingen opgeroepen. Ik meen echter, dat de Vertrouwensmannen daarmede goed werk hebben gedaan.

65198. De **Voorzitter**: En zijn de Vertrouwensmannen daarin de gehele tijd eensgezind geweest?

A. Volkomen. Toen zijn de heren Neher en van der Gaag door de linies gegaan. Ik heb nog een telegram van *Richard* van der Gaag liggen: Donker spreekt in Eindhoven over de radio zo en zo laat.

65199. De **Voorzitter**: Dat telegram is geweest van Januari 1935, toen van der Gaag de eerste keer door de linies was gegaan.

A. Ja, hij is één keer door de linies gegaan, zoals van *Roijen* dat ook heeft gedaan, om contact op te nemen, met het risico, dat hij door de Duitsers beschoten en gegrepen zou worden, en de tweede keer is hij door de Duitsers tot aan het water gebracht, waarna hij veilig kon oversteken. Na enige discussie heeft het de volle steun van de Regering gehad. Het is ook het gevoelen geweest van generaal Eisenhower, dat de gedachte, dat wij er op hadden moeten aandringen, dat de aanval van de geallieerden zou worden doorgezet, waartegenover stond dat mogelijk vrijwel heel Holland onder water zou worden gezet, het Westen op enorme schaal zou worden verwoest en de bevolking, die de hongerdood nabij was, opnieuw door een ramp zou worden getroffen, niet juist was. Ik geloof, dat het goed is, dat het niet gebeurd is. Misschien hadden de geallieerden toch niet doorgezet. Ik geloof, dat het goed is geweest, dat wij de besprekingen hebben gevoerd in deze zin: wij zullen voorstellen het niet te doen, maar dan zullen de Duitsers van verdere represaillemaatregelen moeten afzien, voedsel doorlaten, enz. Vertegenwoordigers van het verzet hebben er zich echter hevig aan gestoten.

65200. De **Voorzitter**: Zelfs de onderwatingzetting van de Wieringermeer heeft het College van Vertrouwensmannen blijkbaar niet van zijn standpunt kunnen afbrengen.

A. Neen. Het is een ramp geweest, die ons natuurlijk diep trot. Wij hebben het als kwade trouw beschouwd en de kwestie onder de aandacht van de Duitsers gebracht. Er was nota bene, naar wat ik in die dagen hoorde, een bespreking aan de gang op het ogenblik, dat het onder water zetten is geschied, een bespreking tussen Duitse officieren en mensen van de Nederlandse kant. Toen hoorden zij een ontploffing en toen zeiden de officieren: nu gaat het toch door, alsof het ook voor hen onverwacht was. Wij hebben het als een ernstige zaak beschouwd, maar de onderhandelingen waren nog niet tot een einde gebracht en wij hebben gemeend te moeten doorzetten en te moeten voorkomen, dat er verdere ongelukken zullen komen.

65201. De **Voorzitter**: Bij die onderhandelingen was er ook contact tussen de Vertrouwensmannen en de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten en er was ook met hem volkomen overeenstemming over de aan te nemen houding. Hoe was het in de maanden daarvoor, van het optreden van de C.B.S. af? Hadden de Vertrouwensmannen verbinding met hem of werkte hij op eigen gelegenheid in de militaire sector?

A. Hij werkte overwegend in de militaire sector, maar er was toch nauw contact, b.v. om afspraken te maken over wat er na de bevrijding moest gebeuren. Er is veel aanraking geweest, speciaal met de heer Six.

65202. De **Voorzitter**: Heeft dat contact geen moeilijkheden opgeleverd?

A. Neen, het is heel goed gegaan.

65203. De **Voorzitter**: In ai die maanden?

A. Ja. De Vertrouwensmannen hebben hun moeilijkheden gehad met het verzet in de Aprilmaand. Verder zijn alle verhoudingen plezierig gebleven.

De **Voorzitter**: U zei zoëven, dat de heer *van der Gaag* voor de Vertrouwensmannen naar het bevrijde Zuiden en daarna naar Londen is gegaan. Het zal wel niet mogelijk zijn hem te horen.

A. Hij is thans in Nederland. Hij is terug uit Mexico.

De **Voorzitter**: Ik ben blij, dat u dat zegt; dan kunnen wij van de gelegenheid gebruik maken hem te horen.

A. Het lijkt mij goed, vast te leggen, dat, toen het Vaderlands Comité verbinding had met de Regering, nog een poging om mondeling contact met de Regering op te nemen is gedaan door prof. *Victor Rutgers*. De motor van de boot, waarmee hij en anderen gingen, heeft geweigerd. De boot is teruggedreven en prof. *Rutgers* is gevangengenomen en omgekomen.

Dit moet zijn geweest in dezelfde tijd, dat van *Heuven Goedhart* naar Engeland is gegaan, ongeveer Juni 1944.

65204. De **Voorzitter**: Misschien kunt u nog zeggen, wat de bedoeling is geweest van de reis van de heer van der Gaag, die hij in Januari en Februari 1945 heeft gemaakt naar het bevrijde Zuiden en Londen. Dat was een poging van Vertrouwensmannen om in contact te komen met de Regering. Wat lag daaraan ten grondslag?

A. In algemene zin was het zo, dat wij steeds voelden, dat er toch een niet juist begrip onderling was. De Regering had in Londen bepaalde dingen vastgesteld, die wij niet kenden, en anderzijds was de Regering niet volledig bekend met wat wij deden, hetgeen zich ook niet in een korte berichtgeving liet samendringen. Men heeft gevoeld, dat het wenselijk was, dat er nog eens contact werd opgenomen. Ik ben er van overtuigd, dat de heer van der Gaag, als leider van de Raad van Verzet, toen ook over de organisatie van het militaire verzet zal hebben gesproken.

65205. De **Voorzitter**: De verordeningen hadden Vertrouwensmannen toen nog steeds niet?

A. Ik geloof, dat wij die na de reis van de heer van der Gaag hebben gekregen.

65206. De **Voorzitter**: Door de heer *van der Gaag*?

A. Ja. Wij hebben fotokopieën e.d. gehad.

65207. De **Voorzitter**: In verband hiermede kom ik tot een andere belangrijke vraag. De heer van der Gaag is in Londen gekomen in Februari 1945. Eind Januari was het Kabinet-Gerbrandy afgetreden. De formatie van een nieuw Kabinet was aan de gang. Een groot aantal problemen, waaronder dat van het Parlement, speelden daarbij een rol. Heeft de heer van der Gaag daarmede ook iets te maken gehad? Heeft hij de opvatting van Vertrouwensmannen daarover aan Londen medegedeeld of is hij met bepaalde berichten op dit punt uit Londen gekomen?

A. Ik durf niet te zeggen, dat de heer *van der Gaag* in dit opzicht op enige manier bemiddeling heeft verleend. Wij hebben wel geweten, dat men in Londen vrij kritisch stond tegenover de gedachte van het Parlement.

65208. De **Voorzitter**: Wat hebt u daarvan bemerkt en wat hebt u of hebben Vertrouwensmannen van Nederland uit ten opzichte van het vraagstuk „Parlement“ als wederspel gegeven?

A. In mijn herinnering heeft niet het College van Vertrouwensmannen zich daarmede in de eerste plaats beziggehouden. Het is er wel mee bezig geweest en er zijn ook nota's over gzschreven, maar er zijn vooral van de kant van het Politiek Convent en het Vaderlands Comité vrij veel raadgevingen naar Londen gegaan, in een andere geest dan die, waarvan de gedachten in Londen blijk gaven.

65209. De **Voorzitter**: Het Vaderlands Comité, dat tot het einde heeft voortbestaan en in die combinatie dus ook bijeen is gekomen?

A. Ja. Er heeft natuurlijk in Nederland over de politieke gang van zaken een zeer intens overleg plaats gehad. Oorspronkelijk hebben de politieke partijen zich op het standpunt gesteld, dat het oude Parlement moest terugkeren, als zijnde het enige wettig aangewezen lichaam. Naarmate de tijd verliep, kwam het moeilijker te liggen, omdat er vele vacatures zouden zijn enerzijds en anderzijds, omdat in de verzetsbeweging zeer sterk de wens leefde, dat de mensen, die van betekenis waren geweest gedurende het verzet en daaraan geestelijke leiding hadden gegeven, er in betrokken zouden worden en men niet behoorde te volstaan met een Parlement, aangevuld uit de oude lijsten van de verkiezingen van 1937. In feite is men met de verzetsbeweging en het Vaderlands Comité tot het compromis gekomen: het oude Parlement moet optreden, het moet gezuiverd kunnen worden en aangevuld met mensen, die tijdens de bezetting op de voorgrond zijn gekomen.

65210. De **Voorzitter**: Is die gedachte in de Contactcommissie naar voren gekomen?

A. Ja, o.a. daar. Dat is helemaal doorgepraat. Er waren eerst velerlei meningsverschillen, maar tenslotte is overeenstemming bereikt. Er is toen ontstaan de gedachte: er moet zijn een adviescommissie, want eerst moet het Parlement een zuivering ondergaan en daarom moet er een adviescommissie zijn, die dan ook de in vacatures te benoemen personen kan voordragen. Eerst werd gedacht aan het Groot Burgercomité, dat aangevuld zou worden. Er moest zijn een adviescommissie, waarin het verzet een derde deel van de plaatsen kreeg, waarin de politieke partijen vertegenwoordigd zouden zijn en mensen uit sociaal-economische organisaties. Dit alles is opgebouwd in het verzet, zelfs wat de mensen betreft, die daarvoor gekozen zouden worden. Men heeft dus helemaal voorbereid de gedachte van de Nationale Advies Commissie, zelfs wat betreft de mensen, die daarvoor gekozen zouden worden. Daaruit is gegroeid, hoewel ik niet meer precies weet of men het ook in de Contactcommissie van de Illegaliteit precies omschreven zo aanvaard heeft, de gedachte: het Parlement keert terug en de opengevallen plaatsen moeten niet aangevuld worden uit de lijsten van 1937, maar ten aanzien daarvan moet de N.A.C. kunnen adviseren deze plaatsen te doen innemen door mensen uit het verzet. Dat heeft verre politieke consequenties gehad. Toen dit onder het Kabinet-Schermerhorn geschiedde, heeft de leiding van de antirevolutionairen dit onaanvaardbaar geacht.

65211. De **Voorzitter**: Hebben de antirevolutionairen het steeds onaanvaardbaar geacht, ook b.v. tijdens de besprekingen in het Politieke Convent'!

A. Neen, maar het waren andere mensen. Prof. Schermerhorn en ik hebben in de tijd van de Kabinetsformatie na de bevrijding een bespreking gehad met de heren Schouten en de Wilde. Zij stelden zich op het standpunt: het enige grondwettige is het oude Parlement aan te vullen met personen uit de oude lijsten. Het Parlement zou blijven zitten tot verkiezingen konden plaats hebben. Wij hebben naar de antirevolutionaire kant in het Vaderlands Comité besprekingen gehad met mr. Donner, met de Staatsraad Rutgers in het Politiek Convent, met Bruins Slot in de Contactcommissie van de Illegaliteit.

65212. De **Voorzitter**: En daar was wel overeenstemming bereikt?

A. Ja. Wat concreet is vastgelegd, weet ik niet meer precies, maar die gedachtengang was daar aanvaardbaar geacht.

65213. De **Voorzitter**: Wanneer denkt u, dat de gedachte van deze synthese van oud en nieuw in de besprekingen ongeveer gemeengoed is geworden? Is daarvoor een tijdstip aan te geven? Ik vraag het, omdat ik het als tegenhanger wil zien van hetgeen zich te Londen afspeelde.

A. Dit is begonnen in het najaar of de winter van 1944 en zal tot een conclusie hebben geleid in begin 1945.

65214. De **Voorzitter**: Dus u meent, dat de besprekingen hierover eigenlijk pas na September 1944 begonnen zijn?

A. Concreet ja. Er is natuurlijk eerder over gesproken — er is over allerlei mogelijkheden en vorinen gesproken —, maar later is het meer concreet geworden en is men zelfs gekomen tot de samenstelling van een Nationale Adviescommissie. Over die gedachte zelf is echter veel eerder gesproken.

65215. De **Voorzitter**: Maar werd die gedachte toen al aanvaard?

A. Tenslotte is de Contactcommissie van de Illegaliteit ingesteld in Juni/Juli 1944 en het College van Vertrouwensmannen in Augustus 1944. Een en ander was nog niet zo ver geconsolideerd, dat men dat vóór September in orde had. In de kring van het politiek overleg was natuurlijk wel aan de orde geweest de vraag: hoe komen wij tot een oplossing.

65216. De **Voorzitter**: Eind 1943/begin 1943 is in Londen nog gestreden om de gedachte, of het niet beter was het gehele oude Parlement te laten verdwijnen en daarvoor een benoemd Parlement te laten optreden. Heeft die gedachte in de discussies aan deze kant van de Noordzee een rol van betekenis gespeeld?

A. Stellig niet. Alleen leefde in sommige verzetsorganisaties de wens, dat men zou komen tot de instelling van een vertegenwoor-

digend lichaam, waarin het verzet een zeer grote betekenis zou hebben, maar dat heeft nooit een volkomen concrete vorm aangenomen. Nadat het Kabinet-Cerbrandy terug was, heeft de heer Gerbrandy mij uitgenodigd in het Kabinet te verschijnen om uiteen te zetten, waarom naar mijn mening niet de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit de voorlopige vertegenwoordiging kon zijn of kon benoemen. Toen was dus nog de betekenis, die men aan de illegaliteit hechtte, zo groot, dat men, hoewel men voelde, dat het niet kon, het toch wenselijk vond, dat ik toelichtte waarom m.i. het zwaartepunt niet bij de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit kon liggen. Ik heb over de kwestie van het Parlement een nota geschreven, die indertijd door het Vaderlands Comité is verstuurd. Van die nota is ook melding gemaakt in „Onderdrukking en Verzet", blz. 116. Ik heb die nota in stenografie, maar het kan overgebracht worden. Ik heb in de bezettingstijd mijn aantekeningen zoveel mogelijk in stenografie gemaakt en ze door mijn stenografische geschriften gemengd, zodat, als de Duitsers huiszoeking deden, zij niet gemakkelijk wegwijs zouden worden.

65217. De **Voorzitter**: Wij hebben die nota. Er was nog een ander probleem, dat in Londen heeft gespeeld. Men kan zeggen, dat in de zomer van 1944 in het Londense Kabinet de synthesgedachte ook aanvaard was. In September 1944 is er een K.B. uitgekomen, waarin die gedachte was neergelegd ten aanzien van Provinciale Staten en gemeenteraden. Alleen, er was geen besluit gekomen voor de Staten-Generaal, hoewel de tekst van het genoemde Koninklijke besluit impliceert, dat er ook een regeling voor de Staten-Generaal op komst was, althans moest komen, omdat de regeling van het uitgevaardigde K.B. dusdanig was, dat het eerst uitgevoerd kon worden, nadat het K.B. voor de Staten-Generaal ook zou zijn verschenen. Toen heeft men zich in de volgende tijd afgevraagd, en dat heeft ook bij de Kabinetscrisis van het voorjaar 1945 een rol gespeeld: moet de regeling voor de Staten-Generaal, als men de synthesgedachte aanvaardt, tot stand komen te Londen bij wetsbesluit of in Nederland? Is dat een vraag, waarmede men zich bij de gedachtenwisseling in Nederlandse kring niet heeft beziggehouden, ook niet in het najaar van 1944 en in het voorjaar van 1945, toen deze zaak te Londen actueel was geworden?

A. Ik zou dat niet met zekerheid durven zeggen. Ik heb de indruk, dat wij toen toch voornamelijk in deze sfeer leefden, dat, wanneer men terug was, definitief een beslissing zou moeten worden genomen. Wij hadden het gevoel, dat inen in Londen nogal ver afweek van de gedachte van de oude Staten-Generaal. Wij hebben in die richting geadviseerd om er dicht naar toe te komen. Maar ik heb het gevoel gehad: als men terug is, zal de beslissing vallen, dan hoort men van verschillende kanten adviezen.

65218. De **Voorzitter**: Wie moest dan de beslissing nemen? In Londen was het duidelijk. Daar moest de beslissing worden genomen bij wetsbesluit.

A. Ja, zolang de Staten-Generaal niet bijeengeroepen waren, zou men toch met wetsbesluiten moeten regeren, tenzij men natuurlijk bereid was onmiddellijk, zoals wij aanvankelijk bepleit hebben, de Staten-Generaal bijeen te roepen.

65219. De **Voorzitter**: Dat is een probleem, dat te Londen ontzaglijk hoog opgenomen is. De heer van den Tempel was van mening, dat de Staten-Generaal direct moesten terugkomen en dat de Koningin de Staten-Generaal dan in verenigde vergadering moest toespreken. Dat probleem heeft daar een grote rol gespeeld. Ik krijg echter de indruk, dat het hier niet zo van betekenis is geacht.

A. Toch wel. Aanvankelijk hebben wij, d.w.z. Politiek Convent en Vaderlands Comité, aangedrongen op een onmiddellijke terugkeer van de Staten-Generaal. Dan moest aan de Staten-Generaal een zeer wijde algemene machtiging worden gevraagd, omdat wij overtuigd waren, dat er een reeks van beslissingen moest worden genomen, die, wanneer zij allemaal moesten worden genomen op de wijze, waarop zij bij onze wetgeving voltrokken worden: wetsontwerp, Voorlopig Verslag, Memorie van Antwoord, openbare behandeling in de Tweede Kamer en dezelfde procedure in de Eerste Kamer, en nog met een neiging om zich in alle bijzonderheden te verdiepen, veel te veel tijd zouden vergen. Wij zijn uitgegaan van een onmiddellijke bijeenroeping van de Staten-Generaal, aan welke dan gevraagd zou worden een algemene machtiging, waarbij uitgesloten zouden zijn wijzigingen in de Grondwet en in de Kieswet, maar waardoor men toch een vrij ver gaande vrijheid van handelen zou krijgen.

65220. De **Voorzitter**: Zouden de Staten-Generaal zich in die gedachtengang zelf zuiveren en eventueel aanvullen?

A. Dat is geleidelijk gegroeid. In de eerste tijd is het advies eenvoudig geweest: de Staten-Generaal bijeenroepen. Later is de gedachte opgekomen, dat men een overeenstemming zou kunnen krijgen met degenen, die een andere oplossing voorstaan, n.l. het benoemen van belangrijke figuren in de open plaatsen.

65321. De **Voorzitter**: Wij hebben thans van u een exposé gehad van hetgeen zich met betrekking tot de handeling van het verzet aan Nederlandse kant heeft afgespeeld en uit dat exposé is gebleken, dat er op een bepaald ogenblik contact hierover is ontstaan met de Regering. Is het nu nog mogelijk voor u om chronologisch aan te geven, wat de Regering, te beginnen met het voorjaar van 1943, het contact met het eerste Nationaal Comité — het is altijd nog de vraag, in hoeverre daarbij een werkelijke machtiging is gegeven —, harerzijds heeft gegaan om te komen tot een bundeling van het verzet in Nederland? Ik denk aan het scheppen van organen in Nederland; het uitoefenen van invloed op het totstandkomen van die bundeling; het aangeven van hetgeen zou moeten gebeuren met het oog op de bevrijding; het leggen van belangrijke contacten; telegrammen en mededelingen, die door agenten zijn overgebracht, zoals de opdracht aan Vertrouwensmannen, die door *de Brauw* is meegebracht, e.d.

A. Het nu mondeling geven van een chronologisch overzicht daarvan is wel uitermate moeilijk. Het kan natuurlijk gereconstrueerd worden. Ik heb grote dossiers met telegrammen, maar uw commissie is zo goed voorzien, dat ik aanneem, dat zij ook wel over die telegrammen zal beschikken. Ik weet niet wat in dit verband de waarde is geweest van de telegramwisseling tussen de Regering en het eerste Nationaal Comité, maar er is toen een intensieve telegraafwisseling geweest. Deze moet gelopen hebben van eind 1941.....

De **Voorzitter**: 1942.

A. Ik spreek nu over het eerste Nationaal Comité. Ik redeneer even terug. Toen ik uit Buchenwald kwam, in October 1941, was men bezig de voorbereidingen te treffen voor het eerste Nationaal Comité. Dat moet eind 1941, begin 1942 met zijn werkzaamheden zijn begonnen. In April 1943 is het gearresteerd. Van eind 1941 tot April 1943 moet er contact zijn geweest tussen het eerste Nationaal Comité en de Regering.

65223. De **Voorzitter**: D.w.z. contact over de Zweedse en de Zwitserse weg kan er natuurlijk zijn geweest, maar contact in de vorm van telegrammen? 1942 is een uitermate mager jaar geweest wat betreft de verbinding met zenders.

A. Ik weet niet, wanneer die telegramwisseling door middel van *van der Waals* is begonnen.

De **Voorzitter**: In Januari 1943.

A. Dan kan men in 1942 alleen maar contact hebben gehad op andere wijze, maar contact heeft men gehad, zoals wel blijkt uit het feit, dat de Regering *Wiardi Beckman* had uitgenodigd.

De **Voorzitter**: Maar dat dateert al van November 1941. Toen is er een agent overgekomen met die boodschap.

A. Dat was ongeveer in de tijd, dat men het eerste Nationaal Comité ging vormen. Dat heeft gewerkt tot 1 April 1943. Toen heeft tr, wat politiek verband betreft, enige maanden een onderbreking plaats gehad. Daarna is men weer regelmatig doorgegaan. De sterke aanranding tot bundeling van het verzet dateert van begin 1944.

64223. De **Voorzitter**: U bedoelt het bericht van 5 Februari 1944. met die 19 punten?

A. Ja. Ik heb dat toevallig vóór mij.

65224. De **voorzitter**: Dat is dus in dit verband een van de eerste belangrijke berichten geweest?

A. Ja. Er is een eri ander aan voorafgegaan, maar dit bericht gaat over de tegenstellingen tussen de verschillende groepen. Dat bericht begint aldus:

„De Regeering betreurt blijkbaar oneenigheid tusschen verschillende groepen, die zich alle verdienstelijk maken voor de gemeenschappelijke zaak.”

65225. De **Voorzitter**: Dat is door *Ausems* overgebracht. Wij hebben een uitvoerige uiteenzetting van *Ausems* gehad. Hij had bij zich een microphoto, waarop zijn boodschap stond. Hij schijnt een van de eerste dagen of onmiddellijk, nadat hij hier was aangekomen, een ogenblik in handen van de Duitsers te zijn geweest. Dit heeft tot gevolg gehad — dii is ons van de kant van de O.D. gebleken —, dat men niet goed wist, waaraan men met hem toe was. Later heeft hij echter door middel van een andere agent de tekst van dit bericht opnieuw gekregen. Blijkbaar is dan toch de mededeling van *Ausems* in Februari 1944 bij het Vaderlands Comité gekomen en heeft daar niet hetzelfde wantrouwen gewekt als bij de O.D.

A. Ik heb het bij mijn documenten liggen met de datum 5 Februari, maar ik weet niet hoe ik het in handen heb gekregen. Ik heb wel gehoord, dat er moeilijkheden waren, maar dit in concreto wist ik niet.

65226. De **Voorzitter**: Hoe hebt u die 39 punten leren kennen?

A. Ik ben geneigd te veronderstellen, dat ik ze van *Slotemaker de Bruine* heb gekregen. Hij was degene, die mij van velerlei mededelingen voorzag.

65227. De **Voorzitter**: Maar dit bericht is niet over de Zwitserse weg gekomen.

A. Ook berichten, die niet over de Zwitserse weg kwamen, doch die op andere manier bij Vrij Nederland kwamen of de heer *Bosch van Rosenthal* bereikten, kreeg ik vaak van de heer *Slotemaker de Bruine*. Ik heb nooit genoteerd van wie de berichten kwamen.

65228. De **Voorzitter**: Dus dit beschouwt u als een van de eerste en belangrijkste pogingen van Londense kant om daarop invloed uit te oefenen?

A. Ja. Er zijn tevoren pogingen geweest, maar hier is men stelselmatig de verhoudingen gaan stellen en heeft men gezegd: er moet nimmer samenwerking komen.

65229. De **Voorzitter**: Ik heb hier een telegram van 21 Maart 1944, waarbij gevraagd wordt de heer *Bosch Ridder van Rosenthal* te machtigen met verschillende organisaties te spreken.

Het luidt:

VOOR GERBRANDY VAN THOOFT 21.3.1944

„Vaderlandsch Comité en de weerstandsgroepen waarmee wij contact houden zenden ons volgende mededeeling stop gelet op de moeilijkheden en tegenstellingen welke tusschen de verschillende verzetsgroepen bestaan en op de wenscheijkheid zoowel het verzet meer te coördineeren als de banden tusschen de Regeering en die groepen zooveel mogelijk te versterken is het gewenscht een bepaalden persoon te machtigen namens de Regeering met de verschillende organisaties te spreken stop tot zoover mededeeling stop uit alle berichten blijkt deze stap dringend noodig stop onze contacten stellen voor hiertoe BS te machtigen die geregeld nauw contact heeft met Vaderlandsch Comité en in et alle belangrijke verzetsgroepen en illegale pers en die reeds bezig is deze groepen te coördineeren stop geen ander geniet dusdanig vertrouwen komma moet echter door de Regeering gesteund worden om autoriteit te kunnen doen gelden stop wij kunnen op grond van uitvoerige mondelinge en schriftelijke berichten dit voorstel zeer dringend aanbevelen stop”.

Op 10 April 1944 is dit antwoord ingekomen:

„Verwijzende naar uw bericht van 22 Maart jl. deelt Minister-President u mede reeds een agent met boodschap uitgezonden te hebben met de opdracht te trachten verschillende groepen zooveel mogelijk tot samenwerking te brengen. Initiatief tot aanwijzing van tussenpersonen meenen wij aan geleenschappelijk overleg tusschen deze groepen te moeten overlaten.”

A. De Regering hield in dit opzicht iets af. Ik ken deze gedachtengang zeer goed, zonder dat de tekst van dat telegram mij voor de geest staat. Ik heb dat echter met genoegen gesteund. In sommige kringen bestond de mening, dat de heer *Bosch van Rosenthal* wat nauw gelieerd was met Het Parool, Vrij Nederland en de Zwitserse weg en wat erg kritisch stond ten opzichte van de O.D. en sommige mensen uit het Nationaal Comité van Verzet. Daarom heeft men in Londen waarschijnlijk gezegd: Houd maar wat af. Ik weet het niet, maar ik veronderstel het.

65230. De **Voorzitter**: Een ander belangrijk punt is het telegram van 8 Juni 1944.

A. Dat is de beslissende stoot geweest.

65331. De **Voorzitter**: Dat is het telegram, dat aldus begint:

„Namens Koningin en Minister-president, met referte dezerzijds aan in Maart bekend gemaakte richtlijnen van H.M., wordt thans medegedeeld, dat de Koningin het als noodzakelijk ziet, dat een coördinatie tot stand komt van alle ondergronds werkende groepen.”

• Dat heeft de kwestie opgeworpen, of inderdaad niest worden gevormd een groep van voormannen, die dan eventueel personen zou aanwijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordigers van de Regering. Toen is ingetreden de ontwikkeling, die ik zoëven aangaf.

65232. De **Voorzitter**: Ik heb hier een bericht, dat via de Zwitserse weg is gegaan, van 't Hooft voor de Minister-president. Dat bericht is van 7 Januari 1944 en ligt dus nog vóór die 19 punten. Het luidt:

„Het Comité van vijf, dat nu bestaat uit volgenden: *Drees, van der Mandele, van Schaik, V. H. Rutgers* en *Reinink* verzocht mij U volgende vragen voor te leggen:

1) Acht de regering voortzetting van het werk van het comité van voldoende belang?

2) Is de regering bereid het C. te erkennen als de centrale instantie van advies en coördinatie t.a.v. de maatregelen van niet militaire aard, die na de bevrijding genomen moeten worden?

3) Ten aanzien van welke onderwerpen wenscht de regering speciaal voorlichting en voorbereiding?

4) Zijn er onderwerpen en — zoo ja — welke, t.a.v. welke de regering reeds thans advies of voorbereiding wenscht?

5) Welke onderwerpen moeten wegens reeds door de regering genomen beslissingen of elders gegeven opdrachten buiten de werkingssfeer van het C. blijven?”

Herinnert u zich dat?

A. Ja zeker.

65733. De **Voorzitter**: Was dat een poging om te weten te komen wat men in Londen wilde met het comité?

A. Wij wilden niet gaarne, dat er misverstand bestond en dat wij werk deden, waarop geen prijs werd gesteld. Wij wilden gaarne weten of men inderdaad een zekere centrale betekenis aan deze formatie wilde toekennen. Er was geen sprake van het innemen onzerzijds van enige centrale positie in het verzet. Wij hebben ook gezegd: de militaire maatregelen vallen er buiten. Wij konden hier echter meer doen en op een andere wijze werken, wanneer wij konden zeggen, dat wij het centrale adviescollege van de Regering waren met betrekking tot hetgeen na de bevrijding moest gebeuren. Wij wilden rapporten en juridische adviezen aan allerlei mensen vragen en dat konden wij met meer gezag doen, wanneer wij van de Regering een zekere erkenning hadden.

65234. De **Voorzitter**: Ik begrijp, dat wij deze zaak aan de hand van de stukken precies kunnen reconstrueren. Het heeft weinig zin dit tijdens deze zitting te doen. Een andere vraag is echter of zich hierbij nog momenten hebben voorgedaan, die of door de verschillende groeperingen of door u zelf als zo belangrijk worden beschouwd, dat daarop de aandacht moet worden gevestigd.

A. Speciale punten heb ik niet. Ik meen, dat, wanneer de Regering aan de uitvoerige adviezen, die van Nederlandse kant gegeven werden over verschillende onderwerpen, adviezen, die dikwijls zeer goed waren voorbereid, iets vollediger en rustiger aandacht zou hebben geschonken, sommige dingen iets beter zouden zijn verlopen. Iemand, die er zelf aan werkt, heeft natuurlijk licht de neiging de betekenis van zijn werk te overschatten, maar er is door verschillende mensen zeer serieus gewerkt. Ik denk aan het advies van mr. *Donner* over de zuiveringskwestie, over de berechting e.d. Daarover zijn uitvoerige adviezen naar Londen gegaan. Wij hebben ons ook tot Londen gewend in zake de Kabinetskwestie, toen de Katholieken volledig in het

Kabinet ontbraken. Wij hebben gezegd, dat het een zeer ongunstige indruk maakte, indien de verhoudingen zodanig waren, dat men niet met elkander kon samenwerken, en dat het niet juist was, dat een grote bevolkingsgroep geen vertegenwoordiging in het Kabinet had. Ook hebben wij over daden van de Regering ons oordeel uitgesproken, maar al deze dingen liggen allemaal vast in de nota's, dis over de Zwitserse weg gegaan zijn. Ik denk, dat u al deze stukken kunt vinden in het archief van de Zwitserse weg.

65235. De **Voorzitter**: Dan zou nog deze vraag kunnen rijzen. In het voorjaar van 1945 was de mogelijkheid om met de Regering in verbinding te komen redelijk goed. Men kon over alle mogelijke zaken relatief vrij gemakkelijk van gedachten wisselen. Nu sprak u zoëven over de Kabinetscrisis van 1945, waarbij het Vaderlands Comité zich tot de Regering heeft gewend. U weet, dat bij deze Kabinetscrisis ook een rol heeft gespeeld een deputatie, die uit het bevrijde Zuiden naar Londen is gegaan om van voorlichting te dienen over de toestanden in het bevrijde zuiden.

A. Dat is een andere Kabinetscrisis. Ik sprak over de Kabinetscrisis, waarbij de Katholieken uit het Kabinet verdwenen waren. Dat is geweest in het voorjaar van 1944. De andere crisis hebben de heren *van der Gaag* en *Neher* in Londen meegemaakt.

65236. De **Voorzitter**: Neen, daar was toen alleen de heer *van der Gaag*. Dat was in Februari 1945. U bedoelde dus de tijd, toen de heren *Kerstens* en *van Angeren* zijn afgetreden?

A. Ja. Wij hadden het eerst meegemaakt, dat de heren *Welter* en *Steenberghe* waren heengegaan. Daarna gingen de beide andere heren heen. Ik noem dit als voorbeeld, omdat het een van de dingen was, waarvan wij gezegd hebben: Kan het niet wat rustiger; wat krijgt men hier voor een indruk, wanneer op die manier een Kabinet gewijzigd wordt.

65237. De **Voorzitter**: Maar dan blijft de vraag, die ik wilde stellen: Had het, toen men in 1945 in Londen een Kabinetscrisis had, terwijl alleen het zuiden van ons land bevrijd was en men zich vanuit het zuiden uitvoerig liet voorlichten, voor de Kabinetsformateur in Londen niet voor de hand gelegen, op grond van het feit, dat telegrafische gedachtenwisseling mogelijk was, ook advies in Noord-Nederland in te winnen? Ik geef toe, dat, zuiver gesteld, die vraag niet tot een getuige, maar tot een deskundige moet worden gericht, maar wij hebben hier een getuige, die een grote mate van deskundigheid bezit!

A. Het was natuurlijk mogelijk en m.i. ook wenselijk geweest. Die Kabinetscrisis heeft ons, na al het voorafgaande, natuurlijk wel zeer getroffen, maar wij hebben ons er zelf niet in gemengd.

65238. De **Voorzitter**: Dan heb ik nog twee concrete vragen, die verband houden met mededelingen, die ons zijn gedaan. Ik heb voor mij een tekst van een radioidevoering voor Radio Oranje van 5 October 1944, die handelt over de spoorwegstaking. Daarin tref ik aan deze zin.

„De Regeering werd mede tot haar besluit bewogen door een uit Nederland ontvangen verzoek om een staking af te kondigen”.

Hebben de Vertrouwensmannen hiermede iets te maken gehad?

A. Niet met dat verzoek. Wij hebben met de staking te maken gehad, toen in die vreselijke hongerwinter na het intreden van de vorst de vraag onder ogen is gezien of de spoorwegstaking geheel of gedeeltelijk zou moeten worden afgebroken, teneinde voor de voedselvoorziening enige treinen te laten lopen, hetgeen de Duitsers bereid waren toe te staan, maar ik kan mij niet herinneren, dat het verzoek tot staken van onze kant is uitgegaan. Ik acht het nog het meest waarschijnlijk, dat het verzoek is gekomen van de zijde van het militaire verzet.

65239. De **Voorzitter**: Was de afkondiging van de spoorwegstaking dan voor u en de Vertrouwensmannen iets nieuws?

A. Ik wist wel, dat er voorbereidingen waren getroffen om de staking af te kondigen, maar ik geloof niet, dat wij het initiatief hebben genomen tot afkondiging op dat ogenblik.

65240. De **Voorzitter**: Uit verschillende mededelingen, die wij hebben gekregen over en in verband met de onderhandelingen van April 1945, is ons gebleken, dat de heer *Hirschfeld* al half December 1944 een bepaald contact met de Rijkscommissaris heeft gehad, waarbij eigenlijk al min of meer gepreludeerd werd op de mogelijkheid van een neutralisering van het westen van Nederland. Is dat indertijd aan de Vertrouwensmannen doorgegeven?

A. Zeker niet op deze wijze, dat wij wisten, dat de heer *Hirschfeld* het contact had gehad. Ons is door de voorzitter niet dadelijk gezegd, dat hij het van *Hirschfeld* had gehoord. Hij zei: Ik heb het uit betrouwbare bron. Het is weleens besproken, maar ik durf niet zeker meer te zeggen, dat de Vertrouwensmannen het al einde 1944 besproken hebben. Er is over gepraat, dat er dergelijke opvattingen zouden bestaan, maar ik zie het niet als een concreet punt, dat de Vertrouwensmannen toen hebben behandeld.

65241. De **Voorzitter**: Ik ben hiermede aan het einde van hetgeen ik te vragen had. Meent u, dat u een volledige uiteenzetting hebt

gegeven van de problemen uit de tijd, die wij thans behandeld hebben?

A. Een volledige uiteenzetting zou te veel gezegd zijn, maar ik geloof toch wel, dat het zo lang is geweest, dat ik de commissie niet langer mag ophouden. Ik geloof, dat wat wezenlijk verder van belang kan zijn uit de zeer volledige documentatie, waarover u beschikt, zal blijken. Ik dank u zeer voor de gelegenheid, die u mij geschonken hebt, deze uitvoerige mededelingen te kunnen doen.

De **Voorzitter**: Ik dank u ten zeerste voor de inlichtingen, die u ons verstrekt hebt, en sluit het verhoor.

W. DREES.

DONKER, *voorzitter*.

W'TTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 9 SEPTEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

HENDRIK MATTHEUS VAN RANDWIJK,
oud 39 jaar, wonende te Amsterdam, journalist.

Hij legt de eed af als getuige.

66891. De **Voorzitter**: Bij uw verhoor op 25 Juni 1949 is gesproken over de verbindingen met het bezette Nederlandse gebied, over de vraag hoe die verbindingen geweest zijn, hoe ze gefunctionneerd hebben, enz. Wij zouden thans gaarne met u behandelen de onderwerpen, genoemd in het Enquêtebesluit onder de punten g en h, nl. het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied, resp. het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland.

Wij zouden van u gaarne een uiteenzetting hebben omtrent hetgeen zich op het terrein van deze onderwerpen van 1940 tot 1945 heeft voorgedaan. Ik begrijp, dat dit niet weinig is, maar ik heb ook begrepen, dat u een en ander in die tijd zeer intens heeft meegemaakt en dat u dus wel in staat zult zijn zulk een uiteenzetting te geven.

Welke zijn uw werkzaamheden op illegaal gebied achtereenvolgens in hoofdzaak geweest?

A. Het was mij veel liever geweest, wanneer u mij vragen stelde; dat zou voor mij gemakkelijker zijn dan à l'improviste een uiteenzetting te geven.

In 1940 en ook in 1941 was ik werkzaam bij de Lunterse kring, een kring van kerkelijk overleg, die probeerde het kerkelijk verzet te activeren. Voorts was ik ook nauw betrokken bij de organisatie van het schoolverzet en als verspreider en adviseur bij „Vrij Nederland". Daarbij ben ik in September 1941 full time terechtgekomen; in 1942 is de Zwitserse weg geopend; kort daarop zijn de technische en de politieke commissies ingesteld, die de Zwitserse weg verder hebben geleid. Dit bracht uiteraard allerlei contacten mede; het werk in de Lunterse kring, die ook vrijwel stilgelegd was toen, heb ik opgegeven; met het schoolverzet heb ik mij ook niet meer kunnen bemoeien, totdat het eerste plan tot coördinatie van de illegaliteit kwam, mede door de oprichting van de Nationale Raad van Verzet en van het Nationaal Comité. Dat was in 1943; in 1944 is de Voorlopige Grote Advies Commissie voor de Illegaliteit tot stand gekomen en is tegelijkertijd opgericht een Amsterdams Werkcomité, dat ten doel had de verzetsactiviteit in Amsterdam te coördineren en te stimuleren. Daarvan was ik voorzitter. Even naderhand is opgericht een Landelijk Werkcomité, dat vooral ten doel had de strijd tegen de Arbeitseinsatz aan te wakkeren. Daarvan was ik ook voorzitter.

66892. De **Voorzitter**: Er was ook nog een ander comité, waarvan u deel heeft uitgemaakt, nl. het Grebbecomité.

A. Inderdaad.

66893. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. In 1943, bij gelegenheid van de kwestie betreffende overste *Stähle*; dat was eigenlijk een comité ad hoc, dat alleen gevormd werd om het probleem, dat samenhang met het feit, dat wij kennis kregen van Duitse Putschplannen tegen *Hitler*, te bespreken. Dat heeft ook maar even gefunctionneerd.

66894. De **Voorzitter**: Hebt u in de eerste jaren, 1940, 1941 en een deel van 1942 — dus tot het ogenblik, waarop u in de Zwitserse weg kwam — ook dingen meegemaakt, die van belang zijn geweest in verband met de politieke ontwikkeling in ons land? Ik begrijp, dat in die eerste tijd het contact met Londen en het weerwerk van de kant van Londen praktisch gesproken nihil waren. Dat kwam pas later, maar om een inzicht te krijgen in de gehele ontwikkeling kunnen wij die voorgeschiedenis niet helemaal negeren. Hebt u daaromtrent iets meegemaakt?

A. Eigenlijk niets. Het is niet zo heel veel geweest. Het was van onze kant, d.w.z. van de kant van degenen, die op de een of andere manier aan ondergronds verzet gingen doen, ook nog een probeersel en eigenlijk niet meer dan wat proefschietsen — in figuurlijke zin! —, waarbij men als het ware elke week tot de ontdekking kwam hoe men het niet moest doen. De hele illegale techniek kende men niet. Men was aanvankelijk voor een groot deel aangewezen op familierelaties en vrienden, met wie men durfde werken. Van enig contact met min of meer officiële personen en lichamen was in die tijd eigenlijk geen sprake of het moest zijn, wat mij althans betreft, met de twee milieu's die ik noemde: Kerk en school. Men probeerde deze beide milieu's te overtuigen van hetgeen de uiteindelijke bedoeling was van de Duitsers en wat te verwachten was in de toekomst. Het gehele werk van de eerste tijd is m.i. vooral werk geweest, dat aldus is te omschrijven, dat men de mensen er van trachtte te overtuigen, dat het nationaal-socialisme niet dat vriendelijke aangezicht had, dat het aanvankelijk scheen te hebben, en dat men zich moest voorbereiden op allerlei strengere maatregelen. Persoonsbewijzen, Jodenverklaringen en alles, wat daarmee annex was, 't zag er vrij onschuldig uit. De Duitsers gedroegen zich goed. De overheersende stemming was: Dat gaat wel, wij komen er op de een of andere wijze wel door. Een grote handicap in die tijd is wel geweest, dat wij in onze naïveteit, als mensen, die nog nooit aan politiek hadden gedaan vóór die tijd, dachten: De Regering zal wel een aantal geheime aanwijzingen hebben achtergelaten en misschien nog wel iets meer; de militairen zullen na de capitulatie op de een of andere wijze wel geheime telefoon- of radiografische verbindingen hebben; er zullen nog wel enige toestellen in het land zijn, die kunnen functioneren buiten de Duitsers om, en op die wijze kunnen opdrachten en richtlijnen worden ontvangen. Wij hebben daarnaar lang gezocht, maar wij hebben niets gevonden. Wij hebben toen geconcludeerd, dat er inderdaad niets aanwezig was. Daarmede zijn de eerste jaren zoek gegaan.

66895. De **Voorzitter**: Hebt u, hetzij in de Lunterse kring, hetzij in het schoolverzet, hetzij in „Vrij Nederland", hetzij in de Zwitserse weg, weleens contact gehad met andere organen, die toch ook iets deden en iets levendig hielden? Ik denk b.v. aan Politiek Convent, aan het Nationaal Comité, aan de O.D., die toen ook al geruime tijd bestond. Hebt u met een van die groepen in die tijd contact gehad?

A. Een aantal van de organisaties, die u noemde, dateert van na 1942; het Nationaal Comité, enz.

66896. De **Voorzitter**: Neen, het Politiek Convent is direct gaan werken. Met het Nationaal Comité bedoel ik het eerste, dat op 1 April 1943 is opgericht. Dat is dus ook van vóór die tijd. De O.D. is ook vóór die tijd begonnen. Misschien zijn er nog meer voorbeelden. Hebt u in de verschillende kringen, waarin u zich bewoog, met die andere organen geen contact gehad?

A. Ja. Met het Nationaal Comité hadden wij contact via *Vorrink*.

66897. De **Voorzitter**: Bedoelt u met „wij" „Vrij Nederland"?

A. Ja, en ook persoonlijk. Dat contact is ontstaan in het vroege voorjaar van 1942.

66898. De **Voorzitter**: Toen was dus Wiardi Beckman reeds gearresteerd?

A. Ja. Het contact met *Schouten* bestond ook in die tijd, nl. in de winter 1941/1942. Over allerlei problemen zijn er gesprekken gevoerd, o.a. met *Vorrink* over een radioboodschap van *de Geer*, die slap uitgevallen was. Ik heb toen met de heer *Vorrink* overleg gepleegd, wat daarop het antwoord eigenlijk in de illegale pers moest zijn, enerzijds dat men niet de Regering volledig kon afvallen en anderzijds dat men zich moest distantiëren van een dergelijke verklaring.

66899. De **Voorzitter**: Wanneer zijn de publicaties van „Vrij Nederland” begonnen?

A. Op 31 Augustus 1940. Met *Vorrink* heb ik ook contact gehad in die zelfde tijd over het eerste begin van de strijd, die zich naderhand op het gebied van de Arbeitseinsatz zou afspelen. In die tijd had men in „Vrij Nederland” reeds te verstaan gegeven, dat op het gebied van de inschakeling van Nederlandse arbeiders in de toekomst de strijd hoog kon oplaaieren. In de winter van 1941/1942 hebben wij pogingen ondernomen — ook met de vakbewegingen was het toen niet pluis — om plaatselijk te komen tot een soort van schaduwcomité's, die in feite zouden zijn schaduwcomité's van de plaatselijke bestuursbonden. Wanneer dan de wegvoering naar Duitsland of de verplichte Arbeitseinsatz zou plaats vinden, kon er een behoorlijke landelijke steunorganisatie worden ougezet. Men vond dat in die tijd over het algemeen phantastisch. Wij hebben heel weinig succes met dit soort werk gehad. Ik herinner mij, dat toen de opmerking is geplaatst ten aanzien van het N.V.V.: dit is een zaak van het N.V.V. en niet van de partijen. Wie dat heeft gezegd, weet ik niet meer, maar die uitdrukking is naderhand uitvoerig in onze kring besproken. Het contact met de O.D. begon op een heel kcmische manier. In die tijd vroeg men op de thee aan elkaar, of men lid wilde worden van de O.D. en dan kreeg men de naam van zijn voorman. Men moest er dan zelf als het ware vijf man bij zien te zoeken, waardoor men een soort van hoofdman van 5 werd, zoals dat ook in de Bijbel voorkomt. Iedereen was lid, maar niemand hoorde er ooit iets van. Ik heb dat sprongetje ook gemaakt en behoorde, geloof ik, bij een groep van prof. *Okma*.

66900. De **Voorzitter**: Dus u is lid van de O.D. geweest?

A. Op de wijze als ik u uitleg. Dat was het eerste begin; naderhand is dat contact enigszins steviger geworden door het contact met kapitein *Bührmann*, die toen volontair was op de secretarie van Diemen; die was ingeschakeld bij de verspreiding van „Vrij Nederland”; wij drukten toen de courant bij mevrouw de *Wildt*, Tante *Jeanne*; het gemeentehuis kon toen gebruikt worden als opslagplaats, waarbij de heer *Bührmann* behulpzaam was. Uit die tijd dateert ook het geval, waarover ik u de vorige keer sprak, dat de heer *van Namen* als jurist werd aangezocht met de O.D. de noodwetgevingen te ontwerpen. In die zelfde tijd kregen wij ook contact met een andere O.D.-groep, de militaire groep, althans de groep in den Haag; het contact daar liep via een kapitein *Mulder*, die in de oorlog gestorven is en die betrokken is geweest bij het proces van die 72 officieren, uit welk proces hij gekomen was met 9 maanden gevangenisstraf. Inmiddels — het was 1942 geworden: in dat jaar was de overval op Dieppe — begonnen voor de eerste maal gedachten aan een geallieerde invasie concreter vorm aan te nemen, helaas ongegrond, en ontstond ook het eerst sprake over een eventuele opvang van bestuur in een overgangstijd of vacuum, of iets dergelijks. Uit die tijd dateert ook het gesprek, dat de heer *Six* heeft gehad met mij zelf, de heer *van Namen*, de heer *Mulder* en de heer *Bührmann* met iemand, die ik niet anders heb gekend dan als Oom *Frits*.

66901. De **Voorzitter**: Weet u zeker, dat de heer *Six* daarbij tegenwoordig was? De heer *Bührmann* heeft gezegd, dat de heer *Six* daarbij niet tegenwoordig was geweest. De heer *Bührmann* heeft wel de identiteit van Oom *Frits* kunnen onthullen, maar hij zei, dat de heer *Six* er niet bij tegenwoordig was geweest.

A. Kaar mijn mening was hij er wel bij

66902. De **Voorzitter**: Maar het staat voor u niet zo vast dat, wanneer de heer *Bührmann* positief neen zegt, u open positief ja zegt?

A. Keen. Dat was dus het contact niet de O.D., die op het ogenblik? dat die officieren waren gevangengenomen en berecht, een grote crisis doorniaakte. Het landelijk contact was toen grot-ndeels stuk; „Vrij Nederland” beschikte toen over vrij goede landelijke contacten, zodat wij toen aan de O.D. een groot aantal diensten hebben bewezen, zoals in de illegaliteit veelal voorkomt, door een groot aantal draadjes, die losgeraakt waren, door elkaars contacten weer aan elkaar te knopen.

66903. De **Voorzitter**: Hoe was nu tot en met 1943 de positie van de illegale pers? Wat had men toen op dat gebied? U zeide, dat „Vrij Nederland” bestond vanaf Augustus 1940; welke organen had men daarnaast?

A. De nieuwsbrieven van *Pieter 't Hoen*, die in November werden veranderd in „Het Parool”. Verder „De Vonk” en naar ik meen iets later het „B.C.-nieuws”, dat ten slotte is uitgegroeid tot „Je Maintiendrai”. Met al die groepen onderhielden wij contact, met „Het Parool” en „De Vonk” zeer nauw. Verder was er nog de „Oranjekrant”. De redacteur daarvan, *Doorn*, is later gefusilleerd.

66904. De **Voorzitter**: Wanneer is „Trouw” ontstaan?

A. In Februari 1943, met een voor-exemplaar in Januari 1943, dat de „Oranjabode” of iets dergelijks heette en ook op oranje papier verscheen.

66905. De **Voorzitter**: Kunt u de oplage taxeren van die bladen, welke in die jaren — de eerste jaren tot en met 1943 uitkwamen?

A. De meeste bladen werden in die tijd gestencild. „Het Parool” was, naar ik meen, het eerste blad, dat gedrukt werd. Dat gebeurde al in December 1940, althans in het voorjaar van 1941, naar ik meen. De oplage van gestencilde exemplaren was natuurlijk niet zo heel groot. Deze beliep niet meer dan enkele duizenden, maar het aantal groepen, dat her-stencilde, was wel vrij groot. Deze bestonden later bij het drukken niet meer, althans niet in die mate, omdat de gedrukte exemplaren veel meer letters en woorden bevatten en het vrijwel onmogelijk was een gedrukte krant te stencillen. Zo'n krant kon wel herdrukt, maar niet gestencild worden. Een aantal van deze stencilgroepen werd vanuit een centrum georganiseerd. Daarvan was men op de hoogte, maar in die tijd heb ik zelf vaak exemplaren van kranten onder mijn ogen gehad — ook van „Vrij Nederland” —, die her-stencild moesten zijn door ons onbekende groepen, zodat in het land mensen geheel op eigen initiatief dat werk begonnen moesten zijn. Daarom is het moeilijk precies te zeggen, hoe ver die spreiding ging en hoeveel mensen de krant lazen.

66906. De **Voorzitter**: Toen „Vrij Nederland” werd gedrukt, in welke oplage gebeurde dat?

A. De eerste oplage liep helemaal mis. Deze is maar half afgekomen. „Vrij Nederland” werd toen, naar ik meen, in Makkum gedrukt. Maar toen het eenmaal normaal begon te lopen, was de aanvankelijke oplage 10 000 à 15 000. Dat werd later verhoogd tot 20 000 à 25 000. Toen bleek het ook mogelijk met 2 of 3 drukkers in het land te werken. Men had een drukker in het westen, een in het oosten en een in het zuiden en ieder zorgde voor een oplage van 10 000 à 15 000 exemplaren. De totale oplage van „Vrij Nederland” heeft toen gevarieerd van 40 000 tot 60 000 exemplaren. De normale oplage bij één drukker was ongeveer 15 000 exemplaren. Een enkele keer heeft zij 20 000 exemplaren bedragen. Een grotere oplage was niet wenselijk, omdat het moeite kostte dergelijke pakken uit de drukkerij te krijgen. En hoe korter de drukperiode, hoe beter.

66907. De **Voorzitter**: Bij de beperkte oplage speelde de verspreiding natuurlijk een zeer belangrijke rol. Het was, gelijk vanzelf spreekt, zaak er voor te zorgen, dat de oplage, die gedrukt werd, niet in bepaalde plaatsen bleef, maar inderdaad in het land kwam.

A. In de eerste tijd was het vrij gemakkelijk. Toen wij pas met dit werk begonnen, was het mogelijk een aantal nummers over de post te verzenden. De Duitsers onderzochten deze nog niet en wij deden het meestal zó, dat wij het adres van de geadresseerde niet precies opschreven. Wij veranderden de voorletters of de familienaam of wij namen het huisnummer te hoog of te laag, zodat men de geadresseerde er nooit van kon beschuldigen, dat hij met een illegale groep in contact stond. Later hebben wij enveloppen gebruikt van een Duitse Dienststelle en al dergelijke grapjes meer, waardoor wij veel van deze dingen het land konden doorsturen. Uiteraard ging er een aantal exemplaren naar vaste steunpunten in het land, die op hun beurt ook weer met enveloppen werkten of op een gewone wijze doorgaven. Dat systeem is later, toen de Duitsers er achter kwamen, sterk gewijzigd. Bij de organisatie „Vrij Nederland” is men b.v. gekomen tot een vrij diep georganiseerd systeem van plaatselijke, regionale en provinciale vertegenwoordigers, waarbij alleen de weg naar beneden bekend was, maar niet de weg naar boven. Hierdoor was het voor „Vrij Nederland” mogelijk, meer dan 2 of 3000 exemplaren

naar Utrecht te zenden, zodat van Utrecht uit b.v. weer 500 exemplaren kwamen voor de centra Breukelen, Rhenen, Amersfoort, die er dan weer verder voor zorgden. Daarvoor waren allerlei mensen ingeschakeld, b.v. politie-agenten, die wel wat konden verspreiden; ook de spoorwegpolitie heeft ons grote diensten bewezen; deze mensen namen hele oplagen mee en zij konden altijd zeggen, dat het spul was, dat zij in beslag hadden genomen. Ook gebruikten wij wel brandweerlieden, locomotiefbestuurders en zelfs deden wij het ook wel, met God zegene de greep, achter op de fiets een lading. Op alle mogelijke manieren werd de verspreiding verzorgd. Het ging bij de meeste andere bladen net zo. Ik geloof ook, dat de oplagen elkaar niet veel ontlopen hebben. Alleen in 1943 heeft er een soort va? wedstrijd bestaan, wie de hoogste oplage kon bereiken. Er zijn toen oplagen bereikt van 80 tot 100 000 exemplaren, maar dat is naderhand duur betaald moeten worden. Dat was een oplage, die uit veiligheidsoogpunt niet meer was te controleren.

66908. De **Voorzitter**: Werkten de groepen van de illegale pers geheel onafhankelijk van elkaar of was er nog een soort van contact tussen de topfiguren?

A. Ik kan alleen voor „Vrij Nederland” spreken, maar de verbinding met de leiding van „De Vonk”, „Het Parool” en het „B.C.-nieuws” (later: „Je Maintiendrai”) was heel intensief. Met „Het Parool” was ook het technische contact vrij intensief. Het is b.v. voorgekomen, dat „Het Parool” niet meer kon drukken. Wanneer de Duitsers een aantal arrestaties hadden gepleegd en vlak daarop zou de krant niet uitkomen, kon dit belastend zijn voor de lieden, die in Duitse handen waren.

„Vrij Nederland” verzorgde dan één of twee nummers voor „Het Parool” op de persen van „Vrij Nederland”. Ook op andere wijze kwam men door wederzijdse hulp over catastrophes en gevaarlijke momenten heen. Ook werd er nieuws uitgewisseld, maar het eigenlijke contact, het overleg over wat aan de pers al dan niet te doen stond, op welke wijze men bepaalde problemen voor het publiek zou brengen, dateert pas van na „Dolle Dinsdag”.

66909. De **Voorzitter**: Enkele keren zijn wij gestuit op pogingen van Londen uit om contact te zoeken met de illegale pers, de bekende zending van *Grün (Brutus)* en later die van *Bialosterski*. Wat heeft daarbij bij Londen voorgezeten? Kon Londen zich wenden tot de illegale pers in het algemeen? Met andere woorden: was er een centraal punt, waarop het de illegale pers kon bereiken of moest het zich wenden tot de verschillende organen? Wat wilde Londen bereiken met die zendingen, die betrekking hadden op de illegale pers, hoe heeft de illegale pers daarop gereageerd en hoe heeft men dat gewaardeerd?

A. Ik geloof, dat het zenden van deze soort agenten en de pogingen om in de illegale pers tot een zekere coördinatie, althans tot een zeker soort contactlichaam te komen, met elkaar samenvielen en wederzijds invloed hebben uitgeoefend. Wanneer zo'n man bij zulk een persorgaan terecht kwam en dat te kennen gaf, dan moesten er contacten gezocht worden met de andere. Intussen waren in 1943 die bladen groter geworden, hadden een straffere organisatie aan de top gekregen; hun invloed onder het volk was groter geworden; het aantal mensen, dat de moeite nam de illegale pers van nieuws te voorzien, het aantal mensen, dat bereid was met de redacteurs van gedachten te wisselen, was toegenomen. Tenslotte ontstond er dus behoefte aan een bepaalde gedragslijn met betrekking tot bepaalde punten. *Brutus* was de man, die gekomen was met het eerste complex aanwijzingen van het Allied High Command voor wat de bevolking eigenlijk zou kunnen doen.

66910. De **Voorzitter**: Hij heeft zakelijk niet veel contact kunnen krijgen, omdat hij gestrand is op het adres van *Bram van Oord*, dat ook door „Het Parool” en „Vrij Nederland” gewantwoord werd.

A. Ik heb hedenochtend een stuk gevonden, waarbij het Allied High Command zich wendt tot de Nederlandse bevolking en aanwijzingen geeft over de wijze, waarop gesaboteerd moet worden, over de wijze, waarop men voorzichtig moet zijn en altijd goed moet uitkijken.

66911. De **Voorzitter**: Is het mogelijk, dat *Bialosterski* dat heeft meegebracht?

A. Dat is mogelijk, dat weet ik niet. Dat werd toen voor de illegale pers bestemd en dat zou daarin ook worden gepubliceerd, die daartegen nogal bezwaar had. Dat was ook een van de stimulansen tot het onderling overleg. In dat stuk werd Nederlandse burgers zonder

meer aanbevolen sabotagedaden te plegen, de Duitsers vanuit verborgen schuilhoeken te bestoken. Het bezwaar, door ons daartegen uangevoerd, was, dat, als dat zonder meer op deze wijze werd gepubliceerd, de Duitsers met recht elke Nederlandse burger als franc-tireur zouden beschouwen. Later is dat probleem veel beter uitgezocht, door het stellen van bepaalde commandanten, enz., om te voldoen aan de bepalingen van het Landoorlogreglement.

Er is in die tijd ook een persoonlijk schrijven van de Koningin in de illegale pers gepubliceerd. Ik meen, dat in dezelfde tijd ook een man naar Nederland is gekomen, die f 50000 of f 100 000 meebracht, die hij onder de persorganen moest verdelen. Dat was ook een reden om onderling contact op te nemen. Veel belangrijks was het dus eigenlijk niet.

66912. De **Voorzitter**: Met name ging er dus, als ik het goed begrijp, van Londen niet in sterke mate uit de wens, dat de illegale pers zich in een bepaalde richting zou uiten, dan wel bepaalde dingen zou doen of niet zou doen!? Aan de illegale pers werd dus voor 100 % vrijheid gelaten?

A. Ja. Er was geen enkele reserve. Er is ook geen poging daartoe ondernomen, althans van Londen uit niet. Later, toen de Delta was gevormd en nog later de B.S., zijn van die kant dergelijke pogingen wel ondernomen. Toen heeft generaal *Koot* de heer *Groeninx van Zoelen* aangesteld als persman. Er is in Amsterdam een vergadering geweest, waar deze man zich presenteerde als degene, die nu wel de pers zou instrueren. Ook de O.D. is een ogenblik begonnen met een soort pressreliefs te geven, die door de illegale pers zouden worden gepubliceerd. Daarop is, naar ik meen, door geen enkel persorgaan ingegaan. Dat is vrij algemeen afgewezen. Men heeft aan die zijde daaraan niet de minste behoefte gehad. Dat was ook weer terug te brengen tot het feit, dat men toen dezelfde opvatting had omtrent de staat van beleg als bij het begin van de oorlog. Daarom meende men, dat een dergelijk contact met de pers noodzakelijk was. Er heeft toen een driftige bespreking plaats gehad, maar overigens is de zaak doodgebloed. Daarna is geen enkele poging meer ondernomen om de illegale pers te beïnvloeden of in een bepaalde richting te stuwten.

Wel bestond er een vrij dankbaar contact ook met O.D.-kringen over allerlei technische problemen. Ik herinner mij b.v., dat er nogal eens angst heeft bestaan voor het doorsteken van dijken en hetgeen in Nederland verder nog zou gebeuren, waarop van de kant van de O.D. een vrij uitvoerige uiteenzetting is gevolgd, die inhield, dat er geen enkele reden was om in paniekstemming te geraken en dat aan allerlei voorwaarden moest zijn voldaan, voordat er een catastrofe zou komen. Dit soort van technische opmerkingen was natuurlijk van het allergrrootste belang voor de pers. Daardoor functioneerde de pers.

66913. De **Voorzitter**: Ik denk, dat hetgeen de heer *Kok* toen heeft geschreven meer is ingegeven door zijn verlangen om de bevolking niet in een paniekstemming te doen geraken dan door zijn wens om nu eens precies aan te geven, wat mogelijk en niet mogelijk was. Mij heeft ons een en ander verteld en dat was meer alarmierend dan hij in die tijd heeft geschreven.

A. Ja. Ik weet het trouwens niet precies meer!

66914. De **Voorzitter**: Als u het geheel van werkzaamheden van de illegale pers overziet en u kijkt dan naar het aantal slachtoffers, dat in verband daarmee is gevallen, is dan dat aantal slachtoffers groot of niet? Zaten de Duitsers er sterk achterheen?

A. Ja. Heel sterk. Bijna altijd werden de drukkers, hoofdverspreiders en redacteurs ter dood veroordeeld, wanneer de Duitsers hen te pakken kregen. Uw vraag is enigszins moeilijk te beantwoorden, omdat de illegale pers eigenlijk als oudste verzetsvorm in Nederland allengs is uitgegroeid tot een geheel centrum van allerlei vormen van verzet, zoals vervalsingen, onderduikers, hulp aan Joden, relaties tussen de Zwitserse weg en „Vrij Nederland”, spionage, sabotage. De vertegenwoordigers van „Vrij Nederland” in Friesland hadden daar een groot deel van de spionage en sabotage in handen. Men kan niet precies zeggen, of deze mensen gevangen zijn genomen als gevolg van hun arbeid voor de pers of als gevolg van hun andere activiteit. De vraag, of het getal hoog of laag is geweest, is ook moeilijk te beantwoorden. Het is vrij hoog geweest uiteraard. Wanneer ik echter zie, welke catastrophes zich in de L.O. en B.S. hebben afgespeeld, dan vind ik dit getal weer vrij laag. Daartegenover staat, dat in de eerste jaren bijna elke illegale krant een monsterproces heeft gehad, dat de vuurproef was. Hierna werd

men verstandig en men leerde, hoe men dit werk moest organiseren. „Het Parool" heeft zo'n proces gehad, hetgeen met bijna elke krant het geval is geweest.

66915. De **Voorzitter**: U hebt dus de indruk, dat het risico voor het werk in engere zin in de latere jaren minder werd als gevolg van het feit, dat men had geleerd, hoe het moest?

A. Het risico voor ieder persoonlijk natuurlijk niet, maar wel het risico, dat men een gehele organisatie kon oprollen. Dat was onmogelijk geworden, doordat men in die organisatie allerlei waterdichte schotten bouwde, waardoor gemakkelijk breuken ontstonden en de Gestapo bij arrestaties in een bepaald milieu eenvoudig niet verder kon komen. Na het vreselijke ongeluk in Haarlem met „Vrij Nederland" heeft de Gestapo alle mogelijke moeite gedaan, vandaar door te dringen naar Amsterdam. Dit is echter volledig mislukt. Ook in Friesland hebben wij arrestaties gehad, maar men kon eenvoudig niet verder komen, naar het centrum toe, niet in de provincie en niet naar het centrum, naar Amsterdam. De verschillende organisaties hadden later alle maatregelen genomen, die nodig waren. Er is een langzame groei van de techniek: die zich met de jaren voltrekt.

66916. De **Voorzitter**: Was de arrestatie van het Nationaal Comité in April 1943 direct in het gehele land bekend?

A. Ik meen van wei.

66917. De **Voorzitter**: Dit is op zekere hoogte in de ontwikkeling van een deel van het verzet, nl. van het politiek verzet, een breukpunt geweest: daarna moest deze zaak weer opnieuw opgezet worden. Dan ziet men betrekkelijk korte tijd daarna het begin van de pogingen om het gehele verzet te coördineren. Hoe heeft u de coördinatie van dat verzet gezien, meegemaakt en beoordeeld? Welke is daarbij de rol geweest van Londen en welke weerslag heeft het optreden van Londen gehad bij de verschillende groepen? Dit vraagstuk heeft vele facetten en één man kan daarover niet definitief uitsluitsel geven. Het is alleen mogelijk tot een gefundeerd oordeel te komen door het te laten belichten door verscheidene personen.

A. Ik zie het natuurlijk maar van één kant. Ik kan dit onmogelijk overzien in al zijn aspecten; misschien ben ik dus op sommige punten zeer eenzijdig in mijn oordeel en maak ik zelfs vergissingen op grond van constructies, die ik niet kan overzien. De coördinatie van het verzet is ter hand genomen in 1943. In die tijd dienden zich rondom de stakingen in April en Mei 1943, waarin het verzet eigenlijk tot een landelijk verzet, een verzet van het gehele volk, oversloeg, allerlei groeperingen aan, die in haar naam en ook in haar eerder optreden zich bedoelden te karakteriseren als de vertegenwoordigers van het Nederlandse verzet. Dit bleek uit de eerste proclamatie van de Raad van Verzet en ook uit de eerste proclamatie en uit de gegevens, die wij kregen van het Nationaal Comité van Verzet. Die woorden „van verzet" hebben een punt van discussie uitgemaakt en op mijn verzoek zijn daaraan toegevoegd de woorden „van verzet".

66918. De **Voorzitter**: Wij hebben eergisteren van de heer *Drees* vernomen, dat datgene, wat het Vaderlandse Comité is geworden, in het begin ook Nationaal Comité genoemd is. Men heeft dus drie organisaties van die naam gehad: een van vóór April 1943, voorts de voorloper van het Vaderlandse Comité en tenslotte het Nationaal Comité van Verzet.

A. Wij achtten dat op zich zelf onjuist. Een coördinatie in het verzet, een strenge concentratie van bepaalde punten moesten wij niet anders dan toejuichen; het was echter de vraag of een willekeurige groep initiatiefnemers zich daartoe mocht opwerpen. Op zich zelf was iets dergelijks natuurlijk wel toe te juichen. Het was van belang, wanneer men aan Londen een bepaalde mening kenbaar kon maken namens het gezamenlijke verzet en omgekeerd, wanneer men van Londen uit in één persoon of een klein college de éénwording van het verzet kon bereiken. In dat verzet waren echter een groot aantal wereldbeschouwingen en ook het politieke verzet vertegenwoordigd en het ging m.i. niet aan om zo zonder meer diegenen, die zich als eersten daartoe opwierpen, ook als zodanig te beschouwen. Het Nationaal Comité van de heer *Neher* was b.v. nogal rechts getint. De Raad van Verzet daarentegen was nogal links getint. Op grond van de mentaliteit: „In het verzet doet de kleur er niet toe" — overigens m.i. een drogreden, zoals later is gebleken, ook een drogreden voor deze neutrale mensen zelf — probeerde men op die wijze alles onder eigen vleugels te krijgen. Ik geloof niet, dat daarbij enige kwade of onjuiste bedoeling heeft voorgezet. De behoefte aan

organisatie en centralisatie hing in de lucht, maar het was niet gemakkelijk, daaraan te voldoen. Ik heb in die tijd het probleem van de coördinatie besproken met de heer *Bosch van Rosenthal* en hem als mijn mening medegedeeld, vooral omdat hij zeer actief in het verzet bezig was, dat, wilde er ooit iets van een dergelijke coördinatie komen, dit werk moest worden aangepakt door enkele mensen, die boven de groepen stonden, ook al omdat deze mensen zich in zoverre veilig moesten stellen, dat zij niet op grond van directe illegale arbeid onmiddellijk konden worden opgepakt, waardoor de top of het centrum weggevaagd zou worden. Wij hebben aan het Groot Burgercomité gezien wat dit kon betekenen. De heer *Bosch van Rosenthal* zag in, dat iets dergelijks nodig was en ik herinner mij, dat toen een bespreking over deze zaak heeft plaats gevonden met de heer *Drees*.

De moeilijkheid was echter, hoe en volgens welke principes een dergelijke coördinatie en éénwording zou moeten plaats vinden. Men maakte in die tijd b.v. onderscheid tussen politiek verzet en niet-politiek verzet. Zo beschouwde men het doktorenverzet, het onderwijsverzet en het onderduikerswerk van de L.O. als niet-politiek verzet en rekende men de illegale pers b.v. als voornaamste exponent tot het politieke verzet. M.i. ging die onderscheiding niet helemaal op. Ik zeide reeds, dat elke vorm van verzet een bepaald politiek aspect had en moest hebben. Dat was bij de ene vorm van verzet duidelijker dan bij de andere vorm, maar men werd nu eenmaal in het verzet voor een aantal vraagstukken geplaatst, waarop het antwoord niet kon worden gegeven zonder tegelijkertijd een politiek antwoord te geven. Ik kon de onderscheiding in politiek en niet-politiek verzet niet aanvaarden en ik geloof, dat er in de kring van „Vrij Nederland" en „Het Parool" evenzo over werd gedacht. Toen is ook een onderscheid gemaakt tussen daadwerkelijk of gewapend verzet en geestelijk verzet. De Raad van Verzet, de K.P.-groepen, de O.D., de groep, die zich speciaal bezighield met het verzet tegen de 2de distributiestamkaart, en nog een aantal andere groepen, die sabotage pleegden, aanslagen verrichtten en vervalsingen pleegden, wierpen zich op als het daadwerkelijke verzet en de andere groepen als het geestelijk verzet.

Ook deze onderscheiding ging niet helemaal op, want, zoals ik reeds zeide, waren de illegale bladen kernen van alle mogelijke vormen van verzet. Ook in dat opzicht kon men niet tot een preciese onderscheiding komen. Over dit soort van dingen werd wel wat gediscussieerd, maar vaag en ongeregeld, zoals dat toen ging. In 1943 heeft men van bepaalde groepen uit een soort van coördinatie tot stand gebracht, die men de kern noemde. In die kern zaten de Raad van Verzet, de L.O., de P.B.C. en de knokploeg van „Trouw" en nog enkele groepen. Wanneer er in die tijd een parachutist uit Londen kwam, die zich dus moest melden bij de illegaliteit, gebeurde het meermalen, dat zo'n man bij de kern terecht kwam en meende, in deze groep het adres van de illegaliteit te hebben gevonden, totdat hij met iets anders in aanraking kwam. Kortom, het was een onordelijke, dwaze boel. Tenslotte zijn wij met de heer *Bosch van Rosenthal* tot de opvatting gekomen, dat het eigenlijk nodig was, dat de twee bestaande standpunten in één standpunt werden gecoördineerd en dat er, zowel naar de politieke kleur als naar het technische werkterrein, een soort van halve onderscheiding moest worden gemaakt. Op grond van dit punt was men doende een zeker schema uit te werken, hoewel aanvankelijk bleek, dat sommige heren er niets voor gevoelden. Tweemaal vond een bespreking ten huize van mr. *Spoor* plaats, die een relatie van V.N. was. De zaak mislukte echter, omdat men dacht, dat *Bosch van Rosenthal* de exponent was van „Het Parool" en „Vrij Nederland" en dat deze speciaal voor dat doel door ons naar voren werd geschoven. Achteraf is gebleken, dat dit niet zo was, doch in die tijd was het zeer moeilijk, de mensen dat duidelijk te maken. Op dat moment dreigde de zaak mis te lopen; er waren toen twee dingen gebeurd: van *Heuven Goedhart* was naar Londen vertrokken en tegelijkertijd, dat die agent *Andries* kwam, die de order had, de G.A.C. te organiseren, is er ook een machtiging gekomen van Londen uit, waarbij vijf mensen persoonlijk werden aangewezen of werden gemachtigd om de illegaliteit te organiseren. Die vijf mensen waren de heren *Rutgers*, *Frans Goedhart*, *Gerard Slotemaker*, ondergetekende en nog iemand. Wie die vijfde man was, weet ik niet meer.

Het vervelende was, dat er toen dus twee centra bestonden, die beide opdracht hadden de illegaliteit te organiseren. Er is toen een vergadering geweest op de Singel — als gevolg van de quaestie van de agent *Andries* — waarbij men tot een verdeling in wereldbeschouwelijke zin min of meer en tegelijk in technische zin (rechter sectie, linker sectie en middengroep: rechtergroep degenen, die uitdrukkelijk als zodanig beschouwd wensten te worden, middengroep degenen, die uitsluitend het technisch verzet uitdroegen, het verzet dat

geen kleur droeg, achteraf bleek dat ook niet te kloppen. verschillende soorten verzet werden als technisch verzet beschouwd, maar bleken tegelijk wereldbeschouwend georganiseerd te zijn; hetzelfde is het geval geweest met het L.O.-verzet, dat ook wel degelijk niet als technisch verzet was te beschouwen, maar dat ook een bepaalde kleur had gekregen) is gekomen. Er was overwogen in deze coördinatie ook het Vaderlands Comité te betrekken. De wens daartoe is van de illegaliteit uitgegaan. Men stond toen voor de moeilijkheid, welke positie de O.D. ingenomen wenste te zien; deze wenste zich niet beschouwd te zien als een gewone verzetsorganisatie, zoals alle andere, doch meende een bijzondere functie te hebben. Op grond daarvan is men tenslotte gekomen tot een verdeling in een linker-, rechter- en middengroep, die elk een vertegenwoordiger hadden aan te wijzen, waarbij bovendien de O.D. een eigen vertegenwoordiger kon aanwijzen en het Vaderlands Comité ook. Zo ontstond een uit vijf leden samengestelde Contactcommissie, die zou optreden tot aan de bevrijding toe en welke leden ruggespraak moesten houden met de sectie, die zij vertegenwoordigden. Ik weet niet precies of die opdracht aan die vijf mensen eigenlijk op dat ogenblik speelde, dan wel iets later. Toen bleek echter, dat er ten aanzien van de samenstelling van de Contactcommissie geen volledige eenstemmigheid te bereiken was, dan wel dat de zaak deze was, dat Londen nog niet precies op de hoogte was en deze berichten elkaar kruisten. In elk geval, toen deze mensen de illegale organisaties mededeelden, dat zij door Londen tot deze taak geroepen waren, begrepen deze organisaties gelukkig dat de andere weg veel beter was en is in die zelfde tijd de coördinatie van het verzet tot stand gekomen en hadden deze mensen niet veel anders te doen dan Londen te berichten, dat de coördinatie voor elkaar kwam.

66919. De **Voorzitter**: Daarop is nog zeer veel meer gevolgd. Met de totstandkoming van de Contactcommissie van de illegaleiteit is de zaak nog niet tot een afsluiting gekomen.

h. Dat is pas anderhalf jaar na het einde van de oorlog gebeurd.

66920. De **Voorzitter**: Men heeft toen gekregen de instelling van het College van Vertrouwensmannen en de bundeling van het gewapend verzet. In die tijd had men ook het Groot Burgercomité, dat verder uitgegroeid is tot de Grote Advies Commissie voor de Illegaliteit.

Die drie aspecten zouden u nog even kunnen bespreken. Tussen twee haakjes: die commissie, waarover u sprak en waarvan u aanvankelijk het vijfde lid niet wist, droeg de naam: Commissie-Blake. Is het mogelijk dat de heer *Bosch* van *Rosenthal* de vijfde man is geweest?

A. Ja. Die commissie heeft echter nooit gewerkt. Toen die C.C. eenmaal bestond, deed zich, zoals bij elk vertegenwoordigend lichaam in zijn eerste tijd, een moeilijkheid voor met betrekking tot de vrijheid van vertegenwoordigers in die C.C. Kon deze groep van vijf mensen zelfstandig optreden, zonder al te veel ruggespraak, als vertegenwoordiging van de illegaliteit, ja dan neen? Er is wat geharrewar over geweest en uiteraard moest tenslotte algemeen worden aanvaard, dat dit mogelijk was. Om technische redenen was het voortdurend houden van ruggespraak natuurlijk een onmogelijkheid.

Welke voorbeelden noemde u ook weer?

66921. De **Voorzitter**: Ik sprak over de bundeling van het gewapend verzet, de instelling van het College van Vertrouwensmannen en de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit. Dat zijn de drie punten, die in de verdere ontwikkeling nog hebben gespeeld.

A. De C.C. trad inderdaad van dat ogenblik af in feite op als vertegenwoordigster van de totale illegaliteit. Allerlei plannen werden door haar getoetst, er werd contact met het gewapende verzet onderhouden, agenten werden er heen gestuurd en ook de Regering in Londen stuurde daar haar richtlijnen heen. Eén van de merkwaardigste dingen is geweest, dat bij de wapendroppings in de winter 1944/1945 aan de in de Grote Adviescommissie vertegenwoordigde groepen werd gevraagd de verklaring af te leggen, dat zij deze wapens onmiddellijk en op het eerste bevel van de Regering na de bevrijding zouden inleveren. Dat was voor mij een van de eerste bewijzen, dat men de zaak niet pluis achtte. In de sectie, waarin „Je Maintiendrai”, „Het Parool”, „Vrij Nederland”, „De Vonk” e.a. vertegenwoordigd waren, is deze vraag besproken. Deze groepen hebben geweigerd op die vraag antwoord te geven, omdat men dat eenvoudig buiten de orde vond. Men stond op het standpunt: Wij vechten niet voor ons plezier en dat inleveren komt later wel. Wij hadden natuurlijk niet de bedoeling die wapens te houden, maar er werd geen antwoord

gegeven. Dergelijke dingen werden in het overleg besproken. Er is ook een kwestie gerezen naar aanleiding van het verzoek van Londen om een aantal vertegenwoordigers van de illegaliteit naar Londen, althans naar het Zuiden van ons land, te zenden. De rechter-, linker- en middensector moesten elk een vertegenwoordiger aanwijzen. Daarover heeft een eindeloos overleg plaats gevonden.

66922. De **Voorzitter**: Is daarvan niets gekomen?

A. Neen. Toen werd het inmiddels te laat of het bleek niet mogelijk. De anderen waren op eigen boutje gegaan. Intussen waren ook de Vertrouwensmannen benoemd. Er zijn moeilijkheden geweest tussen het gewapend verzet: de B.S. enerzijds en de andere groepen anderzijds, waarbij o.a. die gehele bevoegdheidskwestie in verband met het oude probleem met generaal *Koot* is uitgepraat door de vertegenwoordigers van de Contactcommissie.

66923. De **Voorzitter**: Waarover ging die discussie tussen de vertegenwoordigers van de Contactcommissie en generaal *Koot*?

A. Over deze competentiegeschiedenis. Het is erg moeilijk alles in mijn herinnering terug te roepen, maar er is eenmaal een bevel uitgevaardigd door de B.S. in verband met die laatste oproep voor de Arbeitseinsatz, waarbij alle mensen van 17 tot 50 jaar arbeidsdienstplichtig werden gesteld. De B.S. heeft toen zelf orders gegeven, hoe men zich eventueel had te gedragen tegenover de werkgevers, die weigerden in dit opzicht een nationale vaderlandse gedragslijn te volgen. Dat was een punt, waarbij direct die gehele competentiekwestie aan de orde kwam. Eehoorde het tot de taak van een militaire organisatie om een bepaalde politieke en maatschappelijke houding uit te stippelen ten opzichte van een bepaalde Duitse maatregel of behoorde dit tot de competentie van de Contactcommissie van de gezamenlijke verzetsbewegingen? Ik geloof zelfs, dat er een keer een order van de B.S. is uitgevaardigd, dat werkgevers, die zich niet aan de uitgestippelde lijn hielden, met boksbeugels, ploertendoders en allerlei andere prettige werktuigen bewerkt mochten worden, maar niet mochten worden doodgeschoten. Dat was een order, die na twee dagen weer is ingetrokken.

66924. De **Voorzitter**: Dit was dus een overleg over de afbakening van de civiele sector en de militaire sector in het verzet?

A. Ja. Daarop kwam het neer. Ook de eerste poging van de B.S. om een eigen persvertegenwoordiger te hebben, is daaronder gevallen.

66925. De **Voorzitter**: Waar geschiedde dit overleg? Was daarvoor een orgaan of was dat de Contactcommissie met de commandant van de B.S.?

A. Ja, de Contactcommissie met de commandant. Hoe nu precies die Delta tot stand is gekomen, kan ik niet vertellen. Daarmee heb ik weinig van doen gehad.

66926. De **Voorzitter**: Dus over de bundeling van het gewapend verzet behoeven wij met u niet verder te praten, omdat u daarbij niet betrokken bent geweest?

A. Neen.

66927. De **Voorzitter**: Ik heb uit hetgeen u zei over het contact tussen de Contactcommissie en de commandant van de B.S. begrepen, dat men tot resultaten kwam. Is het uw algemene indruk, dat de gevallen, die u hebt genoemd, tot een goed einde zijn gebracht?

A. Juist.

66928. De **Voorzitter**: Dus met name van de zijde van de heer *Koot* was er een goede samenwerking?

A. Ja. Er bestond ook begrip en bereidheid om in dit opzicht ook rekening te houden met de opvattingen en wensen, die van de andere kant bestonden. Het contact van de Vertrouwensmannen, waarnaar u informeerde, heeft uiteraard vooral in de slotfase bestaan. Het College van Vertrouwensmannen werd samengesteld in een Regeringsorder, die voor een deel een aantal mensen met name noemde en voor een ander deel de mogelijkheid gaf, iemand uit andere groepen daartoe aan te zoeken. Dit college werkte aanvankelijk zeer geheim; het duurde lang voordat het eerste bericht omtrent zijn bestaan kwam; het werkte, maar het hield zeer weinig contact met de illegaliteit. De wetgevende arbeid van het College

van Vertrouwensmannen geschiedde uiteraard in stilte. Het was inmiddels die rare winter geworden, maar de gewone illegale groepen hadden de handen vol om in het leven te blijven en het gewone illegale werk te blijven doen. Er is in die tijd van weerszijden wel eens gemopperd: van de zijde van de illegaliteit is weleens uitgesproken, dat men te weinig gekend werd in de arbeid van dat College van Vertrouwensmannen, maar het eigenlijke moment is pas gekomen, toen de illegaliteit voor het eerst kennis kreeg van de onderhandelingen tussen dat college en de Duitsers over die voedseltransporten in April 1945. Het is mij niet mogelijk, dat gehele complex te realiseren in mijn gedachten.

66929. De **Voorzitter**: Wij hebben daarover met verscheidene personen uitvoerig gesproken en wij hebben de indruk, dat het zo lag, dat de Vertrouwensmannen en de Commandant Binnenlandse Strijdkrachten op dit punt altijd een vaste en eensgezinde lijn hebben getrokken. Zij hebben altijd het doel voor ogen gehad, dat tenslotte ook bereikt is. Bepaalde personen uit de illegaliteit (misschien kunt u zeggen of dat een groot gedeelte van de illegaliteit was; hier komen de namen van de heren *Drion*, *Sandberg* en *Meijer* naar voren), waren echter van mening, dat dit niet aanging, onder meer op grond van de overweging, dat men met Duitsers niet onderhandelen kon en dat men met Duitsers niet behoorde te onderhandelen. Dit is in het kort samengevat het beeld, dat wij er van hebben gekregen.

A. Wanneer ik dit in enkele woorden mag samenvatten, met alle bedenkingen, die gemaakt kunnen worden tegen deze korte samenvatting, dan geloof ik, dat de eigenlijke grond van de tegenstelling deze was, dat leden van de Contactcommissie, dus de vertegenwoordigers van de diverse illegale groepen en organisaties, kennis kregen van dat overleg tussen B. S. en Vertrouwensmannen enerzijds en de Duitsers anderzijds, langs allerlei geruchten, langs de man van de straat. Het werd langzamerhand een publiek geheim, dat het college, dat de illegaliteit vertegenwoordigde, niet in dat overleg was betrokken — in dat overleg zaten de heer *Hirschfeld* en vele anderen — en dat het zelfs niet op de hoogte was gesteld van deze onderhandelingen. Dit werd nog versterkt door het feit, dat de voorzitter van de Contactcommissie in beide functies (ook als Vertrouwensman en ook als lid van de Contactcommissie) het ene zowel als het andere deed; in de Contactcommissie allerlei besprekingen voerde, die eigenlijk niet meer nodig waren, omdat de onderhandelingen met de Duitsers reeds aan de gang waren. Honderden illegale mensen waren nog bezig in de straten met allerlei plakwerkzaamheden, hetgeen eigenlijk niet meer nodig was, gezien de onderhandelingen.

Dat was de eerste bedenking. Een tweede was, niet dat men meende: met de Duitsers mag niet onderhandeld worden: — vrijwel elke illegale organisatie heeft in die vijf jaren daarover wel anders gedacht; op allerlei punten is met de Duitsers onderhandeld — niaar dat men meende — ik kan het niet nader uitleggen zonder de gegevens daaromtrent bij de hand te hebben —, dat op grond van allerlei gegevens mocht worden aangenomen, dat het, gezien vooral de tegenstelling, die er tussen *Blaskowitz* en *Seyss-Inquart* bestond, door het aannemen van een strengere houding tegenover *Seyss-Inquart* en het uitoefenen van een grotere pressie mogelijk zou zijn geweest, dat de capitulatie eerder en op een andere wijze was tot stand gekomen. In dezelfde tijd nl., dat er werd onderhandeld, werden er nog verzetsmensen doodgeschoten. Men meende, dat het door een andere aanpak op een snellere en meer resolute wijze tot een goed einde te brengen zou zijn geweest.

66930. De **Voorzitter**: Maar dat was toch niet meer dan een speculatie.

A. Inderdaad, de historie heeft niet de gelegenheid gegeven die mogelijkheid te bewijzen. Daarover kan men inderdaad redetwisten.

66931. De **Voorzitter**: Had u in die tijd ook een bepaalde opinie daarover?

A. Ik stond toen volkomen op het standpunt, dat ik nu uiteenzet, nl. dat het mogelijk was geweest door een grotere pressie, een actiever en harder ingrijpen in dat wrakke gebouw van de Duitsers, de zaak te versnellen.

66932. De **Voorzitter**: Geloof u na 5 jaar nog, dat dit standpunt juist was? Er is een merkwaardige bekering op dit punt, nl. die van prof. *Geyl*, die aan de hand van allerlei mededelingen en stukken tot de conclusie is gekomen, dat het niet anders mogelijk is geweest dan het door Vertrouwensmannen en C.B.S. is gedaan.

A. Ik kan het niet zeggen. De geschiedenis heeft niet toegestaan te bewijzen, dat het andere ook te proberen was. Wel staat mij bij een uitlating van Prins *Bernhard*, die op een gegeven ogenblik zeide: Deze onderhandelingen hebben de capitulatie alleen maar vijf dagen vertraagd.

66933. De **Voorzitter**: Hebt u die uitlating gehoord?

A. Ja. De heren *Drion*, *Meijer* en *Smullenbroek* hebben haar ook gehoord.

66934. De **Voorzitter**: Wanneer eis onder welke omstandigheden?

A. Toen er een delegatie van de Grote Adviescommissie naar het Loo is geweest om met Prins *Bernhard* over allerlei punten te spreken, anderhalve maand of twee maanden na de bevrijding.

Blaskowitz schijnt te hebben willen capituleren, maar *Seyss-Inquart* schijnt te hebben gezegd: Geef mij nog een kans, ik zal het nog even anders proberen. Uit hetgeen ik na de oorlog te weten ben gekomen omtrent *Seyss-Inquart*, heb ik de indruk gekregen, dat hij glad genoeg en speler genoeg was om in dat soort van mogelijkheden toch nog iets naar zijn gading te vinden.

66935. De **Voorzitter**: Er zijn hier verschillende getuigen geweest, die op grond van hun kennis van zaken hebben verteld, dat de zaak zo lag, dat *Blaskowitz* de zaak toen volledig in handen had en *Seyss-Inquart* eigenlijk niets meer te zeggen had.

A. Dat is heel goed mogelijk.

66936. De **Voorzitter**: Wij hebben hierover veel getuigen gehoord. Misschien zullen deze verhoren uiteindelijk in dezen nog iets meer duidelijkheid brengen, maar dat kunnen wij pas overzien als wij het gehele materiaal bij elkaar hebben.

U zou nog iets zeggen over de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit. Hoe is deze tot stand gekomen en wat is uw mening daarover?

A. De Grote Adviescommissie van de Illegaliteit is dus eigenlijk al tot stand gekomen in 1944, naar aanleiding van het bericht of het telegram, dat *Andries* uit Londen meebracht. Zij bestond dus al in de oorlogstijd — al vergaderde zij niet in pleno, maar in secties — en het ging er om, welke organisaties daartoe zouden worden uitgenodigd. Ik geloof, dat dit vrij willekeurig is geweest en dat men die groep van organisaties, die op de een of andere manier met elkaar in contact waren, heeft uitgenodigd om er voorlopig zitting in te nemen en heeft gezegd: Wij zullen na de oorlog de zaak aanvullen met alle mogelijke organisaties, die er verder bestaan. Zou men dat in de oorlog hebben gedaan, dan zou dit betekend hebben, dat men allerlei groepen, van wier werkwijze men niet op de hoogte was en waarvan men niet wist, of zij in democratische zin betrouwbaar in serieus waren, in dit verkeer hebben moeten opnemen. Het is deze reden geweest, die het aantal groepen in bezettingstijd heeft beperkt. In de oorlogstijd hebben zich verschillende andere groepen aangemeld om toegelaten te worden. Tijdens de bezettingstijd zijn er ook nog enkele toegelaten. Meestal volgde men de figuur, dat men tot een dergelijke groep zei: „Goed, kom er maar bij, maar je kunt niet rechtstreeks in het onderling overleg worden vertegenwoordigd; kies maar een organisatie uit, die wel vertegenwoordigd is, en laat die jullie ook vertegenwoordigen.”

Zo vertegenwoordigde „Vrij Nederland” de organisatie van de Indonesiërs hier te lande, die ook actief aan het verzet hebben deelgenomen. Toen is ook nog het besluit genomen tot de oprichting van de Stichting 1940—1945.

Er zijn ook nog in die tijd in dat milieu van de Grote Adviescommissie moeilijkheden geweest met de G.O.I.W., een of andere organisatie van oud-illegale werkers. Behalve, dat de Grote Adviescommissie is gekend in allerlei kwesties van zuivering, heeft zij verder niet veel om het lijf gehad. Wel zijn er eindeloze vergaderingen op warme middagen geweest. Er zijn wel aanwijzingen gegeven over de vorming van de Nationale Advies Commissie door het Vaderlands Comité en de Grote Adviescommissie. Dat waren beide groepen, die een voordracht indienden omtrent de personen, die in de Nationale Adviescommissie zitting zouden nemen. In feite is dit een overleg geweest tussen enkele personen. Dat was in oorlogstijd uitermate moeilijk, omdat men van de meeste mensen niets afwist. Men kon wel iemand benoemen uit Groningen, maar die was onbekend. Men kon aannemen, dat hij vóór de oorlog antirevolutionnair was geweest, maar hij kon inmiddels rood zijn geworden. Het was

uitermate moeilijk een aantal mensen aan te wijzen. Het overleg is hoofdzakelijk geschied tussen enkele personen, waarbij *Schermerhorn* een grote rol heeft gespeeld.

66937. **De voorzitter:** Wij hebben het de vorige keer, toen wij spraken over punt f van het Enquêtebesluit, gehad over die merkwaardige verschijnselen, die men voortdurend kon constateren en die zo scherp tot uiting zijn gekomen, b.v. in de spionage van de O.D. op de Zwitserse weg. Men ziet het ook op andere gebieden. Er was bij bepaalde groepen in het verzet een wantrouwen tegen de doelstellingen van de O.D. Als men de mensen van de O.D. weer hoort, waren zij wantrouwend tegenover hetgeen de andere groepen van plan waren en dan meenden zij, dat zij daar meer van moesten weten, omdat men het niet helemaal begreep en vertrouwde.

Zijn er nu werkelijk groepen geweest, die voornemens en plannen hebben gehad, die zich niet zouden verdragen hebben met het herstel van ons democratische Staatsbestel? Of waren dat eigenlijk meer veronderstellingen, die inhaerent waren aan de oorlogs- en bezettingsomstandigheden in die zin, dat het nu eenmaal voor die verschillende groepen niet mogelijk was, met elkaar van gedachten te wisselen, omdat er geen apparaat was om met elkaar te discussiëren, om aldus tot beter begrip van elkaars opvattingen te komen en zodoende tot vermindering van dat wantrouwen? Onbekend maakt onbemind en als men niet weet wat een ander wil, dan vraagt men zich af: Wat voert hij in zijn schild? Vindt het wantrouwen alleen zijn oorzaak in zulke verschijnselen of zijn er werkelijk groepen geweest, die, uit democratisch oogpunt gezien, iets verkeerd wilden?

A. Ik geloof, dat de gewone oorlogsomstandigheden, nl. dat er geen persoonlijke en in het algemeen niet voldoende communicatie tussen de mensen bestond, veel hebben bijgedragen, dat dergelijke conflicten ontstonden en op sommige ogenblikken zo scherpe vormen hebben aangenomen. Onder normale omstandigheden, waarbij een uitwisseling van gedachten wel mogelijk zou zijn geweest, waarbij men een levensloop behoorlijk had kunnen redresseren in de geschiedenis, zou een groot aantal dergelijke kleine conflicten uit de weg geruimd hebben kunnen worden of zelfs niet zijn ontstaan. In de kringen van bepaalde officieren, dus in O.D.-kringen, heeft een zeer wezenlijke bedoeling voorgezet, niet om een ondemocratisch of van de Nederlandse volksaard afwijkend regime te vestigen — zover heeft men niet eens gedacht —: men is echter, vanuit de toestand, zoals die was op het ogenblik, dat Nederland in oorlog met Duitsland geraakte, vanuit die staat van beleg, en anderzijds uit een kennelijke angst voor ongeregelde en relletjes, met name met Putsch-pogingen van Marxistische zijde, vanuit een gewoon stuk officiersmentaliteit ook, die in dit opzicht vaak niet verder ziet dan de neus lang is, tot de opvatting gekomen, dat men de touwtjes in handen moest houden en dat zij, nl. die officieren, dat vooral moesten doen. Bij de Zwitserse weg hebben wij nog eens een geheel schema onder ogen gehad van een man uit Haarlem, weergevende hoe hij het landsbestuur in die tijd wenste te hebben. Commissarissen der Koningin, Provinciale Staten en gemeenteraden, alles moest weg; er waren een gemeentehoofd en een provinciaal gouverneur enz., en zo moest het land geregeerd worden. De blauwdrukken van het gehele schema zijn bij de Zwitserse weg terecht gekomen, niet het verzoek deze naar Londen te zenden. Ik herinner mij, dat men zich bij de O.D. er mede heeft beziggehouden, dat men toch vooral het comité-de *Gaulle* er van moest verwittigen, dat er in Brabant nog een Franse Kroonpretendent zat. Deze moest waarschijnlijk weer Frans koning worden.

Hierbij kwam de normale geëxalteerdheid van alle mensen, die illegaal werk deden. Aan beide kanten waren er gevoeligheden en lange tenen. Die officiersmentaliteit, die koudwater-angst voor het Marxisme en dat toch met eerbied opkijken tegen het Duitse systeem, leefde heel sterk. Ik kan met grote stelligheid beweren, dat de heer *Six* tegen mij heeft gezegd: „Als de kerels niet werken willen” — al die arbeiders — „zij zitten nu in kampen en daar zullen zij dun straks weer komen, dan moeten zij ook hun smoel maar houden. Het systeem is niet zo gek, alleen waar Duitsers zitten, moeten wij goede Nederlanders zetten.” Zo heeft hij dat ongeveer letterlijk tegen mij gezegd bij de laatste grote bespreking, die ik met hem heb gehouden. Dat was in 1943 of 1944. In het vorige verhoor staat die laatste persoonlijke ontmoeting vermeld.

Dat zelfde is tot uitdrukking gekomen, toen ik aan het einde van de oorlog een bespreking had met *Lages*, die, in de tijd dat *Dönitz* opperbevelhebber was in Duitsland en trachtte met de geallieerden gemene zaak te maken tegen de Russen, op kleine schaal een zelfde voorstel deed ten aanzien van Nederland. Hij zei: „Wat doen jullie nu? Je weet, dat de illegaliteit voor een groot deel uit bolsjewieken bestaat.” Ik antwoordde, dat mij dat niet bekend was. Hij zei toen: „Dat is toch zo. En zij zullen straks niet alleen met ons afrekenen,

maar ook met goede Nederlanders en goede elementen in de verzetsbeweging.” Ik antwoordde: „Dat is niet zo. Dat gevaar bestaat niet.” waarop hij opmerkte: „Maar ik heb hier toch heel wat mensen gehad, vooral officieren, die dat gevaar wel degelijk herkenden en erkenden.”

Ik geloof, dat dit gehele complex hierbij een rol heeft gespeeld. Ik zou echter niet willen beweren, dat ik dat alles zo serieus nam en dat het een gevaarlijke vorm had aangenomen. Wanneer het in zijn onnoztheid zou zijn toegepast, had het gevaarlijk kunnen worden door de reacties, die het had opgeroepen. In zijn intenties was het niet zo bijster belangrijk.

66938. **De Voorzitter:** Als u, voor zover u dat mogelijk is, overziet wat Londen heeft gedaan ten opzichte van de verzetsbeweging, ook wat betreft de coördinatie van de verzetsbeweging, wat is dan uw oordeel?

A. Dat is niet zo slecht. Ik vind dat Londen, evenals trouwens wij zelf in Nederland, wat laat op stoet is gekomen, even nalatig is geweest in het begin als het Nederlandse volk zelf in de eerste jaren, maar dat toch over het algemeen van Londen via de radio een zeer sterke stimulans is uitgegaan voor het verzet en dat men in het algemeen het verzet moreel de nodige ondersteuning heeft gegeven, waartoe ook het werken met die agenten, die zich met die coördinatie hebben beziggehouden, heeft bijgedragen. Uiteraard kleefden daaraan fouten; dat was echter onvermijdelijk, want zij kwamen in de ellende en in allerlei onbegrepen omstandigheden. Londen heeft de reserve getoond, waar die nodig was, en heeft de pushing getoond, waar het nodig bleek te zijn. Ik ben over de hulp uit Londen goed te spreken en ik ben er dankbaar voor. Op één punt heb ik altijd in het beleid van Londen een schakel gemist en dat betreft de verhouding met de industriëlen in Nederland. Men heeft via Radio Oranje en ook in de officiële verklaringen van *Gerbrandy* gezegd: „Arbeiders, gaat niet naar Duitsland. Werkgevers, houdt uw arbeiders hier, doet niet mee aan die Z-kaarten-affaire, enz.”, maar men heeft het probleem: Werk niet voor de vijand, of doe het hier wel en daar niet, nooit aangepakt. Men heeft het sociale probleem en het economische probleem, voor zover het betreft: laat de machines onderduiken met de arbeiders, wel aangesneden, maar als men het probleem van de verschroeiende aarde niet wil toepassen, zijn de consequenties daarvan, dat men het industriële apparaat intact laat. Daarvan zijn de consequenties weer, dat dit apparaat moet werken en de consequenties daarvan zijn, dat het voor de Duitsers moet werken. Dat probleem heeft men stelselmatig in de voorlichting verzwegen of althans niet aangedurfd.

De Voorzitter: Dat was ook geen gemakkelijk probleem.

A. Op andere gebieden was men wel duidelijk, b.v.: arbeiders, gaat niet, maar men heeft nooit gezegd: Industriëlen, werkt niet voor de Duitsers.

66939. **De Voorzitter:** Hebt u over de financiële steun, die van Londen uit is verstrekt, een oordeel?

A. „Vrij Nederland” heeft die steun niet nodig gehad tot Januari 1945 toe. De kosten konden altijd worden betaald uit vrijwillige bijdragen. Hoe het met de andere organisaties zat, weet ik niet. De Spoorwegstaking en de L.O. zijn met Londen geregeld en toen heeft men met voorlopige schuldbekentenissen voldoende geld kunnen opnemen.

66940. **De Voorzitter:** Hoe heeft men in verzetskringen gereageerd, toen eenmaal bekend werd, dat er een Militair Gezag zou komen, gebaseerd op een buitengewone staat van beleg?

A. Er zijn een aantal nota's overgegaan van hieruit, althans van „Het Parool” en van „Vrij Nederland” uit, naar Londen. Ook in het ondergrondse „Vrij Nederland” hebben wij vrij fel daartegen gereageerd: men heeft er toen zeer de nadruk op gelegd, dat het zou zijn een burgerapparaat met uniformen aan. In onze kring bestond aanvankelijk een zeer grote aversie tegen elke militaire of burgerlijke, tijdelijke of permanente dictatoriale aanpak hiervan.

66941. **De Voorzitter:** Wilde men, dat de Regering direct het civiel gezag in handen zou nemen?

A. Men was niet bevreesd voor Putsch-pogingen; met gebruikmaking van het bestaande militaire apparaat en van de illegale organisaties was de zaak in de eerste weken zeker op te vangen geweest.

66942. De **Voorzitter**: Hoe heeft de groep, waarmee u verbonden was — misschien kunt u het wel zeggen van de illegaliteit in haar geheel —, gereageerd op de vraag, of er na de bevrijding spoedig verkiezingen moesten worden gehouden, hoe het moest gaan met het Parlement? Of waren dat vragen, die slechts in een bepaald gedeelte van de illegaliteit een grote rol hebben gespeeld?

A. Dit is een onderwerp van discussie geweest in vrijwel alle persorganen; zowel „De Waarheid” als „Trouw”, „Vonk”, „Vrij Nederland” e.a. hebben zich daarmee beziggehouden. In de houding ten aanzien van dit probleem is, naarmate de tijd voortduurde, een kleine wijziging ontstaan. Aanvankelijk gevoelde een kleine meerderheid in de illegaliteit er weinig voor, dat het oude Parlement terugkwam; men gevoelde meer voor een, tijdelijke, Nationale Raad, die uit volkomen nieuwe mensen bestond en eventueel uit oude mensen, niet omdat zij zitting hadden in het oude Parlement, maar die benoemd moesten worden en die als vertegenwoordigend lichaam zou kunnen optreden. Ook in communistische kring was men, geloof ik, daar vóór, maar de wenselijkheid van dit gehele geval verminderde in de ogen van een groot aantal lieden, naarmate de aanwijzingen, de kansen, dat de in de oorlog ontstane progressiviteit zou worden erkend en geëerbiedigd en ook tot uitdrukking zou worden gebracht in dat nieuwe college, minder schenen te worden. In die zin en naar die mate verminderde de belangstelling voor een college, waarvan men niet wist, hoe het er uit zou zien. Midden in de oorlog was het een vanzelfsprekendheid, dat er een nieuw niveau van politiek gemeenschapsleven was bereikt, dat ergens anders lag dan bij de aanvang van de oorlog. Naarmate men het einde van de oorlog naderde, bleek reeds, dat dit in veel mindere mate het geval was.

In die zelfde verhouding daalde het enthousiasme voor welk college ook, dat men tevoren niet kon overzien.

66943. De **Voorzitter**: In September 1944 was men in Londen — waar over deze vraag een grote strijd is gevoerd — al gekomen tot de synthese van oud en nieuw, d.w.z. dat men de goede leden van de oude vertegenwoordigende lichamen wilde laten zitten en de opengevallen plaatsen wilde doen innemen door nieuwe leden, die het vertrouwen van het volk hadden gekregen. Voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden bestond die regeling al in een K.B., maar nog niet voor het Parlement. Was men nu in September 1944 — juist het ogenblik, waarop het zuiden bevrijd ging worden — in Nederland in de illegaliteit ook al zover als in Londen of gebeurde dat nog later? Immers, u zegt: op den duur is ook daar die synthese-gedachte aanvaard. Was men in September 1944 al zover of is dat pas gebeurd in 1945, na de bevrijding?

A. Dat laatste zeker niet. Het was nog tijdens de oorlog. Toen de winter 1944/45 voortschreed, wist men in Nederland ook al: Zo gaat het gebeuren. Die kentering moet zich wel voorgedaan hebben in September/October 1944.

66944. De **Voorzitter**: Het is ook mogelijk, dat het bekend worden van de Londense oplossing voor de Provinciale Staten en gemeenteraden ook weer bijgedragen heeft tot de verdere ontwikkeling van de opinie in Nederland.

A. Dat is inderdaad heel goed mogelijk.

66945. De **Voorzitter**: Maar u hebt niet de indruk, dat er in de laatste tijd in de illegaliteit nog een felle strijd over gevoerd werd?

A. Neen. Wel is in de laatste tijd, vooral van rechtse zijde, strijd gevoerd over de functie van de Nationale Adviescommissie, die dat nood-Parlement moest samenstellen. De Nationale Adviescommissie heeft ook inderdaad niets gedaan. Zij is al begraven op de dag, dat zij haar eerste vergadering hield. Zij heeft absoluut niets te betekenen gehad.

66946. De **Voorzitter**: Hebt u in Februari 1944 ook kennis gekregen van de 19 punten met betrekking tot de coördinatie van het verzet? Dat waren de 19 punten, waarmee *Ausems* is overgekomen. Vond u destijds, dat daaruit bleek, dat de Regering zich een behoorlijk en juist beeld had gevormd van de verhoudingen in het verzet?

A. Dat durf ik zo niet te zeggen.

66947. De **Voorzitter**: Hier kwamen bepaalde richtlijnen uit Londen en het zou mogelijk zijn geweest, dat de reactie was: Die heren in Londen begrijpen er niets van.

A. Ik geloof, dat die punten niet zo gek waren.

66945. De **Voorzitter**: Dit interesseert mij in verband met de vraag: Hoe waren de verbanden? Kon men zich in Londen een behoorlijk oordeel hierover vormen?

A. Ik geloof, dat wij er wel mee in onze schik waren.

66949. De **Voorzitter**: Ik begrijp wel, dat men ten opzichte van een of ander punt gezegd zal hebben: „Dat had iets anders geformuleerd moeten zijn”, maar het gaat mij om de vraag: Was het in het algemeen een aanvaardbare reeks van stellingen, of was het te gek om los te lopen?

A. Ik vond over het algemeen de houding van Londen tegenover dit probleem zeer redelijk.

66950. De **Voorzitter**: Ik wil u thans een zeer algemene vraag stellen, nl. hoe u op het ogenblik de verhouding tussen bovengronds en ondergronds verzet ziet.

A. Ik zie daar op het ogenblik anders tegenaan dan in de oorlogsjaren zelf. Ik geloof, dat het in de kringen van het verzet, vooral in die van degenen, die daarin full time werkzaam zijn geweest, weleens is gedacht: Wij zouden eigenlijk een gemakkelijk leventje hebben, als de Gestapo er niet was! Er zat, afgedacht van het gevaar, wel iets sportiefs in. Men is van heel wat nuances in het maatschappelijk verkeer af, ook wat betreft zijn besluiten. Men heeft zijn uitgangspunt gekozen. Dat wordt door een betrekkelijk eenvoudige strategie van neen zeggen en door het aanvaarden van de consequenties van dat neen zeggen weer bepaald. Geheel Nederland kon niet ondergronds gaan werken, dat was een onmogelijkheid. Het is mij later, toen ik met een anti-Hitleriaans Duitser sprak, duidelijk geworden, dat dit ondergronds verzet eigenlijk heeft bestaan, dank zij het feit — laat ik het negatief stellen —, dat, wanneer 20 procent van de Nederlandse bevolking niet betrouwbaar was geweest, het verzet in Nederland volstrekt onmogelijk was geweest. Ook al deden die 80 procent, die goed waren, niet in alle opzichten mee, zij werkten ook niet tegen. Het was een reservoir, waarop men altijd kon terugvallen. Er was onder Jan en Alleman een code ontstaan: daarvoor knijp ik een oogje dicht, dat zie ik niet; dat was een vanzelfsprekendheid geworden langzamerhand. Maar dat was een functie van de niet-verzetmensen, die in feite een zeer sterke feitelijke ondersteuning van het verzet heeft betekend.

Wat betreft het bovengrondse verzet, men kan dat evengoed te heroïsch maken als het ondergrondse verzet, en ik moet even een glimlach onderdrukken, wanneer ik industriëlen en ambtenaren hoor vertellen, hoe moeilijk en hoe zwaar zij het hebben gehad. Allebei is enigszins overdreven. Er is bij de bovengrondse weerstand natuurlijk veel zedelijke en ook andere moed en ook intelligentie voor nodig om te bepalen: tot zover ga ik. Maar er is toch een groot verschil tussen, om zeer voorzichtig neen te zeggen dan om direct bij het begin al neen te zeggen en de consequenties daarvan in volle omvang te aanvaarden. Dat deed het ondergronds verzet. In zijn algemeenheid kan men een zeer kritisch oordeel hebben over allerlei maatregelen, die genomen zijn door ambtenaren. Ik besef echter hoe langer hoe meer, dat de illegaliteit het nodig had, dat een groot gedeelte van ons volk niet-illegaal was: er kon in een klein landje als het onze niet meer verzet gepleegd worden dan gedaan is. Men vergelijkt de toestand hier weleens met de Franse Maquis of met Tito met zijn partizanen. Het Nederlandse volk kon voor het grootste gedeelte niet anders verrichten dan dat weinig spectaculaire optreden; in een land, dat zo weinig woeste gebieden had, waar zoveel geadministreerd was en waar men zo afhankelijk was van de administratie, kon men niet doen wat elders mogelijk was.

66951. De **Voorzitter**: Men zou dus met een paradox kunnen zeggen: voorwaarde voor het ondergronds verzet was, dat een groot gedeelte van het Nederlandse volk daaraan niet deelnam.

A. Vanuit de illegaliteit is wel de eis gesteld: schept de administratieve verwarring op allerlei gebied, gooit op de fabrieken de personeelslijsten in de war, gooit bij de gemeentelijke administratie de zaak in de war. Vooral zou het deze administratieve orde zijn, langs welke de Duitsers het Nederlandse volk te pakken zouden kunnen krijgen, maar die gedachte is maar zeer langzaam doorgedrongen in de ambtenarenwereld, hetgeen ook logisch is. Een ordelievend mens als de Nederlandse ambtenaar gaat er niet zo gemakkelijk toe over, zijn kaartenbakje in elkaar te gooien. Hij heeft het later toch gedaan, en terdege gedaan; ik betreur wel, dat het niet eerder is gebeurd. Het

zou ook mogelijk geweest zijn, wanneer een aantal mensen in Nederland, die maatschappelijk of politiek sleutelposities innamen, zich directer in dit opzicht met het verzet in algemene zin, niet alleen niet het ondergronds verzet, hadden beziggehouden. Ik geloof, dat het standpunt: „De Duitsers kennen ons, wij zullen worden opgepakt”, niet erg sterk was. Ik weet uit ervaring, dat schaduwen, volgen of „op je gezicht” arresteren, vrij zelden voorkwam. De Duitsers zijn wel tienmaal in mijn huis geweest om mij te halen en recht tegenover de Euterpestraat logeerde ik bij vrienden en liep daar in en uit. Maar dat was meestal het motief, waarmede vóóroorlogse functionarissen een zekere afzijdigheid rechtvaardigen. Maar dit zijn zeer gecompliceerde vraagstukken.

66952. De **Voorzitter**: Ik ben begonnen met u te vragen, uwerzijds een uiteenzetting te geven over die verschillende problemen en ik heb er aan toegevoegd: Dan vraag ik eventueel wel een en ander er tussendoor. Ik heb de indruk, dat ik dat vrij vaak heb gedaan en het is mogelijk, dat ik u daarmede in zoverre van het goede pad heb gebracht, dat u niet alles over deze dingen hebt kunnen zeggen wat u wilde. Als dat het geval is, wil ik u gaarne alsnog gelegenheid geven ter aanvulling mede te delen, wat u eventueel nog niet behandeld hebt.

A. Het verheugt mij juist, dat u vragen hebt gesteld. Ik ben niet in de gelegenheid geweest mij in de kwesties, die op de oproeping vermeld waren, vóór dit verhoor te verdiepen. Alleen vanmorgen heb ik even tijd gehad iets door te kijken. Zonder uw vragen zou ik het zeker niet hebben kunnen reconstrueren. Ik dank u juist daarvoor. Wel wil ik gaarne de papieren, die ik heb — ik voel mij in zoverre onzeker — nog eens nakijken. Mocht ik nog tot bepaalde conclusies komen, dan wil ik u die gaarne schriftelijk mededelen.

De **Voorzitter**: Dat zullen wij zeker op prijs stellen. Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit hiermede het verhoor.

H. M. VAN RANDWIJK.

DONKER, voorzitter.

ALGERA.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 16 SEPTEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Fokkema. leden, alsmede de heer Duisterwinkel. griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, j en o

Verhoor van

Ir. JOHAN WILLEM ALBARDA,
oud 72 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Raad van State, oud-Minister van Waterstaat.

Hij legt de eed af als getuige.

De nos. 67550 t/m 67559 hebben betrekking op punt f van het Enquêtebesluit.

67560. De **Voorzitter**: Kreeg u als Minister van de telegramwisseling met de Vertrouwensmannen een behoorlijk overzicht of geschiedde dat maar gedeeltelijk?

A. Ik meen, dat wij daarvan helemaal geen overzicht kregen en dat wij nauwelijks wisten van het bestaan van het College van Vertrouwensmannen. Vele van die zaken werden, voor zover ze niet tot bepaalde besluiten behoefden te leiden, door de heer *Gerhrandy* niet in de Ministerraad gebracht, doch in de Commissie voor Algemene Oorlogvoering, waarvan, als ik het wel heb, o.a. de Ministers van Oorlog en van Marine deel uitmaakten. Die herec hadden ook meer contact met de inlichtingendienst, want de inlichtingen liepen zo niet over de Departementen dan toch met medewerking en kennis van die Departementen.

De nos. 67561 t m 67571 hebben betrekking op punten f, j en o van het Enquêtebesluit.

67572. De **Voorzitter**: Nu wil ik op een ander terrein komen. U was zoëven vrij aarzelend in uw beantwoording van de vraag, of u wist van een besluit tot instelling van het College van Vertrouwensmannen. De vraag, of men al of niet een College van Vertrouwensmannen in Nederland zou aanstellen, was toch een buitengewoon belangrijke beslissing, die grote gevolgen kon hebben. Niemand kon voorzien, hoe de bevrijding zou plaats hebben, maar het kon grote gevolgen hebben.

• Ik kan mij vergissen, maar ik geloof niet, dat er een formeel besluit in de Ministerraad is genomen tot instelling van het College van Vertrouwensmannen en nog minder tot aanwijzing van bepaalde personen in dat college. Veel van wat ik b.v. gelezen heb in het boek

„Onderdrukking en Verzet" was voor mij nieuw. Natuurlijk wist ik al langer dan vandaag van het bestaan van dat college, maar ik herinner mij niet, dat er ten aanzien van de instelling een formeel besluit in de Ministerraad is genomen.

67573. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dit was een zaak, die buiten de geheime dienst omging, behalve dan dat het geheim moest worden overgebracht. Dat een zo belangrijke benoeming niet in de Ministerraad kwam, begrijp ik niet.

A. De aanwijzing van die personen hebben wij bepaald niet gehad. Ik heb eigenlijk geleefd in de mening, dat dit College van Vertrouwensmannen zich zelf had gevormd en dat het door de Regering min of meer was erkend.

67574. De **Voorzitter**: Dit is niet het geval geweest. Uw veronderstelling onderstreept intussen nog eens, dat in het Kabinet het besluit om tot instelling van dat college over te gaan niet aan de orde is geweest.

A. Ik geloof niet — ik spreek enigszins aarzelend, want het is lang geleden en te midden van een massa gebeurtenissen —, dat een besluit van die aard is genomen.

67575. De **Voorzitter**: Dit alles voert tot de conclusie, dat de dingen, die betrekking hadden op het contact met het bezette Nederlandse gebied, in handen waren van zeer enkele Ministers. Dit is eigenlijk het algemene beeld.

A. Ja. Zulke dingen als de aanwijzing van vertrouwensmannen werden, volgens de voorstelling, die ik mij daarvan heb gemaakt en die ik nog bezit, eigenlijk besproken in de Commissie Algemene Oorlogvoering. Het had zó behoren te zijn, dat door deze commissie steeds verslag werd uitgebracht aan de Ministerraad, maar dit geschiedde niet altijd. Eigenlijk mocht die commissie geen besluiten nemen: zij was alleen commissie van advies aan de Ministerraad, maar dit verschil vervaagde weleens. In de Ministerraad werd meer dan eens gezegd: Wij krijgen dat alsjeblieft hier! Zulk een waar-schuwing was af en toe zeer nodig, want men kreeg zo de neiging, het gehele college er buiten te laten. Ik wil niet zeggen, dat dit altijd kwade opzet was, maar het is zo'n natuurlijke gang van zaken, dat zulk een commissie zich autonoom maakt, als men daarvoor niet oppast.

J. W. ALBARDA.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FOKKEMA.

DUTFTERWINKEL. *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 16 SEPTEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Korthals en Fokkema, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f. g en h.

Verhoor van

Mr. ANDRIES BERNARD JAN KOCH,
cud 37 jaar, wonende te Leiden, juridisch adviseur.

Hij legt de eed af als getuige.

67646. De **Voorzitter**: Wij zijn bij de verschillende verhoren, die wij hebben gehouden over de verbindingen tussen Engeland en het bezette Nederlandse gebied, ook uw naam tegengekomen. In het bijzonder is dat het geval geweest met betrekking tot de organisatie, die bekend stond als de dienst-*Wim* en ook in verband met uw gaan nadien naar Engeland. De heer *le Poole* in het bijzonder heeft ons daaromtrent al een en ander medegedeeld.

Ik heb eigenlijk begrepen, dat het zo was, dat de heer *le Poole* min of meer uw opvolger is geworden na uw vertrek naar Engeland.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

67647. De **Voorzitter**: Misschien zoudt u ons een en ander kunnen mededelen, om te beginnen van de eerste tijd, dus van vóór uw vertrek naar Engeland, met name, hoe de organisatie is tot stand gekomen, hoe zij heeft gewerkt, welke mogelijkheden zij toen heeft gehad op het gebied van de verbindingen.

A. Gaarne, Mijnheer de Voorzitter! Alleen moet ik daarbij uitgaan van één punt, namelijk dat ik het eerste hoofdstuk van dit verhaal niet kan vertellen, omdat mij de gegevens daarvan nooit bekend zijn geworden. Ik kan pas beginnen bij het tweede hoofdstuk, dat in Toulouse speelt en begint, als een hoofdagent van de Belgische dienst de vraag uit Londen krijgt, of het voor hem mogelijk is de verbinding met België, die hij heeft en goed loopt, door te trekken naar Nederland. Die vraag kwam van de chef van de Belgische dienst in Londen. Daarop is door Toulouse bevestigend geantwoord, waarbij werd gezegd, dat men daarvoor zou kiezen Raymond (*Gaston Vandermeerssche*), die als hoofdkoerier van de Belgische dienst had gewerkt en voornamelijk de verbinding tussen Perpignan en Lissabon had onderhouden. Deze *Gaston Vandermeerssche* is naar Brussel gegaan en heeft van daaruit de dienst-*Wim* georganiseerd.

67618. De **Voorzitter**: Wat hij daar had, was de dienst-Rinus, is het niet?

A. Rinus is de Nederlandse naam voor *Raymond*; hij was de chef van de dienst-Winz.

67649. De **Voorzitter**: Ik had eigenlijk deze indruk — maar misschien is die verkeerd —, dat men onder de naam dienst-*Wim* begrijpt het Nederlandse gedeelte van deze dienst en onder de dienst-Rinus het gedeelte, dat meer in het bijzonder in België en Frankrijk werkte.

A. Hier zit een misverstand, alleen in de qualificatie. De dienst-*Wim* was inderdaad al hetgeen Rinus deed ten aanzien van Nederland. Hoe de Belgische dienst heet, weet ik niet. In Nederland gold altijd de naam *Rinus*, in België *Raymond* en in Spanje *Rnmon*.

De **Voorzitter**: Dus van de Nederlandse kant zou men hrt zo kunnen stellen.

A. Als men weet, dat inet *Rinus* de qualificatie van de chef van de dienst-*Wim* wordt gegeven.

67650. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u met „het eerste hoofdstuk“?

A. Het eerste hoofdstuk speelt natuurlijk in Londen.

67651. De **Voorzitter**: Dus u bedoelt: Hoe men er toe gekomen is, die opdracht te geven?

A. Ik ben er inderdaad nogal eens op afgegaan, omdat dit punt zeer bepaald uit de doeken moet, want de dienst-*Wim* is ia de steek gelaten. Op een gegeven ogenblik heeft Londen deze dienst (zacht gezegd) laten vallen.

67652. De **Voorzitter**: Wanneer is deze opdracht uit Londen gegeven?

A. Dat moet ongeveer September 1942 zijn geweest. Op dat moment moeten alle contacten, die met Nederland bestonden, laten wij zeggen mis geweest zijn. Daardoor was er ernstige behoefte aan het maken van nieuwe contacten. Ik neem aan, dat de Engelse instanties, die met de Belgen werkten, wisten, dat het aan Nederlandse kant niet goed liep en dat men daar gedacht heeft — maar nu ga ik phantaseren — laten wij de Belgen en de Nederlanders bij elkaar brengen en zien of er een mogelijkheid is om over België de zaak aan de gang te maken.

67653. De **Voorzitter**: Veronderstelt u een zuiver Engels initiatief of een Nederlands-Engels initiatief?

A. Ik heb niet de bevoegdheid om naar de mensen toe te gaan en te zeggen: geef mij daar eens antwoord op, hoewel ik het wel graag zou willen.

67651. De **Voorzitter**: Hebt u dat ook niet van *Vandermeerssche* gehoord?

A. Hij heeft mij de naam genoemd van een Belgisch officier. Diens naam was Lepage, de naam van de Engelsman was Page, maar de Nederlander kon niemand noemen en dit is belangrijk. Men heeft Toulouse beloften gedaan ten aanzien van een zender en financiële voorziening, maar alles is uitgebleven. Rinus heeft een tijdlang deze zaak kunnen financieren, verinoedelijk met behulp van de Belgische dienst. Hij heeft het gedaan door duizendguldenbiljetten te nemen, die echter juist ingetrokken werden, zodat ik de grootste moeite heb gehad om die bij fabrieken en banken onder te brengen. Wij zijn dus in de steek gelaten. Vandaar dat *Rinus* naar Frankrijk is gegaan met de bedoeling om naar Lissabon te gaan, ten einde contact op te nemen.

67655. De **Voorzitter**: Is *Rinus* zelf niet in Nederland geweest?

A. Ik geloof het niet.

67656. De **Voorzitter**: Heeft hij daarvoor *Stenger* uitgezonden'?

A. *Stenger* is uitgezonden om contacten te leggen.

Toen de dienst eenmaal liep, was er een *mijnheer Cohen*, die de koeriersfunctie vervulde en zich daaraan helemaal gaf. *Stenger* had nl. zijn gewone betrekking. Hij was meer een soort van cut-out in deze zaak.

67657. De **Voorzitter**: Waar woont de heer *Cohen*?

A. In Brussel. Hij is gearresteerd met het gehele archief.

67658. De **Voorzitter**: Maar hij heeft het overleefd?

A. Ja, hij behoort tot de vijftig ter dood veroordeelden, die teruggekomen zijn.

67659. De **Voorzitter**: Wanneer is de dienst-*Wim* in Nederland gaan werken?

A. In November 1942 zijn de eerste contacten gelegd en is men met het werk begonnen.

63660. De Voorzitter: Was u er toen al bij betrokken?

A. Ik geloof, dat *Stenger* en ik in November 1942 contact hebben opgenomen. Ik kende hem al via zijn zuster, die in Leiderdorp woont.

67661. De Voorzitter: Dus toen hier de organisatie gemaakt moest worden, bent u daar eigenlijk direct zelf mee begonnen?

A. Ja, omdat ik begreep, dat de heer *Stenger* niet de tijd en de gelegenheid had het hier voor elkaar te brengen. Hij heeft een aantal mensen gevraagd — dat wisten wij onderling niet van elkaar — of zij zich er mede bezig wilden houden. Zij zijn onafhankelijk van elkaar hieraan begonnen. Dat zijn allemaal contactpunten geworden van *Rinus*, die in Brussel zat.

67662. De Voorzitter: Is er onderling contact geweest?

A. Ja, ik heb sommigen van deze mensen leren kennen. Er was een mijnheer *Lam*, die illegaal de naam *Bart* droeg. Er was een mijnheer *Vermeulen* uit Ginneken, die al eerder in een dienst had gezeten. Dat was uit de tijd van *Somer*. Dit waren wel de twee belangrijkste. Er was nog een mijnheer *Overwijn* uit Dordrecht. Zij hebben stuk voor stuk hun dienst opgericht en daar kwam nogal wat uit.

67663. De Voorzitter: Heeft u het gevoel, dat u de gehele zaak verzag?

A. In Holland niet, maar in Londen wel. Ik heb hier nooit een overzicht gezien van de rapporten, die naar Londen werden verstuurd.

67664. De Voorzitter: Alleen wat u zelf verzorgde?

A. Ja. Wij zijn sterk gescheiden gebleven. Ik weet wel, dat *Ortmann* en *Haubrock* alles hebben gedaan om ons te krijgen, maar zij grepen in de mist, omdat zij het contact tussen *Stenger* en mij niet kenden. Ik had gezegd: Wij moeten elkaar nooit meer zien. Zij hebben iedereen ondervraagd en doorgezaagd om te weten, hoe ik nu eigenlijk heette.

67665. De Voorzitter: Had u toen al contact met de heer *le Poole*?

A. Ja, ik kende hem al heel lang, nl. al uit mijn Leidse tijd. Wij hadden persoonlijk contact en illegaal contact. Hij kende allerlei Joden, zodat hij telkens boodschappen had, waarbij men elkaar niet wilde zien. Ik had van mijn kant het fonds opgericht voor de noodlijdende hoogleraarsgezinnen te Leiden. Dat ging heel aardig en heeft wel geld opgebracht. Op een goede dag heb ik aan *le Poole* gezegd: Daarvoor heb jij ook wel wat over!

67666. De Voorzitter: Wanneer bent u weggegaan?

A. Dat was pas veel later, nl. eind October of begin November 1943.

67667. De Voorzitter: U heeft dit dus bijna een jaar gedaan?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

67668. De Voorzitter: Heeft u zelf van de *zaak-Juten* het een en ander meegemaakt?

A. De buitenkant.

67669. De Voorzitter: Vertelt u nu eens, wat u er van gemerkt heeft.

A. Dit moet ik dan even in chronologische volgorde doen. Het begint met de arrestatie van *Rinus* in Perpignan. Het heeft een hele tijd geduurd, vóórdat de Duitsers zijn identiteit te pakken hadden. Het was iemand, die zij al jarenlang zochten voor allerlei dingen. Toen dat vaststond, volgden zij het kanaal terug tot *Cohen* in Brussel en deze hebben zij gepakt met het gehele archief. Zij hadden toen een zo groot aantal gegevens, dat zij, met hetgeen zij al wisten, *Juten* er uit konden dokteren.

67670. De Voorzitter: Was *Juten* een van de personen, die buiten uw tak stonden?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter! Of het contact met *Juten* heeft gelopen over die mijnheer *Cohen* of direct over *Stenger*, weet ik niet. *Juten* en *Vermeulen* hadden veel contact. De Duitsers hebben de

truc toegepast, *van der Waals* te laten komen met de photo van *Somer*. De photo had gezeten bij een agent in een vliegtuig, dat neergestort is vóór de dropping. In dat vliegtuig zat *Gerbrands*. Diens collega had de photo bij zich.

De Voorzitter: Dat was *Bergmann*.

A. De Duitsers hebben hier bijzonder slim gehandeld. Zij hebben alle gegevens van *Cohen* gebruikt en het contact tussen S.O.E. en *Juten* en de code van een nieuwe agent is daarbij gekomen. Zo is *van der Waals* met de prachtigste gegevens bij *Juten* gekomen.

67671. De Voorzitter: Wat heeft het verder voor gevolg voor de dienst-Winz gehad?

A. De dienst-Wim had op dat moment geen zender ter beschikking. Vóór die tijd had ik kunnen zenden via *Rinus* over een zender in de Ardennen. Wij hebben er één gevraagd, maar zijn in de steek gelaten. Nu kwam plotseling die zender uit de lucht vallen. Vooral *Vermeulen* (in het zuiden) was er bijzonder trots op; hij omringde *van der Waals* met alle zorgen, die hij kon geven, en was een beetje de kloek op het ei. Hij vond, dat iemand anders zich daarmee niet moest bemoeien. Hij vertelde *van der Waals* vermoedelijk alles, wat hij wist. Maar waarvan hij niets wist, was onze tak. Hij vond het vermoedelijk vervelend, wanneer *le Poole* en ik daartussen kwamen; van ons kon hij niets vertellen.

Zo is de gehele dienst opgeblazen.

67672. De Voorzitter: Dus uw tak is de dans ontsprongen?

A. Hij is volkomen intact gebleven; niemand er van is gevangen genomen.

67673. De Voorzitter: Wanneer de heer *le Poole* zegt, dat hij na uw vertrek voortwerkt onder de naam *B/R*, is dat de enige tak van de dienst-Winz, die niet is opgerold. Of druk ik mij nu verkeerd uit?

A. Mag ik even een kleine aanvulling geven? De *R* is de *R* van *Rinus*; mijn eigen schuilnaam was *Blaauw*; daarvan komt de *B*. De afkorting was *B/R*, dus de tak van de dienst van *Rinus*, die overgebleven was.

Wij hebben toen met *le Poole*, *van Nanzen* en *Slotemaker de Bruine* afgesproken het langs de Zwitserse weg te gaan doen.

Ik wist van het bestaan van de Zwitserse weg; ik had veel contact met *van Namen*, maar dat is een ander verhaal.

De dienst-*B/R* heb ik zelf nog gekend. Wij hebben, toen de dienst-Wim was opgeblazen, een hele tijd nagedacht over de vraag, of wij niet zouden ophouden. Wij wisten alles van *van Hamel* af tot *Ernst de Jonge* toe. Het leek onbegonnen werk om er mee door te gaan. Het leek volkomen hopeloos in Nederland een verbinding met Londen op te zetten. Je moet verantwoord zijn voor iedereen, die je er inbrengt, voor het leven van die mensen. Je moet heel goed weten, wat je gaat beginnen. Wij hebben lang gepraat over de vraag of wij zouden beginnen.

Wij hebben hei toch gedaan. Het werkt een beetje mousserend; dat kan ik niet ontkennen.

Wij zijn er mee begonnen en *Jaap le Poole* heeft het helemaal voortgezet.

67674. De Voorzitter: Nu is er een controverse, die misschien geleidelijk aan wordt opgelost, namelijk in hoeverre de arrestatie van dr. *Oosterhuis* te Delfzijl in hoofdzaak het gevolg is van de oprolling van de dienst-Wim dan wel van verraad van de kant van *Aben*. Er zijn verschillende theorieën over. Kunt u er ons iets van zeggen, dat verhelderend kan werken?

A. Ik ken deze opvattingen en kan alleen mijn eigen opvatting er naast leggen. Ik heb de indruk, dat, wanneer dr. *Oosterhuis* niet vanwege het ene was gearresteerd, hij wel vanwege het andere gearresteerd zou zijn. Ik kan uit de aard der zaak niet zeggen of deze arrestatie speciaal de consequentie van deze of gene oorzaak was, maar ik ben er zeker van, dat hij zou zijn gearresteerd zowel op grond van het ene als van het andere geval. Het is zuiver een samenloop van omstandigheden.

67675. Jonkvrouwe **Wttewaall** van Stoetwegen: U wilt zeggen: Het moest een keer mislopen?

A. Ja. Ik wist van het bestaan van *Zwaantje* reeds af, hoewel ik er niets mee te maken had.

Als u in 1943 had gezegd: Zoek het contact met Delfzijl uit, dan had ik het binnen 24 uur gevonden, zo notoir was het in bepaalde kringen.

Wij hebben met elkaar vergaderd in Bergen op Zoom, nadat *Rinus* was gepakt; wij hebben gesproken over de vraag hoe wij verder zouden werken en wij hebben gezegd: Over Delfzijl. Toen heb ik het gevoel gehad: Ik moet er zes weken niet aan meedoeden en eerst zien, hoe het loopt. Wij waren uitermate wantrouwend.

Wet ging zes weken goed; de verbindingen deden het prachtig; de radio-calls kwamen door. Toen hebben wij gedacht: Wij zullen dan hetgeen wij in die zes weken aan post verzameld hebben, maar opsturen. Drie dagen later was de gehele dienst opgeblazen en daarmee was ook al die post verloren gegaan.

Er is nog een klein takje van de dienst-Wim bewaard gebleven. Dat was de onderafdeling van een van de andere groepen en daaruit is later de G.D.N. gegroeid. Dat was dus de voorganger van *Schoemaker: lansen* of *Bron*, alias *Max*. *Max* heeft deze dienst voortgezet. Ik heb nog correspondentie met hem gehad in September 1943. Hij had toen uitgevonden, dat wij ook nog leefden.

67676. De **Voorzitter**: Er is een geschil geweest in Londen tussen de heren *Sorner* en *Lieftinck* over de vraag, hoe die moeilijkheden met *Juten* zijn ontstaan. Nu heeft de heer *Somer* gezegd, dat dit eigenlijk de schuld was van de M.V.T., want deze had zich, in strijd met zijn opdracht, ook op het inlichtingengebied begeven en een agent *Kist* uitgezonden als inlichtingenagent. In het algemeen waren de agenten van de M.V.T. mensen, die contact moesten zoeken met het verzet en zich niet op het inlichtingengebied bewegen. Hiervoor was een radio-boodschap gestuurd: „*Glymes*, houdt het vuur warm; er komt iemand langs om het stuk af te halen.” *Somer* beweert, dat dit de oorzaak is van het oprollen van de inlichtingendienst-Winz. Nu is het inderdaad juist gebleken, dat de M.V.T. ook op dat contactpunt bij *Juten* terecht is gekomen, via de agent *Kist*, die zij daarheen hadden gestuurd naar aanleiding van een brief, die *Juten* aan een neef te Londen had geschreven.

A. Ik herinner mij die call. Er is nog een tweede call geweest, iets van een boer en kippenvoer; deze is door *Juten* of *Vermeulen* aan *van der Waals* gegeven en zij is door Radio-Oranje doorgekomen. Dit betekent, dat een van de instanties aan Radio-Oranje die call heeft gegeven, en dat is B.I. niet geweest. Dit lijkt mij evident.

67677. De **Voorzitter**: Inderdaad; de besmetting is gekomen — wanneer men dit verhaal ziet —, doordat een agent van de M.V.T. en van S.O.E. dit contact heeft gehad en bij *Juten* terecht is gekomen.

A. Gr zijn nog meer redenen. De opdracht, die is gegeven aan dat Belgische contact in Toulouse, waarbij bepaalde beloften zijn gedaan, die niet zijn nagekomen, en waardoor *Rinus* op reis moest en werd gearresteerd, is ook een gevolg van het werk van die dienst.

67678. De **Voorzitter**: Dit is nu juist de vraag, waarom ik ben doorgegaan op dat eerste hoofdstuk, dat u heeft genoemd. Het is bijna zeker, dat de dienst, die aanvankelijk de zaak heeft opgezet, S.I.S. is geweest. Dit was in September 1942, dus nog vóór de oprichting van het B.I., en toen waren in Londen de heren *Lovink* en *Warners* bezig met de reorganisatie van de C.I.D. Het is dus waarschijnlijk, dat het uit die richting is gekomen, d.w.z. uit de samenwerking van *Seynour* aan de ene kant en *Lovink* en *Warners* aan de andere kant. Die zaak is voortgezet in November 1942, toen het B.I. is opgezet, door de combinatie *Seynour*—*Sorner*. Het komen van *Kist* bij *Juten* is eigenlijk iets incidentieels geweest. Deze indruk krijgt men hieruit.

A. Ik moet deze constructie ten enenmale verwerpen; zij klopt niet. *Somer* en *Seymour* zijn één firma. Nu komt er in Juli 1943 een telegram, aan mij gestuurd over *van Borssum Buisnzan*, waarin hij vraagt: „Wie heeft in 's hemels naam de opdracht aan de Belgen gegeven om het te doen?” Als *Seymour* het wist, stond hij er naast om te zeggen: Dat zijn wij zelf geweest.

De **Voorzitter**: Dat ben ik met u eens.

A. Dat kan dus niet. Overigens zou u het *Seymour* kunnen vragen. Hij zit bij de British-American Tobacco Company. Maar dat kan ik niet aannemen.

67679. De **Voorzitter**: Aan de andere kant: Voor uw redenering is iets te zeggen, maar er pleit ook iets tegen, want het staat als een paal boven water, dat de groep-Wim en de gehele inlichtingendienst *Rinus* was: een inlichtingendienst, intelligence; dat is zo zeker als iets. Daarmede hielden de S.O.E. en de M.V.T. zich in principe niet op. Weliswaar zijn in die tijd twee van hun agenten, namelijk *Braggaar* en *Kist* uitgezonden met een intelligence-opdracht, doch dat schijnt alleen geschied te zijn, omdat de andere firma (*Seymour*) op dat

moment met haar inlichtingenagenten was vastgelopen. Voor zover wij het kunnen nagaan, zijn dat de enige gevallen geweest, waarin de M.V.T. zich daarmee heeft beziggehouden, en dat nog wel op verzoek van de Engelsen.

Nu kan ik wel begrijpen, dat S.O.E. en M.V.T. in dat verband een agent, met name *Kist*, naar *Juten* hebben gestuurd, omdat zij op de een of andere manier diens adres in Nederland waren te weten gekomen, maar dat zij zich zouden hebben beziggehouden met de daaraan voorafgaande geschiedenis in Toulouse, lijkt mij vrijwel uitgesloten. Daarmede kunnen zij niets te maken hebben gehad. Dat pleit tegen uw constructie.

A. Ik geloof, dat het alles gaat om het woord „in principe”. Ik weet het niet. Het lijkt mij toch hoogst onwaarschijnlijk (laat ik het zo uitdrukken), dat *Seymour*, alles wetende, dit telegram laat verzenden.

De **Voorzitter**: Dat is een duister punt in de andere redenering; dat begrijp ik ook wel.

A. Er zijn vele mogelijkheden. Het is — zoals ik begrijp uit wat u nu hebt medegedeeld — helemaal niet onwaarschijnlijk, dat het op Engels initiatief aan de Belgen is gevraagd, maar ik kan mij niet voorstellen, dat nergens een Nederlandse instantie er bij betrokken is geweest. Dat men het helemaal buiten Nederland om heeft gedaan, terwijl men de garantie gaf, dat alles direct naar de Nederlandse Regering zou gaan, acht ik verbazingwekkend. Ik kan mij niet voorstellen, dat de Belgen het zouden hebben gedaan, als niet de Nederlandse Regering aan tafel zou hebben gezeten. Ik weet niet, of de mogelijkheid bestaat, het aan de Belgen te vragen. Ik denk, dat *Ugeux* bereid is, u inlichtingen te geven.

67680. De **Voorzitter**: Nog merkwaardiger is, dat *Schilp* met nadruk het volgende heeft verklaard. Ik vroeg hem:

„Ging het contact met *Juten* te Bergen op Zoom uit van de Nederlandse dienst of van de Engelse dienst?”

Daarop antwoordde hij:

„Dat is door ons opgegeven. Dat hadden wij gekregen uit een brief, die *Juten* aan, naar ik meen een neef van hem, de vlieger *Lurz*(?) had geschreven.”

Dus als de gehele zaak, de dienst-Wim, van Toulouse af een S.O.E.-affaire was geweest, zou het begrijpelijk zijn, dat S.O.E. op een gegeven moment tegen de M.V.T. had gezegd: Stuur één van de mannen, die op het ogenblik in opleiding zijn, naar *Juten*. Laten wij deze man niet uitzenden naar de verzetsorganisatie, want wij kunnen hem gebruiken in het inlichtingenapparaat, dat wij ook nog hebben lopen; stuur hem dus naar *Juten*. Maar hier blijkt, dat het omgekeerde gebeurd is, dat het is uitgegaan van M.V.T., die het adres van *Juten* had gekregen en die, toen er klachten waren, dat het inlichtingenwerk zo slecht liep, zei: goed, wij zijn bereid *Kist* naar het speciale adres te sturen.

A. Wanneer is hij daarheen gestuurd?

De **Voorzitter**: Ik meen in Februari 1943; het is in ieder geval gebeurd in de periode, vóórdat de droppings van B.I. zijn begonnen, dus vóór Maart 1943, want in de tijd daarvóór lag de hele inlichtingenzaak scheef. Dat is de reden geweest, waarom M.V.T. gezegd heeft: Dan willen wij wel een agent beschikbaar stellen. De heer *Schilp* heeft verklaard:

„Omdat *Seymour* helemaal niemand meer had en B.I. nog niet bestond, zijn *Braggaar* en *Kist* opgeleid en uitgezonden voor een inlichtingenopdracht.”

A. Hebben deze mensen ooit *Juten* bereikt of werden zij opgevangen door een ontvangstcomité van de Duitsers?

De **Voorzitter**: Ze behoren bij het England-Spiel en zijn dus direct bij hun dropping gevangengenomen, Kort daarop kreeg men dus *van der Waals* op zijn dak. U ziet dus wel, dat de kwestie niet zo eenvoudig is, juist in verband met het eerste hoofdstuk.

A. Het is zeker niet eenvoudig, want ik ben in Londen geweest en ik heb overal mijn hoofd gestoten. Ik weet niet eens, waar majoor *Page* thuishoort, in S.I.S. of S.O.E. Van *Lepage* zou het na te gaan zijn bij de Belgen, maar de Engelsen zijn hierover bijzonder zwijgzaam. Ik ben er zeker van, dat de grote baas, kolonel *Cordeaux*, deze geschiedenis kent, maar men staat voor een muur.

67681. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: In welke functie bent u naar Engeland gegaan?

A. Ik heb in Barcelona de heer *Somer* ontmoet. Hij heeft mij gevraagd of ik bij het B.I. wilde komen. Het was oorspronkelijk mijn bedoeling binnen de kortst mogelijke tijd in Nederland terug te zijn.

67682. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Welke functie had u bij het B.I.?

A. Ik werkte aan de civiele kant.

67683. De **Voorzitter**: Wat hield dat in?

A. Ik kreeg praktisch gesproken alle micro's en alle berichten, die op civiel terrein betrekking hadden. Ik las die door. Daarop gaf ik een commentaar in een enkele regel. Er waren vele berichten, waar het commentaar al bijgeschreven was, dat dan door ds. *Visser 't Hooft* zo was overgenomen, maar er waren ook vele berichten, waar het niet bij was. Meestal wist men wel uit welke hoek het kwam en dan kwam het commentaar er in een enkele regel onder te staan. Er werd dan bij die berichten een verzendlijst gevoegd, waarop kwam te staan, waar de stukken heengingen.

67684. De **Voorzitter**: Heeft u in die kwaliteit contacten gehad met bijvoorbeeld iemand als *Seymour*?

A. Neen. U moet het zo bezien: afgezien van dit werk deed je nog ander werk. Ik heb agenten geïnstrueerd, die naar mijn eigen contactpunten gingen; ik had contact met de Regeringsvoorlichtingsdienst, met *den Doolaard* en met Radio-Oranje. *Seymour* kwam elke dag bij ons, maar daarmee had ik betrekkelijk weinig contact.

67685. De **Voorzitter**: Ik bedoelde te vragen, of u gelegenheid heeft gehad, met hem of een van de andere Engelse functionarissen te spreken over een van de onderwerpen, die u na aan het hart hebben gelegen. Daztoe heeft u niet de kans gehad?

A. Ik heb de kans wel gehad, maar het niet gedaan, mede omdat *Sonzer* of *Speyer* al had gezegd, dat het daar niet lag.

67686. De **Voorzitter**: Daarom heeft u dit, hierop doorgaande, zoëven ook als uw overtuiging gegeven?

A. Ja, maar vooral omdat er in Juli 1943 een telegram kwam met de vraag: Wie heeft *Rinus* de opdracht gegeven? Dat wisten wij hier nog veel minder. Ik herinner mij, dat ik met de adjudant van *Six, Bührmann*, heb gesproken en dat deze zei: dit is de grootste onzin, die Londen ooit heeft gedaan. Dit bleek mij trouwens later, toen *Somer* contact met de Belgen had gezocht. Toen bleken er nog koffers vol micro's te staan bij de Belgen, die nog nooit waren doorgekeken. Dit is bekeken, toen *Ugeux* uit Toulouise naar Londen is gegaan.

67687. De **Voorzitter**: Is deze er ook nooit achter gekomen?

A. Dit weet ik niet. Deze man hield op een gegeven ogenblik ook zijn mond, maar hij was toch zeer loyaal en veel plezieriger. Ik kan mij voorstellen, dat hij niet ging zeggen: Die collega naast mij is zo'n klungel! maar deze conclusie zou er misschien uit te trekken vallen. *Ugeux* was een heel bijzondere figuur. Hij heeft met *Somer* contact gekregen, toen al die micro's er nog lagen, en hij heeft ze daar gevonden. U kunt dit de heer *Somer* nog eens vragen.

67688. De **Voorzitter**: Dit zullen wij stellig doen. Ik kom nu op een ander punt.

De heer *le Poole* heeft verteld, dat u naar Londen bent gegaan. hoofdzakelijk om te bespreken de vraagstukken, die verband hielden met de financiering van de illegaliteit hier. Is dit juist?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter!

67689. De **Voorzitter**: Hoe was die gedachte opgekomen? Wat zat daarachter en wat was de betekenis er van?

A. Om het heel materieel te zeggen: Het begon bij onze eigen beurs. Wij hadden een hele inlichtingendienst, die wij zelf financierden: dat werd wat kostbaar. Wij wisten, dat om ons heen de financiering overal moeilijkheden opleverde. De (toentertijd ongeveer 25) illegale bladen konden er ook moeilijk komen. Er moest iets aan gebeuren; het verwonderde ons, dat het niet reeds lang was gebeurd.

U moet het ook in een bepaalde tijdssfeer zien. In Mei '43 hebben wij de staking. Van dat moment af komt het verzet in steeds bredere kring. Er komt veel meer behoefte aan ondersteuning van gezinnen, waarvan de man is ondergedoken. Dit wordt een sociaal probleem. Dus naast de financiering van het verzet als zodanig (illegale bladen, inlichtingengroepen, sabotagegroepen) kwam het sociale probleem van de ondersteuning van gezinnen, het voorzien van bonkaarten en al dergelijke dingen meer. Dat heeft ons allen in de zomer van 1943 beziggehouden. De vraag was: Wat moeten wij er aan doen?

Wij zeiden: de Regering moet er iets aan doen. Toen is ook de gedachte opgekomen: dit kan misschien beter mondeling worden besproken dan dat wij het schriftelijk aan de Regering doorgeven, dan kan het met meer klem worden bevestigd en kan de zaak van verschillende kanten worden bekeken en kunnen er discussies worden gevoerd.

67690. De **Voorzitter**: In hoe ruime kring hebt u dat besproken?

A. Iii zeer beperkte kring.

67691. De **Voorzitter**: Ik vraag het, omdat de heer *Linthorst Homan* ook met een soortgelijke taak is gegaan. Er was dus geen contact?

A. Helemaal niet.

67692. De **Voorzitter**: Het lag niet ver uit elkaar.

A. Dat is begrijpelijk. De tijd was er net rijp voor. De invasie zou plaats vinden before the leaves in autumn fall. Wij hebben gewacht op die herfstbladeren. Wij hebben gezien, dat de aanval in het zuiden van Europa kwam; wij hoorden van de capitulatie van Italië. Op die dag hebben wij gedacht: het is niet meer nodig, het loopt reusachtig, het is in een paar maanden bekeken. Een maand later wisten wij, dat het helemaal niet zo was en dat wij een nieuwe oorlogswinter ingingen.

Toen zijn onafhankelijk van elkaar de heer *Linthorst Homan* en ik gegaan. Dat is zeer begrijpelijk in die omstandigheden, toen wij reëel zagen: er komt weer een oorlogswinter, en zeiden: Nu moet dit gebeuren.

De **Voorzitter**: Inderdaad, het is volkomen verklaarbaar.

A. Voor zover ik het mij kan herinneren, zijn er later meer mensen geweest, die geld kwamen vragen.

Het is wel toevallig. Wij hadden geen contact met elkaar.

Achteraf kunnen wij zeggen, dat wij een gemeenschappelijk contactpunt hadden: Door het Fonds voor noodlijdende Hoogleraar-gezinnen was er contact geweest met mr. *Plantinga*, die zorgde voor de sociëteitsbedienden van „Minerva”, voor wie in die tijd ook moest worden gezorgd. Hij blijkt later de rechterhand van *van Hall* geweest te zijn en heeft met *van Hall* een grote rol gespeeld, maar dat wisten wij niet. Ik ben, om zo te zeggen, naast de deur geweest; wij wisten het alleen niet van elkaar.

67693. De **Voorzitter**: Wanneer bent u weggegaan?

A. Op 1 November 1943.

67694. De **Voorzitter**: Wanneer bent u in Londen aangekomen?

A. Ik was 24 November in Barcelona en ging 6 Januari uit Barcelona naar Gibraltar, waar ik ongeveer acht dagen later ben aangekomen en ongeveer vier of vijf dagen ben gebleven. Ongeveer 20 Januari ben ik uit Gibraltar naar Engeland gevlogen.

67695. De **Voorzitter**: Dus u bent einde Januari 1944 in Londen gekomen?

A. Op 31 Januari was ik uit de Patriotic School.

67696. De **Voorzitter**: Wanneer bent u bij het B.I. gekomen?

A. Direct, 1 Februari.

67697. De **Voorzitter**: Hebt u de reis over land op eigen gelegenheid gemaakt, of volgde u een bepaalde, bestaande lijn?

A. Ik volgde een bepaalde, bestaande lijn. Het was de lijn van *Jaap le Poole*, die er veel meer mee te maken had dan ik. Met die kant van de zaak had ik mij niet bemoeid; met het vervoer van mensen had ik mij destijds helemaal niet bemoeid. Het was ook de lijn, die de micro's naar Zwitserland volgden; het interesseerde mij wel, die precies te kennen. Ik heb dus eerst van Brussel uit de lijn naar Parijs gevolgd. Ik stak mijn licht op over de verhoudingen en toestanden in Genève bij *Jean Weidner*. Van Parijs ben ik gegaan naar Lyon. In Brussel had men mij ook een andere lijn genoemd, die *Weidner* niet kende, maar die *Victor Swane* bekend was. Maar toen liep de zaak bij Lourdes net mis, dus de westelijke route lokte mij niet erg aan. Ik wilde bovendien weten hoe de micro's gingen. Ik ben dus gegaan van Parijs naar Annecy en vandaar naar Annemasse en toen kon ik Genève zo zien liggen. Ik heb toen gedacht: Verder behoef ik niet te gaan. Ik ging toen naar Lyon en van daar naar Toulouse. Daar trof ik alle Hollanders aan in Le Panier Fleuri. Ze konden de Pyreneeën

niet over, want er waren juist sneeuwstormen. Er was net een troep, waaronder „*Albrecht*” en *Pahud*, vertrokken. Na zes dagen in de sneeuw rondgebaggerd te hebben en de weg te zijn kwijtgeraakt, zijn ze met bevroren voeten en handen weer in Frankrijk teruggekomen en gedeeltelijk clandestien in een hospitaal opgenomen. En Zwitserland stuurde maar Hollanders door. Er konden in Le Panier Fleuri ten hoogste vier man worden ondergebracht en er waren er zestien, terwijl vóór in de gelagkamer de Duitsers zaten.

67698. De **Voorzitter**: Ik kom nu terug op het vraagstuk van de financiële voorzieningen. Hebt u daaraan iets kunnen doen?

A. Mag ik een praelabele opmerking maken? Een maand of twee geleden is mr. *Sanders* bij mij geweest over deze kwestie. Ik heb toen een verhaal geschreven over mijn rol in deze financiële geschiedenis. Ik meen, dat ik daarvan een kopie heb, maar ik ben thans zo van de Gelderse hei gekomen, zodat ik deze niet bij mij heb.

De **Voorzitter**: Ik zou het op prijs stellen, als u het hier nog eens vertelde.

A. Ik heb in Barcelona met *Somer* de zaak besproken. Naar aanleiding daarvan heb ik een brief geschreven, die *Somer* heeft meegenomen naar Minister-President *Gerbrundy*. De heer *Somer* zat veel eerder in Engeland dan ik, want ik zat met een domicile forcée en had moeilijkheden met mijn visum. In Londen is de zaak direct gentameerd. Men heeft naar Spanje geseind, dat *Linthorst Homan* en ik zo snel mogelijk moesten komen. *Homan* zat in Madrid en was het eerst in Engeland. De zaak werd niet hem besproken, zijn contactpunten werden opgenomen en de eerste tranche van 10 miljoen werd direct met een agent half Januari naar Nederland gestuurd. Ik kwam pas eind Januari in Londen aan. Toen was die agent al weg en daarmee was mijn doel om naar Nederland te gaan, weggefallen, want ik wilde met geld terugkomen. Ik had het anders willen regelen. Ik heb echter een krediet veel verstandiger gevonden. Dit was dus een van de redenen, waarom ik in Londen ben gebleven. Nu komt echter de tijd, dat wij over hetgeen er met de 10 miljoen was gebeurd niets hoorden. Wij kregen daarover geen enkel bericht.

67699. De **Voorzitter**: Onder „wij” verstaat u waarschijnlijk B.I.!

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter. Dit heeft een zeker gevoel van onbehagen gewekt. Als je een ton stuurt en je hoort er niets meer over, dan is dat al erg genoeg, maar als je 10 miljoen stuurt en je krijgt er geen enkel bericht over, dan wordt het een beetje al te gek.

Wij hoorden daarover helemaal niets meer en wij wisten, dat de agent *Steen* was gepakt. Deze had echter zijn boodschap overgebracht. Het wai hem ongelukkig vergaan; hij is op een gegeven ogenblik recht in de armen van de Duitsers gelopen, maar dit had niets met het England-Spiel te makrn. Wij hebben toen besloten de tweede tranche van 20 miljoen te sturen naar *Jaap le Poole*, omdat wij met hem contact hadden.

67700. De **Voorzitter**: Is dit zo gebeurd?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter! In die micro-zending zat van alles, ook de stukken betreffende vertrouwensmannen. Die heeft de *Brauw* meegenomen. Ik kan die hele micro-zending nog wel compleet te voorschijn brengen.

67701. De **Voorzitter**: Is daarop antwoord gekomen?

A. Ja. Er is gezegd, dat de zending goed ontvangen was. Ik weet niet, met wie *Jaap le Poole* dit besproken heeft; ik vermoed met mr. *Bosch van Rosenthal*, maar waarschijnlijk ook met *Gerard Slotemaker*. In ieder geval zijn enige dagen later de heren *van Hall* en *Neher* bij *le Poole* op bezoek gekomen en hebben gezegd, in een beleefde vorm natuurlijk: Geef op die 20 miljoen! Hierin heeft de *Brauw* ook nog een rol gespeeld. Er zitten nog enkele speciale kanten aan. Omdat wij van die eerste 10 miljoen niets hoorden, heb ik in die opdracht aan Nederland suggesties gedaan. Men kon hiervoor geen accountantsdienst opzetten, maar men kon toch wel enig idee hebben hoe men het doen moest. Als verspreidingsapparaat kon misschien de illegale pers dienen. Minister *van Heuven Goedhart* was hier erg tegen en achteraf heeft hij waarschijnlijk gelijk gekregen. Hij was erg voor mijn suggestie om het medisch contact in te schakelen bij de steunverlening, maar dit is niet gebeurd, omdat het N.S.F. al bestond; dit laatste wisten wij echter niet.

67701. De **Voorzitter**: U wist dit niet, doordat u van die eerste raak niets hoorde. Weet u hiervan een verklaring?

A. Waarschijnlijk doordat het N.S.F. geen contact met een zender had.

67703. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het geld is niet verloren gegaan?

A. Heleniaal niet. Maar *Jaap le Poole* klaagde maandenlang. Ik heb nog altijd geen cent en ik voel mij volkomen in de steek gelaten. Een paar weken daarna kreeg hij een tweede tranche van 20 miljoen.

De O.D. had het contact niet doorgegeven en dit heeft een zekere weerslag gewekt. *Le Poole* wist daardoor niet van de eerste 10 miljoen.

67704. De **Voorzitter**: Heeft u in Londen nog iets bemerkt van die weerslag? Hierbij raak ik aan het onderwerp van de verhouding tussen de verzetsgroepen onderling. Hebt u daarvan in Londen iets bemerkt?

A. Van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat.

67705. De **Voorzitter**: Licht u dit eens toe. Het is een zeer belangrijk onderwerp. Wij hebben het van deze kant bijzonder uitvoerig behandeld en van de andere kant hebben wij er ook al het een of ander van gehoord, maar daar kan misschien onze kennis door u enigermate worden aangevuld.

A. Op dit punt zou ik toch de voorkeur geven aan een rustige voorbereiding. Dit is een onderwerp, dat naar mijn gevoelen zeer voorzichtig moet worden gehanteerd. Ik zit nu met een week vakantie op de Gelderse hei. Bij deze zaak komen allerlei dingen kijken: Rapporten over ds. *Visser 't Hooft* en alle moeilijkheden, die daaruit zijn voortgevloeid. Ik durf niet onvoorbereid er in stappen. Ik kan wel een generale indruk geven en zeggen, dat vooral misverstanden een zeer grote rol hebben gespeeld, maar daar is het u ook niet om te doen.

67706. De **Voorzitter**: Bent u in staat het op schrift te stellen en wilt u dat ook liever doen?

A. Mag ik hierover eens denken?

De **Voorzitter**: U kunt het voor ons op schrift stellen en dan kunnen wij zien, hoe het past in de gegevens, die wij hebben. Aan de hand daarvan kunnen wij beoordelen, of wij met het schriftelijke kunnen volstaan dan wel of wij nog eens met u willen spreken.

A. Ik ben bang, dat u nog eens met mij wilt spreken. Misschien is het beter mondeling te doen.

67707. De **Voorzitter**: U hebt er in ieder geval gegevens over?

A. Ik heb de civiele kant van het B.I. behandeld. Ik heb al deze dingen onder mijn neus gehad, van het begin tot het einde van mijn Londens verblijf, afgezien nog van het feit, dat ik het in Holland heb meegemaakt, waar ik met *van Namen* en *Bührmann* heb gezeten en liet groeiende conflict om mij heen heb gezien.

De **Voorzitter**: Dit is een kant van de zaak, die ik graag niet u wil bespreken. Maar nu staat het zo, dat wij op het ogenblik de verhoren over het probleem van de verbindingen met het bezette gebied (punt f van het Enquêtebesluit) voorlopig aan het afsluiten zijn. Het wil niet zeggen, dat er zich bij het opstellen van het verslag geen kwesties kunnen voordoen, waarop wij nog eens nader zullen moeten ingaan, maar in grote trekken hebben wij deze zaak afgesloten. Het kan moeilijk te lang duren.

A. Maar dat heb ik toch niet gezegd!

De **Voorzitter**: Zou het binnen veertien dagen kunnen gebeuren?

A. Als u mij over veertien dagen vraagt, hier te komen, zal ik hier komen en kunt u mij hierover vragen. Laten wij het zo afspreken.

De **Voorzitter**: Accoord, dan is het zo afgesproken en dank ik u thans voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt.

A. B. J. KOCH.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

FOKKEMA.

DUISTERWIN KEL, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 16 SEPTEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaal van Stoetwegen en de heer Korhals, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

WILLEM JOHAN VAN HOORN ALKEMA,
oud 30 jaar, wonende te Hilversum, assistent-accountant.

Hij legt de eed af als getuige.

67770. De **Voorzitter**: Er is een bepaald onderdeel van de verbindingen van het bezette Nederlandse gebied met Engeland, te weten de Radiodienst, waarover wij twee getuigen hebben gehoord, met name uw vrouw en uw zwager. Beiden hebben gezegd, dat er verschillende punten zijn, waarvan u eigenlijk beter op de hoogte zou zijn dan zij, omdat zij sommige dingen van horen zeggen hadden en u deze uit eigen wetenschap kende. Daarom vonden wij het nuttig ook met u deze zaak nog even te bespreken, omdat aan de Radiodienst enige kanten zitten, die van meer algemeen belang zijn.

Wanneer heeft u er eigenlijk voor het eerst contact mee gekregen?

A. In December 1943.

67771. De **Voorzitter**: Toen was het dus al de Radiodienst van de Raad van Verzet (R.V.V.), of nog niet?

A. Ja, het was eigenlijk de Radiodienst van *Jan Thijssen* en had niets met de O.D. te maken.

67772. De **Voorzitter**: Aanvankelijk had hij iets dergelijks in het kader van de O.D. opgezet. Hebt u dat ook meegemaakt?

A. Neen: daarvan heb ik alleen verhalen gehoord; daarvan heb ik niets definitiefs meegemaakt.

67773. De **Voorzitter**: Hoe dat precies is gegaan, hoe hij uit de O.D. is verdwenen, weet u niet? Of hebt u er zoveel van gehoord, dat u er een duidelijke voorstelling van hebt?

A. Het enige, dat ik eigenlijk weet, is, dat hij het niet eens was met het streven van de O.D. om niets te doen aan actief verzet. Hij wilde actief verzet plegen. Hij was belast met het organiseren van verbindingen in de O.D. Toen wilde hij een steviger contact met Engeland. Hij was bezig met de R.V.V. en hing een beetje aan de O.D.

Toen was het *Hein Optenvelde* in Zaandam, die een zender had. Zij hadden daarmee contact met Engeland, of zouden het er mee krijgen; ik weet niet precies, of het werkte of niet. In elk geval: Toen is *Andries (Ausems)* naar Engeland gegaan, omdat hij goede contacten bij de Regering in Engeland had; hij zou proberen een radiokanaal te krijgen, dat hij wilde gebruiken niet alleen voor de O.D., maar voor alle verzetsgroepen, in Nederland aanwezig.

Toen is de zender van *Optenvelde* aan het werk gegaan en zei *Jan Thijssen*: Dan nemen wij die. *Optenvelde* zei: „Ik ben eigenlijk O.D.; je kunt wel berichten via mij verzenden, maar dan moet de O.D. het goedvinden." Die vond het kennelijk niet goed, dat iemand op eigen houtje, zonder voorkennis van de O.D., berichten zou versturen. *Jan Thijssen* heeft een paar berichten mogen doorsturen, juist om te weten te komen, hoe het met *Ausems* ging, die nog niet was teruggekeerd. Het is langzamerhand doodgelopen en een poosje later is *Optenvelde* gepakt. Toen werden er praktisch geen berichten door *Jan Thijssen* doorgegeven. Hij is zich steeds meer gaan concentreren op een eigen radiodienst, maar er was niets van een kanaal.

67774. De **Voorzitter**: Hij is dus weer niet nieuwe mensen begonnen?

A. Ja.

67775. De **Voorzitter**: Het is niet zo, dat hij met een groep mensen uit de O.D. is overgegaan?

A. Neen. U kunt zeggen, dat *Ausems* en *Hein Optenvelde* O.D.-figuren zijn geweest, maar *Hein* is er bij gebleven, dus niet overgegaan naar de Radiodienst. *Ausems* is een grensfiguur.

67776. De **Voorzitter**: Bent u in December 1943 voor het eerst met *Jan Thijssen* in contact gekomen?

A. Ja.

67777. De **Voorzitter**: Hoe lang was hij toen aan de gang?

A. Ik had het gevoel, dat hij in October moeilijkheden had gehad met de O.D. Maar dat weet ik niet zeker.

67778. De **Voorzitter**: Wat was zijn idee met die Radiodienst?

A. Hij vond het in de O.D. fout, dat, als er een verbinding met Engeland was, deze voor één partij behouden bleef en dat een ieder, die geen lid was, nooit met Engeland kon praten. Hij wilde een radiodienst opzetten als volgt: 12 of 14 kringen, die ieder een zender hadden. Die zenders zouden in het binnenland worden verspreid; er zou dus een verbindingsnet over Nederland liggen, dat vanzelf buitenlandse zenders zou aantrekken. Hij hoopte, dat er zes buitenlandse zenders zouden komen.

67779. De **Voorzitter**: Was het de bedoeling met deze binnenlandse zenders koeriers overbodig te maken?

A. De binnenlandse zenders zouden niet eerder gebruikt worden vóór de onderlinge verbinding tussen de plaatsen moeilijk werd, dus als de ene plaats wel en de andere niet veroverd was.

67780. De **Voorzitter**: De bedoeling was dus deze zenders te gebruiken door de frontlinies heen?

A. Ja, alleen wanneer het te gevaarlijk werd om op andere wijze berichten te sturen, want daarnaast werd er een koeriersnet opgebouwd, dat altijd gewerkt heeft en dat ook vrij snel werkte, zodat, wanneer je 's ochtends in Deventer een brief meegaf, deze dezelfde avond in Rotterdam was. Dit gebeurde eerst per trein, later met de fiets. Er was dus een verbindingsnet in het land en een verbinding naar buiten. De bedoeling was, dat elke redelijke verzetsgroep van dat net gebruik kon maken. In zo'n radiokring zat dus een hoofd, dat volmachten had die berichten door te geven.

67781. De **Voorzitter**: Dat was ook het uitgangspunt van de Raad van Verzet. Hij wilde algemeen zijn. Hij is het niet geworden.

A. Toen de R.V.V. begon, was hij zich bewust, dat de O.D. en de K.P. bestonden. Daar *Jan Thijssen* zowel van de Radiodienst als van de R.V.V. was, liep het geweldig door elkaar. R.V.V.-contacten waren vaak meteen Radiodienst-contacten. Juist in die plaatsen, waar veel R.V.V.-verzetsgroepen waren, kwamen radiokringen gemakkelijk tot stand.

67782. De **Voorzitter**: Maar het uiteindelijk doel: verbinding door de linies heen, is nooit bereikt.

A. Dat heeft in zoverre gewerkt; dat, toen Eindhoven bezet was en Maarn niet, wij de dag, nadat Eindhoven bevrijd was, contact met het hoofdkwartier van de Prins hebben gehad, dank zij de zender in Eindhoven. Wij hadden nl., vóór de legers oprukten, het adres van de

radiokring Eindhoven doorgegeven en gezegd, dat dit ons contact-adres in Eindhoven was.

Van de kant van de staf van de Prins is toen iemand daarheen gegaan. Er waren enkele mensen, die men kende, en dezen hebben het berichtje aan ons doorgegeven.

67783. De **Voorzitter**: Hoe lang heeft dat gewerkt?

A. Het heeft steeds gewerkt, althans van 18 of 19 September — toen Eindhoven bevrijd is — totdat ik wegging in half November. Het was een verbinding tussen Eindhoven en de Hoofdpst van het binnenlandse net in Maarn.

67784. De **Voorzitter**: In die tijd van September tot November valt ook de totstandkoming van de Binnenlandse Strijdkrachten; dit is eigenlijk al in het begin van die periode geweest. Stond nu die verbinding in die tijd, toen deze centralisatie van het gewapend verzet was tot stand gekomen, nog in dienst van de R.V.V. of in die van het commando van de Binnenlandse Strijdkrachten?

A. Dit was eigenlijk voor de verschillende kringen verschillend. In Amsterdam was ook een binnenlandse post van ons, die ook met Eindhoven werkte. Deze is veel voor binnenlandse doeleinden gebruikt. Hiermede was *van der Gaag* verbonden. In Amsterdam zijn zeer algemene mededelingen verzonden, dus niet uitsluitend van de Raad van Verzet.

67785. De **Voorzitter**: Hoe is het gegaan met het verkrijgen van zendmogelijkheden van Nederland naar Engeland?

A. Wij hoopten, dat *Ausems*, als hij terugkwam, met een arm vol zenders zou komen. Dit was niet zo. Hij had zelf een zender bij zich, maar hij deed erg geheimzinnig en mocht die zender alleen maar zelf bedienen, zoals hij zei. Hij wilde alleen boodschappen aan de Regering doorzenden. Dit was echter niet de bedoeling. Door een toeval zijn wij opgelopen tegen een parachutist, *Japie Wiedemann*; deze kende weer de verioofde van mijn zwager. Hij wilde ergens een uitzendingsmogelijkheid hebben, want hij was voor een opdracht uitgezonden. Wij hadden die radiokring zo georganiseerd, dat men een aantal zendposten had, opdat niet elke avond op dezelfde post inoest worden uitgezonden. Toen hij daar kwam met het verzoek er te mogen uitzenden, is hij met open armen ontvangen. Hij heeft zijn berichten inderdaad op onze zendposten verzonden. Er is een contact met *Jan* aan vastgeknoopt en gevraagd, of hij mocht zenden voor de Radiodienst. Hij heeft ook aan Engeland gevraagd, of hij zijn code mocht afgeven. Dit is ook goedgevonden. Er is een van de marconisten van de Radiodienst achter gezet en het is gebruikt voor de buitenlandse berichten.

67786. De **Voorzitter**: Was dat een in Nederland aanwezige marconist?

A. Het waren gewoon vakmensen.

67787. De **Voorzitter**: Geen gedropte marconisten?

A. Neen; het waren scheepvaart- of K.L.M.-mensen.

Die behoorden bij zo'n radiokring; die had een aantal marconisten en koerierssters ter beschikking.

67788. De **Voorzitter**: Hoe is het verder gegaan met de mogelijkheid van het zenden direct naar Engeland? Wanneer was het, dat u *Wiedemann* kreeg?

A. Ik denk: Januari 1944.

67739. De **Voorzitter**: Hoe is het verder gegaan?

A. Eerst heeft het heel veel moeilijkheden opgeleverd, doordat zij slecht contact hadden. Ineens is het goed gegaan. Toen verzonden wij een enorm aantal berichten, soms 25 berichten in één uitzending.

Plotseling is de marconist, die met het toestel werkte, in de nacht (wij weten niet helemaal precies hoe; misschien is hij verraden door iemand, een onderduiker, in het huis, waarin hij werkte) gevangen genomen: de Duitsers zijn gekomen en hebben de zender mee genomen. Gelukkig hadden wij een reserve-kristal van deze zender bij de technicus. Wij hebben toen dat kristal gemonteerd op een toestel, dat wij zelf hadden gebouwd voor het binnenlandse net en dat nu moest worden omgebouwd. Wij hebben geprobeerd met dat kristal de uitzendingen voort te zetten, in de hoop, dat Engeland ons zou

horen. Dat was een heel andere capaciteit. Na twee dagen proberen is het gelukt en toen hebben wij met dat toestel een tijdje gezonder!; het was een bijengeraapt boeltje.

Toen zijn er drie zendertjes gekomen, via *Fop Konijn (Buunk)*, die bestemd waren voor de Radiodienst, met een eigen code. Wij mochten de oude code gewoon doorgebruiken.

67790. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Ik weet niet precies, wanneer *Fop Konijn (Buunk)* gekomen is. De zender van *Webster* is in Mei gepakt. Toen hebben wij een maand gewerkt met het andere ding; dat ging niet zo goed als met het zendertje van *Webster*, omdat het een zelfgebouwd geheel was.

In Juni hebben wij drie zenders gekregen van Engeland.

67791. De **Voorzitter**: Toen was u een heel eind in de goede richting.

A. Ja, toen hadden wij drie buitenlandse zenders; dat was prachtig!

67792. De **Voorzitter**: Is het verder goed gebleven?

A. Wij zijn regelmatig opgerold, maar er was altijd een buitenlands kanaal ter beschikking; er is nooit een moment geweest, dat wij zonder een zender zaten.

67793. De **Voorzitter**: Hebt u zoveel catastrophes gehad!

A. Niet zozeer in mijn tijd. *Fop Konijn* is gepakt met *Floris van der Laaken*, onze technicus; die werd gepakt, terwijl hij aan een zendertje zat.

In Amsterdam hebben wij tweemaal een zender verspeeld; in den Haag is een zender gepakt, maar in Rotterdam, geloof ik, niet.

67794. De **Voorzitter**: Wat was uw taak in de organisatie?

A. In het begin was het: het land afreizen langs allerlei relaties om de radiokringen op te richten. Wij hadden een operatiecentrum, zoals het toen heette. Het was een R.V.V.-radiocentrum, het knooppunt van de koerierslijnen. Alle berichten kwamen er binnen, zowel aanvragen van fietsen als inlichtingen, van alles. Daar zat ik op, dus op het operatiecentrum. Voor de rest deed ik de code van het buitenlandse net, dat wij op het operatiecentrum zelf hadden. Ik was half Radiodienst, half R.V.V., maar deed minder aan het daadwerkelijke verzet. Ik hielp alleen bij het binnenhalen van wapens maar deed niet mee aan overvallen. Ik deed meer het administratieve werk, het verdelen van fietsen. Och, er komen honderden dingen bij kijken.

67795. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over het uitpeilen van de zenders en daarom vroeg ik u: Wat was uw taak? Bij het zenden komt natuurlijk ook een technische vraag aan de orde: Wat kan men tegen het uitpeilen doen? Is er voldoende tegen gedaan?

A. Het gekke is, dat men van Engeland uit zei, dat de zenders niet uit te peilen waren.

67796. De **Voorzitter**: Het waren toch radiotelegrafiezenders! Zeiden zij, dat die zenders niet uit te peilen waren?

A. Ja, dat zei iedere telegrafist. Het waren dikwijls eigenwijze jongens, die dachten, dat de toestand nog hetzelfde was als op het ogenblik, dat zij uit Holland weggingen. Zij zonden uit op het adres, waar zij woonden, terwijl het bij ons regel was, dat dit niet gebeurde. Ze zeiden, dat ze niet uitgepeild konden worden. Er zijn parachutisten geweest, met wie wij geen contact hadden, die opgerold zijn. Wij kunnen van enkele gevallen zeggen, dat ze uitgepeild zijn, maar meestal is het toch een kwestie van verraad. In den Haag is *Ab van Straaten* de grote man geweest, die de zaak verraden heeft. In Januari 1945 hebben ze in Overijssel inderdaad uitgepeild.

67797. De **Voorzitter**: Werden de plaatsen, waar de zenders stonden, voldoende bewaakt?

A. Er stond geen bewaking om de huizen heen.

67798. De **Voorzitter**: Dat werd toch wel gedaan.

A. Bij ons niet.

67799. De **Voorzitter**: Er zijn ons gevallen bekend, dat tijdens de uitzending steeds één of meer mensen om zo'n huizenblok heen-fietsten, ten einde direct te kunnen waarschuwen, als het nodig was.

A. Het ging bij ons zo. Het zendadres was bekend aan de marconist. Deze kreeg bericht: Om zo en zo laat moet je op dat adres zijn. De koeriers zorgden dan, dat er een zender was, en de technicus zorgde, dat de antenne er hing. Wanneer de marconist zijn uitzending had gedaan, ging hij weer weg en liet de zender staan. De koeriers haalden deze weer weg. Tijdens de uitzending was de technicus in de buurt en deze keek normaal rond, maar de zendadressen waren zo gekozen, dat het meestal boerderijen in een open gebied waren, bij voorkeur niet in de grote stad. Wij hebben het later, toen de verbindingen te moeilijk waren, in Amsterdam en dus wel in een grote stad moeten doen. Het is redelijk verlopen, maar in de regel geschiedde het buiten. De kring Maarn lag te midden van boerderijen. De kring Hilversum was in de Eempolder ondergebracht. Daardoor kon men moeilijk zeilen. Men kon gemakkelijk de zaak aan zien komen. Een speciaal beveiligingssysteem was er niet

67800. De **Voorzitter**: U vermeldde zoëven de naam van *Straaten (Brinkman)*. Hebt u met hem contact gehad?

A. Neen, alleen maar schriftelijk en telegrafisch.

De **Voorzitter**: Bent u er achter kunnen komen, hoe hij aan zijn einde is gekomen?

A. Ik heb gehoord, dat hij door *Frank* doodgeschoten is, maar definitief weet ik het niet.

67801. De **Voorzitter**: U zei verder, dat u zich bezighield met de codering. Heeft de Radiodienst altijd een code van het systeem van double-transposition gehad?

A. Ja, geen ander. Wij hebben nooit boekjes gehad: wij hadden altijd een gedicht van *Shelley*.

67802. De **Voorzitter**: Is dit altijd hetzelfde gebleven?

A. Ja, die code is nooit gebroken.

67803. De **Voorzitter**: Hebben de arrestaties geen aanleiding gegeven tot moeilijkheden op dit gebied?

A. De marconisten wisten niets van de code. De berichten werden bij ons gecodeerd. In het begin had ik daarvoor een paar hulpjes; het bericht ging dan met de koerierster naar de marconist. Het was dan een hoeveelheid lettertjes naast elkaar.

67804. De **Voorzitter**: Die verschillende werkzaamheden waren volledig gescheiden?

A. Ja; er was geen enkele marconist, die een code kende. Alleen de parachutisten kenden ze, maar wij zeiden tegen hen: Ga niet achter een toestel zitten, want je kunt het niet zo goed als onze marconisten.

67505. De **Voorzitter**: Is dat ook tegen *Buunk* gezegd?

A. *Buunk* heeft nooit gezond

67806. De **Voorzitter**: Kende hij ook de code niet?

A. Neen. Wij hebben in de Radiodienst altijd gewerkt met de code van *Webster*. Toen *Webster* gepakt is, hebben zij zijn code ook te pakken gekregen. Wij hebben toen aan Engeland gevraagd: Moeten wij veranderen? Daarop zijn alleen de roepletters veranderd, maar hetzelfde liedje is gebruikt.

67807. De **Voorzitter**: Hoe vond u de medewerking van Engeland ten aanzien van de Radiodienst?

A. Op de duur was het niet zo gek, maar in het begin was het heel pijnlijk.

67808. De **Voorzitter**: Waarom?

A. Zij schijnen van ons gedacht te hebben, zwaar gepenetreerd te zijn. *Andries* — later heeft hij zich *Anton* genoemd — heeft in

Engeland uiteengezet de prachtige link tussen de Radiodienst en de R.V.V. Toen was de Radiodienst ook niet meer zo in de gratie; men vermoedde, dat hij wel gepenetreerd zou zijn. Er zijn allerlei boze geruchten gekomen, waarbij ik niet weet, wat er van waar is.

In ieder geval heeft ook *Webster* moeite gehad. De berichten van de Radiodienst te verwerken, totdat hij omvangrijke berichten heeft gestuurd, waarin hij zei, dat hij er van overtuigd was, dat de dienst niet was gepenetreerd.

67809. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, heeft *Webster* veel bijgedragen om de verhouding te verbeteren?

A. Ja. Hij heeft gezorgd, dat de Radiodienst de beschikking kreeg over een buitenlandse zender. Op zijn eerste vraag kreeg hij ten antwoord: Neen! Er werd zelfs gezegd, dat hij zich moest distantiëren. Hij kreeg een groot verhaal van *Jan* en toen is gezegd, dat hij berichten mocht verzenden voor de Radiodienst. Later hebben wij gevraagd, of wij ook de code konden krijgen.

67810. De **Voorzitter**: Toen zijn er ook zenders gekomen?

A. Ja, en toen zijn er ook behoorlijke verhoudingen ontstaan.

67811. De **Voorzitter**: Heeft u later niet kunnen verifiëren, waar precies de reden is geweest, dat de Radiodienst in Engeland eerst gewantwoord werd?

A. Naar wat wij er van hebben bemerkt, was het eigenlijk een beetje rommelig. De een vertrouwde die niet en de ander vertrouwde die juist wel, omdat de een die niet vertrouwde. Het was heen en weer zeuren tussen de bureaux. Ik ben er nooit achter gekomen, hoe het is gekomen, dat wij gepenetreerd heetten.

67812. De **Voorzitter**: Heb ik goed gehoord, dat u zei, dat u in November 1944 uit het noordoostelijk bezette Nederland bent weggegaan?

A. Ja.

67813. De **Voorzitter**: Voorgoed of tijdelijk?

A. De bedoeling was te gaan naar de Staf van Prins *Bernhard* om de moeilijkheden, die ontstaan waren bij het ontslag van *Jan Thijssen*, toe te lichten. Ik ben door de Duitsers gepakt, naar Duitsland gebracht en ik ben daar gebleven.

67814. De **Voorzitter**: Waar bent u gepakt? Bij uw poging om de rivieren over te steken?

A. Ik ben gepakt bij Renkum op 19 November. Het was een massale overtocht van 80 man, die in de val zijn gelopen. Ik ben gewond geraakt en kon niet weggelopen. De volgende morgen ben ik opgepikt en mee naar Duitsland genomen.

67815. De **Voorzitter**: Dus uw wetenschap over deze zaak gaat niet verder dan tot November 1944?

A. Ja, dat houdt dan volledig op.

67816. De **Voorzitter**: U vertelde, dat het de bedoeling was, dat u naar het zuiden, naar het stafkwartier van de Prins zou gaan om te spreken over de moeilijkheden met *Jan Thijssen*. Wilt u dat even toelichten? Hoe lag dat probleem? Wat moest u voordragen in het zuiden?

A. De onredelijkheid aantonen van het plan, dat de commandant van de N.B.S. voorstelde. Daarmee was *Jan Thijssen* het niet eens.

67817. De **Voorzitter**: Was hij op het inkomende, dat u wegging, nog niet gearresteerd?

A. Nog niet. Ik ben de rivieren overgegaan 19 November, maar het heeft toen moeite gekost, omdat ik een andere weg zou kiezen, waarlangs het vlugger zou gaan. Ik heb *Jan Thijssen* het laatst gezien 8 November. Eerst toen ik na de afloop van de oorlog in Holland terugkwam, hoorde ik, dat hij was gepakt.

67818. De **Voorzitter**: Op 8 November, toen u hem voor het laatst zag, was dus het conflict acuut?

A. Ja. Het conflict was zo: Door de radio en ook in telegrammen was opdracht gegeven, een algehele verzetsorganisatie te vormen voor de B.S. Er moest een commandant voor worden gezocht. Na veel moeilijkheden schijnt het kolonel *Koot* te zijn geweest.

Er zijn allerlei verhalen geweest van *Frank*, K.P., *Jan Thijssen* en O.D.-vertegenwoordigers ((ik weet niet meer wie) en generaal *Koot*.

De moeilijkheid was, dat ze de B.S. wilden verdelen (omdat ze wilden vasthouden aan het oude O.D.-principe) in een strijdend gedeelte en een niet strijdend gedeelte. *Jan Thijssen* wilde de commandant zijn met *Frank* als ondercommandant voor het strijdend gedeelte. Hij zei: „Wij weten er alles van, de O.D. niets.” Het land was verdeeld in districten en in elk district wilden ze iemand van K.P. of R.V.V., wie het sterkste gedeelte was, commandant maken.

Generaal *Koot* en de O.D. maakten bezwaar. Generaal *Koot* zei: „Ik heb reserve-officieren, die weten, wat leiding geven is, een eerste-luitenant kan ik niet laten staan onder een schoenlapper, die handig met een stengun is, dat doe ik dus niet.” Daarover zijn de moeilijkheden ontstaan, dus dat *Jan Thijssen* niet wilde, dat de voor een groot gedeelte door hem georganiseerde R.V.V. werd overgegeven en een ander de baas werd, terwijl hij het eigenlijk veel meer beschouwde als zijn persoonlijke verzetsorganisatie en wel gevoelde voor het idee van gecoördineerd werken, alleen met K.P. samen in het strijdend gedeelte met *Frank*. Hij meende, dat hij de aangewezen man was. Dat schijnt generaal *Koot* niet gewild te hebben. *Jan* zei: Dan doen wij het niet, dan gaan wij niet met de B.S. mee. Hierover zijn moeilijkheden gekomen. Er kwam van generaal *Koot* een ontslagbrief, waarbij hij ontheven werd van zijn commando van de R.V.V. Dat heeft hem erg geraakt. De bedoeling was, dat ik weg zou gaan om die moeilijkheden toe te lichten, om een beslissing van de Staf van Prins *Bernhard* uit te lokken, want het ontslag is pas gekomen twee dagen vóór ik wegging. De reis stond allang vast. Ik heb de ontslagbrief in de vorm van een microphoto meegenomen. De bedoeling was, een toelichting te geven van de organisatie van de B.S., zoals *Jan* die zich dacht en zoals generaal *Koot* die wilde. Generaal *Koot* wilde *Jan* gebruiken, maar hij zei: Ik ben commandant en ik zal zeggen, wie het hoofd van dit of dat is. Ik maak uit, wie de beste commandant is. Het argument van *Jan* en *Frank* was: Wij kennen het verzet; u zegt, dat u nooit iets aan het verzet gedaan hebt, dus u kan er ook niet over oordelen. Generaal *Koot* zei: Er zit een militaire kant aan en daarover kunt u niet oordelen. *Jan* was echter reserve-officier en had dus wel een militaire scholing. *Jan* zei: Het is niet generaal *Koot*, maar de O.D., die mij niet lust. Zoals u weet, is er ook de kwestie van de arrestatie, die niet opgelost is. Daarvan weten wij ook het fijne niet. Hij heeft zelf een briefje uit de gevangenis gesmokkeld, waarin hij zegt, dat hij verraden is.

67819. De Voorzitter: Bestaat dat briefje nog?

A. Dat weet ik niet. Hij heeft het gedictieerd aan een meisje, dat naast hem zat. Zij heeft het uit haar hoofd geleerd en heeft het, nadat zij thuisgekomen was, opgeschreven. Ik heb het gelezen. Toen was het in het bezit van *Freek: Gerben Wagenaar*. In het briefje stond, dat hij nu wist wie hem verraden had, zonder te zeggen wie. Het was kennelijk van hem afkomstig, want hij noemde enkele adressen, die gewaarschuwd moesten worden en er stonden enkele namen in van hen, die de groeten moesten hebben, allemaal mensen, die *Jan* kende. Het kon niet door haar bedacht zijn. Het kan zijn, dat hij enkele dingen anders gezegd heeft dan door haar genoteerd was. Het briefje heb ik na afloop van de oorlog gezien. Het verhaal van *Haubrock* kent u natuurlijk wel?

67820. De Voorzitter: Ja, maar dat heeft *Haubrock* bij zijn verhoor door onze commissie teruggenomen. Hij had dat verhaal gedaan in een rapport, dat hij geschreven heeft, toen hij in Blauwkapel zat. Voor onze commissie heeft hij echter verklaard, dat het niet waar was, dat de Duitsers telefonisch van de tocht van *Jan Thijssen* op de hoogte waren gesteld. Het is een toevallige samenloop van omstandigheden geweest, die *Haubrock* op weg naar den Haag had gebracht, waar *Jan Thijssen* is gearresteerd.

A. *Jan* was er toch ten volle van overtuigd, dat hij verraden was.

67821. De Voorzitter: Hij had de ontslagbrief van de commandant van de B.S. juist gekregen. Het is natuurlijk mogelijk, dat de Duitsers zijn gevoelens gevoed hebben.

A. Aan de andere kant kon hij natuurlijk weinig doen, als hij in de gevangenis zat, en had het weinig zin, hem kwaadaardig te maken.

67822. De Voorzitter: Was de Radiodienst een afzonderlijk onderdeel van de Raad van Verzet of liep het door elkaar?

A. Wij hadden veel contact, juist in de streken, waar de Raad van Verzet sterk vertegenwoordigd was. Wij vroegen verschillende mensen: Heb jij zin, zo'n kring op te zetten?

67823. De Voorzitter: Er werd dus niet gezegd tegen iemand van de inlichtingendienst: nu moet jij je van het andere werken absoluut onthouden? Daarvoor zou toch wel iets te zeggen zijn geweest.

A. Inderdaad, het door elkaar laten lopen maakt de zaak gevaarlijker. De bedoeling was overigens niet, hem direct in werking te stellen.

67824. De Voorzitter: Er was een koeriersdienst om berichten te verzenden?

A. Elke R.V.V.-post zat op het koeriersnet en kreeg zijn bevelen en kon zijn aanvragen doen via dat koeriersnet. Via dat net stuurden zij ook andere inlichtingen in.

67825. De Voorzitter: Er zijn groepen geweest, waarvan men kan zeggen, dat zij uit zo en zoveel man hebben bestaan, omdat zij uitsluitend dit werk deden. Dat kan men echter van de Radiodienst niet zeggen.

A. Dit was uitsluitend een dienst voor wat je te horen kreeg. Men zei: Geef even door, wat je oppikt.

67826. De Voorzitter: Wat is er gebeurd met dr. *Eskes*, die tegelijk met *Jan Thijssen* is gearresteerd?

A. Deze is gefusilleerd.

67827. De Voorzitter: Wanneer is dat geschied?

A. Hij is gepakt tegelijk met *Jan Thijssen*, maar hij is later weer teruggekomen. Daarna is hij aan de overkant van de IJssel met *Fop Konijn (Buunk)* en *Floor van der Laaken* gegrepen. Dit is gebeurd in, naar ik meen, Januari 1945.

67828. De Voorzitter: Is hij gefusilleerd in verband met reservesailles?

A. Neen, hij is met *Buunk* en *van der Laaken* op 11 April geheel willekeurig gefusilleerd te Hattem. Ik geloof, dat zij toen in Zwolle zaten, en zij zijn er zo maar met z'n tienen uitgelicht. In de buurt van Hattem moesten zij uitstappen en daar zijn zij doodgeschoten; zij zijn begraven in Hattem. *Buunk* en *van der Laaken* zijn later herbegraven.

67829. De Voorzitter: Zoudt u kunnen aangeven, wat het voornaamste karakter was van de berichten, die de Radiodienst naar Engeland doorgaf?

A. Dit is heel moeilijk. Er zijn twee groepen van berichten doorgegaan: De ene zuiver inlichtingen, berichten, die wij te hooi en te gras oppikten, en de andere politieke berichten, de R.V.V. betreffende; en als nevenlijn van deze R.V.V.-berichten is heel veel over afwerpterrainen gepraat. Wij hadden een lijst van afwerpterrainen. Wij gaven ze een naam en stuurden de namen en coördinaten door en dan zei Engeland „oké” of „niet oké”.

67830. De Voorzitter: Waren er weinig informaties over troepenbewegingen van de Duitsers en dergelijke dingen bij? Of geschiedde ook dat werk systematisch?

A. Het kwam allemaal bij ons, op het operatiecentrum.

67831. De Voorzitter: Waren de militaire inlichtingen van meer incidentele aard of waren daarvoor mensen aangewezen, die dit soort inlichtingen systematisch moesten verzamelen?

A. Elke R.V.V.-groep had een officiële inlichtingenman, die de inlichtingen in zijn groep verzamelde en ze dan naar ons stuurde. Kregen wij dubbele inlichtingen, dan hielden wij die er uit. Wat wij als nuttige en belangrijke inlichtingen binnenkregen, stuurden wij door naar Engeland.

67832. De Voorzitter: Heeft de Radiodienst weleens opdrachten uit Engeland gehad om bepaalde inlichtingen te verschaffen?

A. Wij hebben een enkele keer een opdracht gekregen voor inlichtingen, bv. over de V 1; die opdracht gaven wij door naar alle groepen; zij moesten kijken naar grote ijzeren bollen, aan de buitenkant wit, vanwege de lage temperatuur. Van die groepen kreeg je inlichtingen, of zij ze wel of niet hadden gezien. Voor *King* had de R.V.V. een groep samengesteld; die deed verkeerstellingen e.d.; die berichten gingen langs *King*.

67833. De **Voorzitter**: *King* was de man, die op de Veluwe zat?

A. Ja.

67834. De **Voorzitter**: Hij was een Belg?

A. Ja. Het was *Kirschen*.

67835. De **Voorzitter**: Heeft hij ook met de afvoer van piloten te maken gehad?

A. Neen. Hij was gedropt, twee dagen vóórdat „Arnhem“ begon. Het was speciaal de bedoeling, dat hij de laatste intelligence vóór „Arnhem“ zou verzorgen. Hij zei altijd, dat door allerlei bombardementen zijn toestel er niet tussendoor mocht; hij is later gedropt dan aangekondigd was. Hij was aangekondigd bij een R.V.V.-terrein. Wij hebben hem opgevangen en hebben gevraagd: Wat zijn de plannen? Hij wilde een inlichtingengroep hebben. Die kerels zaten in uniform en spraken geen woord Hollands. Wij hebben gezegd: Wij zullen zo snel mogelijk mensen aantrekken, die speciaal ter beschikking staan. Toen is *Valkenburg*, een van de mensen van de Radiodienst, als verbindingsman geplaatst bij *King*; hij heeft een eigen inlichtingengroepje om zich gevormd, dat rechtstreeks voor *King* werkte.

67836. De **Voorzitter**: Is *King* gedropt met enkele anderen?

A. Hij had een operator bij zich en twee andere mensen, die hij door de iinie teruggestuurd heeft. De operator heeft hij behouden tot Februari.

67837. De **Voorzitter**: Is hij steeds aan deze kant gebleven?

A. Tot Februari/Maart; toen is hij door de linie gegaan. In Frankrijk en België had hij hetzelfde gedaan en was hij in veertien dagen verlost. Hij had de opdracht, zich te melden op het bepaalde adres van de R.V.V. en zijn standplaats te kiezen in de buurt van Arnhem. Hij wist, dat „Arnhem“ kwam; wij wisten het niet. Toen wij die Zondag op bezoek kwamen, vroeg hij: Weet je, wat dat geronk betekent?

67838. De **Voorzitter**: Dus om hem behulpzaam te zijn, is van de kant van de Radiodienst een speciale inlichtingengroep voor hem gevormd?

A. Ja.

67839. De **Voorzitter**: Een inlichtingengroep, die hoofdzakelijk op de Veluwe werkte?

A. Die hoofdzakelijk werkte op de Veluwe. Van de inlichtingen, die wij kregen, gaven wij een afschrift. Dat zijn de algemene inlichtingen, die wij hebben, maar de inlichtingen, die hij speciaal kreeg, gaf hij ons niet door. Het was zuiver leger-intelligente, die hij doorzond.

67840. De **Voorzitter**: Hebt u nog meer bijzondere contacten gehad?

A. In Overijssel met een majoor *Henk*.

67841. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Dat is omstreeks dezelfde tijd geweest, iets na Arnhem. Hij was er voor de coördinatie van het verzet. Hij had een Amerikaan bij zich en een Engelsman of een Fransman. Het waren drie officieren.

67842. De **Voorzitter**: Zijn ze daar gebleven?

A. Ze zijn daar allemaal gepakt. Majoor *Henk* is dood, de Amerikaan leeft, geloof ik, nog. Ze zijn na twee maanden gepakt. Ze kregen de opdracht de verzetsgroepen te coördineren. Daaraan konden zij niets doen. Ze kwamen bij ons binnen. Ze wisten van Nederland niets af.

67843. De **Voorzitter**: Begrijp ik u goed, dat voor de coördinatie van de verzetsgroepen in dit geval Engelsen en Amerikanen gedropt werden, terwijl dit toch taken waren, die in het algemeen zijn uitgevoerd door agenten van B.I., terwijl voor de samenwerking met het militaire gedeelte van het verzet agenten zijn gedropt door B.B.O.? Ik hoor voor het eerst, dat er Engelsen en Amerikanen op eigen gelegenheid op dit gebied aan het werk zijn geweest.

A. Niet op eigen gelegenheid. De groep bestond uit een Hollander, een Amerikaanse kapitein en een Engelse sergeant. De Engelsman was operator. Het was hun taak de verzetsgroepen in de Achterhoek of in Overijssel te coördineren. De missie heette majoor *Henk*. Ik weet, dat hij doodgeschoten is.

67844. De **Voorzitter**: Dus het was een man, die uitgezonden was door B.B.O.?

A. Ja, ik dacht B.B.O., want de Amerikaan was in een sabotagegroep. Deze mensen hebben zich wild gedragen. Ze wilden meteen de baas van het strijdend gedeelte zijn. Het was in de vormingstijd van de B.S., dus in September of October. Hij is gedropt op het terrein Asperden bij Hellendoorn. Daar vandaan is hij doorgestaan naar Hengelo en Enschede, waar hij zich zou verstaan niet de K.P. en O.D.

67845. De **Voorzitter**: Dus de R.V.V. had ook nauw contact met B.B.O.?

A. Ja, het wonderlijke was, dat, toen wij vertrouwd werden, de meest wonderlijke figuren op ons afgestuurd werden, zoals bv. *King*, waar wij los van stonden.

67846. De **Voorzitter**: Maar het contact van de Radiodienst was een contact met B.I.

A. Ja. Het was het net-Webster. Al onze berichten gingen via B.I. naar B.B.O. Wij hadden alleen maar contact met B.I.

67847. De **Voorzitter**: Men kan dus zeggen, dat u, voor wat de verbindingen betreft, contact had met B.I., maar voor het andere merk, voor zover het betrekking had op het daadwerkelijke verzet, had u via het B.I. zeer veel te maken met B.B.O.

A. Ja, wij kregen vaak telegrammen, waarop stond: Van B.B.O.

67848. De **Voorzitter**: Daarvoor was B.I. postbode, maar voor een aantal andere inlichtingen interesseerde B.I. zich als inlichtingeninstituut.

A. Ik geloof, dat een grote verwarring is ontstaan, doordat B.I. telegrammen, die bestemd waren voor B.B.O., zelf ging beantwoorden. Dit betrof bijvoorbeeld afwerpterreinen. Nu is er na *Fop Konijn* een beetje regelmaat gekomen. Wij wisten ook niet, hoe die zaak in elkaar zat. Het is allemaal veranderd, nadat *Andries* daar was weggegaan. *Fop Konijn* was een sabotage-agent van B.B.O. en hij zei: Je moet het naar B.B.O. sturen, want dit kan je aan wapens helpen.

67849. De **Voorzitter**: Heeft u reden oin aan te nemen, dat B.I. B.B.O.-zaken zelf afdeed? Het komt mij enigszins onwaarschijnlijk voor, omdat er na de oprichting van B.B.O. een vrij behoorlijk samenwerking is tot stand gekomen en er een dagelijks contact tussen beide bureaux was.

A. Wij hebben voortdurend om wapens zitten roepen. Van Maart 1944 tot Mei hebben wij afwerpterreinen opgegeven en gezegd: Krijgen wij nog wapens? Hierop kregen wij het bericht terug: Stuur afwerpterreinen! hoewel wij dit reeds twintig telegrammen eerder hadden opgegeven. Dat klopte dus niet. Om hun figuur te redden, zeiden zij dan: Dat en dat terrein is afgekeurd.

67850. De **Voorzitter**: Zij waren nog niet klaar.

A. Ja, maar dit wisten wij niet.

67831. De **Voorzitter**: Heeft u ook weleens iets bemerkt van een Engelse agent *Brown*, die hier zou hebben geopereerd?

A. Alleen?

De **Voorzitter**: Dit weet ik niet zeker. Wij zijn die naam tegengekomen.

A. Ik herinner mij iets van een sergeant *Brown*, maar deze werkte met een Hollander zuiver voor piloten- en parachutistenevacuatie. Het was een missie, die „ham and eggs“ heette. Er was een Hollandse adviseur en de operateur was een sergeant *Brown*.

67852. De **Voorzitter**: In welke tijd was dit?

A. Na Arnhem.

67853. De **Voorzitter**: Wat weet u van de gebeurtenis, die heet plaats gehad op de Veluwe en waarbij een overval werd gedaan op een Engelsman, die in een kippenhok woonde, doch die er ten tijde van de overval niet meer was?

A. Dit was King, maar deze was al lang weg, vóórdat Jan gepakt werd. Dit was een schertsverhaal; het was het verhaal van *Haubrock*. Jan is gepakt op 9 November en *King* had mijn huis overgenomen, toen ik wegging. Ik heb nog een week met hem samengewoond en ik ben, geloof ik, op 8 of 9 November voor het eerst op pad gegaan. Dit wist Jan.

67854. De **Voorzitter**: Dus King was er in ieder geval al lang uit?

A. Ja, de boerderij was al lang een afgespeeld relaas.

67855. De **Voorzitter**: Hebt u nog meegemaakt, dat er opdrachten, verzoeken om inlichtingen of om bepaalde dingen te doen uit Eindhoven kwamen?

A. Ja zeker!

67856. De **Voorzitter**: Het is maar een betrekkelijk korte tijd geweest, dat u dat heet meegemaakt?

A. Ja, ongeveer twee maanden.

67857. De **Voorzitter**: Hoe waren toen de mogelijkheden van verbinding geworden? Gingen de meeste berichten toen over Eindhoven of was er ook nog rechtstreeks radiotelegrafisch verkeer met Engeland?

A. De aanvragen van wapens en afwerpterreinen deden wij altijd rechtstreeks aan Engeland.

67858. De **Voorzitter**: Het B.B.O. is tenslotte in Engeland gevestigd gebleven.

A. Dat wisten wij niet, maar wij hebben gezegd: Laten wij de aanvragen van afwerpterreinen (die hebben Engelse namen en dat zit kennelijk in Engeland) via het Engelse kanaal doen.

Veel is over Eindhoven gegaan, juist in de tijd van de moeilijkheden. Zij wilden hier forceren, dat de Prins op een gegeven moment zei: zó moet het. Daar werkten Jan en Frank op aan. Daarom zou ik er naar toe gaan, om inlichtingen te geven, zodat Jan — dat hoopte hij — zijn zin kreeg. Die berichten zijn rechtstreeks over het Eindhovense kanaal gegaan, met de inlichtingen er bij.

Maar met de inlichtingen deden wij meestal zo: welk net het minst bezet bleek, kreeg inlichtingen.

67859. De **Voorzitter**: U weet, dat er een regelmatige dienst van line-crossers is gekomen. Was die er nog niet in uw tijd?

A. Neen, nog niet. Wij hebben voor King een heleboel meegenomen, tekeningen en zo.

67860. De **Voorzitter**: Wat mij betreft, ben ik aan het einde van hetgeen ik u had te vragen. U kunt zelf het best het terrein overzien. Wanneer er nog bepaalde onderwerpen zijn, die ik over het hoofd heb gezien, dan geef ik u graag de gelegenheid, daarover alsnog iets te zeggen.

A. Ik vind de kwestie-Jan *Thijssen* altijd belangrijk. Die zit mij erg hoog; maar er is niet een twee drie iets over te zeggen.

67861. De **Voorzitter**: Wij proberen het zoveel mogelijk uit te zoeken, omdat wij die kwestie ook belangrijk vinden. De personen, die er iets mede te maken hebben gehad, hebben wij successievelijk ondervraagd en zo hopen wij op die manier tot zo groot mogelijke klaarheid omtrent deze zaak te komen.

A. Ik meen, dat de Radiodienst in zoverre wel aan zijn doel heeft beantwoord, dat wij vaak berichten doorgaven voor andere agenten, die hun zendertje waren kwijtgeraakt of het gevaarlijk vonden, zelf te zenden, o.a. Peter van *Ingen*, een inlichtingenman, een of andere baron *d'Aulnis*, Andries, etc.

67862. De **Voorzitter**: In zoverre heeft de Radiodienst dus beantwoord aan het oorspronkelijke doel, dat Jan *Thijssen* zich daarmee had gesteld?

A. Ja. De andere verzetspartijen hebben er nooit gebruik van gemaakt, behalve L.K.P. in Rotterdam, die er veel gebruik van heeft gemaakt, totdat zij een eigen contactman kreeg. In het centrum, in Amsterdam, deden wij veel voor de agenten, die speciaal voor piloten gedropt waren. Die gaven weleens telegrammen aan ons door. Het heeft wel enigszins aan de oorspronkelijke opzet beantwoord.

67863. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gemerkt, dat men er aan de Londense kant bezwaren tegen uitte, dat de R.V.V., waar de Radio-dienst bij hoorde, sterk communistisch was?

A. Gepenetreerd was het enige. Comunistisch hebben wij nooit geheten. Wij hebben altijd een toelichting gegeven en gezegd, dat er ook communisten in opgenomen waren, maar daarop is nooit reactie gekomen.

67864. De **Voorzitter**: Voor zover u het heeft kunnen bekijken, heeft dat dus geen rol gespeeld?

A. Neen.

67865. De **Voorzitter**: Hebt u gelegenheid gehad dat te verifiëren?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Ik ben hiermede aan het einde van de vragen, die ik te stellen had. Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

W. J. VAN HOORN ALKEMA.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KORTHALS.

DUISTERWINKEL, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 16 SEPTEMBER 1949

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Hoogcarpel, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

HENRI KOOT,

oud 65 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
generaal-majoor b.d., kanselier der Nederlandse Orden.

Hij legt de eed af als getuige.

67866. De Voorzitter: De punten g en h van het Enquêtebesluit, waarover het vanavond gaat, luiden:

g. het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden;

h. het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland.

Bij het laatste punt komt vanzelf ter sprake de ontwikkeling van het verzet in het laatste jaar van de bezetting, waarin u daarbij ook een belangrijke rol hebt gespeeld. Daarom zouden wij gaarne van u een uiteenzetting willen hebben van uw bemoeienissen op dit stuk. Ik veronderstel, dat het eerste punt (het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden) u misschien niet als afzonderlijk punt aanleiding geeft tot het maken van opmerkingen.

A. Laat ik eerst beginnen uw clementie in te roepen met betrekking tot de beantwoording van de vragen, die u mij zult stellen. Ik heb er maar heel korte tijd aan kunnen besteden. Het is pas een week geleden, dat ik uw oproeping heb gekregen; het is een mer à boire, als u diep zoudt willen ingaan op mijn commando van de B.S.; verschillende archiefstukken zijn verspreid en ik heb geen gelegenheid gehad daarin te duiken.

67867. De Voorzitter: Daar staat tegenover, dat de commissie nog maar kort geleden aan de punten g en h begonnen is. Wij hebben daarover nog maar drie getuigen gehoord, en wel de heren *Bosch van Rosenthal*, *Drees en van Randwijk*, zodat dit zeer wel beschouwd kan worden als een oriënterende bespreking, waarin de hoofdpunten naar voren komen. Wij kunnen dan later zien, als wij meer getuigen gehoord hebben, of er aanleiding is op bepaalde punten nog eens dieper in te gaan. Misschien is het u in dit kader wel mogelijk een uiteenzetting te geven.

A. Als u vragen stelt, is dat misschien eerder mogelijk dan een soort van samenhangend verhaal te geven.

Uw eerste vraag betreft mijn contact met en misschien de voorlichting, die ik gegeven mocht hebben aan ambtenaren en misschien officieren.

Direct na mijn demobilisatie, in 1940, ben ik nog ongeveer veertien dagen chef van het kabinet van de toenmalige majoor *Breunese* geweest, commandant van de Opbouwdienst. Majoor *Breunese* heeft mij daartoe aangezocht, omdat hij wist, dat ik, zogoed als alle officieren, die ik onder mijn commando heb gehad bij G.S. III C (Censuur en cryptografische dienst), nog geen andere job had; ik heb aan deze officieren toen de raad gegeven, zich bij de Opbouwdienst aan te sluiten, om dat kleine eilandje, dat ik toen loyaal noemde, te laten aanslibben tot een groot eiland. Al mijn officieren hebben dat advies van mij opgevolgd, met uitzondering van één of twee; op grond daarvan heeft majoor *Breunese* mij verzocht, chef van zijn kabinet te worden, ten einde de hoofdofficieren, die onder zijn commando zouden komen, op loyaliteit enigszins te testen. Ik heb dat aanvaard,

ook om daar eventueel een illegale verzetscorporatie van te maken, hetgeen mij niet gelukt is, daar ik kort daarop, naar aanleiding van een valse beschuldiging van een van mijn onderhebbende korporaals, nl. dat ik leider zou zijn van de geheime radioverbinding met Engeland, gearresteerd ben. Daarvoor heb ik drie maanden in het Oranje-hotel moeten doormaken, van half September tot half December 1940.

67868. De Voorzitter: Wie was degene, die deze beschuldiging tegen u inbracht?

A. De misschien u bekende of bekend geworden journalist *Willy le Comte*, die ook op het ogenblik nog journalist is. Toen ik na de bevrijding hoorde, dat hij in den Haag luitenant was bij de Binnenlandse Strijdkrachten, althans daarbij een officiersrang vervulde, heb ik direct een bevel uitgevaardigd aan de toenmalige commandant van de B.S. in den Haag om hem gevangen te nemen. Hem is toen arrest opgelegd. Ik ben nog twee keer door de P.R.A. over zijn aangelegenheid gehoord; men heeft mij toen echter gezegd: generaal, deze zaak van *le Comte* zal niet direct voorkomen, want hij moet zich ook nog verantwoorden voor een oplichtingszaak uit het vorige jaar. Op 27 December 1947 is bij de directeur-generaal van de bijzondere rechtspleging te 's-Gravenhage een aanklacht tegen *Willy le Comte* ingediend, uitgaande van mij en van een ander officier. die hij ook vals beschuldigd had deelgenoot te zijn aan deze radioverbinding met Engeland, t.w. de tegenwoordige kapitein *de Fremery*.

Over deze aanklacht tegen hem heb ik nog niets gehoord en ben ik nog niet verhoord. Ik weet niet, wat er mee gebeurd is. Ik vermoed, dat die zaak is geseponeerd. Misschien is er reden het als een licht geval te beschouwen. Ik wens hem ook niet de das om te doen, maar ik zou toch wel gaarne een uitspraak willen uitlokken, vooral in verband met de persoon van *Willy le Comte*, daar ik vrees, dat hij, zoals ik het aanvoel, de neiging heeft misbruik te maken van de positie, die hij zou kunnen krijgen, vooral op journalistiek gebied, en zich zo in misschien zeer belangrijke politieke colleges weet in te dringen.

Toen ik uit het Oranjehotel kwam, heeft het driemanschap van de Nederlandse Unie mij verzocht, waarschijnlijk, omdat zij in mij een loyaal Nederlander zagen, hun secretariaat weer op te bouwen. Dat was begin 1941. Dat heeft twee of drie maanden geduurd en ik heb daarbij samengewerkt met jhr. F. W. L. *de Beaufort* van het Prinsevinkenpark. Wij hebben dat secretariaat, dat door de S.D. uit elkaar was geslagen, opnieuw opgebouwd. In dat zelfde jaar ben ik in contact gekomen met twee van mijn oud-leerlingen, die u ook wel zult hebben ontmoet in de getuigenissen over het England-Spiel, nl. *Medenbach de Rooy* en *dr. van Slooten*, die beiden het slachtoffer zijn geworden van het grote O.D.-proces. Zij hebben mij in 1941 aangezocht deel te nemen aan de illegale actie, waarin zij betrokken waren. Ik noem hen oud-leerlingen, omdat zij mijn leerlingen zijn geweest, toen ik als hoofd van het Cryptografisch Bureau telkenjare een cursus in cryptografie, spionage en contraspionage gaf. Zij verzochten mij dus deel te nemen aan hun geheime groep en vertelden mij daarbij, dat de generaal *Röell* de hoogste commandant was. Toen heb ik direct tot deze twee jonge luitenants gezegd: Gij weet, wat ik altijd bij mijn instructie heb gezegd: in dergelijke geheime groeperingen moogt gij alleen uw illegale vader en uw illegale zoon of zonen kennen, maar uw grootvader en uw kleinzonen moogt gij niet kennen. U kent nu al uw bet-bet-bet-overgrootvader. U bent maar tweede-luitenant en u kent al de luitenant-generaal. Als dat waar is, is het niet juist opgezet. Trekt u zich dus terug en probeert opnieuw een organisatie te stichten, waarvan u de vader bent; dan komt u misschien nog met andere vaders in aanraking. Helaas hebben zij dat, geloof ik, niet kunnen uitvoeren.

Ik ben ook in dat zelfde jaar in aanraking gekomen met jhr. *Schimmelpenninck*, Oom *Alexander* — ik heb niet genoteerd, wanneer dat zou kunnen zijn geweest —, die mij toen vroeg: U kent van 't Sant, hoe staat u tegenover hem? Ik heb hem niet gevraagd — omdat het in de techniek van het vak is om niet meer dan nodig is te weten —: U wenst te weten, hoe ik denk over van 't Sant?

Ik heb hem in 1914/18 als een goed medewerker leren kennen bij de dienst, die ik toen had onder gezag van generaal *Snijders*; van 't *Sant* is een zeer kundig rechercheur, maar heeft dit tegen, dat hij collega's tegen zich inneemt, ten minste bij de politie. Ik heb altijd heel goed met hem kunnen samenwerken, maar moet naar aanleiding van de inlichtingen, die ik kreeg van zijn collega's in Rotterdam — hij was van de rivierpolitie —, en naar mijn eigen indruk aannemen, dat hij een geweldige „Streber“ is, maar het vermoeden, dat u misschien koestert, dat hij deloyaal zou zijn, heb ik zeer zeker niet.

Ik heb hem niet gevraagd, waarom hij mij deze vraag stelde, maar ik heb Oom *Alexander*, omdat ik vermoedde, dat de groep, waarii *Medenbach de Rooy* en dr. *van Slooten* waren geraakt, dezelfde groep was, waarmee hij ook enige bemoeienis had, meegedeeld wat ik met betrekking tot generaal *Röell* van deze beide jonge leerlingen te weten was gekomen; dat heb ik ook meegedeeld aan generaal *Röell* zelf.

Mijn ontmoetingen met Oom *Alexander* zijn op z'n hoogst drie-maal geweest; een keer in het Noordeinde bij een wijnhandelaar; daar meende ik ook prof. *Mekel* als een schim voorbij te zien gaan, alsmede een jonge man, die ik *Dogger* hoorde noemen, doch toen heb ik alleen een gesprek gehad met *Schimmelpenninck*.

De latere gesprekken, waarvan een over van 't *Sant*, heb ik gehad in het Haagse Bos, waar ik elke dag met mijn hondje liep en dat ik de meest geschikte plek vond om door iemand te worden aangeklampt of iemand aan te klampen om over een en ander te spreken. Daar heb ik ook generaal *Röell* gesproken. Deze gesprekken met *Schimmelpenninck* moeten natuurlijk zijn geweest vóór zijn arrestatie, vóór November 1941. Ik herinner mij, dat het ongeveer in dezelfde tijd viel, dat ik generaal *Röell* heb gesproken — deze is in Augustus 1942 afgevoerd naar Duitsland —, dat moet dus zijn vlak vóór de arrestatie van *Schimmelpenninck*, ik zou haast zeggen een week daarvóór.

Dit is dan mijn contact met die groep en om dan even chronologisch verder te gaan: Daarna ben ik in contact gekomen met de toenmalige Arbeidsdienst. Een van mijn oud-leerlingen, de heer F. C. M. *de Graaf*, is in Mei 1943 bij mij geweest in de Adelheidstraat 183, waar ik destijds woonde, en vroeg mijn opinie met betrekking tot zijn voornemen om naar aanleiding van hetgeen ik hem bij mijn instructie had geleerd een cel te bouwen in de Arbeidsdienst; hij behoefde er zelf niet in te gaan, doch wilde trachten daar een cel te bouwen, ten einde uit de Arbeidsdienst inlichtingen te verkrijgen over de daar heersende geest, over de oersonen, die zich nog loyaal toonden, kortom, over het gehele gebeuren in de Arbeidsdienst. Waar het plan geheel spontaan van hem zelf uitging en ik altijd bij mijn instructie over geheimschrift en inlichtingendienst blijken had gegeven van mijn diepste respect voor die mensen, die in het gewaad van de tegenstander het eigen landsbelang, niet hun eigen zaak, het meest efficient menen te kunnen dienen, ondanks de daaraan verbonden imminente gevaren en een ware geestelijke kruisiging, mijn leerlingen ter zake verwijzende naar de daarover bestaande literatuur, en de boeken uit mijn bibliotheek, bleek mij, dat hij mijn lessen ter harte had genomen en bij zich zelf had gedacht: laat ik dan zo'n cel in de Arbeidsdienst bouwen. Ik heb hem toen gezegd: Ik ga er geheel mee accoord, gij kunt al uw berichten bij mij lanceren; probeer deze cel daar inderdaad uit te bouwen; misschien kunnen wij op een gegeven ogenblik de wapenen omdraaien zo, dat ze onze zaak gaan dienen. Deze *de Graaf* heeft daar ook inderdaad een cel kunnen bouwen, zeer klein, en inlichtingen uit de Arbeidsdienst heb ik inderdaad op zeer uitvoerige schaal van hem gekregen, die ik altijd heb kunnen lanceren in een kleine groep illegalen, waartoe behoorden generaal *Boerstra*, de heer *Beaufort*, prof. *de Block*, mr. *van Roijen*, onze huidige ambassadeur in Canada. Om de twee weken kwamen wij samen in Café „de la Paix“. Wij bespraken het een en ander en gewoonlijk gaf ik de berichten over de Arbeidsdienst door aan de heer *van Roijen*, in de overtuiging, dat die het veraer zou doo geven naar Engeland.

67869. De **Voorzitter**: Hoe hij dat heeft gedaan is u niet bekend?

A. Neen. Het lag ook niet in mijn aard, dat te vragen; dat is tegen de theorie, die ik altijd verkondig: hoe minder je weet van hetgeen je hoeft te weten, hoe beter. Ik heb er dus nooit om gevraagd; ik heb ook nooit berichten gelanceerd, wanneer ik hiervoor niet belangstelling vond en wanneer ik niet de indruk had, dat ze te bevoegder plaatse kwamen. Maar ik weet, dat ze te bevoegder plaatse zijn gekomen. Toen ik commandant B.S. was, heb ik deze berichten ook via *Neher*, de toenmalige illegaal *Dijkstra*, opgegeven. Dat was vóórdat ik zelf een verbinding met Londen op mijn hoofdkwartier had.

Verder heb ik nog contact gehad met het Nederlandse Rode Kruis, maar ik moge, om dit verhoor te bekorten, verwijzen naar het verhoor, dat ik bij een uwer subcommissies over mijn werkzaamheden bij het Rode Kruis heb ondergaan.

De **Voorzitter**: Dat behoort daar inderdaad thuis.

A. In een rapport, dat ik heb ingediend, heb ik dat uitvoerig behandeld. Ik had in 1942 een circulaire door het land laten gaan om de mensen op te wekken tot steun aan onze officieren-krijgsgevangenen met pakketten en hen min of meer als pleegkinderen aan te nemen. Het is mij inderdaad gelukt, dank zij de medewerking, die ik van noord tot zuid en van oost tot west van Jan en alleman mocht ondervinden, pleegouders te krijgen en pleegschappen te formeren. Die circulaire was enigszins fel tegen de Duitsers gesteld. In 1944, toen ik het hoofd was van de afdeling 4 B van het Rode Kruis, ben ik, ik meen in Mei — u zult het mij vergeven, wanneer ik de data niet meer zo precies weet; vroeger had ik een geheugen als een pot, maar dat heb ik nu niet meer —, gepakt, om mij over die circulaire te verantwoorden. De bedoeling was, het dagelijks bestuur van het Rode Kruis tegelijk met mij af te slachten. Dat heb ik ook getracht voor uw subcommissie aan te tonen aan de hand van schrifturen, die door het Rijks-Documentatiebureau in Duitsland zijn gevonden. Ik ben drie weken na mijn tweede opsluiting uit het Oranjehotel ontslagen. Daarna is ongeveer in Augustus het proces in Utrecht geweest.

Ik kom nu tot de periode bij de B.S.

67870. De **Voorzitter**: Mag ik u nog een vraag stellen over de voorafgaande periode, een vraag, die betrekking heeft op de verbindingen? Het was in Londen natuurlijk volkomen bekend, welke functie u vóór het uitbreken van de oorlog had bekleed?

A. Ja.

67871. De **Voorzitter**: De indruk, die wij uit de verhoren over het desbetreffende onderwerp hebben gekregen en die ook volkomen wordt bevestigd door hetgeen u ons nu hebt verteld, is, dat men van de kant van de Londense diensten, die verbinding zochten en hadden met Nederland, nimmer contact met u heeft gezocht.

A. Neen.

67872. De **Voorzitter**: Nu zou ik u willen vragen: Wat vindt u daarvan? Vindt u dat vreemd of acht u ook de redenering mogelijk, dat men dat niet heeft gedaan, omdat men u beschouwde als een geëxponeerd iemand op grond van uw vroegere functies? Hebt u daarover een oordeel?

h. Ik heb hieromtrent slechts een suppositie. Toen de Regering naar Londen uitweek, is van mij enige drang uitgegaan om althans Buitenlandse Zaken van een van mijn leerlingen, mr. *van der Schrieck*, te voorzien. Die is ook mee geweest. Zelf had ik geen behoefte om naar Londen te gaan, niet omdat ik niet durfde, maar omdat ik wist ook oud-leerlingen te hebben in Indië en bij de marine en dus zelf niet naar Londen behoefde te gaan om daar het cryptografisch bedrijf te organiseren; deze leerlingen waren mans genoeg om, als ze een opdracht kregen, het zelf te doen; ik vond mijn plaats eerder hier te midden van de achterblijvenden. Ik heb wel geprobeerd de toenmalige O.D. te helpen aan een goede code. Het is zekere *Suerrmondt* geweest, een van mijn oud-leerlingen, die ook na mijn gevangenschap — ik denk in 1941 — zich daarvoor met mij in contact heeft gesteld, daar hij belast zou worden of reeds was met de behartiging van de cryptografische aangelegenheden ten behoeve van de O.D. Ik heb hem een systeem aanbevolen en aangeraden ook uit Engeland een code gedropt te krijgen, daar ik voorzag, dat aze codes hier heel moeilijk waren te maken en te verspreiden, terwijl het, als ze chifreer-horloges hadden, veel beter uit Engeland gedropt kon worden. Ik heb hem als systeem aangeraden het moeilijkst te breken systeem, een memoreerbaar z.g. potlood-en-papier-systeem, dat bestand is tegen breken, ook al heeft men de klare tekst naast zich. Het is een Playfair-systeem in een bepaalde vorm en dat is, meen ik, ook gebruikt; alleen Engeland wilde er op de duur niet aan, hoogstwaarschijnlijk omdat zij het te moeilijk vonden. Ik heb *Suerrmondt* toen aangeraan: Vraag dan aan Londen om een ander systeem, dan zal ik dat wel hier beoordeelen, want u waagt er uw hoofd mede.

67873. De **Voorzitter**: Ik bedoelde eigenlijk meer dit: Toen men in Londen begon met de uitzending van agenten, was een van de vragen, die men had op te lossen, naar wie men die agenten moest

zenden om in Nederland verder voortgeholpen te worden of hun werk op te bouwen. Dat is gebeurd op verschillende wijzen; men heeft agenten gestuurd naar hun eigen bekende adressen en in de Iótere tijd naar bepaalde organisaties. Nu was mijn vraag eigenlijk deze, of u het merkwaardig vond, dat men nooit van Londen uit agenten heeft gestuurd om met u contact op te nemen. Dat kan geschied zijn omdat men het om andere redenen niet wilde; het kan ook zijn, dat men het niet juist oordeelde, omdat men vond, dat u op grond van uw vroegere werkzaamheid een te geëxponeerd persoon was. Wat zegt u daarvan?

A. Inderdaad een zeer aannemelijke reden, dat men u, aar ik te veel geëxponeerd zou zijn. Ik heb mij zelfs tegen de Duitsers verdedigd met dit argument, toen men mij verdacht, leider te zijn van de geheime radioverbinding met Engeland. Ik heb hun gezegd: Vraagt u maar aan mijn collega's van Generalstab 3 B of ik niet te veel boter op mijn hoofd heb om mij daarmee blijvend te bemoeien; als ik mij daarmee zou moeten bemoeien, zou ik het doen via iemand anders, maar zelf zou ik mij er sterk voor hoeden om er op in te gaan. Dat was waarschijnlijk een afdoend argument voor deze heren.

67874. De **Voorzitter**: Anderzijds staat daartegenover, dat er vooral in de eerste tijd, doordat de agenten geen deskundige leiding in Nederland ontmoetten, er natuurlijk meer ongelukken zijn gebeurd dan nodig was.

A. Dat zou kunnen.

De **Voorzitter**: Dat lijkt mij vrij voor de hand liggend.

A. Men moet in deze materie ten minste theoretisch geschoold zijn.

67875. De **Voorzitter**: De agenten kregen in Engeland een betrekkelijk korte opleiding in alle mogelijke dingen, die misschien van pas zouden kunnen komen, maar werden dan blijkbaar als volkomen volleerd beschouwd en in Nederland neergelaten, terwijl zij dan maar moesten woekeren met de vrij oppervlakkige kennis, die zij zich verworven had en. Mijn indruk is, dat zij hier in Nederland best enige leiding zouden hebben kunnen gebruiken.

A. Dat is juist. Ik heb op het gebied van cryptografie en censuur menig gesprek gehad met b.v. de liaison-officier *Hans*, of te wel *Bialosterski*, die ten behoeve van de verbinding van C.B.S. met de Prins was gedropt, om iets van zijn opleiding te weten te komen. Hij was buitengewoon goed geschoold; hij was een zeer intelligent man; hij had maar een half uur nodig om de gehele materie, met alles wat er aan vastzat, te begrijpen; hij begreep het direct.

67876. De **Voorzitter**: Hij was dus geen goede maatstaf om anderen te beoordelen.

A. Neen. In vergelijking met uitingen van andere gedropten was de opleiding van deze laatsten wat summier, te kort geweest.

67877. De **Voorzitter**: Is u nog met andere gedropte agenten in aanraking geweest?

A. Neen. Voor zover ik mij herinneren kan, heb ik alleen maar kennis gemaakt met *Bialosterski (Hans)*, misschien met een van de gedropten van *Lange Jan (Thijssen)*, een van zijn organisatoren, maar dat weet ik niet. Voor de veiligheid van de zaak en voor mijn eigen veiligheid was het goed, dat men niet wist, wie de C.B.S. was. Wanneer men mij in mijn dagelijks privé-leven had gekend, zou men direct gezegd hebben: dat is kolonel *Koot*. Wanneer tien mensen mijn persoonlijke identiteit kenden, was het reeds veel; dat was niet voor mijn eigen veiligheid, maar vooral voor de veiligheid van de zaak. De S.D. is wel achter mijn signalement gekomen, maar niet achter mijn naam, voor zover ik weet; ik geloof echter niet, dat men mij daarmee gepikt zou hebben.

67878. De **Voorzitter**: Dus het is u inderdaad mogelijk geweest, ook in de winter 1944/1945, de kring van de personen, die u onmiddellijk als zodanig, dus als C.B.S. kenden, beperkt te houden tot het door u genoemde aantal?

A. Ja. Dat was mijn hoofdkwartier — dat kunnen er tien zijn geweest — en dan nog het gezelschap van *Jan Thijssen*. Ik herinner mij, dat ik een bespreking heb gehad met *Jan Thijssen*. Ik verscheen

er alleen, denkende, dat *Jan Thijssen* ook alleen zou komen — dat was op de Keizersgracht of op de Prinsengracht —, maar hij was omstuwd door een hele garde van acht mensen. Dus zij wisten: dat is de C.B.S. Dat vond ik heel jammer en ik geloof, dat ik dat ook heb medegedeeld. Ik kwam alleen, en ter wille van de security had hij ook alleen kunnen komen.

67879. De **Voorzitter**: Het was dus, afgezien van dit incident, inderdaad mogelijk, die functie zodanig uit te oefenen, dat slechts enkele mensen uw hoedanigheid kenden?

A. Ja. Ik wist b.v., dat de gewestelijke commandant hier de tegenwoordige generaal *Behrens* was. Hij wilde een onderhoud met mij hebben en toen heb ik iemand anders gestuurd, omdat hij mij als *Koot* zou hebben herkend, als ik zelf was gekomen. Het is altijd mijn truc geweest, dat ik iemand anders liet parasseren als de C.B.S. Dan werd b.v. mijn chef staf voorgesteld als de commandant B.S. of sprak hij namens de B.S., afhankelijk van het onderwerp van het gesprek.

Ik kom nu tot mijn B.S.-tijd. Het was voor mij een grote verrassing, toen ik op 20 September 1944 — die datum zal mij wel steeds bijblijven — bezoek kreeg van de huidige officier van justitie mr. *de Lint*, die ook in de illegaliteit was opgenomen en die mij voorbereidde op een bezoek van *van Amstel* en *Kees van Gelder*; dat waren de illegale namen van mr. *Caljé* en de tegenwoordige kolonel *Prujjs*. Bij hun bezoek hebben die heren mij aangezocht commandant te worden van de K.P., de O.D. en de R.V.V., nadat zij mij hadden medegedeeld, dat zij die dag dit zelfde aanzoek reeds hadden gedaan aan generaal *Reynders* en kolonel *Wilmar*, die een afwijzend antwoord hadden gegeven.

67880. De **Voorzitter**: Is u ook medegedeeld, wat de reden van de weigering door generaal *Reynders* is geweest?

A. Dat is mij toen medegedeeld. Als ik mij wel herinner, heeft generaal *Reynders* bedankt, omdat hij een dergelijk commando wenste te ontvangen uit handen of op bevel van Hare Majesteit. Dal meen ik te hebben begrepen. Van kolonel *Wilmar* werd mij gezegd, dat hij als reden had, dat hij de tijd nog niet gekomen achtte om het commando op zich te nemen. Hij vond het ietwat praematuur. Ik heb het aanvaard, en wel om de volgende reden. Uit de mededeling, dat twee, voor zulk een commando als aangevozen te beschouwen personen het niet ambieerden, en uit het feit, dat men uit eigen gelederen nog geen commandant had, kreeg ik de indruk, nog voor men er iets meer van zei — het is maar een heel kort onderhoud bij mij thuis geweest —, dat het in de illegaliteit daarmee een beetje stug ging. In dergelijke gevallen van wrijving voel ik mij weleens geroepen de partijen tot elkaar te brengen, die elkaar niet kunnen vinden; dat lukt mij weleens.

Zo heb ik het commando direct aanvaard, ook, omdat ik dacht daardoor een ander te kunnen verrichten, maar ik heb als voorwaarde gesteld: Niet in den Haag, maar in Amsterdam. Den Haag is zo'n ontzettend klets gat, dat weet ik uit ondervinding; ik wens in de massa op te gaan en Amsterdam kent mij niet.

67881. De **Voorzitter**: Hadden de drie door u genoemde heren volmacht van de drie groepen om u dit verzoek te doen?

A. Inderdaad; ze hadden de volmacht om dat verzoek te doen aan generaal *Reynders*, als die bedankte aan de heer *Wilmar* en dan aan mij.

Ik ben toen met dat gezelschap — er waren nog andere illegalen bij — direct naar Amsterdam per auto vertrokken. Ik heb het altijd een soort van kidnap gevonden.

67882. De **Voorzitter**: Is er toen in de een of andere vorm nog een bekrachtiging van deze benoeming gekomen van de kant van Londen?

A. Neen, later pas.

67883. De **Voorzitter**: Die bekrachtiging is dus toch gekomen?

A. Ja.

67884. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Ik vind hier een aantekening: 3 September 1944 is de officiële erkenning van de B.S. onder bevel van Zijne Koninklijke Hoogheid Prins *Bernhard*. Ik kan helaas u geen documentatiemateriaal

geven. Er is ook een positieve opdracht tot het vormen van delta's geweest. Ik ben tot commandant B.S. benoemd 20 October 1944, na van 20 September de functie te hebben vervuld van delta-commandant. Ik kreeg op 3 October 1944 een verzoek om mijn identiteit te onthullen.

De **Voorzitter**: Dat was dus blijkbaar voor Londen een puzzel.

A. Ik parisseerde toen onder de illegale naam *van der Hoeven*, maar men wist niet, wie dat was. De enige, die mij kende, was de heer *Neher*; die kende ik van hier (den Haag), en toen wij elkaar als illegalen ontmoetten, gevoelden wij ons „bien étonnés de se trouver ensemble". Mijn chef staf herkende mij ook, dank zij mijn lessen in de cryptografie aan de Hogere Krijgsschool. Dit was de huidige overste van de generale staf, de heer M. *de Boer*. De heer *Six* kende ik niet. Eerst later, ik weet niet op welke wijze, ben ik zijn naam te weten gekomen. Een jonge koerierster van mij, die mijn secretaresse bij het Rode Kruis was, kende mij ook, toen zij mij zag en vernam, dat ik commandant B.S. was, wist zij ook wie de commandant B.S. in waarheid was.

67885. De **Voorzitter**: Is de onthulling van uw identiteit aan Londen door middel van een telegram gegaan?

A. Ja. Ik kende toen reeds *Bialosterski*, mijn verbindingsofficier met Z.K.H., bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten. Ik heb daartoe om een speciale persoonlijke code gevraagd; die is gedropt en in die code heb ik een telegram gezonden aan generaal *van Oorschot* persoonlijk, aan wie ik, naar ik meen, heb geseind: Ct. B.S. is degene, die leraar is geweest in de cryptografie. Op 20 September 1944 ben ik direct met de afgevaardigden van de drie groepen per auto naar Amsterdam gegaan, alwaar ik werd afgezet aan een mij toen onbekend onderduikadres. De volgende dag heb ik mijn eerste stafkwartier betrokken in de Nes. Dat was een winkel in porselein, Facentra geheten. Aan de overkant was een onbezet huis, waar ik met verschillende illegalen besprekingen voerde. Mijn tweede stafkwartier was gevestigd in de Zeevaartschool in Amsterdam aan de Prins Hendrikkade en het derde aan de Keizersgracht. Ik geloof, dat ik vijf of zes stafkwartieren heb gehad. Wanneer een adres was aangetroffen door arrestaties, moest ik het stafkwartier direct verplaatsen.

67886. De **Voorzitter**: Die verplaatsing geschiedde dus om redenen van veiligheid?

A. Ja. Die eerste dag — ik was nog geen commandant van de B.S., maar commandant van delta-centrum, dat naar aanleiding van die Donderdagse besprekingen was gevormd — heb ik mij laten oriënteren. Ik was een vreemde eend in de bijt. Bij die besprekingen zijn verschillende toppen aanwezig geweest. Ik meen mij te herinneren, dat de heer *Neher* er ook bij was. Ik moet van deze plaats zeggen, dat de heer *Neher* met betrekking tot de niet-militaire groepen, maar ook met betrekking tot de militaire groepen mijn vraagbaak is geweest. Ik heb altijd een zeer vriendschappelijk contact met hem gehad, dat al dateerde uit de tijd van de oorlog 1914/1918, toen hij hier bij de telefoondienst was en ik met hem moest samenwerken voor het af luisteren van telefoongesprekken. Wij hadden een ambtelijk goede verhouding, welke zich heeft ontwikkeld tot vriendschap. Toen ik hem aantroef, was hij degene, die mij zeer objectief en vertrouwelijk alles kon zeggen over zijn ervaringen met de verschillende groepen. Ik had in hem dus een zeer goede informateur, evenals in al mijn medewerkers, die allen zich beijerden mij in te lichten over de verhoudingen in de verschillende verzetsgroepen, militaire en niet-militaire. Zo hebben zich mijn werkzaamheden uit deze besprekingen ontwikkeld.

67887. De **Voorzitter**: Had u een stafkwartier in die zin, dat daar altijd een aantal medewerkers aanwezig was?

A. Ja. Dat was voor allen een full job. Overdag zat ik er altijd en in ernstige tijden was ik er ook 's nachts; dan sliepen wij er. De verbindingen waren ook goed. Men kon 's nachts direct telefonisch verbinding krijgen met het hoofdkwartier. Mijn stafkwartier had eigenlijk dezelfde formatie als een gewoon militair stafkwartier; alleen waren de verschillende secties, die wij niet nodig hadden, nog niet opgericht. De secties, die wel waren opgericht, hadden dezelfde namen en cijfers als die bij een hoofdkwartier van het leger.

67888. De **Voorzitter**: Nu zijn er in de begintijd nogal wat moeilijkheden geweest om de in de ernstige dagen van het einde van de zomer van 1944 tot stand gekomen en groeiende eenheid ook verder door te zetten en te bewaren.

A. Inderdaad.

67889. De **Voorzitter**: Bent u bij de verschillende pogingen actief betrokken geweest?

A. Mijn eerste indruk was inderdaad, dat ik het daar zeer moeilijk zou hebben. Er was grote wrijving tussen de verschillende groepen, K.P., O.D. en R.V.V. Ik herinner mij, dat ik grote moeite had om de commandanten van de K.P. en de R.V.V. bij mij te krijgen; ik bedoel daarmee degenen, die militair commandant er van waren; van de K.P. was het *Frank* — zijn echte naam is *Jan van Bijnen* — en van de R.V.V. was het *Jan Thijssen* of *Langt. Jan*. Ik heb hen direct aangezocht om in Amsterdam te komen voor een bespreking met mij, maar ze lieten zich de eerste dagen niet zien. Ik zal even nagaan, wanneer ik ze ontmoet heb. Ik herinner mij, dat ik een bericht heb gekregen, dat *Jan Thijssen*, die ik opgecommandeerd had naar Amsterdam, aan de overzijde van de rivieren bij de Prins zat.

Ik heb hier een kort rapport van mijn chef staf, hoofd van de sectie G 8 van de generale staf, over zijn werkzaamheden. Dit is een manuscript, dat ik even opgevraagd heb; het is echter nog niet geheel in de juiste vorm en ik voel mij niet gerechtigd het u hier achter te laten; daarin komen enkele data voor. Ik kan het niet zo gauw vinden, maar het heeft enige dagen geduurd voor *Jan* zich bij mij meldde. Ik heb hem gevraagd: Hoe komt gij aan de overkant?, waarop hij antwoordde, dat het was op bevel van de Prins. Uit het gesprek tussen hem en mij, dat min of meer heftig was, heb ik de indruk gekregen, dat hij mij zeer zeker als delta-commandant niet erkende; hij erkende maar één commandant, de Prins, hoewel hij als lid van de Raad van Verzet mij eigenlijk had moeten erkennen als delta-commandant, daar dit delta-commando was ingesteld door de drie groepen in onderlinge overeenkomst.

67890. De **Voorzitter**: Hij kan in de leiding van zijn groep in de minderheid geweest zijn.

A. Dat kan, maar het was een overeenkomst, met de gehele Raad van Verzet gesloten, waarin hij zich had moeten schikken. Toen reeds leerde ik hem kennen als iemand, die ongedisciplineerd was, een goed commandant voor zijn groep, maar moeilijk een hogere commandant boven zich kunende velen. *Frank* heb ik zelf ook niet direct gesproken; die dag niet en zeer zeker de dag daarna ook niet; hij is twee dagen na *Jan Thijssen* gekomen. Eind September kreeg ik contact met mijn twee militaire ondercommandanten, nl. die van de Raad van Verzet en die van de K.P. Met *Frank* ben ik niet onmiddellijk in aanraking gekomen, wel mijn chef staf. *Frank* had nogal haast, kon mijn komst niet afwachten en heeft alleen een onderhoud gehad met mijn chef staf, die mij hierover verslag uitbracht. Eerst later ben ik persoonlijk met *Frank* in aanraking gekomen; van hem heb ik zeer zeker meer medewerking gekregen dan van *Lange Jan*. Uit het verhoor, dat u *Haubrock* heeft afgenomen, zult u wel gemerkt hebben, welk heftig conflict tussen *Thijssen* en mij gerezen is.

67891. De **Voorzitter**: Inderdaad. Hoe heeft zich dat toegedragen? *Haubrock* heeft indertijd in een rapport geschreven, dat *Jan Thijssen* op een bepaalde dag in November 1944 is gearresteerd op de weg den Haag—Rotterdam, dat er posten op die weg stonden, omdat de vorige dag in gebroken Duits een telefonische mededeling was gedaan, dat *Jan Thijssen* daar zou passeren, dat hij toen op die weg gearresteerd is en uiteindelijk zijn identiteit heeft moeten toegeven. *Jan Thijssen* zou, nadat hem van dit telefoongesprek mededeling was gedaan, gezegd hebben: ik begrijp wel, hoe ik gevangengenomen ben; ik heb hier een brief van de commandant B.S., waaruit blijkt, welk conflict er tussen hem en mij bestaat. Met andere woorden: *Haubrock* stelde het in dat rapport zo voor, dat *Jan Thijssen* overtuigd was, dat hij gearresteerd was ten gevolge van verraad van de kant van de commandant B.S. Bij zijn verhoor door de Enquêtecommissie heeft *Haubrock* dit gedeelte van zijn rapport niet gehandhaafd, maar toegegeven en erkend, dat dat telefoongesprek op de dag, voorafgaande aan de arrestatie van *Jan Thijssen*, niet had plaats gevonden en dat de arrestatie geheel toevallig was geschied. Dat is dus een belangrijke opheldering in deze zaak. Daar komt bij, dat *Schreieder*, die de vorige maand door de heer *van Tuyll van Serooskerker* te München is gehoord, heeft verklaard, dat de aanvankelijke lezing van *Haubrock* positief niet juist kan zijn, omdat *Jan Thijssen* die dag helemaal niet het voornemen had naar Rotterdam te gaan. Hij zou naar den Haag gaan in verband met een wapentransport, dat die dag moest plaats vinden en waarvoor hij in den Haag nog iets moest doen. Eerst toen hij in den Haag was, is er iets opgekomen, dat het voor hem noodzakelijk maakte naar Rotterdam door te rijden. Zo zou de gang van zaken zijn geweest volgens de gegevens, die wij op het ogenblik hebben. Het is ons gebleken, dat deze zaak in de illegaliteit grote aandacht heeft getrokken. Het lijkt mij daarom wel nuttig, dat u van

uw kant zo uitvoerig mogelijk mededeelt, hoe de zaak zich heeft toedragen.

A. Zoals ik u heb meegedeeld, had ik reeds bij ons eerste contact een heel onprettige indruk gekregen van de militaire geest van *Lange Jan*. Wat zijn capaciteiten betreft, had ik de indruk, dat hij organisatorisch wel het een en ander aan kon. Hij heeft op het gebied van de radioverbindingen zeer goed werk verricht. Hij heeft mij, naar aanleiding van een bespreking, die ik met hem had gehad, twee brieven geschreven, nl. van 24 en van 26 October. Ik heb geprobeerd deze brieven uit het archief gelicht te krijgen om ze u hier voor te lezen of ze misschien achter te laten, maar dat is mij niet gelukt.

Overste *de Boer*, tot wie ik het verzoek heb gericht mij die brieven te doen toekomen, heeft mij geschreven, dat hij ze niet heeft. Toch moeten zij bestaan. Van ons archief is op het ogenblik een gedeelte van de bundel „bevelen“ bij overste *de Boer*. De bundel „mededelingen“, het zg. archief M, is bij kolonel *Six*. Ik geloof, dat een gedeelte bij de Generale Staf is, afkomstig van het algemeen hoofdkwartier van Zijne Koninklijke Hoogheid. Als ik mij niet vergis, heeft overste *de Boer* een gedeelte van het archief van het hoofdkwartier van Zijne Koninklijke Hoogheid gevraagd om een rapport te kunnen maken. Bij de ontbinding van de B.S. heb ik mijn gehele archief aan het hoofdkwartier van de Prins overgedragen.

Hier heb ik die z.g. onslagbrief, die, naar ik vermoed, in de tas van *Jan Thijssen* was. Deze brief luidt als volgt:

„C.N.B.S.

No. 2 B

1-11-1944 A 242

Als C.Afd. R.V.V., als commandant derhalve van een belangrijk onderdeel van de door C.N.B.S. onder mijn rechtstreeksche bevelen gestelde troepen, hebt gij met voorbijgang van elk gebod van discipline en verantwoordelijkheid, U niet ontzien, zelfs in den huidige allerhoogsten nood van ons land en volk, in Uw aan mij en anderen gerichte nota's van 24 en 26 October jl, grove beschuldigingen en verdachtmakingen te uiten, welke niet alleen een onverdienden blaam werpen op Uw wapenbroeders van K.P. en O.D., doch, als Uw meeningen door de R.V.V. unaniem werden gedeeld, aan deze organisatie een smet zouden doen aankleven van kwade trouw jegens haar zuster-organisaties K.P. en O.D. Ik wil nog daarlaten, dat gij mij persoonlijk en als Uw commandant woorden in den mond legt en ineeningen toeschrijft, die op zijn zachtst uitgedrukt zeer tendentius zijn.

Waar gij voor de R.V.V. het n-ionopolie eischt van getrouwheid aan haar doelstelling: sabotage en gewapend verzet tegen den vijand, zoo hebt gij, bevangen in dezen waan, deze leidende beginselen voor partizanen door Uw daad, woord en geschrift verlaagd tot sabotage en verzet tegen elk gezag, dat niet het Uwe is.

Ik had gehoopt als C.N.B.S. U in mijn staf of bij den troep een plaats te kunnen geven in overeenstemming met Uw capaciteiten en Uw aspiraties; met Uw schrifturen hebt gij mij daartoe den weg afgesneden en naar mij gebleken is den weg tevens tot samenwerking met de K.P. en O.D.

Met onmiddellijk in werking treden van dit bevel onthef ik U van het door U thans nog vervulde commando over het O.C.-R.V.V. en van de Afd. R.V.V. en verzoek ik U beide commando's over te geven aan den daarvoor bestaanden ondercommandant, dien ik hierbij benoem tot Wd.Commandant van het O.C.-R.V.V. tevens van Afd. R.V.V. Tevens draag ik U op onmiddellijk de leiding van Uw radioverbindingsnet over te dragen aan dezen Wd.Commandant. Eerlijkheid gebiedt mij U als aftredenden C. van beide afdelingen mijn waardeering uit te spreken voor hetgeen U organisatorisch daarin hebt bereikt."

Deze brief is gericht aan *Jan* (R.V.V.) C. Afd. R.V.V. en C.O.C.-R.V.V., terwijl afschriften werden gezonden aan: Raad van Verzet, Wd. C.O.C.-R.V.V., tevens Wd. C. Afd. R.V.V.; ter kennis gebracht aan C.N.B.S.

Dan het telegram aan Prins *Bernhard*:

„Hoezeer ik hoopte *Jan* herhaal *Jan* R.V.V. wegens onmiskenbaar organisatorische verdienste plaats als troepcommandant of in mijn staf te kunnen geven heb ik mij genoodzaakt gezien door zijn totaal gemis aan zelftucht en verantwoordelijkheidszin hem heden te ontheffen van commando O.C.R.V.V., tevens Afdeling R.V.V. stop. Zonder tusschen hem en Raad van Verzet overeengekomen voorkennis ontzag *Jan* zich niet in twee aan mij en L.S.C.K.P. gerichte nota's tendentieuze zelfs zeer grove valsche beschuldigingen tegen K.P. en O.D. te uiten, waardoor elke samenwerking met hem als topman R.V.V. voorgoed

afgesneden door L.S.C.K.P. reeds geweigerd stop. Daargelaten tendentieuze uitingen jegens mij en mijn beleid komma te Uwen aanzien zich vermeten uitlating Quote Nieuw Opperbevelhebber aanvaard Unquote Zijn beginsel sabotage en verzet tegen vijand ontaard tot verzet tegen elk gezag anders dan het zijne stop Eerlijkheid gebod mij hem bij ontslag mijn dank voor organisatorische verdienste niet te onthouden stop Mijn bezorgdheid groote kwetsbaarheid illegaliteit door te verwachten verdere machinaties zijde *Jan* en mij onbekende aanhang doet mij U verzoeken *Jan* onmiddellijk te Uwent te ontbieden stop Eveneens verzoek *Jans* radioverbindingen en actie mogelijkheden met Uw gezag te beknotten en aan banden te leggen Fullstop D.C. herhaal D.C. stop."

Waarvan afschriften aan: L.S.C.-K.P., A.H.K.-O.D. en Raad van Verzet.

Dat ik niet alleen stond in deze heftige kritiek op *Jan Thijssen*, en daarbij zelfs steun vond bij zijn eigen mensen, uit de Raad van Verzet, blijkt wel hieruit, dat een van de mensen van de Raad van Verzet, *Henk* (wijlen *Doorn*), zich bereid verklaard heeft, de Prins volkomen in te lichten met betrekking tot *Lange Jan*. Dit blijkt dan uit een telegram, dat ik aan Zijne Koninklijke Hoogheid heb gericht:

„16-11-1944.

Hierbij bericht ik Uwe Koninklijke Hoogheid, dat *Henk* (R.V.V.), die zich namens en in opdracht van den Raad van Verzet naar Uw Hoofdkwartier begeeft o.m. teneinde de kwestie van het ontslag van *Jan* (R.V.V.) namens den Raad van Verzet bij U toe te lichten, deze missie tevens met mijn toestemming vervult.

Ik heb *Herik* gemachtigd om alle vraagpunten, die zich ten deze voordoen, namens mij aan U te verklaren. Hij is o.m. in het bezit van een foto-copie van den brief van *Jan* dd. 24-10, waarin verschillende ernstige punten voorkomen — de bij dezen brief behorende bijlagen worden nog nagezonden."

Ik heb, naar aanleiding van dit ontslag, van deze ontheffing van *Lange Jan*, uit zijn naaste groep natuurlijk ook een heftige reactie ondervonden, ook in schriftelijke vorm, o.a. van *Alex* (dr. *Eskes*); deze is tegelijk met *Jan Thijssen* gearresteerd, maar vóór zijn arrestatie heeft hij mij het volgende nog geschreven:

„Ondergeteekende, *Alex*, organisatie-officier bij den radioverbindingdienst .....

Wil ik het helemaal voorlezen?

De **Voorzitter**: U kunt het overleggen aan de commissie.

A. Dezelfde taal en stijl kunt u terugvinden als in de brieven van *Lange Jan* en van *Alex*.

De **Voorzitter**: Als u het wenselijk acht, dat het opgenomen wordt, kunt u het beter voorlezen.

A.

„Aan den Commandant der Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten en Commandant van de Driehoek K.P.-O.D.-R.V.V.

7-11-1944

Ondergeteekende, *Alex*, organisatie-officier bij den straf van den Radiodienst Nederland, daarna bovendien organisatie-officier bij den staf van den Commandant Afdeling Raad van Verzet,

kennis genomen hebbende van Uw bevel no. 2 B dd. 1-11-1944, inhoudende onmiddellijke ontheffing van den C-Afd.-R.V.V. uit zijn functies, alsmede van de verslagen van den C-Afd.-R.V.V., die hiertoe aanleiding waren, brengt het volgende onder Uw aandacht.

Ondergeteekende protesteert tegen 1 het feit en 2 de motivering van en 3 de gevolgde procedure bij deze ontheffing.

Ad. 1. Met groote verbazing vernemende het feit, dat Gij, zoojuist het strijdperk binnengetreden, als eerste zelfstandige daad in dit verband, die tot mijn kennis kwam, de wapens opneemt niet tegen den gemeenschappelijken vijand, maar tegen den meest eminenten en succesvollen Bevelvoerder in het binnenlandsch verzet tegen den Duitschen overweldiger en dezen deskundige, die den strijd boven alle lof heeft geleid, elimineert, zonder zijn bekwamheden elders of beter aan te wenden, getuigt van een lichtzinnigheid in het gebruik van de schaarsche goede en beproefde krachten, die in de verantwoordelijke positie welke Gij bekleedt, de verdere ontplooiing van het binnenlandsch verzet en daarmee de vaderlandsche zaak ernstig bedreigt. Waarlijk, de Nederlanders die bewezen hebben iets te kunnen en te

willen tegen den indringer, zijn zoo weinig talrijk, dat Gij een dergelijke geste slechts in de alleruiterste noodzaak — die naar mijn meening niet aanwezig is — kunt verantwoorden. Wat de Duitse Sicherheitsdienst nimmer is gelukt, dank zij de combinatie van durf en beleid, die den voormaligen C-Afd. R.V.V. kenmerkt, dat hebt Gij, dank zij het in U gestelde vertrouwen, moeiteloos bereikt en aldus den moffen een dienst bewezen. Het moet mij van het hart, dat te velen reeds zijn gesneuveld op het binnenlandsche front, dan dat Gij deze daad tegenover hen of ook maar tegenover de nog strijdende verzetslieden zoudt Kunnen verantwoorden op de wijze, welke U goeddacht. Want wat of wie stelt Gij voor den scheidenden Commandant in de plaats? Hoe kunt U de waarde peilen, die hij voor ons en voor ons land vertegenwoordigde? Gij doet niet alleen hem, maar ook zijn medewerkers een groot onrecht aan en brengt aldus dit deel van het verzet hier te lande een slag toe, juist in den allerhoogsten noodtoestand (waar Gij U ten onrechte op beroept), in plaats van een meerdere steun te zijn, al ware het slechts door de doelmatigheid en de rechtvaardigheid in het oog te houden en aldus het vertrouwen in den nieuwen C-N.B.S. te versterken. Gij zaait meerdere tweedracht, verbittering en wantrouwen.

Ad 2. Met klimmende ergernis bleek mij, dat de motiveering minder nog ter zake dienende was dan het feit van de onthefing zelf; sterker nog: de beschuldiging, die de motiveering uitmaakt, is van valschen en misleidenden aard, welke Gij nimmer zult kunnen handhaven als alles betreffende deze quaestie gezegd en gedaan is.

Uw hoofdargument, dat de persoon van den voormaligen C-Afd. R.V.V. de eenheid van het verzet in den weg zou staan, is eigenlijk zoo flagrant in strijd met de werkelijkheid, dat men er niet serieus op in zou moeten gaan. Als er één is, die onbaatzuchtig, niets en niemand, en in de eerste plaats zich zelf niet, ontziende den strijd heeft gevoerd, dan is hij het, hetgeen iedereen die hem kent zal moeten getuigen; hetgeen ook uit geheel zijn streven metterdaad is gebleken. Naar mij, gedeeltelijk door eigen informatie, is gebleken, deelen alle Brigade-Commandanten van de Afd. R.V.V. deze meening en zijn bereid een verklaring aan U af te leggen, dat integendeel de voormalige C-Afd. R.V.V. steeds heeft aangedrongen op en steeds heeft gestuurd in de richting van samenwerking met onze medestrijders der K.P. en met vrijwilligers van den O.D. (die als geheel genomen geen *strijd*organisatie is en ook nimmer die pretentie heeft gehad). Sprekende voorbeelden hiervan zijn de overdracht van groepen der R.V.V. (Brigades Achterhoek en Utrecht, alsmede onze groepen in de Betuwe) aan de O.D.-groep van Dam, de overdracht van onze groep Apeldoorn aan de K.P. aldaar, de samenwerking met den O.D. in Kampen en de samensmelting van K.P., O.D. en R.V.V. in de Brigade Veluwe van de N.B.S., met het laten varen van de onderscheidenlijke namen, welke op initiatief van den C-Afd. R.V.V. heeft plaats gehad, lang voordat Gij Uw beschuldiging uitte.

Daarentegen is mijn ervaring, dat door U, na drie weken in functie te zijn geweest, nog steeds geen einde is gemaakt aan de tweedracht in Overijssel, ondanks het bevel van den O.N.B.S., dat eenhoofdige plaatselijke, c.q. regionale leiding door U moet worden aangewezen, waar door partijen oiderling geen overeenstemming wordt bereikt. Ook op de Veluwe gebeurde dit niet door U, terwijl dit toch Uw eerste en voorloopig belangrijkste taak was: zonder klaarheid in de verhoudingen is geen eendrachtige actie mogelijk. Welke redenen Gij hiervoor ook moogt hebben gehad (ze niet kennende kan ik er niet over oordeelen), het is onaanvaardbaar dat Gij iemand die deze eenheid wel tot stand brengt, beticht van het saboteeren van deze eenheid. Alleen onbekendheid niet de feiten of kwade trouw kunnen U deze aantijging in de pen hebben gegeven, beide in Uw positie onmogelijk. Merkwaardig in dit verband is, dat Gij, buiten den C-Afd. R.V.V. om, aan den Brigade-C. Veluwe bevelen hebt gegeven, vóór Gij den C-Afd. R.V.V. uit zijn functies onthieft; van tweeën één: of Gij waart toen reeds van voornemen den C-Afd. R.V.V. te elimineeren en liep met deze daad op Uw voornemen vooruit, of Gij had reeds van het uitwisschen der namen op de Veluwe kennis gekregen en derhalve rechtstreeks Uw bevelen aan den Brigade-C. gericht, maar dan ook hebt Gij Uzelf weerlegd in de beschuldiging, dat de C-Afd. R.V.V. de eenheid in den weg staat.

Wat personen uit de leiding van vroegere nevenorganisaties (K.P. en O.D.) ook over de personen van den voorinaligen C-

Afd. R.V.V. mogen beweren, hij is een man uit één stuk, onbaatzuchtig en tot alle persoonlijke risico en offers bereid, óók dat van het verlies van de reputatie van inschikkelijkheid waar deze souplesse slechts op zwakheid zou neerkomen; óók dat van terugtreding, waar een grooter belang dan aanblijven dit eischt (hetgeen hij door de onmiddellijke uitvoering van Uw bevel 2 B ook tegenover U heeft bewezen). Wanneer Gij echter kritisch en nuchter de feiten kennende, deze tegen elkander had afgewogen en van persoonlijke gevoeligheden had afgezien, dan waren deze beschuldiging en dit besluit nimmer geboren, dat is mijn vaste overtuiging.

Uw nevenargument, dat van indisciplinair gedrag, boekstaaft Gij op geenerlei wijze; bovendien ma; dit aanleiding zijn tot berisping, maar niet tot ontslag uit den dienst, stellig niet zonder nader onderzoek, en dat nog wel in een tijd, dien Gij zelf aanduidt als allerhoogsten noodtoestand.

Meent Gij, dat alle medewerkers van den C-Afd. R.V.V. zich geschaard hebben achter iemand, die eigen gezag slechts erkent en eendracht in den weg staat, dan werpt Gij een blaam op een der meest *militante* verzetsorganisaties in ons land, hetgeen Uw positie niet waardig en voor ons onduelbaar is. Alle bevelen van den O.N.B.S. en van U zelf zijn door ons uitgevoerd. Uw beschuldiging van indisciplinair gedrag mist elken grond.

Ad 3. Met felle *verontwaardiging* moet ik mij keeren tegen de door U gevolgde procedure bij de onthefing. In strijd met de eischen van het oogenblik, in strijd met de meest elementaire rechtsgevoelens en in strijd met de bezonkenheid van oordeel die bij Uw positie past, ontslaat Gij botweg iemand, die zijn sporen meer dan verdiend heeft, een oprecht en kundig Vaderlander, die door dik en dun bewezen heeft dit te zijn; Gij geeft hem zelfs niet in overweging of de gelegenheid dit ontslag in 's lands belang zelf aan te vragen, ook al waart Gij zelf van de juistheid van Uw argumenten overtuigd. Als een hond schopt Gij hem uit den dienst; zelfs de eer van zijn verdiensten gunt Gij hem niet, door te insinueren, dat hij alleen „organisatorisch” iets heeft bereikt, hetgeen zijn troep zich evenzeer kan aantrekken als hij zelf. Dit alles, naar ik aanneem, op grond van gevoelens van gekwetste eigenwaarde. Neemt Gij dan geen nota van de gevechtsrapporten? Zijl Gij dan zoo volkomen buitenstaander, dat Gij dit niet weet, of denigreert Gij zijn en ons werk met bijbedoelingen?

De merkwaardige figuur, dat iemand, die volgens zijn eigen verklaring nimmer in het actief verzet heeft gedeeld, die geen leger heeft opgebouwd, er de rangen niet van heeft doorlopen, ja, dit leger zelfs niet door eigen aanschouwing heeft leeren kennen, tot Commandant ervan wordt benoemd met voorbijgaan van de beproefde leiders van dit vrijwilligersleger, is slechts verklaarbaar uit het illegale karakter van dit leger en uit het feit, dat Degeen, die deze benoeming moest bekrachtigen, moest afgaan op zeer summiere en eenzijdige voorlichting. De veronderstelling, dat Uw gaven van bekwaamheid, tact en inzicht, kortom de geschiktheid om leiding te geven en de mogelijkheid dat Gij als tot nog toe afzijdige een onpartijdige houding jegens persoonlijke strevingen zoudt kunnen bewaren en aldus beter coördineerend zoudt kunnen optreden dan een der veteranen in den strijd, zouden compenseeren hetgeen U tot Uw benoeming aan initiatief, aan actief verzet, heeft ontbroken (naar Uw eigen mededeeling), hebben mij en vele anderen in deze gang van zaken doen berusten. Gij hebt U nimmer tot Uw troep gericht, al ware het ook slechts in den vorm van dagorder of boodschap. Met verworven recht hadden wij kunnen vragen: wie zijt Gij in het verzet, wat hebt ~~Gij~~ gedaan, toen ons land, onze landgenooten, wijzelf, vertrap, bestolen, bedrogen en vermoord werden? Wij deden dat niet, bogen het hoofd en wachtten af, verwachtten van U goede trouw en uiteindelijk ontwaakt heilig vuur, rechtvaardigheid, coördinatie, zoodat onze krachten door innerlijke rust uiterlijk tot maximale krachtontplooiing zouden kunnen geraken.

Uw entrée echter is significant: Gij ontziet U niet, onzen Commandant, dien wij uit ervaring als een onkreukbaar mensch en uit de resultaten als de beste aanvoerder uit ons midden erkennen, op infame wijze de in den strijd verworven distinctieven ai te rukken, Gij die in verachting van den vijand en van den dood nog van den minste uit onze gelederen zoudt kunnen leeren. Doordat Gij blijk geeft, niet te beseffen, dat Gij in bezet gebied aan het hoofd staat van een vrijwilligersleger, verspeelt Gij met dergelijke ondoordachte daden het U bij voorbaat ge-

schonken vertrouwen. Gij hebt één ding bereikt: het is voor iederen ingewijde duidelijk geworden, op welke wijze Gij, in den allerhoogsten nood, waarin ons land verkeert, de op U aanstormende problemen denkt op te lossen. En wij vragen ons af: hebben wij dan al dien tijd gestreden, goed en bloed gewaagd, om tot dergelijke onzinnigheden te geraken? Tot een bespotting van ons werk!

Al maak ik mij geen illusies over de intrekking van Uw bevel no. 2 B dd. 1-11-1944, een dergelijke smaad kunt *Gij* trouwens niet ongedaan maken, niettemin moge ik U als mijn overtuiging te kennen geven, dat Gij niet het recht hebt een loyaal en vurig strijder voor de vrijheid van ons land van zijn eer te berooven, zooals Gij getracht hebt te doen. Tegenover Uw vernederend bevel no. 2 B moge dit getuigenis staan."

Ik heb ook geantwoord. Dat antwoord is te lang om het u voor te lezen.

De **Voorzitter**: U kunt dat antwoord aan de commissie overleggen.

A. Dat kan ik inderdaad aan u overleggen, omdat het afkomstig is uit het archief M van kolonel *Six*.

Ik heb hier nog een antwoord van de Raad van Verzet aan *Lange Jan*, waaruit blijkt, hoe zijn eigen groep, de Raad van Verzet, over hem denkt.

Deze brief luidt:

„In een speciaal hiervoor bijeengeroepen Raadsvergadering op Vrijdag 3 November, heeft de Raad van Verzet zich bezighouden met te bespreken welke de gevolgen zouden kunnen zijn van het besluit van den C.-N.B.S., waarbij Gij van Uw post als commandant Afd. R.V. werd ontheven en welke ten opzichte daarvan de houding van den Raad zou moeten zijn.

Bij deze bespreking hield de Raad terdege rekening met het vele en belangrijke werk dat door U sedert de oprichting is tot stand gebracht en geenszins wil de Raad Uw werkkraft en diverse capaciteiten geringschatten. Echter was de Raad van oordeel dat de motiveering van het besluit van den C.-N.B.S. om U van Uw commandopost te ontheffen, voor den Raad geen voldoende aanleiding bood om tegen dit besluit in beroep te komen. Integendeel. Uw uiterst ongedisciplineerde werkwijze juist gedurende de moeilijkste perioden voor ons Land, heeft ook den Raad herhaaldelijk genoopt ernstige terechtwijzingen aan U te richten.

Door de ontheffing van Uw commando-post door den C.-N.B.S. is het prestige van den Raad van Verzet zeer geschaad, iets wat vooral in deze moeilijke tijden, niet kan worden geduld.

Na ernstige beraadslaging heeft de Raad besloten U te verzoeken zich uit den Raad van Verzet in het Koninkrijk der Nederlanden terug te trekken en acht de Raad van Verzet in het Koninkrijk der Nederlanden vanaf heden elk officieel contact met U als zijnde verbroken.

Wij vertrouwen dat Gij desondanks de juistheid van ons besluit zult willen erkennen en Uw medewerking zult willen verleenen om den, door den Raad aangewezen opvolger in de U bekende materie betreffende Raadszaken, in te werken.

hoogachtend
Raad van Verzet
in het Koninkrijk der Nederlanden

November 7 - 1944."

Dit is een reactie op de brieven van 24 en 26 October, naar aanleiding waarvan ik gemeend heb *Jan Thijssen* van zijn commando te moeten ontheffen.

67892. De **Voorzitter**: Zijn die brieven van 24 en 26 October de onmiddellijke aanleiding geweest tot dat besluit?

A. Die hebben bij mij de beker doen overlopen.

67893. De **Voorzitter**: Het is wel wenselijk, dat u een poging doet die brieven alsnog te produceren, want zij zijn in dit geheel natuurlijk belangrijk.

A. Inderdaad. Ik heb overste *de Boer* gevraagd, of hij ze had, maar hij heeft mij in een brief, gedateerd 15 September jl., geschreven:

„Tot mijn spijt moet ik berichten, dat de epistels van *Lange Jan* d.d. 34 en 26 October niet in mijn bezit zijn."

67891. De **Voorzitter**: En weet u niet, waar zij wel kunnen zijn!

A. Kolonel *Six* heeft ze niet. Misschien zijn zij bij de Generale Staf, die een gedeelte uit het archief van de C.B.S. heeft gelicht ten behoeve van de geschiedschrijving.

67895. De **Voorzitter**: Bent u bereid daarnaar te informeren?

A. Ik zal dat doen. Misschien zijn zij ook in het archief van de Raad van Verzet.

67896. De **Voorzitter**: Misschien zijn daarin kopieën te vinden.

A. Ja. Zij moeten die hebben, omdat *Henk*, blijkens mijn telegram, daarmee over de rivieren is gegaan. De reactie van de K.P., van *Frank*, was buitengewoon heftig, ik zou bijna zeggen: nog heftiger dan de mijne.

67897. De **Voorzitter**: Heeft de K.P. er op de een of andere manier blijk van gegeven, dat zij met uw besluit instemde?

A. Dat kan ik u verzekeren. Ik heb toevallig gisteren *Boh Scheepstra*, een van de toplieden van de K.P., over de kwestie *Jan Thijssen* gesproken. Toen ik hem vroeg: Kunt u zich enigszins herinneren, wat uw indruk was, toen dat conflict met mij uitbrak?, zeide hij: Ik kan u verzekeren, generaal, dat wij toen met *Jan Thijssen* afgedaan hadden; *Frank* en ik konden niet meer met hem samenwerken.

67898. De **Voorzitter**: Terwijl, zoals u zelf hebt gezegd, de samenwerking met *Frank* ook een zekere aanlooptijd nodig heeft gehad.

A. Inderdaad. Die samenwerking is inderdaad tot stand gekomen, maar de samenwerking met *Jan Thijssen* nooit. Als ik het u eerlijk mag zeggen, veronderstel ik — ik kan het niet bewijzen —, dat hij gaarne C.B.S. had willen zijn. Hij kon moeilijk een gezag boven zich velen. Hij kon het moeilijk dragen onder mijn commando te staan, ook niet als commandant van een eigen groep. Dat was ook het conflict tussen hem en *Frank*.

Hij kon met *Frank* wel samenwerken, als deze onder hem zou staan, maar naast elkaar zou het m.i. zeker tot botsingen zijn gekomen. Als oud-officier voel ik dergelijke dingen aan, maar ik heb altijd gedacht: Misschien heb ik wel de tact om deze mensen, die elkaar en mij niet kunnen vinden, tot elkaar te brengen, maar het is met hem althans niet gelukt.

67899. De **Voorzitter**: Waren die brieven van 24 en 26 October tot op zekere hoogte uit de lucht komen vallen of was er reeds een aantal besprekingen in dezelfde geest aan voorafgegaan?

A. Het was eigenlijk een samenvatting van zijn kritiek op K.P. en O.D.; al die naïjver sprak er uit. In het begin was het voor mij duidelijk, dat er tussen deze verschillende groepen een geweldige controverse en wrijving bestond, en een van mijn eerste opmerkingen — ik weet niet meer, wanneer ik die gemaakt heb —, toen ik een indruk had van de waarde van mijn verschillende medewerkers, was: Het is jammer, dat ge uw commandant buiten uw kring hebt gezocht en die in mij tracht te vinden; uw commandant zit in uw midden, maar ge hebt die niet kunnen ontdekken. Ik wist voor mezelf wel, wie die commandant had kunnen zijn, als deze groepen elkaar hadden kunnen vinden. Dan zou ik ook niet op die plaats gezeten hebben, maar omdat ze elkaar niet konden vinden, hebben ze deze samenbundeling gezocht, eerst in generaal *Reynders*, daarna in kolonel *Wilmar* en eindelijk in mij. Waarom weet ik niet. Illegaal ongeschoold was ik; theoretisch weet ik misschien ongeveer de eisen van security en tactiek in de kleine oorlog, in de guerilla, maar praktisch heb ik er mij nooit in kunnen oefenen.

67900. De **Voorzitter**: Het is misschien goed nog even te reconstrueren, ook in verband met de verschillende lezingen van dit geval, hoe de feiten zich achtereenvolgens hebben toegedragen.

Toen u de bewuste brieven ontving, hadden er reeds besprekingen tussen u en *Jan Thijssen* plaats gehad?

A. Ja. Ik heb eerst een korte bespreking met hem gehad. Dat was mijn eerste kennismaking met hem, in mijn hoofdkwartier in de Zeevaartschool, toen hij met mevr. *Thijssen* persoonlijk met mij ging kennismaken, maar geen tijd vond voor een bespreking. Dat vond ik al vreemd, omdat ik hem toen al een bericht had doen toekomen, dat ik gaarne met hem een zeer belangrijke bespreking zou willen hebben.

De tweede bespreking heb ik gehad enige dagen of misschien de dag daarna, aan een van de grachten, waar hij met zijn gehele staf

mij plotseling verraste en daar heb ik mijn gedachten uiteenzet over de samenbundeling en over het verzet in algeniene zin.

67901. De **Voorzitter**: Dat was dus eind September of begin October.

A. Eind September. Ik had gehoopt, dat ik van hem medewerking zou krijgen, maar ook dat hij zich meer zou vertonen in Amsterdam. Mijn grote grief was, dat bij de besprekingen van de kern, die elke Donderdag plaats vond, *Jan Thijssen (Lange Jan)*, nagznoeg altijd ontbrak en Frank ook. Men heeft ook twijfel uitgedrukt, of ik deze beide heren wel direct in Amsterdam zou kunnen krijgen. Inderdaad is mij ook gebleken, dat zij een nauwer contact met mij, ik wil niet zeggen: schuwden, maar het enigszins op de lange baan schoven, terwijl ik mij min of meer als hun cominandant beschouwde. Ik heb de zaken enigszins op haar beloop gelaten; ik wist, dat ik in hen geen gedisciplineerde militairen kon verwachten. *Frank* was inderdaad reserve-eerste-luitenant, maar de militaire mentaliteit van dergelijke vrijwilligers is altijd anders dan die in een geregeld leger; ik heb er altijd rekening mee gehouden, dat ik met een troep vrijwilligers te maken had en niet met een geregeld leger. Dit is ook gebleken uit de bevelen, die ik gaf, en uit de wijze, waarop ik besprekingen hield. Ik heb nooit met de vuist op tafel geslagen; ik heb zelfs in een van mijn dagorders gezegd, dat ik mij minder gevoelde een leider van de B.S. dan wel een dienaar van de B.S. Dat is niet een belijdenis alleen met de lippen geweest van mij. Ik gevoelde mij inderdaad meer een dienaar van de gehele B.S., om daarnaast ook van tijd tot tijd bevelen tot hen te richten. Ik gevoelde daarbij, dat verscheidenen van hen niet doordrongen waren van deze geest van dienen, doch een zekere hartstocht hadden om te bevelen. Ik kan het niet bewijzen, maar dat was mijn indruk.

67902. De **Voorzitter**: Zijn er ná de besprekingen van einde September, toen *Jan Thijssen* met zijn gehele staf bij u kwam, doch vóór de brieven van 24 en 26 October nog andere besprekingen gehouden?

A. Dat kan ik mij niet meer herinneren.

67903. De **Voorzitter**: Heeft u hem, in het tijdvak tussen 30 October en het ogenblik, waarop u hem van zijn commando onthief, nog bij u laten komen en hem nog ter verantwoording geroepen? Of heeft u direct schriftelijk gereageerd?

A. Ik heb direct schriftelijk gereageerd.

67904. De **Voorzitter**: Heeft later nog een bespreking plaats gehad met *Jan Thijssen*?

A. Hij heeft naar aanleiding van mijn bevel een zeer lange brief geschreven. Dat was mijn laatste contact met hem.

67905. De **Voorzitter**: Dus u heeft hem, nadat hij deze laatste brief heeft geschreven, niet meer gezien?

A. Ik heb hem nooit meer gezien. Ik herinner mij niet meer, wanneer hij gearresteerd is.

67905. De **Voorzitter**: Nu wordt in een van de lezingen, die daarover zijn gegeven, gezegd, dat er op de ochtend van de dag, waarop hij gearresteerd is, nog een bespreking tussen u en hem heeft plaats gehad, waarbij ook de heer *Six* aanwezig is geweest.

A. Dus na mijn bevel?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Dat herinner ik mij niet meer. Als de heer *Six* het mededeelt, zeg ik, dat het waar moet zijn, want ik wil gaarne afgaan op diens geweldig geheugen.

De **Voorzitter**: Het komt niet van de kant van de heer *Six*.

A. Als de heer *Six* „Neen" zegt, zeg ik ook „Neen". Hij heeft, wat dat betreft, een uitmuntend geheugen. Ik herinner het mij niet. Ik denk, dat met deze schriftelijke afwikkeling het contact met hem verbroken is. Het contact tussen hem en de R.V.V. was ook verbroken. Dat waren zijn naaste kameraden. U kunt zich dus voorstellen, dat ik ook geen behoefte aan een verder contact heb gehad.

67907. De **Voorzitter**: Hebt u vrij snel van de arrestatie van *Thijssen* gehoord?

A. Die heb ik inderdaad vrij snel gehoord. Na één of twee weken was die ons bekend.

67908. De **Voorzitter**: Werd in die tijd al verteld, dat *Jan Thijssen* verraden zou zijn?

A. Ik geloof het wel.

67909. De **Voorzitter**: Dat is dus niet een constructie, die na de corlog is opgekomen, maar dat werd toen al gezegd?

A. Ja.

Daarna heeft zich nog iets afgespeeld met betrekking tot de verspreiding van een bepaald pamflet. In Twente, Apeldoorn en Amsterdam is huis aan huis een pamflet verspreid, dat u vindt weergegeven op blz. 8 van het boek „Ik draag u op", de geschiedschrijving van de L.K.P. Toen ik indertijd een exemplaar daarvan las, kwam ik tot de overtuiging: deze circulaire is per se een product van de Duitse Sicherheitsdienst. De heer *Six* kwam onafhankelijk van mij tot dezelfde conclusie.

67910. De **Voorzitter**: Dat is toch iets anders dan hetgeen in het begin van 1945 is geschied, toen de Duitsers in bepaalde delen van het land een namaak-illegaal blad hebben verspreid. Ik kan mij niet herinneren of het een namaak van „Trouw" of van „Vrij Nederland" was. Door *Haubrock* werd gezegd, dat de tekst daarvan geleverd was door *Jan Thijssen* tijdens zijn gevangenschap. In dat namaak-illegale blad werd de tegenstelling tussen de verschillende groepen van de B.S. sterk aangewakkerd.

A. Uit dit boek „Ik draag U op" blijkt het ook.

67911. De **Voorzitter**: Maar dit is een andere vorm. Hier blijkt niet uit, dat dit in de vorm van een namaak-illegaal blad geschied is. Dat was daar echter wel geschied en *Haubrock* veronderstelde, dat de bedoelde tekst van de hand van *Jan Thijssen* was. Deze zat evenwel in die tijd te Zwolle en die zaak ressorteerde toen onder *Schreieder*. Laatstgenoemde heeft nadien verklaard, dat er inderdaad zo'n blad is uitgegeven, maar dat het onjuist is, dat *Thijssen* daarin ook maar een letter zou hebben geschreven.

A. In dit boek ziet u ook, dat het Engelse commando ook gereageerd heeft op dit vrij scherpe conflict van mij met *Lange Jan*. Naar aanleiding daarvan heb ik een telegram ontvangen; misschien ligt dat nog in het archief; u vindt daarvan gerept in de dagorder, die ik heb uitgegeven.

67912. De **Voorzitter**: Ik denk dat ik het hier heb. Ik zie hier in een verzameling stukken, die wij hebben, het volgende staan:

„Deze gespannen verhoudingen, waarvan men aan den overkant vanzelfsprekend niet onkundig bleef — veel telegrammen werden hierover gewisseld — werkten irriterend op de bondgenooten. Het Geallieerd Opperbevel verzond het volgende telegram aan „alle Binnenlandsche Strijdkrachten in Nederland". Dit telegram kwam bij de C.N.B.S. op 3 November binnen."

Het telegram luidde:

„Met groote bezorgdheid hebben wij de uitwisseling van berichten gevolgd, welke betrekking hebben op de oneenigheid, die blijkbaar bestaat tusschen bepaalde ondergrondse organisaties. Wij, Britten, hebben ons alle moeite gegeven u van wapens te voorzien met het doel, dat U ons zoudt helpen de Duitschers uit Uw land te trappen .....", enz.

A. Naar aanleiding van dat telegram heb ik die dagorder uitgegeven.

67913. De **Voorzitter**: Inderdaad. Ik zie hier staan, dat de commandant van N.B.S. dit telegram opnam in een dagorder dd. 4 November en dat hij er aan toevoegde:

„Dit ernstige dringende vermaan van onze Britsche bondgenooten zal U allen evenals mij vervullen met bittere gevoelens van spijt en beschaming, dat het zoover moest komen, dat wij, van wie verwacht wordt alles veil te hebben voor Koningin en Vaderland, zulk een ernstig en zeer zeker verdiend verwijt in ontvangst moeten nemen. En dat in de uren van hoogsten nood waarin ons volk verkeert.

Ook ik heb onmiddellijk na het aanvaarden van mijn commando de scherpe tegenstellingen ondervonden, welke personen en groepen in uw midden verdeeld hielden. Deze innerlijke verscheurdheid zou mijn innige hoop U te dienen eerder dan te bevelen hebben verlamd, ware het niet dat ik door het voorbeeld en het offer van zoveelen Uwer mijn hecht geloof in ons volk en zijn ondergrondse strijders kon behouden. Daarom gij allen, naamloze kameraden, getrouw aan de kameraadschap, die U verbindt met hen, die U voorgingen met hun daad of hun dood, herstelt en versterkt de eendracht in Uw midden.

Laat het ernstig manende woord van onze Britsche bondgenooten aan wie wij oneindig meer verschuldigd zijn dan wapens alleen, voor U evenals voor mij het verlossende woord zijn dat ons er op wil wijzen, dat onze kracht als vogelvrij verklaarde Geuzen, neen heel de kracht van Herrijzend Nederlând, ligt in het onzelfzuchtig, naamloos elkaar dienen. God, Oranje en Vaderland ter eere."

Dat zijn de stukken, die u bedoelt?

A. Ik kan ze niet produceren, ik heb ze niet.

67914. De **Voorzitter**: En dan heb ik hier nog een telegram van Vertrouwensmannen (*Kees*) via *Kooiman* aan Londen, luidende:

„Vertrouwensmannen hebben kennis genomen van telegram Britsche bondgenooten aan alle verzetsgroepen alsmede van uitnemende dagorder delta-commandant in verband daarmee. Zij hebben nauw contact met geheele illegaliteit en achten het hun plicht U te berichten, dat oneenigheid van beperkten aard is en voortvloeit uit het optreden van enkele eigengereide elementen, die als informanten worden aanvaard en gezag schaden van overigens algemeen warm gewaardeerde delta-commandant."

Wanneer u nu achteraf, na zovele jaren, deze zaak beziet, ziet u haar dan nog op dezelfde wijze als destijds of beziet u haar dan wat anders? Na zovele jaren zou dat mogelijk zijn.

A. Het was voor mij een teleurstelling, dat men in 1944 elkaar nog niet gevonden had. Het was voor mij, als een wild-vreemde eend in de bijt daar komende, een verrassing, toen ik merkte, dat deze verzetscorporaties, na vier jaren bestaan, elkaar nog niet hadden gevonden. Dat men elkaar in een jaar nog niet vindt, kan men bij voorbeeld zien bij de T.R.X., in zijn verhouding tot de Daroel Islam; dat heeft ook enige tijd geduurd, maar na een jaar vindt men elkaar toch. Maar dat men elkaar in het tijdvak 1940-1944 nog niet gevonden had, was voor mij een openbaring. Ik moet dit hieraan toeschrijven, aat men, ter wille van elkaars veiligheid, de contacten onderling niet heeft willen en durven versterken.

67915. De heer **Hoogcarspel**: Is dat juist? Ik heb weleens de indruk gehad, tijdens de illegaliteit, dat de O.D. door verscheidene verzetsorganisaties niet werd geaccepteerd als zodanig en ook niet als zodanig werd beschouwd.

A. Naar mijn mening is die indruk van dergelijke zegslieden onjuist. Ik heb de absolute overtuiging, dat zeer zeker de commandanten van de O.D., die als zodanig paraisseerden en als zodanig erkend werden, in waarde gelijk waren aan, misschien wel uitstegen boven de andere commandanten, in verband met hun militaire geschooldheid. Toen ik kennis maakte met de verschillende groepen, was mijn directe indruk, dat de militaire groepen, K.P., O.D. en R.V.V. — ik heb dat opgemaakt uit de berichten, die ik van de verschillende groepen kreeg, hun inlichtingen, hun reactie op de inlichtingen, hun voorstellen, ook hun sabotagevoorstellen —, in illegale waarde vrijwel gelijk waren. Het is alleen jammer, dat de O.D. veel mensen tol zich heeft getrokken, die voor dit illegale bedrijf minder geschikt waren. De leiders waren echter goed, ook uit militair oogpunt. Omdat zij oud-militairen waren, waren zij meer geëigend voor een paramilitaire of een militaire organisatie.

67916. De heer **Hoogcarspel**: U weet, dat velen weigerden mee te doen, omdat zij daarvoor niet bestemd waren, maar bestemd waren bij de bevrijding voor rust en orde te zorgen.

A. Dat weet ik. Ik weet zelfs, dat bepaalde militairen, van wie men verwacht zou hebben, dat zij zich in de illegale verzetsactiviteit zouden werpen, daarvoor bedankt hebben. Het lag hun niet. Ik heb de zuivering gehad van de officieren en reserve-officieren, die in Nederland zijn achtergebleven. Ik ben voorzitter van die zuiveringscommissie geweest. Verscheidenen van die officieren hebben zich niet in het verzet gewaagd. Op mijn vraag of de vraag van een van de

andere commissieleden, waarom zij niet aan het verzet hadden meegedaan, antwoordden zij: Het lag ons niet. Dat kan ik mij best indenken. Ik kan mij heel goed voorstellen, dat men zich niet in staat acht tot deze eigenaardige strijdwijze. Het zou zelfs onverantwoordelijk zijn geweest het wel te doen, wanneer men er van overtuigd was, dat men het niet moest doen. De werving voor de O.D. is, dikwijls ten onrechte, geschied onder het motto: Gij komt pas in het bedrijf na het uur U, wanneer er bij het terugtrekken van de Duitsers een vacuum ontstaat. Toen hebben velen gezegd: Dan kunt ge mij hebben. Ik kan mij echter ook indenken, dat, toen bij de schepping van het strijdend gedeelte werd gevraagd zich daarvoor op te geven, men heeft gezegd: Dat ligt mij niet. De K.P. daarentegen bestond over het algemeen uit vechters. Ik betreur het echter, dat deze vechters weleens te hoog hebben gegrepen naar de commando's. Het was voor mij als commandant H.S. dikwijls moeilijk iemand in het commando over een gewest, een district of een afdeling te belasten. indien ik overtuigd was, dat hij niet het vertrouwen had van de R.V.V. of de K.P., hoewel hij op grond van de berichten — ik kende hem dikwijls niet eens persoonlijk — de meest geschikte was.

67917. De heer **Hoogcarspel**: Dat is niet zo verwonderlijk, omdat zij een vrijbuitersbestaan leidden, waarin langzamerhand met grote moeite door de K.P. zelf een verandering is gebracht.

A. Inderdaad. Maar ik had gehoopt van boven af niet tact die geest van dienen te brengen. Wanneer mij dat was gelukt, had men door het vertrouwen in de hoogste commandant ook vertrouwen gekregen in de ondercommandanten.

67918. De heer **Hoogcarspel**: De voorzitter heeft u zoëven gevraagd, of u er nu nog zo over denkt als toen. In dit verband wilde ik u vragen: Is het niet uw bedoeling geweest in die brief te zeggen, dat de verdiensten van *Lange Jan* alleen lagen op organisatorisch gebied?

A. Dat was eigenlijk zijn hoofdverdienste. De gevaarlijke verzetsacties werden meer uitgevoerd door zijn onderhebbenden en minder door hem zelf. Maar hij was hun woordvoerdzr; hij hanteerde de pen vrij goed en sprak vrij goed.

67919. De **Voorzitter**: Geloof u ook nu nog, op de zaak terugziende, dat u op dat moment geen ander middel ter beschikking stond dan het besluit, dat u toen hebt genomen?

A. Ja, daarvan ben ik nog overtuigd.

67920. De **Voorzitter**: Dat dus langer praten bij hem niet had geholpen?

A. Inderdaad. Bij *Frank* had ik direct contact en begrip, bij *Lange Jan* is het mij niet gelukt.

67921. De **Voorzitter**: U hebt geen gemeenschappelijke basis kunnen vinden?

A. Neen, integendeel. Ik heb altijd gedacht: Hij kan geen belangrijk commando krijgen, want op een gegeven ogenblik komt toch het conflict tussen mij als commandant en hem.

67922. De **Voorzitter**: Dan nog dit: U had het zoëven over het vormen van het strijdend en het niet strijdend gedeelte. Er heeft zich nog een hele ontwikkeling voorgedaan na het moment, waarop u commandant bent geworden. Toen u het werd, was de delta nog maar in haar beginstadium?

A. Inderdaad.

67923. De **Voorzitter**: En dat heeft zich verder ontwikkeld tot de organisatie, zoals die geworden is. Er is gekomen een strijdend en een niet strijdend gedeelte. Hoe is dat gegaan? Is dat een resultaat geweest van onderling overleg of was dat een ontwikkeling, die werd voorgeschreven door de commandant van de B.S.?

A. Eigenlijk is het uit de deita zelf voortgekomen, maar het tempo is iets verhaast en wat bemoeilijkt door verschillende bevelen van het hoofdkwartier van de Prins. Het is een moeilijke kwestie voor mij om dat hier te zeggen, omdat ik niet gaarne aan critiek op mijn commandant uiting zou willen geven, maar ik heb het eerlijk gezegd betreurd, dat Z.K.H. door de onjuiste inlichtingen zou ik haast zeggen van verschillende mensen, die met Zijn hoofdkwartier in contact waren gekomen... ..

67924. De **Voorzitter**: U bedoelt mensen uit bezet Nederland, die naar het zuiden waren gegaan?

A. Ja. Het is naar aanleiding daarvan, dat ik behoefte had om iemand, die precies wist, hoe ik en mijn staf er over dachten, ook naar bevrijd gebied te krijgen. Dat is dan *van Amstey* geweest, mr. *Caljé*. Deze heeft inderdaad bij het hoofdkwartier van de Prins veel kunnen rechtzetten, wat rechtgezet moest worden; men was er inderdaad eenzijdig ingelicht, b.v. door dergelijke berichten van *Lange Jan*, die niet alleen mij bombardeerde met deze brieven, maar ook het bevrijde gebied met telegrammen, brieven en inlichtingen. Ik kan mij zeer goed voorstellen, dat men daar niet een juiste indruk van de zaak had, toen het bevel kwam tot het vormen van een strijdend gedeelte en een niet strijdend gedeelte, terwijl dat al bij mij in mijn stafkwartier voorbereid was; alleen was de naam anders. Het „strijdende gedeelte" hebben wij wel gehad; mijn „voorlopig niet strijdende gedeelte" werd door het hoofdkwartier van de Prins eerst genoemd liet „niet strijdende gedeelte" en daarna: „bewakingstroepen". Reeds op zich zelf sloten deze benamingen een discriminatie in tussen de strijders, van wie men dacht: dat zijn de helden van het verzet, en de niet-strijders, de non-combattanten. Ik heb er daarom prijs op gesteld, het gevoel van discriminatie bij de verschillende troepen te doen verdwijnen, nl. door er op te wijzen: Wanneer wij meer wapens krijgen, zijt gij weer strijdend gedeelte. Het was mijn bedoeling een onderscheid te maken tussen de mensen, die reeds bewapend waren, en hen, die niet of nog niet bewapend waren, maar als wij meer wapens hadden tot strijdend gedeelte konden worden geformeerd.

67925. De **Voorzitter**: Hoeveel wapens heeft u gehad?

A. Ik heb in mijn hoofd — of het uit de tijd van de C.B.S. is geweest, dan wel uit de stukken betreffende het England-Spiel, weet ik niet — een aantal van 10 000 aan wapens, welk aantal ik gehaald heb uit een telegram van de Prins aan mij, welk telegram inhield, dat op dat ogenblik 10 000 wapens gedropt waren. Voorts speelt mij door dt geest een aantal van 30 000; hoe ik daaraan kom, weet ik niet, en dat is ook de allerhoogste taxte.

67926. De **Voorzitter**: De heer *Klijzing* van B.B.O. heeft hier medegedeeld, dat in totaal gedropt zijn 35 000 wapens, waarvan naar taxatie 10 000 in handen van de Duitsers gevallen zouden zijn.

A. Door het England-Spiel.

67927. De **Voorzitter**: Of doordat ze te lang opgeslagen moesten blijven. Men verloor natuurlijk doorlopend wapens aan de Duitsers. Er zijn er 10 000 ingeleverd en de rest is zoek.

A. Dat kan.

67928. De **Voorzitter**: Maar met dat aantal van 35 000 was lang niet aan uw behoefte voldaan?

A. Neen.

67929. De **Voorzitter**: Nu waren deze 35 000 niet alle zware wapens; hij dat aantal was alles bij elkaar geteld.

A. Ja, dat waren pistolen, brens, geweren, alles bij elkaar. Daarmee was niet in de behoefte voorzien. Ik heb nooit een enigszins juist inzicht gekregen in de sterkte van de B.S. Ik heb wel van ek geweest een opgave gekregen. De O.D. heeft mij wel een volledige opgave verstrekt, want die kon het weten, maar van de K.P. heb ik nooit een opgave gekregen.

67930. De **Voorzitter**: Hebt u ook geen schatting?

A. De K.P. schat ik naar het aantal diploma's, dat de Stichting L.O.—L.K.P. heeft uitgereikt aan degenen die zij als K.P.-er erkent, op ten hoogste 1000.

67931. De **Voorzitter**: En de Raad van Verzet?

A. Dat aantal is nog minder, denk ik.

67931. De heer **Hoogcarspel**: Dat lijkt mij veel te gering.

A. Misschien kan mijn chef staf een bepaald aantal geven. Bob *Scheepstra* en *van Riessen* kunnen dat direct doen.

67933. De **Voorzitter**: Dat kunnen wij nader informeren.

De toestand was dus zo, dat op het stafkwartier van de commandant Binnenlandse Strijdkrachten een aantal dingen voorbereid werden, maar dat ook uit het hoofdkwartier van de bevelhebber van de N.B.S. bevelen kwamen?

A. Ja.

67934. De **Voorzitter**: Dat was een situatie, die blijkbaar weleens moeilijkheden heeft opgeleverd?

A. Dat is inderdaad zo.

67935. De **Voorzitter**: Wanneer is de heer *Caljé* in het hoofdkwartier van de Prins geweest?

A. Hij is daar 20 October gekomen.

67936. De **Voorzitter**: Dat is dus betrekkelijk spoedig geweest. Is hij daar lang gebleven?

A. Hij is daar tot de bevrijding gebleven.

67937. De **Voorzitter**: Hebt u nadien nieuwe afgezanten naar het hoofdkwartier van de Prins gestuurd?

A. Neen. Daarbij is het gebleven. Alleen heb ik naar aanleiding van de onderhandelingen in April *Richard van der Gaag* en daarna de heer *Neher* verzocht daarheen te gaan.

67938. De **Voorzitter**: Mag ik uit het feit, dat u na de heer *Caljé* geen nieuwe personen naar het hoofdkwartier van de Prins hebt gezonden, afleiden, dat de moeilijkheden, die zich aanvankelijk voordeden, minder zijn geworden?

A. Ja, de komst van de heer *Caljé* was inderdaad zeer nuttig om de positie van de commandant en diens bedoelingen en inzicht recht te doen wedervaren in het milieu van het hoofdkwartier van Z.K.H.

67939. De **Voorzitter**: Wij hebben geconstateerd, dat men in de zomer van 1944 ook van Londen uit veel aandrang heeft uitgeoefend op de bundeling van de illegaliteit. Een ander vraagstuk is het samengaan van de gewapende illegaliteit. Dat laatste heeft ook zijn moeilijkheden opgeleverd. Is er van Londen of van het hoofdkwartier van de Prins uit ook nog invloed uitgeoefend om dat proces te versnellen?

A. Dergelijke pogingen zijn eigenlijk van mij zelf uitgegaan. Ik herinner mij, dat ik ook een poging heb gedaan om de illegale pers meer begrip bij te brengen voor de militaire verzetsgroepen, haar handelingen, enz., maar dat is mij niet wel gelukt.

67940. De **Voorzitter**: Maar pogingen van Londen en van het hoofdkwartier in die zin zijn er dus niet geweest?

A. Neen; die zijn eigenlijk uit de niet militaire organisaties voortgesproten en uit mijn behoefte om met deze groepen nader contact te hebben. Zo heb ik een bepaalde bespreking gehad met de Vertrouwensmannen. Ik herinner mij, dat ik twee besprekingen heb gehad met de groep, waarvan *Drees* voorzitter was, de contactcommissie.

67941. De **Voorzitter**: De verhoudingen lagen nogal merkwaardig en ingewikkeld. U was conimandant van de B.S. Daarnaast had men een min of meer officieel orgaan in het College van Vertrouwensmannen. Beiden hebben elkaar blijkbaar gevonden in de Apriildagen van 1945.

A. Inderdaad.

67942. De **Voorzitter**: Was er in die tussenperiode geen contact van enige betekenis tussen de Vertrouwensmannen en de commandant B.S.?

A. Niet zo, dat ik contact had met het hele college, maar het contact bestond dank zij de heer *Neher* en de heer *Wally van Hall*. Deze kwamen altijd geregeld met mijn stafkwartier in aanraking; elke week sprak ik ze en dan kreeg ik van hen de mededelingen, die ik nodig had en die de niet militaire groepen nodig vonden te mijner kennis te brengen.

67943. De **Voorzitter**: Maar men leefde dus wat zijn eigen handelingen betreft volkomen naast elkaar, ieder op zijn eigen terrein?

A. Inderdaad.

67944. De **Voorzitter**: En van botsingen of meningsverschillen is niet gebleken:

A. Daarvan is niets gebleken; wel van samenwerking, b.v. wat betreft de spoorwegstaking. Toen kwam onderling een nauwer contact tot stand.

67945. De **Voorzitter**: Dit is dus een ander voorbeeld van samenwerking in een bepaald geval, naast de April-onderhandelingen. Ook toen heeft er dus eenheid van inzicht bestaan. Maar u en het gehele college zijn niet bij elkaar geweest.

A. Neen. Wij hebben nooit een gemeenschappelijke beslissing genomen, wij hebben nooit een genleenschappelijke vergadering gehouden; wij hebben alleen elkaar ingelicht omtrent hetgeen voor beide groepen te weten van belang was.

67945. De **Voorzitter**: Lag de Contactcommissie voor de illegaliteit nog iets verder van u af dan het College van Vertrouwensmannen?

A. Dat lag voor mij op hetzelfde niveau.

67947. De **Voorzitter**: Door wie had u daarmee contact?

A. Ook door de heer *Neher*; die was contactman voor mij met de militaire groep, maar ook niet de niet-militaire groep; ik heb hem dikwijls uitgestuurd om inlichtingen bij de commandanten; ik hechtte aan zijn oordeel en werkzaamheid zeer grote waarde.

67948. De **Voorzitter**: Nu heeft de Contactcommissie voor de illegaliteit op een gegeven ogenblik de C.N.B.S. uitgenodigd voor een bespreking over een aantal vraagstukken, die rondom de N.R.S. gerezen waren, met name een dreigende tegenstelling tussen de militaire organisatie van de N.B.S. en de andere groepen. Daar zijn toen een aantal vragen geformuleerd, aangeduid met de letters a—g. Daarachter komt een antwoord van de C.B.S. op die vragen. Herinnert u zich die kwestie?

A. Wanneer is dat geweest?

De **Voorzitter**: Februari 1945.

A. Precies herinner ik mij dat niet meer. Ja, ik herinner mij toch iets er van.

67949. De **Voorzitter**: Zijn die antwoorden gegeven in die bespreking of zijn ze schriftelijk gegeven? Er wordt in het stuk, dat ik hier heb, gezegd, dat de Contactcommissie besloten had de C.N.B.S. uit te nodigen voor een vergadering ter bespreking, enz.

A. Dat is een vergadering geweest, waarop ik alleen verschenen ben en waarop de heren mij deze vragen gesteld hebben.

67950. De **Voorzitter**: Wanneer ik die vragen en antwoorden doorlees, dan lijken de antwoorden mij bevredigend voor de stellers van de vragen; er is tenminste geen sprake van, dat men uit de antwoorden moet concluderen tot sterk tegengestelde opvattingen bij de stellers der vragen en bij degene, die de vragen beantwoordt.

A. Waar zou het gebeurd kunnen zijn?

De **Voorzitter**: Er is b.v. sprake van inmenging van de Binnenlandse Strijdkrachten in perszaken, welke inmenging door de Contactcommissie ongewenst wordt geacht.

A. De pers was een moeilijke vraagstuk.

67951. De **Voorzitter**: Daarop antwoordt u onder d):

„De commandant Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten zal gaarne een nota t.a.v. ongewenste inmenging in perszaken van de C.C. ontvangen als eventueel hanteerbaar richtsnoer voor zijn instructies aan de Commandanten.”

A. Ik herinner mij, dat ik deze persaangelegenheid als een moeilijke aangelegenheid heb ondervonden. Ik heb getracht een oplossing

te bereiken door jhr. *Groeninx van Zoelen* aan te trekken, met wie ik illegaal bevriend was geworden, ten eerste door de Unie en later ook door de bijeenkomsten in Café de la Paix. Ik wist, dat hij een goede pen had en dacht: ik probeer een sfeer van vertrouwen te scheppen tussen de verschillende persmensen en mij als commandant; het is nodig, dat men precies weet, wat mijn inzichten zijn. Ik dacht, dat hij daarvoor de aangewezen man was, maar op een gegeven ogenblik bleek mij, dat hij onaanvaardbaar was voor de pers. Men zag in hem een eigenaardig type, terwijl ik in hem een journalist zag, die ik volkomen vertrouwde en die mij volkomen vertrouwde en met wie ik kon werken. Zo zie ik hem nog.

67352. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk is hij nog onaanvaardbaar voor een deel van de pers.

A. Volkomen onaanvaardbaar.

Toen heb ik als mijn perscontact de heer *van Dam* gehad, een schoonzoon van de heer *Schermerhorn*, maar deze heeft evenmin bereikt, wat ik bedoeld had te bereiken, nl. een vertrouwelijk contact met de pers. Het was voor mij van groot belang het vertrouwen van de pers te winnen. Er kon, zoveel uitgaan van de persartikelen, vooral met betrekking tot de B.S. en de onderlinge waardering tussen de verschillende groepen in de illegaliteit.

67953. De **Voorzitter**: Daarbij ging het er dus om, dat de Binnenlandse Strijdkrachten er belang bij hadden, dat de pers schreef in een richting, die gunstig was voor de Binnenlandse Strijdkrachten. Wanneer echter de Contactcommissie spreekt van ongewenste inmenging van de Binnenlandse Strijdkrachten in persaangelegenheden, is dit natuurlijk wat anders. Waar doelt zij dan op?

A. Uit mijn inmenging, ten einde meer contact met de pers te krijgen, heb ik toen begrepen, dat men dacht, dat ik in een bepaalde politieke richting wilde gaan. Ik was echter een onbeschreven blad: ik was politiek ongeschoold en dat ben ik nu nog. Dat was dus mijn bedoeling niet. Het heeft mij echter niets verwonderd, dat door de keuze van de heer *Groeninx van Zoelen* en misschien ook door zijn uitingen tegenover persmensen ik de verdenking op mij heb geladen, dat ik mij door middel van de pers op politiek gebied zou willen bewegen.

67954. De **Voorzitter**: Hier staat in de vraag van de Contactcommissie:

„Zijn verschillende commandanten van de Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten de meening toegedaan, dat zij na de bevrijding met het Militair Gezag worden belast en nemen zij niet thans reeds allerlei maatregelen, die daarop wijzen, o.a. door invloed uit te oefenen op de verschijning van bladen of op de gedwongen beperking tot één orgaan?”

M.a.w., hier wordt de vraag gesteld: Wordt hier niet invloed uitgeoefend door commandanten van de B.S., omdat zij menen, dat zij na de bevrijding met het militair gezag belast zullen worden? Dat is blijkbaar de klacht.

A. Ik erken het, maar ik heb het nooit zo tragisch opgevat. Ik denk nog altijd, dat het een gevolg is van de controverse in de O.D., dat deze vragen mij gesteld zijn. Ik herinner mij, dat ik deze vragen inderdaad beantwoord heb. Voor zover ik mij kan herinneren, zijn deze vragen althans mij schriftelijk gesteld.

67955. De **Voorzitter**: Dan is daarna, op 13 Maart, door de Contactcommissie een brief geschreven, waarin gesproken wordt over de ieprésailles van de Duitsers in verband met de aanslag op *Rauter*. Daarin wordt eigenlijk gevraagd: Wat doet het strijdend gedeelte van de N.R.S.? Daar komt het eigenlijk op neer.

„In haar vergadering van heden behandelde de C.C. de gevolgen van den aanslag op *Rauter* en de reacties daarop.

Dat er door het S.G. der N.B.S. niets merkbaars tegen de terreurdaden wordt gedaan, is naar de meening van de C.C. aan een zekere verstarring te wijten. De voorheen meest actieve groepen, die niet gewend waren in militair verband op te treden, wachten op bevelen en toonen weinig of geen initiatief.

De aanwijzing van Gw. S Cn. heeft veelal niet plaats gevonden en rapporten der daden worden niet of bijna niet opgemaakt.

Met nadruk vraagt de C.C. zich af waarmee het S.G. zich thans wel bezighoudt; in stede van het bestrijden van razzia's en het afvoeren van mannen (soms zijn in de steden colonnes slechts door twee soldaten bewaakt), het stuiten van gevangentransporten, directe gevechtsacties tegen vuurpelotons. Het

aanhouden en in beslag nemen van auto's en vrachtwagens lang? de buitenwegen wordt door het S.G. schijnbaar alleen tegen sommige boeren opgetreden al worden er ongetwijfeld ook goede en moedige sabotagedaden verricht.

De C.C. is tegen het willekeurig neerschieten van Duitschers, zowel burgers, militairen als politiemensen, gekant.

Slechts noodweer of afweer van ernstige bedreiging zal naar het oordeel der C.C. het doden van een tegenstander wettigen.

Echter het voeren van strijd en het duidelijk actieve protest tegen terreurhandelingen, het dwingen en binden van een groot actief van de weermacht op vele plaatsen, kortom het verrichten van alle daden, die van militaire en verzetsbetekenis zijn, dit alles behoort stellig tot het arbeidsveld van het S.G. en de C.C. verzoekt U den Cn. hierop met nadruk te willen wijzen."

Een antwoord hierop is mij niet bekend.

A. Ik weet niet meer, wat ik er op geantwoord heb, maar als ik het zo lees, zou ik zeggen, dat ik meer dan eens de sabotagecommandanten gewezen heb op de noodzaak te blijven saboteren.

Bij de arbeidsinzet is direct daartoe aangemaand te saboteren; er is inderdaad gesaboteerd, zij het niet door allen. Er is echter een bepaalde periode te constateren, waarin deze sabotagedaden terugliepen; toen is een order van mij uitgegaan: denk er om, aan die en die bevelen moet de hand gehouden worden; het is zeer goed mogelijk, dat een dergelijke brief in die tijd geschreven is. Ik weet niet, wat daarop geantwoord is; ik kan proberen het aan te vragen; ik ken dat geschrift niet. Zijn de antwoorden er niet bij? Ik heb ze alle beantwoord. Ik zal proberen het antwoord daarop te produceren.

67956. De **Voorzitter**: Wat heeft u te maken gehad met Militair Gezag?

A. Zogoed als niets. Dat werd vanuit het bevrijde gebied geregeld. Het meest daarmee te maken heeft eigenlijk gehad de C.B.T.; die heeft zich altijd op dit terrein bewogen; dat was kolonel *Six*; daarom heb ik hem machtiging gegeven om, wanneer mij inlichtingen werden gevraagd, die namens mij te beantwoorden. Commandant van het strijdend gedeelte was, ten minste op het laatst van de bezetting, Peter *Zuid* (*Borghouts*), die bij verrassing uit de lucht kwam vallen.

67957. De **Voorzitter**: Waarom?

A. Omdat ik helemaal niet had verwacht, dat ik een second-in-command zou krijgen.

67958. De **Voorzitter**: Is die u als zodanig toegezonden?

A. Die is mij als zodanig door de Prins toegezonden. Dat heeft mij pijnlijk verrast, omdat ik er tevoren niets van wist.

67959. De **Voorzitter**: Was er op dat ogenblik een commandant van het strijdend gedeelte?

A. Dat was toen *Peter Ncord*, *Peter Hordijk*, thans de burgermeester van ..... ik kan niet direct op de plaatsnaam komen.

67950 De **Voorzitter**: Is deze toen als commandant van het strijdend gedeelte door de Prins vervangen?

A. Ja.

67961. De **Voorzitter**: *Hordijk* is dus vervangen door *Borghouts*, die naar het noorden werd gestuurd krachtens een bevel van de bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten?

A. Ja.

67961. De heer **Hoogcarspel**: Daar hebt u toch een schriftelijk bevel van?

A. Ja.

67962. De **Voorzitter**: Weet u, wat de motieven voor die beslissing zijn geweest?

A. De juiste motieven weet ik niet en daar heb ik ook nooit naar gevraagd, omdat ik aanvoelde, dat het een persoonlijke beslissing van de Prins was. Ik heb mij dus nooit er tegen verzet. Ik weet wel, dat

mijn ondercommandanten hebben gedacht ..... Maar laat ik het niet zeggen, want dan wordt het een critiek op Zijne Koninklijke Hoogheid, wat ik als militair niet mag en kan uitspreken.

67963. De **Voorzitter**: Was de heer *Borghouts* een officier, die uit Engeland was meegekomen, of was hij over de rivieren naar het zuiden gegaan?

A. Hij is commandant van de Stoottroepen in het zuiden geweest. Hij heeft het vertrouwen van de Prins gewonnen door een buitengewoon goede activiteit als illegaal.

67965. De **Voorzitter**: Dus hij is in het zuiden bevrijd?

A. Ja. Hij heeft deel uitgemaakt van het hoofdkwartier van de Prins. Mijn chef van de staf heeft als zijn persoonlijke visie op deze zaak medegedeeld:

„Toen de zaken bij de B.S. in het algemeen een bevredigend verloop hadden, zoals in het vorige hoofdstuk is geschetst, kwam op een der laatste dagen van Maart *Peter Zuid* figuurlijk en letterlijk uit de lucht vallen."

Hij werd landelijk sabotagecommandant. Dit gebeurde, omdat een verhoogde activiteit van de B.S. werd verwacht. Dat heb ik ook wel begrepen.

Dat zou ik met mijn ondercommandanten best hebben kunnen opvangen, maar, toen mij eer, second-in-command werd gedropt, moest ik het aanvoelen als een blijk van niet juist vertrouwen in mij als commandant. Zo mocht ik het niet opvatten, heeft de Prins mij later meegedeeld, maar intussen moest ik het toen wel zo opvatten. Het was voor mij een moeilijke tijd, maar als goed militair heb ik getracht to make the best of it. Van *Peter Zuid*, die zich door dit belangrijke commando ietwat over het paard getild voelde, heb ik tenslotte het vertrouwen weten te winnen en hem in enige tact precies weten te brengen, waarheen ik wilde, namelijk een goede samenwerking.

67366. De **Voorzitter**: Dan mag ik u misschien aan liet slot nog deze vraag stellen: Ais u thans de hele periode, waarin u commandant van de B.S. geweest bent, overziet, wat zijn dan daarvan naar uw inzicht, achteraf gezien, de hoofdmomenten; wat is daarvan het meest betekenisvolle geweest?

A. Voor het land bedoelt u?

De **Voorzitter**: Inderdaad.

A. Dan moet ik in de eerste plaats met lof getuigen van de geest van offerbereidheid van de groep, die zich B.S. kan noemen, en van alle andere groepen, waarmee wij als B.S.-ers in contact zijn gekomen, de niet militaire groepen. Ik kan niet anders dan met lof van haar zctiviteit gewagen, maar daarnaast moet ik ruimte laten voor critiek van mijn kant. Die critiek, die ik nu voor de vuist weg formuleer, kan ik zo samenvatten:

Ik betreur het, dat van de overzijde, van Londen, weinig leiding is uitgegaan. Het is mij gebleken, dat de groepen deze leiding nodig hadden; men heeft er altijd om verzocht. Het is mij later bij de bestudering van de stukken in zake het England-Spiel gebleken, dat men behoefte had aan voorlichting uit Londen. Juist het gebrek aan die voorlichting uit Londen heeft meegeholpen om deze tegenstelling tussen de verschillende groepen in het leven te roepen. Als er meer leiding was uitgegaan van Londen, zou deze tegenstelling niet zijn gekomen. Als men hier iemand had gehad, in wie men vertrouwen had, was die tegenstelling ook niet gekomen. Dat is de beweegreden geweest, waarom ik dacht: laat ik proberen deze tegenstelling uit de weg te ruimen. Niet, dat ik mij zelf zo hoog aansla, maar het is mij weleens gelukt, partijen, die elkaar niet kunnen vinden, tot elkaar te brengen. Dit is o.a. in mijn ambtelijke tijd reeds gebleken, toen na de eerste wereldoorlog, 1914—1918, het mij lukte de tegenstelling, die er bestond tussen GS-3 en GS-4 te overbruggen en beide afdelingen tot elkaar te brengen. Bij de B.S. was er gebrek aan teamgeest, niet in de kleine groepen, die elkaar kenden, maar wel in de grote organisaties; men kende elkaar in die grote organisaties niet; er was een zeker wantrouwen; men kon ook niet terugvallen op iemand, op wiens gezag men een bepaald persoon als medewerker kon, aanvaarden. De politieke partijen hadden ook geen gezag, althans niet bij deze illegale groepen. De kwestie van critiek en van nijd tussen de verschillende groepen wil ik niet onbesproken laten. Ik verklaar het hierdoor; men

had geen houvast aan een centraal punt, waarin men wel vertrouwen had en dat het vertrouwen tussen de verschillende groepen zou kunnen opwekken.

67967. De **Voorzitter**: En de militaire betekenis van de B.S.?

A. Die heeft aan mijn verwachtingen voldaan. Ik heb weleens met enkele gewestelijke commandanten verschil van mening gehad — ik wil niet zeggen, dat ik met hen in conflict ben geweest —, doordat zij dachten in grote verbanden als bataljons, regimenten en zelfs nog grotere, terwijl ik altijd gedacht heb in kleine verbanden, ten hoogste een compagnie. Ik heb mij daarover steeds zo uitgedrukt: het is niet mijn streven, de B.S. te ontwikkelen tot een logge olifant; ik moet de B.S. maken tot een zwerm giftige muskieten. Dat beeld heeft mij altijd voor ogen gestaan bij de samenbundeling van de drie groepen; ik had geen behoefte aan regimenten en divisies. Misschien, dat er dan enkele compagnieën komen, die gelegenheid hebben gezamenlijk te oefenen in bataljonsverband, maar verder wenste ik niet te gaan. Ik had dus ook geen behoefte om beroepsofficieren van hoge rang aan te trekken. Ik had wellicht kunnen proberen, een kolonel of generaal als commandant aan te stellen en een hem waardig commando in het door hem beheerde rayon te scheppen, maar dit streed tegen mijn beginselen in zake de kleine oorlog, de guerilla.

Samenvattend hebben de B.S. echter toch datgene bereikt, wat er van verwacht kon worden, in aanmerking genomen de moeilijkheden van

bewapening, van voeding, die wij in het laatste bezettingsjaar hebben gehad: de mensen waren ondervoed. Ik zou niet gaarne een geregelde oorlog met hen zijn ingegaan.

De **Voorzitter**: Het komt mij voor, dat met deze uiteenzettingen uwerzijds het doel, dat wij ons voor vanavond hadden gesteld n.l. een bespreking van de grote lijnen, is bereikt. Misschien mogen wij u nog eens uitnodigen hier te komen, als zich bij de verdere behandeling van deze punten var, het Enquêtebesluit onderwerpen voordoen, waarop wij dieper met u wensen in te gaan.

A. Met genoegen. Ik verzoek u echter mij dit tijdig mede te delen, zodat ik mij kan voorbereiden en stukken kan produceren, waaraan u misschien meer hebt dan aan mijn zwakke mondelinge betoog.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

H. KOOT

DONKER, *Voorzitter*,
WTTEWAALL VAN STOETWEGEN,
HOOGCARPEL.
SCNUIJT, *griffier*

ZITTING VAN WOENSDAG 21 SEPTEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Fens, leden, alsmede de heren Schuijt en Duisterwinkel, griffiers.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

JACOBUS JAN VORRINK,
oud 58 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

67968. De **Voorzitter**: Hetgeen wij hedenmiddag met u willen bespreken, heeft betrekking op drie punten van het Enquêtebesluit: f. de verbindingen met het bezette Nederlandse gebied, in het bijzonder de militaire en civiele inlichtingendiensten; g. het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden; h. het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. De Enquêtecommissie behandelt de laatste twee punten gezamenlijk. Daarover zal een afzonderlijk rapport verschijnen. Omtrent punt f komt er ook een afzonderlijk rapport. In verband daarmee zou het wel gewenst zijn, als wij bij deze bespreking die twee onderwerpen min of meer konden scheiden. Ik begrijp wel, dat dit enigszins moeilijk zal zijn, want de onderwerpen lopen natuurlijk op verschillende punten door elkaar heen, maar ik wil toch een poging doen eerst met u te bespreken wat u zelf ervaren hebt van de verbindingen, die er met Engeland zijn geweest, hoe u in contact bent gekomen met deze verbindingen, hoe deze gefunctioneerd hebben en welke evenementen zich daarbij hebben voorgedaan. Ik kom dan direct tot de eerste vraag: Wat is te uwen opzichte het begin daarvan geweest, hoe hebt u voor het eerst iets bemerkt van pogingen uit Engeland om contact in te nemen of te zoeken of welke pogingen zijn uwerzijds gedaan om contact met Engeland te zoeken?

A. Wat u daar oplepelt, betreft de hele geschiedenis van de illegaliteit, voor zover ik zelf daarbij betrokken ben geweest. Dat is niet erg eenvoudig. Ik moet mijn verontschuldiging maken voor het feit, dat ik geen documenten bij elkaar heb kunnen halen. Een hele stapel zeer belangrijke documenten, die ik had, is verloren gegaan en wat ik nog heb, heb ik vóór dit verhoor niet kunnen nagaan. Ik ben te kort in het land en neem te kort weer deel aan het actieve leven dan dat ik daarvoor gelegenheid heb gehad. Maar de documenten, die ik nog heb, wil ik gaarne ter beschikking van uw commissie stellen.

De illegaliteit is voor mij begonnen direct na de capitulatie. Ik heb toen met mijn in die dagen nog levende vriend *Wiardi Beckman* gesproken over zijn ervaringen bij de generale staf en heb hem gevraagd, wat zijns inziens de consequenties waren van de Duitse bezetting, in verband ook met het feit, dat van officiële Duitse kant verschillende beloften en toezeggingen werden gedaan. Ik heb *Winardi Beckman* op 16 of 17 Mei gevraagd: Meen je, dat die beloften en toezeggingen ernstig moeten worden genomen? Hij antwoordde categorisch: „Dat is volstrekt uitgesloten. De vertegenwoordigers van de Gestapo zitten reeds in alle officiële instanties, die met het leger zijn meegekomen, zij hebben die mensen in de tros van het leger meegebracht. Je kunt er op rekenen, dat wij hier een zelfde systeem zullen krijgen als in Duitsland sinds 1933 heeft bestaan.“ Wij hebben toen tegen elkaar gezegd: Dat betekent, dat wij van vandaag af illegaal zijn. Ik heb de consequentie daaruit getrokken: ik heb mijn huis opgebroken en ben ondergedoken. Niet in 1943, maar in 1940.

Daarna ben ik al spoedig in aanraking gekomen met die mensen in Nederland, die ik zou willen noemen: de oudste illegalen. Zij kwamen in hoofdzaak voort uit het Nederlandse leger. Het was

een aantal officieren, die reeds dadelijk het plan hadden, de verbindingen met de troep, voor zover zij daarmee althans in een goede verhouding stonden, in stand te houden, ten einde op deze wijze te proberen een soort van verzetsbeweging te organiseren. Het was een eigenaardige, psychologische reactie, die een zeer sterk edelmoedig en vaderlandlievend karakter had. Ik ben direct met een aantal mensen in contact gekomen. Ik herinner mij *Lopez de Laguna*, de broer van degene, die de eerste koerier was geweest. Beiden zijn ze gestorven. Zij zijn dadelijk begonnen met het zoeken van contact met Engeland. Daarvoor hebben zij een aantal kleine zenders bijeengebracht en hebben daarmee getracht verbinding te krijgen. Zij hebben ook aan vaartuigen gedacht. *Lopez de Laguna* heeft te zamen met een vriend een poging gedaan om in een kleine kano over te varen. Toen ik van hun pogingen hoorde, heb ik de gelegenheid te baat genomen om te zeggen, dat ik het nodig vond, dat zij een politiek rapport over de toestand in Nederland meenamen.

67969. De **Voorzitter**: Dat was dus in de zomer van 1940?

A. Ja. Ik geloof, dat ik dit rapport nog ter beschikking kan stellen. U kunt daaruit dan een idee krijgen van de wijze, waarop wij toen de toestand bezagen. U zult daarbij ook vinden rapporten, afkomstig van bevriende personen, met wie ik in contact stond. Deze lieden hebben dus met een kano een poging gedaan om over te varen, waarbij zij zijn verongelukt. Zij werden echter opgepikt door een logger en zij hebben kans gezien van de logger af te springen, toen deze in IJmuiden meerde. Zij zijn in IJmuiden in de trein gestapt en hebben op deze wijze kans gezien er tussenuit te knijpen. Naderhand zijn zij toch verongelukt.

Ik heb in die zelfde tijd contact gehad met professor *Schoembker* en professor *Mekel*, met wie ik besprekingen heb gehad over de politieke situatie in Nederland. Ook zij hadden contact met mensen, die pogingen deden om contact met Engeland op te nemen. U weet, hoe zij beiden verongelukt zijn. Ook een man als *Maurits Kan* is later verongelukt.

Als ik nu reeds van deze gehele geschiedenis een oordeel mag geven, dan is het dit, dat het eenvoudig niet te begrijpen is, dat de Nederlandse Regering niets — althans voor zover mij bekend is en ik stond met vele mensen in contact — heeft gedaan om de berichtgeving mogelijk te maken. Het is eenvoudig onbegrijpelijk. Wij hebben er om geworsteld, dag en nacht, en het heeft tot niets geleid. Mijn rapport — dat ik u zal overleggen — heeft geen enkele andere betekenis dan om u te doen zien, hoe wij er toen over dachten, want het heeft de Regering nooit bereikt.

In die dagen hadden wij tegelijkertijd de gelegenheid ons reken-schap te geven van de vraag wat wij na de bevrijding zouden doen. Wat het tijdstip van de bevrijding betreft, weet u, hoe verschillend daarover gedacht werd. Enkelens dachten over maanden, anderen spraken over jaren. Uit die groep van officieren, met wie ik contact had, is direct of kort daarna de O.D. ontstaan, waarvan generaal *Röell* indertijd de eigenlijke initiatiefnemer was. Na zijn internering in Buchenwald is hij vervangen door andere mensen. De zgn. chef staf was de heer *Westerveld*, overste. Deze man had een voortreffelijke opvatting van de taak van de O.D. en hij heeft in die dagen een bespreking gevraagd en ook gekregen tussen *Colijn*, *Joekes* en mij. Wij hebben toen met z'n drieën de eerste politieke bespreking van die aard gehouden, waarbij wij hebben vastgesteld, dat *Joekes* niet direct geëigend was om dit contact in stand te houden en dat *Colijn*, die dag en nacht in de gaten werd gehouden, veel te veel geëxponeerd was.

Het ging voor mij — in overeenstemming met *Colijn* en *Joekes* — niet om een politiek partij-adviseurschap, maar om een nationaal adviseurschap voor de O.D. Men zei ons: Wij hebben geen andere taak dan het handhaven van de orde en hiervoor hebben wij geen enkele opdracht, welke ook, gekregen. Ik heb met overste *Westerveld*, die in den Haag woonde, een buitengewoon veelvuldig en plezierig contact gehad. Hij deed niets anders dan allerlei groepjes soldaten adviseren en bij elkaar halen in de O.D. om te zorgen, dat in het uur X onordelijkheden zouden worden voorkomen en

men zich zou stellen achter wat zou zijn de wettige Regering. Met de vraag, hoe dit precies zou zijn, hield men zich toen nog niet bezig. Het is mij later gebleken, dat in het hoofd van *Röell* gans andere ideeën rondspookten. Onze vriend *Westerveld* is toen gearresteerd met een groep O.D.-officieren, die voor een groot deel hun einde in Sachsenhausen hebben gevonden. Deze mensen hebben zich buitengewoon moedig gedragen, ook in de laatste uren van hun leven. *Röell* is uit Buchenwalde teruggekomen, nadat hij daarom had verzocht — een enigszins dubieuze manipulatie van *Röell* — en toen is ontstaan de sfeer van de O.D., niet als die van de toekomstige dragers van de ordehandhaving, maar als die van een groep mensen, die zich intensief gingen bezighouden met de toekomstige politieke structuur van Nederland.

67970. De **Voorzitter**: Hoe merkte u dit?

A. Uit de besprekingen. Eén van de mensen was de heer *Schinz-melpenninck*; ik geloof, dat hij na *Westerveld* de titel droeg van chef staf.

67971. De **Voorzitter**: Was dit Oom *Alexander*?

A. Ja. In die dagen heb ik via tussenpersonen en ook uit een persoonlijk onderhoud met hem vernomen, hoe Oom *Alexander* over de politieke constellatie van Nederland in de tijd vóór 1939 dacht en hoe hij zich die voor de toekomst voorstelde; hij meende, dat hij en zijn vrienden uit de O.D. hierop een belangrijke invloed moesten uitoefenen. Naar mijn mening kreeg de O.D. daardoor een geheel ander karakter.

Los van de discussies, die ondergronds werden gevoerd, weet ik dit op een heel wat pijnlijker wijze. Als je bezig was, te trachten een microphoto naar Engeland te krijgen, dan kwam deze vrij snel in handen van de O.D.-koeriers. Die heren van de O.D. hebben er nu de gewoonte op na gehouden een dergelijke microphoto te ontcijferen en de tekst van het nodige commentaar te voorzien.

67972. De **Voorzitter**: Wanneer gebeurde dit?

A. In 1941, 1942. Toen mijn vriend *Westerveld*, die een politiek verstandig man was, uit de leiding van de O.D. verdween, is dat soort avonturiers groot geworden. Eén van de gevaarlijkste mannen was de heer *Six*, die in de O.D. een zeer funeste rol heeft gespeeld, speciaal in deze aangelegenheid.

67973. De **Voorzitter**: Maar dat was later. De heer *Six* is pas in de centrale leiding van de O.D. gekomen in Augustus 1942.

A. Maar deze lieden zijn al dadelijk op de voorgrond getreden, toen de heer *Westerveld* uitgeschakeld was. Ik herinner mij een gesprek met een lste-luitenant, een prachtkerel — hij is ook gebleven in de strijd — maar in politiek opzicht een volslagen analphabeet, die mij zeide: „Wij krijgen toch niet meer terug de tijd van het algemeen kiesrecht? Dat zal ons toch niet overkomen, als de bevrijding daar is? Dat is toch afgelopen?” Deze man heeft niets kwaads uitgehaald, maar dit tekent toch de geest in de leiding van de O.D.

67974. De **Voorzitter**: Om even terug te komen op die microphoto's en het leveren van commentaar daarop bij het doorzenden naar Engeland: hebt u dat zelf geconstateerd?

A. D.w.z. dat heb ik vernomen van mensen, met wie ik in contact stond.

67975. De **Voorzitter**: Zijn er nog mensen in leven, die van dat feit uit eigen wetenschap op de hoogte zijn?

A. Ik zou u willen aanraden daarover met *Frans Goedhart* te spreken, omdat hij gelegenheid heeft gehad die dingen precies te verifiëren. Voor ons is het niet aan twijfel onderhevig. Ik geloof ook niet, dat de heren van de O.D. dat zullen ontkennen. Zij hebben dat als hun taak beschouwd. Zij zeiden: wij zijn niet alleen boodschappenjongens, wij willen ons ook wel degelijk rekenschap geven van hetgeen jullie doorgeven.

67976. De **Voorzitter**: Hebt u bemerkt, dat die koeriersboodschappen in de eerste tijd — ik denk aan 1941 — ook werkelijk Londen hebben bereikt? In 1942 was het iets anders. In Juni van dat jaar is de weg over Delfzijl goed gaan functioneren. Maar hoe was het daarvóór?

A. Ik geloof niet, dat zij toen in Engeland zijn aangekomen. Ik zal u die rapporten — ik heb er drie of vier geschreven — sturen.

Zij zijn ook gedateerd. Misschien kunt u dan aan de hand van de archieven uit Londen nagaan, wat daar is aangekomen. Ik heb zekerheid van het aankomen van één koerier, die ik eind 1942 naar Engeland heb gestuurd, toen deze vorm van politieke agitatie van de kant van de O.D. zo ernstig werd, dat men er rekening mede moest houden, dat men in Londen daarnaar het oor liet hangen. Er hadden ons uit Engeland berichten bereikt, volgens welke men zich daar er rekenschap van gaf, dat er in Nederland een verandering zou zijn gekomen in de politieke opvattingen. Dat men in Nederland voor de toekomst eiste een meer autoritair regime, Koninklijke Kabinetten, enz. Wij kennen dat allemaal uit het beroemde boek, dat kort na de bevrijding is verschenen. Daarin vond ik toen aanleiding een zeer duidelijke boodschap aan Londen door te geven. Ik had toen ook de aanwijzing gekregen, dat de heren van de O.D. nog verdere successen hadden geboekt, dat nl. Twentse textielabrikanten reeds hadden besloten in Rotterdam een groot conservatief dagblad op te richten, dat zich zou inzetten voor inperking van het algemeen kiesrecht, en dat ook in andere kringen ernstige plannen te dien aanzien bestonden. Er waren beloften om veel geld daarvoor beschikbaar te stellen. Ik heb toen een koerier naar Engeland gestuurd met de opdracht zich direct tot de Koningin zelf te wenden en Haar mede te delen — aannemende, drt Zij op de hoogte was van dit soort reactionaire politieke opvattingen en tevens van mijn, ik ben geneigd te zeggen: in de klassieke zin van het woord weinig revolutionaire opvattingen —, dat, wanneer in Nederland bepaalde groepen een poging zouden willen aanwenden om de democratie te ondermijnen, van mij via de illegaliteit het bevel tot algemene werkstaking zou uitgaan.

67977. De **Voorzitter**: Wie was die koerier?

A. *Springer*.

67978. De **Voorzitter**: Wij hebben de heer *Springer* hier gehoord, maar dat laatste heeft hij niet medegedeeld.

A. Ik heb hem destijds zozeer geheimhouding opgelegd, dat hij zich vrellicht daaraan ook tegenover u nog heeft gehouden! Ik was nl. nergens meer beangst voor dan dat hij in handen zou vallen van de eei of andere veiligheids- of inlichtingendienst en hij daar zo uitgeperst zou worden en dat men er wel voor zou zorgen, dat de Koningin deze mededelingen niet zou krijgen. Hij heeft zich eminent gedragen, want hij heeft niets gezegd. Ondanks het feit, dat het hem zo moeilijk werd gemaakt, heeft hij zich voortreffelijk van zijn taak gekweten.

Zo hebben wij dus van meet af aan de strijd gevoerd voor de verbindingen met Engeland. Dat is een van de meest droevige hoofdstukken uit de verzetsbeweging. Wij hebben de geschiedenis gekend niet *Wiardi Beckman*, toen *Tazelaar* met een bericht van de Koningin en van *Gerbrandy* is overgekomen, waarin *Beckman* uitgenodigd werd naar de overkant te komen. Het staat als een paal boven water, dat deze zaak miserabel georganiseerd is geweest. Daardoor heeft hij zijn leven verloren. Daarna is jhr. *de Jonge* gekomen met de mededeling, dat men het op prijs zou stellen, als ik naar Engeland kwam.

67979. De **Voorzitter**: Bracht hij die boodschap mondeling of schriftelijk over?

A. Er is een man bij mij geweest, die mij een microphoto heeft getoond. Naderhand heeft men het mij kwalijk genomen, dat ik was ingegaan op tweemaal dezelfde legitimatie. Men zei: dat doet men niet.

67980. De **Voorzitter**: U bedoelt de kwestie van het portretje?

A. Neen, ik bedoel de kwestie van de microphoto. Het was jhr. *de Jonge*, die met een uitnodiging kwam om naar Engeland te komen. Ik heb toen gezegd, dat ik persoonlijk op het standpunt stond, dat de Regering schandelijk te kort was geschoten door geen enkele gedetailleerde voorbereiding te maken voor het uitwijken naar Engeland, terwijl toch vaststond, dat wij bezet zouden worden. Er lag op de Regering een grote verantwoordelijkheid om zelf uit te wijken en elders de strijd voort te zetten. Daarvoor heb ik tevergeefs binnen de kring van de S.D.A.P. een oorlog gevoerd. Ik heb dat ook tegenover de Regering in allerlei besprekingen naar voren gebracht. Dat heeft er toe geleid, dat ik op 14 Mei gepoogd heb via IJmuiden alsnog naar Engeland uit te wijken, omdat ik persoonlijk van oordeel was, dat ik daar nuttig werk zou kunnen doen, los van het feit, dat de Regering er niet voor gezorgd had zich er rekenschap van te geven welke mensen zij wel en welke zij niet aan de overkant wilde hebben. Ik vind een zekere voldoening in het feit, dat men

later gepoogd heeft mij te halen en dat ik niet aan een zekere zelfoverschatting heb geleden door te menen, dat ik Mei 1940 moest trachten naar Engeland te komen.

Toen wilde ik niet meer, omdat ik in de illegaliteit een dusdanige verantwoordelijkheid droeg, dat ik geen zin meer had, mijn vrienden in de steek te laten. Ik heb mij bereid verklaard te gaan, onder voorwaarde, dat zij zouden organiseren, dat ik weer terugkwam.

67981. De Voorzitter: Was die boodschap van omstreeks eind Februari 1942 het eerste teken van leven, dat u van de overkant kreeg? Deze boodschap had op u persoonlijk betrekking; de andere op Wiardi Beckman.

A. Ja, maar wij werkten zo nauw samen, dat wij het altijd samen overlegden.

67982. De Voorzitter: Toen werd dus voor het eerst van de overkant een poging gedaan om met u contact te zoeken?

A. Ja, maar niet op grond van het feit, dat men reeds een van mijn berichten zou hebben. In dit opzicht is alles mislukt. Tazelaar is er uitgekomen; wij hadden hem helemaal volgepompt en hij heeft rapport kunnen uitbrengen in Engeland.

67983. De Voorzitter: Wist u ook, dat Tazelaar is gegaan met Dogger, de assistent van *Schimmelpenninck*, dus Oom *Alexander*, die hoewel hij nog zeer jong was, een belangrijke rol speelde in de leiding van de O.D.? Met hem is Tazelaar weggegaan.

A. Naar Zwitserland? Neen, dat weet ik niet. Wij hebben een verschrikkelijke geschiedenis beleefd, waar Goedhart bij betrokken was en ook Pasdeloup, die uit O.D.-kringen stamde. Er is een groot meningsverschil om geweest en dit was het begin van de verwijdering tussen de oprichters van „Het Parool”. Ik behoor tot de vijf oprichters van „Het Parool”; er staat wel aan de kop van het blad dat *Pieter 't Hoen* het heeft gedaan, maar dit is een zodanige afkorting, dat het een geheel onjuiste indruk geeft.

67984. De Voorzitter: Wie waren de oprichters?

A. Wiardi *Beckman*, Lex Althoff, Goedhart, *Vorrink*, en mr. *Warendorf* zijn de vijf oprichters van „Het Parool”. *Pieter 't Hoen* had hierin een zeer groot aandeel. Hij had toen zijn brieven al gepubliceerd. De vraag echter: hoe drukken en verspreiden wij dat geval?, kwam voor een groot deel op mijn schouders, omdat de oude organisatie van de S.D.A.P. daarbij een rol speelde. Men moest adressen hebben en ook de financiering was van zeer grote betekenis. Eén van de moeilijkheden is ontstaan door het feit, dat Wiardi Beckman en ik na het ontvangen van het bericht uit Engeland, waarin Beckman werd verzocht naar de overkant te komen, ons op het standpunt hebben gesteld: dit moet tussen ons beiden blijven. Ik heb al gezegd, dat wij met *Goedhart* en van *Heuven Goedhart* zeer nauw contact hadden, zodat wij tot op zekere hoogte geen geheimen voor elkaar hadden, maar waar dit een opdracht was van de Koningin, mede ondertekend door Gerbrandy, hebben wij gemeend, dit alleen samen te mogen bespreken. Wij hebben gezegd: daarover praten wij met niemand, en dit hebben wij ook gedaan. De moeilijkheid was de vraag, hoe wij antwoord moesten geven aan de overzijde. Wij stonden in verbinding met een radio-telegrafist, die, zoals later bleek, weer in contact stond met de groep-Goedhart en met de groep-*Var Dias*. Deze knaap kreeg dus de telegrammen te verwerken van die beide groepen en in dit geval ook van de groep-Vorrink-Wiardi Beckman. Het gevolg hiervan was, dat *Goedhart* op de hoogte kwam van ons contact met Londen en daarover is *Goedhart* zeer beledigd geweest.

Hij heeft toen gezegd — wij spraken al over het vertrek van *Wiardi Beckman* —: „Waarom ga ik ook niet met hem mee? Ik heb gezegd: „Ik geloof, dat je dit verkeerd ziet. Wij hebben te maken met een Regeringsopdracht en deze moet niet in gevaar worden gebracht door wat wij privé willen wagen en ondernemen. Deze opdracht moet afzonderlijk worden uitgevoerd.”

Helaas is men aan de overkant — dat is weer een van die merkwaardige dingen, waarvan je de zin niet verstaat — ingegaan op telegrafische berichten van de kant *Vaz Dias-Goedhart*. Men is over en weer aan het seinen gegaan en men heeft aan de overkant gezegd: Laat *Goedhart* maar meekomen met Wiardi Beckman. Ik heb dat altijd betreurd. Dat heeft de onderneming slepende gehouden, waardoor de moeilijkheden groter werden. Ik had geen vertrouwen meer in het slagen van de onderneming. Wiardi *Beckman*

heeft midden in de winter op het strand bij Scheveningen op zijn buik in het water gelegen om zich te laten weghalen. Dat is een van de miserabelste dingen geweest en dat heeft in de illegaliteit niet zo plezierig gewerkt.

67985. De Voorzitter: Wie was die radiotelegrafist, van wie u zojuist sprak?

A. Dat weet ik niet.

67986. De Voorzitter: Dat moet wel *Abblas* zijn geweest.

A. Die naam herinner ik mij niet.

67987. De Voorzitter: De heer *Goedhart* heeft over deze dingen hier ook gesproken. Hij heeft het ook gehad over de redactie van „Het Parool” en de moeilijkheden, die u noemde. Maar hij verbond daaraan de opmerking, dat er in de boezem van de redactie van het blad in de loop van de tijd bepaalde spanningen ontstonden, politieke spanningen. Wanneer dat juist is, had dat dat betrekking op de te volgen koers?

A. Dat heeft betrekking op het volgende. Van de 10de Mei af heb ik mij op het standpunt gesteld: Er behoren in Nederland geen politieke verschillen meer te zijn, wij hebben maar één strijd: ons verzet, als Nederlandse volk, tegen de nationaal-socialistische tirannie; dat moet ook tot uitdrukking komen in de illegale literatuur; ik heb er geen bezwaar tegen, dat ieder vogeltje zingt, zoals het gebekt is, maar in de illegale literatuur moeten geen politieke meningsverschillen naar voren komen.

Goedhart was destijds verschrikkelijk geladen tegenover van *Kleffens* en zijn gehele buitenlandse politiek. Ik ben een fel tegenstander geweest van onze neutraliteitspolitiek van vóór 1939. Daarvan heb ik van 1933 af getuigenis afgelegd in de Eerste Kamer. Ik was een tegenstander van hetgeen de Regering bij monde van de heer van *Kleffens* beweerde, maar ik meende, dat het volkomen onactisch was om, terwijl de vijand in het land stond, politieke meningsverschillen van die aard uit te vechten, zoals *Goedhart* telkens in „Het Parool” wenste te doen.

Wij hebben er toen dit op gevonden, dat, voordat zijn artikelen werden gepubliceerd, zij aan mij ter goedkeuring werden toegezonden. Er moest een koerier het land ingestuurd worden om uit te vissen, waar ik was en dan moest ik nagaan, welk zinnetje mij wél er? welk zinnetje mij niet aanstond. Dat was een onmogelijke situatie. Bovendien werden die artikelen in de loop van de tijd niet gemoedelijker, maar scherper, in polemische zin, en waren zij ook gericht tegen hetgeen de Regering in Londen deed. Nu was het mijn overtuiging — en op dat standpunt sta ik nog —, dat het niet onze taak was de Londense Regering te kritiseren en dat wij dat zeker niet moesten doen in publicaties, die wij the man in the street in handen wilden stoppen als steun in zijn afwijzende houding tegenover de Duitsers.

Ik heb toen gezegd: Als jullie menen, dat je het zo goed weet, moeten jullie het maar alleen doen, dan doe ik het niet meer. Ik wil toegeven, dat voor mij nog een bij-overweging gold. Ik stond nl. op het standpunt: je moet als illegaliteit niet altijd dezelfde periodieken uitgeven. Ik bedoel, dat, als een blad een halfjaar achter elkaar verschijnt, de moffen het tenslotte op het spoor komen. Ik zou telkens een nieuw blad willen uitgeven van een ander formaat en met een andere titel om hen te misleiden. Ik zou het ook niet om de veertien dagen of om de week willen laten verschijnen, maar ik zou tussentijds eens een manifest of iets anders willen uitgeven of een en ander weer eens bij een ander laten drukken, zodat de moffen niet het gevoel zouden krijgen, dat er één centrale achter zit, waarvan alles uitgaat. Dat waren de bij-overwegingen, waarom ik gezegd heb: Wij hebben „Het Parool” samen opgezet en jullie hebt geen monopolie op die naam. Ik heb er echter niet al te zeer aan willen vasthouden en ze hebben „Het Parool” verder uitgegeven en ik ben doorgegaan met het uitgeven van een grotere serie pamfletten. Ik heb daarna allerlei blaadjes uitgegeven, die ik van titel en van formaat telkens heb laten veranderen en waarvoor ik mijn eigen verspreid-apparaat heb gebruikt.

67988. De Voorzitter: Is het u bekend, dat Wiardi Beckman nog één of twee memoranda, bestemd voor de Regering in Londen, heeft opgesteld?

A. Neen. Ik moet zeggen, dat ik het mij haast niet kan voorstellen. Tot het laatste uur heb ik met hem samengewerkt.

67989. De **Voorzitter**: Ik heb hier een zeer uitvoerig stuk. Het schijnt een stuk te zijn, dat over de Zwitserse weg is gegaan. Wij hebben het gekregen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. De titelpagina is van het Rijksinstituut en daarop vindt u beschreven de weg, die het gegaan is.

A. Wie heeft uitgemaakt, dat dit rapport van *Wiardi Beckman* is? Het is mijn rapport. Dat men gedacht heeft, dat het van *Winrdi Beckmann* was, vind ik helemaal niet verbazingwekkend. Ik heb zodanig met hem samengewerkt, dat ik mij kan voorstellen, dat men gezegd heeft: het komt van *Winrdi Beckman*. Het is echter van mij.

67990. De **Voorzitter**: Dit rapport is dus van een latere datum dan het rapport, waarover wij straks spraken, want dit is bijgewerkt tot 15 Juni 1941.

A. Ik heb eerst een rapport geschreven, gedateerd Januari 1941. Dat rapport heb ik in Haren in Groningen geschreven. Daar woonde de heer *Berger*. Ik ben daar ondergedoken geweest. Een meisje uit Groningen, nu de echtgenote van de heer *Mozer*, heeft het getikt. De heer *Lopez de Laguna* heeft geprobeerd het rapport naar de overkant te brengen. Voor zover mij bekend, is het niet gelukt, en nu lees ik hier, dat het toch voor elkaar gekomen is.

67991. De **Voorzitter**: L 63 heeft het overgegeven aan P 40. L 63 is als getuige gehoord en deze zegt, dat hij bevestiging van de ontvangst heeft gekregen.

A. Ik heb een gelukkige middag, want dit is de eerste keer, dat ik gehoord heb, dat het de Regering heeft bereikt. Hier ziet u toevallig, wat ik u zoëven zei: Memorandum 2 over de berichtgeving, de propaganda en de informatiedienst. Als ik het mij goed herinner, komt dat van *Mnurits Kan*, een van de medewerkers van prof. *Mekel* en *Schoemaker*. De toepassing van urgent organisatorische strekking komt van mijn vriend *Westerveld* van de O.D. Het rapport zelf is van mij.

67992. De **Voorzitter**: Het verzoek om over te komen, was in 1941 uitgegaan aan *Wiardi Beckmann* en aan kapitein *Tielens*. Is u ook gebleken, dat dit verzoek tweeledig was?

A. Ja, dit wisten wij. *Tazelaar* heeft het ons gezegd. *Tielens* heeft immers geweigerd.

67993. De **Voorzitter**: Is daarop een nadere toelichting gegeven?

A. Neen; ik geloof, dat hij het smoesje had, dat hij zijn erewoord had gegeven. Zulke lieden, die bezwaren hadden, moest je niet proberen te overtuigen. Je kon niet zeggen: man, ik zou graag eens met je praten. Daar waren de omstandigheden niet naar.

67994. De **Voorzitter**: Het feit, dat hij niet meeging, maakte, dat er een plaats openkwam.

A. Daarvoor is toen die man van de O.D. gekomen.

67995. De **Voorzitter**: Dit was later, nl. toen *Tazelaar* over Zwitserland ging. Ik heb begrepen, dat *Goedhart* de plaats van *Tielens* heeft ingenomen.

A. Neen.

67996. De **Voorzitter**: Waarom?

A. *Tielens* kwam uit de militaire sector en daarom is daar gezocht naar een plaatsvervanger. "Wij wilden niet de ene politieke informator aanvullen met een andere.

67997. De **Voorzitter**: Die militaire plaatsvervanger was er niet. Op 17 Januari waren voor de tocht bestemd *Winrdi Beckmann* en *Goedhart* en er was toen geen militair.

A. Ik geloof, dat u zich vergist. Ik geloof, dat *Goedhart* ook wel degelijk opdracht had mee te gaan. Het is mogelijk, dat zij ook dat smoesje van de plaatsvervanging hebben gebruikt, maar het is duidelijk, dat dit helemaal niet in de lijn ligt. Men wilde ook een militaire adviseur hebben in Engeland en wij begrepen, dat dit de reden was, waarom men ook *Tielens* had uitgenodigd.

67998. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat ik mij inderdaad vergis. De heer *Goedhart* beschrijft, welke mensen daar op die avond waren.

Pasdeloup was er aanwezig; hij was een cadet van de K.M.A., aangesloten bij de O.D., die mee zou gaan naar het strand om een radiozender in ontvangst te nemen, die door het vletje aan wal zou worden gezet. Voorts was er iemand, gekleed in evening-dress. *Goedhart* spreekt over hem als:

„een jongeman, wiens naam ik niet geweten heb, maar die ook mee moest. Hij bleek een afgezant van de O.D. te zijn, en ofschoon het niet in de instructie van *Tazelaar* stond, moest deze gentleman toch mee. Hij was een leeftijdgenoot van *Tazelaar* en klaarblijkelijk een vriend van hem."

Dit betekent dus, dat *Dogger* toen inderdaad meegegaan zou zijn.

A. De hele zaak is gekenmerkt door een ondeskundige verwarring. Wij wilden *Beckman* naar Engeland hebben en iedereen bleef daar af. Ik heb eindeloos getelegrafeerd over die zender. Ik vind het eenvoudig een schandaal. *Vaz Dias* was een man van G.S. III; hij had een zekere entrée in Londen.

Dat men zijn telegram niet als quantité négligeable behandelde, kan ik begrijpen, maar men had moeten zeggen: Eerst is punt één aan de orde en als dat afgehandeld is, gaan wij over tot punt twee. Men had niet aan elkaar mogen koppelen de opdracht van de Regering aan *Wiardi Beckman* en het persoonlijk initiatief van onze club ten opzichte van *Goedhart*. Ik had geen bezwaar tegen het vertrek van *Goedhart* — u begrijpt, dat ik in verband met die „Parool"-zaak geen reden had om afwijzend te staan tegenover zijn vertrek! —, maar de verbinding van die twee dingen heb ik noodlottig gevonden voor de gehele illegale zaak, maar ook voor hen persoonlijk, en dat is helaas ten opzichte van *Wiardi Beckman* uitgekomen.

67999. De **Voorzitter**: Ik wil nu terugkeren tot het tweede geval: de komst van *de Jonge*, die een uitnodiging voor u persoonlijk had. Ons is medegedeeld, dat voor het contact met hem door u was aangewezen *Althoff*. Later zijn *de Jonge* en *Althoff* in gezelschap van *Pot* gearresteerd. *Pot* is ontsnapt. Hoe heeft zich dat toege dragen? Is dat juist?

A. In zoverre dat ik, naar ik meen, de mededeling van de aanwezigheid van *de Jonge* ook via *Althoff* heb gekregen, maar ik ben zelf met *de Jonge* in aanraking geweest. Dat contact heb ik niet vermeden. Ik ben niet hem in aanraking geweest, ook nadat hij zich gelegitimeerd had over de Engelse zender. Wij hebben een bepaalde tekst opgegeven, die prompt over de Engelse zender is gekomen, waardoor wij wisten, dat hij verbinding met Engeland moest hebben.

68000. De **Voorzitter**: Weet u iets van de afspraak, die met *Tazelaar* was gemaakt, nl. over het opzeggen van het Wilhelmus, hetgeen zou geschieden, als de boot aan de kust zou komen?

A. Ja. Dat is een beroerde geschiedenis geweest. Er was ons gezegd, dat er zou komen een gezongen Wilhelmus, maar er is gekomen een gespeeld Wilhelmus. Wij hebben alleen de melodie gehoord.

68001. De **Voorzitter**: Welke consequenties heeft dat gehad?

A. Dat was een bewijs van de onnauwkeurigheid ten opzichte van het zich houden aan afspraken en het afgrijselijke dilettantisme van die knapen aan de overzijde.

68002. De **Voorzitter**: Was het zó, dat vanuit Engeland werd gezegd: Wanneer het Wilhelmus wordt gezongen, kunt gij de boot verwachten? Was dat een initiatief van Londense kant? Was van hieruit niet gevraagd om het zo te doen?

A. Dat was een mededeling van *Tazelaar*.

68003. De **Voorzitter**: Dat is dus van Engelse kant gekomen. Die uitzending moet enige malen hebben plaats gehad. Was het één keer mis of elke keer?

A. Ik meen, dat het alleen de laatste keer mis was.

68004. De **Voorzitter**: Dus op de avond, dat *Wiardi Beckman* gearresteerd is?

A. Ja, toen is er een gespeeld Wilhelmus gekomen.

68005. De **Voorzitter**: Maar desondanks is men gegaan. Men had toch kunnen zeggen: Hier mankeert iets?

A. Wij wisten, dat het knoeiers waren aan de overkant. Als je je daaraan iets gelegen liet liggen, kon je niets meer doen.

68006. De **Voorzitter**: Maar daaruit trok u geen andere consequentie dan dat er een lapsus was? U trok niet de consequentie, dat er een verkeerde verbinding kon zijn?

A. Neen, zeer beslist niet.

68007. De **Voorzitter**: U weet het dus aan nonchalance?

A. Ja.

68008. De **Voorzitter**: Hebt u met *de Jonge* lange tijd contact gehad?

A. Vier à zes weken. Bij *de Jonge* ging het om het volgende. Ik heb toen reeds mededeling gedaan van die uitnodiging uit Engeland aan de politieke samenwerking uit die dagen, het Nationaal Comité, naar ik meen, of anders de samenwerkende politieke partijen, het z.g. Politiek Convent. Toen heb ik hun nl. gezegd, dat ik er prijs op stelde van hen te weten, of zij het goedgevonden, dat ik overging, en ik heb hun gevraagd of zij het niet beter vonden, dat ik eerst zou sturen een koerier, die dan uit Engeland de mededeling zou kunnen brengen, of men er prijs op stelde, dat ik alsnog zou komen.

Daar hebben alle heren van het politiek overleg in toegestemd. Ik heb toen *Althoff* gevraagd, of hij wilde gaan. Hij stelde zich ogenblikkelijk beschikbaar. Het drama heeft zich toen aanvankelijk in Noordwijk ontwikkeld. Daar hadden ze een villa gehuurd. Op een bepaalde avond zou er een boot komen. Die is ook gekomen, zegt *Althoff*, maar zij is geatrappeerd door een Duitse boot. In elk geval zijn ze hals over kop uit Noordwijk vertrokken en toen zijn ze naderhand tegen de iamp gelopen.

68009. De **Voorzitter**: Dus de berichtgeving ging inderdaad over *de Jonge*?

A. Ja, *de Jonge* had ook militaire opdrachten. Daartegen heb ik mij verzet. Ik heb gezegd: Ik ben bereid er aan mede te werken, maar je moet niet twee dingen door elkaar laten lopen. Je moet de politieke van de militaire zaken scheiden, zodat je niet weet, als je in de val loopt, of het een politieke of een militaire kwestie betreft.

68010. De **Voorzitter**: Hebt u daarover een telegram gezonden?

A. Ja. Ik heb altijd gezegd: concentreer je op één taak.

68011. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u daarmee? Alleen scheiding van de opdrachten of ook scheiding van de diensten, want dat zijn twee verschillende zaken. Men kan zeggen: er is een inlichtingendienst in Engeland: dat zal in de oorlogsoinstandigheden waarschijnlijk een militaire inlichtingendienst zijn; maar stuurt deze dienst agenten uit, dan behoort de ene agent alleen militaire, de andere agent alleen civiele opdrachten te hebben. Men kan ook zeggen: zelfs in oorlogstijd meen ik, dat de berichtgeving, die betrekking heeft op het civiele gebied, in civiele handen moet liggen.

A. Ons werd altijd verteld, dat er in Engeland een intelligence en een secret service was. De intelligence service gaf de politieke en de secret service de militaire opdrachten. Daaraan heb ik mij vastgehouden en ik heb gezegd: trek deze lijn door voor je werk in Nederland. Zij hadden de diensten gescheiden en dat vond ik juist. Vermenging van politieke en militaire opdrachten verhoogt het risico, wat geen enkele zin heeft.

68012. De **Voorzitter**: Hebt u van *Dessing* iets gemerkt? Het was de man, die met het eerste portretje is gekomen. Hij zat bij de dames *Lelie*.

A. Ja. Met *Dessing* heb ik kennis gemaakt via *van Looi*. *Van Looi* heeft wel meer zulke bufferfuncties voor mij vervuld. Wij hebben *Dessing* gevraagd zich te legitimeren over de radio, hetgeen hij gedaan heeft. Ik heb hem eerst ontmoet in Geldermalsen op het station, samen met *van Looi*. *Dessing* kwam eigenlijk meer met militaire opdrachten, maar hij nodigde mij ook nadrukkelijk uit naar Engeland te komen. Daartegenover heb ik hetzelfde standpunt ingenomen als tegenover *de Jonge*, nl.: ik wil eigenlijk liever niet; ik zit nu in al deze zaken der illegaliteit verwickeld en ik heb geen zin, dit in de steek te laten, maar ik ben bereid te komen op voorwaarde, dat zij mij daarna weer terugbrengen.

Dessing heeft hier een alleravontuurlijkst bestaan gehad. Hij is nl. de draad kwijt geraakt met de overkant, is naar Brussel uitgeweken en probeerde vandaar de terugreis te aanvaarden. Dit is gelukt, maar

met heel veel moeite. De man heeft op mij een betrouwbare indruk gemaakt. Ik heb hem ook na de oorlog gezien, voordat hij naar Afrika is vertrokken.

68013. De **Voorzitter**: Heeft u toen het portretje, dat *Dessing* als legitimatiemiddel bij zich had, gezien?

A. Ja.

68014. De **Voorzitter**: Hij had er twee bij zich. Mejuffrouw *Lelie* heeft deze in bewaring gehouden; zij heeft ze nog. *Dessing* had dus een reserve-portretje bij zich. De heer *Sluysen* heeft hier verklaard, dat men van de zijde van de Engelse geheime dienst iemand naar Holland wilde sturen, die contact moest opnemen met *Vorrink*. Hij zegt:

„Men had inlichtingen, dat de heer *Vorrink* de man was, bij wie men moest zijn, wilde men terecht komen bij de groep, die in het politieke contact werkte. Naar Nederland zou worden gezonden de agent *Gerrit Dessing*.”

A. Ik zit even na te denken over die twee portretjes, want dit maakt de zaak in hoge mate interessant. Ik weet niet zeker, of ik dat heb gezien; het kan zijn, dat ik het van *van Looi* heb gehoord. Het interessante is, dat ik nooit van *Sluysen* heb gehoord, dat hij twee portretjes heeft afgegeven.

68015. De **Voorzitter**: Ook *van der Waals* had een portretje als legitimatiemiddel. Dit was weer een ander exemplaar. De conclusie is dan ook, dat de heer *Sluysen* één portretje heeft afgegeven aan de Engelse dienst en dat deze hiervan kopieën heeft gemaakt. Ik geloof zelfs, dat hij het origineel teruggekregen heeft. In ieder geval is de heer *Sluysen* hier al voor zich zelf tot de constructie gekomen, dat de Engelsen zonder zijn voorkennis van dat portretje één of meer extra-afdrukken hebben gemaakt. Wij hebben ook mejuffrouw *Lelie* gehoord en deze heeft ons verteld, dat *Dessing* tenslotte twee exemplaren bij zich bleek te hebben gehad. Zij heeft die in bewaring genomen en toen zij is oridergedoken, heeft zij ze door een vriendin in een verzameling andere portretten laten opbergen. Dat waren dus uw contacten met *Dessing* en *de Jonge*. Wat is daarop gevolgd?

A. Het contact-van *der Waals* in het najaar van 1942.

68016. De **Voorzitter**: Hoe heeft zich dat toegedragen? Dat is niet zonder belang in het raam van het onderzoek naar het England-Spiel.

A. Ik wens u getuigen, die er een betere memorie op na houden dan ik!

68017. De **Voorzitter**: *Van der Waals* heeft zich geïntroduceerd met dat portretje?

A. Ik vind het belangrijkste van de geschiedenis dit, dat ik met *de Jonge*, met *Dessing* en met *van der Waals* niet in contact ben getreden dan nadat legitimatie over de radio had plaats gehad. Wij hebben *van der Waals* medegedeeld: Het is best mogelijk, dat u uit Engeland komt, u zult wel een verschrikkelijk gewichtig man zijn, maar laat die en die avond, zo en zo laat, die en die zin over de radio komen. Welnu, dat kon hij. Wij waren al een paar jaar in het vak en wij hadden in de gaten, dat dit geen 100 pct. zekerheid gaf en dat de vent wel aan twee kanten kon spelen, maar gegeven de miserabele wijze, waarop Engeland met ons als illegale beweging in verbinding stond, moest je dat risico nemen. Men kan zeggen: „Je had het moeten checken en andere middelen van contrôle moeten toepassen”, maar dan hadden we de hele illegaliteit wel in de brandkast kunnen leggen! Dat risico moest je nemen. Wij hebben het genomen, met de bekende gevolgen van dien.

Toen die legitimatie over de radio kwam, zeiden wij: Laat hem maar komen. Wij zijn toen met hem in zee gegaan.

68018. De **Voorzitter**: Heeft in uw kring niet een punt van discussie uitgemaakt, dat er nu iemand was gekomen met hetzelfde legitimatiemiddel als *Dessing*? Dat was toch een opmerkelijk iets.

A. Naderhand heeft men die opmerking inderdaad gemaakt. Ik moet zeggen: Neen, dat hebben wij aanvaard. Bij de Secret Service hebben ze een aantal reproducties van die photo gemaakt en als die knspen nu zelf op een dergelijke slordige manier met die reproducties omsprongen, waarom moesten wij, dilettanten, die niet opgeleid waren voor geheim agent, dan wantrouwen koesteren? Ik heb

even een aarzeling gevoeld en heb gedacht: „Waarom komt hij met dat zelfde ding?“, maar gegeven de primitieve wijze, waarop alles ging, speciaal van de overkant uit, hebben wij dat aanvaard. Wij hebben geen perfectionisme van die kant geëist. Wij hebben al die narigheid aanvaard en hebben gedacht: Zo zal het wel moeten.

Intussen was het zo ver, dat het Nationaal Comité was geformeerd.

68019. De Voorzitter: Wanneer is dat ongeveer geweest?

A. Dat moet zijn geweest in de loop van 1942. Het is misschien goed daarvan iets te vertellen.

Ik heb reeds in Juni 1910 in het toenmalig bestuur van de S.D.A.P. — d.w.z. het illegale of ontbonden bestuur; men heeft de S.D.A.P. laten leeglopen, maar wij vergaderden als leden van het partijbestuur — aan de orde gesteld, dat het m.i. noodzakelijk was, dat de politieke partijen contact zochten om te pogen te komen tot een gemeenschappelijke houding tegenover de bezetter ten opzichte van allerlei vraagstukken, die zich zouden voordoen. Dat heeft het partijbestuur aanvaard. Ik heb mij toen gewend tot de heer *Verschuur*, die als Gedeputeerde van Zuidholland op het Korte Voorhout in den Haag zetelde.

Ik heb toen uiteengezet, wat ik meende, dat noodzakelijk was om de Nederlandse bevolking tot een zo eensgezind mogelijke en nationale houding te bewegen. Ik heb aan hem als vertegenwoordiger van de grootste politieke partij uit het vóóroorlogse Parlement gevraagd de mensen van de andere politieke partijen uit te nodigen tot een bespreking, ten einde met elkaar in contact te treden. Dat is gebeurd. Wij hebben praktisch eens in de veertien dagen of in de drie weken vergaderd met 12 mensen, van elke politieke partij twee. Wij hebben de heer *Colijn* als nestor van het gezelschap gevraagd het presidium te voeren, hetgeen hij op voortreffelijke en toegewijde wijze heeft gedaan. Zijn minder gelukkige brochure valt te betreuren, maar ik heb een innige vriendschap voor hem gekregen, omdat hij van de dwalingen zijns wegs is teruggekeerd. Wij zijn toen al heel spoedig in conflict gekomen met de Nederlandse Unie, die voorbereidingen trof om tot oprichting te komen. De overgrote meerderheid van het politieke gezelschap stond er zeer kritisch tegenover. Zo niet mijn vriend *Verschuur*. Deze had het gevoel: wij hebben ons als politieke partijen uitgeschakeld, laten wij daarom blij zijn, dat er iets gelijksoortigs komt, dat er parallel aan loopt en waarin blijkbaar nog een stuk Nederlandse onafhankelijkheid voortleeft. Als smoesje vond ik het niet slecht gevonden, maar ik werd niet erg overtuigd. Wij hebben allerongelukkigste ervaringen opgedaan. Wij hadden in het politieke contact besloten ons openlijk tot het Nederlandse volk te wenden. Er was een aantal couranten, waarin wij geloofden een manifest te kunnen publiceren. Wij waren zelfs bereid die manifesten over te laten drukken en ze door onze aanhangers overal te laten verspreiden. Wij wilden de bevolking tot moedig volhouden, trouw aan de Regering en trouw aan de Koningin oproepen. Wij wilden van ons doen boren, opdat de mensen het gevoel zouden hebben: die lui zijn er nog, ze zijn niet spoorloos verdwenen. Wij waren het daarover dus eens en toen kregen wij de mededeling, dat de heren van de Nederlandse Unie bezig waren. Toen is van ons het initiatief uitgegaan om met hen te spreken. Wij hebben gemeend geen prestigepolitiek te moeten voeren.

Wij hebben dus contact gehad en dit liep reeds direct mis, want toen bleek, dat deze heren al contact met de Duitsers gezocht hadden. Het was ons principieel uitgangspunt, dat de Duitsers door het manifest zouden worden verrast. Wij waren niet van plan hun toestemming te vragen, want wij wisten, dat het manifest dan niet ongewijzigd zou zijn aanvaard. Daarover is een heftige strijd ontstaan tussen de vertegenwoordigers van het politieke contact en de heren van de Nederlandse Unie. Zij hadden de moffen reeds toegezegd het manifest te zullen laten beoordelen. Ik heb toen een compromisvoorstel gedaan om te pogen als politieke eenheid aan het volk iets te zeggen. Wij van de politieke partijen stelden de eis: de moffen kunnen het manifest ter inzage krijgen, mits er geen titel of jota in veranderd wordt.

Nu was het afschuwelijke, dat de heren van de Nederlandse Unie al met een ontwerp waren gekomen, dat door ons twaalven, vertegenwoordigers van de grote politieke partijen, als volstrekt onaanvaardbaar was gequalificeerd. Er waren allerlei mentale concessies aan het nationaal-socialisme gedaan, terwijl wij in ons manifest uitdrukkelijk hadden gezegd, dat daarin zou komen te staan: Trouw aan het Huis van Oranje. Dit was voor ons het centrale punt, waarom ons volk zich schaarde als eenheid en als symbool van anti-Duitse gezindheid. Dat hele manifest van de Unie is toen onder de tafel gewerkt en dat van ons is ingediend. Dit is prompt afgekeurd, al was het alleen maar, omdat er instond: Trouw aan het Huis van Oranje. Nu was het erge niet, dat wij een manifest hadden geschreven,

dat afgekeurd was, maar dat wij ons woord niet hebben kunnen laten klinken. Toen is de Unie met smerige streken gekomen. Niet wij zijn begonnen met tegenstellingen op te roepen, maar zij hebben dit gedaan.

68020. De heer Fens: Hebt u het idee, dat dit opzet was of meer onhandigheid?

A. Neen, zulke onhandige lieden waren het niet. Het was zeer duidelijk berekening. Er was bij ons niet de minste neiging, welke concessie ook maar te doen. Het ging ons om een manifestatie en daarbij kan men geen concessies doen. Het was begonnen om een duidelijk en klaar geluid van de politieke partijen en dat hebben de heren kapot gemaakt. Daarna zijn die heren begonnen met die betreuenswaardige politiek — die ik met de meeste heftigheid heb bestreden — van steeds weer concessies te doen aan de nationaal-socialisten om iets van het vege lijf te redden, hoewel ieder kind na de ervaringen van 1933 tot 1939 wist, wat daarvan het gevolg was.

Ik moge hieraan toevoegen, dat dit niet heeft verhinderd, dat de politieke partijen op voortreffelijke wijze bij elkaar zijn gebleven. Ik heb steeds bewonderd de volharding, waarmee men tot onze arrestatie steeds om de veertien dagen, later misschien om de maand, bij elkaar is geweest. Toen de Duitsers de gemeenteraden en de Provinciale Staten hadden afgeschafte en het leidersbeginsel in het gemeentelijk en het provinciaal bestuur gingen toepassen, heb ik mij op het standpunt gesteld: dit kunnen wij niet aanvaarden. Velen van ons zijn toen naar hun eigen partijgenoten in het land gegaan om dezen er van te overtuigen, dat zij als wethouder of gedeputeerde niet behoorden te blijven zitten, wanneer de democratische grondslag van hun positie vernietigd was. Als er geen Raad meer is, dan is er geen wethouder meer, en als er geen Provinciale Staten meer zijn, dan is er geen Gedeputeerde meer. Ik zeg dit zeer nadrukkelijk en voeg er aan toe, dat ik mij in die dagen de vrijheid heb veroorloofd, een aantal manifesten en circulaires uit te geven, waarin werd gezegd, dat het onze plicht was, die concessie aan de Duitsers niet te doen, en dat wij onze functies niet wensten uit te oefenen, wanneer zij de democratie vernietigden. In Denemarken heeft men een andere politiek gevolgd en de democratie in stand gehouden. Het schijnt, dat zij speciaal Nederland hebben uitgezocht om de democratie de nek te breken.

Wij, als politieke partijen, hebben dat, voor zover nodig, niet kracht tegengegaan. Er is, geloof ik, helaas, geen enkele politieke partij, die niet moet zeggen, dat een deel van haar aanhangers daarop anders heeft gereageerd. Een aantal aanhangers van iedere partij is desondanks blijven zitten, maar dat college van 12 mensen als vertegenwoordigers van de zes grote politieke partijen was daarin eensgezind. In dat college hebben wij ons beziggehouden met verschillende problemen. Ik herinner mij, dat wij een interessante discussie hebben gehad met mijn vriend *Schouten*, toen *Seyffart* overhoop werd geschoten. In Londen hebben ze via de radio min of meer hun afkeuring daarover uitgesproken en gewaarschuwd, dat zij dat toch een minderwaardige strijdmethode vonden. Ik ben daarover persoonlijk zeer kwaad geweest. Ik stond op het standpunt, dat wij niet het recht hadden, ook niet in de illegale bladen, tot dit soort van executies aan te sporen, maar anderzijds dat men niet zonder meer kon zeggen, dat dit als zodanig ongeoorloofd was en dat in de staat van volkomen rechteloosheid, waarin het Nederlandse volk toen reeds verkeerde, wij eenvoudig het recht hadden te grijpen naar middelen, die in een normale rechtsstaat volstrekt af te keuren zijn en niet te pas komen. Wij hebben toen een nota opgesteld, waarin ik mijn gezichtspunt en *Schouten* zijn gezichtspunt ontwikkelden. Wij hebben getracht die nota langs micro-fotografische weg naar Engeland te krijgen. Ik weet niet, of zij Londen ooit heeft bereikt. Ik heb mijn tekst nog. Ik wil deze gaarne overleggen. Ik weet niet of ik ook die van *Schouten* heb.

68021. De Voorzitter: Heeft het Politiek Convent als zodanig in bepaalde tijden weleens een behoorlijke verbinding met Engeland gehad, doordat het contact had met iemand, die over een zender beschikte?

A. Neen, nooit. Ik ben de enige geweest in het Politiek Convent, die er althans voor uitkwam, dat hij zulke contacten had. Misschien had *Schouten* ze ook, maar dan heeft hij dat goed verborgen gehouden. Ik ben er voor uitgekomen en heb gezegd: Ik ben steeds bezig contact te krijgen, laten wij geen risico op ons nemen en niet allemaal trachten dat te doen. Omdat ik in allerlei andere zaken van spionage en sabotage zat, kon ik dat klusje er nog wel bij nemen. Dat was het onschuldigste van het hele geval.

68022. De heer *Fens*: Is het Politiek Convent ook nooit op de gedachte gekomen om dat contact met Engeland te organiseren?

A. Misschien wel, maar ik heb gezegd. Bemoeien jullie je daarmee niet. Ik wilde, dat het risico zo gering mogelijk zou zijn. Op voorstel van de heer *Verschuur* hadden wij tevoren uitgemaakt over welke onderwerpen wij zogenaamd zouden spreken, als wij overvallen zouden worden, onderwerpen, die nooit aan de orde kwamen, zoals de bedrijfsorganisatie e.d.

De *Voorzitter*: Dat is nog actueel! Vandaag wordt het in de Kamer behandeld!

A. Wij waren zeer vooruitstrevend in die dagen. Veronderstel, dat wij werden geattrappeerd. Wij hebben vergaderd bij de heer *Verschuur* thuis. Herhaaldelijk ook in de bestuurskamer van het Katholieke ziekenhuis in Utrecht. Wanneer wij werden overvallen, zou gevraagd worden: Waarover spreken de heren? Daarom hadden wij tevoren uitgemaakt: dan spreken wij over de bedrijfsorganisatie. Wij probeerden deze zaak zo onschuldig mogelijk voor te stellen. Daarom heb ik altijd gezegd: „Bemoeien jullie je niet met de kwestie of wij contact met Engeland vinden. Ik doe mijn best. Als iemand meent een vingerwijzing te kunnen geven, hoor ik dat wel, maar niet hier. Als Politiek Convent gaan wij niet trachten contact met de overkant te krijgen.”

68023. De heer *Fens*: Heeft het Politiek Convent ook iets gedaan om de verzetsidee onder de bevolking levendig te houden?

A. In wezen niet. Alleen toen de Duitsers onze democratische Staatsinstellingen kapotmaakten en trachtten de leidersgedachte ingang te doen vinden, hebben wij als politieke partijen gezegd: Dat mogen onze aanhangers niet aanvaarden. Dat lag in de lijn van de politieke partijen. Toen de Staatsinstellingen werden aangetast, was het juist, dat de politieke partijen daarover een oordeel gaven en dat was afwijzend. Het was onze taak een standpunt in te nemen tegen de Nederlandse Unie, die de lijn van de geringste weerstand zocht. Ik wil de Nederlandse Unie natuurlijk niet helemaal disqualificeren, maar ik heb het uitsluitend over de ervaringen, die wij met de leiding van de Nederlandse Unie hebben opgedaan.

68024. De *Voorzitter*: Er is, voornamelijk in de eerste tijd, nog een ander vraagstuk geweest: de verhouding tot de secretarissen-generaal.

A. Zeer juist. Ik mag er aan herinneren, dat professor *Telders*, die wij tot onze spijt door zijn arrestatie uit het Politiek Convent hebben zien gaan en die wij daarna helemaal hebben moeten missen. Aan de secretarissen-generaal een uitvoerige nota heeft doen toekomen, waarin hij hen op hun staatsrechtelijke plichten heeft gewezen. Dat was zeer in het begin.

68025. De *Voorzitter*: Die secretarissen-generaal hadden nu eenmaal die positie gekregen. Zij hadden er niet om gevraagd. Eerst hadden zij een positie onder generaal *Winkelman*. Dat was niet zo erg, maar toen deze verdween en *Seyss-Znquart* kwam, werden ze eigenlijk organen van de bezettende macht. Nu zijn er in die tijd alle mogelijke gedachten en ideeën geweest over de vraag, hoe men de secretarissen-generaal eventueel zou kunnen steunen. Er is ook de gedachte geweest om tot een soort van bewind te komen. Is er in het Politiek Convent nooit over gesproken om een contact tot stand te brengen tussen de secretarissen-generaal en het Politiek Convent, zodat de secretarissen-generaal, die van huis uit ambtenaren waren, toch een zekere steun zouden hebben bij de behandeling van vraagstukken met een politieke inslag? Ik begrijp, dat, toen eenmaal bij de secretarissen-generaal het nationaal-socialistisch element begon door te dringen, het geheel anders kwam te liggen, maar zo was het in het eerst niet.

A. Het eerste ogenblik was er veel contact, niet in die zin, dat wij hen in onze vergaderingen haalden, maar wel in deze zin, dat bepaalde leden met de secretarissen-generaal contact onderhielden. De mening, die in het Politiek Convent heerste, was deze: de grootste mogelijke reserve en geen enkele concessie, die wezenlijk is. Daarover is het conflict uitgebroken, want zij hebben concessies gedaan, die wezenlijk waren. Met de heer *Ringers* hebben wij vrij veel contact gehad. Deze heeft de wederopbouw als een soort van illegale organisatie uitgebouwd. Wij hebben met de secretarissen-generaal in zoverre contact gehad, dat wij hun een nota hebben doen toekomen. Het was een prachtstuk, dat *Tellers* geschreven heeft. Hij heeft op

uitstekende wijze hun positie geschetst. Wij hebben niet geëist, dat zij hun functie zouden neerleggen, maar wij hebben hen aangespoord tot de grootst mogelijke gematigdheid en tot de grootst mogelijke argwaan tegenover de Duitsers. Een soort van Regering, waarover wel is gesproken, hebben wij in het Politiek Convent afgewezen. U weet, dat daarbij de naam van de heer *Colijn* herhaaldelijk is opgedoken. Deze heeft er geen seconde aan gedacht. We zijn het altijd op voortreffelijke wijze eens over al deze punten geweest.

Het stuk, dat u hier heelt, is van 6 November 1910. U ziet dus, dat wij er vrij uitvoerig over hebben gesproken.

68036. De *Voorzitter*: Naarmate de tijd vorderde, werd het contact vermoedelijk minder'?

h. Ja. Daartoe gaven de heren zelf aanleiding. Wij kregen herhaaldelijk klachten, dat ambtenaren bezig waren het zaakje te saboteren. In het politieke contact is heel plezierig gepraat over het naoorlogse programma. Er kwam toen in het land in bepaalde kringen een stroming op, die aan het kiesrecht wilde tornen, maar wij hadden als vertegenwoordigers van de zes politieke partijen natuurlijk geen zin daaraan een spoor van medewerking te verlenen. Dit gaf een krachtige steun aan het plan om een afgezant van ons naar Engeland te sturen.

Ik herinner mij, dat er in het Politiek Convent is gesproken over de mogelijkheid, tot diep ingrijpende sociale hervormingen te komen, bijv. over de noodzakelijkheid van een minimumloon als grondslag van levensstandaard. Al die dingen zijn bediscussieerd om ons te oriënteren. Maar bij ons is toen toch wel duidelijk geworden, dat wij nog iets meer moesten doen dan dit contact te onderhouden, ten einde concreet voor te bereiden, wat wij zouden gaan doen, als de dag van de bevrijding was gekomen. Wij hadden aanvankelijk het gevoel, dat dit uitsluitend inoest worden gedaan door het politiek contact. Maar wij kregen van een paar kanten de mededeling, dat men zich er ook elders mee bezighield. Er was bijvoorbeeld een heel kleine groep, bestaande uit *Ringers* en *Menten*, de directeur van Pierson — ik meen, dat de groep inderdaad niet groter was dan deze twee —, die zich van een ander rekenschap had gegeven; zij werd daarin gesteund door prof. *Scholten* in Amsterdam, die een hele club om zich had verzameld. Aan de discussies in deze laatste groep heeft ook *Wiardi Beckman* nog deelgenomen. Die groep ging uit van de gedachte: wij moeten iets voorbereiden voor de dag van de bevrijding. Dit heeft in het Politiek Convent wel even tot een zekere moeilijkheid aanleiding gegeven, want hier stond men op het standpunt: hiervoor zijn wij toch de aangewezenen en dit moeten wij niet aan zo'n stelletje niet politiek geschoolden overlaten. Men had de indruk: deze groepen gaan onder onze politieke duiven schieten! *Schouten* en ik hadden van de aanvang he: gevoel, dat het niet tactisch zou zijn hen buiten onze plannen te laten. Er was immers een zekere stroming vooringenomen tegenover de politieke partijen, die men — ik ineen: ten onrechte — de schuld gaf van de moeilijkheden der neutraliteitspolitiek, van de slapheden tegenover de N.S.B., van de werkloosheids-crisis, enz. Er was dus een stroming contra de politieke partijen en deze zat voor een deel ook in de Nederlandse Unie

Toen hebben de heren *Ringers* en *Menten* de stelling verdedigd. „Wij ontkenner niet, dat de politieke partijen in de toekomst een taak zullen hebben. Daarvan zijn wij overtuigd. Zie ons niet als lieden, die de politieke partijen willen uitschakelen en een of ander autoritair bewind willen stichten. Maar wij hebben wel het gevoel, dat het verstandig zou zijn, wanneer op de dag van de bevrijding een comité zich tot het Nederlandse volk zou wenden, een comité, bestaande uit leden, ten aanzien van wie vaststaat, dat geen hunner een politieke functie in de toekomst verlangt.”

De heer *Menten* heeit goed volgehouden, maar de heer *Ringers* is later toch Minister geworden, zij het niet in de laatste plaats omdat van meer dan één zijde, vanuit de politieke partijen, de nodige druk werd uitgeoefend. Zij stonden op het standpunt: Die leden moeten zich straks per se niet begeven in het politieke leven, maar zij moeten het vacuum opvullen.

68027. De *Voorzitter*: Dat waren soortgelijke gedachten als in de O.D. leefden.

A. In de O.D. stond men veeleer vijandiger tegenover de politieke partijen. Ik zeg zonder reserve: in de O.D. moest je zien een prototype van de militaire dictatuur. Die kereltjes daar speelden met die gedachte, nogal onnozel, maar zij deden het. Ik sprak al over die luitenant — een pracht van een jongen overigens, een jaar of 30 oud —, die mij zeide: „Maar mijnheer *Vorrink*, het komt toch niet meer voor, dat wij straks met algemeen kiesrecht een Kamer kiezen? Dat is toch voor goed afgelopen!” Dat soort lui had elkaar daar gevonden. Het was een stelletje politieke arialphabeten.

68028. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe wilde men dan de Kamer kiezen?

A. Die wilden zij niet hebben. Zij hadden zich Koninklijke Kabinetten voorgesteld.

68029. De heer **Fens**: Is uw indruk, dat in alle afdelingen van de O.D. deze stemming heerste?

A. In een gedeelte van de top. Ik heb in Brabant in spionnage- en sabotagekwesities samengewerkt met mensen van de O.D. en dat waren prachtkerels. Zij zetten heel grote ogen op, toen ik hun vertelde, dat dat in de hoofden van de heren *Röell* en *Six* rondspookte. Die kerels werden gebruikt en misbruikt.

68030. De heer **Fens**: Dat wilde ik gaarne van u horen, omdat ik in het zuiden inderdaad een andere ondervinding heb gehad.

A. Ik heb zelf b.v. in Breda die ondervinding opgedaan. Maar bij de leiding van de O.D. was het anders.

Het streven van de heren *Ringers* en *Menten* was oprecht. *Schoutetz* en ik hebben gefungeerd als verbindingsmannen tussen de heren *Ringers* en *Menten* enerzijds en prof. *Scholten* en de zijnen anderzijds. Daaruit is voortgekomen de stichting van het eerste Nationale Comité. Dat is voor het eerst volledig bijeen geweest ten huize van prof. *Schermerhorn* in Delft. Dat was vrij gevaarlijk. Er bevonden zich daar toen een stuk of twintig mensen, leden van de politieke partijen plus vertegenwoordigers van de beide andere groepen. Dat comité is toen zijn werkzaamheden begonnen en het heeft zeer actief alles er op gezet om verbinding met Engeland te krijgen. Ik heb daarom *van der Waals* volgepompt en hem met X rapporten uitgerust, omdat wij verschrikkelijk graag wilden, dat men in Engeland zou weten, wat er aan de hand was. Wij hadden de zekerheid, dat de heren van de O.D. voortreffelijke verbindingen met Engeland hadden en dat men in Engeland dus een volkoinzn scheve voorstelling had van de werkelijke politieke verhoudingen in Nederland. Men moest in Engeland weten, dat de bona fide vertegenwoordigers van het Nederlandse politieke leven actief waren en zich voorbereidden op hun taak en alleen wachtten op instructies uit Londen.

Het comité heeft verbindingen onderhouden met de Commissarissen der Koningin, met de burgemeesters van de grote steden — voor zover betrouwbaar — en ook met hoofdcommissarissen van politie in de grote steden. Op die manier hebben wij getracht een en ander te organiseren, totdat het op 1 April 1943 spaak liep, toen wij allen gearresteerd werden.

68031. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Toen u *van der Waals* ontmoette, wat voor indruk had u toen van hem?

A. Ik kan niet spreken van een eerste indruk. De indruk was niet al te gunstig, maar de eerste keren heeft hij niet van die gekke streken uitgehaald. Later kwam hij met een gedemonteerde Engelse stengun om ons te overtuigen hoe serieus het was. Ik heb gezegd, dat, als hij het nog eens deed, het met onze relaties uit zou zijn.

Iemand, die in de illegaliteit ging, daar loopt, generaliserend gesproken, een streep door. Een normaal mens gaat achter de kachel zitten, steekt een pijp op en wacht tot de storm over is. Die gehele gewrongen voorstelling, dat het Nederlandse volk zo goed is geweest, is er naast. Het Nederlandse volk is een stelletje gewone doorsneemensen met een allermiserabelste mentaliteit geweest. De meesten hebben gedacht: als het mijn tijd maar uit duurt. Maar er is een laagje van mensen geweest, door wie een streep liep, d.w.z. die bereid waren hun leven en dat van hun familie in gevaar te brengen. Dat is de achtergrond van de erfenis van de B.S. geweest. Want toen de bezetting voorbij was, de gewone burger weer achter zijn kachelje vandaan kwam en ook de B.S.-er zijn functie in de maatschappij moest vervullen, toen kon men niet een aantal van hen niets beginnen. Zij vallen ons, als Kamerleden, thans nog ieder ogenblik lastig. Het verschil tussen abnormale en normale tijden zien ze niet. Ze begrijpen niet, dat het voor de gezapige burger nu weer een tijd is, waarin deze burgerman weer aan de beurt is. Er zijn maar weinig mensen, die die twee functies kunnen verenigen. Gelukkig zijn er nog enigen, die dit kunnen. Misschien zijn wij, zoals wij hier zitten, daartoe in staat. Ik vond dus van *van der Waals*, dat er wel een streep doorliep, maar dat deed het bij ons allemaal.

68032. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik bedoel: vond u hem onbetrouwbaar?

A. Daar had ik geen reden voor. Als men zegt: op die en die avond wil ik een bericht over Radio Oranje hebben en dit gebeurt,

dan blijkt daaruit, dat men met elkaar in zee kan gaan. Ik had een weg kunnen vinden om het te checken, maar ik had het al drie keer meegemaakt en het was drie keer goed gegaan. Maar een prettige indruk had ik niet van hem. Hij kwam met een stengun aan in de tijd, toen ze in de treinen doorlopend de reizigers controleerden. Ik zei: wat stel je je voor te doen, als ze dit bij je vinden? Hij zei: dan schiet ik ze overhoop. Onder zijn oksel had hij een knol van een revolver verborgen. Dat verbood ik hem ook, want ik wilde niet gearresteerd worden in het bijzijn van een vriend, die zo zwaar gepapend was.

68033. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Had u, toen u gearresteerd werd, door, dat hij het was?

A. Het heeft twee dagen geduurd, voordat ik alle kaartjes bij elkaar gelegd had. Je moest alles passen en meten voordat je kon zeggen: die is het. Mij zat geboeid naast mij in de auto. Zo werden wij naar *Haaren* vervoerd. De eerste twijfel ontstond, doordat ik mij herinnerde, dat hij indertijd gezegd had: als ze mij ooit arresteren, schiet ik alles overhoop. Hij had die morgen ook zijn revolver bij zich. In elk geval heeft hij kans gezien, de zekering van die revolver los te maken. Hij lag in de hoek en ik zag hem daar scharrelen en hoorde in eens de klik van de revolver. Er zaten echter drie van die S.S.-kerels gewapend tegenover ons. Ik dacht: is hij gek geworden? Als ik die klik hoor, dan kunnen die S.S.-mannen het ook horen, maar daarop werd niet gereageerd. Zou men ook niet hebben gereageerd, als het van mij was geweest? Na drie dagen had ik door, dat het mis was. Dit heb ik ook gezegd bij het verhoor. Ik heb gezegd: scheidt u maar uit en legt u de papieren maar over.

Van Tijen was door het Nationaal Comité aangezocht om zich beschikbaar te stellen om naar Engeland te worden overgebracht door bemiddeling van onze vriend *van der Waals*. Ik had hem voorzien van gegevens van alle mogelijke Departementen. Van een aantal Departementsambtenaren had ik verslagen gekregen omtrent de toestand daar en hetgeen de moffen hadden uitgericht. Ik had ook een heel dik rapport over de Joden ontvangen van de Joodse Raad. Dit zal allemaal in één pak.

Ik heb tegen de S.D. gezegd: wat wilt u eigenlijk van mij horen? Leest u maar voor. Het was nog veel interessanter, want er zaten ook rapporten bij, die ik zelf had geschreven. Ik heb dus gezegd: kijk maar in dat pak!

68033. De **Voorzitter**: Ik zou thans gaarne een poging willen doen om de berichtgeving, die van het Nationaal Comité naar Londen is uitgegaan, te reconstrueren.

Ik heb begrepen, dat u, toen u eenmaal *van der Waals* had, heeft gedacht: nu heb ik een vlugge manier van verbinding. U dacht: ik kan telegrammen sturen! en u heeft van een andere manier geen gebruik gemaakt. De Zwitserse weg werkte toen. Had u daarop kunnen komen?

A. Inderdaad, daar werkte *Menten*. Er is langs de Zwitserse weg een bericht gegaan over het bestaan van het Nationaal Comité. Ik herinner mij, dat wij een keer bij *Menten* thuis in Warmond waren en schuilnamen bedachten ten behoeve van de leden van de Minister-raad in Londen, zodat iedereen de samenstelling wel kon reconstrueren.

66035. De heer **Fens**: Heeft u nooit van de twee verbindingen tegelijk gebruik gemaakt?

A. Neen. Het is jammer, maar ik maakte er een beginsel van, dat ik mij nooit inliet met twee groepen tegelijk. Ik heb het toegejuicht, dat *Menten* het heeft gedaan en er in is geslaagd, maar ik heb het niet gedaan. De enige weg, die ik wel heb gebruikt, is die over Delfzijl. Hierin zat mijn vriend *Beelaerts van Blokland*.

Ik zou u de gegevens, die ik voor mij heb, willen overhandigen. Ik meen, dat dit alleen telegrammen zijn.

66036. De **Voorzitter**: Wat is er nu via de Zwitserse weg gegaan en wat door middel van die telegrammen? In het stuk, dat u vóór u hebt, vindt u eerst een van u afkomstig telegram aan de Koningin en dat wordt gevolgd door enige andere telegrammen.

A. Ik kan het werkelijk niet precies allemaal zeggen. Ik herinner mij die telegrammen zeer goed. Ik ben werkelijk verlangend naar het rapport van de commissie. Dan zie ik nog eens wat. Die schoolers, *van der Waals* c.s., hebben werkelijk series telegrammen doorgestuurd!

68037. De **Voorzitter**: Dat is ons volkomen duidelijk geworden. Er is zelfs een discussie geweest met Londen over de kwestie, dat de telegrammen te lang waren.

A. Hebt u dat ook gehoord? Ik heb mij toen ook aan de wens van Londen gehouden. Ik heb daarna kortere telegrammen gestuurd. Maar u hebt de tekst van al die telegrammen! Ik moet nog afschriften van die telegrammen hebben. Die spullen had ik in mijn onderduik-adres, toen ik op 1 April gearresteerd werd.

68038. De **Voorzitter**: Er heeft zich blijkbaar met betrekking tot de discussie met Londen nog het volgende voorgedaan. U had in een van die telegrammen ook iets verteld over de Jodenvervolging in Nederland. Volgens de Duitsers, die wij hebben gehoord, is toen uit Londen het bericht teruggekomen, dat men voor dergelijke politieke berichten geen interesse had en dat militaire inlichtingen veel belangrijker waren. Dat was op zich zelf begrijpelijk, want het gold hier een verbinding met S.O.E., welke dienst zich speciaal het aanwakkeren van de verzetsorganisaties en de sabotage tot taak stelde. Deze dienst kreeg nu al die politieke telegrammen toegezonden. Aan de Duitse kant had men leedvermaak, dat uit Londen het bericht kwam, dat men voor die politieke berichten geen interesse had. Voigens *Schreieder* zou *Rauter* hebben gezegd: Wat is het vreselijk jammer, dat wij dat niet kunnen publiceren!

Wat is u daarvan bekend geworden?

A. Wat u mij thans vertelt, is mij bekend, maar ik wist natuurlijk niet — ik heb het toen geloofd en ik hoor nu, dat ik het mag blijven geloven, maar na mijn arrestatie dacht ik: wat heeft *van der Waals* gelogen —, dat het inderdaad juist is, dat ze van Londen uit die opmerking hebben gemaakt.

68039. De **Voorzitter**: Ten minste, *Schreieder* heeft het verteld. Door u werden berichten gestuurd met een bepaalde politieke inhoud. Heeft Londen op geen andere wijze gereageerd met een bericht, dat op de inhoud betrekking had?

A. Toen het met de Jodenvervolgingen zo slecht ging, heb ik gezegd: er is maar één mogelijkheid om die heren tam te krijgen er, dat is, dat jullie van Londen uit voor de radio aankondigt een precies uitgestippelde représaille-actie. Jullie zult moeten mededelen, dat, wanneer de Jodenvervolgingen en de desorganisatie van Nederland niet ophouden, op die en die dag die en die stad zal worden uitgeroeid. Ik heb gezegd: een dergelijke aankondiging vergroot het risico, maar wij moeten als een beschaafde natie op het standpunt staan, dat de bevolking zich moet kunnen redden, maar de stad gaat er aan. Dat is in een telegram verwerkt. Het is mogelijk, aat ze het telegram te lang vonden. Daarop is de mededeling gekomen, dat men dat politiek te gevaarlijk vond, dat men bang was voor représailles van Duitse kant.

68040. De **Voorzitter**: Dat kan misschien een Duitse „vertaling” van het antwoord geweest zijn, die men aan u gaf. Misschien luidde het antwoord inderdaad, zoals *Schreieder* het thans zegt en heeft men u een „vrije” paraphrase gegeven.

A. Dat is mogelijk, maar wij kregen de indruk: men doet weer niets, men laat de deportatie van Nederlanders en de Jodenvervolgingen toe. Ik had willen laten mededelen: Het moet uit zijn en indien het niet uit is, dan zullen wij ons er niet bij neerleggen. Ik had het gevoel, dat die schavuiten alleen voor die taal toegankelijk waren. Als je bewust aankondigt: dit en dat zal gebeuren, dan zullen zij zich afvragen: wat moeten we doen? Bij de Russische politiek is het hetzelfde; als je *Stalin* een grote bek geeft, dan bereik je hetzelfde. Aan de wereldopinie is hun wel degelijk iets gelegen. Het was een van de grieven, die wij tegen de Regering hadden: altijd met bedenkingen aankomen tegen ingrijpende acties.

68041. De **Voorzitter**: Er is bij de verhoren van de Duitsers enige malen nog een ander punt ter sprake gekomen, nl. of er in die telegramwisseling ook sprake is geweest van een vraag var, het Nationaal Comité aan de Regering te Londen, of het Nationaal Comité geautoriseerd zou kunnen worden om een bepaalde functie te verrichten op het monient van de bevrijding en of op deze vraag een antwoord gekomen is. De mededelingen door *Schreieder*, hierover aan onze commissie gedaan, luiden voor driekwart bevestigend. Hij is er echter niet zo positief in als in vele andere dingen, zodat ik altijd nog het gevoel heb: is het antwoord wel via deze telegramwisseling gekomen?

A. Naar mijn overtuiging is het wel gekomen, maar ik meen, dat *Menten* nog stukken over deze kwestie heeft. Ik moet mij sterk vergissen, als hij er niet een soort van archief op nahoudt, juist van deze aangelegenheid.

68042. De **Voorzitter**: Meent u, dat dit in de telegramwisseling is gebeurd of dat een en ander over de landweg is gegaan?

A. Neen, ik meen mij zeer nadrukkelijk te herinneren, dat men zei: wij zijn geautoriseerd, maar toch met het gevoel: wij hebben de O.D. nog niet helemaal de nek omgedraaid. Een zekere mentale reserve was er toch aanwezig. U moet niet vergeten: wij waren nog in April 1943 en toen moest er nog heel wat gebeuren. Wij hebben in zekere zin het pionierswerk moeten verrichten.

68043. De **Voorzitter**: Wij hebben indertijd ook met de heer *van Looi* die telegramwisseling van Januari 1943 besproken. Ik heb hem toen gevraagd: was er nu één telegram of is er een aantal afzonderlijke telegrammen verzonden? De mogelijkheid bestaat natuurlijk ook, dat men van uw kant één groot telegram voor de overkant heeft gehad en dat er tenslotte afzonderlijke telegrammen zijn gegaan in verband met het verzoek, niet zo lang achter elkaar te semen. Het is dus mogelijk, dat het telegram in stukjes is geknipt. Weet u hiervan nog iets?

A. Neen. Ik weet zeer goed, dat er een discussie over is geweest, en toen heb ik mijn telegrammen (het waren er dikwijls tien of twaalf tegelijk) opzettelijk korter geformuleerd. Hoe het precies is gebeurd, herinner ik me niet meer. Ik meen, dat *van der Waals* zei: wij hebben het helemaal overgeseind, maar wij hebben het uit elkaar moeten gooien, want het was te veel. Dit was natuurlijk een technische kwestie.

68044. De **Voorzitter**: U zegt: „Dat is een technische kwestie”, maar hier zit toch meer achter. Aangezien men aan de overkant aan de agenten de opdracht had gegeven niet langer dan 10 minuten in de lucht te blijven en men nu uit Nederland telegrammen kreeg, die aanmerkelijk langer tijd voor het overseinen nodig hadden, rijst de vraag, of men zich aan de overkant niet ha6 moeten afvragen: Is dat wel in orde? Daarom is het van belang deze gang van zaken te reconstrueren. Het ongeluk wil, dat wij daarin nog niet geslaagd zijn, omdat ook de heer *van Looi* dit niet precies weet.

A. Ik zat niet bij de verzending. De enige, die het weten kan, is *van der Waals* zelf.

De **Voorzitter**: Het is de vraag, of dat de meest waardevolle getuige is.

A. Maar als hij niet weet waarom u het vraagt! Dat men die telegrammen te lang vond, herinner ik mij heel goed. Ik heb ze daarna ook korter geformuleerd.

68045. De **Voorzitter**: Is u door *van der Waals* medegedeeld: „Ik kan die telegrammen niet in die lange vorm verzenden, dat zou argwaan wekken aan de overkant”, of heeft hij gezegd: „Ik heb van de overkant de waarschuwing gekregen, dat ik niet zulke lange telegrammen moet sturen.”?

A. Dat laatste. Het eerste heeft hij natuurlijk niet medegedeeld. Als hij mij verteld had, dat het wantrouwen zou wekken. .

68046. De **Voorzitter**: Dat kon heel goed. Hij kon zeggen: „Wij, agenten, hebben de instructie, niet langer dan 10 minuten in de lucht te blijven; zo'n lang telegram kan ik niet versturen.” Dat is heel wat anders dan wanneer hij gezegd zou hebben: „Ik heb getracht dat telegram te verzenden, maar ik ben door de overkant gewaarschuwd, dat het niet mocht.” Dat is een zeer groot verschil, want als men aan de overkant tegen een agent gaat zeggen: „Maak het wat korter”, dan geeft men eigenlijk een veiligheidstoets, die men heeft, uit de hand. Men had aan de overkant niet moeten zeggen tegen de agent: „Maak het wat korter.” Men had zich moeten afvragen: „Is er met die agent iets aan de hand?” Wat *van der Waals* aan u heeft gezegd, is dus wel van groot belang. Maar het is misschien niet zo gemakkelijk te reconstrueren.

A. Ik durf het niet pertinent te beweren. Ik heb niet de herinnering, dat hij heeft gezegd: „Ze hebben mij van de overkant gezegd, dat de telegrammen te lang zijn.” Ik heb eerder de herinnering, dat hij zelf gezegd heeft: „Ze zijn te lang.” Dit zou *van Looi* moeten weten, want de eerste serie heeft *van Looi* nog weer eens onder handen genomen. Ik heb de tekst gemaakt en *van Looi*, die vroeger van beroep telegrafist op het telegraafkantoor in den Haag is geweest, heeft er een gecomprimeerde versie van gemaakt. Zij hebben samen

de zaak zitten bekijken en hebben nagegaan, hoe zij het het best konden doen. Ik herinner mij niet, dat *van der Waals* gezegd zou hebben: „Ze hebben van de overkant gezegd: Je moet niet zulke lange telegrammen zenden." Maar ik durf er niet voor in te staan.

68047. De **Voorzitter**: De andere kwestie, waarover wij het een ogenblik geleden hadden, hebben wij ook nog met de heer *van Looi* besproken. Ik heb hem voorgelezen een gedeelte van het verhoor van *Schreieder*, nl. dit gedeelte:

„*Koos Vorrink* sprak daarin" — in het eerste telegram — „over het Nationale Comité en over de toestemming van de kant van de Nederlandse Regering en de toestemming is gekomen.

De **Voorzitter**: De toestemming om hier een bewind te vormen?

A. Ja. De toestemming tot opbouw van dit Nationale Comité en tot de arbeid van dit Nationale Comité is dus vanuit Londen gegeven.

De **Voorzitter**: En die hebt u doorgegeven aan *Vorrink*?

A. Ja. Ik heb ze aan *Vorrink* doorgegeven. Ik was praktisch slechts, hoe zal ik het zeggen, de postbode."

Maar nu heeft de heer *van Looi*, toen ik dit voorlegde, gezegd:

„Ik heb een proces meegemaakt, waarin *Schreieder* optrad, en ik moet zeggen: hij heeft een uitstekend geheugen. Maar hier bedriegt zijn geheugen hem toch. Dat is stellig niet waar."

Ik heb toen "gezegd:

„Dus volgens u is daarop geen reactie gekomen?"

De heer *van Looi* antwoordde toen:

„Er is zelfs in die vorm geen telegram uitgezonden. Er is geen telegram uitgezonden over een na de oorlog te vormen bewind. Maar *Schreieder* heeft natuurlijk ook gelezen de schrifturen, die *Vorrink* heeft meegegeven — de moeilijkheid is, dat je altijd rekening moet houden met het feit, dat het allemaal „fake" was — aan de z.g. naar Engeland vertrekkende *van der Waals* en daarin werd inderdaad wel gesproken over de opvulling van het vacuum tussen de Duitse nederlaag en het overkomen van de Nederlandse Regering."

Volgens de heer *van Looi* zou dus de vraag in zake de taak van het Nationaal Comité en de autorisatie, die daarop van Londen moest komen, gesteld zijn in de documenten, die in handen van de Duitsers zijn gevallen en niet in de telegrammen, terwijl *Schreieder* zegt, dat het in de telegrammen is gebeurd.

A. Ik geloof, dat deze zaak opgelost kan worden. Ik meen, dat ik de tekst van die telegrammen heb. Ik meen, dat wel degelijk over het Nationaal Comité een telegram is verzonden. Daarin is *van Loof* fout.

De **Voorzitter**: Wij zouden het op prijs stellen, als u ons dat telegram toestuurt.

A. Dat wil ik gaarne doen.

68048. De **Voorzitter**: Ik heb hier een rapport, dat blijkbaar in November 1942 door het Nationaal Comité naar Londen is gezonden benevens enige andere daarmede verband houdende stukken. Onder deze laatste bevindt zich een telegram, dat te Londen ontvangen is op 13 Maart 1943 en een vervolg is op een telegram van

5 Maart. Daarin wordt gezegd, dat het Nationaal Comité ons een schriftelijke volmacht van de Regering vraagt. Kent u dit telegram?

A. Ik weet het niet. Dit is afkomstig uit de kring van het Nationaal Comité.

68049. De **Voorzitter**: Het refereert aan een antwoord van Londen aan het Burgercomité via Zwitserland in December 1942.

A. Dit is zeer goed mogelijk. De heer *Menten* heeft de weg over Zwitserland georganiseerd. Hij kende onze gezant in Zwitserland zeer goed en hij zat in het bestuur van het Beatrix-lyceum. Het dagelijks bestuur had zich zelfs geconstitueerd als bestuur van het Beatrix-lyceum, mede voor het geval, dat wij zouden worden overvallen.

68050. De **Voorzitter**: Er worden in het telegram van 13 Maart 1943 zelfs enkele namen genoemd.

A. Dit verbaast mij ook, omdat zij over het algemeen nogal voorzichtig waren.

68051. De **Voorzitter**: Verder vindt u in deze stukken een persoonlijke boodschap van de Koningin voor het Nationaal Comité, die het Nationaal Comité echter niet heeft ontvangen, want er staat op het origineel een aantekening in potlood: niet doorgegaan wegens arrestaties in het Nationaal Comité. Die boodschap vangt als volgt aan:

„Hare Majesteit dankt voor telegram en nam kennis van rapport N.C. 1 B, waarvan 3900 woorden ontvangen en vernam met instemming vorming Nationaal Comité."

A. Ik geloof, dat van *Looi* zich vergist. Dit moet mijn telegram zijn. Ik had al die telegrammen gekenschetst met nummers en letters.

De **Voorzitter**: Wij zullen trachten dit nader te reconstrueren aan de hand van de gegevens, die wij nog van u krijgen.

A. Ik meen, dat *Menten* er nog een dossier op nahoudt. Ik meen, dat hij het aan de Koningin cadeau wilde doen.

68052. De **Voorzitter**: Hebben wij thans van de tijd tot de 1ste April 1943 de aspecten, die voor ons en u van belang zijn, voldoende behandeld?

A. Ik geloof het wel.

De nos. 68053 t/m 68076 hebben betrekking op punt *f* van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

J. J. VORRINK.

DONKER, *voorzitter*.

ALGERA.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FENS.

SCHUIJT, *griffier*.

DUTSTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 23 NOVEMBER 1949

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g, h, j en o.

Verhoor van

Prof. Mr. PIETER SJOERD GERBRANDY,
oud 64 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
oud-Minister-president.

Voortzetting verhoor van 22 November 1949.

De nos. 69895 t/m 69945 hebben betrekking op de punten f, j en o van het Enquêtebesluit.

69946. De **Voorzitter**: Nu heeft echter de heer *Albarda* hier medegedeeld, dat hij te Londen, als hij het zich goed herinnert, b.v. van de instelling van het College van Vertrouwensmannen geen kennis heeft gekregen. Wij vermoeden daarom, dat deze zaak in de Commissie voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk is behandeld, gesteld, dat het niet een zaak is geweest, welke tussen u en de heer *van Heuven Goedhart* is behandeld.

A. Dit is zuiver persoonlijk ministerieel behandeld.

69947. De **Voorzitter**: Het laatste is dus het geval?

A. Ja.

69948. De **Voorzitter**: Dit is natuurlijk een geval, dat nogal vergaand is, want de instelling van het College van Vertrouwensmannen was wel een zeer belangrijk besluit.

A. Dat is ook op een bepaald ogenblik in de Ministerraad gebracht; dat kan ik u verzekeren.

69949. De **Voorzitter**: Ik heb het stenogram van hetgeen de heer *Albarda* hier heeft verklaard niet voor mij, maar heb sterk de indruk, dat hij er althans in die tijd minimaal weinig van heeft geweten.

A. Ik herinner mij met stelligheid, dat het in de Ministerraad is gebracht.

69950. De **Voorzitter**: Dat men dat zou doen?

A. Neen, dat men dat heeft gedaan.

69951. De **Voorzitter**: En wel omstreeks die tijd?

A. Ja, wel omstreeks die tijd.

69952. De **Voorzitter**: Zijn daarbij ook de namen genoemd in de Ministerraad?

A. Ja, en voor zover ik mij herinner, was het College van Vertrouwensmannen toen nog niet voltallig, want een van de leden is er later bij gekomen.

69953. De **Voorzitter**: Prof. *Oranje*?

A. Ja.

De nos. 69954 t/m 70237 hebben betrekking op de punten f, j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

P. S. GERBRANDY.

DONKER, *voorzitter*.

WTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 8 MAART 1950

Plenaire commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouw: Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

FREDERIK JACOB KLIJZING,

oud 45 jaar, wonende te 's-Gravenhage, commissaris van politie.

De nos. 76618 t/m 76628 hebben betrekking op punt f van het Enquêtebesluit.

76629. De Voorzitter: Bij uw eerste verhoor hebt u nog even gesproken over de moeilijkheden met dezelfde security-afdeling van S.O.E. over de R.V.V., omdat men niet zeker wist, of dit inderdaad een groep was, die daadwerkelijk verzet of sabotage zou willen plegen. Voorts hebt u gezegd, dat er, naar u meent, in Mei of begin Juni 1944 een bespreking is geweest tussen bepaalde Engelse officieren en de toenmalige Minister van Justitie, de heer *van Heuven Goedhart*, waarbij deze zijn zienswijze heeft kenbaar gemaakt over de R.V.V. Waren dit moeilijkheden van de security-afdeling van S.O.E., die ongeveer in hetzelfde vlak lagen?

A. Inderdaad.

76630. De Voorzitter: Wat heeft de heer *van Heuven Goedhart* toen gezegd? Heeft hij bij die bespreking kunnen bereiken, dat de bezwaren ten opzichte van de R.V.V. werden opgeheven?

A. De heer *van Heuven Goedhart* heeft, voor zover ik mij herinner, de doelstellingen en de groeperingen van de R.V.V. naar

voren gebracht, omdat de Engelsen in het algemeen zeer weinig vertrouwen hadden in de Hollandse illegaliteit. Toen er een tegenwoordiger van enig gezag uit Holland kwam, wilden de heren zich gaarne persoonlijk op de hoogte stellen van de zienswijze van deze man en een indruk krijgen van hetgeen er op het gebied van de illegaliteit en het verzet in Holland werd gepresteerd.

76631. De Voorzitter: Geloof u, dat na dit gesprek de bezwaren van deze heren tegen de R.V.V. wel van de baan waren?

A. Inderdaad.

76632. De Voorzitter: Op dat moment bestonden deze ten opzichte van de O.D. nog wel. U hebt gezegd, dat die er in Mei—Juni waren, en als ik mij wel herinner, is de heer *van Heuven Goedhart* op 12 Juli 1944 Minister geworden.

A. Ja, het is in de eerste dagen van zijn optreden als Minister geweest.

76633. De Voorzitter: Toen bestonden de bezwaren ten opzichte van de O.D. dus nog wel?

A. Ja.

De Voorzitter: Dit was het punt, waarover ik nog enige opheldering wilde hebben. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

F. J. KLIJZING.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 15 MAART 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, van Dis en jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen, leden, alsmede de heer Oosterhuis, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. GERARDUS HENRICUS SLOTEMAKER DE BRUINE,
oud 51 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
Hoofd van het Centraal Bureau voor Organisatie van de Dienst
der Rijksbegroting.

Hij legt de belofte af als getuige.

76952. De Voorzitter: Wij hebben de vorige maal met u gesproken over de organisatie van de Zwitserse weg en de problemen van organisatorische aard, die zich daarbij hebben voorgedaan. Deze keer zouden wij u gaarne iets willen vragen over een ander aspect van het verkeer tussen het bezette gebied en Londen, namelijk over hetgeen er aan berichtgeving over de Zwitserse weg is gegaan en daarvan in het bijzonder datgene, wat betrekking heeft gehad op het contact tussen de Regering en het verzet, en omgekeerd.

Soudt u een kort exposé kunnen geven van de hoofdmomenten van dat contact tussen de Regering en het verzet en omgekeerd en welke invloed dat contact in de loop der jaren op de ontwikkeling van het verzet heeft gehad?

A. Ik geloof, dat ik u daar wel iets over zou kunnen vertellen, Mijnheer de Voorzitter. Maar ik weet niet, of u zich een afgerond beeld voorstelt bij wat ik daarover zou kunnen zeggen en over wat de rol van het verzet daarin is geweest. Bij voorbaat zou ik dan moeten zeggen, dat ik vrees, dat ik u zal moeten teleurstellen. Ik wil u met genoegen meedelen, wat ik meen, daarover te kunnen vertellen.

U vraagt mij, welk materiaal er is gegaan over de Zwitserse weg, van Nederland dus uit naar Zwitserland en van daaruit naar de overkant, naar Londen.

Ten aanzien hiervan kan ik u alleen maar zeggen, dat al het materiaal, dat wij in handen konden krijgen en waarvan wij meenden, dat het serieus was, op deze manier is weggegaan. Met serieus bedoel ik dan, dat het materiaal, dat ons werd voorgelegd, een waarde had, die min of meer overeenkwam met de ernst, die aan het overbrengen van een dergelijke zaak was verbonden.

Wanneer wij meenden, dat het een onbelangrijke of alleen een voor de betrokken persóón belangrijke zaak betrof, dan hebben wij die — in totaal misschien twee- of driemaal — laten liggen.

Overigens ging wat wij in handen kregen en wat serieus was naar de overkant. En dan niet alleen wat wij zonder meer in handen kregen, maar ook wat wij in handen wisten te krijgen. Wij hebben onze taak zo opgevat, dat alles, wat hier te weten viel omtrent de situatie, door ons moest worden overgebracht. Wij hebben getracht, om uit de kringen, die wij konden bereiken, en dat waren praktisch genomen alle kringen, situatietekeningen te krijgen omtrent de stemming, de verwachtingen, oordelen, voor zover men die had over (onder andere) de Regering, de Regeringspolitiek, de uitingen daarvan, Radio Oranje en dergelijke meer.

Uit het verzamelwerk, dat hier voor mij ligt, getrokken uit wat over deze weg heen en weer gegaan is, maak ik op, dat men is begonnen met een aantal situatietekeningen uit het totale materiaal te lichten. Ik heb die doorgezien en nu herinner ik mij ook weer, dat wij ons destijds hebben gewend tot verschillende mensen om hun visie op de situatie te verkrijgen.

In de commentaren, die ik geregeld bij de stukken schreef, liet ik uitkomen, uit welke hoek de betrokken figuur stamde, dit ook op grond van een verzoek, dat tot ons was gericht vanuit Zwitserland.

Daarmee werd dus reeds meteen aangegeven, dat onze eigen mening hierin niet belangrijk was.

Belangrijk was het feit, dat een dergelijk relaas door iemand, die een zekere sector van het Nederlandse volk overzag of die geacht werd en kon worden een zekere mening te hebben, werd gegeven.

Ik meen, dat wij in de laatste periode enkele situatietekeningen hebben doorgegeven, die wij meer „kronieken" noemden; die kwamen ook meer uit onze eigen kringen; ik meen, dat er een paar zijn van de hand van mr. van Namen en een paar van de hand van mr. van Heuven Goedhart. Dat waren meer verslagen over de afgelopen drie of vier weken, over datgene, wat er in die periode was gebeurd; en die dienden om de Regering van die feiten op de hoogte te stellen.

Naarmate er in de verschillende organisatorische verhoudingen wat meer tekening kwam, hebben wij ons ook telkens tot de betreffende instanties gewend met de mededeling, dat men over ons kon beschikken, wanneer men naar de overkant berichten wilde doorgeven. Wij vonden, dat wij in dit opzicht passief moesten zijn; actief in het aanboren van de bronnen, maar passief ten aanzien van alles, wat er te verzenden was. Ik heb gezien, dat u in deze bundel een aantal stukken, b.v. van het Vaderlands Comité, hebt opgenomen; dat is dus een voorbeeld van een organisatie, waarmee wij contact hadden en die ons regelmatig stukken doorgaf.

Ik heb gezien, dat hierin ook onze eerste contacten staan met dit comité, zoals die werden neergelegd in een stel vragen, die wij aan deze heren hadden gesteld, waarbij onzerzijds dan in zoverre wel een bedoeling naar voren kwam (die hieruit ook spreekt), dat wij nl. hoopten, dat deze heren zouden ingroeien in hun taak. Uit de stukken, die u hier hebt, zult u hebben gemerkt, dat wij daarbij meenden, althans in het begin, een stimulerende taak te hebben. Geleidelijk aan heeft men ons, ook bij het Vaderlands Comité, als de normale koerier beschouwd.

Dit laatste heeft zijn voorlopers gehad. Uit de vorige bespreking herinnert u zich waarschijnlijk wel, dat mijn rol in de Zwitserse weg, mijn full time-rol, liep van 1943 tot 1944. Van 1942 tot 1943 was ik er intussen ook al bij betrokken. Uit deze tijd dateren mijn gesprekken, die ik o.a. heb gevoerd met de heer *Vorrink*, die in een vroeger stadium bij de formatie van comité's, enz. was betrokken.

Dit zelfde gold in het begin ook ten aanzien van de illegaliteit. Men trachtte wat meer contact en begrip te brengen onder de verschillende onderdelen van de illegaliteit. Dat dit nodig was, zult u nog beter weten dan ik, aangezien u hiermee „gisteren en eergisteren" bezig was en ik enige jaren geleden.

Wij hebben getracht de mensen te helpen en naar elkander toe te brengen met het oog op de goede vervulling van hun taak, zoals die wellicht mogelijk zou zijn en binnen de grenzen van het mogelijke door de Regering, naar ons was gebleken, dus naar wat wij van de overkant hoorden, gewenst werd. Hiermee bedoel ik dan nog eens uitdrukkelijk te onderstrepen, dat wij ons bij alles, wat wij deden, hebben afgevraagd, hoe wij de Regering in Londen ter wille zouden kunnen zijn. Waarschijnlijk zult u zelf ook hebben opgemerkt, dat wij van de eerste stukken af telkens aan de Regering hebben gevraagd hoe zij dit zag en hoe zij dat wilde, wat wij het beste zouden kunnen voorbereiden en wat wij zouden kunnen gaan verzamelen. Ik geloof, dat dit één van de hoofdtekens is geweest van ons werk hier.

76963. De Voorzitter: In hoeverre heeft de Regering aan dit verlangen voldaan door concrete mededelingen te doen en wensen kenbaar te maken?

A. In zeer beperkte mate heeft zij hieraan voldaan; niet zoveel als wij hadden gehoopt, gewild en gewenst en als naar mijn mening nodig was geweest. In één van de eerste brieven tussen de heer *Visser 't Hooft* en de heer *Gevbrandy* (of de heer *van Haersma de With*) wordt van de zijde van de heer *Visser 't Hooft* gezegd, dat er aan die kant meer met ons moest worden samengespeeld. Men heeft dat echter niet gedaan. Achteraf kan ik alleen maar zeggen, dat dit jammer is geweest, zowel voor de Regering, die anders haar taak beter had kunnen vervullen naar onze mening, en ook voor ons, aangezien wij nu zo'n beetje in het halfduister moesten werken.

In de vraag, die u zo juist hebt gesteld, hebt u speciaal als onderwerp genoemd, hoe wij hebben meegespeeld in het leggen van contacten tussen de Regering en het verzet. Misschien mag ik met dit laatste beginnen. Tegen de allerlaatste periode van ons werk, in Mei/Juni/Juli 1944 had de Regering namelijk het plan om met alle geoorloofde en mogelijke middelen tot een bepaalde vertegenwoordiging van de illegaliteit hier te komen. Toen diverse pogingen hierbij telkens weer schipbreuk leden op in hoofdzaak politieke verschillen, kwam er hier een Regeringstelegram, waarbij aan enkele personen werd opgedragen om deze vertegenwoordigers der illegaliteit te benoemen. Bij deze personen was ik ook. De namen van de anderen weet ik niet meer precies, maar die zult u wel beter weten dan ik. Ik heb vermoed, dat men daar op mijn naam was gekomen door onze verbindingen, die wij hadden in de illegaliteit. Overigens hebben wij ter vervulling van deze taak niet behoeven op te treden, want vlak voordat de termijn was verstreken, was men het binnen de kringen van de illegaliteit eens geworden. de Contactcommissie was gemaakt en van bepaalde bevoegdheden voorzien. En dit is eigenlijk het meest ingrijpende contact geweest, dat over mij is gelopen. Daarvoor hebben wij steeds getracht, wanneer wij merkten, dat de dingen scheef liepen, ze weer recht te zetten. Met voldoening heb ik gezien, dat in deze bundel ook is opgenomen onze nogal felle kritiek op de wijze, waarop de Regering haar contacten in die richting legde. Ik meen nog altijd, dat die kritiek juist en verdiend was. Wij hebben die trouwens ook gestaafd met de nodige bewijzen. Ik kan niet beoordelen of ik alle bewijzen nog even krachtig zou vinden als destijds. Daarvoor zou ik nu een studie moeten maken, waarvoor ik geen tijd heb. Ik meen inderdaad nog, dat hier bewezen is, dat de Regering het op een wilde manier deed, met als gevolg, dat de verhoudingen moeilijker zijn geworden, doordat de Regering er enerzijds op aandrong, dat men hier elkaar vond, terwijl anderzijds, door de wijze van dirigeren van de parachutisten b.v., het werk hier werd bemoeilijkt. Ik ben er niet van op de hoogte in hoeverre de Regering — die hiervoor natuurlijk wel verantwoordelijk was — in de persoon van één of meer der Regeringsleden hier zelf iets in heeft gedaan, dan wel of dit alleen een zaak is van een slechte of een domme organisatie van de lichamen, die die parachutisten uitzonden. Wij hadden in ieder geval alleen met de Regering te maken en hebben dus tot de Regering deze kritiek gericht.

76964. De **Voorzitter**: U bedoelt dus, dat door de wijze, waarop van de zijde van de Regering contact werd gezocht met de illegaliteit, nl. door middel van de parachutisten, die successievelijk werden gestuurd, de verhoudingen moeilijker kwamen te liggen?

A. Ja. Zoals in dit stuk ook staat, is de parachutist, die speciaal was gestuurd om de illegaliteit te coördineren, voorzien van een instructie om zich te wenden tot het Vaderlands Comité, de heer *Bosch van Rosenthal*, de Zwitserse Weg en enkele illegale bladen. Hij heeft zich daarmee echter niet in verbinding gesteld. Wij hebben hierover geklaagd, maar er kwam bericht terug, dat hij zou handelen zoals in de instructie, die hem was meegegeven, stond, en men was er zeker van, dat hij het doen zou. Daar klopte niets van, want hij heeft het niet gedaan.

76965. De **Voorzitter**: Over welke parachutist spreekt u nu?

A. Ik meen, dat hij de naam *Andries* droeg.

76966. De **Voorzitter**: Dat was dus *Ausems*.

A. Ik acht het mogelijk, maar ik ken hem niet. Ik ben helaas niet met hem in contact geweest. Ik ben bij hem in de buurt geweest, maar hij zei het telkens weer af. Ik weet ook niet of dit helemaal de schuld van Londen is. Het kan ook de schuld van mensen hier zijn geweest. Toch heeft men in Londen niet voldoende de touwtjes in handen gehouden.

76967. De **Voorzitter**: *Ausems* heeft moeilijkheden gehad, doordat hij vlak nadat hij was gedropt korte tijd is gearresteerd geweest. Daardoor stonden de groepen van de illegaliteit, en terecht, enigszins huiverig tegenover hem en waren zij bang om contact met hem op te nemen. Dat heeft het werk van *Ausems* bemoeilijkt. Ik begrijp echter, dat dit niet bij u bekend is geweest.

A. Ik herinner het mij niet. Ik weet wel, dat er om hem heen gepraat werd, maar of hem dit zelf betrof of wel zijn coach, weet ik niet meer. Dat hij gearresteerd is geweest en daardoor moeilijkheden heeft gehad met zijn contacten, is mij niet bekend geweest. Ik begrijp dit ook niet precies. Wanneer onzerzijds toch contact met hem

is gezocht, wat ik toch verscheidene malen heb gedaan, dan had hij toch kunnen vermoeden, dat er vanuit de richting van de Zwitserse weg geen reserve aanwezig was.

76968. De **Voorzitter**: *Ausems* heeft toch de bekende 19 punten overgebracht?

A. Dat weet ik niet, Mijnheer de Voorzitter. De bekende 19 punten — dat is ook weer een van de voorbeelden van onjuiste wijze van handelen — heeft men uitgestuurd — ik neem aan, dat ze authentiek zijn — langs een weg, waarvan men geen enkele zekerheid had, dat zij terecht zouden komen. Men heeft ze blijkbaar met iemand meegegeven, in de hoop, dat ze terecht zouden komen. Men heeft het echter niet gedaan over de Zwitserse weg, die met alle instanties toch contact had. Een wonderlijke wijze van handelen!

Ander voorbeeld: Een brief, die bestemd was voor de heer *Bosch van Rosenthal*, kwam bij een ander aan, die er geen weg mee wist en ook niet begreep, wie de geadresseerde was. Toevallig zijn wij er achter gekomen en zodoende heeft de heer *Bosch van Rosenthal* toch de zaak in handen gekregen.

Deze voorbeelden heb ik hier genoemd. Overigens kan ik ze niet verklaren. Ik kan alleen constateren, dat het fout is geweest, zoals men het heeft gedaan. Bij ons is in die tijd althans nooit enig bericht gekomen, dat men ons niet vertrouwde. Wij stonden regelmatig in verbinding met de Regering. Er gingen steeds telegrammen over en weer. Wij hebben zelfs eens een codetelegram hier vandaan gestuurd naar Londen, dat Londen onmiddellijk in code heeft doorgebriefd naar Zwitserland, wat men, wanneer er enig wantrouwen bestond, toch niet zo gemakkelijk doen zou. Men kon die telegrammen in Engeland niet ontcijferen.

76969. De **Voorzitter**: Hoe stuurde u die telegrammen?

A. Door een of andere zender hier.

76970. De **Voorzitter**: Weet u niet, welke zender dat was?

A. Dat weet ik niet meer, wij hebben met verschillende zenders contact gehad. Wij hadden het meeste contact met de zender van de heer *Beukema toe Water, Lijsterbes*. Ik weet niet, of dit telegram ook via deze zender is gegaan. Ik vermoed van wel, maar ik ben er niet zeker van.

Het kan er dus niet aan hebben gelegen, dat men ons wantrouwde. Men heeft ons wel op een later moment gewantrouwd, in de zomer van 1944. Wie „men" was, weet ik nog steeds niet; of dat nu Bureau Inlichtingen was? Het is misschien alleen maar te verklaren uit het feit, dat in die tijd de bekende lasterpraat in Londen is rondgegaan. Wij kregen toen uit Zwitserland het bericht, dat men ons niet meer vertrouwde. Ik heb toen zelf aan mijn relaties verteld, dat ik onbetrouwbaar heette in Londen. Daar werd een beetje om gelachen. Ik heb toen een bepaald codewoord naar Zwitserland gestuurd, dat alleen maar van mij kon komen. Men meende, dat ik gearresteerd zou zijn of iets dergelijks.

76971. De **Voorzitter**: De heer *Somer* heeft als een van zijn grieven hier genoemd, dat in de berichtgeving van de Zwitserse weg agenten, die door B.I. naar Nederland waren gezonden, met hun namen werden genoemd. De heer *Somer* zei, dat dit in strijd was met de eisen van veiligheid, aangezien dit gevaar kon opleveren voor die agenten.

A. Daar verstaat hij waarschijnlijk onder, dat die agenten met schuilnaam waren genoemd.

76972. De **Voorzitter**: Inderdaad, want de werkelijke namen zult u waarschijnlijk niet hebben geweten.

A. Meestal niet.
Heeft de heer *Somer* een voorbeeld genoemd?

De **Voorzitter**: Op het ogenblik kan ik mij er geen herinneren. Hij heeft dit echter wel als een van zijn grieven genoemd.

A. Ik herinner mij er niets van. Als dat werkelijk is gebeurd, zou dat gebeurd kunnen zijn in rapporten, die door ons naar de overkant werden gestuurd of door een van onze boodschappers, met name *Bartels*, zouden zijn meegenomen. Wanneer u mij kunt laten zien, waarom het gaat, zou ik kunnen nagaan, of deze opmerking inderdaad juist zou kunnen zijn. Ik zou het niet gedaan hebben. Het

lijkt mij onjuist, dat te doen. Men moest hen aanduiden met allerlei wonderlijke hiërogllyphen. Ik acht het echter mogelijk, dat het is gebeurd, maar dan was het toch fout. Dat het vaak is gebeurd, acht ik uitgesloten. Ik zou het op prijs stellen om, wanneer u belang hecht aan deze opmerking van de heer *Sorner*, te vernemen, wat het is geweest om daarvan dan het nodige te kunnen zeggen bij gelegenheid. Ik weet niet, of dit verhaal misschien teruggaat op de bekende wonderlijke verhouding tussen *Bartels* en, naar ik meen, *Slaghoedje*, die naar Londen is teruggegaan en later de bron is geweest van die beruchte brief met allerlei kritiek op onze weg. Deze beide heren hebben eens alleraangenaamst zitten keuvelen vóórdat *Bartels* weging, waarna het meest kritische, afbrekende rapport van deze parachutist over *Bartels* in Londen aankwam.

76973. De **Voorzitter**: Weet u ook de ware naam van parachutist *Slaghoedje*?

A. Ik heb die naam wel geweten, Mijnheer de Voorzitter, maar ik loop met te weinig rancune rond tegen de mensen, die dergelijke dingen hebben rondverteld, dan dat ik daaraan veel zou hechten.

76974. De **Voorzitter**: Ik denk, dat het de heer *van Borssum Buisman* was.

A. Met hem heb ik later nog eens genoeglijk zitten praten. Hij was de broer van de Zwitserse *van Borssum Buisman*. Ik heb bij de bestudering van die beruchte brief met het dossier er achter de indruk gekregen, dat de heer *van Borssum Buisman* met bepaalde kritiek naar de overkant is getrokken, maar dat alles, wat er aan kritiek op de Zwitserse weg bij B.I. en bij de vrienden van B.I. in Nederland leefde, in die brief is samengevat en samengeflanst. U hebt mijn kritiek op die brief ook gelezen en u weet dus, hoe ik er over denk. Ik hoop nog altijd, dat er eens aan het licht komt, wie die vervalsing heeft gepleegd, waarover toen is gesproken.

76975. De **Voorzitter**: Uw conclusie over het verkeer, dat over de Zwitserse weg heeft plaats gehad, komt dus hierop neer, dat men van de kant van de Zwitserse weg zoveel mogelijk heeft getracht om alle serieus materiaal, dat men binnenkreeg, ter voorlichting van de Regering naar Londen te sturen, dat u, zij het in bescheiden mate, vanuit Londen directieven kreeg van wat men aan berichtgeving verlangde, maar dat vanuit Londen van de Zwitserse weg geen gebruik is gemaakt als postweg om naar de illegaliteit berichten over te brengen van politieke betekenis in die zin, dat langs die weg werd bevorderd de coördinatie van het verzet en dergelijke aangelegenheden meer.

A. Ja. Ik ben zeer beslist van mening, dat men dit van Regeringszijde heeft verzuimd.

76976. De **Voorzitter**: Men heeft dit dus gedaan via de agenten van B.I.

A. Ik herinner mij op dit moment geen enkel geval, waar *wij* voor dit soort dingen opdracht hebben gekregen. Ik acht het wel mogelijk, dat dit éénmaal of een paar maal is gebeurd. Deze richtlijnen zijn in de regel langs andere wegen gegaan. Ik versta hieronder niet geruststellende mededelingen over de kwestie van burgerlijk en militair gezag, want daarover zijn verschillende malen mededelingen over onze weg binnengekomen. Dat waren echter geen richtlijnen voor de illegaliteit.

76977. De **Voorzitter**: Wat waren dat voor mededelingen?

A. Daaraan zit een hele geschiedenis aan vast. Toen wij in de winter van 1943/44 met ons regelmatige werk begonnen, kwam o.a. *Bartels* hier met mededelingen en verzoeken van de overkant om georiënteerd te worden over wat men hier vond van een overgangperiode. Ik weet niet meer precies in welke formulering dat werd overgebracht. Er waren toen plannen aanhangig om een vrij langdurig militair gezag in te richten. Er waren ook reeds plannen voor de radio besproken, zij het onduidelijk. In die tijd was *Bartels* hier en kreeg mededelingen van een aantal mensen, die verontrust waren over deze waarschijnlijkheid van een niet civiel, maar militair bewind na de bevrijding. Bij een aantal mensen heeft hij daarover hun respectieve meningen ingewonnen, die ten dele op papier zijn gezet. Naar mijn indruk waren er dat een stuk of vijf. Die meningen zijn naar de overkant overgebracht. Daarop is later een rede van de Minister-President en van H.M. de Koningin gevoeld, waarop men van de zijde van de Minister-President de heer

Visser 't Hooft heeft geattendeerd met de mededeling: U bent nu toch wel gerustgesteld! Wij hebben van die redevoeringen inderdaad de indruk gehad, dat de plannen veel onschuldiger waren dan in het begin bleek. Uit de mond van H.M. de Koningin hebben wij vernomen, dat dat militair gezag slechts enkele dagen zou duren; dat was het meest waarschijnlijke. Wij hebben hierover toen aan deze en gene geruststellende opmerkingen laten horen, wat niet wil zeggen, dat later, toen er over deze zaak meer berichten doorkwamen, wij toch wel weer berichten hebben doorgezonden, dat die zaak toch niet zo onschuldig was als wij ook even hadden gedacht! Dat hing weer samen o.a. met de vraag, of men een bijzondere wet op de staat van beleg moest hebben, dan wel of men kon volstaan met de bestaande wet. Het feit, dat men deze bijzondere wet op de staat van beleg nodig heeft geacht, is toch wel weer een reden geweest om weer ongerust te zijn. Die ongerustheid is later ook wel weer waarheid in de periode na de Zwitserse weg, toen ik secretaris was van de Vertrouwensmannen, waarbij is gebleken, dat het hele Militair Gezag een complete verzameling had tot stand gebracht aan verordeningen en dergelijke meer, waarvan wij hier in Nederland volstrekt onkundig waren gelaten, terwijl wij vanaf de eerste tijd hebben gezegd, dat men die maatregelen, Koninklijke besluiten en dergelijke, als ze gereedkwamen, naar ons zou moeten sturen, omdat wij het toch zeker zouden moeten weten. Pas in de tijd, toen wij ons bij de vertrouwensmannen trachtten in te denken in de situatie van na de bevrijding, hebben wij gemerkt, dat er een volledig nieuwe codex was ontstaan, gebaseerd op de bijzondere staat van beleg.

76978. De **Voorzitter**: Herinnert u zich nog, op welk tijdstip Vertrouwensmannen van de verschillende Koninklijke besluiten, die in Londen waren tot stand gekomen, kennis hebben gekregen?

A. Het tijdstip herinner ik mij niet. Ik weet wel, dat ik op een goed moment van één van de mansen, die het front overstaken, een compleet stel Mededelingenbladen van het Militair Gezag heb gekregen. Ik meen, dat ik die van *Richard* kreeg.

76979. De **Voorzitter**: Dat klopt, want het was *van der Gaag*, die deze stukken heeft meegebracht van zijn eerste reis naar Londen.

A. Hij heeft naar mijn herinnering niet de Koninklijke besluiten meegebracht; ik meen, dat hij de bekendmakingenbiaden heeft meegebracht. Ik heb die laten vermenigvuldigen op het laboratorium in de De Lairesestraat te Amsterdam, zodat de Vertrouwensmannen tenminste daarvan nog inzage konden krijgen. Bij het rapport, dat ik daarover heb uitgebracht, heb ik laten doorschemeren, dat hier menige nieuwe bepaling van civiel recht en van Staatsrecht, enz. inzatz, waarvan men hier nooit iets had geweten.

76980. De **Voorzitter**: *Van der Gaag* is einde Januari 1945 door de linies naar het zuiden gegaan en van daaruit naar Londen; hij is, naar ik meen, midden Februari teruggekeerd.

A. Onze kritiek was, dat wij wel wisten, dat er Koninklijke besluiten ontstonden, en dat wij wel vaag hadden gehoord van een bijzondere staat van beleg, maar wij wisten niet wat de betekenis hiervan was. En dat wisten niet alleen wij niet, maar ook het Vaderlands Comité was daarvan niet op de hoogte.

De **Voorzitter**: Vertrouwensmannen hebben natuurlijk geen gebruik meer kunnen maken van de Zwitserse weg voor het verzenden van berichten naar Londen, want op het moment, dat Vertrouwensmannen hun werkzaamheden aanvingen, was de verbinding met Zwitserland reeds verbroken.

A. De laatste zendingen zijn, naar ik meen, in Augustus en September 1944 over België weggegaan.

De Vertrouwensmannen zijn pas begonnen in Augustus 1944. Er is wel telegrafisch contact geweest, maar niet via koeriers.

76981. De **Voorzitter**: Wat dat telegrafisch contact tussen Vertrouwensmannen en de Regering veelvuldig en in beide richtingen?

A. Ja, inderdaad, in beide richtingen. Veelvuldig is natuurlijk een relatief begrip, maar er zijn nogal wat telegrammen verzonden.

76982. De **Voorzitter**: Was er een regelmatig over-en-weer verkeer?

A. Ja, het is regelmatig over en weer gegaan. Er kwamen telegrammen over de burgemeester van Amsterdam, over annexatie van de Duitse gebieden; over de taak ten aanzien van het bestuursapparaat, enz.

76983. De **Voorzitter**: Waren Vertrouwensmannen in het algemeen ook tevreden over dat contact?

A. Persoonlijk heb ik meestal het telegrafische contact verzorgd, wat meestal over Amsterdam plaats had. Ik zat in Amsterdam en had daar relaties met mensen, die zenders hadden. Wij hebben zelf nooit een zender gehad. Ik herinner mij niet, dat hierover ontevredenheid is geweest. Er is weleens een zekere bezorgdheid geweest over het uitblijven van antwoorden.

76984. De **Voorzitter**: Ik bedoel eigenlijk meer, of er bij Vertrouwensmannen het gevoel bestond, dat zij door de Regering voldoende ingelicht en geïnstrueerd werden over hun taak.

A. Ik herinner mij niet, dat wij tijdens het fungeren van de Vertrouwensmannen daarover zoveel kritiek hadden, maar ik weet wel, dat na de bevrijding als een koude douche het Militair Gezag over Nederland heenstreek en dat daarbij aan alles, wat de Vertrouwensmannen gedaan hadden, praktisch de bodem werd ingeslagen. Dat is dus een bewijs van het feit, dat men die zaak niet goed heeft ge-coached van Londen uit. Ik herinner mij, dat reeds, toen na Dolle Dinsdag de zaak weer was teruggeëbd, de heer *van Roijen* met een opdracht van de Vertrouwensmannen naar de overkant is gegaan.

76985. De **Voorzitter**: Met wat voor opdracht is hij naar de overkant gegaan?

A. Ik meen, dat hij de opdracht had daar te gaan vertellen wat er door de Vertrouwensmannen was gedaan en om te zorgen, dat men voor de toekomst richtlijnen vanuit Londen kreeg. De details ben ik echter vergeten. Ik heb ze natuurlijk wel geweten. Wij hebben toen weleens gezegd, dat er uit deze koerier niet heel veel kwam. Ik herinner mij echter niet, dat wij daarop bepaalde kritiek hebben uitgeoefend. Achteraf moet ik zeggen, dat toen al de zaak mis is gegaan. De heer *van Roijen* is ginds blijkbaar niet in een de Vertrouwensmannen sympathiek gezind bed terechtgekomen. Ik kan niet precies zeggen, hoe men daarover dacht. Ik was maar secretaris, Mijnheer de Voorzitter. Ik was belast met de technische uitvoering. Wat de politiek van de heren betreft, ik kon niet achter hun gezichten kijken.

76986. De **Voorzitter**: Was u tegelijkertijd met de heer *le Poole* secretaris van Vertrouwensmannen of is dat achtereenvolgens geweest?

A. Dat was tegelijk. Alleen de laatste periode hier in den Haag is er een derde man bijgekomen, de heer *van Schellen*. Later bleek, dat de Vertrouwensmannen zeer waarschijnlijk hier in den Haag zouden moeten fungeren; daardoor was mijn rol in Amsterdam praktisch heel gering.

76987. De **Voorzitter**: Het werk was dus wel verdeeld?

A. Ja. Wij vergaderden in den Haag of in Amsterdam, als regel enige malen achtereen. Al naargelang wij in Amsterdam of den Haag verbleven, hadden wij het meerdere werk. Aangezien het meeste werk hier in den Haag lag, heeft de heer *le Poole* het meeste werk gehad en is hij hier de man geweest.

76988. De **Voorzitter**: U kreeg dus niet een volledig overzicht van hetgeen zich in de kring van Vertrouwensmannen afspeelde?

A. De heer *le Poole* wel, maar ik minder, omdat ik niet altijd in den Haag zat en hij praktisch wel. Er waren wel tijden, dat, wanneer ik weer in den Haag terugkwam, ik mij eerst moest oriënteren.

76989. De **Voorzitter**: Ik wilde nog even terugkomen op de Zwitserse weg. Ik heb hier een brief van 18 April 1944, waarin in een aantal punten kritiek naar voren wordt gebracht.

A. Dat is de brief, die ik bedoelde. Daarin staan de voorbeelden, waarvan ik er zoëven een paar uithaalde, zoals punt 2.

Ik zie hier staan punt 4:

„De agent, waarvan sprake is in KL 124, heeft zich tot op heden o.m. nog niet in verbinding gesteld met V.C. cum annexis, Vrij Nederland, Het Parool of KL. Ook ons is zijn bestaan eerst uit dit telegram bekend geworden. Aanbeveling met wachtwoorden via onze verbinding is steeds mogelijk.”

Punt 1:

„Als voorbeeld dient het antwoord (KL 124) op het verzoek (NG 41) een persoon te machtigen namens de Regeering met de verschillende verzetsorganisaties te spreken. Dit antwoord kwam

zonder geadresseerde binnen en bereikte betrekkelijk toevallig den persoon, voor wien het bestemd was.”

Dat was natuurlijk iets, dat volstrekt niet mag voorkomen, maar dat ook niet behoefde voor te komen, omdat men in de Zwitserse weg een behoorlijke verbinding had. Ook de O.D. heeft nooit gebruik gemaakt van onze weg, hoewel zij daar precies wisten, wat zij aan ons hadden. Wij hebben zwart op wit de verzekering gegeven, dat wij alles volledig en oningezien zouden doorsturen. Zij hebben daar echter nooit gebruik van gemaakt.

76990. De **Voorzitter**: De O.D. heeft toch wel gebruik gemaakt van de Zwitserse weg?

A. Ja, in de eerste periode; in het jaar, dat wij onze estafette-dienst hadden, hebben zij er geen gebruik van gemaakt.

76991. De **Voorzitter**: In 1942/1943 toch wel?

A. Ja, toen hebben zij er beperkt gebruik van gemaakt. Van de koeriersdienst, waarvan men wist, dat wij eens in de veertien dagen contact met Londen onderhielden, hebben zij rooit gebruik gemaakt.

76992. De **Voorzitter**: Hoe kwam het, dat u in deze brief van 18 April 1944 onder punt 3 schrijft over de 19 punten, terwijl u daaraan de opmerking verbindt, dat die punten op 15 April 1944 nog niet bekend waren bij de zogenaamde zuidelijke verbinding, waarmee u toch waarschijnlijk de Zwitserse weg bedoelt?

A. Ja.

76993. De **Voorzitter**: Er staat:

„hoewel over deze verbinding na 5 Februari meermalen stukken gewisseld zijn over hetzelfde onderwerp. Deze 19 punten zijn hoogstens aan enkele organisaties bekend geworden.”

U klaagt hier over het feit, dat die 19 punten niet bekend zijn, er! toch spreekt u over die 19 punten. Hoe zit dit in elkaar?

A. Dat is toch duidelijk. Er staat in, dat de stukken zijn gewisseld na 5 Februari over hetzelfde onderwerp als waarover die 19 punten gingen, echter niet over die 19 punten.

76994. De **Voorzitter**: U weet echter precies, dat het 19 punten waren. Ik kan mij voorstellen, dat over dit onderwerp stukken zijn gewisseld, maar u weet hier precies te zeggen, dat er 19 punten waren.

A. De brief is van 18 April. In die brief staat, dat op 15 April die punten nog niet bekend waren. Zij zijn eerst op 16, 17 of 18 April bekend geworden. Dit geval zal wellicht de druppel zijn geweest, die de emmer heeft doen overlopen.

76995. De **Voorzitter**: Ik heb hier een brief, waarin bijzonder geklaagd wordt over het gebrek aan leiding vanuit Londen. Hebt u daar nog iets op teruggehoord?

A. Deze brief is niet van mijn hand. Deze brief dateert van het eerste jaar, uit de periode van 1942/43. Ik ben ook niet gekend in de samenstelling van deze brief. Ik weet niet, van wie die brief afkomstig is. Het moet iemand zijn geweest, die in die tijd ook stukken inleverde. Ik vermoed, dat mejuffrouw *Kohlbrugge* zal kunnen vertellen, wie deze brief heeft geschreven.

76996. De **Voorzitter**: Het is volkomen duidelijk van wanneer die brief is. Aan het slot staat: „Bomaanslag op weermachtstrein. Indien vóór 14 Augustus daders niet bekend, gijzelaars gedood.” Dat is dus vlak vóór de eerste fusilering van gijzelaars te St. Michiels Gestel geweest, dus vlak vóór 15 Augustus 1942.

A. Ja, dat moet zijn geweest vlak nadat onze weg was geopend. 14 Augustus 1942? Dan ben ik waarschijnlijk niet eens in het geval gekend geweest.

Wordt hierin reeds geklaagd over gebrek aan contact met de Regering? Dat zou wel kras zijn.

De **Voorzitter**: Ik zie hier in het begin van de brief staan:

„Jullie vraagt telkens weer: „Wat denkt *men*” ..... Die „men” denkt weinig, lijdt veel, hoopt nog meer en reageert uiteraard primair op militaire en politieke gebeurtenissen. „Men” verwacht leiding uit Londen. Daarom is het zoo funest, dat die uitblijft.”

A. Ik kan hier niets verstandigs over zeggen, Mijnheer de Voorzitter. Dit moet slaan op een enkele brief, die van de heer *Visser*

't Hooft uit of van Londen uit via de heer Visser 't Hooft naar hier is gekomen. Dat is echter vóór mijn tijd gebeurd.

Ik zie onder de brief staan: „Hartelijke groet van de N.V.". Ik acht het mogelijk, dat dit misschien een opzettelijke letterverwisseling is en dat dit uit de kring van Vrij Nederland afkomstig is.

76997. De **Voorzitter**: Ik kom nog even terug op die 19 punten, waarvan u blijkbaar pas in April 1944 kennis kreeg. U kunt er dus ook geen oordeel over geven, hoe men over het algemeen in de illegaliteit heeft gereageerd op die 19 punten, die uit Londen waren gekomen?

A. Ik herinner mij althans niets daarvan. Er is natuurlijk een reactie op geweest en ik heb er ook wel iets van gehoord in die tijd, maar ik herinner mij niet, wat die reactie nu eigenlijk was.

76998. De **Voorzitter**: In een andere brief, van 10 October 1943, is sprake van de zogenaamde *weg-Sophie*. Wat wordt daarmee bedoeld?

A. Ik ken de *weg-Sophie* niet, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Die naam zegt u dus niets. Wij kennen die *weg* ook niet.

A. Deze brief is waarschijnlijk van de heer Visser 't Hooft zelf of van *Bartels*?

Ik zie even boven die *weg-Sophie* de kwestie-de Wilde aangeroerd. Daarover heeft de heer Visser 't Hooft kennelijk getelegrafeerd naar Londen, waarschijnlijk op grond van gegevens, die hij van hieruit heeft gekregen. Het is dus best mogelijk, dat de *weg-Sophie* bij de heer Visser 't Hooft bekend is geweest, zonder dat ik er iets van af wist. Ik herinner mij tenminste niets van die *weg*. Wanneer u mij op *weg* kunt helpen. . .

De **Voorzitter**: Wij kunnen deze *weg* ook niet thuisbrengen.

A. Kent u de in dit stuk genoemde Evert-organisatie?

De **Voorzitter**: Ja.

Het is mogelijk, dat dit de *weg* is geweest, die men later de *weg-B* heeft genoemd.

A. Dat is mogelijk, maar ik heb ook later nooit over de *weg-B* horen spreken als over de *weg-Sophie*.

76999. De **Voorzitter**: Hiermee hebt u dus, wanneer ik het goed begrijp, de hoofdmomenten van het contact tussen de Regering te Londen en het verzet hier in Nederland, voor zover het de Zwitserse *weg* betrof, wel aangegeven?

A. Dat geloof ik wel.

77000. De **Voorzitter**: Dan zou ik u graag nog iets willen vragen over de ontwikkeling van het verzet in Nederland in het algemeen.

Wanneer bent u persoonlijk in aanraking met het verzet gekomen?

A. Dat is een wijsd begrip!

De **Voorzitter**: Dat is volkomen juist, maar misschien kunt u toch een poging doen om het te benaderen.

A. In de zomer van 1940 heb ik mij voor het eerst schuldig gemaakt aan dingen, die „niet deugden“.

77001. De **Voorzitter**: Waren uw eerste belangrijke contacten die met Vrij Nederland?

A. Mijn eerste contact, mijn eerste illegale werk, mijn eerste door de Duitsers niet gewenste werk was het organiseren in de zomer van 1940 van een conferentie, de z.g. Lunterse Conferentie, waar de latere Lunterse Kring uit is ontstaan, die in hoofdzaak door theologen, dominé's, werd bijgewoond en waarin wij ons hebben afgevraagd, wat, nu wij ook onder hetzelfde regime kwamen als de „Bekennende Kirche“, ons te doen stond.

Die conferentie werd gehouden op het zendingsterrein daar. Als vrucht daarvan is ontstaan een berichtendienst, waarin wij berichten, die niet in de krant kwamen en die op dit terrein lagen, aan een

paar honderd — vooral predikanten — adressen in Nederland hebben gezonden. Het waren vooral mejuffrouw Kohlbrugge en ik, die hiermee waren belast. Wij hebben naast de berichten, die wij belangrijk vonaen, ook enkele meningsuitingen, die wij belangrijk vonden, doorgegeven. Na een klein jaar is dit gestopt.

Daarna ben ik in contact geweest met iemand, een onderwijzer, die een vals P.B. moest hebben. Ik meen, dat dit in 1941 was. Ik was toen in Putten en heb een andere onderwijzer in Hoewelaken bereid gevonden om hem een vals P.B. te verschaffen. Hij is later toch gearresteerd en ik heb de onderwijzer in Hoewelaken nog eens bezocht om hem te waarschuwen. Ik meen, dat de Hoewelakense onderwijzer zelf ook is gesneuveld in een latere periode.

Daarna heb ik enkele artikelen geschreven voor „Vrij Nederland“.

77002. De **Voorzitter**: Met welke personen van de groep van Vrij Nederland kwam u in aanraking?

A. Persoonlijk? Dat was vooral degene, die ik reeds kende, de heer van Randwijk.

77003. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wanneer is Vrij Nederland ontstaan? Is dit dadelijk een groep geweest?

A. Voor zover ik weet, is Vrij Nederland vrij ontstaan. Later zijn er arrestaties geweest en heeft zich tussen de overblijvenden en de gearresteerden een kwestie voorgedaan, op grond waarvan de voortzetting van Vrij Nederland niet door iedereen werd erkend. Later is uit aie groep, die zich niet voldoende gekend meende, „Trouw“ ontstaan.

77004. De **Voorzitter**: U hebt dus van de organisatie van de groep Vrij Nederland niet in die zin deel uitgemaakt, dat u de lotgevallen van die groep uit eigen wetenschap zoudt kunnen vertellen?

A. Neen, ik was geen lid van de organisatie V.N. Ik ben in de Zwitserse *weg* betrokken door de heer Visser 't Hooft. Ik weet natuurlijk niet, in hoeverre hij mijn naam weer van iemand van V.N. heeft gehoord. Dat kan mejuffrouw Kohlbrugge u misschien vertellen.

77005. De **Voorzitter**: Wij hebben zoëven gesproken over de berichtgeving van de O.D. via de Zwitserse *weg*, die in hoofdzaak of misschien wel uitsluitend zou hebben plaats gehad in de periode, voordat er een geregelde koeriersdienst was. Is die berichtgeving van de O.D. door uw handen gegaan?

A. Neen.

77006. De **Voorzitter**: U kunt daarover dus ook geen oordeel geven?

A. Neen.

Het enige, dat ik hiervan weet, is, dat in de inhoudsopgave, die ik van mejuffrouw Kohlbrugge kreeg van de stukken — ongeveer zeventig à tachtig, die in dat eerste jaar zijn overgegaan —, een aantal stukken ontbrak met de kanttekening, dat die stukken in het archief van de O.D. waren opgenomen. Dat waren dus kennelijk O.D.-stukken, die niet tot de eigenlijke Zwitserse *weg* behoorden, waarvan wij de niet-O.D. stukken wel in ons archief hebben gekregen. Die stukken zijn te uwer beschikking.

77007. De **Voorzitter**: Behaive uw werkzaamheden in de Zwitserse *weg* en uw secretariaat van Vertrouwensmannen bent u waarschijnlijk niet bij andere groepen betrokken geweest. Zijn dit de hoofdmomenten van uw werk geweest?

A. Inderdaad. Nog andere organisaties te dienen, zou ook niet verstandig zijn geweest.

77008. De **Voorzitter**: Neen, dat begrijp ik. Ik vraag het alleen, omdat, indien het anders zou zijn geweest, u nog iets over andere groepen zou kunnen zeggen.

A. Ik kan alleen over die groepen iets zeggen, voor zover ik er contact mee had. De heer *Beukema* toe Water (Kees) heeft vrij veel met mij samengewerkt. Ik was zijn „kanaal“; ook met de heer *le Poole*. Wij spraken veel met deze mensen. Wij hadden contact met de *weg-B*. Ik ben echter verder nergens lid van geweest.

77009. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets meegemaakt van de financiële steun aan het verzet vanuit Londen?

A. Uit de verte wel. De berichten hiervoor werden een aantal keren over onze weg verzonden. Verder heb ik daarmee geen bemoeienis gehad. De kosten, die ik heb gemaakt, heb ik later teruggekregen. Met de financiering van het verzet heb ik zelf geen contact gehad.

77010. De **Voorzitter**: U weet waarschijnlijk, dat de voorziening van agenten met persoonsbewijzen en papieren moeilijkheden heeft opgeleverd. Hebt u daarover ook weleens berichten door moeten geven?

A. Er staat hierover een bericht in deze bundel. Dat is dus wel eens gebeurd. De inhoud daarvan komt natuurlijk voor de verantwoordelijkheid van de steller. Wij waren echter genoegzaam overtuigd van de juistheid om het door te geven.

77011. De **Voorzitter**: De mérites van het geval zelf kunt u dus niet beoordelen?

A. Neen. De enige parachutist, waarmee ik vrij veel te maken heb gehad, was *Lijsterbes*. Ik herinner mij wel, dat, toen hij aankwam, wij hem met de nodige zorgen hebben moeten omringen. Ik herinner mij van hem zelfs niet, of hij een nieuw P.B. heeft gekregen. Het staat mij vaag voor de geest, dat wij *Lijsterbes* ook een nieuw P.B. hebben moeten verschaffen, maar ik durf hierover geen stellige verklaring af te leggen.

77012. De **Voorzitter**: Ik zie hier een rapport over het Nationaal Comité van Verzet, de Raad van Verzet en het Hoofdkwartier van Verzet. Daarin wordt mededeling gedaan van het feit, dat zich in de illegale wereld enkele organisaties hebben geformeerd, maar het spreekt ook een oordeel uit. Ik zie hier b.v. staan:

„.....lijkt het ons noodzakelijk vast te stellen, dat het N.C. haar kunnen in de politieke doelstelling verre overschat, niet op de hoogte is van hetgeen op dit gebied in ons land reeds wordt gepresteerd, en dat zij in dit opzicht zeker niet het recht heeft zich als nationaal aan te dienen.”

Van de Raad van Verzet wordt gezegd:

„Ons inziens is de R.v.V. een oorlogsverschijnsel, bewijs van langzame „balkanisering”, tegenterreure, die in de orde van het verzet zeker zin heeft. Tegen de pretentie, het voor zich op-eischen van autoriteit dient echter zeer gewaarschuwd te worden. De Regeering beslisse overigens zelf, in hoeverre deze mentaliteit om andere dan verzetsmotieven verwerpelijk is te achten.”

Dan wordt hier verder nog gesproken over het Hoofdkwartier van het Verzet.

A. Deze nota is in de eerste zending uit de estafette-periode meegegaan en is afkomstig van de redactie van „Vrij Nederland”. Over de inhoud kan ik niet veel zeggen. Dit is als stuk, ons door „Vrij Nederland” aangeboden, meegegaan. Tot de overkant zal toen gezegd zijn, dat het van de redactie afkomstig was en ook via de redactie ons had bereikt. In die tijd schreef ik nog geen commentaren; uit de aantekening op de inhoudsopgave blijkt deze bron echter voldoende. Ik zie geen ondertekening, maar in Zwitserland kon men uit een en ander opmaken, waarvan dit afkomstig was.

77013. De **Voorzitter**: Hier heeft dus de Zwitserse weg gefungeerd als postweg?

A. Juist, in dit geval voor „Vrij Nederland”.

77014. De **Voorzitter**: Hebt u persoonlijk nog verder iets meegeemaakt van de coördinatie van het verzet? Dit heeft in de nazomer van 1944 grotendeels zijn beslag gekregen. U was toen, wat uw werkzaamheden betreft, inmiddels reeds overgeschakeld van de Zwitserse weg naar de Vertrouwensmannen.

A. Dat was ik in die tijd wel, maar is dit niet in de voorzomer gebeurd?

De **Voorzitter**: Het begin van de coördinatie is stellig in de voorzomer geweest, maar met name de coördinatie van het gewapend verzet heeft pas in de nazomer plaats gevonden.

A. Daarmee heb ik niets te maken gehad.

77015. De **Voorzitter**: En met die andere coördinatiepoging, waarop u eerst doelde?

A. Ik heb u verteld, wanneer ik daarin persoonlijk door de Regering ben genoemd en dat ik daarin niet heb behoeven op te treden. Ik geloof, dat mijn werkzaamheden, de werkzaamheden van de Zwitserse weg, daarin beperkt bleven tot het over en weer mededelen van standpunten en het doorgeven van wat ons uit Londen bereikte. In deze tijd heeft ook de heer *van Heuven Goedhart* zijn reis naar de overkant gemaakt. In de latere stukken van de Zwitserse weg bevinden zich rapporten, die de heer *van Randwijk* aan de heer *van Heuven Goedhart* stuurde, die inmiddels reeds in Londen was aangekomen. Omstreeks Juni is dit zich gaan ontwikkelen. Onze rol beperkte zich echter tot het doorgeven van deze stukken. Ons enige optreden in enigszins vergelijkbare richting, n.l. het voeren van enig beleid, lag wat vroeger; dit gold niet zozeer het coördineren van het verzet, dan wel het voorbereiden van een groep mensen, die hier in een vacuum zouden kunnen optreden. Dat is de actie geweest in verband met de Duitse Putsch-plannen, waarover ik u de vorige maal reeds heb verteld.

77016. De **Voorzitter**: Wat hebt u daarmee persoonlijk te maken gehad?

A. Deze Putsch-plannen werden ons o.a. bekendgemaakt door een zekere *Stahle*.

77017. De **Voorzitter**: Wat verstaat u onder „ons” in dit verband?

A. Bij mij kwam er een uitnodiging om mede te doen aan een overleg van 6 man, waarin mr. *Cramer* verslag deed van zijn gesprek met *Stähle*. Later, meen ik, hebben mr. *Cramer* en mr. *van Heuven Goedhart* samen met *Stahle* gesproken.

77018. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn zij samen naar de grens gegaan?

A. Ja, in Drenthe. Na dit gesprek hebben deze twee heren zich dus enkele andere mensen geassumeerd om hierover te overleggen.

77019. De **Voorzitter**: U vond dit dus blijkbaar wel een zeer belangrijke geschiedenis?

A. Wij vonden dit een zeer belangrijke geschiedenis. Bij dit overleg waren nog diverse personen tegenwoordig; behalve de heren *Cramer* en *van Heuven Goedhart*, de heren *Bosch van Rosenthal*, *van Holthe tot Echten*, *van Randwijk* en ik. Wij hebben dus met zes man over deze zaak overlegd en hierover een uitvoerig verslag naar de Regering gezonden. De stukken hierover bevinden zich in het archief van de Zwitserse weg. In Januari is, naar ik meen, hierop een telegram teruggekomen, dat men afwijzend stond tegenover elke benadering van die kant. In die periode speelt de vraag: Stel, dat in aie tijd de aanslag op *Hitler* was gelukt en dat er hier in Nederland dus een soort vacuum zou ontstaan, omdat de Duitsers niet meer en de Nederlandse Regering nog niet het bewind wilden voeren. Wat zou er dan moeten gebeuren? In die tijd was er alleen maar het Comité van Vijf aanwezig. Dit werd in die tijd voorgezeten door de heer *Donner*. Wij hebben toen — *van Heuven Goedhart*, Parool-man, *van Randwijk*, V.N.-man, en ik, van de Zwitserse weg — een brief ondertekend aan de heer *Donner*, waarin wij dit geval hebben verteld, en meenden, dat het te betwijfelen viel, of hij als lid van de Hoge Raad — in die tijd dus als omstreden figuur — terecht op die plaats stond als voorzitter van een dergelijk Interim-Comité. Daarbij ben ik dus opgetreden buiten de formele, de „postale”, kant. Deze stukken zijn allemaal ook in het archief van de Zwitserse weg te vinden.

77020. De **Voorzitter**: Hebt u er enige indruk van, hoe het College van Vertrouwensmannen functioneerde in verband of in samenwerking met de andere organen van de illegaliteit, b.v. met de Contactcommissie?

A. Ik heb dat natuurlijk wel gemerkt, maar toch alleen van de buitenkant. Ik weet, dat er kwesties zijn geweest, met name in de tijd van de z.g. onderhandelingen met de Duitsers.

77021. De **Voorzitter**: Een oordeel over de wijze, hoe het functioneerde, kunt u ons dus niet geven?

A. Ik kan mijn eigen mening daarover weergeven, maar ik weet niet, of u daaraan waarde hecht.

77032. De **Voorzitter**: Het hangt er van af, of uw mening op voldoende eigen waarneming is gebaseerd.

A. Een oordeel over feiten moet op waarneming van feiten zijn gebaseerd. Een mening over een beleid moet op een aan zich zelf toegemeten bevoegdheid om een beleid te beoordelen zijn gebaseerd.

77023. De **Voorzitter**: Inderdaad. Een mening over dit beleid wint aan waarde, naarmate men op meer feitenkennis kan bogen.

A. Ik meen, dat de Vertrouwensmannen hier, alles overziende, een beter inzicht hadden in de gang van zaken dan de illegaliteit. Ik meen ook, dat de uitkomst dit heeft bewezen, wat echter niet wil zeggen, dat de mensen van de illegaliteit, qua bedoelingen, niet op een hoger niveau stonden dan de anderen. Het coinpromis met de feiten staat altijd iets lager dan de idealiteit.

77024. De **Voorzitter**: Denkt u in dit geval aan de April-onderhandelingen?

A. Ja. Dat is, naar mijn mening, wel het belangrijkste conflict geweest. Ik meen wel, dat het College van Vertrouwensmannen enigszins gehandicapt is geweest, doordat het enerzijds de heer *Drees* was, die hiervan lid was en, als ik mij goed herinner, ook voorzitter van de Contactcommissie is geweest, maar men anderzijds aan de kant van een aantal illegale organisaties de heer *Drees* natuurlijk wel zeer waardeerde, maar hem toch niet beschouwde als iemand uit hun groep, wat hij inderdaad ook niet was. Hij was van andere origine: hij kwam uit de politieke hoek. Misschien, dat op grond daarvan zekere gevoeligheden over en weer zijn ontstaan. Het was ook mogelijk geweest, dat andere Vertrouwensmannen, die wel uit de werkelijke-illegaliteit voortkwamen, zich meer in deze kring hadden geweerd. De twee mensen: die ik daarvoor zou willen noemen, zijn de heren *Cramer* en *van der Gaag*. De heer *Cramer* kwam uit de V.N.-kring en de heer *van der Gaag* uit de Raad van Verzet. Het zou mogelijk geweest zijn, dat de contacten met de illegaliteit naar de Vertrouwensmannen toe via deze heren waren geleid. Dit is feitelijk, voor zover ik mij herinner, nooit het geval geweest. Zij kwamen via de Contactcommissie, wat ook begrijpelijk was, omdat dit het

centrale college was. Ik acht het mogelijk, dat op grond daarvan enige gevoeligheden zijn ontstaan.

Ik meen wel, dat ten aanzien van de Arbeitseinsatz er door de Vertrouwensmannen en door de illegaliteit één lijn is getrokken, waarbij de illegaliteit enige pressie wilde uitoefenen op de industriëlen en waarbij zij werden gesteund door de Vertrouwensmannen, of omgekeerd.

Wel meen ik, dat de illegaliteit, voor zover zij op de hoogte was van de gang van zaken, ten aanzien van de politiek van de Vertrouwensmannen ten aanzien van bepaalde personen enige kritiek heeft uitgeoefend. De Vertrouwensmannen hebben zich in het algemeen geen oordeel aangemeten over de zuivering. Bij de Vertrouwensmannen zijn volstrekt onaanvaardbare figuren niet aanvaard, maar zij hebben zich nooit over een zuivering uitgesproken, een vergaande zuivering met termijnen, wat trouwens ook niet op hun weg lag. Het is mogelijk, dat men aan de zijde van de illegaliteit daar op in had willen gaan. Hierover zou ik echter niet meer kunnen zeggen. Ik denk, dat u daarvoor bij andere niensen zult moeten zijn.

77025. De **Voorzitter**: Wat mij betreft, ben ik aan het einde van hetgeen ik u had willen vragen.

Hebt u zelf in dit verband nog iets aan de commissie mede te delen?

A. Ik geloof, dat wij het nu wel hebben behandeld. U wilde mij vragen stellen over het geven van leiding en voorlichting aan en voor de bezette gebieden en over het contact en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Ik weet niet, wat ik u daaromtrent nog meer aan waardevolle mededelingen zou kunnen doen,

De **Voorzitter**: Ik dank u dan zeer voor de verstrekte inlichtingen, en ik sluit het verhoor.

G. H. SLOTEMAKER DE BRUINE.

DONKER, *voorzitter*.

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

OOSTERHUIS, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 24 MAART 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumis, leden, alsmede de heer Oosterhuis, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. GIJSBERT VAN HALL,
oud 45 jaar, wonende te Amsterdam, bankier.

Hij legt de eed af als getuige.

77118. De **Voorzitter**: De commissie zou graag inzicht verkrijgen in de problemen van de financiering van het verzet. In het bijzonder zou zij daarbij ingelicht willen worden over de verbindingen, die met betrekking tot dit punt met Londen hebben bestaan. Bent u in staat, door hetgeen u hiervan zelf hebt medegemaakt, daarover mededelingen te doen?

A. Enigszins wel. Het contact met Londen is nooit erg uitgebreid geweest, maar voor zover het er is geweest, ben ik er wel enigszins van op de hoogte.

77119. De **Voorzitter**: Zoudt u dan kunnen beginnen met een uiteenzetting te geven, hoe de zaak aan de gang is gekomen?

A. Het is een enigszins ingewikkeld verhaal, omdat de financiering heel in het klein is begonnen. In het begin van het verzet kwamen er allerlei financiële problemen naar voren, die werden opgelost door geld bij elkaar te bedelen, en iedereen, die met iets bezig was en geld nodig had, vroeg zijn vrienden en bekenden om geld. Zoals u ongetwijfeld bekend is, was het verzet in het begin helemaal niet georganiseerd en deed iedereen, wat hem voor de hand kwam. Zo langzamerhand werden de financiële moeilijkheden groter en deze deden zich eigenlijk het eerst voor bij de vrouwen van zeelieden, en zo ben ik er bij betrokken geworden. Mijn broer had u hierover veel meer kunnen vertellen, maar hij is er niet meer. Hij is in 1945 gefusilleerd.

Het is voor u misschien wel interessant om te zien, hoe de ontwikkeling is verlopen en hoe mijn broer en ik er bij zijn gekomen. Ik zelf ben er bij betrokken door een neef van mij, een beeldhouwer, die in een concentratiekamp is omgekomen. Hij is in het begin van de oorlog, na de Februari-staking bij mij gekomen. Er waren in Amsterdam veel mensen doodgeschoten en anderen waren ontslagen, waaruit allerlei financiële problemen waren voortgekomen. Er was toen een groep mensen, waarvan hij er één was, die probeerde voor de nagelaten betrekkingen, resp. de ontslagenen, geld bij elkaar te krijgen, en hij vroeg mij, hieraan mee te helpen. Ik heb verschillende van mijn vrienden en kennissen benaderd, die maandelijks een zeker bedragje gaven.

Mijn broer is er op een andere manier bij betrokken door kapitein *Philippo* uit Rotterdam, die zich bezighield met de vrouwen van zeelieden. In Amsterdam waren ook veel zeeliedenvrouwen en toen heeft mijn broer het verzoek gekregen voor hen, op de manier zoals mijn neef dit voor de Februari-stakers deed, geld bij elkaar te krijgen. Zijn probleem was veel groter dan het onze, omdat het aantal mensen, dat moest worden gesteund, groter was. Al spoedig bemerkte hij, dat ondanks zijn grote inspanningen — hij reisde het hele land rond om geld bij elkaar te krijgen — hij er niet kwam. Hij heeft toen een systeem uitgedacht om geld te lenen voor deze doeleinden. Het uitgangspunt was, dat Minister *Sfeenherghe* te Londen, toen de maatregelen van de Duitsers tegen vrouwen van zeelieden bekend werden, had geannonceerd, dat alle gelden, die voor deze vrouwen werden

uitgegeven, na de oorlog gerestitueerd zouden worden. Hij heeft toen gezegd, dat, wanneer wij een organisatie zouden maken, die een soort van boekhouding zou bijhouden van de bedragen, die zouden worden uitgegeven, wij een claim op de Regering zouden hebben en tegen onderpand van deze claim zouden wij geld kunnen lenen. Ik ben hierbij betrokken om de administratie van deze financiering te verzorgen en zo zijn wij op langzaam groeiende schaal voor deze zeeliedenvrouwen gaan lenen. Toen wij dit eenmaal deden — alle zeeliedenvrouwen moesten kwitanties tekenen voor de bedragen, die zij ontvingen, zodat wij na de oorlog de gelden, die wij hadden uitgegeven, zouden kunnen bewijzen —, hadden wij behalve de leningen ook nog inkomsten uit giften. In het begin was deze steun zuiver door giften gefinancierd, maar die bleven vloeien, zodat wij eigenlijk een overschot kregen. Wij kregen meer kwitanties van zeeliedenvrouwen dan wij verplichtingen hadden tegenover onze leninggevers. Aangezien toen op andere gebieden van het verzet steeds meer geld nodig was, vonden wij het jammer de bedragen op onderpand van de zeeliedenkwitanties ongebruikt te laten. Wanneer wij één miljoen steun aan de zeeliedenvrouwen gaven en misschien twee ton aan giften ontvingen, zodat wij slechts acht ton behoeften te lenen en na de oorlog toch een miljoen terugkregen, kon de resterende twee ton voor betere doeleinden worden gebruikt. Zo is langzamerhand het Nationaal Steunfonds ontstaan. De surplus-bedragen, die wij ontvingen, zijn wij voor andere fases van het verzet gaan gebruiken.

77120. De **Voorzitter**: In welke tijd is dat gaan gebeuren?

A. Het is reeds vrij gauw begonnen, dat wij gelden uitgaven speciaal voor spionage-groepen, maar na Mei 1943 is het een grote omvang gaan aannemen. Toen werd het ook zo groot, dat wij het niet alleen uit het surplus konden financieren, omdat de giften langzamerhand onbelangrijk werden in verhouding tot de bedragen, die werden uitgegeven.

Wij hebben toen contact opgenomen — een contact, dat overigens uit anderen hoofde reeds bestond — met de heer *Trip*, vroeger president van de Nederlandsche Bank, en wij hebben dit met hem en enige anderen besproken. Wij hebben gezegd, dat het enige, dat wij zeker wisten, was, dat wij de zeeliedensteun zouden terugkrijgen, maar er was zoveel meer nodig en wij wilden graag ook voor andere doeleinden geld lenen. In overleg met de heer *Trip* zijn wij tot de conclusie gekomen het te doen; wij hadden hiervoor geen positieve toezegging van Londen, maar wij namen aan, dat de andere doeleinden ook nuttig waren voor de oorlogvoering. De heer *Trip* heeft gezegd, dat, indien hij na de oorlog nog iets te vertellen zou hebben, hij zijn uiterste krachten zou inspannen om te zorgen, dat dit zou worden terugbetaald.

Naast het leningsfonds voor de zeelieden zijn wij dus toen een tweede organisatie begonnen, waarvoor wij apart geld leenden, omdat wij dit geld met een verklaring moesten lenen. Voor het geld voor de zeelieden konden wij zeggen, dat Minister *Steenberghe* had verklaard, dat het zou worden terugbetaald, maar hierbij konden wij slechts zeggen, dat wij onze uiterste best zouden doen om het terug te betalen.

Toen zijn wij dus voor die doeleinden gaan lenen en hierbij komt het contact met Londen naar voren. Wij wilden graag zekerheid hebben, dat het geld inderdaad terugbetaald zou worden, d.w.z. wij wilden het niet zozeer als wel de mensen van wie wij het geld leenden. Wij hebben herhaaldelijk overwogen, of wij een vraag hierover aan de Nederlandse Regering te Londen zouden stellen. Vóór de oorlog had ik vele malen met de heer *Gerbrandy* te maken gehad, zodat deze wist met wat voor zaken ik mij in normale tijden bezighield en dat het niet ongewoon voor mij was met grote sommen geld om te gaan. Wij hebben dus overwogen deze vraag aan Londen voor te leggen, met de mededeling er bij, dat de mensen, die deze zaak behandelden, „responsible citizens” waren. Wij hebben lang gearzeld, omdat vooral mijn broer er zeer tegen was. Volgens hem gebeurden er wonderlijke dingen in Londen. Er waren dingen, die alleen in Londen bekend waren, die de Duitsers toch te weten kwamen, zodat hij vermoedde, dat er in Londen spionnen waren of mensen, die het overbriefden.

77121. De **Voorzitter**: Was er een bepaalde aanleiding voor dit vermoeden?

A. De aanleiding was, dat er hier dingen gebeurden, die niemand Bon verklaren, b.v. dat er mensen uit Engeland overkwamen, die door de Duitsers werden opgewacht.

77122. De **Voorzitter**: Dat wist men toen toch niet?

A. In de illegaliteit bestond de verdenking, dat er iemand in Londen was, die het overbrieft. Er gebeurden dingen, die men niet kon verklaren en waarvan men zei, dat de enigen, die het konden weten, in Engeland waren; de Duitsers wisten het hier, dus wat was er de reden van?

77123. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Wist u reeds in 1943, dat de agenten uit Engeland hier werden opgewacht?

A. Ik wil niet zeggen, dat het in 1943 was; in Mei 1943 zijn wij pas begonnen met het N.S.F. op te zetten. Ik ben graag bereid te waarheid en niets dan de waarheid te spreken, maar of iets een paar maanden eerder of later is gebeurd, dat kan ik u niet zeggen. Toen er echter sprake van was, dat wij contact met Londen zouden opnemen, is dit eigenlijk de voornaamste reden geweest, waarom het N.S.F. het aanvankelijk niet heeft gedaan. Mijn broer had u dit beter kunnen vertellen. De organisatie was zo, dat wij grote bedragen uitgaven; mijn broer had de zaak opgezet en gaf het geld uit en het werd hoe langer hoe meer mijn taak te zorgen, dat het geld er was. Om het simplistisch te zeggen: hij had contact met de illegaliteit en ik met de legaliteit, waarvan het geld moest komen. Wat zijn informatie dus waren, weet ik niet; ik weet alleen, dat wij er langdurig over hebben gesproken, omdat het zo moeilijk was geld te krijgen. Wij konden wel zeggen, dat men het geld zou terugkrijgen en dat alles veilig was, maar men had liever zekerheid. De heer *Trip* heeft ons hierbij ongelofelijke steun gegeven. Hij heeft gezegd, dat, indien er iemand bezwaren zou maken om geld te verstrekken, omdat men ons wel wilde geloven, maar het toch enigszins griezeig vond, wij hem moesten laten weten wie dat waren; dan had hij middelen genoeg om de mensen te benaderen en hun te zeggen, dat zij het wel moesten doen. Dit is ook herhaaldelijk gebeurd. Desondanks kwam toch hoe langer hoe meer de wens naar voren iets positievers te hebben, zodat, toen tenslotte iemand naar Londen ging, die het volledig vertrouwen van mijn broer had, nl. de tegenwoordige Commissaris van de Koningin in Friesland, hem de vraag is meegegeven, of de Regering te Londen ons wilde machtigen voor illegale doeleinden, die wij nuttig achtten, geld uit te geven met de zekerheid, dat het na de oorlog zou worden terugbetaald.

77124. De **Voorzitter**: Als ik mij niet vergis, is dat eind 1943 geweest.

A. Ja.

77125. De **Voorzitter**: Is de heer *Linthorst Homan* uitsluitend voor dit doel naar Londen gegaan, of was het voor hem een nevenopdracht?

A. Ik heb begrepen, dat hij toch naar Londen zou gaan. Er was al eerder sprake van geweest, maar wij waren altijd zeer voorzichtig in onze organisatie, ten eerste omdat er zoveel mensen bij betrokken waren, maar bovendien omdat er mensen huns ondanks bij werden betrokken door de geldverschaffing. Wij wilden dus voorzichtig zijn met het meegeven van een boodschap. Ik herinner mij niet precies meer, hoe het is gegaan. Ik weet, dat er een keer iemand is gekomen, die eventueel de boodschap zou meenemen. Mijn broer heeft nog met hem tegenover het Centraal Station een onderhoud gehad. Het was nogal geheimzinnig, de man liep in een verplegerscostuum, hetgeen nogal fantastisch was. Toen tenslotte de heer *Linthorst Homan* ging, hebben wij hem de boodschap meegegeven. Het is eigenlijk geheel anoniem gegaan, want wij hadden de heer *Linthorst Homan* niet medegedeeld, hoe de zaak precies in elkaar zat. Het ging er om of de organisatie, die hier de financiering verzorgde, een machtiging zou kunnen krijgen. Het was niet alleen uit veiligheidsoverwegingen, maar ook omdat men niet wist aan wie men het eigenlijk moest vragen.

77126. De **Voorzitter**: De heer *Linthorst Homan* kende waarschijnlijk wel enige namen?

A. Ik geloof niet, dat hij wist wie mijn broer was. De heer *Homan* was een medewerker van de heer *van den Bosch*, de tweede grote

man van de organisatie, die eveneens is gefusilleerd. Hij werkte bij Philips, waar de heer *Linthorst Homan* ook heeft gewerkt. De heer *van den Bosch* moest uit Eindhoven weg en is naar Groningen gegaan en het contact van de heer *Homan* met ons, voor zover er van contact gesproken kon worden, liep via de heer *van den Bosch*. De heer *Linthorst Homan* zal vermoedelijk mijn broer dus slechts gekend hebben onder de naam *van Tuyl*. Het zal mij zeer verbazen, als hij geweten heeft, wie mijn broer inderdaad was.

77127. De **Voorzitter**: Ik vraag het, omdat de heer *Homan* in ieder geval zoveel kennis van zaken moest hebben, dat hij door mededeling van bepaalde bijzonderheden de Regering te Londen duidelijk kon maken, dat het een organisatie was, waarin de Regering in zee kon gaan.

A. U moet mij ten goede houden, maar wij vonden, dat de Regering maar moest begrijpen, dat dit de organisatie was om mee in zee te gaan. Ik heb de heer *Linthorst Homan* herhaaldelijk na de oorlog gezien, maar ik heb er nooit over gesproken, wat hem precies was medegedeeld en wat hij te Londen heeft gezegd.

77128. De **Voorzitter**: Is het toen zo gegaan, dat tweemaal een agent uit Engeland is gedropt, die mededelingen met betrekking tot de garantie van de Regering meebracht?

A. Ja, de eerste keer is er een brief gekomen, waarbij ons machtiging werd gegeven 30 miljoen gulden uit te geven, waarvan 10 miljoen bij de eerste machtiging, en als dit op was, zouden wij ons tot Londen moeten wenden voor een verdere machtiging. De machtiging is gebracht door een agent, die haar de heer *van den Bosch* ter hand heeft gesteld.

77129. De **Voorzitter**: Ik meen, dat dit de agent *Steen* is geweest.

A. Wij waren illegaal zogoed georganiseerd, dat ik het nooit geweten heb. Ik weet alleen, waar ik het ding zelf in ontvangst heb genomen.

77130. De **Voorzitter**: Van wie hebt u de machtiging in ontvangst genomen?

A. Mijn broer had de machtiging van *van den Bosch* gekregen en heeft mij deze toen ter hand gesteld. Wij beschouwden deze brief zoals De Nederlandsche Bank zijn goud beschouwt. Van de brief hebben wij de heer *Trip* een afschrift gezonden, zodat hij wist, dat de toezeggingen, die hij had gedaan, nu door de Regering te Londen waren bevestigd en dat hij eventueel kon verklaren, dat hij de brief had gezien. De brief is bij de heer *van den Bosch* opgeborgen en de originele microphoto is verdwenen. Later hebben wij er vanuit Londen een ander exemplaar voor gekregen.

77131. De **Voorzitter**: Waarom hebt u er later een ander exemplaar voor gekregen? Was er iets mee gebeurd?

A. Neen, na de oorlog vonden wij het voor onze geschiedschrijving aardig het er bij op te nemen.

Toen de 10 miljoen op was, hebben wij ons weer met de Regering te Londen in verbinding gesteld om machtiging te vragen voor het uitgeven van verdere gelden.

77132. De **Voorzitter**: Is het u bekend langs welke weg dat is gebeurd?

A. Neen, dat is via een zender gegaan; er is niet iemand voor gestuurd. Later is er een tweede agent gekomen, die in contact kwam met de heer *le Poole*, en deze heeft hierover met mijn broer gesproken en hem de brief ter hand gesteld.

77133. De **Voorzitter**: Weet u, wie de tweede agent was?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dat was de *Brauw*.

A. Er is toen nog een kwestie over geweest, die echter, naar ik meen, in dit kader niet van belang is.

77134. De **Voorzitter**: Misschien wel. Door de heer *le Poole* of de heer *Koch* — wie van deze twee het geweest is, herinner ik mij op

het ogenblik niet — is hier een niet helemaal duidelijke mededeling gedaan, dat men wel wist, dat de eerste tranche zou afkomen, maar dat dit op een of andere manier niet bekend was geworden, en dat men eigenlijk op zoek was naar het bericht, dat uit Londen was gekomen. Er is in ieder geval een mededeling geweest, dat er een kwestie was, maar helemaal duidelijk was die mededeling niet. Is het mogelijk, dat u over hetzelfde spreekt, of bedoelt u iets anders?

A. Het is mij, eerlijk gezegd, niet helemaal duidelijk wat u hiermede bedoelt. De kwestie, die ik op het oog heb, was de volgende. Door de organisatie van het Nationaal Steunfonds en ons gevoel, dat wij de gelden, die hier werden uitgegeven, moesten verantwoorden, stelden wij zekere eisen aan de organisaties, welke wij gelden ter beschikking stelden. Wij gaven niet zo maar geld. Wij verlangden altijd, dat men ons ten eerste zou zeggen waarvoor het geld werd gebruikt en ten tweede een begroting gaf van de uitgaven, die men nodig achtte. Hierover zijn weleens moeilijkheden geweest met organisaties, die zich daar niet aan wensten te storen, hetgeen van haar kant begrijpelijk was. Het werd niet altijd geapprecieerd, dat er, als men allerlei gevaarlijke dingen uitvoerde, een of andere vervelende kerel kwam, die wilde, dat men eerst een soort van verantwoording aflegde voor het geld, dat men nodig had. Van onze kant voelden wij ons verplicht dit te doen. Wij hadden vanuit Londen wel machtiging gekregen, dat wij zoveel geld mochten uitgeven, als wij wensten, en als na de oorlog de twee gebroeders *van Hall* bij de Regering zouden aankloppen en zouden zeggen, dat zij 10 miljoen hadden uitgegeven en het graag wilden terughebben, dan zou de Regering dit moeten doen, want dit had zij toegezegd. Voor ons zelf vonden wij het echter een onaangenaam gevoel, want er zou eens iemand kunnen vragen, of die hele 10 miljoen gulden wel naar de illegaliteit was gegaan. Bovendien moest het voor de Regering toch ook waarde hebben enigszins te weten, waar het geld was gebleven. Om deze reden en ook omdat wij door de ervaring geleerd hadden, dat het weleens goed was een financiële rem aan te leggen, stelden wij altijd deze eisen, hetgeen bij sommige mensen weleens tegenstand veroorzaakte. Toen de heer *le Poole* tenslotte met de machtiging uit Londen kwam, werd van zekere zijde gesteld, dat er nu ook van buiten af een controle moest worden ingesteld over de manier, waarop dit geld moest worden besteed. Het werd zo gesteld, dat men bereid was ons de machtiging te overhandigen, of er althans gebruik van te laten maken, inden men zekere controle en medezeggenschap had. De mensen in de illegaliteit, waarmede wij te maken hadden, leefden up nun zenuwen en wij ook, dus wij namen dit eigenlijk niet. Wij zeiden, lat wij dit tot dusverre hadden gedaan, en wij vonden niet nodig, dat mensen, die de problemen in het geheel niet kenden, er zich mee zouden gaan bemoeien. Dat was de kwestie waarom het ging. Er is toen een bijeenkomst geweest van een soort van toporganisatie van de illegaliteit, waar besproken is of het N.S.F. deze machtiging zonder meer moest ontvangen om verder te werken op de manier, waarop zij gewerkt had, of dat er een controle van buiten moest worden ingesteld. Van andere zijde is torn gesteld, dat, aangezien deze machtiging uit Londen aan hen ter hand was gesteld, deze het geld dus hadden en deze ook over de besteding van het geld moesten kunnen beslissen. Wij hebben toen gezegd, dat, indien men het geld had, wij dan ook de zaak gaarne aan hen overlieten. Men zei wel, lat men met de machtiging het geld had, maar daar ging het juist om. De machtiging op zich zelf bezorgde hun geen geld, maar als zij de verantwoording op zich wilden nemen, dan zou het ons na deze jaren hoogst aangenaam zijn, als wij de verantwoordelijkheid aan anderen konden overdragen. Het resultaat is geweest, dat men heeft besloten, dat het op de manier moest doorgaan, zoals het tot dusverre was gebeurd, zodat wij gewoon verder hebben doorgewerkt.

Toen de 30 miljoen op was, was de toestand in Holland enigszins onregelmatiger geworden dan tevoren. Wij moesten van de Regering machtiging hebben om verdere uitgaven te doen, maar wij konden er niet op wachten. De spoorwegstaking werd toen helemaal door ons gefinancierd, wat op zich zelf een uitgave van 7 à 8 miljoen in de maand was. Het bedrag steeg toen zo snel en de verbandingen met J-onden waren niet altijd even zeker, men moest dikwijls weken op antwoord wachten, dat wij, in overleg met de Vertrouwensmannen, net besluit hebben genomen, gewoon door te gaan; de machtiging zou dan wel komen. De machtigingen zijn inderdaad ook gekomen, eerst tot een bedrag van 55 miljoen, maar toen waren wij al lang over de 55 miljoen heen. Toen is het 80 miljoen geworden en waren wij daar al lang weer over heen, zodat de machtigingen toen eigenlijk altijd enigszins achter de feiten zijn aangekomen.

77135. De Voorzitter: Hoe groot is het bedrag in totaal geworden?

A. Tot Mei 1945 is een kleine 100 miljoen uitgegeven.

77136. De Voorzitter: Is daarna het werk nog een tijd voortgezet?

A. Ik hoop, dat wij nu 30 April a.s. de zaak definitief kunnen afsluiten. Direct na 5 Mei 1945 konden wij niet ophouden, omdat er in Nederland een paar honderd duizend mensen iedere week of iedere maand door ons werden betaald. Dit kon natuurlijk niet van de ene dag in de andere ophouden, omdat er niemand was, die daarin kon voorzien. Nu waren er allerlei categorieën; een er van was de Binnenlandse Strijdkrachten. Toen hier de autoriteiten van het Ministerie van Oorlog kwamen, hebben deze onmiddellijk gezegd, dat wij, daar wij burgers waren, hiermede niets te maken mochten hebben en dat zij het verder zouden betalen. Hiervoor hadden zij echter niet de organisatie en toen is met de heren van het Departement van Oorlog overeengekomen, dat zij langzamerhand verschillende B.S.-districten zouden overnemen, maar dat tot het moment, dat zij het overnamen, wij met de betalingen zouden doorgaan. De Nederlandse Spoorwegen hebben ons gevraagd de stakers nog een maand lang te betalen. Op zich zelf waren dit gevallen, die eenvoudig waren. Gewone onderduikers konden worden behandeld door Volksherstel of door sociale instanties, maar er waren enige categorieën, waarbij speciaal de oorlogsweduwen en wezen waren, de tegenwoordige Stichtinggevallen, en nog ettelijke andere, die niet meteen door de officiële autoriteiten konden worden overgenomen. Drie of vier dagen na de bevrijding zijn wij in den Haag gekomen om met het Departement van Financiën te overleggen, hoe dit moest gebeuren en men heeft ons toen gevraagd in een bepaald tempo deze mensen af te schuiven naar de instanties, die daarvoor waren geschapen. Het langst hebben wij de Stichtinggevallen moeten behandelen, omdat de Wet Buitengewoon Rijkspensioen zo lang op zich heeft laten wachten. Daarnaast kwamen bij het Ministerie van Financiën veel claims op de Regering binnen wegens uitgaven, in de oorlog gedaan. Deze uitgaven waren niet bij ons terechtgekomen. Ik kan u een klein voorbeeld noemen. Toen de Amerikaanse parachutisten in Eindhoven landden, ontstonden er onmiddellijk gevechten en werd er een brug opgeblazen in een dorp in de buurt van Eindhoven. Er was daar een groep van de B.S., die nog niet was ingelijfd, die naar dit dorp ging en bij een houthandelaar een hoeveelheid hout vorderde om de brug op te bouwen. De brug is gebouwd en na een tijd wilde de houthandelaar wel betaald worden. Hij kon nergens betaling krijgen, omdat het geen officiële militairen waren geweest, die het hadden gedaan. Er ging dus een brief naar Financiën en zo kreeg Financiën talloze claims van mensen, die fietsen, schrijfschines, enz. ter beschikking van de illegaliteit hadden gesteld. Financiën kon dit niet beoordelen en omdat wij uit de oorlog ervaring hadden van de bedragen, die al of niet moesten of konden worden betaald, heeft men ons gevraagd of wij deze gevallen wilden onderzoeken en adviseren of ze konden worden betaald of niet. Daarnaast zijn in de loop van de jaren andere gevallen gekomen, de Engelandvaarders b.v. Er waren veel Engelandvaarders, die ten koste van veel moeite en opofferingen en ook van geld tenslotte in Engeland waren gekomen om dienst te nemen. Later is er te Londen een regeling getroffen voor de vergoedingen, maar de reden, dat wij er ons ook mee gingen bemoeien, was, dat ik op een goede dag iemand ontmoette, die ook naar Engeland was gegaan, n.b. op verzoek van de Regering. Hij had bijna een jaar over de reis gedaan, was in België, Frankrijk en Spanje gevangen geweest; hij had veel geld uitgegeven en ook geld geleend, zodat hij volkomen berooid te Londen aankwam. Wij informeerde toen, of hij hiervoor een vergoeding kon krijgen. Zoals het verhaal mij werd gedaan, was het zo gegaan, dat hij naar een of ander bureau werd gestuurd, waar men hem zei, dat hij een vergoeding kon krijgen. Men vroeg hem, of hij reserve-officier was geweest en welke rang hij had gehad. Toen hij antwoordde, dat hij kapitein was, zei men, dat het heel jammer was, dat hij geen majoor was. Hij vroeg, wat dat er mee had te maken. Men sloeg een boekje op zei: „U kunt £ 2.10 krijgen. U krijgt een vergoeding voor een tweede klas reis van Amsterdam naar Londen. Als u majoor was geweest, had ik u eerste klas kunnen vergoeden". Het was nog een dienstregeling van vóór de oorlog.

Ik vond dit zo erg, dat de heer *Pahud* de *Mortanges* van het bureau van Prins *Bernhurd*, die zelf ook Engelandvaarder is geweest, en ik naar het Departement van Financiën zijn gegaan en hebben gezegd, dat dit een hoogst onbevredigende regeling was. Wij hebben gevraagd, of wij niet een regeling konden treffen voor de mensen, die dikwijls met de grootste opofferingen in Londen waren gekomen. Wij hebben dus ook de volmacht gekregen de Engelandvaarders de kosten te vergoeden, voor zover die gerechtvaardigd waren.

77137. De Voorzitter: Dat was natuurlijk een moeilijke taak, want het was niet gemakkelijk na te gaan, welke kosten gemaakt waren.

A. In vele gevallen viel het wel mee. Sommige mensen hadden een organisatie geld betaald en dan was er hun gezegd, hoeveel zij moesten meenemen. Inderdaad is het dikwijls moeilijk geweest het precies uit te maken, maar ook daarbij heeft onze ervaring uit de oorlog ons wel geholpen. Men kon er de mensen op aankijken. Wij hebben een kleine vierhonderd gevallen behandeld en het is merkwaardig om te zien, welke verschillende avonturen de mensen hebben meegemaakt. Boerenjongens stapten op hun fiets en waren drie dagen later in Zwitserland. Zij bemerkten daar, dat zij niet naar Engeland konden, stapten weer op hun fiets en reden terug zonder enige last. Andere mensen waren nog geen 30 km van huis, of zij werden opgepakt, doordat iederen bij wijze van spreken aan hun neus kon zien, dat zij naar Engeland wilden.

Al deze zaken hebben ons na de oorlog vrij uitvoerig beziggehouden. Destijds hebben wij er een krediet van de Regering voor gekregen en ik meen, dat wij in 8000 gevallen advies aan Financiën hebben uitgebracht en uitbetalingen hebben verricht. Langzamerhand is het afgelopen en wij hopen, dat wij er nu inderdaad van af zullen zijn, want het N.S.F. heeft officieel twee jaar in de oorlog gewerkt en het is nu reeds vijf jaar na de oorlog.

77138. De **Voorzitter**: Kunt u met een rond bedrag aangeven, hoeveel er met de na-oorlogse werkzaamheden gemoeid is geweest?

A. Ik heb een verslag, dat wij aan Minister Lieftinck hebben uitgebracht over de verschillende werkzaamheden. Het is niet iets, dat u in één oogopslag kunt nagaan, maar er staat precies in vermeld, welke uitgaven wij gedurende de oorlog hebben gedaan. Alle groepen die steun van ons hebben gekregen, staan er in vermeld en onze directe steun aan de spoorwegstaking. Er is ook een rubriek, die onze uitgaven van na de oorlog vermeldt. Na de oorlog waren er verschillende organisaties, die zich met het afwickelen van oorlogsbezigheden bemoeiden. In het begin was dat het terughalen van politieke gevangenen uit Duitsland, hetgeen wij hebben gefinancierd. Dan was er een grote adviescommissie van de illegaliteit, die na de oorlog op verzoek van de Regering is ingesteld, waarvoor een bureau was en kosten werden gemaakt. Dan waren er bureaux opgericht om onderduikers weer van papieren en identiteit te voorzien. Er is een tentoonstelling geweest, enz., in ieder geval waren er tal van organisaties, die wij, op verzoek van de Regering, van fondsen hebben voorzien en die alle samenhangen niet hetgeen er in de oorlog was gebeurd. Ik meen, dat wij tot het moment, waarop dit verslag werd opgesteld, nl. 5 November 1948, ongeveer 6 miljoen gulden aan na-oorlogse claims voor het Rijk hebben betaald. Wanneer u er prijs op stelt, kan ik dit stuk, indien het voor uw onderzoek van enig belang is, wel achterlaten. Ik zou het echter graag terugontvangen, omdat er slechts een paar exemplaren van bestaan. Het komt er op neer, dat wij in totaal 160 miljoen hebben uitgegeven.

77139. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gezegd, dat het tot de bevrijding 100 miljoen was geweest.

A. Na de bevrijding is er 60 miljoen bijgekomen, omdat wij toen alle gelden, die wij gedurende de bezetting hadden geleend, hebben terugbetaald. Tijdens de bezetting hadden wij van particulieren en verschillende instellingen 45 miljoen gulden geleend en door een speciale transactie met een Rijksinstelling hadden wij 51 miljoen geleend. Die 51 miljoen was een zeer speciale transactie, zoals u in het boekje vermeld vindt, die meteen na de bevrijding in orde is gemaakt door het Rijk. Het geld, dat wij tijdens de oorlog hadden geleend, hebben wij zelf moeten terugbetalen. Dit geld was op een enigszins ingewikkelde manier geleend, doordat wij onze geldgevers niet kenden. Dit bedrag hebben wij na de oorlog moeten terugbetalen uit gelden, die wij van het Rijk kregen, en respectievelijk de gelden, die wij van de Nederlandsche Spoorwegen terugkregen voor de betalingen aan de stakers. Hierdoor is het totaal 161 miljoen gulden geworden.

77140. De **Voorzitter**: Wat is het aandeel in de ontvangsten geweest van de giften, die u hebt gekregen?

A. Dat is heel moeilijk uit te maken. Onze boekhouding was naar ons gevoel nogal goed opgezet, maar deze is niet compleet de oorlog doorgelopen. Door het hele land hadden wij afdelingen. Zo ook in Arnhem, maar de complete boekhouding van Arnhem is verbrand. Bij de spoorwegstaking zijn de Duitsers in Deventer moeilijkheden gaan maken en onze vertegenwoordiger daar heeft toen voorzichtigheidshalve zijn complete boekhouding verbrand. Er zijn dingen weggeraakt en verloren gegaan. Na de oorlog moesten wij onze boekhouding reconstrueren, toen wij alle gegevens binnen-

kregen. Tot September 1944 was het gewoonte, dat alle boekhoudkundige gegevens naar Amsterdam werden gezonden en daar centraal werden verwerkt. Na 3 September kon dit niet meer en vonden wij het ook gevaarlijk, zodat deze toen plaatselijk werden opgeborgen. Na de oorlog zijn de gegevens bij ons teruggekomen en toen hebben wij gereconstrueerd, wat wij feitelijk hadden uitgegeven. Voor Arnhem en voor een groot deel ook Deventer hebben wij het niet kunnen doen, zodat onze verantwoording hiaten vertoont.

Een gedeelte van het geld, dat wij hebben uitgegeven, hebben wij kunnen vaststellen, maar voor de plaatsen, waar de boekhouding verminkt of verloren is gegaan, hebben wij het niet geheel kunnen nagaan en wij hebben ook geen idee of er tien duizend of honderd duizend gulden is uitgegeven. Wij hebben alleen een algemeen idee, nl. voor zover het geld uit Amsterdam afkomstig was, dat er in een zekere periode driehonderd duizend gulden naar Arnhem is gezonden, maar dit betekent niet, dat het geld is uitgegeven, en het is mogelijk, dat men in Arnhem ook giften heeft gekregen en dat men een half miljoen heeft uitgegeven. Het systeem, dat wij hebben toegepast, is, dat wij de Regering als het verantwoordingsmateriaal, dat wij hebben kunnen achterhalen, hebben overgelegd, waarmede een totaal bedrag van ongeveer honderd miljoen is gemoeid. Daartegenover hebben wij 45 miljoen geleend van particulieren en 51 miljoen van de Rijkspostspaarbank. Samen is dit 96 miljoen, dus er is een verschil van ongeveer 4 à 5 miljoen, hetgeen uit giften afkomstig is. Wij weten dus, dat wij minstens 5 miljoen aan giften hebben gekregen, en wij weten, dat het veel meer is geweest, maar daar staat tegenover het verantwoordingsmateriaal, dat wij niet meer kunnen vinden. Naar onze schatting hebben wij ongeveer tussen de 10 en 15 miljoen aan giften gekregen. Het is echter niet meer dan een ruwe schatting en ik geloof niet, dat er iemand zou zijn, die u daar een beter idee van kan geven.

77141. De **Voorzitter**: Hoe hebt u de administratie kunnen voeren? Werd de centrale administratie op uw kantoor te Amsterdam gevoerd?

A. Ja.

77142. De **Voorzitter**: Had u zo ook in verschillende plaatsen van het land gelegenheden, banken e.d., waar de plaatselijke administratie vrij onopgemerkt kon worden gevoerd?

A. Na September 1944 zijn wij opgehouden met het voeren van een administratie in de zin van het woord. Vóór September werden alle kwitanties, die wij van de verschillende gesteunden kregen, centraal op een kaartregister gebracht. De reden was niet een soort van boekhoudkundig perfectionisme, maar omdat wij wilden controleren of de mensen, die werden gesteund, hun steun ook regelmatig kregen. Bij de zeelieden, waarmede wij reeds veel vroeger waren begonnen, hadden wij dit ook gedaan: omdat het geld maar zo te hooi en te gras werd gegeven, kwam het natuurlijk weleens voor, dat kwitanties zoekraakten, omdat iemand b.v. niet thuis was en het later werd vergeten. Wanneer wij bij de centrale boekhouding bemerkten, dat van een bepaald steungeval geen kwitantie over de maand Mei aanwezig was en wel over Juni, dan ging er een briefje uit, waarin werd gezegd, dat van geval no. zo en zoveel geen Mei-kwitantie was, en wij vroeg-n, of de kwitantie nog moest worden gestuurd of dat het bedrag misschien nog moest worden uitbetaald. Op deze manier hielden wij enigszins orde en regelmaat in de uitkeringen. Na September 1944 was dat absoluut onmogelijk, de gevallen, die moesten worden gesteund, liepen opeens in de tienduizenden; van de Spoorwegen alleen waren er al vijftig à zestig duizend mensen. Dit kon dus niet meer centraal worden verwerkt en bovendien konden de kwitanties niet meer worden vervoerd. Wij hebben, onze plaatselijke instanties toen instructies gegeven, dat de kwitanties wel moesten worden verzameld en dat men moest nagaan, dat de kwitanties binnenkwamen. Dit werd gedaan aan de hand van een lijst van steungevallen, die iedere maand werd opgemaakt. Die lijsten met kwitanties moesten worden opgeborgen bij een of andere vertrouwde instelling.

77143. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zo'n kwitantie was eigenlijk een levensgevaarlijk document. Hebt u daar nooit moeite mee gehad? Ik verbaas mij steeds over die administratie. U moest er toch een heel apparaat voor hebben en vele mensen vertrouwen, en dan nog al het papier, dat uitging. Ik begrijp, dat u voor u zelf natuurlijk enigszins contróle wilde hebben.

A. Inderdaad is dit het grote punt geweest. Naast het N.S.F. zijn er aanvankelijk zeer vele steunorganisaties geweest en het punt,

dat ons altijd werd tegengeworpen, was, dat wij gek waren om met zoveel papier te werken. Vanuit Londen hielp men ons, wat dat betrof, ook niet, want er werd steeds gezegd, dat men moest oppassen en dat het levensgevaarlijk was iets op papier te zetten. Wij zeiden, dat wij het toch deden. Naar onze mening, was het gevaar niet erg groot. De kwitanties werden uitgeschreven en op zich zelf waren dat inderdaad papieren, die de Duitsers in handen konden krijgen. Er zijn ook weleens kwitanties in handen van de Duitsers gekomen, maar zij hebben nooit goed begrepen, wat ze betekenden, het konden evengoed huurkwitanties zijn. Aanvankelijk hadden wij het zo opgesteld alsof de kwitanties uitgingen van een verzekeringsmaatschappij, die schadebedragen uitbetaalde. Op de lijsten, die wij hadden opgesteld, stond ook: „Formulier van schade-aangifte ongevallenverzekering”, dus dat was de camouflage, die er bijkwam.

77144. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was dus wel gecamoufleerd?

A. Inderdaad is ons altijd tegengeworpen, dat het niet verantwoord was dit te doen.

77145. De **Voorzitter**: Heeft er zich nooit een geval voorgedaan, waardoor u moeilijkheden hebt gekregen?

A. Wij hebben inet andere mensen dikwijls moeilijkheden gehad.

De **Voorzitter**: Ik bedoel moeilijkheden, doordat de Duitsers iets te weten waren gekomen.

A. Nooit. Er is een aantal mensen van het N.S.F. tijdens de oorlog gefusilleerd of gevangengekomen, maar de meeste van hen niet om N.S.F.-werkzaamheden. Er zijn weleens mensen bij het N.S.F. gearresteerd, maar de organisatie was door mijn broer en de heer *van den Bosch* zodanig opgezet, dat er ook weinig kon gebeuren, omdat de mensen elkaar niet kenden. Het geld werd praktisch allemaal centraal vanuit Amsterdam verzonden en het werd b.v. in Dordrecht bij iemand bezorgd. Eens in de maand kwam bij hem een juffrouw uit Amsterdam, die hij niet kende, met een pak bankbiljetten. Als de man in Dordrecht werd gearresteerd — en toevallig is deze op een zeker moment gearresteerd, hij heeft niets gezegd en is gefusilleerd, zodat het geen verdere gevolgen heeft gehad —, had hij, wanneer hij iets had willen zeggen, niets kunnen zeggen. Hoogstens had hij kunnen zeggen, dat een juffrouw, die hij *Miep* noemde, hem geld kwam brengen, en daarmee hield het spoor op.

77146. De **Voorzitter**: Deze man in Dordrecht wist toch van wie en van welke organisatie en met welk doel hij het geld kreeg?

A. De Duitsers wisten, dat het Nationaal Steunfonds bestond, maar zij hadden er geen idee van, hoe het werkte en wat het deed. Bij mijn weten zijn zij er zelfs nooit achtergekomen, dat wij de hele spoorwegstaking financierden. Wanneer u ooit nog eens in Amsterdam bij het N.S.F. zou komen, kunt u zien, dat wij tijdens de oorlog kasten vol papier hebben verzameld, maar het aardige is, dat ondanks dat men eigenlijk objectief zou moeten zeggen, dat het onverantwoord en gevaarlijk was, hetgeen ons steeds werd tegengeworpen, eigenlijk iedereen, met wie wij in de illegaliteit te maken hebben gehad, tot dit systeem is bekeerd.

77147. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gezegd, dat, als u niet kon nagaan of een uitbetaling regelmatig plaats vond, er een briefje werd uitgezonden. Hoe werd dat briefje gezonden?

A. Met koeriers. Wij hadden districts- en plaatselijke hoofden, waarheen geregeld koeriersters gingen, die briefjes heen en terug brachten.

77148. De **Voorzitter**: De verbindingen werden dus met koeriers onderhouden. Het ging dus niet over de post?

A. Neen.

77149. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Alles was dus zeer streng gecentraliseerd?

A. Aan de ene kant wel en aan de andere kant niet. Er waren misschien drie of vier mensen, die wisten, hoe het Nationaal Steunfonds precies werkte, waar het geld vandaan kwam en hoe het werd gedistribueerd. Na de spoorwegstaking, toen onze financiële behoeften zo reusachtig groot werden en wij die speciale arrangementen met

de Rijkspostspaarbank en De Nederlandsche Bank hebben gemaakt, waren alleen mijn broer en ik er precies van op de hoogte bij het N.S.F. en buiten ons tweeën waren er misschien nog drie mensen in heel Nederland, waarvan één de heer *Trip* was, die tot in alle finesses wisten wat er eigenlijk gebeurde. Het waren nl. heel vreemde dingen, die er gebeurden. Van het N.S.F. wist verder niemand het. Toen mijn broer werd gearresteerd, moest er iemand anders zijn, die het wist, behalve ik, want ik kon ook worden gearresteerd en dus is er één andere man in onze organisatie de heer *ter Meulen*, op de hoogte gesteld van wat er gebeurde, zodat, wanneer er eens iets met mij zou gebeuren, hij dezelfde weg kon blijven bewandelen om aan geld te komen.

77150. De **Voorzitter**: Hoe werd de verbinding gemaakt met de relaties, die u in een bepaalde plaats kreeg?

A. In het begin is dit voornamelijk gedaan door de heer *van den Bosch* en mijn broer, die naar mensen gingen, die zij in een bepaalde plaats kenden. Mijn broer had b.v. lang in Zutphen gewoond en hij heeft een advocaat, die hij kende, gevraagd het daar te organiseren en zo had de heer *van den Bosch* ook zo hier en daar mensen, die hij voor een groot deel inschakelde. In het begin was het zo; het is echter voor een groot deel theorie gebleven, dat bij voorbeeld de man in Zutphen, die een organisatie moest scheppen, zelf eigenlijk niet deel mocht uitmaken van de organisatie. Het gebeurde, vrees ik, wel altijd, maar het oorspronkelijke idee was, dat hij niet in de organisatie mocht zijn, want hij wist, dat een mijnheer *van Hall* uit Amsterdam bij hem was geweest.

77151. De **Voorzitter**: De opzet was dus, dat de oorspronkelijke relatie, die u in een bepaalde plaats had, zelf zonder zijn voorman te noemen in die plaats een organisatie zou stichten?

A. Ja, en dat in die organisatie de mensen ook niets van elkaar zouden weten, maar dat is in de meeste gevallen een illusie geweest.

77152. De **Voorzitter**: Misschien kunt u nu eerst bespreken, hoe u het ontvangen geld administreerde, want volgens het boekje over het N.S.F. is dat op een originele wijze gedaan.

A. Bedoelt u de kwestie van de leningen?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Bij vele mensen bestond een grote angst iets voor de illegaliteit te doen. Ik herinner mij, dat ik in begin 1941, kort na de Februaristaking, eens een zeer belangrijk heer aansprak op de Beurs en hem vroeg, of hij ook tien gulden voor dit doel wilde geven. Hij keek vreselijk verschrikt en zei, dat hij het niet kon doen. Toen ik hem vroeg: waarom niet? zei hij, dat hij, als ik de Beurs uit zou gaan en zou worden geairst-erd, „er bij” zou zijn, omdat men bij mij dat tientje zou vinden. Ik zei toen, dat ik toch wel iemand was, die met tien gulden in zijn zak kon lopen. Ik noem dit als een extreem voorbeeld van de moeilijkheden, waarmee wij te kampen hadden, omdat de mensen doodsbang waren, dat er ergens zou worden geregistreerd, dat zij geld van ons zouden krijgen. Aan de andere kant waren de bedragen, die wij nodig hadden, dusdanig hoog, dat wij niet konden verwachten, dat wij alles cadeau kregen. Een perfecte oplossing was, dat men van iemand geld leende, wiens naam niet werd opgeschreven, maar die de omschrijving van een waardeloos effect opgaf, en later gebeurde het heel veel met zilverbonnen. Er werd dan bij ons genoteerd, dat op zilverbon no. zo en zoveel na de oorlog een bepaald bedrag moest worden terugbetaald. Wanneer het boekje, waarin ik alles bijhield, door de Duitsers zou worden ontdekt — ik hield het aanvankelijk bij en in theorie was het mogelijk, dat ik zou worden gearresteerd en dat het boekje zou worden gevonden — en zij zouden er achter komen, wat voor betekenis er aan moest worden gehecht — hetgeen ook niet direct voor de hand lag —, dan zouden zij mij kunnen vragen, wie het waren geweest, maar ik kon hun niet vertellen, wie de houder was van zilverbon no. zo en zoveel. Het was wel een heel grote opgave om in heel Nederland te gaan zoeken naar de zilverbon, die was gebruikt om geld aan de illegaliteit te geven.

77153. De **Voorzitter**: De zilverbon van één gulden werd dus gepromoveerd tot toonderpapier voor een veel groter bedrag.

A. In het boekje van het N.S.F. zult u b.v. een volkomen waardeloos Amerikaans effect vinden, dat 6 miljoen gulden is waard geworden.

77154. De **Voorzitter**: Is het later ook op deze manier verrekend?

A. Alles is gehonoreerd.

77155. De **Voorzitter**: Zijn alle houders opgekomen?

A. Praktisch allemaal. Ik heb reeds gezegd, dat wij op die manier 45 miljoen gulden hebben geleend, en ik geloof, dat 8 ton nog niet is opgekomen, maar ongetwijfeld is een gedeelte op andere wijze betaald. Het zou technisch een beetje te ver voeren om u te vertellen, hoe dit laatste mogelijk is.

77156. De **Voorzitter**: Het doel, waarvoor u het geld besteedde, is ook nog een punt van belang. Het lag natuurlijk voor de hand, dat, naarmate de werkzaamheden van het N.S.F. bekend werden, voor verschillende doeleinden een beroep daarop werd gedaan. In de eerste plaats deed zich dan de vraag voor, of men voor een bepaald doel de gelden van het N.S.F. beschikbaar wilde stellen. In de tweede plaats moest men beoordelen, of in concrete gevallen iemand, die moest worden geholpen, inderdaad beantwoordde aan de omschrijving van het doel. De eerste beoordeling, of een bepaald doel onder de werkzaamheden van het N.S.F. viel, zal waarschijnlijk centraal zijn gebeurd?

A. Inderdaad.

77157. De **Voorzitter**: Gebeurde de tweede beoordeling plaatselijk?

A. Ja, wij hadden richtlijnen uitgegeven welke categorieën konden worden gesteund en in de loop van de tijden is hierin wel verandering gekomen. Gevallen, die wij in het begin niet wensten te steunen, hebben wij later wel gesteund. Of een geval in aanmerking kwam om te worden gesteund, werd plaatselijk beoordeeld, maar het lag er dikwijls zo dik op, dat het geen moeilijkheden gaf. Wij hebben ook richtlijnen uitgegeven, hoe een plaatselijke organisatie moest worden opgesteld en het was de wens, dat men moest trachten iemand van Sociale Laken van de betrokken gemeente voor de onderzoekingsafdeling te krijgen, dus iemand, die moest onderzoeken, of de gevallen goed of niet goed waren. In kleine gemeenten was het ongelofelijk veel gemakkelijker dan in grote. Ik woonde zelf gedurende de oorlog in Laren, maar ik had daar in de plaatselijke organisatie niets te maken. Het was zelfs zo, dat het plaatselijk hoofd, van wie ik wist, dat hij het was en die een goede kennis van mij was, niet wist, dat ik er iets mee te maken had. Toen mijn broer was gearresteerd, wilde men zekere maatregelen nemen, waarvoor iemand nodig was, die de Duitsers goed kende. Deze woonde in Blaricum en het plaatselijk hoofd van het N.S.F. was gevraagd contact met hem op te nemen. Ik had zelf mee beslist, dat dit zou worden gevraagd. Er was toen ineens een kink in de kabel gekomen, zodat ik 's avonds naar mijn kennis moest gaan, waarvan ik wist, dat hij plaatselijk hoofd was. Toen ik hem zei, hem even te moeten spreken, antwoordde hij, dat het hem erg speet, maar hij had het vreselijk druk. Opeens bedacht hij zich en hij vroeg, of de heer *van Hall*, waarom het ging, familie van mij was. Ik zei hem, dat het mijn broer was en dat ik precies wist, waarom het ging. Na al die jaren was Februari 1945 het eerste moment, dat hij wist, dat ik er mee te maken had. In zo'n gemeente als Laren en Blaricum hennen allen elkaar en wanneer iemand wilde onderduiken of in moeilijkheden kwam, werd het onmiddellijk bestreken. De grote moeilijkheid waren echter gemeenten zoals Rotterdam, den Haag en Amsterdam. In Amsterdam ging het voortreffelijk, maar er waren andere gemeenten, waar het niet zo goed ging.

77158. De **Voorzitter**: Hebt u, wanneer u de zaak achteraf beschouwt, nadat de controle heeft plaats gevonden, de indruk, dat er misbruik is gemaakt van enige betekenis?

A. Neen, dat geloof ik niet. Er zijn weleens fouten begaan en er is weleens geld zoekgeraakt, maar naar onze taxatie blijven de bedragen, die beter anders besteed hadden kunnen worden, beneden de honderd duizend gulden, althans wat onze eigen organisatie betreft. Wat de organisaties betreft, welke wij het geld zonder meer door-gaven, zoals de Binnenlandse Strijdkrachten, kunnen wij niet beoordelen, wat met het geld gebeurde; dat moesten wij overlaten. Wij hebben trouwens samengewerkt met andere organisaties, b.v. het Fonds voor Bijzondere Noden van de Katholieke Kerk, waarvoor iedere Zondag in de kerk werd gecollecteerd. Hiermede hebben wij weleens moeilijkheden gehad, omdat de doeleinden, die sommigen van de kapelaans of pastoors, die dit behandelden, nastreefden, weleens

anders waren dan de onze, maar hiervoor hebben wij altijd van de tegenwoordige kardinaal *de Jong* ongelofelijke steun gekregen. Toen op een gegeven moment de secretaris van die organisatie, ik meen, dat het de secretaris was van de bisschop van Haarlem, werd gearresteerd, hebben wij het Fonds Bijzondere Noden ook een tijdlang gefinancierd. Zo werkten wij ook met anderen samen. De R.V.V. had een eigen steunorganisatie, die van ons steun ontving, en zo waren er tallozen.

77159. De **Voorzitter**: U zult dus wel in de een of andere vorm contact met de meeste grote illegale organisaties hebben gehad.

A. Praktisch zonder uitzondering. Het loopt zeer uiteen. De L.O. b.v. financierde zich voor een groot deel zelf en bij verschillende bladen lag liet ook anders. De bladen „Christophoor”, „David”, „Je Maintiendrai”, „Ons Volk”, „Oranje Bulletin”, „Paraat”, „Pa-rool”, „Trouw”, „Typhoon”, „Vrije Kunstenaar” en „Vrij Nederland” hebben financiële steun van ons gekregen.

77160. De **Voorzitter**: Was dat een bedrijfsfinanciering of was het een financiering van steungevallen uit die groepen?

A. Het was een bedrijfsfinanciering. Wij behandelden steungevallen zelf en financierden tevens de illegale groeperingen voor het geld, dat zij nodig hadden.

Van de spionnagesgroepen hebben wij gesteund de C.I.D., G.D.N., de groepen *Harry, Kees, van Laar, Packard, le Poole*, die belangrijke bedragen van ons hebben ontvangen. Ook vindt u het Medisch Verzet, de Contactcommissie, Kunstenaarssteun, het Nationaal Comité, Professorenverzet, Studentenverzet, enz.

77161. De **Voorzitter**: Hebt u bij de afwikkeling nog bemerkt, dat er moeilijkheden met de G.D.N. zijn geweest?

A. Niet alleen bij de afwikkeling van zaken.

77162. De **Voorzitter**: Heeft zich dat in de oorlog ook al geopenbaard?

A. Ik vind het enigszins onaangenaam hierover te spreken, omdat hetgeen ik zeg, wordt gedrukt.

77163. De **Voorzitter**: De heer *Sorner* heeft ons hierover reeds een uitvoerige uiteenzetting gegeven. Vandaar dat ik dit nog even bij u wilde verifiëren.

A. Ik geloof ongetwijfeld, dat de G.D.N. heel veel goede dingen heeft gedaan, maar men trad ook weleens een beetje vreemd op. Op een gegeven moment kregen wij het verzoek de G.D.N. honderd duizend gulden te geven, hetgeen moest worden gevolgd door meerdere bedragen. Wij hebben toen gevraagd, waarvoor het nodig was, omdat het zo'n groot bedrag was.

77164. De **Voorzitter**: Werd het verzoek uit de kringen van de G.D.N. zelf gedaan?

A. Ja, ik ben vergeten hoe de man heette, zijn naam was Mikt.

De **Voorzitter**: Zijn eigen naam is *Schoemaker*.

A. Wij hebben toen gevraagd, waarvoor het geld nodig was, waarop men ons zei, dat het voor de spionage was. Toen wij het wel wat veel vonden, zei men, dat men zo'n bijzonder uitgebreide organisatie had. Wij vonden het toch te veel en wij hebben gezegd, dat de G.D.N. 25 duizend gulden kon krijgen om op gang te komen, en indien men meer wilde hebben, moest men ons maar eerst eens een idee van de organisatie geven. Dit laatste ging soms nl. zeer ver, de falsificatiecentrale werd b.v. helemaal door ons gefinancierd, nadat *Gerrit van der Veen* dood was, en daarvan hielden wij ook de hele boekhouding bij. Men vertelde ons precies, hoeveel de mensen werd betaald en wat men moest uitgeven. Dit was echter een uitzondering, de meeste organisaties gaven een globale berekening. Daarna zijn wij een tijd lang gebombardeerd door *Miki* met allemaal rapporten, die hij liet opstellen om te laten zien, wat zijn organisatie deed. Het is mij toen wel opgevallen, dat hij aan de grote wegen „spotters” had zitten, mensen, die alle auto's opnamen en opgaven, dat er 7 militaire auto's, 3 personenwagens, 5 boerenkarren en 27 fietsen waren langs gekomen. Op allerlei punten zaten 24 uur lang mensen, die ean loste de ander af, die alles opschreven. Afschriften van die rapporten werden ons rezonden. om te laten zien, welk

werk werd verricht. Ik ben op militair gebied een volkomen leek, zodat ik helemaal niet kan beoordelen, welke waarde dergelijke gegevens hebben. Bovendien vroegen wij ons af, hoe deze gegevens naar Londen moesten komen, want onze ervaring was, dat het dikwijls weken duurde, en wij vroegen ons af, of het na 8 weken voor Londen nog van belang was te weten, dat ergens 3 boerenkarren waren gepasseerd. Wij hebben *Miki* toen gezegd, dat het misschien wel allernaal zeer belangrijk was, maar wij wilden weten hoeveel mensen hij had, wat hij hun betaalde en wat hij nodig had. Deze gegevens hebben wij echter nooit gekregen en ik meen ook, dat onze betalingen aan de G.D.N. zich hebben bepaald tot die 25 duizend gulden. Nern, ik zie nu, dat wij hun 335 mille hebben betaald.

77165. De **Voorzitter**: Welke verliezen zijn er bij de N.S.F.-organisatie geleden? Ik bedoel dus verliezen, die in het werk verband hielden, want ik begrijp, dat er ook een aantal mensen is gearresteerd, die op grond van andere werkzaamheden in handen van de Duitsers zijn gevallen.

A. Ik kan het u niet zeggen. In het begin van het boekje kunt u een lijstje vinden van de mensen, die voor ons hebben gewerkt en die er niet meer zijn. Er staat geen lijst in van de mensen, die gevangen hebben gezeen, welk aantal ook zeer omvangrijk is. In theorie mocht iemand, die voor het N.S.F. werkte, nergens anders voor werken. Het werk, dat wij deden, was niet erg romantisch, maar er zouden zoveel dingen vastlopen, als er geen geld meer zou zijn, dat de organisatie niet mocht springen. In de praktijk deed vrijwel iedereen, die bij het N.S.F. werkte, ook nog andere dingen, vooral na September 1944. en toen zijn in de illegaliteit ook de grootste ongelukken gebeurd.

hlijn broer zat in de landelijke contactcommissie, wat men enigszins de generale staf kon noemen in de laatste maanden van de oorlog tegen de Duitsers. Hij is gearresteerd in de laatste vergadering, die gehouden is, waarbij onder anderen de heer *Neher* had moeten zijn, die door een andere vergadering was opgehouden, en daardoor leeft hij op het ogenblik nog. Mijn broer zat in die commissie namens het Nationaal Steunfonds. Is hij nu voor het Nationaal Steunfonds gesneuveld of voor een andere organisatie? Wat maakt het ook eigenlijk uit?

77166. De **Voorzitter**: Het is van belang in verband met de vraag, of bepaalde arrestaties gevolgen hebben gehad voor de organisatie van het N.S.F., of men bij zo'n arrestatie het N.S.F. op het spoor is gekomen. Uit hetgeen u zoëven hebt gezegd, heb ik de indruk gekregen, dat dit zich niet veel heeft voorgedaan.

A. Nooit. Er is nooit iemand van het N.S.F. gearresteerd, wat op ons werk of op onze mensen van invloed is geweest. In Hilversum zijn b.v. enige goede medewerkers van ons opgepakt en gefusilleerd, maar het heeft geen gevolgen gehad, zoals dat bij andere organisaties is gebeurd, dat één man werd gearresteerd, ten gevolge waarvan velen daarna werden gepakt.

77167. De **Voorzitter**: In het boekje over het Nationaal Steunfonds staat, dat uw broer op 27 Januari 1945 is gearresteerd en dat hij op 12 Februari met enkele anderen is gefusilleerd. Ik begrijp, dat die anderen niets met het N.S.F. te maken hadden.

A. In de commissie, die de laatste maanden van de oorlog eerst dagelijks en daarna een paar maal in de week bijeenkwam om tegen de Duitse tewerkstellingen e.d. tegenzetten te beramen, waren vertegenwoordigers van de meeste grote illegale organisaties. Mijn broer was er voor het N.S.F., *Hugo* voor de *L.O.*, *van Randwijk* voor „Vrij Nederland” en anderen. Voor de Binnenlandse Strijdkrachten was er *Jan Goedkoop*, ds. *de Jong* voor „Trouw”, *Frits Nieuwenhuizen* voor de organisatie van de heer *Neher*. Deze vergadering is opgerold, doordat *Hugo* een paar dagen tevoren was gearresteerd. Jarenlang zocht men reeds naar mijn broer. Er is eens een inval bij hem in Zaandam gepleegd, waar hij woonde, omdat de Duitsers dachten, dat hij de financier van het verzet was. Zij werden toen weer op een dwaalspoor gebracht. Onze familie is een tijd lang in beweging geweest, omdat een nichtje van mij een nauwe medewerkster van *Gerrit van der Veen* was — zij is ook samen met hem gearresteerd —, en een oom van mij is opgepakt, zodat onze familie een kwade naam had. Toen de Duitsers eenmaal wisten, dat de heer *van Hall*, die zij op de Leidsegracht hadden gearresteerd, *van Tuyl* was, is hij zeer snel daarna voor een rechtbank gekomen en ter dood veroordeeld. Tevoren was er ook een van onze top-

figuren, de heer *Buys* uit Zaandam, op een soortgelijke manier gearresteerd met vele mensen van andere groepen, o.a. *Harry van Namen* van „Vrij Nederland”, bij de oprichtingsvergadering van de stichting. Het was een soortgelijke organisatie waarin van alle grote illegale organisaties een vertegenwoordiger was. Door het verraad van iemand in Amsterdam is deze vergadering opgerold. Deze man had echter bij zijn verraad de conditie gesteld, dat de mensen, die zouden worden gearresteerd, niet zouden worden gefusilleerd, vandaar dat de heer *van Namen* en de heer *Buys* en de anderen, die er bij waren, die op zich zelf even belangrijke figuren waren als degenen, die bij de andere arrestatie werden gepakt, niet zijn gefusilleerd.

77168. De **Voorzitter**: Is de heer *van den Bosch* eveneens gefusilleerd?

A. Ja, maar hierbij kan men zich eveneens weer afvragen of hij voor het N.S.F. of voor iets anders is gevallen. Toen de spoorwegstaking begon en meteen daarna bleek, dat de oorlog zoveel langer zou duren en dat er geen maatregelen waren getroffen om de stakers te betalen, is het N.S.F. er bij gekomen en wij hebben gezegd, dat wij het wel zouden doen. Hiervoor was natuurlijk een reuzenorganisatie nodig, omdat deze mensen prompt betaald moesten worden, want anders bestond de kans, dat een aantal, omdat zij de slager en bakker moesten betalen, weer terug zou gaan. De eerste tijd na Arnhem is een ongelooflijk drukke periode geweest, omdat de hele betaling aan de stakers moest worden georganiseerd. In Haarlem zijn b.v. zeer veel spoorwegmensen, omdat daar de grote spoorwegwerkplaatsen zijn. Toen de eerste uitbetaling moest plaats vinden, hoorde men, dat dit gebeurde bij iemand in Haarlem. Het gevolg was, dat er een paar uur later 600 mensen in een file in de straat stonden om hun stakingsgeld in ontvangst te nemen. Dat kon natuurlijk niet en dit moest georganiseerd worden en al onze plaatselijke vertegenwoordigers zijn onmiddellijk ingesprongen om dat behoorlijk te organiseren. De heer *van den Bosch*, die voor het N.S.F. de noordelijke en oostelijke provincies beheerde, is ook onmiddellijk aan de gang gegaan om deze zaak behoorlijk te organiseren. Bij een vergadering, die hierover ging — het klinkt na de oorlog vreemd, dat men als illegalen ging vergaderen, maar men kon niet werken zonder besprekingen om de zaak te organiseren — en die op een of andere manier ter ore van de Duitsers was gekomen, is hij gearresteerd en een paar dagen later gefusilleerd.

77169. De **Voorzitter**: Ik zie hier in het boekje van het N.S.F. staan: „Eerst na zijn fusillering kwam de S.D.-Groningen er achter, welke topfiguur zij gevangen hadden.” Wat wordt hiermede bedoeld?

A. De Duitsers wisten al lang, dat er in Nederland een mijnheer *van Tuyl* was, die zich actief bemoeide met financieringszaken, en een mijnheer *van den Berg*. De heer *van den Berg* was van *den Bosch* en de heer *van Tuyl* was mijn broer. Zij zochten dus *van Tuyl* en *van den Berg*. Toen de Duitsers de heer *van den Berg* arresteerden — hij kwam een huis uit en men wilde hem beetpakken, waarop hij is weggelopen, en men heeft toen op hem geschoten, waardoor hij vrij ernstig is gewond —, hadden zij een mijnheer *van den Bosch*, die had willen weglopen en dus iets op zijn kerfstok had. Hij bleek oud-zeeofficier te zijn en hij wilde geen woord zeggen over hetgeen hij had gedaan, waarom hij daar was en verder wist men niets van hem af. De S.D. in Groningen trad ontzettend ruw op en op een zeker moment heeft men besloten een aantal mensen te fusilleren, waardoor de rest misschien murw zou worden. De heer *van den Bosch* is dus doodgeschoten als de oud-zeeofficier *van den Bosch*, die in een bijeenkomst was geweest, zeer duidelijk van illegalen, die had willen weglopen en daarbij was gewond. Doordat andere mensen dat hebben verteld, heeft men later gemerkt, dat *van den Bosch* de *van den Berg* was, naar wie reeds twee jaar lang werd gezocht. Bij mijn broer is het evenzo gegaan. Vóór, Dolle Dinsdag hebben wij inzage gekregen in verschillende dossiers, die financieringszaken betroffen, waarin met zoveel woorden stond, dat *van Tuyl* die zaak leidde en dat hij gepakt moest worden. Op een andere manier had men een aanwijzing gekregen, dat *van Tuyl* waarschijnlijk een mijnheer *van Hall* was, vandaar dat men toen die inval in Zaandam heeft gedaan. Na Dolle Dinsdag is de S.D. uit Amsterdam weggegaan en zijn hun archieven verbrand. Daarna is *Ohlschlügel* doodgeschoten op de Apollolaan. Hij was een ongelooflijk slimme anti-spion, die veel wist en o.a. deze zaken behandelde. Wij hebben toen gemeend, dat, daar de dossiers waren verbrand en *Ohlschlügel* dood was, wij weer rustig aan de gang konden gaan. De Duitsers zochten dus *van Tuyl* en *van den Berg*. *Van den Berg* is doodge-

schoten, terwijl men dacht, dat hij van *den Bosch* heette, hetgeen zo was, en van mijn broer is men na een week te weten gekomen, dat hij van *Tuyl* heette, en toen was hij ten dode opgeschreven.

77170. De **voorzitter**: Met de zin: „Eerst na zijn fusillering kwam de S.D.-Groningen er achter, welke topfiguur zij gevangen hadden”, is dus inderdaad bedoeld, welke topfiguur van het N.S.F. zij gevangen hadden genomen?

A. Wij weten hierover nogal veel, omdat van *den Bosch* een koerierster had, een ongelofelijk flinke en aardige vrouw, die tegelijkertijd met hem is gearresteerd. Zij is opgeslo'en maar na de oorlog is zij teruggekomen. Zij heeft dus precies kunnen vertellen, wat er bij de arrestatie was gebeurd en wat er bij de verhoren gedeeltelijk naar voren gekomen is.

77171. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie was zij?

A. Zij heet *Miep* de *Wilde* en haar man is directeur van de gevangenis in Groningen.

77172. De **Voorzitter**: Naar aanleiding van de brief van de heer *Gerbrandy* van 2 Augustus 1944 zie ik op blz. 25 staan:

„Uit dit schrijven kon men verschillende conclusies trekken: of dat men in Londen er niet van op de hoogte was, dat de financiering van het verzet geleidelijk aan in hoofdzaak in handen van het N.S.F. was gebracht, hetzij dat men van oordeel was, dat toezicht en contrôle op het financieel beheer gewenst was. Merkwaardig was natuurlijk de waarschuwing tegen het verzamelen van verantwoordingsmateriaal, aangezien dat in directe afwijking was van de bij het N.S.F. bestaande gebruiken. Hoe dit ook zij, de brief werd in de vergadering van de Kern gebracht, die het besluit nam, dat de machtiging aan de leiding van het N.S.F. ter hand diende te worden gesteld en dat geen wijziging gebracht zou worden in de bestaande toestand.”

Dit illustreert dus nog eens hetgeen u zoëven hebt verteld, nl. dat men te Londen eigenlijk helemaal niets wist van de bijzonderheden van de organisatie.

A. Neen, maar ik wil er direct bij zeggen, dat dit niet de schuld van Londen was, maar de schuld van ons zelf, als het schuld genoemd kan worden.

77173. De **Voorzitter**: Moet ik hieruit begrijpen, dat de *Brauw*, die deze brief meebracht, is geïnstrueerd, dat deze brief in de vergadering van de Kern moest komen, en dat men daar maar verder moest zien?

A. De heer *le Poole* kan u dit precies zeggen. Die brief is eerst besproken tussen de heer *le Poole* en mijn broer, althans door de man, die de brief van de heer *de Brauw* heeft gekregen, en mijn broer. Degene, die de brief in handen had, heeft zekere eisen gesteld, eisen, waaraan wij niet wilden toegeven, omdat wij ze niet juist vonden en niet verantwoord. Er ontstond dus een kwestie wat er nu moest gebeuren, want de Regering had in die brief zekere instructies gegeven en wie moest deze uitvoeren? Wij hebben gezegd, dat, wanneer men het kon en wilde doen, het ons aangenaam zou zijn, maar anders zouden wij het doen op de manier, zoals wij het tot dusverre hadden gedaan. Mijn broer en de andere man konden niet tot een oplossing komen en torn is voorgesteld de zaak in de Kern te brengen en dan was deze man tevens gedekt. Als de Kern, die op dat ogenblik de top van de illegaliteit was, zei, dat het zo moest gebeuren, dan gebeurde het ook.

77174. De **Voorzitter**: Aan het slot van het boekje staat nog een zeer merkwaardige historie vermeld, nl. het stelen van het archief van het N.S.F.

A. Het is inderdaad een zeer merkwaardige geschiedenis geweest en inderdaad was dit het gevaar van een archief. Ik zal het de man ook nooit vergeven, het was een doodgewone arbeider uit Amsterdam, die met een paar vriendjes een inbraak had gepleegd in de zaak, waar hij werkte. Het was een textielzaak in Amsterdam, waar een ruimte was, waar waardevolle dingen werden bewaard en waar wij de koffers met onze kwitanties ook hadden opgeborgen. De zaak

werd dag en nacht bewaakt, dus wij vonden het heel veilig. Op een nacht is alles leeggehaald, zoals achteraf bleek, door personeel van de fabriek en de directeur kreeg natuurlijk een hevige schrik, omdat hij wist, dat deze koffers er stonden. zodat hij prompt is ondergedoken. Een tijdje later kreeg hij een brief, of hij maar f 50 000 wilde betalen. Die brief is te laat gekomen en toen is een tweede brief gevolgd, waarin weer f 50 000 werd gevraagd en als bewijs, dat men inderdaad deze stukken had, werd een van de schadeformulieren er bijgevoegd. Het ergerlijke vond ik, dat het het schadeformulier was van een vrouw van een postbode bij Leusden. Op een dag was die postbode op zijn ronde, toen hij een aantal gevangenen uit Amersfoort tegerkwam, die natuurlijk volkomen uitgehongerd waren. Zij vroegen hem om eten en daar hij zijn middagboterham bij zich had, heeft hij deze aan de gevangenen gegeven. Onmiddellijk kwamen uit de struiken een paar bewakers te voorschijn, die de man in zijn kraag pakten, hem naar een kamp sleurden en hem hebben doodgeranseld. De vrouw bleef over met zeven kinderen en zonder een sou. In korte woorden stond hierop omschreven, dat die vrouw volgens onze normen steun moest hebben, en uitgerekend dit formulier werd door die man ingezonden en hij zei, dat, als die f 50 000 niet zou worden betaald, de zaak bij de Duitsers zou worden aangegeven, waardoor het risico bestond, dat die vrouw haar geld niet meer zou krijgen. Wij hebben die man te pakken gekregen.

77175. De **Voorzitter**: Hier staat:

„Na spannende gebeurtenissen, waarvan de beschrijving meer in een detective-verhaal dan in een verslag als het onderhavige past en o.m. een achtervolging van de inbreker door Amsterdam, gevolgd door een arrestatie, een verhoor in de nacht met zich meebrachten, werden de koffers tenslotte opgespoord en wederom in ons bezit gebracht.”

Is het inderdaad zo verlopen?

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat in het laatst van de oorlog?

A. Ik denk in de zomer 1944. De tweede brief kwam met de mededeling, dat die man om twee uur 's middags op de brug van de Waalstraat en de Amstelkade in Amsterdam zou komen, waar hij het geld in ontvangst zou nemen. Wij dachten allemaal, dat de man niet zo stom zou zijn om zelf te komen, en dat hij misschien een jongetje zou sturen, die wij zouden moeten volgen naar een of ander hotel. Men kan zich van alles voorstellen: hoe iemand dit wil doen zonder er zelf bij te pas te komen en toch het geld te krijgen. Wij zijn er naar toe gegaan, dat wil zeggen ik zelf met een assistent van mij, de aanstaande vrouw van de directeur, die secretaresse van die onderneming was, de accountant, die daar jaren had gewerkt en het personeel kende, maar eigenlijk ook meer om zijn aanstaande schoonzuster bij te staan, want hij was de broer van de directeur, en een man, een oud-politieman, die wij hadden voor onze „vuile werkjes”. Hij was een heel ervaren politieman en als er ergens moest worden ingebroken of er moest iets anders gebeuren, dan werd hij daarvoor gebruikt. Hij had een organisatie, een soort van private knockploeg. De laatste had ook zijn koerierster bij zich, zodat wij er met ons zessen heen zijn gegaan. Mijn assistent en ik aan de ene kant van de straat, de accountant met zijn aanstaande schoonzuster aan de andere kant en de politieman met zijn koerierster en de directeur was er bij. Wij zouden langs de Amstelkade komen aanwandelen. Mijn assistent had een groot bouquet bloemen in zijn arm, omdat hij dan iets had om zich achter te verbergen, als hij misschien iemand achterna moest rijden! Wij liepen dus langs de straat en toen wij de brug over waren, zagen wij ineens de accountant en zijn schoonzuster niet meer. Wij gingen dadelijk terug en daar zei de secretaresse, dat zij de inman had gezien en dat het de chef van de expeditie-afdeling was. Hij was komen aanlopen, hij zag haar, had zijn pet afgenomen en was geschrokken en meteen weggelopen. Haar zwager was hem achterna gegaan. De accountant was een oudere man, dus ik heb mijn vriend gezegd er achteraan te gaan. Hij is hem de hele stad achterna gegaan, totdat de man in een kroegje in de Amstelstraat was verdwenen, en toen is hij komen rapporteren, dat hij daar was. Intussen was de politieman nog niet komen opdagen en toen hij aankwam, wilden wij meteen een afspraak met hem maken. Toen hij vroeg: waarom, omdat het nog geen twee uur was, zeiden wij hem, dat wij de man al hadden ontdekt. Wij hebben afgesproken, dat de man 's nachts van zijn bed zou worden gelicht, en dit is gebeurd. De politieman heeft twee echte collega's van de politie in de arm genomen en zij zijn 's nachts in een

auto naar het huis van de man gegaan; zij hebben de deur opengebroken en de man gearresteerd. Zij hebben gezegd, dat zij van de Duitsers instructies hadden gekregen hem te arresteren, omdat hij gegevens had van een van de gevaarlijkste illegale organisaties in Nederland. Volgens de verordeningen had hij ze moeten inleveren en daar hij dit niet had gedaan, werd hij gearresteerd. De man ontkende het en zei, dat er niets van waar was. Zij hebben zijn huis doorzocht en toen hebben zij hem meegenomen naar een kelder, waar men hem enigszins hardhandiger te pakken heeft genomen, zodat hij toen heeft verteld, waar de koffers waren. Zij hebben hem toen in de kelder achtergelaten, zijn naar het huis van een vriend van hem gegaan, waar de koffers waren, en zij hebben de mensen in dat huis gezegd, dat ze maar moesten maken weg te komen, omdat de Duitsers wel zouden komen om hen te arresteren. Men zat echter met deze man in de maag en men wist niet wat met hem te doen. De neiging bestond hem een kopje kleiner te maken, maar wat moest men er dan mee doen? De man had de diefstal bij de textielzaak gepleegd en wanneer men hem een kopje kleiner zou maken en het lijk zou worden gevonden, dan zou men uitvinden wat er was gebeurd. Wij moesten de man dus op een andere manier kwijt, maar het was heel moeilijk hoe. Er is toen een heel listig plan gemaakt. Men is met de man in een auto gestapt en men heeft hem gevraagd, of hij soms nog iets aan zijn familie had te zeggen, omdat hetgeen hij had gedaan zeer ernstig was, zodat hij ongetwijfeld wel zou worden doodgeschoten, maar men wilde dan nog wel een briefje aan zijn vrouw geven. De man was doodsbang en vroeg, of men hem niet kon vrijlaten, omdat hij toch geen kwaad wilde. Er was echter geen sprake van, want, als hij daarna weer zou worden opgepakt, zou hij zeggen, dat zij hem vrij hadden gelaten en dan kregen zij moeilijkheden met de Duitsers. Van de De Ruyterkade tot de Beethovenstraat is deze comédie doorgespeeld en toen halverwege zei een van de drie, dat deze man toch ook een Hollander was en de Duitsers waren zo vreselijk, als zij iemand te pakken hadden, dat zij die man toch niet aan de Duitsers konden overleveren. De man ging aan het huilen en bidden en smeken, zodat zij tenslotte op de hoek van de Euterpe- en de Beethovenstraat hebben gezegd, dat hij zou worden vrijgelaten, maar dan moest hij ook uit Amsterdam verdwijnen en zich nooit meer vertonen, want als de Duitsers hem zouden pakken, was hij er bij. Hij is tegen een lantaarnpaal gezet, waar hij vijf minuten moest blijven staan en dan moest hij Amsterdam uit en mocht nooit meer terugkomen. Dit heeft patent gewerkt.

Eén week na de bevrijding liep onze vriend, die inmiddels weer in politiedienst was gekomen, door Amsterdam, toen hij ineens iemand in een blauwe overall met een stengun zag lopen, waarvan hij dacht, dat hij hem meer had gezien. Opeens herkende hij de man en hij heeft hem onmiddellijk bij zijn kraag gegrepen en hij heeft hem laten opsluiten, met de mededeling, dat hij de man was, die het archief van het N.S.F. had gestolen. Een week later heb ik er mijn secretaresse op af gestuurd om te vragen, wat er met hem was gedaan en toen bleek, dat hij was vrijgelaten. Het bleek, dat hij sinds de bevrijding in de B.S. zulk voortreffelijk werk had verricht met het bewaken van landverraders. Ik heb er toch geen genoeg mee genomen, hij is wederom gearresteerd en heeft vijf jaar tuchthuis gekregen.

Dit geval heeft nog een wonderlijk vervolg gehad. Nadat de kisten dus weer waren gevonden, zou *Donia*, zoals onze politiemans heette, de kisten veilig opbergen. Hij woonde in een klooster op de Keizersgracht in Amsterdam en hij zei, dat de paters van het klooster de kisten nu prachtig hadden opgeborgen. Ik wilde toch weleens zien, hoe het was gedaan en ik ben toen op een dag naar het klooster gegaan. Achter in de tuin stond een groot pakhuis, waar men met ingewikkelde ladders bovenop moest klimmen en helemaal op de vliering stonden de koffers. Ik dacht, dat ze wel veilig stonden. Toen ik weer buiten kwam, zag ik dat aan de andere kant van de tuin ook een pakhuis stond. Er was een raam in, dat stuk was, en er stond een ladder tegen. Toen ik vroeg, waarom die ladder daar stond, zei men, dat er die nacht was ingebroken en dat het een pakhuis van Vroom en Dreesmann was, dat helemaal was leeggehaald!

77176. De **Voorzitter**: In het verslag van het N.S.F. staat het een en ander over het gebruik van nagemaakte schatkistpromessen. Kunt u nog even toelichten, hoe dat is gegaan?

A. In een paar woorden komt het er op neer, dat de manier van geldverzamelen via leningen te lang duurde en te veel risico's gaf en het werd ook hoe langer hoe moeilijker. Wij wilden toen een grote slag slaan, waardoor wij veel geld tegelijk zouden krijgen. Ik was van 's morgens acht tot 's avonds acht in een stuk door in de weer om mensen op te zoeken, waarvan ik geld kon krijgen. Wij hebben toen gedacht een onderneming te zoeken, die over veel geld

beschikte, waarvan wij moesten proberen het los te krijgen; hoe, wisten wij nog niet. Wij hebben daarvoor twee ondernemingen uitgezocht, ten eerste één van de Rijksfondsen en ten tweede de Heidemaatschappij. De Heidemaatschappij had het grote voordeel door het hele land werkkampen te hebben, waardoor het wellicht gemakkelijk zou zijn het geld over te maken. Vooral toen wij in miljoenen handelden, was het transport van al het bankpapier nl. heel moeilijk. Bij de Heidemaatschappij hebben wij een poging gewaagd en de directie was direct bereid het te doen. Op de een of andere manier is het verraden en het gevolg is geweest, dat bij de eerste of tweede overdracht van geld de directeur, die het behandelde, gevangen is genomen en de rest van de oorlog gevangen is geweest; hij is er gelukkig levend afgekomen. Bij de Rijksfondsen hebben wij de weg gevolgd door eerst de heer *Ridder*, de latere thesaurier-generaal, te vragen bij wie wij terecht konden. Deze heeft mij verwezen naar de heer *Patijn*, toen voorzitter van de Centrale Beleggingsraad, en deze heeft mij gezonden naar de heer *Bijleveld*, de directeur van de Rijksverzekeringsbank, die toen op non-actief was, omdat hij moeilijkheden met de Duitsers had. Ik heb op een avond een bespreking met de heer *Bijleveld* gehad, die er direct voor te vinden was zijn medewerking te verlenen, opdat ons werk zou kunnen worden voortgezet, maar alleen de vorm was moeilijk te vinden. Wij kwamen zo over allerlei dingen te praten en ik vertelde hem het een en ander over een van de meest interessant verzetsorganisaties, nl. de falsificatiecentrale, en toen opeens kreeg ik een „brain wave". Wij hadden er reeds over gesproken, of de heer *Bijleveld* niet in naam een lening kon verstrekken aan een of ander publiekrechtelijk lichaam, b.v. een waterschap, maar dat wij in feite het geld zouden ontvangen. Daarvoor had ik nl. iets soortgelijks ook met enige grote banken gedaan. Van de banken hadden wij nl. eveneens veel geld gekregen, maar zij moesten het verantwoorden en dan werd er iemand gevonden, die zijn naam leende als debiteur. Misschien kon dit bij een of ander waterschap ook wel worden gedaan. Er waren natuurlijk wel moeilijkheden aan verbonden, omdat de waterschappen tenslotte openbare lichamen zijn, die op vele wijzen gecontroleerd worden, maar ineens kwam ik op een idee. N.S.F.-leningen waren, dank zij de garantie, tenslotte Regeringsleningen, zij het dan ook, dat wij geen obligaties konden fourneren. Als wij nu eens papier gaven, dat wij namaakten, maar hetgeen op zich zelf heel goed leek? De heer *Bijleveld* was er direct voor te vinden, maar hij zei, dat, als men het deed, het meteen in een zodanige omvang moest worden gedaan, dat wij niet direct behoeften terug te komen. De heer *Bijleveld* kon er zich zelf verder niet mee bemoeien, aangezien hij op non-actief was, en ik heb het toen verder besproken met de tegenwoordige agent van het Ministerie van Financiën in Amsterdam, die toen het hoofd was van de beleggingsafdeling van de Rijksverzekeringsbank. Met hem is een heel plan uitgewerkt.

Twintig jaar geleden heb ik lang in Amerika gewerkt en er is toen in de financiële wereld een reusachtig schandaal geweest, veroorzaakt door een Zweedse maatschappij, *Kreuger* en *Toll*. De heer *Ivar Kreuger* had een aantal banken opgelicht door valse schatkistpromessen in onderpand te geven. Ik heb dit verhaal destijds in de *finesses* gehoord, omdat de bank, waarbij ik toentertijd werkte, zeer nauw geliëerd was met de bankier van *Kreuger* en *Toll*, zodat ik van a tot z heb gehoord, hoe deze man het had gedaan. Op dit moment kwam mij dit verhaal opeens in de gedachten en ik dacht: dat, wat de heer *Kreuger* kon, zouden wij ook wel kunnen, laten wij het dus eens met vals schatkistpapier proberen. Ik zal u niet vermoeien met de hele techniek, het was ontzettend ingewikkeld, vooral ook omdat het papier bij De Nederlandsche Bank lag, die vol met N.S.B.-ers was. Dank zij een hele hoge ambtenaar van De Nederlandsche Bank, die dit deed in overleg met de heer *Trip* en professor *de Jong*, die hij als zijn eigenlijke directeuren beschouwde, en met goedvinden van de directeur der deponerende instelling, hebben wij onder de neus van *Rost van Tonningen* 51 miljoen gulden schatkistpapier uit de kluis van De Nederlandsche Bank gehaald, die daar voor de Rijkspostspaarbank lagen. Door verschillende omstandigheden kon het plan met de Rijksverzekeringsbank nl. niet doorgaan en toen heeft de heer *Tydeman* van de Rijkspostspaarbank zijn medewerking verleend. Dit gebeurde ook al weer door middel van een persoonlijke brief van de heer *Trip* aan de heer *Tydeman*, waarin hij mededeelde, dat hij volkomen op de hoogte was van hetgeen de heer *Tydeman* deed en dat hij hem met zijn gezag volkomen dekte. Wij kregen dus via De Nederlandsche Bank het schatkistpapier van de Rijkspostspaarbank, dat wij tot geld moesten zien te maken, en aat was ook nog heel ingewikkeld. De heer *d'Ailly*, de tegenwoordige burgemeester van Amsterdam, die toen directeur van de Kasvereniging was, heeft daarbij zijn bemiddeling verleend. Het schatkistpapier van de Rijkspostspaarbank kon niet op de markt worden

verkocht, omdat de Rijkspostspaarbank nooit schatkistpapier verkoopt. Wij ruilden nu ons schatkistpapier tegen ander papier, hetwelk in depot lag bij de Kasvereniging. Dit laatste was vlot verhandelbaar.

Het mooie van deze zaak was, dat wij dus vlot verhandelbaar schatkistpapier kregen en dat het vals papier, hetwelk wij maakten, slechts op één plek nl. in de kluisen van De Nederlandsche Bank, lag, zodat er niet allerlei vals papier in omloop kwam.

Als cliënt hadden de banken, die het schatkistpapier van ons kochten, het Fonds voor Stilgelegde Bedrijven. Dit was een fonds voor de industrie, dat in het begin van de oorlog was gevormd, toen allerlei fabrieken werden stilgelegd. Er was een regeling getroffen, dat b.v. „Kwatta”, een chocoladefabriek, die nog werkte, terwijl andere fabrieken stillagen, een deel van haar winst in het Fonds voor Stilgelegde Bedrijven stortte, waaruit dan de fabrieken uit die branche, die niet konden werken, een bijdrage konden ontvangen. In September 1944 lagen alle bedrijven stil en was het Fonds voor Stilgelegde Bedrijven bovendien volkomen leeg. Ik ben toen naar de heer *den Hollander*, voorzitter van de Hoofdgroep Industrie, gegaan en heb hem gevraagd, of wij dit fonds voor onze doeleinden mochten gebruiken. Met de heer *den Hollander* ben ik toen naar de directies van verschillende banken gegaan en wij hebben gevraagd of men, naarmate het Fonds voor Stilgelegde Bedrijven geld nodig had, schatkistpromessen daarvan wilde overnemen. Wij hadden het Fonds voor Stilgelegde Bedrijven z.g. in de oorlog opgebouwd tot een miljoenenzaak en daar alle bedrijven nu stillagen, moesten wij bealingen doen. De bankdirecties waren natuurlijk wel op de hoogte waar het geld eigenlijk voor werd gebruikt, maar dit was de show tegenover de bankadministratie, waar misschien politiek onbetrouwbare figuren zouden werken. Dit is dus gebeurd en iedere week brachten wij bij de verschillende banken zes ton schatkistpapier, hetgeen zij van ons overnamen. Er werd dan een chèque voor De Nederlandsche Bank uitgeschreven, dat voor bealingen van lonen dat bedrag nodig was. Het bankpapier was toen ook geblokkeerd, zodat men eigenlijk geen bankpapier van de bank kon halen. Die zelfde ambtenaar van De Nederlandsche Bank, die de zorg voor de kluis had, had echter ook over het bankpapier te zeggen en hij zorgde er voor, dat er in contanten werd uitbetaald.

Op deze manier hebben wij 51 miljoen gulden uit De Nederlandse Bank gehaald. De Duitsers en de heer *Rost van Tonningen*, die toch heus ook niet zo dom was, wisten, dat de spoorwegstakers toch niet van de wind konden leven en dat hun een bedrag van 5 miljoen in de maand inoest worden betaald. Contant geld was er bijna niet, het moest ergens vandaan komen en de enige plaats, waar dergelijke bedragen vandaan konden komen, was De Nederlandsche Bank, waarvan de heer *Rost van Tonningen* president was. Het is mij altijd een raadsel geweest, dat men nooit op het idee is gekomen dáár eens te gaan kijken. Ik geloof niet, dat zij het gevonden zouden hebben, maar zij zijn zelfs nooit op het idee gekomen.

77177. **Jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen:** Ik denk, dat de heer *Rost van Tonningen* nu de spoorwegstaking een beetje zenuwachtig was en wel wat anders aan zijn hoofd had.

A. De spoorwegstaking zat ze inderdaad wel erg dwars.

77178. **De Voorzitter:** Hebt u bij het vragen van leningen aan mensen nooit misgetast? Want dat was natuurlijk ook een risico.

A. Ik heb weleens bot gevangen.

77179. **De Voorzitter:** Ik bedoel het in deze zin, dat u iemand trof, waarvan u het na het gesprek jammer vond er met hem over te hebben gesproken?

A. Ik heb weleens spijt gehad, dat ik met mensen heb gesproken, maar ik heb nooit angst gehad, dat ik bij iemand terecht zou komen, die niet goed was. Het was niet zo, dat ik aan iedere huisdeur aanbeld; ik wist wel degelijk naar wie ik toeging. Ik heb één keer een grote schrik gehad, maar dit berustte op een volkomen misverstand. Ik kende iemand, waarmee ik vóór de oorlog eens naar Amerika had gereisd; hij was directeur van een zeer rijke onderneming en ik kende verschillende vrienden van hem, die allen goed waren, zodat ik dacht ook eens naar hem te gaan. Het moeilijke was altijd, dat ik niet onder een schuilnaam kon komen, want men kan niet verwachten, dat men aan iemand met een schuilnaam grote bedragen ter hand zou stellen. Ik ben dus naar deze man gegaan en ik heb hem de zaak uiteengezet. Ik wilde hem vragen hieraan mee te doen,

maar terwijl ik bezig was, zei hij mij onmiddellijk op te houden. Torn ik hem vroeg waarom, zei hij mij er in mijn eigen belang onmiddellijk mee op te houden. Ik schrok geweldig. want ik dacht, dat het een „goede” man was, maar hij scheen dus verkeerd te zijn. Hij ging echter door en zei, dat hetgeen ik deed, illegaal was en hij er niet aan mee kon doen, omdat hij een Verwalter in zijn zaak had, en daarom vond hij het ook maar beter, dat hij er niets van wist. Het was dus zeer logisch, maar ik dacht even, dat het volkomen mis was.

77180. **De Voorzitter:** Wij hebben van u vele interessante bijzonderheden vernomen over de werking van het N.S.F. Ik geloof, dat wij thans wel de belangrijkste aspecten hebben behandeld. Zijn er soms nog bepaalde punten, die voor het gorde verband nog moeten worden genoemd?

A. U hebt mij opgeroepen om te spreken over de financiering van het verzet. U zult wel meer mensen uit de illegaliteit hebben gehoord, zodat u zich, voor zover het u niet uit anderen hoofde bekend was, een beeld hebt kunnen vormen van het verzet. In het begin hing het als volkomen los zand aan elkaar en langzamerhand kwam er een lijn in en werden er organisaties gevormd. De grootste organisatie, die hier was, de L.O., is tenslotte uit zeer vele aparte groepen samengesteld en bij het N.S.F. is het evenzo gegaan. Plaatselijke financieringsorganisaties zijn later in onze organisatie opgegaan. Wanneer men nagaat, hoe het met de geldzaken in het verzet ging, dan valt niet te ontkennen, dat deze geldzaken uiteindelijk voor het grootste deel over het N.S.F. hebben gelopen. Omdat wij hier eigenlijk alleen over het Nationaal Steunfonds hebben gesproken, wil ik echter zeggen, dat daarnaast andere organisaties op dit gebied zijn geweest. Zoals ik reeds eerder heb gezegd, heeft de Landelijke Organisatie (L.O.) grotendeels voor haar eigen geldmiddelen gezorgd, voor zover zij die nodig had. Een organisatie, die ook reeds eerder in het gesprek is genoemd (de G.D.N.), heeft zich zelf eens geholpen aan een groot bedrag door een overval op een postkantoor in de buurt van Rotterdam. Vele organisaties van het verzet hebben zich grotendeels zelf kunnen bedruipen. Enkele organisaties, en vooral tegen het einde van de oorlog, steunden echter voor een groot deel op ons.

Wanneer u de opgave bekijkt, in het rapport aan Minister *Lief-tinck*, kunt u zien, dat sommige belangrijke organisaties maar heel weinig van ons hebben gekregen, andere daarentegen zeer belangrijke bedragen. Waast het N.S.F. waren er aan het einde van de oorlog enkele kleine steungroepen, die hetzelfde werk deden. Deze hebben echter tot het einde toe gezegd, dat zij niet wilden meedoen met ons, voornamelijk omdat wij een boekhouding eisten. Het N.S.F. is dus niet de enige organisatie op dit gebied geweest. Wij waren uiteindelijk zo groot geworden, dat anderen naast ons klein schenen, maar deze organisaties hebben ook zeer verdienstelijk werk gedaan.

77181. **De Voorzitter:** Kunt u ze ook met name noemen?

A. Een van de belangrijkste organisaties was de Vrije Groepen Amsterdam. In Meppel is ook nooit een N.S.F. geweest, omdat de Meppelaren vonden, dat zij het zelf wel konden, en zij vonden, dat wij het gevaarlijk deden. Na de oorlog zijn wij op heel vriendelijke voet gekomen en heeft men ons gezegd, dat men het eigenlijk jammer vond, dat men niet met ons had meegedaan, want dat zou het zoveel gemakkelijker hebben gemaakt. In het zuiden zijn ook verschillende groepen geweest, die op zich zelf hebben gewerkt. Wanneer men echter over bedragen spreekt, vallen de bedragen van die organisaties volkomen in het niet bij die van het N.S.F., wat natuurlijk niet wil zeggen, dat wij ook beter werk hebben gedaan dan zij.

77182. **De Voorzitter:** U hebt gezegd, dat het N.S.F. ook aan illegale bladen gelden heeft verstrekt, hetgeen men bedrijfsfinanciering zou kunnen noemen. Ik heb begrepen, dat gelden, die aan organisaties werden gegeven voor de organisatie als zodanig, vergelijkenderwijze geringere bedragen zijn geweest dan die, welke u hebt verstrekt voor individuele steun. Is dat juist? Onder de financiering van de spoorwegstaking versta ik dan ook een steun aan individuele personen.

A. De eigenlijke steun van het N.S.F., dus ons eigen werk, heeft 39 miljoen bedragen. De vakgroep J, de Joodse onderduikers, heeft ruim 4½ miljoen, de Landelijke Organisatie f 676 000 van ons gekregen. Verschillende steungroepen van uiteenlopende aard hebben f 2 100 000 ontvangen; daarbij is onder andere de Vrije Groepen Am-

sterdam. De steunorganisaties, die nu eenmaal de set-up hadden, werkten in ons verband en wij voorzagen ze van geld. Het totaal van de vakgroep J en de verschillende steungroepen, waaronder het L.O., is 7½ miljoen. De spoorwegstaking heeft bijna 36 miljoen gekost, waarbij nog 12 miljoen is gekomen voor Beijnes, de spoorwegfabrieken in Haarlem en Nako Cebuto, een autobusonderneming, De Nederlandse Tramweg Mij. in Friesland en de Noord-Zuidhollandse Tram en wat stationsrestaurants. Het bedrag van de zeemanspot — de zeelieden vrouwen hadden zelf ook eigen inzamelingen, maar zij werden ook door ons gefinancierd — is 5,2 miljoen geweest. Mijn broer en ik beschouwden ons zelf oorspronkelijk als te zorgen voor de zeelieden. De falsificatiecentrale heeft een kleine 2½ miljoen gekost.

77183. De **Voorzitter**: Dat was dus voor de organisatie als zodanig?

A. Ja, nu volgen de verzetsorganisaties. Het Geestelijk Verzet, waaronder waren begrepen Studentenverzet, Nationaal Comité, Medisch Contact, kunstenaars, die niet in de Cultuurkamer waren gegaan werd door ons gesteund evenals Hooglerarenverzet, vertrouwmensmannen. Dit heeft f 837 000 bedragen. Voor de N.B.S. is het

5,2 miljoen geweest. Daarvóór hebben de K.P., O.D. en R.V.V. iets meer dan 2 miljoen gulden van ons gekregen. De illegale pers f 531 000. De Natura-groep, die voedsel en kleding uitreikte — het is begonnen met de zeelieden vrouwen en het is later tot andere organisaties uitgebreid —, heeft f 825 000 gekregen. Aan spionage is f 973 000 uitgegeven. Het totaal van de bedragen, uitgegeven voor de verzetsorganisaties, is f 10 850 000, wat staat tegenover de spoorwegstaking voor 37 miljoen en het eigenlijk N.S.F.-werk voor 39 miljoen.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

G. VAN HALL.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

OOSTERHUIS, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 29 MAART 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Oosterhuis, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

LIEPKE SCHEEPSTRA,

31 jaar, wonende te Amersfoort, verkoopleider.

Hij legt de eed af als getuige.

77184. De **Voorzitter**: Een van de punten, die de Enquêtecommissie heeft te onderzoeken, is het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Dit heeft dus betrekking op de wijze, waarop de Regering te Londen zich heeft bezighouden met de verzetsbeweging. Daaronder vallen ook de bemoeienissen van Londen met de bundeling van het verzet. Voor een goed inzicht in de door Londen gevoerde politiek is het natuurlijk van belang van de belangrijkste organisaties van het verzet te weten wat zij betekend hebben, hoe zij ontstaan zijn, hoe zij gewerkt hebben, enz. Daarom hebben wij u uitgenodigd om ons een uiteenzetting te geven over de werkzaamheden van de Landelijke Knokploegen (L.K.P.).

A. Ik kan u hierover vrij veel zeggen; ik ben in dit opzicht nog vrij goed bij, doordat wij een gedenkboek van de L.O.-L.K.P.-organisaties samenstellen. Daaraan heb ik een belangrijke bijdrage moeten leveren als enig overlevende van de topleiding van de L.K.P., voor zover het de oprichters betreft.

77185. De **Voorzitter**: Het lijkt mij het beste, dat u uw uiteenzetting min of meer in chronologische volgorde geeft en dat u dus begint met het ontstaan van de organisatie, in de leiding waarvan u hebt gezeten.

A. Het begon met de Joden, die moesten onderduiken. Verder waren er de gewone onderduikers, die geholpen moesten worden en die ook geholpen zijn, alhoewel aanvankelijk met gebrekkige middelen: er was geen geld, er waren geen bonkaarten, er was ook geen organisatie om deze mensen op te vangen.

77186. De **Voorzitter**: Over welk jaar spreekt u nu?

A. Over 1941/42. In die tijd bestond er ook geen landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers, bestond er geen L.K.P. De enige organisatie was de O.D. Toen het aantal onderduikers groter werd en het aantal verzetsmensen iets toenam, heeft men zijn toevlucht genomen tot een overval op de distributiekantoren van Joure en Wommels. Deze twee overvallen hebben plaats gehad door twee groepen, die tenslotte geen weg wisten met de bonkaarten, want zij kregen er 4 of 5000 en zij hadden niet hetzelfde aantal onderduikers. Er was een groot tekort aan geld en dus verdween een deel van die kaarten in de zwarte handel.

77187. De **Voorzitter**: Wanneer hebben die overvallen plaats gehad?

A. In het najaar van 1942.

77188. De **Voorzitter**: Bent u er zelf bij betrokken geweest?

A. Ik ben er niet bij betrokken geweest. Wel een vriend van mij, *Hans Dobbe*, een Amsterdammer en vertegenwoordiger van een linoleumfabriek. Ik heb hem na die overvallen leren kennen. Het

geld is niet verkeerd besteed. In die tijd was het nog moeilijk aan geld te komen; men gaf nog niet gemakkelijk geld aan de verzetsbeweging. In 1943 werd het anders, toen de militairen voor krijgsgevangenschap werden opgeroepen, toen de studenten moesten onderduiken en toen even later ook de 21-jarigen en ouderen in hele lichten werden opgeroepen voor de arbeidsinzet. Die massa onderduikers moest geholpen worden en toen is de L.O. met grote sprongen gegroeid. Links en rechts werden overvallen op distributiekantoren gedaan, maar uitsluitend door groepen, die niet in georganiseerd verband werkten. Iedereen deed dat op eigen houtje en het ging heel behoorlijk tot ongeveer Augustus 1943. Toen werden er langzamerhand zoveel onderduikers opgevangen, die van een bonkaart moesten worden voorzien, dat wij inzagen, dat het zo niet langer door kon gaan.

77189. De **Voorzitter**: U zegt: wij zagen in. Had u te maken met de leiding van de L.O.?

A. Ja, ik zat in de L.O.

77190. De **Voorzitter**: Zat u ook in de centrale leiding daarvan?

A. Neen. Ik zat in Arnhem. Een van de topfiguren daarvan was *Pruys*, thans kolonel *Pruys*, hoofd van het Demobilisatiebureau. Hij woonde in Arnhem en werkte daar plaatselijk, later provinciaal, samen met andere groepen, die zich grotendeels in de L.O. oplosten. Ik was met alles, wat er in de L.O. gaande was, op de hoogte, maar aan de andere kant zat ik toch niet in de leiding daarvan. Omdat ik beroepsmilitair was, voelde ik meer voor het gewapende gedeelte, dus voor het doen van overvallen en dergelijke. Op een gegeven moment kwam de topleiding van de L.O. met moeilijkheden te zitten, omdat men geen voldoende bonkaarten had om de onderduikers te kunnen voorzien. Die zaak werd toen opgedragen aan *Izaak van der Horst*, illegale naam *Jacques*, in Kampen, aan *Leendert Valstar*, illegale naam *Bertus*, in Naaldwijk, en aan *Hilbert van Dijk* uit Kampen, die alle drie zijn gefusilleerd. Deze drie mannen waren ongeveer 12 jaar ouder dan ik en hadden zodoende meer ervaring dan ik; zij hadden meer overwicht dan ik, wat de leeftijd betreft, en werkten reeds langer in groter verband. Ik werd dus hierbij aangetrokken en kwam zodoende direct in de top terecht. Wij moesten met de mensen, die zich met overvallen bezighielden, praten over dit werk, wij moesten hen doordringen van de moeilijkheden en de verantwoordelijkheid, die zij op zich namen, en van de consequenties, die de overvallen konden hebben. Deze mensen zaten vaak met moeilijkheden en zij accepteerden als regel gemakkelijk hetgeen wij zeiden. Deze mensen wisten bij voorbeeld niet, waar zij de verantwoordelijkheid moesten delegeren voor de liquidaties, hetgeen voor hen en ons ontzettend veel betekende, omdat het inhield het benemen van het leven aan een mens. Daarop waren wij in Nederland niet ingesteld, ook wij niet. Wij hebben in het begin dus veel contact gehad en er is veel hierover gesproken. Het inzicht groeide, de noodzaak van bundeling der groepen werd groter, naarmate de Duitsers maatregelen namen, en zo groeide de organisatie als het ware automatisch. Als je als overvaller eens een keer de leiding had van een groep bij een actie, dan werd je verder gemakkelijk geaccepteerd als leider, als je zo'n overval goed tot een eind bracht. Dat was vooral het geval, als je, zoals ik, b.v. een grote overval had op het Huis van Bewaring in Arnhem. Je was dan direct een erkend leider. Natuurlijk was deze zaak niet eenvoudig. Vóór de oorlog waren wij gewend geleid te worden. Ik was gewend mij aan mijn militaire superieuren te onderwerpen. Deze K.P.-ers kregen thans van niemand leiding. Omdat die leiding niet kwam, hebben wij die gegeven. Tot aan het einde van de oorlog heb ik mijn zetel ter beschikking gehouden voor betere krachten, die meer onderlegd zouden zijn dan ik, maar dergelijke krachten kwamen zeer zeldzaam opdagen en als zij opdaagden, hebben zij vaak gefaald. Het gevolg van een en ander was, dat deze K.P.-ers aan een betrekkelijk kleine groep hun vertrouwen gaven en zeiden: Jij moet dat doen. Hetzelfde gold voor een *Leendert Valstar (Bertus)*, een tuinder uit

Naaldwijk, voor een *Izaak van der Horst (Jacques)*, een notarisklerk uit Kampen, en voor een *Hilbert van Dijk*, een bakker uit Kampen. Wij hebben die leiding gegeven en wij hebben op het puil van de liquidaties doorgebeten, hoewel dit veel heeft gekost. Toen de zaak zich echter ontwikkelde, moesten wij haar ook doorzetten.

De overvallen op distributiekantoren werden uitgebreid tot overvallen op bevolkingsregisters; daarbij werd in de eerste plaats de registratie vernietigd en daar werden ook vaak persoonsbewijzen gehaald, die dan werden veranderd en doorgegeven aan de onderduikers en aan de illegale werkers. Deze overvallen op distributiekantoren en bevolkingsregisters dienden dus tot verzorging enerzijds en ter beveiliging anderzijds van de onderduikers.

77191. De **Voorzitter**: Hebt u dit alles gedaan in L.O.-verband of werd het een nieuwe afzonderlijke organisatie?

A. Aanvankelijk zat ik in L.O.-verband en de anderen ook, maar in Augustus 1943 kwam de noodzaak om in organisatorisch verband leiding te geven aan de overvallers om het maande'ijks nodige aantal bonkaarten te verzekeren; dat kon niet direct in L.O.-verband; deze organisatie had een geheel andere taak. Bovendien waren de overvallers zeer kwetsbaar; hun signalement kwam in het Politieblad; ik kon daaruit vaak lezen, wie een overval hadden gepleegd op een bevolkingsregister of op een distributiekantoor. al was dit nog zo gecamoufleerd. Dat kon ik niet alleen, dat kon ook de Sicherheitsdienst (S.D.). Wanneer vanuit Enschede b.v. een overval was gepleegd in Zwolle, dan werd niet Zwolle afgezet, maar Enschede, omdat zij wisten, dat de jongens op die plaats zouden terugvallen. Daarom was het werk van die knokploegen (K.P.) niet te combineren in één verband met de L.O. Daarom is daaruit een andere, landelijke organisatie gegroeid, die zelfstandig was. Het contact met de top L.O. bestond uit een man van de topleiding K.P., die wekelijks kwam op de vergaderingen van de topleiding van de L.O. Aanvankelijk was dat *Izaak van der Horst (Jacques)*.

77192. De **Voorzitter**: Wanneer is die organisatie van de L.K.P. ontstaan?

A. Dat kunt u ongeveer stellen op September 1943.

77193. De **Voorzitter**: U zeide, dat de toestand in Augustus 1943 kritiek werd?

A. Ja. Toen de bonkaarten nood kwam. De eerste opwelling was enkele groepen te vormen, te kweken. Achteraf bleek het beter de bestaande groepen te bundelen en een landelijke opzet te geven aan de actie. Hierdoor ontstond een werkverdeling in grotere mogelijkheden, terwijl met het oog op represailles onverantwoorde acties tot een minimum werden beperkt.

77194. De **Voorzitter**: Hoe is dat zelfstandig worden van de K.P. tot stand gekomen? Door een besluit van de leiding van de L.O.? Of doordat de mensen van die verschillende overvalploegen de hoofden bij elkaar staken en besloten hebben die groepen zelf te bundelen?

A. Het besluit in de L.O. zelf was een paar groepen te vormen, als onderdeel van de L.O. Dat was in Augustus 1943. *Bertus* en ik, die de directe leiding en het contact met de verschillende groepsleiders hadden, zetten dit vanaf het begin als een zelfstandige organisatie op. *Milbert* en *Jaques*, die meer de verzorging, het contact met de L.O. en het leggen van contacten in bredere kring tot taak hadden en mier in de L.O. vergroeid waren, voelden hier aanvankelijk minder voor. Naargelang het werk echter in omvang toenam, trad de verschillende aard van het werk meer aan de dag, zodat zij tenslotte ook het inzicht en de opzet van *Bertus* en mij accepteerden. Ook de sabotagegedachte leefde reeds vroeg bij ons. Deze taak, die wij later op ons namen, paste niet in L.O.-verband. Zodoende is de L.K.P. zelfstandig gegroeid in nauwe samenwerking met de L.O. De nodige gelden ontvingen wij van de L.O., terwijl onze acties aangepast werden aan de behoeften van de L.O. Zo hebben wij, wanneer het nodig was, b.v. p.b.-zegels gekraakt (Tilburg ruim 100 000) en de overvallen op distributiekantoren opgevoerd evenredig aan het groeiend maandelijks getal, dat de L.O. nodig had. In de praktijk was het dus een elkaar aanvullende samenwerking, waarbij wij gedeeltelijk gelijk gericht waren. Hierdoor waren de contactadressen van beide organisaties vaak dezelfde en niet te scheiden, omdat de inlichtingen over te plegen overvallen vaak van L.O.-contacten of medewerkers afkomstig waren. Zo kwam het weleens voor, dat ook een L.O.-er aan een overval meedeed en, door dit werk aangetrokken, dus als regel K.P.-er bleef.

77195. De **Voorzitter**: Het was waarschijnlijk ook niet zo, dat, toen er in September 1943 een zekere mate van zelfstandigheid kwam te bestaan, de zaak tegelijkertijd landelijk was georganiseerd?

A. Ja. Er was van een landelijk georganiseerd zijn echter geen sprake. Wij hebben gezworven van het zuiden naar het noorden, van het westen naar het oosten. De L.O. was in een verder stadium dan wij, had betere contacten en droeg die over op onze vertegenwoordigers. Ook onze mensen hadden dikwijls contacten met groepen, die een overval wilden plegen, wat dan als regel gevolgd werd door een bespreking met *Bertus* of mij, en een dergelijke groep werd daarna in ons verband opgenomen. De K.P. is eigenlijk uitgegroeid door de nood der omstandigheden, want de overvallen breidden zich uit tot arbeidsbureaux, plaatselijke bureauhouders, enz.

Alles, wat men bemachtigde en niet nodig had, werd vernietigd, maar de Ausweise, enz. werden meegenomen en overgedragen aan de L.O. Ook de politiebureaux werden overvallen, omdat wij wapenen nodig hadden, en wanneer wij niet zonder wapenen zaten, hadden wij wel munitie nodig. Er zijn dikwijls overvallen gepleegd met twee of drie patronen in een pistool. Er is zelfs in Twente eens een overval gepleegd, waarbij twee mensen met bakstenen op de hoeken van het distributiekantoor hebben gestaan.

77196. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: En verder helemaal geen wapens?

A. Niets, alleen met bravuur. Voor de overval op het huis van bewaring in Arnhem op 11 Juli 1944 heb ik niet één handgranaat kunnen bemachtigen. Wij hebben toen 56 gevangenen bevrijd.

77197. De **Voorzitter**: Was er een concrete aanleiding voor die overval?

A. Ja, wij hadden een concrete aanleiding om die overval te plegen. In de koepel zat *Frits de Zwerver* opgesloten. Hij was een van de oprichters van de L.O. met tante *Riek* uit Winterswijk. Zij is later gearresteerd en in een concentratiekamp overleden. *Frits de Zwerver*, die nogal aan de roekeloze kant was, wiens signalement overal bekend was en die Zondags op de preekstoel klom en het verzet predikte om daarna weer naar een ander deel van het land te verdwijnen, liep groot gevaar. Hij kwam steeds op de topvergaderingen en was door zijn grote illegale kennis en bekendheid voor de organisatie bij een eventuele arrestatie gevaarlijk.

Dit bracht te grote risico's mede. Vandaar dat hij op een gegeven moment op nonactiviteit werd gesteld. Dit geschiedde op grond van veiligheidsredenen, niet omdat hij minder werd gewaardeerd. Ondanks deze veiligheidsmaatregel werd hij gepakt en opgesloten in de koepel in Arnhem. Zijn dossier was in den Haag bij de S.D. erg dik geworden, maar in Arnhem wisten de Duitsers praktisch nog niets van hem. Een en ander werd aan mij doorgegeven. Ik had in de koepel een contact, iemand, die voor mij hand- en spandiensten verrichtte, maar die voor het oog van ieder ander daar een doodgewone ambtenaar was. Die ambtenaar had onmiddellijk contact met hem en zo heb ik hem brood en boter kunnen bezorgen. Het ging hier om een man, die een van onze grote mensen was, en wij hebben besloten hem er uit te halen, hetgeen ook is gelukt. Daarbij zijn twee wagens gebruikt. Een er van is blijven staan in Oosterbeek en deze werd toevallig enkele weken later ontdekt door de S.D., die op een gegeven moment de wagen zag staan. Het signalement was bekend. De heer *Swarts*, die de auto gestald had en uit voorzorg bij zijn buurman sliep, is gearresteerd; hij werd opgesloten in het huis van bewaring. Mijn boezemvriend *Nico* was een neef van deze man. *Nico* zei tegen mij: mijn oom is door mij in het verzet gehaald; kun jij hem laten bevrijden? Nu had ik het huis van bewaring reeds lang op mijn programma staan. Wij hebben toen een plan opgezet. Dezelfde man van de koepel, die als onderwijzer boeken, enz. gaf aan de gevangenen in het huis van bewaring, verstreekte mij inlichtingen over het huis van bewaring. Wij hebben vier keer een actie op het huis van bewaring in Arnhem ondernomen, waarvan er drie zijn mislukt. De eerste keer is daar een zekere *Singenstreu* bij doodgeschoten, die bevriend met *Hitler* was. Het toeval wilde, dat, toen ik mijn mensen voor de volgende poging naar Arnhem riep en zij van het station in Arnhem kwamen, er net een begrafenisstoet voorbijging. Toen vernamen zij pas, dat het hier een hoog geplaatste Duitser betrof, die in Voorst was doodgeschoten, *Singenstreu* genaamd, hun eigen slachtoffer. Er waren kransen van *Seys-Inquart* en *Hitler* op de baar. Door de arrestatie van die oom van *Nico* is het huis van bewaring eigenlijk wat sneller overvallen dan anders het geval zou zijn geweest.

77198. De **Voorzitter**: Hadden de Duitsers, toen de laatste overval plaats vond, in verband met de vorige pogingen geen sterke beveiligingsmaatregelen genomen?

A. Neen. Toen wij de eerste keer onze overval pleegden om ca. 12 uur 's nachts lagen mijn mensen om het huis van bewaring heen. De mannen zouden via de muur naar beneden zakken en dan op de binnenplaats komen. Het paleis van justitie in Arnhem grensde vlak aan het huis van bewaring. Vanuit het paleis van justitie hadden enkelen van mijn mensen met mij overdag de situatie goed opgenomen. Wij waren, ook al was het nacht, zodoende goed georiënteerd. Wij konden niet naar beneden, want de politieman, die op de binnenplaats van het gebouw liep, stond, naar mij werd doorgegeven, vlak onder de plaats, waar de afdaling plaats moest vinden. Toen ben ik naar de andere kant van het gebouw gelopen om daar over de muur te klimmen. Op de een of andere wijze zou ik de politieman op de binnenplaats dan wel te pakken kunnen krijgen. Maar toen ik aan de andere kant over de muur zou klimmen en een ladder er over heen had, bleek die ladder ongeveer 75 cm te kort; toen heb ik er een heel dun touwtje aan gedaan, we hadden niets anders bij ons, het touwtje om mijn pink gewonden en de ladder laten zakken. Het touw sneed hevig in mijn pink. Het was een ster-heldere nacht. Toen bleek, dat de politieman aan mijn kant van het gebouw stond en langzaam in mijn richting kwam. Hij bleef van tijd tot tijd staan, tot hij ongeveer drie meter van mij af was, vlak bij de ladder. De ladder moest ik intussen vrij van de muur houden en zij draaide rond. Als ik ooit in mijn leven gebeden heb, dat ik het vol mocht houden, dan was het toen. Ik heb mij tenslotte laten vallen en geroepen: halt of ik schiet, maar toen schoot hij inmiddels al twee keer op mij. Wij zijn toen alle kanten uitgestoven. De S.D.'ers dachten echter, dat het een paar zwarthandelaren waren, en namen het niet zo ernstig op, dat zij op korte termijn maatregelen namen.

77199. De **Voorzitter**: Is het de vierde keer wel gelukt?

A. Ja. De tweede en derde keer hebben zij er niets van gemerkt. Toen ben ik verder gegaan. Ik wist toen op een gegeven ogenblik wie er op de binnenplaats zou staan; op de dag van de middag, dat de betreffende politieman in dienst zou komen, ben ik met *Johannes ter Horst*, een van mijn mensen, naar hem toegegaan en heb hem kort en bondig ingelicht waarom het ging. Het was een goed vaderlander, naar ik vernomen had. Wij hebben met hem een afspraak gemaakt, dat hij ons over de muur zou laten. Hij was uit Schalkhaar en wilde dat goed maken. Er waren echter toch veiligheidsmaatregelen genomen; men moest eerst door een deur, dan door een hek, vervolgens nog een hek en dan was men in het huis van bewaring, terwijl de sleutels altijd aan de andere kant van de hekken waren. Wij hadden de sleutels van de hekken niet in ons bezit; vandaar dat wij toen de zaak op moesten geven. De derde keer mislukte zonder dat de Duitsers of de bewaking iets merkte op de wijze zoals het de vierde keer wel lukte. De vierde overval heeft op een Zondagmiddag plaats gehad; net ging toen de kerk op het Walburgplein uit, mijn mensen liepen tussen de kerkgangers; als ik mijn hoed afzette, gingen er twee de woning van de directeur binnen, en zette ik de hoed op, dan gingen er weer twee. Mijn vrouw met de kinderwagen bij zich had 's morgens de directeur geschaduwd. Hij had de sleutels in huis, die wij nodig hadden.

77200. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn toen die sleutels van de directeur losgepeuterd?

A. Ja.

77201. De **Voorzitter**: Heeft u geen verzet ontmoet?

A. Neen. Er waren daar geen Duitsers; de directeur was ook een Nederlander; overigens hadden wij geen waardering voor hem; hij was te goeddelijk voor de Duitsers.

77202. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar hij heeft u de sleutels toch gegeven?

A. Hij wilde dat eerst niet doen; hij beweerde, dat wij zijn gezin er aan waagden en dat het geen werk was om de gehele zaak daar los te maken. Er zaten daar ± 143 politieke of S.D.-gevangenen en bovendien een aantal mensen, die daar zaten voor commune delicten, strafbaar volgens Nederlands recht. De sleutels zijn hem afgeperst. Het was voor ons vrij eenvoudig om de politieke gevangenen te onderscheiden, omdat deze mensen, die er voor de Duitsers zaten, in

een cel zaten, die gemerkt was met S.D. Alleen die cellen behoeften dus te worden opengemaakt. Het was jammer, dat al de 143 mensen niet mee durfden. Het speet mij als haren op mijn hoofd, want het zou voor de Duitsers een nog groter klap zijn geweest.

77203. De **Voorzitter**: Het komt er dus op neer, dat alleen die 56 mensen de durf hadden er uit te wandelen?

A. Ja. Wij hebben de mensen drie bij drie opgesteld en hun in een envelop een bonkaart en een tientje meegegeven. We hadden 150 enveloppen en we hadden dus, als allen de durf hadden gehad, er maar weinig van over gehouden. Om kwart over twaalf kwamen wij er in en om twintig minuten voor twee zijn wij er pas uitgegaan. De mensen zijn er toen drie bij drie uitgelaten. Ze waren behoorlijk geïnstrueerd. Omstreeks twee uur gingen er treinen in de richting Utrecht en Eindhoven. De mensen konden dus al vrij ver buiten de stad zijn, voordat de S.D. kwam. De treinen konden niet worden opgehouden. Het was alleen jammer, dat niet allen meedurfd. De een lachte, de ander hilde en een derde zei: dat durf ik niet, want wat gebeurt er met mijn familie? Wat zal de Sicherheitsdienst met mijn familie doen, wanneer ik wegga, en wat zullen ze met mij doen, wanneer ik word gepakt? Heel veel mensen durfden dus niet en die hebben wij weer in hun eigen cel opgesloten.

77204. De **Voorzitter**: Wat is het resultaat geweest? Zijn die vrijgelaten mensen nog achterhaald door de Duitsers?

A. Zij, die mijn aanwijzingen hebben opgevolgd, zijn niet achterhaald. Ze zijn met de trein de stad uit gekomen.

77205. De **Voorzitter**: De Duitsers hadden toch de verschillende stations kunnen waarschuwen, welke de treinen aandeden?

A. Niet tijdig, want dan konden de mensen al in Ede of Nijmegen zijn. Bovendien wisten de Duitsers niet, dat wij de mensen hadden gezegd met de trein te gaan. Ik ineem, dat er van de 56 mensen 8 of 10 zijn gepakt, maar die zijn in de stad blijven wandelen, totdat ze gepakt werden. Zelfs zijn er een of twee teruggegaan en hebben zich zelf meld. Een gedeelte van de gevangenen, die niet meedurfd, profiteerden toch nog van de overval door bij het volgende verhoor te zeggen: wij hebben niets op ons geweten, jullie moet ons vrijlaten en de S.D. is daar bij een aantal ingetrapt.

77206. De **Voorzitter**: Met hoeveel mensen is de overval gepleegd?

A. Met acht mensen.

77207. De **Voorzitter**: Heeft men hen niet gevolgd?

A. Neen, ze zijn gewoon op de fiets weggereden, toen de mensen er uit waren. Ik heb nog vergeten te vertellen, dat de heer **Swarts** die zwaar in de boeien zat, door mij is weggebracht. Mij was verboden mee te doen, nadat ik de eerste keer op de muur werd beschoten. Men zei: Je gaat niet mee, want als je wordt gepakt, komen wij er nooit uit en is de hele zaak verloren. Ik heb echter toch de gehele zaak georganiseerd. De mensen werden gedirigeerd naar het plein, waar ze twintig minuten hebben staan wachten. Ik ben het gebouw binnengegaan toen ik dacht, dat er een schot viel. Later bleek, dat er geen schot gevallen was. Dat was juist op het moment, waarop **Rooie Geert**, een van de K.P.-ers, de sleutels bemachtigde. Dit gebeurde in de woning van de directeur, waar alle overvallers binnengegaan waren. Deze woning grensde aan het huis van bewaring. Daarna werd doorgestormd via een deur binnendoor in het huis van bewaring, een ijzeren hek, de gang en weer een deur door naar het binnenste van de gevangenis. Toen kwamen wij bij de heer Swarts, die daar met nog iemand, zwaar in de boeien zat. Die boeien zijn afgenomen, waarna deze twee eerst zijn weggebracht naar de vrijheid. Daarna zijn de gevangenen door mij toegesproken en is de zaak verder geregeld. De gevangenen werden er drie bij drie uitgelaten. Ik heb er zelfs nog een paar foto's van genomen. De K.P.-ers zijn op hun fiets gestapt en naar Apeldoorn gegaan; zij zijn verder met de trein naar Deventer gereisd. Daar werden enkelen van hen door een L.O.-man uit de trein gebaald om door te gaan naar Zutphen. Hier ziet u de samenwerking L.O.—K.P. De mannen, die naar Zutphen zijn gegaan, hebben daar een tweede overval gedaan, waar zij een L.O.-man uit de gevangenis hebben gehaald. De man, die werd bevrijd, was natuurlijk erg blij, maar, zo zei hij: „het is wel jammer, dat mijn verloofde vastzit in het huis van bewaring te Arnhem". „Oh", was het antwoord, „wees maar gerust, want die hebben wij er vanmiddag reeds uitge-

haald" De tragiek van dit geval is overigens, dat later is gebleken, dat het bewuste meisje fout was; zij was gevangengezet door de S.D., maar zij heeft later haar verloofde, dus de jongen, die in Zutphen werd bevrijd, verraden, hetgeen hem het leven heeft gekost.

77208. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat het goed is, wanneer wij nu weer terugkeren tot de bespreking van de organisatie op zich zelf. U was zover gekomen, dat u zeide, dat de verschillende groepen eigenlijk door de nood zijn geboren; zo had men verschillende groepen, die incidenteel contact met elkaar hadden. Maar hoe is nu die organisatie, die men L.K.P. noemt, verder gegroeid?

A. Wij hadden enerzijds een voortdurend gebrek aan wapens. Anderzijds werd de noodzaak overvallen te plegen steeds groter. Men had de arbeidsbureaux, waar de mensen geregistreerd stonden voor werk in Duitsland; men had de gevangenen, waarin de illegale werkers waren opgesloten; men had de transporten van gevangenen en onderduikers. Al die objecten moesten op steeds groter schaal overvallen worden en dit vroeg een hechter verband. Ook de overvallen op distributiekantoren vonden op een grotere schaal plaats. Zo moesten wij omstreeks October 1943 17 000 bonkaarten hebben: in Juli 1944 waren het er 140 000; dat aantal moest er elke maand komen en dat aantal groeide dus sterk. In Augustus 1944 hadden wij 280 000 bonkaarten nodig om de onderduikers voor twee maanden veilig te stellen. Wij konden dan volledig op de sabotage overschakelen. De tweede serie van 140 000 kaarten, die wij in Augustus haalden, zijn ongeldig verklaard door de Duitsers: zij golden voor twee maanden. Mede hierdoor is de zaak in het honderd gelopen, waarna van elke bonkaart één bonnetje aangewezen werd om voortaan een nieuwe kaart te krijgen. De onderduikers, die dus in Augustus allen van een kaart voorzien waren, konden door een bon van deze kaart in te wisselen de gehele winter opnieuw langs de legale weg een kaart krijgen en waren tot de bevrijding hiermee gebaat. Naarmate de eisen hoger werden, werd onze organisatie hechter uitgebouwd en uitgebreid. Aanvankelijk hadden wij niet de bedoeling een enorme organisatie op te zetten. Wij leefden in de gedachte, dat het een halfjaar of een jaar zou kunnen duren; dan zou de bevrijding er zijn. Naar gelang de noodzaak zich voordeed en de mogelijkheid aanwezig was, hebben wij onze maatregelen genomen. Dit was een sterfs door bouwen, omdat de Duitse tegenmaatregelen steeds strenger werden en de organisatie hieraan het hoofd moest bieden, terwijl ook de groeiende taak tot uitbouw drong. Tenslotte werd de gehele Nederlandse politie door ons vastgekleumerd aan bewakingsdiensten in objecten, die tot het werkterrein van de L.K.P. behoorden. Dit was op zich zelf reeds een succes, omdat deze mensen daardoor verder niet voor andere dingen ingeschakeld konden worden. Onze bedoeling was om kort vóór de bevrijding geheel op de sabotage over te schakelen en de Duitsers een laatste ferme klap mee te geven. Door de routine, die onze mensen opgedaan hadden bij de overvallen, waren zij daartoe wel in staat.

77209. De **Voorzitter**: Op welk moment kan de organisatie beschouwd worden als een landelijke organisatie met een topleiding?

A. Ongeveer December '43— Januari '44 waren er zoveel groepen in onze organisatie opgenomen, dat de L.K.P. het gehele land bestreek. De topleiding bestond echter reeds vanaf September '43. De groei van de organisatie ging echter steeds door naargelang de opgaven zwaarder en omvangrijker werden. Onze doelstelling was ten opzichte van de onderduikers en illegaliteit in 't algemeen deze te beschermen door het verrichten van liquidatie, plegen van overvallen op gevangenen-transporten, gevangenen, politiebureaux, registratie, enz. Verder door het bemachtigen van bonkaarten, persoonsbewijzen, Ausweise, enz., bij overvallen op bevolkingsregisters, arbeidsbureaux, enz. deze bescheiden door te geven ter verzorging van de onderduikers en illegale werkers. Dit geschiedde via de L.O., die er daarom steeds op uit was de L.K.P. aan zich te binden. Wanneer de K.P. geen bonkaarten, enz. meer leverde, lag de L.O. vrijwel tegen de vlakke.

77210. De **Voorzitter**: Wie vormde de topleiding van de L.K.P.?

A. Wij vieren, zoals ik hen genoemd heb. Maart of begin April 1944 is de topleiding echter uitgebreid met twee mensen, nl. *Johannes Post* voor het noorden en *Theodorus Dobbe (Hans)* voor het zuiden. Dat waren de twee gebieden, die ik eigenlijk ook moest bestrijken, maar het was mij te veel, daar ook het oosten onder mij ressorteerde.

77211. De **Voorzitter**: Leven *Post* en *Dobbe* nog?

A. Neen. *Post* is gefusilleerd na de overval op het huis van bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam en *Dobbe* is gevallen bij Arnhem.

77212. De **Voorzitter**: Hadden de K.P.-ers, toen er eenmaal een landelijke organisatie was, toch nog mensen in de leiding van de L.O. en was dat omgekeerd ook het geval?

A. Dat is wel zo gebleven. De K.P.-ers stelden zich ten doel het verschaffen van de middelen om de onderduikers te verzorgen en de beveiliging van de onderduikers en van de illegaliteit, waarvoor nauw contact in de topleiding noodzakelijk was.

77213. De **Voorzitter**: Er waren dus steeds mensen, die wederkerig in de leiding van de L.O. en van de K.P. zaten?

A. Aanvankelijk één man, die zowel toplid van de L.K.P. als van de L.O. was. In de zomer '44 heeft, nadat beide topleidingen zwaar gehavend waren, een K.P.-lid enige tijd de topvergaderingen-L.O. bezocht en een L.O.-man die van de K.P. In Augustus '44 was er zelfs nog een afzonderlijk contact van enkele wederzijdse topleiden met het illegale C.P.K. om gegevens, enz. uit te wisselen en om de samenwerking zo vlot mogelijk te doen verlopen.

77214. De **Voorzitter**: Had men, toen de K.P. een centrale organisatie was, in alle delen van het land groepen of had men groepen, die op een bepaalde plaats woonden, maar die naar een ander deel van het land trokken, wanneer daar wat moest gebeuren?

A. Neen, dit is langzamerhand uitgegroeid tot één organisatie, die echter interprovinciale vertegenwoordigers had, één voor het noorden, één voor het westen, één voor het midden des lands en één voor het zuiden. De interprovinciale vertegenwoordigers hadden hun rayons ingedeeld, zoals hun dit het beste lag of wel zoals dit nodig was om de groepen in de hand te kunnen houden. Voor het noorden had men provinciale K.P.-leiders; ik zelf had voor het oosten van het land alleen maar acht of negen groepen, welke acht of negen leiders ik elke week of elke veertien dagen bij mij riep, met wie ik dan alle punten rustig doornam: dan gingen wij weer uit elkaar. De groepen kwamen ook niet te veel bij elkaar. Zij waren mobiel, opereerden over een groter gebied dan eigen woonplaats en waren daardoor ook zelf minder kwetsbaar.

77215. De **Voorzitter**: Kwamen die interprovinciale leiders wel bij elkaar?

A. Ja, dit was de topleiding. Elke week had een nachtelijke vergadering plaats; later werd ook wel overdag vergaderd. De top- of interprovinciale leiders vergaderden met hun provinciale of eventuele groepleiders.

77216. De **Voorzitter**: Hoe groot schat u, dat de organisatie is geweest? Een dergelijke organisatie kan waarschijnlijk niet zo heel groot geweest zijn.

A. Wij hebben ongeveer 500 legitimatiebewijzen uitgegeven. Hierbij zijn tweehonderd mensen naar mijn schatting, die niet direct aan de eerste overvallen hebben deelgenomen, maar in de zomer '44 in de organisatie werden opgenomen.

77217. De **Voorzitter**: Was het zo, dat de mensen, die tot een bepaalde groep behoorden, niemand anders kenden dan de mensen van die groep?

A. Soms wel, maar niet altijd.

77218. De **Voorzitter**: Kende iemand uit een groep de interprovinciale leider?

A. Ja, vaak wel, omdat deze leider als regel, vóórdat een groep werd aangetrokken, met de leden hierover sprak. Bovendien was deze interprovinciale leider als regel ook de man, die uit een groep was voortgekomen. Dat was juist de kracht van de organisatie. Mijn kracht was b.v. niet, dat ik de leiding had genomen. Mijn kracht was, dat ik was voorgegaan en daardoor het vertrouwen had. Dit droeg een sterk persoonlijk karakter.

77219. De **Voorzitter**: Was het misschien zo, dat de leden van de K.P. in belangrijke mate tot een zelfde volksgroep behoorden? Men ziet dikwijls, dat een illegale organisatie heel voorzichtig wordt op-

gebouwd. omdat men niet iedereen iedereen wil laten kennen, maar was dit misschien een groep van mensen, die zo nauw met elkaar verband hield, dat dit gevaar niet groot was?

A. Bestaande groepen of groepen, die overvallen pleegden en dus het werk verstonden, werden voor een bespreking uitgenodigd of bezocht en dan zag men gauw genoeg wat voor vlees men in de kuip had. Wanneer de mensen ons goed lagen, werden ze in de organisatie betrokken. Zij kenden dan direct een der topfiguren, want die regelde dit. Of de mensen uit een bepaalde volksgroep voortkwamen, is moeilijk te zeggen. Aanvankelijk kwam in mijn rayon zeker 60 à 70% uit gereformeerde richting voort, terwijl ik daar toch niet naar had gestreefd. Later kwamen er veel katholieken bij, vooral toen wij in het zuiden meer contacten legden. Het typische is geweest, dat het heel dikwijls de beste protestanten en katholieken waren. Het waren jongens, die niet over één nacht ijs gingen, maar die ook niet lichtvaardig iemand het leven beroofden. Ik heb weleens gezegd, als mij gevraagd werd, of een bepaalde persoon mocht worden geliquideerd: ga eerst op je knieën en bidt, dat je eerste kogel raak zal zijn. Als je dat kunt doen, schiet dan. Ik wist dan welke mensen ik voor had. In Amsterdam heb ik het meegemaakt, dat op een van de Kerstdagen van 1944 iemand op de preekstoel klom en het Kerstverhaal deed. Wij hadden vrij veel voedsel bij elkaar weten te krijgen. Alles was in Amsterdam-West bij elkaar getrokken en alle kinderen zijn zodanig getraceerd, dat het hun misschien nu nog zal heugen. Toen is *Loek van Tol*, een K.P.-er, op de kansel geklommen en heeft daar het Kerstverhaal verteld; maar even tevoren had hij een man doodgeschoten en kort daarop moest hij het weer doen.

77220. De **Voorzitter:** U noemde enige keren die kwestie van de liquidaties. Welke bedoeling zat daar achter? Richtte dat zich tegen bepaalde individuen?

A. Ja. In zoverre, dat wij de handlangers van de Duitsers en degenen, die zich als verraders in onze organisatie drongen en met onze organisatie op de hoogte waren, hebben geliquideerd.

77221. De **Voorzitter:** Die liquidaties behoorden dus eigenlijk tot de afweermiddelen van de organisatie?

A. Het was uitsluitend beveiliging van de onderduikers en de illegaliteit. Wanneer iemand verraad had gepleegd en wij wisten zeker, dat hij ons niet meer zou verraden, dan hadden wij naar onze mening niet het recht hem dood te schieten. Dat was bekend. Aan die regel werd vastgehouden, al kan er misschien een enkeling in dit opzicht uit de band zijn gesprongen.

77222. De **Voorzitter:** Als u door toevallige omstandigheden van iemand te weten was gekomen, dat hij iets had gedaan, maar het had met uw organisatie en de leden daarvan niets te maken, nam u dan niet het standpunt in, dat u als eigen rechter diende op te treden?

A. Neen. dat niet. Wij beveiligden natuurlijk ook wel andere organisaties. Wij kregen geleidelijk in Amsterdam de kernvergaderingen, waarop b.v. het N.S.F. kon zeggen: wij zitten met een gevaarlijke man, die uit den weg geruimd moet worden. omdat hij voor de organisatie een groot gevaar oplevert. Dan stonden wij achter het N.S.F. en hielpen.

77223. De **Voorzitter:** Werd, gelijk de L.P.K. voor de bonkaarten een hulporganisatie was voor de L.O., door de andere organisaties ook weleens de hulp van de L.K.P. ingeroepen voor liquidaties?

A. Ja. Het contact ging steeds verder; langzamerhand groeiden wij naar de bundeling van het verzet.

77224. De **Voorzitter:** Waren de mensen, die u had aangetrokken, jonge mensen, zeer jonge mensen of mensen van verschillende leeftijden?

A. Er waren er veel bij, die zeer jong waren, 20 tot 25 jaar. Doch ook wel ouderen tot ± 50 jaar hebben aan de actie deelgenomen. Dit waren echter uitzonderingen, evenals jongens van 18—19 jaar. Persoonlijk was ik toen 24—25 jaar; toch moest ik mee als toplid de organisatie opbouwen en leiden.

77225. De **Voorzitter:** Is de leiding toen niet aangevuld?

A. Ja. Dit ging echter niet gemakkelijk en gaf vaak moeilijkheden. De oude leiders waren uit de groepen voortgekomen en automatisch

in de top gegroeid. Zij hadden een sterk persoonlijke relatie, waardoor zij als regel blindelings werden vertrouwd en gehoorzaamd. Door de intensieve overvallenactie werd deze verhouding nog versterkt en niet direct op opvolgers overgedragen. Zo koste het veel tijd voor *Johannes Post* en *Hans Dobbe* waren ingewerkt. Eigenlijk zijn zij er niet door een gebrek aan tijd aan toe gekomen. Enkele personen, die nog later werden aangetrokken, zagen zich dan ook niet voor een gemakkelijke taak gesteld, maar toch waren wij in Augustus '44 weer zover, dat de top op volle sterkte was, zelfs was aangevuld met een sabotage-organisator, de latere landelijke sabotagecommandant *Frank van Bijnen*. Buiten hem was er, voor zover mij bekend, slechts één reserve-kapitein en één beroepsofficier (vaandrig) in de L.K.P.

77226. De heer **Koersen:** Zijn er nog pogingen gedaan beroepsmilitairen aan te trekken?

A. Beroepsmilitairen waren er in het algemeen niet, en wat er was. zat wel heel erg ver weggedoken.

Wel hebben een aantal politiemensen, die om de een of andere reden moesten onderduiken, zich bij onze groepen gevoegd. Dit waren als regel oud-beroepsmilitairen. Als wij weleens met hoger kader in aanraking kwamen, dan was dit reservekader of beroepskader, dat als regel vanwege de hogere leeftijd aan krijgsgevangenschap was ontkomen. Deze mensen dachten te veel in strak militaire lijnen, konden niet zonder meer op grond van een vóóroorlogse rang een plaats in de K.P. krijgen, tenzij zij zouden beginnen soldatenwerk te verrichten. Alleen op deze wijze kon men zich de geest en sfeer van de K.P.-ers eigen maken, het vertrouwen van deze mensen winnen en evt. K.P.-leider worden. Dit was geen rang. Het was slechts een plaats, die men innam om de activiteit tot een zo hoog mogelijk peil op te voeren of in de juiste banen te houden. Aan dit doel waren rangen, standen en evt. na-oorlogse taken ondergeschikt.

Dit alles maakte b.v., dat het tussen de L.K.P. en de O.D. niet steeds even goed boterde. Het kader van de O.D., dat wij zo goed konden gebruiken. begreep de mentaliteit van de K.P.-ers niet, terwijl de K.P.-ers de O.D.-doelstelling niet konden begrijpen. Zij zagen de taak van het moment, die verricht moest worden, en de taak na de bevrijding om de orde te handhaven zou dan ook nog wel opgeknapt worden. Het was alsof de O.D. de wapenen, waar wij om zaten te springen, bewaarde tot het moment, waarop onze eerste taak afgelopen zou zijn. Onze jongens pleegden soms overvallen, waarbij zij slechts een wapen met drie patronen in hun bezit hadden. Zo bleef het kader — maar ook het wapentekort — nijpend.

77227. De **Voorzitter:** Dus vóórdat de wapendroppings van het B.B.O. begonnen, heeft u alles moeten veroveren op de vijand?

A. Ja. Versieren of organiseren noemden wij dat. Het politiebureau aan de Archimedesstraat in den Haag en het politiebureau te Delft kunnen daarover meepraten; deze bureaux hebben een flinke aderlating ondergaan.

77228. De **Voorzitter:** Wanneer werd overgeschakeld naar de sabotage? Was dat in Augustus 1944?

A. Ja. Dat is de tijd geweest, waarop wij overschakelden naar de sabotage. Dat wil niet zeggen, dat wij vóór die tijd geen voorbereidingen troffen, maar Augustus was de maand, waarin er beweging kwam in het front. Dit was het moment, waarop wij met de nieuwe taak konden starten en de eerste taak op de achtergrond kwam.

77229. De **Voorzitter:** Dat werd toen een belangrijke bezigheid?

A. Ja, de hoofdbezigheid. Het was voor ons de klap op de vuurpijl.

77230. De **Voorzitter:** Toen is niet gebeurd wat verwacht werd, nl. dat de geallieerden in September geheel Nederland zouden bevrijden; zij bleven vóór de rivieren staan. Is men toen met de sabotage toch doorgedaan tot de bevrijding in Mei 1945, of niet?

A. Niet geheel. Dat is een hele geschiedenis, want ik moet hierbij teruggrijpen. Het heeft ons steeds in het hoofd gezeten: sabotage te plegen en te vechten, niet met een bepaald politiek doel. Het was een nationale zaak in zoverre dan, dat wij de communisten zover mogelijk uit de buurt lieten blijven. Daarom is er ook nooit een fusie gekomen met de Raad van Verzet. Er zijn heel wat pogingen gedaan om deze fusie tussen L.K.P. en de Raad van Verzet te bewerkstelligen, maar het is nooit gebeurd. Deze organisaties waren

eigenlijk gelijkgericht: „direct gewapend verzet”. De Raad van Verzet was meer op directe sabotage ingesteld dan de L.K.P.; laatstgenoemde had ten doel beveiliging en verzorging van de illegaliteit en onderduikers; maar met de opzet in het laatst de Duitsers door sabotage nog even een flinke klap achterna te geven. Dit is ook aardig gelukt. Alleen: dit vereiste weer voorbereiding en die voorbereiding geschiedde niet door de mensen, van wie wij het wel verwachtten, nl. de mensen uit de kring van de O.D. Er is een aantal uit voortgekomen, dat actieve sabotagegroepen vormde, maar dat was in O.D.-verband niet mogelijk. Daarin werd wel toestemming en tenslotte opdracht gegeven om bepaalde objecten te beschermen.

Ons standpunt was: als het nodig is, vernielen; de spoorbanen moeten kapot. Wij hebben de zaak dus steeds voorbereid, maar het ontbrak ons altijd aan wapens en munitie. Wij hebben dérailleurs gemaakt, waardoor de treinen uit de rails vlogen. Wij hebben die over het gehele land gedistribueerd om tenminste iets te hebben, wanneer de geallieerden zouden komen. Er is weinig gebruik van gemaakt. Ik geloof, dat wij er een of twee succesjes mee geboekt hebben, maar zo waren wij wel steeds bezig. We hadden ook reservegroepen gevormd, die gereed stonden om, wanneer de dag daar was, een handje mee te helpen. Er waren militairen, die niet direct verzetswerk deden, maar die zich op een bepaald punt wilden nestelen om de Duitsers de schrik in de benen te jagen. Dat is zo doorgestaan tot Juli 1944, toen er drie mensen werden afgeworpen, die uit Engeland kwamen. Ze zijn bij Epe neergekomen en naar Rotterdam gegaan. *Koos* was voor ons. Hij is later overgegaan naar R.V.V. Een van mijn naaste medewerkers kwam bij mij en zei: ik heb iemand, die rechtstreeks uit Engeland is gekomen en die ons wapens en munitie kan geven, maar wij moeten er voor saboteren. Hij mag alle groepen, die gewapend verzet willen plegen, hiervan voorzien. De afwerpterreinen moeten worden opgegeven. Het typische was echter, dat ik tevens vernam: de enige organisatie, die geen wapens en geen munitie krijgt, is de O.D.

De **Voorzitter**: Dat is voor ons een bekende kwestie.

A. In zekere zin lachte ik in mijn vuistje, omdat daarmee de zaak duidelijk was gesteld. Daarmede hadden wij het terrein van de strijd vrij. Wij konden saboteren, wij behoefden ons niet met andere organisaties in te laten. Ons eigenlijke doel was de Duitsers dwars te zitten en hen er uit te schoppen.

Toen is de grote strijd begonnen, want ik heb de wapens een beetje opgehouden. Wij hadden *Frank van Bijnen* in onze organisatie aangehouden, nadat *Bertus Valstar* en *Jacques van der Horst* gearresteerd waren en de top dus verzwakt was. Om de sabotage te activeren, had ik *Frank van Bijnen* gesproken. Die wilde aanvankelijk niet in ons verband worden opgenomen, want hij wilde eerst een fusie tussen de K.P. en de R.V.V. Toen dit niet spoedig genoeg gelukte, kwam hij bij ons, want hij wilde verzet plegen. Hij is direct in een enorm tempo gestart en heeft alles prima georganiseerd.

77231. De **Voorzitter**: Wanneer is *Frank van Bijnen* toetgetreden?

A. Eind Mei of begin Juni 1944. *Frank* was de man, die in de eerste plaats had te maken met de wapens, die zouden komen. Er is een bespreking geweest tussen *Witte Piet (Piet de Beer)*, *Frank* en mij, waarbij ik de enige was van de directe oude oprichters. Bij die bespreking zei ik, dat ik op dat ogenblik niet alle wapens het land in durfde brengen en direct met sabotage aanvangen. *Frank* wilde dat wel en *Piet* zat tussen ons in met zijn mening. Ik wilde daarom niet direct beginnen, omdat ik de mensen zeer goed kende en ik wist, dat er een aantal was, dat zodanig zou beginnen te saboteren, dat wij hier binnen zeer korte tijd, terwijl de geallieerden nog in Normandië zaten opgesloten, een bloedbad zouden hebben.

77232. De **Voorzitter**: *Frank* leeft ook niet meer, niet waar?

A. Die is omgekomen in Apeldoorn, bij de voorbereiding van een overval. In de kazerne in Apeldoorn waren de Duitsers gelegerd en daarin waren op een gegeven ogenblik illegale werkers opgesloten. Die kazerne heeft hij verkend. Hij werkte vrij gemakkelijk en dacht, dat alles wel kon, wat hij waagde. Hij was dag en nacht in de weer en moest te veel wagen. Ik heb ook tegen hem gezegd op een gegeven moment: „Vrijdag kom je terug; dan gaan wij eens flink praten en de zaak regelen, zodanig, dat je in Amsterdam blijft en er geen stap meer buiten zet!” Hij heeft mij gevraagd mede te gaan naar Apeldoorn in eer: wagen. Hij was met een zekere *Paul*. Ik heb dat geweigerd en ben niet medegegaan, omdat ik van mening was, dat na alle verliezen, die wij in de top reeds hadden geleden, en het schaarse aantal leiders, dat er nog was, deze niet, tenzij er een besliste

noodzaak was, aan groot arrestatierisico mochten wagen. Ik wilde de zaak niet zonder enige leiding achterlaten. „*Frank*”, heb ik gezegd, „je mag niet deelnemen aan een overval in Apeldoorn.” Dat heeft hij op handslag beloofd. Het werk, dat hij in verband met een te plegen overval heeft gedaan, is echter nog te veel geweest. Hij werd bij een oriëntatietocht om de kazerne te Apeldoorn neergeschoten, evenals *Paul*.

77233. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Dat is gebeurd eind November, of begin December 1944. In Juli, begin Augustus '44 durfde ik echter de sabotage niet vrij te geven, vooral omdat wij niets wisten. Wij hadden hierover nog nooit enige richtlijnen rechtstreeks van onze Regering in Londen gekregen. Ik heb gezocht naar richtlijnen. Ik heb ook gezocht naar een figuur, die ons kon vertellen in hoeverre wij verantwoord waren om aan de sabotage te beginnen, vóórdat de geallieerde legers onze grenzen naderden. Ik heb toen aan mr. *Donner*, die heel wat meer van internationaal recht af wist, dan ik, advies gevraagd. Die heeft gezegd: Ik kan het niet direct zeggen, ik wil daarover eens een dagje denken. Uiteindelijk heeft *Witte Piet (Piet de Beer)* bij mr. *Donner*, het lid van de Hoge Raad en oud-Minister van Justitie, een briefje vandaan gehaald, waarin deze ons adviseerde via de O.D.-lijn contact op te nemen met Londen, om de mening van de Regering te vernemen. Dit was einde Juli 1944.

77234. De **Voorzitter**: Ik begrijp uit uw verhaal, dat de L.K.P. zelf tot die tijd geen middel had om contact met de Regering op te nemen.

A. Neen.

77235. De **Voorzitter**: Er waren echter intussen vrij veel agenten in Nederland, die telegrafische gemeenschap met Londen onderhielden, maar de L.K.P. had desniettemin geen contact met Londen.

A. Dat was logisch. Onze doelstelling maakte het niet direct noodzakelijk.

77236. De **Voorzitter**: U bedoelt: wanneer de L.K.P. een inlichtingengroep was geweest, zou het anders geweest zijn.

A. Wij dachten: na de bevrijding zullen wij wel verder zien. Wel hadden wij belang bij een zending wapenen en ook hebben wij wel getracht de Regering met onze sabotagemogelijkheden en -plannen op de hoogte te stellen.

77237. De **Voorzitter**: U kon dus contact krijgen door middel van een man van de O.D., dus over een verbinding van de O.D.?

A. Dat was het advies van mr. *Donner*. Dat wil nog niet zeggen, dat ik dat advies opgevolgd heb.

77238. De **Voorzitter**: Was toen *Koos* — dat was *Koos Mulholland* en zijn marconist was *Nol van Duin* — er al?

A. Ja, die was er al.

77239. De **Voorzitter**: Dan had u toch van deze marconist gebruik kunnen maken?

A. Ja, maar dat waren militairen, door de geallieerden uitgezonden; dat waren mensen, op wie de Nederlandse Regering geen invloed had. Wij wisten niet, of wij mochten saboteren. Wij waren tenslotte burgers. Wanneer wij dat gedaan hadden, dan was het in Nederland een bloedbad geworden. Ik heb mij dus van alles, wat de legerleiding zeide, niets aangetrokken; ik heb direct gedacht aan het Nederlandse belang. Ik achtte ons, als burgers, niet geroepen direct aan de oorlog deel te nemen. Ik gevoelde er niets voor in die omstandigheden om zonder meer die opdrachten uit te voeren; ik wilde positief weten wat onze Regering op dat ogenblik zou zeggen. Alleen de ontwikkeling in Augustus 1944 heeft gemaakt, dat wij na een paar weken, die de kentering in Normandië brachten, zijn gestart. De geallieerde legers schoten ineens met een ruk op. Wij hadden toen net 240000 à 280000 bonkaarten; zodat wij ons direct over konden schakelen op sabotage; daarvoor waren al commandanten aangewezen; dat waren zoveel mogelijk militairen, vroegere officieren of onderofficieren; zo is de zaak georganiseerd. Toen is de opmars van de geallieerden blijven steken, eerst aan de grens, later voor de grote rivieren. Ik heb geen contact opgenomen met Londen na

het advies van mr. *Donner*, omdat toen net in die enkele weken de geallieerde legers snel oprukten. Toen verviel mijn argument; nu die legers zo snel oprukten, zouden wij hier niet meer enige maanden behoeven te wachten voor en aler die legers zouden komen. Neen, toen was het verantwoord om te vechten. Zo is van overleg met Londen niets meer terechtgekomen.

77240. De **Voorzitter**: U kon toen niet voorzien, dat de geallieerden een aantal maanden vóór de rivieren zouden blijven zitten.

A. Neen, maar toen werd het ook anders georganiseerd; toen is Prins Bernhard commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten geworden en werden wij een onderdeel van de B.S. en daarmee van het geallieerde leger.

77241. De **Voorzitter**: U heeft zo pas gezegd, dat u ongeveer 500 legitimatiebewijzen had uitgereikt voor hen, die vóór Augustus 1944 deel hebben uitgemaakt van de K.P. Hoe heeft zich de zaak, wat de aantallen betreft, na September 1944 ontwikkeld? Toen was de doelstelling veranderd. Het was hoofdzakelijk sabotage geworden. Is de omvang van beperkte aard gebleven?

A. Er zal ongeveer een duizendtal zijn bijgekomen. Ik kan het wel nagaan aan de hand van het aantal andere legitimatiebewijzen, dat uitgegeven is.

77242. De **Voorzitter**: De grootste omvang van de organisatie is dus een 1500 man geweest?

A. Ja, van de direct actieve groep.

77243. De **Voorzitter**: Was de samenstelling van de tweede ban ongeveer gelijk aan de eerste?

A. Neen, toen kwamen er ook mensen in, die minder godsdienstig waren ingesteld. In de eerste groep hadden de godsdienstigen de overhand, later schomielde het, vooral door het meer en meer opgaan in de B.S. Allerlei mensen werden in ons verband verenigd. De verzetsmentaliteit was echter voor ons beslissend en die mentaliteit maakte ook, dat wij doorbeten, dat er gevochten werd en dat wij er niet aan dachten: onze taak pas op het uur U te hervatten.

77244. De **Voorzitter**: Heeft het sabotagewerk in de winter van 1944/45 een bepaalde omvang gekregen?

A. Ja, het heeft een grote omvang gekregen, in zoverre, dat het van tijd tot tijd afgeremd werd, omdat de B.S.-leiding officiële orders ging doorgeven, iets, waarop men maar matigjes reageerde, omdat onze mensen thans orders moesten accepteren van een leiding, die zij niet kenden. Zij moesten dikwijls objecten laten lopen, terwijl er prachtige mogelijkheden waren, doch de officiële order kwam niet door. Vóór die tijd geschiedde het veel meer direct. Ik zou uit mijn hoofd niet twee gevallen uit de tijd met onze eerste doelstelling kunnen noemen, waarvan ik zou moeten zeggen, dat acties ten onrechte werden ondernomen. De werkelijke kerngroep van ons was wat dat betreft ideaal. Dat is ook mijn mooiste tijd in het verzet geweest.

77245. De **Voorzitter**: Had de L.K.P. in de winter van 1944/45 voortdurend contact met de agenten, die door het B.B.O. werden gearachuteerd,?

A. Heel vaak, want zij gingen op in de B.S. en daar kwamen langzamerhand meer van clergelijke figuren. Langzamerhand kwamen er gewestelijke commandanten, die officiële berichten doorkregen en die vaak ook verbindingsofficieren hadden. In dat grotere verband hoorden de mensen automatisch meer.

77246. De **Voorzitter**: Wat deden die agenten van het B.B.O.?

A. Welke? Bedoelt u Koos?

77247. De **Voorzitter**: Dat was een van de eersten. Maar het B.B.O. heeft, naar ik meen, tot aan de bevrijding ongeveer honderd agenten gearachuteerd.

A. Die kwamen plaatselijk bij de B.S. In Apeldoorn hebben zij o.a. met onze mensen gewerkt.

77248. De **Voorzitter**: Hadden zij sabotage-opdrachten?

A. Ja, ook directe opdrachten. Dat was b.v. in Overijssel het geval. Ir, het algemeen werd er om die kerels gevochten, omdat onze groepen hiermee wat konden beginnen en vooral ook om de verbindingsmiddelen, die zij meebrachten. In Friesland had men ook dat contact, het liep daar over de gewestelijke commandant.

77249. De **Voorzitter**: Hebt u er een idee van in hoeverre de agenten van B.B.O. te maken hadden met de commandant van de B.S.? Of gingen zij hun eigen gang?

A. Daarover kan ik geen direct scherp oordeel vellen. Er waren moeilijkheden in B.S.-verband. De gewestelijke commandant in Overijssel trok zich b.v. niet altijd iets aan van de orders uit Amsterdam. De gewestelijke commandant in Overijssel had daar een man zitten, die rechtstreeks contact ook had met Eindhoven. Men heeft daar vrij veel op eigen houtje gewerkt. Zo is er ook een overval gepleegd op een bank. Ik geloof, dat de mannen f 40 000 hebben medegesleept, die tenslotte toch nog in handen van de Duitsers zijn gekomen. Normaal zou dit niet zijn gebeurd, want in L.K.P.-verband was elke overval op banken verboden. Dit is echter gebeurd in samenwerking met Eindhoven; men zat financieel aan de grond. Ik wijs er in dit verband op, dat het is gebeurd, dat K.P.-ers, die vóór September 1944 in ons verband per abuis gelden meenamen bij een overval na de bevrijding een briefje met het bedrag er bij teruggestuurd hebben aan de eigenaar. Dit typeert hoe wij tegenover dit soort overvallen stonden.

77250. De **Voorzitter**: Hoe kwam u te weten wat eigenlijk de aangewezen objecten waren voor sabotage? Daar moet men toch enige militaire deskundigheid voor hebben. Hoe kwam u er achter wat onder dergelijke omstandigheden het meest nuttige object voor sabotage was?

A. Aanvankelijk waren wij ingesteld op 14 dagen, 3 weken sabotage. In die tijd zouden de Duitsers zoveel mogelijk moeten worden gehinderd. De spoorwegsabotage had onze volledige aandacht, waarvoor wij, ingesteld op een korte periode, vrijwel al onze mensen nodig hadden. Dat kon gebeuren op wegen. Dat kon ook gebeuren door middel van het verspreiden van geruchten, waardoor een terugtrekkend leger kan worden beïnvloed.

77251. De **Voorzitter**: De z.g. zwarte propaganda.

A. Ja. Wanneer de Duitsers uit België zouden terugtrekken, zouden zij van de spoorwegen gebruik maken, zodat wij de spoorwegen moesten vernielen, althans het verkeer saboteren, waardoor men opstoppingen kreeg, die aan de geallieerden ten goede zouden kunnen komen. Van de kracht van de vliegtuigen der geallieerden hadden wij toen nog niet veel gemerkt; later bleek, dat zij dit werk beter konden doen dan wij. Wij wisten, dat wij deze taak konden voorbereiden. Wij wisten ook, dat wij andere objecten zouden kunnen sparen en/of beschermen, de elektrische centrale in Nijmegen b.v.; dit object was belangrijk, daarom is ook gevraagd om medewerking, om daar een aantal mensen te plaatsen, die op het laatste ogenblik de springstoffenlading zouden vernielen. Dat is niet doorgegaan, door dat *Hans Dobbe* juist vóór Dolle Dinsdag gearresteerd en prompt doodgeschoten is.

77252. De **Voorzitter**: Heeft u van die agenten van B.B.O. nog nadere aanwijzingen gekregen? Het B.B.O. had natuurlijk enige kennis van de sabotage, die in de ogen van de geallieerden van belang was. Ik kan mij voorstellen, dat die agenten, behoorlijk gearistruerd als zij waren, daarvoor nuttige aanwijzingen konden geven.

A. Die hebben nuttige aanwijzingen gegeven, wat betreft het gebruik van wapens en munitie. De doelen waren zeer duidelijk: wanneer op een gegeven ogenblik nog een transport gevangenen uit het kamp Amersfoort moest vertrekken over de Veluwe, dan wisten de jongens, hoe zij die spoorlijn moesten vernielen om dit te beletten. Lang niet altijd hadden zij tevoren instructies op het gebruik van het gezonden materieel ontvangen. Moest er iets bijzonders gebeuren, b.v. het laten zinken van een schip, dan is dat ook gebeurd. Zo is het Noord-Hollandsch Kanaal eens een tijd afgesloten; ook in Friesland zijn enkele kanalen eens geblokkeerd door een schip te laten zinken. Naar ik meen, kwamen deze opdrachten van de overkant. Ook de spoorwegsabotage werd in September 1944 in opdracht van A.H.C. verricht.

77253. De **Voorzitter**: Waar is u zelf geweest in die tijd? Heeft u toen een interprovinciale post bezet of is u altijd op het centrale punt blijven zitten?

A. Ik ben eigenlijk meer dicht bij het vuur gebleven. Ik zat in de landelijke delta van de B.S. Wij zijn in September 1944 begonnen niet een dubbele delta of wel van elk der drie organisaties twee personen.

77254. De **Voorzitter**: Zat *Frank* daarin?

A. Daarin had *Frank* geen zitting. Later wel. Later werd het een enkele delta, bestaande uit drie mensen. De eerste delta werd gevormd kort nadat *Frank*, in opdracht van de Top, het landelijk sabotagecommando L.K.P. op zich had genomen. Hij was de eerste commandant K.P., de anderen, ook ik, waren voordien K.P.-leiders. Toen *Frank* hiermede bevelsbevoegdheid had, kwam de Top op de tweede plaats te staan. *Frank* stelde zijn gewestelijke sabotagecommandanten aan (interprovinciaal), die op hun beurt provinciale en, waar mogelijk, plaatselijke commandanten benoemden. Voor zover dit niet de oude leiders waren, hadden de oude leiders tot taak zich met al hun kennis van de organisatie en de mogelijkheden daarin ten dienste te stellen van de sabotagecommandanten. Voor zover dezen niet ingewerkt waren of de persoonlijke invloed van de oude leiders nodig hadden om andere redenen, kon op hen teruggegrepen worden. Dit was reeds vroeger als richtlijn door de Top voorgesteld. Vanwege mijn persoonlijke kwetsbaarheid (de S.D. zocht mij zwaar en zat mij steeds op de hielen) had ik zoveel mogelijk *Frank* geïntroduceerd en organisatiekennis op hem overgedragen. Dit deed ik ook ten opzichte van andere nieuwe Topleden. Bij een eventuele arrestatie van mij kon de actie zodoende onverminderd doorgaan. Zo is ook een reserve-kapitein, *Rob Rombouts*, door ons aangetrokken, die tijdens de B.S. en nabevrijdingsperiode de organisatie zou vertegenwoordigen, hij had weinig kennis van de organisatie L.K.P. en ter versteviging van zijn plaats ook in de Kern, enz. gaven wij hem het voorzitterschap, waar in de praktijk weinig van terecht is gekomen.

Zo was dus de organisatie L.K.P. in het laatst van Augustus gereorganiseerd. Ik kon gemist worden voor het directe sabotagewerk en *Rob Rombouts* zou zijn werk in overleg met mij verrichten. De vergaderingen, die tot die tijd steeds in Amersfoort gehouden werden, omdat ik mij niet meer op reis kon begeven vanwege mijn bekendheid bij de S.D. en de actie hiervan, zouden voorlopig elders gehouden worden. Hierop volgde binnen een week het geallieerde offensief, waarbij een volgende Topvergadering niet gehouden kon worden. *Frank* vestigde zich in Rotterdam. Zijn taak was reeds uitgestippeld, hij wist mijn doelen, kon vanuit Rotterdam al onze sabotagecommandanten bereiken door middel van de Centrale Inlichtingendienst, die beschikte over telefoonverbindingen, terwijl ook de verbinding met A.H.C. door middel van de ons gezonden verbindingsofficieren vanuit Rotterdam gewaarborgd was. *Frank* dacht, evenals wij, dat dit een kwestie van enkele weken zou worden, dat de geallieerde legers ons snel zouden bevrijden en verwachtte, dat Rotterdam door de Duitsers tot het laatst verdedigd zou worden, waarbij het zijn wens was tijdens deze strijd de leiding van het verzet ter plaatse te hebben. Wij beschikten daar over enkele honderden mensen, die nog konden worden aangevuld, en ook de samenwerking met de R.V.V. was goed. Zo hield *Frank* aan zijn verblijf in Rotterdam vast en trok niet naar de delta in Amsterdam, vanwaar hij in elk geval slechtere verbindingen met de troep zou hebben. De verwachting, dat het niet lang zou duren, werd echter geen werkelijkheid.

Tenslotte kwam de B.S.-leiding en in het name commandant de *Klerk* tot de conclusie, wij moeten meer orde krijgen, *Frank*, die in feite de leiding over de mensen heeft, en *Lange Jan* van de R.V.V. moeten ook hier zijn, want in Amsterdam zetelt de staf. In die periode ben ik in overleg niet *Frank* naar Amsterdam gegaan, meer om de zaken voor de K.P. recht te houden in de delta. De O.D. en ook anderen trachtten *Frank* uit Rotterdam te trekken, hetgeen tot gevolg zou hebben, dat de sabotage in het honderd zou lopen. Dat is de reden geweest, waarom *Frank* in Rotterdam is gebleven en waarom ik naar Amsterdam ben gegaan en zijn plaats in de delta heb ingenomen. Ik heb *Frank* van bijzonderheden op de hoogte gehouden, waartoe hij soms naar Amsterdam kwam.

77255. De **Voorzitter**: Als u een oordeel zou moeten geven over de slachtoffers, die in uw groep zijn gevallen, hoe zou dit oordeel dan, wat het aantal betreft, luiden?

A. Vóór September 1944 zijn er in onze groep maar heel weinig mensen gevallen. Ik geloof, dat ik zelf twee of drie jongens heb verloren, ondanks de enorme activiteit. Wat er gebeurde, geschiedde weloverwogen zonder te groot risico. De andere groepen in het

westen en in het zuiën hadden meer slachtoffers. Het aantal K.P.-ers was er ook groter. Procentsgewijze was het niet veel. Na September hebben wij heel veel mensen verloren. Ik zou een onderzoek moeten instellen om te weten hoeveel het er geweest zijn.

77256. De **Voorzitter**: Kunt u het niet ongeveer schatten? Ligt het in de honderden?

A. Ik verwacht, dat het in de honderden zal liggen.

77257. De **Voorzitter**: Heeft de leiding hierin ook een groot aandeel gehad?

A. De leiding heeft vrijwel alles verloren. Een paar figuren, die er later zijn bijgekomen, zijn nog in leven, maar van de eerste vier mensen ben ik alleen overgebleven.

Na September werden er vrij veel slachtoffers gemaakt, omdat er toen veel mensen bijkwamen, die nog niet de nodige routine hadden.

77258. De **Voorzitter**: De kwestie van de wapendroppings is hier zeer uitvoerig besproken. Er is een tijd geweest, dat men in Engeland bezwaar had wapens voor de O.D. te droppen. Ik spreek thans over de tijd van vóór September 1944. Dat bezwaar had verschillende redenen. Men had geen duidelijke voorstelling van de doelstellingen van de O.D. en voor zover men die had, meende men, dat de verwezenlijking van de doelstellingen eerst na de bevrijding aan de orde kwam. In de tweede plaats had men veel berichten gekregen over grote penetraties in de O.D., hetgeen bij een zo grote organisatie natuurlijk gemakkelijk mogelijk was. Zo bestond er in Engeland, speciaal bij de Engelsen, bezwaar om wapens voor de O.D. te droppen. Toen kwam de tijd na September 1944 en toen heeft men dit bij de Nederlandse organisatie, het B.B.O., min of meer ondoken. Zo is ons dit tenminste voorgesteld door de leiding van het B.B.O. Men heeft toen, zo wordt er gezegd, ook wel wapens voor de O.D. gedropt, zij het, dat dit ging via de K.P. en de R.V.V. Dit is ons verteld door de heren *Klijzing* en *de Graaf*, die behoorden tot de staf van het B.B.O. in Engeland. Hebt u hiervan weleens iets gemerkt?

A. Ik weet het niet; dat kan ik u zo niet zeggen. Wel weet ik, dat wij gebrand waren wapens en munitie te krijgen; alles, wat wij konden bemachtigen, hebben wij genomen en dat werd ook gebruikt. Tenslotte was het niet zo, dat er zo'n enorme strijd was. Wel weet ik, dat er een tijd was, dat wij met de O.D. niet konden sympathiseren, omdat daarvan niet voldoende actie uitging. Toen werd er gezegd: laten alle wapens, die in handen van de O.D. zijn, overgaan naar een ander gedeelte; laten wij een bewakingsgedeelte en een strijdbaar gedeelte vormen in de N.B.S.; laat het laatste gedeelte vechten; desnoods kunnen in het laatste gedeelte de sabotagegroepen worden ondergebracht, maar die mogen niet in het bewakingsgedeelte worden ondergebracht. Wanneer men mij nu vraagt: zijn de wapens, die voor de O.D. waren bestemd, niet bij de O.D. terechtgekomen, maar wel bij de R.V.V. en K.P. ....

77259. De **Voorzitter**: Neen, omgekeerd. Van de wapens, die bij de R.V.V. en K.P. kwamen, zouden er zijn doorgegeven aan de O.D.

A. Neen, daarvan is mij niets bekend, tenminste niet in de vorm, dat die organisaties dat wisten. Met deze aangelegenheid heb ik mij ook niet incidenteel bemoeid, omdat dit rechtstreeks onder *Frank* ressorteerde, die de commandant was, terwijl ik de man was van de oude organisatie, die de contacten had en die dus in Amsterdam met al zijn spanningen en moeilijkheden het beste in de delta op zijn plaats was.

77260. De **Voorzitter**: In de latere tijd heeft u dus aan de actieve handelingen ook niet meer deelgenomen?

A. Neen. Na September niet meer. Ik ben een soort bureauman geworden in die zin, dat ik nog een keer geprobeerd heb het huis van bewaring aan de Weteringschans te overvallen, in de laatste oorlogswinter; toen zaten daar vrij veel mensen gevangen; ik heb toen nog eens geprobeerd die gevangenis te nemen, maar daarvan is niets meer terechtgekomen; de mogelijkheid daartoe was ons ontgenomen door de vorige overvallen.

77261. De heer **Koersen**: Weet u nog iemand, die met *Frank* heeft samengewerkt en die iets omtrent die wapens zou kunnen weten?

A. Ja, *Piet de Beer* en de burgemeester van Ooltgensplaat, *Peter Hordijk* (illegale naam *Peter Noord*), die kunnen u iets over dat punt zeggen.

77262. De **Voorzitter**: U heeft zoëven verklaard, dat gepoogd is te komen tot een fusie van de Raad van Verzet en de L.K.P. en dat die pogingen afgestuit zijn op de tegenzin van de L.K.P. daartegen. Die fusiepogingen zijn dus uitgegaan van de Raad van Verzet?

A. Ja.

77263. De **Voorzitter**: Ging dat uit van *Jan Thijssen*?

A. *Jan Thijssen* is daarin wel een topfiguur geweest, later ook *Frank*, die was districtsleider van de L.O. in Driebergen en bevriend met *Jan Thijssen*. *Jan Thijssen* heeft alle pogingen in het werk gesteld om deze fusie te doen slagen. *Frank* wilde zich aanvankelijk niet bij de Top L.K.P. aansluiten, tenzij wij met de Raad van Verzet een fusie aan zouden gaan. Enkele punten, waarom wij hiertegen waren, zijn de volgende: Wij, als leiders van de K.P., hadden het vertrouwen van onze mensen gewonnen, doordat wij met hen opgegroeid waren en steeds leiding gegeven hadden en de zaak gebundeld hadden. Bij de Raad van Verzet is die groei anders geweest; daarbij heeft men eerst de top gevormd; daar is men niet van onderen naar boven gekomen, maar heeft men van boven naar beneden gewerkt. Dit maakte, dat de topleiding van de Raad van Verzet meer een brain-trust was dan bij de K.P. Bij de K.P. hadden eenvoudige jongens de leiding, een bakker, een korporaal van de politietroepen, een notarislerk en een tuinder. De Raad van Verzet had dat niet; die had mensen, die meer politieke aspiraties hadden. *Gerben Wagenaar* b.v., die ook in de topleiding zat. Bovendien was *Jan Thijssen* vrij wild, althans naar onze opvatting. Omdat de Raad van Verzet deze brain-trust als sterke kop had, met daaronder praktisch niets, hebben wij aanvankelijk geredeneerd: als wij een fusie aangaan, kunnen wij beter naar onze groepen terugkeren dan deze mensen de touwtjes in handen geven. Dat laatste was niet onze bedoeling; daarmee zouden de organisatie en het verzet in het algemeen niet gediend zijn. Er werd gezegd, dat vrij sterk politieke doeleinden nagestreefd werden; dat heeft gemaakt, dat deze zaak is blijven hangen. Er zijn wel verscheidene besprekingen over geweest, maar het is nooit zover gekomen, dat wij tot een loyale, stevige bundeling zouden kunnen komen. De opvatting van de R.V.V. ten opzichte van de acties was ook iets ruimer. De R.V.V. heeft b.v. op een gegeven ogenblik een stuk laten aanplakken, toen een paar burgers als represaillemaatregel voor een verzetsdaad door de Duitsers waren gedood, waarin zij stelden, dat voor elke man, die van Nederlandse zijde zou vallen, twee of drie Duitsers zouden moeten vallen. Dat lag helemaal buiten ons vlak. Wij zeiden: op het moment, dat iemand voor ons of voor de onderduikers gevaarlijk wordt, zullen wij hem het leven benemen, maar wanneer er één van ons valt door een Duitse maatregel, benemen wij niet het leven aan twee Duitsers. Dat is niet verantwoord. Ik meen, dat een dergelijke proclamatie in het Gooi is aangeplakt. Dit was een van de redenen, waarom wij hebben gezegd: waag je er niet aan en ga door met de taak, die wij ons gesteld hebben. Die taak konden we aan. Alleen in de laatste taak, waarin we niet hadden voorzien, hebben wij gefaald. De laatste maanden vóór de bevrijding hadden wij geen mensen, die met grotere verbanden konden optreden. Onze oude leiders waren gesneuveld.

77264. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dit?

A. Om werkelijk een directe steun in de leiding van de B.S. te zijn. Wij hadden op die taak niet gerekend. Wij wilden er na de bevrijding een punt achter zetten. Met de reorganisatie van het leger na de bevrijding hebben wij ons niet bemoeid, daar hebben wij zelfs niet aan gedacht.

77265. De **Voorzitter**: En politieke doeleinden heeft de L.K.P. niet gehad?

A. Neen. Wel heb ik dit meegemaakt. In December 1944 of in Januari 1945, toen wij met moeite de topleiding in stand konden houden en de B.S. niet vlotte in de zin als wij zouden willen, kwam er bij mij een bericht binnen, dat door de communisten de wapens in Amsterdam werden geconcentreerd. Wij kenden toen al de berichten uit Griekenland. Ik schrok daarvan. Hoewel ik niet meer in de leiding zat, had ik een vrij belangrijke positie. Na het wegvallen van *Frank* is het landelijk sabotagecommando tijdelijk overgedragen aan *Hordijk* of wel *Peter Noord*, in afwachting van de komst van *Peter Zuid*. *Peter Noord* zorgde voor het militaire contact en ik onderhield meer algemene contacten als Kern, enz. In overleg met *Peter Noord* heb ik toen met enkele personen, die zitting hadden in de G.A.C., besproken hoe de zaak er voor stond. In de B.S. waren wij niet tegen de situatie opgewassen. Eén ding was erg verontrustend.

De C.B.S. benoemde *Freek (Wagenaar)* tot bewapeningsofficier. Dit betekende, dat deze over de wapens zou beschikken. Hei goede vertrouwen, dat de C.B.S. in *Freek* had, had ik niet, hoewel ik dikwijls met hem aan één tafel zat en ook als verzetsman met hem samen kon werken. Ik heb o.a. hierover met prof. *Oranje*, met *Schermerhorn* en *Bruins Slot* gesproken. Tevens over het feit, dat de mogelijkheid bestond, dat de commandanten van het strijdende gedeelte na de bevrijding geplaatst zouden worden onder die van het niet strijdende gedeelte der N.B.S. Daaruit vloede voort, dat wij hun gevraagd hebben voor ons als adviseurs op te treden. Ook prof. *Pompe* was hiertoe bereid.

Prof. *Oranje*, *Bruins Slot*, prof. *Schermerhorn* en prof. *Pompe* konden ieder voor zich een vrij groot terrein bestrijken. *Schermerhorn* in zijn Nederlandse Volksbeweging, *Oranje* als vertrouwensman van de Regering; *Bruins Slot* zat in de Contact-Commissie en *Pompe* was Katholiek en kon dus weer een ander terrein bestrijken. Op deze wijze konden wij, wanneer de zaak in de B.S. scheef ging, maken, dat het een zaak van de totale illegaliteit werd.

77266. De **Voorzitter**: Wanneer is dat gebeurd?

A. In December 1944, Januari 1945. Na die tijd waren er regelmatig besprekingen. Wij kregen op deze wijze goede adviezen en hadden een ruime veiligheidsklep, ingeval er in de N.B.S. iets scheef zou gaan. Bovendien zeiden wij hun: Jullie zijn na de bevrijding personen, die meer te vertellen zullen hebben dan wij, en het zal in elk geval goed zijn, dat na overleg nu ook na de bevrijding zo nodig teruggegrepen kan worden op deze samenwerking.

77267. De **Voorzitter**: Is er door kolonel *Koot* over gesproken, toen *Wagenaar* werd benoemd?

A. Daaraan konden wij niets doen; wel hebben wij hem hierop gewezen naderhand.

77268. De **Voorzitter**: Hebt u er ook gegevens over gekregen in hoeverre die wapenconcentratie werkelijk van betekenis was?

A. Neen. Alles hing samen met de berichten, die binnenkwamen van mensen, die hier en daar eens rondneusden of voor de wapendroppings naar bepaalde plaatsen gingen en die dan zagen, dat de wapens niet helemaal op de plaats van bestemming kwamen, zoals dat bij voorbeeld in Haarlem is gebeurd, waar de wapens, in plaats van bij de gewestelijke commandant, in handen van de R.V.V. kwamen, die daar communistisch was georiënteerd. Die wapens zijn, voor zover mij bekend, spoorloos verdwenen. In Amsterdam heeft de R.V.V. praktisch geen actieve sabotagedaden gepleegd tijdens de B.S.-periode. In de stad zijn bunkers opgeblazen, Duitse wagens en spoorlijnen vernield, maar het typische was wel, dat men daar geen gewapend verzet zag van de R.V.V. Ik heb *Gerben Wagenaar* wel eens daarop gewezen. Hij probeerde de feiten steeds te omzeilen. Wij hadden het gevoel, dat de R.V.V. ons onze wapens, springstoffen en mensen liet verliezen, ten einde straks zelf sterk genoeg te kunnen zijn. Het enige, dat ik kan zeggen, is, dat er na Kerstmis 1944 een aantal mensen geliquideerd is geworden, waarvan de R.V.V. er twee voor zijn rekening heeft genomen. Wij hadden overigens zelf krachten genoeg om de sabotage op te voeren. Ik herinner mij in dit verband ook, dat *Max* — op het ogenblik is hij secretaris van de E.V.C. —, commandant was van de R.V.V. in Amsterdam. Dat was dus ook niet direct iemand om politiek vertrouwen in te hebben. Die situatie maakte, dat wij zekerheid zochten om de mogelijkheid te hebben, als er eens iets mocht gebeuren, niet geheel alleen te staan en de verantwoordelijkheid voor een groot deel alleen te dragen. Mogelijk zijn wij te bezorgd geweest. Dit was meer een punt, waarop wij nooit gerekend hadden. Wij waren eenvoudige, gewone jongens, die ons alleen overvallen en daarna sabotagedaden ten doel stelden; die, doordat anderen uitvielen, steeds hoger klommen en zeer zware beslissingen moesten nemen. Wij waren dat dikwijls zat. Wij deden het en hielden vol, omdat er geen ander was, die deze taak van ons kon overnemen.

77269. De **Voorzitter**: Is het zo, dat het contact in militair verband, dus van de K.P. met de commandant van de B.S., hoofdzakelijk onderhouden is respectievelijk door *Frank* en *Feter Noord*?

A. Betrekkelijk, want in deltaverband.....

De **Voorzitter**: Ik spreek nu over de tijd na September 1944.

A. Ik weet niet precies de datum. Het was vrij laat, toen *Koot* werkelijk bevelsbevoegdheid kreeg. Wij zijn eens met zijn drieën

(Raad van Verzet, K.P. en O.D.) gaan praten over bevoegdheid; konden zij het niet eens worden, dan gaf de heer *Koot* de doorslag. Daarin is, naar ik meen, pas in Februari 1945 een kentering gekomen; dat weet ik niet zeker, maar dat kunt u van anderen precies horen. In elk geval is het vrij lang zo geweest, dat bij onenigheid, kolonel *Koot* de doorslag gaf. Toentertijd kwam ik steeds met hem als deltalid in contact tot medio November 1944 en later ook, omdat hij zeide: je weet veel van de L.K.P. en het gewapend verzet en ik voel mij een kind in de illegaliteit. Dat meende hij werkelijk. De heer *Koot* was werkelijk een man, die alleen maar wilde dienen, dus niet een man, die de kogel zonder meer door de kerk zou jagen, maar die inderdaad met alle kracht en energie, die hij kon opbrengen, heeft geprobeerd werkelijk te maken, dat de drie organisaties zich op redelijke wijze tot één leger van Binnenlandse Strijdkrachten zouden oplossen, en die zich zelf daarvoor vaak uitgeschakeld heeft. *Koot* zag in mij een man, waarop hij op een gegeven ogenblik een beroep kon doen, zo is hij door mij georiënteerd in bepaalde kwesties. Ik ben dus steeds een soort verbindingsofficier en adviseur voor hem geweest. Ik ben weleens hard voor hem geweest, maar toch is de verhouding zeer goed gebleven. *Frank* is na mij enkele keren in de deltagaderingen geweest, na zijn dood ik weer enkele keren, waarna *Peter Noord* van eind December 1944 tot eind Maart 1945 in de delta zat voor de L.K.P.

77270. De **Voorzitter**: Wat heeft u meegemaakt van het geschil tussen de heer *Koot* en *Jan Thijssen*?

A. Ik kreeg op een gegeven ogenblik een brief via *Frank*, die deze in Rotterdam ontvangen had van *Jan Thijssen*, waarin laatstgenoemde op enorme wijze de L.K.P. afbrak, speciaal wat enkele wapendroppings op de Veluwe betreft, waarbij fouten zouden zijn gemaakt, en nog een hele serie van die gevallen. Die brief was toch wel zo, dat ik zeide: wat mijn medewerking betreft, is het afgelopen. En *Frank*, die oorspronkelijk bevriend was met *Lange Jan*, heeft precies hetzelfde gezegd. *Frank* had hem aan de telefoon gehad en gezegd: *Jan*, je weet wat je hiernee gedaan hebt. *Jan Thijssen* is toen nog even in Amsterdam geweest en is tenslotte bij Delft gepakt. Die brief van *Jan* was voor mij aanleiding om met generaal *Koot* te spreken. De zaak is aangesneden en het bleek, dat generaal *Koot* ook een brief had ontvangen, of de heer *Six*; ik weet het niet geheel zeker meer. Buiten de brief aan ons speelde verder ook de verhouding van *Lange Jan* tot de Raad van Verzet een belangrijke rol. Tussen hem en de raad bestond onenigheid. *Lange Jan* had het commando en trok zich niets meer van de raad aan. Daaruit vloeide voort, dat generaal *Koot* ook steun vond bij de raad en zei: deze man kunnen wij niet gebruiken, hij moet er uit. *Frank* had met *Lange Jan* gebroken, ik eveneens, *Six* deed het ook maar al te graag. De Prins werd in deze richting geadviseerd en nam de beslissing, die tot zijn ontslag heeft geleid.

77271. De **Voorzitter**: Ik zou thans nog iets willen horen over de gang van zaken ten aanzien van de bundeling van het verzet. Hoe bent u daarmee het eerst in aanraking gekomen? In het begin van 1944 was er al de wens van de Regering, dat een dergelijke bundeling tot stand zou komen. Er zijn vele fasen geweest en wij hebben van een aantal betrokkenen reeds een schildering gekregen. Ik zou daaromtrent ook gaarne iets van u horen.

A. In het laatst van Augustus 1944 .....

77272. De **Voorzitter**: Voordien heeft u er dus niets mee te maken gehad?

A. Ik ben weleens op een Kernvergadering geweest vóór Augustus 1944. Wij hebben die Kern gezien als een mogelijkheid om praktische gegevens uit te wisselen. Later is dit meer uitgegroeid. Anderen zagen in dit lichaam meer dan wij. Uiteindelijk loste dit „meer“ zich op in de G.A.C. De politieke kant heeft ons toen misschien te weinig geïnteresseerd. In het laatst van Augustus heb ik een paar topvergaderingen L.K.P. meegemaakt. Ik zat ondergedoken in Amersfoort. Mijn vrouw was gearresteerd geweest, maar na 17 dagen was zij weer clandestien uit de gevangenis gehaald. De topleiding L.K.P. kwam daarom steeds in Amersfoort bij elkaar, maar dit werd te gevaarlijk, omdat de S.D. er gemakkelijk achter kon komen. Het gevolg is geweest, dat de allerlaatste vergadering van de topleiding vóór Dinsdag niet in Amersfoort, maar in Amsterdam zou worden gehouden. Terwijl de mensen naar die vergadering op reis waren, begon de Dinsdag. Vandaar dat van de vergadering niets kwam. *Frank* nam in Rotterdam zijn plaats in en bleef daar. Ik

bleef in Amersfoort. Tot midden September heeft dit geduurd. Ik ben nog weleens naar Zwolle gefietst om een of andere zaak op poten te zetten en ook wel naar Apeldoorn, maar het had weinig te betekenen. Intussen kwam door de radio de mededeling, dat Prins *Bernhard* tot Commandant van de B.S. was benoemd, ik meen zelfs op verzoek van verschillende organisaties.

Dit is voor mij nog altijd een duister punt, want wij hebben, voor zover ik weet, daartoe nooit het verzoek aan Londen gedaan. Ik was er blij mee. Tenslotte zou er nu een punt achter de zaak komen; de verantwoordelijkheid zou van onze schouders worden weggenomen en na een paar dagen — zo dachten wij — van sabotage zou de bevrijding er zijn. Dat heeft echter wel even langer geduurd. *Frank* bleef in Rotterdam, terwijl in Amsterdam de zaak georganiseerd werd op meer militaire leest. Ik kreeg een paar leden van de O.D. in Amersfoort bij mij, die zeiden: „Jij alleen kunt *Frank* er toe bewegen naar Amsterdam te gaan. Werk mee om dit gedaan te krijgen.“ Hierop heb ik mij via de C.I.D. met hem in verbinding gesteld, waarbij bleek, dat wij van mening verschilden, *Frank* verwaarloosde de delta liever dan de sabotage, waar ik het mee eens was, wanneer het slechts om enkele weken ging. Ingeval het langer zou duren, was te voorzien, dat de delta nog een belangrijk centrum zou worden. Dit meningsverschil liep even hoog en wij raakten wat uit elkaar. Tenslotte ben ik half September uit Amersfoort vertrokken. Ik heb mij als gevangene laten vervoeren door een inspecteur van politie en een motoragent in een politiemotor met zijspan. Ik ben zo naar Rotterdam getogen en heb een gesprek met *Frank* gehad, waarna wij direct elkaar volledig begrepen en tot een compromis kwamen. Andere mogelijkheden waren er niet. Afsproken werd, dat ik in Amsterdam *Frank* zou vervangen in de delta en mij daar zoveel mogelijk zou oriënteren om eventueel het juiste moment te bepalen, waarop *Frank* in Amsterdam zou komen. Hierbij kon *Frank* zich voorlopig geheel aan de sabotage wijden. De bundeling van de N.B.S. verliep daardoor wel anders dan generaal *Koot* zich die had gedacht. Ook kolonel *Six* (van *Santen*) van de O.D., die zijn mensen niet op de sabotage ingesteld had, was er erg op gebrand om *Frank* en *Lange Jan*, die beiden in Rotterdam bleven, in Amsterdam te krijgen. Herhaaldelijk werd er van vele zijden op aangedrongen het hoofdkwartier R.V.V. en L.K.P. te verplaatsen, maar het ging niet door, zolang de sabotage er onder zou lijden. De pogingen duurden tot eind November. Toen werd de situatie, wat de sabotage betreft, zo, dat *Frank* bij een verminderde activiteit ook vanuit Amsterdam de acties zou kunnen leiden. De verbeterde verbindingen speelden hierbij vooral ook een rol. *Frank* had tot die tijd verscheidene tochten door het land gemaakt. Het intensieve persoonlijk contact, dat de L.K.P. voordien ook kende, handhaafde hij. Dit maakte, dat hij door zijn tochten groter risico liep dan gerechtvaardigd was. De ontwikkeling in Amsterdam was daarbij intussen zo, dat zijn aanwezigheid blijvend gewenst was. Toen *Frank* dan ook naar Apeldoorn ging op zijn laatste tocht, waren dit de redenen, waarom ik tegen *Frank* zei: Wij gaan na je terugkomst de gehele Vrijdag samen praten.“ Vrijwel zeker was het, dat toen de beslissing gevallen zou zijn, dat *Frank* in Amsterdam zou zijn gebleven. Hij zou, wat de gewapende acties betrof, de delta beheerst hebben, te meer, omdat *Lange Jan* was uitgeschakeld. Het heeft echter niet zo mogen zijn. *Frank* is gevallen en een poosje later hebben wij *Peter Noord* benoemd tot waarnemend sabotagecommandant L.K.P., in afwachting van de komst van *Peter Zuid* uit de staf van de Prins. *Peter Noord* heeft toen de plaats gekregen, die normaal door *Frank* zou zijn ingenomen, wanneer de bespreking op Vrijdag met *Frank* inderdaad zou hebben plaats gehad.

Peter Noord was in Rotterdam de naaste medewerker van *Frank*, zodat hij de aangewezen man was om zijn plaats in te nemen. Ik was zijn vervanger en bezocht zodoende nog enkele deltagaderingen. Verder bleef ik het contact met onze mensen onderhouden, evenals met de Kern, enz. *Peter Noord* is dus in Amsterdam gekomen en heeft alleen van tijd tot tijd zich eens een keer naar Rotterdam begeven om er nogeens wat te regelen. De verbindingen waren intussen beter geworden; de lijnen van de C.I.D. lagen in Amsterdam, zodat het contact met onze mensen er niet direct onder verminderde.

77273. De **Voorzitter**: Nu is mij nog niet geheel duidelijk, hoe het nu met de delta gegaan is en vanaf welk ogenblik de L.K.P. deel daarvan heeft uitgemaakt.

A. Vanaf het begin van de oprichting van de Kern. Toen werd het echter niet delta genoemd. Er is zo een voorloper geweest, want op de Kernvergaderingen waren ook vertegenwoordigers van de O.D. en Raad van Verzet; dit drietal vertegenwoordigers wisselde onderling gegevens uit. Een van de eerste keren ben ik hierbij aanwezig geweest; toen is er nogal wat wrijving tussen de heren *Six* en

Wageraar geweest. Als opvolger van *Berfus Valstar* bezocht *Johannes Post* voor de L.K.P. de delta. Omdat gesproken zou worden over de samenwerking in de naaste toekomst, ben ik er ook bij geweest. Dit was echter nog geen delta; het is een voorlopertje geweest, waarbij regelmatig van gedachten kon worden gewisseld, dit maakte het eenvoudig, later bij elkaar te komen. Deze besprekingen hebben o.a. het voordeel gehad, dat wij hier en daar contact hebben kunnen opnemen met O.D.-commandanten. Zo heb ik b.v. gesproken met de gewestelijke commandant O.D. Veluwe, de heer *Barendse* uit Apeldoorn; die was zeer geïnteresseerd voor onze mensen en wilde hen inschakelen in zijn organisatie; hij gevoelde voor eventuele gewapende actie's, alhoewel dit officieel in O.D.-verband niet mogelijk was. Hier is niet een fusie gevolgd. Er was echter wederzijds begrip, waardoor het eenvoudig was een prettige samenwerking voor te bereiden. Ook is meer contact opgenomen met de commandanten van de Raad van Verzet; toch heeft zich dit contact niet ontwikkeld tot een samenwerking van grote omvang. De drie organisaties hadden een te verschillende groei, doelstelling, gewestelijke indeling en geaardheid.

77274. De **Voorzitter**: Er is mij één ding niet duidelijk. De delta is toch ontstaan in September 1944. Om een delta te vormen, moet men met zijn drieën zijn. Ik neem dus aan, dat er van September 1944 af ook een vertegenwoordiger van de K.P. in de landelijke delta zat. Wie was dat?

A. Toen ik nog in Amersfoort was, omstreeks Dolle Dinsdag, werd druk op *Frank* uitgeoefend zitting in de delta te nemen. Hij verwachtte binnen enkele weken de bevrijding en dacht er niet aan in die omstandigheden Rotterdam te verlaten. Hij verwachtte dus niets van de delta en vond het een praatcollege. Wat daar mee gebeurde, kon hem geen belang inboezemen, wanneer hij maar de sabotage van de L.K.P. kon blijven leiden. Hij heeft daarop de heer *Pruys* van de L.O., die hem bezocht, en de eerste de beste K.P.-er, die hij te pakken kreeg, gezegd, dat zij maar zitting in de delta moesten nemen voor de L.K.P. Hij sloeg er, zo gezegd, met zijn pet naar. Zonder behoorlijke richtlijnen of wat ook, en om er maar van af te zijn, heeft *Frank* dit gedaan, de bevrijding zou er toch snel zijn. De heren *Pruys* en *Caljé* hebben, als ik het mij goed herinner, in de Kernvergadering, waarbij geen K.P.-vertegenwoordiger aanwezig was, op zich genomen zich met *Frank* in verbinding te zullen stellen, waaruit de benoeming van *Pruys* volgde, die de L.K.P. vrij goed kende.

77275. De **Voorzitter**: Is daarop niet gevolgd het bewuste bezoek van die drie heren, die eerst generaal *Reynders* hebben gevraagd, daarna kolonel *Wilmar* en vervolgens kolonel *Koot*? Was er bij dat bezoek van iedere groep één vertegenwoordiger?

A. Vermoedelijk wel. *Pruys*, die steeds nauw contact met mij had vanaf de zomer 1943, heeft bij het ontbreken van een K.P.-er onze plaats ingenomen. Bij mijn bezoek kort daarop aan *Frank* in Rotterdam verzocht *Frank* mij om in de delta zitting te nemen, waarbij ik genoodzaakt was de eerst aangewezen K.P.-er *Tom* of *Pruys* van deze functie te ontheffen.

77276. De **Voorzitter**: Wie vertegenwoordigde nu de K.P. in de centrale delta?

A. Dat was een dubbele delta. Voor de L.K.P. stuurde *Frank* aanvankelijk twee man naar Amsterdam: *Pruys* en *Tom*. Toen ik in Amsterdam kwam, zaten daar zodoende totaal zes mannen bij elkaar: twee van de R.V.V., twee van de O.D. en twee van de K.P. Ik kan mij niet herinneren, waarom van elke organisatie twee personen nodig waren. Dit gebeurde vóór mijn komst in Amsterdam. *Torn* is door mij van zijn functie ontheven, terwijl later, toen de reeds eerder door ons aangestelde voorzitter *Rob Rombouts* uit het noorden terugkeerde, waar hij een opdracht van *Frank* heeft gehad, deze de tweede plaats naast mij in de delta innam.

77277. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Dat is ongeveer 20 September geweest; in die tijd ben ik in Amsterdam beland. *Rombouts* kwam ongeveer een maand later.

77278. De **Voorzitter**: Wat voor ervaring had u van die besprekingen in de delta?

A. Daar kwam praktisch niets uit. Er waren wel veel besprekingen, maar orders en definitieve richtlijnen kon men in het begin

niet vaststellen. Men moest aan elkaar wennen. Iedeï had zijn eigen apparaat en vocht, door gebrek aan vertrouwen, om de macht; men poogde zoveel mogelijk inlichtingen over elkaar te krijgen en trachtte zijn invloed zoveel mogelijk te laten gelden. *Six* dacht: die kerels van de K.P. zijn nog jongelui; wij hebben oudere, meer ervaren gewestelijke commandanten, die niet over kader beschikken om in groter verband op te treden. Daarin had hij ook wel gelijk; wij hoorden normaal in een groter verband thuis; tenzij wij als sabotage-organisatie konden opereren of andere opdrachten konden verrichten in klein verband. Er was een sterke antipathie tegen de O.D.-mensen, die niet de gewapende strijd hadden voorbereid of aan gewapend optreden gewend waren, waarop wij waren ingesteld. De O.D.-leiding heeft dit niet aan de mensen in deze organisatie steeds als een taak in de toekomst voorgehouden. De ommezwaai die de O.D. in B.S.-verband maakte tot gewapend optreden, maakte van de O.D.-ers niet direct geoefende guerillastrijders. Zelfs de hogere commandanten zagen als regel hun werkelijke taak pas beginnen na het uur U. Daar waren zij wél op ingesteld. Dit veroorzaakte botsingen en weinig waardering voor elkaar. Onze mensen hadden stuk voor stuk een carrière in het gewapend plegen van overvallen en sabotage. Het waren mensen, die soms totaal 30 verraders doodgeschoten hadden tijdens hun verzet. Overvallen pleegden zij vóór September '44 aan de lopende band, evenals later de sabotage op de spoorwegen. Zij konden een passieve houding tot het uur U niet verdragen, laat staan leiding aanvaarden van commandanten, die niet de mentaliteit hadden de strijd te activeren, desnoods zelf een spoorbaan op te blazen. De gevolgen zijn dan ook niet uitgebleven. De wrijving bleef tot de bevrijding bestaan. In den Haag is een gewestelijke commandant weggejaagd. De man was goed van wil, maar begreep onze mensen niet. Twee saboteurs hebben zich aan zijn huis in S.D.-uniform gemeld. De man zag hen en is naar Amsterdam gevlucht. Er kwam voor hem een andere commandant. Wet ging er niet om, dat er iemand van ons of van de R.V.V. het commando moest hebben, maar het moest iemand zijn, die de geest van de troep had en daadwerkelijk leiding kon en wilde geven. Er moesten nu eenmaal gewestelijke en districtscommandanten benoemd worden, die als regel uit een der drie organisaties afkomstig waren. Een enkele kerr werd een persoon, afkomstig uit een andere groep, benoemd. Nu hadden wij in de L.K.P. weinig officieren. Totaal waren er benoorden de rivieren in ons verband, voor zover mij bekend, twee reserve-kapiteins. Eerste- en tweedeluitenants waren er vrij veel, evenals lager kaàer, waaronder ook nog aardig wat beroepspersoneel zat.

De verhoudingen in de L.K.P. lagen erg gemakkeïjk. De K.P.-ers waren onder elkaar soms de grootste vrienden, terwijl ze toch elkaars legale naam of woonplaats niet kenden. Ook de rang in het leger was geen puilt van doorslaggevende betekenis bij het leiding geven aan overvallen of het leiderschap in de top of de provincie. Zo werd mijn leiding als toplid aanvaard, terwijl ik de rang van korporaal bij de politietroepen had en in een groep kon een bakkersbediende de leiding hebben over sergeants-capitulant of reserve-luitenants. Het kwam er niet op aan wie de leiding had, als hij het vertrouwen maar had en het maar goed deed. Alhoewel wij voor de sabotageperiode aan officieren of meer ontwikkelde personrn de voorkeur gaven, in verband met de mogelijkheid om na de bevrijding onder eigen commandanten te kunnen optreden, bleef de hoogte van de rang ten aanzien van de onderlinge verhoudingen van minder belang.

Bij de O.D. was dit anders. Met een enkele uitzondering werden daar de hoogst in rang zijnde personen ook hoger geplaatst. Een kapitein kon geen kolonel commanderen. Dit was militair onmogelijk. Als gevolg hiervan wensten deze officieren ook bij de samensmelting in de N.B.S. niet het commando van onze mensen te aanvaarden, die in hun verzet gesn begrip hadden voor vroegere rangen in het leger. Wij eisten troepenofficieren, die de strijd wilden, en geen bureau-officieren, die hun taak eigenlijk pas zagen na het uur U.

Het is eens voorgevallen, dat *Leopold*, een van onze mensen (de tegenwoordige professor *Duijff* aan de universiteit te Leiden), als rayonsverbindingsofficier der N.B.S. zich naar een gewestelijke commandant N.B.S. begaf om enkele zaken te bespreken. Als verbindingsofficier ressorteerde hij onder de delta te Amsterdam, dus in feite rechtstreeks onder generaal *Koot*. Bij dit bezoek werd hem toegevoegd, dat Jan Pet zonder boord het te vertellen wilde hebben. *Leopold* had namelijk op zijn fietstochten een pet op. Zo iets kwam het wederzijds begrip niet ten goede en tekent de moeilijkheden, die er soms waren.

77279. De **Voorzitter**: Bent u zelf nooit gearresteerd geweest?

A. Ik ben er altijd net aan kunnen ontkomen, dikwijls op een bijzondere wijze, maar ik heb altijd weten te ontsnappen.

77280. De **Voorzitter**: Wij hebben thans in grote trekken de historie en de werkzaamheden van de L.K.P. behandeld. Het is mogelijk, dat er door deze wijze van behandeling een aspect is, dat niet is aangevoerd. Indien dat juist is, stel ik u graag in de gelegenheid dit alsnog te bespreken.

A. Direct of over een paar dagen?

77281. De **Voorzitter**: Hebt u het gevoel, dat wij thans de belangrijkste aspecten wel met u hebben behandeld?

A. Ja, hoewel ik meen te moeten betwijfelen, of u een duidelijk beeld hebt gekregen van de verhouding O.D.—R.V.V.—K.P. Die verhoudingen hebben zich steeds ontwikkeld. In September lag deze zaak b.v. met de R.V.V. anders dan einde November. In September had *Lange Jan* de leiding van het operatiecentrum van de R.V.V. Later was *Gerben Wagenaar*, een communist, een man, die zijn taak overnam, hetgeen zijn invloed niet heeft gemist, alhoewel wij, wat verzetsmentaliteit betrof, toch dicht bij elkaar stonden. Ook ten aanzien van het spel in de delta is het beeld, zoals ik dat gaf, niet volledig. Er werden b.v. gewestelijke commandanten benoemd, een kwestie, waarover wij het met ons drieën eens moesten zijn. Het gebeurde wel, dat *Wagenaar* aan de kant van *Six* stond, terwijl hij als saboteur aan onze kant behoorde te staan. Dat riep bij ons het gevoel op: hij doet dat om een commandant te krijgen, onder wie onze mensen niet willen staan, zodat er straks misschien een moment kan komen, waarop hij in troebel water kan vissen. Op dit punt wist men nooit, waar men aan toe was. De sfeer van wantrouwen is gebleven. Misschien waren met wat meer vertrouwen de verhouding onder elkaar, ook in de gewesten, de samenwerking en daarmee het begrip en de waardering voor elkaars activiteit beter geweest. Maar velen van onze mensen stond in die tijd ook reeds de strijd tegen de communisten voor ogen, terwijl de O.D. in het algemeen steeds als een rem op de activiteit van onze mensen gevoeld is. Dit heeft allemaal zijn invloed gehad. Er waren veel mensen, die weinig ervaring hadden, vooral wat het gewapende verzet betreft, en die toch werden ingeschakeld. Daardoor ontstonden veel moeilijkheden. Wij waren als kinderen zo blij, toen tenslotte *Peter Zuid* als parachutist naar beneden kwam, met een ruime volmacht van de Prins. Hij had echter enkele maanden eerder moeten zijn. Onmiddellijk na de dood van *Frank* hebben wij hem gevraagd te komen. Onze bedoeling was, dat *Peter Zuid* de taak van *Frank*, als landelijk sabotagecommandant L.K.P., zo spoedig mogelijk op zich zou nemen. Dit heeft extra-lang geduurd, want *Peter* is zes weken of twee maanden in Londen geweest, zonder dat hij hierheen kon komen. Dat zijn juist maanden geweest, waarin er veel meer ten goede had kunnen veranderen. *Peter Zuid* kwam nu in de tweede helft van Maart aan. Toen zaten wij reeds kort vóór de bevrijding, waardoor er nog wel een zekere reorganisatie plaats kon vinden, maar die twee maanden vroeger veel meer effect gehad zou hebben.

77282. De **Voorzitter**: Was het in de tijd daarvóór kolonel *Koot* niet mogelijk die tegenstellingen te overbruggen? Gelukte dat niet?

A. Neen, dat lukte niet. In feite was er één organisatie de N.B.S., maar door de tegenstellingen bestonden de organisaties L.K.P., O.D. en Raad van Verzet nog. Die zijn pas van de kaart gegaan, nadat *Peter Zuid* arriveerde. Normaal had er van de drie organisaties geen sprake meer moeten zijn. Dat was echter wel zo: men was K.P.-er, R.V.V.-er of O.D.-er. Na de komst van *Peter Zuid* was men bij de bewakingstroepen of bij het strijdend gedeelte, waarin werden begrepen de sabotagegroepen.

77283. De **Voorzitter**: Wat was naar uw oordeel het beslissende moment van de verbetering?

A. Dat *Peter Zuid* hier arriveerde als commandant van het strijdend gedeelte.

77284. De **Voorzitter**: Kolonel *Koot* was toch ook benoemd?

A. Die was commandant van de N.B.S. De strijd in de delta ging over het feit, dat wij een strijdend gedeelte wensten, waarvan de sabotage-afdelingen gemakkelijk konden opereren zonder afgeremd te worden, en een bewakingsgedeelte, dat objecten zou bewaken, eventueel na de bevrijding zou optreden; de heer *Six* voelde hier niet veel voor. *Peter Zuid* is echter aangekomen met volmachten en richt-

lijnen, waardoor de N.B.S. toch gescheiden werd in een strijdend gedeelte en bewakingstroepen met per gewest elk een gewestelijke commandant. De heer *Six* en *Peter Zuid* kwamen in aanmerking voor het landelijk commando van deze twee gedeelten onder kolonel *Koot* als C.B.S.; *vatz Santen* kon zijn eigen troepen niet in de steek laten en koos daarom de bewakingstroepen. *Peter Zuid* werd zodoende commandant strijdend gedeelte.

77285. De **Voorzitter**: De Raad van Verzet en de K.P. maakten deel uit van het strijdend gedeelte, maar de tegenstellingen waren niet opgelost. Toch werd het anders. zegt u.

A. Ja, toen werd het anders.

77286. De **Voorzitter**: Hoe slaagde *Peter Zuid* er toen in de tegenstellingen te overbruggen?

A. Hij bepaalde, dat in het strijdend gedeelte gewestelijke sabotagecommandanten hun afdelingen zouden leiden, niet onder de gewestelijke commandant strijdend gedeelte, alhoewel zij hier organisatorisch onder vielen, maar onder een landelijk sabotagecommandant, die dus rechtstreeks met voorbijgaan van de gewestelijke commandanten zijn orders kon geven. Dit werd *Leopold* (thans prof. *Duijff*), die op zijn beurt onder *Peter Zuid* ressorteerde. Het strijdend gedeelte zou verder de belangrijkste objecten, die gevaar liepen door de Duitsers vernietigd te worden, verdedigen, b.v. de elektrische centrale in Amsterdam-Noord. Zo kwam er een juiste taakverdeling, waardoor de wrijving over en weer verminderde. De R.V.V. ressorteerde ook onder *Leopold* en heeft geen noemenswaardige moeilijkheden meer opgeleverd, wat de samenwerking betreft.

77287. De **Voorzitter**: Wilt u dus zeggen, dat de moeilijkheden vanaf die tijd minder werden, omdat een soort scheiding van werkzaamheden plaats vond, waardoor niet meer de groepen met ongelijksoortige doeleinden, die elkaar niet verdroegen, steeds inel elkaar te maken hadden?

A. Ja. *Peter Zuid*, die de mentaliteit van onze mensen kende en hun vertrouwen had, kon met zijn bevelsbevoegdheid als commandant strijdend gedeelte in één slag deze omwenteling teweegbrengen. Het is jammer, dat niet een halfjaar eerder deze oplossing is gevonden. Dit zou alle partijen, en in het bijzonder kolonel *Koot* als commandant van het geheel, heel wat moeite bespaard hebben. Het zou de sabotage en de voorbereiding van de taak voor strijdend gedeelte en bewakingstroepen geactiveerd hebben en de onderlinge verhouding en waardering ten goede zijn gekomen.

Ik heb u nog niet meegedeeld, dat wij pogingen gedaan hebben om contact met Engeland op te nemen, een keer met *Lodewijk* (omstreeks Januari 1944) (*Pater Bleys*). Deze had een overzicht bij zich van wat de K.P. was en van wat zij eventueel nodig zou hebben aan wapens en wat zij zou kunnen doen bij een militaire actie van de geallieerden. Daarvan is niet veel terechtgekomen. *Pater Lodewijk* is wel in Engeland aangekomen, maar wapens hebben wij vóór Augustus '44 niet gezien. Later heeft prof. *Rutgers* getracht Engeland te bereiken. Hij had ook een heel plan van ons bij zich over spoorwega sabotage en een opgave van de wapens, waarom wij verlegen zaten. De gegevens zijn op de bodem van de Noordzee terechtgekomen, doordat prof. *Rutgers* in Zeeland strandde. Hij is in Duitsland omgekomen. Wat dat betreft, hebben dus onze pogingen, om contact met Engeland op te nemen, gefaald. Het hoofdmotief was het verkrijgen van wapens om ons te kunnen verweren. Verder heeft de groep-Albrecht berichten voor ons doorgegeven.

De **Voorzitter**: Ik ben hiermede gekomen aan het eind van hetgeen ik u te vragen heb. We zijn nog maar aan het begin van de verhoren over de verhoudingen in de illegaliteit en over datgene, wat te Londen met betrekking tot de illegaliteit is verricht. Wanneer er aanleiding toe is op het aandeel van de K.P. nader terug te komen, hopen we op u nogmaals een beroep te kunnen doen. Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit thans het verhoor.

L. SCHEEPSTRA.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN
KOERSEN

OOSTERHUIS, griffier.

ZITTING VAN DONDERDAG 30 MAART 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Korhals, leden, alsmede de heer Oosterhuis, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. CATHRINUS JOHANNES FRANCISCUS CALJÉ,

oud 44 jaar, wonende te Amsterdam, lid van de Verzekeringskamer.

Hij legt de belofte af als getuige.

77290. De **Voorzitter**: Eén van de punten, waaraan de Enquêtecommissie bij haar onderzoek aandacht heeft te schenken, is het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Het gaat daarbij dus om de politiek, die de Regering te Londen ten opzichte van de verzetsbeweging heeft gevoerd. Om een goed inzicht in deze materie te krijgen, hebben wij het echter nodig gevonden ook de verschillende belangrijke onderdelen van de illegaliteit zo goed mogelijk te leren kennen.

U bent nauw betrokken geweest bij één van de onderdelen er van, te weten de O.D.

U zoudt ons dus — dat stel ik mij tenminste voor — over twee punten kunnen inlichten: 1°. over de ontwikkeling van de O.D., voor zover u die zelf hebt meegemaakt, de doelstellingen van de O.D., het beleid, dat door de O.D. is gevoerd tijdens de bezetting, het contact, dat er is geweest tussen de Regering te Londen en de O.D., en 2°. (ook voor zover u zelf daarbij bent betrokken geweest) de problemen van de bundeling van het verzet.

Dat is ongeveer datgene, wat wij ons voorstellen van u te horen.

Zou het u mogelijk zijn te beginnen met een uiteenzetting hiervan? Er zal dan waarschijnlijk van onze kant wel af en toe aanleiding zijn om u te onderbreken voor het stellen van vragen. Het lijkt mij echter gewenst, dat u zelf tracht het betoog op te zetten. Het ligt daarbij voor de hand, dat u begint bij de tijd, dat u voor het eerst met de O.D. in aanraking bent gekomen.

A. Ik ben bij het A.H.K. (Algemeen Hoofdkwartier) van de O.D. aangetrokken eind September of begin October 1943.

77291. De **Voorzitter**: Had u vóór die tijd reeds iets met illegale werkzaamheden te maken gehad?

A. Ik had „losse werkzaamheden" verricht. Ik was er wel telkens bij betrokken geworden, maar niet in enigerlei functie.

77292. De **Voorzitter**: Was u militair geweest?

A. In 1936 heb ik mij vrijwillig verbonden voor militaire juridische werkzaamheden en ik ben toen tot reserve-officier bij het dienstvak van de reserve-officieren voor algemene dienst benoemd. Ik was afgekeurd voor de officiersopleiding bij een der wapens wegens een kniegebrek en heb daarna gebruik gemaakt van de gelegenheid, die openstond om mij vrijwillig te verbinden bij een dienstvak. waarbij ik wel kon worden aangesteld. Ik heb toen van 11 April 1939 tot de demobilisatie (15 Juli 1940) dienst gedaan bij het A.H.K., Sectie IV (Juridische Sectie), waarbij ik ook veel te maken had met kwesties van militair gezag.

Kolonel Six, die chef staf A.H.K.-O.D. was, gevoelde in de tijd, dat hij mij aantrok, telkens weer, dat bij de voorbereiding van het militair verzet, waarbij men ook moest rekening houden met wat er zou gebeuren bij en kort na de bevrijding, kwesties van eventueel militair gezag (handhaving van de orde in de overgangstijd, een vacuum) te pas zouden komen. Zuiver militaire medewerkers hadden, telkens als zij dachten: „dat moet gebeuren, daaraan moet

worden gedacht", verschillende ontwerpen gemaakt, die naar Londen zijn gezonden, meer als aide-mémoire: „hieraan denken wij; is het misschien dienstig, dat wij het aan u zenden; vermoedelijk denkt u zelf er ook aan, maar je kunt nooit weten". Dat geschiedde echter veelal in een vorm, dat kolonel Six dacht: ik wil liever ook iemand, die meer deskundig op dit terrein is, aantrekken.

Het eerste contact is dus geweest, dat ik speciaal voor deze werkzaamheden werd aangetrokken, met de gedachte, dat ik speciaal met het oog op deze problemen contact zou houden met het Groot-Burgercomité, zij het via een vertrouwensman in Amsterdam, de heer *Mijnlieff*.

77293. De **Voorzitter**: Functioneerde dat Groot-Burgercomité in September 1943? In April 1943 had men de arrestatie van het Nationaal Comité gehad.

A. Als ik mij goed herinner, was het zo, dat het contact goed op dreef kwam, laten we zeggen in October/November; ik heb toen met de heer *Mijnlieff* verschillende besprekingen gehad. Later, dat is geweest begin 1944, heb ik rechtstreeks contact gekregen met de heer *Donner*, tegenwoordig president van de Hoge Raad, die nauw bij het Groot-Burgercomité betrokken was. Nog later heb ik contact gekregen met de heer *Drees*, met het Vaderlands Comité.

Ik moet even herstellen, Mijnheer de Voorzitter. Er werd altijd gesproken over het Groot-Burgercomité met de toevoeging twee of drie. Toentertijd was echter de naam Vaderlands Comité reeds in zwang.

77294. De **Voorzitter**: Als ik het dus goed begrijp, hebt u van de geschiedenis en de ontwikkeling van de O.D. vóór September 1943 persoonlijk eigenlijk niets meegemaakt?

A. Persoonlijk niet.

77295. De **Voorzitter**: En hebt u uit gegevens, die u later ten dienste zijn komen te staan, zoveel kennis vergaard, dat u een goed inzicht in die ontwikkeling hebt gekregen?

A. Dat is heel moeilijk te zeggen. Ik heb uit de geschiedschrijving, waarmee wij bezig zijn, later verschillende verslagen daarover doorgelezen en ook tijdens de bezetting is er nog wel een en ander in gesprekken behandeld. Het gaat er maar om, op welke punten u speciaal nog wenst te worden ingelicht, anders krijgen wij een mer à boire.

77296. De **Voorzitter**: De eerste tijd is natuurlijk niet zo gemakkelijk te reconstrueren, omdat het centrale verband nog niet bestond en bovendien omdat zoveel mensen uit die tijd er niet meer zijn.

A. Inderdaad. Iemand, die ook nog veel over b.v. de fusie L.O.F./O.D. kan zeggen, is ir. *van Heerde*. In mijn tijd hadden wij een vrij straf gecentraliseerde organisatie, zij het dat wat de tactische actie betreft, de gewesten vrij autonoom waren.

77297. De **Voorzitter**: Dan lijkt het mij het beste, dat wij eerst de O.D. als zodanig bespreken, en wel in de eerste plaats de organisatie van de O.D., en in de tweede plaats het beleid, dat gevoerd is, de doelstelling, enz. Misschien geeft dat aanleiding om een en ander nog te belichten tegen de achtergrond van hetgeen vóór 1943 gebeurd is, met andere woorden, tegen de achtergrond van de verhoudingen, waaruit de latere situatie is ontstaan.

A. De organisatie van de O.D. zal u misschien betrekkelijk weinig belang inboezemen. Het was militair opgezet; er was een algemeen hoofdkwartier, dan de gewestelijke hoofdkwartieren, de districtshoofdkwartieren en daaronder weer de plaatselijke commando's.

77298. De **Voorzitter**: Maar hoe was nu het verband? De O.D. was een zeer grote organisatie, vooral als men het afmeet naar de verhoudingen tijdens de bezetting. Het was geen eenvoudige zaak een zo grote organisatie te doen functioneren, zonder dat daarbij al te grote ongelukken gebeurden. Hoe had men dat georganiseerd?

A. Het hoofdkwartier onderhield allerlei contacten met verbindingsmensen van de gewesten. Als het goed was, was er slechts contact tussen één verbindingsofficier en ons en één man van de gewestelijke commandant of deze laatste zelf. Wij hadden er twee. B.v. *Thomassen* uit Noordbrabant had verschillende contacten en *Navis* weer andere. Het overbrengen van de instructies en de coaching van de mensen geschiedden door middel van deze tussenpersonen. Theoretisch zou het het beste zijn geweest, als dit contact uitsluitend beperkt was tot deze twee personen, maar in de praktijk was het zo, dat, als er moeilijkheden waren, de gewestelijke commandant zeide: ik kom bij de besprekingen of, indien deze zelf het contact onderhield: ik neem nog iemand uit mijn staf mee. Dit was onvermijdelijk, omdat, als het over zoveel schijven ging, de bedoeling van de verlangde gegevens dikwijls niet tot haar recht kwam.

77299. De **Voorzitter**: Op het hoofdkwartier kende men de gewestelijke commandanten, maar kenden omgekeerd de gewestelijke commandanten de personen van het hoofdkwartier?

A. In het algemeen niet, hetgeen niet wegneemt, dat, als de heer Six persoonlijk mensen aanzocht, het heel wel mogelijk is, dat dezen dat wisten. Hij deed het echter ook dikwijls door op te treden als gemachtigde van zich zelf, zodat men niet wist, dat hij de baas zelf was.

77300. De **Voorzitter**: Hij liet het voorkomen, alsof hij voor de baas kwam?

A. Ja.

77301. De **Voorzitter**: Hoe groot was het algemeen hoofdkwartier?

A. Er was een sectie 5 met enkele mensen. Dat was de sectie van de tegenwoordige generaal Kok. Het politieke bureau had ik. Aanvankelijk had ik geen medewerkers. Later heb ik in den Haag aangetrokken mr. de Lint, ook een officier. Nog later is de heer *van Bemmelen* er bij gekomen, alsmede enkele anderen. Vervolgens was er de inlichtingendienst, dan de verbindingdienst onder kapitein *van der Lichte*, die mensen onder zich had, die bevelen en andere berichten overbrachten.

77302. De **Voorzitter**: Is overste Tonnet daar niet bij betrokken geweest?

A. Die is daarbij ook aangetrokken geweest, maar na mijn tijd. Ik heb hem illegaal nooit ontmoet. Ik ben op 4 October 1944 met een missie naar het zuiden gegaan en vervolgens naar Londen. Overste Tonnet is in December 1934 in Amsterdam aangekomen. Als ik het mij goed herinner, is hij echter ook vóór mijn tijd, dus vóór September 1943, ook nog daarbij betrokken geweest. Zeker is er altijd contact geweest. Overste Tonnet en kolonel Six kenden elkaar goed. Hij heeft een hele tijd gevangengezeten, is ter dood veroordeeld, met van *Borssum Buisman* op transport gesteld en in de Achterhoek of in Duitsland uit de trein gesprongen, heeft toen eerst de Achterhoek georganiseerd en is ook een tijdlang bij het A.H.K. geweest.

77303. De **Voorzitter**: De tijd van zijn gevangenschap valt derhalve hoofdzakelijk in 1944.

A. Ja, 1943-1944. In elk geval heb ik hem in die tijd nooit gesproken. Degenen, met wie ik contact had bij het A.H.K., waren: kolonel Six, generaal Kok, de tegenwoordige kolonel-titulair *Boswijk*, die in de oorlogsdagen bevelhebber van Amsterdam was en wiens illegale naam van Rijn was, als adjudant, onderscheidenlijk verbindingsofficier, de heren *Bührmann* en *Navis*, en voorts *Sonderman*, die de Radiodienst onder zich had. Overigens had ik met de mensen van het A.H.K. weinig te maken. Je zat er wel altijd, maar die hadden ander werk. Verder was er „*Chrisje*”, ook wel „*Doortje*” genoemd (mejjuffrouw *Kohlbrugge*). Later zijn er nog enkelen bijgekomen, voor typewerk b.v., die ik zo nu en dan ontmoette.

77304. De **Voorzitter**: U zei: „Je zat er wel altijd”. Was het zo, dat de leden van het gehele gezelschap (dit is een gezelschap van

waarschijnlijk wel een vijftien personen) inderdaad op een bepaald punt in Amsterdam herhaaldelijk met elkaar verkeerden, of was het zo, dat maar enkele mensen contact met elkaar hadden?

A. Het is een beetje moeilijk te zeggen, doordat mijn taak later werd uitgebreid en ik toen meer nog dan met deze Militair Gezagkwesties (of vacuum-kwesties, of hoe u het wil noemen) werd belast speciaal met het contact met de andere illegale organisaties. Door de samenwerking er mee moest ik nogal heel veel, vrijwel dagelijks, contact hebben met kolonel Six, die zijn hoofdkwartier in de Koepelkerk had. Daar hadden ik en enkele anderen zo gezegd vrij entree. Generaal Kok ontmoetten wij ergens anders. Ik heb generaal Kok nooit in de Koepelkerk gezien. *Bührmann* en *Navis* kwamen er ook en een enkele keer heb ik er van Rijn gezien.

77305. De **Voorzitter**: Had de Koepelkerk bepaalde voordelen uit het oogpunt van veiligheid?

A. Neen. Wij hebben ook op andere plaatsen, al naar het geveel, elkaar ontmoet. In de Koepelkerk kwamen wij echter min of meer geregeld. Wij hadden daar ook mensen zitten, die voor ons tikten. De Koepelkerk had — nu ik er over nadenk — toch wel zekere voordelen; o.a. verschillende uitgangen, zeer goede schuil- en bergplaatsen. Een kosterij heeft nogal aanloop, zodat onze mensen daartussen niet zo opvielen. Bovendien was de ingang van de kosterij tegenover het hoofdkantoor van het G.E.B. en het was ons bekend, dat op de kamers aan de straat van dat gebouw geen verkeerde elementen zaten.

77306. De **Voorzitter**: U vertelde zoëven met betrekking tot de organisatie, dat de verbinding tussen het hoofdkwartier en de gewestelijke commandanten werd onderhouden door bepaalde verbindingspersonen en dat er naar werd gestreefd het contact over slechts enkele schijven te laten lopen. Werd dat systeem ook naar beneden voortgezet?

A. Dat systeem behoorde naar beneden ook voortgezet te worden.

77307. De **Voorzitter**: Had men op het hoofdkwartier een overzicht van de totale omvang van de organisatie?

A. Wij hebben het weleens opgevraagd en dan kwamen er bepaalde opgaven. Zo herinner ik mij, dat wij het in 1944 hebben opgevraagd en dat daarbij de vraag was gesteld: „Hoeveel mensen heb je beschikbaar voor militair werk?” Het was in verband met de wapenkwestie; wij kregen geen wapens. Wij schrokken enigszins van het resultaat van de berichten, die wij kregen, want wij kwamen op 100 000 man uit. Het is ook weer heel moeilijk de intrinsieke waarde hiervan te bepalen. Voor een deel (het hangt allemaal van de plaatselijke omstandigheden af) zullen het mensen zijn geweest, die inderdaad zijn gepolst voor het illegaal werk, dat werkelijk toentertijd in O.D.-verband moest worden gedaan. Er werd echter meestal veel meer gedaan dan in O.D.-verband alleen.

De meeste mensen van die 100 000 waren er, voor wat de O.D. betreft, in theorie (in potentie), maar gelukkig waren velen van hen ook nog wel voor andere organisaties werkzaam. Er was een betrekkelijk grote kern, die actief werk deed, hetzij in de organisatie zelf, hetzij als koerier. Daarnaast waren er plaatselijke afdelingen, waar inderdaad aan de mensen gevraagd werd: Wilt u zich beschikbaar stellen voor allerlei werk, wanneer zulks nodig mocht zijn? Er waren ook gevallen, waarin men gezegd heeft: Dat vragen is zelfs al veel te gevaarlijk, maar wanneer er wat gebeurt, neet ik, dat ik kan rekenen op die er, die mensen. Ik maak mij dus als groepscommandant sterk tegenover mijn voorman, dat ik kan meebrengen 10 of 15 man, en die getallen zitten er ook in.

77308. De **Voorzitter**: Wat was nu het doel, dat deze mensen voorgehooiden werd, het doel, dat aan een willekeurig iemand, bij voorbeeld in Deventer of Zutphen, die gepolst werd, in die tijd als het doel van de O.D. werd voorgehouden?

A. Dat is moeilijk te beantwoorden, omdat er verschillende tijdstippen van belang zijn en ook andere factoren een rol spelen, die verwarrend konden werken.

Aanvankelijk — dat heb ik van horen zeggen — was de doelstelling van de O.D. om op te treden — dat is de officiële doelstelling bij voorbeeld van de organisatie *Westerveld* geweest — ter handhaving van orde en rust, wanneer de Duitsers zouden wegtrekken. Bij de fusie met het L.O.F. is uitdrukkelijk overezngekomen, dat de doelstelling ruimer zou zijn en dat ook allerlei hinderings- en andere

acties zouden geschieden tijdens de bezetting. Als ik nu zeg, dat tijdens het bewind van de groep-Westerveld uitsluitend het doel was om op te treden voor ordehandhaving na de bevrijding, dan doe ik daarmee die groep onrecht, want er waren allerlei groepjes, die zich bij de O.D. hadden aangesloten en bij voorbeeld wapens „organiseerden” — waar later weinig van overgebleven is — hetzij dat zij deze bij de Duitsers weghaalden, hetzij dat zij verborgen Nederlandse wapens „ondergronds” brachten, wat dus al een vorm van sabotage was. Er waren groepjes, die, als ze de kans kregen, allerlei ander werk deden, telefoondraden doorknippen, auto's vernielen, in de eerste tijd, zij het betrekkelijk sporadisch.

In de derde plaats moet men in aanmerking nemen — en dat heeft na de oorlog bevestiging gevonden —, als men plaatselijk met verschillende mensen praatte na de capitulatie — ik moet hier even teruggaan tot de capitulatie —, dat de O.D. in belangrijke mate moet worden beschouwd als een voortzetting van de door de capitulatie beëindigde militaire oorlogvoering. De reactie was bij de capitulatie tweërlei; er waren mensen, die zeiden: Deze nachtmerrie is voorbij; een groot deel echter wilde een capitulatie voor zich niet accepteren. Zelf heb ik bij voorbeeld de opdracht gehad de capitulatie mede te delen aan een compagnie, die de bewaking van N.S.B.-ers had. Er waren er tallozen, die niet van capitulatie wilden weten, maar wilden doorvechten. Men moest hen voor het moment uit praktische overwegingen tot rede brengen, maar de mentaliteit bleef doorvechten. Men nam de capitulatie geestelijk niet. Militairen en burgers vonden elkaar in dit opzicht betrekkelijk spoedig. Hoe men het verder „segaal” zou doen, wist men in het algemeen niet; men had meer het besef: Zodra de tijd gunstiger wordt, moeten wij de oorlog weer voortzetten en dit moeten wij voorbereiden en ons daartoe op een of andere manier organiseren. Men had dan ook in de periferie in die tijd niet zozeer de idee: als de vijand weggaat, moeten wij zorgen voor de handhaving van orde en rust. Dat is meer intellectueel, landelijk in de centrale leiding, geconstrueerd. De mensen van de troep zeiden: als het bij de Duitsers begint te kraken, moeten wij wapens hebben en hopen wij gezamenlijk met de Engelsen hen er uit te smijten.

Dat was dus optreden, vóórdat de Duitsers ons gebied zouden hebben ontruimd. De bedoeling van de troep was veel verder te gaan, maar er was — vooral in het begin — in het algemeen een gebrek aan ervaring en inzicht omtrent de mogelijkheden van ondergrondse oorlogvoering.

77309. De heer Korthals: Bestond de bedoeling, die bij de troep aanwezig was, ook bij de leiding? Stimuleerde de leiding die bedoeling?

A. Van de groep-Westerveld weet ik niet zo heel veel. Op grond van hetgeen ik er van gelezen en gehoord heb, zou ik deze conclusie voor mij zelf trekken, dat men in die eerste O.D. het meest naar voren bracht de handhaving van orde en rust. Ik moet echter de leiding de benefit of the doubt geven. Ik kan het niet meer reconstrueren. Het is heel goed mogelijk, dat men in de orde- en rughandhaving heeft begrepen de zuivering van het land van de Duitsers. Naar buiten kwam de kwestie van de handhaving van orde en rust na de bevrijding het meest naar voren. Nu is het ook heel goed mogelijk, dat toen al daarbij de gedachte heeft voorgezeten: als wij het zo voorstellen, is het niet zo erg, als wij worden gepakt. Het verder gaande motief is later sterker geworden. Ik geloof, dat overste Versteegh ook reeds verder gaande doelstellingen had. Bij de fusie met het L.O.F. echter is uitdrukkelijk overeengekomen, dat de doelstelling daadwerkelijk zou worden uitgebreid tot actief optreden tijdens de bezetting. De fusie heeft in de zomer van 1941 plaats gehad. De O.D. heeft zich ook in die eerste tijd in de praktijk niet beperkt tot het zich organiseren om alleen op te treden voor de handhaving van orde en rust. Immers, men had ook toen al een zeer belangrijke inlichtingendienst.

77310. De Voorzitter: Er heeft reeds in 1941 en 1942 een inlichtingendienst van de O.D. bestaan. Dat was de I.D., onder leiding van *van Hattem*.

A. Ja, reeds in 1940. Betrekkelijk zeer spoedig is van Londen uit de opdracht gekomen, dat de inlichtingendiensten zich zoveel mogelijk afzijdig moesten houden van andere organisaties. Daardoor hebben bepaalde inlichtingendiensten zich buiten het O.D.-verband gehouden, ofschoon het heel goed mogelijk en waarschijnlijk is, dat verschillende O.D.-ers er toch aan medewerkten. Maar de O.D. heeft altijd zijn eigen inlichtingenwerk voortgezet. Ook het werk van de sectie van generaal Kok bestond, behalve uit genistenwerk (dus het behouden van waterstaatswerken en belangrijke bedrijven), juist voor een belangrijk deel uit inlichtingenwerk.

In 1941 en 1942 heeft men de grote oprullerijen gekregen en de verschillende processen, waarop deze successievelijk zijn uitgelopen, het laatst dat van generaal *Röell*.

Op een gegeven ogenblik moest men de O.D. weer van de grond af opbouwen, hetgeen hoofdzakelijk kolonel Six heeft gedaan.

Toen is welbewust als camouflage weer naar buiten het parool gegeven: De O.D. is uitsluitend voor de handhaving van de orde, wanneer de Duitsers zijn vertrokken. Maar dit is volkomen als camouflage bedoeld geweest. Men heeft die camouflage b.v. zelfs in Amsterdam zover gedreven, dat er bij de verschillende mensen schriftelijke orders werden gebracht, waarin stond: „Je moet je wapens inleveren, want de O.D. heeft, enz.”, maar met de mondelinge boodschap er bij: „fake”, houd het vooral niet voor waar. Van die orders zijn ook inderdaad, zoals de bedoeling was, exemplaren bij de S.D. gekomen. Maar het was in feite volkomen camouflage.

Nu kom ik op een terrein, waarover ik zelf kan oordelen, omdat ik het langzamerhand helemaal heb meegemaakt, want mijn werkterrein heeft zich — ook alweer tegen alle illegale veiligheidstheorie in — zeer uitgebreid, zodat ik veel meer zag dan alleen de „Militair Gezag”-kwesties.

Toen ik er kwam, was men b.v. ook ver gevorderd met het zgn. objectenbehoud, waarbij voor objecten in het land, die centraal of plaatselijk van zeer veel belang waren, plannen voor hun behoud werden ontworpen; icdien de Duitsers vóór hun aftocht of op een ander tijdstip de vernieling van die objecten hadden voorbereid, zou men hen daarin door gewapend optreden of anderszins trachten te verhinderen. U weet, dat men in Leeuwarden (ik wil als O.D.-er niet met „andergroeps” veren gaan pronken; ik zou het moeten nakijken om precies te kunnen zeggen: welke groep het heeft gedaan en zeg het alleen maar bij wijze van illustratie) het b.v. heeft gedaan door de blokjes springmiddelen na te maken, de echte blokjes er uit te nemen en die te vervangen door de nagemaakte. Dit objectenbehoud vooronderstelde dus ook reeds optreden tegen de vijand vóór de bevrijding.

Met het organiseren daarvan was men zeer ver gevorderd, maar de grote moeilijkheid was, dat wij geen wapens, althans niet voldoende wapens hadden.

77311. De Voorzitter: De taak van de objectenbescherming hield nauw verband met de ordehandhaving op het moment van de bevrijding. Men kan zeggen: Daarmede werd enkele dagen geanticipeerd op de bevrijding.

A. Bij sommige objecten zal het enkele dagen zijn geweest, maar bij andere, bij voorbeeld bij gemalen en sluizen, kan het op elk willekeurig ogenblik van de bezetting gebeuren, naarmate men acties van de Engelsen vreest. De grote handicap was altijd weer: Gebrek aan wapens, wapens, wapens!

77312. De Voorzitter: Wapens met de bedoeling om die te hebben en te gebruiken op het moment van de bevrijding?

A. Neen, wapens om die te hebben vóór de bevrijding, dus voor die objectenbescherming, maar ook om, laten wij zeggen: de mogelijkheden te kunnen uitbuiten, die zich zouden kunnen voordoen vóór die tijd. Men kan nu eenmaal een groep mensen, die men ergens heeft zitten, indien deze niet over voldoende wapens beschikt, een bepaalde opdracht tot hindering van de vijand — hoe aanlokkelijk het ook is — niet geven; integendeel, sommigen hebben wij zelfs moeten terughouden van de uitvoering van bepaalde voorstellen, die bij ons binnenkwamen, omdat wij in het dorp, waar het moest gebeuren, en de groep er niet aan konden wagen. Voorts moest ook wel, zelfs al waren er voldoende wapens, van een bepaalde actie worden afgezien, omdat vernietiging van een bepaald object schadelijker was voor de Nederlandse economie dan dat het behoud er van nut opleverde voor de Duitsers.

77313. De Voorzitter: In de laatste oorlogswinter ziet men, ook nadat het gewapend verzet geconcentreerd was, toch nog een zekere tegenstelling tussen de drie afzonderlijke groepen. Wij hebben bij voorbeeld een dezer dagen een uiteenzetting gehad van iemand van de K.P., die zeide: Er was toch een groot verschil tussen de O.D. en ons. Wij wensten regelmatig alle mogelijke sabotage-acties te verrichten, ook in samenwerking met agenten, die gedropt waren uit Engeland, maar een organisatie als de O.D. — zo zeide deze getuige — wenste dat niet. Dat heeft geleid tot de splitsing van de B.S. in een strijdend en een niet strijdend gedeelte. Is deze visie juist, namelijk, dat de O.D. het standpunt bleef innemen: Wij treden pas actief op het gebied van sabotage, enz. op het moment, dat de vijand gaat wijken?

A. U stelt mij — aangezien ik de laatste oorlogswinter niet in het bezette gebied was — een moeilijke vraag, als ik die als getuige moet beantwoorden.

77314. De **Voorzitter:** Aan de andere kant kent u de sfeer in de leiding van de O.D. natuurlijk zeer goed en ik waag het er op u die vraag te stellen zonder u als deskundige te beëdigden.

A. Wat de leiding van de O.D. aangaat, beantwoord ik die vraag of de O.D. zich principieel afzijdig hield van optreden vóór de bevrijding zeker ontkennend.

Ik herinner mij bij voorbeeld een order van 1 Mei 1944 betreffende voorbereiding „voor zover zulks nog niet geschied is” van de objectenbescherming. Het voorkomen van de woorden „voor zover zulks nog niet geschied is” in deze order is voor mij, in verband met het feit, dat ik mij herinner reeds December 1943/Januari 1944 over de objectenbescherming te hebben horen spreken, een aanwijzing, dat het hier een samenvattende order betreft van reeds vroeger ter zake gegeven bevelen of aanwijzingen, c.q. in verband met reeds tevoren ter zake gepleegd overleg.

Het was voorts in Mei 1944 — het kan ook Juni geweest zijn —, dat kolonel *Six* en ik naar aanleiding van het optreden van de Franse *macquis* tot de overtuiging zijn gekomen, dat onze troepen, mits verstandig, op dezelfde wijze meer actief zouden kunnen worden ingezet en dat wij dus een order tot dergelijk *macquis*-werk moesten uitgeven. Wij hebben toen een order doen uitgaan naar de gewesten. Vorm kleine hinderingsgroepen, stoottroepen, die de vijand hinderen, ook zonder gebruik te maken van wapenen. Mij stond daarbij bij voorbeeld ook voor ogen: hinderen door auto's onklaar te maken, spijkers op de weg te gooien, enz.

77315. De **Voorzitter:** Hield dat geen verband met de invasie? Deze begon op 6 Juni 1944. Ik kan mij voorstellen, dat dit de aanleiding tot bedoelde overweging was en dat er toch nog bij gezegd is: Daarmede beginnen wij eerst, wanneer de invasie Nederland bereikt heeft. In September 1944 waren de legers gekomen tot in België en Zuid-Nederland. Wellicht dat dit toen weer geleid heeft tot een hernieuwde overweging.

A. Dat zou ik gaarne even willen nagaan. Het is mogelijk, dat in de betreffende order ook nog wordt gesproken van zich verplaatsende of terugtrekkende troepen. De bedoeling was, dat men in de gewesten en plaatselijke commando's kleine groepen zou vormen, die zich speciaal daarin zouden bezighouden, een werk, dat voor wat betreft het niet gewapend optreden later door *Frank* (K.P.) op zeer voortreffelijke wijze met behulp van burgerlijke verzetsgroepen (hij noemde het burgerverzetswerk) is georganiseerd. Nu zult u zeggen: heeft onze order bij de O.D. gewerkt?

Soms wel en soms niet. Vlak vóórdat ik wegging, heb ik een bespreking gehad niet een stafofficier uit Rotterdam. Deze deelde mede, dat men er daar bitter weinig aan had gedaan. In Noord-Holland b.v. heeft men wel maatregelen genomen. Daardoor ook is na Augustus in dat gewest een gemakkelijker samenwerking met de K.P. tot stand gekomen.

77316. De **Voorzitter:** Ik geloof, dat wij het er over eens kunnen zijn, dat dergelijke soort van werkzaamheden veel beter kon geschieden door een kleine nauw aaneengesloten groep als de K.P. dan door een zo enorm uitgedijde organisatie als de O.D.

A. Dat ligt voor de hand, maar als er bij de O.D. nominaal 100 000 leden waren, zullen er voor het gehele land wellicht slechts ± 10 000 direct actief beschikbaar zijn geweest.

De **Voorzitter:** Dat is nog veel.

A. Ja, maar er zijn 1100 gemeenten en dan is het eigenlijk nog weinig. Bovendien werd van sommige zijden gezegd: Als je dergelijk werk op je neemt, moet je wapens hebben om die groepen te beschermen. Dus kwam het probleem van de wapens weer naar voren.

77317. De **Voorzitter:** In de zomer van 1944 is men van Engeland uit begonnen met het zenden van sabotage-agenten, materiaal, agenten, die wapendroppings voorbereidden, enz. Toen is van de kant van de security-afdeling van S.O.E. bezwaar gemaakt, dat wapens zouden worden gedropt voor de O.D. Men had twee bezwaren. Het eerste was, dat de O.D. een organisatie was, die eerst zou optreden op het moment van de bevrijding. Het tweede bezwaar was, dat men vele berichten had gekregen, dat er ernstige penetraties in de O.D. had-

den plaats gevonden. Dat heeft tot gevolg gehad, dat een tijdlang geen wapendroppings voor de O.D. hebben plaats gevonden, totdat in September de oorlog Nederland naderde en, zoals officieren van het B.B.O. ons hebben medegedeeld, men daarmede toen enigszins de hand heeft gelicht, in die zin, dat men wapens dropte voor de R.V.V. en de K.P., met de opdracht, daarvan een deel aan de O.D. door te geven. Men frustreerde niet openlijk het standpunt van de security-afdeling en S.O.E., maar lichtte er enigszins de hand mede.

In deze kwestie komt weer duidelijk naar voren het probleem: primair van de doelstelling van de O.D. en secundair van de geschiktheid voor dit soort van werk van een grote organisatie, die veel gemakkelijker dan een kleine kan worden gepenetreerd.

Ik zeg het om even duidelijk te laten zien, hoe de problemen, waarnaar ik zoëven uitvoerig heb gevraagd, in 1944 en 1945 in de praktijk een grote rol hebben gespeeld.

A. Die grote organisatie is — althans dat is mijn visie er op — een gevolg van het feit, dat een groot deel van de militairen, die gemobiliseerd waren, de capitulatie niet nam en droomde van de vorming van een nieuw groot leger. Zo kwam als het ware vanzelf de gedachte aan een — om een Zwitsers woord te gebruiken — leger-„ähnliche” organisatie naar voren. De praktijk heeft anders geleerd.

77318. De **Voorzitter:** Was het gevoel, dat u nu beschrijft, iets van dezelfde soort als dat, hetwelk een groot aantal Nederlanders heeft doen gaan naar de Nederlandse Unie?

A. Dat zou ik niet durven onderschrijven.

77319. De **Voorzitter:** Ik bedoel: was het een soortgelijk gevoel om te gaan in een organisatie, waarin men het idee had iets tot uitdrukking te kunnen brengen, iets van verzet, iets van tegenweer? Maar dan op een geheel ander gebied.

De heer **Korthals:** En dan niet onder het oog van de Duitsers!

A. Het is heel moeilijk te omschrijven met „ja” of „neen”. Dit was in elk geval veel positiever rechtstreeks tegen de Duitsers. In de eerste tijd, waarvan men altijd zegt, dat men alleen het doel had de orde te handhaven, werden overal wapens weggehaald en werd spionage bedreven. Het was positief actief verzetswerk.

Wat de Unie betreft: Ik heb altijd het gevoel gehad, dat de mensen daarbij zeiden: wij zitten in het schuitje en je moet roeien met de riemen, die je hebt. Maar of er veel verzet bij betrokken is geweest, weet ik niet.

77320. De **Voorzitter:** Bij de individuele leden van de Nederlandse Unie zat in vele gevallen de gedachte voor: men kan ons vanwege de leiding over de doelstellingen der Nederlandse Unie vertellen, wat men wil. Velen van de individuele leden hadden voor zich zelf het gevoel in dit verband een zeker protest tot uiting te kunnen brengen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Een demonstratie van verzet.

A. Het was een mogelijk lamleggen van de N.S.B., waarom ook sommige mensen er bij zijn gegaan. Maar dan zeg ik nog: het ligt op een geheel ander niveau.

De **Voorzitter:** Dat ben ik volkomen met u eens.

A. En dan is er ook weer de grote moeilijkheid. U zegt: de O.D. trad niet op. Dat is pertinent niet waar! U hebt gezegd: de K.P. kraakte. Inderdaad, de K.P. heeft zich ontwikkeld uit de contacten, die de L.O. als kraakorganisatie had om de bonnen te krijgen. Maar de allereerste kraak is in Joure geweest en deze is — zonder dat ik wil zeggen, dat het in opdracht van de leiding van de O.D. is geweest, door O.D.-ers gedaan. De kraak in Zevenbergen is, als ik mij niet vergis, ook een O.D.-kraak geweest. De K.P. was nu eenmaal een sequel of een hulpdienst van de L.O. De O.D. was zelfstandig. Uit dien hoofde was er geen directe aanleiding om van O.D.-zijde ook weer een organisatie voor het kraken op te richten.

Het tweede punt was dit. De grote moeilijkheid bij K.P. en R.V.V. was, dat de jongelui — en ook ouderen — daden wilden doen, primair dus het doen. Bij ons werd veel meer afgewogen het nut, dat de Duitsers er van hadden, tegen het nadeel eventueel voor de Engelsen, wanneer die hier kwamen en de objecten kapot waren, eventueel ook vóór de eigen bevolking dit besliste of je de eigen troep ei aan mocht wagen.

De groep-Bosch van *Rosenthal* (van *Dam*), uit Eefde, bij Zutphen — een betrekkelijk grote groep, annex O.D. — wilde als zelfstandige gewapende verzetsorganisatie optreden. Er is toen hierover een onderhoud geweest tussen de heer Bosch van *Rosenthal* en kolonel *Six*. Deze laatste heeft toen de heer Bosch van *Rosenthal* duidelijk gemaakt, dat dit tegen de bevelen van de Regering en de geallieerde legerleiding inging, daar deze slechts drie zodanige verzetsorganisaties wensten te erkennen, nl. K.P., O.D. en R.V.V. Bosch van *Rosenthal* verklaarde toen er de voorkeur aan te geven zich bij de R.V.V. aan te sluiten, aangezien hij dacht daarbij de meeste activiteit te kunnen vinden. Kolonel *Six* heeft toen tegen hem gezegd: als je denkt, dat je in je activiteit bij de O.D. te veel beknot wordt en je die bij de R.V.V. wel denkt te kunnen vinden, moet je bij de R.V.V. gaan. Maar naderhand bleek ook de R.V.V. hem toch niet de gedachte activiteit te kunnen bieden. Vooral later werd dit moeilijk, toen de Engelsen het parool „lie low" uitgaven. Al deze dingen werkten een toch in wezen onjuiste kwalificatie van de O.D. in de hand, al moet ik toegeven, dat het plaatselijk uiteenliep. Er zijn gewesten geweest, ook van K.P. en R.V.V.-zijde, waar men zei: Je hebt gelijk.

77321. De **Voorzitter**: Zijn nu de verzetsdaden, die u schetst en die in bepaalde plaatsen gebeurden, uitingen van plaatselijk initiatief geweest of waren het handelingen, die doelbewust geleid werden van een centraal punt uit?

A. Hoofdzakelijk plaatselijk initiatief volgens mij. Dit gaat wat buiten mijn wetenschap, maar de acties zullen op zich zelf hoofdzakelijk plaatselijk initiatief geweest zijn.

77322. De **Voorzitter**: Het was dus wel zo, dat de centrale leiding zich in sterke mate concentreerde op hetgeen er moest gebeuren na of bij de bevrijding?

A. Ja en neen. Mijn eigen, aanvankelijke werk (Militair Gezagvoorbereiding) was natuurlijk wel zo en ook de mobilisatievoorbereiding van de mensen, die zich beschikbaar hadden gesteld. De objectenbescherming lag voor vele objecten eventueel ook een kleinere of grotere tijd daarvoor.

77323. De **Voorzitter**: En dat werd wel centraal geleid?

A. Naar onze directieven, hoewel de eventuele voorstellen uiteraard veelal kwamen van de mensen uit de gewesten.

77324. De **Voorzitter**: Het werd wel centraal als een na te streven doel gesteld?

A. Ja, in 1943 al. Dat was helemaal voorbereid. Voorts moet bij een beoordeling van de acties tijdens de bezetting ook nog in aanmerking worden genomen, dat er, nadat de O.D. de laatste keer opgerold is geweest — dat was in 1942 — ook centraal gezegd is — en dat is heel gelukkig geweest —: Houd je even koest, d.w.z. zorg eerst, dat je er zeker van bent, dat je niet geopenetreed bent en ga dan pas verder met je eigen initiatieven. Wanneer bleek, dat de mensen zich al te veel met ander werk lietelen, is ook wel gezegd: zorg, dat je de andere organisatie niet in gevaar brengt. Dat was ook een elementaire eis van veiligheidszorg voor de zusterorganisaties. Als een dergelijke order bij andere organisaties kwam, zeide men echter dikwijls: zij houden zich afzijdig.

77325. De **Voorzitter**: Het gaat er om, welke directieven centraal door de hoofdleiding van de O.D. zijn uitgegeven.

A. Boven en behalve het toch zeker niet minder belangrijke „inlichtingen"werk en de radiocommunicaties. Objectenbescherming en eventueel mobilisatie, wanneer de vijand terugtrekkend zou zijn — daaruit vloeit voort de handhaving van orde en rust —, maar bovendien in Mei en September 1944 de order van het vormen van kleine groepen.

77326. De **Voorzitter**: Dat laatste kan ook in verband met de op handen zijnde invasie zijn geweest.

A. De invasie kwam volkomen onverwacht.

77327. De **Voorzitter**: Eind Mei 1944 zag men het duidelijk aankomen; in September kwamen de geallieerden aan onze grenzen en overschreden die. Wanneer men in 1944 in Engeland het standpunt innam, dat de O.D. sterk geopenetreed was, wat zegt u dan daartegenover? Welke zijn uw ervaringen geweest?

A. Dat was in 1944 niet meer het geval. De O.D. is inderdaad meermalen sterk geopenetreed geweest. In April 1943 is hem laatstelijk een vrij aanzienlijke slag toegebracht. Dat was vóór mijn tijd.

77328. De **Voorzitter**: U bent een goed jaar bij de O.D. geweest. Hebt u in die periode nog van dergelijke catastrophes vernomen?

A. Ja, doch geen catastrofe van de omvang der vorige. Wij hebben een geval gehad in Amsterdam. Daar is een aantal mensen gevangengenomen. Een van de koeriers, die een boekje met telefoonnummers bij zich had, is gepakt. De mensen zijn opgebeld, maar sommigen hebben de waarschuwing in de wind geslagen. Verder in September 1944 het geval-*Wunderink* in Arnhem. Wet zijn betrekkelijk incidentele gevallen geweest.

77329. De **Voorzitter**: Uit hetgeen u zich herinnert, krijg ik de indruk, dat dit — het mag misschien in een bepaald geval erg zijn geweest — slechts betrekkelijk incidentele gevallen waren. Daarom vraag ik mij af: waarom had men in Engeland in 1944 nog zo sterk die gedachte? Was het op grond van berichten, die men in die tijd uit Nederland kreeg? Zo ja, dan klopt het niet met hetgeen u er zich over de periode 1943/1944 van herinnert. Of onderging die opvatting in Engeland de sterke nawerking van hetgeen in 1941 en 1942 is gebeurd, dat grote indruk heeft gemaakt?

A. Het is, aangezien ik in die tijd nog niet in Engeland was geweest, voor mij uiterst moeilijk, die vraag te beantwoorden.

De **Voorzitter**: Ik zeg: „Ik vraag mij af".

A. Die vraag stel ik mij ook, maar dat is juist iets, dat ik niet positief kan beantwoorden.

77330. De **Voorzitter**: In ieder geval is naar uw herinnering de tijd, dat u bij de O.D. bent geweest, niet een tijd van de catastrophale penetraties?

A. Wel catastrophaal is geweest het peilen van de zenders. Er zijn nogal wat zenders gepeild en er zijn overvallen op radiozendstations geweest, maar dat is geen penetratie.

77331. De **Voorzitter**: Dat gebeurde niet alleen bij de O.D., maar ook bij andere zendgroepen.

h. Ja, dat gebeurde overal.

77332. De **Voorzitter**: Toen u in September 1943 kwam, had de O.D. al verbinding met Engeland; van *Borssum Buisman* was er al.

A. Ja. Ik heb ook verschillende conferenties met van *Borssum Buisman* gehad.

77333. De **Voorzitter**: Ik kom nu nog even terug op de doelstelling. Zat daar nu deze gedachte bij, dat men het optreden na de bevrijding zag in het kader van de weer herlevende staat van beleg?

A. Ja, wat dit onderdeel betreft, militair kon men zich niet voorstellen, dat een bevrijding zou kunnen tot stand komen, zonder dat es een of andere vorm van militair gezag zou zijn om aan de noden van het ogenblik het hoofd te kunnen bieden.

Wij kenden daarvoor twee bijzondere rechtstoestanden: de staat van oorlog, die inadequate bevoegdheden zou geven, en de staat van beleg, die veel verdergaande, zij het voor de te verwachten omstandigheden ook nog inadequate bevoegdheden zou geven, waarvoor wel het beste bewijs is, dat men in Engeland het besluit op de Bijzondere Staat van Beleg heeft gemaakt en de gehele herstelwetgeving, hoe men daar verder ook over mocht denken.

77334. De **Voorzitter**: Men veronderstelde, dat onmiddellijk na de bevrijding de staat van beleg weer zou intreden — er waren er ook, die zeiden, dat de staat van beleg automatisch was blijven bestaan, maar dat laat ik even buiten beschouwing — en dat dan een opperbevelhebber het militaire gezag zou uitoefenen?

A. Ja.

77335. De **Voorzitter**: Stelde men zich voor, dat die opperbevelhebber uit Engeland zou komen, of dat hij uit in Nederland aanwezige officieren zou komen?

A. Wij hielden rekening met de mogelijkheid van een vacuum, doch wisten niet, hoe het vacuum zich zou voordoen. Het heeft zich

voorgedaan, maar onder geheel andere omstandigheden. Wij hielden er echter rekening mede; evenals bij een operatieplan kan men plannen naar verschillende mogelijkheden maken. Wij zouden ons kunnen indenken een zeer snelle aftocht van de Duitsers en een als het ware onmiddellijk ter plaatse zijn van hetzij een geallieerde, hetzij een Nederlandse commandant uit Engeland, die het heft in handen neemt. Wij moesten echter ook rekening houden met het geval, dat het niet zo snel ging; dat er een paar dagen tussen zouden komen met alle onrust, die mogelijk was, er bij, d.w.z. met N.S.B.-ers, achtergebleven Duitsers, die overal het land onveilig maakten; men zou dan in het belang van de Staat b.v. moeten zorgen, dat op de bezittingen van N.S.B.-ers onmiddellijk beslag werd gelegd en dat die bezittingen werden bewaakt; men moest zorgen, dat de N.S.B.-ers onmiddellijk werden opgepakt; men moest de grenzen afsluiten, voor zover zij konden worden afgesloten, d.w.z. de troepen mochten er uiteraard door, maar men moest zorgen, dat er geen grote vlucht van burgers kwam. Dat moest alles voorbereid worden. De mogelijkheid bestond, dat de staat van beleg zou geacht worden te zijn blijven voortbestaan, en dat was dus de basis, waarop primair werd gewerkt.

De O.D. had in Augustus 1943 een telegram gekregen, waarin verzocht werd mensen uit te zoeken, geschikt om in de provincie en de steden op te treden als militair commandant. Zo stond het er niet, maar het was er uit te lezen. In Engeland zou men mensen opleiden, die aanvankelijk commissaris zouden worden, maar men voelde in Engeland klaarblijkelijk, dat dit moeilijkheden zou opleveren, omdat die mensen met de toestand in het land zelf niet bekend waren. Men vroeg toen aan de O.D. om twintig mensen daarvoor; ik meen 40 voor de districten en middelgrote steden en 100 als adviseurs. De in Engeland opgeleide mensen zouden na korte tijd terugtreden en als adviseurs blijven optreden, terwijl de hier gezochte mensen het militair gezag zouden uitoefenen en voor hen in de plaats zouden komen.

77336. De **Voorzitter**: Werd dat er uitdrukkelijk bij gezegd?

A. Het staat er uitdrukkelijk bij. Ik heb het telegram hier bij mij: „13.8.1943.

Van Min. van Oorlog aan A.H.K.-O.D.

Achten in elk geval vooral ook met het oog op overleg met geallieerden vorming alhier kern gedelegeerden en toegevoegd personeel in totaal omstreeks 40 personen noodzakelijk" — er zijn in de praktijk veel meer gekomen — „die op de hoogte van den opzet en geschoold voor taak zoo mogelijk na korten tijd vervangbaar en nuttig als adviseurs."

Over de verschillende kwesties hadden wij een brief gezonden en daarop hebben wij dit telegram gekregen. Wij zagen het als een Regeringsopdracht. Het gaat dan verder:

„Kunt gij gereed houden om gedachten voorloopig te bepalen primo 20 officieren of te iniliteriseeren burgers met algemeene ervaring, minstens 40 jaar voor provincies en groote steden, secundo per provincie een tot 3 gedelegeerden voor middelgrote steden, tertio per provincie 3 — 12 toegevoegde officieren of te militairiseeren burgers met algemeene kennis. Personen sub primo hebben zich te zijner tijd in verbinding te stellen met centraal militair gezag en personen sub secundo en tertio met hen sub primo."

Wij hebben dus gezegd: Men komt uit Engeland met militaire commissarissen, maar wij moeten ter vervanging mensen hier zoeken. De mensen uit Engeland zijn namelijk na korte tijd vervangbaar en nuttig als adviseurs. Het is dus kennelijk de bedoeling, dat zij vervangen worden door mensen, die wij moeten uitzoeken. Wij beschouwden dit als een Regeringsopdracht.

77337. De **Voorzitter**: Er staat: „Personen sub primo hebben zich te zijner tijd in verbinding te stellen met centraal militair gezag."

Dacht men daarbij hier te lande al aan een in Engeland gecreëerd M.G. of was dat niet bekend?

A. Dat kan ik wel nagaan. Het is heel goed mogelijk, dat wij er destijds ook rekening mede hebben gehouden, dat het een vanuit Engeland komend centraal M.G. zou zijn. Ik meen, dat wij met de bijzondere staat van beleg op de hoogte waren en dus deswege rekening hielden met de mogelijkheid, dat het een vanuit Engeland komend centraal M.G. zou zijn. Hiermede waren wij er echter niet. Als er een vacuum kwam en de heren niet tijdig overkwamen, was men er, militair gesproken, niet. Toen hebben wij op het vacuum gewezen en gezegd: Wij bereiden de organisatie voor, voor het geval er een vacuum is, maar hoe dan met de bevoegdheid der functionarissen? Wij hebben op een gegeven moment voorgesteld: machtig

onze militaire commandanten de nodige maatregelen te nemen om het militair gezag uit te oefenen. Machtig ons op grond van de bestaande oorlogswet met beperkte bevoegdheden en bepaal bovendien, dat, zodra jullie militaire commissarissen hier zijn en de zaak overgenomen hebben, onze mensen aftreden en als adviseurs werkzaam zullen zijn en jullie mensen het militair gezag uitoefenen om het na verloop van tijd weer aan onze mensen, indien dezen jullie bevallen, over te dragen.

77338. De **Voorzitter**: Ik meen mij te herinneren, dat de heer Six verklaard heeft, dat het feitelijke verloop van zaken na de bevrijding, namelijk toen generaal *Kruls* met zijn militaire commissarissen kwam, eigenlijk voor hem nog een grote verrassing heeft opgeleverd, m.a.w. dat al deze voorbereidingen, door de O.D. getroffen, niet nodig zijn gebleken, omdat de heer *Kruls* met een volledig militair apparaat kwam. Daaruit leid ik af, dat, hoewel er een telegramwisseling is geweest, men bij de O.D. toch niet precies op de hoogte is gesteld hoe het verder zou verlopen.

A. Dat men met een zo uitgebreid apparaat zou komen, hebben wij niet kunnen bevroeden. Dat heb ik pas ervaren, toen ik in Brussel kwam. Het is zo ontzettend moeilijk zich te herinneren, wat men zeven jaar geleden heeft gedacht. In de loop van de tijd zijn wij het telegram pas beter gaan interpreteren. Ten minste: nu interpreteren wij het in elk geval uitstekend. Het is niet onmogelijk — maar daarvoor zou ik de zaak nog eens moeten nagaan — dat wij op het eerste deel (binnen korte tijd vervangbaar en te benutten als adviseurs) minder de nadruk hebben gelegd, ook bij de organisatie, en dat wij ons dus naar de kant van de gewesten meer op het standpunt hebben gesteld van: „jullie moet je gereedhouden, jullie moet er zijn om het Militair Gezag uit te oefenen", zonder er nu speciaal de nadruk op te leggen, dat het de bedoeling was, dat zij het gedurende korte tijd aanvankelijk niet zouden doen.

Ik geloof, dat ik even iets moet herstellen. Toen ik in Brabant kwam, heb ik in Brussel van generaal *Kruls* zelf gehoord, dat hij zijn inilitaire commissarissen meebracht. Ik heb toen tegen generaal *Kruls* gezegd: „Het is wel een hele deceptie voor de mensen, die wij op grond van het bewuste telegram hebben aangezocht. Zie, wat u kunt overnemen en tracht uw staf, voor zover u die uitbreidt, zoveel mogelijk uit deze mensen, die daarvoor zijn opgeleid (het was toen de B.S. geworden, dus uit de B.S.-staven), over te nemen. „Dat heeft hij inderdaad in vele gevallen ook gedaan. In Eindhoven had ik al gehoord, dat er militaire commissarissen, die door generaal *Kruls* waren aangetrokken, zouden optreden en dat dus onze eigen mensen niet als zodanig zouden fungeren, en bij de bevrijding van den Boscli ben ik speciaal teruggegaan van Eindhoven naar den Bosch om generaal *van Nijnatten*, die niet beter wist dan dat hij militair commissaris van Brabant zou worden, er van op de hoogte te stellen, dat hij dit niet werd. De heer de *van der Schueren*, de tegenwoordige Coinmissaris der Koningin in de provincie Overijssel, heeft het heel prettig opgelost door generaal *van Nijnatten* te vragen, of deze hem wilde adviseren; dat is heel prettig gelopen.

Inderdaad hebben wij dit telegram vermoedelijk niet direct „door"-gehad en daarom begin ik te geloven, dat wij op dit punt van de bedoeling van de bijzondere staat van beleg pas later op de hoogte zijn geweest, maar dat zou ik moeten nagaan en weet ik op het ogenblik niet zeker.

77339. De **Voorzitter**: Vóórdat het telegram was gekomen, leefde men dus bij de O.D. geheel in zijn eigen gedachtengang?

A. Dit telegram was er, vóór ik er was.

77340. De **Voorzitter**: Inderdaad. Maar u weet waarschijnlijk toch wel, hoe men zich voorstelde, dat de leiding van het Militair Gezag zou worden uitgeoefend? Zou het gebeuren door de chef staf O.D., of zou er een opperbevelhebber moeten worden benoemd?

A. De gedachte is altijd geweest, dat er een commandant O.D. (toen nog O.D.; later B.S.) zou moeten komen en dat die commandant zou worden belast met het Militair Gezag.

77341. De **Voorzitter**: Met andere woorden: dan zou die commandant of opperbevelhebber in de periode van dat vacuum moeten worden aangewezen door de chef staf O.D.

A. Aangezocht moeten worden.

De **Voorzitter**: Inderdaad, aangezocht moeten worden.

A. Er zou een mogelijkheid moeten zijn om met Engeland overleg te plegen, evengoed als wij generaal *Koot* hebben aangezocht en

er voldoende gegevens naar de Prins zijn gegaan, opdat de Prins zou weten, wie het was.

77342. De **Voorzitter**: Het schijnt, dat er in de eerste tijd van de O.D. sprake van is geweest, dat generaal *Röell* de opperbevelhebber zou zijn. Hebt u dat weleens gehoord?

A. In de allereerste tijd? Dat geloof ik wel of, liever gezegd: ik heb altijd gehoord, dat men aan een driemanschap dacht, dat op dit gebied Regeringsbevoegdheden zou waarnemen.

77343. De **Voorzitter**: Er is sprake geweest van een soort van bewind, bestaande uit enige personen met een opperbevelhebber; dit zou zijn generaal *Röell*.

A. Ja zeker, maar dat voorlopig bewind zou dan boven de opperbevelhebber staan.

77344. De **Voorzitter**: Weet u ook, of, toen het telegram van de Regering in Augustus 1943 bij de O.D. binnenkwam, daar nog het idee bestond van een opperbevelhebber met een hier te lande ingesteld voorlopig bewind? Of dacht men toen meer aan een opperbevelhebber, die, alleen ondergeschikt aan de Regering te Londen, in naam der Koningin zou optreden?

A. De gedachte leefde, dat een door de O.D. aangezochte opperbevelhebber alleen zou optreden in naam van de Koningin en ondergeschikt zou zijn aan de Regering, maar van meet af aan is bovendien het doel er op gericht geweest, dat omtrent de voor te bereiden maatregelen op dit gebied contact zou worden gezocht met het Vaderlands Comité. De verordeningen, die door ons uitgewerkt werden voor de allernoodzakelijkste maatregelen, zijn allemaal met de heer *Donner* besproken en later in de Contactcommissie, waarin ik zitting had, met *Drees*, *Neher*, *Bruins Slot* en *Roelants (Meijer)*. Ik wil dit nog even onderstrepen, dat wij er steeds van zijn uitgegaan, dat de bevoegdheden moesten worden uitgeoefend volgens de Nederlandse wetgeving, met andere woorden, daar er geen Regering aanwezig was, door militaire autoriteiten op eigen gezag, maar dat het voor de rust en orde van het grootste belang was om die maatregelen voor te bereiden met een uiteraard illegale burgerlijke instantie, die geacht kon worden op dit niveau invloed, zeggenschap of moreel overwicht te hebben.

77345. De **Voorzitter**: Maar die alleen advies kon geven?

A. Zeker, zij het ook — daarover zoudt u de heer *Donner*, etc. kunnen horen —, dat wij over de meeste punten uiteindelijk tot overeenstemming kwamen.

77346. De **Voorzitter**: Nu een ander probleem, dat niet zonder belang is, het probleem, dat hier zeer vele malen van verschillende zijden is gesteld, nl. dat er veel groepen in de illegaliteit waren, die meenden, dat de O.D. bij deze constructie, die wij nu besproken hebben, eigenlijk meer wilde en verder wilde gaan dan de handhaving van orde en rust in de vacuumperiode, dus orde en rust handhaven in opdracht van de Regering, maar dat er in de kringen van de leiding van de O.D. een sterk streven was om er ook invloed op uit te oefenen, hoe de Regering zou zijn. Met andere woorden, dat daar de wens leefde, dat het accent in sterke mate zou moeten liggen op een Regering in autoritaire zin. U kent waarschijnlijk deze opvatting, die vele malen verkondigd wordt. Daaromtrent zou ik graag uw mening horen.

A. Ik moet verklaren, dat dit pertinent onjuist is. Kolonel *Sis* heeft zich altijd op het standpunt gesteld, dat hij ondergeschikt was aan de Regering; verder, dat wij burgers van een democratisch land waren. Ik zelf heb op het gebied van de voorbereiding van het M.G. bij alle besprekingen a iinger in the pie gehad. Ik kan u de verzekering geven, dat geen haar op mijn hoofd er ooit aan heeft gedacht, dat wij een andere dan de normale democratische Regeringsvorm zouden beogen.

77347. De **Voorzitter**: Een essentieel bestanddeel van onze democratische Staatsvorm is, dat de Regering voor haar handelingen verantwoording schuldig is aan het Parlement. Wanneer het Parlement is uitgeschakeld, is men vanzelf al bij een autoritair bewind beland. Was er bij voorbeeld de idee, ook bij de leiding van de O.D.: het Parlement moet voorlopig wegblijven, de Regering moet voorlopig alleen optreden, ongehinderd door het Parlement? Hier hebt u een concrete situatie, waaruit de wens en de gedachte naar een autoritair bewind zou kunnen blijken.

A. Bij de O.D. en bij de leiding heeft een dergelijke gedachte nooit gespeeld. Zij is zelfs nooit ter sprake gekomen.

77348. De **Voorzitter**: Hoe dacht men zich na de bevrijding het wederoptreden van het Parlement?

A. Voor zover ik kan oordelen op grond van wat ik zelf heb gehoord, is deze vraag bij ons nooit besproken.

77349. De **Voorzitter**: Dat kan om tweeërlei reden zijn: Het Parlement telt niet meer mede, of: Wij wachten af, welke regeling door de daartoe bevoegde organen voor het Parlement zal worden getroffen.

A. Later in de Contactcommissie en de G.A.C. is deze vraag wel ter sprake geweest naar aanleiding van plannen van de Nederlandse Regering en heb ik — en ik zat in die organen als vertegenwoordiger van de O.D. — mede het standpunt ingenomen, dat wij in Nederland met betrekking tot het Parlement per se geen vanuit Londen min of meer autoritair opgelegd fait accompli wensten.

77350. De **Voorzitter**: Dan blijft het probleem: Hoe moest het Parlement in Nederland gaan functioneren, of: Moest het Parlement voorlopig in het geheel niet functioneren?

A. Het is misschien een verzuim als Staatsburger, maar wij beschouwden ons als officieren en ons werk als militair werk. Op dit punt zeiden wij: hiermede heeft de O.D. niets te maken.

77351. De **Voorzitter**: U liet in de Contactcommissie wel van uw mening blijken.

A. Dat is iets anders.

77352. De **Voorzitter**: U zat daar als vertegenwoordiger van de O.D. Als zodanig hebt u wel een mening vertolkt, namelijk, dat in Londen geen regeling ten aanzien van het Parlement mocht worden gemaakt. Toen bemoeide u zich er wel mede.

A. Wij hebben alleen gevraagd: wacht in het belang van de rust in het land hiermede totdat contact kan worden opgenomen met de vertegenwoordigers van de verschillende politieke groeperingen in Nederland. Over de vraag, hoe het wel zou moeten, hebben wij ons niet druk gemaakt. Als O.D. hebben wij ons met het probleem, hoe liet wel zou moeten, nooit beziggehouden.

Wanneer wij over al deze dingen praatten in hoofdkwartierverband en zelfs wanneer wij als vrienden naar huis fietsten, hebben wij het hierover nooit gehad, officieel niet en ook officieus niet. Er zijn naar Londen allerlei plannen over herstellwetgeving gegaan; die hebben wij wel gezien. Het rapport, dat, geloof ik, weleens het rapport-van-negenentwintig-pagina's is genoemd...

77353. De **Voorzitter**: Het Souverein Noodbesluit?

A. Ja. Dat kenden wij ook. Dat zijn dingen, die ons alleen regardeerden, voor zover zij van belang waren voor het coveren van het vacuum. De verdere politieke structuur is een kwestie, die het militaire apparaat niet kan en niet mag uitmaken.

77353. De **Voorzitter**: De heer *van Randwijk* heeft hier gezegd (ik citeer nu uit mijn hoofd, omdat ik de stukken niet bij de hand heb), dat hij een gesprek met de heer *Six* heeft gehad, waarin de heer *Six* ideeën heeft verkondigd, die hij (de heer *van Randwijk*) ongeveer weergaf in deze bewoordingen: „Dat Duitse systeem is op zich zelf niet zo gek, maar het moeten andere mensen zijn.” Ik citeer dus op het ogenblik zeer oppervlakkig; ik heb de tekst niet vóór mij.

A. Dergelijke uitingen heeft de heer *Six* tegenover mij nooit gedaan. De heer *Six* kennende, bij wijze van spreken, neem ik beide mogelijkheden volkomen aan, namelijk zowel dat hij het niet als dat hij het wel gezegd heeft.

77355. De **Voorzitter**: Wat neemt u aan?

A. Dat hij dit niet, zowel als dat hij het — het klinkt gek — misschien ook wel heeft gezegd, maar in dit laatste geval het nooit heeft bedoeld. Ik ken de heer *van Randwijk* ook heel goed. Ik ben niet bij het gesprek tegenwoordig geweest, het is dus volkomen hypothetisch, wat ik zeg, maar ik kan mij voorstellen, dat de heer *van Randwijk*, die juist in die tijd het besluit van de Londense Regering om het Militair Gezag hier in te voeren, scherp aanviel (ik neem aan, dat het gesprek, waarop hij doelde, in die tijd heeft plaats gehad;

hij was wars van alle militair gezag!), het besluit heeft aangevallen met de verve, hem eigen, met overdrijving op dit punt of op dat punt en dat de heer Six, eenvoudig om hem op stang te jagen, als bon mot dat heeft gezegd. Dat is echter zuiver raillerie, ironie geweest!

De heer Six is, wat dat betreft, veel te Regeringsgetrouw. In dit verband wil ik ook nog wat zeggen in verband met de z.g. 19 punten van Minister *Gerbrandy*. Ik heb er vanochtend naar laten zoeken, maar ik heb ze niet te pakken kunnen krijgen.

De Voorzitter: Wij hebben ze hier. U wilt ze misschien voor uw betoog hebben?

A. Er moet in die 19 punten een passage staan, waarin het optreden van de O.D. wordt behandeld en waarbij iets wordt gezegd van „mits Regeringsgetrouw“, althans woorden van deze strekking.

(*De Voorzitter stelt getuige de 19 punten ter hand.*)

A. In punt 9 staat:

„Verhouding van Regeering tot O.D. gemakkelijk te omschrijven. Van haar diensten voor orbewaring zal gaarne gebruik worden gemaakt,“

(Daartegen hadden wij bezwaar, want het was volgens ons een volkomen miskenning van de doelstelling.)

„mits zij zich onmiddellijk (ter beschikking?) stelt van dezerzijds voorgenen organisaties, zooals al eerder medegedeeld is.“

Nee, dat bedoel ik niet.

In punt 15 staat:

„Hoewel O.D. voor orbewaring na bevrijding zich afzijdig houdt van verzettacties“.

Daartegen hebben wij ook bezwaar gehad, maar dat doet er hier niet toe. Het is een volkomen foutieve inlichting geweest van de Regering, althans van de heer *Gerbrandy*.

In de 19 punten staat niet wat ik bedoel. Maar dan is er een ander telegram geweest, waarin zo iets gezegd werd als: De O.D. willen wij gaarne gebruiken, mits Regeringsgetrouw. Dat heeft ons altijd vreselijk gegriefd. Ik ben blij, dat ik dat hier nog eens naar voren kan brengen, want er is nooit een politiek verder gaande doelstelling geweest dan deze, dat wij ons als goede militairen voor ogen trachtten te stellen de mogelijkheden, die zich bij een vacuum zouden kunnen voordoen, en welke maatregelen daarbij in de vorm van een militair, men zou kunnen zeggen quasi-militair gezag zouden moeten worden genomen, maar los van elke beïnvloeding, in welke politieke vorm dan ook. Daarom hebben wij ook kwalijk genomen de aanvallen op het M.G. in bepaalde illegale bladen, toen de Regering duidelijk te kennen had gegeven, dat zij dat M.G. nodig oordeelde.

77356. **De Voorzitter:** Dat waren dus aanvallen op het uit Engeland komende M.G.?

A. Ja, maar men had ook tegen het Militair Gezag, zoals dat onzerzijds werd voorbereid, grote bezwaren. Wij hebben echter steeds gezegd, dat wij dat deden, gemachtigd door de Regering in Londen. en voor het geval die formeel in gebreke mocht blijven, hebben wij altijd gezocht naar een constructie, waarbij wij met gebruikmaking van de vrije Nederlandse wetgeving van vóór 1940 een eventueel O.D.-optreden konden rechtvaardigen. Wij hebben b.v. generaal van *Andel*, de gewezen commandant van de vesting Holland, op het oog gehad, omdat de constructie te verdedigen viel, dat deze wellicht geacht kon worden op grond van de oude wetgeving en afkondingen tot uitoefening van militair gezag bevoegd te zijn. Maar dat zijn allemaal constructies geweest, omdat wij geen positief antwoord kregen van de Regering, ondanks dat wij haar gezegd hebben: Wij willen alles doen, wat gij wilt, wat betreft een optreden, als er een vacuum komt, maar geef dan ook een regeling daarvoor. Ten laatste was het zo, dat, toen wij met het burgerlijk gezag over de materiële inhoud tot overeenstemming waren gekomen, de noodzakelijke maatregelen zouden worden uitgevaardigd door de Commissaris der Koningin, mede ondertekend door de gewestelijke B.S.-commandant.

77357. **De Voorzitter:** Wat bedoelt u daarmee: toen wij met het burgerlijk gezag tot overeenstemming waren gekomen?

A. Dat is de C.C. en uiteindelijk het College van Vertrouwensmannen geweest, terwijl ook besprekingen zijn gevoerd met de heren *Prinsen* van Binnenlandse Zaken en *Tenkink* van Justitie.

77358. **De Voorzitter:** Dan wilde ik u, vóórdat wij gaan spreken over de gebeurtenissen, die verband houden met de bundeling van het verzet, hetgeen een kwestie op zich zelf is, nog vragen: Hebt u, wat het contact van de Regering regelrecht met de O.D. betreft, met de kwestie van de militaire commissarissen, daarvan het hoofdnummer behandeld? Is Jat het belangrijkste punt geweest van het contact met de Regering?

A. Het contact was op allerlei gebied

77359. **De Voorzitter:** Natuurlijk, er was een regelmatig contact via van *Borssum Buisman* op inlichtingengebied, maar ik bedoel nu het contact, dat betrekking heeft op de taak van de O.D., op zijn doelstelling.

A. Ik geloof het wel.

77360. **De Voorzitter:** ... dat dit het hoofdpunt is geweest?

A. Bedoelt u, dat ik de hoofdmomenten heb aangegeven van het contact met de Regering op dit gebied?

De Voorzitter: Ik bedoel, of de vraag van de Regering om die verschillende personen voor de provincies en de grote gemeenten aan te wijzen het voornaamste is geweest in het contact, dat bestaat heeft tussen de Regering en de O.D., het voornaamste op het gebied van de wezenlijke taak en de werkzaamheden van de O.D.

A. Nee. Er was heel veel contact rechtstreeks met Londen, wat b.v. het zenden van wapens betreft. Wij hebben droppingfields opgegeven, afwerperterreinen, waarvan wij nooit iets gehoord hebben. Wij hebben coördinaten van terreinen opgegeven. Men heeft later gezegd: jullie geven coördinaten, maar je moet opgeven zoveel kilometer ten westen van deze kerktoren en zoveel kilometer ten oosten van die kerktoren of de fabriek. enz.

77361. **De Voorzitter:** Wanneer heeft men gezegd, dat die coördinaten niet deugden?

A. Nadat het te laat was, nadat beslist was, dat de O.D. wapens zou krijgen via de andere organisaties. Ik weet het niet zeker, ik meen, dat ik dit in November 1944 in Londen heb gehoord. Het is ook mogelijk, dat ik het na de bevrijding hier heb gehoord.

77352. **De Voorzitter:** Zeide men toen: het stelsel van coördinaten is voor ons niet hanteerbaar?

A. Ja, maar men had nooit gezegd: geef het op andere wijze.

77363. **De Voorzitter:** De informatie, die kolonel *Kok* in de loop van de tijd heeft gegeven, zijn alle op deze manier...

A. Daarop hebben wij nooit aanmerkingen ontvangen.

77364. **De Voorzitter:** Wij hebben hier een kwestie gehad, de zogenaamde spionage in zake het materiaal in de riemen van *Siewert de Koe*.

4. Daarvan, dat wil zeggen van het spionagemateriaal in de riemen, heb ik alleen gehoord.

77365. **De Voorzitter:** Dat betrof materiaal van de agent *de Jonge*, dat in handen van de O.D. was geraakt. Kolonel *Kok* heeft gezegd: dat in materiaal is voor een groot deel verouderd en voor zover het niet verouderd is, doe ik het op een veel betere manier. Hij heeft hier een uiteenzetting gegeven over zijn systeem van coördinaten en gezegd, dat hij wat van het materiaal van *de Jonge* van waarde was in zijn materiaal heeft verwerkt. Ik hoor nu van u, dat tegen de methode van aanduiding van kolonel *Kok* bezwaar is gemaakt vanuit Engeland.

A. Dat heb ik niet gezegd. Dit geldt alleen de droppingfields en daarop slaande inlichtingen. Het is mogelijk, dat men met die coördinaten wel op ander gebied genoeg heeft genomen. Ik weet voorts niet of datgene, wat men mij over het gebruik van coördinaten hij de opgave van droppingfields gezegd heeft, een doekje voor het bloeden dan wel een serieuze mededeling is geweest.

77366. **De Voorzitter:** Kwam deze mededeling van Nederlandse of van Engelse zijde?

A. Dat zou ik moeten nagaan. Als ik het in Engeland heb gehoord, is het bij het B.B.O. geweest. Als ik het na de bevrijding heb gehoord, heb ik het van de heer *Six* gehoord. Wat betreft die gehele geschiedenis van de spionage met de riemen, u weet, dat de heer *Six* in het Vondelpark met de heer *de Jonge* zelf in gesprek geweest is en dat deze laatste bij dat onderhoud zelfs een schriftelijke, door hem ondertekende verklaring heeft afgegeven, dat hij er mede akkoord is gegaan, dat de zaak zo werd opgelost.

77367. De **Voorzitter**: Van het gesprek in het Vondelpark heeft de heer *de Jonge* een ander boekje opengedaan; die zaak is niet zo eenvoudig geweest.

A. Daar weet ik niet van. Ik weet alleen iets van deze zaak, omdat ik er wat van heb horen vertellen.

77368. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over de periode, waarin de O.D. wapens heeft gekregen van andere organisaties. Is dat in de winter 1944/1945 geweest?

A. Ja.

77369. De **Voorzitter**: Hebt u uw wetenschap daarover inderdaad van deze kant? Wij hebben over deze kwestie mededelingen gekregen van de zijde van het B.B.O., waarbij gezegd is, dat men tenslotte een middel had gevonden om de O.D. ook van wapens te laten voorzien door deze wapenlevering te laten lopen over andere organisaties. Maar de bevestiging aan Nederlandse kant, dat het werkelijk zo is gebeurd, hebben wij nog niet gekregen. Daarom vielen mij uw woorden op.

A. De heer *Six* zou het u beter dan ik kunnen vertellen, daar ik in de winter 1944, 1945 niet hier was, maar ik meen, dat ik in September-October '44 telegrammen heb gezien, waarin uitdrukkelijk van Engeland uit werd geseind aan ons, dat voor ons bestemde wapens op de afwerpterrainen van de K.P. en de R.V.V. zouden worden gedropt.

De **Voorzitter**: Ik heb geen enkele reden om er aan te twijfelen.

A. Ik meen mij te herinneren, dat er meer dan één telegram in die geest is.

77370. De **Voorzitter**: Wij hadden het zoëven over de spionage van „de riemen”. Er is nog een andere kwestie geweest, waarbij de O.D. van spionage wordt beschuldigd.

A. U bedoel: de z.g. spionage op de Zwitserse weg.

77371. De **Voorzitter**: U weet daar ook iets van?

A. Ja, de heer *Six* heeft mij advies gevraagd.

77372. De **Voorzitter**: Op welk moment heeft hij u dat gevraagd? Toen de gehele zaak reeds was afgelopen? Of eerder?

A. Ik heb straks gezegd, dat ik September/October 1943 ben aangetrokken in zijn hoofdkwartier. Ik zou het niet precies kunnen zeggen, maar ik heb de idee: ongeveer twee of drie weken er na, in elk geval betrekkelijk kort er na, heeft hij mij advies gevraagd. Laat het het derde of vierde contact met hem zijn geweest, maar betrekkelijk heel vlug kwam dit er tussendoor.

77373. De **Voorzitter**: Het kopiëren van de zendingen van de Zwitserse weg is begonnen in September 1943.

A. Ik kan alleen zeggen: betrekkelijk heel kort nadat ik was aangetrokken — ik weet niet, of het twee, drie of vier weken er na was en of het het derde of vierde contact met hem was —, heeft hij het mij voorgelegd en mijn advies gevraagd. Toen heb ik mij op dit standpunt gesteld: De O.D. bedoelt te zijn een militaire organisatie, dus ten dienste van de Regering; indien wij vermoeden, dat de Regering langs andere wegen niet juist of niet volledig wordt voorlicht, is het ons volkomen geoorloofd en is het zelfs onze plicht, dit na te gaan. Dus was het mijns inziens geoorloofd of, liever gezegd, was het onze plicht deze stap, die op zich zelf minder prettig was, te doen.

77374. De **Voorzitter**: Maar de Zwitserse weg kon ook redeneren: Wij bedoelen te zijn een inlichtingendienst voor de Regering (dat kon hij met evenveel recht zeggen als de O.D. zei: wij bedoelen te zijn een organisatie ten dienste van de Regering), wij hebben dus met inmenging van anderen niets te maken en het is niet geoorloofd, dat anderen zulk een contrôle uitoefenen.

A. Mijns inziens ligt de zaak iets anders. Dat de Zwitserse weg des duivels was, neem ik hem echter helemaal niet kwalijk.

Een andere vraag is: Zijn wij ons boekje te buiten gegaan? Hiertoe moeten wij even denken in de mentaliteit van een militair, die zit met een militaire organisatie, die bedoelde een schaduwleger te zijn, een voortzetting van het algemeen hoofdkwartier, dat er geweest was, zij het uiteraard noodgedwongen illegaal. In elk geval echter principieel Regeringsgetrouw. Als het ware — in zijn gedachtengang — het militaire verlengstuk van de Regering hier te lande; zelf gecreëerd, dat wil ik toegeven. Maar in deze gedachtengang meenden wij toch gerechtigd en verplicht te zijn om dezelfde bevoegdheden, die het normale militaire orgaan had, toe te passen, voor zoveel ons mogelijk was. Bovendien achtten wij de censuur van de Zwitserse weg ontoelaatbaar, te meer daar wij ook allerlei brieven van allerlei zijden kregen en wij nooit iets achtergehouden hebben.

U zult zeggen: de riemen, maar dat lag weer iets anders. Dit was geen censuur, zoals wij de Zwitserse weg verweeten; meer uitschifting van technische gegevens en vermindering van verzwaring van risico's. Het is heel jammer geweest, dat dergelijke dingen gespeeld hebben, naar mijn overtuiging hebben moeten spelen; dat de illegale sfeer, waarin gewerkt werd, de voorzorgsmaatregelen, die men moest nemen, ook de andere partijen verhinderd hebben die zaken te zien in het licht, waarin, en de wijze, waarop dat nu achteraf kon geschieden, want het heeft aanleiding gegeven tot een hele hoop narigheid. Later is de zaak van de Zwitserse weg nog voorgelegd aan de heer *van Schaik* (en ook aan anderen) en die is — ofschoon ik illegaal met hem nooit contact heb gehad —, voor zover ik weet, ongeveer tot dezelfde conclusie als ik gekomen.

77375. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Aan wie is dat geval nog meer voorgelegd?

A. Ook nog aan de heer *Neher*, maar dat is gebeurd in September 1943; dat is zelfs — naar ik meen te weten — gebeurd vóórdat het besluit genomen is, maar daar weet ik uit eigen directe wetenschap niets van.

77376. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat de heer *Drees* er nog mee te maken heeft gehad na afloop, toen de partijen nogal scherp tegenover elkander stonden.

A. Het is mogelijk, dat de heer *Drees* er mee te maken heeft gehad in het voorjaar van 1944.

77377. De **Voorzitter**: Hoe komt u daar zo op?

A. In Juli/Augustus 1944 begon de C.C. en had ik geregeld contact met de heer *Drees*. Ook vóórdien heb ik al even contact met hem gehad..... neen, toch niet, maar ik weet toch zeker, dat voordien kolonel *Six* nog enkele dingen zo nu en dan met hem besproken heeft. In hoeverre hier echter combinatie in het spel is, durf ik niet te zeggen, maar ik dacht uit de verhalen van kolonel *Six* te kunnen afleiden, dat de heer *Drees* er mee te maken had gehad, ongeveer in het voorjaar van 1944.

77378. De **Voorzitter**: Er is in Juli 1944 te Londen door de heer *van Heuven Goedhart* een rapport over de verzetsorganisaties in Nederland opgemaakt. Dat rapport is bij B.I. gekomen. Er is door het B.I. commentaar op geleverd. De heer *van Heuven Goedhart* zegt: het rapport is door B.I. naar Nederland gezonden.

Is u daarvan iets bekend?

A. Neen. Ik heb het rapport weleens gezien, maar veel later. Als dit in Amsterdam ingekomen was in de tijd, gedurende welke ik er was, zou ik het geweten hebben. Het lag volkomen op mijn terrein. Misschien heb ik het in 1945 vlak na de bevrijding gezien.

77379. De **Voorzitter**: Zijn er nu nog andere contacten tussen de Regering in Londen en de O.D. geweest, waarvan min kan zeggen, dat zij op principieel terrein liggen of van bijzondere waarde zijn?

A. Ik geloof, dat wij het voornaamste wel hebben gehad.

77380. De **Voorzitter**: Vermoedelijk heb ik nu voor mij het telegram, dat door de O.D. aan de Regering is gezonden en waarover u het zoeven hebt gehad. Tenminste: in dat telegram staat: Regeringsgetrouw vanzelfsprekend.

A. Ja. Dat is dus een reactie op een telegram, waarin de Regering de woorden „mits Regeringsgetrouw" gebruikt heeft op grond van bepaalde inlichtingen in Londen.

77381. De **Voorzitter**: Het telegram is van 1 Juni 1944.

A. Toen hebben wij er op gereageerd. Misschien mag ik nu een verklaring als aanvulling op het vorige gedeelte van het verhoor afleggen?

Wij hebben over het militair gezag gesproken, maar het heeft altijd een betrekkelijk beperkt onderdeel van de werkzaamheid van di: O.D. uitgemaakt. Het Militair Gezag hebben wij nooit gezien als doel op zich zelf, maar als middel voor bepaalde situaties, die zich zouden voordoen, Hoezeer deze taak ook noodzakelijkerwijze op militairen werd gelegd, het is een onderdeel en voor een militair een van de minst aantrekkelijke.

77382. De **Voorzitter**: Mag ik u dan nu vragen een en ander mede te delen over datgene, wat u hebt meegemaakt van de bundeling van het verzet, dus over de aanraking, die u hebt gehad met de andere groepen van de illegaliteit?

A. Ik meen, dat in het vroege begin van 1944 de Kern is opgericht als het landelijk coördinatiecentrum (overkoepeling heeft te veel het accent van een hoger orgaan) van de technische illegaliteit.

77383. De **Voorzitter**: Dus daaronder verstaat u...?

A. Niet de kranten en niet de illegale politieke organisaties. In hoofdzaak geloof ik, dat ik het zo zou kunnen weergeven: O.D., R.V.V., K.P., Trouw (verzetsgroep), M.C. (Medisch Contact), Nationaal Comité, Natura-apparaat, Studentenverzet, P.B.C. (Persoonsbewijzenvervalsingscentrale). De O.D. was er aanvankelijk niet zelfstandig in vertegenwoordigd, maar de heer *Neher*, die veel contacten had, met name in zeer belangrijke mate ook met kolonel *Six*, nam ook de belangen van de O.D. waar.

77384. De **Voorzitter**: Was dat een persoonlijk contact van de heer *Neher* met de O.D. of in organisatieverband?

A. Eensdeels persoonlijk contact, anderdeels organisatorisch voor de verbindingdienst, voor de telefoon, enz. In April 1944 is de wenselijkheid naar voren gekomen, dat de O.D. zelfstandig een vertegenwoordiging er in zou hebben. Toen ben ik daarvoor aangezocht en van die tijd af dateert mijn werkzaamheid in de Kern. Een van de punten, die in een van de eerste vergaderingen — zo half Mei — direct al naar voren kwamen, is het volgende. Men wenste de samenwerking van de drie actieve, gewapende verzetsorganisaties O.D., R.V.V. en K.P. nog meer te coördineren. Ik noem speciaal in dit verband de namen van *van Hall*, *Neher*, *Buys* (die in de Kern zat voor de Zeemanspot en die voorzitter van de Kern was).

77385. De **Voorzitter**: Hoeveel mensen zaten er in de Kern?

A. Doorgaans een stuk of tien. Verder heeft de pers ook een coördinatiecontact, waaraan echter niet werd deelgenomen door „Het Parool" en „Vrij Nederland". Dat perscontact nu had een spokesman, een inlichtingsofficier (*van Velzen*) in de kern.

Door de heren nu, die ik in de eerste plaats heb genoemd, werd er direct de nadruk op gelegd: jullie hebt drie gewapende verzetsorganisaties, jullie moet zien, of je niet op allerlei gebied tot een nauwere coördinatie kunt komen.

Dat is aanvaard door de vertegenwoordigers dier organisaties, die aanwezig waren. Enkele dagen later heeft een bespreking plaats gehad tussen *Six*, *Bob Scheepstra*, *Johannes Post*, *Freek* en mij zelf, waarbij deze samenwerking nader is besproken en waarbij in verband met de suggesties van de kern is besloten een gemeenschappelijk contactorgaan, speciaal voor dit doel, in te stellen. Dit heeft geleid tot wekelijkse besprekingen in kleiner verband dan de kern, waarbij allerlei mogelijkheden van samenwerking werden besproken. Toen b.v. de groep R. V. V. kwam met plannen tot vernieling van de sluizen in Vreeswijk, hebben wij dit door onze technici laten nagaan en op grond van hun adviezen werd besloten, de sluizen niet te vernielen. Naar aanleiding van die coördinatiebesprekingen zijn voorts

aanbevelingen uitgegaan geen vernielingen aan telefoonlijnen, zijnde niet specifiek Duitse lijnen, aan te brengen (omdat daardoor andere illegale organisaties te veel geschaad zouden worden) zonder voorafgaande instemming van dit college. Wij wisselden gegevens omtrent contraspionage uit en verleenden bijstand wat betreft het nemen van eventuele beschermingsmaatregelen. Er werd voorts be-raadslaagd om te komen tot een meer intensieve samenwerking, ook van de zijde van de actieve weerstand in verband met acties op grote schaal, die vóór en tijdens de bevrijding zouden moeten worden ondernomen.

77386. De **Voorzitter**: Had dat college een naam?

A. Het heeft nooit een naam gehad. Wij noemden het de „Donderdagmiddagbesprekingen". Van de tweede bespreking af is generaal *Kok* er bij aangetrokken geweest als technisch adviseur, die zich later uit tijdsgebrek deed vervangen door de overste de *Boer*, die in het bijzonder deskundig was op het gebied van springmiddelen. Wat de deelnemers betreft, daarin hebben enkele mutaties plaats gehad. *Freek* werd gewestelijk commandant in Amsterdam en werd voor de R.V.V. opgevolgd door *van der Gang*. *Johannes Post* viel bij de overval op de Weteringschans en werd vervangen door *Rob Kooiman*. Wat bij voorbeeld ook bij die besprekingen geheel uitgewerkt werd, was een middel om spoorwegaansabotage te plegen. De groepen, die dit deden, wensten een uitgewerkte methode. Er werd besproken welke spoorlijnen en welke plaatsen het meest gunstig waren om opgebroken te worden. Dat heeft in September nog wel enig voordeel opgeleverd. Maar in Augustus kregen wij de moeilijkheid, dat wij ineens kennis kregen van de sabotage-K.P. Eerst hebt u gehad het kraken van de distributielokalen; dat waren de kraak-K.P.'s. Deze waren ia ons Donderdagmiddagcontact vertegenwoordigd. Die zagen de tijd naderen, dat zij niet meer voldoende werk zouden hebben. Men wilde overschakelen op actieve sabotage en had de voorbereiding en leiding daarvan opgedragen aan *Frank van Bijnen*. Dit geschiedde echter zonder dat wij daarvan iets wisten. Einde Augustus 1944 kwam uit allerlei berichten naar voren, dat er zou zijn een landelijke sabotageleider K.P., met vier gewestelijke sabotageleiders K.P.; het land zou namelijk in vier sabotagegewesten zijn ingedeeld. Wij praatten nu nog wel met de K.P. (*Rob Kooiman*), maar *Rob Kooiman* wist hierover ook niet de juiste inlichtingen te geven. Toen is dus op een gegeven ogenblik de moeilijkheid gekomen, dat de coördinerende werking veel minder effectief werd. Daarbij kwam: men wilde zo nu en dan actie, ook wanneer er geen juist object voor was. Op 31 Augustus 1944 hebben bij voorbeeld bepaalde groepen van de R.V.V. de verjaardag van Hare Majesteit gevierd door allerlei telefoonlijnen onklaar te maken, wat tot gevolg had, dat wij in de kern onmiddellijk werden aangevallen, omdat daardoor het werk van de L.O. en N.S.F. zeer werd gestagneerd. Toen dus bleek, dat de huidige vorm van samenwerking niet straf genoeg was om een bepaald noodzakelijk beleid in dezen door te voeren, heeft (ook alweer na een bespreking in breder verband in de Kern) de Kern er zich weer achter geplaatst en gezegd: er moet een straffer beleid komen. Na besprekingen met de Raad van Verzet en met de landelijke leiding van de K.P. (ook alweer de — bij gebreke van contact met de sabotage-K.P. — de kraak-K.P., want wij hadden met *Frank* en de zijnen nog in het geheel geen contact; wij konden destijds geen van allen op enige manier te weten komen, wie de leiding van de sabotage-K.P. had; wij zijn er eerst net iets later achtergekomen) is toen het z.g. deltacentrum geschapen.

Hadden wij eerst een coördinatiecentrum, dat min of meer adviseerend aan de organisaties gaf, het deltacentrum was gedacht als een gemeenschappelijk bevelsorgaan.

Een van de grote moeilijkheden was, dat, terwijl het militair gesproken en ook voor een goede vervulling van de taak van de organisaties noodzakelijk was, dat er één commandant zou zijn, de K.P. en R.V.V. zich op het standpunt stelden: „Wij hebben actief werk gedaan en gaan nooit onder het commando van een man van de O.D. staan", en anderzijds wij absoluut niet wisten, wie er precies zaten achter die sabotage-K.P., waarmee wij eigenlijk geen behoorlijk contact hadden, zodat niet beoordeeld kon worden of deze wellicht een figuur had, die als algemeen commandant kon optreden. De R.V.V. leverde op dit punt deze grote moeilijkheid op, dat hun troepencommandant, de commandant van het operatiecentrum, *Lange Jan (Jan Thijssen)*, voor ons beslist inacceptabel was. Het was moeilijk tot de aanwijzing van één man te komen en in die tijd was het ook heel moeilijk om op korte termijn tot gemeenschappelijke aanwijzing te komen voor iemand, die buiten de partijen stond.

De voorlopige oplossing was, dat er zou komen een drieledig cominando; drie mannen, van elke partij één, zouden bij elkaar gaan

zitten en worden voorzien van de nodige apparatuur. Gezien het feit, dat het werk zeer omvangrijk was en ieder gevaar liep om geëlimineerd te worden vroeger of later, is dat onmiddellijk uitgebreid tot een commando van zes man, namelijk twee van elke organisatie. Dat commando heeft door de zorg vooral van *van Hall*, die ook daarin voortreffelijk werk heeft verricht, en ook van *Neher*, de nodige technische apparatuur gekregen om te kunnen functionneren, terwijl voorts contacten zijn gelegd met C.I.D. en andere diensten.

77387. De Voorzitter: Wie waren die eerste zes?

A. Dat waren voor R.V.V.: *Henk Doorn* en *Richard van der Gaag*, voor K.P.: *Tony van der Broek* en *Kees van Gelder* (de tegenwoordige reserve-kolonel *Pruys*). Verder kolonel *Six* en ik voor O.D. Dat is gaan functionneren omstreeks Dinsdag. Overdag hadden wij een apart bureau, 's nachts werd de hele zaak overgeschakeld op mijn duikadres, omdat ik vrijwel iedereen van de betrokkenen kende en direct met hen in contact kon komen, want ik wist waar ze zaten. Maar een zeszvoudige bevelvoering is natuurlijk een heel ondoelmatige bevelvoering; er werd te veel gepraat dan in verband met het werk, dat gedaan moest worden, wenselijk was. Het meeste werk werd gedaan buiten de uren, dat men bij elkaar was. Daarbij komt, dat er allerlei dingen geregeld moesten worden, waarbij telkens kleine misverstanden uit de weg moesten worden geruimd.

Jonkvrouw **Wttewaall** van **Stoetwegen**: Het was ook nogal een gevarieerd gezelschap.

A. Wij kenden elkaar goed en de verhouding in de top was heel goed. Ook in de periferie kwamen er delta's; het was zoeken en tasten hoe je de mensen bij elkaar kreeg en daar kwamen soms spanningen uit voort, die ook in de top weer tot spanningen aanleiding gaven. Een van de twee mensen van de K.P. is later vervangen door *Bob Scheepstra*. Wij kenden elkaar goed en dat was bevorderlijk voor de samenwerking. Toch was het duidelijk, dat er maar één oplossing was, er moest een eenhoofdig bevel komen. Dat heeft er toe geleid, dat er met de R.V.V. overeenstemming over werd bereikt. Dat er iemand, buiten de groepen staande, als algemeen commandant zou worden gevraagd. Met de K.P. is dat na enige besprekingen ook overeengekomen. Daarop hebben wij eerst generaal *Reynders* gepolst. Deze meende het alleen te kunnen aanvaarden in verband met de historie, die zich in 1939 en 1940 heeft afgespeeld — wanneer hem van Londen uit opdracht zou worden gegeven. Hij heeft toen wel een naam genoemd van iemand, die hij geschikt achtte, namelijk kolonel *Wilmar*. Kolonel *Wilmar* zeide: „Ik wil wel, doch wil aanvankelijk in den Haag blijven en kom pas op de proppen, wanneer ik het nodig acht”. Daar wij iemand moesten hebben, die onmiddellijk aanwezig was om de leiding op zich te nemen, hebben wij ons gewend tot de toenmalige kolonel *Koot*, wiens naam in een bespreking met mr. *de Lint* naar voren kwam en door iedereen als een goed kandidaat werd erkend. Wij hadden de avond tevoren voor het eerst contact met leden van de sabotage-K.P. gehad. Dat was 19 September 1944, want op 20 September 1944 zijn wij in den Haag geweest. In de tijd, die daaraan voorafging, hadden wij geen contact met „*Frank*” van *Bijnen* gehad. Aangezien er een hechte samenwerking moest komen, is op 19 September 1944 tijdens een van de besprekingen in ruimer verband (met de Kern er bij) besloten een afvaardiging te zenden om met *Frank* te praten. De afvaardiging bestond uit *Kees van Gelder*, de tegenwoordige kolonel *Pruys*, en ik zelf. Wij zijn die zelfde avond nog naar Rotterdam gegaan en hebben met *Frank* gesproken. Dit heeft tot gevolg gehad, dat hij zich in principe bereid verklaarde mede te werken aan een nauwere samenwerking en coördinatie van de werkzaamheden, indien doorgezet werd het eenhoofdige commando, waartoe inmiddels was besloten. De volgende dag, 20 September 1944, zijn wij, *Pruys*, *Frank* en ik, van Rotterdam uit naar den Haag gegaan. Ik ben alleen naar generaal *Reynders* gegaan en heb daarna verslag uitgebracht. *Frank* heeft gezegd: Ik laat het aan jullie over naar de twee anderen te gaan. *Frank* is verder gegaan en kolonel *Pruys* en ik, vergezeld van de heer *de Lint*, zijn naar de kolonels *Wilmar* en *Koot* gegaan. Kolonel *Koot* heeft zich onmiddellijk beschikbaar gesteld en is onmiddellijk met ons naar Amsterdam gereisd.

77388. De Voorzitter: Wie van die heren was van de R.V.V.?

A. Die had het volkomen gedelegeerd aan *Pruys* en mij. De verstandhouding met *van der Gaag* en *Henk Doorn* was uitstekend. Wij hebben kolonel *Koot* medegenomen naar Amsterdam. De volgende dag heeft hij het commando op zich genomen. Inmiddels was *Frank* weer naar Rotterdam gegaan en was het zaak het eerste contact uit te bouwen. Het contact met *Lange Jan* liep niet zo goed.

Er zijn verschillende besprekingen gehouden om het in het reine te brengen, vóórdat ik op 4 October met een missie naar het zuiden ben gezonden.

77389. De Voorzitter: De rest hebt u niet meer meegemaakt?

A. Neen, behalve dat ik in het zuiden allerlei berichten kreeg, dat het nog zeer stroef ging, ook in de periferie. Dat heeft er toe geleid, dat wij in het zuiden (waar inmiddels ook een afgezant van de Raad van Verzet was aangekomen, *Eduard Hoogeweegen*, en wij in *Peter Zuid (Borghouts)* een van de vooraanstaande figuren van de K.P. hadden, de second man na *Frank*, althans voor het Zuiden) na bespreking een andere oplossing hebben gezocht en hebben gezegd: die ene commandant spreekt toch kennelijk niet genoeg tot de organisaties om haar werkelijk alle bestaande en vermeende grieven op zij te doen zetten en de handen ineen te doen slaan. Toch heeft de Prins het bekende bevel van 2 November uitgevaardigd, waarbij als het ware generaal *Koot* wesk als commandant werd afgezet en het bevel werd gelegd in handen van de heren *Sin*, *Frank* en *Lange Jan*, met het bevel er bij, dat zij moest-n samenkomen en samenwerken, en waarbij generaal *Koot* werd benoemd tot adviseur met beslissende stem, indien er geen overeenstemming kon worden verkregen.

Dat was dus in zekere zin een stap terug, maar destijds werd het gezien als het enige middel om speciaal *Lange Jan*, maar in zekere zin ook *Frank* als het ware te dwingen in het deltacentrum te gaan zitten. *La-ge Jan* en *Frank* zaten in Rotterdam en hadden er bedroefd weinig zin in om naar Amsterdam te komen. Bij *Frank* heeft het, hoewel er meningsverschillen en moeilijkheden zijn geweest (het is van horen zeggen, dat ik het weet), heel goed gewerkt; er is langzamerhand een heel goede samenwerking gekomen. Bij *Lange Jan* heeft het helemaal niet gewerkt: want voordat hij aan het bevel gevolg kon geven, werd hij gearresteerd. *Frank* is naderhand, helaas, gesneuveld.

77390. De Voorzitter: Hoe is het verder gegaan met de positie van generaal *Koot*?

A. Toen zij er eenmaal zat-n, hebben zij gezegd: „Het is zo veel te gek. Wij blijven zitten en wij blijven samenwerken, maar wij dragen het commando — dat was tegen de order — aan generaal *Koot* op.” De facto was generaal *Koot* commandant.

Later — ik weet niet precies de datum, waarop het is gebeurd — is dit weer geconformeerd van het hoofdkwartier van de Prins uit.

Dit zijn zo — in grove trekken — de moeilijkheden geweest bij de bundeling van O.D., K.P., R.V.V. tot de B.S.

77391. De Voorzitter: Het besluit van die drie om generaal *Koot* aan te wijzen als commandant is waarschijnlijk niet genomen in de tijd, dat *La-ge Jan* er nog in zat?

A. Dat zou ik moeten nazien, maar dit weet ik ook alleen van horen zeggen. *Lange Ja.:* is heel gauw uitgeschakeld en opgevolgd door *Freek*. Met *Freek* hadden wij evenals met *van der Gaag* reeds lang samen gewerkt, ook bij de Donderdagmiddagbesprekingen; dat was een allerprettigste samenwerking. Hst is moeizaam geweest, maar.....

77392. De Voorzitter: Wat was de missie, die u had, toen u naar het zuiden ging? Om welke reden is u er heengegaan?

A. Ik ging er heen om de Prins in te lichten over de toestand van de B.S., de deltavorming, de coördinatie van de binnenlandse strijdkrachten.

77393. De Voorzitter: Meer speciaal over de moeilijkheden, die er waren?

A. Over de moeilijkheden, maar vooral ook over de feitelijke toestanden.

Verder had ik nog een opdracht van de C.C. Er waren geruchten gekomen, dat de Regering met een nood-Parlement uit Londen zou komen, kant en klaar. Toen heeft de Contact Commissie dat besproken; het is ook nog besproken in de secties van de G.A.C. en er was een communis opinio, dat van hieruit een stem moest worden gehoord, dat de Regering dat niet moest doen en dat nood-Parlement niet als het ware dictatoriaal moest opleggen en dat wij met klem adviseerden daarmee te wachten en eerst contact op te nemen met de voornaamste politieke groeperingen en eventueel andere groeperingen in Nederland.

77394. De Voorzitter: Had u daarvoor een schriftelijke of een mondelinge opdracht?

A. Mondeling.

77395. De Voorzitter: Dat was dus een positief advies?

A. Ja,

77396. De Voorzitter: Men vond het dus blijkbaar nodig, dat door een boodschapper over te laten brengen. Men deed het niet in de vorm van een telegram. Of misschien ook wel?

A. Ik geloof niet, dat er telegrammen over gewisseld zijn, maar dat het de bedoeling was, dat dit meer persoonlijk zou worden uitgezonden.

77397. De Voorzitter: En aan wie hebt u dat te Londen uitgezonden? Of laat ik eerst vragen: wanneer is u te Londen gekomen?

A. Op 2 November ben ik naar Londen gegaan, nadat ik eerst in Eindhoven was geweest en in Brussel.

77398. De Voorzitter: Dus nadat u eerst mededelingen hebt gedaan en adviezen hebt gegeven over de kwestie van de samenwerking van de drie groepen? Dat hebt u eerst afgewerkt?

A. Ja.

77399. De Voorzitter: Bent u toen gemilitariseerd?

A. Toen niet, maar toen ik terugkwam. Aanvankelijk was de bedoeling, dat ik zou teruggaan naar bezet gebied. De Prins heeft echter gezegd: Neen, ik laat je niet gaan, want het is mijn voorname om hier een soort van kleine delta te vormen, nl. één vertegenwoordiger uit de K.P., één uit de O.D. en één uit de R.V.V. als mijn speciale adviseurs voor bezet gebied en die tevens met de Engelsen kunnen samenwerken en op het gebied van de operaties in bezet gebied.

77400. De Voorzitter: Is dat gebeurd?

A. Ja.

77401. De Voorzitter: Wie waren dat?

A. Peter Zuid, Hoogeweegen en ik.

77402. De Voorzitter: En heeft dat gewerkt tot het einde?

A. Ja, behalve dat Peter Zuid ongeveer in Maart 1945 vervangen is door Jacques (zijn werkelijke naam weet ik niet meer).

77403. De Voorzitter: Wat was de reden, dat Peter Zuid in Maart 1945 naar het noorden gedirigeerd werd?

A. Frank was overleden en er moest een opvolger komen in de staf van generaal Koot. Dat had kunnen zijn Peter Noord, die er even in gezeten had. Het had ook kunnen zijn Peter Zuid. Peter Zuid was nl. de man, die het meest intiem met Frank heeft samengewerkt. Er is destijds een brief van Frank geweest, waarin hij vroeg, indien er iets zou gebeuren, Peter Zuid als zijn opvolger aan te wijzen. Dit zou ik echter nog even moeten nagaan.

77404. De Voorzitter: Generaal Koot heeft hier verklaard, dat Peter Zuid naar het noorden is gekomen ter vervanging van Peter Noord, die toen commandant van het strijdende gedeelte was. Dienengevolge werd Borghouts second in command van generaal Koot en als zodanig, zegt generaal Koot, is hij mij toegestuurd. Dat is van verdere strekking dan u het zegt.

A. De kwestie van strijdend en niet strijdend gedeelte houdt mede verband met het feit, dat er een groot aantal mensen was, maar dat er minder wapens waren. Daar, zoals gezegd, de K.P. en de R.V.V. in de eerste plaats van wapens waren voorzien, bestond het strijdend gedeelte relatief uit meer K.P.-ers en R.V.V.-ers dan O.D.-ers. Ook deed zich het verschijnsel voor, dat ten gevolge van het feit, dat men de K.P. en de R.V.V. van wapens voorzag, sommige mensen gingen denken: „de O.D. krijgt nooit wapens”, en soms naar K.P. en R.V.V. overgingen om bij het gewapende deel te komen.

Niettegenstaande het strijdend gedeelte voor een groot deel uit K.P.-ers en R.V.V.-ers bestond, moet toch gezegd worden, dat naarmate de samenwerking in deltacentrum beter werd, ook een groot aantal O.D.-ers daarbij werd ingedeeld. Het is inderdaad, naar ik meen in Maart 1944, onder commando van Borghouts gesteld. Als zodanig zat Frank in de staf van generaal Koot. Ik geloof, dat ik zo straks de fase van het strijdende en niet strijdende gedeelte even heb overgeslagen, maar dat het nu weer klopt.

77405. De Voorzitter: Generaal Koot heeft het hier aldus uitgedrukt:

„Hij „(Peter Zuid)” werd landelijke sabotagecommandant. Dit gebeurde, omdat een verhoogde activiteit van de B.S. werd verwacht. Dat heb ik ook wel begrepen.

Dat zou ik met mijn ondercommandanten best hebben kunnen opvangen, maar, toen mij een second-in-command werd gedropt, moest ik het aanvoelen als een blijk van niet juist vertrouwen in mij als commandant. Zo mocht ik het niet opvatten, heeft de Prins mij later medegedeeld, maar intussen moest ik het toen wel zo opvatten. Het was voor mij een moeilijke tijd, maar als goed militair heb ik getracht to make the best of it.”

Hier krijgt de kwestie meer reliëf dan in uw mededelingen. Generaal Koot heeft het verteld van zijn kant. Ik dacht, dat u van de overwegingen, die in het zuiden gegolden hebben, iets meer wist.

A. Nu weet ik niet, of ik net naar Engeland was voor een paar besprekingen, of op een andere dienstreis was, maar ik meen mij te herinneren, dat ik, van een dienstreis terugkomende, dit besluit hoorde. Ik meen, dat het op hoog niveau met de Engelsen is besproken, maar bij de vóórbesprekingen zijn noch Hoogeweegen, noch ik geweest; het is ons medegedeeld als een besluit, dat was genomen. Ik weet ook niet in hoeverre het is genomen op instigatie of wel alleen met instemming van de Engelsen (dus of min of meer was opgelegd, of een initiatief van de staf van de Prins is geweest en, zo het een initiatief van de staf is geweest, van wie het initiatief dan tenslotte is uitgegaan).

77406. De Voorzitter: Dan kom ik nu tot uw andere opdracht. U bent dus 2 November naar Londen gegaan. Bij wie hebt u u van die andere opdracht gekweten?

A. Ik ben daartoe op bezoek geweest bij de Minister-President en bij de heren van Heuven Goedhart en Burger en ik heb een zitting van de Raad van Kwartiermakers bijgewoond. Ik meen, dat Minister van den Broek er ook bij zou zijn, maar verhinderd was. Minister van Lidth de Jeude woonde deze zitting wel bij.

77407. De Voorzitter: Dat was, voordat de Ministers-kwartiermakers naar Nederland gingen, dus begin November?

A. Dat is tussen 2 en 16 November geweest. Daar heb ik het verhaal gedaan; dat wil zeggen bij alle gelegenheden heb ik het verhaal gedaan.

77408. De Voorzitter: Hoe hebben de heren gereageerd op deze mededelingen?

A. Positief niet instemmend. Het enige weerwerk, dat ik heb gehad, is echter van Minister van Heuven Goedhart geweest.

77409. De Voorzitter: Hoe bedoelt u „weerwerk”? In welke zin?

A. Ik bedoel: je kunt niet instemmend zijn en bovendien niet op de motieven van een zodanig standpunt nader ingaan, de ander niet van de pretense juistheid van het niet instemmen trachten te overtuigen. Dit laatste heeft alleen Minister van Heuven Goedhart gedaan. Het is hoofdzakelijk een debat tussen Minister van Heuven Goedhart en mij geworden. Maar ik heb geen toezegging kunnen krijgen, dat men zich aan mijn verzoek conformeerde.

77410. De Voorzitter: Herinnert u zich ook de motieven?

A. Het hoofdmotief was, dat men zich te Londen op het standpunt stelde, dat men verantwoordelijk was om alle maatregelen te nemen voor een zo spoedig mogelijk terugbrengen van de democratische Regeringswijze en instellingen en dat men daarom verplicht was in Londen een noodvoorziening ook voor de functionering van het Parlement te maken.

Daartegenover heb ik gesteld, dat dit toch in Nederland min of meer werd gevoeld als het opleggen van een speciale visie, die men

in Londen had, aan het volk, waardoor het volk, zonder dat met zijn wensen rekening was gehouden, gebonden werd aan deze opgedrongen instanties, Hoge Colleges van Staat staatsrechtelijk, hetgeen, voor zover wij hadden kunnen peilen, weerstand ontmoette. Dat het Londense standpunt daarom ook voor ons onbegrijpelijk was, omdat men het aan de andere kant juist, wel beseffend hoe moeilijk de vragen hierbij waren, in Londen zo heel erg op prijs stelde om bij de terugkeer geen moeilijkheden en narigheden te krijgen. Vandaar het advies: Maak desnoods wat in concept gereed, maar kondig het niet af: pleeg eerst na de bevrijding in Holland overleg en wijzig het zo nodig.

77411. De **Voorzitter**: Hebt u nog met andere personen hierover gesproken in Londen?

A. Met Hare Majesteit.

77412. De **Voorzitter**: Was daarmee deze opdracht afgelopen?

A. Inderdaad; het bleek mij, dat Hare Majesteit grote belangstelling had voor de uit Holland geuite wensen.

77413. De **Voorzitter**: U bent betrekkelijk kort te Londen geweest?

A. Veertien dagen.

77414. De **Voorzitter**: Daarna bent u voor dit soort van aan gelegenheden niet meer te Londen geweest?

A. Neen. Ik had maar twee opdrachten van de contactcommissie met de Regering te bespreken. Dit was de ene. De andere was een zaak van de pers. Daarover zou ik gaarne eerst nog mijn stukken willen raadplegen. Die kan ik nog niet reproduceren.

77415. De **Voorzitter**: U kunt ook niet zeggen op welk gebied die opdracht lag?

A. Op het gebied van de perszuivering. Dit is zo subtiel, dat ik de stukken eerst nog wil nazien.

77416. De **Voorzitter**: Had u deze opdracht ook niet op schrift?

A. Neen, het is besproken in de vergadering van de C.C.

77417. De **Voorzitter**: Zoudt u misschien van die opdrachten een samenvatting kunnen geven, als u het stenogram terugstuurt? Ik bedoel van de inhoud van de opdrachten.

A. Inderdaad. Zeer positief heb ik bij de Regering geen instemming kunnen krijgen met de wensen, die ik overbracht van bezet gebied. Toen ik dat gedaan had en met de Koningin er over gesproken had, was mijn verdere opdracht op dit gebied afgelopen.

77418. De **Voorzitter**: Toen bent u waarschijnlijk teruggekomen en gemilitariseerd?

A. Ik vroeg aan de Koningin of ik mocht vertrekken uit Londen. Toen vertelde de Koningin mij, dat de Prins geschreven had, dat hij mij en *Hoogeweegen* in de staf had opgenomen. Toen ik in Brussel kwam, werd mij dat bevestigd en werd mij gezegd: Ik mocht niet naar Holland terug. Toen ben ik gemilitariseerd.

77419. De **Voorzitter**: Men was natuurlijk in het noorden min of meer verwonderd, dat u niet teruggekomen was?

A. Dat is telegrafisch bericht.

77420. De **Voorzitter**: Maar dat kwam misschien pas vast te staan een maand daarna.

A. Er was altijd wel gedacht, dat ik 3 à 4 weken weg zou blijven.

77421. De **Voorzitter**: Hebt u nog mededeling gedaan aan het noorden van het resultaat van uw besprekingen in Londen op dit gebied?

A. Ik meen van wel. Dat zou ik even moeten nakijken.

77422. De **Voorzitter**: Kunt u het zich niet herinneren, hoe u het gedaan hebt, telegrafisch of op een andere manier?

A. Als het is gebeurd, moet het telegrafisch zijn gebeurd,

77433. De **Voorzitter**: Dan zou ik gaarne willen weten, of u naar uw opdrachtgevers in het noorden hebt bericht, hoe men te Londen heeft gereageerd op de opvattingen, die in het bezette gebied bestonden.

A. Wat het nood-Parlement betreft, was de opdracht, dat ik de Regering er van in kennis zou stellen en dat ik deze zaak zou bepleiten. Gezien de moeilijke ligging van het onderwerp om er over te telegraferen, neem ik aan, dat het niet de bedoeling was, dat zij een uitvoerig antwoord zouden krijgen. Ik zou moeten nagaan, of er een zijdelingse boodschap is gestuurd. Een rechtstreekse boodschap met een uitvoerig antwoord is zeker niet gestuurd. Het is mogelijk, dat bij een of ander telegram aan de O.D. een zijdelingse mededeling is gedaan, bestemd voor de C.C. Het is ook mogelijk, dat er in het geheel geen boodschap is gestuurd, uit de overweging: wek geen onrust! Ik was van het resultaat vrij zeker. Het is heel goed mogelijk, dat wij hebben gezegd: wek, waar het inderdaad, ondanks de weigering van de Regering, toch voor 99 pct. zeker was, dat de zaak goed lag, geen onrust door naar Holland te seinen: zij willen niet.

77424. De **Voorzitter**: Hoe bent u van het noorden naar het zuiden gegaan? Bent u over de rivieren gegaan?

A. Ik had aanwijzingen gekregen, dat het in de Betuwe het gemakkelijkst zou gaan. Ik ben daarheen gegaan, doch de zaak bleek potdicht te zitten. Ik had twee contacten. Het ene liep mis, omdat men mij vroeg de echte naam te noemen van *degene*, die mij het contact had gegeven. Op grond van de illegale regels kan men die naam niet prijsgeven. Bij het tweede contact hoorde ik: hier gaat het niet.

Toen ben ik teruggegaan naar Hardinxveld. Ik heb contact opgenomen met enkele mensen, die ik kende, en ben over de rivieren gegaan.

77425. De **Voorzitter**: Met mensen, die u zelf kende?

A. Ja. In den Bosch heb ik mij verstaan met onze gewestelijke staf, die tot dien via Rosmalen succes had gehad. Toen ik er kwam, zat de zaak echter potdicht. Op een betrekkelijk klein terrein werden 's avonds drie compagnieën voor patrouille in het veld gestuurd. Het was praktisch niet mogelijk, er door te komen. Toen ben ik naar Schijndel gegaan en ging daar door de Zuid-Willemsvaart.

77426. De **Voorzitter**: Dan nog een ander punt. U hebt gesproken over de ontwikkeling van zaken bij de gewapende illegaliteit, maar u hebt ook, begrijp ik, contact gehad met andere organen van de illegaliteit en daarover hebt u nog niets verteld.

A. Ik heb in het eerste deel van het verhoor verteld, dat ik contact heb gehad met de heer *Mijnlieff*, als verbindingsman van het V.C., en later met de heer *Donner* persoonlijk. Voorts is bij de Kern (dat hebben wij in het algemeen ook behandeld) boodschap per *Andries* gekomen met het bewuste coördinatiebevel en de opdracht tot de vorming van een illegaal adviescollege voor de Regering.

77427. De **Voorzitter**: Daarmede bedoelt u waarschijnlijk niet de 19 punten.

A. Die waren van de heer *Gerbrandy*. Hij had die in Februari 1944 meegebracht. Later heeft hij het telegram van 8 Juni 1944 gekregen. Ik weet, dat *Andries* of *Arnold* voor het eerst met het stuk voor de dag is gekomen. Hij is er medegekomen bij de Kern; hij heeft daarvoor althans in eerste instantie contact gezocht met enkele mensen van de Kern.

77428. De **Voorzitter**: Wat had hij bij zich?

A. Ik dacht het telegram van 8 Juni 1944, maar het kan ook van 24 Juni 1944 zijn, waarbij dus als het ware de illegaliteit gesuggereerd of aanbevolen werd, een coördinerend lichaam te vormen, dat als adviescollege van de Regering zou kunnen optreden in de meest uitgebreide zin.

Bij de Kern was hij echter precies aan het verkeerde adres. Wij zeiden: „Wij kunnen alleen ons technisch illegale werk goed doen, wanneer wij de politiek verre houden, want als die er bijkomt, krijgen wij, zoals maar al te vaak was gebleken, direct moeilijkheden.” Wij hebben dus als Kern gezegd: „Met alle achting voor de wensen van de Regering, kunnen wij toch als Kern het werk, dat noodzakelijk moet worden gedaan, niet in gevaar brengen door ook deze taak op ons te nemen.”

Wij hebben toen het probleem verwezen naar een vergadering van de gezamenlijke, landelijk georganiseerde illegaliteit, die 3 Juli 1941 op de Singel is gehouden; daar is het telegram toen uitvoerig behandeld. Die vergadering is, als ik mij niet vergis, voorgezet-n door de heer *Neher*. Toen is gezegd: Kijk eens, de landelijke georganiseerde illegaliteit is te groot om bij elkaar te komen in vergaderingen als een klein parlementje, zij het van 20 à 30 leden; dat is illegaal niet verantwoord. Dat kan dus niet, maar wat wel zou kunnen: Wij zouden ons naar de politieke ligging van de groepen in drie secties kunnen organiseren en de verschillende problemen, waarover advies naar de Regering moet, kunnen dan in die secties behandeld worden; deze zullen ieder aanwijzen een spokesman, een vertrouwensman in een te vormen klei-e commissie van vijf (de latere C.C.), en die zal dan als adviescollege, als bedoeld in het telegram, feitelijk optreden, zodat die dan toch de mening van de gehele georganiseerde illegaliteit, na polsing, kan weergeven. Toen is over de samenstelling van de commissie gesproken: men heeft zich verdeeld in secties, een politiek rechts en een politiek links georiënteerde sectie, dan de a-politieke middensectie, verder zou er van het Vaderlands Comité een vertegenwoordiger bij zijn voor de specifiek politieke vraagstukken en verder, omdat men voelde, dat vragen van handhaving van orde en rust en militaire activiteit op dit punt ook een belangrijke rol zouden spelen, zou ook de O.D. een vertegenwoordiger aanwijzen. Dat ben ik toen geworden. Verder werden als lid van de commissie aangewezen de heer *Drees* voor het Vaderlands Comité, de heer *Neher* voor de neutrale middensectie, de heer *Bruins Slot* voor de rechtse sectie en de heer *J. Meijer (Roelants)* van „Het Parool” voor de linkse sectie. Formeel is het zo gegaan, dat de commissie eerst de opdracht heeft gekregen om een antwoord in deze geest aan H.M. te geven. Of het nu direct in de bedoeling heeft gelegen, dat zij daarna als adviescollege zou functionneren of dat het na dat conrpt-antwoord in de secties behandeld en besloten is, weet ik niet meer. Ik wil niet zeggen, dat in alle belangrijke zaken de C.C. gehoord is, maar wat hier voor belangrijks was, werd toch ook wel in de C.C. bekeken. Ik geloof, dat wij 2 Augustus 1944 onze werkzaamheden begonnen. Tot begin October heb ik het zelf meegemaakt. O.a. zijn de on'werpen voor de handhaving van orde en rust, die door de commissarissen met de burgemeesters en de plaatselijke commandanten zouden worden uitgevaardigd, ook in de C.C. behandeld.

77479. De **Voorzitter**: Hadden de Vertrouwensmannen daar niet nee te maken?

A. Inderdaad. De zoëven geschetste coördinaten der illegaliteit zijn name'ijk eerst doorkruist geweest door het telegram van „Blake” (van *Heuven Goedhart*) aan *Bosch van Rosenthal*, die min of meer macht

kreeg om autoritair zo'n coördinatencommissie te vormen. Toen heeft de heer *Bosch* echter onmiddellijk laten terugseinen: waar in volkomen vrijheid reeds de verlangde samenwerking tot stand gekomen is, trek ik mij terug.

Daarna zijn de Vertrouwensmannen eind Augustus 1944 uit de bus gekomen, waardoor de meer politieke vragen van de C.C. overgingen op de Vertrouwensmannen. De Vertrouwensmannen hebben echter in vele zaken ook de C.C. wel gehoord. Het contact was zeer nauw.

77430. De **Voorzitter**: U hebt in uw illegale periode de naam van *Amstel* gedragen?

A. Ja.

77431. De **Voorzitter**: Brnt u bij al die bezigheden nimmer gearresteerd geweest?

A. Ik heb slechts in de Betuwe een uur vastgezet. Ik heb gelukkig met deze dingen nogal wat geluk gehad.

77432. De **Voorzitter**: Meert u, dat wij hiermede de hoofdpunten met u hebben behandeld of zijn er nog bepaalde aspecten, die wij over het hoofd hebben gezien?

A. Die vraag zou ik gaarne willen beantwoorden, wanneer ik heb gelezen, wat ik allemaal heb verklaard.

De **Voorzitter**: In ieder geval zou ik met u willen afspreken, dat u als u uw stecogram doorleest en tot de conclusie mocht komen, dat wij bepaalde belangrijke dingen over het hoofd hebben gezien, ons daarop attent maakt.

A. Gaarne.

De **Voorzitter**: Ik dank u ten zeerste voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

C. J. F. CALJÉ.

DONKER, *voorzitter*.
WTTWAALL VAN STOETWEGEN.
KORTHALS.
OOSTERHUIS, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 31 MAART 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, en Korthals en Fens, leden, alsmede de heer Schuijt, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

JACOB VAN DER GAAG,

oud 45 jaar, tijdelijk verblijf houdende te 's-Gravenhage,
ambtenaar bij de Buitenlandse Dienst.

Hij legt de eed af als getuige.

77762. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met het onderzoek naar een van de punten van het Enquêtebesluit, dat luidt: het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Dit heeft betrekking op het contact, dat er is geweest tussen de Regering te Londen en de verschillende delen van de verzetsbeweging hier. Wij volgden hierbij deze gedragslijn, dat wij ook proberen een zo goed mogelijk inzicht in de verschillende belangrijke groepen van de illegaliteit te krijgen. Wij horen over verschillende van die groepen, bijv. de O.D., de R.V.V. en de K.P., alle vooraanstaande figuren, die ons daarover inlichtingen kunnen verstrekken. Nu zouden wij van u gaarne een en ander willen horen van de Raad van Verzet, waarin u een leidende functie hebt bekleed, verder van het contact, dat er is geweest met de Regering te Londen, voor zover u dat bekend is, vervolgens van het College van Vertrouwensmannen en tenslotte van uw reizen over de grote rivieren naar het zuiden en Londen. De beste methode om dit te behandelen, is waarschijnlijk de chronologische. U zoudt daarbij dan kunnen beginnen met uw eerste contact met de Raad van Verzet, tenzij er nog vóór die tijd dingen zijn gebeurd, waarbij u betrokken bent geweest en ten aanzien waarvan u meent, dat zij in dit kader ook nog van belang zijn.

A. Ik geloof, dat er, vóórdat ik contact met de Raad van Verzet had, geen dingen zijn gebeurd, welke voor dit onderzoek van belang zijn, want dat zijn incidentele kwesties geweest: incidentele hulp speciaal aan Joden, het helpen van kinderen van Joden, het verspreiden van illegale lectuur, hetgeen voor deze commissie naar mijn mening van zeer weinig belang is.

77763. De **Voorzitter**: Wat was u in die tijd?

A. Geophysicus bij de B.P.M. Ik had dus veel vrije tijd. De Bataafse werkte nog maar op vrij geringe kracht. In begin 1939 ben ik uit Venezuela teruggekomen. Omdat ik voelde, dat er oorlog zou komen — mijn vrouw was met de kinderen in Holland — heb ik het er op aangestuurd naar Holland te kunnen gaan. Van het begin van de oorlog af heb ik dus, wat iedereen, die later in een verzetsgroep werd ondergebracht, deed, illegaal werk verricht, zoals het helpen van Joden en het verspreiden van illegale lectuur. Zo ben ik door het helpen van een bepaalde Joodse familie, nl. *Carl Cahn*, toen wonende Santhorstlaan 35 te Wassenaar, in contact gekomen met een figuur, die ik niet anders kende dan onder de naam van „Wim met de kin”. Wie dat was en tot welke partij hij behoorde, wist ik niet. Deze heeft gezegd, dat hij verbinding met de Raad van Verzet had en mij dus kon helpen aan persoonsbewijzen en bonkaarten, welke ik nodig had voor de Joden, die ik hielp.

77764. De **Voorzitter**: Op dat moment bestond de Raad van Verzet dus al?

A. Volgens zijn zeggen; de „Raad van Verzet” werd door hem genoemd.

77765. De **Voorzitter**: Wanneer hebt u dat gesprek gehad?

A. Dat moet geweest zijn in de loop van 1943. Precies weet ik het niet meer. Ik woonde op dat moment in Apeldoorn. Het moet dus in de eerste helft van 1943 geweest zijn. Vóór die tijd had ik de naam van de „Raad van Verzet” zelfs nooit gehoord. Die naam hoorde ik voor het eerst noemen door „Wim met de kin”. Ik heb met *Wim* — zo zal ik hem verder maar noemen — verschillende keren contact gehad. Ik heb toen niet alleen bonkaarten en persoonsbewijzen van hem gekregen, maar hem ook geholpen aan kopie voor de illegale bladen en hem informatie bezorgd over het werk, dat de B.P.M. nog in Nederland deed. Wij waren bezig met een geofysisch onderzoek in Nederland, dat later is uitgelopen op de bekende oliebronnen in de buurt van Coevorden. Het was dus wel van belang voor de overkant om te weten, hoever die exploratie ging en in hoeverre het mogelijk was die om te zetten in exploitatie. „Wim met de kin” beweerde, dat de Raad van Verzet er voor zorg kon dragen, dat die berichten werden doorgegeven naar Engeland, en daarom heb ik die berichten verstrekt.

77766. De **Voorzitter**: Bent u later te weten gekomen, wie hij was?

A. Ik heb alleen veel later van *Cahn* gehoord, dat hij uit de gunst is geraakt, doordat hij geld in zijn zak zou hebben gestoken, dat hij voor kaarten had gekregen. Hiervan heb ik echter zelf geen bewijs.

Hij was nogal vurig in zijn opvattingen en hij deed mij aan als een communist. Wij waren bij voorbeeld bezig met het oprichten van een blaadje, dat wij „Appèl” zouden noemen; ik herinner mij, dat het mij in een bespreking in een restaurant tegenover het station te Amersfoort met een andere reiziger — een grote, rossige figuur en een uitermate kalm persoon, waarvan ik alleen weet, dat hij later is gefusilleerd in Duitsland — opviel, dat „Wim met de kin” de naam „Appèl” met vurige, vlamme letters en mei bloedvlekken in de kop van het blad wilde zetten. Dit deed nogal wild en onsympathiek aan.

Het blad „Appèl” was een van de dingen, die ik met „Wim met de kin” op touw heb gezet. Het zou in het Duits worden gesteld, om het te verspreiden onder de Duitse soldaten. Voor het verkrijgen van papier had ik de medewerking van een jongedame uit Soest, die ik kende onder de naam van „Miep Oranje”. Met *Miep Oranje* heb ik papier weggehaald van een fabriek in Dordrecht — ik weet niet meer, welke —; wij hebben samen per trein een voorraad weggesleept, die voldoende was voor een jaar. Later is gebleken, dat *Miep Oranje* een agente was van de S.D.; misschien was zij dit op dat moment nog niet. Later heeft zij mij een bezoek gebracht. Ik was toen verhuisd naar Utrecht, Dillenburgerstraat 31. Op een middag kwam ik thuis en daar stapte *Miep Oranje*, vermomd met een grote, zwarte bril, bij mij binnen. Ik schrok, want niemand kende mijn adres en *Miep Oranje* kende zelfs mijn naam niet; zij kende mij alleen onder de naam „Richard”. Zij zei, dat zij zo snel mogelijk moest binnengaan, omdat zij werd achtervolgd; zij beweerde, dat zij was ontvlucht uit de gevangenis te Amersfoort en graag contact zou hebben met de verzetsgroepen. Hoe, weet ik niet, maar als het ware bij intuïtie voelde ik, dat er iets niet klopte; toen zij vroeg, of ik haar kon helpen aan bonkaarten, heb ik dit geweigerd, ofschoon ik juist een pak nieuwe bonkaarten in de kast had liggen; ik zei, dat ik dit werk niet meer deed, maar dat wij in verband met ons grote gezin wel een paar brood- en boterbonnen konden missen. Ik vroeg mijn vrouw boven te komen om met mijn bezoekster te spreken. Mijn vrouw, die van mijn activiteiten weinig afwist, kwam toen met haar bonnenmap, en deze comédie heeft *Miep Oranje* er blijkbaar van overtuigd, dat ik aan illegaal werk inderdaad niet meer deed.

77767. De **Voorzitter**: Had dit bezoek in Utrecht veel later plaats?

A. Het was enkele maanden, nadat ik door „Wim met de kin” met haar contact had gekregen. Ik behoord toen nog niet tot de

„Raad van Verzet". Ik probeer de zaak chronologisch te behandelen. Het was in eind 1943 of begin 1944. Later heb ik gehoord, dat *Miep Oranje* een S.D.-agente was. Ik heb daarvan pas zekerheid gekregen, toen ik een paar dagen geleden *Cahn* sprak; hij vertelde mij, dat hij *Miep Oranje* in de gevangenis aan de Amstelveenseweg te Amsterdam had ontmoet. Zij liep daar in uniform rond en werd met hem geconfronteerd. Dat ging, wat haar betreft, niet als een gevangene, maar uit alles bleek duidelijk, dat zij een agente was. Ik had al eerder het vermoeden, maar zekerheid heb ik pas gekregen door het verhaal van *Cahn*, waaraan ik geen reden heb te twijfelen.

De oprichting van de krant is toen niet doorgegaan, want *Miep Oranje* heeft aan de S.D. verteld, dat die oprichting op het programma stond. De naam „Appèl" was bij de Duitsers bekend en had hun speciale belangstelling.

Juist in die tijd kreeg ik weer via *Cahn* contact met een jongeman, wiens illegale naam *Rudi* was. Hij woonde in Baarn en zijn ware naam was *Albert Kleiser* of *Kleising*. Hij zeide, dat „*Wim* met de kin" uit de gratie was bij de Raad van Verzet; dat men van mij nog al belangrijke inlichtingen had gekregen, speciaal op economisch gebied, daar ik veel relaties had in handelskringen en bij fabrikanten en dat men het prettig zou vinden om mij in direct contact te brengen met de Raad van Verzet. Deze bestond toen uit 4 of 5 personen. Die gelegenheid heb ik aangepakt en ik ben die zelfde avond gebracht naar een adres in Bussum, waar ik de bekende figuur „*Lange Jan*" ontmoette. Later heb ik gehoord, dat er twee *Lange Jannen* waren, maar de door mij bedoelde was *Jan Thijsen* of *Jan Thijsen*.

77768. De **Voorzitter**: Het is ons niet bekend, dat er twee *Lange Jannen* waren.

A. Er is ook nog een *Lange Jan* in het bevrijde gebied geweest, ik geloof zelfs in Engeland. Men sorak daar al over ren *Lange Jan*, maar dat kon de door mij bedoelde *Jan Thijs(s)en* niet geweest zijn. Ik heb die avond het eerste gesprek met *Lange Jan* gehad, een van de topfiguren van de Raad van Verzet op dat ogenblik. Ik heb toen een tijd lang de besprekingen van de Raad van Verzet bijgewoond als toehoorder, niet als lid.

77769. De **Voorzitter**: Wanneer had dat eerste gesprek plaats?

A. In het begin van 1944. Het contact in die vorm is toen enige maanden doorgegaan, waarschijnlijk tot Maart of April 1944. Precies weet ik dit niet meer. Ik heb de papieren niet bewaard, maar omstreeks April 1944 bood men aan mij in de Raad van Verzet op te nemen. Bij de desbetreffende bespreking waren aanwezig: *Jan Thijsen*, *Gerben Wagenaar*, wiens illegale naam *Freek* was, en *Johan Doorn*, alias „*Henk*", de man van de éénmanskrant: „*De Oranjekrant*". Verder meen ik, dat *Guermontprez* (alias „*Bartje*") er bij was, maar dat weet ik niet helemaal zeker. Verder waren er enkele koeriers.

Eén er van heette *Wim*, die in Driebergen woonde. Ik ben toen officieel in de Raad van Verzet opgenomen en mij werd opgedragen voor de Raad van Verzet de Donderdagmiddagvergaderingen bij te wonen, die in Amsterdam plaats hadden, voor zover ik mij kan herinneren, in de Frans van Mierisstraat 74. Deze bekende Donderdagmiddagvergaderingen noemden wij „driehoeksvergaderingen", omdat daar een vertegenwoordiger van de O.D. was, een vertegenwoordiger van de Raad van Verzet en een vertegenwoordiger van de K.P. behoorde te zijn, die er tussen haakjes maar één keer is geweest, voor zover ik de vergaderingen heb bijgewoond, wat toch zeker drie maanden het geval is geweest, nl. tot aan de Dolle Dinsdag. Ik heb daar maar één keer een vertegenwoordiger van de K.P. gezien.

77770. De **Voorzitter**: Wie was dat?

A. Een zekere *Rob*. Het was niet *Bob*, die bekend was van de overval op de gevangenis van Arnhem.

77771. De **Voorzitter**: Niet *Bob Scheepstra*?

A. Neen.

77772. De **Voorzitter**: *Rob Kooiman*?

A. Ja. Verder was daar aanwezig jonkheer *Six* — toen heette hij *van Zanten* — voor de O.D. Van de O.D. waren er meestal nog twee anderen, ook iemand van de spoorwegen, die later chef staf is geweest in de organisatie van generaal *Koot*. Tot mijn spijt weet ik de naam niet van deze figuur, die er zeer dikwijls bij was. Hij werkte zeer nauw samen met jonkheer *Six*.

77773. De **Voorzitter**: Kwam u er voor de Raad van Verzet alleen?

A. Ja. Bij de eerste vergadering ben ik gegaan met *Freek*. Er moest iemand zijn om mij daar in te voeren en aan te tonen, dat ik te vertrouwen was.

77774. De **Voorzitter**: Bestond de Raad van Verzet in het voorjaar van 1944 uit de vijf mensen, die u hebt genoemd, met inbegrip van u zelf, of was de topleiding groter?

A. Neen. Ik geloof, dat hij alleen uit die mensen bestond. Ik vergat te noemen *Johan Engel* uit Amersfoort, adres Muurhuizen. Dat was een belangrijke figuur van de Raad van Verzet. Later is er gezegd: „Zouden wij *Marinus* er ook niet bijhalen?" Deze scheen vroeger wel in de Raad van Verzet te hebben gezeten en om de een of andere reden te zijn losgelaten of verdwenen, maar op voorstel van *Doorn* heeft men hem er weer bijgehaald. Later is op onze vergaderingen — wij hadden ongeveer twee vergaderingen in de week — deze figuur dan ook op de proppen gekomen; zijn eigenlijke naam is *Couvée*. Ik geloof, dat hij ambtenaar was bij de gemeente den Haag.

77775. De **Voorzitter**: Het is misschien goed hier even in te gaan op het karakter en de doelstellingen van de Raad van Verzet, alsmede op de wijze, waarop hij in feite is opgetreden, enz. Er is voor onze commissie veel over te doen geweest. Het is misschien goed, dat u daar uw visie eens op geeft.

A. „Karakter" is het goede woord niet. „Karakter" zou meer passen in een tijd als deze, als er sprake is van een bepaalde politieke kleur. Ik ben bij de Raad van Verzet gekomen uitsluitend om verzet te plegen. Men kan eerder spreken van een taak van de Raad van Verzet. Het schijnt, dat er een zekere taakverdeling was tussen de verschillende verzetsgroepen. Voor zover ik het heb begrepen, was die taakverdeling zo, dat de K.P. zich voornamelijk bezighield met overvallen op distributiekantoren. De O.D. hield zich bezig met de tijd na de bevrijding, terwijl de werkzaamheid van de Raad van Verzet speciaal was gericht op sabotage en het uit de weg ruimen van landverraders en S.D.-agenten.

77776. De **Voorzitter**: Dat deed de K.P. ook.

A. Ja, maar de K.P. deed voornamelijk overvallen op distributiekantoren, wat de Raad van Verzet niet als zijn taak beschouwde. Dit wil niet zeggen, dat er van tijd tot tijd niet aan meegedaan werd, want zó scherp gescheiden waren de organisaties niet.

77777. De **Voorzitter**: U zeide, dat het woord „karakter" niet goed was; men moet eigenlijk spreken van taak.

A. Ja.

77778. De **Voorzitter**: Ik vroeg mij toen af: is dit nu ook wel juist? Er was toch geen doelbewuste afspraak gemaakt voor zen taakverdeling? Ik dacht daarom een ogenblik, dat het woord „karakter" beter was, omdat ieder eigenlijk de taak ging uitvoeren, die hij door bepaalde omstandigheden zich nu eenmaal aangemeten had. Het woord „taakverdeling" zou er op wijzen, dat er een soort afspraak was — d.w.z. de ene groep doet dit en de andere dat —, terwijl ik meer de indruk heb, dat die taak vanzelf was gegroeid voor elk van die groepen afzonderlijk, als gevolg waarvan zij niet allemaal hetzelfde deden.

A. U bedoelt dus, dat uit de richting, die een bepaalde verzetsgroep ging, het karakter van deze groep sprak? Ik kan alleen constateren, dat de sabotagegedaden en het uit de weg ruimen van bepaalde figuren voornamelijk gebeurde door de Raad van Verzet, terwijl de overvallen op distributiekantoren in bijna alle gevallen werden verricht door de K.P. Een feitelijke afspraak is er niet geweest; op die Donderdagmiddagen, waarop de groepen bij elkaar waren, werd wel eens gesproken over een taakverdeling.

77779. De **Voorzitter**: Er kwam dus weleens ter sprake, of een bepaalde daad van nature meer bij een bepaalde groep behoord?

A. Niet van nature, maar door ervaring. Wanneer een bepaalde groep weet, hoe men met pakjes dynamiet moet omgaan, bijvoorbeeld voor het opblazen van spoorwegen, of beschikt over werktuigen voor het losmaken van rails, dan ligt het voor de hand, dat deze groep dit werk doet. Daarom zei men dan: laat de Raad van Verzet het maar doen!

77780. De **Voorzitter**: Hoe was nu de R.V.V. georganiseerd?

A. Landelijk.

77781. De **Voorzitter**: En hoe was hij naar beneden georganiseerd?

A. De verbinding met de verschillende streken was uitermate moeilijk. Van tijd tot tijd ging er iemand naar het oosten of naar het zuiden om na te gaan over hoeveel mensen men daar kon beschikken met het oog op de bevrijding; de plaatselijke commandanten leverden gevechtsrapporten in over sabotagedaden enz. Hoeveel mensen tot de R.V.V. behoorden, kan ik niet met zekerheid zeggen. Sommigen vertelden mij later weleens, dat zij tot de R.V.V. behoorden, zonder dat ik, als voorzitter van de R.V.V., ooit van hen gehoord had.

Ik ging zelf weleens naar Friesland. *Freek* ging nog al eens naar Noordholland, waar afwerpterrainen waren, waarvoor hij zich bijzonder interesseerde. „*Lange Jan*” (*Thijs(s)en*) zorgde bij uitstek voor de radioverbindingen. Zo had iedereen zijn taak. In de vergaderingen van de R.V.V. werd dan gezegd: „ga jij de volgende week eens naar Noord-Brabant!” of: „zie jij eens naar Friesland te komen en contact op te nemen met Jan of Piet of Gerrit om een bepaalde spoorlijn op te blazen of een fabriek in de lucht te laten vliegen.”

77782. De **Voorzitter**: Er was dus een direct contact tussen de leiders van de R.V.V. en de verschillende groepscommandanten? Het zou ook denkbaar zijn, dat het contact werd onderhouden met koeriers, zodat die groepscommandanten de leiders niet kenden.

A. Groningen, Friesland en Brabant heb ik zelf verschillende malen bezocht.

77783. De **Voorzitter**: Dus er werd wel naar gestreefd om zo weinig mogelijk bekend te zijn in de organisatie.

A. Inderdaad. Er werd met de grootste zorgvuldigheid naar gestreefd om zo weinig mogelijk contact te hebben. Er bestond een haast overdreven angst om contact te hebben met onbekenden. Daarom heeft het ook zo lang geduurd, voordat ik werd toegelaten als lid van de Raad van Verzet. Niemand van de 5 leden had ik ooit eerder gezien.

77784. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat u niet met zekerheid kunt aangeven, hoeveel mensen van de Raad van Verzet deel hebben uitgemaakt. Nu is ons wel gebleken, dat er, wat dit betreft, twee uitersten zijn. De O.D. schijnt op een bepaald tijdstip ongeveer 100 000 aanhangers te hebben gehad, terwijl de K.P. altijd een zeer kleine groep is geweest, waarvan het aantal zich misschien beweegt tussen de 1000 en 2000. Dat is in vergelijking met de O.D. een zeer kleine groep. Wanneer u nu deze cijfers hoort, zou u dan misschien ook de Raad van Verzet, wat het aantal mensen betreft, kunnen classificeren?

A. Ik zou het aantal willen schatten op 2000 werkende, actieve leden, mensen dus, die regelmatig van de Raad van Verzet opdrachten kregen. Misschien waren er een 20 000 omheen, die opdrachten uitvoerden, wanneer het in hun buurt en in hun kraam te pas kwam. Verder waren er misschien een 50 000, die zeiden: „ik behoor tot de Raad van Verzet”, en dit blote feit is precies alles, wat zij gedaan hebben. De kern bestond dus uit niet meer dan 2000 mensen; daarvoor versta ik ook de koeriersters, die zich geheel inzetten voor de Raad van Verzet.

77785. De **Voorzitter**: Hoe geschiedde het werk? Wanneer er b.v. op het gebied van sabotage of op ander gebied wat moest gebeuren in Friesland, zocht men dan mensen uit die streek of stuurde men daar specialisten heen?

A. Dat kan ik niet precies zeggen. Het was zo ingericht, dat wij in de leiding van de Raad van Verzet een gevechtscommandant hadden. Eerst was dat *Lange Jan*, later *Freek*. Zij zorgden voor de directe uitvoering van hetgeen in de Raad van Verzet werd besproken. In de Raad werden besproken: de informatie, de radioverbindingen, hulp aan onderduikers, hoe men aan bonkaarten kon komen, het vervallen van persoonsbewijzen en de werkelijke sabotagedaden. De sabotagedaden, die verricht moesten worden, kregen wij dikwijls op uit Engeland per radio. *Langt* Jan* en later *Freek* zorgden voor de uitvoering.

77786. De **Voorzitter**: Had u in dat kader ook een speciale taak?

A. Ja, men noemde dat de politieke taak. Ik kwam al gauw met het College van Vertrouwensmannen in aanraking. In het schema, dat de Duitsers hadden van de Raad van Verzet, stond dan ook achter „*Richard*” — dat was ik —: „politiek”.

77787. De **Voorzitter**: Van alles, wat lag op het gebied van de uitvoering van sabotagedaden, de radioverbindingen e.d., merkte u dus eigenlijk wat in die vergaderingen? U had daarmee zelf dus niet veel te maken?

A. Althans niet, wanneer u bedoelt: regelmatige opdrachten. Wel incidentele natuurlijk; die kregen we allemaal weleens.

77788. De **Voorzitter**: De radioverbindingen b.v. werden dus eigenlijk alleen besproken als probleem; de uitvoering berustte bij speciale mensen?

A. *Lange Jan* had de radioverbindingen er. *Freek* de sabotage, vooral na Dolle Dinsdag.

77789. De **Voorzitter**: Hebt u er enig idee van, hoe groot de radiodienst van *Jan Thijssen* is geweest?

A. Niet zo precies; het was in ieder geval een zeer actieve dienst. Op een bepaald ogenblik vóór Dolle Dinsdag waren er 5 of 6 radiowegen om contact te hebben met Londen; er waren 5 of 6 zenders. Toen er echter zeer kort daarop verschillende zenders zijn opgerold, hebben wij een hele tijd gezeten met een walkie-talkie, zo'n draagbaar toestel.

77790. De **Voorzitter**: Had *Jan Thijssen* ook een inlichtingendienst georganiseerd?

A. Voor zover ik weet niet. Ik heb zelf op kleine schaal een inlichtingendienst georganiseerd met behulp van iemand, die later ook in de Raad van Verzet is opgenomen, namelijk mr. *den Daas*, die vóór en na de oorlog bij de A.V.R.O. was. Hij kon ons ontzaglijk veel inlichtingen geven over de organisatie van de radio-omroep in Nederland. Hij is later ook in de leiding van de Raad van Verzet opgenomen; ik had echter reeds contact met hem in 1940. Hij is toen bij mij gekomen om te vragen, wat hij moest doen, toen de Duitsers ons land hadden bezet: bij de radio-omroep blijven of ontslag nemen. Ik heb hem toen de raad gegeven: blijf er bij, want een mooiere bron van inlichtingen kan ik nooit krijgen. Hij is er bij gebleven en heeft verteld, wat hij kon vertellen van de radio-omroep.

77791. De **Voorzitter**: Is hij er steeds gebleven?

A. Ja, tot het einde toe. Met hem heb ik toen op kleine schaal een inlichtingendienst georganiseerd. Ik moet eerlijk zeggen: dat was enigszins beunhazerij. Ik wist van spionage niets af. Ik wist natuurlijk, dat er bij voorbeeld photo's verzameld en verkleind moesten worden en dat deze microphoto's doorgegeven moesten worden naar Engeland. Bovendien wilde ik ook verschillende mensen, die gaarne actief wilden zijn, wat werk geven; zij waren vol ijver. Toch is gebleken, dat de inlichtingen, welke wij naar het zuiden hebben gestuurd, van veel belang zijn geweest. Ik heb er later met Amerikanen van de Intelligence Service over kunnen spreken. Zij waren er buitengewoon tevreden over.

77792. De **Voorzitter**: Hoe ging dat? Langs welke weg ging dat materiaal?

A. Met microphoto's.

77793. De **Voorzitter**: Mijn bedoeling is om te verifiëren. of het langs een bepaalde weg ging.

A. Door de Biesbosch.

77794. De **Voorzitter**: U bedoelt: na September 1944?

A. Ja. Ik heb twee keer een koerierster met een rolletje microphoto's gestuurd. Men noemde het de inlichtingendienst van de Raad van Verzet. Op een gegeven moment kregen wij allerlei spionagemateriaal binnen bij de Raad van Verzet en wist men eigenlijk niet, hoe dit gespuid moest worden.

77795. De **Voorzitter:** *Jan Thijssen* had zijn zender nog. Het was dus ook mogelijk de berichten te seinen.

A. De meeste zenders waren opgerold. De enige zender, die wij op een bepaald ogenblik nog over hadden, was zó bezet en de codeersters hadden zóveel werk, dat het niet was bij te houden. Kaarten bij voorbeeld moesten per microphoto overgestuurd worden; de radio leent zich daarvoor niet.

77796. De **Voorzitter:** Nu een ander belangrijk punt, dat hier reeds vele malen ter sprake is gekomen. Was de Raad van Verzet een communistisch georiënteerde organisatie of niet?

A. Bepaaldelijk niet.

De **Voorzitter:** Ik stel u de vraag, omdat het hier herhaalde malen is beweerd.

A. Tot die bewering kan men alleen zijn gekomen, omdat er communisten bij waren. Op dezelfde gronden kan men zeggen, dat het een gereformeerde organisatie was. Er waren namelijk verschillende gereformeerden bij. Wat mij betreft, kan men zeggen, dat het een Oranje-organisatie was. Er waren verschillende vurige Orangisten bij. Dat het een communistische organisatie geweest zou zijn, is dus bepaaldelijk onwaar. Ik kan u dat bewijzen. Een bekend lid van de Raad van Verzet was *Theo Ruys*, de directeur van de Rotterdamsche Lloyd. Hij zou geen commandant van de Raad van Verzet geworden zijn, als het een communistische organisatie was geweest. In Utrecht hadden wij in de groep Zeist een zeer gereformeerd man zitten. Ik weet niet hoe hij heet. Ik weet alleen, dat hij woonde in een huis, dat, als men Zeist binnenkomt, staat aan de rechterkant van het bos. Ir. *Hoogeweegen* van de fa. Hulstkamp behoorde ook tot de Raad van Verzet. Dit was een illegale figuur, die men allerminst tot de communisten kan rekenen.

77797. De **Voorzitter:** Het is hier zelfs nog zeer onlangs beweerd door iemand van de leiding van de K.P., nl. de heer *Scheepstra*.

A. Dit is dan misschien beweerd door onbekendheid. Wij hadden indertijd, toen wij contact hadden met de K.P., geen gelegenheid en geen zin op politieke basis van gedachten te wisselen.

77798. De **Voorzitter:** Kan het zijn, dat deze opvatting ontstaan is, doordat de heer *Wagenaar* er een rol in speelde?

A. Misschien kwam het, doordat er nogal wat communisten in zaten. Men zou in het algemeen kunnen zeggen: in de O.D. waren de militairen, bij de K.P.-ers vond ik altijd de confessionelen en alles, wat overbleef, ging naar de Raad van Verzet, dus ook de communisten. Dit kan de indruk hebben gegeven, dat de R.V.V. communistisch was. Ik wil niet spreken van een tegenpool, maar de R.V.V. was inderdaad in het algemeen gesproken een organisatie buiten die van de confessionelen. Dat zij echter communistisch zou zijn geweest, is bepaald niet waar.

Na de oorlog is er een congres geweest van de Raad van Verzet te Amsterdam. Dit congres werd door mij voorgezeten en toen is mij wel gebleken, dat daar heel veel communisten aanwezig waren, die hebben geprobeerd de R.V.V. te laten voortbestaan. Ik had zelfs het gevoel, dat zij de R.V.V. wilden laten voortbestaan in de Partij van de Waarheid of van de Vrienden van de Waarheid; in ieder geval is er een krachtige stem opgegaan om de organisatie van de R.V.V. te laten voortbestaan. Hiertegen heb ik mij met alle kracht verzet. Wij hebben toen de R.V.V. geliquideerd en gezegd: „terug naar je eigen werk”. Er is alleen nog besloten een gedenkboek uit te geven. Ik ben toen direct daarna naar Mexico gegaan en ben daar ongeveer vier jaar gebleven. In die tijd heb ik van *Toepoel*, die het gedenkboek zou samenstellen, heel droevige brieven gekregen, waarin hij schreef, dat hij geen medewerking kreeg voor het samenstellen van het boek.

77799. De **Voorzitter:** Is er nog een archief?

A. Ik heb alles gegeven aan het Bureau voor Oorlogsdocumentatie. Zelf heb ik niets meer. Ik geloof, dat iedereen zijn archiefje had. *Thea*, een medewerkster van de R.V.V., zorgde voor het secretariaat en die weet misschien wel iets te vertellen van de stukken.

Ik wil er met kracht op wijzen, dat de Raad van Verzet niet communistisch was. In geen enkele daad is dit tot uiting gekomen. Het zou mij erg interesseren te horen, waarop *Scheepstra* zijn mening baseert. Baseert hij het op de figuren, die lid waren, dan wel op uitingen? Dit laatste is natuurlijk veel belangrijker.

77800. De **Voorzitter:** In dit verband heeft ook nog weleens gespeeld de kwestie van de afwerpterrainen, waarvan u heeft gezegd, dat deze speciaal tot de zorg van de heer *Wagenaar* behoorden. Hieruit schijnt men ook weleens conclusies te hebben getrokken in die richting.

A. Ik begrijp u niet goed.

De **Voorzitter:** Het is moeilijk dit heel concreet uit te drukken. Er bestond bij andere organisaties — dit is ons gebleken — een zeker wantrouwen tegen de R.V.V., omdat men zei: hierin spelen communisten een belangrijke rol. De zorg voor de afwerpterrainen is ook al in communistische handen. Waar blijven de wapens? En dergelijke dingen meer. Dat is moeilijk concreet uit te drukken. Er was een soort stemming, een soort wantrouwen, dat niet direct op concrete feiten was gebaseerd.

A. De afwerpterrainen in de omgeving van den Haag en Rotterdam werden door *Hoogeweegen* en *Ruys* gecontroleerd. Daaruit kan men toch moeilijk concluderen, dat er wapens in handen van de communisten kwamen.

De **Voorzitter:** Daarom is het goed, dat u de gelegenheid hebt om deze dingen te zeggen. Zo krijgen wij hier een juist beeld van de zaak. Wij worden hier tenslotte van verschillende kanten voorgelicht.

A. Het is voor mij moeilijk te ontkennen, dat met die afgeworpen wapens weleens vreemd omgesprongen is. Ik neem althans aan, dat dit gebeurd is, hoewel ik geen concrete bewijzen heb.

Ik heb óók wel de klacht gehoord: waar blijven de wapens? Maar tenslotte wisten alleen de mensen, die op de afwerpterrainen waren, waar ze naar toe gingen. Het is dus niet uitgesloten, dat er eens wapens verdwenen zijn bij bepaalde politieke groepen, maar dat geeft nog niet het recht om te zeggen: dat bewijst, dat de Raad van Verzet communistisch was. Het was zeker geen schering en inslag en geen systeem; zeker was het bij de leiding van de Raad van Verzet geen systeem. Laten wij nu eens de leiding onder de loupe nemen. *Lange Jan* was geen communist; *Johan Engel* zeker ook niet; *Couvée* was vroeger lid van de S.D.A.P. *Den Daas* ken ik al van school af; hij was iemand van de Vrijheidsbond. *Bartje* heb ik minder goed gekend; *Freek* was een uitgesproken communist; *Henk* heeft later behoord tot de oprichters van de V.V.D., althans was hij bij de voorbereiding er van betrokken. Zelf zou ik altijd anti-revolutionnair stemmen; een communist hen ik dus ook niet. *Johan Doorn* was de oprichter en instandhouder van de éénmanskrant, „de Oranjekrant”, dus volbloed orangist. Van de leiding was er dus één uitgesproken communist en de anderen, met uitzondering van *Bartje* (*Guermonprez*), over wie ik niet kan oordelen, waren dit beslist niet.

77801. De **Voorzitter:** We hadden het zo juist over het wapens droppen. Nu heeft zich daarbij nog een andere kwestie voorgedaan en ik zou u willen vragen, of u daarvan iets gemerkt of gehoord hebt. Het heeft betrekking op de O.D. De zaak is deze, dat, toen het B.B.O. in de praktijk begon te werken, dat was in de zomer van 1944, er bij de security-afdeling van S.O.E. bezwaar bestond wapens te droppen voor de O.D. Die bezwaren waren van tweeërlei aard. In de eerste plaats, zo zeide men, stelt de O.D. zich ten doel op te treden na de bevrijding; het had dus weinig zin toen al wapens voor deze organisatie te sturen. In de tweede plaats was men van oordeel, dat de O.D. sterk geopeneteerd was. Dientengevolge hebben de droppings van wapens alleen plaats gevonden voor de Raad van Verzet en de K.P. In September 1940 is de toestand veranderd en, naar de heer *Klijzing* van het B.B.O. ons heeft medegedeeld, heeft men met dat bezwaar van de security-afdeling toen een beetje de hand gelicht en heeft men het zo in het vat gegoten, dat men weliswaar dropte op de afwerpterrainen van de R.V.V. en de K.P., maar dat men de instructie heeft gegeven, dat er ook wapens door mochten naar de O.D. Kent u van deze kant, dus niet van de Engelse kant, deze kwestie? Hebt u er iets van gehoord of gemerkt?

A. Ik heb er zoveel van gemerkt, dat, als ik het zou vertellen, ik uw woorden zou herhalen. Hetgeen u vertelde, is hetgeen ik er van weet.

77802. De **Voorzitter:** Hebt u ook geconstateerd, dat er wapens zijn gedropt, waarvan een deel mocht doorgaan naar de O.D.?

A. Ik kan mij zelfs herinneren, dat er een telegram over geweest is. Ik vond de security bij de O.D. niet erg groot. Ik heb mij altijd huiverig gevoeld bij de O.D. Het aantal slachtoffers is bij de O.D. veel groter geweest dan bij andere groepen.

De **Voorzitter**: De organisatie was ook veel groter.

A. Men werkte er met hoofdkwartieren en staven. Ik vond het allemaal enigszins griezelig. In de bezettingstijd had *van Zanten* (jhr. *Six*) zijn hoofdkwartier in de kerk in de Vondelstraat. Ik weet wel, dat, toen ik er binnenkwam, ik rilde, toen ik dit zag. Hij had er eenvoudig een kantoor en telefoon. Dat gaat volgens mij niet in bezettingstijd; dat kan misschien een uur goed gaan, maar ik voelde er niets voor een tweede keer terug te komen.

De **Voorzitter**: Het is toch lang goed gegaan.

A. Ik begrijp niet, dat men er steeds doorgekomen is. Niet alleen van dat kantoor in de Vondelkerk uit, maar ook van die vergaderplaats in de Frans van Mierisstraat uit werd getelefoneerd over sabotagedaden en het doodschieten van mensen. Toen ik dat de eerste keer meemaakte, keek ik meteen naar de deur om te kunnen verdwijnen. Men zeide, dat het er volkomen veilig was en er nooit iets gebeurd was.

77803. De **Voorzitter**: Later had men een organisatie gemaakt, waarbij telefoneren veilig was.

A. Ja, maar ik heb er niet van gebruik gemaakt.

77804. De **Voorzitter**: Het is misschien goed, dat u nu uw betoog van zoëven vervolgt, toen u het had over de Donderdagmiddagbijeenkomsten. Dan komen wij op uw eigen werkzaamheid en kunt u daarbij misschien geleidelijk de ontwikkeling volgen, die er is geweest bij de bundeling van het verzet.

A. Vóórdat ik naar die Donderdagmiddagvergadering werd gezonden, bleek mij, dat er een intense controverse bestond tussen *Lange Jan* en de O.D. *Van Zanten* en *Lange Jan* konden elkaar zeer slecht zetten. *Lange Jan* klaagde altijd over de O.D. en *van Zanten* altijd over *Lange Jan*. Toen ik naar die vergadering werd toegestuurd en ik van de onderlinge vetes, welke er bestonden, nog niet goed op de hoogte was, werd mij duidelijk gemaakt, dat ik mij, om het maar populair uit te drukken „niet door de O.D. in de luren moest laten leggen". Daarop kwam het eigenlijk neer. Men verwachtte een zeker domineren van de O.D. over de Raad van Verzet, en het was mijn taak om te zorgen, dat deze poging geen succes zou hebben. Die Donderdagmiddagvergaderingen zijn overigens uiterst prettig geweest; er heerste een bijzonder aangename sfeer. Ik heb nooit enige moeite gehad met *van Zanten*. Hij heeft altijd begrip getoond voor de wensen van onze verzetsmensen en ik moest dan ook bij mijn verslag van die Donderdagmiddagvergaderingen steeds weer tegen *Lange Jan* zeggen: „Ik begrijp niet, wat jij tegen die O.D. hebt; het zijn mensen met gezond verstand, bij wie het er om te doen is de Duitsers zo gauw mogelijk uit ons land te krijgen. Zij vinden, dat er, om onnodig doubleren van het werk te voorkomen, bundeling moet zijn. Ik vind dit ook; ik vind samenwerking uitstekend". Tot een domineren van de O.D. is het dan ook niet gekomen, althans niet tot plotseling Dolle Dinsdag aanbrak. Op die Dolle Dinsdag — misschien ook, doordat onze voorbereiding in een nog niet ver genoeg gevorderd stadium was — heeft de O.D. werkelijk de leiding in handen genomen. Dit waren *van Zanten* met *Caljé* en enkele anderen. Men verkeerde in de mening, dat binnen enkele uren de geallieerden in Amsterdam zouden zijn.

77805. De **Voorzitter**: Waaruit bleek, dat zij „de leiding in handen namen"?

A. Uit kleine dingen: het vaststellen van een hoofdkwartier, het aannemen van koeriers, van meisjes, die zaten te tikken. Het gehele hoofdkwartier was al voor elkaar. Wij konden daar wel binnenkomen, maar men scheen het prettig te vinden, als wij weg bleven. Dit vond ik niet erg, want ik meende steeds: de O.D. is er om op te treden, als de zaak bevrijd is. Ik dacht zelf: na de bevrijding ga ik weer terug naar de B.P.M.; vele anderen hadden evenwel een andere mening.

Toen de geallieerden niet kwamen, ging de zaak toch op dezelfde wijze door, dus met de O.D. aan de top; er is toen een telegram gekomen van de Prins om het verzet te bundelen: K.P., O.D. en R.V.V. Toen werd er niet meer gesproken van „de driehoek", maar, om een verschil aan te geven, van „de delta". Hiermede waren de eigenlijke driehoeksvergaderingen opgelost, want het was nodig, één leiding voor allen te krijgen en de verzetsgroepen te organiseren in één enkel verband. De organisatie kreeg de naam „Binnenlandse Strijdkrachten"

(B.S.), terwijl de bevelhebber werd aangeduid met: O.N.B.S., Opperbevelhebber Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. *Van Zanten* en *Caljé* zijn op een dag, kort na Dolle Dinsdag, naar den Haag gegaan om generaal *Reynders* aan te zoeken de leiding op zich te nemen.

77806. De **Voorzitter**: In de deputatie, die dit verzoek heeft gedaan, was de Raad van Verzet niet vertegenwoordigd?

A. Neen.

77807. De **Voorzitter**: Is het wel gebeurd met instemming van de Raad van Verzet?

A. Neen.

77808. De **Voorzitter**: De heer *Caljé* heeft verteld, dat het met volkomen instemming van de R.V.V. is geoeurd.

A. Achteraf! Wij hadden geen enkel bezwaar tegen *Reynders* of *Koot*. Op de Zeevaartschool in Amsterdam, waar de B.S. een kantoor had, heb ik persoonlijk tegen *van Zanten* gezegd: „Het is nu gebeurd; ik voel er niets voor die dingen onder mij te houden en moet u zeggen, dat ik het onaangenaam vind, dat u het heeft gedaan, zonder ons daarin te kennen". Ik zou nog de kamer kunnen aanwijzen, waar ik dit heb gezegd.

77809. De **Voorzitter**: Intussen heeft generaal *Koot*, die het is geworden, in de veronderstelling verkeerd, dat, hij de uitnodiging kreeg van de drie groepen.

A. Dit was niet zo, maar het neemt niet weg, dat wij met die benoeming buitengewoon ingenomen waren.

Het was alleen een formele kwestie. Wanneer *van Zanten* had gezegd: Ik ben van plan *Reynders* te vragen en als deze niet wil, dan vragen wij *Koot*, dan waren wij dankbaar geweest.

Ik had zelf jarenlang in het buitenland gezeten en had — evenmin als de anderen trouwens — *Reynders* nooit gezien. *Koot* kende ik lielemaal niet. Waarom zouden wij het woord van de heren *Six* en *Caljé* daarvoor niet nemen? Ik had zonder twijfel „ja" gezegd, maar nu heb ik moeten zeggen: „Ik wil niet onder me houden, dat ik niet prettig vind, dat het buiten ons om is gegaan." Generaal *Koot* behoefde zich er niets van aan te trekken, want hij is met open armen ontvangen, alsof hij door alle groepen te zamen was aangezocht. Men was zeer met hem ingenomen.

77810. De **Voorzitter**: Hij is ook zeer snel gekomen, niet waar?

A. Direct de volgende dag. De eerste vergadering had plaats in een kantoor aan de Nes in Amsterdam. Toen hebben *van Zanten* en *Caljé* ons allen voorgesteld. We hebben hem als commandant geaccepteerd.

77811. De **Voorzitter**: Hoewel, naar ik begrepen heb, zijn positie nog niet zo was, dat hij als commandant alle beslissingen kon nemen, die hij als commandant behoorde te nemen. Hoe is dat gegaan?

A. Dat kan ik moeilijk zeggen. Naar mijn mening ontmoetten de organisatie in militair verband en de verschillende benoemingen, voor zover men van benoemingen kon spreken, tegenwerking van de K.P. Het gaf in ieder geval grote oppositie van de zijde van „*Peter Zuid*", die ik in Londen heb ontmoet (*Borghouts*). Die was zeer tegen die organisatie gekant. Het is bijna tot woorden gekomen in tegenwoordigheid van de Prins. Als het door gaat met die commandant, zei *Borghouts*, doen wij niets meer.

77812. De **Voorzitter**: Wanneer heeft hij dat gezegd?

A. Dat moet geweest zijn in Februari 1945.

77813. De **Voorzitter**: De zaak was dus toen nog niet behoorlijk geregeld?

A. Er is van die kant steeds wrevel geweest. Dat is een van de redenen, waarom ik de eerste reis naar Engeland heb gemaakt, om de Prins te vertellen, wie de commandant was. Blijkbaar is er iemand van de K.P. naar de Prins gegaan, die heeft gezegd: „Wanneer die commandant gehandhaafd blijft, zakt het hele verzet in elkaar." Bij het eerste gesprek met de Prins zeide deze: „Nu ik de uiteenzetting

van *Richard* — dat was ik — heb gehoord, moet ik mijn mening veranderen." Dat was dus wel een bewijs, dat de Prins daarvoor van oordeel was: wanneer generaal *Koot* gehandhaafd wordt, zal het in het noorden een chaos worden. Ik heb dit met kracht bestreden, tot grote ergernis van *Borghouts*. Wanneer ik niet naar het zuiden was gegaan, zou de commandant *Koot* niet gehandhaafd zijn; dat staat voor mij vast. Dat is geen verdienste van mij, maar meer een samenloop van omstandigheden. Ik vond het noodzakelijk, dat de commandant *Koot* aanbleef; hij bundelde en dat was noodzakelijk. Het ging er immers op lijken, dat binnenkort met de wapenen zou moeten worden opgetreden.

77814. De *Voorzitter*: Hebt u de besprekingen in September en October met de heer *Koot* nog bijgewoond?

A. Ik ben verschillende malen bij *Koot* geweest, maar hij heeft daarna een kwartier gehad, waarvan ik het adres niet kende. Dat betekende, dat wij langzaam aan uitgerangeerd werden, overigens met mijn volle instemming. Ik vond dat, wat mij zelf betreft, logisch. Ik ben geen militair; ik weet niets van militaire zaken af. Mijn gevoel was, dat je je er dan ook niet mee moet bemoeien, wanneer de zaak in handen van een bekwame militair gelegd is. Dan moet het aan hem overgelaten worden. *Koot* had zijn eigen adviseurs, die hij blijkbaar gekozen had uit alle groepen, en hij zou aan mij, als niet-militair, weinig gehad hebben.

77815. De *Voorzitter*: Waren er ook militairen bij uit de kringen van de Raad van Verzet?

A. *Freek* was commandant van de afwerpterreinen. Zo werd hij genoemd. Die benoeming had hij van *Koot*.

77816. De *Voorzitter*: Hebt u nog iets meegemaakt van het conflict tussen generaal *Koot* en *Lange Jan*?

A. Dat heb ik van A tot Z meegemaakt.

De *Voorzitter*: Misschien kunt u vertellen, hoe dat gegaan is.

A. *Lange Jan* wilde zich niet aan het gezag van generaal *Koot* onderwerpen. Daarop komt het neer. Het is in het geheel niet ingewikkeld. *Lange Jan* was het niet eens met de wijze, waarop generaal *Koot* die bundeling uitvoerde. Het was dus eenvoudig een kwestie van het niet eens zijn met het beleid van generaal *Koof*.

77817. De *Voorzitter*: U zegt: *Lange Jan* was het niet eens met de wijze, waarop generaal *Koot* de bundeling wilde uitvoeren. Hoe had *Lange Jan* het dan gewild?

A. Dat is een enigszins precair punt. Ik moet mijn eerlijke mening geven. Ik geloof, dat *Lange Jan* wel vond, dat hij meer stem in het kapittel moest hebben op dat ogenblik, en gezien zijn geweldige verdiensten, stonden wij voor de Raad van Verzet daarachter. De eis van *Lange Jan* om minstens de tweede man te zijn naast generaal *Koot* vonden wij niet onbillijk. *Lange Jan* was een moedig man en een uitstekend organisator. Hij heeft de Raad van Verzet, meen ik, opgericht met *Guermontprez*, en heeft zich op alle mogelijke wijzen onderscheiden. Wij hadden het in het geheel niet vreemd gevonden als *Lange Jan* als de tweede man naast generaal *Koot* was komen te staan. Dat was in de organisatie van generaal *Koot* niet liet geval.

77818. De *Voorzitter*: Wie was dan de tweede man?

A. Men had de generaal met zijn chef staf. De chef staf was de man, over wie ik in het begin sprak als over „iemand van de spoorwegen". Het was een lange, donkere, nog betrekkelijk jonge man. Ik schatte hem tussen de 35 en 40 jaar. Die man beschouwden wij als de chef staf. Het was iemand, die altijd nauw met generaal *Koot* samenwerkte. Er kwam bovendien bij, dat in die organisatie van generaal *Koot* allerlei figuren van de O.D. zaten en dat oud zeer van de tegenstelling O.D. en *Lange Jan* kwam toen riep eens extra naar voren. *Lange Jan* begon al met een zekere antipathie tegen de nieuwe organisatie. Al hetgeen gebeurde, werd door *Lange Jan* afgekeurd. Ik heb het standpunt van *Lange Jan*, menselijk gesproken, goed kunnen begrijpen. *Lange Jan* heeft ontzaglijk gewerkt voor zijn organisatie. Hij voelde echter plotseling, dat het hem uit handen gleed en dat brengt wrevel mee; psychologisch is dit goed te begrijpen. Het is een zeer nare ruzie geweest. Ik moet zeggen: generaal *Koof* heeft daarbij een oneindig geduld getoond en alles gedaan, wat hij maar kon doen, om dat conflict tot een oplossing te brengen. Mis-

schien zou het hem op de lange duur ook zijn gelukt, ware *Lange Jan* niet gearresteerd. *Van Zanten* en *Lange Jan* echter waren eenvoudig vuur en water. Dat conflict tussen hen zou nooit tot een oplossing gekomen zijn. Jhr. Six was voortdurend bij generaal *Koot* en *van Zanten* (jhr. *Six*) moest van *Lange Jan* in het geheel niets hebben, hij zag het als militair, als een soort van indisciplinair gedrag -- een soort van muiterij zou men het kunnen noemen — en daarvan was Six uiteraard zeer afkerig. *Lange Jan* is tenslotte gearresteerd, heeft in Zwolle gevangengezeten en is bij de Woeste Hoeve op de Veluwe gefusilleerd. Het is te betonen geweest, dat het conflict heeft bestaan. De verdere moeilijkheden, die er in de nieuwe organisatie waren met betrekking tot generaal *Koof*, waren, naar ik het zie, voornamelijk moeilijkheden met de K.P. Dit geharrewar was voor de Raad van Verzet eigenlijk aanleiding om mij naar het zuiden te sturen en er met de Prins over te praten.

77819. De *Voorzitter*: *Lange Jan* is gearresteerd op de weg van den Haag naar Rotterdam en hierover is ook een heel vervelende geschiedenis. Er zijn namelijk toen blijkbaar geruchten geweest, dat zijn reis zou zijn verraden aan de Duitsers. Heeft u hiervan weleens iets gehoord?

A. Ja, dit was direct de veronderstelling. Er zijn alle mogelijke veronderstellingen geuit, maar ik geloof niet, dat dit hier verder ter zake doet. Er zijn allerlei namen genoemd en deze wil ik liever niet herhalen.

77820. De *Voorzitter*: Zoudt u van uw kant, als u daarover uw mening moest geven, zeggen, dat u die veronderstelling onjuist acht, gezien de personen, die daarvan eventueel in die gedachtengang worden beschuldigd?

A. Absoluut onjuist. De onenigheid in het verzet heeft geen invloed gehad op zijn arrestatie. Er is niemand, die zelf niet zijn leven zou hebben gewaagd om „*Lange Jan*" te redden. Toen hij ook eenmaal was gearresteerd, waren alle haat en nijd weg en hebben wij met zijn felste tegenstanders gesproken over de vraag: hoe komt hij er uit?

77821. De *Voorzitter*: Ook met de heer Six?

A. Ook met de heer Six!

77822. De *Voorzitter*: De zaak is namelijk hier nog min of meer naar voren gekomen, doordat *Haubrock* — dit is de Duitser, die „*Lange Jan*" heeft verhoord — aanvankelijk heeft gezegd en ook in een geschrift heeft neergeschreven, dat er een dag tevoren in gebroken Duits telefonisch een mededeling was binnengekomen, dat „*Lange Jan*" de volgende dag die reis zou maken. Deze verklaring van *Haubrock* is echter achterhaald, want die zelfde *Haubrock* heeft voor onze commissie verklaard, dat dat verhaal van hem niet waar was. Hierdoor komt dus de zaak ook veel zuiverder te staan.

A. Ik kan mij voorstellen, dat men in de opwindung van het ogenblik veronderstellingen gaat maken en zelfs in deze zin verder gaat denken in verband met de onenigheid, die er is geweest ten aanzien van „*Lange Jan*". Gezien echter de figuren, die het met „*Lange Jan*" niet eens waren, is het naar mijn vaste overtuiging uitgesloten, dat dit iets met de arrestatie van „*Lange Jan*" te maken heeft. Verraad kan het zijn geweest, maar dan misschien van figuren van het formaat van *Miep Oranje*.

77823. De *Voorzitter*: Zijn arrestatie is misschien zelfs louter toeval geweest, want het is gebleken, dat *Jan Thijssen* van plan was die dag niet verder te gaan dan den Haag en dat in den Haag pas de noodzaak naar voren kwam zijn tocht naar Rotterdam voort te zetten.

A. Iemand, van wie het verraad zou kunnen zijn gekomen — hieraan heb ik zelf altijd gedacht — was *Brinkman*, de commandant van de Raad van Verzet in den Haag (hij heette toen *Ab van Straaten*), die later is gebleken agent-provocatuer te zijn.

77824. De *Voorzitter*: Was hij toen al commandant van de Raad van Verzet in den Haag?

A. Dit weet ik niet. Hij is het geworden na de arrestatie van *Rudy (Kleizer)* en ik meen, dat dit omstreeks November was. Maar of hij commandant was of nog niet, doet niets ter zake.

77825. De **Voorzitter**: Hij was daar dus al werkzaam?

A. Ja, geruime tijd.

77826. De **Voorzitter**: De figuur van *Brinkman* is ook ter sprake gekomen in verband met een ander deel van ons onderzoek, nl. de verbindingen met Engeland. Heeft u *Brinkman* gekend?

A. Ik heb hem één keer ontmoet in het huis van *van der Vlugt*, die tegenwoordig gezant in Finland is. *Brinkman* had bericht gestuurd naar Amsterdam, dat hij één van de leiders van de Raad van Verzet wilde spreken. Hij wilde vooral *Freek* zien. Zelf heb ik toen gezegd: „Ik ken die vent niet, ik ga er niet graag naar toe.” Ik moest toen echter voor een vergadering van het College van Vertrouwensmannen in den Haag zijn. Ik ben toen naar *van der Vlugt* gegaan, waar ik *Brinkman* zou ontmoeten, maar ik heb met *van der Vlugt* afgesproken, dat ik pas zou komen op een ogenblik, dat *Brinkman* al enige tijd op het spreekadres was. Ik vertrouwde het niet erg, ondanks het feit, dat hij leider van de groep was, of laat ik het liever zo uitdrukken: ik kende hem niet en ik wilde de meest mogelijke voorzorgen nemen ten aanzien van ieder, die ik niet kende. *Van der Vlugt* heeft mij toen bezworen, dat *Brinkman* volkomen betrouwbaar was. „Ik steek mijn hand voor hem in het vuur”, zei hij. Ik heb toen geantwoord: „Dat kan wel zijn, maar je moet nu eenmaal uiterst voorzichtig zijn.” Maar tenslotte heb ik dan toch met *Brinkman* gesproken en het bleek, dat het alleen om geld te doen was. Hij heeft toen tien of vijftien duizend gulden gekregen. Na die tijd heb ik niets meer van hem gehoord, totdat ik door toeval na de bevrijding in de gevangenis in de Casuaristraat in den Haag kwam, waar ik een zekere *Breed* moest ondervragen, die later doodgeschoten is.

De **Voorzitter**: Neen, hij is niet doodgeschoten, hij heeft gratie gekregen.

A. Dat wist ik niet. In ieder geval, ik moest die bewuste *Breed* vragen stellen in verband met het verdwijnen en oprollen van groepen agenten, die gedropt waren, in Amsterdam. Hij heeft mij het hele verhaal gedaan. Ik vroeg hem: „Van wie kwam de opdracht?” Het antwoord luidde: „Van iemand, die in de Zeestraat woonde.” Ik heb het nummer gevraagd en toen bleek, dat dit klopte met het nummer van *Brinkman*. Ik heb hem de persoon laten beschrijven. Het resultaat was, dat kennelijk bleek, dat *Brinkman* een agent-provocateur was.

77827. De **Voorzitter**: Is dat voor u het eerste bewijs geweest?

A. Ja, ik had wel al het gevoel, dat het zo was; ik vertrouwde hem niet erg; de man stond mij niet aan.

77828. De **Voorzitter**: Maar u had nog geen concreet bewijs?

A. Neen, geen enkel. Maar het heeft mij altijd bevreemd, dat in den Haag groepen opgerold werden. *Brinkman* is op de dag der bevrijding door de Duitsers doodgeschoten.

77829. De **Voorzitter**: Dat is een punt, dat ons niet duidelijk is geworden. Is hij door de Duitsers doodgeschoten of is hij door personen uit eigen kring geliquideerd. Is u daarvan iets bekend?

A. Neen; er is stellig beweerd, dat hij op de Koninginnegracht door de Duitsers doodgeschoten is. In zoverre kan men ook van liquidieren spreken. Een dergelijke belangrijke bron van inlichtingen wilden de Duitsers natuurlijk uit de weg geruimd hebben. Maar men wist de eigenlijke toedracht in het verzet niet. Hij heeft zelfs een begrafenis met militaire eer gehad. Hij was een uitgesproken S.D.-agent, hoewel er nu nog steeds mensen zijn, die het niet geloven.

77830. De **Voorzitter**: U zeide, dat u het gevoel had, dat er in den Haag dingen gebeurden, die niet prettig waren. Ik heb begrepen, dat die slachtoffers niet het meest in de eigen groep vielen, wat ook voor de hand ligt.

A. Ja, maar het feit, dat er in den Haag zoveel slachtoffers vielen, gaf mij een onaangenaam gevoel wat den Haag betreft. Dat later gebleken is, dat *Brinkman* uit de verte werkte, had met mijn aanvankelijke gevoelens niets te maken. In den Haag werden altijd de meeste illegale werkers gevonden en gefusilleerd; ik vroeg mij herhaaldelijk af, hoe dat kwam.

77831. De **Voorzitter**: U zeide, dat het mogelijk zou kunnen zijn, dat *Lange Jan* door *Brinkman* is verraden.

A. Dat is niet uitgesloten, want *Lange Jan* heeft, als ik mij niet vergis, *Brinkman* aangesteld. Zij kenden elkaar. Zij moeten vrij geregeld contact met elkaar hebben gehad. Daarvan kan *Lange Jan* het slachtoffer geweest zijn.

77832. De **voorzitter**: Vóórdat wij nu beginnen aan uw tochten naar het bevrijde gebied, zoudt u misschien nog iets kunnen vertellen over uw deelneming aan het College van Vertrouwensmannen. Hoe is dat gegaan?

A. Wij kregen op een morgen in Amsterdam het bericht, dat *Freek* een briefje had ontvangen, waarin stond, dat hij moest komen op het plein bij de Westerkerk te Amsterdam. Daar zou hij iemand ontmoeten. Ik weet niet, wat het kenteken was — het zal een Turks pasje geweest zijn, het gewone herkenningsmiddel. Meer wisten wij niet. Toen wij daar kwamen — toevallig was ik met *Freek* samen — hebben wij daar ontmoet de heer *Cramer*, die op het ogenblik lid van de Eerste Kamer is. Ik wist in het geheel niet, wie het was en *Freek* evenmin. Hij deed een fantastisch verhaal — in onze oren klonk het fantastisch — over een opdracht van de Regering tot samenstelling van een college, bestaande uit een aantal mensen, waarin ook zitting moest worden genomen door een lid van de Raad van Verzet, en *Cramer* vroeg of wij op zeer korte termijn, liefst nog dezelfde dag of binnen 48 uur, een lijstje van drie personen, die voor dat college in aanmerking kwamen, konden overleggen. *Freek* en ik hebben er samen toen over gesproken. Het feit, dat wij contact hadden met de heer *Cramer* langs de normale illegale weg, heeft ons vertrouwen gegeven. Wij hebben de hoofden bij elkaar gestoken en gezegd: „wie zullen wij daar zo gauw voor opgeven?” Het moest snel gebeuren. Eén, die vooral in aanmerking kwam, was *Johan Doorn (Henk)*. Hij was zo'n beetje leider van de Raad van Verzet, maar zat ondergedoken ergens in een dorp in Utrecht — ik meen in Maarsbergen — op een boerderij. Toen heb ik aangeboden er op de fiets direct naar toe te gaan. Ik heb contact met *Henk* gekregen en hem verzocht naar Amsterdam te komen, wat hij aanvankelijk zeer ongaarne deed. Hij werd nl. speciaal gezocht door de S.D., want hij was uit Amersfoort ontsnapt. Hij heeft echter al de gevaren, daaraan voor hem verbonden, getrotseerd en is met een zolderschuit, meen ik, langs de Vecht naar Amsterdam gekomen; hij durfde niet langs de straatweg. Die zelfde avond ben ik met *Freek* naar *Pieter 't Hoen* van „Het Parool” gegaan, aangezien wij een lijstje met drie namen moesten hebben. Waar haalden wij die vandaan? Wij konden geen overleg plegen met andere leden van de Raad van Verzet en hebben toen de knoop doorgemaakt door als tweede naam *Pieter 't Hoen*, die te maken had met de Raad van Verzet te vermelden. Er was nl. gezegd: „het behoeft niet iemand van de Raad van Verzet te zijn, maar hij moet door de Raad van Verzet zijn aangewezen”. Ik ben met *Freek* bij *Pieter 't Hoer?* geweest, ik meen op de Oudezijds Voorburgwal, op zijn kantoor. Hij had er wel oren naar; *Henk* uiteraard ook, hetgeen bleek uit het feit, dat hij er speciaal voor naar Amsterdam was gekomen. Toen ben ik 's avonds met dat lijstje van 2 namen naar de heer *Cranzer* gegaan. De heer *Cramer* zeide: „Wij moeten drie mensen hebben. U hebt toch gezegd, dat er drie mensen voorgesteld zouden worden. Het college moet immers een keuze doen.” Ik heb toen gezegd: Het spijt ons erg, doch wij kunnen er maar twee vinden, die dat werk zouden kunnen doen. Toen zei *Cramer*: „U kunt er toch wel een derde persoon op zetten om het lijstje te completeren”. Ik antwoordde: „dat heeft geen zin, want dan is het niet iemand, die daarvoor geschikt is”. Daarop zei *Cramer*: „Zet u er maar een naam bij, want het College van Vertrouwensmannen wil drie namen hebben; zet uw eigen naam er bij.” Ik heb gezegd: „Dan moet u goed begrijpen, dat ik het alleen doe op uw verzoek en niet om gekozen te worden. Ik heb nooit aanraking gehad met Regeringscolleges en ik kan dat werk niet. Ik heb er aan toegevoegd: „Wij willen *Henk (Doorn)*; dit is een man, die zich altijd voor politiek heeft geïnteresseerd en die verbindingen heeft met Regeringsinstanties; hij is eerlijk en moedig en heeft veel doorgeïnaakt”; (ik dacht nog bij mezelf: „en het is geen communist, gezien zijn Oranje-krant”) en zelfs *Freek* was bijzonder met hem ingenomen.

Wij hebben dus alle mogelijke moeite gedaan *Cramer* er van te overtuigen, dat zij *Henk (Johan Doorn)* moesten kiezen.

De volgende dag kwam *Cramer* terug en zei, dat niet *Henk* was gekozen, maar *van der Gaag*. Dit heeft veel deining gegeven, want het leek, alsof ik mijzelf had gepousseerd. Ik verklaar evenwel onder ede, dat ik alleen op *Cramers* aandringen bereid ben geweest, mijn naam als derde te geven. Ik was als physicus altijd in het buitenland

geweest en ik kende *Bosch van Rosenthal* niet, *Drees* niet, *Cleveringa* niet, de Commissaris van de Koningin in Limburg niet, *Cramer* niet. Ik kende niemand. Ik weet nog niet, waarom ze mij hebben gekozen. Daar zaten wij toen met de gebakken peren!

77833. De **Voorzitter**: Heeft u er later nooit de reden van vernomen?

A. Ik heb er verschillende keren naar gevraagd, maar er nooit een bevredigend antwoord op gekregen. Voor mij was het allernaamst, vooral omdat ik *Henk* in Maarsbergen was gaan opzoeken in de heilige overtuiging, dat hij zou worden gekozen. Hij heeft toen die voor hem zo ontzaglijk gevaarlijke reis gemaakt — overal werd hij gezocht — en zat in Amsterdam op een tijdelijk duikadres om zo snel mogelijk naar den Haag te gaan en zijn taak aan te vangen als lid van het College van Vertrouwensmannen. „*Lange Jan*” was toen nog niet gearresteerd en toen hij er van hoorde, was hij buitengewoon ontstemd. Ik heb nooit onenigheid met „*Lange Jan*” gehad, maar „*Lange Jan*” heeft mij toen ernstige verwijten gemaakt op dit punt, terwijl ik de loop van deze zaak niet heb kunnen voorzien. Wij hebben er *Jokan Doorn* en *Freek* bijgehaald, die stuk voor stuk hebben verklaard, dat de toedracht zó en niet anders was geweest. Het „waarom”, weet ik nóg niet. „*Lange Jan*”, met zijn bekende voortvarendheid en zijn niet-van-marchanderen-willen-weten, heeft toen als leider van de R.V.V. gezegd: „de R.V.V. wil niets met het College van Vertrouwensmannen te maken hebben, en daarmee uit!” Toen heb ik geantwoord: „Dit is een opdracht van de Regering: het is een Koninklijk besluit, getekend door de Koningin; deze opdracht móet uitgevoerd worden! Met *Lange Jan* heb ik toen een gesprek in de Dierentuin te Amsterdam gehad. Tenslotte hebben wij elkaar de hand geschud en gezegd: „we praten er niet meer over.” Ik heb toen zitting genomen in het College van Vertrouwensmannen, waar ik eigenlijk zat als een kat in een vreemd pakhuis, maar gaandeweg pas je je natuurlijk aan. Ik geloof, dat het wel goed gegaan is. Ik heb althans voor het College van Vertrouwensmannen die reis naar Engeland kunnen maken en nogal belangrijke mededelingen mee terug kunnen nemen naar Nederland. Dat is de waarlijk fantastische wijze, waarop ik in het College van Vertrouwensmannen ben gekomen.

77834. De **Voorzitter**: U hebt uiteraard ook wel enig idee over de werkzaamheden van het College van Vertrouwensmannen. Vielen deze mee of niet?

A. Het kostte ontzaglijk veel tijd: wij hadden haast doorlopend vergaderingen. In het begin beviel mij dat helemaal niet: je zit maar wat te luisteren; je hoort van benoemingen van burgemeesters, van commissarissen van politie e.d., zonder er iets van af te weten. Ik was lange tijd niet in Nederland geweest en zat daar eigenlijk als belangstellend toehoorder. Er moest nu eenmaal iemand van de Raad van Verzet bij zitten. In de organisatie en de voorbereidingen door het College van Vertrouwensmannen heb ik geen werkzaam aandeel gehad. Mijn eerste taak, die feitelijk van belang is geweest, is, dat ik heb gezorgd voor de verbinding met Engeland:

77835. De **Voorzitter**: Juist, daar komen wij nu aan. U bent op een gegeven ogenblik, in Januari 1945, naar de overkant gegaan. Is het juist, dít u een tweeledige opdracht te vervullen had, een voor de heer *Koot* en een voor het College van Vertrouwensmannen? Over de opdracht van kolonel *Koot* hebt u reeds mededelingen gedaan, maar hoe luidde de opdracht van het College van Vertrouwensmannen!

A. In de eerste plaats om zoveel mogelijk gegevens te verzamelen met betrekking tot de stemming, die er in Regeringskringen heerste ten opzichte van het College van Vertrouwensmannen, meer speciaal in verband met de voorbereidingen door het Militair Gezag. Wij hadden wel van het Militair Gezag in naam gehoord, maar wat dat nu precies inhield, daarvan wisten wij niets. Wij vroegen ons af: „wat doet dit College van Vertrouwensmannen hier, terwijl er een Militair Gezag is, dat op het ogenblik van de bevrijding onze taak direct volledig overneemt?” Wij hadden eigenlijk een lichtelijk onaangenaam gevoel ten opzichte van de houding, die het Militair Gezag zou aannemen ten aanzien van het College van Vertrouwensmannen na de bevrijding. Een van de opdrachten was dus contact te zoeken met het Militair Gezag en de resultaten van ons werk aan dat Militair Gezag aan te bieden. Wij wisten, dat dit nu eenmaal bestond, dat het aanvaard moest worden; al onze voorbereidingen zouden ter beschikking staan van het Militair Gezag. Dat was mijn voornaamste opdracht. Ik heb dan ook in Engeland dadelijk contact met het

Militair Gezag gezocht. Ik heb generaal *Kruls* toen niet te spreken kunnen krijgen. Als hij in Engeland zat, was ik in het zuiden en als ik in Engeland zat, was hij in het zuiden. Ik heb er gesproken *Posthumus Meyjes* en deze heeft mij gezegd, dat het vanzelf sprak, dat hij met grote dankbaarheid gebruik zou maken van het werk van het College van Vertrouwensmannen en bereid was mij alle mogelijke inlichtingen te geven omtrent de voorbereidingen, welke zij zelf hadden getroffen. Ik ben toen in de letterlijke zin met een schuit vol materiaal teruggegaan naar het bezette gebied.

77836. De **Voorzitter**: Het is dus inderdaad juist, zoals uit verschillende verklaringen is af te leiden, dat het College van Vertrouwensmannen pas bij uw terugkomst de inhoud van het besluit op de bijzondere staat van beleg heeft leren kennen?

A. Ja.

77837. De **Voorzitter**: Wanneer bent u teruggekomen?

A. Ik meen, dat het 19 Februari of Maart is geweest.

77838. De **Voorzitter**: Hoe lang bent u dan weg geweest?

A. Ik ben bijna drie weken weg geweest.

77839. De **Voorzitter**: Ik heb u te Eindhoven ontmoet in de laatste dagen van Januari.

A. Dan moet het 19 Februari zijn geweest. Een week na mijn terugkomst heeft het College van Vertrouwensmannen pas kennis genomen van de stukken. Die reis is een heel avontuur geweest.

77840. De **Voorzitter**: Hebt u het besluit zelf niet meegebracht?

A. Ja, maar ik heb het moeten verstopten in de Biesbosch. Eén van mijn koeriers heeft het opgehaald. Zodoende heb ik het pas een week later weer in handen gekregen evenals alle *Staatsbladen*.

77841. De **Voorzitter**: Dit was dus eigenlijk wel een gerechtvaardigde klacht van het College van Vertrouwensmannen. In de maanden, daaraan voorafgaande, tastte men — men had een zekere taak van de Regering gekregen — geheel in het duister over de vraag, binnen welk raam men die taak moest vervullen.

A. Ja.

77842. De **Voorzitter**: Het was dus wel een zeer gerechtvaardigde klacht?

A. Ja, dat was het. Men kan er tegen aanvoeren, dat het uitermate moeilijk was om zonder direct contact het College van Vertrouwensmannen van het besluit op de hoogte te stellen. Dat zou moeilijk per radio gaan. Het was tē omvangrijk. Men zou het misschien met een agent hebben kunnen meegeven. Daar staat tegenover, dat men ten koste van alles wilde voorkomen, dat de Duitsers op de hoogte zouden zijn van de leden van het College van Vertrouwensmannen. Er is dus nóg een grotere voorzichtigheid betracht dan met betrekking tot de gewone groepen.

77843. De **Voorzitter**: U had ook in handen van de Duitsers kunnen vallen.

A. Ik had er zo mijn eigen methode voor, dat dat niets zou kunnen opleveren.

77844. De heer **Fens**: Hebt u dit bezwaar ook gevoeld als lid van het College van Vertrouwensmannen?

A. Neen. Daarvoor was ik te weinig op de hoogte.

77845. De heer **Fens**: Hebt u ook de indruk gekregen, dat dat verwijt op iedereen zo'n grote indruk heeft gemaakt?

A. Ja, dat toch wel, nl. in die zin, dat, wanneer wij met elkaar zaten te praten, de heer *Bosch van Rosenthal* dikwijls zeide: „Men kan niet werken, als wij niet weten in welk opzicht zij dit of dat bedoelen!” Ik wil niet zeggen, dat er een paniekstemming was door de onbekendheid met hetgeen er in Londen besloten was, maar het betekende wel ongerief.

77846. De **Voorzitter**: Wat was primair: de opdracht, welke u van generaal *Koot* had, of die van de Vertrouwensmannen? Hoe is het gegaan?

A. *Johan Doorn (Henk)* zou aanvankelijk gaan.

77847. De **Voorzitter**: Voor wie?

A. Eigenlijk voor generaal *Koot*. Die strijd was het grootst. Generaal *Koot* vreesde, dat *Lange Jan* op eigen houtje naar het zuiden zou gaan en deze een volgens hem (*Koot*) verkeerde voorstelling van zaken zou geven, althans een, die helemaal in het voordeel van *Lange Jan* zou uitvallen en in het nadeel van *Koot*, van *Zanten* en de O.D. Er ging inderdaad een *Lange Jan*, maar dit bleek de andere *Lange Jan* te zijn. Daarom is aangewezen *Johan Doorn*. Toen is mij gevraagd, of ik voor de weg naar het bevrijde gebied wilde zorgen. Dit heb ik toen georganiseerd en met *Johan Doorn* helemaal besproken. Op de avond, vóórdat hij zou vertrekken — ik had voor de volgende morgen, 10 uur, voor een koerierster gezorgd, waarmee hij naar de Biesbosch zou gaan —, is hij in contact gekomen met een leider van de K.P., een zekere *Frank*, die later ook is gefusilleerd. Deze *Frank* is gekomen bij een familie *De Haas* op de Leidsekade 58 en heeft gezegd: „ik vertrouw die weg van *Richurd* niet; er zijn een 500 parachutisten van de slag om Arnhem overgebleven, die zich vechtende door de linies zullen slaan; ga daarmee mee!” *Johan Doorn* heeft dit helaas gedaan en wij hebben nooit meer iets van hem gehoord. Wij moesten tenslotte aannemen, dat hij gesneuveld was. Dit betekende, dat een ander zijn opdracht moest overnemen, en toen werd ik aangewezen.

77848. De **Voorzitter**: Vertrouwensmannen hebben dus van de gelegenheid, dat er iemand voor de heer *Koot* moest gaan, gebruik gemaakt?

A. Ja.

77849. De **Voorzitter**: Het is dus niet een initiatief geweest van Vertrouwensmannen om iemand naar Londen te krijgen?

A. Neen. *Drees* wist op de dag, dat ik zou gaan, er nog niets van. Ik ben naar zijn huis gegaan om afscheid van hem te nemen. Hij wist niet, waarvoor ik zou gaan. Hij vond het toen prachtig en zei, dat ik moest proberen u te spreken te krijgen, en ik kreeg enkele nevenopdrachten van *Drees*.

77850. De **Voorzitter**: U heeft zoëven gezegd, dat *Peter Zuid* in die tijd grote bezwaren had tegen de positie, die generaal *Koot* had of behoorde te hebben. Nu is later die zelfde *Peter Zuid* — dit was echter pas in Maart 1945 — krachtens een beslissing van de bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten, van de Prins, in het bezette gebied gekomen.

A. Ja, hij is gedropt.

77851. De **Voorzitter**: Bestaat daar verband tussen? Waarschijnlijk wel!

A. Hij heeft op den duur toegegeven, maar het heeft mij uren spreken gekost om *Borghouts* er toe te bewegen eieren voor zijn geld te kiezen en ons niet in de steek te laten. Van dat ogenblik af is hij bijzonder loyaal geweest. Toen hij zei: „Ik zal meewerken!”, heeft hij dit loyaal gedaan. Hij is gedropt en heeft samenwerking met *Koot* gezocht en deze samenwerking is uitnemend geweest.

77852. De **Voorzitter**: De komst van *Borghouts* schijnt de heer *Koot* niet zo prettig te hebben gevonden, d.w.z. de manier, waarop hij is gekomen.

A. Hiervan weet ik niets.

77853. De **Voorzitter**: Heeft u *Borghouts* kunnen overtuigen, dat er een behoorlijke leiding moest komen onder leiding van de heer *Koot*?

A. Soms hadden deze discussies plaats waar de Prins bij was en soms in tegenwoordigheid van een kolonel van het Canadese leger, die steeds in de omgeving van de Prins verkeerde en die veel met de droppings te maken had. De laatste was een Belg. De mensen, die gedropt werden, kwamen eerst bij hem; men kon Nederlands met hem spreken. Deze was er eigenlijk voortdurend bij. Verder

Peter Zuid; deze is heel moeilijk te bewegen geweest zijn standpunt te wijzigen, maar toen hij eenmaal „ja” had gezegd, was de zaak in orde en was hij volkomen loyaal.

77854. De **Voorzitter**: Dan wat die andere opdracht betreft: was dat alleen een kwestie van het inwinnen van inlichtingen voor het College van Vertrouwensmannen over de toekomstige situatie, die er zou zijn, wanneer de bevrijding eenmaal een feit zou zijn?

A. Ja. Maar men wilde ook weten, in hoeverre het bestaan van het College van Vertrouwensmannen door Hare Majesteit op prijs werd gesteld. Dat was zeer belangrijk. Dat Koninklijk besluit was getekend door *Gerbrandy* en *van Heuven Goedhart*, maar zij wisten niet, in hoeverre de idee van dat College van Vertrouwensmannen werd gedragen door H.M. de Koningin of dat het een eenvoudig besluit van de hlinisterraad was, waartegen de Koningin geen bezwaar had gemaakt. Het hele contact met de Regering was, nadat het besluit was genomen, om een College van Vertrouwensmannen samen te stellen, zó zwak geweest, dat het College van Vertrouwensmannen zich wel wat verloren heeft gevoeld. Er was wel een aanstelling als zodanig, maar men wist niet wat er verder ging gebeuren. Er kwamen geen berichten door, die het bestaan van het College van Vertrouwensmannen confirmeerden.

77855. De **Voorzitter**: Maar er gingen toch telegrammen over en weer?

A. Weinig.

77856. De **Voorzitter**: Er was toch de parachutist, waarmede mr. *le Poole* te maken had, *Lijsterbes*, die telegrammen voor het College van Vertrouwensmannen verzond?

A. Er werd veel verzonden, maar weinig ontvangen. Eén telegram, dat ik mij kan herinneren, ging over de benoeming van *Oranje*; in code genoemd „de Vader der Prinsen”. Pater *Stokman* is er later ook op deze wijze bijgekomen. Op deze benoemingsvoorstellen werd zó grif ingegaan, dat het gemakkelijk de indruk maakte van: „wordt het college nog wel als waardevol door de Regering in Engeland beschouwd?” Zoals ik al zeide: de leden van het College van Vertrouwensmannen voelden zich een beetje verloren. Vooral *Bosch van Rosenthal* voelde het erg; hij kende immers de bestuurszaken door en door. Hij vooral vond het erg prettig, dat er eens iemand naar de overkant ging om de stemming te peilen, en daarop kwam het dus eigenlijk aan. Ik moest natuurlijk zoveel mogelijk informatie mee terugbrengen.

77857. De **Voorzitter**: Wat voor indruk kreeg u in Regeringskringen over de appreciatie van het College van Vertrouwensmannen?

A. Dat was ongeveer zoals *Bosch van Rosenthal* zich dat voorstelde; dat wij niet zo heel erg au sérieux werden genomen. Heel erg belangrijk vond men het daar beslist niet.

77858. De **Voorzitter**: Nu was het op het ogenblik, waarop u daar aankwam, wel een erg ongunstig tijdstip voor een positieve uitspraak, want er was juist een Kabinetscrisis.

A. Inderdaad. Maar ik heb niet alleen met de Ministers gesproken, doch voornamelijk met anderen, van wie aangenomen kon worden, dat zij hun oor te luisteren hadden gelegd, en daaruit heb ik dan wel kunnen opmaken, dat het College van Vertrouwensmannen eigenlijk enigszins overhaast is ingesteld. Wanneer zij er een nachtje over hadden geslapen, zou het waarschijnlijk nooit gebeurd zijn. Die indruk kreeg ik.

77859. De **Voorzitter**: Hebt u er ook met de heer *van Heuven Goedhart* over gesproken?

A. Niet in Londen of het bevrijde gebied zelf. Ik ben per auto met hem, ik meen van den Haag naar Amsterdam, gereisd en heb eerst toen met hem over verschillende zaken gesproken.

77860. De **Voorzitter**: U bedoelt na de bevrijding?

A. Ja.

77861. De **Voorzitter**: Ik bedoel echter in die dagen.

A. Toen heb ik hem niet ontmoet.

77862. De **Voorzitter**: U hebt ook, wat betreft de positie van de Vertrouwensmannen en de inlichtingen, welke zij gaarne wilden hebben, geen contact gehad met een lid van het Ministerie?

A. Met de heer Cerbrandy; zeer veel zelfs.

77863. De **Voorzitter**: Gaf hij ook geen meer bevredigend antwoord?

A. Neen. Hij zeide: wat er gebeurt, is keurig. Wij moesten maar doorgaan op dezelfde voet. Het zou prachtig zijn, wanneer Militair Gezag van al die inlichtingen en dat werk gebruik zou kunnen maken.

77864. De **Voorzitter**: Geheel bevredigend was het dus niet?

A. U merkt, dat ik enigszins aarzel. Ik aarzel, omdat ik de indruk heb gekregen, dat het oprichten van het College van Vertrouwensmannen niet overal zo van harte is toegejuicht.

77865. De **Voorzitter**: Hebt u in die tijd, nl. de eerste helft van Februari 1945, ook nog contact gehad met dat gezelschap van die 17 personen, dat toen juist uit Nederland was gekomen? Welk contact hebt u daarmee gehad?

A. Dat contact bepaalde zich tot het uitwisselen van ervaringen; hoe het op dat ogenblik in het noorden was, hoe slecht het was, wat de mensen te lijden hadden en de moeilijkheden, welke de mensen in het zuiden meemaakten. Een zakelijk contact was het niet. Het was min of meer een toevalligheid, dat wij elkaar ontmoetten.

77866. De **Voorzitter**: In Londen?

A. Ja, in Maidenhead. Ik meen, dat zij er drie dagen hebben gelogeed. Ik was er toen ook. Het was een volkomen toevallige omstandigheid.

77867. De **Voorzitter**: U hebt daar geen gedachtenwisseling gehad, welke verband hield met de komende Kabinetsformatie?

A. Ja, dat toch wel. Ik heb toen nl. een vrij lange bespreking gehad met de heren Beel en Wijffels, en ik geloof, dat op die middag de heer *Wijffels* er toe is gebracht Waterstaat te aanvaarden, waarvoor de heer Beel zich heel erg heeft ingespannen. De Koningin had ons die dag opgedragen besprekingen over de samenstelling van het Kabinet te houden en wij moesten die zelfde avond rapport hierover uitbrengen. Het was vrij laat, ik geloof middernacht, toen wij terugkwamen van mijn kamer of van die van de heer Beel in het huis van de Koningin. De Koningin zat nog te wachten en de heer Beel heeft toen verslag uitgebracht. Toen is, meen ik, gezegd, dat de heer *Wijffels* had besloten, Waterstaat te aanvaarden. Dit is ook het enige.

77868. De **Voorzitter**: Dit betrof dus eigenlijk alleen de beantwoording van een concrete vraag, nl. of een bepaalde persoon een bepaalde portefeuille al dan niet zou aanvaarden. Er hebben natuurlijk in die tijd ook andere kwesties gespeeld, met name de vraag, hoe de samenstelling van het Kabinet moest worden in verband met de algemene politieke situatie en in verband met het feit, dat een gedeelte van het land bevrijd was en een ander gedeelte nog niet, alsmede de vraag, hoe eventueel een en ander tot uitdrukking zou moeten komen in de samenstelling van het nieuwe Kabinet. Heeft u hierover geen gedachtenwisselingen gehad?

A. Ja, zeker. Men heeft in het algemeen gezegd: op het moment, dat het noorden is bevrijd, moet het noorden in staat worden gesteld zijn stem uit te brengen. Ik heb dit zo begrepen, dat er dan een Kabinetsontbinding zou plaats vinden en een-nieuw Kabinet zou worden gevormd met medewerking van het noorden. Zó heb ik het begrepen, maar ik zeg u direct, dat ik op dit punt heel weinig ervaring heb. Zij hebben mij als vertegenwoordiger van het noorden mijn mening gevraagd, maar ik heb deze steeds onder zeer groot voorbehoud gegeven. Er is uiteindelijk een verslag opgemaakt door de commissie uit het zuiden en dit is voorgelezen aan H.M. de Koningin. Deze heeft gevraagd, of het noorden zich er mee kon verenigen. (Dit was ik.)

77869. De **Voorzitter**: U stond dus als 1 tegenover 17.

A. Ja, en ik was zonder enige ervaring in bestuurszaken. Er werd dus meer van mij gevergd dan van mij kon worden verwacht. Ik moest mij daarom zeer op de vlakte houden en ik geloof, dat dit ook mijn enige verdienste is geweest. Dit was dus in het negatieve.

77870. De **Voorzitter**: U heeft dus, als ik het goed begrijp, niet een rol gespeeld, waarbij u een sterke drang in de een of andere richting heeft uitgeoefend?

A. Neen, neen, daarvoor zou ik mij wel hebben gewacht. Ik vond het verstandig, dat men met de definitieve formatie wilde wachten. Dit was een kwestie van common sense.

77871. De **Voorzitter**: Heeft u uw overtocht over de rivieren gedaan in samenwerking met de groep-Albrecht of op eigen gelegenheid?

A. Naar het bevrijde gebied toe in overleg met de groep-Albrecht.

77872. De **Voorzitter**: Over Sliedrecht?

A. Neen, over Hardinxveld. Terug ging ik met de een of andere schipper, die mij door de Canadezen ter beschikking was gesteld.

77873. De **Voorzitter**: In een andere sector?

A. Neen, op dezelfde plaats. Ik ging toen in een roeiboort, terwijl ik de heenweg in een groep van drie kleine kano's deed; prachtig georganiseerd; ik wil niet zeggen, dat het een plezierreisje was, maar het was toch niet onaangenaam. Terug was het vreselijk. De dammen van de Ruhr waren toen juist gebombardeerd en de tegenstroom was ontzettend sterk, zodat wij van Zaterdagmiddag tot Zondagmorgen bezig zijn geweest en toen waren wij er nog niet. Wij konden niet door de Kop van het Land komen. Wij zijn beschoten, doordat wij nog al lawaai maakten met die boot en de Duitsers ons op een gegeven ogenblik zagen, zodat wij daarna verplicht waren te wachten tot het weer donker was. Wij zijn toen in de nacht over het Eiland van Dordrecht geslopen. Daardoor moest ik mijn papieren achterlaten, verstoppt in een oude boot, die daar lag. Ik heb de papieren dus in het bezette gebied achter moeten laten, d.w.z. de Staatsbladen; de belangrijke papieren had ik in mijn zak, het codemateriaal en andere dingen, die je niet achter kon laten en die in geen geval in handen van de Duitsers mochten vallen. Door een toeval heb ik daar in het riet een oude roestige schuit gevonden, waarvan je direct kon zien, dat deze al in jaren niet gezien was. Daarin heb ik de zaak verstoppt; later is het door koeriersters weer opgehaald.

77874. De **Voorzitter**: Ik dacht, dat de mensen van de groep *Albrecht* de tochten heen en weer verzorgden.

A. In het algemeen was dat wel zo, maar mijn terugtocht niet. De Prins had liever, dat ik met die schipper ging.

77875. De **Voorzitter**: Achteraf bezien, had u misschien toch beter met die kano's kunnen gaan.

A. Met kano's tegen de stroom op peddelen valt ook niet mee.

77876. De **Voorzitter**: U wijt het dus in hoofdzaak aan de stroom?

A. Ja, het ging te langzaam; in het donker hadden wij de Kop van het Land al gepasseerd moeten zijn. Wij schoten niet voldoende op.

77877. De **Voorzitter**: Hoe bent u de tweede keer gegaan?

A. Dat was in overleg met *Seyss-Inquart*.

77878. De **Voorzitter**: Hoe is dat in zijn werk gegaan?

A. De aanleiding is geweest, dat op een vergadering van het College van Vertrouwensmannen, in de Javastraat in den Haag, Bosch van Rosenthal bezoek kreeg van de heren Snouck *Hurgronje* en, naar ik meen, Trip. Dezen vertelden, dat van der *Vlugt*, die bij het Kerkelijk Overleg was, bericht had gekregen, dat de Duitsers, althans het burgerlijk deel van hen, niet de militairen, contact wilden hebben met een van de z.g. „Vertrauensmänner”. Zij hadden laten doorschemeren, dat het over een capitulatie ging.

77879. De **Voorzitter**: Is dat punt bij het eerste onderhoud direct naar voren gekomen?

A. Ja, d.w.z.: zij hebben het laten doorschemeren; tot het laatst toe hebben zij het woord capitulatie zelf vermeden.

77880. De **Voorzitter**: U weet, dat het eerste gesprek is geweest met *Schwebel*, waarbij deze dat inderdaad zou hebben laten doorschemeren, maar dat *Schwebel* er bij een volgende gelegenheid op is teruggekomen.

A. Natuurlijk; dat ligt voor de hand; het was de bedoeling om het maar even te laten doorschemeren; daarna moest het natuurlijk direct ontkend worden.

77881. De **Voorzitter**: Dus u ziet het ook zo, dat dit laten doorschemeren wel degelijk is gebeurd?

A. Zeker; daar werd door ons openlijk over gesproken. Dit punt is toen uit en ter na besproken en er werd besloten, dat *van Zanten (Six)* met *Schwebel* zou gaan praten, dus niet een lid van het College van Vertrouwensmannen, maar wel iemand, die door dit College was aangewezen. Waarom dat zo gedaan is, weet ik niet; men vond het blijkbaar beter en veiliger. *Six* heeft dat toen gedaan en heeft verslag uitgebracht. Dat versterkte ons in de mening, dat dit inderdaad capitulatie betekende en dat *Seyss-Inquart* en *Schwebel* het wilden doen voorkomen, alsof zij het Nederlandse volk wilden behoeden voor de hongerdood. Zij stelden het voor, alsof zij de noodzaak van het zenden van voedsel inzagen en zij daaraan hun medewerking wilden geven. Zij hoopten, dat de Canadezen dan niet verder zouden gaan dan de IJssellinie. Dat is een erg moeilijk punt geweest, omdat *Eisenhower* heeft gezegd: wij spreken alleen maar over „onvoorwaardelijke” capitulatie. De woorden, waarmee in het protocol is vastgelegd, dat de geallieerden niet verder zouden gaan dan de IJssellinie, eventueel tot Amersfoort, zou men kunnen opvatten als een voorwaarde, en daarover zijn wij dikwijls aangevallen, voornamelijk aor sommige verzetsgroepen. Dat lijkt waarschijnlijk niet geheel onbillijk. Wanneer er echter sprake is van een discussie, is dat eenvoudig een samenstel van vragen en antwoorden. Het woord „voorwaarde” vind ik echter gezocht. Wij hebben gesproken van het uiteindelijk protocol, dat is opgemaakt, en hebben het woord „voorwaarde” niet gebruikt. *Seyss-Inquart* wilde geen bezetting van het westen door de geallieerden; hij zou zijn medewerking verlenen, dat er voedsel zou komen en, wat voor ons het allerbelangrijkste was, dat West-Nederland niet onder water zou komen. Hij heeft beloofd, dat hij er voor zou zorgen, dat de springstoffen, welke in grote hoeveelheden bij verschillende dijken lagen, niet tot ontploffing zouden worden gebracht. Wanneer dit laatste zou zijn gebeurd, zou dit een — ramp is een te zwak woord — catastrofe zijn geweest. Het zou niet geweest zijn een onderwaterzetting van een paar cm, maar West-Nederland zou werkelijk zijn verdwenen. Dat was dus buitengewoon ernstig en daarom hebben de Vertrouwensmannen dat aanbod van *Schwebel* en *Seyss-Inquart* zeer ernstig overwogen. Na verschillende besprekingen heeft men dan ingezien, dat het noodzakelijk was, dat er iemand naar de Regering te Londen en de S.H.A.E.F. moest gaan om die zaak te bespreken.

77882. De **Voorzitter**: Waren Vertrouwensmannen over de wijze, waarop het aanbod moest worden behandeld, eenstemmig?

A. Ja.

77883. De **Voorzitter**: Was er ook overeenstemming met de heer *Koot*?

A. Ja. Iedereen, die met ons in contact kwam op dat moment, konden wij zonder enige moeite overtuigen van de noodzakelijkheid om dat contact inderdaad tot stand te brengen.

77884. De **Voorzitter**: Nu zijn er nog moeilijkheden geweest met bepaalde groepen, bepaalde personen uit het verzet. Hebt u dat nog meegemaakt?

A. Toen was ik in Engeland. Ik heb het naderhand gehoord. *Van Randwijk* van „Vrij Nederland” heeft er later fel over gesproken. Ik kan het mij voorstellen, dat zij boos waren, maar toch ook, dat de Vertrouwensmannen het hebben gedaan, gezien het feit, dat er zo ontzaglijk veel van afhing. Van een onderwaterzetting van West-Nederland was de ellende niet te overzien.

77885. De **Voorzitter**: Twijfel zou hebben kunnen ontstaan, toen de Duitsers de Wieringermeer onder water hebben laten lopen.

A. De besprekingen in Londen duurden te lang. Wij hebben tien dagen moeten wachten op bericht, vóórdat *Eisenhower* toestemde. *Churchill* heeft nog een telefoongesprek gehad met *Eisenhower* op de negende dag en toen kwam eindelijk het bericht, dat het in orde was. Gedurende de wachttijd hebben de Duitsers als een soort speldeprikkertje toch nog een gedeelte van ons land onder water gezet.

77886. De **Voorzitter**: Hoe is het besluit genomen, dat er twee afgezanten naar Londen zouden worden gestuurd?

A. Er is een zeer lange discussie geweest over de vraag, wie zou gaan. Iedereen kwam er voor in aanmerking, zowel *Bosch van Rosenthal*, *Cleveringa*, *Oranje*, *Drees* en de anderen. Tenslotte is het *Neher* geworden. Ik ben met hem meegegaan, omdat ik de contactpunten kende en niet om besprekingen te voeren. Meer als begeleider. *Neher* was de man, die de besprekingen zou leiden. Ik ben meegegaan, omdat men zeide, dat het gemakkelijk voor *Neher* zou zijn, als ik hem de weg kon wijzen in het bevrijde gebied en Londen. Dit is ook inderdaad gebeken. Ik heb *Neher* daarbij kunnen helpen.

Er werd ons gezegd, dat wij ons moesten vervoegen op het Plein, waar het kwartier was van *Seyss-Inquart*. Op een middag werd ik daar ontvangen. *Neher* was er toen nog niet. Ik weet niet, of hij dezelfde middag is gekomen; het moet haast wel, want wij zijn samen vertrokken van Buitenlandse Zaken. Ik ben toen ontvangen door *Seyss-Inquart* en heb met hem gesproken. Hij zei: „Sie haben Immunität für all dasjenige, was Sie gegen uns getan haben, aber nicht für dasjenige, was Sie noch gegen uns machen werden.”

Het was voor mij niet zo prettig naar het kwartier van *Seyss-Inquart* te gaan.

Hij zei, dat hij zielsmedelijden had met het Nederlandse volk, dat moest honger en vroeg, of ik alles wilde doen om het volk te redden van de hongerdood. Dit was zijn Leitmotiv. Over capitulatie werd niet gesproken, doch het was: als de vos de passie preekt, boer, pas op je kippen!

Daarop werden wij overgegeven aan *Schwebel*. Ik wilde mijn geallieerde uniform meenemen. *Seyss-Inquart* stond nogal te kijken van dat geallieerde uniform en het pistool, dat ik bij mij had in een koffertje. *Schwebel* heeft mijn koffertje gedragen! In den Haag in de bezettingstijd heeft *Schwebel* dus hel koffertje gedragen van de leider van de Raad van Verzet, waarin een geallieerd uniform en een groot pistool zaten, en zo zijn wij in een open auto gestapt, *Neher* en ik achterin, en, onder de woedende blikken van de bevolking, naar Gorkum gereden, waar wij door de N.S.B.-burgemeester met open armen werden ontvangen. Deze heeft allerlei pikante dingen verteld van het verzet in zijn streek en gezegd, waar wij verzetsmensen konden vinden! Hij vertelde bij voorbeeld, dat hij wist, waar een zekere *van Rappard* was ondergedoken. Dit was ook iemand van de Raad van Verzet.

De **Voorzitter**: *Van Rappard* was de vroegere burgemeester van Gorinchem.

A. Het was voor ons aanleiding vanuit het zuiden te telegraferen, dat *van Rappard* ergens anders moest onderduiken.

Wij moesten tot midden in de nacht bij die N.S.B.-burgemeester van Gorinchem blijven, want het bleek wat moeilijk te zijn de Duitse legerleiding te bewegen, niet op een bootje te schieten, dat over de Merwede zou gaan. Wij hebben tot een uur of één — misschien twaalf — zitten wachten en toen is een luitenant gekomen, die zei, dat het in orde was, en vroeg, hoe ik mij de overtocht voorstelde. Ik zei, dat ik een eigen weg had om naar de overkant te komen. Wij spraken af, dat er een „cease fire”, een staken van het vuren zou zijn voor één uur; in die tijd zou *Neher* met de witte vlag oversteken en ik zou het aan de overkant regelen, dat de „cease fire” in acht genomen werd.

77887. De heer **Fens**: Het was dus een schorsen van het vuren.

A. Ja. Een uur lang zou in ieder geval niet heen en weer worden geschoten. Bij de Merwede lagen de troepen vlak tegenover elkaar.

77888. De **Voorzitter**: Hoe moest dat aan de geallieerde zijde voor elkaar gebracht worden?

A. Dat moest ik doen langs de weg, die ik al eerder genomen had.

77889. De **Voorzitter**: De heer *Neher* moest dus wachten, totdat u aan de overkant aankomen was?

A. Ja. Hij zou daarna oversteken.

77890. De **Voorzitter**: Kreeg u voor uw reis de nodige faciliteiten?

A. Het was eigenlijk zo, dat wij het niet vertrouwden. *Neher* en ik hebben tegen elkaar gezegd: we houden een slag om de arm. Wanneer wij beiden tegelijk gaan, kunnen ze ons beiden doodschieten. Wanneer één van ons beiden gaat en de ander blijft achter, dan kan degene, die achterblijft, uit het feit, dat de eerste niet aan de overkant is gekomen, opmaken, dat het geen zuivere koffie is, dat er een

intrigue achter steekt, waarvan wij de draagwijdte overigens niet kennen. Waarom zouden wij nodeloos beiden dezelfde weg nemen? Ik moest dus naar de Duitse Weermacht toe om over te steken. *Neher* zeide: Ik blijf hier rustig zitten. Wanneer jij veilig aankomt, is dat voor mij een bewijs, dat ze te goeder trouw zijn; dan zal ik oversteken met de witte vlag. Dit was uitstekend door *Neher* in elkaar gezet.

De Duitsers vroegen mij: „Hoe wilt ge oversteken?” Ik antwoordde, dat ik alleen een auto wilde met twee Duitse officieren en dat men zou rijden, zoals ik dat zou aangeven. Dat was 1 uur des nachts. Verder moesten de Duitsers hun erewoord geven, dat zij op het moment, dat ik stoppen zou bevelen, mij er uit zouden laten en dat zij mij niet zouden volgen. Ik moest natuurlijk naar een gids en in die dagen kon men absoluut geen adres vrijgeven. Zij hebben hun erewoord gegeven en alles is volgens de plannen gegaan. Ik ben in een Duitse wagen gaan zitten en heb twee Duitse officieren meegerekregen. Toen ik het bevel tot stoppen gaf, zijn de beide Duitsers in de wagen blijven zitten en ben ik te voet naar de gids gegaan. Ik heb hem er toen met veel moeite toe kunnen bewegen om mee te gaan en met de Duitsers terug te rijden naar het stadhuis; dat vond die gids natuurlijk niet prettig. Ik heb een klein uur met hem moeten praten om hem zover te krijgen. Hij zei tegen mij: „U kunt tenslotte wel een agent-provocateur zijn.”

77891. De **Voorzitter**: Maar hij kende u toch van de vorige keer?

A. Neen, dat was juist het ongelukkige, hij kende mij niet; degene, die mij de vorige keer had meegenomen, was juist aan de overkant. Wij waren dus vreemden voor elkaar. Ik heb nog steeds de grootste bewondering voor die man. Ik heb erg op zijn gemoed gewerkt en heb hem gezegd, dat er zeer veel van afhing. Tenslotte is hij toch meegegaan. We zijn toen gebracht naar een kwartier met 13 Duitse officieren, die juist bezig waren feest te vieren. Ik moest mee drinken, zeiden zij, maar dat heb ik niet gedaan. Ik wilde helder blijven. Ik moest mij daar omkleden en de uniform aantrekken; dat vertelde ik hun. Zij beschouwden mij natuurlijk als een Duitse spion, die bij de geallieerden zou paan spionneren, en zij begrepen, dat ik de geallieerde uniform moest dragen om veilig aan de overkant te kunnen komen. Afzonderen voor dit kleden mocht ik mij niet; midden in die kamer moest ik de uniform aantrekken. Ze hadden er grote belangstelling voor. Om 3 uur heeft het gezelschap mij naar de roeiboort gebracht en wij zijn prinsheerlijk naar Lage Zwaluwe gevaren. Er was opdracht gegeven niet op ons te schieten en daar heeft men zich aan gehouden. *Neher* en ik hebben verder alleen de voorwaarde gesteld, dat de volgende dag tussen 11 en 12 uur er geen radiopeilingen zouden mogen zijn. Hierover werd natuurlijk alleen met *Schwebel* gesproken. We hebben *Schwebel* gezegd: „U weet, dat wij een aantal ontvangers hebben. *Van der Gaan* wil het bericht van zijn veilige aankomst seinen naar zijn vrienden.” Dat was noodzakelijk ook uit veiligheidsoogpunt; dan moesten zij dat bericht zonder stoornis kunnen ontvangen. We hebben verder gezegd: „Wij willen niet hebben, dat degenen, die het bericht ontvangen, gevaar lopen. U moet ons beloven, dat er van 11 tot 12 uur geen radiopeilingen zullen zijn.” In het bevrijde gebied aangekomen, ben ik naar de Prins gegaan. Deze heeft voor de schorsing van vuren van één uur gezorgd. Toen is de heer *Neher* overgestoken en heeft zich direct in verbinding gesteld met de Prins. De heer *Gerbrandy* was juist op reis. Hij zat in Nijmegen. *Gerbrandy* is teruggekomen en ik ben met hem naar Londen gevlogen en heb hem in het vliegtuig het een en ander kunnen vertellen. Zeer spoedig is de heer *Neher* gevolgd en van dat moment af hebben wij negen dagen dag in dag uit moeite gedaan bij de Regering om haar te bewegen in te gaan op — ik mag niet het woord „voorstellen” gebruiken — de suggesties van *Seys-Inquart* en *Schwebel*. Het is een hele toer geweest de Regering daarvan te overtuigen. Met de heer *Gerbrandy* ging dat gemakkelijk. Hij zag direct het belang er van in, maar Minister *Tromp* was er b.v. heel erg op tegen. Er is nog een Ministerraad geweest in Brown's Hotel, waarbij de heer *Neher* en ik aanwezig waren. De heer *Neher* heeft daar voorname-lijk het woord gedaan.

77892. De **Voorzitter**: Was dat negen dagen na aankomst?

A. Die Ministerraad was eerder, maar het was negen dagen na aankomst, toen *Eisenhower* toegaf.

77893. De **Voorzitter**: Het overtuigen van de Nederlandse Regering heeft dus niet zo lang geduurd?

A. Toch wel enige dagen. Men zeide — dat was algemeen de houding der Ministers — „U kunt de Duitsers niet vertrouwen, wanneer zij iets beloven.” Ons argument was: Wanneer wij er niet op

ingaan, wordt de boel onder water gezet. Wanneer wij er wel op ingaan, hebben wij de kans, dat het niet gebeurt. Op mathematische gronden moet u er dus op ingaan om de kleine kans, dat het niet gebeurt, te gebruiken.

77894. De **Voorzitter**: Het heeft dus een vrij groot aantal dagen geduurd, eer de beslissing door *Eisenhower* werd genomen. Hoe kwam dat?

A. Men zegt, dat dit kwam, omdat in die dagen *Roosevelt* overleden was. Dat gaf natuurlijk ontzaglijk veel werk en besprekingen. Het is mogelijk, dat dat een oorzaak van vertraging is geweest.

77895. De **Voorzitter**: De heer *Gerbrandy* heeft er ook nog een bespreking over gehad met *Churchill*.

A. Ja, twee keer. Hij is zelfs midden in de nacht nog naar *Churchill* geweest. De heer *Gerbrandy* heeft er zich sterk voor ingespannen, eigenlijk vanaf het moment, dat ik er in het vliegtuig met hem over had gesproken.

77896. De **Voorzitter**: Zag hij ook in, dat *Churchill* met *Eisenhower* moest spreken?

A. Ja. *Churchill* heeft, meen ik, die zelfde nacht telefonisch nog met *Eisenhower* gesproken, tenminste, dat heeft de heer *Gerbrandy* mij daarna verteld.

De **Voorzitter**: Waarschijnlijk hebben wij nu de belangrijkste punten voor het grootste gedeelte gehad.

A. Ik weet hieraan verder ook niets meer toe te voegen, want van dat moment af, na terugkomst van mijn tweede reis, was er een volkomen vrije uitwisseling van gedachten. Daarover kan ik u niets belangrijks meer vertellen.

77897. De **Voorzitter**: U hebt vrij veel contact gehad met de leiding van de O.D.

A. Ja, met jhr. *Six*.

77898. De **Voorzitter**: Nu is de doelstelling van de O.D. — dat merken wij hier ook voortdurend — nogal een omstreden punt geweest, d.w.z. in die zin, dat bij sommige groepen het gevoel bestond, dat de leiding van de O.D. streefde naar een „autoritair regerings-systeem”. Deze gevoelens heeft u zeker wel herhaalde malen bemerkt, ook in die tijd?

A. Die gevoelens bij anderen? Ja!

77899. De **Voorzitter**: Wat is uw oordeel daarover?

A. Ik deel die gevoelens beslist niet. Ik zie de O.D. als een groep van echte militairen en dit drukt nogal zijn stempel op een regerings-vorm of een kabinet, dat zij eventueel later zouden willen hebben. Dat zij echter zelf zouden hebben willen streven naar een Regering, op militaire leest geschoeid, geloof ik beslist niet.

77900. De **Voorzitter**: U heeft dus de overtuiging, dat zij bereid waren een regeringsstelsel, dat langs democratische weg tot stand gekomen was, te aanvaarden?

Er speelde bij voorbeeld in die tijd de vraag, wat er met het Parlement moest gebeuren. Dit was een moeilijk probleem. Nu zou ik mij kunnen voorstellen, dat men in die kringen op het standpunt had gestaan: laat dat Parlement voorlopig maar weg. Dan had men dus een regering zonder Parlement en was men al een eind in de autoritaire richting. Men had ook nog een stapje verder kunnen gaan en zeggen: wij hebben bovendien met betrekking tot die Regering nog bepaalde wensen.

Daartegenover is hier van de kant van leidende figuren van de O.D. gezegd: dat is per se niet waar; wij moesten voorzien in een vacuum, dat na de bevrijding zou ontstaan, want dan moest de staat van beleg gelden en hierbij moesten de militairen de leiding hebben, maar dit zou geheel binnen het democratisch bestel, zoals wij het hebben, moeten gebeuren. Dit zijn de twee standpunten. Nu is de vraag: wat waren naar uw oordeel de strevingen bij de leiding van de O.D.?

A. Wij hebben het nooit gehad over de weg, waarlangs wij vlak na de bevrijding tot een regering zouden komen. Over de vraag, of dit

langs een democratische weg zou gebeuren, met een Parlement of zonder Parlement, hebben wij nooit gesproken. Ik heb in hun harten niet kunnen kijken. Ik kan helemaal niet beweren, dat zij afkerig zouden zijn geweest van een regeringsvorm zonder Parlement of zelfs van een geheel autoritaire vorm. Ik acht dit niet uitgesloten, maar ik weet het niet. Niet omdat zij anti-democratisch zouden zijn, maar omdat zij het op dat moment een juistere vorm zouden hebben gevonden, meer doelmatig, gezien het feit, dat het zo moeilijk was, op dat moment een Parlement te vormen.

77901. De **Voorzitter**: U wilt dus zeggen: dat kan hun persoonlijke mening zijn geweest. Kan er echter worden gesproken van een streven op dit gebied van de O.D. qua talis?

A. Neen. Als er een streven in die richting is geweest, heeft men er niets van laten merken.

77902. De **Voorzitter**: Heeft u weleens persoonlijke opvattingen gehoord?

A. Zij hebben dit punt niet aangeroerd, maar men krijgt weleens een indruk, zonder dat zij er uitdrukkelijk over spreken. Dit is dus een feeling.

77903. De **Voorzitter**: Wat was deze feeling?

A. Dat zij het niet onaangenaam zouden hebben gevonden, wanneer het niet langs democratische weg zou zijn gegaan.

77904. De **Voorzitter**: Dan heb ik hier nog een telegram van 28 September 1944, dat uit Londen was gekomen, waarin aan de Grote Raad van de Illegaliteit werd verzocht om een deputatie uit die Grote Raad van de Illegaliteit van ten hoogste 5 personen naar Eindhoven te sturen. Wat is dat voor een geschiedenis geweest?

A. Dat is alleen maar de oorzaak geweest van onnoemelijk veel herrie, anders niet. Uiteindelijk is niemand afgevaardigd. Er is een verschrikkelijke onenigheid geweest over de vraag, wie zouden gaan, maar men is niet tot een oplossing gekomen en men heeft het maar laten lopen. Men wilde vertegenwoordigers van illegale kranten en verzetsgroepen sturen, mensen, die individueel graag wilden gaan en die vonden, dat het nodig was, dat contact werd opgenomen met het bevrijde gebied. Maar zoals ik al zeide, het is slechts een bron geweest van onnoemelijke herrie.

77905. De **Voorzitter**: In welke kringen?

A. In alle kringen. Ik kan niet zeggen, dat iemand daar minder schuldig aan is geweest dan de anderen; allen waren even schuldig wat dit betreft. Iedereen had hierover zijn eigen mening en men kon eenvoudig niet tot elkaar komen. Ik vond die opdracht niet zo erg geslaagd.

77906. De **Voorzitter**: In welk opzicht niet?

A. Men had moeten definiëren, wie men wilde hebben en waarvoor; 5 mensen, jawel, maar er waren er wel 500 000, die wilden gaan.

77907. De **Voorzitter**: Hebt u zich zelf ook in deze discussie gemengd?

A. Zonder enige twijfel.

77908. De **Voorzitter**: Hebt u daarbij gezegd, dat het zus of zo zou moeten?

A. Mijn natuur is er altijd een van verzoening geweest en wanneer ik mij er in gemengd heb, is het geweest om de mensen tot elkaar te brengen, maar wat ik nu precies gezegd heb en wie ik heb voorgestaan, weet ik niet meer. Maar mij zelf kennende, weet ik wel, dat ik geprobeerd zal hebben om de mensen tot elkaar te brengen.

77909. De **Voorzitter**: Dat is toch een hoogst eigenaardig verloop van zaken. Ik laat daar, of het juist was dat verzoek in die vorm te doen en of het verzoek duidelijk geformuleerd was, maar dat men, gegeven de opdracht, na enige tijd moest constateren, dat men niet tot een behoorlijk gehoor geven aan die opdracht kon komen, is toch wel erg bevreemdend.

A. Het was afschuwelijk; het was een blamage. Het kwam, omdat er zoveel andere geïnteresseerde groepen bij kwamen, die tot de illegale kranten behoorden. Vertegenwoordigers van die illegale bladen

wilden vanzelfsprekend ook graag gaan. Bij „Trouw“ en „Parool“ vond men het beslist nodig om vertegenwoordigers van de illegale pers te zenden. Toen kwam er een compromis tot stand. Men zou één man sturen als vertegenwoordiger van alle kranten, maar toen kwam er weer ruzie over de vraag wie die vertegenwoordiger zou zijn. Het was werkelijk een geweldige deining. De heer *Neher* heeft ook getracht daarin te verzoenen, maar het heeft niet zo mogen zijn.

77910. De **Voorzitter**: Hebt u zelf nog bepaalde punten, ten aanzien waarvan u meent, dat wij die niet of niet voldoende hebben behandeld? Wij hebben de gehele materie wel doorgenomen, maar dat wil nog niet zeggen, dat ik bepaalde dingen niet heb vergeten of over het hoofd gezien.

A. Misschien de gelden, die gebruikt zijn. Het is mij opgevallen, dat de gelden, die wij kregen, werden ontvangen door *Johan Doorn (Henk)*. Hij ontving die gelden weer in zijn kwaliteit van leider van de Oranje-krant, zijn éénmanskrant. Hij zorgde voor het samenstellen en drukken. Dat deed hij alleen. Daarvoor kreeg hij een vrij groot bedrag. Wanneer wij gelden nodig hadden, moesten wij zeer dikwijls putten uit de voorraad, welke *Johan Doorn* had. Het andere geld werd, als ik het mij goed herinner, direct gegeven aan *Freek de Lange Jan*, maar daaruit heb ik zelf nooit geput. Het geld, dat de R.V.V. nodig had, is altijd gekomen van *Herik*, naast een groot bedrag van de heer *Cahn*, die ik reeds eerder noemde. *Henk* kreeg zijn geld voor zijn „Oranje-krant“, hetgeen blijkbaar te veel was, zodat hij het werk van de Raad van Verzet kon steunen.

77911. De **Voorzitter**: Hebt u een idee, waar het geld vandaan kwam?

A. Van *van Hall*.

77912. De **Voorzitter**: Het kwani dus via het N.S.F.?

A. Ja. Ik heb met *van Hall* er eens een gesprek over gehad om op een zeer voorzichtige wijze een opstelling te maken over de wijze, waarop het geld werd besteed, maar dat heeft nogal wat tegenkating ondervonden. Ik geloof niet, dat het mogelijk is over de wijze, waarop het geld is besteed, iets terug te vinden, maar het moeten enorme bedragen zijn geweest.

77913. De **Voorzitter**: Was er voortdurend geldgebrek of ging het wel?

A. Neen. Wij hebben van geldgebrek nooit iets gemerkt. Ik heb voor mij zelf later nog wel eens een lijstje opgemaakt van het geld, dat wij hebben besteed. Nu moet ik zeggen, dat ik zelf bij de verzetsgroep weinig om geld heb aangeklopt, omdat ik persoonlijk voor het verzetswerk werd geholpen door de heer *Cahn*. Dat was een rijk zakenman. Ik zorgde voor zijn zoontje; die heb ik aan een duikplaats geholpen. Ik kon bij hem altijd aankloppen, wanneer wij geld nodig hadden voor fietsen of het aankopen van voorraden. Een enkele maal heb ik persoonlijk geld ontvangen van *Johan Doorn (Henk)*.

77914. De **Voorzitter**: Behalve het N.S.F., waren er voor het werk van de Raad van Verzet dus nog andere bronnen, zoals de heer *Cahn* en anderen?

A. Ja.

77915. De **Voorzitter**: Het ging blijkbaar zo: men leefde van wat men had, zolang dat ging en als het geld op was, ging men ergens proberen weer wat geld te krijgen?

A. Ja; zo deed ik het althans, en dat lukte wel. Laat ik het liever zo zeggen: wij hebben niet iets niet kunnen uitvoeren door gebrek aan geld.

De **Voorzitter**: Als u dan hiermede aan het einde van hetgeen u ons hebt mede te delen bent gekomen, dank ik u zeer voor de inlichtingen, welke u ons hebt verstrekt, en sluit ik het verhoor.

J. VAN DER GAAG.

DONKER, *voorzitter*.

KORTHALS.

FENS.

SCHUIJT, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 27 APRIL 1950

Sub-Commissie II

Tegenwoordig de heren Algera, voorzitter, en Hoogcarspel, Fokkema en Fens, leden, alsmede de heer Oosterhuis, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h en p.

Verhoor van

Mr. CHARLES HERMAN JEAN FRANÇOIS VAN HOUTEN,
oud 45 jaar, wonende te 's-Gravenhage, bankdirecteur.

Hij legt de eed af als getuige.

73461. De **Voorzitter**: De commissie heeft u verzocht voor haar te willen verschijnen om gehoord te worden over het militaire beleid 1940—1945, in het bijzonder over uw functie van chef staf bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Welke functies van militaire aard hebt u in de periode van 1940—1945 bekleed?

A. In de mobilisatie was ik commandant van een batterij van de rijdende artillerie uit Arnhem en daarmee ingedeeld bij het Iste regiment huzaren, dat tijdens de mobilisatie gestationneerd is geweest op de Veluwe. Na de capitulatie ben ik zeer spoedig naar huis gezonden. In 1943 ben ik zo gelukkig geweest om via Zweden in Engeland te kunnen komen, waar ik mij als reserve-officier weer heb gemeld en, eerst in de rang van kapitein, werd ingedeeld bij het Bureau Inlichtingen van het Ministerie van Oorlog, onder de toenmalige majoor dr. *Somer*. Ik heb ongeveer een jaar de functie vervuld van „second in command” van dat Bureau Inlichtingen. In September 1944 ben ik weer naar het vasteland gestuurd met een gecombineerde „intelligente-party” van Amerikanen, Engelsen en Nederlanders. Op 7 September 1944 ben ik daarvoor uit Londen vertrokken. Ik had toen al met Zijne Koninklijke Hoogheid Prins *Bernhard*, in overleg met de Minister van Oorlog, de heer van *Lidth de Jeude*, afgesproken om hem bij te staan bij het leggen van contacten met de illegaliteit tegen de tijd, dat wij de Nederlandse grens weer zouden bereiken. Officieel ben ik nog bij het Bureau Inlichtingen ingedeeld gebleven tot — als ik mij niet vergis — 1 November 1944. Tegen die tijd waren de ontwikkelingen echter al heel anders gelopen dan wij hadden voorzien, in en vóór September, te Londen. Ik ben geleidelijk aan geheel naar de staf van de Prins overgegaan, wiens staf zich inmiddels formeerde en uitbreidde. Ik heb met enkele collega's opdracht gekregen daarin een organisatie in elkaar te zetten om het gehele vraagstuk van de Binnenlandse Strijdkrachten te bestuderen, waarbij ik hoofd van die speciale afdeling ben geworden. De Prins was, gelijk bekend, bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten. Hij had reeds als chef staf de tegenwoordige generaal-majoor *Doorman* aangetrokken. De staf van de Prins werd heel spoedig verdeeld in twee afdelingen: de afdeling Koninklijke landmacht en de afdeling Binnenlandse strijdkrachten. De chef staf in de ware zin van het woord was dus de toenmalige kolonel *Doorman*. Mijn officiële titel was niet chef staf van de Binnenlandse Strijdkrachten, maar hoofd van de afdeling Binnenlandse Strijdkrachten; de functie kwam feitelijk op hetzelfde neer. Ik ben met die taak belast geweest tot aan de opheffing van de Binnenlandse Strijdkrachten; een vol jaar dus was ik verantwoordelijk hoofd van genoemde afdeling en werkte als zodanig vooral heel nauw samen met twee collega's, de heren P. Th. *Six* en H. W. L. *Frowein*. De heer *Six* had de rang van majoor en de heer *Frowein* is het eveneens geworden. Gedurende die tijd werd ik zelf luitenant-kolonel en ik ben als zodanig met mijn opdracht betreffende de Binnenlandse Strijdkrachten geëindigd. Is dit ongeveer, wat u wilde weten, Mijnheer de Voorzitter?

De **Voorzitter**: Dit is dus het formele raam, waarin zich uw werkzaamheden hebben afgespeeld. Waarschijnlijk kunt u ons ook wel inlichten over het begin van de vorming van de Binnenlandse Strijdkrachten.

A. Ja, maar ik zou hierbij uw clementie willen inroepen. Het is langzamerhand bijna zes jaar geleden, dat zich dit afspeelde. Ik heb natuurlijk nog wel in grote trekken in mijn hoofd hoe het is ontstaan.

De Binnenlandse Strijdkrachten zijn formeel opgericht — als ik mij niet vergis — op 5 September 1944, bij Koninklijk besluit no. E 62. Hieraan is een hele voorgeschiedenis voorafgegaan. Het Bureau Inlichtingen had, gelijk u weet, nauw contact met vele illegaal werkende groepen en groeperingen in Nederland en onder meer met de organisaties, die later de Binnenlandse Strijdkrachten zouden vormen. Dit waren hoofdzakelijk de Raad van Verzet, de knokploegen van de L.O. en de O.D. Vanuit Nederland is telegrafisch en ook langs andere wegen meermalen aan de Regering in Londen gevraagd, of het niet mogelijk zou zijn het Nederlandse strijdbare verzet op dezelfde wijze als in andere bezette landen was gebeurd de status te geven van een officieel erkend binnenlands ondergronds leger. Hierover is veel overleg in Londen geweest, met de Minister van Oorlog, de Minister-President, verschillende andere instanties, met H.M. de Koningin en de Prins. De Prins heeft contact opgenomen met het geallieerde hoofdkwartier om te polsen hoe men daar zou staan tegenover de officiële vorming van dergelijke „Interior Forces”. In het begin heeft hij ervaren, dat men niet zo geweldig enthousiast was. Niet zozeer omdat het uit militair oogpunt afgekeurd werd, maar op grond van de ervaringen in andere landen was men een beetje huiverig geworden voor mogelijke politieke stromingen bij de illegalen en uit dien hoofde was men er dan ook aanvankelijk niet erg voor geporteerd ook een Nederlands ondergronds leger te erkennen. Van Nederlandse zijde is daartegenover gesteld, dat het een zeer sterke wens was in het bezette gebied en dat de erkenning van dergelijke Binnenlandse Strijdkrachten zeker toekwam aan onze mensen, die in het gewapend verzet streden, zodat dit als blijk van waardering voor hun werk moest worden toegestaan. Men was aan Nederlandse zijde verder bang, dat, wanneer dit streven niet gecoördineerd en onder behoorlijke leiding zou worden geplaatst, vele van elkaar onafhankelijke acties van loslopende groepen misschien veel meer last en ongelukken zouden kunnen veroorzaken dan andersom.

78462. De heer **Fens**: Mag ik u misschien even onderbreken?

U hebt gezegd, dat vanuit Nederland drang was uitgeoefend om tot een ondergronds leger te komen. Kwam men daarbij met een plan op de proppen of kwam het voorstel hiertoe van verschillende groepen los van elkaar binnen?

A. Zoals u weet, is er aan het einde van de oorlog veel contact geweest tussen de verschillende ondergrondse verzetsgroepen onderling. Deze aandrang is in rapporten en telegrammen diverse malen aan Londen kenbaar gemaakt. Men had de wens geuit om zelf mee te doen, dus actief te mogen optreden bij de bevrijding van ons land.

78463. De heer **Fens**: Had men daarvoor een organisatie?

A. Men had daarvoor nog geen organisatie. Er opereerden verschillende aparte organisaties en dat was juist van Nederlandse zijde in Londen een van de argumenten om aan te dringen op coördinatie en deze verschillende stromingen onder één centrale leiding te plaatsen. Men was op het geallieerde hoofdkwartier daarvoor niet direct te vinden, omdat men diverse onaangename ervaringen had opgedaan met „Interior Forces” in andere landen. Er waren bijvoorbeeld in Frankrijk verschillende situaties voorgekomen, die minder aangenaam waren; generaal *König* was in Londen aangesteld als commandant van de F.F.I. (Forces Françaises de l'Intérieur), maar had deze niet steeds in de hand. Men had ook reeds onaangename toestanden beleefd in Griekenland, Joego-Slavië, enz. Later zijn er zelfs in België incidenten geweest. Op een gegeven ogenblik heeft echter de chef staf van generaal *Eisenhowe*, de generaal *Bedell Smith*, inderdaad gezien, dat men beter in Nederland de zaak wel kon or-

ganiseren onder behoorlijke leiding. Generaal *Bedell Smith* heeft toen zijn volle medewerking verleend om het plan tot uitvoering te brengen. Daarbij is ook de vraag naar voren gekomen, wie die leiding zou moeten hebben. Hierover zijn besprekingen geweest, waarvan de uitkomst was — zulks ook voornamelijk ingevolge de wens van Hare Majesteit —, dat Prins *Bernhard* bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten zou worden en dat hij, daarbij ook speciaal inbegrepen, het bevel over de Binnenlandse Strijdkrachten zou krijgen, aangezien men in hem bij uitstek de figuur zag, die aan iedereen bekend was, wiens stem in Nederland de meeste autoriteit zou hebben en die dus het beste gehoorzaamd zou worden. Er is een moment ook sprake geweest van de kolonel *de Bruyne*, maar aangezien zijn naam voor het verzet in Nederland een totaal onbekende klank was, kon aan hem niet de voorkeur worden gegeven. Er zijn toen eerst telegrammen naar Nederland gezonden om te polsen of de strijdbare organisaties onvoorwaardelijk zouden gehoorzamen aan alle bevelen, die door en vanwege Londen zouden worden gegeven. Deze telegrammen zijn uitgezonden op 31 Augustus 1944. Zij zijn praktisch gelijklopend naar de drie organisaties gegaan, die men in Londen aangewezen vond om eventueel de Binnenlandse Strijdkrachten te formeren, n.l. de O.D., R. v. V. en K.P. In die telegrammen is ook te kennen gegeven, dat de mogelijkheid bestond, dat Prins *Bernhard* tot bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten zou worden benoemd. Men eiste onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan alle instructies, die van onze zijde zouden worden gegeven. Het antwoord hierop kwam in een telegram van 4 September, gezamenlijk uitgezonden door de organisaties, waarin werd gezegd, dat zij het zeer toejuichten, dat de Prins zou worden benoemd en dat zij inderdaad alles zouden doen om de gegeven bevelen stipt op te volgen. Da: is dus het begin van de Binnenlandse Strijdkrachten geweest. Door ons is als officiële datum 5 September aangenomen, de dag, waarop het Koninklijk besluit van oprichting is uitgekomen. Dit Koninklijk besluit had overigens eigenlijk één hoofdbedoeling. Later hebben wij er nog weleens moeilijkheden mee gehad, want het Koninklijk besluit heeft de Binnenlandse Strijdkrachten verklaard tot militairen in de zin der wet en te behoren tot de Koninklijke landmacht. De hoofdpzets hiervan was deze mensen, die door de Duitsers verinoedelijk als franc-tireurs zouden worden beschouwd, officiële erkenning en bescherming te geven. Later is dit Koninklijk besluit vaak ter sprake gekomen bij verdere vraagstukken betreffende de juiste militaire status van deze vrijwilligers, b.v. voor hun rangen, bezoldiging en meer van dergelijke kwesties, waarbij wij ons niet zonder meer in alles hebben kunnen houden aan de algemene stelling, dat die mensen tot de Koninklijke landmacht behoorden. Zij hebben in feite een heel aparte status gekregen.

78464. De **Voorzitter**: Wanneer heeft zich de scheiding voltrokken tussen de afdelingen: Koninklijke landmacht en Binnenlandse Strijdkrachten? Of is die scheiding er van meet af aan geweest?

A. Die scheiding is direct ontstaan. Begin September 1944 bestonden de Nederlandse Strijdkrachten eigenlijk alleen, wat de landmacht betreft, uit de Prinses Irene-Brigade, die onder geallieerd bevel was gesteld. De Koninklijke landmacht bestond verder op dat moment niet meer of nog niet.

78465. De **Voorzitter**: Heeft de Irene-Brigade ook onder commando van de Prins gestaan?

A. Ja. De Prins was commandant van de Nederlandse strijdkrachten, dus ook van de Prinses Irene-Brigade, maar in feite is de Irene-Brigade operationeel onder geallieerd bevel gekomen.

78466. De heer **Fens**: Misschien geeft het enige verwarring, omdat u hebt gezegd, dat kolonel *Doorman* chef staf was, eigenlijk van de Nederlandse strijdkrachten. U was hoofd van de afdeling Binnenlandse Strijdkrachten. Daaruit maak ik op, dat kolonel *Doorman* ook chef staf was van de Binnenlandse Strijdkrachten en dat er in het stafkwartier verschillende afdelingen waren, waaronder een afdeling Binnenlandse Strijdkrachten, waarvan u het hoofd was.

A. Kolonel *Doorman* was de officiële chef staf van de Prins, dus van de bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten. Doch op dat moment bestond er eigenlijk alleen maar een actief werkende afdeling Binnenlandse Strijdkrachten. Kolonel *Doorman* is speciaal door de Prins aangetrokken om zo spoedig mogelijk de omwerking van de Binnenlandse Strijdkrachten naar de Koninklijke landmacht ter hand te nemen. De Koninklijke landmacht moest weer van de grond af worden opgebouwd. Kolonel *Doorman* heeft reeds vanuit Brussel bij de eerste „units”, die wij hem konden leveren, het kader aangewezen, enz. om die weer tot geregeld leger om te vormen. Naar-

mate wij onze taak hebben afgewikkeld, werd de afdeling Koninklijke landmacht steeds groter. Wij hebben altijd zeer nauw samengewerkt. De afdeling Koninklijke landmacht is praktisch met nul begonnen en onze dienst met zeer veel mensen, die door ons gekanaliseerd moesten worden en waaruit wij moesten trachten behoorlijke eenheden te maken. Op een gegeven ogenblik werden zij dan naar de Koninklijke landmacht overgeheveld, waarvan kolonel *Doorman* de actieve leiding had.

78467. De **Voorzitter**: Hoe is de organisatie van de Binnenlandse Strijdkrachten ter hand genomen?

A. Ik weet niet, of u dit boekje hier kent, dat wij hebben uitgegeven aan de Binnenlandse Strijdkrachten. Het houdt de „Algemeene instructies voor de Binnenlandsche Strijdkrachten” in. Ik moëge het u hierbij overhandigen.

78468. De **Voorzitter**: Was er in die tijd een zekere aversie tegen wat men noemt „het oude leger”?

A. Neen. Dat had er niets mee te maken! Toen wij dit moeilijke werk ter hand hebben genomen, was er helemaal geen oud leger meer en er is volstrekt geen kwestie van aversie of wat dan ook geweest. Op dat moment heeft dit zeker nooit een punt van overweging uitgemaakt.

78469. De **Voorzitter**: Kent u de petitie, die aan H.M. de Koningin is aangeboden door een aantal opperofficieren, hoofdofficieren en officieren? Er staat o.a. de naam onder van de Luitenant-Generaal der Artillerie van *Ernel Scherer*.

Er komt deze zin in voor:

„Toen onze bondgenooten in September 1944 een deel van ons land bevrijd hadden, was het voor ons een kwestie van eer en geweten binnen den kortst mogelijken tijd een gezagsapparaat op te bouwen, om binnenslands de orde, veiligheid en rust te verzekeren en tegelijkertijd een aanvang te maken met den opbouw op zeer korten termijn van een leger, dat bij de bevrijding van ons Rijk overzee een soortgelijke taak te vervullen zou hebben; enthousiast jeugdig menschenmateriaal ontbrak ons daartoe niet.

Hoewel reeds in Juni 1940 in Nederland een begin gemaakt werd met den wederopbouw, zij het dan ondergronds, van ons leger, om bovengenoemde taak op te nemen, en hoewel dit apparaat, zijne verliezen door executie en krijgsgevangenschap ten spijt, bij de bevrijding voldoende intact was om zijn zware taak, met steun van onze troepen uit Engeland, ten uitvoer te leggen, werd het zonder geldig motief en met de grootste ondankbaarheid opzij geschoven .....

Wij willen niet spreken over al het leed, dat achter de voltooiing van dit ondergrondse leger in het Vaderland zelf verborgen ligt, over het bijna heilige geloof in de noodzakelijkheid van zijn taak, over de onmiskenbare tegenwerking en nog wel van die zijde, waarvan het den grootsten steun had mogen verwachten.

Nu zien wij echter, dat achter al deze tegenwerking en miskenning sinistere, onze onafhankelijkheid in wezen vijandige krachten werkten en nog werken.”

Waarop kan dit betrekking hebben? Is u dit bekend?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter! Nu u mij dit voorleest, herinner ik mij, dat ik indertijd van deze of een soortgelijke petitie heb gehoord. Wat u daar voorleest, ontken ik ten stelligste. Van welke datum is deze petitie?

De **Voorzitter**: Zij is van September 1944 en zal waarschijnlijk in 1945 in zee zijn gestuurd.

A. Is dit ook ondertekend door de generaal *Röell*?

De **Voorzitter**: Neen, door de heren van *Ernel Scherer*, *Numans*, *Oudendijk*, *Feuilletau de Bruyn*, van den *Wall Bake*, enz. Er komt ook deze zinsnede in voor:

„Onbegrijpelijk en onverantwoordelijk was het verzuim der legerleiding om niet het voorbeeld te volgen, dat in België en in Frankrijk werd gegeven om na de bevrijding van de Zuidelijke provinciën het geoeffende kader op te roepen. Door het oproepen van het geoeffende kader zou zeker het geraamte voor twee divisiën zijn georganiseerd. De kardinale fout van dit verzuim is na de algehele bevrijding van ons vaderland nog eens herhaald. En tengevolge dáárvan is Nederland slechts in staat tot het verschepen van enkele losse bataljons op een oogenblik dat

groeïend gevaar voor een afscheiding van Indië te keeren valt en de oogen van de geheele wereld op ons beleid zijn gericht. Niet alleen is de gevechtswaarde van de uitgezonden bataljons te gering door gebrek aan ervaren kader en onvoldoende training, maar de ontoereikende discipline en zelftucht vormen bovendien op zich zelf een gevaar voor de noodzakelijke pacificatie van dat zoo uitermate belangrijke deel van ons Koninkrijk, waar thans over de toekomst van ons volk wordt beslist."

Hierin staat dus met zoveel moorden, dat men na de bevrijding heeft verzuimd van de zijde van de legerleiding het geoefende kader van het bevrijde zuiden op te roepen.

A. Dat moet ik ten stelligste ontkennen. Ik heb hierop eigenlijk maar één commentaar: Ik vind het een schandaal, zoals het hier staat! Daar is geen woord van waar. Dit nog afgezien van de denigrerende taal over de Indische bataljons, die voor hun prestaties en houding waarachtig afdoende hebben bewezen, wat zij waard waren! Het is overigens juist heel anders gegaan dan daar wordt beweerd.

78470. De **Voorzitter**: Wilt u eens mededelen, hoe het dan wel is gegaan?

A. Destijds, in Februari 1945, heb ik op verzoek van de Prins voor de militaire commissarissen een globale uiteenzetting gegeven van de taak, organisatie en bedoeling van de Binnenlandse Strijdkrachten. Als ik u het stenografisch verslag mag voorlezen, zal dit in beknopte vorm wellicht de meeste vragen toelichten, die u zult willen stellen, en tevens deze kwestie verduidelijken.

De **Voorzitter**: Graag.

A. Die vergadering heeft plaats gehad op 17 Februari 1945 te Eindhoven. De uiteenzetting, die ik u zal voorlezen, werd gegeven op verzoek van de generaal *Kruls* en ook voornamelijk van Prins *Bernhard*, aan een bijeenkomst van militaire commissarissen, onder voorzitterschap van de kolonel *van Andel*. De tekst luidt als volgt:

„De Kolonel *van Andel* opende de vergadering en verzocht Luitenant-Kolonel *van Houten*, Hoofd Afdeling Binnenlandse Strijdkrachten van den Staf van den Bevelhebber Nederlandsche Strijdkrachten, het woord te nemen.

De Luitenant-Kolonel *van Houten* deelde mede, dat Z.K.H. Prins *Bernhard* en Generaal-Majoor *Kruls* van meening waren, dat het zeer nuttig zou zijn, wanneer de Militaire Commissarissen ruimer ingelicht werden over de werkzaamheden van den Staf van den Bevelhebber der Nederlandsche Strijdkrachten, daar er in de praktijk soms misverstanden voorkwamen tusschen Militair Gezag en Staf B.N.S.

Gezien den beperkten tijd, die spreker ter beschikking stond, kon hij slechts een vrij kort overzicht geven. Toch wilde hij beginnen de historische „background“ te schetsen, waaruit het Instituut der B.S. langzaam is gegroeïd.

In Engeland functioneerde het Bureau Inlichtingen van het Departement van Oorlog, dat uitgebreid contact had met bezet Nederland. Omstreeks Augustus 1944 is uit Nederland, uit bepaalde kringen (R.v.V. en K.P.) het verzoek gekomen om de erkenning van de Geallieerde Legerleiding te krijgen voor een ondergronds leger. Zelfs in O.D.kringen waren reeds vroeger geluiden in dien zin vernomen. H.M. de Koningin voelde hier veel voor. S.H.A.E.F. echter aanvankelijk minder. S.H.A.E.F. had slechte ervaringen met de Fransche Maquis opgedaan. Generaal *König* was Bevelhebber der Fransche Maquis; in Parijs zijn de Maquis, tegen de bevelen in, eenige dagen te vroeg begonnen, zeer tot ontstemming der Geallieerden, omdat hierdoor het operatieplan der Amerikanen in gevaar gebracht werd. In Warschau zijn indertijd de Poolsche patriotten eveneens te zelfstandig begonnen; de Russen hebben hun toen geen hulp kunnen bieden of vonden zulks i.v.m. hun operatieplan niet verantwoord, waardoor echter alleen de schijn gewekt is, dat de Russen de Polen in de steek hebben gelaten.

Door de opgedane ervaringen was men te Londen blijkbaar huiverig geworden voor de hulp van ondergrondse verzetsgroepen, hoewel men vanuit de vrije wereld het verzet steeds zelf had aangewakkerd. In een latere periode werd de stemming t.a.v. deze „illegale“ strijders niet bepaald gunstig beïnvloed door de gebeurtenissen in België en vooral in Griekenland, doch op het moment mag zeker verklaard worden, dat er geen achterdocht t.a.v. de Nederlanders bestaat. Het is de taak van de Afd. Binnenlandse Strijdkrachten van den Staf B.N.S. geweest om deze op te vangen en zij meent hierin te zijn geslaagd. Er heerscht bij de Geallieerde legers in ons land juist vertrouwen in de Binnenlandse Strijdkrachten en hoe langer hoe meer waardeering voor hun prestaties.

H.M. de Koningin heeft Haar Schoonzoon benoemd tot Bevelhebber der Nederlandsche Strijdkrachten. Zij stond erop, dat hij tevens

de leiding op zich zou nemen der Binnenlandse Strijdkrachten, hetgeen door bezet Nederland werd toegejuicht. Een en ander geschiedde met goedkeuring van Generaal *Eisenhower*.

Men kan zich erover verwonderen, dat de positie van den Prins bij sommige personen, zelfs officieele instanties, aanleiding geeft tot verwarring. De zaak is toch eenvoudig en duidelijk. Z.K.H. is Bevelhebber over alle Nederlandsche Strijdkrachten te land, waarvan de Binnenlandse Strijdkrachten thans een georganiseerd deel uitmaken. Zijn Staf, waarvan de Kolonel *Doorman* de leiding heeft, heeft een Afd. Koninklijke Landmacht eenerzijds en een afd. Binnenlandse Strijdkrachten anderzijds. Deze Afdelingen werken naar elkaar toe, d.w.z. de Afd. B.S. modeleert en organiseert de Binnenlandse Strijdkrachten ten behoeve van het nieuwe Nederlandsche Leger voor degenen, die blijvend en in legerverband hun diensten ter beschikking hebben gesteld tot na de algeheele overwinning. De Binnenlandse Strijdkrachten zijn terecht erkend als Militairen in den zin der wet, doch vormen een tijdelijk instituut. Zij zijn bestemd om eenerzijds opgenomen te worden in het nieuwe leger en andere militaire formaties, anderzijds om zoodanig gekanaliseerd te worden, dat van hun diensten ook op andere wijze voor het vaderland een nuttig gebruik kan worden gemaakt.

De organisaties, die deel uit zouden maken van de B.S. zijn: K.P., R.v.V. en O.D. De opname van den O.D. heeft aanleiding gegeven tot verschil van meening. Het doel van den O.D. was oorspronkelijk om in hoofdzaak pas op te treden na de bevrijding, maar er waren leden, die zich reeds vanaf het begin 1944 voor actief verzet opgaven. Men besloot, die leden van den O.D., die bereid waren gewapenderhand tegen den vijand op te treden, ook te laten opnemen in de Binnenlandse Strijdkrachten (Strijdend Gedeelte).

Op 6 September 1944, dus op den dag na „Dolle Dinsdag“, is de Prins uit Londen vertrokken met drie officieren. Men ging toen van de veronderstelling uit, dat Nederland binnen zeer korten tijd bevrijd zou zijn. Toen was dus de enige bedoeling: leiding te geven aan sabotage. Later werd afgesproken, dat spreker vooruitgezonden zou worden om contact op te nemen met de drie verzetsgroepen ter plaatse.

Alles liep evenwel anders dan men verwacht had. Bij zijn aankomst in Nederland, met name in Eindhoven, trof spreker groote verwarring aan; hij vond hier: R.v.V., K.P., O.D. en de P.A.N. (Partisanen Actie Nederland), een organisatie, die te Londen onbekend was, hetgeen volkomen begrijpelijk, omdat bleek, dat de P.A.N. slechts plm. drie weken vóór de bevrijding in het leven geroepen was. Na eenige dagen is de P.A.N. ontbonden, hetgeen een bittere noodzaak bleek, daar deze organisatie haar naam soms al te veel eer aandeed! Grootendeels zijn de voornalige P.A.N.-leden opgenomen in de zoogenaamde „Blauwe Jagers“, ondergebracht in de Bewakingstroepen onder commando van den Kapitein *van Dijk*, nu Commandant van het Light Infantry Bataljon Jagers. (Niet te verwarren met de voornoemde „Blauwe Jagers“, die thans grootendeels opgelost zijn.)

Er moest nu spoedig, gezien den teleurstellenden loop der krijgsvorrichtingen en de absolute noodzaak om de situatie op te vangen en maatregelen te treffen, op groote schaal geïmproviseerd worden. Daardoor zijn natuurlijk fouten gemaakt; critiek was er te over, vooral van de zijde van hen, die niet in staat waren zich de zeer groote problemen en moeilijkheden te realiseeren. Het maken van fouten is echter nimmer ontkend. De verhouding tusschen Militair Gezag en den Staf Bevelhebber Nederlandsche Strijdkrachten, afd. Binnenlandse Strijdkrachten, was in den beginne wat stroef. Militair Gezag scheen zich weleens af te vragen, wat de menschen van den Staf uitvoerden, of het soms een „concurrerende firma“ was, quo0 non.

Een fout was, dat Militair Gezag bij aankomst niet voldoende ingelicht was over de illegaliteit; hierdoor rezen veel misverstanden, vooral op het gebied der Politieke Politie. Hierin is thans verbetering en beter begrip gekomen.

Waarom werd contact gezocht met de Illegaliteit en met welk doel?

In bevrijd gebied kwamen de ondergrondse groepen spoedig te voorschijn. Men wilde dezerzijds vermijden, wat in Frankrijk en België gebeurd was, door deze menschen tegenoe: te treden, hun energie te kanaliseeren, hun eventueel gevaarlijke neigingen om te buigen, voor welk doel de Binnenlandse Strijdkrachten werden bestendig en uitgebreid. De menschen uit de verschillende organisaties waren logischerwijze te verdeelen in twee groepen:

1. Zij, die vechten wilden.
2. Zij, die het Vaderland verder wilden dienen, maar niet konden of wilden vechten.

De Stoottroepen.

De menschen uit de eerste groep zijn in de eerste plaats Stoot-

troepen geworden. (Leelijke naam, is echter uit bezet gebied afkomstig en daarom aangehouden.)

Voor de eerste opleiding van deze veelal ongetrainde manschappen zijn aanvankelijk Nederlandsche Commando Officieren aange trokken, later aangevuld en bijgestaan door geallieerde instructeurs. Van de 15 000 „equipments”, die oorspronkelijk door S.H.A.E.F. aan den Prins waren toegezegd voor de „Resistance”, werden uiteindelijk slechts 4000 verstrekt, waarmede de Stoottroepen het eerst konden worden uitgerust.

21st Army Group en de Amerikanen in Limburg stonden eerst wat gereserveerd tegenover deze Stoottroepen, maar werden later enthousiast. Hiervoor bestaan vele tastbare bewijzen.

In Brabant bestaan op dit moment 13 Compagnieën Stoottroepen, met een „plafond” van 15, die voorbestemd zijn om Light Infantry Battalion te worden; in Limburg zijn de Stoottroepen reeds tot L.I.B. geformeerd (3 Bataljons).

De Bewakingstroepen.

In de Bewakingstroepen zijn de menschen uit de tweede groep opgenomen. De oorspronkelijke opzet is hier evenwel verwaterd. De Bewakingstroepen kregen in de practijk dikwijls hetzelfde, hier en daar zelfs gevaarlijker werk te verrichten.

Door de ontwikkeling der omstandigheden zijn de Bewakingstroepen gedurende langen tijd min of meer „het kind van de rekening” geweest. Vanwege de onverwachte vertraging in den oorlog in het Westen, konden de Geallieerden bepaalde toezeggingen niet gestand doen, zoodat de Bewakingstroepen noch gekleed noch bewapend konden worden zooals aanvankelijk werd gehoopt. Ook legden de Geallieerden geruimen tijd een groote onverschilligheid aan den dag ten aanzien van de rantsoneering dezer manschappen, ofschoon deze voor vele, en soms gevaarvolle geallieerde opdrachten werden gebezigd. Het resultaat is geweest, dat tot op heden nog manschappen rondlopen in burgerkleeren, wat niet bevorderlijk is geweest voor hun moreel en aanzien. Geleidelijk aan is er echter over de heele lijn een groote verbetering gekomen. Voor de rantsoneering werd een bevredigend arrangement getroffen. De Stoottroepen werden uitgerust met Engelsche wapens, de Bewakingstroepen gebruikten Duitsche geweren en munitie.

Bewakingstroepen worden thans successievelijk in uniform gestoken en volgens een bepaald schema in Light Infantry Battalions omgevormd. Zij die hiervoor niet in aanmerking komen of zich niet beschikbaar stelden, gaan in andere militaire of semi-militaire formaties over of worden met groot verlof gestuurd. Theoretisch, en hopelijk ook practisch, zullen er na 1 Maart a.s. geen ongeuniformeerde Bewakingstroepen meer bestaan.

Men dient groot respect en bewondering te hebben voor de wijze, waarop deze mannen langen tijd, niettegenstaande onvermijdelijke teleurstellingen en vaak in de moeilijkste omstandigheden, hun diensten hebben verricht. Hun komt veel dank toe en zeer zeker meer begrip van de zijde der officiële instanties en van het publiek. Zoowel de Bewakingstroepen als de Stoottroepen hebben een meer dan nuttige bijdrage geleverd voor de bevordering van de Geallieerde en dus van de Nederlandsche zaak. Het gaat niet aan om hen uitsluitend te beoordeelen naar eenige „wildheid” en gemaakte fouten, die in een overgangstijd, zooals wij er thans een beleven, vanzelfsprekend niet kunnen uitblijven. Om redenen van security mag aan de ontwikkeling en prestaties der Binnenlandsche Strijdkrachten weinig of geen publiciteit gegeven worden. Dit werkt jammer genoeg onbekendheid bij het publiek, wanbegrip en ongerechtvaardigde critiek in de hand. Hiertegen valt momenteel betrekkelijk weinig te doen. Nederland zal pas na de algeheele bevrijding ten volle kunnen weten wat de Binnenlandsche Strijdkrachten in het Zuiden zijn geweest.

De Stoottroepen werden meermalen na een training van zes weken direct in de voorste lijn gebracht. Zij doen echter niet het werk van aanvalstroepen. Hiervoor is hun training te kort geweest en hun conditie onvoldoende. Zij verrichten uitnemende diensten; zooals hierboven reeds gezegd, mogen uit veiligheidsoverwegingen over hun frontwerkzaamheden geen mededeelingen worden gedaan, wat te betreuren is, omdat het publiek natuurlijk alleen de minder prettige verhalen ter oore komt, wat ons veel schade berokkent. Vooral met de arrestaties hebben wij veel onaangenaamheden beleefd en is de naam van den Prins dikwijls in het gedrang gekomen. Inmiddels is een bevredigende arrestatieregeling tot stand gekomen, in samenwerking met het Militair Gezag, dat terecht de verantwoordelijkheden op eigen schouders heeft overgenomen. Men bedenke echter wel, dat het steeds zeer moeilijk is negatieven om te schakelen tot positieven; er zijn dingen gebeurd, die wij betreuren, doch men dient daarbij de normale proporties niet uit het oog te

verliezen. Nu is er een krijgsraad ingesteld, die alle zaken der B.S. berecht.

Wij onderscheiden bij de Binnenlandsche Strijdkrachten, wat men een „O.D.” en een „K.P.”-mentaliteit kan noemen. Deze zijn practisch, niettegenstaande alle pogingen tot „samensmelting”, nog min of meer onverzoenlijk en niet op één lijn te stellen.

Er zijn organisatorische fouten gemaakt; zoo bestaan de Stoottroepen in Limburg niet geheel uit K.P.-ers of actieve verzetslieden; er is ook voor geworven, wat zeker minder juist mocht heeten. Bij de Bewakingstroepen is hetzelfde gebeurd, doch dit was eenigszins inhaerent aan het O.D.-systeem: werving na de bevrijding volgens van te voren opgemaakte lijsten. Hierdoor zijn soms verkeerde elementen toegelaten. Nu zijn de B.S. hiervan wel geheel gezuiverd. Het „fond” is nu goed. De bedoeling is het goede materiaal onder deze menschen over te hevelen naar de Koninklijke Landmacht en zoo de kern te vormen van een nieuw Nederlandsch Volksleger.

Rangen.

De oude rangsdistinctieven van het leger mogen in den aanvang niet gedragen worden. Eerst na bewezen te hebben, dat men zijn plaats waard is, worden de rangen door den Bevelhebber verleend, in den vorm van hetzij „field ranks”, hetzij tijdelijke rangen bij de Landmacht. Op deze wijze komen de bekwamen naar voren en vallen de onbekwamen af. Ook met de oude stelregels van diploma's, enz. werd gebroken: iedereen, die de geschiktheid blijkt te bezitten, kan officier worden.

Als eerste vereischten gelden karakter en leiderstalenten, doch vanzelfsprekend moet dit zoo spoedig mogelijk aangevuld worden met de noodige militaire kennis. Het zal nog moeten blijken of dit een succes zal worden: ons lijkt het principe goed en ook boven de rivieren zullen wij ons daaraan houden.

Instructies voor arrestaties.

Het is onmogelijk om na de bevrijding van een stad de inenschen dadelijk in de hand te hebben. Vooral wanneer de autoriteiten niet terstond ter plaatse kunnen zijn en eigenmachtig optreden dus in de hand gewerkt wordt. Toch zijn gevallen van „Bijltjesdag” hier weinig voorgevallen. In het begin waren de instructies gebrekkig en niet voor den ongewonen toestand berekend; men werd van het kastje naar de muur gestuurd, de autoriteiten bleven in gebreke, zoodat veel op eigen houtje werd gedaan, wat natuurlijk aanleiding gaf tot vergissingen, excessen en klachten. Men mompelde zelfs over „de nieuwe S.S. van den Prins”. Deze dingen konden niet altijd vermeden worden. Toch is hier over het algemeen zeker niet veel kwaad aangericht. Men moet zich goed realiseeren, dat de „grijze massa” van het Nederlandsche volk tijdens de bezetting niet veel gedaan heeft; deze massa schrok na de bevrijding ernstigszins over alles wat zij zag gebeuren. Sommigen waren ontstemd over de Binnenlandsche Strijdkrachten.

De grezen bedenkingen zijn veelal met een rustige uiteenzetting der feiten te weerleggen. Men kan echter niet iedereen persoonlijk spreken. Velen, die op deze wijze beter begrip voor de zaak hebben gekregen, zijn echter meteen vrienden der Binnenlandsche Strijdkrachten geworden. Voor Nederland boven de rivieren is in samenwerking met Generaal-Majoor *Kruls* een nieuwe arrestatieregeling ontworpen, die ook is geaccepteerd door de Illegaliteit en aan alle juridische eischen en te verwachten omstandigheden is aangepast.

Opheffing der B.S.

De Binnenlandsche Strijdkrachten zijn in het bevrijde gebied in het stadium van liquidatie gekomen, wat het uiteindelijk doel was: alles zoo spoedig mogelijk overgeheveld naar de Koninklijke Landmacht of andere diensten, dan wel terug naar fabrieken, landbouw en de burgermaatschappij, na hun plicht gedaan te hebben.

Wij waren voor alles afhankelijk van de Geallieerden: „Beggars are no choosers”. Als de Geallieerden hun beloften niet hielden, konden wij daar aanvankelijk weinig tegen doen. Maar nu hebben de Geallieerden onze menschen zoo nodig, dat wij onze eischen beter hebben kunnen stellen en b.v. een tijdje geleden 2400 outfits hebben gekregen voor de Bewakingstroepen, die in en nabij de frontlijn gereorganiseerd werden. Deze troepen kunnen nu zoo aan Kolonel *Doorman* overgegeven worden, doch de Geallieerden willen ze nog niet missen. De ervaring heeft bewezen, dat hoe meer de Geallieerde onderdeelen „in the field” rechtstreeks met onze menschen te maken hebben des te meer worden hun diensten gewaardeerd; maar hoe hooger men komt in de hiërarchie der Staven en Missies, des te minder weet men daar, wat eigenlijk gepresteerd wordt en noodig is. Zoo heeft het vaak moeite gekost om b.v. S.H.A.E.F. Mission te overtuigen.

Uit de Binnenlandsche Strijdkrachten komen ook voort Oorlogsvrijwilligers voor Mariniers, de Marine, de Luchtmacht, Pionierscompagnieën, Motortransport Nederland. Ook gaven velen zich op voor de op te richten Gezagscompagnieën van het Militair Gezag, die vrijwel voor 100 pct. uit de B.S. zullen voortkomen. „Nogmaals, onze taak is”, zoo zeide spreker, „de menschen op te vangen en ze te brengen op de plaats, die zij begeeren en waar zij nuttig kunnen zijn, ook later in het Noorden.”

Gezagscompagnieën.

Het oorspronkelijke plan was om, als Nederland ineens bevrijd was geworden, Gezagscompagnieën door het Militair Gezag te doen oprichten. Nu het anders is gelopen, gaat Generaal-Majoor *Kruls*, op voorstel van Zijne Koninklijke Hoogheid, uit de voorraad van de B.S. putten, gelijk eerder reeds aangestipt. Nu is wel het laatste nieuws, dat Chef Staf M.G. achteraf toch geen Gezagscompagnieën zou mogen aantrekken, zulks in verband met het gewijzigde aspect van het „Manpower”-probleem ten aanzien van vroegere afspraken tusschen de Regeering en S.H.A.E.F., maar men gaat hier voorloopig toch rustig door met de voorbereidingen totdat het „non possumus” definitief zou blijken te zijn. De manschappen (en zooveel mogelijk bewapening) worden geleverd door de B.S. (Bewakingstroepen) en de voorstellen tot encadreering geschieden door de Afdeling B.S. van den Staf, na overleg met de Militaire Commissarissen. Het niet doorgaan van de Gezagscompagnieën zou in de gelederen der B.S. begrijpelijkerwijze veel teleurstelling en onrust verwekken.

Verbindingsofficieren.

De Staf B.S. heeft Verbindingsofficieren aangesteld, het is een noodzaak om contact te houden met de Militaire Commissarissen en de Illegaliteit overal in de bevrijde gebiedsdeelen. De Staf moet centraal regelen en kan dus niet overal tegelijk zijn; dit is zeker onmogelijk naarmate de bevrijding voortschrijdt. De Verbindingsofficieren verspreiden zich en geven leiding bij de vorming en in-deeling van Binnenlandsche Strijdkrachten. Deze verbindingsofficieren hebben een moeilijke taak. Zij regelen ter plaatse en staan overal voor verschillende problemen. Het is dus haast ondoenlijk om hun gedetailleerde instructies mee te geven, ofschoon zij in groote lijnen natuurlijk gelijk zijn geïnstrueerd. Wij zijn echter op grond van de opgedane ervaringen nu zoover, dat zij — naar Majoor *Six* later nader uiteenzette — toch een uitgewerkt handboek meekrijgen, dat ook direct overhandigd kan worden aan de leiders van het Verzet, die in het te bevrijden gebied worden aangetroffen. Groote eischen worden gesteld aan diplomatieke en tactische talenten van den Verbindingsofficier telkens wanneer hij zich geplaatst ziet voor onverwachte situaties. De Staf moet bouwen op zijn Verbindingsofficieren; vooral in het nu nog bezette gebied wacht hun een zware taak. In het Zuiden is alles betrekkelijk ruisstig verlopen, in het Noorden zullen de moeilijkheden ongetwijfeld grooter zijn. Bezuiden de rivieren is het volk gemakkelijker van aard en gedisciplineerd, ook al door de leiding der Kerk; in het Noorden zal men geprikkeld en bitter zijn door de ervaringen der laatste maanden en, ook door een stroeve mentaliteit, moeilijker op te vangen. Er zijn ook veel wapens aan het Noorden verschaft, in tegenstelling met het Zuiden, wat een probleem op zichzelf beteekent. Een uitermate belangrijke factor zal tenslotte zijn de kwestie van den aanvoer van een kwantiteit der meest benodigde levensbehoeften direct na de bevrijding. Als men met iets komt, zal een goodwill geschapen zijn, die de oplossing van vele netelige vraagstukken oneindig zal vergemakkelijken en aan eventueel onwillige elementen of troebelwater visschers veel wind uit de zeilen zal halen. Hiermede staat en valt veel van ons werk, ook van het M.G.

De Verbindingsofficieren zullen vooruit gestuurd worden. De Staf heeft bezet gebied ook om Verbindingsofficieren gevraagd, die zullen worden aangetrokken, zoodra de bevrijding een feit is. Dit zal een waarborg zijn voor goede contacten en een juiste beoordeeling der verhoudingen, terwijl de „oudere” Verbindingsofficieren gewapend komen met hun ervaring.

Van het begin af aan zal voeling moeten bestaan tusschen de Verbindingsofficieren en de Militaire Commissarissen, liefst moeten zij samen optrekken.

Spreker eindigde met te zeggen, dat zijn uiteenzetting wel schetsmatig was geweest, maar dat hij toch hoopte, den Militairen Commissarissen een duidelijk inzicht te hebben gegeven in de moeilijkheden, waarmee de Staf B.N.S. te kampen heeft en hiervoor begrip te hebben gewekt. „Ook wij”, zoo besloot spreker, „begrijpen ten volle, hoe groot de moeilijkheden zijn, die de M.C.en te verwerken hebben gekregen, maar ik geloof wel, dat wij hun taak verlicht heb-

ben door de Illegaliteit op vele manieren en zoo goed en spoedig mogelijk in normale banen te leiden.”

Hierna werden bij de rondvraag nog de volgende punten behandeld:

„Gemeenschap O.I.W. Nederland” wil ook menschen meesturen naar het Noorden. Dit zou dan zijn voor het civiele gedeelte, de Staf B.N.S. is zuiver militair. Met deze personen, die met het Militair Gezag meegaan, zal ook contact gezocht en coördineerend gewerkt worden.

Ook in het Noorden moeten weer Stoottroepen en Bewakingstroepen gevormd worden, om dezelfde redenen, die hier de oprichting van deze troepen noodig maakten. Deze noodzaak is boven de rivieren zelfs nog grooter dan hier; daar zijn immers veel wapenen en juist deze gewapenden moeten opgevangen worden. Overigens zullen daar dezelfde algemeene overwegingen gelden: niet alleen de explosieve elementen, maar alle goede krachten kanalisieren en de kans geven om in uniform verband hun diensten aan het Vaderland aan te bieden. Dit komt het verzet na zijn verwoeden en bitteren strijd tegen den vijand op zijn minst toe.

Daar het zich laat aanzien, dat het leger en andere militaire instanties niet onmiddellijk in staat zullen zijn alles op te nemen, zal bijeenbrenging en eerste organisatie in het verband der Binnenlandsche Strijdkrachten in de allereerste tijden niet alleen geboden maar noodzakelijk zijn. Hier zal dus alweer sprake zijn van een overgangsstadium, ofschoon de taken wel eenigszins gewijzigd zullen zijn, vooral voor de Stoottroepen. Medewerking aan de handhaving van orde en rust en voorbereiding van een deel der B.S. op de verdere militaire taak zal hoofdzakelijk zijn. Het is wel de bedoeling om het overgangsstadium zooveel mogelijk te beperken, m.a.w. om het overhevelings- en liquidatieproces in de B.S. te versnellen. Dit zal afhangen van de mogelijkheden om in normaler verband kleeding, uitrusting en training te verschaffen. Wij nemen aan, dat wij hieraan na de algeheele bevrijding van ons land zelf kunnen bijdragen. Hiermede is inderdaad reeds nu een bescheiden aanvang gemaakt.

Men dient met dit alles ook te bedenken, dat in het bezette gebied reeds Binnenlandsche Strijdkrachten bestaan, die in min of meer georganiseerde vorm en sinds geruimen tijd een verbitterden strijd voeren. Dit zijn uiteraard Stoottroepen; men noemt ze daar vooralsnog het „Strijdend Gedeelte”. De Bewakingstroepen of „Niet Strijdend Gedeelte”, zijn al in voorbereiding. Men zal dus met de aanwezigheid van deze diverse formaties in ieder geval rekening moeten houden.

Het is nog niet uitgemaakt of en welke Nederlandsche Troepen meegaan naar het Noorden. Sommige vrijwillige formaties uit het Zuiden (Stoottroepen) kunnen met de Geallieerde Legers mee Duitschland intrekken. Dit is reeds t.a.v. enkele eenheden het geval. Andere vrijwilligers worden in Frankrijk en eigen land opgeleid (L.I.B.'s).

Nog andere zullen vermoedelijk bestemd zijn voor training in Engeland voor het Verre Oosten. Hiermede zijn de mogelijkheden niet uitgeput. Theoretisch zouden Gezagscompagnieën naar het Noorden des lands kunnen meegaan. Het is echter de vraag of zulks wenschelijk zou zijn en overigens bestaat het practische bezwaar, dat zij wellicht niet op tijd afgewerkt zullen kunnen zijn.

Majoor *Frowein* gaf nog een korte uiteenzetting over de kwestie van de liquidatie van de Bewakingstroepen, de kwestie die in Geallieerde Legerkringen zooveel stof heeft doen opwaaien. De Bewakingstroepen bestaan uit menschen, die gedeeltelijk voor Oorlogsvrijwilliger, gedeeltelijk voor de Gezagscompagnieën en gedeeltelijk niet geteekend hebben. Degenen, die niet geteekend hebben, worden thans ontslagen. Na 1 Maart zal de laatste categorie niet meer aanwezig zijn.

De Bewakingstroepen in de voorste lijn hebben uniform gekregen, maar alleen de oorlogsvrijwilligers. Zij die niet geteekend hebben, werden dus uit de lijn genomen. (Want het is de wil van den Prins en ook van S.H.A.E.F., dat alleen door geuniformeerden diensten in de frontlijn verricht worden.)

Groot protest van de zijde der Geallieerden toen de „Units” ingevolge dit principe gereorganiseerd werden (zij konden de „local chaps” niet missen). Maar wij houden vast aan de instructie: Geen menschen zonder uniform in de frontlijn en het moeten oorlogsvrijwilligers zijn.

Hieruit blijkt weer onze bedoeling, om niet overal willekeurige legertjes op te richten, maar alle menschen in militair geordend verband op te nemen en de Binnenlandsche Strijdkrachten langzamer hand in geautoriseerde eenheden om te vormen en het restant op te heffen. Het vreemde verschijnsel heeft zich voorgedaan, dat terwijl wij in den aanvang moesten zuchten onder een hooge mate van geallieerde onverschilligheid en vertraging in de uitvoering van onze plannen, en zelfs tot een „gentleman's agreement” met S.H.A.E.F. moesten komen om ons surplus met 1 Maart op ruime schaal te liquideeren, veel protest bij de legers en zelfs in de „hoogere regionen”

werd uitgelokt toen puntje bij paaltje kwam, waarbij vaak bleek, dat men eigenlijk geen mannetje wilde missen.

Na de geheele afwerking van het programma zullen de Binnenlandse Strijdkrachten in het Zuiden blijken opgebracht te hebben: 6 bataljons Stoottroepen, 7 bataljons Bewakingstroepen, alle uiteindelijk Light Infantry Battalions;

16 Gezagscompagnieën (indien deze gehandhaafd worden) evtl. 19, vrijwilligers voor Marine, Mariniers, Luchtmacht, Motor Transport Nederland, Pioniergroepen en andere diensten. Daarnaast dient vermeld te worden een L.I.B. in Zeeuwsch-Vlaanderen, dat reeds aanstonds na de bevrijding kon worden gevormd en uitgerust en dus het stadium van B.S. heeft overgeslagen, doch volgens denzelfden opzet als de overige L.I.B. is samengesteld.

Dit mag een bevredigend resultaat heeten.

De Kolonel van *Andel* besloot de vergadering met een woord van dank aan den Luitenant-Kolonel van *Houten*."

De nos. 78470 t/m 78497 hebben betrekking op punt p van het Enquêtebesluit.

78498. De **Voorzitter**: Kunt u ons nu nog een korte omschrijving geven van de taak van de Binnenlandse Strijdkrachten?

A. Ik meende zoëven, met het voorlezen van het lange stuk over dit onderwerp, het antwoord in algemene zin te hebben gegeven.

De **Voorzitter**: Zoudt u ons een korte recapitulatie kunnen geven?

A. De hoofdtaak van de Binnenlandse Strijdkrachten, in het kort geformuleerd, zou misschien aldus omschreven kunnen worden: in de eerste plaats daadwerkelijke militaire steun te kunnen bieden aan de Geallieerden. De Binnenlandse Strijdkrachten bestonden vooreerst natuurlijk grotendeels uit totaal ongetrainde elementen. De taken, die zij op zich konden nemen, waren uit dien hoofde vanzelfsprekend beperkt. Wij hebben hun militaire waarde in het begin dan ook op een zeer bescheiden plan gezien. Onze opzet was de Binnenlandse Strijdkrachten allerlei hulpdiensten te laten verrichten, b.v. de bewaking van vliegvelden, munitiedepots en gevangenen, het waken tegen infiltratie in bevrijd gebied door de Duitsers of andere vijandelijke en ongunstige elementen. Dat was dus, in het begin, de taak van de Binnenlandse Strijdkrachten, zoals wij ons die hadden voorgesteld. Daarop hebben wij gewerkt, door deze mensen volgens deze richtlijn te instrueren en op militaire leest te schoeien. De tweede belangrijke taak van de Binnenlandse Strijdkrachten was: een kern te vormen voor de opbouw van het toekomstige nieuwe Nederlandse leger. Wij hadden in de Binnenlandse Strijdkrachten de elementen verzameld, die bij elkaar niet alleen bijzonder goed mensenmateriaal vormden, maar ook met enthousiasme direct blijk gaven in militair verband door te willen gaan, niet alleen tot aan de bevrijding van Nederland, maar ook tot na de bevrijding van Indië. Dit is in grote lijnen uitgedrukt de tweevoudige hoofdtaak van de Binnenlandse Strijdkrachten geweest.

De nos. 78499 t/m 78511x hebben betrekking op punt p van het Enquêtebesluit.

78511j. De **Voorzitter**: Meent u nog iets toe te kunnen voegen aan hetgeen u ons hebt medegedeeld over de Binnenlandse Strijdkrachten, waarvan u meent, dat het voor ons van belang kan zijn?

A. Mijnheer de Voorzitter, dit is wel een onderwerp, dat geweldig uitgebreid is! Er zijn natuurlijk nog verschillende zeer belangrijke aspecten aan het onderwerp van de B.S., maar het is enigszins moeilijk dit allemaal in het juiste verband ter tafel te brengen in een kort gesprek. Eén punt is er, dat ik toch zeer zeker hier zou willen onderstrepen, en dat is, dat de waarde van de Binnenlandse Strijdkrachten o.a. zeer sterk is gebleken bij de capitulatie van de Duitsers. Wij hebben daarin persoonlijk nogal veel te maken gehad. Toen onze afdeling-B.S. in Breda verbleef, hebben vele personen, die door de vijandelijke linies kwamen, zich bij ons aangemeld en zo hebben wij daaronder ook ontvangen de heren *Neher* en van *der Gaag*, die, zoals u weet, met speciale opdrachten hebben gereisd, in Londen zijn geweest en alweer door de linies naar bezet gebied zijn teruggegaan. In die tijd is ons al gebleken, uit de mededelingen van deze heren, het grote belang, dat de Duitsers in het probleem van de Binnenlandse Strijdkrachten stelden. Zij waren namelijk in vele opzichten zeer bang voor de B.S., voor het strijdend verzet. Dit heeft ons natuurlijk buitengewoon veel genoegen gedaan en wij hebben het later zeer sterk gebruikt, toen het zover was, dat de capitulatie-onderhandelingen begonnen, en ook toen contact werd opgenomen met de Duitsers bij de eerste besprekingen in Achterveld. Ik ben daar met Prins *Bernhard* telkens heengegaan. Wij waren op de eerste dag in

Achterveld de twee enige Nederlanders op de conferentie. Wij hadden verwacht, dat *Seyss-Inquart* toen reeds zou komen, maar die is niet verschenen en heeft in zijn plaats *Schwebel* gezonden, met een marine-officier, een legerofficier en een burger. Bij die eerste onderhandelingen is de Prins en mij reeds gebleken, dat de Binnenlandse Strijdkrachten bij de Duitsers een heel belangrijke factor waren. Dit is alweer duidelijk geworden bij alle daaropvolgende onderhandelingen, waarbij *Seyss-Inquart* zelf ook eens tegenwoordig is geweest. Inderdaad is de B.S.-kwestie steeds een van de punten van bespreking geweest, wanneer de geallieerde eisen op velerlei gebied aan de Duitsers werden voorgelegd. De Duitsers hebben voortdurend als tegenconditie gesteld, dat wij de Binnenlandse Strijdkrachten zouden immobiliseren. Dat was voor ons een grote morele voldoening en wij hebben dan ook deze troef telkenmale tegenover de vijand uitgespeeld. Dit is zelfs aanleiding geworden tot grote moeilijkheden met de B.S. bij en na de capitulatie hier in het westen. Wij hebben de Duitsers doen weten, dat wij tot die neutralisatie bereid waren, mits zij verschillende voorwaarden zouden nakomen. Wij hebben ons daar ook aan gehouden, maar konden dit natuurlijk niet persoonlijk aan iedere man uit de B.S. gaan uitleggen. Een van de grootste spanningen en moeilijkste tijden is voor ons de stemming bij de B.S. boven de rivieren na de capitulatie geweest. De B.S. in het zuiden hadden zich kunnen uitleven. Zij hebben taken gehad, die zij met ere hebben volbracht; er zijn daarbij vele B.S.-ers gesneuveld. De B.S. in het noorden hadden natuurlijk in de periode, waarin wij hen vanuit het zuiden bestuurden, als ik het zo mag uitdrukken, bijzondere prestaties geleverd, maar deze strijders zijn teleurgesteld geworden toen zij op de dag van de capitulatie het bevel kregen: „Zet je geweer maar weg en laat vooral zo weinig mogelijk zien, dat je een gewapende macht bent". Dat begreep men niet. Het heeft vele explosieve stemmingen veroorzaakt, die ons ettelijke moeilijkheden hebben bezorgd, vooral aan onze verbindingsofficieren, die de reacties hadden op te vangen. Er zijn natuurlijk B.S.-ers geweest, die zich niet direct aan de bevelen hebben gehouden en enigszins uit de band gesprongen zijn, maar over het algemeen hebben wij hen toch op zeer bevredigende wijze in toom kunnen houden. Dit onderstreep ik speciaal, omdat ik het toch wel belangrijk vind, dat de B.S. in de onderhandelingen met de Duitsers een zeer speciale rol hebben gespeeld.

78511z. De heer **Hoogcarspel**: Het zou voor de B.S. natuurlijk ook wel van belang zijn, als zij wisten wat de betekenis van de B.S. is geweest bij de onderhandelingen met de Duitsers, in de vorm van contra-prestaties.

A. Dit is nooit bekendgemaakt.

De heer **Hoogcarspel**: Daarom zou het wel van belang zijn, wanneer u een uiteenzetting zou kunnen geven. Net zou een zekere posthume genoegdoening voor de B.S. zijn.

A. Ik heb hier een stuk, dat een gedeeltelijke tegemoetkoming aan uw suggestie kan zijn. Wij hebben dit opgesteld na de eerste conferentie met de Duitsers in Achterveld op 28 April. Het zijn de eerder genoemde voorwaarden, die de Prins en ik hebben medegenomen naar de tweede conferentie op 30 April, en zij zijn allemaal ter sprake gebracht.

Deze punten luiden als volgt: „Points to be raised by Netherlands authorities:

1. No more executions.
2. No more inundations or destructions of any kind (bridges, telephone-installations etc.).
3. Decent treatment of all prisoners and as far as possible release of political prisoners.
4. Release of female prisoners who did not violate Netherlands law.
5. Lowering of water to normal level and repair of dykes.
6. Reduction c.q. stopping of all S.D. and Landwacht activity.
7. Reorganization Netherlands Red Cross by putting it again completely under Netherlands personnel to be appointed by V.M. (Vertrouwensmannen).
8. According facilities to some persons to cross lines and return into occupied territory.
9. Stop razzias and stop requisitioning of transport and telephone-material.
10. Leave V.M. undisturbed to continue their work of preparation with persons to be appointed by them for this purpose.
11. Release transport for V.M. and accord V.M. facilities to use this transport undisturbed in occupied territory.
12. Accord facilities for radio-traffic between V.M. and Government on subjects that do not concern German war-interests.
13. Facilities for V.M. for telephone-communication.

14. Stop requisitioning machines, tools and communication apparatus.
15. Stop requisitioning buildings and utilities.
16. Accord rations for Netherlands subjects now imprisoned or interned on equal basis as free public.
17. Help as far as possible to repair blown up bridges, waterworks etc.
18. Replace Dutch SS in frontline by German troops.
19. Conditions for return two Netherlands representatives immediately.
20. Task of the Netherlands Interior Forces."

Deze punten zijn, zo meen ik mij te herinneren, door Prins *Bernhard* opgesteld in overleg met generaal *de Guingand*, die de eerste conferentie heeft geleid als chef stat van maarschalk *Montgomery*, en zijn alle ter sprake gebracht en ook reeds mondeling medegedeeld aan *Schwebel*. Toen *Seyss-Inquart* bij de volgende conferentie aanwezig was, is deze lijst ter sprake gekomen. De Duitsers hebben van hun zijde verlangd, zoals ik u reeds vertelde, dat de activiteit van de Nederlandse ondergrondse strijdkrachten zou worden stopgezet. Generaal *Foulkes* van het Canadese leger heeft later in overleg met ons hiervoor bepaalde regelen vastgesteld, die telegrafisch en telefonisch doorgegeven werden aan de B.S.-leiding. Voor ons was het nogal moeilijk dit besluit aan de doornieuwe B.S.-er op een afstand begrijpelijk te maken; toch hebben de commandanten de orders meestal goed opgevangen. Ik heb hier een proclamatie (een van de vele in den lande), die in Haarlem is uitgekomen en weergeeft, wat ik u vertelde.

„Het Commando der Binnenlandsche Strijdkrachten in Gewest 12 (omvattende de gemeenten.....) maakt bekend: dat in de besprekingen mei den bevelvoerenden Duitschen generaal in genoemd gewest is vastgesteld en overeengekomen:

1e. Tot het moment, dat de bezetting wordt overgenomen door de Canadeesche troepen, blijft de Duitse Weermacht aansprakelijk voor de handhaving van orde en rust.

2e. Het Commando der Binnenlandsche Strijdkrachten acht zich echter desondanks geroepen om te doen wat in zijn vermogen is om te verzekeren, dat de orde onder Nederlanders gehandhaafd wordt door verantwoordelijke Nederlandsche organen.

3e. Diersvolgens belasten de Binnenlandsche Strijdkrachten zich met de ordehandhaving, zulks met instemming van genoemden bevelvoerenden generaal.

4e. Tot ordehandhaving behoort mede het tegengaan van alle agressief of beschimpend optreden tegen de Duitse weermacht, hare leden, eigendommen en objecten. waarvoor zij aansprakelijk is.

5e. Tot op het moment van overname der bezetting door de Canadeesche troepen moet de werkzaamheid der Binnenlandsche Strijdkrachten zich beperken tot ordehandhaving."

Verder staat er: „Het Gewestelijk Commando voornoemd verheugt zich er over, dat de Binnenlandsche Strijdkrachten er aan kunnen medewerken te voorkomen, dat onverantwoordelijke elementen van den eigenaardigen toestand van het oogenblik gebruik maken om zich te vergrijpen aan de eigendommen hunner medeburgers of aan goederen, welke aan de Nederlandsche volksgemeenschap toekomen, alsmede dat zulke elementen door een onverantwoordelijk optreden zouden uitlokken maatregelen van Duitse zijde, waarvoor het leven van onschuldige medeburgers gevaar zou kunnen loopen, of eigenmachtig en voorbarig zouden ingrijpen in de oefening van gerechtigheid, welke uitsluitend in handen der wettige Nederlandsche Overheid veilig is te achten.

Het doet een dringend beroep op de Nederlandsche bevolking om door zelfbeheersching te bewijzen, dat zij, ook in dagen van vreugde en ongeduld, zich als een beschaafd volk weet te gedragen en ook zonder aanwending van machtsmiddelen aan zijne Nederlandsche Overheid weet te gehoorzamen. Het roept ieder lid der bevolking op om onverwijld te voldoen aan aanwijzingen door de B.S. gegeven en zich te onthouden van elken steun aan het gedrag van onverantwoordelijke elementen, die niet verstaan, dat men door onbeheerscht en onwaardig gedrag alleen zich zelf vernedert.

Men bedenke, dat men, door na vijf jaren geduldsoefening niet nog even vol te houden, niet alleen zich zelf en anderen in gevaar brengt, doch dat daarmee thans tevens de eer der Binnenlandsche Strijdkrachten gemoeid is."

Deze proclamatie is gedateerd 7 Mei 1945 en is, evenals in vele andere gewesten, gemaakt op grond van de speciale instructies, die wij hadden uitgegeven: „Geweer bij de voet; geen rare dingen uithalen; geen bijtjesdag, enz.". Zoals ik u reeds vertelde, heeft dit niet overal begrip gevonden. Men is over deze orders buitengewoon teleurgesteld geweest; men kon zodoende immers niet afreageren.

Over het algemeen, zeker voor 95%, werden genoemde orders evenwel behoorlijk opgevolgd. Dit is, naar ik zelf dikwijls heb gehoord van de Canadese bevelvoerende generaals, een bijzonder grote hulp geweest bij het behalen van de gewenste resultaten bij de Duitse capitulatie. Wij hebben in dit verband nog merkwaardige dingen meegemaakt. B.v. in Wageningen, waar de Duitsers definitief gecapituleerd hebben. De generaal *Blaskowitz*, die er met zijn chef staf was komen onderhandelen, heeft in zijn besprekingen met generaal *Foulkes* sterk gehamerd op de kwestie van de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij zei, dat hij van zijn troepen niets garandeerde, als wij onze B.S.-ers niet in toom konden houden. Dit is dus een heel belangrijke factor geweest. Wij hebben trouwens generaal *Blaskowitz* zelf voor ons laten werken. In Wageningen hebben wij hem nl. een halve auto vol propagandamateriaal voor de B.S. medegegeven, die hij hier zelf heeft gedistribueerd! Hij had toen nog niet eens definitief gecapituleerd. Hij werkte hieraan gaarne mee, want alles, wat men kon doen om de B.S. kalm te houden, was erg belangrijk, vond hij. Ik heb dit punt hier zodoende gaarne willen onderstrepen. In de tweede plaats wilde ik nog heel speciaal naar voren brengen, in hoeverre de persoon van Prins *Bernhard* zelf van het begin tot het einde door de hele geschiedenis van de Binnenlandse Strijdkrachten de belangrijkste rol speelt. Naar mijn overtuiging hadden de Binnenlandse Strijdkrachten nooit kunnen worden wat zij waren, wanneer niet juist een zo buitengewoon respect had bestaan voor de figuur van de Prins. De Prins heeft vooral voor deze zaak enorm hard gewerkt. Hij heeft zich persoonlijk met alles bemoeid en door zijn uitstekende relaties met de geallieerde legerleiding veel weten los te krijgen, zoals bewapening, kleding, voedsel, enz. Soms is hij hard opgetreden tegenover de autoriteiten, die ons bij die leiding tegenwerkten. Er was namelijk iets heel merkwaardigs met die Binnenlandse Strijdkrachten. De allerhoogste leiding, de Supreme Commander *Eisenhower*, en zijn chef staf, General *Bedell Smith*, waarmee de Prins zeer goede connecties had, is persoonlijk ten volle overtuigd geraakt, niet alleen van het nut van de Binnenlandse Strijdkrachten als zodanig, maar ook van de behoorlijke wijze, waarop deze zeer heterogene en moeilijke groep was geanalyseerd. Zij hadden daarvoor persoonlijk veel waardering en zij hebben ons dan ook goed geholpen bij de moeilijkheden, die wij hadden met de uitrusting, enz. De lagere commandanten te velde hadden ook een enorme waardering voor onze jongelieden. Dezen werden gebruikt voor velerlei taken en hebben ook zeer gevaarlijke opdrachten gekregen, waarbij diverse B.S.-ers dan ook zijn gesneuveld. De gemiddelde bataljons- of compagniescommandant bij de Binnenlandse Strijdkrachten, als hij hen een poosje bij zich had gehad. Indien wij ooit dreigden met onze mensen weg te halen, dan kwamen er steeds geweldige protesten van de zijde van de lagere commandanten. De lieden echter, waarvan wij nimmer goede medewerking genoten, waren terug te vinden bij de middelmoet, d.w.z. bij de uitvoerende autoriteiten op de staven, zoals bij voorbeeld bij S.H.A.E.F.-Mission in Brussel. Dat waren dus degenen, die van hogerhand bevel kregen, ons met dit of dat te helpen, maar dan zelf vaak uitmaakten, dat zij het toch maar niet zouden doen. Daarmee hadden wij telkens de grootste moeilijkheden. De Prins heeft met taai volharding altijd al die muren omver gelopen en heeft uiteindelijk steeds bereikt wat hij wilde. Hij onderhield zeer nauw contact met zijn troepen en is voortdurend en overal persoonlijk bij de eenheden geweest, al lagen die nog zo ver weg of gevaarlijk. Hij heeft daardoor zelf enorm bijgedragen tot het hooghouden van het moreel. De mannen hadden het tenslotte erg moeilijk en liepen na maanden soms nog in klompen rond en gewone burgerpakken; zij beschouwden zich zelf dientengevolge ongeveer als tienderangsburgers, want niemand had belangstelling voor hen. De Prins heeft echter het moreel er in gehouden en door zijn inspirerende leiding heeft hij het succes van de Binnenlandse Strijdkrachten kunnen waarborgen. Wij van zijn staf hebben getracht het onze te doen om de zaak in goede banen te leiden, maar de Prins is hierbij altijd in de eerste plaats de drijvende figuur geweest. Hij kan u uiteraard zelf ook zeer veel inlichtingen geven en heeft verklaard, dat hij het zelfs buitengewoon op prijs zou stellen om dat eens te mogen doen.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

CH. H. J. F. VAN HOUTEN.

ALGERA, voorzitter.

HOOGCARSPHEL.

FOKKEMA.

FENS.

OOSTERHUIS, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 2 MEI 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Koersen en Stokvis, leden, alsmede de heer Oosterhuis. griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: f, g en h.

Verhoor van

Mr. EMILE ERNEST MENTEN,
oud 67 jaar, wonende te Warmond, bankier.

Hij legt de eed af als getuige.

79164. De **Voorzitter**: Wij hebben bij onze verhoren over punt f van het Enquêtebesluit, dat betrekking heeft op de verbindingen tussen Engeland en het bezette gebied, verschillende malen uw naam horen noemen, o.a. in verband met naar Nederland uitgezonden agenten, waarmede u op de een of andere manier contact of althans bemoeienis hebt gehad. Zou het u mogelijk zijn om in het kort te vertellen, wat van uw kant de aanrakingspunten zijn geweest met uit Engeland overgekomen agenten?

A. Dat begint 15 Augustus 1940 al, toen bij mij op kantoor de zeeofficier *van Hamel* verscheen.

79165. De **Voorzitter**: Was dat niet 28 Augustus?

A. Laat ik dan midden Augustus zeggen, ik dacht, dat het 15 Augustus was.

79166. De **Voorzitter**: *Van Hamel* is inderdaad op 28 Augustus 1940 gedropt.

A. *Van Hamel* is bij Heldring en Pierson bij mij op kantoor gekomen. Van deze firma ben ik firmant. *Van Hamel* zei mij, dat hij mij aan het einde van de week — het was toen naar ik meen Woensdag — een brief van Prins *Bernhard* zou brengen. Die brief was een ongefixeerde photo. Eénmaal opengemaakt, wordt zo'n brief zwart. *Van Hamel* moest direct geld hebben, aangezien hij 's nachts in Hillegom was gedropt. Dat geld heb ik hem gegeven. Ik maakte een verdere afspraak met hem voor een paar dagen later, Hij heeft mij toen ook die brief van Prins *Bernhard* gegeven. In die brief stonden enkele dingen, die het zeer duidelijk maakten en zeer positief zeker maakten, dat deze brief van Prins *Bernhard* afkomstig was. Het waren nl. enkele aangelegenheden, die alleen Prins *Bernhard* en ik van elkaar wisten. Dus ik kon met *van Hamel* in zee gaan. Het was de opdracht om een spionage- en zenderorganisatie op te zetten.

79167. De **Voorzitter**: Kende u *van Hamel* niet van te voren?

A. Neen. Hij kwam bovendien ook niet onder de naam van *Hamel*.

79168. De **Voorzitter**: Was zijn schuilnaam niet *van Dalen*?

A. Ja.

79169. De **Voorzitter**: De microphoto van Prins *Bernhard* was dus zijn legitimatie?

A. Ja. Hij kwam mij die zelfde middag eigenlijk alleen maar zeggen, dat hij die microphoto had. Ik voelde aan de hele situatie, dat het wel serieus was. Ik heb hem, naar ik meen, toen 500 gulden gegeven, aangezien hij zich uit de voeten moest maken. Later is dan ook de legitimatie gekomen, met een opdracht aan mij om de

organisatie, die zou worden opgezet, te financieren. Ik heb die organisatie ook gefinancierd. Die organisatie is gegroeid. Ik heb direct begrepen, omdat ik een jaartje ouder was dan de heer *van Hamel*, dat *van Dalen* niet zijn werkelijke naam was. Ik zei tegen hem: u heet niet *van Dalen*, u hebt een andere naam. Hij sputterde eerst wat, maar hij gaf toch betrekkelijk gauw toe, dat hij *van Hamel* was, hetgeen ik natuurlijk direct in de Staatsalmanak kon verifiëren. Zijn vader kende ik en zijn broer was in de diplomatie. Toen heb ik hem gezegd, dat hij voorzichtig moest zijn, want hij was jong. Dat heeft hij ook wel ter harte genomen. Wij hebben een systeem uiteengezet om zo'n organisatie op touw te zetten. Het systeem van man op man. Dus hij kon mij kennen, maar verder behoefde hij niemand van mij op de hoogte te stellen. Ik heb eveneens een systeem gemaakt, dat hij altijd geld kon krijgen. Dat heeft hij ook altijd gehad. Op bepaalde momenten spraken we af elkaar op straat te zien. Ik had natuurlijk geen zin er in te „toeren“. Het kon, dat *van Hamel* werd geschaduwd. Daarom heb ik hem ook niet meer bij mij op kantoor laten komen. Zo is het doorgestaan tot in het najaar. Ik weet niet, of het October of November was. *Van Hamel* zat bij de Friese meren, toen ik heel toevallig hoorde, dat er wat was gebeurd. Ik ben direct uitgeweken voor een paar dagen. Het vermoeden was zeer sterk, dat, hij bij de Friese meren gegrepen zijnde, ook alle documentatie bij hem gevonden zou zijn. Dan was ik natuurlijk de eerste, die in aanmerking was gekomen om gevangengenomen te worden. Na een paar dagen bleek mij echter, dat er een zekere rust heerste. Niemand wist iets. Ik kon dat merken aan mijn kantoor. Ik ben toen maar weer in de circulatie gekomen. Het is met *van Hamel* toen misgelopen. Hij heeft die hele winter onder zeer grote druk gestaan om te verraden, wie zijn medewerkers waren. Hij is niet onder die druk bezweken en heeft geen mensen verraden. In het voorjaar — naar ik meen — is hij gefusilleerd.

79170. De **Voorzitter**: Weet u iets af van zijn medewerkers, in die zin, dat u ook kunt zeggen, wie geheel of ten dele zijn werk hebben voortgezet?

A. Ja.

79171. De **Voorzitter**: Hebt u zelf daar ook contact mee gehad?

A. Neen. Ik weigerde contact, omdat ook dat tegen het systeem in ging. Zij hebben het systeem echter niet volgehouden, anders was ik nooit het gevang ingedraaid. Toen ik in de gevangenis kwam, merkte ik precies, waar de fouten hadden gezeten. Dat was zo aan te voelen. Ik heb later begrepen, dat ze wel zijn doorgestaan met enkele mensen van G.S. III. Dit heb ik echter pas gemerkt, toen we samen in Haaren zaten. De eerste adressen van *van Hamel* zelf zijn zulk een soort mensen geweest. Zij waren later ook in Haaren aanwezig. Ik ben doorgestaan met de broer van *van Hamel*, de diplomaat.

79172. De **Voorzitter**: Waaruit bestonden diens werkzaamheden dan?

A. Hij is zijn broer opgevolgd. *Van Hamel*, de diplomaat, heeft ook de link gevormd om gelden te fourneren aan de verschillende organisaties, die daarvan uit liepen.

79173. De **Voorzitter**: Deze *van Hamel* heeft, voor zover ons bekend is geen verbinding met Engeland gehad. De zee-officier *van Hamel* had zelf wel een verbinding, en wel een zendverbinding.

A. *Van Hamel*, de zee-officier, had een verbinding met Engeland. In de tijd, dat ik zijn broer heb gekend, hadden wij geen verbinding met Engeland.

79174. De **Voorzitter**: Wat is er toen op deze zaak-van *Hamel* voor u nog gevolgd?

A. Ik ben later in het Convent gekomen, u waarschijnlijk bekend.

79175. De **Voorzitter**: Het Nationaal Comité,

A. Ja. De zaak-van Hamel was voor mij, in zekere zin als bankier, uiterst gevaarlijk. Ze hadden aan mij kunnen komen, dat is natuurlijk iets, dat men verdisconteert. Ze hadden ook aan mijn vrouw en aan mijn familie kunnen komen en aan mijn vermogen, enz. Een bankier, die zijn gelden disponibel stelt voor die anti-Duitse beweging, konden zij alles maken. Dat wist men niet. Ik deed het — vergeet u het niet — niet uit eigen vrije wil. Het was niet een spontane opwelling van een jonge man om spionage- en zenderdiensten in elkaar te zetten. Het was een zuivere opdracht van de Regering uit Londen. Die opdracht had ik aanvaard. Dan was echter ook de verantwoordelijkheid bij de Regering in Londen. Ik ben naar mijn vriend Ringers toegegaan en heb hem de situatie uitgelegd. Ik kon het natuurlijk niet aan de grote klok hangen, ik zei tegen de heer Ringers: Als mij wat overkomt, dan weet jij hoe de vork aan de steel zit en dan zorg je maar, dat dat weer goed wordt gemaakt. Ik wist de consequenties. Ik had een vrouw en vijf kinderen, dus ik was verplicht om daar maatregelen voor te nemen. Zo zijn de heer Ringers en ik al pratende verder gekomen. We zijn in contact gekomen met de heren Vorrink en Schouten. Toen was het begin van het comité er. Om nu weer op het onderwerp: verbinding met Londen, terug te komen, dat comité heeft constant naar een verbinding met Londen gezocht. Er werd actief naar gezocht om een verbinding tot stand te brengen. We hebben in December 1941 — vermoedelijk — een verbinding gehad. Ik was penningmeester van het Prinses Beatrix-Lyceum in Zwitserland. Eén van de leraren was overgekomen, die ik heb teruggestuurd met een boodschap. Ik betwijfel het, of die boodschap ooit naar Londen is gekomen. De zaak is doodgelopen. In ons Convent bestond een grote drang om eer, soort autorisatie van Londen te krijgen. Ik was eigenlijk de enige in het Convent, die daar positief tegen was. Ik vond het absoluut overbodig, ik hing er niet aan. De anderen hingen er zeer aan en de heer Vorrink is er constant mee bezig geweest om die verbinding te zoeken, over Frankrijk en over Spanje. Dat is altijd misgelopen, tot dan eindelijk de verbinding-van der Waals er was. Begin Januari 1943 is die verbinding-van der Waals tot stand gekomen. Ik ben 12 Januari gevangengenomen. U dacht 9 April?

79176. De **Voorzitter**: U bent dus geruime tijd eerder gevangengenomen dan de andere leden van het Nationaal Comité?

A. Op 9 April ben ik in de cel in Haaren — met veel pontificaal, zoals de Duitsers dat doen — weer gevangengenomen door twee Sachbearbeiters en een paar Feldwebels. Daaruit merkte ik pas, dat de kwestie van het Convent was opgerold.

79177. De **Voorzitter**: Wat is de aanleiding van uw arrestatie in Januari 1943 geweest?

A. De van Hanzel-zaak was de aanleiding. Ja, ik was, om zo te zeggen, de laatste van de van Hamel-zaak. Langzaam maar zeker was de van Hamel-zaak volkomen opgerold. In Augustus 1942 werd weer een hele groep opgerold. Toen ben ik weer een tijd ondergedoken geweest.

79178. De **Voorzitter**: Was dat niet Juli 1942?

A. Ja. De jongen van Hamel was er — naar ik meen — nog niet bij. Of hij een paar dagen later is gegrepen, weet ik niet precies. Ik herinner mij, dat hij tegen mij zei, dat het gevaarlijk en warm werd.

79179. De **Voorzitter**: Waren daar van Gruting en d'Aquin bij?

A. Ja.

79180. De **Voorzitter**: Dat was in Juli 1942.

A. Ja. Ik heb ze pas in Haaren ontmoet.

79181. De **Voorzitter**: Als gevolg van de oprolling in Juli 1942.....

A. ....ben ik 12 Januari gegrepen. Toen dacht het hele Convent, dat ik de eerste van hun gezelschap was. Zij zijn zich een ongeluk geschrokken. Zij zijn uit elkaar gespat naar alle kanten. Daarna hoorden zij van Ringers, dat zij zich niet ongerust behoeften te maken, omdat het er niets mee te maken had — Ringers was toch de enige, die de ware toedracht wist — en kwamen zij net als een patrijzennest weer bij elkaar. Elf Januari hadden wij een vergadering — daardoor weet ik het precies — bij de heer Schouten bij de Boaz Bank in Rotterdam.

's Middags zijn Ringers en ik daar vroeger weggegaan. We zijn nog ieder met een andere trein gegaan. Op die vergadering kwam Vorrink met van Tijen binnen. Van Tijen zou de man zijn, die naar Engeland zou gaan. Die droppings moesten toch steeds als bewijs dienen, dat bet zo'n safe verbinding met Engeland was. Ik zie nog het gezicht van van Tijen, toen hij daar 'smiddags binnenkwam, hij was pessimist. Hij had er -- naar ik meen — niet veel vertrouwen in. Het was echter al mis, want Vorrink liep al een maand aan de hand van van der Waals.

79182. De **Voorzitter**: Hebt u nog de eerste telegrammenwisseling van de heer Vorrink met Londen meegemaakt?

A. Ja, ik heb die telegrammenwisseling meegemaakt, want Vorrink zei tegen ons: „Luister naar de radio op die en die dag en jullie zult dit antwoord op deze vragen in Londen horen.” Dat heb ik nog meegemaakt. Dat is omstreeks die zelfde dagen geweest.

79183. De **Voorzitter**: In Januari is er door de heer Vorrink een reeks telegrammen verzonden.

A. Ja.

Dat was allemaal een foute geschiedenis. Ik heb het meeste pas gehoord in April, toen ik opnieuw in Haaren gevangen werd genomen. Ik werd ook onder dwang een nacht verhoord over de kwestie-Vorrink. Zij hadden het over: Ihr Freund Vorrink und ihr Freund Ringers, die sind schon da. Dat was natuurlijk allemaal niet waar. Zij waren dan toch wel gevangengenomen. Dat heeft zich toen in Haaren afgespeeld.

79184. De **Voorzitter**: Dus waarschijnlijk was die tweede gevangenneming een geluk voor u, want u werd daardoor uit een gevaarlijke spionagezaak overgeheveld naar de zaak van het Nationaal Comité?

A. U maakt vrij gauw die conclusie en dat deed ik ook. Het was heel curieus. Ik werd heel straf gehoord, de mensen waren zeer zenuwachtig. De hele nacht, dat ik daar werd verhoord — ik werd telkens in een donkere cel gezet — hoorde ik het woord Seys-Inquart om de haverklap. Het ging enigszins ruw toe, toch niet te veel. Ik heb toen nog een verhaal van het hele geval moeten schrijven. Dat moet nog ergens in de dossiers liggen. Tien dagen later werd ik gehoord. Toen dacht ik: Nu gaat het beginnen, en toen was het afgelopen. Het bleek toen, dat de hele boel was geclasseerd en op zij gezet. Toen zei ik — ik voelde mij door die spionagezaak alleronplezierigst -- tegen mijn Sachbearbeiter, dat ik mee naar Duitsland moest. Hij antwoordde: Neen, Mijnheer, u blijft hier. Dat was eer. streep door de rekening. Ik maakte dezelfde conclusie als u. Ik dacht, dat het veiliger zou zijn, als ik met al die mensen in Duitsland zou zitten. Toch is het voor mij, achteraf, beter geweest, dat ik ben gebleven.

79185. De **Voorzitter**: U bent dus in Nederland gebleven?

A. Ja, ik ben niet meer naar Duitsland gegaan.

79186. De **Voorzitter**: In Haaren?

A. Ja.

79187. De **Voorzitter**: Tot wanneer?

A. Tot begin Juni of 30 Mei 1944.

79188. De **Voorzitter**: Bent u toen nog naar Duitsland gevoerd?

A. Neen, ik ben toen vrijgekomen. Ik heb vijf maanden ziek gelegen. Gesimuleerd ziek.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het is knap om dat vijf maanden vol te houden.

A. Ik heb ziek gelegen in een lazaret. De Duitsers waren zeer „gründlich”, ze hebben mij tot en met onderzocht, in een lazaret en weer terug naar Haaren. Voor mij was de hoofdzaak om „transport-unfähig” te worden. Dat was een soort van verklaring, die men kon krijgen. Die „Transportunfähigkeit” heb ik gehad. Later kreeg ik het mooiste document, dat men kon hebben: „lagerunfähig”. Toen ben ik naar huis gestuurd om daar eventueel dood te gaan. Als ik niet een Duitse Sachbearbeiter had gehad, die in mijn kaart speelde. was

het natuurlijk nooit gelukt. Het zijn ook geen kinderen, die Duitsers. *Haubrock* speelde min of meer in mijn kaart. U kent zijn naam wel. Hij had mij gewaarschuwd, dat er een „N. und N.-vonnis” tegen mij was. Daartegen had hij mij vierkant gewaarschuwd. Hij heeft toen gezegd: Kijk eens, als dat gebeurt, dan bent u opgelaten, want dan gaat u naar Ravensbrück — *van Hamel*, de diplomaat, is er trouwens ook naar toe gegaan —, dat houdt u niet op uw leeftijd. Dat was voor mij de directe aanleiding om in bed te gaan liggen. Ik liet elke Maandag de dokter komen. Ik had van tevoren al in mijn hoofd, als het eens nodig mocht zijn, een evenwichtsstoornis te simuleren. Dat is het minst grijpbare geval. Ze vroegen mij of ik ziek was en dan antwoordde ik: Neen, maar als ik opsta, dan duizelt het mij en als ik op mijn zij ga liggen, dan duizelt het mij ook. Bij elke hartslag gaat mijn hele gezichtsveld heen en weer. Ik wist het beeld van de ziekte. Van dergelijke dingen weten ze niet veel.

79189. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ze konden das die ziekte moeilijk controleren?

A. Ja. Totdat zij mij naar een Hollandse specialist stuurden. Deze is een hele ochtend met mij bezig geweest. Tot zijn eer moet worden gezegd, dat hij aan het einde van het onderzoek zei, dat hij niets vond. Ik dorst hem echter niets te zeggen, aangezien ik niet wist, met wie ik te doen had. Die man had Œ zijn dokterseer kunnen hebben, ðf het had een N.S.B.-er kunnen zijn. Een van de twee. Ik dacht bij mij zelf: „Dat haalt je de koekoek, dat je niets kunt vinden.” Daarna ging ik maar weer in mijn bed liggen. En zo heb ik vijf maanden in bed gelegen.

79190. De **Voorzitter**: Hebt u tussen *van Hamel* en *van der Waals* — dat is wel een merkwaardige tegenstelling — geen andere contacten gehad met agenten, die werkelijk of schijnbaar uit Engeland waren gekomen?

A. Neen. Wij deden pogingen om over het Nederlandse gezantschap in Zwitserland contact te krijgen. Wij hadden echter het vermoeden, dat er wel een soort contact was, maar dat het in beslag genomen was door de heer *Bosch van Rosenthal* met zijn broer. Dat was toch één lijn. Daar wilden wij liever niet tussenkomen. Dat was enigszins gescheiden van ons. *Bosch van Rosenthal* was hier in Utrecht commissaris. Zij liepen niet door elkaar heen.

79191. De **Voorzitter**: Is er van Engeland uit nog bericht gekomen over de vraag van het Nationaal Comité om geautoriseerd te worden? Of hebt u dat niet meer meegemaakt?

A. Neen, dat heb ik niet meer meegemaakt. Er is wel — naar ik meen — een soort autorisatie geweest. Dat heb ik toch niet meer meegemaakt.

De **Voorzitter**: Dat zal één van de telegrammen zijn geweest, die zijn verstuurd direct na uw arrestatie.

A. Wij hebben nog wel gecamoufleerde berichten uitgestuurd, die toch niet in Londen zijn begrepen. *Ringers* had eens een telegram in elkaar gezet, dat is meegegeven. Daar is echter van Londen uit nooit op gereageerd.

79192. De **Voorzitter**: Is dat meegegeven naar Zwitserland?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Het is natuurlijk de vraag, of het is aangekomen.

A. Later, in mijn tweede periode — toen ik uit de gevangenis terug was, ben ik immers Regeringscommissaris geworden voor Volksherstel, in het najaar van 1944, ook op verzoek van Londen —, heb ik wel contacten gehad met het bevrijde gebied, waar ook geen steek van terecht is gekomen, terwijl dat helemaal niet nodig was geweest.

79193. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dat?

A. Wij hadden toch geregeld contacten met Eindhoven over de rivieren. Alle gegevens van Volksherstel, mijn wekelijkse vergaderingen met het I.K.O. zijn door de heer *van der Vlugt* naar Eindhoven doorgestuurd. *Van der Vlugt* is nu gezant in Finland. Daar is in Eindhoven nooit meer iets van terechtgekomen.

79194. De **Voorzitter**: In welk opzicht is er niets van terechtgekomen?

A. Die gegevens zijn daar waarschijnlijk niet aangekomen. In November 1944 — ongeveer — kreeg ik de opdracht om Regeringscommissaris voor Nederlands Volksherstel te worden, omdat ik de illegaliteit kende, etc. Via de telegrammenwisseling, die er toen regelmatig met Vertrouwensmannen was, heb ik die opdracht gekregen. Dat ging ook perfect. Toen heb ik naar de Minister in Londen getelegrafeerd — met het oog op het zuiden, dat toen al vrij was — en zette precies uiteen, wat mijn opzet hier in het noorden was en welke gedachtengang ik had voor het Nederlands Volksherstel. Ik heb een antwoord uit Londen gekregen, dat men er mee akkoord ging en dat het in het zuiden precies zo zou zijn gebeurd. Toen ik met de heer *Beel* — die toen, naar ik meen, Minister van Binnenlandse Zaken was — bij de bevrijding contact kreeg, wist deze van niets. Toch ligt de zuivere telegrammenwisseling nog in de dossiers van het Volksherstel.

79195. De **Voorzitter**: Die telegrammenwisseling is dus blijkbaar in het najaar van 1944 geweest. De heer *Beel* was toen nog geen Minister; hij is dat eerst in Februari 1945 geworden.

A. De heer *Beel* heeft er niets van in zijn dossiers gevonden.

79196. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn die telegrammen dan wel doorgekomen?

A. Zij zijn ook beantwoord. In het dossier van Vertrouwensmannen moet het hele geval liggen.

79197. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Door wie zijn ze dan beantwoord?

A. Door de Minister in Londen. De heer *Beel* zei tegen mij, dat hij niets had gevonden. Het klopte later, dat *van der Vlugt*, die de bezorging naar Eindhoven deed, mij vertelde, dat die stukken ook nooit terecht zijn gekomen.

79198. De **Voorzitter**: Waren het stukken, die u over de rivieren zond?

A. Ja.

79199. De **Voorzitter**: Dus die zijn met de koeriersdienst meegegaan?

A. Ja.

79200. De **Voorzitter**: Dat is dan merkwaardig, want over het algemeen is die koeriersdienst vrij goed gelopen.

A. Dat weet ik niet. Op dit gebied echter niet. De telegrammenwisseling met Londen liep ook perfect.

79201. De **Voorzitter**: Heeft het nog gevolgen gehad?

A. Ja, natuurlijk. Het heeft de volgende gevolgen gehad: Uit het zuiden kwam hier een Militair Gezag aanzetten met de H.A.R.K., die een totaal andere achtergrond had dan hier in het noorden het Volksherstel, wat direct een nare geschiedenis heeft opgeleverd. Toen ik die telegrammenwisseling overlegde, die toch volkomen helder was, heeft het eigenlijk niets geholpen. Toen was er eigenlijk zoveel, dat scheef liep.

79202. De **Voorzitter**: Het is dus nog altijd niet zeker, of die telegrammen niet zijn aangekomen, dan wel of, indien ze wel zijn aangekomen, men heeft gezegd: We gaan met een heel andere regeling naar het noorden, dus die stukken leggen wij maar ter zijde.

A. *Van der Vlugt*, die in het I.K.O. zat, had dat vermoeden ook. Hij zei: Ze hebben die stukken op zij gelegd, omdat zij nu eenmaal een andere koers volgden.

79203. De heer **Koersen**: Is dat later nooit uit één of ander gesprek gebleken?

A. Neen, nooit. Dat was allemaal de tweede periode.

79204. De **Voorzitter**: Hebben wij hiermede van u een overzicht gekregen van uw werkzaamheden in oorlogstijd op dit gebied?

A. Ja, natuurlijk niet van het Convent in zijn geheel.

79205. De **Voorzitter**: Dat komt bij de behandeling van de illegaliteit voor onze commissie wel aan de orde. Hebben wij het onderdeel, dat wij thans behandelen, namelijk het vraagstuk van de verbindingen met het bezette gebied, voor wat uw aandeel betreft, voldoende besproken?

A. Toevalligerwijze heb ik van het Convent in zijn geheel het volledige dossier bij mij thuis.

79206. De **Voorzitter**: Welk volledige dossier?

A. De volledige werkzaamheden van het Convent, tot aan April 1943 toe.

79207. De **Voorzitter**: Hebben andere leden van het Nationaal Comité dit dossier niet?

A. Ja. Dat is allemaal vee! later gebeurd. Ongeveer een halfjaar geleden heb ik ze allemaal een getypte kopie thuisgestuurd. Ik heb er zelf een klein rapportje over gemaakt. Ik heb het toen aan *Ringers* gestuurd — men werkt langzaam —; deze is echter meestal ook buitenslands. Hij zei mij telkens: Volgende week krijg je het. Dat is echter ook alweer drie, vier maanden oud. Zo gaat het, maar het komt wel voor elkaar. Wij moeten het natuurlijk met zijn vieren verifiëren, of met zijn vijven. De heer **van Dijk** hoort er ook bij. Er moet overeenstemming zijn.

De **Voorzitter**: Zoudt u er bezwaar tegen hebben om dat stuk ook aan ons toe te zenden?

A. U kunt het gerust krijgen, er zit geen enkel geheim in, maar de visie er op — in het geheel komen er personen in voor, waarover langzamerhand een andere mening is ontstaan — is van een tijd geleden. Ik geef het liever wel aan *Ringers*, *Schouten* of *Vorrink*, want die zijn er bij geweest. Ik wil het zeker wel even met hen bespreken en vragen of wij dat hele geval niet kunnen overleggen.

De **Voorzitter**: Gaarne.

A. Het is toevallig, dat zo'n stuk intact blijft.

De **Voorzitter**: Ja. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

E. E. MENTEN.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN

KOERSEN.

STOKVIS.

OOSTERHUIS, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 27 JUNI 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. JACOB LE POOLE,
oud 36 jaar, wonende te Noordwijk,
oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de belofte af als getuige.

80991. De **Voorzitter**: Wij zouden van u gaarne een en ander willen vernemen over het ontstaan en de werkzaamheden van het College van Vertrouwensmannen. Uiteraard is ons bekend het „Verslag van de werkzaamheden van de Vertrouwensmannen der Regering”, dat in 1946 is gepubliceerd. U bent van dat college de secretaris geweest. Ik stel mij daarom voor, dat u ons wel het een en ander zult kunnen vertellen, dat niet in dit verslag is te vinden. Ook zouden wij het op prijs stellen van u te horen, hoe de verschillende belangrijke gebeurtenissen uit die tijd met betrekking tot het College van Vertrouwensmannen zich aan u persoonlijk hebben voorgedaan. Zoudt u in staat zijn, ons daarvan een uiteenzetting te geven?

A. Ik wil het graag proberen. Misschien is het dan het beste om maar bij het begin te beginnen.

In de eerste week van Augustus 1944 werd ik gewaarschuwd, dat een Londense agent van het Bureau Inlichtingen in Amsterdam was en dat hij een boodschap voor mij had. Deze boodschap bleek onder andere te bestaan uit de mededeling, dat de Regering, in verband niet de mogelijkheid, dat de bevrijding zich snel zou voltrekken, waardoor er een vacuum zou ontstaan in Nederland, daarin had voorzien door de aanwijzing van enige vertegenwoordigers, die in de stukken „Vertrouwensmannen” werden genoemd. Deze agent, *de Brauw*, wist de namen, die in bedekte vorm waren vermeld in een stuk, dat degene, die gelijktijdig met hem was uitgezonden, bij zich droeg.

80992. De **Voorzitter**: Die andere agent was *Smid*, nietwaar?

A. Ja, dat was *Smid*. Hij had een manchetsknoop, waarin een aantal berichten in micro waren gesoldeerd. Een van die berichten was dan die aanwijzing van vertrouwensmannen, op de wijze, zoals u op blz. 1 van het verslag zult kunnen vinden. In het verslag zelf zijn de namen van de betrokkenen vermeld, maar in het origineel waren zij vermeld in de vorm, zoals in de voetnoot is opgenomen.

80993. De **Voorzitter**: Wist *Smid* niet, wie met die namen bedoeld werden?

A. Neen, *Smid* droeg de stukken bij zich en *de Brauw* wist de sleutel op de stukken. *De Brauw* wist, dat *Smid* een stuk bij zich had, waarin b.v. „Bossus” *Bosch van Rosenthal* betekende, terwijl *Smid* alleen de stukken had, en wanneer hij zou worden gearresteerd, kon hij dus zeggen, dat hij inderdaad die stukken vervoerde, maar dat hij niet met de namen bekend was.

80994. De **Voorzitter**: Had *de Brauw* opdracht, dat stuk aan de heer *Bosch van Rosenthal* te overhandigen en heeft hij zich toen tot u gewend om de heer *Bosch van Rosenthal* te kunnen vinden of had hij opdracht zich eerst tot u te wenden?

A. Ik geloof, dat u dit moet zien als een uitvloeisel van de in die tijden gebruikelijke vorm, dat een agent werd uitgezonden naar een aan Londen bekend adres, dat werd verondersteld safe te zijn. In ander verband hebt u weleens de naam *Koch* horen noemen, die einde 1943 of begin 1944 in Londen is gekomen; hij heeft gezegd, dat men die agenten maar naar *le Poole* moest zenden, want die kon betrokkenen wel bereiken. *De Brauw* had daarnaast nog enige andere opdrachten, maar ik geloof, dat die in andere verhoren reeds ter sprake zijn gekomen, met name ten aanzien van het krediet, dat aan het Nationaal Steunfonds kon worden verleend. Hij had dus min of meer en passant de opdracht om het besluit van de aanwijzing van Vertrouwensmannen te overhandigen. Ik heb dat dus gekregen en nadat die micro was afgedrukt, heb ik een afspraak bewerkstelligd met de heer *Bosch van Rosenthal*, die ik niet kende. Ik ken van dit gezelschap alleen de heer *Cleveringa* van vóór de oorlog en de heer *Cramer* kende ik, achtersf gezien, onder de naam *Vos* al eerder. Aanvankelijk heeft zich een ietwat merkwaardige omstandigheid voorgedaan; *de Brauw* wist niets van de antecedenten van deze mensen; hij wist alleen de namen. Ik herinner mij dan ook nog, dat, toen ik de eerste maal de heer *Bosch van Rosenthal* heb ontmoet ter overhandiging van het besluit, wij beiden dachten, dat met *Cramer* werd bedoeld het oud-lid der Tweede Kamer *Cramer*, die achteraf bleek in Indonesië geïnterneerd te zijn; ik geloof dus dat elke mogelijkheid van verwarring niet geheel was uitgesloten.

De heer *Bosch van Rosenthal* heeft toen aanvankelijk niet de heren *Drees*, *Cramer*, *Cleveringa* en van *Sonsbeeck* — met de laatste, naar ik meen, alleen schriftelijk — contact opgenomen. Uit de aard der zaak is daarmee, gezien de omstandigheden, enige tijd gemoeid geweest. In het verslag zie ik, dat op 23 Augustus 1944 dit gezelschap in Utrecht voor het eerst bijeen is gekomen.

80995. De **Voorzitter**: Deze vijf nog?

A. Ja, deze vijf. Zij hebben zich in het algemeen beraden over de taakomschrijving. Achteraf is gebleken, dat dit een soort geheim besluit is geweest van de Minister-President en de Minister van Justitie met voorkennis van de Koningin; voor zover ik weet, waren de andere leden van het Kabinet hier niet in gekend. Het is misschien beter in verband met later gerezen moeilijkheden daar straks op terug te komen.

Er is dus beraad geweest over in de eerste plaats wat nu de strekking van die opdracht kon worden geacht. Het was uiteraard niet zo eenvoudig aanstonds te overzien, welke maatregelen van politionele aard, die nodig zijn voor de handhaving van de openbare orde en rust, te nemen zouden zijn in geval van een vacuum. Verder is besproken de laatste alinea van het besluit; de vijf nominatim aangewezenen zouden moeten worden aangevuld met een vertegenwoordiger van het Nationaal Comité van Verzet en van de Raad van Verzet. Als ik mij goed herinner, is daar tevens ook bij ter sprake gekomen een vraag, welke ook wordt opgeworpen in het u bekende witboek van de G.A.C., in hoeverre nu deze beide organisaties geacht konden worden te beantwoorden aan de kennelijke bedoeling van de Regering om het verzet in zijn georganiseerde vorm vertegenwoordigd te zien. Uit de aard der zaak waren overigens reeds enigen van de nominatim aangewezen leden exponenten van het verzet. In ieder geval zijn Vertrouwensmannen van uitgegaan, dat dit nu blijkbaar de wens van de Regering was en dat het dan ook juist was, dat de betrokken organisaties zelf kandidaten zouden voorstellen, waarbij, wat betreft het Nationaal Comité van Verzet, werd gesuggereerd om een vrouw aan te wijzen, omdat men meende, dat het college een onvolledige representatie zou zijn, wanneer geen vrouw daarvan deel uitmaakte. Het lag voor de hand om hiervoor mejuffrouw *Tellegen* te suggereren, die deel uitmaakte van de leiding van het Nationaal Comité.

80996. De **Voorzitter**: Zij was, naar ik meen, illegaal bekend onder de naam *Judith*?

A. Ja.

80997. Jonkvrouwe **Wttewaall** van Stoetwegen: Dr. **Max**, dacht ik.

A. Ook onder die schuilnaam. Van de zijde van het Nationaal Comité is toen gezegd, dat men de voorkeur gaf hiervoor de heer *Neher* aan te wijzen. Hoe het met de Raad van Verzet gelopen is, weet ik niet precies meer. Ik heb het verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen kort na de bevrijding geschreven en mij sindsdien niet meer met deze zaken beziggehouden, zodat nogal een en ander in mijn herinnering vervaagd is. Ik meen, dat eerst de naam van de heer *F. J. Goedhart* is genoemd. In dit opzicht is mijn geheugen kort geleden opgefrist door de heer *Meyer*, destijds lid van de C.C.

80998. De Voorzitter: Wij hebben hier een uiteenzetting gehad van de heer *van der Gaag*, die ons heeft verklaard, dat het met de aanwijzing van het lid voor de R.V.V. in zijn ogen nogal eigenaardig is gegaan. Ik heb zijn verklaring op het ogenblik niet bij de hand en daarom kan ik u niet precies mededelen wat hij heeft verteld, maar hij heeft gezegd, dat hiervoor *Johan Doorn* de aangewezen man zou zijn geweest.

A. Was *Johan Doorn* niet *Goedhart*? Het is echter ook heel goed mogelijk, dat een ander bedoeld is.

80999. De Voorzitter: U weet dus niet precies, hoe dat intern bij de R.V.V. is gegaan?

A. Ik weet niet, hoe dat intern bij de Raad van Verzet is gegaan. Ik ben zelf niet bij die bespreking van de Vertrouwensmannen geweest, maar achteraf herinner ik mij toch, dat inderdaad de naam *Goedhart* — *Doorn* op een goed ogenblik ter tafel is gekomen.

81000. De Voorzitter: Ik heb thans de verklaring van de heer *van der Gaag* voor mij. Deze heeft hierover ongeveer het volgende gezegd. Op een gegeven ochtend kregen zij in Amsterdam bericht, dat *Jat Freek* een briefje had ontvangen, waarin stond, dat hij op het plein bij de Westerkerk te Amsterdam moest komen, waar zij toen de heer *Cramer* hebben ontmoet, die van die opdracht heeft verteld. *Freek* en *van der Gaag* hebben toen overlegd, dat er één vooral in aanmerking kwam, en dat was *Johan Doorn* (*Henk*). Hij was zo'n beetje de leider van de Raad van Verzet, maar zat ergens in een dorpje in Utrecht ondergedoken op een boerderij. De heer *van der Gaag* zegt even verder: „Die zelfde avond ben ik met *Freek* naar *Pieter 't Hoert* van „Het Parool” gegaan, aangezien wij een lijstje van drie namen moesten hebben.” Met *Johan Doorn* wordt dus kennelijk een ander dan *Goedhart* bedoeld. De naam van *Pieter 't Hoen* is als tweede genoemd en met die twee namen is de heer *van der Gaag* naar de heer *Cramer* gegaan, die toen zei, dat er drie namen moesten zijn. Zij wisten geen derde man. De heer *Cramer* heeft toen gezegd, dat er wel een derde persoon opgezet kon worden om het lijstje te completeren. Dat heeft er toen toe geleid, dat de heer *van der Gaag* — in zijn ogen volkomen formeel — als derde op het lijstje is gekomen. Zij hebben alle mogelijke moeite gedaan om de heer *Cramer* er van te overtuigen, dat men *Johan Doorn* (*Heizk*) moest kiezen, maar de volgende dag kwam de heer *Cramer* terug met de mededeling, dat niet *Henk* was gekozen, maar de heer *van der Gaag*, die dat een vrij onaangename gang van zaken vond, maar het was nu eenmaal zo.

A. Door het citeren van de verklaring van de heer *van der Gaag* is mij ineens duidelijk, dat er een lijstje van drie namen ter tafel verscheen, dat daarover geen overeenstemming bleek te bestaan bij het gezelschap en dat men toen tenslotte heeft besloten — wat altijd een oplossing is — om de voorzitter te nemen. Dat was de heer *van der Gaag* in die tijd.

81001. Jonkvrouwe **Wttewaall** van Stoetwegen: Was de heer *van der Gaag* voorzitter van de Raad van Verzet?

A. Ja. Omstreeks 1 September zijn de heren *van der Gaag* en *Neher* ingevolge de opdracht van de Regering uitgenodigd, maar de eerste samenkomst met hen heeft pas omstreeks medio September plaats gevonden. Intussen brak Dolle Dinsdag aan. Uit de aard der zaak gaf dat de nodige consternatie in het gezelschap. Ik herinner mij, dat ik op Dolle Dinsdag, 5 September dus, zelf nog in Amsterdam was en dat de heer *Bosch van Rosenthal* en de heer *Cleveringa* zich in Leiden bevonden, waarom ik mij ijlings daarheen heb begeven. In de loop van de morgen. Om twaalf uur was ik in Leiden, waar wij hebben besproken wat er allemaal moest worden gedaan met het oog op de „blyde incomste” van *Eisenhower*. Als ik mij niet vergis, is er een speech voorbereid in het Engels voor de geallieerde commandant, zowel voor Amsterdam als den Haag, omdat men meende, dat er per se twee flanken door zouden stoten, die naar de voornaamste

plaatsen van Holland zouden gaan. Er heerste een hoogst geëmotioneerde stemming. De gedachte leefde eigenlijk, dat men praktisch te laat in den Haag zou komen. Vrijwel direct nadat ik in Leiden was gearriveerd, ben ik met de heer *Bosch van Rosenthal* naar de Breestraat gegaan, waar ik als oud-Leidenaar vermoedde, dat daar een tramhalte was. Wij stonden daar te wachten; iedereen dacht, dat dat wel de laatste tram zou zijn. Inmiddels was de halte in verband met electriciteitsbesparing opgeheven. Een van de dingen, die ik mij nog heel levendig herinner, is, dat ik met de heer *Bosch van Rosenthal* achter die tram ben aan gaan draven en dat hij niet anders riep dan: „Ik ga dood! Ik ga dood! Ik ga dood!”, terwijl ik lichamelijke kentekenen zag, die de indruk verwekten, dat daar wel een grond van waarheid in zou kunnen zitten! Ik ben altijd verbaasd geweest over de enorme fysieke prestaties, die in de maanden daarna door hem zijn geleverd. Zo heeft de heer *Bosch van Rosenthal* zich vele malen per fiets naar Amsterdam begeven; eens kwam hij 's avonds per fiets op de auto geladen terug, bleef stranden in de Haarlemmermeer en arriveerde midden in de nacht weer per fiets in Leiden. Hoe het ook zij, wij hebben tenslotte een andere tram gehaald en toen wij in den Haag aankwamen, was *Eisenhower* er niet! Inmiddels was daar ook prof. *Cleveringa*, die contact had opgenomen met de O.D., de organisatie, die indertijd door sommigen werd geacht aangewezen te zijn voor de feitelijke handhaving van de orde en rust. In die dagen en ook in een latere periode is gebleken, dat de O.D. zelf ook meende belast te zijn met de verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en rust. Een vertegenwoordiger van de O.D. in den Haag, mr. *G. J. de Lint*, heeft destijds gezorgd, dat het Parket in den Haag als pied à terre dienst deed voor de in den Haag aanwezige Vertrouwensmannen; de volgende dag verhuisde men naar het bureau Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandse weermacht, echter slechts voor enkele uren, omdat men daar van dat illegale gedoe niets moest hebben. De stemming was toen nog steeds ongeveer als volgt: Generaal *Eisenhower* was dan wel niet 'smorgens gekomen, maar zou dan toch wel 's middags, 's avonds of in elk geval de volgende dag komen en daarom werd tevens contact opgenomen met allerhande autoriteiten. Ik meen in de eerste plaats met de heer *Kesper*, omdat voor de Vertrouwensmannen vaststond, dat het Departement van Binnenlandse Zaken een bijzonder belangrijke taak stond te wachten, wanneer de bevrijding zou zijn aangebroken, en omdat evenzeer vaststond, dat in ieder geval de heer *Frederiks* niet zou kunnen terugkeren en evenmin de heer *Prinsen*, die zich te veel had vereenzelvigd met het beleid van de heer *Frederiks* tijdens de oorlog. Men meende, dat de heer *Kesper* de meest aangewezen persoon zou zijn om zich te belasten met de dagelijkse leiding van het Departement van Binnenlandse Zaken. Tegelijkertijd is, naar ik meen, de heer *Tenkink* bij de Vertrouwensmannen gekomen. Naar de mening van de Vertrouwensmannen kwam hij in aanmerking om met de dagelijkse leiding van het Departement van Justitie te worden belast, op grond van het feit, dat hij zeer vroegtijdig zijn functie als waarnemend secretaris-generaal had neergelegd, zodat tegen hem niet de bezwaren bestonden, die er zowel tegen de heer *Frederiks* als tegen de heer *Prinsen* aanwezig waren. In die tijd ging alles bijzonder geëmotionneerd. IJlings is de tekst opgesteld van de proclamatie, die ingevolge de opdracht van de Regering door Vertrouwensmannen moest worden opgehangen, wanneer de bevrijding een feit zou zijn. Een voorlopige tekst daarvan was door de heer *Cleveringa* opgesteld; er zijn voorzieningen getroffen, dat die tekst gedrukt zou kunnen worden, enz. Onmiddellijk is de vraag aan de orde gekomen, hoe moest worden voorzien in de organisatie van de handhaving van de openbare orde en rust in het land. In die tijd lag het voor de hand, dat datgene, wat in de kring van de O.D. was voorbereid, min of meer werd overgenomen. Ik weet niet, of u er mee bekend bent, dat de O.D. in de loop van de oorlog een aantal voorzieningen had getroffen in verband met de situatie na de oorlog, welke voorzieningen o.a. bestonden uit een aantal bekendmakingen, houdende maatregelen van politionele aard; zoals regelen betreffende het aanhouden van verdachte individuen, het inleveren van wapens en munitie, regelingen ten aanzien van het verkeer, ten aanzien van de radio, ten aanzien van de pers, kortom maatregelen, die in het algemeen ieder gezag zal treffen in tijden van wanorde. Van de zijde van Vertrouwensmannen is destijds gesteld, dat men, gezien de spoed, die men meende, dat er betracht moest worden, niet in een beoordeling van de materiële inhoud van die bekendmakingen wilde treden, maar dat bedacht diende te worden, dat ingevolge het benoemingsbesluit van de Vertrouwensmannen de verantwoordelijkheid voor de handhaving van de orde en rust in die vacuumperiode aan het civiel gezag, i.c. aan Vertrouwensmannen was opgedragen. Onder die omstandigheden was het uitgesloten, dat de O.D. als een zelfstandige organisatie op eigen verantwoordelijkheid voor de handhaving van

orde en rust zou kunnen zorg dragen. De Vertrouwensmannen hadden er geen bezwaar tegen, dat de Commissarissen van de Koningin, voor zover het de provincies betrof, en de burgemeesters, voor zover het regelingen van de O.D. ten aanzien van de gemeenten betrof, de bekendmakingen zouden afkondigen; dusdoende zouden de verantwoordelijkheden bij de commissarissen en bij de burgemeesters komen te liggen, terwijl de O.D. in dit kader een belangrijk gedeelte van de uitvoerende taak op zich zou kunnen nemen.

81002. De **Voorzitter**: Wanneer vond de gedachtenwisseling hierover plaats?

A. Die vond plaats op Dolle Dinsdag en de dag er na.

81003. De **Voorzitter**: Wie was degene, die deze proclamaties van de O.D. aan de Vertrouwensmannen voorlegde?

A. Dat was de heer *de Lint*, die voor de O.D. in den Haag optrad.

81004. De **Voorzitter**: Waren dat proclamaties, die speciaal voor den Haag bedoeld waren?

A. Neen, zij waren landelijk. Er waren gewestelijke commandanten, alsook provinciale commandanten, enz., die de stukken in huis hadden om ze te gelegener tijd aan te plakken. Ik meen ook, dat, toen begin September de eerste geallieerde troepen in Nederland aankwamen en Eindhoven bezette, door de O.D. die bekendmakingen nog zijn opgehangen.

81005. De **Voorzitter**: Eigenlijk heeft dus door de toevallige aanwezigheid van een aantal Vertrouwensmannen in den Haag die gedachtenwisseling in den Haag plaats gevonden?

A. Ja.

81006. De **Voorzitter**: U zegt, dat de Vertrouwensmannen zich keerden tegen de principiële grondslag, zoals de O.D. die zag. Als ik het goed heb begrepen, stond de O.D. op het standpunt, dat hij op het moment van de bevrijding het Militair Gezag zou uitoefenen krachtens de Wet op de Staat van Oorlog en Beleg. Het einde van de door u gereleveerde discussie was, dat de O.D. zich er bij heeft neergelegd, toen de Vertrouwensmannen zeiden, dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor deze proclamaties zou moeten berusten bij de Vertrouwensmannen, met afkondiging door de Commissarissen der Koningin.

A. Ik heb hier de tekst, zoals deze oorspronkelijk van de zijde van de O.D. luidde: men heeft destijds er in berust, dat de commandanten van de O.D. de bekendmakingen mede zouden ondertekenen. Dat was in de omstandigheden van dat ogenblik ongetwijfeld van minder belang.

81007. De **Voorzitter**: De heer *de Lint* heeft deze zaak dus niet op de spits gedreven?

A. Neen, bepaaldelijk niet. Alleen heeft dit achteraf in de praktijk veel moeilijkheden opgeleverd. In het Witboek van de G.A.C. zijn daar bepaalde voorbeelden van genoemd. Op blz. 58/59 staat, dat, toen eenmaal de O.D. zijn oplossing had gevonden in de Binnenlandse Strijdkrachten, op een goed ogenblik aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten vragen zijn gesteld.

Blz. 58, sub c, en blz. 59, sub g, geven typische voorbeelden van het optreden van functionarissen van de Binnenlandse Strijdkrachten, welk optreden volkomen valt buiten de bevoegdheden van een orgaan, dat belast is met de uitvoering van de zorg voor de handhaving van de openbare orde en rust.

81008. De **Voorzitter**: Het antwoord van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, dat op de door u bedoelde vragen is gegeven, is toch nogal in tegemoetkomende zin gesteld.

A. Dat is ongetwijfeld het geval. Alleen waren in die tijd de hiërarchische verhoudingen niet zo regulier als heden ten dage. Het is misschien goed, dat ik u enige stukken overleg. In de eerste plaats is dat een nota, die destijds de heer *Cramer* heeft opgesteld; ik vermoed, dat daarvoor mede verantwoordelijk is de leiding van de organisatie Vrij Nederland. Ik meen tenminste, dat de heer *Cramer* niet van „wij" zal spreken, wanneer hij zijn persoonlijke mening

weergeeft. Daarin worden enige voorbeelden genoemd, waaruit blijkt, dat de leiding van de O.D. misschien overtuigd was van haar positie na de bevrijding, maar waar talrijke functionarissen op ietwat lager en nog lager niveau bepaaldelijk niet van overtuigd schenen. Dit heeft Vertrouwensmannen aanleiding gegeven op 10 October 1944 een brief te schrijven, in het bijzonder naar aanleiding van de moeilijkheden, die er in Amsterdam hadden plaats gevonden, waar de vóóroorlogse garnizoenscommandant, de heer *Boswijk*, bepaaldelijk weigerde om zich te onderschikken aan de bevelen van de burgemeester en om samen te werken met het instituut, waaruit later de vrijwillige politie in Amsterdam is gegroeid en dat onder leiding stond van de heer *van Laar*. Ik heb hier een telegram van 10 October 1944 van de Minister van Justitie:

„O.D. moet zich, evenals de heer *van Laar*, loyaal volstrekt ter beschikking van *Schreuder* stellen. Uiteraard staat zowel Politiekorps als O.D. onder bevelen Militairen Commissaris. O.D. derhalve geen zelfstandige rol noch arrestatiebevoegdheden. Verzoeken bevestiging, dat *van Laar* en *Boswijk* zich loyaal stellen onder *Schreuder*."

Schreuder was in de ogen van de Minister van Justitie bestemd om belast te worden met de leiding van het politiekorps in Amsterdam. Destijds was nog niet in de vacature van burgemeester voorzien. Het lag voor de hand, dat inderdaad in eerste instantie overleg over de handhaving van orde en rust met de hoofdcommissaris van politie werd gevoerd, die ook leiding zou moeten geven aan de mensen, die deze beide organisaties zouden opleveren, zij het in groepsverband. In ieder geval hebben de Vertrouwensmannen op 10 October nog eens uitdrukkelijk de aandacht van de heer *Six* gevestigd op de juiste positie, die de O.D. zou toekomen, en op allerzi symptomen, die er op wezen, dat de functionarissen van de O.D. het niet allemaal dóór hadden. Destijds was de formatie van de B.S. nog niet voltooid en er was dus nog contact met de leiding van de organisaties, waaruit de B.S. is opgebouwd.

81009. De **Voorzitter**: Ik wilde graag nog even terugkomen op de eerste nota, die u hebt overhandigd. Ik zie daar een potloodaantekening op staan: „Nota *Molenaar* 7 October 1943." Was „*Molenaar*" een van de namen, waaronder de heer *Cramer* heeft gewerkt?

A. Ja. Ik geloof, dat ik er goed aan zou doen om u de volledige telegrammenwisseling uit die tijd over te leggen.

Dat was dus ongeveer de sfeer, waarin wij op Dolle Dinsdag en de dag er na hebben geleefd in verband met de „naderende" bevrijding.

81010. De **Voorzitter**: Mag ik nog even iets vragen over de formatie van het college? Was u van het eerste samenkomen af aangewezen als secretaris?

A. Ja.

81011. De **Voorzitter**: Is de heer *Slotemaker de Bruine* tegelijkertijd aangesteld tot secretaris of is dat eerst later geschied?

A. Neen, dat heeft ongeveer parallel gelopen. Destijds gebruikte ik voor het ontwikkelen van micro's de fotograaf van de heer *Slotemaker*. Toen de micro's, die de *Brauw* meebracht, afgedrukt waren, was tevens de heer *Slotemaker* ingelicht. Waar het min of meer voor de hand lag, dat de Vertrouwensmannen zich in Den Haag zouden moeten opstellen en daarnaast een goed contact met het centrum van het georganiseerde verzet Amsterdam noodzakelijk was, is het secretariaat gesplitst. De heer *Slotemaker* bleef in Amsterdam.

81012. De **Voorzitter**: De heer *Slotemaker* heeft hier medegedeeld, dat hij van de interne gang van zaken in het College van Vertrouwensmannen minder op de hoogte was, omdat hij het grootste deel van de tijd te Amsterdam heeft gezeten. Ik zie in het verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen verder nog staan, dat sinds April 1945 ook mr. C. J. *van Schelle* als secretaris fungeerde. Was er een bepaalde aanleiding voor, dat deze op het allerlaatst die functie nog kreeg?

A. Misschien komt dat beter tot zijn recht, wanneer wij de besprekingen met de Duitsers behandelen, die in April 1945 hebben plaats gevonden. Er was inderdaad een vrij concrete aanleiding, afgezien van het feit, dat er plotseling een vrij grote uitbreiding van het werk kwam. De heer *van Schelle*, met wie ik veel contact had, is toen ingeschakeld.

81013. De **Voorzitter**: Het College van Vertrouwensmannen zelf heeft nog aanvulling gekregen in tweeërlei zin. Na de bevrijding in het zuiden moest worden voorzien in de plaats van de heer *van Sonsbeeck*, die in Limburg bevrijd was, en bovendien heeft men aan de Regering verzocht om prof. *Oranje* als lid van het college aan te wijzen, omdat, naar ik heb begrepen, het antirevolutionnaire volksdeel daarin niet vertegenwoordigd was. Is dat juist?

A. Ja. Men meende, dat het, gegeven de opdracht aan de Vertrouwensmannen, zoals men die zag en men ook later is blijven zien, onjuist zou zijn, dat de Vertrouwensmannen niet voor zoveel mogelijk een afspiegeling vormden van de verschillende geestelijke geleidingen, die in het Nederlandse volk voorkomen. Als tekort werd ook gevoeld, dat, gezien de bijzonder belangrijke rol, die de „Trouw“-groep tijdens de oorlog heeft vervuld, daarvan geen representant tegenwoordig was. Uit de boezem van de Vertrouwensmannen zelf is toen de gedachte voortgekomen om prof. *Oranje* daarvoor voor te dragen. Daarom is er een telegram gezonden, dat ook is beantwoord.

81014. De **Voorzitter**: Hadden de Vertrouwensmannen de verwachting, dat in Engeland zou worden begrepen, wie de in dat telegram als lid voorgestelde „Vader der Prinsen“ was?

A. Ja, omdat hij, als ik mij niet vergis, in correspondentie en nota's van het Vaderlands Comité met de naam „Vader der Prinsen“ werd aangeduid.

81015. De **Voorzitter**: Hier is medegedeeld, dat het in Engeland toch wel enig hoofdbreken heeft gekost.

A. Dat is wel verklaarbaar, omdat o.i. alle nota's die verband hielden met de organisatie van de radio na de bevrijding, Londen niet bereikt zouden hebben. Dat zal dan waarschijnlijk de verklaring zijn voor het feit, dat men het begrip „Vader der Prinsen“ niet direct heeft kunnen reconstrueren. Hoe het ook zij, men heeft, naar ik vermoed, na aankomst van de heer *van Roijen*, die begin October op verzoek van de Vertrouwensmannen naar Londen is gegaan, geantwoord, dat men akkoord ging.

81016. De **Voorzitter**: In het verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen staat, dat de Regering zich in een telegram van 19 September daarmee verenigde. Dat moet dan vóór die tijd zijn geweest.

A. Het is eenvoudig, wanneer u de datum weet. In dat telegram staat: „Dezerzijds geen bezwaar toetreding Prins, aangezien mening Uwerzijds unaniem.“

81017. De **Voorzitter**: Pater *Stokman* is dus later in het college gekomen?

A. Men heeft zich aanvankelijk zitten afvragen: Komt nu de bevrijding of komt de bevrijding niet? Toen bleek, dat het een nogal langdurige zaak zou worden, heeft men gezegd, dat het toch gewent was, dat er een representant van het Katholieke bevolkingsdeel aanwezig zou zijn. Aanvankelijk is toen pater *Stokman* als waarnemer bij de vergaderingen van de Vertrouwensmannen aanwezig geweest en, naar ik meen, heeft de Regering hem begin Januari 1945 als zodanig aangewezen. Misschien kan de hier aanwezige commies-griffier die dingen, voor zover van belang geacht, nazoeken in telegrammen, enz.

Dolle Dinsdag was dus voorbijgegaan en het begon duidelijk te worden, dat de bevrijding niet zo nabij was als aanvankelijk wel leek. Intussen heeft dit nog wel even geduurd. Misschien dat ik in dit verband hier toch wel als merkwaardige bijzonderheid kan vertellen, dat de luchtlanding bij Arnhem, die op 17 September 1944 heeft plaats gevonden, een week daarvoor in de kring van Vertrouwensmannen bekend was, althans dat er verschillende divisies para-troopers en parachutisten gereedstonden voor een luchtlanding hier in Holland. Als ik mij goed herinner, kwam de heer *van der Gaag* daar op 9 of 10 September mee aan. Ik herinner mij de datum nog, omdat mijn vrouw en kinderen destijds in Rotterdam ver-

bleven en ik er goed aan meende te doen hen naar buiten te evacueren; naar aanleiding van het bericht van de heer *van der Gaag* heb ik mijn vrouw toen gezegd, dat het nog een dag of tien zou duren. Ik vertel dit, omdat elders over het voortijdig bekend worden van deze actie nogal wat te doen is geweest en is.

81018. De **Voorzitter**: U weet niet, hoe de heer *van der Gaag* dat te weten is gekomen?

A. Neen, dat zou ik op het ogenblik niet weten, maar het is bepaaldelijk op 9 of 10 September geweest. Overigeris staat dit enigszins buiten hetgeen van mij wordt verwacht. Kennelijk heeft de Regering destijds Vertrouwensmannen aangewezen in de veronderstelling, dat door het overrompelende oorlogsgebeuren een vacuum zou ontstaan, dat niet met het oog op het treffen van voorbereidingen, los van de vraag, of de bevrijding snel of niet snel een feit zou zijn. Ik geloof, dat u, wederom in dat Witboek van de G.A.C. (blz. 21), vrij duidelijk uit het telegram, dat de Regering op 8 Juni 1944 aan de gezamenlijke illegaliteit heeft doen toekomen, kunt opmaken, dat aan deze vertegenwoordiging in het bezette gebied een zeer beperkte taak, hoogstens een representatieve taak, een taak om enige opwekkende woorden tot de bevolking te richten, als het zover was, was toegedacht. Er staat: „Zodra gevormd zal deze groep bij een eventueel vacuum de opdracht krijgen een of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordigers van de Regering.“ Men had zich dus voorgesteld, dat het coördinatie-orgaan de illegaliteit op het moment, dat het vacuum zou komen, enige mensen zou aanwijzen, die geacht zouden worden met een groot moreel gezag te zijn bekleed en die dan waarschijnlijk door proclamaties — andere vormen acht ik niet denkbaar — de bevolking tot een zekere ingetogenheid zouden hebben moeten opwekken en die daarom misschien enkele zeer aanvankelijke aanwijzingen zouden hebben kunnen geven. In dat opzicht is het natuurlijk duidelijk, dat Vertrouwensmannen volkomen een andere richting zijn ingeslagen. Ik geloof ook, dat een van belang zijnde vraag is, of het beleid, dat in dit opzicht door hen is gevoerd en dat kennelijk — dat is ook in de praktijk gebleken — bepaaldelijk niet de Regering voor ogen zweefde, juist is geweest onder die omstandigheden of niet. Vanaf half September, toen de luchtlandingen bij Arnhem niet met succes zijn be kroond, is er een periode aangebroken, waarin de verhouding Regering/Vertrouwensmannen wordt gekenmerkt door een Babylonische verwarring. De Vertrouwensmannen hebben als eerste grondslag van hun beleid genomen, dat de zorg voor de handhaving van de openbare orde en rust betekende, dat maatregelen van wetgevende aard moesten worden voorbereid en dat men verder in eerste instantie moest zorgen, dat op de sleutelposities mensen zouden komen te zitten bij de bevrijding, die het vertrouwen hadden van het Nederlandse volk en in afwachting van dat optreden naar buiten zich op intensieve wijze zouden bezighouden met voorbereidende maatregelen. Met andere woorden, dat de Commissarissen der Koningin zich zouden beraden, hoe zou moeten worden voorzien in de leiding van de gemeenten, met name in die gemeenten, waar de burgermeesters niet gehandhaafd zouden kunnen worden; dat degene, die met de dagelijkse leiding van het Departement van Justitie zou worden belast, zich zou gaan beraden wat voor maatregelen in zijn ressort zouden moeten worden getroffen, hetzelfde bij Financiën, kortom bij alle Departementen van algemeen bestuur.

De nos. 81019 t/m 81063 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Gezien het late uur, lijkt het mij beter deze bespreking thans te beëindigen. Ik verdaag het verhoor tot morgenmiddag halftwee.

J. LE POOLE.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 13 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffieër.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

Dr. ir. HENDRIK VAN RIESSEN,
oud 38 jaar, wonende te Amsterdam, ingenieur.

Hij legt de eed af als getuige.

81614. De **Voorzitter**: Een van de onderwerpen, die de Enquêtecommissie heeft te onderzoeken, wordt in het Enquêtebesluit geformuleerd met de volgende woorden: Het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Daarmede worden het contact en de politiek van de Regering te Londen ten aanzien van het verzet in Nederland bedoeld. Wij vatten onze taak met betrekking tot het onderwerp zodanig op, dat wij daartoe in de eerste plaats een inzicht wensen te krijgen in de belangrijkste onderdelen van het verzet, die er zijn geweest. Hierover hebben wij dan ook reeds verschillende getuigen gehoord. Wij zouden thans van u graag een uiteenzetting hebben van het ontstaan en de werkzaamheden van de L.O. Zoudt u daartoe in staat zijn?

A. Ik hoop het.

De **Voorzitter**: Mag ik u daartoe dan het woord geven?

A. De L.O. heeft een merkwaardigheid in haar ontstaan, doordat zij eigenlijk van de grond af is gegroeid. Vele organisaties, b.v. de Kranten, zijn van bovenaf begonnen met een leidend orgaan, b.v. een redactie, maar de L.O. is ontstaan uit een aantal lokale kernen, die als vanzelfsprekend met het onderduikerswerk waren begonnen. Praktisch van het begin af treft men dit aan; in 1942 is het werk van veel intensiever aard geworden, omdat toen de verplichting van de arbeidsinzet aan de orde kwam. Even na de zomer van 1942 is het initiatief genomen om het onderduikerswerk te coördineren. Men voelde dat het willekeurig onderduikers naar een bepaalde plaats brengen, toevallig bij kennissen e.d., een te beperkte mogelijkheid bood voor wat noodzakelijk was. Dit initiatief is uitgegaan van mevrouw H. Th. *Kuypers—Rietberg* te Winterswijk en van ds. F. *Slomp*, die daar in de buurt was ondergedoken. Zij hebben kennissen bij elkaar gehaald en zo is er al zeer spoedig een soort beurs ontstaan, waar voornamelijk mensen uit de oostelijke en noordelijke provincies en uit Utrecht en even later ook uit Zuidholland bijeenkwamen op vrijwillekeurige plaatsen om onderduikers uit te wisselen en het verdere werk te bespreken. Mevrouw *Kuypers* is omgekomen.

Iets later is in Limburg ook een bundelingsinitiatief ontstaan, dat met name een stoot kreeg door de brief van de bisschoppen van Mei 1943. Hieraan zijn de namen van *Ambrosius*, dat is *Jan Hendriks*, en kapelaan *J. Naus* verbonden. Beiden zijn omgekomen. In de zomer van 1943 hebben zij contact gekregen met de landelijke beurs en dit contact was direct goed. Hieruit is een landelijk apparaat ontstaan als een beurs, waar wekelijks twintig, dertig mensen bij elkaar kwamen om uit te wisselen. Iedereen had zijn contacten in bepaalde streken, die zich uitbreidden tot in de kleinste plaatsen.

81615. De **Voorzitter**: Op welk moment kan het ontstaan van een werkelijk landelijke organisatie gesteld worden?

A. In het begin namen een paar provincies er nog niet aan deel, zodat weliswaar eind 1942 van een landelijke organisatie te spreken is, maar zij is eerst in zomer 1943 voltooid.

In October 1943 kreeg de L.O. een zware slag, doordat een provinciale vergadering — de provinciale vergaderingsn stonden onder de beurs — werd opgerold. Men is toen onmiddellijk tot reorganisatie overgegaan en men heeft een kleine top ingesteld van zes mensen, waarin bovendien een vertegenwoordiger van de L.K.P. zitting had.

81616. De **Voorzitter**: Op dat moment is er dus een centrale top ontstaan?

A. Daarvoor bestond in de beurs reeds een soort top, maar veel groter, en daarin waren alle provincies vertegenwoordigd. Het probleem, waarop het hier aankwam, was, dat men kleinere vergaderingen moest hebben, en in de tweede plaats moest het onderduikers uitwisselen niet meer door de leiding gebeuren. In het hoogste orgaan moest leiding gegeven worden. Het onderduikers uitwisselen geoorde voortaan op de provinciale en districtsbeurzen en op de interprovinciale beurzen.

81617. De **Voorzitter**: Het werd dus gedecentraliseerd?

A. Dat was het eigenlijk al, maar de top werd nu van dit probleem ontdaan en kreeg leiding te geven, bonkaarten te verdelen, moest financiële vraagstukken oplossen, de actie van de zegeltjes in begin 1944, enz.

81618. De **Voorzitter**: Wanneer bent u zelf bij het werk betrokken geraakt?

A. Vanaf de zomer 1943.

81619. De **Voorzitter**: Bij de beurs?

A. Ja, bij een provinciale beurs. Ander verzetswerk nam mij niet voldoende in beslag. Er kwamen ook persoonlijke kwesties bij, die ik hier kan laten rusten.

81620. De **Voorzitter**: Wanneer bent u deel gaan uitmaken van de top?

A. Dat gebeurde in 1944 door het uitvallen van voorgangers, die gearresteerd zijn. Najaar 1943 zaten 19 mail in de provinciale beurs van Noordholland. Daarvan zijn er dertien in Hoorn gearresteerd en één was gedwongen voor enige tijd onder te duiken; in Februari zijn er weer twee gearresteerd, dan in April één en in Juni is er één gearresteerd. Toen was ik de enige, die was overgebleven van die eerste beurs, en, daar men in de opvolging met anciënniteit rekende, kwam ik in Juni 1944 in de top van Noordholland. Wij zijn toen tot een nieuwe fase gekomen en achteraf bleek het een gunstige te zijn geweest. Wij hadden nl. nooit een centraal bureau gehad. Dat de L.O. van de grond af is gegroeid, heelt altijd een stempel op haar gezelschap. De L.O. was naar mijn gevoel wel de omvangrijkste organisatie in het land, maar in de top had zij een veel lichter gewicht dan andere organisaties. Bij wijze van spreken kon de top er eens afgeroomd worden, maar dan draaide het werk toch door. Het zwaartepunt lag aan de voet, terwijl het zwaartepunt b.v. bij een blad in de redactie lag, of in het centrale verdeelapparaat.

In Juni 1944 meende men in de top, dat het toch bezwaarlijk was slechts eens per week bij elkaar te komen en verder slechts schriftelijk contact te hebben en dat er een centraal bureau moest worden ingesteld. Dit is gebeurd; de top kreeg een centraal bureau van drie mensen. Na September was dit zeer gunstig, want toen moest men alles verwerken over koerierslijnen, daar men niet meer regelmatig bij elkaar kon komen. Er was toen dus een centraal bureau van drie mensen in Amsterdam.

Het werk was ook veranderd, want na September kon iedere onderduiker van zijn vorige bonkaart met een bonnetje de volgende bonkaart krijgen. De bonkaarten behoeften dus niet meer „gekraakt“ te worden. In de zomer van 1944 gebruikten wij ongeveer 220000 bonkaarten per maand, waarvan een deel, ik denk 20 %, aan andere

organisaties werd doorgegeven en de overige door de L.O. werden verspreid. Ik spreek nu alleen over het L.O.-werk. Er zijn natuurlijk ook andere acties op dit gebied geweest, waarover ik niet voldoende ben ingelicht. De helft van deze kaarten werd op zgn. valse puntjes verkregen; die kwamen van valse inlegvellen. Wij hadden door contact met betrouwbare ambtenaren bereikt, dat wij over het algemeen 1 % van het aantal bonkaarten, dat werd uitgereikt op een distributiekantoor, achterom konden krijgen op valse puntjes. De Duitsers wisten dit natuurlijk, maar omdat het overal gebeurde kregen de Duitsers er geen vat op, daar zij dan iedere distributiekring moesten aanpakken. Wij kregen de medewerking van 2 distributie-ambtenaren van het C.D.K. Zij hebben de zwakke broeders in de distributiekantoren ook bewerkt, zodat ook dezen gingen meedoen. De andere helft van de bonkaarten was afkomstig van „kraken” van de L.K.P. Na September was dit alles niet meer nodig, maar toen deed zich al spoedig het voedselprobleem voor.

81621. De **Voorzitter**: Ik meen mij te herinneren, dat de heer *Scheepstra* heeft gezegd, dat naar aanleiding van de laatste grote kraken er distributiebescheiden ongeldig zijn verklaard. Is dat juist?

A. Ik denk het niet; misschien spelen hier twee dingen door elkaar. In de eerste plaats is er een enorme kraak van 130 000 bonkaarten geweest in Groningen. Er is daarvoor drie periodes gekraakt. De Duitsers konden niet voorkomen, dat de eerste twee periodes gewoon uitgereikt werden, maar bij de derde periode wilden zij de kaarten van een merk voorzien, zodat de illegaliteit deze kaarten niet kon gebruiken. Men heeft toen de bonkaarten aan de achterkant bedrukt. In samenwerking met de L.K.P. hebben wij dit toen laten nadrukken op onze kaarten bij de firma Koersen, maar daardoor ging wel een strook verloren, want de bonkaarten moesten in de machine vast gehouden worden. B.v. raakten de boterbonnen er af en zo kwam ook het praatje in de wereld, dat wij de boterbonnen van de bonkaarten zelf gebruikten.

Het tweede punt is, dat in de zomer van 1944 besprekingen tussen de L.K.P., O.D. en R.V.V. zijn gehouden, omdat de sabotage belangrijk begon te worden. Wij zagen toen wel, dat de sabotage noodzakelijk was, maar ons probleem was, wat er zou gebeuren t.a.v. de bonkaarten, die wij nodig hadden. Dit probleem is vrij gelukkig opgelost. Men moest in September met de sabotage beginnen en men had dit werk vooraf ook vrij goed voorbereid, maar juist toen men ermee begon, hadden wij geen bonkaarten meer nodig, omdat de onderduikers hun bonkaarten op een bonnetje van de vorige kaart konden krijgen. Het probleem loste zich dus vanzelf op. De L.K.P. zou ons in geval van nood natuurlijk niet in de steek hebben gelaten, maar dan was toch de sabotagetaak in de knoei geraakt.

Na September hielp de L.O. bij de inrichting van de bureaux van de B.S., die meestal door L.O.-mensen werden bezet. Wij hielpen nogal eens met de besprekingen: die liepen weleens moeilijk en dan moest overeenstemming gevonden worden. L.O.-ers hebben ook wel meegedaan aan de B.S., waar de L.K.P. niet bestond. Verder is de L.O. tot samenwerking met de C.I.D. gekomen, ook door het afstaan van medewerkers daaraan, die het vooral na September druk kregen in deze organisatie. De heren *Scherrnerhorn* en *Bruins Slot* werden erbij betrokken in verband met de opstelling van een bestuursenquête betreffende burgemeesters. In de praktijk is deze uitgevoerd door de L.O.-mensen, omdat die in iedere plaats voorhanden waren; later is het werk gecontroleerd door deskundige illegale ambtenaren uit de P.B.S.

81622. De **Voorzitter**: Wat hield die bestuursenquête over de burgemeesters in?

A. Op instigatie van de C.I.D. kwam men op de gedachte, dat de illegaliteit de Regering of de instanties, die zich daarmee na de oorlog zouden bezighouden, een handje moest helpen bij de vraag, hoe de burgemeesters zich hadden gedragen. Iedereen in een plaats weet wel iets van de burgemeester, maar hij kan zo iemand sympathiek of antipathiek zijn, zodat men een subjectieve beoordeling zou krijgen, en die kant moest het dus niet uit. Wij hebben de heren *Scherrnerhorn* en *Bruins Slot* gevraagd, een lijst van objectieve vragen samen te stellen, die moesten worden beantwoord. Deze lijst werd aan de plaatselijke afdelingen der L.O. uitgereikt. Zij moesten de lijst invullen; b.v. de vraag, of de persoon in kwestie aan Winterhulp had gedaan, enz. De lijsten kwamen binnen en zijn daarna door ambtenaren van de P.B.S. — een vervalsingsafdeling van de L.O. — ter plaatse, waar het noodzakelijk was, gecontroleerd. Bij de bevrijding zijn ze direct aan het Militair Gezag overhandigd. Als ik de inlichtingen mag vertrouwen, die de mensen van het Militair Gezag en van de adviescommissies ons hebben gegeven, schijnen

deze lijsten wel een gunstig effect te hebben gehad. Van Noordholland weet ik het heel zeker en van Friesland weet ik ook, dat men de lijsten op prijs stelde voor een aanvaardbare beoordeling; niet voor een definitieve, met het oog op eventueel te nemen maatregelen.

Een volgende taak was de kwestie van het N.V.H. De L.O.-leiding kwam op het idee; van andere zijde is de gedachte ook, maar uit een heel ander motief opgekomen. Het uitgangspunt was, dat het geen chaos mocht worden, wanneer de bevrijding daar was en de onderduikers nog over het gehele land verspreid waren. Zij moesten worden opgevangen; wat de papieren betreft, moesten zij weer worden gelegaliseerd, distributiebescheiden moesten zij hebben, vervoergelegenheid en werk, misschien ook wel woonruimte. Er waren dus allerlei problemen en wij hebben het initiatief genomen om na de oorlog L.O.-bureaux op te richten om dit werk af te wikkelen. Ik meen, dat tegelijkertijd bij sociale en kerkelijke organisaties een soortgelijk initiatief, maar van ruimer strekking, is opgekomen. De plannen zijn samengebundeld tot het plan voor de Nederlandse Volksdienst — later heette deze dienst Nederlands Volksherstel (N.V.H.) —, waarvan de heer *Menten* direct tot chef werd gebombardeerd. Deze organisatie is gaan draaien, niet altijd tot ons plezier, maar wij hebben er onze hartelijke medewerking aan verleend, vooral voor het samenstellen van de plaatselijke commissies uit legale en illegale leden. In die commissies hadden zitting mensen van het N.S.F., van de L.O., ook wel van andere illegale organisaties en verder van kerkelijke en sociale instanties.

Het werk voor de Stichting 1940—1945 begon in die tijd ook de aandacht te vragen, maar het belangrijkste probleem werd het voedselprobleem, omdat de nood groot werd. De commandant van de B.S. verzocht de L.O. voor de voedselvoorziening van de illegaliteit, met name van de B.S., te zorgen en ongeveer October deed de Contact Commissie hetzelfde verzoek voor de gehele illegaliteit. Onmiddellijk voegde zich daarbij de voedselnood van zwakken en zieken, zodat er een hele serie van gevallen was, die de L.O. poogde te verzorgen. Op dit punt is zeer veel gedaan. De illegale bronnen waren Friesland, de kop van Noordholland, de Zaanstreek en de Haarlemmermeer en overigens streken om plaatsen als Rotterdam. De noodcentra waren Amsterdam, den Haag, Haarlem en Rotterdam en nog enige kleine gebieden in Zuidholland, Noordholland en Utrecht. Het vervoer en de distributie gaven natuurlijk enorme moeilijkheden, evenals het stelen door de bevolking en de pogingen de C.C.D. en de Duitsers te omzeilen. Dit alles liep ook parallel met het werk van legale acties, die in die tijd zijn ontstaan voor de voedselwerving. De heer *Götzen* heeft daarvan de leiding gehad. De naam van deze actie is mij ontschoten. De illegale bronnen in Groningen en Drenthe leverden in hoofdzaak aan legale organen. In vele gevallen was het zo, b.v. in de kop van Noordholland, dat de boeren aan niemand iets leverden, vóórdat de illegaliteit oordeelde, dat zij zonder bezwaar konden leveren. In bepaalde streken moest de L.O. dus medewerking verlenen aan de legale voedselwerving en zeggen, dat men aan zo'n organisatie moest leveren. Het liep weleens wat wild door elkaar, het was niet zo prachtig geregeld, maar iedereen deed wat hij kon. Er is veel voedsel vervoerd. In sommige plaatsen, b.v. Haarlem, is zelfs de gaarkeuken op een gegeven moment door de illegaliteit van aardappelen voorzien.

81623. De **Voorzitter**: Spreekt u nu over de winter 1944/1945?

A. Ja. Wij hadden eens in de veertien dagen een vergadering in Amsterdam, een soort voedselbeurs, waar afspraken werden gemaakt voor het vervoer e.d. Toen kwam het grote probleem, dat de gehele illegaliteit regardeerde, nl. dat van de laatste arbeidsinzet, de Liese-Aktie, die voor de illegaliteit een grote overwinning opleverde. Over het geheel beschouwd, is geen actie van de Duitsers zo slecht gelukt als deze laatste.

81624. De **Voorzitter**: De L.O. had natuurlijk veel belang bij deze actie.

A. Ja. De illegaliteit was toen, qua beleid, geheel gecoördineerd en dit was een zaak voor het landelijk werkcomité geworden, die zijn directieven het land in zond. Er is toen verbluffend snel door de illegaliteit gereageerd, doordat de aankondiging van de Duitsers, dat de actie zou plaats vinden, en onze houding daartegenover, telefonisch overal konden worden doorgegeven. Het telefoonnet was op een speciale manier in gebruik, waartoe men (de C.I.D.) verbindingen buiten de centrales om had gemaakt.

Veel bevolkingsregisters zijn in die tijd gelicht en bewaard tot iia de oorlog. Er zijn bureaux overvallen, waar de mensen zich moesten melden, en in Amsterdam zijn, na waarschuwing, verschillende men-

sen doodgeschoten, die toch bleven meewerken aan deze werving. De werving had weinig succes en de Duitsers zijn dan ook weer overgegaan op razzia's om de mensen te pakken te krijgen. De laatste winter kwam de bevrijding steeds nader en toen begon het politieke probleem wat meer op de voorgrond te komen, naast de praktische vraagstukken, die bleven bestaan. De L.O. heeft zich tot de zomer 1944 eigenlijk niet met het politieke vraagstuk bemoeid. Dit hangt ook nauw samen met het feit, dat de L.O. te Londen nauwelijks bekend was. Een van de merkwaardigste dingen hebben wij altijd gevonden het telegram van de Regering van Februari 1943 met de negentien punten, waarin N.C. en R.V.V., O.D. en de illegale bladen werden genoemd, maar waarin van de L.O. niet werd gerept. Voor ons was dit een teken, dat men niet wist van het bestaan van de L.O., die toen reeds anderhalf jaar bestond. Overigens was dit mede onze eigen schuld, maar toch ook wel veroorzaakt door de berichtgeving naar de overkant.

81625. De heer **Koersen**: Had u zelf geen enkel contact voor de berichtgeving?

A. De L.O. had er niet naar gezocht en zij had het ook niet. Het was een probleem, dat haar eigenlijk volslagen was ontgaan. Het was een verkeerd soort bescheidenheid naar mijn gevoel, omdat Londen voor kritieke ogenblikken op de hoogte moest zijn van hetgeen er in het land leefde. Gelet op die negentien punten, was Londen daar, naar mijn mening, absoluut niet van de op de hoogte. Vermeld werden twee organisaties, die op het moment van haar ontstaan bericht hadden gegeven, dat zij zich hadden opgericht als coördinerende organen van het verzet, nl. het N.C. en de R.V.V. Zij werden in het telegram genoemd en één man van ieder is later ook als Vertrouwensman benoemd.

Tegen de zomer 1944 kwam er in de L.O.-leiding, ik wil niet zeggen strijd, maar toch wel belangrijke discussie over de vraag, of wij ons al dan niet helemaal buiten het gebied van de politiek mochten houden, en de slotsom is geweest, dat negatie van de politiek niet mogelijk was. Het ging immers om politieke vormgeving tegen het einde van de bezettingstijd, waarop de vormgeving na de oorlog aansloot, en het politiek probleem is een probleem voor iedere Nederlander, zodat wij er aan behoorden deel te nemen. Vanaf dat ogenblik is de L.O. sterker georiënteerd geweest op de politieke vraagstukken, dus vraagstukken, als ik het in praktische kwestie? opsom, betreffende de Nationale Advies Commissie, de delegatie, die naar de overkant moest, de samenstelling en het statuut van de G.A.C., en hoe legaliteit en illegaliteit in de N.A.C. naar voren moesten komen.

Het belangrijkste politieke feit was het telegram van de Regering om een commissie in te stellen voor de interimperiode. Dat was een kwestie, waarover in de illegaliteit nogal strijd is geweest. Men is tot de slotsom gekomen, dat de illegaliteit in zake die commissie niet kon adviseren. De Regering heeft toen zelf z.g. Vertrouwensmannen benoemd. Vanaf dat ogenblik is het politieke vraagstuk ook in de L.O. levend gebleven. In de L.O. bestond de overtuiging, dat wij via de rechtersectie van de C.C., waarin wij zaten, in hoofdzaak moesten waken tegen reactie en revolutie, de twee uitersten, waarin het bootje van de illegaliteit terecht zou kunnen komen en die beide gevaren voor de toekomst inhielden. Dit was dus in het algemeen de politieke gedachtegang van de L.O. in die tijd. Qua herkomst moet men de L.O. zoeken in de orthodox Protestantse en Rooms-Katholieke kringen, hetgeen natuurlijk niet wegneemt, dat ook wel anders gezinden in de L.O. werkten. Men stelde zich nl. nooit op een exclusief standpunt.

Ik hoop, dat ik er zo enigermate een beeld van heb gegeven.

81626. De heer **Koersen**: Heeft de L.O. ook nog contact of samenwerking met de O.D. gehad?

A. Dat zou ik niet durven zeggen. De merkwaardige situatie was, dat de O.D. zich op het standpunt stelde, dat hij zich moest sparen voor de interimperiode, en vóór die tijd moest men zich zoveel mogelijk van actie onthouden. In de O.D. was hierover nog wel verschil van mening, maar in de leiding was deze opvatting toch wel algemeen. Het is mij gebleken uit rapporten, die ik daarover heb gelezen, dat niet zelden O.D.-mensen, die praktisch niets hadden te doen, bijna vanzelfsprekend in de L.O. terecht kwamen en die toen in September 1944 min of meer voor de keus stonden, welke kant zij uit moesten. In tal van plattelandsstreken en vooral in kleine dorpen was in 1943 alles bij de L.O., maar toen de O.D. in actie moest komen en het L.O.-werk zich wijzigde, gingen velen over naar de O.D.

Misschien mag ik nog een getal noemen. Zoëven heb ik de bonkaartenkwestie genoemd. Ik geloof, dat, wanneer ik de grenzen zeer ruim trek, het aantal onderduikers in Nederland heeft gelegen tussen 200 000 en 400 000. Het aantal medewerkers van de L.O. was ongeveer 15 000. Dit is ook wel een kwestie van schatting, maar toch is zij iets nauwkeuriger, omdat in sommige plaatsen heel nauwkeurig het aantal medewerkers bekend was.

81627. De **Voorzitter**: Wanneer u het aantal onderduikers tussen de 200000 en 400000 stelt, bedoelt u dan het aantal, dat door de L.O. werd verzorgd, of in het algemeen?

A. Ik durf wel te zeggen, dat ik ongeveer beide dek. Er is wel een groot verschil tussen, maar tussen 200 000 en 400 000 is ook een groot verschil. Het is echter wel een feit, dat de L.O. de meeste onderduikers verzorgde. Een van de schattingsmogelijkheden is het aantal bonkaarten, dat is uitgereikt. Daar moet nog een aantal bij worden opgeteld van hen, die hun distributiebescheiden wel behielden, maar waren ondergedoken. Zij gingen zelf niet naar het distributiekantoor, maar gaven hun echte inlegvellen aan de L.O.-mensen, die ze wisselden.

Naar mijn gevoel is de fraude, waarvan *Hirschfeld* in die tijd wel heeft gesproken en waarvan *Rauter* ook zo zeker was, zeer gering geweest. Het kon veel te goed nagegaan worden, waar de bonkaarten kwamen. Niet alles kon genoteerd worden, maar de verspreiding kon toch worden nagegaan door de verschillende illegale werkers.

81628. De **Voorzitter**: U bedoelt dus, dat de mensen, die ter plaatse de bonkaarten uitreikten of zorgden, dat deze op de plaats van bestemming kwamen, wel konden nagaan, wat er mee gebeurde?

A. Ja. De fraude bleef dus beperkt. Vanaf begin 1944 hebben wij er ook sterk naar gestreefd de distributie van bonkaarten te rationaliseren, in die zin, dat, wanneer iemand te Haarlem b.v. 30 à 40 bonkaarten ontving, hij daarvan slechts de kaarten behield en in de toekomst ook weer zou ontvangen, die hij in zijn eigen rayon verdeelde. Wanneer hij er b.v. 20 naar Utrecht zond, werden deze met een pasje overgedragen aan de medewerkers in Utrecht. Zo was controle mogelijk en geknoei, ook door onderduikers, te voorkomen. In Amsterdam zijn weleens steekproeven genomen met aan andere groepen gegeven bonkaarten, die aan de achterkant met potlood waren gemerkt. De L.O. had toen de vaste overtuiging, dat op de een of andere manier lekken naar de zwarte markt bestonden. Er zijn toen op de zwarte markt wat bonkaarten opgekocht en inderdaad zijn gemerkte kaarten teruggevonden. Er is natuurlijk wel door sommigen geknoeid en in de grote steden was dit altijd erger, omdat men daar gemakkelijker aan de aandacht kon ontsnappen dan in de kleine plaatsen.

81629. De heer **Koersen**: Hebt u enig idee van de aantallen bonkaarten, die in eisen organisatie werden verspreid, en die, welke naar andere groepen gingen?

A. Gerekend op het totaal van de L.O., moet dit een fractie zijn geweest; wat op valse puntjes bij andere organisaties binnenkwam — dat mag ik afleiden uit de besprekingen gedurende de zomer 1944 —, was naar schatting een 30 à 40 000 kaarten. Van die 220000 kaarten, door de L.O. verworven — dit zijn ook weer ruwe getallen, die gelden voor het midden van 1944 —, schat ik, dat er 40 à 50 000 kaarten naar de verschillende groepen zijn gegaan. Sommige kranten hielpen wel onderduikers en hadden bonkaarten nodig en dan natuurlijk de illegaliteit zelf. Het leeuwendeel ging naar Amsterdam, omdat daar de leiding van de illegaliteit zetelde. De L.O. overhandigde vooral daar de pakketten bonkaarten.

81630. De **Voorzitter**: Behoorde tot het werk voor de onderduikers ook het verschaffen van een onderduikadres?

A. Ja, dat was het begin. Ik heb natuurlijk veel over de bonkaarten gesproken, omdat dit in de middenperiode het probleem was; later was het de voedselvoorziening in natura. In het begin ging het om het plaatsen vinden. Toen men daar wat slag van kreeg, met name na Mei 1943, was het plaatsen zoeken niet zo moeilijk meer.

Er ontstond echter weer een nieuw probleem, want men wilde het zo mooi mogelijk doen. De man moest ook in zijn eigen werk terecht komen; men had al gauw ingezien, dat een onderduiker niet ergens op een kamertje neergezet kon worden. Hij moest aan het

werk komen en liefst in zijn eigen werk. Op de beurs ging het dus zo toe. Er kwamen 10 à 12 mensen bij elkaar, ieder had ongeveer 10 adressen en 10 onderduikers. Dezen werden dan uitgewisseld, zodat godsdienst op godsdienst klopte of zonder godsdienst op een duikadres, dat niet godsdienstig was, een timmerman bij een timmerman kwam en een landbouwer in de landbouw. Het systeem was natuurlijk heelmaal door te voeren. Kantoorbedienden werden meestal boerenknecht. Men leverde eens aan een bakker een man, die als bakkersknecht in feite één dag achter een bakkerskar gelopen had, terwijl de bakker meende, dat hij een volleerde bakker-onderduiker kreeg. Zo kwamen weleens wonderlijke ruilacties voor, maar over het algemeen ging het uitwisselen vrij aardig tot aan de zomer van 1944. De situatie werd toen anders en het onderduiken ontsnapte daarna eigenlijk aan de beurs, omdat het onderduiken een eenvoudige zaak was geworden. Men stapte maar op en ging ergens heen. Einde 1944 deed men dit ook niet eens meer, want torn had ook dit heelmaal geen zin. Men moest maar zien, dat men uit de handen van de Duitsers bleef, want men was nergens meer veilig. De goed georganiseerde tijd van het onderduikerswerk loopt van zomer 1943 tot zomer 1944. Daarna was het niet wanordelijk, maar er deden zich andere problemen voor.

81631. De heer **Koersen**: U hebt zoëven het aantal medewerkers genoemd, nl. 15 000. Kunt u bij benadering ook opgeven hoeveel er van deze groep zijn omgekomen?

A. Ik was aan dit punt ook juist toegekomen. De moeilijkheid is echter, dat de L.O.-L.K.P.-stichting deze gevallen nog niet heeft gescheiden van die van de L.K.P. Men heeft het totaal zeer nauwkeurig uitgezocht voor het gedenkbuch, dat geschreven wordt over het verzet in de L.O. en de L.K.P., en ik kan slechts zeggen, dat van de L.O. en de L.K.P. in totaal 1600 man zijn gevallen. Naar mijn gevoel zijn het er ongeveer 1100 van de L.O. en 500 van de L.K.P.

81632. De **Voorzitter**: Zijn de 1100 slachtoffers van de L.O. gevallen door het L.O.-werk of bij andere gelegenheden?

A. Door L.O.-werk. Ik moet hierbij echter weer opmerken, dat er mensen waren — ik heb dit ten aanzien van de kleine plaatsen reeds gezegd — die een L.O.-functie hadden, maar daarnaast ook nog kranten versoreidden. Het was ook mogelijk, dat iemand, die bij de L.O. was, na September 1944, aangewezen als de commandant ter plaatse van de O.D., overging naar de O.D. Dit is ook nooit meer nauwkeurig uit te zoeken. Ik zou eigenlijk kunnen zeggen, dat het mensen waren, die in die tijd hun voornaamste werk bij de L.O. hadden.

81633. De **Voorzitter**: Op welke manier werden zij meestal gearresteerd?

A. Meestal werden zij gearresteerd op hun adressen, gedurende vergaderingen of door vallen, die na een overval door de S.D. werden uitgezet; met name als gevolg van provocatie. Wat ik hierover tegenkom, is overwegend, dat men op een bepaalde plaats is gearresteerd door een val, die door de S.D. was uitgezet door middel van een provocateur. Ook zijn de mensen wel in een gevecht omgekomen, maar meestal is de oorzaak provocatie geweest en de plaats een huis, dat was opgegeven en waar de Duitsers wachtten.

81634. De **Voorzitter**: Het feit, dat het zulk een grote organisatie was, bevorderde natuurlijk de mogelijkheid van provocatie. In een kleine gesloten organisatie loopt men deze kans minder.

A. Wij hebben hierover natuurlijk veel met elkaar gesproken, maar de kwestie was, dat een kleine organisatie dit werk niet meer aan kon. Wij hebben hierover veel gedebatteerd met kleine organisaties, maar wij zeiden altijd, dat er bij ons misschien meer uitvielen, maar de kleine groepen bestonden in zekere zin bij de gratie van de L.O. Wij hebben b.v. zeer interessante debatten gehad — ik ben er zelf niet bij geweest — met de groep van prof. Coops te Amsterdam. Deze had een zeer select gezelschap van academici voor het onderduikerswerk en het overbrengen van piloten. Ds. *Slomp* kwam eens met hem praten, of hij niet met de L.O. wilde meedoen, maar hij voelde zich met zijn uitstekende groep hoog boven de L.O. verheven. Deze kleine groep had zich wel goed beveiligd, maar de problemen lagen ook heel anders. Bepaalde zaken kon men met zo'n kleine groep wel goed aanpakken, maar men kon zo het massale probleem van het onderduiken niet onder de knie krijgen. Zij hadden echter wel gelijk voor hun deel — later hebben zij toch een

fusie aangegaan, toen Coops was gearresteerd —, dat zij bepaald werk deden, waarvoor zij zich goed konden beveiligen en konden volstaan met een enkel contact met de L.O.

Heel belangrijk in dit verband is ook het min of meer apart zijn van het Jodenverzorgingswerk. Hierover is natuurlijk ook geen generale opmerking te maken, maar laat ik zeggen, dat naast de L.O. hier en daar het Jodenwerk verricht werd. Hier en daar met de L.O. vervlochten, soms een afdeling, soms er heelmaal los van, soms alleen een bonkaartencontact. Een onderduiker kon men aan de lopende band behandelen. U kunt zich echter voorstellen, dat, wanneer het op de beurs om 100 onderduikers ging, waarvan 4 Joden, de Joden nooit aan de beurt kwamen. Het ging er op de beurs om snel zaken te doen en het was zeer moeilijk Joden te herbergen; bijna niemand nam ze. Wij hebben dit zelf ook begrepen en wij hebben toen zelf gestimuleerd, het probleem van de Joden, die zoveel moeilijker op te bergen waren en waarvoor men ook zoveel banger was, langs een apart kanaal te behandelen of het over te dragen. Men moest voor dit vraagstuk iemand nemen, die er zelf geheel voor zorgde, zodat het geval tot zijn recht kon komen.

81635. De **Voorzitter**: Het ging er dus eigenlijk om, dat men voor de Joden geselecteerde adressen zocht?

A. Ja. Over het algemeen was de illegaliteit overladen met werk en in de L.O. ging het om massawerk, met problemen, die je overvielen en waarvan je niet wist, hoe er uit te komen. Allerlei dingen, die men kon afschuiven, schoof men dan ook af. Men kon vijf à zes adressen vinden, waar men onderduikers kon plaatsen, tegen hoogstens één adres, waar men een Jood kon plaatsen. Terwijl men zo ontzaglijk veel adressen nodig had voor de onderduikers-niet-Joden, begon men daar maar aan. Tenslotte meende men goed te doen, er naar te streven, het Jodenwerk in een apart kanaal te leiden.

81636. De **Voorzitter**: In deze grote organisatie was het natuurlijk nog veel moeilijker dan bij een andere organisatie om de contacten, die men in de organisatie had, zo goed mogelijk af te scherm. Dit vloeit eigenlijk voort uit de aard der zaak.

A. Ja, dat was verschrikkelijk moeilijk. Allereerst door het feit, dat in het begin de illegale mensen de onderduikers opzochten en bewerkten (het waren toen altijd kennissen) en later doordat de onderduiker de illegale werker kwam opzoeken. Het werd al spoedig bekend, dat men bij een bepaalde man moest zijn. In een rapport heb ik gelezen, dat men van het balkon van een concertzaal riep, dat, als men wilde onderduiken, men naar een bepaalde dominee moest gaan. De openhartigheid lag in de aard der dingen. Voor het opzoeken van het duikadres en voor het maandelijks bezoek was het precies hetzelfde. Anderzijds levert dit ook wel weer een bewijs er voor, dat het Nederlandse volk goed was. Vooral op het platteland, waar men elkaar kende, was dit duidelijk. In de steden kende men elkaar niet voldoende en had het werk ook een heel andere aard. Ik wil niet zeggen, dat men daar minder goed was, maar het werk was anders. Waar men elkaar kende, stootte men degene, die verkeerd was, uit en men sprak onder elkaar vrijuit over het verzetswerk. Ik kwam zelf uit een stad, maar wanneer ik op het platteland van Noordholland kwam, verbaasde ik er mij over, dat iedereen alles wist. Het verhaal is ook bekend, dat twee mensen van de groep-Coops naar Urk gingen om een stelletje piloten te halen. Toen ze op de boot waren, zei de kapitein al, dat zij zeker de piloten van Urk kwamen halen. De mannen schrokken natuurlijk; op de kade zei men ook meteen, dat zij natuurlijk kwamen voor de piloten. Heel Urk wist, dat er piloten waren, maar dit feit werd nooit bij de Duitsers bekend, want geen verrader zou het ooit horen. In zekere zin was het ook gevolg van gemakzucht en bovendien praat het Nederlandse volk graag, maar toch gaf deze werkwijze een sfeer, waarin het massale werk — hetgeen naar mijn gevoelen in geen ander land zo is gebeurd — mogelijk was.

81637. De **Voorzitter**: In de steden was het dus veel riskanter?

A. Ja, maar daar kon men weer veel beter anoniem werken. Ik heb eens getracht het te analyseren, maar beide methodes hadden voor- en nadelen, want de anonimiteit was ook een kracht. Men wist meestal niet met wie men nu eigenlijk in aanraking kwam, maar wanneer men de deur achter zich dichttrok, was men als gevolg van zo'n contact ook niet meer te pakken. Terwijl in een dorp iedereen wist, dat deze de man van de onderduikerij was en een ander van de krantjes, bestond daardoor ook het grote gevaar, dat op een kwade dag door praten een Duitser het ook hoorde. Het is

gelukkig weinig gebeurd en dit is ook een van de raadselen, waarvoor ik sta. De kracht van de Duitsers heeft gelegen in de provocatie, dus doordat zij zich in de verschillende organisaties binnendrongen.

81638. De **Voorzitter**: In de steden hadden de Duitsers hiertoe dus meer kans?

A. In het begin. Op het platteland heeft men in het begin gezegd, dat men slechts mensen in huis wilde hebben, die men kende. Toen het werk echter werd gecoördineerd, was het ook onvermijdelijk, dat men moest werken met hen, die men niet kende, en dan ging het van introductie tot introductie en het was op die wijze gemakkelijk, binnen te dringen. Iemand, die zich als onderduiker kwam melden, werd altijd toegelaten, evenals iemand, die als Frans krijgsgevangene op een krijgsgevangenenlijn kwam, als piloot op een pilotenlijn en iemand, die als illegaal werker mogelijkheden had om contact met Engeland te krijgen. U kent natuurlijk de kwestie met *Vastenhoudt*, die de mensen in Limburg er in heeft laten lopen door te zeggen, dat men hem de piloten maar moest geven, dan zorgde hij wel, dat ze naar de overkant kwamen. Toen men hem niet vertrouwde, zei hij, dat Radio Oranje een bepaalde slagzin zou seinen, hetgeen dan ook gebeurde. Hierdoor zijn heel wat mensen gearresteerd. Deze mogelijkheden voor verraad bestonden dus ook. Er waren meisjes, en helaas niet zo weinig, die in Duitse handen vielen en voor de verleiding van een Duitser bezweken, daarna weer in het verzet gingen en verraad pleegden; verder zij, die van huis uit al een avontuurlijke geest hadden en die het met Duitsers hielden, maar anderzijds het op hun manier ook eerlijk met de illegaliteit meenden. Het een en ander was bij deze mensen niet uit elkaar te houden. *Cree Bleker* uit Groningen is ook zo'n merkwaardig geval. Soms volbloed illegaal werkster, hard werkend en flink, en het volgende ogenblik verried ze alles.

81639. De **Voorzitter**: Hetgeen u hebt gezegd met betrekking tot de onderduikers betrof in het algemeen de gevallen, dat men een onderduiker aan een bepaald adres hielp, waaruit voortvloeide, dat ook verder voor hem gezorgd moest worden, b.v. met bonkaarten en later mei voedsel. Er waren natuurlijk ook gevallen van mensen, die op eigen initiatief waren ondergedoken en hulp nodig hadden.

A. In de steden was dit ook weer anders dan in de kleinere plaatsen. Met deze plaatsen bedoel ik die van de orde van Heerhugowaard of Alphen a/d Rijn. In dergelijke plaatsen was in het dorp bekend en het ontsnapte ook niet aan de aandacht van de onderduiker, waar men moest zijn voor de bonkaarten. Als iemand wilde onderduiken, ging hij eens praten met de dominee, de pastoor of de medicus. In de steden was dit natuurlijk anders, doch men moet daarbij niet uit het oog verliezen, dat men van de steden naar het platteland trok. De steden hadden betrekkelijk weinig onderduikers tot de zomer 1944, daarna bleef men in de steden en dook men daar onder. Vóór die tijd trokken de onderduikers naar het platteland. Op de beurs in Amsterdam werden onderduikadressen onderling uitgewisseld, maar er kwam bijna geen vrije plaats van Amsterdam op de provinciale beurs. De vrije plaatsen moesten altijd komen van het platteland, zoals de Haarlemmermeer, de Zaanstreek, de kop van Noordholland. Zo was het ook in andere streken. Rotterdam raakte onderduikers kwijt en er kwamen slechts weinig onderduikers daar binnen.

81640. De heer **Koersen**: Hebt u nog contact met gearruchteerde agenten gehad?

A. Wij hebben het wel gehad, maar het is vrij willekeurig geweest en meestal was het voor het contact door te geven. Ik mag niet zeggen, dat wij er serieus contact mee hebben gehad in deze zin, dat wij er mee werkten. De K.P. heeft er hier en daar weleens een gehad, maar de L.O. eigenlijk niet.

81641. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat er op een gegeven moment een top-organisatie is ontstaan, ik meen van zes personeri. Kunt u hun namen noemen?

A. De top bestond uit *Henk Dienske*, die gevallen is; *Jan Hendriks (Ambrosius)*, eveneens gevallen; ds. *Slomp* was er uit, hij was niet meer in de top, omdat hij te veel werd gezocht en dat was ie gevaarlijk. Verder kolonel *Pruys* en ds. *van Lummel*, toen predikant in Sprang-Capelle; de laatste is daarna uitgetreden, omdat hij in de top zat voor het zuiden, waarvoor *Ambrosius* spoedig daarna in de

top kwam. Voor Zuidholland zat *van Vliet* in de top; hij leeft nog, en voor de K.P. *Jacques van der Horst*; deze is ook gevallen. Langzamerhand is er natuurlijk een verschuiving gekomen door het uitvallen van mensen. Met name in April, Mei 1944 zijn er verschrikkelijke slagen gevallen in onze organisatie en ook in de top van de L.K.P. Van de L.O.-top bleven toen over: *van Vliet* en *Pruys* en van de L.K.P.-top bleef er maar één over. Ik doelde ook hierop, toen ik zei, dat de kracht van de L.O. niet in de top zat, maar in de basis. De Duitsers dachten altijd, dat zij, wanneer zij de „Führer” hadden, hadden gewonnen, maar de zaak draaide rustig door.

81642. De **Voorzitter**: Zijn deze topmensen ook door verraad gearresteerd?

A. *Henk Dienske* is door provocatie gearresteerd in verband de voorafgaande arrestatie van *Wagenaar*. *Wagenaar* is op de volgende wijze gearresteerd. Hij zat met een zekere *Pos*, ook van de L.O., in de trein. *Pos* had zijn tas boven zich liggen. Toen zijn persoonsbewijs werd gecontroleerd, bemerkte de S.D., dat dit niet in orde was — het was vals — en hij moest mee. De S.D.-er zei toen, dat hij zijn tas moest meenemen, waarop *Wagerzaar* zei, dat deze van hem was. Hij wilde een kans wagen, omdat er nogal veel bonkaarten in waren. Daarop zei de S.D.-er, dat hij dan ook maar mee moest. Zo is hij in een kamp gekomen en omgekomen. Dit zijn de twee in Februari 1944 gearresteerden van de N.H. beurs, waarvan reeds sprake was. De vrouw van *Dienske* is zgn. door de dochter van *Wagenaar* opgebeld, met de boodschap, dat deze *Dienske* wilde spreken over *Wagerzaar*. Zij had een mededeling van haar vader en zij vroeg hem, of hij ergens wilde komen. Mevrouw *Dienske* heeft eerst gearzeld, maar tenslotte heeft zij gezegd, dat ze het zou doorgeven en er is een afspraak gemaakt op het Spui met het meisje. Maar *Rühl* verscheen daar. Zoals gebruikelijk arriveerde *Dienske* met twee tassen met veel materiaal onder zijn arm. Hij werd gearresteerd en is niet teruggekomen. *Ambrosius* is gearresteerd in Weert. Daar is de gehele provinciale vergadering van Limburg overvallen; het was een verschrikkelijke slag, die zich als volgt heeft toegedragen. Een illegaal werker uit Amsterdam, die de vergaderingen in Limburg had bezocht voor speciale contacten, had weer gevraagd de vergadering te mogen bezoeken en dit was goed gevonden. In de tussentijd schijnt hij echter te zijn gearresteerd. Ik moet nu verder afgaan op hetgeen hij zelf heeft verteld, want de Limburgers ontkennen, dat het zo is. Bij die man in de cel is een Joodse vrouw met een kindje gebracht en de Duitsers hebben gezegd, dat hij medewerkers moest noemen, anders zou het kind voor zijn gezicht tegen de muur doodgeslagen worden, waar Se vrouw bij was. Hij heeft gezegd, dat hij het zou doen. Hij is naar het station in Weert gegaan, waar iemand hem zou afhalen en met zijn tweeën zijn zij naar het klooster in Weert gegaan, door de S.D. gevolgd. Even later was het gebouw omsingeld en aldus werd ook *Ambrosius* gearresteerd. *Jacques van der Horst* is gearresteerd op een station ergens in het oosten van het land. Dit is een kwestie geweest van een afspraak. Iemand van de P.B.S. is gearresteerd met een briefje voor de afspraak op dat station. *Jacques van der Horst* is daar gearresteerd.

81643. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn deze mensen gefusilleerd of in kampen omgekomen?

A. *Ambrosius* is zo goed als zeker gefusilleerd. *Jacques van der Horst* meen ik ook en *Henk Dienske* is in een kamp omgekomen. Kolonel *Pruys* leeft nog en ook *van Vliet*. Dan heb ik er nog één vergeten van de top, nl. *Westerbeek*, schuilnaam *Jan Oosterhof*; ook hij is omgekomen. Hij is gearresteerd bij de overval op de Persoonsbewijzensectie van de L.O., waarvan het adres is verraden door *Brune*. Deze heeft eerst bij de O.D. gewerkt en is toen gearresteerd. Hij heeft beloofd mee te werken met de S.D. en heeft dit eerst niet gedaan; toch was hij een bedenkelijke figuur, ook qua karakter. Omdat *Johnny den Droog*, een andere provocateur, vreesde, dat *Brune* achter hem aan zat om hem te verraden, heeft deze gezorgd, dat de S.D. *Brune* weer te pakken kreeg. Hij is toen zwaar mishandeld, is voor de S.D. gaan werken en heeft toen de P.B.S. verraden.

81644. De **Voorzitter**: Wanneer gebeurde dat?

A. Op 13 Juni 1944. Een van de mensen, die *Brune* uit de gevangenis in Arnhem hebben willen bevrijden, was *Koen Rozendaal* uit Purmerend, een K.P.-er. Toer. *Brune* uit de gevangenis kwam, heeft hij ook *Koen* verraden aan de S.D. en deze is doodgeschoten.

81645. De **Voorzitter**: U hebt medegedeeld, dat er op een gegeven moment een topleiding van drie personen is gekomen.

A. Het was niet een topleiding van drie, maar een dagelijks bestuur van drie. De top bleef dus, maar kreeg eigenlijk een permanent bureau, het Centraal Bureau.

81645. De **Voorzitter**: Bleef de top uit zes bestaan?

A. Ja.

81647. De **Voorzitter**: Is dat zo gebleven?

A. Ja, maar het zag er in feite een beetje anders uit, omdat wij allen zo overbezet waren. Ik zat ook in het Centraal Bureau en het was de bedoeling, dat ik van mijn provincie zou worden ontlast, maar dat lukte niet en evenmin was dit het geval met *van Vliet*. Met *Pruys* was dat wel het geval, omdat hij niet meer in het oosten van het land kon komen. In de top was er e-n voor de drie noordelijke provincies, een voor de twee oostelijke provincies, een voor de drie zuidelijke provincies, een voor Noordholland, die meteen ook voor het Centraal Bureau werkte, en een voor Zuidholland en Utrecht, die eveneens voor het Centraal Bureau werkte.

81548. De **Voorzitter**: Wie waren de personen, die het Centraal Bureau vormden?

A. Dat waren *van Vliet*, *Pruys* en ik.

81649. De **Voorzitter**: Hebben zij deze functie gedurende de gehele tijd vervuld of is hierin ook nog verandering gekomen?

A. Tot eind September is het zo geweest en toen is er verandering in gekomen. Als gevolg van een beleidskwestie. *Pruys* is toen in een andere functie overgegaan, voedselaffaires, en toen is *Douqué* uit Amsterdam in zijn plaats gekomen. In Januari is *van Vliet* gearresteerd en hebben *Douqué* en ik het werk even samen gedaan, maar toen ben ik ook gearresteerd en is mr. *Meyer* uit Alphen in het Centraal Bureau gekomen.

81650. De **Voorzitter**: Is *Douqué* niet gearresteerd?

A. Neen, hij is nooit gearresteerd.

81651. De **Voorzitter**: Wanneer bent u zelf gearresteerd?

A. Ik ben 18 Maart 1945 gearresteerd. In 1944 ben ik ook nog gearresteerd, maar daar ben ik gemakkelijk tussenuit gekomen. Tot een paar dagen na de bevrijding heb ik in Nederland vastgezeten. Ik heb bij mijn arrestatie heel dom gehandeld. Mijn meisje was lerares op een huishoudschool en ik logeerde daar een weekend. De huishoudschool was behoorlijk besmet — het was in Haarlem —, maar wij hadden haar reeds ontruimd. Ik wilde haar toch nog eens zien en ik ben er dus heen gegaan. Zondagmorgen werd ik wakker door geroep op de gang, dat de Duitsers voor de deur stonden. Ik ging naar een schitterende schuilplaats en even later kwamen twee leraressen naar boven om te zeggen, dat de Duitsers niet speciaal iemand zochten, maar alleen Joden wilden hebben. Het was ren verschrikkelijke stommiteit van mij om dit te geloven: ik ben er uit gekomen en ben mij gaan aankleden. Toen de Duitser binnenkwam, zag ik mijn fout meteen in. Ik ben meegegaan en ik kwam in Amsterdam terecht op de Weteringschans, bij *Viebahn*.

81652. De **Voorzitter**: Hebben de Duitsers ontdekt, dat u in de organisatie van de L.O. zat?

A. De Duitsers wisten alles direct. Ik had mij natuurlijk voorgenomen mij tegenover *Viebahn* zo blank mogelijk te houden. Toen wij begonnen, vroeg hij mij, hoe ik was gearresteerd en ik antwoordde, dat dit bij mijn meisje was gebeurd. Hij vroeg, hoe ze heette en ik zei: *van Dongen*. Hé, zei *Viebahn*, dat is dezelfde naam als die van je vriend *van Dongen*. (Dat was de schuilnaam van *Douqué*). Ik schrok natuurlijk, maar toen noemden hij achter elkaar al mijn schuilnamen op; hij wist alles. Ik vond het niet meer nodig, dat wij toen nog met elkaar spraken, maar hij stelde er toch wel prijs op, nog even verder te praten. Hij sprak Nederlands en zo hebben wij nog een vrij lang gesprek gehad. Het interesseerde *Viebahn* in die tijd niet veel meer, hij voelde wel, dat het toch was bekeken; hij had alleen nog politieke interesse. De Duitsers wisten benauwend veel.

Viebahn wist b.v. meer van prof. *Oranje* af dan ik er op dat moment van af wist. Hij zei ook, dat ik nog weleens bij mevrouw *de Bussy* kwam, waarop ik antwoordde, dat dat al heel lang geleden was. *Viebahn* zei, dat dit toch niet waar was en dat zij *Scheepstra* zo nu en dan ook nog weleens zagen binnengaan. *Van Pruys* zei hij, waar hij illegaal woonde. Ik schrok er erg van, dat de Duitsers dit allemaal wisten; later heb ik ook begrepen, hoe ze het te weten zijn gekomen.

81653. De **Voorzitter**: Door verraad?

A. Door doorslaan in de gevangenissen. Gelukkig is dit toen pas gebeurd, anders was de ramp veel groter geweest. Kennelijk had *Viebahn* er niet veel belangstelling meer voor om er snel achter aan te gaan en van alles te proberen.

81654. De **Voorzitter**: Er is dus verder niets gebeurd?

A. Neen, er zijn geen arrestaties gevolgd en er kwam ook geen proces. Het enige, waarop *Viebahn* aandrang heeft uitgeoefend, was, dat ik het archief van de L.O. voor een paar dagen zou overdragen aan de S.D. Het was natuurlijk wel een zware beproeving, want hij verbond er o.a. aan, dat, indien ik er aan zou meewerken, 50 L.O.-mensen in Duitsland zouden worden gespaard. Het is mij gelukt om te zeggen, dat dit niet ging. Hij heeft er nog eens op aangedrongen, maar daarna heeft hij het er bij gelaten. Verder heb ik geer, last van hem gehad.

81655. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Bent u nog mishandeld.

A. Neen, helemaal niet. *Viebahn* heeft mij zelfs welwillend behandeld.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In die tijd gebeurde het juist ook, dat gearresteerde illegale werkers meteen werden doodgeschoten.

A. *Viebahn* zei mij direct, dat ik een politieke figuur was. Hij wist veel op dat punt door het doorslaan van anderen. De politieke mensen, zoals de heer *van Schaik*, zijn de laatste veertien dagen naar de vesting in Scheveningen overgebracht. Het is ook wel juist geweest, hetgeen wij toen veronderstelden, dat men de vesting achter de hand wilde hebben, als de S.D. een desperate poging zou willen doen om strijdende onder te gaan.

81656. De **Voorzitter**: U hebt enige malen gesproken over een vervalsingsorganisatie. Was dat een onderdeel van de L.O.?

A. Ja. Misschien mag ik het even uitleggen, want de algemeen bekende organisatie was de P.B.C. In de eerste plaats had men behoefte aan een orgaan tussen de P.B.C. en de L.O., een orgaan, dat voor ons aanvraag en verzending regelde. In de tweede plaats was er een mogelijkheid, wel heel moeilijk, om P.B.'s van bevolkingsregisters te krijgen. Daarvoor moest men speciaal illegale ambtenaren hebben. De P.B.S. was eigenlijk een organisatie van ondergedoken ambtenaren, niet zo groot, met vier bureaux in het land en wat vertakkingen. In de derde plaats kraakte de K.P. soms partijen P.B.'s en deze werden dan vernummerd. De echte valse P.B.'s kwamen van de P.B.C. en gingen voor de L.O. over de P.B.S. naar haar afdelingen; dan waren er de gekraakte en de echte P.B.'s, die men van de bevolkingsregisters kreeg, en deze werden rechtstreeks ingevuld door de P.B.S. Er was nog een ander lichaam, nl. de F.C., door *Ambrosius* tot de L.O. gebracht. Zij was eerst zelfstandig geweest en een student uit Nijmegen had er de leiding van, nl. *van der Weert*. Ik mag er misschien nog tussendoor opmerken, dat *Wilgenburg* de leiding had van de P.B.S. Hij is gevallen, evenals *Jacques van der Weert*. De F.C. is op een gegeven ogenblik in contact gekomen met *Ambrosius* en men voelde direct, dat men moest gaan samenwerken. De F.C. had geld nodig en de L.O. beschikte over de mogelijkheid allerlei valse papieren te plaatsen, waar ze nodig waren. Er waren dus verschillende vervalsingsorganisaties en in de zomer van 1944 zijn er wekelijkse vergaderingen geweest van de L.O., de F.C., de P.B.C. en de P.B.S. om coördinerend te werken en niet langs elkaar heen.

81657. De **voorzitter**: Hadden deze vergaderingen voornamelijk betrekking op persoonsbewijzen?

A. Neen, ze hadden niet voornamelijk betrekking op persoonsbewijzen, want de laatste inlegvellen zijn b.v., dank zij deze samen-

werking, gemaakt. Om een voorbeeld van goede samenwerking te noemen: men sprak af, dat de F.C. voor het cliché zou zorgen en de P.B.C. voor het drukken en het papier. Men maakte niet alleen valse P.B.'s en inlegvellen, maar ook Ausweisen en valse zegeltjes voor de P.B.'s. Verder allerlei papieren en stempels; op het laatst waren het boekdelen, die men met voorbeelden van stempels het land inzond en die men bij de vervalsingsorganisaties kon krijgen. Er was een heel goede samenwerking tussen deze organisaties; rivaliteit of zo iets kwam niet voor.

81658. De **Voorzitter**: Er kwam bij dat werk natuurlijk nogal wat techniek te pas.

A. Veel techniek. Er waren ook veel technici onder: typografen, clichémakers, teknaars, vakmensen uit de papierwereld.

Ik mag de heer *Kool* van de papierfabriek wel noemen voor de hulp, die hij heeft gegeven.

81659. De **Voorzitter**: Was het in 1944 mogelijk een behoorlijk persoonsbewijs na te maken?

A. Het is eigenlijk nooit gelukt een persoonsbewijs te maken, dat aan een serieuze contrôle van de Duitsers kon ontsnappen. Het valse persoonsbewijs was wel zo, dat er een minutieus onderzoek moest worden gedaan, maar dan waren er nog fouten in bij de schaduwen, in de witte stukjes om de leeuw, en de lettertjes moesten allen in de juiste positie t.o.v. de vierkantjes staan.

81660. De **Voorzitter**: Kon men wel een persoonsbewijs maken, dat de toets van de treincontrôle kon doorstaan?

A. Ja, ik moet dan zeggen, dat er verschillende soorten persoonsbewijzen waren. De illegale werker kreeg soort één; soort twee was ook nog voor de illegaliteit en belangrijke gevallen van onderduikers; en soort drie was in het algemeen voor onderduikers. Soort één was het echte persoonsbewijs, dat achterom werd verkregen. Aan soort twee, de gekraakte, was altijd enig gevaar verbonden. Er waren enige plaatsen, zoals Naaldwijk, Katwijk en Tietjerksteradeel, waarvan er altijd heel wat in omloop waren. Wanneer men met een P.B. van Tietjerksteradeel in Amsterdam liep, was men niet erg veilig. De derde soort waren de valse. Helemaal juist is deze volgorde niet voor 1944; zij geldt voor het begin. Toen in 1944 een uitstekend exemplaar van de derde soort gemaakt werd, kwam deze wel boven de tweede soort. Het was allemaal ingewikkeld, het ging om kleinigheden.

81661. De **Voorzitter**: Wat was de verhouding tussen de L.O. en N.S.F.?

A. In de zomer van 1943 is te Amsterdam een bespreking gehouden tussen N.S.F.-mensen en L.O.-mensen, waarbij aanwezig geweest zijn *Slomp*, *Dienske* en ook *Coops* en van de andere zijde *var*, *Hall* en *Buys*. Deze bespreking, of misschien een volgende, heeft tot effect gehad, dat men het werk wilde rationaliseren in deze zin, dat het N.S.F. voortaan zou zorgen voor de achtergebleven gezinnen en de L.O. voor de onderduikers. Het achtergebleven gezin had natuurlijk de grootste financiële behoeften. Het kwam echter ook herhaaldelijk voor, dat de onderduiker zijn brood niet kon verdienen en dat er moest worden bijgepast. In grote lijnen was het zo, dat de L.O. haar geld kreeg van maandelijks particuliere inzamelingen en het N.S.F. kreeg het geld door leningen, gedekt door de Regering. De onderduikers werden dus verzorgd uit particuliere inzamelingen en ik moet daar bijvoegen, hier en daar uit de kerkcollectes. In de meeste streken waren de particuliere inzamelingen echter overwegend.

81662. De **Voorzitter**: Ontving de L.O. ook geld van het N.S.F.?

A. In het algemeen niet. Wanneer ik het plus en min van elkaar aftrek, mag ik zeggen, dat de L.O. van het N.S.F. geen geld kreeg. Er deden zich b.v. gevallen voor, waarin de L.O. toch nog de gezinnen uit eigen kas bleef verzorgen; in andere gevallen kreeg de L.O. geld van het N.S.F. om gezinnen te verzorgen, die het N.S.F. niet kon verzorgen, omdat het in een bepaalde plaats of streek te weinig mensen had. Ook kwam het wel voor, dat de L.O. ergens te kort kwam en een lening sloot bij het N.S.F. Wanneer ik echter de getallen, gegevens en mededelingen uit het land in aanmerking neem, mag ik concluderen, dat de L.O. financieel onafhankelijk was; tot September 1944 heeft de L.O. ook de L.K.P. betaald.

81663. De **Voorzitter**: Ging het bij dit alles om aanzienlijke bedragen?

A. Dat is heel moeilijk te schatten, maar ik kan enige getallen noemen. De top van de L.O. kreeg in de zomer van 1944, toen alles zo goed mogelijk was georganiseerd, een ton per maand, waarvan f 60 000 à f 70 000 naar de K.P. ging en de rest was voor de nevenorganisaties en andere doeleinden.

81664. De **Voorzitter**: Hoe werd dan de individuele verzorging van de onderduikers gefinancierd?

A. Ik moet mijn verhaal nog afmaken. Plaatselijk werd geld opgehaald. In Bloemendaal — daar heb ik zelf de zaak gestart en het is verder nauwkeurig bijgehouden — werd op het laatst i 4000 per maand opgehaald, waarvan b.v. f 2000 aan het district Haarlem werd afgedragen. Het district Haarlem droeg daarvan b.v. f 1000 af aan de provincie Noordholland en de provincie Noordholland droeg van alles, wat zij kreeg, af aan de top en zo b.v. van de f 4000 van Bloemendaal 500. De getallen, die ik noem, zijn behalve het eerste natuurlijk willekeurig gekozen ter toelichting.

81665. De **Voorzitter**: Het bedrag, dat de top maandelijks kreeg, moet dus met x worden vermenigvuldigd om het totaal bedrag te verkrijgen.

A. Een andere mogelijkheid om te illustreren, welke bedragen in geaig waren, is gelegen in het gegeven, dat na de bevrijding door de L.O.—L.K.P.-stichting aan de Stichting 1940—1945 uit de overgebleven kassen der L.O. ongeveer f 800 000 is overgedragen en zonder bemiddeling der L.O.—L.K.P.-stichting naar ons gevoelen ongeveer f 1 200 000; vaag geschat, was er dus ongeveer f 2 000 000 in de L.O.-verzorgingskassen over bij de bevrijding.

81666. De **Voorzitter**: Hoe gebeurden die inzamelingen?

A. In erg kleine dorpen deed de L.O.-man natuurlijk alles, maar wanneer het dorp wat groter was, werd iemand belast met de inzamelingen.

81667. De **Voorzitter**: Werd dit alleen gedaan bij mensen, die bij de L.O. goed bekend waren, of ook bij anderen?

A. Bij iedereen, bij wie het maar even kon, ging men naar binnen. Eigenlijk was dit het laatste station. Eerst werd b.v. gevraagd, of men een Jood wilde herbergen, als hierop ontkennend werd geantwoord, werd gevraagd, of men dan een onderduiker, die geen Jood was, wilde herbergen; dan volgden nog enige vragen en het laatste was, of men dan geld wilde geven.

81668. De **Voorzitter**: Dit bracht natuurlijk ook zijn gevaren mee.

A. Ja. Het is echter nog altijd een van de raadsels, waarvoor ik sta, dat die gevaren voor de Duitsers praktisch geen effect hebben gesorteerd. Wanneer men bij iemand binnenkwam, moest men voor hem ook geen wildvreemde zijn; hoewel zij elkaar dus kenden, kwam in de praktijk deze bekendheid met verzetsaangelegenheden niet bij verkeerden terecht. Het uitstoten van het verkeerde element, was het beste bewijs, dat het Nederlandse volk goed was.

81669. De heer **Koersen**: U hebt zoëven ook nog de C.I.D. ter sprake gebracht. Yeot u daarmee veelvuldig contact gehad?

A. Ja, het was ook een merkwaardig contact. De C.I.D. had eigenlijk twee taken op zich genomen, nl. verbindingdienst en inlichtingendienst vervullen. In het begin stond de inlichtingendienst op de voorgrond, maar na September 1944 is de verbindingdienst voor de organisatie centraal geworden, omdat er enige deskundige personen van de P.T.T. in de C.I.D. zaten, die verbindingen buiten de centrales om maakten. Ongeveer Mei 1944 zijn deze in aanraking gekomen met de L.O. te Haarlem en toen is de mogelijkheid ter sprake gekomen, mensen van de illegaliteit, die waren afgesloten, weer aan een telefoontoestel te helpen. Dit kon heel gemakkelijk worden gedaan en het werd ook gretig aanvaard. Een ogenblik is er sprake geweest om contact te maken tussen een politiemans — bij arrestaties was dit zeer belangrijk om de gearresteerde direct uit de cel te halen —, een man van de telefoondienst en iemand van de L.O. Dit is niet doorgegaan, maar er zijn wel contacten tussen de C.I.D. en de L.O. gelegd. Men kon echter niet zo spoedig zo'n omvangrijke organisatie

opbouwen en de praktijk is geweest, dat de C.I.D. voor medewerkers leentjebuur heeft gespeeld bij de L.O. De C.I.D. heeft een verbindingsapparaat geleverd, waarvan de gehele illegaliteit gebruik heeft gemaakt, en hij heeft ook op bepaalde plaatsen verbinding met de geallieerden gemaakt. L.O. en C.I.D.-werk liepen in het laatste jaar hier en daar dooreen.

81670. De **Voorzitter**: Een lid van de L.K.P. had zitting in de top van de L.O. en omgekeerd. Heeft dit contact altijd doorbestaan?

A. Na September 1944 had het geen zin meer. De zin er van was, dat er bonkaarten van de L.K.P. naar de L.O. gingen.

81671. De **Voorzitter**: Het is dus omstreeks die tijd opgehouden?

A. Ja, daarna was er alleen nog maar geestelijk contact.

81672. De **Voorzitter**: Weet u ook iets af van de reis van pater Bleys naar Engeland?

A. Ja.

81673. De **Voorzitter**: Wat was de aanleiding daartoe?

A. De aanleiding daartoe moet misschien wel in twee dingen worden gezocht. Het initiatief is van Limburg uitgegaan. In Limburg was behoefte aan leningen en men wist, dat het N.S.F. deze verkreeg, en het N.S.F. zei, dat het het geld kreeg op een garantie van de Regering in Engeland. De L.O.-Limburg wilde deze garantie zien, waarin het N.S.F. niet bewilligde; toen vertrouwde de L.O.-Limburg het niet. Daaruit is de gedachte geboren om naar Engeland te gaan en daar te horen, of er een garantie was. Dat was dus de financiële kwestie. Het tweede punt was, dat men uit berichten het gevoel kreeg, dat de Nederlandse Regering in Engeland te weinig was ingelicht over het Katholieke verzet. De Zwitserse weg b.v. gaf op dit punt — pater Bleys heeft dit ook laten blijken — kennelijk eenzijdige inlichtingen. Er was nog een derde reden; toen de top van de L.O. van deze reis hoorde, vroeg men, of pater Bleys dan ook wilde gaan om inlichtingen over de L.O. te verstrekken, want toen was al bekend, blijkens het telegram van Februari 1944, hoe uitermate slecht de Regering te Londen was geïnformeerd. Bovendien was, meen ik, kort daarvoor de tocht van prof. *Rutgers*, die met prof. *Baas Becking* naar de overkant zou gaan, mislukt; een tocht, waardoor men ook betere informatie had willen verstrekken.

Het plan van pater Bleys om naar Engeland te gaan, werd dus gretig aangegrepen er, er waren dus drie punten, die hij in hoofdzaak zou bespreken: informatie over het Katholiek verzet in het algemeen, informatie over de L.O. en de toezegging, dat leningen voor het verzetswerk zouden worden gehonoreerd door de Overheid.

81674. De **Voorzitter**: Heeft deze reis plaats gevonden in samenwerking met de top?

A. Als eindbespreking is er een top-vergadering te Maastricht geweest.

81675. De **Voorzitter**: Pater Bleys was dus formeel afgevaardigd door de centrale leiding van de L.O.?

A. Ja.

81676. De **Voorzitter**: Heeft deze reis gevolgen gehad?

A. Dat is verschrikkelijk moeilijk na te gaan. Vanuit Nederland kan men eigenlijk niet zeggen, of de tocht gevolgen heeft gehad; er zijn natuurlijk wel allerlei sporen te ontdekken, maar dan vraagt men zich nog af, of er iets van een beter inzicht ontstaan was. Wat betreft de kwestie van de Vertrouwensmannen, was dat er kennelijk niet. Toen in September 1944 het telegram kwam voor de oprichting van de B.S. — de inhoud waarvan het C.B. der L.O. overigens pas na de oorlog vernam — werden daarin genoemd K.P., R.V.V. en L.O. met de opdracht de B.S. te vormen: dus toen bleek wel weer iets van erkenning. Dit telegram staat ook in het Witboek van de G.A.C. vermeld. Het is ons echter nooit ter kennis gebracht, waarom weet ik niet; er is in feite een coördinatie tussen de O.D., R.V.V. en K.P. ontstaan. Wat de samenwerking betrof, heeft het geen moeilijkheden gegeven. Wat niet weet, wat niet deert, en wij zijn rustig met de B.S. samen gaan werken. Acheraf bezien, zou men kunnen zeggen, dat in dit telegram misschien een teken van erkenning van of althans bekendheid met het bestaan van de L.O. gelegen was. Uit het verslag

van pater Bleys krijgt men de indruk, dat men zeer welwillend heeft geluisterd en dat men de informatie wel degelijk in zich heeft opgenomen. Laat ik zeggen, dat het dit effect heeft gehad, dat de Regering aan de overkant toen wel is gaan zien, dat de kaart iets anders lag in Nederland en dat er organisaties waren, waarvan zij nagenoeg niets wist.

81677. De **Voorzitter**: Is u iets bekend van enig direct contact van de zijde van Londen met de L.O.?

A. Neen, generlei. In Januari 1945 hebben wij nog twee afgevaardigden gezonden. Zij zijn gecrossed.

81678. De **Voorzitter**: Wie waren dat?

A. Het waren drs. *Mulder* en *Schneeman*; beiden leven nog. Zij hebben achter elkaar de linies gecrossed en zij hadden ook een tweevoudige opdracht. De ene opdracht was, de L.O. in de bevrijde gebieden te laten horen, hoe het er mee stond in het bezette gebied, de coördinatie te bevorderen, zodat in de overgangstijd de zaak niet in de war zou lopen, en informatie uitwisselen. De tweede opdracht was, de Regering in te lichten, omdat men de indruk had, dat die van de situatie nog niet zoveel wist. Wij hebben alles vrij uitvoerig met de crossers besproken.

81679. De **Voorzitter**: Heeft men van deze zending enig resultaat bemerkt, hetzij van de zijde van het Militair Gezag, hetzij van de zijde van de Regering?

A. Neen, ook niet.

81680. De **Voorzitter**: Hebt u pater Bleys na de oorlog nog gesproken?

A. Ja, maar door de drukte heb ik hem niet zoveel meer over zijn reis gesproken, want het was eigenlijk een afgedane zaak. Ik weet, dat pater Bleys bij de Koningin is geweest, maar het is mij niet bekend, wat er is gebeurd in verband met zijn informatie en vragen. Als ik het goed begrijp, geloof ik ook niet, dat het zo ligt, dat er veel te verwachten was in deze zin, dat er b.v. opeens een radiorede zou zijn gehouden. Ik kan niet goed zien, welk effect wij hadden kunnen waarnemen. Het ging er ons om, en met name bij onze laatste inlichtingen, te laten weten, welke, naar het gevoelen van de mensen bij de L.O., de gevaren in Nederland bij de overgangstijd waren en wat de opinie in de L.O.-kringen was, zodat wij eigenlijk een staalkaart van de illegaliteit poogden te verschaffen. Het was dus een poging tot een objectieve weergave van hetgeen zich in het verzet afspeelde.

81681. De **Voorzitter**: Kunt u nog zeggen, hoe van de zijde van de L.O. de gevaren van de overgangstijd in Nederland werden geschetst?

A. Deze werden geschetst als het gevaar van een doorslaan naar de revolutionaire kant, zowel als het gevaar van overmacht van een militaire groep, waarbij zich nog allerlei mensen zouden voegen, die vroeger een belangrijke functie vervulden, wat ons deed vrezen voor een reactionaire ontwikkeling. Het ideaal, dat de L.O. zich voorstelde, was tussen reactie en revolutie door te wandelen.

81682. De **Voorzitter**: Hoe dacht men zich daarbij de taak van de illegaliteit?

A. Ik mag zeggen, dat wij het voorrecht hebben gehad het voorstel te doen, dat uiteindelijk ook uit de bus is gekomen als N.A.C. Ik kan wel zeggen, dat wij het het eerst op papier hebben gezet, dat de illegaliteit als zodanig zich niet met de politiek moest bemoeien en dat er een lichaam moest komen, waarin de illegaliteit was vertegenwoordigd door verzetsmensen, die met legale politici — althans politici, die zitting hadden in het Vaderlands Comité en die natuurlijk ook illegaal waren, maar politici van voorheen — van advies zouden dienen. In ieder geval hebben wij ten sterkste de gedachte afgewezen, dat de illegaliteit representatief was voor het Nederlandse volk. De illegaliteit had bij de afwikkeling speciaal haar toebehorende taken, die in de lijn lagen van de verwachting met betrekking tot de afwikkeling van het verzetswerk: het werk van de Stichting 1940—1945 en de zuivering en de berechting. Het was ook niet helemaal duidelijk, hoe dit uit zou pakken, maar wij hebben een vaag gevoel, dat de illegaliteit daar iets mee te maken had en dat er door haar

iets aan moest gebeuren. Op dat punt waren wij dus aan de voorzichtige kant, hetgeen anderen ons weer kwalijk namen, zoals wij hen kwalijk namen, dat zij een te omvattende taak voor de illegaliteit zagen.

81683. De **Voorzitter**: Had de leiding van de L.O. ook nog bepaalde contacten met politieke figuren?

A. Wat de voortijd betreft, hebben de antirevolutionnaire theeuurtjes een zeer belangrijk stempel op de L.O. gezet. Uit de stukken bemerkt men steeds, dat in de provincies de antirevolutionnaire theeuurtjes een begin maakten en althans de mogelijkheid gaven iemand, die contact had met een beurs, overal geschikte mensen te laten vinden. Hierdoor is in het begin althans benoorden de rivieren een antirevolutionnair stempel op de L.O. gezet; later is alles veel breder geworden. In 1944 kwam di moeilijkheid, dat ons het nemen van een beslissing werd opgedrongen. Zoals u weet zijn toen de leidende mensen bij elkaar geweest, en men heeft gezegd, dat een rechter-, linker- en inddensectie moest gevormd worden; er moest een of andere verdeling plaats vinden. Men zei, dat deze niet politiek mocht zijn, maar dat was natuurlijk de kop in het zand steken. De L.O. zat er echter mee in nood. Wij behoorden geestelijk tot de rechtersectie, maar wij hadden altijd de bedoeling gehad ons niet met de politiek te bemoeien en toen werden wij voor het probleem gesteld, te kiezen. Enerzijds zou men kunnen zeggen, dat de L.O. tot rechts behoorde, maar aan de andere kant kon men menen, dat de L.O., daar wij niet aan politiek wensten te doen, tot het neutrale midden diende te besluiten. Wij voelden echter wel, dat het midden niet neutraal was, want neutraliteit bestaat niet, althans naar mijn mening. In ieder geval zaten wij in moeilijkheden en de keus is tenslotte op rechts gevallen. Toen kwamen wij dus in de groep, waarin de L.O. naar oorsprong religieus thuishoorde, maar politiek niet. De feitelijke situatie bracht intussen mee, dat de L.O. zich op de duur ook politiek op rechts oriënteerde, nu zij eenmaal aan politiek moest gaan doen. Wij hebben dus contacten gehad met de mensen van „Trouw”, *Bruins Slot* van het Schoolverzet, *Smallenbroek* met prof. *Oranje*, die overigens in de middensector zat voor het hooglerarenverzet. Met de rechtersectie hebben wij de meest nauwe contacten gehad. Ik moet er echter bij zeggen, dat de contacten ook op veel breder vlak lagen, want wij hadden herhaaldelijk besprekingen met *Schermerhorn*, *van Hall* en *Buys* en andere mensen, die later weer in het N.V.B. zaten. Wij hebben heel veel met elkaar gesproken, hoewel duidelijk bleek, dat hier twee meningen waren over hetgeen na de oorlog moest geoeuren. Dat is het contact met de politieke mensen; meer kan ik er niet van zeggen.

81684. De **Voorzitter**: Ik heb hier een beginselverklaring van December 1944, ondertekend door de L.O., L.K.P., Prot. Chr. Schoolverzet en Trouw.

A. Ja, dat was een belangrijk ogenblik in de geschiedenis van de L.O. en ook van de anderen. Er is een verklaring afgekomen over het politiek stellingen nemen van het verzet, gelanceerd door de groep van de linkse illegaliteit, dat is dus de illegaliteit, die zich in de linkersector bewoog. Dat waren verschillende persorganen, R.V.V. en „De Waarheid”. Ik noem „De Waarheid” apart, want daar rat voor de rechtersector de moeilijkheid in. Toen de verklaring afkwam betreffende de gemeenschappelijke taak van het verzet en dat men als verzetsbeweging het een en ander moest ondernemen, achtte de rechtersector zich geroepen, met name omdat „De Waarheid” er bij was, een getuigenis af te leggen, dat de betreffende organisaties tegen het nationaal socialisme waren en op dezelfde aan het christendom ontleende gronden ook tegen het communisme. Het was dus een uitgelokte verklaring, waarbij wij ons op principieel christelijk standpunt stelden. Het was een heel korte verklaring, die eigenlijk een inleiding is geworden — het probleem van de N.A.C. was toen reeds in het geding — van het voorstel, dat later ook uit de rechtersectie is gekomen, wat de N.A.C. zou moeten zijn. Er waren reeds andere voorstellen gekomen uit de linker- en de middensecties en het definitieve ontwerp is wel een soort mixture geworden, maar volgens de lijnen van het voorstel van de rechtersectie.

81685. De **Voorzitter**: Tot slot mag ik misschien nog even teruggrijpen op hetgeen u zoeven heet gezegd over het ontbreken van contact met de Regering in Engeland. Was de eventuele financiële steun van de zijde van de Regering een brandend punt of was het met de geldmiddelen van de L.O. zo gesteld, dat men volkomen zelfsupporting was? Het N.S.F. heeft van Londen wel financiële steun gekregen, zij het in de vorm van een garantie.

A. Dat was bij ons helemaal geen probleem. Ik moet hierbij zeggen, dat het in bepaalde streken weleens een probleem kon worden, maar in het algemeen gesproken, was het geen moeilijkheid, in ieder geval was het voor de top niet nodig, dat contact moest worden opgenomen. Er waren altijd bijdragen genoeg.

81686. De **Voorzitter**: Er zijn dus nooit financiële moeilijkheden geweest?

A. Neen, nooit, wij hadden nog over.

81687. De **Voorzitter**: Wat mij betreft, ben ik hiermede gekomen aan het einde van hetgeen ik u te vragen heb. Hebt u er zelf nog iets aan toe te voegen?

A. In de loop van het gesprek komt men er weleens toe de indruk, die verkeerd is, te wekken, dat de ene organisatie er zus over dacht en de andere zo en dat wij met andere organisaties weleens moeilijkheden hadden. Ik wil echter op de voorgrond stellen, dat de organisaties op een wonderbaarlijk goede manier met elkaar hebben samengewerkt. Het kwam weleens voor, dat men zei, dat dezen het verkeerd deden en dat genen naar de macht streefden, maar dat deed eigenlijk iedereen, overtuigd, dat zijn mening de juiste was. De samenwerking was echter uitmuntend en zeer hartelijk. Een van de moeilijkheden was eigenlijk, dat de illegaliteit ging verstaan, dat de politiek geen noodzakelijk kwaad, maar op een goede dag een noodzakelijk goed was in de illegaliteit. De gedachte van een harmonie boven politiek en geloosverdeelheid was in wezen een dwaze gedachte. In het begin kon het wel zo zijn, omdat het verzet tegen de Duitsers allesbeheersend was, maar op de duur moest de harmonie juist in de verscheidenheid bestaan.

81688. De **Voorzitter**: Toen u sprak over de verklaring van December 1944, hebt u gezegd, dat deze een reactie was op de verklaring uit de linkersectie. Kunt u dat nog nader omschrijven?

A. De verklaring was niet concreet uitgewerkt, maar er kwam in tot uitdrukking, dat de organisaties van de linkersectie van oordeel waren, dat de illegaliteit een roeping had als totaliteit, dat die roeping in de lijn van vernieuwing van het leven en ook van het politieke leven lag; tevens verzocht de linkersectie, dat de andere organisaties zich te dien aanzien zouden uitspreken.

81689. De **Voorzitter**: Door wie was die verklaring ondertekend?

A. Ik kan de organisaties wel noemen; als ik er misschien enige vergeet, moet u het mij niet kwalijk nemen: „Je Maintiendrai”, „Vrij Nederland”, „R.V.V.”, „Christophoor”, „Parool”, „De Waarheid”. Daarop hebben wij toen geantwoord.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

H. VAN RIESSEN.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. GERARD EWOUT VAN WALSUM,
oud 50 jaar, wonende te Delft, burgemeester.

Hij legt de eed af als getuige.

81889. De **Voorzitter**: Tijdens de bezetting bent u lid geweest van het z.g. Politiek Convent. Ik geloof, dat u zelfs de enige bent, die gedurende de gehele tijd lid van dat convent is geweest.

Zoudt u ons een uiteenzetting kunnen geven over de werkzaamheden van dat Politiek Convent gedurende de bezettingstijd?

A. Zeker. Dat Politiek Convent is kort na de bezetting ontstaan. De verschillende politieke partijen zijn toen bijeengekomen. Eigenlijk is het zó geweest, dat er eerst besprekingen hebben plaats gevonden over — naar ik meen, dat die zo heette — de Nationale Unie. De situatie was zó, dat elke partij daar twee afgevaardigden voor had aangewezen. Die besprekingen zijn mislukt. Daarna is dan de Nederlandse Unie opgericht. Daarnaast zijn de politieke partijen doorgegaan met op deze wijze regelmatig bijeen te komen. Dat gebeurde in de begintijd eens in de veertien dagen met twee afgevaardigden van elke partij. Aanvankelijk is dat geweest in de periode, dat de politieke partijen nog bestonden; het is echter doorgegaan na de opheffing van de partijen.

81890. De **Voorzitter**: Wanneer is dit begonnen?

A. Dat heb ik u al gezegd. Het eerste contact is geweest tijdens die besprekingen met de heer *Linthorst Homan* en de zijnen. Dus dat is al zeer kort na de capitulatie geweest. Ik weet niet precies, wanneer het is geweest. Ik denk, dat het ongeveer Juni, Juli 1940 is geweest.

81891. De **Voorzitter**: De voortzetting van het contact tussen de vertegenwoordigers der politieke partijen in de vorm van het Politiek Convent is dus eigenlijk zonder enige overgang geschied?

A. Ja, dat is automatisch doorgelopen. Alleen was dit gezelschap des te sterker op elkaar aangewezen, toen bleek, dat met die andere groep geen overeenstemming was te bereiken. Dus daardoor heeft het toen eigenlijk, al werkende, zijn eigen vorm gekregen.

81892. De **Voorzitter**: U spreekt over de politieke partijen. Welke partijen waren dat?

A. Dat waren: de Rooms-Katholieke Staatspartij, de Anti-Revolutionaire Partij, de Christelijk-Historische Unie, de S.D.A.P., de liberalen en de vrijzinnig-democraten.

81893. De **Voorzitter**: Het was dus een gezelschap van twaalf mensen?

A. Ja. Ik geloof niet, dat ik er één heb vergeten.

81894. De **Voorzitter**: Om nog even terug te komen op het eerste begin, nl. de besprekingen over de Nationale Unie: Zijn die besprekingen aanleiding geweest, dat men in deze combinatie als vertegenwoordigers van politieke partijen bijeenkwam?

A. Ik meen van wel. Ik weet het niet zeker.

81895. De **Voorzitter**: Wat hebt u zelf van die besprekingen meegemaakt?

A. Praktisch alles. Ik geloof niet, dat ik de hele bezettingstijd door veel van deze bijeenkomsten zal hebben verzuimd. Net zoals u zegt, ik ben de enige, die de hele tijd heeft meegemaakt, aangezien er telkens wel de een of ander verdween. Toen kwam die massale arrestatie, waar ik ook buiten viel. Er zijn periodes geweest, dat er weer mensen terugkwamen. Zij deden dan weer mee en op een ander moment verdwenen er weer anderen. Dat is zo de hele bezettingstijd doorgegaan. Alleen is er toen later een periode gekomen, dat ter wille van de veiligheid er niet meer twee mensen van elke partij waren, maar één.

81896. De **Voorzitter**: Wanneer is dat ongeveer gebeurd?

A. Wat de tijdsindeling betreft, is het in mijn herinnering volkomen vervaagd. Ik weet het niet zeker te zeggen. Het is in ieder geval geweest na de arrestatie van de groep van *Vorrink* en *Ringers*.

81897. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Na April 1943 dus?

A. Ja. Het is toen gaan verslappen. Een bepaalde periode hebben die bijeenkomsten minder regelmatig plaats gevonden. Wij hebben toch altijd — al is het dan als een torso van het gezelschap — regelmatig contact gehouden. Wanneer er iemand uitviel, werd er ook wel weer een ander aangewezen, hoewel dat ook niet algemeen gebeurde, want de vrijzinnig-democraten zijn een bepaalde periode uitgeschakeld geweest, omdat de heer *Oud* het met het oog op zijn positie in Rotterdam niet wenselijk vond hieraan mee te doen. Dan fungeerde ik, omdat ik toch in Rotterdam woonde, als contactfiguur tussen deze groep en de heer *Oud*. Op deze wijze bleef hij dan toch op de hoogte.

81898. De **Voorzitter**: U zegt, dat de heer *Oud* het in verband met zijn positie te Rotterdam niet wenselijk vond om daaraan mee te doen. Was dat in de periode, dat hij nog burgemeester was?

A. Neen, toen was hij al geen burgemeester meer,

81899. De **Voorzitter**: Wat was dan de reden van de heer *Oud* voor dit standpunt? Kunt u dat nader oinschrijven?

A. Als u dat weten wilt, is het misschien het beste, dat u het aan de heer *Oud* zelf vraagt.

81900. De **Voorzitter**: Ik zou echter van u willen weten, hoe het aan u en de andere leden van het Politiek Convent is medegedeeld en hoe u dit bericht hebt opgevat.

A. Het is door mij aan de andere leden van het Politiek Convent medegedeeld. Ik kan moeilijk zeggen, dat ik daarvan niet op de hoogte was. Ik heb toen de formulering, die ik u zo straks gaf, overgebracht.

81901. De **Voorzitter**: Is door de heer *Oud* geen toelichting op die formulering gegeven?

A. Dat kan ik mij niet herinneren.

De **Voorzitter**: Direct duidelijk is het nog niet.

A. Het was — naar ik meen — ook niet aan een ieder van het Politiek Convent duidelijk.

81902. De **Voorzitter**: Was het u duidelijk?

A. Het was mij volkomen duidelijk, dat de heer *Oud* er niet aan wenste deel te nemen.

Hij vond het erg makkelijk — heeft hij mij toen gezegd —, dat ik toch in Rotterdam woonde en dat wij zo dicht bij elkaar woonden. We spraken elkaar daardoor regelmatig. Op deze wijze kon hij op de hoogte blijven.

81903. De Voorzitter: Was dat nog in de periode, dat er twee leden van iedere partij op de bijeenkomsten van het Politiek Convent aanwezig waren?

A. Neen. Het was in de latere periode.

81904. De Voorzitter: De vrijzinnig-democraten waren toen dus helemaal niet meer vertegenwoordigd?

A. Ja, want aanvankelijk was de heer *Oud* in dit gezelschap niet vertegenwoordigd. Voor de vrijzinnig-democraten waren toen aanwezig de heren *Joekes* en *Slingenberg*. Later is de heer *Slingenberg* gestorven en toen is de heer *Krnenburg* er ingekomen.

81905. De Voorzitter: De heer *Kranenburg* is op een gegeven ogenblik gearresteerd.

A. Ja. Daarna is de heer *Schilthuis* er ingekomen. Als mijn herinnering mij niet bedriegt, is er een periode geweest, waarin er niemand van de vrijzinnig-democraten zitting had.

81906. De Voorzitter: En dat was de periode, waarin de heer *Oud* te kennen had gegeven, dat hij het beter vond, dat hij niet aan die besprekingen deelnam?

A. Ja.

81907. De heer Koersen: Hadden die besprekingen veelvuldig plaats?

A. Aanvankelijk om de veertien dagen. Eerst onder leiding van de heer *Colijn* en toen deze naar Duitsland werd afgevoerd, is de leiding gewijzigd en in de laatste periode is de leiding voortdurend in handen van de heer *Drees* geweest.

81908. De heer Koersen: Waren die besprekingen later minder veelvuldig?

A. Ja, later veel onregelmatiger, omdat het hoe langer hoe moeilijker werd. Ik herinner mij, dat wij de laatste periode meestal ergens op een kantoortje in Amsterdam vergaderden, waarvan ik absoluut niet meer weet, waar het zou zijn. Het was geen riante verblijfplaats, dat herinner ik mij wel.

81909. De Voorzitter: Heeft de heer *Oud* ook nog te kennen gegeven, dat hij in vergelijking met andere leden een exceptioneel gevaar liep?

A. Neen, dat geloof ik niet.

81910. De Voorzitter: Wat was bij de leden van het Politiek Convent de reactie op de mededeling van de heer *Oud*?

A. Ik kan mij niet herinneren, dat daar een duidelijke reactie op is gekomen.

De Voorzitter: Merkwaardig.

A. Het is allemaal weer zo lang geleden.

81911. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Was het een verrassing voor het Politiek Convent?

A. Ik zou niet durven zeggen, dat het een verrassing was.

81912. De Voorzitter: Misschien kunt u ons thans even in het kort vertellen hoe de besprekingen met de heer *Linthorst Homan* en de zijnen zijn verlopen, in het bijzonder wat u daar persoonlijk van heeft meegemaakt?

A. Dat kan ik u alleen maar in algemene lijnen zeggen, omdat ik de stukken, die daarop betrekking hebben, niet bij mij heb. De bijzonderheden kan ik niet met nauwkeurigheid aangeven. De hoofdgedachte was, dat daar een poging werd gedaan om in die Nationale Unie alle groeperingen, die zich op dat moment aanmeldden — dus, laat ik het nu maar grof formuleren, de politieke partijen aan de ene kant en groeperingen, die meenden, dat zij zich niet vertegenwoordigd konden achten door de politieke partijen —, in een geheel samen te brengen om op deze wijze een duidelijke frontvorming te krijgen tegenover de Duitsers en om het Nederlandse volk toch niet zonder het gevoel te laten, dat er een aantal mensen was, die hun verantwoordelijkheid in deze situatie beseften en die binnen de beperkte mogelijkheden, die er op dat ogenblik waren, zouden proberen een zekere leiding te geven.

81913. De Voorzitter: Van wie was dat initiatief uitgegaan?

A. Dat zou ik u niet meer kunnen zeggen.

81914. De Voorzitter: Blijkbaar niet van de zijde van de heren, die het Politiek Convent hebben gevormd?

A. Dat geloof ik niet.

81915. De Voorzitter: Want ik heb begrepen, dat zij zijn bijeengekomen naar aanleiding van dat andere initiatief.

A. Ja. Dat geloof ik niet. Ik ben er niet zeker van. Ik herinner mij alleen, dat wij op een bepaald moment in deze besprekingen zijn gekomen, maar wie nu het initiatief heeft genomen, kan ik u niet meer zeggen.

81916. De Voorzitter: Tussen welke personen hebben die besprekingen plaats gevonden?

A. Dat was een vrij groot gezelschap. Daarin zaten de twaalf vertegenwoordigers van de politieke partijen. Verder waren er van de zijde van de latere Nederlandse Unie — laat ik het gemakshalve zo zeggen — de heer *Linthorst Homan* en ook figuren als de heer *Fentener van Vlissingen*, die op een gegeven moment aan deze besprekingen hebben deelgenomen. Ik weet niet, of de heer *Ringers* daar toen ook al bij was. In ieder geval was het zo, dat de moeilijkheid mede hierin heeft gelegen, dat de heer *Eindhoven* in geen geval met deze heren wenste te praten.

81917. De Voorzitter: Met welke heren?

A. Met de politieke heren. Hij wenste geen contact met ze te hebben.

81918. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Waarom niet?

A. Omdat hij waarschijnlijk niet al te veel waardering had voor de politieke partijen en voor de vertegenwoordigers van die partijen.

81919. De heer Koersen: En de derde man, de heer *de Quay*?

A. De heer *de Quay* is — naar ik meen — weleens geweest. Het was in die tijd niet zo, dat we daar presentielijsten van aanlegden. Er zijn zo veel besprekingen geweest, waarbij ik tegenwoordig ben geweest, dat ik mij onmogelijk scherp de bijzonderheden kan herinneren. Als u het wenst, kan ik proberen uit eventuele papieren, die ik zou kunnen vinden, het een en ander te reconstrueren. Dan zou u mij de gelegenheid moeten geven mij daarop nog eens te bezinnen. Het is zo gegaan, dat daar toen verschil van mening is ontstaan over de formulering, die zou moeten worden gegeven aan een oproep, die zou uitgaan, of — dat weet ik niet meer zeker — een stuk, dat aan de Duitsers zou moeten worden overgelegd. Dat heeft toen ook vrij abrupt geleid tot een afbreken van deze besprekingen. Daarna is die groep van de Nederlandse Unie zelfstandig te voorschijn gekomen en is er tussen de politieke partijen en deze groep verder geen contact geweest.

Persoonlijk heb ik hier altijd een bemiddelende positie trachten in te nemen, aangezien ik het zeer wenselijk vond — dat is ook uit de latere houding, die ik in deze zaken heb aangenomen, duidelijk gebleken — te trachten deze groepen bij elkaar te brengen. Dat is om de redenen, die ik nu aan heb gegeven, niet gelukt. Er waren dus verschillen van mening over de formulering. Daarover zou ik u wel nader kunnen inlichten, aangezien ik meen, dat ik betreffende deze aangelegenheid nog wel stukken heb. Daar zat ook sterk achter het feit, dat er in die groep een bepaalde stroming bestond, waarvan de heer *Eindhoven* dan de exponent was. Deze mensen waren van oordeel, dat die politieke partijen volkomen vieux jeu waren en dat daar verder maar niet mee moest worden gesproken.

81920. De Voorzitter: Kunt u nader uiteenzetten, waarom op grond van een bepaalde formulering de besprekingen werden afgebroken?

A. Ja, hier speelde ook een rol de vraag in hoeverre samenwerking zou moeten worden gezocht met de Duitsers. Daar dachten deze heren en met name de heer *Linthorst Homan* anders over dan vertegenwoordigers van de politieke partijen.

81921. De **Voorzitter**: In welke zin dachten zij daar anders over?

A. Dat de politieke partijen elke samenwerking en elk contact onwenselijk achtten, terwijl men van de zijde van de latere Nederlandse Unie op het standpunt stond, dat er toch misschien nog wel iets te bereiken was met samenwerking. Het was in elk geval wenselijk om met deze heren te praten.

81922. De **Voorzitter**: En de formulering?

A. Daar heb ik u al van gezegd, dat ik dat op het ogenblik zo uit het geheugen niet kan reconstrueren. Dan zouden toch minstens de concepten, die er van waren en die ik misschien met enige moeite zou kunnen vinden, er bij moeten worden gehaald.

Ik geloof, dat het er ook om ging, dat er verschil van mening was over de vraag, in hoeverre het wenselijk was, de trouw aan het Oranjehuis in een dergelijk stuk op te nemen. Over die trouw op zich zelf was geen verschil van mening, maar er was dus verschil van mening over de vraag in hoeverre het opportuun was, daarvan naar buiten te doen blijken, en de opvatting van de politieke partijen was, dat dit *conditio sine qua non* was, terwijl de heer *Linthorst Homan* — als ik mij goed herinner — dit in twijfel trok. Ik meen trouwens, dat hier ook al publicaties over zijn geweest. Het is dus blijkbaar makkelijk te reconstrueren. Ik kan het op het ogenblik niet met die nauwkeurigheid zeggen, die ik gepast acht voor de verklaringen, die ik tegenover uw commissie afleg.

81923. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was het niet de eis van de Duitsers, dat de trouw aan Oranje zou vervallen?

A. Ja, dat is indertijd — naar ik meen — door *Schmidt* gezegd.

81924. De **Voorzitter**: Nu zijn die besprekingen — zoals u hebt verteld — in het Politiek Convent daarna regelmatig voortgezet.

Wat was het motief van deze heren om dit contact met elkaar te blijven houden?

A. Het vaste punt op elke agenda — die we natuurlijk niet hadden — was een bespreking van de huidige situatie, een nagaan van de moeilijkheden, die er waren — in het land — om te trachten een gemeenschappelijke gedragslijn vast te stellen. Dat was dus de reactie op de actuele situatie. Dat was één van de punten, waarmee dit Politiek Convent zich regelmatig heeft beziggehouden. Verder — en dat is natuurlijk later meer op de voorgrond getreden — heeft dat Politiek Convent zich ook beziggehouden met de vraag, hoe in de toekomst na de bevrijding het politieke leven en het volksleven in het algemeen zouden moeten worden georganiseerd, terwijl daar tussendoor ook speelde de mogelijkheid van het doorgeven van informatie naar de overkant over de actuele situatie en eventuele toekomstige mogelijkheden. Dat is toegespitst in de beantwoording — in de eerste periode — van een aantal vragen, die toen werden gesteld en die ik u kan overleggen, want die heb ik bij mij. De antwoorden heb ik ook gevonden en die heb ik ook bij mij, hoewel ik niet met zekerheid kan verklaren, dat dit de laatste redactie is geweest, omdat er uit de aard van de zaak aan deze redacties nogal wat werd gedokterd. Als u daar belangstelling voor hebt, kan ik u deze stukken overhandigen.

81925. De **Voorzitter**: Van welke tijd zijn deze stukken?

A. Dat is in Juni, Juli 1942 geweest, naar ik meen.

De **Voorzitter**: Misschien kunnen we daar beter dadelijk op terugkomen. Dan behandelen we de zaak zo veel mogelijk chronologisch.

A. Ik moet even herstellen. Er staat onder deze nota: zomer/herfst 1942.

81926. De **Voorzitter**: U zei zoëven, dat men de toestand van het ogenblik besprak, ten einde te trachten te komen tot een gemeenschappelijke gedragslijn. U gebruikt het woord: gedragslijn. U had ook kunnen zeggen: ten einde te kunnen komen tot een gemeenschappelijke opvatting. Dan was het verder een interne zaak gebleven. Als u zegt: te komen tot een gemeenschappelijke gedragslijn, rijst de vraag: kwam die gedragslijn weleens tot uiting, eventueel naar buiten?

A. Mag ik u een voorbeeld noemen? Dit heeft ook in het Convent een punt van overweging uitgemaakt, nl. de vraag wat de houding zou moeten zijn van de gedeputeerden en van de wet-

houders, nadat ten aanzien van het provinciale en het gemeentebestuur de nieuwe orde was ingevoerd. Toen is in het Politiek Convent besloten om in de verschillende groepen het parool uit te geven, dat de gedeputeerden en wethouders zich zouden terugtrekken. Dit is een voorbeeld van een opvatting, die tenslotte resulteerde in een bepaalde gedragslijn.

81927. De **Voorzitter**: Als ik mij niet vergis, is in de eerste tijd ook de positie van de secretarissen-generaal ter sprake gekomen.

A. Ja, daar is ook uitvoerig over gesproken.

81928. De **Voorzitter**: Ik zei zoëven, dat ik de zaak zo veel mogelijk chronologisch wilde behandelen. Ik meen, dat de kwestie van de positie van de secretarissen-generaal een van de eerste onderwerpen is geweest.

A. Dat is inderdaad een van de eerste punten geweest, waarmee wij ons hebben beziggehouden.

81929. De **Voorzitter**: Kunt u daarover iets naders mededelen?

A. Daar kan ik weinig over mededelen. Ik herinner het mij niet meer precies.

81930. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Staat daarover niet iets op papier?

A. Er is een brief uitgegaan.

De **Voorzitter**: Ik heb deze brief hier. Misschien dat u aan de hand van die brief de zaak kunt reconstrueren.

A. Ja, dat herinner ik mij. Ik kan er u niet veel meer over vertellen dan wat in deze brief staat.

81931. De **Voorzitter**: Is er, behalve dan datgene, wat hier schriftelijk aan de secretarissen-generaal is medegedeeld, nog gepoogd om op andere wijze als vertegenwoordigers van de politieke partijen een zeker contact te onderhouden met de secretarissen-generaal over bepaalde kwesties? En verder — dat is dan de tweede vraag, die aan de orde komt — indien dit het geval is geweest, hoe hebben de secretarissen-generaal daarop gereageerd? Hadden zij enige behoefte aan dat contact of voelden zij daar niet veel voor? Is u van die kant van de zaak iets gebleken?

A. Ja, ik meen mij te herinneren, dat inderdaad wel is gepoogd om contact op te nemen, maar daar ben ik niet persoonlijk bij betrokken geweest. Daar kan ik u eigenlijk niets behoorlijks over vertellen. Ik heb ook wel uit de verhalen, die ik dan weer in de vergaderingen hoorde, de indruk gekregen, dat de secretarissen-generaal dit contact allerminst noodzakelijk achtten.

81932. De **Voorzitter**: Voor zover het contact er is geweest, is het dus betrekkelijk snel afgestorven?

A. Ja. Het is afgestorven, omdat het van de zijde van de secretarissen-generaal niet werd gewaardeerd, en ik herinner mij wel, dat de toon, waarin over het optreden van de secretarissen-generaal in het Politiek Convent werd gesproken, doorgaans een kritische toon was, en dat is, dunkt mij, op zich zelf al een aanwijzing, dat dit contact zeker niet geslaagd is.

81933. De **Voorzitter**: Is dan de zaak, waarover u het zoëven had, die van de herfst van 1942, een van de volgende belangrijke punten?

A. Ja, de kwestie van de wethouders en de gedeputeerden zit daar nog tussen.

81934. De **Voorzitter**: Dat was in 1941. De bewuste Duitse verordening van Augustus 1941 zou in werking treden op 1 September 1941.

A. Ja.

81935. De **Voorzitter**: Was het standpunt van het Politiek Convent, dat de wethouders en gedeputeerden moesten aftreden op het moment, dat die verordening in werking trad?

A. Inderdaad.

81936. De **Voorzitter**: Gold dat ook voor de Commissarissen en de burgemeesters?

A. Neen, dat gold alleen voor de gedeputeerden en de wethouders. Dat is toen ook door verschillende politieke partijen zo veel mogelijk in hun kring doorgegeven.

81937. De **Voorzitter**: Was men daar unaniem over?

A. Ja, daar was geen verschil van mening over, althans in dit gezelschap. In de verschillende partijen was er natuurlijk wel verschil van mening over.

81938. De **Voorzitter**: Men nam dus het standpunt in, dat de politieke vertrouwensmannen — want daar kwam het op neer —, de wethouders en de gedeputeerden, bij het in werking treden van de verordening moesten aftreden; waarschijnlijk op de grond, dat daarmee een einde was gemaakt aan de lagere vertegenwoordigende lichamen, zoals die volgens onze constitutie bestonden, omdat daar een ander soort organen voor in de plaats kwam. Was het nu ook zo, dat men bij de bepaling van dit standpunt geen onderscheid maakte, hoe in een bepaalde provincie, hoe in een bepaalde gemeente de verhoudingen lagen, dat b.v. de Commissaris of de burgemeester volkomen goed was?

A. Daar is men later — laat ik nu maar zeggen — bij de uitvoering, die aan deze gedragslijn werd gegeven, wel op gestuit. Later is daar in bepaalde omstandigheden rekening mee gehouden, in die zin, dat men er begrip voor kon hebben, dat het in een bepaalde situatie, in een bepaalde positie niet volgens deze gedragslijn werd uitgevoerd, al was daarover in het Politiek Convent geen eenstemmigheid. Ik herinner mij, dat iemand als de heer *Schouten* altijd zeer positief en streng op het standpunt heeft gestaan, dat elke wethouder en elke gedeputeerde behoorde te verdwijnen. Hier speelde natuurlijk ook de overweging, dat op deze wijze principieel verzet werd geboden, een rol. Men maakte het volk er op attent, dat hier dingen gebeurden, die principieel niet te aanvaarden waren; die dus, omdat zij verwerpelijk waren, tot de consequentie van het aftreden moesten leiden. Dat behoef ik u niet te zeggen. Zoals het bij deze aangelegenheden altijd gaat, is het in de praktijk dikwijls anders uitgevallen, omdat men nu eenmaal in de praktijk zwaar de overweging liet gelden, dat er nog zoveel kon worden gered en zoveel kon worden tegengehouden, en daartegenover werd dan van de andere zijde gesteld, dat men zich niet de illusie moest maken, dat er onder een dergelijk bewind überhaupt iets viel tegen te houden of iets viel te redden. Dit was dus een tweespalt, die ook hier speelde en die ook in deze kring in zekere zin een rol speelde, omdat de een het feit, dat men zich op bepaalde plaatsen niet aan deze gedragslijn hield, ernstiger nam dan de ander.

81939. De **Voorzitter**: Welk print in de werkzaamheden van het Politieke Convent komt thans aan de orde?

A. Er tussendoor zou ik nog kunnen noemen, dat het Politiek Convent zich natuurlijk ook heel veel heeft beziggehouden met de maatregelen, die tegenover de Joden werden genomen, zonder dat het overleg daarover tot concrete daden kon leiden. Men heeft daarover gemeenschappelijke — als ik uw formulering mag overnemen — opvattingen geformuleerd, die dan een zekere handleiding konden zijn voor het gedrag, dat men in de verschillende politieke groeperingen tegenover deze en dergelijke vraagstukken meende te moeten innemen.

81940. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat in die verschillende politieke groeperingen nog een dusdanig onderling contact bestond, dat opvattingen, die op deze wijze in — laat ik zeggen — de top werden geformuleerd, verder doordrongen?

A. Dat was in de ene partij heel anders dan in de andere. Er waren partijen, waar dat wel gebeurde. Dit was naar mijn indruk met name het geval in de Anti-Revolutionaire Partij en in de S.D.A.P., terwijl het in andere partijen veel minder gebeurde en soms helemaal niet gebeurde, aangezien het contact eigenlijk helemaal verloren was.

81941. De **Voorzitter**: Dan bent u nu — als ik mij niet vergis — gekomen aan het punt: herfst 1942.

A. Ja. Wat wilt u daarvan weten?

De **Voorzitter**: Wat u ons daarover kunt mededelen.

A. Er is toen een vragenlijst gekomen, naar het heette van de overzijde.

81942. De **Voorzitter**: Hoe is die lijst gekomen?

A. Dat kan ik u niet zeggen. Dat was een van de verdiensten van het Politiek Convent, dat er over de contacten, die men had met de overzijde, geen mededelingen werden gedaan.

81943. De **Voorzitter**: Weet u wie die lijst heeft geproduceerd?

A. Die lijst is gegeven aan een van de leden van het Politiek Convent, die niet over de herkomst van de lijst heeft gesproken.

81944. De **Voorzitter**: Wie was dat lid?

A. Dat zou ik u niet kunnen zeggen. Ik veronderstel, dat het de heer *Vorrink* is geweest. Dat durf ik echter niet met zekerheid te zeggen. Het lijkt mij wel het waarschijnlijkste, aangezien hij zich ook bijzonder veel moeite heeft gegeven om de beantwoording van deze vragenlijst voor elkaar te krijgen.

81945. De **Voorzitter**: Had men de indruk, dat deze vragenlijst bona fide was?

A. Ja, dat werd aangenomen ten aanzien van deze vragenlijst. Er zijn natuurlijk tal van dingen aan de orde geweest, waaraan zeer werd getwijfeld en waartegen een zeer gereserveerde houding werd aangenomen. Ten aanzien van deze vragenlijst werd aangenomen, dat het een stuk was, waarvan het van belang was er een behoorlijk antwoord op te geven.

81946. De **Voorzitter**: Van wie nam men aan, dat het stuk afkomstig was?

A. Van de Nederlandse Regering in Londen.

81947. De heer **Koersen**: Welke reden had men om deze lijst ie vertrouwen en andere dingen niet?

A. Dat hing af van de betrouwbaarheid, die daaraan werd toegekend door degene, die dergelijke stukken inbracht.

81948. De **Voorzitter**: Welke onderwerpen werden in deze vragenlijst behandeld?

A. Dat waren verschillende vragen. Ik mag misschien de eerste vraag noemen: Hoe denkt men over de Regeringsvorm na de bevrijding? Het tweede onderdeel van deze vraag is: Is het verlangen naar een sterkere autoriteit der Regering (meer persoonlijk bewind van de Koningin) algemeen?

De tweede vraag: Wordt in dit verband een radicale verandering in ons parlementair stelsel gewenst of verwacht? Zo ja, in welke zin?

De derde vraag: Wordt er gehoopt en verwacht, dat de oude scheidingslijnen tussen de politieke partijen opgeheven zullen kunnen worden, en, zo ja, hoe ziet men de partijformatie na de oorlog?

De vierde vraag: Meent men, dat na de oorlog de differentiatie in ons onderwijs (bijzondere scholen) moet voortbestaan, of wil men sterkere unificatie?

De vijfde vraag: Is het gevoelen algemeen, dat er na de oorlog grote veranderingen in de sociale verhoudingen in ons land moeten komen? Zo ja, in welke zin?

De zesde vraag: Hoe meent men, dat Duitsland behandeld zal moeten worden na de oorlog?

De zevende vraag: Hoe denkt men over de toekomstige structuur van Europa?

81949. De **Voorzitter**: Is er naar aanleiding van die vragen een antwoord opgesteld?

A. Ja, een gemeenschappelijk antwoord.

81950. De **Voorzitter**: Is men over dat antwoord tot volkomen overeenstemming geraakt?

A. Men is over dit antwoord tot volkomen overeenstemming geraakt, al blijkt uit dit antwoord, dat er op bepaalde punten verschil van mening bestaat.

31951. De **Voorzitter**: Bepaald tegengestelde meningen?

A. In het algemeen meer nuanceringen, misschien ten aanzien van de positie van de politieke partijen tegengestelde meningen.

81952. De **Voorzitter**: Wat is er toen met dat antwoord gebeurd?

A. Dat antwoord is uit dit gezelschap verdwenen en heeft zich daarna aan mijn waarneming onttrokken.

81953. De heer **Koersen**: U heeft zojuist gezegd, dat u niet wist, waar die vragenlijsten vandaan kwamen, maar dat de waardering voor deze vragenlijst groter was dan die voor andere ontvangen stukken, omdat er meer vertrouwen in werd gesteld. Als ik het goed begrijp, werd dat vertrouwen er meer in gesteld door bepaalde leden van het convent.

A. Neen, dat mag ik niet zeggen. Het hing af van het gezag, waarmee die bepaalde leden van het convent deze zaak wisten voor te dragen. Dat hing eveneens af van de suggestie, waaronder zij de overige leden wisten te brengen ten aanzien van hun contacten. Ik ben van mening, dat u niet bent gediend met vermoedens. Als ik mij dat op één punt mag veroorloven, kan ik wel zeggen, dat ik nu achteraf deze hele zaak zie tegen de achtergrond van de contacten met *van der Waals*. Dat is iets, waar ik vanuit mijn kennis van de feiten van de tijd, waarin dit speelde, helemaal niets kan zeggen. Een frappant voorbeeld van de wijze, waarop deze zaken werden behandeld, kan ik u geven. Achteraf heb ik ontdekt uit een krantenverslag van een rechtszitting, dat te mijnen huize een onderhoud met de heer *van der Waals* heeft plaats gehad, waar ik tot op dat moment niets van wist, terwijl het dan toch in mijn huis plaats vond. Ik meen truuwens, dat mag ik er wel aan toevoegen, dat dit een zeer solide systeem was, dat men niet meer wist dan strikt noodzakelijk was.

De **Voorzitter**: Kunt u deze stukken aan ons overleggen?

A. Dat zal ik met genoegen doen.

81954. De **Voorzitter**: Zijn er nu nog andere belangrijke onderwerpen geweest, die zijn besproken? Of zijn er nog beslissingen genomen, die u voor de werkzaamheden van dit college als buitengewoon belangrijk ziet?

A. In welke periode bedoelt u?

De **Voorzitter**: Chronologisch, dus nu na herfst 1942.

A. Ja, maar mag ik misschien nog eerst even iets zeggen over deze Nota. Er is een afzonderlijk memorandum bijgevoegd over het herstel van het politieke leven na de restauratie. Misschien mag ik u daarvan een gedeelte voorlezen om dan aan de hand daarvan ezn opmerking te maken, die ik gaarne zou willen plaatsen.

„Naast stemmen, die zich uitspreken voor het verdwijnen van alle politieke partijen, worden andere meer ernstig te nemen stemmen gehoord, die weliswaar het bestaan van politieke partijen ook voor de toekomst aanvaarden, maar die van oordeel zijn, dat een vruchtbare ontwikkeling van het staatkundige leven in Nederland een andere partijgroepering verlangt. Er worden pleidooien geleverd voor een twee of drie partijensysteem, waarbij men klaarblijkelijk uitgaat van de gedachte, dat zulk een systeem in eenigerlei vorm van bovenaf door den Staat moet worden opgelegd. Het is moeilijk te verstaan, hoe een dergelijke regeling met het wezen der democratie in overeenstemming valt te brengen. Een andere strooming bepleit de wenschelijkheid van een bewust verbreken der historische continuïteit, doordat de oude partijen zich zelf ontbonden zouden verklaren om aldus in een vrije discussie tot een nieuwe partijgroepering te komen. Aan C.H.-zijde staat men sympathiek tegenover deze gedachte.”

Het is dit punt, dat ik even wilde toelichten, omdat het voor ieder, die mijn opvattingen toen en na de bevrijding kent, natuurlijk duidelijk is, dat mijn aanwezigheid in dit Politiek Convent tof deze uitspraak aanleiding heeft gegeven. Ik mag er echter wel de aandacht op vestigen, dat ik niet de enige was, die daar voor de Christelijk-Historische Unie zitting in had, zodat het onjuist zou zijn om deze uitspraak alleen uit het feit van mijn persoonlijke ontwikkeling te trachten te verklaren.

81955. De **Voorzitter**: Stond het door u voorgelezene in een afzonderlijke Nota, die bestemd was om mee verzonden te worden?

A. Ja; die Nota had tot titel: Het herstel van het politieke leven na de restauratie.

81956. De **Voorzitter**: Op welke manier werden de verschillende meningen aangeduid? Men dacht dat stuk naar Londen te sturen en men kon natuurlijk de herkomst van de verschillende opvattingen niet duidelijk aangeven. Hoe is nu de aanduiding van deze opvattingen in het stuk geschied?

A. Niet duidelijker dan in een voorlopig verslag van de Tweede Kamer pleegt te gebeuren. I-Iet memorandum is gemeenschappelijk. Het is niet een speciaal memorandum van één van de mensen. Het is een „voorlopig verslag" over het totaal van meningen, welke geacht werden in het land te leven, dus niet alleen die, welke in het Politiek Convent tot uiting kwamen.

81957. De **Voorzitter**: Dus het tweede stuk is een onderdeel van het antwoord?

A. Ja. Er werd in opgesomd, wat werd geacht te leven onder het volk. Het eerste gedeelte van het citaat, dat ik u voorlas, werd b.v. door niemand van het Politiek Convent voor zijn rekening genomen. Men heeft geprobeerd de overzijde zo getrouw en objectief mogelijk te informeren over de verschillende standpunten, die in het land werden ingenomen.

81958. De **Voorzitter**: Ik dacht aanvankelijk, dat het tweede stuk een afzonderlijk stuk was, afkomstig van bepaalde leden van het Politiek Convent.

A. Neen. Dit stuk is wat langer uitgevallen dan de beantwoording van de overige vragen. Het kan zijn, dat het met het oog op de wijze, waarop het moest worden verzonden, wenselijk was het antwoord in tweeën te delen. Dat is intussen een suppositie; daar weet ik niets van.

In de periode na de tijd, waarin de opstelling van dit stuk viel, moet u er rekening mee houden, dat de situatie totaal was veranderd, doordat vrijwel alle leden van het Politiek Convent waren gearresteerd en dus met enige moeite het Politiek Convent weer is bezet geworden met andere personen. Dan krijgen we in de latere periode de bemoeiingen van het Politieke convent met de vorming van het Nationaal Comité.

81959. De **Voorzitter**: U bedoelt het Vaderlands Comité?

A. Ja, het Vaderlands Comité, het comité van vijf, dat dan vijftien anderen om zich heen had, waar alweer de gedachte aan ten grondslag lag, dat er een samenwerking tot stand moest komen tussen de politieke en wat wij dan in deze discussies de niet-politieke groep noemden; een samenwerking, die nauwkeurig was uitgebalanceerd. Er was een meerderheid van politieke mensen in dat comité van vijf. Er zaten twee mensen bij, die geacht werden uit de niet-politieke groeperingen voort te komen. Dus in die periode is de discussie over deze zaken gevallen en u weet, hoe dat Vaderlands Comité was samengesteld, welke groeperingen daarin vertegenwoordigd waren. Dat behoef ik u dus waarschijnlijk niet te vertellen. Dat heeft zich toen toegespitst op de vraag, hoe het adviescomité, dat onmiddellijk na de bevrijding zou moeten optreden, zou moeten worden samengesteld. Eén van de vragen, die daarbij altijd een grote rol speelden en waarop eigenlijk nooit een behoorlijk antwoord is gekomen, was de vraag in hoeverre men in Londen prijs stelde op dit soort bezigheden van het Politiek Convent. Toen is het zo gelopen, dat deze zaak op de achtergrond is geraakt, doordat toen het College van Vertrouwensmannen is opgetreden, waarin de heer *Drees*, die tegelijkertijd het voorzitterschap had van het Politieke Convent.

81960. De **Voorzitter**: Was het naar uw oordeel zo, dat in de latere tijd, toen ook verschillende andere organen een belangrijke rol begonnen te spelen, de besprekingen in het Politiek Convent minder betekenis kregen?

A. Ja, naar mijn mening wel, maar ook al door de personele moeilijkheden, die er waren, doordat het een beperkt aantal mensen ging worden. De verkeersmoeilijkheden deden zich gelden.

De **Voorzitter**: Dat gold natuurlijk voor al die instituten in die tijd.

A. Het aantal mensen, dat dus aan deze besprekingen deelnam in de latere periode, was geringer dan in de beginperiode. Inderdaad had de zaak toen naar mijn gevoel geringer betekenis gekregen.

81961. De **Voorzitter**: Is bijvoorbeeld een vraagstuk als de samenstelling van een eventueel noodparlement weleens in een of andere concrete vorm aan de orde geweest?

A. Neen, daar is niet anders dan in de vorm van algemene beschouwingen over gesproken, omdat deze zaak pas concreet werd na de bevrijding.

81962. De **Voorzitter**: Dat wil zeggen na de bevrijding kon zij pas in feite worden gerealiseerd. Er kon wel tevoren over gedacht en gesproken worden zowel hier in Nederland als te Londen. De vraag is dus, of men op dit punt weleens tot concrete formuleringen is gekomen in het doel om die concrete formuleringen bij anderen ingang te doen vinden, c.q. die over te laten brengen naar Engeland.

A. Ja, in die geest zijn er stellig wel besprekingen gevoerd, maar daar heb ik geen stukken van. Dat zou ik u dus niet nauwkeurig kunnen zeggen. Ik zou er aan toe willen voegen, dat men — als u spreekt van noodparlement — niet dacht aan de volgorde, die er nu is geweest, nl. die Nationale Adviescommissie of hoe de commissie geheten mag hebben, en dan het noodparlement. Dit overleg heeft zich in de allereerste plaats toegespitst op de vraag, wie onmiddellijk na de bevrijding zouden moeten optreden als adviseurs.

Wat daarna zou moeten komen, is niet anders besproken dan in de zin van algemene beschouwingen.

81963. De **Voorzitter**: Het vraagstuk, of na de bevrijding de Staten-Generaal als zodanig bijeen zouden moeten komen — met alle problemen, die daaraan vast zaten, zoals de vraag, of de termijn van de Staten-Generaal al dan niet geëxpireerd was, of men de zittende leden moest zuiveren, kortom al die vraagstukken, die te Londen zo uitvoerig zijn besproken — is dus niet aan de orde geweest?

A. Neen. Er is natuurlijk weleens over gesproken, maar niet in die concrete vorm als u blijkbaar op liet ogenblik op het oog hebt. De gedachtengang, die in deze kringen heerste, was, dat na de bevrijding in elk geval het parlement terug zou moeten komen om machtigingen te geven voor de noodsituatie, die dan zou komen. Wij zijn er dus verder als politieke groeperingen niet op ingegaan, omdat wij meenden, dat dit zich zou afspelen in een periode, waarin de tijdelijke voorzieningen, waarmede wij ons hebben beziggehouden, zouden zijn geëxpireerd.

81964. De **Voorzitter**: Begrijp ik het dus goed, dat het standpunt van de leden van het Politiek Convent was, dat de Staten-Generaal — de oude Staten-Generaal — direct zouden terugkeren?

A. Ja, daar was verschil van mening over.

Er waren mensen, die op het standpunt stonden, dat ze dan direct zouden moeten terugkeren en gewoon zouden moeten functioneren. Er waren andere mensen, die meenden, dat ze in elk geval terug zouden moeten komen om een noodvoorziening, die dan zou dienen te worden getroffen, te legaliseren. Overigens was er ook in deze kring over de uitwerking verschil van mening en er waren ook hier de nuanceringen, die men overal in de gedachtenwisseling over deze zaak aantrof.

Ik wijs er nog eens op, dat ik mij niet kan herinneren, dat men zich in dit gezelschap met deze vragen zeer uitdrukkelijk heeft beziggehouden. Ik geloof wel, dat het zo van tijd tot tijd ter sprake is gekomen, maar dit heeft niet geleid — voor zover ik mij herinner — tot het formuleren van bepaalde Nota's

81965. De **Voorzitter**: Schrijft u dat hieraan toe, dat men het er eigenlijk in grote lijnen over eens was, dat de oude Staten-Generaal moesten terugkeren?

A. Als u het zo zegt, kan het insluiten, dat men algemeen van mening was, dat de oude Staten-Generaal weer normaal verder moesten gaan functioneren. Dat is een standpunt, dat zeker niet algemeen werd gedeeld, want ik persoonlijk b.v. was daar bepaald tegen.

81966. De **Voorzitter**: U dacht zelf waarschijnlijk aan de modus, dat de oude Staten-Generaal wel zouden terugkeren, maar een machtiging aan de Regering zouden geven. Dan zouden ze echter toch in beginsel terugkeren.

A. Ja, daar was geen verschil van mening over. Men was het er over eens, dat het noodzakelijk was — dat blijkt ook uit die Nota, welke ik u heb overgelegd — om in elk geval door het terugroepen van de oude Staten-Generaal de continuïteit te laten vastleggen.

81967. De **Voorzitter**: Dus met constructies, zoals men te Londen heeft gedaan — dat men de oude Staten-Generaal niet bijeen kon laten komen, maar dat men een college moest formeren, waarin deels het oude element vertegenwoordigd was en deels het nieuwe element, dat tijdens de bezetting het vertrouwen van de bevolking had gekregen —, heeft men zich in het Politiek Convent niet beziggehouden?

A. Daar heeft men zich wel mee beziggehouden voor wat betreft de periode, die zou ontstaan, nadat de Staten-Generaal terug waren gekomen. Dat zou één van de vormen zijn, die aan die machtiging zouden kunnen worden gegeven. Dat was een discussie, die liep over de vraag wat die Staten-Generaal, teruggeroepen zijnde, zouden moeten besluiten. Daar hebben deze dingen een rol bij gespeeld.

81968. De **Voorzitter**: Ik heb begrepen, dat dit een machtiging aan de Regering zou moeten zijn. Men heeft zich dan toch natuurlijk wel rekenschap gegeven van de vraag, wat er dan verder moest gebeuren? Men kon toch niet zeggen: Regering, ga nu verder uw gang maar.

A. Toen was er overeenstemming over de vorming van een Adviescommissie. Dan zou de Regering in overleg met die Adviescommissie vaststellen, hoe verder ten aanzien van die Staten-Generaal zou moeten worden gehandeld.

81969. De **Voorzitter**: Zou de Regering in overleg met de Adviescommissie moeten uitmaken, hoe met de Staten-Generaal zou worden gehandeld?

A. Ja, nadat die Staten-Generaal teruggekomen waren en die machtiging hadden gegeven.

81970. De **Voorzitter**: Was dat een standpunt, dat algemeen in de kringen van het Politiek Convent aanvaard werd?

A. Neen. U hebt mij gevraagd te vertellen wat er in de kring van het Politiek Convent leefde en nu ben ik begonnen met te zeggen, dat ik mij niet herinner, dat het Politiek Convent zich hiermede op gezette wijze heeft beziggehouden. Er is wel over gesproken, er zijn bepaalde denkbeelden naar voren gekomen, maar voor zover daar nuanceringen van meningen zijn, wil ik al deze nuanceringen zonder meer toch niet op rekening van het Politiek Convent geschreven hebben. Ik wil daarmede zeer voorzichtig zijn, ik wil dus vooral voorkomen, dat ik een verkeerde indruk wek. Ik heb uit de aard der zaak mijn eigen inzichten over deze aangelegenheden in die kring wel besproken. Daar stond ik min of meer alleen in. Ik geloof, dat de overheersende mening in het Politiek Convent eerder geweest zou zijn om na de allereerste overgangperiode de oude Staten-Generaal te laten terugkomen en gewoon te laten functioneren. Dat zeg ik echter met reserve, omdat ik dat niet concreet kan reconstrueren.

81971. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Als ik u goed begrijp, leefde de vraag, zoals die te Londen is gesteld, als zodanig eigenlijk niet in het Politiek Convent. Wij maken hier dagelijks mee, hoe men daar te Londen over dacht. Ik krijg uit uw mededelingen de indruk, dat het Politiek Convent de Staten-Generaal helemaal niet „fraglich” heeft gesteld. Men kwam voor het grootste gedeelte voort uit die Kamers en die partijen, en daarom is het wel te begrijpen, dat deze mensen dat niet zo zeer als een vraag hebben gesteld. Waarschijnlijk gingen ze veel meer uit van de gedachte: Natuurlijk komen de Kamers terug. Terwijl men dat te Londen geheel anders formuleerde en daar zelfs sprak over veranderingen, die in sommige gevallen eigenlijk in wezen een ander staatsbestel betekenden.

A. Natuurlijk is er wel gesproken over de vraag, in hoeverre de Volksvertegenwoordiging van vóór 1940, waarvan de zittingsperiode was geëxpireerd, nog als vertegenwoordigend kon worden beschouwd. Dat zijn vragen, die daar aan de orde zijn gesteld, en in elk geval was men van mening, dat er iets inoest worden gedaan, mede om het bezwaar van de expiratie van de termijn van de Volksvertegenwoordiging te legaliseren. Men kan echter moeilijk verwachten, dat in de kring van dit Politiek Convent, in de kring dus van de vertegenwoordigers van de politieke partijen van vóór de oorlog, groot enthousiasme zou bestaan voor de opvatting, dat de Volksvertegenwoordiging zijn vertegenwoordigend karakter had verloren. In dat opzicht wil ik dus zeer uitdrukkelijk vastleggen, dat de persoonlijke inzichten van mij zelf en van degenen, die uit niet-politieke kring in dit overleg betrekken waren, niet de heersende opvattingen in het Politiek Convent waren. Al waren ook daar weer nuances. De een liet dat wat zwaarder wegen dan de ander.

81972. De **Voorzitter**: U hebt zo straks gezegd, dat men wel heeft getracht om informatie naar de overkant te krijgen. U hebt daarbij blijkbaar gedacht aan het antwoord van het najaar van 1942, dat wij zo straks hebben besproken. Is het tot die ene keer beperkt gebleven, dat men getracht heeft contact met de overkant te zoeken?

A. Neen, dat is vrij regelmatig geweest. Naar mijn smaak was het niet altijd even au sérieux te nemen. Via de Zwitserse weg zijn wel degelijk — voor zover ik weet — informatie doorgegeven. Althans, men heeft gepoogd om dat te doen. Ik weet niet, wat er van terecht kwam. Er zijn ook bepaalde personen geweest, die hun bemiddeling verleenden om op andere wijze contacten tot stand te brengen. Ook daarvan weet ik niet, wat er van terecht is gekomen. Ik kan alleen wel zeggen, dat er in de kring van de vertegenwoordigers van de politieke partijen een grote mate van ontstemming heerste ten opzichte van de Regering in Londen, omdat men het gevoel had, dat men ons daar rustig liet modderen en men er zich niets van aantrok, wat we hier probeerden te organiseren of te bespreken.

81973. De **Voorzitter**: Is er in de informatie, die men heeft geprobeerd naar Londen te sturen, ook aan Londen kenbaar gemaakt, dat een college als het Politiek Convent, zijnde de vertegenwoordigers van de vroegere politieke partijen, regelmatig besprekingen hield?

A. Ja. Ik weet niet, of dat bericht in Londen is aangekomen, maar ik ben van mening, dat het verzenden van informatie meermalen is geprobeerd.

81974. De **Voorzitter**: Is er uit Londen ooit een bericht of iets anders gekomen, waaruit blijken kon, dat Londen van het bestaan van het Politiek Convent op de hoogte was, of — dit is een stap verder — waaruit blijken kon, dat Londen verbinding met dit Politiek Convent wilde hebben?

A. Dat laatste is niet het geval, want dat was juist het punt, dat voor ons van zoveel belang was. Wij wensten een zekere autorisatie te hebben. Wij wensten te weten, of dit van nut werd geacht of dat men dit eenvoudig als „Spiegelrei“ beschouwde. In het laatste geval was het voor ons natuurlijk iets makkelijker geweest, maar die wetenschap heeft ons nooit bereikt.

81975. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus u hebt nooit antwoord gekregen op de berichten, die via de Zwitserse weg zijn gestuurd? Dat was toch waarschijnlijk wel mogelijk geweest, want de Zwitserse weg was vice versa.

A. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat het in Londen als hoge wijsheid werd beschouwd om de heren hier maar in het onzekere te laten. Dan hadden ze in ieder geval de zekerheid, dat zij zich niet in de vingers sneden.

Het is mogelijk, dat een dergelijke overweging heeft gegolden, maar ook dat bericht heeft ons niet bereikt.

81976. De **Voorzitter**: In 1944 is er door Londen wel contact gezocht met bepaalde geleidingen van het verzet.

A. Als ik nog even mag opmerken: In die laatste periode lag het natuurlijk wel weer wat anders, omdat toen het Politiek Convent niet meer het eerst aangewezen lichaam was, omdat het Politiek Convent zelf het Vaderlandse Comité had gevormd en weer later de Vertrouwensmannen er tussen zijn geschoven. Wat er in die periode aan Londen aan plannen is voorgelegd, was niet meer uitsluitend van het Politiek Convent uitgaande.

81977. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk zijn er in die tijd ook geen pogingen meer gedaan om, rechtstreeks uitgaande van het Politiek Convent, berichten naar Londen te zenden.

A. Neen.

81978. De **Voorzitter**: Dus het was toen niet zo verwonderlijk, dat het Politiek Convent niets van Londen hoorde.

A. In die tijd had het zich helemaal verschoven. Het zwaartepunt was volkomen verlegd.

81979. De **Voorzitter**: En voor wat de eerste jaren betreft, moet er natuurlijk rekening mede gehouden worden, dat het krijgen van verbinding toen zo oneindig veel moeilijker was dan in de latere tijd.

A. Ja. Bovendien: ik heb persoonlijk ook nog een enkele maal bezoek gehad van lieden, die beweerden van de overzijde te komen, maar de wijze, waarop dat gebeurde, vond ik van die aard, dat er wei grote voorzichtigheid geboden scheen.

81980. De **Voorzitter**: Waren dat mensen, die beweerden, dat ze met een boodschap van de overkant kwamen, die voor u of een ander was bestemd?

A. Ja.

81981. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u nooit kunnen traceren of het pseudo-agenten, provocateurs of echte agenten waren?

A. Neen. Ik neem aan, dat het in één geval een echte is geweest. De vragen, die werden gesteld, waren dikwijls enigszins wonderlijk, enigszins dilettantisch. Men kon daar dan niet zo verschrikkelijk makkelijk mee overweg. Het is b.v. niet zo eenvoudig, wanneer men bezoek krijgt, ineens een oogaaf te verstrekken van de volledige outfitage in de haven van Rotterdam.

81982. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over de verhouding tussen het Politieke Convent en het Vaderlands Comité. U heeft daarvan gezegd, dat in die tijd het zwaartepunt geheel was verschoven naar het Vaderlands Comité. Hoe was dat nu in de eerste tijd, dus vóór 1 April 1943, vóór de arrestatie van het Nationaal Comité? Naast dat Nationaal Comité bestond toen ook het z.g. Groot Burger-Comité. Bestonden tussen die instituten en het Politiek Convent bepaalde contacten? Hoe lag die verhouding?

A. Die contacten werden doorgaans via personele unies onderhouden. Ik heb b.v. ook altijd deel uitgemaakt van het Comité-*Scholten* en ik ben vanaf het moment, dat professor *Scholten* werd uitgeschakeld, voorzitter van dit comité geweest.

In de allereerste begintijd zat aanvankelijk ook iemand als de heer *Wiardi Beckman* in die groep, dus dat liep allemaal door elkaar heen. Er waren dus voldoende persoonlijke contacten, zodat men voeling met elkaar kon houden. Later is er nog de groep van *Ringers* en *Menten* bijgekomen. Toen klopte de zaak wel zo ongeveer. Zo-doende was het nog makkelijker om elkaar op de hoogte te houden.

81933. De **Voorzitter**: Kunt u aangeven, wat nu het bestaansrecht — misschien is dat een te groot woord — van deze drie groepen naast elkaar was?

A. Dat kan ik u wel aangeven. Alleen zou ik mij dan los willen maken van het woord bestaansrecht, want dat is inderdaad een groot woord. Wij waren in die tijd al blij, dat dergelijke groepen bestonden. Wij vroegen ons niet af, of ze ook nog recht van bestaan hadden. U kunt het zo zien, dat de groep-*Scholten* een aantal lieden bijeen heeft gebracht, die elk op zich zelf ook weer hun aanrakingen met de politieke partijen hadden. Als ik u b.v. vertel, dat daarin voor de antirevolutionaire groep zitting hadden de heren *Bruins Slot* en *Oranje*, dan is dat zonder meer duidelijk. Ik zelf was ook een voorbeeld van een dubbelganger op dit punt. In het algemeen streefde deze groep er naar om die schakeringen uit het volk te vertegenwoordigen, die niet in de eerste plaats politiek waren ingesteld. Later is dan meer — laat ik het zo zeggen — van de commerciële kant, van de handelskant de groep van *Ringers* en *Menten* er bij gekomen. Dat was dus weer een ander aspect van de samenleving en het leek ons toen bijzonder dienstig, dat al deze groeperingen, die zich zelf hadden gepresenteerd — andere groeperingen hadden zich natuurlijk ook kunnen presenteren, maar dat is nu eenmaal niet gebeurd — en die uitgingen van het standpunt, dat zij in deze situatie een zekere verantwoordelijkheid hadden en die verantwoordelijkheid ook dienden te aanvaarden, met elkaar tot samenwerking werden gebracht. Dit is de grote lijn.

81984. De **Voorzitter**: In het Politiek Convent zie ik de vertegenwoordigers van de politieke partijen, dus zuiver politieke figuren. Is het nu juist, dat in het Comité-*Scholten* overwegend personen zaten, die niet uit het politieke milieu kwamen, behoudens dan de enkele uitzonderingen, die zijn genoemd?

A. Neen, als ik u even in de rede mag vallen, bij de samenstelling van de groep-*Scholten* is er ook naar gestreefd de verschillende schakeringen van het volksleven daarin te vertegenwoordigen, maar meer naar de geestelijke dan naar de politieke kant.

81985. De **Voorzitter**: Bij het Politiek Convent lag het accent op het feit, dat de leden daarvan vertegenwoordigers van politieke partijen waren. Bij de groep-Scholten lag dat dus anders?

A. Ja.

81986. De **Voorzitter**: Maar nu het Nationaal Comité?

A. Het Nationaal Comité was een samenvloeiing van deze groeperingen. Zoals ik u heb verteld, is het comité zelf uitdrukkelijk samengesteld met de bedoeling om het niet-politieke element van onze samenleving daarin ook te vertegenwoordigen. De verhouding is vastgesteld: drie vertegenwoordigers van politieke partijen en twee niet-politieke mensen. Die zelfde verhouding is aangehouden in die vijftien er om heen.

81987. De **Voorzitter**: Spreekt u nu over het Nationaal Comité van vóór 1 April 1943?

A. Neen, ik spreek over het Vaderlands Comité.

De **Voorzitter**: Ik bedoelde het Nationaal Comité van vóór 1 April 1943.

A. Mag ik dan vragen, wat u bedoelt, als u over het Nationaal Comité spreekt?

De **Voorzitter**: Dat is een verrassende vraag.

A. De hele bezettingstijd door is de terminologie in deze gelegenheden uiterst onzeker geweest. Het is helemaal niet zo verwonderlijk, dat iemand, die er middenin heeft gezeten, toch nog een misverstand kan ontdekken, dat uit deze terminologie voortvloeit. Vóór de vorming van het Vaderlands Comité hebben we alleen het Politiek Convent gehad, plus de poging om die Nationale Unie te vormen.

81988. De **Voorzitter**: Vóór het Vaderlands Comité is er het Nationaal Comité geweest, dat op 1 April 1943 is gearresteerd, tegelijkertijd met de groep-Vorrink.

A. Ja, maar dat was in wezen al hetzelfde. Dat was alweer die samenwerking van politieke partijen en enkele niet-politieke elementen.

81989. De **Voorzitter**: Gold daarvoor ook, wat u zoëven zei, nl. de min of meer mathematische verdeling van de samenstelling?

A. Dat was toen nog meer in het stadium van het experimenteren.

81990. De **Voorzitter**: Had u nu met dat Nationaal Comité — dus van vóór 1 April 1943 — contact?

A. Ja, natuurlijk.

81991. De **Voorzitter**: Ik vraag dit zo nadrukkelijk, omdat u, sprekende over het Nationaal Comité, blijkbaar het Vaderlands Comité van na die tijd bedoelde. U hebt dus ook contact gehad met het Nationaal Comité van vóór 1 April 1943?

A. Daar had ik contact mee als lid van het Politiek Convent. Dat was de pijler, waarop het rustte. Er waren een paar kleinere pijlertjes naast gezet. Het eigenaardige is, dat — wat u dan noemt — het Nationaal Comité is gearresteerd, terwijl het Politiek Convent de dag te voren nog een vergadering had. Dus de lieden, die toen werden gearresteerd, waren grotendeels op deze vergadering geweest, behalve dan de heer Ringers.

81992. De **Voorzitter**: Dan zou ik u tot slot willen vragen, of u in verband met hetgeen we hier nu hebben besproken, zelf nog iets aan ons hebt mede te delen, waarvan u meent, dat het voor onze commissie van belang kan zijn.

A. Op het ogenblik niet. Wanneer u mij toe zoudt staan, nog te bekijken, of ik nog meer schrifturen kan vinden, die voor u wellicht van belang zijn, dan kan ik er, zo nodig, nog op terugkomen. Ik weet nu waar u belangstelling voor heeft. Misschien mag ik daar dan nog de aandacht op vestigen.

81993. De **Voorzitter**: Wij zullen die stukken gaarne van u tegemoet zien. Ik mag u misschien nog één vraag stellen: Heeft het Politiek Convent wel contact met bepaalde verzetsgroepen gehad?

A. Ja. Ook weer in de vorm van personele unies. Georganiseerd contact in die zin, dat men met elkaar vergaderingen ging houden, is er uit de aard van de zaak niet geweest. In die latere periode heeft het Politiek Convent in de persoon van zijn voorzitter, de heer *Drees*, natuurlijk naar alle kanten contacten gehad. Dit zijn dingen, die niet volkomen los van elkaar hebben gestaan, al is wel altijd het standpunt aanvaard, dat er een duidelijk onderscheid moest zijn tussen — laat ik nu maar zeggen — het politieke verzet en het burgerlijk verzet, het strijdbare verzet.

81994. De **Voorzitter**: Bedoelt u daarmee, dat er een duidelijk onderscheid moest zijn?

A. Men vond het in het algemeen wenselijk, dat er niet te veel dubbelfiguren waren, dat de mensen van de ene kant zich niet te veel moesten begeven op het terrein van de anderen en omgekeerd. Men wilde hier een zekere taakverdeling en onderscheiding om complicaties te vermijden.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt. Hiermede sluit ik het verhoor.

G. E. VAN WALSUM.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JAN KASSIES,

oud 30 jaar, wonende te Amsterdam, directeur van het Bureau van de Federatie voor Kunstenaars.

Hij legt de belofte af als getuige.

81995. De Voorzitter: Onze commissie tracht om uit getuigenverklaringen enig inzicht te krijgen in het ontstaan en de problemen van de illegale pers. Indien ik mij niet vergis, hebt u daarmee te maken gehad in de allereerste tijd.

A. Dat is inderdaad het geval.

De Voorzitter: Kunt u ons daarover iets mededelen?

A. Daar kan ik u inderdaad iets over mededelen, als u in aanmerking wilt nemen, dat ik daarbij een ondergeschikte rol heb gespeeld. Ik heb niet behoord tot degenen, die „Vrij Nederland” — het blad, waar het hier om gaat en waarbij ik betrokken ben geweest — hebben opgericht. Op 31 Augustus 1940 is het blad „Vrij Nederland” voor de eerste keer verschenen. Degenen, die daarbij betrokken waren, zijn de heren *Hofker*, *Levendig* en *van Dongen* geweest. Ik meen ook, dat de heer *van der Neut* er bij betrokken is geweest. Verdere namen kan ik mij op dit ogenblik niet onmiddellijk herinneren. Ik ben op de volgende wijze bij „Vrij Nederland” gekomen: wij hadden reeds in de aanvang, dat wil zeggen in de maanden Juni, Juli, Augustus, op straat gecolporteerd, eerst met het blad „Hou en Trouw” en daarna met het blad „Nederland Waakzaam”. Wij hebben ook enige Zaterdagten achter elkaar gecolporteerd met „De Standaard”, een in die dagen veelgelezen blad.

Ik kwam uit antirevolutionnaire kring. Ik had in deze kringen uiteraard veel contacten. Vandaar ook, dat mijn bezigheid in dat geval speciaal dit soort bladen betrof. Ik meen, dat een aantal nummers van het tweede exemplaar van „Vrij Nederland” door mij is verspreid. Ik ben met het tweede nummer een goed vriend van mij gaan bezoeken, die vlak bij mij woonde. Deze vriend hoorde oorspronkelijk eigenlijk bij onze kring. De heer *Troost* is naar mijn overtuiging degene geweest, van October tot Maart 1941, die eigenlijk de leiding van onze groep — die min of meer in los verband werkte — heeft gehad. De mensen, die „Vrij Nederland” hadden opgezet, heb ik in contact gebracht met de heer *Troost*. Deze mensen hadden kopijnoed. Het waren mensen, die niet veel relaties hadden in journalistieke kringen en politieke bewegingen, noch een grote eruditie op politiek gebied bezaten. De heer *Troost* had deze relaties zelf wel en ik meen ook wel te mogen zeggen, dat de heer *Troost* degene was, die het beste inzag wat in die dagen eigenlijk de bedoeling van de illegale pers — zoals wij dat toen zagen — moest zijn. Ik heb juist met het oog op het feit, dat ik hier vandaag zou worden gehoord, gisteren, voor het eerst sinds vele jaren, in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie onze nummers nog een keer nagekeken. Mij is toen duidelijk gebleken — u zult ook, wanneer u dit na zult zien, tot dezelfde conclusie komen — dat vanaf nummer 3 — waarin wij, naar ik meen, reeds voor een gedeelte hebben meegewerkt — in ieder geval vanaf nummer 4 tot nummer 8 van „Vrij Nederland” een andere geest ademt dan de nummers, die vóór die tijd zijn verschenen, en de nummers, die daarna zijn verschenen.

81996. De Voorzitter: Waar zat dat verschil in?

A. Het verschil zat hierin, dat wij, toen de heer *Troost* was gearresteerd, in Maart — begin Maart —, April en Mei — in Mei ben ik zelf gearresteerd en de heren *Hofker* en *Levendig* en *van Dongen* — in de nummers een heel andere toon aansloegen (het waren, naar ik meen, de nummers 9, 10 en 11) dan de toon, die de heer *Troost* gewend was te schrijven. Hij was eigenlijk de redacteur gedurende de periode October—Maart. Wij spraken luchtig over de opper-Germaan *Seyss-Inquart*. Wij gebruikten rustig enige scheldwoorden aan het adres van *Mussert*. Eigenlijk moet ik bekennen, dat in de tijd, dat de heer *Troost* het blad redigeerde, dit niet het geval was. Hij wist natuurlijk, dat het verboden was om het blad te verspreiden, maar ik herinner mij nu wel — u moet niet vergeten, dat ik toen twintig jaar was en mijn bewustzijn over de waarde van het verzet was in die tijd veel geringer; bij mij leefde eigenlijk alleen maar het protest, ook bij degenen, die „Vrij Nederland” hebben opgericht leefde dit protest —, dat men dacht: Zo kan het niet langer. Wij hadden geen duidelijk inzicht in de illegaliteit. Dat woord bestond toen trouwens nog helemaal niet. De heer *Troost* wist natuurlijk, dat het verspreiden verboden was, maar hij wenste altijd te kunnen zeggen: Ik heb de waarheid geschreven en niets dan de waarheid. Daarom bracht hij in zijn orgaan zoveel mogelijk juiste statistieken en hij probeerde op zo juist mogelijke wijze de verhoudingen zowel binnenslands als buitenslands weer te geven. Hij trachtte dit ook zo objectief mogelijk te doen, in geen geval in strijd met de feiten. Dit was eigenlijk ook de opzet. Ik heb mij verbaasd, dat ik gisteren weer heb gelezen, dat wij inderdaad een kort artikeltje hebben geschreven, waarin stond: „Nederlanders houdt u kalm”. Wanneer men dit artikeltje goed leest, dan komt het er eigenlijk op neer, dat wij in die dagen hebben betoogd, dat individuele daden van actieve sabotage, spionage of actief verzet eigenlijk zinloos waren. Ik meen, dat het woord zinloos ook in dat artikel voorkomt. Ik wilde dit even als een element naar voren brengen ten opzichte van onze houding in die dagen. Wij waren helemaal niet berekend en niet in staat om individuele sabotage te plegen. Bovendien was het ook helemaal onze bedoeling niet. Wij hadden de bedoeling om de waarheid te zeggen. Vandaar ook, dat wij die zinspreuk van *Vondel* op het orgaan hadden: „Want waarheid — 't is al oud — vindt nergens heil noch heul”. Dat was eigenlijk de kernzaak, waar het om ging. Wij waren nog niet zo ver — het is merkwaardig om het nu te lezen —, want misschien waren wij, wanneer wij in de oorlog waren gebleven, zo ver gekomen, dat wij inderdaad sabotage en dergelijke daden ook zouden propageren. Daarmee hangt ook samen, dat wij b.v. ons uitdrukkelijk hebben gedistantieerd, althans hebben aangekondigd, dat wij niets hadden te maken met het z.g. Comité „Vrij Nederland”. Er was een Comité „Vrij Nederland”, dat blijkbaar in relatie stond met de Geuzen, precies kan ik dat echter niet zeggen. In ieder geval was het Comité „Vrij Nederland” een groep, die zich wel toelegde — naar bepaalde berichten, die wij in die tijd kregen — op het verzet door sabotage en spionage. Dergelijke aangelegenheden lagen niet in onze lijn, het was ook helemaal niet de bedoeling. Ik geloof, dat het voor mij gevaarlijk is om te veel over die tijd te spreken, omdat ik mij alleen in de loop van de jaren van mijn gevangenschap en daarna pas ben gaan realiseren, wat eigenlijk de betekenis van het verzet was door de gehele oorlog. Wanneer u de heer *Troost* zou horen, dan zou u inderdaad in hem degene kunnen vinden, die het meest bewust deze actie heeft geleid en die ook het meest bewust heeft gezien, waar het naar zijn mening naar toe moest.

81997. De Voorzitter: Leeft de heer *Troost* nog?

A. Ja. De heer *Troost* is op het ogenblik secretaris van de redactie van het weekblad „Trouw”, dat op het ogenblik het weekblad „Vrijheid” heet.

81998. De heer Koersen: U heeft daarnet gezegd, dat u de heer *Troost* met „Vrij Nederland” in relatie heeft gebracht, omdat de mensen van „Vrij Nederland” geen relaties in politieke kringen hadden, maar speelde dat in het begin wel zo'n grote rol bij het verzet?

A. Misschien heb ik dat iets onjuist uitgedrukt. Ik bedoel er niets mede te zeggen ten nadele van degenen, die de historische daad hebben verricht van het oprichten van dit illegale blad. Het was inderdaad zo, dat zij kopij nood hadden, dat zij niet voldoende, behoorlijke, gedegen kopij hadden om in dit blad te zetten. Wij plaatsten ook gedichten. Ik heb dat gisteren nog eens allemaal nagekeken. In de tijd, dat de heer *Troost* het overnam, kwam er onmiddellijk een buitenlands overzicht, dat, naar ik meen — dat heb ik achteraf ervaren — is geschreven door de heer mr. C. van *Rij*. Er kwam een binnenlands overzicht, waarvan ik nooit heb geweten, wie het heeft geschreven. Er kwamen verschillende statistieken, er kwamen mededelingen. Er kwam b.v. een stenografisch verslag van de rede van prof. *Cleveringa* bij het ontslag van prof. *Meijers*, e.d. Ik geloof ook niet, dat ik juist heb gezegd, dat men zo noodzakelijk contact had met politieke groeperingen, ik bedoel echter meer te zeggen, dat de achtergrond, die men tot zijn beschikking had, niet voldoende was om dit blad een behoorlijke plaats te geven.

81999. De **Voorzitter**: Bent u zelf in Mei 1941 gearresteerd?

A. Ja.

82000. De **Voorzitter**: Was er een redactie van het blad in de tijd, dat u er mee te maken had? En zo ja, wie waren dat?

A. Wij beschouwden als de verantwoordelijke eindredacteur degene, die uiteindelijk de inhoud van de krant bepaalde, nl. de heer *Troost*.

82001. De **Voorzitter**: Wat was uw eigen functie?

A. Mijn eigen functie bestond hieruit, dat ik ook weleens een artikel schreef. Misschien kon men mij ook beschouwen als redacteur in die dagen, maar ik zou zelf niet gaarne zeggen, dat ik dat ben geweest, want ik heb eigenlijk betrekkelijk weinig aan de inhoud geredigeerd. Ik heb weleens op verzoek van de heer *Troost* een artikel geschreven, b.v. een halfjaar na de capitulatie over Vergetzn Graven, geen politiek exact artikel, maar meer een stemmingsbeeld, waar ik meer aanleg voor had en waarvoor mijn leeftijd ook meer aanleiding gaf. Ik geloof niet, dat de heer van *Rij* tot de redactie kan worden gerekend. Hij heeft de buitenlandse overzichten geschreven. Ik wil werkelijk niets dan de waarheid zeggen. Ik zou niet precies kunnen zeggen, wie nu eigenlijk de redactie vormde. Eveneens waren er bij betrokken de heer *Somsen*, de heer *Blok* en enige anderen. Iedereen bracht natuurlijk weleens een artikelje aan, d.w.z. iedereen kwam weleens met een geheim stuk, dat door de N.S.B. was uitgegeven.

82002. De **Voorzitter**: Werden er in bepaalde kring vergaderingen gehouden over hetgeen er in het blad moest worden geplaatst?

A. Neen, vergaderingen als zodanig werden er — naar ik meen — niet gehouden. Ik had vele malen per week contact met de heer *Troost*.

82003. De **Voorzitter**: Hij was dus eigenlijk de centrale figuur?

A. Ja.

82004. De **Voorzitter**: Wat was in dit verband nu uw eigen werk?

A. Mijn eigen werk bestond hieruit, dat ik de technische verzorging op mij nam, d.w.z. dat ik zorgde, dat er mensen werden gevonden — waartoe ik natuurlijk door relaties en besprekingen met anderen kwam — die het blad konden stencillen, hetgeen een enorm werk was.

82005. De **Voorzitter**: Is het blad al de tijd, dat u er bij betrokken bent geweest, gestencild?

A. Inderdaad. Ik heb gisteren gezien, dat er voor de eerste maal op 10 Mei — toen was ik net gearresteerd — een gedrukt velletje is verschenen. Ik kan mij niet herinneren, dat wij daarmee iets te maken hebben gehad.

82006. De **Voorzitter**: Hoe dikwijls verscheen het blad in de periode, welke u kunt overzien?

A. Op 10 Mei 1941 verscheen — naar ik meen — nummer 11 en op 31 Augustus 1940 is nummer 1 verschenen.

Eerst is er in October 1940 nog een nummer verschenen. Op 4 en op 25 Januari 1941 zijn nummers verschenen. Het ging elkaar toen wat vlugger opvolgen. Op 6 Maart 1941 werd de heer *Troost* gearresteerd, toen hebben wij uiteraard heel snel een nummer uitgegeven om te pogen hem te ontlasten. Dat was op de 19de Maart. Naar ik meen, is er ook nog een nummer in April uitgekomen, of twee nummers.

82007. De **Voorzitter**: Hoe groot was de oplaag?

A. Als ik mij niet vergis — u zou het nog eens aan de heer *Troost* kunnen vragen —, was de oplaag tussen de 1500 en 3000 exemplaren, die wij drukten. Het waren gestencilde exemplaren. Wij hebben ook met andere groepen contact gehad, b.v. in Rotterdam. Aan hen werden de stencils gegeven.

82008. De **Voorzitter**: Stencilden zij het weer over?

A. Ja. Het is mij ook gebleken, dat er inderdaad een verschil was in de volgorde van de artikelen, waaruit bleek, dat het hier en daar was overgestencild. Dat kan men natuurlijk niet helemaal precies zeggen. In het begin weet ik niet, hoeveel nummers er zijn geweest. Misschien kan de heer *Hofker* u dat zeggen. Dat is misschien nog wel na te gaan. De heer *Troost* zal het ongetwijfeld weten. Deze heeft een zeer goed geheugen wat deze aangelegenheden betreft, omdat hij het zo bewust heeft meegemaakt.

82009. De **Voorzitter**: Werkte de groep, waarvan u deel uitmaakte, in Amsterdam?

A. Ja, de groep werkte in Amsterdam en had, naar ik meen, contacten in Rotterdam en 's-Gravenhage.

82010. De **Voorzitter**: Is de heer van *Namen* toen ook niet al tot de organisatie toegetreten?

A. Ja, de heer van *Namen* heeft later ook een grote rol gespeeld in de hele organisatie van „Vrij Nederland“. De heer van *Namen* is inderdaad door mij bij „Vrij Nederland“ betrokken. Ik ken de heer van *Namen* zeer goed. Hij is al een vriend van mij van vóór de oorlog, zodoende was ik met hem in contact.

82011. De **Voorzitter**: Wat was zijn aanvankelijke werk?

A. Zijn aanvankelijke werk was — ik moet even nadenken, want het is inmiddels tien jaren geleden — met de heer van *Rij* samen te werken, die een collega van hem was.

De heer van *Namen* heeft mij ook enige malen aan kopij geholpen. Voornamelijk in de tijd, dat de heer *Troost* werd gearresteerd. Daarna is de heer van *Namen* daarmee doorgedaan, ik meen na onze arrestatie en heeft de heer van *Randwijk* en dergelijke figuren er bij betrokken. Toen kreeg het een heel andere allure.

82012. De **Voorzitter**: Uw arrestatie en de arrestaties van degenen, die tegelijkertijd zijn gearresteerd, hebben zeker verband gehouden met „Vrij Nederland“? Of was dat incidenteel?

A. Die arrestaties hielden verband met „Vrij Nederland“.

De **Voorzitter**: Misschien kunt u dat nog even toelichten?

A. Ik kan u zeggen, hoe het is gegaan, voor zover ik het weet. Ik ben op 9 Mei gearresteerd en op die zelfde dag nog, of de volgende dag, is mij gebleken, dat de heer *Hofker* ook was gearresteerd. De heer *Troost* was al gevangen vanaf begin Maart. Ik weet niet, hoe het komt, dat ik ben gearresteerd. In ben er nooit achter gekomen. Onze hele organisatie is toen in korte tijd opgerold. Het was zo, dat de heer *Hofker* en ik — naar ik meen — samen zijn gearresteerd. Ik kan u niet zeggen, of de heer *Levendig* en de andere mensen, die er nog steeds bij waren betrokken, maar die meer als verspreiders dienst deden, in die zelfde tijd zijn gearresteerd. Ik meen te weten, dat dat wel het geval is, want zij hebben allen min of meer langere tijd gevangengezeten. Bij mijn verhoor in de week van 10—17 Mei bleek mij, dat verschillende mensen van onze organisatie waren gevat. Deels omdat ik op geen enkele wijze kon zien hoe ik mij daaruit kon redden en deels omdat ik op een verkeerd spoor was geleid en voor verschillende feiten werd gezet, die mij raadselachtig voorkwamen, zoals verscheidene relaties van de heer *Troost* en dingen, naar men zei, door de heer *Troost* medegedeeld, die achteraf ook wel

zijn gebleken juist te zijn. Uiteraard zijn door de heer Troost verschillende verhalen bij elkaar gefantaseerd in de tijd, dat hij gevangen was. Ik heb tijdens mijn verhoor enige namen genoemd.

Ik heb de namen genoemd van de heren, die het blad hebben gedrukt, en degenen, die een groot deel van de verspreiding op zich hebben genomen. Inmiddels werd in de loop van de weken het spel steeds uitgewisseld en er zijn inderdaad meerdere namen genoemd. Men kan daar achteraf over oordelen, zo men wil. Ik beschouw net als een grote fout, dat het indertijd is gebeurd, ook zeker door angst en deels doordat wij volkomen in de war waren gebracht. Voor mij is het althans het geval, dat ik daarin heb gefaald. Dat moet ik zonder meer toegeven, hoewel ik indertijd geen andere mogelijkheden zag. Onze organisatie was natuurlijk wel voorzichtig. Wij hebben nooit iets opgeschreven; noch de heer Troost, noch ik hebben ooit namen op een lijstje geschreven. Wij kenden elkaar te veel, wij kenden elkaar al te veel vanuit onze eigen kring van vóór de oorlog. Daardoor was onze organisatie zwak, daarom waren er verschillende schakels, die onmiddellijk konden worden doorbroken. Ik bracht mijn arrestatie onmiddellijk in verband met de arrestatie van de heer Troost. Dat lag zeer voor de hand. Ik werd eenvoudig voor bepaalde feiten gesteld. Ik ben er ook in gelopen.

82013. De **Voorzitter**: Heeft de organisatie van „Vrij Nederland” toen stop gestaan? Dat weet u misschien niet uit eigen wetenschap, want u was gevangengenomen.

A. De organisatie is doorgegaan in Juni met de heer van *Namen*.

82014. De **Voorzitter**: Heeft deze het werk voortgezet?

A. Ja. De heer van Namen heeft dezelfde dag, dat ik ben gearresteerd, de organisatie voortgezet. Hij kwam op het moment, dat ik werd gearresteerd, bij mij thuis voor een bespreking over „Vrij Nederland”. Hij is toen onmiddellijk weggegaan. Ik heb b.v. nu gezien, dat er in Juni 1941 nog een nummer is verschenen. Ik meen wel, dat het toen tot Juli of Augustus heeft stilgelegen. Precies kan ik het echter niet zeggen.

82015. De **Voorzitter**: Is tegen de heer Hofker en u een proces aanhangig gemaakt?

A. Ja.

82016. De **Voorzitter**: Wat was daarvan het resultaat?

A. Het resultaat was, dat de heren Troost, Hofker, Levendig, *Solmsen(?)* en een aantal andere mensen, die in zeer los verband met onze organisatie stonden (b.v. iemand uit Meppel), in Februari 1942 hebben terechtstaan. De heer Troost als geestelijk leider van de

groep heeft 8 jaren gekregen; de eis was 12 jaren. Ik zelf heb daar 7 jaren gekregen en ik meen, dat de heer Hofker 6 jaren heeft gekregen, maar u zou dat precies bij de anderen moeten navragen. Ik geloof wel, dat de heer Troost en ik de zwaarste straf hebben gekregen. Bij de heer Troost was de eis 12 jaren en hij kreeg 8 jaren en bij mij was de eis 7 jaren en dat is wegens bepaalde aangelegenheden ook 7 jaren gebleven. Bij de anderen waren de eisen vrij hoog, maar er ging nogal wat af. Ik heb tot de bevrijding gevangengezeten, de heren Troost en Hofker ook.

De **Voorzitter**: In vergelijking met hetgeen er later is gebeurd, was dit nog vrij schappelijk.

A. Inderdaad, d.w.z. wij hadden altijd uitgerekend — misschien heeft dat ook, althans bij mij, voor zover ik het achteraf kan beschouwen —, dat wij ongeveer 1½ jaar zouden krijgen. Wij zijn veroordeeld volgens een wet van November 1941. Wij zijn in Maart, Mei 1941 gearresteerd. Eerst kwamen wij voor het Landesgericht en later kwamen wij voor het Marine Kriegsgericht. Wij meenden, dat het er toen somberder uitzag. Tenslotte zijn wij door een Sondergericht veroordeeld. Wij hebben dus deze langdurige straffen gehad. Wij hebben eigenlijk allemaal — behalve de heer Blok en enkele anderen, die lichtere straffen hadden, en nog anderen in wijder verband, die straffen van een jaar of een halfjaar hadden — straffen gekregen van 7 of 8 jaren. Wij vonden het toen zeer veel. Wij hadden er toen niet op gerekend, dat het zo veel zou worden.

82017. De **Voorzitter**: Hebt u zelf nog iets mede te delen in dit verband?

A. Ik geloof het niet. Ik zou er nog aan toe willen voegen, dat wij geen enkel contact met de Nederlandse Regering te Londen hebben gehad. Ik heb alles uiteraard zo getrouw mogelijk weergegeven. Ik geloof inderdaad, dat het erg prettig zou zijn om de heer Troost in dit verband nog te horen, omdat hij hier inderdaad de centrale figuur is geweest.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de ons verstrekte inlichtingen. Ik sluit hiermede het verhoor.

J. KASSIES.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

dr. JAN ALBERTUS HENDRIK JOHAN SIEUWERT
BRUINS SLOT,

oud 44 jaar, wonende te Aerdenhout, journalist.

Hij legt de eed af als getuige.

82018. De **Voorzitter**: Onze Commissie is op het ogenblik bezig gegevens te verzamelen over de verschillende organen van de illegale pers. Op de gebruikelijke wijze horen wij daarom personen, die uit eigen ervaring daarover inlichtingen kunnen verstrekken.

Wij zouden nu van u graag een uiteenzetting willen hebben over het ontstaan van en de verdere belangrijke gebeurtenissen bij het blad „Trouw”. Zoudt u ons die uiteenzetting kunnen geven?

A. Ik kan er natuurlijk wel iets over vertellen. In het begin van de bezettingstijd bestond het blad „Vrij Nederland”. Dat blad was van origine alleen een vrij sterk verzetsorgaan. Er werkten mensen uit antirevolutionnaire kringen aan mee. Mejuffrouw professor *van der Molen* was o.a. lange tijd lid van de redactie. Langzamerhand groeide in antirevolutionnaire kring het gevoel, dat hiernaast toch een ander blad nodig was, omdat in „Vrij Nederland” meer het socialistische geluid naar voren kwam en niet het specifiek antirevolutionnaire geluid. Dat had natuurlijk geen betrekking op het verzet als zodanig, maar naarmate men meer ging spreken over de perspectieven van na de oorlog — deze discussie was in alle politieke kringen aan de gang —, werd dit steeds meer als een behoefte gevoeld. In die periode was mejuffrouw *van der Molen* reeds uit de redactie van „Vrij Nederland” getreden, ook omdat zij meningsverschillen had — als ik goed ben ingelicht — met andere redacteuren van „Vrij Nederland”. Mischien is het u bekend, dat wij een vrij sterk ontwikkelde ondergrondse organisatie van de A.R.-partij hadden, door de heer *Schouten* georganiseerd, nadat er in die tijd veel A.R.-mensen gevangengenomen waren. Zij vergaderden in zeer veel groepjes, van ongeveer 20 mensen, in alle mogelijke plaatsen. Al die mensen vroegen om lectuur. Wij hebben aanvankelijk veel met vlugschriftjes gewerkt, die wij over alle mogelijke onderwerpen opstelden, ook veel op verzetsgebied, over de Arbeidsdienst en al dergelijke dingen meer, ook over algemeen politieke problemen. Tenslotte kwam dan zeer sterk het gevoel: Wij moeten nu maar zelf een krant gaan uitgeven. Ik heb dat destijds herhaaldelijk met de heer *Schouten* besproken, maar op een zekere dag is hij naar een concentratiekamp getransporteerd. Dat was zijn eerste gevangenschap. Hij heeft toen zes maanden in Amersfoort gezeten en einde 1942 is hij daaruit teruggekomen. Toen hij terugkwam en wij de zaak eens doorpraatten, hebben wij gezegd, dat het er nu maar van komen moest.

82019. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, was er in de kring van „Vrij Nederland”, na het uitreden van mejuffrouw *van der Molen*, geen vertegenwoordiger of vertegenwoordigster van A.R.-zijde meer.

A. Men moet altijd een scherp onderscheid maken tussen de organisatie en de redactie van het blad. Ik ben niet de aangewezen persoon om precies te vertellen, hoe het bij „Vrij Nederland” is geweest, want daar ben ik nooit bij geweest. Ik heb weleens een artikel voor dat blad geschreven, maar verder niet. Eénmaal heb ik

in die vóórperiode tijdens de oorlog een gesprek gehad met de heer *van Randwijk*. Mr. *van Namen* was ook bij „Vrij Nederland”; het is mij niet helemaal duidelijk, in hoeverre hij A.R. is op het ogenblik; dat kan ik niet beoordelen, en hoe hij toen was, weet ik ook niet. Hij was een goed verzetsman en dat was toen natuurlijk hoofdzaak. In ieder geval behoorde hij niet tot de mensen, zoals de heer *Schouten* en ik, die een heel duidelijk A.R.-geluid wilden laten horen. Ik bedoel dit nu ook weer niet in partijdige zin, maar wij wensten het verzet ook bepaaldelijk naar zijn religieuze zijde te belichten. Op een goede dag ontmoette ik mejuffrouw *van der Molen*, die met dezelfde gedachte rondliep. De heer *Schouten*, mejuffrouw *van der Molen*, de heer *van Ruller* — de tegenwoordige hoofdredacteur van de „Nieuwe Provinciale Groninger” — en ik zijn toen bij elkaar gekomen om een blad te stichten. In die zelfde periode was er in de organisatie „Vrij Nederland” een conflict uitgebroken — ik moet alweer zeggen, dat ik niet de man ben om hierover te spreken, omdat ik op dit gebied alles slechts van horen zeggen weet —, doordat een belangrijke groep jongelui, die in de technische organisatie van „Vrij Nederland” medewerkten, een conflict kregen met de leiding van „Vrij Nederland”. De hoofdfiguur van die groep is *Wim Speelman* geweest. Uiteraard had mejuffrouw *van der Molen* veel contact met die groep, omdat zij die van oudsher kende. Toen is besloten, dat wij zouden trachten met die groep, die in conflict was met „Vrij Nederland”, samen te werken en zouden trachten een eigen krant uit te geven. Wij hebben daar toen over gesproken en hebben beslist, dat wij die krant de naam „Trouw” zouden geven. Het was in zekere zin de voortzetting van het blaadje „Hou en Trouw”, dat mr. *Okma* en enige andere A.R.-mensen, o.a. de heer *Roosjen*, in het begin van de bezettingstijd in Amsterdam hadden uitgegeven. Wij hebben toen dat „Hou en” er maar afgehaald, omdat wij bang waren, dat wij er bepaalde mensen mee zouden compromitteren, die er niets mee te maken hadden.

82020. De **Voorzitter**: Is dat blad „Hou en Trouw” niet zo lang verschenen?

A. Neen. Het is niet zo lang verschenen. Eerst heette het „Nederland en Oranje”. Het was het gewone orgaan van de A.R.-kiesvereniging te Amsterdam. Voor de Duitsers was dat echter helemaal een doorn in het oog. Men kon daar nooit in het publiek mee venten. Voordat men daar dus een conflict mee kreeg, heeft men dat blad de naam „Hou en Trouw” gegeven. In die allereerste maanden heeft het een ontzettende opgang gemaakt, in Amsterdam en daarbuiten. Het is echter heel gauw verboden.

82021. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was dus een legaal verschijnend blad?

A. Ja.

82022. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is het nooit illegaal verschenen?

A. Neen.

Deze redactie van vier heeft mij toen opgedragen om een gesprek te voeren met vertegenwoordigers van de jongelui uit „Vrij Nederland”. Ik heb toen een gesprek gehad met *Wim Speelman* en zijn toenmalige verloofde bij mij aan huis in Groningen. *Wim Speelman* was toen juist uit de gevangenis in Haaren ontsnapt. Door lakens aan elkaar te binden is hij naar buiten kunnen komen.

82023. De **Voorzitter**: Dat is naar ik meen einde 1942 gebeurd.

A. Ja. Dit gesprek heb ik gevoerd ongeveer einde December 1942 of begin Januari 1943. Wij hebben toen de zaak doorgepraat. Hij moest met al zijn medewerkers spreken om dat blad op gang te krijgen. Tenslotte is het gelukt, omdat zij nu eenmaal uit „Vrij Nederland” waren en met alle geweld een krant wilden uitgeven. Zij vonden eigenlijk, dat zij recht hadden op „Vrij Nederland”, maar wij hebben al die hevige woedes maar een beetje gekalmeerd.

82024. De **Voorzitter**: Was nu dat geschil met „Vrij Nederland” een technisch geschil of ook een geschil met een politieke ondergrond, voor zover u het kunt beoordelen?

A. Dat was gecompliceerder. U moet echter wel bedenken, dat ik, wanneer ik hierover spreek, dit uitsluitend weet van horen zeggen. Ik heb dit alleen gehoord van de jongens, en vertel u dit, met wat ik er dan zelf bij denk, de jongens kennende. Deze jongens kwamen voor een groot gedeelte van Orthodox-Protestanten huize. Met dit krantje kwamen zij bij soortgelijke mensen, die op den duur zeiden: Daar staan dingen in, die wij niet mooi vinden. De jongens kwamen dus met die klachten bij de redactie, misschien niet, omdat zij daar zelf zo'n diep inzicht in hadden dan wel omdat zij hiervan waarschijnlijk last ondervonden. Aan de andere kant geloof ik wel, dat er ook moeilijkheden van persoonlijke aard zijn geweest met de heer *van Randwijk*. Dit is echter niet meer dan een indruk, die ik hier weergeef. Ik heb het gevoel, dat zij strubbelingen hebben gehad met de heer *van Randwijk*, die in de aard van hun persoonlijkheid hebben gelegen. Ik hoop, dat u begrijpt, dat ik dit uitsluitend zeg als een soort afgeleide kennis, die ik hiervan bezit. Ik wil mij hier dus niet met de meeste beslistheid over uitspreken. Sindsdien heeft de gang van zaken zich vrij vlot ontwikkeld. Wij hebben in „Trouw” praktisch nooit enig conflict gehad. Er doen zich in alle illegale organisaties moeilijkheden voor; dat kan niet anders.

82025. De **Voorzitter**: Is het juist, dat het eerste nummer van „Trouw” de „Oranjebode” heette?

A. Ja. Die jongens waren er zo op gebrand een krantje uit te geven, dat zij reeds aan het voorbereiden waren. Zij wisten, dat er binnenkort een blijde gebeurtenis in het Oranjehuis plaats zou hebben, en zodoende hadden zij zich daarop gespitst. Toen Prinses *Margriet* is geboren, zijn de jongens met de „Oranjebode” gekomen. Daarin heeft mejuffrouw *van der Molen* ook een artikel geschreven. Inmiddels was de zaak geordend en wij hebben toen de „Oranjebode” no. 1 laten zijn van het blad „Trouw”. Het eerste „Trouw”-nummer, dat er is verschenen, draagt dan ook no. 2.

82026. De heer **Koersen**: Werd dat blad gedrukt of gestencild?

A. Wij hebben altijd gedrukt.

82027. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is het aanstonds landelijk opgezet?

A. Ja, landelijk.

82028. De **Voorzitter**: Drukte u op één plaats en werd het blad dan verzonden naar andere plaatsen?

A. Wij hebben een periode gehad, dat wij alleen in Amsterdam al zes drukkerijen hadden.

82029. De **Voorzitter**: In elke drukkerij werd er dan waarschijnlijk van elk nummer een gedeelte klaargemaakt?

A. Het is moeilijk om over de oplagen te spreken. Die oplagen zijn gestadig toegenomen. Ik schat de eerste oplage op ongeveer 6000 en voor de landelijke exemplaren zijn wij geeindigd met 150000. Daarnaast — dit was dus een blad, dat ééns in de drie weken of ééns per maand verscheen — hadden wij in de vesting Holland een driemaal in de week verschijnend blad, dat op kleine persjes gedrukt werd. In Amsterdam hadden wij zes drukkerijen, die met die kleine persjes werkten. Deze blaadjes dienden uitsluitend om de mensen op te hitsen tegen de Duitsers en om te voorkomen, dat zij zich zouden melden bij eventuele oproepen.

82030. De **Voorzitter**: Bleek uit die blaadjes, dat zij uit dezelfde koker kwamen als „Trouw”?

A. Ja. Wij hadden uiteindelijk drie soorten uitgaven. De landelijke, om de drie of vier weken verschijnende uitgave van „Trouw”, van het normale illegale formaat, 4 of 8 pagina's, daar stonden meer degelijke en zwaardere artikelen in. Drie keer in de week hadden wij die kleine „Trouw”-edities, die er helemaal op gericht waren het verzet tegen de Ausweise en dergelijke dingen levendig te houden.

Daarnaast hadden wij in de meeste grote plaatsen een dagelijks verschijnend gecyclostileerd blaadje met nieuwsberichten. In Amsterdam hadden wij een goed geoutilleerde luisterpost, die de gegevens verzamelde. Als bijzonderheid kan ik u vertellen, dat onlangs bij een

herdenking van Radio Oranje een van onze gramfoonplaatjes is afgedraaid. Een van onze redacteuren had dat plaatje daarheen gestuurd.

82031. De **Voorzitter**: Het blad is dus gedurende ruim twee jaar illegaal verschenen?

A. Ja, van Januari 1943 tot Mei 1945.

82032. De **Voorzitter**: Zijn er in die tijd ernstige moeilijkheden veroorzaakt door de Duitsers?

A. Er hebben veel arrestaties plaats gehad; er zijn veel doden gevallen. Mejuffrouw *van der Molen*, die hier vanavond komt, kan u precies het aantal doden opgeven. Er is een heil groot „Trouw”-proces geweest in de loop van 1943. Er zijn er toen ongeveer 20 ter dood veroordeeld.

82033. De **Voorzitter**: Waren dat in het algemeen mensen, die aan de verspreiding werkten, of is dat ook met redactieleden het geval geweest?

A. Neen. Ik ben éénmaal in handen van de Duitsers geweest. Dat was in de consistorie van de kerk in Zwolle. Daar zaten wij te praten en op een ogenblik vloog de deur open en stond de S.D. voor ons neus met een grote sten-gun. Zij vroegen ons, of wij wapens hadden, die wij niet hadden. Wij moesten met ons gezicht tegen de muur gaan staan. Zij hebben ermee volstaan om op onze zakken te kloppen om te zien, of wij wapens hadden en ze hebben onze tassen nagekeken, of daar soms iets in zat. Zij hebben echter niet in onze zakken gekeken, maar daar zat het onheil in! Het was heel merkwaardig. Dit was Haagse S.D. Zij hadden een bericht gekregen, dat er in de consistorie van die kerk illegale vergaderingen werden gehouden. Zij hebben ons dat ook gezegd. Wij hebben toen een gezicht getrokken, alsof wij in een soort kerkelijke vergadering bijeen waren. Er waren ook enige oudere mensen bij: Beneden werd er ook een vergadering van predikanten gehouden, waar ook *Frits de Zwerfer* bij was. Zij hebben hem echter ook niet in handen gekregen. Deze mensen hebben onze persoonsbewijzen gevraagd. Ik had mijn normale persoonsbewijs bij mij. Wanneer zij Groningen hadden opgebeld, dan hadden zij mij onmiddellijk gearresteerd. Ik was destijds reeds voortvluchtig, want er was een jongeman van „Trouw” gevangengenomen, die onze namen had genoemd. Iets dergelijks heb ik in Amsterdam ook nog eens meegemaakt. Mijn schoonvader en zwager woonden te Amsterdam. Ik werd toen een keer door professor *Waterink* opgebeld, die mij vroeg bij hem te komen. De heer *Blumenthal* had hem opgebeld en gezegd: Die schoonzoon van *Rutgers* moet van de straat! Professor *Waterink* trok toen een gezicht, alsof hij het niet begreep. Hij zei: Die schoonzoon zit toch al gevangen, doelende op mijn zwager *Okna*, die al gevangen zat. De heer *Blumenthal* bedoelde echter de schoonzoon, die burgemeester was. — Vóór de oorlog was ik namelijk burgemeester. — Professor *Waterink* vroeg hem te willen waarschuwen, wanneer dat was afgelopen, hetgeen de heer *Blumenthal* beloofde. Na twee dagen kwam er een telefoontje van de heer *Blumenthal*, dat de kust weer veilig was. Er was een seintje gekomen uit Haaren, waar dat „Trouw”-proces aan de gang was, dat zij mij moesten zoeken. Dat was de achtergrond van deze aangelegenheid.

82034. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, zijn dus de redactieleden in de loop van die tijd nimmer gevangengenomen?

A. Neen. Mejuffrouw *van der Molen* heeft vóór die tijd wel gevangengezeten.

82035. De **Voorzitter**: Hoe groot was die redactie?

A. Vier personen. De heer *Schouterz* werd na het uitkomen van het tweede nummer gevangengenomen. Wanneer ik dus zeg, dat er geen redactieleden gevangen werden genomen, dan moet ik een uitzondering maken voor de heer *Schouten*, die 1 April 1943 gevangen is gezet.

82036. De **Voorzitter**: Hij was echter niet gevangengenomen in verband met de uitgifte van „Trouw”.

A. Neen, maar de „Trouw”-activiteit liep volkomen parallel met de Antirevolutionaire-Partij-activiteit — hoewel dat natuurlijk niet hetzelfde is — en met het schoolverzet, de organisatie van de Bijzondere Protestantse scholen tegen de benoeringsverordening. Dat werkte allemaal zo'n beetje door elkaar heen. De redactie bestond na de tweede gevangenneming van de heer *Schouten*, uit mejuffrouw *van der Molen*, de heer *van Ruller* en mij, en bovendien hadden wij

een vaste medewerker, die het buitenlands overzicht schreef; de tegenwoordige professor *Donner* heeft ook zeer veel geschreven over het Schoolverzet. Professor *Rutgers* heeft van tijd tot tijd ook artikelen in „Trouw“ geschreven.

82037. De **Voorzitter**: U zei zoeven, dat de werkzaamheden van „Trouw“ en de Antirevolutionaire Partij-activiteit volkomen parallel liepen. De mensen echter, die terecht hebben gestaan in het „Trouw“-proces, zijn toch wel gearresteerd in verband met „Trouw“?

A. Ja, duidelijk in „Trouw“-verband.

82038. De **Voorzitter**: Hoeveel mensen waren daarbij betrokken?

A. Dat is een groot proces geweest. Ik denk, dat er ongeveer 30 mensen bij betrokken waren. Getallen zijn echter mijn sterkste zijde niet. Mevrouw *van der Molen* weet dit allemaal beter. Ik meen, dat er in totaal 40 doden zijn te betreuren van „Trouw“. Naderhand hebben wij het vreselijke drama gehad bij de drukkerij van S. J. P. *Bakker* in Amsterdam. Dat is de tweede grote slag geweest, waarbij *Wim Speelman* voor de tweede maal gevangen is genomen en bij Halfweg is doodgeschoten. De heer *Bakker* is met zijn drie knechts ter dood gebracht.

82039. De **Voorzitter**: Wat is er toen eigenlijk gebeurd?

A. Er is een inval gedaan in die drukkerij van S. J. P. *Bakker* te Amsterdam. Hij is toen gevangengenomen. *Wim Speelman* is toen ook gevangengenomen.

82040. De **Voorzitter**: Werd „Trouw“ daar gedrukt?

A. Ja, onder andere daar.

82041. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat is toch veel later geweest?

A. Ja, dat is in de hongerwinter gebeurd. *Wim Speelman* is in Januari 1945 gefusilleerd.

82042. De heer **Koersen**: Is dat de enige moeilijkheid geweest, die u met de drukkerij hebt gehad?

A. Het is weleens meer gebeurd, maar niet zo dramatisch.

82043. De **Voorzitter**: Bestond er in die tijd contact tussen de diverse illegaal verschijnende bladen?

A. Er was in zoverre contact, dat er een algemeen contact was tussen de verzetsorganisaties. Ik heb bijvoorbeeld ook in de contactcommissie gezeten met de heer *Meijer* van het „Parool“. Uiteraard had ik daar heel gemakkelijk contact mee.

82044. De **Voorzitter**: Er was dus geen contact, waarbij men sprak over de moeilijkheden, die waarschijnlijk ieder blad had met de organisatie, de materiaalvoorziening, enz.? Daar werd dus onderling niet over gesproken?

A. Neen. Er is weleens een poging gedaan om te komen tot een perscontact, maar dat is niet van ons uitgegaan, doch van de heer *Neher*, die zich erg levendig inliet met al dergelijke dingen. Wij waren daar namelijk niet erg vóór, aangezien elk contact de kwetsbaarheid zo sterk vergrootte.

82045. De **Voorzitter**: U bedoelt waarschijnlijk de z.g. Perskern?

A. Ja.

82046. De **Voorzitter**: Wat hebt u daar verder nog van gemerkt?

A. Niets. Het had niet de minste zin.

82017. De **Voorzitter**: Bent u ook niet bij die besprekingen tegenwoordig geweest?

A. Ik geloof, dat ik er weleens ben geweest. Ik herinner mij ten minste heel vaag iets in die geest. Ik moet u echter eerlijk zeggen, dat ik perskernen en andere kernen en commissies niet meer uit elkaar kan houden.

82018. De **Voorzitter**: Werd het op het laatst van de oorlog niet moeilijk b.v. met de papiervoorziening en door het ontbreken van verbindingen met de verspreiding?

A. Neen, dat is toch niet zo. De papiervoorziening ging erg gemakkelijk. Men kreeg toch een toewijzing. Dat was dus verschrikkelijk gemakkelijk. De samenwerking met het Papierbureau was uit-

stekend. Zoals u misschien bekend is, hebben wij de Landsdrukkerij eens leeggehaald, of liever gezegd wij hebben een belangrijke kraak bij de Landsdrukkerij gedaan.

82049. De **Voorzitter**: Toen was het dus blijkbaar wel nodig, ondanks de goede samenwerking met het Papierbureau?

A. Ja, men moest vissen aan alle wateren!

82050. De **Voorzitter**: Hoe ging het in de laatste tijd met de verbindingen?

A. Dat ging met koeriersters, die het werk per fiets deden.

82051. De **Voorzitter**: Was dat een eigen organisatie, of hebt u daarbij gebruik gemaakt van een andere organisatie?

A. Neen, dat was helemaal eigen organisatie.

82052. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Die meisjes gingen dus met pakken „Trouw“ naar de verschillende plaatsen?

A. Door de gedecentraliseerde druk ging het meer alleen om verzending van kopie. Op een gegeven ogenblik moesten er pakken worden overgestuurd. Dat bleef er natuurlijk op een zeker moment van over. Wij hadden een vaste dienst op Groningen. Dat was een vrij goed lopende koeriersdienst.

82053. De **Voorzitter**: Ik kom thans aan het belangrijkste punt, namelijk het volgende. Tijaens de bezetting was er een groot aantal illegale bladen ontstaan. Het desbetreffende punt van het Enquêtebesluit draagt ons op een onderzoek in te stellen naar het contact van de Regering te Londen met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Nu is mijn vraag, of u van uw kant in de sector, die u overzag, weleens iets hebt gemerkt van contact van de Regering te Londen met dit onderdeel van de verzetsbeweging, namelijk met de illegale pers.

A. Als lid van die Contactcommissie heb ik natuurlijk wel contact gehad met de verbinding met de Regering en de illegale beweging in het algemeen. „Trouw“ heeft nooit contact met de Regering gehad, in geen enkel opzicht. Wij hebben onze krantjes naar Engeland gezonden; blijkens de radio kwamen zij ook over.

82054. De **Voorzitter**: Langs welke weg zijn zij daar gekomen?

A. In hoofdzaak over Delfzijl.

82055. De **Voorzitter**: Dat kon toch niet langer dan tot Juli 1943? Toen was dat praktisch afgelopen. Tot Juli 1943, tot aan de arrestatie van dr. *Oosterhuis*, heeft deze verbinding inderdaad zeer gefloreerd.

A. Ik moet u zeggen, dat ik dat niet weet. Daarvoor zorgden de jongens, die daar kapiteins kenden, die die verzending verzorgden. Naar mijn gevoel was de Zwitserse weg een voor ons niet erg voordelige weg.

82056. De **Voorzitter**: In welk opzicht niet?

A. Wij hebben niet het gevoel gehad, dat wij over de Zwitserse weg denkbeelden en rapporten, die wij weleens voor Engeland hebben geschreven, bij de Regering konden krijgen. Wij hebben voor de Regering rapporten geschreven over de politieke situatie en verder over alle mogelijke gebied. Wij hebben eigenlijk nooit gemerkt, dat deze rapporten de Regering te Londen bereikten. Dan zou er toch een zekere wisselwerking moeten zijn geweest.

De **Voorzitter**: Dat behoefde helemaal niet, want het is ons duidelijk gebleken, dat het verkeer over de Zwitserse weg in hoofdzaak een éénrichtingsverkeer is geweest. De reactie uit Londen over die weg was zeer minimaal. Uit dat resultaat kunt u die conclusie dus niet trekken.

82057. De heer **Koersen**: Hebt u later nog kunnen verifiëren, wat Londen heeft bereikt?

A. Ik heb de indruk, dat alleen de krantjes in Londen zijn gekomen. Men trachtte op tientallen manieren die krantjes over de grens te krijgen. Wanneer een van de jongelui meende een weg te hebben gevonden, werden op die weg de krantjes verzonden. Die krantjes kwamen er zeker, maar brieven en verdere zaken, zoals rapporten enz., hebben blijkbaar Londen niet bereikt naar de algemene opvatting in onze kring. Wij hebben ook het gevoel gehad, dat de Regering in Londen niet veel van het bestaan van deze gehele verzetsbeweging van rechtse zijde afwist. Dat is ook altijd de klacht

geweest van de L.O. Dat bleek ook trouwens bij het tot stand komen van de groep Vertrouwensmannen, naar het mij voorkomt. Men was deze gehele groep vergeten.

82058. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De Vader der Prinsen is er tenslotte toch ook bijgekomen.

A. Ja, maar niet vanuit Engeland, maar op initiatief van de Vertrouwensmannen zelf. Wat dat aangaat, zijn wij nu niet zo verschrikkelijk enthousiast geweest. Wij hadden het gevoel, dat er een eenzijdige voorlichting was over de politieke situatie in Nederland aan Engeland. Wat wij hierover hebben gerapporteerd scheen niet tot de Regering door te dringen. Ik wil dit zo voorzichtig mogelijk uitleggen. Het kan ook aan de subjectieve gesteldheid van de Regering hebben gelegen. De idee van de „vernieuwing“, als ik dit zo tussen aanhalingstekens mag zeggen, was naar mijn mening wel troef.

82059. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Vandaar waarschijnlijk, dat verschillende personen hebben besloten professor *Rutgers* naar Londen te zenden? Of hield dat daar geen verband mee?

A. Ja zeker. Professor *Rutgers* zou als officiële afvaardiging van „Trouw“ naar Londen gaan. Dat was ook zijn officiële aankondiging. Hij ging natuurlijk ook als vertegenwoordiger van alle mogelijke andere instanties. Hij zat in de commissie van de heer *Bosch van Rosenthal*, enz.

82060. De **Voorzitter**: Wanneer is dat precies geweest?

A. Dat is, naar ik meen, in het voorjaar van 1944 geweest.

82061. De **Voorzitter**: Gold hiervoor met name de overweging, dat men in de kring van „Trouw“ en van het rechtse verzet in het algemeen vond, dat het nodig was, dat Londen hierover beter werd ingelicht?

A. Ja. wij vonden het hoog tijd worden, dat Londen werd ingelicht en ons geluid hoorde in het inlichtingenkorps over de politieke situatie in Nederland, omdat die gehele ontwikkeling ons veel te ver ging in een richting, die afweek van het normale Staatsbestel.

82062. De **Voorzitter**: Waardoor is die tocht mislukt?

A. Dat was een motorstoornis. Dit is beschreven in het Gedenkboek van de Albrechtgroep. In dat bootje zaten namelijk ook mensen van de Albrechtgroep. In dat Gedenkboek is deze geschiedenis zeer uitvoerig beschreven. Door een motorstoornis in het bootje hebben zij een hele tijd heen en weer gezwalkt, waarna zij eindelijk het Veerse Gat zijn ingedreven.

82063. De **Voorzitter**: Is later nog wel eens overwogen om die poging te herhalen?

A. Neen, dat wil zeggen, later is er in het kader van de verzetsbeweging wel sprake geweest van het zenden van een delegatie van het verzet als geheel. Dat is trouwens uitvoerig besproken in het Witboek van de G.A.C. Misschien mag ik daaraan refereren.

82054. De **Voorzitter**: Hebt u nooit contact gehad met de hier in Nederland vrij veel aanwezige agenten uit Engeland?

A. Neen.

82065. De **Voorzitter**: De eerste agent, *de Jonge*, van het B.I. moest contact opnemen met de heer *Schouten*.

A. Ja, ik heb inderdaad met de heer *de Jonge* gesproken (*Albrecht*). Ik heb een onderhoud met hem gehad in een kamer in Amsterdam-Zuid. Dat herinner ik mij nu weer.

82066. De **Voorzitter**: Welke opdracht had *de Jonge* in dat verband? Was hem uitdrukkelijk gezegd, dat hij met bepaalde mensen in contact moest treden of was het zijn eigen politieke gezindheid, zijn eigen politieke instelling, die hem juist met de heer *Schouten* contact heeft doen opnemen?

A. Dat weet ik niet; dat is mij niet duidelijk geworden. Hij heeft met mij een gesprek gevoerd over de algemene situatie hier in het land. maar verder niet.

Ik heb hem daar destijds uitvoerig over ingelicht.

82057. De **Voorzitter**: Later heeft hij een poging gedaan om naar Engeland terug te keren. Die poging is wel is waar mislukt,

maar heeft hij zich niet, voordat hij vertrok, tot u gewend om te vragen, of u nog bepaalde mededelingen voor Londen had mede te geven?

A. Neen.

82068. De **Voorzitter**: In de loop van de latere periode, in 1943 en 1944, zijn er vanuit Londen wel eens agenten gestuurd, die speciaal tot taak hadden contact met de illegale pers op te nemen. Dat was onder anderen de agent *Griin*, die bekend stond onder de schuilnaam *Brutus*, en later de agent *Bialosterski*. Hebt u daar nog iets van gemerkt?

A. Ik weet alleen, dat de Regering op een goede dag geld heeft gestuurd voor de illegale pers. Ik weet niet, of dat hiermede samenhangt. Wij wilden echter geen geld hebben, omdat wij zelfstandig wilden zijn ten opzichte van de Regering en wij hebben dus dat geld geweigerd.

82059. De **Voorzitter**: Er is dus uwerzijds geen enkel contact met deze agenten geweest?

A. Neen, ik heb die mensen nooit gezien.

82070. De **Voorzitter**: De financiering van het blad „Trouw“ heeft dus waarschijnlijk weinig moeilijkheden opgeleverd?

A. Neen, niet in het minst. Wij hebben zelfs geld overgehouden. Ik geloof, dat de kosten één gulden per exemplaar waren. Wij kregen dat ruimschoots.

82071. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het waren toch eigenlijk ontzettend hoge kosten.

A. Ja, ontzettend hoge kosten. Alles was even duur. Ik moet er ook wel bij zeggen, dat de efficiency niet erg sterk was in het bedrijf. Na de oorlog hebben wij dat wel ontdekt, toen wij trachtten een legale krant te maken.

82072. De **Voorzitter**: In de tijd van de Binnenlandse Strijdkrachten heeft generaal *Koot* eens een poging gedaan om contact met de pers tot stand te brengen via de heer *Groeninix van Zoelen*.

A. Ik herinner mij, dat wij ons indertijd hebben verbaasd, toen wij van de heer *Groeninix van Zoelen* hoorden. Dat zal ik nooit vergeten. Wij hebben er verder nooit iets mee te maken gehad.

82073. De **Voorzitter**: U weet dus niet, hoe zich dit precies heeft toegedragen?

A. Neen.

82074. De **Voorzitter**: Wij zouden te zijner tijd gaarne met u nog eens willen spreken over datgene, wat er speciaal in de laatste twee jaar zich in de illegaliteit in het algemeen heeft afgespeeld. Ik heb begrepen, dat dit hedenmiddag moeilijk zal gaan. Dit is een kwestie op zich zelf, waaraan nog wel het een en ander vastzit.

A. Ik zou mij dan graag eerst even prepareren, want er is ontzettend veel van mijn kennis omtrent die aangelegenheid verloren gegaan.

De **Voorzitter**: Het is natuurlijk wel wenselijk, dat deze dingen zo goed mogelijk gereconstrueerd worden.

A. Ik heb er niet veel papieren meer van.

82075. De **Voorzitter**: Hebben wij naar uw mening betreffende „Trouw“ wel de hoofdzaken behandeld of wilt u hieraan zelf nog iets toevoegen?

A. Ik zou niet weten, wat ik hieraan nog moest toevoegen.

Ik heb u in het kort het ontstaan van „Trouw“ en de ontwikkeling daarvan heel summier uiteengezet.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

J. A. H. J. S. BRUINS SLOT.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden: alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Drs. JAN MEIJER,
oud 36 jaar, wonende te Amsterdam,
lid van de directie van een dagblad.

Hij legt de eed af als getuige.

82076. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met een onderzoek naar de illegale pers tijdens de bezetting. Wij horen thans in dit verband zoveel mogelijk personen, die in die illegale pers een belangrijke rol hebben gespeeld. Zoudt u ons het een en ander kunnen vertellen over het ontstaan van „Het Parool” en over de verdere lotgevallen van dat blad tijdens zijn illegale verschijning?

A. Heel graag, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb echter de voor geschiedenis niet helemaal zelf meegemaakt. In deel 4 van het verslag van uw commissie zijn in de verhoren van de heren F. *Goedhart* en van *Heuven Goedhart* over een gedeelte van die „Parool”- geschiedenis reeds mededelingen gedaan. Misschien kan ik die onderdelen ter zijde laten. Zelf heb ik vanaf aanvang 1942 in de leiding van „Het Parool” gezeten, met een onderbreking van October 1942 tot Juni 1943, toen ik in de gevangenis zat.

82077. De **Voorzitter**: Vóór die tijd hebt u er dus niets van meegemaakt?

A. Neen, niet in de centrale leiding; wel zijdelings; ik was Haags correspondent van „Het Parool” vanaf liet begin.

82078. De **Voorzitter**: De oprichting hebt u dus zelf niet meegemaakt?

A. Neen. Over die eerste periode vanaf de oprichting tot aan de arrestatie van de heer *Goedhart* is een vrij uitvoerig verhaal gedaan voor uw commissie door de heer *Goedhart* zelf. Spoedig na het moment, dat de heer *Goedhart* was gearresteerd, ben ik aange trokken in de centrale leiding. De redactie van „Het Parool” bestond toen in de eerste plaats uit de heren *Vorrink* en *Althoff* en verder uit de heren *Warendorf* en *Nunes Vaz*, een journalist, adjunct- hoofdredacteur van het A.N.P. tot 15 Mei 1940, toen hij op Duits verzoek door het A.N.P. werd ontslagen; hij was een voortreffelijk mens en journalist, die helaas in het najaar van 1942 is gearresteerd en in een vernietigingskamp in Duitsland omgekomen.

In die centrale leiding waren er een paar politieke geschilpunten, zoals dat door de heer *Goedhart* is uiteengezet. Die leidden er toe, dat omstreeks Maart 1942 de heren *Vorrink* en *Althoff* uit de redactie van „Het Parool” zijn getreden.

De diepere achtergrond was inderdaad van politieke aard. De concrete aanleiding was een vraagpunt van tactiek.

De arrestatie van *Beckman* en *Goedhart* maakte het namelijk, vooral naar de mening van de heer *Vorrink*, te gevaarlijk om door te gaan met een illegaal blad, dat voortdurend onder dezelfde naam zou verschijnen. Hij wilde wel doorgaan met illegale publicaties, maar dan telkens onder een andere titel, zodat er geen continuïteit zichtbaar was voor de Duitse S.D. *Warendorf* en *Nunes Vaz* daarentegen meenden, dat „Het Parool” nu een zekere traditie had gekregen en dat juist die geijkte kop een veel grotere mate van zeggingskracht gaf tegenover de lezers. Dat heeft er toe geleid, dat de heren *Vorrink* en *Althoff* zijn uitgetreden.

82079. De **Voorzitter**: Bent u van mening, dat het veranderen van de kop een voldoende afleidingsmanoeuvre zou zijn geweest, als verder de organisatie bleef, zoals die was?

A. Ik geloof het persoonlijk niet. Naar mijn mening was dat een niet erg belangrijk argument. Inderdaad waren er wel redenen om zo iets ernstig te overwegen. De groep van *Vorrink* heeft daarna onder zijn leiding op de wijze, zoals hij dat in het hoofd had, een paar afzonderlijke publicaties uitgegeven, die telkens een andere naam hadden. Er is onder andere een publicatie verschenen onder de naam van „Verzet”; andere namen staan mij op het ogenblik niet voor de geest. Er was wel iets voor te zeggen, maar zoals achteraf in de praktijk is gebleken, was dit van geen betekenis. Of men nu werd gearresteerd voor een blad, dat eenmaal was verschenen onder de kop „Verzet” of „Strijd”, dan wel voor een blad, dat veel langer, zoals „Het Parool”, verscheen! Later zijn die ondergrondse bladen omvangrijke organisaties geworden met grote continuïteit. Dat is wel gebleken de juiste tactiek te zijn. Daar komt dan natuurlijk nog bij, dat bladen, zoals „Het Parool”, „Trouw”, „Vrij Nederland”, „De Waarheid”, langzamerhand een eigen gezicht, eigen sfeer en eer? eigen politiek uitgangspunt kregen. Langzaam aan is dit zo geworden. Het heeft eigenlijk zijn afsluiting gevonden in begin 1944. Er was toen geen twijfel meer over, dat „Trouw”, uit Gereformeerde sfeer komend, een min of meer A.R.-blad was, dat „Vrij Nederland” uit de Protestant-Christelijke doorbraaksfeer kwam, dat „De Waarheid” communistisch was en dat „Het Parool” een onafhankelijk socialistisch geluid liet horen. Het manifest, dat „Het Parool” en „Vrij Nederland” hebben uitgegeven in Maart 1944 bevatte bijvoorbeeld ook een uitvoerige uiteenzetting over de wereldbeschouwelijke achtergrond van deze groepen. Een reden te meer dus om niet telkens van naam te wijzigen. In Maart 1942 ongeveer zijn dus de heren *Vorrink* en *Althoff* uitgetreden. Zij hebben afzonderlijk hun werk voortgezet. Dat is hier en daar al aangestipt in deel 4 van uw verslag.

„Het Parool” is toen doorgegaan. De heer *van Norden* is vervolgens aan de leiding toegevoegd in het voorjaar van 1942. Het heeft toen eigenlijk een vrij kalme en niet bijzonder avontuurlijke periode doorgemaakt tot najaar 1942: een periode van Langzame uitbreiding. De oplage, die aanvankelijk voor de eerste nummers 6000 was, begon in de loop van 1942 te stijgen tot 12 000 in het najaar van 1942.

De heren *Warendorf* en *Nunes Vaz*, twee Joodse redacteurs, waren door de Duitse maatregelen, razzia's en sterren geïmobili seerd. De razzia's waren op dat ogenblik bijzonder gevaarlijk. *Nunes Vaz* was ondergedoken in Wageningen. Daar was min of meer de eindredactie in die periode, bij de Franse leraar *Pierre Helderman*, die later, in 1944, is gearresteerd en omgekomen. Dat was een zeer gastvrij huis, waar bijzonder veel gebeurde op dit gebied. De heer *Warendorf* was in Amsterdam.

In die periode van 1942, die dus weinig avontuurlijk was wat „Het Parool” betreft, werd tegelijkertijd getracht om de pogingen van *Goedhart* c.s. voort te zetten om contact op te nemen met Londen. In de leiding gevoelde men het voortdurend nog als een behoefte om materiaal te kunnen zenden naar Londen en eventueel een weg te openen naar Engeland, waar langs informaties vanuit Nederland naar Engeland en omgekeerd konden komen. Vooral in die tijd gaf Radio Oranje — en wat wij verder vernamen uit Engeland — ons de indruk, die ook reeds door anderen voor deze commissie is geschetst, dat Engeland geestelijk ontgroeid was aan wat hier gebeurde en hier aan wat er in Engeland was gebeurd. Er is een periode geweest, in 1941—1942, waarin het luisteren naar Radio Oranje een kwelling was. In de periode, waarin de Jodenrazzia's en vervolgingen zo verschrikkelijk insnijpend en aangrijpend waren, hoorde men daar vanuit Londen eigenlijk zo goed als niets over; wel over eerste steenleggingen of vaandeloverreikingen en dergelijke. Dit is achteraf gezien heel begrijpelijk; het kon waarschijnlijk ook niet anders. Ik spreek dit dus nu niet zozeer als verwijt uit, maar het zat ons toen wel ontzaglijk dwars. Dat opnemen van die pogingen van *Goedhart* is toen niet geprobeerd over zee, met mysterieuze

vliegtuigen of boten, want het was ons al gebleken, dat dat bijzonder gevaarlijke en riskante dingen waren. Ik ben toen aangewezen om tot Parijs een weg te scheppen. Vanuit Parijs zou die weg voortgezet worden door de heer *van Dam*, secretaris van de Nederlandse Kamer van Koophandel in Parijs. In de zomer van 1942 ben ik herhaaldelijk in Brussel en Parijs geweest. Practisch van het begin af aan is die weg echter gepenetreerd vanwege de Abwehr, door *Arno*, wiens naam u wel zult kennen, via een vertrouwensman van *Arno*, *van Poppel*, die op het ogenblik gedetineerd is. Dit leidde tot een vrij ernstige serie arrestaties in eind October van dat jaar. Daardoor werden *van Norden* en ik uitgeschakeld. Indirect daardoor is *Nunes Vaz* gearresteerd en *Warendorf*, die zwaar gezocht werd, moest toen zijn huis verlaten. Net had toen geen zin meer, dat hij hier verder in Nederland bleef en hij is toen spoorlags naar het zuiden gegaan. In Parijs is hij vrij lang blijven hangen, en in 1943 is hij in Engeland aangekomen. Toen was alleen nog over een van onze vrienden, die in de zomer van 1943 in de redactie was opgenomen, mr. *C. H. de Groot*, in de laatste jaren voor de oorlog secretaris van de directie bij de K.L.M., op dat ogenblik ambtenaar bij het Ministerie van Economische Zaken. Deze heeft toen aanvankelijk in de eerste weken, nadat hij dus alleen was overgebleven, in zijn eentje geprobeerd met de technische staf van mensen, die er toen natuurlijk al was, vóór de centrale expeditie, de drukkers-contacten etc., „Het Parool” te redigeren. Hij is vervolgens op zoek gegaan naar een journalist, die hij niet kende en van wie hij alleen de naam wist, *van Heuven Goedhart*. Hij wist, dat deze man vroeger relaties met „Het Parool” had onderhouden. Die relaties waren eigenlijk sinds de arrestatie van de heren *Wiardi Becknzan* en *Frans Goedhart* zo goed als verloren gegaan. Hij schreef een enkele maal via *Jaap Nunes Vaz*, die hij kon bereiken, maar hij was eigenlijk niet ingeschakeld in een mate als de bedoeling was geweest van de heer *F. Goedhart*, toen deze vertrok. De heer *de Groot* heeft de heer *van Heuven Goedhart* bereikt. Deze heeft zich toen onmiddellijk voor 100 % voor het werk van „Het Parool” beschikbaar gesteld. Deze twee mensen hebben het redactioneel samen gedaan tot de zomer van 1943, toen achtereenvolgens de heer *van Norden*, ik en *Frans Goedhart* vrijkwamen, de heer *Goedhart* het laatste op 2 Augustus 1943.

82080. De **Voorzitter**: Hoe waren de heer *van Norden* en u vrijgekomen?

A. Dat zou, om dit precies te vertellen, een lang verhaal zijn, maar het is ongeveer als volgt gegaan. De heer *van Norden* was uitsluitend gearresteerd, omdat uit schaduwrapporten was gebleken, dat ik herhaaldelijk uit zijn huis kwam. Dat was dus eigenlijk geen feitelijke tenlastelegging. Ik was gearresteerd op last van de Abwehr, in aanwezigheid van *Arno*, door de S.D., die de executieve bevoegdheid had voor arrestaties. Dat gebeurde in de trein op weg naar België, op het station in Dordrecht. Ik bemerkte al spoedig iets van de tegenstelling tussen de Duitse diensten onderling: de S.D. had bijzonder het land — althans de afdeling, waaronder ik ressorteerde — aan de Abwehr, en dan bij de Abwehr zéér bijzonder aan *Arno*. Na enkele dagen werd dat mij bij het verhoor al duidelijk. Ik werd gearresteerd voor de illegale grensoverschrijding en niet voor „Het Parool”. Daarvan wist de Abwehr, dacht en hoopte ik, niets. Voor het overige ging dat formeel de Abwehr ook niet aan, ook al zou zij daar iets van af hebben geweten. Mijn Sachbearbeiter is toen *Bauer* geworden, later *Riiting*. *Van Poppel*, die dus voor *Arno* was opgetreden als penetratieman in de lijn naar Parijs, had geprovoceerd tot verboden dingen, aldus *Bauer* en *Riiting* na het aanhoren van mijn verklaringen. Het kwam er eigenlijk op neer, dat in onze arrestatie de afdeling van *Riiting* en *Bauer* een welkome aanleiding zag om de Abwehr een figuur te laten slaan.

Ik werd gearresteerd op 20 October 1942, maar vanaf 20 Juni was ik reeds van tijd tot tijd geschaduwd. Ik heb die schaduwrapporten onder ogen gehad; die vermeldden met vrij grote nauwkeurigheid wat ik op zo'n dag had gedaan. Zijdellings kwam daar plotseling „Het Parool” in ter sprake. Op een van de dagen, waarop ik werd geschaduwd, was waargenomen, dat ik grote hoeveelheden enveloppen, naar ik meen 180 in totaal, achtereenvolgens in drie verschillende brievenbussen had gedaan: op de Hofsingel, bij „de Witte” en in de Hoge Nieuwstraat. De inhoud van deze bussen is door de S.D. terstond in beslag genomen en die 180 enveloppen bleken allemaal „Het Parool” te bevatten.

82081. Jonkvrouws **Witewaall van Stoetwegen**: Dat was dus een aanwijzing, dat u verspreider van „Het Parool” was.

A. Inderdaad. Maar door de afdeling van *Riiting* is dit op formele gronden buiten die verhoren gehouden, waarvan de kopie naar

de Abwehr ging. Dit onderdeel is „abgetrennt” en overgedragen aan de afdeling Hetzschriften, onder Sachbearbeiter *Sticht*, een heel domme, niet eens erg kwaadaardig domme man, die met de verdichtels, die ik hem er over heb verteld, genoeg heeft genomen. Zij werden bevestigd door *van Norden*, die over dat punt ook is gehoord. Tevoren hadden *van Norden* en ik in de gevangenis namelijk contact kunnen krijgen, waarbij wij de nodige afspraken hadden gemaakt. De enveloppen kwamen namelijk uit een huis in de Hartogstraat, waar *van Norden* woonde. Ik wil hiermee aantonen, dat er een zekere opzet is geweest aan de kant van de S.D. om de Abwehr niet te gunnen, dat dit nu werkelijk een zaak van zoveel betekenis was, als de Abwehr aanvankelijk had voorgegeven. De wetenschap van wat ik u nu vertel, heb ik gedeeltelijk ook opgedaan bij een bepreking met *Riiting* na de oorlog in de gevangenis te Rotterdam. Politieel was er geen aanleiding om ons langer vast te houden dan wij reeds gevangen waren; dat was dus een maand of 8—9. *Riiting* heeft invrijheidstelling aangevraagd, die naar zijn zeggen is geweigerd door *Schreieder*, die de Abwehr niet wilde irriteren. Een van deze zaken niets wetende andere chef heeft die aanvraag daarna ondertekend, toen *Schreieder* met verlof was. Dat heeft onmiddellijk na onze vrijlating een reactie gegeven bij de Abwehr, die zich namelijk bijzonder tegen die vrijlating verzette, omdat daardoor hun eigen agenten *Arno* en *van Poppel* „gefährdet” waren, zoals dit letterlijk door *Riiting* werd uitgedrukt. Inderdaad, 4 weken na onze vrijlating werden op verschillende adressen opnieuw pogingen tot arrestatie gedaan, maar wij hadden daar rekening mee gehouden, zodat dit niet meer tot kwade gevolgen heeft geleid.

De hele zaak van dat contact met Parijs is dus opgevat als een door een Abwehrent uitgelokte provocatie en om die reden niet voor verdere vervolging vatbaar.

Ik vertelde u de redactionele kant van de geschiedenis tot 1943, toen de heren *Goedhart* en *van Norden* en ik er weer bij waren gekomen, zodat de redactie toen bestond uit de heren *van Heuven Goedhart* en mr. *de Groot* en wij drieën. In 1944 is de heer *van Heuven Goedhart* naar Engeland gegaan. Hij werd opgevolgd door de heer *Carmiggelt*. In Maart 1945 is de heer *de Groot* gefusilleerd, zeer kort na zijn arrestatie.

82082. De **Voorzitter**: Hield de arrestatie van de heer *de Groot* verband met zijn Parool-werkzaamheden?

A. Ja, hij kwam een huis binnen op de Weteringschans, in Amsterdam, waar juist een inval was gedaan en waar, zoals gebruikelijk, de landwacht en S.D. zaten te wachten om te zien wie er aanbelden. De heer *de Groot* belde daar aan om iets te halen, drukinkt of pakken stencilpapier — ik weet niet meer precies wat het was — die voor hem klaarlagen. Hij is toen vastgehouden. De Duitsers hebben niet geweten, wie hij was, tot zijn fusillering een week later, in het kader van de représaille-fusillades bij de aanslag op *Rauter*. Hij is gefusilleerd onder de naam *Chris den Goeyers*, die hij toen droeg. Het hield dus rechtstreeks verband met zijn werk voor het „Parool”.

82083. De **Voorzitter**: Wat voor bemoeiingen heeft de heer *Frans Goedhart* gehad met „Het Parool”, nadat hij weer uit gevangenschap ontsnapt was?

A. Dat groepje van vijf of zes, waarvan ik u zojuist vertelde, werkte min of meer collectief. Vóór elk nummer vond een stafbespreking plaats, waarin de inhoud van het nummer werd gepland, waar de verspreiding en de productie werden vastgelegd, ook de taakverdeling, en waar verder in het algemeen ook de situatie werd besproken. De heer *Goedhart* heeft dus toen weer ten volle deelgenomen aan het algemeen beleid. Hij moest zeer voorzichtig zijn, doordat hij al een terdoodveroordeling had en overal gesignaleerd was. In de regel kwamen wij dus bijeen in de buurt, waar hij zat. Hij heeft bijna een jaar practisch niet op straat kunnen komen. Na dulle Dinsdag is dat natuurlijk veranderd. De heer *Goedhart* heeft eerst in Dordrecht gezeten, later in Arnhem, in 1944 tot dulle Dinsdag in Utrecht; na dulle Dinsdag is hij naar Amsterdam gekomen, waar hij weer volledig is ingeschakeld. In die tijd was de S.D. nogal in de war en de gevaren waren dus aanzienlijk minder geworden. Hij heeft na September 1943 weer de artikelen geschreven, die onder het pseudoniem „*Pieter 't Hoen*” verschenen. Tal van mensen hebben onder die naam geschreven; na *Goedharts* arrestatie zijn anderen daarmee doorgeslagen. Aanvankelijk om zijnentwil en later omdat dat nu eenmaal een gevestigde naam was geworden, werd het belangrijkste stuk van elk nummer onder die naam geplaatst. Na zijn ontvluchting en wedesinschakeling was die naam uiteraard weer zijn geestelijk eigenaam en schreef de heer *Goedhart* weer uitsluitend onder dat pseudoniem.

Ik heb u daarstraks de oplage genoemd in 1942. In 1943 is die gaan stijgen tot ongeveer 25 000. Dat ging langzaam aan. In Januari 1944 was de oplage 30 000. In de loop van het voorjaar 1944 tot Juni 1944 werd dat ongeveer 60 000; een oplaag dus, die werd geproduceerd, voor zover wij dat wisten en zelf in de hand hadden. Daarnaast werd „Het Parool” hier en daar nog wel nagedrukt. Ik heb toevallig een dezer dagen in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een stapel „Parools” gezien, die ik met geen mogelijkheid kon identificeren. Zij waren kennelijk ergens door initiatiefvolle drukkers of groepen opnieuw gemaakt. De oplagen daarvan ken ik dus niet.

Na Dolle Dinsdag is er een heel andere structuur gekomen. Dat geldt voor de meeste van de illegale bladen en ook voor „Het Parool”. Toen het linael contact werd verbroken en het zuiden niet meer bereikbaar was, in het bijzonder na 16 September, de spoorwegstaking, verschenen door het uitvallen van de electriciteit over het gehele land die dagelijkse bulletins, waarin het radionieuws en binnenlands nieuws zo goed mogelijk werd weergegeven. Dat was een enorm omvangrijke organisatie geworden, vooral in de grote steden, die op de duur zo feilloos was georganiseerd, zodat het achteraf werkelijk wonderbaarlijk is, dat dit zo heeft kunnen bestaan. Het bulletin van „Het Parool” verscheen in Amsterdam dagelijks met 30 000 exemplaren oplaag. In Rotterdam, Den Haag en Utrecht ongeveer 10 à 15 000 per stad, daar ter plaatse gemaakt. Verder was er nog een zeer groot aantal locale of regionale groepen, die ook bulletins produceerden: een oplaag van ongeveer 50 000 per dag. Daarnaast verscheen al sinds 1944 de Parool-Post, een om de veertien dagen verschijnend documentatieblad, waarin de meer serieuze en „vervelende” artikelen stonden, maar dat erg veel belangstelling had. Dit blad werd aan een geselecteerde groep mensen toegezonden. Die bulletinorganisatie is op zich zelf voor hef stimuleren van het verzet natuurlijk niet meer zo belangrijk geweest. Het eigenlijk belangrijke werk van de illegale pers ligt, naar mijn mening, vóór Mei 1943: de geestelijke rijpinaking van een groot deel van de Nederlanders voor het begrip „weerstand” en het onthullen van de bedoelingen van de Duitsers. Uiteraard kon en wilde men in Maart 1943 niet zeggen: ons werk is afgelopen. Dat was trouwens ook niet afgelopen, maar wat de essentiële punten betreft, het aanwakkeren van verzet en non-coöperatie, was de belangrijkste portie van het werk verricht.

De grote omvang heeft „Het Parool” dus gekregen na Dolle Dinsdag. Het gewoon gedrukte blad „Het Parool” ging nog wel dooi, maar in kleinere omvang dan daarvoor: een oplaag van 12 000, groeiend tot 25 000; het verschern één's per week. Vóór Dolle Dinsdag bereikten wij oplagen van 60 000 per nummer. Het zal u bij uw verhoren telkens wel opvallen, dat er met enig gemak wordt gesproken over dergelijke oplagen en over het drukken en verspreiden daarvan. De hele basis was natuurlijk de bijzonder bewonderenswaardige inzet van de kant van de typografen, die zeer gevaarlijk werk deden. Het versturen van een pakket kón erg gevaarlijk zijn. Het schrijven van een stukje was dat eigenlijk nog het minst. Men kon dat doen ergens binnenshuis aan een tafel. Het voeren van een bespreking kón, door de omstandigheden, ook gevaarlijk zijn. Maar het zetten en drukken van een illegaal blad is zo'n ontzaglijk moeilijk weg te werken bezigheid, een moeilijk te ontkennen bezigheid eveneens, in een drukkerij, wat toch ook weer een onderneming is, waarvan men het bestaan kan zien en waarvan men de activiteit kon controleren. Verreweg het gevaarlijkste deel van de productie van de pers geschiedde door de typografen. Van het begin af aan is in onze organisatie duidelijk gebleken, dat door die offerbereidheid de groei van de illegale pers mogelijk is geworden.

Gestencild had het Parool met moeite vóór de zomer van 1941 een oplaag van 6000. Doordat het langzamerhand mogelijk werd het blad te drukken — sinds Juli 1941, meen ik — konden die oplagen zo groot worden. „Het Parool” verscheen toen als eerste gedrukte blad. Er zijn illegale bladen geweest, die nog ver boven onze oplage van 60 000 uit zijn gekomen.

82084. De **Voorzitter**: Geschiedde dat drukken centraal of op verschillende plaatsen in ons land?

A. Dat geschiedde aanvankelijk centraal, maar werd al heel gauw een heel gecompliceerde bezigheid, die op een groot aantal plaatsen gebeurde. Wanneer u dat interesseert, kan ik u daar wel een voorbeeld van geven, hoe b.v. een nummer in de loop van 1944 werd geproduceerd, technisch gesproken.

Zoals ik u reeds zei, werd voor elk nummer een staffbespreking gehouden, waarin een tijdschema werd opgesteld, een heel nauwkeurig tijdschema. In de eerste plaats werd vastgesteld, wanneer de kopij

gereed zou moeten zijn bij de eindredacteur, die dan ook het nummer met potlood en papier opmaakte. In het concrete voorbeeld, dat ik u nu geef, was dat op Zondagmiddag. Die kopij werd in duplo gereed gemaakt. Er werden dus twee manuscript-exemplaren van elk nummer gemaakt. Maandagochtend gingen die dan via tussenadressen, met koeriers naar een zetterij in den Haag en naar één in Eindhoven. Woensdagmorgen ging het gereedgemaakte zetsel van de zetterij in den Haag naar de drukkerij in dezelfde stad. Daar werden de pagina's opgemaakt en die in lood opgemaakte pagina's werden daarna op een uitermate ingewikkelde manier naar een stype-inrichting gebracht. U kent waarschijnlijk het begrip stype en matrijs; van zo'n in lood opgemaakte pagina wordt een afdruk in vochtig karton geperst; dat is dan een matrijs. Dat karton is natuurlijk heel gemakkelijk te vervoeren; het is heel licht. Die acht pagina's, die in lood natuurlijk enorm zwaar zijn en heel moeilijk te transporteren, omdat zij tientallen kilo's wegen, worden, nadat zij in karton zijn overgeperst, zeer licht en gemakkelijk vervoerbaar. Van zo'n matrijs kan men vervolgens met lood een afgietsel maken, de stype. Van die stype kan men opnieuw drukken. Dat is dus een getrouwe copie van de oorspronkelijke pagina's.

Nadat die pagina's waren opgeinaakt op de drukkerij, werd die, zoals ik u al zeide, naar een stype-inrichting gebracht, waar er vier stel stypes en twee stel matrijzen van werden gemaakt. De originele pagina's gingen dan weer terug naar de drukkerij, waar een oplaag werd gedrukt van 5000, die ter plaatse werden overgeleverd, via alle mogelijke waterdichte sluisen, naar de hoofdverspreider in den Haag. Dat ging in pakken van 500, die verpakt moesten worden met vooroorlogs touw. Dat probleem was natuurlijk niet zo gering: de aanschaffing van vooroorlogs touw en vooroorlogs pakpapier, maar het losraken van dergelijke pakken tijdens het vervoer zou natuurlijk grote gevaren kunnen opleveren.

Doriderdagmorgen gingen deze stypes naar vier drukkerijen; zij gingen naar Almelo, Leeuwarden, Maastricht en Breda. Van die stypes werden er daar dan weer opnieuw oplagen gedrukt. Het twee stel matrijzen, waarvan ik u sprak, ging naar Utrecht en Groningen, waar men ter plaatse over een inrichting beschikte om die matrijzen af te gieten tot loden stypes. Het zetsel werd vervolgens weer losgemaakt uit de originele pagina's, maar werd als zetsel intact gehouden en vervoerd naar Amsterdam, waar het opnieuw tot pagina's werd opgemaakt en afgedrukt, 25 000 exemplaren, die in pakken van 1000 werden verzonden naar de hoofdverspreiders in de westelijke sector van het land.

Bij de andere drukkerijen werden er opnieuw oplagen gemaakt. Deze oplagen dienden voor elk van de rayons, waarin die drukkerijen lagen.

Dit is in het kort dus een schema van de werkwijze.

82085. De **Voorzitter**: Hebben die veelvuldige manipulatie.; dat zetten, vervoeren, drukken, en wat dies meer zij, vaak tot ongelukken geleid?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. De voorzorgen, in deze periode ten minste — dat geldt minder sterk voor de periode 1941—1942 —, waren bijzonder streng. Het grootste ongeluk, dat ons is overkomen, namelijk de arrestaties bij „Het Parool” van December 1943 Januari 1944, waren het gevolg van een niet te voorzien toeval, namelijk een klein brandje, dat uitbrak in een lokaal, waar de centrale expeditie plaats vond. Ik meen, dat daar toen juist 20 000 kranten lagen. In dat lokaal in de Peperstraat in Amsterdam was een sigaret achteloos weggegooid door de mensen, die aan het expediëren waren. Toen onze mensen 's avonds naar huis waren gegaan, is er brand uitgebroken. De brandweer is aangerukt. Zij heeft de brand geblust, maar de brandweerlieden zagen daar 20 000 exemplaren van „Het Parool” liggen. Dat betekende dus, dat dat adres besmet was. 's Nachts nog en de volgende ochtend vroeg hebben wij geïnformeerd bij de brandweer, via de goede brandweercontacten, en bij vertrouwde politiemannen; ons is toen de verzekering gegeven, dat de ontdekking niet was gemeld, maar wel bekend was geworden aan enkele brandweerlieden en aan de chef van de brandweerauto. Met voorzichtigheid zijn enkele van onze mensen de volgende dag teruggegaan; met te weinig voorzichtigheid evenwel, want plotseling bleek, dat de S.D. al aanwezig was, die aan het arresteren ging. Daar is heel veel ellende uit voortgekomen. Dat was dus een niet te voorzien toeval, een brandje.

Bij dit zeer ingewikkelde transport zijn zelden arrestaties gedaan; zij hadden veel meer plaats bij de laatste uitlopers, bij het afgeven van pakketjes van 10 of 15 exemplaren van de een aan de ander. Het transport van dat zetsel alleen al was buitengewoon ingewikkeld. De keer, dat ik het zelf nauwkeurig heb gevolgd, ging het zeer goed. Dat loden zetsel werd verpakt. De kolombreedte was iets

breder dan die van een normale krant op het ogenblik. Elk pakje had de vorm van een plat broodje, ongeveer 20 cm lang, in dik papier met een touw er om. Bij elkaar werden dat, als ik mij goed herinner, zestien pakketjes. Elk pakje was vrij zwaar. Zij werden gedisperseerd over een aantal adressen. Koeriers haalden het pakje daar af, elk één, ook alweer met een sluis er tussen, zodat, indien er een koerierster werd gearresteerd, dat toch geen gevaar voor de overige kon opleveren. Men ging altijd uit van de gedachte, dat iemand, die gearresteerd werd, na enige uren al zijn kennis zou prijsgeven, zo mogelijk zelfs van de veronderstelling, dat hij al zijn kennis direct zou prijsgeven.

De koeriers waren meestal jonge meisjes, hoewel er ook oude dames bij waren, soms van boven de 60; er waren ook koeriers, enkele oudere heren, die dus minder gevaar liepen om voor de Arbeidsinzet te worden benaderd door de Duitsers. Zij gingen met de trein van den Haag naar Amsterdam en wisten alleen het adres, waar zij hun pakje zetsel moesten afgeven. Dat adres was ook in die zin ongevaarlijk, dat, zelfs wanneer zij het zouden noemen, het nooit door ons werd benaderd, omdat voor het afhalen van dat zetsel de nodige voorzorgsmaatregelen waren getroffen. De koeriers werden verdeeld over twee of drie treinen. Zij kenden elkaar niet. Wanneer zij eventueel meenden, iemand te herkennen, mochten zij dat toch niet laten merken. Er reisden enkele mensen mee, die in de gaten hielden, wat er op de stations gebeurde en ook in de trein zagen zij toe. Dit klinkt erg ingewikkeld, maar dit was toch de enige verantwoordelijke wijze, waarop dit kon gebeuren. Elke achteloosheid was vrij spoedig fataal. In zoverre ben ik de Duitsers dankbaar geweest voor de opleiding, die ik in de gevangenis in Scheveningen heb gehad; dat geldt ook voor de heren *Goedhart* er, *van Norden*. Indien men eenmaal in hun handen was geweest, wist men zeer nauwkeurig, hoe dat systeem, dat Duitse politie-apparaat werkte en dan nam men ook inderdaad geen enkel risico meer. Ik geloof, dat dit ons voor een latere arrestatie heeft behoed.

Dit was dus de organisatie vóór Dinsdag. Ik kan u, wanneer u dat interesseert, nog wel iets vertellen over zo'n bulletinorganisatie. Die was ongeveer gelijk bij de verschillende bladen. In een periode dus, toen er geen stroom, geen licht, geen kolen en geen papier waren, om van eten maar niet te spreken, werden er alleen in Amsterdam per dag ongeveer 30 000 exemplaren van het bulletin van „Het Parool” gestencild aan twee zijden en in enkele uren over de van betrouwbaar nieuws verstoken bevolking verspreid. De redactie kreeg in die periode van een zeer groot aantal bronnen haar nieuws.

In de eerste plaats hadden wij — en dat gold voor de meeste bladen — een eigen radioluisterpost, die uiteraard een toestel had, dat op batterijen werkte; later werden die ons uit de lucht verschafte vanuit Engeland; die kwamen ons zeer goed van pas. Deze luisterpost nam gedeeltelijk stenografisch, gedeeltelijk verkort, berichten op.

In de tweede plaats kregen wij dagelijks schriftelijke berichten van onze eigen plaatselijke groepen via eigen koeriers en via die van zusterorganisaties.

Vervolgens kregen wij telefonisch berichten van onze eigen mensen via het net van de C.I.D., een net van lijnen, dat al ter sprake is gekomen bij de verhoren, die hier eerder zijn opgenomen. De C.I.D. heeft ons feilloos bediend; wij hebben daar ontzaglijk veel nut van gehad. In de periode, waarin er geen telefoon meer was, in ieder geval praktisch niet meer gebruikt kon worden uit veiligheidsoverwegingen, werkte het C.I.D.-net werkelijk bijzonder voortreffelijk.

Op de vierde plaats was er de dagelijkse berichtendienst van het persbureau van de C.I.D. (binnenlands nieuws). Het werkte met beroepsjournalisten. De tegenwoordige hoofdredacteur van het weekblad „Sport”, de heer *Geudeker*, was chef van het persbureau van de C.I.D. Hij gaf enkele malen per dag een nieuwsbulletin af, dat iaderdaad zeer vakkundig in elkaar zat.

Vervolgens was er de dagelijkse berichtendienst, die schriftelijk via correspondentie-adressen binnenkwam van het z.g. bureau *Luci*, later *Veritas* genaamd, het bureau van de chef staf van de Binnenlandse Strijdkrachten, waar uit alle nieuws, dat op de Verbindingsdienst binnenkwam, veelal dus militair nieuws, een speciale persbewerking werd gemaakt. Dat was goed en actueel.

Vervolgens kwam op zo'n dag het dagelijks communiqué van de R.R., de *Rolls Royce*-organisatie, binnen, welke organisatie een eigen koeriersapparaat had, dat zo werkte — ik heb daar veel voorbeelden van meegemaakt —, dat, wanneer ik vóór 8 uur op het contactadres, dat wij met R.R. hadden, een brief afgaf voor den Haag of Rotterdam of Utrecht of Amersfoort, ik tussen 6 en 7 uur 's avonds antwoord had op die brief uit een van die plaatsen. Dat werkte dus nog veel sneller dan de P.T.T. op het ogenblik. Dat ging met een snelheid, regelmaat en efficiency, die verbluffend waren.

In de zevende plaats was er een heel merkwaardige instelling, het C.B.K. (Centraal Bureau „Keezen”), genoemd naar de twee leiders, die allebei *Kees* heetten. Dit bureau was eigenlijk ontstaan uit een luisterpost van „Trouw”, annex aan „Trouw”. Deze mensen hadden dictafoons afgesteld op de Engelse zeders van Herrijzend Nederland en namen alle teksten van Radio Oranje en van Herrijzend Nederland letterlijk op, alle officiële mededelingen dus, en zoveel mogelijk ook daarnaast de B.B.C.-mededelingen, die niet officieel waren. Die mededelingen waren praktisch als authentiek te beschouwen. Die teksten waren grotendeels feilloos.

In de achtste plaats hadden wij het materiaal, dat er werd gedropt; dat waren dan Engelse bladen, die via de organisatie van de gedropte B.B.O.-agent *Bialosterski* ten dienste van de illegale pers binnenkwamen via diens Amsterdamse vertegenwoordiger, *Marius de Bruin*.

In de negende plaats hadden wij als bron onze eigen reportages en de illegale persconferenties, die toen al in zwang kwamen; b.v. de persconferenties van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten en ook van zijn ondercommandanten; eveneens heeft het College van Vertrouwensmannen persconferenties gehouden voor de illegale pers.

Tenslotte kregen wij regelmatig informatie van enige „goede” journalisten uit de legale pers; in het bijzonder denk ik daarbij aan de in Indonesië later verongelukte journalist *H. Beishuizen* van het persbureau S.P.T., die ons dagelijks de complete Reuterdienst bezorgde, clandestien op de zelfschrijvende *Hell*-ontvanger opgenomen.

Het was inderdaad zeer omvangrijk wat er binnenkwam. Het werd 's nachts geselecteerd en verwerkt in een bulletin van 2 pagina's foliovel getikt. 's Morgens om kwart over acht werd dat afgesloten met het laatste B.B.C.-nieuws.

De oorspronkelijke kopij werd gehaald door een koerierster aan het correspondentieadres, waar die kopij even tevoren was gedeponeerd. Die koerierster bracht het weer naar een ander adres, waar het in 28-voud werd vermenigvuldigd, gestencild dus in 28 exemplaren. Een halfuur later gingen er 27 exemplaren in groepen van 9 naar de drie hoofdgroepen van die bulletinorganisaties. Er waren namelijk 27 stencilmachines, die, over geheel Amsterdam verspreid, hiervoor werkten. Zij werden ondergebracht eerst in groepjes van 3, die in hoofdgroepen van 9, elke groep onder afzonderlijke leiding. Die 27 enveloppen met bulletins werden in drie groepen van 9 verdeeld. Drie koeriers gaven die weer door op straat, in kerken of op kantoren aan andere meisjes, die van elkaar niet wisten, waar ze woonden en wie ze waren. Langzamerhand werden de enveloppen met de kopij dus uitgesplitst en zo kwamen die om ongeveer half tien, tien uur, bij de verschillende stencilgroepen. Daar werd die oorspronkelijke kopij op stencil getikt. Tussen elf en twaalf uur hadden zij elk hun oplaag van 1000 à 1500 afgedraaid, die dan ook weer via waterdichte sluisen, zodat het nooit van onderaf kon worden opgerold, in pakjes van 100 werden verdeeld onder de hoofdverspreiders, die vervolgens weer voor de verdere verspreiding zorgden. Omstreeks 1 uur begon de verspreiding van zo'n bulletin over de kantoren, de woonhuizen in Amsterdam en dat ging zo door tot 's avonds toe. Van dat ene exemplaar van 5 uur 's morgens waren er dus 's avonds 30 000 verspreid, waarvan elk door veel mensen werd gelezen. Daar hebben zelden ongelukken bij plaats gevonden, hoe merkwaardig of dat ook mag zijn. Er zijn enkele arrestaties geweest bij het verspreiden. In de regel werd dat in die periode door meisjes gedaan, die er gelukkig allemaal levend zijn doorgekomen. Nimmer is er iets naar boven toe opgerold. Nooit kon dus zo'n hele sector vernietigd worden door de S.D., doordat dit systeem al vrij geperfectioneerd was. De stencilgroepen moesten worden voorzien van papier, eens per week of eens per twee weken, soms ook vaker; zij moesten worden voorzien van stencilmachines; die groepen moesten technische bijstand hebben: wanneer er een machine kapot was; er moest inkt worden verstrekt. Er moesten ook kolen zijn in de kamer, waar gestencild werd, omdat koude stencilinkt niet te gebruiken is. De afgedrukte zijn dan niet goed. Verder konden deze mensen niet op voedseltochten uitgaan naar de provincie. Daarin werd dan voorzien via ons natura-apparaat, dat een zo redelijke portie eten verstreekte, dat zij zich inderdaad dit offer fysiek konden getroosten. Er was dus een technische nevenorganisatie, die voor al deze dingen zorgde.

82056. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee, hoe groot de „Parool”-organisatie in het geheel is geweest?

A. Wij hebben een kaartsysteem van medewerkers uit de bezettingstijd. Dat waren ruim 3000 mensen. Deze mensen hebben zelf medegedeeld, na onze oproepen, prijs te stellen op opneming in dat kaartsysteem. Het zijn echter lang niet alle mensen, die hebben medegewerkt, want een vrij aanzienlijk aantal — zonder dat ik met deze

opmerking de anderen maar enigszins onaangenaam wil zijn — meenden, dat, nu wij bevrijd waren, het geen enkele zin had om daar nu nog verder brieven over te schrijven of hun namen op te geven. Op dat kaartstelsel werden de namen vermeld, de activiteit, de verbindingen, de naam, waaronder werd gewerkt, in welke periode werd gewerkt, wat het werk ongeveer bevatte. In de stukken, die verder via het kaartstelsel te vinden zijn, ligt een aantal geschiedenissen vast, die wij nog niet kenden.

82087. De **Voorzitter**: Dat betreft dus de organisatie, uitsluitend voor het werk van „Het Parool“?

A. Inderdaad, Mijnheer de Voorzitter! Wij hebben er in de latere periode bijzonder op gehamerd, dat men geen verschillende illegale taken door elkaar haalde en dat men dus moest kiezen: of wel „Het Parool“, of wel onderduikers steunen of K.P.-werk. Degenen, die dus verkozen hadden verspreidwerk te doen of transportwerk voor illegale bladen, deden in die periode dan ook specifiek dat werk, behoorden dat althans te doen. Waar het anders werd gedaan, gebeurden er in de regel ongelukken na verloop van tijd.

82088. De **Voorzitter**: De heer *Bruins Slot* heeft verteld van de organisatie van „Trouw“, waarbij ik de indruk heb gekregen, dat die organisatie nauw verweven was met het gehele verzetswerk van het antirevolutionaire volksdeel, zodat men niet zo scherp kan spreken van een uitsluitende „Trouw“-organisatie. Dat was dus, als ik het goed begrijp, bij „Het Parool“ niet het geval. Er was daar niet een bepaalde grote organisatie, waartegen „Het Parool“ aanleunde of in opging?

A. Neen, inderdaad niet, Mijnheer de Voorzitter! In de aanvang is het wèl zo geweest, in het bijzonder door de activiteit van de heer *Vorriink*, die veel adressen en contacten binnen het land heeft gezocht om de leden van de S.D.A.P. in het bijzonder onder de actieve functionarissen daarbij te krijgen; hij heeft daarbij soms wel van zijn eigen partijgenoten kritiek ondervonden, dat hij in die mate mensen uit het partij-apparaat inschakelde in illegaal werk. In het begin heeft dat dus wel degelijk een rol gespeeld; het bestaan dus van oude georganiseerde groepen, S.D.A.P., A.J.C. en wat daar aan nevenorganisaties naast stond. Daar is natuurlijk veel van blijven voortbestaan, ofschoon enkele malen, zeker bij de jaarwisseling 1943, 1934, wij bijna alles hebben afgeknepen, wat er bestond, omdat er toen te veel arrestaties waren geweest in deze sfeer. Wij hebben toen praktisch het net opnieuw moeten opbouwen. Men kan dus niet zeggen, dat er verder groepen als zodanig zo maar aan het „Parool“-werk deelnamen. In de latere tijd zeker waren het dus specifieke „Parool“-mensen, die hierbij waren betrokken.

82089. De **Voorzitter**: Ik kom nu aan een zeer belangrijk punt, namelijk de contacten, die men van de zijde van de illegale pers en in het bijzonder van de zijde van „Het Parool“ eventueel heeft gehad met Engeland, met de Nederlandse Regering te Londen dus. In hoeverre heeft men geprobeerd zulke contacten tot stand te brengen? U hebt reeds verteld van pogingen daartoe, zoals de mislukte tochten van de heer *Goedhart* en van u zelf. Is daarnaast ook geprobeerd om schriftelijk contact te leggen? Zijn er misschien nog andere pogingen gedaan om contact op te nemen door middel van het oversturen van andere personen? De tocht van de heer *van Heuven Goedhart* is daar op zekere hoogte een voorbeeld van. En omgekeerd: wat voor contact is er vanuit Londen geweest met de illegale pers, hetzij met de illegale pers in het algemeen, hetzij met „Het Parool“ in het bijzonder?

A. Wat het eerste deel van uw vraag betreft, dus of er behalve de reis van de heer *van Heuven Goedhart* nog andere pogingen zijn gedaan, zou ik ontkennend willen antwoorden. Wij hebben geen nieuwe pogingen gedaan om zelf een lijn of verbinding tot stand te brengen. De urgentie werd ook minder, omdat vanaf 1943 de Zwitserse weg functioneerde, die ons ook desgewenst ten dienste stond en waarbij in ieder geval elk nummer van „Het Parool“ onmiddellijk mede werd overgestuurd in het pakket microfotografie van de illegale pers. Via de Zwitserse weg begonnen wij ook langzamerhand materiaal te krijgen. Dat begon in 1944 enigszins op streek te komen. Voornamelijk was dat dan documentatiemateriaal, artikelen, die er in het buitenland verschenen, publicaties, het Londense „Vrij Nederland“ en dergelijk soort dingen, die wij nodig hadden om onze blik een klein beetje te verbreden. Ik zie hier b.v. bij mijn stukken een verklaring van Minister *Eden* voor de Anglo-Netherlands Society van 24 Juni 1944, over de Zwitserse weg gekomen. Dit is maar een voorbeeld.

82090. De **Voorzitter**: In hoeverre heeft men zich van de kant van de Nederlandse Regering te Londen beziggehouden met de illegale pers in Nederland?

A. Wat wij er van hebben gemerkt, is voornamelijk de arbeid geweest van twee agenten, die vanuit Londen zijn gezonden. In de eerste plaats is dat *Brutus* geweest, die ik persoonlijk niet heb ontmoet; wel hadden *van Norden* en ik met hem afgesproken, nadat ik maanden lang mijn bijzondere bezorgdheid had uitgesproken over het contact met agenten uit Londen, op 3 Januari 1944 om half 5 ten huize van mejuffrouw *Rebel* te Amsterdam. Toen hij er om 10 over half 5 niet was, zijn wij, dolgelukkig, als een haas weggegaan. Om kwart voor 5 kwam de S.D., die *Brutus* juist ergens in *Driebergen* had gearresteerd. Zij kwamen toen mejuffrouw *Rebel* halen. Dat contact heeft dus verder niet veel opgeleverd; behalve dan het gesprek, dat de heer *van Heuven Goedhart* eerder met *Brutus* had gehad; deze had de bekende aanwijzingen voor de burgerbevolking bij zich in geval van een invasie. Die aanwijzingen hebben wij pas veel later gebruikt, daar er op dat ogenblik inderdaad een ongemotiveerde alarmerende sfeer was ontstaan bij de bevolking. Ik weet niet meer precies de tekst. Ik zou het ook niet meer precies kunnen uiteenzetten, maar psychologisch gezien, waar toch al eigenlijk elk ogenblik door de mensen werd verwacht, dat er een invasie zou komen, betekende het publiceren van zulke aanwijzingen een gevaar.

82091. De **Voorzitter**: Had *Brutus* met de heer *van Heuven Goedhart* hierover contact gehad?

A. Ja.

82092. De **Voorzitter**: Was het de bedoeling, dat hij die aanwijzingen zou overhandigen aan verschillende vertegenwoordigers van de illegale pers?

A. Ik ken die instructie niet. Ik vermoed, dat het voor de gehele illegale pers was bestemd. Mijn kennis van toen en mijn kennis van deel 4 van uw verslag ben ik aan het door elkaar halen op het ogenblik.

82093. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: U hebt die aanwijzingen zelf niet in handen gehad en u hebt *Brutus* zelf niet gezien. U kent zijn opdracht dus niet uit eigen wetenschap?

A. Neen.

82094. De **Voorzitter**: De heer *Grün (Brutus)* liet het bij zijn verhoor zelf voorkomen — dat hebt u misschien ook wel gelezen —, dat van de zijde van „Vrij Nederland“ en van „Het Parool“ men niet zo erg happig was op dat contact met hem. Hij heeft dat zelf verklaard.

A. Dat is ook volkomen juist.

82095. De **Voorzitter**: Misschien kunt u er dan de verklaring voor geven, hoe dit in elkaar zit en waarom dit zo was?

A. Mijn verklaring hiervoor is uitsluitend de bijzondere angst, die wij hadden voor mensen, die uit Londen kwamen. In die periode hadden daar dus mede over te zeggen de heer *Frans Goedhart*, de heer *van Norden* en ik. Wij hadden alle drie enige tijd gezeten, daarbij de S.D. leren kennen en in de gevangenschappen de nodige mensen gesproken en de nodige ervaring opgedaan. Wij hadden niet de behoefte om mensen te ontvangen, die uit Londen kwamen, na al die geschiedenissen, die wij toen al kenden. Wij vonden het veel te gevaarlijk en iedereen wist in die tijd al, dat zinnen, voor Radio Oranje uitgesproken, waardeloos waren. Wij waren nu eenmaal afkerig van alles, wat zich parachutist noemde. Wij vonden hun komst eigenlijk ook niet meer zo bijzonder belangrijk. Het ging er hier langzamerhand zo hard en rauw toe en men moest met zoveel geconcentreerdheid proberen de Nederlandse gebeurtenissen zoveel mogelijk in de hand te houden; wij bepaalden daarom zelf, op eigen verantwoordelijkheid, het beleid, dat wij in de krant moesten voeren tegen de Duitsers.

82096. De **Voorzitter**: Wat was dan de reden voor het feit, dat u op 3 Januari 1944 wel bereid was contact met *Brutus* op te nemen?

A. Dat is eigenlijk geweest een gevolg van het uitvallen van de man, die oorspronkelijk dat contact had. Ik heb u zojuist verteld van die brand in de Peperstraat op 20 December 1943. Daarbij werd onze oorspronkelijke contactman, *Stallinga*, gearresteerd. De heer *van*

Heuven Goedhart was, naar ik meen, die weken juist niet te bereiken. Er kwamen toen zeer urgente verzoeken om contact van *Brutus*. Wij wisten, waar het over ging. Wij kenden de geschiedenis van die aanwijzingen voor de burgerbevolking. Misschien speelde daarbij ook een rol — wat ik later weleens heb gehoord — zijn behoefte om in Amsterdam onder dak te komen. Het was in ieder geval een sterke aandring van de zijde van *Brutus*, die ons verleide tot een afspraak op 3 Januari, die niet meer via *Stallinga* kon plaats vinden.

82097. De **Voorzitter**: Hadden die vroegere contacten ook plaats gehad via mejuffrouw Rebel?

A. Het eerste contact was gelegd via mejuffrouw Rebel naar *Stallinga*.

82098. De **Voorzitter**: Zij is dus gearresteerd op 3 Januari 1944?

A. Ja. Zij is uit Ravensbruck teruggekeerd in de zomer van 1945. Dit contact met *Brutus* is dus niet van zoveel betekenis geweest. Later is er een parachutist geweest, waarvan ik toen de naam niet kende en waarvan ik achteraf aanneem, daar hij in de zomer van 1944 gearachteerd is, dat het *Bialosterski* was. Hij kwam met geld voor de illegale pers, met een boodschap voor de Koningin in matrijs, naar ik meen, en bovendien met een aantal vragen, op welke wijze van Londen uit geholpen kon worden. Ik heb *Bialosterski* toen niet ontmoet, wel veel later. Rond hem heeft zich een groep mensen gevormd, voornamelijk uit „Je Maintiendrai”, onder leiding van de heer Wouters (Wiithrich is zijn werkelijke naam), die later is gefusilleerd. Hij zorgde voor contact tussen *Bialosterski* en de verschillende bladen. Wij kregen dus op een vlotte manier door wat hij meebracht en konden ook bij het contactpunt-Wouters opgeven, wat wij nodig hadden. Wij hebben een hele waslijst ingediend, waar echter niet zoveel van terecht is gekomen. Later is het contact verlegd. Ik meen, dat het verloren is gegaan door de arrestatie en de dood van Wouters. Het contact is verlegd naar den Haag. Ik meen, dat het toen de organisatie van de heer van *Paaschen* is geweest, via welke toen dat contact liep. Later heeft hij een vertegenwoordiger in Amsterdam gestationneerd, waarvan de illegale naam was Marius de *Bruin*.

82099. De **Voorzitter**: Dit was dus eigenlijk een meer permanent contact. Wat had dat permanent contact voor nut voor de illegale pers?

A. Het enige nut, dat ik hier eigenlijk van heb gezien, is geweest het verschaffen van radio-ontvangsttoestellen met batterijen, die kleine field-receivers; het verschaffen van, naar ik meen, fietsbanden; het verschaffen van een pakket Londens „Vrij Nederland” en later van een aantal pakketten krantjes. Of die laatste gedropt zijn, weet ik niet. Ze kunnen ook via de linies zijn gekomen, maar in ieder geval zijn zij via de organisatie van van *Paaschen* verspreid onder de illegale pers. Zij waren van veel nut, omdat het ons in die tijd een indruk gaf van wat er omging in de buitenwereld. Wanneer ik in positieve zin mag ingaan op uw vraag, wat het voor nut had, dan geloof ik, achteraf gezien, dat zulke agenten — hoe dapper zij ook waren en hoe bereidwillig zij zich voor dit doel hebben geleend — als *Grün* en *Bialosterski* eigenlijk weinig betekenis hadden. Het ligt niet aan hun personen, maar het op deze wijze sturen van mensen is naar mijn mening van weinig betekenis geweest. Ik geloof, dat men in die periode van 1943/44 naar de illegale pers geen technische mensen moest sturen om contact tot stand te brengen tussen de illegale pers en Londen, maar liezen, die een goed aperçu hadden van wat er politiek, maatschappelijk en strategisch geschiedde, zodat zij op dat punt inlichtingen hadden kunnen verstrekken. Ik geloof, dat voorlichting van een of ander werkelijk intelligent man, met visie op deze aangelegenheden, voor ons van enorm veel belang zou zijn geweest. Wij hebben in die dagen weleens gezegd of gedacht: Laat van *Heuven Goedhart* nu maar teruggeparachteerd worden; hij heeft daar de zaak nu een paar weken bekeken, zodat hij ons nu kan vertellen, wat daar gebeurt. Dat was nu toevallig een van onze eigen mensen, maar een dergelijk soort man, zoals de heren Burger, van *Heuven Goedhart*, enz., die naar Londen waren gegaan, had men eigenlijk misschien maar beter terug kunnen sturen, omdat hun kennis en hun wijde blik, die zij daar hadden opgedaan, ons in bezet gebied van veel nut hadden kunnen zijn. Wij zaten hier tenslotte volkomen geïsoleerd en wij hadden daar dus grote behoefte aan. Men kon dat moeilijk verwachten van *Grün* of *Bialosterski*. Het was altijd weer een zekere teleurstelling, wanneer een van ons weer eens een agent had ontmoet. Wat die over Londen en de vrije wereld ver-

telde, gaf ons geen goede kijk op de zaak. Hij mocht natuurlijk wel niet erg veel vertellen, maar wat wij vernamen, beperkte zich meestal tot het vermelden van enige Londense intrige's.

82100. De **Voorzitter**: De illegale pers had waarschijnlijk ook niet zoveel behoefte aan geld?

A. Neen. Dat was, in het algemeen gesproken, goed geregeld vanuit Londen via het N.S.F. Tot Dolle Dinsdag hebben wij er geen behoefte aan gehad om Overheidsgeld voor ons werk te krijgen. Wij hebben dat helemaal kunnen financieren, ofschoon zulk een organisatie een ontzaglijk dure geschiedenis was. Er gingen vele tien duizenden gulden mee heen. Wij kregen echter veel giften vanuit het gehele land. Wij hebben die wel moeten beperken, uit veiligheids oogpunt, tot grote bedragen; het systeem van kleine giften konden wij moeilijk aanhouden. Na Dolle Dinsdag is het moeilijker geworden, onder meer door het wegvallen van het zuiden. Wat „Het Parool” betreft, heeft toen het N.S.F. ook bijgesprongen.

82101. De **Voorzitter**: Wat had Londen nu naar uw oordeel wel kunnen doen voor de illegale pers? Wat had men vanuit Londen anders kunnen doen? Het was voor Londen ook niet zo gemakkelijk om dat te bezien.

A. Neen, dat ben ik met u eens, Mijnheer de Voorzitter. Zoals ik u al zei, was de illegale pers meer gediend geweest in die periode met een inderdaad op niveau staand periodiek verslag van wat er in de wereld omging. Maar wanneer men achteraf die mappen nog eens doorkijkt van wat er toen verscheen in „Vrij Nederland”, „Trouw”, „Het Parool”, „Je Maintiendrai”, „Ons Volk”, enz., heeft het bestaan van een vrije pers toch wel groot nut gehad. Het had natuurlijk wel wat beter gekund, wanneer men dat in 1950 nog eens bekijkt, maar men vergeet licht de moeilijke omstandigheden van toen.

82102. De **Voorzitter**: Had men naar uw oordeel iets gehad aan een regelmatige dropping, b.v. eens per week, van de belangrijke artikelen, die er in de wereldpers werden geschreven? Dat was het laatste jaar toch mogelijk geweest?

A. Dat was van grote betekenis geweest. Wij hadden natuurlijk jarenlang niets meer in die geest gelezen. Er werd naar de radio geluisterd, maar iedere regel, die er in het buitenland werd geschreven en hier kwam, werd verslonden. Daar was enorme behoefte aan.

82103. De **Voorzitter**: Kreeg u die ook langs andere weg niet?

A. Alleen waarschijnlijk vanuit Zwitserland.

De **Voorzitter**: Dat hield natuurlijk in de zomer van 1944 op.

A. Ja. In het laatst van de zomer, najaar 1944 is dat opgehouden.

82104. De **Voorzitter**: Was er in het najaar van 1944, toen de verbinding met Zwitserland ophield, bepaald een terugval in de berichtgeving over hetgeen er in de wereld omging?

A. Het enige, dat toen behoorlijk begon binnen te komen, was het Londense „Vrij Nederland”. Dat kwam door de linies. Dat hief wel iets van het tekort op, voor ons was dat wel interessant. Ik heb echter niet gezien, dat er een werkelijk goede documentatie binnenkwam. Wat er over de Zwitserse weg arriveerde en verder wat er aan goede documentatie in „Vrij Nederland” gepubliceerd was in de informatiebladen van die organisatie was van vrij goed niveau. Dat is echter opgehouden omstreeks Dolle Dinsdag. Met de „New Statesman” om maar iets te noemen, zouden wij bijzonder gelukkig zijn geweest.

82105. De **Voorzitter**: Heeft de Regering nooit geprobeerd om de illegale pers op de een of andere wijze te beïnvloeden, b.v. wat de richting van de publicaties betreft?

A. Ik zou er geen enkel voorbeeld van kunnen bedenken.

82106. De **Voorzitter**: Heeft er tussen de verschillende organen van de illegale pers nog een vorm van contact of samenwerking bestaan of is dat niets of niet veel geweest?

A. Een goed collegiaal contact was er in ongeorganiseerde zin. Tot mijn verbazing heb ik in deel 4 enige opmerkingen gelezen over het bestaan van een Perskern, waarover de heer *Six*, naar ik meen, een uitvoerig relaas geeft. Ik heb een soort oprichtingsvergadering van die Perskern bijgewoond. Dat was uitsluitend om mede te delen, dat, wat „Het Parool” betreft, er geen Perskern zou zijn of dat in ieder geval „Het Parool” daar niet aan zou deelnemen. Hetzelfde standpunt namen „Trouw” en „Vrij Nederland” in. Er zijn ook verder geen vergaderingen geweest van wat men Perskern wilde noemen. Ik meen, dat er in de boeken van het N.S.F. wel ergens staat: Perskern: f 20 000. Maar niemand weet wat die Perskern eigenlijk is en niemand kan er ook achterkomen hoe het precies is gelopen.

82107. Jonkvrouw **Wtfewaall van Stoetwegen**: Maar het geld is blijkbaar op!

A. Ja. Er is dus wel een poging geweest om tot een persgroep te geraken, maar daar was in de eerste plaats geen behoefte aan, omdat er een goed regelmatig collegiaal contact was. Op ieder ogenblik kon men „De Waarheid”, „Je Maintiendrai”, „Trouw”, „Vrij Nederland”, „Ons Volk”, „Christofoor”, „Katholiek Kompas” bereiken. Om nu een nieuwe organisatie in het leven te roepen, had geen enkele betekenis. Er was wel iets, dat men de kern-noemde. Dat was een technische groep, bestaande uit L.O., P.B.C. en nog enige groepen. Dat was eigenlijk een soort onderduikersbeurs. De L.O. gaf daar regelmatig het aantal onderduikers aan op. Vervolgens werd er vastgesteld, hoeveel echte bonnen men had via het illegale werk van de mensen op de distributiekantoren. Vervolgens kreeg de K.P. opdracht om het verschil te gaan kraken tussen de hoeveelheid benodigde en het aantal voorhanden bonkaarten. De P.B.C. kreeg opdracht om het aantal ontbrekende persoonsbewijzen te gaan vervaardigen. Dat was een zeer nuttige technische beurs, die goed heeft gewerkt. Naar analogie daarvan wilde, naar ik meen, het Nationaal Comité ongetwijfeld met zeer goede bedoelingen.....

82108. De **Voorzitter**: U bedoelt het Nationaal Comité van Verzet?

A. Ja. Dat had als doel het stimuleren van samenwerking; daar, waar die samenwerking niet nodig was of reeds bestond, trad het weleens een beetje captatief op. De poging tot oprichting van een perskern is een voorbeeld van goed bedoelde maar overbodige bemoeizucht van het Nationaal Comité.

82109. De **Voorzitter**: Wat mij betreft, ben ik aan het einde gekomen van hetgeen ik u te vragen had. Hebt u hieraan zelf nog iets toe te voegen?

A. Wat de geschiedenis van „Het Parool” en de relaties van „Het Parool” met Londen betreft, meen ik van niet, Mijnheer de Voorzitter.

82110. De **Voorzitter**: Hoe was de verhouding tussen de illegale pers en het verzet, met name het actieve en gewapende verzet?

A. Indien men spreekt over de illegale pers en daarbij de nadruk laat vallen op het woord pers, is dat te zeer het gebruiken van naoorlogse begrippen. De illegale pers in de oorlogsjaren en de organisaties daarvan waren verzetsorganisaties, precies als de andere. Later kwam heel sterk de nadruk op die scheiding, voor zover het dus het georganiseerde werk betrof; maar men kan de verzetspers niet vergelijken met de vóór- of na-oorlogse pers, die eigenlijk meer een afspiegeling is van wat er gebeurt. De illegale pers in de oorlog was daarentegen zelf leidinggevend en beleidvormend. Het was de oudste groep verzetsorganisaties. Het eerste verzet is eigenlijk het geschreven verzet geweest, ondergronds maar ook openlijk. De arbeid van prof. Titus *Brandsma*, de verschillende publicaties, die er zijn geweest uit Gereformeerde en Hervormde kringen. Tot de oudste verzetsstukken behoren de brieven van generaal *Winkelman* aan *Seys-Inquart* van ongeveer 20 Mei 1940, die door iemand van het bureau van generaal *Winkelman* aan iemand anders zijn verstrekt en een week later in enorme hoeveelheden in geheel Nederland bekend waren. Zo snel ging toen het verspreiden al. Dat openlijk geschreven verzet moest al heel gauw ophouden, omdat men als gevolg daarvan gevangen werd genomen. Het illegale verzet, de illegale pers dus, is eigenlijk tot Mei 1943 de voornaamste verzetsvorm geweest. Daarnaast begon er in verschillende vormen steun te ontstaan, de zeeliedensteun, de kunstenaarssteun, Jodenhulp, enz. Dat is dus het verzet geweest in helpende, dienende vorm. Maar de illegale pers wekte op en stimu-

leerde tot de juiste houding. Op de tentoonstelling „Weerbare Democratie” in Amsterdam in 1946 hebben wij indertijd de bezetting verdeeld in drie perioden: De periode van de gelijkshakeling, van Duitse kant, dus van Mei 1940 tot Mei 1943. De periode van de inschakeling van Mei 1943 tot September 1944. De periode van de vernietiging van September 1944 tot het einde van de oorlog.

Ik geloof, dat die indeling historisch wel een zekere betekenis heeft. Het werk van de Duitsers is er in die eerste 3 jaar op gericht geweest om het gehele maatschappelijke leven in al zijn aspecten gelijk te schakelen. De eerste bonnenkraak is geweest ongeveer in Mei 1943. Toen ontstond dus een nieuwe vorm van verzet tegen de inschakeling. Het bereidmaken van de geest tegen die gelijkshakeling in die eerste periode en daardoor het de facto scheppen van verzet tegen de inschakeling in de tweede periode is eigenlijk het belangrijkste geweest, dat de ondergrondse pers mijns inziens heeft gedaan. Uit dien hoofde geloof ik, dat er wel een zeker gezag was ook tegenover de andere sectoren van het verzet. Het waren heel grote organisaties, die illegale bladen, die over zeer veel mensen beschikten en verbindingen over het gehele land hadden en daardoor over zeer veel wetenschap konden beschikken. De latere relaties met de andere groepen, K.P., O.D. — afgezien van politieke wrijvingen — Raad van Verzet, L.O., zijn altijd goed geweest.

82111. De **Voorzitter**: Weet u ook iets van de poging van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten om zich tot de pers te richten via de heer *Groeninx van Zoelen*?

A. Ja, daar weet ik wel iets van af, Mijnheer de Voorzitter. Ik moet er echter bijzeggen, dat dit een incident is geweest, dat indertijd zeer snel is gesloten, dat dus geen grote betekenis heeft gehad en dat de meesten uit onze kring een beetje betreunden, omdat de heer *Kooi*, die een zeer vriendelijke en fijnzinnige man was, daardoor eigenlijk in een beetje onaangenaam parket werd gebracht. Op een goede dag werd er namelijk een persconferentie georganiseerd, waarbij de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, de tegenwoordige generaal *Koot*, zijn nieuwe verbindingman tot de pers in bekendheid zou brengen met de illegale bladen. Daar verscheen toen de heer *Groeninx van Zoelen*, die die functie zou waarnemen. Dit heeft echter tot het onaangename incident geleid, dat een aantal vertegenwoordigers van die bladen heeft gezegd, dat zij geen behoefte hadden aan contact via de heer *Groeninx van Zoelen*, van wie uit het verleden bepaalde edel-fascistische en anti-semitische uitingen bekend waren. Ik zeg: uit het verleden, omdat ik niet weet of dergelijke uitingen ook in de bezettingsperiode plaats vonden. Het was de man, die op het station de bekende klap in het gezicht van de journalist *van Blankenstein* gaf, toen deze, jaren vóór de oorlog, zijn reis naar Indië ging maken, en wiens edel-fascistische verleden nogal vrij bekend was. Zijn intrige's uit de oorlog 1914—1918 werden reeds in *Troelstra's* gedenkschriften vermeld. Het was een beetje mal, dat op dat moment, in 1944, de ondergrondse pers via de heer *Groeninx van Zoelen* contact zou moeten houden met de Binnenlandse Strijdkrachten, haar eigen leger dus. De Binnenlandse Strijdkrachten waren immers het leger van de illegaliteit, waar veel „Parool”-mensen aan deelnamen, evenals mensen van „Vrij Nederland”, „Trouw”, enz. In een deel van hun tijd oefenden zij zich daar in het hanteren van wapens.

82112. De **Voorzitter**: Is er toen een andere verbindingman gekomen?

A. Het contact is toen verder gelopen over ir. *van Dam*, de latere secretaris van de Minister van Landbouw. De heer *Groeninx van Zoelen* is verder uitgeschakeld.

82113. De **Voorzitter**: Heeft dat contact verder goed gewerkt?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Jk dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en ik sluit hiermede het verhoor.

J. MEIJER.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

MR. ARIE HERMANUS VAN NAMEN,

oud 36 jaar, wonende te Amsterdam, advocaat en procureur.

Hij legt de eed af als getuige.

82114. De **Voorzitter**: U bent reeds betrekkelijk vroeg toegetreden tot de redactie van „Vrij Nederland”. U hebt gedurende de gehele verdere bezettingstijd de werkzaamheden van dat orgaan van zeer dichtbij meegemaakt. Zoudt U ons daar het een en ander van kunnen vertellen? Hoe hebt u die organisatie aangetroffen, toen u daar bijkwam? Hoe was deze zaak georganiseerd? Welke omvang heeft zij gehad? Welke moeilijkheden en problemen hebben zich daarbij voorgedaan?

A. Via de heer *Kassies* ben ik in contact gekomen met de toenmalige uitgevers van „Vrij Nederland”, omstreeks October 1940. De heer *Kassies* was een goede kennis van mij. Hij vroeg mij of ik wilde uitzien naar een stencilplaats en of ik geld wilde verzamelen. Zo is dat contact ontstaan. Uiteraard werd dat vrij gauw intens, omdat de heren *Kassies* en *Troost*, die toen „Vrij Nederland” uitgaven, een beperkte kring van medewerkers hadden en ik tot dezelfde sfeer behoorde als waaruit zij stamden.

82115. De **Voorzitter**: Hoe zoudt u die sfeer omschrijven?

A. Die sfeer lag in de gereformeerde hoek. De meeste mensen, die toen bij „Vrij Nederland” waren betrokken, waren lid van de Gereformeerde Kerk, speciaal van de kerk van Amsterdam-Oost, waar ik ook toe behoorde. Over de periode van vóór September/October 1940 heb ik pas later iets vernomen. Daar wist ik toen niets van. In Januari 1941 ongeveer werd mij gevraagd, of ik ook redactioneel wilde medewerken en, omdat ik in de praktijk advocaat in Amsterdam was en uiteraard dus belangstelling had voor rechtsvragen, heb ik, denkende, dat de Duitsers zich aan het volkenrecht zouden houden, geprobeerd uit te vinden, of zij dat inderdaad deden. Dat is eigenlijk het begin geweest van het feit, dat ik ben gaan publiceren. Dat waren dan kleine artikelen over het volkenrecht, die werden gepubliceerd in „Vrij Nederland”.

De heer *Troost* werd gepakt in Maart 1941 en zodoende kwam ik in een zeer verantwoordelijke positie in de redactie te zitten. Ik moest min of meer de verantwoordelijkheid van de redactie van *Troost* overnemen. De heer *Kassies* durfde dat uiteraard alleen niet aan. Zo maakte ik kennis met verschillende andere mensen, die meewerkten, waarvan ik vóór die tijd nog niet wist, o.a. mr. *van Rij*, een collega van mij uit Amsterdam, totdat in Mei 1941 de gehele centrale organisatie werd opgerold, behalve ik, omdat ik nog net kon ontvluchten. Ik heb toen contact opgenomen met mr. *Okma*, die ook bij „Vrij Nederland” was betrokken. Hij zat zowel in de groep „Vrij Nederland” als „Nederland Vrij”. In het voorjaar van 1941 was er een groep om de Vrije Universiteit ontstaan, die ook een blad wilde uitgeven en, naar ik meen, ook reeds een blaadje had uitgegeven: „Comité in Verdrukking I”, waar onder anderen *Wim Speelman* in medewerkte; hij was een neef van mij, maar ik wist toen niet, dat hij daaraan medewerkte. Men wilde contact met „Vrij Nederland” tot stand brengen. Zij hebben dat gedaan via mr. *Okma* en notaris *Abma* uit Amsterdam. Allebei zijn zij later gepakt. Ik herinner mij nog wel, dat indertijd het verhaal ging, dat de groep „Nederland Vrij” met Engeland contact had en van Londen 15 000 gulden kon krijgen. Het was

van belang, dat zij het eens konden worden met „Vrij Nederland”, maar dan moest iemand van „Nederland Vrij” in de redactie van „Vrij Nederland” komen te zitten, waaromtrent enig verschil van mening is geweest. Ik heb dit laatste allemaal van horen zeggen, want ik heb die onderhandelingen zelf niet meegemaakt. In April 1941 is de groep „Nederland Vrij” opgerold en de daaraan verbonden groep van het L.O.F., onder anderen ook mr. *van Rij*. Een groep van deze oud-militairen werkte ook mee aan de verspreiding van „Vrij Nederland”. Mr. *van Rij* was één van de steunpilaren. Toen bleef ik dus van de werkende groep praktisch alleen over.

Ik heb contact opgenomen met mr. *Okma* — de latere prof. *Okma* —; ik heb even afgewacht, hoe het zou lopen, omdat hij niet met de technische kant van de zaak op de hoogte was en ik, eerlijk gezegd, daarvan ook niet zo erg op de hoogte was en wij eigenlijk dus helemaal opnieuw moesten gaan beginnen. Ik heb door de omstandigheden geen duidelijke afspraken met hem kunnen maken. Bovendien moest ik Amsterdam verlaten, omdat ik zwaar gezocht werd. Na drie weken heb ik contact opgenomen met de heer *de Neve*, die een „hoge positie” innam in het verzet; ik bedoel dan hoog in de zin van diep. Hij had weer contact met een zekere heer *Stam* uit Zaandam. Met behulp van de heren *de Neve* en *Stam* hebben wij toen het volgende nummer uitgegeven in Juni 1941.

82116. De **Voorzitter**: Dat is dan betrekkelijk vlug gegaan.

A. Ja, er is praktisch geen groter tijdsverloop tussen geweest dan normaal. In die tijd verscheen het blad eens per maand ongeveer. Het was niet zo best, omdat wij niet zo gauw kopij konden verzamelen. Ik geloof zelfs, dat wij er nog een artikel in hebben gezet over de arrestaties zelf, als ik het wel heb, om de aandacht van de Duitsers af te leiden. Wij zijn toen met een betrekkelijk kleine oplage uitgekomen, die in Zaandam is gestencild. In Juni 1941 ben ik naar Groningen gegaan om even uit te rusten. Ik was daar op een boerderij en nu wilde het merkwaardige toeval, dat ik daar in Ulrum op de boerderij naast die, waar ik was, een meisje aantrof, die de verloofde van mijn neef *Wim Speelman* bleek te zijn. Zij kende mij niet en ik haar evenmin, maar door toevallige omstandigheden merkte ik dat. Ik heb daardoor contact gekregen met *Wim Speelman*, die was ondergedoken en niet was gepakt, van de groep „Nederland Vrij”. Hij was kennelijk bezig om zelf ook „Vrij Nederland” voort te zetten. Ik heb hem toen gezegd, dat het mij toch wel de beste weg leek, wanneer wij dat samen deden. Hij was daar wel voor te vinden. Hij heeft mij in contact gebracht met *Henk Hos*, die later ook gefusilleerd is. Die was ook op de vlucht, vanwege de groep van professor *Mekel*. Wij hebben een bespreking gehad in Amsterdam in Juni, Juli of Augustus 1941, bij de heer *de Neve*, welke bespreking er toe heeft geleid, dat de oude overgebleven groep van „Vrij Nederland” en die van „Nederland Vrij”, die eigenlijk voor hetzelfde doel werkten, samen één werden. De technische mogelijkheden werden bij elkaar gevoegd en zodoende werd in September de leiding van de beide organisaties geconsolideerd, die later het blad zou leiden. Inmiddels waren mr. *Okma* en de heer *de Neve* ook gearresteerd. *Wim Speelman* had toen contact via *Hcnk Kooistra*, een vriend van hem, die ook is overleden. met de heer *van Randwijk*. Hij heeft mij in September 1941 in verbinding gebracht met *van Randwijk*, die onmiddellijk bereid was om mede te helpen en die blijkbaar ook al via *Wim Speelman* had meegeholpen. Ik ben toen ook in contact gebracht met mejuffrouw *G. van der Molen* en met *Jan de Groot*. Toen hadden wij eigenlijk de club bij elkaar. Wij hebben een vergadering gehad bij de heer *van Randwijk* thuis. Het is mogelijk, dat die in October 1941 is gehouden. Deze mensen waren daar allemaal bij tegenwoordig.

82117. De **Voorzitter**: Dat is dus in October 1941 geweest?

A. Ja. *Henk Hos*, *Wim Speelman*, *Jan de Groot*, *van Randwijk*, mejuffrouw *van der Molen*, de heer *Stam* en ik waren bij die vergadering tegenwoordig. Wij hebben toen inderdaad de organisatie geïndividueerd. Wij hebben besproken, langs welke weg de publicatie in

de toekomst zou geschieden. Dat was in zekere zin een probleem. De meesten van ons zaten, gezien de sfeer, waaruit zij kwamen, vast aan bepaalde antirevolutionnaire beginselen, om het zo maar even te stellen. Zoals wij vóór de oorlog meenden, dat er een bepaalde Christelijke politiek moest worden gevoerd, is er toen in alle vriendschap een interessante discussie over gevoerd, op welke manier het Nederlandse volk nu in de bezettingstijd moest worden voorgelicht, behoudens de verzetselementen, die natuurlijk de belangrijkste rol speelden. Ik herinner mij nog heel goed, dat de verklaring, door van Randwijk opgesteld, aller instemming had, en zo zijn we dan gestart. In die formatie hebben wij dus gesteld, dat wij met z'n allen het bestuur van „Vrij Nederland” vormden. Wij geven een blad uit. Wij zorgen voor de redactie en de technische organisatie en wij zullen wel zien hoe het verder loopt. Wij hebben geen onderscheid gemaakt tussen redactie en directie, om het zo maar even te noemen. Achteraf kan men zeggen, dat het misschien organisatorisch wel beter was geweest dat wel te doen, misschien ook niet. Inderdaad vind ik dit een van de moeilijkste problemen, illegaal-technisch gezien. Dat is dus de start van „Vrij Nederland” geweest vanaf wat ik heb meegemaakt in 1940 en 1941.

82118. De **Voorzitter**: Hoe is de verdere loop van de zaken geweest?

A. Dat is betrekkelijk normaal gegaan tot het voorjaar van 1942. In Maart 1942 werd van *Randwijk* gearresteerd, waardoor wij min of meer in moeilijkheden kwamen. Hij kwam echter na zes weken weer vrij, zodat de moeilijkheden ineens waren opgelost. Van *Randwijk* fungeerde namelijk, zonder dat hij formeel daartoe was benoemd, in feite als chef. Hij werd door ons allemaal ook als zodanig geaccepteerd.

82119. De **Voorzitter**: Stond die arrestatie niet in verband met „Vrij Nederland”?

A. Zij stond in verband met „de Vonk”, niet met „Vrij Nederland”. Hij had namelijk ook relaties met „de Vonk”. Wij hadden toen een blad uitgegeven, een brochure meer, „Tenzij” in Februari 1942, gericht tegen de Jodenvervolging. Wij hadden die in Haarlem laten drukken. Van *Randwijk* had 500 exemplaren gegeven aan iemand van de „de Vonk”-verspreiding. Deze is gegakt en noemde de naam van *van Randwijk* en mejuffrouw *Kohlbrugge*. Aangezien mejuffrouw *Kohlbrugge* juist was ondergedoken, is van *Randwijk* gepakt, voor „Tenzij” dus. Bij zijn arrestatie werd hem gezegd, dat hij die brochure had geschreven. Hij heeft dat echter ontkend, wat zijn behoud is geweest; ondanks het bewijs, dat men blijkbaar heeft aangedragen, is hij blijven volhouden. Hij was dus weer vrij, wat gelukkig voor ons was. Zodoende ging het werk weer gewoon door. Er waren dus verder geen problemen, hoe het met de verantwoordelijkheid van de hoofdredactie zou zitten. Een paar maanden later ontstonden de moeilijkheden. Dat was in Juni 1942. Wij leefden toen allemaal in de gedachte, dat er een invasie zou komen, en waren nogal erg optimistisch; ik tenminste wel en ik meen, dat de rest van onze groep ook toch wel betrekkelijk optimistisch was. Wij begonnen te beramen wat er zou moeten gebeuren bij de „omslag”. Wij hebben ook overwogen wat er met de krant zou moeten gebeuren, wanneer wij weer vrij zouden zijn. Wij hebben een vergadering afgesproken in Noordwijk, in het buitenhuisje van mejuffrouw *van der Molen*. Die vergadering is overvallen door de Sicherheitsdienst. Merkwaardigerwijze was ik weer degene, die ontsnapte, omdat ik op die Zondagmorgen om halfacht het huis ben uitgegaan naar den Haag, waar ik naar de kerk ben geweest. Om drie uur 's middags kwam ik terug. De Sicherheitsdienst zat toen in huis, maar ik ben gewaarschuwd, vóórdat ik binnen was. Dat is waarschijnlijk ook het behoud van allemaal geweest, want ik werd op dat moment opnieuw nogal gezocht. De Duitsers kenden mijn naam van een paar andere affaires, die ik achter de rug had. Ik had helaas mijn eigen persoonsbewijs bij mij. In ieder geval ben ik niet gearresteerd en daardoor is blijkbaar de aandacht van de anderen afgewend, die zogenaamd nog legaal waren. Zij zijn toen in verloop van tijd weer vrijgekomen. Jan de Groot, van *Randwijk* en mejuffrouw *van der Molen* met haar vriendin, mejuffrouw *Nolte* uit Haarlem, zijn toen gearresteerd. Mevrouw van *Randwijk* is ook gearresteerd. Dat is een heel vervelende arrestatie geweest en het was buitengewoon wonderbaarlijk, dat zij er uit zijn gekomen. Ik geloof, dat degene, die hen heeft gearresteerd, een Nederlandse rechercheur, *van Randwijk* nogal goedgezind was, omdat hij zijn boeken had gelezen. De Groot en van *Randwijk* waren kunstenaars. Die rechercheur had nogal wat met hen op; hij voelde blijkbaar veel voor kunstenaars. In ieder geval zijn zij vrijgelaten en de dames ook. Achteraf heeft die rechercheur voor de P.R.A. verklaard, dat hij wel degelijk

wist, wat zij toentertijd waren, en dat zij voor „Vrij Nederland” werkten.

Er zijn toen moeilijkheden ontstaan in de organisatie van „Vrij Nederland”, ook nog om andere redenen. Toentertijd zijn namelijk *Henk Hos*, *Wim Speelman*, en ook ik, nogal veel in contact met de O.D. geweest, met kapitein *Bührmann* en de heer *Six*. Omdat wij als landelijke persorganisatie nogal veel landelijke contacten hadden en ons — naar ik meen niet ten onrechte — voelden als mensen, die nogal vrij diep in de illegale landelijke contacten zaten, en telkens constateerden, dat andere groepen niet zoveel contacten hadden of over hadden, kregen wij een gevoel van verantwoordelijkheid, gezien in de sfeer van die kolonel, die in Engeland telkens vreemde berichten uitgaf over de radio 's avonds en het V-tekens vrij ons heeft gelanceerd en ons telkens vertelde, dat wij moesten wachten totdat er een sein vanuit Engeland zou komen, wat op ons een geweldige indruk maakte. Wij leefden toen in een soort psychose; wij waren onszelf niet meer. Achteraf kan ik dit inderdaad zo forinuleren. Wij deden toen veel werk buiten onze persorganisatie. He” probleem van de onderduikers begon toen op te komen; Joden en jonge mensen, die werden opgeroepen voor Duitsland; het belangrijkste probleem was toen echter voor ons het zerdapparaat. Wij wilden een zenderapparaat voor geheel Nederland gereedmaken om de geallieerden van dienst te zijn. Hoofdzakelijk bemoeiden zich daar *Henk Hos*, *Wim Speelman* en ik mee. Ik zat echter bij de redactie van „Vrij Nederland”, zodat ik meer een tussenpersoon was tussen de redactie en het technische apparaat. Wij hebben daar veel werk voor gedaan en ook heel gevaarlijk werk. *Henk Hos* en *Wim Speelman* meer speciaal, soms een beetje te wild, maar dat was in die sfeer toch begrijpelijk. Ten behoeve van de O.D. zijn er in Groningen, Drenthe en Overijssel verschillende contacten gelegd en zenders geplaatst en er was iemand uit *Bussum* min of meer aangenomen om dat werk te doen. Later heb ik niets meer van die persoon vernomen, maar hij leeft nog, voor zover ik weet. Wij hadden toen al, naar ik van *Henk Hos* heb gehoord, ongeveer tien zenders. Of zij werkten of niet is een tweede, maar ik heb toen een getal van tien zenders gehoord.

82130. De **Voorzitter**: Waar kwamen die vandaan?

A. Dat weet ik niet. Ik herinner mij, dat er enkele uit het zuiden van Nederland zijn aangebracht, maar ik weet niet, waar die vandaan kwamen.

82121. De **Voorzitter**: Op welk tijdstip zijn die zenders aangebracht?

A. Dat is in de zomer van 1932 geweest.

Ik geef u het getal van tien in reserve, maar ik verzeker u, dat het er dan toch beslist 5 geweest moeten zijn. Dat waren dus 5 plaatsen, waar zenders stonden.

82122. De **Voorzitter**: U weet dus niet, of zij ook gewerkt hebben?

A. Daar heb ik nooit een bevestiging van gehad. Het was alleen een voorbereiding voor de oorlogsomstandigheden. Het werk eiste veel tijd en vergde veel zenuwen van ons. Wij hadden uiteraard de eerste zorg voor het persapparaat van „Vrij Nederland”. Toen wij die affaire in Noordwijk achter de rug hadden, die allerminst plezierig was, en het bestuur weer herenigd was en mejuffrouw *Kohlbrugge* was vertrokken, zijn er bij ons enige spanningen ontstaan. Ik heb die spanningen altijd verklaard — misschien, dat anderen er anders over denken — liggende in het technische vak. Wij waren psychisch te veel geladen en konden het werk bijna niet meer aan door de toestand van 1942, zowel onze eigen toestand als de toestand in het land, door de Duitse overwinningen, enz., enz. en de teleurstelling, dat de invasie niet kwam, de arrestaties in onze kringen, de enorme achtervolgingen, die wij toentertijd van de zijde van de S.D. hebben gehad. Ik ben in die tijd ongeveer vijf keer van kamer moeten veranderen. *Wim Speelman* is toen herhaaldelijk ternauwernood ontsnapte. Alles bij elkaar maakte, dat wij geïrriteerd waren tegenover elkander en dat wij moeilijkheden kregen. Die spanningen hebben zich op een eigenaardige manier afgereageerd. De heer *Pellikaan*, de vroegere secretaris van *Patrimonium*, die met de kas van *Patrimonium* was ondergedoken, had zich inmiddels bij ons gevoegd en was vanzelf opgenomen in het bestuur van „Vrij Nederland”. Wij hebben toentertijd verschillende vergaderingen gehouden over de vraag, hoe de organisatie nu verder moest worden gehanteerd. Wij kregen moeilijkheden over wat er gepubliceerd moest worden, op welke wijze dat moest geschieden; *Henk Hos* en *Wim Speelman* hadden kritiek op bepaalde artikelen. Ik herinner mij een artikel over het fusillieren van gijzelaars, wat een heftig punt van discussie heeft uit-

gemaakt, waarin de schrijver van dat artikel zei, dat het volkenrechtelijk geoorloofd was, waarop wij, vanuit het verzet, dat per se ontkenen, hoewel wij van het volkenrecht geen kaas hadden gegeten. Maar op onze intuïtie afgaande, zeiden wij, dat dit onrecht was. Wij wilden, omdat wij het er niet mee eens waren, dat artikel niet plaatsen. Er ontstond toen in de redactie van „Vrij Nederland”, die de verantwoordelijkheid had, strijd over dit punt. Dit ligt mij nog heel duidelijk voor de geest. Verder was de heer *van Randwijk* — en ik was het met hem eens — van mening, dat wij op onze eigen organisatie moesten passen. *Van Randwijk* had hier een scherpe visie op, die vaak geleid werd door een niet nader te definiëren intuïtie. Hij voelde de dingen heel scherp aan. Men kon daar ook niet over praten, maar als hij zo'n overtuiging had, was het maar het beste niet verder te discussiëren. Hij stond op het standpunt, dat wij op onze eigen organisatie moesten passen en niet teveel naar buiten moesten werken. Mejuffrouw *van der Molen* en ik waren het hierin volkomen met hem eens. Dit was in die moeilijke periode van de zomer van 1942. De jongens — zo werden ze altijd genoemd — waren het er niet mee eens. In dit geval slaat dit op *Henk Hos*, *Wim Speelman* en hun vrienden. Dat waren moedige kerels, die alles durfden, wat er van hen werd gevraagd, en die ook actief verztr eisten. In die tijd kwam de gedachte op, om die distributie-overvallen te plegen, dus actief verzet. Dit was een vorm van verzet, die door ons uiteraard werd geaccepteerd, maar wij zeiden, dat dit niet in het verband van onze organisatie moest geschieden. Wij golden als de „meer bezadigden” in die tijd; zo werd het ten minste door anderen gesteld. Wanneer wij dat wel toelieten in het verband van onze eigen organisatie en er werd bij zo'n affaire b.v. iemand gearresteerd, dan liep dat contact over naar de drukker, enz., enz. Wij moesten dat dus gescheiden van elkaar houden. Deze technische problemen hebben aanleiding gegeven tot allerlei misverstanden en verwarringen. Wanneer ik daaraan terugdenk, vind ik dat een heel nare tijd, werkelijk een akelige tijd, vooral omdat later beiden werden gearresteerd. Wij hebben toen nog getracht de zaak met *Henk Hos* recht te breien in zijn gevangenschap via clandestiene briefjes. De laatste brief, die *Henk Hos* heeft geschreven, deed dan ook inderdaad uitkomen, dat wij elkaar begrepen. Ik geloof dus wel, dat dat in orde is gekomen. Het is toch altijd met een gevoel van een zeker onbehagen — misschien is dit een te sterk woord — dat ik hieraan terugdenk, omdat wij ons toen wederzijds zo scherp tegenover elkander hebben gesteld. Dat vind ik erg jammer. Het was echter noodzakelijk. Door de harde feiten was het noodzakelijk geworden. Inmiddels kwam nl. mejuffrouw *Kohlbrugge* uit Zwitserland terug in September 1942. Wij hadden langzamerhand niet meer alleen de zorg voor de krant, 'maar wij hadden evengoed allerlei andere dingen aan ons hoofd, o.a. het ontstaan van die Zwitserse weg en de zender-affaire, die afliep eind September 1942, omdat toen wel duidelijk was, dat die invasie niet meer komen zou. Die hele toel is toen ook overgedragen aan de O.D. Wij hebben dat verder helemaal laten lopen. Het contact met die zenders is overgedragen en wij hebben er nooit meer iets van gehoord. Wij hebben er ook geen betaling voor gehad. Wij hebben daar wel om gevraagd, maar nooit gekregen. Wij hebben daar echter geen probleem van gemaakt.

In die tijd is de verwijdering ontstaan, die aanleiding heeft gegeven tot de stichting van „Trouw”. In September werd namelijk onze drukker in Amsterdam gepakt en ook die in Rotterdam, deze laatste in verband met een zender, die toen in Rotterdam was geplaatst. Die drukker heette *Hinterding*. Hij werd helemaal buiten het verband van „Vrij Nederland” gepakt. Bij hem werd echter papier gevonden, dat was afgezonden door onze expeditie in Amsterdam, die eveneens werd gepakt en via hem onze drukker in Amsterdam. Dat was dus wel het beste bewijs, dat wij gelijk gehad hadden. Ik heb toen voor een week een huisje in Overijssel gehuurd, waar wij een vergadering hebben belegd om eens rustig te kunnen praten. Wij hebben toen die zaak eens willen bekijken. Dat is echter niet gelukt. Mejuffrouw *Kohlbrugge* is daar ook geweest. *Henk Hos* en *Wim Speelman* zijn er geweest, maar wij zijn niet volledig tot overeenstemming kunnen komen. Inmiddels waren verschillende relaties van *Henk Hos* en *Wim Speelman* gepakt. Dat waren relaties van het technische apparaat, drukkers, enz., en ook relaties van mij. Inmiddels waren ook mejuffrouw *van der Molen* en mejuffrouw *Nolte* vrijgekomen uit de gevangenis in Arnhem, ongeveer Augustus 1942. Zij bleven op de achtergrond in haar woning in Aerdenhout, en terecht, want het was vrij riskant voor haar. Wij kwamen daar niet meer. Het contact tussen haar en ons was dus ook afgezaakt. Via koeriers durfden wij het eerlijk gezegd niet aan, want de S.D. zat zowel achter *van Randwijk* en zijn vrouw als achter mejuffrouw *van der Molen* en mejuffrouw *Nolte* aan. Het redactionele contact met mejuffrouw *van der Molen* raakte dus op de achtergrond en het technische contact met *Henk Hos* en

Wim Speelman was heel moeilijk. Dat heeft een heel trieste oplossing gevonden in het verraad van *Wim Pasdeloup*, die adjudant was van de heer *Six*, die naar ik meen toen drie adjudanten had. Hij wist van de moeilijkheden in de sfeer van „Vrij Nederland” af; hij kende *Wim Speelman* en *Henk Hos* persoonlijk vrij goed. Ik heb *Pasdeloup* één of tweemaal ontmoet. Hij heeft zowel *Henk Hos* als *Wim Speelman* verraden aan de Sicherheitsdienst. Hij stond, zoals achteraf is gebleken, onder een soort chantage van *Poos* en *Slagter*. Hij was namelijk destijds zelf gearresteerd geweest. Hij had een Joodse verloofde en Joodse schoonfamilie en wanneer hij niemand zou leveren van de O.D. of „Vrij Nederland”, zou die Joodse familie worden aangepakt. Blijkbaar — hoewel ik daar persoonlijk niets over kan zeggen, maar dit heb ik gehoord van degenen, die daar wel meer over weten — heeft hij ook verklaard, dat de reden voor zijn verraad is geweest, dat hij in het „Vrij Nederland”-geschil partij koos tegen *Henk Hos* en *Wim Speelman*. Dit is een uitermate trieste geschiedenis. Ik heb zelf *Wim Pasdeloup* nog viermaal gesproken, nadat hij *Henk Hos* en *Wim Speelman* heeft verraden, in volkomen goed vertrouwen. Ik had alleen een vermoeden, dat hij contact met de S.D. had. Daarom vroeg ik hem, of hij niet te weten kon komen, hoe die jongens waren verraden. Na de vierde keer, waarbij ik een afspraak met hem hierover had gemaakt, kwam hij niet. Daarna heb ik gehoord, dat hij geliquideerd is en dat hij het verraad heeft gepleegd.

82123. Jonkvrouwe *Wttewaall* van Stoetwegen: Waren daar be-wijzen voor? Was dat wel zeker?

A. Volgens mijn inlichtingen wel.

82123. Jonkvrouwe *Wttewaall* van Stoetwegen: Is hij door de illegaliteit geliquideerd?

A. Ja. Ik heb toen een belofte van geheimhouding over deze liquidatie afgelegd. Maar ik meen, dat dit thans een bekend feit is.

82125. De Voorzitter: Hier zijn mededelingen gedaan in deze zin, dat *Pasdeloup*, die op 18 Januari 1942 gearresteerd is op het strand te Scheueningen, tegelijkertijd met *Wiardi Beckman* en *Frans Goedhart*, na enige tijd door de S.D. zou zijn losgelaten en dat daaruit zijn verraad is voortgekomen.

A. Ja, zo heb ik het altijd gehoord.

82126. De Voorzitter: Dat heeft hij enige tijd kunnen doen, tot-dat hij geliquideerd is. naar ik heb begrepen van de kant van de O.D.

A. Ja, dat heeft de heer *Biihrmann* mij zelf ook verteld.

83127. De Voorzitter: U hebt dus verteid, dat *Herik Hos* en *Wim Speelman* waren gearresteerd?

A. Ja. Dat was aan het einde van het rampjaar, dat het toch eigenlijk voor ons en voor het gehele verzet is geweest, want er zijn in 1942 vreselijke slagen gevallen. Wij zaten toen eigenlijk aan de grond. *Van Randwijk* en ik waren overgebleven en ook *Pellikaan*. Wij waren dus eigenlijk met z'n drieën als verantwoordelijke mensen voor de gehele organisatie en men verwachtte uiteraard van ons wel iets. Mejuffrouw *Kohlbrugge* is er ook bij gekomen na haar Zwitserse reis. Wij hebben ons toen gewend tot mr. *Cramer* uit Assen. Wij hebben hem gevraagd, of hij wilde overkoinen en ons helpen. Dat heeft hij prompt gedaan. Hij is naar Amsterdam gekomen en is later full time gaan helpen.

In Januari 1943 verscheen „De Oranjobode”. Wij wisten aanvankelijk niet, uit welke hoek die krant kwam, totdat wij vrij spoedig vernamen, dat deze uit de hoek van *Wim Speelman* kwam. Ik had inmiddels gehoord, dat *Wim Speelman* vrij gekomen was door zijn ontsnapping uit Haaren. Voordat „De Oranjobode” verscheen, hebben wij getracht om contact met *Wim Speelman* te krijgen. Ik heb dat zelf gedaan, niet alleen, omdat ik e-n neef van hem was, maar bovendien, omdat wij graag weer technisch en zakelijk met hem zouden spreken, en bovendien, omdat wij omtrent zijn arrestatie, enz., nog een heleboel wilden weten.

Dit contact is niet gelegd. Ik heb verschillende brieven geschreven via mr. *Proosdij* in Amsterdam, maar hij wilde kennelijk niet. Wij wisten toen niet precies, wat daar achter zat. In Februari 1943 verscheen „Trouw” en toer? wisten wij het wel. Vrij spoedig was toen bij ons bekend, via de gemeenschappelijke illegale relaties, dat mejuffrouw *van der Molen* en de heer *Bruins Slot*, die wij in 1942 eenmaal hadden gesproken in Amsterdam, in verband met de redactie van „Vrij Nederland” samen met *Wim Speelman*, „Trouw”

hadden opgericht. Aanvankelijk hebben wij enige spanning met „Trouw“ gehad, omdat in het technische apparaat van „Trouw“ het verhaal ging, dat er een verrader en een communist in „Vrij Nederland“ zaten. Dat verhaal is vrij ver verbreid geworden, met het gevolg, dat wij illegaal brieven kregen via onze contacten, of dat zo was. Dat was vervelend en bovendien onjuist. Toen bleek ons, dat er blijkbaar tegen van Randwijk's beleid bezwaren werden ingebracht. Die bezwaren werden allemaal van-horen-zeggen geopperd. Contacten van *Wim Speelman*, waarvan wij er enkelen hebben gesproken, hoofdverspreiders, die het land afreisden en full time illegale werkers waren, buitengewone actieve en enthousiaste mensen, wilden graag invloed hebben op het redactiebeleid, het bestuur van de organisatie. Daarover kunnen meningen verschillen. Blijkbaar was het één van de motieven van de andere partij geweest, die toen „Trouw“ hebben opgericht. Achteraf zou ik, wanneer men mij naar mijn mening zou vragen over het geschil „Trouw“-„Vrij Nederland“, zeggen, dat het geschil is ontstaan op grond van allerlei technische factoren, illegale veiligheidsfactoren en de verschillende factoren, die ik zo juist heb geschilderd, dus o.a. de arrestaties, die de verwijdering hebben doen ontstaan tussen de technische groep en de bestuursgroep van „Vrij Nederland“, terwijl later bij de intellectuele leiders van „Trouw“ het motief is mee gaan spelen, dat men een eigen blad wenste, om zijn eigen politieke gedachten in dat blad te uiten.

Ik geloof ook zeker, dat „Trouw“ reden van bestaan heeft gehad. cn ik voor mij persoonlijk geloof ook, dat er behoefte bestond in zekere zin aan een blad als „Trouw“, hoewel naar mijn overtuiging de inhoud niet principieel verschilde van die van „Vrij Nederland“, behalve misschien sedert het einde van 1944, toen „Trouw“ samenging met de L.O., om een verklaring over Christelijk-Nationaal Nederland af te geven. Vóór die tijd verschilde het, behalve in toon, echter niet veel. Dat is dus eigenlijk, voor rover ik het kan zien, het geschil met „Trouw“ geweest.

82128. De **Voorzitter**: Wanneer ik u dus goed begrijp, is er vóór het uitkomen van „De Oranjebode“, het eerste nummer van „Trouw“ dus eigenlijk, in Januari 1943, tussen mejuffrouw van der Molen, *Wim Speelman* enerzijds en de andere leden van de redactie van „Vrij Nederland“ geen principiële discussie geweest over de grondslag van de inhoud van het blad?

A. Neen, die is er niet geweest. Zoals ik u reeds zei, is er in October 1941 inderdaad een principiële discussie gevoerd over de wijze, waarop het blad moest worden geleid. Wij hebben geen verschil gehad in de loop van 1942 over de principiële, theologische opvattingen. Wel is er zo nu en dan eens een geschil geweest over het feit, of een artikel moest worden geplaatst of niet. Ik herinner mij nog, dat wij een geschil hebben gehad over een artikel over officierenmelding. Dat zijn echter praktische geschillen geweest.

82129. De **Voorzitter**: Kwam daar het verschil in grondslag niet bij tot uiting?

A. Neen, daar speelde dat geen rol in.

82130. De **Voorzitter**: Wanneer ik u dus goed begrijp, vindt u, dat, indien er inderdaad reden was geweest om op een gegeven moment tot een anders gericht en anders geleid blad te komen, men dat in die tijd had moeten zeggen. Dat is, meen ik, wat u tot uiting wilde brengen?

A. Ja, dit verwijt ik inderdaad aan de oprichters van „Trouw“. Zij hebben ons toen in de kou laten staan. Nog erger vind ik eigenlijk, dat door hun initiatief een groot deel van ons technisch apparaat is meegenomen. Men kon uiteraard niet spreken van octrooi-recht of auteursrechten; men sprak alleen van persoonlijke relaties en *Wim Speelman* was inderdaad een van onze mensen met de meeste landelijke contacten. Hij reisde het land af; Henk Hos eveneens. Ik reisde zelf ook betrekkelijk veel, maar had minder contacten dan zij. *Wim Speelman* heeft een groot deel van zijn privé-contacten, die hij voor „Vrij Nederland“ had ingespannen, meegenomen voor de organisatie van „Trouw“. Dat was erg pijnlijk voor ons. Niet in het minst is er door „Trouw“ met „Vrij Nederland“ overlegd. Wij hebben herhaaldelijk geprobeerd om contact met „Trouw“ te krijgen.

Dat is echter niet gelukt. Alleen hoorden wij uit het land, dat er een communist in „Vrij Nederland“ zat, dat later echter door de heer Bruins Slot schijnt geredresseerd te zijn. De heer Crarner heeft toen voornamelijk gezorgd voor een nieuw landelijk apparaat met zijn relaties. Gelukkig hebben wij verschillende oude relaties, ook gereformeerde, behouden. Zij zijn ons altijd trouw gebleven. Technische relaties, die 100 tot 500 exemplaren afnamen, hebben wij eveneens

behouden. Wij hebben nieuwe relaties opgedaan via de heer Crarner, die ongelofelijk veel relaties had. Wij hadden in het voorjaar van 1943 dus betrekkelijk snel weer een groot apparaat.

82131. De **Voorzitter**: Hoe is de gang van zaken toen verder geweest?

A. Eigenlijk is toen de organisatie van „Vrij Nederland“ zonder vrij grote onheilen telkens hoger op gekomen, vooruitgegaan dus.

82132. De **Voorzitter**: Hebben er geen belangrijke arrestaties meer plaats gehad?

A. Neen. In April 1943 werd mevrouw van Randwijk gearresteerd. Zij was ondergedoken. Het is echter goed afgelopen. Ik herinner mij verder geen belangrijke moeilijkheden meer.

82133. De **Voorzitter**: Ook niet bij verspreiders of andere medewerkers?

A. Ja, wij hebben in Haarlem een grote arrestatie gehad. Dat waren de arrestaties in de *Lohman-zaak*, in December 1943.

82134. De **Voorzitter**: Is dat gelocaliseerd gebleven?

A. Ja.

„Vrij Nederland“ heeft toen die direct op militaire gebeurtenissen gerichte organisatie laten varen. Het heeft zich toen wel met de verzorgingstaak bezig moeten houden, zoals iedere illegale persorganisatie dat moest doen, omdat de opkomende Landelijke Organisatie der onderduikers, die in het voorjaar van 1943 groter werd, moest aanknopen bij bestaande illegale contacten, illegale mensen dus, die meestal al voor een of andere illegale krant werkten en er dus zodoende werk bij kregen. Onze organisatie werd toen hoe langer hoe zwaarder en andere organisaties, zoals L.O., en de K.P. later, kregen invloed op onze mensen. Wij waren dus niet meer de enigen, die richtlijnen voor onze mensen gaven voor de hoofdverspreiders, enz. Ook andere richtlijnen werden er gegeven, die elkaar kruisten. Verder hebben wij goed kunnen werken en geen moeilijkheden gehad.

82135. De **Voorzitter**: Hoe geschiedde het drukken van de krant? Centraal of gedecentraliseerd?

A. Dat geschiedde, toen de krant nog gestencild werd, in het voorjaar van 1941 tot December 1941, gedecentraliseerd, met verschillende stencilapparaten. In December 1941 kregen wij een drukker, maar in Januari 1942 hadden wij er al een bij; meestal hadden wij één of twee drukkers, die voor ons de oplage drukten, aanvankelijk 10 000, later 20 000, weer later nog meer. In 1944 hadden wij 3 drukkers. Na Dolle Dinsdag werd het technische apparaat natuurlijk helemaal anders. De opbouw van de organisatie was toen ook heel anders. Vóór Dolle Dinsdag hadden wij een hoofddrukker en enkele bijdrukken. Er is ook nog een tijd geweest, dat wij het lood transporteerden; wij lieten dat bij een zetter maken en transporteerden het dan naar een drukker, die drukte en dan transporteerden wij het lood weer naar een andere drukker.

82136. De **Voorzitter**: Zijn die transporten over het algemeen zonder ongelukken verlopen?

A. Ja. Ik herinner mij, dat ik zelf dat lood nog eens heb getransporteerd in 1942. Dat was in Bussum. Mijn fiets werd topzwaar en het lood duikelde op straat. Dat was een vrij moeilijke geschiedenis! Dat lood was niet te hanteren, zo zwaar. Er zijn bij enkele transporten wel eens koffers met een paar duizend exemplaren gepakt bij de controle op het station, zonder dat er echter mensen bij werden gearresteerd. Dat was dus voor ons verder niet zo belangrijk.

82137. De **Voorzitter**: U zei, dat na Dolle Dinsdag de organisatie anders werd. Hoe bedoelt u dat?

A. De verbindingen werden toen verbroken. Er moest toen gedecentraliseerd worden, geredigeerd en gedrukt. Aanvankelijk hebben wij nog vanuit Amsterdam een centrale kopij gezonden naar Friesland, Utrecht en den Haag, enz. Dat gebeurde zo eenmaal in de drie weken. Dat is vrij goed volgehouden. Practisch werd toen toch echter in ieder groot centrum een aparte redactie ingesteld, die zich hoofdzakelijk bemoeide met het dagelijks bulletin. Iedere grote persorganisatie gaf een dagelijks bulletin uit. De regionale redactie bemoeide

zich ook met de redactie van de grote nummers. Zodoende werden er enorme oplagen bereikt in die tijd, achteraf bekeken fantastisch. Wij hebben nooit algebraïsch kunnen berekenen hoe groot die oplagen wel waren, maar de oplaag van de hoofdkrant liep m.i., voor zover ik het kan schatten, boven de 100 000 uit. De dagelijkse bulletins kan ik met geen mogelijkheid schatten.

82138. De heer **Koersen**: Kunt u ongeveer aangeven, hoeveel mensen bij deze organisatie waren betrokken?

A. Dat is een moeilijke vraag. In 1941 was het aantal mensen te overzien. Achteraf kan men zeggen, dat er in Amsterdam bij wijze van spreken tien mensen met de organisatie bezig waren, en in elke behoorlijke stad zat een man, die met een paar helpers werkte. Verder werd het anoniem verspreid per post of per postpakket. Later, toen er een echt verspreidingsapparaat ontstond met koeriers, verspreiders en onderverspreiders, is het eigenlijk niet meer na te gaan. Ik zou er geen slag naar durven slaan. Waar houdt namelijk de organisatie op? De organisatie in 1944 bestond behalve uit het bestuur met zijn assistenten uit de hoofdverspreiders en andere verspreiders. Iemand, die tien exemplaren kreeg van zijn bovenliggende verspreiders, was eigenlijk ook een lid van de organisatie, want hij verspreidde toch die tien exemplaren. Ik denk wel, dat er een groot aantal verspreiders bij betrokken was, maar ik kan heus geen getallen noemen.

82139. De **Voorzitter**: Een ander punt is het contact met de Regering te Londen, het contact van deze kant met Londen en eventueel het contact van Londen uit met de illegale pers in het algemeen en met „Vrij Nederland” in het bijzonder. Wat kunt u daaromtrent mededelen?

A. Het contact met „Vrij Nederland” in het bijzonder liep via de Zwitserse weg. Daardoor verkeerde „Vrij Nederland” min of meer in een bevoorrechte positie, daar zij vanuit Zwitserland bepaalde persoverzichten kreeg, waarvan „Vrij Nederland” een gretig gebruik heeft gemaakt. Dank zij de Zwitserse weg heeft zij een apart blad kunnen uitgeven, de „Internationale Informatiebladen”. Dat blad is vanaf 1943 anderhalf jaar of nog langer verschenen met des tijds buitengewoon interessante artikelen, die wij via de Zwitserse weg doorkregen.

82140. De **Voorzitter**: Die gegevens waren dus, als ik het goed begrijp, afkomstig uit de wereldpers?

A. Ja.

82141. De **Voorzitter**: Die kwamen dus uit Zwitserland en niet uit Londen?

A. Neen.

Wij hebben toen als redactie van „Vrij Nederland” vanuit Nederland verschillende rapporten, enz. — ondertekend met **R.E.D.** — over de toestand naar Londen gestuurd. Dat is de enige wijze, waarvan ik mij herinner, dat de redactie van „Vrij Nederland” contact met Londen vanuit Nederland heeft gehad. Ik geloof ook wel, dat die rapporten op prijs werden gesteld. Op verzoek van **Wizz** van de Zwitserse weg heb ik een rapport samengesteld over *van der Waals*, welk rapport naar Londen is gezonden. Mijns inziens stonden daar nogal belangrijke gegevens in over *van der Waals*. Het is in Augustus 1943 in Londen aangekomen. Dit heeft „Vrij Nederland” ook als „Vrij Nederland” gedaan. Verder contact naar Londen hebben wij, naar ik meen, niet gehad, behalve toen in 1944 de coördinatie van de verzetsorganisaties een feit werd. Ik weet op het ogenblik verder niet, hoe ik concreet op uw vraag kan antwoorden.

82142. De **Voorzitter**: De bedoeling van mijn vraag is de volgende: Wij hebben volgens het Enquêtebesluit de taak om te onderzoeken, welk contact er heeft bestaan tussen de Regering te Londen en het verzet in Nederland, dus de politiek, die vanuit Londen ten aanzien van het verzet werd gevoerd. Daarbij komt ook aar, de orde de vraag, wat de Regering te Londen voor contact heeft gehad met de illegale pers, die een belangrijk onderdeel van het verzet was, en welke politiek de Regering gevoerd heeft ten opzichte van de illegale pers. Dat zou enerzijds kunnen blijken uit het contact, dat er van deze kant uit werd gezocht met Londen, maar nog veel meer uit de reacties, die eventueel vanuit Londen zouden zijn gekomen. Wij zouden daar graag een beeld van krijgen.

A. Wij hebben daarover in 1942 uitvoerig gesproken. Wij hebben toen allerlei contacten met Londen gezocht, daar wij ons als verzetsorganisaties alleen voelden staan. Wij hebben dat hier in den

Haag ook onder meer gezocht met iemand, die zei, contact te hebben, welk contact later is misgelopen. Wij hebben geen contact kunnen krijgen. Het is niet gelukt, behalve dan via de Zwitserse weg. Wij hebben Londen via de Zwitserse weg gevraagd, of zij asjeblijft via de radio duidelijke richtlijnen wilde geven voor het Nederlandse volk, wat de ambtenaren moesten doen en hoe men in het algemeen moest staan tegenover de vraag, of actief verzet geoorloofd was. Dat was toentertijd voor ons inderdaad een probleem. Praktisch was het al opgelost, maar theoretisch nog niet helemaal. Daarover hebben wij toen aan Londen gevraagd. Ik herinner mij toen wel de radiorede van prof. *Gerbrandy* in Februari 1943 te hebben gehoord, die op ons als verzetsbeweging een buitengewoon diepe indruk heeft gemaakt. Wij vonden dat het beginsein van de Nederlandse Regering om het verzet te stimuleren. Zo zagen wij dat. Wij hebben in die brieven hierop uiteraard gereageerd, maar verder hebben wij toch geen contact gehad. Omgekeerd hebben wij wel een parachutist gekregen.

82143. De **Voorzitter**: Dat is dus contact van de andere zijde. Hoe is dat in zijn werk gegaan?

A. Ik meen, dat wij die parachutist hebben gekregen via een zender. Wij hebben hem als „Vrij Nederland” gecoached. Hij was echter niet speciaal voor ons bestemd, dus niet bestemd voor de illegale pers. Hij was gedropt voor de militaire inlichtingendienst. Als zodanig hadden wij dus verder niets met hem te maken. Hij werkte gewoon voor zich zelf. Hij gaf zijn berichten verder door, waarvoor deze bestemd waren.

Er is ook nog een andere parachutist geweest, maar daar weet ik verder weinig van. Hij was voor de pers neergekomen. Later heb ik zijn naam gehoord. Het was *Bialosterski*, die in Alkmaar, naar ik meen, is doodgeschoten. Persoonlijk heb ik met hem geen contact gehad, dus van hem kan ik niets zeggen.

82144. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets gemerkt van de agent, die in het najaar van 1943 met een zending naar de illegale pers is gedropt?

A. Ja. De heer *van Heuven Goedhart* kwam bij ons vertellen, dat hij contact met hem had. Dat zat niet zo goed, als ik mij goed herinner. Hij kwam met een in het Engels gesteld stuk van het opperbevel, dat moest worden gepubliceerd. Ik meen, dat wij toen via de Zwitserse weg hebben gevraagd, of dat klopte. Wij hebben deze zaak ook voorgelegd aan de heer *Six* van de O.D. Toen was de verhouding nog niet kapot. Op de een of andere manier is dat misgegaan, want die agent is in verkeerde handen gekomen in Zeist of Driebergen. Het is toen helemaal misgelopen en wij hebben er verder niets meer van gehoord. Ik weet er dan ook niet meer van.

82145. De **Voorzitter**: Er was dus blijkbaar tegenover deze agent een zekere gereserveerdheid bij de illegale pers?

A. Ja, er was inderdaad een zekere gereserveerdheid.

82146. De **Voorzitter**: Wat u vertelt van het contact van Londen met de illegale pers in Nederland en omgekeerd, is niet zo heel veel.

A. Ten minste, wat ik er van weet..

82147. De **Voorzitter**: Nu kan men van oordeel zijn, dat het niet veel kōn zijn, dat dit contact niet veel kōn betekenen; anderzijds kan men van mening zijn, dat dit contact veel beter had kunnen zijn. Was in uw kring het vraagstuk van het contact van de Regering met het verzet hier te lande een probleem in deze zin, dat men zei: de Regering behoorde dit of dat te doen, die of die richtlijnen te geven, die en die hulp te verlenen? Of was het geen probleem?

A. U vraagt naar het contact van de Regering met de verzetsbeweging?

De **Voorzitter**: Ja. U kunt dat natuurlijk het beste beoordelen vanuit de hoek, waarin u zat.

A. Ik geloof, dat het contact van de Regering met de verzetsbeweging inderdaad een nijpend probleem was. Het contact van de illegale pers met de Regering was van geheel andere aard. De leiding van de illegale pers zat namelijk met het probleem, op welke wijze het Nederlandse volk moest worden voorgelicht, gestimuleerd voor het verzet. Wij moesten ons telkens opnieuw als illegale persmensen beraden over onze verantwoordelijkheid, die enorm groot

was. Wanneer wij een klein artikel moesten schrijven, bijvoorbeeld hoe de ambtenaren zich moesten houden, deed zich steeds de vraag voor, waarom de Nederlandse Regering nog niets had gezegd over dit punt. Het probleem van de houding van de ambtenaren, de geheime aanwijzingen, die gegeven waren voor de ambtenaren in 1938, die wij toen kenden, vonden wij een zo brandend probleem, dat de Regering daar wel iets over moest zeggen. Ik geloof inderdaad, dat, dank zij de stimulans vanuit het bezette gebied, de Regering hier duidelijke taal heeft gesproken. Inderdaad waren er voor ons personen verschillende belangrijke problemen, waarvoor wij graag wilden, dat de Nederlandse Regering duidelijke taal sprak. Bij mij persoonlijk staat het nog helder voor de geest, dat vanaf Februari 1943 de Nederlandse Regering voor het verzet die duidelijke taal is gaan spreken. H.M. de Koningin had eerder reeds radioreden als algemene stimulans gehouden, maar die handelden niet zo zeer over het probleem, op welke wijze de individuele burger zich moest gaan verzetten. Het totale verzet werd eigenlijk pas in 1943 openbaar en de meer concrete richtlijnen voor het individuele verzet kwamen per radio van de overkant, eigenlijk pas eerst in de loop van dat jaar los. Overigens, wat de illegale pers in de sfeer van de algemene verzetsbeweging betreft, had zij in die sfeer een functie, die mijns inziens niet onbelangrijk was. Deze functie is langzamerhand door de loop der omstandigheden min of meer verschoven door de steeds belangrijker wordende positie van de groepen R.V.V., K.P., O.D., die speciaal op het individuele actieve verzet de nadruk legden, en in die sfeer was het contact met de Nederlandse Regering van zeer groot belang. Vanuit Nederland, van de zijde van de algemene verzetsbeweging is al het mogelijke geprobeerd om dat contact goed tot stand te brengen en op elke parachutist af te springen om te vragen, wat voor gegevens hij had en welke belangrijke dingen hij ons te vertellen had. Die behoefte in de verzetsbeweging was mijns inziens erg groot.

82148. De **Voorzitter**: Bedoelt u te zeggen, dat men bij het vraagstuk van de politiek, die de Regering heeft gevoerd ten opzichte van het verzet, en van het contact, dat de Regering daarmee heeft gehad, tot de conclusie moet komen, dat het onderdeel van het verzet, dat de illegale pers was, daarvoor niet het meest representatieve onderdeel van het geheel was, omdat de positie van de illegale pers ten opzichte van dit contact een heel andere was dan die van de andere onderdelen van het verzet, waar misschien de behoefte aan het contact groter was dan bij de illegale pers? Of heb ik u verkeerd begrepen door dit zo te formuleren?

A. Ik heb mij waarschijnlijk dan niet helemaal goed uitgedrukt. Ik begrijp uw conclusie. Ik vind dit echter een heel moeilijke vraag. Ik zie het zo, dat in 1944 de verzetsorganisaties langzamerhand waren geconsolideerd. In 1941/1942 bestonden praktisch alleen enkele grote landelijke bladen en enkele kleinere, en de militair georganiseerde groepen. In 1944 was alles uitgegroeid en het centrum, dat aanvankelijk om de illegale pers gelegen had, was veel breder geworden. Men is b.v. een Kern gaan stichten, men is een Coördinatiecommissie gaan stichten en al dergelijke dingen meer, waarin de pers al of niet een plaats had. De pers had namelijk geen plaats in de Kern als zodanig, wel in de C.C. De behoefte van het verzet werd bepaald door de richtlijnen, die nodig waren ten aanzien van het totale actieve verzet, dat in 1943—1944 zo belangrijk is geworden. Dat totale verzet had zich inmiddels georganiseerd in allerlei organisaties. Het is dus duidelijk, dat die organisaties zo mogelijk duidelijke richtlijnen wisten van de Regering. Gelijk op speelde natuurlijk de positie van de illegale pers, die namelijk tot taak had, dat verzet in één richting te leiden en te stimuleren. Zodoende kwam voor bepaalde problemen in onze perskringen aan de orde, wat wij moesten doen en wat de Regering hierin zei. Uit dien hoofde hadden wij dat contact nodig, maar verder hadden wij het eigenlijk niet nodig. Wel dus het verzet in het algemeen met het oog op de militaire oorlogvoering om tot één richting te komen.

82149. De **Voorzitter**: Het andere verzet had nodig: inlichtingen, wapens, zenders, agenten en wat dies meer zij. De pers was eigenlijk al tevreden, wanneer zij de algemene gedragslijn van de Regering behoorlijk kon reconstrueren?

A. Ja, precies, zo is het eigenlijk.

83150. De **Voorzitter**: Ik heb begrepen, dat de pers aan geld eigenlijk ook geen behoefte had. De illegale pers heeft zich in het algemeen vrij goed kunnen redden.

A. Ja, gelukkig wel, Mijnheer de Voorzitter. Wij hebben geen geld van het N.S.F. behoeven aan te nemen, behalve éénmaal na

Dolle Dinsdag voor ons eigen vendel. Wij hadden namelijk een eigen B.S.-vendel gesticht te Amsterdam en ook elders in het land. Dat kostte veel geld en al de mensen moesten betaald worden, maar het geld hadden wij niet. Dat was dus een organisatie naast onze persorganisatie. Voor de pers zelf hebben wij nooit geld van het N.S.F. behoeven te krijgen, want van onze eigen relaties kregen wij altijd voldoende.

82151. De heer **Koersen**: Vond u, dat er aan de behoefte om richtlijnen te ontvangen van de Regering in voldoende mate werd voldaan? Waren die radioredevoeringen voldoende? Of had u daar meer van verwacht?

A. Mij schieten op het ogenblik geen concrete vraagstukken te binnen, behalve het ambtenarenvraagstuk. Wij hebben natuurlijk inderdaad nog meerdere vraagstukken gehad. Dat moet ik allemaal nog terug kunnen vinden in de stukken. Ik meen, dat wij later het gevoel hebben gehad, dat de Regering op redelijke wijze aan onze behoefte voldeed. Ik spreek nu echter in het algemeen.

82152. De heer **Koersen**: Bedoelt u met „later” vanaf de tweede helft van 1943?

A. Ja. In de tweede helft van 1943 en later was er een bevredigend geestelijk contact met de Regering.

82153. De **Voorzitter**: Van enigerlei beïnvloeding van de illegale pers, van de kant van de Regering, doordat b.v. te kennen werd gegeven, dat men te Londen de door de illegale pers aangegeven richting verkeerd achtte, is nooit gebleken?

A. In politieke zin zeker niet en in andere zin waarschijnlijk ook niet. Het staat mij voor de geest, dat wij weleens enkele richtlijnen hebben gekregen van de Regering voor de illegale pers, maar ik weet niet wanneer dat is geweest. Het is allemaal zo lang geleden!

82154. De **Voorzitter**: Weet u iets af van de Perskern?

A. Daar heb ik destijds weleens van gehoord en ook daarna.

82155. De **Voorzitter**: Wat hebt u daar dan van gehoord?

A. Het heeft bij ons uitsluitend deze reactie gewekt, dat wij daar niet aan moesten meedoen. Ik weet niet meer, of daar een parachutist tussen zat of niet. Het was in ieder geval een centralisatiepoging waar wij per se niet aan mee wilden doen; dat weet ik nog wel. Wanneer ik mij niet vergis, ging die uit van het Nationaal Comité van Verzet. Dat comité deed toen allerlei pogingen tot centralisatie. Wij waren daar van het begin van de oprichting van het comité tegen. Wij hebben verschillende besprekingen hierover gevoerd met de heer *Neher*; wij geloofden namelijk niet aan die mogelijkheid van gelijkgerichte centralisatie. Wel aan coördinatie. Zodoende hebben wij ons nooit aan die Perskern gewaagd.

82156. De **Voorzitter**: Dat standpunt werd, naar ik meen, vrij algemeen ingenomen.

A. Door de grote bladen in ieder geval.

82157. De **Voorzitter**: Is daar dus weinig van terecht gekomen?

A. Dat weet ik niet, Mijnheer de Voorzitter. Ik weet alleen, dat wij er niet aan meegedaan hebben, en verder heb ik er nooit meer van gehoord. Er waren op het laatst zo ongelofelijk veel bladen. Er zijn wel bladen lid van geweest. Ik geloof echter niet, dat die kern feitelijk enig resultaat heeft gehad. Ik meen wel, dat zij weleens een richtlijn hebben uitgestuurd. Dat staat mij wel vaag voor de geest.

82158. De heer **Koersen**: Had u wel contact met mensen van andere bladen?

A. Wij hadden regelmatig contact met de grote bladen.

82159. De heer **Koersen**: Ging dat wel goed?

A. Dat ging prima; de verhouding was uitstekend. Met „Het Parool” waren wij zelfs bevriend, mag ik wel zeggen. Ook met „Je Maintiendrai” en met „Trouw” hadden wij regelmatig contact. Ook met andere grote bladen, zoals „De Waarheid”, enz.

82160. De **Voorzitter**: Ik heb hier een rapport, dat over de Zwitserse weg naar Londen is gegaan; daarin wordt gesproken over het Nationaal Comité van Verzet en het Hoofdkwartier van Verzet. Dat rapport is in nogal scherpe bewoordingen gesteld. Ik heb aan de heer *Slotemaker de Bruine* gevraagd, wat dat voor een rapport was. Hij zegt:

„Deze nota is in de eerste zending uit de estafette-periode meegegaan en is afkomstig van de redactie van „Vrij Nederland“. Over de inhoud kan ik niet veel zeggen. Dit is als stuk, ons door „Vrij Nederland“ aangeboden, meegegaan. Tot de overkant zal toen gezegd zijn, dat het van de redactie afkomstig was en ook via de redactie ons had bereikt. In die tijd schreef ik nog geen commentaren; uit de aantekening op de inhoudsopgave blijkt deze bron echter voldoende. Ik zie geen ondertekening, maar in Zwitserland kon men uit een en ander opmaken, waarvan dit afkomstig was.”

Dit betekent dus, dat het auteurschap van deze brief door de heer *Slotemaker* wordt toegeschreven aan de redactie van „Vrij Nederland“. Kent u dit stuk?

A. Dat zal inderdaad door ons zijn verzonden. Daar staat R.E.D. onder. Ik herinner mij ook wel vaag, dat wij dit verstuurd hebben.

82161. De **Voorzitter**: Daar staat ook iets over nieuwe organisaties in.

A. Ja, inderdaad. Wij hebben toen moeilijkheden gehad met het Nationaal Comité. Wij hadden daar namelijk een publicatie in „Vrij Nederland“ over gedaan, wat tot deze moeilijkheden heeft geleid. Hoe die moeilijkheden lagen, kan ik mij niet herinneren op dit ogenblik. Uit die publicatie in „Vrij Nederland“ moet dit blijken. Deze publicatie moet min of meer een foutieve indruk bij het publiek hebben weggewerkt, alsof het Nationaal Comité niet bona fide zou zijn, want daar hebben wij nooit aan getwijfeld. Het ging om de principiële doelstelling van het Nationaal Comité. Men wilde namelijk, en daar waren wij toch wel heel positief tegen, een vorm van overkoepeling van het verzet. Dat leefde in 1943. Niet alleen bij het Nationaal Comité, maar ook bij de R.V.V. De R.V.V. heeft het m.i. reëler en concreter aangepakt en ook op een andere basis dan het Nationaal Comité. Het Nationaal Comité had inderdaad sterke overkoepelingsneigingen. Wij wensten daar als vrije organisaties niet toe over te gaan. Er zijn toen een paar scherpe discussies geweest over dit punt met de heren *Neher* en, naar ik meen, *van Velzen*.

82162. De **Voorzitter**: Welke betrekkingen onderhield „Vrij Nederland“ met de B.S.?

A. De kopgroep van „Vrij Nederland“ in Amsterdam had relaties met de R.V.V., onder andere via *Gerben Wagenaar* en nog iemand in Amsterdam van de R.V.V.

82163. De **Voorzitter**: Was er ook contact tussen de illegale pers in het algemeen en „Vrij Nederland“ in het bijzonder en tussen de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten?

A. Dat was inderdaad het geval. Ik kan daar gedeeltelijk over oordelen, omdat ik toen gepakt ben, maar ook vóórdat ik werd gepakt in Januari 1945 was dat contact er al met de commandant van Amsterdam. De heer *van Randwijk* sprak de heer *Overhoff* regelmatig op verschillende vergaderingen. Ik kan het misschien beter zo stellen, dat de illegale pers in die tijd vertegenwoordigd was in het Amsterdamse Werkcomité en het landelijke werkcomité. Na Dinsdag was de gehele illegaliteit gecoördineerd en men had in allerlei plaatsen werkcomité's opgericht, die het verzet in al zijn geleidingen coördineerden. Wanneer er dus een manifest moest worden uitgegeven, had een illegaal persorgaan het recht dat zelfstandig te doen, zoals wij inderdaad ook hebben gedaan, o.a. tegen de totale arbeidsinzet, in December 1944. Wel werd er echter voortdurend overleg gepleegd via de werkcomité's en het landelijk werkcomité, op welke wijze het gecoördineerde verzet van alle verzetsorganisaties moest plaats vinden, waarin dus de illegale pers ook een bepaalde rol had. Behalve de dagelijkse bulletins en andere bulletins stelde dat zijn drukapparaten ook ter beschikking b.v. van de B.S. Dat was inderdaad volkomen gecoördineerd.

82164. De **Voorzitter**: Werden er b.v. van de kant van de commandant B.S. voorschriften gegeven aan of verzoeken gericht tot de illegale pers om bepaalde dingen niet te publiceren, b.v. uit veiligheidsoverwegingen?

A. Ik kan deze vraag het beste beantwoorden met te zeggen: Ik weet het niet.

82165. De **Voorzitter**: Hebt u bij uw werkzaamheden ook nog hulp van de C.I.D. gehad?

A. Ja, ik meen van wel. Wij hebben inlichtingen van de C.I.D. gekregen.

82166. De **Voorzitter**: Hiermede ben ik dan gekomen aan het einde van hetgeen ik u had te vragen. Hebt u hier zelf nog iets aan toe te voegen?

A. Ik geloof, dat ik er voor mij persoonlijk niet helemaal ben uitgekomen wat betreft uw vraag over de behoefte van het contact met Engeland. Wanneer ik het geschreven woord voor mij krijg, zal ik daar echter een aanvulling op verstrekken.

De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk een belangrijk punt. Wanneer u meent daarop nader te moeten ingaan, zoudt u dat kunnen doen in de vorm van een Nota.

Ik dank u zeer voor uw inlichtingen. Ik sluit het verhoor.

A. H. VAN NAMEN.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 26 JULI 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

prof. mr. GEZINA HERMINA JOHANNA VAN DER MOLEN,
oud 58 jaar, wonende te Aerdenhout, hoogleraar.

Zij legt de eed af als getuige en deskundige.

82167. De **Voorzitter**: Wij zouden graag uw oordeel hebben over een tweetal onderwerpen, die in uw oproeping summierlijk als volgt zijn geformuleerd:

1. de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien, en
2. de aanwijzingen aan de ambtenaren en de bevolking, waarmee dan zijn bedoeld de aanwijzingen van de Regering aan de ambtenaren en de bevolking hier te lande, tijdens de bezetting.

Ik mag wel aannemen, dat de bedoeling u duidelijk is.

A. Ja, die is mij, geloof ik, wel duidelijk. Ik meen, dat daar geen misverstand over is.

De **Voorzitter**: Mag ik u dan verzoeken hierover uw mening kenbaar te maken?

A. Ik zou allereerst graag iets zeggen over de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien. Dat punt heb ik tijdens de bezetting reeds in studie genomen en in die tijd heb ik daarover ook een brochure geschreven. De opinie, die ik in die brochure heb neergelegd, is nog altijd mijn opinie. Dat maakt het mij dus gemakkelijk om daarop op het ogenblik terug te vallen. Wanneer men spreekt over de geoorlooftheid van het verzet, meen ik, dat men allereerst in aanmerking moet nemen, dat een bezetting is: een occupatio, die moet worden onderscheiden van een annexatie, en ten tweede, dat door het feit van de bezetting de bezettende macht geen wettige Overheid wordt. Dat is, geloof ik, ook het uitgangspunt van deze vraag. De macht gaat de facto wel over in handen van de bezetter, maar die macht berust alleen op de geweldsmaatregelen, die hij ten aanzien van het bezette gebied heeft genomen. Zoals u bekend is, is deze gehele zaak geregeld in 1899 en later in 1907 bij het Landoorlogreglement. Men heeft daarin heel duidelijk uiteengezet en naar voren gebracht, dat de bedoeling van de regeling van het bezettingsrecht op zich zelf volstrekt niet was om aan de bezetter bepaalde rechten toe te kennen, maar integendeel om bescherming te verlenen aan de bevolking. Ik geloof, dat, wanneer men dit in het oog houdt, men komt tot wat in 1899 door de Belgische afgevaardigde, *Beernaert*, naar voren is gebracht, nl. dat de bevolking daarmede volstrekt niet het recht wordt ontnomen om zich tegen maatregelen van de bezetter te verzetten, die gaan buiten datgene, wat in het Landoorlogreglement hem is toegekend. Wanneer men dus de vraag theoretisch beziet — want ik geloof, dat dit vooral een theoretische vraag is en dat geen enkele bezetter zich volkomen binnen de grenzen van het hem toegekende recht zal houden —, zijn er wel zekere plichten van de bevolking tegenover de bezetter. Dat is ten minste mijn opvatting. Ik vind, dat er een zekere gehoorzaamheidsplicht is, maar deze gehoorzaamheidsplicht is secundair ten aanzien van de gehoorzaamheidsplicht, die de bevolking nog altijd heeft ten aanzien van zijn wettige Overheid. Wanneer er dus conflict is tussen de bevelen van de wettige Overheid, indien die althans nog ergens op de wereld bestaat en men bij machte is om de bevolking van zijn opinie te doen blijken, dan geloof ik, dat de gehoorzaamheid aan de wettige Overheid gaat boven de gehoorzaamheid aan de bezettende macht.

82168. De **Voorzitter**: Meent u, dat dit laatste ook geldt in het theoretische geval van de bezetter, die zich volkomen houdt aan de bepalingen van het Landoorlogreglement?

A. Dat geloof ik wel, in zoverre, dat, wanneer de wettige Overheid bevelen zou geven aan de bevolking, die in strijd zouden zijn met de uitdrukkelijk aan de bezettingsoverheid toegekende rechten bij het Landoorlogreglement, ik zou zeggen, dat de Overheid dan in gebreke is en bevelen geeft aan de bevolking, die in strijd zijn met het Landoorlogreglement en dus onjuist zijn. Men zou dan dus in gewetensconflict kunnen komen en kunnen zeggen, dat die wettige Overheid zich op een verkeerd pad begeeft, waarom men dus niet gehoorzaam moet zijn aan die wettige Overheid.

De gehoorzaamheid aan de bezettingsmacht is eng omschreven en beperkt zich maar tot weinig dingen, namelijk het betalen van belasting, het hebben van inkwartiering, het verzorgen van het bezettingsleger en dergelijke. Het is de bezettingsautoriteiten volstrekt verboden zich te begeven op het terrein — zonder noodzaak — van het staatsbestuur van het volk, dat door hen is bezet. Zodra die bezettingsoverheid haar boekje te buiten gaat, staat het recht van verzet onomstotelijk vast. Ik geloof, dat lijdelijk verzet altijd mag worden gepleegd. Men heeft dat in 1899 ook zeer uitdrukkelijk gezegd: Tenslotte berust de weerstand, die er in een volk is, dat door de vijandelijke macht wordt overwonnen, op een zo natuurlijk recht en op de natuurlijke gerechtigheid, dat men die eigenlijk niet kan wegcijferen en niet behoeft weg te cijferen. Men zou echter bijvoorbeeld niet hebben mogen weigeren om belasting te betalen naar mijn mening.

82169. De **Voorzitter**: En wanneer de bezetter nieuwe belastingen gaat invoeren?

A. Ik geloof ook, dat het dan niet mag worden geweigerd.

82170. De **Voorzitter**: U herinnert zich waarschijnlijk, dat tijdens de bezetting van ons land men een bijdrage — men kan dat geen belasting noemen — moest gaan betalen voor de bedrijfsorganisatie, die in het leven was geroepen, de zogenaamde organisatie-*Woltersom*. Er zijn mensen, die met klem beweren, dat men niet verplicht was die bijdrage te betalen.

A. Nu is dit natuurlijk weer iets anders dan een belasting.

83171. De **Voorzitter**: Ja, dat is natuurlijk zo; bovendien werd daarbij tegelijkertijd die nieuwe bedrijfsorganisatie ingevoerd. Daar zat het onverbrekelijk aan vast.

A. Ja, en dat was weer een indruisen tegen ons Staatsbestel, zoals dat op dat ogenblik was, tegen onze Staatsstructuur; wij kenden die instelling niet. Het was een nationaal-socialistische instelling. Ik zou echter zeggen, dat, wanneer de bezetter een algemene belasting, een nieuwe normale belasting, b.v. op fietsen — gesteld, dat die belasting er toen nog niet was geweest — zou hebben ingevoerd, onder het motto, dat de bezetter in die dure tijd het Staatsbestel niet gaande kon houden zonder die belasting, wij die belasting hadden moeten betalen.

Wij moesten, dunkt mij, de bezetter in staat stellen om hier de openbare orde te handhaven en het Staatsorgaan gaande te houden. Daarvoor zijn belastingen nodig. Volgens het Landoorlogreglement hadden wij ook de plicht tot onderhoud van het bezettingsleger. Nu is het voor de individuele burger naar mijn mening verschrikkelijk moeilijk om te beoordelen, in hoeverre een dergelijke belasting niet alleen daarvoor, maar ook voor andere dingen wordt gebruikt.

82172. De **Voorzitter**: U zegt dus, dat deze dingen, al waren het er niet veel, door de burgers van het bezette land tegenover de bezettende Overheid moesten worden gedaan. Maar blijft die plicht, zoals u het hebt genoemd, om die enkele dingen te doen, niet bestaan, wanneer de bezettende Overheid op andere punten afwijkt van haar in het volkenrecht omschreven positie?

A. Dat verandert de situatie mijns inziens volkomen.

82173. De **Voorzitter**: Om nog even bij het voorbeeld van die belastingen te blijven: U zoudt dus van mening zijn, dat, wanneer de bezetter zich niet houdt aan de hem voorgeschreven regelen, de burgers in het bezette gebied op een gegeven moment ook zouden mogen weigeren belasting te betalen?

A. Ja. Ze zouden dat mogen weigeren, maar of dat verstandig zou zijn geweest, is een andere kwestie.

Het Landoorlogreglement is eenvoudig een contract tussen de bezetter en het bezette volk, ondertekend door de beide Staten, die daarbij zijn betrokken.

Wanneer een van de beide partijen zich absoluut niet houdt aan de daarin overeengekomen bepalingen, dan is de andere daarvan ook bevrijd, aangezien nu eenmaal in het volkenrecht geen rechtbank aanwezig is of althans toen niet was, waarvoor men kan zeggen: Ik roep die mijnheer ter verantwoording, want hij doet niet wat hij verplicht is te doen. Dan vervalt een dergelijk contract van zelf. De andere partij is dan ook niet meer verplicht zich daaraan te houden. Ik geloof, dat daarom ongetwijfeld in de situatie, zoals wij die hebben beleefd, het recht van verzet vrijwel onbepaald bestond, met dien verstande, dat ik toch altijd op het standpunt heb gestaan, dat het militaire verzet uit moest gaan van onze Regering, dus van onze wettige Nederlandse Regering. Ik bedoel dan het organiserende militaire verzet, dat in overleg met de Nederlandse Regering moest geschieden. Men kon dat hier wel voorbereiden; men kon hier spionage en al dergelijke dingen voorbereiden, maar gewapend optreden van troepen tegen het bezettingsleger zou ik toen met kracht hebben verworpen, indien dat buiten onze Regering om geschiedde.

82174. De **Voorzitter**: Het optreden van de Binnenlandse Strijdkrachten vindt u dus wel geoorloofd, omdat deze op dat moment door bepalingen van de Londense Regering waren ingeschakeld in de reguliere strijdkrachten?

A. Ongetwijfeld, Mijnheer de Voorzitter!

82175. De **Voorzitter**: De grens is hierbij natuurlijk vrij moeilijk te trekken, want in die tijd werd er b.v. ook sabotage gepleegd; niet uitsluitend sabotage door mensen in Nederland, maar ook door agenten, die van uit Engeland waren gezonden, en in samenwerking met die agenten. Dan komen wij natuurlijk op een grensgebied.

A. Ja. Men komt dan op een grensgebied. Ik heb afzonderlijke sabotagedaden, vooral in de beginperiode, onjuist gevonden. Wanneer de Londense Regering zegt: Op dit ogenblik moet er gesaboteerd worden in die zin, zoals b.v. de spoorwegstaking is geweest, dus sabotage op grote schaal, en wanneer de Londense Regering dat dus beveelt en het in het belang van de oorlogvoering is, dan moet het natuurlijk gebeuren; ik geloof echter, dat afzonderlijke sabotagedaden bovendien weinig zin hadden en eigenlijk onjuist waren.

82176. De **Voorzitter**: Komt u dan tot de conclusie, dat de stakingen, die er zijn geweest in Februari 1941 en Mei 1943, de door u getroffen grens overschrijden?

A. Dat waren toch geen afzonderlijke sabotagedaden.

Das was het optreden van de Amsterdamse bevolking tegen bepaalde maatregelen, die beslist onrechtmatig waren, en in die Meidagen was dat ook een reactie op een onrechtmatige maatregel van de zijde van de bezetter. Met afzonderlijke sabotagedaden bedoel ik meer het doorsnijden van een enkele spoorwegverbinding; niet wanneer dat later is geschied, toen onze Regering had gezegd, dat wij moesten saboteren, maar in die beginperiode.

82177. De **Voorzitter**: Maakt u dan onderscheid tussen het afzonderlijk optreden van iemand, die op de een of andere manier sabotage pleegt, en b.v. stakingen, die massaal optreden waren?

A. Ja, dat onderscheid maak ik zeker. Ik vind in het algemeen gesproken, dat in bepaalde omstandigheden zelfs verzet tegen een wettige Regering is geoorloofd, maar dan alleen onder leiding van verantwoordelijke personen. Dat is een algemeen calvinistische opvatting.

82178. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik had aanvankelijk begrepen, dat u dat gemeenschappelijke verzet alleen goedvond, wanneer dat door de wettige Regering werd gestimuleerd; dat was met de Februaristaking en de Meistaking toch niet het geval. Die zijn spontaan uit de bevolking opgekomen. U koppelt het dus niet alleen aan de bevelen van de Regering. De spoorwegstaking was door de Regering bevolen.

A. Het *militaire* optreden zou ik willen koppelen aan het uitdrukkelijke bevel van de Regering; ik bedoel dan het vormen van groepen — ik ben niet erg militair geschoold —, het maken van hele regimenten, die dan hier of daar optreden; ik zou dat uitsluitend aan de Regering willen overlaten. Het gezamenlijk spontane verzet onder leiding van verantwoordelijke personen tegen een bepaalde maatregel, die zeer onrechtvaardig is en volkomen in strijd is met het Landoorlogreglement, zou ik niet afkeuren. Dat zou ik zeker geoorloofd achten. Het is natuurlijk vreselijk moeilijk om de grens aan te geven. Wat ik vroeger ook in het blad, waarin ik heb geschreven, ten strengste heb afgekeurd, is het afzonderlijk stellen van daden van geweld tegen leden van de Wehrmacht, het neerschieten dus van Duitse soldaten, officieren, enz. en het in het water gooien van zulke personen. Ik vind dat beslist ongeoorloofd, zowel moreel als rechtens.

82179. De **Voorzitter**: Nu een andere casuspositie: nl. de uitzending van agenten door het Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer, S.O.E.-agenten, waarvan *Jambroes* de eerste was. Het was de bedoeling, dat *Janzbroes* en de zijnen een organisatie zouden maken, die hier in Nederland alles moest voorbereiden voor het moment van de invasie, waaraan zij dan de nodige steun moest verlenen. Daar is niets van gekomen, zoals u weet, omdat al die agenten door het Engeland-Spiel gevangen zijn genomen. Het had echter even goed ook anders kunnen lopen. De mogelijkheid was er bovendien ook geweest, dat men hun ook al reeds bepaalde werkzaamheden had opgedragen, voordat de invasie plaats vond, b.v. het bemoeilijken van verbindingen en wat dies meer zij. Dat zoudt u waarschijnlijk, ook voor zover er Nederlandse, in Nederland woonachtige, burgers bij waren aange trokken ook rekenen onder een actie, die werd geleid door de Regering te Londen?

A. Inderdaad.

82180. De **Voorzitter**: Uit uw betoog volgt waarschijnlijk ook, dat u het feit, dat de Duitsers hier zijn begonnen met een burgerlijk bestuur in te stellen, beschouwt als een dusdanige afwijking van de regeling van het Landoorlogreglement, dat dat eigenlijk de baan al vrijmaakt voor het verzet van de burgers van het bezette land?

A. Inderdaad geloof ik, dat dit al een zeer sterk volkenrechtelijk vergrijp is geweest.

82181. De **Voorzitter**: En vooral met de intentie, waarmee het hier te lande is gebeurd. Dat komt er ook nog bij. De intentie was om tot een volkomen gelijkshakeling te komen.

A. Als ik mij niet vergis, heb ik hier ook nog een citaat van een Duitser, *Laband*, die in 1917 hierover een interessant artikel heeft geschreven: Reeds in 1870—71 tijdens de bezetting van Frans grondgebied door Duitse troepen werd de mening gehuldigd, dat bezetting geen gebiedsuitbreiding betekent en dat de bezettende macht niet het eigen Staatsgezag, maar dat van liet overwonnen volk uitoefent. Wanneer hier dus een Duits burgerlijk bestuur wordt ingevoerd, dan oefent dat een eigen Staatsgezag uit, wat in strijd is met de opvatting wat bezetting is. Het gebeurt natuurlijk dikwijls, dat de bezetter een bezet land als annexatiegebied beschouwt.

82182. De **Voorzitter**: Maar al beschouwt de bezetter het als annexatie, daarom is het dat nog niet.

A. Neen, ongetwijfeld niet. Ik bedoelde meer, dat hij het behandelde, alsof het geannexeerd gebied was. Dat heeft men in 1899 willen voorkomen. Men heeft de rechten van het bezette volk veilig willen stellen.

82183. De **Voorzitter**: Ik heb uw betoog door enige vragen te stellen enkele malen onderbroken. Ik weet niet, of ik daardoor heb bewerkstelligd, dat u dingen, die u eigenlijk had willen zeggen, nog niet hebt gezegd.

A. Ik geloof niet, dat ik nog heel veel had willen zeggen, Mijnheer de Voorzitter. Ik weet niet, of u er prijs op stelt om dit boekje over Bezettingsrecht te houden. Ik heb het boekje in 1941 geschreven en clandestien uitgegeven.

82184. De **Voorzitter**: Wij zullen gaarne van de inhoud kennis nemen.

Het tweede vraagpunt houdt sterk verband met het eerste. Daar rijzen verschillende vragen bij. In de eerste plaats zou ik u willen vragen wat uw oordeel is over de Aanwijzingen, die de Regering in

1937 heeft opgesteld. Meent u, dat deze in het kader van de formele volkenrechtelijke regeering, zoals die bestond, aanvaardbaar zijn of hebt u er bepaalde kritiek op?

A. Tot mijn schande moet ik u bekennen, dat ik op dit punt minder positief kan zijn. Ik heb daar indertijd wel kennis van genomen; ik herinner mij, dat de heer *Bosch van Rosenthal* commentaar heeft geleverd op die Aanwijzingen, maar zij staan mij niet meer zo helder voor de geest. Ik had ze ook niet tot mijn beschikking. Over de inhoud kan ik u dus niet zo heel veel zeggen. Dat punt moet ik eigenlijk dus een beetje laten schieten. Ik herinner mij nog wel, dat ik ze indertijd erg slap vond. Doordat ik niet helemaal in orde was, ben ik ook niet naar de bibliotheek kunnen gaan om mij van de inhoud nog eens op de hoogte te stellen. Het is vandaag eigenlijk voor het eerst, dat ik er weer uit ben. Zodoende kan ik er niet veel over zeggen. Ik kan niet zeggen, of ik vind, dat die bepalingen in strijd zijn met het volkenrecht. Ik heb dat, naar ik meen, indertijd ook niet gevonden.

82185. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ze zullen wel in overeenstemming met het volkenrecht zijn opgemaakt. Ze zijn in voile vrede bewust gemaakt. Ik denk, dat men daarbij dus wel die bepalingen heeft geraadpleegd.

A. Ongetwijfeld.

82186. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Men beroept er zich altijd op. Er zijn echter later weer nadere aanwijzingen geweest van de Regering te Londen.

A. Ja, ik dacht ook vooral, Mijnheer de Voorzitter, dat het uw bedoeling was te vragen, welke betekenis die Aanwijzingen hadden, niet zozeer wat inhoud betreft, maar meer wat de juridische betekenis van het stuk op zich zelf aangaat.

De **Voorzitter**: Dat is een punt, waar ik ook nog op wilde komen.

A. Dat is natuurlijk veel gemakkelijker te beantwoorden. Dat is betrekkelijk onafhankelijk van de inhoud. Ik geloof dan inderdaad, dat ambtenaren, die zich te goeder trouw hebben gehouden aan deze Aanwijzingen, geen blaam treft; dat zij zich inderdaad op deze Aanwijzingen konden beroepen en zeggen: De Regering heeft zelf gezegd, dat zij zo moesten handelen. Wanneer andere ambtenaren hebben gevonden, dat hun geweten daarmede in strijd kwam en dat zij dat op de duur niet konden volhouden en het daarom niet moesten doen, is dat mijns inziens een nog loffelijker houding, maar ik zou toch niet graag de eersten veroordelen. Wanneer de Regering in vrede een stuk opstelt, dat bedoeld is om de houding van ambtenaren te bepalen — dat is een zeer normale gang van zaken; het is volkenrechtelijk een heel gewone casuspositie — dan zijn die ambtenaren natuurlijk volkomen verontschuldigd, wanneer zij daarnaar hebben gehandeld.

82187. De **Voorzitter**: Raken wij hiermede nu niet aan een ander probleem? U zei zoëven, dat, wanneer ambtenaren zich daaraan hebben gehouden, men daar weinig kritiek op kan hebben en wanneer anderen verder willen gaan, dit dan op een gegeven moment als een loffelijke daad kan worden beschouwd, zonder dat degenen, die zich wel aan die Aanwijzingen hebben gehouden, in een mindere positie komen. Dat gaat natuurlijk op, zolang als het opgaat, want, wanneer er tijdens de bezetting voornamelijk door de gedragingen van de bezetter een dusdanige mentaliteit, een dusdanige sfeer gaat heersen, dat eigenlijk de afwijking, het verder gaan dus, regel wordt en men dat als het normale gaat zien, komt die zaak natuurlijk iets anders te liggen. Dan komt men tevens op het terrein van een heel algemeen vraagstuk, nl. of een regeling als die van het Landoorlogreglement eigenlijk niet is een zeer theoretische regeling, die niet meer op de wijze van oorlogvoering, zoals deze tegenwoordig is, althans zoals deze in de laatste oorlog geweest is, past. Bij de opstelling van het Landoorlogreglement is men blijkbaar uitgegaan van de veronderstelling, dat twee oorlogvoerende partijen oorlog voeren op een gereglementeerde manier en zich over en weer tamelijk netjes aan die regelingen houden, maar de werkelijkheid van de oorlog van 1939—1945 is geweest, dat er oorlog is gevoerd met negatie van vele van die regelen en bovendien met een heel ander uitgangspunt. Men ging er vroeger van uit, dat twee landen oorlog voerden met hun legers, terwijl de burgerbevolking daar min of meer abstract bij ter zijde werd gesteld, maar in de laatste oorlog was dat heel anders. Dat was een totalitaire oorlog, waarbij volk tegen volk oorlog voerde en niet in die zin, dat het gehele volk in

het leger werd opgenomen, maar in de letterlijke zin. Men komt dan op de vraag van de betrekkelijkheid van deze gehele regeering.

Zo kunnen ook de Aanwijzingen prachtig passen in de theoretische regelingen, maar de feitelijke toestand kan zo worden, dat in het bezette gebied nagenoeg iedereen en ook nagenoeg iedere ambtenaar gaat zeggen, dat die regelingen in de situatie, zoals die geworden is, niet meer opgaan en dat men het anders gaat doen.

Men krijgt dan natuurlijk een heel andere opvatting over dit soort van dingen en dan rijst ook de vraag of die regelingen praktisch nog wel veel betekenis hebben, in die zin, dat men zegt: Al zijn er regelingen van de wettelijke Overheid, men is toch verplicht om verder te gaan.

h. Mijnheer de Voorzitter, ik ben dat volkomen met u eens. Vooral dat laatste punt, dat u hebt genoemd, lijkt mij van het grootste belang, namelijk, dat het Landoorlogreglement uitgaat van de gedachte, van de gescheiden sferen, van de militaire en burgerlijke sfeer, terwijl de Duitsers hier dadelijk zijn begonnen met een totale oorlog. Daarom heb ik ook opzettelijk gezegd, en daar zou ik nu nog even de nadruk op willen leggen, dat ambtenaren, die zich te goeder trouw aan deze Aanwijzingen hebben gehouden — ik bedoel niet de ambtenaren, die dit als een soort scherm hebben gebruikt om daarachter hun lafheid te verbergen of om hun eigen positie te sauveren — en die misschien uit kortzichtigheid of wat dan ook of uit een soort van ambtelijke instelling; ik heb nu eenmaal die voorschriften gekregen en ik moet mij daaraan houden, niet zo hard kunnen worden aangevallen.

82188. De **Voorzitter**: De beoordeling van de subjectieve goede trouw wordt natuurlijk ook beïnvloed door de wijze, waarop de omgeving op dit soort dingen reageert.

A. Zeker. Men kan misschien zelfs zover gaan, dat in de laatste jaren van de bezetting de voorlichting door de illegale pers al zodanig was, dat de goede trouw bij zeer weinigen meer kon worden verondersteld. Dat ben ik zeker met u eens.

82189. De **Voorzitter**: Er zijn vele ambtenaren geweest, die in de laatste periode van de bezetting een aantal dingen hebben gedaan — denk maar aan ambtenaren op de bevolkingsregisters, distributiekantoren en dergelijke —, die stellig niet meer pasten in het kader van de Aanwijzingen.

A. Neen, en verder gaan in hun medewerking met de vijand dan die Aanwijzingen mochten zij natuurlijk zeker niet. Dat ben ik volkomen met u eens.

82190. De **Voorzitter**: Hierbij komt ook de vraag naar voren, wat in het licht der ervaringen nog de betekenis is van een vijfde jaar oud zijnde regeling als het Landoorlogreglement. In de tijd, waarin het is ontstaan, was het algemeen zo, dat, wanneer een land was bezet, er voor de wettige Overheid, die buitenslands vertoefde, zeer weinig mogelijkheden waren om contact te onderhouden met haar ambtenaren en burgers. Dat is natuurlijk op het ogenblik radicaal veranderd, want door radio, droppings en allerlei andere middelen zijn er tal van mogelijkheden gekomen om aan de burgers van het bezette land bij wijze van spreken van dag tot dag leiding te geven. U hebt gezegd, dat de gehoorzaamheid aan de eigen Overheid eigenlijk primair is. Die uitspraak krijgt natuurlijk een veel grotere betekenis, wanneer de eigen Overheid ook in feite haar wil aan de eigen bevolking kan kenbaar maken.

A. Zeker, dat is natuurlijk juist.

82191. De **Voorzitter**: Uit een en ander volgt, dat in de verhoudingen, zoals die op het ogenblik liggen, het geval, dat een bevolking geen verzet mag plegen, zich weinig meer zal voordoen. In de eerste plaats gaat de bezettende Overheid meestal over de schreef, hetgeen al een reden is, waarom men kan overgaan tot verzet. U zegt verder, dat de bevolking, wanneer de eigen Overheid richtlijnen geeft, zich daar in eerste instantie aan heeft te houden. De toestand is tegenwoordig zo, dat praktisch gesproken de eigen Overheid altijd richtlijnen kan geven, wat vroeger niet kon. Ik zie dan niet veel ruimte meer voor een situatie, waarin men zou kunnen zeggen, dat verzet eigenlijk niet geoorloofd is.

A. Wanneer wij helemaal theoretisch redeneren en ook voor de wettige Overheid een zuivere maatstaf aanleggen van wat geoorloofd en niet geoorloofd is, dan zouden wij volkomen theoretisch tot deze situatie kunnen komen. dat een land wordt bezet. dat de wettige

Overheid uitwijkt -- ik geef volkomen toe, dat de situatie, die ik hier schets, in een totalitaire oorlog volkomen vervalt; ik redeneer nu alleen maar even zuiver theoretisch -- dan zou, wanneer de bezettende macht zich strikt zou houden aan de regelen van het Landoorlogreglement, ook de wettige Overheid in het buitenland de verplichting hebben om de bevolking aan te manen zich ook te houden aan datgene, wat bij het Landoorlogreglement is bepaald.

82192. De **Voorzitter**: En in die theoretische situatie zou die wettige Overheid de oorlog, die eventueel moet strekken tot herovering van het bezette gebied, ook moeten beschouwen als een zuiver militaire oorlog, omdat het Landoorlogreglement de militaire oorlog en de actie van de burgerbevolking volkomen gescheiden houdt?

A. Ja, waarbij dus spionage en eventuele sabotagedaden altijd nog geoorloofd blijven. Spionage is een volkomen geoorloofd middel in het oorlogsrecht. Een zekere voorbereiding voor een eventuele bevrijding blijft ook altijd nog geoorloofd, maar het actief verzet van de burgerbevolking als zodanig is daarbij mijns inziens uitgesloten. Dit is echter absoluut theorie. Ik geloof, dat een dergelijke situatie zich wel nooit zal voordoen.

82193. De **Voorzitter**: Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of in deze omstandigheden een volkenrechtelijke regeling, die is opgebouwd op een situatie, die zich praktisch nagenoeg niet voordoet, eigenlijk nog veel zin heeft.

A. Die heeft ook geen zin meer. In de afgelopen oorlog had die nog deze zin, dat wij steeds weer konden aantonen, dat de Duitsers het oorlogsrecht en het bezettingsrecht schonden, en dat daardoor ons verzet, volkenrechtelijk gezien, ook volkomen geoorloofd was. Verder heeft het echter geen zin meer.

82194. De **Voorzitter**: Dan ben ik voor wat dit gedeelte betreft aan het einde gekomen van hetgeen ik u had te vragen. Hebt u hieraan misschien zelf nog iets toe te voegen?

A. Ik geloof het niet, Mijnheer de Voorzitter. Ik hoop alleen, dat ik u niet al te zeer heb teleurgesteld over die Aanwijzingen.

De **Voorzitter**: Misschien mogen wij ze u nog eens toezenden?

A. Ja, graag.

82195. De **Voorzitter**: Ik zou dan van deze gelegenheid gaarne gebruik willen maken om van u een en ander te vernemen over de illegale pers. Wij zijn namelijk bezig om ons enigermate een idee te vormen van het ontstaan en de ontwikkeling van de illegale pers gedurende de bezetting. Ons is gebleken, dat u op dit punt met twee belangrijke organen te maken hebt gehad: eerst met „Vrij Nederland” en daarna met „Trouw”. Misschien kunt u ons vertellen, hoe uw persoonlijke aanraking daarmee is geweest. Daarmee worden dan waarschijnlijk wel enige algemene problemen belicht.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat wil ik erg graag doen, maar ik zou alleen graag weten, hoeveel tijd ik daarvoor heb, want dat kan natuurlijk op enigszins uitvoerige wijze geschieden en ook in enkele korte trekken.

De **Voorzitter**: Wat ons betreft, kunt u daar alle tijd voor nemen.

A. Mijn connecties met „Vrij Nederland” zijn begonnen in Augustus 1941, toen kort tevoren het eerste redactiegezelschap van „Vrij Nederland” was opgevat, waartoe o.a. professor *Okma* was en nog een paar mensen behoorden, en toen hebben een paar jongelui, *Wim Speelman* en *Henk Hos*, het plan opgevat om „Vrij Nederland” voort te zetten. Zij zijn toen bij mij gekomen. Ik geloof, dat ik de eerste was, die zij daarvoor vroegen. Ze hebben mij gevraagd, of ik voor dat blad wilde schrijven. Ik heb dat torn ook dadelijk gedaan. Van die tijd af heb ik regelmatig hoofdartikelen geschreven, zo ongeveer om de beurt met de heer *van Randwijk*, die kort daarna door deze jongelui was aangeworven.

82196. De **Voorzitter**: De heer *van Namen* zat toch ook in die combinatie?

A. Ja, hij zat ook in die combinatie, maar hij schreef in het begin niet zo heel erg veel. Vanaf November begonnen wij regelmatig redactievergaderingen te houden. Wij hebben toen besloten, dat de heer *van Randwijk* hoofdredacteur zou zijn en in de regel zouden wij samen over de inhoud van dat blad spreken. De heer *Jan de Groof*, de bekende dichter, was er toen ook bijgekomen.

De heer *van Namen*, de heer *van Randwijk*, de heer *de Groot* en ik vormden samen de redactie van „Vrij Nederland”. Dat is op een zeer bevredigende en plezierige manier gegaan tot aan 28 Juni 1942, met een korte onderbreking, waarin de heer *van Randwijk* een paar weken in de gevangenis heeft gezeten, maar dat is niet zo belangrijk. Op 28 Juni 1942 zijn wij allemaal gevangengenomen in Noordwijk, waar wij een redactievergadering hadden, maar waar de heer *van Namen* nog niet aanwezig was. Hij is daar nog net aan ontkomen, doordat hij wat later kwam. Dat is een lange geschiedenis, die ik maar zal overslaan. De heren *de Groot* en *van Randwijk* en ik zijn toen dus gevangengenomen, maar men heeft helemaal niet begrepen, dat wij de redactie van „Vrij Nederland” vormden; de Duitsers waren op zoek naar *Henk Hos*, maar vonden *Henk Hos* niet bij ons en waren toen van hem: spoor af en begrepen toen niet, dat wij er wel mee te maken hadden. Ze hebben ons helemaal niet naar *Henk Hos* gevraagd. Zij hebben mij alleen maar aangezien voor een oude juffrouw, die zich ook nog wat met vriendelijke hulp aan haar medemens bezighield, maar niet met zulke stoute dingen als illegale bladen! Ik heb deze houding natuurlijk krachtig volgehouden. De heren *van Randwijk* en *de Groot* zijn na drie dagen al vrijgekomen, maar mejuffrouw *Nolte* en ik -- wij woonden toen al samen -- hebben vier weken in Arnhem gezeten. In die vier weken, waarin ik in de gevangenis zat, begon ik toch steeds meer na te denken over mijn positie in deze redactie. Ik kreeg eigenlijk steeds meer principiële bezwaren tegen de leiding van *van Randwijk*. Wij hadden daar al meer dan eens over gesproken in die tijd, maar toen had ik alle rust en gelegenheid om daarover na te denken, en ik voelde wel, dat zijn politieke overtuiging toch wel heel anders was dan de mijne. Over de verhouding van Kerk en Staat bijvoorbeeld hadden wij toch heel andere begrippen, ook over de verhouding tot Rusland. Hij was erg pro-Russisch, pro-communistisch zou ik bijna zeggen, zonder dat hij nu zelf communist was. Ik had het gevoel, toen ik weer uit de gevangenis kwam, dat ik eigenlijk maar met „Vrij Nederland” moest breken, dat ik dus maar uit de redactie moest treden. Wij hebben daar nog zeer lange breedvoerige besprekingen over gehouden, ook met de heer *van Namen* er bij, en het slot is geweest, dat ik in Augustus 1942, toen ik weer uit de gevangenis was, uit de redactie van „Vrij Nederland” ben getreden, zodat ik daar dus juist een jaar in heb gezeten. Mijn voornaamste bezwaar tegen „Vrij Nederland” was, dat het van een algemeen Christelijk verzetsblad eigenlijk meer een partijblad werd, waarin zeer geprononceerde politieke overtuigingen de overhand gingen krijgen. En dat waren politieke overtuigingen, waarmee ik het niet eens was. Ik ben dus uit de redactie getreden. Tegelijkertijd waren er allerlei moeilijkheden ontstaan tussen de redactie van „Vrij Nederland” en de jongelui, de verspreiding, *Henk Hos* en *Wim Speelman* dus. Het ging er vooral om, dat de heer *van Randwijk* vond, dat deze jongelui te onvoorzichtig waren, te wild en te veel contacten opnamen, die niet te controleren waren. Daar had hij met mij ook al vaak over gesproken.

82197. De **Voorzitter**: En dat zij werkzaamheden deden buiten het blad om.

A. Inderdaad. Dat heeft in ieder geval tot zeer hevige conflicten geleid, zeer dramatische tonelen, die heel onaangenaam waren. Ik ben er dus in Augustus 1942 uitgegaan en kort daarna, ik meen in November ongeveer, is *Henk Hos* gevangengenomen en later *Wim Speelman*. Dat is ongeveer de gang van zaken geweest. Ik heb in die tussentijd wel contact met allerlei mensen gehad, hulpverlening gedaan aan Joden en Joodse kinderen, maar ik heb niet geschreven vanaf Augustus 1942 tot Januari 1943. Op Oudejaarsdag 1942 was *Wim Speelman* weer uit de gevangenis gekomen. Hij is ontvlucht, zoals u waarschijnlijk wel bekend is, en heeft daarna onmiddellijk contact met mij opgenomen. Hij zei mij, dat hij een nieuw blad op wilde richten. Hij wilde een nieuw „Vrij Nederland” hebben. Ik heb toen gezegd, dat hij best een nieuw blad op kon richten, en ik wilde hem daar ook wel bij helpen; ik wilde daar wel voor schrijven, maar ik was er absoluut tegen, dat dat blad „Vrij Nederland” zou worden genoemd. *Wim Speelman* was echter van mening, dat wij recht hadden op die naam, omdat wij dat waren begonnen, en ik heb toen gezegd, dat dat juridisch niet was vast te stellen. Maar dat dat wel zo kon zijn; het was allemaal maar zo'n beetje ondershands gegaan. Hoe het zij, ik vond het zo'n geweldige blamage, wanneer daar twee bladen „Vrij Nederland” tegenover elkaar zouden komen te staan, die elkaar zouden bestrijden, enz. Ik wilde dat helemaal niet. Er was best plaats voor een ander blad. Met de geboorte van Prinses *Margriet* wilden zij dadelijk een blad uitgeven. Dat hebben wij ook gedaan. Dat is echter gedaan zonder een bepaalde redactie. Zij hebben mij gewoon gevraagd om daar een artikel in te schrijven. Dat is gebeurd. De heer *Schouten* heeft ook een artikel geschreven.

Nu is het merkwaardige, dat „Trouw” eigenlijk is ontstaan — ik weet niet of u dit bekend is, want als dat zo is, hoef ik dit eigenlijk helemaal niet te vertellen — uit drie initiatieven. Dat wil zeggen: het initiatief van *Wim Speelman*, met zijn heel grote verspreidingsgroep, die achter hem stond en waarvan zeer velen ook in het noorden lange tijd verschrikkelijk ontevreden over „Vrij Nederland” waren. Zij hadden er al vaak bezwaar tegen gemaakt het blad te verspreiden, ook om principiële bezwaren. Ze wilden daarom eigenlijk een ander blad. Het tweede initiatief kwam van de leiding van de antirevolutionnaire partij, vooral van de heer *Schouten*, die er naar streefde een eigen blad te hebben.

Als derde speelde daar nog doorheen een blaadje, dat reeds bestond, en het „Drievoudig Snoer” heette, een klein blaadje, dat op eigen houtje werd uitgegeven door de heer van *Drimmelen*. Ik kende hem niet, maar de heer van *Ruller*, die een medewerker van de heer *Schouten* was, had contact met de heer van *Drimmelen*, die dat „Drievoudig Snoer” niet langer kon voortzetten, omdat het hem te kostbaar was, en hij vroeg, of de heer van *Ruller* geen mensen wist, die daarvoor schrijven wilden. De heer van *Ruller* kwam bij mij en vroeg mij, omdat ik in „Vrij Nederland” had gezeten, of ik er niet iets voor voelde van dat „Drievoudig Snoer” iets te maken. De drie initiatieven zijn toen bij elkaar gekomen. Ik heb met de heer *Bruins Slot* gepraat, die ook al over een nieuw blad peinsde. Ik heb toen voorgesteld met z'n allen dat blad op te zetten; er was al een prachtige verspreidingsgroep, die het hele land kende en die bereid was dit nieuwe blad te steunen en te verspreiden. Zo is dit dus eigenlijk van drie kanten uit ontstaan. Het eerste blad, dat uitgekomen is, is de „Oranjevode” geweest. U kent dat waarschijnlijk wel. Het is eigenlijk een beetje à l'improviste verschenen, zonder behoorlijke voorbereiding, maar toch al dadelijk op grote schaal, en het tweede blad is dadelijk al normaal verschenen en er is een voorbereidende redactievergadering voor gehouden te mijnen huize. De redactie bestond uit de heren *Schouten*, *Bruins Slot*, van *Ruller* en mij. De heer *Schouten* heeft toen voorgesteld het blad „Trouw” te noemen. Eerst was het de bedoeling om het „Hou en Trouw” te noemen. Er was een blaadje van die naam door de Duitsers verboden, maar dat vonden wij toch wel een beetje erg opvallend. Ons blad werd dus „Trouw” genoemd. Ik meen, dat de heer *Schouten* twee of drie redactievergaderingen heeft bijgewoond.

82198. De **Voorzitter**: Hij is 1 April 1943 gearresteerd.

A. Ja, ik geloof, dat hij bij drie redactievergaderingen tegenwoordig is geweest, een in Rotterdam, een te mijnen huize en een in Amsterdam. Hij is toen gearresteerd en wij hebben het verder voortgezet.

82199. De **Voorzitter**: Is dat tot het einde toe zo gebleven?

A. Ja.

82200. De **Voorzitter**: Het blad op zich zelf heeft een grote verspreiding gekregen, naar ik meen.

A. Het heeft een enorme oplaag gekregen. Ik wil ook wel graag bij u achterlaten, wanneer u daarvoor interesse hebt, een opgave van het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie, waarvan iemand mij heeft geïnterviewd. De cijfers hiervan zijn op schrift gesteld en door mij ondertekend en zijn dus ongeveer juist. De oplaag van „Trouw” is opgevoerd tot 145 000 exemplaren per drie weken. Dat was fantastisch. Ik weet nog heel goed, dat de heer *Schouten* op de eerste redactievergadering zei: Wij moeten een oplaag hebben van 50 000 exemplaren. Ik ben toen in lachen uitgebarsten en heb gezegd: Ik heb in „Vrij Nederland” gezeten en ik weet, dat dit belachelijk is. Dat is eenvoudig een onmogelijkheid. Denkt u eens aan de massa's papier, die daarvoor nodig zijn! „Vrij Nederland” heeft het in inijn tijd nooit verder gebracht dan 12 000 exemplaren, later misschien meer, maar dat weet ik niet. Wij waren met die 12 000 exemplaren al verschrikkelijk verrukt! Door het werk van de jongelui is het aantal exemplaren opgevoerd tot 145 000! Wij hebben daar helemaal geen eer van, want wij schreven tenslotte alleen maar.

82201. De **Voorzitter**: Er was dus wel een scherpe scheiding tussen de redactie en het uitvoerende orgaan?

A. Ja, tussen de redactie en wat wij de verspreiding noemden. Aan de heer *Bruins Slot* is dat te danken, ook misschien al door wat hij had gehoord van de moeilijkheden, die zich op dit gebied bij „Vrij Nederland” hebben voorgedaan, maar dat weet ik niet. Hij heeft echter van het begin af aan de rechtspositie van de redactie heel

scherp gesteld. Hij heeft gezegd: Hoort eens, jongelui, jullie verspreiden nu dat blad, maar jullie hebt niets over de inhoud te zeggen. Dat beslist alleen de redactie. Het blad is van de redactie. Dat hebben zij ook geaccepteerd en het is ook altijd goed gegaan.

82202. De **Voorzitter**: Van de andere kant had u drieën met de technische problemen van de verspreiding en het drukken en wat dies meer zij waarschijnlijk niet veel te maken?

A. Niets. Wij brachten weleens een drukker aan. Ik heb weleens toevallig een drukker geweten en dan heb ik gezegd: Jullie moeten daar eens heen gaan. Ik denk, dat dat wel lukt. Verder hadden wij daar niets mee te maken.

82203. De **Voorzitter**: De organisatorische problemen, die zich daarbij hebben voorgedaan, kent u dus niet uit eigen wetenschap?

A. Neen, die ken ik niet uit eigen wetenschap. Wij hadden wel regelmatig bijeenkomsten met de hoofdverspreiders, de rayonhoofden; dat liep vrijwel gelijk met de provincies, maar niet helemaal. De redactie had met die hoofdverspreiders regelmatig contact. Daarbij werden dan ook weleens technische problemen besproken en daar ben ik ook wel bij geweest. Ik had daar zelf natuurlijk weinig mee te maken.

82204. De **Voorzitter**: Nu is er bij hetgeen u hebt verteld één punt, dat in uw lezing iets anders ligt dan zoals de heer van *Namen* het ons heeft verteld. De heer van *Randwijk* hebben wij hier nog niet over gehoord. Ik weet dus nog niet, wat hij er van zeggen zal. De heer van *Namen* zegt over de moeilijkheden, die er dan voornamelijk met *Henk Hos* en *Wim Speelman* zijn geweest over die bijzondere werkzaamheden, die zij verrichtten, ongeveer hetzelfde als hetgeen u hebt gezegd. Ik heb er ten minste dezelfde indruk van overgehouden, maar ik heb nog niet zwart op wit, wat hij heeft gezegd. Ik heb echter verder van zijn mededelingen de indruk overgehouden, dat dat meningsverschil tussen u en de anderen, voor zover dat een principieel karakter droeg, eigenlijk nooit is uitgesproken.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ja, dat die zaak nooit is doorgepraat.

82205. De **Voorzitter**: De heer van *Namen* stelt het zo voor, dat na uw vrijlating uw contact met „Vrij Nederland” verloren is gegaan, totdat begin Januari 1943 dat afzonderlijk blad is verschenen, dus eerst de „Oranjevode” en later „Trouw”. Wanneer ik u goed beluisterd heb, dan hebt u gezegd, dat daar wel degelijk over gesproken is, ik bedoel over de verschillen van opvatting over het karakter van „Vrij Nederland”.

A. Ja, er is ook wel over gesproken, minder met de heer van *Namen* dan met de heer van *Randwijk*. Toch heb ik er met de heer van *Namen* ook over gesproken, maar dat is hij misschien vergeten. Ik weet dat echter heel zeker en juist daarom, omdat de heer van *Namen* mij oorspronkelijk eigenlijk geestelijk nader staat dan de heer van *Randwijk* en ik dus weleens tegen de heer van *Namen* heb gezegd: Ik vind het werkelijk niet de goede kant op gaan. Ik herinner mij bijvoorbeeld nog heel goed, dat, toen ik uit de gevangenis kwam, wij niet dadelijk naar ons huis in Aerdenhout zijn gegaan, maar wij hebben op de Laan van Meerdervoort in den Haag uitvoerige gesprekken gevoerd met de heer van *Randwijk*. Hij was toen ergens in de buurt van de Tomatenstraat in een huis op kamers. Ik herinner mij goed, dat wij daar toen uitvoerig over hebben gesproken.

82206. De **Voorzitter**: Hebt u de heren van *Randwijk* en van *Namen* toen al te kennen gegeven, dat u verder geen artikelen zou schrijven? Dat hebt u toch, als ik het goed heb begrepen, nadat u was teruggekeerd uit gevangenschap, niet meer gedaan.

A. Om volledig te zijn, moet ik hier eigenlijk onderscheid maken tussen de oorzaak en de aanleiding. De oorzaak van mijn verwijdering is zeker de principiële reden geweest. Toen wij gevangengenomen werden, waren de van *Randwijk*s ook in Noordwijk. Wij hebben er toen ook uitvoerig over gesproken, Al deze dingen zijn ter sprake gekomen en ook ons verschil in opvatting, enz. Dat weet ik absoluut zeker. Toen ik uit gevangenschap terugkwam, heb ik niet onmiddellijk gezegd: „Ik doe niet meer mee”. Zo is het niet gegaan. Ik heb nog één artikel geschreven. Min of meer ziek kwam ik uit de gevangenis. Ik weet nog heel goed, dat ik dat laatste artikel op bed heb geschreven. Het was een artikel over gijzeling. De

heer van *Namen* had dat helemaal veranderd, omdat men vond, dat het te juridisch was. Ik gaf daarin naar hun mening de bezetter te veel rechten ten aanzien, van de gijzelaars, hoewel dat artikel eenvoudig was gesteld op grond van het volkenrecht. Dat stond de heren echter niet aan. Zij hebben toen dus dat artikel veranderd. Dat was de eerste keer, want zij hadden nooit geknoeid in een artikel van mij, en dat was de aanleiding dan eigenlijk tot het feit, dat wij ons erg heftig hebben uitgesproken — laat ik maar zeggen — Ik heb gezegd, dat dat natuurlijk helemaal niet kon. Wanneer zij begonnen met in artikelen van mij te knoeien, hield ik er helemaal mee op. Dat is dan eigenlijk het slot geweest. Dat heeft zich allemaal op de Laan van Meerdervoort afgespeeld. Ik herinner mij dat nog maar al te goed.

82207. De **Voorzitter**: Uit de aard van de zaak is dat dus in Augustus of September 1942 geweest?

A. Dat was in Augustus 1942.

87208. De heer **Koersen**: Dan heeft de heer van *Namen* nog gezegd, dat er in het begin een soort beginselverklaring was opgesteld onder de redactieleden en dat men daar eigenlijk niet van is afgeweken. Hebt u misschien de indruk, dat men daar wel van is afgeweken?

A. Ik weet, wat u bedoelt met beginselverklaring, maar dat is niet op schrift gesteld. Het is een mondelinge uiteenzetting geweest, een redevoering zou ik haast zeggen, van de heer van *Randwijk*. Ik heb — dat mort ik eerlijk erkennen — daartegen niet veel ingebracht. Het is natuurlijk vreselijk moeilijk om achteraf te zeggen, wat iemand toen eens heeft gezegd. Wanneer het op schrift was gesteld, was het wat anders geweest. Dat is echter niet gebeurd en dat zal de heer van *Namen* ook niet hebben gezegd.

Ik herinner mij heel goed, dat het niet is gebeurd, want het is bij de heer van *Randwijk* aan huis op een van de eerste redactievergaderingen gezegd: Wij gaan deze richting uit; wij willen een algemeen Christelijk blad. Wij willen een verzetsblad. Ik weet niet, wat hij toen allemaal nog meer heeft gezegd over die punten, waarmee ik het later niet eens was, bij voorbeeld zijn opvatting over de Kerk.

82209. De heer **Koersen**: In de praktijk is bij u misschien de gedachte gerijwt, dat de ideeën van de heer van *Randwijk* toch niet helemaal overeenstemden met hoe u de zaak zag?

A. Ja, zo is het.

In het begin heb ik dat natuurlijk niet dadelijk helemaal door gehad. Ik heb dat niet meteen begrepen. Ik heb gedacht, dat men op het algemene terrein van het verzet zou blijven. Ik vond — en dat zal ook zijn uitdrukkelijke bedoeling zijn geweest, en dat Fan de heer van *Namen* ook niet ontkennen — dat het de uitdrukkelijke bedoeling van de heer van *Randwijk* was om dit blad een beoaald karakter te geven. Er kwamen toen steeds meer verzetsbladen, die een eigen karakter hadden. Misschien had de heer van *Randwijk* van zijn standpunt daar ook wel gelijk in. Het was alleen mijn standpunt niet. Ik kon mij daarmee niet verenigen.

82210. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het is waarschijnlijk ook een kwestie van ontwikkeling geweest, van groei. Men begint met een blad te maken tegen de Duitsers, maar langzamerhand raakt men natuurlijk uitgenraat over bepaalde dingen, waarna ieder in zijn eigen gedachtenwereld begint voort te werken. Op een gegeven moment groeit men dan uit elkaar. Dat is heel logisch.

A. Zo is het ook gegaan. De beginselverklaring is alleen maar een mondelinge uiteenzetting geweest van de heer van *Randwijk*. Wij konden daar ons toen allemaal wel in vinden. Die was echter wel moeilijk te toetsen aan hoe het verder is gegaan. Het is al moeilijk, wanneer men een geschreven stuk heeft, maar op deze manier was het helemaal moeilijk. Na Augustus heb ik ook nog wel contact met hen gehad. Zij zijn nog weleens bij mij geweest, de heer van *Randwijk* of de heer *de Groot*, ook weleens de heer van *Namen*.

82211. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U bent dus niet met hevige ruzie uit elkaar gegaan?

A. Neen. Toen niet. Toen „Trouw“ opgericht is, zijn zij een paar keer bij mij geweest en waren toen erg boos. Kort nadat ik er uit was gegaan, was dat niet het geval. Ze vonden het wel heel vervelend natuurlijk.

82212. De **Voorzitter**: Heeft de heer van *Randwijk* bij die besprekingen ook nog wel tot uitdrukking gebracht in welke richting hij de ontwikkeling van „Vrij Nederland“ zag of werd dat niet concreet gezegd?

A. Ja, zeker. De heer van *Randwijk* heeft al, toen ik met de van *Randwijks* samen woonde in de Schuytstraat, een vrij precies beeld van het blad gegeven, zoals hij dat later wilde oprichten. Ik zal maar zeggen van wat nu „Vrij Nederland“ is. Wij hebben daar dan ook hele besprekingen over gehouden. Ik zou daar dan ook aan medewerken. Dat was één van de punten, waardoor ik er hoe langer hoe meer van afraakte. In de gevangenis ging ik daardoor denken: Ik moet mij toch niet binden aan een blad, waarvan ik nu al het gevoel heb: Dat gaat niet in de richting, waarin ik mij thuisvoel, waar ik bij hoor. Hij had wel heel uitgesproken ideeën in dat opzicht. Dat is eigenlijk ook wel precies zo uitgekomen. De besprekingen over het weekblad, dat er later zou komen, zijn toen al — in 1942 — aangevangen.

82213. De **Voorzitter**: U bedoelt het blad, zoals dat er na de bezetting zou komen?

A. Ja. Ik heb toen nog allerlei pogingen aangewend om dat nog een beetje te overbruggen, om het minder eenzijdig te maken. Ik dacht toen nog niet aan een ander blad. Toen ik uit de redactie van „Vrij Nederland“ was gegaan, heb ik niet gedacht: Nu ga ik een ander blad oprichten. Dat is niet in mijn hoofd opgekomen. Wanneer *Wim Speelman* niet opnieuw bij mij was gekomen, had ik het nooit alleen gedaan. Omdat in het noorden van het land, waar het blad heel veel werd gelezen door de rechtse groepen, heel veel kritiek vandaan kwam op „Vrij Nederland“, heb ik contact gelegd met de heer *Bruins Slot*, die ook eens heeft geschreven in „Vrij Nederland“, en heb ik ook eens een bijeenkomst belegd tussen de heren *Schouten* en van *Randwijk* in die zelfde Schuytstraat om te proberen, of wij niet een beetje meer evenwicht konden brengen, zodat wij dus toch één blad hielden, maar ook rekening hielden met andere opvattingen. Dat is echter volkomen afgestuit op de ideeën, die de heer van *Randwijk* in zijn hoofd had.

82214. De **Voorzitter**: Hebt u hiermede uw uiteenzetting over de gang van zaken bij „Vrij Nederland“ en bij „Trouw“ gegeven of hebt u hieraan nog iets toe te voegen?

A. Neen, ik geloof van niet.

Ik zou hier natuurlijk nog een heleboel over kunnen zeggen, maar dat doe ik liever niet.

82215. De **Voorzitter**: Wanneer dat van belang is in het kader van ons onderzoek, is het natuurlijk wel beter, dat u het ons mededeelt. U moet er ook rekening mee houden, dat anderen misschien wel verder gaan en dingen vertellen, waartegenover het redelijk is, als u ook van uw opinie blijk geeft.

A. Ik zou niet schromen om van mijn opinie te doen blijken, wanneer het hier om owinies ging. Om nu allerlei feiten te gaan vertellen, die er ook toe medegewerkt hebben, waardoor ik — ik bedoel heel niet geheimzinnig te zijn, echt niet — voelde, dat ik er niet bijhoorde. Ik wil daar liever niet over uitweiden. Ik geloof ook niet, dat dat nodig is.

82216. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U bedoelt dingen, die betrekking hebben op het uiteengaan van de redactie?

A. Ja. Daar komen natuurlijk altijd allerlei dingen bij, die echter niet nodig zijn om die hier te vertellen, naar ik meen. Ik bedoel de manier, waarop zij er later op hebben gereageerd. toen ik eenmaal in „Trouw“ was en dergelijke. en alle moeilijkheden, die daaruit zijn ontstaan: de akelige ruzies, niet tussen ons, maar tussen de verspreidersgroepen onderling, die elkaars terrein bestreken, enz. Dat is toch allemaal niet zo belangrijk, vindt u wel?

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt.

A. Het was mij een eer, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

G. H. J. VAN DER MOLEN.

DONKER, voorzitter.

WTTewaALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 22 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegrn en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. Mr. Dr. JAN HENDRIK WILLEM VERZIJL,
oud 61 jaar, wonende te Utrecht, hoogleraar.

Hij legt de eed af als getuige en deskundige.

82219. De **Voorzitter**: U hebt in uw oproep de onderwerpen geformuleerd gezien, waarover wij uw oordeel als deskundige gaarne zouden willen horen, te weten:

- a. de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien, en
- b. de aanwijzingen aan ambtenaren en bevolking, waarmee bedoeld zijn de Aanwijzingen van de Regering aan de ambtenaren en de bevolking hier te lande tijdens de bezetting.

Zoudt u ons daarover uw oordeel kunnen geven?

A. Dat wil ik graag proberen, Mijnheer de Voorzitter. Het is een vrij netelig probleem. Wil men dit juridisch analyseren, dan moet men natuurlijk beginnen met uit te gaan van de normale rechtspositie. Die normale rechtspositie zie ik dan in tweeërlei richting als normaal: vooreerst. dat wij te maken hebben met een niet verboden oorlog, en in de tweede plaats, dat wij te maken hebben met een oorlog, die naar de regelen van het oorlogsrecht wordt gevoerd, ook in het bezette gebied.

Nu kunnen zich van die normale positie twee afwijkingen voordoen. Ten eerste deze afwijking, dat wij te maken hebben met een ongeoorloofde agressie-oorlog, op zich zelf een internationaal delict, in welk geval men zich kan afvragen: wat zijn nu de gevolgen van die afwijking van het normale? De tweede afwijking is deze, dat wij te maken hebben met een wederpartij, in dit geval fungerend als bezetter, die zich zelf niet houdt aan de regels van het spel. Wat is daarvan de invloed op het verzetsrecht van de bevolking?

Daar komen nog overwegingen van praktische aard bij; gesteld dat één van deze twee factoren rechtens invloed zou hebben op de normale beschouwing van het geval, zou het dan toch niet, uit overwegingen van opportuniteit, het beste zijn om die consequenties niet te trekken, omdat, wanneer men eenmaal vrij spel zou hebben gelaten aan het verzet, dat tot moord en doodslag van de zijde van de bezetter zou leiden. Dat is geen rechtsvraag meer, maar een vraag van opportuniteit, zolang het recht niet is gewijzigd. Zij zou echter natuurlijk mee kunnen spelen bij de toekomstige internationaalrechtelijke regeling van het verzet.

Wanneer wij nu uitgaan van het normale geval, waarin wij te maken hebben met een gewone, niet ongeoorloofde oorlog — in hoeverre die naar het huidige recht nog mogelijk is, laat ik nu er buiten —, dan staat het, dunkt mij, als een paal boven water — in een oorlog dus, die is begonnen zonder dat dit een internationale misdaad opleverde en die tevens gevoerd wordt naar de regelen van het oorlogsrecht —, dat verzet niet toelaatbaar is.

82220. De **Voorzitter**: Zolang de bezetter zich dus houdt aan het Landoorlogreglement?

A. Ja. Maar nu is men in de allerlaatste tijd tot de overtuiging gekomen, dat in afwijking van datgene, wat tot dusverre eigenlijk gold men een zeker verzetsrecht van de bevolking moet erkennen, wanneer namelijk die bevolking zich weet te organiseren in „partisanen”verband, dus in geordend verband. In de derde Conventie

van Genève van 12 Augustus 1949, die op de behandeling van krijgsgevangenen betrekking heeft, is men gevangengenomen leden van georganiseerde verzetsbewegingen onder bepaalde voorwaarden, zelfs in bezet gebied, uitdrukkelijk als krijgsgevangenen gaan beschouwen, wat dus een wijziging in de tot dusver normale opvattingen is.

Zie artikel 4 van die conventie, luidende:

„Prisoners of war, in the sense of the present Convention, are persons belonging to one of the following categories, who have fallen into the power of the enemy: ..... (2) Members of other militias” — dus dat zijn niet de eigenlijke armed forces — „and members of other volunteer corps, including those of organised resistance movements, belonging to a Party to the Conflict and operating in or outside their own territory, even if this territory is occupied, provided that these militias or volunteer corps, including these organised resistance movements, fulfil the following conditions:”.

En dan komen de gewone vereisten: dat zij onder een verantwoordelijk commandant staan, dat zij speciale distinctieven hebben, dat zij de wapens openlijk dragen en dat zij hun operaties voeren in overeenstemming met de wetten van de oorlog. Uitdrukkelijk gaat men dus nu een opstandige verzetsbeweging in bezet gebied erkennen. Dat is iets, dat in het traditionele volkenrecht van vroeger eigenlijk nauwelijks een plaats had, maar dat correspondeert met wat wij hebben zien gebeuren met de Binnenlandse Strijdkrachten. Het is eigenlijk op zich zelf dus niets nieuws.

82221. De **Voorzitter**: Hoe is de stand van zaken met betrekking tot deze conventie op het ogenblik?

A. De slotakte der conferentie is ondertekend op 12 Augustus 1949, o.a. ook door Sovjet-Rusland, terwijl ook de vier afzonderlijke conventies gedeeltelijk op die zelfde dag, gedeeltelijk in een speciale bijeenkomst in December van het vorige jaar, ondertekend zijn. De conventies moeten zo spoedig mogelijk worden geratificeerd en dus in de meeste landen ook zo spoedig mogelijk aan het Parlement worden voorgelegd.

82222. De **Voorzitter**: Bevatten de conventies ook een bepaling, dat zij eerst verbindend zijn, wanneer een bepaald aantal Staten haar heeft geratificeerd?

A. Ja, er zijn bepalingen over. Ik weet niet uit mijn hoofd, hoe zij luiden. Er staan ook bepalingen in, dat op aangegeven punten de nationale wetgeving moet worden aangevuld ter effectuering van de inhoud van de conventies. Er is op het ogenblik een interdepartementale commissie over doende om dit voor te bereiden. Het militaire of het bijzondere strafrecht zal moeten worden gewijzigd of aangevuld. Het is een zeer ingewikkelde zaak, waar ik zelf nog heel weinig kijk op heb, hoe dat moet worden opgelost. Dat is heel moeilijk. Ik heb intussen in de conventies de bepaling over de inwerkingtreding gevonden:

„The present Convention shall come into force six months after not less than two instruments of ratification have been deposited. Thereafter it shall come into force for each High Contracting Party six months after the deposit of the instrument of ratification.”

Zes maanden dus na het eerste tweetal ratificaties. Dat is een vrij snel procédé. Maar in eik geval: de erkenning van verzetsbewegingen betekent een wijziging in andere opvattingen daaromtrent. Naar klassieke voorstelling was verzet, in bezet gebied, uit de aard van de zaak ongeoorloofd.

82223. De **Voorzitter**: Als ik u goed heb beluisterd, geldt het door u zoëven uit deze conventie geciteerde alleen voor gewapend verzet in geordend verband?

A. Ja, maar dat is op zich zelf in vergelijking met vroeger recht al vreemd. In een bepaling van het Landoorlogreglement staat wel

de regel, dat met gewapende strijdkrachten gelijkstaan vrijwilligerskorpsen, die mede vechten, en zelfs de bevolking kan in het begin van een oorlog bij een inval meedoen, als de strijdkrachten niet voldoende snel zijn gemobiliseerd. Dat stond al in de Vierde Conventie van den Haag. Maar dat slaat op de tijd, dat er een inval gaande is. Nu wordt het uitdrukkelijk ook erkend. voor het geval van een reeds door de vijand bezet gebied, waarin een verzetsbeweging zich doet gelden.

82224. De **Voorzitter**: Ik stelde deze vraag echter, omdat het verzet in de laatste oorlog — dat is het vraagstuk, dat ons op het ogenblik in het bijzonder interesseert — nog zoveel andere vormen heeft aangenomen.

A. Die andere vormen van gewapend verzet zouden in een normaal geval niet toelaatbaar zijn. Dat verzet zou ongeoorloofd zijn; de bezetter had volkomen het recht dit neer te slaan. Dat staat voor mij vast. Laat ik echter herhalen, dat ik hier bedoel „in normale verhoudingen”.

82225. De **Voorzitter**: Ja, wij moeten dus in de eerste plaats afhandelen de theoretische casuspositie, die zich in een normaal geval voordoet, zoals het Landoorlogreglement dat veronderstelt. Daarover zullen wij derhalve eerst spreken. Als ik het goed begrijp, is de situatie zo, dat de bezetter volgens het Landoorlogreglement bepaalde feitelijke verplichtingen en bevoegdheden krijgt; daarnaast blijft de soevereiniteit van de eigen Regering bestaan. Nu gaf dat vroeger waarschijnlijk in zoverre minder moeilijkheden, omdat, wanneer een land bezet was en de eigen Regering in den vreemde vertoefde, de mogelijkheid van communicatie tussen de eigen Regering en de bezette bevolking vrij gering was, zodat het geven van leiding van de eigen Regering aan die bezette bevolking maar in zeer sporadische gevallen kon plaats vinden.

In de bestaande verhoudingen is dat echter heel anders geworden. In de laatste oorlog is gebleken, dat men op tal van wijzen met moderne hulpmiddelen verbinding kan onderhouden met het eigen volk in bezet gebied. Hoe ziet u nu deze verhouding in het licht van de regelen van het Landoorlogreglement? Is, wanneer de eigen Regering, die soeverein blijft, in staat is om aan het eigen volk bepaalde richtlijnen te geven, die eigen Regering, naar uw mening, niet gerechtigd om richtlijnen aan het verzet te geven?

A. In normale verhoudingen?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Dan zou ik zeggen van niet. Zeker niet aan verzet, zoals dat hier te lande en op de Balkan heeft geheerst, nl. door troepen, die niet openlijk de wapenen voerden. Nu is het natuurlijk in verband met de nieuwe Conventie anders aan het worden en kan men twijfelen, in hoeverre een verdreven Regering voortaan wel opdrachten kan geven om binnenlandse strijdkrachten te organiseren, die openlijk als verzetsbeweging optreden onder een centraal commando.

82226. De **Voorzitter**: Neem nu echter een geval, zoals de spoorwegstaking. De Regering geeft een opdracht om het werk neer te leggen, hetgeen ook een vorm van verzet is.

A. Dat hangt weer samen met de vraag, in hoeverre een bezetter het recht heeft om van de bevolking diensten te eisen ten bate van militair vervoer. Ik geloof, dat de bezetter wel dat recht heeft. Hij heeft het recht om het spoorweginateriaal te requireren en kan op dat gebied ook wel diensten van de bevolking vorderen ten bate van het bezettingsleger. Wanneer de Regering nu, in normale bezettingsomstandigheden, zou gaan bevelen, die diensten niet te verlenen, zou dat dus hierop neerkomen, dat de betrokken ambtenaren een richtlijn krijgen om het recht van de bezetter te contrariëren. Op zich zelf brengt het recht van de bezetter, om iets te vorderen, — dat heeft de bijzondere rechtspleging vrij constant uitgemaakt — niet mee de vrijheid voor de onderdanen, voor de ambenaar, om zomaar die eisen na te leven. Wanneer de bezetter van een industrieel of van een ambenaar iets eist, waaraan die industrieel of ambenaar best kan ontsnappen door te zeggen: da't kan ik niet doen of ik wil het niet doen, zonder dat dat voor hem ernstige gevolgen meebrengt, dan is hij, wanneer hij het vrijwillig doet, niet gedisciplineerd door het enkele feit, dat de bezetter die eis aan hem mocht stellen, want voor de onderdaan blijft de verplichting bestaan, de vijand op geen enkele manier te helpen, tenzij voor hem de situatie zo benard wordt, dat hij in overmachtpositie komt. Zo is de vaste rechtspraak geweest. Wanneer een industrieel op een scheepswerf gaat bouwen voor de vijand, een-

voudig op een vorderingsbriefje van de militaire overheid, zonder dat hem nog op enigerlei wijze is gebleken van persoonlijke ernstige gevolgen, wanneer hij dat niet doet, dan is hij strafbaar.

Het is altijd een lastige positie. Er zit iets dubbels in. De bezetter heeft het recht om allerlei te vorderen, maar dat impliceert voor de onderdaan niet, dat deze daarom vrij is om die gevorderde diensten te verlenen, zelfs wanneer hij er aan kan ontkomen. Artikel 102 van het Wetboek van Strafrecht blijft bestaan en de betrokkene is strafbaar, tenzij hij in overmachtpositie verkeerde.

82227. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat is jurisprudentie, maar dat staat nergens zwart op wit!

A. Neen, dat staat nergens aldus zwart op wit, maar wordt, meen ik, toch in juridische kringen algemeen aangenomen,

82228. De **Voorzitter**: U baseert dat dus op artikel 102 van het Wetboek van Strafrecht. Wij spraken tot nog toe over de volkenrechtelijke regeling van het Landoorlogreglement. Heeft het feit, dat beide staten — bezetter en bezette — zijn toegetreden tot die volkenrechtelijke regeling, geen invloed op de toepassing van artikel 102?

A. Ik meen van niet. Die samenhang met het Landoorlogreglement bestaat niet. De betekenis van artikel 102 is altijd zo opgevat, dat principieel elke hulpverlening aan de vijand verboden is, voor zover er geen verontschuldigungsgrond geldt, b.v. overmacht of noodtoestand.

82229. De **Voorzitter**: Om nu weer terug te komen op de verbondenheid van de Staat, zou in die normale casuspositie, waarover wij nu spreken, de Regering, die naar het buitenland is uitgeweken, wel aan de eigen bevolking richtlijnen mogen geven in die zin, dat zij zegt: Gij behoeft niet aan elke vordering van de vijand gevolg te geven, indien gij u daaraan kunt onttrekken zonder in grote moeilijkheden te komen? Zulk een richtlijn zou waarschijnlijk in uw gedachtengang wel mogen worden gegeven?

A. Ja zeker.

82230. De **Voorzitter**: Maar wanneer de uitgeweken Regering verder gaat, twijfelt u er aan, of dat in het normale geval is geoorloofd. Dat betekent dus, als ik het goed begrijp, dat de soevereiniteit van de uitgeweken Regering, die in beginsel volgens het Landoorlogreglement blijft bestaan, in dit opzicht, naar uw mening, belangrijke beperkingen ondergaat?

A. Dat is m.i. niet te betwijfelen. Dat de soevereiniteit van de eigen Staat over een door een vijand bezet gebied aan allerlei volkenrechtelijke beperkingen is gebonden, staat, dunkt mij, wel vast. Elk verdrag brengt zulke beperkingen mede.

82231. De **Voorzitter**: Dat zijn dus volgens u geen beperkingen de facto, maar de jure?

A. Ja, de jure. Het is alleen maar de vraag, wat de inhoud van die beperkingen is, en dat is dan naar mijn mening niet deze, dat de uitgeweken Overheid van het bezette gebied aan haar onderdanen moet gelasten, al datgene te doen, wat de bezetter van zijn kant rechtens bevoegd is van hen te vorderen. De wettige Overheid kan zeggen: De bezetter heeft het recht dit of dat te vorderen; gij, bevolking weet, dat, wanneer ge dat recht van de bezetter tracht te door kruisen, gij zelf het risico loopt; ge kunt er de kogel voor krijgen; maar desniettemin vind ik, dat gij het niet moogt doen, zolang ge niet bepaald gedwongen wordt. Dan wordt het een kwestie van afweging van overmacht. De rechtspraak heeft wel gevallen van overmacht aangenomen. Maar wanneer iemand vrijwillig de vijand helpt onder het enige motief, dat de vijand gerechtigd is die hulp te vragen, dan is dat ongeoorloofd.

82232. De **Voorzitter**: In deze casuspositie heeft de uitgeweken Regering eigenlijk in hoofdzaak alleen de mogelijkheid om het land weer te heroveren via de hulp van een leger en, als eventueel de door u vermelde conventie in werking treedt, met behulp van geordende partizanen?

A. Ja, het in normale omstandigheden helpen bij, en geven van opdracht tot het vormen van ondergrondse strijdkrachten acht ik volkenrechtelijk bepaald niet geoorloofd. Dat is in strijd met de Conventie van den Haag. Dat is dus altijd nog „in normale omstandigheden.”

De **Voorzitter**: Ja, wij spreken nog steeds over die theoretische casuspositie.

A. Ik zou dat inderdaad ongeoorloofd achten. Het zou mijns inziens in strijd zijn met het Landoorlogreglement, wanneer men tegen een bezetter — die feitelijk de soevereiniteit uitoefent en waarvan men de feitelijke gezagsuitoelening ook erkent — ondergrondse strijdkrachten in het werk zou gaan stellen, die niet voldoen aan de normale regelen van strijdende groepen.

82233. De **Voorzitter**: Dat betekent dus — steeds doorredenerende in deze theoretische casuspositie — dat het feit, dat de eigen Regering, die is uitgeweken, onder de tegenwoordige omstandigheden zoveel technische hulpmiddelen heeft om in verbinding met haar bevolking te blijven, eigenlijk niet veel aan de situatie en zeker niet veel aan de juridische positie kan veranderen.

A. Ja, bepaalde opdrachten zou een Regering m.i. niet mogen geven. Wat zou een Regering wel mogen doen? Zij zou b.v. tegen de spoorwegambtenaren mogen zeggen: ge moet, zolang ge niet door overmacht wordt gedwongen voor de vijand te werken, trachten het spoorwegapparaat stop te zetten. Opdrachten als deze kan een Regering nu misschien gemakkelijker geven dan vroeger, door middel van de radio en al dergelijke dingen, maar vroeger kon men misschien gemakkelijker een boodschapper door de linies heen zenden. Tegenwoordig is echter dat afsluitingssysteem zo volmaakt, dat tegenover het voordeel, dat men op het ogenblik door radio, enz. heeft, waarschijnlijk het voordeel van vroeger staat, dat er toen niet zoveel soldaten en technische middelen voor afsluiting beschikbaar waren. Ik weet niet, of communicatie tegenwoordig zoveel gemakkelijker is dan vroeger.

82234. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Parachutering is mogelijk!

A. Ja, ook dat. De Regering zou dus m.i. aan de ambtenaren richtlijnen kunnen geven en kunnen zeggen: Gij moogt niet boven de volgende grens uitgaan; zoudt gij boven die grens moeten uitgaan — b.v. gij moogt niet meewerken aan de Arbeitseinsatz of wat dan ook — dan moet gij aftreden. Natuurlijk is een ambtenaar aan zo'n bevel onderworpen. Er zijn andere gevallen denkbaar. Het gegeven voorbeeld geldt voor ambtenaren, maar men kan ook andere dingen bedenken, b.v. voor persorganen: Gij moogt geen propagandamateriaal voor de vijand opnemen; doet gij dat wel, dan zijt gij strafbaar, en om dat te voorkomen, moet gij aftreden als directeur of als redacteur. Aan een scheepswerf zou de opdracht kunnen worden gegeven: Ook al kunnen de Duitsers wellicht van u eisen, materiaal te verwerken voor hun oorlogvoering, het is u verboden dat te doen, tenzij er overmacht is. Zo zie ik de positie.

De Regering mag natuurlijk geen opdracht geven tot daden, die rechtstreeks door het oorlogsrecht worden verboden, b.v. bevelen om bronnen te vergiften, die de Duitsers nodig hebben, en dergelijk soort dingen. En onder die verboden opdrachten valt m.i. ook het uitlokken van gewapend verzet door lieden, die niet openlijk de wapens dragen, niet onder commando staan en niet het oorlogsrecht in acht nemen.

82235. De **Voorzitter**: Begrijp ik goed, dat aan uw opvatting deze gedachte ten grondslag ligt, dat volgens het Volkenrecht de bezetter wel de bevoegdheid heeft om in een bezet land een aantal dingen te doen, maar dat dit nog niet insluit de plicht van de bevolking om daaraan te gehoorzamen?

A. Zo kunt u het zeggen. Dat is ook het principiële standpunt geweest o.a. van de Belgische vertegenwoordigers in 1899 op de eerste vredesconferentie. De Belgen hebben met succes elke redactie trachten tegen te gaan, waardoor aan de bezetter een recht zou zijn toegekend tegenover de bevolking. Zo staat in het Landoorlogreglement: Requisities mogen niet worden uitgevoerd tenzij onder die en die voorwaarden. Er wordt echter opzettelijk niet positief gezegd: De bezetter heeft het recht om requisities te doen. Men heeft niet gezegd: Collectieve straffen mogen worden opgelegd, maar veeleer het feitelijke gezag van de bezetter aan banden gelegd, door als grens te stellen, dat zulke repressiemaatregelen niet anders toelaatbaar zullen zijn dan ....., en dus weer een negatieve formule gegeven. Dat hing samen met de gedachtengang, dat men niet op enigerlei wijze in een internationale conventie mocht erkennen: een gehoorzaamheidsplicht van de onderdanen aan een ander dan de eigen Overheid. De conventie doet dus niets anders dan de feitelijke gezagsuitoefening van de vijand beperken. Het komt dus hierop neer, dat de oude gehoorzaamheidsplicht

jegens de eigen, buiten het bezette gebied verblijvende Overheid, blijft bestaan, maar dat daarnaast komt te staan een feitelijke onderwerpenheid aan het gezag van de bezetter, die het recht heeft om beschermingsmaatregelen voor zijn eigen legermacht te treffen, die ook het recht heeft om die beschermingsmaatregelen door te voeren met dikwijls zeer zware straffen. Dat laatste is echter niet een verhouding van onderdanenondergeschiktheid tegenover een Overheid, maar eenvoudig het risico, dat iedereen loopt, wanneer hij aan die bevelen niet gehoorzaamt. De bezetter heeft dus het recht om bepaalde bevelen uit te vaardigen, heeft ook het recht om wegens niet-gehoorzaamheid te straffen; dat recht kan ook onze Staat, onze Regering, de bezetter niet ontzeggen. Maar dat houdt nog geen onderdanenverplichting in tegenover de bezettende Overheid. Het impliceert wél een ontzaglijk risico voor de individuele burger, die voor de beslissing gesteld wordt er al of niet aan te gehoorzamen. Dit risico loopt hij, zowel wanneer hij besluit alleen zijn eigen Overheid te gehoorzamen en de bevelen van de vijand te negeren, als wanneer hij te gedwee de vijand gehoorzaamt in strijd met de uitdrukkelijke bevelen van zijn eigen Overheid.

82236. De **Voorzitter**: Is de opvatting, die u nu ontwikkelt, uw persoonlijke opvatting, een opvatting, die wellicht ook nog door een aantal andere deskundigen wordt gedeeld, of is dit een vrij algemeen aanvaarde opvatting in het Volkenrecht?

A. Dit was m.i. de opvatting, zoals die o.a. bij de Belgische en de Nederlandse delegaties heeft voorgezeten, toen de bepalingen van 1899 werden geredigeerd.

82237. De **Voorzitter**: Dat is dus buiten twijfel?

A. Ja, dat meen ik wel te durven zeggen. De gekozen redactie wijst erop, dat men gevolg heeft gegeven speciaal aan het Belgische en ook het Nederlandse streven van 1899 om alles te vermijden, wat in de conventie aan de bezetter een positief recht als Overheid tegenover de bevolking zou geven. Aan de bezetter worden alleen zekere vrijheden gegeven, doordat zoveel mogelijk negatief wordt omschreven, wat hij doen en wat hij niet doen mag. Het is nu eenmaal een bijna onmogelijke positie, die van twee over elkaar heen schuivende soevereiniteiten. I-letzelfde doet zich voor, wanneer b.v. de ene Staat tijdelijk vreemd Staatsgebied in pand of beheer heeft gekregen. Dat zijn ook conflicterende dingen. De Rijnlandbezetting was er ook een voorbeeld van. De Fransen eisten als bezetters bepaalde dingen, maar de Duitse wetgeving gold ook. Dat is altijd het geval, wanneer twee soevereiniteiten over elkaar heen schuiven.

82238. De **Voorzitter**: Wat zegt *Oppenheim* van dit punt?

A. Over dit punt weet ik het niet zo precies uit mijn hoofd. Berucht zijn wel zijn uitlatingen over het requisitierecht. *Oppenheim* zei vroeger — en dit staat zelfs nog in de laatste druk, door prof. *Lauterpacht* te Cambridge bewerkt — dat de bezetter het recht heeft om bepaalde goederen en speciaal — want daar gaat het vooral om — bepaalde diensten van de bevolking te vorderen, mits deze niet neerkomen op deelneming aan de krijgsoperaties. In dit verband maakt hij voor de toelaatbaarheid van requisities onderscheid tussen „opérations” en „préparations de guerre.” Deze passage heeft bezet Europa en ook ons land onnoemlijk veel schade veroorzaakt, omdat de Duitsers alles onder „voorbereiding” trachten te brengen. Het Duitse beroep op deze Engelse auteur maakte ook *François'* positie als adviseur moeilijk. Wanneer *Oppenheim* dat zo zegt, wat willen wij dan gaan opponeren? Ik ken *Lauterpacht*, de tegenwoordige bewerker, goed. Ik heb hem gezegd: Wat hebt gij met die passages toch een misère veroorzaakt in bezet Nederland, want onze ambtenaren werden altijd bestookt met jullie commentaar en moesten zich vaak wel schikken. Tot mijn verrassing kreeg ik van *Lauterpacht* een briefje terug: Het doet mij werkelijk leed, dat ik jullie zoveel hinder heb aangedaan en dat enkel door een „il-considered” passage, die ik heb overgenomen van *Oppenheim*. Het was helemaal niet zo bedoeld. Hij heeft beloofd, dat in een volgende druk te zullen veranderen, ik ben zeer benieuwd, hoe precies.

82239. De **Voorzitter**: Wilt u het onderscheid, dat door *Oppenheim* wordt gemaakt, nog eens iets nader toelichten?

A. Een van de voornaamste dingen, waarmee *Oppenheim* ons ongewild zo dwars gezeten heeft tijdens de bezetting, is juist het requisitierecht van de bezetter ten opzichte van allerlei diensten. In artikel 52 Landoorlogreglement wordt nl. gezegd, dat requisities alleen kunnen geschieden .....

De **Voorzitter**: .....ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger.

A. Ja, maar dan staat er verder:

„Ils seront en rapport avec les ressources du pays et de telle nature qu'ils n'impliquent pas pour les populations l'obligation de prendre part aux opérations de la guerre contre leur patrie.”.

Nu was het de vraag, of onder die „opérations de guerre” ook begrepen waren b.v. het graven van loopgraven en het opwerpen van versterkingswerken. Oppenheim beweerde, dat het begrip „opérations de guerre” moet worden gesteld tegenover „préparations de guerre” en dat de laatste niet behoren tot die vijandelijke activiteiten, waarvan het de bezetter verboden zou zijn, medewerking van de bevolking te vorderen. Ik heb *Lauterpacht* later verteld, wat wij tijdens de bezetting zoal hebben moeten doen: voor de vijand hele stukken van steden afbreken, tankgrachten graven, vliegvelden aanleggen, verdedigingswerken opwerpen. Hij schreef toen terug, dat hij het niet zo had bedoeld; dat was een „ill-considered passage”. Deze theorie heeft echter toch maar de ronde gedaan in alle hoeken van ons bestuur tijdens de bezetting. De Bijzondere Raad van Cassatie heeft later ook tegen deze theorie geopponeerd en beslist, dat zij uit artikel 52 L.O.R. helemaal niet voortvloeit. De Raad heeft zich van *Oppenheim* gedistancieerd, o.a. omdat de hele vraag omtrent de ontoelaatbaarheid van dwang tot deelneming aan de krijgsoperaties eerst rijst, wanneer de vordering van diensten overigens geoorloofd is, in het bijzonder alleen maar strekt (volgens het rapport-Rolin van 1899) tot onderhoud van het bezettingsleger.

Maar ik ben afgedwaald van uw oorspronkelijke vraag. Mijnheer de Voorzitter. Hoe Oppenheim nu speciaal over die vraag denkt, n.l. de verhouding tussen recht van de bezetter en plicht van de bevolking? Als hij er zich over heeft uitgelaten, zal hij wel aannemen, dat de bezetter bepaalde rechten heeft tegenover het bezette gebied, en zijn wederpartij verplicht is om de uitoefening daarvan toe te laten, en zal hij ook wel gehoorzaamheidsplicht van de bevolking aannemen. Ik denk, dat het zo is, maar ik weet het niet uit mijn hoofd. Maar hoe dit zij, Nederland heeft in 1899 een onderdanenplicht van de bevolking jegens de bezetter verworpen en de Belgen met ons. Een zodanige plicht vloeit naar die opvatting uit het feitelijke gezag des vijands niet voort. Er vloeit natuurlijk wel uit voort, de verplichting van Nederland om niet op internationaal niveau te opponderen, wanneer de bezetter gebruik maakt van zijn recht en evzntueel de bevolking van het bezette gebied dwingt, ook met redelijk harde middelen, om te doen hetgeen hij het recht heeft van haar te vorderen. Maar dat impliceert — dat herhaal ik — niet de rechtsplicht van de bevolking om daaraan nu ook gevolg te geven. Weigert zij dit, of onttrekt zij er zich aan, dan doet zij dat echter op haar eigen risico. Deze figuur is in het oorlogsrecht heel gewoon. Laten wij b.v. het contrabanderecht eens nemen: een belligerent heeft het recht om contrabande in onzijdige schepen op weg naar de vijand in beslag te nemen en eventueel met het vervoerende schip te confiskeren.

Dat recht van de oorlogvoerende Staat impliceert echter volstrekt niet voor de onzijdige vervoerders en evenmin voor de onzijdige Staat de verplichting om dat contrabandevervoer nu ook niet te doen plaats hebben. Zij zijn vrij om te vervoeren, respectievelijk het vervoer te gedogen, maar in het vervoer ligt een zwaar risico. De Nederlandse Regering, die staat tegenover een prijsmakende Staat, moet wel erkennen, dat die het recht heeft om dat te doen, maar zij hoeft helemaal niet te zeggen: Nu moet ik ook aan mijn burgers de verplichting opleggen om geen contrabande te vervoeren. Dat is precies dezelfde positie. Bij blokkade dito: een Staat heeft het recht om een vijandelijke kust te blokkeren, hetgeen voor de blokkerende Mogendheid, in geval van oorlog, de rechtsbevoegdheid medebrengt om door haar prijsgerechten onzijdige schepen en goederen, die de blokkade trachten te breken, te doen confiskeren. Ook deze bevoegdheid der belligerenten brengt echter voor neutrale reders en voor neutrale Regeringen helemaal niet de plicht mee om de blokkade te eerbiedigen, of blokkadebreuk te verbieden. Op dezelfde wijze heeft de Bijzondere Raad van Cassatie ook steeds het conflict behandeld; Duitsland mocht allerlei doen en eisen; Nederland moest in die daden en eisen berusten; de bevolking was echter niet rechtens verplicht te gehoorzamen en mocht zelfs niet gehoorzamen, wanneer zij daarmee zonder noodzaak de vijand hulp verleende; maar zij kon overmacht pleiten, omdat ongehoorzaamheid soms zwaar risico meebracht.

82240. Jonkvrouw **Witwaal van Stoetwegen**: Dus eigenlijk is de bevolking altijd de dupe. Aan de ene kant is er een bezetter, die mag eisen en die de macht heeft om achter die eis kracht te zetten; de bevolking zit onder die bezetter. De eigen Regering aan de andere

kant kan op grond van haar souvereiniteit, zeggen: Ja, maar je mag daar niet aan meedoen; geen hulpverlening aan de vijand.

A. De gevallen, waarin de bijzondere rechtspleging, niettegenstaande de verdragsbepalingen als de artikelen 52 en 43 L.O.R., mensen heeft veroordeeld ter zake van het doen van wat de bezetter wenste, lagen zo duidelijk als iets. Een bepaalde scheepswerfdirectie b.v. sloot, zonder dat er enige duidelijke dwang op haar werd uitgeoefend, onmiddellijk scheepsbouwcontracten met de vijand af, want — zeide zij — volgens artikel 52 mocht de bezetter dit soort diensten vorderen. In bepaalde gevallen werd dat zelfs met graagte gedaan; of neem het geval van politie-ambtenaren, die voor de bijzondere rechtspleging als hun enige excuus aanvoerden: de bezetter heeft ons onder zijn bevelen gesteld en de secretaris-generaal heeft zelfs die plicht tot gehoorzaamheid aan Duitse bevelen aan ons doorgegeven; wij konden er soms wel degelijk aan ontsnappen; wij behoefden het lang niet altijd te doen, maar het was ons nu eenmaal opgedragen en volgens onze superieuren mocht de bezetter ons die opdracht geven, dus hebben wij ons daarnaar gedragen, ook al verkeerden wij niet in dwangpositie. Zo is er beroep gedaan op een circulaire van Justitie, waarbij de politie-ambtenaren opdracht kregen vlugschrijven en neergeschoten piloten onmiddellijk bij de Duitse autoriteiten aan te geven. Dat is een typisch voorbeeld van iets, dat mijns inziens nooit had mogen gebeuren.

82241. De **Voorzitter**: Van wanneer is die circulaire?

A. Ik geloof van eind 1940, in ieder geval uit het begin van de bezetting; dit soort circulaire, van Justitie en van Binnenlandse Zaken, zijn vooral opgedoken in de strafzaak tegen de Haagse politiemannen Pegels, *Leemhuis* en Viator. Die circulaire zijn toen in kopie aan de Raad overlegd en omdat deze twijfelde aan de authenticiteit er van, heeft de Raad daar een onderzoek naar laten instellen en toen bleken zij inderdaad authentiek te zijn. Binnenlandse Zaken en Justitie gaven dus gezamenlijk aan de politiechefs opdracht om onmiddellijk, wanneer werd gemerkt, bijvoorbeeld dat geallieerde piloten werden gearachuteerd, die vliegers ten behoeve van de Duitsers aan te houden, hen te verhinderen iets van militair belang te vernietigen, hen aan de bezetter over te leveren, enz., dus rechtstreeks de vijand bij zijn oorlogvoering te helpen. Dat was echter niet de taak van de Nederlandse politie. Dat kon de vijand niet eisen. Hij kan wel eisen, dat niet in strijd met militaire verordeningen wordt gehandeld, maar nooit, dat de Nederlandse politie actief meewerkt aan de tenuitvoerlegging van die verordeningen, dus aan de oorlogvoering van de vijand.

Zo zijn er tal van ontoelaatbare dingen gebeurd, zoals b.v. de overdracht van scheepsbouw- of wapenleveringscontracten aan de Duitsers. Toen zijn de gekste dingen gebeurd. Zo heeft de secretaris-generaal van Koloniën een wapenleveringscontract, dat vóór de oorlog was gesloten tussen de rechtspersoon Nederlandsch-Indië en de wapenfabriek van Madzen in Kopenhagen, na Mei 1940 op hun verlangen gecedeerd aan de Duitsers. Hij had daartoe natuurlijk niet de minste bevoegdheid, want degene, die daar alleen iets over had te zeggen, was de rechtspersoon Nederlandsch-Indië zelf, vertegenwoordigd of door de Gouverneur-Generaal van Indië, of door de Minister van Koloniën in Londen. Stel u voor, dat een — op zich zelf naar Nederlands recht reeds tot niets bevoegde — secretaris-generaal in bezet gebied voor de buiten het bezette gebied liggende rechtspersoon Nederlandsch-Indië aan de vijand contracten gaat overdragen over wapenleveranties uit Denemarken!

De secretaris-generaal van Handel en Nijverheid heeft na de uitvaart van de handelsvaartuigen uit de Nederlandse havens op aandrang van de Duitsers een telegram gestuurd, waarbij aan de Nederlandse vloot werd opgedragen om terug te varen naar de Nederlandse havens.

82242. De **Voorzitter**: Wanneer is dat gebeurd?

A. Dat was in het begin, toen de scheepvaartmaatschappijen vele moeilijkheden hadden van allerlei aard, o.m. ook over de vraag, op welke objecten en waar ter plaatse — bijvoorbeeld schepen in aanbouw op de werven — door Duitsland het prijsrecht kon worden uitgeoefend. De Duitsers wilden natuurlijk ook die schepen voor niets hebben. Ik weet het nog uit die dagen van een scheepvaartdirectie.

82243. De **Voorzitter**: Het succes van dat telegram is blijkbaar niet groot geweest!

A. Neen, dat is gelukkig niet groot geweest, maar het was zo mal. Er werd echter bij verteld, als ik mij goed herinner, dat de vorm, waarin dat telegram is gezonden, of bepaalde begeleidende omstandigheden de betrokkenen zouden hebben doen zien, wat

eigenlijk de bedoeling was, nl. niet toegeven aan deze eis van de Duitsers.

Het Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie heeft ook allerlei contracten over scheepsbouw en geschutleveranties aan de vijand gecedeerd, met Bofors, met een Nederlandse werf voor de bouw van oorlogsschepen, enz. Dat waren allemaal dingen, die alleen al op grond van het oorlogsrecht geweigerd hadden kunnen en moeten worden. Naar Nederlands recht hadden die cessies bovendien helemaal geen rechtskracht.

Wanneer men zich niet principieel op het standpunt stelt, dat elke wezenlijke hulpverlening aan de vijand strafbaar is, voor zover men zich niet kan beroepen op de strafuitsluitingsgrond van overmacht, is het hek van de dam. Politie-ambtenaren hebben gezegd, dat de Duitsers het recht hadden om de politie onder hun toezicht te stellen — dat recht hadden zij natuurlijk — en dat zij dus alles moesten doen, wat hun door de Duitsers werd opgedragen; dñs moesten zij Joden gaan ophalen; dñs moesten zij piloten gaan vangen; dñs moesten zij radio's gaan opsporen en vinden; dñs moesten zij onderduikers voor de Arbeitseinsatz, krijgsgevangenen, etc. oppakken. Dat was een drogredenering. Ook al heeft de bezetter ongetwijfeld het recht om diensten van de politie te vorderen en haar te controleren, dat impliceert helemaal niet de verplichting of het recht van politie-ambtenaren om de bezetter mee te helpen bij de tenuitvoerlegging van verordeningen, die hij in zijn militair belang nodig acht, laat staan van verordeningen, die lijnrecht tegen het Volkenrecht ingaan. De naleving van zijn noodzakelijke verordeningen te verzekeren, is het werk van de bezetter zelf. Daar moet de politie niet aan meewerken. Dat kan voor een politie-agent nooit toelaatbaar worden geacht, zelfs niet na een — onwettige — opdracht van zijn superieur.

82244. De **Voorzitter**: Alles, wat u tot nog toe hebt gezegd, is nog steeds uitgaande van de theoretische situatie, die wij in het begin hebben aangenomen?

A. Ja. Nu ligt echter op zich zelf al in het door de vijand aan zich ondergeschikt maken van de politie, rechtstreeks ten dienste van eigen oorlogvoering, een inbreuk op het normale oorlogsrecht. Dus zou ik dit eigenlijk al niet meer rekenen onder het normale recht.

82245. De **Voorzitter**: Wij kunnen nu misschien hiervan afstappen en de situatie bekijken, zoals die werkelijk is geweest.

4. Wij hoeven over de eerste afwijking van het normale recht niet zo lang te praten, geloof ik, nl. over de omstandigheid, dat Duitsland inval een agressie-oorlog is geweest. In hoeverre heeft dit feit nu invloed op de regelen van de oorlogvoering? Wij hebben dit punt natuurlijk in allerlei varianten in de bijzondere rechtspleging hier te lande en in allerlei andere landen bij de hand gehad en zijn daarbij tot de conclusie gekomen, dat het in het algemeen voor de gelding van het oorlogsrecht (in objectieve zin) bij de tegenwoordige stand van ontwikkeling van het Volkenrecht er niets toe doet, of een oorlog onrechtmatig is begonnen of niet. In de meest frappante vorm is die kwestie gerezen voor het Internationale Tribunaal in Tokio. Daar was een van de punten van aanklacht tegen Japanse militairen dit, dat een onrechtmatig begonnen agressie-oorlog elke daad van de betrokken strijdkrachten, die bijvoorbeeld het leven van een tegenstander wegneemt, onrechtmatig is. Een Japans soldaat in een aanvalsoorlog, die een vijand doodt, zou daardoor een oorlogsmisdadiger worden. Dat is in Tokio verworpen en dat hebben wij hier natuurlijk ook verworpen. In het algemeen moet men dus zeggen, dat de regels van het oorlogsrecht in zijn tegenwoordige staat gelden, onafhankelijk van de vraag of die oorlog rechtmatig of onrechtmatig is begonnen. In die strakke vorm kan het echter ook al weer niet worden gezegd. Ik zou b.v. niet de stelling willen verdedigen, dat ook een agressor krachtens het Landoorlogreglement het recht heeft om allerlei goederen van de aangevallen Staat als oorlogsbuit te confiskeren, zodat b.v., wanneer er later een regelmatige volkenrechtelijke schadevordering werd ingediend tegen de agressor, hij het recht zou hebben tegen de aangevallene te zeggen: Ja, ik heb dat en dat vernietigd en ik zal het vergoeden, maar alleen voor zover er geen militaire noodzaak bestond, en ik had krachtens het oorlogsrecht het recht om al uw oorlogsschepen en allerlei voor oorlogsdoeleinden of vervoer bestemde roerende goederen buit te maken en die mag ik dus behouden. Dat kan natuurlijk niet. Een agressor, die begint een ander land te overvallen, heeft zeker niet een volkenrechtelijke aanspraak om al datgene te mogen doen, wat in een „normale” oorlog geoorloofd is. Ik zou dus niet willen zeggen, dat het hele oorlogsrecht onberoerd blijft door de vraag, of de oorlog een agressie-oorlog is of niet, maar

dit is wel het geval met die regelen, die ter bescherming van de bevolking van het bezette gebied en voor een regelmatige oorlogvoering tussen de wederzijdse strijdkrachten vitaal zijn. Het verbod om bronnen te vergifigen, het verbod om sluipmoorden te bedrijven, het verbod om goederen te vernietigen, tenzij zij militaire waarde vertegenwoordigen, en dergelijke verboden, ook positieve voorschriften, die het doden van vijanden en het vernielen van militaire werken veroorloven, blijven gelden, onafhankelijk van de vraag, of het een aanvalsoorlog is. Het blijvend genot van krijgsbuit of van collectieve boeten, opgelegd aan de bevolking, zou aan een bezetter-agressor echter weer moeten worden ontzegd. Ik zou hem ook ontzeggen het blijvend genot van inkomsten van het vruchtgebruik, dat hij heeft getrokken van Staatsbossen, Staatsmijnen, enz. Die moet hij tot op de laatste cent rechtens terugbetalen. Ik zou dus voor de toepasselijkheid van de regelen van het Landoorlogreglement op een agressor onderscheid willen maken tussen die regelen, die als fundamentele regelen van oorlogvoering moeten worden in acht genomen, aangezien anders b.v. ten detrimente van de bevolking de grootste ongelukken zouden gebeuren, en die regelen, die aan de bezetter zekere faciliteiten toekennen, b.v. het vruchtgebruik van Staatseigendommen, het buitmaken van Staatsgoederen, het heffen van contributies en dergelijke. Dat doet voor het verzet evenwel niet zo heel veel ter zake, omdat ik de beginselen, die de gewapende weerstand van de bevolking raken, zou rekenen tot die eerste groep van regelen, die dus, wegens de onafzienbare consequenties van een tegengestelde oplossing, ook in geval van een aanvalsoorlog blijven gelden. Men kan dus nooit een soldaat, die krachtens oorlogsrecht handelt, veroordelen ter zake van het feit, dat hij eer, Nederlandse militair of een verzetsman heeft doodgeschoten, zelfs niet in een aanvalsoorlog.

Dan komt echter de andere kwestie. Wat zijn de gevolgen van een wederrechtelijke wijze van optreden in het bezette gebied door de oorlogvoerende partij, die bezetter is geworden? Dat levert allerlei nieuwe moeilijkheden op. De bijzondere rechtspleging is daarbij voor moeilijke beslissingen komen te staan. Er zijn enkele bijzondere Hoven geweest, die hebben gezegd, dat, wanneer een bezetter op een zo krasse manier het oorlogsrecht schendt, door b.v. zonder behoorlijke berechting mensen te laten doodschieten, Joden te deporteren of de politie te dwingen tot verraad in gevallen, waarin hij dat niet mag vorderen, en dergelijk soort dingen, dan niet verwacht kan worden, dat de wederpartij de normen, die voor haar gelden, blijft naleven, en dat in die gevallen die wederpartij harerzijds van het normale recht ontslagen is.

De Bijzondere Raad van Cassatie heeft die stelling te kras gevonden met het oog op de consequenties, die daaraan zijn verbonden, en heeft verband gelegd tussen de verzetsdaden en het voorafgegaane onrecht van de wederpartij. Wanneer er dus gewapend verzet was gepleegd rechtstreeks tegen een daad van de bezetter, die kennelijk onrechtmatig was, heeft de Raad de bloedige onderdrukking van dat verzet door de Duitsers als een oorlogsmisdrijf beschouwd, maar niet aldus, wanneer dat verzet losstond van elke onrechtmatige daad van de bezetter. Wanneer een groep ondergrondsen een trein zou laten deraileren, omdat daarmee Joden naar Auschwitz werden vervoerd, zou dat, naar de interpretatie, die tenslotte is gevolgd, zó geoorloofd zijn, dat fusillering van de daders deswege op haar beurt als oorlogsmisdrijf kon worden bestraft. Wanneer een groep „partisanen” op het ogenblik, dat er een Silbertanne-moord zou plaats vinden, de Germaanse S.S.-ers of de geleidende Duitse militairen zou neerschieten, zou hetzelfde gelden. De Raad heeft een lastig geval gehad van een zekere Duitse S.D.-er *Vogt* in Leeuwarden, die er zich op beriep: dat hij op bevel executies had uitgevoerd van mensen, die als z.g. Todeskandidaten daarvoor in aanmerking kwamen. De Raad heeft tenslotte op dit verweer en de argumenten, die daarvoor waren aangevoerd, beslist, dat bij de beoordeling van zo'n geval in acht moet worden genomen, dat het recht des bezetters zelfs om aan bepaalde verzetsdaden schuldig bevonden leden van de bevolking van het bezette gebied met de dood te straffen, niet kan worden erkend in gevallen, waarin die verzetsdaden zich richtten tegen — en er een rechtstreeks verband bestond tussen die verbandsdaden en — handelingen des bezetters, die zelf ernstige schendingen van het Volkenrecht waren; dat de Raad zich ten deze aansloot bij het betoog, vervat in de uitspraak van het Amerikaanse Militaire Tribunaal te Neurenberg van 5 April 1948, in de zaak contra *Otto Ohlendorf c.s.*, waarin, met verwijzing naar een uitspraak van Hyde (International Law, vol. III, blz. 35), wordt gesteld, dat:

„if it is assumed that some of the resistance units ..... or members of the population did commit acts which were in themselves unlawful under the rules of war, it would still have to be shown that these acts were not in legitimate defence against wrongs perpetrated upon them by the invader.”

82246. De **Voorzitter**: Kunt u de vindplaats hiervan opgeven?

A. Nederlandse Jurisprudentie 1950, no. 13. Het was een moeilijke beslissing, maar tenslotte heeft de Raad het in de aangegeven zin gedaan. In een dergelijke situatie — ik klap hier niet uit de Raadkamer, want dit is ook ruim bepleit in de pleidooien — zit deze moeilijkheid, dat, wanneer men eenmaal aanneemt, dat onrechtmatige daden van de bezetter de normale regelen van het oorlogsrecht over boord werpen en dus aan de vreedzame bevolking het recht geven tot tegenmaatregelen, het hek van de dam is en dat de bezetter natuurlijk nooit begint met te erkennen, dat hij onrecht pleegt. Er is dus een zeer ernstig opportunistisch argument, dat pleit tegen een rechtsuitspraak in deze zin. Aan de andere kant, de bevolking blijvend onderworpen te achten aan regelen van het oorlogsrecht, die door de wederpartij op de meest frappante wijze worden geschonden, is als rechtsstandpunt niet houdbaar. De moeilijkheid van een rechtsoordeel in deze zin ligt dus hierin, dat het tegenover een rücksichtsloze bezetter allerlei ernstige gevolgen kan hebben, een opportuniteitsoverweging, die natuurlijk bij een toekomstige meer uitgewerkte regeling van het oorlogsrecht op dit punt een rol zou kunnen spelen. Wie zal bindend uitmaken, of een bezetter het recht schendt? Daar zou eigenlijk onder de bedrijven door contrôle op uitgeoefend moeten kunnen worden. Wanneer men bij zo'n contrôle zou vaststellen, dat de bezetter het oorlogsrecht heeft geschonden, zou de regel van het recht van verzet kunnen gelden. Het oorlogsrecht is nu eenmaal een recht, dat werken moet in buitengewoon ongunstige omstandigheden.

82247. De **Voorzitter**: U hebt zo juist verbind gelegd tussen de verzetsdaad en het door de bezetter gepleegde onrecht.

A. Verder heeft de Raad namelijk niet durven gaan.

82248. De **Voorzitter**: Maar moet men in de concrete omstandigheden, waarin ons land in de tijd van 1940—1945 verkeerd heeft, niet tot de conclusie komen, dat alle verzetsdaden, die op zoveel terreinen hebben plaats gevonden, eigenlijk stuk voor stuk als geoorloofd moeten worden beschouwd, omdat het verzet zich moest richten tegen zo ontzaglijk veel onrecht van, de zijde van de bezetter, die het oorlogsrecht op alle mogelijke manieren heeft geschonden?

U beschouwt waarschijnlijk ook het feit, dat de bezetter een civiel bestuur heeft ingesteld, als een schending van het Landoorlogreglement. Daaruit zijn ontzaglijk veel maatregelen voortgevloeid; de gehele gelijkschakeling en alles wat dies meer zij. Dat is een onrecht, dat op zo'n breed vlak ligt, dat daar ook weer een heel breed vlak van gerechtvaardigd verzet tegenover te stellen is.

A. Wij hebben ons ingedacht een hele scala van gevallen. Wij hebben als het ware een soort catalogus opgesteld, welke gevallen wel en welke gevallen niet als gerechtvaardigd verzet zouden kunnen worden aangemerkt, of liever: de onderdrukking van welk verzet de betrokken Duitsers tot oorlogsinisdadigers zou maken. Wij zijn voor een staalkaart van mogelijke gevallen komen te staan. Men kan zich de meest uiteenlopende situaties denken, b.v. het geval van mensen, die een aanslag plegen op een burgerlijke Duitse autoriteit in het noorden, omdat er ergens in Rotterdam door Duitse militairen een paar mensen zijn doodgeschoten, op grond dat zij een trein hadden trachten op te blazen, die arbeidsslaven naar Duitsland vervoerde. Wanneer men de rechtmatigheid ook van dergelijke verwijderde verzetsdaden eenmaal gaat aannemen, met deze consequentie, dat onderdrukking daarvan als oorlogsmisdrijf geldt, is het hek inderdaad helemaal van de dam. Het is een uiterst moeilijk vraagstuk. Het recht is er nu eenmaal niet op berekend om precieze oplossingen te geven voor allerlei gevallen van schending van zijn eigen normen door een van de partijen. Het recht veronderstelt min of meer, dat zijn normen worden nageleefd. Wanneer nu plotseling in die situatie een absolute schending van bepaalde normen intreedt, is bijna niet aan te geven, wat daarvan — en vooral in oorlogstijd — de juridische gevolgen zijn. Wij hebben ons best gedaan om zekere grenzen te trekken, maar in theorie zou het mogelijk zijn geweest om die grenzen veel ruimer te trekken: wij zijn er echter voor teruggeschrikt, o.m. om de consequenties.

82249. De **Voorzitter**: Zoudt u dus deze stelling niet aandurven: De Duitse bezetter heeft het recht op zo grote schaal geschonden, en is gekomen tot een zo volkomen totalitaire oorlogvoering, dat er een moment aanbreekt, waarop men moet zeggen: Deze schending is nu van zo grote omvang, dat daartegen ook elke vorm van verzet even totalitair geoorloofd is?

A. Ik persoonlijk zou haar als algemene volkenrechtelijke stelling zeker aandurven, maar u moet niet vergeten, voor welke situatie

de bijzondere rechtspleging stond. Zij stond voor de vraag, of zij Duitse militairen strafrechtelijk aansprakelijk kon stellen en eventueel met de doodstraf zou kunnen straffen voor Duitse repressie-maatregelen tegen verzetsdaden, uitgegaan van de bevolking, uit welke motieven dan ook. Dat is natuurlijk een heel andere vraag dan de algemene, meer theoretische vraag naar de geoorlooftheid van het verzet. Ik kan mij voorstellen, dat er gezegd wordt: dat verzet was tenslotte rechtens in alle vormen geoorloofd; maar die slotsom hoeft nog niet te impliceren, dat men als consequentie, als andere kant daarvan, zegt: Alle Duitsers, die dat verzet in opdracht hebben onderdrukt, zijn dus strafschuldig.

De **Voorzitter**: Dat is inderdaad een heel andere vraag.

A. Ja. Wanneer wij deze twee gezichtspunten met elkaar in verband willen brengen, komt het dus hierop neer, dat de bijzondere rechtspleging het niet heeft aangedurfd om in gevallen zonder rechtstreeks verband tussen de verzetsdaad en voorafgegaan onrecht van de vijand de uitvoerders van Duitse repressie-maatregelen strafrechtelijk aansprakelijk te houden, maar dat die vraag in zekere zin los staat van de andere vraag, in hoeverre desniettemin dat verzet op zich zelf naar Volkenrecht rechtmatig kan worden geacht.

De **Voorzitter**: Dat is echter de vraag, die ons in de eerste plaats interesseert.

A. In die richting ben ik graag bereid om mee te gaan, maar er zijn natuurlijk ontzaglijke consequenties aan verbonden. Dat systeem dreigt een moordpartij van beide kanten te worden. Het recht kan die consequenties natuurlijk wel aanvaarden, maar er zijn in de rechtsvorming opportuniteitsoverwegingen, die zeggen: laten wij het nu niet zó doen! In het algemeen is het uiterst moeilijk om rechtsgevolgen van allerlei mogelijke vormen van rechtsschending scherp te omschrijven. Een verdrag is er immers op berekend om niet geschonden te worden. Wanneer er zich nu een situatie ontwikkelt, waarin door één partij alle recht ter zijde wordt geschoven, is het bijna niet meer juridisch formuleerbaar, wat daar de rechtsgevolgen van zijn. Dat kan men alleen met een algemene omschrijving zeggen: dan vervalt ook voor de wederpartij de norm. Maar wat daarvan in concreto de gevolgen zullen zijn, is met die algemene stelling nog ver van opgelost.

82250. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ja, maar nu de praktijk! U hebt straks gesproken over die trein met Joden, die naar Auschwitz werden getransporteerd, waarbij het geoorloofd was, dat de ondergrondse verzetsbeweging deze trein laat ontsporen. Het is mogelijk, dat daarbij door zenuwachtigheid de bouten iets te vroeg worden losgedraaid of er komt ineens een voortrein met vakantie-gangers of iets dergelijks. Wordt nu aangenomen, dat het ter wille van die mensen, die worden weggevoerd, geoorloofd is, om alles, wat de spoorwegen doen, in de war te sturen? Of mag men dat alleen doen, wanneer men weet, dat binnen afzienbare tijd deze trein met Joden voorbijkomt? Dat is een moeilijk punt. Er zijn mensen, die in de oorlog hebben gezegd: Eigenlijk moesten wij alle spoorwegen opblazen, zodat dergelijke transporten niet meer mogelijk waren. Het hele verkeer moest volgens die mensen in de war worden gegooid. Anderen zeiden dan weer: Neen, dat kan men niet doen. Waar ligt de grens?

A. Die grens kan men niet in het algemeen trekken. Dat is niet te doen.

82251. De **Voorzitter**: Maar kunt u een oordeel uitspreken over hetgeen er hier te lande gedurende de laatste oorlog in grote lijnen heeft plaats gevonden? Wij vinden dan b.v. een zeer uitgebreid persverzet, de illegale pers en alles, wat daarmee samenhangt; wij vinden het verzet op de verschillende terreinen van het culturele leven; het artsenverzet; het schoolverzet. Wij vinden dan verder het verzet in de vorm van feitelijkheden, waarover wij nu het meeste hebben gesproken, welke vorm van verzet bovendien ook werd bevorderd van de overkant. Er werden hier sabotage-agenten gearachuteerd, die niet alleen zelf werkten, maar die ook Nederlanders aantrokken om met hen en onder hun leiding te werken. Er zijn de bevelen van de Regering geweest om tot een algemene spoorwegstaking te komen; het gewapend verzet is onder leiding van de Regering ge-coördineerd en uiteindelijk geworden tot de Binnenlandse Strijdkrachten. Zo zijn er nog veel meer facetten. Wanneer u dat geheel nu beziet, waarvan men kan zeggen, dat het door de wil van een belangrijk gedeelte van de bevolking werd gedragen, en waaraan, voor zover de communicatiemiddelen het toelieten, ook de Neder-

landse Regering te Londen heeft getracht leiding te geven, wanneer u dat geheel van feitelikheden, dat heeft plaats gevonden, overziet en u stelt dat tegenover datgene, wat de Duitsers hebben gedaan — ik geloof, dat vrij algemeen erkend wordt, dat de Duitsers zijn begonnen met schendingen van het oorlogsrecht — hoe qualificeert u dan die totaliteit van dat verzet?

A. Ik zou zeggen, dat dit gehele verzet in grote lijnen geoorloofd was, al zijn er vormen geweest, waarin ik het minder heb bewonderd. Zo was het persverzet een rechtstreekse reactie tegen de acties van de Duitsers. Men zou dat stuk voor stuk voor diverse takken van het verzet kunnen zeggen, ook b.v. van het artsenverzet en dergelijke. Dat waren elk voor zich reacties van groepen van de bevolking tegen onrechtmatig optreden van de wederpartij. Alleen bepaalde vormen, waarin dat verzet zich ook is gaan openbaren, van ietwat onbekookte aanvallen of op betrekkelijk onschuldige lieden.. .

82252. De **Voorzitter**: Overvallen b.v. op distributiekantoren waren, volgens de verzetslieden noodzakelijk, omdat anders het onderduiken op grote schaal en het voorzien in de bonkaarten voor de onderduikers niet mogelijk was.

A. Wanneer het op deze respectabele motieven gebaseerd was, was het zeker volkomen geoorloofd; dan was het een rechtstreekse reactie tegen zeer kennelijk onrecht van de wederpartij, een soort arbeidsslavernij. Of een ander geval: Ik heb toen weleens contact gehad met een van de heren (hij is nu overleden), die mee te beslissen hadden over het uit de weg ruimen van gevaarlijke verraders. Wanneer er verraders waren in Nederland, die ernstige schade toebrachten aan goedgezinde groepen, kwam er een tijd, dat zij ter bescherming van ons volk uit de weg geruimd moesten worden. Maar dat is eigenlijk een kwestie, die binnen de Nederlandse rechtssfeer valt en waarbij de Duitsers niet onmiddellijk waren betrokken. Het was natuurlijk in zekere zin ook verzet tegen de Duitsers, omdat die mensen hun verraad pleegden in dienst van de Duitsers. Ik acht ook dat geoorloofd. Er waren heel ernstige gevallen, die zich indertijd hebben afgespeeld. Bepaalde mensen kregen dus te beslissen over de vraag, of bevel moest worden gegeven, zo'n verrader dood te schieten. Alle waarden worden in zo'n tijd omgegooid. Men kan dat eigenlijk niet meer meten met een normale rechtsmaatstaf. Het verzet in zijn geheel acht ik echter in de gegeven omstandigheden ook volkenrechtelijk volkomen gerechtvaardigd.

82253. De **Voorzitter**: En het geven van leiding daaraan, voor zover dat vanuit Londen door de Regering is geschied, acht u dus ook geoorloofd?

A. Ja, gegeven de omstandigheden, waaronder die opdrachten zijn gegeven. In normale omstandigheden zou ik zeggen: neen, ten minste gedeeltelijk neen. Wel geoorloofd was b.v. in elk geval het verbod van het bouwen van oorlogsschepen of het aanleggen van vliegvelden voor de vijand en dergelijke dingen. Maar de ernstige dingen, waarover wij nu spreken, die in normale omstandigheden niet geoorloofd zouden zijn geweest, werden toelaatbaar als verweer tegen Duits onrecht. Met organiseren van binnenlandse strijdkrachten in bezet gebied zal in het licht van de nieuwe rechtsontwikkeling zelfs normaal worden, hoewel het twijfelachtig is, of die nieuwe regels destijds al rechtens waren. Eigenlijk gebeurde dat in alle landen; er was zich dus al een nieuwe norm aan het ontwikkelen, en ik neem aan, dat die norm al voldoende gekristalliseerd was.

Wat het ondergrondse verzet en zijn organisatie betreft, zou ik dus tot de slotsom komen, dat dit in normale omstandigheden niet toelaatbaar zou zijn geweest, maar dat het gerechtvaardigd werd als uiterste verweermiddel tegen een volledige knechting van het Nederlandse maatschappelijke en culturele leven, gerechtvaardigd behoudens de verwerpelijkheid van excessen. Het moeilijke is natuurlijk te bepalen, waar het verzet tot excessen is vervallen.

82254. De **Voorzitter**: U bedoelt, dat er ook in de opvatting, dat het verzet op alle mogelijke gebieden geoorloofd was, er toch dingen gebeurd zijn, die volmaakt doelloos en excessief waren?

A. Ja, en ook bepaald onrechtmatig, omdat men b.v. niet voldoende had onderzocht of de betrokkene, die uit de weg geruimd werd, zich werkelijk aan feiten had schuldig gemaakt, die zijn eliminering rechtvaardigden.

82255. De **Voorzitter**: Dan wordt dus de vraag, of een bepaalde vorm van verzet geoorloofd is, afhankelijk van de appreciatie van de hoeveelheid onrecht, die de bezetter eerst heeft gepleegd.

A. Ja; elke représaille is reactie tegen onrecht van de wederpartij. Ik zou het gebeurde in gevallen als deze geen représaille willen noemen, maar de gedachtengang is natuurlijk dezelfde.

82256. De **voorzitter**: Nu een andere vraag, die zich hierbij opdringt. Wij hebben in de afgelopen oorlog in Nederland een situatie gehad, die zich, naar ik meen, ook wel in enkele andere bezette landen heeft voorgedaan, o.a. in Noorwegen, waarbij verhoudingen zijn ontstaan, van weerszijden, waarin de bepalingen van het Landoorlogreglement niet de minste rol meer spelen. Al wat daarin staal geschreven, was daarbij volkomen theorie. Hoe ziet u nu zo'n regeling als die van het Landoorlogreglement? Heeft die nog enige zin? Zou men kunnen betogen, dat het eigenlijk veel beter zou zijn, dat die helemaal verdwijnt? In het gesprek, dat wij hebben gehad, heeft die regeling nog de meeste betekenis gehad bij de gedachtenwisseling over de theoretische casuspositie, die wij eerst behandeld hebben. Toen wij op het tweede punt kwamen, nl. hoe de zaak in feite in de laatste oorlog in Nederland is geweest, speelde die regeling nagenoeg geen rol meer.

A. Er moet toch in elk geval een regeling bestaan voor normale gevallen. Men kan geen recht ontwerpen, dat uitsluitend is toegespitst op rechtsschending. Men moet toch de mogelijkheid veronderstellen, dat er oorlogvoerende partijen zijn, die werkelijk de bedoeling hebben om het recht in acht te nemen. Er moet een codex zijn, waaraan men althans achteraf het gebeurde kan toetsen en waarop men ook tijdens de strijd — zij het wellicht vruchteloos — zich kan beroepen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Op een nette manier oorlogvoeren bestaat toch eigenlijk niet!

82257. De heer **Koersen**: Voor een oorlog, zoals wij die nu hebben gehad, is het Landoorlogreglement toch beslist onvoldoende.

A. Ja, en daarom ook is men in Genève bezig geweest met het opstellen van nieuwe conventies. Zo kunt u b.v. in een dier nieuwe conventies lezen — het zijn toch geen dwazen, die zo'n conventie vaststellen — (artikel 33 van de conventie nopens de bescherming van burgerbevolking in oorlogstijd):

„No protected person may be punished for an offence he or she has not personally committed. Collective penalties and likewise all measures of intimidation or of terrorism are prohibited ... reprisals against protected persons and their property are prohibited.”

Hier wordt dus een door de Duitsers schromelijk geschonden verbod opnieuw geformuleerd in een nieuwe conventie met tientallen (159) artikelen! Wij beleven dus, dat in het jaar 1949, nadat men de ervaring van de tweede wereldoorlog achter de rug heeft, nadat men alle rechtspraak van internationale en nationale tribunalen heeft gehad, toch weer een dergelijke uitvoerige conventie wordt vastgesteld, op de basis van het zo zeer gesmade Landoorlogreglement en ondertekend door praktisch de gehele wereld, inclusief Sovjet-Rusland. Is dat nu allemaal voor-de-gek-houderij? Zit men elkaar nu met open ogen drie à vier maanden lang te bedriegen? Of is het inderdaad de bedoeling op de een of andere wijze de oorlogvoering toch nog aan banden te leggen of althans om in gemeen overleg een nieuwe tekst vast te stellen, op grond waarvan onverhoopt later weer andere oorlogsmisdadigers kunnen worden berecht? Men moet in elk geval regels hebben. Die regels zullen vaak worden geschonden, in welke gevallen ook de wederpartij er zich wellicht niet weer aan zal houden. Dat is nu eenmaal de zwakke zijde van het volkenrecht; vooral in het oorlogsrecht spelen in sterke mate schending en représailles een rol. Wanneer de ene partij haar verplichtingen niet naleeft, moet bij gebreke van een internationaal gezag de wederpartij er wel iets tegen doen, maar in elk geval: Men kan na de laatste ontwikkeling zeker niet zeggen, dat het oorlogsrecht door de ervaringen van de laatste oorlog blijkbaar is afgeschaft, want die bewering is in lijnrechte strijd niet alleen met de grootscheepse berechting van oorlogsmisdaden, maar ook met de uitdrukkelijke nieuwe bindende normen, die men in Genève heeft vastgesteld en waaraan men blijkbaar zoveel waarde hecht, dat men er bepalingen in heeft opgenomen, volgens welke met de inwerkingtreding van deze conventie aanpassing daaraan van de nationale wetgeving gepaard moet gaan. Ook Nederland moet misschien dus bij voorbeeld zijn militaire strafwetgeving en rechtspleging omwerken. Wij kunnen waarschijnlijk niet naast krijgsraden en het Hoog Militair Gerechtshof de bijzondere rechtspleging laten voortbestaan voor de berechting van vreemde oorlogsmisdadigers, want dan zouden dezen niet door dezelfde rechter berecht worden als de eigen militairen. De militaire

rechter zal misschien gedeeltelijk moeten worden verburgerlijkt, of omgekeerd zal er voor vreemde oorlogsmisdadigers geen gemengd gerecht meer mogen zijn. Wat een consequenties brengt dat met zich mede. Ook de materiele normen zullen in harmonie moeten worden gebracht met de conventies. Men beschouwt de nieuwe conventies blijkbaar niet als een praatje voor de vaak, maar wil de verwerkelijking er van trachten door te zetten. In maandenlange discussies, waar heftig is gevochten over inhoud en teksten van de nieuwe normen, zijn deze moderne conventies vastgesteld. Daarna is een aparte conferentie voor de ondertekening belegd in December 1949 en thans is men hier te lande en vermoedelijk ook in andere landen bezig, het nationale recht daarmee in overeenstemming te brengen. Er is ook bij ons een voorlopig ontwerp gemaakt en de wetgever zal er in gemengd moeten worden.

82258. De **Voorzitter**: Hoe men dit doet, hangt natuurlijk af van de visie, die men op het verloop van toekomstige oorlogen heeft. Men kan enerzijds redeneren: We hebben in het verleden de totalitaire oorlog gehad met al zijn uitwassen; we hopen echter, dat dit een uitzondering blijft. De andere visie is, dat de feitelijke verhoudingen in de wereld zo liggen, dat andere oorlogen dan totalitaire oorlogen eigenlijk niet meer te verwachten zijn.

A. Ik geef dat toe, maar niettemin is b.v. zelfs de bepaling, dat een oorlogvoerende geen arbeidskrachten uit bezet gebied voor on-oirbare doeleinden ten eige bate mag gebruiken, opnieuw en in nog scherper vorm in de conventie overgenomen. Ik voor mij sta tegenover de naleving van deze nieuwe normen in de toekomst zeer sceptisch. Wanneer wij in de naaste toekomst de enig denkbare vijandelijke bezetting mochten krijgen, twijfel ik er ook aan, of dat alles nageleefd zal worden. Moet men daarom echter afzien van rechtsregelen? Er moeten toch ook in de toekomst normen voor het gedrag der oorlogvoerenden zijn. Dat kan niet anders. Men kan dus naar mijn gevoel zeker niet zeggen: de totale oorlog heeft het traditionele recht afgeschafte. Dat is in lijnrechte strijd met wat er na de oorlog gebeurd is en met wat er nog op het ogenblik gebeurt, tenzij men dit alles eenvoudig als onzin beschouwt. Zo is het echter gelukkig nog niet.

Ik heb een paar jaar geleden — waarschijnlijk omdat ik betrokken ben geweest bij het Londense „Commentaar” op de van kort vóór de laatste oorlog daterende „Aanwijzingen” voor de ambtenaren — van de Minister-President de vraag gekregen, of ik mijn gedachten eens wilde laten gaan over nieuwe Aanwijzingen. Toen heb ik ook eerst een zeer sceptisch standpunt ingenomen, dat hierop neerkwam: tracht nu in vredesnaam eerst een militaire organisatie voor West-Europa mede op poten te zetten en ga daarna over aanwijzingen denken, want zulke papieren helpen toch niet, wanneer de bezetting uit het Oosten ons mocht treffen. Dat was, meen ik, in begin 1943. Wat zou het in geval van een Russische bezetting helpen, of er al instructies worden gegeven? Intussen is in het jaar 1949 in de diplomatieke Roode Kruisconferentie van Genève toch weer teruggegrepen op het Landoorlogreglement, welks bepalingen in de nieuwe conventie ter bescherming van de burgerbevolking uitgebreid en verscherpt zijn. In alle landen is het Landoorlogreglement tegenover de oorlogsmisdadigers toegepast en mensen zijn voor gruwelijke schendingen er van gefusilleerd of opgehangen. Nu is het toch ook weer irreal om te zeggen: Dat is geen recht meer. Nu ben ik dus op het standpunt gekomen, dat in ieder geval aan de ambtenaren gezegd moet worden: „Dit is het recht van 1907, zoals het na de jongste oorlog gehandhaafd is en nog verder uitgebreid en versterkt is in 1949. Gij moet weten, dat het de regels zijn”. Nu kan het natuurlijk gebeuren, dat door een bezetter met die regels de hand wordt gelicht. Het moet natuurlijk aan de ambtenaren zelf tot op zekere hoogte worden overgelaten om in noodgevallen te bepalen, wat ze er tegen kunnen doen. Maar bepaalde grenzen zullen niet mogen worden overschreden. En het mag in de toekomst niet meer mogelijk zijn, dat een secretaris-generaal een vliegveld voor het instituut der vordering gelijkstelt met een spoorwegstation, of dat een andere secretaris-generaal medewerkt aan het organiseren van het wegslepen van Nederlanders naar het land van de vijand. Dat moet door elke ambtenaar worden beschouwd als ongeoorloofd. Er kunnen natuurlijk omstandigheden zijn, waarin het onmogelijk wordt zijn plicht te doen. Dan krijgt men weer dezelfde kwestie: Moet men aftreden of moet men proberen zo veel mogelijk de teugels in handen te houden, zodat het paard niet helemaal op hol slaat? Die vragen zullen altijd weer rijzen, maar op de bodem van alles moet toch het recht liggen, zoals het niettegenstaande alle schendingen door de Staten toch weer bevestigd is.

82259. De **Voorzitter**: U bent, al sprekende, overgestapt naar het vraagstuk van de Aanwijzingen. Ik zou u daarom willen vragen, of u daaromtrent nog iets meer in het bijzonder hebt op te merken.

A. Ik ben bij die oorspronkelijke Aanwijzingen van 1937 helemaal niet betrokken geweest. De vaststelling daarvan is — naar ik meen — door een interdepartementale commissie geschied. Ik meen zelfs, dat ook prof. *François* er niet bij betrokken is geweest. Die Aanwijzingen zijn toen, voor zover mij bekend, niet op voldoende schaal aan de ambtenaren gegeven. Er zijn hogere ambtenaren, die hebben beweerd, dat zij er helemaal niets van hebben geweten. Zelfs dat acht ik zeer wel mogelijk. Ik weet niet, wie ze wel en wie ze niet hebben erkend.

82260. De **Voorzitter**: Hoe vond u de Aanwijzingen van 1937 als zodanig?

A. Ik vond ze in het algemeen niet kwaad, maar het is jammer, dat er in die Aanwijzingen enkele punten waren, die helaas aan allerlei functionarissen houvast hebben gegeven om maar te blijven zitten. Er zijn enkele tirades in die oorspronkelijke Aanwijzingen, die voet gaven aan de opvatting: Wij moeten onder de gegeven omstandigheden eigenlijk tot elke prijs blijven zitten. De formulering was voor het geval van deze Duitse bezetting en haar methoden ongelukkig.

82261. De **Voorzitter**: Kunt u die gedeelten aangeven?

A. Dit speelt bij de uitvoering van punt 31 — dat is in het laatste hoofdstuk IX —, tweede alinea. Volgens dit richtsnoer moest de reden, waarom ambtenaren in functie bleven, deze zijn, dat dit in het belang was van de bevolking. Het nadeel, dat zij daardoor mede het belang van de bezetter dienden, werd in het algemeen geringer geacht, dan het grotere nadeel, dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat. Als men dat echter ook gaat toepassen op situaties als deze, dat men als (waarnemend) secretaris-generaal van Sociale Zaken of als politiechef mee moet gaan helpen om Nederlandse arbeidskrachten of Joden naar het vijandelijke land te vervoeren, omdat, wanneer men zelf aftreedt, er misschien nog veel meer daarheen zouden gaan, overschijdt men de grenzen van het geoorloofde verre. Want zo is het eigenlijk gebeurd. Vele ambtenaren hebben zich aan deze bepaling vastgeklampt om de schijn te redden, met de bewering, dat door hun aanblijven de situatie nog altijd minder ongunstig zou zijn, dan wanneer ze weggingen, daarbij over het hoofd ziende, dat de instructie ook vermeldde, dat zij hun post moesten verlaten, als zij, door in functie te blijven, aan de vijand grotere diensten zouden bewijzen, dan het nut, dat hun aanblijven zou bieden.

82262. De **Voorzitter**: U bent ook persoonlijk bij het maken van het „Commentaar” van 1943 betrokken geweest?

A. Ja. Ik heb hier nog het origineel, dat gemicrofotografeerd naar Londen is gegaan. Deze „Commentaar” is uitgelokt door de ervaring van een aantal mensen, dat van ambtelijke zijde veel te veel in de bezetter werd meegewerkt aan de Arbeitseinsatz, het opvangen van Joden en al dat soort aangelegenheden. Die collaboratie nam zodanige afmetingen aan, dat wij ons niet meer gerechtigd achtten, dat zonder protest te laten doorgaan, en toen hebben enkele heren — jhr. *Bosch van Rosenthal* en jhr. *van Holthe tot Echten* —, die nogal contact met elkaar hadden, overlegd: Wij moeten toch eens proberen om een geautoriseerde waarschuwing vanuit Londen te krijgen, dat dergelijke dingen niet aangaan, zoals het mededoen aan Arbeitseinsatz. Na een onderlinge bespreking heeft, voor zover ik weet, de heer *Bosch van Rosenthal* de grondgedachten van die regels aangegeven en de heer *van Holthe tot Echten* ze op schrift gesteld. Mij is toen gevraagd, de inhoud nog eens uit internationaal rechtelijk gezichtspunt te bekijken, waarna ik er nog enige redactiewijzigingen in heb aangebracht. Zo zijn die suggesties, vermoedelijk langs de Zwitserse weg — ik weet niet precies, wie daarvoor heeft gezorgd —, naar Londen gegaan. Daar zijn ze blijkbaar aangekomen, want ze zijn toen gepubliceerd. Heeft u deze tekst?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Het exemplaar ziet er raar uit, maar dat komt, omdat ik het ondergronds heb bewaard. In de bezettingstijd is het in het geheim gedrukt, nadat vanuit Londen het bericht was ontvangen, dat de zienswijze van de Regering overeenstemde met de inhoud van dit „Commentaar”.

82263. De **Voorzitter**: Hoe is dit in de praktijk gegaan? Hoe heeft men daarvan aan Nederland kennisgegeven?

A. Ik geloof, dat het via de radio is medegedeeld, maar dat heb ik zelf niet gehoord. De microfoto is naar Londen gezonden, met verzoek om machtiging om, wanneer de Regering het er mee eens

was, de „Commentaar" te publiceren. Die instemming is toen vermoedelijk via Radio Oranje medegedeeld. Ik weet echter niet, of ook de tekst van die nadere „Commentaar" over de radio is verspreid. In ieder geval is er een machtiging gekomen van Londen uit, om deze stukken als het Regeringsstandpunt te publiceren, waarna ze in deze vorm zijn gedrukt. Dit is het exemplaar, dat uit 1943 stamt. Dat heb ik bewaard. Verder ben ik er niet bij betrokken geweest.

82264. De **Voorzitter**: Heeft het Commentaar, dat toen is verspreid, precies dezelfde tekst als datgene, wat u met uw drieën hebt opgesteld?

A. Ik heb het niet punt voor punt vergeleken, maar dit is het oorspronkelijke stuk. Ik zou dit kunnen vergelijken, maar ik geloof niet, dat er enig verschil tussen is. Ik geloof ook niet, dat de Regering enige reserve heeft gemaakt. Zij heeft waarschijnlijk ook gedacht: die mensen in Nederland zitten er dichterbij, die weten wel wat het ergste is.

82265. De **Voorzitter**: Hebt u er enige kijk op, of dit Commentaar bepaalde invloed heeft gehad? Het is natuurlijk in zoverre moeilijk uit te maken, omdat men toen in de periode leefde, dat het verzet in het algemeen zich verscherpte en dus onder de ambtenaren dat waarschijnlijk ook wel zijn weerslag vond.

A. Ik heb wel gehoord, dat het Commentaar toen in druk is rondgezonden b.v. aan de burgemeesters, die er ten nauwste bij betrokken waren, en aan andere functionarissen. Na deze uitdrukkelijke instructies zullen zij zich weleens op hun houding hebben bedacht. Zij wisten eerst wellicht niet, vanwaar het stuk kwam. In die tijd was dit — naar ik meen — niet bekend. Zij dachten aanvankelijk misschien wel, dat het een autonome en helemaal op particulier initiatief tot stand gekomen waarschuwing was. Maar toen, of voor zover, bekend was, dat de Regering er achter stond, hebben zij zich er waarschijnlijk wel enigszins naar gedragen, omdat zij toen wisten, waarvoor ze later speciaal aansprakelijk zouden worden gesteld, wanneer ze er mee door gingen. Of het veel heeft geholpen, weet ik ook eigenlijk niet. Het is gepaard gegaan — zoals u zelf zegt — met een voortdurende verscherping van het verzet in alle kringen. Dat de Regering het recht had om vanuit het buitenland zulke aanvullende instructies te geven, neem ik zeker aan, vooral ook omdat zij rechtstreeks gericht waren tegen schendingen van het oorlogsrecht door de wederpartij.

82266. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over bepaalde handelingen van secretarissen-generaal tijdens de bezetting.

Hebt u daarvan in het algemeen kennis gekregen na de oorlog o.m. door uw werkzaamheid bij de Bijzondere Raad van Cassatie, of bent u ook tijdens de oorlog daarop reeds gestuit?

A. Ik heb hier helemaal geen aangelegenheden verteld, die mij eerst uit hoofde van mijn werkzaamheid bij de Bijzondere Raad van Cassatie bekend zijn, afgezien van de reeds besproken circulaires van Justitie. De omstandigheden, waaronder ik ervan gehoord heb, zijn zeer verschillend geweest. B.v. het telegram aan de Nederlandse scheepskapiteins is mij al heel gauw bekend geworden. Een bepaalde scheepvaartcombinatie had al heel in het begin van de bezetting mijn advies gevraagd — ik geloof zelfs al in Juni 1940 — over de vraag, over welke objecten het prijsrecht van Duitsland zich uitstrekte. Die scheepvaartmaatschappij had nl. moeilijkheden met de Duitsers o.m. over schepen in aanbouw. Vielen die onder het prijsrecht of niet? In dat verband heb ik eens aan die heren gevraagd, hoe het eigenlijk stond met de Nederlandse schepen in het algemeen, ook van andere maatschappijen, waar zij waren en wat er mee was gebeurd. Toen heb ik betreffende die verschillende categorieën gehoord wat er mede gaande was, en tot mijn verbazing ook, dat het Departement op aanwijzing van de Duitsers geprobeerd had, varende schepen weer naar hier terug te laten komen. Dus dat wist ik al heel vroeg. Voor deze speciale aangelegenheid had ik de prijsrechtspraak na te zoeken, waarin ik aanvankelijk niets kon vinden over schepen in aanbouw; die vormen nl. een prijsobject, dat in de rechtspraak weinig heeft gespeeld, zodat ik overal heb moeten zoeken en het daardoor wat lang heeft geduurd. Ik weet dus niet precies, in welke maand van 1940 dit is geweest.

Trouwzns er zijn meer van die vreemde aangelegenheden geweest, b.v. het terughalen van de zetels van vennootschappen, die rehtens reeds naar Curaçao waren overgebracht, naar Nederland. Dat was voor de bezetter en de betrokken Departementschef ook volkomen ultra vires. De zetels waren eenmaal regelmatig volgens onze wet

overgebracht naar den vreemde en juridisch was het de bezetter onmogelijk om iets, dat buiten rijn bereik was, weer hier naartoe terug te halen. En speciaal was het voor de betrokken secretaris-generaal ongeoorloofd aan zo iets mede te werken, want de Nederlandse wetgever had deze maatregel opzettelijk en juist nog op tijd getroffen.

82267. De **Voorzitter**: In welke vorm is daaraan medewerking verleend? Door een algemene bepaling of in concrete gevallen?

A. Waarschijnlijk dit laatste. De bezetter heeft de wet verplaatsing zetels naainloze vennootschappen ingetrokken (verordening 112/1940) en in artikel 1 de secretaris-generaal opgedragen de daaruit voortvloeiende consequenties te trekken. De opdracht tot uitvoering van deze verordening in concreto had m.i. eenvoudig geweigerd moeten worden.

82268. De **Voorzitter**: Mag ik u vragen, of u, wat betreft de twer in uw oproeping vermelde vragen, de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien en de Aanwijzingen aan de ambtenaren en aan de bevolking, ons hebt medegedeeld, wat u had willen mededelen?

A. Ja, ik geloof, dat in de loop van het gesprek alles wel ter sprake is gekomen. Ik had voor mij zelf vooraf wat aantekeningen gemaakt, wat er zo in het algemeen ter sprake zou kunnen komen, maar ik geloof, dat alles wel zowat ter tafel is geweest. Er is nog één punt, waarover ik misschien nog een enkele opmerking mag maken. Het is een bekende vraag, in hoeverre ern in het buitenland vertoevende nationale Regering tijdens een bezetting van haar land legislatief kan optreden ten aanzien van het bezette gebied. De vraag dus, in hoeverre Nederland — de Koningin of de Nederlandse Regering — het recht had om wetgeving te maken voor het bezette gebied. Daar is vooral na de eerste wereldoorlog nogal wat over te doen geweest, omdat de Belgische Regering te Le Hâvre weleens wetgevende maatregelen heeft getroffen voor bezet België. Een enkele keer heeft zelfs de Duitse bezetter dat gehonoreerd. Bij het begin van de Duitse inval van 1914 had de Belgische Koning een moratorium afgekondigd voor een korte termijn. De Koning had later van Sainte-Adresse uit dat moratorium telkens niet een paar weken verlengd.

Op een gegeven ogenblik, toen practisch heel België was bezet, heeft de militaire commandant van België het moratorium voor onbepaalde tijd verder verlengd op de basis van de achtereenvolgende besluiten van de Koning der Belgen. Daarbij is dus voortgebouwd op een Koninklijke moratoriumwetgeving. Dit is echter een op zich zelf staand geval geweest.

Verder heeft de Belgische Cour de Cassation het volgende standpunt ingenomen: De Belgische soevereiniteit over het bezette grondgebied is ook tijdens de bezetting onverminderd blijven bestaan. Diegene van de twee samenstellende factoren der Belgische wetgeving — Koning of Parlement —, die er door de loop der omstandigheden het best toe in staat was, kon legislatief blijven optreden en had ook de bevoegdheid om wetgeving te maken voor heel België. Zolang echter de bezetting duurde, kon die wetgeving er niet effectief werken. Met de bevrijding van het grondgebied evenwel was zij ook zonder nieuwe publicatie of promulgatie automatisch in werking getreden. De Belgische rechter heeft dus het recht van de Koning tot wetgeving voor heel België aangenomen, maar onder een soort van feitelijk opschortende voorwaarde. Met die vreemde uitzondering dan, dat de Duitsers zelf, in hoogst enkele gevallen, hebben voortgebouwd op die extra-territoriale wetgeving des Konings. Verder weet ik over dit geval ook niet veel te zeggen. Wet is een verwarde materie, maar men kan moeilijk precies bepalen, wat onder volkomen onregelmatige verhoudingen recht is. Dat kan men in revolutietijd ook niet bepalen.

82269. De **Voorzitter**: Ik heb zelf ook nog een concreet punt, waarover ik u gaarne nog enkele vragen wilde stellen, nl. over het Souverein Noodbesluit.

A. Dat is zeker weer als getuige?

De **Voorzitter**: Inderdaad. Het Souverein Noodbesluit is in Maart 1944 in Londen aangekomen. Kan dat uitkomen?

A. Ja, dat kan wel, maar toen nog in zijn oorspronkelijke, later gewijzigde, vorm. Ik weet de datum niet precies. Wij hebben later nl. nog een bijgewerkt exemplaar gezonden, maar ik weet niet, of dat is aangekomen. Of misschien is het bijgewerkte exemplaar aangekomen en het oorspronkelijke niet. Elke week was er weer wat anders en het moest voortdurend op peil worden gehouden.

82270. De **Voorzitter**: Dat Souverein Noodbesluit is door een aantal personen samengesteld. Kunt u hun namen noemen?

A. Professor van Meurs was als initiator voorzitter. Voorts zaten er in prof. *Levenbach*, mr. *Bruins Slot*, mr. *de Boer* en een goede kennis van de heer van Meurs, die repetitor in Groningen was, maar later door de Duitsers is weggehaald.

82271. De **Voorzitter**: Deze zat er dus alleen de eerste tijd in?

A. Ja. Er hebben nog anderen aan deelgenomen, in het begin mr. *de Lange*, secretaris van Utrecht, maar deze zat in Utrecht zelf in een te lastige positie en is er uit gegaan: in zijn plaats is mr. *Bruins Slot* gekomen. Het was een enigszins politiek gevarieerde commissie.

82272. De **Voorzitter**: Volgens de gegevens, die wij hebben, was de samenstelling, toen het stuk is verzonden: de heren *de Boer*, *Bruins Slot*, *Leverbach*, van Meurs en u. Klopt dat?

A. Ja. Dat was tenslotte de samenstelling. Op bepaalde technische punten hebben wij wel medewerking van anderen gehad. Er waren nl. technische aangelegenheden, die wij niet voldoende beheersten. Zo hebben wij, collectief of individueel, overleg gepleegd, bijv. met de latere burgemeester *d'Ailly* over deviezenvoorschriften, mrt dr. *Kuiz* over economische kwesties, met dr. *Idenburg* over onderwijsaangelegenheden, met de politie-inspecteur mr. *Roosmalen*, uit Utrecht, over politievraagstukken en brandweer, met de latere Minister *Mansholt* over landbouwkwesties, en met nog meerderen. Die werden er bij gevraagd, wanneer er weer eens een moeilijke kwestie was, of werden ondershands door één van ons geraadpleegd.

Zij hebben niet aan het eigenlijke werk deelgenomen. Zij hebben ons eenvoudig gezegd, hoe zij over bepaalde problemen dachten, en naar aanleiding daarvan hebben wij onze voorstellen geformuleerd.

82273. De **Voorzitter**: Hebt u ook een indruk, in hoeverre men te Londen bij de voorbereiding en de opstelling van het Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) geput heeft uit en gebruik gemaakt heeft van het Souvereine Noodbesluit?

A. Het Besluit E 93 lag, naar ik later heb vernomen, al in concept klaar. Ons stuk is waarschijnlijk te laat gekomen om nog veel invloed op de opzet uit te oefenen. Het Londense ontwerp b.v. betrof alleen de verordeningen, die in het Duitse „Verordeningenblad” verschenen waren; de rest kende men daar nauwelijks. Ons ontwerp daarentegen omspande de hele bezettingswetgeving, ook die uit de *Staatscourant*. Maar verschillende gedachten en indelingen zijn toch wel — naar ons verteld is — overgenomen. In hoeverre kan ik moeilijk zeggen. Een van de twee mrs. *Belinfante* is daarbij betrokken geweest.

82274. De **Voorzitter**: De heer *W. G. Belinfante*?

A. Ja, waarschijnlijk. Ik kan hen nooit uit elkaar houden. Men wist in Londen helemaal niet, van wie het ontwerp afkomstig was. U kent misschien het verhaal, hoe men het tenslotte heeft ontdekt. Mijn herinnering is weer vervaagd en ik weet het ook alleen maar van horen zeggen. Er was in Brabant — toen de geallieerden binnenvielen — toevallig op dat ogenblik een professor uit Groningen, in burgerlijk recht. Deze had, op verzoek van *van Meurs*, voor ons een nieuw Pachtbesluit gemaakt, naar zijn inzicht.

82274a. De **Voorzitter**: De heer *Beekhuis*?

A. Ja. De heer *Beekhuis* interesseerde zich voor het pachtrecht en heeft toen een nieuw Pachtbesluit voor ons gemaakt; dat was nl. ook een bijlage bij ons Souverein Noodbesluit. Deze was dus, als ik mij wel herinner op dat ogenblik ergens in Brabant en stuitte toen op enkele hoogleraren uit Nijmegen, die voor het Militair Gezag waren gemilitariseerd, prof. *Jurgens* o.a., die het juridische gedeelte te behartigen hadden. Dezen waren ook in het bezit gesteld van het Souverein Noodbesluit en hebben navraag gedaan: Wat is dat toch voor een document en wie hebben het gemaakt? Men dacht in Londen eigenlijk, dat prof. *Cleveringa* er bij was betrokken. Omdat de heer *Beekhuis*, naar ik meen toevallig pratende over een noodzakelijk nieuwe pachtregeling met die heren in aanraking kwam, heeft hij ken er over kunnen inlichten, wie de eigenlijke auteurs waren. Men wist het helemaal niet.

82274b. De **Voorzitter**: Een merkwaardig punt in het Souverein Noodbesluit is de kwestie van de Staten-Generaal. Het is dáárom een merkwaardig punt, aangezien wij een zeer uitvoerig onderzoek hebben ingesteld naar alle fasen, die te Londen zijn doorlopen met

betrekking tot een regeling voor de Staten-Generaal. D3t is zeker geen erg gemakkelijk lopende materie geweest. In het Souverein Noodbesluit werd een diametraal ander standpunt ingenomen dan hetgeen het overheersende is geweest bij de voorbereiding in Londen. Men is daar steeds van de gedachte uitgegaan, dat die regeling bij wetsbesluit kon en moest tot stand komen. In het Souverein Noodbesluit wordt het standpunt ingenomen, dat de regeling met betrekking tot de bezettingsmaatregelen en wat dies meer zij een materie is, die bij wetsbesluit geregeld kon worden, maar dat de kwestie van de Staten-Generaal niet aldus kon worden geregeld.

A. Dat vonden wij te belangrijk.

82274c. De **Voorzitter**: Ja. Er bevindt zich bij de toelichting op het Souverein Noodbesluit een bijlage A, waarin een voorstel is opgenomen, dat door de Kroon aan de onmiddellijk na de bevrijding bijeengeroepen Staten-Generaal wordt voorgelegd en dat er toe strekt, dat er een verklaring komt, in gemeen overleg van de Kroon met de beide Kamers van de Staten-Generaal, welke twee interpretaties inhoudt van artikelen van de Grondwet. De ene is, dat de termijn van het lidmaatschap geacht moet worden te zijn geschorst geweest. De andere is een interpretatie van artikel 108 in die zin, dat onder de helft van de leden voor de verdere zittingsduur wordt verstaan de helft van de nog zitting hebbende leden, zulks met het oog hierop, dat, ook al zou het aantal van de leden van de Staten-Generaal belangrijk zijn gereduceerd, de Staten-Generaal toch zouden kunnen functioneren. Er blijft dan nog over een vraag, die in Londen een enorme rol heeft gespeeld en die in dit voorstel niet wordt beantwoord, nl. de vraag, of de vervulling van vacatures op normale wijze diende te geschieden of door een aanvulling ad hoc, dan wel of het beter was, het bestaande Parlement eenvoudig als rompparlement te bestendigen. De Regering zegt in die in Bijlage A opgenomen ontwerp-voordracht aan de Staten-Generaal, dat die vraag niet behoort tot die, welke terstond een antwoord eisen. Deze passage is ons opgevallen, omdat ten opzichte van de Provinciale Staten en de gemeenteraden in het Souverein Noodbesluit gezegd wordt, dat de aanvulling op de normale wijze zal kunnen plaats vinden. Met betrekking tot de Staten-Generaal heeft men blijkbaar geen antwoord geweten en is men dus tot de constructie gekomen, dat deze vraag niet behoort tot die, welke terstond een antwoord eisen.

Ik zou u willen vragen, wat daarvan de overweging is geweest? Kunt u zich dat nog herinneren?

A. Ik weet het niet heel zeker meer, maar er staat mij iets van bij, dat wij over dit punt verschillend dachten. Wij zijn het toen hierover eens geworden: als het Parlement maar zoveel mogelijk in zijn vroegere samenstelling weer bijeenkomt, is de aanvulling van het ledental een kwestie, die voorlopig van minder belang is, dus dat moeten de Staten-Generaal dan zelf maar beslissen. Er waren meer en minder legalistische heren onder ons; enkelen wilden per se continuïteit in volle omvang.

82274d. De **Voorzitter**: Dezen wilden derhalve putten uit de lijsten?

A. Ja. Maar anderen vonden, dat die lijsten alweer zo oud waren en bovendien stonden er waarschijnlijk lieden van bedenkelijk allooi op, die zich in de bezettingstijd hadden inisdragen. Er zou een centraal stembureau over moeten oordelen, waarin misschien ook alweer leden zouden zitten, die niet in orde waren. De aanvulling van de Volksvertegenwoordiging moest men daarom naar hun oordeel maar even laten lopen. Degenen onder ons, die het sterkst continuïteit wensten, wilden natuurlijk aanvulling naar de bestaande wetgeving. Ik geloof, dat wij tenslotte op grond van dit soort overwegingen hebben gezegd: dit punt doet er eigenlijk niet zo veel toe. Heel zeker weet ik het echter niet meer.

82274e. De **Voorzitter**: Dan ben ik hiermede gekomen aan het einde van hetgeen ik u te vragen had. Hebt u er zelf nog iets aan toe te voegen?

A. Ik weet niet, of ik er verder nog iets over zou kunnen zeggen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt. Ik sluit hiermee het verhoor.

J. H. W. VERZIJL.

DONKER, *voorzitter*.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 23 AUGUSTUS 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Ir. JOHAN WILLEM ALBARDA,
oud 73 jaar, wonende te 's-Gravenhage, lid van de Raad van State,
oud-Minister van Waterstaat.

De nos. 82498 t/m 82544 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

82545. De **Voorzitter**: Toen er tenslotte werkelijk een College van Vertrouwensmannen werd ingesteld, bent u pas enige tijd daarna hiervan op de hoogte gesteld. Het gebeurde op 2 Augustus 1944, terwijl de zaak door de heren *Gerbrandy* en *van Heuven Goedhart* als Ministers is geregeld. Kunt u ons mededelen, wanneer u daarvan op de hoogte bent gesteld?

A. Ik denk, toen de heer *van Heuven Goedhart* als Minister optrad.

82546. De **Voorzitter**: Hij was het al op het moment, toen het College van Vertrouwensmannen werd ingesteld.

A. Dat kan ik niet meer nagaan.

82547. De **Voorzitter**: De heer *Gerbrandy* zegt: dit is eerst persoonlijk ministerieel behandeld, zoals hij het noemt, en eerst later is het aan de Ministerraad medegedeeld.

A. Van een formeel besluit hieromtrent is mij niets bekend.

82548. De **Voorzitter**: Dat zegt hij niet. Het is persoonlijk ministerieel behandeld en het is eerst later in de Ministerraad medegedeeld.

A. Van een ministeriële of formele mededeling herinner ik mij niets. Ik heb alleen weleens horen vragen: wat is dat eigenlijk voor een college?

82549. De **Voorzitter**: Is u medegedeeld, wie de Vertrouwensmannen waren?

A. Er is mij toegefluiserd, dat de heer *Drees* daartoe behoorde.

82550. De **Voorzitter**: Maar niet de volledige samenstelling?

A. Neen. Ik had mij de voorstelling gemaakt alsof dat een groep was, die zich hier in Nederland uit de verzetsbeweging had gevormd, maar dat het een college was, dat min of meer vanuit Londen was samengesteld, heb ik niet geweten. Ik kan niet aannemen, dat mij dit ontsnapt zou zijn.

82551. De **Voorzitter**: Hoe vindt u dit?

A. Heel wonderlijk.

82552. De **Voorzitter**: Men vraagt zich af, waartoe de Ministerraad onder die verhoudingen dient, als zulke vraagstukken daarin niet worden behandeld.

A. Ik heb eerder gezegd: daartoe leidt het systeem van die vele commissievergaderingen; dit brengt soms een ontaarding mee. Dat gaat geleidelijk. Die commissies meten zich een zekere autonomie aan.

De nos. 82553 t/m 82564b hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, welke u ons verstrekt hebt, en ik sluit het verhoor.

J. W. ALBARDA.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 23 AUGUSTUS 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Huigens griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. HENRI PETER LINTHORST HOMAN,
oud 45 jaar, wonende te Leeuwarden,
Commissaris der Koningin in de provincie Friesland.

Hij legt de eed af als getuige.

82583. De **Voorzitter**: Zoudt u ons eerst willen mededelen, op welk moment u vanuit het bezette gebied naar Londen bent gegaan en wat daartoe de reden is geweest?

A. Ik ben uit Nederland vertrokken omstreeks 20 September 1943. Bij nader inzien meen ik, dat dit begin September was. Ik ben 1 October 1943 uit Brussel vertrokken en op 16 December 1943 in Engeland aangekomen.

82584. De **Voorzitter**: Wat was de reden van uw vertrek naar Engeland?

A. Die waren veelvuldig. Verschillende mensen hadden mij verzocht om hetzij zelf te gaan, hetzij iemand te vinden, die bereid was te gaan. Ik had zelf ook plannen om te vertrekken. Verschillenden van mijn vrienden waren reeds een paar maanden tevoren gegaan. Ik had het plan eerst nog hier te blijven, omdat hier naar mijn mening nog wel een en ander te doen was. Van een van mijn vrienden uit het Nationaal Comité van Verzet (ik werkte n.l. samen met enkele leiders daarvan en legde o.a. contacten op enkele Ministeries en Rijksdiensten) heb ik toen het verzoek gekregen naar Engeland te gaan, in elk geval naar België, waar een paar „escape-lines” voor Engelandvaarders in de war waren geraakt. Deze moesten weer worden opgebouwd. Dit vroeg mij via de heer *Neher* of de heer *van Velsen* mejuffrouw *Elsje Boon*, de latere presidente van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (V.V.S.L.). Zij zat in de organisatie van het studentenverzet. Ik heb toen van de heer *Neher* zelf — die onder de naam *Dijkstra* een van de leiders van het Nationaal Comité was — de mededeling gekregen, dat hij het wel dienstig zou vinden, indien ik naar Engeland ging, daar hij de indruk had, dat men daar onvoldoende begrip had van de omstandigheden hier. Dat was eind Juli, begin Augustus 1943. Drie van mijn beste vrienden waren via Delfzijl gegaan, ik meen in Juni van dat jaar; ik wilde toen nog niet meegaan. Dit waren *van Houten*, *Six* en *van der Wijck*. Ik had toen het gevoel, dat ik hier nuttiger dingen kon doen. Bovendien maakte mijn moeder het niet goed en mijn broer was gijzelaar. Ik was reeds ondergedoken en met bepaald werk bezig van Januari af, maar ik aarzelde wel, want de zaak werd moeilijk en van verschillende groepen, waarmede ik samenwerkte, waren verschillende mensen gearresteerd; het werk in die groepen begon vast te lopen. Voor mijn werk in het Nationaal Comité had ik al een opvolger gevonden op verzoek van de heer *Neher*, o.a. voor het geval ik zou worden gearresteerd, doch naderhand speciaal voor geval ik inocht vertrekken. Die opvolger heb ik tijdig ingewerkt en hem de belangrijkste van mijn contacten overgedragen. Via de heer *Reinink*, de tegenwoordige secretaris-generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, kreeg ik het verzoek om te spreken met *van Roijen* en hem. Dat heb ik gedaan in den Haag en bij die bespreking waren naar ik meen nog enkele andere mensen aanwezig. Zij vroegen mij, of ik iemand wist, die bereid was op korte termijn naar Engeland te gaan en bepaalde boodschappen

wilde overbrengen. Ik wilde toen eerst weten, wat die boodschappen waren, maar daarop zijn zij aanvankelijk niet ingegaan. Door mij is gezegd, dat ik naar iemand zou uitkijken, maar ik had het besluit toen eigenlijk al genomen om zelf te gaan, al wist ik nog niet zeker, hoe ik in Engeland moest komen. Wel kon ik heen- en terugreizen naar België. Een paar dagen later ben ik weer teruggekomen en heb gezegd, dat ik het zelf zou doen.

82585. De **Voorzitter**: Welke boodschappen kreeg u van de heer *van Roijen* mee?

A. Ik moet dit natuurlijk ronduit vertellen?

De ene boodschap was deze. Men had vernomen, dat Prins *Bernhard* in aanmerking zou komen om opperbevelhebber of commandant van de Nederlandse strijdkrachten te worden, en dat achtten deze heren niet wenselijk.

82586. De **Voorzitter**: Uit welke kringen kwam die opvatting?

A. Ik vermoed — ik weet dat niet zeker meer en ik heb dit naderhand nooit meer met de heer *Reinink* en ook niet met de heer *van Roijen* besproken —, dat dit was het Vaderlands Comité. Dat was de groep heren, waarbij o.a. de heren *Kranenburg*, *Vorrink* en ik geloof *Schaepman* betrokken waren en verschillende andere vooraanstaande figuren. Het waren o.a. verscheidene politieke topfiguren, van wie toen, enkele weken of maanden daarvoor, een groot gedeelte was gearresteerd. Zij hadden aanvankelijk een goede verbinding, ik meen via Zwitserland; dat heb ik later begrepen; die verbinding werkte blijkbaar niet goed meer en zij hadden behoefte of waren doende, dat weer op te zetten. Daartoe ontving ik echter geen verzoek of introductie van hen.

De tweede boodschap had betrekking op het volgende. Men had de indruk gekregen, dat de Regering in Londen toen al wilde overgaan tot het staken, althans buiten functie stellen van de heren *Frederiks* en *Hirschfeld* als secretaris-generaal resp. van Binnenlandse Zaken en van Handel en Nijverheid. Dat nu achtten deze heren neer ongewenst; zij zeiden: wanneer deze beide heren uitvallen, dan zal er meer spaak lopen dan er goed mede gedaan zal worden. Wat hen daartoe bewoog, weet ik niet: ik heb er niet verder over gesproken. Ik heb op mij genomen die beide boodschappen zonder meer over te brengen; die zijn tenslotte ook met grote vertraging overgekomen. Ik heb niet een zeer vlotte reis gehad. Ik had te zamen met enkele vrienden zelf een spionagegroep, een eigen inlichtingendienst, in Nederland opgebouwd. In die zomer bleek, dat dit eigenlijk weinig praktische resultaten meer opleverde; zelf heb ik ten minste de indruk, dat het een doodgelopen geval was. Bovendien zijn enkelen gearresteerd en een van de leidende figuren vond ik niet zeer betrouwbaar. Helaas is later ook wel gebleken, dat dit juist was. Ik heb toen contact gekregen met een groep, die rechtstreeks in verbinding stond met het Bureau Inlichtingen (B.I.) te Londen.

82587. De **Voorzitter**: Welke groep in Nederland was dat?

A. Dat was de groep van oom *Wim*. Daarbij trad als contact op de heer *Elkerbout* van Philips; die kende ik oppervlakkig uit Eindhoven, waar ik tot Januari '43 heb gewoond. Ik heb verscheidene keren contact met hem gehad; ik heb b.v. twee of drie keren hem in Utrecht gesproken. Bij deze groep werden mensen gearresteerd, o.a. die oom *Wim*, naar ik meen op een imitatie-vliegveldje in de omgeving van Apeldoorn, Mijn zwager woonde in de onmiddellijke omgeving van Apeldoorn en deze was het jaar tevoren gearresteerd en gefusilleerd. Ik had van *Elkerbout* een zeer serieuze indruk; deze deelde mij mede, dat zij na deze arrestaties volkomen in de lucht hingen en dat zij hoopten, wederom te kunnen worden ingeschakeld. Hij vroeg mij, of ik zelf naar Londen zou kunnen gaan om die zaak wederom op te bouwen. Onze bedoeling was, dat, wanneer dit zou lukken, ik weer zo spoedig mogelijk in Nederland zou terugkeren. Dat was ook mijn plan, maar dat heeft niet zo mogen zijn. In Engeland werd terugkeer mij namelijk verboden.

82588. De **Voorzitter**: U heeft toch nog een andere opdracht gekregen, nl. een, die betrekking had op de financiering van het verzet?

A. In zover een „opdracht“ in deze zin. Ik herinner mij niet, wanneer dat het eerst is opgedoken, ik meen op een bespreking ten huize van wijlen de heer *van Hall* in Zaandam; ik zat ook in die groep. Al dat werk liep in elkaar over. Onze instructie was wel, ons slechts met één ding tegelijk te bemoeien, maar veel „overlapt“ elkaar. Ik was b.v. zeer bevriend met *Jan van den Bosch* (alias *Jan van den Berg* van het N.S.F.), een van mijn goede vrienden uit Eindhoven. Hij was chef van de afdeling expeditie van Philips en een van de oprichters van de z.g. Zeemanspot. Ik had *van den Bosch* betrokken -- later is het jammer geweest, want toen de Gestapo ons op het spoor begon te komen, moest hij uit Eindhoven vluothen — bij de inlichtingendienst, die wij hadden opgericht, waarbij hij zeer belangrijke gegevens kon verstrekken over de expeditie van Wehrmachtgoederen van Philips naar Duitsland. Zo kwam ik via *van den Bosch* naderhand in persoonlijk contact met *van Hall* en enkele anderen. Ik meen, dat het ongeveer in het midden van de zomer 1943 was, dat de reserve-officieren zich moesten melden. Wij liepen rond met de vraag: wanneer een reserve-officier zich niet meldt, maar onderduikt, kan dat dan niet worden beschouwd als actieve dienst en kan hem dan zijn traktement niet worden uitbetaald? Ik meen, dat die vraag was voorgelegd aan de Regering in Londen dan wel, dat wij het hebben geprobeerd, maar dat daarop niet tijdig antwoord kwam. Met deze groep heb ik veel gesproken en ik heb gezegd: wanneer ooit, moet nu geprobeerd worden het nodige geld te krijgen om de goede zaak hier te financieren. De illegaliteit had nl. groot gebrek aan geld. Dat is gebeurd en daaraan heb ik inderdaad medegewerkt.

82589. De **Voorzitter**: Ik heb begrepen, dat het een van de meest directe resultaten van uw overtocht is geweest, dat de machtiging naar het N.S.F. is gestuurd.

A. Ik ben er niet zeker van, dat dit een persoonlijk resultaat van mij was. Gedurende de eerste tijd, dat ik aankwam, is het enkele malen naar voren gebracht. Het kan zijn, dat andere mensen het er tenslotte doorgedrukt hebben, vnl. bij Minister van *Lidth de Jeude*.

82590. De **Voorzitter**: Mensen uit Nederland?

A. Dat weet ik niet. Wel heb ik zelf de contacten in Nederland aangewezen en de agent, die hiervoor uit Londen naar Nederland vertrok, persoonlijk mogen instrueren. Die man en dat beschikbaar stellen van geld zou inderdaad terechtkomen.

82591. De **Voorzitter**: Wij hebben hier gehad Mr. *Koch*. Deze heeft verteld, dat hij in het najaar van 1943 naar Engeland is gegaan en een soortgelijke opdracht had, maar dat, toen hij in Londen kwam, u het resultaat reeds had geboekt.

A. Het is mogelijk. Het is in elk geval in orde gekomen. Ik kreeg in Londen een telegram via B.I., dat later bleek van *Tromp* afkomstig te zijn, die blijkbaar wist, dat ik aan de overkant was. Dat telegram pleitte sterk voor het overmaken van geld, in elk geval voor het bevorderen van Londen uit van esn zo nauw mogelijke samenwerking tussen N.S.F. en L.O. en, naar ik meen, nog een andere organisatie; ik geloof, dat pater *Bleys* daarbij was betrokken, maar die was naar ik meen toen nog niet in Engeland aangekomen.

De nos. 82592 t/m 82623 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

H. P. LINTHORST HOMAN.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 23 AUGUSTUS 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. GERRIT JAN VAN HEUVEN GOEDHART,
oud 49 jaar, wonende te Amstelveen, hoofdredacteur van
„Het Parool", oud-Minister van Justitie.

De nos. 82708 t/m 82773 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

82774. De **Voorzitter**: Wanneer is er nu aan de andere Ministers mededeling van de instelling van het College van Vertrouwensmannen gedaan?

A. Heel laat. Ik zou de datum niet meer weten. Dat is zeker midden in de winter geweest, waarschijnlijk in November.

82775. De **Voorzitter**: Was het niet enigszins vreemd, dat de andere Ministers daar niet onmiddellijk van op de hoogte werden gesteld?

A. Dat was heel vreemd. Met „enigszins" vreemd is het niet eens afgedaan.

Het heeft zich als volgt toegedragen: Mij is de opdracht verstrekt om het plan — dat ik dan zelf in opdracht had geopperd — uit te werken en de teksten, die u daar hebt, heb ik eigenlijk zelf gemaakt, ofschoon ze natuurlijk niet alleen door mijn verantwoordelijkheid worden gedeckt. Toen is van zeer hoge zijde bezwaar gemaakt tegen bekendheid van het bestaan van het college, aangezien daardoor de daarbij te betrekken mensen in persoonlijk gevaar zouden kunnen komen door te grote mededeelzaamheid van Londense zijde. Er is uitdrukkelijk opgedragen, dat dit niet verder bekend mocht zijn dan bij de Minister-president en de Minister van Oorlog en mij.

82776. De **Voorzitter**: Dat begrijp ik eerlijk gezegd niet. Wanneer drie Ministers iets dergelijks doen, dan is het hun verantwoordelijkheid, of zij dat aan de andere Ministers mededelen of niet.

A. Dat hebben wij dan naar uw oordeel verkeerd gedaan.

De **Voorzitter**: Ik kan dat niet anders zien.

A. Ik wil, zonder mij in het minst vrij te willen pleiten van enigerlei politieke fouten, wel gaarne zeggen, dat ik zelf toch wel ernstige bezwaren zou hebben gehad om zo maar in de voltallige Ministerraad de namen vrij te geven van de mensen, die voor dat college waren genoemd.

82777. De **Voorzitter**: Zelfs van de instelling van het college is geen mededeling gedaan.

A. Dat kon men natuurlijk niet, zonder ook de namen te noemen. Toen het eenmaal bekend werd — ik herinner mij het nog als de dag van gisteren —, zei de heer *Furstner*, dat hij het bijzonder erg vond, dat hij daar niets van had geweten en daarna vroeg hij: Welke zijn de namen, wie zijn het dan? Dat was een ogenblikkelijk uit de bekendwording van het bestaan van het college voortvloeiende vraag.

Toen heeft de heer *Gerbrandy* zelfs op dat ogenblik nog enigszins gearzeld, of hij wel de vrijheid had om mij die namen te laten mededelen, maar dat heeft hij toen staande de vergadering besloten en daarna heb ik het gedaan.

82778. De **Voorzitter**: Ik moet eerlijk zeggen, dat ik het wonderlijk vind, dat dergelijke belangrijke principiële beslissingen niet in de

Ministerraad werden behandeld. Wij hebben precies hetzelfde gehad bij de instelling van de Geheime Diensten in Londen. De benoeming van de heer *van 't Sant* in 1940 tot chef van de Centrale Inlichtingendienst, is een onderonsje van de heren *Gerbrandy*, *Dijxhoorn* en *van Kleffens* geweest. De rest van de Ministerraad wist het niet. Dat heeft verregaande consequenties gehad. Zo kan een Minister toch niet mede de algemene verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid dragen.

A. Ik moet wel zeggen, dat bij mijn weten nimmer enige maatregel is getroffen onder het hoofd Vertrouwensmannen, die een Minister regardeerde, die er dan buiten werd gehouden. Dat is niet gebeurd.

82779. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dan kwamen zij langzamerhand toch allemaal op de hoogte?

A. Neen, niet allemaal, sommigen wel.

82780. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Met Binnenlandse Zaken is toch allerlei voorbereid, b.v. benoemingen? Daar is toch over getelegrafeerd?

De **Voorzitter**: Er is zeer uitvoering getelegrafeerd over benoemingen van functionarissen hier in Nederland.

A. Ik weet o.a. van telegraferen over benoemingen van procureurs-generaal, politie-hoofdcommissarissen.

82781. De heer **Koersen**: Burgemeesters van grote steden.

De **Voorzitter**: En Commissarissen van de Koningin.

A. Ja, maar de namen voor de burgemeesters van grote steden, procureurs-generaal, Commissarissen van de Koningin, secretarissen-generaal, enz. zijn allemaal in de voltallige Ministerraad besproken.

82782. De **Voorzitter**: Dus toen wist men het wel.

A. Toen wist men in elk geval, wie men daar zou hebben. Men wist, **meen** ik, niet algemeen, dat de uitwerking van afspraken via de Vertrouwensmannen zou gaan.

82783. De **Voorzitter**: Er werden telegrammen gewisseld tussen Vertrouwensmannen en de Regering.

A. Er zijn dus mededelingen gedaan aan een college, dat bepaalde Ministers toen niet kenden. Dat wil niet zeggen, dat niet iedere Minister precies heeft laten weten, wie hij zelf gaarne zou benoemd zien als functionaris in enigerlei positie. Ieder wist, wie hij zou aantreffen.

82784. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik vind, dat, als men de Ministers niet kan vertrouwen, ze onbruikbaar zijn. Dat men in zo'n klein college van Regeerders die verantwoordelijkheid niet met elkaar kan dragen! Ik snap dat niet.

A. Daar kan ik alleen maar in algemene zin op zeggen, dat de ervaring nu eenmaal is geweest, dat het in Londen nogal lekte.

De nos. Y2785 t/m 82807 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

G. J. VAN HEUVEN GOEDHART.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

HUIGENS, griffier.

ZITTING VAN DONDERDAG 24 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera en jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

prof. mr. DIRK VAN ECK,
oud 39 jaar, wonende te Nijmegen, hoogleraar.

Hij legt de eed af als deskundige.

82809. De **Voorzitter**: De commissie heeft aan enige hoogleraren een tweetal onderwerpen voorgelegd, te weten de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien en de aanwijzingen aan de ambtenaren en de bevolking, waarmede bedoeld zijn de Aanwijzingen van de Regering aan de ambtenaren en de bevolking hier te lande tijdens de bezetting. Wij zouden ook van u gaarne een uiteenzetting over deze vraagpunten krijgen. Mag ik u daartoe het woord geven?

A. Graag. De kwestie is niet zo erg eenvoudig. De moeilijkheid ziet men het beste, als men het feit beziet, dat wij de mensen, die verzet hebben gepleegd, eren als nationale helden en wij, niettegenstaande dat, het de Duitsers niet kwalijk nemen, hen althans niet ervoor straffen, dat zij een aantal mensen in hun verzet zijn tegen gegaan. Dan stelt zich de moeilijkheid, hoe het mogelijk is de Duitsers aan de ene kant de bevoegdheid toe te kennen het verzet tegen te gaan, terwijl aan de andere kant het verzet als zeer prijzenswaardig wordt beschouwd. Naar mijn persoonlijke opvatting — zoals u weet heb ik mijn mening ergens neergeschreven — geloof ik, dat daarin in zekere zin een anomalie zit en dat de divergentie eigenlijk ontstaat door de situatie, waarin het volkenrecht zich bevindt. Als men, afgezien van positief volkenrecht, vraagt of een verzet in beginsel toelaatbaar is, dan hangt dit af van de vraag, waartegen dat verzet gericht is. Is dit iets onrechtmatigs, zoals een onrechtmatige aanranding, dan is zulk een verzet als zijnde gericht tegen een onrechtmatige aanranding rechtmatig. Nu is de vraag dus, of het verzet in Nederland rechtmatig was. Dat hangt er van af, of men de oorlog van de kant van de Duitsers onrechtmatig acht of niet. Achtte men die onrechtmatig, dan is het verzet in beginsel — ik laat de grenzen nu daar — rechtmatig; achtte men de oorlog rechtmatig, dan zal het verzet onrechtmatig zijn. Ik geloof, dat dat in zich vrij duidelijk is.

82810. De **Voorzitter**: De laatste stelling behoeft toch, naar het mij voorkomt, enige aanvulling, want het is ook denkbaar, dat een oorlog op zichzelf geen volkenrechtelijk ongeoorloofde oorlog is, maar dat de maatregelen, welke de bezetter dan in die niet onrechtmatige oorlog als bezetter neemt, onrechtmatig zijn.

A. Inderdaad, maar ik bezag de kwestie op het ogenblik zeer algemeen. Als men nu gaat vragen, hoe het volkenrecht tegenover de Duitse oorlog stond en dus of dit het rechtmatigheidskarakter of het onrechtmatigheidskarakter van de oorlog beoordeelde, dan was de situatie vóór de oorlog — en ik bespreek deze situatie, omdat daarop het Landoorlogreglement is gebouwd — naar mijn mening deze, dat het volkenrecht zich daarmee niet bemoeide. Het volkenrecht van vóór 1928 bemoeide zich niet met de vraag, of oorlog rechtmatig of onrechtmatig was om de eenvoudige reden, dat het volkenrecht niet bij machte was dat te beoordelen en om daarop sancties toe te passen. Men heeft bij de totstandkoming van het Landoorlogreglement dus eigenlijk gezegd, dat men zich niet bemoeide met de vraag, of de oorlog rechtmatig of onrechtmatig was. Men kon toen de oorlog niet uitbannen en geen Natie liet toe, dat een of ander orgaan over de onrechtmatigheid van de oorlog zelf oordeelde; het verzet waartoe men toen is kunnen komen, is alleen dit, dat men heeft gezegd, dat

het volkenrecht zich niet uitliet over het karakter van het spel, maar dat, als men het spel ging spelen, men zich zou houden aan bepaalde regelen. Bij de machtsuitoefening zou men zich bepaalde beperkingen opleggen. Het resultaat van dit overleg is het Landoorlogreglement geweest, waarbij men, naar mijn opvatting, de situatie krijgt, dat het Landoorlogreglement zich tot die tijd niet inliet met de al of niet rechtmatigheid van de oorlog, maar wel zegt: als men oorlog gaat voeren, verbieden wij dit en dat. Dus, zoals ik het ergens getypeerd heb, men heeft de eigenrichting, hetgeen oorlog eigenlijk is, niet kunnen uitbannen, daarvoor was het volkenrecht nog in een te onontwikkeld stadium, maar wat men heeft kunnen doen, is als het ware het reglementeren van die eigenrichting. Daaruit volgt, dat over al datgene, wat binnen de grenzen van die reglementering blijft, laat ik zeggen over alles, wat binnen de grenzen van het Landoorlogreglement blijft, het Volkenrecht, naar mijn mening, geen oordeel uitspreekt; maar alles wat buiten die grenzen is, acht het Volkenrecht onrechtmatig. Of het verzet dus rechtmatig of onrechtmatig is, daarover laat het Volkenrecht zich niet uit, voor zover het verzet gericht is tot datgene, wat zij niet verbiedt. Het verzet wordt volkenrechtelijk rechtmatig of onrechtmatig naargelang het tegen datgene is, wat het Volkenrecht verbiedt. Wanneer het Volkenrecht dus een bepaalde beperking aanlegt en de oorlogvoerende partij, de bezetter, schendt die beperking, dan qualificeert het Volkenrecht die schending als onrechtmatig. Daaruit volgt, dat ook het Volkenrecht het verzet tegen die schending als rechtmatig accepteert, mits het binnen de grenzen van noodweer blijft. Ik heb zojuist gezegd, dat dus eigenlijk het Volkenrecht ten aanzien van de oorlog zelf zich niet uitliet over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid, maar naar mijn mening is wel, krachtens het Landoorlogreglement, één consequentie verbonden aan het feit, dat de oorlogvoerende Mogendheid binnen de grenzen van het Volkenrecht blijft; het Landoorlogreglement spreekt zich niet uit over de onrechtmatigheid of de rechtmatigheid van het spel, maar zegt wel: Als men binnen de grenzen blijft, mag de oorlogvoerende partij niet gestraft worden door de nationale rechter van de andere partij (en naar mijn mening ook niet door de internationale rechter, maar dat was toen nog niet aan de orde). Dat staat niet met evenveel woorden in het Landoorlogreglement, men moet dit naar mijn mening deduceren uit bepaalde bepalingen, waarbij ten aanzien van krijgsgevangenen gezegd wordt: Als bepaalde regels worden geschonden, kan men voor de nationale rechtbank worden gebracht. Analogisch zou men dit moeten uitbreiden: Alleen als een oorlogvoerende Mogendheid of een lid van de bezettende Mogendheid het oorlogrecht schendt, kan deze voor de nationale rechter of in de moderne ontwikkeling voor de internationale rechter worden gebracht. Als b.v. een Duits soldaat een Nederlander in de strijd doodt, dan mag hij daarvoor volgens het Volkenrecht niet worden gestraft, hoewel dit letterlijk valt onder het delict van moord. Het Volkenrecht laat zich daarmee niet in. Er zijn veel verschillende meningen omtrent de vraag, waarop die niet-strafbaarheid is gegrond. Het Volkenrecht verbiedt slechts, dat deze man uiteindelijk wordt gestraft. Ziedaar de meer algemene lijn. Als men nu moet beoordelen, of het verzet in het algemeen rechtmatig of onrechtmatig is, volkenrechtelijk, dan wil ik dit zeggen: het Volkenrecht laat zich daarover niet uit in de toestand van vóór de oorlog, tenzij het verzet is gericht tegen een daad, die het Volkenrecht met evenzoveel woorden verbiedt, terwijl het Volkenrecht bovendien ook nog het verzet, ook van illegalen, onrechtmatig zou oordelen, wanneer de middelen, die gebruikt worden, tegen het Volkenrecht zijn. Ik acht het b.v. in strijd met het Volkenrecht, wanneer de illegaliteit haar verzet zou hebben gepleegd door, laat ik zeggen, vrouwen en kinderen van de Duitsers te vermoorden. Naar mijn mening zou dan ook het Volkenrecht dit als positief onrechtmatig qualificeren. Men zou er nergens een regel voor vinden, maar men zou als bron aan moeten halen, zoals ook in artikel 38 van het Statuut van het Internationale Hof van Justitie staat: the general principles of justice. Dit is de situatie vóór de oorlog, een situatie, die eigenlijk volkomen duidelijk weergeeft de ontoereikendheid van het Volkenrecht. Op zich is het natuurlijk een enigszins merkwaardig systeem, maar men vindt dit in diverse wetgevende systemen. Het komt dikwijls in de wetgeving voor, dat bepaalde daden, welke de wetgever zeker niet wil goed-

keuren, niettemin niet strafbaar kunnen worden gesteld, omdat hij daartoe eenvoudig niet de macht heeft. Ook kan het zijn, dat hij dit niet wil. Men kan b.v. een verschijnsel als prostitutie onjuist achten, maar de wetgeving stelt het niet strafbaar, niet omdat zij het niet kan, maar misschien op andere gronden. In ieder geval ziet men dikwijls het verschijnsel, dat het feit, dat de wetgever zich niet uitspreekt over de onrechtmatigheid van een daad, helemaal niet zeggen wil, dat hij haar goedkeurt.

Nu is de vraag alleen, of men dit geschetste systeem nog kan door trekken bij de oorlog, die in 1940 is begonnen. Dit systeem en ook het Landoorlogreglement was daarop gebaseerd, dat het Volkenrecht zich met de rechtmatigheid of de onrechtmatigheid van de aanvang van de oorlog niet inliet. Oorlog was een machtsuitoefening, die zij nog niet kon verbieden. In 1928 en de ontwikkeling gaat nog wel verder terug, komt het Kellogg-Briand-Pact, dat in artikel I heeft bepaald, dat de partijen de aanvalsoorlog uitsluiten als een instrument van international policy. Volgens de meesten, niet volgens allen — U weet, dat collega *Röhling* in zijn jongste innovatie daaraan twijfelt — ligt daarin een verbod opgesloten van een aanvalsoorlog; een verbod, dat toen nog niet strafrechtelijk gesanctioneerd was; zover was men toen nog niet; maar het verbod was er dan toch. Dit brengt dus mee, dat vanaf dat ogenblik het Volkenrecht zich wel ging bemoeien met de vraag, of het begin van de oorlog rechtmatig was of niet, met name ten aanzien van een bepaalde oorlog, de aanvalsoorlog. Men heeft toen niet aan de consequenties gedacht, welke i.v.m. het Landoorlogreglement zouden gaan spelen; want als men dit gaat doordenken dan wil dit zeggen, dat, als het Volkenrecht de Duitse oorlog als onrechtmatig qualificeerde, alle daden van de oorlogvoerende partij onrechtmatig waren en dat b.v. het doden door een Duits soldaat in een faire krijg van tegenstanders op die grond onrechtmatig zou zijn, omdat het begin onrechtmatig was en ook door het volltenrecht als onrechtmatig zou worden gequalificeerd. Men heeft zich deze consequenties niet ingedacht. Toen men bij het proces van Neurenberg aan de berechting van de aanvalsoorlog kwam, heeft men deze consequenties ten aanzien van de oorlogs-aanstichters ook getrokken en heeft men bepaalde individuen van de oorlogvoerende Mogendheden ook strafbaar gesteld, niet vanwege een bepaalde wijze van oorlogvoeren in strijd met het Volkenrecht, maar in de eerste plaats vanwege delicten tegen de vrede, waaronder men volgens het Charter verstond het ontketenen en „plannen” van een aanvalsoorlog in strijd met de internationale verdragen. Men heeft dit toen niet gedaan voor alle leden van de oorlogvoerende nacht, maar alleen voor de aanstichters van de aanvalsoorlog. Voor deze heeft men dus het ontketenen van een aanvalsoorlog zelf tot een delict gemaakt. Zou men op die basis logisch doorredeneren, dan zou men moeten zeggen, dat dun ook alle daden van ondergeschikten (misschien dat zij persoonlijk niet schuldig zijn, dat is een andere zaak) onrechtmatig waren. Als het hele begin onrechtmatig is, is de uitvoering van dit onrechtmatige spel even onrechtmatig. Het doden door Duitsers van anderen in de strijd is dan onrechtmatig, omdat het begin onrechtmatig was. Deze consequentie heeft men ten aanzien van de strafbaarstelling niet getrokken, terecht ook niet, maar in het systeem ligt het in wezen opgesloten. In dat systeem had men eigenlijk liet gehele Landoorlogreglement moeten omgooien, dat nog steeds uitgaat van de veronderstelling, dat het Volkenrecht zich met de mérites van de origine van de oorlog niet inlaat.

82811. De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk de vraag. Als men de betekenis van het Landoorlogreglement in die nieuwe situatie, waarbij volkenrechtelijk een oorlog wél onrechtmatig kan zijn, moet beoordelen, komt men voor *de* vraag, of het Landoorlogreglement, en ik denk nu speciaal aan de bepalingen omtrent de bezetting, toch niet algemeen geldt. Het is denkbaar, dat men het Landoorlogreglement zo moet opvatten, dat het ook geldt bij een onrechtmatige oorlog, juist omdat het Landoorlogreglement is ontstaan, toen men nog geen onderscheid maakte tussen een rechtmatige en een onrechtmatige oorlog. Dan is de interpretatie denkbaar, dat ook voor de betrekkingen tussen de bezetter, die de oorlog onrechtmatig is begonnen, en de bevolking van het door hem bezette land de regelen van het Landoorlogreglement gelden.

A. Wat heeft het dan voor zin om grenzen te stellen? Ik vind dit: wanneer de bezetting onrechtmatig is en de oorlogvoering onrechtmatig, dan kan men een paar hele erge dingen nog eens apart noemen, maar dan is er geen grond om bepaalde wijzen van dit spel te verbieden en van anderen niets te zeggen, want dan is iedere uitvoering van dat plan onrechtmatig.

82812. De **Voorzitter**: Ik begrijp deze stelling heel goed en ik voel ook wel de waarde er van, maar de vraag blijft, of, wanneer de on-

rechtmatige oorlogvoerder gaat bezetten, men toch niet moet zeggen: er is een Landoorlogreglement en hij is gebonden aan b.v. een bepaling van artikel 43.

A. Zonder enige twijfel. Maar men krijgt dan toch een vreemde indruk, als men het Landoorlogreglement leest en globaal wordt gezegd, wat de bezetter allemaal niet mag doen, dan volgt daar toch uit, dat de rest niet wordt verboden, hetgeen ook de vroeger vermelde consequenties heeft. Bovendien, er zijn ook enige positief geredigeerde artikelen. Als ik het artikel zie, waarin wordt vermeld wat er nodig is voor een vordering, vind ik dit artikel, wanneer de oorlog door het Volkenrecht zelf als onrechtmatig wordt erkend, volkomen onlogisch.

De **Voorzitter**: Ik stel deze vraag alleen om u de gelegenheid te geven uw standpunt zo scherp mogelijk te definiëren.

A. Als ik er zo op mag antwoorden: Natuurlijk zouden de regels gelden, maar terwijl zij nu door een opsomming juist de betekenis hebben van een limitatieve opsomming, waardoor een oorlogvoerende Mogendheid tegenover de anderen en tegenover het internationale strafrecht verantwoordelijk is, waaruit dus volgt, dat zij voor de rest niet verantwoordelijk zou zijn, en dat is het systeem van het Landoorlogreglement, zou dit karakter volkomen moeten vervallen, als men als basis neemt, dat het Volkenrecht zich over de mérites van de oorlog zelf uitlaat. De limitatieve opsomming heeft dan geen zin meer. Met name komt dit nog scherper naar voren, wanneer men ziet, dat men, zij het op analogische interpretatie, nu uit het Volkenrecht moet halen, dat, als de bezetter binnen de grenzen van het Landoorlogreglement blijft, hij niet gestraft kan worden, hetgeen onlogisch zou zijn, wanneer men de oorlog zelf onrechtmatig acht. Men krijgt dan eigenlijk de figuur, dat het Volkenrecht zegt: die oorlog vind ik helemaal mis en verbied ik, maar ik straf u niet, als u zich maar aan de regels van het spel houdt. Ik moet eerlijk zeggen, dat ik kan indenken, dat men dit systeem in de practijk moet doorvoeren, maar als rechtssysteem is dat eigenlijk onverdraagbaar.

De consequentie, die naar mijn mening op het ogenblik in het systeem ligt, is deze, dat men een Landoorlogreglement heeft, dat in zijn gehele systeem en structuur uitgaat van het feit, dat het Volkenrecht zich juist zeer bewust plaatst buiten de vraag van de origine van de oorlog, terwijl men op het ogenblik in het Volkenrecht bepaalde opvattingen heeft over de positieve strafbaarheid van de aanvalsoorlog. Ik geloof echter, dat men die tweeslachtigheid maar moet verdragen, omdat men zich eenvoudig de consequenties nog niet heeft doorgedacht, want de consequenties zouden zijn, dat men iedere Duitse soldaat ter verantwoording zou moeten roepen voor hetgeen hij had gedaan, ook in een faire strijd. Ik geloof, dat men dit *Kellogg-Briand-Pact* van 1928, dat zijn strafrechtelijke weerslag heeft gevonden in het Charter, eigenlijk moet zien als een zeer schuchter beginnende poging om zich met de mérites van de oorlog zelf in te laten, maar dat het nog niet wijs zou zijn, omdat het juist de zwakere partij in een nogal moeilijke positie zou brengen, er alle consequenties van door te trekken; doch niet te ontkennen is, dat dit een rechtssysteem meebrengt, dat eigenlijk tweeslachtig is. Zo zie ik persoonlijk de zaak. Als men in deze nieuwe visie, waarbij het Volkenrecht zich wel inlaat met de mérites van de oorlog en waarbij — ik neem als feitelijk gegeven aan de uitspraak van het Neurenberger vonnis, waarbij wordt vastgesteld, dat de Duitse oorlog in casu een onrechtmatige aanvalsoorlog was — de vraag moet beantwoorden, of het verzet rechtmatig was, dan zeg ik, dat het verzet in beginsel altijd rechtmatig was. Het kan alleen zijn begrenzing vinden in het feit, dat het verzet gebruik zou hebben gemaakt van volkenrechtelijk ongeoorloofde middelen. Volgens de vroegere visie moet men zeggen, dat volkenrechtelijk het Volkenrecht zich niet met de mérites van de oorlog bemoeide en daarom ook niet met de mérites van het verzet, tenzij voor zover dit verzet gericht was tegen een direct verboden daad. Zo zie ik in het algemeen de situatie.

82813. De **Voorzitter**: Als ik het nu even mag samenvatten, dan is uw oordeel, dat verzet tegen een bezetter, die de oorlog op volkenrechtelijk onrechtmatige wijze is begonnen, in principe altijd geoorloofd is.

A. Volkenrechtelijk veeleer irrelevant, en naar mijn mening kan het volkenrechtelijk alleen ongeoorloofd worden, wanneer de wijze, waarop het verzet geschiedt, door het Volkenrecht verboden zou zijn.

82814. De **Voorzitter**: Inderdaad. Mag ik dan misschien de gang van zaken zo leiden, dat wij op dit punt straks nog terugkomen? Dit was de casuspositie, waarin Nederland verkeerde tijdens de bezetting. Voor het verder betoog zou ik nu eerst willen bespreken, hoe de situatie

is, wanneer er geen onrechtmatige oorlog is en zoals die was, voordat er internationale regelingen over de al dan niet rechtmatigheid van de oorlog bestonden. Ook kan zich het geval voordoen, dat bij een verweer tegen een ongeoorloofde oorlog de bezetter degene is, die zich tegen de volkenrechtelijk ongeoorloofde aanranding verzet. Een verzet, dat dan tegen de bezetter gepleegd zou worden, zou moeten worden beoordeeld naar de regelen van het Landoorlogreglement. Ik wil nu even ingaan op de situatie in het geval, dat men heeft hetzij de situatie van vóór 1928, hetzij een oorlogvoerende, die zich keert tegen een aanrander. Wanneer nu een bezetter, die geen onrechtmatige oorlog voert, zich consequent houdt aan de voorschriften van het Landoorlogreglement — hetgeen op zich zelf een bijna ondenkbare situatie is — wat is dan de positie van het verzet?

A. Dan kan het verzet zich op tweeërlei wijze voordoen. Wanneer de oorlog door het positief Volkenrecht als rechtmatig wordt beschouwd, acht ik het verzet ongeoorloofd. Wanneer het Volkenrecht zegt, dat deze oorlog in overeenstemming met zijn rechtsorde wordt geacht en de bezetter zich in de wijze van de bezetting houdt aan de regelen, die voor de wijze van oorlogvoeren en bezetten door deze rechtsorde zijn geschreven, dan acht ik ieder verzet daartegen positief-rechtelijk onrechtmatig.

82815. De **Voorzitter:** Als dus in de laatste wereldoorlog een van de geallieerde landen een gedeelte van de centrale landen had bezet en de bezetter zich behoorlijk aan de regelen van het Landoorlogreglement had gehouden, dan was volgens u het verzet ongeoorloofd?

A. Ik acht het ongeoorloofd.

82816. De **Voorzitter:** En wanneer deze bezetter de in het Landoorlogreglement gestelde grenzen overschrijdt?

A. Dan moet men onderscheid maken. Men kan dan niet meer spreken van verzet in het algemeen, dan moet men spreken van verzet tegen de bepaalde daden. Is een daad onrechtmatig en in strijd met het Volkenrecht, dan acht ik het verzet daartegen, mits het verder aan alle eisen voldoet, rechtmatig. Wordt niet aan de eisen voldaan, dan acht ik het niet rechtmatig. Ik spreek hier alleen volkenrechtelijk. In de rechtspraak is men gevallen tegengekomen van daden van de illegaliteit, die ik beslist volkenrechtelijk niet onrechtmatig zou noemen, maar waarvan ik mij afvraag of zij verstandig waren en, gezien het Nederlandse belang, gerechtvaardigd konden zijn, afgezien van de wetenschap van deze mensen; dat is een andere zaak. Men komt daden tegen, waarvan men zegt, dat zij niet tegen het Volkenrecht zijn geweest, maar waarvan men zich ook afvraagt, of zij het Nederlands belang in dit bepaalde geval niet zeer hebben geschaad. Dit zijn echter nationale aspecten.

82817. De **Voorzitter:** Nu nog even de situatie van vóór 1928. Een land is bezet, de Regering is naar het buitenland uitgeweken. De bezetter houdt zich aan het oorlogsrecht. U zegt, dat dan de bevolking niet is gerechtigd tot het verzet. Aan de andere kant oefent de bezetter, volkenrechtelijk beschouwd, alleen het feitelijke gezag uit, de soevereiniteit blijft bij de uitgeweken Regering. Is naar uw oordeel onder deze omstandigheden de uitgeweken Regering dan ook gehouden zich — en dit is een probleem, dat zich in de moderne tijd veel meer voordoet, omdat de communicatie tussen een uitgeweken Regering en het bezette land door nieuwe technische hulpmiddelen gemakkelijker is geworden — afzijdig te houden van het provooceren van het verzet?

A. Als ik u goed begrepen heb, gaat u uit van de situatie van vóór 1928, van een situatie dus, waarin het Volkenrecht zich met de vraag, of de oorlog of bezetting in beginsel rechtmatig is, niet inlaat.

82818. De **Voorzitter:** Zo kunnen wij alleen de betekenis van het Landoorlogreglement zuiver beschouwen.

A. Dan zeg ik, dat m.i., evenmin als het Volkenrecht in beginsel zich inlaat met mérites van oorlog of bezetting zelf, het Volkenrecht zich dientengevolge evenmin inlaat met de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van de afweer van die oorlog of bezetting in de tijd voordat het Volkenrecht de oorlog niet verbood, behalve dan wat de wijze betreft, voor het verzet echter in beginsel niet. Het Volkenrecht spreekt in die periode geen oordeel uit, of het verzet rechtmatig of onrechtmatig is. Evenmin laat het Volkenrecht zich in met de vraag, of de uitgeweken Regering, de soevereine nationale Overheid tot dit verzet aanspoort.

82819. De **Voorzitter:** U zegt, dat het Volkenrecht zich daarmee niet inlaat. Wat bedoelt u daarmee? Indien u bedoelt, dat er geen geschreven regelen op dit gebied zijn, dan is dat antwoord niet afdoende, want buiten de geschreven regelen zijn er ook nog algemene rechtsbeginselen, waaruit men misschien ook tot een antwoord op die vraag kan komen.

A. Deze algemene rechtsbeginselen zijn, ik zou haast zeggen helaas, niet zo ontwikkeld in het Volkenrechtssysteem, dat zij zich inlaten met de rechtmatigheid of de onrechtmatigheid van de oorlog zelf.

82820. De **Voorzitter:** Er is een regeling voor de bezetting, er zijn voorschriften voor de bezettende Mogendheid. Een vraag, die daarbij ook niet beantwoord wordt, is, of er voor de bevolking een gehoorzaamheidsplicht tegenover de bezetter bestaat en toch zijn er volkenrechtsschrijvers, die zeggen, dat zij deze gehoorzaamheidsplicht niet erkennen en deze mening doen steunen op algemene rechtsbeginselen. Zo zou ik kunnen begrijpen, dat men uit diezelfde algemene rechtsbeginselen ook tot de conclusie kan komen, dat het gezag van de eigen soevereine Regering zich al of niet tot het opwekken van verzet mag uitstreken.

A. Maar dan zal men toch een algemeen rechtsbeginsel moeten kunnen construeren of leven in de volkenrechtsgemeenschap, die zich over het verzet uitlaat en zich in het algemeen over de onrechtmatige oorlog uitlaat, en zulk een beginsel ken ik tot 1928 zeker niet.

82821. De **Voorzitter:** Volgt naar uw opvatting uit het Landoorlogreglement alleen het feitelijk gezag van de bezetter en geen gehoorzaamheidsplicht van de bevolking van het bezette gebied?

A. Inderdaad.

82822. De **Voorzitter:** Kunt u deze opvatting nader adstrueren?

A. Naar mijn opvatting, en ik geloof, dat daarover ook geen discussie kan zijn, ook bij de totstandkoming van het Landoorlogreglement is het duidelijk besproken, past het systematisch theoretisch in het systeem, dat, wanneer het Volkenrecht zich niet uitlaat over de vraag, of iemand terecht bezetter is of niet, het zeker niet aan de bezetter het recht kan geven om de rechtsorde uit te oefenen. Ik geloof inderdaad, dat men moet zeggen, dat een bezetter alleen een feitelijke machtsuitoefening heeft en dat hij, volkenrechtelijk gezien, geen recht krijgt tegenover de bezette bevolking. Dienovereenkomstig bestaat er naar mijn mening van de bezette bevolking ook geen gehoorzaamheidsplicht tegenover de bezetter; en dit op dezelfde grond, want de gehoorzaamheidsplicht zou alleen kunnen voortvloeien uit een gezagsbevoegdheid. Dit wil echter niet zeggen, ik denk niet, dat u daarop doelt, dat ik niet van mening zou zijn, dat de bezette bevolking dikwijls de plicht had de regels van de bezetter te volgen, doch niet omdat zij een gehoorzaamheidsplicht had tegenover de bezetter, maar omdat zij een plicht had tegenover het eigen land, daar het opvolgen van een aantal van die verordeningen eenvoudig in het belang van het eigen land was. Ik zou het b.v. dwaasheid hebben gevonden, wanneer iedereen allerlei onbelangrijke voorschriften van de bezetter zou hebben overtreden op grond van de opvatting, dat de bezetter geen gezag had, om de eenvoudige reden, dat zulk een gedrag veel grotere schade voor het land zou veroorzaken. Daarom kan men dikwijls vanwege de gevolgen voor het eigen land een nationale plicht hebben om de bevelen van de bezetter en de feitelijke inhoud daarvan uit te voeren, maar niet als plicht tegenover de bezetter. Inderdaad zijn er sommigen, die hierover anders denken, ik mag misschien wijzen op de conclusie van advocaat-generaal *Lange-meijer*, die een zekere bevoegdheid van de bezetter meent te moeten aannemen.

82823. De **Voorzitter:** Uw conclusie is derhalve, dat, zodra in die casuspositie — wij spreken nu steeds over de situatie vóór 1928 om de betekenis van het Landoorlogreglement zuiver te zien — de bezetter over de schreef gaat, behalve misschien wanneer de verhouding tussen het over de schreef gaan en de middelen van het verzet onevenredig zouden zijn, het verzet geoorloofd is?

A. Zelfs positief-rechtelijk erkend, zodat b.v. wanneer men van mening is, dat représailles in beginsel toegelaten zouden zijn, représailles tegen zulk een rechtmatig verzet nooit toegelaten zijn en ook strafbaar zijn.

82824. De **Voorzitter**: Bij zulk een verzet is het dus ook geoorloofd, wanneer de eigen uitgeweken Regering leiding gaat geven?

A. Ik acht het niet alleen volkenrechtelijk volkomen geoorloofd, het kan zelfs volkenrechtelijk een plicht worden. Zelfs acht ik het volkenrechtelijk volkomen toelaatbaar, dat de uitgeweken Regering ook gaat aanzetten tot het verzet, over welks karakter het Volkenrecht zich niet uitlaat.

De **Voorzitter**: Juist, dat is het punt, waarop ik nu wilde komen. Wilt u dit nog eens nader adstrueren?

A. De moeilijkheden in deze materie zijn zeer scherp naar voren gebracht door *Rauter* in zijn verweer. *Rauter's* verweer was dit: Ik heb de dingen gedaan, die u mij verwijt, dat geef ik toe, maar de Nederlandse Regering heeft zelf tot dit verzet geïnstigeerd en daarvoor was ik gerechtigd deze tegenmaatregelen te nemen.

Wanneer er een bepaald verzet is, waarvan het Volkenrecht niet zegt, dat het juist of niet juist is, dan zal men een bepaalde positieve regel moeten aannemen, waarbij het Volkenrecht de soevereine Regering zou verbieden zulk een verzet, over welks karakter het zich niet uitspreekt, te stimuleren. Het is volkenrechtelijk dus een irrelevante materie; het is volkenrechtelijk een irrelevante zaak, dat een soevereine Overheid iemand aanzet tot het normale verzet, d.w.z. met de wapenen ja of neen. Het is dus een materie, welke nog niet tot het volkenrechtelijk terrein behoort in de situatie, waarover wij spreken. Een Regering, die dit dus doet, moet het beoordelen naar eigen criteria, die voor het Volkenrecht nog irrelevant zijn. Wanneer de Nederlandse Regering dus meende, dat dit een onrechtvaardige oorlog was en dat dit verzet juist was en dat het verzet niet meer kwaad deed dan dat het voordeel opbracht, dan acht ik het van de Nederlandse Regering zeer juist daartoe aan te sporen, waarbij ik de feitelijke appreciatie zeer in het midden wil laten, of alle wijzen, waarop dit is gebeurd, prudens waren. Alleen wanneer de Nederlandse Regering zou aansporen tot verzet met volkenrechtelijk ongeoorloofde daden, dan zou dit anders zijn.

82825. De **Voorzitter**: Misschien kunt u één punt nog even verhelderen. In de situatie van vóór 1928 doet zich de volgende casuspositie voor. De bezetter houdt zich volkomen aan de grenzen, getrokken door het Landoorlogreglement. De Regering is uitgeweken en gaat nu tegen deze bezetter, die zich volkomen aan de regelen houdt, de bevolking aansporen tot verzet en daaraan leiding geven. Hoe is volkenrechtelijk deze daad van die Regering te beoordelen?

A. Naar mijn mening is deze daad van die Regering volkenrechtelijk irrelevant zolang de bezetter binnen de gestelde grenzen blijft. Dat is een uitdrukking, die misschien misleidend is, omdat men daaruit zou kunnen afleiden, dat het Volkenrecht dan als het ware zijn fiat geeft aan het gedrag van de bezetter. Doch dit is onjuist. Het karakter van het Landoorlogreglement is in wezen niet anders dan dat het Volkenrecht zegt, dat hetgeen het Landoorlogreglement verbiedt niet mag worden gedaan. Of men de rest wel mag doen, daarover wordt niet gesproken, want daarover kan het Volkenrecht niet in die situatie oordelen. Het feit dus, dat een bepaalde bezetter zich aan de regels van het Volkenrecht houdt, wil slechts zeggen, dat hij volkenrechtelijk niets strafbaars doet. Maar daaruit volgt niet, dat het Volkenrecht goedkeurt hetgeen binnen de grenzen geschiedt: daarover spreekt het Volkenrecht zich in de situatie van vóór 1928 niet uit en zolang dat niet het geval is, is iedere soevereine Regering niet aan volkenrechtelijke grenzen gebonden om een verzet, waarvan het Volkenrecht het karakter niet bepaalt, te stimuleren of af te remmen.

82826. De **Voorzitter**: Wat is dan strafrechtelijk de consequentie ten opzichte van de bezetter, die een dergelijk verzet neerslaat en daarbij mensen doodt en wat dies meer zij?

A. Wanneer de bezetter bij dat neerslaan binnen de hem gestelde grenzen blijft, is de strafrechtelijke consequentie deze, dat de bezetter en degenen, die het uitvoeren, niet strafrechtelijk ter verantwoording kunnen worden geroepen.

82827. De **Voorzitter**: Alleen kunnen individuen strafrechtelijk ter verantwoording worden geroepen, wanneer zij daden hebben gepleegd, welke volkenrechtelijk positief onrechtmatig zijn?

A. Inderdaad.

82828. De **Voorzitter**: Acht u dit punt voldoende toegelicht?

A. Ja.

82829. De **Voorzitter**: Dan wil ik nu weer overgaan tot de situatie, zoals die is geweest van 1940 tot 1945. Als ik het goed begrijp, komt u dus tot de conclusie, dat, wanneer men moet aannemen, dat de Duitse oorlog een onrechtmatige oorlog is, alleen reeds door dit feit elk verweermiddel — behalve, wanneer het volkenrechtelijk positief ongeoorloofd is — en dus ook het verzet daartegen geoorloofd is?

A. En ook „volkenrechtelijk” geoorloofd, mits binnen de algemene grenzen van noodweer.

82830. De **Voorzitter**: Ja, als er dus geen daden worden gepleegd, welke volkenrechtelijk ongeoorloofd zijn, zoals het vergifigen van bronnen of iets dergelijks.

A. Het kan ook zijn, dat men een bepaalde daad als afweer gaat stellen, welke afweer op zich volkenrechtelijk niet verboden is, maar dat de afweer excessief is en niet evenredig aan de aanranding.

82831. De **Voorzitter**: Moet er naar uw mening evenredigheid zijn tussen de noodweer en datgene, waartoe de noodweer aanleiding geeft?

A. Dit is een discussiabel punt, of bij de noodweer een evenredigheid nodig is en daarover ben ik zelf nog niet uitgedacht. B.v. of men iemand mag doden uit noodweer, die herhaaldelijk appels steelt, en die men alleen maar er vanaf kan houden door hem neer te schieten.

82832. De **Voorzitter**: De evenredigheid speelt hierin toch wel een rol. Ik kan mij voorstellen, dat de zaak anders ligt, wanneer een bezetter een daad verricht, waarvan men zegt, dat deze vermoedelijk de grenzen, welke artikel 43 van het Landoorlogreglement stelt, wel te buiten gaat. Maar dat men er misschien ook nog anders over kan denken, of dat de bezetter daden verricht, welke over de gehele lijn zo in flagrante strijd daarmede zijn, dat er geen twijfel over is. Wat voor invloed heeft dit nu weer op de beoordeling van het verzet?

A. Bedoelt u als men twijfelt?

82833. De **Voorzitter**: Het kan een kleine overschrijding van de grenzen van artikel 43 zijn, waarvan sommigen misschien zelfs zullen zeggen, dat het geen overschrijding is.

A. De vraag, avat rechtens is, zolang men twijfelt of er een schending van het Volkenrecht heeft plaats gehad, kan men terugvoeren tot een bewijskwestie; men moet natuurlijk eerst zeker zijn, dat er een overtreding is begaan. Doch de kwestie van de evenredigheid is een kwestie van materieel recht. Gesteld nu, dat de bezetter een niet al te belangrijke norm overtreedt, doch een norm, die is gesteld door het Landoorlogreglement. Indien men aanneemt, dat het bezette land de bevoegdheid heeft dit te weren, dan moet men, als men de eis van evenredigheid stelt, aannemen, dat het verzet geen grotere omvang mag aannemen dan deze overtreding. Dat is het discussiepunt ten aanzien van de evenredigheid. Ik geloof niet meer aan de evenredigheid. Wanneer het werkelijk het enige middel is om b.v. deze betrekkelijk kleine schending van de bezetter te weren, dat men een vrij grote mate van verzet pleegt, dan is het mij nog niet duidelijk, dat dit zonder meer verboden is. Het zal dikwijls onverstandig zijn het niet te doen, maar dat is een andere zaak. Maar ik geloof, dat deze kwestie analogisch is terug te voeren tot het hele debat, hoever er bij de noodweer een evenredigheid moet zijn, een vraag, waarover ik nog niet uitgedacht ben.

82834. De **Voorzitter**: De discussie met u over dit punt is natuurlijk niet helemaal zuiver te voeren. Prof. *Verzijl* neemt het standpunt in, dat, als de oorlog op zich zelf onrechtmatig is, desniettemin het Landoorlogreglement geldend blijft. Bij dat standpunt komt de vraag aan de orde, of de bezetter door het instellen van een civiel bestuur de grenzen van het Landoorlogreglement overschrijdt. U zegt daarentegen, dat, als de begindaad van de oorlog onrechtmatig is, daarmede elk verzet geoorloofd is. Daardoor kan men met u eigenlijk niet discussiëren over de vraag, wat rechtens is, wanneer een aanvaller, die de oorlog onrechtmatig is begonnen, dan nog eens bovendien het Landoorlogreglement overtreedt.

A. Wat ik u heb geschetst, is het systeem, dat zich logisch opbouwt op het feit, dat het Volkenrecht zich met de beoordeling van het begin van de oorlog inlaat. De consequenties daaruit heeft men echter in feite alleen voor de „aanstichters” getrokken, doch dit gehele systeem kan men — vóór de oorlog 1940—1945 — niet over de hele lijn doortrekken, om de eenvoudige reden, dat het toen nog geen geldend recht was. En zo komt het, dat men dit logische systeem, wat men eigenlijk sinds 1928 moet opbouwen, alleen heeft doorgezet voor de aanstichters en voor de rest niet.

82835. De **Voorzitter**: Ja, maar u bekijkt het strafrechtelijk voor de functionarissen van de bezetter. Ik bekeek het van de andere kant, nl. van de geoorlooftheid van het verzet als zodanig en dat is natuurlijk anders.

A. Het een is noodzakelijk verbonden met het ander.

82836. De **Voorzitter**: Prof. *Verzijl* gaat, als ik hem goed begrijp, zover, dat hij zegt, dat ook al is de oorlog onrechtmatig begonnen, het verzet niet geoorloofd is, zolang de bezetter zich houdt aan het Landoorlogreglement.

A. Ik heb een andere opvatting, en zelfs onafhankelijk van de vraag, of het Volkenrecht zich met de mérites van het begin van de oorlog inlaat. Naar mijn mening wordt het verzet tegen een vijand, die zich aan de regels van het Landoorlogreglement houdt, toch niet door het Volkenrecht als ongeoorloofd beschouwd, zolang het Volkenrecht de oorlog van de vijand niet als rechtmatig erkent. Mag ik u als voorbeeld de oorlog in België in 1914—1918 noemen? Laten wij aannemen, dat Duitsland zich daar heet gehouden aan de regels van het Volkenrecht. Toen had men nog niet de norm, dat een aanvalsoorlog verboden was. Was het verzet van de Belgen dan volkenrechtelijk ongeoorloofd?

82837. De **Voorzitter**: Het stenogram van het verhoor van prof. *Verzijl* is nog niet in ons bezit, zodat ik enige voorbehoud moet maken, maar mijn indruk is toch wel, dat prof. *Verzijl* die kant uitging.

A. Dit stelsel brengt dan toch de consequentie mee, dat ieder nationaal verzet van een bezet land ongeoorloofd is, als de bezetter zich houdt aan het Landoorlogreglement.

De **Voorzitter**: Daarom heeft het zijn betekenis, dat wij verschillende deskundigen op Volkenrechtelijk gebied horen.

A. U weet, dat ik geen Volkenrechtsspecialist ben, ik ben strafrechtsspecialist, die zich ook heeft bemoeid met het internationaal strafrecht.

82838. De **Voorzitter**: U bent het toch met mij eens, dat in uw gedachtengang in een situatie, als die van 1940—1945, een discussie over de al of niet rechtmatigheid van het verzet tegenover de bezettende Mogendheid aan de hand van de bepalingen van het Landoorlogreglement eigenlijk geen betekenis meer heeft.

A. Als men het systeem logisch doortrekt, niet, maar ik geloof juist, dat het Volkenrecht zelf in 1940—1945 zijn systeem niet logisch heeft doorgetrokken. Had het dat logisch doorgetrokken, dan was het van de Duitsers eenvoudig volkenrechtelijk oniecht geweest oin b.v. verzetsmensen na een fair trial te veroordelen. Ik meen, dat het Volkenrecht heel merkwaardig, hoewel het zich met de beoordeling van het begin van de oorlog heeft bemoeid, niet denkend aan alle consequenties, het Landoorlogreglement toch intact heeft gehouden en dat men eigenlijk in de situatie 1940—1945 op twee rechtssystemen is gaan hinken, waardoor het Volkenrecht de Duitsers niet strafrechtelijk verantwoordelijk stelt voor het feit, dat zij verzetslieden, die geen onbehoorlijke middelen hebben gebruikt, na een fair trial ter dood hebben gebracht, hetgeen in het systeem van het Volkenrecht, ware dit logisch doorgetrokken, niet had gemogen. Immers, de gehele oorlog was onrechtmatig, het verzet was dus rechtmatig, zodat men iemand niet ter dood kan veroordelen voor een verzet, dat het recht zelf als rechtmatig qualificeert. Ik geloof, dat het Volkenrecht er zich sinds 1928 alleen over heeft uitgesproken, dat men zich met het begin van de oorlog bemoeide, doch daaruit verder, behalve voor de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van een paar individuen, geen consequenties trok en de rest liet voor wat het was; daarin is echter in het gehele Volkenrechtssysteem ten aanzien van dit punt een bepaalde tweeslachtigheid gekomen. Ik geef toe, dat er met mij niet te discussiëren viel, wanneer dit systeem logisch ware doorgetrokken, maar zo logisch ontwikkelt zich het Volkenrecht niet.

82839. De **Voorzitter**: Dit neemt niet weg, dat het een zeer onbevredigende conclusie is.

A. Het is een spanning, welke geen enkel rechtssysteem lang zal kunnen dragen. Rij een volgende internationale conferentie zal men dat ook uit het systeem van alle consequenties moeten trekken. Collega *Rohling* moet men dan toch zeker hierin gelijk geven, dat, toen men

in 1928 in het *Kellogg-Briand-Pact* in artikel 1 de aanvalsoorlog verbodt als instrument van internationale politiek, men er niet zo'n strakke norm van heeft willen maken, als men er in het Charter van Neurenberg in heeft gezocht. Als men dat had gewild, had men bij zo'n conferentie wel oegelijk aan alle consequenties geaact. Moet men dit artikel wellicht meer inzien als een „solemn declaration” en heet men daar achteraf een strafverbod van gemaakt? Was dit de oorspronkelijke bedoeling geweest dan had men dit destijds in al zijn helderheid moeten hebben voorzien, hetgeen ik duoieus acht. Wat daarvan zij, ik geloof inderdaad, dat het Landoorlogreglement gold tijdens de bezetting, omdat men de consequenties van het systeem niet heeft doorgetrokken. Daarom kan men de Duitsers nog niet vervolgen voor spionnen, die zij hebben ter dood georacht, en voor alle verzetsmensen, die zij na een fair trial ter dood hebben georacht.

82840. De **Voorzitter**: In uw gedachtengang moet u echter ook tot de conclusie komen, dat al datgene, wat u verzetsmensen hebben geaact, mits het niet kennelijk excessief was, ook niet ongeoorloofd is.

A. Als men het systeem logisch doortrekt, niet alleen niet ongeoorloofd, maar kennelijk rechtmatig.

82841. De **Voorzitter**: Hecht u als afwijking van de regelen van het Landoorlogreglement een belangrijke betekenis aan het feit, aat de Duitsers hier te lande een burgerlijk bestuur hebben ingesteld!

A. Daarover kan ik mij, eerlijk gezegd, niet als deskundige uitlaten, hoewel ik dit persoonlijk zeer aoor het Landoorlogreglement verdoen acht. Dit is echter eer, typisch volkenrechtelijke kwestie.

82842. De **Voorzitter**: Waarbij ook nog een belangrijke rol speelt het feit, dat de instelling van het civiele bestuur niet een zuivere bestuurstechnische kwestie was, maar aat de nazificering er achter zat. Waarschijnlijk zult u mijn volgende vraag aan liever ook niet willen beantwooraen. Ik had u nl. willen vragen wat uw mening is over een regeling als het Landoorlogreglement in het licht van de wijze van oorlog voeren, zoals wij die in de laatste oorlog hebben gekeild.

A. Ook hier ziet men weer een typisch voorbeeld van de tweeslachtigheid, die het Volkenrecht op dit punt kenmerkt. Naar mijn mening zou men, logisch gezien, kunnen zeggen, dat — afgezien nog van de vraag van de mérites van de origine van de oorlog — de wijze van heel de oorlogvoering aan de zijde der Duitsers over de hele linie zodanig was, dat deze in strijd was met het Volkenrecht en dat op die grond reeds over de gehele linie het verzet geoorloofd was als afweer van zulk een oorlogvoering. Ook tegen dit logische systeem zou weinig te zeggen zijn maar ik geloof, dat men het weer niet helemaal kan doortrekken. Zolang het Volkenrecht zijn normen niet inder meer garanties kan omgeven, komen door zulke logische uitbouwen juist de zwakkeren in een moeilijke positie. Ik geloof dan ook niet, dat men in teite *Rauter* kan tegenwerpen, dat alles, wat de Nederlanders hebben gedaan, geoorloofd was, omdat de gehele wijze van oorlog voeren ongeoorloofd was. Zulk een argumentatie zou logisch zijn, maar in leide kan men haar niet urgeren als geldend recht om de eenvoudige reden, dat daardoor de zwakkere in een nog moeilijker positie zou staan. Ten aanzien van iedere daad afzonderlijk gaat deze argumentatie echter wel op. Wanneer o.v. een Jood door een soldaat wordt weggesleept om naar Westerbork te worden georacht, dan mag die Jood op dat moment volkenrechtelijk die soldaat doden en kan dus op grond van het doden van die soldaat de bezetter ook geen sanctieaantregelen neinen, omdat door het Volkenrecht zulk een daad als geoorloofd erkend wordt. Ieder verzet tegen iedere afzonderlijke daad, die in strijd was met het Landoorlogreglement, acht ik daarom volkenrechtelijk voor geoorloofd, maartegen dus ook geen sancties mogen worden genomen.

82843. De **Voorzitter**: Dus voor b.v. het proclameren van de spoorwegstaking om daardoor de afvoer van de bevolking naar Duitsland onmogelijk te maken — ik neem nu een casuspositie —, zou hetzelfde gelden?

A. Ja, maar nu vind ik het een moeilijk punt om de feitelijke mérites van het stakingsbevel te beoordelen.

82844. De **Voorzitter**: In welk opzicht?

A. Ik vraag mij af of het afkondigen van de spoorwegstaking de Duitsers het recht ontnam de stakers te vervolgen. Dit is mij nog niet helemaal duidelijk.

82845. De **Voorzitter**: Kunt u misschien de moeilijkheden van dit probleem even aangeven? Dit interesseert ons, omdat de spoorwegstaking als een belangrijk onderdeel van het verzet natuurlijk onze aandacht heeft.

A. De zaak is deze. Was de spoorwegstaking een afweer tegen een onrechtmatig gedrag van de bezetter, dan zeg ik, dat de spoorwegstaking natuurlijk geoorloofd was en was een sanctie tegen al degenen, die aan dit bevel gevolg gaven, niet geoorloofd. De vraag is echter, of de afkondiging van de spoorwegstaking niet veeleer moet gezien worden als een nationaal verzet tegen een normale vijand dan als een afweer van bepaalde onrechtmatige daden van de vijand.

82846. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Eigenlijk zou volgens uw redenering de spoorwegstaking in 1942 moeten zijn afgekondigd, toen de eerste Joden werden weggevoerd.

A. Als men dit inderdaad zou hebben gezien als een maatregel om dit onrechtmatige gedrag af te weren, ja. Persoonlijk heb ik de feeling, dat die spoorwegstaking eerlijk gezegd een overwinningdoeleinde had en niet zozeer was een bepaald rechtmatig verzet tegen bepaalde onrechtmatige daden, zodat naar mijn mening de bezetter buiten het oordeel van het Volkenrecht viel, wanneer hij daartegen zijn juiste afweermiddelen nam.

82847. De **Voorzitter**: Dit wordt wel een moeilijk te beoordelen situatie. Een bezetter pleegt een groot aantal onrechtmatige daden. Men kan wel zeggen, dat de Duitse bezetter dit heeft gedaan en diens gevolg kan men zeggen, dat het verzet over de gehele lijn daardoor ook geoorloofd was. Men kan de situatie hebben, dat een bepaalde daad is gepleegd, waartegen afweer nodig is, maar ook kan de situatie zich voordoen, dat men een complex van overtredingen krijgt, waartegenover ook een complex van afweer staat. Ik geloof te mogen zeggen, dat deze laatste situatie in Nederland aanwezig was. Er is dan een complex van geoorloofde verzetshandelingen; het verzet wordt dan in alle mogelijke vormen gepleegd, ook in de vorm van sabotage en eventueel ook in de vorm van een staking. Op het moment, dat de bondgenoten de grenzen naderen, zou dit verzet — ik meen dit tenminste uit uw woorden te beluisteren — ineens een ander karakter krijgen. Het heeft dan niet meer het karakter van afweer tegen onrechtmatige daden, maar het krijgt het karakter van ondersteuning van de heroveringsoperaties. Wat is daarvan de consequentie?

A. Logisch ben ik het met u eens; men kan de redenering volgen en zeggen, dat, afgezien van de mérites van het begin, de Duitsers over de gehele lijn het Volkenrecht hebben geschonden. Dit maakt dus over de gehele lijn het verzet rechtmatig, hetgeen met zich mee zou brengen, als men alle consequenties zou trekken, dat volkenrechtelijk b.v. iedere burger een stengun zou mogen nemen en alle Duitse soldaten zou mogen neerschieten, want dit alles zou dan rechtmatig zijn, hetgeen de Duitse bezetter zou verbieden om daartegen sancties te nemen. Dat is de consequentie van de zaak, waartegen ik op zich zelf geen bezwaar heb, alleen dit bezwaar, dat men deze consequenties in feite niet kan trekken, omdat dit de zwakkere in een nog veel moeilijker positie zou brengen. Dit systeem moet men dus niet uren, zolang het Volkenrecht, wat eigenlijk dit systeem eist, voor degenen, die het Volkenrecht naleeft, geen garantiemiddelen heeft. Wat de staking nu betreft: Op zich kan ik aannemen, dat de staking en het hele complex ook rechtmatig zou zijn, maar nogmaals, men moet de vraag van het hele complex niet doortrekken, omdat het de zwakkere in een moeilijke positie zou stellen. Als de bezetter weet, dat alles, wat hij doet, verder onrechtmatig is en dat alles tegen hem geoorloofd is, dan zal hem dat er alleen toe brengen om nog meer te doen. Dit logische systeem was nog geen geldend recht. Ik geloof dus, dat men als geldend recht — zij het, dat ook hier weer die tweeslachtigheid naar voren komt — niet de stelling op kan zetten: de Duitsers zijn strafbaar voor iedere afweer van het verzet, omdat alle verzet geoorloofd was, aangezien hun hele beleid mis was. Voor de vraag van de geoorlooftheid moet men m.i. wel zien naar iedere bepaalde daad en moet men dus ook de staking in dit systeem op haar eigen mérites bezien. Is deze staking geweest een afweer van een bepaald onrechtmatig gedrag van de bezetter, dan vind ik haar daarmee door het Volkenrecht als geoorloofde afweer erkend, waartegen geen afweerinatregelen van de zijde van de vijand geoorloofd waren; was zij dat niet, dan kon de bezetter binnen de algemene grenzen van het Volkenrecht deze staking straffeloos onderdrukken.

82848. De **Voorzitter**: Het uitgangspunt van dit onderdeel der discussie is ietwat op de achtergrond geraakt, doordat de gedachten-

wisseling sterk is toegespitst op de kwestie van de staking. Er zijn ook tal van andere vormen van geoorloofd verzet, welke niet die enorme gevolgen voor de bevolking behoeven te hebben. Naar aanleiding van een opmerking, die u maakte, was mijn vraag eigenlijk, of u aan dit soort van daden van het verzet ineens andere consequenties gaat verbinden op het moment, dat de herovering plaats vindt, en dus terwijl de daden praktisch hetzelfde blijven, niet meer het karakter hebben van afweer tegen de onrechtmatige daden van de bezetter, maar veel meer van steun aan de heroveraar.

A. Dat is volmaakt irrelevant. Ten aanzien van de spoorwegstaking wilde ik betogen, dat ik persoonlijk niet weet, of deze ten afweer was van bepaalde onrechtmatige daden. Ik heb altijd de indruk gehad, dat deze een totaal andere functie had.

82849. De **Voorzitter**: Daarom is het beter bij dit punt van discussie de spoorwegstaking uit te schakelen.

Mag ik vragen, of u met betrekking tot de vraag van de geoorlooftheid van het verzet nog mededelingen te doen hebt, waarvan u meent, dat deze tot verduidelijking en verheldering van ons inzicht kunnen bijdragen?

A. Neen.

82850. De **Voorzitter**: Dan zou ik nu het vraagstuk van de aanwijzingen ter sprake willen brengen. Wat kunt u ons daarover als uw mening mededelen?

A. Naar mijn mening kan men het vraagstuk van de aanwijzingen in twee vragen splitsen en dan doet zich vooreerst deze vraag voor: in hoeverre excuseerde het volgen van die aanwijzingen eventuele gedragingen, en de tweede vraag is in hoeverre zij een verplichting inhielden.

82851. De **Voorzitter**: U bedoelt tegenover de eigen Regering?

A. Ja. Vooreerst dus de vraag: Hielden zij een excuus in? Veronderstel, dat de aanwijzingen inhielden, dat men dat en dat mocht doen en dat men naderhand bepaalde mensen, die op grond van die aanwijzingen hebben gehandeld, verwijt, dat zij door hun gedrag de vijand hulp hebben verleend. Men moet dan onderscheid maken tussen burgers en ambtenaren. Voor de burgers hebben aanwijzingen van de Regering geen ander effect gehad, althans niet in 1937, dan aanwijzingen van goedwillende en verstandige mensen, maar ik zie niet in, waarop in 1937 de bevoegdheid van de Regering zou berusten om bindende aanwijzingen te geven. Wanneer de Regering dus gezegd heeft: dat mag je doen, terwijl die aanwijzing materieel fout zou zijn, dan is de burger op die grond niet gerechtigd dat te doen. Men kan wel zeggen, dat zijn schuld, als hij te goeder trouw daarop afgaat, afwezig zal zijn, maar rechtmatig wordt daardoor zijn gedrag zonder meer niet. Ten aanzien van de ambtenaren wordt dit anders; dan kunnen de aanwijzingen een bevel inhouden; en in dat geval kan zelfs, wanneer die aanwijzing dan materieel fout is — indien de aanwijzing binnen de grenzen van de Regeringsbevoegdheid is gegeven — de ambtenaar, die dat bevel heeft opgevolgd, naderhand zeggen: Door mijn gedrag, waardoor ik die aanwijzingen opvolgde, moge ik misschien de vijand hulp hebben verleend, ik beroep mij eenvoudig op het ambtelijk bevel, dus op artikel 43, lid 2, van het Wetboek van Strafrecht. In zulk een geval hebben de aanwijzingen inderdaad juridisch een excuserende werking, die de onrechtmatigheid van het gedrag opheft.

Dat is de eerste zijde van het vraagstuk. De tweede zijde is, in hoeverre die aanwijzingen een plicht uren en dus het beroep op excuus juist uitsluiten. Er zijn nl. aanwijzingen geweest, waarbij de Regering heeft gezegd: dat en dat mag je niet doen, je mag niet aan de graafwerken meedoen en dergelijke. Wat de burgers betreft, had de Regering vóór de oorlog geen enkele bevoegdheid om strafnormen te creëren, zelfs in het Staatsnoodrecht gedurende de oorlog kon zulks alleen geschieden bij Koninklijk besluit, doch aanwijzingen bij Koninklijk besluit zijn mij niet bekend.

82852. De **Voorzitter**: Het kan hulpverlening aan de vijand opleveren en daarbij kan de wetenschap, dat de Regering op een gegeven moment ter kennis van de burgers van Nederland heeft gebracht, dat het helpen aan dat soort van werken in het kader van de geallieerde oorlogvoering als bedenkelijk werd beschouwd, van invloed zijn op de schuldvraag.

A. Voor zover de aanwijzingen de bestaande strafnormen juist interpreterden, hadden ze voor het schuldelement wel deze bete-

kenis, dat men zich niet zo spoedig op excuseerbare dwaling kon beroepen: doch in dit verband moge ik opmerken, dat ik de Regering dikwijls ten aanzien van bepaalde daden tot zulk een uitleg niet competent achtte, omdat zij de feitelijke verhoudingen eenvoudig niet kende. Doch wat de vraag betreft, of het niet nakomen van de aanwijzingen een strafbaar feit opleverde: de bevoegdheid om strafnormen te geven had de Regering in deze informele vorm absoluut niet. Wanneer de Regering dus zegt, dat men aan het graafwerk niet mocht meedoen, was noch de burger, die er na rijp overleg een andere interpretatie op na hield, en is noch de rechter achteraf bij de berechting aan deze aanwijzing ook maar enigszins gebonden.

83853. De **Voorzitter**: Bij de toelichting kunnen feiten worden medegedeeld, die het oordeel behoorden te beïnvloeden.

A. Maar zelf normenscheppend waren de aanwijzingen voor de burgers zeker niet. En naar mijn mening geldt hetzelfde ten aanzien van de ambtenaren. De Regering kon aan de ambtenaren wel bepaalde bevelen geven, maar kon ook voor hen door aanwijzingen geen strafnormen scheppen. Strafnormen staan in de strafwet of ontstonden ten tijde van het Staatsnoodrecht door een Koninklijk besluit. Wat de Regering wel kon doen ten opzichte van de ambtenaren, als zij een bevel gaf, was het creëren van bepaalde amtsplichten, doch of schending daarvan een strafbaar feit uitmaakte wordt niet be-

paald door de aanwijzingen, doch alleen door de strafwet. Dat acht ik de betekenis van de aanwijzingen.

82854. De **Voorzitter**: Hebt u van de aanwijzingen ook nagegaan, of zij in het kader van het Volkenrecht als bevredigend moesten worden beschouwd?

A. Ik heb de vraag alleen van de strafrechtelijke zijde gezien.

82855. De **Voorzitter**: De vraag dus of het commentaar, dat later is gegeven in 1943, een nuttige of noodzakelijke aanvulling was, hebt u waarschijnlijk niet overdacht?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dan geloof ik, dat wij hiermede aan het einde zijn gekomen. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

D. VAN ECK.

DONKER, *voorzitter*.

ALGERA.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 25 AUGUSTUS 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g, h, j en o.*

Verhoor van

Prof. mr. PIETER SJOERDS GERBRANDY,
oud 65 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
oud-Minister-president.

De nos. 82856 t/m 82961 hebben betrekking op de punten *j* en *o* van het Enquêtebesluit.

82962. De **Voorzitter**: Ik ook niet.

Ik mag u misschien nu nog enkele korte vragen stellen over Vertrouwensmannen.

Is het zo, dat de instelling van het College van Vertrouwensmannen is geschied in onderling overleg tussen u en de heer *van Heuven Goedhart* en dat de idee eigenlijk van de heer *van Heuven Goedhart* afkomstig is, die met een dergelijk plan uit Nederland kwam?

A. Dat was al lang aan de arde.

82963. De **Voorzitter**: Wanneer was dat al aan de orde?

A. Al een jaar.

82964. De **Voorzitter**: Wij hebben een drietal nota's van de heer *Albarda* van 16, 18 en 22 December 1942, waarbij hij o.m. de gedachte bespreekt, dat er voor de overgangstijd een bepaald college zou moeten zijn, waarvan hij nader preciseert, dat het ten hoogste een agentschap van de Regering en geen nevenregering zou moeten zijn. Daaruit blijkt, dat die gedachte al eerder aan de orde is geweest. Maar wat is nu het beslissende ogenblik geweest?

A. Toen de heer *van Heuven Goedhart* overkwam en dus mededelingen uit de eerste hand kon doen, hebben wij gezegd: Nu wij weten, wie die Vertrouwensmannen kunnen zijn, is het ogenblik rijp om dat uit te voeren.

82965. De **Voorzitter**: Dus door zijn bekendheid met de situatie in Nederland kon toen aan de gedachte uitvoering worden gegeven?

A. Ja, dat is de reden geweest.

82966. De **Voorzitter**: Hoe stelde men zich nu de taak van de Vertrouwensmannen voor? In de instructie is sprake van de zorg voor orde en rust. Even verder is er sprake van een proclamatie. Was het uitvaardigen van die proclamatie nu het belangrijkste of dacht men, dat Vertrouwensmannen in feite ook op andere manieren voor orde en rust zouden kunnen zorgen?

A. Dat durf ik op het ogenblik niet zeggen.

82967. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, hadden Vertrouwensmannen op het ogenblik van de bevrijding zoveel mogelijk een beroep te doen op de goedwillende elementen en betrouwbare personen en waren verder hun feitelijke mogelijkheden zeer begrensd.

A. Dat was ook mijn persoonlijke opvatting, hoewel ik uit latere besprekingen met de Vertrouwensmannen de indruk kreeg, dat zij zelf op een enigszins ander standpunt stonden.

82968. De **Voorzitter**: Hebt u zich rekenschap gegeven van de verhouding tussen Vertrouwensmannen en O.D.? In een vroeger stadium zijn weleens telegrammen gewisseld met de O.D. over zijn optreden voor de handhaving van de orde bij de bevrijding.

A. De O.D. was bestemd om hand- en spandiensten te verlenen voor de handhaving van de orde.

82969. De **Voorzitter**: Hebt u er nog over gedacht, hoe de verhouding tussen de O.D. en de Vertrouwensmannen op het ogenblik van de bevrijding moest zijn?

A. Ik durf het niet met stelligheid te zeggen. Deze punten zijn tussen de heer *van Heuven Goedhart* en mij wel door en door besproken. Over de berichten, die naar de Vertrouwensmannen gingen, is natuurlijk ook zeer intensief overlegd, maar het staat mij niet meer duidelijk voor de geest.

82970. De **Voorzitter**: Wij hebben de telegrammen. Daaruit is wel het een en ander te reconstrueren.

Het heeft ons altijd bevreemd, dat de andere Ministers zo laat op de hoogte zijn gesteld van de instelling van het College van Vertrouwensmannen. Het was tenslotte een principiële beslissing, die op Regeringsniveau lag, en het heeft vrij geruime tijd geduurd, vóórdat het Kabinet daarvan op de hoogte was.

A. Officieel hebt u gelijk, maar praktisch niet. Ze wisten het wel, tot de heer *van Boeyen* tot mij zeide: het lijkt mij gewenst, dat u het officieel in de Ministerraad brengt.

82971. De **Voorzitter**: Maar de vraag, of men op een bepaald ogenblik tot de instelling van zulk een college zou overgaan, acht ik een kwestie van Regeringsbeleid; hierbij is het hoogste gezag betrokken. De gang van zaken heeft ons daarom wel verwonderd.

A. Overwegingen van geheimhouding en veiligheid hebben hier een rol gespeeld.

De nos. 82972 t/m 82996 hebben betrekking op de punten *j* en *o* van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit ik het verhoor.

P. S. GERBRANDY

DONKER, voorzitter.
WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
KOERSEN.
HUIGENS, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 25 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

Professor Mr. JEAN PIERRE ADRIEN FRANÇOIS,
oud 61 jaar, wonende te Scheveningen,
raadadviseur van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Hij legt de eed af als getuige en deskundige.

83217. De **Voorzitter**: U hebt uit uw oproeping reeds gezien, waarover wij gaarne uw oordeel zouden willen hebben. Voor zover het uw deskundigenoordeel betreft, gaat het om twee onderwerpen: de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien, en de Aanwijzingen van de Regering aan de ambtenaren en de bevolking hier te lande tijdens de bezetting. Het is misschien het beste, dat ik u direct het woord geef om met uw beschouwingen over het eerste onderwerp te beginnen.

A. U wilt dus weten, hoe ik denk over de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien.

83218. De **Voorzitter**: Misschien kan het volgende u enigermate tot leidraad strekken. U zoudt eerst over de positie volgens het Landoorlogreglement in abstracte zin kunnen spreken. Dan kunnen wij straks onder het oog zien, hoe de positie in feite is geweest in de oorlog van 1940—1945.

Het is waarschijnlijk goed eerst de situatie in beschouwing te nemen, waarin het Landoorlogreglement gold, zonder dat er nog enige regeling was over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van een oorlog.

Dat is ook ongeveer de situatie ten tijde van het ontstaan van het Landoorlogreglement.

A. Ja.

83219. De **Voorzitter**: We zouden dus kunnen beginnen met het geval, dat een bezetter een land heeft bezet en zich houdt aan de regelen van het Landoorlogreglement. Misschien een erg theoretisch geval.

A. Zoals u weet, is het Landoorlogreglement vastgesteld in 1899 op de eerste Vredesconferentie. Daar is toen onmiddellijk de vraag gerezen, wat eigenlijk de juridische betekenis van het Landoorlogreglement zou zijn en tegen het principieel opstellen van een dergelijk reglement heeft zich de Belgische gedelegeerde *Beernaert* verzet. Deze stelde zich nl. op het standpunt, dat een dergelijke regeling, speciaal wat betreft de bezetting, en daar gaat het hier voornamelijk om, onaanvaardbaar is, want daarmee geeft men eigenlijk aan de agressor rechten, die hem niet toekomen. Gaat men bevoegdheden van de bezetter regelen, dan geeft men daar mee te kennen, dat men die agressie als rechtsbron zou aanvaarden. Op zo'n manier zou men het recht van de bevolking beperken om zich tegen die bezetter te verzetten. Dat achtte *Beernaert* ongeoorloofd. De bevolking van een gebied, dat onder de voet is gelopen, zou steeds het recht hebben om zich met alle middelen tegen de bezetter te verweren. Door het bezettingsrecht te regelen, zou men het recht van de bezetter sanctioneren. Daartegen heeft men betoogd, dat zulks niet de bedoeling was van het voorstel. Men wenste in het geheel niet het patriotische élan van de bevolking — het verzetsrecht van de bevolking — te bekorten. Wat men wilde, was een reglement opstellen van rechten aan de ene

kant en verplichtingen aan de andere kant, die, wanneer ze wederzijds werden nageleefd, de ellende, die voor de burgerbevolking uit de bezetting voortvloeit, zouden kunnen verminderen. Het resultaat daarvan is het Landoorlogreglement geweest, met het hoofdstuk over de bezetting. Die gedachte van *Beernaert* omtrent het steeds bestaande verzetsrecht van de bevolking is sinds die tijd enigszins op de achtergrond geraakt. In de loop van de jaren echter, en in het bijzonder onder de invloed van deze wereldoorlog, is zij weer meer naar voren gekomen. Men is tot de conclusie gekomen, dat in hetgeen *Beernaert* indertijd had gezegd, meer zat dan men indertijd heeft gezien. De opvatting, die nog niet gemeengoed is geworden, maar die thans ook de mijne is en die eveneens wordt verkondigd o.a. door *van Nispen* en *Langemeijer* en die ook in uitspraken van de Bijzondere Raad van Cassatie tot uiting komt, is de volgende: De bepalingen van het Landoorlogreglement beletten in geen enkel opzicht de burgerbevolking om zich tegen de agressor — de invaller — te verzetten. Het Landoorlogreglement heeft deze betekenis: Wenst de bevolking zich overeenkomstig de bepalingen van dit Landoorlogreglement te gedragen, dan geeft dit reglement de grenzen van de bevoegdheden, die de bezetter heeft. Een volkenrechtelijke plicht van de bevolking om niet tegen een bezetter te verzetten, bestaat niet. De bevolking, die zich met geweld tegen de bezetter verzet, begaat daarmee geen volkenrechtelijk onrecht; er kan dus geen sprake zijn van een war crime. De consequenties zijn echter voor rekening van de bevolking. Men kan niet verwachten, dat de bevolking aan de ene kant vrij is om de regelen, zoals zij in het Landoorlogreglement zijn vervat, ter zijde te stellen, en dat aan de andere kant de bezetter niettemin gehouden zal zijn precies die bepalingen na te komen. Tegen het verzet van de burgerbevolking kan dus de bezetter scherpe sanctie-maatregelen nemen.

83220. De **Voorzitter**: Dat is dan een zekere tweeslachtigheid in de situatie.

A. Een tweeslachtigheid, die u algemeen in het volkenrecht vindt. U kunt het volkenrecht niet meten met dezelfde maatstaven, Waarmede men het nationale recht meet. Men heeft in het volkenrecht niet altijd de recht-onrecht-verhouding, zoals men dat in het nationale recht kent. Men kent in het volkenrecht wel degelijk een recht — recht-verhouding, Zoals b.v. *Oppenheim* heeft gezegd: Het leger, dat ten aanval trekt, handelt rechtmatig, doch dit brengt volstrekt niet mede, dat het andere leger niet het recht zou hebben zich daartegen te verzetten. Het volkenrecht stelt volstrekt niet tegenover het recht van de een tot een handeling een verplichting van de ander om deze te dulden. Niemand zal b.v. beweren, dat het bij rechtmatige oorlogsdaden, een rechtmatig bombardement b.v., de wederpartij niet het recht heeft tot afweermaatregelen. Daar heeft men in de grond die tweeslachtigheid, waarop u doelde. Die is inhaerent aan het volkenrecht, als een recht van minder ontwikkelde orde dan het nationale recht. Iets dergelijks heeft men nu ook bij de bezetting. Ik zie die tweeslachtigheid hier echter niet zo heel groot. Men aanvaardt een recht van de burgerbevolking om zich te verzetten, maar in dat geval vallen de verplichtingen weg, die het Landoorlogreglement aan de bezetter heeft gesteld, voor het geval de burgerbevolking harerzijds ook de gestelde verplichtingen nakomt. Op deze manier krijgt de illegaliteit een rechtsbasis en is het verzet van de illegaliteit rechtmatig.

83221. De **Voorzitter**: Mag ik even teruggrijpen op hetgeen u zoëven hebt gezegd. U zei: Volgens de opvatting, die ik op dit moment ook huldig, heeft de bevolking onder alle omstandigheden een recht om zich te verzetten tegen de agressor.

Ik wilde in dit verband deze opmerking maken: Van een agressor is toch eigenlijk volkenrechtelijk eerst sprake, als men volkenrechtelijke regelen heeft om uit te maken, wie de agressor is; voordat die volkenrechtelijke regelingen er waren, was het vaak vrij moeilijk om vast te stellen, wie de agressor was, omdat het oordeel van de zen tegenover het oordeel van de ander stond en er geen objectieve regelen waren om dat uit te maken.

A. Ik heb hier het woord *agressor* uitsluitend bedoeld in de zin van bezetter. Ik abstraheer volkomen van het idee van rechtmatigheid of onrechtmatigheid.

83222. De **Voorzitter**: Stelt u zich nu eens een groep van landen voor, die een andere groep landen aanvalt op een dusdanige wijze, dat volgens de thans geldende regelen de aanval onrechtmatig geacht moet worden. Nu gebeurt in de loop van de oorlog het volgende: De aangevallen partij — die dus in die gedachtengang een rechtmatige verdediging voert — bezet een gedeelte van de *agressorland*zn. Dan treedt de verdedigende partij op als bezetter in die *agressorland*en. Zoudt u in dat geval ook de stelling verdedigen, dat de bevolking van het bezette land volledig het recht van verzet heeft tegenover die bezetter?

A. Ja, omdat het volkenrecht tot dusverre — althans het z.g. tweede volkenrecht, zoals van Vollenhoven het noemde — altijd heeft geabstraheerd van de kwestie van de rechtmatigheid of onrechtmatigheid. Dat kan natuurlijk heel anders worden in een systeem van de Volkenbond en van de United Nations, maar in het systeem van het oorlogsrecht moet men van de rechtmatigheid of de onrechtmatigheid van de aanval voor de rechten, die daaruit voor de militaire en evengoed voor de burgerbevolking voortvloeien, volkomen abstraheren.

83223. De **Voorzitter**: En als die situatie zich nu voordoet in het kader van the United Nations?

A. Dan is het wat anders. Dan krijgt men zelfs de vraag, of daar van oorlog sprake is. Men kan wel zeggen, dat dit op het ogenblik een heel moeilijk probleem is, waar men nog niet uitkomt. B.v. of de actie in Korea oorlog is of niet. Dat is iets, waar men het ook op het ogenblik niet precies over eens is.

83224. De **Voorzitter**: Voor de toepasselijkheid van de bepalingen van het Landoorlogreglement acht u het noodzakelijk, dat er een oorlog is.

A. Ja. Ik zou de door mij ontwikkelde theorie niet gaarne overbrengen op de actie van de Verenigde Naties, want die ligt in een heel ander vlak. Voor de vraag, die u mij op het ogenblik over 1940 stelt, hebben we daar echter niet mee te maken.

83225. De **Voorzitter**: Toen had men toch ook al internationale regelingen, zoals het Kellogg-pact?

A. Ja.

83226. De **Voorzitter**: Is dat niet een situatie, die vergelijkbaar is?

A. Ik geloof het niet. Ik geloof, dat, wanneer men, zolang er wezenlijk van „oorlog” sprake is, de rechten van de oorlogvoerenden, speciaal ook de rechten van de strijdmacht en de rechten van de burgerbevolking, afhankelijk gaat stellen van de al of niet juiste causa van de oorlog, men volkomen in het drijfzand zou geraken. Het enige middel om nog werkelijk houvast te behouden, is, te stellen, dat, wanneer er een oorlog is, de rechten — b.v. over de krijsgesvangenen, over de behandeling van de zieken en gewonden, over de behandeling van de burgerbevolking — op volkomen dezelfde basis op de twee partijen moet worden toegepast.

83227. De **Voorzitter**: Ik breng dit ter sprake, omdat ons, bij het horen van de deskundigen, die u zijn vooraf gegaan, wel is gebleken, dat hier een diametraal verschil van inzicht bestaat. Een van deze deskundigen heeft gezegd: — juist zoals u — „Ik abstraheer van de vraag, hoe de oorlog is ontstaan, rechtmatig of onrechtmatig, maar als er een oorlog is, dan acht ik de bepalingen van het Landoorlogreglement toepasselijk en dan redeneer ik van daar uit.”

Een andere deskundige heeft verklaard: „Zodra de oorlog onrechtmatig is aangevangen, is op die grond alleen het verzet van de bevolking geoorloofd te achten”, terwijl de eerstgenoemde deskundige zei: „Nee, op die grond erken ik het recht van verzet niet. Dat erken ik pas, wanneer de bezetter de regelen van het Landoorlogreglement gaat overtreden.”

U hebt gezegd: Het recht van verzet verbind ik niet aan de vraag, of de bezetter het Landoorlogreglement overtreedt, maar dat acht ik in ieder geval aanwezig.

A. Ja. Overtreedt hij het Landoorlogreglement, dan zal dat voor de burgerbevolking nog een reden te meer zijn om tot verzet over te gaan. Ik vind de rechtmatigheid van het optreden van de illegaliteit op een te smalle basis gesteld, als men deze rechtmatigheid uitsluitend

bindt aan het overtreden van de voorschriften voor de bezetter. Er is hier inderdaad nog een nuance te constateren. Sommigen menen, dat, als de Duitse overheid onrechtmatig aanvalt, het hele optreden van de burgerbevolking onder alle omstandigheden rechtmatig is; anderen betogen, dat alleen doordat de Duitsers zich hunnerzijds niet hebben gehouden aan de bepalingen van het Landoorlogreglement het verzet van de illegaliteit werd gelegitimeerd.

Volgens deze laatste opvatting had, zolang de Duitsers zich maar precies hadden gehouden aan de bepalingen van het Landoorlogreglement, de illegaliteit niet in strijd met het Landoorlogreglement mogen optreden. Dan krijgt men dus de vraag te onderzoeken: Wie heeft het eerst een inbreuk gepleegd? In dit geval zouden dat ook wel de Duitsers zijn, maar dat is principieel de zaak niet goed bezien, aangezien volgens mij, wanneer de bezetter zich strikt houdt aan de bepalingen van het Landoorlogreglement, de burgerbevolking toch het recht heeft om zich te verzetten. Men heeft dat recht van verzet van de burgerbevolking nooit werkelijk willen verbieden. Dat is niet de bedoeling geweest van het Landoorlogreglement.

83228. De **Voorzitter**: In deze gedachtengang is dus eigenlijk de door de commissie gestelde vraag vrij eenvoudig te beantwoorden.

A. Ja, in deze zin, dat de illegaliteit dus volkomen het recht had tot verzet, maar dat men anderzijds niet kon zeggen, dat optreden daartegen, b.v. fusillieren van illegalen, per se onrechtmatig was.

83229. De **Voorzitter**: Dat laatste impliceert natuurlijk belangrijke consequenties, b.v. voor het internationale strafrecht.

A. Ongetwijfeld. Doch zoals ik zoëven reeds zei, kan het optreden van de illegaliteit op zich zelf nooit als war crime worden beschouwd.

Wanneer men nu vraagt: Heeft bij die visie het Landoorlogreglement nog betekenis?, is het antwoord: ja, het heeft heel grote betekenis. Bij het opstellen van het Landoorlogreglement is men er van uitgegaan, dat verzet van de burgerbevolking tegen een gewapende bezetter in de meeste gevallen nutteloos was, aangezien het zou leiden tot nodeloos bloedvergieten en nodeloze ellende voor de burgerbevolking. Men heeft dus een stel regels opgesteld en gezegd: Aan de ene kant moet de burgerbevolking die bepalingen in acht nemen en de militaire bezetter deze; dat zou, meende men, in het algemeen in het belang van de burgerbevolking zijn. Men moet zich inderdaad de vraag stellen of het verzet van de burgerbevolking in het algemeen grote invloed zal hebben op het eindresultaat van de oorlog. Wanneer men meent — en dat heeft men in 1899 en 1907 gedaan —, dat het eigenlijk geen grote invloed zal hebben, is het in het belang van de burgerbevolking, wanneer deze zich gedraagt naar de regels van het Landoorlogreglement. Aldus wordt voorkomen, dat de burgerbevolking overgaat tot daden, die eigenlijk voor het eindresultaat van de oorlog niet heel veel belang hebben, maar die toch een nameloze ellende over die burgerbevolking kunnen brengen. Dat moet — lijkt mij — ook altijd voor ogen staan aan een Regering, die een burgerbevolking tot verzet opwekt. Die Regering zal zich altijd moeten verwezenlijken, dat men in het algemeen eigenlijk heeft gedacht, dat het wenselijk zou zijn, dat de burgerbevolking zich rustig hield, niet aan de strijd deelnam. Op die gedachtengang zijn de bepalingen gebaseerd. Dat neemt niet weg, dat er natuurlijk speciale gevallen kunnen zijn, waarin een Regering een burgerbevolking kan opwekken: Pleeg wel verzet. Dan heeft die burgerbevolking daar dan ook de voile consequenties van te dragen. Dat lijkt mij daarom ook een zeer zware verantwoordelijkheid voor een Regering, die daartoe zou willen opwekken. Ik geloof dan ook, dat een Regering zich wel tweemaal zal moeten bedenken, alvorens tot dit verzet aan te sporen, vooral ook omdat die Regering er zich rekenschap van zal moeten geven, dat zij is uitgeweken en in een vreemd land zit. De toestand kan dan niet volkomen worden beoordeeld en van die Regering zal wellicht worden gezegd: Zij hebben het makkelijk, zij zitten daar veilig, zij laten ons hier nu maar eigenlijk optreden. Dat alles neemt echter niet weg, dat, wanneer die Regering de overtuiging heeft, dat dit verzet in een bepaald geval nodig is, zij naar mijn opvatting gerechtigd is om van de bevolking dat verzet te eisen, en de bevolking aan te sporen om dit verzet te plegen.

83230. De **Voorzitter**: Als men uitgaat van de gedachte, dat, zolang de bezetter zich houdt aan de regelen van het Landoorlogreglement, het verzet niet geoorloofd is, dan vloeit daaruit voort, dat in die situatie de uitgeweken Regering, hoewel zij nog de soevereiniteit heeft, toch de bevolking niet tot verzet mag opwekken. In uw gedachtengang echter mag die Regering dat te allen tijde doen; zij heeft alleen rekening te houden met de utiliteit van het verzet.

A. Ja. Doch zoals ik zei, zij neemt een grote verantwoordelijkheid op zich voor de ellende, die over de burgerbevolking wordt gebracht. U zult zeggen, dat zijn geen rechtsoverwegingen. Dat geef ik volkomen toe. Recht heeft zij volgens mij daartoe wel.

83231. De **Voorzitter:** Beschouwt u de daad, waarmee de Duitsers hier te lande zijn begonnen, nl. het instellen van een civiel bestuur, als een overtreding van het Landoorlogreglement?

A. Ik beschouw het instellen van een civiel bestuur niet als een volkenrechtsschending. Ik wijk hierin af van prof *Verzyl*, die zijn opvatting ook heeft weten te doen aanvaarden door de Bijzondere Raad van Cassatie. Ik kan die opvatting niet delen.

83232. De **Voorzitter:** Kunt u dat nader toelichten?

A. Het is natuurlijk volkomen juist, dat het Landoorlogreglement er van is uitgegaan, dat er een militair bestuur zou zijn; dat was echter omdat het Landoorlogreglement is opgesteld in een tijd, dat er van bezettingen van lange duur geen sprake was. De bezettingen van lange duur zijn voor het eerst gekomen in de eerste wereldoorlog in België en in de tweede wereldoorlog. Vóór die tijd hadden de bezettingen altijd een zeer tijdelijk karakter gehad en was er eigenlijk geen sprake van de instelling van een civiel bestuur. Het Militair Gezag vestigde zich daar, hield een tijdlang een dergelijk gebied in zijn macht en natuurlijk had het militair gezag daar het heft in handen. Daarom spreekt men in het Landoorlogreglement bij requisities b.v. ook van de toestemming van de bevelhebber van de bezette plaats. Het hele Landoorlogreglement heeft zich nooit een ogenblik voorgesteld, dat er een civiel bestuur zou zijn. Men heeft zich slechts de vraag gesteld: Hoe kunnen wij nu de beste waarborgen vinden, dat de maatregelen niet onrechtmatig aan de burgers zullen worden opgelegd? En men kwam terecht bij de hoogste militaire overheid. Nu heeft zich de toestand langzamerhand heel anders ontwikkeld, en wel in de richting van bezettingen van lange duur, waardoor het noodzakelijk werd, dat er naast het militaire bestuur een civiel bestuur werd ingesteld.

82233. De **Voorzitter:** Noodzakelijk?

België b.v. heeft in de laatste oorlog geen civiel bestuur gehad.

A. In sommige landen is een civiel bestuur ingesteld en in andere landen is het militair bestuur gehandhaafd. Ook zelfs dan, wanneer er een militair bestuur wordt ingesteld, moet aan de zuiver burgerrechtelijke kant van het bestuur een buitengewoon grote plaats worden ingeruimd.

Ik geloof, dat ook, wanneer, zoals bijvoorbeeld hier in het land, een bestuur werd ingesteld, dat „im zivilen Bereich" het hoogste Regeeringsgezag uitoefent, het niet in overeenstemming is met de geest van het Landoorlogreglement om nu b.v. te eisen, dat die bevelen, requisities e.d. uitsluitend door de militaire overheid en niet door de hoogste civiele autoriteiten kunnen worden ingesteld. Die gedachten-gang begrijp ik heel goed, want hoe is die langzamerhand ontstaan? Hij is hieruit ontstaan, dat in de praktijk is gebleken, dat men veel heter af is met een militair bestuur dan met een burgerlijk bestuur. Dat was bij de toestand van 1399 volkomen ondenkbaar. De burgerbevolking moest worden beschermd tegen de soldaat en de bescherming moest worden gezocht bij de hoogste militaire overheid, omdat de militaire overheid de enige was, waaraan men kon denken. Noch in 1899, noch in 1907 is er ooit bij al de mensen, die daar hebben samengewerkt, die daar het probleem hebben gesteld, de vraag gezeten: civiel bestuur of militair bestuur. Als prof. *Verzyl* nu zo blijft vasthouden aan het militaire bestuur, lijkt het mij, dat het te veel is een interpretatie naar de letter. Naar de letter heeft hij natuurlijk gelijk, omdat het Landoorlogreglement spreekt van een militair gezag. Maar naar de geest van het Landoorlogreglement kan ik het instellen van een civiel bestuur niet in strijd vinden met dat reglement.

83234. De **Voorzitter:** Maar wanneer dat civiele bestuur wordt ingesteld met de bedoeling om — zoals dat in de laatste oorlog is gebeurd — tot een gelijkschakeling te komen, en misschien zelfs tot een voorbereiding van een annexatie, wordt het toch anders?

A. Daar heeft u volkomen gelijk in. Maar dan beoogt het civiele bestuur ongeoorloofde doeleinden. Doch deze kunnen evengoed door een militair bestuur worden nagestreefd. Dat is niet de kwestie van militair- of civiel bestuur, dat is alleen de manier, waarop dat bestuur zijn taak opvat. Het is toevallig, dat het militaire bestuur in de laatste tijd zich eigenlijk veel milder en toegeeflijker tegenover de burgerbevolking heeft getoond dan het civiel bestuur. Dat hoeft helemaal niet. Ik kan mij best voorstellen, dat men met een civiel bestuur veel beter uit is dan met een militair bestuur,

83235. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Zal het meestal juist niet de bedoeling van de instelling van een civiel bestuur zijn om in te grijpen in de geestelijke goederen van een volk, waar een militair bestuur niet aan toe komt? Een militair bestuur richt zich veel meer op de dingen, die moeten worden nageleefd, opdat de militaire acties en werken niet in de war worden gestuurd; het heeft uiteindelijk het oorlogsdoel na te streven. Een militair bestuur grijpt meestal niet in — dat ligt meer in de aard van het civiel bestuur — bij het onderwijs, de geestelijke verzorging, het culturele leven. Bij een civiel bestuur krijgt men zulke zaken als cultuurkainers en ingrijpen in de vrijheid van het onderwijs en op godsdienstig gebied, die men bij een militair bestuur meestal niet heeft. Een militair bestuur kan zich daar veel gemakkelijker buiten houden. Wat moet een civiel bestuur echter anders doen?

A. Ik geloof, dat in een vijfjarige bezetting, zoals wij die nu kennen, voor het civiel bestuur — ook wanneer het zich niet aan dergelijke machtsusurpaties schuldig maakt — er een zeer grote taak is. Men moet toch rekenen, dat het bestuur in een dergelijke vijfjarige bezetting gaat zitten op de zetel van de Regering. Dan kan men toch niet vragen: Wat moet de Regering doen, als zij niet de militaire taak heeft? Mijn antwoord is: De hele Regeringstaak minus de militaire. Dat is de taak voor het bestuur. Die vertrouw ik liever toe — al heeft de Duitse praktijk niet de juistheid er van bewezen! — aan een civiel bestuur dan een militair bestuur.

83236. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Ja, maar het civiele bestuur bestond hier te lande toch eigenlijk uit de secretarissen-generaal met het hele departementenapparaat. Het was alleen de top, die weg was. Een burgerlijk bestuur van de bezetter behoeft niet te regeren alsof deze soeverein is, maar het behoeft slechts te regeren als bezetter.

A. Natuurlijk zal een civiel bestuur ook rekening moeten houden met de militaire eisen. Binnen het kader van de militaire eisen is er nog een ontzaglijk terrein voor beslissingen. Daarin ligt voor een civiel bestuur toch een taak, die niet uitsluitend aan de vroegere autoriteiten kan worden overgelaten. Met een militair bestuur krijgt men een te beperkte visie op deze taak.

83237. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Wij zijn natuurlijk geneigd het te bezien vanuit het civiele bestuur, dat wij hier hebben gehad en dat een zeer speciale bedoeling had. Dat is wel gebleken.

A. Inderdaad. Ik vraag mij echter af, wanneer men werd gesteld voor de taak om een heel nieuwe regeling te maken, of dan bepaald zou worden gezegd: wij erkennen alleen de rechtmatigheid van een militair bestuur en er mag nooit een civiel bestuur komen.

83238. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Ik kan mij natuurlijk de theoretische mogelijkheid zeer wel indenken, maar dan zal het volkenrechtelijk ook zo geregeld moeten worden, dat ook t.a.v. het civiele bestuur wordt bepaald: Niet met de volksoverheden inlaten .....

A. Zeker, er mag niet nodeloos worden ingegrepen in de wetgeving. Ik ben de eerste om met u te erkennen, dat het Duitse civiele bestuur op de meest schromelijke wijze misbruik heeft gemaakt van zijn bevoegdheden. Ook het civiele bestuur moet zich — geheel anders dan het Duitse — grote beperking opleggen.

83239. De **Voorzitter:** Dat volgt al uit de woorden in artikel 43 van het Landoorlogreglement: „Behoudens volstreekte verhindering".

A. Zeer zeker.

83240. De **Voorzitter:** Als ik u goed begrijp, komt het eigenlijk hier op neer, dat u met professor *Verzyl* van mening verschilt over de vraag, of de instelling op zich zelf van een civiel bestuur een overschrijding is van het Landoorlogreglement, maar dat u met professor *Verzyl* het er over eens bent, dat het optreden van het civiele bestuur in de laatste oorlog hier te lande vrijwel over de gehele lijn overtreding van het Landoorlogreglement heeft opgeleverd.

A. Volkomen.

83241. De **Voorzitter:** Dus met betrekking tot de toestand in Nederland in de jaren 1940—1945 bent u het practisch, wat het resultaat betreft, met professor *Verzyl* eens.

A. Ik ben het niet eens met wat hij b.v. zegt — naar ik meen — in „Onderdrukking en Verzet”, namelijk dat de instelling van het militair bestuur — dit is ook wat sindsdien de Bijzondere Raad van Cassatie heeft gezegd — op zich zelf een volkenrechtinbreuk was.

83242. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is dat volkenrechtelijk niet geregeld?

A. Ja, in zoverre, dat prof. *Verzijl* zich op de letter van het Reglement kan beroepen. Hij zegt: Het Landoorlogreglement kent alleen een militair bestuur, dus alles was onrechtmatig, voor zover niet aan het militair bestuur ondergeschikt. Dan zeg ik, dat hij naar de letter gelijk heeft, maar het is nooit de geest van het Landoorlogreglement geweest. Op zich zelf is, naar mijn oordeel, de instelling van een civiel bestuur niet in strijd met de geest van het Landoorlogreglement, maar de wijze, waarop het hier door de Duitsers is toegepast — waarover wij het volkomen eens zijn —, is natuurlijk volkomen er mede in strijd.

83243. De **Voorzitter**: U redeneert dus blijkbaar zo, dat de beperkingen, die het Landoorlogreglement aanlegt, primair zijn, terwijl het orgaan, dat de bezettenae functie uitoefent, in uw ogen secundair is. Uit het Landoorlogreglement volgt niet met zoveel woorden welk orgaan dat moet zijn. Het zwaartepunt ligt, naar uw inzicht, in de beperkingen, die zowel gelden voor een militair bestuur als voor een civiel bestuur.

A. Ja, precies.

83244. De **Voorzitter**: Ik begrijp, dat, waar u in principe het recht van de bevolking tot verzet erkent, u ook geen moeite hebt met de vraag, in welke omvang het verzet geoorloofd is. Degene, die uitgaat van de gedachte, dat het verzet alleen geoorloofd is tegen overtreding van het Landoorlogreglement door de bezetter, zit natuurlijk met vragen van deze aard. Als de bezetter het Landoorlogreglement op één punt overtreedt, is dan alleen maar geoorloofd het verzet, dat doelmatig is om die ene overtreding te keren en is dan verder gaand verzet niet een overschrijding van datgene, wat de bevolking mag doen? In uw gedachtengang speelt dat probleem echter niet.

A. Inderdaad speelt dat probleem voor mij niet.

Ik begrijp ook niet, hoe de andere theorie ooit uit die moeilijkheden komt.

83245. De **Voorzitter**: De praktijk helpt natuurlijk die andere theorie wel, omdat een bezetter, die maar één overtreding pleegt, waarschijnlijk zo goed als nooit voorkomt in tegenstelling met een bezetter, die een reeks overtredingen begaat.

A. De bezetter zal waarschijnlijk gewoonlijk zeer veel overtredingen plegen en dan komt het toch op hetzelfde neer.

83246. De **Voorzitter**: Het komt dus in uw gedachtengang hier op neer, dat het verzet over de gehele lijn geoorloofd is tot de grenzen, die het volkenrecht positief daaraan stelt, namelijk dat de bevolking daarbij geen dingen mag doen, die in strijd met het positieve oorlogsrecht komen.

A. Ja, in de tegenwoordige terminologie zou men zeggen: Die oorlogsmisdaden — war crimes — zijn. Dat is natuurlijk nooit geoorloofd.

83247. De **Voorzitter**: Daar ligt de grens?

A. Ja. Dat is op het ogenblik echter nog een weinig geëxploiteerd terrein; het terrein van de oorlogsmisdaden moet nog verder worden ontwikkeld.

83248. De **Voorzitter**: Nu is er nog een andere vraag. Wat bedoelt men er precies mede, als men spreekt van het recht van de bevolking om verzet te plegen?

Men denkt bij verzet in de eerste plaats aan afweer, d.w.z. afweer tegen onrechtmatige daden van de bezettende overheid. Dat verzet kan echter op een gegeven moment volledig van karakter veranderen. Men denke b.v. aan de figuur van de spoorwegstaking. De spoorwegstaking is op een dusdanig moment geproclameerd, dat het eigenlijke karakter daarvan niet meer verzet tegen de bezetter in de zin van afweer tegen onrechtmatige daden van de bezetter was, maar veeleer hulp aan de geallieerden, die het land gingen heroveren. Nu is de vraag, hoe men dat verschil van karakter, van doelstelling, in het verband van de terminologie „verzet” moet zien. Met andere woor-

den, is zo'n figuur, als ik zoëven heb geschetst — daden van de bevolking op het moment, dat men het land gaat heroveren — onder het verzet te rekenen?

A. Ja. Een recht tot volledige steun aan de eigen Regering en bevolking.

83249. De **Voorzitter**: Hoe staat het daarbij met de bepalingen over de franc-tireurs e.d.? Want in die laatste situatie gaat de bevolking, die dus volgens u dat ruime recht van verzet heeft, meehelpen aan het leger, dat binnenrukt om het land te bevrijden.

A. Die bepalingen spelen dan niet. Dan krijgt men natuurlijk het grootste bloedbad, want dan heeft de bezetter volkomen het recht om die mensen, b.v. die zich niet als militair hebben voorgedaan en die onverhoeds aanvallen, neer te schieten. Daar heeft men die tweeslachtigheid, waarover wij in het begin spraken.

De **Voorzitter**: Juist.

A. De bezetter heeft het recht om die mensen, die op zich zelf niet onrechtmatig handelen, neer te schieten, zoals hij het recht heeft om het leger te vernietigen, dat ten aanval tegen hem optrekt en dat toch volkomen het recht heeft om tot de aanval over te gaan.

83250. De **Voorzitter**: Is nu dat franc-tireurschap volkenrechtelijk ongeoorloofd?

A. Het is ongeoorloofd volgens het Landoorlogreglement, d.w.z. zolang het Landoorlogreglement toepasselijk is. Als de bevolking die bepalingen naleeft, is de belligerent ook verplicht om die te handhaven, en wanneer er individuen zijn, die persoonlijk zonder de militaire uniform te dragen gaan schieten, is de bezetter krachtens het Landoorlogreglement gerechtigd om die mensen neer te schieten.

83251. De **Voorzitter**: Ja, maar deze zaak heeft ook een andere kant. Is de bevolking gerechtigd het te doen, ja of neen?

A. Als uiting van collectief verzet, ja. Ik zou in dit geval niet van een *volkenrechtelijk* onrecht willen spreken.

83252. De **Voorzitter**: Als nu een vijandelijk leger het land binnenrukt en een bepaalde linie heeft bereikt en daartegenover staat in het land nog het eigen leger en dat eigen leger wordt gesteund door franc-tireurs, treden die franc-tireurs dan volkenrechtelijk geoorloofd op?

A. Ja.

83253. De **Voorzitter**: Ik dacht, dat zodanige hulptroepen alleen, indien ze behoorlijk ingedeeld en van onderscheidingstekens voorzien waren, mee mochten optreden met het geregelde leger.

A. Ja, ook die bepalingen staan in het Landoorlogreglement. Wanneer zij dus willen aanspraak maken op de behandeling als krijgsgevangene, moeten die bepalingen worden nageleefd. Wordt het niet gedaan en vallen zij in handen van de vijand, dan kunnen zij worden neergeschoten.

83254. De **Voorzitter**: Dat wil dus nog niet zeggen, dat hun optreden onrechtmatig is?

A. Het betreft hier voorwaarden om op een behandeling als krijgsgevangene aanspraak te kunnen maken. Daarmede is nog niet gezegd, dat het optreden volkenrechtelijk onrechtmatig is geweest.

83255. De **Voorzitter**: Om nu hetgeen u hebt medegeleefd over uw opvatting over de geoorloofdheid van het verzet even samen te vatten: In uw gedachtengang is eigenlijk de gestelde vraag eenvoudig te beantwoorden, u zegt: het verzet is over de gehele lijn geoorloofd.

A. Ja, de rechtsvraag is betrekkelijk gemakkelijk te beantwoorden.

83256. De **Voorzitter**: Zowel in de speciale situatie van 1940—1945 als in een andere situatie. Immers, als ik u goed begrijp, geldt uw oordeel ook voor elke andere situatie. Of vergis ik mij daarin?

A. Ja. Het is wel speciaal bij de bezetting, dat de vraag scherp naar voren komt.

83257. De **Voorzitter**: Ik bedoel eigenlijk: ook bij elke andere bezetting. Niet alleen de bezetting van 1940—1945 hier te lande, maar bij elke bezetting.

A. Evengoed in 1914.

83258. De **Voorzitter**: Is echter — wij hebben hierover al even gesproken, doch ik zou deze vraag nog eens willen herhalen — in het geval van een oorlog, die volgens de regelen van the United Nations onrechtmatig is en waarbij de aangevallen partij een gedeelte van het gebied van de aanrander bezet, ook het verzet van de bevolking van het land, dat dan wordt bezet door de aangevallen partij, rechtmatig! Dat lijkt mij een moeilijk te trekken consequentie.

A. Ik geloof, dat wanneer u de zaak zo stelt, wij op een enigszins ander terrein komen. Wordt in een oorlog, die naar het oordeel van the United Nations onrechtmatig is, wapengeweld toegepast, hetzij door de benadeelde Staat alleen, hetzij — wat dan eigenlijk meer in de lijn van the United Nations is — door de gemeenschap gezamenlijk, dan is het zeer de vraag, of men nog met een „oorlog“ te doen heeft. Dan komt men op het gebied der sancties, dan heeft men met een gemeenschappelijke sanctie van the United Nations te doen, of in ieder geval niet een sanctie, die zij aan de benadeelde Staat opdraagt, maar die eigenlijk niet meer het karakter van oorlog heeft, maar die een ander karakter heeft. In dat geval, wanneer men niet meer met een oorlog heeft te doen, ligt het geval anders. Als de strijdmacht, die als het ware belast is met de rechtshandhaving, een deel van het land van de andere bezet, dan spelen daar eigenlijk heel andere regelen. Dan kan men zeggen: Tegen die uitoefening van de rechtshandhaving heeft de bevolking niet het recht zich te verzetten. Als ik het recht opeis van de bevolking om zich te verzetten, dan geldt dit uitsluitend voor de oorlog in de oude zin van het woord: twee gelijkgerechtigde partijen. Iedere partij beweert natuurlijk: Ik heb het recht aan mijn kant, maar het volkenrecht — na *Hugo de Groot* — heeft van de „*justa causa*“ geabstraheerd. De twee partijen worden als volkomen gelijkgerechtigd beschouwd. Alleen voor een dergelijke oorlog heb ik hier deze theorie ontwikkeld.

83259. De **Voorzitter**: Echter werd in de oorlog 1940—1945 de aanval, die door Duitsland is gedaan, vrij algemeen beoordeeld als een onrechtmatige aanval. Is deze aanval inderdaad volkenrechtelijk als een onrechtmatige aanval te beschouwen?

A. Ja, inderdaad.

83260. De **Voorzitter**: U gelooft dus, dat volgens het volkenrecht naar de stand van 1939 die aanval als onrechtmatig moet worden beschouwd?

A. Ja. Ik ben niet van oordeel, dat het volkenrecht voor 1939 aan iederen Staat een onbepaald recht toekende om een ander naar zijn bon plaisir aan te vallen.

83261. De **Voorzitter**: Maar was de stand van zaken, volkenrechtelijk bezien, in die tijd zo, dat u meent met betrekking daartoe dezelfde conclusie te kunnen uitspreken, die u zoëven hebt gegeven ten aanzien van de geoorlooftheid van het verzet tegen Staten, die optrekken om sancties uit te oefenen en een gedeelte van het land van de aanvallers bezetten?

A. Neen, want toen was er het regime van de Volkenbond, dat in de eerste plaats minder ver ging dan de Verenigde Naties en dat eigenlijk in 1939 alweer volkomen was afgebrokkeld. Er was vrijwel niets meer van over.

83262. De **Voorzitter**: Hebben wij naar uw mening door het behandelen van al deze vragen, die zo al sprekende opkwamen, dit probleem thans voldoende behandeld?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter! Ik geloof het wel. Alleen hebben wij nog niet over de Aanwijzingen gesproken.

De **Voorzitter**: Over de Aanwijzingen wilde ik apart spreken.

A. Dan is dit probleem m.i. wel voldoende besproken. Ik erken, dat het volkenrecht op het ogenblik op dit punt zeer onzeker is. Dat blijkt ook wel uit de volkomen tegenstrijdige opinies, die u blijkbaar van de verschillende deskundigen hebt gehoord. De opvatting, die ik nu heb verkondigd, dat kan ik niet ontkennen, is enigszins nieuw. Daar sta ik niet alleen in. Ik noemde u zoëven al van *Nispen* en *Langemeijer*, die eigenlijk ook deze zelfde theorie verkondigden.

Deze theorie kan naar mijn mening beter de ontwikkeling verblaren dan de oude theorie, die men tot dusverre had van de gebondenheid aan het Landoorlogreglement. Daarmede loopt men in de praktijk hopeloos vast. Ik noemde al enige van de punten, b.v. als men zich maar op één punt aan het Landoorlogreglement heeft gehouden en niet aan de andere punten. Hoe is dan de toestand?

83263. De **Voorzitter**: Gelukkig is, wanneer wij het slagveld van de deskundigen overzien, de zaak voor ons iets minder tragisch, omdat in het verband van ons onderzoek voor ons voornamelijk de vraag van belang is: Hoe was de toestand in 1940—1945 in Nederland? En ten opzichte daarvan komen deskundigen wel vrij algemeen tot een zelfde conclusie. De verschillen liggen meer in het uitgangspunt van hun redenering, waardoor zij tot verschillende conclusies kwamen, voor zover buiten de situatie in Nederland in de jaren 1940—1945 andere casusposities werden besproken, maar ten aanzien van datgene, wat voor ons het hoofdpunt is, valt het verschil van opvatting — voor zover ik het op het ogenblik kan overzien — nog wel mede. Daarom geloof ik, dat, hoewel die tegenstellingen er inderdaad zijn, zij voor ons minder tragisch zullen blijken te zijn dan zij op het eerste gezicht lijken.

A. Dat lijkt mij ook.

83264. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gezegd, dat ook al erkent men het recht van het verzet over de hele lijn en ook al erkent men volkomen het recht van de eigen Regering om de bevolking tot dat verzet op te wekken, het dan nog een vraag van buitengewoon grote importantie blijft, of een Regering daartoe zal overgaan of niet. De utiliteit daarvan moet zeer ernstig overwogen worden. De vraag zou nu kunnen worden gesteld, maar dat is een vraag, volkomen gericht op de concrete situatie: Wat zegt u van datgene, wat de Nederlandse Regering te Londen in die periode 1940—1945 op dit gebied heeft gedaan? Ik mag daarbij misschien even de Aanwijzingen aan de ambtenaren buiten beschouwing laten, omdat wij deze dadelijk nog afzonderlijk zullen behandelen.

Ik bedoel dus de leiding aan het verzet, voor zover de Regering die heeft gegeven.

A. Dat is een zeer moeilijk te beantwoorden vraag, Mijnheer de Voorzitter. Men moet daarbij eigenlijk de hele situatie kennen, zoals die was. Het was alleen de Regering te Londen, die dat heeft kunnen beoordelen.

83265. De **Voorzitter**: Dat geef ik u gaarne toe. Het onderzoek, dat wij op het ogenblik instellen, is juist een poging om te trachten dit gehele terrein te overzien. Het zou echter mogelijk kunnen zijn, al overziet u het hele terrein niet, dat u zou kunnen zeggen: „Op een bepaald onderdeel heb ik inderdaad kritiek. Die of die daad, die mij bekend is, acht ik onjuist“.

A. Ik heb uitsluitend aan de ene kant gezeten. Ik kan de andere kant ook nu niet overzien. Daarom zou ik mij willen onthouden om op bepaalde punten kritiek uit te oefenen.

83266. De **Voorzitter**: U zou dus, ook al zou u op het ogenblik kritiek hebben op een bepaald punt, daarbij het voorbehoud willen maken, dat u uw eindoordeel daarover eigenlijk eerst zou kunnen geven, wanneer u ook de motivering van de andere kant volledig kent. En die kent u op het ogenblik niet?

A. Neen, daardoor kan ik mij hierover geen oordeel vormen.

83267. De **Voorzitter**: Dan zou ik nu tot het onderwerp van de Aanwijzingen willen overgaan. Dat begint dus met de Aanwijzingen van 1937.

A. Ja.

De **Voorzitter**: Als ik het goed heb begrepen, naderen wij hier het terrein, waar u ook enkele mededelingen als getuige kunt doen, aangezien u, naar ik meen, ook betrokken bent geweest bij het tot stand komen van die Aanwijzingen.

A. Ja, enigermate, doch de Aanwijzingen zijn niet van mijn hand. Ik weet niet, van wie de Aanwijzingen wel zijn.

83268. De **Voorzitter**: Hoe zijn ze eigenlijk tot stand gekomen?

A. Ik meen, dat ze op het Departement van Oorlog zijn gemaakt. In ieder geval herinner ik mij, dat ze van Oorlog op Buitenlandse Zaken zijn gekomen. Bij de beoordeling op Buitenlandse Zaken ben

ik niet in de eerste plaats betrokken geweest, omdat ik vóór de oorlog geen chef van de juridische afdeling was, bij wie ze zijn gekomen. Ik was chef van de Afdeling Volkenbondzaken, daaronder ressorteerden ze eigenlijk niet. Een directe bemoeienis met de vaststelling van de Aanwijzingen heb ik dus niet gehad. Ik herinner mij wel, dat ik ze in die periode gezien heb. Ik heb er wel opmerkingen over gemaakt. Ik herinner mij een punt, dat is veranderd naar aanleiding van een opmerking van mij: het betrof de aard van het gezag van de bezetter. Ik weet niet precies meer op welke overige punten ik opmerkingen heb gemaakt. U weet, dat hier niets meer van over is, aangezien alle stukken zijn vernietigd. Er is mei geen mogelijkheid meer na te gaan op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, hoe het toen is gelopen. Ik weet zeker, dat niet op het Ministerie van Buitenlandse Zaken het initiatief daartoe is genomen en dat het ontwerp daarvan van een ander Departement — ik meen het Departement van Oorlog — is gekomen. Buitenlandse Zaken heeft daarover alleen enige opmerkingen gemaakt. Ik weet, dat later, nog vóór de oorlog, de Aanwijzingen nog eens op Buitenlandse Zaken zijn bekeken en dat men er toen op enkele punten bezwaren tegen had. Men zei: Er moest eigenlijk eens een herziening van die Aanwijzingen worden ontworpen; en die herziening is werkelijk ter hand genomen. Als ik mij goed herinner, heeft die herziening het Departement ook verlaten en is bij het Departement van Oorlog gekomen, maar toen is de oorlog tussenbeide gekomen. Over welke punten nu precies die herziening liep, weet ik niet. Eén punt weet ik echter zeker, waarvan men vond, dat die Aanwijzingen te ver gingen. Het ging over die treinengeschiedenis.

83269. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het voorstel tot herziening is dus uitgegaan van Buitenlandse Zaken?

A. Buitenlandse Zaken vond toen, dat op enkele punten de zaak niet helemaal goed was. Sonis gingen de punten te ver en soms niet ver genoeg.

83270. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie was toen hoofd van de afdeling Juridische Zaken?

A. Dat was mr. *Beucker Andreae*.

In de richtsnoeren voor de door de ambtenaren te volgen gedragslijnen staat in de derde alinea:

83271. De **Voorzitter**: Van welk punt?

A. Punt 31. „Voor zoover het spoorwegpersoneel niet van zijn Directie — ingevolge aanwijzingen van den Directeur van den Etappen- en Verkeersdienst — opdracht heelt ontvangen zijn post te verlaten, zal dit personeel aanvankelijk in dienst blijven." Daarna komt de zin: „Het zal echter hardnekkig moeten weigeren troepen, munitie of oorlogsmateriaal van den vijand te vervoeren." Stelt u zich voor, dat elke machinist en elke treinconducteur hardnekkig had moeten weigeren om een trein te bedienen, waarin oorlogsmateriaal werd vervoerd. Men vond toen reeds op Buitenlandse Zaken, dat het te ver ging dergelijke eisen te stellen.

83272. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Volgens deze richtlijnen mochten de Joden niet worden weggevoerd.

A. Waar leidt u dat uit af?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Omdat men dit andere al verbiedt; in die tijd is de gedachte natuurlijk nooit opgekomen, dat de mogelijkheid zou bestaan, dat zo iets als het wegvoeren van de Joden zou plaats vinden.

A. Zo waren er nog enkele punten meer onder de Aanwijzingen, die nog eens moesten worden herzien. Dat is niet tot stand gekomen, het was al te laat.

83273. De **Voorzitter**: Vond u de Aanwijzingen eigenlijk eerder te stringent dan het omgekeerde?

A. Ja, op sommige punten te stringent. Zo vind ik b.v., wat in de Aanwijzingen wordt gezegd over de kwestie, wat al of niet als rechtstreekse deelneming aan de krijgsverrichtingen moet worden beschouwd, niet zeer gelukkig. Er wordt onder gerekend het werk in munitiefabrieken, werkplaatsen voor de vervaardiging van militaire kleding en uitrusting, het graven van loopgraven, het aanleggen van versterkingen van welke aard ook, waaronder ook te rekenen het maken van versperringen en het doen van opruiming en verbeteringen van het schootsveld. Op zich zelf kan ik volkomen begrijpen,

dat dergelijke instructies worden gegeven, en volgens mijn theorie heeft de Regering daartoe ook het volsie recht. Echter, zoals deze Aanwijzingen nu waren verrat, was het gesteld alsof men hierin bleef binnen het kader van het Landoorlogreglement. En dat was zeer twijfelachtig. Men kreeg toen de grote controverse, die gedurende de gehele oorlog bleef bestaan, van de „military operations" en „preparations", met het geweldige gezag van *Oppenheim* tegen de in de Aanwijzingen gegeven interpretatie. Het is de vraag, of men verstandig heeft gedaan dit standpunt in te nemen. Ik weet niet meer, of dit ook een van de punten is geweest, waarover wij indertijd zijn gevallen.

83274. De **Voorzitter**: Nu is het merkwaardige, dat er in 1943 door het bekende Commentaar een verscherping van deze Aanwijzingen is tot stand gekomen, terwijl u zegt, dat de Aanwijzingen van 1937 naar uw oordeel op sommige punten al zeer ver gingen.

A. Ja, op sommige punten wel, op andere niet. Vergeet u niet, dat wij in 1937 nog geen oorlogservaringen hadden.

De **Voorzitter**: Inderdaad.

A. Toen stonden wij min of meer op het theoretische standpunt van de toepassing van het Landoorlogreglement. In 1943 hadden wij de oorlogservaring. Toen bekeken wij de zaak eigenlijk heel anders. Het Commentaar van 1943 stel ik niet op één lijn in met dat van 1937. Ik geloof, dat de Regering volkomen gerechtigd was om de oorspronkelijke Aanwijzingen aan de ambtenaren te geven. Zij zijn ter kennis van de ambtenaren gabraacht, zij het ook op een volkomen onvoldoende schaal.

83275. De **Voorzitter**: Weet u op welke schaal er is verspreid? Men hoort algemeen, dat het zeer onvoldoende was.

A. Het was zeer onvoldoende. Ik ben tal van hogere ambtenaren tegengekomen, die mij zeiden, nooit die Aanwijzingen te hebben gekregen.

83276. De **Voorzitter**: Kan het niet zijn, dat vele van die mensen later hebben gezegd: „Ik heb ze niet gekregen", om daarmee te suggereren, dat ze er niet van op de hoogte konden zijn?

A. Dat is natuurlijk mogelijk. Er zijn echter mensen geweest, die volkomen bona fide waren en de Aanwijzingen nooit gehad hebben.

83277. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee, wie er de beslissing over heeft gehad, op welke schaal de Aanwijzingen onder de ambtenaren zouden worden verspreid? Of is het Departementsgewijze beslist?

A. Ik neem aan, dat het is vastgesteld door de Raad van Ministers. Dus op de een of andere manier zal het geschied zijn via de secretaris van de Ministerraad of via het Departement van Oorlog. Zoals ik u zei, is het initiatief van deze Aanwijzingen niet van Buitenlandse Zaken gekomen en de distributie is, voor zover mij bekend, niet geschied door Buitenlandse Zaken.

83278. De **Voorzitter**: U weet dus ook niet, wie over de distributie te beslissen heeft gehad?

A. Neen.

83279. De **Voorzitter**: Hoe komen wij daar achter?

A. Heeft u al eens contact hierover opgenomen met mr. *Mathon*, toen chef van de Juridische Sectie van het Ministerie van Oorlog?

De **Voorzitter**: Neen.

A. Het lijkt mij, dat het voor uw commissie wel nuttig zal zijn om de heer *Mathon* eens op te roepen. Ik heb idee, dat de heer *Mathon* ook over het tot stand komen van de Aanwijzingen misschien nadere inlichtingen zal kunnen geven.

83280. De **Voorzitter**: Wij zouden thans nog gaarne uw oordeel horen over het Commentaar.

A. Naar mijn oordeel was de Regering volkomen gerechtigd tegenover haar ambtenaren deze richtlijnen van 1937 te geven en ook te verwachten, dat deze richtlijnen zouden worden nagekomen. Met de toevoeging van 1943 is het enigszins anders gesteld. Deze is niet ter kennis van de ambtenaren kunnen worden gebracht. Men was aangewezen op de radio en de illegale blaadjes.

83281. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was het vóór of na het bevel tot inlevering van de radio's?

A. Het Commentaar is van Mei 1943, het bedoelde bevel van ongeveer dezelfde tijd. Tal van ambtenaren hebben het Commentaar nooit in zijn geheel gezien. Men kan hen niet binden aan een commentaar, dat in werkelijkheid niet kan worden geacht tot meer dan een kleine fractie van de ambtenaren te zijn doorgedrongen. Men weet thans, dat de heer Bosch van Rosenthal het heeft gemaakt. Het werd aangekondigd als komende „van bevoegde zijde”, niet eens als van de Regering afkomstig. Men kan van de bevolking niet vergen te handelen naar aanwijzingen „van bevoegde zijde”.

83282. De **Voorzitter**: Geeft de inhoud van het Commentaar u nog aanleiding tot opmerkingen?

A. Ik vind het Commentaar niet in alle opzichten geslaagd. Er wordt hier b.v. een onderscheiding gemaakt, die mij in de praktijk volkomen onmogelijk lijkt. Terwijl de Nederlandse bestuursorganen en ambtenaren zich hebben te onthouden van het in hun functie doen of nalaten van handelingen met de bedoeling de Duitse oorlogvoering te benadelen, mogen zij op geen enkele wijze medewerken om deze oorlogvoering te bevorderen. Dat kan men op papier makkelijk zetten, maar hoe wil men dit onderscheid in de praktijk handhaven? Elke ambtenaar, die in functie bleef, werkte in zekere mate mede om de oorlogvoering te bevorderen. Uiteindelijk was alles bevordering van de oorlog, war de Duitsers hier eisten, en alles, wat ze deden. „De bestuursorganen mogen niet worden ingeschakeld ten behoeve van de Duitse oorlogvoering”.

„Iedere maatregel, welke de strekking heeft deze oorlogvoering te bevorderen, moet worden geweigerd”. Er is geen enkele maatregel, die de Duitsers hier hebben genomen, die niet de strekking had, hun oorlogvoering te bevorderen. Men bereikt met dergelijke aanwijzingen niets.

83283. De **Voorzitter**: Dat wil zeggen: dan abstraheert u helemaal van de psychologische betekenis van een feit als de bekendmaking van dit Commentaar.

A. Als men eenmaal de „Aanwijzingen” heeft en men geeft een Commentaar, dan moet men ook positief in het nieuwe zijn. Als liet Commentaar echter niets anders doet dan enigszins er om heen draaien, kan ik aan de psychologische werking geen zeer grote waarde toekennen. Verder, wat we toen vooral nodig hebben gehad — naar ik meen — was, dat de mensen niet te lang op hun stoelen bleven zitten. Precies andersom werd in het commentaar u kennis gegeven, dat men langer in zijn functie moest blijven dan de oorspronkelijke Aanwijzingen het hadden gezegd,

83384. De **Voorzitter**: Aan welke bepaling denkt u dan?

A. Aan 5, onder c. „Het in de bedoelde, aanwijzingen aanbevolen middel om zijn ambt neer te leggen, in geval er een conflict ontstaat over de toepassing tier in a en b genoemde beginselen, zal in vele gevallen niet meer deugdelijk zijn, nu er zoo vaak andere bereid zijn gebleken de opengevallen plaatsen in te nemen en gehoorzaam de aanwijzingen van den vijand op te volgen. In stede hiervan behoort de in conflict geraakte ambtenaar de uitvoering van de bevolen maatregelen te weigeren, terwijl hij overigens zijn normale bezigheden zoo lang mogelijk plichtsgetrouw blijft vervullen”. Ik twijfel, of dat in die omstandigheden een erg goede raad was.

83285. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: „Eerst bij ontslag zal hij zijn post mogen verlaten”, staat er verder nog aan het slot van 5, sub c.

A. Men had er in die tijd juist mee te kampen, dat de mensen altijd zeiden: „Ja, maar als ik weg ga, komt er een N.S.B.-er voor in de plaats”. Daardoor bleven ze altijd tot het uiterste toe zitten. Nu komt het Commentaar, waarin wordt gezegd: vooral niet weggaan.

Op dit Commentaar is ook een vrij felle kritiek door *Scholtens* in „Onderdrukking en Verzet” gegeven.

Het is het artikel „De secretarissen-gerieraal”, waarin op blz. 401 van „Onderdrukking en Verzet” wordt gesproken over de z.g. Aanwijzingen.

„Met de z.g. Aanwijzingen was het voorts een ietwat vreemd geval. Men zou denken, dat die bij het uitbreken van den oorlog, welke reeds geruimen tijd tot de mogelijkheden had behoord, in handen van iederen ambtenaar zouden zijn geweest en dat hun strekking met de verschillende groepen ambtenaren, met name de leidende groepen, zou

zijn besproken. Maar zij waren behandeld als een uiterst geheim stuk, waarvan slechts een enkel exemplaar aan de Departementen was uitgereikt en dat nimmer voorwerp van bespreking had uitgemaakt. Overigens geven zij ook niet een positieve, scherp omlinjende oplossing betreffende hetgeen tijdens een bezetting geoorloofd of niet geoorloofd zou zijn.” Dan gaat hij door over het Commentaar der Regering te Londen, dat maatregelen noemde, waaraan men in geen geval zou mogen meewerken. Als zodanig werden genoemd de Arbeitseinsatz en de vordering van grondstoffen, enz. Hij zegt daar precies het zelfde als wat ik heb gezegd: „Men nam blijkbaar de mogelijkheid aan om zich tegen medewerking aan dergelijke, voor den bezetter bij zijn verkrachting van het Landoorlogreglement essentiële maatregelen in beginsel te verzetten en toch in dienst te worden gelaten. Hoe subtiel het voorgeschreven standpunt was, toont wel het gehandhaafde verbod om door bepaalde daden de Duitse oorlogvoering te benadeelen, maar ook om die bevorderlijk te zijn. De medewerking mocht nimmer het belang van de Duitse oorlogvoering, maar alleen dat van de Nederlandsche bevolking dienen. Daarbij zou niet uit het oog mogen worden verloren het belang van de *eigen* oorlogvoering, waaraan alle bevolkingsgroepen behoorden bij te dragen. Met dit laatste werd dus prijsgegeven hetgeen de Aanwijzingen van 1937, die men zeide geheel te handhaven, hadden voorgeschreven. dat de oorlogvoering zelf alleen een militaire aangelegenheid mocht zijn. Uitdrukkelijk werd voorts een afwijking van die Aanwijzingen voorgeschreven door de bepaling, dat in geval van conflict het neerleggen van het ambt in vele gevallen niet meer deugdelijk zou zijn, nu zoo vaak anderen bereid waren gebleken de opengevallen plaatsen in te nemen en gehoorzaam de aanwijzingen van den vijand op te volgen. Dat maakte de gedragslijnen, en de latere beoordeeling daarvan, zeker niet gemakkelijker ten aanzien van hen, die zijn aangebleven.”

U ziet, dat ook Scholtens hier op het standpunt staat, dat het Commentaar weinig gelukkig is geweest.

83286. De **Voorzitter**: De Aanwijzingen waren voor alle ambtenaren gegeven. Er was geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende soorten ambtenaren. Ik zie hier in de brochure van de heer Frederiks „Op de Bres”, op blz. 7, dat hij daar ook op wijst. Hij zegt verder:

„Deze leidraad was niet alleen zeer vaag, zij hield ook, zooals later zou blijken, in haar interpretatie van het Landoorlogreglement van 1907 niet steeds rekening mei de opvattingen van de meest bekende volkenrechtsauteurs of met verschil van meening onder dezen. Dit evenwel stond als teneur vast: zoo lang mogelijk op de posten te blijven. Zeker echter had men voor de secretarissen-generaal, optredend als waarnemend Hoofd van de Departementen van Algemeen Bestuur, meer uitgewerkte instructies mogen verwachten.”

Bovendien zegt hij nog:

„De leidraad paste zich bovendien geenszins aan bij ern situatie, als waarvoor in Mei 1940 mijn ambtgenooten en ik kwamen te staan.”

Hier raakt hij dus het vraagstuk, of het a! dan niet juist was, dat de Aanwijzingen voor alle ambtenaren in gelijke vorm werden gegeven. Wat zegt u daarvan?

A. Ik heb de Aanwijzingen na de oorlog nog dikwijls nagelezen. De heer Bosch van Rosenthal zegt: „De samensteller der Aanwijzingen heeft een bijna profetische blik gehad van hetgeen zich weleens, zou kunnen voordoen.” Ik vind ook achteraf bezien die Aanwijzingen helemaal niet zo slecht. Die Aanwijzingen geven de stand van het toenmalige volkenrecht vrij juist weer. Het is mogelijk, dat op enige punten, die ik zoëven heb aangeroerd, kritiek kon worden geoeffend. Over het algemeen vind ik de Aanwijzingen echter goed. Ik zie niet in, dat men voor alle mogelijke categorieën van ambtenaren, hogere en lagere, andere Aanwijzingen had moeten geven. Het is natuurlijk de vraag, of, wanneer wij nu weer opnieuw Aanwijzingen zouden maken, het precies op dezelfde manier zou gebeuren, of we ook zo in details zouden afdalen of ons meer tot de grote lijnen zouden beperken. Onderwijl is er ook een nieuwe Conventie van Genève van 1949; over de bescherming van de burgerbevolking, die er in zou moeten worden verwerkt. Over het algemeen vind ik, zoals gezegd, de Aanwijzingen goed.

83287. De **Voorzitter**: Geeft de Conventie van 1949 nog veel wijzigingen?

A. Veel uitvoeriger dan het Landoorlogreglement geeft de Conventie de rechtspositie van de bevolking van het bezette gebied weer.

83288. De *Voorzitter*: Heeft men daarin de kwestie, die in 1899 hoofdzakeijk — zoals u hebt medegedeeld — van Belgische zijde is gesteld, namelijk, dat de bevolking van het bezette land een recht zou hebben van verzet, dat althans niet aangenomen mocht worden, dat er een gehoorzaamheidsplicht was, geregeld?

A. Dat is ook nu niet met zoveel woorden geregeld.

83289. De *Voorzitter*: Is het vraagstuk besproken?

A. Naar ik meen nauwelijks. Dat paste ook eigenlijk niet in het kader van de Conventie, die als Rode Kruis-conventie is opgesteld. De opzet lijkt mij dezelfde gebleven als die van 1907. Dus men is ook eigenlijk weer uitgegaan van het idee: een reglement maken, waaraan de bezetter en het bezette gebied gebonden zijn. Zover het bezette gebied zich niet wil verzetten.

83290. De heer *Koersen*: Is er ook rekening gehouden met een situatie als van een politionele actie van United Nations?

A. Helemaal niet. Het is de arbeid van het Rode Kruis, het regime van de zieken en gewonden, de krijgsgevangenen en het beschermen van de burgerbevolking, die te Genève zijn geregeld. Er wordt eigenlijk helemaal geabstraheerd van het bestaan van de Verenigde Naties en men rekent gewoon met de oorlogstoestand. Dat is inderdaad op het ogenblik een groot probleem. Ik zei zoëven al, op het ogenblik vraagt men zich op Buitenlandse Zaken af: Is het op Korea oorlog of niet?

Aan de ene kant is men geneigd te zeggen: Neen, dit is typisch een voorbeeld van de sanctiemaatregelen van de georganiseerde gemeenschap tegen de agressor; die kan men hier niet volkomen op één lijn stellen met de aangevallene. Doch dan staat men voor de grote moeilijkheid: gelden dan niet de bepalingen voor de krijgsgevangenen, voor de behandeling van zieken en gewonden, voor het Rode Kruis? Of moet men zeggen: Ja, die gelden wel voor de tegenpartij, maar niet voor ons. Dat gaat natuurlijk helemaal niet. Dus dan is het enige, dat men kan zeggen: dan gelden de bepalingen voor allebei.

83291. Jonkvrouw *Witwaall van Stoetwegen*: Dan zou men dus iedere aanval op een gebied, waar men niet hoort, een oorlog moeten noemen.

A. Ik geloof, dat men in de grootste moeilijkheden komt, als men, wat de toepassing van de hierbedoelde voorschriften betreft, dit geen oorlog noemt. Er zijn verschillende mensen, die er anders over oordelen en die er bepaald iets tegen hebben om te zeggen, dat het een oorlog is. Dat vinden zij een verouderd begrip: de Verenigde Naties voeren geen oorlog. Het is de internationale gemeenschap, die met de gewapende hand als het ware de politiemacht uitoefent.

In een dergelijk geval zouden de partijen helemaal niet meer gelijkstaan en men zou moeten abstraheren van het idee van de twee volkomen gelijkgerechtigde belligerenten. Ik geloof echter, dat wij zover nog niet zijn.

83292. De heer *Koersen*: Het kan toch voorkomen, dat een politiemacht ook weer te ver gaat, en dan zou.....

A. Inderdaad, en daarom zou ik die politiemacht willen binden aan dezelfde regelen, die in het algemeen in de oorlog golden. Voor sommigen is dat enigszins moeilijk te verduwen. Aanvaller en aangevallene op één lijn te stellen, dan zit men toch weer aan het oude idee vast, en gaat in tegen *Hugo de Groot*: Degene, die in zijn recht is, mag alles, alles, wat nodig is om zijn doel te bereiken, de aanvaller niet. *Van Vollenhoven* vond dat prachtig en die heeft voor zodanige richtlijnen in het volkenrecht een lans gebroken. Toen de Volkenbond kwam, zag hij het uur van *Grotius* aangebroken; de theorie van *Grotius* was vervalst door de theorie, dat aanvaller en aangevallene gelijkstaan. Ik geloof, dat daarmee aan de opvolgers van *Grotius* onrecht is aangedaan, want de enige manier om althans nog iets te redden was om de twee partijen volkomen op gelijke voet te stellen. Als men van het begin af aan er vanuit ging: degene, die in zijn recht is, mag alles doen en degene, die een onrechtmatige oorlog voert, niets, zouden er nooit enige regels van oorlogsrecht zijn nageleefd, want iedereen acht zich altijd degene, die in zijn recht is en dus alles mag doen. De enige manier om iets van die oorlogsregelen te redden, was om te zeggen, dat men er beide aan gebonden was. Dat vond men in het kader van de Volkenbond onaanvaardbaar en dat vinden een heleboel mensen nog zo. Maar de praktische moeilijkheden van een afwijzing der gelijkstelling zijn vrijwel onoverkomelijk.

83293. De *Voorzitter*: Mag ik aannemen, dat u hiermede de toelichting hebt gegeven, die u wenste te geven?

A. Ik geloof het wel, Mijnheer de Voorzitter, tenzij u meent, dat ik op bepaalde punten nog een aanvulling moet geven.

De *Voorzitter*: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit ik hiermede het verhoor.

J. P. A. FRANÇOIS.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 29 AUGUSTUS 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Hoogcarspel, Koersen en Fens, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

JAN WILLEM LEBON,

oud 52 jaar, wonende te Hilversum,
bestuurder van de Vereniging van Arbeiders-Radio-Amateurs
en van de Nederlandse Radio-Unie.

Hij legt de eed af als getuige.

83295. De **Voorzitter**: Wat was uw functie, voordat de oorlog van 1940 begon?

A. Ik was secretaris-penningmeester van het hoofdbestuur van de V.A.R.A.

83296. De **Voorzitter**: Wanneer is u naar Engeland gegaan?

A. Op de avond van de dag der capitulatie, 14 Mei 1940.

83297. De **Voorzitter**: Welke functie heeft u in Engeland bekleed?

A. Ik ben, nadat ik een paar dagen in een kamp was geweest, mij gaan melden in het Grosvenor House (Park Lane) en heb toen contact met Minister *Gerbrandy* kunnen krijgen en ook met Minister van *Boeyen*, met wie ik nogal wat te maken heb gehad. Aanvankelijk had ik het voornemen in een of andere fabriek te gaan werken om voor de oorlogvoering wat te doen. Minister *Gerbrandy* zei toen tegen mij: „Doe het niet; wij hebben mensen nodig en wij willen je graag hebben.”, waar ik heel blij mee was.

Enkele dagen later was ik gebombardeerd tot tijdelijk Regerings-ambtenaar, aanvankelijk belast met de administratie van de Regerings-voorlichtingsdienst, waaraan ik het een en ander heb gedaan.

Intussen was ik begonnen met het voorbereidende werk, dat nodig was om met uitzendingen te kunnen beginnen, want het leek mij heel belangrijk, dat de Regering in Engeland contact met het bezette vaderland zou kunnen hebben, en dus werd mij na enige tijd opgedragen de leiding van Radio Oranje, waarmee wij op 28 Juli 1940 zijn begonnen; de Koningin heeft toen haar eerste speech voor Radio Oranje gehouden.

83298. De **Voorzitter**: Die functie hebt u niet de gehele oorlog gehad?

A. Neen; ik heb die functie gehad tot 1 December 1942.

83299. De **Voorzitter**: Was die functie de zakelijke leiding van Radio Oranje?

A. Ja. Er was een hoofd van de Regeringsvoorlichtingsdienst, de heer *Pelt*. De bevoegdheden waren niet alle zo scherp afgebakend en de heer *Pelt* was vooral de man, die met de Engelsen veel contact had. Ik kreeg van de heer *Pelt* directieven, maar ik had natuurlijk wel een vrij grote zelfstandigheid. Van de eerste dag af heb ik veel gewerkt met de heer *de Jong*, die met mij was overgegaan naar Engeland en vóór die tijd redacteur van „De Groene Amsterdammer” was geweest.

Ik had aan dr. *van Blankenstein* gevraagd of hij buitenlandse overzichten voor Radio Oranje wilde maken; dat heeft hij een tijdlang

gedaan. In de loop van 1942 zijn heel veel dingen gebeurd, die ik gepoogd heb zo gauw mogelijk te vergeten, maar toen — het is natuurlijk ook alweer een hele tijd geleden — heeft dr. *van Blankenstein* buitenlandse overzichten voor ons verzorgd. Hoe was het daarna ook weer? O ja, het was zo: Toen was inmiddels de *Brandaris* opgericht. Dat was een uitzending, die voor de verantwoordelijkheid van de B.B.C. plaats had. Dat was een uitzending hoofdzakelijk voor zeelieden. Toen dat geval werd gecombineerd met Radio Oranje, heeft de heer *van Blankenstein* niet meer willen uitzenden voor Radio Oranje.

83300. De **Voorzitter**: Wanneer is dat ongeveer geweest?

A. Eind 1942.

83301. De **Voorzitter**: Had u uitsluitend de technische leiding of had u ook te maken met de inhoud en het karakter van de uitzendingen?

A. Ja zeker.

83302. De **Voorzitter**: Dat was niet gescheiden?

A. Neen. Ik was de enige man, die praktische ervaring had op het gebied van de radio-omroep. Ik had daarmede in Nederland al te maken gehad van 1925 af. Technisch-organisatorisch wist ik er dus wel het een en ander van. Ik ben echter geen journalist. Ik heb voor Radio Oranje wel het nodige geschreven, maar als niet-journalist achtte ik me zelf niet de aangewezen man voor het houden van „talks”. In dat opzicht was de heer *de Jong* veel bekwaam. Hij is een uiterst bekwaam journalist. Ik was nogal eens gedesillusionneerd, vooral in het begin, omdat ik elk speechje moest voorleggen aan vier Ministers. Ik had eens een speechje gemaakt, waarin o.a. de zin voorkwam, dat de moffen ons vaderland in de nacht hadden overvallen. Ik kwam met dat speechje bij de heer *de Geer* en deze zeide, dat het woord „moffen” er uit moest. Dergelijke dingen mocht je niet zeggen. Zelfs tegenover de Duitsers moesten wij objectief blijven, zo werd gezegd. Dat maakte het werk zeer moeilijk. Het was ook zeer moeilijk om directieven te krijgen. Wij hadden een buitengewoon slecht contact met Nederland. Je werkte werkelijk in het luchtledige. Het zou natuurlijk prachtig zijn geweest, als wij zo goed mogelijk georiënteerd waren geweest en onmiddellijk hadden kunnen reageren op de dingen, die in Nederland voorvielen, maar er gingen weken en maanden voorbij eer je wat behoorlijks ontving. De illegale bladen kreeg je te hooi en te gras. Ze bleven zwerven bij Buitenlandse Zaken. Het was hopeloos.

83303. De **Voorzitter**: Wat bent u in December 1942 geworden?

A. Ik heb een gesprek gehad met Minister *Steenberghe* en ik heb hem gezegd, dat de zaak mij slecht aanstond. De heer *Steenberghe* werkte toen in Amerika voor de Nederlandse Regering. Ik heb de heer *Steenberghe* gezegd, dat ik eigenlijk graag ergens anders zou willen gaan werken, omdat ik er weinig zin in had om het werk, dat ik toen verrichtte, te blijven doen. De heer *Steenberghe* heeft toen gezegd: Ik zal contact met u houden, er is wel een mogelijkheid voor u om in Amerika aan het werk te gaan. Intussen had ik ook een gesprek gehad met Minister *Kerstens*. Toen zou mij opgedragen worden — wat mij erg leek — het beheer over tehuizen voor Nederlandse zeelieden in Amerika, de verzorging van programma's, enz., maar dat is weer afgestuit op moeilijkheden, die later bleken te bestaan tussen de heren *Kerstens* en *Steenberghe*. Daar kwam ik tussenin te zitten. Er was mij passage beloofd. Mijn vrouw, mijn dochter en ik zouden met een vliegtuig gaan. De zaak was kant en klaar, maar het werd niet doorgezet. Dat bleek te zitten in moeilijkheden tussen de Ministers onderling.

De **Voorzitter**: Waarschijnlijk tussen Minister *Kerstens* en de heer *Steenberghe*, want de laatste was toen geen Minister meer.

A. Inderdaad. Er waren dus moeilijkheden tussen Minister *Kerstens* en de heer *Steenberghe*. Ik heb mij daarin niet al te veel verdiept. Het gebeurde weleens meer, dat er omtrent moeilijkheden iets uitlekte. Ik heb mijn nood geklaagd bij de heer *van Angeren*, die toen secretaris-generaal van Justitie was.

Er was toentertijd behoefte aan een instelling, die toezicht hield op Nederlandse zeelieden, die de vaarplicht hadden overtreden. Er waren jongens bij, die wel erg hard werden aangepakt, de gevangenis werden ingegooid en moeilijk hun eigen zaak konden verdedigen. Er is toen ingesteld de instelling Centraal Toezicht, waarvan ik met de leiding werd belast. Ik had als medewerkers ds. *van Dorp* en vader *Padberg*, die regelmatig met mij de gevangenis bezochten en rapporten opmaakten. Dit werk heeft mij veel bevrediging gegeven. Ik had ook in Nederland buiten mijn werk voor de radio aan maatschappelijk werk gedaan.

83304. De **Voorzitter**: Tot wanneer hebt u dat werk gedaan?

A. Tot ik eind 1944 adviseur werd voor radio-aangelegenheden aan het Departement van Binnenlandse Zaken en tevens adviseur van het Militair Gezag in zake radiovraagstukken.

83305. De **Voorzitter**: Had u in die tussentijd nog iets met Radio Oranje te maken?

A. Neen. Dat werk heb ik eind 1942 overgedragen aan de heer *van den Broek*. Toen is Radio Oranje met de *Brandaris* één geworden.

83305. De **Voorzitter**: U kreeg dus in 1944 weer met radio-aangelegenheden te maken?

A. Men heeft mij wel regelmatig allerlei dingen over het Nederlandse radiobestel gevraagd. Ik had in 1942 een brief geschreven aan de Minister van Binnenlandse Zaken, waarin ik heb aangedrongen op het nemen van maatregelen in geval van terugkeer naar Nederland. Men moest m.i. toch rekening houden met allerlei bijzondere omstandigheden, o.a. dat de studio's zouden zijn vernield, en een van de eerste dingen, waaraan de Regering in geval van terugkeer behoefte zou hebben, zou zijn een radio-apparaat. Deze hele kwestie heeft lang geduurd.

In 1943 werd ik benoemd — dit geschiedde dus naast mijn werk voor de reclassering — tot secretaris van de commissie voor terugkeer van de radio in Nederland. Deze commissie was ingesteld door de Departementen van Binnenlandse Zaken en van Algemene Zaken. Ik heb voor die commissie een halfjaar gewerkt. Deze commissie heeft een rapport opgemaakt. Als u er belangstelling voor mocht hebben, kan ik het rapport tot uw beschikking stellen.

83307. De **Voorzitter**: U bent dus in 1943 secretaris geweest van de commissie voor terugkeer van de radio. Hieruit blijkt, dat u in die periode, voordat u adviseur van Binnenlandse Zaken en van het Militair Gezag voor radio-aangelegenheden werd, toch wel tussentijds met deze zaken te maken hebt gehad.

A. Ja.

83308. De **Voorzitter**: Wat bent u na de bevrijding van het noorden geweest?

A. Toen ben ik een aantal maanden aan het Militair Gezag verbonden geweest, maar ik heb geprobeerd er zo gauw mogelijk van los te komen.

83309. De **Voorzitter**: Tot wanneer bent u bij het Militair Gezag gebleven?

A. Ik meen tot October 1945.

83310. De **Voorzitter**: Wanneer bent u weer bij de V.A.R.A. gekomen?

A. Direct daarop, in October of November 1945. Direct nadat ik het verband met het Militair Gezag had verbroken, ben ik met de oud-collega's in de Federatie van Omroepverenigingen gaan werken. Daarvan was ik vóór de oorlog secretaris geweest en daarin heb ik weer met de andere heren samengewerkt.

83311. De **Voorzitter**: Dan is hiermede duidelijk, in welke kwaliteiten u met de vraagstukken van de omroep in aanraking bent geweest.

Nu zijn er twee onderwerpen, die ons interesseren en waarover wij graag van u iets willen horen:

1°. de uitzendingen van Radio Oranje en het beleid, dat daarbij is gevolgd; waarschijnlijk hebt u daarover een oordeel en kunt u ons daarover een en ander mededelen;

2°. hetgeen er onmiddellijk na de bevrijding van het noorden is gebeurd met de radio in Nederland.

Dat zijn de twee hoofdpunten.

A. Dus: wat er is gebeurd met de radio in Nederland, nadat het noorden was bevrijd, en de zaak van.....

83312. De **Voorzitter**: .....het beleid van de radio te Londen, niet het financiële of het economische beleid, maar de wijze, waarop men zich tot het bezette gebied heeft gewend, en alles, wat daarmee verband houdt.

A. Wat betreft de kwestie van het radiobeleid in Engeland dus eerst Radio Oranje: het radiobeleid in Engeland was natuurlijk een afspiegeling van het beleid van de Nederlandse Regering. Wij moesten vóór elke uitzending voor de microfoon plechtstatig meedelen: „uitzending onder auspiciën van de Nederlandse Regering”. Dat werd ons voorgeschreven. Mijn bezwaar was, dat te veel Ministers al de speeches, die gemaakt werden, van tevoren moesten doorkijken.

83313. De **Voorzitter**: Dat was in de begintijd?

A. Ja. Mijn bezwaar was, dat het ging ten koste van de actualiteit. Zo'n ding bleef dan dikwijls een paar dagen op een Ministerstafel liggen en dan was de aardigheid om het uit te zenden er af. Wij kregen die dingen veel te laat.

Een grote rem bij het werk van Radio Oranje was het probleem, dat de B.B.C. voor zich zelf de uitzending van nieuwsberichten had vastgehouden. Men was natuurlijk nieuwsgierig naar nieuws; wij mochten aanvankelijk alleen commentaar geven, geen nieuws. Dat heeft de *Brandaris* wat doorbroken: de B.B.C. heeft het langzamerhand laten schieten en daardoor konden de uitzendingen van Radio Oranje wat attractiever worden. De eerste belemmeringen heb ik voornamelijk meegemaakt. Dat was natuurlijk hoogst onplezierig. Bovendien — dat was ook een belangrijk ding, dat niet met het radiobeleid op zich zelf iets te maken had — konden wij, voordat de landing in Noord-Afrika had plaats gehad, wel gaan vertellen, dat Amerika het arsenaal was voor Europa, dat daar de bevrijding werd voorbereid (en dat hadden wij ook dikwijls gezegd), maar aan de fronten was de werkelijkheid, dat wij elke dag werden teruggeslagen; dat was „withdrawal” en „withdrawal”. Elke propaganda, die moet aanslaan bij het volk, moet worden gesteund door de realiteit. Ik wil niet zeggen, dat een landverrader als *Max Blokzijl* veel invloed op het Nederlandse volk heeft gehad. Men wist, dat het een uitgesproken verrader was. Maar deze vent deed het bekwaam en er werd druk geluisterd naar zijn praatjes. Wij namen ze op; er werd ook weleens een keer tegen geolemiseerd. Maar op de feiten was het zo, dat op de fronten de geallieerden werden teruggeslagen, en pas toen de eerste verschijnselen kwamen van „er komt een keer in de oorlogvoering”, was psychologisch de stemming van de Nederlanders voor de propaganda uit Londen veel gunstiger.

Ik heb wel de dankbaarste tijd bij Radio Oranje doorgemaakt. Later brak bij de Regering het inzicht door, dat zij de mensen van Radio Oranje meer vrij moest laten en hun niet te veel op de vingers moest kijken. Ik ben altijd erg voorzichtig geweest. Mijn beleid werd ingegeven door de gedachte: Als je later komt bij je collega's van de omroep, moeten zij niet kunnen zeggen: „Wat ben je moedig geweest voor de microfoon van de B.B.C.! Je hebt gezegd: Jullie moeten dit doen en jullie moeten dat doen.” Ik heb altijd de gedachte eehad: Er zijn in Nederland flinke mensen genoeg, die dat verzet zullen organiseren. Ik voelde zelf heel weinig — ik zou er ook nooit aan meegedaan hebben — voor een soort propaganda als *den Doolaard* en *van den Broek* veel hebben bedreven, die soms allerlei frases voor de microfoon hebben uitgekraamd: Je moet dit doen en je moet dat doen, terwijl zij m.i. omtrent de feitelijke situatie in Nederland onvoldoetide ingelicht waren. Dat is mijn stellige overtuiging.

83314. De **Voorzitter**: Meent u — wan: u spreekt nu over een latere tijd —, dat ook toen de voorlichting, die men uit Nederland kreeg, toch nog ver beneden het noodzakelijke bleef om zulke uitingen te doen?

A. Ja. Die hele zaak van de inlichtingen uit Nederland is een drama op zich zelf. Dat is een zeer gecompliceerd geval. Uw com-

missie zal zich daarmee al wel hebben beziggehouden. Wat bij Radio Oranje in die tijd doorkwam, was wel zeer onvoldoende. Wat er binnenkwam, had natuurlijk bij ons moeten komen. Als men van oordeel zou zijn geweest, dat de mensen, die dat materiaal moesten verwerken, daarvoor niet capabel waren, had men anderen moeten nemen. Als men vond, dat ik niet voldoende bekwaam was voor de leiding, had men een ander moeten nemen. Maar de gegevens, die binnenkwamen, hadden moeten worden gebruikt voor de microfoon. Er is echter stellig materiaal binnengekomen, dat niet voldoende is gebruikt.

83315. De **Voorzitter**: Maar in de eerste jaren was, objectief gesproken, de hoeveelheid bruikbaar nieuws, die uit Nederland binnenkwam, veel en veel geringer dan in de latere jaren.

A. Inderdaad.

83316. De heer **Hoogearspel**: Maar u kreeg toch illegale bladen binnen?

A. Voor het eerst pas in het najaar van 1942.

83317. De heer **Hoogcarspel**: En die bleven dan nog bij de Ministers liggen?

A. Inderdaad.

83318. De **Voorzitter**: Waren dat de illegale bladen, die langs de Zweedse weg kwamen?

A. Op welke wijze zij zijn binnengekomen, weet ik niet. De boeken van *Scheps* — het was iets geweldigs voor ons, dat wij die in handen kregen — heb ik pas door tussenkomst van Minister *Albarda* in mijn bezit gekregen. Oud-Minister *Burger* had ze, geloof ik, meegenomen.

83319. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was dus pas in 1943?

A. Ja.

83320. De heer **Fens**: Hoe had u zich de taak van Radio Oranje dan wel voorgesteld? Ik kan begrijpen, dat u zegt: men kon niet op losse gronden alle mogelijke ideeën propageren omtrent de wijze, waarop in het bezette gebied moest worden opgetreden. Maar hoe had u zich de taak van Radio Oranje dan voorgesteld in die tijd?

A. Ik had het mij zo voorgesteld, dat de Regering om te beginnen meer leiding zou hebben gegeven aan die mensen, die functies voor de Nederlandse Regering vervulden, burgemeesters, raadsleden en Statenleden, en zou hebben aangegeven wat hun houding moest zijn. Op dit punt kwam er echter nooit een behoorlijke leiding van de Regering. Ik heb Minister *van Boeyen* zeer dikwijls gevraagd, of hij niet kon maken, dat de Regering een duidelijk advies gaf aan de raadsleden, de Statenleden en de burgemeesters. Er waren er, die veel te lang bleven zitten. Trouwens, in die begintijd heeft Minister *de Geer* een speech gehouden voor de B.B.C., waarin hij eenvoudig zeide, dat er met de bezetter moest worden samengewerkt.

Het heeft ik weet niet hoe lang geduurd vóór er van de Regering een behoorlijke uiteenzetting kwam van hetgeen zij precies van de mensen verlangde. Ik heb het steeds een bezwaar gevonden, dat de Regering nalatig bleef de mensen leiding te geven, die in het belang van het land allerlei openbare functies bekleedden. Dit was voor de microfoon mogelijk geweest, maar het is niet gebeurd.

83321. De heer **Fens**: Is daarop wel aangedrongen?

A. Ja, door mij en door de heer *de Jong*.

83322. De **Voorzitter**: In de eerste tijd laboreerde ook de Regering aan een gebrek aan nieuws. Zij was ook niet op de hoogte van hetgeen in het bezette gebied gebeurde. Weet u ook, in hoeverre de Regering zich later heeft bemoeid met de aard van de propaganda van Radio Oranje?

A. Er is nog een commissie geweest.

83323. De **Voorzitter**: Ik bedoelde: Traden de heren *den Doollaard* en *vnn den Broek* zo op, omdat de Regering hen hun gang liet gaan, of werd de lijn door de Regering bepaald?

A. Ik veronderstel, dat zij het meest zelf hebben gedaan, want ook wij hebben allerlei dingen zelf gedaan. Ik herinner mij, dat ik zelf wilde, dat de Regering zich uitsprak over Winterhulp. Wij hebben Minister *van Boeyen* gevraagd, wat nu eigenlijk het standpunt van de Regering was, maar wij hebben dit nooit te horen gekregen. Wij hebben toen gezegd: het is verkeerd; daaraan moeten wij niet meedoen, en wij hebben toen over de radio laten zeggen, dat aan Winterhulp geen medewerking moest worden verleend. Wij hebben dit op eigen verantwoording gedaan.

83324. De heer **Pens**: U zei zoëven, dat de speeches voor de radio van tevoren moesten worden goedgekeurd door de Ministers. Zij hebben dit blijkbaar dus goedgevonden.

A. Dat is in de loop van de tijd veranderd. Eerst was de goedkeuring van vier Ministers nodig, toen is het één Minister geworden en later heeft er alleen overleg met de heer *Pelt* plaats gehad.

83325. De heer **Fens**: Maar tegen het standpunt in zake Winterhulp had men dus blijkbaar geen bezwaar?

A. Wij hebben er niets over gehoord.

83326. De **Voorzitter**: Wanneer is die toestand ingetreden, dat het overleg met de vier Ministers niet meer voorkwam en er slechts overleg met de heer *Pelt* geschiedde?

A. Dat is in de loop van 1942 gebeurd.

83327. De **Voorzitter**: Is het op de duur niet zo geworden, dat de heer *Gerbrandy* de Minister werd, die de verantwoordelijkheid voor het beleid van Radio Oranje droeg?

A. Ja, dat is mijn indruk geweest, maar ik heb mij met de uitzendingen van Radio Oranje niet meer beziggehouden na December 1942.

83328. De **Voorzitter**: Ik meende, dat vóór die tijd het beleid ten aanzien van de radio al onder de heer *Gerbrandy* ressorteerde. De heer *Gerbrandy* was van oordeel, dat de beleidskwesties met betrekking tot de radio onder hem als Minister-President en als Minister voor Algemene Oorlogvoering behoorden te ressorteren.

Dat klopt toch wel?

A. Ja, dat klopt wel.

83329. De **Voorzitter**: De latere tijd hebt u dus niet meegemaakt. Maar weet u niet, of de heer *Gerbrandy* daarbij een doelbewuste leiding gaf of zich er alleen mede bemoeide, als er iets bijzonders aan de hand was?

A. Hij had er grote belangstelling voor. Ik moet zeggen: de heer *Gerbrandy* is naar mijn mening het meest kordaat opgetreden. De heer *Gerbrandy* was niet bang harde dingen te zeggen voor de microfoon, terwijl hij steeds rancune tegenover zijn gezin in Nederland had te vrezen. Ik vond de heer *Gerbrandy* een van de meest prettige Ministers om mede te werken; hij stond op het standpunt: sla er maar op los, zeg het maar in alle scherpte. Het is natuurlijk wel zo — en daarop doelde ik zo juist —, dat ik het altijd zo gevaarlijk vind, als je Nederlanders aanzet bepaalde dingen te doen, terwijl je niet precies weet, wat de consequenties er van zijn.

83330. De **Voorzitter**: Dat kon dus ook het gevolg zijn van het standpunt van de heer *Gerbrandy*. U zei zoëven: „hij stond op het standpunt: sla ei maar op los”. Daarvan kan een optreden, als door u gewraakt, het gevolg zijn?

A. Ja, natuurlijk.

83331. De heer **Fens**: Als ik het goed begrijp, was uw hoofdbezwaar in de tijd, dat u aan het hoofd van Radio Oranje hebt gestaan: het gebrek aan doortastendheid bij de Regering?

A. Ja, dat was een moeilijkheid. Ik vond een moeilijkheid, dat onze mensen hier eigenlijk zonder leiding werden gelaten, omdat je natuurlijk bij alles, wat je deed in die tijd, tot je zelf zei: stel, dat je zelf onder de bezetting leefde, voor welke vraagstukken kwam je dan te staan? Dan zou ik verlangen, dat van Londen uit leiding werd gegeven. Die leiding kwam onvoldoende. Dat is eigenlijk mijn belangrijkste bezwaar.

U moet niet de verkeerde indruk krijgen, dat ik volgeladen ben met kritiek.

83332. De heer **Hoogcarspel**: Maar de Regering gaf aan de uitzendingen geen leiding?

A. Althans niet voldoende leiding.

83333. De heer **Hoogcarspel**: Ten hoogste was er censuur?

A. Ja, ja, censuur. En dan werd er over bepaalde dingen gesproken, over uitzendingen, die werden voorbereid. Maar mijn bezwaar is natuurlijk, dat de belangrijke dingen, waarop men hier zat te wachten, de directieven van de Regering, niet op tijd kwamen; er werd onvoldoende aandacht aan besteed.

83334. De heer **Hoogcarspel**: Die censuur is natuurlijk ook van belang. U kunt weten, wat bij de leiding van Radio Oranje voorzat; u kent de teksten van de uitzendingen, die geconcipieerd zijn, en de veranderingen, die daarin door de Regering zijn aangebracht, en daaruit kunt u natuurlijk ook een indruk hebben van het verschil in inzicht bij de leiding van Radio Oranje en bij de Regering te dien aanzien. Het zou dus wel belangrijk zijn, als u ons daarover iets kon vertellen.

A. Ik moet u zeggen: ik ben niet iemand, die dossiers verzamelt. Als ik ooit had geweten, dat er na de oorlog een Parlementaire Enquêtecommissie zou komen, had ik stellig heel interessante gegevens kunnen bewaren, speeches, die ik in de kast heb gesmeten, die ik helemaal niet heb laten doorgaan, omdat er te veel veranderingen in waren aangebracht, speeches, waarin blauwe en rode strepen stonden, omdat Minister *Dijxhoorn* er veranderingen in had aangebracht. Als ik die dingen had bewaard, had u die voorbeelden kunnen krijgen.

83335. De heer **Hoogcarspel**: Waren het principiële veranderingen of waren het alleen veranderingen, omdat men vond, dat het niet zo gelukkig was gezegd?

A. Veelal vond men de toon te agressief. Laat ik het zo zeggen:

ik kan het niet met zekerheid zeggen, maar ik had voor mij zelf de overtuiging, dat er Ministers waren, die dachten: deze oorlog is verloren, dat moet op de een of andere manier op een compromis uitlopen, laten wij nu maar niet zo hard er op slaan. Dat is, geloof ik, de ondergrond geweest van het afremmen van onze toon; onze toon mocht niet zo agressief zijn.

Dat heeft de Koningin van het begin af gelukkig heel anders gedaan; Zij heeft zelf gesproken over „de moffen”. Wat dat betrof, stak Zij met kop en schouders boven de anderen uit.

83336. De **Voorzitter**: U spreekt hierbij steeds over de allereerste tijd; laten wij dat even vaststellen. Het werd immers spoedig zo, dat — zoals u zegt — slechts één Minister zich er mee bemoeide; dat was dus de heer *Gerbrandy*, zo neem ik aan, en bovendien werd aan Radio Oranje een grotere vrijheid toegestaan. Die periode van censuur door een aantal Ministers heeft dus waarschijnlijk maar betrekkelijk korte tijd geduurd?

A. Het zal een goed jaar geweest zijn.

De nos. 83337 t/m 83378 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

J. W. LEBON.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

HOOGCARSPHEL.

KOERSEN.

FENS.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

FRANCISCUS HOFKER,
oud 29 jaar, kantoorbediende, wonende te Amsterdam.

Hij legt de eed af als getuige.

83457. De **Voorzitter**: U is de allereerste tijd van de bezetting betrokken geweest bij de uitgifte van „Vrij Nederland”. Zoudt u ons kunnen vertellen wat u daarmee hebt te maken gehad en hoe zich die zaak, gedurende de tijd, dat u er bij betrokken geweest bent, ontwikkeld heeft?

A. Het is begonnen met het uitgeven van een paar vlugschriften.

83458. De **Voorzitter**: Wanneer?

A. In Juni 1940. Dat zijn twee of drie — ik weet het niet zo precies meer — verklaringen van generaal Winkelman geweest over het bombardement van Rotterdam en de capitulatie van het Nederlandse leger. Het waren vlugschriften, die ik toevallig in handen had gekregen van anderen. Die heb ik verder verspreid. Er is verder niets aan gedaan, dus er zijn geen veranderingen in aangebracht.

83459. De heer **Koersen**: U hebt ze alleen op grote schaal verspreid?

A. Ja, vermeerderd en verspreid, verder niet. Daardoor kwam ik in contact met Levendig, een vriend van een collega van mij, en uiteindelijk zijn wij tot de oprichting van een illegaal blad gekomen; dat was „Vrij Nederland”. Het eerste nummer is verschenen begin September 1940. Het stond gedateerd 31 Augustus; daarna zijn er drie nummers uitgekomen, meen ik, tot en met November.

83460. De **Voorzitter**: En die eerste vier nummers hebt u verzorgd met de heer Levendig samen?

A. Ja, ik zorgde voor de kopij en de opstelling van het blad en Levendig en van der Neut zorgden voor de afdruk.

83461. De **Voorzitter**: Waren de eerste exemplaren uitsluitend gestencild?

A. Ja.

83462. De **Voorzitter**: Waar werden ze verspreid?

A. In Amsterdam, den Haag, Hilversum en van daar uit vonden ze hun weg verder, maar dat wisten wij niet.

83463. De heer **Koersen**: Van welke omvang was het ongeveer?

A. Het zullen 100 tot 200 stuks geweest zijn.

83464. De **Voorzitter**: Aanvankelijk was het dus op bescheiden schaal?

A. Inderdaad, later is het uitgebreid tot 500 stuks, naderhand zelfs tot 700 à 800.

83465. De **Voorzitter**: En hoe is het verder gegaan?

A. Ik kwam toen in contact met Troost uit Amsterdam-Oost; die had meer mogelijkheden om uitbreiding aan het blad te geven door zijn relaties en kennissen. Wij hebben het hele geval overgedaan en zijn alleen aan het verspreiden gegaan.

83466. De **Voorzitter**: Na die tijd was dus de heer Troost eigenlijk de man, die het blad maakte, de redacteur?

A. Ja.

83467. De **Voorzitter**: Bemoeide hij zich ook met de technische verzorging?

A. Neen, daar had hij andere mensen voor. Wij wilden echter zo weinig mogelijk van elkaar weten.

83468. De **Voorzitter**: Verzorgde u van die tijd af ook nog het stencillen?

A. Neen, dat niet meer; dat deed Troost met zijn medewerkers.

83469. De **Voorzitter**: U hield zich dus uitsluitend bezig met de verspreiding in Amsterdam?

A. De organisatie werd iets uitgebreid ook met mensen uit den Haag. Die hebben contact opgenomen met andere bladen.

83470. De **Voorzitter**: Bent u ook niet in aanraking gekomen met de heer *Kassies*?

A. Ja, die is medewerker geweest van Troost.

83471. De **Voorzitter**: Werkte deze ook niet mee aan de verspreiding?

A. Het is zo gegaan: Via Levendig was Amsterdam-Oost ingeschakeld, dus de organisatie-Troost, en naderhand heeft Troost ook de redactie op zich genomen en de verdere verzorging van het blad. Behalve voor de verspreiding zorgde hij ook voor het blad; wij hebben voor de verspreiding in onze eigen kring gezorgd.

83472. De **Voorzitter**: U gebruikt daar de woorden „in onze eigen kring”. Bedoelt u daarmee alleen wat u in November of omstreeks die tijd toevallig aan relaties had of was het werkelijk een bepaalde groep, die een zekere eenheid vertoonde?

A. Het waren *Levendig*, van Dongen en van der Neut.

83473. De **Voorzitter**: Maar was dat een kring van enkele personen, die hun persoonlijke relaties hadden en die er zo voor zorgden, dat het blad een zekere verspreiding kreeg, of was het een groep, die nog zekere banden had van vóór de oorlog?

A. Het waren schoolbanden van vóór de oorlog; ik kwam in relatie met *Galjaard*, een collega van kantoor.

83474. De **Voorzitter**: Hebt u met *Kassies* zelf te maken gehad?

A. Heel weinig; ik heb hem wel diverse keren gesproken.

83475. De **Voorzitter**: Tot hoe lang hebt u dus met Levendig en van der Neut voor alles gezorgd?

A. Tot December, tot nummer 4. De eerste helft werd gemaakt door ons, de andere door Troost. Er zijn verschillende nummers van verschillend uiterlijk uitgegeven. No. 5 was het eerste nummer, dat Troost alleen is begonnen; dat was in Januari.

83476. De **Voorzitter**: Hoe is het verdere verloop geweest?
- A.** In April werd *Levendig* gearresteerd en in begin Mei ik zelf; *van Dongen* omstreeks 20 Mei; daarbij is het gebleven wat onze directe groep betreft. *Van der Neut* was ook gearresteerd, maar voor een andere zaak.
83477. De **Voorzitter**: Hielden die arrestaties verband met elkaar?
- A.** Het ging om de begingroep, die ze moesten hebben.
83478. De **Voorzitter**: Wat er verder met het blad is gebeurd, onttrekt zich dus aan uw waarneming?
- A.** Inderdaad; ik heb er wel van gehoord, maar weet dat niet uit eigen waarneming.
83479. De **Voorzitter**: Bent u ook betrokken geworden in een proces?
- A.** Zeker. Het proces t.a.v. „Vrij Nederland“; dat heeft 3 dagen geduurd.
83480. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?
- A.** Dat kan ik niet precies zeggen; ongeveer Februari 1941.
83481. De **Voorzitter**: Wie waren bij dat proces betrokken?
- A.** *Levendig*, ik zelf, *Troost*, die later gearresteerd is, *Lammers*, *Okma*, advocaat te Amsterdam, *van Heemstra*, *Ansems*, *Samsoti*, *Schokman*, *Kassies*.
83482. De heer **Koersen**: Zijn ze allen in één proces veroordeeld?
- A.** Ik noem nu alleen de groep, die wegens „Vrij Nederland“ gearresteerd is; diverse andere illegale bladen werden tegelijkertijd behandeld.
83483. De **Voorzitter**: Welke waren dat?
- A.** „De Vrije Nederlander“, „De Vrije Pers“, „Uit de Woestijn“, „De Schijnwerper“, „Nederland Vrij“ en „Vrij Nederland“.
83484. De **Voorzitter**: Kende u van de mensen van die andere bladen te voren iemand?
- A.** Alleen van „Nederland Vrij“; daar was *van der Neut* de verbindingsman.
83485. De **Voorzitter**: Bestond er een bepaald contact tussen „Vrij Nederland“ en „Nederland Vrij“?
- A.** Neen, maar *van der Neut* hielp aan beide mee.
83456. De **Voorzitter**: Wie was de redacteur van „Nederland Vrij“?
- A.** Dat weet ik niet. Ik geloof *Peppink*.
83487. De **Voorzitter**: Maar de personen van „Vrij Nederland“, met wie u terecht hebt gestaan, kende u te voren?
- A.** Niet allemaal. Van de groep-Oost kende ik alleen *Troost* en *Kassies*.
83488. De **Voorzitter**: Wat is het resultaat van dat proces geweest?
- A.** *Van Dongen* heeft gehad 2 jaar, meen ik. *Levendig* en ik kregen 6 jaar tuchthuis. *Van der Neut* is niet veroordeeld voor „Vrij Nederland“, maar voor een spiorinagezaak, waarvoor hij ook is gearresteerd.
83489. De **Voorzitter**: Zijn er geen doodvonnissen uitgesproken?
- A.** Neen.
83490. De **Voorzitter**: Bent u ten gevolge van dat vonnis de gehele verdere duur van de oorlog uitgeschakeld geweest?
- A.** Ja; ik ben tot Maart 1945 in Duitsland geweest in gevangnissen, kampen, enz. Toen ben ik gevlucht.
83491. De **Voorzitter**: Dat was dus Maart 1945. Bent u daarin geslaagd?
- A.** Ja, inderdaad.
83492. De **Voorzitter**: Bent u daarop naar Nederland teruggekeerd?
- A.** Wij zijn gevlucht, omdat wij waren omsingeld door de Amerikanen. Er was maar één uitweg over en daarlangs werden we door de Duitsers geëvacueerd. Wij zijn toen gevlucht door de Duitse linies en zijn zo naar de Amerikanen gegaan.
83493. De **Voorzitter**: U zegt: *wij* zijn gevlucht. Waren dat mensen, met wie u toevallig gevangen zat, dus andere mensen dan met wie u veroordeeld is?
- A.** Ja, heel andere mensen.
83494. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was zeker een mooie aankomst bij de Amerikanen!
- A.** Ja, dat was het zeker.
83495. De **Voorzitter**: Hebt u de heer *van Namen* nog gekend bij „Vrij Nederland“?
- A.** Neen, ik kende hem niet; pas na de oorlog.
83496. De **Voorzitter**: Dus dil is eigenlijk wat u er persoonlijk van hebt meegemaakt?
- A.** Inderdaad.
83397. De **Voorzitter**: U hebt geen gegevens, in hoeverre „Vrij Nederland“ in andere plaatsen verder werd verspreid?
- A.** Neen, dat was een zaak van de mensen daar. Hoe minder je zelf wist, hoe beter.
83498. De **Voorzitter**: Weet u, of dat in die tijd al gebeurde?
- A.** Ja, in Alkmaar gebeurde het door *van Houwelingen*, in den Haag door *Oe Graaf*, in Hilversum door *Mager* in mijn tijd al. Dat waren weer relaties van *Levendig*.
- De **Voorzitter**: Als u verder met betrekking hiertoe geen mededelingen meer kunt doen, dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.
- F. HOFKER.
- DONKER, *voorzitter*.
 WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
 KOERSEN.
 KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

CORNELIS TROOST,

oud 41 jaar, wonende te Amsterdam, journalist.

Hij legt de eed af als getuige.

83501. De **Voorzitter**: U is in de begintijd betrokken geweest bij de uitgifte van „Vrij Nederland“?

A. Inderdaad.

83502. De **Voorzitter**: Wij zouden het op prijs stellen van u te horen, hoe u daarmee te maken hebt gekregen en hoe het verdere verloop van zaken, voor zover dat dan uw medewerking betreft, is geweest.

A. Ongeveer in de tweede helft van September 1940 kwam *Kassies* bij mij met, als ik mij goed herinner, het eerste nummer van „Vrij Nederland“. Ik meen, dat het meer dan één exemplaar was, en omdat wij al meermalen tegen elkaar gezegd hadden, nadat „Hou en Trouw“ geen enkele mogelijkheid meer had: we moeten wat gaan doen, stelde hij voor tot een illegale uitgave over te gaan.

83503. De **Voorzitter**: „Hou en Trouw“ was een legaal blad?

A. Dat was een legaal blad. Toen *Kassies* voorstelde om tot een illegale uitgave over te gaan, voelde ik daar direct voor. Het heeft alles nog even geduurd; hoe lang precies weet ik niet en hij is ook nog gekomen met het tweede nummer, zonder dat wij al contact hadden, voor zover ik wist. Hij zeide wel, dat hij enkele mensen ontmoet had. Na de verschijning van het tweede nummer zei hij: „Die mensen zitten er eigenlijk mee; zij kunnen, als ik het goed begrepen heb, niet voldoende kopij vinden om te blijven bestaan; wat dat betreft, zullen zij dus zeker blij zijn, wanneer wij ons er mede gaan bemoeien.“

Toen zijn er op een Zondag ik meen 3 jonge mensen bij mij geweest. Ik weet niet meer precies, wie het waren, maar ik geloof, dat *Hofker* er bij was. Er zijn toen geen namen genoemd; althans de „van's“ kende ik niet. Er heeft een korte bespreking plaats gehad en wij zijn overeengekomen, dat zij het derde nummer nog zouden uitgeven. Wij zouden daarvoor al wat kopij leveren. Met het vierde nummer zouden wij beginnen. Onder „wij“ versta ik dan nog *Kassies* en enkele anderen, o.a. mr. van *Rij*, wie ik heb gevraagd hei buitenlands overzicht te schrijven. Ik heb toen aan mr. *Okma*, tegenwoordig prof. *Okma*, gevraagd ons eventueel inlichtingen te geven. Die heeft hij ook verstrekt. Er zou iemand zijn, die het zou tikken, en *Kassies* zou voor de rest zorgen; hij nam feitelijk de technische verzorging op zich. Met de meesten had ik dus geen contact; ik heb hen ook nooit leren kennen in die tijd, later wel. Wij hebben toen nummer 4 laten verschijnen en daarna de nos. 5, 6, 7 en 8. Na de verschijning van no. 8 ben ik gearresteerd.

83504. De **Voorzitter**: Bij wie berustte in die periode de redactie van het blad?

A. Bij mij.

83505. De **Voorzitter**: Schreef u alles persoonlijk of vroeg u ook wel aan anderen om artikelen te schrijven?

A. Jawel, maar *Okma* b.v. heeft nooit zelf artikelen geschreven. Hij heeft alleen inlichtingen gegeven, die ik tot berichten omwerkte. Verschillende artikelen schreef ik zelf.

Mr. van *Rij* schreef het buitenlands overzicht. Het was allemaal nog zeer primitief.

83506. De **Voorzitter**: Was er een soort van scheiding tussen het redactionele gedeelte en de mensen, die zorgden voor het stencillen en het verspreiden, of had u ook een overzicht over het laatste?

A. Over het stencillen had ik in zoverre een overzicht, dat ik wel verzocht een aantal exemplaren aan bepaalde mensen te geven. Ik heb zelf ook wel een aantal exemplaren verspreid — ik heb dit voor de rechter ontkend, omdat het mogelijk was dit te ontkennen —, maas het ging meestal zo, dat ik enkele honderden exemplaren bij iemand liet bezorgen.

83507. De **Voorzitter**: Wist u b.v. bij wie het gestencild werd en hoe de verspreidingsorganisatie georganiseerd was?

A. Neen.

83508. De **Voorzitter**: Wie zorgde daar in hoofdzaak voor?

A. *Kassies*.

83509. De **Voorzitter**: Wist u in welke plaatsen het verspreid werd?

A. Voor zover ik daar zelf het initiatief toe had genomen, ja. Ik wist b.v. dat het stencil ging naar Rotterdam, maar niet waarheen.

83510. De **Voorzitter**: Hebt u enige indruk, dat de oorspronkelijke stencils in andere plaatsen weer opnieuw gestencild werden?

A. Van Rotterdam weet ik het achteraf zeker; van den Haag weet ik het niet zeker en van andere plaatsen, waarvoor wij het deden, weet ik het ook niet zeker.

53511. De **Voorzitter**: Hoe groot was uw eigen oplage?

A. Ik weet, dat er voor het vierde nummer 500 gedrukt zijn.

83512. De **Voorzitter**: Gestencild. Het drukken kwam pas later.

A. Inderdaad, gestencild. Voor het 5de en 6de nummer is dat verdriedubbeld en voor het 7de en 8ste hebben wij er 3000 gemaakt. Wij hadden toen een zeer behoorlijke voorraad papier gekocht, waardoor dat mogelijk werd. Ik meen zelfs, dat ik voor het 6de nummer in plaats van 8 pagina's, in verband met een uittreksel uit de redevoering van prof. *Cleveringa* naar aanleiding van het heengaan van prof. *Meijers*, 10 pagina's gegeven heb.

83513. De **Voorzitter**: Hoe zoudt u de tendenz van het blad in die tijd omschrijven?

A. Eigenlijk een verzetsblad, waarin heel sterk geprotesteerd werd tegen de houding van ons eigen volk.

83514. De **Voorzitter**: Welke houding?

A. Ik herinner mij b.v., dat wij een artikel hebben gehad over „De Standaard“, dat is genoemd: „De zondeval van „De Standaard.“. Wij zagen het laten komen van *Max Blokzijl* bij „De Standaard“ als een grove fout. Wij meenden toen ook al, dat de N.C.R.V., die toch

een bepaald beginsel propageerde en voorstond — wij kwamen zelf uit die kringen voort —, ook veel te ver ging. Wij hebben ook een artikel over de Joden, betreffende al gauw, in nummer 6 of 7, gepubliceerd.

83515. De **Voorzitter**: Zeg ik het dus goed, als ik het zo zeg, dat in dat blad bepleit werd het nemen van distantie ten opzichte van de Duitsers, maar dat nog niet bepleit werd positief verzet?

A. Neen, wel het nemen van distantie ten aanzien van de Duitsers, maar zich verzetten in de zin van sabotage, staking en spionage zeker niet.

83516. De **Voorzitter**: Wat zei ik dan niet goed?

A. Men kan onder het actieve verzet ook nog wel andere dingen rangschikken, alle-n al als men oproept om in elk geval niet op zij te gaan voor de Duitsers wat betreft het principiële.

83517. De heer **Koersen**: U bedoelt meer het geestelijk verzet?

A. Ja. Ik herinner mij, dat ik in verband met de staking van Februari 1941 een klein stukje geschreven heb, waarin ik zeide, dat ik eigenlijk niet de zin zag van deze staking van Februari en liever wilde, dat men de geest(en) wakker maakte en wakker hield. De felheid was ook lang niet zo groot, in die zin, dat wij b.v. ieder scheldwoord uit de artikelen geschrapt hebben. Ik zag daarin zelf helemaal geen zin en als iemand dat deed — ik herinner mij b.v., dat mr. van **Rij** zeer fel was —, werden die woorden bijna altijd gemitigeerd.

83518. De **Voorzitter**: U zei zoëven: Wij kwamen ook uit die kringen, toen u het had over „De Standaard” en de N.C.R.V.

A. Ja.

83519. De **Voorzitter**: Was in uw tijd de zaak zo, dat de bij „Vrij Nederland” betrokkenen voor een belangrijk of misschien voor het grootste deel kwamen uit de A.R.-kringen?

A. Voor het grootste deel, ja. Zelf heb ik contact gehad met *Theo Thijssen* en meermalen met hem gepraat; hij heeft er nooit in geschreven, maar mij wel artikelen gegeven van de heer van *Balen*, die directeur van een kweekschool in Amsterdam is geweest.

83520. De **Voorzitter**: De ontwikkeling van „Vrij Nederland” is intussen in een gans andere richting gegaan.

A. Ja; dat komt door de arrestatie en het contact, dat van *Namen* later opgenomen heeft met van *Randwijk*. Wat ik nu zeg, is natuurlijk achteraf-kennis.

83521. De **Voorzitter**: Dat begrijp ik. Was de heer van *Namen* al bij de zaak betrokken in de tijd, dat u nog werkzaam was?

A. Direct betrokken niet, maar ik heb wel de gedachte gehad, ook toen al — en dat is later bevestigd —, dat *Kassies*, die bevriend was met van *Namen*, er met hem wel over praatte, maar van *Namen* deed er toen, voor zover ik weet, wat de redactie betreft, niets aan.

83522. De **Voorzitter**: En toen zijn omstreeks Mei 1941 de arrestaties gekomen?

A. Ik ben 3 Maart gearresteerd; toen is er een rustpauze gekomen van 2 maanden en daarna zijn gearresteerd van *der Neut* — ik kende zijn naam toen niet —, *Peppink* en *Hofker*. Ei werden er nog meer gearresteerd, wier namen ik mij niet herinner. Daar was aanvankelijk geen enkel vermoeden, dat ik daarmee iets te maken had, omdat ik mij alleen had voorgedaan als verspreider. Ik was gearresteerd op aanwijzing van iemand, wat overigens helemaal niet betekent, dat die man mij had verraden. Hij werd genoopt te vertellen van wie hij de nummers gekregen had en hij heeft toen mijn naam genoemd. Dat was ook zo. Ik had in ieder geval de aanwijzing gegeven, dat ze bij hem gebracht moesten worden. Toen zij mij arresteerden, heb ik dat niet ontkend, omdat daaruit allerlei complicaties zouden voortvloeien. Ik heb wel ontkend, dat ik iets met de redactie te maken had. Aanvankelijk hebben ze mij niet geloofd; erg vriendelijk waren ze niet, het was vlak na de staking, maar na een paar verhoren hebben ze toch geloofd, dat het waar was, en hebben ze mij overgebracht naar Scheveningen. Na twee maanden

ongeveer ben ik geconfronteerd met *Peppink*; hij werd langs mijn cel geleid, de deur werd opgedaan en hij herkende mij. Ik had hem maar één keer ontmoet bij mr. *Okma*; ik had toen nog hoop, dat hij mij niet zou herkennen; ik was ongeschoren en zag er vuil uit, maar hij herkende mij toch. Ik had wel een schuilnaam tegenover hem, maar het heeft niet geholpen.

Ze zijn de zaak toen verder gaan onderzoeken en toen bleek ook, dat ik *Hofker* kende, hoewel ik aanvankelijk ontkende; ik wist trouwens niet, dat hij *Hofker* heette. *Van der Neut* was ook bij mij geweest. Ik heb geprobeerd deze dingen te ontkennen, maar tegen de vele getuigen zag ik er tenslotte geen kans meer toe. Het ging bij de Duitsers wonderlijk toe. Ik heb toegegeven, dat ik er sterk bij betrokken was.

83523. De **Voorzitter**: Toen is het dus op die manier een proces geworden, waarbij u bent betrokken geweest als medewerker van „Vrij Nederland”?

A. Ja.

83524. De **Voorzitter**: Tot hoe lang bent u veroordeeld?

A. Tot 8 jaar.

83525. De **Voorzitter**: Bent u voor de rest van de oorlog uitgeschiedeld geweest?

A. Ja, op 28 Mei 1945 ben ik thuisgekomen.

83526. De **Voorzitter**: Alles, wat daarna gebeurd is, onttrekt zich dus aan uw persoonlijke waarneming?

A. Zeker.

83527. De **Voorzitter**: Naast „Vrij Nederland” schijnt ook nog bestaan te hebben „Nederland Vrij”. Hebt u daarmee ook te maken gehad?

A. Neen; dat is eigenlijk wel erg naar geworden. — Wij hadden wat geldgebrek; in de eerste tijd hebben wij de krant zelf betaald, maar dat kostte vrij veel. — Toen vertelde mr. *Okma* mij, dat er iemand was, die over vrij veel geld beschikte, en hij zou daarvan voor ons wel iets kunnen lospeuteren. Bij een van de bekende bezoeken aan mr. *Okma* tot het geven van inlichtingen zei hij tegen mij: die man van dat geld wil jou graag ontmoeten. Ik herinner mij nog heel goed mijn reactie. Ik zeide nl.: liever niet. Niet omdat ik die man niet vertrouwde; ik kende hem niet, maar wij waren niet gesteld op veel contact. De persoon in kwestie was toen al in de gang. Ik heb nog net de tijd gehad om mr. *Okma* te zeggen, dat ik in tegenwoordigheid van die persoon anders wilde heten. Het was *Peppink*. Ik heb lang met hem gepraat. Hij wilde de krant erg groot maken en hij heeft allerlei niet zo helemaal aannemelijke verhalen ten beste gegeven. Hij zei, dat hij contact kon hebben met de Regering in Londen. Daar stond ik ook sceptisch tegenover. Hij wilde o.a. in de krant alle mogelijke, laat ik maar zeggen: aansporingen tot verzetsactiviteit geven. Hij wilde over de Wehrmacht allerlei dingen vertellen, enz. Ik voelde daar toen nog niet voor en het contact met hem stelde ik eigenlijk niet op prijs. Wij zijn uit elkaar gegaan. Ik ontving van hem een bepaald bedrag, waar wij mede verder konden. Ik heb hem daarna niet meer gezien, totdat de confrontatie in de cel plaats vond.

83528. De **Voorzitter**: Wat was „Nederland Vrij” voor een blad?

A. Dat wilden zij toen gaan uitgeven, omdat ze met mij geen contact konden krijgen of althans geen samenwerking konden verwezenlijken. Ze zijn toen een nummer van „Nederland Vrij” gaan uitgeven. Zo hebben ze het genoemd. Ik heb het nooit gezien.

83529. De **Voorzitter**: Zijn daarvan meer nummers verschenen?

A. Ik weet daar niets van.

83530. De **Voorzitter**: Is dit in hoofdzaak, wat u ons kunt vertellen van uw persoonlijke ervaringen met „Vrij Nederland” en wat er mede samenhangt? Of is er nog iets, dat wij niet hebben besproken?

A. Wat de feiten betreft, lijkt het mij, dat dit de punten zijn.

83531. De **Voorzitter**: U zei, toen u dat onderhoud had met de heer *Peppink*, dat hij u toen een bedrag had verstrekt voor „Vrij Nederland“. Had hij inderdaad ook verder nog interesse voor „Vrij Nederland“? Ik bedoel: gaf hij wensen te kennen, hoe het geredigeerd zou worden en wilde hij misschien ook betrokken worden bij de zaak van „Vrij Nederland“? Of was het alleen maar, dat hij zei: ik heb wat geld en beschouw dit als een goed doel, zodat u dit geld kon krijgen zonder dat hij er zich verder mede bezighield?

A. Neen. hij wilde er wel bij betrokken worden, maar ik maakte bezwaar en na langdurige besprekingen en orndat hij toch via zijn opdrachtgevers misschien wel wist, dat het voor een goed doel was, heeft hij mij dat geld gegeven.

83532. De **Voorzitter**: Is naar uw indruk het verschijnen van „Nederland Vrij“ min of meer een gevolg van het feit, dat zijn pogingen om bij „Vrij Nederland“ betrokken te worden niet lukten? Ziet u het zo?

A. Ja.

83533. De **Voorzitter**: Welke reden had u om op zijn verzoek niet in te gaan? Er kwam iemand opdagen, die u weliswaar niet voldoende kende, maar die in ieder geval geld op tafel legde en die klaarblijkelijk ook lust had daarbij werkzaam te zijn. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat u beide geaccepteerd had. U hebt alleen het geld geaccepteerd.

A. Hij was jong en maakte een zeer heftige en wat wilde indruk. Ik vond het allermoeilijkst met hem te praten en voorzag alle mogelijke moeilijkheden.

83534. De **Voorzitter**: Hij kon u ook niet duidelijk maken, wie hij achter zich had of wie hij meebracht?

A. Dat heeft hij niet gedaan, maar uit het feit, dat hij mr. *Okma* kende, begreep ik, dat het wel in orde was.

83535. De **Voorzitter**: U bedoelt, dat hij dus eigenlijk uit dezelfde kring kwam?

A. Inderdaad. Mr. *Okma* was het ook niet met mij eens; die heeft een groot deel van het gesprek niet meegemaakt, maar ik heb hem enige dagen later weer gesproken, toen ik hem zijn fiets terugbracht, en toen was hij het nog niet met mij eens, maar hij was toch wel zo, dat hij zei: Goed, jij moet er tenslotte mee werken, dan gaat het niet. Wel heb ik *Peppink* enkele keren stencils laten geven.

83536. De **Voorzitter**: U maakte dus gebruik van zijn relaties om de verspreiding wat uit te breiden?

A. Ja, zo zou men het kunnen noemen.

83537. De **Voorzitter**: Had *Peppink* ook geen relaties met van *Rij*?

A. Ja, maar dat is allemaal achteraf gebleken; daar wist ik niets van. *Van Rij* zat ook in een spionage-affaire; daar had ik niets mee te maken. Ik wist er ook niets van. Dat is mij natuurlijk pas gebleken bij het proces. *Van Rij* en *Peppink* zijn ook bij ons proces niet betrokken geweest.

83538. De **Voorzitter**: Zijn zij voor spionage vervolgd?

A. Ja.

83539. De **Voorzitter**: Dus al had u geweten, dat hij op die manier een soort van medewerker van *van Rij* was, was dat misschien ook nog een argument voor u geweest om hem bij „Vrij Nederland“ te betrekken?

A. Neen, hij maakte op mij geen geschikte indruk en omdat men in die tijd eenvoudig daarop moest afgaan, was het voor mij werkelijk afgelopen.

83540. De **Voorzitter**: Hebt u later nog pogingen gedaan geld van hem te krijgen of was dat niet meer nodig?

A. Neen, dat was niet meer nodig.

83541. De **Voorzitter**: Was het dan al zo, dat de zaak wel gefinancierd kon worden?

A. De bedragen waren niet zo groot. maar er kwamen ook wel andere bedragen binnen, ook niet zo groot, maar zoveel geld eiste de financiering niet; het waren hoofdzakelijk papierkosten en toen de stencilmachine er eenmaal was, leverde de financiering geen moeilijkheden meer op; de inkt vroeg ook nog enige kosten en de mensen, die het deden, zijn daarvoor met een gering bedrag betaald, heb ik van *Kassies* wel gehoord. Het waren mensen, die het meestal des nachts deden.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons verstrekt hebt, en sluit het verhoor.

C. TROOST.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

ARIE DE FROE,

oud 43 jaar, wonende te Nieuwer-Amstel, arts en privaat-docent aan de universiteit te Amsterdam.

Hij legt de eed af als getuige.

83542. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik ingevolge de opdracht, vermeld in het Enquêtebesluit, bezig te onderzoeken het contact van de Regering tijdens de bezetting met het verzet in Nederland. Om het contact tussen twee groepen te kennen, moet men ook die groepen enigermate kennen.

Vandaar dat wij ook zijn ingegaan op de ontwikkeling van het verzet in Nederland. Een van de onderdelen daarvan is de illegale pers. Nu zouden wij, omdat u ons daar waarschijnlijk het een en ander van kunt vertellen, gaarne van u iets willen vernemen omtrent het ontstaan en de ontwikkeling van „De Vrije Katheder”. Mag ik u daartoe het woord geven?

A. Het spijt mij, maar ik ben alleen het laatste jaar van de oorlog redacteur geweest van „De Vrije Katheder”; ik heb het begin helemaal niet meegemaakt.

83543. De **Voorzitter**: Wanneer bent u redacteur geworden?

A. Ik meen een jaar vóór het einde van de oorlog.

83544. De **Voorzitter**: Dus begin 1944?

A. Dat weet ik niet zo precies, maar zo ongeveer.

83545. De **Voorzitter**: Hebt u van hetgeen daaraan vooraf is gegaan, toch wel het een en ander vernomen?

A. Ik heb er weinig naar geïnformeerd en ook weinig van vernomen, maar had de indruk, dat het voor een deel voortgekomen is uit de studentengroepen naar aanleiding van de moeilijkheden, waarin de universiteit van Amsterdam indertijd verkeerde, maar veel meer weet ik daar eigenlijk niet van af.

83546. De **Voorzitter**: Er is in het begin geweest een „Bulletin ter verdediging van de Universiteit”. Is u dat bekend?

A. Neen, daar weet ik niets vanaf.

83547. De **Voorzitter**: Welk verband er tussen dat „Bulletin” en later „De Vrije Katheder” heeft bestaan, is u dus ook niet bekend?

A. Neen.

83548. De **Voorzitter**: Weet u ook, wanneer „De Vrije Katheder” als zodanig is ontstaan?

A. Neen. Ik weet wel mensen, die het weten.

83549. De **Voorzitter**: Wie meent u, dat ons daarover kan inlichten?

A. *Willebrands*, wonende Weesperstraat in Amsterdam, assistent bij dr. *Groen* in het Wilhelminagasthuis. Hij was in de tijd, dat ik hem heb meegemaakt, de chef of leider, degene, die het meest geïnformeerd was en die ook het contact naar buiten onderhield.

83550. De **Voorzitter**: Leidde hij de technische organisatie?

A. Althans was hij daar de baas van.

83551. De **Voorzitter**: Had hij ook met de redactie te maken?

A. Ja, ook.

83552. De **Voorzitter**: Hij was dus de centrale figuur?

A. Ja.

83553. De **Voorzitter**: Weet u hoever zijn werkzaamheden op dit gebied teruggaan?

A. Ik meen, dat hij van begin af aan de zaak heeft meegemaakt. Ik zal u zijn huisnummer in de Weesperstraat schrijven.

83554. De **Voorzitter**: Ik kom dan tot de volgende vraag: hoe bent u er zelf bij betrokken geraakt?

A. Mijn eerste contact met de illegaliteit is door de Joden geweest. De Joden hadden zich indertijd opgegeven voor de Duitsers en pas later kwamen ze op het idee te bewijzen, dat ze geen Joden waren. De Duitsers, dat was het bureau van *Kalman*, eisten daarvoor een anthropologisch rapport.

83555. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat niet *Callmeijer*, in Amsterdam?

A. Ja, inderdaad. Zij eisten een anthropologisch rapport, dat wil zeggen een bewijs, dat het lichamelijk en ook psychisch geen Jodenmensen waren. In het begin meldden zich daarvoor verschillende Joden. De eerste was uit Maastricht, een Joodse vrouw, die met een Nederlandse niet-Joodse man gehuwd was en zich had gewend tot prof. C. U. *Ariëns Kappers*, maar deze was geen anthropoloog en heeft mij toen gevraagd, dat voor hem te doen. Geleidelijk aan zijn wij het samen gaan doen. Ik maakte het rapport en hij ondertekende het mede.

Later eiste *Callmeijer* steeds meer — hij was in elk geval een zeer slimme figuur — om zelf tegenover andere Duitsers gedekt te zijn en toen zijn wij begonnen met de z.g. vaderschapsvervalsingen, waarin ook allerlei rechters en dominees een rol hebben gespeeld. Daardoor heb ik veel werk gekregen, jarenlang, en ben ik met verschillende mensen in contacten gekomen, die vaak zeer betrouwbaar waren. Zo heb ik in Amsterdam zeer veel illegale mensen leren kennen, o.a. verschillende figuren van „De Vrije Katheder”. Ik meen, dat het dr. *Polak* is geweest, de latere wethouder, die contact heeft gelegd met de redactie, misschien mij daarvoor heeft aanbevolen. „De Vrije Katheder” had moeilijkheden met vergaderruimte en wij hebben, de eerste tijd vergaderd in mijn laboratorium, midden tussen de Duitsers in; later ook in een andere lokaliteit, die te mijner beschikking stond. Ik was mede-redacteur, ik las de artikelen vóórdat ze er in kwamen en wij spraken daarover.

83556. De **Voorzitter**: Uit welke personen bestond in dat laatste jaar de redactie?

A. Dat waren: *Willebrands*, mevrouw *Kuiper* — *Talina Stheeman*, mr. *Petra E. Eldering*, *B. Riezouw*, *A. F. Mellink*, mr. *Marianne H. Keuls*, mejuffrouw *E. C. C. Schogt* en ik. Ik meen, dat de redactie tijdens de oorlog practisch gelijk was aan die direct na de oorlog.

83557. De **Voorzitter**: Wat was in die periode de strekking van het blad?

A. Naar ik meen was de strekking precies, althans in hoofdzaak, gelijk aan die van alle illegale bladen, nl. het geven van voorlichting. De bedoeling was in die tijd ook wel om wat men noemt de progressieve groepen gelegenheid te geven zich te uiten, maar ik meen, dat daarop in die tijd niet bijzonder veel nadruk gelegd werd; ik geloof, dat niet de propagandistische kant de allereerste of allerbelangrijkste rol speelde, maar dat de voorlichting het belangrijkste was.

83558. De **Voorzitter**: Op welk gebied?

A. Voorlichting van de mensen ten aanzien van het verloop van de oorlog en de houding, die ze hadden aan te nemen tegenover de bezetters.

83559. De **Voorzitter**: En welke tendenz overheerste daarbij, wat het laatste betreft?

A. Tweeërlei: tegenover de N.S.B.-ers het isolement en tegenover de Duitsers het verzet.

83560. De **Voorzitter**: Ook het actieve verzet?

A. Ja. Ik meen, dat verschillende mensen van „De Vrije Katheder” ook aan dat actieve verzet hebben deelgenomen.

83561. De **Voorzitter**: Doch waarschijnlijk niet in dat verband?

A. Meestal in ander verband. Verder hadden zij — althans sommige leden — geregeld contact met de Raad van Verzet, welke stond onder *Gerben Wngenaar*.

83562. De **Voorzitter**: Hoe dikwijls verscheen het blad?

A. In het laatste jaar, naar ik meen, éénmaal per maand, maar het zal waarschijnlijk wel iets minder geweest zijn.

83563. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee omtrent de oplage?

A. Ik weet het aantal niet precies, maar dat weet *Willebrands* wel. Hij heeft met de drukker onderhandeld. Het blad werd verspreid in de grote steden en ging b.v. ook naar het noorden. Verscheidene malen hebben koeriers het blad naar het noorden gebracht. In de grotere plaatsen als Den Haag, Delft en Dordrecht heeft de redactie na de oorlog veel contacten gehad.

83564. De **Voorzitter**: Voortbouwende dus op de contacten in de oorlog?

A. Ja.

83565. De **Voorzitter**: Werd het blad gedrukt?

A. Ja, in mijn tijd wel, in Amsterdam, maar het is ook wel gedrukt in de Zaanstreek en dan werd het vervoerd per schip.

83566. De **Voorzitter**: Zijn er ook moeilijkheden geweest in die zin, dat er personen, die betrokken waren, hetzij bij de redactie, hetzij bij de verspreiding of het drukken, door de Duitsers zijn gearresteerd?

A. Er zijn van de Vrije Katheder-redactie leden gearresteerd, maar niet in mijn tijd. Dat was vóór mijn tijd. Wie het zijn geweest, weet ik niet; ik heb hen niet gekend.

83567. De **Voorzitter**: Hebben er in uw tijd geen catastrophes plaats gehad?

A. Eenmaal vergaderden wij in een gebouw, waarin beneden ons een distributiedienst gevestigd was. Deze is leeggeroofd op het ogenblik, dat wij vergaderden, maar de politie heeft ons netjes gewaarschuwd om zo gauw mogelijk weg te komen en dat is ook op het nippertje gelukt.

83568. De **Voorzitter**: Hebben er bij de verspreiding in uw tijd ook geen ongelukken plaats gehad?

A. Bij mijn weten niet.

83569. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik zou gaarne iets meer willen weten omtrent die anthropologische rapporten, die zijn gemaakt; dat was toch ook een vorm van verzet. Hoe deed u dat?

A. Ik moest bewijzen, dat de betreffende persoon geen Jood was. Dat heb ik in het begin gedaan door de maat van hem te nemen en verder allerlei gegevens te verzamelen. Ik heb het zo gedaan, dat ik het gemiddelde Joodse type als het gemiddelde Nederlandse type heb genomen. Daartegen hebben de Duitsers nooit bezwaar gemaakt; dat merkt trouwens alleen een insider, en die hebben zich er niet mee bemoeid.

83570. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Is het gemiddelde Nederlandse type dan anders van maat?

A. Ja, dat ligt anders. Er zijn bepaalde lichamelijke kenmerken, die vóór, en andere, die tegen het Joodse type pleiten. Ik verzamelde zoveel mogelijk gegevens, die tegen het Joodse type en vóór het Nederlandse type pleitten. Tenslotte heb ik maar één geval gehad, waarmee ik geen raad wist; in totaal heb ik er ca. 1200 gehad; ik heb het er zeer druk mee gehad.

83571. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoeveel zijn er geaccepteerd? Ze moeten toch ontdekt hebben, dat u knoeide?

A. Het ging om het uitgangspunt; daar zijn ze ingetrapt. De latere rapporten werden groter, omdat ik moest bewijzen, dat een bepaalde Nederlander vader was van iemand, die zich als Jood had opgegeven. Er zijn altijd dingen, waarin de mensen op elkaar lijken, soms zelfs treffend. Je zou soms haast zelf in je rapporten gaan geloven.

83572. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Liep u niet het gevaar een technisch persoon tegenover u te krijgen? Hadden de Duitsers die hier niet?

A. Ja, die hadden ze ook; dat was *Weinert*, uit Kiel, maar die dronk erg veel. Hij deed hetzelfde werk ook, maar dan voor geld. Hij vroeg voor een dergelijk rapport een paar duizend gulden, tot f 10000 toe. Dat heb ik natuurlijk nooit gedaan. Hij was omkoopbaar en daardoor niet gevaarlijk. Dan was er nog de groep van Portugese Joden, die wij collectief hebben trachten te helpen. Wij hebben daarover een groot rapport opgesteld over allen te zamen. Ze zijn practisch allemaal onderzocht, ook in den Haag, en dat rapport is min of meer aanvaard.

83573. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Er zijn toen, meen ik, 25 Portugese Joodse families vrijgesteld in 1941.

A. Er waren er ook, die niet-Jood waren, die zuiver Portugees waren en die om geloofsvervolging bij voorbeeld hierheen waren gekomen. De Nederlander kent niet het onderscheid tussen een Spanjaard en sommige Joods-Portugese typen. Die Portugese Joden hebben daardoor echter zeker een jaar uitstel gekregen van te worden geëvacueerd. Zij hadden van die tijd gebruik moeten maken om onder te duiken, maar hebben dat niet allen gedaan.

83574. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik dacht, dat er velen waren vrijgesteld.

A. Een betrekkelijk kleine groep, maar de groep, die wij op het oog hadden, dat waren er misschien 600, had door onderduiken zich kunnen vrijwaren. Die mensen hadden echter te veel vertrouwen, niet op ons, want wij hebben hen gewaarschuwd, maar op *Callmeijer*.

De Duitse Joden moesten individueel behandeld worden; dat waren er 800, en ik meen, dat daarvan 60 pct. geholpen is. Echter lang niet alleen door de anthropologie, maar ook door juristen en bovendien allerlei mensen, die slim waren en uit allerlei plaatsen en dorpen van alles te voorschijn hebben gehaald en hebben geproduceerd.

In verband met uw vragen mag ik misschien dit nog zeggen. Ik ben nooit bij een politieke partij geweest en ben dat nog niet, maar ik had destijds, in oorlogstijd, de stellige indruk, dat de bedoeling van de groep, die ik kende, en ook van haar omgeving, in geen enkel opzicht de richting uitging van een gebruik maken van de toestand na de oorlog voor haar eigen politieke doeleinden. U begrijpt, dat ik daar zelf wat bang voor ben geweest, omdat ik dat niet juist vond, maar ik heb de stellige indruk gekregen, dat dat niet zo was en dat dus de angst, die vooral van sterk rechtse kant heerste voor revolutie, vanwege de groep, die ik heb leren kennen, niet behoefde te bestaan. Volgens mijn persoonlijke indruk is dit zo geweest. Het was in de kringen van de redactie algemeen de mening, dat na de bevrijding de constitutionele monarchie hersteld diende te worden.

83575. De **Voorzitter**: Hield men zich in het blad in de tijd, dat u er als redacteur bij betrokken was, ook wel bezig met na-oorlogse problemen en, zo ja, in welke zin?

A. Men heeft zich daarmede beziggehouden vooral door de lectuur, die in mijn tijd loskwam in verschillende brochures. Er is bij voorbeeld een brochure geweest, waarin van de kant van verschillende partijen de na-oorlogse toestand is besproken. Die werden gelezen, besproken en behandeld.

83576. De **Voorzitter:** Maar werd die min of meer neutraal weer-gegeven of werd daar ook een bepaalde opvatting over gegeven?

A. De „Vrije Katheder" heeft tijdens en ook na de oorlog in de redactie altijd een belangrijk deel communisten, ook partij-communisten, gehad; een ander deel was dat niet. Ik behoorde tot de groep, die dat niet was. Natuurlijk kan je niet in die groep zijn, wanneer je helemaal geen sympathie hebt voor die denkwijze. Die was mijns inziens in die tijd zeer eerlijk, dat wil zeggen, men stond ook open voor kritiek op de eigen mening, iets, dat in de laatste jaren veranderd en zelfs verboden is van de kant van „De Waarheid". Die stemming heerste er in het begin beslist niet. Men stond open voor kritiek en men zag er het grote voordeel van in juist van de andere kant de gedachten over deze dingen te horen. De gehele opzet van „De Vrije Katheder" na de oorlog is geweest de discussie over de verschillende principes mogelijk te maken, iets dat tenslotte mislukt is.

In het laatste jaar van de oorlog onderhielden de redactie van „De Vrije Katheder" en die van de „Vrije Kunstenaar" (L. P. *Braat* en J. *Bot*) geregeld contact. Vanwege „De Vrije Katheder" werd een jeugdblad „onder de loupe" uitgegeven, dat echter een eigen redactie had, die met de redactie van „De Vrije Katheder" samenwerkte.

83577. De **Voorzitter:** Tot hoelang hebt u deel uitgemaakt van de redactie?

A. Ik meen, dat ik in Augustus 1948 uit de redactie gegaan ben, omdat ik er toen al vrijwel een jaar niet meer kwam, voor een groot deel door tijdsgebrek. Ik las toen de artikelen niet meer en kon ook geen verantwoordelijkheid meer op mij nemen als redacteur. Dat vond ik steeds drukkender, en wat in de oorlog niet zo belangrijk was, werd het in deze tijd wel.

83578. De **Voorzitter:** Ik ben hiermee gekomen aan het eind van hetgeen ik u te vragen had. Hebt u er zelf misschien nog iets aan toe te voegen?

A. Neen, ik zou het niet weten.

De **Voorzitter:** Dan dank ik u zeer voor de ons verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

A. DE FROE.

DONKER, *voorzitter.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENRURG, *griffier.*

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaail van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

CORNELIS JOHANNES RÜBSAAM,

oud 30 jaar, wonende te Amsterdam, student in de medicijnen.

Hij legt de eed af als getuige.

83614. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie houdt zich o.m. bezig met een onderzoek naar de verschillende onderdelen van het verzet. Wij zouden van u iets willen horen over de werkzaamheden van de Persoonsbewijzencentrale (P.B.C.). Kunt u ons een en ander mededelen over het ontstaan en de betekenis van dat instituut en over de problemen, die er op dit gebied geweest zijn?

A. Op de uitnodiging, die ik heb ontvangen om voor uw commissie te verschijnen, stond als onderwerp vermeld: "Falsificatie-groepen." Nu ben ik bezig een stuk te schrijven voor „Onderdrukking en Verzet" over dat onderwerp in het algemeen; ik heb mij daarom ook verdiept in de werkzaamheden van andere groepen. Wilt u daarvan ook iets horen?

83615. De **Voorzitter**: Gaarne. Wanneer u uw uiteenzetting kunt trekken in het kader van dit werk in het algemeen, dan zou ik dat zeer op prijs stellen.

A. Wat dan betreft de vervalsingen in het algemeen, deze waren zeer belangrijk in bezettingstijd. Zij hadden eigenlijk tweeërlei bedoeling. In de eerste plaats om verzet mogelijk te maken. Een illegaal werker moest zich vrij kunnen bewegen en dus geen moeilijkheden hebben ten gevolge van allerlei beperkende bepalingen, zoals er in die tijd waren. Ik noem als voorbeelden, dat men des avonds niet op straat mocht zijn, dat men bepaalde terreinen en werken niet mocht betreden; ook kon het zijn, dat men om bepaalde bezigheden te verrichten schijnbaar een bepaalde kwaliteit moest hebben om zijn aanwezigheid of zijn gedrag aannemelijk te maken. Dit gold b.v. voor mensen, die zich met inlichtingen bezighielden; wanneer men b.v. zijn neus eens wilde steken in wat er in IJmuiden gebeurde, was het nuttig, wanneer men een papier had, dat men werkte bij de Organisatie Todt. Dit was dus om illegaal werk mogelijk te maken. Een tweede doel was om mensen, niet illegale werkers zijnde, te helpen, bij pogingen zich te onttrekken aan bepaalde Duitse maatregelen. Dat was zeer belangrijk. Voor Joodse Nederlanders, die zeer onveilig waren met een persoonsbewijs met een J er op, was het dus van belang, een persoonsbewijs zonder J te krijgen. Voor jonge mannen, die onder de Arbeitseinsatz vielen op grond van hun leeftijd, was het nuttig een papier te hebben, dat zij ciarbuiten vielen. Daaruit volgde ook, dat vervalsingen pas van belang werden op het ogenblik, dat de Duitse maatregelen belemmerend werkten. Dat gebeurde dus in 1943 op grote schaal. Wat op het gebied van de vervalsingen gebeurde, is in de loop van de bezetting zeer toegenomen en heeft in de hongerwinter zijn hoogtepunt gevonden.

U vindt het misschien wel goed, dat ik enige aantekeningen, die ik heb geïnaakt, even raadpleeg.

De **Voorzitter**: Ja.

A. Bij alle vervalsingen waren die van de persoonsbewijzen de belangrijkste. Als men een andere identiteit of een andere kwaliteit wilde aannemen, had men vaak een persoonsbewijs nodig, dat anders

was dan het oorspronkelijke. Vandaar, dat men vooral in de eerste tijd zich in het bijzonder heeft beuggehouden met de methoden om iemand aan een vals persoonsbewijs te helpen. Ik weet niet, in hoeverre u geïnteresseerd bent in de techniek daarvan. Er zijn verschillende methoden om iemand aan een vals persoonsbewijs te helpen. Is het de bedoeling, dat ik u daarvan iets vertel?

De **Voorzitter**: Gaarne.

A. Men kan — en dit was in de eerste tijd de meest gebruikte methode — proberen het persoonsbewijs, dat men heeft, te veranderen. Dat was niet eenvoudig. Het zal u bekend zijn, dat de persoonsbewijzen zo gemaakt zijn, dat dit zeer moeilijk was. Men heeft duidelijk daarvoor zijn best gedaan. In het boek van de heer *Lentz* over het persoonsbewijs, dat is uitgekomen als handleiding voor de ambtenaren, staat vermeld, dat het knoeien in persoonsbewijzen onmogelijk is. Dat is in de praktijk niet helemaal juist gebleken, maar het moet gezegd worden, dat het moeite heeft gekost. Langzamerhand hebben vele mensen daarin een grote techniek ontwikkeld. Iedereen had daarvoor zo zijn eigen methode.

Men heeft ook het P.B. van iemand anders gebruikt. De J van de Joden was er niet zo gemakkelijk uit te krijgen, hoewel het ook wel gedaan is. Liever ging men uit van het P.B. van iemand, die het quasi verloren was, dat had het voordeel, dat er dan geen Joodse naam op stond. Ze werden ook weleens gestolen.

Een andere methode was te proberen een blanco P.B. te krijgen en dat op de gewenste wijze in te vullen. Men kon ze soms van ambtenaren betrekken, die ze daarvoor aan de circulatie onttrokken. Dat was voor de ambtenaren niet eenvoudig, omdat zij onder een zeer sterke controle stonden. Zij moesten daarvoor b.v. een fictieve vijftienjarige in het bevolkingsregister schuiven. Dan werd voor hem een persoonskaart in het bevolkingsregister geschoven. Wanneer iemand 15 jaar werd, kreeg hij een persoonsbewijs. Dan kon men aan den Haag berichten, dat iemand 15 jaar was geworden, en dus quasi voor hem, maar in feite voor de onderduiker, een persoonsbewijs uitschrijven. De vijftienjarige was dus een fictief persoon. Er zijn veel methoden door de ambtenaren ontwikkeld om dat op een handige manier te doen. Ook werden, vooral in de kleinere gemeenten, door de K.P.'s wel persoonsbewijzen op de gemeentesecretarie weggehaald door middel van een overval. Dit had natuurlijk weer een bezwaar, nl. dat het bekend was, dat die persoonsbewijzen weg waren, zodat men wist, van welke gemeenten zij afkomstig waren en welke nummers zij droegen. Deze methode was dus niet zo goed bruikbaar als men niet de nummers en eventueel de gemeentenaam veranderde.

Men kwam ook tot het namaken van persoonsbewijzen, ook omdat het zo i-logisch moest zijn veel grotere aantallen te verschaffen, maar dit was ook niet zo eenvoudig. Het persoonsbewijs had een watermerk. Het was voor een particulier onmogelijk, zulk papier te maken. Het is wel geprobeerd. *Gerrit van der Veen* heeft dit gedaan en misschien hebben ook anderen het wel geprobeerd, maar het is niet gelukt. Er kwam wel een watermerk, maar niet een bruikbaar. *Eduard Veterman* heeft toen voor het eerst een ander systeem bedacht, nl. het bedrukken met de voorstelling van het watermerk. Men drukte dan de leeuw op een vel papier, dat half zo dun was als het persoonsbewijs, en plakte daar een ander vel tegenaan. Hierdoor kreeg men een watermerkeffect. Onafhankelijk van *Veterman* is *Gerrit van der Veen* tot hetzelfde systeem gekomen. *Veterman* heeft ook persoonsbewijzen — het zijn er met elkaar 1800 geweest — gedrukt op echt papier. Ik ben er niet achter kunnen komen, waar dat papier is gestolen, maar ik weet alleen, dat dit is gebeurd door een beroepsinbreker.

83616. Jonkvrouwe **Wittewaail van Stoetwegen**: Werd die voor deze gelegenheid gehuurd?

A. Een van zijn medewerkers was verloofd met een dochter van een rechercheur van politie. Deze rechercheur was in het complot en kende een inbreker, die neiging toonde, zijn leven te beteren.

Deze actie leverde ook niet zo ontzettend veel op, nl. 1500 persoonsbewijzen. Het was wel belangrijk, maar vergeleken bij hetgeen later is afgeleverd, was het niet zo gek veel.

De persoonsbewijzen, die zijn afgeleverd door *Veterman*, waren, wat watermerk betreft, wel voldoende en ook verder waren zij bruikbaar.

Het is de P.B.C. nooit gelukt, echt papier te krijgen, en daarom heeft men zich geworpen op de andere methode.

Het exemplaar, dat ik u hierbij overhandig, is van een veel latere tijd, maar van hetzelfde systeem. Dit lijkt inderdaad een watermerk, maar het is het niet, want er zijn twee vellen op elkaar gedrukt. Het is aan de binnenkant bedrukt. De heer *Koersen* is wel volkomen op de hoogte van de methode van het zelf maken van persoonsbewijzen op veel groter schaal door deze te drukken. Toen men er mee begon, waren het kleine oplagen, maar het werden er steeds grotere. Eind 1943 leverde de P.B.C. aan de L.O., die natuurlijk een grote afneemster was, omdat die veel onderduikers verzorgde, 2000 per maand. Dit zijn er nogal veel, maar in de eerste tijd van het onderduiken, met name van hen, die onder de Arbeitseinsatz vielen, liepen de jongens vaak ten onrechte met valse papieren; men wist nog niet zo, welke gevaren dreigden en in hoever men gevaar liep door met eigen papieren te lopen; dikwijls kon men volstaan met in zijn eigen papieren een bepaalde wijziging aan te brengen, b.v. in de aanduiding van zijn beroep of met een bepaald Ausweis daaraan toe te voegen. Later is dan ook gewaarschuwd, dat het gevaarlijk was met bepaalde papieren te lopen; bovendien maakte men de zaak gevaarlijker voor hen die wel met valse papieren moesten lopen. Men moest niet alleen het persoonsbewijs zelf goed maken maar ook het papier goed invullen. Dat scheen vrij eenvoudig; men kon het in het boek van *Lentz* lezen. Maar elke gemeente had haar eigenaardigheden; b.v. bepaalde tekens die bij het uitreiken werden aangebracht. Verder moest men zich oefenen in het zetten van een vingerafdruk met vingerafdrukinkt. Iemand, die persoonsbewijzen ging bezorgen, moest dus hebben: persoonsbewijzen, vingerafdrukinkt, een rolletje om de inkt uit te rollen, een spiegeltje, waarop gerold werd, aceton en benzine om spiegeltje en vinger weer schoon te maken, kortom: hij was een uitreikingsambtenaar met alle technische toebehoren.

83617. De **Voorzitter**: Hoe voldeden de op deze wijze gemaakte persoonsbewijzen in de praktijk? Werd vaak ontdekt, dat zij niet echt waren? Het lag er natuurlijk aan, wat voor controle plaats had; dat was van groot belang. Bij oppervlakkige controle waren ze waarschijnlijk wel geschikt, maar wanneer bij arrestatie het nauwkeurig bezien werd, zal het wel vaak misgelopen zijn.

A. Wanneer men gearresteerd werd, werd het soms nauwkeurig nagegaan. Er waren mensen, die een z.g. gekrabb. persoonsbewijs hadden, waarvan men vermoedde, dat het niet in orde was; men trachtte dat dan aan te tonen, maar is daarin niet geslaagd. In het algemeen is het echter aldus. Ik kan onmiddellijk zien, of een persoonsbewijs vals is; naast een echt persoonsbewijs is het onmiddellijk als vals te herkennen, o.a. door het watermerk. Van belag was de wijze, waarop iemand bij controle zich gedroeg. Ook was van belang in welke tijd het speelde. In de eerste tijd, toen de P.B.C. nog moeilijkheden had met de watermerkmethode, omdat men niet klaar was, en toen velen om een persoonsbewijs zaten te springen, was het wel verantwoord persoonsbewijzen zonder watermerk uit te geven, omdat het in het geheel niet bekend was, dat er valse persoonsbewijzen bestonden; het werd riskant, toen dat aan de Duitsers bekend was. In het algemeen was het zo, dat men reeds zeer veel gewonnen had, wanneer men maar bij de controle een zeker zelfvertrouwen in het persoonsbewijs toonde. Dat het vaak fout gelopen is, geloof ik niet. Het is zeker voorgekomen. Ik weet b.v. een geval van een Jood, die in de begintijd een persoonsbewijs gekregen had van de P.B.C.

Wij vonden later, dat hij met dat persoonsbewijs niet kon lopen. Het lettertype was niet goed, het was met een zetsel gedrukt en niet met clichés en men had niet precies dezelfde letter als de Landsdrukkerij daarvoor gebruikte; het watermerk was nog op een andere manier gemaakt. In de eerste tijd werd nl. een leeuwje uitgeknipt en tussen het papier geplakt. Het was nog iets ingewikkelder dan ik het nu zeg, maar daarop kwam het neer. Ieder P.B. kostte toen ook veel tijd om te maken. Toen hebben wij hem laten weten, dat wij hem een nieuw persoonsbewijs zouden geven. Maar hij wilde geen ander hebben. Het was wat smoezelig geworden en hij was er aan gewend geraakt. Bovendien had hij via relaties het nummer van het persoonsbewijs in het bevolkingsregister laten opnemen. Ik heb het na de bevrijding nog eens gezien en het zag er inderdaad erg betrouwbaar en echt uit, juist door het gebruik. Wanneer een persoons-

bewijs er uit zag, alsof het gebruikt was, verhoogde dat de betrouwbaarheid belangrijk.

Wanneer men verdacht gevonden werd, bestond de mogelijkheid, dat het persoonsbewijs op het bevolkingsregister werd gecontroleerd. Dan klopte het niet als het vals was. Van het begin af aan heeft men getracht daar iets aan te doen. Later is dat op grote schaal gebeurd, o.a. door de z.g. T.D.-club. Dan werd iemand rondgezet. D.w.z. dat via ambtenaren in het bevolkingsregister en zo mogelijk in het centraal bevolkingsregister de nieuwe identiteit op een persoonskaart werd gezet, zodat bij controle de zaak volkomen klopte. Anderen voelden daar niets voor. Zij hadden er bezwaar tegen in welk register ook te worden opgenomen, al was het onder een valse naam. Voor de Joden was dat rondzetten heel goed. Aan de andere kant heb ik de indruk gekregen, dat de Duitsers zelden van die controlemogelijkheid hebben gebruik gemaakt. Waarschijnlijk hebben zij er niet aan gedacht. Door iemand, die iets van persoonsbewijzen afwist, was een vals persoonsbewijs wel als vals te herkennen, maar in de praktijk is gebleken, dat dit niet zo erg hinderde.

83618. De heer **Koersen**: De mensen, die in de treinen controle uitoefenden, hadden toch wel een dusdanige kennis van de persoonsbewijzen, dat zij konden zien, of ze vals waren of niet?

A. Eerst niet, maar in het begin van 1944 zijn speciale colonnes op de treinen gezet, die er verstand van hadden. Een bezwaar was, dat valse persoonsbewijzen te splitsen waren. Wanneer de helft er af kon worden genomen, was evident gedemonstreerd, dat een persoonsbewijs vals was. In de illegale pers is toen ook gepubliceerd, dat je vooral niet met een vals persoonsbewijs in de trein moest gaan zitten. Daarom is er opnieuw naar gestreefd aan echte persoonsbewijzen in grote aantallen te komen.

Een P.B.C.-groep heeft in 1944 gepoogd papier los te krijgen van een papierfabriek, waar men meende, dat het papier werd gemaakt, maar dat is niet gelukt. Bij die pogingen kwam men aan de inlichting, dat op de Landsdrukkerij wellicht een groot aantal persoonsbewijzen kon worden weggehaald. Die waren gedrukt en wel, maar hadden nog geen zwarte opdruk. Het was de tweede druk, dus het woord „Nederlander“ stond er nog niet op. Verder stonden er nog geen gemeentenummers op, wat het voordeel had, dat je naar believen de naam van de gemeente er op kon drukken. Dit is dan ook gebeurd. Er is een overval geweest op de Landsdrukkerij, die geruisloos is verlopen. Ik ben na de bevrijding op de Landsdrukkerij geweest en het hoofd van de veiligheidsdienst zei mij toen, dat die overval niet had plaats gevonden.

83619. **Jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen**: De deur ging zeker vanzelf open?

A. Hij was onjuist ingelicht, maar ze hebben het in elk geval niet gemerkt. De persoonsbewijzen lagen in een kluis en onder het motto van een Duitse controle is men binnengekomen. *Gerrit van der Veen* was er ook bij; het was een dag, voordat hij werd aangeschoten op de Weteringschans in Amsterdam, dus 30 April 1944. Zij hebben tegen de man, die daar in z'n eentje moest oppassen, gezegd: wij zullen jou maar in de kluis zetten en de boel meenemen!, maar die man voelde daarvoor niet en toen hebben ze hem maar meegenomen en hem buiten den Haag uit de politie-auto, waar ze de beschikking over hadden, gezet. De man beloofde plechtig te zullen zwijgen en heeft dit kennelijk ook gedaan.

Bij die gelegenheid heeft men een hele massa blanco persoonsbewijzen gekregen, maar helaas is een tijd later een groot deel hiervan weer in handen van de S.D. gevallen.

83620. De **Voorzitter**: Hoe groot was nu het aantal, dat van de Landsdrukkerij is gekomen?

A. Het precieze aantal weet ik niet, maar het waren er vele duizenden. Ik heb ze nooit samen gezien. Ik weet wel, dat het grote pakken waren.

Voor zover ik kan nagaan, zijn de eerste valse persoonsbewijzen door *Eduard Veterman* gemaakt. Hij is er mee begonnen in 1941. Ik heb dit in zijn boekje gelezen, maar ik heb het ook elders geverifieerd, nl. bij de drukker, die hij in zijn boekje noemde. Het was voor spionnagedoeleinden, maar ook voor Joodse kennissen. De eerste oplage was klaar in Februari 1942. Dit wist de drukker met stelligheid, doordat het precies op zijn verjaardag viel. Hoe *Veterman* het heeft gedaan, staat allemaal in zijn boekje, in het bijzonder ook het laten clicheren van de tekst van een spelletje om aan het cliché voor „afdruk rechter wijsvinger“ te komen en van een leeuw voor een fictieve „Löwenseife“, welke leeuw voor het watermerk werd gebruikt.

In Februari had hij zijn eerste honderd klaar en in de loop van 1942 is hij er verder mee bezig geweest.

In die tijd is ook de groep van *Gerrit van der Veen* er mee begonnen. De beide groepen hebben elkaar niet gekend, hoewel zij allebei in Amsterdam zaten.

83621. De **Voorzitter**: Hoe werd de groep van *Gerrit van der Veen* aangeduid?

A. Er toe behoorden o.a. *Arondeus*, *Duwaer* en jhr. *Saridberg*, en daaruit is voortgekomen de zogenaamde P.B.C.

83622. De **Voorzitter**: Had de groep *Veterman* een naam?

A. Neen. De naam is alleen die van die spionagegroep Luctor et Emergo.

83623. De **Voorzitter**: Het falsificatiefiliaal van deze groep had geen afzonderlijke naam?

A. Neen, voor zover mij bekend niet. De P.B.C. is er toen ook mee begonnen. Ze werden gedrukt bij *Frans Duwaer*. Het drukken van de pseudo-watermerken gebeurde elders, o.a. in de drukkerij van de heer *Koersen*. *Veterman* had een kleine drukker op de Ruysdaelkade. Een gedeelte van een van de eerste oplagen is niet in handen van de Persoonsbewijzen Centrale zelf gekomen. *Duwaer* kon toen niet drukken; een bevriende groep heeft toen voor het drukken gezorgd; die heeft toen die persoonsbewijzen voor het grootste gedeelte voor zich zelf gereserveerd; die meende daartoe het recht te hebben, omdat zij bijzondere doeleinden hadden, nl. pilotenvervoer. Het gevolg is geweest, dat er maar 400 persoonsbewijzen in handen van de P.B.C. gekomen zijn.

Er is ook een Duits oordeel over de door de P.B.C. gemaakte persoonsbewijzen. Namelijk in de aanklacht tegen een aantal daders van de aanslag op het bevolkingsregister te Amsterdam; velen waren gearresteerd, van wie ook personen, die behoorden tot de P.B.C. Er staat daarin ook, dat de eerste oplagen niet zo goed waren, maar dat de latere oplagen een zeer goede imitatie van de echte waren,

„sodass dieselben von einem speziellen Beamten der Reichs-recherchezentrale in Den Haag nicht so ohne weiteres als Fälschung erkannt werden könnten“.

Behalve valse persoonsbewijzen zijn er ook andere vervalsingen gemaakt om Joden te helpen. Wanneer men iemand niet zo gauw kon helpen aan een persoonsbewijs, dan was hij eenvoudig te helpen met een papiertje van het bevolkingsregister of van de politie, dat hij zijn persoonsbewijs had ingeleverd of verloren; dat was weliswaar slechts een tijdelijke hulp. Verder werden vaak gele kaartjes aan Joden geleverd, volgens welke men maar een of twee Joodse grootouders had; dat kon weer van belang zijn voor hen, die er nogal Joods uitzagen; wanneer men er zeer Joods uitzag, en men had een niet Joods persoonsbewijs, dan was dat verdacht. In de tijd, toen alleen de Joden nog maar in Nederland te werk gesteld werden, kon men gebruik maken van andere vervalsingen; met medewerking van de ambtenaren werd dan b.v. een goedkeuring in een afkeuring veranderd of uerd het aantal kinderen op paaiër verhoogd; wanneer nien nl. meer dan drie kinderen had, behoefde men niet mee.

Verder zijn er merkwaardige vervalsingen geweest om aan te tonen, dat iemand tot een bepaalde kerk behoorde of de nationaliteit had van een non belligerente Mogendheid. Meri heeft b.v. doopbewijzen uit Tsaristisch Rusland en uit Tsjecho-Slowakije nagemaakt. Men nam expres van die verre oorden om contrôle onmogelijk te maken. Men maakte ook paspoorten uit Paraguay. *Veterman* heeft Braziliaanse geboortebewijzen gemaakt, waarvan hij nooit een echt gezien had. Zij waren volkomen fictief. Niemand wist, hoe een echt Braziliaans geboortebewijs er uit zag.

In de loop van 1943, toen de vervalsingen een grote omvang kregen, in het bijzonder in verband met de Arbeitseinsatz, zoals het heette, zijn nog verscheidene anilere groepen ontstaan. Zal ik u daarvan iets vertellen?

De **Voorzitter**: Gaarne.

A. Ik heb de groep van *Veternian* genoemd en de groep van *Gerrit van der Veen*, die tot de P.B.C. uitgroeide. De arrestatie van *Veterman* eind 1943 be'ekende wel min of meer het eind van zijn groep. De P.B.C. heeft voortbestaan na de dood van *van der Veen*. Zij stond eerst onder leiding van *Badrian*. Dat heeft kort geduurd. *Badrian* is in een straatgevecht doodgeschoten. Door de klappen, die waren gevallen, was het langzamerhand nodig geworden de P.B.C. opnieuw op te bouwen. Het maken van nieuwe persoonsbewijzen, wat specifiek het werk van de P.B.C. was, is, voor zover ik weet, behalve

door *Veterman* door geen enkele groep gedaan. Verder heeft de P.B.C. evenals andere groepen nog vele andere vervalsingen gemaakt. Zowel *Veterman* als de P.B.C. lat dus in Amsterdam. Ook in andere steden waren organisaties. In Utrecht bestond een groep, die genoemd werd Vervalsingsbureau Utrecht, voortgeltomen uit eer, groep studenten, die begonnen waren met het krabben van allerlei papieren. Uit dezelfde groep is ook De Bezige Bij, de illegale uitgeverij, voortgekomen. Die groep heeft zich in 1945 speciaal verdienstelijk gemaakt met het namaken van de Liese-Ausweise. Dat zijn de Ruckstellungs-Ausweise, die nooit op grote schaal gebruikt zijn. Maar dat konden we van te voren niet weten. Die falsificatie is aardig gelukt. Er was ook een groep, die een onderafdeling van de L.O. was. Dat was de falsificatiecentrale van de L.O., de F.C.-L.B. Zij was voortgekomen uit het groepje, waarvan *Jacques van der Weert* uit Nijmegen, die later gefusilleerd is, de belangrijkste man was.

83624. De **Voorzitter**: Heette het vervalsingsorgaan van L.O. niet P.B.S.?

A. Neen. Daar wilde ik juist over gaan spreken. Dat was een andere groep. Men had de F.C.-L.O. en de P.B.S. De F.C.-L.O. is voortgekomen uit de groep van *Jacques van der Weert* en is opgenomen in de L.O. De P.B.S. is tot stand gekomen door een besluit van de top van de L.O. Deze heeft een bepaalde sectie aangewezen om zich alleen met de persoonsbewijzen bezig te houden, terwijl de F.C.-L.O. zich ook met andere vervalsingen bezighield. Die P.B.S. was niet alleen een vervalsingsgroep.

In verband met de onderscheiding in drie soorten van persoonsbewijzen sprak men van de eerste, de tweede en de derde soort. De eerste soort was die, welke werd verschaft door een ambtenaar, achterom; deze persoonsbewijzen waren dus helemaal gaaf en ingeschreven. De tweede soort was een gekraakt persoonsbewijs, dat vernummerd was. De derde soort was een persoonsbewijs, dat helemaal vals was.

83625. De **Voorzitter**: U zei, dat de werkzaamheden van de P.B.C. uit de aard der zaak omvangrijker werden, naarmate er meer behoefte kwam aan persoonsbewijzen voor onderduikers. Leverde de P.B.C. ook aan de L.O. valse persoonsbewijzen? Was het feit, dat de sectie P.B.S. van de L.O. er kwam, niet aanleiding, dat de klandizie ging teruglopen?

A. Allerminst, want de derde soort betrok deze bij de P.B.C.

83626. De **Voorzitter**: Zij maakten ze dus niet zelf?

A. Neen, zij maakten helemaal geen valse persoonsbewijzen, maar zij zorgden wel voor de achterom gehaalde, vernummerde of gekraakte persoonsbewijzen.

83627. De **Voorzitter**: Die sectie zorgde er dus meer voor, dat zulke persoonsbewijzen in de L.O. kwamen, doch zelf maakten zij ze niet?

A. Juist. De mening over de waarde van de geheel valse persoonsbewijzen liep uiteen. Er waren er, die zeiden: zij zijn altijd van echte te herkennen. Anderen zeiden echter: bij contrôle blijkt het toch niet zo erg te hinderen.

De P.B.C. begon dus met het maken van geheel nieuwe valse persoonsbewijzen, ook omdat de andere soorten niet in grote aantallen te leveren waren. De beide andere systemen gingen in de loop van de bezetting wel meer geven. Op het einde van de bezettingstijd kon je helemaal van alles krijgen: dit was evenredig niet de medewerking van de ambtenaren, die in de loop van de bezetting en vooral na Dolle Dinsdag toenam.

83628. De heer **Koersen**: Zijn er van de eerste persoonsbewijzen, zonder watermerk, veel gemaakt? Dit vestigde wel de aandacht op de valse persoonsbewijzen, die in omloop waren.

A. Ik geloof niet, dat er veel van waren, en degenen, die er een hadden, hebben dikwijls later een ander gekregen.

83629. De heer **Koersen**: Je merkte direct, dat ze vals waren, als je ze tegen het licht hield.

A. Niemand vond het fraai, maar je kon beter zo een hebben dan een met een „J“. Het was een noodmaatregel, omdat men nog niet klaar was met de vervalsing van het watermerk.

De P.B.S. was een goed over het land verspreide organisatie. Zij had bureaux in Goes, Breda, Woerden, Rotterdam, Delft, Barendrecht, Groningen en Nijmegen. Nu kan ik me best voorstellen, dat

het bureau in Goes zich ook weleens met echte vervalsingen heeft beziggehouden, niet alleen van persoonsbewijzen, maar ook van andere dingen. Dat sprak vanzelf; het was niet zo, dat men een bepaald soort werk had en nooit iets anders deed; men hielp ieder zoveel mogelijk. De F.C.-L.O. zat o.a. in Den Haag en Nijmegen. Verder had men het bureau S.J.E.F.; er was nl. een M.P.-hoofd, die *Sjef* heette; die had voor zijn groep bepaalde papieren nodig om hun werk mogelijk te maken; hij opereerde in Noordbrabant en Limburg. Omdat dit bureau zich toch met vervalsingen bezighield, is het uitgegroeid tot een vervalsingsorganisatie, die speciaal werkte voor het Nationale Comité van Verzet en gevestigd was in den Haag. Verder had men nog een kleine groep, die met de vorige organisatie ook contact hield, nl. die van *Arend Heyner*. Deze beide groepen verschaften ook papieren voor speciale gelegenheden, b.v. voor een overval. Op het laatst was het zo goed in orde, dat men daarbij ook de bijbehorende uniformen ter leen verschaft: men kon bestellen een W.A.-set, een Wehrmacht-set, een N.S.B.-set. Van dit bureau S.J.E.F. is in Januari 1945 ook iemand naar Londen gegaan om daar te verzoeken om toch vooral valse persoonsbewijzen naar Nederland te sturen en bij het maken van advies te dienen. Dit had ook een speciaal doel; het hield verband met de nieuwe Ausweise, die men voor de totale Arbeitseinsatz wilde invoeren. In de illegaliteit meende men tenminste, dat de Duitsers dit plan hadden. Men heeft zich voorbereid op iets, dat nooit gebeurd is. Dit zou een zeer moeilijke situatie geworden zijn. Verplicht tot werken in Duitsland was ieder van 17 tot 40 jaar; ieder, die hier bleef, zou een zeer moeilijk na te maken papier krijgen: er zou een registratieboek bestaan ter controle; daarin zou behalve de naam zowel het nummer van de Ausweis als het nummer van het persoonsbewijs van de vrijgestelden voorkomen. Dit betekende dus dat ieder, wie men een vals bewijs van vrijstelling gaf, ook een bijbehorend persoonsbewijs zou moeten hebben, waarbij men hoopte, dat men het registratieboek in handen zou krijgen; anders ging het niet. Daarvoor zou men grote aantallen persoonsbewijzen moeten hebben; men kon daarvoor ook niet de persoonsbewijzen van de gemeentesecretarieën gebruiken; die hadden alle al een nummer. Mede daarom is iemand van het bureau S.J.E.F. naar Londen gegaan; daar had men vroeger ook al persoonsbewijzen gemaakt: ik heb deze nooit gezien; ik heb wel gehoord, dat ze zeer slecht waren.

Ik heb er ook eens over gesproken met de heer *Cas de Graaf*, en die heeft bevestigd, dat zij vroeger al op kleine schaal gemaakt zijn voor agenten, die hier gedrovt werden. Zij zijn toen op grote schaal gemaakt en waïen bedoeld voor de mensen hier. Die waren vrij goed.

83630. De Voorzitter: U spreekt nu over 1944/1945, als ik het goed begrijp?

A. Ja. Die persoonsbewijzen hadden een echt watermerk, maar het papier was veel te stug en daardoor waren ze toch onbruikbaar. Ik kan u er een van laten zien.

83631. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De kleur is ook niet goed.

A. Kaar de kleur moet u niet te veel kijken, want de echte hadden ook een variatie op dit punt. Wij hebben eens laten vragen, waar de persoonsbewijzen bleven, en toen is dit telegram teruggekomen.

83632. De Voorzitter:

„27 Maart 1945.

Er zijn reeds duizenden P.B.'s met P.B.-zegels van bevrijd gebied en blauwe P.B.'s verzonden. Falsificatiespecialist, die medewerker van Sief was en die uit bezet gebied is gekomen, vertoef reeds geruimen tijd in Londen voor advies. Er zullen gerepeld P.B.'s gedropt worden."

Di! telegram hebt u dus ontvangen omstreeks 27 Maart 1945?

A. Dat zal ik op 29 Maart hebben ontvangen.

83633. De Voorzitter: Dat is dus van de allerlaatste tijd in de oorlog?

A. Ja. Dat is het enige, dat ik ooit heb gemerkt.

83534. De Voorzitter: Maar hebt u daarnaast ook iets gemerkt van persoonsbewijzen?

A. Ja. Ik heb er een meegebracht.

83635. De Voorzitter: Kreeg u die van agenten?

A. Ik weet niet wie ze mij gaf. Daarnaar vroeg je verder niet. Ik kan niet eens bewijzen, dat ze uit Londen zijn gekomen, maar dat neem ik aan. Die waren dus bedoeld voor de mensen hier. Ik heb ook gehoord, hoewel ik ze nooit heb gezien, dat er ook andere papieren voor de mensen hier zijn gemaakt. Dat waren, meen ik, o.a. legitimaties, waarop stond, dat men bij het apparaat van de voedselvoorziening werkte. De heer *de Graaf* heeft mij verzekerd, dat die gemaakt en gedropt zijn. Het is vrij laat, eind 1944, geweest, dat men die in Londen begon te maken. Vóór die tijd maakte men alleen persoonsbewijzen en andere papieren, die bestemd waren voor de agenten.

83636. De Voorzitter: Maar het omgekeerde, dat van Nederland uit gepoogd is Londen te voorzien van persoonsbewijzen, echte of goed nagemaakte, om te gebruiken bij de droppings van agenten, heeft, voor zover u weet, nooit gespeeld?

A. Neen, maar uit wat de heer *de Graaf* heeft verteld, moet ik concluderen, dat het namaken van persoonsbewijzen in Engeland veel moeilijker was dan hier. Als men ons dat toen had gezegd, was het ons waarschijnlijk geweest, alsof wij het in Keulen hoorden donderen. Men was daar vrij, dus wij dachten, dat het daar heel eenvoudig was. Het was hier zo moeilijk, omdat wij niet vrij waren.

83637. De Voorzitter: Is er nooit — ik vraag het ten overvloede, want het is ons niet gebleken — uit Engeland een verzoek gekomen? C zegt: Van onze kant was er geen reden het te doen, want men kon het daar beter, maar inderdaad heeft het daar blijkbaar grote moeilijkheden opgeleverd. Een verzoek van die aard is er nooit, voor zover u weet, gekomen?

A. Hiervan is mij niets bekend. Ik weet wel, dat de heer *de Graaf* niet een vals persoonsbewijs, dat hij gekregen had van *Gerrit van der Veen*, naar Londen is gegaan en het daar heeft laten zien. Hij heeft er gezegd: dat kunnen ze daar; waarom kunnen jullie het niet?

Nu heb ik dus enige groepen genoemd. Daaruit moet u niet concluderen, dat zij de enigen waren, die vervalsingen maakten. Sommige vervalsingen waren eenvoudig; daarvoor was het bezit van een stencilmachine of een schrijfmachine voldoende. Soms kwamen er ook nog stempels bij, maar in ieder geval staat vast, dat naast allerlei echte vervalsingsgroepen ook allerlei andere groepen en individuele personen zich met vervalsingen hebben beziggehouden. Ik denk hier aan de z.g. vrije groepen, de T.D.-groep en bepaalde groepen van de L.O. Iedereen probeerde het, voor zover hij mogelijkheden had. Hierbij waren ook mensen, die tot de illegale pers behoorden. De heer *Koersen* zal kunnen bevestigen, dat het lang niet altijd specifieke vervalsers waren, die voor vervalsingen bij hem kwamen. Men kan echter wel zeggen, dat de meeste moeilijke vervalsingen zijn gemaakt door die vervalsingsgroepen. Aan de andere kant had je ook eenlingeii, die technisch heel handig waren en persoonsbewijzen konden veranderen en helemaal geen noodzaak zagen, zich bij een groep aan te sluiten.

Wat de stempels betrof, hiervan waren er vele nodig. Hierbij kon men ook op verschillende manieren te werk gaan. Als men een clichéfabriek ter beschikking had, kon men ze in rubber maken. Anderen gingen ze natekenen of sneden stempels in linoleum of in hout. Voor de P.B.C. hebben wij ze in rubber gemaakt. Dit had het voordeel, dat men dan voor andere groepen, die ze bestelden, meerdere tegelijk kon maken.

83638. De Voorzitter: Was het namaken van die stempels minder moeilijk?

A. Het had ook weer zijn aparte technische moeilijkheden. Ik heb hier toevallig een tekening van een stempel, die geen vervalsing is, maar een originele; ik had thuis geen andere. Van het voorbeeld maakte men een photo van dit grote formaat en dan moest er iemand komen, die dat allemaal keurig optekende met Oostindische inkt. Dit moest worden geclicheerd en daarvan werd een stempel gemaakt.

83639. De Voorzitter: Kan men hierbij de valsheid moeilijk ontdekken?

A. Wanneer dit goed gebeurde, dan was de valsheid niet te ontdekken. Ik heb hier een voorbeeld, een stempel van he: Arbeitsamt Dienststelle Amsterdam.

83640. De heer **Koersen**: Daarvoor was niet zo'n ingewikkelds apparaat nodig.

A. Neen, niet zo'n ingewikkelde als een drukker nodig had. Men moet niet vergeten de grote rol, die clichémakers en drukkers gespeeld hebben. Wanneer iemand bedreigd werd, verplaatste hij zich, maar dat kon een drukker niet doen. Een drukker moest altijd op datzelfde adres zitten; hij had altijd kans, dat er iemand kwam binnenlopen, die niet betrouwbaar was. Men kon als drukker zijn apparaat ook niet ergens verbergen; wanneer iemand wat drukken moest, dan moest dat op de persen gebeuren. Voorts moest men drukken op vreemde tijden van de dag; dat gaf soms moeilijkheden met de Arbeidsinspectie.

De heer **Koersen** weet daarvan zeker niet minder af dan ik.

Omdat op alle papieren stempels voorkwamen, zijn er geweldige hoeveelheden nagemaakt. Een catalogus van de stempels, die men in voorraad had, gaf men aan bevriende relaties; die konden dan bestellen. Van de P.B.C. en van de L.O. zijn catalogi aanwezig op het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie. De P.B.C.-catalogus bevat bijna duizend stempels. Het was een typisch Duitse methode. Men had b.v. een stempel van het Rijkscommissariaat, een adelaar met hakenkruis, waarboven in tekst stond: Rijkscommissariaat. Daarvan had men er vele, vaak van hetzelfde lettertype, maar het nummer van de verschillende instanties was verschillend. Voor verschillende zaken had men dus verschillende stempels nodig. Op dit stempel staat alleen het nummer 400; dit is een van de stempels, die nodig waren bij het uitreiken van de tweede distributiestamkaart; op het controle-zegel stond weer het nummer van de distributiekring; er waren er daarvan 503. Iedere distributiekring had zijn eigen cijfertype. Men kon dus niet één cijfertype voor al die kringen gebruiken; men moest een voorbeeld hebben. Ieder, die een vals persoonsbewijs had, moest dus een controlezegeltje op zijn persoonsbewijs hebben met het nummer van de kring, waarin hij woonde. Het was wel te doen, maar het kostte geweldige veel tijd.

83641. De heer **Koersen**: Hoevele personen waren er toen, die tot de Persoons Bewijzen Centrale (P.B.C.) behoorden?

A. Ik herinner mij het aantal voedselpakketten, dat de P.B.C. in de hongerwinter van de heer **Mansholt** kreeg. De P.B.C. kreeg er 150. Het waren derhalve relatief kleine organisaties.

83642. De **Voorzitter**: Werkte de P.B.C. uitsluitend in Amsterdam of verspreid over het gehele land?

A. Wij hadden wel veel contacten buiten Amsterdam, maar de organisatie zelf zat in Amsterdam. Op het ogenblik van de bevrijding was alles in volle ontwikkeling en waren wij bezig filialen te stichten. Die waren er al in het Gooi en in Leiden. Verder kon het je niet schelen, of een bepaalde groep, waarmee je samenwerkte, in Utrecht b.v., P.B.C. heette of niet. Als het nuttig was, werkte je daarmee samen.

83643. De **Voorzitter**: Om die zaak te laten reilen en zeilen was natuurlijk een verzameling van technici op verschillend gebied nodig?

A. Ik heb er zelf technisch niet aan medegewerkt; ik heb geen technische knobbel in dit verband. Ik heb meer met de organisatorische kant te doen gehad en ook met het contact met andere organisaties. Er waren ook mensen, die helemaal niet technisch waren, maar die het in de loop van de tijd zijn geworden. Om dit werk te doen, waren nodig: tekenaars — die waren ook heel belangrijk —, stempelmakers, clichémakers en drukkers.

De heer **Koersen**: En papiertechnici.

A. Wij hadden natuurlijk ook papiercontacten nodig. Dat was in de eerste tijd niet zo eenvoudig. Voor distributiebescheiden moesten wij voor een groot deel behaard papier hebben, zoals wij het noemden. Het maakt de indruk, alsof er haartjes op zitten. Ik weet niet, hoe het officieel heet. Gelukkig hebben wij het goede papier kunnen krijgen. Bij de persoonsbewijzen en de schatkistpromessen waren er grote moeilijkheden, want daarvoor was het echte papier niet te krijgen. De schatkistpromessen zijn ook op behaard papier gedrukt en dat moest nu geïmiteerd worden. Ik heb een vel bij mij. Met is gewoon papier, waarop in offset haartjes zijn gedrukt. Daarvoor was een geprepareerde glasplaat nodig, waarop die haartjes werden gekrast. Dat was een wonderlijk werk. Het was een moeilijkheid apart, dat het in offset moest gebeuren, want offsetdrukkers waren niet zo dik gezaaid. De haartjes moesten er in vier kleuren op gedrukt worden. Het moest in offset gebeuren, want als het in boekdruk gedaan was, hadden wij een moet gekregen.

83644. De **Voorzitter**: U had dus mensen van alle mogelijke kwaliteiten nodig. Waarschijnlijk had u ook mensen nodig, die er van op de hoogte waren, waartoe al die verschillende legitimatiemiddelen dienden. U hebt verteld, dat men op het bureau van de Rijkscommissaris stempels had met alle mogelijke nummers. Dan moest u toch weten, waarvoor die dienden?

A. Wij moesten voorbeelden hebben.

83645. De **Voorzitter**: U moest toch weten, waar men een stempel met een bepaald nummer op placht te zetten?

A. Ik bedoel een compleet voorbeeld, geheel ingevuld. De fietsbriefjes bijvoorbeeld, die vrijwaarden van fietsenvordering en die zo belangrijk waren in de hongerwinter, hadden tevens een ander stempel. Je had het voorbeeld nodig van een fietsbriefje, dat iemand van de Duitsers had gekregen.

83646. De **Voorzitter**: Daarvan ging men altijd uit?

A. Ja.

83647. De **Voorzitter**: Wanneer men een speciale legitimatie had, die niet in zo groten getale werd verspreid, was het gevaarlijk die te gebruiken voor een geval, dat ei misschien juist buiten viel.

A. Ja. Ik ben één keer gearresteerd, alleen wegens het feit, dat op de Nachtausweis, die ik gebruikte, de naam van **Boldt** gestempeld was, terwijl hij juist geschreven moest zijn.

In liet algemeen kwam zo'n vergissing gelukkig weinig voor. Wij hadden voor de P.B.C. sinds eind 1944 veiligheidshalve verschillende kantoren. Wij hadden een kantoor voor Ausweise, legitimaties, e.d., een voor stempels, een voor persoonsbewijzen en stamkaarten en andere kantoren. Op het legitimatiebewijzenkantoor had men een boek met voorbeelden; wij hadden er een ladenkast, waar alles in zat. Als een legitimatiebewijs uitgeschreven moest worden, dan nam men liet voorbeeldenboek en vond daarin precies, hoe het moest worden ingevuld. Dit was natuurlijk een kunst apart, maar je vond altijd goede voorbeelden.

83648. De **Voorzitter**: Waren deze kantoren verspreid of gecentraliseerd?

A. Bij de P.B.C. was alles verspreid. Er was ook een speciaal postkantoor en een voor betrekkingen met buiten de stad.

Dit was dus allemaal de uitgiftekant en had niets te maken met de aangiftekant. De mensen van één kantoor wisten niet de adressen van de andere kantoren; alleen de koeriers, die iedere dag haar ronde maakten, wisten de adressen van deze ronde.

83649. De **Voorzitter**: Had men ook relaties met Duitse bureaus of kwam dat weinig voor?

A. Ik weet er één geval van. Dat was in Laren, waar architect *de Graaf* contact had met de Holland-Gruppe Freies Deutschland. Dit was een Duitse groep, die o.a. hielp met deserteren. Ik wett. dat *de Graaf* in Laren contact had met de Ortskommandantur. Wij heeft zich verder met vervalsingen beziggehouden: in het bijzonder voor wapentransporten had hij bepaalde papieren nodig.

Ik heb een opsomming van wat is gemaakt door één drukkerij, die ook voor de P.B.C. heeft gewerkt en dus ook persoonsbewijzen heeft vervaardigd. In de eerste tijd deed *Duwaer* dit in het bijzonder; na zijn dood ook anderen.

In de eerste plaats werden dan door die drukkerij, naast die persoonsbewijzen, gemaakt legeszegels: zij zijn eerst op een niet zo fraaie papiersoort afgedrukt: het moest eigenlijk zijn zijdevloei. Verder heeft hij gemaakt 100 000 hoekjes van de eerste distributiestamkaart, die nodig waren om daarop de tweede te krijgen; 85 000 tweede distributiestamkaarten; geleidebiljetten voor vetten — ik weet niet meer, waarom deze zo belangrijk waren —; politielegitimaties en legitimaties van het Centraal Distributie-Kantoor en van de Departementen van Landbouw en van Sociale Zaken; briefpapier van *Rauter*, *Christiansen* en *Seys-Inquart*; 250 000 inlegvellen in de vijf kleuren: 10 000 tabaksbonnen; oproepingen voor het afhalen van de tweede distributiestamkaart; aanmeldingsbewijzen voor de Kultuurkamer; papieren om in Westerbork door te dringen ter bevrijding van zich daar bevindende Joden.

Hij heeft verder ook talloze brochures en edities van illegale bladen gedrukt, voorts L.K.P.-armbanden, vorderingsbewijzen voor auto's voor de Binnenlandse Strijdkrachten (B.S.), legitimatiekaarten voor de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (U.V.V.) en de B.S. Het ging dus in vrij grote aantallen.

83650. De **Voorzitter**: Zijn die papieren van Westerborg weleens gebruikt?

A. *Gerhard Badrian* heeft op een keer zijn eigen neefje uit Westerborg gehaald.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Een enkeling heeft daarvoor gebruik gemaakt.

A. Zijn fort was juist, zich voor te doen als een Duitser. Hij sprak ook accentloos Duits. Hij was een Duitser van afkomst. Hij is ook enige keren in uniform opgetreden.

Voorts moesten de vervalsingsgroepen de gevolgen van de Arbeits-einsatz opvangen. Van groot belang waren daarbij de bruine Aus-weise, die vrijstelling van de Arbeitseinsatz gaven. Daar was een klein grapje bij. In de rand staan overal telkens drie haaltjes op deze Aus-weise bij elkaar; één keer onderaan links alleen lopen er vier. Wij meenden begrepen te hebben, dat dit was om de vervalsing moeilijk te maken, maar de Ausweise waren nauwelijks uit, of ieder wist het al. In zover heeft dit weinig effect gehad.

Die bruine Ausweis was heel belangrijk, want dat was het papier, dat werd uitgereikt aan iemand, die vrijgesteld was. Dat is dan ook door veel groepen nagemaakt.

Een groep, die ik nog niet heb genoemd en die vrij snel na haar ontstaan is opgepakt, was die van *Dirk Kleiman*, die ook contact had met de heer *Hoogbeem Bruins Slot*, die ambtenaar op het arbeids-bureau was en die van zijn functie gebruik maakte om degenen, die naar kwamen krachtens de Duitse bepalingen, te helpen. In die tijd, in het voorjaar van 1943, zijn er van Duitse zijde verschillende bepalingen achter elkaar gekomen, die het de jonge mensen, vooral van de jaar-lassen '21, '22 '23 en '24, zeer moeilijk maakten. Die bruine Ausweis is het eerst uitgereikt. Als men die had, was men vrij. Wanneer er een bepaling kwam, waren er altijd uitzonderingen. Die kregen een papier, waarop stond vermeld, dat men een uitzondering was, en dat konden wij dan namaken.

Bovendien is men het toen moeilijk gaan maken met de bonkaarten. In de eerste tijd hadden de Joden daar moeilijkheden mee. De Joodse stamkaarten werden geblokkeerd. Nu was het inlegvelbonnetje de ver-antwoording van de ambtenaar. Wanneer de ambtenaar van goeden wille was, kon hij bij een geblokkeerde stamkaart de bonkaart tegen inlevering van het inlegvelbonnetje afgeven. In de eerste tijd konden de Joden dus bonkaarten krijgen, wanneer zij contact hadden met mensen, die bij goede distributie-ambtenaren die bonkaarten gingen halen. Later hadden zij echter geen inlegvel meer. Bovendien waren er arbeiders, die uit Duitsland waren teruggekeerd, die geen stamkaart meer hadden. Het aantal mensen, die geen stamkaart hadden en toch bonnen moesten hebben, nam toe. Daarvoor was dus het geijkte mid-deel het vervalsen van de inlegvelbonnen, zodat de ambtenaar van het uitreikkantoor verantwoord was.

De bonkaarten zelf zijn behalve de noodkaarten in de hongerwinter nooit nagemaakt. Dat was niet mogelijk. Zij waren heel moeilijk na te maken en iedere keer waren zij anders en hadden zij andere kleuren. Wanneer je die zou gaan namaken, zou je waarschijnlijk juist klaar zijn geweest tegen de tijd, dat de bonnen waren verlopen.

Het namaken van de inlegvelbonnen was ook niet zo eenvoudig. Een moeilijkheid was, dat zij in offset gedrukt waren, zoals alle distributiebescheiden bij Enschede in offset gedrukt werden. Men had in het algemeen niet de mogelijkheid in offset te drukken en dan moest dat in boekdruk gebeuren. Dat hinderde niet zo erg, want er waren mensen, die een techniek ontwikkeld hadden, waarbij men het iets vagere effect van offset kon bereiken door twee keer dun boek-druk te drukken.

83651. De heer **Koersen**: Men imiteerde de offset-techniek?

A. Ja. Men drukte de bonnen ook wel op een z.g. rotaprint, die ook een offset-effect geeft. Bovendien heb ik de indruk gekregen, dat als die bonnen als vals te herkennen waren, dat in de praktijk niet erg hinderde. Ik heb tenminste nooit gehoord, dat het ontdekt is. Verder kwam er bij, dat, als het ontdekt werd, het centraal gebeurde, en dan had de onderduiker zijn kaart al thuis.

Nu waren er verder nog vele andere papieren, die in die tijd van belang waren en die moesten worden nagemaakt. Die distributie-stamkaart is zelf ook wel nagemaakt, maar die werd alleen gebruikt in incidentele gevallen. Ik heb hier zo'n inlegvel. De ondergrond gaf nogal enig werk. Het moest eerst worden gefotografeerd, dan nog vergroot, bijgetekend en weer geclicheerd. Dit is gedaan op het be-haarde papier, dat wij wel hebben kunnen krijgen.

Er waren ook andere papieren, behalve die Ausweise, die van belang waren. Je had, wat men noemde de „gele land“, de gele land-

bouw-Ausweise, en de „blauwe kunst“ voor mensen, die tot de Kul-tuurkamer behoorden en op grond daarvan vrijliepen.

Verder is er van alles in die tijd gebeurd. Je had jonge mannen, die zich moesten onttrekken aan de arbeidsdienst; dezen konden daarvoor krijgen een bewijs van ongeschiktheid. Er waren studenten, die de loyaliteitsverklaring niet hadden getekend en daarom een valse col-legekaart kregen. Verder kon men ook een papier in zijn zak dragen, dat men voor een bepaald bedrijf werkte, dat voor de Duitsers werkte. Het aantal papieren, dat men kon krijgen, werd in 1944 dan ook nogal groot.

Wat de studenten betreft, is misschien ook wel vermeldenswaard, dat prof. *Oranje* naar Duitsland is gereisd. Een aantal studenten was naar Duitsland gegaan onder bedreiging van de Duitsers en toen is prof. *Oranje* daarheen getrokken en heeft ze toegesproken en geanimeerd terug te komen. Er is toen een organisatie van studenten geweest, die in Duitsland valse papieren heeft verschaft om terug te komen, waarna ze aan de grens werden opgevangen door de L.O. Die organisatie werd in scherts Auszmnministerium genoemd. Zij heeft in Berlijn — het is nogal wonderlijk — in een kantoor, waar zij over schrijfmachines beschikten, valse passen en papieren klaargemaakt om terug te reizen. De F.C.-L.O. verschaft hiervoor briefpapier van de grote fabrieken om Berlijn, Hollandse en Zweedse visa en nog andere papieren. Ik meen, dat een ambtenaar van het Nederlandse gezantschap in Berlijn, die bij het begin van de oorlog naar het Zweedse was overgegaan, omdat Zweden de Nederlandse belangen in Duitsland behartigde, daarbij een rol heeft gespeeld.

83652. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De heer *Mille-naar*?

A. Ja, ik meen, dat hij zo heette.

Verder was er de terugvoering uit krijgsgevangenschap. Als je daarvan vrijgesteld was, kreeg je een stempel, en daarom is deze stempel ook weer vervalst. Je kreeg dan die stempel b.v. op een blauwe Bescheinigung.

83653. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dit was in Mei en Juni 1943; toen moesten alle reserve-officieren en ook alle soldaten zich melden.

A. De beroepsofficieren waren al weg. Ook is men in die tijd gaan overwegen, of niet de bevolkingsregisters voor de Duitsers een grote hulp waren bij de Jodenvervolgung en de Arbeitseinsatz; men heeft toen ook het plan gehad, overal in het land zoveel mogelijk de bevolkingsregisters in brand te steken. Dit is alleen in Amsterdam gebeurd eind Maart 1943; *Willem Arondeüs* en *Gerrit van der Veen* hadden daarbij de leiding; bij de voorbereiding waren ook *Johan Brouwer* en jhr. *Sandberg* betrokken. Dit heeft niet direct met vervalsingen te maken, maar dit ligt toch in dezelfde kring en is ook in diezelfde kring opgekomen.

De Duitsers hebben natuurlijk getracht, voor zover hun regelingen ten aanzien van de Arbeitseinsatz in de war gelopen waren, daaraan iets te doen. Een van die maatregelen was het Z-kaartensysteem; er waren kaarten in drievoud voor elke werknemer; alle werkgevers moesten die invullen met de naam van hun werknemers; één kreeg het Arbeidsbureau; één behielden zij zelf en de derde kregen de werk-gevers. Er is toen geprobeerd dat door vervalsing te doorkruisen. Er zijn door schrijfclubs honderden fictieve werkgevers ingevuld; dat is vrij snel in de gaten gelopen, maar toch heeft de Z-kaartenmethode weinig succes gehad, ook doordat Nederlandse ambtenaren daarbij betrokken waren.

Het was nogal ingewikkeld en daarom hebben zij de zaak op een goede wijze in het honderd kunnen laten lopen. Gevaarlijker was het invoeren van de tweede distributie-stamkaart, een poging om al degenen, die niet legaal in Nederland aanwezig waren, geen stamkaart en dus ook geen eten meer te geven. Er is toen een zeer ingenieus systeem ingevoerd om die uitreiking goed te laten verlopen. Er was ook geen speld tussen te krijgen; het zat zeer goed in elkaar. Er zat één zwak punt in de gehele methode, nl., dat er Nederlandse ambtenaren nodig waren om de kaarten uit te reiken en dat betekende in die tijd zeker, dat men te maken had met mensen, die niet betrouwbaar waren voor de Duitsers. De illegaliteit wist bijtijds dat het zou gebeuren. Men werd opgeroepen om te komen; dan moest men zijn oude distri-butiestamkaart overleggen; daarvan werd een hoekje afgeknipt; op het persoonsbewijs kwam een contrôle-zegel; dat werd beschouwd als een waardepapier; die werden dus zeer goed bewaard door de Duitsers; op die zegel werd het nummer van de distributiekring gestempeld. Bij de uitreiking had men met verschillende ambtenaren te maken, nl. van de distributiedienst en van het bevolkingsregister.

Het was tegelijk een registratie van iedereen. Het was dus de kunst te trachten het zo te regelen, dat men toch aan die tweede distributiestamkaart kon komen, ook al kwam men naar Duitse begrippen daarvoor niet in aanmerking.

In de eerste plaats is het gelukt bij een overval in Tilburg 105 000 van die contrôlezegels te bemachtigen. Bovendien zijn die zegels nagemaakt. Verder zijn ook die hoekjes nagemaakt.

Nu waren er verschillende methoden. Men kon het zoveel mogelijk op de echte situatie laten lijken door b.v. op een valse naam een persoonskaart in het bevolkingsregister te laten schuiven. Dan werd men vanzelf opgeroepen en moest alleen een distributiestamkaart en een persoonsbewijs op die valse naam overleggen. Dit was niet nodig, als een ambtenaar in het complot was, want dan was het voldoende als er een hoekje was. Dan werd automatisch een T.D. op iemands naam uitgeschreven.

Er waren ook andere systemen, waarbij men meer van de officiële methode kon afwijken, naarmate meer ambtenaren medewerkten. Bovendien kon buiten de uitreiking om een valse distributiestamkaart worden gegeven. Dit is overigens weinig gedaan. Men vond dit bij de L.O. ongeschikt, omdat men er dan geen overzicht van had wie de bonkaarten zelf gingen halen. Het was ook niet nodig, want er was een ander systeem om deze mensen aan bonkaarten te helpen, ook als zij geen stamkaart hadden.

In de eerste plaats heeft men dus getracht de mensen aan een stamkaart te helpen. Voor zover men die niet kreeg, kreeg men van een onderduikersorganisatie maandelijks een bonkaart. Ambtenaren van de distributiekantoren moesten er aan medewerken, dat degenen, die geen stamkaart hadden, toch een bonkaart ontvingen. Men heeft een bepaald percentage vastgesteld, dat niet in de gaten zou lopen. Eerst kon 1% en later 2% van de legaal uitgereikte bonkaarten extra worden uitgereikt. Dan moesten alleen valse inlegvellen worden ingeleverd.

De F.C.-L.O. maakte de clichés voor de inlegvellen, niet alleen van het laatste bonnetje, maar van het gehele inlegvel. De P.B.C. heeft er daarmede een kleine 100000 gedrukt. Die werden door de L.O. naar de verschillende distributiekringen gebracht. Naast het officieel bestaande distributie-apparaat had men dus een eigen illegaal distributie-apparaat. Een keer is een zak met bonkaarten te vroeg uit de trein gezet en verkeerd terechtgekomen.

83654. De **Voorzitter**: In welke tijd was dat?

A. De bepaling van *Rauter* was van eind 1943, maar de uitvoering er van heeft getraïneerd. De gemeenten hebben bezwaar gemaakt tegen de uitreiking en gezegd, dat het zo niet kon. Het kon zo ook niet. De laatste stamkaarten zijn in Juni 1944 uitgereikt.

Het is dus zo geweest, dat eigenlijk maar kort het hele nieuwe systeem heeft gedraaid. Toen kwam Dolle Dinsdag en kreeg men de plaatselijke noodkaarten en werd de bonkaartendistributie voor de illegale organisaties gemakkelijker.

Tegen de valse persoonsbewijzen hebben de Duitsers ook geprobeerd iets te doen. Men had de zogenaamde contrôleboeken met de geblokkeerde nummers, waarmee men o.a. in de treinen werkte. Die boeken kreeg men echter spoedig ook in de illegaliteit, evenals de supplementen, zodat men er op kon letten, dat men geen persoonsbewijzen uitreikte met een verkeerd nummer.

83655. De **Voorzitter**: Hoe kwam men daaraan?

A. Ik heb ze wel in handen gehad, maar ik weet niet, waar ze vandaan kwamen. In die tijd vond je dat heel gewoon.

Er waren papieren, die op grote schaal nodig waren, zoals Ausweise. Daarnaast waren ook papieren op kleinere schaal nodig, zoals rampkaarten voor illegale werkers, die toegang gaven tot een ramp-terrein, omdat het bij een bombardement weleens kon gebeuren, dat er bepaalde dingen waren, die daar moesten worden weggehaald.

Verder waren er papieren, die toegang gaven tot bepaalde terreinen of kustgebieden, waar men anders niet mocht komen.

Het hoogtepunt van dit alles, wat de omvang betreft, ligt natuurlijk in de hongerwinter. Er zijn toen een paar bijzondere dingen gebeurd, die ook op de vervalsingsgroepen effect hadden. Er waren de grote razzia's. Meestal gold dan geen enkel papier; het enige, dat men kon doen, was onmiddellijk de papieren namaken, die op de dag zelf werden uitgereikt. Nu was dit dikwijls mogelijk, doordat het in de regel eenvoudige papiertjes waren, waarop stond, dat iemand was afgekeurd. In Utrecht is ook veel gewerkt met papieren van de Orts-Krankenstube, waarop je de een of andere nare ziekte moest invullen.

Verder had je de spitverplichting, o.a. in de buurt van de IJssel. Ook hiervoor verschaften men valse vrijstellende papieren, soms ook

papieren, dat men niet vrijgesteld, maar juist al ingeschakeld was, o.a. van nut voor hen, die in de streken moesten zijn, waar gespit werd. Hierop stond b.v., dat je werkte op die en die data en vrij was op andere dagen; als je er dan twee tegen elkaar gebruikte met verschillende data, kon je altijd vrij lopen.

Er waren ook de Liese-Ausweise, waarvoor wij ons geweldig druk hebben gemaakt. Die waren moeilijk na te maken. Zij heetten officieel Rückstellungsausweise, maar ze werden genoemd naar *Liese*, het hoofd van de afdeling in Nederland.

Verder werd in die tijd zeer veel het geboortjaar op het persoonsbewijs veranderd; dit geschiedde ook op andere papieren. De krabbers hadden het daarmee formidabel druk; dit geschiedde voor hen, die er net niet buiten vielen, dus de jongste en de oudste mannen. Dat waren grote aantallen; degenen, die het deden, moesten uitgerust zijn met een aantal schrijfmachines, zodat zij over alle cijfer-types beschikten; verder moesten zij de kunst verstaan van het uitkrabben van het oorspronkelijke cijfer.

Op distributiegebied was het in de laatste winter minder moeilijk, wegens de noodkaarten; men kreeg nl. nieuwe kaarten op een bonnetje van de oude kaart; die waren ook in één kleur, terwijl de andere distributiekaarten zeer verscheidene kleuren hadden.

Verder hebben wij gehad de vordering van textiel; deze heeft o.a. in Leiden en Haarlem plaats gehad. In den Haag had het bureau S.J.E.F. contact met de Landsdrukkerij en heeft daarvan het papier en het zetsel gekregen, zodat zij de inleveringsbewijzen eerder klaar hadden dan de Duitsers.

Hier is duidelijk van Duitse zijde getracht vervalsing te voorkomen; men heeft daarmee bij voorbaat rekening gehouden; elke dag werd er een ander stempel op gezet; bovendien hebben zij er een stempel voor gebruikt, dat in het geheel niet ter plaatse behoorde, b.v. uit Bergen op Zoom. Er kwam dus te staan op dat papier, dat men aan zijn inleveringsplicht voldaan had. Elke ochtend heeft iemand het vereiste quantum ingeleverd; dan had men een voorbeeld; dat werd snel nagemaakt. in linoleum; dat kon niet anders; dat kon niet in rubber; dat was een veel te uitgebreid procédé; bevriende illegale groepen hebben de valse bewijzen afgehaald en verspreid. In een straat zijn ze zelfs huis aan huis uitgereikt; de bewoners plakten eenvoudig het papiertje op hun deur; als bewijs dat men ingeleverd had.

Ook was het mogelijk gebruik te maken van de vele soorten van postpapier, die nagemaakt werden. Voor speciale gelegenheden kon men er fantasiepapieren van maken. Hier ziet u allemaal soorten postpapier, die voor verschillende gelegenheden konden dienen; daarop kon men allerlei dingen zetten voor speciale acties.

De heer **Koersen**: Er waren allerlei waardevolle en minder waardevolle handtekeningen.

A. De T.D.-groep gaf papieren uit van bepaalde instanties in Utrecht, die helemaal niet bestonden. Ik moet u er bij zeggen, dat ik niet weet, of al dit postpapier, voor zover het Hollandse instanties betreft, vals is. Vaak kon je het echte krijgen door het weg te laten pakken. Dit gold ook voor de legitimaties van bedrijven, die voor de Duitsers werkten, zoals de B.P.M., Kromhout, de Draka en allerlei andere grote bedrijven, die uit de aard der zaak voor de Duitsers moesten werken. Een legitimatie, dat men bij zo'n bedrijf in dienst was, was natuurlijk zeer dankbaar voor de illegaliteit, omdat het een heel safe papier was. Die hadden vele groepen in voorraad. Vaak kon je ze echt krijgen; vaak waren zij eznvoudig te vervalsen. Als het niet nodig was, deed je dat niet.

Van dit briefpapier is gebruik gemaakt in het geval van de directeur van het Rijksmuseum. Het bijzondere was, dat wat er op stond precies de bedoeling was. Hij vroeg om een papier, waarop stond, dat hij toestemming had in de duinen — ik weet het niet precies meer waar dat was; wij hebben het papier aan hem gevraagd, maar hij had het niet meer — naar schilderijen te gaan kijken, die daar waren opgeborgen. Dat was in een gebied, waar men niet mocht komen. Ik meen, dat hij wel een papier had, maar dat dit was verlopen. Wij hebben op dat papier gezet, dat hij als directeur van het Rijksmuseum naar die schilderijen ging kijken. Ik denk, dat de controlerende Duitsers dat goedgevonden hebben. Hij wilde het niet aan de Duitse instanties aanvragen. Ik vermoed, dat hij hen niet op die schilderijen attent wilde maken. Het was een gewoon papier van de Rijkscommissaris.

Verder waren in die tijd de fietsenbriefjes belangrijk. Het zijn er geweldig veel geweest, omdat telkens die papieren ongeldig werden. Op het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie heb ik 60 à 70 soorten gevonden, terwijl daar nog van vele gemeenten helemaal niets was. In Amsterdam waren er al enige tientallen. Het was nuttig, dat er veel soorten waren, want dan kon men niet zeggen, dat nu juist een bepaald papier vervalst was. Ik heb een aantal van die papieren bij

mij. Zij waren voor de illegale werkers natuurlijk van groot belang, want er was in die tijd geen ander vervoermiddel en je moest je kunnen verplaatsen.

Het zetten van een handtekening was ook een aparte kunst.

83656. De heer **Koersen**: Sommige handtekeningen zijn getekend.

A. Anderen konden het heel goed

De heer **Koersen**: Je kon de handtekening ook altijd een beetje beduimelen.

A. Er zijn in de hongerwinter veel papieren nagemaakt. Voor alles was een papier nodig. Je kon je niet bewegen en niets aanschaffen zonder een papier. Als je een brug wilde passeren of van de ene plaats naar de andere wilde gaan, moest je een papier hebben. Als je van een auto gebruik wilde maken, dan had je een aantal papieren nodig, rijbewijzen, „Marschbefehle“, enz.

83657. De **Voorzitter**: Hoe bereikten de afnemers in spe de Centrale? Het was een organisatie, die op enige plaatsen in Amsterdam werkte, maar er was natuurlijk in brede kring behoefte. Voor de onderduikers zat de L.O. er als afnemende organisatie tussen, maar hoe ging het op andere gebieden?

A. Van de afnemer uit bekeken, was het vooral in de eerste jaren van de bezetting heel moeilijk. In ieders nabijheid was wel iemand, die kon helpen, maar dit moest men weten, want het werd niet aan de grote klok gehangen. In het begin moet het dus moeilijk zijn geweest, maar later moet toch iedereen in illegale kring wel een of ander contactje hebben gehad.

Het was ook nooit erg formeel geregeld. Alles hing af van toevallig bestaande contacten. Later bleek, dat dit wel vrij zonderling was, wat ingewikkeldheid betreft. Je leverde via allerlei mensen, wat later bleek naar goede kennissen te zijn gegaan. Het was dus wel dikwijls inefficient, maar vooral in de hongerwinter moet het toch voor weinig mensen moeilijk zijn geweest, aan iets te komen. De weg, waarover zo iets ging, was echter dikwijls een wonderlijke.

Wij hadden ook contacten met andere groepen. Iedere organisatie had allerlei dagelijkse, wekelijkse of maandelijks afspraken met relaties. Dan ging je zaken doen; je ging met een heleboel op je lever die relatie spreken en hij moest van jou dit hebben en jij van hem dat.

83658. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is daarvan niet vaak misbruik gemaakt door mensen, die het helemaal niet zo verschrikkelijk nodig hadden of het helemaal niet nodig hadden?

A. Dat is mogelijk.

83659. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het is dus niet te uwer kennis gekomen als iets, dat nogal eens plaats had?

A. Als iemand niet een bepaalde leeftijd had, dan had hij het niet nodig, maar als hij wel de leeftijd had, dan kreeg hij het ook wel. Het behoeft niet iemand te zijn, die verschrikkelijk belangrijk werk had gedaan.

83660. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik bedoel briefjes van fietsen en zo; het was voor u toch niet na te gaan, waar die bleven en of die nu zo dringend noodzakelijk waren. Wanneer er te veel van die dingen kwamen, dan gaf dat op zich zelf al achterdocht. Dit geldt ook voor de textielinlevering; die papieren had ieder te voren al; dat is door de Duitsers in groten getale geaccepteerd.

A. De vervalsing van die fietsenbriefjes had tot gevolg, dat er steeds nieuwe kwamen en dat men steeds nieuwe moest maken. Men kon dat niet controleren en kon dus niet zo nauwkeurig zijn. Anders was het met de persoonsbewijzen. Men kreeg een formulier, waarop men moest invullen welk persoonsbewijs men wilde hebben, om te zien of niet volstaan kon worden met een ander soort, waarvoor men het nodig had, enz. Dit was dus inderdaad een zekere controle. Later is ook op distributiegebied een controle ingevoerd.

Men had toen gehele regelingen voor die bonkaarten; die kon men niet zo maar aan iedereen verschaffen. Ik heb niet de indruk, dat er op het gebied van de fietsenbriefjes zoveel controle is uitgeoefend. Ieder, die een fiets had, moest men eigenlijk zo'n briefje geven; anders liep hij de kans, dat een Duitser die fiets inpikte. Dat was toch altijd een bevoordeling van de vijand.

83661. De **Voorzitter**: Was het nu niet een gevaar, dat, naarmate men die affaire op groter voet dreef en die papieren in steeds bredere kringen terecht kwamen, er ook allerwegen over gepraat werd, dat er wegen waren om aan die papieren te komen? Leverde dat geen gevaar

voor het instituut zelf op in die zin, dat de kans groter werd, dat het instituut benaderd zou worden door middel van provocatie? Is dat in de praktijk niet gebeurd?

A. Dit is misschien weleens gebeurd, maar, voor zover ik weet, niet in de tijd van de hongerwinter, toer: er zoveel met papieren gewerkt is. Bovendien veronderstelt dit, dat Nederlanders zich voor deze provocatie zouden lenen en in die tijd, in de hongerwinter, waren er weinigen, die zich daarvoor leenden.

83662. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Uw organisatie is dus niet gepenetreerd?

A. Neen. Alleen heeft plaats gehad het verraad, waarvan *Ba Adrian* het slachtoffer geweest is, in de zomer van 1944, maar dat is niet gepleegd door iemand, die te vrijgevig met papieren begiftigd was.

83663. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Konden de Duitsers, wanneer zij iemand met bepaalde papieren betrapten, terugwerkende te weten komen, waar deze vandaan kwamen?

A. Neen. Men kende elkaars namen niet. Wanneer mensen gearresteerd waren, vermeed men de adressen, die zij kenden. Hetgeen wel moeilijkheden heeft opgeleverd in eigen kring is, dat een aantal adressen gecompromitteerd waren doordat enkele mensen gefusilleerd zijn op grond van het feit, dat zij wapens hadden.

Je kon in dat najaar niet voorzien, dat het tot het volgende voorjaar zou duren. In de P.B.C. behoorde ook iedereen tot de Binnenlandse Strijdkrachten. Dat betekende, dat wij wapens kregen, oefeningen hadden, enz. Op dat gebied is er weleens iets mis gegaan door het vervoer van wapens. Dat is een voorbeeld van cumulatie van bezigheden, die op zich zelf niet zo geschikt was, maar die in die tijd begrijpelijk was. Later hebben wij er mee opgepast.

83664. De **Voorzitter**: Hebt u gemerkt, dat de Duitsers veel moeite deden de bron van de falsificaties op te sporen? Als tegenwoordig valse papieren in omloop zijn, gaat de gehele recherche er achteraan en dan weet men in de regel de daders wel op te sporen, of lagen in die tijd de verhoudingen zo, dat de Duitsers geredeneerd hebben: Er zijn zoveel valse papieren in omloop, dat er geen beginnen aan is; wij moeten maar wachten tot wij op goed geluk iemand pakken?

A. De recherche heeft het nu in zoverre eenvoudiger, dat zij haar klanten altijd in zeer bepaalde kringen kan zoeken. Voor de Duitsers konden zij overal voorkomen.

83665. De **Voorzitter**: Bovendien is een enorm verschil, dat thans elk bona fide Nederlander medewerkt, terwijl toen natuurlijk iedereen probeerde falsificaties te dekken.

A. Dat spreekt van zelf. Bij een behoorlijke illegale techniek hadden de Duitsers ook niet zoveel kans. Ik moet zeggen, dat de techniek niet altijd behoorlijk was. Die dingen moet je leren. Onder de druk van de omstandigheden verslapt de handhaving van de stelregels ook weleens.

83666. De **Voorzitter**: Ook in deze organisatie'?

A. Ja.

83667. De heer **Koersen**: Is, voor zover er moeilijkheden zijn geweest, dat veroorzaakt speciaal door de vervalsingen of ook door de wapens?

A. In de hongerwinter heb ik meegemaakt, dat iets is misgelopen door wapens. In de hongerwinter is ook een groep van de P.B.C. in handen van de Duitsers gevallen, maar dat had niets met vervalsingen te maken, want toen deden zij een overval.

83668. De **Voorzitter**: En in het geval *Veterman*?

A. Dat is waarschijnlijk verraad geweest van een juffrouw, die tot zijn groep behoorde.

83669. De **Voorzitter**: Verraad met betrekking tot de falsificaties?

A. Het feit, dat hij valse papieren heeft uitgegeven, heeft daarmee niets te maken gehad. Iemand heeft hem verraden, omdat hij illegaal werk deed.

83670. De **Voorzitter**: Kunt u nog iets naders mededelen omtrent *Gerrit van der Veen*?

A. Ja. Ik kende hem toevallig al vóór de oorlog. Ik heb de eerste jaren niet officieel tot de P.B.C. behoord. Ik heb altijd het contact

onderhouden tussen de P.B.C. en de Amsterdamse groep van het studentenverzet, waartoe ik steeds behoord heb. In de loop van de tijd ben ik in de P.B.C. terechtgekomen. Dat was na de dood van *Gerrit van der Veen*.

83671. De **Voorzitter**: Wanneer is de P.B.C. ontstaan?

A. Men is langzamerhand over de P.B.C. gaan spreken, eerst in scherts en later in ernst.

83672. De **Voorzitter**: Wanneer is men die zo gaan noemen?

A. In de loop van 1943.

83673. De **Voorzitter**: Wanneer was de periode van *Gerrit van der Veen*?

A. Hij is er mee begonnen in 1942. Zij hebben hem al lang vóór zijn arrestatie gezocht. Hij heeft zich in eerste instantie bemoeid met de Kultuurkamer. Hij heeft onder beeldhouwers en andere kunstenaars propaganda gevoerd tegen de Kultuurkamer en hij heeft zich bemoeid met „De Vrije Kunstenaar”, het illegale kunstenaarsblad. Ook was hij lid van de Raad van Verzet. Hij is in 1942 begonnen met persoonsbewijzen en werd later in het bijzonder gezocht in verband met zijn deelneming aan de aanslag op het Bevolkingsregister, waarvan velen gearresteerd waren, maar hij niet. In 1944 is de P.B.C. ook op grote schaal andere vervalsingen gaan vervaardigen. In die tijd is hij ook meegegaan naar de Landsdrukkerij en de volgende dag is er een aanslag gepleegd op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam, waar hij bij was. Het was al een oud plan; hij had het al eerder willen doen om bepaalde vrienden van hem te bevrijden, maar dit is hem niet gelukt.

83674. De **Voorzitter**: In welke combinatie deed hij dat laatste? Krachtens zijn lidmaatschap van de Raad van Verzet? Het had natuurlijk met de P.B.C. niets te maken.

A. Dat liep allemaal wat door elkaar, maar het had met de P.B.C. niets te maken.

Wie er precies zijn meegegaan naar de Weteringschans, weet ik niet, maar het waren ook vrienden uit de R.V.V. Hij is aangeschoten er, toen door *Badrian* de gevangenis uitgedragen. Korte tijd later is hij gearresteerd.

Hoe ze aan zijn adres zijn gekomen, weet ik niet; hij was niet zo mobiel, doordat hij gewond was. *Frans Duwaer* is toen ook gearresteerd. Samen met *Paul Guermonprez* en *Johan Limpers* zijn zij toen gefusilleerd.

83675. De **Voorzitter**: Hoe was de P.B.C. georganiseerd? Was er sprake van een centrale leiding, van een topleiding?

A. In de tijd van *van der Veen* wel; toen werd hij gezien als de belangrijkste figuur.

83676. De **Voorzitter**: Zou men kunnen zeggen, dat er een eenhoofdige topleiding was of een soort college om hem heen!

A. Ik heb het altijd gezien als een eenhoofdige leiding in zijn tijd. Toen hij gewond was en het werk niet meer kon doen, heeft *Badrian* het van hem overgenomen. Deze had een eigen groep in de P.B.C., maar hij is kort daarop neergeschoten op straat. Na die tijd is er geen eenhoofdige leiding meer geweest.

83677. De **Voorzitter**: Hoe is het toen gegaan?

A. Wij hebben het toen met een aantal gedaan en het meer nauwkeurig georganiseerd, juist in verband met het feit, dat er geen eenhoofdige leiding was. Er waren er, die zich bezighielden met het contact met de andere organisaties; anderen behandelden de binnengekomen verzoeken; ook was er de technische vergadering. Deze besprak, wat er moest gebeuren, hoe het moest gebeuren en wie het zou doen. Er waren drie of vier technische groepen, ook veiligheidshalve, en een vertegenwoordiger van elk van deze drie groepen zat op de technische vergadering. Iedere technische groep had achter zich: tekenaars, fotografen, clichémakers en drukkers. De vertegenwoordiger van de ene groep wist dus niet, wie de drukkers van de andere waren, zodat, als er één uitviel en de groep was gecompromitteerd, de rest kon doordraaien.

In de loop van de hongerwinter is dit zo georganiseerd geraakt; het heeft niet altijd zo gelopen.

83678. De **Voorzitter**: Welke personen vormden de centrale leiding?

A. Ik zelf vertegenwoordigde de P.B.C. in de Kern en in de midden-sectie van de Grote Advies Commissie. Verder speelden een belangrijke rol in de technische afdeling S. A. *de Lange* uit Amsterdam en mr. H. W. *Sandberg*. Ik kan nog veel meer namen noemen, maar is dat nu wel van zo groot belang? Wij hadden elke dag om twee uur vergadering, de twee-uurvergadering; daarop bespraken wij hetgeen wij binnen gekregen hadden. Dit was dus het college, dat in de algemene zaken de leiding gaf. Daarbij zat iemand van de technische vergadering; deze ging met hetgeen te melden was naar de technische vergadering, die ook vrij veel bijeenkwam. Incidenteel is het wel anders geregeld geweest.

83679. De **Voorzitter**: Wanneer bent u zelf daarbij betrokken?

A. Ik kan het niet goed zeggen. Vóórdat *Gerrit van der Veen* werd gewond, had ik bijna elke dag een vergadering op een van de P.B.C.-kantoren. Wij hadden elke ochtend een vergadering van het studenterverzet; daarna ging ik naar ben toe, om besprekingen te houden; men had altijd wat; ik werd door hen beschouwd als tot de kerngroep behorend. Toen hij er niet meer was, hebben wij een nieuwe organisatievorm gekregen; het is toen nieuw opgebouwd en toen is een aantal mensen uit de sfeer van het Amsterdams Studenterverzet aangetrokken. Toen zijn er ook allerlei drukkers bij gehaald met wie wij vroeger geen contact hadden.

Van de zaak van de schatkistpromessen is u geheel op de hoogte?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Een moeilijkheid van onze kant was, dat het invullen van de promessen dikwijls haastwerk was, omdat men pas op het laatste ogenblik het voorbeeld kreeg. Zij moesten helemaal klaar ingeleverd worden met bepaalde stempels; ook moesten ze nog genummerd worden. Men heeft, zoals u wel zult weten, op deze wijze f 51 miljoen verworven.

83680. De **Voorzitter**: Is de technische kennis op het gebied van falsificaties geleidelijk verkregen of heeft men de hulp gehad van personen, die op dit gebied experts konden worden genoemd? Heeft men b.v. iemand uit de politiewereld gehad, die vroeger met dit soort van zaken veel te maken had, zodat hij als deskundige leiding kon geven, of is de deskundigheid ontstaan, doordat men dagelijks voor de problemen werd gesteld?

A. Het is voorgekomen, dat mensen van huis uit daarvoor een bepaalde knobbel hadden, zoals chemici, maar er waren ook mensen, die van de boekdrukkunst niet meer wisten dan iedere willekeurige leek en die in de loop van de tijd experts zijn geworden.

83681. De heer **Koersen**: Chemici waren op dit gebied ook geen vaklieden.

A. Beroepsfalsificateurs heb ik niet aangetroffen en ook niet iemand uit politiekringen, die zich met falsificaties bezighield. Wel heeft iemand, die met de P.B.C. heeft medegewerkt, contact gehad met de heer *van Ledden Hulsebosc*; ik geloof niet met hem persoonlijk, maar met iemand, die bij hem op het laboratorium werkte.

83682. De heer **Koersen**: Dat was dus incidenteel?

A. Ja. Ik ken iemand, die heel slim was in het uitkrabben van het geboortjaar op de persoonsbewijzen en andere papieren, maar die vroeger op dit gebied nooit iets gedaan had.

83683. De **Voorzitter**: Weet u ook, of er van Nederland uit telegrammen zijn gestuurd om te bewerken, dat Kleykamp zou worden gebombardeerd?

A. Ik heb zo'n telegram nooit gezien en ook nooit iemand gesproken, die zei, dat hij er een gestuurd had. Ik heb wel min of meer vaag gehoord, dat het gebeurd is.

Ik wil tenslotte nog zeggen, dat verschillende van deze vervalsingsgroepen vaak dingen deden, die geen vervalsingen waren, maar waarvoor zij, omdat zij bepaalde contacten hadden, in aanmerking kwamen om die te doen. In de laatste tijd zijn legitimaties voor na de oorlog, aanplakbiljetten, armbanden voor de B.S., e.d. gemaakt.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

C. J. RUBSAAM.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. CORNELIS JOHAN ANTON MARIE TEN HAGEN,
oud 45 jaar, wonende te Nijmegen,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

83684. De **Voorzitter**: U is in de bezettingstijd betrokken geweest bij de redactie van het blad „Christofoor”. Hoe heeft u daarmee te maken gekregen en wat weet u van het ontstaan van dat blad, van de verdere ontwikkeling en van de problemen, die zich daarbij tijdens de bezetting hebben voorgedaan?

A. Ik ben in zekere zin zelf de oprichter geweest van het nieuwe „Christofoor”. Het was oorspronkelijk uitsluitend een verzetsblad, opgericht door de heer L. *Jansen*, thans burgemeester van Cuyk, die daaraan een meer politieke inhoud en een verdere uitbreiding dacht te geven. Het oude blad werd vooral in Utrecht verspreid en ook in verschillende andere gedeelten van het land.

83685. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. Ik kwam in de leiding in de tweede helft van 1943.

83686. De **Voorzitter**: Hoelang was de heer *Jansen* er toen al mee bezig?

A. Ik vermoed een half jaar; toen was het echter gestencild; het nieuwe „Christofoor” werd gedrukt.

83687. De **Voorzitter**: Heeft u enig idee van de omvang van dat blad, toen het nog gestencild was?

A. Neen, daarvan heb ik geen idee. Het kwam vrij ongeregeld uit.

83688. De **Voorzitter**: Hoe is u er in gekomen?

A. Men wilde „Christofoor” in zekere zin een voortzetting doen zijn van de politieke nalatenschap van de Nederlandse Unie. Doordat ik in de Nederlandse Unie, vooral in Gelderland, nogal een rol gespeeld had, hebben kringen van de Nederlandse Unie mij in contact gebracht met de heer *Jansen*. Zelf was ik toen ziek; ik heb namelijk anderhalf jaar op bed gelegen na mijn ontslag uit het gijzelaarskamp Sint Michiels-Gestel en ik heb het blad toen vanuit mijn bed geleid met medewerking van enkele anderen, o.a. drs. *Willem van Kempen*, te Nijmegen, die later is omgekomen.

83689. De **Voorzitter**: Dus uw werkzaamheden waren uitsluitend van redactionele aard?

A. Ja, hoofdzakelijk; maar toen ik later beter was, in 1944, heb ik mij verder ook met de verspreiding, contact met andere illegale groepen en dergelijke beziggehouden.

83690. De **Voorzitter**: U heeft verklaard, dat „Christofoor” vanaf het ogenblik, waarop u daarbij gekomen is, een gedrukt blad is geworden. Het ligt dus voor de hand, dat u in de omstandigheden, waarin u toen verkeerde, direct hulp heeft gehad van anderen.

A. Ja, behalve van L. *Jansen*, voornamelijk van *Wim* van Kempen. Deze had de technische leiding, maar heeft ook de politieke leiding mede gevoerd.

83691. De **Voorzitter**: Dat deed u beiden?

A. Ja. Toen ik later weer op de been was, hebben wij alles samen gedaan. In Augustus zijn wij beiden tegelijk gearresteerd.

83692. De **Voorzitter**: Is *Wim* van Kempen gefusilleerd?

A. Neen, hij is omgekomen in Duitsland. Ik ben vrijgekomen, ten gevolge van toevallige omstandigheden, door verraad in de S.S. Met hulp van prof. *Nelis* ben ik nl. als gevangene naar Sint Michiels-Gestel gevoerd. Hetzelfde zou met *Wim* van *Kempen* de volgende dag geschieden. Dat is mislukt, omdat het toen Dolle Dinsdag was; *Wim* van *Kempen* is toen direct op transport naar Duitsland gesteld. Ik ben van St. Michiels-Gestel naar Vught gebracht en ik ben vrijgekomen, daar er geen papieren van mij waren. Wat overbleef, werd toen vrijgelaten.

83693. De **Voorzitter**: Er is dus, wat uw werkzaamheden aan het blad betreft, een onderbreking geweest van ongeveer .....?

A. .... enige maanden, rond de bevrijding van het zuiden. Toen is het blad verder in het westen voortgezet door dr. W. Schuyt, te Amsterdam.

83694. De **Voorzitter**: Het is dus in het bevrijde gebied niet meer uitgekomen?

A. In het bevrijde gebied heb ik „Christofoor” gecombineerd met „Je Maintiendrai” en met „Vrij Nederland”. Wij hebben toen in de kop van het blad vooral de naam „Je Maintiendrai” naar voren gebracht, omdat wij daarmede, ook al voor die tijd, zeer nauw gelieerd waren. Wij hadden practisch dezelfde politieke doelstelling. De afspraak met de groep-Vlot van „Je Maintiendrai” is geweest, dat wij in dat opzicht volledig zouden samenwerken en dat wij ons speciaal zouden richten tot het Katholieke volksdeel. Er was dus een nauw verband tussen de groep-Vlot van „Je Maintiendrai” en „Christofoor”. Ik merk hierbij op, dat er een duidelijk onderscheid is tussen het „Je Maintiendrai” van de groep-Vlot en het „Je Maintiendrai”, zoals dat na de bevrijding van het zuiden door de z.g. Gestelse groep in het westen is voortgezet, die tenslotte uitgemond is in de Nederlandse Volksbeweging. Deze laatste groep heeft een andere politieke richting, vooral wat de tactiek betreft, ingeslagen dan de opzet van ons en van de groep-Vlot was. Vlot en verschillende andere medewerkers, als *Wuthrich*, zijn in de maand September of October 1944 in het westen gefusilleerd. Deze groep is toen uit elkaar gevallen en de z.g. Gestelse groep heeft de leiding van „Je Maintiendrai” in het westen overgenomen.

83695. De heer **Koersen**: U heeft gezegd, dat het blad op een bepaald ogenblik een politieke inslag kreeg en niet meer uitsluitend op het verzet gericht was. Wat was de reden daarvoor?

A. Na de opleifing van de Unie is altijd ons doel geweest haar politieke gedachten te doen voortleven en te ontwikkelen. Dat was ook de bedoeling van de groep in „Je Maintiendrai” onder leiding van Vlot. Bij de contacten, die ik met Vlot had, is de gedachte gerezen, of het niet wenselijk was deze politieke gedachte in de verschillende bevolkingsgroepen — wij hoopten ook in de protestants-christelijke bevolkingsgroep — afzonderlijk te propageren door de illegale pers.

83696. De **Voorzitter**: Was „Christofoor”, toen het werd uitgegeven door de heer *Jansen* en dat toen, zoals u hebt gezegd, een verzetsblad was, ook gericht op het Katholieke volksdeel?

A. Ik meen van wel.

83697. De **Voorzitter**: Toen u de gedachte, die u zoëven hebt geschetst, wilde uitvoeren, was het dus wel aangewezen daarvoor het blad „Christofoor” te gebruiken, dat al gericht was op het Katholieke volksdeel?

A. Ja.

83698. De **Voorzitter**: Dat is dus eind 1943 begonnen en heeft geduurd tot Augustus 1944?

A. Ja.

83699. De **Voorzitter**: Welke omvang heeft dat aangenomen?

A. Het is vrijwel landelijk verspreid. Wij hadden praktisch in alle provincies onze vaste contacten, maar onze organisatie is pas tegen Augustus 1944 vrij volledig geworden. Toen is de gehele zaak opgerold.

83700. De **Voorzitter**: Wat was toen de oplage?

A. Dat zou ik op dit moment niet meer precies kunnen zeggen. Er werden verschillende oplagen gedrukt.

83701. De **Voorzitter**: In verschillende plaatsen?

A. Ja. Ik schat de oplage op gemiddeld 5000 exemplaren.

83702. De **Voorzitter**: Hoe dikwijls kwam het blad uit?

A. Elke maand. Een keer hebben wij ook de 10000 gehaald.

83703. De **Voorzitter**: Is door de arrestatie van u en van *van Kenpen* het gehele apparaat lam gelegd?

A. In zekere mate wel. Maar ook *Schuylt* had een belangrijk aandeel zowel in de politieke als in de technische kant van de zaak. Hij zat in Amsterdam en was niet gearresteerd.

83704. De **Voorzitter**: Had u vóór die tijd al contact met hem?

A. Hij werkte van het begin af mede. Hij kende de verschillende drukkers en had ook eigen relaties. *Schuylt* heeft daarom het blad kunnen voortzetten. Wij hadden ook om ons heen een bepaalde groep, die met ons sympathiseerde, waarmede wij ook gesprekken hadden, die weer hun weerslag vonden in onze artikelen.

83705. De **Voorzitter**: Kunt u met een enkele woord aangeven de gedachte, die u speciaal in dat blad wilde uitdragen?

A. Wij wensten na de oorlog een zeer radicale politieke vernieuwing — dus met name doorbreking van de confessionele partijvorming — en een vrij radicale maatschappelijke vernieuwing. Een hoofdpunt t.a.v. de tactiek was voorts, dat wij niet eerst wensten aan te sluiten bij de situatie van Mei 1940, maar terstond een duidelijke breuk wensten. Wij wilden inderdaad iets nieuws beginnen met een ruime medewerking van nieuwe mensen, zowel op politiek als op maatschappelijk gebied.

Dit is feitelijk de kerngedachte van ons gehele streven, waardoor wij ook duidelijk een scheiding hadden t.o.v. bladen als „Trouw”, „Ons Volk” en andere. Het was dezelfde gedachte, die ook leefde in de groep van „Je Maintiendrai”. Het streven is ook in het westen, na de bevrijding van het zuiden, verder voortgezet. Toen de Contact Commissie werd opgericht, heeft „Christofoor” zich dan ook aangesloten bij de z.g. linkersectie en de linkse groepen in de Grote Raad van de Illegaliteit.

83706. De **Voorzitter**: Wie was daar de vertegenwoordiger van „Christofoor”?

A. In de maand Juli 1944 ben ik zelf bij de verschillende besprekingen geweest. In Augustus stonden deze stil en later is het contact weer opgenomen met dr. *Schuylt*.

83707. De **Voorzitter**: Heeft de heer *Schuylt* toen in die sectie zitting genomen?

A. Ja, en hij heeft onze gedachte verder in het blad voortgedragen.

83708. De **Voorzitter**: Die gedachte had dus met name betrekking op de politieke-partijformatie?

A. Ja, dit was een essentieel onderdeel.

83709. De **Voorzitter**: Hoe verhielden zich nu — u heeft al gezegd, dat in „Je Maintiendrai” dezelfde gedachten naar voren kwamen — „Je Maintiendrai” en „Christofoor” ten opzichte van elkaar? Kan men zeggen: „Christofoor” was de spreekbuis voor die

gedachte in het Katholieke volksdeel en verder was er geen belangrijk verschil met „Je Maintiendrai”? Of waren er ook nog andere verschillen?

A. Neen. Daar wij nog in een stadium van studie verkeerden, liepen de gedachten weleens uiteen, maar in de ondergrond en in de gehele opzet was „Christofoor” het eens met „Je Maintiendrai”. Van daar ook, dat ik in het zuiden niet „Christofoor” heb doorgezet, maar „Je Maintiendrai”.

83710. De **Voorzitter**: Ja, waarom heeft u dit eigenlijk gedaan?

A. Omdat wij tenslotte wilden uitmonden in een doorbraak van de confessionele partijen. Voor het propageren van het toekomstig bestel achtten wij het niet meer doelmatig een specifiek katholiek blad te hebben. Wij hadden liever „Je Maintiendrai”, dat al een doorbraakblad was. „Christofoor” had voor het zuiden niet meer die betekenis, omdat wij toen niet alleen het Katholieke volksdeel wilden bereiken. Er ontstond toen deze combinatie, die ook in de redactie tot uiting kwam. Buiten mij als hoofdredacteur bestond deze uit: C. *Kleiweg*, te Nijmegen, toen lid van het moderamen der Zuidelijke Synode voor het protestants-christelijke volksdeel, *Wim Thomassen*, thans burgemeester te Zaandam, uit de S.D.A.P.-kring, en dr. Victor *Beertman*, uit Nijmegen, een katholiek. Wij hadden ook contact met het huidige Kamerlid J. *Willems*. De doorbraak kwam dus tot uiting in de redactie en ook in de kop van het blad, waarin de namen „Vrij Nederland” en „Christofoor” vermeld werden. In het zuiden sympathiseerde een brede laag der bevolking met ons streven.

83711. De **Voorzitter**: Waren er ook speciale „Je Maintiendrai”-mensen in het zuiden? De namen, die u heeft genoemd, waren ten dele die van personen uit het noorden.

A. Wij hadden onze „Je Maintiendrai” (J.M.)-mannen in het zuiden; voor een belangrijk deel waren dezen afkomstig uit het oude verspreidingsapparaat van „Je Maintiendrai”, die hebben wij ook ingeschakeld; wij voerden de redactie ook voor de „Je Maintiendrai”-groep.

83712. De **Voorzitter**: Behoorde *Thomassen* tot de oude „Je Maintiendrai”-groep?

A. Ik weet niet, of wij hem daar onder kunnen rangschikken. J. *Willems* was de meer officiële vertegenwoordiger van de „Je Maintiendrai”-groep en drs. A. *Wijffels* van de „Vrij Nederland”-groep.

83713. De **Voorzitter**: Wanneer men dat drieledig onderscheid maakt: „Christofoor”, „Je Maintiendrai” of „Vrij Nederland”, dan behoorde u dus tot de „Christofoor”-groep?

A. Dat liep door elkaar. Ik was even goed „Je Maintiendrai”-man als „Christofoor”-man. Toen het oosten en noordoosten bevrijd werden, hebben wij getracht die combinatie van „Christofoor”, „Je Maintiendrai” en „Vrij Nederland” op dezelfde wijze door te zetten. Men was in het algemeen daartoe wel bereid. In Friesland en Groningen was men zeer geporteerd voor de doorbraak en de samenwerking en ook wel in Overijssel en in Drenthe. Men wachtte echter op instructies uit het westen en durfde het niet goed op eigen gelegenheid aan. Wij hebben de figuur gehad, dat in sommige plaatsen het blad wel onder die combinatie verschenen is, in andere plaatsen echter niet. Totdat tenslotte een bericht uit Amsterdam kwam, dat de samenwerking tussen „Vrij Nederland”, „Je Maintiendrai” en „Christofoor” verboden moest worden.

83714. De **Voorzitter**: Hoe was nu de gang van zaken in het bevrijde zuiden? Daar verscheen dus een gedrukt „Je Maintiendrai”? Hoe vaak verscheen dat?

A. Elke week met een zeer grote oplage. In Zuid-Limburg bestond aanvankelijk een zelfstandige editie onder leiding van dr. J. *Tans*. Toen dit technisch mogelijk was, werd deze door ons overgenomen. Ter gelegenheid van Kerstmis 1944 bereikte de oplage ongeveer 125000 exemplaren. Het aantal is vanaf 6 October geleidelijk gegroeid en na Kerstmis is dat weer enigermate gezakt. Wij zijn ook direct na de bevrijding van de betreffende delen met een oostelijke, Overijsselse, Groningse en Friese editie uitgekomen; de Overijsselse, Groningse en Friese editie heb ik aan deze gewesten zelf overgelaten. In Friesland hadden wij het huidige Kamerlid ir. A. *Vondeling*, die al in de illegaliteit begonnen was met een Friese editie van „Je Maintiendrai”.

83715. De **Voorzitter**: Had men vroeger dus ook al een afzonderlijke editie in het noorden?

A. Oorspronkelijk was er maar één „Je Maintiendrai”. Na de bevrijding van het zuiden heeft Friesland zijn eigen „Je Maintiendrai” opgericht.

83716. De **Voorzitter**: Zijn er, behalve de arrestaties van u en van *Wim van Kempen*, nog andere ongelukken gebeurd?

A. Er zijn een 70-tal arrestaties geweest. Zowel de „Christofoor”-groep als de Vlot-groep van „Je Maintiendrai” zijn opgerold.

83717. De **Voorzitter**: Vóór de arrestatie van u en van *van Kempen*?

A. Tegelijkertijd. Wij zijn met een 70-tal in het verloop van enkele dagen gearresteerd in het gehele land, onder wie ook de groep *Vlot—Wüthrich*. Van de „Christofoor”-groep zijn bijna al deze arrestanten vrijgekomen, behalve een 4-tal.

83718. De **Voorzitter**: Hoe zijn zij vrijgekomen?

A. Vrijgelaten, omdat men geen verdere bewijzen had.

83719. De **Voorzitter**: Wanneer zijn zij vrijgelaten?

A. Allen vóór Dolle Dinsdag. Maar behalve *Wim van Kempen* zijn *J. Ruygers* uit Breda, *Fernhout* uit Hilversum en *Kieviets* uit Den Burg niet meer uit Duitsland teruggekomen.

83720. De **Voorzitter**: Heeft de arrestatie plaats gehad naar aanleiding van de verdenking van het uitgeven van illegale bladen? Was zij niet incidenteel, zoals ook weleens gebeurde, doordat iemand voor iets anders werd gearresteerd?

A. Waarschijnlijk niet. Ik heb dat niet precies kunnen achterhalen.

83721. De **Voorzitter**: U weet ook niet, wat de oorzaak van deze grote arrestatie is geweest?

A. Ja. De oorzaak lag bij mij zelf, omdat men mij op een zeer ongelukkig moment gearresteerd heeft.

83722. De **Voorzitter**: Hoe is dat gegaan?

A. Dat was op een avond, voordat de nieuwe editie, die in Utrecht klaarlag, geëxpedieerd moest worden. De pakketten werden ten dele per post en ook wel per boot e.d. verzonden. De adressen moesten er dus op worden geschreven. Ik had het uitschrijven der etiketten uitgesteld tot de dag, voordat de nieuwe nummers zouden verschijnen. De volgende dag zouden wij dan naar Utrecht gaan om daar de expeditie te verzorgen. Ik had een lijst met wel 7 à 800 namen. Daaraan had men op zich niets, maar ik wist uit die lijst, wie onze mensen waren, aan wie die pakketten moesten worden gezonden. Tenslotte kon je deze namen niet onthouden, zodat zij op papier moesten worden gesteld. Die lijst lag zeer goed in een ander huis verborgen. In de spertijd omstreeks 9 uur ben ik achterom naar dat huis gewandeld en heb die lijst opgehaald. Terwijl ik bezig was met het uitschrijven van die namen op de etiketten, werd mijn huis omsingeld. Toen ben ik op de vlucht geslagen en heb het dossier in een ander huis afgegeven. Men had dit echter gezien. Zelf ben ik toen een paar huizen verder gearresteerd. De mensen, bij wie ik dat gevaarlijke dossier gebracht had, moesten dit wel afgeven. Toen hadden de Duitsers een lijst met namen, en een groep van een 60-tal uitgezochte adressen, maar zij wisten niet, dat deze onze speciale medewerkers waren. Wij hebben gezegd: Daar sturen wij maar enkel exemplaren heen. Deze uitgezochte groep is gearresteerd. Voor zover die mensen gezegd hebben, dat het hun niet aanging, zijn zij vrijgelaten. Ik weet niet, hoe het komt, dat mijn arrestatie tegelijk met die van de groep-Vlot heeft plaats gehad. Adressen van deze groep waren, naar ik meen, niet op de betreffende lijst. Ik weet niet, of het een coincidentie is geweest.

83723. De **Voorzitter**: De aanleiding van uw eigen arrestatie weet u dus ook niet?

A. Neen, maar het is op het meest ongelukkige moment geweest.

83724. De heer **Koersen**: Heeft men na de bevrijding van het zuiden in Amsterdam nog moeilijkheden gehad?

A. Dat is mij niet bekend.

83725. De **Voorzitter**: In het bevrijde zuiden is „Je Maintiendrai” dus een vrij grote zaak geworden?

A. Ja.

83726. De **Voorzitter**: Hoe ging toen de verzending?

A. U bedoelt na de bevrijding?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Na de bevrijding hebben wij teruggegrepen op het apparaat van „Je Maintiendrai” — dat was weer grotendeels het oude Unie-apparaat —, zodat wij toen de verspreiders hebben gehad, die ook in de Unie-tijd hadden gewerkt. Dat waren ook de illegale verspreiders van „Je Maintiendrai”. Daardoor konden wij direct het apparaat opbouwen.

83727. De **Voorzitter**: Geschiedde de verspreiding niet per post?

A. Zij werden voornamelijk plaatselijk verspreid.

83728. De **Voorzitter**: In die tijd was de financiering van de zaak waarschijnlijk ook niet zo'n probleem? Bij de meeste bladen ging dat vrij aardig.

A. Ja, maar het was op dat gebied vrij chaotisch. Er moest op de gekst mogelijke wijzen gewerkt worden, want het zuiden was nog frontgebied. Ondanks het weinig efficiënte beheer is er financieel nog een overschot geweest.

83729. De **Voorzitter**: De politieke doeleinden, die men had, zijn — dat blijkt ten minste af en toe uit de verhoren, die wij hier hebben gehad — nogal krachtdadig nagestreefd. Herhaalde malen is hier naar voren gebracht een artikel, dat in het bevrijde zuiden in „Je Maintiendrai” is geschreven onder de titel „Nederland is geen vacantie-oord”. Misschien is het wel goed, wanneer u hierop nog eens uw commentaar geeft, omdat dit de situatie op dat moment wellicht schetst.

A. Ik heb de verantwoordelijkheid voor dat artikel op mij genomen, maar ik zou het eerst voor mij moeten hebben om er nu over te kunnen oordelen. Ik weet nog wel, dat de achtergrond er van was een doorzetten van de politiek, die wij tijdens de bezetting hebben gepropageerd en die ook n2 de bevrijding van het zuiden in het westen door „Christofoor” en — in verschillende nuances en met verschillende accenten — door andere linkse groepen is voortgezet. Wij wensten geen aanknoping bij Mei 1940; wij wensten een duidelijke breuk en dit had voor de gehele politiek zijn consequenties, ook voor onze houding tegenover de Regering en tegenover het Militair Gezag.

83730. De **Voorzitter**: Nu had dat artikel voornamelijk betrekking op het feit, dat er Ministers in Nederland waren gekomen. Het was November 1944 en op een gegeven moment zou een aantal Ministers naar Nederland komen, de zogenaamde Ministers-Kwartiermakers, en tegen dezen was het artikel hoofdzakelijk gericht.

A. Men was in onze kring bevreesd, dat de Regering de toestand met de oude organisaties en de oude leiding, zoals deze in 1940 had bestaan, volledig wilde herstellen en pas daarna wilde praten over eventuele vernieuwing. Dit was, wat wij wilden voorkomen, omdat, als het oude eenmaal hersteld was, het voor de nieuwe groepering vrijwel onmogelijk zou zijn, tot radicale wijzigingen over te gaan. Dat hebben wij tijdelijk willen voorkomen, opdat wij even in een tussenperiode aan onze gedachten gestalte konden geven en men kon zien, wat het sterkste zou blijken: de drang naar vernieuwing of naar herstel.

83731. De **Voorzitter**: Waarom verwachtte u in die situatie meer van een instituut als het Militair Gezag dan van de Regering?

A. Het Militair Gezag waren wij praktisch zelf. De Regering interesseerde ons betrekkelijk weinig; wat ons meer interesseerde, was het werkende apparaat in het bevrijde gebied. Hier zagen wij de werkende mensen, die in meerdere of mindere mate sympathiseerden met onze gedachten. Wij dachten, dat uit deze groep de nieuwe maatschappelijke leiders, de nieuwe politici, zouden kunnen voortkomen.

83732. De Voorzitter: De leiders van het Militair Gezag waren toch ook uit Engeland gekomen en men zou hen in die gedachtengang evengoed kunnen vereenzelvigen met de situatie van vóór 1940 als de Regering.

A. Van deze leiding zagen wij, voor wat Brussel betreft, weinig. De verschillende commissariaten hadden een vrij grote zelfstandigheid en de mensen, waarmede wij direct te maken hadden, waren geen politici, maar veelal zakenmensen, met wie goed was samen te werken en die een goed begrip van de situatie toonden. Dat waren bijvoorbeeld de provinciale commissarissen. Wat daarboven stond, de top, zat in Brussel, maar dit lag in die tijd ver weg met zijn weinige verkeersmogelijkheden. De daar gevoerde politiek interesseerde ons dus weinig. Wij waren er ook betrekkelijk weinig van op de hoogte, ten hoogste door geruchten, die ons weinig betrouwbaar schenen.

83733. De Voorzitter: Hebben er ook mensen uit de leiding van „Je Maintiendrai” behoord tot het gezelschap van 17, dat in het begin van 1945 naar Londen is gegaan?

A. Zeer zeker. En verder zijn het zeker voor een groot gedeelte mensen geweest, niet van „Je Maintiendrai”, maar die wel met onze gedachten sympathiseerden. Typische „Christofoor”-mensen waren b.v. ir. *Wijffels*; vóór de bevrijding hebben wij met hem doorlopend contact gehad; hij heeft ook artikelen geschreven in „Christofoor”. Misschien, dat ik ze geschreven heb, maar dan heb ik zijn gedachten vertolkt. Ir. *Wijffels* en prof. *de Quay* behoren zeker tot de „Christofoor”-groep gerekend te worden. Oud-Minister mr. E. *Sassen* kon u toen ook tot de „Christofoor”-groep rekenen.

83734. De Voorzitter: Bedoelt u *Toon Wijffels*?

A. Neen, de oud-Minister ir. *Frans Wijffels*. *Toon Wijffels* is niet mee geweest naar Londen. Ik weet overigens niet precies meer wie die 17 waren; als u hen noemt, kan ik zeggen, of zij tot de „Christofoor”-groep behoren.

83735. De heer Koersen: Was de heer *de van der Schueren* toen militair commissaris in Noordbrabant?

A. Ja.

83736. De Voorzitter: Heeft u zelf die tijd doorgebracht in Nijmegen?

A. Ik was zwervende; ik woonde gedeeltelijk in Nijmegen, gedeeltelijk in Tilburg. „Je Maintiendrai” moest gedrukt worden in drie plaatsen: in Maastricht, in Nijmegen en in Eindhoven. Dus ik zwierf!

83737. De Voorzitter: Heeft u zelf nog iets toe te voegen aan hetgeen u verklaard heeft?

A. Over het artikel, dat u noemde, kan ik nog dit zeggen. Wij waren niet tegen deze Regering, integendeel; wij hebben ons tijdens de bezetting zeer bepaaldelijk achter de Regering geplaatst. Wij achtten het echter niet gewenst, dat deze Regering aan de overzijde zich actief ging inlaten met de zaken in het zuiden na de bevrijding. In de eerste plaats, omdat zij daaraan ontgroeid was; wij stuurden liever aan op een soort interregnum. Wij hadden het gevoel, dat er een grote afstand was tussen de opvattingen van de Regering in Londen en de onze; wij erkenden haar gaarne als onze Regering; daartegen ging het bezwaar niet, maar wij wisten, dat men zoveel mogelijk de zaken overliet aan de bevoegde mensen ter plaatse. Wij waren bevreesd, dat wij twee soorten van gezag naast elkaar zouden krijgen.

83738. De Voorzitter: Naast elkaar kon niet; de Regering stond altijd nog boven het Militair Gezag.

A. Maar men zou dan toch twee soorten van gezag krijgen. Wij vreesden zeer, dat de Regering de maatregelen, die genomen moesten worden, zou tegenhouden. Het was een moeilijke tijd; er moest vaak a la minute beslist worden; dat was ook eis voor de gehele oorlogvoering. Wij waren bevreesd, dat het remmend zou werken, wanneer doorlopend overleg moest plaats hebben tussen Militair Gezag en Regering. De Regering zou de doorslag geven. Het zou intussen gaan ten koste van compromissen en van oponthoud.

Wij hadden er geen bezwaar tegen, dat de Regering het opper-toezicht had, maar achtten het gewenst, dat zij haar bevoegdheden grotendeels delegeerde aan het apparaat, dat ter plaatse werkte. Wat men in de leiding van het Militair Gezag voor bedoelingen had, was mij onbekend. Er is in onze kring practisch nooit over gesproken, dat bij enkelen dictatoriale tendenzen een rol zouden spelen. Daar ging het ons niet om. Wij zagen het Militair Gezag als onze mensen, die ter plaatse op dat ogenblik op voortvarende wijze de leiding gaven. Wij zouden zeker geen steun gegeven hebben aan minder democratische inzichten.

83739. De Voorzitter: U hebt in de aanvang gezegd, dat, toen „Cristofoor” onder leiding van u en van *van Kempen* kwam, het van karakter veranderde, dat het te voren uitsluitend een verzetsblad was en dat toen de politieke vragen op de voorgrond kwamen. U hebt dit waarschijnlijk zo bedoeld, dat toen beide elementen naar voren kwamen, want het bleef natuurlijk een verzetsblad.

A. Ja, het bleef een verzetsblad.

De Voorzitter: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

C. J. A. M. TEN HAGEN.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoe wegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

WIELEM FREDERIK STORM,

oud 37 jaar, wonende te Amsterdam, zenuwarts.

Hij legt de belofte af als getuige.

83740. De Voorzitter: In het kader van ons onderzoek naar de illegale pers tijdens de bezetting zouden wij ook gaarne iets vernemen omtrent het blad „De Vonk”, en wel omtrent de wijze, waarop het blad is ontstaan, de bedoeling er van, eventuele bijzondere gebeurtenissen en wat dies meer zij. Zoudt u ons die inlichtingen kunnen verstrekken?

A. Ik denk het wel.

De Voorzitter: Mag ik u daartoe dan het woord geven?

A. De moeilijkheid is, dat, toen ik de uitnodiging van u ontving — ik volg met belangstelling het werk van de commissie —, ik toch meteen beseftte, dat dit waarschijnlijk heel weinig te maken zou hebben met datgene, wat mijn vrienden en ik — ik ben pas in tweede instantie een leidende figuur geworden in de kringen van de uitgever van het blad „De Vonk” — hebben gedaan.

Naar aanleiding van het contact met een aantal kunstenaars, die zich verzetten tegen de discriminatie van Joodse landgenoten in het kader van de organisatie van de Kultuurkamers, was er een verlangen bij mevrouw Roland—Holst om een politieke brief, een Kerstboodschap uit te geven. Deze Kerstboodschap wilde zij heil per se niet langs een bestaande lijn in zee sturen. Daartoe had zij contact opgenomen met enkele figuren, die deze brief hebben uitgegeven, en ook daarna hebben zij nog enkele brieven van haar uitgegeven, wel of niet van een vroeger of een zeer actueel gedicht van haar voorzien. De mensen, die zich daarmee hebben bemoeid, hebben op een gegeven ogenblik een soort van beweging gesticht, een beweging, welke wilde proberen te komen tot een bundeling van non-conformistische socialistische krachten in Nederland. Zij hebben deze beweging (die dus nadrukkelijk beweging moet worden genoemd, niet partij) genoemd de Internationaal-Socialistische Beweging en die is al spoedig verder gegaan dan het alleen maar publiceren van de brieven van mevrouw Roland—Holst, maar heeft ook spoedig commentaar op het politiek gebeuren van die tijd uitgegeven.

83741. De Voorzitter: Is er een bepaald moment te noemen, waarop de stichting van die beweging is geschied, of is het iets, dat min of meer geleidelijk is gegroeid?

A. Het woord Internationaal-Socialistische Beweging, met voor de goede verstandhouding een streep onder beweging, een woord, dat aangaf, dat men dus geen partij wilde zijn, geen politieke machtsvorming, maar dat men socialisten in verschillende groeperingen, partijen en gebieden van het culturele leven wilde activeren tot een zekere coöperatie, zonder hen uit die partij of groep op het gebied van kunst of wat ook te halen, valt zeker in December van 1940. De publicatie van de eerste „Vonk”, orgaan van de Internationaal-Socialistische Beweging valt, voor zover ik mij nu herinner, in Februari 1941. Daaraan is een tweetal brieven van mevrouw Roland—Holst voorafgegaan en één manifest van een aantal links-socialistische kunstenaars, mensen, die elkaar voor een deel kenden uit de vroegere

beweging „Links Richten”, maar die zich in het kader van hun beperkte mogelijkheden van die tijd geassumeerd hadden met anderen. „De Vonk” is toen steeds regelmatig gaan verschijnen als orgaan van een beweging, die meende, dat de socialisten hun verdeeldheid moesten opgeven, dat de socialisten een internationale politiek moesten voeren en dat de natie, de Staat, als zodanig slechts een culturele, maar geen sociaal-economische betekenis mocht hebben. Als zodanig hebben wij dus ook, voor zover mij bekend, nooit rechtstreeks getracht enig contact niet een bestaande vertegenwoordiging van de Nederlandse Regering te zoeken, principieel niet. Wij hebben eerder contact gezocht met Duitse geestverwanten b.v. en wij hebben dat ook tot in de Aprildagen van 1945 gedaan. Wij hebben, vooral in 1943, 1944 en 1945 pamfletten op straat geplakt om Duitsers te bewegen tot desertie, wij hebben ook vele deserteurs opgevangen en hen weer op andere wijze gebruikt om het aantal deserteurs bij de Duitse Wehrmacht te vermeerderen. Wij hebben ook regelmatig treinen, die naar Duitsland gingen met Arbeitseinsatz, voorzien van pamfletten, in de eerste plaats om de mensen zelf te bewerken, maar in de tweede plaats waren er ook pamfletten in het Duits gesteld om daar weer Duitsers op te roepen tot een internationaal-socialistische politiek. Rechtstreeks contact hebben wij nooit gehad en ook nooit gezocht met de Regering te Londen. De Regering te Londen heeft, voor zover mij bekend, ook nooit contact met ons gezocht en dat was ook heel verstandig, er viel met ons niets te beginnen in dat opzicht. Wij hebben natuurlijk tot coördinatie van verzet, hulp aan Joden en onderduikers en de illegale pers wel contact gehad met verschillende stromingen, welke wel contact hadden met Londen. Wij hebben ook een aantal malen, wanneer die stromingen — ik denk aan „Vrij Nederland” en „Het Parool”, de ons meest geestverwante lieden — publicaties hadden, die bedoeld waren sterk verbreid te worden onder de Nederlandse bevolking, zoals de boodschap van de Koningin en dergelijke, deze ook in „De Vonk” opgenomen. Wij hebben ons, wat dat betreft, op een sterk royalistisch standpunt gesteld, althans voor ons soort mensen. Wij hebben dus van het begin af aan, dus van Februari 1941, de Koningin genomen als een symbool van de Nederlandse natie, maar dan gespeend van ieder sociaal-economische politiek en dus gezien als een symbool van ons nationaal-cultureel karakter. Publicaties, die dienende waren, hebben wij gepubliceerd in het kader van het technische wrkk, zoals later voor het persoonsbewijs- en bonkaartenwerk, het verkrijgen van papier of het ter beschikking krijgen van drukpersen, wij wel contact hebben gehad met stromingen, die wel rechtstreeks contact zeiden te hebben. Van Randwijk was reeds in December 1940 voor ons een figuur, een figuur, die ons eerder te revolutionair was dan gematigd. Het is van Randwijk geweest, die op een bijeenkomst met ons comité van die dagen voorzag, dat er in 1941 een tijd zou komen, dat wij de zaak hier in de brand moesten steken. Naderhand is dat een voorbarig enthousiasme gebleken en wij hebben toen zeker temperend op van Randwijk gewerkt in plaats van activerend, wat men over het algemeen van onze mensen zou kunnen verwachten.

83742. De Voorzitter: Had uw groep een bepaalde opvatting over het karakter van het verzet?

A. Ja, geweldloos. U vindt onze mensen naderhand terug, mij zelf ook, in de z.g. T.D.C., Tweede Distributiestamkaart Commissie. Wij meenden, dat de gemeenschappelijke en distributie-administraties moesten worden uitgehold. Ook hebben wij later een heel felle strijd gevoerd tegen K.P.-acties, die, erkennende, dat het meer effect sorteerde om deze administratierranupulaties te voeren, niettemin meenden, dat eens per maand een kraak van de distributiekantoren noodzakelijk was ter stimulering van de verzetsgeest. Wij hebben ons daar zeer krachtdadig tegen verzet en daardoor vrij ernstige ruzies gehad en ook wel verliezen geleden, ik bedoel, ook verliezen aan mensen.

83743. De heer Koersen: Geloof u, dat men langs administratieve weg voldoende kaarten had kunnen verkrijgen?

A. Wij hebben langs administratieve weg meer dan voldoende kaarten gekregen.

83744. De heer **Koersen**: Zou men op andere wijze niet grotere hoeveelheden hebben gekregen?

A. Neen, naar onze mening niet. Verscheidene malen hebben wij hinder gehad van „kraken“ van distributiekantoren, waar tienduizenden kaarten per maand langs administratieve weg werden verkregen en waar men door een kraak vijf duizend kaarten tegelijk kreeg, welke men over het algemeen niet kwijt kon en waarvan drie duizend kaarten in de sloot verdwenen of die zo werden gespuid, dat het niet te vermijden viel, dat de kaarten in handen vielen van hen, die er geld van maakten. Toen door de kraak de administratie in de war raakte, was ook onze vervalsing in de war.

De T.D.C. publiceerde vervalste verhuizingen. Wij hebben o.a. uit een stuk of twintig, dertig gemeenten in Twente de gemeente Groningen volgepompt. In Groningen was een grote discrepantie tussen het aantal distributiekarten, dat daar werd uitgereikt, en het aantal inwoners van Groningen. Door kaarten in te zetten in een gemeente in Twente en deze spoorwegs naar Groningen te doen verhuizen hebben wij gemaakt, dat de zaak draaiende bleef.

83745. De **Voorzitter**: Is dat in 1944 gebeurd?

A. Ja. Dit was niet direct een actie van „De Vonk“ en de I.S.B., maar meer van de T.D.C.

83746. De **Voorzitter**: Uit hetgeen u zegt, begrijp ik, dat degenen, die bij „De Vonk“ betrokken waren, niet allen het standpunt innamen, dat, als men zich bezighield met een bepaald onderdeel van het verzet — ik denk dus hier aan de illegale pers —, men zich van elke andere verzetswerkzaamheid moest onthouden.

A. Neen.

83747. De **Voorzitter**: Dit standpunt is hier vaak als het enige juiste voorgedragen en het is ook veelvuldig in de praktijk toegepast.

A. Er waren bij ons wel mensen, die voor heel veel werk niet geschikt waren en zich tot slechts één onderdeel van het werk bepaalden. Er waren mensen, ik noem u b.v. de auteur Jef Last, die alleen maar schreven.

83748. De **Voorzitter**: Wie vormden eigenlijk de redactie van „De Vonk“?

A. Ja, in de verschillende tijden is dat ook verschillend geweest.

83749. De **Voorzitter**: Was het een groot gezelschap of waren het slechts enkele personen?

A. In de loop van 1941 was het wel een vrij groot gezelschap, wat eens in de drie, vier maanden bijeenkwam, later meestal, althans in 1942, praktisch altijd te mijnen huize in Leiden. Ik had daarvoor de meest geschikte mogelijkheden in het kader van het Academisch Ziekenhuis. Het gezelschap kwam dus af en toe bijeen en de eindredactie van „De Vonk“ is sinds 1941 door mij gevoerd. Ik verzamelde de kopij en redigeerde deze en ik deed dit ook al in de tijd, dat ik niet was ondergedoken. In 1941 ben ik er mee begonnen. Aanvankelijk werd de kopij van de nummers in December 1940 en Januari 1941 gevormd door een inleiding en een artikel van mevrouw *Roland—Holst*. In Februari vindt u het eerste nummer van „De Vonk“, dat door *Jef Last*, *Dirk Schilp* en *Eddie Wijnkoop* is geschreven. In Maart vindt u een manifest, dat kunstenaars oproept, voornamelijk van de hand van *Jef Last*, maar ook *Henriëtte van Eijk* heeft er aan meegewerkt. Vrij regelmatig vindt u dan artikelen van verschillende hand. De eerste grote arrestaties, waarbij o.a. *Eddie Wijnkoop* definitief wordt gearresteerd en nooit meer terugkomt, valt in Maart 1942. Dat is de eerste grote klap, welke wij hebben gecasseerd, waarbij van de redactie aanvankelijk alleen *Dirk Schilp* en *Eddie Wijnkoop* zijn gearresteerd. *Dirk Schilp* is weer vrijgekomen en *Eddie Wijnkoop* is naar Duitsland verdwenen en niet teruggekomen.

83750. De **Voorzitter**: U zegt: de eerste grote arrestatie. Wat is er daarna nog gebeurd?

A. Van 15 tot 29 November 1942 zijn er veel arrestaties gebeurd, waarbij veel mensen zijn weggevoerd, waarvan slechts enkelen niet zijn teruggekeerd.

83751. De **Voorzitter**: Zowel uit de kring van de redactie als van de verspreiding?

A. Redactie en verspreiding. Het zijn twee processen geworden, een proces tegen een hele groep en een apart proces tegen *Tom Rot*, de voornaamste activator. Hij had de organisatie van de verspreiding.

83752. De **Voorzitter**: Wanneer heeft dat proces plaats gevonden?

A. Het gezamenlijk proces is in het voorjaar van 1943 geweest en het proces tegen *Tom Rot* in Augustus 1943. Het is toen geschorst en herhaald in de herfst van 1943.

83753. De **Voorzitter**: Zijn er toen doodvonnissen uitgesproken?

A. Geen. De Duitsers wisten geen raad met het geweldloze karakter van onze beweging. Er zaten b.v. nogal wat dienstweigeraars in onze beweging, mensen, die ook een langdurige renommée hadden als dienstweigeraar. Zij waren in Nederland ook al opgeroepen geweest voor militaire dienst en hadden geweigerd.

83754. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk zijn verschillenden van de toen berechten toch niet teruggekeerd?

A. Inderdaad zijn verschillenden van hen niet teruggekeerd.

83755. De **Voorzitter**: Is er na 1942 nog meer van die aard gevallen?

A. De arrestaties waren in November 1942 en de processen in 1943. Bij die arrestaties ben ik ook gearresteerd, maar ik ben ontvlucht en ondergedoken. In Augustus 1943 is er een nieuwe reeks van arrestaties geweest, waarvan het centrum Tilburg was. Daar zijn de meesten van ons gearresteerd. In Tilburg is toen het meeste materiaal van ons buit gemaakt. Waarschijnlijk is dat toen het verraad-Pieperiet geweest. Pieperiet is na de bevrijding hiervoor gearresteerd en schuldig bevonden. Het was een oud-gemeenteraadslid van Enschede van de Revolutionnaire Socialistische Arbeiders-Partij. De centra van de arrestaties van Pieperiet zijn voornamelijk Tilburg, Beekbergen, Leeuwarden en Groningen geweest. In die tijd waren wij er echter al veel meer tegen gewapend en kon het niet meer zo'n grote omvang nemen als in November 1942.

83756. De **Voorzitter**: Bent u er zelf in geslaagd de hele tijd uit handen van de Duitsers te blijven?

A. Ik ben 29 November 1942 te Leiden gearresteerd, maar op transport naar Arnhem, op het station te Utrecht, ontvlucht. In 1944 heb ik een onbetekenende arrestatie in de trein gehad, waarvoor ik enkele dagen heb vastgezeten. Ik had wat te veel bonnen bij mij en te veel notities. Het waren notities voor speeches, die ik hield, en voor artikelen. Uiteindelijk heb ik kunnen waarmaken, dat deze notities in belangrijke mate bestonden uit uittreksels van artikelen van *Goebbels* en dergelijke meer. Voor een deel was het waar, voor een deel niet. Dit heeft wel indruk gemaakt en ik had toen ook heel goede papieren.

83757. De **Voorzitter**: Hoe dikwijls verscheen „De Vonk“ op de duur?

A. Maandelijks. Bij extra-gelegenheden ook weleens extra, maar over het algemeen maandelijks.

83758. De **Voorzitter**: Werde het blad gestencild of gedrukt?

A. Het werd vaak gestencild en een enkele keer gedrukt. In 1944 werd het regelmatig gedrukt.

83759. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee hoe groot de oplaag op de duur was?

A. In de stenciltijd, ik denk nu aan 1942 en 1943, hadden wij vijf centra met een oplaag van 1200 tot 1500 exemplaren. Het is verscheidene malen gebeurd, o.a. in het Gooi, waar het naderhand is gebleken, maar ook in het noorden, waar het niet is gebleken, dat het blad door geestverwanten opnieuw werd vermenigvuldigd. Daar ging dus geen moederexemplaar heen om te worden afgedraaid. Over het algemeen hadden wij dus vier of vijf, ook weleens zes centra, waar een min of meer behoorlijke stencilmachine 1200 exemplaren moest maken, of waar twee stencils tweemaal werden gedraaid. In Amsterdam is jarenlang door een intern verraad de verspreiding slecht geweest. Achteraf is gebleken, dat iemand, die in de loop van 1943 geheel naar de communistische kant is overgegaan, grote pakken „Vonken“, die in Amsterdam voor verspreiding werden afgeleverd, in de gracht heeft gooid.

83760. De **Voorzitter**: Is de oplaag, toen „De Vonk“ later werd gedrukt, groter geworden of is deze ongeveer dezelfde gebleven?

A. De gedrukte oplaag heeft nooit de 5000 overschreden, maar het was wel zo, dat uit allerlei veiligheidsoverwegingen van een oplaag van 5000 in bepaalde delen van het land weer exemplaren werden

gestencild. Naast die 5000 gedrukte exemplaren waren er toch nog twee centra, waar men de inhoud van de krant stencilde en als zodanig verspreidde. In 1945 werd het allemaal gemakkelijker en hebben wij ook wel kranten met een oplage van 10 000 tot 12 000 exemplaren gedrukt.

83761. De **Voorzitter**: Zoudt u met enkele woorden de strekking van het blad kunnen aangeven? Ik bedoel dus in het kader van het verzet en ook zoals men zich de eventuele toekomstige ontwikkeling van Nederland dacht.

A. Wij zijn vrij constant, soms aan de hand van recente politieke voorbeelden, blijven hameren op het chapter, dat wij meenden, dat de economie maar één mogelijkheid had, nl. internationaal geleid te zijn. Wij hebben altijd gepleit voor een internationale geleide economie met productieschappen, zoals wij het noemden, dus kolensschappen, transportschappen, enz., welke zeer grote geografische gebieden zouden moeten omvatten, in de trant dus zoals de trustvorming en bepaalde oliegebieden als het rare toch een economisch geheel vormden, dat boven de nationale staat uit macht kreeg. In het kader van het socialisme was er maar één mogelijkheid, nl. internationalisatie van de economie tot grote internationale eenheden en dat daarnaast voor de natie de culturele eenheid bleef. Wij meenden dus, dat de politiek internationaal moest zijn en dat deze gebaseerd moest zijn op een gemeenschapsbezit van de productiemiddelen. Wij zijn dus erg dapper ingegaan op de 7 December-boodschap van de Koningin, wat betreft het vrije beschikkingsrecht en de vrije organisatie van de productiemiddelen voor de gemeenschap van de Indonesische bevolking. Het waren allerlei tendenzen, die u later in „De Vlam” zult hebben teruggevonden en welke u ook in het hele leven van mevrouw *Roland—Holst* terugvindt en ook in het werk van een aantal mensen, die onze geestverwanten waren. Na de oorlog met Japan meenden wij ook, dat deze oorlog ook het einde van het koloniale of op andere wijze heersende regime van Nederland in Indonesië moest zijn. Wij meenden, dat Indonesië voor de Indonesiërs moest zijn en dat daar ook een dusdanig bezit van de productiemiddelen moest worden bevorderd, dat daar geen Staatsbezit van de productiemiddelen kon komen, hetgeen wij het kenmerk van het Stalinisme achtten.

83762. De **Voorzitter**: Wat is de reden geweest, dat bij het einde van de oorlog of daaromtrent de naam „De Vonk” is veranderd en daarvoor in de plaats „De Vlam” is gekomen?

A. Ons motto, dat altijd onder de kop van „De Vonk” stond, was „Uit de Vonk zal de Vlam oplaaien”. Wij zagen toen in onze krant een heel ander weekblad, wij wilden een soort van internationaal-socialistische „Groene Amsterdammer” maken, menende, dat het blad in zijn gehele culturele strekking veel belangrijker zou zijn dan alleen een verzetsblaadje. Van die woordspeling gebruik makend — het naoorlogse blad verscheen ook in veel groter oplage — hebben wij het min of meer zegevierend „De Vlam” gedoopt.

Naast het redigeren van „De Vlam” hebben wij ook getracht, zoals ook naast het redigeren van „De Vonk” gebeurde, mensen te interesseren voor deze internationaal-socialistische-bewegingsgedachte. Na de oorlog waren er, naast de stichting „De Vonk”, die het blad „De Vlam” uitgaf, leden van onze beweging, die zich beijverden een politieke beweging in het leven te roepen (dus naast de Volksbeweging), die dan wel verwant was met „Je Maintiendrai”. Een internationaal-socialistische beweging, welke op zich zelf was georganiseerd en op zich zelf wel belangstelling had voor, maar niet direct bezig was met het uitgeven van „De Vlam”, wat krantenmannenwerk was. In Mei en Juni 1945 hebben wij in Amsterdam de mensen opgeroepen tot vergaderingen om hen boven de linkse partijen uit te brengen tot een overbruggingsbeweging voor internationaal-socialistische opvattingen. Het was enigszins Independent Labour Party-achtig, waarmee wij ook vrij veel contact hadden.

83763. De **Voorzitter**: Hebben wij hiermede, naar uw oordeel, het onderwerp voldoende behandeld?

A. Een belangrijk facet, waarin wij ons onderscheidden van de andere bewegingen, waren onze hardnekkige pogingen om contact op te nemen met geestverwanten in Duitsland. Wij hebben ook drie of vier malen een tweetalige „Vonk” doen verschijnen, die wij mee-gaven aan arbeiders, die naar Duitsland gingen.

83764. De **Voorzitter**: Hebt u uit Duitsland ook weleens weerwerk gekregen? U stuurde iets naar Duitsland in de hoop, dat het terecht kwam. waar het terecht behoorde te komen, maar hebt u omgekeerd ook weleens iets gemerkt van geestverwanten in Duitsland in die tijd?

A. Voor een deel. In de eerste plaats hebben wij berichten en mededelingen van Duitse geestverwanten in Duitsland gekregen en vrij trouw hebben wij die ook gerelayerd. Dan hebben wij contact gehad met dr. *Hammerstein*, een van de mensen, die bij de Studentenputsch in München actief is geweest. Destijds in 1944 hebben wij reeds contact met hem gehad. Verder hebben wij vrij veel contact gehad met in Nederland wonende Duitsers en met Duitsers, die hier in de Wehrmacht waren. Over het algemeen zijn deze mensen in 1944, toen er een duidelijke kentering was in het hele militaire gebeuren, gedeseerdeerd en voor zover het mogelijk was, hebben zij met ons illegaal werk gedaan, waarbij enkelen — ik denk o.a. aan U. *Rehorst* — in 1944 zijn gearresteerd en in 1945 gefusilleerd. Dergelijke contacten hebben wij gehad en wij hebben hen ook uitgebuit. Wij hebben hen voor ons o.a. de Duitse „Vonken” laten schrijven. Ook hebben wij een heel interessant contact gehad met iemand, die Tsjechisch van nationaliteit was, *Rickard Jokel*, de tegenwoordige correspondent van het „Vrije Volk” te Londen. Na de arrestaties in 1942 is hij onze voornaamste politieke redacteur geweest. Hij was iemand, die hier in Nederland de belangrijkste Duitse contacten had, ook wel over de grenzen, maar dat was heel sporadisch en het had niet veel te betekenen.

83765. De **Voorzitter**: Is *Rickard Jokel* gedurende de gehele bezetting hier geweest?

A. Ja.

83766. De **Voorzitter**: Waaruit heeft het contact van uw groep met andere delen van het verzet bestaan? U hebt het contact met „Het Parool” en „Vrij Nederland” reeds genoemd.

A. Wij hebben ook overal plaatselijke contacten met het N.S.F. gehad. Er is eigenlijk geen illegaal blad van belang geweest, waarmee wij niet in contact zijn geweest. Die contacten waren echter meestal in het kader van het onderduik- en bonkaartenwerk.

83767. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk waren het voor een groot deel contacten van persoonlijke aard?

A. Er waren in Assen, Zaandam of Enschede figuren, die aan de ene kant met ons contact hadden en aan de andere kant weer met de andere groepen. en dan hielp men elkaar. Wanneer men b.v. zelf een stempel had van een bepaalde gemeente en een ander zocht het, dan hielp men er elkaar mee.

83768. De **Voorzitter**: Was de financiering van het blad een moeilijk punt?

A. Neen, het was helemaal niet moeilijk. Er waren geen grote kosten. Ik heb zelf een tijdlang de zaak kunnen financieren en er waren altijd voldoende vrij radicaal-socialistisch georiënteerde, die geld ter beschikking konden stellen. De onkosten van het blad waren niet groot, maar er was een aantal mensen, die op een gegeven ogenblik moesten onderduiken en waarvan het gezin dan moest worden onderhouden en ze zelf ook. Ik denk, dat van al het geld, dat wij vrij gemakkelijk bijeen hebben gebracht, vijf of tien procent voor het drukken en verspreiden van het blad is uitgegeven, en de rest is altijd gebruikt voor het helpen van onderduikers, speciaal de Joodse. De niet-Joodse onderduikers konden wij over het algemeen wel weer ergens bij ons apparaat te werk stellen.

83769. De **Voorzitter**: Bent u hiermede aan het einde van hetgeen u ons had mede te delen?

A. Ik heb u reeds gezegd, dat wij principieel afkerig waren van een nationale politiek en van een na-oorlogs nationale politiek, zodat wij onze kracht daarin niet hebben gezocht. Wij vonden het wel belangrijk, maar wij wilden juist speciaal op het gebied van de sociaal-economische politiek en de internationale gedachte en een socialistische gedachte, functioneel democratisch uit de mensen zelf komend, aankweken. Op dat ogenblik hadden wij geen directe staatkundige doeleinden, die wij nastreefden.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, welke u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

W. F. STORM.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 AUGUSTUS 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

prof. mr. FREDERIK MARI baron VAN ASBECK,
oud 61 jaar, wonende te Leiden, hoogleraar.

Hij legt de eed af als getuige/deskundige.

83770. De **Voorzitter**: Ik zou allereerst de eerste aan u als deskundige voorgelegde vraag met u willen behandelen. Deze vraag is heel summier geformuleerd, nl.: de geoorlooftheid van het verzet, volkenrechtelijk bezien. Ik geef u dus het woord om daarover uw mening kenbaar te maken.

A. Ik werd wel even opgeschrikt, toen ik de vraag over de volkenrechtelijke rechtmatigheid in de oproeping voorgelegd kreeg. Dat toch veronderstelt, dat ik zou moeten nagaan, wat het Volkenrecht zegt over verzet in een bezet land, dus wat er aan internationaal rechterlijke uitspraken, zowel op conferenties als neergelegd in tractaten, als geformuleerd in internationale jurisprudentie te vinden is. Bovendien zou ik moeten nagaan, wat verschillende nationale gerechtshoven, b.v. van de aard als onze bijzondere rechtspraak, hebben uitgemaakt op het punt, dat mij is voorgelegd, om te zien of er in Polen, in Griekenland, in Frankrijk, in andere bezette landen iets van een dan met ons land gemene rechtsovertuiging blijkt. Dan pas zou ik iets kunnen zeggen over de volkenrechtelijke rechtmatigheid. Ik zou dan ook nog de schrijvers moeten nagaan als hulpmiddel. U begrijpt, dat ik daarvoor niet de tijd heb gehad. Wat ik er van heb kunnen nagaan, heeft mij geleid tot deze resultaten: Vaststaat, dat de Eerste Vredesconferentie, die het Landoorlogreglement vrijwel in zijn tegenwoordige vorm — want het is in 1907 nauwelijks gewijzigd — tot stand heeft gebracht, in meerderheid het patriotisme in het bezette gebied erkende en ook steunde. De Eerste Vredesconferentie ging er vanuit, dat het bezette gebied onder de soevereiniteit van de wettige Regering bleef, ook al mocht deze buitenslands vertoeven, en dat die wettige Regering van dáár uit de oorlogvoering voortzette ook in het bezette gebied. Het zou dan vanzelf spreken, dat de bewoners van het bezette gebied zich tegen de bezetter als oorlogvoerende keren. Men heeft er voornamelijk naar gestreefd om, zoals ook in de verschillende uitspraken van onze bijzondere rechtspraak terecht is gezegd, wat tevoren een vrij arbitraire en door geen geschreven bepalingen beperkte almacht was van de bezetter, aan zekere banden te leggen. Maar men heeft tegelijkertijd — zoals u weet in de considerans van het vierde verdrag van 1907, dat gelijkkluidend is in dit opzicht met het tweede verdrag van 1899 — duidelijk doen uitkomen, dat dit slechts enkele regels waren om de arbitraire macht van de bezetter te beperken, maar dat overigens het bezette gebied onder de bescherming bleef van het ongeschreven internationale recht, de regels van de humaniteit en wat men met een volkomen vage term noemde „la conscience publique”. Tegelijkertijd werd ook de bezetter onder de hoede van die drie grootheden gesteld. Bezetter en bezet land werden in dit opzicht over één kam geschoren. Dat is eigenlijk het enige duidelijke feit, dat ik op het gebied van internationaal-rechtelijke uitspraken op een conferentie en in het daaruit voortgevloeide tractaat zou kunnen aangeven. Wat de schrijvers betreft, is het opmerkelijk, dat onder de schrijvers aan de Angelsaksische kant zeer duidelijk velen het recht van het bezette land op verzet erkennen als een deel van de oorlogvoering, waaraan hun wettige Regering blijft deelnemen, hetzij alleen, hetzij met de bondgenoten.

Er is een nieuw boek van *Spaight*: „Airpower and warrights” van 1947, die na deze tweede wereldoorlog, waarin de luchtvaart zo'n

allerbelangrijkste rol heeft gespeeld, o.a. nagaat, wat de ontwikkeling van de luchtvaart voor invloed heeft gehad op de betrekkingen tussen de eigen Regering en het bezette land. Hij zegt, dat de Regering via het luchtwapen natuurlijk de revolte in het bezette land kan steunen. Vanzelfsprekend wordt door hem aangenomen, dat het bezette land zich verzet.

83771. De **Voorzitter**: Dat is dus een auteur, die zich — naar ik begrijp — in het bijzonder richt op een nieuw middel van een verdreven Regering om contact te onderhouden met het bezette land?

A. Ja, waaraan hij bijzondere aandacht besteedt onder de ervaringen van de tweede wereldoorlog.

83772. De **Voorzitter**: Juist op dit punt is er in de tweede wereldoorlog veel veranderd in vergelijking met vroegere oorlogen.

A. U vindt het op blz. 307 van dat boek.

Daarmede houdt eigenlijk op, wat ik zou kunnen zeggen — summierlijk — over wat het eigenlijk gezegde Volkenrecht te berde brengt over de rechtmatigheid van het verzet.

Nu is er één punt, dat ik zeer gaarne onder uw bijzondere aandacht zou willen brengen, wat betreft de toepassing van het Landoorlogreglement in ons land in de jaren 1940–1945. Ik zou er gaarne op willen wijzen, dat het Landoorlogreglement uitgaat van een *mili-faire* bezetting. Dat staat duidelijk in het opschrift van Afdeling III; dat karakter heeft de Duitse bezetting in ons land in het geheel niet gedragen, in flagrante afwijking van het Reglement.

Dat is een feit van zó ver gaande strekking, dat daarmede de hele vraag — voor mijn besef — in een bijzonder licht komt te staan, nl. dat de bezetter, afgezien daarvan of zijn bezetting op zich zelf rechtmatig was — dat zou ons brengen in het vraagstuk van de rechtmatige oorlog —, de vorm van zijn bezetting onrechtmatig heeft gekozen. Zijn bezetting heeft hij georganiseerd in een niet toelaatbare vorm door ons hier op te „doffen” met een burgerlijk bestuur, waar wel het militaire bestuur van generaal *Christiansen* naast stond, doch zonder dat hij in feite de bezetting uitvoerde. De Rijkscommissaris was de centrale figuur, dat blijkt ook uit de twee fundamentele regelingen, die a. door *Hitler* en b. door *Sejss-Znquart* dadelijk bij het begin zijn gegeven. Dat is, dunkt mij, een feit, dat wij nooit uit het oog mogen verliezen, nl. dat onze bezetting iets geheel nieuws is geweest, die — als ik mij niet vergis — in deze wereldoorlog alleen haar weerga heeft gevonden in Noorwegen.

83773. De **Voorzitter**: Moet men het niet zo zien, dat het erge van deze afwijking meer dan in het feit, dat het een burgerlijk bestuur was, is gelegen in het doel, waarmede dit burgerlijk bestuur werd ingesteld?

A. Dit burgerlijk bestuur moet reeds op zich zelf als onrechtmatig worden beschouwd, als zijnde niet in orde, wanneer men het toetst aan de duidelijke woorden en context van het Landoorlogreglement, afdeling III; dit burgerlijk bestuur had bovendien nog — dat is natuurlijk ook de hele reden geweest, waarom wij een burgerlijk bestuur deelachtig zijn geworden — voor, dat wij dadelijk van het begin af ideologisch moesten worden geknecht en dat er eigenlijk een verkapt annexatie heeft plaats gevonden van eind Mei 1940 af. Ik mag u misschien op een nota wijzen, die u vindt in de Verzamelde Geschriften van *Telders* in het IVde deel op bladzijde 331. Dit was een nota aan de Nederlandse Regering te Londen, toegezonden via de Amerikaanse consul te Amsterdam, opgesteld in samenwerking met anderen op 15 October 1940. Dus dat was nog geen volle vijf maanden na het begin van de bezetting. (Die anderen zijn van *Eysinga* en mijzelf). We hebben met zijn drieën duidelijk gemaakt, dat de verordeningen van die korte spanne van vijf maanden reeds de toets niet konden doorstaan. Dit gedeelte der nota beslaat al ren bladzijde of 14 druks! Het wemelde van verordeningen, die er alleen maar op waren gericht om ons in het ideologische harnas te brengen en ons eigenlijk verkapt te annexeren. Ik zou zeggen, dat, afgezien

van de hele inval, de bezetting in haar uitoefening geheel onrechtmatig is geweest en dat alle verweer daartegen rechtmatig was. Wij konden dat niet over ons heen laten gaan.

83774. De **Voorzitter**: Als ik u goed heb begrepen, staat u op het standpunt, dat, ook als de bezetter zich geheel houdt aan de grenzen, die het Landoorlogreglement hem stelt, dan nog de bevolking een recht van verzet heeft en ook de soevereine eigen Regering bevoegd is om de bevolking met betrekking tot dat verzet aanwijzingen te geven?

A. Ja, de oorlogvoering houdt niet op, zolang er niet een wapenstilstand of een vredesverdrag is met de wettige Regering. Dat hebben wij niet gehad. De oorlogvoering gaat door. De oorlogvoering is doorgegaan en in die oorlogvoering neemt het bezette land zijn aandeel.

83775. De **Voorzitter**: Nu is het zo, dat de oorlogvoering aan regelen is gebonden. Hoe is het nu, wanneer bij het verzet b.v. gebruik gemaakt wordt van franc-tireurs'?

A. Dan mag de tegenpartij zich daartegen verzetten.

83776. De **Voorzitter**: Het verzet van de bevolking tegen een bezetter ligt niet in de lijn van het oorlogvoeren met geuniformeerde, gereguleerde en normale gewapende troepen. Wanneer men nu zegt: Er is een recht tot verzet, ook met niet geregelde troepen, ook door de bevolking, dan staat daar toch tegenover een recht van de bezetter om zich daartegen te verweren?

Ziet u het inderdaad zo?

A. We hebben eigenlijk twee rechtscomplexen, die niet kunnen worden verzoend.

83777. De **Voorzitter**: Is dat uw opvatting?

A. Ja, geheel, en ik wijs er op, dat dit heel duidelijk is gezegd en met grote scherpheid door het Bijzonder Gerechtshof in den Haag in de zaak-Rauter.

Dat is een duidelijke uitspraak. Het Hof (blz. 459 N.O.R. 1948) wil de verdachte „toegeven“, dat van Duits standpunt uit bezien het verzet in bezet Nederland tegen de bezettende macht onrechtmatig mocht worden geacht, omdat de illegale strijders niet voldeden aan de eisen, die in het Landoorlogreglement aan wettige strijdkrachten worden gesteld en dat verdachte dus gerechtigd was tegen dit verzet op te treden. Dat is wat u juist heeft gezegd. Het Hof voegt er dadelijk aan toe, dat „ter voorkoming van misverstand, dat van Nederlands standpunt uit bezien deze zaak anders is te beschouwen, omdat de bezettende macht ge-n legitiem gezag uitoefent, zodat in het algemeen de bevolking van het bezette gebied haar als zodanig noch in ethisch, noch in juridisch opzicht gehoorzaamheid is verschuldigd, dat het gevolg hiervan is, dat ondergronds verzet tegen de vijand in bezet gebied een geoorloofd strijdmiddel kan zijn.“ Daar heeft men die twee voorstellingscomplexen, die elkaar niet dekken en die elkaar ook nooit zullen kunnen dekken. Tussen de bezetter en ons bestond geen gemeenschap. Bezetter en bezet land zijn twee kringen, die wel over elkaar heen vallen, maar die elkaar niet dekken en waartussen geen eenheid kan worden gebracht. Het is natuurlijk een risico voor het bezette land en een zeer ernstig risico. We hebben dat — naar ik meen — ook ondervonden. U vindt het zoëven bedoelde risico ook vermeld in de „Aanwijzingen“ van 1937 in nummer IV. De Regering zegt: De strijd met de vijand is een zaak van de militaire macht en de bevolking laadt een geweldig risico op zich, wanneer zij zonder daartoe gerechtigd te zijn, overgaat tot daden van geweld of tegenweer. Men zou hieruit kunnen afleiden, dat in 1937 althans de Regering nog op het standpunt stond, dat het verzet niet geoorloofd was. Dat wil niet zeggen, dat wij vanwege het enkele feit van de bezetting ook tot een, werkelijk trouwhartige, gehoorzaamheid aan de verordeningen en de bevelen van de bezetter verplicht zouden zijn.

Het is ook merkwaardig — daar wil ik u nog op wijzen —, dat onze rechtspraak een paar keer in assurantie zaken duidelijk heeft gezegd: De strijd van de illegale beweging vormt een onderdeel van de strijd van het Nederlandse volk tegen de vijand en daarom moet, indien daarbij van geweld wordt gebruik gemaakt, dit als een onderdeel van de oorlogvoering worden beschouwd, waardoor dus de bepalingen in de polissen over molest naar voren komen.

83778. De **Voorzitter**: Indien men het standpunt inneemt, dat, wanneer de bezetter zich houdt aan de regelen van het Landoorlogreglement, het verzet niet geoorloofd is, doch bij overschrijding van

die regelen door de bezetter wèl, komt men voor de vraag te staan, in hoeverre in het laatste geval het verzet geoorloofd is. Die overschrijding kan incidenteel zijn en dan kan de vraag rijzen, of het dan alleen geoorloofd is verzet te plegen tegen die incidentele overschrijding. Men zou daarbij tot de conclusie kunnen komen, dat bij een beperkte mate van overschrijding slechts een tegen die overschrijding gericht en nog niet een totaal verzet past.

U hebt een andere gedachtengang ontwikkeld. U zegt: het verzet is geoorloofd, ook al houdt de bezetter zich aan de regelen van het Landoorlogreglement. In die gedachtengang komt de zo juist vermelde vraag niet aan de orde, behoudens dan misschien, wanneer het verzet gebruik gaat maken van middelen, die positief door het Volkenrecht verboden zijn. Dat is dan de grens. Andere gradaties komen in dat stelsel eigenlijk niet naar voren.

A. Alleen als een zaak van opportuniteit en risico.

De **Voorzitter**: Natuurlijk, maar dat is een heel andere kwestie.

A. Toch moeten we onderscheiden voor zover mogelijk. Er zijn een soort verordeningen, waar — naar ik zou zeggen — verzet eigenlijk niet is geoorloofd, nl. de verordeningen, die dienen tot herstel en handhaving van de openbare orde en het openbare leven, van het bezette land, waar dus de bezetter uitsluitend en geheel optreedt als de vervanger van de wettige Regering. Zoals artikel 43 van het Landoorlogreglement dat als hoofdverplichting onder het oog brngt: aangezien de bezetter feitelijk de wettige macht uitoefent, moet hij alle maatregelen, die van hem afhangen, nemen om voor zover het mogelijk is de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren, waarbij hij de geldende wetten moet eerbiedigen, behoudens bij volstreekte verhindering. Men zou — naar ik meen — wel moeten zeggen, dat dergelijke verordeningen door het bezette land ook in zijn eigen belang nageleefd moeten worden.

83779. De **Voorzitter**: Ja, maar als u van de gedachte uitgaat, dat het verzet is geoorloofd, omdat de oorlog voortgezet wordt, eventueel ook door middel van het verzet, dan spelen, dunkt mij, de kwestie van de openbare orde en het openbare leven en het herstel daarvan niet zo'n heel grote rol. Als men oorlog voert, zijn voor degene, die dat doet, zelfs de openbare orde en het openbare leven iets secondairs.

A. Toch zou ik zeggen, dat dat verzet zich in de eerste plaats moet richten tegen de maatregelen, die de bezetter neemt, zelfs wanneer die zijn toegestaan door het Landoorlogreglement, rechtstreeks ten behoeve van zijn oorlogvoering. Dan blijft die grote groep ideologische maatregelen buiten beschouwing, waartegen ons verzet toch eigenlijk in de eerste plaats is gericht geweest. Deze maatregelen hadden met het hele Landoorlogreglement en niet de hele oorlogvoering niets te maken, behoudens dat natuurlijk Ge Arbeits-einsatz rechtstreeks diende om het oorlogspotentieel van de Duitsers te verhogen.

83780. De **Voorzitter**: U weet, dat de Duitse bezetter, zelfs onder de titel van verordening op de openbare orde of iets dergelijks, hier te lande, maatregelen tot handhaving van de openbare orde heeft tot stand gebracht, die in flagrante strijd waren met onze opvattingen over wat recht is, zodat dit al illustreert, hoe rekbaar ook dit begrip is.

A. Zeer rekbaar en dan komt er nog bij, dat hij de bestaande wetten moet eerbiedigen, *sauf empêchement absolu*; wanneer begint de absolute verhindering? Alle grenzen zijn vloeiend en dat kan ook in een dergelijke toestand eigenlijk niet anders.

83781. De **Voorzitter**: U bedoelt hier waarschijnlijk mee te zeggen, dat — om het nu eens heel populair uit te drukken —, als de bezetter maatregelen neemt om te zorgen, dat de inbrekers niet vrij baan krijgen, u vindt, dat dit wel binnen de grenzen ligt, maar dat, als het verder gaat, het toch al iets begint te worden, wat men eens moet bekijken?

A. Ik zou zeggen, wanneer hij maatregelen neemt, die de eigen Regering ook had kunnen nemen of moeten nemen, dan is er niets, wat zijn maatregelen zwak of krachteloos maakt.

83782. De **Voorzitter**: Ja, maar de eigen Regering kan, zelfs in een tijd, dat men nog niet aan oorlog toe is — ik denk b.v. aan de staat van beleg — ook al maatregelen van administratieve internering nemen. Als men dus die door u genoemde parallel gaat trekken,

zou men tot de conclusie moeten komen, dat b.v. administratieve internering door de bezetter geoorloofd zou zijn, zodat men zich daartegen niet zou mogen verzetten.

A. Dat zou ik tegenover een dergelijke maatregel van de vijand nooit voor mijn rekening nemen.

De **Voorzitter:** Vandaar, dat ik deze consequentie noem.

83783. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Is het criterium niet te vinden bij het door laten draaien van het gewone maatschappelijke leven?

A. Het gewone maatschappelijke leven is onder een bezetting natuurlijk erg beperkt, aangezien er niets meer gewoon is. Dat hebben wij toch allen ondervonden, dat er niets meer gewoon was, zelfs het allergeeueste was soms niet meer gewoon.

Wanneer men eens punt voor punt nagaat — dat hebben wij toen in die Nota voor de Nederlandse Regering van October 1940 gedaan — welke eigenlijk de verordeningen zijn, die wettig geheten zouden mogen worden uit dat oogpunt, vindt men er maar uitermate weinig. Men stuit altijd op het dubbele gezichtspunt, het gezichtspunt van de bezetter, die volgens dit Landoorlogreglement zekere dingen mag doen, waaraan eigenlijk de bezette bevolking volgens haar eigen wetgeving, van het nationale gezichtspunt uit, niet mag meewerken. Allerlei dingen, die de bezetter op grond van deze afdeling III zou mogen doen, brengt degene, die daaraan gehoor geeft, in aanraking met artikel 102 van het Wetboek van Strafrecht. Daar liggen die twee kringen, die elkaar niet kunnen dekken, omdat er geen gemeenschap bestaat en ook geen gemeenschap mag bestaan met de vijand. Dat hebben wij toch tijdens de bezetting heel duidelijk gevoeld. Wij konden een zekere beleefdheid in acht nemen. Daar hield toch ook alles mee op. Wij gingen b.v. niet naar de feesten van de vijand. Dus ik zou zeggen: de bezetter mag zekere dingen doen en ook zekere dingen eisen volgens het Landoorlogreglement, ook voor zijn oorlogvoering. Dat wordt met zoveel woorden in het reglement gezegd. Hij moet echter maar zien, hoe hij het gedaan krijgt. De bevolking, waar zij daar mogelijkheid toe ziet, zonder dat het te grote risico's geeft — ook voor de onschuldigen vooral — pleegt zich daartegen te verzetten, zoals dat ook is gebeurd. Die gehoorzaamheid is ook in onze bijzondere rechtspraak telkens ter sprake geweest, waarbij dus naleving van bezettersverordeningen wordt gesteld tegenover de trouw aan het wettige gezag. Dat hebben wij ook zelf ondervonden, dat die naleving en de trouw twee geheel verschillende dingen zijn. Men leefde sommige verordeningen (bevelen) van de bezetter na. Dat was een naleving, welke nu eenmaal niet anders kon, zonder die innerlijke vervulling, die de trouw aan het wettige gezag meebrengt. Het was eigenlijk een opportuniteitsgehoorzaamheid, waarbij onze kritiek veel spoediger in werking trad dan tegenover onze landswetten. De gehoorzaamheid is dan ook telkens ontkend door onze bijzondere rechtspraak, vooral in het proces *Rauter* is dat met grote scherpheid gezegd. *Telders* stelt daartegenover in zijn artikelen van Juni 1940, dadelijk na de aanvang der bezetting, dat er voor de ambtenaren een nalevingsplicht bestaat, ten opzichte van de wettige verordeningen van de bezetter. Er bestaat — dunkt mij — ook een zekere nalevingsplicht van de burger. Ik zie niet in, dat een ambtenaar ze wel zou moeten naleven en de burger niet, althans *juridisch*, zolang het berettingsgezag zich binnen de enge grenzen van artikel 43 houdt. Zoals u zelf zoeven al heeft gezegd, zijn die grenzen uitermate vloeiend. Het is ook zeer merkwaardig, dat die grenzen voor ons bewustzijn in de loop van de bezetting zijn verschoven. Ik weet niet, hoe het u is vergaan, maar ik heb in de zomer van 1940 mijn vreemde gouden munten ingeleverd en ik heb gezegd: dat is begrijpelijk, daar heeft de bezetter recht op en er is niets aan te doen. In de zomer van 1931 hebben wij daarentegen allen ons koper begraven. Dat is een merkwaardige verschuiving.

Ik heb altijd gemeend, dat wij de zaak misschien konden verhelderen door het bezettingsgezag te zien als een de facto-gezag, die met het de facto-gezag, zoals het in de geschiedenis van de handboeken voorkomt, alle eigenaardigheden van een tijdelijk en een wankel gezag gemeen heeft. Zo komt men dus telkens op die twee uit elkaar geraakte kringen en twee onverenigbare voorschriften, het Landoorlogreglement aan de ene kant, artikel 102 van het Strafwetboek aan de andere kant. Die dekken elkaar ook niet. Wat volgens het Landoorlogreglement geoorloofd is aan de bezetter en waar men dus in een normale relatie een gehoorzaamheidsplicht tegenover zou stellen voor de andere bij de rechtsbetrekking betrokken personen, daar staat hier geen normale gehoorzaamheidsplicht tegenover, integendeel, als zulke gehoorzaamheid wordt betoond, kan dat de betrokkene achteraf in aanraking met zijn strafwet brengen. Het wordt veelal een ethisch vraagstuk. Beslissingen gaan afhangen van

de omstandigheden. Wat de heer A. in de straat eigenlijk niet kan doen, is voor de heer B., in dezelfde straat, een zeer duidelijke plicht, omdat hij er anders voorstaat. Het wordt belangen afwegen in een noodtoestand. Het artikel van prof. *Langemeijer* over bezettingsrecht in de „Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht" (Juni 1950, no. 28), is in dit opzicht buitengewoon verhelderend. Schrijver legt daarin juist zeer de nadruk er op, dat wij hier tenslotte te maken krijgen met een noodtoestand, die niet meer naar vaste regels kan worden beoordeeld, doch waarbij gevraagd moet worden: wat is mogelijk van geval tot geval, van mens tot mens? Wat de ene mogelijk is, is de ander onmogelijk. Wat de een nagelaten heeft, zal hem niet worden te laste ge'egd, en wat de ander heeft gedaan, zal hem misschien voor de strafrechter worden verweten. Zo ligt het ook bij het spoorweggebruik en de spoorwegstaking. Gedurende vier jaar hebben de spoorwegen voor de bezetter gewerkt. Zij hebben Joden vervoerd, zij hebben krijgsmateriaal vervoerd, zij hebben in de zomer van 1940 bij de plundering van ons land naar Duitsland vervoerd, wat hier weggehaald werd. Het was geen rechtstreeks deelneemen aan de krijgsverrichtingen. Ook dat begrip is in de tegenwoordige oorlog, die voor een groot deel elgenlijk achter het front wordt gevoerd — in de munitiefabriek: de voorraadplaatsen — anders. Dat begrip is eigenlijk ook niet meer hanteerbaar. Wij zitten met de grote moeilijkheid, dat het reglement van 1907 volstrekt niet meer past. Wij hebben niets meer aan de voorstelling, alsof de oorlog wordt gevoerd door militaire strijdkrachten en franc-tireurs eigenlijk maar een verwerpelijke soort mensen zijn en de burgerbevolking een indifferente derde zou zijn, die het over zich heen laat komen.

83754. De **Voorzitter:** Wat vindt u, dat daarvan de consequentie moet zijn? Dat men in het internationale recht toch aan een regeling als die van het Landoorlogreglement moet vasthouden en daarop voort moet werken of dat men — nu eenmaal een oorlog is gevoerd, zoals de vorige, die een totalitaire oorlog is — het recht daaraan moet aanpassen?

A. Nu brengt u een moeilijke vraag ter sprake. In het Landoorlogreglement heeft men een stuk humanisering van de oorlog gepoogd, net zo goed als in het verbod van luchtbombardementen, en dergelijke. Hoever is dat in de practijk te verwezenlijken, de humanisering van de oorlog? Dat is eigenlijk een contradictio in terminis. Een oorlog is het meest inhumane bedrijf, dat zich denken laat. Dat is het steeds meer geworden. Maar dit Landoorlogreglement is natuurlijk een plechtanker van de zwakken en de onderdrukten.

Het is ook heel merkwaardig, dat men het in 1899 telkens oneens was en het ook niet eens kon worden, al benoemde men een commissie van onderzoek of een commissie van redactie om het eens te worden. Men werd het echter niet eens. Aan de ene kant stonden vertegenwoordigers van mogendheden zoals Duitsland, die in hun toekomst zagen, dat ze misschien nog weleens een land zouden bezetten. Aan de andere kant stonden de vertegenwoordigers van de kleine landen, die als hun toekomst zagen, dat ze dit eventueel hadden te ondergaan. Zij waren er op uit om de oorlogvoering en bezetting zoveel mogelijk aan banden te leggen, terwijl de anderen er op uit waren om zich zo veel mogelijk vrij te houden. Bij zulk een discrepantie krijgt men geen eenstemmige overtuiging. Ook daarom is het eigenlijk een onmogelijke taak na te gaan, of verzet volkenrechtelijk is geoorloofd, want esn iegelijk denkt, redenerrt en handelt van eigen standpunt uit. De schrijvers zijn het, zoals reeds gezegd, ook nooit eens. Daar komt dan bij, dat de moderne oorlog een volkomen andere verschijningsvorm heeft dan men zich in 1899 en 1907 kon voorstellen. Voorts wordt het streven, de bezetting tot een rechtsregime te maken, altijd gehinderd en verzwakt, want doorkruist door het feit van de onmiskenbare plicht van het bezette land om zijn Regering te blijven steunen in haar oorlogvoering.

83785. De **Voorzitter:** U sprak zoëven over de schrijvers. Is het nu zo, dat het standpunt, dat de bevolking van esn bezet land de bevoegdheid en het recht heeft om verzet te plegen tegen de bezetter, ook al houdt die bezetter zich aan het Landoorlogreglement, alleen wordt ingenomen door schrijvers en juristen uit de kleine landen?

A. In dat opzicht trekken de kleine landen — we hebben na de vorige oorlog een paar artikelen van Belgen gehad en van Engelsen — één lijn, daartegenover staan artikelen van Duitse kant; die schrijvers gaan uit elkaar. De Duitsers nl. stellen een gehoorzaamheidsulicht. De anderen wijzen die gehoorzaamheidsplicht met de meeste kracht af.

83786. De **Voorzitter**: Zijn het alleen de Duitsers, die het standpunt van de gehoorzaamheidsplicht innemen, of ook anderen? Zijn er b.v. ook Engelse schrijvers, die op dat standpunt staan?

A. Neen, de Engelsen, en na de vorige oorlog de Belgen, hebben die gehoorzaamheidsplicht afgewezen. *Oppenheim* b.v. wijst dat af. Zo zijn er nog een paar.

Na alles, wat ik hierover heb gelezen, ook vooral in de rechtspraak, ben ik telkens weer zeer sterk onder de indruk gekomen van het dubbele gezichtspunt. waartussen geen verzoening mogelijk is. Aan gezien wij zelf onder het bezettingsregime hebben geleden, bekijken wij het uit ons gezichtspunt.

Het kost ons heel veel moeite om ons te stellen in de schoenen van militaire commandanten in bezet land, wier soldaten b.v. bij nacht zijn verdwenen of vermoord worden. De bezettingstijd heeft volkomen bewaarheid, wat de Regering zelf al heeft voorspeld in haar „Aanwijzingen" van 1937 — ik weet niet, of u dat punt voor ogen staat —:

„De voordeelen, welke de burger door een eigengerechtigd optreden zou meenen te kunnen bereiken, zinken bijna zonder uitzondering in het niet tegenover de schade en het leed, welke hij zich zelfven en vooral anderen daarmede berokkent. Zucht tot zelfbehoud zal den vijand dwingen, desnoods door een schrikbewind, de bevolking er toe te brengen? zich van dergelijke daden te onthouden."

Dit blijken profetische woorden geweest te zijn.

83787. De **Voorzitter**: Wat vindt u van deze Aanwijzingen?

A. Wat bedoelt u precies?

83788. De **Voorzitter**: In de eerste plaats, of ze in het kader van de destijds bestaande volkenrechtelijke opvattingen als juist en goed beschouwd moeten worden.

A. Ik meen, dat door de „Aanwijzingen" van 1937 heen terecht de rode draad loopt, dat de belangen van de bevolking zo lang mogelijk door de eigen ambtenaren moeten worden behartigd. Het zijn dan ook voorschriften aan de ambtenaren, geen voorschriften aan de bevolking.

83789. De **Voorzitter**: Nu is er in 1943 het bekende Commentaar op gevolgd.

A. Er is daarin natuurlijk één ding, dat strijdt met wat in 1937 is gezegd, en dat de Regering, zeker van 1942 af, constant heeft gedaan, nl. wel opwekken tot daden van geweld en verweer. Dat is in strijd met wat zij zelf tevoren in punt 4 had gesteld.

Toen de Regering in 1937 deze „Aanwijzingen" opstelde, kon zij misschien wel enig vermoeden hebben van hoe een bezetting in haar werk zou gaan, wat betreft Jodenvervolging e.d. Ik weet niet, of men zich in de verste verte maar kon voorstellen tot welke extremiteiten deze bezetting zou voeren. Dat begint al in Juli 1940 met die gele luchtbeschermingskaarten. Degenen, die deelnamen aan de dienst van de luchtbescherming, kregen een gele kaart thuis, waarop ze moesten mededelen, of ze van arische afstamming waren. Dat leek zo onschuldig, dat kon men ook in het bevolkingsregister vinden. Dat was een typisch Duitse methode, het onschuldig beginnen met iets, dat eigenlijk niets nieuws inhield. De helderzienden hebben toch dadelijk geweten, wat dit inhield. In Augustus 1940 kwam het verbod van ritueel slachten. Dat was nu niet om zich erg over op te winden, maar de betekenis in de kring van maatregelen kan niet miskend worden. Maar de toestand werd natuurlijk dreigend, toen in September 1940 artikel 5 van de Grondwet op zij werd gezet. Ik weet niet precies, wanneer de aanmeldingsplicht voor Joden is ingevoerd. Was het niet het voorjaar van 1941? Is daar toen niet de eerste staking in Amsterdam om begonnen?

De **Voorzitter**: Ja, de Februaristaking.

A. In het voorjaar van 1942 kwam, naar ik ineen, de ster. Toen begonnen de verzamelpartijen in de Hollandse Schouwburg in Amsterdam en het afvoeren naar Westerbork. Dat staat allemaal uitvoerig in de uitspraken in zake *Rauter*. Die geven een deugdelijke geheugenopfrissing.

83790. De **Voorzitter**: De „Aanwijzingen" gaven algemene richtlijnen voor alle ambtenaren tegelijk. Acht u dat juist?

A. Wij hebben wel ondervonden, dat het heel moeilijk is om algemene richtlijnen te geven. Ik heb het daareven al gezegd: Wat voor de een nog net kon, was voor de ander beuaald ongeoorloofd. Wat voor de een laakbaar was, dat kon door de ander nog worden verdedigd.

83791. De **Voorzitter**: De „Aanwijzingen" golden intussen zowel voor de laagste ambtenaar als voor de secretaris-generaal.

A. Men moet onderscheiden tussen de uiteenlopende betekenissen van verschillende groepen ambtenaren. De hele positie van ambtenaren van voedselvoorziening en ambtenaren van de Waterstaat was een geheel andere dan ambtenaren van Sociale Zaken e.d.

83792. De **Voorzitter**: U bedoelt, dat de voedselvoorziening en de Waterstaat de meest elementaire belangen van de bevolking betroffen?

A. Om de bevolking in leven te houden.

83793. De **Voorzitter**: Zouden aanwijzingen, die men thans zou maken, er anders uitzien?

A. Ik geloof het wel. Doch het is een bijna onmogelijke taak om tevoren voor een bezetting, waarvan men nog niet weet, hoe die in haar werk zal gaan, algemene richtlijnen op te stellen, die iets meer doen dan de bepalingen van het Landoorlogreglement reproduceren. We hebben het wel geleerd, daar eigenlijk iedere groep ambtenaren telkens weer op andere wijze voor de vraag kwam te staan: Kunnen we dit nu doen of moeten wij weggaan?

83794. De **Voorzitter**: Men zou de vraag ook omgekeerd kunnen stellen. Vindt u dat de Aanwijzingen van 1937 schade hebben gedaan?

A. Ik weet niet, in hoeverre de tactiek, die een bepaalde groep ambtenaren heeft gevolgd — of het nalaten van het vaststellen van een tactiek, die aan een andere groep van ambtenaren ten laste zou kunnen worden gelegd —, een gevolg is geweest van deze „Aanwijzingen". Ik kan dat niet beoordelen.

83795. De **Voorzitter**: Acht u de mogelijkheid aanwezig?

A. Ik ben niet zelf in een ambtelijk verband geweest tijdens de bezetting. Oordelen is dus moeilijk. Doch ik acht die mogelijkheid aanwezig, wanneer men aan de ambtenaren zo in het algemeen en met zoveel nadruk eigenlijk zegt: Denkt er aan, dat aanblijven in het belang van de bevolking is en gij moet zorgen, dat de bevolking zo min mogelijk schade lijdt van de bezetting. Dan geeft men de ambtenaren eigenlijk een duw in de richting van veel over zich heen laten gaan om dat bevolkingsbelang, dat de Regering zo hoog heeft gesteld in haar „Aanwijzingen", te kunnen beschermen.

Het commentaar van 1943 klinkt dan ook in een andere toon.

83796. De **Voorzitter**: Daar geldt natuurlijk hetzelfde voor als u daar straks zei, nl. dat er een tijd overheen was gegaan van practijk en van ervaring.

A. Er is misschien nog een voorbeeld aan te wijzen van de verschuiving van bewustzijn. Het franc-tireur-wezen vonden wij in de eerste wereldoorlog bedenkelijk. In deze oorlog dachten wij daar toch anders over, met de volle erkenning, dat het een vuil middel bleef, om ergens van achter een muur of van boven uit een huis op een troep te schieten. Ons innerlijk verzet tegen het franc-tireur-wezen is in de loop van deze oorlog, vergeleken bij 1914, sterk verzwakt. Ten minste, dat is mijn indruk. Dat is natuurlijk het inhumane van de oorlog, waar alle humaniseringspogingen op afstuiten. Men wordt zelf ook hard en inhumain.

83797. De **Voorzitter**: Dat proces had misschien niet die extreme vormen behoeven aan te nemen, wanneer wij een ander soort bezetting hadden gehad.

A. Dat ben ik met u eens.

Van de eerste dag af is deze bezetting voor ons een onbeperkte hatelijkheid geweest. Ik heb toevallig deze week de installatie van *Seys-Inquart* nog eens overgelezen, die op het Binnenhof plaats vond. Daar begint het al mee, de installatie op de plaats, waar onze Koningin een Harer constitutionele plichten vervult. De nazis hebben niets nagelaten oin in strijd te handelen met hun verplichtingen. (Dit had nooit mogen gebeuren, evenmin als dit in België en Noord-Frankrijk tot 1944 is gebeurd. Het had ook in Noorwegen niet mogen gebeuren, dat we hier een volledig burgerlijk bestuur kregen, met het dubbele doel om ons in het ideologische harnas te schuiven, eigenlijk ons alvast te annexeren. Daar kwam het op neer.)

83798. De **Voorzitter**: Zijn dit de opmerkingen, welke u met betrekking tot de vraag over de „Aanwijzingen" aan de ambtenaren hebt te maken?

A. Ik weet over die „Aanwijzingen^m overigens weinig te zeggen. Een van onze rechterlijke colleges waarschuwt, dat de „Aanwijzingen" met grote voorzichtigheid moeten worden gehanteerd. Ze zijn lang tevoren opgesteld en ze hebben zich niet kunnen realiseren, wat die bezetting zou zijn en zou meebrengen voor ons. Ze hebben zich niet gerealiseerd in wat voor ontzettende noodtoestand wij zouden kunnen komen te verkeren, waarin het — zoals ik reeds heb gezegd — voor iedere burger van geval op geval een nieuw vraagstuk was, waar hij voor zijn eigen verantwoordelijkheid en geweten een antwoord op moest vinden.

83799. De **Voorzitter**: Bedoelt u te zeggen, dat de „Aanwijzingen" te veel het theoretische geval behandelen, dat ook in het Landoorlogreglement wordt gesteld?

A. Neen, niet uitsluitend, wanneer men ze doorleest. Dan ziet men telkens praktische gevallen gesteld en praktische toepassingen besproken. Deze „Aanwijzingen" zelf gaan er ook alweer vanuit, dat het zal zijn een militaire bezetting.

Onze Regering heeft zich niet tevoren kunnen indenken, dat een dergelijke flagrante schending van het Landoorlogreglement zou plaats vinden. Een Regering, die voor haar gehele ambtenarenkorps een stel „Aanwijzingen" geeft, stelt zich zelf eigenlijk tegenover een onmogelijke taak. En dan is er het zoëven aangeduide verschil in de functies van de ambtenaren en de importantie van hun functie voor het eigen volk en voor de bezetter.

83800. De **Voorzitter**: Bovendien is er geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende vormen, die de bezetting kan aannemen.

A. Deed men dat, dan worden de „Aanwijzingen" langzamerhand een boek.

83801. De **Voorzitter**: Nu is het een boek geweest over een theoretische situatie.

A. Dan weet de ambtenaar helemaal niet meer waaraan hij zich heeft te houden.

83802. De **Voorzitter**: De vraag is echter, of deze „Aanwijzingen" in de vorm, die ze hadden, niet eerder schade dan voordeel hebben opgeleverd.

A. Dat is een vraag, waarop ik, zoals gezegd, liever geen antwoord geef, omdat ik daarvoor toch eigenlijk zelf in een ambtenarenkorps had moeten zitten. Dat is niet het geval geweest. Wij waren aan de universiteit in een zeer bevoorrechte positie. Daarom rustte ook de verplichting op ons om van het begin af aan „neen" te zeggen. Dat is dan ook gebeurd.

Door onze houding werd geen deel van de bevolking rechtstreeks geschaad. Integendeel, een deel van de bevolking werd gesteund en daar lag een zeer bijzondere verantwoordelijkheid. Waarbij dan nog komt — zoals ik in het begin heb gezegd —, dat er geen gemene rechtsovertuiging bestaat. Dadelijk van het begin af aan, in 1899, vindt men in de literatuur het verschil tussen de Duitse visie en de Westerse visie.

83803. De **Voorzitter**: Dat is misschien allemaal wel waar. De vraag echter, die voor ons van belang is, is niet de algemene vraag in hoeverre het verzet van de bevolking van een bezet land geoorloofd is, maar de vraag: Was het verzet hier te lande in de verhoudingen van 1940—1945 geoorloofd? Die vraag is — naar ik meen — iets gemakkelijker te beantwoorden.

A. Of moeilijker?

83803. De **Voorzitter**: Gemakkelijker hierdoor, dat de bezetter op zo flagrante wijze is afgeweken van de regeling van het Landoorlogreglement.

A. Ja, in dat opzicht makkelijker. In dit opzicht echter moeilijker, dat u de vraag dan nog meer beperkt tot wat wij zelf hebben ondergaan, waar wij ons, zelf slachtoffers, over uitspreken, na al onze gearwoordingen en gevoelens.

83805. De **Voorzitter**: Dat wel, maar aan de andere kant geloof ik niet, dat de stelling te verdedigen zal zijn, dat deze bezetter de volkenrechtelijke bepalingen in zake het bezettingsrecht niet heeft geschonden. De verdediger daarvoor zal wel niet gevonden kunnen worden. Dat maakt de vraag naar het mij dunkt gemakkelijker. Ieder zal toch moeten erkennen, dat, als de bezetter die bepalingen begint te schenden, dat consequenties heeft.

A. Wij hebben natuurlijk moeten realiseren, dat ons verzet de tegenmaatregelen oproept en dat die tegenmaatregelen niet gering zouden zijn.

83806. De **Voorzitter**: Het begin lag echter niet bij de Nederlandse bevolking. Men kan moeilijk zeggen, dat er in Nederland al een verzet was op het moment, dat de eerste grove schending van deze bepalingen plaats vondt. Die eerste grote schending vond reeds plaats op de 18de Mei 1940 in het decreet van *Hitler* tot instellen van het burgerlijk bestuur.

A. Ja, op 18 Mei, en op 29 Mei de uitwerkingsverordening van de Rijkscommissaris. Daar was de zaak al volkomen fout.

83807. De **Voorzitter**: Vóór die tijd is er van Nederlandse kant geen verzet van enige betekenis gepleegd.

A. Dat heeft nog geduurd tot de Anjerdag. Voor sommigen heeft het eigenlijk geduurd tot het doodschietsen van de vijf gijzelaars in Augustus 1942. Zo is ook in de bereidheid tot verzet bij verschillende groepen der bevolking een verschuiving waar te nemen.

83808. De **Voorzitter**: Voor een aantal Nederlanders is het pas begonnen op Dolle Dinsdag!

Dan zou ik, als u hier niets meer aan toe te voegen hebt, van deze onderwerpen willen afstappen en u willen vragen, wat u ons kunt mededelen over het optreden en de werkzaamheden van het z.g. Comité-Scholten, waarvan u, naar ik meen, deel hebt uitgemaakt.

A. Het was geen comité. Dat is eigenlijk nog een te plechtige naam. Ik weet niet, wat u precies zou willen weten, het begin, de voortgang of wat ze hebben gedaan.

De **Voorzitter**: Ik zou inderdaad gaarne een algemeen overzicht van u willen hebben.

A. Ik moet een voorbehoud maken, dat ik geen enkele aantekening heb gehouden uit die tijd. Dat was natuurlijk te gevaarlijk. Het is dus geheugenwerk. Ik heb het echter gecontroleerd met een van de medeleden van de groep. Degene, die daar verreweg het meest van weet, is *van Walsum*, de burgemeester van Delft. Deze heb ik niet kunnen bereiken, aangezien hij met vacantie is. Ik zal u dadelijk ook uitleggen, waarom hij er zoveel van weet.

Deze groep-Schalten, die in de wandeling de Pauliden werd genoemd naar zijn voornaam *Paul*, is eigenlijk uit het brein van wijlen dr. *Eykman* gesproten, de directeur van de A.M.V.J. in Amsterdam. Deze heeft nl. in de zomer van 1940 met een paar mensen gesproken over de noodzaak, dat zich een groep zou vormen om leiding te geven bij de bepaling van de houding van ons volk, in het bijzonder van de kerken, tegenover de bezetter.

Deze groep zou zich dan in de tweede plaats alvast kunnen beraden over hoe Nederland er na de oorlog uit moest zien, wat dan eigenlijk onze geestelijke veronderstellingen moesten zijn. Hij had daarbij een zeer sterke rol voor de kerken op het oog. Deze groep-Scholten is eigenlijk ook voor een deel voortgekomen uit het vóór de oorlog bestaande tijdschrift „Woord en Wereld". Daar is het tegenwoordige „Kerk en Wereld" in Driebergen ook weer een kind van. Wat *Eykman* voor ogen stond, was een sterkere rol van de kerken en voorlopig een samenbundeling van krachten van het protestantse deel van onze natie. Hij sloot de Katholieken niet a priori uit, maar hij vond de verdeeldheid in de protestantse gelederen al groot genoeg om niet te trachten eerst dáár eens tot een gesprek te komen, voordat men er de andere groep nog bij haalde. Hij heeft gezocht naar mensen, die iets representeerden, die een grote groep representeerden en die bereid waren om op progressieve basis zich te beraden over een vernieuwing van het leven in de kerk en in de politieke partijen. Toen is hij naar *Scholten* gegaan en hij heeft deze bereid gevonden om die groep te leiden. Interesseert het u, wie lid waren?

De **Voorzitter**: Zeker.

4. Dan zult u zien, dat het allemaal mensen zijn, die iets achter zich hebben. Dat waren *Vorrink* en *Wiardi Beckman*, van *Walsum* en C. L. *Patijn* — die nu aan Buitenlandse Zaken zit —, toentertijd naar ik meen, werkzaam aan Economische Zaken, *Fockema Andreae*, de tegenwoordige Staatssecretaris, *Donner*, thans President van de Hoge Raad en Oranje, toenmaals hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Voor zover *Patijn* en ik kunnen nagaan, waren dat in het begin de leden.

83809. De **Voorzitter**: Was dat nog in 1940?

A. In Augustus of September 1940 zijn de besprekingen begonnen, die op verschillende plaatsen werden gehouden, in het begin meestal in Amsterdam. De heer Vorrink is er heel weinig kunnen komen. De heer Donner werd toen al gauw opzij geschoven door de bezetter, dus ook hij is maar een paar maal kunnen komen. In zijn plaats — ook om de mensen uit het antirevolutionnaire verzet er bij te hebben — is de heer *Bruins* Slot gevraagd, het tegenwoordige Kamerlid. In het begin van 1941 heeft men mij met het oog op het koloniale vraagstuk er bij gevraagd en een paar maanden later de heer *van Roijen*, de tegenwoordige ambassadeur in Washington, voor de buitenlandse vraagstukken. Naar ik mern is in 1942 — maar dat weet ik niet precies — de heer *Reinink* er bij gekomen, de tegenwoordige secretaris-generaal van Onderwijs, om, als ik mij goed herinner, een schakel met de kringen van de Nederlandse Unie te hebben. In 1942 zijn ook *Idenburg* — thans de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek —, *Quarles van Ufford* — de tegenwoordige commissaris van de Koningin in Gelderland — en omdat *Scholten* (Paul) torn werd geïnterneerd in Valkenburg in April 1942, zijn zoon Geb *Scholten* er in gehaald. Deze werkte op het kantoor van de Landsadvocaat. In het begin, dus in de eerste periode, werd het werk eigenlijk geheel aan studie gewijd. De groep maakte studie van kiesrecht en verhouding Staten-Generaal en Regering; zij maakte een studie van radiobestel en onderwijsvraagstukken, de rol van het Bijbelse onderwijs op de openbare school e.d. Daardoor kwam men vanzelf telkens tot de diepere vragen van wat eigenlijk de grondslag is van ons hele volksleven. Men zou kunnen zeggen, dat deze eerste periode ruim een jaar heeft geduurd.

In de eerste periode onderhield van *Walsum* het contact met het Politiek Convent, waarin hij voor de Christelijk-historische Unie zat. Ik meen in het najaar van 1941, hebben wij ons de vraag gesteld: Hoe moet het toch eigenlijk gaan, wanneer de Duitsers hier worden verdreven? Wie zal dan het gezag in handen nemen in de overgangstijd, gesteld, dat de Regering niet dadelijk terug kan komen? Wie zou — wat nog vee! belangrijker is — de overgang gaan voorbereiden en wat moet er dan gebeuren?

Zo zijn wij toen in de winter van 1941/1942 — ik weet, dat dat jaartal juist is, want Paul *Scholten* heeft nog aan die besprekingen deel genomen en hij is in April 1942 geïnterneerd — tot een plan gekomen om een groep van vijftien man te vormen, waaruit er dan zich vijf in het bijzonder zouden bezighouden met de voorbereiding van de maatregelen, die nodig zouden zijn bij de overgang. Nu weten *Patijn* en ik niet meer, wie die vijftien, wie die vijf zijn geweest. Wij hebben toch wel de indruk, dat tot die vijf o.a. de heren *Schouten*, *Vorrink*, *Verschuur*, *Ringers* en *Menten* behoorden. Wij hadden in die winter 1941/1942 nl. contact gekregen met een andere groep, die zich met dergelijke aangelegenheden bezighield onder leiding van de heren *Ringers* en *Menten*.

83810. De **Voorzitter**: Die groep van vijftien personen vormden het z.g. Groot-Burger-Comité?

A. Ja, zo is het een enkele keer genoemd. Die groep van vijftien personen heeft eigenlijk niets kunnen doen.

83811. De **Voorzitter**: Zaten nu alle deelnemers aan de groep *Scholten* in die groep van vijftien? Of had de groep *Scholten* een afvaardiging naar die vijftien?

A. Ik weet alleen, dat ik zelf lid van die groep van vijftien was. Verder herinner ik mij niet meer, wie er van ons nog meer inzaten. Ik denk, dat ook de heer van *Walsum* deel uitmaakte.

83812. De **Voorzitter**: Dus niet alle leden van de groep *Scholten*?

A. Neen, want voor die groep van vijftien hadden wij ons juist gedacht te trachten mensen uit verschillende kringen bijeen te krijgen. Ik herinner mij b.v., dat ook in die groep van vijftien, de heer *Ingenhousz* zat, van de Hoogovens. Dat is toevallig iemand, die ik mij herinner, aangezien hij op een bespreking aanwezig was. Ik weet, dat b.v. in die groep van vijftien ook mensen van Landbouw zaten, b.v. uit de Groningse landbouw. Ik geloof wel, dat de vijf, die het werk zouden doen, de heren *Schouten*, *Vorrink*, *Verschuur*, *Ringers* en *Menten* op 1 April 1943 's middags om 6 uur op hetzelfde ogenblik in verschillende plaatsen van het land zijn opgepakt; de heer *Ringers* bij de brug over de Gouwe en de heer *Schouten* thuis. Toen lag de zaak dus weer ter aarde. Wij kunnen ons niet meer herinneren, welke toen de volgende stappen zijn geweest. Wij menen

ons te herinneren, dat van het Politiek Convent hier (of wat daarvan over was, want dat was ook niet veel meer) een vraag is gekomen, of wij nog niet eens zouden overleggen.

83813. De **Voorzitter**: Mag ik nog even teruggrijpen op het vorige? Die vijf van het werkcmité — dat was het z.g. Nationaal Comité — zijn zeker nooit met de groep van vijftien bijeengekomen?

A. Neen, het is in een spinneweb van besprekingen gegaan. Men vond het veel te gevaarlijk om die groep van vijftien bijeen te halen. Die zijn nooit allen tegelijk bijeengewest. Er zijn verschillende vergaderingen geweest, waarbij telkens drie of vier leden aanwezig waren. Verder is het mondeling gegaan. Ik herinner mij een keer, dat ik met van *Walsum* bij de heer *Ringers* ben geweest op de Koninginnegracht om over deze aangelegenheid te spreken.

83814. De **Voorzitter**: Dus de groep *Scholten* heeft het initiatief genomen tot het comité van vijftien en dat is zo gegaan, dat verschillende mensen uit die groep met de personen, die men zich voor die groep van vijftien had gedacht, hebben gesproken en hen daarvoor hebben gevraagd?

A. Ik geloof, dat het zo is gegaan.

83815. De **Voorzitter**: Door onderlinge besprekingen is men derhalve tot het besluit gekomen om dat werkcmité op te richten?

A. Ik weet zeker, dat die groep van vijftien als zodanig nooit bijeen is geweest. Die is ook vrij gauw van het toneel verdwenen, want ze was niet te hanteren. Dat was te moeilijk bij de toenmalige gevaren.

83816. De **Voorzitter**: Maakten die vijf heren zelf ook deel uit van die groep van vijftien?

A. Ja.

83817. De **Voorzitter**: Het waren dus niet vijf heren, die weer buiten die groep van vijftien stonden?

A. Neen. Vijftien was alles samen en uit die vijftien waren die vijf. Dat is maar een heel korte fase geweest en helaas zonder veel praktisch belang.

Einde 1943 is toen, naar aanleiding van besprekingen, die wij in het najaar — in September, als ik het mij goed herinner — hebben gehad — ik herinner mij, dat wij nog een bespreking met de heer *Drechs* hebben gehad ergens achter het Oosteindz te Amsterdam —, het z.g. Vaderlands Comité gevormd. Dat bestond — als ik het mij goed herinner — ook weer uit vijf personen. Ik weet geheel niet meer, wie er in zaten.

83818. De **Voorzitter**: Stond nu achter dat Vaderlands Comité ook zo'n groep van vijftien?

A. Neen. Daar stond achter, wat over was van het Politiek Convent. Ik weet niet, wie er nog over waren. Het was niet veel meer wat er over was. Verder stond de groep *Scholten* er achter. Wij bleven geregeld contact houden met prof. *Scholten*, te Hulshorst.

De **Voorzitter**: Was die groep blijven bestaan?

A. Ja, tot de spoorwegstaking heeft deze groep gefunctioneerd. Toen ging het niet neer. Daarna zagen alleen mensen, die elkaar konden bereiken, elkaar nog in den Haag.

83819. De **Voorzitter**: Ging het toen niet meer om verkeerstechnische redenen?

A. Ja. Wij hebben in de zomer van 1943 de eerste contacten gehad met de Katholieken. Die hebben geleid — naar ik meen, in het najaar van 1943 — tot een allerplezierigste nauwe samenwerking met mr. *Kolfschoten*. Het contact is later uitgebreid tot de heer *Struycken*, de tegenwoordige Minister.

83820. De **Voorzitter**: In de groep *Scholten*?

A. Ja, die is echter maar twee of drie keer er bij geweest, aangezien toen de spoorwegstaking uitbrak. Door die samenwerking met de Katholieken is natuurlijk de basis, waarop het Vaderlands Comité stond, ook versterkt.

83821. De *Voorzitter*: Was er nu in de een of andere vorm contact tussen de groep-Scholten en het Vaderlands Comité?

A. Al die aangelegenheden waren niet georganiseerd, maar wel incidenteel, en van mens tot mens, wanneer men elkaar ontmoette.

83822. De *Voorzitter*: Het Vaderlands Comité heeft in de loop van de tijd — vooral in 1944 — verschillende kwesties besproken, politieke kwesties. Het Vaderlands Comité heeft daar ook wel mededeling van gedaan aan Londen. Daar zijn stukken van.

Besprak het Vaderlands Comité dat nu geheel op zich zelf en kwam het alleen tot zijn conclusies of gebeurde het ook weleens, dat het nog ruggespraak hield — als ik dat woord mag gebruiken — of overleg pleegde met de groep-Scholten of met bepaalde personen van die groep?

A. Ja, dat geloof ik wel. Het gebeurde nooit als groep in zijn geheel. Dat was te gevaarlijk. Naar ik meen, was de heer van Roijen zeer beweeglijk in al die jaren. Deze had telkens besprekingen met heren van het Vaderlands Comité, waarvan hij ons dan in onze vergadering, weer verslag uitbracht.

83823. De *Voorzitter*: Kwam de groep-Scholten regelmatig bijeen?

A. Ja, zij kwamen regelmatig bijeen. Dat was meestal eens in de drie weken.

83524. De *Voorzitter*: Er werd dan waarschijnlijk ook over soortgelijke problemen gesproken als het Vaderlands Comité behandelde?

A. Ja, en dan hoorden wij weleens, wat het Vaderlands Comité wel of niet deed. Dan stelden wij onze mening daar tegenover en die werd dan ook weer, wanneer er mogelijkheid was, overgebracht.

83875. De *Voorzitter*: Liepen de opvattingen in het algemeen wel parallel of niet? Het had net zo goed mogelijk kunnen zijn, dat men verschillende opvattingen had gehad.

A. Ik herinner mij geen ernstige meningsverschillen. Wat natuurlijk de details van de uitwerking betrof, die zeer uitvoerige plannen b.v., die van der *Mandele* heeft gemaakt voor de economie en de financiën, daar wisten wij natuurlijk juist niets van. Dat zou ook veel te gevaarlijk zijn geweest om zo iets in een groep van acht of negen mensen te brengen.

Wij wisten in het algemeen wel, wat het Vaderlands Comité deed.

83526. De *Voorzitter*: Kwam de groep-Scholten weleens tot een bepaald idee, b.v. omtrent hetgeen er op een bepaald gebied na de bevrijding moest gebeuren en vroeg men dan weleens aan een van de leden om dat in een nota vast te leggen en werd zulk een nota dan b.v. weleens gestuurd aan het Vaderlands Comité?

A. Zeker niet in een nota: hoogstens mondeling.

83827. De *Voorzitter*: Er is dus niets schriftelijk vastgelegd?

A. Er is nooit iets schriftelijk vastgelegd. Wij hebben ook nooit enige notulen gehouden.

83828. De *Voorzitter*: Het is dus weleens voorgekomen, dat men, een bepaald vraagstuk besprekende, tot bepaalde conclusies kwam en dat men aan een van de heren vroeg: Ga dat eens bespreken met iemand van het Vaderlands Comité?

A. Ik meen van wel, onder het algemene voorbehoud, dat ik alles uit mijn geheugen moet putten. Ik kan het echter niet verzekeren. U weet natuurlijk wel, dat het Vaderlands Comité langs de Zwitserse weg contact met Londen heeft gehad. Wij hebben ook weleens iets aan Londen gestuurd. In de zomer van 1943 — ik weet niet of het toeval was — werd in ons evacuatiehuis op het Bankplein aangebeld, doos een man, die wij bij de eerste aanblik niet kenden. Hij zei, dat hij ons wel kende en dat hij uit Engeland kwam en opdrachten had. Het bleek de heer *d'Aulnis* te zijn, die pas de Willemsorde heeft ontvangen. Hij was zo goed vermomd, dat we hem, hoewel hij een klasgenoot van mijn oudste dochter was geweest, niet dadelijk herkennen. Eén van zijn opdrachten luidde contact te zoeken met het Vaderlands Comité. Hij kwam mij vragen, of ik hem kon helpen. Bij ons heeft *d'Aulnis* met Londen geseind, heeft op gezette tijden berichten gehaald van de groep-Scholten en ook van het Vaderlands Comité. Die werden door hem of door zijn vrienden naar Londen

doorgegeven. Toen hij niet langer in den Haag kon blijven, omdat hem dat te gevaarlijk werd, heeft hij mij in April 1944 een code bezorgd om met Londen te seinen. Er kwam dan iedere Donderdagmiddag iemand van zijn groep om zo'n gecodeerde tekst te halen. We hebben er echter nooit antwoord op gekregen.

83829. De *Voorzitter*: Hebt u daar geen antwoord op gekregen?

A. Nooit. Dat was heel vreemd, maar het was éénrichtingsverkeer.

83830. De *Voorzitter*: Wat waren dat voor boodschappen? Van wie kwam de inhoud van die telegrammen in het algemeen?

A. Soms van de groep-Scholten. Ik kreeg ze echter ook wel van het Vaderlands Comité met het verzoek om dit of dat telegram op te nemen.

83831. De *Voorzitter*: Waren het telegrammen van die aard, dat er toch eigenlijk een antwoord op had moeten komen?

A. Ik herinner mij gevallen, maar het spijt mij erg, dat ik geen enkel voorbeeld meer weet. Er is één zaak geweest, waarover wij drie keer hebben geseind en steeds dringender, om een positief antwoord te ontvangen. Dat antwoord is uitgebleven. Of het nu hieraan lag, dat tenslotte eigenlijk de code niet deugde of dat er een andere oorzaak was, heb ik nooit kunnen verifiëren.

In 1944 is het College van Vertrouwensmannen gevormd, waarin allerlei groepen waren vertegenwoordigd. Uit het Vaderlands Comité — als ik het mij goed herinner — is toen de heer Drees als vertegenwoordiger daarin getreden. In de winter 1944/1945 is nog gewerkt aan een Nationaal Adviescomité of de Nationale Adviescommissie. Dat is ook een idee, dat o.a. uit de groep-Scholten stamt. De Nationale Adviescommissie zou voorlopig in de plaats van de Staten-Generaal komen. Dat denkbeeld is toen door ons weer doorgezonden aan het Vaderlands Comité. Het is opgenomen met leiders van de politieke partijen, door ons besproken o.a. met de Nederlandse Volksbeweging, met *Schermerhorn*. Ik herinner mij nog zomer 1944 een vergadering in de Beurs te Rotterdam, die quasi handelde over economische onderwerpen. Die vergadering werd gehouden onder patronage van van der *Mandele*. Wij hebben in Februari of Maart 1945 ook een vergadering gehouden in de Spiegelstraat, daar in de buurt. Er waren op die vergadering ook mensen van de Volksbeweging aanwezig en van de politieke partijen. Het ging over de vorming van de Nationale Adviescommissie. Daarmede eindigde eigenlijk de werkzaamheid van de groep-Scholten, voor zover *Patijn* en ik het ons kunnen herinneren. Ik zeg nogmaals, de man, die waarschijnlijk het beste memorie op dit punt heeft, is de heer van *Walsum*.

Dan hebben wij nog sinds het voorjaar van 1943 tot een paar weken voor de aanslag op Hitler, op verzoek van dr. Visser 't Hooft, contact gehad met een Duitse verzetsgroep. Deze groep zond de heer *Adam von Trott*. Ik weet niet, of die naam u iets zegt. Hij is een van de leden van de Kreisauer Kreis, is na de aanslag op *Hitler* opgehangen, één van de diepstbetreunde slachtoffers. Deze man was ons door de heer Visser 't Hooft aanbevolen. Hij was hoofd van de Oost-Azië-afdeling van het Auswärtige Amt. Hij kwam ons eigenlijk inlichten over het bestaan van die groep. Zij hadden gepoogd relatie te krijgen met de Britse Regering, doch die had hun zelfs geen antwoord gestuurd. Ze waren er diepverdrietig en ongerust over. Toen hebben ze in verschillende bezette landen — ik weet dat ze in Noorwegen zijn bezig geweest, en bij ons, in Frankrijk —, en ook in Zweden en Zwitserland, contacten gezocht om te laten weten, dat ze bestonden en dat dit een groep was, die men kon vertrouwen. Zo is *von Trott* ook bij ons gekomen met een aanbeveling van de heer Visser 't Hooft en met de mededeling over het bestaan van die verzetsgroep, waar hij deel van uit maakte.

83832. De *Voorzitter*: U zegt: hij is bij ons gekomen. Wie bedoelt u daarmede?

A. De groep-Scholten.

We hebben hier verschillende gesprekken met de heer *von Trott* gevoerd. Hij kwam dan quasi met een boodschap voor *Seyss-Inquart*, en als hij 's middags hier op het Plein was geweest, zat hij 's avonds bij een van ons thuis. *Von Trott* zelf boezemde ons groot vertrouwen in, ook wat hij meebracht aan boodschappen. Ik herinner mij een vergadering bij de heer van Roijen in het huis in park Zorgvliet, waar hij ons een manifest heeft voorgelezen, dat de groep-Gordeler (de burgemeester van Leipzig) zou uitbrengen, wanneer de aanslag op *Hitler* zou zijn gelukt. Dat was een manifest, dat, wat zijn geestelijke grondslag betreft, wij Nederlanders hadden kunnen mede-ontekenen.

Wij hebben hem gezegd, dat het allemaal goed en wel was, dat zij zich kwamen legitimeren, want daarvoor kwam hij eigenlijk en om te bewerken, dat bij een eventuele omslag, als Duitsland zich na een aanslag op *Hifler* zou overgeven, onder andere wij tot de geallieerden en ook tot onze eigen Regering konden zeggen: Dit is een groep, die ons bekend is. Daar zou men dan iets mee kunnen beginnen. We hebben onzerzijds twee condities gesteld voor samenwerking; ten eerste, dat hij ons altijd moest waarschuwen of laten waarschuwen, wanneer er iets dreigde. De boodschappen hebben ons bereikt via een genaturaliseerde Duitser hier, de heer *von Görschen* in de *Alexanderstraat*, naar ik meen, directeur van de Duitse maatschappij „Atlas“ in Rotterdam. Hij was een zeer goedwillende, bekwame man, die omstreeks Kerstmis 1944 is opgepakt. Het laatste, wat wij van hem hebben gehoord, is, dat hij in de trein zat tussen Almelo en de Duitse grens. Daarna heeft nooit iemand meer een woord of bericht van of over hem gehad. Deze *von Görschen* heeft ons inderdaad veel diens en bewezen.

De heer *van Roijen* was onze tussenpersoon met de heer *von Görschen*. De heer *von Görschen* heeft ons inderdaad nuttige boodschappen overgebracht. Ten tweede hebben we aan *von Trott* gezegd — wat hij als tegenpresatie moest doen —, dat hij zich moeite moest geven voor bepaalde Nederlanders, die in Duitse gevangenschap zaten en die voor het herstel van Nederland van overwegend belang waren. De heer *Patijn* en ik herinneren ons, dat wij o.a. hebben ge-

noemd — misschien is de lijst er helemaal mee uitgeput —: *Wiardi Beckman*, *Vorrink* en *Telders*. Wij hebben reden om te geloven, dat de terugkeer van *Telders* uit Buchenwald naar Vught, in Januari 1944, een gevolg is geweest van interventie van *von Trott*. De diverse data, zouden doen denken, dat er een causaal verband is tussen de wens, die wij tegenover de heer *von Trott* hebben geuit en deze terugkeer van *Selders*. *Von Trott* is voor het laatst Juli 1941 met ons in aanraking geweest om te zeggen, dat het nu ging gebeuren. Zoals u weet, is hij na de aanslag op *Hitler* opgepakt en opgehangen.

Dat is wat ik u zou kunnen vertellen over de groep *Scholten*. Ik zou u toch nogmaals met aandrang willen vragen, om, als u de feiten zeker wilt weten, niet te verzuimen ze aan de heer *van Walsum* te vragen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

F. M. VAN ASBECK.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 1 SEPTEMBER 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Schilthuis en jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

JOHANNES JOSEPHUS FRANCISCUS BORGHOUTS,
oud 39 jaar, wonende te Rotterdam, majoor der infanterie.

Hij legt de eed af als getuige.

83865. De **Voorzitter**: De commissie zou het op prijs stellen van u een uiteenzetting te krijgen van uw werkzaamheden tijdens de bezetting, en wel, indien het enigszins mogelijk is, geprojecteerd tegen de algemene achtergrond van de gebeurtenissen uit die tijd. Wanneer bent u bij het werk van het verzet betrokken geworden?

A. Ik ben in 1940 begonnen

83866. De **Voorzitter**: Wat was toen uw functie?

A. Ik was adjunct-chef van het gemeentelijk bureau van Sociale Zaken te Hillegersberg.

83867. De **Voorzitter**: Op welke wijze bent u bij het verzetswerk betrokken geraakt?

A. Ik moest het natuurlijk nog leren. Ik ben begonnen met het bijbrengen van een militaire groep van mensen, die van hun uitrusting wapens achtergehouden hadden.

83868. De **Voorzitter**: Bent u zelf in de oorlogsdagen in dienst geweest?

A. Ja, ik was reserve-officier. Enkele mensen, die bij mij in het onderdeel hadden gezeten en weer andere kennissen hadden in Rotterdam of Hillegersberg, heb ik bij elkaar gehaald. Van een daadwerkelijk verzet was toen eigenlijk haast nog geen sprake.

Dit begin is op niets uitgelopen, omdat ik 1 Mei 1941 werd overgeplaatst naar het gewestelijk arbeidsbureau te Bergen op Zoom. Daar ben ik in samenwerking met een vriend van mij — oorspronkelijk ben ik uit Bergen op Zoom afkomstig — gaan meehelpen aan het administratieve verzet, het laten verdwijnen van papieren, het onderbrengen van mensen e.d., zoals wij dat destijds allemaal deden. Op een gegeven moment deden zich daarbij enige moeilijkheden voor, o.a. in verband met de brief van de bisschoppen in begin 1943. Ik ben daarna ondergedoken, waarna ik mij helemaal aan het verzet ben gaan wijden.

83869. De **Voorzitter**: In welke vorm is dat toen gebeurd?

A. Oorspronkelijk ben ik gaan werken voor de L.O., toen deze in oprichting was, door een contact, dat wij hadden met de reservekapitein *Ninaber van Eijben* uit Driebergen. Deze heeft mij en mijn vriend, de reserve-eerste-luitenant *van Beynen* — *Frank*, zoals hij beter bekendstaat —, de opdracht gegeven in Brabant te gaan werken, voornamelijk met het doel daar en in Limburg onderduikers onder te brengen.

83870. De **Voorzitter**: Was dat nog niet in het verband van de K.P.?

A. Neen, de K.P. was toen pas in opkomst. Dat werk was in L.O.-verband.

83871. De **Voorzitter**: Er bestonden toen toch wel reeds groepen van de K.P.?

A. Ja, wij werkten echter zuiver voor de L.O.

83572. De **Voorzitter**: Hoe heeft zich dat toen verder ontwikkeld?

A. Wij zijn samen aldra tot de ontdekking gekomen, dat dit werk ons niet helemaal bevredigde. Het was niet actief genoeg voor ons, maar aan de andere kant wilden wij ook niet het normale K.P.-werk doen. Wij voelden meer voor een daadwerkelijk medewerken aan de geallieerde oorlogvoering door middel van sabotage. Voor die samenwerking zouden wij eventueel richtlijnen hebben uit Engeland. Vandaar, dat wij ons helemaal op die sabotage hebben geworpen, eerst door het uitwerken van plannen en daarna daadwerkelijk.

83873. De **Voorzitter**: Hebt u daarbij op een gegeven moment ook contacten gekregen met uit Engeland overgekomen agenten?

A. Ik persoonlijk niet, maar wel de leiding. Naderhand natuurlijk wel.

83874. De **Voorzitter**: Ja, dat begrijp ik. In die periode had u dus die contacten niet?

A. Neen.

83875. De **Voorzitter**: Wie wel?

A. *Frank* wel.

83876. De **Voorzitter**: Weet u ook welke contacten?

A. *Frank* moet in ieder geval contact hebben gehad met de operator, die bij *Witte Piet* zat. Dat zegt u waarschijnlijk niets,

Witte Piet was een K.P.-man, het plaatsvervangend hoofd van de K.P. in Zuidholland. Hij zat — naar ik meen — in de Begoniastraat in Hillegersberg, Hij heette eigenlijk *de Beer*.

83877. De **Voorzitter**: Weet u de naam van die agent niet?

A. Neen.

Ik heb hem naderhand zelf ontmoet, maar ik kan mij op het ogenblik zijn naam niet herinneren.

83878. De **Voorzitter**: Nu zou ik gaarne van u willen horen, wat u hebt meegemaakt van de coördinatie van het gewapend verzet. Tussen dat stadium en hetgeen u ons zo juist medegedeeld hebt, liggen waarschijnlijk geen bijzondere feiten meer?

A. Neen. Zowel *Frank* als ik waren van mening, dat de groepen, die zich bezighielden met het daadwerkelijk of het gewapend verzet — het is moeilijk om daar de juiste benaming voor te vinden, waarbij wij speciaal dachten aan K.P. en R.V.V. —, moesten worden samengebondeld en gecoördineerd moesten gaan werken of, als het kon, er één groep van maken. *Frank* heeft verschillende besprekingen gevoerd, o.a. met *Lange Jan* en met bepaalde mensen uit de top van de R.V.V. Dat is uiteindelijk mislukt. Daar is nog het volgende stadium aan voorafgegaan. Wij waren van mening, dat de organisatie, die daartoe het meest geëigend was, omdat ze manpower en de organisatie had, de O.D. was. Wij zijn echter tot de conclusie gekomen — ook al door het voeren van verschillende besprekingen —, dat de O.D. als groot geheel, de mening van persoonlijke leden laat ik hier dus buiten beschouwing, niet aan dat daadwerkelijk verzet wilde deelnemen, maar zich speciaal voorbereedde voor werk na de bevrijding.

83879. De **Voorzitter**: Werd dat met zoveel woorden in die besprekingen uitgesproken?

A. Ja.

83880. De **Voorzitter**: Met wie hebben die besprekingen plaats gehad?

A. Wij hebben daar verschillende mensen voor gesproken. Dat dateert van eind 1943—begin 1944.

83881. De **Voorzitter**: Hebben die besprekingen o.a. ook met de heer *Six* plaats gevonden?

A. Neen, zo hoog konden wij niet doordringen.

83882. De **Voorzitter**: Waren het plaatselijke besprekingen?

A. Ja, het waren plaatselijke besprekingen met het verzoek om het eventueel naar boven door te geven.

83883. De **Voorzitter**: Waar werden die besprekingen gevoerd?

A. Deze besprekingen vonden voornamelijk allemaal plaats in de omgeving van Utrecht.

83884. De **Voorzitter**: Dus u hebt zelf geen besprekingen meege- maakt met de hoogste leiding van de O.D.?

A. Neen.

83885. De **Voorzitter**: Kreeg u wel de indruk, dat datgene, wat de heren, met wie u sprak, omtrent de doelstelling van de O.D. mededeelden, de algemene opvatting in die organisatie was?

A. Ja, dat was de algemene opvatting. Daar waren wij wel zo langzamerhand van overtuigd geraakt.

83886. De **Voorzitter**: Van welke rang waren de heren, waarmede u hebt gesproken? Waren daar gewestelijke commandanten van de O.D. onder!

A. Zij hebben het nooit aan ons gezegd. Er waren in ieder geval minstens plaatselijke leiders bij.

83887. De **Voorzitter**: Het is natuurlijk voor de beoordeling van de waarde, die men aan hun oordeel moet hechten, wel van belang welke functie zij hadden.

A. Natuurlijk, dat ben ik volkomen met u eens. Alleen moet u niet vergeten, dat het natuurlijk verbazend moeilijk was om de juiste personen te pakken te krijgen. Wij kenden elkaar niet en wij moesten trachten van trapje tot trapje steeds hoger te komen. Bij de R.V.V., waar wij ook onderaan zijn begonnen, is dat gelukt; tenslotte hebben wij *Lange Jan* als centrumleider wel te pakken gekregen. De leider van de O.D. hebben wij nooit te pakken gekregen.

83888. De **Voorzitter**: Wanneer hebben die besprekingen met *Lange Jan* plaats gevonden?

A. Ook al in begin 1944.

83889. De **Voorzitter**: Hoe was het toen gesteld met de organi- satie en de stabilisatie van de K.P.? Bestond er, toen de besprekingen met de leiding van de R.V.V. plaats vonden, al een georganiseerde topleiding van de K.P.?

A. Ja.

83890. De **Voorzitter**: Uit welke personen bestond die topleiding tijdens bedoelde besprekingen?

A. Ik durf op het ogenblik niet te zeggen, wie er toen in zaten. De belangrijkste man daarvan was Bob *Scheepstra*.

53891. De **Voorzitter**: Deze is dus ook van deze besprekingen op de hoogte geweest. Heeft hij ze ook meegeemaakt?

A. Neen, hij is er niet bij geweest.

Ik zeg u juist, u moet deze twee werkzaamheden van de K.P. onder- scheiden. Daar was in de eerste plaats het normale K.P.-werk, dat wij populair het „kraakwerk” noemden. Daarnaast, waar wij ons bijzonder voor interesseerden, was er het sabotagewerk. Daar wilde de top van de K.P. oorspronkelijk niet veel van weten.

83892. De **Voorzitter**: De heer *Scheepstra* heeft hier indertijd een uiteenzetting gegeven, die, naar ik meen, wat dit punt betreft, hierop neerkwam, dat de zaak omstreeks September 1944 voor de K.P. anders kwam te liggen, aangezien toen het „kraakwerk” zijn be- tekenis begon te verliezen en men toen wel de bedoeling had — de bevrijding bleek toen in zicht — over te schakelen op de sabotage. Ik begrijp, dat de door u bedoelde besprekingen nog daarvoor heb- ben plaats gevonden.

A. Ja, die besprekingen hebben allemaal daarvoor plaats ge- vonden.

83893. De **Voorzitter**: Had de overschakeling van doelstelling toen nog niet plaats gevonden?

A. Gedeeltelijk wel, omdat reeds in April/Mei 1944 *Frank* en ik van de top-K.P. toestemming hebben gekregen om het zuiden — de K.P.-ploegen — in te schakelen in het sabotagewerk.

Men wilde daar in het noorden nog niet aan.

Wij vonden het niet erg, omdat wij met de gebrekkige strategische inzichten, die wij natuurlijk hadden, van mening waren, dat de klap in het zuiden zou vallen. Volgens ons zou dan het zwaartepunt van de sabotage in het zuiden moeten worden gelegd.

83894. De **Voorzitter**: *Frank* schijnt geleidelijk aan commandant van de sabotage-afdeling K.P. te zijn geworden. Zou men het zo kunnen omschrijven?

A. Hij is oorspronkelijk begonnen met sabotagecommandant- zuid te worden en in Augustus 1944, toen de K.P.-topleiding om- sloeg van het „kraakwerk” op sabotagewerk, is hij landelijk com- mandant geworden en is er een landelijke sabotage-organisatie van de K.P. gekomen.

83895. De **Voorzitter**: Vervulde u daarin ook een functie?

A. Ja. Er was een landelijk commandant en er waren vier ge- westelijke commandanten. Ik was de G.S.C. III (Gewestelijke Sabo- tage Commandant), Zuid.

I was Noord, II was Oost, III was Zuid en IV was West.

83896. De **Voorzitter**: Dat betekende dus, dat uw verblijf vanaf dat moment hoofdzakelijk in het zuiden heeft gelegen?

A. Ja, ik zat toen alleen maar in het zuiden.

83897. De **Voorzitter**: Heeft u, toen u in het zuiden vertoefde, weinig meegeemaakt van hetgeen er in de maanden September, Octo- ber en November is gebeurd, toen de vorming van de Delta en later de B.S. heeft plaats gevonden en *Frank* zijn standplaats in Rotter- dam had en er voor degenen, die de besprekingen voerden, blijkbaar veel moeilijkheden bestonden om contact met *Frank* te krijgen en om *Frank* daarin te betrekken (deze scheen er op dat moment niet zoveel zin in te hebben)? Of kwam u toch wel weer zoveel in contact met *Frank*, dat u dat wel precies wist?

A. Ja, *Frank* hield mij vrij regelmatig op de hoogte.

83898. De **Voorzitter**: Sprak u elkaar regelmatig?

A. Neen, het geschiedde door middel van koeriers.

83899. De **Voorzitter**: Kunt u ons een beeld geven, hoe zich dat toegedragen heeft en welke de overwegingen van *Frank* waren?

Wij hebben over die episode in ruime mate te horen gekregen van de andere zijde — als ik het zo mag zeggen — en dan worden *Frank* bepaalde bedoelingen toegeschreven, die wij niet kunnen verifiëren, omdat *Frank* niet meer in leven is en omdat wij tot nog toe niemand hebben gevonden, die ons een inzicht kan geven in de werkelijke overwegingen, die *Frank* in die periode hebben geleid.

A. Ik wil trachten u daarvan een beeld te geven.

Zoals ik reeds heb verteld, waren wij speciaal geporteerd voor de sabotage en wij hebben ook getracht daarvan een behoorlijke orga- nisatie te maken door samenbundeling van krachten.

Bij de besprekingen met de O.D. — waarover ik u reeds heb gesproken — was ons volkomen duidelijk geworden, dat wij van de O.D.-leiding, wat dit betreft, nooit de nodige medewerking zouden krijgen. Wij concentreerden ons dus voornamelijk op de K.P. en op de R.V.V. Op 5 September 1944 is dat besluit gekomen om de drie organisaties samen te koppelen, iets, dat dus eigenlijk altijd onze wens was geweest. De angst van *Frank* was, hetgeen naderhand ook is gebleken, volkomen gerechtvaardigd te zijn, dat het zwaartepunt van de leiding in deze organisatie zou komen te liggen bij de O.D. Dat die zou trachten de K.P. en de R.V.V. weg te drukken, met het gevolg, dat datgene, waar wij voor werkten, daadwerkelijk gewapend verzet, daarmede ook in de verdrukking zou komen. *Frank* heeft mij eind September — of begin October — een brief geschreven, waarin hij uiteenzette, dat dit inderdaad gebeurde. Ik moet er nog het vol- gende bij vertellen: De O.D. had het kader, de K.P. had de troep. Wij hadden in de K.P. vaak niet het nodige intellect om op een hoog niveau als de Delta te gaan zitten praten. De enige man, die dat bij ons werkelijk goed kon doen, was naar mijn mening *Frank*. *Frank* kon in het werk niet worden gemist, Dat schreef hij dan ook.

Hij kon niet in Amsterdam gaan zitten om daar uren en uren te praten, terwijl er in het veld van alles gebeurde. Hij zei: Ik moet daar met mijn neus bovenop zitten.

83900. De **Voorzitter**: U zei, dat *Frank* de enige was, die daartoe in staat was. Kunt u met enkele woorden iets zeggen over de figuur van *Frank*? Ik bedoel: wat was hij voor een man'?

A. *Frank* was een man met een uitzonderlijk intellect. Door omstandigheden — ik ken hem al van jongsaf aan —, die voornamelijk waarschijnlijk samenhangen met de financiële omstandigheden thuis, is deze man nooit in staat geweest om een universitaire studie te doen, maar wilde hij dat uiteindelijk wel graag. Hij was een man met een enorme energie en werkkraft, zoals men zelden ziet. *Frank* had ook leiderscapaciteiten, terwijl hij tevens bezieling en geestdrift bij zijn volgelingen wist te wekken.

83901. De **Voorzitter**: Wat is hij vóór de oorlog in het burgerleven geweest?

A. Dat is de man, waarmee ik samenwerkte in Bergen op Zoom. Hij was toen ambtenaar op het gemeentelijk bureau voor Sociale Zaken in Bergen op Zoom. Het was een betrekking, die ver beneden zijn capaciteiten lag, waartoe ook de omstandigheden van vóór de oorlog hebben medegewerkt, zoals de crisis en alle mogelijke andere aangelegenheden.

83902. De **Voorzitter**: Hoe oud was *Frank* in 1944?

A. Hij is van hetzelfde jaar als ik en hij is op 31 Mei geboren, dus hij is in 1944 34 jaar geworden.

83903. De **Voorzitter**: Ik onderbrak u daarvoor even. Misschien wilt u dan nu doorgaan?

A. Op die manier zou ik de figuur van *Frank* willen kenschetsen. Ik wil natuurlijk niet ontkennen, dat er meer intellectuelen in de K.P. zaten, maar wel de mensen, die het vermogen hadden om op een hoger niveau, zoals de Delta, opgewassen te zijn tegen de krachten, die ze daar zouden ontmoeten. Daarvoor hadden wij een figuur als *Frank* nodig. Dat is dus een van de redenen, waarom *Frank* niet in die Delta wilde plaats nemen, omdat hij niet gemist kon worden in het veld.

83904. De **Voorzitter**: Terwijl hij juist aan de andere kant bij die besprekingen heel nuttig had kunnen zijn.

A. Wel heel nuttig had kunnen zijn, maar daar verzette zich waarschijnlijk zijn actieve natuur tegen en zoals hij mij destijds heeft geschreven: „Ik kan niet in Amsterdam gaan zitten praten en de jongens in het veld het werk op laten knappen. Daar wil ik zelf bij zijn." Ik heb hem toen ook teruggeschreven en gevraagd of hij mij terug wilde roepen naar het noorden, omdat ik zelf al had gevraagd om terug te gaan naar bezet gebied, speciaal naar aanleiding van die brief van *Frank*. Dat werd echter niet toegestaan.

83905. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee of hij in die periode — hij zat in Rotterdam en omgeving — ook daadwerkelijk verzet van betekenis heeft kunnen plegen? Of hebt u daar niets van gemerkt in de correspondentie?

A. Ween.

83906. De **Voorzitter**: Dat was natuurlijk geen materie, waarover men veel ging schrijven.

A. Dat was allemaal veel te gevaarlijk.

83907. De **Voorzitter**: Hebt u het later ook niet kunnen verifiëren?

A. Neen.

83908. De **Voorzitter**: U hebt hem dus, nadat het zuiden was bevrijd, nooit meer gesproken?

A. Neen, ik heb hem nooit meer gesproken.

Ik heb hem het laatst door de telefoon gesproken op 18 September.

83909. De **Voorzitter**: U hebt dus alleen een algemene indruk van hetgeen er zich allemaal heeft afgespeeld tussen hem en b.v. de heer *Scheepstra* en van de onderhandelingen, die er zijn gevoerd om hem bij die centrale besprekingen te krijgen. De details kent u natuurlijk ook niet. Kent u ook niemand uit zijn omgeving, die het wel zou weten?

A. De man, die het beste op de hoogte is en zeker uit de eerste periode is *Witte Piet*, dat is *de Beer*.

83910. De **Voorzitter**: Waar is die te vinden?

A. Hij woont in Rotterdam. Ik weet niet, waar hij op het ogenblik werkt. *Frank* heet *Witte Piet* twee keer naar mij toegestuurd.

83911. De **Voorzitter**: Door de linies?

A. Ja. De eerste keer is hij door *Frank* gestuurd, de tweede keer is *Witte Piet* op eigen initiatief gekomen. Toen was *Frank* al dood. De mondelinge boodschap, die *Witte Piet* toen meebracht, hield in, of ik niet bij de staf van de Prins kon bewerkstelligen, dat er een eenhoofdige leiding zou komen. Dit is één van de dingen, die *Frank* ook altijd tegen de borst hebben gestuit, dat, wanneer men, zoals het door ons werd gezien, eer, bepaalde militaire organisatie heeft, men geen driemanschap aan het hoofd moet zetten; dan moet men een eenhoofdige leiding nemen. Men moet dan één commandant hebben, maar geen drie.

83912. De **Voorzitter**: De kwestie, die u nu aansnijdt, betreft dus de functie: van generaal *Koot*?

A. Het heeft niets met generaal *Koot* te maken. Dit gaat over het stadium van een driemanschap, de Delta.

83913. De **Voorzitter**: Daarbij is generaal *Koot* al zeer spoedig betrokken.

A. Ik weet niet eens, wanneer generaal *Koot* eigenlijk is benoemd.

83914. De **Voorzitter**: Er is toen wel discussie geweest over zijn positie.

A. Daarover heeft *Frank* mij weleens iets geschreven. Het was een moeilijke positie, waarin een man als generaal *Koot* plotseling kwam te verkeren, doordat hij te maken kreeg met drie verschillende organisaties met verschillende mentaliteiten, waarvan men à bout portant plotseling één organisatie had gemaakt. Generaal *Koot* vervulde dus meer een diplomatieke functie dan een commanderende functie. Voor het werk in het veld was het — wanneer hij er toch iets van wilde maken — nodig, dat hij een commandant benoemde. Met dat verzoek is *Witte Pief* door *Frank* naar mij toegezonden.

83915. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. October 1944. Wij hebben toen samen de zaak besproken en wij zijn tot de conclusie gekomen, dat er in Holland slechts twee personen waren — voor zover wij het konden bekijken —, die deze taak op hun schouders zouden kunnen nemen en ook geaccepteerd zouden worden. Volgens ons inzicht waren dit of *Lange Jan* — hij was toen nog in leven — of *Frank. Witte Piet* en ik zijn naar Brussel gegaan en ik heb dit voorstel voorgelegd aan de staf.

83916. De **Voorzitter**: Welke functie vervulde u in die tijd?

A. Ik was oprichter van de Stoottroepen en daarnaast ook nog gewestelijk commandant, omdat het gehele zuiden nog niet was bevrijd. Ik had nog mijn verbindingen met het nog niet bevrijde gedeelte van mijn ressort, gedeeltelijk Limburg, gedeeltelijk Brabant en Zeeland.

Er is lang over het voorstel gediscussieerd en het vóór en tegen er van is overwogen. Het slot van de besprekingen was, hoewel het niet helermaal officieel werd vastgelegd, dat men toch van mening was, dat dit inderdaad diende te gebeuren om de zaak van de daadwerkelijke sabotage in het noorden te redden en dat *Frank* zou worden aangesteld als landelijk commandant.

83917. De **Voorzitter**: Waarvan zou hij landelijk commandant worden?

A. Van het strijdbare gedeelte van de Binnenlandse Strijdkrachten.

83918. De **Voorzitter**: Daarin lag dus reeds de gedachte van een splitsing van de Binnenlandse Strijdkrachten in een strijdend en niet strijdend gedeelte?

A. Het zou dan R.V.V.-K.P. enerzijds en O.D. anderzijds zijn geweest.

83919. De **Voorzitter**: Het betekende dus een afsplitsing van de O.D. van het strijdend gedeelte?

A. Ja, zoals wij dat ook in het zuiden hadden gekend.

83920. De **Voorzitter**: Wanneer hebben die besprekingen hierover plaats gevonden?

A. Begin October.

83921. De **Voorzitter**: Kwam de persoon van generaal Koot daarbij niet in het geding?

A. De naam van generaal Koot werd daarbij helemaal niet genoemd.

83922. De **Voorzitter**: Stelde men zich niet voor, dat er een gemeenschappelijke topcommandant zou komen?

A. Inderdaad. Men wilde dus niet de zaak door elkaar gooien, maar men wilde met het voorbeeld van het zuiden een splitsing maken tussen de mensen, die bereid waren met het wapen in de vuist op te treden, en de mensen, die zich meer op bewakingsterrein bewogen.

83923. De **Voorzitter**: Is toen reeds gesproken over een commandant voor het strijdend gedeelte, een commandant voor het niet-strijdend gedeelte plus een topcommandant?

A. Neen. Er is alleen gesproken over het strijdend gedeelte. Zoals wij het ons toen dachten, was het nog niet zo uitgebreid als het later is geworden, want er werd gedacht aan kleine, hoogstens uit tien personen bestaande, sabotageploegen, verspreid over het gehele land. U moet zich dus geen voorstelling maken van compagnieën, die gewapenderhand tegen de Duitsers optraden.

83924. De **Voorzitter**: Bij die besprekingen op de staf van de Nederlandse Strijdkrachten kwam men dus tot de conclusie, dat er, los van hetgeen er met het andere gedeelte van de B.S. zou gebeuren, een strijdend gedeelte moest worden geformeerd, hetzij onder leiding van Lange Jan, hetzij onder leiding van Frank?

A. Ja.

83925. De **Voorzitter**: Is daarvoor een of andere boodschap gezonden?

A. Ik heb dus een brief geschreven aan *Frank* en Witte Piet is dezelfde of de volgende dag naar Engeland gegaan. Hij heeft een oefensprong gemaakt en is een paar dagen daarna in Holland gedropt met de brief van mij. Er zal dus een boodschap van de staf naar het noorden zijn gegaan.

83926. De **Voorzitter**: Waarom gebeurde dat via Engeland? Was de verbinding over de rivieren toen nog niet zo veilig?

A. Men vond het toen nog niet safe genoeg.

Witte Piet is dus met mijn brief bij Frank gekomen en zoals uit een vrij kort daarna door mij ontvangen brief van hem bleek, was hij daarover opgetogen. Intussen was men op de staf tot het inzicht gekomen, dat men alsnog moest proberen de zaak te laten lopen, zoals die op dat moment liep, en men is dus niet overgegaan tot een splitsing en niet tot een benoeming van een aparte commandant voor het strijdend gedeelte.

83927. De **Voorzitter**: Wie van de officieren van de staf was met dit soort van vraagstukken belast? Ik bedoel dus de organisatorische vraagstukken van de Nederlandse Strijdkrachten.

A. Uiteindelijk natuurlijk de bevelhebber. Deze vraagstukken werden meestal besproken in tegenwoordigheid van de bevelhebber, waarbij eveneens aanwezig waren de toenmalige majoor van *Houten*, majoor *Six* en majoor Frowein. Naderhand is dit veranderd en er is een sectie opgericht, waarin ik zelf ook zat, van vertegenwoordigers van de O.D., K.P. en R.V.V.

83928. De **Voorzitter**: Waren dat vertegenwoordigers, die uit het bezette gebied waren overgekomen of waren het vertegenwoordigers uit het zuiden?

A. Het waren vertegenwoordigers, die waren overgekomen. Voor de O.D. was het de heer *Caljé*, voor de R.V.V. *Eduard* Hoogeweegen en voor de K.P. was ik het.

83929. De **Voorzitter**: Het waren dus geen mensen, die speciaal daarvoor waren overgekomen. Men heeft dus een sectie gevormd van mensen, die aanwezig waren en voldoende representatief waren voor de verschillende gedeeltes?

A. Ja.

83930. De **Voorzitter**: Wanneer is die sectie ingesteld?

A. Toen ik op 2 December bij de staf kwam, bestond zij reeds, want toen had men mij reeds enige malen gevraagd zelf daarin zitting te nemen of een vertegenwoordiger aan te wijzen.

83931. De **Voorzitter**: Was er nog een chef over deze drie personen?

A. Neen, de sectie bestond slechts uit deze drie personen.

83932. De **Voorzitter**: Wat was de bedoeling van het oprichten van deze sectie?

A. Men heeft het mij nooit uitgelegd. In de topleiding van de staf zaten hoofdzakelijk mensen, die reeds enige jaren in Engeland waren en dus uit Nederland weg waren; behalve majoor Frowein, die uit het noorden was gekomen. Men heeft het daarom waarschijnlijk beter geacht — en ik kan dit ten volle onderschrijven — om, wanneer het ging om vraagstukken, die rechtstreeks betrekking hadden op het bezette gebied, voor zover het verzetsmensen betrof, overleg te plegen met die mensen, die geacht konden worden de drie organisaties te vertegenwoordigen. Dit was zeker het geval met *Caljé* en Hoogeweegen, die door de O.D. en de R.V.V. waren uitgezonden met speciale opdrachten. Met mij was het in zoverre het geval, dat ik op dat moment de hoogste vertegenwoordiger van de K.P. was, maar ik heb eerst telegrafisch aan het noorden laten vragen, of men er mee accoord ging, dat ik als vertegenwoordiger van de K.P. in deze sectie zitting nam.

83933. De **Voorzitter**: Weet u ook welke de opdrachten zijn geweest, waarmede de heer *Caljé* en de heer *Hoogeweegen* uit het noorden zijn gekomen?

A. Dat is mij niet bekend. Bovendien had ik er niets mee te maken, want dat waren interne organisatie-aangelegenheden.

83934. De **Voorzitter**: Is er in de tijd tussen de boodschap, die u in October aan Witte Piet hebt meegegeven en het moment, dat u in December deel ging uitmaken van die sectie, nog iets gebeurd, wat voor ons van belang kan zijn?

A. Neen.

83935. De **Voorzitter**: Toen u in December in de sectie kwam, bemerkte u dus, dat de leidende gedachte een andere was, dan die, welke u indertijd had voorgesteld?

A. Ja.

83936. De **Voorzitter**: Ik meen, dat uw opvatting tenslotte toch doorgang heeft gevonden. Kunt u ons de ontwikkeling daarvan mededelen?

A. Een van de eerste dagen, dat ik op de staf was, is er een vergadering geweest van sectie I, waarbij zowel *van Amstel* (*Caljé*) als *Gerrit* (*Hoogeweegen*) en ik aanwezig waren. Als resultaat van deze vergadering hebben wij een stuk opgesteld voor de bevelhebber, waarin wij tot uitdrukking brachten, dat wij, gezien de toestand in het noorden en het feit, dat wij alle drie alweer een paar maanden weg waren en de zaak zich daar vrij snel ontwikkelde, het nodig achtten, dat één van ons of alle drie teruggingen naar het noorden om contact op te nemen, waardoor wij in de eerste plaats de gedachte over de ontwikkeling van de Binnenlandse Strijdkrachten, zoals die leefde in het zuiden, beter uiteen konden zetten aan de mensen, die nog geen rechtstreeks contact hadden gehad met de staf van de Prins, en in de tweede plaats zou het, wanneer één van ons of alle drie daar waren, veel gemakkelijker zijn voor ons, die de gedachten in het zuiden kenden, berichten door te geven en deze in een dergelijke vorm te stellen, waarvan wij zouden weten, dat ze in ieder geval zouden worden begrepen. Net is altijd heel moeilijk een bericht aan iemand te sturen, als men de persoon zelf niet kent. Hierdoor zouden wij de sfeer aan beide kanten gekend hebben. Dit voorstel is niet geaccepteerd. Intussen is dit doorkruist door het bericht, dat ik begin December kreeg, dat Frank gesneuveld was, en enige dagen later kwam het verzoek van de K.P., of ik naar het noorden wilde komen.

83937. De **Voorzitter**: Hebt u nog bijzonderheden vernomen van de wijze, waarop Frank om het leven is gekomen?

A. Ja. Voor zover ik het verhaal ken, is het zo gebeurd, dat Frank met *Paul* plus een chauffeur uit Rotterdam was vertrokken, omdat bericht was ontvangen, dat een aantal gevangenen in Apeldoorn was opgesloten, waaronder *Lange Jan*. Eerst had men de ge-

westelijk sabotagecommandant opgedragen een overval te plegen of althans op verkenning te gaan om te zien, of er mogelijkheid bestond een overval uit te voeren. Naderhand is gebleken, dat *Kees*, de westelijk commandant, intussen was afgeknapt en zich had teruggetrokken uit het daadwerkelijk verzet, en toen heeft *Frank*, omdat het zolang uitbleef, met *Paul*, een K.P.-leider uit Rotterdam, besloten zelf te gaan kijken. Ze zijn dus naar Apeldoorn gegaan en hebben daar besprekingen gevoerd, maar het enige resultaat is geweest, dat zij een nietswaardig schetsje van de Willem 111-kazerne kregen, waarmee zij niets konden beginnen, waarop *Frank* en *Paul* met de chauffeur hebben besloten zelfstandig een verkenning uit te voeren. Zij zijn er met de auto heen gereden en op een gegeven moment zijn zij aangehouden door een Duitse patrouille, die hen gelastte uit te stappen en hen wilde fouilleren. *Paul* heeft toen zijn revolver getrokken, die drie keer heeft geketst, met het gevolg, dat de Duitsers eerder waren dan zij en *Frank* en *Paul* neerschoten; van de chauffeur weet ik het niet. *Paul* is blijkbaar ogenblikkelijk dood geweest en *Frank* heeft nog urenlang op die plaats liggen sterven.

83938. De **Voorzitter**: Hebt u dit na de oorlog gehoord?

A. De finesses heb ik na de oorlog gehoord, maar toen ik in het Zuiden was, heb ik het gehoord van *Witte Piet*. Hij wist echter ook niet het fijne van de zaak.

83939. De **Voorzitter**: Zijn er ooggetuigen bij geweest?

A. Neen. Hoe men het heeft gereconstrueerd, weet ik niet.

83940. De **Voorzitter**: Hebt u nog feiten vernomen over de arrestatie van *Lange Jan*?

A. Er zijn verschillende verhalen over, maar het schijnt zeer mysterieus te zijn toegegaan.

83941. De **Voorzitter**: Dan keren wij weer terug tot die ontwikkeling in het zuiden.

A. *Witte Piet* was dus gekomen met het verzoek, of ik naar het noorden wilde komen. Ik ben daarmee naar de Prins gegaan en ik heb gezegd, dat, toen *Witte Piet* de eerste keer in het zuiden was, hij had gevraagd, of ik, als er ooit iets met *Frank* zou gebeuren, bereid was naar het noorden terug te keren, en bovendien had ik de Prins destijds reeds gevraagd terug te mogen gaan, zodat ik er nu zeer veel prijs op zou stellen, vooral nu *Frank* er niet meer was, te mogen terugkeren.

83942. De **Voorzitter**: Dit gebeurde dus nog in December?

A. Ja. Daarover is weer lang gesproken, er waren voorstanders en tegenstanders en het uiteindelijk resultaat is geweest, dat men het de Engelsen heeft voorgelegd. Er is een grote vergadering gehouden te Brussel, waarbij Engelse officieren van de Special Forces aanwezig waren, evenals de Prins, kolonel *van Houten* en ik. De vergadering stónd onder leiding van kolonel *Ronaldson* (?). De hele zaak is daar uitgesproken en het slot is geweest, dat men toestemming heeft verleend voor mijn terugkeer naar het noorden. De grote tegenstander hiervan is geweest kolonel *van Houten*, omdat hij van mening was, in de eerste plaats dat het beter was, dat ik niet uit het zuiden wegging in verband met mijn vertegenwoordiging van de K.P. en men daarvoor zo gauw geen ander kon vinden, en in de tweede plaats omdat ik veel te veel wist van de gang van zaken in het zuiden. Indien ik in handen van de Duitsers zou vallen, zou dit veel te gevaarlijk zijn voor hetgeen er in het zuiden gebeurde; het waren dus zuivere security-overwegingen. De Engelsen zijn er over heen gestapt en hebben toestemming gegeven, dat ik zou gaan. Alles bij elkaar heeft dit ruim een maand geduurd, zodat ik pas 15 Januari 1945 naar Engeland ben gegaan.

83943. De **Voorzitter**: Hoe lang heeft het nog geduurd, voordat u werd gedropt?

A. Dat heeft nog weer twee maanden geduurd. De moeilijkheid was, dat ik had gevraagd gedropt te worden in de nabijheid van Rotterdam, omdat het tussen Rotterdam en Amsterdam niet erg boterde. Alvorens naar Amsterdam te gaan en mij te melden bij de C.B.S. wilde ik eerst mijn contact met Rotterdam opgenomen hebben om te weten, hoe de kaarten daar precies lagen, want daar was voor ons in het zuiden bijna niet uit te komen.

83944. De **Voorzitter**: Als ik het dus goed begrijp, was de tegenstelling, die tijdens het leven van *Frank* tussen Rotterdam en Amsterdam had bestaan, ook blijven doorbestaan na zijn dood?

A. Ja, heel sterk.

83945. De **Voorzitter**: Had *Frank* in Rotterdam een bepaalde opvolger gekregen?

A. Neen, d.w.z. wel in de Delta, en wel *Peter Noord*, mijn tegenhanger in het noorden; hij was gewestelijk sabotage-commandant van G.S.C. IV. De grote man in Rotterdam zelf was *Rob*, een K.P.-leider, maar hij was intussen ook naar het zuiden gegaan en bij mij terechtgekomen. Hij had ook uiteengezet met welke moeilijkheden men daar had te kampen en dat men geen materiaal kreeg en er niets aan de sabotage werd gedaan.

83946. De **Voorzitter**: U hebt van hem dus een uitvoerige uiteenzetting van de stand van zaken gekregen?

A. Ja. Ik wilde in Rotterdam ook nog met verschillende andere mensen spreken, o.a. *Witte Pief*. Er hadden zich intusschen allerlei moeilijkheden in Rotterdam voorgedaan, zodat ik eerst wilde zien, hoe de kaart precies in Rotterdam lag, voordat ik naar Amsterdam zou gaan. Het ongeluk is echter gebeurd, dat in Rotterdam de zender is opgerold en uiteindelijk heb ik wel een droppingfield opgekregen, maar dat was ook juist opgerold, zodat ik onverrichterzake moest terugkeren.

83947. De **Voorzitter**: Bedoelt u de zender van *van Duin*?

A. Ik ken de namen niet meer, het is alweer zes jaar geleden. Uiteindelijk ben ik pas op 17 Maart gesprongen bij Benthuisen.

83948. De **Voorzitter**: Dat is wel een vreemde gang van zaken. Half Januari was het besluit genomen, dat u naar het noorden zou gaan. Wat was uw opdracht toen?

A. De opdracht was toen nog niet scherp geformuleerd. Pas begin Maart is op een vergadering te Londen de opdracht geformuleerd, waarbij ik zelf verschillende eisen heb gesteld, voornamelijk in verband met hetgeen *Rob* had verteld en andere inlichtingen, die uit het noorden kwamen. Ik heb als eis gesteld, dat die splitsing zou worden doorgevoerd, want dit zou oorspronkelijk niet eens gebeuren.

83949. De **Voorzitter**: Wat is uw eerste opdracht geweest, toen het besluit was genomen, dat u zou gaan?

A. Toen is er niet van een opdracht sprake geweest, want net ging alleen maar om de toestemming van de Engelsen over mijn terugkeer naar het noorden, ja dan neen.

83950. De **Voorzitter**: Men had daarbij toch een doel voor ogen?

A. Het doel was het actieve verzet te stimuleren, het was zeer vaag en algemeen. Daarbij werd bepaald, dat er een nadere instructie zou worden vastgesteld, die ik zou meekrijgen en welke ook aan Je C.B.S. zou worden overgeleend.

83951. De **Voorzitter**: Toen ik zoëven zei, dat het een vreemde gang van zaken was, bedoelde ik het volgende. Men was half Januari tot de beslissing gekomen, dat er iets moest gebeuren. U werd daarvoor uitgezocht, en tijdens uw opleiding in Engeland zouden uw instructies een meer concrete vorm krijgen. Dat dit in die tijd, waar alles zeer snel moest gebeuren, twee maanden heeft geduurd, vind ik nogal vreemd.

A. In de eerste plaats heb ik een opleiding moeten volgen. Als men op 15 Januari in Engeland aankwam, was het niet bepaald zo, dat men op 16 Januari op de Parachutistenschool zat.

83952. De **Voorzitter**: Bij *Witte Piet* is het wel vlug gegaan.

A. Ja, maar hij heeft maar één sprong gemaakt. Men dorst dit niet mij echter niet te riskeren en ik heb dus een opleiding gekregen, die ongeveer half Februari was voltooid en waarbij ik nog een ongelukkige sprong heb gemaakt, waarvoor ik veertien dagen moest worden gemasseerd, zodat het eind Februari was, voordat ik kon gaan. Begin Maart is die vergadering gehouden en direct daarna ben ik gegaan, maar de eerste keer met het resultaat, dat ik niet kon worden gedropt. Daarna had ik een nieuw droppingveld opgekregen en toen is het 17 Maart wel gelukt.

83953. De **Voorzitter**: Wat was toen de concrete opdracht, die u hebt meegekregen?

A. De concrete opdracht kwam in hoofdzaak hierop neer, dat er een splitsing zou worden gemaakt in de Binnenlandse Strijdkrachten tussen een strijdend en een niet strijdend gedeelte. Ik zou commandant worden van het strijdend gedeelte en tevens plaatsvervangend C.B.S.

83954. De **Voorzitter**: Was daarbij ook bepaald wie commandant zou worden van het niet-strijdend gedeelte?

A. Neen, hoewel bij ons wel in het algemeen werd aangenomen, dat het *van den Berg (Six)* zou zijn. Dit was echter een beslissing, die bij de C.B.S. lag.

83955. De **Voorzitter**: Men ging dus uit van de gedachte, dat de verdere uitwerking door de C.B.S. moest gebeuren?

A. Ja.

83956. De **Voorzitter**: Is dit de C.B.S. ook nog langs andere weg, dus telegrafisch, medegedeeld?

A. Ja, hij wist, dat ik kwam.

83957. De **Voorzitter**: Bent u inderdaad eerst naar Rotterdam gegaan?

A. Inderdaad. Ik ben drie dagen in de buurt van Rotterdam geweest, waar ik de leiders uit Rotterdam heb laten komen. Wij hebben de zaak besproken en ik heb uiteengezet wat mijn opdracht was en dat de zaak van toen af aan op deze manier moest worden geregeld en daar heeft men zich bij neergelegd. Daarna ben ik met een auto van de Duitse Wehrmacht naar Amsterdam gereden en ik heb mij gemeld bij de C.B.S.

83958. De **Voorzitter**: Hoe is die ontmoeting met de C.B.S. verlopen?

A. Ik ben eerst naar de vertegenwoordiger van de K.P. in de Delta, *Peter Noord*, gegaan. Ik trof het, omdat er diezelfde dag een bespreking zou zijn. Die middag ben ik met hem naar de vergadering gegaan en ik heb mij gemeld bij de C.B.S. en een uiteenzetting gegeven van de bedoeling. De C.B.S. wist er intussen ook van en toen hebben wij tegelijkertijd de functies verdeeld.

83959. De **Voorzitter**: Hoe was de reactie van de C.B.S. op uw opdracht?

A. Ik kan niet zeggen, dat er een reactie was. Hij was zeer vriendelijk en, voor zover ik mij kan herinneren, heeft hij geen enkel bezwaar gemaakt, ook later niet, althans niet tegen mij.

83960. De **Voorzitter**: De heer *Koot* heeft medegedeeld, dat hij toch wel enigermate was getroffen door de gang van zaken. Is u dat in die tijd niet gebleken?

A. Neen. Het is mogelijk, dat het waar is en dat hij bezwaren over mij kenbaar heeft gemaakt, maar ik kan niet anders zeggen dan dat hij mij altijd met de me-ste welwillendheid heeft behandeld en ik heb van hem altijd de meest mogelijke medewerking gekregen.

83961. De **Voorzitter**: Het is volkomen duidelijk, dat hij de gevallen beslissing loyaal heeft uitgevoerd.

U werd dus commandant van het strijdend gedeelte. U hebt zo juist *Peter Noord* genoemd of wel *Peter Hordijk*. Welke was zijn positie op het moment, dat u kwam?

A. Vertegenwoordiger van de K.P. in de Delta.

83962. De **Voorzitter**: Ik vraag dit, omdat ik generaal *Koot* heb gevraagd, of er op dat moment ern commandant van het strijdend gedeelte was. Hij antwoordt: „Dat was toen *Peter Noord*, *Peter Hordijk*, thans de burgemeester van . . . ik kan niet direct op de plaatsnaam komen." Ik zeg dan: „Is deze toen als commandant van het strijdend gedeelte door de Prins vervangen?“, waarop hij antwoordt: „Ja." Ik zeg dan nog eens: „*Hordijk* is dus vervangen door *Borghouts*, die naar het noorden werd gestuurd krachtens een bevel van de bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten?“, waarop hij weer zegt: „Ja".

A. Dat is beslist onjuist, om de eenvoudige reden, dat er geen strijdend gedeelte bestond.

83963. De **Voorzitter**: Ja, daarom wil ik dit juist even verifiëren. Het is tot op zekere hoogte te begrijpen, dat de heer *Koot* dit zegt, maar de functie van *Peter Noord* was dus vertegenwoordiger van de K.P. bij de C.B.S.?

A. Ja.

83964. De **Voorzitter**: Het is mogelijk, dat de heer *Koot* het strijdend gedeelte heeft vereenzelvigd met de K.P.

A. Er kan natuurlijk iets anders in zitten, en wel dit, dat nop bestonden — hoewel zij niet hard werkten — de sabotageploegen. Ik durf niet te zeggen of *Peter Noord* daar de commandant van was.

83965. De **Voorzitter**: Wat is *Peter Noord* toen geworden?

A. *Peter Noord* is gewestelijk commandant strijdend gedeelte in den Haag geworden; daar gaf hij zelf de voorkeur aan.

83966. De **Voorzitter**: Vanaf 17 Maart 1945 is de zaak dus op deze manier gaan functionneren. Kunt u hiervan nog bijzonderheden mededelen?

A. Het heeft hier en daar natuurlijk nogal wat voeten in de aarde gehad, maar dat zijn feitelijke moeilijkheden geweest, organisatorisch was toen de zaak tot een einde gekomen. Wel heb ik toen nog speciaal het sabotagebureau opgericht, dat tot taak had speciaal de sabotage te stimuleren. Daarvan is *Leopold*, prof. *Duijff* tot commandant benoemd.

83967. De **Voorzitter**: Was dat een bureau van technici?

A. Naast de commandant strijdend gedeelte moest een gewestelijk sabotagecommandant zijn. Toen was er dus wel een splitsing van kleine groepen, die speciaal voor sabotage waren bestemd en daarnaast het strijdend gedeelte, waaruit deze sabotageploegen waren gelicht, en naderhand bestemd was te worden opgenomen in het Nederlandse leger, zoals dat in het zuiden was gebeurd.

Top van deze gewestelijke sabotagecommandanten was het hoofd van het bureau sabotage, die weer rechtstreeks onder mij stond.

83968. De **Voorzitter**: Het bureau was dus een schakel in de bevelvoering?

A. Ja.

83969. De **Voorzitter**: Ik dacht aanvankelijk, dat het meer een specialistenbureau was.

A. Men vervaardigde wel het een en ander. Eén van de dingen, die ik ook in Engeland heb gevraagd was, dat, als ik om materiaal zou vragen, ik het ook de andere dag zou krijgen; anders begon ik er niet aan. Inderdaad heeft men dit ook gedaan. Voor de verdeling van het materiaal, dus waar het moest worden gedropt en waar de grote urgentie was, zorgde de landelijke sabotagecommandant.

83970. De **Voorzitter**: Uit de aard der zaak hebt u in die tijd veel te maken gehad met de werkzaamheden van het B.B.O.

A. Uiteindelijk kwamen daar mijn telegrammen terecht.

83971. De **Voorzitter**: U had dus ook te maken met de agenten, die werden uitgezonden. Bleven de agenten, als zij in Nederland waren, onder leiding van het B.B.O. of werden zij ter beschikking gesteld van de Binnenlandse Strijdkrachten?

A. Zij werden ter beschikking gesteld, voor zover zij voor de Binnenlandse Strijdkrachten bestemd waren. Operators en speciale sabotagemensen konden door mij worden aangevraagd.

83972. De **Voorzitter**: Stonden zij dan onder commando van de bevelhebber van het strijdend gedeelte?

A. Ja.

83973. De **Voorzitter**: Hoe oordeelt u over de samenwerking met het B.B.O en het materiaal en de mensen, die u kreeg?

A. Van de tijd, dat ik er ben geweest, kan ik niet anders zeggen, dan dat het goed was.

83974. De **Voorzitter**: Is er vóór de bevrijding nog werk van belang gebeurd, of waren de omstandigheden niet van die aard, dat er heel veel behoefde te gebeuren? Begin April zijn de onderhandelingen met de Duitsers begonnen.

A. Wij hebben toch nog wel een en ander gedaan. De sabotage heeft een geweldige ervaring beleefd, nadat ik gekomen ben.

83975. De **Voorzitter**: Waar richtte die sabotage zich in hoofdzaak op?

A. Op de Duitse Wehrmacht, zoals het vervoer, bunkers en dergelijke dingen. Voor een deel werd dit overgelaten aan het plaatselijk inzicht van de gewestelijke sabotagecommandant, maar de voornaamste richtlijnen van bovenaf betroffen het vervoer.

83976. De **Voorzitter**: Heeft de C.B.S. in de tweede helft van April nog medegedeeld, dat het wenselijk was deze werkzaamheden te temperen, in verband met de onderhandelingen?

A. Ja. Op een gegeven moment heeft de chef staf van de C.B.S. om een bespreking gevraagd. Ergens in Amsterdam hebben wij die gehouden en daar deelde hij mij mede, dat *van den Berg*, dus de heer *Six*, naar den Haag was geweest en daar met enkele andere mensen besprekingen voerde met *Seyss-Inquart* over de voedselvoorziening. Hij vertelde, dat de volgende voorlopige overeenkomst zou bestaan: *Seyss-Inquart* wilde dan wel voedseldroppings of invoer van voedsel toestaan en hij zou de razzia's en fusilleringen stopzetten, maar dan moesten wij van onze kant de sabotage stopzetten. Ik heb ten antwoord gegeven, dat ik dit niet accepteerde, omdat ik de toezegging van *Seyss-Inquart* niet vertrouwde, maar dat ik genoeg zou nemen — wat betreft de stopzetting van de razzia's en de fusilleringen en de arrestaties — met een toezegging van de Oberbefehlshaber, omdat naar mijn mening de Oberbefehlshaber zich niet zou storen aan alles, wat *Seyss-Inquart* zei. De chef staf was het daarmee eens. Voor alle zekerheid heb ik de Prins te Londen een telegram gezonden, waarin ik hem de situatie uiteen heb gezet en om instructies heb gevraagd. Intussen zijn die besprekingen blijkbaar verder gegaan en is op een gegeven moment een overeenkomst tot stand gekomen, dat de voedseldroppings inderdaad zouden plaats vinden, en toen kreeg ik van de C.B.S. bericht, dat inderdaad de zaak stopgezet moest worden.

83977. De **Voorzitter**: Weet u de datum nog?

A. Dat zou ik mij niet kunnen herinneren.

83978. De **Voorzitter**: Was het vlak voordat de voedseldroppings begonnen?

A. Onmiddellijk daarvóór. Na twee of drie dagen bleek reeds, dat inderdaad juist was wat ik had gedacht, want de Duitse Wehrmacht en de S.S. gingen rustig verder met fusillering en razzia's.

83979. De **Voorzitter**: Het schijnt toch wel op kleinere schaal te zijn gebeurd.

A. Ik heb de C.B.S. toen gezegd, dat ik persoonlijk contact wilde opnemen met de Befehlshaber. Dat is mij gelukt. De eerste keer is het mislukt, ik ben toen in het Gooi terechtgekomen bij een generaal, wiens naam ik nu ben vergeten. De tweede keer zou ik door bemiddeling van de heer *Walterscheid*, oud-directeur van Philips in Polen, die in het Gooi woonde, en via de Ortskommandant te Amsterdam een onderhoud hebben met de Oberbefehlshaber in den Nederlanden.

De Ortskommandant vroeg mij toen wat mijn rang was en toen heb ik gezegd: majoor. Hij zei toen, dat generaal *Blaskowitz* alleen met een generaal wilde spreken, waarop ik heb geantwoord, dat ik dan een generaal zou laten komen. Ik ben dus naar de heer *Koot* gegaan en ik heb hem gezegd, hoe deze zaak stond en dat ik het zeer belangrijk achtte, maar omdat *Blaskowitz* alleen met een generaal wilde spreken had ik gezegd, dat hij generaal was. De heer *Koot* had er bezwaren tegen, hij vond het niet in overeenstemming met zijn militaire eer, enz., maar hij heeft er uiteindelijk in toegestemd. Met de heer *Koot* ben ik dus naar Hilversum gegaan. Wij hebben daar niet met *Blaskowitz* gesproken, maar met zijn chef staf, generaal-majoor *Reichelt*.

83980. De **Voorzitter**: Wanneer is dat gebeurd?

A. De tweede helft van April, de juiste datum kan ik niet zeggen. Er zijn toen bepaalde afspraken gemaakt en wij hebben ook afgesproken, dat wij nog eens zouden terugkomen met de heer *Kok*, op het ogenblik generaal bij de genie, omdat een van onze etsen was, dat de voorbereidingen tot de inundaties ongedaan zouden worden gemaakt. De afspraak was, dat de heer *Kok* met een generaal van de Duitsers langs de verschillende werken zou rijden en verschillende aanwijzingen zou geven. Dat is ook gebeurd.

83981. De **Voorzitter**: Welke waren de punten, die de heer *Kooi* en u met *Reichelt* hebben besproken?

A. De kwestie van het stopzetten van de razzia's, fusilleringen, vorderingen en ook de inundaties.

83982. De **Voorzitter**: Over de inundaties is dus nog een latere bespreking, waarbij ook de heer *Kok* tegenwoordig was, gevolgd. Kreeg u, wat de eerste drie punten betreft, een positieve toezegging, dat het zou worden stopgezet?

A. Het zou worden stopgezet, mits wij de sabotage stopzetten.

83983. De **Voorzitter**: Is het ook gebeurd?

A. Ja, en toen heb ik ook de order uitgegeven, dat er niets meer mocht gebeuren.

83984. De **Voorzitter**: Het zou toch wel prettig zijn de datum daarvan precies te weten.

A. Als ik mij niet vergis, is daarover een publicatie geweest, ik geloof, van de O.D. Ik heb het ergens gelezen.

83985. De **Voorzitter**: In het memorandum van Vertrouwensmannen over het Duitse aanbod tot beëindiging der feitelijke vijandelijkheden in het nog bezette Nederlandse gebied in April 1945 staan twee bijlagen en wel no. 20 en no. 21. De eerste is een protocol van de besprekingen in het Gooi op 4 Mei 1945 om 15 uur tussen de C.B.S. generaal-majoor H. *Koot*, de C.S.G., majoor J. J. F. *Borghouts* en het hoofd van de sectie V.B.S., majoor der genie J. *Kok*, van Nederlandse zijde met General-Leutnant *Reichelt*, Oberst-Leutnant *Schröder*, Ortskommandant van Amsterdam, en Major Graf *von Plessen* van Duitse zijde, waarbij verder aanwezig was de heer *Walterscheid* als bemiddelaar.

Op 6 Mei 1945 om 12 uur is er weer een bespreking geweest in het kwartier van General-Leutnant *Reichelt* tussen de C.B.S., de C.B.T., majoor *Six*, de C.S.G., majoor *Borghouts* en het hoofd sectie V der B.S., majoor *Kok*, en General-Leutnant *Reichelt*, Oberst-Leutnant *Schröder* en Major *von Oldershausen* van Duitse zijde. Zijn dat de besprekingen, die u bedoelt?

A. Dat zullen de besprekingen geweest zijn.

83986. De **Voorzitter**: Toen was de oorlog in feite al afgelopen.

A. Majoor *Kok* is toen nog op stap geweest.

83987. De **Voorzitter**: Als ik u goed heb beluisterd, zouden bij de eerste bespreking alleen de heer *Koot* en u aanwezig zijn geweest, terwijl volgens de protocollen van deze besprekingen resp. op 4 en h Mei 1945 majoor *Kok* beide malen aanwezig was. De vraag is nu, of u zich vergist hebt en majoor *Kok* ook bij de eerste bespreking aanwezig is geweest of dat er vóór de 4de Mei reeds een bespreking met generaal *Reichelt* is geweest, waarbij alleen u en de heer *Koot* aanwezig waren. Dit lijkt mij onwaarschijnlijk, omdat het protocol van die bespreking hierin dan ook zou zijn vermeld.

A. Mag ik het even zien, dan kan ik aan de inhoud zien, of het de eerste of tweede bespreking was. Het is inderdaad de eerste bespreking geweest, want het is begonnen met een misverstand in zake de vraag wie de wens tot besprekingen had geuit. De heer *Kok* is dus de eerste keer wel aanwezig geweest.

83988. De **Voorzitter**: Dit betekent dus, dat de sabotage van Nederlandse zijde eigenlijk pas definitief is stopgezet op of na de 4de Mei 1945.

A. Het is twee keer stopgezet, de eerste keer op verzoek van de C.B.S. na de besprekingen met *Seyss-Inquart*. Toen de fusilleringen doorgingen, heb ik een telegram naar Londen gestuurd en gezegd, dat men zich van Duitse zijde niet hield aan beloften, die waren gedaan en dat ik mij daarom ook niet meer gebonden achtte en dus order had gegeven weer te saboteren.

83989. De **Voorzitter**: Hoe lang heeft het de eerste keer stopgestaan?

A. Wel een week of tien dagen.

83990. De **Voorzitter**: Hebt u de overtuiging, dat, toen u het de eerste keer hebt stopgezet, al uw mensen daaraan gevolg hebben gegeven?

A. Ja.

83991. De **Voorzitter**: Het zou op zich zelf niet zo vreemd zijn, indien dit niet het geval was geweest, omdat de groepen nogal verspreid door het land waren.

A. Het was toen niet meer zo uitgebreid, want het betrof slechts drie provincies, Noord- en Zuidholland en Utrecht.

83992. De **Voorzitter**: Uw commandanten kennende, hebt u dus wel de indruk, dat zij er zich aan hebben gehouden?

A. Ik heb er zelfs een indirect bewijs voor. Bij de besprekingen, welke ik vóór de capitulatie met de S.D. heb gevoerd, heeft men gevraagd, waarom dit gebeurde, omdat men het zo verwonderlijk vond, dat plotseling de hele zaak stop was gezet. Men kon niet begrijpen, dat de organisatie zo strak was, dat, wanneer er een bevel uitging, het ook inderdaad werd opgevolgd.

83993. De **Voorzitter**: Hebt u de heer van der Gaag nog ontmoet?

A. Ja, ik meen in Brussel.

83994. De **Voorzitter**: De heer van der Gaag heeft hier het een en ander gezegd over uw optreden als commandant van het strijdend gedeelte en hij heeft zijn visie gegeven over uw opvatting hierover. Het is wel goed, dat u dit even hoort, zodat u eventueel uw mening daar- tegenover kunt plaatsen.

Sprekende over het optreden van generaal Koot, zegt de heer van der Gaag:

„Naar mijn mening ontmoetten de organisatie in militair verband en de verschillende benoemingen, voor zover men van benoemingen kon spreken, tegenwerking van de K.P. Het gaf in ieder geval grote oppositie van de zijde van „Peter Zuid“, die ik in Londen heb ontmoet (*Borghouts*). Die was zeer tegen die organisatie gekant. Het is bijna tot woorden gekomen in tegenwoordigheid van de Prins. Als het doorgaat met die commandant, zei *Borghouts*, doen wij niets meer.”

Dit zou dus in Februari 1945 gebeurd zijn. De heer van der Gaag vervolgt:

„Er is van die kant steeds wrevel geweest. Dat is een van de redenen, waarom ik de eerste reis naar Engeland heb gemaakt, om de Prins te vertellen wie de commandant was. Blijkbaar is er iemand van de K.P. naar de Prins gegaan, die heeft gezegd: „Wanneer die commandant gehandhaafd blijft, zakt het hele verzet in elkaar” Bij het eerste gesprek met de Prins zeide deze: „Nu ik de uiteenzetting van *Richard* — dat was ik — heb gehoord, moet ik mijn mening veranderen”. Dat was dus wel een bewijs, dat de Prins daarvóór van oordeel was: wanneer generaal Koot gehandhaafd wordt, zal het in het noorden een chaos worden. Ik heb dit met kracht bestreden, tot grote ergernis van *Borghouts*. Wanneer ik niet naar het zuiden was gegaan, zou de commandant Koot niet gehandhaafd zijn; dat staat voor mij vast. Dat is geen verdienste van mij, maar meer een samenloop van omstandigheden. Ik vond het noodzakelijk, dat de commandant Koot aanbleef; hij bundelde en dat was noodzakelijk. Het ging er immers op lijken, dat binnenkort met de wapenen zou moeten worden opgetreden.”

Op een gegeven moment zeg ik de heer van der Gaag, dat *Peter Zuid*, die bezwaren had tegen de positie van generaal Kooi, later in Maart 1945 krachtens een beslissing van de bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten in het bezette gebied was gekomen. Daarop zegt de heer van der Gaag: „Ja, hij is gedropt”. Ik vraag dan: „Bestaat daar verband tussen? Waarschijnlijk wel!”, waarop de heer van der Gaag antwoordt:

„Hij heeft op de duur toegegeven, maar het heeft mij uren gekost om *Borghouts* er toe te bewegen eieren voor zijn geld te kiezen en ons niet in de steek te laten. Van dat ogenblik af is hij bijzonder loyaal geweest. Toen hij zei: „Ik zal meewerken!”, heeft hij dit loyaal gedaan. Hij is gedropt en heeft samenwerking met Koot gezocht en deze samenwerking is uitnemend geweest.”

Ik heb nog gezegd: „Heeft u *Borghouts* kunnen overtuigen, dat er een behoorlijke leiding moest komen onder leiding van de heer Koot?” De heer van der Gaag zegt dan:

„Soms hadden deze discussies plaats waar de Prins bij was en soms in tegenwoordigheid van een kolonel van het Canadese leger, die steeds in de omgeving van de Prins verkeerde en die veel met de droppings te maken had. De laatste was een Belg. De mensen, die gedropt werden, kwamen eerst bij hem; men kon Nederlands met hem spreken. Deze was er eigenlijk voortdurend bij. Verder *Peter Zuid*; deze is heel moeilijk te bewegen geweest zijn standpunt te wijzigen, maar toen hij eenmaal „ja” had gezegd, was de zaak in orde en was hij volkomen loyaal.”

Geeft u dit nog aanleiding iets te zeggen?

A. Neen.

83995. De **Voorzitter**: Het is dus wel juist, dat u zich aanvanke- lijk verzette?

A. Neen, dat ben ik niet met de heer van der Gaag eens. Als de heer van der Gaag zegt, dat het verzet tegen de heer Koot was gericht, dan is dat beslist niet waar. Het verzet ging tegen deze organi- satie, die niet was gesplitst. Ik begrijp hier nu uit, dat de heer van der Gaag één van de medewerkers is geweest — wat ik helemaal niet wist — die de oorspronkelijke bedoeling van de Prins om of *Lange Jan* of *Frank* tot commandant te benoemen ongedaan heeft gemaakt.

In een van de stukken, die u zo juist hebt voorgelezen, zegt de heer van der Gaag, dat de Prins na zijn uiteenzetting van mening veranderde, en dat moet in de periode zijn geweest, dat ik niet in de staf zat. De beslissing, zoals die oorspronkelijk was bedoeld om of *Frank* of *Lange Jan* tot commandant te benoemen, is dus op aandringen van de heer van der Gaag ongedaan gemaakt.

83996. De **Voorzitter**: Is dit wel helemaal juist? Als ik het mij goed herinner, hebt u gezegd, dat *Lange Jan* of *Frank* leider zou worden van de sabotage-afdeling., althans van het strijdend gedeelte. In die gedachtengang behoeft dit nog niet ongedaan te maken de overkoepelende positie van generaal Koot, zoals hij die later ook heeft gekregen.

A. U haalt waarschijnlijk twee periodes door elkaar. De organi- satie is van het begin af aan niet geweest, zoals zij later is geworden. Ik spreek nu over de Delta. Wat betreft het driemanschap in de Delta heb ik gezegd, dat daarvoor één commandant moest zijn en geen drie, dus of de vertegenwoordiger van de O.D., of de vertegenwoordiger van de K.P. of de vertegenwoordiger van de R.V.V. De O.D. deed niet mee aan het actieve verzet, althans niet in de zin zoals de K.P. en de R.V.V. dit verstonden, zodat het een van de laatste twee moest worden, en dat is de bedoeling geweest.

83997. De **Voorzitter**: Generaal Koot heeft op 20 September 1944 reeds het verzoek gekregen commandant te worden van die driedelige organisatie.

A. Het is mogelijk, dat weet ik niet.

83998. De **Voorzitter**: Vanaf 20 September heeft hij die functie dus al gehad. Hetgeen u bedoelt, gebeurde in October 1944 en wan- neer u dus het idee had, dat hetzij *Lange Jan*, hetzij *Frank* com- mandant zou worden van het strijdend gedeelte — misschien stond de organisatie boven de rivieren u niet precies voor de geest —, dan zou dit toch precies dezelfde figuur zijn geworden als het in Maart 1945 is geworden. Ik begrijp nu, dat u in October 1944 in het zuiden niet precies op de hoogte was van de positie van generaal Koot op dat moment.

A. Zeker niet. Ik zat toen niet in de staf en was dus niet op de hoogte van alle berichten, die binnenkwamen, en ik was alleen aan- gewezen op een koerier zo te hooi en te gras.

83999. De **Voorzitter**: Daarom behoeft het niet zo te zijn, dat de heer van der Gaag heeft gedaan, wat u dacht. Als men bij de staf van de Prins, wèl wetende van het bestaan van generaal Kool, uw plan in de bestaande organisatie had willen passen, was het betoog van de heer van der Gaag niet nodig geweest. Bovendien kwam de heer van der Gaag eerst in Januari 1945 over.

A. Inderdaad. Blijkbaar is dit een misverstand geweest, zoals wel meer gebeurde.

84000. De **Voorzitter**: Misschien bestond bij de heer van der Gaag ook een misverstand ten opzichte van u, omdat hij blijkbaar het idee heeft gehad, dat uw oppositie zich in hoofdzaak richtte tegen generaal Koot, terwijl ik nu heb begrepen, dat uw positie zich meer richtte tegen de organisatorische vorm.

A. Het ging om het driemanschap en daarover schreef *Frank* mij ook.

84001. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gesproken over bespre- kingen met de S.D. Kunt u daarover nog iets mededelen?

A. In de tweede helft van April heeft mij een verzoek bereikt om te komen spreken met twee topmensen van de S.D. in Noordholland. Dat verzoek heb ik afgeketst. In de eerste plaats wilde ik er in prin-

cipe niet mee spreken en als ik het zou doen, zou ik alleen met de hoogste personen willen spreken. Daarmee was dat dus van de baan. Ruim een week later werd ik opgebeld door generaal *Koot*, die mij vertelde, dat er uit den Haag een verzoek was gekomen om met de topleiding van de S.D. te gaan praten en hij vroeg mij, of ik dit wilde doen.

84002. De **Voorzitter**: Was het een verzoek uit den Haag van Nederlandse zijde?

A. Neen, van Duitse zijde. Ik heb gezegd, dat ik er eerst vierentwintig uur over wilde denken. In de eerste plaats vertrouwde ik het niet helemaal en ik voelde er niet voor vrijwillig op deze manier mijn hoofd in de muil van de leeuw te steken.

84003. De **Voorzitter**: Wist u, dat er op dat moment reeds besprekingen gaande waren?

A. Ja, maar niet met de S.D. Na rijp beraad, omdat ik dacht, dat er misschien toch nog iets uit te halen was, heb ik gezegd, dat ik zou gaan. Een overweging daarbij was, dat ik wilde trachten te voorkomen datgene, wat bij de bevrijding van het oosten was gebeurd, waar o.a. in Deventer of Zutphen op het moment van de bevrijding, toen dus de bevrijders de stad binnenrukten, nog een stel mensen door de S.D. is neergeschoten. Begin Mei ben ik dus naar den Haag gegaan; dat is geweest de dag, nadat wij de eerste keer met *Reichelt* hadden gesproken. 's Middags om halfvier ben ik dus daar geweest, en in bijzijn van de Finse consul, de heer van *der Vlugt*, heb ik gesproken met *Cholwitz*, *Schreieder* en nog een ander.

84004. De **Voorzitter**: Niet *Schöngarth*?

A. Neen. De afspraak was gemaakt voor drie uur, maar ik ben expres een half uur later gegaan, omdat ik wilde zien, of er bijzondere maatregelen waren genomen. Ik ben dus om halfvier aangekomen en toen liet de heer *Schöngarth* zich verontschuldigen; hij was intussen weggegaan. Tijdens de besprekingen is hij nog opgebeld door *Cholwitz* of door *Schreieder*, dat weet ik niet zeker, die hem zei wat de afspraak was en hem vroeg, of hij er mee akkoord ging. Ik vond het niet nodig hem nog persoonlijk te spreken, maar wel dat hij wist wat er gebeuren ging.

Ik heb dus de zaak uiteengezet en o.a. heb ik gevraagd stopzetting van razzia's, fusilleringen en dergelijke, maar vooral, in verband met hetgeen er in het oosten was gebeurd, op het moment van de bevrijding de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten uit de gevangnissen vrij te laten. Daar is men mee akkoord gegaan onder beding, dat ik een lijst zou inleveren van de mensen, die zaten. Na afloop van de bespreking ben ik naar het kantoor in den Haag gegaan en ik heb gezegd die avond nog een lijst op te maken van de mensen, van wie zij wisten, dat ze gevangen waren, en deze de volgende morgen in te leveren en dan zouden de mensen vrijgelaten worden. Intussen was het 6 Mei geworden en er is verder niets meer van gekomen. Naderhand heb ik nog een bespreking gehad met *Reichelt*. Vrijdag 4 Mei is via de radio de mededeling betreffende de capitulatie gekomen. Die dag had ik de bespreking met *Reichelt* gehad, waarin *Reichelt* o.a. had gezegd, dat West-Nederland in geen geval zou capituleren en dat hij zich niets aan zou trekken van een capitulatie van Duitsland. Ook de S.D. had mij dit duidelijk te verstaan gegeven. 's Avonds heb ik een telefoongesprek gehad met de Prins en met kolonel *van Houten*. Het gesprek begon om tien minuten vóór halfacht en heeft geduurd tot bij halfnegen; het vond plaats op de centrale van de C.I.D. in Amsterdam-Oost. De bedoeling was, dat er 's avonds laat een auto zou komen om mij terug te rijden naar het hoofdkwartier en ik zat dus te wachten en naar de radio te luisteren, toen om halfnegen het bericht van de capitulatie kwam. Ik voelde, dat er brokken-van zouden komen. De mensen verschenen meteen op straat en er werd geroepen en gejuicht, maar even later werd er geschoten. De capitulatie zou Zaterdag 5 Mei, 's morgens om acht uur ingaan. Ogenblikkelijk heb ik een auto laten komen en ben ik naar mijn hoofdkwartier gegaan, waar ik contact heb opgenomen met de heer *Walterscheid* en de Ortskommandant, de Oberst-Leutnant *Schröder* en ik heb gezegd, dat ik ogenblikkelijk *Reichelt* wenste te spreken. Ik heb uiteengezet aan *Schröder* waarom ik dit wilde en deze heeft onmiddellijk contact opgenomen. Het gevolg is geweest, dat wij 's nachts om halftwaalf met ons drieën, *Schröder*, *Walterscheid* en ik, naar *Reichelt* zijn gegaan. Om twaalf uur kwamen wij aan en *Reichelt* begon onmiddellijk op te spelen en zei, dat hij niet bij de capitulatie was betrokken, enz. Tot 's morgens vier uur hebben wij zitten praten. Ik heb *Reichelt* gezegd, dat dit alles wel waar was, maar intussen wist iedere inwoner van het bezette gebied, dat

de volgende morgen om acht uur de capitulatie inging, en dacht althans, dat het ook hier zou gebeuren. Om acht uur zou dus het hele Nederlandse volk op straat verschijnen, Oranje dragen en dansen en springen. *Reichelt* moest dus al zijn posten inlichten, zodat er, wat er ook de volgende ochtend zou gebeuren, onder geen beding zou worden geschoten. 's Nachts om drie uur had ik het inderdaad zover, dat *Reichelt* dit telegram heeft uitgestuurd. Dit is overal terechtgekomen behalve in het zuid-oosten van het bezette gebied, dus in de buurt van Gouda en Rotterdam, en daar zijn ook wat schoten gevallen. 's Morgens om halfzes ben ik in Amsterdam teruggekomen. Ik had er nog het een en ander te regelen en ik wilde juist een uurtje gaan rusten, toen ik bericht kreeg bij de S.D. te komen, omdat men daar ook had gemerkt, dat er wat aan de hand was. Dit was dus naar aanleiding van de capitulatie, die om acht uur zou ingaan. Plotseling waren er mannen in blauwe overalls op straat gekomen, enz. en ik heb dit toen uitgelegd. Ik heb toen alleen met *Cholwitz* gesproken en hij heeft dit geaccepteerd. In den Haag was het een vrij wonderlijke situatie. Ik ben daar geweest in een gebouw in de Javastraat, waar *marechaussee's* in uniform door elkaar liepen en twintig of dertig heren bij elkaar waren, die *Hogendorp*-aspiraties hadden en de bevrijding wilden proclameren. Het waren de Vertrouwensmannen onder aanvoering van de heer *Bosch van Rosenthal*. Ik werd door de heer van *der Vlugt* gewaarschuwd, dat deze heren bij de bevrijding van Nederland de straat op wilden, en hij vroeg mij, of ik er niets aan kon doen. Ik heb toen een kleine speech gehouden en de heren een uiteenzetting gegeven van de laatste stand van zaken. Ik heb verteld, dat ik de hele nacht bij *Reichelt* was geweest en wat zijn standpunt was en dat ik op het punt stond naar de S.D. te gaan en wat het standpunt van de S.D. was.

84005. De **Voorzitter**: Dit was dus op Zaterdag 5 Mei 's morgens?

A. Ja, om een uur of negen. De gemoederen zijn toen blijkbaar een beetje gekalmeerd, althans men is er niet toe overgegaan om de straat op te gaan en daar het onafhankelijke Nederland te proclameren. De heer van *der Vlugt* was mij er zeer dankbaar voor en hij zei mij: „Ik weet niet wat u tot nog toe hebt gedaan, maar als u ooit het vaderland een dienst hebt bewezen dan is het wel deze keer geweest; de gemoederen waren nogal verhit”.

Daarna ben ik naar de S.D. gegaan en daar is de zaak ook in het reine gebracht. Zaterdagavond ben ik door *Reichelt* opgebeld, die zei, dat de zaak vrijwel in kannen en kruiken was, en hij vroeg mij of ik de volgende dag wilde meegaan naar Wageningen, waar de capitulatie zou worden getekend. De volgende ochtend ben ik met *Blaskowitz* en *Reichelt* naar Wageningen gereden.

84006. De **Voorzitter**: Wat voor bedoeling hadden zij met u te vragen mee te gaan?

A. Ik ben meegegaan en ik dacht, dat de bedoeling zou zijn, dat zij op een of andere manier te kennen wilden geven, dat zij intussen ook tot overeenstemming waren gekomen met de Binnenlandse Strijdkrachten. Wij zijn daar aangekomen en de heren zijn meteen een zaaltje ingegaan en ik ben blijven staan. Ik ben niet met hen teruggegaan, maar ik heb hen alleen de aanplakbiljetten voor de Binnenlandse Strijdkrachten meegegeven en ik heb gevraagd of zij deze ergens in Amsterdam wilden afleveren om te laten opplakken en ik ben met de Prins meegegaan.

84007. De **Voorzitter**: Ik dacht een ogenblik, dat zij u uit veiligheidsoverwegingen hadden meegenomen.

A. Dat geloof ik niet. Wat de reden is geweest, weet ik niet, ik heb hen naderhand nooit meer gezien.

84008. De **Voorzitter**: Hebben wij thans het gehele terrein van uw werkzaamheden overzien?

A. Wat mij betreft wel.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

J. J. F. BORGHOOTS.

DONKER, voorzitter.

SCHILTHUIS.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 1 SEPTEMBER 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

JAN MEIJER,

oud 36 jaar, wonende te Amsterdam, lid van de directie van „Het Parool”.

84009. De Voorzitter: Over de punten g en h van het Enquêtebesluit bent u reeds door de commissie gehoord op 26 Juli 1950. U hebt toen de eed als getuige afgelegd. Uw antwoorden ditmaal worden geacht te zijn gegeven onder het verband van de toentertijd afgelegde eed, zodat geen hernieuwde eedsaflegging behoeft plaats te vinden.

Op 26 Juli jl. hebben wij gesproken over de illegale pers. Wij zouden nu graag van u een uiteenzetting krijgen van de ontwikkeling van de illegaliteit in de loop van de jaren, zoals u dat hebt meegemaakt. Het lijkt mij het beste, dat ik u daartoe meteen het woord geef.

A. Graag. Mijnheer de Voorzitter. Bij uw vraag gebruikte u de woorden „ontwikkeling van de illegaliteit”. U gaat daarmee waarschijnlijk met opzet buiten het begrip „coördinatie van de illegaliteit” in engere zin uit?

84010. De Voorzitter: Inderdaad. Ik heb deze vraag doelbewust ruimer gesteld dan de coördinatie zelf, omdat ik geloof, dat dit goed is om tot een juiste beoordeling van de coördinatie te komen.

A. Misschien mag ik een indeling gebruiken, welke ik ook bij mijn vorig verhoor heb gebruikt en die is ontleend aan de systematiek, welke op de verzetsteitoning te Amsterdam in 1946 is gevolgd. Het is een indeling van de geschiedenis van de bezetting; in het bijzonder ten aanzien van het verzet, in drie grote fasen. Er ging één kleinere vooraf. Ik zal ze u in het kort nog eens noemen. De eerste vijf oorlogsdagen werden op die tentoonstelling geschetst als een periode van intimidatie, nl. de intocht van het Duitse leger met zijn cverweldigende indruk op de bevolking door de hoeveelheden tankmateriaal en vliegtuigen. Op die vijf dagen van „intimidatie” volgt een periode van „gelijkschakeling”, die tot midden 1943 liep en waarin de Duitsers aanvankelijk een zeer soepele en met veel zachte woorden ingeleide politiek volgden. Ik breng in herinnering de rede van *Seys-Inquart* bij de aanvaarding van zijn ambt, die vele naïeve Nederlanders bijzonder meeviel en waarin zelfs werd gesproken over de instandhouding van alle mogelijke Nederlandse instituten. Dat was een periode van gelijkschakeling, waarin de Duitsers achtereenvolgens penetreerden in alle terreinen van het maatschappelijk leven.

Het begon wel zo ongeveer met de pers, het eerste terrein, dat werd geëttaqueerd en moest worden gelijkgeschakeld, en vervolgens drong de gelijkschakeling door tot alle mogelijke gebieden, zoals dat der urtsen, kunstenaars, het onderwijs, enz. Toen deze politiek omstreeks 1943 voldoende was voortgeschreden, ontstond de periode van „inschakeling” van het Nederlands potentieel aan productie in de Duitse oorlogsproductie, een inschakelingspolitiek, die — natuurlijk kan men daarvoor niet precies een datum noemen — eigenlijk bij de Meistaking van 1943, of liever bij de daar onmiddellijk aan voorafgaande Duitse maatregelen een aanvang nam. Die inschakeling geschiedt dan vervolgens via de zeer grove maatregelen van het „Z-Karten Verfahren”: de inschakeling van de mankracht in het Duitse oorlogspotentieel; het aan het werk zetten van de commissie-Woltersorr.: de inschakeling van het georganiseerde bedrijfsleven en voorts ook de inschakeling van alle terreinen van geestelijke activiteit, voor zover dat gelukte. Deze periode eindigde omstreeks Dolle Dinsdag, toen van

inschakeling, van een daadwerkelijke bijdrage dus aan de Duitse oorlogvoering, niet veel sprake meer kon zijn. Met een demonische efficiency begonnen de Duitsers toen hun periode van „vernietiging”: het wegvoeren van machines, van materiaal, het afbreken van spoorlijnen, het wegvoeren van spoorwegmaterieel, het wegvoeren van mensen, alles op een wijze, dat er geen sprake meer was van enig égard tegenover de Nederlandse volkshuishouding. Deze periode eindigde eigenlijk pas op de dag van de capitulatie in Mei 1945.

Het verzet heeft in het verloop van de geschiedenis telkens een zekere eigen aard gehad, die — zover men zo'n schema kan volgen — reageerde op de bedoelingen van de Duitsers. U kunt dus ook in het verzet in grote trekken een indeling zien, welke een afspiegeling is van de Duitse doeleinden.

In de eerste periode dus — als ik de vijf dagen van intimidatie achterwege mag laten —, de periode van gelijkschakeling, ziet men langzaam aan een verzet ontstaan, dat voornamelijk — behoudens één uitzondering — is een geestelijk verzet, een bereidmaking van de geesten van de mensen, die in de eerste jaren ontzaglijk veel te verwerken hadden, om zich te weer te stellen tegenover de inschakeling van de verschillende levensterreinen in de nationaal-socialistische staat. Het verzet is tot 1943 — behoudens de uitzondering, die ik zal noemen — gekenmerkt door een pogen om ons volk geestelijk weerbaar te maken tegen de zeer geraffineerde Duitse aanvallen. De illegale pers was de eerste reactie van enige omvang naast het, aanvankelijk nog voorkomende, legaal geschreven en gesproken verzet. Het werkelijk actieve, gewapende agressieve verzet vindt u praktisch uitsluitend na Mei 1943. De belangrijkste uitzondering was het optreden van een groep, die voornamelijk werd geïnspireerd door de omgekomen dr. *Kastein*. Deze groep bestond vooral uit linkse intellectuelen, kunstenaars en studenten, die zich ten doel stelden door een zeer agressief optreden paal en perk te stellen aan de Duitse maatregelen. Zij organiseerden aanslagen op *Posthuma*, *Reydon* en andere prominente figuren uit de N.S.B.-leiding en hadden zijdelings te maken met de aanslag op het Bevolkingsregister naar ik meen. Het is eigenlijk een soort voorloper geweest van het verzet, zoals dit kenmerkend was voor de periode van 1943 tot September 1944. Natuurlijk ging ook in die tijd het geschreven verzet door, dus het rijp maken van de geest van de mensen voor het verzet en het uitleggen van de bedoelingen van de Duitsers. Men ziet na medio 1933 een zeer grote toeneming van het aantal onderduikers komen, van het aantal gezochten door de Duitsers, een groep, die overigens reeds was ontstaan in de tijd van de Jodenvervolgingen, dus in de loop van 1942, maar die in aantal ontzaglijk groot werd na het onderduiken in Mei 1943 van mensen, die hadden gestaakt, van militairen, die voor krijgsgevangenschap in dienst moesten komen, en van steeds toenemende aantallen personen, die voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland moesten.

84011. De Voorzitter: Als ik het goed begrijp, bent u reeds overgegaan tot de bespreking van de tweede periode?

A. Inderdaad, Mijnheer de Voorzitter.

84012. De Voorzitter: Voordat u van de eerste periode afscheid neemt, wilde ik u nog vragen, hoe u in die periode het optreden van de O.D. en van de Nederlandse Unie classificeert.

A. In die eerste periode heb ik geen melding gemaakt van het z.g. inlichtingenwerk, waarover Deel IV van het verslag van uw commissie een uitvoerig overzicht geeft, omdat het eigenlijk niet kenmerkend is voor het begrip verzet in de aanvangsjaren. Het was numeratief klein en het vereiste een bepaalde geaardheid en kennis van zaken om reeds aanstonds in de „spionnage” te gaan. Die activiteit was echter niet representatief voor de mentaliteit van het Nederlandse volk, van een verzetsoogpunt gezien.

84013. De Voorzitter: Het inlichtingenwerk was een onderdeel van het optreden van de O.D. als zodanig. Daarnaast is het een feit, dat reeds lang vóór 1943 er een samengaan was van een grote groep van

mensen, voor een belangrijk deel afkomstig van het vroegere leger, die een gemeenschappelijke doelstelling hadden, welke misschien nog wel een nadere beschouwing waard is. Over de doelstelling van de O.D. in de verschillende tijden is nogal wat te doen geweest.

A. De doelstelling van de O.D. is mij nooit helemaal duidelijk geworden. Er is nogal het een en ander over te doen geweest en voor zover ik het uit uw vraag kan opmaken, heeft die te maken met het verwijt, dat ten aanzien van de O.D. herhaaldelijk is geuit, namelijk van autocratische, althans minder democratische bedoelingen voor de periode na de oorlog.

84014. De *Voorzitter*: Ons onderzoek over de kwestie is nog niet helemaal tot een einde gekomen, maar in verschillende getuigenverklaringen is gezegd, dat van de kant van de centrale leiding van de O.D., die er in 1942 is gekomen, dus in het bijzonder de heer Six, steeds is geponereerd, dat de O.D. zich voorstelde mede een dienende taak te hebben bij de bevrijding. Ik leg de nadruk op de woorden „een dienende taak”, omdat dit ook door de heer Six zelf voorop wordt gesteld. In de vroegere periode van de O.D. zijn er kennelijk symptomen geweest van een veel verder strekkende doelstelling, nl. het vormen van een bewind na de bevrijding met een opperbevelhebber, die vrijwel onbeperkte bevoegdheden zou hebben en zou worden bijgestaan door of zou ressorteren onder een bewind, te vormen uit Nederlanders hier te lande.

A. Voor zover er in 1942 een bepaalde richtlijn is uitgegaan — of misschien was het slechts een bepaalde visie van de toenmalige leiding van de O.D., dus de heer Six c.s. —, drong deze waarschijnlijk niet zo gemakkelijk door in ruimere kring. De O.D. was een begrip, maar ik geloof niet, dat men kan zeggen, dat het een duidelijk uitgesproken landelijke organisatie was, waarvan het naar buiten bekend was wat zij precies wilde of niet wilde.

84015. De *Voorzitter*: In ieder geval hebt u persoonlijk weinig contact gehad met de vertegenwoordigers van de O.D.?

A. Pas veel later, in 1944. Het is mij echter wel opgevallen bij het doorkijken van de stukken, hoe er toch reeds in 1941 en 1942 telkens sprake is van een bepaalde toekomstsituatie, die sterk zou afwijken van de staatkundige verhoudingen, zoals men die vóór de oorlog had gekend. Het was zeer en vogue om in denigrerende zin te spreken over het begrip partijen, zo ook over het Parlement. Misschien kent u het buiten Nederland geschreven boek: „De wedergeboorte van het Koninkrijk”, van Boisot, dit geeft aanwijzingen in die richting. Zo waren er ook hier in Nederland tal van geschriften, die of aanknoopten bij het boek van Boisot of uit eigen inspiratie stelden, dat het Parlement minder te zeggen moest hebben, dat de wetgevende macht meer bij de Regering zou moeten komen of in sommige gevallen bij de Koningin, dat het Parlement meer een achteraf controlerende taak moest hebben, dat het partijwezen het functioneren van een behoorlijke samenleving had bewezen kwaad te doen, enz. Kortom, u kent deze dingen, die in de jaren 1941, 1942 en 1943, ja zelfs in 1944, maar zeker in de eerste jaren, een nogal populaire reactie waren in niet eens zulke beperkte kringen, op de schok, die de oorlog en de bezetting hier hadden gegeven.

84016. De *Voorzitter*: U zei: zelfs in 1944. Bent u van oordeel, dat die stemming ten opzichte van de instituten, die u hebt genoemd, in 1944 een verandering onderging?

A. Het werd minder gehoord, misschien ook omdat de tegenstemmen luider en bewuster werden.

84017. De *Voorzitter*: Die tegenstemmen werden toen dus wel luider?

A. Ja. Daar, waar men groeperingen of mensen zag optreden in dat vage geheel, dat men betitelde als O.D., kon men dat wel min of meer parallel stellen met de geluiden, die ik zojuist heb beschreven. Het is dus niet zo, dat er op een bepaald ogenblik een uitspraak was van de O.D., die ik u zou kunnen voorleggen als bewijsstuk van hetgeen men na de oorlog wilde. Het kan heel goed zijn, dat de persoon van de heer Six in zijn denken nimmer de wegen heeft betreden van anti-democratische demagogen. Desondanks meen ik, dat men de sfeer van de O.D. inderdaad kon gelijkstellen met dergelijke begrippen van „sterk gezag”. In de eerste jaren was nu eenmaal, misschien ook ten gevolge van het optreden van de Nederlandse Unie, hier en daar een gevaarlijke rancune ontstaan tegenover het democratische geheel, dat hier vóór 1940 bestond. Op de vooroorlogse toe-

stand was ook wel van andere zijde critiek, ik zou willen zeggen van onverdacht democratische zijde. In „Vrij Nederland”, „Het Parool”, „Je Maintiendrai” en ook vele andere bladen vindt u ook wel critiek op wat er was vóór 1940. Dat was alleen een volkomen andere benadering dan die critiek, welke ik zojuist bedoelde, nl. van een democratisch gezichtspunt uit.

Het is dus wel mogelijk, en ik heb ook geen reden aan zijn woorden te twifelen, dat de coöndant van de O.D. mededeelt, dat de O.D. nimmer iets anders heeft nagestreefd dan een dienende functie tijdens de bevrijding. Dit neemt niet weg, dat men de sfeer van de O.D., zeker tot 1944, gelijk kon stellen met een visie op het functioneren van de Staat voor de toekomst, die voor het gevoel van vele democraten zeer twijfelachtig was. Er zitten trouwens aan deze kwestie ook nog enige juridische implicaties vast, die ik niet helemaal kan overzien. De O.D. heeft een — en dat is zeker de O.D. als zodanig — bepaalde visie gehad omtrent de wettelijke regelingen, die zouden gelden op het moment van de bevrijding. Er is een vrij fameus punt van verschil geweest over de vraag, of de vooroorlogse wetgeving ten aanzien van de staat van beleg op het ogenblik van de bevrijding al of niet zou gelden. Tot September 1944 toe heeft de O.D. zich op het standpunt gesteld, dat die oude wetgeving wel zou gelden en een deel van zijn juridische voorbereidingen was gebaseerd op die oude wetgeving. Mede op grond hiervan meende de O.D. voor de periode tijdens en na de bevrijding een vrij ver gaande macht te hebben. Pas toen uit Londen het bericht kwam, dat die wetgeving niet meer zou gelden en was vervangen en dat ook de overtuiging doordrong, dat Londen dit rechtsgeldig kon doen via het Staatsnoodrecht en er dus een Bijzondere Staat van Beleg zou zijn, heeft de O.D. haar visie op die na-oorlogse situatie opgegeven. Hierover zou de heer Caljé van de staf van de O.D. u veel kunnen mededelen, omdat hij een jurist was, die zich in het bijzonder hiermede bezighield en van wie ik ook een deel van de kennis heb, die ik hier mededeel.

84018. De *Voorzitter*: Hoe ziet u de sfeer van de aanhangers van de Nederlandse Unie?

A. Ik heb in de Nederlandse Unie nooit iets anders kunnen zien dan een legale uitlaatklep van anti-Duitse gevoelens. Ik ben er van overtuigd, dat de overgrote meerderheid van de leden van de Unie lid werd, omdat zij voelden, dat daarin iets zat van verzet tegen de Duitsers. Het blijkt in de praktijk ook wel, dat uit de Unie-organisatie veel verzetscontacten en groepen zijn voortgekomen. Het was alleen iets anders dan wat de leiding van de Unie als zodanig stelde. Ik geloofde toen, en nu nog veel sterker, dat het een grote fout van die leiding was legaal politiek te willen bedrijven in een door de Duitsers bezet land. Indien de Unie geslaagd zou zijn — het is een beetje mank om vergelijkingen te treffen —, dan was daarmee een Nederlandse Vichy-politiek ingeluid. De Unie is, blijkens de uitingen van haar weekblad, op tal van punten vergelijkbaar met de Vichy-politiek in Frankrijk. Het trachten te scheppen van een nieuw legaal werkend Nederlands orgaan onder de Duitse bezetting betekende al aanstonds te komen met een aantal leuzen, die toch eigenlijk zeer bedenkelijk waren, zeker onder de Duitse bezetting. Ontzaglijk veel mensen hadden behoefte aan vernieuwing. De wens, dat er iets anders moest komen, was een reactie op de plotselinge gebeurtenissen van 1940. Maar zoals de Unie daarin trachtte te voorzien, was toch eigenlijk erg bedenkelijk. Ik kan dit alleen maar verklaren uit een volkomen onderschatting van de gevaren van het Duitse nationaal-socialisme en van de betekenis van de Duitse bedoelingen in de wereld en in het bijzonder ten opzichte van Nederland. Een zekere politieke naïveteit dus, en misschien ook wel een gebrek aan zelf-beheersing bij de drie leiders om hun eigen visie op de toekomst uit te stellen tot daarover vrij kon worden gediscussieerd.

84019. De *Voorzitter*: U gelooft dus bepaaldelijk wel aan een discrepantie tussen de motieven, die golden voor het officieel optreden van de Nederlandse Unie, en de gevoelens van een groot deel van de aanhangers?

A. Daar ben ik van overtuigd

84020. De *Voorzitter*: Wij zouden dan nu de bespreking van de eerste periode tot Mei 1943 kunnen afsluiten. U wilt dus nu wel doorgaan met uw opmerkingen over de tweede periode.

A. De tweede periode werd gekenmerkt door een zeer grote uitbreiding van het verzet, numeratief gezien. Het girig de hele bevolking langzamerhand aan, de arbeidsinzet trof op de duur haast ieder gezin, de Jodenvervolgingen hadden zeer veel mensen gewekt

uit een zekere inactiviteit. De Duitse methoden hadden diepe indruk gemaakt. De dreiging van het wegvoeren van de soldaten naar Duitsland ging eveneens een grote categorie van mensen aan. De voedsel-nood werd nijpender door de Duitse economie, die hier heerste, hetgeen de mensen ook weer dwong een standpunt in te nemen. Omstreeks 1943 was bijna de totaliteit van de Nederlandse studenten toegevoegd aan het verzet, hetgeen ook weer een buitengewoon belangrijke uitbreiding was voor de mogelijkheden van het verzet. In die uitbreiding, waardoor dus op alle terreinen het verzet meer betekenis kon gaan krijgen, krijgt men andere accenten. De eerste bonnenkraken dateren van eind April, begin Mei 1943. Het optreden van de K.P., en later van de sabotagegroepen van de R.V.V., neemt een steeds fellere vorm aan. De Duitse reacties worden veel feller, treincontrôles, razzia's in de bedrijven, verslechtering van de toestanden in de concentratiekampen en gevangnissen, een toenemend aantal doodvonnissen, etc. In het midden van het verzet stond het verhinderen van de wegvoering van Nederlanders van alle categorieën, het bevorderen van het onderduiken daarvan en weer als gevolg daarvan de noodzaak tot het kraken van bonnen, tot het zoeken van onderdak, etc. Hierbij komt zijdelings, dat de toenemende oorlogvoering ook betekende een grote stroom van piloten, die voortdurend uit afgeschoten vliegtuigen te voorschijn kwamen, hetgeen op onverwachte wijze ook weer mensen in het verzet betrok. Mensen, die soms drie of vier jaar lang niets hadden gedaan, vonden op een goede dag een piloot voor hun deur staan en moesten op dat moment een beslissing nemen, een beslissing of, nu het op hun weg kwam, zij zich al of niet aan het verzet onttrokken. Het gevecht van het Nederlandse volk, voor zover dat werd gerepresenteerd door het verzet, was een gevecht om de inschakeling van Duitse kant te verhinderen, iets, dat doorging tot ongeveer September 1944. Dit is dus de tweede periode.

Daarna volgt een optreden van Duitse kant in zijn meest beestachtige vorm tegenover een illegale activiteit, die zich bijzonder ver uitstreckte en eigenlijk een open gevecht op leven en dood werd tussen grote groepen uit het verzet en de Duitsers. Dit om te verhinderen, dat de vernietigingsmaatregelen ten opzichte van het Nederlandse volk werden uitgevoerd. Ik breng nog even in herinnering de massale razzia's, die eigenlijk begonnen in Rotterdam en zich verder over Nederland uitbreidden. Het waren razzia's, die geen enkele rekening hielden met het voortbestaan van het Nederlandse volk als zodanig en het functioneren van de samenleving hier. Het werd een bijna sadistische drang om hier in ieder geval het land en de bevolking te vernietigen. Het oprollen van de bovenleiding van de spoorlijn Amsterdam—Utrecht, het wegnemen van alle rails, het wegvoeren van machinerieën, alles wijst in die richting.

83021. De *Voorzitter*: Als tegenhanger daarvan was er een nog scherper optreden van het verzet. De laatste periode, die u noemt, valt samen met het gecoördineerd optreden van het gewapend verzet en het op grotere schaal komen van hulpmiddelen uit Engeland via het B.B.O.

A. Inderdaad.

84022. De *Voorzitter*: Het lijkt mij, dat wij na deze inleiding kunnen overgaan tot het vraagstuk van de coördinatie. Misschien kunt u eerst aangeven hoe de toestand, organisatorisch gesproken, vóór die coördinatie was en daardoor duidelijk maken, wat er eigenlijk te coördineren viel.

A. Er was langzamerhand een aantal verzetsgroepen gegroeid, welke met een specifieke taak waren belast, zoals overvallen, vervalsingen, uitgave van illegale bladen, enz., groepen, die langzamerhand omvangrijker werden in aantal en vorm. De eerste aanleiding om te overwegen, of het niet zinvol was tot coördinatie over te gaan, was de Meistaking van 1943, toen op tal van plaatsen tegengestelde meningen bestonden, hier en daar consignes werden uitgegeven, die elders weer op andere wijze werden gegeven. Vanaf het ogenblik, dat bleek, dat een goed overzicht van de kaart van het land ten opzichte van het Duitse beleid en van incidentele gebeurtenissen van groot nut zou zijn geweest, begon er hier en daar — ik benader het uit organisatorisch oogpunt — de gedachte te ontstaan tot meer contact te komen. Daartegenover stond uit veiligheidsoverwegingen een zeker afwijzen van veel contact. Ik ben er van overtuigd, dat, wanneer er niet met grote nadruk vanuit Londen op was aangedrongen, die coördinatie niet tot stand zou zijn gekomen; daarvoor waren te grote remmen aanwezig, voornamelijk uit veiligheidsoverwegingen. Inderdaad was dit een punt, dat de moeite waard was te overwegen. De coördinatie heeft ook tot grote klappen geleid, o.a. de arrestatie van het pas

gevormde bestuur van de Stichting 1940—1945, naar ik meen in de eerste maanden van 1945. Daardoor konden de Duitsers de hand leggen op een aantal leidende figuren van de verschillende organisaties, hetgeen zonder de coördinatie onmogelijk zou zijn geweest.

84033. De *Voorzitter*: U gelooft dus, dat het optreden van de Regering te Londen een belangrijke factor is geweest bij de coördinatie?

A. Een doorslaggevende factor.

84024. De *Voorzitter*: Beschouwt u het als een debet- of een creditpost op de rekening van de Regering? Zoëven noemde u vóór- en nadelen. Concluderend moet u dus vóór- en nadelen tegen elkaar kunnen afwegen.

A. Ik geloof, dat de voordelen aanzienlijk groter zijn geweest dan de nadelen, waarbij de stimulans vanuit Londen tot goede resultaten heeft geleid. Er was uit veiligheidsoverwegingen wrl aanleiding hiervoor niet té enthousiast te zijn, maar ook was er reden te overwegen, of beter contact niet zinvol was. In het Witboek van de G.A.C. wordt de aanloop tot deze coördinatie vrij uitvoerig weergegeven en hier en daar pleeg ik, met wat ik nu zeg, plagiaat uit dat Witboek.

84025. De *Voorzitter*: Vanuit welk gezichtspunt hebt u het zelf beschouwd?

A. Sedert voorjaar 1944 was ik vertegenwoordiger van de illegale organisatie van het Parool bij andere groepen. Dat was mijn qualiteit tot Juli 1944, toen een aantal groepen, die later de linkersectie werden genoemd, mij als vertegenwoordiger aanwezen in de Contact-Commissie.

84026. De *Voorzitter*: Onder welke naam bent u daarbij opgetreden?

A. In deze sfeer onder de naam van *Roelants*.

84027. De *Voorzitter*: In andere sferen onder een andere naam'?

A. Het kwam wel voor, dat men voor andere activiteiten andere namen koos. Buiten de regionen van het Parool verscheen ik onder verschillende andere namen.

84028. De *Voorzitter*: U hebt dus nu de algemene factoren aangegeven, die tot de coördinatie hebben geleid?

A. Vanuit één kant bezien, en wel voornamelijk uit de organisatorische kant; er was namelijk ook nog een politieke kant. Met het oog op de toekomst was er langzamerhand meer en meer sprake van, dat het verzet, dat men in de loop van 1943—1944 een verzetsbeweging kon gaan noemen en dat quantitatief groter werd, een bepaalde taak zou hebben in de wederopbouw van ons land in de na-oorlogse situatie, ook een politieke taak. De verzetsbeweging gaf op haar wijze leiding aan een deel van het Nederlandse volk en waar nu eenmaal deze beweging de leiding genomen had en ook blijkbaar enig resultaat bereikte, was er aanleiding om te zeggen, dat het op het moment van de bevrijding nog wel degelijk zin had de woordvoerders van deze beweging een stem te geven in de dingen, die gingen gebeuren. Immers, de strijd tegen de Duitsers was niet alleen het fysiek verwijderen van mensen, die niet hoorden op Nederlands grondgebied, maar deze strijd was ook van geestelijke aard, en niet uitsluitend gegrondvest op factoren, die hun gelding verloren op het moment, dat de laatste Duitsers hier waren verdwenen. Het is misschien zinvol u een citaat voor te lezen uit één van de illegale bladen, waarin deze gedachtegang min of meer wordt neergelegd:

„Tijdens de oorlogsjaren hebben er teveel verschuivingen in ons volk plaats gehad om de oude partijgroeperingen nog representatief voor dezen tijd te kunnen achten. De meest-oude politici hebben zich trouwens tijdens den bezettingstijd buiten de actieve politiek gehouden en daarmede hebben zij zich als leiders voor een in nood verkeerend volk gediskwalificeerd. Gedurende de jaren der Duitse onderdrukking hebben anderen gepoogd leiding aan het volk te geven, het moreel hoog te houden, verzetsgeest aan te wakkeren en de natie aan te vuren tot een nimmer versagenden strijd voor de handhaving van het nationale volksbestaan. Zij deden het vaak op gebrekkige wijze, omdat zij of geen of weinig ervaring hadden, maar zij deden het, en in het

algemeen was hun beleid juist. Zij sneden Deutsche telefoonkabels door en verrichtten spionnagewerk, zij staken Deutsche opslagplaatsen in brand en zij wisten een tweehonderd duizend Nederlandsche werkkrachten aan de Deutsche oorlogsindustrie te onttrekken. Zij vervalschten persoonsbewijzen, stempels, Deutsche contrôlepapieren, zij schreven, drukten en verspreidden illegale kranten, bereidden stakingen voor, overvielen distributiekantoren en bevolkingsregisters, ruimden landverraders uit den weg en hielden discussiebijeenkomsten, waar alle problemen van den strijd tegen den vijand, de tekortkomingen van het verleden en de eischen voor de toekomst besproken werden, en zij deden alles, wat men van leiders mag verwachten: zij gaven leiding aan den strijd in het donkerste uur van onze geschiedenis. Het is verheugend, dat Koningin en Kegeering de groote beteekenis van dit alles zien en erkennen, zoodat zij besloten hebben de illegale groepeerings door middel van een Raad der Illegaliteit in de gelegenheid te stellen tot het geven van adviezen over allerlei groote vraagstukken van dezen tijd en met name o.a. over de vorming van een nieuwe Nederlandsche Regeering."

84029. De **Voorzitter**: Van welke tijd is dit citaat?

A. Van November 1944. Ik zou u ook iets minder afgeronde citaten van vóór die tijd kunnen geven, dus van 1943 en begin 1944, niet om daarmee aan te tonen, dat alles zo had moeten gaan als daarin staat, maar om u een voorbeeld te geven, hoe er in vrij ruime groepen werd gedacht. De verwachting van een bepaalde zeggenschap na de bevrijding, aangezien immers de problemen niet ophielden bij het technisch feit van het verdrijven van de Duitse legers, leidde ook in ons land tot de behoefte een platform te vormen, waarop het verzet haar stem kon laten horen. Voor enkele groepen van het verzet, voornamelijk de links progressieve groep, is dit een stimulans geworden voor de coördinatie. Een tijdlang is in de middensector de opinie heersende geweest, dat de illegaliteit uitsluitend te maken had met de strijd tegen de Duitsers en dat die strijd eindigde op het moment van de bevrijding; na die tijd bestond er geen illegaliteit meer en er was dus ook geen behoefte aan enigerlei platform. Voor zover ik de geschiedenis ken, zie ik een overeenkomstige ontwikkeling in Frankrijk in het bijzonder en tot op zekere hoogte ook in België in die periode. In Frankrijk ontstond aanvankelijk de Conseil Consultatif de la Resistance, welke later werd het Comité National de la Resistance, ik meen onder leiding van *Bidault*. Over deze historie in andere landen zou overigens mr. *Sandberg* u beter kunnen inlichten dan ik; hij maakte er een studie van.

84030. De **Voorzitter**: Het lijkt mij, dat wij het vraagstuk van de coördinatie het beste benaderen door de zaak chronologisch te bekijken vanaf het begin van 1944, toen als eerste element de 19 punten gingen spelen.

A. In mijn herinnering was dit iets later. Keen, ik vergis mij, het is Februari geweest.

84031. De **Voorzitter**: Dat is dus het begin van de coördinatie geweest.

A. Het is eigenlijk de aansporing er toe geweest. Het begin is geweest de vergadering van 3 Juli te Amsterdam, welke voortvloede uit het telegram van 8 Juni.

84032. De **Voorzitter**: Als men de geschiedenis van de coördinatie beschrijft, moet men toch beginnen met die 19 punten van Februari 1944.

A. Misschien zou men dan nog een stap verder moeten teruggaan, nl. tot de samenspreking, die heeft plaats gevonden tussen een vrij groot aantal illegale groepen naar aanleiding van de benadering door de Duitse overste *Stahle* om te vragen, op welke voorwaarden de Nederlandse illegaliteit bereid was in zee te gaan met een herzien Duits bestuur hier te lande, dat zou ontstaan na een Putsch in Duitsland.

84033. De **Voorzitter**: Hebt u zelf deelgenomen aan die besprekingen?

A. Ik heb niet deelgenomen aan die bespreking, welke tussen een flink aantal illegale groepen heeft plaats gevonden. Ik meen, dat de heer *van Heuven Goedhart* en *mr. Cramer* verslag hebben gedaan van hun gesprekken met de overste *Stahle*. Ik heb slechts het standpunt van de Parool-groep helpen vaststellen.

Dat was de eerste keer, dat een vrij groot aantal groepen bij elkaar kwam aan één tafel. Overigens heeft dit niet tot resultaat geleid in die zin, dat er antwoord is gegeven aan de heer *Stahle*. Londen achtte dat namelijk ongewenst.

Op zich zelf was deze vergadering een bijzondere gebeurtenis en voor het eerst ontstond het begrip „de verzetsbeweging". Het Nederlandse verzet werd geraadpleegd over een gemeenschappelijk standpunt ten aanzien van een probleem. Ik ken de datum van deze vergadering niet uit mijn hoofd, maar daarna kwamen die 19 punten, waarin werd aangedrongen op een vorm van samenwerking, nog niet ter sprake.

84034. De **Voorzitter**: Wat was uw mening omtrent de visie van de Regering op de situatie van het verzet in Nederland, zoals die was neergelegd in deze 19 punten? Getuigde zij van een behoorlijke kijk er op of was dat niet het geval?

A. Ik geloof, dat uit die 19 punten wel bleek, dat men te Londen een onvolledige kijk had op de verzetsactiviteit; in het bijzonder het zesde punt geeft dit weer. Daar wordt een verdeling van het verzet gemaakt in drie hoofdgroepen, nl. het Burger Comité op het gebied van binnenlandse politieke aangelegenheden, Orde Dienst op het gebied van orbewaring na de bevrijding, en Nationaal Comité van Verzet, alsmede Raad van Verzet, op het gebied van verzetsacties. Dit is een schema, dat de werkelijkheid geweld aandoet.

84035. De **Voorzitter**: Bovendien zijn bepaalde onderdelen niet juist omschreven. Men zou kunnen zeggen, dat de indeling van de O.D. op het gebied van de orbewaring na de bevrijding vrij goed is geschetst, maar dat het Burger Comité het enige representatieve orgaan zou zijn op het gebied van de binnenlandse politiek, is niet juist. Wanneer het Nationaal Comité van Verzet en de Raad van Verzet worden genoemd op het gebied van verzetsactiviteit, dan is ook dit niet helemaal juist en zeker niet volledig.

A. Inderdaad niet, het was mijns inziens zelfs in de verste verte niet volledig of juist. In het zevende punt wordt er de ondergrondse pers aan toegevoegd, welke actie het ganse gebied bestrijkt. Het lijkt mij, dat men hiermede niet goed weg heeft geweten. Ik geloof, dat wij Londen dit niet zo kwalijk kunnen nemen. Het was echter een bevestiging van het feit, dat het zeer moeilijk was daar een beeld te verkrijgen van hetgeen hier gebeurde. Iedereen, die dit hier las, deed het een beetje mal aan.

84036. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets meegemaakt van de aankomst van de 19 punten?

A. Als ik het mij goed herinner, was het zo, dat die 19 punten niet in een formeel stuk kwamen, maar dat zij door een agent, die hier aankwam, uit het hoofd werden opgenoemd. Het heeft enige tijd geduurd, voordat de juistheid en de betrouwbaarheid van deze punten vaststonden.

84037. De **Voorzitter**: Het is zeer goed mogelijk, dat u zich herinnert, dat deze punten uit het hoofd werden genoemd. Zij waren echter wel op schrift gesteld, maar de agent, die ze had overgebracht, was ze op de eerste dag, dat hij in Nederland kwam, kwijtgeraakt als gevolg van een arrestatie. Van sommige kanten is ons medegedeeld, dat daardoor een zeker wantrouwen tegen de agent in kwestie was ontstaan. Kunt u zich dit herinneren?

A. Het was geen wantrouwen in zo'n uitdrukkelijke vorm, maar wel was het een gevoel van onzekerheid. Wij konden toch moeilijk hier serieus op ingaan — vooral in een tijd, die toch vol was van geruchten, mystificaties, Duitse provocaties, enz. — zonder dat behoorlijk vaststond, dat het inderdaad in deze terminologie punten waren, welke de Nederlandse Regering zond.

In mijn herinnering heeft het wel enkele maanden geduurd.

84038. De **Voorzitter**: Dat is volkomen juist; de punten zijn later nog eens opnieuw gezonden.

Dit verhaal hebben wij gehoord van de agent in kwestie zelf en wat betreft de reactie, heeft o.a. de heer *Sin* medegedeeld, dat men zich enigszins onzeker tegenover dit verloop van zaken gevoelde. Was het nu zo, dat getracht is deze 19 punten zoveel mogelijk bij de verschillende organisaties bekend te maken?

A. Inderdaad. De agent, die dit overbracht, zou contact hebben gehad met een groep, die via de contacten, welke bestonden, dit aan de verschillende groepen heeft uitgedeeld. Ik herinner mij in ieder geval, dat wij deze tekst in de loop van het eerste halfjaar van 1944 hebben gekregen als voor „Het Parool" bestemd.

84039. De **Voorzitter**: U hebt van deze 19 punten dus kennis gekregen in uw kwaliteit van vertegenwoordiger van de „Parool“-groep?

A. Inderdaad.

84040. De **Voorzitter**: Was daar enige consequentie aan verbonden, b.v. dat getracht is onderling contact te krijgen? Of is het zo ver niet gekomen?

A. Er zijn pogingen gedaan. Ik meen, dat de eerste pogingen als reactie hierop uitgingen van de organisatie van „Vrij Nederland“. Op de achtergrond had hiermede in sterke zin te maken de heer *Bosch* van *Rosenthal*, die reeds geruime tijd voorstander was van een samengaan van de verschillende verzetsgroepen. Van de zijde van „Vrij Nederland“ zijn er dus plannen ingediend. U zou dit echter beter aan een van de vertegenwoordigers van die organisatie kunnen vragen. Ik herinner mij er nog stukken van. In het midden van deze plannen viel het telegram van 5 Juni.

84041. De **Voorzitter**: Men was toen dus eigenlijk nog aan het discussiëren over die negentien punten?

A. Ja. Het telegram van 8 Juni gaf eigenlijk de stoot.

84042. De **Voorzitter**: Hoe heeft men dat telegram ontvangen? Het heeft aanleiding gegeven tot een belangrijke gebeurtenis op het gebied van de coördinatie, ik bedoel: het ontstaan van de Grote Adviescommissie der Illegaliteit en de Contact-Commissie.

A. Er is eerst geweest een vergadering van 3 Juli en hangende die vergadering volgde het benoemen van een commissie, welke voorstellen diende te doen. Deze commissie is na het aanvaarden van die voorstellen de Contact-Commissie geworden. Het was dus een soort vergadervorm van de Grote Adviescommissie der Illegaliteit en in organisatorische vorm was het de coördinatie.

84043. De **Voorzitter**: Hoe groot was de vergadering van 3 Juli?

A. In mijn herinnering omvatte die eeri twaalf tot vijftien personen.

84044. De **Voorzitter**: Waren zij vertegenwoordigers van de meeste groepen van het verzet?

A. Van verreweg de meeste groepen.

84045. De **Voorzitter**: Werd elke groep door één persoon vertegenwoordigd?

A. Er waren enkele mensen, die meer groepen vertegenwoordigden. Het Vaderlands Comité, dat blijkens het telegram hierbij zeer bewust betrokken diende te worden, was niet persoonlijk vertegenwoordigd, maar liet zich vertegenwoordigen door iemand, die tegelijkertijd het Nationaal Comité vertegenwoordigde.

84046. De **Voorzitter**: Wie heeft de vergadering van 3 Juli bijeen weten te roepen?

A. Ik zou u willen verzoeken in het bijzonder de heer Neher te vragen naar de voorbereidingen van de vergadering van 3 Juli. Ik meen, dat hij daarin een groot aandeel heeft gehad. Als ik mij goed herinner, is hij ook president van de vergadering geweest.

84047. De **Voorzitter**: Is het u bekend, waar het telegram is ontvangen?

A. De lijn ken ik niet.

84048. De **Voorzitter**: In het telegram van 8 Juni waren verschillende gedachten verwerkt. Er werd in gezegd, dat de Koningin het als noodzakelijkheid ziet, dat een coördinatie tot stand komt van alle ondergronds werkende groepen. De samenwerking van de hieruit te vormen groep van voormannen dient op zo breed mogelijke basis te geschieden.

Hier wordt dus reeds gepreludeerd op een gemeenschappelijk orgaan. Het telegram gaat nog verder en zegt:

„Deze groep, zoodra gevormd, zal bij een evt. vacuum opdracht krijgen een of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordiger(s) der Regeering tot handhaving van orde en rust, tot de aankomst van de vooruit te zenden Ministers, die als kwartiermakers zijn te beschouwen en van het Militair Gezag.“

Dit is een soortgelijke gedachte als die, welke bij het College van Vertrouwensmannen een rol heeft gespeeld.

Dan volgt de zin:

„De organisatie en technische uitvoering der orde-handhaving blijft echter opgedragen aan den daarvoor dezerzijds reeds aangewezen dienst.“

Daarmede wordt waarschijnlijk het Militair Gezag bedoeld.

A. De O.D., naar mijn mening.

84049. De **Voorzitter**: Vervolgens wordt gezegd:

„In den eersten tijd na de bevrijding zal bedoelde groep door de Kroon verzocht worden Haar van advies te dienen.“

A. Daarmede wordt de vorige groep bedoeld, de voormannen uit de coördinatie.

84050. De **Voorzitter**: Dan volgt de zin:

„De Koningin heeft de overtuiging, dat de coördinatie op deze basis, naast andere een goed middel vormt om wenschen en strevingen van het Nederlandsche volk tot uiting te brengen in den tijd, dat nog geen nood-Volksvertegenwoordiging werkt.“

Blijkbaar slaat dit dus op de tijd, onmiddellijk na de bevrijding. In ieder geval was dit telegram rijk aan gedachten.

Hoe heeft men op dit telegram in de vergadering van 3 Juli gereageerd en hoe heeft men getracht tot een organisatie te komen?

A. In die vergadering is uitvoerig gediscussieerd .....

84051. De **Voorzitter**: Waar is de vergadering gehouden?

A. Te Amsterdam ..... over de vraag in de eerste plaats of men hierop in moest gaan en of het inderdaad nuttig was tot een coördinatie te komen. Verschillende personen waren er nogal tegen, enerzijds uit veiligheidsoverwegingen, anderzijds omdat men hierin zag een na-oorlogse taak van de illegaliteit, die men niet wenste. Er was ook een andere stroming in de vergadering, die meende, dat, wat men er ook persoonlijk van vond, dit kon worden beschouwd als een bevel namens de Koningin en de Minister-President, waaraan men zich niet behoorde te onttrekken. Het was een bevel, gegeven door de wettige Regering, die in staat was meer te overzien dan wij konden overzien en zelfs, indien zij daartoe niet in staat was, altijd nog de bevoegdheid had dit op te dragen. En al was het niet in de formele zin een bevel, het moest toch als zodanig worden gezien en aanvaard. Er was ook een aantal personen, die met graagte ingingen op de teneur, welke eigenlijk in het telegram is verwerkt.

84052. De **Voorzitter**: Wat bedoelt u met de teneur?

A. Het volbrengen van een coördinatie, het benoemen van voormannen en het na de oorlog van advies dienen.

Er is over twee coördinatievormen vrij langdurig gediscussieerd. De eerste was een indeling van het verzet in drie groepen, ik meen dat het waren de groepen pers, steun en actief gewapend verzet.

84053. De **Voorzitter**: Dat zou dus een indeling geweest zijn naar de taak?

A. Inderdaad. De andere indeling, die tenslotte is gekozen, was min of meer naar de politieke ligging. Ik meen, dat in de gehele vergadering het woord politiek niet is genoemd; men noemde het de groepen, welke naar geartheid het meest met elkaar te maken hadden of toch reeds contact met elkaar hadden. Het kwam er achteraf op neer, dat het ongeveer was naar politieke ligging, waarbij rechts en links niet zo moeilijk uit elkaar te scheiden waren, en wat er overbleef, was het midden. Tenslotte heeft dit niet slecht gewerkt in de opinievorming en achteraf gezien, was het waarschijnlijk een gunstiger indeling dan die naar functie.

84054. De **Voorzitter**: Kunt u globaal aangeven, welke organisaties in die drie sectoren thuishoorden?

A. In de rechtersector vindt u Trouw, de Landelijke Organisatie, het Schoolverzet, in het bijzonder Protestants-christelijk Schoolverzet, voor zover ik weet in die periode de enige groep van schoolverzet, die was georganiseerd en als zodanig wel optrad, en in de vierde plaats de K.P.

Aan de linkerzijde vindt u Vrij Nederland, de Waarheid, Je Maintiendrai, de Raad van Verzet, de Vrije Katheder, Christophoor, Katholiek Kompas, de Vrije Kunstenaar en het Parool.

De middengroep omvatte het Nationaal Comité, het N.S.F., het Zeeliedenfonds, het Studentenverzet, Persoonsbewijzencentrale, Medisch Contact en het Hooglerarenverzet, ofschoon het op dat moment waarschijnlijk nog niet als zodanig bestond. De studenten beweerden altijd, dat er geen Hooglerarenverzet was, en zij bestreden de mandaten van de vertegenwoordiger van het Hooglerarenverzet. Na enige tijd is het echter toch wel zeer effectief gaan werken.

84055. De **Voorzitter**: Ik heb u de O.D. niet horen noemen.

A. De O.D. nam een afzonderlijke plaats in. Zoals u hebt gezien in die 19 punten en in het telegram van 8 Juni, wordt de O.D. door Londen voortdurend afzonderlijk vermeld als een dienst met speciale taken voor de tijd omstreeks de bevrijding. Op die vergadering was de O.D. ook vertegenwoordigd. De O.D. wilde zich niet aansluiten bij een van die drie sectoren. Op dat moment is in het midden gelaten, hoe dit later precies zou lopen en het is tenslotte zo gegaan, dat er een studietoelichting is benoemd, die voorstellen moest doen betreffende de vorm van de coördinatie, en de O.D. was voor deze taak hierin afzonderlijk vertegenwoordigd.

84056. De **Voorzitter**: Was bij de vergadering van 3 Juli de verdeling in sectoren en de plaats van de groepen daarin reeds uitgemaakt?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter.

84057. De **Voorzitter**: Is deze keuze staande de vergadering gemaakt?

A. Ja, staande de vergadering zijn ook de personen gekozen, die in de studietoelichting zitting zouden moeten nemen. Afzonderlijk is daarbij de O.D. terechtgekomen, evenals het Vaderlands Comité, waardoor toen eigenlijk voor het eerst op verzoek van de Regering en misschien ook wel door de voorbereidingen, welke reeds geruime tijd door de heer *Bosch van Rosenthal* waren gemaakt, een rechtstreeks contact kwam tussen het Vaderlands Comité en de verzetsbeweging.

84058. De **Voorzitter**: Hoe was die studietoelichting samengesteld?

A. Bedoelt u personen of groepen?

84059. De **Voorzitter**: Ik heb begrepen, dat de studietoelichting de Contact-Commissie is geworden.

A. Ja, nadat haar voorstellen waren aangenomen.

84050. De **Voorzitter**: U kunt dan het beste personen en indeling noemen.

A. Voorzitter is geworden de heer *Drees*, die het Vaderlands Comité vertegenwoordigde, de rechtersector werd vertegenwoordigd door de vertegenwoordiger van Trouw, de heer *Bruins Slot*, de middensector werd aanvankelijk vertegenwoordigd door de heer *Neher* van het Nationaal Comité, die later het vertrouwen van de sector heeft verloren en zich moest terugtrekken en is vervangen door de vertegenwoordiger van de Geus, de heer *Drion*, omstreeks de jaarwisseling 1944/1945. De O.D. werd vertegenwoordigd door mr. *Caljé* tot zijn vertrek naar Brabant.

84061. De **Voorzitter**: Door wie werd de heer *Caljé* opgevolgd?

A. Hij werd niet opgevolgd, de O.D. heeft zich toen geschikt in de middensector. Intussen was gebleken — ik spreek nu van October/November —, dat de O.D. helemaal niet zo'n speciale taak had, en was de B.S. tot stand gekomen. De ratio van een afzonderlijke zetel van de O.D. was toen verloren gegaan en de O.D. heeft zich gevoegd in de middensector, zodat elk van de drie sectoren één van de componenten van de B.S. bevatte, nl. rechts de K.P., midden O.D. en links de Raad van Verzet.

De linkersector was vertegenwoordigd door de vertegenwoordiger van het Parool; dat ben ik gedurende de hele periode geweest. Secretaris, niet lid, was aanvankelijk de heer *Nieuwenhuizen*, een medewerker van de heer *Neher*. De heer *Nieuwenhuizen* is bij een arrestatie in het voorjaar van 1945 gewond en kort daarna gefusillerd. Er is geen nieuw niet-lid-secretaris gekomen. Het secretariaat is verder gevoerd door de heer *Drion*.

84062. De **Voorzitter**: Aanvankelijk bestond de Contact-Commissie dus uit vijf personen. Hoe ging het, toen de heer *Caljé* was vertrokken?

A. Toen bestond de Contact-Commissie uit vier personen, behoudens in de laatste maanden vóór de bevrijding, wanneer het ging om uitzonderlijk belangrijke dingen, dan werd de Contact-Commissie verdubbeld en verscheen elke sector met twee vertegenwoordigers.

84063. De **Voorzitter**: De Contact-Commissie heeft dus maar zeer kort uit vijf personen bestaan. De heer *Caljé* is begin October reeds weggegaan.

Kwam zo'n verdubbeling van de vertegenwoordiging nogal eens voor? Of gebeurde dat heel weinig?

A. In de laatste periode is het, meen ik, een keer of vijf, zes gebeurd.

84064. De **Voorzitter**: Kwamen altijd dezelfde personen als dubbelfiguren?

A. Zo mogelijk wel.

84065. De **Voorzitter**: Weet u ook wie dat voor de verschillende groepen waren?

A. Voor de rechtersector mr. *Meijer* van de L.O., wat de middensector betreft, kan ik het mij op het ogenblik niet voor de geest halen, voor de linkersector was het *Wageriaar* voor de Raad van Verzet en ik meen, dat een verdubbeling van het V.C. betekende, dat de heer *Reinink* hieraan werd toegevoegd. Een enkele maal is voor de rechtersector ook als secundus opgetreden *Scheepstra* van de K.P.

84066. De **Voorzitter**: Wanneer is de Contact-Commissie als zodanig opgetreden? U hebt gezegd: op het moment, dat zij als studietoelichting haar rapport aangenomen had gekregen. Wanneer is dat geweest?

A. Dat is het einde van Juli 1944 geweest.

84067. De **Voorzitter**: Is er toen weer zo'n grote vergadering geweest?

A. Neen, het overleg heeft plaats gevonden in elk van de sectoren.

84068. De **Voorzitter**: Wat hield het rapport van de studietoelichting eigenlijk in?

A. Het hield in de vestiging van een coördinatievorm van de illegaliteit, genaamd Grote Adviescommissie der Illegaliteit, waarvan deel zouden uitmaken alle landelijk werkende illegale groepen. Deze werden ook uitdrukkelijk opgesomd, in eerste aanleg waren het er negentien. Die Grote Adviescommissie zou om veiligheidsredenen niet vergaderen, maar zich splitsen in de sectoren, welke ik reeds eerder heb genoemd. Elk van die sectoren zou de resultaten van zijn eigen vergaderingen via een vertegenwoordiger in de Contact-Commissie te berde brengen. Daar zouden de beleidsbeslissingen worden genomen, die vervolgens voor alle groepen bindend waren.

84069. De **Voorzitter**: Vielen de sectoren van de Grote Adviescommissie samen met de sectoren, die achter de Contact-Commissie stonden?

A. Het waren inderdaad dezelfde.

84070. De **Voorzitter**: Kwamen die sectoren veelvuldig bijeen?

A. Wat de linkersector betreft, gebeurde het vóór en na elke vergadering van de Contact-Commissie. De agenda van de Contact-Commissie werd tevoren besproken met alle groepen in de linkersector, idem met de rechter- en middensector. De vertegenwoordiger kreeg mandaat, in de regel bindend, voor de punten, welke zouden worden besproken. Het resultaat van de vergadering in de Contact-Commissie werd vervolgens weer besproken in de sectoren.

84071. De **Voorzitter**: Hoe dikwijls vergaderde de Contact-Commissie?

A. In principe éénmaal per week, maar aanvankelijk gebeurde het tweemaal per week. Er is een korte onderbreking geweest door arrestaties in de omgeving bij de jaarwisseling en door de ziekte van de voorzitter, de heer *Drees*, die in het water langs de Kostverlorenkade was gelopen omstreeks Kerstmis 1944.

Later werd het weer tweemaal per week.

84072. De **Voorzitter**: Verbleven de leden van de Contact-Commissie over het algemeen in dezelfde plaats?

A. In het algemeen te Amsterdam. Het heeft heel wat moeilijkheden opgeleverd, toen het werk van Vertrouwensmannen ging toenemen, omdat de heer Drees ook Vertrouwensman was. Hij moest in een zeer moeilijke periode herhaaldelijk heen en weer gaan tussen den Haag en Amsterdam.

84073. De **Voorzitter**: Het telegram van 8 Juni 1944 begint met de woorden: „Namens Koningin en Minister-President, met referte dezerzijds aan in Maart bekend geïnaakte richtlijnen van H.M., wordt thans medegedeeld.” enz.

Is u ook bekend wat er met de in Maart bekendgemaakte richtlijnen van H.M. wordt bedoeld?

A. Daaronder hebben wij de 19 punten verstaan.

84074. De **Voorzitter**: Is het bij de besprekingen, die daarover hebben plaats gevonden, inderdaad de opvatting geweest, dat met de in Maart bekendgemaakte richtlijnen de 19 punten werden bedoeld?

A. Volgens mijn herinnering wel.

84075. De **Voorzitter**: Einde Juli 1944 was deze organisatie dus tot stand gekomen. Beschouwde men toen de Contact-Commissie als een representatief orgaan van de illegaliteit?

A. Men beschouwde de uitspraken van de Contact-Commissie als representatief, de Contact-Commissie zelf niet. In het begin is er nogal het een en ander over te doen geweest of de Contact-Commissie eigen bevoegdheden zou hebben. Er is beslist, dat dit niet het geval zou zijn. De Contact-Commissie was als het ware een vergadervorm met 19 stoelen, waarvan er slechts vijf bezet waren. Van de overige stoelen werd de stem via die vijf gehoord door voorafgaand overleg en overleg na eventuele besprekingen. Wat er dus via het bindend mandaat van de vijf vertegenwoordigers overeen werd gekomen, beschouwde men inderdaad als representatief voor het verzet.

84076. De **Voorzitter**: Is de regel van het bindend mandaat steeds volgehouden? Het was natuurlijk niet altijd even gemakkelijk; er konden zich onverwachte situaties voordoen en door de loop van de discussie kon de zaak heel anders komen te liggen.

A. In grote trekken is het wel volgehouden. Naargelang er een groeiend vertrouwen ontstond over en weer in de sectoren en onderling, is er een enkele maal van afgeweken. Ik meen, dat zelfs ook formeel was vastgelegd, dat in urgente omstandigheden de vertegenwoordiger naar eigen bevind van zaken kon handelen in de Contact-commissie. Aanvankelijk heeft, naar mij bekend is, de vertegenwoordiger van de middensector, de heer *Neher*, nogal wat weinig contact onderhouden met de verschillende groepen, die hij vertegenwoordigde. Hij heeft zich dus vrij ver gaand gemachtigd beschouwd en dit heeft tot moeilijkheden geleid, waardoor zijn mandaat tenslotte is ingetrokken en hij uit de Contact-Commissie moest gaan.

In de rechtersector liep het heel gemakkelijk, daar was een vrij grote eensgezindheid ten opzichte van de verschillende problemen en een groot vertrouwen in de heer *Bruins* Slot om voor die groep het woord te voeren. In de linkersector lap het aanvankelijk nogal moeilijk, in het bijzonder doordat er nogal wat groepen met zeer uitgesproken meningen in waren. Vrij Nederland had ten aanzien van een aantal punten een zeer eigen geluid en De Waarheid had enige opinies, die nogal afweken van die van practisch alle andere groepen in de linkersector, zodat het heel moeilijk was met een bindend mandaat te spreken over de vrij talrijke dingen, die zich in de Contact-Commissie voordeden.

84077. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, kreeg de vertegenwoordiger dus een mandaat van elk van de vertegenwoordigde groepen. U gaf het beeld van die negentien en vijf stoelen. Wanneer u in de Contact-Conunissie zat met een aantal lege stoelen van de linkersector om u heen, had u dan ook evenzoveel bindende mandaten? U had geen bindend mandaat, dat het resultaat was van het overleg in de linkersector?

A. In principe was het inderdaad zoals u het het eerst stelde. In de practijk werd het hoe langer hoe meer, dat er tenslotte één stem per sector werd gehoord en dat alle groepen in één sector het over de dingen eens waren.

84078. De **Voorzitter**: Het kon dus gebeuren, dat bij een besluit, waar b.v. achttien groepen vóór waren, de negentiende in feite volkomen vrij was niet mee te doen?

A. In de practijk liep het zo'n vaart niet. Bij die min of meer vreemde structuur moet men wel voor ogen houden, dat al die groepen tot voor kort volkomen zelfstandig hadden gewerkt. Men heeft ze weleens vergeleken met de commando's uit de Boerenoorlog, die bekend waren om hun gebrek aan inschikkelijkheid, wanneer het gold het opvolgen van verzoeken van het centrale bevel. Ieder commando ageerde op eigen wijze en dat had ook zin in die oorlogvoering, maar voor gezamenlijk optreden waren ze heel moeilijk te vinden. Dat was hier precies zo. Het was al een grote verworvenheid, dat men het er mee eens was, dat er op deze wijze werd vergaderd via een Contact-Commissie.

84079. De **Voorzitter**: Kunt u er ons een beeld van geven wat er eigenlijk in die Contact-Commissie gebeurde? Werden er slechts zuiver organisatorische kwesties behandeld of kwamen er ook politieke vraagstukken aan de orde? Wat was het kardkter van de besluiten, die werden genomen?

A. In het algemeen beleidsvragen, die het verzet betroffen, en de problemen, welke daaruit voortvloeiden. Dus bij voorbeeld de beleidsvragen, die voortvloeiden uit de telegrammen van Londen, zoals de na-oorlogse status van het verzet, het al of niet zenden van een deputatie naar de Koningin tijdens de bezetting, die Haar namens de illegaliteit in Nederland zou moeten voorlichten. Of bij voorbeeld de Liese-Aktion van de Duitsers, die medio December 1944 trachtten de laatste grote aanslag op de mankracht in Nederland te doen. Daar-tegenover moest de illegaliteit een standpunt innemen. In dit bijzondere geval was het van groot belang, omdat het standpunt van de ambtenaren en de werkgevers afwijkend was, het standpunt dus of men al of niet vergunningen moest aanvragen, of men al of niet vervalsingen moest maken, of dat men de voedselvoorziening, en daarvoor werken, de bedrijven, wel de vrijheid moest laten vergunningen aan te vragen om in Nederland te blijven of niet.

Dit waren typische actuele beleidsproblemen. Het doden van landverraders is een voorbeeld van zulk soort zaken, de vraag of Engelse vliegtuigen wel of niet op machinisten van Nederlandse treinen moesten schieten en of als gevolg daarvan men Londen bekend moest maken, dat men zulks beter kon nalaten, dan wel dat men Londen volledige vrijheid daarin liet; de oproep van burgemeester *Voûte* aan de Amsterdammers in October/November 1944 om aardappelen in Drenthe te gaan rooien, nu de treinen stillagen.

Andere voorbeelden zijn in het bijzonder die problemen, welke reeds in het telegram van 8 Juni werden opgeworpen, nl. het dienen van advies aan de Koningin na de oorlog, het tot stand brengen van een structuur om dit al of niet mogelijk te maken, de na-oorlogse taak van het verzet, enz.

Uit de notulen kan ik u wel het een en ander citeren, indien u dit interesseert. Hier een voorbeeld van het streven naar coördinatie.

„Aangezien door verschillende departementen alleen of in combinatie maatregelen worden voorbereid voor repatriëring, financiën, etc., wordt vastgesteld dat de Contact-Commissie hiervan kennis moet krijgen, om botsingen te voorkomen met maatregelen die terzake van dezelfde onderwerpen door andere instanties worden besproken. In elk geval moet het Vaderlandsch Comité van een en ander kennis dragen, vanzelfsprekend komt de materie dan bij de Contact-Commissie ter sprake.”

Dit is dus, zoals ik u reeds zei, een voorbeeld van het coördinerend optreden, wat ook een functie werd van de Contact-Commissie. Een ander voorbeeld daarvan is:

„Aangezien er boodschappers van den overkant komen, die zich tot bepaalde personen c.q. organisaties moeten wenden en dragers zijn van informaties, het algemeen beleid betreffende, uit de Contact-Commissie nogmaals haar wensch, dat de Regeering voor dergelijke zaken rechtstreeks contact met de Contact-Commissie zal doen opnemen. Het is ongewenscht, dat informaties van bedoelden aard haar niet of eerst langs omwegen bereiken.”

84080. De **Voorzitter**: In dit verband wil ik u nog een concrete vraag stellen. Heeft de heer Caljé, toen hij in October 1944 naar het zuiden vertrok, een bepaalde opdracht van de Contact-Commissie meegekregen, bestemd voor Londen?

A. Ik kan dat mij niet herinneren.

84081. De **Voorzitter**: De heer *Caljé* heeft medegedeeld, dat hij behalve de opdrachten, die hij voor het zuiden had, er ook één had voor Londen. Hij is ook in November 1944 naar Londen vertrukken. Die opdracht zou geweest zijn, dat hij namens de Contact-Commissie moest mededelen aan de Regering en aan de Koningin, dat men op het standpunt stond, dat een regeling voor een eventueel noodparlement niet te Londen moest worden vastgesteld, maar pas in Nederland tot stand moest komen, nadat er gelegenheid was geweest daarover overleg te plegen met de leidende figuren in het bevrijde gebied.

A. Ik kan dit niet in mijn herinnering of uit mijn stukken opdiepen.

84082. De **Voorzitter**: Het begint een enigszins wonderlijke geschiedenis te worden. De heer *Caljé* heeft ons medegedeeld, dat hij te Londen is geweest en heeft gesproken met een aantal Ministers. Hij heeft gezegd, dat hij daarover met Minister van *Heuven Goedhart* van gedachten heeft gewisseld. De heer van *Heuven Goedhart* heeft echter hier verklaard, zich dit niet te kunnen herinneren. De heer *Gerbrandy* herinnert het zich evenmin. Dit is natuurlijk wel mogelijk, maar wanneer wij dit langs de andere kant toetsen, door het aan getuigen, die het van Nederlandse zijde zouden kunnen weten, te vragen, dan blijkt dit ook geen succes op te leveren.

A. Een opdracht in formele zin van de Contact-Commissie zou m.i. terug te vinden moeten zijn in de notulen van de Contact-(Sommissie en het zou pas een opdracht geweest kunnen zijn, indien elk van de sectorvertegenwoordigers dit had besproken in zijn eigen groep. Dat dit onderwerp in deze zin is besproken in onze groep, zou ik mij toch moeten herinneren.

De **Voorzitter**: Het zou natuurlijk ook in de Contact-Commissie zelf besproken moeten zijn.

84083. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wist u wat de opdracht van de heer *Caljé* was?

A. Ik wist, dat de heer *Caljé* in opdracht van de heer Six naar de overzijde ging. In de laatste vergadering, die de heer *Caljé* bijwoonde, werden de gevaren van de reis besproken. De heer *Caljé* zei toen, dat het voor hem zeer eenvoudig was; hij was immers militair en zijn commandant beval hem naar het zuiden te gaan, zodat hij ook ging, en gevaren waren dan niet relevant.

Uit deze mededeling begreep ik dus, dat de heer *Caljé* de reis maakte in opdracht van de commandant van de O.D. Het is niet onmogelijk, dat er de laatste dag een particulier gesprek na de vergadering heeft plaats gevonden tussen de heer *Caljé* en de heer *Drees* of tussen de heer *Caljé* en de heer *Neher*, welke beide laatsten in O.D.-verband werkten.

84084. De **Voorzitter**: De heer *Caljé* zegt, dat hij deze boodschap naar Londen heeft overgebracht als de mening van de Contact-commissie. Dat is een groot verschil.

A. Ik heb hier alleen het eerste vel van de notulen van 6 October. Hier staat:

„Aangezien vertegenwoordiger vier de besprekingen van de Contact-Commissie voorloopig niet zal kunnen bijwonen, heeft O.D. aan vertegenwoordiger vijf" — de heer *Neher* — „verzocht haar tijdens de afwezigheid van vertegenwoordiger vier" — de heer *Caljé* — „te willen vertegenwoordigen."

Dat is alles, wat vermeld staat omtrent de reis van de heer *Caljé*. Het is natuurlijk mogelijk, dat hij bij deze vergadering reeds weg was. De voorgaande notulen zijn van 29 September 1944 en daarin wordt ook geen melding gemaakt van enigerlei opdracht aan de heer *Caljé*. Het is denkbaar, dat er een vergadering tussen 29 September en 6 October is geweest en dat ik in mijn stukken deze notulen mis. Dat voorbehoud zou ik willen maken.

84085. De **Voorzitter**: Is het vraagstuk, waarover de heer *Caljé* een boodschap zou hebben overgeoracht, in de vergadering van de Contact-Commissie weleens aan de orde geweest?

A. Impliciet wel, maar in een later stadium. Niet dus, zoals u het formuleert, als punt van de agenda, maar wel in de besprekingen, die in de laatste maanden vóór de bevrijding zijn voorafgegaan aan het besluit tot vorming van een Nationale Adviescommissie. Er is een

aantal besprekingen geweest, uitgelokt door de telegrammen uit Londen, over de na-oorlogse status van de illegaliteit, over het contact, dat er zou bestaan tussen de illegaliteit en andere bevolkingsgroepen in het geven van advies. In de loop van Maart 1945 is daar een serie voorstellen uit voortgevloeid, die er van uitgaan, dat er op het moment van de bevrijding zullen zijn twee lichamen, in de eerste plaats een lichaam, ongeveer gelijk aan de Grote Adviescommissie, in de tweede plaats een lichaam, aanvankelijk G.B.C. genoemd, later Nationale Adviescommissie, waarvan de illegaliteit een derde van de leden zou aanwijzen en het Vaderlands Comité twee derde, één derde uit de vroegere politieke regionen en één derde uit de sociaal-economische groeperingen. Dat lichaam zou dan ook aanstonds moeten functioneren, dus, zoals bij de besprekingen was overeengekomen, nog vóór de bevrijding, en het zou wel treden in bespreking van punten van Regeringsbeleid. In de aanvankelijke opzet was het zelfs zo, dat het lichaam geraadpleegd zou worden door de Regering over alle onderwerpen, waarover in de normale gang van zaken het Parlement zou worden geraadpleegd. Dit gaat uit van de gedachte, dat, zoals het trouwens ook in het telegram is neergelegd, niet aanstonds optreedt het Parlement van vóór 10 Mei 1940. Ik meen, dat één van de onderwerpen van bespreking in de Nationale Adviescommissie zou kunnen zijn de vraag of en, zo ja, in welke vorm, zo neen, waarom niet het Parlement van vóór 10 Mei 1940 zou terugkeren.

84086. De **Voorzitter**: Stond dit in een rapport van die tijd?

A. Ik spreek over Maart 1945. Het organisatieschema, dat is besproken in Maart 1945, voorziet in een instelling van een Nationale Adviescommissie en een illegale raad op het moment, dat de Regering in Nederland is. Deze lichamen fungeren tot de dag, waarop de Staten-Generaal wederom worden geopend.

In de notulen van de vergaderingen hierover wordt bij herhaling gesproken over bezwaren tegen terugkeer zonder meer van het Parlement, zoals het in Mei 1940 bestond. Enkele malen wordt ook over verkiezingen gesproken. Deze materie is dus als zodanig in de Contact-Commissie besproken.

84087. De **Voorzitter**: Over deze problemen bestond waarschijnlijk niet zo grote eznstemmigheid?

A. Het Vaderlands Comité hield zich min of meer op de vlakte.

84088. De **Voorzitter**: Daar lagen de kaarten waarschijnlijk anders dan bij andere groepen van het verzet?

A. Aan de zijde van de Trouw-sector was men tegen terugkeer van het oude Parlement. Ook nog na de bevrijding huldigde men dat standpunt. Hetzelfde geldt voor de linkersector, waar men meende, dat door snelle verkiezingen een nieuwe Volksvertegenwoordiging moest worden gekozen. In de overgangperiode zou een lichaam, waarin mede het verzet vertegenwoordigd was .....

84089. De **Voorzitter**: U zegt: „mede". Naast welke andere groepen dan?

A. ..... voor een derde naast de politieke groeperingen en de sociaal-economische groeperingen min of meer als vertegenwoordiging des volks kunnen optreden en de Regering een forum bieden, waarop zij desgewenst verantwoording kon afleggen. In die periode was het ook onze opzet verplicht te stellen, dat de Regering inderdaad voor die onderwerpen, waarvoor zij normalerwijs het Parlement inschakelt, ook hier verantwoording zou afleggen.

84090. De **Voorzitter**: Daarvan is weinig of niets terechtgekomen.

A. Er is bijzonder weinig van terechtgekomen.

84091. De **Voorzitter**: Waar schrijft u dat aan toe? Bent u zelf lid geweest van de Nationale Adviescommissie?

A. Neen. Ik schrijf het, in het algemeen gezien, toe aan de toen reeds dalende invloed van de illegaliteit en de toenemende invloed van de sfeer der politieke partijen en andere groepen, die reeds vandoord bestonden — ik zou dat dus kunnen noemen de sfeer van het Groot Burgercomité —, en in het bijzonder aan een ongenoegzaamheid van de zijde van dat comité, hoewel dit te voren zich had verbonden tot het doen ontstaan van de Nationale Adviescommissie om, toen de bevrijding er eenmaal was, aan de realisatie mee te werken. Achteraf gezien, is dat een weinig fraaie gang van zaken geweest omstreeks die bevrijdingstijd.

84092. De **Voorzitter**: Het lichaam heeft als regel zelfs niet in het openbaar beraadslaagd.

A. De N.A.C. heeft niet in het openbaar beraadslaagd.

84093. De **Voorzitter**: Men zou natuurlijk ook als volgt kunnen redeneren. Wanneer men afstand doet van de grondwettig bestaande Staten-Generaal met alle grondwettige bevoegdheden en waarborgen en daarvoor in de plaats stelt een door de Regering benoemd college, waarvan de bevoegdheden dus ook vastgesteld worden door de Regering, dan kan men zich ook moeilijk beklagen, wanneer de Regering van dat college slechts een gering gebruik maakt en eventuele beraadslagingen niet in het openbaar plaats vinden. Dat is het risico er van.

A. Inderdaad, dat is wel gebleken. Maar het alternatief was dan geweest het onmiddellijk doen terugkeren van de Volksvertegenwoordiging, zoals die was in Mei 1940, gekozen in 1937. Ik geloof, dat dit de aanleiding is voor het opwerpen van de vraag, of het mandaat, in 1937 verstrekt — wanneer men dus afziet van de formele kant, die grote waarborgen kan bieden onder bepaalde omstandigheden —, nog wel gelding had in 1945, na die soort aardbeving, welke tussen 1940 en 1945 over het land was gekomen, en ook na het aanhoren van de zeer vele stemmen in de bezettingstijd, die verwachtten, dat er toch wel iets anders zou gaan geschieden na de bevrijding. Indien het zo was geweest, dat degenen, die op 10 Mei 1940 het volk vertegenwoordigden, collectief en elk voor zich bereid waren geweest metterdaad, vanaf het ogenblik van de bezetting, hoe moeilijk hun positie ook was, openlijk leiding te geven, dan zou het omstreeks 1945 wellicht anders hebben gelegen. Zonder twijfel hebt u in die periode heel vaak de uitdrukking „schuilkelderpolitici” gehoord. Er zit waarschijnlijk iets onbillijks voor verschilleide personen in die uitdrukking. In het citaat, dat ik u daar straks heb voorgelezen, hebt u deze nogal kritische opmerking gehoord: „De meeste oude politici hebben zich trouwens tijdens de bezettingstijd buiten de actieve politiek gehouden.”

84094. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De kopstukken van de meeste partijen waren opgepakt en zaten in Duitse kampen.

A. Teil aanzien van bepaalde personen is dit ook onbillijk. Natuurlijk kan men niemand iets verwijten, die was gevangengenomen en in Buchenwald zat. Maar toch was er een buitengewoon sterk gevoel van verlatenheid onder veel mensen in de eerste jaren na de bezetting. Ik meen te weten, dat dit een zeer algemeen gevoel was. Voor talrijke jongeren was het zeker moeilijk: zij wisten, wie autoriteiten en oudere raadgevers waren en zij waren bereid te reageren op uitlatingen van bepaalde mensen, die zij hoogachtten. Doch het niet of onvoldoende ontvangen van leiding van die kant heeft wel een diepe indruk gemaakt. Dat speelt natuurlijk ook een rol bij het vraagstuk van de terugkeer van het oude Parlement. Het is haast onprettig deze materie in dit milieu te bespreken, aangezien de Staten-Generaal iets zijn, waarin slechts honderd vijftig mensen zitten en mijn opmerkingen zeer spoedig een persoonlijke noot zouden krijgen. U zou mij kunnen dwingen de geschiedenis van elk van de Kamerleden van 1940 zorgvuldig na te gaan om mijn woorden waar te maken. Maar deze woorden gelden niet alleen Kamerleden, hier wordt in het algemeen gesproken over mensen, die actieve politiek bedreven. Inderdaad is in vredetijd de selectie van Kamerleden en ook politici niet noodzakelijkerwijs een selectie naar heldhaftigheid. Zo kan onder bepaalde omstandigheden plotseling blijken, dat sommigen misschien niet de moed hebben om te getuigen op het ogenblik, dat veel mensen verwachten, dat zij dat wel zullen doen. Doch op het moment, dat zich zo'n moeilijke situatie voordoet, mogen de mensen, die in rustige tijden hun vertrouwen stelden in bepaalde leiders, verwachten, dat zij inderdaad helden zijn. Waren die verwachtingen te hoog gespannen, dan volgt teleurstelling.

84095. De **Voorzitter**: Het is van mijn kant ook enigszins moeilijk hierover iets te zeggen, maar dit neemt toch niet weg, dat ik het gewenst vind even naar voren te brengen, dat dit naar mijn oordeel niet helemaal billijk is. Ik herinner mij, dat ik na de bevrijding eens heb gereconstrueerd in een artikel, dat ik heb geschreven in „Onderdrukking en Verzet”, dat ongeveer een kwart van de leden van de Tweede Kamer in de gijzelaarskampen te Haaren en St. Michielsgestel heeft vertoefd. Voor een bepaalde bevolkingsgroep is dat wel een vrij hoog percentage van vrijheidsberoving. Er zijn natuurlijk enkele andere groepen, die zwaarder zijn getroffen.

A. Door uw opmerking komt het accent sterker op de leden van de Kamer te liggen dan ik bedoelde en wenste. Ik had het in het algemeen over autoriteiten in het politieke leven, waarnaar de bevolking opzag, en ik meen het nog altijd, dat het prestige daarvan is gedaald in de periode na de bezetting. Dit gevoel van verlatenheid werd voor het eerst doorbroken door het optreden van de Unie, die helaas slechts een schadelijk substituut leverde. Daar gingen hoogstens incidentele uitingen aan vooraf. Ik herinner mij het verslag van het gesprek tussen *Vorrink* en *Rost van Tonningen*, dat in ruime omvang onmiddellijk na de bezetting de ronde deed en op veel mensen diepe indruk maakte. Dat was echter te weinig. Wanneer er op het juiste moment een openlijke daad was gesteld, zoals dit b.v. op universitair gebied is geschied bij het ontslag van prof. *Meijers* door prof. *Cleveringa* in zijn rede voor de studenten, maakte het ook een indruk, die voor de rest van de bezettingstijd de eer en het gezag van de vrije wetenschap boven alle discussie stelde. Zo iets was inspirerend. Ook in andere sectoren, zoals de staatkundige, zijn er gelegenheden geweest, dat er wel meer naar buiten toegezegd en gedaan had kunnen worden.

84096. De **Voorzitter**: De Grote Adviescommissie der Illegaliteit heeft dus tijdens de bezetting als zodanig praktisch niet gefunctioneerd?

A. Pas na de bevrijding gedurende ruim een jaar.

84097. De **Voorzitter**: Wat is haar taak toen geweest?

A. Die taak lag vast in haar statuut en was het bevorderen van het welslagen van de Overheidsmaatregelen ten aanzien van de zuivering, de goede verzorging van de nagelaten betrekkingen van degenen, die in het verzet het leven lieten, terbeschikkingstelling van alle krachten voor de voortzetting van de oorlog buiten Europa, de inschakeling van het voormalig verzet in het nationale herstel- en wederopbouwwerk, en tenslotte de likwidatie van het na de bevrijding overbodig geworden ondergrondse werk.

Uitdrukkelijk was bepaald, dat de G.A.C. niet in bespreking trad van de vormgeving van het staatkundig en economisch leven en ook niet in beoordeling van het algemeen Regeringsbeleid.

84098. De **Voorzitter**: Men zou dus kunnen zeggen, dat de N.A.C. was gedacht met een publiekrechtelijke taak. De G.A.C. had die taak niet?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter!

84099. De **Voorzitter**: Heeft de Contact-Commissie zich ook nog beziggehouden met de zin in het telegram van 8 Juni, die luidt:

„Deze groep, zodra gevormd, zal bij een eventueel vacuum opdracht krijgen een of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordiger(s) der Regeering tot handhaving van orde en rust, enz.”?

A. Deze suggestie is teruggekaatst naar Londen. Er is nl. naar Londen geseind, dat het verzet liever zag, dat Londen die vertegenwoordiger van de Regering zou benoemen.

84100. De **Voorzitter**: Wanneer is dat gebeurd? De tweede vergadering, waarbij de voorstellen van de studiecmissie werden aanvaard, had einde Juli plaats. Het telegram, waarbij Vertrouwensmannen zijn benoemd, dateert reeds van 2 Augustus.

A. De behandeling van de zin in het telegram van 8 Juni vond plaats op 18 Juli 1944. De eerste vergadering had plaats gehad op 3 Juli en de Contact-Commissie kwam op 12 Juli bijeen als studiecmissie. De Contact-Commissie deed tegelijkertijd het voorstel tot het beantwoorden van het telegram van 8 Juni. Dat voorstel is aan de groepen gedaan en er is een discussie geweest op 18 Juli 1944. Ik kan u de tekst van het antwoordtelegram oplezen:

„Ondergrondse groepeerings op zeer brede basis bijeen, hebben, erkentelijk voor vertrouwen, op praktische gronden een Contact-Commissie CC van vijf personen gevormd voor tijd aan bevrijding voorafgaand en vacuum. Een uitgebreide adviescommissie voor tijd na bevrijding wordt voorbereid. Na overleg ondergrondse groepeerings zou meerderheid CC eerbiedig in overweging willen geven aanwijzing door de Kroon van een Regeeringsvertegenwoordiger en één of meer plaatsvervangers

voor geval van ontstentenis. Mocht evenwel de Kroon voor keur blijven geven aan aanwijzing in Nederland, dan zal Contact-Commissie na bekomen opdracht tot aanwijzing van één of meer Regeeringsvertegenwoordigers overgaan, evenzoo, indien de nood dringt en nog geen beslissing van de Kroon is ontvangen."

De benoeming van een Regeeringsvertegenwoordiger wordt dus teruggewezen naar Londen en daarop reageert Londen, ik meen 2 Augustus, met de benoeming van het College van Vertrouwensmannen. Die sector is dus uit de bemoeienis van de C.C. genomen.

81101. De **Voorzitter**: Hoe is dan in den vervolge de verhouding tussen de Contact-Commissie en de Vertrouwensmannen?

A. Die is goed, afschoon er langzaam aan een divergentie gaat optreden.

84102. De **Voorzitter**: Afgezien van de gebeurtenissen in April 1945?

A. Ik geloof het wel.

84103. De **Voorzitter**: Van tevoren was dit dus reeds te constateren?

A. Langzaam aan gaat het uiteengroeien.

84104. De **Voorzitter**: Wat was de oorzaak daarvan?

A. Elk lichaam, dat in organisatorische zin bestaat, gaat een eigen leven leiden en zo was het ook met Vertrouwensmannen. Het werd een werkende groep, die het hoe langer hoe drukker kreeg met het treffen van voorbereidingen voor benoemingen, op het punt van de wetgeving, enz. en of het een toeneming van deze drukte was of een dalend prestige van de verzetsbewegingen in de laatste periode, het contact, dat aanvankelijk op vrij veel punten intensief was, vooral via de voorzitter van de C.C., de heer *Drees*, wordt geringer, totdat dit eigenlijk culmineert in de situatie van de April-onderhandelingen. Misschien had, achteraf gezien, de illegaliteit iets te hoge verwachtingen.

Indien men echter nu nog eens de telegrammen doorleest, die de Regering en de Koningin zonden aan de verzetsbeweging in Nederland, telegrammen, die aanvankelijk ongevraagde toekomstperspectieven gaan bieden van lichamen züs en zo, adviezen in algemene zin voor de bevrijding, adviezen na de bevrijding omtrent de Kabinetsformatie, adviezen over de toekomstige constellatie in Nederland, en in toenemende mate een rol ontwerpen voor de verzetsbeweging, een coördinatie van die verzetsbeweging in het leven roepen, dan meen ik, achteraf gezien, dat, indien de verwachtingen hoog gespannen waren, dit wel gebeurde met enige achtergrond en met voldoende aanleiding, en wel hetgeen vanuit Londen aan de verzetsbeweging werd medegedeeld.

84105. De **Voorzitter**: Er is in April 1945 een vrij scherp conflict geweest tussen de Contact-Commissie en de Vertrouwensmannen over de onderhandelingen met de Duitsers. Dit blijkt wel uit de telegrammen, die hierover zijn gezonden en eveneens uit de toelichting, welke de heer *Drion* ons hierop gegeven heeft. Volgens de heer *Drion* stond de gehele illegaliteit achter de Contact-Commissie. Is dit juist? Hoe oordeelt u zelf over dit conflict?

A. Het is inderdaad juist, dat de georganiseerde verzetsbeweging, die dus uitmondde in de drie sectoren van de Contact-Commissie, unaniem was in haar standpunt ten opzichte van de onderhandelingen. Dit blijkt ook uit alle stukken hierover. Dit gold zelfs voor de twee organisaties, die als het ware een eigen man hadden in het College van Vertrouwensmannen, nl. voor het Nationaal Comité, toentertijd door mejuffrouw mr. *Tellegen* in de middensector van de Contact-commissie vertegenwoordigd, en ook voor de Raad van Verzet, die ook een eigen vertegenwoordiger had in het College van Vertrouwensmannen in de persoon van de heer *van der Gang*. Het was dus inderdaad een algemeen standpunt.

84106. De **Voorzitter**: Hoe oordeelt u na vijf jaar over dit conflict?

A. Kennende de afloop, vind ik het nu niet zo erg belangrijk meer. Er waren emoties, die zich wat meer toespitsten dan bij rustig

contact nodig was geweest. Ik denk aan enige dingen bij die onderhandelingen en indien daar rustig over was gesproken, was er waarschijnlijk geen sprake van geweest, dat Vertrouwensmannen of verzetsbeweging daarin een verschillend standpunt hadden ingenomen. Buiten twijfel staat in ieder geval, dat het College van Vertrouwensmannen als zodanig uit voortreffelijke Nederlanders bestond, waarvan niemand aannam, dat zij plotseling een soort collaborateursrol gingen spelen.

Er waren een paar punten, die bij een rustig gesprek tot overeenstemming hadden kunnen leiden. Het niveau, waarop van Nederlandse zijde de gesprekken met *Seyss-Inquart* werden gevoerd, was een niveau, dat ver beneden het gevoel van eigenwaarde van e-n Nederlander lag, en het moest zeker ver beneden de eigenwaarde zijn geweest van figuren als die, welke in het College van Vertrouwensmannen zaten. Ik kan nog altijd niet zonder ergernis het betoog lezen, dat de Duitsers medio April 1945 zo verstandig moesten zijn ons netjes te behandelen, omdat anders na de oorlog Nederland niet de bemiddelende rol tussen Duitsland en de overwinnaars zou kunnen spelen.

84107. De **Voorzitter**: Dit zijn natuurlijk geen argumenten, die beslissend zijn voor de vraag, of men deze onderhandelingen moest voeren, ja dan neen.

A. Ik geloof niet, dat dáárover het verschil ging. Dat er bij e-n bepaalde situatie onderhandelingen werden gevoerd, was geen bezwaar. Het ging alleen om de wijze waarop.

84108. De **Voorzitter**: Het ging ook om het feit, dat men contact onderhield met de Duitsers, omdat men van mening was, dat daardoor de opmars naar het westen misschien werd tegengehouden.

A. Ik heb het niet zo gezien. Dat er onderhandeld werd, was niet het punt. Mag ik u, om mijn mededeling toe te lichten, citeren uit de samenvattende brief van de Gezamenlijke Verzetsbewegingen in Nederland aan de Vertrouwensmannen van 1 Mei 1945? In de tweede alinea wordt gezegd:

„Het voeren van besprekingen met den bezetter teneinde te geraken tot een capitulatie van de zich hier bevindende legeronderdelen en in afwachting van zoodanige capitulatie een modus vivendi te vinden, kan op zichzelf ongetwijfeld nuttig en zelfs noodzakelijk zijn. Het feit op zichzelf dat zoodanige besprekingen zijn gevoerd valt niet a priori af te keuren."

Jonkvrouw **Witwaall van Stoetwegen**: Dat was van 1 Mei 1945.

84109. De **Voorzitter**: Wanneer u het telegram leest van 21 April 1945, dan staat daarin zeer duidelijk een ander standpunt.

A. „Elken vorm van onderhandeling, die niet oogenblikkelijke capitulatie beoogt, wijzen zij af", staat daarin.

84110. De **Voorzitter**: In de eerste zin wordt bovendien aangedrongen op zo snel en doortastend mogelijke bevrijding.

A. Inderdaad, er staat:

„De ondergeteekenden dringen aan op zoo snel en doortastend mogelijke bevrijding van Westelijk Nederland op een basis van onvoorwaardelijke capitulatie der ingesloten Duitse troepen. Elken vorm van onderhandeling, die niet oogenblikkelijke capitulatie beoogt, wijzen zij af."

Ook hierin wordt overigens een bepaalde vorm van onderhandeling opengelaten, nl. die, welke capitulatie beoogt, zoals ook in de uiteindelijke samenvatting van ons standpunt op 1 Mei 1945 is opgenomen en naar voren is gebracht in gesprekken met Vertrouwensmannen. Dit telegram is uitgegaan als onmiddellijke reactie op de cryptische mededeling van Radio Oranje, waarin plotseling sprake was van „factoren, die zich aan de beoordeling van de bevolking onttrokken" en op een herhaalde weigering van de zijde van Vertrouwensmannen — in feite de weigering van de commandant Binnenlandse Strijdkrachten — om nadere inlichtingen te verstrekken. Dit is dus een eerste reactie op een situatie, waarvan wij de structuur wel vermoedden, maar nog niet expliciet kenden.

Achteraf vind ik dus belangrijk het niveau, waarop de besprekingen zijn gevoerd, en in de tweede plaats geloof ik, dat Vertrouwensmannen thans wel met ons eens zouden zijn, dat te weinig aandacht is besteed aan de slachtoffers van de verzetsstrijd, die zich in de gevangenen bevonden. Er werd overigens, met weinig succes, bedongen, dat

verdere executies achterwege zouden blijven. Dat dit het maximum is, dat is bedongen en nog niet eens bereikt is, is m.i. te gering. Op het ogenblik, dat de besprekingen werden gevoerd, had daarin betrokken behoren te zijn het lot der duizenden verzetsmensen, die zich in strijd met elke vorm van behoorlijke rechtspleging in kampen en gevangenissen bevonden, waar zij elk ogenblik konden worden doodgeslagen of door verwaarlozing konden omkomen. Terwijl dus duizenden van onze mensen in die omstandigheden verkeerden, meen ik, dat in ieder geval bij die onderhandelingen had moeten worden verlangd een vrijlating van die mensen die als verzetslieden waren gearresteerd, en, zo er geen vrijlating te bereiken zou zijn geweest, eventueel een overneming van het bewind over die gevangenen door de Wehrmacht, contrôle van het Rode Kruis, of iets van die aard. In die laatste twintig dagen zijn nog tal van slachtoffers gevallen. Het was een van de punten, die ons in hoge mate irriteerden. Dat de verzetsbeweging, die, na alle telegrammen, die hier ter sprake zijn gekomen, in het leven was geroepen en was uitgerust met verschillende taken, wanneer er onderhandelingen gingen plaats vinden, er buiten werd gelaten, is, geloof ik, niet geheel conform de verhoudingen en het verweer daartegenover, dat *Seyss-Inquart* een en ander geheim wilde houden, gaat ook niet op. Die geheimhouding was aan de kant van Vertrouwensmannen al zeer slecht gegarandeerd, het was nl. algemeen bekend en voor zover er, om het van de andere kant te benaderen, geheime dingen waren besproken in de Contact-Commissie, waren deze in de afgelopen maanden nimmer uitgelekt.

Ik geloof dus, als tweede punt van kritiek, dat men met meer energie het lot van de duizenden in die gevangenissen had moeten behartigen.

Daar komt nog bij, dat bij deze onderhandelingen de onderhandelaars van de Vertrouwensmannen — ik heb mij overigens niet op dit onderwerp voorbereid — rich engageerden tot dingen, waartoe zij zich niet konden engageren, nl. het staken van illegale activiteit of, zoals *Seyss-Inquart* het uitdrukte, „terroristenactiviteit”. Daartoe konden zij zich niet engageren. De commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten kon zich inderdaad formeel verbinden tot het doen staken van de activiteit van de Binnenlandse Strijdkrachten in engere zin. Het gewapenderhand optreden, het verspreiden van illegale bladen, het kraken van een distributiekantoor, al dergelijk soort dingen geschiedde door de verzetsbeweging, welker beleid formeel en reëel onder de Contact-Commissie ressorteerde, niet door de Binnenlandse Strijdkrachten in engere zin. Het kon daarbuiten plaats vinden en dat gebeurde ook. Het doen staken daarvan was dus toch een zaak, die blijkens de hele structuur van alles de Contact-Commissie aanging en daartoe kon alleen de Contact-Commissie opdracht geven, zodat noch de heer Six, noch de heer *van der Vlugt* of de heer *Koot* zich konden engageren tot een belofte tot het doen staken van die activiteit. Indien het langer had geduurd, had men toch bij de Contact-Commissie terecht moeten komen om te vragen, of dat college bereid was mee te helpen tot het staken van het verzet. Het was dus behoorlijker, veiliger en verstandiger geweest hier tijdig rekening mee te houden. Overigens vind ik het laatste punt niet van principieel belang. De twee punten, die ik u reeds noemde, nl. het niveau van de besprekingen en het lot van onze gevangenen, zijn eigenlijk de zaken welke ik, achteraf gezien, ook nu nog, verkeerd behandeld vind.

84111. De **Voorzitter**: Omstreeks September 1944 heeft er een andere coördinatie plaats gevonden, nl. de coördinatie van het gewapend verzet. Hoe stond de Contact-Commissie met betrekking daartoe? Heeft zij daar bemoeienis mee gehad?

A. Zeer veel bemoeienis, die coördinatie werd van dag tot dag in de Contact-Commissie gevolgd. De drie groepen, waar het hier om ging, maakten immers ook deel uit van de Contact-Commissie, nl. de K.P., de Raad van Verzet en de O.D. Dat er een gemeenschappelijk commando zou komen, begreep ieder wel, ook dat zulks voordelen zou hebben. Achteraf gezien, heeft het ook wel nadelen gehad, voor zover het de activiteit van de groepen zelf aanging. De verzetsactiviteit van de oorspronkelijke K.P.- en Raad van Verzet-groepen heeft sterk geleden onder de driehoeksformatie. De mensen, die in een hiërarchie kwamen met commandanten, oppercommandanten en ondercommandanten, elk met eigen verantwoordelijkheden, bleven op het laatst maar doodstil zitten om die zee van instructies en papieren te lezen, die zij toegestuurd kregen. In Maart 1945 was het zelfs zo, dat grote colonnes mensen, verzameld in razzia's, door de straten der steden werden geleid, in sommige gevallen slechts onder bewaking van een paar Duitsers, zonder dat deze mensen ontzet werden, hetgeen voordien zonder enige twijfel zou zijn gebeurd. Dit heeft zelfs tot een kritisch ingrijpen van de Contact-Commissie geleid. Het verzet was toen in een bureaucratische sfeer terechtgekomen.

Zoals de situatie was omstreeks eind Augustus, begin September, had het inderdaad wel zin te trachten een eenhoofdige commando in te stellen. Ook de Contact-Commissie heeft daartoe bijgedragen; zij heeft zich in een aantal telegrammen, die deze ontwikkeling moesten stimuleren, gewend tot de bevelhebber der Binnenlandse Strijdkrachten, Prins *Bernhard*. Toen het niet erg vlot liep, heeft op 12 September 1944 Prins *Bernhard* aan de Contact-Commissie opdracht gegeven de eenheid te voltrekken. In het telegram staat:

„Tot nader order wordt aan de leden der Contact-Commissie namens bevelhebber Nederlandsche Strijdkrachten door de Regeering opgedragen in verschillende centra, waar eenheid ontbreekt, commandanten aan te wijzen voor actief verzet, aan wier leiding alle daaraan deelnemende groepen zich hebben te onderwerpen. Indien sommige groepen daartoe niet bereid zijn, worden zij niet beschouwd als deel uitmakend van de Binnenlandse Strijdkrachten.”

84112. De **Voorzitter**: Van welke datum is dit telegram?

A. Van 17 September 1944. Hieraan ontleende de Contact-Commissie de autoriteit om nog meer druk te kunnen uitoefenen, waar het nodig was, en het bevel van Prins *Bernhard*, waarom de Contact-Commissie reeds eerder had gevraagd, kwam op 70 September, nl. dat de acties onder opperbevel van de Prins in handen werden gelegd van de driehoek O.D., Raad van Verzet en K.P. Niet lang daarna begon het inderdaad een beetje te lopen.

84113. De **Voorzitter**: Dit is dus in hoofdzaak hetgeen de Contact-Commissie hiermede te doen heeft gehad. U hebt gezegd, dat in Maart de wijze van optreden van de B.S. aanleiding had gegeven tot een kritisch ingrijpen van de Contact-Commissie. Wat is dat geweest?

A. Het gebrek aan activiteit werd eigenlijk steeds duidelijker.

84114. De **Voorzitter**: Waaruit bestond het kritisch ingrijpen?

A. Dat bestond uit een vrij uitvoerige brief aan de commandant der Binnenlandse Strijdkrachten. In deze brief van 13 Maart 1945 staat:

„Dat er door het strijdend gedeelte der Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten mets merkbaars tegen de terreurdaden wordt gedaan, is naar de meening der Contact-Commissie aan een zekere verstarring te wijten. De voorheen meest actieve groepen, die niet gewend waren in militair verband op te treden, wachten nu op bevelen en toonen weinig of geen initiatief.”

Tevoren was op vrij uitvoerige wijze de relatie tussen Contact-Commissie en Binnenlandse Strijdkrachten, vastgesteld door een samenspreking met de commandant der Binnenlandse Strijdkrachten.

84115. De **Voorzitter**: Hebt u over het contact en de eventuele samenwerking tussen de Contact-Commissie en de Binnenlandse Strijdkrachten nog nadere mededelingen te doen?

A. Eén opmerking zou ik willen maken, nl. dat een punt van herhaaldelijk ingrijpen van de Contact-Commissie is geweest een neiging, die bestond bij bepaalde commandanten van de Binnenlandse Strijdkrachten — in de regel waren het B.D.-commandanten — om de bevrijding aldus voor te bereiden, dat zij het verschijnen van alle illegale en legale persorganen op de dag van de bevrijding zouden verbieden en deze wilden vervangen door één orgaan of een O.D.-orgaan of, zoals men het in sommige plaatsen noemde: een Oranjebulletin. Gelukkig was een aantal commandanten zo voortvarend, dat zij hun instructies voor de dag van de bevrijding van tevoren kenbaar maakten, zodat tijdig door de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten gewezen kon worden op de ongewenstheid om, juist als de bevrijding aanbrak, de voorlichting van het Nederlandse volk terug te brengen tot een soort Overheidsvoorlichting, vanuit één punt gezien. Hier en daar heeft dit nogal wat moeilijkheden opgeleverd. De commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, de heer *Koot*, heeft tenslotte een buitengewoon duidelijke order gegeven, dat de commandanten zich uit de pers- en voorlichtingsfeer hadden terug te trekken.

84116. De **Voorzitter**: U hebt in verband met het contact niet vermeld, dat in Februari 1945 de Contact-Commissie aan de commandant Binnenlandse Strijdkrachten een aantal vragen heeft voorgelegd.

A. Ik heb zojuist gezegd, dat er een samenspreking plaats vond, waarbij de relatie werd vastgesteld. De vragen zijn namelijk mondeling in die samenspreking aan de commandant voorgelegd. Dat is

geweest op 20 Februari 1945. In de voorgaande vergadering was besloten de commandant Binnenlandse Strijdkrachten voor de eerstvolgende vergadering uit te nodigen, ten einde te geraken tot een uitgebreide en openhartige bespreking van een aantal vraagstukken, die rondom de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten gerezen waren. Ter vergemakkelijking van het overzicht der situatie werd door de Contact-Commissie een aantal vragen geformuleerd. In die vergadering zijn die vragen aan de commandant, die ze een dag eerder had gekregen, voorgelegd en toen heeft ook de beantwoording plaats gevonden.

84117. De **Voorzitter**: Werd de beantwoording als bevredigend aan gevoeld?

A. Naar ik mij meen te herinneren, wel. Het punt was vooral of de Binnenlandse Strijdkrachten op het gebied van typische beleidsproblemen, welke ook hun terugslag zouden kunnen hebben op de verzetsbeweging als geheel, een eigen beleid zouden gaan voeren, dan wel, dat zij zich voor het beleid zouden onderschikken aan het algemeen beleid, door de Contact-Commissie vastgesteld — elk van de groepen was daar nog altijd afzonderlijk vertegenwoordigd —, om dan vervolgens daar, waar er sprake was van militair-strategische uitvoeringen, etc., volkomen zelfstandig te zijn. Op dit punt heeft de heer *Koot* de Contact-Commissie gerustgesteld, terwijl op een ander punt, nl. een zekere tendenz tot overkoepeling, die ging optreden

vanuit de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, door hem ook een zeer duidelijk antwoord is gegeven. Het ging voorkomen, dat bij voorbeeld „Het Parool" en „Trouw" geen papier meer konden krijgen, omdat er iemand was verschenen bij de firma van Gelder of bij anderen, om namens de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten alle papier te vorderen en te verbieden, dat het aan andere verzetsgroepen werd gegeven. Elders werden weer alle kolen gevorderd door de Binnenlandse Strijdkrachten en het gevolg was, dat de eigenlijke verzetsactiviteit werd lamgelegd, omdat iemand, die kwam namens de L.O. of de P.B.C., dan werd weggestuurd. Natuurlijk waren dit ook wel dingen, die in zo'n illegale organisatie nu eenmaal moesten voorkomen. Achteraf klinkt alles veel georganiseerder dan het toen in werkelijkheid was.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

J. MEIJER.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 1 SEPTEMBER 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stuikens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. Mr. JAN DRION,
oud 34 jaar, wonende te 's-Gravenhage, hoogleraar.

Hij legt de belofte af als getuige.

84119. De **Voorzitter**: Het onderwerp, waarover wij graag een uiteenzetting van u zouden hebben, betreft de coördinatie van het verzet.

Daarnaast zouden wij ook enige inlichtingen van u willen ontvangen betreffende het ontstaan en de activiteit van het blad „De Geus onder de studenten”. Kunt u ons daaromtrent inlichtingen verschaffen?

A. Waarmede wilt u beginnen? Met het eerste of het laatste?

De **Voorzitter**: Ik zou zeggen: met het laatste.

A. In verband met de oproep, had ik wel enigszins verwacht, dat hierover zou worden gesproken. De meeste papieren, die ik hierover heb, heb ik helaas juist een week of drie uit handen gegeven voor het schrijven van een artikel, zodat ik op mijn geheugen zal moeten afgaan, als ik hierover iets zeggen.

Het idee om een studentenblad op te richten, is eigenlijk opgekomen in de zomer van 1940, mede naar aanleiding van het feit, dat in de studentenkringen de Nederlandse Unie nogal aanhang bleek te vinden. Mijn broer en ik, die uiteraard nogal veel in de Leidse studentenkringen verkeerden, ergerden ons aan de uitingen van de Unie naar buiten. Wij wisten, dat in België in de vorige oorlog de illegale pers een belangrijke rol had gespeeld. Wij wisten niet, dat in die zelfde maand Augustus, toen wij het plan maakten, Vrij Nederland was opgericht; ik geloof, dat op 31 Augustus het eerste nummer van dat blad op zeer kleine schaal is verspreid. Wij waren van mening, dat een illegaal blad, speciaal voor studenten, zin zou hebben, omdat de studenten misschien meer dan andere bevolkingsgroepen in de gelegenheid waren zich schrap te zetten. Zij hadden nog weinig maatschappelijke verantwoordelijkheden en zouden daardoor gemakkelijker het been stijf kunnen houden dan vele mensen, die reeds in de maatschappij een positie hadden verworven en eventueel een gezin hadden opgebouwd.

Het initiatief is van mijn broer uitgegaan en vanaf September 1940 zijn wij er aan bezig geweest. Begin October is het eerste nummer verschenen, toen nog gestencild en op kleine schaal. Het blad is ongeveer eens per maand verschenen en dat is zo doorgegaan de eerste twee cursussen. Al vrij vroeg bleek in de eerste plaats wel, dat het blad zijn nut deed in de kringen, waarin het werd verspreid, en in de tweede plaats, dat het universitair verzet niet bepaald overbodig was, gezien het feit, dat reeds in October 1940 de eerste maatregel kwam, die wel niet speciaal de universiteit betrof, nl. het ontslag van de Joodse ambtenaren, die in de universiteit te Leiden tot grote repercussies aanleiding heeft gegeven. De eerste twee jaren was er van een opgebouwd contact geen sprake. Wij hadden een zeer summiër verspreidingsapparaat en verder ging het over de post.

84120. De **Voorzitter**: Wie schreven in het blad?

A. De eerste jaren eigenlijk alleen mijn broer en ik, daarna een enkele keer ook weleens een ander. Wij hebben vrij weinig bijdragen

gehad, ook nadat het Studentencontact was opgericht. Wel verschenen toen in de Geus de officiële oproepen van de vertegenwoordigers van de studenten.

84121. De **Voorzitter**: Wanneer had de oprichting van het Studentencontact plaats?

A. In 1942.

84122. De **Voorzitter**: Weet u ongeveer wanneer?

A. Daarvoor is niet een speciale datum te noemen; het heeft een vrij lange voorgeschiedenis. In de loop van 1942 was er aan allerlei kanten behoefte gerezen aan onderling contact. De verenigingen waren voor een deel ontbonden of hadden zich zelf ontbonden in verband met het verbod Joodse leden te hebben, waardoor het normale verenigingscontact was weggevallen. In bepaalde kringen, waar *Johan Brouwer* een rol speelde, is het plan gerezen een inter-academiaal contact te vestigen, natuurlijk illegaal, dus niet officieel. Er was reeds in 1340 officieel een inter-academiaal contact geweest, nl. de Nederlandse Studentenfederatie, maar door zijn officieel karakter had dit betrekkelijk weinig kunnen doen. Van protesten b.v. tegen het uitsluiten van Joodse studenten kon van die zijde niets komen.

Er was dus al iets van een inter-academiaal contact geweest. In 1942 heeft *Johan Brouwer* er de nadruk op gevestigd, dat de meeste mensen het karakter van de oorlog verkeerd zagen en dat het door de Duitsers als totaal werd opgevat, was doorgevoerd en zou worden doorgevoerd en dat daar tegenover totaal verzet op zijn plaats was, zodat formele overwegingen als: het gebied heeft gecapituleerd en het verzet is gestaakt, geen zin hadden. *Brouwer* was een zeer geziene persoonlijkheid en hij heeft zo een stel mensen meegekregen. Dat is begin 1942 geweest. Daaruit is een groep van mensen ontstaan, die in het voorjaar en de zomer van 1942 bij elkaar zijn gekomen. Mijn broer en ik waren juist bezig met betere contacten in de universiteitskringen te verkrijgen om betere inlichtingen voor ons blad te verzamelen, toen wij hiervan hoorden via *Mesritz*, die zei, dat beide contactpogingen eigenlijk gecoördineerd moesten worden. Dat is ook gebeurd. Om veiligheidsredenen hadden wij liefst geen direct contact met mensen, die ons persoonlijk kenden of een illegale organisatie leidden, zodat wij aanvankelijk al het contact via *Mesritz* hebben laten lopen, die alle vergaderingen van de contactcommissie maakte en ons dan berichtte wat er was besproken en omgekeerd ook de dingen doorgaf. Na korte tijd bleek dit zo stroef te lopen, dat sedert begin 1943 altijd een van ons de vergaderingen heeft meegemaakt. De eerste werkelijke activiteit is pas in het najaar 1942 van de contactgroep uitgegaan; kort tevoren was ons blad voor het eerst gedrukt verschenen. In December 1942 werd de zaak acuut, omdat toen plotseling de secretaris-generaal van Onderwijs, de heer *van Dam*, met het bericht kwam van de Duitsers, dat over een maand zes tot achtduizend studenten zouden worden opgeroepen voor tewerkstelling in Duitsland. Die zelfde maand zou door *Mussert* de N.S.B. min of meer een officiële positie krijgen en dit was voor de contactgroep reden een proteststaking uit te roepen voor de studenten. Dit is enigszins prematuur geweest. In de eerste plaats was liet contact nog niet voldoende opgebouwd om dit te kunnen doorvoeren; bovendien was het vlak vóór de Kersfvacantie, waardoor de staking heel gemakkelijk zou kunnen worden gebroken. De rectores magnifici hebben nl. een week eerder de vacantie laten ingaan en daar had de zaak als protest weinig waarde. Voor de praktijk heeft het wel zijn betekenis gehad, omdat dit de reden is geweest, in de academieseden zelf tot een veel beter gecoördineerd contact te komen.

Maar ik weet niet, of het de bedoeling is, dat ik over het studentencontact zelf nog het een en ander mededeel, omdat ik niet weet of u uit het studentencontact ook nog iemand hoort.

84123. De **Voorzitter**: Ik zou er wel graag iets over horen. Wat hebt u er zelf mede te maken gehad?

A. Wij hebben sedert begin 1943 alle besprekingen van de contactgroep meegemaakt, maar formeel waren wij geen vertegenwoordigers

van een van de universiteiten. hoewel wij min of meer als orgaan van het studentencontact opraden. De meeste van de oproepen hebben wij trouwens ook helpen redigeren.

84134. De **Voorzitter**: Is het blad zelf blijven doorbestaan?

A. Ja.

84125. De **Voorzitter**: Tot wanneer?

A. Tot de bevrijding. De laatste hongerwinter is het maar één keer verschenen, omdat er toen van universitair verzet geen sprake was, omdat de universiteiten dicht waren en het niet nodig was als universitair verzet op te treden. Het studentencontact heeft zich toen met ander werk beziggehouden; individueel deden de meesten naast het studentenverzet toch ook nog ander werk.

84126. De **Voorzitter**: Werd het blad later gedrukt?

A. Vanaf 1942 is het gedrukt.

84127. De **Voorzitter**: Hoe groot was de oplage?

A. Die is stijgende geweest. De eerste gedrukte oplage bestond uit 5000 exemplaren en later zijn wij tot 6000, 7000 en 8000 exemplaren gekomen.

84128. De **Voorzitter**: Werd het altijd per post verzonden of werd dit later anders?

A. Voor het grootste deel is het per post verzonden, maar voor een deel is het ook uitgedeeld in de contactcentra. Per post was in zekere zin de veiligste manier, alleen met het adressenmateriaal moest men natuurlijk voorzichtig zijn.

84129. De **Voorzitter**: Lijn er bij de uitgifte van het blad en de verspreiding er van weleens moeilijkheden geweest? Zijn er weleens ongelukken gebeurd of is dat alles vrij goed verlopen?

A. Wij — ik spreek nu van de Geus en niet van het studentencontact — hebben eigenlijk nooit echte ongelukken gehad. Een van onze medewerkers is in Maart 1941 gearresteerd, maar het heeft ons verder niet in moeilijkheden gebracht, omdat hij om een andere reden was gearresteerd. De Duitsers hebben wel een stel Geuzen bij hem thuis gevonden, maar hij heeft zich er uitgedraaid door te zeggen, dat hij de bladen via de bus had ontvangen. Verder is er niets gebeurd. Wij hebben nooit behoeven onder te duiken. In Januari 1944 zijn wij een maand lang ondergedoken geweest, maar dat was om een andere reden.

Er zijn natuurlijk wel voortdurend moeilijkheden geweest met drukkers.

84130. De **Voorzitter**: Moeilijkheden in welk opzicht?

A. Dat er b.v. juist een overval werd gedaan bij een drukkerij op het moment, dat de kopij er was, en dan moest het hele blad weer worden overgeschreven en moesten wij een andere drukker zien te vinden, en dan was het intussen een tijd later en de kopij weer verouderd.

84131. De **Voorzitter**: Zijn er onder de drukkers slachtoffers gevallen?

A. Ja, o.a. in December 1943 de drukker, die ook liet Parool drukte. Toen is er die grote slachting onder de Paroolmensen geweest, waarbij ook op enige drukkerijen overvallen zijn gedaan.

84132. De **Voorzitter**: Heeft dat geen gevolgen gehad voor uw blad?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

84133. De **Voorzitter**: Men is dus niet de mensen op het spoor gekomen, die zich daarmee bezighielden?

A. Zoals gezegd, in Maart 1941 is een medewerker opgepakt en de Geus bij hem thuis gevonden. Uit de gevangenis heeft hij ons nog een waarschuwing gestuurd, dat de Duitsers alles van ons wisten. Het was echter de tactiek van de Duitsers om bij een ondervraging te doen alsof ze alles wisten. Blijkbaar wisten ze toen toch niets.

De Duitsers hebben gedacht, dat het blad uit Leiden kwam en zij hebben vaak overvallen gedaan op studentenkamers daar. Mijn broer en ik hebben geboft, dat wij geen corpslid zijn geweest.

84134. De **Voorzitter**: Waar woonde u toen?

A. In den Haag en daar stencilden wij zelf ook. Als het in Leiden was gebeurd, zou het maar zeer kort geheim zijn gebleven.

84135. De **Voorzitter**: Dan kom ik nu tot de coördinatie van het verzet. Hebt u daarmee zelf te maken gehad?

A. Met de coördinatiepogingen als zodanig?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Eigenlijk niets.

84136. De **Voorzitter**: Bent u eerst in later tijd in de contactcommissie gekomen?

A. Zowel het studentencontact als de Geus hadden contact met andere illegale organisaties, zodat, toen de Kern en de Perskern ontstonden, ook wij op de hoogte waren van hetgeen er werd besproken. Voor een deel was het, vooral bij het studentenverzet, een personele unie. Zeer vele mensen begonnen in het studentenverzet en speelden tegelijk een rol bij andere organisaties.

Als zodanig ben ik er dus zelf niet bij geweest, dat dateert pas van October, November 1944. Ik was toen vertegenwoordiger van de Geus in de middensectie van de Grote Adviescommissie. Toen bleek, dat verschillende wensen van de vertegenwoordigde organisaties niet goed doorkwamen — de indruk was, dat de vertegenwoordiger van de sectie een soms wat te soepele politiek voerde — .....

84137. De **Voorzitter**: Was dat de heer *Neher*?

A. Ja..... is er in de sectie druk op uitgeoefend, dat er een dubbele vertegenwoordiging in de Contactcommissie zou komen, ook om wat meer stromingen in die commissie het woord te kunnen laten voeren. Zo heeft men toen mij in de sectievergaderingen, waar ik als vertegenwoordiger van de Geus was, verzocht, naast de heer *Neher* de vergaderingen van de Contactcommissie mee te maken. Het eerst zijn die geweest in November 1944. Een moeilijk punt is o.a. geweest die delegatie, waarover zoveel te doen is geweest. Daarover is een dubbele vergadering geweest, evenals over de kwestie van de *Liese-Ausweis*.

84138. De **Voorzitter**: Is de heer *Neher* op de duur niet uit de contactcommissie verdwenen?

A. Ja, de heer *Neher* is in Februari 1945 weggegaan.

84139. De **Voorzitter**: Wat was daarvoor de reden?

A. In de eerste plaats werd de heer *Neher*, wat zijn tijd betreft, zeer in beslag genomen door zowel het College van Vertrouwensmannen als door andere activiteiten, zodat men in de sectie de indruk had — wanneer er geen dubbele vertegenwoordiging was —, dat het standpunt der sectie niet voldoende naar voren werd gebracht. De heer *Neher* voelde misschien zelf ook wel, dat hij er te weinig tijd aan kon besteden, en begin Februari 1945 heeft de sectie besloten, dat ik in de plaats van de heer *Neher* vertegenwoordiger zou zijn. Intussen was de secretaris van de Contactcommissie, de heer *Nieuwenhuizen*, die niet lid was, gearresteerd en de Contactcommissie heeft mij toen gevraagd ook het secretariaat op mij te nemen.

84140. De **Voorzitter**: Is dat in dezelfde tijd geweest?

A. Dat is gelijk geweest. Er is toen geen aparte secretaris meer geweest; het was een extra-risico.

84141. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over de Kern en de Perskern. Zoudt u kunnen mededelen, wanneer deze zijn ontstaan en hoe ze hebben gewerkt? Waar kwam het initiatief vandaan?

A. Het ontstaan van de Kern en de Perskern zou ik niet met stelligheid kunnen noemen. Wij zijn er pas achteraf bij betrokken geweest, omdat, toen ze waren ontstaan, wij contacten kregen of er voor een deel zelfs in werden vertegenwoordigd. De laatste tijd hebben wij er dus wel van gehoord, maar toch niet uit de eerste hand.

84142. De **Voorzitter**: Hoelang hebben die organen gefunctioneerd?

A. Naar ik mij meen te herinneren is nog na het ontstaan van de Contactcommissie het technisch overleg met de Kern doorgegaan.

84143. De **Voorzitter**: Had dat toen nog veel zin?

A. De Kern had zich op het standpunt gesteld, dat zij een technisch overleg was en het had zeker doel de zuiver technische kant van de illegaliteit, zoals de mogelijkheden voor falsificaties, overvallen en dergelijke enigszins te coördineren en over en weer te weten, welke de mogelijkheden waren van organisaties, waaraan men zelf niet deelnam. Het heeft zeker zijn grote nut gehad.

84144. De **Voorzitter**: Werden die problemen niet in de Contactcommissie behandeld?

A. Neen, dergelijke zuiver technische kwesties werden nooit in de contactvergadering besproken. Na afloop van de vergadering kon men over dergelijke zaken wel min of meer persoonlijk van gedachten wisselen, als een andere vertegenwoordiger er iets vanaf wist.

84145. De **Voorzitter**: Hoe zou u het terrein van de Contactcommissie afbakenen?

A. In haar ontstaan was de Contactcommissie eigenlijk bedoeld als een vergadervorm, omdat de Grote Advies Commissie om illegaal-technische redenen niet bij elkaar kon komen. De Contactcommissie heeft zich echter al heel gauw min of meer ontwikkeld tot een orgaan, uiteraard natuurlijk voeling houdend met de vertegenwoordigde organisaties, dat het beleid besprak en het daarbij ook wel enigszins bepaalde voor de verzetsbeweging als zodanig. Het lag echter zuiver op beleidsgebied en dus niet op technisch uitvoerend gebied. Militair deden dit na 7 September de Driehoek en de Binnenlandse Strijdkrachten en op technisch gebied de Kern.

84146. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat met die nogal ingewikkelde vergaderprocedure over het algemeen toch wel een gemeenschappelijk aanvaard resultaat werd bereikt?

A. Ik geloof niet, dat die vergaderprocedure zoveel kwaad heeft gedaan. Het was natuurlijk wel moeilijk, als b.v. de vertegenwoordiger van een sectie een zeer bepaalde scherpe opdracht had meegereggen en ter vergadering de kaarten weer iets anders bleken te liggen dan in de sectievergadering was gedacht. Het was dan soms nodig, dat weer ruggespraak moest worden genomen. Eerst was het wel enigszins moeilijker, omdat men de houding aannam — en vooral ook de linkersectie —, dat de Contactcommissie alleen maar een vergadervorm was en dat er nooit een besluit uit kon komen. Er kon hoogstens een voorstel aan de secties worden gedaan, waarna de secties gezamenlijk een beslissing zouden nemen. Dit bleek onmogelijk te werken en in de loop van de tijd is het wel langzamerhand gegroeid in de richting, waarin de Contactcommissie wel beslissingen nam, na ruggespraak natuurlijk.

84147. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gesproken over het verzoek van de Regering om een deputatie uit de Grote Advies Commissie te zenden. Hebt u de discussies daarover meegemaakt?

A. Ja, grotendeels wel.

84148. De **Voorzitter**: Ik zou weleens willen horen, hoe dit is gegaan. Het is in ieder geval niet vlot gegaan.

A. Het is helemaal niet vlot gegaan. De moeilijkheid was, dat de interpretatie van de telegrammen, die van de overkant kwamen, niet gelijklopend was bij de verschillende groepen. De meeste groepen van de linkersectie stelden zich op het standpunt, dat de illegaliteit ook na de oorlog min of meer een politieke rol te vervullen zou hebben. De groepen van de rechtersectie waren daar in principe tegen, evenals de middensectie. De meeste groepen van de middensectie stelden zich op het standpunt, dat het verzet in principe plaats vond zonder inachtneming van binnenlandse politieke gezindheid. De verzetsgroepen, waaruit de middensectie bestond, waren samengesteld uit in dat opzicht vogels van zeer diverse pluimage. Het was ook mogelijk, omdat het voor een deel technisch verzet was of groepsverzet, zoals het artsenverzet, het studentenverzet, het nationaal steunfonds, dat uit de aard der zaak alle politieke richtingen omvatte.

Falsificatiewerkzaamheden en dergelijke dingen hadden ook met de politieke gezindheid niets te maken. Toen het verzoek om die deputatie kwam, heeft de rechtersectie zich direct op het standpunt gesteld, dat zij niet voor een dergelijke politieke deputatie voelde, en de middensectie heeft zich op hetzelfde standpunt gesteld of heeft althans gezegd, dat deze mensen eventueel individueel op het gebied van politiek beleid en na-oorlogse toestanden een beslissing konden nemen, maar zij konden nooit namens de illegaliteit of namens bepaalde groepen spreken, behalve dan die groepen, die zo homogeen waren georganiseerd, zoals de Waarheid, waar zonder twijfel niet alleen het verzet, maar ook de politieke opvatting de bindende kracht was geweest van de mensen, die er toe behoorden.

Dat gaf dus een moeilijke tegenstelling. Achteraf is gebleken, dat de Regering te Londen zich inderdaad op het standpunt heeft gesteld, dat zij althans verstandig deed de eerste tijd na de bevrijding de illegaliteit als zodanig min of meer op politiek beleidsgebied in te schakelen, uiteraard naast andere groeperingen uit het Nederlandse volk. In zoverre geloof ik, dat de interpretatie, welke de linkersectie gaf aan het telegram uit Londen, misschien het verzoek juist weer gaf dan de andere secties. De andere secties stelden zich op het standpunt, dat dit voor de Nederlandse verhoudingen, welke geheel anders waren dan in het bevrijde Frankrijk, niet juist zou zijn. In Nederland was bij vele verzetsgroepen van een politieke vertegenwoordiging geen sprake en was deze ook niet mogelijk. De meeste mensen, die een organisatie vertegenwoordigden in de Grote Advies Commissie, voelden zich ook als zodanig niet competent. De vertegenwoordiger van het studentencontact b.v. kon onmogelijk zeggen, dat hij een bepaalde politiek vertegenwoordigde. Toevallig was hij misschien rechts en een andere student zou links zijn geweest, zodat het onmogelijk zou zijn geweest namens de studenten op dat punt te spreken. Wij gingen zelfs zover, dat ook op zuiver studentengebied de contactgroep weigerde voor na-oorlogse plannen een positie in te nemen, nl. op het gebied van de organisatie van het studentenleven na de oorlog. De Geus heeft ook steeds gezegd, dat men zich moest distantieëren. Er is wel reeds in de bezetting veel discussie over dergelijke zaken geweest; er werd b.v. verdedigd, dat het corps moest worden opgeheven en er één algemene vereniging zou komen. Wij hebben altijd gezegd, dat wij geen mandaat hadden hierover namens de studenten te spreken, wel wilden wij de discussies stimuleren, maar als illegaal blad en als vertegenwoordigers van de studenten wilden wij er geen oordeel over uitspreken; en dus zeker niet op het gebied van de landspolitiek.

84149. De **Voorzitter**: Als ik het dus goed begrijp, waren zowel de rechter- als de middensectie tegen het zenden van de deputatie, maar waren de motieven verschillend?

A. Ja, niet helemaal dezelfde motieven.

84150. De **Voorzitter**: De rechtersectie meende, geloof ik, dat de illegaliteit, als zij dit zou gaan doen, de plaats van de politieke partijen zou gaan innemen.

A. Ja, deze sectie wilde ook meer het herstel van de oude politieke groeperingen en zij was bang, dat dit zou worden doorkruist door een politieke stem toe te kennen aan de illegaliteit.

84151. De **Voorzitter**: Het Vaderlands Comité en de linkersectie meenden, dat de deputatie moest worden gezonden, doch zij waren het niet eens over de samenstelling er van?

A. Ja, ik meen het mij wel zo te herinneren. Wat de samenstelling betreft, zijn er inderdaad allerlei plannen geweest.

84152. De **Voorzitter**: Hoe is het tenslotte doorgelopen? Heeft men er veel over gesproken en is men er op een gegeven moment mee opgehouden of is men nog tot een formeel besluit gekomen?

A. Er is tenslotte het besluit genomen, dat de deputatie wel zou worden gezonden na enige telegrammen over en weer. Er is zelfs van de Contactcommissie een telegram uitgegaan met het verzoek aan te wijzen, wie er het best zouden kunnen overgaan. Het had echter enige maanden geduurd en ik kreeg toen de indruk, dat de belangstelling aan de overzijde voor deze deputatie aan het vervaluwen was.

84153. De **Voorzitter**: Ik heb hier een telegram van 3 October 1944, waarin mededeling wordt gedaan, dat volledig overleg in zake de aanwijzing voor de delegatie bezwaarlijk is en dat van menings-

verschil is gebleken. Bepaalde met name genoemde groepen zijn van mening, dat de meest in aanmerking komende personen in Nederland thans moeilijk gemist kunnen worden. Andere groepen zijn weer van mening, dat onmiddellijk voldoening aan het verzoek verantwoord en gewenst is. Beide groepen stellen de vraag, op welk terrein adviezen gewenst worden. In de illegaliteit heerst verder ook meningsverschil, in hoeverre zij als totaliteit geroepen is adviezen uit te brengen over belangrijke beleidsvragen voor de toekomst. Het telegram eindigt met de vraag: „Blijft Regeering delegatie wenschen, dan zal daaraan, indien technisch mogelijk, gevolg worden gegeven. Kan zoo noodig vliegtuig gezonden worden?”

A. Wat de redenen aan de overkant zijn geweest, dat men er toen niet meer op heeft aangedrongen, weet ik niet.

De tekst van dit telegram werd heel slecht opgenomen in de groepen, door de linkersectie vertegenwoordigd. De heer *Neher* was bang, dat er een scheuring zou ontstaan in de illegaliteit en dat de groepen van linkersectie zich zouden afscheiden van de adviescommissie en dus ook van het overleg in de Contactcommissie. Hij meende, dat misschien door nader overleg dit voorkomen kon worden, en hij heeft op eigen gelegenheid verzocht dit telegram niet te decoderen, althans dit uit te stellen. Naar aanleiding daarvan is er een nieuw overleg geweest.

84154. De **Voorzitter**: Is dat telegram toen niet herroepen en door een ander vervangen?

A. Ja.

84155. De **Voorzitter**: Zakelijk staat in dit andere telegram, dat blijkbaar van 5 October 1944 is, dat aan het verzoek zodra mogelijk gevolg zal worden gegeven, dat de zending van een verantwoorde delegatie door de linies technisch bezwaarlijk is en dat men weer om een vliegtuig vraagt. Ook wordt medegedeeld, dat in de illegaliteit meningsverschil heerst in hoeverre zij als totaliteit geroepen is adviezen uit te brengen over belangrijke beleidsvragen voor de toekomst.

Deze reserve is dus blijkbaar wel gebleven. Ik zie uit de stukken, dat er nog veel meer op is gevolgd.

A. Ja, en naar aanleiding daarvan — en dat is het gelukkige er van geweest — hebben zich in de illegaliteit de opvattingen over de na-oorlogse constellatie van de Grote Advies Commissie uitgekristalliseerd. Men is eigenlijk helemaal van de delegatie afgeraakt en bij de gedachtenwisseling, die daarop volgde, zijn er allerlei plannen gemaakt voor de na-oorlogse samenstelling van de Grote Advies Commissie en de taak daarvan en in hoeverre daarnaast, voordat er een noodparlement zou optreden, een ander college zou moeten zijn, dat op politiek gebied de Regering van advies zou kunnen dienen. Later is dat de Nationale Advies Commissie geworden.

84156. De **Voorzitter**: U bedoelt dus, dat, als de delegatie nooit gezonden, de uitnodiging tot het zeilden er van en alles, wat er op is gevolgd, een aanleiding is geworden tot een politieke gedachtenwisseling in de illegaliteit, die betekenis heeft gehad voor hetgeen er na de bevrijding is gebeurd?

A. Ja, het is wel de aanleiding daartoe geweest. Omstreeks de Kerstdagen van 1944 is er zeer uitvoerig over gesproken en zijn er vele plannen gemaakt.

84157. De **Voorzitter**: In December 1944 is ook de verklaring van de groepen uit de linkersectie en de beginselverklaring van de rechtergroepen gekomen.

A. Er zijn nog allerlei besprekingen geweest om tot overeenkomst te komen, waarin, geloof ik, de heer *Schermerhorn* nog een rol heeft gespeeld.

84158. De **Voorzitter**: Overeenkomst op welk gebied?

A. Over de verschillende plannen, nl. de taak en de verdeling van de verschillende colleges na de bevrijding, die als adviserend college zouden optreden. De inidden- en de rechtergroep wilden de Grote Advies Commissie een veel kleinere taak toekennen dan in het algemeen de linkergroep. Pas na een zekere tijd is er min of meer overeenstemming gekomen en toen de moeilijkheid van de samenstelling van de Nationale Advies Commissie ontstaan.

84159. De **Voorzitter**: U wilt dus zeggen, dat men tot overeenstemming is gekomen over de Grote Advies Commissie en de Nationale Advies Commissie?

A. Ja, maar toen ontstond weer de moeilijkheid betreffende de samenstelling van de Nationale Advies Commissie, welke personen daarin zitting zouden nemen, hoe groot het aandeel zou zijn van de personen, door en uit de illegaliteit gekozen, en welke personen, door het Vaderlands Comité aangewezen, daarin zitting zouden nemen. Bovendien was er nog de vraag, of de personen, door het Vaderlands Comité aangewezen, op hun vaderlandse aanvaardbaarheid zouden kunnen worden getoetst door de verzetsbeweging.

84160. De **Voorzitter**: Is men daarover tijdens de bezetting nog tot een resultaat gekomen?

A. Wat de taakverdeling betreft, wel. Wat de samenstelling betreft, waren nog in April 1945 de discussies in de Contactcommissie hangende. Er waren enkele personen, door het Vaderlands Comité op de lijst geplaatst, waartegen enkelen in de illegaliteit bezwaar maakten. De illegaliteit wilde ql. in de Nationale Advies Commissie alleen personen hebben, die persoonlijk op geen enkele wijze betrokken waren bij de eventuele vraagstukken, b.v. de zuivering betreffende, die waarschijnlijk in die commissie ter sprake zouden komen. Men wist toen natuurlijk niet, dat de Nationale Advies Commissie geen reële taak zou krijgen.

84161. De **Voorzitter**: Die taak is inderdaad niet zeer omvangrijk geweest.

A. Ik geloof wel, dat de toenmalige Regering zich heeft beijverd, de taak niet te doen uitgroeien.

84162. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Heeft men in de praktijk de Nationale Advies Commissie eigenlijk niet om advies gevraagd? Of zijn er toch nog wel adviezen geweest?

A. Er zijn wel adviezen geweest. Ik heb dit echter van horen zeggen: ik heb er zelf niet aan deelgenomen. Het is echter wel zeer beperkt gebleven en algemeen hoorde ik de klacht, dat de Regering blijkbaar trachtte, aan de taak van het college zo weinig mogelijk inhoud te geven.

84163. De **Voorzitter**: Het college kwam ook niet in het openbaar bijeen.

A. Neen, meen ik.

84164. De **Voorzitter**: Met welke vraagstukken hebt u zelf te maken gehad in de periode van October 1944 tot aan de bevrijding? Ik bedoel vraagstukken, verband houdende met de organisatie van het verzet.

A. Wat de organisatie van het verzet betreft, geen andere, dan die welke ik reeds heb genoemd. Wel was er de verhouding met de Binnenlandse Strijdkrachten, die voortdurend besprekingen vereiste.

84165. De **Voorzitter**: Wat hebt u daarvan mergernaakt?

A. In de Contactcommissie heeft dit voortdurend tot besprekingen geleid. Bij het ontstaan van de Binnenlandse Strijdkrachten heeft de Contactcommissie, zoals u bekend is, een rol gespeeld, omdat Prins *Bernhard* de Contactcommissie had gevraagd bij eventuele meningsverschillen over de benoeming van plaatselijke commandanten de benoeming zelf ter hand te nemen; dit in verband met de controverse, die bestond bij de drie groepen van de latere Driehoek. Toen de Binnenlandse Strijdkrachten eenmaal waren opgericht en na de enorme toevloed na September, is de zaak eigenlijk enigszins over de kop gegroeid. Van de organisatoren kregen wij ook deze indruk, ook door het feit, dat de oorlog heel anders verliep dan toen begin September de dringende aanmaning van de overzijde kwam om tot een coördinatie van het gewapend verzet te komen; men verwachtte kennelijk, dat binnen enige maanden de rest van Nederland ook zou zijn bevrijd en het strijdend gedeelte van de Binnenlandse Strijdkrachten bij de bevrijding zou helpen evenals bij de ordehandhaving na de bevrijding. Toen de bevrijding uitbleef, zat men eigenlijk met het hele apparaat, wat ook zijn illegale gevaren had. Inderdaad zijn er nogal wat arrestaties en overvallen geweest, doordat velen pas na September waren toegevoerd en geen ervaring op dit gebied hadden. Daarbij kwam, dat men zich in de kringen van het niet strijdend gedeelte hoe langer hoe meer ging toeleggen op het nemen van Militair Gezag-maatregelen voor het geval, dat de bevrijding daar zou zijn, waarbij, naar de mening van de Contactcommissie, de bevoegdheden, welke de plaatselijke commandanten hadden, nogal ver werden overschreden, zoals maatregelen voor de illegale pers, enz. Over deze

zaken is nogal eens geconfereerd in de Contactcommissie en daarover zijn ook enige malen besprekingen gevoerd met de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, de latere generaal *Kool*.

Dan is de kwestie besproken van overvallen op Duitsers, die naar de mening van de Contactcommissie vaak niet verantwoord waren, omdat er geen directe aanleiding voor was, noch er direct nut uit voortvloeide. Ik bedoel niet de overval op *Rauter* — al was die ook zonder aanleiding en zonder nut —, want deze is een vergissing geweest. Er zijn echter vele overvallen geweest, die wel opzettelijk zijn geschied.

Dat overleg met de Binnenlandse Strijdkrachten heeft dus plaats gevonden via de commandant. Dan is er door de Contactcommissie nog aandrang uitgeoefend, dat de staf van de Binnenlandse Strijdkrachten de maanden vóór de bevrijding de aandacht meer moest besteden aan het strijdend gedeelte dan aan het niet strijdend gedeelte. Het was b.v. zeker mogelijk geweest om bij razzia's, waarbij hele troepen mensen werden vervoerd onder bewaking van slechts een paar Duitsers, de opgepakte mensen met geringe moeite te bevrijden. Dat dit niet gebeurde, is een reden geweest tot enkele besprekingen in de Contactcommissie. Tenslotte dan natuurlijk in April de onderhandelingskwestie. Een van de belangrijkste kwesties met anderen dan de Binnenlandse Strijdkrachten waren de besprekingen met mensen uit hoge ambtenarenkringen voor de voedselvoorziening, naar aanleiding van de kwestie van de Ausweisen. Daarover is ook eerst een dubbele vergadering van de Contactcommissie in December geweest.

84166. De **Voorzitter**: Tussen wie en wie vonden die besprekingen plaats?

A. Eerst in de Contactcommissie zelf om het standpunt te bepalen en daarna door enkele leden van de Contactcommissie met hoge ambtenaren, zoals de heer *Louwes*, de heer *Hirschfeld* en de heer *Stikker*.

84167. De **Voorzitter**: Dezen kwamen dus niet in de Contactcommissie?

A. Neen. Zij hebben zich heel scherp verzet tegen het standpunt, dat de illegaliteit had ingenomen en dat door de Regering werd overgenomen, nl. om geen Ausweisen aan te vragen. De heer *Louwes* meende, dat daardoor een chaotische toestand voor de Nederlanders zou ontstaan, terwijl de illegaliteit juist van mening was, dat het de enige manier was om een chaos te voorkomen. Dat is toen ook nogal hoog gelopen.

84168. De **Voorzitter**: Dat standpunt heeft de illegaliteit doorgezet?

A. Ja, ook dank zij het feit, dat het door Vertrouwensmannen werd ondersteund en het door de Regering is overgenomen. Desalniettemin zijn er toen toch nog hele bedrijven geweest, die de Ausweis hebben aangevraagd, maar omdat het over de hele lijn een mislukking werd, hebben de Duitsers deze laatste Arbeitseinsatz niet kunnen doorvoeren. Het was hun laatste poging om en gros het mannenmateriaal van Nederland in te schakelen in de Duitse oorlogvoering.

84169. De **Voorzitter**: Hoe was, afgezien van de gebeurtenissen in April 1945, de verhouding tussen de Contactcommissie en het College van Vertrouwensmannen?

A. Ik geloof, dat er van echte samenwerking in het algemeen niet gesproken kan worden. De Vertrouwensmannen hebben nooit enige behoefte gehad zich op het terrein te begeven van de illegaliteit, terwijl de illegaliteit geen enkele neiging had zich te begeven op het terrein van de Vertrouwensmannen. De samenwerking werd organisatorisch bewerkstelligd door het feit, dat de heer *Drees* voorzitter van de Contactcommissie was en tegelijkertijd vice-voorzitter van Vertrouwensmannen. In zoverre was bij beide colleges bekend wat de neiging was bij de ander en wat in het algemeen de werkzaamheden waren, waarmede men zich bezighield.

84170. De **voorzitter**: Had men in de Contactcommissie met betrekking tot de maatregelen, die Vertrouwensmannen namen en voorbereidden, nooit de neiging daarover een oordeel uit te spreken en wensen kenbaar te maken aan Vertrouwensmannen?

A. Er is in de Contactcommissie wel behoefte geweest aan een grotere samenwerking, hetgeen zich enige malen heeft geuit in het verzoek, dat de Vertrouwensmannen hun zetel naar Amsterdam zouden verplaatsen. Juist door de gebrekkige communicatiemiddelen, vooral in de hongerwinter, werd wel gevoeld, dat er eigenlijk te weinig contact was. Enige malen is er op aangedrongen, maar men is er niet op ingegaan.

84171. De heer **Stufkens**: Het was aanvankelijk toch omgekeerd?

A. Ja, maar het zwaartepunt heeft toch altijd in den Haag gelegen.

84172. De heer **Stufkens**: In Amsterdam was toch ook een secretariaat?

A. Ja, er was een tweede secretariaat. In den Haag was echter de zetel van Vertrouwensmannen. Men was in de illegaliteit bang, dat de Vertrouwensmannen te zeer verkeerden in de sfeer van de hoge ambtenarij, die tot het laatst toe was aangebleven, te veel contact hadden met die sfeer en daardoor misschien beïnvloed werden en zouden vervreemden van allerlei denkbeelden, die buiten die sfeer vielen.

84173. De **Voorzitter**: Waar kwam de Contactcommissie meestal bij elkaar?

A. In Amsterdam; de plaats werd om veiligheidsredenen telkens gewisseld. Achteraf is gebleken, dat het huis, waarin de Vertrouwensmannen vergaderden, al lang aan de Duitsers bekend was. Als men een vast adres heeft, is het bijna onvermijdelijk, dat het bekend wordt.

84174. De **Voorzitter**: Hebt u zelf in verband met de onderwerpen, die wij hebben besproken, nog mededelingen te doen?

K. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

J. DRION.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 7 SEPTEMBER 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

HENDRIK JOHANNES VAN DEN BROEK,

oud 49 jaar, wonende te Hilversum, journalist,
directeur van de Stichting Radio Nederland Wereldomroep.

Hij legt de eed af als getuige.

84240. De **Voorzitter**: Waar vertoefde u op het moment van het uitbreken van de oorlog in 1940?

A. In Parijs. Ik was sedert 1933 Parijs' correspondent van „De Telegraaf” en oefende daar dus mijn functie uit.

84241. De **Voorzitter**: Bent u spoedig in Engeland terechtgekomen?

A. Ik ben in Engeland aangekomen 18 September 1940. Wij hebben ons eerst enige weken in Parijs met de radio beziggehouden, nadat daar was opgericht wat ik geloof te zijn de eerste vrije Nederlandse omroep in het buitenland: Vrij Nederland. De eerste uitzending was op 19 Mei 1940. Een dag na de capitulatie van Nederland waren drie Nederlandse Ministers in Parijs; van die gelegenheid ben ik toen zo vrij geweest gebruik te maken om hun voor te stellen, dat wij in Parijs een eigen Nederlandse omroep zouden hebben, die zou uitzenden naar het bezette gebied. Dit heeft de goedkeuring van de Ministers kunnen wegdragen en met hun machtiging ben ik naar de Quai d'Orsay gegaan om aan de Franse Regering, namens de Nederlandse Regering, zendtijd te vragen. Wij hebben toen 50 minuten per dag gekregen: een kwartier 's morgens, een kwartier 's middags en twintig minuten 's avonds. Wij zijn met enkele Nederlandse collega's journalisten begonnen uit te zenden: nieuwsberichten en commentaar voor bezet Nederland. Het heeft uiteraard maar kort kunnen duren: van 19 Mei tot 11 Juni d.a.v., toen Parijs door de Duitsers bezet werd. Toen was er een ogenblik sprake van, dat wij de uitzendingen zouden voortzetten in Poitiers met de Belgen samen, die een mobiele radio-installatie hadden. Dat is niet gebeurd, omdat Frankrijk spoedig daarna capituleerde. Enkelen van mijn collega's en ik zelf hebben toen getracht naar Engeland over te steken; het is niet gelukt. Wij zijn derhalve het binnenland ingegaan. Na enig telegraferen kwam bericht uit Londen, dat het goed was, dat ik naar Londen kwam. Via Spanje en Portugal ben ik daar toen op 18 September 1940 aangekomen.

84242. De **Voorzitter**: Bent u toen in Londen al betrekkelijk spoedig met de radio in aanraking gekomen of hebt u eerst andere functies bekleed?

A. Ik ben aanvankelijk redacteur geweest bij het Londense kantoor van het A(lgemeen) N(ederlands) P(ersbureau). De radio bestond al wel. Radio Oranje zond al geregeld uit en had haar eigen bezetting. Daar was dus niet goed plaats voor mij, terwijl het A.N.P. dringend redacteurs nodig had.

Met de radio kreeg ik weer bemoeienis op 1 Juli 1941, toen de uitzendingen begonnen voor de Brandaris.

Ongeveer twee maanden tevoren had de B.B.C. mij gevraagd, of ik er iets voor gevoelen zou mij te belasten met het organiseren van een radio-omroep, speciaal voor de Nederlandse zeevarenden, omdat men zich op dat ogenblik, terecht of ten onrechte, enige

zorgen maakte over de stemming onder onze zeelieden. Met machtiging van de Nederlandse Regering heb ik die opdracht aanvaard. Ik bleef in dienst bij de Nederlandse Regering, maar werd voor dit werk aan de B.B.C. uitgeleend.

84243. De **Voorzitter**: Het waren dus B.B.C.-uitzendingen, die volkomen losstonden van Radio Oranje?

A. Inderdazd. Zij hadden in het kader van de B.B.C. plaats en werden verzorgd door mensen, die in dienst van de Nederlandse Regering waren en door deze ter beschikking van de B.B.C. waren gesteld.

84244. De **Voorzitter**: Hoe vaak waren die uitzendingen?

A. Zij hadden iedere dag plaats, aanvankelijk 'smorgens om 10.30, daarna 11.30 en toen om 1 uur. Op 1 November 1942 is het kwartier van 1 uur overgenomen door Radio Oranje. Toen heeft de Nederlandse Regering besloten, dat de staven van de Brandaris en Radio Oranje zouden worden samengesmolten; ik vermoed, dat de Nederlandse Regering meende, dat er niet voldoende krachten beschikbaar waren om beide omroepen goed te verzorgen. Terwijl iedere dag Radio Oranje tweemaal een kwartier en de Brandaris een derde kwartier had, is toen een nieuwe opzet gemaakt, waarbij de beste twee kwartieren zijn behouden; het goede kwartier van Radio Oranje 's avonds en het goede kwartier van de Brandaris 's middags om 1 uur; dat werden de nieuwe zendtijden van Radio Oranje.

84245. De **Voorzitter**: In totaal werd de zendtijd toen dus minder?

A. Ja.

84246. De **Voorzitter**: Welke functie hebt u daarbij toen ga kregen?

A. De leiding van, als ik het zo mag noemen, het „nieuwe” Radio Oranje.

84247. De **Voorzitter**: Verstaat u daaronder de zakelijke leiding of ook het redactionele beleid inzake de uitzendingen, dus de gehele leiding?

A. Ik vrees, dat daaronder inderdaad alles moet worden verstaan. Algemene beleidskwesties, voor zover men dit althans zo kan noemen, werden in nauw overleg met *den Doolaard* en *de Jong* opgelost.

84248. De **Voorzitter**: Wanneer zijn de heren *den Doolaard* en *de Jong* er gekomen?

A. *De Jong* was van het begin af aan bij Radio Oranje werkzaam. *Den Doolaard* is in Londen gekomen in Juni 1941, enkele dagen voordat de Brandaris met zijn uitzendingen begon. Op mijn verzoek heeft hij daaraan medegewerkt. Bij de fusie zijn wij samen naar Radio Oranje overgegaan.

84249. De **Voorzitter**: Uit eigen wetenschap zult u van de eerste periode van Radio Oranje dus niet veel kunnen vertellen. U kunt dit echter wel van de eerste periode van de Brandaris en de tijd van het nieuwe Radio Oranje, het Radio Oranje op nieuwe grondslag. Hoe was nu de verhouding tussen de leiding van die instituten en de Regering; in hoeverre werd het beleid daarvan door de Regering bepaald*?

A. Wij hebben natuurlijk altijd op het standpunt gestaan, dat de Regering het beleid van Radio Oranje behoorde te bepalen en wij hebben ons dus altijd laten leiden door hetgeen naar het oordeel van de Regering in de radio moest gebeuren.

84250. De **Voorzitter**: Gold dit voor de Brandaris ook?

A. Eigenlijk ook, zij het niet officieel, omdat wij toen in het kader van de B.B.C. werkten. Juist omdat wij echter voor alles Nederlanders waren, lieten wij ons altijd sterk leiden door hetgeen naar de mening van de Regering moest gebeuren. Wij hadden voortdurend contact met de heer *Pelt*, de chef van de Regeringsvoorlichtingsdienst, en met verscheidene Ministers. Toen het nieuwe Radio Oranje tot stand gekomen was, was er tenminste eenmaal per week een bespreking met de Minister-President persoonlijk.

84251. De **Voorzitter**: Het beleid ter zake van de radio ressorteerde toen onder de Minister-President, formeel misschien onder de Minister voor Algemene Oorlogvoering.

A. Administratief ressorteerde Radio Oranje als deel van de Regeringsvoorlichtingsdienst onder Buitenlandse Zaken, maar het beleid werd door de Minister-President bepaald.

84252. De **Voorzitter**: Is dat ontstaan met de oprichting van het Departement voor Algemene Oorlogvoering, hetgeen in Mei 1942 is geschied?

A. Ik vermoed het.

84253. De **Voorzitter**: Met welk lid van de Regering had u te maken bij die eerste Brandarisuitzendingen?

A. Officieel met niemand. Maar het geregelde contact hadden wij met onze hiërarchieke chef de heer *Pelt*. Dan hadden wij ook een incidenteel contact met één of meer Ministers, bij wie men op bezoek ging als men iets te bespreken had.

84254. De **Voorzitter**: Dus dat was toen niet uitgesproken de Minister-President?

A. Dat kon toen moeilijk, want de Brandaris werkte, gelijk gezegd, in het kader van de B.B.C.

84255. De **Voorzitter**: Het was echter mogelijk, dat de Minister-President had gezegd: alles, wat met de radio heeft te maken, moet over mij lopen. Dat was toen echter blijkbaar niet het geval. Toen ging u naar de Minister, die bij een bepaald geval het meest was betrokken?

A. Ja, inderdaad.

84256. De **Voorzitter**: Dan zullen wij het nu verder hebben over de toestand van na 1 November 1942.

Is er door Radio Oranje een bepaald beleid gevoerd t.o.v. de uitzendingen, die hebben plaats gevonden voor het bezette gebied?

Hierbij doen zich verschillende vragen voor. In de eerste plaats: waarop baseerde men zich voor de uitzendingen? Wat was het materiaal, waarover men beschikte? Hoe waren de opvattingen daarover? Vond men dat materiaal voldoende of niet? Werd het in de latere tijd nog redelijk geacht of had men het gevoel: onze wetenschap is toch maar tamelijk beperkt?

Een andere kwestie is: hoe heeft men gemeend zich te moeten richten tot het bezette gebied? Dat was wel een uitermate belangrijke beleidsvraag, want men kon dat op alle mogelijke manieren doen en tenslotte heeft men een bepaalde lijn gevonden.

A. Het is wel een tijd geleden, maar ik geloof, dat ik mij nog bepaalde dingen kan herinneren.

Het materiaal bestond uit kranten, dagbladen en weekbladen, per diplomatieke post gezonden via Zweden en Portugal?

84257. De **Voorzitter**: Dat was over het algemeen oud nieuws?

A. Ja, het bereikte ons meestal met ongeveer drie weken vertraging.

Verder waren er min of meer geheime rapporten uit het bezette gebied, die langs verschillende wegen arriveerden, de radio-uitzendingen uit Hilversum, die door de luisterdienst van Radio Oranje werden opgevangen en uitgewerkt. Daarin kwamen de voornaamste nieuwsberichten voor en een aantal redevoeringen, b.v. die van *Blokzijl*.

De **Voorzitter**: Dit was een belangrijke bron, want zij was actueel.

A. Een andere bron was het Monitoring Report, het luister-rapport, dat de B.B.C. iedere dag liet samenstellen en waarin men alle uitzendingen van de gehele wereld resumeerde.

Ik geloof wel, dat dit al het materiaal was.

84258. De **Voorzitter**: En de mededelingen van personen, uit Nederland overgekomen?

A. Ja, maar wanneer deze mensen arriveerden, hadden ook hun mededelingen over het algemeen het grote gebrek van min of meer sterk verouderd te zijn. Zodoende was het vaak niet mogelijk onmiddellijk te reageren op dingen, die in bezet gebied gebeurden. Wij hebben dit altijd als een groot bezwaar gevoeld, maar men kon er niets aan doen.

Wanneer in luisterrapporten van Hilversum voorkwam, dat *Blokzijl* bepaalde dingen had gezegd, was het van belang, tussen de regels door te lezen en daaruit bepaalde feiten te concluderen, die men niet met zekerheid kon weten.

Wanneer u mij vraagt, wat nu verder het beleid was, dat daarop werd gebaseerd, dan geloof ik dit als volgt te moeten samenvatten. Persoonlijk heb ik als de taak van Radio Oranje altijd gezien: in de eerste plaats te bevestigen het vertrouwen bij de Nederlandse bevolking, dat tenslotte toch de bevrijding zou volgen, en in de tweede plaats de aanmoediging van het verzet. Dit waren de voornaamste twee dingen, waarop het beleid zich richtte.

84259. De **Voorzitter**: Het eerste is natuurlijk volkomen duidelijk. Bij het tweede, de aanmoediging van het verzet, komt echter een aantal moeilijke vraagstukken aan de orde, die direct verband houden met een van de onderwerpen, die wij te onderzoeken hebben, namelijk het contact van de Nederlandse Regering te Londen met het verzet en de richtlijnen, die door de Nederlandse Regering zijn gegeven. Men komt daarbij op een aantal moeilijke vraagstukken. In de eerste plaats: hoever moest de aanmoediging van het verzet gaan? Want er zijn allerlei figuren in het verzet denkbaar. Dat is op zich zelf al een vraag, die nauwgezette beschouwing verdient. In de tweede plaats: er komt bij, dat men natuurlijk ook niet altijd (u hebt het zelf zoëven geïllustreerd) goed kon beoordelen, hoe de feitelijke verhoudingen in het bezette gebied waren. In theorie kan men beschouwingen houden over de vraag, welk verzet adequaat zou zijn, maar men moest rekening houden niet de feitelijke toestand. Hoe sloeg men zich daar doorheen? Laat ik het zo zeggen.

A. Dat valt moeilijk in enkele woorden te zeggen. Het hing natuurlijk sterk af van de omstandigheden, die zich op een bepaald ogenblik voordeden. De omstandigheden en de beperkingen, die u zojuist hebt geschetst, hebben wij altijd heel sterk gevoeld; wij hebben het altijd als een grote moeilijkheid ondervonden om werkelijk iets te zeggen op grond van een vaak zo beperkte kennis van de feitelijke omstandigheden.

Als ik zou willen formuleren, hoe Radio Oranje, althans ik persoonlijk, tegenover deze kwestie van de aanmoediging van het verzet stond, zou ik het misschien zó kunnen zeggen: dat het verzet werd aangemoedigd, voor zover het geen openlijk sabotage of gewapend verzet betekende. De nadruk werd dus vooral gelegd, laat ik zeggen: op de geestelijke instelling ten opzichte van de bezetting, het geestelijke verzet, de verzets„houding”, omdat wij natuurlijk ook wel wisten, dat wij onmogelijk de verantwoordelijkheid konden dragen voor een aanmoediging van openlijke verzetsdaden, die het leven van mensen in gevaar zouden hebben gebracht.

Er stond tegenover, dat, wanneer er van deze openlijke verzetsdaden waren gepleegd, het voor Radio Oranje vaak een probleem was, hoe men daarover nu zou moeten spreken.

Ik herinner mij als een van de gevallen, waarmee ik zelf nogal enige moeite heb gehad, de aanslag op generaal *Seyffart*. Men moest er natuurlijk over spreken. Het gebeurde enkele dagen na een sterke oproep der Regering via Radio Oranje tot een weerstandshouding aan de Nederlandse ambtenaren. Ik weet niet, of de aanslag op generaal *Seyffart* daarvan een onmiddellijk gevolg is geweest, of dat die daad meer voortspoot uit de algemene stemming, die toen heerste. Maar goed: de aanslag was er en Radio Oranje stond voor de moeilijke vraag: applaudisseren wij nu of doen wij dat niet? Enfin, na innerlijke conflicten en na lang hierover nadenken, is tenslotte besloten om, zij het niet buitengewoon scherp, toch deze daad af te keuren, ook al ten einde te voorkomen, dat zich deze dingen zouden gaan generaliseren en dat hieruit zouden voortspuiten omvangrijke représailles tegenover de burgerbevolking.

84260. De **Voorzitter**: Maar er zijn waarschijnlijk toch wel vormen van verzet in concreto geweest, die weliswaar geen gewapend verzet opleverden, maar waaraan toch daden te pas kwamen, die via Radio Oranje bevorderd zijn. Ik denk aan (het was in de laatste tijd van de oorlog) het verzet tegen de zogenaamde Liese-Aktion. Toen was u reeds in het zuiden.

A. Inderdaad, Het verzet en de weerstand werden overal aangemoedigd, waar het zaken betrof, die de Duitse oorlogvoering konden bemoeilijken en de Duitse inschakeling van het Nederlandse bezette gebied in de Duitse oorlogvoering konden belemmeren: arbeidsinzet, het weghalen van alle mogelijke waardevolle goederen, enz. Dan werd er een voortdurende propaganda gemaakt om, indien zulks ook maar enigszins mogelijk was, zich daaraan te onttrekken.

84261. De **Voorzitter:** Voor wat de spoorwegstaking betrof, moest dit, want daar stond de Regering achter.

A. Daarover kan ik niet spreken, want toen was ik juist twee dagen te voren naar het zuiden van Nederland vertrokken.

84262. De **Voorzitter:** In hoeverre bemoeide de Regering, met name prof. *Gerbrandy*, zich met dat beleid, dat door Radio Oranje werd gevoerd, met de lijn, die tenslotte werd gevolgd?

A. Intensief.

84263. De **Voorzitter:** Deze problemen, die u aangaf, werden niet uitsluitend behandeld in de kring van de leiding van Radio Oranje, maar zij werden ook besproken met de Minister-President?

A. Ik zou bijna zeggen: natuurlijk, want een dergelijke verantwoordelijkheid zou voor die paar mensen van Radio Oranje veel te zwaar zijn geweest. Zij gingen toch reeds vaak zwaar gebukt onder hun verantwoordelijkheid. Als zij eens in een stil ogenblikje nadenkten over hun taak en de verantwoordelijkheid, die zij droegen voor ieder woord, dat zij voor de microfoon zeiden, dan voelden zij zich klein en wilden zij liever anderen die verantwoordelijkheid laten dragen; zij wilden die verantwoordelijkheid met name dan dáár leggen, waar die behoorde te liggen, namelijk bij de Regering. De heer *Gerbrandy* had altijd een open oog voor de vraagstukken van Radio Oranje. Hij stelde zich altijd beschikbaar om die vraagstukken te bespreken en hij gaf dan de lijn aan: zo moet het gebeuren.

84264. De **Voorzitter:** Kunt u aangeven hoe veelvuldig dat contact met de heer *Gerbrandy* was?

A. In „mijn” tijd, in de periode van 1 November 1942 tot 15 September 1944, was dat contact er ten minste éénmaal per week. Over bijzondere dingen moest ik hem vaak op onregelde tijdstippen spreken. Ik belde hem dan op en vroeg of ik bij hem kon komen om er over te spreken en het gebeurde maar hoogst zelden, dat het niet kon.

84265. De **Voorzitter:** Dus concrete moeilijke uitzendingen werden te voren met hem besproken?

A. Ja, met name wanneer er bepaalde berichten uit bezet gebied binnenkwamen, waarop moest worden gereageerd. Dan spraken wij met hem af wat wij zouden doen.

84266. De **Voorzitter:** Hebt u gemerkt, dat het beleid ter zake van hetgeen er door de radio werd gezegd ook de aandacht had van andere Ministers? Of had u hierover alleen contact met de heer *Gerbrandy*?

A. Persoonlijk heb ik dit contact alleen met de heer *Gerbrandy* gehad. Ik weet, dat de heer *van Kleffens* zich ook voor de radio interesseerde, voor zover het de internationale politiek betrof. Hij ontving daarvoor geregeld *den Doolaard* en *de Jong*. De andere Ministers interesseerden zich hiervoor veel minder, begrijpelijkerwijze.

84267. De **Voorzitter:** Merkte u, als de heer *Gerbrandy* op een bepaald ogenblik een bepaald consigne uitgaf, weleens, of dit weer berustte op ruggespraak met andere Ministers of met de Minister-raad?

A. Dit onttrok zich aan mijn waarneming.

84268. De **Voorzitter:** Zijn er nog dingen, die betrekking hebben op de moeilijkheid van het vraagstuk, waarover wij het thans hebben gehad, nl. wat men moest doen bij de uitzendingen, dus het beleid in het algemeen op het gebied van de uitzendingen, die wij niet besproken hebben, of kunt u er nog iets ter illustratie aan toevoegen?

A. Neen. De gedragslijn van de heer *Gerbrandy* was altijd die, welke wij ook persoonlijk graag zagen, zodat er van enige moeilijk-

heid, wat dit betreft, geen sprake was. Wij behoefden bij Radio Oranje geen dingen te doen, die tegen onze eigen opvattingen of overtuigingen ingingen. Er bestond hier altijd — als ik het eerbiedig mag zeggen — een grote eenstemmigheid.

84269. De **Voorzitter:** Ik bedoelde niet moeilijkheden of conflict-situaties met andere personen, maar die, welke gelegen waren in de aard van de materie.

A. De moeilijkheden waren altijd deze, dat het vaak een tasten was, doordat men niet beschikte over een volkomen juist beeld van de situatie. De gegevens waren niet volkomen up to date. Ik geloof wel, dat wij na verloop van een zekere tijd — vier of zes weken of twee maanden misschien — uit de rapporten, welke waren binnengekomen, uit mededelingen van Engelandvaarders en dergelijke, wel ongeveer een juist beeld hadden van de situatie, maar van dag tot dag was dit veel moeilijker. Misschien kunnen zij, die gedurende die tijd in bezet gebied zijn geweest, beter aangeven, wanneer Radio Oranje er faliekant naast was, en dan zou ik van mijn kant kunnen schilderen hoe de zaken op dat ogenblik in Londen lagen.

84270. De heer **Posthumus:** Heeft u met name voortdurend geprobeerd zich te realiseren, hoe de psychologische uitwerking van de uitzendingen was?

A. Wij hebben het wel geprobeerd. In hoeverre wij daarin zijn geslaagd, weet ik niet, maar het is wel een voorwerp van veel zorg en nadenken geweest.

84271. De heer **Posthumus:** Daarvoor had u alleen de mededelingen van mensen uit het bezette gebied?

A. En brieven. Er bestond waarschijnlijk ergens een Engelse censuur-instantie, die er in slaagde uit bepaalde brieven uit Nederland, aan mensen in het buitenland geschreven, uittreksels te maken en wanneer hierin iets werd gezegd over de radio-uitzendingen uit Londen, dan kregen wij dit op onze tafels. Dit was een ander middel om te beoordelen, hoe men over de uitzendingen dacht.

84272. De heer **Posthumus:** Is u gebleken, dat een tijd lang sommige mensen in het bezette gebied van mening waren, dat van de kant van Radio Oranje de gehele situatie wel wat te optimistisch werd voorgesteld?

A. Ongetwijfeld. Er is op Radio Oranje bittere kritiek geleverd. Dit wisten wij ook wel in die tijd. In enkele gevallen gaf men zijn bezwaren ook wel met name aan. Soms was die kritiek gerechtvaardigd en soms hield zij niet voldoende rekening met de omstandigheden, waaronder in Londen moest worden gewerkt.

84273. De heer **Posthumus:** Hebt u voor u zelf daarbij rekening gehouden met het feit, dat sommige mensen op de been worden geholpen door, laat ik maar zeggen: behoorlijk optimistisch zijn, doch dat andere mensen meer gesterkt worden door een zo realistisch mogelijke voorstelling van de gang van zaken? Was er een bepaalde psychologische instelling bij Radio Oranje ten aanzien van de luisteraars op dit punt?

A. Wij hebben zowel het een als het ander gedaan. Wij hebben nooit op bepaalde ogenblikken — dat hoop ik tenminste — de ernst van de toestand verbloemd, ook niet met betrekking tot wat wij wisten over de toestanden in het bezette gebied, de executies, de voedselsituatie. Maar aan de andere kant hebben wij toch ook gemeend (en nu spreek ik over de tijd vóór 15 September 1944, dus niet over de hongerwinter, toen ik niet meer in Engeland was; daarover kan ik niet spreken), dat het noodzakelijk was bij de mensen de zekerheid levendig te houden, dat het tenslotte toch weer goed zou worden en dat de bevrijding zou komen.

Naarmate de oorlog langer duurde en men dus ook uit andere dingen kon opmaken, dat de bevrijding naderbij kwam, was dit laatste minder noodzakelijk; maar er waren ook tijdstippen — en nu denk in aan de tijd van de *Brandaris* en van December 1941 tot het dieptepunt in Noord-Afrika en het verlies van Indonesië — dat er mensen waren, die zeiden: „er komt niets van terecht, het is helemaal verloren”. Juist in die tijd was het zaak, het vertrouwen er in te houden — tenminste: wij meenden, dat het nodig was — dat de overwinning tenslotte toch zou worden behaald.

84274. De heer **Posthumus**: Misschien met het gevaar, dat men bepaalde concrete onderdelen van de wereldsituatie te optimistisch voorstelt, waardoor eventueel later een terugslag komt en de mensen het gevoel krijgen, dat de commentaren niet helemaal te vertrouwen zijn.

A. Ik acht het allerminst uitgesloten, dat dit inderdaad is gebeurd. Het is mogelijk, dat onze commentaren weleens wat aan de optimistische kant zijn geweest, maar deze commentaren waren gebaseerd — uiteraard moesten zij dat zijn — op de Engelse berichtgeving. Wij zaten in Londen; wij hadden geen eigen informatiebronnen aangaande wat er in de wereld gebeurde. Wij hadden in die tijd de stellige indruk, dat de Engelse berichtgeving een vrij sobere en betrouwbare berichtgeving was. Dat wij die berichtgeving nog eens extra-rozig zouden hebben gekleurd ten behoeve van de mensen in bezet gebied, geloof ik werkelijk niet. Dat was ook niet het temperament van *den Doolaard* of *de Jong*, die zich speciaal met deze internationale commentaren bezighielden. Ik occupeerde mij vooral met de kwesties van bezet gebied en wat er mede samenhang.

84275. De **Voorzitter**: Hebt u van het begin af aan eigen uitzendingen, waarin u zelf sprak onder de naam „de Rotterdammer”, verzorgd?

A. Ja, van het begin van de Brandaris, dus van 1 Juli 1941 af.

84276. De **Voorzitter**: Was dit een toevallig gekozen naam of had hij een bepaalde betekenis?

A. In de eerste plaats ben ik een geboren Rotterdammer; in de tweede plaats was er de verwoesting van het gehele centrum van

Rotterdam en de reactie daarop gaf mijn instelling weer — als ik het zo mag zeggen — ten opzichte van de Duitsers.

84277. De **Voorzitter**: Die was dus niet bepaald vriendelijk?

A. Neen, inderdaad niet.

84278. De **Voorzitter**: U bent in September 1944 naar het bevrijde gebied gegaan en hebt daar de leiding van Herrijzend Nederland in Eindhoven gekregen. Wie heeft u opgevolgd in Londen?

A. *Den Doolaard*.

84279. De **Voorzitter**: Dus die heeft gedurende de laatste periode de leiding van Radio Oranje gehad?

A. Ja.

De nos. 84280 t/m 84328 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor uw inlichtingen en sluit ik het verhoor.

H. J. VAN DEN BROEK.

DONKER, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 8 SEPTEMBER 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

PIETER WILLEM HORDIJK,

oud 32 jaar, wonende te Ooltgensplaat, burgemeester.

Hij legt de eed af als getuige.

84352. De **Voorzitter**: Wij zouden van u gaarne een uiteenzetting hebben van de wijze, waarop u tijdens de bezetting met het verzet in aanraking is gekomen en wat daar uw voornaamste werkzaamheden zijn geweest.

A. Mijn eerste werkzaamheden houden verband met de verspreiding van de illegale pers en het onderbrengen van Joden in de jaren 1941 en 1942.

84353. De **Voorzitter**: Waar woonde u toen?

A. In Maasdijk, gemeente Naaldwijk. Een van de pioniers was daar Piet *Doelman* (oom *Piet*), die zich reeds van het begin van de bezetting op dit werk had ingesteld. Op grond van bestaande relaties vanaf de capitulatie is er een nauwe samenwerking ontstaan.

Het werk breidde zich gestadig uit in verband met het onderbrengen van studenten en later als gevolg van de arbeidsinzet.

84354. De **Voorzitter**: Geschiedde dat werk in het verband van de L.O.?

A. Niet vanaf het begin.

Er was in het Westland een zelfstandig werkende groep van pl.m. 4 personen; naderhand is dit aantal nog uitgebreid.

84355. De **Voorzitter**: Heeft die ploeg niet in verband gestaan met de L.O.?

A. Zeer zeker werd deze groep opgenomen in L.O.-verband. Door het dringend tekort aan bonkaarten, alsmede diverse andere factoren, werd de vorming van de L.K.P. tot stand gebracht, in nauwe samenwerking met de L.O. Deze groep ging vanaf dat tijdstip praktisch geheel op in L.K.P.-verband.

84356. De **Voorzitter**: Ik begrijp, dat u op deze manier in de L.K.P. terecht bent gekomen.

A. Ja.

De **Voorzitter**: Misschien kunt u dan nu het verhaal verder voortzetten.

A. Oorspronkelijk waren de werkzaamheden beperkt tot het onderbrengen van personen, het verspreiden van bonkaarten, het bemachtigen van wapens, het overvallen van distributiekantoren, bevolkingsregisters, enz.

Na de overval op het bureau van de L.C.O. in Naaldwijk en de voorgenomen overval op het bevolkingsregister is het centrum naar Alphen a. d. Rijn verplaatst. De in het Westland gevormde knokploeg is uitgegroeid tot 10 á 12 personen. Verschillende overvallen vonden in 1943 en 1944 plaats o.a. te Naaldwijk, Alphen a. d. Rijn, Boskoop, Delft, Maasland, enz. Een en ander vond plaats onder

topleiding van L. *Valstar* in eigen ploegverband. *Valstar* gaf aanwijzingen in verband met het benodigde aantal bonkaarten, waarna de overvallen op de betreffende bureaux in Zuidholland door deze ploeg werden voorbereid en uitgevoerd.

84357. De **Voorzitter**: Is *Valstar* tenslotte gearresteerd?

A. Ja, in Mei 1944.

84358. De **Voorzitter**: En later gefusilleerd?

A. Ja, in September 1944 in Vught.

84359. De **Voorzitter**: Hoe is het toen verder gegaan?

A. Na de arrestatie van *Valstar* in Mei 1944 en de verliezen, welke onze groepen hadden geleden, doordat de S.D. telkens arrestaties verrichtte, is het geheel gereorganiseerd. *Johannes Post* werd belast met de leiding in het westen, terwijl *Witte Piet* de leiding kreeg over het z.g. kraakwerk en *Bertus* verving in de topvergaderingen.

Dit duurde tot Juni 1944. Toen hebben wij door middel van *Witte Piet* contact gekregen met drie agenten, die, ik meen bij Garderen, waren afgeworpen. Met deze agenten hebben wij een paar maal besprekingen gevoerd.

84360. De **Voorzitter**: Wie waren dat?

A. De ware namen weet ik niet. *Nol*, *Bert*.

84361. De **Voorzitter**: *Nol van Duin* en *Bert de Goede*?

A. Juist.

84362. De **Voorzitter**: Was het niet zo, dat *Bert* gekomen was voor de L.K.P.?

A. Niet helemaal. Deze drie hadden opdracht gekregen contact te zoeken met actieve sabotagegroepen. Een der agenten kende *Witte Piet*, omdat deze in verband met een spionagegeval gearresteerd is geweest en in Haaren gevangen heeft gezeten. Wij hadden weinig of geen contact met de overkant. De tocht van prof. *Rutgers* was mislukt. De opzet er van was via deze weg, met medewerking van de groep *Albrecht*, met de overzijde verbindingen te leggen. Dit is op een mislukking uitgelopen. Wij hadden tot dat tijdstip getracht door overvallen aan wapens te komen, maar groter opgezette doelen konden niet worden verwezenlijkt, omdat de bewapening, die uit enkele pistolen en geweren bestond, te gering was. *Bert* en *Nol* en die derde persoon. . .

84363. De **Voorzitter**: Heette hij niet *Koos*?

A. Inderdaad. Deze drie hebben de verbinding met de overkant tot stand gebracht, dat is geweest begin Juli 1944.

Toen werd mij gevraagd mij te belasten met het zoeken van een afwerpterrein in de omgeving van Garderen. De kernploeg is toen naar Garderen gegaan. Dit terrein, alsmede de omgeving, bleek op dat moment niet geheel zuiver te zijn. Na bespreking van deze kwestie kwam er een telegram, dat in Rotterdam was gearriveerd, waarin stond, dat Garderen was vervallen en een terrein 10 á 15 km noordelijker moest worden opgezocht. Aan de hand van een stafkaart heb ik een afwerpterrein gekozen bij Voorthuizen, 3 km in de richting Putten, ten westen van de straatweg, in een bosachtig terrein. Daar hebben wij, gehuisvest bij een boer, een aantal dagen gewacht op de bewuste slagzin via Radio Oranje. Daar deze slagzin niet doorkwam, zijn wij weer naar Rotterdam vertrokken.

Op het station in Rotterdam werden we opgewacht en kregen opdracht direct naar Voorthuizen terug te keren. Na op het betreffende punt pl.m. 10 dagen gebivakkeerd te hebben, kwam op 27 of 28 Augustus het eerste vliegtuig, dat pl.m. 15 of 18 containers afwierp.

Wij hebben het materiaal in bos en hei gecamoufleerd. De omgeving was ons onbekend. De enige aanwijzing, die wij hadden, was, dat op 1½ km afstand van het terrein een N.S.B.-boer woonde.

Wij hebben toen contact gezocht met een jachttopziener, die galarmeerd was door het vliegtuig en de volgende morgen bespeurde, dat onbevoegden zich op de onder zijn toezicht staande terreinen bevonden en waarin was gegraven om het materiaal te verbergen. De heidegrond was nl. keihard en het materiaal, dat wij hadden, was slecht om mee te werken.

Hij was bereid mee te werken en heeft ons de nodige inlichtingen verstrekt. Ik heb mij te Amersfoort in verbinding gesteld met Joop, uit Apeldoorn. Deze belastte zich met het transport, met materiaal van de Arbeidsdienst. De volgende dag arriveerde een trailer van de Arbeidsdienst om het materiaal op te halen. Dit vond plaats ongeveer 30 Augustus. Het materiaal is naar Apeldoorn vervoerd en is eerst opgeslagen in een garage, later in een steenkolenopslagplaats.

Toen wij daar waren, kwam een koerier uit Rotterdam met *Witte Piet*, met de boodschap, dat een telegram was binnengekomen, waarin vermeld stond, dat de spoorwepsabotage onmiddellijk moest worden uitgevoerd.

In de steenkolenbergplaats is het materiaal geheel klaargemaakt voor direct gebruik in Brabant, Limburg en de Achterhoek, van 'smiddags tot 's avonds ongeveer 10 uur. Zondagsmorgens hebben de wagens van de Arbeidsdienst het materiaal naar de diverse centra gebracht.

Cor Utrecht ging naar Brabant, tevens om Frank te waarschuwen. Kees *Nieuwenkamp* naar de Achterhoek en ondergetekende naar Limburg naar Bep en *Jacques*. Het materiaal is daar verspreid, terwijl tevens instructies werden gegeven hoe het moest worden behandeld.

's Nachts heeft de Rijkspolitie uit Swalmen mij naar Nijmegen gebracht. De volgende dag ben ik via Utrecht naar Rotterdam vertrokken. Daar werd ik door Frank in kennis gesteld van de in de top gemaakte afspraak, dat, zodra de omschakeling zou komen van het kraakwerk naar het sabotagewerk, Frank belast zou worden met het landelijk sabotagecommando en ondergetekende met het sabotagecommando in gewest III, nl. Noordholland, Zuidholland en Utrecht.

84364. De **Voorzitter**: Onder leiding van Frank?

A. Frank was belast met het landelijk sabotagecommando. Hij zat in Rotterdam.

84365. De **Voorzitter**: Dat Frank in Rotterdam zat, heeft nogal een rol gespeeld. Waarschijnlijk geschiedde dat, omdat hij daar voor het regelen van het sabotagewerk het beste zat?

A. Ja. Hij had zijn hoofdkwartier in de Begoniastraat. Ik heb mijn intrek eveneens in dit hoofdkwartier genomen, daar ik toen ook hoofdzakelijk mijn werk had in Zuidholland. Dit was gemakkelijker met het oog op de verbindingen.

84366. De **Voorzitter**: Bij de coördinatie van het gewapend verzet heeft nogal een rol gespeeld het feit, dat Frank weinig zin had om naar Amsterdam te gaan. Wij hebben dat niet helemaal kunnen nagaan, omdat hij niet meer leeft. U blijkt nu direct in zijn omgeving te hebben gezeten; u kunt ons waarschijnlijk precies vertellen wat zich daarbij heeft afgespeeld en welke zijn overwegingen zijn geweest.

A. Frank had zich in het zuiden hoofdzakelijk beziggehouden met sabotagewerk. Hij kwam uit Bergen op Zoom en is daarna naar Driebergen vertrokken. Hij was het, die in het zuiden dit werk voorbereidde en uitvoerde en daardoor wellicht betrekkelijk weinig kraakwerk had verricht.

Reeds voordat Frank met zijn uitgewerkt sabotageplan kwam, was er al een schema geweest van Bertus en Frits uit Utrecht.

84367. De **Voorzitter**: Met Berfus bedoelt u *Valstar*?

A. Inderdaad. Het sabotagewerk was in 1943 nog betrekkelijk toekomstmuziek al had het wel de nodige aandacht. Men heeft zich toen direct op het standpunt gesteld, dat het schema van Frank het enig juiste was. Hij was dus de persoon om het uit te voeren. Dat kon ook niet anders, want de meesten waren gefusilleerd van de top, behalve Scheepstra. Frank had een scherp inzicht en was bij de jongens buitengewoon gezien. Toen het bericht over spoorwepsabotage binnenkwam, ging hij naar Rotterdam. Het is geen punt van discussie

geweest, waar hij zijn hoofdkwartier zou vestigen. Dat was Rotterdam, omdat het zeer gunstig was gelegen, mede met het oog op de troepen, die vanuit het zuiden oprukten. Amsterdam lag meer in een uithoek en was lastig te bereiken. Voorts werd overwogen, dat de spoorwegen konden uitvallen. Bovendien ging zijn sympathie niet naar Amsterdam uit omdat, als ik het zo mag uitdrukken, de na-oorlogse kwesties daar in allerlei vorm een rol speelden, en daarin voelde hij zich niet thuis. Hij verkoos derhalve Rotterdam boven Amsterdam. Voorts was ook de groep-Albrecht, waarmee wij altijd intensief contact hebben gehad met de top in Rotterdam gevestigd. Het was dus een complex van drie of vier factoren, dat een rol heeft gespeeld.

84368. De **Voorzitter**: Wie waren op dat moment de leidende figuren van de groep-Albrecht?

A. O.a. Jacob.

84369. De **Voorzitter**: Weet u zijn ware naam?

A. Neen.

84370. De **Voorzitter**: Toen zijn er van Amsterdam uit verschillende pogingen gedaan om Frank in de Deltavergadering te krijgen nietwaar?

A. Inderdaad, het was 4, 5 of 6 September, dat het bericht afkwam, dat de driehoeksformatie gevormd moest worden.

Ook Lange Jan zat in Rotterdam.

Toen het bericht afkwam, dat in Amsterdam die driehoeksformatie gevormd moest worden, heeft Frank pertinent geweigerd hierin zitting te nemen. Dit is doorgegeven naar de overzijde, waarop een telegram volgde, dat hij wel toe moest treden tot de Delta.

84371. De **Voorzitter**: Kwam dat bericht van Engeland of van het zuiden?

A. Dat weet ik niet. Ik vermoed, dat er wel een berichtenwisseling over heeft plaats gevonden. Frank achtte Delta-centrum geen geschikte figuur. Een driehoeksformatie voor een militair sabotage-apparaat achtte hij een slechte keus. Hij was van mening, dat een eenhoofdige leiding noodzakelijk was, wilde er iets uit groeien. Hij heeft steeds het standpunt ingenomen, dat het nodig was rechtstreeks contact te onderhouden met de ploegleiders. Dat was in de loop van de jaren zo gegroeid. Men kende elkaar; ieder had zijn eigen geaardheid ten aanzien van het kraak- en het sabotagewerk. Wanneer men hieraan middels een driehoeksformatie zozeer uitbreiding gaf, werd het illegale werk onverantwoord. Wij bleven dus zelfstandig om te voorkomen, dat de verliezen, welke wij in het verleden hadden geleden, in de toekomst nog veel erger zouden worden. Door uitbreiding van de diverse contacten als gevolg van die driehoeksformatie zou de penetratie van de S.D. voor ons kleine verband, dat pl.m. 500 tot 900 man — laat ons zeggen gemiddeld 700 — telde, van dien aard kunnen worden, dat het werk lam gelegd zou worden.

Vandaar, dat hij die topdriehoeksformatie, militair gezien, een monsternoomde. Hij heeft, omdat er regelmatig aandrang werd uitgeoefend in de vorm van bevelen, dat hij er plaats in moest nemen, twee vertegenwoordigers daarvoor gekozen, nl. *Tom* uit Vlaardingen, die niet op de hoogte was met de topgeschiedenis, alsmede Rob Kooiman, voorzitter van de L.K.P. na de arrestatie van Johannes Post.

In Juli 1944 vond nl. ern reorganisatie plaats in de top, waarvan Rob Kooiman voorzitter werd.

84372. De **Voorzitter**: Leeft deze nog?

A. Ik meen van wel. Hij is, geloof ik, leraar in Hoogeveen.

84373. De **Voorzitter**: En is dat zo gebleven?

A. Aanvankelijk wel.

De moeilijkheden met Lange Jan, die weigerde in de delta plaats te nemen, alsmede de aandrang, op Frank uitgeoefend, hebben tot gevolg gehad, dat hij op bevel van de overzijde toch plaats nam in de driehoeksformatie. Er waren diverse besprekingen geweest in Rotterdam, den Haag en Amsterdam, zodat hij tenslotte opmerkte: „Laat ik dan maar plaats nemen in dat praatcollege”.

84374. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. Dat is, meen ik, in October 1944 geweest.

84375. De **Voorzitter**: Uiteraard heeft *Frank* daar niet lang zitting in gehad. Wanneer is hij omgekomen?

A. Op 28 November 1944.

84376. De **Voorzitter**: Was hij tussen October en 28 November 1944 regelmatig in Amsterdam of slechts enkele keren?

A. Enkele keren per week. Hij maakte zijn tochten dikwijls van Rotterdam uit en bezocht dan alle mogelijke punten: Apeldoorn, Zwolle enz., omdat hij vreesde, dat het onhoudbaar werd voor de jongens, als hij het contact kwijtraakte met de groep, in verband met de nieuwe bevelvoering. Men wist dikwijls niet, waar men dan aan toe was. Verschillenden trokken zich terug, omdat het apparaat te log en onhanteerbaar was. Er was ook meningsverschil in verschillende plaatsen, wie er in de delta zitting moest nemen. Tenslotte kwam het bericht van de overzijde, dat er een éénhoofdige leiding moest komen voor de Binnenlandse Strijdkrachten. Daarvoor moest een figuur worden gekozen uit het actieve verzet. Er is veel over gesproken, welke kwaliteiten een dergelijke figuur moest bezitten. Enerzijds drong men aan op militaire leiders, anderzijds op personen, die de nodige ervaring hadden met kleine operationele groepen. Hierover is veelal zeer lang gediscussieerd, hetgeen het actieve verzet niet ten goede is gekomen. Dit verschil van inzicht bestond plaatselijk ook over de figuur, die naar voren moest komen. De drie organisaties waren nu eenmaal in B.S.-verband opgenomen. Ten einde het sabotagewerk voortgang te laten vinden, huldigde *Frank* het standpunt telkens zoveel mogelijk persoonlijk contact te onderhouden met zijn groepen. Dat heeft hij tot zijn dood toe volgehouden. Hij was telkens maar één of twee dagen in Rotterdam, waar hij zijn correspondentie afdeed of koeriers ontving. Vóór zijn vertrek droeg hij mij de lopende zaken ter afdoening op.

84377. De **Voorzitter**: Hoe was zijn verhouding tot generaal *Koot*?

A. Zijn indruk was, dat generaal *Koot* een zeer bekwaam hoofd-officier was, die echter ervaring miste met het gewapend verzet en de verhouding tussen de drie in de B.S. opgenomen organisaties niet goed kende. Hij achtte hem niet de geschikte man voor het sabotagewerk. Hij was aanvankelijk van delta C adviseur, later commandant B.S. Toen *Frank* enige tijd in Delta-centrum zitting had, constateerde hij, aat hij onvoldoende verbinding had met de gewesten, omdat er geen berichten binnenkwamen. Het bleek al spoedig, dat die berichten binnenkwamen op het A.H.K.-O.D. en vandaar gedeeltelijk de delta bereikten.

Hij heeft getracht aan de hoeveelheid schriftelijke berichten, die vanuit Amsterdam naar de verschillende gewesten gingen, paal en perk te stellen. De verbinding met het noorden was slecht; met Overijssel en Gelderland ging het beter.

Derhalve streefde hij naar verbinding met die groepen. Er kwamen klachten van de gewestelijke commandanten over de uitleg der bevelen, die in verband met de plaatselijke gesteldheid, welke vanuit een centraal punt niet te beoordelen waren, aanleiding gaven tot misvattingen.

Er restte dan maar één mogelijkheid: nl. het aanstellen van een verbindingsofficier per gewest voor het houden van rechtstreeks contact met Delta-centrum: dat contact was nodig om eventueel nadere uitleg te geven over de wijze, waarop instructies moesten worden verstaan. Dit systeem is op zijn initiatief, ik meen S of 10 November, ingevoerd.

84378. De **Voorzitter**: Uit deze gedachtengang volgt, dat hij Delta-centrum niet helemaal wegcijferde.

A. Neen, hij zag, hiervoor eenmaal geplaatst zijnde, een mogelijkheid om daardoor het sabotagewerk beter tot zijn recht te laten komen.

84379. De **Voorzitter**: Hij ging dus niet uit van een volledige negatie van Delta-centrum?

A. Van het tijdstip af, dat hij er zitting in nam, niet meer. Men kan achteraf hoogstens zeggen, dat hij het eerder had moeten doen, hetgeen nog niet wil zeggen, dat zijn oorspronkelijk standpunt fout was. Hij heeft tenslotte toe moeten geven en heeft het standpunt ingenomen, dat het sabotagewerk in elk geval niet naar de achtergrond geschoven moest worden; wat er op het bewuste uur U zou moeten gebeuren, was een kwestie van later zorg; hoofdzaak was, dat er in elk opzicht gesaboteerd werd om het de Duitsers zo lastig mogelijk te maken. Dal was zijn opzet, ook in Delta C.

84380. De **Voorzitter**: En wat is er verder gebeurd? Wat gebeurde er na de dood van *Frank* aan sabotage?

A. In die plaatsen, waar de leiding in handen was van ervaren mensen, marcheerde het, b.v. in Rotterdam en omgeving, de Rijnstreek en Utrecht, de Zaanstreek, enz., enz.

84381. De **Voorzitter**: Op wat voor soort van objecten richtte men zich?

A. In begin September is het zuiver gericht geweest op het verhinderen van het vertrek der Duitsers.

84382. De **Voorzitter**: Dus op de verkeersmiddelen?

A. Inderdaad. Naderhand heeft men zich toegelegd op de sabotage der spoorwegen, de V.-wapens, het tot zinken brengen van schepen, de vernieling van opslagplaatsen van de Duitsers, het bevrijden van gevangenen, alsook het bezetten van de afwerperterreinen, waarmee ik tot November belast ben geweest, en het transport van het materiaal.

84383. De **Voorzitter**: Leidde dat tot grote botsingen met de Duitsers'?

A. Het was niet een kwestie van openlijke gevechten uitlokken met de Duitsers.

84384. De **Voorzitter**: Neen, ik bedoel, of er veel arrestaties zijn geweest als gevolg daarvan?

A. Dat was inderdaad het geval.

84385. De **Voorzitter**: Het liep dus niet zonder verliezen?

A. Neen.

84386. De **Voorzitter**: Kwamen er veel arrestaties voor?

A. Regelmatig. Soms beperkte het zich tot individuele gevallen, dan weer tot een groep personen. Vandaar, dat de verhoudingen al wat gespannen waren, dit werkte de achterdocht in de hand, zodat men zich af vroeg, waar het verraad vandaan kwam.

De spanningen begonnen daardoor ook toe te nemen. In de kleine groepen kende men elkaar; men had lang met elkander samengewerkt en dat werd nu onder min of meer vreemde leiding anders. Het vertrouwen werd minder, de stroom van orders, die uitging naar de gewesten, werd vermenigvuldigd voor de ondercommandanten. Dat ging dikwijls met naam en toenaam, omdat men geen schuilnamen kende.

Geringe aanduidingen evenwel waren voor de S.D. voldoende om aanknopingspunten te vinden. Illegaal werden er soms onverantwoorde dingen gedaan en dat heeft wantrouwen gewekt.

84387. De **Voorzitter**: U had het over agenten, die er geweest zijn. Daarvan hebt u verteld, dat zij de verbinding gevormd hebben voor het voorbereiden van het afwerpen van materiaal. Zijn er ook agenten gekomen, die deskundig waren op het gebied van sabotage en dus een zekere leiding konden geven aan het werk?

Is dat later wel gebeurd?

A. Ja. Regelmatig werden instructeurs en operators „gedropt” o.a. op een terrein 5 km ten noorden van Rotterdam, in Rodenrijs, waarvan ik zelf de leiding had, omdat de betreffende groep hierin geen ervaring had. Dat was min of meer riskant, maar vanaf de Veluwe was het transport vrij moeilijk. Het wegverkeer stond praktisch stil. Het moest meest gecamoufleerd met P.T.T.-wagens of melkauto's gebeuren. Reeds genoemd terrein lag in Rodenrijs, langs het Noordeinde. Daar hebben 4 of 5 droppings plaats gehad. Bij de eerste dropping kwamen 4 operators c.q. instructeurs mee, o.a. *Ben. Wim, Ludo* en *Douwe*. De laatste is als operator naar Amsterdam gebracht. Ik heb er 2 ondergebracht bij mijn familie in Rotterdam.

84388. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. Dat is geweest eind September of begin October 1944.

84389. De **Voorzitter**: Dus wat dat betreft, hebt u wel kunnen constateren, dat er behoorlijke hulp uit Engeland van het B.B.O. kwam?

A. Over die hulp hebben wij zeker niet te klagen gehad, vanaf het tijdstip, dat de eigen verbinding tot stand kwam. Vóór die tijd moesten wij dikwijls zelf de wapens bemachtigen. Toen die personen uit Engeland kwamen, stonden zij verbaasd van het werk, dat hier reeds was verricht. Wij kregen echter de indruk, dat het op naam van anderen stond.

84390. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u die geschiedenis van het meisje *Diny Gaazenbeek* uit Ede, dat met *Nol* en *Berf* naar Rotterdam was gekomen, meegemaakt?

A. Neen.

84391. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat meisje werd tegelijk met *Nol* gevangengenomen. Zij is op een gegeven ogenblik door de S.D. losgelaten met de bedoeling, dat zij contact met *Bert* zou opnemen. Kort daarna is door de Duitsers in een huis in Rotterdam een stuk archief van de L.R.P. gevonden, waarin lag een doodvonnis over dat meisje, dat wegens verraad moest worden geliquideerd. Zij was echter helemaal niet geliquideerd. Het bleek, dat dit stuk de S.D. opzettelijk in handen was gespeeld. Kent u die geschiedenis niet? Het meisje is toen ondergedoken in Nieuwerkerk aan de IJssel.

A. Neen.

84392. De **Voorzitter**: Weet u ook de wijze, waarop *Frank* om het leven is gekomen? Of is daar niemand bij geweest?

A. De aanleiding tot de overval was het vermoeden, dat *Lange Jan* in de Willem III-kazerne in Apeldoorn was opgesloten. *Frank* heeft altijd regelmatig contact gehad met *Lange Jan* en intensief met hem samengewerkt. Hij kon zijn standpunt ten aanzien van het niet zitting nemen in de Delta respecteren en vond het een ereplicht te zorgen, dat *Lange Jan* werd bevrijd. Kort daarvoor was bovendien in Utrecht practisch het gehele gewestelijke commando van de B.S. opgerold bij een bespreking, naar ik meen in het Handelsgebouw. Zeven à acht of misschien ook meer personen werden daarbij gearresteerd en naar Apeldoorn vervoerd. Met *Paul*, die practisch was genezen van een schot in zijn been, is een bespreking gevoerd over de mogelijkheid om de Willem III-kazerne te overvallen. *Paul* had in verband met de overvallen op de Noord-singel en het Haagseveer belangstelling hiervoor en bovendien een rijke ervaring.

Ik heb *Frank* persoonlijk gewaarschuwd zelf niet mee te gaan, gezien de functie, welke hij bekleedde, en het werk, dat nog verricht moest worden. Mijn advies was in ieder geval eerst de gewestelijk commandant van Overijssel of Gelderland op te dragen diverse gegevens op korte termijn te verzamelen, waardoor een overzicht kon worden verkregen van het object. De mogelijkheid om het gezamenlijk te doen en in groter verband kon dan worden overwogen. Eerst moest getracht worden te weten te komen of *Lange Jan* en de groep Utrecht daar werkelijk gevangenzaten.

In Apeldoorn heeft *Kees* hem eveneens aangeraden voorzichtigheid te betrachten bij de overval op de Willem III-kazerne. *Paul* en *Frank* zijn met *Henk Verschoor*, een persoon uit de Haarlemmermeer, die *Frank* regelmatig naar Amsterdam bracht, naar Apeldoorn gereden. Met *Kees* is daar de gehele situatie besproken, waarbij *Frank* verschillende gegevens zijn verstrekt. *Frank* wilde eerst zelf het terrein verkennen, ten einde zich persoonlijk van de mogelijkheden voor deze overval te overtuigen. Om niet onnodig risico te lopen, als hij eventueel gefouilleerd zou worden, heeft *Kees* hem aangeraden zijn wapen achter te laten. *Paul* liep onder alle omstandigheden gewapend. Of hierover ook met *Paul* gesproken is, weet ik niet. Ik heb de indruk, dat *Paul* niet bereid was zijn wapen achter te laten. Zij zijn door de bossen tot op korte afstand van de kazerne genaderd, waar zij zijn gewaarschuwd door enige houthakkers, die daar werkten, voor het strenge toezicht. Op de terugweg liepen zij een Duits officier tegen het lijf, die hun papieren opvroeg. Op dat moment kwamen enige Duitse militairen aanlopen, waaraan die officier opdracht gaf beiden te fouilleren. *Paul* greep zijn pistool, doch het schot ging niet af. Met zijn pistool heeft hij daarop een tik op de schedel van de officier gegeven: deze viel tegen de grond. Dadelijk werd door de soldaten geschoten. *Paul* was practisch gelijk dood. *Frank* kreeg een aantal schoten in buik en borst. *Paul* hebben ze als terrorist over het prikkeldraad gegooid, dat om de kazerne stond. *Frank* hebben ze eveneens op het prikkeldraad geworpen, in welke houding hij geruime tijd heeft gelegen. Toen tenslotte bleek, dat hij nog tekenen van leven vertoonde, is hij naar het Kriegslazarett te Apeldoorn vervoerd. Daar

heeft een koerierster contact gekregen met een dokter, die hem behandelde. Deze koerierster heeft mij deze gebeurtenis in Apeldoorn ongeveer weergegeven, zoals hierboven uiteengezet.

84393. De **Voorzitter**: Weet u uit eigen wetenschap iets van de arrestatie van *Jan Thijssen*?

A. Niets. Het is een van de dingen, waarover *Frank* zich altijd verwonderd heeft. Ik meen, dat opgegeven werd, dat hij op een tocht per auto opgepikt zou zijn, maar dat kan ik mij niet juist meer herinneren.

Er is toen wel een bespreking geweest over de aanleiding tot deze arrestatie. *Frank* had er geen vertrouwen in, dat het normaal gebeurde was. Of er verraad in het spel was, kon hij niet beoordelen.

Frank had daarover zijn eigen mening, maar mij is daarvan niets bekend.

84394. De **Voorzitter**: Hoe is het toen verder met uw eigen werkzaamheden gegaan?

A. Ik heb tot eind October, begin November, toen de functie „Rayonverbindingsofficier” (R.V.O.) werd ingesteld, mijn werk gedaan in gewest III (Noordholland, Zuidholland en Utrecht). *Frank* had nl. bewerkt, dat het stelsel van de R.V.O.'s werd ingevoerd, t.w. *Leopold* in Noordholland, *Piet v. d. Berg* in Groningen, Friesland en Drenthe, *Kees Nieuwenkamp* in Gelderland en Overijssel en ondergetekende in Zuidholland en Utrecht. Wij kregen opdracht regelmatig contact te houden met de verschillende gewestelijke en districtscommandanten en van onze bevindingen mondeling, niet schriftelijk, Amsterdam op de hoogte te stellen.

84395. De **Voorzitter**: Aan wie?

A. Aan Delta-centrum. *Frank* had mij die opdracht gegeven. Op deze wijze was er een mogelijkheid om een indruk te krijgen, wat er in de gewesten gebeurde.

84396. De **Voorzitter**: Hoe is het verder gegaan?

A. Op 28 November 1944 ontving ik een verzoek om naar Amsterdam te komen. Ik kreeg daar de nadere mededeling over de dood van *Frank*, alsook dat *Peter Zuid* was aangewezen als zijn opvolger.

84397. De **Voorzitter**: Had *Frank* als zijn opvolger *Peter Zuid* aangewezen?

A. Ja.

84398. De **Voorzitter**: En hoe zat het nu organisatorisch van die tijd af? Toen was de B.S. nog niet georganiseerd, zoals later het geval was.

h. Heel in het begin is het een warwinkel geweest. Landelijk, gewestelijk en plaatselijk moesten er driehoeksformaties komen, gevormd uit O.D., R.V.V. en L.K.P, c.q. L.O.

Van Delia-centrum is begin of medio September het bevel uitgegaan, dat er verzetsgroepen en stootgroepen gevormd moesten worden. De stootgroepen waren bedoeld als actieve sabotagegroepen; de verzetsgroepen zouden groeperingen zijn, die eventueel in actie zouden komen, wanneer dit noodzakelijk was, zij kregen dan ook een zuiver militaire formatie. Dat heeft landelijk min of meer verwarring gesticht, omdat men zich afvroeg of een en ander geen aanleiding zou geven tot een splitsing, zoals die gekend werd uit de voorafgaande periode. De drang naar zelfstandigheid van de organisaties kwam voort uit eigen veiligheidsoverwegingen. De vrees was niet ongegrond, dat, als het gehele apparaat van de O.D. zou worden ingeschakeld, het werk niet voldoende illegaal verantwoord zou zijn. De mogelijkheid bestond dan, dat men commandanten zou krijgen, die de nodige ervaring misten. Dat zou het sabotagewerk niet ten goede komen. Het betreffende bevel heeft derhalve verwarrend gewerkt. Later kwam er weer een ander bericht, nl. dat er slechts één formatie zou zijn. In verschillende gewesten is een en ander verkeerd opgevat en daardoor verschillend uitgevoerd. In Utrecht o.a. is het bevel consequent doorgevoerd. In Rotterdam volgde men een eigen systeem. In den Haag was het een weinig geordend geheel en speelde rivaliteit een grote rol. In Noordholland boven het IJ was de bereidheid tot samenwerking aanwezig ondanks dikwijls grote spanningen. Op de Veluwe speelde rivaliteit ook een rol.

De eerste dag van mijn verblijf in Amsterdam heb ik met mijn naaste medewerkers de gehele situatie besproken, waarna wij een

schema hebben opgesteld, ten einde het sabotagewerk consequent door te zetten.

Een eerste eis was daartoe een sterke decentralisatie en een grote bevoegdheid voor de gewestelijke commandanten. De taak van Delta-centrum zou daardoor wei veel minder omvangrijk worden, doch dit moest wel opwegen tegen het nadeel, nl. dat men niet voldoende rechtstreeks contact had met de gewestelijke commandanten, die de situatie het best konden beoordelen. Het accent van het werk lag in de ploegen. De rivieren waren grote obstakels en een andere verbinding dan door middel van koeriers was er praktisch niet. De telefoonverbinding door de IJssel werd in het voorjaar 1945 pas gelegd. Er was slechts een telefoonverbinding via Amersfoort met Apeldoorn.

Voorgesteld werd het land in te delen in een aantal rayons, rekening houdend met de loop der rivieren, aan de rayoncommandanten de grootst mogelijke zelfstandigheid te geven en één of meer sabotagecommandanten te benoemen per rayon en gewest. De indeling zou er dan als volgt uitzien:

a. het gebied achter de IJssel, omdat dit gebied slecht was te bereiken;

b. Gelderland ten westen van de IJssel en een gedeelte van Utrecht tot de Vecht;

c. het gebied ten noorden van het Noordzeekanaal;

d. het gebied ten zuiden van het Noordzeekanaal.

Dit is in de Delta besproten, waarbij tevens de nadruk werd gelegd op de zelfstandigheid van de sabotagegroepen binnen het raam van de B.S., met een nauwe samenwerking tussen de gewestelijke commandanten en de gewestelijke sabotagecommandanten.

Langzamerhand was men nl. in het stadium gekomen, dat er praktisch niets meer aan het sabotagewerk werd gedaan. Dit was een mogelijkheid om dit werk te activeren. Dit plan, dat uit veiligheids-overwegingen ook diverse voordelen bood, werd afgewezen, omdat er een mogelijkheid in werd gezien weer de splitsing te bewerkstelligen.

Als reeds genoemde decentralisatie werd doorgevoerd, zouden de commando's zelfstandiger kunnen optreden, wijl men de situatie plaatselijk veel beter kon overzien en beoordelen. De veiligheid der groepen werd er door vergroot en de penetratiemogelijkheid van de S.D. zou geringer worden. De gewestelijke commandant zou als centrale figuur alle acties in de hand hebben. Zoals gezegd, werd dit voorstel in December 1944 in de Delta niet aanvaard.

Begin Januari 1935 werd, als ik mij goed herinner, per telegram een indeling van ons land in bepaalde rayons voorgesteld. Het vertoonde merkwaardige overeenkomst met het voorstel, hetwelk ik in Delta-centrum verdedigd had. Het zou derhalve met een kleine wijziging doorgevoerd kunnen worden, aangezien in dit telegram de Betuwe als afzonderlijk rayon was voorgesteld. Tot Maart 1945 is in de bestaande toestand geen wijziging gebracht. De bevelvoering bleef zoals zij was. Er zijn twee of meer telegrammen van Delta-centrum uitgegaan, waarin bezwaren werden aangevoerd tegen de voorgestelde indeling.

Ik heb mij ook met het zuiden in verbinding gesteld, ten einde het voorstel toch te handhaven. Daar het geen instemming vond bij Delta-centrum is er niets van terechtgekomen.

84339. De **Voorzitter**: Heeft dat geduurd tot *Peter Zuid* werd gedropt?

A. Tot Maart 1945. Ik had reeds eerder bericht ontvangen, dat *Peter Zuid* zou komen. Dit zou reeds in Februari geweest zijn. Daar hij evenwel bij springoefeningen een blessure had opgelopen, kon hij niet naar het noorden komen. Begin Maart kreeg ik bericht, dat zijn komst toch was vastgesteld. Dit heb ik in een Delta-vergadering meegedeeld en er nogmaals op aangedrongen het sabotagewerk te intensiveren. Daar dit regelmatig een punt van bespreking uitmaakte, zag ik in de komst van *Peter Zuid* een mogelijkheid het sabotagewerk weer op pril te brengen. Of het bericht van de komst van *Peter Zuid* dan wel andere oorzak-n daartoe aanleiding waren, weet ik niet meer. maar in elk geval is vanaf medio Maart een sabotage-bureau opgericht, waarmede *Leopold* belast werd.

Dit verkeerde dus in een beginstadium toen *Peter Zuid* werd gedropt. *Peter Zuid* had bepaalde volmachten ten aanzien van de taakverdeling der Binnenlandse Strijdkrachten. Er kwam een scheiding, nl.:

a. Bewakingstroepen, en

b. Strijdend Gedeelte.

Per gewest werd een gewestelijke sabotagecommandant benoemd, die rechtstreeks instructies ontving van het Landelijk Sabotage Bureau, waarvan *Leopold* de leiding had. Een goede en intensieve samenwerking tussen sabotagecommandant en gewestelijke commandant S.G.-Binnenlandse Strijdkrachten was daarbij een eerste vereiste.

84400. De **Voorzitter**: Welke taak werd u opgedragen?

A. Ik kreeg opdracht naar den Haag te gaan als gewestelijk commandant sabotagegroep Binnenlandse Strijdkrachten van Gewest 13.

84401. De **Voorzitter**: Bent u dat gebleven?

A. Ja, tot het einde.

84402. De **Voorzitter**: Dus de formulering, welke ik aantref in het verhoor van generaal *Koot*, is niet geheel juist. Hij vertelt, dat op een gegeven ogenblik *Peter Zuid* bij verrassing uit de lucht kwam vallen, en zegt, dat die hem werd toegezonden als zijn second in conimand. Tuen vroeg ik hem — misschien was die vraag van mij al niet helemaal juist —: „Was er op dat ogenblik een commandant van het strijdend gedeelte?“, waarop hij zeide: „Dat was toen *Peter Noord*, *Peter Hordijk*“. Dan zeg ik: „Is deze toen als commandant van het strijdend gedeelte door de Prins vervangen?“ En dan antwoordt hij: „Ja“. Ik begrijp echter uit uw mededeling, dat men het zo niet mag stellen.

A. Er was vóór de komst van *Peter Zuid* slechts sprake van B.S. zonder meer en geen scheiding tussen Strijdend Gedeelte en Bewakingstroepen. Ons voorstel in December behelsde deze splitsing wel, nl.:

a. zelfstandig optredende sabotagecommando's, totaal + 1000 man;

b. een landelijk goed bewapende groep van 4 à 5000 man als strijdend gedeelte, hetgeen ook illegaal verantwoord was;

c. de derde categorie, bestemd voor bewakingsdiensten en, voor zover de wapenvoorraad dit toeliet, goed bewapend, doch deze groepering „op de plaats rust“ laten staan tot het tijdstip, dat optreden voor hulpdiensten noodzakelijk zou zijn.

De onder a genoemde groepen zouden onder geoefende leiding het de Duitsers zo lastig mogelijk moeten maken.

84403. De **Voorzitter**: Hoe zou men dus, toen u in Amsterdam zat, voordat *Peter Zuid* kwam, uw functie het best kunnen omschrijven?

A. Waarnemend landelijk sabotagecommandant L.K.P. Op de orders, uitgaande van Delta-centrum, stond steeds L.S.C.-L.K.P. Ik had echter geen enkele bevelsbevoegdheid. De voorstellen en concept-bevelen hadden zelden betrekking op het sabotagewerk, maar waren meer van algemene strekking. Contact met de troep was er niet, wel schriftelijk, maar daar deze gegevens op het A.H.K.-O.D. binnenkwamen, konden wij er slechts kennis van nemen voor zover zij ter tafel kwamen. Veelal werden algemene zaken besproken. doch praktische resultaten voor de activiteit in de gewesten had dit niet tot gevolg.

84404. De **Voorzitter**: Ik hoor u steeds spreken over de Delta-vergaderingen, maar u hebt nog geen enkele keer de naam van generaal *Koot* genoemd. Wat deed deze en wat merkte u van hem?

A. Toen ik in Amsterdam kwam, heb ik een bespreking gehad met generaal *Koot*. Daar ik als R.V.O. regelmatig verbinding had met de diverse groeperingen, mist ik wat daar leefde. Ik heb generaal *Koot* hiervan op de hoogte gesteld. Ik wist, dat Fratrk, hetgeen ik overigens tijdens deze bespreking bemerkte, ook een en ander naar voren had gebracht. Ik heb generaal *Koot* geadviseerd zich te vergewissen van hetgeen er landelijk wel en niet gebeurde. Voorts hem geadviseerd niet het gehele apparaat in te schakelen in verband met de gevaren, er aan verbonden. In September/October 1944 werd een kentering merkbaar in de O.D. De instructies, gericht op het overgangstijdperk (Uur U), werden in verband met de opname in de B.S. herzien, zodat de eigenlijke doelstelling ruimer werd. Men kreeg, voorzichtig uitgedrukt, min of meer het gevoel achteruitgezet te worden tegenover andere verzetsorganisaties, die wel wapens ontvingen. Toen bijvoorbeeld omstreeks Dolle Dinsdag in Rotterdam werd overwogen bepaalde vitale punten in de stad te beschermen tegen vernieling, wierp de bespreking, die daartoe werd gehouden in de drie organisaties, een duidelijk beeld op de gevaarlijke situatie, die zou kunnen ontstaan door het willekeurige aantrekken en inzetten van ongeoeffende mensen. De L.K.P. beschikte daar over + 250 gewapende mensen. R.V.V. had het voornemen een z.g. brigade vanaf de Veluwe naar Rotterdam te verplaatsen, terwijl de O.D. ruim voldoende mensen kon inzetten, maar niet over wapens beschikte. R.V.V. kreeg eind September, via *Koos*, een afwerpterrein in de omgeving

van Ridderkerk. waarmede eveneens de O.D. werd bewapend, hetgeen een verschuiving van de O.D. naar R.V.V. ten gevolge had.

Er was in die periode wel van enige overschatting sprake, zonder dat voldoende gerealiseerd werd, dat ook illegaal verantwoord werk moest worden verricht. Niet te ontkennen valt, dat in de O.D. een zeer groot aantal uitstekende leiders en manschappen was ondergebracht. Het gehele apparaat was echter te omvangrijk en, gezien onze bodemgesteldheid, ons uitgebreid water- en wegennet, alsmede onze bevolkingsdichtheid, te militair en administratief opgezet om operationeel in zeer kleine groepen snel te kunnen ingrijpen.

84405. De **Voorzitter:** Heeft generaal *Koot* nu gepoogd, dat zoveel mogelijk in beter spoor te brengen?

A. Mijn mening hieromtrent is op veel punten negatief. Hij heeft kennelijk geen duidelijk overzicht gehad van het geheel. Zijn positie als adviseur van Delta-centrum was uitermate moeilijk, daar compromissen dikwijls het resultaat van de besprekingen moesten zijn. Zijn positie werd duidelijker, toen hij commandant werd van de B.S.

84406. De **Voorzitter:** Het is dus naar uw mening niet zo, dat hij er zelf een positieve opvatting over had, die hij echter niet heeft kunnen doorvoeren in de Delta? Het was naar uw oordeel meer zo, dat hij geen duidelijk standpunt innam ten aanzien van de vraag, hoe het moest?

A. Dat in de eerste plaats. Ik kreeg de indruk, dat hij zich niet voldoende realiseerde, welke mogelijkheden er waren om de beschikbare mensen en het beschikbare materiaal volledig te benutten, maar ook, dat hij in zake deze kwesties niet altijd op eigen kompas voer.

84407. De **Voorzitter:** Op wiens kompas dan wel?

A. Het was dikwijls moeilijk voor hem een zelfstandig oordeel te vormen.

84408. De **Voorzitter:** Het is toch wel interessant te weten op wiens kompas hij dan naar uw mening zeilde.

A. Doordat alle berichten binnenkwamen via het A.H.K.-O.D., moest hij wel eenzijdig ingelicht worden.

84409. De **Voorzitter:** Had u de indruk, dat de heer Six daarbij een belangrijke rol speelde?

A. Aan die indruk heb ik mij nooit kunnen onttrekken.

84410. De **Voorzitter:** Had u een dergelijke positie, dat u regelrecht uw opvattingen aan generaal *Koot* kon voordragen, of was dat moeilijk?

A. De eerste keer heb ik mij rechtstreeks tot generaal *Koot* gewend. Daarna gebeurde dit tijdens de Delta-vergaderingen.

84411. De **Voorzitter:** Hebben wij hiermede, naar uw oordeel, dit probleem voldoende behandeld of zijn er nog punten, die u belangrijk acht en die naar uw mening niet behoorlijk naar voren zijn gekomen?

A. Ik heb getracht mijn hoofdbezwaar duidelijk naar voren te brengen, nl. het geringe contact met de gewestelijke commandanten, dat praktisch uitsluitend schriftelijk werd gelegd en derhalve een onzuiver en onduidelijk beeld van de gewestelijke verhoudingen in de Delta moest weergeven. Dat een en ander niet zonder gevaar was, bleek wel uit het feit, dat de S.D. hiervan een volledig overzicht had, mede door de inbeslagname van een dossier.

84412. De **Voorzitter:** Er is nog een kwestie geweest, die ook in het laatst verschenen verslag van de commissie ter sprake is gekomen; zij heeft betrekking op de wapendroppings. Er is nl. in Engeland een tijdlang bezwaar geweest om wapens te droppen ten behoeve van de O.D. Daar maakte de security-afdeling van S.O.E. bezwaar tegen. Na September 1944 ging men bij het B.B.O. de opvatting huldigen: dat bezwaar is misschien ten dele wel gegrond, maar hoofdzaak is, dat er zoveel mogelijk wapens in Nederland komen. Toen zou er daarmede de hand gelicht zijn en zouden wapens, die bij de R.V.V. en de K.P. terecht kwamen, ook doorgegeven zijn aan de O.D. Kent u dat probleem?

A. Dit is in het begin regelmatig een punt van discussie geweest, daar R.V.V. en L.K.P. praktisch de beschikking hadden over de afwerpterrinen. In Rotterdam b.v. is deze kwestie opgelost bij de formatie van het gewestelijk commando. Mits er goed getrainde kleine groepen werden gevormd, waren onzerzijds geen bezwaren aanwezig om wapens te leveren. Wij hadden oorspronkelijk wel bezwaar wapens te verstrekken aan het contingent troepen, waarvan vaststond, dat het bestemd was voor bewakingsdiensten en niet voor het verstrekken van daadwerkelijke, gewapende hulp onder leiding van de gewestelijke commandant.

84413. De **Voorzitter:** Er zijn dus op deze wijze wel wapens aan de O.D. verstrekt?

A. Ja, in Rotterdam hebben wij grote hoeveelheden wapens verstrekt.

84414. De **Voorzitter:** Uit de O.D. werden derhalve aldus gewapende groepen geformeerd?

A. Ja, maar niet rechtstreeks belast met sabotagewerk. U moet dit zien als het strijdend gedeelte, zoals dat later werd genoemd.

De **Voorzitter:** Wanneer u hiermede bent gekomen aan het einde van hetgeen u ons hebt mede te delen, dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

P. W. HORDIJK.

DONKER, *voorzitter.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

KRANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN WOENSDAG 20 SEPTEMBER 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Hoogcarspel, Koersen en Fens, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Dr. JOHANNES SCHOUTEN,
oud 67 jaar, wonende te Rotterdam,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

85062. De **Voorzitter**: Er is een aantal onderwerpen, waaromtrent de Enquêtecommissie gaarne een uiteenzetting van u zou willen hebben. Eén daarvan is de Kabinetsformatie van 1945, waaromtrent hier al verklaringen zijn afgelegd door de heren *Scherrnerhorn* en *Drees*. Wij zouden ook gaarne het een en ander van u willen horen over de tijd, die ligt vóór uw tweede gevangenneming in April 1943, en daarbij met name over hetgeen er gebeurd is van 14 Mei 1940 tot 1 April 1943 in het kader van het Politiek Convent en het Nationaal Comité. Misschien kunt u daarbij ook iets vertellen over de activiteit in die periode van de A.R.-partij, want deze heeft vooral in de eerste tijd nog de gelegenheid gehad in het openbaar op te treden. Zo beschouwd, is het misschien het beste, dat u de gehele zaak chronologisch behandelt en dat wij de kwestie van de Kabinetsformatie achteraan laten komen.

A. Zoals u wenst, Mijnheer de Voorzitter! Het is mij natuurlijk niet bekend, wat u daaromtrent precies zoudt willen weten. Ik wil trachten een beknopt overzicht van het geheel te geven.

Reeds betrekkelijk spoedig nadat de Duitsers ons land hadden bezet, is er tussen de politieke partijen een contact tot stand gekomen; dat waren, zoals men gewoonlijk zeide, „de 6 partijen”: de Rooms-Katholieke, de Sociaal-Democratische, de Christelijk-Historische, de Vrijzinnig-Democratische, de Liberale en de Anti-Revolutionaire partij. De datum, waarop de eerste bespreking is geweest, kan ik niet meer noemen. Alle papieren, welke op dit contact betrekking hebben, mis ik. Een gedeelte is verloren gegaan tijdens een lucht-aanval in Februari 1941, waarbij mijn huis werd getroffen. Daarna heb ik bergplaatsen voor verschillende dossiers gezocht, maar een groot deel van deze dossiers is ook verdwenen bij hetgeen later heeft plaats gehad. Op een gegeven moment — bij mijn arrestatie op 1 April 1943 — hebben de Duitsers kans gezien een tas van mij vol met stukken in handen te krijgen. Er is voorts nog een bergplaats geweest, welke ik mij na mijn terugkomst niet meer kon herinneren.

In de eerste bespreking is overeengekomen, dat de zes politieke partijen een contactorgaan in het leven zouden roepen. Men ging er vanuit, dat elke partij door een tweetal personen in dat contactorgaan zou zijn vertegenwoordigd.

Als regel werd aangenomen, dat dit zouden zijn de voorzitters van de politieke partijen en die van de Tweede Kamerfracties van die partijen. Er zijn reeds in de aanvang een paar uitzonderingen op deze regel gemaakt. Voor de heer *Biererna*, die in die tijd voorzitter van de Tweede Kamerfractie der Liberale Staatspartij was, was het uitermate moeilijk om regelmatig die contactsamenkomsten bij te wonen: daarvoor woonde hij te ver van den Haag af. In zijn plaats is toen aangewezen, ik denk door prof. *Telders*, die voorruiter van de partij was, maar misschien heeft hij dit gedaan in overleg met anderen, mr. *Rutgers*, destijds secretaris van de Liberale Staatspartij. Voor wat betreft de Christelijk-historischen moest ook een uitzondering worden gemaakt, omdat de heer *Tilanus* zowel voorzitter van de partij als van de Tweede Kamerfractie was. De heer *Tilanus* heeft als tweede voor zijn partij toen aangewezen mr. *van Walsum*, de tegenwoordige burgemeester van Delft en lid der Eerste Kamer. Verder werd in elke vergadering besproken en geregeld, wanneer wij opnieuw zouden samenkomen.

85063. De **Voorzitter**: U noemde de heer *Tilanus*. Deze is, naar ik meen, in October 1940 al in gijzeling genomen. Hij viel dus toen al uit. Er waren er trouwens meer, die al spoedig gevangengenomen zijn.

A. Dat is met meer personen het geval geweest. Wat dat betreft, zijn er zeer veel mutaties geweest. De heer *Drees* is bijvoorbeeld ook al vrij vroeg gearresteerd. Al die mutaties kan ik mij echter niet meer herinneren. Door de vele arrestaties is het een zeer wisselend gezelschap geworden. Bovendien zijn er ook veranderingen ontstaan ten gevolge van de omstandigheid, dat er, wanneer er iemand uitviel, van de zijde van de partij, voor zover die dan nog bestond, geen ander is aangewezen. Zo is bijvoorbeeld zeer geruime tijd voor de Rooms-Katholieken in het contactorgaan alleen maar de heer *Verschuur* aanwezig geweest. Dat heeft zich afgespeeld, nadat dr. *Deckers* was gearresteerd. Die mutaties zou ik u echter met geen mogelijkheid meer kunnen opgeven. De namen van de heren, met wie het contact is begonnen, zou ik nog wel kunnen opsommen, als het nodig is, maar dit laat ik aan u over.

Om convocaties of oproepingen te vermijden, spraken wij, zoals ik reeds zeide, in elke vergadering af, wanneer wij weer zouden bijeenkomen. Zeer geruime tijd kwamen wij zo ongeveer éénmaal in de 14 dagen bijeen en hadden dan een vergaderplaats in den Haag. In die samenkomsten werden, als ik het zo eens mag uitdrukken, de dingen van de dag behandeld: de toestand van ons land, het optreden van de bezettende macht, de maatregelen, welke door die bezettende macht waren genomen, hetgeen ons ter ore kwam min of meer officieel of officieus omtrent de maatregelen, welke zij in voorbereiding had, de positie en het optreden van de secretarissen-generaal, en zo zou ik nog een aantal onderwerpen kunnen noemen. Wij hadden voor elke vergadering meer dan genoeg stof.

De bedoeling van die samsprekingen was om elkander op de hoogte te houden van de situatie, voor zover men die praktisch in het land leerde kennen, maar ook, om zich gemeenschappelijk te beraden over de houding, welke moest worden aangenomen, en over de adviezen, welke eventueel aan derden zouden moeten en kunnen worden gegeven. Ik geloof, dat ik zeggen mag, dat dit contact in vele opzichten nuttig effect heeft gehad. Uit de aard der zaak was er niet altijd volledige eenstemmigheid met betrekking tot de vragen, welke toen rezen. In de meeste opzichten konden wij echter na bespreking tot overeenstemming komen en een zekere gedragslijn vaststellen. Ieder van de aanwezigen nam op zich in eigen kring het besprokene verder door te geven, en daarvoor is ook meermalen van de z.g. fluistercampagne gebruik gemaakt. Dat is hetgeen ik over het politieke contact in het algemeen heb te zeggen.

85064. De **Voorzitter**: U noemde zoëven de secretarissen-generaal. Nu is ons gebleken, dat er in het Politiek Convent over de positie van de secretarissen-generaal, juist in het begin, nogal het een en ander te doen is geweest. Er is ook een brief — ik meen van October 1940 —, die aan de secretarissen-generaal is gericht. Als ik het goed heb begrepen, was er eigenlijk met de secretarissen-generaal geen contact, althans niet van betekenis.

A. Van wat men zou kunnen noemen een contact, dat van de zijde van de secretarissen-generaal met het politieke gezelschap, waartoe ik behoorde, werd gezocht, kan naar mijn mening niet worden gesproken. Er is weleens contact geweest tussen bepaalde personen en een bepaalde secretaris-generaal of bepaalde secretarissen-generaal. Voor zover ik mij kan herinneren, is er eenmaal op ons initiatief een contact geweest tussen enige personen uit het politieke contactorgaan en enige secretarissen-generaal. Daarop zal waarschijnlijk de door u bedoelde brief betrekking hebben. Ik weet echter niet, of wij over hetzelfde stuk spreken. Als het stuk, waarover u spreekt, handelt over de vraag in hoeverre de secretarissen-generaal de vrijheid hadden af te wijken van de Nederlandse wetgeving, wanneer zij daartoe niet door de Duitsers werden verplicht, dan hebben wij hetzelfde stuk op het oog. Dat stuk is ontworpen door één van de heren van het politieke contactorgaan en is in één van onze samenkomsten besproken. Wij

hebben toen besloten, dat enige leden van het politieke contactorgaan verbinding zouden zoeken met enkele secretarissen-generaal, ten einde over die zaken te kunnen spreken. Daarop is een conferentie gevolgd. Ik herinner mij dit nog goed, omdat ik zelf één van de personen was, die aan deze conferentie hebben deelgenomen. Ik durf niet meer zeggen of er vier dan wel vijf secretarissen-generaal aanwezig waren.

85065. De **Voorzitter**: Het lijkt me wel nuttig, dat u mededeelt, welke namen u zich herinnert, want wij zullen verschillenden van die heren wel hier krijgen.

A. Er waren in ieder geval bij de toenmalige secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken de heer *Snouck Hurgronje*, de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken de heer *Frederiks*, de heer *Tenkink*, die toen nog, korte tijd daarna niet meer, secretaris-generaal van Justitie was, en de heer *Verwey*, de toenmalige secretaris-generaal van Sociale Zaken. Ik geloof, dat er nog een vijfde bij was, maar dat durf ik niet met zekerheid zeggen. Wie er precies van het politieke contactorgaan waren, weet ik ook niet zeker meer. Vaststaat, aat de heren *Telders*, *Joekes* en ik er waren. Ik vermoed, dat er nog één of twee van ons zijn geweest, maar dat kan ik mij niet meer herinneren.

Toen het gesprek begonnen was, maakte het op mij de indruk, dat de heren secretarissen-generaal zich op een geheel ander onderwerp hadden geprepareerd dan waarover wij kwamen spreken. Wij kwamen meer in het bijzonder — al wilden wij ons daartoe niet uitsluitend beperken — spreken over de activiteit, welke de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken ontwikkelde met betrekking tot de annexatie of samenvoeging van gemeenten. Voor zover wij wisten, werd hij daartoe in het algemeen niet gedrongen of gedwongen van Duitse zijde en ontwikkelde hij daarin een eigen initiatief, dat naar ons gemeenschappelijk oordeel veel verder ging dan de feitelijke noodzakelijkheid vorderde. Ik geloof, dat dit in de brief, waarop u doelt en waarover ik zelf spreek, een van de belangrijke moten is geweest.

Daarover hebben wij een hele discussie gehad. Onzerzijds is het standpunt ingenomen, dat de secretarissen-generaal zeker deze positie hadden in te nemen, dat zij eigener beweging niets moesten doen, wat in strijd was met de Nederlandse wetgeving en het Nederlandse constitutionele bestel; dat uiteraard daarop wel eens een uitzondering zou moeten worden gemaakt, maar deze zou dan zeer duidelijk haar grond moeten vinden in de feitelijke noodzakelijkheid af te wijken van de algemene wettelijke regelingen.

85066. De **Voorzitter**: Het is blijkbaar aldus toch nog wel een discussie met een algemeen karakter geworden. Zij is niet beperkt gebleven tot het vraagstuk van de annexatie?

A. Daarop heeft het gesprek zich wel toegespitst, omdat dit zo uitermate duidelijk was. Het sprak toen zeer sterk. Ik wil echter gaarne verklaren, dat er voldoende redenen zijn om aan te nemen, dat onze bespreking ook buiten dat ene onderwerp een zekere betekenis had in verband met de positie, welke de toenmalige secretarissen-generaal innamen, en de gedachten, welke er althans bij sommigen van hen leefden. Het was ook onze bedoeling, dat die algemene kant aan de orde zou komen.

85067. De **Voorzitter**: Nu zien wij, dat na dit gesprek er eigenlijk helemaal geen contact meer is geweest; ten minste een contact in de vorm van een samenspreking als in het onderhavige geval is mij niet bekend. Is het gesprek zo gelopen, dat de secretarissen-generaal te kennen gaven, dat zij dit contact maar matig op prijs stelden?

A. Dat zou wellicht iets te ver gaan. Ik geloof niet, dat er in de kring van de secretarissen-generaal, die bij de bespreking waren, volledige overeenstemming bestond. Als ik het goed heb begrepen, was er veel verschil. Wij hebben van de besprekingen verslag uitgebracht in de volgende vergadering van het politieke contactorgaan, maar ik heb daarvan geen notities gemaakt. Ik weet echter heel zeker, dat er divergentie was. Van de een kon men dit duidelijker vaststellen dan van de ander. Bovendien hield het ook verband met de houding, welke met betrekking tot dergelijke of soortgelijke zaken door de een werd aangenomen in onderscheiding van de ander. Ik geloof ook wel, dat de kritiek, welke wij hebben uitgebracht op de voornemens van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, de heer *Frederiks*, althans ten dele instemming vond bij enige van zijn collega's. Ik ineen ook wel te mogen zeggen — al is dit moeilijk te bewijzen —, dat in de latere praktijk van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken wel enigermate rekening is gehouden met onze gemeenschappelijke zienswijze, welke wij ter conferentie onder de aandacht hebben gebracht. Natuurlijk is overigens het verband tussen dit gesprek en zijn verdere daden moeilijk met enige nauwkeurigheid te bepalen.

85068. De **Voorzitter**: Er waren enerzijds de secretarissen-generaal, die ineens buitengewone bevoegdheden hadden gekregen. Er was in die tijd aan de andere kant een college, waarin de voornaamste figuren uit de politieke partijen bijeen waren. De gedachte zou op zich zelf niet zo vreemd zijn geweest, dat die twee groepen van personen op de een of andere manier een min of meer regelmatig contact hadden onderhouden. Dat is niet gebeurd. Als u zoudt moeten zeggen, waaraan dat naar uw oordeel heeft gelegen, hoe zoudt u dit dan formuleren? Waardoor is dit gekomen? Bestond er wederkerig die wens niet of aan de ene kant niet en aan de andere kant wel? Of lag het zo, dat het zelfs in 1940 al tot de praktische onmogelijkheden behoorde min of meer regelmatig voeling met elkaar te houden?

A. Van de zijde van het politieke contactorgaan werd in ieder geval het grote belang er van ingezien, dat de secretarissen-generaal de Nederlandse politiek zo zuiver als die in die omstandigheden mogelijk was, bleven volgen. Uit dien hoofde was er aan die zijde de wens, dat over belangrijke, moeilijke dingen eens over en weer zou kunnen worden gesproken. Zo mag ik het, geloof ik, wel formuleren. Dat blijkt ook uit het feit, dat er een bepaald moment is geweest, waarop wij ons tot de heren hebben gewend. Aan de andere kant geloof ik, dat ik zeggen moet, dat de secretarissen-generaal in het algemeen gesproken op een ietwat meer regelmatig contact geen prijs stelden of te weinig prijs stelden om er hunnerzijds enig initiatief voor te nemen.

85069. De **Voorzitter**: Terwijl dat toch naar uw mening in die tijd wel tot de mogelijkheden had behoord?

A. In die tijd behoorde dat zeker tot de mogelijkheden.

85070. De **Voorzitter**: Zo slecht was de toestand nog niet in de eerste zomer of het eerste jaar?

A. Neen. De toestand was zo: Wij konden ons nog goed verplaatsen en hadden nog een zeer behoorlijk spoorwegverkeer. Natuurlijk hadden de secretarissen-generaal wel een onrustig leven, omdat hun tijd zeer bezet was en de Duitsers reeds toen — hun methode nog ter zijde gelaten — op allerlei manieren gingen werken in een tempo, dat later duidelijk is gebleken een wel zeer special en eigenaardig tempo te zijn. In menig opzicht zou echter contact mogelijk zijn geweest. Mij persoonlijk is ook bekend, dat althans één secretaris-generaal meer dan eens voeling hield met bepaalde persoonlijkheden, wanneer hij voor moeilijke, netelige beslissingen stond. Hij wilde informeren, hoe zij daartegenover stonden. Ik kan het niet met volstrekte zekerheid zeggen, maar heb de gedachte, dat het heengaan van de heer *Tenkink* als secretaris-generaal enigermate mede van het advies vragen aan, het overleg plegen met zulke personen het gevolg is geweest. Misschien, daarop leg ik nadruk, omdat men te dezen aanzien voorzichtig moet zijn, is één van de redenen, welke er toe hebben geleid, dat de secretarissen-generaal, laat ik zeggen, zich niet hebben ingespannen om in contact te komen met politieke personen, een gevolg daarvan, dat zij meenden te weten, dat althans belangrijke van die politieke personen van oordeel waren, dat zo zachtjes aan de tijd was aangebroken voor de secretarissen-generaal om heen te gaan. Maar op dit punt moet ik in meerdere of mindere mate hypothetisch spreken. Ik herinner mij wel een bespreking, welke ik toen heb gehad, dat een van de secretarissen-generaal zeide: ik dacht eigenlijk, dat de heren een onderhoud met ons hadden gevraagd, omdat zij ons duidelijk wilden maken, dat het ogenblik voor ons heengaan was aangebroken. Mogelijk heeft dat een rol gespeeld.

85071. De **Voorzitter**: Heeft het Politiek Convent ooit een dergelijke mededeling aan de secretarissen-generaal gedaan?

A. Een dergelijke opzettelijke mededeling van de zijde van het politieke contactorgaan van de politieke partijen is met mijn weten niet gedaan. Wel zijn de secretarissen-generaal te weten gekomen, dat er in het politieke contactorgaan personen waren, die reeds betrekkelijk spoedig tot het inzicht waren gekomen, dat de genoemde heren niet moesten blijven in die positie. Ik mag niet zeggen, dat wij alle twaalf daarover destijds precies eender dachten. Er bleef natuurlijk altijd dit vraagstuk: als zij heengaan, wat gebeurt er dan en welke consequenties kunnen daaruit voortvloeien? Dat heeft wel eens aanleiding gegeven tot zekere meningsverschillen op dit punt. In het politieke contactorgaan zaten echter politieke personen, die uitgesproken van oordeel waren, dat de secretarissen-generaal, laat ik maar zeggen, in September/October 1940 in verband met alles, wat er inmiddels was gebeurd, toch niet langer zo in die positie konden blijven. Dat is zeker in verschillende kringen bekend geworden.

85072. De **Voorzitter**: Ook bij de secretarissen-generaal zelf?

A. Ja, hoe weet ik niet, maar ik weet zeer goed, dat een van de secretarissen-generaal mij in die tijd eens heeft gezegd: Ik weet wel, dat u van oordeel bent, dat ik hier niet meer moest zitten. Zo zijn er meer geweest. Zij, die er zo over dachten, staken het ook niet onder stoelen of banken, al schreven zij er geen min of meer officiële brief over aan de heren zelf. Er waren allerlei mensen, die bij ons om advies kwamen. Nu eens was het een burgemeester of een ambtenaar, dan weer een lid van Gedeputeerde Staten of een wethouder. En dan liep het gesprek in meer dan één geval hierop uit: hoe is de situatie met betrekking tot hetgeen de secretaris-generaal hierin dort of laat? Ik voor mij was, zoals men destijds zeide, zeer radicaal. Ik was van oordeel, dat elke secretaris-generaal, die aanbleef nadat de bezetting enkele maanden had geduurd, zeer groot gevaar liep in een gekreukte en gedeukte positie te zullen worden gebracht en dat hij in meer dan één geval door de Duitsers als werktuig zou worden gebruikt om verder voor te bereiden, of sneller door te zetten hetgeen zij wensten. Ik formuleer het nu maar algemeen. Ik behoef niet te zeggen hoeveel moeilijke kanten er overigens aan dit vraagstuk gezeten hebben.

85073. De **Voorzitter**: Een tweede punt, dat in dit verband van belang is, betreft het contact, dat er is geweest tussen de heren van het Politiek Convent en de Nederlandse Unie.

A. Er is een contact tot stand gekomen tussen het aanvankelijke driemanschap en het politieke contactorgaan. Ik kan niet meer zeggen van wie het initiatief tot dat contact is uitgegaan. Als u mij zoudt vragen: hebben enige personen van het politieke contactorgaan zich gewend tot de heren of hebben de heren zich gewend tot personen van het politieke contactorgaan?, zou ik daarop geen antwoord kunnen geven, maar het contact is er in ieder geval geweest. Dat heeft aanleiding gegeven tot vrij brede beschouwingen, waaruit is gebleken, dat er op zeer belangrijke punten volstrekt geen overeenstemming was.

Er was ook tussen de personen van het politieke contactorgaan ze dezer zake differentiatie. De R.K.S.P. was, om het te zeggen in de woorden, welke destijds de heer *Verschuur* heeft gebruikt, op de plaats rust gaan staan. Het hoofdbestuur van die partij had na een bespreking het standpunt ingenomen, dat, zolang de bezetting duurde, er voor het optreden van de partij onvoldoende gelegenheid zou zijn, zodat men meende de werkzaamheden van de partij als zodanig te moeten staken. Dat heeft aan die kant heel sterk het gevoel gegeven, dat, als het mogelijk was om iets in het leven te roepen, waarin men zich met anderen samen kon verenigen, dit moest geschieden.

Voor mijn besef is het altijd zo geweest, dat daarin een belangrijke psychologische verklaring ligt voor het feit, dat zovele Rooms-Katholieken tot de Nederlandse Unie zijn toegetreden. Voor de S.D.A.P. stond de zaak in die tijd ook weer anders dan voor de overige politieke partijen. Ten aanzien van de S.D.A.P. waren vroegtijdig zeer ver gaande maatregelen van de zijde van de Duitsers genomen, met het gevolg, dat die partij de gewenste activiteit niet meer kon ontwikkelen. In de kringen van de S.D.A.P. had men verschillende, wellicht vele mensen, die zeiden: wij moeten toch een onderdak hebben. Deze mensen hebben de Nederlandse Unie daarvoor als een geschikt orgaan beschouwd. Dit had natuurlijk wel enige invloed op het standpunt, dat men innam met betrekking tot het optreden van de Unie als zodanig.

Voor het overige was er een zeer groot verschil omtrent de uitgangspunten van het aanvankelijke driemanschap de heren *Linthorst Homan*, *de Quay* en *Reinink*. In een later stadium is de heer *Reinink* er uitgegaan en is in zijn plaats de heer *Einthoven* gekomen. Ik spreek echter over het eerste begin. Ik behoef u de opvattingen van de heer *Linthorst Homan* eigenlijk niet te vertellen. Deze zijn ten dele belichaamd in een lezing, welke hij heeft gehouden in Leiden voor studenten; ik moet thans in het midden laten of hij deze heeft gehouden in de kring van het Leidse studentencorps of in een andere kring. (Ik heb geen tijd gehad vóór dit verhoor iets na te kijken.) Ik heb er persoonlijk een hele discussie met hem over gehad. Hij beriep zich telkens op die lezing. Ik aanvaardde de principiële grondslag, welke men aan de Nederlandse Unie wilde geven, niet. Ik aanvaardde evenmin zekere vaagheden, waaraan men zich wilde overgeven. Toen bekend werd, dat één van de drie heren zich al tot de Duitsers had gewend om te bespreken of zij het optreden van een dergelijke Nederlandse Unie toelaatbaar zouden achten, heb ik gezegd: nu doe ik helemaal niet meer mee; denkt u, dat ik van plan ben mij te begeven in een organisatie, welke met toestemming en goedkeuring van de Duitsers in het leven wordt geroepen? Die positie is van de aanvang af onjuist en kan alleen te verwerpen gebonden-

heid en grote verwarring geven, met alle gevolgen van dien. Men heeft echter zolang mogelijk getracht door middel van besprekingen tot eenheid van gedraglijn te komen.

85074. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In het Politiek Convent?

A. In de besprekingen van het Politiek Convent en de genoemde drie heren. Men heeft onzerzijds gezegd: er moeten enige dingen in uw opzet veranderd worden; wij moeten con amore met elkander kunnen samenwerken. Dat was voor het driemanschap, mild uitgedrukt, enigszins moeilijk.

85075. De **Voorzitter**: De aanvankelijke idee van het driemanschap was dus een Nederlandse Unie te stichten, waaraan de heren van het Politiek Convent qua talis deel zouden nemen?

A. Dat is mij destijds niet geheel duidelijk geworden. Zij hebben aanvankelijk de zaak voor zich zelf opgezet. Dit leidde tot besprekingen met bepaalde mensen. Daaruit is op de een of andere manier voortgevloeid een bespreking met het politieke contactorgaan. Het is natuurlijk uitermate moeilijk precies te zien door welke kleinere of grotere feiten en oorzaken de loop van zaken in een bepaalde richting is gegaan, maar het politieke contactorgaan heeft in de aanvang niet het standpunt ingenomen: wij wijzen de samenwerking per se af. Het heeft echter voor een deel van de heren van de Nederlandse Unie grote moeite gekost zich met de politieke partijen in verbinding te stellen, omdat dit deel van oordeel was, dat zij niet in gemeenschap met de politieke partijen moesten treden, of ook, dat het uit hoofde van tactisch beleid in elk geval wenselijk was zich zoveel mogelijk van de politieke partijen te distantiëren. Dat speelde een grote rol.

85076. De **Voorzitter**: Wilde men die besprekingen met de heren van het Politiek Convent hebben om hen in de nieuwe organisatie te krijgen of wilde men van hen alleen een zekere sanctie hebben, dat zij zich met de opzet accoord zouden verklaren?

A. Dat laatste was onzerzijds niet het geval. Daartoe waren wij zeker niet bereid. Wij waren niet bereid om te zeggen: wij doen niet mee, maar keuren goed, wat gij gaat doen. Wilde men toen dus met elkander wat verrichten, dan moest het op een enigszins andere grondslag geschieden en moest er een zekere samenwerking zijn in het eerste optreden van de Nederlandse Unie met de vertegenwoordigers van de politieke partijen. Er is toen een ogenblik geweest, dat men het over een soort manifest wel eens is geworden. Alleen echter over een manifest, want wat er dan verder zou moeten geschieden, diende nog nader te worden besproken en in gemeenschappelijk overleg te worden vastgesteld. Eén van de drie heren, wier naam ik zoëven heb genoemd, was gebonden door een gesprek met een van de Duitsers om op de zaak bij hem terug te komen. Wij hebben hem gezegd: U zoekt geen contact namens ons, want wij keuren dat af, maar als u op eigen initiatief een contact hebt gelegd, moet u zelf beoordelen of de behoorlijkheid en het fatsoen meebrengen, dat u daarop terugkomt. Zo is van onze kant, met name van de zijde van dr. *Colijn* en mij, als ik nu even verder mag gaan, die zaak gesteld. De bedoelde persoon heeft gemeend het contact met die Duitser of Duitsers weer te moeten opnemen en is daarna teruggekomen met de boodschap, dat de Duitsers zich met het optreden van de Nederlandse Unie, volgens dat manifest — laat ik maar zeggen, dat het een manifest was — niet konden verenigen. De naam van Oranje moest er uit. Ik zeg het nu enigszins simplistisch, aannemende, dat het toch duidelijk is.

Toen hebben de mensen van het politieke contactorgaan gezegd: Dan doen wij absoluut niet meer mee. Verschillenden van ons hebben de heren er ernstig voor gewaarschuwd niet voort te gaan op zulk een basis, omdat zij dan verder verward zouden worden — zij waren dit al min of meer — in de organisatie en de opvattingen van de Duitsers. Verschillenden van ons hebben daarover ook met bepaalde personen, de een met de heer *Linthorst Homan*, de ander niet prof. *de Quay* en een derde weer met de heer *Reinink*, gesproken en er zeer sterk op aangedrongen het plan niet ten uitvoer te leggen. Later is ons plotseling gebleken — er is verder met mijn weten geen contact meer met de politieke partijen geweest — dat de Unie toch is opgetreden en dat een van de heren, nl. de heer *Reinink*, er uit was. De heer *Einthoven* had zijn plaats ingenomen.

Wij hebben in het politieke contactorgaan nog weleens meer gesproken over onze houding ten opzichte van de Nederlandse Unie, maar daarover waren wij het praktisch niet geheel eens. Ik heb zoëven reeds gezegd, althans in hoofdzaak, waarom niet. De Rooms-Katholieken en sociaal-democraten verkeerden — zij het om zeer uit-

eenlopende redenen — feitelijk in een andere positie dan de mensen van de andere partijen, want dezen konden hun werk nog voortzetten. In de tijd bijvoorbeeld, waar het nu over gaat, konden de antirevolutionairen nog te kust en te keur grote vergaderingen houden. openbare vergaderingen en ledenvergaderingen van de kiesverenigingen en van verdere organen van de partij. Er stond daaraan toen nog niets in de weg. Wij wisten wel, dat dit niet zou voortduren, maar wij hebben gezegd: zolang het mogelijk is, moeten wij dit werk naar alle kanten blijven doen. De sociaal-democraten konden dit niet meer doen door de maatregelen, welke de Duitsers tegen hun partij hadden genomen, en de Rooms-Katholieke leiding — in dit verband moet ik mij beperken tot wat destijds het hoofdbestuur van de Staatspartij was — had gezegd: wij onthouden ons van activiteit zolang de bezetting duurt. Het genoemde verschil is er geweest en dat is nog betrekkelijk lange tijd zo gebleven. Maar naarmate wij meer persproducten van de Nederlandse Unie zagen, kwamen wij al meer tot het inzicht, dat ons aanvankelijk uitgangspunt ter beoordeling van de zaak juist was geweest, en zeiden wij tot elkander: daar kunnen wij ons geen van allen mee verenigen, daar staan wij allen hetzij om principiële, hetzij om zakelijke of praktische redenen, hetzij om een combinatie van deze redenen, volstrekt tegenover. Ik denk dit ten slotte, dat deze zaak als zodanig in de periode, toen het contact er tussen de mensen van de Nederlandse Unie en het politieke contactorgaan was, ons in twee of drie samenkomsten heeft beziggehouden, samenkomsten, welke toen niet om de veertien dagen plaats vonden, maar vlugger op elkander volgden.

85077. De **Voorzitter**: Dit en de kwestie van de secretarissen-generaal waren twee bijzondere onderwerpen, die ik ter sprake heb gebracht in verband met het optreden van het Politiek Convent. Ik hoop, dat ik u niet al te veel van de draad van uw betoog heb afgeleid.

A. Ik meen, dat ik in het algemeen omtrent de samenstelling van het politieke contactorgaan, de doelstelling en de strekking er van voldoende heb gezegd. Ik zal met uw goedvinden thans iets zeggen over de latere ontwikkeling.

Er was nl. een groep personen in Nederland, die ook regelmatig samenkwamen. Dit is altijd genoemd de groep van prof. *Paul Scholten*, die zich met dezelfde zaken bezighield, maar zich ook wel verdiepte in aangelegenheden van de toekomst. Wij wisten daar iets van en zij wisten iets van ons. Toen heeft iemand van die groep, ik meen prof. *Paul Scholten* zelf, contact gezocht met een van de personen van het politieke contactorgaan om te spreken over de vraag of wij niet op de een of andere manier samen verschillende dingen zouden kunnen doen en of wij ook verder konden samenwerken. Ik ben toen voorlopig aangewezen om intermediair te zijn, want de heren van de groep van prof. *Paul Scholten* kwamen niet in onze vergaderingen en de heren van het politieke contactorgaan kwamen niet in de vergaderingen van de genoemde groep. Ik heb toen enige malen een bespreking gehad met prof. *Scholten*. Deze heeft de zaak verder besproken met de mensen van zijn groep en ik moest dan telkens de zaken weer bespreken met de mensen van het politieke contactorgaan. Daarin ligt eigenlijk in meerdere of mindere mate de oorsprong van het Nationaal Comité, dat later in het leven is geroepen. Men achtte het niet wenselijk, dat die twee, groep en contactorgaan, zich verenigden, maar men wilde wel in velerlei opzichten komen tot een zekere samenwerking. Die besprekingen hebben er dan ook mede toe geleid, dat men is gekomen tot de idee van een Nationaal Comité.

Ik kan niet alles in chronologische volgorde meedelen. Er waren allerlei groepen aan het werk. Het was, stel het ware overigens wenselijk, niet mogelijk met alle in contact te komen. Dan zou ook het gezelschap veel te groot zijn geworden met het oog op de inmiddels ingetreden situatie en verhoudingen. Er is ook een contact ontstaan met ir. *Ringers* en de heer *Menten*. Ik kan niet zeggen, dat beiden tot een bepaalde groep behoorden, maar zij hadden zekere besprekingen en zekere plannen. Ik meen, dat het contact tussen ons en die twee heren via de heer K. *Vorrink* is tot stand gekomen. Of de heer *Ringers*, of de heer *Menten*, of beiden hebben zich tot die heer *Vorrink* gewend. Daaruit is voortgevloeid een bespreking, welke de heer *Vorrink* en ik met die beide heren hebben gehad. Aanvankelijk bestond er een nogal belangrijk verschil van gevoelen, hetgeen verband hield met de positie, welke men innam ten opzichte van de politieke partijen, hetzij de politieke partijen in het algemeen, hetzij eventueel bepaalde politieke partijen in het bijzonder.

In dit verband kan ik wel iets zeggen over een zaak, welke ik bij de Kabinetsformatie had willen bespreken. Dat is nl. deze, dat in de bezettingstijd duidelijk aan het licht is getreden, dat er mensen in Nederland actief werkzaam waren, die zich niet konden vinden in de bestaande politieke partijen of die op grond van inmiddels

veranderde inzichten meenden, dat de politieke partijen verouderd waren en dat er in de plaats daarvan een andere partijformatie en partijgroepering zouden moeten komen. Daaraan was tevens verbonden de opvatting van verschillende personen, dat na de bevrijding de vóór-oorlogse politieke partijen en de leidslieden daarvan — wat de personen betreft wellicht met zekere uitzonderingen — op de achtergrond moesten blijven. Die waren in het verleden zo „zwaar belast“, dat het beter was, als zij niet aanstonds naar voren kwamen. In meerdere of mindere mate speelde dit complex van opvattingen ook een zekere rol, ik zeg niet bij de heer *Ringers*, ook niet bij de heer *Menten*, maar in de besprekingen, welke wij met hen hadden.

Dit gaf in de aanvang enige moeilijkheid. De vraag, of wij tot een nader contact en samenwerking zouden kunnen komen, hield verband met de andere vraag, of men bereid was dit contact tot stand te brengen en samenwerking aan te gaan met de mensen van de politieke partijen. Op een gegeven moment is men tot overeenstemming gekomen en is besloten, dat moest worden gevormd het Nationaal Comité. Daarin zouden de groep van prof. *Scholten*, alsmede de heren *Ringers* en *Menten* vertegenwoordigd zijn. De besprekingen zijn nogal langdurig en veelvuldig geweest, zowel in de kring van het eigen politieke contactorgaan als in de samensprekingen met prof. *Scholten* en met de heer *Ringers* of de heer *Menten*, of beiden.

Tenslotte is men tot een gemeenschappelijk standpunt gekomen.

Men ging hiervan uit: dat het Nationaal Comité alleen zou optreden, indien er bij de bevrijding van ons land een vacuum ontstond; het zou dus niet optreden, wanneer er geen vacuum ontstond. Was nl. bij de aanvang der bevrijding van ons land de Regering hier, dan zou uit de aard van de zaak de Regering en niet het Nationaal Comité optreden. Wij realiseerden ons daarbij, dat er eventueel een vacuum van enige uren of van één of twee dagen zou kunnen zijn. Het gestelde was echter ons algemene uitgangspunt en daarop hebben allen zich verenigd in die tijd. Het tweede uitgangspunt was, dat, als het Nationaal Comité zou moeten optreden — ingeval dus het vacuum zich voordeed —, dit comité niets zou doen, dat in strijd was met het Nederlandse constitutionele bestel. Men realiseerde zich, dat men eventueel een en ander zou moeten doen, dat formeel niet in overeenstemming zou zijn met Grondwet of andere wetgeving, want dat zou wel niet anders kunnen op zo'n moment. Uitgangspunt bleef echter, dat hetgeen men zou doen, ook al was het formeel niet in overeenstemming met Grondwet of andere wetgeving, met geest en strekking van ons gehele constitutionele bestel in overeenstemming moest zijn. Het derde uitgangspunt was, dat, ingeval het Nationaal Comité zou moeten optreden, het in zijn eigen beleid niets zou doen, waardoor het een te vormen Kabinet voor de toekomst in een onvrije positie zou plaatsen met betrekking tot bepaalde aangelegenheden, welke dan ook. Dat betekende dus: het beleid van het Nationaal Comité mag in die korte tijd, dat het eventueel optreedt, niet anticiperen op de toekomst; het toekomstige beleid moet worden vastgesteld door de Regering in gemeen overleg met de Volksvertegenwoordiging, daarom moet het Nationaal Comité zich onthouden van het voeren van een beleid, waardoor dit als het ware in meerdere of mindere mate onmogelijk zou worden gemaakt. Het vierde uitgangspunt was, dat, wanneer de wens daartoe bleek, het Nationaal Comité bereid zou zijn te dienen als adviesorgaan voor de Regering na haar terugkomst, echter onder voorwaarde, dat adviezen met betrekking tot het algemeen staatsrechtelijke en staatkundige beleid alleen zouden kunnen worden gegeven, wanneer wij ons daarover in de kring van het Nationaal Comité op genoegzame wijze hadden kunnen beraden.

Zo meen ik een en ander te mogen samenvatten. Ik hoop, dat het duidelijk is.

85078. De **Voorzitter**: U zeide zoëven, dat het derde uitgangspunt was, dat het Nationaal Comité in geval van een vacuum niet zou anticiperen op maatregelen, die krachtens hun aard zouden behoren te worden genomen door Regering of Volksvertegenwoordiging. Heeft men zich in die tijd — ik vraag dat, omdat die kwestie in ander verband hier nogal vaak aan de orde is geweest — in die kring nog beziggehouden met de positie van de Volksvertegenwoordiging direct na de bevrijding? Heeft men zich beziggehouden met de vragen, of de Staten-Generaal direct zouden moeten bijeenkomen, of zij gezuiverd zouden moeten worden en of het de oude Staten-Generaal zouden moeten zijn? Of was er over dit alles een communis opinio in die kring?

A. Als u de vier punten, welke ik heb genoemd, samen neemt, zult u zien — dat is verder mijn subjectieve overtuiging —, dat daarin is opgenomen, dat uit de aard van de zaak de Volksvertegenwoordiging onmiddellijk na de bevrijding beschikbaar zou moeten zijn.

85079. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat men in het Nationaal Comité het er over eens was, dat er niets moest gebeuren dat in strijd was met de geest van ons constitutionele bestel. In Londen werd herhaalde malen betoogd, dat volgens de letter van de Grondwet de Staten-Generaal na vier jaar waren geëxpireerd en dat er daarom moest komen een tussenphase van het een of ander lichaam, zoveel mogelijk aansluitende aan de geest van het Nederlandse constitutionele bestel. Als men de projecten ziet, die daarvoor gelanceerd zijn, dan is het duidelijk, dat in dat kader — de geest van het constitutionele bestel — heel wat geplaatst kon worden.

A. Ik wil er wel nader op antwoorden, hoewel dit zo nauw samenhangt met de Kabinetsformatie, dat ik het daar liever op mijn eigen wijze zou willen behandelen. Ik wil u wel dit zeggen. In het politieke contactorgaan heeft in de tijd, dat ik er deel van uitmaakte — ik ben in 1942 zes maanden weg geweest, maar toen ik terugkwam, heb ik direct weer aan het werk van dit orgaan deelgenomen; verder ben ik van 1 April 1943 af niet meer beschikbaar geweest door mijn gedwongen verblijf ter plaatste, waar de Duitsers mij hadden opgeborgen —, noch in 1940, noch in 1941 en voor zover mij bekend is ook niet in 1942 deze kwestie een rol van betekenis gespeeld in die zin, dat daarover verschil van gevoelen was. Wij stonden toen — ik moet natuurlijk voorzichtig zijn met iemand naar mij toe te trekken, want het was mijn eigen opvatting ook, en ik heb te dien aanzien niets aangetekend —, naar ik meen, gemeenschappelijk op het standpunt, dat onmiddellijk na de bevrijding de Volksvertegenwoordiging moest terugkomen, en dat men onder de Volksvertegenwoordiging niet kon verstaan een instelling, welke in het leven zou worden geroepen door benoemingen, maar dat men daaronder moest verstaan de continuatie van de bestaande Volksvertegenwoordiging, natuurlijk met inbegrip van de noodzakelijke wijzigingen, welke daarin moesten worden gebracht uit hoofde van een eventueel noodzakelijke zuivering en uit hoofde van het vervullen van vacatures. Wij hebben in die tijd wel eens discussies gehad over opvattingen, welke men in Londen had. Ik moet er bij zeggen, dat men destijds niet heel zeker was van de opvattingen, welke men in Londen had, maar men vernam weleens wat als men naar Radio Oranje luisterde.

85080. De heer **Hoogcarspel**: Er heeft toen ook een geschrift gecirculeerd.

A. Er drong weleens wat door via de radio en er zijn ook schriftelijke stukken geweest.

85081. De **Voorzitter**: De heer van *Walsum* heeft medegedeeld, dat er van de overkant een stuk met een aantal vragen over dat onderwerp is gekomen. Is dat in uw tijd geweest? Hij heeft verteld, dat in de helft van 1942 er een vragenlijst is gekomen, naar het heette uit Engeland. Die vragenlijst werd blijkbaar als bona fide beschouwd. Men heeft er een antwoord op geconcipeerd, dat hij ons heeft voorgelegd. Eén dier vragen was bijvoorbeeld: Hoe denkt men over de Regeringsvorm na de bevrijding en wordt in verband daarmee een verandering in ons parlementaire stelsel gewenst, zo ja, in welke zin? Er waren nog meer vragen in die trant. Het is natuurlijk mogelijk, dat dit gebeurd is op een moment, toen u er niet was.

A. Nu u het zegt, herinner ik mij er iets van. Als die vragen als bona fide zijn beschouwd, zijn zij in behandeling gekomen in het politieke contactorgaan in de tijd van mijn afwezigheid, toen ik in Amersfoort vertoefde. Ik ben op 8 December 1942 teruggekomen. In die tijd was het politieke contactorgaan al zeer gehavend, vergeleken bij de oorspronkelijke toestand. Er waren verschillende mensen afwezig. Het was destijds al enigszins een rompsaentje geworden. De heren hebben mij er iets van verteld, nl. van die vragen. Ik heb — zo herinner ik mij — enige objecties gemaakt tegen de inhoud van het antwoord. Daarover kan ik u echter verder niets zeggen. Eerst als ik van het stuk kennis heb genomen, zou ik kunnen zeggen: nu herinner ik mij dit en dat weer. Hoe men echter ook dacht over de politieke partijen of de partijformatie en partijgroepering na de bevrijding, grosso modo stond men althans tot begin Juni 1942 — op 8 Juni 1942 ben ik voor het eerst gearresteerd — op het standpunt, dat de Volksvertegenwoordiging moest terugkeren. Er waren, misschien met zekere nuancerings, ernstige bezwaren tegen wat wij vernamen omtrent de opvattingen in Londen, maar wij moesten daarover met enige voorzichtigheid spreken. Men kon van een mededeling via Radio Oranje niet altijd aannemen, dat zij authentiek en officieel was. Wanneer men op andere wijze iets vernam, kon men nooit met zekerheid zeggen: dat is geheel juist. Men moest meermaals vragen: hoe zou het textueel zijn? Voor zover er iets loskwam, waaruit bleek, dat men toentertijd reeds in Londen met betrekking tot het Parlement een andere opvatting had, hebben wij daarover

meermaals gesproken. Ik meen, dat wij het in die tijd, met zekere nuancerings, eens waren en dat met de afwijking van het constitutionele bestel, welke daar ter sprake werd gebracht, door ons gemeenschappelijk niet werd ingestemd.

85082. De **Voorzitter**: Betekent dat, dat dit het geval was zowel in het Politiek Convent als in de groep-Scholten, de groep-Ringers-*Menten* en het Nationaal Comité, of zeg ik dan te veel?

A. Nu zegt u iets te veel. Ik heb straks de vier punten genoemd. Dat was eigenlijk de begrenzing van het wezen en de taak van het Nationaal Comité. Daarmede hebben de heren, die zijn toegetreden, zich allen verenigd. Anders zou het zo niet zijn gebeurd. Maar het zich verenigen daarmede van de een droeg een enigszins ander karakter dan het zich daarmede verenigen van de ander. Ik zal in dit verband geen namen noemen. Het is gebleken, dat in het Nationaal Comité ook één of meer mensen zaten, die dat niet zo stringent zagen als wij en die op verschillende gronden van oordeel waren, dat het toch in ieder geval twijfelachtig moest worden gesteld of de oude Kamer wel zou kunnen terugkeren, want dat betekende, dat de oude „zwaar belaste politieke partijen" en hun leidslieden zouden terugkeren met al den aankleve van dien. Is dit duidelijk genoeg?

85083. De **Voorzitter**: U zegt, dat later bleek, dat het zich daarmede verenigen van de een een ietwat ander karakter droeg dan dat van een ander. Bedoelt u daarmee: reeds vóór 1 April 1943?

A. Ja, dat is mij al gebleken vóór 1 April 1943. Daarvan kan ik wel een paar voorbeelden geven. Wij hadden gesteld, dat het vaststellen van de orde van zaken voor de toekomst (na de bevrijding) zou zijn een zaak van de Regering in gemeen overleg met de Volksvertegenwoordiging. Daarin lag opgesloten, dat, als men vond, dat men moest komen tot een nieuwe orde van zaken, die nieuwe orde van zaken als vrucht van dat gemeen overleg te voorschijn zou moeten komen. De mogelijkheid tot essentiële veranderingen in het bestel werd dus opengelaten. Daar konden zij, die er van overtuigd waren, dat er per se essentiële veranderingen moesten tot stand komen, zich in vinden. Dat is een van de redenen, waarom wij op dat punt toen niet met elkander in conflict zijn gekomen. Maar het is mij bekend, dat één of meer leden van het Nationaal Comité later moeite hadden om zich aan die grens te houden en daar overheen wilden. Ik heb weleens tegen iemand gezegd — ik was meermaals intermediair —: Moet ik er nu weer over praten? Dit en dat zijn wij met elkander overeengekomen, daarop hebben wij ons con amore verenigd; wilt u er verandering in brengen, dan moet de gehele zaak op de helling met al den aankleve van dien. En dan was het antwoord: u hebt gelijk, neen, dat is een zaak van later. Later heeft men die zaak min of meer willen indragen in het Nationaal Comité, maar dit comité was te groot; toen kwam zij dus in het dusgenaamde „werkcomité" of „moderamen".

85084. De **Voorzitter**: Wij hebben eigenlijk begrepen, dat dat werkcomité de naam van Nationaal Comité droeg en dat wat daarachter stond verschillende namen had. Voor zover het de politieke mensen waren, was dat het Politiek Convent en voor zover het de mensen van de groep-Scholten waren, het Groot Burger Comité.

A. Ik zeg niet, dat u daarin ongelijk hebt, maar zo moet u de verhoudingen toch niet zien. In zoverre het mogelijk was, bleef het politieke contactorgaan intact en werkzaam en bleef ook de groep-Scholten aan het werk, zoals alle andere groepen, maar toen eenmaal het Nationaal Comité was tot stand gekomen, had men daarin mensen van de politieke partijen, één of meer mensen van de groep-Scholten, alsook de heren Ringers en *Menten*. Dat noemde men en was het Nationaal Comité.

85085. De **Voorzitter**: Dat Nationaal Comité was toch de groep van 5, die het werkcomité vormde?

A. Nu gaat u wellicht naar de tijd, waarvan ik niets weet, de tijd na April 1943. Ik weet niet of zij het anders zijn gaan doen.

85086. De **Voorzitter**: Bedoelt u, toen later het Vaderlands Comité is ontstaan?

A. U kunt dat bedoelen, ik niet, want ik was er niet meer; mijn werkzaamheid werd op 1 April 1943 afgebroken en wel — tijdens de bezetting — voorgoed. Ik heb er alleen, na de bevrijding, laat ik zeggen, weleens een en ander van gehoord.

Er was echter het Nationaal Comité, maar omdat dit — ik kan niet zeker meer zeggen of het uit 14, 15, 16 of 17 personen bestond — te groot was om als geheel te vergaderen, hebben wij uit het Nationaal Comité samengesteld een werkcomité, dat wij ook

wel eens noemden „moderamen“, en dat kwam regelmatig samen. De opzet was, dat het zou bestaan uit vijf personen. Daaraan is later een zesde toegevoegd in verband met het voorbereiden van het herstel van het gezag in provinciale en gemeentebesturen en van hetgeen moest geschieden om te zorgen, dat men over een betrouwbare politie zou beschikken.

85087. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie was de zesde persoon?

A. Ik zou iemand moeten raadplegen — ik heb zo dikwijls met verschillende groepen vergaderd — om de namen volledig te kunnen noemen.

85088. De **Voorzitter**: De heer Drees zegt hierover:

„Ik heb het zo begrepen, dat Wiardi *Beckman* bij de groep *Scholten* betrokken was en dat hij als bekend S.D.A.P.-er ook contact met *Vorrink* had. Toen is tot stand gekomen een samenwerking tussen de politieke partijen en het comité-Scholter. Men heeft toen opgericht het Nationaal Comité van 5 personen, waarin zaten drie vertegenwoordigers van de politieke partijen (één Rooms-Katholiek, één antirevolutionnair en één S.D.A.P.-er) en twee personen, niet uit politieke groeperingen afkomstig.“

Ik heb toen gevraagd: „Dat waren zeker de heren *Ringers* en *Menten*?“, hetgeen de heer Drees bevestigde.

Op mijn vraag: „En dan was er nog een grotere organisatie: het Groot Burgercomité“, antwoordt de heer Drees dan:

„Ja, daarin zaten 15 man en daarin waren ook mensen opgenomen van het comité-Scholten. Het werd ook genoemd het Comité van 15. Het was de bedoeling, dat het Groot Burgercomité, dat zich zelf ook wel eens Nationaal Comité noemde, op het ogenblik van de bevrijding een proclamatie zou publiceren, dat het zich ter beschikking zou stellen van de Regering voor alle adviezen, waaraan de Regering onmiddellijk behoefte zou hebben, en dat het zich zou aanvullen met vertegenwoordigers van sociaal-economische organisaties van het verzet. Later is die gedachte in andere vorm verwezenlijkt in de Nationale Advies Commissie.“

De heer Drees spreekt dus van het Comité van 15 of wel het Groot Burgercomité, dat zich ook wel eens Nationaal Comité noemde. De terminologie schijnt dus niet vast te staan.

A. De terminologie heeft vastgestaan. In de tijd, toen ik niet meer kon meedoen — ik wil hierin niet tot uitdrukking brengen, dat het daaraan ligt — is de terminologie blijkbaar wankel geworden. Wij hebben het Nationaal Comité opgericht, waarin 14—17 personen zaten. Het juiste aantal herinner ik mij niet. Uit dit Nationaal Comité is gevormd een werkcomité of moderamen. Ik weet zeker, dat daarin zaten de heren *Verschuur*, *Vorrink*, *Ringers* en ik zelf, maar ik ben er niet absoluut zeker van of de heer *Menten* er in zat. Dat kan ik dus thans niet zeggen. De zesde, over wie u sprak, was dr. van *Dijk*. In overleg met elkander is dr. van *Dijk* aangewezen voor het leggen van contacten voor het herstel in functie van de commissarissen der Koningin om, indien de commissarissen er niet meer waren of indien zij op grond van hun gedrag niet meer in aanmerking kwamen, na te gaan wat er dan diende te geschieden en voor het herstel in functie van burgemeesters van grote en kleinere gemeenten; voorts voor het voorbereiden van maatregelen om na te gaan of de politie ter plaatse betrouwbaar was en, zo niet, wat er dan moest gebeuren. Dit gehele complex heeft de heer van *Dijk* op zich genomen, maar omdat wij daarover voortdurend met elkander spraken, woonde hij praktisch alle vergaderingen van het werkcomité bij en maakte er dus deel van uit. Zo was het in mijn tijd.

85089. De **Voorzitter**: Wanneer is het Nationaal Comité opgericht?

A. Ik weet niet meer, of het vóór of na mijn eerste arrestatie was. Ik ben 8 Juni 1942 gearresteerd en 8 December teruggekomen. Nu weet ik dus niet, of het Nationaal Comité in het leven is geroepen in de periode tussen 8 December 1942 en 1 April 1943 dan wel vóór 8 Juni 1942. De eigenlijke oprichtingsvergadering heb ik zelf, praktisch gesproken, gepresideerd. Ik heb toen o.a. een discussie gehad met prof *Schermerhorn* over een bepaald punt. Later kan het in samenstelling wat veranderd zijn. Men had ook te maken met mutaties in de personen. Het comité is erg gehavend op 1 April 1943. Niet alleen zijn toen de leden van het werkcomité, maar ook andere leden gearresteerd. Het gehele Nationaal Comité was op dat moment door de arrestatie zeer gehavend. Ik heb er geen goede voorstelling van, hoe het toen verder is gegaan.

85090. De **Voorzitter**: Nu valt in die periode vóór 1 April de kwestie van het contact met Engeland. Dat hebben wij in den brede uiteengezet gekregen in verschillende verklaringen, die zijn opgenomen in het vierde deel van ons verslag. Daaruit is gebleken, dat er toen door middel van het contact, dat men dacht te hebben, getracht is een zekere autorisatie van het Nationaal Comité vanuit Londen te krijgen. Stemt dat overeen met uw herinnering?

A. Ter vermijding van misverstand moet ik opmerken, dat het Nationaal Comité als zodanig en het werkcomité als zodanig nooit contact gehad hebben met een persoon, die dan intermediair zou zijn om ons in contact te brengen met Londen.

85091. De **Voorzitter**: Het was een contact van de heer *Vorrink*?

A. Ja. Ik heb hem tweemaal gewaarschuwd, overigens in de beste vriendschap, en gezegd: zijt gij er zeker van, dat die man betrouwbaar is? Ik vind op grond van wat gij vertelt, dat gij niet de posita hebt, welke u tot die conclusie mogen brengen.

Toen wij elkander weer ontmoetten, zeide hij: Ik heb er over nagedacht. Gij hadt eigenlijk gelijk, ik heb gepoogd mij zelf zekerheid te verschaffen. Op deze en die gronden ben ik van oordeel, dat ik nu zekerheid heb.

85092. De **Voorzitter**: Bedoelde hij daarmee die radioboodschap?

A. Ja. Ik heb daarop gezegd: *Vorrink*, wordt niet boos, ik vind dat geen zekerheid, maar ik moet het aan u overlaten; ik ken de man niet. Ik kan dus over deze man in geen enkel opzicht enig oordeel geven, maar wees uiterst voorzichtig.

Ik zeg dit niet om enige kritiek uit te oefenen op wat de heer *Vorrink* te dien aanzien heeft gedaan, maar ik was in die zaken zeer moeilijk. Ik heb wel eens mensen uit mijn huis gestuurd, die ik tevoren nooit had gezien. Ik „rook“ bij wijze van spreken, dat het mis was en zeide tot mij zelf: zij moeten binnen vijf minuten op ren nette manier de deur uit.

Er is eens iemand bij mij gekomen, die van Londen was gekomen en hier per parachute was gedaald.

85093. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat de Jonge?

A. Ja. Die de Jonge heb ik het moeilijk gemaakt, niet omdat ik reden had hem bepaald te wantrouwen. Ik wist echter, wat er op dat gebied gebeurde. Ik zeide toen: Hoor eens, *de Jonge*, u zult mij eerst stringent moeten bewijzen, dat u uit Londen komt, en dat foto-tje, dat u hebt, met wat er op staat, vind ik geen stringent bewijs.

85094. De **Voorzitter**: De Jonge heeft hier verteld, dat hij bij u is geweest en dat het de eerste keer niet zo erg vlotte; toen is een latere bespreking afgesproken. Ik meen, dat u in die tussentijd gearresteerd bent.

A. Het was zo. Op een avond kwam hij ineens bij mij; het was buiten pikdonker. Ik kende de man niet; ik kende wel de naam. Ik zeide: gaat u zitten. Wij konden echter die avond in ons gesprek niet zo ver komen, dat ik zei: blij vannacht maar bij mij, logeer hier. Ik dacht: je hebt te weinig zekerheid; hij moet nu maar zien, waar hij terecht komt. Ik heb met hem afgesproken, dat hij op een bepaalde dag en een bepaald uur terug zou komen. Toen is hij geweest en heb ik tenslotte tegen hem gezegd: „Ik geloof, dat ik nu kan aannemen, dat gij de man zijt, voor wie gij u uitgeeft; wij moeien over enige dingen nog eens praten, maar dat kan nu niet meer“. Ik heb toen weer een datum met hem afgesproken. Daarna ben ik gearresteerd. Hij is dus tweemaal bij mij geweest. Hij zeide: u maakt het mij erg moeilijk. Ik antwoordde: Wat zoudt u in mijn plaats doen? Het is niet alleen voor mij zelf, ik kan er ook anderen aan wagen“. Ik zeg niet, dat de heer *Vorrink* op dat punt te gemakkelijk is geweest — dat moet u niet afleiden uit hetgeen ik zeg —, maar ik heb wel op grond van mijn ervaringen, welke op dat punt nogal talrijk waren met allerlei mensen, gezegd: wees toch uiterst voorzichtig.

85095. De **Voorzitter**: Is de Jonge bij uw weten het enige werkelijke contact geweest, dat u met de overkant hebt gehad vóór 1 April 1943? Dat weet u trouwens van de Jonge ook achteraf. Dat hebt u toen niet geweten.

A. Ik geloof, dat het nog eens een keer is geweest, maar dat zou ik niet meer zeker kunnen zeggen. Het was eigenlijk nog geen contact met de overkant. Dat zou het pas worden, wanneer hij naar de overkant bepaalde dingen zou kunnen door krijgen, welke aan het juiste adres zouden terechtkomen. Er is zoveel verongelukt van

hetgeen men wegstuurde via betrouwbare mensen, mede omdat het niet kwam ter plaatse, waar het had moeten zijn. Als een Engelsman het in handen kreeg, wist dikwijls niemand wat er mee gebeurde, niet omdat die Engelsman onbetrouwbaar was, maar omdat hij het aan zijn chef voorlegde en deze het moment afwachtte, waarop hij het urgent achtte om het door te geven. Dat was alles even moeilijk.

Nu ik dit heb opgemerkt, kan ik hieraan toevoegen, dat, als de heer *Vorrink* het contact, dat hij had, voldoende betrouwbaar achtte — dat moest hij op de basis van zijn verantwoordelijkheid uitmaken —, hij door middel daarvan een mededeling over het Nationaal Comité kon doen en tevens liet verzoek aan de Regering kon worden gedaan, of zij bereid was te verklaren, dat zij — indien zich voordeed het geval, waarin het Nationaal Comité actief zou moeten optreden —, dat comité daarvoor in de een of andere vorm wilde erkennen.

85096. De **Voorzitter**: In die tijd begon de weg over Zwitserland ook al te functioneren en men had de mogelijkheden over Delfzijl. Zijn er bij uw weten boodschappen van het Nationaal Comité over die wegen naar Londen gegaan en, indien dat het geval is, zijn er dan weleens antwoorden op gekomen?

A. Het Nationaal Comité als zodanig heeft in mijn tijd nooit een officieel bescheid gehad. Ik geloof, dat in die tijd het meeste van hetgeen verzonden is, verloren is gegaan. Maar het Nationaal Comité als zodanig trad in die dingen niet op. Had iemand een contact en achtte hij dat betrouwbaar, dan kon hij daarvan gebruik maken, maar daar bleef het Nationaal Comité als zodanig buiten. Dat was een maatregel van voorzichtigheid. Stel, dat iemand wat weg kooi krijgen, dan inoest het in één hand zijn.

85097. De **Voorzitter**: De bedoeling van mijn vraag was, of langs deze wegen weleens mededelingen naar Londen zijn gegaan, c.q. of daarop een antwoord is gekomen, waarbij het Nationaal Comité betrokken was.

A. Voor zover mijn herinnering strekt, is er vóór mijn arrestatie van 1 April 1943 niets gebeurd, waardoor wij de positieve zekerheid hadden, dat berichten van ons te Londen doorgekomen waren en daarop een positief antwoord was gegeven.

85098. De **Voorzitter**: Met andere woorden: men heeft wat dit punt betreft geen grond onder de voeten gekregen. Zijn er echter weleens pogingen gedaan?

A. Er heeft weleens iemand gezegd: het is in Londen bekend geworden en het is goed, maar daar nam ik nooit genoegen mee, want dan wist men nog in geen enkel opzicht over hoeveel schijven het gelopen had en wat er van het oorspronkelijk antwoord terecht was gekomen. Ik heb altijd gezegd: Wij moeten proberen te bereiken, dat de Regering de volledige samenstelling en de doelstellingen van ons comité kent en dat zij haar fiat geeft op hetgeen wij menen in het gestelde geval te moeten doen. Maar vóór 1 April 1943 is er, naar mijn herinnering, nooit een antwoord verkregen, waardoor dat positief vaststond. Ik meen mij nog te herinneren, dat wij in de laatste vergadering van het moderamen of werkcomité, welke ik heb kunnen bijwonen, over dit punt hebben gesproken en dat toen de verwachting was, dat via het contact, dat de heer *Vorrink* had, het nu wel terecht zou komen.

85099. De **Voorzitter**: Geeft de periode tot 1 April 1943 u nog aanleiding tot verdere mededelingen?

A. Ik meende, dat u nog iets wilde weten over de activiteit van de Antirevolutionaire Partij. Daarvan kan ik in het kort dit vertellen. Zolang het mogelijk was, hielden wij vergaderingen, openbare of besloten vergaderingen. U kent de grote vergaderingen die er in het land zijn geweest met *Colijn* en *Slotemaker de Bruïne* als sprekers, in Friesland met *Colijn* en *Pollema*. Maar behalve die vergaderingen, hebben wij vergaderingen van de kiesverenigingen gehouden en dikwijls ook openbare. En als het geen openbare vergaderingen waren, dan waren het toch vergaderingen met veel introduce's. Deze vergaderingen hebben wij gehouden totdat het ogenblik kwam, waarop wij zonder vergunning hoogstens met 20 man samen mochten komen. Toen hebben wij alles zoveel mogelijk omgezet en clubs van 20 personen gevormd. Om te bevorderen, dat alles zo goed mogelijk liep, heeft de heer *Colijn* tijdig — hij is, meen ik, op 30 Juni 1941 gearresteerd — een twaalfstal personen bij elkaar gezocht, in de wandeling de 12 apostelen genoemd. Met hen kwam hij op zekere tijden samen. Dan werden bepaalde zaken en gebeurtenissen besproken, gaf hij zijn opinie en advies met betrekking tot datgene, wat er

moest gebeuren. Het was de bedoeling, dat die twaalf mensen zich weer verspreidden over het land en overal door middel van hun contacten de gegevens verder doorgaven.

85100. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Als ik mij niet vergis, was de heer *Algera*, het lid van onze commissie, er een van.

A. Ik heb nooit die vergaderingen bijgewoond. Ik denk wel, dat het juist is. Ik kan het echter niet met zekerheid zeggen. Ik nam aan dat werk in die tijd nooit deel. De heer *Colijn* is daarna gearresteerd. Ik kreeg de boodschap, dat hij, voordat hij werd gearresteerd, had gezegd: als het zover komt, moet *Schouten* het voortzetten. Ik heb het werk direct opgepakt, enige personen uit verschillende streken van het land in den Haag laten bijeenkomen en gevraagd: hoe zit de organisatie in elkaar en hoe zullen wij het nu verder doen?

Toen hebben wij er een enigszins andere opzet van gemaakt. Ik ging op telkens overeen te komen tijden bij voorbeeld naar Zwolle. Dan hadden wij daar een conferentie met de Friezen, Groningers, Drenten en Overijsselaren, niet in groten getale, maar een paar uit elke provincie. Wij hadden een zelfde vergadering in Utrecht voor het midden van het land, in den Haag voor de beide Hollanden en in het zuiden voor Brabant en Zeeland. Limburg moesten wij laten glippen. Ik had het mede daardoor nogal druk en moest telkens naar die plaatsen toe. Die gezelschappen waren zo samengesteld, dat de mensen op verschillende punten zaten. Zij namen op zich in hun rayon de gegevens, etc. verder te brengen, hetzij in groepen van twintig man, hetzij in besprekingen met personen, en dan was het steeds: doorgeven, doorgeven, doorgeven! Dat alles had ten doel principieel en practisch het verzet tegen de Duitsers op te wekken en uit te breiden. In de tijd, gedurende welke ik dit werk heb kunnen doen, is het telkens beter georganiseerd en breidden wij de groepen, waarinede ik vergaderde, voor zover mogelijk, uit met betrouwbare personen om het zo gemakkelijk mogelijk te maken. Als iemand op zich moest nemen in een bepaalde periode naar 50 plaatsen te gaan, dan werd dit te machtig, vooral door het teruglopen van de reisgelegenheid. De organisatie hebben wij telkens kunnen verbeteren, zodat wij tenslotte een heel net over een groot deel van het land hadden.

85101. De **Voorzitter**: Tot hoelang heeft dat geduurd?

A. Dat is na mijn arrestatie nog voortgezet. Direct na mijn arrestatie heeft prof. *Rutgers* de algemene leiding op zich genomen, lofwaardig in alle opzichten! Hij stelde zich voor alles disponibel en deed het met hart en ziel. Zo zat de gehele kring ook in elkaar. Daarnaast hebben wij althans gedurende vrij lange tijd gehad een contact voor de Protestants-christelijke organisaties. Daarin zaten Christelijk-historische en antirevolutionairen. Daarin zaten de sociaal-economische organisaties, werkgevers en middenstanders, de mensen van het C.N.V., de stichtingen voor het verplegen van kinderen, van zieken, van geesteszieken, de N.C.R.V., enz. Zo hadden wij — ik weet het verder niet precies meer — bij elkander gebracht personen uit de verschillende organen voor Protestants-Christelijk werk op politiek, charitatief, cultureel, sociaal en economisch gebied en ook op het gebied van het onderwijs, met het doel om periodiek bijeen te komen en te spreken over urgente kwesties en ons er over te beraden, welke onze houding moest zijn, als er van de zijde der bezettende macht maatregelen werden genomen met betrekking tot de radio, de stichtingen voor geesteszieken en andere zieken, het onderwijs, enz. Al die zaken kwamen daar ter sprake. Zo hadden wij ook nog een contact — dit heeft niet zo effectief gewerkt — voor de Christelijke pers. Dat contact stond afzonderlijk, omdat anders het gezelschap weer te groot werd. Dat is het in het kort samengevat, Mijnheer de Voorzitter! Ik zou er nog veel over kunnen vertellen, maar weet niet, of uw commissie er prijs op stelt nog iets te weten.

85102. De **Voorzitter**: Dit zijn wel de grote lijnen?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter!

85103. De **Voorzitter**: Hoe lang bent u weg geweest? Van 1 April 1943 tot.....

A. Dat was dan de tweede keer?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Wij zijn op 5 Mei 1945 in Mauthausen bevrijd door de Amerikanen. Als mijn geheugen mij niet bedriegt, behoorde ik tot degenen, die op 17 Mei 1945 dat kamp hebben verlaten en naar het vliegveld in Linz zijn gebracht. Daar ben ik op 18 Mei gekomen. Toen zijn wij de 19de Mei, meen ik — het was de Zaterdag voor Pinksteren —, met transportvliegtuigen vervoerd van Linz naar een vlieg-

veld in de omgeving van Parijs. Het was waarlijk goed georganiseerd. Ik geloof, dat op die Zaterdagmorgen met $\pm$ 200 transportvliegtuigen 6000 mensen van Linz naar Parijs zijn vervoerd.

85104. De **Voorzitter**: Mensen uit de kampen?

A. Mensen uit diverse kampen, die er allen opeengehoopt waren, in zeer overwegende mate Fransen, een kleine groep Belgen en een groepje Nederlanders.

Van het gehele gezelschap waren er op dat moment slechts 10 Nederlanders. De daaropvolgende week konden wij met moeite uit Parijs weggelopen en als mijn geheugen mij weer niet bedriegt, ben ik 24 Mei 's avonds in Breda aangekomen per trein. In Brussel hadden wij nog permissie nodig gehad van de Canadezen. Zij moesten een trein aanwijzen om in Nederland te komen. Ik kon 's avonds niet uit Breda naar Rotterdam. De volgende dag ben ik pas laat in de middag er in geslaagd om naar Rotterdam te komen en als het vorige juist is, ben ik 25 Mei 's avonds — op een Vrijdagavond — thuis gekomen.

De nos. 85105 t/m 85112 hebben betrekking op de punten j en o van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit ik het verhoor.

J. SCHOUTEN.

DONKER, *voorzitter*.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

HOOGCARSPER.

KOERSEN.

FENS.

HUIGENS, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 20 SEPTEMBER 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Hoogcarspel en Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Dr. JAN ALBERTUS HENDRIK JOHAN SIEUWERT
BRUINS SLOT,

oud 44 jaar, wonende te Aerdenhout,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

85113. De **Voorzitter**: Er zijn twee onderwerpen, waarover wij gaarne met u willen spreken. In de eerste plaats de gang van zaken bij het verzet in Nederland, zoals u dit in de loop der jaren hebt meegemaakt, en in de tweede plaats de Kabinetsformatie in Juni 1945, voor zover u daarbij betrokken bent geweest.

Het lijkt mij het beste dit chronologisch te behandelen, zodat u begint met het eerste onderwerp. Mag ik u daartoe het woord geven?

A. Ik vind het wel moeilijk. Is het niet mogelijk, dat u mij vragen stelt?

De **Voorzitter**: Misschien kunt u beginnen met te vertellen, hoe u met het verzet in aanraking bent gekomen; ook de organisatie van het verzet is een zeer belangrijk punt.

A. Het is begonnen 12 Mei 1940. Ik was destijds burgemeester van Adorp, dat reeds zeer vroeg werd bezet, nl. 10 Mei. Dit veroorzaakte bij de mensen zo'n geestelijke consternatie, dat het mij het beste leek mij niet al te zeer meer met het burgemeesterschap bezig te houden en mij direct te begeven in de geestelijke weerbaarmaking van de bevolking. Ik ben daarmee begonnen met een aantal studievrienden van mij in Groningen uit de daar bestaande afdeling van de reünistenorganisatie van de S.S.R., de gereformeerde studentenbeweging aan openbare universiteiten, en N.D.D., het studentenkorps der Vrije Universiteit. Deze reünistenorganisatie vergaderde vóór de oorlog ook zeer geregeld en van daaruit zijn wij begonnen.

Wij zijn toen direct begonnen via de organen van de Anti-Revolutionaire Partij in Groningen vergaderingen te beleggen en clubs te houden en al vrij spoedig begon men ook met paperassen te werken, gestencild en later ook gedrukt. Toen naderhand de heer *Schouterz* de illegale Anti-Revolutionaire Partij organiseerde, ben ik er heel gauw bij betrokken geraakt. De heer *Schouten* had het systeem een groep mensen te vormen, die voor een provincie of streek verantwoordelijk waren. Men kwam geregeld bij elkaar en zo organiseerde men de partij door tot in verschillende plaatsen. Lange tijd heb ik dit voor Groningen gedaan. Na verloop van tijd gebeurden er allerlei ongelukken, de heer *Schouterz* werd gearresteerd en zelf kreeg ik ook moeilijkheden. Langzamerhand werd ik genoodzaakt in deze illegale Anti-Revolutionaire Partij meer te doen, bij gebrek aan anderen. Na de heer *Schouterz* heeft de heer *Bijleveld* de leiding gehad en daarna prof. *Rutgers*, maar de een werd ziek en de ander werd gevangen, waardoor ik er bij werd betrokken.

Daarnaast ontstond al heel spoedig — en dit is zeer belangrijk geweest voor de volksgroep, waarover ik op het ogenblik spreek — het z.g. schoolverzet, d.i. het verzet tegen de benoemingsverordening. Dit was een merkwaardig verzet, omdat het in feite bovengronds moest worden bedreven. Als een schoolbestuur een onderwijzer wilde benoemen, moest men een voordracht indienen bij het Departement. Dit was in strijd met de grondwettelijke vrijheid van onderwijs. De Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs hadden gezegd, dat

het goed zou zijn, dat er een schaduworganisatie zou komen om op het moment, dat zij zouden worden ontbonden, de zaak over te nemen. Deze schaduworganisatie was inderdaad op het moment, dat deze benoemingsverordening afkwam, gereed en is direct gaan werken. Dit betekende, dat overal, waar een vacature kwam, het schoolbestuur in een zekere nood kwam en niet wist wat te doen. Volgens de verordening moest een voordracht worden ingezonden en de organisatie zei, dat men dit niet moest doen er, doodezvnoudig rechtstreeks moest benoemen en de verordening naast zich neerleggen. Herhaaldelijk is dit voorgekomen en hier en daar heeft het tot een conflict geleid, ik doel hierbij op het schoolconflict te Arnhem, waarbij de heer *Meijerink* betrokken is geweest. De Duitsers hebben echter nooit het enige wapen, dat zij in de hand hadden en dat was de intrekking van het subsidie, hiertegen durven hanteren. Dit gaf zeer veel werk, omdat men naar iedere plaats, waar een vacature was, moest gaan om het schoolbestuur moed in te spreken en te zeggen wat men moest doen en dergelijke.

85114. De **Voorzitter**: Deze vorm van verzet kwam dus hierop neer, dat een schoolbestuur volgens de verordening een voordracht moest indienen en dat niet deed.

A. Men deed het niet en men benoemde doogeenvoudig een onderwijzer. Men werkte door en de onderwijzer kwam. Men legde de verordening naast zich neer en voerde deze niet uit

85115. De **Voorzitter**: Hoe hebben de Duitsers er in feite op gereageerd?

A. Er zijn enige hevige conflicten geweest en met name in Arnhem. Dit is de test-case voor het geval geweest en het heeft geleid tot de tijdelijke vernietiging van die school. De heer *Meijerink* weet dit echter haarfijn, want hij heeft, omdat hij te Arnhem woonde, de zaak meegemaakt. De Duitsers zijn daar gekomen en hebben met doodschieten bedreigd. Evenwel, men hield in Arnhem het verzet vol en toen hebben de Duitsers de school gesloten. Verder gebeurde er niets. De andere scholen hebben zich niet laten afschrikken en daar is het bij gebleven.

Deze verordening is door het verzet van de schoolbesturen een dode letter gebleven. Het is naast het artsverzet het enige spectaculaire burgerverzet in het openbaar geweest. Het onderwijs is bij ons altijd een zeer belangrijk punt, zoals u weet, en dit was ook iets, waarmee het hele volk meeleeft. Als zoiets in een dorp gebeurde, stond natuurlijk het hele dorp op stelten en ook vanuit het oogpunt om de mensen strijdustig te maken tegenover de Duitsers, was dit verzet van zeer veel belang. Vooral in het begin hebben wij hieraan zeer veel tijd en zorg moeten besteden.

Langzamerhand gevoelden wij de behoefte om het vele paperassenwerk, dat wij al hadden — wij gaven allerlei schotschriftjes uit — te concentreren in één krant en dit heeft tot gevolg gehad, dat wij in Januari 1943 zijn overgegaan tot de oprichting van „Trouw". Zo ben ik in het verzet gekomen.

85116. De **Voorzitter**: Wij zouden nu graag van u ren beeld krijgen van de opbouw van de organisatie van het verzet, in het bijzonder van de coördinatie van het verzet

A. Er was altijd een zekere mate van behoefte aan coördinatie en met name dan, wanneer men bepaalde kwesties had, die alle mensen aangingen, zoals de kwestie van de Ausweise, het gaan in de arbeidsdienst, het werken voor de Duitsers, enz., opdat men daarin zoveel mogelijk één lijn zou trekken. Het was daarvoor wel nodig, dat men met andere verzetsorganisaties, die op dit terrein werkzaam waren, één lijn trok. Er waren allerlei organisaties, die vanaf het begin hebben getracht een zekere coördinatie tot stand te brengen. Ik denk aan de Raad van Verzet en het Nationaal Comité van Verzet, die het hele verzet onder één noemer wilden brengen. Ik ben van een dergelijke coördinatie nooit voorstander geweest, in de eerste plaats uit veiligheidsoverwegingen. Het is veel beter een gedecentraliseerd verzet te

hebben, waarbij vele groepen op zichzelf werken, want anders hangt alles aan elkaar en, als de vijand er dan een te pakken heeft, kan hij steeds verder oprollen. Uit dien hoofde was ik er dus niet zo erg voor en evenmin de groepen, waarmee ik contact had. In de tweede plaats ben ik de mening toegedaan geweest, dat het verzet gebaseerd moest zijn op levensovertuiging. Dit had tot gevolg, dat men niet de hele zaak in één zak kon gooien. Dit kon wel ten aanzien van wat wij het technisch verzet noemden, maar ten aanzien van de pers enz. ging dit niet. Zo lang men niets meer zei dan dat de Duitsers er uit moesten, kon dit wel, maar zodra het een beetje dieper ging, kon het niet meer. Ik geloof wel, dat er groepen zijn geweest, die dit niet altijd zo helder voor ogen heeft gestaan, met name niet in de kringen van het Nationaal Comité van Verzet. Daar had men een voorstelling van het verzet, die niet met de werkelijkheid en met de eisen der werkelijkheid rekening hield.

85117. De **Voorzitter**: Is het naar uw mening zo, dat het Nationaal Comité vair Verzet zichzelf als coördinerende instantie heeft opgeworpen?

A. Dat is altijd mijn indruk van het Nationaal Comité geweest. Dit mislukte natuurlijk, zodat het Nationaal Comité al heel gauw een verzetsorganisatie naast andere verzetsorganisaties werd. Dit neemt echter niet weg, dat de zucht tot coördinatie altijd bij de leidende heren van het Nationaal Comité aanwezig bleef, en het was weleens zo, dat men zich er enigszins tegen te weer moest stellen. Eigenlijk gezegd, is de sterke aandrang tot coördinatie uit Londen gekomen. Dit viel samen met de ook hier gebleken behoefte iets te doen met het oog op na de oorlog. Ik spreek subjectief, dat is het gemakkelijkst. Ik heb het altijd betreurd, dat de verschillende politieke partijen in Nederland tijdens de oorlog hun werk niet hebben voortgezet, ik bedoel ook organisatorisch, zoals de Anti-Revolutionaire Partij en ik meen ook de Communistische Partij dat hebben gedaan. Men kwam nu voor de moeilijkheid te staan, dat er in de politieke opinievorming naar sommige kanten een soort vacuum dreigde te ontstaan, waardoor verzetsorganisaties de lege plaats gingen innemen. Persoonlijk heb ik dit altijd betreurd, omdat ik de stellige overtuiging had, dat het verzet toch niet het Nederlandse volk op een zodanige wijze representeerde, dat het na de oorlog voor het Nederlandse volk representatief zou kunnen zijn. Ik heb altijd wel begrepen, dat niet alle mensen, die aan een politieke partij leiding kunnen geven, geschikt zijn om in zo'n verzetsperiode alle mogelijke duistere werken te verrichten, maar als het zo was gegaan, zoals het bij ons en bij de communisten was gegaan, dan geloof ik, dat wij niet in die moeilijke situatie waren geraakt, als die, waarin wij in de zomer van 1944 terecht zijn gekomen. Er waren toen organisaties, die zeiden, dat de oude politieke partijen dood waren en dat zij die plaats innamen. Met name leefde dit sterk in de linkersector van de G.A.C. Dit gevoel hadden wij aan de rechterkant, althans aan de protestantse rechtse zijde, niet. Bij ons was wel een sterke illegale activiteit in de pers, in de L.O. en in de knokploegen, maar er was ook nog altijd de illegale partij. Natuurlijk waren er wel wrijvingen, maar voor het geheel van de volksgroep liep de zaak rond en aan de andere kant liep het niet rond. Het grote probleem was nu, hoe dit met de minste brokken na de oorlog weer voor elkaar te brengen. Persoonlijk ben ik lange tijd voorstander geweest van het terugkeren van de oude Staten-Generaal, maar door de ontwikkeling van zaken was ik tenslotte de mening toegedaan, dat dit niet meer mogelijk was. Ik geloof, dat ik in de eerste jaargangen van „Trouw" nog vóór de terugkeer heb geschreven en dat ik in de latere jaren heb geschreven, dat het zo niet meer kon.

Er waren drie soorten van verzet, die overeenkwamen met de linkersector, de middensector en de rechtersector. In de middensector van het verzet waren veel technische organisaties opgenomen, die zich uitsluitend met het verzet bezighielden en niet met politiek in ruimere zin en die van mening waren, dat zij na de oorlog niets meer hadden te doen. Dit was een standpunt, dat ik zelf juist vind en ook altijd juist gevonden heb. In de rechtersector was een nuance in die zin, dat de Landelijke Organisatie in principe hetzelfde standpunt innam. De L.O. fundeerde haar verzet op algemene motieven, aan het christelijk geloof ontleend, maar beperkte toch zeer uitdrukkelijk haar activiteit tot het daadwerkelijk verzet. Het enige, dat haar na de bevrijding interesseerde, was de zuivering en het lot van de slachtoffers.

In de rechtersector hebben wij het standpunt ingenomen ons te verzetten tegen de daadwerkelijke bemoeienis van het verzet met de politiek na de oorlog. Wij waren van mening, dat die „verzetsmentaliteit" wel van zeer veel belang was voor de politieke partijen later, maar dat zij na de bevrijding in de politieke partijen zelf tot uiting behoorde te komen, en niet meer in verzetsorganisaties als zodanig.

Hierover is een hele strijd geweest. Velen wensten van de op te richten G.A.C. een politiek orgaan voor na de oorlog te maken. Wij hebben ons daartegen scherp verzet. De trouberende factor was, dat vanuit Londen soortgelijke verhalen en wensen kwamen. Ik kreeg uit de telegrammen van destijds altijd de indruk, dat men zich te Londen geen voorstelling kon vormen, hoe hier de zaak werkelijk lag. Dit blijkt wel uit het feit, dat men eigenlijk alleen kende de pers als totaliteit, de Raad van Verzet en het Nationaal Comité. Naar het mij voorkomt, was dit iets, dat met de werkelijke structuur van het verzet bitter weinig overeenstemming had. Wat organisatie en omvang betreft, was een organisatie als de landelijke veel en veel groter dan de genoemde organisaties samen, en betrekkelijk laat, in 1944, wist de Regering daar nog niet veel van. Bovendien was de Regering m.i. eveneens behept met de gedachte, dat het oude had afgedaan en alles nieuw was geworden en dat uit het verzet de partijen voor na de oorlog moesten komen.

85118. De heer **Koersen**: Hebt u ook een indruk, hoe de Regering tot dat begrip was gekomen?

A. Daar kan ik mij moeilijk een voorstelling van maken. Ik moet wel constateren, dat de heren *Burger* en *van Heuven Goedhart* in Londen waren ten tijde, dat dergelijke gedachten nog opgeld deden. Wij hebben van onze kant altijd gedaan, wat wij konden, om de Regering tot een ander inzicht te brengen. Wij hebben daartoe gepoogd veel geschriften naar Londen te dirigeren, doch ik kan niet beoordelen, of deze daar zijn gekomen. Uit de resultaten althans is het niet te bemerken geweest.

85119. De **Voorzitter**: In welke tijd is dat geweest?

A. Het is van het begin af aan zo geweest er, het is practisch de gehele oorlog doorgegaan. Reeds zeer vroegtijdig hebben wij getracht brieven naar de heer *Gerbrandy* te zenden. Prof. *Rutgers* is er al vroeg mee begonnen, maar verscheidene zendingen zijn mislukt. Ik herinner mij, dat een man werd gevangen bij de Zwitserse grens, enz. Ik heb van de heer *Gerbrandy* ook nooit gehoord, dat hij er iets van had gekregen. Het is natuurlijk mogelijk, dat dit juist is, en dit is dan zeer te betreuren. Tenslotte hebben wij geprobeerd prof. *Rutgers* naar Londen te krijgen; dat is in 1944 gebeurd, doch mislukt.

85120. De **Voorzitter**: Er is dus nooit een definitief antwoord gekomen op de naar uw mening veelvuldige pogingen om vanuit uw kring iets naar Londen te zenden?

A. Nooit. Wij hebben ook nooit begrepen, waarom de Regering überhaupt niet iemand naar Nederland stuurde om eens poolshoogte te nemen. Dat had, dunkt mij, voor de hand gelegen.

85121. De heer **Hoogcarspel**: Gingen die zendingen van u over land?

A. Men moet haast aannemen, dat er wel brieven zijn overgekomen, want krantjes kwamen er wel. Ik kan echter niet beoordelen, of zij in Londen of ergens anders zijn opgehouden. Ik bedoel er dus helemaal niet mee, dat de Regering deze dingen wel heeft gekregen, maar er niet naar heeft geluisterd. Wij hebben herhaaldelijk brieven en geschriften gestuurd, evenals onze krantjes. Uit de uitzendingen van de radio bleek, dat de krantjes er wél kwamen, maar op de brieven is nooit gereageerd.

85122. De heer **Hoogcarspel**: Wist men, tot wie men zich moest wenden?

A. Ik moet aannemen, dat de heer *Gerbrandy* toch wel geweten heeft, waar hij moest zijn om met de antirevolutionnaire of met de gereformeerde volksgroep in contact te komen.

85123. De heer **Hoogcarspel**: Het is natuurlijk de vraag, of men van de in Londen bekende adressen uit veiligheids oogpunt wel gebruik kon maken.

A. Ik geloof, dat men het toch wel had kunnen weten.

85124. De **Voorzitter**: Vanaf Maart 1943 werden in Nederland met tussenpozen mensen gedropt, zodat het toch mogelijk was geweest iemand een boodschap mee te geven.

A. Het zou gewenst geweest zijn, dat de Regering een man met politiek verstand naar Nederland had gezonden om hier eens poolshoogte te nemen. Ik heb het altijd merkwaardig gevonden, dat de Londense opvattingen waren gebouwd op verhalen van mensen, die op politiek gebied vaak dilettant waren. De Engelandvaarders hadden er vaak niet zo verschrikkelijk veel benul van.

85125. De **Voorzitter**: Er is tweemaal een agent gezonden. die tot hoofd- of tot neventaak had, het zoeken van contact met de illegale pers. Eind 1943 is dat *Griin* geweest en later *Bialosterski*. Maar ook daar is praktisch niet veel van terecht gekomen.

A. Ik heb nooit met iemand contact gehad. Ik heb nooit met iemand gesproken uit Engeland, behalve dan met *Albrecht*, maar dat was in een heel vroeg stadium.

85126. De **Voorzitter**: *Albrecht* is in Maart 1943 gekomen. Had hij geen speciale boodschap voor iuw groep bij zich? *Albrecht*, of, zoals zijn werkelijke naam is, *de Jonge*, heeft zich wèl gewend tot de heer *Schouten*.

A. Ik heb wel met hem gepraat. *De Jonge*, met alle waardering, die ik voor hem heb, was niet een man, waarmee men doeltreffend de politiek kon bespreken. Hij was een militair, die was gegrepen door het idee, dat hij wilde spionneren. Als men met hem wilde spreken, ging het ook die kant uit.

85177. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was er wel iemand in Londen, die kon parachutespringen en ook verstand van politiek had? Het is geen gemakkelijke combinatie. In de Buitengewone Raad van Advies zaten twee antirevolutionairen; de een was de heer *de Wit*.

A. Wat mij betreft, behoefde het niet eens een antirevolutionair te zijn.

85128. Jonkvrouw **Wttewaail van Stoetwegen**: Het oorspronkelijke plan was, dat de heer *van Heuven Goedhart* zou teruggaan, maar dat is niet gebeurd, doordat hij Minister is geworden.

A. Om deze zaak uit te leggen stond hij, wat mij betreft, aan de verkeerde kant. De heer *van Heuven Goedhart* was een exponent van linkse vernieuwers en daarvoor was ik niet bepaald erg enthousiast.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij was ten minste iemand, die de zaak kon begrijpen en een opdracht objectief kon overbrengen.

A. In die periode kwamen telegrammen, zoals zij ook in het Witboek staan afgedrukt, waarin men zei, dat de Koningin bepaalde dingen eiste en waarvan ik mij veroorloofd heb te zeggen, dat de Koningin, wanneer zij dit eiste, verkeerde dingen eiste, omdat wij die kant niet uit moesten. Ik heb altijd op het standpunt gestaan, dat het verzet na de oorlog uit de politiek moest blijven. Tegelijkertijd heb ik op het standpunt gestaan, dat de verzetsmensen na de oorlog in de partijen een krachtige activiteit aan de dag moesten leggen. Men moest echter niet het afschuwelijke systeem van de G.A.C. hebben, die na de oorlog als politiek adviescollege zou optreden. Dit standpunt van de rechterzijde kwam praktisch overeen met het standpunt van de middensector. Zo is, wat deze plannen betreft, een splitsing ontstaan tussen de G.A.C. en de N.A.C. Ik heb in de plannemakerij voor de N.A.C. wel enig aandeel gehad en ik heb het voorgesteld als een orgaan, dat de eerste twee weken na de bevrijding zou bestaan en dan zou verdwijnen, en niet, dat pas na enige maanden dit college zou komen. Ik heb mij altijd op het standpunt gesteld, dat de gezuiverde Staten-Generaal er dan allang weer zouden zijn.

85129. De **Voorzitter**: Kunt u over de voorbereiding tot het ontstaan van de N.A.C. nog iets naders mededelen?

A. De N.A.C. is ontstaan door de telegrammen uit Londen, waarin werd gezegd, dat de Koningin voor na de oorlog een adviescollege wilde hebben, samengesteld uit het Groot Burger Comité en .....

85130. De **Voorzitter**: Was het niet meer een gevolg van het telegram, waarin werd gezegd, dat er een deputatie naar Engeland moest worden gezonden?

A. Dat is een later geval geweest. Ik kan het wel even nagaan. Op blz. 21 van het Witboek staat:

„Namens Koningin en Minister-President, met referte dezerzijds aan in Maart bekende gemaakte richtlijnen van H.M., wordt thans medegedeeld, dat de Koningin het als noodzakelijkheid ziet, dat een coördinatie tot stand komt van alle ondergrondse werkende groepen. De samenwerking van de hieruit te vormen groep van voormannen dient op zoo breed mogelijke basis te geschieden. Deze groep, zoodra gevormd, zal bij een eventueel vacuüm opdracht krijgen één of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordiger(s).”

Dat is het begin van het drama van de coördinatie geweest. De voormannen werden bij een eventueel vacuüm er direct bij betrokken om als tijdelijke vertegenwoordigers van de Regering opdrachten te krijgen. De organisatie der ordehandhaving bleef opgedragen aan anderen.

„In den eersten tijd na de bevrijding zal bedoelde groep door de Kroon verzocht worden Haar van advies te dienen”,

staat in het telegram, dat van 8 Juni 1944 is. Het verzoek tot het zenden van een deputatie is van 28 September 1944 geweest.

85131. De **Voorzitter**: Ik bedoelde zoëven eigenlijk, dat de voorbereiding tot de N.A.C. daarna heeft plaats gevonden, terwijl u dacht aan de G.A.C., die in Juli 1944 is ontstaan, hetgeen dus gebeurde vóór het verzoek om die deputatie. Ik bedoelde met mijn vraag dus, hoe men tot de N.A.C. is gekomen. Als ik het goed begrijp, heeft de voorbereiding daartoe zich pas in de winter 1944—1945 afgespeeld.

A. Ik heb hier een krantje van December 1944, waarin ik een artikel heb geschreven om de gedachte van de N.A.C. ingang te doen vinden. Toen was de zaak dus aan de orde. In December 1944 was men reeds met de N.A.C. bezig en uit dit artikel blijkt ook, dat de gebeurtenissen in België daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Er deden zich daar vrij hevige conflicten tussen de Regering en de verzetsbeweging voor. Omdat ik dit artikel heb geschreven, herinner ik mij dit. en ik meen ook, dat het in het Witboek voorkomt. Men is toen tot de conclusie gekomen, dat er op de een of andere manier iets moest worden gedaan. Er werd in de G.A.C. onderling ruzie gemaakt en na de oorlog zou er niets zijn. Wij moesten zorgen, dat er na de oorlog iets was, dat door het Nederlandse volk als enigermate representatief kon worden aangevoeld op het moment van de bevrijding, doch als zeer tijdelijke noodmaatregel. Zo zijn wij met elkaar op de gedachte van de N.A.C. gekomen. De G.A.C. zorgde voor de liquidatie van het typische verzetswerk en de N.A.C. zou fungeren als een zeer tijdelijk orgaan in afwachting van de Staten-Generaal.

85132. De **Voorzitter**: Waar lag nu de accentverlegging van G.A.C. naar N.A.C.? In de samenstelling o.a.?

A. Ja. De N.A.C. zou niet uitsluitend bestaan uit het verzet en dat was het grote punt. Wij hebben er altijd met grote kracht naar gestreefd, dat in de N.A.C. bij benadering een zo goed mogelijke representatie van het Nederlandse volk zou worden verkregen. Dat was noodzakelijk. De G.A.C. was zeer beslist geen behoorlijke, politieke representatie van het Nederlandse volk. Er was niemand, die ook maar op de geringste wijze kon benaderen, wat er eigenlijk achter de verschillende organisaties zat. Wanneer men de organisaties ziet, die in de G.A.C. stem hadden, dan had men b.v. de persoonsbewijzencentrale. Wat is nu een persoonsbewijzencentrale, zijn dat vijf mensen of vijf duizend? Zo'n organisatie had een stem op een gegeven ogenblik. Het was volslagen onmogelijk daarmee politiek te werken. Daarom wilden wij een N.A.C. De vertegenwoordiging in de N.A.C. was ook betrekkelijk willekeurig, maar in de vóóroorlogse verhoudingen had men wel enige maatstaven, waarnaar men zich enigszins kon richten. Achteraf bezien, zou het ook nog wel aardig met de werkelijkheid zijn overeengekomen, geloof ik.

85133. De **Voorzitter**: Waar vond het overleg over de voorbereiding van de N.A.C. plaats?

A. Voor een belangrijk gedeelte in de Contact-Commissie en dan vergaderden de secties. De vertegenwoordiger van de Contact-Commissie kwam dan in de sectie en kreeg dan al of niet de wind van voren, naar dat het uitkwam. Verder deed voor het Vaderlands Comité de heer *Drees* het woord. Hetgeen niet wegneemt, dat ik weer sterke contacten had met de antirevolutionaire mensen in het Vaderlands Comité. Ik heb destijds altijd zeer nauw contact met de heer *Donner* gehad.

85134. De **Voorzitter**: Hebt u van het begin af aan de rechtersectie in de Contact-Commissie vertegenwoordigd?

A. Ja.

85135. De **Voorzitter**: Is men nog vóór de bevrijding tot een resultaat over de N.A.C. gekomen of heeft men dit nog na de bevrijding moeten voortzetten? Op 24 Juli 1945 is de N.A.C. geïnstalleerd en daar is gezegd, dat dit college tot stand is gekomen uit het overleg tussen de G.A.C. en het Vaderlands Comité.

A. Het was niet helemaal voor elkaar, want anders zou het college zich bij de bevrijding gepresenteerd hebben, en het heeft zich niet gepresenteerd. Over de samenstelling van de N.A.C. bleef een voortdurende ruzie bestaan, omdat de linkersector van mening was, dat deze veel te eenzijdig was samengesteld, althans, dat daarin de mensen van vroeger te veel baas speelden. Het Burger Comité werd over het algemeen met niet al te welwillende ogen aangekeken. Ik heb met de heer *Schermerhorn* zeer breedvoerige discussies gehad over de N.A.C. en ik herinner mij, dat de heer *Schermerhorn* mij een soort ontwerp-statuuut voor de N.A.C. heeft overhandigd.

85136. De *Voorzitter*: Was hij toen reeds Minister-President?

A. Neen, het was tijdens de bezetting.

85137. De *Voorzitter*: In welke kwaliteit sprak hij toen?

A. Het is mij nooit duidelijk geworden in welke kwaliteit hij sprak. Bij het verzet trof men alle mogelijke mensen aan en zo zei men mij ook eens met de heer *Schermerhorn* te spreken en dit deed ik, wanneer het nuttig was. De heer *Schermerhorn* was een van de mensen uit de Je Maintiendrai-groep en zo ben ik met hem in aanraking gekomen en ik heb menige avond met hem doorgebracht met het bespreken van allerlei zaken. Zo herinner ik mij, dat ik eenmaal van hem een ontwerp-statuuut van een N.A.C. heb ontvangen en ik heb dit geamendeerd, zoals ik dacht dat het wezen moest. Op een gegeven moment is de bevrijding gekomen en toen had men wel weer wat anders te doen dan aan de N.A.C. te denken. Wij zijn er toen niet uitgekomen om de doodeenvoudige reden, dat het conflict over de samenstelling nog steeds bestond.

85138. De *Voorzitter*: Bent u er niet bij geweest, toen men op een gegeven moment, na de bevrijding, definitief over de samenstelling tot een accoord is gekomen?

A. Ik weet het niet meer. De N.A.C. is, dunkt mij, op grond van een Koninklijk besluit in het leven geroepen.

85139. De *Voorzitter*: Bij de installatievergadering hebben gesproken de heer *Drees* als voorzitter van het Vaderlands Comité en de heer *Brutel de la Rivière* als voorzitter van de G.A.C. Met name de laatste verklaarde daarbij zeer nadrukkelijk, dat de N.A.C. is voortgekomen uit het overleg van die twee groepen. Daarna heeft nog gesproken de Minister-President de heer *Schermerhorn*, die zei, dat deze aldus ontstane N.A.C. door de Regering werd aanvaard.

A. Ik moet er bij geweest zijn, maar ik herinner er mij niets meer van. Ik herinner mij wel, dat de N.A.C. op een gegeven moment vergaderde en wij er zitting in hadden. Als ik het nu zou moeten zeggen, zou ik zeggen, dat de N.A.C. door de Regering in het leven is geroepen, maar blijkbaar is dus toch de oude gedachte, dat het college zichzelf moest presenteren, verwezenlijkt. Het ongeluk was alleen, dat de N.A.C. er niet was, toen het nodig was. De N.A.C. had zin in de eerste weken, maar daarna niet meer. Ik heb in de N.A.C. gezeten, maar het was iets, waarvan men eigenlijk niet begreep, wat het moest doen.

85140. De *Voorzitter*: In 1944 hebben ook de Kern en de Perskern bestaan. Wat waren dit voor instituten en hoe verhieldden deze zich tot de organen, die wij nu hebben besproken?

A. De Kern was een van de eerste vormen van technische samenwerking voor de onderduikerij en, als ik het mij goed herinner, bestond deze organisatie reeds vóór het telegram van 18 Juni 1944. Ik denk, dat zij ongeveer Januari 1944 tot stand is gekomen. Twee factoren hebben hierbij een rol gespeeld, alleieerst de zucht tot coördinatie van de heer *Neher* en in de tweede plaats de zakelijke behoefte, dat jongens van Trouw en van de Landelijke en ander organisaties — ik heb daar *Gerrit van der Veen* nog weleens gezien — met elkaar spraken en elkaar hielpen. Voor ons ging *Wiin Spielman* er altijd heen en ik had de indruk, dat men er zakelijk en technisch werk deed. Ik geloof, dat de heer *Neher* (*Dijkstra*) daar een grote rol speelde en dat was ook wel begrijpelijk, hij had meer poids dan de anderen en hij heeft daarin een van zijn mogelijkheden gezien om tot een coördinatie te komen, waarin de N.A.C. een belangrijke rol speelde.

De Perskern was niets, het is een volkomen onbeduidend ding geweest. Er waren mensen, die van mening waren, dat er een Perskern moest komen, maar wij hebben gezegd, dat wij er geen behoefte aan hadden. Ik heb het nut er van nooit ingezien. Er is eens een vergadering geweest tegenover „l'Europe" in Amsterdam en daar verscheen o.a. de heer *van Velzen* van het N.C. Ik heb daarin altijd gezien een zucht tot coördinatie van het N.C. en ook om daarin een zekere

rol te spelen. Wij hadden er echter niet de minste behoefte aan en, ik geloof, andere bladen ook niet. Wanneer wij met elkaar wilden spreken, dan hadden wij daarvoor geen Perskern nodig. Dit hangt natuurlijk allemaal samen met de gedachtengang, die ook in een van de plannen naar voren komt, dat de organisatie zo zou zijn, dat de pers één geheel was. Dit was een gedachte, die bij de heer *Neher* in een bepaalde periode van zijn illegale activiteit nogal heeit geleefd. Het was echter een volslagen onmogelijkheid. De heer *Neher* zag het verzet als een technisch verschijnsel. Volgens hem was er een afdeling pers, een afdeling onderduiken, enz., maar zo lagen de zaken niet. In het verzet speelden de geestelijke factoren veel meer een rol dan de heer *Neher* in de organisatie tot uitdrukking zou willen brengen.

85141. De *Voorzitter*: Kwam het Nationaal Comité van Verzet vooral uit intellectuele hoek?

A. Ik heb het Nationaal Comité nooit anders gekend dan door de mensen, die ik er van heb ontmoet. Van het N.C. heb ik ontmoet de heer *Neher*, de heer *van Velzen* en naderhand bleek, dat mejuffrouw *Tellegen* er ook een rol in speelde. Wat het N.C. precies is geweest, weet ik niet.

85142. De *Voorzitter*: Hoe ging het, toen de Contact-Commissie tot stand was gekomen? Bleef de Kern toen doorbestaan?

A. Een hele tijd wel en dat was ook heel goed mogelijk. De Kern had geen politiek doel, tenslotte was de C.C. practisch een politiek orgaan. Naderhand is er iets met de Kern gebeurd, wat precies dat ben ik vergeten, maar toen is hij weer opgedoken in de vorm van een „Griffie". Van de Kern weet ik niet veel meer dan dat er van onze groepen mensen heen gingen. De heren *Wagenaar* en *Speelman* kwamen er veel, evenals de heer *van Vliet* van de Landelijke, en ik meen, dat de heer *Neher* er ook veel kwam.

85143. De *Voorzitter*: Het belangrijkste coördinatie-orgaan is wei de Contact Commissie geweest. Hoe is achteraf uw oordeel over dit orgaan?

A. Ik heb er de alleraangenaamste herinneringen aan. Voor de middensector hadden daarin zitting eerst de heer *Neher* en daarna de heer *Drion*, de heer *Meijer* voor de linkersector en ik vertegenwoordigde de rechtersector. In het begin was er ook nog de heer *Caljé* voor de O.D. Voorts natuurlijk de voorzitter, de heer *Drees* namens het Vaderlands Comité.

85144. De *Voorzitter*: Bent u van mening, dat het orgaan wel nuttig resultaat heeft opgeleverd?

A. Wanneer ik er op terugzie, kan ik zeggen, dat wij de ergste dingen hebben voorkomen.

85145. De *Voorzitter*: Hoe bedoelt u dat?

A. Wij hebben hierdoor bereikt het afremmen van de drang van een zekere groep in de illegaliteit om deze zich na de oorlog in de politiek te doen gelden. Ik vind dit een van de belangrijkste dingen, die wij hebben bereikt. Ik neem hierbij echter een partijstandpunt in en ik denk, dat de heer *Meijer*, wanneer hij hier is geweest, zal hebben gezegd, dat hij het betreurt, dat het zo gelopen is. In zeer veel dingen waren wij het ook wel eens, dat wil ik uitdrukkelijk vooropstellen. De samenwerking met alle heren is zeer aangenaam geweest. Het kwam echter nogal eens voor, dat de heer *Drees* en ik het eens waren en dat de linkersector in de oppositie was. De heer *Drees* nam als voorzitter van het Vaderlands Comité als regel met name ten aanzien van deze dingen hetzelfde standpunt in als ik of ik het zijne.

85146. De *Voorzitter*: De heer *Caljé* is in October 1944 naar het zuiden gegaan. Hij heeft ons medegedeeld, dat een van zijn opdrachten was in Engeland mede te delen, dat men vooral niet te Londen een regeling voor de Staten-Generaal tot stand moest brengen, omdat men in Nederland van oordeel was, dat dit een zaak was, die in Nederland moest worden beslist. De heer *Caljé* heeft medegedeeld, dat hij begin November 1944 naar Engeland is gegaan en daar heeft gesproken met de Koningin en de Ministers. Vooral met de heer *van Heuven Goedhart* heeft hij hierover gediscussieerd, doch de heer *van Heuven Goedhart* kan zich dit niet herinneren. Het is echter merkwaardig, dat iemand als de heer *Meijer* ook niet weet, dat er een besluit is geweest, waar bij de heer *Caljé* deze opdracht heeft gekregen. In de notulen van 6 October 1944 staat, dat vertegenwoordiger vier voor bepaalde tijd afwezig zou zijn. Hieruit blijkt dus, dat de heer *Caljé* is vertrokken, maar van discussie over een hem gegeven opdracht blijkt niets. De heer *Meijer* heeft echter ook verklaard, dat

het niet zo wonderlijk zou zijn, als de heer *Caljé* deze opdracht had gekregen, omdat deze gedachte in het algemeen wel in de Contact-Commissie bestond. Herinnert u zich dit geval?

A. Zou het een opdracht zijn geweest van de Contact-Commissie?

85147. De **Voorzitter:** Ik zal u even voorlezen, wat de heer *Caljé* heeft gezegd:

„Verder had ik nog een opdracht van de Contact-Commissie. Er waren geruchten gekomen, dat de Regering met een noodparlement uit Londen zou komen, kant en klaar. Toen heeft de Contact-Commissie dat besproken; het is ook nog besproken in de secties van de G.A.C. en er was een communis opinio, dat van hieruit een stem moest worden gehoord, dat de Regering dat niet moest doen en dat noodparlement niet als het ware dictatoriaal moest opleggen en dat wij met klem adviseerden daarmee te wachten en eerst contact op te nemen met de voornaamste politieke groeperingen en eventueel andere groeperingen in Nederland.”

A. Ik herinner mij dit niet. Deze gedachte was wel bij vele groepen levend en er zullen dus wel mensen tegen de heer *Caljé* hebben gezegd, dat hij dit in Londen moest kenbaar maken. Ik herinner mij echter niet, dat dit een opdracht van de Contact-Commissie was.

85148. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Herinnert u zich überhaupt de opdracht van de Contact-Commissie aan de heer *Caljé*?

A. Neen.

85149. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Herinnert u zich wel, dat hij is gegaan?

A. Ja. Ik kan het mij haast niet voorstellen; ik geloof, dat men in de Contact-Commissie dan vast en zeker ruzie zou hebben gekregen, en dat zou ik mij dan wel herinneren.

85150. De **Voorzitter:** Hoe zo?

A. De mensen van de linkersector zouden de heer *Caljé* nooit een opdracht hebben gegeven. Het hele bestaan van de O.D. in deze organisatie wilden zij niet. Ik herinner mij dit dus niet, maar daarom kan het wel waar zijn.

De nos. 85151 t/m 85167 hebben betrekking op de punten *j* en *o* van het Enquêtebesluit.

De **Voorzitter:** Ik dank u zeer voor de inlichtingen, welke u ons hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

J. A. H. J. S. BRUINS SLOT.

DONKER, *voorzitfer.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

HOOGCARSPÉL.

KOERSEN.

KRANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN VRIJDAG 22 SEPTEMBER 1950

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heren Donker, voorzitter, Algera, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heren Koersen en Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: p en h.

Verhoor van

mr. GASTON EDMOND MATHON,
oud 58 jaar, wonende te 's-Gravenhage, administrateur bij het
Ministerie van Oorlog.

Hij legt de eed af als geuige.

85301. De *Voorzitter*: Bij het onderdeel van het onderzoek van de commissie, dat op het ogenblik aan de orde is, zijn enige malen ter sprake gekomen de Aanwijzingen van 1937. Door één of meer van de getuigen is medegedeeld, dat u ons waarschijnlijk nader zou kunnen inlichten over het ontstaan van die Aanwijzingen en over de verspreiding er van. Is dat juist?

A. Over het ontstaan er van kan ik u wel inlichten, maar over de verspreiding slechts ten dele.

85302. De *Voorzitter*: Als u ons dan eerst eens iets vertelt over het ontstaan er van.

A. Zoals u bekend, is natuurlijk van 1933 af, toen de z.g. machts-overname door *Hitler* en zijn partij had plaats gehad, het oorlogsgevaar meer nabij gekomen; in elk geval waren er wel tekenen, dat men zich er steeds meer op moest voorbereiden. Niettegenstaande alle sterke beweringen of sterke garanties, door de heer *Hitler* en zijn ondermachthebbers gegeven — in elk geval door de Regering van het Derde Rijk, laten wij zeggen —, dat ons grondgebied steeds onaangetast zou blijven en dat men tegen Holland niets in de zin had, waren er aanwijzingen, in elk geval redenen, om zich er op voor te bereiden, dat de oorlog zich tot Holland zou uitstrekken. Het was niet twijfelachtig, dat Duitsland de tegenstander zou zijn in dat geval. Toen hebben wij, d.w.z. het Ministerie van Oorlog, waar ik toen werkzaam was op de afdeling, waarvan ik thans het hoofd ben, nl. de Juridische Afdeling, de Generale Staf, het Ministerie van Buitenlandse Zaken en andere Ministeries, wel overwogen, dat wij rekening moesten houden met de mogelijkheid van een bezetting van Nederland en inderdaad een bezetting door Duitsland. Het Landoorlogreglement (L.O.R.) en al de materie, die eigenlijk een bezetting betrof, was nog niet of maar zeer schaars ooit eens bekeken; men kwam daar eigenlijk nooit aan toe. Het gold zelfs een tijdje als defaitistisch om rekening er mee te houden. Naderhand heeft het inzicht baangebrosen, dat men wel degelijk met de bezetting rekening moest houden en niet alleen de maatregelen onder de ogen moesten worden gezien ten aanzien van het leger (het ontslaan van alle krijgsgevangenen en wat dies meer zij), maar dat ook wel degelijk onder de ogen moesten worden gezien de gevolgen, die de burgerlijke bevolking en de burgerlijke besturen zouden ondervinden van die bezetting.

Dat inzicht is langzamerhand uitgegroeid tot een overleg. Als gevolg van dat overleg tussen vele Ministeries (ik kan u niet meer precies zeggen welke) is er een aanwijzing gedaan, in elk geval door de Minister van Buitenlandse Zaken, de Minister van Binnenlandse Zaken en de Minister van Defensie (zoals hij toen heette), dat een commissie (of enige heren in overleg met elkaar, zal ik maar zeggen; u kunt het ook wel een commissie noemen), moest opmaken een soort van handleiding of aanwijzingen voor de burgerlijke bevolking en de burgerlijke besturen, die in acht genomen zouden moeten worden in geval van een daadwerkelijke en ook van een langdurige bezetting. Van de commissie hebben deelt uit gemaakt prof. mr. dr. *François* van Buitenlandse Zaken, de toenmalige kapitein *Sas* (generaal-majoor *Sas*,

militair attaché in Washington, die later bij Prestwick is verongelukt) en verder de heer *Pieters*, toenmaals commies van Binnenlandse Zaken, die eigenlijk speciaal was aangewezen om te bekijken, welke rol men toedacht aan de burgemeesters. De commissie is een maand of drie, vier geregeld bijeengekomen. Het inoet ongeveer begin 1936 of 1937 zijn geweest. Toen wij het plan klaar hadden, is het langs de verschillende Ministeries gegaan en in de Ministerraad gekomen; er is nog wat aan geschaafd, maar niet veel; voor zover ik mij herinner, is het ontwerp vrijwel ongewijzigd door de Ministerraad goedgekeurd.

85303. De *Voorzitter*: Men ging dus bij het opstellen van de Aanwijzingen uit van de toestand, zoals het Landoorlogreglement die veronderstelde?

A. Ja.

85304. De *Voorzitter*: De werkelijke toestand is daarvan nogal afgeweken!

A. Wij hebben altijd geredeneerd: Wij moeten aannemen, dat Duitsland ons bezet en dat de Duitsers het bezettingsrecht kennen. Zij kenden het ook en wij moesten er op rekenen, dat zij het tot de laatste letter zouden uitbuiten, misschien het wel hier en daar zouden overtreden, maar dat het op zó grote schaal zou worden overtreden en misdrijven zouden worden gepleegd, hebben wij niet voorzien.

85305. De *Voorzitter*: Wat zou de commissie gedaan hebben, als zij die eventualiteit ook in haar overweging had betrokken?

A. Dat is niet gemakkelijk te zeggen; maar ik denk wel, dat enkele passages enigszins anders zouden hebben geluid.

Ik kende het hele document langzamerhand niet meer — dank zij de heer *Goossen* heb ik het zeer spoedig gekregen —, maar ik heb er enkele malen in zien staan, dat ingeval de bezetter zich aan zijn verplichtingen niet houdt, daartegen ernstig geprotesteerd moet worden. Toch werd er wel aangedrongen op medewerking van de zijde der burgerlijke ambtenaren. Wij hebben dus wel voorzien, dat af en toe enkele bepalingen zouden worden overtreden en daarom hebben wij er een waarschuwing aan toegevoegd wat de burgerlijke besturen zouden moeten doen. Hadden wij overtredingen op grote schaal voorzien, dan hadden wij misschien nog een meer algemene clausule er in gezet.

Een en ander heeft weleens tot grote moeilijkheden aanleiding gegeven in de bezetting en daarna. Herhaaldelijk is tot ons als de auteurs gezegd: Ja, dat was het Landoorlogreglement en gij hebt daarvan een parafrase gegeven.

De *Voorzitter*: Ik heb hier liet commentaar van de heer *Bosch van Rosenthal*.

A. Dat heb ik ook gezien.

Er is door vele critici gezegd:

„Julie hebben dat nu bekeken en zo opgesteld, jullie hebben het uitgewerkt in paragrafen, alsof het een soort handleiding is voor belastingambtenaren of inspecteurs van de volksgezondheid, alsof het nooit kan mislopen; maar als de Duitsers zich niet houden aan het Landoorlogreglement en andere punten van het internationale recht en ook niet aan de beginselen van humaniteit, moeten jullie het toch mrt ons eens zijn, dat ook het burgerlijk bestuur en de bevolking hieraan niet meer gebonden is. Dit is een soort tweezijdig contract.”

Dit boekwerkje „Aanwijzingen” was echter een eenzijdige regeling van de Nederlandse Regering aan de burgerlijke besturen en de bevolking. De conventie, waartoe het Landoorlogreglement behoorde, is een multilateraal verdrag geweest. Dat was een meerzijdige regeling. De bevoegdheden, die daaruit voortvloeiden voor de bezetter, zijn ook tevoren geaccepteerd door iedere Mogendheid, die bezet kon worden. In zoverre kan men zeggen, dat het tweezijdig is aanvaard. blaar de wijze, waarop het werd uitgevoerd, is nooit tweezijdig geaccepteerd. Niettemin, zo hebben wij gezegd, al wordt het slecht en gemeen uitgevoerd of op grote schaal overtreden,

Nederland blijft aan het Landoorlogreglement gebonden. Wij konden nooit zeggen: wij gaan achteraf die Aanwijzingen intrekken. De achtergebleven hoofden van Departementen waren, zoals u weet, lang niet allen met dezelfde vaderlandse gezindheid overgoten. Wij, als ambtenaren, konden zeer moeilijk die Aanwijzingen achteraf intrekken. Ik was toen nog referendaris. Prof. *François* had een hogere functie. De heer *Sas* was nauwelijks majoor. Het was geenszins denkbaar, dat wij de Aanwijzingen met ons tweeën of drieën konden intrekken. Als u nu vraagt: Wat zoudt u hebben gedaan, als u had kunnen voorzien, dat het op grote schaal zou worden overtreden, dan is mijn antwoord: ik kan niet mei zekerheid zeggen, wat de andere commissieleden zouden hebben gedaan, maar ik geloof wel, dat wij er dan een clauseule zouden hebben ingevoegd van deze strekking: als u bemerkt, dat alle garanties, die hierin zijn uitgewerkt, door de bezetter met voeten worden getreden en de spelregels door de bezetter totaal worden geschonden, bent u daaraan niet meer gebonden; je moet dan niet meewerken, tenzij het gevaar dreigt, dat het je de hals zal kosten. Ik vermoed, dat wij een dergelijke clauseule er in opgenomen zouden hebben, maar met zekerheid kan ik het niet zeggen.

85306. De **Voorzitter**: Opmerkelijk is ook, dat men Aanwijzingen heeft gegeven, die voor *alle* ambtenaren golden. Het zou ook denkbaar zijn geweest, dat men b.v. voor bepaalde categorieën van ambtenaren bepaalde voorschriften had gegeven. Er is in ieder geval één categorie van ambtenaren geweest, die in een zeer uitzonderlijke positie is gekomen, nl. de secretarissen-generaal. Misschien zijn er meer van zulke categorieën te bedenken. Men heeft dus welbewust deze generale regeling gekozen?

A. Ik herinner mij, dat het als volgt is gegaan. Wij hebben gezegd: wij zijn niet onder vieren niet competent om voor alle atzonderlijke categorieën afzoiiderlijke regels voor te schrijven. In die commissie zaten prof. *François*, kapitein *Sas*, de heir *Pieters* en ik. Prof. *François* zat daar in zijn, ook u bekende, kwaliteit van uitstekend rechtsgeleerde, kenner van het volkenrecht en uitlegger van tractaten en de gevolgen daarvan. Kapitein *Sas* was toen reeds een vooraanstaand man in de Generale Stak. Hij had meer tot taak te ventileren, welke civiele verdediging of welke tegenwerking van de vijand uit militair oogpunt, in hei bijzonder uit het oogpunt van de Generale Staf, gewent was. Mijn taak was meer, de militaire wensen zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de voorschriiten van het volkenrecht.

Wanneer door de militairen zou worden gewent: „zet de gehele boel onder water; laten wij niet afwachttu, wat de Duitser of de bezetter doet; maak dat alle oogsten niet te incasseren zijn, dat zij er niet met hun wagens door kunnen, dat de boel drassig wordt!“, dan was het dus de taak van prof. *François*, van mij en van de heer *Pieters* — hoewel die meer voor de burgerlijke status van het Ministerie van Binnenlandse Zaken kwam — te zeggen: „dit is te ver gaand, dit mogen wij niet doen; het kan uit een militair oogpunt wel wenselijk zijn, rnaar het is met de gehele volkenrechtelijke situatie niet verenigbaar.“

Zo waren er vier ambtenaren — laat ik mij zelf maar even uitsluiten —, die ter zake competent waren en de gevolgen konden overzien.

Wij hebben natuurlijk ook bestudeerd de situatie, waarin de Belgische bevolking is gekomen tijdens de oorlog 1914—1918; wij heuben enige voorstudies gemaakt, maar — zoals ook nu — was er niet vreselijk veel tijd voor voorstudies. Wij hebben volstaan met te maken een grootste gemene deler, die voor alle ambtenaren opging naar de mate van hun vaderlandsr plicht, hun eer en geweten en het Volkenrecht. Wij hebben ons rapport daarom juist naar de Ministerraad gezonden en langs alle Ministers rondgestuurd om hen nog in de gelegenheid te stellen afzonderlijke aanwijzingen uit te lokken of uit te geven voor die van hun ambtenaren, van wie zij meenden, dat zij een zeer speciale taak hadden.

U noemde de secretarissen-generaal, maar wij hebben nog wel o.a. overwogen de politie-ambtenaren. Want de politie, die werkelijk in dienst van de bezetter wordt gesteld om mensen achterna te jagen, oin, zoals toen is gebleken, onschuldige Joden op te halen, komt in een veel moeilijker positie. Wij hebben gezegd (dat was onze regel): de bezetter is verantwoordelijk en doet het, als ambenaar moet je het uitvoeren, zelfs als het onwettig is, tenzij je meent, dat het over de schreef gaat en tenzij je van de Londense Regering aanwijzingen krijgt. Hier was het natuurlijk zeer moeilijk. Als je tegen een commissaris van politie zegt: „Daar zitten zoveel Joden: zet hen op het Malieveld en laat hen doodschieten“, spreekt het vanzelf, dat hij het weigert.

85307. De heer **Stokvis**: In theorie!

A. In theorie, ja.

85308. De heer **Stokvis**: In de praktijk was het wel anders.

A. Inderdaad, helaas. Zij, die zo iets deden, waren toch eigenlijk lieden, die volkomen in Duitse dienst of onder Duitse invloed stonden. Het gaat nu over het gewone uitsturen van Jan de Diender met het bevel: „Ga naar dat adres en haal daar Joden op“, dat volkomen in strijd is met het Volkenrecht. Wij hebben wei voorzien, dat die ambtenaren in een zeer uitzonderlijk moeilijke positie zouden komen. Artsen misschien ook. Over waterstaatkundige ambtenaren is extra gesproken; ook over alles, wat de waterstaatkundige toestand betreft; niet alleen over wat direct op de militaire toestand van het land invloed heeft. Maar het is aan de afzonderlijke Ministers (van Justitie of van Waterstaat of van beiden of van wie dan ook) overgelaten, deze algemene normen aan te vullen.

85309. De **Voorzitter**: Is hei u bekend, of in bepaalde gevallen die aanvulling nog heeft plaats gehad?

A. Daarvan heb ik nooit iets gehoord.

85310. De **Voorzitter**: Bij Defensie is het zeker niet gebeurd?

A. Neen. Er zijn bij ons natuurlijk wel interne instructies gegeven: dat men niets mocht zeggen, dat men niet in krijgsgevangenschap mocht gaan, etc.

85311. De **Voorzitter**: Zijn u geen vooischriften bekend, die men kan beschouwen als een nadere uitwerking van Je Aanwijzingen?

A. Neen.

85312. De **Voorzitter**: Ook niet van andere Departementen?

A. Neen. Nadat wij ons rapport hdden afgeleverd, zijn er enige vragen over gesteid en is het in de Ministerraad gebracht. Het is door ons ondertekend. De Ministerraad heeft er zich accoord mede verklaard en heeft de Aanwijzingen doen verschijnen. Van een nadere aanvulling heb ik nooit gehoord, wel wat van verspreiding.

85313. De **Voorzitter**: Kaar dat laatste wilde ik ook vragen. Ket is wel duidelijk geworden, dat de verspreiding op zeer beperkte schaal heeft plaats gevonden, want er zijn veie mededelingen in die zin, dat zelfs ambtenaren op vooraanstaande plaatsen deze Aanwijzingen niet hebben gekend. Daarom interesseert het ons wel te weten wat de richtlijn voor de verspreiding is geweest en met name, welke de overweging is geweest om de Aanwijzingen op zo beperkte schaal te verspreiden. Weet u daar iets van?

A. Niet zo heel veel, maar ik kan u wel zeggen: ik heb hier eigenlijk een beetje van staan te kijken, d.w.z. van het commentaar van jhr. *Bosch van Rosenthal*, dat hij zegt, dat het er zo weinig waren en dat tal van hoge ambtenaren het ook niet gehad hebben, want het was zeer zeker onze bedoeling, dat zij het zouden krijgen. Het was een document, dat uitging van de Ministerraad; er was geen bepaald Departement of bepaalde Minister belast met het verspreiden er van in zoveel exemplaren; dat is overgelaten aan de afzonderlijke Departementen; die moesten daarvoor zorgen. Ik meen wel, dat er bij gezegd is, althans door ons voorgesteld, dat het op zo ruim mogelijke schaal moest worden verspreid, want het richtte zich niet alleen tot de Ministers: secretarissen-generaal en hoofdambtenaren, maar ook tot de lagere ambtenaren, ook tot de waterschapsbesturen, de burgemeesters, de brandweren en eigenlijk ook zelfs tot de individuele burgerbevolking. Eigenlijk zou dus het doel pas bereikt zijn geweest, als hei ook op grote schaal onder de burgerbevolking was verspreid, en ik meen, dat wij het zo hadden opgezet, ik kan het niet meer precies reconstrueren en de correspondentie is bij ons niet meer terug te vinden. Op nog niet geheel opgehelderde wijze is het archief van Defensie van 1934 tot 1943 op de dag van het bombardement van het Bezuidenhout verbrand. Het lag aan de Fluwelen Burgwal. Daar is ergens een bom ingeslagen en toen is er een potkachel omgevallen; ik heb het niet meegemaakt, maar er is m.i. eigenlijk noch door de brandweer noch door de ambtenaren erg veel aan gedaan om die brand te voorkomen. Ik heb horen verluiden, dat die kachel is omgevallen en dat men er toen maar zand opgegooid heeft (het ding was te warm om aan te pakken). De brandweer is gekomen en die heeft gezegd: Gooi er nog nïaar wat zand op.

85314. Jonkvrouwe **Witewaall van Stoetwegen**: Er was in 1945 geen behoorlijke brandweer. De brandweer was naar Keulen gezonden. Bovendien was er bijna geen druk op de waterleiding; men

was al blij, dat er zand was om er op te gooien. Anders was het Bezuidenhout niet verbrand. Ook waren velen van ons te verzwakt om kachels op te tillen.

A. Ik heb altijd gehoord, dat er nog wel wat brandweer was.

85315. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Een behoorlijke brandweer was er niet; ook was er geen druk op het water en bovendien waren wij allemaal veel te zwak.

A. Hoe dan ook, men heeft die potkachel eenvoudig op haar zij laten liggen met zand er op, maar dat hete ijzer heeft de droge vloer doen schroeien; het vuur is er doorheen gegaan en 's nacht om twee uur is de boel gaan branden en zo heeft de brand ook de papieren bereikt.

85316. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt dit gehoord? U hebt het niet uit eigen wetenschap, want u zat in krijsgesangenschap?

A. Ja.

85317. De **Voorzitter**: Kunt u nog reconstrueren hoe het verspreiden gegaan is? De Aanwijzingen zijn in de Ministerraad vastgesteld en moesten via de verschillende Departementen verspreid worden. Wie was daarvoor verantwoordelijk? Wie zou daarvan weten?

A. Naar mijn beste weten — ik weet dat vrijwel zeker — was het zo: U kunt het ook nog toetsen aan het oordeel van prof. *François* en de heer *Pieters*. De opzet was in elk geval, dat aan elk Departement 50 à 100 exemplaren werden verstuurd. Men heeft dat document laten stencillen. Het was de bedoeling, dat elke Minister, in de mate, die hem gewenst voorkwam, de Aanwijzingen aan al zijn ambtenaren, dan wel de voornaamste of de betrokken ambtenaren, zou doen verstrekken, natuurlijk op het tijdstip, dat hem nuttig voorkwam.

85318. De **Voorzitter**: Is het u bekend, of de Ministerraad directieven daarvoor heeft gegeven?

A. Dat weet ik niet.

85319. De **Voorzitter**: Het kan natuurlijk zijn, dat men in de Ministerraad heeft gezegd: het moet op beperkte schaal verspreid worden. Het kan ook zijn, dat men heeft gezegd, dat het op grote schaal moest worden verspreid, doch dat dit niet is gebeurd.

A. Op ons Ministerie is het op vrij grote schaal gebeurd. Na de bezetting kwamen talloze ambtenaren, tot en met de rang van hoofdcammies, van wie je het niet had verwacht, met dat papier aandragen. Het was op ruime schaal verspreid.

85320. De heer **Stokvis**: Door uw invloed gestimuleerd?

A. Dat zou ik niet willen zeggen.

De heer **Stokvis**: Het is geen verwijt. Het is alleen het zoeken van een verklaring.

A. Ik wil mij niet opwerpen als degene, die dat heeft gestimuleerd. Het is door ons afdelingshoofd, de heer mr. dr. *Krämer* en door de chef van de generale staf, onder wie kapitein *Sas* ressorteerde, aan de Minister aangeboden, met onze suggestie, voor zover ik mij kan herinneren, dat het op zo ruim mogelijke schaal moest worden verspreid, zo nodig. Het was aan de Minister om te beoordelen, in hoeverre dit noodzakelijk was. Er is bij ons aan vrijwel ieder een exemplaar uitgereikt, niet alleen aan de juristen, maar ook aan niet-juristen, administratieve ambtenaren, steno's, enz. Mensen van de afdeling Administratie, van de Gravendienst en de Scheepsbouw kwamen met dat document aandragen. Het is bij ons op vrij grote schaal verspreid. Dat was zeer zeker ook de bedoeling. Dat lag in het wezen van dat voorschrift. Ik heb er van staan te kijken, dat de heer *Bosch van Rosenthal* heeft ondervonden, dat het in zijn ressort niet voldoende verspreid was. Dat betreft dus de burgemeesters, het gehele binnenlands bestuursapparaat, die het inderdaad in de eerste plaats moesten weten. Dat niet iedere man van de posterijen of de veeartsenijkundige dienst het wist, kan ik begrijpen, maar Binnenlandse Zaken had een speciale man in die commissie zitten, de heer *Pieters*.

85321. De **Voorzitter**: Dit waren de vragen, die wij u hadden te stellen. Hebt u zelf aan hetgeen u hebt verteld nog iets toe te voegen?

A. Ik weet niet, of u over de inhoud van de Aanwijzingen nog wilt spreken, niet met mij, maar in het algemeen bij uw verder onderzoek, uw verdere enquête-arbeid. Dan moet ik opmerken, dat dit stuk natuurlijk het resultaat is van een compromis tussen vier leden en dat waarschijnlijk geen van die leden, voor zover nog in leven, elk woord voor zijn verantwoording zal willen nemen, als zijnde aan zijn brein ontsproten. Ik heb zelf enkele dingen aangestreept. Zo staat op blz. 4 onder 6, laatste alinea:

„Ieder ingezetene van het bezette gebied, onverschillig of hij ambtenaar is of niet, is ook tijdens de bezetting verplicht de bevelen van de Nederlandsche Regeering stipt op te volgen; hij kan zich slechts van die verplichting ontheven achten, voor zover en voor zoo lang 'svijands optreden hem de nakoming dier verplichting feitelijk onmogelijk maakt.”

Ik weet niet, of ik dit in die vorm onderschreven heb of er mede accoord ben gegaan. Dit zal ook een gevolg zijn geweest van een compromis. Hier staat dus: je bent verplicht de bevelen van de Regeering, zo maar voor de radio in het buitenland gegeven, stipt op te volgen, tenzij je door de vijand daarin daadwerkelijk wordt belet. Stel, dat de vijand de opdracht geeft, koper in te leveren en dat de Regeering in Londen zou omroepen: Lever het koper niet in, dat komt de vijandelijke oorlogvoering ten goede. Ik ga het koper in de grond stoppen. Daarbij word ik door de vijand verrast, hij belet mij de verplichting, die de Regeering mij van uit Londen heeft opgelegd, uit te voeren. In dat geval mag ik het niet doen. Natuurlijk kan het stipt opvolgen, totdat je met de vijand in aanraking komt, een zeer groot aantal conflicten, en zelfs bloedige en dodelijke conflicten, met de bezetter ten gevolge hebben. Veronderstel, dat de Regeering uit Londen zegt (ze heeft het niet gedaan): „je moet alle ammunitietreinen in de lucht zien te blazen” of „de opslagplaatsen in brand zien te steken” en dat men dat bevel zou opvolgen, totdat men er daadwerkelijk in werd belet! Dan is het gewoonlijk te laat, want dan hebben zij je bij je kraag. Het is enigszins in strijd, althans het kan in strijd komen met een van de eerste Aanwijzingen (punt 4), waarin staat:

„De strijd met de wapenen is uitsluitend de taak van de militaire macht. Door personen, niet tot de militaire macht behorende, mag, hoe groot en billijk hun verontwaardiging ook moge zijn, geen enkele daad van geweld of tegenweer worden verricht.”

Eigenlijk was het een uitvloeisel van de leer (die natuurlijk — en gelukkig — door het verzet, door de partisanenbeweging, is gefrustreerd): de oorlog wordt alleen gevoerd door de gewapende strijdkrachten; als die van de baan zijn, mag je geestelijk of lijdelijk verzet plegen, maar lichamelijk niets doen, want dat is de taak van de soldaten.

85322. De **Voorzitter**: De uitvoering van punt 4 hield natuurlijk ook verband met de nauwe aansluiting bij het L.O.R. De werkelijke situatie is heel anders geworden.

A. Het gebod in punt 4: zelfs geen daad van tegenweer verrichten, is, kan althans enigszins in strijd komen met het laatste lid van punt 6, dat je verplicht bent alle bevelen van de Regeering, hoe dan ook van de Regeering afkomende, stipt op te volgen.

De inhoud van ons rapport is natuurlijk een compromis geweest. Het is ook mensenwerk. Ik zie met genoegen, dat de heer *Bosch van Rosenthal*, die er iets van weten kan, er gunstig over geoordeeld heeft. Maar als u verder in uw Enquêtecommissie of uw enquête-arbeid over de inhoud komt te praten met mensen, die tot de uitvoering geroepen zijn geweest, dan gelieve u wel te bedenken, dat het niet allemaal letterlijk conform onze gedachten is, maar dat het een uitvloeisel van een compromis van vier heren is.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

G. E. MATHON.

DONKER, voorzitter.

ALGERA.

WTTWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 26 SEPTEMBER 1950

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wtewaall van Stoetwegen, en de heren Koersen en Fens, leden, alsmede de heer Huigens, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g, h, j en n.*

Verhoor van

Mr. CATHRINUS JOHANNES FRANCISCUS CALJÉ,

oud 45 jaar, wonende te Amsterdam, lid van de Verzekeringskamer.

Hij legt de belofte af als getuige.

85461. De Voorzitter: De inlichtingen, die wij ditmaal van u wilden verkrijgen, betreffen in hoofdzaak de gebeurtenissen in het bevrijde zuiden. Alvorens daarmee te beginnen, wil ik nog even terugkomen op één punt van hetgeen u de vorige keer hebt medegedeeld. U hebt toen verklaard, dat u ook een opdracht had van de Contact-Commissie. U hebt letterlijk gezegd:

„Er waren geruchten gekomen, dat de Regering met een noodparlement uit Londen zou komen, kant en klaar. Toen heeft de Contact-Commissie dat besproken; het is ook nog besproken in de secties van de G.A.C. en er was een communis opinio, dat van hieruit een stem moest worden gehoord, dat de Regering dat niet moest doen en dat noodparlement niet als het ware dictatoriaal moest opleggen en dat wij met klem adviseerden daarmee te wachten en eerst contact op te nemen met de voornaamste politieke groeperingen en eventueel andere groeperingen in Nederland.”

Voorts hebt u medegedeeld, dat u te Londen daarover hebt gesproken met enige Ministers en dat er eigenlijk alleen weerwerk kwam van de kant van de heer *van Heuven Goedhart*.

A. Het was een principiële verdediging van het standpunt van de Regering,

85462. De Voorzitter: U hebt ook nog gezegd, dat u van deze zaak mededeling hebt gedaan aan de Koningin en dat u daarna bent teruggekeerd naar het bevrijde zuiden.

Uit de aard der zaak hebben wij hierover met verschillende getuigen gesproken. De heer *van Heuven Goedhart* zegt evenwel zich niet te kunnen herinneren dit gesprek met u te hebben gehad, doch dat het natuurlijk zeer goed mogelijk kan zijn. Het merkwaardige is echter, dat van Nederlandse zijde, en wel van de zijde van de Contact-Commissie ook niemand zich deze opdracht kan herinneren. Wij hebben dit gevraagd aan de heer *Meijer* en aan de heer *Drion*.

A. Die kon er vanuit de Contact-Commissie niets van weten; hij was toen nog geen lid van de C.C.

85463. De Voorzitter: De heer *Drion* heeft de notulen geraadpleegd, maar ook in de notulen blijkt hierover niets te zijn vermeld. In de notulen van 6 October 1944 komt slechts de mededeling voor, dat vertegenwoordiger vier — dat bent u — voor geruime tijd afwezig zal zijn.

A. Ik dacht, dat ik vertegenwoordiger vijf was.

85464. De Voorzitter: Het genotuleerde heeft in ieder geval op u betrekking. In de voorafgaande notulen staat ook niets over dit punt. Het is natuurlijk heel goed mogelijk, dat iemand zich iets dergelijks niet meer herinnert, maar het is merkwaardig, dat men van weerskanten, dus van de Londense en van de Nederlandse kant, zich

van deze opdracht en de uitvoering daarvan weinig of niets meer herinnert. Kunt u ons misschien nog nadere mededelingen doen, waaruit zou kunnen blijken, dat het inderdaad zo is gegaan, als u het hebt verklaard?

A. De tijd van oproeping en verschijning is ditmaal betrekkelijk kort geweest, zodat ik vanochtend nog heb getracht de notulen van de Contact-Commissie zelf in te zien. Het is mislukt, doordat het Instituut voor Oorlogsdocumentatie aan het verhuizen was. Vóórdat ik hier binnenkwam, heb ik mejuffrouw *Vollgraff* gesproken, die mij zei, dat zij de notulen had. Zij had ze ook nagekeken en zij heeft mij verteld, dat er niets over in staat. Alleen die ene passage en zij noemde ook het nummer vijf, maar dat doet er niet veel toe.

Ik heb zojuist mijn vriend *Neher*, medelid van de Contact-Commissie, gesproken en ik heb het nog even over de opdrachten gehad. Ik neem aan, dat, als u de heer *Neher* er naar vraagt, hij u ook kan bevestigen wat ik heb gezegd, nl. dat dit uitvoerig in de Contact-commissie is besproken en dat er uitdrukkelijk is gezegd, dat het wenselijk was, nu er een naar Londen ging — d.w.z. ik ging niet als lid van de Contact-Commissie, maar voor de Binnenlandse Strijdkrachten en de O.D. —, dat de aandacht van de Regering op deze twee punten werd gevestigd.

Er waren twee punten, dat heb ik u reeds gezegd, en dit was er één van. Misschien is het verstandig dit punt even af te handelen. De heer *van Heuven Goedhart* herinnert het zich wellicht niet, maar ik ben speciaal in de vergadering van de kwartiermakers voor dit punt ontvangen. Ik herinner mij nog, dat prof. *Gerbrandy*, die voorzitter van de Ministerraad was, na de ontvangst eigenlijk als het ware de verdere debatten geheel aan de heer *van Heuven Goedhart* heeft overgelaten. Ik meen, dat de heer *Burger* aanwezig was en de heer *van Lidth de Jeude* kwam ook nog na enige tijd. Ik meen, dat er toen vier Ministers aanwezig waren en dat de Minister van Financiën, de heer *van den Broek*, niet aanwezig kon zijn.

De heer *van Heuven Goedhart* heeft zich toen zeer veel moeite gegeven om het standpunt van de Regering te verdedigen en dat was iets, dat ik in elk geval op prijs stelde. Als hij alleen maar een afwijzende houding zonder meer had aangenomen, was dit veel onbevredigender geweest; nu kreeg men de gelegenheid over en weer te debatteren en daardoor het eigen standpunt, d.w.z. het standpunt van C.C. en G.A.C., als welker vertegenwoordiger ik daar toen sprak, uiteen te zetten.

85465. De Voorzitter: Het is dus positief niet zo, dat u de opdracht om te Londen over deze zaak te spreken alleen van de kant van de O.D. hebt gekregen?

A. Positief niet. Dit was afkomstig van de Contact-Commissie en ik zou mij heel sterk moeten vergissen, als over deze zaken ook niet met bepaalde Vertrouwensmannen overleg was gepleegd. Ik had echter geen mandaat van Vertrouwensmannen. Iemand, die hierover ook verklaringen kan afleggen, is de Minister-President, die, zoals u bekend, onder de naam van *Pieters* de voorzitter van de C.C. was.

85466. De Voorzitter: Het is ons wel gebleken, dat het vraagstuk als zodanig meermalen in de Contact-Commissie ter sprake is gekomen. Dus het standpunt, dat men moest innemen met betrekking tot de vraag, waar de regeling voor het Parlement tot stand moest komen. Dat aan u deze opdracht zou zijn gegeven, hebben wij echter nog niet concreet van iemand anders gehoord.

A. Zeer nadrukkelijk. De toenmalige secretaris van de G.A.C. (*Frits Nieuwenhuizen*) kan helaas niet meer worden gehoord. Hij is gevangengenomen en gefusilleerd. In meerdere vergaderingen heeft dit echter een onderwerp van bespreking uitgemaakt en er is ook gezegd, dat het van zeer veel belang was, dat deze stem te Londen zou worden gehoord, en omdat ik ging, heeft men mij gevraagd dit te doen.

85467. De **Voorzitter**: In de vergadering van de Contact-Commissie?

A. Ja. Men ging er echter minder formeel te werk, zodat er geen bepaald besluit van werd opgemaakt en een bepaalde opdracht werd gegeven. Het is echter een zeer uitdrukkelijke opdracht geweest, evenals de tweede, waarvan ik de vorige keer de details niet meer zo goed wist en waarvan ik mij nu iets meer herinner.

De tweede opdracht lag op het gebied van de pers. Er was nl. van de overkant een bericht doorgekomen, dat de bestaande bladen na de bevrijding niet mochten verschijnen. Van het begin van het bestaan van de Contact-Commissie af is hierover steeds gesproken, omdat het een zeer belangrijk punt was. In die tijd was de situatie zo, dat de meerderheid, zo niet de gehele Contact-Commissie, van mening was, dat het ook hier aanbeveling verdiende, dat men niet zonder contact met het bezette gebied deze zaak van buitenaf regelde. Men suggereerde als het ware, dat er langs de wegen, welke bestonden, contact mogelijk was en dat men een zuivering van de verschillende staven van de dagbladen moest doorvoeren en dat men, wanneer men eenmaal was teruggekeerd, de verschillende definitieve maatregelen moest nemen. Hierover heb ik gesproken met Minister *Burger*. Op een bepaald ogenblik kreeg ik het idee, dat hij er wel voor voelde hierin mee te gaan, maar naderhand is hij er op teruggekomen.

85468. De **Voorzitter**: Toen bestond het Tijdelijk Persbesluit reeds.

A. Ik ben November 1944 gekomen en het Tijdelijk Persbesluit was daarvoor tot stand gekomen. Wij kenden het echter nog niet. Het Tijdelijk Persbesluit was geheim, maar ik neem aan, dat het in Brabant wel werkte. Er zouden echter eventueel modificaties mogelijk zijn geweest.

Dit waren dus de twee opdrachten.

85469. De **Voorzitter**: Het Tijdelijk Persbesluit is van 5 September 1944 en uitgegeven 11 September 1944.

A. Dat wisten wij toen nog niet.

85470. De **Voorzitter**: Dan kom ik nu aan het voornaamste punt, dat ik vandaag met u wilde behandelen, en wel de verschillende kwesties, die zich in de winter 1944—1945 hebben voorgedaan in verband met de arrestaties. Ik meen, dat u half November 1944 weer in het bevrijde zuiden bent gekomen.

A. Ik denk, dat ik 16 November terug ben gekomen.

85471. De **Voorzitter**: Bent u toen direct gekomen bij de staf van de bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten?

A. Ja.

85472. De **Voorzitter**: Ik meen, dat u speciaal belast was met juridische aangelegenheden.

A. Dat is later geweest. De Prins achtte het nuttig en nodig, dat in zijn staf een aantal officieren uit het bezette gebied zou zijn, die goed bekend waren met organisatie en tactiek van de drie grote organisaties, die de Binnenlandse Strijdkrachten vormden, en die hem konden adviseren in zake de operatiën in het bezette gebied en ook met de Engelsen op dit punt konden samenwerken.

85473. De **Voorzitter**: Dat waren *Borghouts*, *Hoogeweegen* en u?

A. Ja, respectievelijk voor de K.P., de R.V.V. en de O.D. Eind November 1944 zijn wij naar Breda gegaan en toen daar de staf organisatorisch werd uitgebouwd — de Binnenlandse Strijdkrachten hadden een betrekkelijk kleine staf, ongeveer tien à twaalf officieren, die ook nog geregeld werden uitgezonden —, moest er in de organisatie een juridische sectie zijn. Men heeft mij toen gevraagd de juridische sectie er bij te nemen.

85474. De **Voorzitter**: Tot dat moment bestond die sectie dus nog niet?

A. Inderdaad. Als er eens een vraag was op juridisch gebied dan werd die voorgelegd aan een van de heren, waarvan men wist, dat hij jurist was, bij voorbeeld majoor *van Houten* of majoor *Six*. Tot April of Mei 1945 kwam het werk van de juridische sectie uiteraard steeds min of meer op de tweede plaats ten opzichte van het werk van de Sectie Operatiën Bezet Gebied. Het belangrijkste, dat wij hebben gedaan, is het voorbereiden en in werking stellen van de

krijgsraden voor de troepen onder bevel van de B.N.S. Verder waren er weleens strubbelingen en andere zaken van juridische aard, maar dat zijn incidentele gevallen geweest.

85475. De **Voorzitter**: Hebt u in die kwaliteit wel te maken gehad met de kwestie van de arrestaties?

A. Ja, maar de kwestie van de arrestaties was in eerste instantie natuurlijk niet een zaak van de staf van de Prins, maar een zaak van de Chef Staf Militair Gezag.

85476. De **Voorzitter**: Juridisch zeker, maar of het in feite zo was, is een andere vraag. Wanneer is de juridische sectie begonnen te functioneren?

A. De president en de leden van de krijgsraad zijn, meen ik, 30 of 31 December 1944 beëdigd en vóór die tijd werkte de sectie dus reeds.

85477. De **Voorzitter**: Er waren verschillende moeilijkheden. Formeel behoorden de arrestaties tot de taak van het Militair Gezag. Vlak na de bevrijding was het aan het Militair Gezag niet mogelijk die taak te vervullen, omdat het niet over een apparaat beschikte en het met de politie in het begin ook vrij moeilijk ging. Op 25 September 1944 is er toen namens de Bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten een instructie op dit gebied uitgevaardigd.

A. Daar weet ik rechtstreeks niets van; dat is vóór mijn tijd geweest. Ik heb later uiteraard weleens iets van die moeilijkheden gehoord, maar wij waren toen ook met allerlei andere dingen bezig.

85478. De **Voorzitter**: De feitelijke toestand was toen zo, dat de arrestaties gebeurden door de Binnenlandse Strijdkrachten en dat het Militair Gezag er weinig of niets aan kon doen. Daarnaast hebben zich nog moeilijkheden voorgedaan met de procureur-generaal, die meende, dat de politie direct moest worden ingeschakeld.

In begin December heeft er te Bisterwijk een conferentie plaats gevonden tussen generaal *Kruls*, de procureur-generaal en de heer *Deelen*, waar men tot een accord is gekomen. Dat was dus een bij elkaar komen van de standpunten van de procureur-generaal en het Militair Gezag. Het is ons gebleken, dat over de richtlijnen, welke geheel conform het resultaat van die bespreking zijn opgesteld, nog vele moeilijkheden zijn gerezen met de illegaliteit. Op 10 Februari 1945 is er dan ook een andere regeling tot stand gekomen, waarbij de positie van de politie een mindere was dan die volgens de richtlijnen van 14 December. Hierover is in die tijd nogal wat te doen geweest. Het schijnt, dat de illegaliteit in ruimere zin, met name ook de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland, zich daarmee heeft beziggehouden en misschien ook de Binnenlandse Strijdkrachten, die daarbij ook waren betrokken. Wij zouden graag van u willen vernemen wat u hiervan hebt meegemaakt en wat u eventueel bekend is van de invloed, die is uitgeoefend door de illegaliteit, een invloed, waardoor generaal *Kruls* tenslotte tot een ander en meer in de richting van een naar de illegaliteit neigend standpunt is gekomen.

A. Ik heb met generaal *Kruls* verschillende vergaderingen meegemaakt met de nieuw opgerichte of in oprichting zijnde G.O.I.W.N., die speciaal over dit punt handelen. Als ik mij goed herinner, was het uitgangspunt steeds dit: enerzijds, dat in Brabant de politie zich dusdanig gedragen zou hebben, ook de laatste dagen vóór de bevrijding, dat zij, zoals werd gezegd, bij de bevrijding eigenlijk liever niet op straat moest komen, en anderzijds, dat de illegale groeperingen het meeste werk hadden gemaakt van het signaleren en het opsporen van de N.S.B.-ers en andere onvaderlandse elementen. Men vreesde, dat, indien dit alleen als zodanig in handen van de politie zou worden gelegd, er betrekkelijk grote fouten zouden worden gemaakt in die zin, dat bepaalde mensen, die moesten worden opgepakt, niet werden opgepakt en dat dit allerlei moeilijkheden zou veroorzaken en ook onrust in de illegaliteit.

Dit is steeds een zaak geweest van het Militair Gezag; formeel zou deze een beslissing moeten nemen. Wij hebben deze vergaderingen bijgewoond, enerzijds ter voorlichting van de Prins of de chef staf, dus als waarnemer, anderzijds pleegde generaal *Kruls* ook dikwijls nog overleg op bepaalde punten. De verhoudingen werden niet altijd zo scherp uitgestippeld: opeens werd men verzocht ergens aanwezig te zijn. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een nieuwe instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze instructie is door mij gemaakt in overleg met officieren van het Militair Gezag en geheel op basis van de door of vanwege generaal *Kruls* gegeven aanwijzingen.

85479. De **Voorzitter**: Waarom is die instructie door u gemaakt?

A. Het was een instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten. Het was een in min of meer begrijpelijke taal vastleggen van de gedragslijn, waartoe besloten was, zodat zoveel mogelijk onzekerheid en onrust bij het optreden van de Binnenlandse Strijdkrachten, wanneer het oosten en westen bevrijd zou worden, zou worden vermeden.

85480. De **Voorzitter**: U bedoelt de instructie, zoals die is opgenomen in de „Algemene Instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten“, met een voorwoord van Prins *Bernhard*, waaronder staat: „Te Velde, 1 Maart 1945“. Waarschijnlijk zal dit het moment zijn, waarop het boekje is verschenen. Het is een losbladig boekje en ik begrijp, dat wijzigingen op de regeeringen, die op 1 Maart 1945 daarin zijn opgenomen, daar later zijn ingevoegd. Hierin staan dus ook regelingen, die eerst na 1 Maart 1945 de vorm hebben gekregen, waarin zij hier voorkomen.

A. Ik weet, dat de instructie omtrent de arrestatie veel is gewijzigd. Herhaalde malen ben ik naar Brussel geweest om overleg te plegen.

85481. De **Voorzitter**: Het was de heer *Speyart van Woerden*, die eind Januari naar Londen is gegaan en 16 Februari tijdelijk uit zijn functie is getreden, bekend, dat voor het nog niet bevrijde gebied een regeling in drie fasen was gemaakt, terwijl in dit boekje een regeling met vier fasen voorkomt. Het zou natuurlijk toevallig zijn, dat de wijziging van drie in vier fasen in enkele dagen tot stand zou zijn gekomen; het is echter heel goed mogelijk, dat de redactie, die in dit boekje voorkomt, van na 1 Maart is.

A. Dat zou ik u niet meer kunnen zeggen. In die tijd gingen wij zo nodig tweemaal in de week naar Brussel. Wij kregen dan een telefoontje en dan moest er weer iets worden omgewerkt. Het is echter mogelijk.

85482. De **Voorzitter**: Wij spreken nu over de regeling voor het nog te bevrijden gebied, maar zoëven sprak ik over de regeling voor het bevrijde gebied. De regeling van 14 December, waarover in begin December overesnstemming werd bereikt tussen de procureur-generaal en de chef staf Militair Gezag, had betrekking op het reeds bevrijde gebied. Deze regeling is op 10 Februari 1945 blijkbaar weer vervangen door een andere.

Is er u iets van bekend, dat generaal *Kruls* in die tussentijd, dus van half December 1944 tot half Februari 1945, onder een dusdanige druk van de zijde van de illegaliteit heeft gestaan, dat hij heeft gemeend verstandig te doen daaraan enigermate toe te geven?

A. Wat noemt u druk? Soms waren de uitingen nogal eens heftig, maar veelal ook redelijk. De vergaderingen waren meestal een zeer reëel overleg. Op een gegeven ogenblik heeft generaal *Kruls* moeten beslissen, welk beleid het verstandigst was in de gegeven omstandigheden. Er is inderdaad veel aandrang uitgegaan van de illegaliteit en men heeft het standpunt scherp verdedigd. Wet gaat mij echter toch wel iets te ver om van druk te spreken, voor zover ik het althans heb meegemaakt. De bespreking in Oisterwijk heb ik niet meegemaakt en aan de instructie, die op grond van die bespreking zou zijn afgekomen, heb ik, voor zover ik mij herinner, niet meegewerkt. Het is heel goed mogelijk, dat ik in die tijd ergens anders mee bezig was of ergens heen was.

85453. De **Voorzitter**: Bij de bespreking van begin December was de illegaliteit als zodanig niet tegenwoordig. Het was een bespreking tussen generaal *Kruls* en de heren *Speyart van Woerden* en *Deelen*. Er was wel een bespreking aan voorafgegaan in een vergadering met Ministers, waarbij de heer *Doorman* aanwezig is geweest. Die avond was men het echter niet eens geworden.

A. Was de toenmalige majoor *Frowein* daar niet bij?

De **Voorzitter**: In tegenwoordigheid van de Ministers is men het toen niet eens geworden, maar de volgende dag zijn deze drie heren nog eens bij elkaar gekomen en zijn het wel eens geworden. De heer *Speyart van Woerden* zegt, dat er toen overeenstemming was, maar dat er later weer een andere regeling is gekomen. De generaal is volgens hem verder naar het standpunt van de illegaliteit omgezwegen en de oorzaak daarvan zou zijn de druk, die in die tijd op hem is uitgeoefend. Mijn vraag aan u, die de zaak van de andere zijde hebt bekeken, is daarom wat er van deze opmerking van de procureur-generaal juist is.

A. Men kan mijns inziens niet van druk spreken in de zin, waarin ik uw vraag aanvoel. Veeleer zou ik willen spreken van beslissen op grond van argumenten, die mogelijk overdreven waren bij wijze van spreken, ik kon dit toen en kan dit ook thans nog niet beoordelen en ook de generaal *Kruls* wist niet anders dan uit hetgeen hem gerapporteerd werd, hoe in de onderscheiden dorpen van Brabant de verhoudingen hebben gelegen. Men heeft ook mij altijd verteld, dat in Den Bosch de politie zich zo had misdragen, dat zij bij de bevrijding beslist van de straat af moest om ongelukken te voorkomen. Het is natuurlijk de vraag, of er ongelukken gebeurd zouden zijn, maar men heeft mij dit steeds verzekerd. Als dit wordt gezegd, dan moet daarmee echter wel terdege rekening worden gehouden. Men zou al deze gegevens uiteraard in de wind hebben kunnen slaan, maar dat zou even desastreuze gevolgen kunnen hebben gehad, zodat men een keus moet maken. Wanneer dit nu echter in een vergadering wordt beweerd en het wordt geadstrueerd met voorbeelden, die in de vergadering niet direct zijn te checken, en anderen in de vergadering, die ergens anders vandaan komen, ook uit Brabant, steunen dit en men neemt dan, gehoord deze eventueel in de vergadering voorgedragen beweringen, een bepaald besluit, dan kan er wel een sterke aandrang door de illegaliteit zijn uitgeoefend, maar het woord druk zou ik daarvoor niet willen noemen. De generaal *Kruls* was daarvoor ook de man niet.

85484. De **Voorzitter**: Eind Januari 1945 is er bij de militaire commissaris te Breda een briefje terecht gekomen, waarin stond, dat, indien de houding van de procureur-generaal niet direct veranderde, er minder prettige dingen niet hem zouden gebeuren. Hiervan is generaal *Kruls* mededeling gedaan en deze is naar Londen gegaan, waar hij de zaak zo heeft voorgedragen, dat daarop Minister *van Heuven Goedhart* met de procureur-generaal naar Londen is ontboden en dat men de procureur-generaal buiten functie heeft gesteld. Deze zaken zijn dus niet alleen met verve voorgedragen, maar er heeft zich wel iets meer bij voorgedaan.

A. U spreekt nu over dat briefje. Dat briefje is wellicht afkomstig geweest van een plaatselijk groepje of een plaatselijk illegaal (als het illegaal is geweest), terwijl generaal *Kruls* vergaderde met vertegenwoordigers van de illegaliteit, die tot een zodanige actie zeker niet zouden overgaan.

85485. De **Voorzitter**: U hebt zoëven gezegd, dat generaal *Kruls* er de man niet naar was om voor druk te wijken. Toen dit briefje hem door de militaire commissaris, de heer *van Boetzelaer*, werd gebracht, heeft hij echter niet gezegd, dat hij daarvoor niet zou wijken, maar hij is naar Londen gegaan en heeft daar uiteengezet, hoe ernstig het was. Blijkbaar heeft hij geadviseerd, dat de heer *van Heuven Goedhart* en de procureur-generaal uit het bevrijde gebied zouden worden teruggeroepen.

A. De heer *Speyart van Woerden* was allermintst gezien bij de illegalen. Ik heb een vergadering meegemaakt met een groepje illegale voormannen uit het zuiden, waar de heer *Speyart van Woerden* ook kwam. De manier, waarop hij optrad, was nu niet erg geschikt om de tegenstellingen te overbruggen. Ik weet nog, dat iemand mij eens zei, dat de manier, waarop de heer *Speyart van Woerden* je een hand gaf en je aankeek, de zaak al bedierf.

De zaak lag ook zo volkomen chaotisch. Ik herinner mij, dat de heer *van Heuven Goedhart* op het punt is geweest te worden gearresteerd, en hij is daarover verschrikkelijk Itwaad geweest. Ik geloof echter, dat het, tijd en mensen kennende, van zijn kant enigszins overdreven was en dat men de mensen zeker formeel geen verwijt kon maken.

Ik heb deze zaak echter zelf niet onderzocht en ik heb dit horen vertellen en daarom is het moeilijk een bepaald standpunt in dezen in te nemen.

In de vergaderingen, waaruit de nieuwe instructie is voortgevloeid, zijn standpunten naar voren gebracht, eventueel mondeling geadstrueerd met voorbeelden, en op grond daarvan heeft naar mijn mening de generaal beslissingen genomen, zonder dat dit moet worden gezien als een ultimatum.

85486. De **Voorzitter**: Hebt u geweten, waar het briefje, dat bij de heer *van Boetzelaer* is gekomen, vandaan kwam?

A. Neen. Ik hoor op het ogenblik voor het eerst van dit briefje. Ik weet, dat de heer *Speyart van Woerden* op een gegeven ogenblik met verlof of ziekteverlof is weggegaan, maar van dit briefje weet ik niets.

85487. De **Voorzitter**: Het ligt natuurlijk voor de hand, dat het op het moment van de bevrijding met de politie niet zo best gesteld was. Er is hier weleens gezegd, dat men op dat moment vier verschillende groepen bij de politie kon onderscheiden, *a*, de groep, die de benen had genomen, waarvan men dus geen last had; *b* de groep, die was gearresteerd, waarvan men dus ook geen last had; *c* de groep, die goed was en was gebleven en *d* een aantal twijfelgevallen, die bekeken moesten worden. Hierdoor was de politie, wat getalsterkte betreft, belangrijk verminderd, hetgeen op het moment, dat op grote schaal arrestaties moesten plaats vinden, een belangrijke handicap was. Op dat moment waren er dus twee problemen, in de eerste plaats: wat moest er gebeuren met de politie-ambtenaren, die nog eens bekeken moesten worden en van wie men niet zeker wist, of zij konden blijven, en in de tweede plaats, hoe de politie zo snel mogelijk kon worden aangevuld. Wij begrijpen dit alles volkomen, maar wat ons nog niet duidelijk is, is, dat het, gegeven die situatie, maanden en maanden moest duren, eer deze zaak werd opgelost. Het bekijken van de twijfelgevallen kon toch binnen een bepaald tijdsbestek gebeuren; dat kon een kwestie van dagen of weken geweest zijn; het aanvullen van de politie was ook mogelijk geweest. Nu hebben de Binnenlandse Strijdkrachten op eigen gezag gearresteerd, maar het was ook mogelijk geweest met toepassing van een zekere selectie een aantal geschikte krachten daaruit aan te trekken en bij de politie in te delen.

Volkomen de moeilijkheden erkennende, die zich op het moment van de bevrijding voordeden, en er van uitgaande, dat de normale situatie is, dat arrestaties gebeuren onder leiding van de politie, zijnde het deskundige orgaan, begrijpen wij niet, dat dit maanden en maanden is blijven hangen met al deze tegenstellingen, waarbij dan nog komt, dat, als van de zijde van de illegaliteit wordt beweerd, dat de politie niet zuiver was, over de zuiverheid van de illegaliteit ook het een en ander is te zeggen. Iedereen weet, dat tijdens en vlak vóór de bevrijding een groot aantal mensen de illegaliteit is binnengedrongen, die daarin niet thuishoorden.

Het zou toch begrijpelijk zijn geweest, dat na enkele chaotische dagen de mensen, die met het arrestatieprobleem te maken hadden, de handen in elkaar hadden geslagen en men desnoods na enkele weken de zaak had laten functioneren onder leiding van het Militair Gezag door de politie, gezuiverd en aangevuld met geschikte mensen uit de Binnenlandse Strijdkrachten. Dat zou de oplossing zijn geweest. Waarom is dit niet gebeurd en is er maanden lang een strijd gaande geweest tussen de bij dit geschil betrokken partijen, een strijd ten detrimente van de zaak?

A. In de eerste plaats wil ik weer even in herinnering brengen, dat ik bij deze arrestatiekwestie met tussenpozen betrokken ben geweest. In de tweede plaats is de arrestatie van de gevaarlijke delinquenten niet uitsluitend een taak van de politie, maar kan een taak zijn van het militair apparaat, in verband met de security van het militair apparaat.

85488. De **Voorzitter**: Dat was de groep van mensen, die gevaarlijk konden zijn voor de oorlogvoering, en het spreekt vanzelf, dat op grond van het oorlogsrecht de Binnenlandse Strijdkrachten de bevoegdheid hadden die mensen te arresteren. Wanneer wij deze groep even terzijde stellen, blijft de vraagstelling gelden voor de overgrote meerderheid der gevallen.

A. Waarom men niet tot een oplossing heeft kunnen komen, zie ik, naar mijn mening, hoofdzakelijk hierin, dat de tegenstellingen tussen de illegaliteit en, als personificatie van de politie, de heer *Speyart van Woerden* te groot waren om een ontwikkeling op korte termijn mogelijk te maken. Als ik het mij goed herinner, was het zo, dat men de ene dag dacht, dat de kwestie van de arrestaties en de politie opgelost was, en dat de volgende dag bleek, dat er ergens weer een moeilijkheid was en de strijd opnieuw ontbrand was.

85489. De **Voorzitter**: Bovendien lag het plaatselijk nog verschillend.

A. Het was inderdaad een ontzettend moeilijk en netelig onderwerp.

85490. De **Voorzitter**: Uw visie komt er dus eigenlijk op neer, dat het voor een belangrijk gedeelte een persoonlijke kwestie is geweest?

A. Dat de heer *Speyart van Woerden* door zijn houding hierin beslist negatief heeft gewerkt, geloof ik zeker. Aan de andere kant is er de illegaliteit geweest met haar bepaalde wensen en bepaalde zienswijze. Het is moeilijk het op het ogenblik weer te ontleden. Als staf

van de Prins bemoeiden wij ons niet met de — laat ik zeggen staatkundige — kant van het politievraagstuk, omdat het formeel een kwestie van het Militair Gezag was. De security-overwegingen enerzijds en de feitelijke medewerking bij de arrestaties van de Binnenlandse Strijdkrachten anderzijds waren echter zaken, waardoor wij er toch ook bij betrokken raakten en er wel belangstelling voor moesten hebben. Daar de Binnenlandse Strijdkrachten in Brabant ook haar exponenten hadden in de mensen, die later de G.O.I.W. Nederland hebben gevormd, waren voorts ook de vertegenwoordigers van de organisaties, waaruit de Binnenlandse Strijdkrachten voortkwamen, er bij betrokken.

85491. De **Voorzitter**: De Binnenlandse Strijdkrachten hadden toch ook een afdeling politie, waarvan de heer *Hoekstra* hoofd was?

A. Ja. Later is dit in het westen ook overal doorgevoerd, zodat men arrestatiecommando's had, waarbij betrouwbaar politiepersoneel was ingedeeld en waarvan bij voorkeur een politieman, die ook illegaal was, de leiding had.

85492. De **Voorzitter**: Was naar uw mening de heer *Hoekstra* een geschikte persoon om het met de heer *Speyart van Woerden* eens te worden? Ik bedoel nu afgezien van mogelijke stugheid en moeilijkheid van de zijde van de heer *Speyart van Woerden*, maar beschouwd van de zijde van de heer *Hoekstra*.

A. Zo moeilijk als de heer *Speyart van Woerden* was, even onverzettelijk in zijn overtuiging was in die omstandigheden de heer *Hoekstra*. Het was een voortreffelijk man, maar, wanneer men gegeven de omstandigheden en tegenstellingen, tot een compromis moest komen, was de heer *Hoekstra* even onverzettelijk als de heer *Speyart van Woerden*.

De heer *Hoekstra* was scherp in zijn argumenten en onverzettelijk in zijn overtuiging en daartegenover was de heer *Speyart van Woerden* niet te vatten. De een droeg het hart op de tong en was misschien weleens te fel in zijn uitingen om tot een vergelijk te komen, maar aan de andere kant wist men niet wat men aan de heer *Speyart van Woerden* had, men kreeg geen vat op hem.

85493. De heer **Koersen**: Had u de indruk, dat de illegaliteit bij de arrestaties de leiding wilde hebben en de politie mocht helpen, of zou zij wel hebben aanvaard — als die persoonlijke controversen niet had bestaan — de helpers van de politie te worden?

A. Hoe de zaak in Brabant lag, weet ik niet. In het westen is het zo geweest, dat, als men een behoorlijk politieman had, men de leiding daarvan aanvaardde, hij was tenslotte de deskundige. In Brabant heeft het natuurlijk veel moeilijker gelegen door de abrupte bevrijding en deze strubbelingen. Bovendien was in Brabant de neiging van de illegaliteit zich te laten gelden — dit heeft ook het ontstaan van de G.O.I.W.N. bepaald — veel sterker dan in Holland. Er is dan ook een controversen geweest door het zuiden, dat zich juist na de bevrijding wenste te bundelen, terwijl bij de G.A.C. steeds is gezegd, dat men na de bevrijding bijeen zou komen, hetgeen ook geschiedde, om zo spoedig mogelijk — in feite is dit na een jaar geweest — te verdwijnen. In het zuiden trad ook de politiek gegroepde illegaliteit — ik denk speciaal aan de Christophoor-groep en dergelijke — veel meer op de voorgrond. Het was dus vanzelfsprekend, dat de illegaliteit in die tijd als het ware probeerde mede invloed op de gang van zaken te krijgen, en dat heeft het ook wel moeilijker gemaakt.

Ik moet echter zeggen, dat, als de heer *Speyart van Woerden* er niet was geweest, dit mijns inziens de zaak veel had vergemakkelijkt.

85494. De **Voorzitter**: Als men spreekt over de moeilijkheden, die zich hebben voorgedaan tussen het Militair Gezag en de illegaliteit op dit gebied en een eventuele aandrang, die van de zijde van de illegaliteit is uitgeoefend om de regelen van de chef staf Militair Gezag meer in haar geest geredigeerd te krijgen, dan moet ik dit, als ik het goed begrijp, volgens u zo verstaan, dat dit meer uitging van de G.O.I.W.N., van de georganiseerde illegaliteit, dan van de Binnenlandse Strijdkrachten.

A. Ja, al waren die uiteraard deels ook in de G.O.I.W.N. Als u echter bedoelt te zeggen, de staf van de Prins, dan zeg ik neen; deze heeft steeds, voor zoveel ik het heb meegemaakt, met generaal *Kruls* overlegd en samengewerkt. De functie van generaal *Kruls* was ten aanzien van de door de protesten van de illegaliteit naar voren gebrachte argumenten en wensen het juiste midden te zoeken.

85495. De **Voorzitter**: Dat is ook de bedoeling van mijn vraag. Van de zijde van de staf van de Prins is dus niet zo sterk in die richting gewerkt?

A. Neen. Als er bepaalde feiten naar voren werden gebracht, dan trachtte men met de generaal te toetsen wat de waarde er van was. Aan onze kant bestond ook voor een groot deel het werk hieruit om de partijen tot elkaar te brengen. Elke scherpe en overdreven uiting zou, wanneer deze zonder meer op het bevrijde westen zou worden overgeplant, ook gevaren kunnen opleveren. Men moest dus steeds met twee mogelijkheden rekening houden.

85496. De **Voorzitter**: Vond u, dat de in de G.O.I.W.N. georganiseerde illegaliteit te ver ging in haar verlangens op dit punt? U moet toch eigenlijk ook het standpunt innemen, dat de normale toestand op het gebied van de arrestaties zou zijn geweest, dat de politie zo snel mogelijk zou worden ingeschakeld en dat de arrestaties zo snel mogelijk onder deskundige leiding zouden plaats vinden. Nu had men de figuur, dat de arrestaties werden uitgevoerd door ondeskundige personen — hetgeen nog niet zo erg is, omdat arresteren op zich zelf niet zo moeilijk is —, maar wat moest er daarna gebeuren? Er moest een vooronderzoek plaats vinden, hetgeen door deskundige mensen moest gebeuren, en de gevallen moesten worden bekeken om te beoordelen, of de aanhouding moest worden gevolgd door een inbewaringstelling, ja dan neen, en dergelijke. In de situatie, zoals die in het zuiden was, kwamen de deskundigen hieraan veel te weinig te pas met al de ellende, die daaruit is voortgevloeid. Ik stel mij dus voor, dat u ook wel het standpunt moet hebben ingenomen, dat, indien het mogelijk was geweest het langs de andere weg te doen, dit aanbeveling verdiend zou hebben. Is dit naar uw oordeel te veel door de georganiseerde illegaliteit tegengehouden? Ik laat daarbij nu even buiten beschouwing op grond waarvan, want ik kan mij wel voorstellen, dat de persoonlijke verhoudingen moeilijk zijn geweest, dat zij de zaak in ernstige mate gecompliceerd hebben.

A. U moet een onderscheid maken tussen hetgeen wij nu bekijken en hetgeen er werd bekeken en waarvoor de generaal *Kruls* kwam te staan in die tijd en in die plaats en wat hem als advies uit de illegaliteit naar voren werd gebracht. Ik was het er destijds wel mee eens, dat een oplossing in de richting, zoals zij later is gegaan, op haar plaats was, daarbij ook rekening houdend met het feit, dat er zeer veel aandrang op werd uitgeoefend, de politie voor zover mogelijk in illegaal verband in te schakelen en te doen blijven. Als men het echter een tweede keer zou moeten doen .....

85497. De **Voorzitter**: Wat zou u dan zeggen?

A. Als ik het een tweede keer onder die zelfde omstandigheden zou moeten doen, zou ik vermoedelijk weer hetzelfde doen. De omstandigheden waren er nu eenmaal en wat men hoorde over de politie en de houding van de bevolking en de reacties van de illegaliteit in de verschillende plaatsen was zo, dat men dit niet in het westen wilde riskeren. De moeilijkheid was ook weer, dat men niet voor elke plaats kon differentiëren en eerst inlichtingen inwinnen omtrent de houding van de politie. Wij hebben dus een andere weg genomen en gezegd, dat er arrestatiegroepen zouden worden gevormd, waarbij zoveel mogelijk politie zou worden ingeschakeld. Dat het veel moeilijkheden heeft gegeven, ben ik volkomen met u eens. U sprak zoëven over deskundigheid. Het was de grote moeilijkheid in korte tijd geschikte mensen aan te trekken.

85498. De **Voorzitter**: Dat was natuurlijk niet zo gemakkelijk, maar door het geschil bleef natuurlijk ook een aantal wel deskundige en geschikte mensen buiten het werk. In een plaats, waar zich moeilijkheden met de politie voordeden, bleef de politie, praktisch gesproken, helemaal aan de kant staan. Het was wel zaak om met de deskundigen, die men bij de politie had, zoveel mogelijk te woekeren, zodat men de beste mensen voor de moeilijkste taak kon plaatsen en eventuele diensten, waarbij minder deskundigheid te pas kwam, kon laten vervullen door aangetrokken mensen.

A. In theorie is dit nu heel goed te verdedigen. Aan de andere kant had men de moeilijkheid, dat bij de bevrijding de beoordeling van de politie-agenten zo ontzettend moeilijk was. Er is b.v. een politie-agent, waarvan door een deel van de bevolking wellicht werd gezegd, dat hij er mee door kon, terwijl de illegaliteit wel iets wist, dat zijn optreden bij de bevrijding in de weg kon staan.

Ik heb b.v. kort geleden nog een zitting van het ambtenarengerecht gehad, waarbij van een politieambtenaar, die geruime tijd na de bevrijding chef van politie is geworden, werd gezegd, dat hij — wanneer een agent voor de Duitsers iets in beslag moest nemen of inlichtingen moest inwinnen en bij het bureau kwam, zei, dat men kwam om de kas van een vereniging in beslag te nemen en meteen nadrukkelijk daaraan toevoegde: „U hebt zeker niets meer” — zei, dat hij hiervan niet was gediend. Men had een opdracht gekregen en moest die uitvoeren. Bij een volgend adres duwde hij de anderen achteruit en ging naar binnen en vroeg het zelf. Verder heeft deze man helemaal geen ergere dingen dan deze gedaan. Toch was deze man bij de illegaliteit, zeker in de eerste dagen, niet gezien en zou — niet ten onrechte — niet geschikt geoordeeld zijn om direct bij de bevrijding een rol bij de arrestaties te spelen. Dit zou te veel spanningen bij de illegaliteit en in het bijzonder bij de illegale politiemensen hebben gegeven. Wanneer zoiets in de kringen van de illegaliteit bekend werd, en het werd vlug bekend, leidde het er toe, dat er een aantal mensen was, die discutabel waren en — hoezeer later wellicht ook gezuiverd — in die tijd een dubieuze positie hadden. Wat men helemaal niet kon overzien, was, hoe de illegaliteit zou reageren, als bepaalde politie-ambtenaren in uniform op straat zouden komen. De bepaling wie wel dienst mocht doen bij de politie en wie niet, kon in vele plaatsen aan de politiechefs niet overgelaten worden.

85499. De **Voorzitter**: De procureur-generaal zou de hele politie hebben kunnen zuiveren. Hij zou dit niet persoonlijk hebben behoeven te doen, maar hij zou het hebben kunnen delegeren aan anderen. Het had dus helemaal van de procureur-generaal kunnen uitgaan. Wanneer de procureur-generaal nu eens was geweest een man van de illegaliteit, m.a.w. iemand, die door de illegaliteit volkomen werd aanvaard, zou het geschil dan zijn voorgekomen of zou de illegaliteit nog andere wensen hebben gehad, met name dat de gehele zaak van de arrestaties aan haar toebedeeld zou worden?

A. Ik zou het niet durven zeggen. Dat de moeilijkheden veel minder zouden zijn geweest, geloof ik vast. Ik heb altijd het idee gehad, dat de houding van de heer *Speyart* van *Woerden* wel de moeilijkheden aanmerkelijk mede heeft verergerd. De illegaliteit als geheel is echter zo'n heterogene bundeling.

85500. De **Voorzitter**: Mijn vraag komt hier op neer, of het eigenlijk een kwestie was van personen of een machtskwestie, dus m.a.w.: als de persoonlijke kwestie niet had bestaan, was er dan nog een andere kwestie geweest, zijnde de machtskwestie?

A. Het is heel moeilijk te zeggen. Dat vele illegalen zich op het standpunt stelden, dat zij in de eerste plaats geroepen waren om te kunnen beoordelen wie fout was en wie niet, geloof ik wel. Aan de andere kant, wanneer het geval, dat u stelde, zich had voorgedaan en men het vertrouwen had gehad, dat de leiding van de politie bij een van hen berustte of bij door hen vertrouwd, zouden grote groepen zich geconformeerd hebben.

85501. De **Voorzitter**: Wanneer grote groepen zich conformeren. pleegt de rest in de regel ook wel te volgen.

A. Dat is nu iets, waarvan men niet zo zeker kan zijn, speciaal wanneer het zo iets heterogeens betreft als de illegaliteit.

85502. De **Voorzitter**: Hebt u hieraan nog iets toe te voegen?

A. Ik heb u betrekkelijk weinig over deze zaak kunnen verklaren, maar ik heb u verklaard waarom.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen en sluit ik het verhoor.

C. J. F. CALJÉ.

DONKER, *voorzitter.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

FENS.

HUIGENS, *griffier.*

ZITTING VAN DINSDAG 26 SEPTEMBER 1850

Sub-Commissie I

Tegenwoordig de heer Donker, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Koersen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g, h, j en o.

Verhoor van

Mr. JACOB CRAMER,

oud 51 jaar, wonende te Assen,
algemeen directeur van de stichting Opbouw Drenthe,
lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de belofte af als getuige.

85502. De Voorzitter: Er zijn enige onderwerpen, waaromtrent de commissie gaarne inlichtingen van u zou verkrijgen.

Het eerste onderwerp daarvan is de z.g. kwestie-*Stähle*.

Naar ons is medegedeeld, zoudt u die zaak helemaal hebben meegemaakt en in staat zijn om ons daarvan een volledig relaas te geven. Mag ik u daartoe het woord geven?

A. Gaarne, Mijnheer de Voorzitter! Het eerste contact met de heer *Stähle* heeft plaats gevonden ten gevolge van de vrijlating van de heer *Duinkerken* — het nu overleden lid van Gedeputeerde Staten van Drenthe —, toentertijd hoofd ener openbaar lagere school te Emmer-Compascuum. De heer *Duinkerken* behoorde tot de groep van de zgn. „Indische Gijzelaars” van October 1940. Begin 1962 werd hij uit het gijzelaarskamp ontslagen. Aanvankelijk was hem de reden, die tot zijn ontslag leidde, onbekend. Spoedig bleek hem echter, dat overste *Stahle* er een belangrijk aandeel in had gehad. U vindt het misschien goed, dat ik eerst in het algemeen iets vertel over de figuur van overste *Stahle*, omdat dit enig reliëf aan het geheel geeft.

Overste *Stuhle* is 20 November 1876 geboren te Neuenhaus in de graafschap Bentheim, waar zijn vader rector was. Van jongsaf was *Stahle* bevriend met *Arnold Brill*, die te Neuenhaus fabrikant is. Deze *Brill* heeft vanouds zakenrelaties met de *Duinkerken* te Coevorden, waar zij een scheepsbevrachtingskantoor hebben. Dit bedrijf annex een handel in scheepsvictualien en schipperscafé, wordt heden nog door een broer en zuster van de heer *Duinkerken* uitgeoefend. Bij één van zijn bezoeken vernam *Brill* van de zuster van *Duinkerken*, „tante *Roelie*”, zoals zij door allen, die haar kennen, genoemd wordt, dat haar broer door de Duitsers als gijzelaar naar Buchenwalde was weggevoerd. Naar aanleiding van deze mededeling heeft de heer *Brill* zich onmiddellijk met overste *Stahle* in verbinding gesteld. In dit verband is het van belang op te merken, dat *Brill* van een illegale groep in de graafschap Bentheim deel uitmaakte. Onmiddellijk na de machtsovername in 1933 had zich deze groep gevormd, waaraan figuren, afkomstig uit de partij-*Stresemann*, tot en met die der sociaal-democraten deelnamen. Zij, die tot deze kring behoorden, hebben zich eerst in de Stahlhelm laten incorporeren, ten einde op deze wijze illegale arbeid te verrichten. Nadat de Stahlhelm was opgeheven, hebben zij, persoonlijk met elkaar contact houdend, deze arbeid voortgezet. Onder meer zijn door hen geschriften van de bekennende Kirche en die van *von Rauschnig*, etc. verspreid. In 1940, toen verschillende leden van deze kring in actieve dienst werden opgeroepen, verminderde uiteraard de activiteit. Niettemin is op kleine schaal de ondergrondse bemoeienis van deze groep voortgezet. Met deze groep heeft *Stahle* van het begin af aan contact gehad, terwijl hij deze kring tevens als intermediair voor het bereiken van zijn illegale doeleinden gebruikte. Om de figuur van *Stahle* te verstaan, is het voorts van belang te weten, dat *Stähle's* moeder een Nederlandse — *Wildeboer* — was, afkomstig uit Meppel. Een genealogie van het geslacht van *Wildeboer* moet in één der afleveringen van de Drentse almanak zijn verschenen.

Om op *Stuhle* zelf terug te komen: deze was van professie militair. In 1914 was hij verbonden aan het O.K.W. Men zegt, dat hij ook in deze functie Nederland belangrijke diensten heeft bewezen. Zo zou hij bewerkt hebben, dat de troepen, aan de Nederlandse grens gelegerd, verminderd werden. Uiteraard kan ik deze kwestie niet beoordelen. Tegenover het nationaal-socialisme stond *Stuhle* van de aanvang af niet alleen sceptisch, maar vijandig. Zo herinner ik mij uit de verhalen van mijn overleden vriend *Duinkerken* het volgende: Bij de fakkeloptocht ter ere van het aan de macht komen van *Hitler* stond *Stühle* met vele anderen op het dak van één der Ministeries, om de stoet gade te slaan. Op de vraag van één der aanwezigen, waarom hij alleen niet juichte, antwoordde *Stuhle*: „Ik zie het einde”. In 1940 werd *Stühle* opnieuw als overste in militaire dienst geroepen. Eigenlijk behoorde *Stahle* reeds generaal te zijn, maar, aangezien men wist, dat hij weinig sympathiek tegenover het nationaal-socialisme stond, heeft *Stahle* het als militair niet verder dan overste gebracht. In de oorlog had *Stähle* o.m. tot taak invalide soldaten in Nederlandse ziekenhuizen onder te brengen. Deze functie heeft als camouflage voor allerlei illegale activiteiten van de kant van *Stühle* dienst gedaan, welke arbeid ook de Nederlandse zaak is ten goede gekomen.

85504. De Voorzitter: Dus hij kwam tijdens de oorlog regelmatig in Nederland?

A. Ja, hij kwam regelmatig in Nederland. Om het verhaal weer op te vatten: *Brill* kwam op een goede dag bij „tante *Roelie*”, de zuster van *Duinkerken*, waar hij vernam, dat haar broer als gijzelaar gevangengenomen was. *Brill* bracht *Stahle* hiermede terstond op de hoogte. Naar ik meen, had *Brill* reeds eerder, dus vóórdat er sprake was om *Duinkerken* uit het kamp te krijgen, aan „tante *Roelie*” gevraagd, of hij eens mocht aankomen met een Duits officier, tegenover wie men zich even openhartig als tegenover een voortreffelijk Nederlander zou kunnen uitspreken. Naar aanleiding van de mededeling van *Brill*, dat een broer van „tante *Roelie*” in een Duits kamp als gijzelaar zat, vond een bespreking van *Stahle* en *Brill* met mejuffrouw *Duinkerken* te Coevorden plaats. Bij dit onderhoud vroeg „tante *Roelie*” of *Stahle* de vrijlating van haar broer zou kunnen bevorderen. *Stahle* antwoordde hierop, dat dit inderdaad mogelijk was, maar dat het allern jammer was, dat hem dit verzoek niet iets eerder had bereikt, daar hij juist contact met verschillende hoge Duitse relaties tot en met *Seyss-Inquart* en S.S.-autoriteiten had gehad. Hij beloofde intussen van haar verzoek werk te zullen maken. *Stahle* heeft woord gehouden. Na verloop van tijd deelde hij „tante *Roelie*” mede, dat *Duinkerken* vermoedelijk tegen St. Nicolaas of anders uiterlijk Kerstmis zou vrijkomen. Toen *Duinkerken* met Kerstmis nog niet vrij was, heeft *Stühle* dit bericht naar Berlijn, waar *Stuhle* woonde, doorgegeven, met het resultaat, dat *Duinkerken* in Januari 1942 vrij is gekomen. Na zijn loslating is *Duinkerken* natuurlijk op de hoogte gebracht van de wijze, waarop een en ander in zijn werk was gegaan. *Duinkerken* heeft hierop *Stahle* schriftelijk zijn dank betuigd en hem enkele zilveren lepeltjes met het wapen van Meppel — *Stähle's* moeder was een Meppelse — cadeau gegeven. Op het einde van zijn brief verklaarde *Duinkerken* zich tot wederdienst bereid. *Stuhle* heeft hierop terstond gehapt. Bij het onderhoud, dat vervolgens tussen *Stühle*, *Duinkerken* en misschien ook *Brill* plaats vond, gaf *Stühle* te kennen, dat hij t.z.t. met de illegaliteit in Nederland in contact wenste te komen. Bij de familie van *Duinkerken* bestaat het vermoeden, dat *Stähle* toen reeds *Duinkerken* met de Putsch-plannen op de hoogte heeft gebracht, maar dat *Duinkerken* deze wetenschap, om zijn familie er niet mede te belasten, voorlopig voor zich heeft gehouden. In ieder geval is mij uit informaties, die ik heb ingewonnen, gebleken, dat *Stähle* al in 1941 in de illegale groep van de graafschap Bentheim van de plannen, om tot een omverwerping van het regime te komen, heeft gesproken. Het is niet vreemd, dat *Duinkerken* met het verzoek van *Stahle* om t.z.t. met de illegaliteit in Nederland in contact te komen niet goed raad wist. Van October 1940 tot Januari 1942 opgesloten geweest zijnde, voelde *Duinkerken* zich na zijn vrijlating in het bezette

Nederland min of meer gedesorienteerd en kende hij er de verhoudingen niet. Om die reden wendde hij zich tot mij, als vriend, om raad. Aangezien ik toentertijd slechts op het randgebied van de illegaliteit opereerde, viel het mij moeilijk hem rechtstreeks van dienst te zijn. Ik heb mijn vriend *Duinkerken* geadviseerd deze kwestie aan de heer *van Heuven Goedhart* voor te leggen, die ik in het werk van de „Grebbe-commissie” had leren kennen. *Van Heuven Goedhart* was vrijwel onmiddellijk na de bevrijding bij het werk van de Grebbe-commissie ondergedoken, terwijl ik zelf in Augustus 1940 door de voorzitter van de Grebbe-commissie, de heer *van Holthe tot Echten*, en de Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht gevraagd was, een rapport over de economische, sociale en culturele opbouw van de Grebbestreek uit te brengen. In de omgang met *van Heuven Goedhart* voelde ik al spoedig intuïtief aan, dat hij over meer illegale relaties beschikte dan ik in die tijd. Nadat ik *van Heuven Goedhart* met één en ander op de hoogte had gebracht, volgde — het zal de dag na Pasen 1932 zijn geweest — een bespreking tussen *van Heuven Goedhart*, *Duinkerken* en mij op het kantoor van dr. *Hornstra* (thans prof. *Hornstra*) te Arnhem, die directeur van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk is. Dr. *Hornstra* was bij dit onderhoud aanwezig, maar nam geen deel aan de discussie.

De bedoeling van het onderhoud was de betrouwbaarheid van de persoon en het voorstel van *Stuhle* te toetsen. Zelf stond ik met meer vertrouwen tegenover de zaak dan *van Heuven Goedhart*, daar ik *Duinkerken* door en door kende en wist, dat hij de situatie rondom *Stahle* en *Brill* reëel kon taxeren. Niettemin voelde ik met *van Heuven Goedhart*, dat het eventueel in contact brengen van de illegaliteit met een Duits hoofdofficier een uitermate precaire aangelegenheid was. Helaas ben ik niet in het bezit van de brief van *Stühle*, die bij het onderhoud te Arnhem kritisch werd bestudeerd. Gezamenlijk — *van Heuven Goedhart*, *Duinkerken* en ik — kwamen we tot de conclusie, dat op het voorstel van *Stahle* behoorde te worden ingegaan, althans dat *Stähle* kon worden medegedeeld, dat enkele vertegenwoordigers van de illegaliteit te zijner tijd bereid zouden zijn met *Stahle* in contact te treden. Na deze bespreking te Arnhem is lange tijd niets van *Stuhle* gehoord. De zaak is blijven rusten tot December 1943.

85505. De **Voorzitter**: Dus meer dan 1½ jaar.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter. Ofschoon de planner, tot een Putsch reeds in 1941 bestonden, bereikte ons eerst in December 1943 een spoedbericht van *Stahle*. Er werd door *Stahle* op een onderhoud op korte termijn aangedrongen. Ik moet echter eerst nog even terug grijpen op een episode naar aanleiding van het onderhoud te Arnhem. Er werd nl. besloten om nog nadere gegevens omtrent de betrouwbaarheid van *Stühle* in te winnen.

85506. De **Voorzitter**: Welk onderhoud bedoelt u?

A. Het onderhoud op het kantoor van dr. *Hornstra*.

85507. De **Voorzitter**: Het onderhoud van April 1942?

A. Ja, het onderhoud, dat onmiddellijk na Pasen 1942 plaats vood. In aansluiting aan deze bespreking heeft de heer *Vaz Dias*, één van de medewerkers van de Paroolgroep, mij in Assen bezocht. Vervolgens zijn *Vaz Dias* en ik in een D.K.W. naar *Duinkerken* in Emmer-Compascuum gereden. Met *Duinkerken*, die aldaar hoofd van een O.L.S. was, is toen nog eens de hele zaak doorgesproken en de brieven van *Stahle*, voor zover deze aanwezig waren, bestudeerd. Wederom kwamen we tot de conclusie, dat de zaak reëel was.

Ik moge opmerken, dat de feiten en gegevens, welke ik met betrekking tot de zaak *Stahle* geef, mij òf uit eigen wetenschap of uit betrouwbare inlichtingen bekend zijn. Met het oog op deze ondervraging heb ik namelijk contact met „tante *Roelie*”, *Brill* en *van Heuven Goedhart* opgenomen, die mij verschillende aanvullende gegevens en feitenmateriaal hebben verschaft. Zo herinner ik mij het verhaal, dat nu volgt, persoonlijk niet meer, maar van de waarheid er van kan de heer *van Heuven Goedhart* instaan. *Vaz Dias* had zich het onderhoud met *Stahle* aldus gedacht: *Stähle* zou in de wachtkamer op het station te Arnhem een dame aantreffen, die de „Meppler Courant” zou lezen. Nadat *Stähle* deze dame zou hebben aangesproken, zouden zij in een geblindeerde auto stappen, waarna een rit door een wirwar van nauwe straatjes van Arnhem zou worden gemaakt ten einde te kunnen nagaan, of men geschaduwd werd. Indien dit niet het geval zou zijn, zou een onderhoud tussen *van Heuven Goedhart* en *Stähle* in het Wapen van Athlone in de Steeg plaats vinden, waarbij een aantal K.P.-ers met revolvers bewapend verdukt zou worden opgesteld om, indien noodzakelijk, te kunnen ingrijpen. Deze inscenering moet natuurlijk in het raam van die tijd bezien worden. Intussen is van deze

opzet, zoals later blijken zal, afgezien. Helaas is *Vaz Dias* later in Parijs gevangengenomen en gefusilleerd.

Om de betrouwbaarheid van het voorstel *Stahle* te toetsen, heb ik ook nog contact gehad met kapitein *Thomson*, die naar ik meen aan de generale staf verbonden is geweest, maar na de bevrijding bij het A.T.O.-bedrijf te Utrecht was ondergedoken. Hem heb ik één- of tweemaal gesproken. Van betekenis voor de verdere gang van zaken is dit onderhoud niet geweest.

Begin December 1943 kwam er dus een sein van *Stähle*, dat hij op korte termijn met enkele vertegenwoordigers van de illegaliteit een onderhoud wenste. Waar ik sinds October 1942 in de illegaliteit zat, was het aangewezen, dat *van Heuven Goedhart* en ik als vertegenwoordigers van de illegaliteit met *Stähle* overleg zouden plegen. Het onderhoud heeft plaats gevonden ten huize van „tante *Roelie*” te Coevorden, het gastvrije oord, aat steeds openstond ook voor besprekingen van illegale aard. Vóór Kerstmis 1943 reisden *van Heuven Goedhart* en ik dus, in een stampvol lokaaltje, naar Coevorden. Aan de besprekingen hebben deelgenomen *Stähle*, *Brill*, *Duinkerken*, *van Heuven Goedhart* en ik. Tevoren hadden *van Heuven Goedhart* en ik onze houding bepaald: we zouden uitermate gereserveerd zijn, *Stahle* mededelen, dat alleen de algehele onafhankelijkheid van ons land als uitgangspunt van de besprekingen zou kunnen dienst doen en dat we geen onderhandelingsbevoegdheid bezaten, zodat we een en ander slechts aan de Regering te Londen zouden kunnen doorgeven. We achtten het voorts raadzaam *Stahle* tussen ons in te nemen, opdat we ons bij evntueel gevaar op hem zouden kunnen werpen. Tenslotte dachten we, indien nodig, langs een varkenshok de huize *Duinkerken* te ontvluchten. In deze gemoedsstemming ontvingen we *Stähle*. Op het moment, dat *Stahle* echter binnentrad, gevoelden we intuïtief, dat we met een persoonlijkheid van hoog zedelijk en moreel gehalte te maken hadden.

Gedurende het onderhoud heeft *van Heuven Goedhart* het meest het woord gevoerd. Hij begon met er op te wijzen, dat wij als vertegenwoordigers van de illegaliteit een zuiver intermediaire functien opzichte van de Nederlandse Regering te Londen uitoefenden. Vervolgens vroeg *van Heuven Goedhart* of de Putsch-plannen een reële achtergrond hadden. *Stühle* antwoordde volkomen openhartig. Als leider van de Putsch noemde hij de oud-burgemeester van Leipzig, *Gördeler*. Volgens hem had de opstandige beweging haar vertakkingen in alle Ministeries te Berlijn. Verschillende departementale topfiguren zouden er bij betrokken zijn.

De betrouwbare indruk, die *Stühle* wekte, en de openheid, waarmee hij het gesprek voerde, maakte, dat wij ook onzerzijds onze boorgenomen reserve lieten vallen.

Van Heuven Goedhart gaf vervolgens een opsomming van de voorwaarden, waaraan van de zijde van de leiders van de Putsch in ieder geval zou moeten worden voldaan, zouden Regering en illegaliteit bereid zijn een en ander serieus te nemen.

85508. De **Voorzitter**: Wat wilde *Stühle* nu in concreto?

A. Concreet wilden *Stühle* en de zijnen het nationaal-socialistische regime omverstoten. Verder hadden we sterk de indruk, dat de leiders van de Putsch daarna onmiddellijk met de westelijke Mogendheden vrede wensten te sluiten. Misschien mag ik u enkele van de voorwaarden, die onzerzijds gesteld zijn, noemen, omdat deze uiteraard van belang zijn. Ik heb *van Heuven Goedhart*, die deze voorwaarden in de nachtelijke uren, volgend op de bespreking, schriftelijk in een memorandum heeft vastgelegd, gevraagd of hij mij deze kon overleggen. Helaas heeft hij het memorandum niet meer kunnen vinden. Uit zijn hoofd wist hij echter, dat de navolgende punten in liet memorandum voorkwamen:

1. Wij — *van Heuven Goedhart* en ik — erkennen slechts de Nederlandse Regering;
2. ons doel is bevordering van de terugkeer onzer rechtstreekse onafhankelijkheid en elke tussenphase „waarbij er nog Duitsers in ons land macht uitoefenen” is niet meer als een stap, welke naar dat doel leidt;
3. het is zeker mogelijk na een Putsch een aantal verzetsmensen bijeen te brengen, die op verantwoordelijke posten tijdelijk zullen kunnen fungeren;
4. alle om politieke redenen gevangengenomen personen zullen moeten worden vrijgelaten;
5. alle radio-toestellen zullen moeten worden teruggegeven;
6. alle Jodenmaatregelen zullen ongedaan moeten worden gemaakt en voor zover mogelijk met terugwerkende kracht;
7. alle N.S.B.-ers zullen moeten worden gearresteerd;
8. *Seyss-Inquart* moet worden gearresteerd en *Christiansen* zal niet aan kunnen blijven, deze ware eventueel te vervangen door *von Falckenhausen*;
9. er zal onmiddellijk vrijheid van drukpers en van meningsuiting moeten komen.

Een enkele opmerking over de voorwaarde, welke op de Joden betrekking heeft, omdat deze een kijk op de persoonlijkheid van

Stähle geeft. *Van Heuven Goedhart* stelde volkomen terecht de eis, dat na het gelukken van de Putsch onmiddellijk alle Nederlanders uit Duitsland zouden moeten terugkeren. *Stähle* reageerde hierop terstond met een „vanzelfsprekend“. Gezien de leerstellingen van het nationaal socialisme en de houding van de Duitsers tegenover de Joden meende ik goed te doen de op zich zelf on-Nederlandse opmerking — de Joden zijn naar ons recht immers Nederlander — te moeten maken, dat onder de gevangengenomen personen ook de Joden begrepen waren. *Stühle* vroeg ik of hij met deze zienswijze akkoord ging. Tot tweemaal toe negeerde *Stühle* mijn opmerking en deed hij alsof hij mijn vraag niet hoorde. Nadat ik mijn vraag voor de derde maal herhaald had, draaide hij zich geïrriteerd naar mij toe en zei alleen: „ze zijn er niet meer!“ Uit diepe schaamte over hetgeen met de Joden gebeurd was, had hij aanvankelijk over de zaak heen gepraat. In dit verband is ook tekenend een verhaal van *Stühle*, dat ik via *Duinkerken* hoorde: een vriend van *Stühle*, die in Berlijn, naar ik meen op het Departement van Oorlog werkte, bezocht met *Stähle* het graf van zijn gesneuvelde zoon, ergens in het Oosten. Staande bij het graf, roken zij een geweldige brandlucht. Na informatie bleek, dat deze brandlucht afkomstig was van een kamp, dat door de Duitsers volledig verbrand was, terwijl de bewoners er nog in waren. De zuigelingen, die door de moeders over het prikkeldraad geworpen waren, werden weer teruggeslingerd. „Voor deze rotzooi heeft mijn zoon het leven gelaten“ was de reactie van de vriend van *Stähle*. Ik vertel dit verhaal, omdat het weer een kijk geeft op de figuur van *Stähle* en het milieu, waarin hij verkeerde.

Over hetgeen na het gesprek te Coevorden gebeurd is, kan ik geen sluitend chronologisch verslag geven. Ik put hier uit eigen ervaringen en die van „tante *Roelie*“, *van Heuven Goedhart* en *Brill*. Voor de waarheid in wezenlijke zin kan ik echter voor 100 pct. instaan. Na het onderhoud met *Stühle* ben ik ten huize van de familie *Duinkerken* te Coevorden gebleven, terwijl *van Heuven Goedhart* naar hotel *van Wely* in Coevorden is gegaan, waar hij 's nachts aan het memorandum heeft gedokterd. De dag daarop is het door ons besproken en daarna aan *Brill* overhandigd. Hem is echter verzocht de inhoud er van uit zijn hoofd te leren en het daarna te vernietigen. *Brill* heeft het eerste gedaan, maar via een ander persoon uit zijn groep heeft hij het memorandum naar Berlijn laten brengen. *Stühle* zelf is na het onderhoud terstond naar Berlijn doorgereisd.

85509. De **Voorzitter**: Is dat memorandum dus toch naar Berlijn overgebracht?

A. Mondeling is door *Brill* de inhoud van het memorandum naar Berlijn doorgegeven; een ander uit zijn illegale groep heeft het memorandum zelf naar Berlijn gebracht.

85510. De **Voorzitter**: Naar wie?

A. Naar *Stühle* en zijn groep.

85511. De **Voorzitter**: Het was dus een soort aide-mémoire?

A. Ja, een aide-mémoire, of hoe men het noemen wil. Daarna zijn *van Heuven Goedhart* en ik naar ik meen nog eens naar Coevorden geweest. Dit zal waarschijnlijk op Oudejaarsdag 1943 geweest zijn. Zelf ben ik nog een derde maal voor de zaak-*Stühle* naar Z.O.-Drenthe geweest om er het antwoord van *Stühle* en de zijnen op het memorandum te halen. Dit antwoord luidde: Met alle in het memorandum gestelde voorwaarden kan de leiding van de Putsch zich verenigen. Alleen komt de vervanging van *Christiansen* door *von Falckenhausen* „niet in Frage“, daar *Stähle* zelf zowel in België als in Nederland met de leiding der militaire zaken zou worden belast. Voorts was van grote betekenis de volgens een afgesproken code geformuleerde mededeling: „Dass mein Neffe etwa Mitte Januar zu heiraten beabsichtigt, wird Sie gewiss interessieren“. Dit betekende zoveel, als dat omstreeks half Januari 1944 de opstand in Duitsland zou uitbreken, die tenslotte eerst in Juli 1944 zou plaats vinden. Met deze boodschap reisde ik terug naar Amsterdam, waar zich inmiddels de zgn. „Grebbecommissie“ had gevormd. De kwestie is nl., dat *van Heuven Goedhart* en ik, zodra wij ons met *Stähle* als vertegenwoordigers van de Putsch-beweging in verbinding stelden, ons van onze enorme verantwoordelijkheid, die als een last op ons drukte, bewust waren. Om deze verantwoordelijkheid met anderen te delen, hebben wij de zgn. „Grebbecommissie“ in het leven geroepen. In deze commissie namen zitting naast *van Heuven Goedhart* en mijzelf, de heren *Bosch van Rosenthal*, *van Holthe tof Echten*, *van Randwijk*, *Slotemaker de Bruine* en naar ik meen ook de heer *van Namen*. De laatste twee namen in de commissie zitting, daar zij

de techniek van de zgn. „Zwitserse weg“ beheersten. Zoals ik reeds opmerkte, hadden *van Heuven Goedhart* en ik aan deze commissie behoefte, niet alleen om anderen deelgenoot van onze wetenschap omtrent de in Duitsland bestaande Putsch-plannen te maken, maar vooral om onze verantwoordelijkheid met anderen te delen en met dezen te overleggen hoe verder gehandeld diende te worden. De commissie kwam enige malen bijeen o.a. op de S.I.C.S.A. en ten huize van dr. *de Leeuw*. De Grebbecommissie besloot de Regering te Londen zowel via de Zwitserse weg als via een particuliere zender met de gang van zaken op de hoogte te brengen. Tevens werd de Nederlandse Regering verzocht te willen seinen of *de Graaf* — de schuilnaam van *van Heuven Goedhart* — moest doorgaan of niet. Londen seinde terug: „*De Graaf* moet niet doorgaan“. Hierdoor kwam aan onze bemoeienis een einde.

85512. De **Voorzitter**: Dat moet een telegram zijn geweest van 3 Februari 1944. Kan dat uitkomen?

A. Ik vermoed iets eerder. Dat we eerst in Februari antwoord zouden hebben ontvangen op een vraag, die we naar aanleiding van de besprekingen in de Grebbecommissie vóór Kerstmis 1943 hadden gesteld, komt mij wel laat voor. De exacte data en details zijn echter uit mijn geheugen verdwenen. In verband met de zaak-*Stühle* is ook *Bartels*, die aan de Zwitserse weg te Genève was verbonden, nog naar Nederland gekomen. Intussen kwamen wij — de leden der Grebbecommissie — naar aanleiding van de affaire-*Stühle* steeds sterker tot de overtuiging, dat aan het contact tussen de Nederlandse Regering te Londen en Nederland veel ontbrak, althans, dat Londen omtrent de toestanden in Nederland gebrekkig was geïnformeerd. In de kring der Grebbecommissie is daarom de gedachte opgekomen, om één uit ons midden naar Londen te sturen. De keuze ging tussen de heer *van Holthe tot Echten* en de heer *van Heuven Goedhart*. Na rijp beraad werd besloten de heer *van Heuven Goedhart* naar Londen te doen gaan, omdat hij beter tegen de fysieke ontberingen van een dergelijke tocht zou zijn opgewassen. Daar *van Heuven Goedhart* zijn reiservaringen gepubliceerd heeft, zal het u waarschijnlijk bekend zijn, hoe deze tocht over de Pyreneeën, waar de gidsen hem in de steek lieten, vol ontberingen en dramatische spanningen is geweest. Niet alleen psychisch, maar ook fysiek is de reis van *van Heuven Goedhart* van Nederland naar Engeland uitermate inspannend geweest.

Ik wil nadrukkelijk stipuleren, dat de Grebbecommissie besloten heeft *van Heuven Goedhart* naar Londen te sturen. Zoals u waarschijnlijk bekend zal zijn, is van een zekere *Lunshof* een boekje verschenen, waarin o.a. een sinister verhaal over de uitzending van *van Heuven Goedhart* naar Londen is opgedist. Een verhaal, dat ik gelukkig niet meer in details kan navertellen. Toen ik de betreffende brochure had doorgebladerd, heb ik *van Heuven Goedhart* gezegd: ik kan alles, wat in deze brochure staat geschreven, niet beoordelen; het enige, waarover ik echter meer dan een ander een oordeel heb, is je uitzending naar Londen. Hiertoe is enkel en alleen door de Grebbecommissie besloten. Hoewel aan het besluit van de Grebbecommissie voor *van Heuven Goedhart* grote risico's verbonden waren, heeft hij het verzoek der Grebbecommissie om naar Londen te gaan: aanvaard. Ik meen er goed aan te doen dit punt hier naar voren te brengen.

85513. De **Voorzitter**: Als ik mij niet vergis, is de heer *van Heuven Goedhart* in April 1944 gegaan.

A. Naar ik meen, is de datum 25 April 1944.

85514. De **Voorzitter**: Nu had u indertijd bericht van *Stühle* gekregen, nl. dat het huwelijk van zijn neef zou plaats vinden in Januari. Inmiddels was Januari voorbij en waren er nog enige volgende maanden verstreken. De zaak-*Stühle* leek dus voorbij. Hield de reis van de heer *van Heuven Goedhart* nog verband met deze zaak?

A. De zaak-*Stähle* is aanleiding geweest de Grebbecommissie in het leven te roepen. Daaruit en daarnaast is de wenselijkheid naar voren gekomen, dat één der leden van de Grebbecommissie naar Londen zou worden afgevaardigd.

85515. De **Voorzitter**: Had u dus de indruk, toen Januari voorbij was: dit is over?

A. Over, in zoverre het telegram, dat Londen ons belette verder voort te gaan.

85516. De **Voorzitter**: Laat ik het dan zo zeggen: Heeft *Stihle* niet meer geprobeerd om contact te krijgen?

A. Inderdaad, maar dit contact had, zoals zal blijken, een heel ander karakter dan het oorspronkelijke. Eerst wil ik er op wijzen, dat de zaak-*Stähle* als zodanig is blijven rusten tot het ogenblik, dat de Putsch in Duitsland uitbrak. Op dat moment logeerde *van Heuven Goedhart* ten huize van de Minister-President *Gerbrandy*. Op de dag van de omwentelingspoging in Duitsland stak *Gerbrandy* zijn hoofd uit het raam en riep van *Heuven Goedhart*, die in de tuin was, toe: „*Hitler* is vermoord". Zover is het niet gekomen, alleen een poging tot revolutie had plaats gevonden. Het uitbreken van de Putsch in Duitsland was voor de Engelse geheime dienst voorts aanleiding om *van Heuven Goedhart* bij zich te ontbieden, ten einde door hem uitvoerig omtrent het onderhoud met *Stähle* te worden ingelicht. Terwijl men voorheen de affaire-*Stähle* niet ernstig had genomen, was men thans van de belangrijkheid en het reële er van overtuigd.

Stahle is betrekkelijk spoedig gevangengenomen, althans door de Duitse instanties verhoord en wel naar aanleiding van een code-telegram van Nederland naar Engeland, dat door de Duitsers was onderschept.

85517. De **Voorzitter**: Dus vóór de Putsch?

A. Ja, een hele tijd vóór het tijdstip, waarop de Putsch uitbrak. De juiste datum weet ik niet meer. Bij de arrestatie, de berechting en het fusilleren van *Stihle* zijn verschillende fases te onderscheiden. De eerste fase is geweest, dat *Stahle* naar aanleiding van het onderschepte code-telegram is verhoord en beperking van bewegingsvrijheid is opgelegd. Bij het verhoor werd *Stihle* o.m. er van beschuldigd, dat de vertegenwoordigers van de illegaliteit steeds bij hem terecht konden, een beschuldiging, die men ontleende aan de inhoud van het code-telegram. *Stähle* noemde men voorts de namen van een aantal Nederlanders — onder andere *Duinkerken* en *van Roijen* —, waarmee hij in contact had gestaan. In dit verband schiet mij onder andere te binnen, dat *Stuhle* ook met *Colijn* een gesprek van een uur heeft gehad.

Onmiddellijk na het verhoor liet *Stihle* ons weten, dat hij zijnerzijds geen namen had genoemd, ook niet de schuilnamen van *van Heuven Goedhart* en mij, respectievelijk *de Graaf* en *van Meeteren*. Hij liet er aan toevoegen, dat de situatie uitermate kritiek was en dat grote voorzichtigheid geboden was. De berichten over en mededelingen van *Stihle* bereikten mij via mej. *den Drijver*, een vriendin van de familie *Duinkerken*, ten huize van dr. *Stenvers*, zenuwarts te Utrecht, één van mijn onderduikadressen. Daar de naam van *van Roijen* bij het verhoor van *Stihle* gevallen was, heb ik een drijfjacht op *van Roijen* gehouden. Deze was moeilijk te bereiken, daar hij, voor de derde maal uit de gevangenis ontslagen, zich „ergens in Nederland" schuil hield. Aangezien ik ongeveer twee jaren met *van Roijen* in illegaal contact stond — hij verschaftte mij geregeld voor het illegale „Vrij Nederland" inlichtingen —, gelukte het mij tenslotte tot hem toegang te krijgen. Naar ik meen, ontmoette ik hem in de buurt van het station Driebergen. Hierbij bleek mij, dat *Stähle* met een andere *van Roijen* in verbinding heeft moeten staan, daar de naam *Stahle* hem onbekend was. Ook uit deze episode blijkt duidelijk, hoe correct *Stihle* in zijn optreden was.

Daar uit de ondervraging van *Stähle* was gebleken, dat de Duitsers op de hoogte waren van *Stähle's* contact met *Duinkerken*, stond *Duinkerken* voor de moeilijke beslissing, of hij al of niet moest onderduiken. Indien hij zou onderduiken, zou hij *Stihle* en eventueel ook anderen belasten. Mijns inziens besloot *Duinkerken* terecht te blijven waar hij was. *Stihle* en *Duinkerken* konden immers een volkomen plausibele verklaring voor hun contact opgeven, nl. de stappen, die *Stähle* voor de vrijlating van *Duinkerken* uit het gijzelaarskamp had ondernomen. Indien u zich er mede kunt verenigen, wil ik nog één opmerking maken, waaruit de betrouwbaarheid van *Stahle* blijkt en die ik vergeten ben te memoreren. *Van Heuven Goedhart* herinnert zich nog heel goed, dat *Stähle* ons bij het onderhoud, dat wij met hem te Coevorden hadden, heeft verzocht *Patijn* en prof. *van Asbeck* te waarschuwen, dat zij gevaar liepen gearresteerd te worden. Na onze bespreking met *Stähle* is *van Heuven Goedhart* terstond naar freule *van Asch van Wijck* te Zeist gegaan en heeft haar verzocht beide heren te waarschuwen. Freule *van Asch van Wijck* is daarop naar den Haag gereisd. Zowel prof. *van Asbeck* als *Patijn* bleken echter reeds met de gevaarlijke situatie, waarin zij verkeerden, op de hoogte te zijn. Ook hieruit blijkt, hoe uiterst consciëntieus *Stihle* zich heeft gedragen.

85518. De **Voorzitter**: Hebt u weleens contact met *von Trott* gehad?

A. Neen. Is de naam *Trott* een schuilnaam?

85519. De **Voorzitter**: Dat was ook een Duitser, die hier bepaalde contacten had, met name ook met prof. *van Asbeck*. Daarom vraag ik dit.

A. Neen, met hem heb ik niet in verbinding gestaan. *Stahle* heeft, nadat hij door de Duitsers was verhoord, nog kunnen rondlopen, zij het dan, dat hij in zijn bewegingsvrijheid beperkt was. Tot een zekere grens heeft hij zich in die periode vrij kunnen bewegen, al kon hij geen activiteit meer ontwikkelen. Later zijn hij en zijn vrouw gevangengenomen. Het kan zijn, dat zijn arrestatie op 12 Juni 1944 plaats heeft gevonden. *Brill* deelde mij o.m. mede, dat de koffers van generaal-veldmaarschalk *von Witzleben* en van generaal-overste *Beck*, die bij *Stahle* thuis waren verborgen, nog juist op tijd zijn verdonkere-maand. *Gördele* logeerde ook wel ten huize van *Stihle*.

Na zijn gevangenneming is met de gerechtelijke behandeling van zijn zaak spoedig een aanvang gemaakt. Toen *Stahle* voor zijn rechters stond, is ten gevolge van een luchtbombardement een bom op de zittingszaal terechtgekomen. Alle rechters zijn hierbij omgekomen, terwijl alle processtukken vernietigd werden. Later is zijn zaak opnieuw voorgekomen. Door interventie van invloedrijke Duitsers is *Stihle* van de belangrijkste aanklacht vrijgesproken. Voor begunstiging van de vijand is *Stihle* tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld. Zijn vrouw werd eveneens tot gevangenisstraf veroordeeld. Twee dagen voordat de Russen Berlijn binnentrokken, is *Stihle* met andere gevangenen door S.S.-ers weggevoerd en door een nekschot gefusilleerd. „Also doch" waren *Stähle's* laatste woorden. Een van de overlevende gevangenen, die zich schijndood had gehouden, heeft deze woorden de nabestaanden overgebracht.

85520. De **Voorzitter**: Is er indertijd over de zaak-*Stahle*, behalve met de Regering, ook contact gezocht met andere organen van de illegaliteit, b.v. het Vaderlands Comité?

A. Neen, *van Heuven Goedhart* en ik hebben ons beperkt tot de Grebbecommissie, die we met het oog hierop in het leven geroepen hebben. Wel kwamen de leden van de Grebbecommissie uit verschillende sectoren van de illegaliteit.

Na de bevrijding van Berlijn is de vrouw van *Stihle* vrijgekomen. Op grond van haar illegaal werk en dat van haar man kreeg zij van de Russen een villa ter beschikking. Zij wijdde zich onmiddellijk aan sociaal werk. Bij een auto-ongeluk is mevrouw *Stahle* om het leven gekomen. Helaas ben ik niet meer in het bezit van de artikelen, die na haar dood over het echtpaar *Stähle* zijn verschenen, zowel in een Christelijk-nationale courant — het echtpaar *Stahle* behoorde vermoedelijk tot de kring der Christelijk-nationaal getinte burgerij — als het sociaal-democratisch orgaan. Het lichaam van *Stähle* is op verzoek van zijn vrouw indertijd opgegraven en naar ik meen in November 1945 plechtig ter aarde besteld.

Nogmaals wil ik wijzen op het code-telegram, dat door de Duitsers is onderschept en waarin de naam *Stuhle* voorkwam. Het is tot nu toe duister, wie dit telegram verstuurd heeft.

Ook *Stahle* was ten zeer verbaasd geweest over dit code-telegram, waarin o.a. stond, dat de illegaliteit steeds bij hem terecht kon.

Ik mag u tenslotte misschien enkele stukken overhandigen. In de eerste plaats een afschrift van een brief, die de heer *Brill* aan *van Heuven Goedhart* dd. 21 October 1946 geschreven heeft naar aanleiding van een artikel, dat deze over de episode *Stähle* in de „Stem van Nederland" heeft gepubliceerd. In het afschrift van deze brief vindt u vrijwel alle gegevens over de levensloop van *Stihle*. In de tweede plaats ben ik wel bevoegd u een afschrift te geven van een artikel van *van Heuven Goedhart* over de zaak-*Stahle*, welk artikel in de Drentse almanak zal verschijnen. In dit artikel vindt u op populair-journalistieke wijze het hele relaas van de Putsch beschreven, voor zover het zich rondom de persoon *Stihle* heeft afgespeeld. Bovendien kan ik u een brief van *van Heuven Goedhart* aan mij overhandigen, waarin deze een kort résumé geeft van hetgeen in het memorandum heeft gestaan. Het is niet uitgesloten, dat *van Heuven Goedhart* het volledige memorandum nogeens terugvindt, terwijl ik wellicht in staat zal zijn bij mevrouw *Duinkerken* de courantenartikelen op te diepen, welke een in memoriam hebben gewijd aan de dood van het echtpaar *Stihle*. Ook kan ik u een photo van *Stihle*, die voor mij steeds een voorbeeld zal blijven van een persoonlijkheid van zeer hoog zedelijk gehalte, overhandigen.

85521. De **Voorzitter**: Er is nog een ander punt, dat ik gaarne even bij u zou willen verifiëren, en wel het volgende: De heer *van der Gaag* heeft ons hier verteld, hoe hij in het College van Vertrouwensmannen is gekomen. Hij zegt daarvan, dat dit eigenlijk op een voor hem weinig bevredigende wijze is gegaan. Hij deelt mede, dat op een gegeven moment *Preek* en hij bij de Westerkerk te Amsterdam hebben ontmoet de heer *Cramer*, die hun vertelde over een

opdracht van de Regering tot samenstelling van een college, bestaande uit een aantal mensen, waarin ook zitting moest worden genomen door een lid van de Raad van Verzet. De heer *Cramer* vroeg, of zij op korte termijn, liefst in 48 uur, een lijst van drie personen konden overleggen. Toen hebben zij daarover overleg gepleegd en waren van oordeel, dat de man, die daarvoor het meest in aanmerking kwam, *Johan Doorn* was, die zo'n beetje leider van de Raad van Verzet was, maar ergens zat ondergedoken. Ze hebben toen *Pieter 't Hoen* als tweede op die lijst gezet. Met dat lijstje van twee namen is de heer *van der Gaag* naar u gegaan en toen zei u: „Ik moet drie namen hebben. Het college moet een keuze doen uit een voorstel van drie personen”. De heer *van der Gaag* heeft daarop geantwoord: „Dat spreekt vanzelf, we hebben er echter maar twee kunnen vinden.” Waarop u heeft gezegd: „Dan kan er toch wel een derde worden opgezet. Dan is de lijst compleet.” U heeft toen gezegd: „Zet er dan uw eigen naam maar bij.” De heer *van der Gaag* heeft dat gedaan met de uitdrukkelijke mededeling, dat u goed moest begrijpen, dat hij dat alleen deed op uw verzoek en niet om gekozen te worden en dat hij speciaal *Henk (Johan Doorn)* wilde, omdat zij die de meest geschikte man vonden. De dag daarop kwam u terug met het bericht, dat niet *Henk* was gekozen, maar *van der Gaag*. De heer *van der Gaag* zegt, dat hij dit een vervelende gang van zaken heeft gevonden.

A. Dit relaas van u horende, neem ik aan, dat de voorstelling van zaken van *van der Gaag* wel juist zal zijn. Voor *van der Gaag* is deze gebeurtenis — het toetreden tot het College van Vertrouwensmannen — zeer centraal geweest. Bij mij daarentegen is dit evenement eigenlijk geheel uit mijn geheugen weggezonden. Al peinzende naar aanleiding van uw mededelingen, gaat men zich verbeelden, dat de voorstelling van zaken wel zo zal zijn geweest. Van deze episode herinner ik mij alleen, dat he; toetreden van een vertegenwoordiger van de Raad van Verzet tot het College van Vertrouwensmannen enorm is vertraagd. Zelf ben ik misschien hiervan mede de oorzaak geweest. Wel herinner ik me het volgende: als lid van het College van Vertrouwensmannen had ik een andere schuilnaam dan die bij „Vrij Nederland” en de Zwitserse weg (*Jan Vos*), nl. *Molenaar*. Van *der Gaag* nu zou ik in verband met het toetreden van een vertegenwoordiger van de Raad van Verzet tot het College van Vertrouwensmannen in hotel Polen op het Rokijn — ik weet niet meer, hoe dat hotel in de oorlog heette — ontmoeten. Ik heb in hotel Polen een ochtend en een deel van de middag geduldig op *van der Gaag* zitten wachten, maar *van der Gaag* kwam niet opdagen. Toen ik hem daarna ontmoette, zei hij mij, dat hij plotseling verhinderd was geweest te komen, maar mij aan de telefoon had laten roepen. Toen hij mij dit vertelde, schoot het mij inderdaad te binnen, dat een ober van hotel Polen de naam *Molenaar* had afgeroepen. Aangezien ik mij de schuilnaam *Molenaar* eerst kort had aangemeten, had ik op het afroepen van de naam *Molenaar* niet gereageerd. Door dit misverstand is de zaak natuurlijk ook vertraagd. Ik herinner mij dus wel, dat ik er erg mee zat, dat de kwestie van het toetreden van een lid van de Raad van Verzet tot het College van Vertrouwensmannen zo'n vertraging ondervond. Voorts kan ik ook nog in mijn geheugen terugroepen, dat ik *Freek Wagenaar* van de Raad van Verzet enige malen bij de Westerkerk te Amsterdam heb ontmoet. Aangezien deze aangelegenheid in het College van Vertrouwensmannen besproken is geweest, zal de gewezen secretaris van dat college, de heer *le Poole*, over deze kwestie misschien wel opheldering kunnen geven. Zelf heb ik, thans 6 jaar geleden, dit zaakje als één uit velen opgeknapt, zodat ik het geheel niet meer kan reconstrueren en mij ook niet meer herinner wat ik *van der Gaag* op zijn vragen geantwoord heb. Wat mij wei voor de geest staat, is, dat ik de loop van zaken ten deze vervelend heb gevonden. Ik herhaal: de lezing van *van der Gaag* er over zal volledig juist zijn geweest, aangezien een en ander voor hem toentertijd van centrale betekenis was, al ware het alleen maar vanwege de voor hem onaangename kant, die er aan vastzat. Wel gaat het mij schemeren na hetgeen u over deze kwestie te berde hebt gebracht, dat een andere naam als candidaat-Vertrouwensman, is genoemd. Deze zal wel de door u genoemde *Doorn* zijn. Ook hierover raadplege u verder de heer *le Poole*.

85522. De **Voorzitter**: U sprak zoëven over „Vrij Nederland”. Bent u daar niet in 1942 bij gekomen?

A. Ik ben in Augustus 1942 ondergedoken en ik denk, dat ik in September of October van dat jaar bij „Vrij Nederland” ben gekomen.

85523. De **Voorzitter**: Hoe lang bent u daar bij geweest?

A. Tot 3 April 1945. Daarna ben ik er weer bijgekomen.

85524. De **Voorzitter**: Is het een kwestie van persoonlijke aard geweest, dat u bent weggegaan, of is het een kwestie, die ook voor ons van belang is?

A. Dat kunt u misschien het best beoordelen, het was het conflict, dat het College van Vertrouwensmannen met de illegaliteit had; met name nam „Vrij Nederland” in dit conflict een vooraanstaande positie in.

85525. De **Voorzitter**: Dat was toch later dan 3 April 1945?

A. Zei ik April? Het moet 3 Mei zijn geweest.

85526. De **Voorzitter**: Dat was dus het conflict over de onderhandelingen met de Duitsers?

A. Ja, u kent waarschijnlijk het bewuste artikel van de heer *van Randwijk* over de kwestie van de onderhandelingen van het College van Vertrouwensmannen met de Duitse instanties.

85527. De **Voorzitter**: Dat is een artikel van 30 April 1945 in „Vrij Nederland”, onder de titel „Voor het tribunaal der Historie”.

A. Er zijn indertijd over deze kwestie twee artikelen verschenen, één van *van Randwijk* in „Vrij Nederland” en één van *Schermerhorn* in „Je Maintiendrai”.

85528. De **Voorzitter**: Is dat voor u aanleiding geworden om uit de redactie te treden?

A. Ja, niet zozeer uit de redactie als wel uit de leiding van „Vrij Nederland”, waarin tegen het eind van de oorlog alleen *van Randwijk* en ik zaten (mevrouw *Kohlbrugge* was uitgetreden en *van Namen* in de gevangenis). De laatste twee maanden van de oorlog was ik meest in den Haag in verband met de werkzaamheden van het College van Vertrouwensmannen. Op het eind van deze periode viel het grote conflict van de illegaliteit met de Vertrouwensmannen. Indien men van de stukken ten deze kennis neemt, dan zal men het er mee eens zijn, dat ik een volledig gebrek aan solidariteit jegens het College van Vertrouwensmannen aan de dag zou gelegd hebben, wanneer ik in de leiding van „Vrij Nederland” was blijven zitten. Het zou een verloochening van het beleid der Vertrouwensmannen ten deze geweest zijn, waar ik voor 100 pct. achter stond, en dat ik bepaald als een grote zegen voor ons land beschouwde. Ik merk hierbij op, dat de hele procedure met betrekking tot de onderhandelingen met de Duitsers is doorgegeven naar Londen.

85529. De **Voorzitter**: Dan ben ik hiermede gekomen aan het einde van hetgeen ik u te vragen heb. Hebt u aan uw mededelingen nog iets toe te voegen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

J. CRAMER.

DONKER, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KOERSEN.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 23 OCTOBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

ALBERTUS FRANCISCUS WILLEBRANDS,
oud 35 jaar, wonende te Amsterdam, chemicus.

Hij legt de belofte af als getuige.

94037. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is nu bezig met het onderzoek van de verbindingen, welke de Regering te Londen heeft gehad met het verzet; daaronder valt ook de illegale pers.

Wij hebben u opgeroepen om van u iets te vernemen over het illegale blad, waarmee u, volgens de inlichtingen, die men ons heeft verstrekt, veel contact heeft gehad: „De Vrije Katheder” (D.V.K.). U heeft, naar onze inlichtingen luiden, zowel met de technische als met de redactionele leiding ervan te maken gehad en ik geloof tamelijk van het begin af aan. Misschien wilt u ons een kleine uiteenzetting daarvan geven?

A. Over D.V.K. zelf?

De **Voorzitter**: Dat wil zeggen: in den beginne heeft het blad een andere naam gehad, als ik wel ben ingelicht. Misschien wilt u de voorgeschiedenis vertellen.

A. De eerste nummers zijn verschenen omstreeks September/October 1940. De allereerste nummers zijn niet bewaard, maar van de nummers 3 en 4 af zijn zij bewaard gebleven.

94038. De **Voorzitter**: Toen heette het D.V.K.?

A. Ja, d.w.z. die naam is pas op het derde en vierde nummer verschenen; daarna en daarvoor heeft het als ondertitel gehad Bulletin ter verdediging van de universiteiten, d.w.z. die ondertitel is later verdwenen, toen het universitaire leven praktisch was lam gelegd.

Die ondertitel zegt al, dat het onze bedoeling was, met het blad het verzet van de studenten en de afgestudeerden aan de universiteiten tegen de Duitse overheersing te stimuleren en te bevorderen.

34039. De heer **Stokvis**: En te bundelen waarschijnlijk?

A. En te bundelen. Het is natuurlijk altijd van belang, als met de andere groepen wordt samengewerkt.

94040. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, richtte u zich eerst tot een bepaalde groep, want u zegt: het is van belang met andere groeperingen samen te werken.

A. Neen, wij hebben ons altijd tot alle studenten gericht, maar er was ook een ander blad van het studentenverzet, namelijk „De Geus”.

94041. De **Voorzitter**: Bent u de man geweest, die het initiatief tot dit blad hebt genomen, of bent u met enkele andere heren samen geweest?

A. Het initiatief is met enkele anderen door mij genomen.

94042. De **Voorzitter**: Wie waren de anderen?

A. Mejuffrouw *Tilly de Vries* en de heer *Riezouw*. Mejuffrouw *Tilly de Vries* is helaas overleden in een Duits kamp.

94043. De **Voorzitter**: Verzorgde u het redactionele en het technische gedeelte beide, of had u een taakverdeling?

A. De taakverdeling was niet scherp omschreven. Het werd gedaan, zoals het uitkwam. In den beginne heb ik mij zowel met het redactionele als met het technische werk beziggehouden.

94044. De **Voorzitter**: Heeft u een indruk van het aantal mensen, dat u er mede bereikte? Bereikte u er alle universiteitssteden mede of in den beginne niet?

A. Met de eerste nummers waarschijnlijk niet; die zijn voornamelijk in Amsterdam verschenen. Na verloop van enige maanden heb ik zeker ook onze uitgave verspreid in Leiden, Utrecht, Delft, Wageningen en Groningen.

94045. De **Voorzitter**: Welke aantallen verspreidde u er ongeveer?

A. Het was betrekkelijk gering in het begin; misschien een paar honderd; later is het meer geweest.

94046. De **Voorzitter**: En u richtte zich uitsluitend tot de studenten?

A. In den beginne wel.

94047. De heer **Stokvis**: U zegt: „In den beginne”; en later?

A. Midden 1943, toen de universiteiten eigenlijk ophielden te bestaan als centra van vrij onderwijs, hebben wij de noodzaak gevoeld om ons te richten tot bredere groepen en toen hebben wij ons gericht tot grote groepen van afgestudeerden, intellectuelen en kunstenaars.

94048. De **Voorzitter**: Verschillende illegale bladen hebben, in de aanvang misschien minder, later wat meer doen blijken van een bepaalde strekking. Was dat met „De Vrije Katheder” ook het geval?

A. De strekking was natuurlijk anti-Duits.

94049. De **Voorzitter**: Van „Vrij Nederland” b.v., dat is ontstaan uitsluitend uit het verzet, heeft zich tenslotte een groep als „Trouw” afgescheiden, omdat zij uit een andere levensbeschouwing leefde. Zij meende het in die latere periode iets anders te moeten richten, ook met het oog op de na-oorlogse tijd. Is dat met „De Vrije Katheder” ook het geval geweest?

h. U bedoelt dus blijkbaar de politieke strekking. Ik kan u zeggen, dat van het begin af de medewerkers van ons blad alle uit progressief linkse hoek kwamen.

94050. De **Voorzitter**: Had u ook contact met andere bladen?

A. Dat was zeker het geval. In het begin kwam het sporadisch of in het geheel niet voor. In 1941 en 1942 moest je nog ervaring opdoen. Je was uitermate voorzichtig. Later kreeg men meer handigheid en werd ook de noodzakelijkheid gevoeld om zich met anderen te verstaan. Toen hebben wij inderdaad met anaere bladen contact gehad, indirect met „De Geus” — dat ging via de vertegenwoordigers van het studentenverzet — en direct met „De Vrije Kunstenaar”.

94051. De **Voorzitter**: Verscheen „De Vrije Kunstenaar” ook in Amsterdam?

A. Ja. Wij hebben incidenteel ook nog met andere bladen contact gehad.

94052. De **Voorzitter**: Hebt u nog veel moeilijkheden gehad, in die zin, dat de Duitsers er achter gekomen zijn en dat het slachtoffers heeft gekost?

A. In 1941 is Tilly de Vries in Leiden gearresteerd naar aanleiding van redactionele en technische verspreidingswerkzaamheden ten behoeve van „De Vrije Katheder”. Zij is tot tuchthuisstraf veroordeeld, later als Jodin weggevoerd en niet meer teruggekomen. Zij heeft niets verraden en daardoor is anderen een dergelijk lot bespaard gebleven. Later zijn verschillende medewerkers van ons blad, o.a. van de redactie, gearresteerd, van wie enkelen niet zijn teruggekomen, maar ik kan niet zeggen, dat ons blad een zeer zware slag heeft getroffen, waardoor de verschijning van het blad onmogelijk werd.

94053. De **Voorzitter**: U hebt dus geen morilijkheden van die aard op grote schaal gehad, zoals andere bladen?

A. Neen. Wij zijn nooit „opgerold” geweest.

94054. De **Voorzitter**: Hoe groot is de oplage van het blad geweest in de beste tijd?

A. 3000 à 4000.

94055. De **Voorzitter**: Had het blad of had u zelf op de een of andere wijze contact met Engeland?

A. Neen, helemaal niet.

94056. De **Voorzitter**: Welke waren uw bronnen voor het nieuws?

A. Voornamelijk radioberichten. Verder kregen wij berichten van onze berichtgevers in het land, leden van onze groep.

94057. De **Voorzitter**: Bepaalde richtlijnen voor de illegale pers hebt u dus nooit ontvangen van de Regering of andere instanties in Londen?

A. Nooit.

94058. De **Voorzitter**: Hebt u contact gehad met de twee agenten, die hier zijn geweest, Brufus of *Groen (Grün)* en Bialosterski?

A. Die zijn mij geheel onbekend. Ik heb zelfs hun namen nooit gehoord.

94059. De **Voorzitter**: Er is in 1944 een stuk opgesteld. Dit is gedaan door de Grote Adviescommissie, waarbij een aantal bladen zich had geschaard om een linkergroep, een aantal om een rechtergroep en andere om een middengroep. Is uw blad daarbij ook betrokken geweest?

A. Als ik mij niet sterk vergis, is dat het geval geweest. Waar handelde dat stuk over?

De **Voorzitter**: Na de bevrijding was er een verzoek van de Regering om een delegatie naar het zuiden te zenden. Toen is door de Grote Adviescommissie een stuk gepubliceerd.

De bladen hadden zich gesplitst in een linkergroep, een rechtergroep en een middengroep.

A. Die splitsing is mij bekend. Waar is dat stuk gepubliceerd? Ik kan mij dat niet herinneren.

De **Voorzitter**: Dat heeft de Grote Adviescommissie naar het zuiden laten gaan in verband met het verzoek van de Regering om een delegatie naar het zuiden te zenden. In dat stuk is vooral uitdrukking gegeven aan de zienswijze, die men had in verband met de periode na de oorlog.

A. Dat is mij onbekend.

94060. De **Voorzitter**: Aan de opstelling van dit stuk is van de zijde van uw blad niet medegewerkt?

A. Zeker niet.

94061. De **Voorzitter**: Hebt u weleens van de Perskern gehoord?

A. Als ik mij niet vergis: ja.

94062. De **Voorzitter**: Hebt u daarmee te maken gehad?

A. Daar heb ik niets mee te maken gehad.

94063. De **Voorzitter**: Hebt u op de een of andere wijze contact gehad met de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, generaal Koot?

A. Neen.

94064. De **Voorzitter**: Tot wanneer heeft uw blad bestaan?

A. Het is na de oorlog verder verschenen.

94065. De **Voorzitter**: Bestaat het nu niet meer?

A. In het begin van het vorige jaar heeft het opgehouden te bestaan.

94066. De **Voorzitter**: Na de oorlog heeft het natuurlijk een ander cachet gekregen. Wat was toen de strekking ervan?

A. Uiteraard was de strekking anders, omdat de bezetting was opgehouden. Wij hielden ons toen bezig met culturele en politieke vraagstukken. Het publiek, waartoe wij ons in de eerste plaats richtten, was anders.

94067. De **Voorzitter**: Men heeft ons weleens gezegd, dat het communistisch was ingesteld. Is dat ook uw indruk? Richtte het zich speciaal tot het communistische volksdeel?

A. Het hangt er van af, wat men verstaat onder: communistisch ingesteld. Onder onze medewerkers was een aantal communisten, maar er waren ook niet-communisten. Het waren in het algemeen progressief georiënteerde mensen. Er waren ook enkele sociaal-democraten. Dat is van het begin af het geval geweest.

94068. De **Voorzitter**: Hebt u met uw berichtgeving van de Centrale Inlichtingendienst geprofiteerd?

A. Die inlichtingen verschaften aan de illegale pers?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Neen, helemaal niet. Wij beschikten over onze eigen inlichtingen via de radio.

94069. De **Voorzitter**: Had u contact met andere groepen, b.v. de Raad van Verzet?

A. Met de Raad van Verzet hadden wij zeker contact.

94070. De **Voorzitter**: Van welke aard was dat contact?

A. Omdat wij het verzet in al zijn vormen wilden stimuleren, hebben wij ook het werk van de Raad van Verzet gepopulariseerd en gestimuleerd, zoveel wij konden. Een zeer groot aantal aanhangers van „De Vrije Katheder” is werkzaam geweest in andere groepen onder de auspiciën van de Raad van Verzet, zowel in het begin, in 1942/1943, als later.

94071. De **Voorzitter**: Wanneer bent u met politieke artikelen begonnen? Is dat in 1944 geweest, zoals de meeste bladen hebben gedaan, of is dat pas na de oorlog gebeurd?

A. Artikelen van politieke strekking, die zich bezighielden met de vraagstukken van na de oorlog, zijn bij ons in 1943 en zeker in 1944 verschenen.

94072. De **Voorzitter**: Kunt u aangeven, in welke richting die artikelen gingen?

A. Hoe bedoelt u dat?

94073. De **Voorzitter**: Ik bedoel het zo: als u verschillende illegale bladen ziet (ik noem als voorbeeld „Christophoor”) zegt u: het ging in een bepaalde richting, b.v. in de richting van de Katholieke groepering. Was er ook een bepaalde richting te onderkennen in uw blad?

A. Neen. De algemene richting was: progressief en links. Wij stonden zeker op het standpunt van het socialisme; dat is in onze artikelen zeker tot uiting gekomen. In de eerste plaats hielden de

artikelen zich — zoals in de meeste bladen — bezig met die vraagstukken van de na-oorlogse tijd, die direct en concreet aan de orde zouden komen na de bevrijding: de berechting van oorlogsmisdadigers, de verhouding tot Indonesië, enz.

94074. De **Voorzitter**: Kreeg u berichten van Londen (misschien wel via de Raad van Verzet), of waren het uitsluitend radioberichten en dergelijke?

A. Van de Raad van Verzet hebben wij bij mijn weten nooit berichten doorgekregen. Misschien zijn bij ons berichten binnengekomen, die wij hebben gehoord van mensen, die ze uit de bronnen van de Raad van Verzet hadden, maar dan was het mij niet bekend.

94075. De heer **Stokvis**: Had u het gevoel op gelijke voet te worden behandeld met de andere illegale bladen?

A. Door wie?

De heer **Stokvis**: Door Londen.

A. Wij hadden wel het vermoeden, dat er tussen zekere bladen en Londen een contact bestond; dat hadden wij niet; als zodanig zouden wij ons niet-op-gelijke-voet-behandeld hebben kunnen voelen, maar voor mij zelf heb ik er eigenlijk nooit een ernstig bezwaar in gezien.

94076. De **Voorzitter**: Kwam het ook niet tot uitdrukking in het contact, dat u met de andere bladen had? Als die mededelingen van Londen zouden hebben gekregen en u had met de andere bladen contact, wisselde men die gegevens dan niet uit? Het zou voor de hand hebben gelegen.

A. Er is mij in ieder geval heel weinig van bekend geworden. Ik heb vrij uitvoerig de andere illegale pers gelezen, maar ik heb nooit uit de artikelen, die daarin stonden, de indruk gekregen, dat men uit Londen richtlijnen kreeg, hoe men zou moeten handelen. Eerder kreeg ik de indruk uit opmerkingen, dat men uit Londen betreffende het verzet weinig of niet werd voorgelicht of gestimuleerd.

94077. De heer **Stokvis**: U hebt hierover nooit gesproken met vertegenwoordigers van andere illegale bladen?

A. Over eventuele richtlijnen van Londen voor de illegale pers?

De heer **Stokvis**: En over het contact.

A. Neen.

94078. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat contact met Londen werd nooit gezocht?

K. Neen. Wij waren in zekere zin nogal voorzichtig met het opnemen van contact met andere groeperingen, ook omdat wij wisten, dat in andere groeperingen de voorzorgsmaatregelen niet altijd even streng werden genomen.

94079. De **Voorzitter**: Hoe ging het met de financiering van zo'n blad? Was het nogal gemakkelijk te doen?

A. In den beginne was de financiering niet zo moeilijk, omdat er betrekkelijk kleine kosten aan verbonden waren. Later hebben wij de uitgave bekostigd uit giften, die lezers ons deden toekomen via de mensen, die het blad verspreidden. Vooral toen wij omstreeks September 1944 in het dagelijks nieuwsbulletin begonnen, stroomde het geld vrij goed toe.

94080. De **Voorzitter**: Technische moeilijkheden met de uitvoering hebt u zeker niet gehad?

A. Dat wil zeggen: het was soms wel moeilijk. Het stencillen was gemakkelijk; daarvoor hadden wij altijd onze mogelijkheden, maar het was in latere jaren niet zo gemakkelijk om ons blad gedrukt te krijgen.

94081. De **Voorzitter**: Het was ook duurder.

A. Ook dat, maar dat was niet het bezwaar. Meestal was het bezwaar: aan iemand te komen, die er voor kon zorgen.

94082. De **Voorzitter**: U hebt geen pogingen gedaan om, eventueel via andere groepen, contact met Londen te zoeken?

A. Neen. Wij hadden trouwens de indruk, dat Londen betrekkelijk slecht was ingelicht over de toestand in Nederland en dat men daar betrekkelijk weinig verstandigs op dat punt zou kunnen zeggen.

94083. De heer **Stokvis**: U sprak zoëven over de arrestatie van meerdere redactieleden, maar uit uw opmerkingen is mij niet duidelijk geworden of deze arrestaties plaats hadden op grond van het feit, dat de betrokkenen werkzaam waren voor „De Vrije Katheder”, dan wel uit anderen hoofde.

A. Er zijn inderdaad een paar mensen gearresteerd geweest, die betrokken waren bij de verspreiding van ons blad en op grond daarvan zijn opgepakt. Er zijn er ook een paar geweest, die op grond van andere werkzaamheden, die niet of indirect met ons blad verband hielden, zijn gearresteerd.

94084. De heer **Stokvis**: Die arrestaties betroffen dus vooral verspreiders van het blad en niet redactieleden?

A. Er is één redactielid gearresteerd en niet teruggekeerd, nl. de heer *Veldman*. Hij is in 1944 gearresteerd bij het opnemen van contact met verzetsgroepen, die zich bezighielden met het bemachtigen van bonkaarten. Hij is gearresteerd, naar Duitsland gevoerd en niet teruggekeerd. Zijn arrestatie stond niet in verband met „De Vrije Katheder”.

94085. De heer **Stokvis**: Heeft de redactie aan het actieve directe verzet deelgenomen?

A. De redactie hield zich met het blad bezig en ook wel in beperkte mate met de verzorging van onderduikers, het verschaffen van bonkaarten, persoonsbewijzen, enz.

94086. De heer **Stokvis**: Dat was dus praktisch illegaal werk.

A. Ja, maar degenen, die deelnamen aan het directe, actieve verzetswerk, b.v. sabotagewerk, werden altijd verlost van hun werk in de redactiestaf, omdat dat te veel gevaar zou opleveren. Zo werden *Katan* en *Frijda*, die lid waren van sabotagegroepen, die ook de aanslag op *Seyffard* hebben uitgevoerd, van hun werk bij ons blad ontheven, omdat dit te veel gevaar voor het blad zou opleveren.

94087. De heer **Stokvis**: Maar bleven zij aangesloten bij uw groep?

A. Zij deden nog weleens wat voor ons en schreven nog weleens wat voor het blad, maar het contact werd zoveel mogelijk beperkt.

94088. De heer **Stokvis**: Denkt u, dat *Riezouw* ons nog andere mededelingen zou kunnen doen dan u ons hebt verstrekt?

A. Ik betwijfel het. Ik heb even met hem gesproken, maar ik vermoed, dat hij aan hetgeen ik heb gezegd niet veel nieuws zal kunnen toevoegen.

94089. De **Voorzitter**: U bent van het begin af bij het blad betrokken geweest?

A. Ja, *Riezouw* ook.

94090. De heer **Stokvis**: Geldt voor mevrouw mr. P. *Eldering* hetzelfde?

A. Die heeft later aan ons blad medegewerkt, dus niet van het begin af.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

A. F. WILLEBRANDS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 23 OKTOBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

KEES VIEHOFF,

oud 31 jaar, wonende te Amsterdam, studerende.

Hij legt de eed af als getuige.

94091. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie houdt zich op het ogenblik bezig met het contact, dat er is geweest tussen de Regering te Londen en het verzet.

Van het verzet heeft ook een belangrijk deel uitgemaakt de illegale pers. U hebt — als wij goed zijn ingelicht — bemoeiing gehad met „Je Maintiendrai” („J.M.”). Ik zou u willen vragen, of u ons daarvan iets wilt vertellen? Wanneer is u begonnen? Welke zijn uw bemoeiingen geweest, hetzij op redactioneel, hetzij op technisch gebied? Misschien kunt u een klein exposé geven?

A. „Redactioneel” en „technisch” lopen in deze periode zeer door elkaar heen. Aangezien ik de jongste redacteur was, heb ik met de technische kant van het geval veel te maken gehad. „J.M.” is in 1940 begonnen als „B.C.-Nieuws” en was toen volslagen a-politiek, zoals ik in die tijd ook was. Begin 1942 zijn er meer principiële artikelen in verschenen. Omstreeks — ik durf ge-n maand noemen, maar het was nog — begin 1942 is „B.C.-Nieuws” in contact gekomen met de illegale rest van de Nederlandse Unie; daarvan maakte ik deel uit. Het redactionele vaderschap tan de courant is toen door die groep overgenomen met het technische apparaat van het „B.C.-Nieuws”, dat toen bestond. Vlak vóór die overneming is de naam gewijzigd in „J.M.”.

94092. De **Voorzitter**: Was u van het begin af betrokken bij „Je Maintiendrai”, ook toen het nog „B.C.-Nieuws” heette?

A. Neen, de naam is gewijzigd vóórdat wij het overnamen. Ik was in Utrecht en maakte deel uit van een groep, die overgebleven was uit de Nederlandse Unie. Wij zijn in contact gekomen met het „B.C.-Nieuws”, dat een redactiestaf zocht. Wij zijn toen als zodanig er in getreden. Van die tijd af, eind 1942, ben ik aan „Je Maintiendrai” verbonden geweest. De voornaamste mensen waren C. *Vlot* en *Wüthrich*, die beiden gefusilleerd zijn. Zij hebben destijds de fusie tot stand gebracht van de in Utrecht werkende groep, die overgebleven was uit de Nederlandse Unie, en het „B.C.-Nieuws”, dat voornamelijk een zuiver verzetsblad was. Langzamerhand heeft „Je Maintiendrai” een meer principiële achtergrond gekregen.

94093. De **Voorzitter**: Kunt u enigszins aangeven, welke principiële achtergrond het toen kreeg?

A. Er zaten natuurlijk zeer veel elementen in van de Nederlandse Unie. In de beginnummers is ook veel geschreven over het Nederlands: socialisme. Anderzijds was er ook een belangrijke Katholieke groep. Ik herinner mij, dat men in Londen alles graag in bekende vzkjes wilde indelen, en soms werden wij uitgemaakt voor een blad van jonge Katholieke ambtenaren, dan weer voor een socialistisch blad. Geen van beide qualificaties klopte, maar wij hadden inderdaad veel Katholieke medewerkers.

94094. De **Voorzitter**: Het blad huldigde dus wat men met een modern woord noemt: het doorbraakbeginsel.

A. Volkomen. In die tijd kon het ook zeer positief gesteld worden, omdat er bij ieder een positieve inslag aanwezig was.

94095. De **Voorzitter**: „Je Maintiendrai” verscheen ook nogal veel in het Zuiden. Was dat een afzonderlijke editie?

A. Ik weet het niet precies meer. Misschien kan men het u precies zeggen bij Oorlogsdocumentatie, waarmede ik het destijds heb besproken. Het werd, naar ik meen, in een stuk of drie plaatsen gestencild. De belangrijkste plaats was het Vredespaleis. Daar hadden wij in het begin een oplage van ongeveer 6000. In Juli 1943 is het voor het eerst gedrukt, in Leeuwarden. Sindsdien is het gedrukt blijven verschijnen. De bedoeling was, dat het om de veertien dagen zou verschijnen, maar er kwam weleens iets tussen. Pas na Dolle Dinsdag is het in zeer vele plaatsen gedrukt, maar vóórdien is er altijd één editie geweest. In het begin was de oplage ongeveer 15 000, later 20 000 à 25 000.

94095. De **voorzitter**: Hoe groot was ongeveer de oplage, die u uiteindelijk bereikt hebt?

A. Ik weet het niet precies, maar ik denk, dat het in 1943—'44 gemiddeld 25 000 is geweest.

94097. De **Voorzitter**: Het blad werd dus op verschillende plaatsen klaargemaakt en gedrukt?

A. Gedrukt alleen in Leeuwarden, tot Dolle Dinsdag. Het zetten gebeurde niet alleen in Leeuwarden, maar het drukken wel. Van Leeuwarden uit werd het blad over het gehele land verspreid. Na Dolle Dinsdag is het in zeer vele plaatsen gedrukt.

94098. De **Voorzitter**: Maar was de inhoud van die edities gelijk?

A. Na Dolle Dinsdag waren de contacten te slecht en had men in het Zuiden, zodra dat bevrijd was, een eigen redactie, zelfs verschillende redacties.

Toen was er een kop-editie in Amsterdam, waarvan, voor zover zij doorkwam, door de andere edities werd overgenomen, maar overigens zorgden deze voor zich zelf. Dit is slechts gedurende een vrij korte periode gebeurd, nl. van Dolle Dinsdag tot de bevrijding. Toen was de richting van de politiek van het blad en van de groep bepaald.

94099. De **Voorzitter**: Heeft u nog moeilijkheden gehad met de technische uitvoering? Is de zaak soms in handen van de Duitsers geraakt en opgerold?

A. Wij hebben twee grote klappen gehad. De eerste keer was in Juli 1943. Toen is de organisatie van het „B.C.-Nieuws”, dus de oude organisatie, zeer zwaar getroffen, maar toen zijn wij als staf — wij hadden maar een kleine eigen organisatie — daar buitengebleven. Ik geloof, dat ik zelf de enige ben geweest, die een bezoek heeft gehad. Dat is heel gemakkelijk afgelopen, omdat ik niet thuis was. Verder hebben zij gern moeite meer gedaan. Van dat proces kan het Bureau voor Oorlogsdocumentatie u een verslag doen. Er was iemand gearresteerd, die een zakboekje vol adressen had.

In Augustus 1944, dus vlak vóór Dolle Dinsdag, zijn er weer arrestaties geweest. Toen is ons kantoor in Utrecht bezet en is daar o.m. de heer *Wüthrich* gearresteerd. Met deze arrestatie als begin zijn verschillende andere mensen gearresteerd.

94100. De **Voorzitter**: Ik wil u nu iets vragen over de strekking of het beginsel van uw blad. Men heeft weleens gezegd, dat de strekking van „Je Maintiendrai”, dat in het Zuiden uitkwam, meer overeenkwam met die van de Gestelse groep, welke uitmondde in de tolksbeweging, en dus een enigszins andere was dan die van de groep-*Vlot*. Is dat ook uw mening?

A. Neen. De topleiding van de politieke groep bestond zowel uit *Vlot* als uit *Schermerhorn*. Alleen in de slottijd zat *Vlot* gevangen en *Schermerhorn* niet. De broer van *Vlot* en ook andere medewerkers uit de begintijd zijn tot het einde toe aanwezig geweest.

94101. De **Voorzitter**: Een verschil, al was het een nuanceverschil, tussen die twee ziet u niet?

A. Neen. Ik zie geen belangrijk essentieel verschil.

94102. De **Voorzitter**: Heeft uw groep op de een of andere wijze contact met Engeland gehad?

A. Met het contact als groep heb ik weinig te maken gehad. Er zijn natuurlijk wel contacten geweest. *Vlot* had contacten, die ik niet kende. Ik weet ook niet hoe hij die had.

94103. De **Voorzitter**: Is daar nooit over gesproken?

A. Neen. De contacten, die ik zelf had, waren politiek onbelangrijk. Zij betroffen voornamelijk het uitwisselen van nieuws. Wat de politieke contacten betreft, weet ik alleen, dat zoveel mogelijk bladen en ook berichten, dikwijls via postduiven, werden doorgegeven en dat ook artikelen naar de overkant gingen. Henk *Brugmans* is naar de overkant geweest als exponent van de groep. Daarna is er natuurlijk veel contact geweest via het Zuiden. Het zuiver politieke contact had in het begin vooral *Wüthrich* in handen. Ik vermoed, dat het na zijn arrestatie — wij zaten toen in Amsterdam — via de Grote Raad voor de Illegaliteit is gegaan, de heer *Suurhoff*, het C.N.I. en natuurlijk ook de heer Schermerhorn, de mensen, die er voornamelijk voor gezorgd hebben.

94104. De **Voorzitter**: Hebt u ook uit Londen bepaalde richtlijnen ontvangen voor de illegale pers, waar uw blad ook toe behoorde?

A. In het begin heeft er niet veel respect voor Londen bestaan; dat is natuurlijk ten dele persoonlijk. Er waren zeer veel mensen, die vooral na de „Flitspuit“ en dergelijke niet heel veel meer voor inlichtingen uit die richting gevoelden. Wij hebben wel enkele keren — maar dat was vooral later — hulp gehad, doordat men ons cliché's heeft gestuurd. Wat — ik zou zeggen — de tijd 1943/44 betreft, waren wij ons er van bewust, dat Londen moeite deed, maar aangezien het England-Spiel daar doorheen werkte, waren wij altijd zeer huiverig. Het was altijd zeer romantisch contact te hebben en contact te krijgen, maar toch..... vooral niet te veel!

Daarbij kwam de ervaring. Wij bemerkten, dat men in Londen niet zo heel veel begreep van wat hier gebeurde. Als wij zagen, welke artikelen uit onze bladen werden overgenomen in het „V.N.“, dat uaar uitkwam, waren wij er niet tevreden mee. Een of ander schertsartikel uit ons blad is overgenomen, maar goede, principiële artikelen nam men heel weinig over. Radio Oranje heeft natuurlijk bewondering gehad, maar politiek schoot het er heel vaak naast, wat betreft de toestand, die zich hier aan het ontwikkelen was. Het was in zekere zin te begrijpen, omdat het er weinig inlichtingen over had.

94105. De **Voorzitter**: U sprak over de gevaren die u in het England-Spiel zag. Er zijn twee agenten geweest, *Grün (Brutus)* en *Bialosterski*; hebt u ook op de een of andere wijze contact met hen gehad?

A. Oorspronkelijk stonden bij de „B.C.-Nieuws“-groepvooral twee mensen aan het hoofd, namelijk een zekere *Adriaan de Bak* en *Kok van Pasen*. *Kok van Pasen* is weldra, ik zou haast zeggen een beetje uitgerangeerd, niet expres, maar hij had oorspronkelijk de organisatie van het „B.C.-Nieuws“ op touw gezet; hij was er een groot man in. Toen het „J.M.“ werd, groeide het hem een beetje over het hoofd; de staf werd groot: hij was er niet erg geschikt voor. Hij zocht het in ander illegaal werk, zoals het in die tijd veel voorkwam, dat men erg veel dingen tegelijk deed. Dat was voor ons aanleiding het contact met hem niet nauwer aan te houden dan nodig was, omdat het gevaarlijk was. Ik heb zelf voornamelijk het contact met hem behouden; hij is in den Haag blijven zitten en heeft daar veel contact gehad met de gedropte mensen. Daardoor heb ik uiteraard van tijd tot tijd iets van die *Brutus*-affaire meegemaakt, of laat ik zeggen: gehoord. Maar wij hebben er ons in het algemeen voor zover het kon verre van gehouden.

De illegaliteit bracht mee, dat, wanneer je één ding goed deed, het ging, maar dat, wanneer je er een ding bij ging doen, het allebei mis ging. Wij hebben ons niet met wapensmokkel e.d. beziggehouden. (Wij hadden voor de goede gang van zaken eigenlijk geen arrestaties nodig!).

Wij hebben enige keren een cliché van een boodschap van H.M. de Koningin gekregen via een parachutist. Ik kreeg van van Pasen cliché's van geallieerde foto's, maar veel om het lijf heeft het niet gehad.

94106. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat, wanneer men uit Londen in die richting berichten had kunnen verschaffen, u er iets aan had gehad, dat voor de illegale pers belangrijk was geweest?

A. Ik sta er enigszins sceptisch tegenover. Het is moeilijk om je weer helemaal in die tijd te verplaatsen, omdat toen zoveel andere

dingen een rol speelden, die je nu niet meer erg helder voor de geest staan.

94107. De **Voorzitter**: U hebt niet de indruk, dat u toen gezegd zoudt hebben: Als wij geregeld iets uit Londen kregen, zou dat van groot belang zijn?

A. Wij zeiden wel: Wat jammer, dat wij niet meer dingen krijgen. Wij hadden veel kritiek, maar ik geloof niet, dat er aanleiding is om te zeggen: Als ze in Londen dat en dat hadden gedaan, was het hier veel beter gegaan. Contact met de overkant bracht ook weer grote gevaren met zich. Ze hebben geregeld blaadjes afgegooid. Wij vonden het prettig, dat wij deze kregen, maar zou niet te weten, welke mogelijkheden daar lagen, kan ik niet zeggen: Wij hebben dat als een erg gemis gevoeld. Zolang men afgesneden was, miste men natuurlijk alles, wat hier niet was. Bovendien hadden wij de radio. Ik geloof niet, dat het essentiële dingen waren, die ontbraken. Natuurlijk zijn wij blij geweest met hetgeen zij hebben gegeven.

94108. De **Voorzitter**: Ik meende al begrepen te hebben, dat uw vrouwen in hetgeen u zoudt krijgen niet zo groot was. U zeide nl.: Wij hadden de indruk, dat men ons daar toch niet begreep.

A. Wat de politieke kant van de zaak betreft, inderdaad. Wij hebben wel veel belangstelling gehad voor de politieke beschouwingen van *Boisot*, die hier in 1943 of 1944 zijn gekomen. Die beschouwingen zijn veel verspreid, ook door onze groep, maar in het algemeen maakte datgene, wat ons bereikte aan meer serieuze beschouwingen, van die zijde geen diepe indruk op ons.

94109. De heer **Stokvis**: U was dus niet tevreden?

A. Wanneer je ontevreden bent, betekent dat, zo zou ik haast zeggen, dat je meer hebt verwacht, maar wij wisten ook wel hoe de personeelsbezetting in Londen was. Wij hebben er ons daarom bij neergelegd, dat men ons niet veel verschaftte.

94110. De heer **Stokvis**: Veel was het dus niet.

A. Op dit gebied niet.

94111. De heer **Stokvis**: U was dus met weinig tevreden?

A. Inderdaad.

94112. De **Voorzitter**: In October 1944 is er een stuk verschenen, dat door de linkersectie van de G.A.C. was ondertekend, naar aanleiding van een verzoek om een deputatie te zenden naar het Zuiden. Is u daarvan iets bekend? Heeft uw groep dat stuk mede-ondertekend? Er was een linker-, een midden- en een rechtersectie van de G.A.C.

A. Ik neem aan, dat ik er wel van op de hoogte ben geweest, maar ik moet eerlijk zeggen, dat ik er niet genoeg meer van weet.

94113. De **Voorzitter**: Het is een vrij uitvoerig stuk geweest, ondertekend door „Christoffoor“, „Je Maintiendrai“, „Het Parool“, „De Vrije Katheder“, de „Raad van Verzet“, „De Vrije Kunstenaar“, „Vrij Nederland“ en „De Waarheid“. Dat was de z.g. linkergroep van de G.A.C.

A. Ten aanzien van de G.A.C. zult u van mij weinig inlichtingen kunnen krijgen, want ik ben er nooit geweest. Ik weet er niet genoeg van om daaromtrent verklaringen af te leggen. Dan zult u moeten zijn bij de heer *Suurhoff* of *Piet Schmidt*, maar deze zit wat ver af, in Lybië, naar ik meen, als V.N.-commissaris. Prof. *Schermerhorn* weet er natuurlijk ook alles van, evenals de heer *Haveman*. Zij hadden het meest er mede te maken.

94114. De **Voorzitter**: Hebt u met de Perskern iets te maken gehad?

A. Ik ben eenmaal op een vergadering geweest, maar dat was helemaal aan het einde.

94115. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van de Perskern?

A. Mijn indruk was, dat ik die niet nodig had. Welke perskern bedoelt u? In 1943 is er ook een perskern geweest. Of bedoelt u die in Amsterdam?

De **Voorzitter**: U mag van beide perskernen iets vertellen.

A. In 1944 is er een contact geweest van de diverse illegale bladen, waarvan *Wüthrich* het secretariaat had. Dat is ook getroffen, toen ons bureau in Utrecht in 1944 is opgerold. Ik ben nooit bij dat contact geweest, maar ik weet, dat het zeer nuttig heeft gewerkt,

ook omdat er nog geen ander contact was. Wij hebben ook contact gehad betreffende de illegale bladen, nadat er al een uitvoerig politiek contact was in de adviescommissie. Dat was meer een technische kwestie en had, geloof ik, verder niet zo heel veel om het lijf.

94116. De **Voorzitter**: Hebt u met de technische kant nooit moeilijkheden gehad?

A. Ik zou haast zeggen: wij hebben nooit zonder moeilijkheden gezeten.

94117. De **Voorzitter**: In welk opzicht?

A. Om het blad gedrukt en vervoerd te krijgen.

94118. De **Voorzitter**: Zijn daarbij veel ongelukken gebeurd?

A. Wij hebben die twee grote klappen gehad, maar verder is er in onze organisatie niet bijzonder veel gebeurd. Natuurlijk zijn er wel eens mensen gepakt, maar er zijn nooit stukken van onze organisatie opgerold, behalve die twee grote klappen, die wij hebben gehad. De meeste illegale werkers hadden met meer dan één ding te maken, waardoor veel aparte slachtoffers zijn gevallen. In ons bevrijdingsnummer is een zevental mensen herdacht, van wie wij ons konden realiseren, dat zij de voornaamsten waren, die in ons werk waren weggefallen.

94119. De **Voorzitter**: Heeft u er enig idee van hoeveel mensen er ongeveer betrokken waren bij uw organisatie in haar geheel?

A. Dat kan ik niet zeggen, omdat ik geen grens kan trekken. Het grote aantal zat in het verspreidingsapparaat en ik weet niet hoever ik dat moet uitstrekken. Hoe groter het was, hoe beter.

94120. De **Voorzitter**: Heeft u ook contact gehad met de commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, generaal *Koot*, en, zo ja, hoe was de verhouding?

A. Voor zover ik weet, heeft onze technische organisatie met hem geen contact gehad. Alleen hebben wij heel in het laatst, enkele weken vóór de bevrijding, perskaarten van *Barend van Dam* gekregen.

94121. De **Voorzitter**: Hebt u in dit verband weleens van *Groeninix van Zoelen* gehoord?

A. Neen, wel in ander verband

94122. De heer **Stokvis**: Uit de verslagen van de Enquêtecommissie?

A. Neen.

94123. De **Voorzitter**: Heeft u contact gehad met de Centrale Inlichtingendienst en is dat contact van belang geweest?

A. Ik heb contact gehad met een zekere juffrouw *van den Wall Bake*. Ik meen, dat zij met de C.I.D. te maken had. Zij heette *Mientje*. Zij heeft voor mij veel nieuws, dat wij hadden verzameld, naar Engeland gestuurd. Zij was zo ongeveer bij ons op het nieuws geabonneerd. Wij kregen door ons verspreidingsapparaat veel nieuws en dat hebben wij aan haar doorgegeven. Ik meen, dat zij van ons ook de inlichtingen over de spoorwegen kreeg, die wij uit Utrecht ontvingen.

94124. De **Voorzitter**: Hoe was uw nieuwsvoorziening? U zei zo juist: door uw verspreidingsapparaat. Waren er ook andere wijzen, waarop u uw nieuws kreeg?

A. Ja, o.a. via journalisten. Wij hadden diverse mensen, zowel in den Haag als in andere plaatsen, die contact met journalisten hadden, die actief waren. Wij hadden *Frank Oremus* in Utrecht, die bij „De Tijd” was, die nogal wat te horen kreeg. Ik weet verder geen namen, maar ik meen, dat in andere plaatsen ook op die manier nieuws werd verzameld. Verder..... ja, natuurlijk via het verspreidingsapparaat kwam ook nieuws binnen. Wij hadden in Utrecht contact met een hoofdgenieur van de Nederlandsche Spoorwegen, die ons interne inlichtingen daarvan verstreekte. Het ging natuurlijk te hooi en te gras; je greep, wat je krijgen kon.

94125. De **Voorzitter**: Wat het financieren van uw blad betreft: hebt u dat altijd uit eigen middelen kunnen doen, of had u daarvoor een bepaalde methode? Was het moeilijk in die periode?

A. Wij hebben nooit bijdragen van de lezers gevraagd. Ik heb mij weinig met de financiële kant van de zaak beziggehouden. Het geld kwam voornamelijk binnen door een zekere groep, waarop men

rekenen kon, die in het begin voor een groot deel bestond uit oude Unie-contacten (dat was de oorspronkelijke redactie). Hoe het in de loop van de tijd is verbeterd, weet ik niet precies, maar zo tegen de helft van 1944 — ik weet geen precieze data — is het geld meer centraal gekomen van het steunfonds.

94126. De **Voorzitter**: Van het N.S.F.?

A. Ja. Zoals ik zeg: ik weet er geen precieze data van, want ik heb nooit met het binnenkomen van het geld veel omhanden gehad. Dat was voornamelijk het werk van *Anton Vlot* en de heer *Wiithrich*. Vermoedelijk zal de heer *S. O. Kuneman* u het een en ander over de financiën kunnen vertellen.

94127. De **Voorzitter**: Het totaal is tenslotte ongeveer geworden de Gestelse groep, het latere „J.M.”, zoals het bestond na de oorlog. Ziet u een ontwikkeling: dat het eerst de Uniegroep was, die iets andere doelstellingen had dan de Gestelse groep?

A. Wanneer men publicaties van de Uniegroep vergelijkt met die van de Gestelse groep, is er verschil, maar de tijden waren ver-anderd.

94128. De **Voorzitter**: Nu is juist mijn vraag: kan men zeggen, dat de groep uit elkaar is gevallen, gesplitst is, of dat er een evolutie van de Uniegroep naar de Gestelse groep is, waardoor het één geheel is geworden?

A. Ik zou zeggen: het laatste. Ik heb nooit een groot verschil tussen de Gestelse groep en de Uniegroep kunnen opmerken, maar ik was bij het begin van de zaak politiek vrij jong en dat spreekt in dezen ook een woordje mee.

94129. De **Voorzitter**: Na de bevrijding is het gewoon voortgezet?

A. Ja, en toen kwam er wel een splitsing; een deel van de mensen zei: „er moet zo gauw mogelijk een partij komen”; een ander deel zei: „laten wij wachten, de zaak is niet rijp”. Van de eersten was het de heer *Thonzassen*, die de meeste haast had, van de laatsten b.v. de heer *Brugmans*, ongeveer natuurlijk. Toen is enerzijds de volksbeweging gekomen en de meest actieve mensen zijn in de Partij van de Arbeid gesprongen.

94130. De **Voorzitter**: Maar dat werd vóór de bevrijding voorbereid in het politieke gedeelte van het blad, dat u uitgaf.

A. Ja.

94131. De **Voorzitter**: Men bereidde toch een ontwikkeling voor, zoals men die wenste na de oorlog?

A. Maar men is nooit gekomen tot het stellen van termijnen. De na-oorlogse ontwikkeling is ook anders geweest. In de oorlogseenheid hoorden wij nogal veel het geluid: De oude partijen komen toch niet terug. Na de bevrijding is het geheel anders gegaan. Daarom is het moeilijk te zeggen, of de na-oorlogse ontwikkeling anders is geweest dan men zich had gedacht.

94132. De **Voorzitter**: Men had over het algemeen wel de indruk, dat de illegaliteit ook nog een taak na de oorlog zou hebben?

A. Er zijn bij ons weinig mensen geweest, die daaromtrent plannen hadden. Ik geloof, dat „Je Maintiendrai” als zodanig in al die verenigingen van oud-illegalen erg weinig vertegenwoordigd is geweest. Dat kwam natuurlijk vooral daardoor, dat er voor onze mensen plaats was in de volksbeweging of de Partij van de Arbeid. Er was daar voor hen genoeg te doen. Het was voor hen niet nodig, een vereniging van „oud-strijders” te vormen. Wij hebben ook nooit reünies e.d. gehad.

94133. De **Voorzitter**: Dit is ongeveer hetgeen wij wilden vragen. Is er nog iets, dat naar uw mening van belang kan zijn en dat in dit verhoor niet naar voren is gekomen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter!

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstreekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

K. VIEHOFF.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 24 OCTOBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

Ir. JOHAN ATE VAN HEERDE,

oud 44 jaar, wonende te 's-Gravenhage, raadgevend ingenieur.

Hij legt de eed af als getuige.

94273. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met de verhouding tussen de Regering en de verzetsbeweging. Daarbij komen ook de verschillende verzetsgroepen ter sprake, waarbij ook behoort het Legioen van Oud-Frontsoldaten, het L.O.F., waaromtrent u, naar wij menen, ons iets zult kunnen vertellen. Kunt u ons een kart exposé geven hoe het is ontstaan, welke werkzaamheden het deed, welke mensen er toe werden aangetrokken, enz.?

A. Ik zal eerst iets zeggen van uit mijn eigen gezichtshoek. Direct na de capitulatie in 1940 had ik de bedoeling om op een of andere wijze door te vechten. Ik was erg boos. Enige dagen, nadat ik met dat plan was gaan rondlopen — ik wilde daarvoor alles organiseren — kreeg ik ambtelijk, ik was ingenieur Publieke Werken, contact met *De Tourton Bruijns*, inspecteur van de Domeinen, te Amsterdam. Nadat wij eerst hadden gepraat over zakelijke dingen — hij had veel contacten in Amsterdam —, kwam ook dit aan de orde en toen bleek, dat hij ook van plan was iets te gaan doen. Hij was bezig mensen te verzamelen; hij dacht mensen te kunnen aantrekken, met wie hij later iets zou kunnen doen; hij wilde archieven opzetten, enz. Enige dagen later kwam ik in gesprek met ir. *ten Bosch*, van de gemeentelijke telefoondienst. Deze had ook plannen, maar hij wilde zich hoofdzakelijk bewegen op het gebied van spionage, radioverbindingen, enz. Het resultaat was, dat wij met ons drieën enige vergaderingen hebben gehad en tot een doelstelling en een werkverdeling zijn gekomen. *De Tourton Bruijns* zou overleg voeren met andere groepen, werven, indelen, enz. *Ten Bosch* zou de inlichtingendienst, de spionage en alles, wat daarmee samenhangt, onder zich houden en ik zou het specifiek militaire werk doen.

94274. De **Voorzitter**: Was u alle drie oud-militair?

A. Neen. Ik was reserve-officier, *De Tourton Bruijns* was het niet en *ten Bosch* was er slechts zijdelings bij betrokken geweest. Wij hadden de afspraak gemaakt: wij doen het werk, totdat wij een betere leider vinden; dan treden wij terug. Zoals *De Tourton Bruijns* het uitdrukte: het kan mij niets schelen; als ik het geval in elkaar gezet heb en er komt een betere commandant, geef mij dan maar een mitrailleur, dan ga ik op de straat liggen.

Het ging heel aardig. Ik schat, dat wij in October — ik had een militaire indeling gemaakt — in totaal een vijf of zes duizend mensen hadden, die zich hadden opgegeven en die zich begonnen te organiseren.

94275. De **Voorzitter**: Waren deze mensen hoofdzakelijk militairen?

A. Vrijwel allemaal. Daar werd speciaal naar gezocht.

Wij kwamen intussen in contact met een groep, die in Amsterdam werkte, o.a. met de heer *Vervoorn* van de O.D. Wij zijn toen samengekomen en hebben gezegd het liefst samen een groep te willen vormen. Dat kon *De Tourton Bruijns* niet voor elkaar krijgen; hij heeft een bespreking gehad met overste *Westerveld* in den Haag.

94276. De **Voorzitter**: Wat denkt u dat daarvan de reden is geweest? Waren de doelstellingen verschillend?

A. Ja. De doelstelling van het L.O.F. was voorlopig zo weinig mogelijk doen, maar perfect organiseren, zoveel mogelijk wapens zien te krijgen en als wij zouden kunnen ingrijpen — daarop waren de plannen gebaseerd — dan in eens de volle mep er in werpen.

De doelstelling van de O.D. was niets doen tot de Duitsers de wapens hadden neergelegd, dan alleen orde en rust handhaven. Wij waren overtuigd, dat de Duitsers er uit zouden gaan. Men kon dus niet tot elkaar komen. Bovendien was *De Tourton Bruijns* nogal een autoriteit, een heerser, ik wil niet zeggen Fuhrer, maar een typische leider; hij wilde eigenlijk de lakens uitdelen en aan de andere kant zaten beroepsofficieren, die het niet van een burger wilden hebben.

94277. De **Voorzitter**: Waren er in uw groep helemaal geen beroepsofficieren?

A. Niet veel; wel waren er die-hards, die wilden vechten. De hele groep werd gearresteerd, de top van de O.D. en *De Tourton Bruijns*. In de processtukken kunt u daarover heel wat lezen. Het is een gevolg van het vele praten geweest; hij is later gestorven. *Ten Bosch* en ik hebben de touwtjes opgepakt en aan de andere kant werden de touwtjes van de O.D. opgepakt door overste *Versteegh*. *Ten Bosch* werd aangewezen voor de hele verbinding. Er werd toen een fusie voorbereid: onder de naam O.D. zouden wij werken met de werkelijke doelstelling van het L.O.F. De O.D. zou dus ook gaan vechten. Er is toen een nieuwe indeling gemaakt. De bedoeling was wapens te verzamelen en te vechten. Toen werd eerst *ten Bosch* en daarna overste *Versteegh* gearresteerd. Dit was een vrij ernstige spionnagezaak.

Na de arrestatie van *Versteegh* is door mij wederom contact opgenomen met de O.D. in de persoon van jhr. *Schimmelpenninck*, die eigenlijk de verbindingsman was tussen de O.D. en een andere grote groep. Ik ben toen bij de heer *Schimmelpenninck* geweest en ik heb toen verscheidene zaken met hem besproken. Toen ben ik zelf gearresteerd.

94278. De **Voorzitter**: Heeft u ook contact gehad met generaal *Röell*?

A. Ja, contact natuurlijk wel. Toen werd de heer *Schimmelpenninck* gearresteerd. Toen heb ik wederom getracht de touwtjes in handen te krijgen.

94279. De **Voorzitter**: Hadt u met deze arrestatie iets te maken?

A. In zijdelings verband.

94280. De **Voorzitter**: Zijn er toen nog meer gearresteerd of niet?

A. Zij hebben allen hun mond gehouden, onder leiding van de heer *Schimmelpenninck*. Daaruit is het tweede proces betreffende de O.D., waarbij een groep uit de O.D. was betrokken, voortgekomen.

94281. De **Voorzitter**: Weet u nog het tijdstip, waarop u contact heeft opgenomen met de O. D.?

A. Het eerste contact met de O.D., met de heer *Vervoorn* in Amsterdam, heeft plaats gehad einde 1940. De bespreking met *de Tourtons Bruijns* in den Haag is geweest op 3 April, althans einde Maart of begin April. Toen zijn de heren van de O.D. gearresteerd. Ik heb toen contact opgenomen met overste *Versteegh* in Mei, Juni 1941 ongeveer.

94282. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat, toen u het met de O.D. over de doelstellingen eens geworden was, men ook in de kringen van de O.D. die zelfde doelstellingen nastreefde?

A. Zonder twijfel. De O.D. had eigenlijk niet zeer veel in te brengen: de O.D. was veel kleiner dan onze groep; de O.D. had

een staf, maar verder hadden zij eigenlijk niet. Wij hadden overleg gepleegd met de secretaris van generaal *Duymaer van Twist*, waarvan het resultaat was, dat de leden van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm tot liet Legioen van Oud-Frontsoldaten (L.O.F.) mochten toetreden. De leden van de B.V.L. hadden er nl. bezwaar tegen tot onze groep toe te treden, omdat zij zich gebonden achtten. Secretaris van generaal *Duymaer van Twist* was de reserve-kapitein *Boulogne* van de staf van de eerste divisie. Wij hebben toen toestemming gekregen van generaal *Duymaer van Twist* om de leden van de B.V.L. over te nemen in het L.O.F. en in de O.D. Later is geprobeerd, dit weer ongedaan te maken, maar dat gelukte natuurlijk niet.

94283. De **Voorzitter**: Na uw arrestatie heeft u er niet meer mee te maken gehad?

A. Ik ben later weer vrijgekomen.

94284. De **Voorzitter**: Wanneer is u vrijgekomen?

A. Op 5 Mei 1945.

94285. De **Voorzitter**: Hoe had u zich het daadwerkelijk verzet tegen de vijand voorgesteld?

A. Er waren verscheidene mogelijkheden. B.v. een landing op de kust. Het land was verdeeld in vele vakken, waarvan er dan telkens twee naast elkaar gelegen vakken met één daarachter gelegen reservevak in actie zouden komen. Had er nu een landing in een van die vakken plaats, dan zouden alle mensen uit twee vakken in actie komen. Wij rekenden er op, dat ongeveer één procent van de Nederlandse bevolking dan mee zou doen, waartoe zij dan zo goed mogelijk bewapend zouden worden.

94286. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat u voldoende wapens zou hebben?

A. Wel, dat wij ze zouden krijgen. Wij hadden echter niet genoeg wapens.

Op het moment, dat de Engelsen landden, want van de Amerikanen was toen geen sprake — wij hadden er wel op gerekend, dat Duitsland in oorlog kwam met Rusland, want die konden zo niet naast elkaar blijven staan —, op dat zelfde moment zou het verkeer op de wegen worden ontwricht en zou tegelijkertijd worden doorgestoten naar die duinen, waar de Duitsers zaten, wat een volkomen desorganisatie zou worden. Wij hebben in de oorlogsdagen in 1940 geruchten gehoord van optreden van de N.S.B., die rondom den Haag wat georganiseerd had. Stel u voor, dat ze waren gaan vechten, want de N.S.B.-ers deden niets in 1940, wat zou het dan een chaos zijn geworden. Als je ineens met de gedachte landing, vechtend tussen de Duitse linies op zo'n moment doorkomt, gaat schieten, lawaai gaat maken, verbindinglijnen doorsnijdt, enz., enz., geeft dat een grote stagnatie en desorganisatie. Het was beter geweest dan helemaal niets te doen, want, als er werkelijk een landing was gekomen, en er was van binnen uit niets gebeurd, dan was er geen steen op de andere gebleven.

94287. De **Voorzitter**: Geloof u, achteraf gezien, dat het doeltreffend zou zijn geweest?

A. Ja..

94288. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was allemaal vóór de Atlantik Wall ontstond; toen werd de situatie wat anders.

A. Toen veranderde niets, want die kustverdediging was gericht naar zee, dus van het binnenland uit was er toen niets; net zo dom als in de buurt van Breskens, waar de geallieerden van binnen uit zijn gekomen en ze in de rug zijn gevallen. Daar heeft die grote linie ook geen doel gehad, want die stond de verkeerde kant op gericht.

94289. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het had natuurlijk de Engelsen langer tegengehouden. Dus u had een veel groter kracht moeten ontwikkelen om de zaak te desorganiseren. Het is de vraag of u dat had kunnen bevechten. Maar er is niets gebeurd.

A. Maar het was veel beter dan helemaal niets te doen, want die vloot schoot en die scheepskanons hadden een geweldige kracht. Als ze in de buurt van Haarlem waren geland en er werd daar gevochten, hadden ze zeker Haarlem plat geschoten. Wanneer er daar tegelijk binnenlandse strijd plaats heeft, doen de Duitsers niet

veel. Het is een geweldig iets met die partisanen, denk b.v. aan Tsjecho-Slowakije en dergelijke landen. Straatgevechten zijn ontzettend moeilijk, tenzij je er bommenwerpers op zet.

De heer **Stokvis**: En mitrailleurs!

A. Met mitrailleurs bereik je niet zoveel.

94290. De heer **Stokvis**: Hebt u de mensen ook geoefend of verwachtte u, dat ze spontaan op de juiste wijze zouden kunnen ingrijpen?

A. Ze moesten opgeroepen worden, maar geoefend konden ze niet worden. Daarom zochten wij naar oud-militairen.

94291. De heer **Stokvis**: Dat is natuurlijk een zwak punt! Oud-militairen, die jarenlang niet actief dienst hebben gedaan, hebben niet veel waarde.

A. Door hun enthousiasme wel; het waren vrijwilligers.

94292. De heer **Stokvis**: Maar met enthousiasme alleen komt men er niet.

A. De wapens, die wij toen kregen, hadden wij verzameld. Er slonden 180 000 geweren in een militaire loods in de buurt van Schiphol. Wij wilden proberen die buit te maken. Later zijn ze grotendeels verdwenen, maar toen, in 1940, waren die geweren er nog en alle bewakers waren ook bij onze organisatie; die zouden ons waarschuwen. Wij hebben toen gezegd: laten wij even wachten tot wij een betere bergplaats hebben; hier staan ze nog goed en veilig. In een ijsfabriek waren wij bezig vlammenwerpers te maken. Er waren oude Duitse voorschriften over vlammenwerpers. Toen hebben wij onder het mom van een spuitrichting voor vruchtbomen zelf een vlammenwerper gemaakt; we hebben er olie ingedaan, die we achterovergedrukt hadden en daarmee toen op de ijsfabriek een proef genomen; het ging prachtig, het apparaat spoot 25 meter; het moest natuurlijk nog veel verder spuiten, maar het begon al heel aardig te gaan.

94293. De **Voorzitter**: Maar hoe had u zich voorgesteld verder aan wapens te komen? Ook van geallieerde zijde?

A. Misschien, als het kon. U moet niet vergeten, dat wij zeer sterk hebben gerekend op het element verrassing. Het idee was het streng geheim te houden tot het zover was en dan verder te gaan met de wapens, die we konden krijgen.

94294. De **Voorzitter**: Heeft u ook gerekend op steun van de Nederlandse Regering in Londen?

A. Neen. Wel heb ik geprobeerd contact te krijgen met de Regering.

94295. De **Voorzitter**: Langs welke weg?

A. Door *Zomer*, de parachutist. Toen had *ten Bosch* een verbinding via broeder *Jozef* in Heemstede. Ik heb dit besproken met oud-burgemeester de *Vlugt* op een moment, toen deze oud-burgemeester dus afgezet was. Ik ben naar hem toegegaan, heb hem de plannen voorgelegd en gevraagd of hij mij politiek wilde adviseren. Dat heeft hij toegezegd. Ik ben verschillende keren om advies bij hem geweest. Zo is er een brief uitgegaan, die wij niet direct zonder meer naar de overkant wilden sturen, omdat er op dat moment legio verhalen waren, dat de heer *van 't Sant* niet betrouwbaar was. Die is toen gestuurd naar schout-bij-nacht, vice-admiraal *Fustner*, niet ondertekend. Langs dezelfde weg zouden wij direct bericht terug kunnen krijgen. Wij verzochten daarin iemand naar ons land te sturen, die de leiding van het verzet op zich kon nemen, met machtiging van Hare Majesteit; er kwamen nl. overal groepen en groepjes op, die gecoördineerd moesten worden.

94296. De **Voorzitter**: Heeft u later nog vernomen of dat bericht de heer *Fustner* heeft bereikt?

A. Neen.

94297. De **Voorzitter**: U heeft dus wel contact gehad met Londen?

A. Ja.

94298. De **Voorzitter**: Van de zijde van Londen zelf heeft u niets meer gehoord van enig contact?

A. Alleen van *Zomer*.

94299. De **Voorzitter**: Werd daarop gereageerd?

A. Ik heb in die tijd van Londen nooit antwoord gehad.

94300. De heer **Stokvis**: En die tijd was?

A. Tot 18 November 1941.

94301. De **Voorzitter**: U ontving de uitzendingen van Radio Oranje waarschijnlijk ook wel in de eerste tijd. Hoe ging dat?

A. Over de gewone radio.

94302. De **Voorzitter**: U heeft toch ook contact met Londen gehad?

A. Dat ging over de afdeling van *ten Bosch*: die had een zender.

94303. De **Voorzitter**: Heeft die wat bereikt? Heeft die contact opgenomen?

A. Neen. Die zijn allen gearresteerd en later omgekomen.

94304. De **Voorzitter**: Waren de berichten, die u via *Zomer* naar Londen stuurde, alleen van militaire aard of ook van politieke aard?

A. Neen, alleen van militaire en economische aard. Er was nl. gevraagd, ook zooveel mogelijk economische berichten te geven, over de voedselvoorziening, enz., en militaire berichten. De oud-mariniers b.v., die een soort lijfwacht vormden, spionneerden over de gehele kust alles af. Op Schiphol zaten voorts aannemers, die alle berichten doorgaven, die zij konden krijgen.

94305. De **Voorzitter**: Heeft u ook nog contact gehad met andere organisaties? B.v. met de toen bestaande Oranjewacht van ir. *de Boer*? Of met de Stijkel-groep en de Geuzen-organisatie?

A. De Geuzen-organisatie was al zeer spoedig opgeruimd. Met deze organisatie heb ik nog eens contact gehad in de persoon van *van der Putten*; die is toen ook gearresteerd. Met de Stijkel-groep heb ik nooit contact gehad.

94306. De **Voorzitter**: Dan was er ook nog een groepje studenten uit Amsterdam: Nederland Vrij. Heeft u daarmee ook nog enig contact gehad?

A. Neen, in het geheel niet.

94307. De **Voorzitter**: Weet u misschien ook, of zij contact hebben gehad met enige andere leider van uw groep? Naar onze informaties luiden, heeft er enig contact bestaan.

A. Het is mogelijk, maar ik heb daarvan nooit iets bemerkt.

94308. De **Voorzitter**: De heer *de Boer* is toen naar Londen gegaan en heeft daar rapport uitgebracht o.a. over de O.D. Heeft u daarover nog iets gehoord, later van de Oranjewacht?

A. In Amsterdam-Oost was de commandant een reserve-kapitein; die is indertijd naar Engeland overgestoken, terwijl hij de vorige avond op een vergadering nog over de organisatie gesproken had; hij heeft daarvan toen aan niemand iets medegedeeld. Dat is hem nogal kwalijk genomen. Hij was zeer geheimzinnig. Later is hij kolonel geworden. Deze heeft natuurlijk aan de overkant alles van die organisatie kunnen vertellen; hij was vrij nauw bij het overleg betrokken.

94309. De **Voorzitter**: Is hij wel in Londen aangekomen?

A. Hij is in Londen kolonel geworden.

94310. De **Voorzitter**: Heeft u er ooit iets van bemerkt, dat hij aangekomen was?

A. Wij wisten er niets van, dat hij zou gaan. Hij is doodeenvoudig weggebleven.

94311. De **Voorzitter**: Heeft u later ooit gehoord, hoe de Nederlandse Regering gereageerd heeft op het rapport van ir. *de Boer*?

A. Neen. Tot November 1941 heb ik het zeer intensief meegemaakt; toen ben ik uit de circulatie gekomen. Ik heb mij, toen ik vrijgekomen was, er verder zo weinig mogelijk mee bemoeid.

94312. De **Voorzitter**: Het initiatief tot samensmelting van het L.O.F. met de O.D. is van u zelf uitgegaan, omdat u het onjuist achtte, al die afzonderlijke groepen te behouden?

A. Ja. Ik ben toen op bezoek geweest bij de heer *Vorrink*, die in Amsterdam ondergedoken was.

Ik heb met hem een bespreking gehad. *De Tourton Bruijns* zei vóór zijn arrestatie eens: *Vorrink* is een van onze toppen, een van mijn organisatorische adviseurs, want omdat *De Tourton Bruijns* de organisatorische aangelegenheden had, had hij contact met *Vorrink* en met een generaal, ik ben de naam vergeten, in Ede of Wageningen; aeze is later commandant geworden van een deel van de O.D.

94313. De **Voorzitter**: Had u het op prijs gesteld, als u meer contact had gehad met Londen?

A. Ja.

94314. De **Voorzitter**: U hebt natuurlijk van deze zijde veel moeite daarvoor gedaan. Hebt u de indruk, dat er onvoldoende van Londen uit is geantwoord?

A. Mijn indruk was, maar dat heeft geen waarde, dat ze er over grinnikten aan de overkant, of dat ze geen tijd of geen mensen er voor hadden. Mijn indruk was, dat wij op een muur stootten. Ik kon er niet komen, ik ontving geen antwoord op onze vragen, wij stonden voor een muur.

94315. De heer **Stokvis**: En u had de indruk, dat er wel antwoord had kunnen komen?

A. Ja zeker; toen *Zomer* hier was gedropt, had hij van alles kunnen meenemen.

94316. De **Voorzitter**: Gingen uw vragen altijd naar de heer *Furstner*?

A. Neen, alleen die ene brief. De andere dingen gingen gewoon, met de gewone post, met alle tekeningen en dergelijke, naar de overkant.

94317. De **Voorzitter**: Langs welke weg?

A. Er waren verschillende wegen. In de eerste plaats *Zomer*, verder broeder *Jozef*; dan was er verder de groep van overste *de Vries* in Heiloo; die stuurde tekeningen, enz. met bootjes, wat achteraf bleek juist te zijn. Een tandarts heeft dikwijls bootjes laten starten. De tekeningen en pakken werden in de bootjes geladen en dan gingen de Engelandvaarders naar de overkant.

94318. De **Voorzitter**: Is u gezegd, dat die zijn aangekomen?

A. Neen, maar ik weet wel, dat er verschillenden zijn aangekomen. Bepaalde stukken werden te bestemder plaatse gedeponeerd, andere zijn in de archieven gekomen.

94319. De **Voorzitter**: Vond u de O.D. de meest geschikte organisatie, de meest aangewezen, voor een overkoepeling?

A. Ja, om daarmee samen één nieuwe organisatie te vormen, want de andere waren allemaal onbelangrijk. Ze waren geen van alle landelijk georiënteerd. Ze zeiden het wel, maar ze waren het niet. Ik hoorde in Rotterdam van een organisatie, die 600 000 leden had. Dat vond ik wat veel en daar ben ik niet naar toe gegaan. Dat waren de Oranje Leeuwen of iets dergelijks.

94320. De heer **Stokvis**: Zijn de leden van het L.O.F. op de hoogte gebracht van de samenbundeling met de O.D.?

A. Ja, er is een circulaire uitgegaan.

94321. De **Voorzitter**: Heeft dat nog moeilijkheden met uw leden veroorzaakt?

A. Neen, ik heb zo democratisch mogelijk geprobeerd van tevoren in het L.O.F. hiervoor een regeling te krijgen.

94327. De heer **Stokvis**: Men ging daarmee dus accoord?

A. Volkomen.

94323. De heer **Stokvis**: Had u de indruk, dat men in de O.D. ook accoord ging met de enigszins gecamoufleerde doelstelling van het L.O.F.?

A. Ik heb weleens het gevoel gehad, dat verschillende mensen van de oude O.D., dus van vóór en tijdens de fusie, dat niet precies geweten hebben. Er waren verscheiden beroepsofficieren bij.

94324. De heer **Stokvis**: Dat is u later gebleken?

A. Ja. Ik heb in Amersfoort, tijdens het eerste O.D.-proces, veel van die mensen gesproken. Toen was er van een fusie over het algemeen nog geen sprake.

94325. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat wat u gedaan hebt bij het L.O.F. om de mensen op de hoogte te brengen, men dat bij de O.D. ook gedaan heeft?

A. Inderdaad. Men heeft er zich wel mee verenigd, maar er was bij de O.D. ook weerstand, vooral bij de officieren, die zeiden: Wij hebben gecapituleerd en daarmee afgelopen.

94326. De heer **Stokvis**: Wanneer heeft het L.O.F. opgehouden te bestaan als zelfstandige groep?

A. In de tweede helft van Juni 1941.

94327. De heer **Stokvis**: Toen was dus praktisch de fusie tot stand gekomen?

A. Ja.

94328. De heer **Stokvis**: Werkelijke verzetsdaden zijn door het L.O.F. niet gepleegd, daar deze buiten de doelstelling vielen?

A. Inderdaad, maar wij hadden er niet aan kunnen ontkomen. Ik heb gezegd: Spionage? Dan er uit en een aparte groep vormen.

94329. De **Voorzitter**: Ging dat gesprek van u met *Vorrink* over een bepaalde doelstelling of alleen over inlichtingen op politiek terrein?

A. Ik vond mij zelf zo vreselijk eenzaam daarboven, toen ik daar alleen met een illegale organisatie zweefde. Ik wilde houvast hebben. Ik was 33 jaar, dus nog vrij jong, en als je dan plotseling daar voor komt te staan . . . . Ik ben toen naar *Vorrink* gestapt en werd met enige moeite bij hem toegelaten. Hij trok eerst natuurlijk een lelijk gezicht.

94330. De heer **Stokvis**: Waarom natuurlijk?

A. Hij was ondergedoken. Dan komt er plotseling iemand aan zijn adres en zegt: Hier is *Vorrink*, kan ik die even spreken? Zodoende keek hij eerst wel wat lelijk, maar ik heb hem toen de zaak uitgelegd. Dal was vlak voor de fusie. Ik heb gezegd: Zullen wij de fusie aangaan, ja of neen, en wilt u de leiding nemen? Dat kon hij niet. Hij heeft mij toen een pamflet voorgelezen, dat hij had samengesteld voor de illegale pers over de langzaam-aan-actie. Zij hadden het idee zeer kalm onder de grond te wroeten; dat was ons echter niet genoeg. Wij wilden niet volstaan de zaak te vertragen. Wij achtten het niet voldoende, dat, wanneer Fokker tien vliegtuigen moest bouwen, er dan maar vijf gemaakt werden; wij stonden op het standpunt, dat de Duitsers er dan geen een moesten hebben. Nadat ik *Vorrink* nog een keer had ontmoet, is het contact gestaakt.

Later heb ik nog met *Vorrink* in hetzelfde concentratiekamp gezeten. De situatie was op een gegeven ogenblik zo, dat ongeveer 1000 man in het z.g. Russenlager stond; wij hadden dorst en honger; wij hadden daar de halve nacht gestaan en 's ochtends stonden wij er nog; wij konden niets krijgen. De heer *Vorrink* was toen in die Russenbarak; ik heb toen gevraagd of *Vorrink* daar was, maar hij kwam niet. Ik heb toen gezegd: ik heb hier verschillende waardevolle dingen; die zijn wij toch allemaal kwijt, die zien wij nooit terug. Ik heb ze toen aan de heer *Vorrink* willen geven. Deze vond het echter veel te gevaarlijk om uit de barak te komen en met ons te spreken. Hij mocht per se niet met de anderen spreken.

De heer **Stokvis**: En aan dat voorschrift wenste hij zich klaarblijkelijk te houden!

94331. De **Voorzitter**: Is er nog iets, dat u van belang acht aan ons mede te delen?

A. Dit verhoor betreft niet hetgeen voorgevallen is in de tijd, die ik in het kamp heb doorgebracht. Ik heb in dat kamp ook de heer *Schouten* en de heer *Hingers* nog meegemaakt. Die waren geweldig goed.

De **Voorzitter**: Neen. Het verhoor betreft speciaal het eventueel contact van de illegaliteit met Londen.

Ik dank u voor de door u verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

J. A. VAN HEERDE.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 24 OCTOBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JHR. WILLEM ROELL,

oud 77 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
gepensionneerd luitenant-generaal,

oud-commandant van het veldleger en van de Vesting-Holland.

Hij legt de eed af als getuige.

94332. De **Voorzitter**: Wij zijn gekomen aan punt *h*, dat luidt: het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Het gaat hier om het contact, dat heeft bestaan van de zijde van de Regering ten opzichte van de verzetsbeweging en van de zijde van de verzetsbeweging met de Regering in Londen. Als zodanig komen in aanmerking belangrijke organisaties, waartoe wij ook de O.D. rekenen. Omdat u zich daarvoor in de aanvang sterk hebt geïnteresseerd, zou ik u willen vragen of u ons een kort exposé zoudt willen geven van de beginperiode.

A. Mijn optreden is in tweeën te verdelen. Heel kort na de inval op 10 Mei ben ik begonnen met te zeggen: zij moeten er uit! Ik heb met allerlei heren, die daarvoor in aanmerking kwamen, contact gezocht, hetgeen op zich zelf een nogal gevaarlijk werk was; het is echter goed afgelopen. Op zekere dag stond ik op de tram, er stond een zeer vertrouwde conducteur achterop.

94333. De **Voorzitter**: Dat is het verhaal, dat u in de bijlage hebt gedaan.

A. Ja, ik heb hem niet meer gezien.

94334. De heer **Stokvis**: Net is wellicht toch nuttig, dat de getuige dit verhaal doet, omdat de bedoelde bijlage niet voor publicatie bestemd was.

De **Voorzitter**: Bij punt **a** hebt u een bijlage overgelegd, waarop staat, dat zij niet voor publicatie was bestemd.

A. Omdat er namen in werden genoemd.

94335. De **Voorzitter**: Dus niet zozeer om de materie?

A. In het geheel niet om de materie. Er werden namen van kameraden in genoemd. Dat vond ik niet billijk. Het was een stuk, dat ik niet voor publicatie had bestemd, doch meer voor memorie voor mij zelf had opgemaakt.

94336. De **Voorzitter**: Zou u dan willen meedelen, wat u daarvan meent te kunnen meedelen?

A. Stukken, op die tijd betrekking hebbende, heb ik niet kunnen meebrengen, want zij zijn haast alle door de Duitsers gestolen; ook naderhand, toen *Slagter* en *Poos* — zij zullen wel zijn doodgeschoten — hun hoogtij vierden en *razzia's* hielden, zijn er gestolen.

Ik ben direct begonnen verschillende mensen om hulp te vragen, hetgeen blijkbaar de aandacht heeft getrokken. Ik ben toen zeer spoedig gevangengenomen en behoorde tot de z.g. Ehrengesels. In Buchenwald zat ik gevangen met Indische doktoren, wie ik heb gevraagd, wat ik moest voelen om een hartgebrek te hebben, het enige,

dat niet kon worden nagegaan. Ik heb geveinsd, dat ik een hartgebrek had, en ben toen zeer spoedig in vrijheid gesteld en in Nederland teruggekeerd. Beloften hebben de Duitsers niet van mij gevraagd. Zij hebben mij zeer rustig laten lopen. In het begin moest ik mij zo nu en dan komen melden op een bureau van de Duitsers op het Binnenhof, in de hoek bij het oude goudsmidshuisje. In Buchenwald ben ik niet slecht behandeld. Er zijn wel verschillende van ons gestorven, maar de behandeling was behoorlijk; wij waren dan ook Ehrengesels.

Toen ik weer terug was, eind Januari 1941, heb ik eerst het werk zelf ter hand genomen en is de naam O.D. geboren. Jhr. *Johan Schirmmelpenninck* was mijn medeleider. Hij was economisch candidaat aan de hogeschool te Rotterdam en toen tijdelijk hoofd van de wijnhandel *Mähler Besse* in de Anna Paulownastraat te den Waag. *Schirmmelpenninck* was een neef van mijn vrouw en had een uitstekende secretaresse, mejuffrouw de *Koning*, met wie nooit iets is gebeurd. Wat zij heeft gedaan, kan alleen een vrouw met slimheid en moed doen; zij heeft heldendaden verricht. *Schirmmelpenninck* had ook een adjudant bij zich, nl. *Ton Abbenbroek*, die in 1941 is doodgeschoten. In die tijd zijn ook verschillende andere heren, onder wie collega's van mij, gevangengenomen en doodgeschoten. Ik heb toen de ondervinding opgedaan, dat er helaas al zeer veel naijver was gekomen in de verzetsbeweging. Dat was zeer jammer. Het ging er slechts om het werk zo goed mogelijk te doen. Platweg gezegd vond ik het eigenlijk jalouzie onder elkaar. Daardoor zijn er naderhand ook mensen in de verzetsbeweging gekomen, wier karakter ik nu niet zo hoog aansloeg; velen hebben het werk op een zeer domme manier gedaan en zijn als slachtoffer gevallen.

94337. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat u de oprichter van de O.D. bent. Welke doelstelling had u daarbij voor ogen?

A. De officiële doelstelling was om orde te scheppen, wanneer de Duitsers weg waren.

Toen ik in Buchenwald was, ben ik door een van die heren geïnterpelleerd. Hij zei: „Haben Sie die Absicht eine neue Armee zu schaffen?“. Hierop zei ik: „Wenn Sie mir die Waffen geben, gerne, mit Heugabeln und Sensen ist es leider nicht möglich“. Hierop is hij weggegaan en ik heb nooit meer last gehad.

94338. De **Voorzitter**: U hebt in de bijlage, die u ons heeft gestuurd, toen u het had over het vormen van een nieuw leger, gezegd:

„Ik begreep, dat dit „zwart“ moest geschieden, maar ik voelde tegelijk, dat er camouflage kon gevonden worden in het begrip „zodanig nieuw leger is alleen bestemd om op te treden om orde en rust te bewaren als de Duitsers aftrekken.““.

U dacht dus aan camouflage, maar uw directe doelstelling was . .

A. . . . . . hen er uit te gooien, als het mogelijk was. Dat was mijn enige doelstelling. Ze waren er in gekomen, ze moesten er ook weer uit.

94339. De **Voorzitter**: Ik vraag dit, omdat de doelstelling nogal eens gewijzigd is. De heer *Dogger* zegt in zijn rapport:

„Het beschreven Driemanschap ging nu van het volgende uit: Als Deutschland ineenzakt en de Duitsers daardoor Nederland zullen verlaten, of als ons grondgebied op een andere wijze zal worden bevrijd, zal er een vacuum ontstaan in de regeering van het Moederland. In dezen tijd van overgang moet het Nederlandsche Volk, dat onder de bezetting is geweest, geregeerd worden door Nederlanders, die zelf de bezetting meegemaakt hebben.“.

Hieruit blijkt dus, dat hij de doelstelling ziet als een in actie komen, wanneer de Duitsers wegtrekken, terwijl u tegen hen wilde optreden, wanneer zij er nog waren.

A. Als zij wankelden. Wij hadden wel wat wapens, maar die waren bij elkaar geharkt. Al met al was het niet veel. Ik begreep natuurlijk heel goed, dat het onmogelijk was direct tegen de Duitsers te gaan

vechten. Dat zou dan een ondergrondse strijd moeten zijn geworden met knokploegen, wat zeker veel onnodige offers zou hebben gevraagd.

94340. De **Voorzitter**: Het Legioen van Oud-Frontstrijders, het L.O.F., had die doelstelling ook.

A. Ja, het was wel een met ons verbonden organisatie, maar zij stond toch niet helemaal op hetzelfde standpunt.

Onze doelstelling was om, wanneer de algemeen strategische toestand in Europa zo was, dat men een aftrekken van de Duitsers, althans een wankelen zou kunnen verwachten, zoals wij dit later hebben gezien op Dolle Dinsdag, op een dergelijk ogenblik een enigermate georganiseerde groep bij elkaar te hebben. Daarom had ik met *Duymaer van Twist* afgesproken om de B.V.L. te gebruiken. Daarin waren haast allemaal mensen, die te vertrouwen en in verbanden georganiseerd waren.

94341. De **Voorzitter**: Was het dan geen bezwaar, dat het zo'n grote organisatie was? Zij telde 100 000 man. En dat voor een illegale organisatie!

A. Maar dat behoefde men toch niet te weten. Alleen de kopstukken moesten het weten. Zij hadden de mensen in eigen hand. Maar ik ben het met u eens: al doende leert men. Misschien zou ik het, als ik het morgen weer moest doen, anders doen.

94342. De **Voorzitter**: Ik heb voor mij het rapport, dat de heer *den Boer* heeft uitgebracht. Hij heeft het daarin over de organisatie van de O.D. en deelt dan mede, dat het standpunt van de heer *Westerveld*, die de eerste chef staf is geweest, het volgende was:

„Tegen de Duitsers kunnen wij niet agressief optreden. Zij zijn hiervoor te sterk in aantal en zouden ons vernietigen. Wij moeten dus stil afwachten, tot de „heeren” om welke reden dan ook, uit ons land terugtrekken. Dan is het moment voor ons gekomen. Er moet dan een voorloopige Regeering gevormd worden en in iedere plaats moet de organisatie optreden, om de overheidspersonen, die goed zijn, te steunen en verkeerde elementen te verwijderen.”.

Hier ziet men als doelstelling „als men wegtrekt”, maar er staat bij, dat men een voorlopige Regering wil vormen. Ik kom ook in andere stukken tegen, dat men een Driemanschap had. Uit wie bestond dat Driemanschap?

A. Heb ik dat gezegd?

De **Voorzitter**: De heer *Dogger* zegt in zijn rapport, dat er een Driemanschap heeft bestaan, dat uitging van de gedachte, die ik heb voorgelezen.

A. Ik heb de indruk, dat *Dogger* heeft gezinspeeld op zijn chefs. Zijn chefs waren *Schimmelpenninck* en ik. Naderhand, toen *Schimmelpenninck* gevangen is genomen, zijn er andere heren gekomen.

94343. De **Voorzitter**: Na *Schimmelpenninck* is *Tibo* gekomen?

A. Ja.

94344. De **Voorzitter**: Van een Driemanschap is u niet iets bekend?

A. Neen, ik heb mij er nooit voor opgeworpen.

94345. De **Voorzitter**: De heer *Schimmelpenninck* zou hebben gemeend een Driemanschap te moeten vormen, ten aanzien waarvan hij dacht, dat het goed zou zijn, dat er een burger bij was. De heer *Schimmelpenninck* is die burger geworden.

A. Ik herinner mij, dat hij prachtige portretten — hij woonde boven *Ziegler* — van ons heeft laten maken om deze het volk te tonen. Ik was er erg tegen. Die portretten zijn erg gevaarlijk geweest en hebben in ons proces een grote rol gespeeld.

94346. De **Voorzitter**: Komt het u misschien nu voor de geest, wie die drie heren zouden kunnen zijn?

A. Dan zou ik een van de twee zijn geweest, maar wie de ander is geweest, weet ik niet.

94347. De **Voorzitter**: De naam *de Jonge* is ook wel genoemd.

A. Ja, dat is best mogelijk. De gewezen gouverneur-generaal! Maar hij heeft nooit actief medegedaan, hij heeft zich nooit in de illegaliteit bewogen.

94348. De **Voorzitter**: De heer *Dogger* schrijft:

„Hij — de heer *Schimmelpenninck* — stelde zich daarom voor een Driemanschap te vormen, waarvan twee leden burgers waren. Zoo liet hij na lang beraad zijn keus vallen op twee Nederlanders, een militair en een burger, wier namen ik Hare Majesteit noemde. Dezen vond hij spoedig bereid. Zij stelden echter de voorwaarde, dat Jhr. S. de derde burger in het Driemanschap zou worden.”.

A. Dat is best mogelijk, dat kan de heer *de Jonge* zijn geweest. Het zou mij echter verwonderen, als *de Jonge* zich toen bereid zou hebben verklaard, het is hem althans bij mijn weten nooit gevraagd.

94349. De **Voorzitter**: Ten aanzien van de taakstelling van het Driemanschap zegt de heer *Dogger* in zijn verslag:

„Het Driemanschap stelde zich daarom tot taak: direct na de bevrijding van het Moederland voor Hare Majesteit de Koningin de Regeering in handen te nemen.”.

Wat verstond men daaronder? Dat is iets anders dan: als de Duitsers vertrokken zijn, gaan wij orde en rust handhaven.

A. Ik geloof, dat wij ons voorstelden, dat het in zulk een geval in Holland een chaos zou zijn. Wij moesten daarin zo spoedig mogelijk orde scheppen, maar hoe wij dat moesten doen, wist ik nog niet duidelijk.

94350. De **Voorzitter**: Er staat bij:

„Om dit „Voorloopig Bewind” ook in staat te stellen kwaadwilligen haar wil op te leggen, moest een militair georganiseerd apparaat opgebouwd worden. Het Driemanschap was bovendien daartoe gedwongen, omdat zij moest beginnen met eenheid te brengen in alle bestaande militaire organisaties.”.

Er bestonden immers vele militaire groeperingen.

A. Het apparaat was zeer weinig militair georganiseerd.

94351. De **Voorzitter**: Er zaten natuurlijk wel veel militairen in.

A. Wij zijn weleens gedoodverfd als uitsluitend een organisatie van militairen. Het liep allemaal wat door elkaar heen.

94352. De **Voorzitter**: *Schimmelpenninck* was ook geen militair en toch chef staf.

A. Het is gedaan om er een naam aan te geven.

De heer *Stokvis*: Het was een militaire benaming!

94353. De **Voorzitter**: Ik herinner mij, dat *Six*, die later chef staf is geworden, het bezwaar maakte, dat hij oorspronkelijk geen staf-officier was. Hij vond het dus een militaire functie.

A. *Six* heeft het overgenomen van *Tibo*.

De **Voorzitter**: In Augustus 1942?

A. *Tibo* was al lang gevangengenomen. Ik zelf ben de tweede keer gevangengenomen op 28 Augustus 1942 en daar eindigt eigenlijk hetgeen ik heb kunnen doen. Ik heb toen alle processen doorgemaakt met alle heren samen. Toen is *Six* opgetreden. Ik heb niet geweten, wanneer hij is opgetreden.

94354. De **Voorzitter**: *Six* is opgetreden in Augustus 1942 en heeft daarvoor contact gehad met *Versteegh*.

A. *Versteegh* was een uitstekend man. Hij is ook doodgeschoten. Hij heeft het verzetswerk van de O.D. gedaan in Amsterdam.

Generaal *Koot* was een van mijn vrienden, ook in het verzet, meer dan *Six*. *Six* heeft uitstekend werk gedaan, maar *Koot* is de man geweest, die, van den beginne af, zeer veel heeft gedaan. Hij heeft trouwens ook de Willemsorde gekregen en zeer terecht.

94355. De Voorzitter: Had u zich die voorlopige Regering gedacht als een militaire Regering?

A. Een militaire Regering, dat nooit, want militairen zijn daar ongeschikt voor. Ik had mensen op mijn levenspad ontmoet, die wel daarvoor geschikt waren, misschien *de Jonge*, een man met een ongelooflijk verstand. Candidaten daarvoor herinner ik mij echter niet, maar ik zou onder geen enkel voorwendsel een pronunciamiento daarvan gemaakt hebben. Ik zou hun wel een lichaam naast hen geven, waarop zij konden steunen. Ik zou hen dus een soort van strijdmacht in handen geven, waarvoor die oude groep van *Duymaer van Twist* gebruikt kon worden.

94356. De Voorzitter: Hoe stond u tegenover de politieke groeperingen, die er waren van vroeger?

A. Ik heb mij bij mijn werk losgemaakt van elke politieke groepering. Ik heb gezegd: alles, wat de wagen mee wil trekken, moet meetrokken. U herinnert zich, dat in die tijd de in Nederland aanwezige communisten ook hard hebben meegewerkt. Ik zag maar één doelstelling: de Duitsers er uit. Er zijn onder de communisten zeer sterke mannen geweest. De communisten hebben zeer veel mensen verloren en met grote moed, maar daarom waren zij, m.i. bij en na de bevrijding nog niet ministeriabel.

94357. De Voorzitter: Ik vraag dit, omdat in het rapport van *Dogger* staat:

„Ook werden de onderhandelingen, om tot overeenstemming te komen, bemoeilijkt doordat het „Voorloepig Bewind" niet bijzonder enthousiast stond tegenover de Politieke Partijen.".

In de bezettingsperiode is er een tijd geweest, dat men zei: De politieke partijen moeten niet meer terugkomen. Is dat ooit ter sprake gekomen?

A. Eigenlijk is de gehele kwestie, naar mijn herinnering, helemaal niet ter sprake gekomen. Ik voelde er niets voor in die tijd. Iedereen, die met ons wilde optrekken, moest meedoen, al moest men natuurlijk, wat de geheimhouding betreft, uitermate voorzichtig zijn. Ik noem in dit verband *Pasdeloup*, bijgenaamd *Padje*, die door zijn collega's is afgemaakt. Deze is gedraaid onder pressie van de Duitsers. Hij heeft hun, naar mijn herinnering, tenslotte gezegd, om zijn leven te redden: „ik ga je helpen", maar hij had moeten blijven tegenwerken. Het was een belofte, die hij had afgelegd. Om echter terug te komen op de voorlopige Regering: Kan er geen misverstand zijn met het Driemanschap, dat in het begin is opgericht?

De Voorzitter: Neen, dat geloof ik niet. Dit is volgens het rapport van *Dogger* uitgegaan van de heer *Schimmelpenninck*. Het was een idee van *Schimmelpenninck* om een Driemanschap op te richten.

A. Er heeft toch nooit een Driemanschap geregeerd. Ik heb er nooit over gedacht. Ik herinner mij, dat *Schimmelpenninck* zei: Wij moeten drie mensen hebben, die adviezen aan de Koningin kunnen geven.

94358. De heer *Stokvis*: Ik wil terugkomen op de kwestie van de doelstelling, die zoëven besproken is. Ik zou er prijs op stellen, dat u uw standpunt scherp omljnd vaststelt. U hebt in de aanvang van het verhoor gezegd, dat de voornaamste doelstelling van de O.D. in uw gedachtengang was het optreden, gewapenderhand, tegen de Duitsers op het moment, dat zij zouden wegtrekken en daarna orde houden. Wat het laatste betreft, zijn allen, die ons hebben ingelicht, het er over eens, dat dat een van de doelstellingen was, maar omtrent het gewapenderhand optreden is ons van verschillende zijden iets anders medegedeeld, nl. dat de O.D. dit niet tot doelstelling had.

A. Over de kwestie van het orde houden, zijn wij het eens. Tegenover de Duitsers hadden wij dit nodig om ons handelen aannemelijk te maken, wanneer zij ons zouden aangrijpen. Maar het gebruik van de O.D. of delen daarvan als strijdwapen zou alleen nuttig en mogelijk zijn op het ogenblik, dat de Duitsers zouden wegtrekken.

94359. De heer *Stokvis*: U handhaaft dus hetgeen u hebt gezegd! De heer *Dogger* heeft in zijn rapport, sprekende over het voorlopige bewind, dat zou optreden op het moment, waarop het vacuum zou ontstaan, verklaard, dat het in staat zou moeten zijn door middel van een militair georganiseerd apparaat kwaadwilligen zijn wil op te leggen.

A. Mijn bedoeling is altijd geweest de Duitsers, als zij wegingen, een flinke duw na te geven. Ik kan mij niet anders indenken of ik zou van de machtsmiddelen, die ik had, gebruik hebben gemaakt om, wanneer de Duitsers weken, mede te helpen.

94360. De heer *Stokvis*: U kunt niet zeggen of u dit standpunt ook met andere leidende figuren in de O.D. hebt besproken en of zij daarmee accoord gingen?

A. De heer *Schimmelpenninck* ging er absoluut mede accoord. Hij was vreselijk dapper, maar ook zeer onvoorzichtig.

94361. De Voorzitter: U hebt in een jaar tijd 4 chefs staf verpleeld.

A. Ja. Ik ben van die groep van ± 150 mensen de enige, die nog leeft. Zij zijn òf in kampen omgekomen òf doodgeschoten. Ik kan wel van een wonderlijke bewaring spreken. Ik heb in 17 Duitse gevangenen gegeten!

94362. De Voorzitter: Het L.O.F. was oorspronkelijk belangrijk groter dan de O.D. Later is dit gecoördineerd of overkoepeld. Was het een van uw doelstellingen de verschillende groeperingen, die er waren, onder één regeling te brengen?

A. Het zou mij zeer aangenaam zijn geweest, als ik het had kunnen doen. Dan zouden er minder ongelukken zijn gebeurd. Die nevengroeperingen, L.O.F. en de knokploegen in Amsterdam, waren zeer gevaarlijk.

94363. De Voorzitter: Maar zij deden een ander soort werk, dat ook belangrijk was.

A. Prachtig werk. Het waren zeer dappere mensen, maar zij waren onvoorzichtig.

94364. De Voorzitter: Als ik het resultaat zie en ook het aantal van degenen, die zijn omgekomen, dan geloof ik, dat bij de O.D. dit aantal procentsgewijze meer is.

A. Als men de groep van de 72 er bij rekent! Dat was eigenlijk geen O.D. Er zijn in die tijd zeer vele nevenorganisaties geweest. Er zijn bij die 72 ook 2 dames geweest.

94365. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: Ik dacht, dat dat een uitgesproken O.D.-proces was, bijna allemaal officieren.

A. Ja, er zijn vele officieren bij geweest.

Het is zo jammer, dat ik het boek „Het verzet van de O.D.", dat twee jaar geleden is uitgegeven, aan iemand — ik heb niet opgeschreven aan wie — heb uitgeleend.

94366. De Voorzitter: Is het u ook opgevallen, dat een grote organisatie veel meer risico's in zich bergt dan kleinere groepen?

A. Ja. Kleinere groepen zijn op zichzelf beter, wanneer zij echter maar niet beschikken over de gegevens van de grotere. Dat is voor mij het grote gevaar geweest ten aanzien van het L.O.F. Zij hebben prachtig werk gedaan en de vijand geharceleerd, hem altijd in onrust gebracht.

94367. De Voorzitter: Nu is het L.O.F. vrij gauw, reeds in 1941, naar de O.D. overgegaan, wat de samenwerking betreft.

A. In mijn tijd zijn zij nog bij ons opgezogen.

94368. De Voorzitter: Het is het resultaat geweest van het overleg van de heer *van Heerde* met de heer *Versteegh*.

A. *Versteegh* heeft er uitstekend werk aan gedaan, maar het heeft hem ook naderhand zijn leven gekost.

94369. De heer *Stokvis*: Wat heeft hem het leven gekost?

A. Al zijn werkzaamheden te zamen. De O.D. en het L.O.F. waren reeds lang bekend bij de Duitsers, die een uitstekende inlichtingendienst hadden. Het is helaas ook te wijten aan verraad in ons land.

94370. De *Stokvis*: U sprak zo juist van kleine groepen, daarbij kennelijk ook doelende op het L.O.F. Het L.O.F. was intussen niet zulk een kleine groep.

De **Voorzitter**: Het L.O.F. was in de aanvang veel groter dan de O.D. Het telde 6000 man.

A. Dat heb ik niet geweten.

94371. De **Voorzitter**: In de aanvang was het L.O.F. belangrijk groter dan de O.D. Deze heren zagen ook in, dat het van belang was, dat er niet allerlei afzonderlijke groepen werkten, maar dat er leiding werd gegeven aan het geheel, en in verband daarmee is het contact met de O.D. tot stand gekomen.

A. Ik herinner mij zeer goed, dat het contact is tot stand gebracht; ik heb er conferenties over meegemaakt. Dat deden wij altijd in de wijngaard van Mähler Besse. Wij kwamen daar dikwijls samen. Toenertijd waren daar ook zeer veel wapens verborgen.

94372. De **Voorzitter**: Had u in de aanvang reeds direct contact met Londen?

A. Neen.

94373. De **Voorzitter**: Heeft het lang geduurd, eer u contact met Londen had?

A. Persoonlijk heb ik geen contact met Londen gehad. Ik kreeg wel gestencilde papieren over de berichten uit Londen, wat ook een gevaar was, maar daarvan is nooit iets naar buiten gelekt. Ik had opzettelijk gevraagd niet rechtstreeks met de hoofden bij ons te spreken, noch met *Schimmelpenninck*, noch met de chef van mijn staf, want ik heb ook nog gehad een zekere *Moonen* — hij heeft ook zulk prachtig werk gedaan —, inspecteur van politie, die als zodanig daarvoor geschikt was.

Ik heb ook nog de tijd meegemaakt, waarin er bij Scheveningen schuiten uit het buitenland lagen. Men ging dan met behulp van een rubberboot aan boord. Ik herinner mij in dat verband, dat op een avond het Kamerlid de heer *Wiardi Beckiiian* gevangen is genomen en later is doodgeschoten.

Ik had ook vergaderingen bij mij aan huis op de hoek van de Wassenaarseweg en de Kiggelaerstraat. Naderhand bij mijn proces zei een van de Duitsers, dat hij er niets van begreep, dat hij gedurende de tijd, dat hij aan de overkant had gewoond, niemand bij mij had zien binnengaan. 's Avonds, als het donker was, kwamen mijn helpers echter door de tuin aan de Kiggelaerstraat en gingen door de keuken deur naar binnen. Op het ene punt waren de Duitsers verschrikkelijk slim, op het andere dom.

Omdat in het begin de Nederlanders zo weinig geschoold waren, ging het zo slecht. Later ging het echter beter, maar toen was ik gevangengenomen.

94374. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets met de Inlichtingendienst, die gesticht is, te maken gehad?

A. Dat was de Inlichtingendienst van *Emile van der Borch van Verwolde*?

94375. De **Voorzitter**: Zorgde die voor het contact met Engeland?

A. Ja, maar dat heb ik toen niet geweten. Het was een vaste afspraak, dat wij alleen de vruchten van hun werk zouden krijgen. Er waren ook de twee broers *van Hattem*, twee aardige kerels, met wie ik in Vught heb gezeten.

94376. De **Voorzitter**: Rekende u van de aanvang af op steun van de Regering voor uw streven?

A. Neen. Ik heb er niets van gemerkt.

94377. De **Voorzitter**: Het eerste contact ontstond dus doordat *Dogger* naar Engeland ging?

A. Ja en naderhand kwamen de mensen, die gedropt werden. Toen kwam o.a. de zoon van *van Hamel*, die gevangengenomen en doodgeschoten is. Met hem hadden wij wel contact gehad. Overigens hebben wij eigenlijk met de gedropte mensen weinig contact gehad, en dat was maar gelukkig ook, want er is veel verraad geweest, toen de Duitsers de schijnmanoeuvre deden.

94378. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was veel later.

A. Ja, dat weet ik. *Van Hamel* is gewoon gevangengenomen. Hij hoorde niet tot mijn groep; hij heeft het om zichzelf gedaan. Ik heb

hem toen nooit gezien, al wist ik wel, dat hij er was, maar wij hebben er altijd naar gestreefd zo min mogelijk met namen en toenames te werken, want dat was altijd gevaarlijk.

94379. De **Voorzitter**: Heeft u op het rapport van *Dogger*, dat in het voorjaar van 1942 in Londen is uitgebracht, nog enige reactie vernomen?

A. Ik heb het rapport nooit gezien.

94380. De **Voorzitter**: U wist toch, dat hij naar Londen was gegaan?

A. Ja.

94381. De **Voorzitter**: Men kon dus verwachten, dat er enige reactie van Londen zou komen.

A. Ik wist niet, dat hij er heengegaan was om rapport uit te brengen. Ik dacht, dat hij naar zijn schip terug wilde. Dat was zijn drijfveer. Hij was nog adelporst.

94382. De **Voorzitter**: Dus u heeft niet gemerkt, dat Londen op het rapport gereageerd heeft?

A. Ik zal niet zeggen, dat de Regering het niet gedaan heeft.

94383. De **Voorzitter**: *Dogger* ging naar Engeland om een erkenning van de organisatie door de Koningin te verkrijgen, om wapening, steun en een veilige verbinding te verkrijgen. Dit waren de vier doelstellingen. In uw tijd heeft u daarop dus geen reactie bemerkt?

A. Neen, voor zover ik mij herinner.

94384. De **Voorzitter**: Hij is door de Koningin ontvangen, aan wie hij verslag heeft uitgebracht, en op 21 April 1942 heeft hij het rapport ingediend bij H.M. de Koningin. Daarin stonden de vier doelstellingen.

A. Ja, dat komt weer bij mij boven.

94385. De **Voorzitter**: Ik wilde weten of u er in uw tijd iets van hebt gemerkt, dat die opdracht, die hij van de O.D. heeft medegekregen, voor de O.D. enig resultaat heeft gehad.

A. Wij hebben heel veel wapendroppings gehad, speciaal in Overijssel.

94386. De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk veel later geweest.

A. Ja, maar dat was een gevolg van de handelingen van *Dogger*. Degene, die u hierover het beste kan inlichten, is kolonel *Hotz*, die in den Haag woont, ergens aan het einde van de Laan van Meerdervoort.

94387. De **Voorzitter**: De heer *Dogger* wijst in zijn rapport op het bestaan van een ambtenarenorganisatie, die t.z.t. de Regering zou waarnemen. Hij heeft ook gewezen op het Driemanschap van de Nederlandse Unie, waaromtrent geruchten waren, dat zij plannen hadden voor wat betreft het vacuüm. Hij noemt 1°. het Driemanschap van de O.D.; 2°. een ambtenarenorganisatie, waarmee de heer *Frederiks* zich bemoeide; 3°. de Nederlandse Unie.

A. De ambtenarenorganisatie heeft met mij nooit enig contact gehad. Ik heb er naderhand wel van gehoord.

94388. De **Voorzitter**: Hebt u wel gehoord, wat men wilde?

A. Een besturende taak. Ik geloof niet, dat zij ooit in werking zijn geweest. Het zou heel nuttig zijn geweest als de Duitsers waren weggetrokken.

94389. De **Voorzitter**: Hoe zou dan de verhouding van de O.D. ten opzichte van die heren zijn geweest? Hoe zag u die zaak?

A. Ik zou van de O.D. een strijdlichaam hebben gemaakt. Ik zou voor die besturende taak een lichaam als de O.D., waarin ongeschoolde mensen zaten op het gebied van het voeren van het bewind, nooit, tenzij in noodgevallen — dan zou het een dictatuur zijn, die men tijdelijk zou instellen —, hebben bestemd.

94390. De **Voorzitter**: Het is mogelijk, dat wat het eerste Driemanschap betreft, bij dit Driemanschap van de O.D. de overweging een rol heeft gespeeld: als er een vacuum is, zal het een tijdelijk Driemanschap zijn met min of meer dictatoriale bevoegdheden.

A. Het is mogelijk, dat het tijdelijk nodig is, maar ik zou er persoonlijk niet over hebben gedacht.

94391. De **Voorzitter**: Is er ook sprake van geweest, dat generaal *Reynders* gevraagd zou worden de leiding van de gehele O.D. op zich te nemen?

A. Neen, nooit van gehoord!

94392. De **Voorzitter**: Neen, dat is waar, dat ging over het commandantschap van de B.S.

A. Dat is veel later geweest, want de B.S. is pas ontstaan bij de opheffing min of meer van de O.D. Het is zeer jammer, dat Six dat gedaan heeft.

94393. De **Voorzitter**: Toen bestonden daarnaast de K.P. en de R.V.V.

A. Hij had de O.D. tijdelijk weer slapende moeten maken. Toen ik nog in den Haag was en er veel van onze mensen gevangen waren genomen, heb ik de O.D. slapende gemaakt. Dat heeft geholpen. Men kan dan de zaken onder elkaar bespreken. Ik had de O.D. liever wederom slapende gemaakt dan opheffen, want ik vind het jammer om een organisatie, die men heeft, op te heffen.

94394. De **Voorzitter**: Dat zal de samenwerking, welke er met de andere groepen was, wel vereist hebben.

A. Dan is het toch jammer, dat men de naam heeft veranderd. Daardoor konden de Binnenlandse Strijdkrachten ontstaan uit de verschillende organisaties.

94395. De **Voorzitter**: Alle groepen hebben toen haar naam verloren.

A. Het is geen grief van mij; ik zat toen in Germersheim. Ik ben tenslotte de enige Nederlander, die nog met een uitgesteld doodvonnis boven zijn hoofd rondloopt. Dit is een unicum.

94396. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Uw doodvonnis is er wel, maar de executie is uitgesteld.

A. Ja. Inderdaad, maar voor mij zelf luidde het: „Ausgesetztes Totes Urtheil.“

94397. De **Voorzitter**: Heeft u *Jan Thijssen*, bijgenaamd „*Lange Jun*“, indertijd werkzaam bij de O.D., nog gekend?

A. Ik geloof het niet. Het was toch niet de grote vogelkundige?

De **Voorzitter**: Dat was **Jac. Thijssen**.

A. Waar is *Jan Thijssen* speciaal opgetreden?

De **Voorzitter**: Bij de radiodienst van de O.D. en later ook in de Raad van Verzet.

A. Ik herinner mij zijn naam niet, maar dat zegt niet alles. Als men ouder wordt en er zoveel namen aan je zijn voorbijgegaan, wordt het nog wat moeilijker zich namen te herinneren. Ik ben „fit“, al ben ik reeds 77 jaar; indien het nodig was, zou ik morgen weer beginnen.

94398. De **Voorzitter**: Is er nog iets, dat wij niet besproken hebben en dat u toch van belang vindt om mee te delen?

A. Ik heb u reeds verteld, dat mijn paperassen door de Duitsers zijn gestolen en dat ik er niets meer van over heb. Ik weet het dus op het ogenblik niet. Verschillende dingen zijn nu echter weer levend bij mij geworden. Als ik mij nog iets van belang herinner, zal ik dat gaarne schriftelijk meedelen.

94399. De **Voorzitter**: Hoe werd de voorlichting van Radio Oranje ontvangen?

A. Ik kreeg gestencilde papieren van onbekende personen. Het was zeer geheim. Ik weet nog niet wie het geweest zijn. Ik ben bang, dat al die mensen verdwenen zijn. Ik mocht die papieren niet lang houden; ze moesten direct weer doorgezonden worden; dat deed ik persoonlijk in het donker.

94400. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Luisterde u zelf niet?

A. Ik luisterde wel. Ik had mijn radio behouden. Ik geloof, dat ik hem nog heb. Dit was nuttig om de waarde van de stencils te beoordelen.

94401. De **Voorzitter**: Heeft u zelf nog iets toe te voegen?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

W. RÖELL.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KKANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie.

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heren Stokvis en Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. dr JAN EDUARD DE QUAY,

oud 50 jaar, wonende te 's-Hertogenbosch,
Commissaris der Koningin in de provincie Noordbrabant.

Hij legt de eed af als getuige.

94402. De **Voorzitter**: U hebt gezien op de oproep, die wij u hebben toegezonden, dat er twee punten zijn, waarover wij van u gaarne enige inlichtingen zouden willen hebben. Uiteraard bestaan er, voornamelijk over het tweede punt, reeds tal van schrifturen. Wij hebben er prijs op gesteld ook uw visie in het kort op enkele van die problemen te ontvangen. Daarom zou ik u willen vragen ons in het kort iets te willen mededelen over de voorgeschiedenis en de oprichting van de Nederlandse Unie en hoe daarna het contact met de politieke partijen is tot stand gekomen.

A. De oprichting van de Nederlandse Unie is, wat mij persoonlijk betreft (in de voorgeschiedenis), begonnen met het contact, dat ik heb gehad met de heer *Linthorst Homan*, die, overkomende uit Groningen als Commissaris der Koningin, van oordeel was, dat er op dat moment iets moest worden gedaan — dit is heel algemeen aangegeven —, dat er een soort van activiteit moest worden ontwikkeld, dat het noodzakelijk was om een zeker vacuum, dat ontstaan was direct na de bezetting, op de een of andere wijze te vullen.

Naar aanleiding van het gesprek, dat ik toen heb gehad met de heer *Linthorst Homan* — ik zat in die dagen als Commissaris van den Arbeid op het Ministerie van Sociale Zaken — (ik was door generaal *Winkelman* uitgenodigd om direct na de bezetting, nog in militaire dienst zijnde, dat ambt te willen aanvaarden, omdat hij toen nog de gelegenheid had om een versterking aan te brengen op het Ministerie, wat hem twee dagen daarna onmogelijk werd gemaakt), zijn vele besprekingen gevolgd met allerlei personen, die mij en hem en uiteraard vele anderen benaderden met de vraag: Moet er niet iets gedaan worden?

Daarop is, voor zover ik mij dat nog kan herinneren — er zijn natuurlijk veel punten, die uit mijn herinnering zijn vervaagd —, onder andere een bespreking gevolgd op het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Daar was, naar ik meen, een vijftigtal personen van alle mogelijke richtingen bij elkaar en daar werd de vraag ook gesteld: Moet er niet iets gebeuren?

94403. De **Voorzitter**: Waren er ook politieke figuren bij?

A. Er waren wel politieke figuren bij, maar in het algemeen gesproken waren het zeker geen personen, die een vooraanstaande rol in het politieke leven vervulden. In die vergadering is het besluit genomen, dat wij inderdaad iets moesten doen. Een groep van mensen is toen aangewezen om de mogelijkheid daarvan eens nader te onderzoeken en onder de ogen te zien.

In die tijd werden wij, zoals ik reeds zei, benaderd door alle mogelijke mensen. Op een gegeven moment, en dit zal u bijzonder interesseren, is er contact ontstaan met de politieke partijen, omdat die, zoals wij later hoorden, bezig waren met ook onderling contact op te nemen en zich te beraden of er niet iets moest worden gedaan. In dat contact zijn de politieke partijen alle vertegenwoordigd geweest door twee personen. Ik herinner mij daarvan nog de heren *Colijn*, *Verschuur*, *Joekes* en, naar ik meen, ook de heer *Tilanus*, Uit de stukken,

die u hebt, zal wel blijken, wie daarbij zijn geweest; de heer van *Walsum*, de heer *Deckers*. Daar is lang gepraat of er niet iets moest gebeuren.

94404. De **Voorzitter**: Had de zogenaamde Nederlandse Gemeenschap, die daarvoor reeds bestond, hier al iets mee te maken?

A. Ja, dat was eigenlijk de beweging, die de bijeenkomst op het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had belegd.

94405. De **Voorzitter**: Door wie werd de Nederlandse Gemeenschap gevormd?

A. Dat was eigenlijk ook een groep van jongere mensen, zoals zij zich in het algemeen noemden, die toch geen politieke bedoelingen hadden, maar die eigenlijk probeerden om in een onderling gesprek te zien of er geen punten van overeenstemming waren te krijgen over allerlei actuele vraagstukken. Vandaar dat er allerlei groeperingen van de Nederlandse bevolking in vertegenwoordigd waren; daar zaten dus in het algemeen geen vooraanstaande politieke figuren in. De Nederlandse Gemeenschap, waarvan, als ik het mij goed herinner, de heer *Schokking* voorzitter was, heeft ook de vergadering in het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen belegd, maar heeft dus niet die actie verder willen overnemen en gezegd: het is nodig, dat er een andere groep uit ons midden deze taak ter hand neemt. Zij hebben dus dat gesprek gehad met de politieke partijen, waarbij de heer *Linthorst Homan* en ik als afgevaardigden aanwezig zijn geweest; dat was dus een groep, die voornemens was een nieuwe beweging te beginnen, die dat vacuum zou moeten opvullen.

94406. De **Voorzitter**: Herinnert u zich nog, of dat contact van u is uitgegaan of is uitgegaan van de politieke partijen, die contact zochten met u?

A. Ik meen, Mijnheer de Voorzitter, dat het contact is uitgegaan van ons en dat het eerste gesprek is gevoerd — maar daar ben ik niet meer zeker van — tussen de heren *Linthorst Homan* en *Colijn*. Ik weet in elk geval wel, dat zij contact met elkaar hebben gehad.

94407. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat hier is verklaard door de heer *Drees*:

„Van de zijde van de Katholieke Staatspartij, waarvoor de heren *Deckers* en *Verschuur* in het Politiek Convent zaten, is echter de wens te kennen gegeven, dat overleg zou worden gepleegd met het Driemanschap van de Nederlandse Gemeenschap, zoals het op dat ogenblik heette.”.

Vandaar mijn vraag, of u nog weet, hoe dit is gegaan.

A. Ik durf u dit niet meer te zeggen, maar mijn herinnering zegt mij, dat wij daarover onderling hebben gesproken en dat wij hebben gezegd: Wij moeten contact opnemen met de politieke partijen. Het is natuurlijk denkbaar, dat deze wens tegelijk aan beide kanten is geuit, zodat men van elkaar hoorde, dat men plannen had in die richting. Ik heb in mijn herinnering, áát de heer *Linthorst Homan* contact heeft opgenomen met de politieke partijen. Ik meen, dat hij daarheen is gegaan. Hij heeft ook contact gehad met de heer *Telders*; dat herinner ik mij ook nog, maar waar precies op dat moment het initiatief heeft gelegen, zou ik u niet meer zeker kunnen zeggen.

94408. De **Voorzitter**: Mag ik nu nog weten, wat uw visie is op het contact, dat u hebt gehad met de politieke partijen?

A. Wij hadden de indruk, dat daar op dat moment geen voldoende activiteit van te verwachten was, dat de leiders van de politieke partijen bij elkaar zaten, overleg pleegden over wat er moest gebeuren, maar dat er veel tijd verging en dat men van de zijde van de grote bevolkingsgroepen zich eigenlijk afvroeg: Welke richting moeten wij uitgaan? Wat moeten wij doen? Er was een zeker gebrek aan steun.

We hebben toen lang gesproken over een gezamenlijk manifest, lang gesproken over de mogelijkheid om gezamenlijk op te treden. Er was al een manifest klaar; dat zou ondertekend worden door een grote groep van personen. Op het laatste moment is dat echter nog afgesprongen, omdat op een laatste moment verschillende personen zich hebben teruggetrokken. Ik herinner mij onder andere nog, dat de heer *Donner* op een gegeven moment aan ons heeft laten weten: Wij doen daar toch niet aan mee. Zo zijn er ook andere heren geweest, die hebben gezegd: In deze vorm gaat het niet!

94409. De **Voorzitter**: Weet u ook nog, wat de reden er van was, dat deze heren zich terugtrokken?

A. Zij waren van oordeel, dat zelfs het meest oppervlakkige overleg met Duitse instanties, om een dergelijke beweging te kunnen starten, niet gewenst, eventueel niet geoorloofd was. Wij stonden daartegenover op het standpunt, dat, wanneer men een dergelijke beweging wilde starten, men daarvan in elk geval aan de bezetter mededeling moest doen. Er is toen ook een contact geweest tussen de heer *Homan* en *Schmidt*; dat is, meen ik, een gesprek met ons drieën geweest; daarop zijn er nog enkele gesprekken gevolgd, waarvoor alleen de heer *Hotman* bij *Schmidt* is geweest; daarna hebben wij — dit loopt dus naast het contact met de politieke partijen — op een gegeven moment aan *Schmidt* de mededeling gedaan, dat wij waren begonnen, en zijn wij in zee gegaan met dat manifest.

94410. De **Voorzitter**: Onderschrijft u het artikel, dat ik in „Het Gemenebest” lees, nl.:

„Bij een vraag onzerzijds” — dat is van de kant van de Nederlandse Unie — „aan een der secretarissen-generaal, of wij naar zijn persoonlijke zienswijze die beweging konden starten, opperde deze het denkbeeld, van een gesprek met den Duitschen commissaris-generaal *Schmidt*.”.

Daaruit leid ik af, dat het contact zoeken met *Schmidt* door u is gebeurd op advies van die secretaris-generaal.

A. Mijnheer de Voorzitter! Ik zei u daarstraks reeds, dat ik in die tijd Commissaris van den Arbeid was en als zodanig was ik ook werkzaam op het Ministerie van Sociale Zaken. Bovendien woonde ik de vergaderingen bij van de secretarissen-generaal, die er in die tijd werden gehouden. Ik heb dus over deze zaak als zodanig contact onderhouden met de secretarissen-generaal en hun medegedeeld, wat wij in die besprekingen ervaren hadden; uiteraard heb ik daar mijn eigen visie gegeven; men zou hoogstens kunnen zeggen: Je hebt de heren daar eszijdig voorgelicht, maar ik kan wel zeggen, dat, toen wij hebben besloten om met de Nederlandse Unie te beginnen, alle secretarissen-generaal dit ten zeerste toejuichten, omdat zij ook het besef hadden van geen enkel contact te hebben, in welke vorm dan ook, met groeperingen uit de Nederlandse bevolking, en zij hoopten dit te zullen krijgen bij de Nederlandse Unie. In deze verhouding heb ik ook met verscheidene secretarissen-generaal in die tijd, en met name met de heer *Snouck Hurgronje*, die voorzitter was van dit college, deze aangelegenheid besproken en ik onderschrijf dan ook geheel wat hier staat. Inderdaad weet ik mij met zekerheid te herinneren, dat de heer *Snouck Hurgronje* dit als zodanig heeft gesteld.

94411. De **Voorzitter**: U zei zo juist, dat het contact van de secretarissen-generaal met de Nederlandse bevolking niet groot was en dat men dit wel beter gewenst heeft. Zou het naar uw mening niet voor de hand hebben gelegen, dat zij contact hadden met de mensen van de politieke partijen, die zich tot een politiek convent hadden samengebondeld? Of had u de indruk, dat men daar niet zoveel prijs op stelde?

A. Die secretarissen-generaal stonden toen in een uiterst moeilijke situatie; zij hadden de plicht op de een of andere wijze overleg te plegen met de bezettende instanties. Men kon als secretaris-generaal op dat moment niet zeggen: We doen net of er geen Duitsers zijn en of er geen bezetter is. Men probeerde het apparaat zo goed mogelijk in Nederlandse handen te houden en de te nemen maatregelen zoveel mogelijk in het belang te doen zijn van de Nederlandse bevolking. In deze sfeer had men inderdaad behoefte aan contact. Waarom dit van hun kant niet is gezocht bij de vertegenwoordigers van de politieke partijen, is niet aan mij om te beoordelen. Ik heb wel de indruk gehad — en dat is ook de reden geweest, dat wij toen die actie van de Nederlandse Unie hebben doorgezet —, dat er een zekere weifeling was bij de topfiguren om openlijk naar buiten toe te treden en naar voren te treden. Die weifeling was misschien wel begrijpelijk, maar het was voor de secretarissen-generaal moeilijk om met hen in verbinding te treden.

94412. De **Voorzitter**: Er is ook een brief uitgegaan van het Politiek Convent aan de secretarissen-generaal. Misschien hebt u daar wel van gehoord?

A. Het is mogelijk.

94413. De **Voorzitter**: Men kreeg de indruk uit die brief, dat het Politiek Convent het nuttig oordeelde om zijn zienswijze kenbaar te maken ten opzichte van de verhouding met de Duitsers. Daarom heb ik u zo juist die vraag gesteld. Ik kan mij voorstellen, dat deze brief bij de heren secretarissen-generaal niet zo erg welkom was en dat men uit dien hoofde liever niet met de politieke partijen als zodanig te maken had. Is u daar nooit iets van gebleken?

A. Neen. Vaaglijk herinner ik mij nu iets van een brief, maar ik zou onmogelijk kunnen reconstrueren uit mij zelf, wat daarvan de inhoud is geweest, om te kunnen zeggen, dat ik mij iets herinner van een tegenstelling of wat dan ook op dit gebied tussen het Politiek Convent en de secretarissen-generaal; neen, dat zou ik u niet kunnen zeggen.

94414. De **Voorzitter**: Lagen de verschillen van inzicht, die u vond bij de politieke partijen, bij alle politieke partijen, ongeveer gelijk of vond u bij de ene groep meer begrip dan bij de andere voor het werk van de Nederlandse Unie?

A. Ik geloof wel, dat er enige verschillen waren. Ik herinner mij bij voorbeeld, dat ik persoonlijk nog wel contact heb gehad met vertegenwoordigers van de Katholieke Staatspartij, voor mij het gemakkelijkste, omdat ik daarmee de meeste persoonlijke verbindingen had. In deze groep waren zeker personen, die dat welwillend bekeken. Ik herinner mij, dat er van de zijde van de heer *Telders* ernstige bezwaren waren. Ook heb ik in mijn gedachten — en daar is vaak meningsverschil over geweest, juist wat de start betreft —, dat op de laatste conferentie, die wij hebben gehad in dezen, door de heer *Joekes* het voorstel is gedaan van: Als deze negen mensen — het aantal was toen teruggebracht op negen — willen beginnen, laten ze dan hun gang gaan en laten wij ieder achteraf ons standpunt ten aanzien van deze beweging bepalen. De heer *Joekes*, met wie ik deze zaak later nog weleens heb besproken, is van mening, dat hij het toen anders heeft gesteld, dat hij het zeker niet zo heeft gesteld. Wij, de heer *Homan* en ik, waren van mening, dat dit inderdaad het einde was geweest van deze conferentie, dat wij dus met negen man zouden beginnen. Toen zijn er weer verwickelingen gekomen. Onder andere was in deze groep van negen de heer *de Jonge* opgenomen, de oud-Gouverneur-Generaal. Hij heeft zich tenslotte ook teruggetrokken, niet omdat hij het niet met de opzet eens was, maar omdat hij vond, dat hij op dat moment niet moest medewerken. Op de bijeenkomst, waarin wij tenslotte hebben besloten om te starten, is ook de heer *de Jonge* nog aanwezig geweest. Op die avond heeft hij gezegd: Ik doe niet mee, maar succes met je beweging en mentaal sta ik er helemaal achter. Dat laatste gesprek dus met de vertegenwoordigers van de politieke partijen is voor mij altijd essentieel geweest. Daarover lopen de meningen dus uit elkaar. Ik ben van die vergadering weggegaan met de overtuiging, dat er is gezegd: Begin, en wij zullen later afzonderlijk wel ons standpunt bepalen ten aanzien van de actie, die jullie ontwikkelen, wat later door verscheidene mensen is ontkend, die hebben gezegd: Dat begin was voor ons een donderslag bij heldere hemel.

94415. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: Uit wie bestond die groep van negen?

A. Daar was bij: de heer *van den Born*, die er uit is gegaan, omdat de dag er vóór of de dag er na door de Duitsers was ingegrepen in het N.V.V.; hij zei toen: Als ze deze kant uitgaan, zie ik er geen enkel heil meer in en dan doe ik niet meer mee.

94416. De **Voorzitter**: Er was dus het grote verschil, dat uw groep zei: Wij moeten de bezetters hiervan kennis geven en enigszins overleg hebben, en dat de anderen zeer sterk op het standpunt stonden: helemaal geen overleg hoegenaamd. Was dat zo niet het grootste verschil?

A. Daar lag inderdaad in ieder geval een heel groot verschil: Moet je, wanneer je een dergelijke beweging start, enig overleg hebben — dat overleg heeft zich trouwens in de praktijk tot het minimale beperkt — voordat je begint, dan wel geen overleg. We hebben dus die besprekingen gehad en tenslotte hebben wij aan het einde ook de mededeling gedaan, dat wij begonnen waren, met een afschrift van het manifest.

94417. De **Voorzitter**: Hier is reeds uit verklaringen verschillende malen gebleken, dat men de indruk had gekregen, dat de Nederlandse Unie zich op het standpunt stelde, dat de oude politieke partijen niet meer moesten terugkomen en dat er een nieuwe politieke meningsvorming plaats moest hebben. Mag ik daarover uw mening horen?

A. Wij hebben inderdaad — en dat is ook tot uiting gekomen in het gesprek met de politieke partijen — het standpunt ingenomen van: Nu moeten de politieke partijen niet naar voren treden! Deze kopstukken, de centrale figuren uit die partijen, zijn te geprononceerd. De weifeling die wij meenden waar te nemen van de zijde van de politieke partijen, vonden wij in zekere zin begrijpelijk. Wij waren van oordeel, dat, wanneer men dat vacuum wilde vullen, dat inderdaad moest worden gedaan met enkele homines novi. Bovendien waren wij van mening, dat in die tijd elke onderscheiding in de politieke partijen ongewenst was. Men moest geen splitsing maken tussen de verschillende partijen, maar men moest eigenlijk één landelijke nationale beweging vormen. Dat er na de oorlog en na de bezetting een andere politieke formatie moest komen, was iets, dat in die dagen in geen enkele gedachte bij ons heeft gespeeld. Dat men dus zou zeggen: Nu moeten die politieke partijen maar voorgoed verdwijnen — misschien zijn er wel geweest, die er later zo over hebben gedacht —, was dus op dat moment in ieder geval niet actueel.

94418. De **Voorzitter**: Werd het contact met de Duitsers naar uw mening hoofdzakelijk door de heer *Linthorst Homan* onderhouden?

A. Uitsluitend, maar ik moet er bij zeggen, dat men hieruit niet mag afleiden, dat daarom de heer *Linthorst Homan* het meeste geporteerd was om met de Duitsers te spreken. Het was alleen het Duitse systeem, dat, wanneer er contact nodig was, dat over één persoon te laten lopen. Wanneer wij dus de mededeling kregen, dat er over de een of andere zaak moest worden gepraat, werd hij persoonlijk meestal opgeroepen. Daar staat dan tegenover, dat, wanneer wij wilden praten over de een of andere zaak, wij aan hem zeiden om er heen te gaan. Ik zou dus niet wensen, dat dit wordt beschouwd als een disqualificatie van zijn persoon.

94419. De **Voorzitter**: Daarom vroeg ik u ook, wat daarvan de reden is geweest.

Ik heb u zo juist reeds gevraagd over het standpunt, dat de Unie innam ten opzichte van de politieke partijen. Door een van de getuigen is hier verklaard, dat met name de heer *Eindhoven* een exponent was van de groep, die zei: Die politieke partijen, ach, dat is volkomen vieux jeu.

Wat is uw mening daarover?

A. Mijnheer de Voorzitter? Ik ben van mening, dat de heer *Eindhoven* zich altijd heeft onthouden om deel te nemen aan enige politieke activiteit in de voorafgaande tijd. Hij was misschien ook niet erg enthousiast over de gang van zaken, zoals misschien wel bij meerderen het geval was. Anderzijds echter, om te zeggen: Die politieke partijen moeten voorgoed verdwijnen, dan zullen wij later weleens komen, die gedachte heeft bij de heer *van Eindhoven* niet geleefd.

94420. De **Voorzitter**: U hebt er waarschijnlijk wel prijs op gesteld om contact te onderhouden met de secretarissen-generaal?

A. Ja.

94421. De **Voorzitter**: Is dat contact ook veelvuldig geweest?

A. Dat heeft vooral gelopen over de heer *Snouck Hurgronje*. Hij was de voorzitter. Dat contact is inderdaad nogal veelvuldig geweest. Wij zijn allen verschillende malen bij hem geweest om verschillende zaken te bespreken en om ons er van te verzekeren, — dat is misschien wat sterk gezegd —, maar toch om voor ons zelf de zekerheid te hebben, dat datgene, wat wij deden en ondernamen, verantwoord was. Ook in de latere periode hebben wij met de secretarissen-generaal, en met de heer *Snouck Hurgronje* in het bijzonder, verschillende malen contact gehad, bij voorbeeld over de vraag, of wij moesten ophouden, een vraag, die halverwege de geschiedenis van de Nederlandse Unie aan de orde is geweest en waarbij de heer *Snouck Hurgronje* mij persoonlijk nog heeft gezegd, dat wij nooit zelf moesten liquideren; als wij er mee moesten ophouden, moesten wij zorgen, dat wij werden opgeheven. Ook over andere aangelegenheden, die actueel waren in die tijd en die aan de orde kwamen, hebben wij regelmatig met de secretarissen-generaal contact gehad.

94422. De **Voorzitter**: Hebt u zich in Unie-kringen ook wel bezighouden met het probleem van volkenrechtelijke ongeoorlooftheid van wijzigingen in het constitutioneel bestel?

A. U bedoelt dus, of het geoorloofd zou zijn om gedurende de bezettingstijd eventuele veranderingen te gaan aanbrengen in het constitutionele bestel?

De **Voorzitter**: Ja, omdat er in die tijd voortdurend over verschillende constitutionele problemen geschreven en gesproken werd en gezegd werd, dat men bepaalde veranderingen moest krijgen .....

A. Het enige, dat ik mij hiervan herinner, is, dat er in eigen kring weleens over gesproken is, dat men pogingen zou aanwenden om een Nederlandse Regering te vormen gedurende de bezetting, naast de Londense Regering; ten aanzien van een dergelijk punt hebben wij vanzelfsprekend altijd gezegd: Dan zullen ze ons niet thuis vinden.

Van Duitse zijde heeft men waarschijnlijk in het begin — zo zie ik het althans — de hoop gehad, dat die Nederlandse Unie zoetjesaan naar hun hand zou kunnen worden gezet, dat men daarvan geleidelijk aan een grote beweging zou kunnen maken, die men later zou kunnen doen samensmelten met de N.S.B., eventueel met het Nationaal Front, terwijl men op de derde plaats de — in hun ogen — minder goede elementen daar geleidelijk aan uit zou kunnen werken, waarvoor zij alle methoden kenden — wij hebben zelf ervaren hoe zij dat probeerden — om op de duur te komen tot een groot apparaat, dat zij in handen zouden hebben.

Dat is naar mijn idee de verklaring voor het feit, dat zij deze zaak in het begin hebben laten starten. Ik meen, dat zij na verloop van enige maanden, een half jaar misschien, tot de conclusie zijn gekomen, dat de Nederlandse Unie wel een groot apparaat was geworden, maar op de tweede plaats, dat die zich in een geheel andere richting had ontwikkeld dan zij hadden verwacht. Zij hebben toen die Nederlandse Unie volgens hun methodiek niet ineens opgeheven, maar geleidelijk aan getracht die te wurgen door mensen weg te werken, mensen tijdelijk in de gevangenis te zetten en ze te intimideren; een enkele, waarvan zij dachten, dat dat iemand was, die wellicht zou zeggen: Je moet zeker doorgaan; een andere, waarvan zij zeiden: Die werkt ons tegen; zij zeiden dan: Vriend, ik geef je de raad om er zo gauw mogelijk uit te trekken, anders zul je alleen maar grote moeilijkheden ondervinden.

94423. De **Voorzitter**: Zijn er met name van Duitse zijde pogingen bekend, dat men getracht heeft de Nederlandse Unie naar zich toe te trekken — om het zo uit te drukken —?

A. Rechtstreekse pogingen zou ik niet ineens zo kunnen aangeven. Ik zie het meer zo mentaal. We hebben ons eigenlijk zelf weleens afgevraagd: Waarom hebben ze ons eigenlijk laten ontstaan en waarom hebben ze ons laten groeien? Achteraf beschouwd is dit voor mij eigenlijk de verklaring geweest. Ze hebben dat bij voorbeeld geprobeerd op het gebied van Winterhulp, op het gebied van Arbeidsdienst, mensen aan te trekken, mensen daarin een positie te geven; personen, die daarvoor waren aangetrokken, met ons contact te laten opnemen; ze hebben getracht die mensen een plaats te laten geven in de organisatie van de Unie. Een enkele keer hebben zij ook wel getracht een schrijver van het blad naar zich toe te trekken en te beïnvloeden. In deze geest zijn er wel symptomen geweest.

94424. De heer **Stokvis**: Dat wil zeggen: U méént, dat dit onrechtstreekse pogingen zijn.

A. Ik heb er geen bewijs van.

94425. De heer **Stokvis**: Rechtstreekse pogingen, als door de Voorzitter bedoeld, hebt u nooit bemerkt?

A. Neen.

94426. De **Voorzitter**: Dan zijn er natuurlijk verschillende fasen geweest in de Nederlandse Unie, waarbij men dacht: Dit kan nog; dit is nog niet zo'n grote aantasting van onze zelfstandigheid, tot aan de beruchte mededeling van *Seyss-Inquart*, toen men heeft gezegd: Nu kan het niet meer. Is dat eigenlijk de directe aanleiding geweest om de zaak te beëindigen?

A. Ja, dat wil zeggen: Wij hebben toen direct scherpere conflicten gekregen. Wij hebben die boetes gekregen en het verbod van het blad; geleidelijk aan zijn er meer mensen onder druk gezet; zij zijn tijdelijk gevangengenomen. Zij zijn echter weer losgelaten, totdat zij in De-

cember 1941 eigenlijk plotseling de zaak hebben opgeheven, in deze vorm, dat zij 's morgens op het secretariaat kwamen, in het huis in de Alexanderstraat, waar wij zaten, en alle mensen naar huis hebben gestuurd. Ik zat daar toen alleen; de andere heren, *Homan* en *Eindhoven*, waren er niet. Zij hebben mij toen een tijdje vastgehouden en mij later ook laten gaan.

94427. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van de uitzendingen van Radio Oranje? Hoe heeft men daarop in het algemeen in de kringen van de Unie gereageerd?

A. U wilt zeggen: speciaal aan het adres van de Nederlandse Unie?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Nu, als zij gunstig voor ons waren, goed en als zij ongunstig voor ons waren: slecht! Beide is, naar ik meen, voorgekomen. In de latere fasen, als er dus ook wel vriendelijkheden werden gezegd aan het adres van de Nederlandse Unie, waren wij het er wel mee eens, en anders niet.

94428. De **Voorzitter**: Wanneer u het nu achteraf beziet, wat ziet u dan als het grootste nut van de Nederlandse Unie? Ziet u het zo, dat u zegt: Ja, achteraf bezien, de tactiek van de Duitsers ervaren hebbende, zou men op sommige punten wat meer het been stijf gehouden moeten hebben, of zegt u: Dit had toch wel groot nut gehad. Hoe ziet u dit nu achteraf?

A. Het is uiteraard erg moeilijk om te oordelen over een zaak, waarin je zelf aandeel hebt gehad, en je bent altijd geneigd om die zo gunstig mogelijk te kleuren. Vandaar, dat liet voor mij wel moeilijk is om een oordeel uit te spreken en te streven naar een zo groot mogelijke objectiviteit. Terecht merkt u op, dat, wanneer men er een eind vanaf staat, men het beter en rustiger kan bezien. U zult mij dus wel niet kwalijk nemen, dat ik van oordeel blijf, dat de Nederlandse Unie in het algemeen gesproken heel nuttig werk heeft gedaan, omdat de Nederlandse Unie ten eerste dat vacuum heeft opgevuld; ten tweede zeer vele Nederlanders aan elkaar heeft gebonden; ten derde, een overgang heeft gemaakt naar het actieve verzet, want in de eerste dagen was er natuurlijk van dat actieve verzet ook weinig sprake. Verder ben ik van mening, dat een instituut als de Nederlandse Unie inderdaad een leemte vulde. Als wij hier komen op het gebied van actief verzet en andere vormen van verzet, moet men zich, geloof ik, goed realiseren, hoe de toestand was direct na de capitulatie. Eigenlijk komt hier ook de vraag aan de orde, in het algemeen gesproken: Moet je blijven zitten of moet je gaan? Als deze vraag vandaag weer ter sprake komt in verantwoordelijke kringen, geloof ik, dat de mening van blijven zitten overheerst, al is dat vaak veel moeilijker dan te gaan. Deze zelfde gedachtengang zou men ook kunnen toepassen op de eerste periode van de Duitse bezetting. De zorgen, die men te dragen krijgt, en ook de verantwoordelijkheid, zijn natuurlijk veel zwaarder, wanneer men blijft zitten dan, wanneer men gaat. Daarmee wil ik niet zeggen, dat ik geen respect heb voor mensen, die op een gegeven moment hebben gezegd: Wij doen het niet meer! Maar blijven is dikwijls veel moeilijker. Ik geloof, dat in het begin, in zo'n overgang, het nodig was, dat er ten aanzien van honderden en duizenden mensen, van wie werd verwacht, dat zij bleven zitten, er toch ook een zekere binding en een zekere steun ontstond. Ik ben van mening, dat daaraan de Nederlandse Unie op redelijke wijze heeft bijgedragen.

94429. De **Voorzitter**: Dan bent u waarschijnlijk ook van mening, dat direct na de capitulatie er een gebrek is geweest aan leiding en voorlichting, zowel aan de ambtenaren, als aan de burgers in het bezette gebied?

A. Ja, het was heel moeilijk, maar inderdaad ben ik dat van mening.

94430. De heer **Stokvis**: Bent u ook van mening, dat u in de plaats daarvan leiding en steun hebt gegeven?

A. Ja.

94431. De **Voorzitter**: Waarin bestonden die leiding en steun uws inziens dan?

A. Die bestonden in de verbindingen en in de contacten, die wij hebben gehad in de duizenden mensen, die lid zijn geweest, in de vele besprekingen binnenskamers, die wij over het gehele land dagelijks

hebben gevoerd, in het overleg, dat er ontstond, en in het gevoel, dat de mensen kregen van hier te zitten in een beweging met een toenemend aantal leden; na verloop van ongeveer driekwart jaar telde die beweging ongeveer 1 miljoen leden.

94432. De heer **Stokvis**: Had u een concreet doel voor ogen, dat u de mensen wilde bijbrengen?

A. U bedoelt: Wat wij die mensen mededeelden?

De heer **Stokvis**: Ja, welk doel stond u voor ogen?

A. Bij alles stond ons voor ogen: het zo goed mogelijk verdedigen van de rechten van de Nederlanders en het zorgen, dat er een samenbinding was, dat alles, waarop wij ons konden verenigen, ook verenigd bleef, dat wij met elkaar in contact konden treden, dat men vrijelijk over alle mogelijke zaken kon spreken. Het was dus geen doel in deze zin, dat wij zeiden: Nu zullen wij de bezetter op die en die manier eens gaan bestrijden.

94433. De heer **Stokvis**: Dus geen verzetsdoel?

A. Neen, geen verzetsdoel in deze zin, dat wij zeiden: wij komen nu tot bepaalde activiteiten. Neen, dat niet. In de loop van de maanden, in de loop van de jaren echter, is dat er zowel in de Nederlandse Unie, als bij de andere groeperingen, uit gegroeid. Ik meen, dat wij in het algemeen gesproken, kunnen vaststellen, dat actief verzet eigenlijk pas begonnen is, in grote vormen, in 1942.

Toen de Nederlandse Unie in 1941 was geliquideerd, hebben wij gezegd: Wij blijven ondergronds bestaan — dat was dus eigenlijk het begin —; wij houden onze bindingen; wij zijn onze besprekingen blijven voortzetten, totdat in Mei *Eindhoven* en in Juni *Linthorst Homan* en ik zijn opgepakt. Toen is er ongetwijfeld door vele andere leden van de Nederlandse Unie doorgezet.

94434. De heer **Stokvis**: Maar niet in organisatorisch verband?

A. Niet onder de naam van de Nederlandse Unie; die was tenslotte als zodanig geliquideerd. Met vele bindingen echter — ik zou uit deze groep nog vele mensen kunnen noemen — is dit werk nog voortgezet. Als ik denk aan de laatste tijd — ik heb dus eerst een jaar in Gestel gezeten en daarna ben ik een jaar in Limburg ondergedoken geweest — heb ik daar nog regelmatig contact gehad met pater *Bleys*, toen bekend als pater *Lodewijk* en eigenlijk de centrale figuur in die provincie. Dit was in onze gedachten eigenlijk een voortzetting van de bindingen en het werk, dat wij van tevoren hadden gehad.

94435. De **Voorzitter**: Nu is er later nogal wat kritiek geweest, die in verschillende bladen, zoals b.v. in „het Parool”, tot uitdrukking is gekomen. Ik meen zelfs, dat het illegale blad „de Geus” is gesticht als reactie op de Unie. Acht u die kritiek, die men daarop als zodanig heeft uitgeoefend, redelijk?

A. Er staat mij niet meer voldoende scherp voor de geest, wat dat is geweest, om daarop een antwoord te kunnen geven. Ik wil u wel zeggen, dat in de tijd van de Nederlandse Unie, dus toen die nog bestond, wij nooit hebben gezegd: Heil is verkeerd, dat er actieve verzetsgroepen bestaan. Het is echter ook nodig — hebben wij gezegd — dat er daarnaast, en zeker in die eerste fase, een lichaam is, als de Nederlandse Unie. Dat is weer heel wat anders. Zij zullen weleens hebben gezegd van de Nederlandse Unie: Die moest er niet zijn!, wat ik ook wel kan begrijpen.

94436. De heer **Stokvis**: U schiep een tegenstelling tussen het actieve verzet en de Nederlandse Unie!

A. Als wij zouden hebben gezegd: Je moet niet aan dat actieve verzet doen, zou het wat anders zijn geweest. Wij hebben — en met name de heer *Eindhoven* — vanaf het begin met bepaalde groeperingen van het actieve verzet contacten gehad. Men kan natuurlijk zeggen: Wanneer er een beweging is als de Nederlandse Unie, maak je het actieve verzet onmogelijk. Deze redenering vind ik beslist fout. Als men weet hoe de mensen zich hebben gedragen, is dat beslist onjuist.

94437. De **Voorzitter**: U bedoelt te zeggen: Degenen, die zich in het actieve verzet hebben gegooid, hebben een betrekkelijk kleine categorie uitgemaakt. De bedoeling is geweest om de Nederlanders als geheel zo goed mogelijk bijeen te houden, om de Nederlandse waarden zo goed mogelijk veilig te stellen.

A. In die eerste phase, inderdaad, Mijnheer de Voorzitter! Geleidelijk aan zie ik die overgang, ook bij de Nederlandse Unie, van het passieve verzet naar het actieve verzet, als ik zie welke mensen daaruit zijn gegroeid, waarvan ik u dan uit het Zuiden kan noemen de mensen, waarmee ik het meeste contact had: Uit het Zuiden: pater *Bleys*, een man als de heer *Wijffels*, een man als de heer *Paulen*, die de secretarissen van de Nederlandse Unie in Limburg waren; zeker de heer *Paulen* was exponent van het actieve verzet. Vraagt u aan hem, hoe hij over de Nederlandse Unie denkt, dan veronderstel ik, dat u hetzelfde verhaal zult horen als van mij. In Brabant is het net zo gegaan. De heer *Johan Willems* was daar secretaris.

94438. De heer **Stokvis**: De vraag is, of de mensen, die zich na de liquidatie van de Unie in het actieve verzet begaven, dit niet reeds veel eerder zouden hebben gedaan, wanneer zij niet deel hadden uitmaakt van de Nederlandse Unie, respectievelijk wanneer de Nederlandse Unie niet bestaan had.

A. Een vraag over een situatie, die zich niet heeft voorgedaan, is altijd moeilijk te beantwoorden. Ik zou ook kunnen zeggen: Wanneer er geen N.S.B. was geweest, was dan de Nederlandse Unie niet veel sneller en veel gemakkelijker gegroeid? Dat kan ik ook niet bewijzen. Alleen het feit, dat wij hier in die maanden van ons bestaan de heftigste straatgevechten hebben gehad, dat wij op een goede dag het bericht kregen van een politieagent, die ons opbelde en zijn naam niet wilde noemen, maar vanuit een vrije post telefoneerde: Mijnheer, u moet uw huis bewaken, want ik weet, van de politie, dat vandaag een stormaanval door de N.S.B. op uw huis zal plaats hebben. Wij hebben

toen ons huis bewaakt en dag en nacht met drie ploegen klaargestaan met loden pijpen, om, als het nodig was, er op te slaan. Dat bewijst in ieder geval wel, dat de Nederlandse Unie in die maanden al niet gezien was, zeker niet bij de N.S.B. Men zou dus net zo goed kunnen zeggen: — dat is dan onze visie meer — Die N.S.B. zou ongetwijfeld sterker zijn gegroeid en waarschijnlijk veel macht en invloed hebben gekregen, juist in die eerste maanden, wanneer wij er niet waren geweest; maar dat is evenmin te bewijzen. In ieder geval hebben wij dat met die intentie gedaan.

94439. De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt willen verstrekken en zou hiermede willen eindigen, tenzij u zelf meent, dat u voor een juist beeld hieraan nog iets moet toevoegen.

A. Neen, ik geloof het niet. Hierover is al zoveel gepraat, geschreven en gepubliceerd. Ik denk aan het rapport van de Eereraad, waarin ook maar enkele gegevens en conclusies staan, de Eereraad, die destijds op ons verzoek in het leven is geroepen door Minister *Schermerhorn* en waarin ook meerdere heren zijn uitgekleeft, zou ik haast zeggen.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

J. E. DE QUAY.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

POSTHUMUS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

mr dr LAURENTIUS NICOLAAS DECKERS,
oud 68 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Raad van State.

Hij legt de eed af als getuige.

94440. De **Voorzitter**: Zoals u op de oproep hebt gezien, is de Enquêtecommissie bezig met de behandeling van twee punten, waarvan het eerste punt is het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Over dit punt zouden wij graag iets van u vernemen, en wel op de eerste plaats, of u meent, dat die voorlichting en leiding in voldoende mate werden gegeven — ik denk hierbij o.a. aan de Aanwijzingen van 1937 — en hoc u meent, dat deze in die eerste tijd moesten werken. Hebben deze naar uw mening ook voldoende gewerkt en zijn zij voldoende diep doorgedrongen enz.? Wilt u daarop uw visie eens geven?

A. Bedoelt u hiermede de Aanwijzingen, die van Regeringswege waren gegeven, die op diverse plaatsen in Nederland te vinden waren en die men kon lezen, als het ogenblik daar was om ze te lezen!

De **Voorzitter**: Ja, inderdaad.

A. Als ik mij goed herinner, zijn die niet allemaal gelezen. Ik meen, dat dit briefomslagen waren, die geopend zouden worden op het noodlottige ogenblik. Men zou daarin dan zekere aanwijzingen vinden. Er stond nogal wat in, als ik mij goed herinner. Of dat echter voldoende was, durf ik niet te zeggen. Men heeft natuurlijk zijn best gedaan om zo goed mogelijk inlichtingen te geven en de instructies vast te leggen. De praktijk zal wel geleerd hebben, dat men ook nog wel andere dingen had kunnen regelen, voor zover men regelen kan in zaken, die men niet tevoren kan overzien en waarvan men niet kan vermoeden, hoe die zich zullen ontwikkelen. In grote lijnen echter geloof ik zeker, dat die voorlichting voldoende was voor ambtelijk Nederland. Later is het moeilijker geworden, omdat men toen weer andere instructies kreeg; dat was een moeilijke tijd. Ik geloof echter niet, dat dat aan die inlichtingen heeft gelegen. Ik moet u zeggen, dat ik mij die Aanwijzingen niet meer van a tot z herinner. Toch heb ik de indruk, dat er nogal wat in stond. Ook aan de militaire attachés waren er inlichtingen gegeven in verband met de militaire positie van Nederland. Daarin stond, wat men moest doen, als de vijand Nederland zou bezetten. Ik herinner mij nog uit die instructies, dat men daarin rekening hield met de mogelijkheid van elke bezetting, dus niet alleen met een bezetting, die door de Duitsers werd uitgevoerd, maar door elke eventuele andere vijand. Men was daarin wel erg neutraal, hetgeen toch wel nuttig was in die dagen.

Men heeft die omslagen ook geopend, toen de oorlog uitbrak, en er zekere nuttige gegevens in gevonden.

94441. De **Voorzitter**: Wij spreken nu eerst even over die Aanwijzingen speciaal voor de ambtenaren. Onder punt 2 staat daarin — en daarover zou ik u graag een en ander vragen, omdat u in 1937 ook deel uitmaakte van de Regering — .....

A. Ja, ik ben daar in 1937 mee opgehouden. Ik ben Minister geweest van Augustus 1929 tot eind Juni 1937. Is dat stuk gedagtekend?

De **Voorzitter**: Ja, die Aanwijzingen zijn van Mei 1937.

A. Dan ben ik er mede debet aan.

94442. De **Voorzitter**: Punt 2 luidt:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functiën blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten. Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten terzake onderricht.”

Kunt u zich nog herinneren, hoe dit laatste is geschied?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dat zijn wij ook nergens tegengekomen.

A. Dat zal wel mondeling zijn gebeurd, uit voorzichtigheid.

De **Voorzitter**: Daar is tot nu toe niets van gebleken.

A. Uit uw schriftelijke vraag meende ik te moeten opmaken, dat u ook mijn mening wilde weten over de voorlichting, die er aan de burgerij is gegeven gedurende de bezetting, uit eigen initiatief. U hebt nu alleen gevraagd wat de Overheid heeft gedaan.

94443. De **Voorzitter**: Ja, of er voldoende voorlichting en leiding is gegeven van de Overheid vóór de bezetting, zodat men in de bezettingstijd een houvast had, waaraan men zich kon houden.

De heer **Stokvis**: U hebt daar nog niet positief op geantwoord.

A. Ik heb toch met voldoende stelligheid geantwoord. Ik heb gezegd, dat ik de indruk heb gehad, dat in de gegevens, die u daar in druk hebt, de bevolking veel houvast had.

94444. De **Voorzitter**: Heeft dit dus in redelijke mate effect gehad, denkt u?

A. Zeker, dat neem ik ongetwijfeld aan. Dat moet een redelijke mate van effect hebben gehad. Het is een ernstig document, een ernstige leidraad. Elke plichtbegrijpende Nederlandse autoriteit kan uit dit papier zijn voordeel halen. Wat had de Overheid anders kunnen doen? Zij had het viermaal zo lang kunnen maken, maar wanneer de belanghebbende het niet ernstig meent, helpt dat ook niets. Ik zeg nog eens, dat ik heel graag rekening wil houden met de mogelijkheid, dat men nu, de toestand van 1940 tot 1945 beoordeelende, dat papier anders zou maken. Maakt men het echter nu kloppend op de toestand van 1940 tot 1945, dan is het nog de grote vraag, of dat weer klopt op de oorlog, die — God verhoede 't — Nederland nog een keer kan treffen. Dat is echter filosofie; daar ben ik niet voor gekomen.

94445. De **Voorzitter**: Dan zouden wij u nog iets willen vragen over de geschiedenis van het Politiek Convent. In de eerste plaats over het ontstaan daarvan; ik geloof, dat u daarvan vrijwel van het begin af deel hebt uitgemaakt.

A. Heb ik daar deel van uitgemaakt?

De **Voorzitter**: Dat is die groep van twee leden uit elke partij.

A. Ja, die samenspraken. Ja, ik geloof, dat ik daar inderdaad een hele tijd aan heb meegedaan, maar ik ben ook uit logeren geweest in Buchenwald.

94446. De **Voorzitter**: Ja, dat was in 1942. Bent u toen vrij vlug weer teruggekomen?

A. Wegens ziekte van mijn vrouw ben ik vrij spoedig ontslagen.

94447. De **Voorzitter**: Hoe vond u de toestand bij het Politiek Convent daarna?

A. Wat ik er van heb meegemaakt, dateert toch allemaal uit de periode vóórdat ik naar Buchenwald ging. Daar zat onder anderen de heer *Colijn* in, als ik mij niet vergis. Er zaten ook een paar niet politieke mensen bij.

94448. De **Voorzitter**: Ja, de heren *Menten* en *Ringers*.

A. Juist. Het was niet heel erg belangrijk, tussen twee haakjes. We hebben niet veel meer kunnen doen. Wij kwamen ergens in de stad bij elkaar; ik geloof, dat dat wel altijd op dezelfde plaats was, en dan eens in de week. Dan werd er gepraat. We waren, geloof ik, met een man of tien, twaalf. Van elke partij waren er twee.

94449. De **Voorzitter**: De heer *Verschuur* en u waren van de Katholieke Staatspartij.

A. Ja. Dat is vanzelf doodgebloed. Het is niet de hele oorlog door blijven bestaan. Daar heb ik tenminste niets van gemerkt.

94450. De **Voorzitter**: Neen, later is de invloed daarvan minder geworden.

A. Die invloed is nooit groot geweest.

94451. De **Voorzitter**: Weet u van wat er in die periode is gevallen nog iets af?

A. Wie het initiatief heeft genomen, weet ik niet meer. Het zal waarschijnlijk wel een verlangen zijn geweest, dat bij enkele mensen tegelijk ontstond. Men zat onder het juk van de vijand en men wilde bij elkaar een beetje steun zoeken; men wilde elkaar een beetje opwekken oin staande te blijven, om stevig te blijven in het verzet. In zoverre heeft het zeker wel nut gehad. Ik ben er van overtuigd, dat men zich daar kon stalen. Wanneer u mij echter zou vragen, wat wij positief rechtstreeks hadden bereikt, dan zou ik u daar het antwoord schuldig op moeten blijven.

94452. De **Voorzitter**: Dat had ik u juist willen vragen. Ging er ook enige leiding voor het volk van uit?

A. Neen. Weet u wat ik persoonlijk de taak vond — maar dat is zeer individueel — van ieder lid van dat Politiek Convent? Iedere Nederlander, die een zekere positie had, moest op zijn post blijven. Toen de oorlog kwam, heb ik natuurlijk er ook over nagedacht, wat ik doen moest. Dat is voor mij een vraagstuk geweest, dat ik vrij spoedig had opgelost. Dat klinkt nu een klein beetje pedant, maar ik zeg het niet voor mij zelf; ik zeg het voor de zaak. Wanneer u in Nederland in den Haag hebt rondgelopen acht achtereenvolgende jaren als Minister, wanneer u een jaar of 20, 25 in de Kamer hebt gezeten, wanneer u voorzitter bent van de grootste fractie van de Tweede Kamer, dan vind ik, dat u niet er van door moet gaan; dan moet u in Nederland blijven. Ik zeg het misschien een beetje onsympathiek, maar ik wil geen kritiek leveren. Ik wil zeggen: Dan gaat men niet weg. Men moet dan hier zijn om de massa, die op straat loopt, de agent van politie, de tramconductor, de brievenbesteller, de arbeider, de grote massa, het idee te geven: O, hij is er toch nog. Het is mij zo dikwijls overkomen, dat ik op straat liep met een eenvoudige man, een werkman of met een agent of met de conductor een praatje maakte, toen de trams nog liepen, en zij zeiden dan: Och mijnheer, als u er nog maar bent en die en die er nog is, zolang zijn wij nog niet alleen. Ik heb toen mijn plicht gevoeld, op mijn post blijven en met die mensen praten. Men kan dan — dat weet u wel, freule — ook nog weleens iets doen voor het verzet, voor de illegaliteit, maar daar hoeven wij nu niet over te praten. We konden een beetje aanmoedigend zijn en een beetje helpen. Dat was natuurlijk naar mijn mening ook wel de hoofdrede, waarom daar die leidende politieke personen bij elkaar kwamen. Ik geloof, dat het hoofdzakelijk de bedoeling is geweest, zich bij elkaar te sterken, en dan meer individueel, het lijdelijk verzet, het morele verzet, aan te moedigen en te steunen, te schragen.

94453. De heer **Stokvis**: Kwam dat toen al ter sprake in die periode?

A. Ongetwijfeld, direct. Het is nogal geen pretje, om daar met die heren te zitten, die eerste dag al, toen ze hier de stad binnenrukten. We dachten toen al: Hoe komen we daar weer van af? Hoe houden wij ons zelf staande?

Ik heb geen notulen van die besprekingen; we hebben daar zelfs ook geen notulen van gehouden; ik geloof, dat wij hadden afgesproken, dat wij ieder om de beurt een maand of een week de vergaderingen zouden leiden. We hebben ook geen permanente voorzitter gehad, geloof ik, maar dat herinner ik mij niet zo precies meer. Er werd dan niet gezegd: kom, wij gaan elkaar weer eens een beetje moed inpraten! Zo doet men dat niet, maar onwillekeurig ging men daar graag heen. Men kwam er dan weer beter vandaan, gesterkt, enz.

De heer **Stokvis**: Als: a better and wiser man!

A. Ja.

94454. De **Voorzitter**: Dat is van de aanvang af zo een poosje doorgestaan, totdat het ontstaan van de Nederlandse Unie zich voerde, de Nederlandse Gemeenschap.

A. Ja, daar hebben wij toen ook wel een beetje over gepraat.

94455. De **Voorzitter**: Er is toen contact opgenomen. Herinnert u zich nog, of dat is uitgegaan van de Nederlandse Unie of van het Politiek Convent?

A. Ik weet niet, van wie dat opnemen van het contact is uitgegaan. Ik weet wel, dat er contact is gezocht. U bedoelt toch het Driemanschap?

De **Voorzitter**: Ja. Dat vormden de heren *de Quay*, *Eindhoven* en *Linthorst Homan*.

A. Ja. Er zijn inderdaad pogingen geweest om de krachten niet te versnipperen. U zal zich herinneren, dat het Driemanschap zich aandiende onder zeer nationale bewoordingen, en het wilde ongetwijfeld het beste. Wij hebben toen meteen gezegd: Wij moeten oppassen. Wij zijn bij elkaar; zij willen wat gaan doen; wij moeten elkaar niet in de wielen gaan rijden. Dat was een heel begrijpelijke redenering. Wij hebben toen contact gehad met — daar was ik ook een keer bij — de vroegere secretaris-generaal van de Jaarbeurs, de heer *Fentener van Vlissingen*. Hij is ook nog een keer bij ons geweest. Wij hebben met hem geredeneerd. Er is toen nog eens iets ontworpen. Het is jammer, dat die archieven allemaal weg zijn. Dat was een soort proclamatie voor het Nederlandse volk. Wij hebben daar toen over gepraat. Dat zou toen in gemeen overleg gebeuren. Daar is echter niets van gekomen. Uiteindelijk vonden wij het toch maar 'beter van niet. Wij vonden het te gevaarlijk; wij waren bang voor repercussies. Na 2, 3 of 4 voorlopige besprekingen is de Unie op eigen houtje gaan werken. Wij hebben daar toen verder geen contact meer mee gehad.

94456. De **Voorzitter**: De heer *Drees* heeft hier verteld, dat er van de zijde van de Katholieke Staatspartij, waarvoor de heren *Deckers* en *Verschuur* in het Politiek Convent zaten, de wens te kennen is gegeven, dat er overleg zou worden gepleegd met het Driemanschap van de Nederlandse Gemeenschap, zoals zij toen nog heette. Even verder zegt de heer *Drees* in zijn verhoor, dat er van Katholieke zijde iets meer sympathie voor de Nederlandse Unie was dan bij de andere politieke partijen het geval was. Is dat ook uw indruk?

A. Ik weet wel, dat ik in het begin er persoonlijk niet afwijzend tegenover stond. De eerste kennismaking was alleraangenaamst. Die mensen wilden het goede. Ik ben er van overtuigd, dat zij dat tot het einde toe hebben gewild. Op de duur konden wij ons echter niet meer verenigen met het middel, dat zij wilden toepassen. Zij hebben toen ook een krant uitgegeven, „de Unie“. Dat werd toen een beetje gevaarlijk spel. Tot een hartelijke samenwerking met het Politiek Convent is het nooit gekomen, door de ervaring geleerd. Ik herinner mij er niets van, maar ik wil wel aannemen, dat op een van die vergaderingen in het Convent door de heer *Verschuur* en mij is gezegd: Kijkt u eens, geachte collega's, we moeten eens met die drie heren praten. Dat is best mogelijk.

93457. De **Voorzitter**: Hebt u er ook weleens iets van gemerkt — daar is hier ook weleens iets van gezegd —, dat er verschil van mening was over het eventueel terug moeten komen van de politieke partijen na de bezettingstijd? Daarbij stonden de heren van de Unie enerzijds en de heren van het Politiek Convent aan de andere zijde.

A. Ik herinner mij niet, dat dit met de Unie is doorgepraat, of die politieke partijen moesten terugkomen. Wanneer wij dat doorgepraat zouden hebben, was het natuurlijk in 10 minuten uit geweest, wanneer zij ze niet hadden willen hebben, want wij wilden ze allemaal hebben. Alle politieke mensen, die er zaten, wilden natuurlijk de partij terug hebben.

94458. De **Voorzitter**: Zij zouden namelijk tot uitdrukking hebben gebracht, dat vooral de niet politieke figuren naar voren moesten komen.

A. Ja, dat hebben zij wel gewild. Dat geloof ik ook wel, zoals men het indertijd in St. Michielsgestel ook wilde. De heren, die daar de politiek hebben bestudeerd, wilden het ook. Ik persoonlijk echter heb de hele oorlog niets anders gedaan dan partijgenoten, collega's, Kamerleden, enz. aangespoord: Kamerleden, blijft op uw post. Er is maar één reden, waarom u mag heengaan, en dat is: Als u van de hongerdood moet worden gered door een eventueel pensioen, dat u u krijgt. De Kamerleden kregen geen schadeloosstelling meer, zoals u weet. Wanneer men dat pensioen absoluut nodig had om te leven,

mocht men zijn ontslag nemen, maar anders niet. Anders was het zijn dure plicht op zijn post te blijven. U begrijpt mijn verontwaardiging, toen het Kabinet terugkwam uit Engeland en men in Nederland wilde gaan regeren zonder Kamer. Wij hadden er vijf jaar voor gewerkt om de Kamerleden op hun post te laten blijven, want als de Koningin terugkwam met Haar Kabinet, moest er een Volksvertegenwoordiging zijn.

94459. De heer **Stokvis**: Hebt u ook contact gehouden met de Kamerleden? In het bijzonder met de Kamerleden van uw fractie natuurlijk.

A. Met velen van hen.

94460. De heer **Stokvis**: Is dat systematisch gebeurd?

A. Ja, als het mogelijk was, hebben wij zo nu en dan een bijeenkomst gehouden. Ik woonde hier in de stad. Ik was iedere dag bij wijze van spreken in het gebouw van de Tweede Kamer, enkele uitzonderingen daargelaten. Ik heb dat altijd gedaan. Ik heb altijd in de leeszaal gezeten van 's morgens tot 's avonds van een uur of tien tot een uur of vier in de namiddag, ook toen er al geen verkeersmiddelen meer waren. Ik heb daar toen telkens Kamerleden gesproken. Zij wisten, dat zij mij daar vinden konden, en kwamen met mij praten. Ik heb toen dan ook tal van Kamerleden gesproken, die niet van mijn partij waren, die hier in de stad woonden.

Het socialistische Kamerlid mevrouw *de Vries-Bruins* b.v., die nu niet meer in de Kamer is, heb ik herhaaldelijk gesproken. Zo zijn er meer.

94461. De heer **Stokvis**: Kan men nu spreken van een systematisch pogen om de Kamer in stand te houden met de leden, die er nog waren?

A. Ja. Er werd niet aan getwijfeld. Herhaaldelijk heb ik het gezegd: — Ik kan mij niet meer precies herinneren tegen wie ik dat heb gezegd, maar dat begrijpt u ook wel. — Niet bedanken! Men kon wat bereiken door de heren te stijven in de overtuiging, dat de Tweede Kamer in orde moest blijven. Wij moesten de Volksvertegenwoordiging handhaven. Dat was de bedoeling en dat is ook gelukt. Men had natuurlijk de vierjarige periode overschreden. Als er nu eens van noodrecht mag worden gesproken, dan was het hier. Men kon natuurlijk geen verkiezingen houden in de bezetting door de Duitsers. Daarom bleef de Kamer zitten. Dat was voor mij een wet van Meden en Perzen.

94462. De **Voorzitter**: Ja, er waren twee meningen, maar u interpreteert het zo, dat de continuïteit duidelijker spreekt dan die termijn van vier jaar.

A. Ja. Heel onze Grondwet is niet denkbaar, niet uitvoerbaar zonder het Parlement. Elk ogenblik komt men tot de ontdekking, dat het Parlement iets heeft te doen. Het Parlement is er; die termijn van vier jaar is maar een willekeurige termijn; door onmacht is het niet mogelijk een nieuwe Kamerverkiezing te houden. Ik geloof, dat men het zo zal winnen, als men eens bij staatrechtelijke keien zou informeren. Die zouden zeggen: Ja, die man heeft gelijk.

94463. De **Voorzitter**: Had u als lid van het Politiek Convent ook al contact met verzetsgroepen? Die waren er in die eerste periode nog niet zoveel,

A. Neen, in die eerste dagen nog niet. Zij waren niet georganiseerd.

94464. De **Voorzitter**: En hebt u na uw terugkomst geen deel meer uitgemaakt van het Politiek Convent?

A. Ik heb in Amsterdam nog weleens vergaderd. Aan die vergaderingen nam o.a. mr. *Witteman* deel.

94465. De **Voorzitter**: In de zomer of in de herfst van 1942 is er nog een nota geweest. Toen stond ook als vast punt op elke agenda, zoals de heer *van Walsum* hier verklaarde, de toekomst, na de bevrijding, van het politieke leven en het volksleven in het algemeen, de organisatie daarvan, terwijl er tussenin ook speelde de mogelijkheid van het doorgeven van informatie naar de overkant over de actuele situatie en eventuele toekomstige mogelijkheden op dat gebied.

A. Ja, de heer *van Walsum* maakte ook deel uit van dat gezelschap. Dat is toch de tegenwoordige burgemeester van Delft, als ik mij niet vergis.

De **Voorzitter**: Ja.

A. Ik herinner mij daar echter niets van, maar dan ben ik er misschien niet geweest. Ik mankeerde ook weleens op zo'n vergadering.

94466. De **Voorzitter**: Ook is er gesproken over de Regeringsvorm na de bevrijding en dergelijke. Herinnert u zich dat?

A. Ja.

94467. De heer **Stokvis**: Herinnert u zich ook, dat men voornemens was contact op te nemen met Engeland?

A. Daar weet ik niets van. Het is best mogelijk, dat het besproken is. Dat heb ik echter zeker niet meegemaakt, want dat zou indruk op mij hebben gemaakt.

94468. De **Voorzitter**: U herinnert zich dus niet, dat het Politiek Convent heeft besproken contact op te nemen?

A. Neen.

94469. De **Voorzitter**: U herinnert zich misschien nog wel — althans de voorbereiding er van, want u bent in October 1940 weggegaan — dat er op 6 November 1940 een brief is gegaan van het Politiek Convent naar de heer *Snouck Hurgronje*, een van de secretarissen-generaal.

A. Op 7 October ben ik naar Buchenwald vervoerd en ik denk, dat ik 6 November nog niet terug was.

94470. De heer **Stokvis**: U hebt de brief niet mede-ondertekend.

A. Ik ben een maand weg geweest. Ik heb daar dus niet aan meegedaan.

94471. De **Voorzitter**: Die brief is ontstaan — en misschien weet u daar nog wel iets van — doordat men in het Politiek Convent eigenlijk de indruk kreeg, dat de heren secretarissen-generaal de lijn niet al te strak hielden en men hen er van wilde overtuigen, dat het Landoorlogreglement en het internationale recht de enige maatstaven moesten zijn en blijven.

A. Ik geloof, dat ik u kan zeggen, dat wij daarover weleens hebben gesproken. Wanneer u mij dan vraagt, of mij dat nog helder voor de geest staat, moet ik u zeggen, dat ik het erg onaangenaam vind, dat ik u niet meer positief kan inlichten. Het is al zo lang geleden. In alle eerlijkheid zeg ik u, dat ik het werk van het Politiek Convent nooit erg belangrijk heb gevonden. Ik vond het alleen interessant om bij elkaar te komen en met elkaar van gedachten te wisselen over de gang van zaken, enz.

94472. De **Voorzitter**: De brief van de secretarissen-generaal is het gevolg geweest van een bespreking, die men heeft gehad. Men zal gezegd hebben: Kijk eens, die heren doen het een beetje al te gemakkelijk.

A. Dat is best mogelijk.

94473. De **Voorzitter**: Men heeft toen blijkbaar die brief verzonden om te zeggen: Heren, denkt aan deze twee belangrijke dingen.

A. Waarheen ging die brief?

De **Voorzitter**: Die brief is naar de heer *Snouck Hurgronje* gegaan, voorzitter van het college van secretarissen-generaal.

A. Ja, daar hebben wij nogal contact mee gehad.

94474. De **Voorzitter**: Hoe was het contact met die heren?

A. Ik herinner mij als enig contact met die heren de maatregelen, die zij hebben genomen, toen onze Kamerleden hun abonnement op de spoorwegen werd afgenomen, om het contact met de bevolking ongemakkelijker te maken. Zij stonden op het standpunt: De Kamer is er niet meer. De Kamer heeft geen vergadering meer en jullie hoeven nu niet meer te reizen.

De **Voorzitter**: Ja, dat was in die beginperiode.

A. Ik ben er woedend over geweest. Ik heb vreselijk opgespeeld, maar het heeft niets geholpen.

94475. De **Voorzitter**: Vond u dat niet juist?

A. Neen, ik vond het niet juist, want wij hadden wel een Kamer. Dat die Kamerleden hun abonnement hielden, was juist goed, want dan konden zij nog eens een vergaderingetje gaan meemaken of wat

dan ook. De abonnementen, die vervielen, werden niet meer vernieuwd. Dat was het eerste.

Het tweede punt is geweest, dat men die schadeloosstelling ging inhouden. Die is ook een tijd niet meer uitbetaald. Of dat nu heeft geduurd tot de verkiezingsdag, weet ik niet meer. Toen zijn er enige Kamerleden geweest, die moesten leven, maar zij hadden niets om van te leven. Zij hadden een inkomen als Kamerlid. Er zijn toen een paar Kamerleden geweest, die hun ontslag hebben genomen om pensioenen te kunnen krijgen. Zij kregen toen een beetje pensioen; het maximum was geloof ik f 3000. Wanneer men 20 jaar in de Kamer had gezeten kreeg men f 3000 pensioen. Verder heb ik niet veel van contact met die heren meegemaakt. Ik heb wel een keer gesproken met de heer *Trip*, de thesaurier-generaal en ook misschien wel secretaris-generaal. De kwestie van de inkomsten van die Kamerleden heb ik toen met de heer *Trip* besproken.

94476. De **Voorzitter**: Hieruit blijkt dus wel, dat het Politiek Convent wel contact heeft gezocht met de secretarissen-generaal.

A. Zeker.

94477. De **Voorzitter**: Ook krijg ik de indruk uit hetgeen u verder mededeelt, dat de heren secretarissen-generaal zelf niet zo buitengewoon waren gesteld op contact, dat zij daar eigenlijk geen behoefte aan hadden. Is dat ook uw mening?

A. Ja, dat derk ik ook wel. Zij liepen ons niet na. Het was misschien ook wel een beetje riskant. Dat weet ik niet. Ik weet niet, wat hun overweging daarbij is geweest. Er waren wel secretarissen-generaal, die zich uitstekend gedroegen. Dat weet u ook wel. Die hebben ook zeer veel bereikt. De anderen waren wat anders van mentaliteit, van inborst. Er was een waarnemend secretaris-generaal, die zei: Als wij hier maar een jaar zitten zonder Kamer, zal er een wetgeving komen van mijn Departement, dat een Europees model zal zijn.

Ik kan het mij voorstellen, dat men het weleens plezierig vindt om zonder Kamer te werken. Op de duur is het natuurlijk verkeerd.

94478. De **Voorzitter**: Hier is medegedeeld, dat men in de Nederlandse Unie de verwachting koesterde over wijzigingen in het constitutioneel bestel gedurende de bezettingstijd. Dat wordt natuurlijk niet door de Nederlandse Unie beaamd. Is u er iets van bekend, dat dergelijke dingen weleens naar voren kwamen?

A. Ik heb er nooit iets van gehoord, maar ik heb met de Nederlandse Unie nooit vergaderd. Ik heb wel een tijd dat krantje gelezen. Daar stonden echter al gauw artikelen in, die ik mis vond, verkeerd van strekking. Dat zij echter van plan zijn geweest om te proberen een nieuwe Grondwet te maken gedurende de bezettingstijd, heb ik nooit gehoord en dat zullen zij ook niet van plan zijn geweest. Dacht u nu, dat mensen als *de Quay* en *Linthorst Homan*, enz. een nieuwe Grondwet zouden hebben willen maken, terwijl zij in handen van de vijand zijn? Neen, daar ben ik gerust op.

94479. De **Voorzitter**: Het conflict is er, naar ik meen, gekomen, toen men contact heeft gehad over een proclamatie, die zou worden afgekondigd, waarin het Huis van Oranje niet mocht worden genoemd.

A. Ja, nu u dat zegt, herinner ik mij, dat wij daarover hebben gedebatteerd. Wij wilden dat natuurlijk behouden. Zij hadden dat aanvankelijk ook goedgevonden; later mocht het weer niet. Als ik mij goed herinner, hebben zij over die proclamatie ook verbinding gehad met de bezetter. Toen begon de bezetter eisen te stellen. Wij hebben toen gezegd: Nu is het uit; dat doen wij niet. Daar doen wij niet aan mee. Dat is, geloof ik, wel het begin van het einde geweest. Of wij dat zo direct hebben gezegd of dat wij dit nog eens hebben bekeken, weet ik ook niet meer. Toen liepen onze wegen, voor zover die samenliepen ten minste — zij liepen nog helemaal niet samen, het was nog maar een tasten — uit elkaar. Toen was de liefde afgelopen.

94480. De **Voorzitter**: Vindt u, achteraf beschouwd, dat de Unie nog enig nut heeft gehad?

A. Neen, dat geloof ik niet. Ik geloof, dat het beter was geweest, dat wij dat niet hadden gedaan.

94481. De **Voorzitter**: Ziet u er ook niet in een soort binding, zoals hier is medegedeeld, die tussen het Nederlandse volk tot stand werd gebracht? Wanneer er van het Politiek Convent geen leiding uitging, moest er toch wel iets anders zijn, waarvan enige leiding voor het volk uitging. Er moest toch iets zijn, want het volk zelf wist ook niets, wist wist niet waar het aan toe was.

A. Hoe is het dan gegaan, toen die Unie ophield te bestaan? Die Unie heelt toch maar enkele maanden geleefd. Die heeft toch maar een zeer kortstondig bestaan gehad.

94482. De **Voorzitter**: Het heeft ongeveer een jaar geduurd.

A. De bezetting is toch veel langer geweest zonder Unie dan met Unie.

94483. De **Voorzitter**: Toen zijn praktisch de verzetsgroepen al ontstaan.

A. Toen zijn de verzetsgroepen gekomen, die ook goed werk hebben gedaan. Dat kan ik niet ontkennen. Die traden echter ook niet openlijk op. Dat konden zij niet doen. Ik wil aannemen, dat er wel iets goeds is geweest. Stel je voor, dat de Unie helemaal niets goed had gedaan! Ik geloof echter niet, dat het heengaan van de Unie op zich zelf, wat toch een teleurstelling moet zijn geweest voor de mensen, die haar nuttig vonden, van grote betekenis is geweest.

94484. De **Voorzitter**: Door de heer *Schouten* is hier verklaard:

„Er was ook tussen de personen van het politieke contact-orgaan — dat is dus het Politiek Convent — „te dezer zake differentiatie. De R.K.S.P. was, om het te zeggen in de woorden, welke destijds de heer *Verschuur* heeft gebruikt, op de plaats rust gaan staan.”.

Was dat het standpunt, waarvan men toen bij de R.K.S.P. is uitgegaan?

A. De heer *Verschuur* was voorzitter van de partij. Hij heeft toen gezegd: We doen voorlopig niets. Dat weet ik wel. Dat is niet doorgegaan, want u weet waar de heer *Verschuur* zijn leven heeft geëindigd. Daar eindigt men zijn leven in de regel niet, als men niet ook wat had gedaan, dat de Duitsers onaangenaam was, dat de vijand onaangenaam was. De partij als zodanig in die eerste tijd — u weet, dat er verschil is tussen partij en fractie — de partij, waartoe de heer *Verschuur* en ik behoren, heeft stilgestaan. Ik herinner mij ook wel, dat dit het standpunt van de heer *Verschuur* was. Dat zal hij zo ook wel hebben gezegd: Op de plaats rust.

94485. De **Voorzitter**: Daarom zouden vele Katholieken tot de Nederlandse Unie zijn togetreden, omdat er dan toch iets zou zijn.

A. Ja, ze hadden ook een Uniespeldje, een of ander insigne. Ik wil niet zeggen, dat het absoluut zonder enig nut is geweest, maar denderend was het toch zeker niet.

94486. De heer **Stokvis**: Wat was dan uiteindelijk dat geringe nut volgens u?

A. Ja, wat was het nut? Dat is het hem juist. Een aantal mensen heeft gezegd: We moeten samengaan, we moeten samenblijven. Toen het echter duidelijk werd, dat zij, om iets te bereiken, moesten werken, weliswaar niet samen met de Duitsers, maar toch met goedvinden van de Duitsers, was er voor het grootste deel van het Nederlandse volk de aardigheid af. Het kan dus niet veel betekend hebben, dat wij niet mee hebben gedaan. Het heeft misschien wel goedgegaan, dat de mensen elkaar in Unieverband konden steunen, maar dat bleek niet te gaan zonder hulp van de vijand, en toen was het uit.

94487. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk geweest over de berichtgeving via Radio Oranje?

A. Daar heb ik altijd graag naar geluisterd. Wiet dat ik het altijd met de beschouwingen eens was, er was te veel tam-tam, maar het was toch wel een hele steun. Dat was nu een steun voor het volk! Dat was plezierig. Daar hebben ongelofelijk veel mensen naar geluisterd, alleen en met groepjes. Nu kan ik ook weer niet zeggen, dat ik het allemaal even mooi vond en even belangrijk, wat er door Radio Oranje kwam, maar het was toch wel sterkend voor de mensen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor uw inlichtingen, tenzij u hieraan nog iets wilt toevoegen.

A. Neen, want om twee uur begint de vergadering van de Raad van State. Wat hebt u dat keurig ingepikt!

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

L. N. DECKERS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

dr ir JOHANNES ALEIDIS RINGERS,

oud 66 jaar, wonende te 's-Gravenhage, waterbouwkundig expert.

Hij legt de eed af als getuige.

94488. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie heeft u gevraagd, hier te willen verschijnen om enige gegevens te verstrekken over het punt, waarmee de commissie op het ogenblik bezig is.

Dat is dan allereerst het geven van leiding en voorlichting aan de burgers in het bezette gebied. Zouden wij eens van u mogen horen, wat uw indruk daarvan is. Het volk wilde in die periode natuurlijk leiding hebben en dat had liet toen nog meer nodig dan anders.

A. U weet, dat er een college van secretarissen-generaal was. Daarvan gingen soms verstandige opmerkingen uit, soms ook niet. Ik geloof echter niet, dat het volk er zich op de duur veel van aan trok.

94489. De **Voorzitter**: U kent waarschijnlijk de Aanwijzingen van 1937.

A. Neen, die kende ik zelfs niet. Ik ben in 1935 als ambtenaar afgetreden. In 1947 ongeveer heb ik voor het eerst gehoord, dat die hebben bestaan.

94490. De **Voorzitter**: Dan is het belangrijkste eigenlijk het volgende punt: het comité, dat er oorspronkelijk is geweest, de groep *Ringers-Menten*. Misschien wilt u daarvan, over het ontstaan, enz. het een en ander vertellen.

A. Laat ik dan vooropstellen, dat ik in die tijd algemeen gemachtigde van de wederopbouw was. Ik was benoemd als Regerings-commissaris van de wederopbouw, maar omdat dat „commissaris” werd verward met *Seyss-Inquart* moest dat binnen vijf minuten veranderd worden. Als zodanig reisde ik nogal veel rond, sprak ik veel mensen en peilde ik de geest, die in het begin nog slap was, maar die geleidelijk aan beter werd. Op een goede dag heeft mijn vriend *Menten* gezegd: Het zal wel niet zo erg lang duren, maar dat kan je niet weten. Dat is misschien einde 1940 geweest; de datum staat in een van mijn papieren. Maar als er nu eens een ommezwaai komt, zeer plotseling, en het volk doet, waarover men spreekt, en het wordt een bijltesdag: men gaat moorden en roven, dan kunnen wij dat toch niet goedvinden. Ik heb toen gezegd, dat ik dat ook niet goedvond en dat wij er iets tegen moesten doen. Zo is ons comité ontstaan. Toen wij daarover samen redeneerden, hebben wij gezegd: Wij kunnen met z'n tweeën natuurlijk helemaal niets uitrichten. Wij kunnen alleen iets bereiken, wanneer wij hierbij de aanvoeders van de grote politieke groeperingen betrekken. Redenerende leek het ons het beste om met een grote groep te beginnen, de socialistische partij. Ik moest dus contact krijgen met iemand van die partij en ging daarom naar mijn vriend *Brautigam*, met wie ik in Rotterdam uit anderen hoofde veel te doen had. Ik heb hem gezegd: Zoiets hebben wij in ons hoofd en wie moeten wij nu van de partij hebben? Hij antwoordde: *Vorrink*. Ik heb hem gevraagd: Kunt u mij zijn adres leveren?, maar hij antwoordde, dat dat niet zo eenvoudig was, omdat hij zwierf. Om kort te gaan, ik heb de heer *Vorrink* gesproken, hij antwoordde, dat hij er weleens over wilde denken, maar dat hij

niet alleen stond, want er was al een Politiek Convent, waarvan wij als burgers niets wisten. Ik had er wel iets van gemerkt in het college van secretarissen-generaal, waar ik al, ik weet niet hoelang geleden, was uitgegooid, omdat de heer *Rost van Tonningen* er in kwam. Ik had hem gecontrarieerd en de volgende week moest ik er uit. Ik was geen lid, alleen maar bijzittend lid zonder stemrecht, want ik was geen secretaris-generaal.

94491. De **Voorzitter**: Hoe hebt u dat contact gemerkt van het Politiek Convent met het college?

A. In die dagen — misschien over de Joden of over iets anders — is er een bespreking geweest tussen *Hirschfeld* en *Frederiks* met vertegenwoordigers van het Convent, die protesteerden tegen bepaalde maatregelen. Ik weet niet meer welke maatregelen dat waren. In het college werd toen verteld, dat zij met politieke heren, die blijkbaar te zamen zaten, een overleg hadden gehad. Ik kan u echter de datum niet noemen, want dat is heel ver terug. Er bestond dus wel iets van een contact tussen de partijleiders. Daar was onder andere toen nog de heer *Telders* bij. Hij is in December 1940, als ik mij niet vergis, gevangengenomen, nadat hij zijn bekende brochure had geschreven.

94492. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat dat contact veelvuldig was of sporadisch?

A. Het was heel moeilijk, en wel van de kant van de secretarissen-generaal, die vonden, dat men aan de ene kant moest toegeven en aan de andere kant binnenskamers flink moest zijn, om de vrede te bewaren. De politieke partijen stelden, zoals ik het toen voelde, de kwestie van recht. In de kwestie van recht kon men nu eenmaal niet zacht zijn. Er was dus een tegenstelling. Wij hadden echter talrijke lokale kwesties in verband met de Duitsers, die veel tijd vroegen, en zo verliep het contact met de politieke partijen. Het was in de dagen, dat *Schrieke* in het college kwam. U kunt dan misschien uitrekenen, wanneer dat was.

94493. De **Voorzitter**: Ik meen, dat het Politiek Convent zich op het standpunt stelde, dat men zich moest houden aan het Landoorlog-reglement en de internationale regelingen.

A. Precies.

94494. De **Voorzitter**: Zij vonden, dat men dat heel strak moest aanhouden, en nu was de indruk, dat de secretarissen-generaal dat niet zo strak aanhielden.

A. Ja, zij zagen overal accommodement in. Er was altijd een kleine mogelijkheid van links en rechts.

94495. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u over deze tijd nog uw dagboek? U hebt daaruit een andere keer voorgelezen.

A. Ja, dat heb ik nog wel. Nu heb ik een overzicht meegebracht, dat de heer *Menten* en ik een maand of acht geleden zijn begonnen. We hoorden torn van het boek: *Onderdrukking en Verzet*. Ik ken het niet. Wij hadden in die tijd met een van de secretarissen-redacteuren enig overleg en hij zei, dat wij nog gelegenheid kregen om ook wat te schrijven, maar wij hebben daar nooit meer iets van gehoord; daar is niets meer van gekomen. Nu kan dat heel gemakkelijk, want ik ben dikwijls weg. Wij vonden het echter nuttig, dat wij voor onze nazaten ten minste verklaarden, hoe wij in de gevangenis waren gekomen. Mijn kleinkinderen zijn nu nog te jong, die zouden het later niet weten. We praten er thuis niet meer over. Hebt u wel mensen meegemaakt, die lang in de gevangenis hebben gezeten? Wanneer u eenmaal op dat knopje hebt gedrukt, houdt het niet meer op. Je moet je bedwingen. Ik heb me dan ook aardig leren bedwingen, behalve wanneer ik in buitenlands gezelschap ben. Dan draai ik altijd af! Maar dan wil ik ze opvoeden.

U hebt gevraagd of ik ook papieren wilde meebrengen. Ik heb toen echter niet aan mijn dagboek gedacht. Dat kan ik echter nog wel reproduceren, want ik heb het allemaal nog.

Dit is een verhaal, waarvan de heer *Menten* het eerste deel heeft geschreven, nadat wij daarover hadden gesproken. Ik heb pas het tweede gedeelte geschreven gedurende een recente reis. Ik ben namelijk pas vier maanden weg geweest en dacht er op een avond aan, dat ik hem dat had beloofd. Hij is, zoals u waarschijnlijk weet, in Januari 1943 gevangengenomen. Na die tijd, tot onze gevangenneming, is hij niet meer in onze groep geweest. De laatste bladzijden zijn dus door mij geschreven, het eerste deel is van hem. Wij zijn het er natuurlijk wel samen over eens. Wij hebben onze lotgenoten er mee in kennis gesteld, dat wij dat stuk hebben opgemaakt, want er was geen gelegenheid meer om bij elkaar te komen, wat trouwens niet veel meer voorkomt. Dat zijn allemaal politieke heren en u weet beter dan ik, hoe zwaar zij bezet zijn. U vroeg ook of ik tevens allerlei 'bescheiden uit die tijd wilde meebrengen. Ik heb die hier bij mij. Hier is een briefje, waarbij u dit wordt aangeboden. Dit is dus het verhaal in zijn geheel. U vindt hierin alles, wat wij vinden, dat u weten moet. U mag natuurlijk meer vragen. U vindt in deze bundel alle correspondentie, die wij in die tijd hebben gehad, notities, die wij hebben gemaakt, voor zover wij die nog hebben kunnen opsporen. Ik maakte in onze veelvuldige vergaderingen aantekeningen, maar dat kon ik natuurlijk niet zo ronduit doen, want ik mocht op de terugweg eens gepakt worden! Wij waren eigenlijk onbewust heel voorzichtig. Later is gebleken, hoe nuttig dat was. Hier vindt u b.v. zo'n notitie: Aanwezig 1, 2, 3, 4. U weet niet wie dat zijn. Ik voegde een schaal er bij, maar deze is later gewijzigd, want toen *Schouten* gevangengenomen werd en vervangen werd door de heer *van Dijk*, die als adviseur voor de militaire zaken bij ons zat, is een nieuwe schaal gemaakt: 1, 2, 3, 4, 5. In Januari 1943 is de heer *Menten* naar Haaren verdwenen en de rest van onze groep is April 1943 gevangengenomen. De datum staat af en toe boven de aantekening. Deze stukken zijn merkwaaardigerwijze bewaard gebleven. Er zijn brieven van allerlei mensen. Ik zie hier een briefje van de heer *van Roijen*, een briefje van de heer *Schermerhorn*; een aantekening van de heer *Menten*, naar aanleiding van een bespreking. Hij was altijd nogal uitvoerig; hij kon het blijkbaar beter bewaren dan ik. Zo vindt u hier allerlei dingen in, die wij nog hebben bewaard.

De Voorzitter: Mogen wij die stukken even behouden?

A. Ja, maar ik wilde u één ding vragen. Wanneer u dit voluit wilt publiceren, wilt u mij dan waarschuwen. Er zijn hier namelijk beoordelingen van mensen, die helemaal in de geest van die tijd zijn geweest. Hun handelingen zouden nu anders worden beoordeeld. De wereld is echter in die tussentijd heel anders geworden. Men is om te beginnen veel concilianter geworden. Ikzelf niet, maar in het algemeen de mensen wel. U zult hierin dus soms beoordelingen vinden van mensen, die ik nu niet meer geschikt vind om te publiceren.

De Voorzitter: Dat is ook waarschijnlijk niet de bedoeling.

A. Wel mag u het allemaal lezen, want wij hebben geen geheimen. Achterin hebben wij overgetikt liggen alle stukken, die ik heb gemaakt. Nu is de moeilijkheid echter, dat ik zelf niet altijd meer weet in te vullen, wat er aan mankeert. De verkortingen moesten natuurlijk altijd zo worden gemaakt, dat, wanneer ik die stukken b.v. zou verliezen, of wat dan ook, anderen dat niet konden verklaren. Het was voor mijzelf in zo'n geval minder erg, dan voor de mensen, met wie wij hadden te maken. Een van de eigenaardigheden was — dat kunt u ook in het kort hierin lezen —, dat wij geregeld veranderden van vergaderplaats. Wij zijn heel vaak de gast geweest van verschillende kerkgenootschappen. Hoe gevaarlijk het zou zijn, als dit uitkwam, hadden wij allemaal evenzeer voor de geest, toen wij werden verhoord. Toen hadden wij de vergaderplaatsen vergeten! Wij vonden in 1943 de strijd tussen de kerk en de bezetter zeer scherp en meenden, dat de vijand er maar wat goed mee gediend zou zijn, als hij ons contact met de kerken ontdekte, als hij in ons vond, wat hij subversieve elementen noemde. Wij hielden natuurlijk vol van niet. Wij waren als groep niet subversief. Er waren er helaas onder ons, die het wel waren. Wij waren van oordeel, dat, wat wij deden, volkomen rechtmatig was.

U kunt dit eens bekijken en ik zal straks aan de heer *Menten* zeggen, dat u dit al van mij heb gekregen. Hij heeft dit namelijk helemaal verzorgd. Het zit ook in een enveloppe van zijn firma.

94496. **De Voorzitter:** Wij waren zo juist afgebroken bij het contact, dat u hebt gehad met de heer *Vorrink*. Wilt u misschien daar nog even de draad opvatten?

A. Ik heb dus aan de heer *Vorrink* gezegd, waar het ons om te doen was. Hij moest er nog eens over nadenken. Hij sprak op dat

moment niet over het Convent, maar hij moest er rnet zijn vrienden over spreken, hetgeen ik dus heb afgewacht. Daarna kreeg ik langs een duistere weg van hem bericht, dat ik hem kon vinden in een straat, die nu niet meer bestaat, de Teunisbloemstraat, bij de Sportlaan in de buurt. Daar logeerde hij altijd bij zijn familie. We hebben toen gehoord, dat hij en *Schouten* een nadere bespreking met ons wilden hebben. Toen kwam dus de heer *Schouten* op het toneel. Wij begrepen van de heren, dat zij al een eigen groep hadden, die een enigszins andere instelling had dan de onze. Ik heb begrepen, dat het Convent de politieke krachten en de politieke organisaties wenste te behouden.

De Voorzitter: Ja, van elke der zes partijen waren er twee mensen.

A. Nu moet ik steeds volgens mijn geheugen werken. Vervolgens zijn wij bij elkaar gekomen met de heer *Verschuur*. Wij waren toen bij elkaar met zijn vijven.

94497. **De Voorzitter:** Ja, u bedoelt het Nationaal Comité?

A. Ja, het heeft lang geduurd, voordat wij het zelfs maar een naam konden geven.

94498. **De Voorzitter:** Er was toen reeds het Burger Comité van 15 personen.

A. Ja. Bij die bespreking is ons gezegd, dat er aan de politieke zijde meer personen belangstelling hadden voor onze opzet. Totaal zouden er 15 leden zijn, maar die 15 leden zijn nooit als 15 bijeen geweest, ik meen, dat er nooit meer dan 13 waren. Er mankeerde namelijk een vertegenwoordiger van de geestelijkheid; wij hadden het oog op mag. *Stokman*; ook al om dezelfde reden, dat wij moesten verzwijgen, dat wij in de kerk bij elkaar kwamen, kon hij niet tot onze groep toetreden, al was er wel contact. Verder hadden wij graag een landbouwmari er bij, waarin wij niet geslaagd zijn. Er zijn verschillende mensen voor gevraagd, maar de een woonde te ver, de ander vond de tijd nog niet gekomen. Wij zijn dus altijd maar met 13 man gebleven. Daarin zaten dus meer vertegenwoordigers van de partijen en ook enkele mensen, waarvan men zei, dat zij niet als vertegenwoordigers van een partij zaten. Dat was b.v. het geval met de heer *van Dijk* en de heer *Schermerhorn*; deze was geen partijlid. Zo kunt u er misschien wel meer bedenken. Voor de Christelijk-historischen hadden wij de heer *de Zwaan* .....

94499. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Ik meen de heer *van Walsum*.

A. Neen, de heer *van Walsum* zat niet in de groep van 13, maar wij hebben wel altijd contact met hem gehad.

94500. **De Voorzitter:** Hij zat in het Politiek Convent.

A. Juist, als zodanig hebben wij soms vergaderd bij de heer *van Walsum* aan huis en bij andere Conventleden. Het Politiek Convent kwam steeds nader. We hebben echter altijd zelf gehandeld. Na twee vergaderingen — of misschien drie — hebben wij besloten een uitvoerend comité te vormen; dat waren de oorspronkelijke vijf. Vanuit dat comité heb ik geregeld contact gehad met de leden van het Convent, b.v. met de heren *Joekes*, *Scholten*, enz. Ook prof. *van Asbeck* kwam nogal eens bij mij. Ik was altijd het raakpunt, omdat mijn werk mij op vele plaatsen bracht. Ik bracht in ons comité rapporten uit over wat ik ervaren had. Wij wilden geen organisatie maken, die klappen uitdeelde. Zoals u straks zult lezen, wensten wij een organisatie te vormen, die in de tijd van de overgang, het vacuum, het roer in handen zou nemen in naam van de Koningin. We hebben er lang om gestreden of wij mochten zeggen: In naam van de Koningin, als de Koningin ons dat niet had opgedragen. In het kort: U zult vinden, hoe wij hebben getracht contact te krijgen met Engeland, maar, dat is ons nooit gelukt.

94501. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** U hebt dus wel contact met Engeland gezocht?

A. Ja, veel. De jonge *De Beaufort* zou voor ons naar Engeland gaan; hij had in een lucifersdoosje microfoto's van stukken, die u in ons rapport vindt; ook van een stuk, dat handelde over de staat van oorlog, van burgerlijke zijde bekeken, want wij waren namelijk helemaal niet voor een militair gezag en wij dachten, dat wij dat best burgerlijk konden doen. Dat is uitgezocht door verschillende juristen onder leiding van de heer *Verschuur*, die ons een uitstekend artikel hebben geleverd. Wij hadden ook al ontwerp-proclamaties klaar en dergelijke.

94502. De **Voorzitter**: Het was dus de bedoeling, dat op de dag van de bevrijding, als er een vacuum zou zijn, u zich met een proclamatie of anderszins tot het Nederlandse volk zoudt richten?

A. Ja. Wij dachten, dat die dag de café's dicht moesten; anderen vonden, dat die open moesten. Er moest orde zijn. Wij waren dus een soort ordecomité, niet de Orde-Dienst. Bij ons leefde de gedachte, dat op de dag van de bevrijding, totdat de Koningin er zou zijn, er iemand moest regeren. Helemaal aan het eind zijn wij zelfs zover gekomen, dat wij uitzochten, wie van al die secretarissen-generaal er zou mogen zitten en wie zich misschien tijdelijk terug moest trekken. Ook de burgemeesters werden uitgezocht; met de goede was meestal besproken, dat zij weer zouden terugkomen. Daar zorgde voor een groot deel de heer *van Dijk* voor, omdat hij als militair de politie beoordeelde. Hij had afgesproken b.v. met de burgemeester van Amsterdam bij welke politiemann hij zijn licht zou kunnen opsteken. Wij hadden dus overal toekomstige leiders aangewezen om in de tijd van overgang een bestuur te hebben. Dat was tenslotte het eerste, dat men nodig had. Het is uiteindelijk nog heel anders geworden.

94503. De **Voorzitter**: Hoe stond u ten opzichte van de O.D., die toen ook al bestond?

A. Toen wij er van hoorden, was hij al een heel eind op streek. De leiding is toen echter gevangengenomen, zoals u weet, en de O.D. verwaterde toen. Bij mijn nader onderzoek bleken er echter al overal organisaties te bestaan, die wat onder zich hadden. In het algemeen waren mijn medeleden zeer bezorgd om daar contact mee op te nemen, omdat deze organisaties wat scherper waren dan wij, actiever, later genoemd de illgaliteit. Van de heer *van Dijk* mocht ik dit nooit zeggen. Hij zei: Wij zijn legaal, die moffen zijn illegaal. Wij hebben nooit iets illegaals gedaan van het Nederlandse standpunt uit gezien.

94504. De **Voorzitter**: Hoe was de verhouding tot de groep *Scholten*?

A. Bedoelt u de juristen?

De **Voorzitter**: Neen, de groep van professor *Scholten*, in Hulshorst.

A. Ik ben dikwijls in Hulshorst geweest. Ik werkte daarmee samen. Er was een nota gereedgemaakt voor het geval de Koningin ons zou vragen of en hoe de Regering van 1940 in die samenstelling verder zou moeten gaan. Dat is onderling niet helemaal aanvaard. Het Comité van vijf bleef bij de bedoeling om niet verder te gaan dan tot de terugkeer van de legale Regering. Wij redeerden toen zó, dat de legale Regering, komende van de overzijde, niet zou weten, wat er hier in die tussentijd was gebeurd. Het zou dus wel goed geweest zijn, dat een terugkerende Regering advies kreeg om voorlopig dit of dat te doen. Dat stuk heb ik met de heer *Scholten* en zijn vrienden doorgewerkt. Hij heeft dat helemaal verbeterd; vooral in de stijl. Dat stuk is door de Duitsers gevonden toen de heren *van Dijk* en *Schouten* werden gevangengenomen. Zij hadden het op dat ogenblik voor zich op tafel. Wij zijn het daarom kwijt.

94505. De **Voorzitter**: Is het Nationaal Comité ontstaan uit het Groot Burger-Comité?

A. Dat staat ook hierin beschreven. Toen wij voelden, dat wij waren verraden — dat wil zeggen: dat geloofden wij allemaal, behalve de heer *Vorrink*, die absoluut in *de Wilde* geloofde; ik had alle redenen om het niet te geloven; elke confrontatie heb ik toen met de *Wilde* geweigerd, wat tot resultaat had, dat ik later niet met hem behoefde te worden geconfronteerd, want ik had hem nooit gezien — hebben wij gezegd: Wij moesten maar plaatsvervangers zoeken. Dat was, toen de heer *Menten* gevangen was genomen. Wanneer ons wat overkwam, moest het werk van het comité worden voortgezet. Ik heb toen voor de heer *Vorrink*, die altijd zwerfende was, de heer *Drees* verzocht; voor mijzelf had ik aanvankelijk gedacht naar de heer *Schermerhorn* te gaan, maar die zat toen nog gevangen; ik ben toen naar de heer *Ingenhousz* gegaan, die echter meende, dat hij dat niet kon doen, omdat het te gevaarlijk was voor zijn medewerkers. Hij zat bovendien altijd met de Duitsers in moeilijkheden. Hij heeft het dus niet aangenomen. Wat ik verder heb gedaan, ben ik vergeten. In ieder geval ben ik bij die twee geweest. De heer *Drees* is later in ons comité gekomen. Zo heeft ieder voor zich een plaatsvervanger gezocht. Iedere politicus had op zich genomen een plaatsvervanger te zoeken. Misschien staat er ergens nog genoteerd, wie wij zouden zoeken, maar dat weet ik niet zeker. Ik meende, dat men dit later het Burgercomité is gaan noemen.

94506. De **Voorzitter**: Later is dat het Vaderlands Comité geworden. Dat is steeds hetzelfde gezelschap geweest.

Nu meen ik, dat het Vaderlands Comité zich later meer zag als een Raad van Advies, terwijl het zich daarvoor meer zag om in een eventuele vacuumperiode de leiding te nemen. Is dat juist?

A. Wij dachten, dat er hier een periode zou komen van misschien een paar weken, een maand ongeveer, waarin de Duitsers terug zouden trekken en het volk in opstand zou zijn, en dat daarom de legale Regering nog niet terug zou kunnen komen, dat zij niet direct met legers van de andere kant zou komen. Wij dachten niet aan een invasie, maar meenden, dat er via Frankrijk iets zou gebeuren. Je kon je dat toen nog niet zo goed voorstellen. Wij meenden dus, dat wij tot de Regering ingreep de leiding in de hand zouden moeten nemen. In een van de stukken kunt u ook lezen, dat wij van oordeel waren, dat dat een dag kon duren, drie dagen kon duren, een week, waarna wij direct zouden verdwijnen. Direct nadat de legale Regering was gekomen, zouden wij moeten verdwijnen. Dat hadden wij afgesproken.

94507. De **Voorzitter**: Had u enig idee, welke bevoegdheden dit Nationaal Comité zou hebben en waar de grenzen van die bevoegdheden lagen?

A. Wij wensten van de Koningin de bevoegdheid te hebben om alles te doen, wat er op dat ogenblik nodig zou zijn. Vandaar, dat wij meenden, dat, wanneer wij dat contact met de Koningin niet zouden krijgen, wij er mee zouden ophouden. Ik was daarvan een sterk voorstander, omdat het in mijn ogen altijd duidelijk was, dat wij geen bevoegdheden hadden; die kon de Regering ons alleen geven. Wij dachten nog altijd parlementair, weet u. Wij hadden ons dus voorgesteld, dat wij in naam van de Koningin ons tot het volk zouden kunnen wenden. Dat stuk hebben de heren met elkaar opgesteld. De bedoeling was, dat dit zou worden aangeplakt en door de radio zou worden uitgesproken. Wij hadden het ook zo georganiseerd, dat wij direct de radio in handen zouden krijgen, dat wil zeggen een radio, waardoor wij zouden kunnen spreken.

94508. De **Voorzitter**: Hebt u daarover met de O.D. nooit meningsverschil gehad?

A. Wij hebben helemaal geen contact gehad met de O.D.

94509. De **Voorzitter**: Zij meenden namelijk hetzelfde te kunnen doen.

A. Ja, maar dat was toch gauw voorbij. Weet u, wanneer die 80 man zijn gevangengenomen en doodgeschoten? Dat is ongeveer 1941 geweest. Onze werkzaamheid begint echter pas in 1941. Was het niet in 1941 of 1942, dat de oorlog met Rusland uitbrak?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ja, in 1942.

A. Dat was eigenlijk het ogenblik, dat wij actiever begonnen te worden. Toen was het mogelijk, dat er wat zou gaan gebeuren.

94510. De **Voorzitter**: Is in April 1943 de eerste arrestatie geschied?

A. Ja, allemaal tegelijk en onafhankelijk van elkaar. Ik zat al dagen in de gevangenis, voordat ik wist, dat mijn collega's daar ook zaten.

94511. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Bent u niet onderweg gearresteerd?

A. Ja, dicht bij Gouda, aan de Utrechtse kant van Gouda.

94512. De **Voorzitter**: Hebt u nog contact gehad met de heer *Greidanus*?

A. Neen, niet dat ik het weet. Misschien had hij een schuilnaam.

94513. De heer **Stokvis**: Ik heb u zo juist horen verklaren, dat u geen contact hebt gezocht met de O.D. Weet u ook, of er wel contact met de O.D. is gezocht door andere leden van uw organisatie?

A. Dat zou dan moeten zijn van de zijde van de heren van het Politiek Convent. Ik acht het helemaal niet onmogelijk, dat

de heer Vorrink daartussen zat, want ik herinner mij, dat mijn andere vrienden op een avond verbleekten, toen zij hoorden, dat hij allerlei stoute dingen mee bevorderde.

93514. De heer **Stokvis**: De heer Vorrink?

A. Ja zeker. Hij had geen revolver bij zich, maar hij was toch gevaarlijk naar ons gevoel. Wij waren beslist tegen elke actie, waarbij vuurwapenen te pas moesten komen. Wij meenden, dat wij niets anders moesten doen dan de zaak organiseren. Het enige, dat mij werd toegestaan, was de mensen te bewerken. Dat heb ik dan ook heel veel gedaan. Er werd geen huis geopend of ik zei iets lelijks en toch ben ik daar nooit voor gepakt. Ik ben natuurlijk heel veel keer ter verantwoording geroepen en ik weet ook nog, dat ik door een Duitser ben gewaarschuwd, dat er een heel dik dossier bij de Gestapo lag over mijn anti-Duitse houding. Die mijnheer heeft echter ook gezegd: Wanneer u ooit gevangen wordt genomen .....

94515. De **Voorzitter**: U hield zich dus buiten het verzet in meer engere zin.

A. Ja, maar dat verzet is ook van latere datum. Dat is later ontwikkeld; het begon ongeveer in de dagen, waarin wij zijn gevangengenomen. In die eerste jaren moest men de mensen zelfs duidelijk maken, dat een kopje thee drinken met een Duitser in de huiskamer toch eigenlijk verkeerd was. Ik zou u massa's mensen kunnen noemen, met wie ik nog nooit tot vrede ben gekomen, omdat ik hen daarover zeer hard heb onderhouden. Dat is een gevoel, dat men nu nauwelijks meer kan begrijpen. Zoals men nu naar samenwerking met die Duitsers zoekt, is voor mij niet gemakkelijk te verwerken.

94516. De heer **Stokvis**: Is u ook bekend of de heer van Dijk, die later is toegetreden tot de z.g. Kleine Commissie, contact heeft gezocht met de O.D.?

A. Dat zult u aan de heer van Dijk zelf moeten vragen. Ik weet wel, dat zijn zoon contacten had. Daar weet ik verder niets van.

Ik vermoed eigenlijk, dat mijn vriend *Menten* u er wat meer van zal kunnen vertellen, want hij heeft van het begin af in opdracht van de Regering het een en ander gedaan. Daarom is hij tenslotte ook gevangengenomen. Ook is hij enige malen met gevangenneming bedreigd.

94517. De **Voorzitter**: Hebt u misschien zelf hieraan nog iets toe te voegen?

A. Op het ogenblik niet. Ik wil weleens in mijn dagboeken kijken of daar misschien nog iets in staat, dat u kan interesseren; dat gaat voornamelijk over mensen, die ik heb ontmoet, wat ik hun heb gezegd, enz. In het begin was het werkelijk allerverschrikkelijkst wat je beleefde, omdat de mensen dachten, dat ik benoemd was door de Duitsers. Ik kreeg toen mensen bij mij, die voor de Duitsers zouden willen werken en aan de Duitsers wilden verdienen. Die dachten, dat zij daarvoor bij mij moesten zijn. Dat heb ik nogal eens aangetekend. Zij stonden binnen minimum van tijd buiten de deur, zodat anderen mij waarschuwden: Je inag weleens een beetje voorzichtig zijn. Ik heb echter nooit voorzichtigheid betracht en ik ben toch niet daarvoor gevangengenomen.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

J. A. RINGERS.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr EMILE ERNEST MENTEN,
oud 69 jaar, wonende te Warmond, bankier.

Hij legt de eed af als getuige.

94518. De **Voorzitter**: U hebt waarschijnlijk op de convocatie gezien, wat het doel is van uw bezoek hier. Wij zouden van u graag enige inlichtingen ontvangen over de leiding en voorlichting, die er werden gegeven aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Hebt u de indruk, dat er direct na de capitulatie voldoende leiding voor het Nederlandse volk is geweest?

A. Zoals het werkelijk is geschied, ja. Het ging echter heel anders, dan van tevoren was uitgedacht. Ik was toen Regeringscommissaris voor het Nederlands Volksherstel. Van nabij heb ik het dus gezien. Later is er verschil van mening geweest over het al of niet oproepen van de Kamers, enz., maar dat speelde zich toch niet die eerste dagen af.

94519. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat u nu spreekt over de periode na de bevrijding, maar ik bedoel de eerste tijd na de capitulatie, dus in 1940. Had u de indruk, dat het Nederlandse volk toen zijn leiding kwijt was, of meent u, dat er van boven af genoeg leiding en voorlichting aan het Nederlandse volk werd gegeven?

A. Neen, er was inderdaad een vacuum.

94520. De **Voorzitter**: Er waren toen aanwijzingen klaar voor de ambtenaren. Hebt u de indruk, dat die aanwijzingen voldoende hebben doorgewerkt?

A. Ik heb de indruk, dat het volk het niet heeft geweten en het ook op dat moment niet nam.

94521. De **Voorzitter**: Dan is er nog geweest, in de periode van het Nationaal Comité en het Politiek Convent, de zogenaamde groep *Ringers-Menten*. Hoe is dat comité ontstaan en hoe heeft dat in de aanvang gewerkt?

A. De oorzaak er van is, dat ik een opdracht had gekregen vanuit Londen; dat was in Augustus 1940, vrij gauw dus na de bezetting. Die opdracht hield in, hier een spionnagedienst te organiseren, een zender. Die opdracht was aan mij gegeven via de heer van Hamel, die in Augustus hier is gekomen. Ik had nogal veel te doen gehad met Prins *Bernhard* en ook had ik indertijd de Prinses goed gekend. Zodoende hadden zij aan mij gedacht, ook als bankier, want dat moest worden gefinancierd. Ik kreeg een degelijke opdracht, ook voor het geld, dat ik er in zou steken. In het najaar is de heer van Hamel gevangengenomen en ik begon te begrijpen — ik begreep het wel direct, maar toen zag ik het toch duidelijker voor me —, dat er grote gevaren aan waren verbonden, vooral aan het financieren; ik ben bankier en, wanneer men mij op dat moment had gegrepen, hadden ze mij kwaad kunnen doen en mijn bank en mijn familie en mij op financieel gebied kunnen nekken. Dat lag toen zeer in de lucht om dergelijke dingen te doen bij de Duitsers. Ik ben toen naar mijn vriend Ringers gegaan en heb gezegd — niemand wist, dat ik dat deed, wat natuurlijk vanzelfsprekend was — *Ringers*, ik heb dit niet gedaan uit jeugdige overmoed, op eigen initiatief; ik had er beslist niet aan gedacht op mijn leeftijd, maar ik heb gehoorzaamd aan een bevel uit Londen om dit

te doen. Gaat mij nu wat overkomen, dan moet jij zorgen, dat iemand weet, hoe het gegaan is, want men kan zo gemakkelijk vergeten, dat ik dat heb gedaan op bevel uit Londen en niet op eigen initiatief. Ik zal dit met genoeg doorzetten en ik heb het dan ook 2½ jaar doorgezet. Niemand wist er iets van, mijn vrouw niet en evenmin mijn kinderen. Daardoor ben ik eigenlijk met de heer Ringers in contact gekomen. Ik kende hem voordien wel goed, maar op deze manier begonnen wij met elkaar te spreken. Toen heb ik alle punten aangesneden, die in ieders hoofd zaten op dat moment. Daar dacht men over. Ringers zei toen tegen mij, dat hij wel contacten had, en noemde mij de naam van *Brautigam* in Rotterdam. Wij voelden toen, dat er hier en daar de mensen de koppen bij elkaar staken; de Ordedienst werd toen ook de nek omgedraaid door de Duitsers. Er was toen niets. We hebben onze gedachten eens laten gaan en zo zijn wij via Brautigam in contact gekomen met de heren Schouten en Vorrink. Wij waren toen met vier man. Wij hebben toen begrepen, dat het een soort geheel was, waar meer bodem in zat, omdat zij de politieke partijen achter zich hadden. Ringers en ik waren welwillende mensen, maar wij hadden geen tien mensen achter ons. Zij hadden echter grote groepen achter zich en dat gaf hun recht van praten. Daarna is de heer *Verschuur* er bij gehaald, die later in Duitsland is gestorven. Zo is dat bij elkaar gekomen. Er is uitbreiding gekomen met de heren de Zwaan, Joekes, enz. Die mensen zaten al in andere verbanden. Er was het verband-Paul *Scholten*, enfin, er waren verschillende losse contacten. Dat is dus zo gegroeid. Uiteindelijk ben ik voor die andere zaak gevangengenomen; dat was dus voor die spionagezaak. Dat was 12 Januari 1943. In April 1943 werd ik voor de tweede keer gevangengenomen; ik zat toen al in Haaren, maar de Duitsers zijn zeer „gründlich” en hebben mij toen nog eens gevangengenomen. Het is misschien interessant om te weten, dat ik er duidelijke bewijzen van heb, dat zij het hele geval het eerste ogenblik zeer hoog opnamen; in mijn verhoren, die tijden achter elkaar duurden en die heel fel waren, over die opdracht, merkte ik, dat op een gegeven moment die vervolging in elkaar zakte. Er kwam toen een ander uit den Haag mij verhoren; ik heb hem daarna op de gang nog gesproken. Ik ging weg uit het verhoor en hij ging mee. Ik vroeg: Wat is er nu aan de hand? Hij antwoordde: Het gehele geval wordt gestopt. Dat was een verstandige Duitser, die mij dit zei. De heren gingen allemaal naar Duitsland toe volgens hem. Men wilde dit niet hoog opnemen. Zij zijn toen ook bijna allemaal naar Duitsland gegaan. Zelf heb ik nog pogingen in het werk gesteld om mee te gaan naar Duitsland, want ik voelde mij toen op dat moment nog veiliger in Duitsland dan voor die zaak, waarvoor ik nog moest voorkomen. Dat is mij echter niet gelukt. Het heeft natuurlijk ook wel weer zijn voordeel gehad, want ik was er een jaar vroeger weer uit! Zo is dat dus gelopen.

94522. De **Voorzitter**: Door de heer Vorrink hebt u dus contact gekregen met het zogenaamde Politiek Convent.

A. Ja, maar dat was pas later. Wij zijn begonnen in de winter 1940/41. De heer Vorrink heeft pas dat contact met van der Waals gekregen einde 1942.

Ons doel, een gezag in het land voor te bereiden voor het geval de oorlog abrupt zou eindigen, was einde 1942 vrijwel bereikt. Door de vele gevangennemingen en deportaties moest de organisatie echter steeds bijgewerkt worden.

94523. De **Voorzitter**: Als doelstelling had u dus, als ik het wel begrijp, het volgende. Wanneer op een zekere dag de bevrijding een feit zou zijn, kon het weleens wat langer duren vóórdat de Regering hier was. Er zou dan dus een vacuum komen en de bedoeling was nu, dat dit vacuum zou worden opgevuld.

A. Ja, niet direct, wat het regeren betreft, als wel, wat de leiding betreft. Het was de bedoeling, dat wij de zaak in handen zouden houden. Dat was ook de reden, dat de heer van *Dijk*, die er niet direct bij hoorde, werd gevraagd er bij te komen. Hij is bij alle vergaderingen tegenwoordig geweest, omdat hij het inzicht had in wat er mogelijk was op dit gebied. Wij bouwden toen op de overblijfselen van de Ordedienst.

94524. De heer **Stokvis**: Had de heer *van Dijk* daar contact mee?

A. Dat weet ik niet. Hij had het in ieder geval wel gehad. Hij wist in ieder geval ook, hoe die groepen in elkaar zaten en wie er goed van was—en wie er niet goed was. De Ordedienst heeft het materiaal geleverd voor enorm veel illegaliteit in latere dagen. Daar heeft de Ordedienst veel goed aan gedaan. Dezelfde mensen hadden dat nu eenmaal in zich.

94525. De **Voorzitter**: Het verzetswerk, dus in meer engere zin, zoals de verschillende verzetsgroepen hebben gedaan, lag uiteraard niet op uw weg?

A. Neen, helemaal niet. Er is zelfs een moment geweest, dat men dacht: We zullen ons bekendmaken aan de Duitsers. Dat hebben wij toch maar niet gedaan. Zo theoretisch zat het dus niet als verzet in elkaar. Helemaal niet.

94526. De **Voorzitter**: U beoogde dus met het contact met de heer *Vorrink* niet te zeggen: Wij willen met politieke groepen samenwerken. Uw bedoeling was, als ik het goed heb begrepen: Wij hebben niets achter ons staan. Wij zoeken contact om een geheel te krijgen.

A. Ja, want, zoals ik reeds zei, de heer *Ringers* en ik samen waren niets. De andere groepen hadden de organisaties goed in de hand. De heer *Schouten* ook. Zij hadden mensen achter zich. De grote verontwaardiging van die groepen ging uit juist naar de Ordedienst. Zij waren zeer verstoord op de Ordedienst, omdat die door hen heen had gewerkt. Zij hadden de politieke groeperingen bij elkaar gehouden en de Ordedienst kwam er recht doorheen en maakte zijn organisatie.

94527. De **Voorzitter**: Hebt u ook contact gehad met de groep van prof. *Scholten*?

A. Ja. Ik heb hem bezocht in Valkenburg, waar hij een tijdlang heeft gezeten. Ook heeft hij een poos in Hulshorst doorgebracht. Ik ben toen ook nog bij hem geweest.

94528. De **Voorzitter**: Hebt u, voordat u met de heer *Vorrink* in contact kwam, en zodoende met de politieke groeperingen, ook nog getracht om met de Regering, met name met de secretarissen-generaal, in contact te komen?

A. Ik ben vrij veel met de secretarissen-generaal in contact geweest, omdat hun oog op mij viel voor enkele functies, die ik niet heb aangenomen, o.a. voor burgemeester van den Haag. Ik heb dat geweigerd. Ook heb ik een hele episode gehad over de Winterhulp, dat ik volkomen heb geweigerd. Op verzoek van de heer *Frederiks* nam ik contact met *Piek*. Ik heb toen voor de Winterhulpactie gewaarschuid en mij afzijdig gehouden.

94529. De **Voorzitter**: Hebt u er weleens iets van gemerkt of men van de zijde van de secretarissen-generaal contact had met het Politiek Convnt, dus met de mensen van de politieke partijen? Of hebt u meer de indruk, dat de secretarissen-generaal zich daar eigenlijk van distancierden?

A. Ja, volkomen. Er was geen contact; dat kan men niet zeggen. Wij hadden natuurlijk enig contact kunnen hebben door de heer *Ringers*, die zelf een tijd secretaris-generaal is geweest, maar wij hadden geen contact en waren ook in ons midden verdeeld over het nut om met de secretarissen-generaal te spreken.

94530. De heer **Stokvis**: Waarom?

A. Omdat wij dan verantwoordelijkheid op ons hadden genomen. Als wij op bepaalde momenten — ik herinner mij dat zeer wel, b.v. in verband met het Jodenvraagstuk, enz. — hadden gezegd: Wij zijn dat; jullie moeten eens naar ons luisteren, hadden wij verantwoordelijkheid op ons genomen. Dat wilden wij niet. De verantwoordelijkheid was voor de secretarissen-generaal.

94531. De **Voorzitter**: Had men in uw kringen over het algemeen de indruk, met de nodige nuances natuurlijk, zoals het meestal voorkomt, dat men in het college van de secretarissen-generaal de lijn, die men nu eenmaal moest aanhouden, niet strak genoeg aanhield?

A. Wij waren er van overtuigd, dat, wanneer wij ons hadden bekendgemaakt bij de secretarissen-generaal, zij ons eerder zouden hebben genegeerd dan omgekeerd. Die overtuiging leefde bij ons.

94532. De heer **Stokvis**: Had u niet de gedachte, dat een stap van uw zijde naar de secretarissen-generaal, dezen had weerhouden van het nemen van bepaalde beslissingen en het treffen van bepaalde maatregelen?

* Neen. Ik heb in die tsg over verschillende punten met de heer *Frederiks* verschillende contacten gehad, onder andere over het Jodenvraagstuk: ik heb mij toen zelf ingezet voor het Leger des Heils. Ik heb dat er toen ook weten door te slepen, maar ik heb niet de indruk, dat de secretarissen-generaal daarvoor bevattelijk waren. Het was ook te gevaarlijk. Er bevonden zich onder de secretarissen-generaal verschillende mensen, die te weinig inzicht in de situatie hadden; bovendien zaten er ook kwade elementen bij.

94533. De heer **Stokvis**: Er zaten er ook bij, die weinig durf hadden.

A. Ja, weinig inzicht en weinig durf.

94534. De **Voorzitter**: Van de zijde van de politieke groepen is er eens e-n brief uitgegaan naar de secretarissen-generaal om hen er op te wijzen, dat het Landoorlogreglement en het internationale recht eigenlijk de vaste lijnen waren, waarlangs zij zich moesten bewegen.

A. Dat moet dan in het allereerste begin zijn geweest.

94535. De **Voorzitter**: Die brief is uitgegaan op 6 November 1940.

A. Daar was ik niet bij; dat was een ander gezelschap.

94536. De **Voorzitter**: Ja, die brief kwam van het Politiek Convnt, dus uitsluitend van de politieke partijen. Ik had daar de zo juist gegeven indruk van, vandaar dat ik u die vraag stelde over het contact van de secretarissen-generaal en over hun houding.

A. Later hebben wij dit wel degelijk bekeken.

94537. De **Voorzitter**: U was dus met het comité in de aanvang van mening, dat, wanneer er een vacuum zou komen na de bevrijding, uw comité zich tot het Nederlandse volk zou richten? Uw comité had ook al een proclamatie opgesteld.

A. Ja, ik weet, dat iemand een proclamatie heeft opgesteld; ik weet alleen niet meer wie. Die zit ook bij de stukken, als ik mij niet vergis. Dat was het sluitstuk van alles.

94538. De **Voorzitter**: Had u zich ongeveer een voorstelling gemaakt van de grenzen van uw bevoegdheden, die u in dat geval zou hebben?

A. Neen, onze bevoegdheden hadden wij niet uitgestippeld. Het was zuiver de bedoeling, dat er geen chaos zou komen. Dat was onze enige grondwet eigenlijk, onze leidraad: Geen chaos. Hoe dat zou lopen en hoe zich dat verder zou ontwikkelen, wisten wij niet.

94539. De **Voorzitter**: U zult daar waarschijnlijk dan ook een militaire man bij nodig hebben gehad?

A. Ja, die hadden wij. Overall waren er personen b.v. in Rotterdam, Amersfoort, enz., maar dan werd er weer iemand gevangen genomen en moest er een ander voor in de plaats komen.

94540. De **Voorzitter**: Waren dat meestal vroegere functionarissen van de O.D.?

A. Ja, dikwijls.

94541. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord, dat de O.D. zelf ook met dergelijke ambities heeft rondgelopen? De O.D. zou ook in een periode van vacuum de hele leiding in handen nemen.

A. Misschien wel in het begin, maar op een gegeven moment werd de O.D. toch uit elkaar geslagen.

94542. De **Voorzitter**: Ja, eerst is er dat grote proces geweest en later zijn zij opgegaan in allerlei verzetsgroepen.

A. Ja, ten minste, zo zie ik de O.D. altijd nog.

94543. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets te maken gehad met het verzenden van berichten naar Londen?

A. Ja, dat was constant op mijn weg. Ik had toen ook de mogelijkheid. Ik was penningmeester van het Prinses Beatrix-lyceum in Zwit-

serland. In de eerste winter is er nog iemand van het Prinses *Beatrix*-lyceum naar ons toe gekomen, die ik berichten heb meegegeven. Vermoedelijk is hij ook naar Londen gekomen. Dat was dr *Delhaas*, die nog hier is geweest in die tijd. Later heb ik nog weleens opnieuw een poging gedaan, maar ik geloof niet, dat dat iets heeft geholpen. Wel hadden wij de indruk, dat de heer *Bosch van Rosenthal*, die ook illegaal werkte, doch meer op zich zelf, een verbinding had met Londen, via zijn broer, de gezant te Bern. Hier werd weer gebruikt de heer *Elias van Stabrouck*, die reismogelijkheid had. Ons convent had geen direct contact met de heer *Bosch van Rosenthal* en heeft die weg niet geprobeerd.

94544. De **Voorzitter**: Bent u ontevreden geweest over dat contact of is het nogal gegaan?

A. Neen, dat is nooit van enige betekenis geweest. Wat men er van hoorde, was zo duidelijk, dat wij daar niets aan hebben gehad. Vandaar dat wij ons ook zo ijverig met *van der Waals* hebben onderhouden. Toen die kwam, was dat „the God sent“.

94545. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u *van der Waals* weleens ontmoet?

A. Neen, ik ben voor de aardigheid gaan kijken in Rotterdam, toen hij werd verhoord, om zijn gezicht eens te zien, maar hij heeft net gespeeld toen ik in de gevangenis zat. Op 12 Januari ben ik gevangengenomen. In April heeft *van der Waals* de kaarten opengelegd. In die twee maanden heeft hij juist zijn rol gespeeld.

94546. De **Voorzitter**: Hebt u ook contact gehad met de heer *Greidanus*, die in Juli 1941 naar Zwitserland is gegaan?

A. Neen.

94547. De heer **Stokvis**: Als ik het goed begrijp, was het contact met Engeland dus alleen eenzijdig, van u naar Engeland uit, en niet ook van Londen naar hier terug.

A. Beslist niet van Londen naar hier terug. Eigenlijk heb ik het geen van beide goed gekend. We hadden de hoop, dat er iets naar Londen doorkwam, maar ik heb niet de overtuiging, dat er in de tijd, dat ik daarmee bezig ben geweest, iets van die aard het geval is geweest.

94548. De **Voorzitter**: Later is dat zogenaamde Vaderlands Comité gekomen.

A. Ja.

94549. De **Voorzitter**: Dat had echter meer alleen een adviserende taak?

A. Dat heb ik gevonden, toen ik in 1944 uit de gevangenis kwam. Dat was eind 1944. De heer *Drees* sprak toen in een vergadering, gehouden in de Kamer van Koophandel hier in den Haag, en daar ben ik bij geweest. Daar zaten eigenlijk weer alle oude mensen in, *Schermerhorn*, *Joekes*, en dergelijke. Ik was er toen helemaal uit, maar ben er wel weer ingekomen, omdat ik toen ook weer Regeringscommissaris voor Volksherstel was geworden. Ik had dat als tweede opdracht vanuit Londen.

94550. De **Voorzitter**: Hebt u hieraan nog iets toe te voegen?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor uw verstrekt inlichtingen en ik sluit het verhoor.

E. E. MENTEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

Jhr. mr. BONIFACIUS CORNELIS DE JONGE,
oud 76 jaar, oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië,
wonende te Zeist.

Hij legt de eed af als getuige.

94551. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie zou gaarne enige inlichtingen van u ontvangen. Het eerste punt, dat op de oproep vermeld staat, gaat over het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Wij zouden het op prijs stellen uw mening te vernemen hoe u vindt, dat direct na de capitulatie de leiding van het Nederlandse volk was.

A. Bedoelt u toen de Duitsers hier waren in de bezettingstijd?

De **Voorzitter**: Ja. Voelde men toen een gebrek aan leiding van bovenaf, of hebt u de indruk, dat die leiding voldoende sterk was?

A. Mijn zeer sterke indruk was, dat er hier een totale ontredde-ring is ontstaan door het vertrek van de Regering; men voelde absoluut hoegenaamd geen houvast meer te hebben. Ik heb tot mijn grote vreugde in uw verslag gelezen, dat de heren *Steenberghe* en *van Rhijn* nog zo iets als een officiële overdracht hebben gedaan. Ik meende, dat ook een overdracht zelfs niet had plaats gehad, maar dat is dan toch in ieder geval gebeurd.

94552. De **Voorzitter**: Ja, vlak vóór het vertrek.

A. Dat heeft plaats gehad in tegenwoordigheid van de opperbevelhebber en de secretaris-generaal, maar dat viel direct na de capitulatie weg, want toen hield het gezag van de opperbevelhebber op. Verschillende keren heeft men mij gevraagd: Moet ik blijven?

94553. De **Voorzitter**: Wie heeft u dat gevraagd?

A. Burgemeesters, enz. Mijn antwoord daarop is altijd geweest: Blijf zolang je kunt, want je kunt nu nog goed werk doen, maar er komt een ogenblik, dat je dat niet meer zult kunnen; dan moet je het voor je zelf weten en dat zul je ook wel voelen. Ik heb altijd grote eerbied gehad voor mensen, die zijn blijven zitten, zoals de heren *Snouck Hurgronje* en *Trip*, voor wie tenslotte ook het ogenblik is gekomen, dat zij zeiden: Ja, maar nu kan het niet verder.

Zolang men nog bleef zitten, kon men ten minste nog wat doen. Buiten dat is er eigenlijk geen leiding gegeven; er was geen leiding. Alleen lokaal kon men in een functie nog iets doen, maar een top-leiding ontbrak natuurlijk ten enenmale. Men heeft toen het driemanschap van de Nederlandse Unie gehad.

94554. De **Voorzitter**: Hebt u daar nog iets mee te maken gehad?

A. Juist de heren, die ik u zo juist reeds noemde, hebben mij zeer sterk gevraagd, aan het hoofd daarvan te gaan staan, maar ik moet u eerlijk zeggen, dat ik geen van die drie heren bepaald aangewezen mensen vond om een rol te spelen, zoals die op dat ogenblik werd vereist. Het waren allemaal zeer brave en knappe mensen, maar geen mensen met autoriteit, en dat was toch op dat ogenblik wel nodig. Ik ben wel heel gauw teruggekomen van de gedachte, dat er

iets gedaan zou kunnen worden. Ik heb toen wel gedacht, dat men een soort van regering zou kunnen vormen zolang wij hier een militair bestuur hadden. De militairen hier zeiden in het algemeen: Als we maar geen last van jullie hebben, kunnen jullie je gang wel gaan. Toen wij hier echter het civiele bestuur kregen onder *Seyss-Inquart*, die absoluut een Partei-creatuur was en alleen daardoor kon bestaan, was het volkomen uitgesloten, dat men nog iets kon doen.

94555. De **Voorzitter**: Als *Seyss-Inquart* nu eens niet met die civiele bevoegdheden hier was belast geweest, hoe had u het zich dan voorgesteld?

A. De militaire autoriteiten zouden het aan ons hebben overgelaten, zoals dat in België tot op zekere hoogte het geval is geweest. In België heeft men immers alleen een militair bestuur gehad. Het was dan mogelijk geweest, dat men een zekere bescherming voor de bevolking had gevormd kunnen hebben, maar bij de komst van *Seyss-Inquart* — en die is vrij gauw gekomen — was elke gedachte daaraan a superiori uitgesloten. Ik had echter helemaal geen functie. Ik heb dus maar weinig contact gehad met mensen.

94556. De **Voorzitter**: In het verslag, dat de Nederlandse Unie van haar werkzaamheden geeft, wordt gezegd, dat uw medewerking afstuitte, toen de Duitse Presse-referent *Janke* in een persconferentie zeide, dat concentraties niet alleen moesten zwijgen over een toekomstige Staatsvorm van ons land en over Oranje, maar dat wij dienden te begrijpen, dat Oranje een voorbijgegaan begrip was. Dat zou voor u de aanleiding zijn geweest om u van de Nederlandse Unie te distantiëren.

A. De Unie heeft zich toch nooit van Oranje afgezworen?

De **Voorzitter**: Neen, maar *Janke* had gezegd, dat de Duitsers dit als eis stelden. Naar aanleiding daarvan zou u zich van de Unie gedistantieerd hebben.

A. Neen, toch niet. Dat was meer, omdat ik geen van die drie heren, hoezeer ik die ook hoogacht, voor die taak berekend achtte, eigenlijk hoofdzakelijk omdat zij absoluut iedere samenwerking met de N.S.B. afschreven. Ik heb in die jaren verschrikkelijk ondervonden, dat een bezet land vreselijk is, maar een bezet land met een bevolking, die gesplitst is, zoals toen, is nog veel erger. Het is verschrikkelijk, dat men onder die druk nog zo tegenover elkaar kan staan.

94557. De **Voorzitter**: Wij konden toch in die tijd onmogelijk met de N.S.B. samenwerken?

A. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat men de N.S.B. verkeerd behandeld heeft. Men heeft de N.S.B. gejaagd in de armen van Duitsland.

94558. De heer **Stokvis**: Wal had men volgens u dan met hen moeten doen?

A. Desnoods allemaal in de gevangenis zetten, als ze zo gevaarlijk waren.

94559. De heer **Stokvis**: Dat kon toch niet tijdens de Duitse bezetting?

A. Kijkt u eens. Ik heb *Mussert* in Indië ontvangen; dat wordt mij nu nog aangerekend. Ik ben begonnen met hem te zeggen: „Mijnheer *Mussert*, we gedragen ons hier fatsoenlijk in Indië. Wanneer u dat niet doet, neem ik u in de kraag en smijt ik u het land uit. Dat kan ik hier doen.”

„Dat is prachtig”, zei hij, en haalde een redevoering uit zijn zak. „Ik heb nog niet gesproken: ik wou, dat u eerst mijn rede goedkeurde.” Daarop heb ik geantwoord, dat dat mijn taak niet was en dat hij zelf moest zorgen, dat hij behoorlijke dingen zei, en geen onbehoorlijke.

Hij heeft gedurende zijn hele reis in Indië geen onvertogen woord gezegd. Ik heb hem natuurlijk laten volgen door rechercheurs. De mensen in Indië waren zeer geïnteresseerd. Het resultaat was, dat zij zeiden: „Is het anders niet?“.

94560. De heer **Stokvis**: Maar deze zelfde lieden gaven enorme geldsbedragen aan *Mussert's* beweging. Dat was een zeer klinkend resultaat van zijn optreden.

A. U moet zich een beetje indenken in de toestand in Indië. Het bestuur van Indië was een beetje autocratisch. Men vond dat heel best. Ik heb tegen *Mussert* gezegd: „We staan hier met 240000 Europeanen voor 70 000 000 inlanders. Ik kan hier geen gesplitst Europees deel van de bevolking hebben. Wij staan hier als eenheid voor onze taak.“ Toen ik in Indië kwam, heb ik mij nooit ongerust gemaakt over het nationalisme, maar wel over de stemming in de Europese groep en die heb ik goedgekregen. De mensen stonden tenslotte achter mij en hielpen mij met de bezuiniging, die wij in Indië hebben moeten doormaken. Dat is een heel zware tijd voor Indië geweest. Wij zijn daar alleen doorgekomen, omdat ik van alle kanten door de Europeanen werd gesteund en tenslotte ook zeer grote medewerking van inlandse zijde heb gehad. Ik wenste daar dus geen splitsing te hebben zoals in Nederland. Het heeft mij altijd zeer gespeten, dat dit zo was, en dit is het enige punt, waarin ik voor Minister *Colijn* lastig ben geweest. Ik werkte verder altijd zoveel mogelijk naar hem toe. De heer *Colijn* was heus mans genoeg om hier in Nederland alles gedaan te krijgen. Door zijn positie had hij de N.S.B. in de grond kunnen trappen. Had hij dat maar gedaan! Ik geloof ook, dat de komst van de Duitsers voor de N.S.B. een ramp is geweest. Nu moet u niet die ploerten nemen, die daarvan hebben geprofiteerd. Oorspronkelijk echter was de N.S.B. niet tegen Oranje. Ook *Mussert* niet! Maar hij was een mannetje, dat niet uit het hout is gesneden, waarvan men leiders maakt.

Hij heeft tenslotte, toen hij afscheid van mij nam, met de handen in de lucht geroepen: Wat wilt u dan, dat ik doe? Ik had hem er zo'n verwijt van gemaakt, dat hij haat maakte tussen de bewoners van een zelfde land, want hier in Nederland weet men heel goed, wat politieke tegenstellingen zijn; als ze echter een mooie redevoering tégen elkaar hebben gehouden, gaan ze mét elkaar een biertje drinken. *Mussert* vroeg mij toen, wat ik wilde, dat hij zou doen. Ik heb hem daarop geantwoord: Ga naar *Colijn* en maak het goed met *Colijn*! *Mussert* was een prul! Oorspronkelijk was hij echter een fatsoenlijk man.

94561. De **Voorzitter**: U sprak zo juist over een samengaan met de N.S.B. Had u dat hier toen als een mogelijkheid gezien?

A. Jawel.

94562. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: In de oorlog?

A. Toen was het wel heel moeilijk, maar de Duitsers hadden toen even moeten meewerken! Men heeft mij gevraagd, naar *Mussert* te gaan, omdat ik de enige was, waarvan hij iets zou aannemen. Ik heb gezegd, dat wil ik doen, als de Duitsers zeggen, dat zij het op prijs zullen stellen, wanneer er eenheid onder het volk is, zodat zij dus die splitsing niet hebben. *Seys-Inquart* heeft hem toen echter in Amsterdam helemaal op het hoge paard gezet. Toen is men meer en meer die ploerten gaan krijgen, die profiteerden.

94563. De heer **Stokvis**: Bent u ook naar *Mussert* gegaan?

A. Neen, ik heb helemaal geen contact meer met hem gehad. Toen ik terugkwam uit Indië heeft hij mij gevraagd, zijn opwachting bij mij te komen maken. Ik heb toen gezegd: Och, vriend, doe dat nu maar niet. Er is zoveel over gepraat; dat ik je wel durf te ontvangen, heb ik in Indië getoond. Laten wij die praatjes nu maar niet weer doen herleven. Hij begreep dat best.

94564. De heer **Stokvis**: Hoe had u zich dat samengaan met de N.S.B. voorgesteld?

A. Dat is moeilijk te zeggen. Hoofdzaak was, dat men tot een zekere samenwerking zou zijn gekomen.

94565. De heer **Stokvis**: U meende tenslotte met de Unie niet te kunnen samenwerken; met de N.S.B. echter wel! Dat begrijp ik niet goed.

A. Zover ben ik niet eens gekomen. Ik heb tegen de Unie gezegd: Jullie dragen de naam van Unie. Jullie moeten dan ook tot eenheid komen. Daarvoor is nodig, dat jullie althans de deur op een kier

openlaat voor de N.S.B., maar die grendelden ze af en dat heb ik altijd verkeerd gevonden: Je moet die kerels de kans geven, dat ze over komen.

94566. De **Voorzitter**: Er zijn in de aanvang nogal eens plannen geweest voor een voorlopige Regering. Men zei: Wanneer er een vacuum komt, moet dat worden overbrugd. Men heeft toen getracht een soort leiding te vormen, een comité. Zo is ons ook ter ore gekomen, dat er een soort driemanschap zou worden gevormd, waarbij de heren *Röell*, *Schimmelpenninck* (Oom *Alexander*) en uw naam werden genoemd.

A. Ja, dat had ik u nog willen zeggen. Ik ben daarmee in contact geweest. Met de heer *Schimmelpenninck* ben ik in contact geweest. De Orde-Dienst was bedoeld om na de bevrijding te kunnen optreden. De heer *Schimmelpenninck* heeft mij toen gevraagd of ik mij aan het hoofd daarvan zou willen stellen. Ik heb hem gezegd, dat ik tot alles bereid was wat nuttig voor het land zou zijn, maar dat ik geen enkel nut zag om toen reeds in dat opzicht te decideren. Wanneer men mij nodig had, kon men mij echter te allen tijde vinden. De heer *Röell* heeft mij toen nog gezegd: Wanneer jij zorgt voor de politieke leiding, zorg ik, dat je 40000 man ter beschikking krijgt. Dat heeft zich echter niet verder uitgebreid. Als ik in den Haag kwam, kwam de heer *Schimmelpenninck* altijd bij mij om te vertellen hoe het stond met de organisatie, wat zij bereikt hadden. Hij was toen al een flink eind met de organisatie opgeschoten, naar zijn mededeling tenminste. Hij is toen echter gearresteerd en gefusilleerd. Dat is toen dus stopgezet. Uit de gevangenis heb ik via tussenpersonen van hem de boodschap gekregen, dat hij vreesde, dat ik bij de moeilijkheden zou worden betrokken. Ik had namelijk in die tijd bij *Ziegler* portretten laten maken. Hij woonde boven *Ziegler* en hij had in zijn kast een hele verzameling portretten van mij om die eventueel te gebruiken. De Duitsers hadden die portretten natuurlijk gevonden. Hij liet mij toen weten, dat ik maar moest gaan onderduiken. Ik heb echter kalm afgewacht en er nooit verder iets van gehoord.

94567. De **Voorzitter**: Dat klopt ook wel, want de heer *Schimmelpenninck* heeft gezegd, dat hij een driemanschap wilde vormen, bestaande uit twee burgers en één militair. Eén militair en één burger waren er al, namelijk de heer *Röell* en u dan waarschijnlijk; men heeft toen gezegd: Die tweede burger moet de heer *Schimmelpenninck* zelf zijn. Dat stemt ook overern met wat u nu vertelt. De heer *Röell* heeft hier namelijk gezegd, dat hij zich die mooie portretten van *Ziegler* nog herinnert.

A. Ja.

94568. De **Voorzitter**: Dat waren dan portretten van het driemanschap. De heer *Röell* zegt, dat de heer *Schimmelpenninck* die had laten maken om die aan het volk te tonen. Daarbij was voorgesteld, dat u de politieke leiding in dat driemanschap zou nemen, de heer *Röell* zou voor de militairen zorgen, terwijl de heer *Schimmelpenninck* ook een functie zou hebben gehad.

A. Ja, hij zou de organisatie in handen hebben gehad.

94569. De **Voorzitter**: Hoe had u zich de toestand voorgesteld, wanneer de bevrijding daar was? Wat had u zich voorgesteld te doen met dit driemanschap?

A. Het is heel moeilijk om daarvan theoretisch een voorstelling te geven. Ik zou dat nu eens even doen, totdat er uit Londen bericht zou komen!

94570. De **Voorzitter**: Ik heb hier een rapport van de heer *Dogger*, een Engelandvaarder. Hij heeft over deze zaak rapport uitgebracht toen hij in Londen kwam. Hij heeft er het volgende van gezegd:

„Het Driemanschap stelde zich daarom tot taak: Direct na de bevrijding van het Moederland voor Hare Majesteit de Koningin de Regeering in handen te nemen; te trachten orde en rust in het land te bewaren, zoo noodig met kracht der wapenen en onmiddellijk, nadat dit bereikt was, dit herboren Nederland aan Hare Majesteit aan te bieden en verder naar Haar wil te handelen.“

A. Ik ben nog nooit zo ver gekomen, dat ik dit in een dergelijke omschrijving heb gekend. Het was allemaal nog heel erg vaag.

94571. De **Voorzitter**: Omschrijft dit uw gedachtengang enigszins?

A. Het lag zo'n beetje voor de hand om op te treden, wanneer dat nodig was. We hadden eigenlijk gedacht, dat de Duitsers ineens weg zouden zijn.

94572. De **Voorzitter**: Hebt u er dan helemaal niet aan gedacht, dat er dan ook nog de bestaande politieke partijen waren? We hadden toch nog het Parlement en de vroegere politieke groeperingen. Dat komt in deze gedachtengang natuurlijk niet tot uitdrukking.

A. De gedachtengang was, dat we moesten optreden op het ogenblik van bevrijding. Op dat ogenblik moest er een centrum zijn. Dat was de idee van de Orde-Dienst.

94573. De **Voorzitter**: Vindt u het juist, dat men dan zegt: We doen nu maar net of er geen Parlement meer bestaat?

A. Dat Parlement moest toch nog eerst bij elkaar komen. Dat was niet bij elkaar op de dag van de bevrijding.

94574. De **Voorzitter**: In ieder geval bestond het Parlement nog en dat past niet in deze gedachtengang.

A. Dat wil zeggen: dat was natuurlijk volkomen voorlopig.

94575. De **Voorzitter**: Vindt u dan, dat men kan spreken, dat u de regering in handen neemt?

A. Het was een Orde-Dienst. Het woord drukt al uit wat er bedoeld wordt.

94576. De **Voorzitter**: Dan zegt de heer *Dogger* er nog bij:

„Om dit Voorloopig Bewind” ook in staar te stellen kwaadwilligen haar wil op te leggen, moest een militair georganiseerd apparaat worden opgebouwd. Het Driemanschap was bovendien daartoe gedwongen, omdat zij moest beginnen met eenheid te brengen in alle bestaande militaire organisaties.”.

A. Ik weet nog, wat de heer *Röell* eens tegen mij zei in verband met de gevreesde Bijltesdag. Hij zei: Helemaal voorkomen kunnen wij dit niet. De eerste 24 uur zullen wij de macht niet in handen hebben; dan zullen er ongelukken gebeuren. Na die 24 uur ben ik echter met mijn mannen tot je beschikking om de orde te handhaven.

Men had toen de idee van een Bijltesdag, waarop er van alle kanten zou worden vermoord. Ik herinner mij, dat de heer *Röell* tegen mij zei, dat er die eerste 24 uur moorden zouden gebeuren.

94577. De **Voorzitter**: De heer *Dogger* zegt nog in dit rapport, dat het voorlopig bewind niet bijzonder enthousiast staat tegenover de politieke partijen.

A. Zo ver zijn wij niet gekomen. Dit was door de heren *Schimmelpenninck*, *Röell* en mij volkomen bedoeld als Orde-Dienst. Ik herinner mij niet, dat wij over de politieke partijen hebben gesproken.

94578. De **Voorzitter**: Hebt u weleens contact gehad met de politieke partijen, in de vorm van het Politiek Convent, dat toen bestond?

A. Neen.

94579. De **Voorzitter**: Is u bij het onderhoud met de secretarissen-generaal weleens gebleken, dat zij contact hadden met het Politiek Convent?

A. Neen. helemaal niet.

94580. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat zij er ook geen behoefte aan hadden om daarmee contact te hebben?

A. Ik wist niet, dat er een Politiek Convent was, dat er iets permanents, iets blijvends, dat er een samenhang was.

94581. De **Voorzitter**: Dat is er van de politieke partijen steeds geweest.

A. Dat is mij niet bekend geweest.

94582. De heer **Stokvis**: Was de doelstelling van de O.D. naar uw opvatting uitsluitend het handhaven van de orde tijdens het vacuum?

A. Ja, het in de hand houden van de orde en de zorg, dat er geen uitpattingen zouden plaats hebben.

94583. De heer **Stokvis**: Het hield dus niet tevens in het met gewapende hand optreden tegen de terugtrekkende bezetter?

A. Neen, het was zuiver intern. Het was juist aanvankelijk de mening van de heren, dat dit de Duitsers tenslotte niet moest hinderen. De Duitsers moesten begrijpen, dat dit voor hen een voordeel was, dat, wanneer zij moesten terugtrekken, er geen chaos zou zijn.

94584. De **Voorzitter**: Dan ben ik nu aan het einde van mijn vragen gekomen. Is er misschien nog iets, wat u hieraan wilt toevoegen om een goed beeld te geven?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. Het heeft mij zeer geïnteresseerd.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor uw inlichtingen en ik sluit het verhoor.

B. C. DE JONGE.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr HENRI ANTHONY
MELCHIOR TIELEMAN KOLFSCHOTEN,
oud 48 jaar, wonende te Eindhoven, burgemeester.

Hij legt de eed af als getuige.

94585. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne iets van u vernemen over het Politiek Convent, waarvan u deel hebt uitgemaakt.

Mag ik dan beginnen met u te vragen, wanneer u van dit gezelschap deel bent gaan uitmaken?

A. Ik heb de datum niet meer nauwkeurig in mijn hoofd, maar vermoedelijk is dat geweest sinds het begin of het midden van 1943.

94586. De **Voorzitter**: Van de eerste besprekingen weet u dus uiteraard niets af.

A. Neen, dat is vóór mijn tijd geweest.

94587. De **Voorzitter**: Over die eerste tijd mag ik u dan toch misschien wel iets vragen, waarover u ons waarschijnlijk wel zult kunnen inlichten. Er is namelijk gezegd, dat het standpunt van de Katholieken toen was: Op de plaats rust. Dat is hier door een van de getuigen verklaard en door de heer *Deckers* beaamd. Weet u daar iets van?

A. De zegswijze: Op de plaats rust, klinkt wel een beetje erg onaandoenlijk. Ik zou dat nog wel graag enigermate specificeren: als politieke organisatie of staatkundige vereniging: Op de plaats rust. De toenmalige Rooms-Katholieke Staatspartij heeft zich van meet af aan op het standpunt gesteld — en naar mijn inzicht terecht —, dat zij was en nooit anders is geweest dan een zuiver staatkundige vereniging, die werkzaam was in het kader van een parlementaire democratie. Aangezien alle mogelijkheden en omstandigheden om te functioneren in het kader van een parlementaire democratie afwezig waren, lag het logischerwijze voor de hand, dat een politieke partij als zodanig, als kiezersorganisatie haar arbeid tot rust bracht. Dat zou bovendien niet anders gekund hebben. Wanneer deze zegswijze echter zou beduiden, dat het Katholieke volksdeel in politiek verband of politiek opzicht nu maar verder met de armen gekruist er bij behoorde te zitten, ben ik het met dat standpunt bepaaldelijk niet eens.

94588. De **Voorzitter**: Dan wilde ik u nu vragen uw mening te zeggen over uw ervaringen met het Vaderlands Comité, vanaf het ogenblik, dat u daarvan deel uitmaakte.

A. In verband met de oproep tot deze zitting heb ik getracht mij enigermate voor te bereiden en voor zover de herinnering en de gegevens mij nog strekken, zal ik graag aan uw verzoek gevolg geven. Ik had namelijk ook nog het een en ander willen opmerken met betrekking tot de R.K.S.P. na 10 Mei 1940. Dat was eigenlijk het eerste onderdeel van mijn inlichtingen. Het tweede onderdeel had ik willen geven met betrekking tot de periode van het verzet in politieke kring; het derde, in het kort, de periode direct na de bevrijding. Die drie hebben uit de aard van de zaak een zeker onderling verband. Wanneer u mij toestaat, zou ik over de positie van de R.K.S.P. na 10 Mei 1940 iets meer willen zeggen dan „op de plaats rust” in de eerste versie, die u zo juist hebt gegeven.

Het is dan inderdaad zo, dat de partijleiding van die dagen zich op het standpunt heeft gesteld, dat de houding der partij werd bepaald door haar karakter van een zuiver staatkundige vereniging, zoals ik u zo juist al zei, die haar plaats en taak vond in het raam van een parlementaire democratie en die dus haar normale werkzaamheid als kiezersorganisatie, zo goed als die van alle andere partijen, door de toenmaals aanwezige omstandigheden, d.w.z. door de bezetting feitelijk uitgeschakeld zag. Haar gelijknamige maandblad, een uiting dus van zekere activiteit, van voorlichting en documentatie is tot op 31 Mei blijven verschijnen, terwijl het u bekende propagandablاد „Op Marsch”, dat vóór de oorlog ook al bestond, al vrij spoedig, namelijk nog in 1940, werd verboden. In Augustus 1940 heeft een aantal van haar leidende personen, die in 1936 de bekende studie omtrent wijziging van ons Staatsbestel hadden tot stand gebracht, aanvankelijk onder leiding van wijlen mr *Goseling*, en na diens arrestatie van wijlen mr dr T. J. *Verschuur*, deze studie in groter verband weder opgenomen, daarbij overwegende, dat de omstandigheden van dat ogenblik volop aanleiding gaven tot een voortgezet onderzoek van de vraagstukken omtrent Staatsbestel en Staatsinrichting, welke zich onder de druk van die tijd en die gebeurtenissen in nog weer meer principiële en fundamentele gedaanten voordeden. De 8ste en laatste samenkomst van dit gezelschap vermeldt als datum 20 Februari 1941. Ik zeg dat maar weer om de term „op de plaats rust” ook hiermede enigermate te logenstraffen.

Bij verordening van de Rijkscommissaris van 4 Juni 1941, dus vier maanden later, werd de partij, zoals alle andere politieke partijen ontbonden en haar bezittingen en vermogen in beslag genomen. Wat er nadien rond de liquidatie van de partij is geschied, heb ik nauwkeurig in mijn dagboek van 143 folio vastgelegd, dat ik bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heb gedeponereerd. Dit dagboek sluit op 19 October 1942. Naar mijn gevoel is hiermede de juiste voorlichting omtrent de voormalige R.K.S.P. in de bezettingsjaren afgesloten.

Dan kom ik tot het tweede deel van mijn voorlichting — als ik het zo noemen mag —, de periode van het verzet in politieke kring. Ik heb deel uitgemaakt van op de eerste plaats het comité van prof. *Paul Schollen*, u waarschijnlijk uit andere verhoren wel bekend.

94589. De **Voorzitter**: Dat comité was ongeveer einde 1940 tot stand gekomen.

A. Juist. Op de tweede plaats van het zogenaamde Politiek Convent en op de derde plaats van het Vaderlands Comité. Van die drie mag ik nog wel even iets zeggen in onderling verband. Wat betreft het comité van prof. *Paul Schollen*, hiertoe ben ik toetgetreden op verzoek van dr H. van *Roijen*, thans ambassadeur te Washington. Ik was in die tijd de eerste en enige Katholiek in dit comité. Later is op mijn verzoek mr A. A. M. *Struycken*, de huidige gouverneur van Curaçao, van de Antillen, daar nog bij gekomen. Dit comité vormde het contact van leidende jongere persoonlijkheden, die zich in geregelde samenkomsten met de problemen van de dag, en van de toekomst niet minder, bezighielden. Het zogenaamde Politiek Convent zou men eigenlijk het beste kunnen aanduiden als het overgebleven rudiment van de samenwerkende politieke partijen. In mijn tijd hebben daarin zitting gehad: dr *Drees*, de heer van *Walsum*, toen de heer *Tilanus* was teruggekeerd, ook de heer *Tilanus*, de heer *Schilthuis* en de heer de *Boer*, vertrouwensman van de toenmalige Vrijheidsbond, en ik zelf.

Wat nu het Vaderlands Comité betreft, als u het mij toestaat, Mijnheer de Voorzitter, wil ik hieromtrent citeren uit een merkwaardig document, een eigenhandig geschreven nota, een soort analyse van de heer *Drees* zelf, een nota, die bestemd was voor Londen en die naar mijn gevoel een goede en volledige kijk geeft op de verhoudingen van die dagen. Indien u meent, dat dit van belang kan zijn voor uw onderzoek, wil ik u daaruit graag een stukje voorlezen.

De **Voorzitter**: Heel graag.

A. Er staat een notitie bij in stenografie, zoals de heer *Drees* dat gewoon was te doen. Misschien kan een van de stenografen het even

ontcijferen. Er staat: 20 Augustus '44, Meegenomen door *van Amstel*. Die nota geeft dus een close-up van de hele illegale situatie, van de verzetsorganisaties van omstreeks 1944. Deze was bestemd om naar Londen te worden gekabeld.

„Op de eerste plaats groepen, die blijvend politiek werkzaam willen zijn; op de tweede plaats politiek getinte groepen, die zich echter straks willen terugtrekken, omdat zij de staatkunde een zaak achten van politieke partijen. Op de derde plaats groepen, die zijn samengesteld uit personen van verschillende richting en die reeds op dien grond zich niet in politieke vraagstukken willen begeven.”.

Dan volgt:

„De samenstelling van de Groote Advies Commissie uit de illegaliteit. Ook buiten de zoogenaande georganiseerde verzetsgroepen veel geestelijke en daadwerkelijke weerstand, benevens velerlei steunverleening (kerkelijk, maar ook politiek).”.

Dan volgt:

„De politieke partijen en daarmee samenwerkende groepen.”

Het is mij in hoofdzaak om deze passage begonnen:

„De zes voornaamste partijen”, zo schreef de heer *Drees* in 1944, „hebben van het begin af samengewerkt, zoowel om hun houding tegenover den bezetter te bepalen en één lijn te trekken in de adviezen tot weerstand in eigen kring, als om zich over de toekomst te beraden.

Uit de samenwerking met een comité onder voorzitterschap van prof. Paul *Scholten*, dat in het bijzonder verschillende godsdienstige richtingen vertegenwoordigde, met enkele andere niet-politieke figuren, is geboren wat vroeger wel werd genoemd het Groot Burger Comité, dat 15 leden telde, maar thans nog is aangevuld met 6 vertegenwoordigers van sociaal-economische bevolkingsgroepen (werkgevers, werknemers, middenstanders en boeren). Tot het comité behooren ook voor mannen van de z.g. Volksbeweging. Uiteraard zijn de meeste leden persoonlijk in den een of anderen vorm illegaal werkzaam.

Uit dit comité is weer voortgekomen het eerste Comité van Vijf (*Menten, Ringers, Schouten, Verschuur* en *Vorriink*), dat in April 1943 in zijn geheel is gearresteerd en dat, na eenige moeilijkheden, is opgevolgd door het tegenwoordige Vaderlandsch Comité (*Donner, Drees* (Voorzitter), *Kolfschoten, Reinink, van der Mandele*), dat adviezen voorbereidde omtrent vraagstukken, die zich onmiddellijk na de bevrijding zouden voordoen. Vertrouwensmannen hebben van die adviezen een ruim gebruik gemaakt bij hun voorbereiding. Het Groot Burger Comité, waarvan het Vaderlandsch Comité als een soort dagelijksch bestuur fungeert, hoopt als veelzijdige representatie van het Nederlandsche volk, straks mede geroepen te worden de Regeering van advies te dienen.

De vraag zal dan rijzen, welke de verhouding zal zijn tusschen dit comité en de Groote Adviescommissie der Illegaliteit. De voorzitter van het comité is ook voorzitter van de contactcommissie en lid van de Groote Adviescommissie. Dit beteekent echter slechts, dat er althans een verbindingsschakel is.”.

Ik merk hierbij op, dat die vrbindingsschakel de heer *Drees* zelf was.

„In het Groot Burger Comité heeft de gedachte geleefd, dat daarin na de bevrijding vertegenwoordigers der verzetsgroepen zouden worden opgenomen. Tijdens de bezetting, toen reeds de commissie met 15 leden zelden bijeen kwam, was dit om veiligheidsredenen onmogelijk, zooals ook de Groote Adviescommissie der Illegaliteit tijdens de bezetting niet in haar geheel is gaan vergaderen.

Intusschen zou bij een versmelting het afwegen van de betekenis der verschillende groepen thans vermoedelijk groote bezwaren ontmoeten. Mogelijk zullen voorloopig de beide commissies naast elkaar moeten fungeeren. Wellicht is echter een oplossing te vinden, doordat de Groote Adviescommissie adviseert over aangelegenheden, die eenig verband houden met de tijdens de bezetting gevoerde actie en het met een aantal leden der Groote Adviescommissie aangevulde Groot Burger Comité over algemeene beleidsvragen.”.

Ik heb er prijs op gesteld om uit een zo authentieke bron eens het licht te werpen over al deze verhoudingen. Over het verzet en de illegaliteit hoort men dikwijls verwarrende mededelingen en ik meen er goed aan te doen dit min of meer authentieke document in mijn verklaring in te lassen.

Ik wil nog iets opmerken over de vraag, waarover het Vaderlands Comité adviseerde. Door een toevallige omstandigheid is mij dat volledig bekend. Ik heb hier namelijk een lijstje van 20 onderwerpen, die het Vaderlands Comité heeft beadviseerd.

94590. De **Voorzitter**: Dat zijn waarschijnlijk de telegrammen?

A. Neen, het zijn de onderwerpen, waarover het Vaderlands Comité zelfstandig van advies heeft gediend, zowel aan de Vertrouwensmannen, die in het land waren, als aan de Londense Regeering, dan in de vorm van telegrammen. Het lijstje van onderwerpen, dat ik voor mij heb, wil ik gaarne in mijn verklaring inlassen. Daarnaast stond, zoals gezegd, het Vaderlands Comité ook in contact met de Londense Regeering middels telegrammen, welke via Bern werden verzonden en die werden gecodeerd door prof. E. M. *van Asbeck*. Ik heb nog twee van die telegrammen gevonden achter een portretlijstje. Het zijn interessante telegrammen. Daaruit blijkt, dat het contact met Londen metterdaad is tot stand gebracht, en in de tweede plaats houden die telegrammen verband met de politieke situatie in Londen.

„15 September no. 17 aan den Nederlandschen Minister President. Antwoord op Uw telegram van 12 September nopens onze telegrammen. U heeft via Bern ontvangen onze nrs. 2 t/m 5 stop, 9 t/m 13 ongetwijfeld in Bern gearriveerd, evenzoo 1 en 6 stop. Nrs. 7 en 8 vermoedelijk in België gestrand stop ons onbekend wie voor ons seinde stop voorzitter van ons comité tevens voorzitter van contactcommissie met Illegaliteit is Uw

Dreyfus stop. Vaderl. Comité.”.

Dreyfus was de pseudo-benaming van de heer *Drees*.

In dit telegram is sprake van de nrs. 9 t/m 13; nu ben ik zo gelukkig om ook die nog te hebben. Als het u niet vermoeit, wil ik u die ook voorlezen:

„17 Augustus no. 9. Schoon meer bijzonderlijk bestemd om adviezen voorbereiden voor eersten tijd na bezetting meent Vaderlandsch Comité ook op zijn weg te liggen stemming in allerlei bevolkingsgroepen peilen nopens wat in Londen geschiedt en onder aandacht van Regeering brengen hoe hier reactie daarop stop Wij denken nu speciaal aan de wijzigingen in Regeering stop Vaderlandsch Comité.”.

„17 Augustus no. 10 (Voortzetting van het eerste telegram.) De motieven daarvoor hier uiteraard niet te beoordeelen. Regeering zal echter verstaan dat sommige veranderingen in onderling verband velen bezorgd maakt, ook met het oog op noodzaak van eendrachtige samenwerking na bevrijding stop dit klemt vooral nu opnieuw R.-K. Ministers uitgetreden, zoodat geen enkele R.-K. meer in Kabinet zit stop Vaderlandsch Comité.”.

„17 Augustus no. 11. Niemand zou dit oogenblik evenredigheid in verhouding tot politieke of godsdienstige richting als eenigen maatstaf willen zien. Echter geheel ontbreken van vertegenwoordiger van zóó groot volksdeel wordt ook door niet-R.-K. pijnlijk gevoeld als versmalling van vertrouwensbasis. Temeer omdat bij ontbreken van parlement kabinet nu geheel andere bevoegdheden ook wetgevend dan in normale tijden stop Vaderlandsch Comité.”.

„17 Augustus no. 12. Wel is gestipuleerd dat na bevrijding spoedigst met instanties hier overlegd worden en Kabinet aftreden zal, maar wat nu wordt voorbereid zal onvermijdelijk later beslissend inwerken stop begrijpend dat dit aspect volle aandacht Regeering ral hebben gehad en ook zij dezen gang van zaken betreurt wenschen wij nochtans wegens groote belang der gevolgen verplicht te getuigen van wat hier leeft, stop Vaderlandsch Comité.”.

„17 Augustus no. 13. In goede aarde zal vallen een uiteenzetting van premier voor radio waarin onderstreept dat een samenloop van omstandigheden buiten principiële tegenstelling tusschen RK en niet RK tot ongewild resultaat leidde dat de situatie ongetwijfeld slechts kortdurig en dat bovendien ook thans RK op vele vertrouwensposten belangrijk werk doen en adviseeren Stop Vaderlandsch Comité.”.

Misschien is ook interessant, Mijnheer de Voorzitter, een voor Londen bestemde nota van de huidige president van de Hoge Raad, mr. dr. *J. Donner*, uit die tijd, over de vorm en inhoud van recente mededelingen van de Minister van Justitie omtrent getroffen voorzieningen en genomen besluiten. Gedoeld wordt hier op de openbaarmaking door de toenmalige Minister van Justitie van al die maatregelen, wettelijke en andere, met betrekking tot de berechting van

politieke delinquenten. Dat is een nota van mr. dr. J. Donner van 30 October 1944. Ik mag daar misschien aan toevoegen, dat mijnerzijds daaraan voorafging een nota van 14 Juni 1944, houdende enkele richtlijnen voor een rechtvaardige beoordeling van houding en handelingen van Nederlanders, die met de bezetter hebben samen- of medegewerkt. Het ligt stellig niet in mijn bedoeling om die nota's u hier voor te leggen. Zij zijn volkomen achterhaald door tal van feiten, maar misschien is het toch wel nuttig te weten, dat hierover in Nederlandse verantwoordelijke kringen gedacht en beraadslaagd is.

94591. De *Voorzitter*: Hebt u op deze nota's ook een reactie uit Londen vernomen?

A. Neen.

94592. De *Voorzitter*: Helemaal niets? U weet waarschijnlijk ook niet zeker, of die daar zijn aangekomen?

A. Dat kan ik tenminste niet bevestigen.

De *Voorzitter*: Zouden wij die nota's mogen inzien? Zij zijn misschien belangrijk voor de bijlagen.

A. Ik heb voor wat betreft de nota van de heer Donner geen vrijheid om die te publiceren.

De *Voorzitter*: Zoudt u bereid zijn uw nota over te leggen? U krijgt die later terug. Wij zouden dan ook de heer Donner kunnen vragen of hij met eventuele publicatie instemt.

A. Ik moet u verontschuldiging vragen voor de wijze, waarop er in die tijd stukken werden samengesteld. U kunt zich dat wel voorstellen. Dit stuk is van mij zelf. Het is als het ware tekstklaar. Dit is de nota van de heer Donner.

Om tot een afsluiting te komen van het Vaderlands Comité zou ik graag enkele opmerkingen willen maken over de periode direct na de bevrijding. Op 12 Juni 1945 hebben het Vaderlands Comité en de Grote Advies Commissie der Illegaliteit zich tot de Regering gewend met een lijst van personen, die naar hun mening te zamen een Nationale Advies Commissie zouden kunnen vormen, met als taak de Regering en eventueel het Militair Gezag van advies te dienen op het gebied van het algemeen Regeringsbeleid, en met name de Regering bij te staan bij de oplossing van het vraagstuk, op welke wijze zo spoedig mogelijk een Parlement kan optreden. Aldus, zo luidde de overweging, zal de Regering bij deze en dergelijke vraagstukken althans enigszins kunnen peilen, wat er in het volk leeft, aangezien bij de samenstelling van de lijst is getracht de huidige belangrijkste stromingen in ons volk op politiek, sociaal en economisch gebied weer te geven. Op 20 Juli 1945 is deze Nationale Advies Commissie door de heer Drees in de Rolzaal geïnstalleerd en geconstitueerd en daarmee had het Vaderlands Comité zijn taak volbracht.

94593. De *Voorzitter*: Het meeste, wat u hier hebt verteld, heeft zich voorgedaan in de periode van 1944. Van de periode daarvoor beschikken wij over enkele telegrammen, die zijn weggegaan. Zijn er uit die periode nog bepaalde markante punten te noemen, waarvan u meent, dat het goed zou zijn die ook nog mede te delen?

A. Dat zou dan een keuze moeten zijn uit de onderwerpen, die op het lijstje voorkomen, dat ik u zo juist heb gegeven.

94594. De *Voorzitter*: Zijn die onderwerpen allemaal in uw periode behandeld?

A. Die zijn in 1943 en 1944 behandeld. Er is dus een aantal bij, waarvan ik de behandeling niet heb meegemaakt. De met een kruisje gemerkte stukken waren toenmaals in originali aanwezig. Ik heb dit lijstje destijds — het was een tamelijk gevaarlijk stuk — van de heer Drees gekregen en kan dus niet zeggen, of hij alle corresponderende stukken nog heeft. Ik heb een aantal stukken bij mij. Verschillende daarvan vallen onder het lijstje; andere weer niet. Ik heb ze meegebracht, maar u hebt er in deze vorm natuurlijk niets aan.

94595. De *Voorzitter*: Is er van de zijde van het Vaderlands Comité nog enig contact geweest met de ambtenaren? Zo ja, van welke aard is dat contact geweest?

A. Voor zover mij bekend, is er met de ambtenaren geen enkel contact geweest.

94596. De *Voorzitter*: Bestond er uwerzijds geen behoefte aan of had u de indruk, dat men het van de andere zijde ook niet op prijs stelde?

A. Daar durf ik u geen antwoord op te geven. Ik zou mij eerder kunnen voorstellen, dat de Vertrouwensmannen contact met de ambtenaren zouden hebben opgenomen. Voor zover ik mij kan herinneren echter en voor de tijd, waarin ik deel heb uitgemaakt van het Vaderlands Comité, is er nooit ofte nimmer een formeel contact gelegd met de ambtenaren.

94597. De *Voorzitter*: Hebt u wel rechtstreeks contact gehad met de N.B.S.?

A. Neen, in deze formatie niet, waarbij dit contact natuurlijk altijd mogelijk is geweest, Mijnheer de Voorzitter, omdat men in die tijd, zoals de mogelijkheden toen lagen, niet altijd even collegiaal werkzaam kon zijn. Het is best mogelijk, dat een vnn de leden van het comité toen iets heeft gepresteerd of gedaan wat de andere leden niet wisten.

94595. De *Voorzitter*: Is naar uw mening de werkzaamheid van het Vaderlands Comité uitsluitend adviserend geweest?

In de aanvang, toen het Politiek Convent pas bestond, had men zich ook voorgesteld om eventueel, wanneer de oorlog beëindigd zou zijn, leiding te geven, hetgeen echter in die laatste phase, naar ik meen, niet meer de bedoeling was.

A. Behalve dat het Vaderlands Comité adviserend is opgetreden, heeft het ook feitelijk dienst gedaan als een soort coördinerende instantie van tal van verzets- en andere illegale organisaties, blijkende uit wat ik u zo juist uit de nota van de heer Drees heb voorgelezen. Het centrale punt van al die organisaties en lichamen, als ik ze zo noemen mag, was eigenlijk de heer Drees, die opereerde vanuit het Vaderlands Comité.

94599. De *voorzitter*: Was uw indruk, dat de samenwerking met de Grote Advies Commissie, waarvan de heer Drees verbindingman was, behoorlijk vlot liep? Waren er misschien bepaalde punten, die grote moeilijkheden hebben gegeven?

A. Het is moeilijk, daarop te antwoorden. Ik weet heel stellig, dat de heer Drees in die milieu's van de Grote Advies Commissie voor de Illegaliteit vrij algemeen vertrouwen genoot. Dat weet ik heel zeker. In deze nota komt echter tot uitdrukking, dat er al een zekere tendenz van scheiding naar voren kwam. Het bleek op dat tijdstip al niet meer goed mogelijk om de elementen als het ware bijeen te brengen. Het duidt al op een zeker autonomiseringsstreven in het milieu, dat ik dan korthedshalve maar zal noemen de Grote Advies Commissie. Hoe dat precies heeft gezeten en aan welke werkelijkheid dat in die dagen heeft beantwoord, is uitermate moeilijk aan te geven, omdat vergaderen en contacten leggen niet alleen bijzonder gevaarlijk was, maar nimmer kon leiden ook tot een aftasten van de werkelijke verhoudingen.

94600. De *Voorzitter*: Tot bepaalde conflicten is het dus niet gekomen?

A. Neen, bepaaldelijk niet; dat deed zich z6 weinig voor, zoals ik u heümedegedeeld, dat, toen het er op aankwam om samen te werken om te komen tot een Nationale Advies Commissie, zowel het Vaderlands Comité als de Grote Advies Commissie van de Illegaliteit eendrachtig hebben samengewerkt. Ik heb hier nog voor mij liggen de circulaire aan de Nederlandse Regering van 12 Juni 1945, het daarbij behorende perscommuniqué en de lijst van personen, voorgedragen om te zamen als Nationale Advies Commissie te fungeren. Daaruit blijkt wel, dat men in die tijd, dus ruim een maand na de bevrijding, elkaar vond om deze stap te ondernemen.

De *Voorzitter*: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u hebt willen verstrekken en ik sluit het verhoor.

H. A. M. T. KOLFSCHOTEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 21 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JAKOB CORNELIS ROELOFSEN,
oud 70 jaar, wonende te Wassenaar,
oud-raadadviseur bij het Departement van Financiën.

Hij legt de eed af als getuige.

94601. De **Voorzitter**: Wij hebben u uitgenodigd hier te komen naar aanleiding van de brief, die u op 14 Januari 1948 aan de Minister van Financiën hebt geschreven. U hebt, naar ik meen, die brief overgelegd in een vroeger verhoor over een ander onderwerp.

A. Ik meen, dat ik die brief aan de commissie heb gestuurd.

94602. De **Voorzitter**: Kunt u nog enige toelichting op die brief geven?

A. Dat kan ik inderdaad, maar ik wil er wel op wijzen, dat er inmiddels enige jaren zijn verlopen. Daarmede wil ik niet zeggen, dat ik mij nu die zaak niet evengoed herinner als toen, maar toch is er in mijn gedachtengang wel iets veranderd. De publicaties in „Onderdrukking en Verzet” hebben op mij de indruk gemaakt, dat men iets milder gaat denken over hetgeen er in de bezettingstijd en daarvóór is gebeurd. Hoe meer men over deze zaak weet, hoe zachter men in zijn oordeel wordt. Voorts zijn er mensen, die zich niet meer kunnen verweren, omdat zij zijn gestorven en wanneer ik namen zou noemen van mensen, die zich hier niet meer kunnen verdedigen, deed ik geen goed werk. Daar komt nog iets bij. In zijn publicaties zegt *Churchill* ergens: Als *de Gaulle* eens had geweten, dat *Churchill* op dezelfde dag, waarop hij met *de Gaulle* een bespreking had over wat er moest gebeuren om de Vichy-Regering aan te pakken, ook bezig was, zij het op indirecte wijze, overleg te plegen met de Vichy-Regering! Ook heeft *Churchill* ergens uitgelaten, dat mensen, die niet bezet zijn geweest, geen oordeel kunnen hebben over de fouten, die er in bezet gebied zijn gemaakt.

Dergelijke uitspraken en vooral ook wat ik in „Onderdrukking en Verzet” heb gelezen, hebben mijn oordeel niet veranderd, maar toch wel iets milder gemaakt.

94603. De heer **Stokvis**: Uw oordeel is dus wèl veranderd!

A. In feite niet.

94604. De heer **Stokvis**: Uw waardering van die feiten is veranderd.

A. Ja, de waardering van die feiten is misschien iets milder geworden. Ik ben echter gaarne bereid om hier mede te werken, niet alleen om geschiedenis te maken, maar ook omdat er richtlijnen moeten worden gegeven, want de omstandigheden van nu lijken op die van vóór 1940, zij het in een andere vorm. Daarom wil ik mij hier niet aan onttrekken.

Als men de huidige toestand, waarin het nodig blijkt te zijn om voor 1500 miljoen per jaar aan de defensie uit te geven, gaat vergelijken met de toestand van vóór 1940 en men gaat publiceren, wat er vóór 1940 niet is gebeurd, zou men eens kunnen onderzoeken, wat voor richtlijnen er nu worden gegeven, in totaal veranderde omstandigheden. Naar mijn mening heeft de Regering van 1939 en 1940 niet voldoende aanwijzingen gegeven aan de ambtenaren en burgerbevolking, maar als men eens zou gaan onderzoeken wat

voor maatregelen er nu worden genomen, kon het weleens gebeuren, dat het daarmee nu vermoedelijk even erg, zo niet erger gesteld zou zijn!

De heer **Stokvis**: Dat is dan een terrein van onderzoek voor de volgende enquêtecommissie!

A. Mijn kritiek wordt er iets milder door. Er mankeert nu ook nog heel wat aan. Er is nog een groot aantal problemen, die men niet zo gemakkelijk kan oplossen. Ik wil eens een voorbeeld geven: Men heeft indertijd niet gezegd, hoe men tegen de N.S.B.-ers zou optreden; ik geloof, dat nu nog niet voldoende vaststaat, hoe men wil optreden tegen de communisten!

94605. De **Voorzitter**: Wilt u ons nu uw exposé geven aan de hand van de feitelijkheden, zoals u het zich herinnert. Misschien vind ik dan aanleiding om af en toe eens een vraag te stellen.

A. Ik zal dan beginnen met Maandagavond 13 Mei 1940. Ik had toen een opdracht vervuld in de Betuwe en in Zuidholland en kwam terug op het algemeen hoofdkwartier. Hooggeplaatste militaire autoriteiten en enigen, lager in rang, die een belangrijke rol hadden gespeeld bij de gebeurtenissen in die laatste dagen, zeiden mij in vertrouwen, dat de Regering weg was. Zij noemden dat compleet verraad, in de steek laten, enz., enz. Ik heb toen aangehaald, dat *Willem van Oranje* indertijd ook verdween en dat hierop door de graven *Egmond* en *Horne* aanmerking werd gemaakt. Toen zij zeiden: Dag Prins zonder land, werd hun daarop geantwoord: Dag graven zonder hoofd. Zij zijn inderdaad graven zonder hoofd geworden. *Willem van Oranje* heeft legers geworven en is later de Vader des Vaderlands geworden. Een dergelijk betoog maakte echter betrekkelijk weinig indruk.

Toen ik de volgende morgen voor een opdracht in Delft was, waar nog parachutisten in de buurt waren, vertelde de garnizoenscommandant mij, dat de stemming aanzienlijk was gezakt, doordat de Koningin en de Regering waren weggegaan. Toen ik hem zei, dat zij anders waren gevangengenomen, vroeg hij mij of ik dat betoog nog eens wilde herhalen voor andere mensen. Ik heb dat gedaan en nog eens herinnerd aan *Willem van Oranje* en aan het Belgisch Koningshuis, waarvan de Koningin en de kinderen in de zomer van 1914, nog anderhalve maand voordat Antwerpen werd ingenomen, al naar Engeland waren vertrokken, dat de Koning in Frankrijk en de Regering in le Hâvre was. Dat betoog maakte ook weinig indruk, op de jongeren iets meer dan op de ouderen. Men zag het helemaal verkeerd.

Op 14 Mei constateerde ik de gevolgen van deze dingen, de geest van defaitisme, hetgeen mij er sterk aan deed denken, dat men over deze zaken in concreto nooit goed had nagedacht. Rotterdam was nog niet gebombardeerd, maar er hadden toch al vrij ernstige bombardementen plaats gehad. Als reserve-kolonel bij de generale staf zei ik: Wij hebben altijd aangenomen, dat Utrecht met de grond gelijk zou worden gemaakt, en wat is er tot nu toe nog gebeurd? Toen ik later met de heer *Wiardi Beckman* sprak, die mij vroeg, voor hem alle mogelijke moeite te willen doen, dat hij naar Engeland kon gaan, hebben wij de toestand van toen eens vergeleken met die van 1672, toen het land reddeloos, de bevolking redeloos en de Regering radeloos was, terwijl de jonge Prins er toen echter de moed weer inbracht, dat hij de linie verdedigde, enz. en na korte tijd in de richting van Bonn uitbrak. Men kon merken, dat men van deze geschiedenis weleens had gehoord, maar dat die niet de minste indruk maakte.

Toen kwam de capitulatie. Ik herinnerde mij toen, dat er vóór de oorlog richtlijnen waren gegeven, en daarom ging ik naar het Departement van Financiën.

94606. De **Voorzitter**: U bedoelt waarschijnlijk de Aanwijzingen van 1937?

A. Ja. Ik meen, dat wij in 1938 de stukken daarvan hadden gekregen, maar dat zal dus in 1937 zijn geweest. Als hoofdinspecteur

van de Generale Thesaurie kreeg ik alle stukken, waar een militaire kant aan zat, ter inzage, voordat zij in de Ministerraad kwamen, om advies; ik was oud-beroepsofficier van de generale staf. Zo kreeg ik ook die Aanwijzingen. Ik heb daar het volgende advies bij gegeven. Ik heb gezegd: Ik ben er volkomen van overtuigd, dat de Minister van Financiën niet de bewindsman is, die als het ware in de eerste plaats verantwoordelijk is voor wat er nu gaat gebeuren, maar ik vind deze richtlijnen zo defaitistisch, dat ik in overweging geef, alvorens deze richtlijnen vast te stellen, in overleg te treden met België, dat dat „vak" beter kent, omdat het de oorlog van 1914—1918 heeft meegemaakt, om na te gaan, wat men daar op dit terrein heeft gedaan. Ik merkte echter later wel, dat deze zaak toch was doorgegaan zonder rekening te houden met mijn advies. Onze Minister-President was toen Minister *Colijn*; wij hebben niet veel bewindslieden gehad met zo'n militair verleden als Minister *Colijn*. Als die richtlijnen gegeven waren door andere bewindslieden, die minder militair gevoel hadden, waren zij waarschijnlijk nog defaitistischer geweest. De oorsprong van dit defaitisme bij de richtlijnen zit uiteraard in de Haagse Conventie, die voor de landen, die worden bezet, ook aan de defaitistische kant is. De Duitsers hebben het destijds goed bekeken om de landen, die zij bezetten, bij te brengen, dat verzet natuurlijk uit de boze was. In ons officierskorps werd destijds de Haagse Conventie zo uitgelegd, dat er, behalve door de gewapende macht, geen sabotage mocht worden gepleegd; de bezetter had niet alleen plichten, maar ook grote rechten; hij nam feitelijk de souvereiniteit over, zodra het land werkelijk bezet gebied was. De organisatie van een partizanenstrijd kwam daarbij meerdere keren aan de orde en werd als regel aangekeurd.

94607. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat er in de richtlijnen met nadruk staat, dat de bezetter niet de souvereiniteit overneemt, alleen het gezag, en dat de souvereiniteit bij de Regering blijft.

A. Ja, u hebt gelijk.

Het defaitisme bleek vooral uit de order, dat er niets mocht worden vernield. Wanneer een brug bij Zwolle of Venlo door ons, door onze militairen dus, was vernield, mochten de spoorwegemplacements daar niet worden vernield; die konden dan toch door de vijand worden gebruikt. Zo was er ook geen sprake van, dat telefoonverbindingen in bezet gebied mochten worden vernield. Dat was in België in 1914—1918 op vrij grote schaal gebeurd. Ik herinner mij nog, dat de wilde treinen, die daar liepen, verschillende spoorwegtunnels versperden. De eerste werd dan gederailleerd en dan kwamen er nog een stuk of tien achter. Op dit gebied heeft België een totaal andere rol gespeeld dan er in Nederland in de richtlijnen werd aangegeven.

Het defaitisme verwonderde me niet en het gebrek aan richtlijnen op dit gebied verwonderde me evenmin. Wel verwonderde het mij, dat mensen, die ridderorden droegen, deze afdeden en op tafel legden en maandenlang die ridderorden niet meer droegen.

Die mensen voelden zich bedrogen; dat kon men niet wegpraten bij die mensen. Dat was zo in vrij brede kring het geval. Bij de verjaardag van de Prins begint dit zich sterk te wijzigen. Vóór die tijd echter was het, wat ik er van heb gemerkt, treurig. Ik durfde op dit terrein geen gesprekken te beginnen, want flinke steun kreeg men niet in de ambtelijke wereld. Ik kreeg zelfs het idee, dat in bepaalde kringen men het sterk afkeurde, als men naar de radio luisterde, en men zag er ook niet de minste verdienste in.

Nu kom ik op betrekkelijk zakelijk terrein. Het eerste verzoek, dat men mij heeft gedaan, was als het ware de liquidatie van het Nederlandse leger ter hand te nemen, althans hieraan mede te werken. Toen ik 14 Mei 1940 op het hoofdkwartier was, heb ik gezegd: Heren, laat je koffertje maar komen, want wij gaan naar Duitsland! Een verslagen leger hoort in krijgsgevangenschap. Het kan nog een paar dagen duren, maar wij verdwijnen! Ik merkte al heel gauw, dat er in de wandelgangen was vernomen: dat dat niet zou gebeuren: Wij zouden niet in krijgsgevangenschap gaan. Ik vond dat een belediging; een geslagen leger, al heeft het geen wapens meer, is voor de bezetter toch zo'n gevaarlijk instrument. Dat leger zou hier dus maar rondlopen. Dit is een van de dingen, die ik in de Aanwijzingen had willen zien, namelijk, dat, wanneer Nederland eventueel zou worden bezet, al het personeel, dat maar enigszins van betekenis was, zou worden ingescheept en weggaan, zodat het hier niet bleef rondlopen of zou overlopen in de dienst van de andere partij, gedwongen of niet. Dat wij niet zijn weggegaan, is begrijpelijk; er was geen scheepsruimte voor te krijgen. Dat wij niet in krijgsgevangenschap zijn gegaan, lag niet in de eerste plaats aan ons, maar aan de bezetter. Of wij er echter wel op gesteld waren in krijgsgevangenschap te gaan of dat wij er op gesteld waren om naar Engeland te gaan, betwijfel ik zeer.

Dat daar later die handtekeningen op zijn gevolgd om niets tegen de Duitsers te doen, heb ik wel erg verdrietig gevonden. Ook op dit gebied waren er geen behoorlijke richtlijnen. Het Indische leger had op dit gebied betere aanwijzingen dan wij. Wij hadden te dien aanzien geen aanwijzingen. De Aanwijzingen, die er in de dagen van 15 en 16 Mei zijn gegeven, werden verschillend uitgelegd. U kent waarschijnlijk wsl het bekende verhaal van kolonel *van Alphen* en generaal *Winkelman*. Kolonel *van Alphen* zei, dat men dat gerust kon tekenen. Daar is verwarring over geweest.

Toen mij dus als ambtenaar werd gevraagd, of ik wilde medewerken aan de liquidatie van het leger en de vloot, omdat daaraan belangrijke financiële consequenties vastzaten, heb ik gezegd: Ja, maar denk er wel om, dat het leger moet demobiliseren en niet liquideren. Dat zou natuurlijk gebeuren en dat kon ook gauw mogelijk. De officieren, die niet in krijgsgevangenschap zouden gaan — wat het grootste deel uitmaakte, het reservepersoneel —, konden naar huis gaan. De rest ging op nonactiviteit, zoals dat is voorgeschreven. Het leger werd niet opgeheven; er was alleen geen functie meer.

Daarop volgde al heel gauw, dat de bezetter had toegestaan, dat er iets zou worden geschapen in plaats van het leger. Ik heb gevraagd: Voor wie wordt dat geschapen? Wordt dat geschapen voor de bezetter of om straks de bezetter er uit te gooien?, waarop natuurlijk geen antwoord kon worden gegeven. De Opbouwdienst, wat later de Arbeidsdienst is geworden, werd georganiseerd in zeker verband, in divisies, enz. met toestemming van de bezetter. Vóór de bezetter? Tégen de bezetter? Of voor straks, als de oorlog is afgelopen? Ik begreep niets van dergelijke dingen, en ook niet, dat er te dien aanzien geen richtlijnen waren gegeven. Onze fantasie is te gering geweest — daar ben ik zelf ook schuldig aan — en wij hebben niet ingezien, dat dergelijke gevallen zich zouden kunnen voordoen.

94608. De **Voorzitter**: Geloof u niet, dat de aanwijzingen, die er worden gegeven, altijd enigszins achter de feiten aanlopen, in die zin, dat men niet altijd alle gebeurlijkheden kan voorzien?

A. Enkele dingen wel, maar ik ben het met u eens, dat, al zouden die aanwijzingen nu door de knapste mensen worden gemaakt met de rijkste fantasie, zich dan nog omstandigheden kunnen voordoen, waarin die aanwijzingen te kort schieten. Hier was echter praktisch niets geregeld.

94609. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat de heer *Bosch van Rosenthal* over de Aanwijzingen zegt:

„Het is wel wonderlijk, dat, terwijl de voorbereiding voor oorlogsmogelijkheid op allerlei terreinen zoveel te wensen heeft overgelaten, deze Aanwijzingen zo uitnemend zijn geredigeerd en zozeer blijken geven van bezonken inzicht in mogelijkheden, die zich zouden kunnen voordoen. Ook internationaal-rechtelijk zijn zij terdege overdacht. Een fout was alleen in de uitvoering gelegen. Zij waren onvoldoende verspreid onder hen, voor wie ze moesten dienen, en er was onvoldoende opdracht gegeven, dat de ambtenaren er van op de hoogte moesten zijn en dat alle controle er op ontbrak.".

A. Daarvan zou ik willen zeggen, dat ongetwijfeld de fouten, die er naar mijn mening in zitten, haar oorsprong vinden in het defaitisme van de Haagse Conventie. Nu komt echter de kwestie wat de uitwerking er van betreft en daar draait het toch maar om, want de aanwijzingen, die men geeft, moeten toch bekend zijn en verder worden doorgesproken en meer worden uitgewerkt. Het ene bedrijf is lang niet het andere bedrijf; een munitiefabriek van Staatsweg is totaal anders dan een fabriek voor drukknopjes,

94610. De **Voorzitter**: Die verschillen vindt u in de Aanwijzingen wel tot uitdrukking gebracht.

A. Ja, die kwamen in de Aanwijzingen voor, maar deze zijn onvoldoende doorgepraat, want na 1937, toen ik die Aanwijzingen in ontwerp bij de Minister van Financiën zag, heb ik ze nooit meer gezien en ik heb er nooit meer één woord over horen spreken.

94611. De **Voorzitter**: De Aanwijzingen konden dus wel goed zijn, maar zij moesten worden uitgevoerd: voor die uitvoering was er overleg nodig en u bent dus waarschijnlijk van mening, dat het daaraan heeft ontbroken.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Als ik het goed begrijp, was u gedurende de mobilisatie, de oorlogslagen en enige tijd er na in militaire dienst?

A. Ja.

94612. Jonkvrouwe Wtiewaall **van** Stoetwegen: Deze Aanwijzingen zijn, als ik mij niet vergis, meer bedoeld voor de burgerlijke ambtenaren.

A. Neen, maar ik was hoofdinspecteur van de Generale Thesaurie in de tijd, dat deze Aanwijzingen in de Ministerraad moesten komen; ik was reserve-officier.

94613. De Voorzitter: U had dus een burgerlijke functie?

A. Ja. Ik had er toch wel van kunnen horen. U kunt toch wel begrijpen, dat, wanneer er aanwijzingen werden gegeven bij het Departement van Financiën voor wat er eventueel moest gebeuren in geval van uitbreken van vijandelikheden, ik daar toch ook mijn opdrachten voor had gekregen.

94514. De Voorzitter: Hebt u wel direct kennis kunnen nemen van die Aanwijzingen?

A. Neen, ik heb ze gekregen om daarover advies uit te brengen vóórdat die Aanwijzingen in de Ministerraad kwamen. Ik heb toen de opmerking gemaakt, dat zij naar mijn mening van defaitistische aard waren. Ik wilde, dat men zou nagaan, wat België heeft gedaan in 1914—1918 en in de laatste oorlog. Neemt u nu eens dit verschil: Het Belgische ambtenarekorps is weggegaan en heeft gezegd: Ik do: daar niet aan mee. Naar mijn mening is dit niet helemaal overeenkomstig de Haagse Conventie, maar deze heren hadden de ervaring opgedaan in 1914—1918 en kenden dit veel beter dan wij het kenden. Ten eerste hebben zij als zuidelijker volk meer fantasie, maar zij hebben het ook zelf meegemaakt. Wij stonden daar betrekkelijk vreemd tegecover. Zelfs de mensen, die het meest aan de bewapening hebben gedaan, hebben de bezetting en de oorlog, zoals dat nu is gelopen, onvoldoende doordacht.

94615. De Voorzitter: Uw kritiek richt zich dus al tegen de samenstelling van deze Aanwijzingen in 1937?

A. Ja, en verder tegen het doorvoeren en bespreken. Mij werd dus gezegd: Dat leger moet worden geliquideerd. Wij krijgen nooit meer een leger. Nu is gebleken, dat legers van kleine naties uitgesloten zaak zijn. Hoogstens krijgen wij nu nog een opbouw-dienst. Dat begrip opbouwdienst, dat er toen kwam, bestond daarin, dat het zeer normaal was, dat er iets kwam als vervanging van het leger. Wier kwam iets ter vervanging van het leger, dat in Duitsland al bestond als voorbereiding voor het leger. Dat was een van de dingen, waaraan ik natuurlijk alleen maar in zoverre uitvoering gaf, waar het de demobilisatie betrof. Toen er echter officieren in dienst bleven om b.v. de kleding in te nemen en die aan de Duitsers over te geven, schaamde ik mij om mijn uniform nog aan te trekken, want die officieren waren, zonder het misschien te begrijpen, allemaal handlangers. Het was ook niet te begrijpen, dat deze mensen na de capitulatie in plaats van op nonactiviteit te gaan, moesten blijven dienen om die kleding bij elkaar te krijgen en in te leveren aan de Duitsers, wat maanden en maanden heeft geduurd.

94616. De heer Stokvis: U begrijpt natuurlijk wel, dat men in dergelijke aanwijzingen niet iedere gedraging van iedere ambtenaar kan regelen.

A. Neen, maar men kan wel zeggen: Militairen gaan niet over in dienst van de vijand als militair. Dat kan men toch, dunkt mij, wel zeggen? Men heeft dit niet geregeid, omdat men dacht: Ze zijn in krijgsgevangenschap of ze zijn dood!

94617. De heer Stokvis: Of ze hebben voldoende durf om het te weigeren.

A. Ze moeten het weigeren naar mijn mening; men heeft echter niet verwacht, dat er niemand in krijgsgevangenschap ging en hier bleef rondlopen en zoeken naar betrekkingen! Ook de marechaussee, die een militair apparaat was, ging volkomen over naar het Departement van Justitie; het militaire verband was afgelopen. Het ging nu naar Justitie over om de orde te handhaven. De orde moest gehandhaafd worden door de burgers; dat mochten Nederlandse militairen niet doen. De marechaussee moest naar mijn mening in krijgsgevangenschap of uit de dienst worden ontslagen. Het vraagstuk, wat er in het belang van de burgerbevolking gedaan kan worden, is zo moeilijk. Het kan, zij het, dat het lijnrecht in strijd is met de belangen van de verdere oorlogvoering, zo zwaar wegen, dat, die verdere oorlogvoering daardoor min of meer in het gedrang komt, wat hier elk ogenblik is gebeurd.

Toen kwam het punt „bruggen herstellen” onder Wederopbouw. Wij hadden gemeend de etappelijnen voor de tegenstander te breken. Die werden echter hals over kop weer opgebouwd. Naar mijn mening is dit hele werk van het snelle wederopbouwcn van de bruggen in wezen collaboratie geweest. Die bruggen moesten worden hersteld door de burgers. Naar mijn mening hadden wij, als dat niet zo snel was gebeurd, een deel der voorraden behouden, die nu hals over kop zijn weggevoerd, ook door onze mensen. ook door onze etappediens en door onze chauffeurs, die nog voorlopig in militaire dienst bleven. Zij voerden allemaal van alles weg.

Ook moest ik mijn advies geven over de bezettingskosten. Ik heb toen gezegd, dat wij op dat gebied wel enige ervaring hadden. De Fransen stuurden 25 000 man hierheen, die door ons werden gekleed en gevoed, waarna zij weer werden teruggehaald en door andere mannen werden vervangen. Zo kwamen er hier ik-weet-niet-hoeveel-honderdduizend. Wij konden daar niets tegen doen. Ik heb gezegd: Wij moeten betalen wat er voor de ordehandhaving en voor de bezetting nodig is. Wij moesten dus te weten komen, hoeveel man er voor de bezetting nodig was en hoeveel man aan politie. Dergelijke vraagstukken mocht ik echter niet aansnijden.

94618. De heer Stokvis: Bij wie niet?

A. Bij Financiën niet. Men ging er ook niet op in. Men durfde deze dingen niet te behandelen. Dat werd buigen of barsten, dat voelt u wel. Ik moet u zeggen: Ik word nu ook milder. Ik had toen echter een adviserende taak en niet de verantwoording voor de order, die werd gegeven. Had ik die verantwoording wèl gehad, dat had ik misschien een zachter oordeel gehad. Ik heb nu wel gauw bewezen, dat ik toen onbruikbaar was.

94619. De heer Stokvis: Werd u onbruikbaar bij Financiën?

A. Ja, daar heb ik nog een bewijs van. Ik was blij, dat ik naar St. Michielsgestel ging. Na mijn verblijf daar heb ik mij niet weer gemeld bij Financiën. Ik ben niet mee naar Deventer gegaan. Ik heb aan geen enkele oproep gehoor gegeven. Ik was ook blij, dat ik werd ontslagen zonder traktement, pensioen of wachtgeld. Daardoor was ik vrij van allerlei dingen, die anderen wel moesten doen. Ik kon natuurlijk veel zuiverder zijn in mijn denken en handelen dan degenen, die op hun plaats bleven. Ik ben echter niet weggelopen. In December 1941 heb ik een gesprek gehad met de thesaurier-generaal. Toen was al een en ander gepasseerd in verband met de Jodenverklaring in October 1940. Ik had al gesputterd tegen het uitsluiten van Joden uit de luchtbeschermingsdienst, wat in strijd is met onze Grondwet; wij mochten dat dus niet doen. Mij is toen gezegd — en daar was wel iets voor te zeggen —: De Duitsers vertrouwen onze Joden niet. Dit kan iets zijn, waarbij hun belangen worden geschaad; de luchtbeschermingsdienst is een vrijwillige dienst en daarvan worden de Joden nu dus uitgesloten. Toen kwam echter die Jodenverklaring om te worden ondertekend. Deze moest worden ingeleverd op 7 October. Ik heb tegen mijn secretaresse gezegd: „Ik teken die verklaring niet! Zeg het maar aan iedereen, die er over spreekt, dat ik die verklaring niet teken!” Op een zeker ogenblik vroeg die juffrouw mij: „Wat moet ik doen?” Ik heb haar geantwoord: „Dat moet u zelf weten, maar wanneer u die verklaring niet tekent en u wordt ontslagen, zal ik u steunen tot de oorlog is afgelopen.” Ze zei, dat zij dat zo verschrikkelijk vond en dat iedereen die verklaring wel tekende. Ik leverde dus die verklaring niet in. Ik zei, dat ik eerst eens moest zien of iedereen die verklaring wel tekende. Van de secretaresse van het Kabinet kreeg ik op 8 October te horen: „Waar blijft uw verklaring?” Ik heb gezegd: „Die teken ik niet. Dat is toch te gek. Dat kan toch zo maar niet!” Ze zei: „Ja, maar u bent de enige, die die verklaring niet tekent!” Ik vroeg haar toen of ik ook de enige was van de buitendienst en haar antwoord daarop was: „Ja, ook van de buitendienst, van het hele Departement van Financiën.” Vijf minuten daarna kwam ik een ambtenaar op de gang tegen, een Israëliet, een betrokkene dus, die mij vroeg, die verklaring toch asjeblijft te tekenen. Hij zei: „De toestand wordt voor ons veel zwaarder, wanneer u het niet doet.” Ik moet u eerlijk zeggen, dat ik mij er nu nog voor schaam, die verklaring te hebben getekend, maar ik heb haar getekend. Al die andere dingen van de telefoon, enz. heb ik naast mij neergegoot, maar dit heb ik getekend. Het hoort ook in de Aanwijzingen thuis, dat wij dergelijke dingen, die in strijd zijn met de wet — menselijkheid laat ik hier nog buiten —, niet kunnen doen. Ik heb toen een briefje geschreven aan de thesaurier-generaal, de heer de Leeuw. Hij is in de plaats gekomen van de heer **van** Doorninck en later de heer **Ries**; de secretaris-generaal was de heer **Trip**.

94620. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De heer *van Asch van Wijck* was toen, als ik mij goed herinner, in Londen.

A. Omdat de heer *van Asch van Wijck* weg was, kwam hier de heer *Trip*; hij was president van de Nederlandsche Bank. Vroeger was hij thesaurier-generaal geweest.

Het briefje, dat ik heb geschreven, luidde als volgt:

„Reeds eenige malen werden aan de ambtenaren door hun hoogsten chef op last van de Deutsche autoriteiten opdrachten verstrekt of van het Overheidspersoneel verklaringen geëischt, welke feitelijk niet door ons mochten worden uitgevoerd of afgelegd. Er zal een tijd komen — daar ben ik zeker van —, dat wij ons over ons gedrag en aangenomen houding diep zullen schamen. Zeer zeker zal dit het geval zijn, wanneer wij ons niet bezinnen en onze houding niet principieel gaan bepalen voor het geval nu nog verklaringen of beloften worden geëischt. Het verhaal doet de ronde, dat het Overheidspersoneel binnenkort voor de keuze zal worden gesteld tusschen aansluiting bij de N.S.B. of ontslag uit den dienst. Ik kan niet aannemen, dat de meerderheid van het College van Secretarissen-Generaal een desbetreffende opdracht van de Deutsche autoriteiten zou accepteren en daarom geloof ik, dat men zich noodeloos ongerust maakt.

Mocht ik mij echter vergissen, dan meen ik reeds thans te moeten verklaren, dat ik mijn eed van trouw niet zal schenden door het aannemen van een laffe houding.

Ik ben er voorts van overtuigd, dat door het stellen van een dergelijken eisch aan het Overheidspersoneel de onrust in het land tot het kookpunt zal stijgen.

Zelfs de bezetter, die het meeste belang bij rust heeft, moet dit inzien en dat zal zeker het geval zijn, wanneer de hoogste ambtenaren een vastberaden houding tegenover hem aannemen.

Ondergeteekende zou het op hoogen prijs stellen, wanneer u deze aangelegenheid met den waarnemend secretaris-generaal den heer *Trip* zou willen bespreken. Ik ben er zeker van, dat u de tolk bent van alle goedgezinde ambtenaren, indien u mr. *Trip* zult willen aantoonen, dat van deze ambtenaren het felste verzet kan worden verwacht, wanneer zij voor de bedoelde keuze zullen worden gesteld.”

Hierover heb ik geen gesprek gevoerd, noch met de heer *de Leeuw*, noch met de heer *Trip*, maar daarop is een briefje gekomen, dat mijn werk vóór de bezetting was te waken tegen geldverspilling in het algemeen; dat was echter op dat oogenblik zo weinig urgent, dat ik wel verlof kon krijgen; ik kon wel op non-actief gaan. Dat was, zoals u wel zult begrijpen, omdat ik hen steeds prikkelde.

94621. De **Voorzitter**: Wanneer was dat ongeveer?

A. Dat zal ongeveer op het laatst van 1941 zijn geweest; de heer *Trip* was er toen nog. Toen de heer *Trip* verdwijnen zou, ben ik bij hem geweest en heb hem gezegd: „Ik wil mijn lot niet aan het uwe verbinden, want ons lot ligt verschillend, maar ik ben bereid om met u ook te verdwijnen. U hebt mij indertijd eens gezegd, dat ik kon gaan.” „Neen”, zei hij, „U moet blijven”. Dat is het hele gesprek geweest, dat ik heb gehad over deze zaak.

Een ander geval is eerder gepasseerd. Men kwam bij mij en zei: „Mijnheer, er is aardig werk voor u. U moet eens een eind maken aan al die kleine scholen, die er zijn. Dat hebben wij vroeger, onder de oude verhoudingen, nooit gedaan kunnen krijgen.” Ik heb gezegd: „Mijnheer, wat zegt u?” Ik laat nu in het midden, wie dat zei.

94622. De heer **Stokvis**: Het zou voor ons van betekenis zijn, wanneer u dit niet in het midden liet.

A. U bedoelt, dat ik die naam wel moet noemen? Dit is iemand, die zich niet kan verdedigen. Het is de heer *Trip*. Moet dit in het verslag worden opgenomen? Ik heb er geen bezwaar tegen, want ik heb het misschien al wel tegen tien mensen gezegd, maar de heer *Trip* kan zich nu niet meer verdedigen.

94623. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij is, naar ik meen, in de oorlog al gestorven.

A. Ja. Wat ik nu ga vertellen, is voor een deel ook te wijten aan ondeskundigheid. De hoogste ambtenaren zelfs zijn vaak onvoldoende met een bepaalde wet op de hoogte, omdat zij er onvoldoende mee te maken hebben. Hier moet hij echter van op de hoogte zijn geweest.

Ik heb gezegd: Welke kleine scholen bedoelt u? De openbare scholen? Die worden bij de wet heel sterk beschermd. Het gaat wat dat betreft om heel kleine aantallen. Bovendien ligt de bevoegdheid om die scholen op de heffen bij de gemeentebesturen, niet bij het

Rijk. Het Rijk zou dus op de een of andere manier een heel grote bevoegdheid moeten krijgen. De bijzondere scholen? Bij de Grondwet is vastgelegd, dat zij financieel zijn gelijkgesteld. Ten eerste is opheffing daarvan in de kaart spelen van de bezetter, die niets voor die bijzondere scholen voelt, en verder zou ik, wanneer ik nooit iets voor de bijzondere scholen zou hebben gevoeld — wat bij mij beslist niet het geval was —, die nu laten rusten. Wat hebben wij er voor belang bij? Op dit oogenblik zou ik die scholen met geweld handhaven. In ieder geval kon daar niets aan worden gedaan.

Het tweede punt gaat over schoolfilms, die in Duitsland zouden worden aangeschaft. Een commissie zou er heen gaan om die films in ontvangst te nemen, die films te kopen. Ik moest toen op dat bedrag aanmerking maken. Ik heb toen gezegd: Ik maak op dat bedrag geen aanmerking; ik maak principieel daarop aanmerking. Het zijn leermiddelen. Volgens onze wet betalen de gemeentebesturen de leermiddelen en het Rijk heeft met de leermiddelen niets te maken. Alleen heeft het Rijk er iets mee te maken, wanneer er iets wordt geleerd of wanneer er iets in de leermiddelen staat, dat in strijd is met de zedelijkheid of met orde en rust. Verder heeft het Rijk daar niets, maar dan ook niets mee te maken. Voor dit punt ben ik gaan praten met de heer *Boasson*, secretaris van de gemeente 's-Gravenhage, een Israëliet — nu kunt u zien, hoe de geest al vertroebeld was —, die daar toch geen gevoel voor had. In plaats van te zeggen: Ik ben het helemaal met u eens en wij kunnen dat niet doen, ontdekte ik, dat hij al bezig was met die films hier in te voeren op de Haagse scholen. Daar was al iets van gaande, vandaar dat ik naar hem toe ging. De commissie zal hieruit dus kunnen opmaken, hoe raar de toestand toen al was. Je kunt niet te veel met modder gooien, want dan wordt alles bemodderd!

94624. De **Voorzitter**: U ziet, hoe moeilijk het is, ook al zijn er aanwijzingen!

A. Men kan ze toch wel aan het verstand brengen, dat ze aan de Grondwet of onze wetten raken!

94625. De **Voorzitter**: Dat stond ook in de Aanwijzingen. Daarom is de kritiek van de heer *Bosch van Rosenthal* naar mijn smaak zo juist. Hij zegt: Wat de Aanwijzingen zelf betreft, daarover kan men natuurlijk verschil van mening hebben. U zegt misschien: Ik had ze graag wat straffer gezien! U zegt misschien ook: Ik had er liever bepaalde dingen ook nog in zien opgenomen. Het kwam hier voornamelijk aan op de uitvoering er van. Mensen, waarvan men toch mag veronderstellen, dat zij de wetten kennen, hebben deze toch weer onjuist geïnterpreteerd.

A. Zij hadden volkomen onvoldoende inzicht in wat de bezetter kan doen. Mag ik u een voorbeeld noemen van dat onvoldoende inzicht? Wij zijn de landverraders te lijf gegaan, de N.S.B. Wij hebben echter na 1918 de Belgische landverraders in 1914—1918 met vlag en wimpel binnengehaald en in functies benoemd! Dat waren Belgische landverraders, die ter dood waren veroordeeld. Wij hebben dat heel gewoon gevonden. Wie heeft er vóór de oorlog over horen praten, dat *Daendels* een schurk was? Daar heet een straat naar! Hij is in de voorhoede gekomen, aan het hoofd van Nederlandse troepen, in 1795. Dat zijn allemaal opvoeders geweest van onze N.S.B. De zaak van *Daendels* ligt volkomen gelijk aan die van de N.S.B. Hebt u dat ooit gehoord? Ik heb het nooit gehoord. Ik heb gruwelijk het land gehad aan die patriotten. Ontstellend, omdat het precies hetzelfde is als de N.S.B. De massa volgde natuurlijk. Degenen echter, die volgden, gingen lijnrecht tegen onze constitutie in. U moet mij niet kwalijk nemen, dat ik dit zeg, maar die aangelegenheden zijn door het intellect zo slecht bekeken. Ik ben in St. Michielsgestel geweest, waar ik maandenlang heb rondgelopen, maar ik kan u wel vertellen, dat men daar minachting had voor onze grondrechten. Men was daar van plan potjes op het vuur te zetten, die moesten koken en klaar zijn na afloop van de oorlog; dat was voor een deel lijnrecht in strijd met de wetten en onze historische groei. De hele beweging van de Unie b.v. met al die kopstukken, die er in zaten, die voor een deel samenwerkten met de bezetter, zij het ook zonder het te beseffen, en aan heel nieuwe plannen werkten, terwijl het land was bezet! Dat is er toch allemaal een bewijs van, dat dit vraagstuk verkeerd is gezien. Ik zeg: Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen. Ik heb ook vóór de oorlog onvoldoende gedaan om de mensen bij te brengen wat er moest gebeuren.

Jarenlang heb ik de oefeningen van de generale staf meegemaakt; daar had men volkomen het vrije woord. Ik had daar deze problemen aan de orde kunnen stellen; die zijn door mij niet aan de orde gesteld. Ik ga dus zelf ook niet vrijuit. Maar nu gaat het er om, wat er nu moet gebeuren.

94626. De **Voorzitter**: In het stuk, dat u ons hebt toegezonden, staat ook, dat de toestand in de eerste twee maanden na de bezetting zoveel te wensen overliet. U schrijft, dat het na die twee maanden iets beier werd. Waarop baseert u dat?

A. Op 29 Juni was de verjaardag van de Prins; dat was dus ongeveer 6 weken, twee maanden na de bezetting. Toen werd de toestand iets beter. De verhouding verbeterde ook na de luchtslag boven Engeland. Het gros van onze mensen was aanvankelijk van mening, dat Duitsland de oorlog zou winnen. De heer *Colijn* was ook van mening, dat Duitsland de oorlog zou winnen, althans niet zou verliezen. Hoe hoger men kwam en hoe intellectueler men was, hoe meer men van mening was, dat Duitsland zou winnen. Degene, die er het minst van af wist, had er het meeste vertrouwen op, dat Duitsland niet zou winnen.

94627. De **Voorzitter**: Hebt u ook weleens gehoord, dat er in 1943 commentaar is gekomen op de Aanwijzingen?

A. Ja.

94628. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk daarvan?

A. Ik heb alleen gehoord, dat zij ineens op de tafel lagen van mensen, die er mee te maken hadden. Ik heb mij laten vertellen, dat de heer *Frederiks* ze op zijn tafel vond, niet wetende, waar zij vandaan kwamen. Niemand heeft hem gezegd: waar zij vandaan kwamen, hoe zij in het land kwamen, en hij heeft ook niet kunnen vaststellen of zij hier waren gefantaseerd door een schaduwregering, die meende, dat zij maar richtlijnen moesten uitgeven, omdat de Regering in Londen dat niet kon doen. Ik heb er verder niets van gehoord, alleen, dat ze in 1943 zijn gekomen en dat ze bij de heer *Frederiks* op tafel werden gevonden.

94629. De **Voorzitter**: Via Radio Oranje zijn die Aanwijzingen authentiek verklaard.

A. Dat is mogelijk, maar ik weet er niets van. Later heb ik wel gehoord, dat daarin ook niet veel ingrijpends werd gezegd.

94630. De **Voorzitter**: Daarin werden verschillende zaken nog eens aangescherpt, geïnterpreteerd, van wat er in die eerste Aanwijzingen stond. Toen was dat natuurlijk al iets eenvoudiger, omdat men enige ervaring had opgedaan en al aan den lijve had ondervonden, welke de concrete moeilijkheden waren.

Dan had ik u nog willen vragen of u iets hebt gemerkt van het verzet van de ambtenaren. Het verzet is veel later begonnen, toen men aan den lijve ging ondervinden, dat men van de kant van de vijand een zekere tactiek toepaste, waardoor een aantal mensen tot daartoe meende: Misschien lopen wij toch niet zo'n groot gevaar. Maar hoe verder men kwam, hoe sterker het verzet groeide.

A. Nu wilt u natuurlijk weten, wat mijn mening is over het verzet. Dat was naar mijn mening in het begin nihil. Dat paste bij de Haagse Conventie. Totdat men van de kant van Duitsland een werkelijk heel grote fout heeft gemaakt. Zolang die fouten geen betrekking hadden op bepaalde personen of bepaalde groepen van personen, die daardoor werden getroffen, b.v. de Israëlieten, of liever het afvoeren van die Israëlieten, moet ik u zeggen, dat ik van dat verzet maar een heel klein beetje heb gemerkt. Wat ik heb gemerkt van de O.D., is hier niet aan de orde en wat ik heb gemerkt van de andere organisaties, waarin ik zelf heb gezeten, lag op een ander vlak. Van een ambtenarenverzet heb ik niet veel gemerkt. Men heeft zich onder andere er zeer over verwonderd, dat ik niet naar Deventer kwam in Januari of Februari 1943. Toen 'snorgens de trein van het Staatsspoor vertrok, was ik, voor zover mij bekend is, de enige, die ontbrak. Van groot verzet in 1943 was geen sprake. Er kwam organisatie aan de Departementen toen de voedselvoorziening een rol begon te spelen. Toen kwamen er al gauw auto's in dienst voor het vervoer van voedsel, enz., wat echter naar mijn mening in de eerste plaats voor de ambtenaren zelf was; ik ben blij, dat ik er nooit iets van heb gehad. Ik moet er bij zeggen, dat ik in 1943 mijn ontslag heb gekregen en van de buitendienst van het Departement van Financiën was er nog één, maar verder was er geen enkele ambtenaar van het Ministerie van Financiën in St. Michielsgestel, noch in Haaren.

94631. De heer **Stokvis**: Wanneer ik nu samenvat wat u hebt gezegd, kan ik dat dan met de volgende omschrijving doen? U hebt geconstateerd, dat de ambtenaren, althans gedurende de eerste maanden, later in mindere mate, maar toch ook nog wel, hebben medegewerkt met de vijand . . . . .

ik. Neen, zij hebben niet niedegewerkt met de vijand, maar zij hebben de bepalingen van de Haagse Conventie zodanig uitgelegd, dat de belangen van de burgermaatschappij en van hen zelf sterk naar voren kwamen en dat zij daarmee indirect de vijand hebben gediend.

94632. De heer **Stokvis**: Zij hebben zich dus niet voldoende verzet.

A. Volgens de Haagse Conventie is alle verzet uitgesloten, dat wil zeggen: Er mag alleen verzet zijn tegen de dingen, die de bezetter niet doen mag. Men moet loyaal medewerken.

94633. De heer **Stokvis**: Dat wilde ik u juist vragen: Hebt u loyale medewerking geconstateerd?

A. Dat was hun echter opgedragen.

94634. De heer **Stokvis**: Blijft u er bij, wat u in uw brief aan de Minister van Financiën schrijft: „Verraad, lafheid, kortzichtigheid of eigenbelang waren de drijfveren van het gros dergenen, die ik op het oog heb“?

A. Ja, lafheid was er vaak te constateren. Verraad vond men in kringen van lui, die voor driekwart N.S.B.-er waren of N.S.B.-er waren geweest. Dat verraad slaat dus maar op een enkele. Ik wil niet graag de indruk maken, dat er veel verraad onder de ambtenaren zou zijn geweest.

94635. De heer **Stokvis**: U noemt dat in uw brief op de eerste plaats; U begint uw zin er mee. „Verraad, lafheid, kortzichtigheid of eigenbelang“. Het is vrijwel een afdalende reeks.

A. Nu ik wat milder ben geworden, zou ik graag willen, dat dat woord verraad er niet in was opgenomen.

94636. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Verraad is een groot woord!

A. Iemand, die zich na 1940 aansloot bij de N.S.B. of daarbij bleef, noem ik een verrader; hij pleegde verraad aan de zaak.

94637. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets gemerkt van voorlichting door de Regering uit Londen?

A. Behalve door de radio, heel weinig. Wij hebben er wel iets van gehoord in besprekingen, die wij hier en daar hebben gehad, maar bovendien kan ik u er misschien even ter verduidelijking bij zeggen, dat ik weinig waarde hechtte aan wat men zei, als ik het zelf niet had gehoord. Begin 1940 kreeg ik van mijn militaire chef de opdracht om de verbinding te regelen tussen het gedeelte van ons land, dat bezet was, met het onbezette gebied, dus wanneer b.v. Groningen was bezet of Zwolle, zouden wij berichten krijgen van die plaatsen daar. Ik heb mij toen in verbinding gesteld met radiospecialisten over verplaatsbare stations, enz. Men was hiermee in ons land niet verder, zowel bij de P.T.T. als bij het leger, dan dat, wanneer het geen vast ingebouwde stations waren, wanneer het dus verplaatsbare stations waren, men niet verder ging dan een km of 50. De seinen, die dus van hieruit naar Engeland gingen en wat niet van de officiële vaste stations uit Engeland werd overgeleid, daar had ik in het begin van de bezetting weinig vertrouwen in. Later kwamen er misschien wel schepen voor de kust, die seinden, maar juist omdat ik opdracht had ontvangen op dit terrein, was ik daar uiteraard een beetje huiverig voor.

94638. De heer **Stokvis**: Heb ik het goed begrepen, dat de band tussen u en het ambtelijke apparaat ook vóór het vertrek van het Departement naar Deventer allengs zeer los was geworden?

A. Ja. Ik ben naar St. Michielsgestel geweest. Toen ik terugkwam, heb ik mij niet weer gemeld. Ik ben er niet meer heengegaan.

94639. De heer **Stokvis**: U kunt dit dus eigenlijk niet nauwkeurig beoordelen?

A. Neen, alleen tot Augustus 1942.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

J. C. ROELOFSEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 21 NOVEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

TJARDUS GREIDANUS,
oud 61 jaar, wonende te 's-Graveland, bankier.

Hij legt de eed af als getuige.

94640. De **Voorzitter**: Wij hebben u slechts enkele vragen te stellen. In Juni 1941 bent u naar Zwitserland gegaan. Kunt u ons mededelen, wat het doel van uw reis was?

A. In Spiez in Zwitserland woonde een vroegere associé van onze firma in Amsterdam de heer I. de Bruyn. Hij had nog steeds een belangrijk deposito in onze firma. Het doel van mijn reis was om met hem te bespreken wat er onder de toenmalige omstandigheden met dat deposito moest gebeuren.

94641. De **Voorzitter**: Hebt u voor die reis ook nog contacten gehad met andere mensen hier?

A. Ja. U bedoelt, dat voordat ik ben gegaan de heer *Woltersom* mij heeft gevraagd: Ben je bereid om daar contact op te nemen met het gezantschap en eens te informeren hoe de Regering in Londen denkt over de bedrijfsorganisatie, zoals die nu is gevormd, en over mijn bemoeienissen daarbij?

94642. De **Voorzitter**: Bedoelt u de zogenaamde *Woltersom*-organisatie?

A. Ik heb dan ook inderdaad dat contact gehad. Dat wil zeggen: de gezant, de heer *Bosch van Rosenthal*, was ziek, toen ik daar was. Daar zat toen de heer van *Haersma de With*, die daar het gezantschap waarnam. Ik weet niet of dat officieel of officieus was. In ieder geval ben ik via de heer de Bruyn met de heer de With in contact gebracht. Dat contact heeft plaats gehad in Spiez, ik meen zelfs op het station in Spiez, maar aangezien deze aangelegenheid al meer dan tien jaar geleden zich heeft voorgedaan, staat dit mij niet meer zo helder voor de geest.

94643. De **Voorzitter**: Hebt u alleen over de bedrijfsorganisatie gesproken of hebt u die gelegenheid benut om ook over andere problemen, die zich hier in Holland voordeden en waarvan u dacht, dat zij van belang konden zijn, te spreken?

A. Ik heb hun, voor zover ik dat kon, een beeld gegeven van de situatie in ons land gedurende de bezetting, over de verschillende dingen, die zich daar voordeden. Wat dat allemaal precies heeft ingehouden, zou ik u na ruim 10 jaar niet meer kunnen zeggen. In ieder geval heb ik getracht van die gelegenheid gebruik te maken om zo nauwgezet mogelijk te vertellen van de situatie hier in Nederland, van de stemming onder de bevolking, van de verschillende richtingen, die er in de bevolking waren, de verschillende nuances en dergelijke. Ook heb ik natuurlijk verteld van datgene, wat wij hier van de bezetters hadden te ondervinden.

94644. De **Voorzitter**: Zijn daarbij misschien ook ter sprake gekomen de Aanwijzingen, die er waren gegeven aan de ambtenaren, en misschien ook het Landoorlogreglement?

A. Dat zou ik u niet meer kunnen zeggen. Als ik dat zou moeten taxeren, zou ik moeten zeggen: Neen. Dat durf ik u echter niet meer met stelligheid te zeggen.

94645. De **Voorzitter**: Het was namelijk zo, dat men in die aanvangsperiode ten opzichte van het college van secretarissen-generaal hier in Holland het bezwaar meende te voelen, dat de heren secretarissen-generaal wat te soepel waren ten opzichte van de Duitsers.

A. Ja.

94646. De **Voorzitter**: Is dit ook nog ter sprake gekomen? Hebt u daar nog een mening over gehad?

A. Ja.

94647. De **Voorzitter**: Het zou namelijk kunnen zijn, dat u in een gesprek met de heer *Woltersom* een dergelijk geluid zou hebben vernomen.

A. Dat heeft ook met deze aangelegenheid wel verband gehouden, in zoverre, dat ik in de eerste plaats deze aangelegenheid heb besproken om de Regering eigenlijk zoveel mogelijk in te lichten over de toestand door iemand, die uit het bezette gebied kwam; in de tweede plaats om rechtstreeks te voldoen aan de vraag, die de heer *Woltersom* had gesteld; in de derde plaats om wel degelijk te horen, hoe dit vele andere mensen zou betreffen. U stelt waarschijnlijk uw vraag aan mij om hier te komen op de brief, die ik destijds heb geschreven voor de zogenaamde Zuiveringscommissie van de heer *Woltersom*. Die brief is natuurlijk geschreven ruim vier jaar nadat ik in Zwitserland ben geweest; sindsdien zijn er weer zes jaar over heengegaan. Ik heb eigenlijk zelf mijn geheugen moeten opfrissen door nog eens de kopie van de brief voor de dag te halen. Daar heb ik dan ook in gezien de vraag van de heer de With aan mij: Wat bedoelt u er mee, als u me dit vraagt? U vraagt, hoe Londen denkt over deze aangelegenheden: bedoelt u daarmee *Snouck*?

Ik herinner me rechtstreeks dat woord, wat ook zeer begrijpelijk was, omdat hij het eerste dacht aan de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken. Ik ben toen dus voor de dag gekomen met mijn antwoord, in verband met degene, die mij dat had gevraagd. Ik heb toen dus gezegd: Neen, daar denk ik óók aan, maar in de eerste plaats aan *Woltersom*. Daarop is toen zijn antwoord geweest, wat ik nu ook niet meer zo positief zou durven zeggen, maar ik weet in ieder geval zeker, dat op het moment, dat ik die brief schreef, ik mij dit nog met grote stelligheid herinnerde, dat hij mij heeft geantwoord: Laten ze hun gang gaan. Daaruit is dus mijn indruk geweest, dat althans bij het gezantschap in Zwitserland, dat, naar ik meende, toch voortdurend contact had met de Regering in Londen, de overtuiging bestond, dat deze mensen, op dat moment dat werk doende, zich wel degelijk ten behoeve van dat werk rechtstreeks met de Duitsers inlieten; dat werd hun niet kwalijk genomen, integendeel, de Regering zag daarin voor het moment, zoals de zaken toen lagen, geen bezwaar; de Regering stond er toen misschien zelfs welwillend tegenover. Enige bevestiging of dat nu werkelijk in Londen de opvatting was, heb ik nooit kunnen krijgen, want ik weet niet eens of de heer de *With* dit gesprek met mij rechtstreeks aan de Regering in Londen heeft gerapporteerd. Dat zou u misschien eventueel in de stukken van Buitenlandse Zaken kunnen terugvinden. Daar weet ik echter verder niets van en ik kan het niet meer vragen, aangezien hij er niet meer is.

94648. De heer *Stokvis*: U schrijft in uw brief, dat u uit de positieve en gedecideerde wijze, waarop de heer van *Haersma de With* sprak, concludeerde, dat zijn opvatting in overeenstemming was met de mening, die er bij de Regering in Londen heerste.

A. Ja, dat zeg ik ook zeer bepaald en dat zou ik nu ook volhouden. Alleen kan ik dat natuurlijk niet met zekerheid zeggen. Ik neem echter aan, dat iemand met zijn positie — hij was onze ex-gezant in Berlijn — niet tegen een willekeurige mijnheer, die hij voor het eerst van zijn leven ziet, zo gedecideerd zal spreken, als daar niet een indruk was ten aanzien van de opinie in Londen. Dat neem ik aan, maar ik kan dit natuurlijk niet met stelligheid zeggen, want ik heb de heer *de With* verder nooit gekend. Ik weet

ook helemaal niet, wat voor persoon hij was. Er bestaat daaromtrent dus onzekerheid. Het enige, dat ik kan zeggen, is, dat ik, toen ik in Nederland ben teruggekomen, tegen *Woltersom* en tegen enige andere personen heb gezegd — zoals ik in de brief heb vermeld, heb ik een gesprek gehad met de heren *Snouck* en *Jongejan* —, dat dat mijn indruk was. Daarmee kan ik natuurlijk niet beoordelen, of die indruk de juiste is. Daarvan zou u misschien een eventuele bevestiging in de stukken van het Londense archief kunnen vinden, misschien ook in die van het gezantschap in Bern.

94549. De **Voorzitter**: Mag ik nu nog even vragen — want het is natuurlijk wel van belang, als wij dit van de verschillende getuigen op verschillende wijzen horen — of uw indruk toen ook was, dat het college te gemakkelijk was in de samenwerking met de Duitsers? Het is natuurlijk een kwestie van waardering en daar denkt men vanzelfsprekend verschillend over. Wat was uw indruk daarvan?

A. Persoonlijk heb ik die indruk niet gehad, althans niet voor zover ik de secretarissen-generaal goed kende, en dat slaat dan op de heer *Trip* in het bijzonder, die ik heel veel heb meegemaakt, ook door mijn beroep. Ik ben er van overtuigd, dat de heer *Trip* nooit iets zal hebben gedaan, dat tegen het belang van ons land zou kunnen zijn geweest. Hij heeft zich op een gegeven ogenblik teruggetrokken en gezegd: Dit neem ik niet verder. Het is, als ik mij goed herinner, in April 1941 geweest, dat hij is afgetreden.

94650. De **Voorzitter**: Ja, *Rost van Tonningen* is na hem gekomen.

A. Ja, of hij toen in Juni al President van de Bank is geworden, weet ik niet zeker.

De **Voorzitter**: In ieder geval is hij toen gekomen als secretaris-generaal.

94551. De heer **Stokvis**: U zegt in uw brief, dat u de bewoordingen op de belangrijkste punten van uw gesprek met de heer *van Haersma de With* vrijwel letterlijk kunt weergeven. Nu vind ik het van belang om u onder ede te laten verklaren, dat u meent, dat inderdaad letterlijk door de heer *de With* is gezegd ten aanzien van de secretarissen-generaal en *Woltersom*: Londen heeft zeker volledig begrip voor de situatie; laten zij gerust doorgaan.

A. Wanneer ik u dat op het ogenblik nog moest zeggen, zou ik u moeten zeggen: Dat kan ik niet verklaren. Ik weet echter heel zeker, dat ik nooit aan de commissie, die de heer *Woltersom* moest

beoordelen, destijds deze woorden zou hebben geschreven, als ik er toentertijd niet absoluut zeker van was, dat dit een woordelijke of althans nagenoeg woordelijke weergave was van wat de heer *de With* tegen mij heeft gezegd.

Het lijkt mij erg moeilijk voor u om op het ogenblik nog betrouwbare getuigenissen te krijgen.

94652. De **Voorzitter**: Het is natuurlijk wel een lange periode, maar als men de documenten weer ziet of bepaalde zinsneden er uit, herinnert men zich meestal weer wat zich toen heeft voorgedaan.

A. Toevallig kan ik zelf weer vasthaken aan het document. Het is natuurlijk een serieuze aangelegenheid geweest, maar anders moet ik u zeggen, dat iets, dat 10 jaar geleden is gebeurd, mij niet meer zo helder voor de geest staat, dat ik daarover onder ede verklaringen durf af te geven. Ook niet niet onder ede!

94653. De **Voorzitter**: Meent u, dat wij hiermede dit punt volledig hebben besproken?

A. Ik geloof het wel. Ik zou u misschien nog iets mijnerzijds mogen vragen. Nu deze kwestie weer is opgerakeld, ben ik er toch nieuwsgierig naar of inderdaad dit gesprek, dat ik toen heb gehad met de heer *van Haersma de With*, naar het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Londen is doorgegeven en wat daar is uitgekomen. U vraagt mij: Wat denk je er van. Dat is natuurlijk maar mijn persoonlijke opinie. Ik weet natuurlijk helemaal niet, in hoeverre ik daaromtrent enige inlichtingen kan krijgen en of ik dit later zelf kan lezen.

De **Voorzitter**: U kunt het later in het verslag natuurlijk uiteraard lezen. Wij zijn nog niet van alle zaken, die via Zwitserland zijn gegaan, op de hoogte, of zij inderdaad in Londen zijn aangekomen. Dat zullen wij nog moeten onderzoeken. Op dit moment kan ik u hierover dus geen antwoord geven. Voor tal van punten is het natuurlijk van groot belang te weten of zij inderdaad Londen hebben bereikt.

Ik dank u zeer voor uw inlichtingen en ik sluit het verhoor.

TJ. GREIDANUS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 DECEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, en Stokvis en Posthumus, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

GERBEN WAGENAAR,

oud 39 jaar, wonende te Amsterdam,
instrumentmaker, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de belofte af als getuige.

95141. De **Voorzitter**: Allereerst zouden wij van u graag een korte uiteenzetting horen over de oprichting van de Raad van Verzet, over het doel en de werkwijza daarvan en wanneer u er mee in contact bent gekomen.

A. Ik wil er wel op wijzen, dat dit allemaal meer dan 6 jaar geleden is, zodat ik niet alle data meer in mijn hoofd heb. Nu geloof ik, dat dit ten opzichte van de oprichting van de Raad van Verzet vrij gemakkelijk ligt, want de Raad van Verzet werd opgericht vlak vóór het wegvoeren van de militairen naar Duitsland. Dat was dus ongeveer Mei 1943, of iets eerder.

95142. De **Voorzitter**: Bent u er bij geweest van de aanvang van de oprichting af?

A. Ja.

95143. De **Voorzitter**: Wat was het doel van de Raad van Verzet?

A. Het doel was aanvankelijk te trachten een gecoördineerd verzet tot stand te brengen door middel van de Raad van Verzet. Daarover was oorspronkelijk enig verschil van mening of eventueel de coördinatie tot stand moest worden gebracht door middel van alle verzetsgroepen te zamen, zowel de groepen, die zich bezighielden met het samenstellen van een krant, als de groepen, die zich meer op het terrein van het gewapend verzet bevonden. In de besprekingen, die er met de oprichting van de Raad van Verzet samenhangen, is dit, naar ik meen, omschreven in die zin, dat voornamelijk de gewapende verzetsgroepen zouden worden samengetrokken.

95144. De **Voorzitter**: Bedoelt u de toen bestaande verzetsgroepen?

A. Ja. Oorspronkelijk is er dus wel sprake geweest van een gecoördineerd verzet van alle groepen, dus ook van de uitgevers van kranten, maar dat gaf grote moeilijkheden. Ik weet niet, of er nog een omschrijving van de doelstelling is. Ik herinner mij, dat die er wel is geweest.

95145. De **Voorzitter**: Weet u nog ongeveer welke groepen er werden gecoördineerd?

A. Dat was dan in de eerste plaats de groep van *Jan Thijssen*, die bij de oprichting een grote rol heeft gespeeld. Daarover hoef ik waarschijnlijk niets meer mede te delen, omdat die geschiedenis wel bekend zal zijn. Die groep is voortgekomen uit de O.D. U hecht natuurlijk aan echte namen. Verder de heer *Gerrit van der Veen*, de heer *Santema* van „Trouw“; op een iets later tijdstip was er *Johan Engel*. Is het uw bedoeling, dat ik de namen noem, dus niet zozeer de groepen?

De **Voorzitter**: Het gaat eigenlijk om de gecoördineerde groepen. Daarbij kunt u dan natuurlijk ook de namen noemen.

A. *Johan Engel* hield zich bezig met de groep in en rondom Amersfoort. *Jan Thijssen* kwam dus uit de O.D., de heer *Santema* van „Trouw“; dan is er nog een boer *Jan* geweest uit de omgeving van Amersfoort. Er was nog iemand uit Amersfoort, van wie ik mij de naam niet meer herinner.

95146. De **Voorzitter**: Welke groep vertegenwoordigde boer *Jan*?

A. Hij vertegenwoordigde de groep-Klei. Korte tijd daarna, toen de Raad van Verzet al enige tijd draaide, is er in de eerste plaats *Guermonprez* bijgekomen, die uit St. Michielsgestel was gevlucht. Hij kreeg verlof en moest naar Duitsland, maar hij is niet gegaan. Hij heeft groepen gevormd uit de vroegere medewerkers van de Unie. Ongeveer in die zelfde tijd is *Gerrit van der Veen* gekomen uit de groep van de kunstenaars.

95147. De **Voorzitter**: De L.K.P. behoorde daar dus niet bij?

A. Die bestond toen nog niet, althans niet als een bekende, geformeerde groep. De L.K.P. behoorde daar dus niet bij, wel de L.O.; dat was echter iets heel anders, want dat was de Landelijke Organisatie voor de onderduikers, die zich voornamelijk bezighield met de distributie van de bonkaarten. Er waren verschillende losse groepen, maar uiteindelijk is men alles K.P. gaan noemen. Ik noem u nu de groepen op, die deel uitmaakten van de leiding, maar er waren nog zeer veel losse groepen, die werden aangetrokken, zoals de groep uit Groningen, de groep uit Friesland, de groep van ingenieurs van de Philipsfabrieken uit Eindhoven en Limburg; er werden dus veel losse groepen aangetrokken. Dan speelde natuurlijk in de Raad van Verzet voor wat de verzetsgroepen betreft vanaf de aanvang de communistische verzetsgroep een grote rol.

95148. De **Voorzitter**: Welke groep was dat?

A. Dat was de groep, die oorspronkelijk de Mil-groep heette. M.C. was de naam van de Duitsers, maar de Mil was onze eigen naam. Door de S.D. werd deze groep de Moord-Centrale genoemd. Zodoende wordt er gesproken over Mil of M.C., maar officieel was de naam Mil.

95149. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, kwam u als vertegenwoordiger van de M.C.-groep in de coördinatie?

A. Ja.

95150. De **Voorzitter**: Hoe stond men in het algemeen tegenover de K.P., die dus iets later ontstond?

A. Op dat moment was er dus geen K.P. Er was zelfs in die tijd een bestrijding van de Raad van Verzet. U moet mij vergeven, dat ik mij het artikel niet meer herinner, maar ik weet nog wel, dat dit bepaalde gevolgen heeft gehad. Toen de Raad van Verzet werd opgericht en er daarover een publicatie verscheen, is er in „Vrij Nederland“ een artikeltje geschreven, dat zich hiertegen keerde. Naar aanleiding van dat artikel is er een onderhoud geweest tussen *Gerrit van der Veen*, mij en van *Randwijk*. In die bespreking hebben wij van *Randwijk* tot de overtuiging gebracht, dat de oorspronkelijke opvatting, zoals die in „Vrij Nederland“ werd neergeschreven, onjuist was. In een later artikel is dat weer teruggenomen en heeft men ook zijn medewerking gegeven. Ik moet er bij zeggen, dat dit min of meer het gevolg was van het feit, hoe *Gerrit van der Veen* was opgetreden. I-lij maakte het zeer praktisch. In dat artikel stond namelijk, dat er stelling werd genomen tegen die bonkaartenrovers en dergelijke dingen meer. *Gerrit van der Veen* was namelijk de man, die langs allerlei omwegen Vrij Nederland van bonkaarten voorzag. Hij sneed toen de bonkaartenvoorziening af en zei tegen *van Randwijk*: Je houdt toch niet van bonkaarten, wel? Dat was een van de middelen, die snel tot een inzicht hebben gebracht.

95151. De **Voorzitter**: U bent er dus eigenlijk niet geheel in geslaagd om tot een algehele coördinatie te komen?

A. Datgene, wat oorspronkelijk de bedoeling was in de Raad van Verzet, is niet verwezenlijkt. Wij hebben dat zelf moeten constateren. De doelstelling werd dus wel iets anders, maar het is doorgegaan met het verzet, terwijl de nadruk lag op het gewapend verzet. Met bonkaarten werd op bescheiden schaal gewerkt. Later hoorden wij van de K.P. In dat verband is het natuurlijk van buitengewoon veel belang, dat er twee of drie besprekingen zijn geweest met korte tussenpozen. Bij de tweede en derde keer zat ik met andere mensen, omdat de K.P. een andere samenstelling had gekregen. Met de K.P. is er tot driemaal toe — bij mijn weten — aen onderhoud geweest om tot coördinatie, tot een volledige samengang te komen, wat echter niet is gelukt. Zelfs in de eerste bespreking was niet tot een vorm van samenwerking te komen.

95152. De **Voorzitter**: Was dit wel zo'n groot beletsel, dat de coördinatie is mislukt?

A. De K.P. weigerde het te doen.

95153. De **Voorzitter**: Op welke gronden?

A. De K.P. wilde zelf die groepen houden.

95154. De **Voorzitter**: Wie had van het begin af aan de leiding van de Raad van Verzet?

A. De leiding bestond uit Jan Thijssen, Engel, Gerrit van der Veen, Guermontprez, een zekere Marinus — zijn echte naam weet ik niet meer, maar hij was naar ik meen ambtenaar bij Sociale Zaken —, Henk (Doorn) die de „Oranjekrant" leidde. Hij maakte ook van het begin af aan deel uit van de Raad van Verzet.

De heer **Stokvis**: En u zelf!

A. Ja, en ik zelf.

95155. De **Voorzitter**: Hebt u ook deel uitgemaakt van de leiding van de Raad van Verzet van de aanvang af?

A. Ja.

95156. De **Voorzitter**: Hier is weleens beweerd, dat de Raad van Verzet een bepaalde politieke kleur had, in die zin, dat het een communistische organisatie was. Wat vindt u daarvan?

A. Men kan dit geen communistische organisatie noemen. Daar kan geen sprake van zijn. Een communistische organisatie zou er een moeten zijn, die zich volledig op de communistische beginselen zou baseren; daar was hier geen sprake van. De Raad van Verzet had daarentegen wel een sterk communistische inslag, omdat het grootste aantal deelnemers in de Raad van Verzet communist was, maar ik geloof, dat het toen niet in de eerste plaats ging om de beginselen, om onze communistische opvattingen. Het had de naam en het was ook een feit, dat er veel communisten in zaten, wat een gevolg was van de opheffing van de M.C., die inderdaad volledig is overgegaan in de Raad van Verzet. Alle losse groepen in het land, die commandanten hadden, die door de Raad van Verzet waren aangewezen, waren daarbij ondergebracht. Vooral waar het Noordholland betrof, was dit het geval, natuurlijk niet in zijn geheel, maar daar was het toch wel buitengewoon sterk, omdat wij dat gebied zeer bijzonder voor onze rekening namen; daar waren ook zeer veel communisten.

95157. De **Voorzitter**: Ik begrijp natuurlijk heel goed, dat daar ook communisten in zaten, maar had u de indruk, dat het overwegend communisten waren, die deel uitmaakten van die groep?

A. Het is moeilijk om dat te zeggen. In de eerste plaats weet men natuurlijk niet de gehele omvang. Wanneer men het naar het aantal deelnemers zou moeten gaan afwegen, zou het moeilijk te zeggen zijn. In die tijd hebben wij een brede politiek gevoerd; dat bewijst het feit, dat, als wij hadden gewild, die leiding alleen uit communisten zou hebben bestaan, en dan was het ook geen Raad van Verzet geweest. Het feit, dat er maar één communist in de leiding zat, was toch wel een bewijs, dat het geen communistische organisatie was. Ik geloof, dat dit wel de duidelijkste illustratie is.

95158. De **Voorzitter**: Hier is ook weleens gezegd, dat men al spoedig het doel verder ging uitbreiden en niet meer alleen coördineerde, maar ook trachtte een geheel nieuw zelfstandig verzetsapparaat op te bouwen. Is u daar iets van bekend?

A. Dat is inderdaad heel sterk het geval geweest. De coördinatie vond niet plaats, zoals wij die oorspronkelijk hadden willen bereiken. Zeer snel daarna kon men spreken van de Raad van Verzet als eigen verzetsorganisatie.

95159. De **Voorzitter**: Heeft het lang geduurd voordat de erkenning van Londen voor de Raad van Verzet kwam of is die vrij spoedig afgekomen?

A. Men moet hiermee enigermate voorzichtig zijn. De besprekingen met de K.P. zijn op niets uitgelopen. Naar aanleiding van het feit, dat Radio Oranje zo buitengewoon slecht op de hoogte bleek te zijn, zoals wij merkten uit de berichten, die er via de radio doorkwamen, viel het ons te meer op, dat men in Londen zo slecht op de hoogte was met de feiten; die berichten klopten niet met wat wij naar de overkant doorgaven. Dat heeft ons er toe gebracht om in die geest te handelen en op te treden. Wij zijn van mening geweest, dat daarin verandering moest worden gebracht. Wij hebben daarover o.a. een bespreking gehad met het toen opgerichte Nationaal Comité om te trachten gemeenschappelijk Londen van voorlichting te dienen. Ook die besprekingen zijn, hoewel in mindere mate als die met de K.P., op niets uitgelopen. Het N.C. wilde in dit opzicht toch niet zover gaan om gemeenschappelijk Londen voor te lichten. Zij waren het er met ons over eens, dat zij daar zo slecht waren ingelicht, maar zij hebben er toch niet die medewerking aan gegeven, die wij hadden gedacht. Dit heeft er toe geleid, dat wij op een gegeven moment zijn overgegaan tot het sturen van iemand naar Londen.

95160. De heer **Stokvis**: Wie was dat?

A. Dat was Dries (Auseins).

95161. De **Voorzitter**: Hebt u de naam *Wirn niet de kin* weleens gehoord?

A. Ja, hij is degene geweest, die eigenlijk het eerste contact opnam met Jan Thijssen.

95162. De **Voorzitter**: Welke functie had hij?

A. Hij had helemaal geen functie. Hij maakte wel deel uit van een bepaalde groep, maar dat was geen groep, die met ons gelieerd was. Hij heeft misschien één of twee besprekingen meegemaakt. Na hem werd ik in contact gebracht met Jan Thijssen, niet in een vergadering, maar op een of andere plaats in de stad. Ik moet er wel bij zeggen, dat Wim nadien een rol speelde in de Raad van Verzet, zij het niet in de leiding.

95163. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord, dat hij aan de heer van der Gaag zou hebben gezegd, dat hij berichten naar Londen kon krijgen via de Raad van Verzet?

A. Via de Raad van Verzet? Dat is natuurlijk iets anders. Dat weet ik niet. Ik neem wel aan, dat hij gezegd zal hebben, dat hij berichten naar Londen kon krijgen.

95164. De **Voorzitter**: Langs welke weg?

A. Langs zijn eigen weg.

95165. De **Voorzitter**: *Wim met de kin* is later uit de gratie geraakt bij de Raad van Verzet. Wat is daarvan de oorzaak geweest?

A. Dat was niet zozeer één oorzaak. Dat was een hoeveelheid van oorzaken. Laat ik u het punt noemen, waarop eigenlijk officieel met hem is gebroken. Hij deed aan derden vertrouwelijke mededelingen, die hij kon weten, omdat hij o.a. op de hoogte was van de overigens bescheiden opgezette notulen. Het was eigenlijk zo. Er werden in die tijd ook liquidaties verricht, die nooit anders tot stand konden worden gebracht alvorens er in de leiding een besluit toe was genomen. De gronden van dat besluit werden op papier gezet en, naar wij hoopten, veilig opgeborgen. Ik ben daar nooit een voorstander van geweest, maar men was van mening, dat dat noodzakelijk was. De taak van *Wim met de kin* was het opbergen van het archief. Uit hoofde hiervan wist hij natuurlijk vrij veel. Hij heeft hierover aan derden mededelingen gedaan. Dit is de reden geweest, die de doorslag heeft gegeven om hem geheel en al te laten gaan.

95166. De **Voorzitter**: Hebt u een indruk, waarom Londen in de aanvang min of meer afwijzend stond tegenover de Raad van Verzet?

A. Daar heb ik nooit een motivering over gehoord.

95167. De heer **Stokvis**: Hebt u daar nooit over gedacht?

A. Radio Oranje heeft in die tijd niet medegedeeld: „Accepteer de heren van de Raad van Verzet niet!" Dat is natuurlijk niet het geval geweest. Wanneer u mij die vraag in de bezettingstijd had gesteld, had ik waarschijnlijk hetzelfde antwoord gegeven als ik nu geef, namelijk dit. dat het voor ons zo klaar als een klontje was, dat elk besluit van welke verzetsbeweging dan ook in Londen niet de minste rol speelde of het moest een bericht zijn van de O.D., die uiteraard zijn mannetjes had zitten in het apparaat van de zee, en geen ander bericht kwam er door of het moest een bericht van de O.D. zijn. Daarbij kwam, dat er een grote controverse bestond tussen de O.D. en Jan *Thijssen*. Aangezien men in Londen ook op de hoogte was van de Raad van Verzet en wist, dat de berichten ook van hem afkomstig waren, was dit een reden te meer om — buiten het feit, dat er speciaal gewaarschuwd is, dat die berichten van *Jan Thijssen* afkomstig waren — die berichten niet te gebruiken. Wij hadden dan ook weinig medewerking.

95168. De heer **Stokvis**: Meent u, dat ook een rol kan hebben gespeeld, dat men in Londen meende, dat de Raad van Verzet overwegend communistisch was?

A. Die vraag zal ik niet rechtstreeks kunnen beantwoorden.

95169. De heer **Stokvis**: Later heeft men zich weleens in die richting geuit.

A. Men beweerde dit in die tijd en de O.D. zal dienovereenkomstig wel zijn berichten hebben doorgegeven, hoewel ik natuurlijk niet weet, of de O.D. nu wel zo'n prima verbinding met Londen had. Daaraan heb ik over het algemeen zeer sterk getwijfeld. Als die verbinding wél perfect was, was het des te erger, dat de berichten geen goede doorgang hebben gevonden.

95170. De **Voorzitter**: Er is door de Raad van Verzet weleens een manifest gepubliceerd. Dat was een vrij uitvoerig manifest.

A. Ja, dat is bij het begin van de oprichting geweest en het is vooral in de studentenkringen in grote oplage verspreid.

95171. De **Voorzitter**: U hebt daar dus uiteraard ook aan meegedaan?

A. Ja. Bent u in het bezit van dat manifest?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Ik ben zelf niet zo gelukkig om dat manifest te bezitten.

De heer **Stokvis**: De Enquêtecommissie zal het te eniger tijd publiceren.

95172. De **Voorzitter**: Wat is uw mening over dat manifest?

A. Ik zou het nog eens moeten horen om dat te kunnen vertellen, want ik weet alleen, dat ik het een verbazend goed manifest vond in die tijd. Later heb ik het nooit meer gezien. Ik weet wel, dat het een Leer grote indruk heeft gemaakt. Het was een van de eerste acties. Met het wegvoeren van de militairen is ook gepoogd om de spoorwegen geheel onklaar te maken en de afvoer te bemoeilijken. Door de korte termijn van voorbereiding is dit niet grootscheeps gebeurd.

95173. De **Voorzitter**: De redactie van „Vrij Nederland" was daar toen niet zo erg gesticht over.

A. Waarover?

De **Voorzitter**: Over de inhoud van dat manifest.

A. Dat weet ik niet meer uit mijn hoofd. Daar staat mij niets meer van bij.

95174. De **Voorzitter**: Dat manifest is waarschijnlijk ook naar Londen gegaan?

A. Ja, misschien is het ook wel naar Londen gegaan, maar ik weet niet, of het er ooit is gekomen. Ik denk haast van wel. Wij hebben in ieder geval gepoogd om het naar Londen te sturen.

95175. De **Voorzitter**: Hebt u over het algemeen de indruk gehad, dat alles in Londen aankwam, wat u daarheen zond?

95176. De **Voorzitter**: Hebt u daarop in betrekkelijk korte tijd ook een reactie ontvangen?

A. Ja, wij hebben bij verschillende aangelegenheden wel gemerkt, dat wat wij zonden ook aankwam. Ik weet niet meer, of dit bij het manifest ook het geval is geweest. Ik geloof zelfs, dat er via Radio Oranje iets over is gezegd ten aanzien van het wegvoeren van de militairen, maar dat zou ik niet zeker meer durven zeggen. Dat is minder belangrijk.

95177. De **Voorzitter**: Hebt u ook de zogenaamde Donderdagmiddag- of Driehoeksvergaderingen meegemaakt?

A. Driehoeksvergaderingen waren in de illegaliteit totaal onbekend. Dat is beslist een nieuw ingevoerde naam van na de bevrijding. Er is beslist geen vergadering in die tijd geweest, die men driehoeksvergadering noemde.

95178. De **Voorzitter**: Wel Donderdagmiddagvergaderingen?

A. Ja.

95179. De **Voorzitter**: Wat waren dat voor vergaderingen?

A. Ik geloof, dat men in dit verband beter kan spreken van de kern. Het waren eigenlijk keinvergaderingen. Deze besprekingen zijn oorspronkelijk begonnen op bescheiden schaal. Men is toen één of twee keer bij elkaar geweest en dat heeft later een groter verband gekregen. Afgerien dus van de beginperiode zijn deze kernvergaderingen bedoeld geweest om gemeenschappelijk in zeer wijd verband alle praktische vraagstukken te bespreken en daarover van gedachten te wisselen, maatregelen te bespreken en uit te werken. Het waren dus buitengewoon praktische vergaderingen; wanneer in een bepaalde groep behoefte bestond aan bonkaarten en deze bonkaarten in een andere groep over waren, werden deze uitgewisseld. De kwestie van de legitimatiebewijzen, de kwestie van de persoonsbewijzen, de kwestie van de zegeltjes, en niet te vergeten de zegeltjes van de tabak, die buitengewoon belangrijk was, werden daarin besproken. De kernvergaderingen hadden dus meer praktische uitwerking.

95180. De **Voorzitter**: Was de sfeer goed in die vergaderingen?

A. Buitengewoon goed.

95181. De **Voorzitter**: Hebt u toen ook kennis genomen van de zogenaamde 19 punten van de Minister-President? Die punten zijn vanuit Londen hier gekomen in Februari 1944.

A. Nu moet ik even goed mijn gedachten bepalen. Verstaat u daaronder het komen tot de oprichting van de G.A.C.?

De **Voorzitter**: Ja. Er zou onenigheid zijn ten aanzien van dit punt en de Regering betreurde, dat er onenigheid was tussen al die groepen.

A. Dat was dus het bericht, waarmee *Dries* is teruggekomen. Op verzoek van *Andries* is er door mij een samenkomst belegd met de diverse mensen; dat was echter niet de kern. De kern speelde in die eerste bijeenkomst een grote rol, ook voor wat de organisatie betreft. De kern werd gebruikt als instrument, omdat er al zoveel mensen in vertegenwoordigd waren; die eerste bijeenkomst, waarin over de 19 punten werd gesproken, is in een grote zaal gehouden.

95182. De **Voorzitter**: Ik zal u een paar van die punten noemen. Misschien staat het u dan wat duidelijker voor de geest. De Regering betreurde het, dat er onenigheid was tussen de verschillende groepen, die zich verdienstelijk maakten voor de gemeenschappelijke zaak. Eén van die punten was ook, dat de Regering drie hoofdgroepen onderscheidde, namelijk het Burgercointé, de O.D. voor de ordebe-
waring, het Nationaal Comité van Verzet, alsmede de Raad van Verzet op het gebied van de verzetsacties. Daarnaast was er nog een groep, de ondergrondse pers. Dan spreekt de Regering verder over de verhouding van die verschillende groepen.

A. Ja, ik weet nu welke 19 punten u bedoelt. Dit is inderdaad iets anders. Dit is ook niet datgene, waarmee *Dries* is teruggekomen. Ik weet wel, dat er besprekingen zijn geweest over die 19 punten, maar ik herinner mij daar niets meer van.

95183. De **Voorzitter**: Hoe werd de sabotage in Raad van Verzetverband georganiseerd? Kunt u daar nog iets van vertellen?

A. Wij hadden het eigenlijk zo georganiseerd, dat in het bijzonder *Guernzonprez* en *Gerrit van der Veen* en mijn persoon zich hiermede

belastten. Die organisatiemethode is nogal eens veranderd in de loop van de tijd. *Gerrit van der Veen* heeft dit maar korte tijd gedaan, omdat hij vele andere werkzaamheden deed. Wij namen toen ieder een bepaald gedeelte van het land, waar voor ons verantwoordelijke mensen zaten, die de groepen onder zich hadden. Dat was eigenlijk de opzet van de organisatie.

95184. De **Voorzitter**: U vertelde zo juist, dat de 19 punten niet door *Andries* hierheen zouden zijn gebracht, maar dat is toch wel het geval geweest. In Februari 1944 zijn die 19 punten door *Andries* (*Ausems*) naar hier gebracht.

A. Bent u daar absoluut zeker van?

95185. De **Voorzitter**: Uit dit stuk blijkt, dat men in Londen ten onrechte de indruk had, dat het N.C. en de Raad van Verzet gezamenlijk representatief geacht werden.

A. Ik geloof, dat het beter is, dit niet in het stenogram op te nemen, want anders gaat het precies als de vorige keer, dat ik een ik-weet-niet-hoe-lang stenogram krijg. Dit is een kwestie van uitspreken. Wet kan geweest zijn zoals het daar staat. Ik heb geen enkele reden om er aan te twijfelen, maar ik zal er toch uitermate voorzichtig mee zijn of het wel zo is.

Wij moeten ons natuurlijk goed op dit geval oriënteren. Er is ook vóór die tijd een bericht gekomen van die gedropte Engelse agent; volgens mij is hij degene geweest, die die 19 punten heeft meegenomen.

95186. De **Voorzitter**: Welke agent was dat?

A. Dat is de agent geweest, die gelijk met *Bob* is gedropt. Hij was sergeant en had in Zuid-Amerika gevochten. Volgens mij is hij degene geweest, die de microfoto's bracht van de 19 punten, die door mij zelf in ontvangst zijn genomen. Toen *Andries* kwam, waren de besprekingen over deze punten eigenlijk al afgelopen. Van *Andries* is eigenlijk het belangrijkste geweest, dat hij de opdracht — ik meen van de Koningin — tot de vorming van de G.A.C. meebracht.

95187. De **Voorzitter**: Was het niet zo, dat hij niet vertrouwd werd en dat hij daarom opnieuw is gegaan?

A. Dat is men toen de G.A.C. gaan noemen, want de grondslag voor die beweging is gelegd door de berichten, die *Andries* heeft meegebracht. Toen is de kwestie aan de orde geweest hoe men die indeling zou maken. Dat is gebeurd onder leiding van naar ik meen de heer *Bosch* ridder van *Rosenthal*.

95188. De **Voorzitter**: Wie waren er bij die bespreking aanwezig?

A. Dat is weer een ander punt. Ik zou mij nu graag tot de 19 punten bepalen. Ik weet dus niet hoe dat bericht hier is gekomen. Ik trek alleen maar in twijfel, of *Andries* dat bericht heeft meegebracht en dat daar toen die besprekingen over zijn geopend. Ik ben van mening, dat dat niet het geval is, omdat ik meen, dat die door de Engelse agent, een Nederlander, die toen is gedropt, zijn meegebracht. Die agent is gelijk met *Bob* gedropt.

95189. De heer **Stokvis**: Ik meen te moeten begrijpen, dat u die zelf in ontvangst hebt genomen van die gedropte agent?

A. Ja.

95190. De **Voorzitter**: Kunnen dat *Bob* en *Tony* zijn geweest?

A. Ja, zij zijn ook gelijktijdig gearresteerd. Dat was een heel tragische geschiedenis.

95191. De heer **Stokvis**: Hebt u dus die microfoto's van *Tony* zelf in ontvangst genomen?

A. Ja.

95192. De heer **Stokvis**: Weet u dat zeker?

A. Ja.

95193. De heer **Stokvis**: Dan is er dus nog de mogelijkheid, dat een tweede stel van die microfoto's later ook nog eens door *Ausems* zijn meegebracht.

Q. Ja.

95194. De **Voorzitter**: Kunt u nog zeggen wat de reactie is geweest op de Februari-staking van 1941 en de Mei-staking van 1943?

A. De reactie op de Februari-staking van 1941 is geweest, dat de verzetsbeweging een veel grotere opleving tot gevolg heeft gehad.

95195. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dat?

A. De mensen werden gemakkelijker bereid om aan het verzetswerk actief deel te nemen; het werd gemakkelijker om bonkaarten en dergelijke te verkrijgen. Het werd gemakkelijker om Joden ondergebracht te krijgen.

95196. De **Voorzitter**: Het heeft dus gestimuleerd tot meer algemeen verzet?

A. Ja.

95197. De **Voorzitter**: Wat was de reactie op de staking van Mei 1943?

A. Men moet natuurlijk goed zien, dat de Mei-staking van 1943 zich in vergelijking met die van 1941 in een ander gedeelte van het land afspeelde. Ook de staking van 1943 heeft ontegenzeggelijk haar uitwerking gehad, maar niet in die zin, zoals in 1941, omdat de verhoudingen al heel anders lagen. Er bestond in 1943 al een veel groter verzet.

95198. De **Voorzitter**: Ik heb hier een oproep, die van de Raad van Verzet is uitgegaan voor de staking van Mei 1943. Hebt u die mee opgesteld?

A. Ja.

95199. De **Voorzitter**: Heeft Londen hierop nog gereageerd op de een of andere wijze? Dit zal toch uiteraard ter kennis van Londen zijn gekomen.

A. Ik wil een beetje voorzichtig zijn. U spreekt nu van een oproep. In 1941 was er natuurlijk wel een oproep.

95200. De **Voorzitter**: Deze is van 1943.

A. Toen waren de eerste mededelingen: U weet, dat u voorzichtig moet zijn, en dergelijke dingen meer. Ik weet alleen, dat er op deze oproep inderdaad is gereageerd, maar ik weet niet in welke zin dat is gebeurd. Ik vind dat ook weinig zin hebben om het mij te vragen, want het is veel eenvoudiger wat dit aangaat om de officiële tekst van de uitzendingen van Radio Oranje te nemen. U kunt dan zien op welke wijze hierop is gereageerd.

95201. De **Voorzitter**: Wij willen graag van de getuigen horen wat hun mening is en hoe Londen hierop heeft gereageerd. In September 1944 is er uit Londen een telegram gekomen, waarin werd verzocht aan de Grote Raad uit de Illegaliteit om een deputatie van 5 personen te zenden naar Eindhoven. Herinnert u zich dat?

A. Ja.

95202. De **Voorzitter**: Die deputatie zou moeten worden samengesteld uit 2 leden van de zogenaamde rechtersectie en 2 uit de linkersectie en één uit de middensectie.

A. Ja, ik geloof, dat er uiteindelijk niemand is gegaan.

95203. De **Voorzitter**: Nu wilde men hiermee in die tijd aan de diverse groepen tegemoet komen, vandaar, dat die deputatie zo was samengesteld. Daarna is er een stuk opgesteld door de zich noemende „linkergroepen”. Herinnert u zich dat nog?

A. Ja.

95203. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk daarvan? Dat stuk werd dus opgesteld door Christoffor, Je Maintiendrai, Het Parool, de Raad van Verzet, De Vrije Katheder, de Vrije Kunstenaar, Vrij Nederland en De Waarheid. Herinnert u zich nog wat de aanleiding er toe is geweest, dat deze groepen dit stuk hebben opgesteld, terwijl een paar andere groepen zich er buiten hielden?

A. Dat is naar ik meen in 1943 geweest.

De **Voorzitter**: Neen, dat was eind September 1944.

A. Bij mijn weten is er toen niemand gegaan. Ik weet niet meer precies om welke reden het was, dat andere groepen zich er buiten hielden. Dat zijn voor mij punten geweest, die niet zo sterk in mijn geheugen zijn blijven hangen. Ik zou voor wat dit betreft eerst mijn geheugen moeten opruimen. Ik herinner mij dit niet meer.

95205. De Voorzitter: Ik zal u er een paar regels uit voorlezen. Deze groepen zeiden namelijk — zij hielden zich ook bezig met problemen van na de oorlog —, dat zij de vraagstukken, die de erfenis van de oorlog vormden, niet aldus wilden zien opgelost, dat op maatschappelijk, economisch en staatkundig gebied de oude, vóóroorlogse structuur werd hersteld, doch zij wensten een grondige vernieuwing.

Men hield zich dus blijkbaar al enigszins bezig met problemen van na de oorlog. Misschien is dit voor u aanleiding om hierop nog iets naders te verklaren?

A. De moeilijkheid is, dat ik mij de hele toedracht van de zaak niet meer herinner. Die vijf gingen naar Eindhoven en uit Eindhoven zelf zouden er een paar naar Londen gaan. Ik geloof, dat het zo is gegaan. Eindhoven was toen, naar ik meen, al bevrijd.

De Voorzitter: Ja, Eindhoven was toen al bevrijd.

A. Ik zou hierover geen verklaring meer kunnen geven, want ik herinner mij dit niet meer.

95206. De heer Stokvis: U bent dus in ieder geval niet naar Eindhoven gegaan?

A. Neen, ik meen, dat er niemand is gegaan. Ik heb niet veel aantekeningen meer, maar ik zou de schaarse gegevens, die ik nog heb, eerst moeten nazien voor wat dit punt betreft en u hebt ook nog andere onderwerpen aangesneden, waarvan ik, als ik de aantekeningen heb gezien, mij misschien weer het een en ander zal herinneren. Uit de aard van de zaak is dit zo'n wijd gebied geweest.

95207. De Voorzitter: Men heeft waarschijnlijk in die laatste periode gesproken over de situatie, zoals men die in Nederland graag zou zien na de bevrijding. Vond u het nuttig en nodig, dat men dit toen deed? Hoe ziet u dat nú? Dit is natuurlijk iets anders dan sabotagewerk en gecoördineerd verzet, wat het oorspronkelijke doel van de Raad van Verzet was.

A. Het is moeilijk om in 1951 een oordeel te geven over datgene, wat men in 1944 deed. Ik zou er graag aan willen herinneren, dat het standpunt, dat naar mijn mening door de Raad van Verzet werd ingenomen — u vraagt mij dit uit de aard van de zaak voor wat de Raad van Verzet betreft —, in de eerste plaats was voor wat de situatie van de Raad van Verzet aangaat: in geen geval terug willen naar de vóóroorlogse toestanden, meer in sociaal-economische zin: aan de andere kant zagen wij dit in Raad van Verzet-verband zuiver als een politieke zaak. De Raad van Verzet bestond uit diverse politieke schakeringen en hield zich daarmee dus uit de aard van de zaak veel minder bezig. Dat hebben wij heel lang volgehouden, omdat er voordien al de neiging bestond om zich bezig te gaan houden met de naoorlogse vraagstukken in plaats van met het verzet. Wij hebben er de nadruk op gelegd, dat eerst de vijand verslagen moest zijn. Dat is de hoofdlijn geweest van de Raad van Verzet.

95208. De Voorzitter: Heeft de Raad van Verzet evenals andere groepen gemeend ook na de oorlog nog een taak te hebben en dat men zich dus eigenlijk na de bevrijding nog gedurende een bepaalde periode had willen voortzetten?

A. Ik zou niet zo positief willen zeggen, dat de Raad van Verzet op het standpunt stond, dat hij na de oorlog een taak had. De Raad van Verzet heeft bij bepaalde aangelegenheden duidelijk te kennen gegeven, dat men het niet ambieerde om na de oorlog nog een taak te hebben. Dat heeft de Raad van Verzet zeker niet gedaan. Hij stond op het standpunt, na de oorlog geen andere taak te hebben dan te zorgen voor de nagelaten betrekkingen, zorg te dragen voor behoorlijke afstraffing van de oorlogsmisdadigers en een taak, voor zover die samenhang met het verzet. Dit achtte de Raad van Verzet tot zijn taak, maar verder niets.

95209. De Voorzitter: Ik kan mij voorstellen, dat men meende de organisatie als zodanig na de oorlog nog enige tijd te laten voortbestaan, zoals dat ook bij andere groepen het geval is geweest.

A. Neen, die gedachte leefde bij ons niet.

95210. De Voorzitter: Er is uit Londen een bericht gekomen, dat men wenste, dat de O.D., Raad van Verzet en K.P. zouden worden samengebundeld in de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (N.B.S.). Hoe ontving men dit bericht uit Londen? Was men daar enthousiast over of niet?

A. Neen, men ontving dit niet erg enthousiast.

95211. De Voorzitter: Wat vond men het bezwaar hiervan?

A. Ik zou er wel de nadruk op willen leggen, dat ik het standpunt van de Raad van Verzet weergeef en niet mijn persoonlijke opvatting als communist in de verschillende etappes. Het bezwaar tegen het samengaan in de B.S. met deze groepen was gelegen in het feit, dat hiermede een erkenning werd gegeven aan de O.D., als zijnde een actieve verzetsorganisatie; dat werd namelijk door de Raad van Verzet bestreden. Hij achtte het niet gewenst en raadzaam om met de O.D. in de B.S. op te gaan, ten eerste omdat het geen verzetsorganisatie was en ten tweede omdat hun methode van organiseren door de Raad van Verzet gevaarlijk werd gevonden voor de illegale werker en dat deze methode te weinig bescherming bood. Dat was het grote bezwaar hiervan.

95212. De Voorzitter: Dit is dus het standpunt van de Raad van Verzet; u zei zo juist, dat dit niet uw opvatting was als communist in de verschillende etappes. Hebt u er nog behoefte aan om ook die opvatting hier kenbaar te maken? Week die af van die van de Raad van Verzet als zodanig?

A. Uit de aard van de zaak waren er weleens de nodige wrijvingspunten tussen een communist en een stel niet-communisten; dat is vrij aannemelijk. Wat de vorming van de B.S. betrof, was dit ook zeker het geval. Persoonlijk heb ik hier de bedoeling in gezien en de bedoeling achter gezien om te pogen de werkelijke verzetsgroepen samen te trekken en daarmee feitelijk een verdere activiteit van deze verzetsgroepen onmogelijk te maken, vooral voor wat het laatste stadium van de oorlog betrof. Ik geloof, dat dit laatste bij de bevrijding ook wel is gebleken, afgezien van de toevallige omstandigheid van de aard van onze bevrijding.

95213. De Voorzitter: Als ik het dus goed begrijp, was de opvatting van de Raad van Verzet in hoofdzaak gericht tegen de inschakeling van de O.D., niet tegen de K.P.

A. Alleen tegen de O.D.

95214. De Voorzitter: Er is in Rotterdam ook een Raad van Verzet-afdeling geweest. Ik meen ten minste, dat die afdeling bij de Raad van Verzet was aangesloten. Wij hebben de indruk, dat die min of meer alleen stond. Is dat juist?

A. Neen, dat was een groep, die in het bijzonder rechtstreeks onder *Jan Thijssen* werkte. Wij hebben op een gegeven moment het land enigermate in groepen verdeeld, waar een speciaal iemand veelvuldig heenging. Dat was in dit geval *Jan Thijssen* en zijn groep, die, vóórdát hij naar het bevrijde gedeelte ging, contact met deze groep had. Hij had contact met ir. *Hoogeweegen* van de fa. Hulstkamp. Ook nadat *Hoogeweegen* naar het bevrijde gedeelte was vertrokken, onderhield *Jan Thijssen* contact met de afdeling Rotterdam.

95215. De Voorzitter: Onderhield hij het contact, toen *Jan Thijssen* hiervan geen deel meer uitmaakte?

A. Niet met Rotterdam.

95216. De Voorzitter: Is die groep op zich zelf blijven staan?

A. U moet niet vergeten, dat in de vorming van de B.S. het contact met de diverse districten geheel anders werd. Er werd in die districten namelijk een gewestelijk coinmandant aangewezen namens de B.S. Ik weet niet wie er gewestelijk commandant van de B.S. in Rotterdam was. Dat wil niet-zeggen, dat er mijnerzijds geen contact meer is geweest met Rotterdam; dat contact onderhield ik naargelang het nodig was.

95217. De Voorzitter: Kunt u ook nog iets mededelen over het militair contact van De Waarheid? Hoe werkte dat ongeveer?

A. Dat is een kwestie van vóór het bestaan van de Raad van Verzet. Ik meen, dat hierover al een verklaring mijnerzijds voor de commissie is afgelegd.

95218. De Voorzitter: Ja. U hebt gezegd: „Naast C.S. 6 bestond er het M.C., het militair contact. Dat was een grote verzameling van mensen uit onze partij voor het sabotagewerk, die door de S.D. de Moord-Centrale werd genoemd.”

Nu vragen wij ons bij de behandeling van „De Waarheid”, het verzetsblad van communistische zijde, af. . . . .

A. Daar is geen twijfel over mogelijk!

De **Voorzitter**: . . . . . wat de verhouding van het M.C. is ten opzichte van „De Waarheid”.

A. Er is op een gegeven moment opdracht gegeven door de Londense Regering tot het vormen van verzetsgroepen; die taak is ter hand genomen. Die groepen zijn geheel los opgebouwd naast het krantenapparaat. Er was alleen contact met de top van de krant. Die groepen waren dus geheel los van de krant en niet beide gelijktijdig in gevaar te brengen. Er bestond dus alleen contact in de top en, waar nodig, op uitermate voorzichtige schaal in een bepaalde streek of plaats tussen de daar verantwoordelijke mensen van de partij en de verantwoordelijke mensen van de verzetsgroepen. Dat contact was niet regelmatig maar mogelijk. Het contact moest er zijn.

95219. De **Voorzitter**: Had het M.C. vóórdat het in de Raad van Verzet werd gecoördineerd contact met Londen?

A. Neen, helemaal niet. Wij hebben nooit contact met Londen gehad. Wij beschikten ook niet over zenders. Bij het M.C. hebben wij over geen enkele zender beschikking gehad. In de berichten van Londen zult u geen enkel telegram vinden van het M.C. Wij hadden geen zender en geen contact met Londen.

95220. De **Voorzitter**: Had u er ook geen behoefte aan om contact te hebben met Londen? De verschillende verzetsgroepen hebben namelijk weleens geklaagd over het geringe contact, dat zij met Londen konden krijgen, of wel zij hadden helemaal geen contact met Londen. Men wilde contact met Londen hebben. Is dat verlangen er bij het M.C. niet geweest?

A. Dat verlangen is er zelfs geweest nog vóórdat het M.C. bestond. Toen het M.C. wel bestond, hebben wij gepoogd dit te overbruggen door iemand, in wie wij wel vertrouwen hadden en die contact had met de O.D., te verzoeken — omdat zij veel militairen in hun organisatie hadden, vooral in het begin —, of zij ons de beschikking wilden geven over springstoffen, enz., die wij echter niet hebben gekregen. Wij hebben toen gevraagd of zij het verzoek wilden doen, dat er containers werden gedropt met springstoffen, wapens en pistolen. Daar is echter nooit iets van gekomen. Hiervan is nooit iets uit Londen ontvangen. Er is in die tijd niets voor het M.C. uit Londen ontvangen.

95221. De heer **Stokvis**: Is dit naar uw mening niet ontvangen uit nalatigheid van Londen of van de O.D.?

A. Dat weet ik niet.

95222. De **Voorzitter**: Is later ook niet gebleken, waar de rem of de hindernis heeft gezeten?

A. Ik kan misschien achteraf wel een conclusie trekken, maar in die tijd heb ik mij altijd afgevraagd, waarom er zo weinig is gedropt in die eerste jaren. Men moet dat goed zien. In de beginperiode van de bezettingstijd was er niet zozeer behoefte aan een grote verzetsorganisatie, maar wel aan kleinere parate verzetsgroepen, waarbij dus als het ware een van de belangrijkste punten was, dat men over goede verzetsmiddelen beschikte, dus over behoorlijke springstoffen en lichte vuurwapens, die echter ontbraken. Dat ontbreken daarvan was oorzaak, dat het geen zin had om grote verzetsgroepen op te bouwen, als die artikelen er toch niet waren. Wij hebben dus als M.C. nooit gepoogd om tot een groot verzetsapparaat te komen, alleen tot parate groepen, die als zodanig hun werkzaamheden zouden verrichten en hebben verricht. Wij hebben natuurlijk uiteraard de behoefte gevoeld aan dat materiaal, maar wij hebben in dit opzicht van de O.D. nooit enige medewerking gehad, ondanks het feit, dat wij wisten, dat zij dergelijke spullen hadden opgeslagen, en wij wisten ook, waar zij die hadden opgeslagen; wij hebben er menigmaal om gevraagd, maar men zei, dat men ze niet mocht afgeven. Onze methode was er dus op gericht om die spullen te veroveren, ten einde ze te kunnen gaan gebruiken.

95223. De **Voorzitter**: Ik heb zo juist gesproken over de N.B.S. Hoe lag naar uw mening de controverse tussen de commandant der N.B.S. en *Lange Jan*? Wat is uw visie daarop?

A. Ik weet natuurlijk niet in hoeverre het van betekenis is op dergelijke controversen nu nog terug te komen, maar die controverse was hierin gelegen, dat die misschien een voortzetting was van een oude strijd; voor wat *Thijssen* betrof, ging het meer uit van het standpunt, dat de Raad van Verzet in deze zaak innam en waaraan hij is blijven vasthouden, namelijk, dat het geen zin had met de O.D. in de

B.S. samen te gaan, omdat hij dat enerzijds niet in het belang achtte van het verzet en in de tweede plaats uitermate gevaarlijk vond voor zijn groepen, in de derde plaats omdat daaraan de eis was verbonden, dat het zendapparaat van de Raad van Verzet aan de B.S. werd overgedragen en *Thijssen* op het standpunt stond, dat hij die zendapparaten onder zich zelf moest houden, omdat de O.D. daarmee buitengewoon onvoorzichtig omging.

95224. De **Voorzitter**: Het ontslag van *Jan Thijssen* als commandant is later door de Raad van Verzet weer gehonoreerd.

A. Ja, helaas. Het is gehonoreerd. Wij hebben *Jan Thijssen* toch niet uit de Raad van Verzet gezet; hij bleef nog in de groep, al is er in de Raad van Verzet wel bepaald misnoegen daarover uitgesproken.

95225. De **Voorzitter**: Heeft de Raad van Verzet daarover officieel zijn misnoegen uitgesproken? Men heeft zich er tenslotte bij neergelegd, toen die uitspraak hiertoe is gevallen. Men heeft *Jan Thijssen* toen geadviseerd om dit te accepteren.

A. Ik zou alles nog eens moeten lezen over deze aangelegenheid. Wat gebeurde er in die tijd officieel? Er verscheen geen krant; aanplakken deed men alleen het Waarheidsbulletin; ik geloof wel, dat er misschien een vergadering is geweest; misschien is het aan de B.S. ter kennis gebracht; dat is mogelijk.

95226. De heer **Stokvis**: En aan *Thijssen* zelf.

A. Door de Raad van Verzet. Daar is mij wel iets van bekend, maar ik zou er nadrukkelijk op willen wijzen, dat dat toen is gezegd door de Raad van Verzet, maar dat dit niet helemaal juist is, omdat het maar aan een deel van de mensen bekend is geweest.

95227. De **Voorzitter**: Wilt u dit schrijven eens bekijken; het is indertijd van de Raad van Verzet uitgegaan. Ik neem aan, dat dit door u wordt onderschreven, waar u in die tijd daarvan deel uitmaakte.

A. Ik moet u zeggen, dat ik deze brief voor het eerst lees. Ik heb hem nooit eerder gezien.

De heer **Stokvis**: Het is een brief van November 1944.

A. Die is mij totaal onbekend.

95228. De **Voorzitter**: Wat is uw mening over deze brief?

A. Ik vind hem volkomen fout. Ik wil dat ook motiveren. Wanneer men een dergelijke brief schrijft, kan daar mijns inziens alleen maar uit voortvloeien, dat men ook verder geen contact opneemt. Ik wil er aan herinneren, dat tot op het laatste moment, waarop *Jan Thijssen* is gearresteerd, er mijnerzijds alle pogingen in het werk zijn gesteld om hoe dan ook dit geschil op te lossen. De dag, waarop *Jan Thijssen* is gearresteerd, heeft er 's morgens nog een onderhoud plaats gehad tussen *Jan Thijssen*, kolonel *Six*, generaal *Koot*, *Hoogeweegen* en mijn persoon; mogelijk zijn er nog anderen bij tegenwoordig geweest, die ik mij nu niet herinner. Dat is een poging mijnerzijds geweest om die zaak tot een oplossing te brengen. Ik beti er echter ook zeker van, dat *van der Gaag* of *Henk Doorn* bij die vergadering aanwezig was. In de eerste plaats is deze brief dus niet namens de Raad van Verzet geschreven; in de tweede plaats is het inconsequent van degenen, die er achter hebben gestaan, die dus wel zijn meegegaan om te pogen deze zaak tot een oplossing te brengen. Ik kan garanderen, dat op de dag van de arrestatie van *Jan Thijssen* er 's morgens nog een bespreking is geweest. Ik herinner mij ook, dat er op die dag, dat hij in die bespreking is geweest en gearresteerd is, door mij aan hem is geadviseerd — omdat hij, naar ik meen, met een auto naar Rotterdam ging en ik zelf naar den Haag moest en hij mij had aangeboden met hem mee te gaan — om in geen geval naar Rotterdam te gaan, en zeker niet met de auto. Hij is echter toch gegaan en hij is die dag gearresteerd. Ik weet pertinent, juist omdat het zo is gegaan, dat er 'smorgens nog een bespreking is geweest. Tot het laatste moment is dus gepoogd om tot een schikkelijke oplossing te komen. Ik moet echter wel zeggen, dat die bespreking niet gunstig is afgelopen.

95229. De **Voorzitter**: Deze brief is natuurlijk een belangrijk stuk, dat op een gegeven moment is uitgegaan. Stelde het bestuur van de Raad van Verzet zich daar in zijn geheel achter en werd zo iets eerst besproken voordat het wegging?

A. Dat moet per se het geval zijn geweest. Ik word echter enigszins vreemd getroffen, daar ik deze brief nu pas voor het eerst zie.

In eerste impuls zou ik zeggen — wilt u dit niet in het stenogram opnemen? —: dit is een achterbaks gedoe geweest.

Jan *Thijssen* heeft op dat moment ook niet geweten, dat deze brief werd weggestuurd. Hij maakte toch nog altijd deel uit van de Raad van Verzet; hij was in die vergadering zelf dus niet aanwezig. Ik ben daarbij ook beslist niet tegenwoordig geweest, want ik ken dit schrijven niet. Ik zou mij ook nooit hebben neergelegd bij een dergelijke toon, die voor die tijd te scherp was gesteld.

95230. De **Voorzitter**: Ook al bent u niet in die vergadering geweest, dan had u er toch na die tijd wel van moeten horen?

A. Er staat mij nu wel bij, dat er weleens een brief is verzonden; dat heb ik weleens gehoord, maar ik heb de inhoud van die brief niet gezien.

95231. De heer **Stokvis**: Heeft *Jan Thijssen* u ook nooit verteld, dat hij een dergelijke scherpe brief heeft ontvangen?

A. Hij heeft mij dat niet gezegd en ook niet laten lezen. Hij heeft mij weleens gezegd een brief te hebben ontvangen. Daarom weet ik ook, dat er een brief is geschreven.

De heer **Stokvis**: Wanneer men die brief leest, kan men zich nauwelijks voorstellen, dat iemand, die zo'n brief ontvangt, nog verder meewerkt. Dat pleit dus voor uw opmerking, dat deze brief misschien niet is verzonden. Wat wij hier hebben, is niet méér dan een kopie van een kopie. Wij bezitten niet het bewijs, dat deze brief ook is verzonden.

95232. De **Voorzitter**: Ik zou u nog willen vragen over de laatste zin: „Wij vertrouwen, dat U desondanks de juistheid van ons besluit zult willen erkennen en Uw medewerking zult willen verlenen om den door den Raad aangewezen opvolger in U bekende materie betreffende de raadszaken in te werken”, of dit hem inderdaad is gevraagd? Hoe verklaart u dat dan?

A. Wat de laatste alinea betreft, is het natuurlijk buitengewoon moeilijk te beoordelen wat hiermede wordt bedoeld. Men moet goed de positie van *Jan Thijssen* zien. Hij had een conflict, waarvan ik u al mededeling deed waaruit het conflict bestond. Hij stond aan het hoofd van de Radiodienst van de Raad van Verzet. Hij heeft die dienst onafgebroken onder zich gehouden. Hier wordt bedoeld dus overdragen van het radio-apparaat — wat geëist werd door de B.S. — òf dat hij zijn medewerking zou willen verlenen in de overdracht van de raadszaken, dus Raad van Verzet-zaken en daarbij lopende aangelegenheden, contacten, enz. aan een ander. Het is moeilijk uit te maken wat hier wordt bedoeld. Het overdragen van het radio-apparaat of het overdragen van het Raad van Verzet-werk.

95233. De **Voorzitter**: Herinnert u zich dat niet uit die tijd?

A. Neen, want ik heb u al gezegd, dat ik niet bij die besprekingen ben geweest.

95234. De heer **Posthumus**: Het kwam waarschijnlijk wel meer voor, dat er beslissingen werden genomen, buiten de aanwezigheid van sommige leden van de Raad van Verzet?

A. Ja, maar niet van een dergelijk ingrijpend karakter, zoals het afsnijden van een lid van de Raad van Verzet. Dat was zeker niet het geval.

95235. De heer **Posthumus**: Kunt u zich dus niet voorstellen, dat er zich in die tijd omstandigheden voordeden, waarin het weleens noodzakelijk was, dat men een beslissing nam van ver strekkende betekenis zonder dat alle leden aanwezig waren?

A. Als het noodzakelijk was, zou men dat zeker doen, maar ik geloof toch, dat het hier een materie betrof, waarin geen beslissing kon worden genomen zonder dat alle leden aanwezig waren, te meer waar het geen dringende zaak was. Het ging niet om de kwestie van bescherming van mensen; het was hier een lang lopende zaak; er was geen spoed bij nodig.

95236. De heer **Posthumus**: Was het dan nog de gewoonte, dat, als er zo'n beslissing buiten de aanwezigheid van sommigen werd genomen, die anderen er van op de hoogte werden gesteld? Het was waarschijnlijk gevaarlijk om het schriftelijk te doen, dus zal het misschien wel mondeling zijn gebeurd.

A. Na elke vergadering werd er aan degene, die niet aanwezig was geweest, medegedeeld wat er was besproken. Er werd een kort uittreksel van de notulen bijgehouden. Helaas zijn die verloren gegaan.

95237. De **Voorzitter**: Er zijn natuurlijk twee dingen aan deze zaak; ten eerste het afzetten als commandant N.B.S., ten tweede het zich afkeren van de Raad van Verzet, evenals van de Radiodienst.

A. U spreekt nu van het afzetten als commandant B.S. Laten wij de zaak goed stellen. Hij heeft nooit enig commando aanvaard. Men heeft hem weleens iets willen opdragen als zijnde een commandopost, maar hij is dat niet geweest. Hij had in die tijd geen commandopost in de B.S. in de werkelijke zin van het woord. Misschien heeft men hem weleens iets opgedragen, dat hij heeft aanvaard.

95238. De **Voorzitter**: Is hij dus geen commandant geweest?

A. Neen, dat weet ik niet. Ik hoor dit eigenlijk voor het eerst, dat men de opvatting heeft, dat hij commandant van de B.S. is geweest. Men zou hierop de briefwisseling van generaal *Koot* even moeten nazien.

De **Voorzitter**: Ja, want het is, naar ik meen, onder generaal *Koot* gebeurd.

A. Ja. Ik herinner mij, dat er een schrijven is uitgegaan, waarbij hij als commandant is ontzet.

95239. De **Voorzitter**: Dan moet hij toch eerst commandant zijn geweest.

A. Hij was commandant van de Radiodienst; hij heeft automatisch aangenomen, dat bij de overgang van de Raad van Verzet de Radiodienst ook is overgegaan.

95240. De heer **Posthumus**: Ik meen, dat er in die brief wordt geschreven van ontheffing van het commando van de Radiodienst. Later wordt er nog eens gesproken van ontheffing van zijn commandopost.

A. Daar spreekt dus uit, dat *Thijssen* hoofd van de Radiodienst is, welke dienst een onderdeel is van de Raad van Verzet. De Raad van Verzet gaat over naar de B.S.; als zodanig is *Thijssen* commandant van de Radiodienst, waarvoor hij nooit zijn toestemming heeft gegeven. De Raad van Verzet neemt dus dit besluit in deze brief en geeft daarmede dus generaal *Koot* de gelegenheid in overleg en in overeenstemming met de Raad van Verzet aan *Thijssen* een schrijven te richten om hem mede te delen: Je bent van je post ontheven.

Zo ligt dus de zaak, zoals ik hieruit meen te moeten opmaken. Ik ken die brief echter niet.

95241. De **Voorzitter**: Dan was er nog een punt, waarover ik iets wilde vragen: de Radiodienst.

A. Ja. De Radiodienst zag ik als een onderdeel van de Raad van Verzet, de Radiovoorlichting. Daar hoeft geen twijfel over te bestaan. *Jan Thijssen* heeft toen deze strubbeling kwam zich daarvan afgescheiden. Ik geloof echter, dat buiten de opdracht om, die voor u natuurlijk buitengewoon belangrijk is, dit uit militair abstract standpunt bekeken goed en noodzakelijk is geweest, maar uit menselijk oogpunt en gezien de verhoudingen in de illegaliteit deze gehele gang van zaken zeer onbevredigend was. Dat zal toch iedereen moeten erkennen. dat dit een verbazend onbevredigende gang van zaken is geweest.

95232. De **Voorzitter**: Wanneer men zich eenmaal heeft geschaard onder de commandant Binnenlandse Strijdkrachten, geeft men daarmee te kennen, dat men de richtlijnen, die er werden gegeven, moest gaan volgen. Men kon toen niet meer zeggen: Dat zie ik anders en daarom doe ik het maar anders.

A. Het besluit, dat is genomen om zich te scharen in de Binnenlandse Strijdkrachten, is ook geen besluit geweest van de Raad van Verzet in zijn geheel. Dat is een van de punten geweest, waarover *Jan Thijssen* heel ontevreden is geweest. Daarom ben ik ook ontevreden geweest, omdat ik ook niet bij die vergadering ben geweest. Die vergadering is op zo'n moment gehouden, dat wij beiden waren verhinderd, en er was, naar ik meen, nog iemand niet aanwezig, en toen is dat besluit genomen; dat heeft bij ons in de Raad van Verzet strubbeling gegeven.

De heer **Posthumus**: Dit is het tweede voorbeeld van een beslissing, die is genomen buiten aanwezigheid van alle leden van de raad.

95243. De **Voorzitter**: Kon men dus beslissingen nemen, wanneer er een belangrijk aantal leden afwezig was?

A. Ja. Dat was in die tijd wel noodzakelijk. Het waren nooit beslissingen van een dusdanig grote betekenis. Men zag hierin niet: dat dit van zo buitengewoon grote betekenis zou zijn. Objectief bezien, moet men erkennen, dat eigenlijk de Raad van Verzet zich het beste heeft gehouden aan de opdrachten, die er door de B.S. zijn gegeven. Ik zou ook tientallen voorbeelden kunnen geven, dat dit zo is geweest, wanneer men dit bekijkt uit disciplinair-militair oogpunt; wanneer men alleen maar kijkt naar het besluit, dat is genomen. Geen van de verzetsgroepen mocht zich nog afzonderlijk uitbreiden. De Raad van Verzet heeft het niet gedaan, ook de K.P. heeft het niet zo gedaan; de O.D. is rustig voortgegaan met op ontzettende wijze uit te breiden en allerlei mogelijke elementen aan te trekken. Dat heeft tot gevolg gehad, dat er zoveel slechte elementen werden aange-trokken. Dat is de grondoorzaak geworden van de minder prettige ervaring in de B.S.

95244. De heer **Stokvis**: Bent u aangewezen als zijn opvolger?

A. Neen. Men moet dit goed zien: Wie is de eerste geweest uit de Raad van Verzet, die namens die groep in de B.S. zat? Dat is *van der Gaag* geweest. Hij was de eerste; hij zat namens de Raad van Verzet in de B.S. Daar is geen overeenstemming over geweest. Daar is als tweede geweest: *Henk Doorn*; na *Henk Doorn* ben ik hiertoe verzocht.

95245. De **Voorzitter**: Was er over *Doorn* wel overeenstemming?

A. Ja.

95246. De **Voorzitter**: Waarom was er over de heer *van der Gaag* geen overeenstemming?

A. Dit vond plaats in de periode, waarin er geen eendrachtig besluit was van de Raad van Verzet over het toetreden in de B.S. Dat was de moeilijkheid. Na *Henk Doorn* ben ik dus gekomen; hiermee was de hele Raad van Verzet het eens, inclusief *Jan Thijssen*, al moet ik er bij zeggen, dat hij daarbij nog andere dingen op het oog heeft gehad.

95247. De **Voorzitter**: Er is ook een Solidariteitsfonds geweest. Waarom is dit niet opgegaan in het N.S.F.? Het is afzonderlijk ge-bleven.

A. De Raad van Verzet heeft geen eigen Solidariteitsfonds gehad.

95248. De heer **Stokvis**: Heeft de Raad van Verzet ook geen steun verleend?

A. Wel steun verleend.

95249. De **Voorzitter**: Deed de Raad van Verzet dat als zodanig'?

A. In de latere periode is er naar ik meen een fonds gevormd in de Raad van Verzet. Ik weet niet eens meer precies wie zich daarmee bezighield; dat deden weer andere mensen dan die precies in het verzet werkten.

95250. De **Voorzitter**: Kan men daarmee misschien het Solidariteitsfonds bedoelen? Of hebt u het misschien onder een andere naam gehoord?

A. Er was een Solidariteitsfonds bij De Waarheid. Ik weet niet, welk fonds u nu op het oog hebt. Er zal wel geen organisatie geweest zijn zonder dat er op de een of andere manier een fonds was.

95251. De **Voorzitter**: Hoe werd het Solidariteitsfonds van De Waarheid gevoed?

A. Uit giften en gaven, later ook gedeeltelijk door het N.S.F.

95252. De **Voorzitter**: Dat Solidariteitsfonds had dus wel contact met het N.S.F.?

A. Ja. Ik meen wel, dat dit in het laatste jaar van de bezetting het geval was. Ik geloof, dat wij dit beter buiten het bestek van dit onderhoud kunnen houden. Laat ik hier nu alleen als lid van de Raad van Verzet blijven spreken. Dat lijkt mij het beste.

95253. De **Voorzitter**: Die fondsen gaven voor verschillende gevallen uitkeringen. Wat voor soort gevallen kwamen voor uitkering van het fonds van De Waarheid of het andere Solidariteitsfonds in aanmerking?

A. Ik wil mij alleen bepalen tot de Raad van Verzet. Ik weet niet of dit fonds nu zoveel geld inzamelde. *Jan Thijssen* ging over de financiën. Wat het laatste jaar betrof, ging het volledig via het N.S.F.

95254. De **Voorzitter**: En hoe ging het met het Solidariteitsfonds van De Waarheid? Bij de verschillende illegale bladen waren er fondsen en ik heb die mensen gevraagd hoe men aan de gelden voor die fondsen kwam.

A. Dat zou ik u niet kunnen zeggen, want dat was nu net iets, waarmee ik niet te maken had, evenmin als met de distributie van bonkaarten, enz.

De Voorzitter: Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt. Ik sluit het verhoor.

Daar het stenogram van de getuige niet tijdig gecorrigeerd werd teruggezonden, is het door de commissie ambtshalve vastgesteld.

KOERSEN, *voorzitter*.

STOKVIS.

POSTHUMUS.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 DECEMBER 1951

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, en van Dis, Stokvis en Posthumus, leden, alsmede de heer Duisterwinkel, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

ANTHOON JOHAN KOEJEMANS,

oud 48 jaar, wonende te Amsterdam, leesbibliotheekhouder.

Hij legt de belofte af als getuige.

95256. De **Voorzitter**: Een van de vraagstukken, waarmede de Enquêtecommissie zich op het oomblik bezighoudt is het ontstaan en de strekking van de ondergrondse pers, waarbij ook „De Waarheid” een rol heeft gespeeld. Ik zou u willen vragen een korte uiteenzetting te willen geven over het ontstaan en het verdere verloop van „De Waarheid”. Bent u daarbij betrokken geweest van het ontstaan van „De Waarheid” af?

A. Van het ontstaan van „De Waarheid” weet ik alleen het een en ander van horen zeggen, maar daarover kan ik u geen nauwkeurige gegevens verstrekken. Ik ben daarbij in geen enkel opzicht betrokken geweest.

95257. De **Voorzitter**: Sedert wanneer was u er bij betrokken?

A. Dat zal ongeveer November 1943 zijn geweest.

95258. De **Voorzitter**: Wat weet u van het ontstaan van „De Waarheid” af?

A. Heel weinig. In overleg met de partij heb ik in het begin van de oorlog met deze aangelegenheid geen bemoeienis gehad, zodat het ontstaan van „De Waarheid”, het oprichten van „De Waarheid” en de eerste tijd van haar werken geheel buiten mij om is gegaan.

95259. De **Voorzitter**: Weet u, wanneer „De Waarheid” ongeveer is ontstaan?

A. Het eerste nummer, dat ik heb gezien, was naar ik meen van November 1940. Ik herinner mij, dat het eerste nummer is uitgekomen op 7 November, ter herdenking van de Russische revolutie.

95260. De **Voorzitter**: Ik heb hier gegevens van 23 November 1940.

A. Dat is ook mogelijk, maar het is in ieder geval naar mijn idee in deze periode geweest.

95261. De **Voorzitter**: Weet u, wie de oprichters van „De Waarheid” zijn geweest?

A. Neen, dat weet ik niet. Ik heb gehoord, dat het besluit tot het uitgeven van een blad door de partijleiding is genomen. Wie echter precies het besluit heeft genomen, weet ik niet. De hele voor-geschiedenis heb ik niet meegemaakt. Zodoende weet ik van „De Waarheid” niets anders dan ieder er van kan weten, die weleens een blad van „De Waarheid” in handen kreeg.

95262. De heer **Stokvis**: Weet u ook niet, wie er in de beginperiode bij de uitgave en samenstelling betrokken zijn geweest?

A. Ja, ik weet, dat daarbij verschillende leden van het partijbestuur van de communistische partij betrokken zijn geweest.

95263. De heer **Stokvis**: Wie waren dat?

A. De heren *de Groot* en *Jansen* en nog misschien enkele anderen.

95264. De heer **Stokvis**: Ook *Reuter*?

A. Ik weet niet, of *Reuter* van het begin af aan „De Waarheid” heeft gewerkt. Dat durf ik niet te zeggen.

95265. De heer **Stokvis**: Paul *de Groot* dus wel?

A. Ja, in het begin zeker. Tot November 1943 weet ik feitelijk uit eigen ervaring, uit eigen waarneming niets anders dan het feit van het bestaan van „De Waarheid”.

95266. De **Voorzitter**: Deed u vanaf November 1943 hoofdzakelijk redactioneel werk of had u de leiding van het gehele geval?

A. Ik had uitsluitend de leiding van het redactionele werk, toen door arrestaties de mensen, die dat werk tot dusverre hadden gedaan, waren uitgevallen en men een beroep op mij heeft gedaan om de redactionele leiding van de krant op mij te nemen.

95267. De **Voorzitter**: Met hoeveel mensen werkte u aan de krant? Uit hoeveel leden bestond de redactie of kreeg u als hoofdredacteur de berichten van hier en daar?

A. Een deel van de artikelen schreef ik zelf naar aanleiding van gebeurtenissen, die er plaats vonden; een ander deel kwam van verschillende kanten binnen, een belangrijk deel ook uit de bedrijven en van andere medewerkers. In die eerste tijd maakte ik geen deel uit van enig besturend college, van de waarheidsvrienden of communistische partij. In die eerste tijd bestond er een verbindingsman tussen mij en de partijleiding; tijdingen, die van de partijleiding kwamen of de partijleiding hadden bereikt, werden mij via deze verbindingsman ter hand gesteld, ter bewerking voor opname in de krant. Ik maakte dan de gehele krantenkopij gereed, die dan weer via de verbindingsman naar de verschillende adressen ging, waar de krant werd gemaakt.

95268. De **Voorzitter**: Hoe groot was in die tijd de oplage van de krant?

A. Toen ik er mee begon, was er door verschillende omstandigheden, door arrestaties en dergelijke een betrekkelijk laagtepunt; in de tijd van mijn redacteurschap heeft de krant echter een oplage bereikt van over de 100 000.

95269. De **Voorzitter**: Had u een geschikt apparaat, waar de krant geregeld klaargemaakt kon worden?

A. Dat was gedecentraliseerd. Het was natuurlijk niet goed mogelijk om dat allemaal in één drukkerij te verwerken.

95270. De **Voorzitter**: Was dat gedecentraliseerd over de stad of ook over het land?

A. Over het land. Het blad werd gestencild, zoals u weet; tot kort voor de bevrijding werd de krant in het geheel niet gedrukt, maar gestencild. Dat gebeurde dan op tal van adressen.

95271. De heer **Posthumus**: Kreeg u de oplagecijfers van al die adressen binnen, zodat u kon nagaan hoe groot de oplage was?

A. Neen, ik weet dat cijfer, omdat dat mij weleens is medegedeeld. Administratief had ik met de krant niets te doen; ik zorgde alleen voor de redactie van het blad.

95272. De **Voorzitter**: Wat voor strekking had het blad in de tijd, dat u er aan was verbonden?

A. Uit de aard van de zaak was het in de eerste plaats een verzetsblad.

95373. De **Voorzitter**: Uit „Vrij Nederland” is zoals u weet later „Trouw” ontstaan, omdat in een latere periode de bepaalde groeperingen zich evenals vroeger meer gingen aftekenen, zij het enigszins anders genuanceerd. Had uw blad in uw periode al een bepaalde strekking?

A. Uiteraard een communistische strekking. Uiteraard hielden wij ons, vooral in de tijd, dat ik aan het blad heb medegewerkt, bezig met toestanden na de oorlog en met datgene, wat wij na de oorlog tot stand wensten te brengen. Dat had natuurlijk een duidelijk communistische tendenz, vooral wat betreft de voortdurend uitgesproken solidariteit van het blad met de Russische revolutie en het Sovjetvolk.

95374. De **Voorzitter**: Hebt u weleens moeilijkheden gehad met de Duitsers voor wat betreft de verspreiding van het blad of met het drukken er van?

A. In mijn tijd zijn er werkelijk grote ongelukken niet voorgekomen.

95275. De **Voorzitter**: Wel daarvóór of daarna?

A. Ik ben tot het einde toe gebleven, maar daarvóór wel. Een deel van de redactie is gearresteerd en gefusilleerd.

95276. De **Voorzitter**: Hoeveel mensen waren dat?

A. Drie leden van de eerste redactie. Als ik het wel heb, bestond de redactionele en zakelijke leiding van de krant in die eerste periode uit: *Paul de Groot*, *Loe Jansen*, *Jan Jansen* en *Dieters*; de laatste drie zijn gearresteerd en gefusilleerd. *Paul de Groot* is op het laatste ogenblik ontsnapt. Daarna is de leiding van de krant in handen geweest van *Postma*, die dat maar kort heeft gedaan. De eerste arrestaties waren naar ik meen in Maart of April 1943 geschied. Daarna is de leiding van de krant bij *Postma* gekomen, die in November of December is gearresteerd. Hij is in Januari 1944 gefusilleerd. Dat zijn werkelijk grote slagen geweest, die de krant heeft moeten incasseren. Daarna is er hier en daar weleens een arrestatie gevallen, maar werkelijk grote ongelukken hebben er na November 1943 niet meer plaats gehad.

95277. De **Voorzitter**: De strekking van de krant is, zoals ik hier in het eerste nummer zie, wel altijd ongeveer in uw geest, in communistische zin geweest.

A. Ja.

95278. De **Voorzitter**: Ik zie hier, dat het eerste nummer van 23 November is geweest.

A. Ja, daarvóór is er alleen een blaadje verschenen met de rede, die *Stalin* heeft gehouden op 7 November. Dat was een herdenkingsrede. Misschien is dat blaadje alleen maar plaatselijk uitgegeven.

95279. De heer **Stokvis**: Was de strekking van „De Waarheid” in deze tijd op de eerste plaats een communistische of had het blad de bedoeling een stimulerende werking te oefenen op het algemene verzet van Nederland?

A. Ik heb zo juist al gezegd, dat „De Waarheid” op de eerste plaats een verzetsblad was. Als zodanig heeft het zijn voornaamste taak vervuld. Het was dus in de eerste plaats bedoeld om het verzet te stimuleren en het heeft altijd gestreefd naar een zo groot mogelijke bundeling van alle krachten van het verzet.

95280. De heer **Stokvis**: Zoals „Christofoor” een Katholiek getint verzetsblad was, zo was „De Waarheid” dus een communistisch getint blad.

A. Ja, een communistisch getint verzetsblad, maar dan ook in de eerste plaats „verzetsblad”. Dat wil ik wel zeer nadrukkelijk verklaren. Dat is het van het begin tot het einde geweest.

95281. De heer **Posthumus**: Komt naar uw mening die typische primaire verzetsgeest in dat eerste nummer van 23 November op de voorgrond?

A. Ik moet u zeggen, dat ik mij dat nummer van 23 November 1940 na twaalf jaar niet meer zo herinner. Uit de aard van de zaak staat dat mij niet meer zo precies voor de geest.

95282. De heer **Posthumus**: Het is u dus niet goed genoeg opgevallen, dat u zich dat nu nog herinnert?

A. Neen, dat weet ik niet meer. Ik heb wel altijd „De Waarheid”, toen ik alleen nog lezer van dat blad was, in de eerste plaats een verzetsblad gevonden en in de geest van het verzet ook altijd leiding aan „De Waarheid” gegeven in de periode, dat ik met die leiding was belast.

95283. De heer **Stokvis**: In dat eerste nummer van „De Waarheid” staat:

„Allereerst moeten wij den geestelijken weerstand tegen de vreemde Nazi-invloeden sterker en steeds sterker maken.”.

Die regel zult u tijdens uw redacteurschap ook wel altijd hebben gevolgd.

A. Ja, die heb ik altijd gevolgd.

95284. De heer **Bosthumus**: Hoe was uw houding ten aanzien van diegenen, die in de oorlog het nazisme bestreden? Kunt u nog iets zeggen van uw indrukken uit die tijd?

A. Ik heb al gezegd, dat wij altijd zochten naar een zo groot mogelijke samenwerking met ieder, die het nazisme bestreed. Dat hele verlangen werd dan ook telkens in elk nummer van het blad tot uitdrukking gebracht.

95285. De heer **Posthumus**: Kwam die geest al naar voren in het eerste nummer van November 1940?

A. Ik heb de algemene indruk van wel.

95286. De **Voorzitter**: In het eerste nummer lees ik — uiteraard omdat het een communistisch blad was — „in de Sovjet-Unie staat een machtig Rijk van het socialisme, sterk en krachtig toegerust, gereed om het wereldproletariaat te helpen, als het zich opmaakt om de ketens van het imperialisme te breken en een eind aan den oorlog te maken”. Is dit nu een uiting van verzetsblad, in communistische geest gezien?

A. Dat is mogelijk. Ik weet natuurlijk niet, in welk verband dat allemaal is geschreven.

95287. De heer **Stokvis**: Wat de samenwerking met de andere anti-nazistische groeperingen betreft, moge ik u wijzen op een alinea in dit zelfde nummer van November 1940, waarin wordt gezegd:

„Alleen de gemeenschappelijke strijd tegen den oorlog van alle werkenden der wereld — dus alle werkenden, ongeacht hun politieke overtuiging, in het bijzonder van de Nederlandse en van de Duitse arbeiders — kan een einde maken aan de bezetting van ons land.”.

„De Waarheid” wenste dus samenwerking met anderen.

A. Die wens tot samenwerking is er altijd geweest; die is niet alleen in „De Waarheid”, maar in tal van brochures, die er in de illegaliteit zijn verschenen, tot uitdrukking gebracht. Die wens tot samenwerking is misschien het treffendst neergelegd in de brochure: Om Neerlands toekomst, die u waarschijnlijk wel kent, waarin een aantal verzetsgroeperingen: „Vrij Nederland”, „Parool”, „Trouw”, „Christofoor”, „De Waarheid”, samenwerkten.

95288. De **Voorzitter**: Dat was, naar ik meen, alleen de z.g. linkersectie?

A. Het was niet alleen de linkersectie, zeker niet, maar een belangrijk aantal voorname verzetsgroeperingen in Nederland hebben toen in een gemeenschappelijke brochure haar standpunt uiteengezet ten aanzien van de Duitsers en ten aanzien van de na-oorlogse verlangens. Dat had niet kunnen gebeuren — die brochure is verschenen vóór de tijd, dat ik hoofdredacteur van „De Waarheid” werd —

wanneer „De Waarheid" niet van het begin af aan op het standpunt van gemeenschappelijkheid, van samenwerking tegen de bezetter had gestaan.

Dit was het resultaat van het feit, dat „De Waarheid" steeds naar die samenwerking heeft gestreefd.

95289. De **Voorzitter**: Hebt u nog contact met Londen gehad?

A. Ik persoonlijk niet.

95290. De **Voorzitter**: Ook niet de organisatie van de krant als zodanig?

A. Persoonlijk had ik geen ander contact dan de radio.

95291. De **Voorzitter**: Tal van kranten hadden veel belangstelling voor berichten uit Londen om de wensen en verlangens uit Londen kenbaar te kunnen maken.

A. Ik had voor de krant een luisterpost, die nauwkeurig alle nieuwsuitzendingen, alle berichten van Londen doorgaf, zoals deze doorkwamen. Daaruit bewerkte ik nieuws en dergelijke voor de krant. Ander contact met Londen had ik niet.

95292. De **Voorzitter**: Hebt u als ondergronds blad vanuit Londen richtlijnen gehad? Er waren verschillende bladen, die er prijs op stelden en er behoefte aan hadden om voor de regelmatige verzorging van het blad richtlijnen te krijgen uit Londen. Is dat verlangen bij u ook ontstaan?

A. Daaraan bestond behoefte in zoverre, dat er altijd behoefte was aan geïnformeerdheid over wat men in Londen nu eigenlijk dacht, wilde en van plan was, eventueel om daarmee in overeenstemming te handelen, eventueel om dat te bekritisieren. Ik geloof niet, dat er direct behoefte was aan richtlijnen ten aanzien van de politiek, die „De Waarheid" moest voeren. Wij zagen in het algemeen wel duidelijk onze weg vóór ons.

95293. De **Voorzitter**: U zag dus de lijn uitgestippeld en die lijn volgde u.

A. Ik weet, en dat heb ik rechtstreeks van Londen gemerkt — dit is het enige geweest, dat ik in die anderhalf jaar, waarvoor ik bij „De Waarheid" heb gewerkt en de zaken van „De Waarheid" heb behartigd, heb gemerkt —, dat er een oproep van de Koningin is geweest, die de illegale pers heeft bereikt. Ik weet niet langs welke kanalen die oproep tot de illegale pers is gekomen, maar die is in matrijksvorm aan alle illegale bladen verstrekt.

95294. De **Voorzitter**: Weet u nog wat de strekking daarvan was?

A. Het was een algemene oproep van de Koningin tot versterking van het verzet en tot bemoediging des harten.

95295. De **Voorzitter**: Hebt u overigens geen berichten tot publicatie ontvangen?

A. Neen.

95296. De **Voorzitter**: Heeft Londen nooit te kennen gegeven, dat men er prijs op stelde, dat er bepaalde berichten, op het verzet betrekking hebbende, of hoe dan ook, werden gepubliceerd?

A. Neen, niet bij mijn weten. Ik kan dat niet nauwkeurig zeggen, omdat ik de herkomst van alle berichten, die er in de krant kwamen, niet kende. Wellicht dat er een van de mensen, die in de illegale leiding van de waarheidsgroepen zaten, daar meer over zal kunnen zeggen en dit misschien nauwkeuriger zal kunnen weten dan ik. Er zijn misschien berichten geweest, die langs deze weg een plaats in de illegale pers moesten vinden.

95297. De **Voorzitter**: Waren de mensen, die de illegale leiding van de waarheidsgroepen vormden, andere mensen dan die van de redactie?

A. Er was een leiding van de waarheidsgroepen, die aan deze politieke leiding gaf. Wij verzorgden de redactionele inhoud van de krant. Daarbij werden natuurlijk ook politieke vraagstukken, vraagstukken betreffende het verzet, enz. besproken. De illegale arbeid omvatte natuurlijk meer dan het uitgeven van de krant alleen. Daar waren natuurlijk andere mensen voor, die daarvoor bij elkaar kwamen en die aangelegenheden bespraken.

95298. De **Voorzitter**: In 1944 zijn er hier twee agenten uit Londen geweest, *Grün (Brutus)* en *Bialosterski*, die speciaal waren gezonden ten behoeve van de illegale pers. Hebt u met een van deze twee mensen nog contact gehad?

A. Daar zijn wij volkomen onbekend mee gebleven.

95299. De **Voorzitter**: Is het u bekend, dat de Regering te Londen ook gelden verstrekke voor de illegale pers om die eventueel te financieren?

A. Neen.

95300. De **Voorzitter**: Hebt u altijd zelf voor de financiering gezorgd?

A. Ja.

95301. De **Voorzitter**: Hoe geschiedde die financiering?

A. Door bijdragen van mensen, die de krant afnamen. Er werd voor de krant betaald; men abonneerde zich om zo te zeggen op het blad. Ieder, die het weer opnieuw las, betaalde er weer voor.

95302. De **Voorzitter**: Er was natuurlijk een heel apparaat nodig voor de distributie van de bladen. Weet u ook hoeveel mensen daar ongeveer bij betrokken waren?

A. Neen, dat weet ik niet. Praktisch iedere lezer van „De Waarheid" was op zijn beurt bij de verspreiding van „De Waarheid" betrokken.

95303. De heer **Stokvis**: Doordat hij het blad doorgaf!

A. Ja.

95304. De **Voorzitter**: Het bleef natuurlijk uiteraard niet tot communistische kringen beperkt?

A. Neen, zeker niet.

95305. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat het van belang zou zijn geweest, wanneer u van tijd tot tijd van de Regering uit Londen periodieke berichten of verslagen had gehad of moet ik afleiden uit wat u zo juist hebt gezegd: „wij volgden onze lijn", dat u daar toch niet zoveel aan had gehad?

A. Zeker, als informatie was het zeer belangrijk geweest.

95306. De **Voorzitter**: U hebt dus dit gemis niet gevoeld?

A. Dat is op deze manier moeilijk te zeggen. Ze waren er niet, behalve dan de radioberichten. Nu kan men moeilijk zeggen hoe het was geweest als die berichten uit Londen er wél waren geweest.

95307. De **Voorzitter**: Het zou mogelijk zijn, dat u van mening was, dat er behoefte was geweest om eens te horen van de Regering te Londen, wat men wilde, welke richting men uit wilde en wat er werd klaargemaakt. Die behoefte hebt u blijkbaar niet zo gevoeld?

A. Wat wij van Londen hebben gekregen, was in de regel alleen maar om je de haren te berge te doen rijzen over de plannen, die men daar koesterde.

95308. De heer **Stokvis**: Dat deed u niet de behoefte gevoelen naar nog meer?

A. Neen, dat smaakte zeker niet naar meer. Ik denk nu aan de beroemde brochure van *Boisot* en dergelijk soort uitingen. Die hebben ons wel bereikt, maar door deze dingen ontstond niet bepaald de behoefte om verrijkt te worden met meer van dergelijke ideeën.

95309. De **Voorzitter**: In 1944 heeft de Regering verzocht een deputatie naar het bevrijde gedeelte van Nederland te zenden, een groepje van 5 personen, die de verschillende schakeringen zouden tegenwoordigen. Naar aanleiding daarvan is er een publicatie geweest van een aantal bladen, die een andere opvatting hadden — er was een linker-, een rechter- en een middensectie — en welke publicatie ook door „De Waarheid" mede ondertekend was. Dat waren: „Christofoor", „Je Maintiendrai", „Het Parool", „De Raad van Verzet", „De Vrije Katheder", „De Vrije Kunstenaar", „Vrij Nederland" en „De Waarheid". Herinnert u zich dit manifest nog?

A. De inhoud herinner ik mij niet meer precies, maar het bestaan er van wel.

95310. De **Voorzitter**: Daarin werd o.a. gezegd, dat zij de vraagstukken, die de erfenis van de oorlog vormden, niet aldus wilden zien opgelost, dat op het maatschappelijk, economisch en staatkundig gebied de oude vóóroorlogse structuur werd hersteld, doch zij wensten een grondige vernieuwing. Die vernieuwing omvatte een zodanige ordening en beheersing van het economisch leven door organen van de democratische Staat, dat aan massa-werkloosheid en aan grote welvaartsverschillen een eind wordt gemaakt.

Dit wijst er op, dat men zich toen meer ging bezighouden met problemen voor na de oorlog. Dat zult u vanzelf in uw blad uiteraard ook hebben gedaan.

A. Ja, zeker.

95311. De **Voorzitter**: De organisatie, waarop uw blad dus eigenlijk voor een groot deel steunde — zoals het ook bij andere bladen in hun kringen het geval was —, was bij u natuurlijk uiteraard de communistische partij.

A. Ja.

95312. De **Voorzitter**: Zoals rondom „Christoffor” een Katholieke groep was, bij „Trouw” de Protestants-christelijke groep, zo was dat bij uw blad de communistische partij.

A. Ja, ofschoon er een veel wijder verband was dan de communistische partij. „De Waarheid” was in de eerste plaats een verzetsblad, steunende op veel groepen van verzetsmensen, van anti-nazi-gezinde mensen, die ook buiten het kader van de communistische partij vielen.

95313. De **Voorzitter**: Dat was wel met alle bladen het geval. Deze bladen werden door veel meer mensen gelezen dan alleen door de eigen groepen.

A. Ja.

95314. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord van de perskern?

A. Ik heb wel van het bestaan daarvan gehoord, maar besprekingen van de perskern heb ik, voor zover ik mij herinner, niet meegemaakt.

95315. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk van het contact, dat de illegale bladen onderling hadden? Uit het stuk, dat door de diverse bladen is opgemaakt, weten wij, dat er contact was tussen de verschillende illegale bladen. Was dat een regelmatig contact?

A. Het was een regelmatig contact. De vertegenwoordigers van de bladen vergaderden vrij regelmatig en namen ook gemeenschappelijk beslissingen.

95316. De **Voorzitter**: Wat voor soort problemen besprak men daar?

A. Er zijn tal van problemen besproken.

95317. De **Voorzitter**: Waren dat hoofdzakelijk technische problemen?

A. Ja, er zijn veel technische problemen besproken en ook politieke vraagstukken, problemen voor na de oorlog, stellingneming ten opzichte van bepaalde Regeringsuitingen. Het terrein van die besprekingen was vrij onbeperkt. Verschillende gemeenschappelijke verklaringen zijn daarvan het resultaat geweest.

95315. De **Voorzitter**: Van welke strekking waren die ongeveer? Wat ik u zo juist voorlas, was natuurlijk een gereede aanleiding, namelijk het telegram uit Londen.

A. Ik meen, dat ten aanzien van Indonesië ook een gemeenschappelijke verklaring is uitgegeven. Dat was een verklaring ten aanzien van de bevrijding van Indonesië en het standpunt, dat daarbij werd ingenomen. Ook is er, naar ik mij herinner, een gemeenschappelijk manifest uitgegeven ten aanzien van de dingen, die men moest doen bij een eventuele invasie of bij een opmars van de geallieerde legers in Nederland. Daarin waren allerlei verzetsmaatregelen tegen de Duitsers opgenomen en er werden hulpmaatregelen aan de geallieerden in aanbevolen. Er werd gewaarschuwd tegen bepaalde dingen, die de Duitsers konden doen. Ik herinner mij, dat er technische aanwijzingen werden gegeven in geval van drinkwatervergiftigingen en dergelijke dingen, dus hoe men sabotagemaatregelen van de Duitsers kon bestrijden en de geallieerden kon helpen. Dat is ook een gemeenschappelijke uitgave van de illegaliteit geweest.

95319. De **Voorzitter**: Hebt u in een latere periode, toen er een organisatie van Binnenlandse Strijdkrachten was, weleens gehoord, dat deze zich met perszaken wilde gaan bemoeien?

A. Als ik mij goed herinner, waren er hier en daar weleens moeilijkheden van die aard, zoals dat ook na de bevrijding is uitgekomen. Mensen uit bepaalde kringen belemmerden de legale uitgave van illegale bladen en wilden doorzetten, dat er één enkel nieuwsorgaan zou verschijnen in pas bevrijde gebieden. Een bepaalde inmenging van Binnenlandse Strijdkrachten in de illegale pers heb ik niet gemerkt. Dat kan ik mij tenminste niet herinneren.

95320. De **Voorzitter**: U hebt er waarschijnlijk dus nooit van gehoord, dat men op een zeker ogenblik heeft getracht om de heer Groeninx van Zoelen aan te trekken om de moeilijkheden, die zich zo nu en dan voordeden, te regelen?

A. Neen,

95321. De **Voorzitter**: Hebt u contact gehad met de Centrale Inlichtingendienst of hebt u profijt gehad van berichten, die die dienst kon verstrekken?

A. Ja, die zijn er wel geweest.

95322. De **Voorzitter**: Hebt u op grote schaal berichten van die dienst ontvangen?

A. Ja, vooral op het laatst was dat een vrij behoorlijke berichten-dienst, die berichten doorgaf van verzetsacties uit het gehele land. Ik weet echter niet of dit uw bedoeling is.

De **Voorzitter**: Ik bedoel de C.I.D.

A. Neen, dat bedoel ik niet. Was er niet een soort centraal nieuwsbureau? Ik weet niet precies, wie die inlichtingen verstreekte, maar als redacteur kreeg ik regelmatig een soort illegaal A.N.P.

95323. De **Voorzitter**: Kwamen die berichten uit Londen?

A. Neen, uitsluitend Nederlandse berichten over alle mogelijke kleine en grotere illegale acties, die er hier hadden plaats gehad: het verschaffen van distributiebonnen en ook betreffende spionnen en dergelijke. Dat was echter niet de C.I.D.

95324. De **Voorzitter**: Dan is er ook nog het zogenaamde militaire contact van „De Waarheid” geweest, de M.C., die later is gecoördineerd in de Raad van Verzet. Hoe was het verband tussen u en de M.C.?

A. Daar was geen rechtstreeks verband tussen. Alle verbindingen, die ik had met andere instanties, liepen allemaal over één verbindingsman.

95325. De **Voorzitter**: U verzorgde dus uitsluitend de krant?

A. Ja.

95326. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk geweest van de reacties na de Februari-staking in 1941? Dat zult u waarschijnlijk wel weten, zij het niet als redacteur van „De Waarheid”.

A. De reactie op de Februari-staking was buitengrtoon gunstig.

95327. De **Voorzitter**: Wat verstaat u dan onder gunstig?

A. Men was op alle manieren bereid deze actie te ondersteunen. In mijn omgeving in Amsterdam heb ik dat zo gemerkt. Overal ontmoette ik enorme sympathie bij de Februari-staking.

95325. De heer **Stokvis**: En waardering?

A. Ja, grote waardering.

95329. De **Voorzitter**: En hoe was het bij de staking van Mei 1943?

A. Die heeft ook wel grote sympathie ontmoet, maar in Amsterdam geen grote uitbreiding gekregen. Amsterdam viel merkwaardigerwijze bijna helemaal buiten deze actie. In 1941 was Amsterdam juist het centrale punt van die actie en had vertakkingen naar Haarlem en de Zaanstreek en hier en daar verder, terwijl de actie van 1943 er eigenlijk een was, die met grote kracht in de provincie uitbroken is, vooral in het noorden, Twente, enz., terwijl Amsterdam daar heel laat en slecht op heeft gereageerd.

95330. De **Voorzitter**: Waaraan schrijft u het toe, dat Amsterdam daarop minder reageerde dan het noorden?

A. Een van de dingen — ik geloof, dat ik niet ver mis ben — was, dat de illegale organisaties juist in die perioden nogal zware slagen te incasseren gekregen hadden, zodat zij juist in het centrum niet die kracht ontwikkelden, zoals b.v. bij de Februari-staking in Amsterdam, toen vooral de communistische partij in haar volle kracht werken kon.

95331. De **Voorzitter**: Er was bij „De Waarheid” ook een solidariteitsfonds. Wat was daar eigenlijk de bedoeling van?

A. Dat was een fonds, waaruit slachtoffers van het verzet werden ondersteund.

95332. De **Voorzitter**: Dat was dus niet bedoeld voor de krant als zodanig?

A. Neen.

95333. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, vormde de krant dat fonds?

A. Ja, om slachtoffers van het verzet te ondersteunen. Dat waren eigenlijk twee dingen: Men betaalde voor de krant de prijs, waardoor de krant in staat was om verder te draaien. Daarnaast gaf men een bedrag voor het solidariteitsfonds. De kranten werden ook verkocht ten bate van het solidariteitsfonds. Uit dat fonds werden dan slachtoffers van het verzet gesteund, de vrouwen en kinderen, die achterbleven, enz.

95334. De **Voorzitter**: Hebt u van Londen uit nooit enige financiële steun voor de krant ontvangen?

A. Nooit, voor zover ik weet.

95335. De **Voorzitter**: Heeft het bij uw groep direct al voorgezeten om de uitgave van „De Waarheid” na de oorlog voort te zetten?

A. Ja, zeker in een of andere vorm. Het heeft niet altijd vastgestaan, dat dat legale blad dan ook „De Waarheid” zou heten, maar het is wel altijd de bedoeling geweest, dat blad ook na de oorlog voort te zetten, en wel als dagblad. Dat is onder de oorlog voorbereid.

95336. De **Voorzitter**: U moest dan natuurlijk een apparaat hebben om het blad te drukken.

A. Ja.

95337. De **Voorzitter**: Is het onder de oorlog altijd gestencild?

A. Behalve in de laatste maanden van de oorlog, toen ook een deel van de oplage werd gedrukt.

95338. De **Voorzitter**: Meent u zelf nog iets te moeten toevoegen aan hetgeen we hier hebben besproken, dat van belang kan zijn voor de commissie?

A. Ik geloof, dat wij alles hebben besproken.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

A. J. KOEJEMANS.

KOERSEN, voorzitter.

VAN DIS.

STOKVIS.

POSTHUMUS.

DUISTERWINKEL, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 15 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. JOHANNES LINTHORST HOMAN,

oud 48 jaar, wonende te Groningen, voorzitter van de vaste Commissie voor de Rijksdienst voor het Nationale Plan.

Hij legt de eed af als getuige.

95339. De Voorzitter: De Enquête-Commissie is op het ogenblik bezig met de punten g en h, waarbij ook voorkomt de kwestie van de Nederlandsche Unie. Ik zou u daaromtrent enkele dingen willen vragen. Wij hebben daarover natuurlijk wel enige schrifturen, maar wij willen daarover ook de mening van de getuigen zelf horen.

Kunt u ons iets vertellen over de voorgeschiedenis en de totstandkoming van de Unie? Het kan in beknopte vorm, omdat wij ook documentatiemateriaal bezitten.

A. U hebt als documentatiemateriaal verschillende circulaires. Men kan die voorgeschiedenis laten aanvangen vóór de bezetting, maar dat zal de bedoeling wel niet zijn. Vóór de bezetting was er namelijk in, tussen en naast de verschillende politieke partijen een stroming, welke na de oorlog vernieuwing is genoemd en welke omstreeks 10 Mei 1940 nogal tot een hoogtepunt was gekomen; op 10 Mei 1940 werd dit werk, met alle andere werken, natuurlijk onderbroken.

95340. De Voorzitter: Is het mogelijk, beknopt te zeggen, wat u onder vernieuwing verstond? Of was dat nog geen omljnd begrip?

A. Ik zou het niet omljnd durven noemen; er tekenden zich wel enkele lijnen af, maar omljnd zou toch te sterk gezegd zijn. Er waren in verschillende partijen stromingen, die toenadering zochten tot andere partijen. Daaraan was destijds een conferentie te Woudschoten gewijd. Men wilde, met beter begrip voor elkaars principes, tot betere, nationale samenwerking komen. Ik heb daaraan niet veel mee-gedaan, omdat ik Commissaris der Koningin was. Toen ik, tot 1937, een der ondervoorzitters van de Vrijheidsbond was, heb ik ook daarnaar gestreefd, met behoud van het eigen beginsel uiteraard. Toch heb ik ook als Commissaris der Koningin veel aan dit werk gedaan, maar dan alleen op provinciaal gebied. Voor mij heeft dit geculmineerd indertijd na de rede van H.M. de Koningin over de geestelijke herbewapening. Toen heb ik de Groninger Gemeenschap ngericht, met het idee, dat toen nog vrijwel nieuw was, dat wij daarin met voormannen van de verschillende partijen de Groningse vraagstukken van de politieke zijde zouden beschouwen voor de provincie Groningen geheel en zouden proberen zo goed mogelijk te doorgronden, wat de moeilijkheden, sociale en ook wel politieke, op dat ogenblik waren.

Dit is zo kort mogelijk gezegd. Ik ben gaarne bereid er verder op in te gaan.

95341. De Voorzitter: Dat is niet de bedoeling.

Kunt u zich herinneren, hoe in de zomer van 1940 het contact met de politieke partijen is tot stand gekomen? Is het initiatief daartoe uitgegaan van de politieke partijen of van uw zijde, dus toen de Unie eenmaal een feit was geworden?

A. Van geen van beide. Mij is, ik meen op 26 of 27 Juni, van twee zijden gevraagd, of ik wilde praten met *Telders*, die een vriend

van mij was uit Leiden. Uit dat gesprek met hem is een gesprek met *Colijn* voortgekomen. De twee kanten, die het mij hebben gevraagd, zou ik heus niet meer kunnen noemen, maar als ik mij niet al te zeer vergis, waren dat de heer *Jansma*, advocaat in Amsterdam, en de heer *Jongejan*. Ik durf onder ede niet precies te zeggen, of het die mensen zijn geweest. Het kunnen evengoed twee anderen zijn geweest; er waren in die dagen nl. zoveel besprekingen. Het initiatief is dus niet van de politieke partijen en ook niet van ons uitgegaan. Toen mij werd gezegd, dat de politieke partijen besprekingen hadden, heb ik mij bereid verklaard de eerste stap te doen namens een heel groot gezelschap. Wij zaten toen nog niet met ons drieën. Ik had er geen idee van, dat wij later met ons drieën zouden overblijven. Toen de heer *Telders* repte van een periodiek contact tussen de politieke partijen en de heer *Colijn* zeide, dat een bespreking tussen die groep en onze groep nuttig zou kunnen zijn, hebben wij ons bereid verklaard daaraan te voldoen, d.w.z. dat hebben de heren *De Quay*, *Reinink* en ik gedaan. Ik meen, dat ook bij anderen bereidheid daartoe bestond. Ik weet niet, of men ons als afgevaardigde beschouwde. In ieder geval hebben wij drieën het voornamelijk gedaan.

95342. De Voorzitter: Weet u nog, wat de teneur van die besprekingen is geweest?

A. Dit is een punt, dat niet alleen toen heel belangrijk was, maar dat mij ook later, in en na de oorlog, zo zeer heeft aangesproken, dat ik het mij heel goed herinner. Het preciseerde zich toen in een stuk, dat de heer *Colijn* mij bij hem thuis had laten lezen en dat, naar ik meen, was opgesteld door hem en een van de andere heren, wiens naam ik niet meer weet. Ik zou dit echter wel kunnen nazien. Dit stuk diende een proclamatie te worden. Misschien is dit woord te zwaar en zou men kunnen zeggen een te publiceren werkprogram van de voormannen uit de partijen, van een seniorenconvent of van de partijen als zodanig. Dit laat ik in het midden.

95343. De Voorzitter: Een politiek convent?

A. Ja. Op de basis van dit stuk heeft het gesprek tussen de heer *Colijn* en mij verder vorm gekregen. Toen ik naar hem toeging, wist ik niet, dat er een stuk was, maar toen ik bij hem kwam, zei hij: Wij kunnen praktisch praten, want wij hebben een stuk; wat denkt u daarvan? Toen heb ik gezegd, dat ik het gaarne wilde bespreken met de mensen, met wie ik veel contact had. Dat heb ik gedaan en daaruit is een correspondentie ontstaan met de heer *Telders* en zijn nadere besprekingen ontstaan. Daarna is er in de gecombineerde kring, geloof ik, niet veel misverstand of verschil van mening overgebleven en was men het vrijwel algemeen eens, ten eerste over het feit, dat er iets moest gebeuren, ten tweede over het feit, dat dit op een zo breed mogelijk front moest gebeuren en dat de onderlinge misverstanden en ook de verschillen in de kijk op wat er na de oorlog zou zijn, moesten achterstaan bij de noodzaak om alles zo breed mogelijk samen te doen, en ten derde over de concrete inhoud. Dit is door ons en, naar ik vermoed, ook door de anderen als een soort van compromis beschouwd, maar toch wel als een zo stevig compromis, dat wij daarmee wel akkoord konden gaan.

95344. De heer Stokvis: Wanneer vond die bespreking plaats?

A. Op 6 Juli 1940, op het kantoor van de toenmalige Vrijheidsbond.

95345. De Voorzitter: Ook is waarschijnlijk juist, dat u de indruk had, dat de mensen, die tot dan toe op politiek terrein naar voren waren getreden, in dat geval wat op de achtergrond zouden moeten blijven.

A. Ja, die indruk had ik wel gekregen. Toen mij in de gesprekken met *Telders* en *Colijn* was gebleken, dat er contact tussen de politieke partijen gaande was, heb ik mij niet verbaasd over het feit, dat

verscheidene politici, die zeer op de voorgrond waren getreden, het juist achtten, dat nu tijdelijk, in deze zeer moeilijke omstandigheden, andere mensen, ik wil niet zeggen: naar voren werden geschoven, maar: het werk deden. Ik heb dat ook niet beschouwd als een terugtreden, als een erkenning van tekortkomingen, maar meer als een veiligheidsmaatregel, een in reserve houden van de grote politieke figuren, hoewel ik reeds vermoed had, dat de grote politieke figuren van vóór de oorlog .....

95346. De **Voorzitter**: De heer *Drees* heeft verklaard (65121):

„De politieke partijen hadden besproken de mogelijkheid om zich gezamenlijk tot het Nederlandse volk te wenden. Toen is gedacht aan een nationaal blok, aan het gezamenlijk richten van een manifest tot het Nederlandse volk, waarbij de mogelijkheid zou worden geopend sympathiebetuigingen in te zenden, zonder dat definitief afgesproken was, dat er een bepaalde organisatie met leden zou zijn. Daarvoor is een ontwerp-manifest opgesteld door dr *Colijn*, de heer *Verschuur* en mij en dit werd door het twaalfstal aanvaard. Van de zijde van de Katholieke Staatspartij, waarvoor de heren *Deckers* en *Verschuur* in het Politiek Convent zaten, is echter de wens te kennen gegeven, dat overleg zou worden gepleegd met het Driemanschap van de Nederlandse Gemeenschap, zoals het op dat ogenblik heette. Het waren de heren *de Quay*, die al met ons in bespreking was geweest, en de heren *Liiithorst Homan* en *Reinink*. Het oorspronkelijke driemanschap was van die samenstelling.

Er was bij hen een vrij kritische geestesgesteldheid tegenover de politieke partijen. Zij keurden de wijze, waarop het politieke parlementaire leven tot die tijd gelopen had, af en zij huldigden de opvatting, dat er een veel grotere eenheid moest zijn. Er bestond ook de geneigdheid om bepaalde omvormingen in corporatieve geest, die zij nodig achtten, tijdens de bezetting te verwelkomen. Daarbij hadden zij al contact met de Duitsers. Zij hadden al overleg gepleegd. Bovendien waren er formuleringen in manifesten van hun kant, waartegen wij bezwaren hadden, omdat zij te veel gedachten zouden kunnen opwekken in de richting, die verwant was aan de autoritaire methoden. Wij zijn het ten slotte toch eens geworden over een ontwerp-manifest omtrent de oprichting van een Nederlandse Unie.”

Ik zou daarop gaarne ook uw zienswijze vernemen.

A. Met het eerste onderdeel van de verklaring van de heer *Drees* ben ik het volkomen eens.

De heer *Drees* spreekt dan van „het oorspronkelijke driemanschap”. Het oorspronkelijke driemanschap is niet een driemanschap geweest; dat waren toevallig drie der voormannen. De heer *Drees* zegt dan verder:

„zij huldigden de opvatting, dat er een veel grotere eenheid moest zijn. Er bestond ook de geneigdheid om bepaalde omvormingen in corporatieve geest, die zij nodig achtten, tijdens de bezetting te verwelkomen.”

Tot en met die zin is dit inderdaad feitelijk juist weergegeven. Dat was onze mening, Mijnheer de Voorzitter! Het is het beste, als ik voor mij zelf spreek. Het was dus mijn mening, dat er tekortkomingen waren in zake werkloosheid en dergelijke.

Ik kan ook niet zeggen, dat dit feitelijk onjuist was. Wanneer echter in de verdere woorden van de heer *Drees* de teneur zou liggen, dat wij gebruik zouden maken van de bezetting om iets tot stand te brengen, dan zou ik daartegen moeten protesteren. Ik persoonlijk meende wel en ik meende sterk, dat er geen daden zouden kunnen worden verricht, maar toch wel, dat, voor zover het mogelijk was -- en ik persoonlijk had in Juni/Juli 1940 nog de naïeve gedachten, dat het mogelijk zou zijn --, dat werk in het openbaar zou kunnen worden voortgezet. Inderdaad waren er ook vóór de oorlog al verschillende besprekingen geweest over de belangstelling voor en de mogelijkheden van meer corporatief gericht werk, waarbij verschillende, ook buitenlandse, gegevens nogal opgeld deden als studiemateriaal. Ik doel hiermede niet op Italië, maar op Portugal, waarvan verschillende boeken, die in die tijd verschenen waren, nogal belangstelling hadden.

„Daarbij hadden zij al contact met de Duitsers. Zij hadden al overleg gepleegd.”

Ja en neen. Wat is contact? Overleg is er zeer beslist niet geweest. Ik zou niet gaarne zien, dat het woord „overleg” werd gebruikt in verband met het contact, dat ik gedurende de bezetting met enkele

Duitsers heb gehad. Daar zou ik zelfs heftig tegen willen protesteren. Ik heb nooit iets overlegd.

95347. De heer **Stokvis**: Zij hebben misschien met u overlegd!

A. Daar zeg ik natuurlijk ook „neen” op. Ik wil geen woordenspel en u natuurlijk ook niet. Ik wil liever schetsen, hoe het is gegaan; dat is misschien het duidelijkst.

De eerste dagen van de bezetting was ik uit de aard der zaak dag en nacht en van minuut tot minuut met concrete Groninger vragen bezet. Ik heb die vastgelegd in een rapport, waarin ik ook de verschillende proclamaties heb verwerkt, waarin de naam van de Koningin werd genoemd. Op 20 Mei, de eerste dag, dat een reis naar den Haag mogelijk was, ben ik naar generaal *Winkelman* gegaan. De vorige dag had ik met mijn ordonnans, als ik dat woord mag gebruiken -- het was een jongeman met een motorfiets --, dat rapport naar generaal *Winkelman* gestuurd en toen ik kwam, had hij het ook gezien. Toen ik in den Haag was, heb ik een bezoek gebracht aan de heer *de Quay*, die -- hij was het nog niet -- Regeringscommissaris voor arbeidsvraagstukken is geworden, en aan de heer *Reinink*. Wij hebben toen gesproken over de situatie in het land, zoals in die dagen stellig duizenden mensen hebben gedaan. Ik heb mijn grote bezorgdheid geuit over het feit, dat den Haag stil bleef, dat wij in Groningen maar zatsn te wachten en te wachten en niets uit den Haag hoorden, hetgeen voor het nationaal gevoel van de Groningers gevaarlijk kon zijn. Dat heb ik ook generaal *Winkelman* gezegd, zoals ik uitvoerig heb beschreven. Ik kreeg de indruk, dat ook bij vele van mijn persoonlijke vrienden uit den Haag en van elders -- de heer *de Quay* kwam uit Tilburg -- die bezorgdheid bestond. Ik heb tegen generaal *Winkelman* gezegd, dat het mij goed leek, wanneer er voor het nationale werk iets werd gedaan. Ik was er zo bezorgd over, dat ik zelfs naar de heer *van Karnebeek* ben gegaan, wat ik als een enigszins officiële stap beschouwde, omdat hij als Commissaris van Zuid-Holland vaak het contact tussen de Commissarissen bewaarde, al was hij niet onze deken, en alles uitvoerig met hem heb besproken. Zowel generaal *Winkelman* als de heer *van Karnebeek* stonden echter op het standpunt, dat het niet op de weg van de Overheid kon liggen iets te doen. Generaal *Winkelman* zei, dat ons nationaal gevoel niet kon worden in stand gehouden door nationaal werk, maar dat dit moest gebeuren door het kijken naar de ruïnes in Rotterdam. Ik heb daarop geantwoord, dat dit geestelijk zeer juist mocht zijn, maar dat de feitelijke verhoudingen nu eenmaal zo waren, dat dit ter binding van het werk in Groningen niet voldoende zou zijn. Dat bedoelde ik met het contact van 20 Mei 1940. Toen, in de laatste dagen van Mei en de eerste dagen van Juni 1940, bijna geheel Juni 1940, zijn wij tot nadere concretisering gekomen en is de Nederlandsche Gemeenschap opgericht. Op 22 Juni 1940 is het eerste contact tussen *Telers* en mij geweest. Toen wij zijn gaan vragen aan de secretarissen-generaal, hoe zij er tegenover stonden, bleek ons, dat voor activiteit op dit gebied toestemming van de bezetter nodig zou zijn. In dat overleg met de secretarissen-generaal -- u moet dit beschouwen als een feitelijk overleg en niet als een politiek overleg; ik wil hiermede dus niet zeggen, dat zij er politiek bij betrokken waren -- heeft een van hen toen voor ons getelefoneerd met de man, die dat voor de Duitsers deed, *Schmidt*, op het Plein, zeggende, dat wij een organisatie hadden opgericht of wilden oprichten en dat wij *Schmidt* daarvan mededeling wilden doen, omdat wij wilden publiceren, wat wij wilden; de secretarissen-generaal hadden ons medegedeeld, dat daarvoor toestemming van de bezetter nodig was. Inderdaad waren wij dus bij de Duitsers geweest en wanneer de heer *Drees* verklaart: „Daarbij hadden zij al contact met de Duitsers”, dan kan ik dat initiatief niet onjuist vinden, maar dan bestond dat dus alleen maar hierin, dat wij er heengegaan waren, omdat wij *Schmidt* nodig hadden, dat wij zijn fiat nodig hadden voor publicaties op dit gebied. Dat was dus de opzet.

95348. De **Voorzitter**: Wie opperde het denkbeeld om naar Kommissar *Schnzidt* te gaan? Welke secretaris-generaal is dat geweest?

A. Dat was de heer *Snouck Hurgronje*. Ik geloof echter niet, dat dit alleen zijn persoonlijke mening was, maar ik heb de indruk gekregen -- ik heb zelf dat overleg met de secretarissen-generaal niet gevoerd --, dat het de algemene opinie van de secretarissen-generaal was, dat men, wanneer men in Nederland in het openbaar werkzaam wilde zijn, daarvoor toestemming nodig had van de Duitsers, die verantwoordelijk waren voor de politie- en ordemaatregelen.

95349. De heer **Stokvis**: Wanneer was uw bezoek bij *Schnzidt*?

A. Dat was vóór het contact met de politieke partijen,

95350. De heer **Stokvis**: Tussen 26 Juni en 27 Juli?

A. Ik denk niet na 26 Juni. Ik zou zeker niet daarheen gegaan zijn, wanneer er sprake was geweest van een gesprek met de politieke partijen. Dit moest dus vóór 26 Juni geweest zijn! Ik taxeer het begin Juni. Wanneer u het precies wilt weten, moet ik mijn agenda over 1940 opzoeken. Ik ben wel in staat die datum precies te geven.

95351. De heer **Stokvis**: Ik zou gaarne nog iets willen vernemen over dat gesprek met *Schmidt*.

A. Er zijn verschillende gesprekken met Schmidt geweest. Ik ben later na het contact met de politieke seniores ook namens dezen een keer bij *Schmidt* geweest; ik meen zelfs twee keer bij hem geweest te zijn namens hen. Ik heb alles genoteerd en zal het zo goed mogelijk uiteenzetten. Het is echter mogelijk, dat ik beide gesprekken door elkaar haal. Wanneer het dus niet juist is, dan zal ik dat nog schrijven. Ik meen, dat het, om mij tot de hoofdzaken te bepalen, als volgt is gegaan.

Wij zijn dus op het Plein bij *Schmidt* gekomen. Ik meen, dat dit waren de heren *Eindhoven*, de *Quay*, *Reinink* en ik. *Schmidt* was van het doel van onze komst op de hoogte gesteld door het telefoongesprek van de heer Snouck *Hurgronje*. Hij wist dus, waarvoor wij kwamen. Wij hebben toen gezegd, dat wij een contact tussen vele Nederlandse jongeren wilden voortzetten, welk contact wij ook vóór de oorlog hadden gehad, dat wij meenden, dat toestemming nodig was om daarmee in het openbaar te kunnen voortgaan en dat wij dus in overleg met de secretarissen-generaal bij hem kwamen om de nodige politietoestemming, Polizeigenehmigung, te krijgen. Daar heeft hij toell verschillende bezwaren tegen geopperd. Hij heeft het dadelijk op het politieke vlak gebracht en gezegd, dat de passages in het stuk, dat wij dachten te publiceren, over trouw aan Oranje en andere passages, waarin de naam van de Koningin voorkwam, wel niet zouden kunnen worden geduld. Hij zeide echter, dat hij daarover niet had te beslissen en dat hij het zou voorleggen aan generaal *Christiansen*. Hij vroeg, of wij eigenlijk de bezwaren daarvan niet inzagen. Hij zei, dat, wanneer hier een werk op sociaal en politiek terrein zou worden begonnen door mensen, die deze kreet, zoals hij het noemde, vooropstelden, men er zeker van kon zijn, dat de gehele bevolking zich daar achter zou stellen. Hij vreesde, dat „das Militär” bang zou zijn, dat daar alle mogelijke relletjes en moeilijkheden uit zouden voortvloeien. Hij zou het ons nog wel nader doen weten. Daarop hebben wij gezegd, dat dit elementair voor ons was. De heer *Eindhoven* heeft met nadruk gezegd: Wij zijn toch geen verraders; wij kunnen dit als basis van ons werk niet schrappen. Maar bekijkt u het eens, mijnheer *Schmidt*, dan komen wij later horen of krijgen een telefoontje of een briefje van u — u kunt het ook aan een van de secretarissen-generaal zeggen — over de reactie op onze aanvraag om tot publicatie van onze nota te mogen overgaan; intussen gaan wij met ons werk voort.

Voor zover ik mij herinner, is dit de teneur van ons gesprek geweest. *Schmidt* heeft daarbij gevraagd, wat onze bedoeling was, of hij dit moest zien als een nieuwe politieke partij of als een politieke beweging. Daarover hebben wij uiteraard met hem gesproken. Als ik mij goed herinner, was het niet een heel lang gesprek. Wij beschouwden dit eigenlijk als een vragen van toestemming en meenden, dat wij moesten afwachten, of wij die toestemming zouden krijgen.

Later heb ik verschillende andere gesprekken met *Schmidt* gehad, maar ik weet niet, of het de bedoeling van de voorzitter is, dat ik bij de passage van de heer Drees blijf.

De **Voorzitter**: Ik zou gaarne zien, dat u de passage van de heer Drees afhandelde.

A. „Zij hadden al overleg gepleegd”. Wij zijn inderdaad op het Duitse bureau van *Schmidt* geweest en wij hebben, zoals ik heb gezegd, toestemming gevraagd om ons werk openlijk te mogen voortzetten. Ik zou dit niet gaarne als „overleg” willen kwalificeren.

„Bovendien waren er formuleringen in manifesten van hun kant, waartegen wij bezwaren hadden, omdat zij te veel gedachten zouden kunnen opwekken in de richting, die verwant was aan de autoritaire methoden.”

Inderdaad lag er naast het concept-Colijn een concept van ons of waren er opmerkingen en kanttekeningen van ons op dat stuk van de heer *Colijn*. Dat weet ik niet meer. Ik meen, dat het laatste het geval was en dat wij dus gepoogd hebben dat stuk van de politieke senioren in onze geest te amenderen.

„In onze geest”. Daaruit blijkt, dat er — daarin geef ik de heer Drees gelijk — inderdaad een verschil in visie bestond. Wanneer de

heer Drees zegt, dat die visie verwant was aan de autoritaire methoden, dan moet ik dat voor zijn rekening laten. Er was inderdaad verschil in kijk op de bijzonderheden van ons parlementarisme, zoals wij dat vlak vóór 1940 kenden. Wij zijn het ten slotte toch eens geworden over het ontwerp-manifest, tot oprichting van een Nederlandsche Unie.

95352. De **Voorzitter**: Verder hebt u niet gesproken?

A. Neen.

95353. De **Voorzitter**: Ik heb hier nog een ander citaat, van een andere getuige, dat onmiddellijk aansluit op de quaestie van het manifest. De heer *Vorriink* zegt bij zijn verhoor:

„Nu was het afschuwelijke, dat de heren van de Nederlandse Unie al met een ontwerp waren gekomen, dat door ons twaalfen, vertegenwoordigers van de grote politieke partijen, als volstrekt onaanvaardbaar was gequalificeerd. Er waren allerlei mentale concessies aan het nationaal-socialisme gedaan, terwijl wij in ons manifest uitdrukkelijk hadden gezegd, dat daarin zou komen te staan: Trouw aan het Huis van Oranje. Dit was voor ons het centrale punt, waarom ons volk zich schaarde als eenheid en als symbool van anti-Duitse gezindheid. Dat hele manifest van de Unie is toen onder de tafel gewerkt en dat van ons is ingediend.” (68019)

A. Mijn herinnering is deze. Er was bij ons geen manifest, voor zover ik mij kan herinneren. Er waren wel punten. Een van die punten was: Trouw aan Oranje. Dit waren punten, die wij bij ons gesprek met *Schmidt* ook hadden gebruikt. Anders zou hij op dat punt nooit hebben kunnen komen. Dat moet dus in onze stukken zijn geweest bij *Schnzid*. Ook al bleek, dat wij afweken van de politieke werkwijze, zoals dat tot op dat ogenblik was gegaan, was die trouw aan Oranje voor ons even centraal als voor de andere heren.

„als volstrekt onaanvaardbaar werd gequalificeerd”. Dat is mogelijk. Ik herinner mij die bespreking niet precies; misschien zijn er notulen gehouden van die bespreking. Dat was zekr de mening van de heer *Vorriink*, die nogal iel was. „Trouw aan Oranje” was zeker voor ons ook het hoofdpunt.

„Dat wij „allerlei mentale concessies aan het nationaal-socialisme (hadden) gedaan”, ben ik mij niet bewust.

„Dit was voor ons het centrale punt, waarom ons volk zich schaarde als eenheid en als symbool van anti-Duitse gezindheid.

„Dat hele manifest van de Unie is toen onder de tafel gewerkt en dat van ons is ingediend.”

Ik vind deze woorden niet juist, maar dat zal de persoonlijke herinnering van de heer *Vorriink* zijn.

95354. De **Voorzitter**: Ik vraag dat aan u, omdat u die bespreking heeft meegemaakt.

A. Mijn indruk was, dat dit niet „onder tafel is gewerkt”, maar dat, hoewel verschillende amendementen, die wij hadden op het stuk van *Colijn*, niet waren aanvaard, hetgeen overbleef toch als compromis door ons kon worden aanvaard.

95355. De **Voorzitter**: Hoezeer ook gebleken is, dat u het behouden van Oranje wilde noemen, hebt u, toen uit het gesprek met de Duitsers bleek, dat dit er niet in kon, wel gemeend, alle andere desiderata te kunnen verwerklijken.

A. Inderdaad geeft u de ontwikkeling juist weer. Er ligt echter nog een stap tussen. Toen wij het eens waren over de redactie en over een nationaal comité, waarvan ik voorzitter zou zijn en waarin verschillende mensen zitting zouden hebben, ben ik, in opdracht van de vergadering, nog eens naar *Schmidt* gegaan. Ik wil er uitdrukkelijk bij zeggen, dat vrij unaniem, misschien wel geheel unaniem, de daar aanwezige heren ons eerste gaan naar *Schmidt* onjuist vonden en dat wij van onze kant hebben gezegd: Wij zijn er nu eenmaal volkomen te goeder trouw geweest, omdat wij meenden, dat dit uit politie-oogpunt technisch nodig was; wij kunnen niet voortgaan zonder mede te delen, wat er veranderd is — er was kolossaal veel veranderd; het was esn heel grote bundeling van krachten geworden — van dit stuk, van deze basis moet aan de Duitsers mededeling worden gedaan. Men heeft toen gezegd: Wij vonden jullie eerste stap niet juist, maar nu hij gezet is, zal de tweede stap ook gezet moeten worden. Ik heb het later betreurd, dat ik toen alleen naar *Schmidt* ben gegaan en dat ik niet heb gevraagd, of een van de voorzitters of secretarissen van de politieke partijen mee wilde gaan, want dan zou mij later veel misverstand bespaard zijn gebleven.

Toen ik bij *Schmidt* kwam, had hij twee bezwaren. Hij deelde mij mede, dat men inderdaad bezwaar had tegen het noemen van Oranje en voorts dat „keine hfarxisten“ in enige groepering, die in het openbaar optrad, zouden mogen zitten. Hrt laatste en het eerste hebben toen de punten van het gesprek uitgemaakt tussen *Schmidt* en mij. Ik noem de kwestie van de Marxisten het eerst, omdat hij daarin vrij gauw door de wind is gegaan. Dat was dus vrij gauw afgedaan.

95356. De heer **Stokvis**: In hoeverre afgedaan?

A. Hij zeide: Ik voel wel — het ging om de heren *Drees* en *van den Born* —, dat het voor u onmogelijk is nationaal gezamenlijk iets te doen in de situatie, waarin Nederland verkeert, wanneer mensen van de S.D.A.P. daar niet bij zijn. Hij heeft wel gezegd, dat hij dit nog moest bespreken met ik weet niet wie, maar met een ander. Ik kreeg de indruk, dat het de Rijkscommissaris was, maar het kan ook generaal *Christiansen* zijn geweest. In ieder geval ging hij in het eerste gesprek — en in het tweede gesprek nog duidelijker — van dit bezwaar ai. In het tweede gesprek hield hij in de kwestie van Oranje aan zijn bezwaar vast. Hij zeide, dat hij intussen had nagegaan, dat dit van de zijde van de bezetting niet kon worden geduld. U moet niet vergeten, dat het tussen het eerste en het tweede gesprek met *Schmidt* 29 Juni was geweest.

95357. De **Voorzitter**: Anjerdag.

A. Ja. Hij heeft daar met grote nadruk enige malen over gesproken. Hij zeide: Dat krijgt u, als u hier werk doet op basis van het „Trouw aan Oranje“; ofschoon ik gevoel, dat u dit wilt handhaven, willen wij niet, dat het in de stukken wordt vermeld. Toen ik vrij veel later weer met de heer *Einthoven* bij hem ben geweest, hebben wij weer over dit punt gesproken. Toen heeft de heer *Einthoven* gezegd: Als in een vergadering wordt gevraagd: Hoe denken jullie over Oranje?, dan zullen wij antwoorden: Jullie denken toch niet, dat er bij ons iets is veranderd? Toen heeft *Schmidt* gezegd: Ik begrijp, dat het wel duidelijk is, dat er bij jullie niets is veranderd, maar wij willen niet, dat het in een of ander stuk wordt vermeld.

Daarop is gevolgd de terugtrekking van de heer *Donner* en daarna van enkele andere heren. Ik meen, dat de heren *Drees* en *van den Born* aanleiding vonden zich uit deze hele mogelijkheid terug te trekken, omdat er inmiddels in Amsterdam in de vakbeweging was ingegrepen.

De **Voorzitter**: Inderdaad.

A. Toen hebben wij maar afgesproken, dat er niets zou gebeuren. Al die redenen bij elkaar waren voor mij voldoende om er van af te zien. Ik wil wel zeggen, dat ik toen opgelucht naar huis ben gegaan. Ik was deze zaak met groot enthousiasme begonnen en ik zou het, wanneer er weer zo'n hiaat zou zijn, nogmaals doen, maar het was mij toch wel gebleken, dat ik het niet goed had gezien en dat het allemaal veel moeilijker en verwarder was dan ik het had gedacht. Ik had gedacht, dat ik, wanneer ik naar Groningen ging, met een duidelijk manifest voor de dag zou kunnen komen, gelijk ik er zelf in Groningen al enkele had uitgegeven. Die kunt u nog zien; die staan ook in het rapport aan generaal *Winkelman*. Maar ik ging terug naar huis met het idee: dat is bijzonder moeilijk werk, en — zo geheel anders dan ik gedacht had — ik ben blij, dat ik er af ben. Er is een tussenperiode van 7 dagen geweest. Toen is men van verschillende kanten bij ons gekomen en heeft men gezegd: dat gaat niet; jullie hebben vanaf de laatste dagen van Mei alle mogelijke mensen, die allang vóór de oorlog dat werk deden, blij gemaakt met een idee, dat de stilte van den Haag doorbroken zou worden; dat kan niet; wij worden gedesavoueed, wij kunnen deze mensen niet teleurstellen; er moet iets komen en elke vraag van formulering, van redactie in negatieve zin, dat je iets niet mag noemen, vinden wij minder belangrijk dan het feit, dat er inderdaad iets gebeurt.

95358. Jonkvrouw **Wtiewaall van Stoetwegen**: Kunt u namen noemen van mensen, die algemene bekendheid genieten, die het aan u gevraagd hebben? Of is u dit moeilijk?

A. Het is moeilijk, wat herinnering betreft. Als ik ze wist, zou ik ze gaarne noemen. In het begin is grote aandrang op mij uitgeoefend — dat heeft ook lang geduurd — door de heren *Reinink* en *van Bosse*, die eerst los van elkaar en later samen enige keren bij mij in Groningen geweest zijn. Ik ben later met de auto van de heer *Reinink* naar den Haag gegaan, naar de bespreking met generaal *Winkelman*. Uit de kringen van *Brabantia Nostra*, met name door *van der Ven*,

die nu professor aan de Handelshogeschool te Tilburg is, en door *Ruygers* is met nadruk bij voortduring sterke aandrang op ons uitgeoefend om door te gaan, zo sterk, dat ik, een eerdere afspraak nakomende om in den Bosch een lezing te houden over de Groninger Gemeenschap, een geheel gevulde schouwburgzaal vond. Ik dacht, dat het over de Groninger Gemeenschap zou gaan, maar ik ben daar toegesproken namens alle aanwezigen, die de verwachting uitspraken, dat door sommige mensen in den Haag iets bijzonders zou worden gedaan.

Er zijn meer dingen te noemen. Wij hebben toen contact gehad met *von Balluseck* en met enigen van zijn jongere redacteurs. *Von Balluseck* was ook van mening, dat er iets moest gebeuren. Die aandrang is dus wel zeer sterk geweest.

95359. De **Voorzitter**: Door één van de getuigen is ook verklaard, dat de heer *Verschuur*, van de Rooinsch-Katholieke Staatspartij, contact wenste met de Nederlandsche Unie. Was dit ook uw indruk, dat dit contact van die zijde zeer sterk gezocht werd, meer dan van uw kant?

A. Ja. Ik heb zeer sterk de herinnering, dat uit de Roomsche Katholieke Staatspartij die drang veel sterker was dan bij de andere partijen. Later is, meen ik, een manifest in de Roomsche Katholieke Staatspartij rondgezonden. Ik meen, dat het een opwekking was, dal het optreden in het openbaar in deze moeilijke tijd werd overgelaten aan de Nederlandsche Unie.

95360. De **Voorzitter**: Ik wil u nu even een mededeling voorleggen van de heer *van Walsum*, die secretaris was van het Politiek Convent. Deze heeft gezegd:

„Daar zat ook sterk achter het feit, dat er in die groep een bepaalde stroming bestond, waarvan de heer *Einthoven* dan de exponent was. Deze mensen waren van oordeel, dat die politieke partijen volkomen vieux jeu waren en dat daar verder maar niet mee moest worden gesproken.“

A. Dat zou u beter aan de heer *Einthoven* kunnen vragen dan aan mij, maar ik wil u uit mijn herinnering wel zeggen, dat de besprekingen met de politieke partijen inderdaad niet door de heer *Einthoven* zijn meegemaakt, omdat hij er weinig nut in zag.

95361. De **Voorzitter**: Ik vraag dit, omdat hier sprake is van de mensen van de Unie, waarvan de heer *Einthoven* de exponent was. Bestond die mening bij alle heren?

A. Nu begrijp ik het beter. Ik kan daarop antwoorden: ja en neen. Ik heb bewezen door de eerste te zijn geweest, die naar de heren *Telders* en *Colijn* ging, dat ik meende, dat wij op dat ogenblik moesten samengaan, althans moesten proberen samen te gaan. Ik had er ook niet veel vertrouwen in, zoals blijkt uit mijn brief aan de heer *Telders*, die is gepubliceerd. Ik meende, dat wij in Nederland zouden moeten komen tot een geheel nieuwe Staats- en politieke indeling. Als u mij op dat ogenblik had gevraagd: Meent u, dat, los van de oorlogsomstandigheden, de politieke groepering voldoet aan uw eigen wensen, subjectief — het is uiteraard subjectief —, dan zou ik hebben geantwoord: Neen. Ik heb destijds altijd veel voor een tweepartijstelsel gevoeld.

95362. De **Voorzitter**: Hebt u in verband hiermede — men zou waarschijnlijk een gewijzigd constitutioneel stelsel krijgen — de indruk, dat men zich toen met deze problemen heeft beziggehouden en tijdens de bezetting heeft getracht tot een formulering te komen?

A. Wij hebben sterk aan de voorbereiding gewerkt. Wij zijn zo ver gegaan, dat wij de heer *Max van Poll* hebben gevraagd voor ons een ontwerp-Grondwet te maken. Hij heeft ongeveer 1½ jaar voor ons gewerkt. Wij hebben er menige avond met hem over gesproken. Ik was na de oorlog enigszins verbaasd het ontwerp als een publicatie van de heer *van Poll* in de boekwinkels aan te treffen.

95363. De **Voorzitter**: Hebt u ook contact gezocht of beoogd met de secretarissen-generaal?

A. Dit hebben wij beoogd en ook geregeld gehad. Er waren al dadelijk zoveel conflicten en moeilijkheden, dat wij heel veel contact hebben gehad. In de eerste tijd was ik Commissaris van de Koningin en had ik uiteraard veel contact met de heer *Frederiks*. Als er geen concrete moeilijkheden waren geweest, zouden wij toch veel gesprekken hebben gehad. Persoonlijk heb ik veel contact gehad met de heer *Snouck Hurgronje* en ook met de heer *Frederiks*. Ik meen, dat de heer *Einthoven* veel contact had met de heer *Tenkink*.

95364. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat ook in die kring geen contact werd gezocht met de politieke partijen of met het politiek convent? Dit zal u uit gesprekken wel zijn gebleken.

A. Ik heb weleens uit gesprekken de indruk gekregen, dat verschillenden van die heren hoopten, dat er na de oorlog betere verhoudingen zouden zijn dan er toen waren.

De heer **Stokvis**: Andere!

A. Andere verhoudingen zouden zijn dan er waren. Ik heb nooit met een van de secretarissen-generaal concreet besproken hoe het er zou moeten uitzien.

95365. De **Voorzitter**: Mijn vraag had een andere strekking. Er bestond een politiek convent en er is zelfs een keer een brief van het politiek convent naar de secretarissen-generaal uitgegaan. Nu was mijn vraag deze: Is u weleens gebleken, dat de secretarissen-generaal contact hebben gezocht, gewenst of op prijs gesteld met het politiek convent, dat toen bestond?

A. Dat is moeilijk te zeggen. Ik geloof niet, dat men het van die kant ooit heeft gezocht. Ik heb nooit iets van zoeken gemerkt.

Of men het wenste? Wanneer u positief vraagt: Zouden de heren van toen dat hebben gewenst, dan is het voor mij zeer moeilijk daarop te antwoorden. Afgaande op mijn eigen indrukken, heb ik niet de indruk gekregen, dat zij dit wensten. Maar dat mag u niet zo verstaan, dat ik gezegd zou hebben, dat ik de indruk heb, dat zij het niet wensten.

Van de kant van de secretarissen-generaal was ons met nadruk dit gezegd — ik geloof wel, dat dat de algemene opinie was; ik weet niet of zij een college vormden; ik meen van niet; constitutioneel niet, maar zij hielden geregeld vergaderingen; dat was de algemene opinie van de vergadering, waarbij een atwijkende mening mogelijk is — (dit hebben zij ons positief en enige malen gezegd): Wij krijgen een geweldig moeilijke tijd, wij zitten allen stuk voor stuk voor een geheel nieuwe taak; wij zullen zeer vele dingen moeten tegenhouden, wij zullen ook zeer vele dingen moeten trachten te bereiken, die zeer moeilijk te bereiken zullen zijn, wij zullen moeten zorgen voor de bevolking, voor werkverschaffing en dergelijke. Het was toen geheel in het begin van de oorlog; men had geen kijk op alles, wat later zou gebeuren. Men zeide: Wij hebben behoefte aan een lichaam, dat in contact staat met de publieke mening, om ons daarop te kunnen beroepen, zodat wij, wanneer de een of andere Duitser „neen" zegt, kunnen zeggen: de publieke opinie eist het; en zodat wij ons tegen dingen zullen kunnen verzetten, die de Duitsers zouden wensen door te voeren. Wanneer dat een groot en sterk lichaam wordt, dat zich kan uitspreken over maatregelen, die moeten gebeuren of die van de Duitse kant dreigen, dan kan het ook voor ons, die namens het Nederlandse Overheidsapparaat met de Duitsers veel contact moeten hebben, van groot nut zijn. Dat zagen zij waarschijnlijk meer in ons dan in het politiek convent, te meer, omdat onze opvattingen anders waren dan die van het convent. Wij meenden, dat alles in het publiek moest gebeuren, omdat het over psychologische dingen ging, terwijl in politieke kringen juist de overtuiging bestond, dat er zo weinig mogelijk in het openbaar moest gebeuren, maar dat ieder in zijn eigen groep en gezamenlijk de mensen moest bijeenhouden.

95366. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was het zo, dat het politiek convent zag, dat langs de gewone weg, langs welke men gewend was te werken, het Parlement niet tot stand gebracht kon worden en dat men daarom gevoelde voor een ander officieel lichaam, dat in zekere zin het Parlement zou kunnen vervangen? Het zou in werkelijkheid het Parlement niet kunnen vervangen, maar het had iets als een volksbeweging achter zich; het kon ten minste blijven, maar het was iets anders dan waaraan men gewend was.

A. Ik geloof, dat inderdaad die gedachtengang heeft geleefd. Pour acquit de conscience moet ik er aan toevoegen, dat wij uiteraard nooit hebben gestreefd naar een poging om de publieke opinie te leiden met een officieel, constitutioneel lichaam als Parlement. Mij persoonlijk hebben de Duitsers verschillende aanbiedingen gedaan, waardoor ik tijdens de bezetting vaste formele grond onder de voeten zou krijgen. Ik heb dat geweigerd en ieder van ons heeft dat positief geweigerd. Wanneer men spreekt over de publieke opinie, dan doel ik op de geheel ongeorganiseerde publieke opinie, zoals die in de latere jaren naar voren is gekomen, zoals wij dat indertijd hebben kunnen doen.

95367. De **Voorzitter**: Wat is uw mening ten aanzien van de leiding of het gebrek aan leiding met betrekking tot de ambtenaren en de burgers?

A. Daarover heb ik een zeer positieve mening. U kunt mijn daden en feiten van die tijd ook niet begrijpen, psychologisch, wanneer u niet in aanmerking neemt hoe verbitterd ik was over het totale gemis van leiding, zowel vlak vóór de inval als daarna. Vlak vóór de inval heb ik enige malen Minister *van Boeyen* als mijn mening te kennen gegeven, dat het noodzakelijk was, dat de bevolking van de provincie Groningen werd voorgelicht over de „Aanwijzingen", die voor de ambtenaren bestonden, omdat daar bepaalde begrippen in voorkwamen. Ik ben later op het begrip „loyaal" uit die „Aanwijzingen" afgegaan in de formulering van het program van de Unie. Ik hoop, dat u dat op dit ogenblik voelt, want er is later misverstand over geweest, waar wij dat woord vandaan hadden. Wij hadden het uit die „Aanwijzingen". Ik heb met de Minister contact gehad juist met het oog op de scheepswerven aan het Winschoterdiep en in verband met het feit, dat Delfzijl pal tegenover Emden ligt, waardoor wij bij een inval alle mogelijke moeilijkheden zouden kunnen krijgen. U weet, dat wij van September tot November 1939 vreesden, dat er iets zou gebeuren. Ik heb echter altijd nul op het request gekregen.

Er is zelfs voorgesteld, dat men, in geval van een bezetting, per provincie de zaak zou regelen. Eén van de Commissarissen, had voorgesteld, dat men per provincie tijdelijk de soevereiniteit in handen zou nemen om op die basis daden te kunnen verrichten. Daarop zou de Regering zich beraden, maar ik heb er nooit iets naders van gehoord. Toen de bezetting kwam, had ik het gevoel niets aan vaste instructies achter mijn rug te hebben. Vandaar, dat ik de soevereiniteit in handen heb genomen. In de publicatie daarover, die in overleg met prof. *van der Pot* waren geformuleerd, heb ik de woorden „in naam der Koningin" tussengevoegd, die hij er niet in had gesteld. De woordkeus zal u vreemd in de oren klinken. Het was ook vreemd. Ik heb mij gehaast een paar dagen later generaal *Winkelman* te rapporteren, dat ik gemeend had dat te moeten doen en dat ik zo gauw er weer contact met den Haag was daaraan een einde zou maken. De generaal heeft toen mijn beleid in dit opzicht goedgekeurd. Ik heb in deze publicatie in de „Groninger Almanak" de gebeurtenissen van die eerste dagen weergegeven. Dat mag u behouden.

Om u een concreet antwoord te geven op uw vraag: Ik meende zeer positief, dat den Haag — en dit als begripsaanduiding — tijdens de inval volkomen was te kort geschoten.

Hierbij kwam, dat men in den Haag in de vroege morgenuren zelfs niet wist wat er gaande was. Ik ben van 's avonds 10 uur (9 Mei) af in touw geweest, omdat ik door de marechaussee was gewaarschuwd, dat er een grote dreiging bestond. Ik heb er niet aan gedacht den Haag op te bellen, want ik dacht: Als ik het weet, weet iedereen het. Ik heb toen de territoriale bevelhebber opgebeld en heb gezegd: Wees op uw hoede. Ik heb de hoofdcommissaris laten komen en heb gezegd: Pak alle N.S.B.-ers op, want het zal gebeuren. Later hoorden wij, dat den Haag geen enkele maatregel had genomen. Ik moet zeggen, dat ik daardoor diep geschokt was. Ik hoop, dat u goedvindt, dat ik dit met nadruk verklaar.

Toen was de inval er dus. Daarna — ik hoop, dat u dit bij de psychologische gesteldheid, waarin ik mij bevond, zult begrijpen — was ik gewoon hongerig naar leiding uit den Haag. Deze heeft tot in Juli ten eenmalig ontbroken. Het enige, dat ik van den Haag heb gemerkt, is, dat de raadsfiscaal, de heer *Prinsen*, bij mij is gekomen, om contact te leggen.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij was raadadviseur.

A. Hij had een bijzondere titel. Ik weet niet hoe die luidde. Dat was het eerste en voor een heel lange tijd ook het laatste wat ik he5 gemerkt.

95368. De heer **Stokvis**: Wanneer was dat?

A. Omstreeks 20 Mei, op een van de eerste dagen, dat het verkeer weer mogelijk was. Hij kwam persoonlijk eens kijken en vertelde, dat er in den Haag weinig lijn in de dingen zat.

Het volgende, dat wij hadden gehoord, was de radiorede van de heer *van Schaik* als voorzitter van de Tweede Kamer, waarover ik persoonlijk ook zeer teleurgesteld was, omdat daarin voor ons geen enkel houvast zat. Dus vóór en na 10 Mei was ik zeer kritisch daarover.

95369. De **Voorzitter**: Wat vond u van de „Aanwijzingen"?

A. Voor een eventuele vijand, zoals wij die hier hebben leren kennen en zoals wij ons die denken, zouden ze volkomen ongeschikt

zijn. Maar ik geloof ook, dat ze, van Nederlands standpunt gezien, gelet verder op de oorlogservaring, die men opdeed, en de hoge opvattingen, die wij hadden van het volkenrecht, hoogst verstandig en wijs waren. Naar mijn mening hebben wij verstandig gedaan, deze „Aanwijzingen” te hebben. Ik heb mijn exemplaar kapot gewerkt. Men had er echter weinig concreet houvast aan.

95370. De **Voorzitter**: Achteraf is gebleken, dat men er onvoldoende aan had, maar naar uw mening waren ze toch voldoende om enige lijn aan te geven. Of was dat niet zo?

A. Ik heb toen zelf de „Aanwijzingen” als mijn vademecum beschouwd. Toen ik niet genoeg exemplaren had, heb ik ze laten vermenigvuldigen en na de inval heb ik gedaan wat de heer *van Boeyen* niet had gedaan. Toen er een marinesloep in Delfzijl lag om gerepareerd te worden, heb ik dat verboden. Ik heb er in ontelbare gevallen wel steun aan gehad. Die „Aanwijzingen” waren het enige houvast, dat ik in die dagen had. Ik heb ze ook aan verschillende scheepsbouwers en industriëlen gegeven. Maar ja: het waren geschreven aanwijzingen, het was niet de leiding, die tijdig tevoren van de Regering had behoren uit te gaan.

95371. De **Voorzitter**: Hoe was in de kringen van de Nederlandsche Unie de opinie over de uitzendingen van Radio-Oranje?

A. Zeer verschillend. Wij hebben in het begin weleens het gevoel gehad, dat er niet veel begrip was voor hetgeen hier leefde, maar dat zal met iedere Nederlander wel zo zijn geweest. Wij hebben en individueel en samen geluisterd. Wel heb ik demonstratief tegen het personeel gezegd, dat zij dat niet mochten doen; er waren nl. vermoedelijk provocateurs tussengeslopen bij de 100 man personeel, die wij hadden! Persoonlijk heb ik de meeste critiek gehad, omdat men in Londen niet begreep, dat hier het leven niet kon stilstaan. Misschien kwam dit ook, omdat ik ook als Commissaris der Koningin een gezagsgebied had. In de latere jaren is dat echter allemaal anders geworden.

95372. De **Voorzitter**: Wat beschouwt u, achteraf gezien, als het belangrijkste nut van de Nederlandsche Unie, zoals die bestaan heeft?

A. Allereerst het psychologisch vullen van het hiaat, dat in de eerste maanden bestond. In de tweede plaats het bijbrengen van politiek denken. Men zou het een vreemd verschijnsel, een paradox kunnen noemen, dat dit bij vele mensen uit ons werk is voortgekomen. Later, na het verbod van de Nederlandsche Unie, is er een aantal personen geweest, die politiek zijn blijven doorwerken, maar die vroeger nooit over deze zaken hadden gedacht en die nu daartoe waren gekomen. In de derde plaats, dat in onze kringen contact is gelegd tussen mensen van verschillende politieke overtuiging, van verschillende levens- en wereldbeschouwing, die misschien anders niet tot dat contact zouden zijn gekomen.

Als u mij vraagt: Waar is de classering tussen deze drie antwoorden aan te brengen, dan vind ik voor de situatie van toen het eerste het belangrijkste. Vandaar, dat ik heb gezegd — en dat zal u misschien vreemd klinken na de moeilijkheden, die ik in mijn persoonlijk leven heb gehad — ik meen, dat, als die situatie zich weer zou voordoen, er weer iets moet gebeuren. Ik weet, dat een dergelijke situatie nooit weer zal voorkomen; zij zal heel anders zijn. Die psychologische werking is door velen later beschreven. Ik noem b.v. een figuur als pater *Bleys*; en dat blijf ook ik het belangrijkste vinden. Daarvoor ben ik dankbaar geweest. Wij hebben ook het werk van van Poll gehad. Concreet zijn alle mogelijke dingen gedaan, die later door anderen zijn overgenomen en die dus blijkbaar wel enig nut hebben gehad. Dit hebben ook honderden en duizenden mensen gedaan, die zich in de oorlog niet georganiseerd hadden of die zich anders georganiseerd hadden.

95373. De heer **Stokvis**: Voelde u tijdens uw werkzaamheden voor de Nederlandsche Unie niet sterk de Duitse druk en de nadelen daarvan?

A. Ja, wij hebben voortdurend de Duitse druk gevoeld en die rechtstreeks ondergaan.

95374. De heer **Stokvis**: Hebt u die ook niet als een ernstig gevaar gezien?

A. Ik heb die later als een gevaar leren zien; aanvankelijk zag ik dat minder dan ik nu achteraf erken, dat goed zou zijn geweest. Ik

ben blij, dat u mij dit vraagt, want dit is een belangrijk punt in dergelijke situaties. In het begin ben ik afgegaan op de „Aanwijzingen” en op het begrip „loyaal”. Mijn tragiek is geweest, dat ik in Groningen een Feldkoinmandant heb gehad, die inderdaad de ouderwetse militaire opvatting had, waarvan je wel eens las, dat zij in de oorlog meer voorkwam. Hij begreep mij, als ik hem een vijand noemde; desniettemin heeft hij voor de Groninger bevolking heel veel mogelijk gemaakt en heeft hij mij niet opgesloten, toen ik in de eerste tijd de publicatie over trouw aan de Koningin op de deuren had laten plakken.

95375. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Op die ervaring hebt u waarschijnlijk voortgebouwd.

A. Ik geloof, dat dit mijn valluik is geweest.

95376. De heer **Stokvis**: U hebt een loyaliteit ondersteld bij de bezettende macht, die bij de grote meerderheid van de betrokken Duitse ambtenaren niet bestond.

A. Ik heb een loyaliteit ondersteld, die ik gedurende de gehele oorlog alleen in deze Feldkommandant heb aangetroffen.

95377. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het is in dit verband misschien wel goed, wanneer ik een persoonlijke herinnering ophaal. Op 7 Mei was ik in Groningen en toen kwam het bericht, dat de verloven waren ingetrokken. De volgende dag zou een grote schare vrouwen komen en toen heb ik mij tot u om advies gewend, wat ik daarmee zou moeten doen. U was Commissaris van de Koningin en het is onuitwisbaar in mijn herinnering gebleven, wat u toen antwoordde. Ik vroeg: Moet ik met deze vrouwen naar huis gaan of hier blijven: hoe ziet u de situatie? U antwoordde daarop: Het is mogelijk, dat de Duitsers hier vanavond zitten en dat ik om 1 uur tegen de muur sta. Ik geloof, dat bij meer mensen de gedachte heerste: Wanneer de Duitsers hier binnenkomen, gaan de gezaghebbende mensen direct tegen de muur. Toen is die zaak anders gelopen en waarschijnlijk heeft men daardoor een psychologische schok gekregen. Ik geloof, dat verschillende mensen in die val gelopen zijn en dat zij gedacht hebben: Nu ja, er is wel bezetting, maar wij worden toch fatsoenlijk behandeld. In dat gevoel zijn wij als Nederlanders geweldig bedrogen, zoals door de een eerder en door de ander later is ingezien.

A. Ik kan mij geheel verenigen met hetgeen u gezegd heeft. Dat is inderdaad de gedachtengang geweest, die mij heeft bewogen.

95378. De heer **Stokvis**: Mag ik uw antwoord op mijn vragen zo uitleggen, dat u erkent, a posteriori, dat er voor ons volk zeer grote gevaren schuilden in de werkzaamheden van de Nederlandsche Unie?

A. Zeer zeker erken ik dat. In alle publicaties heb ik dat erkend en ook in mijn gesprekken met anderen.

95379. De heer **Stokvis**: Ook in die zin, dat het opkomen van het verzet er door vertraagd of belemmerd werd?

A. Neen, in het geheel niet.

95380. De heer **Stokvis**: Ik bedoel: van het concreet, daadwerkelijk verzet tegen de bezetter.

A. Wij moeten twee dingen uit elkaar houden. In de eerste plaats het vullen van dat hiaat. Ik zou tientallen mensen kunnen noemen uit onze gelederen, die later zijn omgekomen, omdat zij Unie-mensen waren. Voor velen is het een eerste contact geweest met wat later een verzet is geworden. Wanneer u mij vroeg: Was het op gronden van verzet, dat u de Unie oprichtte, dan zou ik dat nu niet willen aanvaarden als eerste titel. Ik verzette mij wel en alles in mij, in mijn geest, verzette zich, maar als u vraagt: Was de Unie bij de oprichting een verzetsbeweging, dan zeg ik: Ja, maar niet in de zin van wat later de verzetsbeweging is geworden.

95381. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Bovengronds verzet, niet ondergronds verzet.

A. Juist. Ondanks de Duitse druk is in vele mensen een verzetsgeest wakker geworden. Dit was inderdaad het geval bij velen, zoals ik, die de Duitse druk aan den lijve gevoelden, al was het alleen maar, dat men om de veertien dagen er heen moest. Maar wanneer men nu zegt: dat men, onder druk staande, de geest van verzet gaat

verliezen: dan heb ik zelf dat gevaar ook weleens gezien; dat heb ik ook wel gevoeld. maar dat gevaar zie ik niet voor hen, die door een organisatie als deze opgewekt zijn om nationaal werk te doen. Wanneer er personen zijn, die gevaren hebben gelopen, dan zijn het diegenen, die het contact hebben onderhouden. Misschien daarom heb ik de meeste fouten gemaakt.

95382. De Voorzitter: Hebt u ook niet de indruk, dat, toen de Unie eenmaal verboden werd, een groot aantal mensen uit de Unie in hun verzetsgeest versterkt zijn?

A. Ik heb geen positief antwoord daarop. Dit klinkt nu zeer gek, maar wel is mijn zeer positieve herinnering, zowel aan de dag van het verbod van de Unie als aan de dag van mijn arrestatie, dat dit op mij een zeer beslissende geestelijke invloed heeft gehad. De een had dit echter misschien meer nodig dan de ander.

95383. De heer Stokvis: Ik meen uit sommige mededelingen van u begrepen te hebben, dat u wel voorstander bent geweest van de gedachte, die al na September 1939 naar voren is gekomen, daartoe strekkende, dat de Commissarissen der Koningin, ieder in zijn provincie, in geval van een bezetting de centrale Nederlandse autoriteit zouden worden.

A. Ik wil het iets anders formuleren. Ik was voorstander van de gedachte, dat meer duidelijk, meer concreet en precies een besluit werd genomen en op papier gezet voor een situatie, die zich op 10 Mei 1940 zou voordoen. Daarop heb ik bij monde van Minister van Boeyen bij een bespreking, die wij aan de overkant van het Binnenhof hebben gehad, ten antwoord gekregen: De Regering kan zich niet op het standpunt stellen, dat er werkelijk oorlog komt; wij kunnen ons wel op het standpunt stellen, dat wij ons in een oorlog moeten verzetten, maar wij zijn niet bereid zo ver in de voorbereidingen te gaan, alsof er al oorlog was. Toen is bij mij de gedachte gekomen — niet bij mij origineel. maar bij één van de andere Commissarissen —: Wanneer men in den Haag geen voorbereidingen treft, zullen wij in het eigen gewest moeten optreden naarmate de provincies bezet worden. Ik geloof, dat het de heer van Rijkevorsel uit Brabant was, die zeide: Stel, dat Brabant wordt bezet, dat er geen contact is met den Haag en den Haag geen maatregelen heeft getroffen, moet ik dan maatregelen treffen en, zo ja, op welke basis? Ik ben niets; kan ik geen basis krijgen, volkenrechtelijk, constitutioneel of politiek. in ieder geval staatsrechtelijk, voor mijn werk?

Daarbij is toen het in handen nemen van de soevereiniteit als noodmaatregel ter sprake gekomen. Die gedachte vond ik juist en die heb ik dan ook na 10 Mei in de practijk overgenomen. Had men in den Haag deze dingen juister voorbereid, dan zou de gedachte van de zelfwerkzaamheid van de Commissarissen der Koningin, hoe hoog ik het ambt ook stelde, niet bij mij zijn opgekomen.

95384. Jonkvrouwe **Wttewaall** van **Stoetwegen**: Het is in feite ook zo gegaan, want de ene provincie is veel eerder bezet dan de andere. Wij in het westen zijn later bezet dan Groningen, nl. op 10 Mei.

A. Op die basis heb ik noodgeld laten drukken en andere dingen gedaan.

95385. De Voorzitter: Ik ben nu aan het einde gekomen van hetgeen ik u wilde vragen. Hebt u misschien nog iets aan uw opmerkingen toe te voegen om een compleet geheel te krijgen?

A. Ik zie het als een noodrakenlijkheid, dat verschillende dingen uit die tijd beter worden vastgelegd dan tot nog toe is gebeurd. Ik betreur het, dat bij de publicaties, die zich als officieel hebben voorgedaan, niet het hoor en wederhoor is toegepast. Het is misschien hier de plaats, waar het zou kunnen gebeuren?

De Voorzitter: Dat behoort niet direct tot onze taak.

A. Uw materiaal kan er in ieder geval later een basis voor zijn.

Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: U zou de geschriften, die u hebt, kunnen inleveren, zodat wij ze later in de bijlagen kunnen afdrukken. U weet, dat een afzonderlijk boek met de bijlagen wordt uitgegeven. Daarover moet de commissie beslissen.

A. Ik dank u voor uw mededelingen. U hebt dus geen behoefte aan verdere rapporten uit die tijd?

De Voorzitter: Wanneer u meent, dat zij er toe kunnen bijdragen het beeld te verhelderen, zullen wij het op prijs stellen ze van u te ontvangen, want dan kunnen wij bij het opstellen van het verslag daarmede rekening houden en eventueel kunnen zij als bijlagen worden opgenomen.

A. Ik zal mij desgewenst tot de Commissaris van Groningen wenden, bij wie uiteraard de officiële stukken uit die tijd liggen. Misschien kan het rapport aan generaal *Winkelman* een goede basis zijn? Misschien is er nog iets in onze kring. Ik wil dit met mijn collega's van destijds overleggen.

De Voorzitter: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt.

A. En ik dank u voor de prettige manier, waarop u ze mij hebt gevraagd.

De Voorzitter: Ik sluit het verhoor.

J. LINTHORST HOMAN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 15 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Dr. HANS MAX HIRSCHFELD,

oud 57 jaar, wonende te 's-Gravenhage, Regeringscommissaris voor het economisch en militair hulpprogramma.

Hij legt de eed af als getuige.

95387. De Voorzitter: Wij zouden gaarne iets van u weten over de leiding en de voorlichting, die aan de ambtenaren gegeven is gedurende de bezettingstijd, met name door de secretarissen-generaal.

Kunt u ons enkele bijzonderheden vertellen over de taak van de secretarissen-generaal, die natuurlijk in de aanvang, toen het gezag bij generaal *Winkelman* was, van andere strekking was dan na 29 Mei 1940?

A. De situatie was deze. Ik had reeds eerder enige inlichtingen hierover gegeven in ander verband, nl. in verband met het vertrek van de Regering naar het buitenland. Toen is de situatie ontstaan, dat generaal *Winkelman* het Regeringsgezag op het Nederlandse grondgebied in Europa had gekregen. De secretarissen-generaal waren dus aan hem ondergeschikt. Formeel heeft dit geduurd tot 29 Mei 1940, maar na 29 Mei 1940 hebben wij ook nog wel contact met generaal *Winkelman* gehad, totdat deze in krijgsgevangenschap werd afgevoerd, eind Juni of begin Juli. In die periode, na liet vertrek van de Regering, is bij enigen van de secretarissen-generaal het idee opgekomen, dat er eigenlijk nog zo iets bestond als een college van secretarissen-generaal, dat zich in normale tijden hoofdzakelijk met administratieve zaken had beziggehouden. Dat college is toen bijeengeroepen, omdat wij het gemakkelijk vonden aan te sluiten op een oude regeling. Daarmede ging generaal *Winkelman* ook akkoord. Wij hebben dus tot aan het optreden van *Seyss-Inquart* als „Reichskommissar“ contact met generaal *Winkelman* gehad. Wij hadden alle waardering voor het gezonde verstand, voor de „common sense“, die hij aan de dag gelegd heeft, waardoor hij onze taak zeer vergemakkelijkt heeft. Hij heeft ons eigenlijk in ruime mate de vrije hand gelaten; hij liet ons de vrijheid belangrijke zaken bij hem aan te brengen en hij was altijd van mening: jullie moeten mij maar een voorstel doen en dan zal ik wel ja of neen zeggen. Hij was daarin altijd zeer zakelijk. Wij hebben ook enige voorzieningen getroffen van meer blijvende aard. Toen de Regering vertrokken was, is er natuurlijk een zeer ernstig hiaat ontstaan. Het was toen noodzakelijk op het Ministerie van Financiën een voorziening te treffen, omdat de secretaris-generaal van Financiën, de heer *van Asch van Wijck*, met de heer *de Geer*, die toen Minister van Financiën was, was meegegaan. De heer *Winkelman* heeft toen op voorstel van enige secretarissen-generaal de heer *Trip* benoemd tot secretaris-generaal van Financiën.

Wij waren torn allen enigszins bezorgd over de leiding van het Departement van Sociale Zaken, die toen niet slecht, maar zwak was. Toen is door generaal *Winkelman*, op suggestie van de heer *Snouck Hurgronje* en mij, de heer *de Quay* als tijdelijk Regeringscommissaris voor de Arbeid aangesteld, omdat men meende, dat de heer *de Quay* betere eigenschappen had om met de vijandelijke tegenpartij te praten dan de functionaris, die er was. Zo heeft generaal *Winkelman* mij ook benoemd tot secretaris-generaal van het Departement van Landbouw en Visserij.

Zo zijn wij dus onder generaal *Winkelman* begonnen. De situatie was moeilijk, maar wij hadden in hem een man, in wie wij vertrouwen stelden en die ons bij kon staan. Hij heeft zelf ook naar buiten een aantal maatregelen genomen. Hij heeft zich in het bijzonder beziggehouden met de vraag, welke werkzaamheden voor de vijand mochten worden gedaan. Daar is nogal het een en ander over te doen geweest, omdat generaal *Winkelman* in dit opzicht terecht een nogal afwijzend standpunt innam. Voor zover het betrof bepaalde maatregelen, die een directe versterking van de vijandelijke positie zouden kunnen betekenen, zoals het maken van munitie — het ging vooral over de marinewerkplaats in Den Helder en over de artillerie-inrichtingen; wij waren van mening, dat het jammer was, dat men op het laatste ogenblik niet méer heeft kunnen oplazen — heeft generaal *Winkelman* een aantal beslissingen genomen.

95288. De heer Stokvis: Ook met betrekking tot de vliegvelden?

A. Dat is ook onder generaal *Winkelman* gebeurd. Toen *Seyss-Inquart* intussen was opgetreden en generaal *Winkelman* doorging met het geven van aanwijzingen, is een conflict tussen hem en de Duitsers ontstaan. Toen heeft generaal *Winkelman* — dit herinner ik mij zeer goed — een bevel gekregen, dat hij zich met dit soort van zaken niet meer mocht bezighouden. Hij heeft toen aan verschillende ambtelijke instanties een brief geschreven, waarin hij verklaarde — ik heb toevallig die brief gisteravond nog in handen gehad; daardoor weet ik het zo precies —

„Sinds 3 Juni 1940 is mijn taak een andere geworden en houd ik mij alleen bezig met de afwikkeling van de Nederlandsche krijgsmacht; alle bevelen en beslissingen, die ik op dit gebied na 3 Juni heb genomen, trek ik hierbij dus in.“

Hij had echter de bevelen en beslissingen, waarom het hier ging, vóór 3 Juni genomen. Dit was dus vrij duidelijk, maar het communiqué, dat van Duitse zijde was gegeven, wekte de indruk, alsof alle bevelen, die generaal *Winkelman* had gegeven, waren ingetrokken. Dit was een moeilijke zaak. Zoals men onmiddellijk in de voorlichting ging merken, stond de pers onder een absolute controle van de vijand. De journalisten konden zich weleens een keer wat permitteren, maar zodra zij daarmee doorgingen, werden zij geëlimineerd. Zo is dus die verklaring van generaal *Winkelman* op een valse wijze in de pers gekomen en het publiek kon dat natuurlijk niet weten. Generaal *Winkelman* is betrekkelijk kort daarna in krijgsgevangenschap afgevoerd.

95389. De Voorzitter: Is u van de aanvang af met uw college begonnen te vergaderen?

A. Dat is van de aanvang af gebeurd. Als ik mij wel herinner, is de eerste vergadering geweest op de ochtend na het vertrek van de Regering. De Regering is op de 13de vertrokken en die vergadering heeft de 14de 's morgens plaats gehad.

95390. De Voorzitter: Is daar later ook niet kapitein *Schepers* bij geweest als gedelegeerde van generaal *Winkelman*?

A. De opperbevelhebber heeft een vertegenwoordiger gehad. In ieder geval is kapitein *Schepers* er geweest, maar ik meen mij ook overste *Nijhoff* te herinneren. Maar dat weet ik niet meer precies uit mijn hoofd; dat kan ik wel nazien; dat blijkt uit die notulen van het college van secretarissen-generaal.

95391. De Voorzitter: Toen het optreden van de heer *Winkelman* dus beëindigd was en *Seyss-Inquart* was gekomen, veranderde de situatie natuurlijk grondig.

A. De situatie veranderde natuurlijk onmiddellijk. *Seyss-Inquart* begon met een soort plechtige ambtsaanvaarding. Daarbij deed zich toen al de situatie voor, dat de secretarissen-generaal uitgenodigd werden, niet alleen om bij deze plechtigheid tegenwoordig te zijn,

maar ook om onmiddellijk daarna de lunch met *Seyss-Inquart* in Kasteel Oud-Wassenaar te gebruiken. Daarover is enige deliberatie geweest, ook met generaal *Winkelman*, en het besluit was: aan de lunch zouden wij niet deelnemen; wij zouden ons daarvoor excuseren; aan de plechtigheid zouden wij wel deelnemen, mits geen dingen gezegd werden, die wij niet zouden kunnen aanhoren. Ik moet zeggen: daarmede heeft *Seyss-Inquart* in zekere mate rekening gehouden; enkele dingen, die hij in zijn proclamatie afgedrukt had, heeft hij in zijn mondelinge rede in dit stadium nog voor ons verzwegen. Na afloop van die plechtigheid heeft hij ons uitgenodigd in het Departement van Buitenlandse Zaken te komen om daar met hem te spreken. Gezamenlijk zijn de secretarissen-generaal daarheen gegaan en toen heeft hij ons de vraag gesteld, of wij, nu de bezetting eenmaal plaats gevonden had, bereid waren onze taak in het belang van het Nederlandse volk te blijven vervullen. In antwoord daarop hebben wij bij monde van de heer *Snouck Hurgronje* verklaard, dat wij geen antwoord zouden kunnen geven zonder met generaal *Winkelman* te hebben gesproken. Dat heeft hij ons toegestaan en wij zijn in optocht naar het Voorhout gegaan en hebben daar een bespreking gehad met generaal *Winkelman* en zijn chef-staf, generaal-majoor *van Voorst tot Voorst*. Generaal *Winkelman* heeft gezegd: Ik meen, dat jullie verplicht zijn — onder voorwaarde, dat het in het belang van het Nederlandse volk zal zijn — je taak te blijven vervullen, ook wanneer ik een dezer dagen in krijgsgevangenschap zal worden afgevoerd. Daarin was hij dus zeer gedicideerd. Blijkbaar werd *Seyss-Inquart* enigszins ongeduldig op het antwoord, dat wij zouden moeten geven. Bovendien had hij er waarschijnlijk op een gegeven ogenblik spijt van, dat hij ons gelegenheid had gegeven nog even met deze generaal te spreken. Wij kregen toen een telefoontje, of wij vóór 's avonds 8 uur ons antwoord wilden mededelen. Wij zijn kwart voor acht naar hem toe gegaan en hebben hem medegedeeld, dat wij bereid waren onze functie te blijven vervullen, mits wij dat konden blijven doen in het belang van het Nederlandse volk. Toen is gediscussieerd met *Seyss-Inquart* over de vraag van de verhouding van *Seyss-Inquart* tot de secretarissen-generaal. Daarop antwoordde hij, dat hij de praerogatieven van Kroon, Staten-Generaal en Kabinet als vertegenwoordiger van de bezettende macht aan zich zou trekken, dat hij ons in sommige opzichten bevelen zou geven, dat wij die zouden toetsen aan het belang van het Nederlandse volk, dat wij dus zekere bevelen zouden kunnen weigeren, maar dat hij verwachtte, dat wij dat ronduit zouden zeggen en dat wij, wanneer wij ons zouden terugtrekken, dat dan zouden mededelen, waaraan hij de vriendelijkheid toevoegde, dat wij daarvan geen schadelijke gevolgen zouden ondervinden, waarop de heer *Snouck Hurgronje* nog verklaard heeft, dat wij ons standpunt zouden bepalen zonder rekening te houden met de vraag, of wij daarvan al dan niet schadelijke gevolgen zouden ondervinden.

95392. De **Voorzitter**: Wat zag u na 29 Mei als de rechtsgrondslag voor het optreden van het college van secretarissen-generaal?

A. Wij hebben die rechtsgrond eigenlijk alleen gezien in het oude vergeelde besluit uit de 19de eeuw, waarin stond, dat wij een college vormden. In de tweede plaats heeft generaal *Winkelman*, als hoogste gezag, dit van ons aanvaard en heeft hij ons ook als zodanig geconstitueerd. Wij hebben er op dat ogenblik met *Seyss-Inquart* verder niet over gesproken en toen de eerste protesten over verschillende handelingen van de bezettende macht loskwamen, hebben wij die getekend als college van secretarissen-generaal. Daarop is het antwoord van *Seyss-Inquart* gekomen — dat was betrekkelijk kort na zijn optreden — dat hij een college van secretarissen-generaal als zodanig niet kon erkennen, maar dat hij er geen bezwaar tegen wilde maken, dat wij periodiek samenkwamen en met elkaar over onze zaken spraken. Qua college kon hij ons dus niet erkennen. Dit liet ons, eerlijk gezegd, ijskoud. Wanneer er nu een protest werd ingediend, werd dit riet meer getekend „het college van secretarissen-generaal“, met een aantal namen er onder, maar tekenden wij individueel als secretaris-generaal.

95393. De **Voorzitter**: Kreeg u de indruk, dat hij u meer zag als Staatssecretarissen dan als secretarissen-generaal?

A. Hij beschouwde deze functionarissen min of meer als hoofden van een Nederlands civiel bestuur, die aan hem verantwoording schuldig waren en die zijn bevelen hadden op te volgen. Ik moet zeggen, dat hij in de gevallen, waarin een secretaris-generaal bezwaar maakte om een bepaalde maatregel door te voeren, zich altijd aan zijn woord heeft gehouden. Wanneer dus iemand zeide: Ik kan dit niet langer of ik wens dit niet langer, volgde zijn ontslag. Hij heeft op dit gebied ook niemand gegrepen. Hij heeft alleen de heer *van*

Poelje korte tijd in de gevangenis gezet, omdat er, als ik het wel heb, een incident was in verband met de verjaardag van de Koningin. Er was een circulaire van het Departement van Onderwijs uitgegaan, die ongeveer hierop neerkwam: De bezettende macht kan niet toestaan, dat u op de verjaardag van de Koningin een vrije dag krijgt en dat er feest wordt gevierd, maar ik geef jullie een raad: als jullie het nodig vindt die dag thuis te blijven om op de kinderen te passen, omdat zij maar katekwaad uithalen, zijt gij vrij die dag thuis te blijven. Die circulaire zal de een of andere brave jongen onmiddellijk bij de bezettende macht hebben aangebracht en toen zijn de heer *van Poelje* en, naar ik meen, een paar andere mensen voor zeer korte tijd gearresteerd. Daarmede was de zaak afgelopen en hebben zij verder geen last gehad. Op dit punt zijn de Duitsers formeel tegenover de secretarissen-generaal altijd correct gebleven.

95394. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking met de Duitsgezinden en de N.S.B.-ers onder de secretarissen-generaal?

A. Ik heb niet het lijstje meegebracht, waarop staat, wanneer er wijzigingen zijn gekomen. Het eerste ontslag, dat plaats vond, was dat van de heer *Ringeling*, de secretaris-generaal van Oorlog. Dat was in de tijd van het conflict met generaal *Winkelman*. De heer *Ringeling* was na de befaamde 3de Juni doorgegaan met het verspreiden van de oude aanwijzingen van generaal *Winkelman*. Dit achtte men van Duitse zijde een illoyale daad en daarop heeft de heer *Kingeling* zijn ontslag plus pensioen gekregen. Men moet natuurlijk goed bedenken, dat dit plaats vond geheel aan het begin van de bezettingsperiode, toen zeer velen nog onwennig stonden ten aanzien van de nieuwe situatie en toen in Nederland zeer gecompliceerde verhoudingen, ook op psychologisch gebied, bestonden. Daarna, ik weet niet meer op welke datum, is de heer *Scholtens* als secretaris-generaal afgetreden; bie heeft ook eigenlijk min of meer zijn congé gekregen; dat is op zich zelf ook nog vrij zacht toe gegaan. Toen is eigenlijk de eerste grote strijd op dit gebied ontstaan, omdat men van Duitse zijde de heer *ir. Verwey* als secretaris-generaal wilde aanstellen. Het college van secretarissen-generaal, als men dit gezelschap zo noemen mag, had daartegen overwegend bezwaar, niet omdat het de heer *Verwey* als een slecht vaderlander beschouwde, (dat heeft beslist niemand gedaan), maar omdat wij de heer *Verwey* allen kenden als een figuur, die veel te zwak was om in dergelijke omstandigheden op te treden en veel te goedhartig en lichtgelovig was om in dergelijke omstandigheden zijn houding te weten te bepalen. Wij hebben pogingen gedaan om daarvoor andere personen te vinden; wij hebben getracht de heer *Ringers* daarvoor te vinden; die was daartoe bereid, maar van Duitse zijde wilde men dat niet slikken; men was veel te gelukkig, dat men een zwakke figuur op die plaats had, ten gevolge waarvan men meer zijn gang kon gaan dan met de heer *Ringers* als secretaris-generaal.

Het derde geval deed zich voor bij het weggaan van de heer *Trip*, omstreeks 1 April 1941. Men kan zeggen, dat tot 1 April 1941, behoudens enkele kleine mutaties, het oude gezelschap aanwezig geweest is; pas daarna is er een wijziging gekomen en hebben wij in dat college enige N.S.B.-ers gekregen, nl. *Rost van Tonningen*, *Goede-wangen* en later *Schrieke*, daarna nog *van der Vegte*. Daarover is natuurlijk zeer veel te vertellen, maar de situatie was practisch zo, áat de secretarissen-generaal, door *Seyss-Inquart* benoemd, in feite een andere positie hadden dan de overgebleven, oude secretarissen-generaal. Toen wij voor de eerste keer in dat nieuwe gezelschap eens een protest wilden uitbrengen, zijn enigen van hen, ik zou zeggen: zo goedhartig geweest, zoals de heer *van Dam* — die weliswaar geen lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (N.S.B.) was, maar die van Duitse zijde op die plaats is gesteld —, om dit protest mede te ondertekenen. Naar aanleiding daarvan zijn zij door de Duitsers op de vingers getikt, nl. dat het niet te pas kwam dergelijke protesten mede te ondertekenen; zij waren aangesteld door de Rijkscommissaris en hadden dus geen protesten tegen de Rijkscommissaris in te dienen. De oude secretarissen-generaal hebben daarvan nooit last gehad. Wij hebben wel moeilijkheden gehad, maar men heeft nimmer tegen de oude secretarissen-generaal gezegd: gij zijt uitvoeringsorganen van de bezettende macht en gij hebt dus als uitvoerende macht te gehoorzamen. Dat is nimmer gezegd, maar dat hebben die andere lieden wel te horen gekregen.

95395. De heer **Stokvis**: Hoe weet u dat?

A. Omdat zij het zelf verteld hebben. Zij hebben gezegd: Het spijt ons erg, maar wij kunnen aan een dergelijke actie niet meer meedoen; dat is ons verboden. Daarop is de verhouding met deze lieden in dat gezelschap, in het bijzonder door het optreden van een man als *Rost*

van *Tonningen*, gaandeweg slechter geworden. Wij zijn iets minder gaan vergaderen en hebben naast de z.g. officiële vergaderingen, waar men dus bijeenkwam, omdat er weleens over bepaalde vraagstukken gemeenschappelijk overleg moest worden gepleegd, in een afzonderlijk groepje vergaderd, waarbij de ongewenste elementen niet tegenwoordig waren. In 1943 heeft er een ontploffing tussen *Rost van Tonningen* en mij plaats gevonden. Er hadden er al meer plaats gevonden, maar toen was dit in een vergadering van het college zelf, waarbij zich een zeer heftig meningsverschil, waarbij het niet bijzonder parlementair toeging, afspeelde, en toen hebben de heren *Frederiks*, *Six* en ik gezegd: Afgelopen; wij wensen deze heren niet meer te zien, wij vergaderen niet meer met hen. Van de zomer 1943 af — ik kan de juiste datum wel opzoeken — hebben wij niet meer in dat verband vergaderd en hebben wij in het kleinere gezelschap, dat overbleef, contact gehouden. Op een gegeven ogenblik ging het zo ver, dat ik het standpunt innam: met het Departement van Financiën, dat wil zeggen met zijn secretaris-generaal, kan ik niet meer praten; als ik geld nodig heb voor doeleinden van het onder mijn beheer staande Departement, laat ik mijnheer *Rost van Tonningen* wel een opdracht geven door de Duitsers, dat ik het geld moet hebben.

95396. De heer **Stokvis**: Er is dus toch nog vrij lang samenwerking geweest.

A. Ja.

95397. De **Voorzitter**: Zie ik het goed, dan is het dus zo, dat oorspronkelijk de functie van secretaris-generaal meer het karakter had van die van een hoofdambtenaar en dat hij later van hoofdambtenaar feitelijk Minister werd, zoals de heer *Scholtens* hier schrijft:

„Van hoofdambtenaren werden de secretarissen nu feitelijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden. Voor de algemene lijnen konden zij aanvankelijk nog een beroep doen op de Opperbevelhebber, maar toen deze spoedig zijn taak moest neerleggen, kregen zij onder de bezetter een zelfstandige werkzaamheid naar buiten uit te oefenen.”

Ziet u de figuur ook zo?

A. Toen wij nog met generaal *Winkelman* samenwerkten, hebben wij een soort van formulering ontworpen over het optreden naar buiten en hebben wij met instemming van generaal *Winkelman* gesproken over: waarnemend hoofd van het Departement. Enige tijd na het optreden van de Duitsers, toen zij zich met deze dingen meer gingen bemoeien, is er, naar ik mij meen te herinneren, een aanschrijving gekomen, waarin werd gezegd: Neen, gij zijt niet waarnemend hoofd van het Departement, gij zijt alleen secretaris-generaal, dus administratief hoofd van het Departement. De secretarissen-generaal zijn natuurlijk in de bezettingstijd op een geheel andere wijze naar buiten getreden dan dat onder normale omstandigheden, in vreedestijd en onder een eigen Regering en Parlement, mogelijk zou zijn geweest. Dit was echter de consequentie van de uitdrukkelijke wens van de Regering, dat het Nederlandse bestuursapparaat zoveel mogelijk intact zou blijven. Dit betekende natuurlijk een verkeer naar buiten en dit betekende, dat er bepaalde beschikkingen moesten worden afgedaan, die in normale omstandigheden door een Minister zouden zijn afgedaan. Men kon dit echter naar mijn mening nooit vergelijken met de ministeriële positie, om de doodeenvoudige reden, dat er geen Parlement en geen eigen Kabinet waren en de Kroon in het bezette gebied niet was vertegenwoordigd. Het was dus een positie ad hoc, zoals zich nu eenmaal alleen onder een bezetting kan voordoen.

95398. De **Voorzitter**: Had u in de aanvang nog op enige wijze contact met Londen?

A. Men kan rustig zeggen, dat na het vertrek van de Regering nog een telefonisch gesprek tussen Londen en den Haag heeft plaats gehad vóór de capitulatie, dus toen het Kabinet zo juist in Londen aangekomen was. Dat telefonische gesprek was, gezien de kritieke situatie van het land, in hoge mate onbelangrijk, maar voor het personeel in Rijksdienst was het wel belangrijk. Wij waren nl. tot de conclusie gekomen, dat er door de oorlogshandelingen wel enige verwarring zou kunnen ontstaan, en wij wilden het personeel onmiddellijk twee maanden salaris uitkeren om hen moeilijkheden uit dien hoofde te besparen. Dit was nog vóór de capitulatie; dat is toen nog even telefonisch met Londen behandeld; daarmee is de Regering toen accoord gegaan. Vanaf dat ogenblik is vanuit Londen geen enkele rechtstreekse aanwijzing meer aan ambtenaren in bezet gebied of aan de secretarissen-generaal gegeven.

95399. De **Voorzitter**: Heeft u, toen de functie van secretaris-generaal nog als die van hoofdambtenaar werd gezien, nog behoefte gehad contact te zoeken met politieke figuren of met mensen met politieke ervaring?

A. Kort na de bevrijding is dat bij herhaling gebeurd. Maar dan moet u zich weer geheel voor ogen stellen de gehele situatie, zoals die zich elke dag voordeed in Nederland. Dit is nu bijna twaalf jaar geleden. Een van mijn vrienden, die een politieke functie bekleed had, was de heer *Verschuur*, met wie ik altijd zeer bevriend ben geweest; die heb ik tot op het ogenblik, waarop hij door de Duitsers gearresteerd werd, geregeld gezien; met hem heb ik geregeld gesproken over de situatie, die zich in Nederland ontwikkelde. Zo zou ik meer namen kunnen noemen; die staan alle in mijn agenda's, die ik steeds zorgvuldig heb bewaard. Mijn buurman, de heer *Wendelaar*, sprak ik vrijwel dagelijks over de zaken, die zich in die tijd afspeelden. Ik zou echter nimmer enige verantwoordelijkheid naar deze heren willen afschuiven, want die verantwoordelijkheid konden zij op dat ogenblik niet dragen. Het enige, dat men doen kon, was het voeren van vriendschappelijke gesprekken met hen en onderling de opinies op elkaar afstemmen; dat was de enige mogelijkheid in die kring. Er zijn in die tijd nog enige pogingen tot het doen van publicaties gedaan; ik heb ook nog enige blaadjes van de Rooms-Katholieke Staatspartij gehad, maar die publicaties moesten spoedig stopgezet worden. Naar aanleiding van de oproeping om voor uw commissie te verschijnen, heb ik de laatste weken 's avonds er over zitten piekeren en ik heb ook uitspraken gevonden uit bepaalde politieke kringen tijdens de bezetting, die bepaald conciliant waren en die men thans met verbazing zou lezen, wanneer men zich niet precies voor de geest wil stellen, wat er in Mei 1940 is gebeurd en welke de reacties in de eerste maanden daarna waren. Het was zo. Nederland was onverwachts door een vijand overvallen, die iedere regel brak. Die vijand heeft op een onbehoorlijke wijze oorlog gevoerd; daarop is een capitulatie gevolgd. Daarnaast is er eerst een diepe inzinking bij zeer velen in Nederland geweest over de onverwachte slag, die men gekregen had.

Daarna is er even bij vele mensen het gevoel geweest: Hé, het optreden is minder erg dan wij verwacht hadden. Deze periode is eerst afgesloten door de gebeurtenissen op de verjaardag van Prins *Bernhard*. Toen men bemerkte, dat de vijand het niet aangenaam vond, dat men op die dag zijn vreugde uitte, is er een verkoeling gekomen, die crescendo is doorgegaan. U zult natuurlijk alles moeten bekijken in het licht van het tijdvak, waarin dit gebeurd is. De contacten, die er met politieke groeperingen in die tijd waren, leidden allemaal tot de conclusie: een zekere mate van samenwerking — hierover is later veel misverstand ontstaan — met de vijand is onvermijdelijk in het belang van het handhaven van een Nederlands bestuursapparaat. Dit is ook door de feiten in die tijd gerechtvaardigd en dit was een communis opinio onder de mensen, die men hierover in de eerste tijd sprak. Pas veel later heeft men een grote splitsing in de opvattingen gekregen. Er waren mensen, die overigens even goede vaderlanders waren, maar die op dit gebied een diametraal tegenovergestelde opvatting hadden.

95400. De **Voorzitter**: Is van Duitse zijde aan de secretarissen-generaal ook de suggestie gedaan om met bepaalde politieke groeperingen geen contact te onderhouden?

A. Er is van Duitse zijde eigenlijk maar één zeer positieve uitspraak gedaan. Dat was toen de heer *de Geer* terugkwam. Toen werd de heer *Snouck Hurgronje* als voorzitter van het college van secretarissen-generaal — de Duitsers vergisten zich even — bij *Seys-Inquart* geroepen, die hem er mede in kennis stelde, dat de heer *de Geer* zou terugkomen, en die zeide, dat men het van Duitse zijde op prijs zou stellen, wanneer de secretarissen-generaal geen contact met de heer *de Geer* opnamen. Dat vond men vooral niet gewenst, omdat de heer *de Geer* gewezen Minister-President was en de meesten van ons vroeger onder hem gediend hadden. De heer *Snouck Hurgronje* heeft deze zaak aan onze vergadering overgebracht en daar was de conclusie, dat wij er niet de minste behoefte aan hadden met de heer *de Geer* enig contact op te nemen. Wij hebben van de heer *de Geer* ook niets gemerkt.

95401. De **Voorzitter**: Is dit het enige feit geweest, dat u zich kunt herinneren?

A. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat men er bezwaar tegen zou hebben gemaakt, wanneer wij met de communisten in verbinding waren getreden. U moet ook in het oog houden, dat op het ogenblik, dat de oorlog uitbrak, er een zeker politiek verdrag was. In die tijd

heeft men van Duitse zijde er niets over gezegd. Er is niet gezegd: Gij moogt niet met de politieke partijen praten. Men heeft de politieke partijen op een andere wijze dwars gezeten en voor een groot deel onmogelijk gemaakt, maar men heeft ons persoonlijk daarover nooit enig voorschrift gegeven.

95402. De heer **Stokvis**: U persoonlijk hebt dus met de politieke groeperingen als zodanig — en daarover ging de vraag van de Voorzitter — geen contact gezocht, maar u hebt wel met politieke individuen gesproken.

A. Ja, met de heer *Verschuur*, de heer *Wendelaar*, de heer *van Schaik* en de heer *Oud*, die burgemeester van Rotterdam was, maar die toch ook een politieke figuur was. Ook de heer *A. C. de Bruijn* is zeer vaak bij mij geweest. Zo zijn er verschillende anderen. Ik kan hen nu niet allemaal noemen: dit zijn de namen, die mij nu voor de geest komen. De heer *Stikker* was toen nog geen uitgesproken politieke figuur. Dat waren de mensen, die ik geregeld sprak, die ik persoonlijk kende en in wie ik vertrouwen stelde, met wie men kon praten over de situatie, zoals deze was.

95403. De heer **Stokvis**: Ik bedoel dit: Heeft u met het oog op het richting geven aan uw beleid contact gezocht met politieke groeperingen?

A. Neen.

95404. De **Voorzitter**: U weet, dat er bestaan heeft een zogenaamd politiek convent.

A. Ja, daarvan heb ik wel gehoord. Daarmede ben ik bij mijn weten niet in contact geweest.

95405. De **Voorzitter**: Door u is ook geen contact daarmede opgenomen?

A. Neen.

95406. De **Voorzitter**: Met de Nederlandsche Unie, het Driemanschap, heeft u waarschijnlijk wel contact gehad.

A. Dat contact is uitermate oppervlakkig geweest. De heer *Linthorst Homan* is een avond bij mij thuis komen spreken in verband met verschillende problemen, waarmede hij zat in de Nederlandsche Unie. Prof. *de Quay* was een oude vriend van mij, die ik meermalen ontmoette. Wij hebben over de Unie gesproken: met de Unie als zodanig, kan ik ook zeggen, heb ik geen contact gehad, behalve het persoonlijk contact met deze twee personen.

95407. De **Voorzitter**: Het politiek convent heeft op 6 November 1940 gemeend een brief te moeten schrijven aan de secretarissen-generaal, omdat men meende, dat de bepalingen van het Landoorlogreglement niet zo stringent bij het beleid waren betrokken als door dit college wenselijk werd geacht.

A. Dat herinner ik mij niet precies, maar ik kan mij indenken, dat het politiek convent daarover contact heeft gehad met de heer *Snouck Hurgronje* en dat ik misschien afschrift van die brief heb gehad. Met de heer *Snouck Hurgronje* was ik zeer geliëerd, maar dit punt staat mij op het ogenblik niet voor de geest. Misschien heb ik in mijn archief een afschrift.

95408. De **Voorzitter**: Door u is, als secretaris-generaal, geen contact gezocht met het politiek convent? Daaraan had u geen behoefte?

A. Ik wil niet zeggen, dat ik daaraan geen behoefte had, maar contacten zijn van die kant in elk geval in die vorm bijna nooit gezocht. In elk geval zijn ze door mij niet geweigerd. In het begin is er ook contact van mij met de heer *Colijn* geweest. Ik heb persoonlijk voor de heer *Colijn* altijd een grote hoogachting gehad; die draag ik vandaag de dag nog in mij. De heer *Colijn* was het in zijn sentimenten met verscheidene dingen in de Meidagen van 1940 niet eens. Ik kan mij dat wel indenken. Ik kende zijn persoonlijk standpunt zeer goed. Ik heb altijd het standpunt ingenomen: Ik blijf even goede vrienden met de heer *Colijn*, maar ik ga met hem over deze zaken niet debatteren. Zo was er ook deze situatie. De Voorzitter van de Tweede Kamer toen, de heer *van Schaik*, heeft zich in het begin nog met enkele zaken beziggehouden, maar is later niet meer naar buiten opgetreden. De heer *de Vos van Steenwijk*, de Voorzitter toen van de Eerste Kamer, heeft zich in het begin ook nog wel over de situatie

uitgesproken en was over bepaalde zaken niet zeer tevreden. Dat wisten wij ook wel. Wij hebben ook weleens zeer bewust het standpunt ingenomen: met de Staten-Generaal als zodanig kunnen wij niet werken, want de Staten-Generaal komen niet bijeen. Er zijn toen verschillende besprekingen geweest over de vraag, welke de beste methode en handelwijze waren ten aanzien van de Staten-Generaal. Er zijn vele problemen geweest, b.v. deze: Moeten leden van de Kamer hun pensioen aanvragen? Men heeft geprobeerd dit nog zoveel mogelijk blauw-blauw te laten en zo min mogelijk beslissingen te nemen. Men heeft geprobeerd het personeel zoveel mogelijk intact te houden. Wij hebben echter allen gevoeld: een regelmatige sameiwerking met de Staten-Generaal als zodanig is niet mogelijk.

Met de politieke partijen konden wij alleen in zoverre werken als wij daar kennissen onder hadden, met wie wij van gedachten wisselden of die zich tot ons wendden. Het is ook meermalen voorgekomen, dat iemand, op wiens visitekaartje stond: „Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal”, op het Departement kwam praten en de aandacht op een bepaald probleem kwam vestigen. Dan werd het betreffende lid altijd ontvangen.

95409. De heer **Stokvis**: En nog als lid van de Tweede Kamer beschouwd?

A. En stellig als lid beschouwd. De leden van de Staten-Generaal wisten zelf wel, dat zij in die tijd, hun functie als zodanig niet konden uitoefenen. Dan hadden zij in de vergaderzaal bijeen moeten komen onder praesidium van hun Voorzitter en hadden zij zich desnoods uiteen moeten laten jagen. De leden van de Staten-Generaal, althans de leden, die ik heb ontmoet, wensten dergelijke demonstraties niet te houden.

95410. De **Voorzitter**: Hoe zag u de ontwikkeling van de Nederlandsche Unie? Vond u, dat die een nuttige kant had of dat die in de een of andere vorm belangrijk was?

A. Ik wil mijn mening daarover wel zeggen, hoewel ik weet, dat dit allemaal in extenso wereldkundig wordt gemaakt.

Ik wil vooropstellen, dat ik de mensen, die daar de leiding hadden, altijd als volkomen bona fide heb beschouwd. Daaraan heb ik geen ogenblik getwijfeld. Twee er van kende ik persoonlijk en op gezag van anderen meen ik, dat aan de bona fides van de derde niet mag worden getwijfeld. Merkwaardig is, dat een zeer groot deel van het Nederlandse volk door het bestaan van de Unie werd opgeheven en zich tot die Unie richtte. Ik geloof, dat het wel goed is, dat een kerr gezegd wordt, dat het feit, dat een zo groot aantal Nederlanders zich toen tot de Unie richtte, naast uiting van anti-N.S.B.-gezindheid, critiek inhield op wat in het verleden gebeurd was en op de inactiviteit voor het grote publiek van de politieke partijen in Nederland. Ik persoonlijk heb dat altijd enigszins naïef gevonden, omdat ik van de aanvang de overtuiging heb gehad, dat de Duitsers zaten te kijken, of zij van die Unie voordeel konden trekken. Als zij daar politiek voordeel uit konden trekken, zouden zij die Unie laten voortbestaan, en als de Unie hun geen politiek voordeel opleverde, zou zij er aan gaan. De Unie is er ook aan gegaan, omdat uit bepaalde beslissingen, die van grote betekenis waren, bleek, dat het bestuur van de Unie niet meedeed. Ik wil één voorbeeld noemen, dat voor de Unie ook de doodsteek is geweest. Toen Duitsland de aanval op Rusland pleegde, heeft men van Duitse zijde gedacht: Nu is het misschien het ogenblik, dat er een demonstratie van het Nederlandse volk tegen het communisme zal komen, en heeft men van de zijde van *Seys-Znquart* geprobeerd het bestuur van de Unie in een pijnlijke situatie te werken. Torn heeft de Unie gezegd: Neen, wij scharen ons niet aan de zijde van de Duitsers in de strijd tegen het communisme. Dit is de algemene opvatting in de Unie geweest, waarover zij zich in haar interne beraadslagingen zeer positief heeft uitgesproken en die zij ook heel duidelijk aan de Rijkscommissaris heeft laten merken. Ik geloof, dat ik daar even de nadruk op mag leggen.

95411. De **Voorzitter**: Had er in het college van secretarissen-generaal een formele besluitvorming plaats?

A. Practisch nimmer. In de tijd, dat wij in het oude gezelschap bijeenzaten, hebben wij bijna altijd bepaalde beslissingen unaniem genomen, maar later hebben wij gezegd: Wij nemen hier geen beslissing. Dat konden wij ook gemakkelijk tegen de door de Duitsers benoemde secretarissen-generaal zeggen, want de Duitsers erkenden het college niet. Dus: wij zitten hier om met elkaar over bepaalde vraagstukken overleg te plegen en elkaar in te lichten over bepaalde maatregelen, die wij nodig oordelen.

95412. De **Voorzitter**: Welke categorieën onderwerpen, in de grote lijn beschouwd, kwamen in bespreking?

A. Een zeer grote diversiteit van onderwerpen.

95413. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Het hing ook samen met de Departementen?

A. Ja. Elk Departement bracht daar, wat men ter sprake wenste te brengen. In het begin, toen ik met de oude vrienden daar zat, bracht ik er vele zaken om overleg te plegen; later, toen dat veranderd was, bracht ik niet veel zaken, omdat het weleens gewent was de heren van de N.S.B. niet daarmee bekend te maken. Het aantal onderwerpen was zeer groot. Er bestaat een omvangrijke verzameling van notulen van de bijeenkomsten van de secretarissen-generaal. Er bestaat een complete verzameling van; ik heb zelf ook een exemplaar daarvan.

95414. De **Voorzitter**: Kunt u in enkele grote lijnen die categorieën van onderwerpen aangeven?

A. Dit ging over vraagstukken als distributie, om een belangrijk onderwerp te noemen, om Duitse maatregelen betreffende de *Arbeits-einsatz* en om de vraag, hoe men daartegenover moest staan; het ging om sommige nieuwe Duitse verordeningen, die afgekondigd werden, of daarbij op bijzondere punten gewezen moest worden, of dat daartegen opgetreden moest worden. De begroting moest af en toe ter sprake komen; wij hadden geld nodig om het bestaande bestuursapparaat te laten draaien en het personeel te betalen. Over de begroting moest dus vaak gesproken worden. De bezettingskosten kwamen ter sprake, het betalingsverkeer met het buitenland kwam ter sprake en vele andere bezettingsproblemen. Het was een zeer grote diversiteit van onderwerpen.

95415. De **Voorzitter**: Werd bij die beraadslagingen ook rekening gehouden met het Reglement van Orde, dat voor de Raad van Ministers bestond?

A. Neen. dat hebben wij ons nooit aangemeten.

95416. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de Aanwijzingen van 1937 overal voldoende aanwezig waren?

A. Ik begrijp, wat u bedoelt. Ze waren zeker bij alle gemeentebesturen aanwezig. Daarover is geen twijfel. Ze waren ook op alle Departementen, maar niet in voldoende exemplaren. Maar formeel was alles in orde. Ik was zelf getuige, toen de heer *Steenberghe* bij de Duitse inval de verzegelde enveloppe opende. Deze en andere stukken zaten er in. Men kreeg echter de vreemde situatie, dat die stukken in den Haag bleven. In Londen had men aanvankelijk niet eens deze Aanwijzingen, zoals mij later bevestigd is door leden van het Kabinet uit Londen. Men heeft dit later kunnen redresseren uit de een of andere ambassade, maar de Ministers hadden aanvankelijk niet de beschikking over deze Aanwijzingen. Het toeval bracht mede, dat in het Kabinet van 1939 alle Ministers andere personen waren dan die in Mei 1937 die Aanwijzingen vastgesteld hadden.

95417. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat de vermenigvuldiging daarvan vrij spoedig heeft plaats gehad, zodat ook de lagere ambtenaren betrekkelijk vlug wisten, waaraan zij zich hadden te houden?

A. Dat kan ik u in zijn algemeenheid niet zeggen. In ieder geval was het zo, dat op mijn Departement alle afdelingschefs ze kenden.

95418. De **Voorzitter**: Er staat in die Aanwijzingen een punt, waarover ik gaarne van u een inlichting zou ontvangen. Onder punt 2 van Algemeen staat:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functiën blijven vervullen. zijn uitgezonderd de personen, wier werkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten. Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht.”

Is het u ook bekend, in welke vorm dit gebeurd is?

A. Een dergelijk geval heeft zich op mijn Departement niet voorgedaan. Wel zijn er vóór de capitulatie een paar mensen naar Londen gegaan, waarvan enigen met mijn toestemming. Een medewerker

zeide mij, dat hij gevaar zou lopen, wanneer er een bezetting zou komen, omdat zijn vader een rol speelde in de Engelse Secret Service, en hij vroeg mij, of hij weg mocht. Toen heb ik gezegd: Natuurlijk, zo gauw mogelijk.

95419. De **Voorzitter**: Onder punt 1 van de Aanwijzingen staat onder d:

„bij de verantwoordelijke instanties krachtig protest aantekenen, wanneer deze instanties zelf, of wel daaraan ondergeschikte organen of personen, handelingen plegen, welke volkenrechtelijk niet geoorloofd zijn”.

Is dat steeds op voldoende wijze geschied?

A. Ja. Ik heb daar bij een andere gelegenheid een kleine verzameling over aangelegd. Het is een respectabele lijst van proteïten, die in alle mogelijke vormen onder de aandacht van de Duitsers zijn gebracht. Als u ze van mij wilt weten, kan ik de voornaamste er van wel opnoemen.

De **Voorzitter**: Ja, dat is voor het geheel van het verhoor misschien wel aanbevelenswaardig.

A. Het eerste punt is het protest — zo is het wel te noemen —, dat door alle secretarissen-generaal, de oude secretarissen-generaal, bij *Seyss-Inquart* is uitgebracht in zake de maatregelen tegen de Joden. Dit protest is mondeling en schriftelijk uitgebracht. Het tweede protest, dat vrij in het begin van de bezetting door de heer *Snouck Hurgronje* en mij is uitgebracht, betrof de vraag, welke werkzaamheden ten behoeve van de vijand mochten worden verricht. Toen is tegen een overtreding van het Landoorlogreglement van Duitse zijde geprotesteerd. Er is geprotesteerd tegen een aantal vorderingen, die men van Duitse zijde ten laste van de Nederlandse bevolking wilde doen. Verder is geprotesteerd tegen de opheffing van wat wij in die tijd de deviezengrens noemden, waarbij men het betalingsverkeer tussen Nederland en Duitsland wilde vrijmaken om gemakkelijker toegang tot de Nederlandse goederen te krijgen. Ook is geprotesteerd tegen de eis van Duitse zijde, dat in Nederland springstoffen zouden worden vervaardigd. Voorts is geprotesteerd tegen de instelling van de Nederlandse Landstand, tegen het opleggen van wat men toen de zoengelden noemde, tegen de maatregelen betreffende de bedrijfs-sluiting die de Duitsers hebben doorgevoerd, tegen het afvoeren van Nederlandse arbeiders naar Duitsland. Er is geprotesteerd tegen het opleggen van prestaties, zoals men het van Duitse zijde noemde; er is geprotesteerd tegen *représailles*, die men tegen familieleden van Nederlandse zeelieden wilde nemen, die buiten Nederland voeren; er is geprotesteerd tegen inundaties en evacuaties, tegen vernietiging van haven- en fabrieksinstallaties, tegen plundering, tegen roof van grondstoffen, tegen *razzia's*, enz.

95420. De **Voorzitter**: Wat was in het algemeen het resultaat van deze protesten?

A. Dat is zeer verschillend. U kunt, wanneer u het totale beeld neemt, dat Nederland aan het einde van deze ooi-log vertoonde, gerust zeggen, dat al deze protesten in het wezen van de zaak niet zeer veel geholpen hebben, maar er zijn zeer concrete gevallen, waarin de protesten wel geholpen hebben. of waarin ze geleid hebben tot een minder hard maken van bepaalde maatregelen. Maar gelet op het totale beeld, zou men van realisme gespeend zijn, wanneer men zeide, dat er iets groots mede bereikt was. Beziet men elk geval afzonderlijk, dan is er in bijna elk geval iets belangrijks bereikt, behalve op één punt. Practisch hebben de protesten tegen maatregelen betreffende de Joden niets bereikt, behalve ten aanzien van de Barneveld-groep, maar dat is practisch het enige belangrijke geval.

95421. De **Voorzitter**: Men komt dus voor de vraag: Wat is er met protesten bereikt? Is dat meer dan wanneer de Duitsers uitsluitend op zich zelf waren aangewezen, of zit er een grond van waarheid in hetgeen men in Duitse publicaties weleens tegenkomt, nl. dat de Hollanders zich op bepaalde ogenblikken wel verzetten, maar terislotte tot op zekere hoogte toch medewerkten ook?

A. Natuurlijk; in het oog van de Duitsers heeft het Nederlandse Overheidsapparaat aan een bepaald aantal zaken ook medegewerkt; dat is ook voor de hand liggend. Er is een bepaald aantal zaken, waarvan men kan zeggen, dat ze min of meer het gemeenschappelijke belang van bezetter en bevolking betroffen. Het gemeenschappelijke belang van bezetter en bevolking is b.v., dat het verkeer redelijk functionneert, dat de bevolking, zolang het enigszins kan, gevoed

wordt, en wel op zodanige wijze, dat er wegens voedselgebrek geen onlusten ontstaan. Daarbij is het eigenlijk alleen de kunst geweest van het meer of minder. Maar het feit, dat er samenwerking met de bezetter was op het gebied van de voedselvoorziening, kan men zeer nuchter uitdrukken als een gemeenschappelijk belang van bezetter, Nederlandse Overheid en het Nederlandse bedrijfsleven, voor zover het aan deze soort zaken heeft medegewerkt. Iets anders ligt het probleem ten aanzien van de Nederlandse industrie. Daarbij was het ongetwijfeld een belang van de bedrijven en van de arbeiders er een zekere samenwerking met de bezetter op na te houden. Indien men het standpunt had ingenomen, de industrie in alle opzichten te laten vastlopen, dan zou men gekregen hebben massale werkloosheid in Nederland, die ongetwijfeld zou hebben geleid tot veel grotere deportaties van Nederlandse arbeiders naar Duitsland dan in feite hebben plaats gevonden.

95422. De heer **Stokvis**: Dat is speculatie; zulke dingen weet men niet!

A. Dit is aan de hand van een diepgaand onderzoek in deze zaak wel aan te tonen. Ik kan dat wel aantonen, maar dat zou de gehele middag vergen.

95423. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat verkeer en voedselvoorziening gemeenschappelijke belangen van bezetter en bevolking zijn, maar hoe stond u ten aanzien van het Jodenprobleem? Ziet men het verzet van de Kerken, van de kunstenaars, van de artsen, dan is dat een krachtiger en sterker houding geweest. Deze zaken liggen weliswaar niet in één vlak, maar hoe zag u dit?

A. Ik moge als voorbeeld het artsenverzet noemen. Bij mijn weten hebben de Nederlandse artsen nimmer het standpunt ingenomen, dat zij geen zieken wensten te verzorgen, maar hebben zij gezegd, dat zij geen lid wensten te zijn van de Artsenkamer. Zij hebben in grote meerderheid het lidmaatschap geweigerd. Een beperkt aantal artsen heeft daar last van gehad. Enkele artsen zijn naar Amersfoort gebracht en hebben het daar niet bepaald prettig gehad. Het artsenverzet heeft zeer de aandacht getrokken. Men heeft de demonstratie gehad, waarbij op het woord „arts" of „dokter" hansaplast werd geplakt. Deze heren hebben hun patiënten behouden en zijn in grote meerderheid in de uitoefening van hun beroep niet gestoord. Men mag dit dus niet vergelijken met enkele vragen, die men tegenover het bestuursapparaat heeft gesteld. Het staat vast, dat het Nederlandse bestuursapparaat geen enkele medewerking heeft verleend aan de deportatie van Nederlandse Joden naar Duitsland.

95424. De heer **Stokvis**: Maar ook geen tegenwerking!

A. Dat weet u niet. Men had niet veel mogelijkheden om in de gevallen, waarin de Duitsers tot razzia's overgingen, tegen te werken, behalve door onderduikers op te nemen. Er is echter geen enkel bestuursapparaat geweest, voor zover het van oude origine was — ik durf niet zeggen, dat geen N.S.B.-politie-agenten aan deze zaak hebben medegewerkt —, dat aan deze zaak enige positieve medewerking heeft verleend. Integendeel, men heeft er altijd tegen geprotesteerd. Dit is door hoog en laag gedaan. Men heeft van Duitse zijde van de aanvang af het standpunt ingenomen: Dit is een Duitse aangelegenheid, waar jullie buiten blijven; wij lichten jullie er ook niet over in. Toen het Joodse kapitaal moest worden aangemeld, heeft men gevraagd, of het Departement van Economische Zaken bereid was de administratie van het Joodse kapitaal op zich te nemen. Daarop heb ik zonder meer geantwoord: Ik denk er niet aan zoiets te doen. Daarover werd ik toen nog eens van Duitse zijde aangesproken, maar ik heb gezegd: Neen, onder geen voorwaarde. Toen heeft men gezegd: Dan gaan wij zelf een organisatie oprichten, die deze zaak ter hand zal nemen, en wanneer er dan Nederlandse belangen geschaad worden, doordat wij — zo werd op „nette" manier gezegd — niet alle bijzonderheden weten en daardoor harder optreden dan nodig is, dan is dat uw schuld. Toen heb ik gezegd: dat moet u weten, ik ben niet van plan daarvoor een vinger uit te steken, maar ik behoud mij het recht voor om, wanneer gij daarmee begint, daartegen te protesteren. Toen is het gebeurd. In zeer incidentele gevallen heeft men in dezen iets kunnen bereiken, meestal dan nog door tussenkomst van bepaalde Duitsers, die op het ogenblik in Duitsland weer een zekere positie innemen, zoals een man als *Ahs* b.v., die op het ogenblik op financieel gebied in West-Duitsland wederom een grote rol speelt. In de functie, die hij toen bekleedde, nl. directeur van de Deutsche Bank, heeft hij zodanig tegengewerkt of de maatregelen op een dergelijke wijze doorgevoerd, dat na de oorlog voor de slacht-

offers nog iets was te vinden. Van de zijde van de bezettingsautoriteiten is gezegd, dat men de Joodse zaken beschouwde als een Duitse aangelegenheid.

95425. De **Voorzitter**: Acht u de waarde van de Aanwijzingen 1937 groot voor de situatie, zoals die toen was?

A. Voor de situatie toen hadden zij een zeker nut, omdat de meeste mensen natuurlijk volmaakt verrast waren door de gebeurtenissen van Mei 1940. Al maanden tevoren is in Regeringskring over alle mogelijke problemen gesproken in verband met een mogelijke inval van de Duitsers in Nederland, maar er is in die dagen praktisch nooit gesproken over de houding van het bestuursapparaat. Toen deze inval plaats had, vond men in de Aanwijzingen een zeer bruikbare handleiding voor het Landoorlogreglement, waardoor dit Landoorlogreglement dus plotseling voor een vrij grote kring van mensen bereikbaar en een begrip werd. Deze Aanwijzingen hebben dus stellig enig nut gehad. Wat echter bij deze Aanwijzingen ontbreekt, is het beleid, dat eventueel door de hogere Overheidsinstanties gevoerd moet worden. Dat beleid is een probleem, dat zich onder de bezetting heeft ontwikkeld. Dit heeft zich al spoedig ontwikkeld; daarover gingen mijn eerste gesprekken met de heer *Louwes* na de capitulatie. Wij vroegen ons af: welke maatregelen moeten wij voor de voedselvoorziening nemen? Toen is onze conclusie geweest, dat het voedsel voor de mensen ging vóór de voeding voor de dieren. Wij hebben toen de moed gehad een groot gedeelte van de varkens en het grootste gedeelte van de kippen af te slachten. Varkens en kippen hadden vóór 1940 — zoals de verhoudingen toen waren: in de latere landbouwpolitiek hebben enkele verschuivingen plaats gehad — veel meer graan nodig dan de gehele bevolking; de heer *Louwes* en ik hebben binnen een week na de capitulatie het besluit moeten nemen tot het afslachten van de varkens en de kippen. Toen stonden wij voor het feit; Wat moeten wij doen?

Die kippen hebben wij voor een gedeelte naar Duitsland verkocht; dat was natuurlijk een onaangenaam feit, maar toen hebben wij het grootste gedeelte van het graan tot broodgraan kunnen bestemmen. In 1944 hadden wij nog een standaardrantsoen van 1800 gram brood per persoon: voor de arbeiders was het rantsoen nog 40 à 50 pct. hoger. Tot 1944 is er geen korrel broodgraan naar Duitsland gegaan; ook daarna niet, doch toen was er vrijwel niets meer. Daarover hebben wij niet mer politieke figuren gesproken: daarover hebben wij geen contact met Londen kunnen hebben; daarover hebben alleen de heer *Louwes* en ik kunnen spreken. De heer *Louwes* was expert en ik wist er ook iets van; dat hebben wij samen moeten doen. Dat stond niet in de Aanwijzingen; dat hebben wij ook niet in de Aanwijzingen moeten zoeken; wij hebben ook niet verwacht, dat wij het daar zouden vinden. Wij hebben daarvoor ook geen dank verwacht. Men kon het Nederlandse volk nooit een verbetering van het rantsoen aanbieden; er dreigde altijd een vermindering, het was de kunst het rantsoen zo lang mogelijk te handhaven. Daarvoor helpen geen Aanwijzingen. Daartoe kan men alleen komen, als men vastbesloten is een dergelijke zaak tot een oplossing te brengen en daarover tot het uiterste met de vijand te knokken. Er is geen sprake van geweest, dat men het heeft aangedurfd ons het voedergraan en het broodgraan te ontnemen, want men wist, dat dan een complete chaos op voedselgebied zou volgen, die ook niet in het Duitse belang was. Toen is de heer *Posthuma* naar voren gekomen. Die gevoelde zich in de laatste jaren vóór de oorlog door de Regering een beetje verwaarloosd na zijn grote verdiensten in wereldoorlog no. 1. De heer *Posthuma* dacht als de redder des vaderlands te kunnen optreden. Hij had daarbij de steun van de Duitsers. Wij hebben gezegd: Wij gaan niet voor de heer *Posthuma* opzij. Dat zijn allemaal zaken, die men niet uit de Aanwijzingen kan halen.

In de Aanwijzingen staat ook:

„Willen zij hun hier aangeduide taak behoorlijk vervullen, dan zullen zij, zonder zich in eenig opzicht tot handlangers der vreemde troepen te maken, toch het vertrouwen van de bevelhebbers moeten winnen door eerlijkheid en loyaliteit."

Ik geloof, dat er weinig ambtenaren zijn geweest, die in de bezettingstijd hebben uitgemeint door eerlijkheid en loyaliteit tegenover de vijand, behalve degenen, die lid van de N.S.B. waren of die met de N.S.B. sympathiseerden. De ambtenaren hadden voldoende gezond verstand om te weten, dat zij dit niet zo letterlijk moesten nemen en dat wij nooit een verwijt van de Regering zouden krijgen, als wij daarvan afweken. Als men echter het geheel neemt, geloof ik niet, dat men op het ogenblik in staat zou zijn nieuwe Aanwijzingen samen te stellen, die bevrediging zouden schenken aan brede lagen van de bevolking. Men kan de Aanwijzingen nu eenmaal niet tevoren publi-

ceren en aan het oordeel van de Staten-Generaal onderwerpen. Naar mijn mening hebben zij zeker waarde gehad, maar men heeft in deze oorlog voor zoveel nieuwe problemen gestaan, dat de Aanwijzingen daarop geen antwoord konden geven en dat degenen, die voor een bepaalde taak stonden, zelfstandig moesten uitmaken, hoe zij in een bepaalde situatie moesten handelen, ook al wakte die handelwijze misschien critiek op van mensen, die bona fide meenden, dat het anders moest. Dat was onvermijdelijk. Wanneer men het standpunt zou hebben ingenomen: dit is een boekje, dat ik moet raadplegen en precies opvolgen, had men op talloze vragen geen antwoord gekregen. Wanneer men die Aanwijzingen precies had opgevolgd, zou men een chaos tot ontwikkeling hebben gebracht, die wij in de eindfase van de bezetting op een complete wijze hebben gekregen, maar die toen zo kort heeft geduurd, dat hij de fundamentele economische en sociale structuur van Nederland niet meer heeft aangetast.

95426. De **Voorzitter**: Is het uw mening, dat door deze Aanwijzingen voor iedere ambtenaar, van hoog tot laag, een individuele verantwoordelijkheid ontstond, zelfs als hij van hogerhand een bevel zou ontvangen, dat hiermede in strijd was?

A. In bezettingstijd heeft natuurlijk ieder een zekere verantwoordelijkheid, maar men kan natuurlijk niet zo ver gaan, dat b.v. de secretaris-generaal van een Nederlands Departement — ik ga er van uit, dat het dan een secretaris-generaal betrof, die door de Regering aangewezen was —, indien er iets zou moeten geschieden, waartegen een ambtenaar bezwaar had, dan zonder meer zou moeten goedvinden, dat deze ambtenaar zou mogen zeggen: dat doe ik niet, wilt u mij van die functie ontheffen en ander werk laten doen? Dat is ook voorgekomen. Er zijn gevallen geweest, waarin ambtenaren tot mij zeiden: Ik kan niet meer, wat zal ik doen? Toen heb ik gezegd: Ga dan maar met verlof, je salaris gaat door. Ik heb gevallen meegemaakt van ambtenaren, die zich bezwaard gevoelden, omdat zij toevallig op een afdeling werkten, waar men de onaangename zaken had op te knappen, terwijl een andere afdeling de prettige klusjes had op te knappen. Ik heb toen op een vergadering van ambtenaren eens uiteengezet: Denkt er om, de man, die de prettige klusjes moet opknappen voor het Nederlandse volk, is beslist niet verdienstelijker dan hij, die de onaangename zaken moet behandelen. Dat zou wel zeer onbillijk zijn; dan wilde ieder alleen maar aangename dingen behandelen. Onaangename dingen waren in de bezettingstijd nu eenmaal onvermijdelijk. De bezetter had ook bij bona fide interpretatie van het Landoorlogreglement bepaalde rechten; men kon hem bepaalde vorderingen niet beletten: immers, het Landoorlogreglement staat bepaalde vorderingen toe. Een bepaald ambtenaar had weleens bij een paardenvordering moeten meedoen; men kan zich voorstellen, hoe hij bij die boeren aangezien werd; die man werd er in zijn omgeving op aangezien; deze was beslist een verrader in de ogen van verscheidene mensen. Men stond echter voor de vraag: moest men de paarden vorderen zoveel mogelijk op georganiseerde wijze, om zoveel mogelijk de billijkheid te betrachten? Of moest men de vijand willekeurig paarden laten vorderen? Dan zou het veel wilder toegaan.

Dergelijke Aanwijzingen behandelen dergelijke gevallen nooit volledig. Een dergelijke ambtenaar kon zeggen: dan bedank ik er voor.

95427. De **Voorzitter**: Zou het met het oog op de onderscheiding tussen hoge en lage ambtenaren gewenst geweest zijn, dat men tweerlei Aanwijzingen gegeven had? Het werd in sommige gevallen voor de lagere ambtenaren wel zeer moeilijk, als een hogere ambtenaar een bepaalde aanwijzing gaf, die een lagere ambtenaar had op te volgen.

A. Wij hebben deze stukken in Mei 1940 min of meer als een verrassing op tafel gekregen; wij hebben er zo goed mogelijk mede gewerkt; het is door vele mensen gebruikt en het heeft zijn nut afgeworpen. Ik persoonlijk geloof niet, dat het veel helpt achteraf te redeneren of ze goed waren of niet goed. Men moet zich alleen maar realiseren, dat ze nimmer compleet konden zijn; als wij ons maar realiseren, dat een zekere zelfstandigheid in het optreden onvermijdelijk was.

95428. De **Voorzitter**: Heeft men in het college van secretarissen-generaal niet de behoefte gevoeld aan het samenstellen van een eenvoudige instructie voor de lagere ambtenaren, die dikwijls voor moeilijke problemen kwamen te staan? Ik kan mij voorstellen, dat men het voor deze mensen in een iets eenvoudiger vorm moest gieten.

A. De heer *Louwes* en ik hebben het standpunt ingenomen, dal ieder punt, dat zich op het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en op het Departement van Landbouw en Visserij voor-

deed en waarover een conflict met de bezetter kon ontstaan, aan ons moest worden voorgelegd. Dan zouden wij het wel uitmaken en de verantwoordelijkheid op ons nemen. Wij wensten niet, dat onze lagere ambtenaren er door de bezetter op zouden worden aangezien, dat zij saboteurs of iets dergelijks waren. Daardoor hebben wij op die Departementen op dit punt praktisch nooit moeilijkheden van betekenis gehad. Het is veel moeilijker geweest voor de grote groep van ambtenaren, die door moesten werken op een Departement, waar zij een N.S.B.-er als secretaris-generaal hadden. Het was niet mogelijk daarvoor dergelijke aanwijzingen te maken. Wij hebben eigenlijk nooit de behoefte gevoeld aan wat ik nu zou willen noemen een volkseditie van deze Aanwijzingen. Ik geloof, achteraf beschouwd, dat, wanneer het nuttig zou zijn geweest voor de ambtenaren iets dergelijks te maken, wij het waarschijnlijk niet meer hadden kunnen doorvoeren. In de praktijk was de enige oplossing: Hebben jullie conflicten?, kom dan maar bij ons; wij zullen trachten ze voor jullie op te lossen; wij dragen de verantwoordelijkheid.

95429. De **Voorzitter**: De zaak ligt veel eenvoudiger, als men weet, dat de hoogste chef de verantwoordelijkheid draagt.

A. De heer *Louwes* en ik wisten wel, dat een deel van de uitvoerende ambtenaren, wat niet allemaal zeer ondergeschikte ambtenaren waren — wij hadden een zeer groot aantal ambtenaren in de bezettingstijd, 12000 mensen onder het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en minstens 40000 mensen onder het Departement van Landbouw en Visserij; het was een vrij royale personeelsbezetting, maar die had de bedoeling meer mensen onder dak te helpen — bepaalde maatregelen van de bezetter opzettelijk saboteerde. Wij hebben weleens gezegd: Ga je gang maar, wij zullen je wel dekken, maar vertel ons niet precies hoe je het doet, want het is voor ons gemakkelijker, als wij niet precies weten hoe het in elkaar zit. Dit is op velerlei gebied gebeurd. Er waren mensen, die daarin plezier hadden en die daarmee een persoonlijk risico hebben genomen. Verschillende mensen zijn voor dergelijke werkzaamheden gearresteerd. Een van degenen, die zich op dit gebied speciaal verdienstelijk hebben gemaakt, was mejuffrouw *Hoetink*, die ze daarvoor vast hebben gezet. Het was een hoogst onaangename geschiedenis, wanneer mensen voor dergelijke gevallen in de bak kwamen. Wij hebben er ook wel mensen uitgekregen. Het geval van mejuffrouw *Hoetink* wil ik hier uitdrukkelijk noemen, omdat dit een groot drama is geweest.

95430. De **Voorzitter**: Heeft u ook richtlijnen gegeven ten aanzien van het werken in munitiefabrieken en het aanleggen van versterkingen?

A. Op dit gebied zijn er verschillende voorbeelden geweest. Er waren in Nederland maar twee munitiefabrieken, nl. de Nederlandse Springstoffenfabriek, die bij mijn weten direct is stilgelegd en in de bezettingstijd niet heeft gewerkt, en de Artillerie-Inrichtingen. Daarover is een zeer grote strijd geweest. Er zijn protesten bij de bezetter over geweest. Een der directeurs van de Artillerie-Inrichtingen, de heer *den Hollander*, heeft zijn ontslag genomen; zijn arbeiders hebben hem gevraagd alsjeblieft zijn ontslagaanvraag weer ongedaan te maken; dat is een heel drama geweest. Er is op de Artillerie-Inrichtingen op zeer kleine schaal gewerkt. De voltooiing van enige kanonnen is doorgegaan in een aparte afdeling, die toen onder Duitse supervisie stond. Maar de gehele opzet van de Artillerie-Inrichtingen is geweest, daarvan een particulier bedrijf te maken. Toen is de Naamloze Vennootschap Artillerie-Inrichtingen ontstaan, die nog weleens een enkele keer op dit bord voorkomt. Met de Artillerie-Inrichtingen is het wonder boven wonder goed gelopen.

Een tweede geval van munitie-aanmaak is geweest in Augustus 1944, toen de Duitsers wensten, dat het Stikstofbindingsbedrijf in Limburg en de Mekog in IJmuiden, die kunstmeststoffen vervaardigden, op explosieven zouden overgaan. Daarover heb ik uitvoerige besprekingen gehad met de industrie; daarover is uitvoerig bij de Duitsers geprotesteerd, en toen van Duitse zijde het dreigement kwam, dat het onder alle omstandigheden moest doorgaan, is de gehele ingenieursstaf van het kunstmeststoffenbedrijf en van de Mekog ondergedoken en de Duitsers zijn niet in staat geweest van kunstmeststoffen op explosieven over te schakelen, ofschoon dit chemisch gesproken een zeer eenvoudige procedure is. Dit is ook de reden — dat is zeer gemakkelijk te begrijpen —, dat de Perzen op het ogenblik met de raffinaderij in Abadan het ook niet kunnen. De ingenieursstaf van de Mekog en het Stikstofbindingsbedrijf heeft zich zeer goed gedragen. Bij de Duitse inval lag er een voorschrift, dat het Stikstofbindingsbedrijf moest worden opgeblazen. Door de ver-

raderlijke en onverwachte inval heeft men dit niet meer kunnen doen. Toen dat bedrijf er dus nog was, hebben wij een afspraak met de Duitsers weten te maken — men heeft zich van Mei 1940 tot Augustus 1944 aan die afspraak gehouden —, dat dit bedrijf uitsluitend kunstmeststoffen zou blijven vervaardigen.

95431. De *Voorzitter*: Uit de stukken is ons gebleken, dat de heer *Woltersom* van mening was, dat hetgeen in de Aanwijzingen stond ook mede van toepassing moest worden geacht op de verhoudingen in het bedrijfsleven en de houding van het bedrijfsleven mede moest bepalen.

A. Daarover is ook wel door en met de heer *Woltersom* gesproken. Men heeft in het algemeen aangenomen, dat deze gedachtegang in het bedrijfsleven ook van toepassing was.

95432. De *Voorzitter*: Heeft dit nag bijzondere moeilijkheden opgeroepen ten aanzien van de samenwerking met de Duitsers?

A. Dit heeft verscheidene keren moeilijkheden met de Duitsers gegeven. Een zeer frappant voorbeeld daarvan was de Nederlandse metaalindustrie, waarbij zich de vraag voordeed of die in het belang van de bezetter mocht werkzaam zijn, voorts de kwestie van de vliegvelden. Ook in de textielindustrie heeft dit probleem zich een enkele keer voorgedaan. Het heeft ongetwijfeld in het bedrijfsleven hier en daar tot ernstige moeilijkheden aanleiding gegeven. Wanneer men deze zaken op een afstand beziet, na bijna 7 tot bijna 12 jaren achteraf, dan moet ik eigenlijk zeggen, dat de industrie er toch nog op wonderbaarlijke wijze doorheen gekomen is.

Toen ik na de bezetting met ambtenaren van de Board of Trade in Londen, die zich niet dit soort van dingen bezighielden, sprak over hun bevindingen uit de papieren, die zij op de Duitsers hadden buitgeïnaakt, in verband met het voordeel, dat de Duitsers op industrieel gebied van de bezette landen hadden gehad, verklaarden zij, dat er aanwijzingen in die papieren waren, dat wat er tenslotte is uitgekomen voor de Duitsers wel bitter teleurstellend moet zijn geweest.

95433. De *Voorzitter*: Er in een uitspraak van de Hoge Raad geweest, waarbij hij verklaarde, dat hij niet had te beoordelen of de bezetter de grenzen van het volkenrecht overschreed.

A. Wanneer heeft tie Hoge Raad dat gezegd?

De *Voorzitter*: In 1942.

A. Als het in 1943 is geweest, gaat het mij een beetje schemeren. Van dergelijke uitspraken hebben wij eigenlijk weinig notitie genomen. Ik wil niet zeggen, dat wij die uitspraken als zodanig niet respecteerden, maar wij hebben in de praktijk altijd gezegd: Wij kunnen niet medewerken aan het vervaardigen van echt oorlogsmateriaal voor de vijand. Wanneer er in onze textielindustrie laken werd vervaardigd, waarvan in Duitse fabrieken uniformen werden geconfectioneerd, was het voor de Nederlandse bedrijven echter heel moeilijk zich op het Landoorlogreglement te beroepen. Er zijn gevallen, waarin men in de industrie iets verder is gegaan dan strikt nodig was, maar waarbij men dat gedaan heeft uit de overweging, dat men zijn arbeidskrachten wilde redden. Dit gebeurde over het algemeen bona fide. Men heeft deze zaken altijd van de zeer practische kant bekeken.

Bij het volkenrecht deden zich zeer grote moeilijkheden voor. Wij hadden deze aanwijzingen, die een bona fide interpretatie gaven van het Landoorlogreglement, maar de bezetters kenden de Engelse volksrechtleraar *Oppenheimer* en zij gingen in hun interpretatie van wat men onder het volkenrecht ten aanzien van de vijand mocht doen veel verder. Deze interpretatie kwam hierop neer: Men mag niet deelnemen aan de operaties van de vijand, maar men mag wel werken ten behoeve van de voorbereiding van de operaties van de vijand. Toen ons dit in een debat door de Duitsers onder de neus werd gewreven, hebben wij gezegd: „Seit wann berufen Sie sich auf nicht-arische Autoren?“

De *Voorzitter*: Het arrest is van 12 Januari 1942.

A. Het heeft in de praktijk van ons werk en, voor zover mij bekend, in het bedrijfsleven geen grote rol gespeeld. Ook in het bedrijfsleven is herhaaldelijk over dit soort van vraagstukken gesproken. In het begin wisten wij de weg niet, maar later heeft men in alle mogelijk: groepen en combinaties over dit soort van vraagstukken gesproken. Men heet die vraagstukken van de praktische kant benaderd en men ging in zijn geurensbezwaren beslist verder dan verschillende officiële volkenrechtsdeskundigen zouden hebben nodig geoordeeld.

95434. De *Voorzitter*: Heeft u ook nog overleg gehad met *Seyss-Inquart* over de juiste inhoud van de functie van secretaris-generaal? Uit verscheidene publicaties van Duitse zijde krijgen wij steeds de indruk, dat men die meer zag als Staatssecretaris, hetgeen zeker in een autoritair regime als zij hadden een geheel andere betekenis heeft. Is daarover wel een gedachtewisseling geweest?

A. In deze vorm zeker niet. Men beschouwde ons niet als zo hoge autoriteiten als de Duitsers ons noemden.

95435. De *Voorzitter*: Dezen zagen de heren als Staatssecretarissen.

A. De Staatssecretaris, zoals die in Duitsland bestond, was een ambtenaar; bij ons is de Staatssecretaris, volgens de tegenwoordige Grondwet, geen ambtenaar. Volgens de Duitse bepalingen was, niet alleen in de tijd van het Hitler-regime, maar ook in de tijd van het Weimar-regime, de Staatssecretaris een ambtenaar, de hoogste ambtenaar. De functie van Staatssecretaris omvatte iets meer dan die van secretaris-generaal hier. Vandaar dat misverstand van Duitse zijde.

95436. De *Voorzitter*: Wanneer er nu verordeningen tot stand kwamen, die door de Duitsers waren getekend, traden zij dan met de secretarissen-generaal tevoren nog in overleg?

A. Wanneer aan de secretarissen-generaal een uitvoerende taak werd opgedragen wel. Bij de verordeningen over standrecht of over justitie werden de secretarissen-generaal nooit betrokken.

95437. De *Voorzitter*: Had dit overleg nog weleens resultaat?

A. Op verschillend gebied wel. Over de verordening op de bedrijfs-sluiting is zeer veel te doen geweest. Men is van Duitse zijde bereid geweest met onze amendementen rekening te houden.

95438. De *Voorzitter*: Welke maatstaven legde men aan ten aanzien van de vraag, of bepaalde verordeningen door de secretarissen-generaal of door de Duitsers werden ondertekend?

A. Oorspronkelijk was het onderscheid dit. Wanneer het een wet of Koninklijk besluit gold, dan deed *Seyss-Inquart* het; wanneer het een beschikking was ter uitvoering van een wet of van een Koninklijk besluit, dan deden de secretarissen-generaal het. Die regeling is langzamerhand vervaagd en heel algemeen gesproken overgegaan in een andere onderscheiding, nl. deze: wanneer de secretarissen-generaal — dit betrof nog de oude secretarissen-generaal — bereid waren liet uit te voeren, dan liet *Seyss-Inquart* het aan de secretarissen-generaal over; anders tekende hij zelf.

95439. De *Voorzitter*: Heeft hij over de verordening tot uitoefening van de Regeringsmacht (door *Seyss-Inquart*) nog overleg gepleegd?

A. Neen. Die had hij waarschijnlijk al in zijn zak, toen hij in Nederland kwam. De uitdrukking: handhaving van het Nederlands recht, had hij al tevoren gebruikt.

95440. De *Voorzitter*: Geschiedden veranderingen in de belasting-wetgeving op Nederlands of op Duits initiatief?

A. U stelt mij een gewetensvraag. Er zijn enkele ontwerpen geweest, die eigenlijk al vóór de Duitse invasie op de ambtelijke bureaux in voorbereiding waren en die nu werden uitgevoerd. Zo b.v. de loonbelasting, waaraan men van Nederlandse zijde con amore heeft medegewerkt en die men eigenlijk wel wilde. Men heeft echter — en daar ben ik persoonlijk nog altijd boos over — de vrijgezellenbelasting, die door de Duitsers was ingevoerd, nooit ingetrokken.

95441. De *Voorzitter*: Hoe zag u de positie van de Raad van State na het vertrek van de Regering?

A. De positie van de Raad van State? Daar stelt u mij een moeilijke vraag.

95442. De *Voorzitter*: Hebt u er weleens aan gedacht die op de een of andere wijze in te schakelen?

A. Die is, als ik het wel heb, onmiddellijk door de Duitsers, wat zij noemden, „kaltgestellt“. De heer *Beelaerts van Blokland*, de Vice-President, is met de Koningin meegegaan en de Raad van State is bij mijn weten nooit meer bijeen geweest. De Raad van State had een zodanige functie, dat hij eigenlijk niets meer kon doen. De Raad

van State moest m.i. wel heel voorzichtig zijn, zodat men hem niet in de schoenen kon schuiven, dat hij bij afwezigheid van de Koningin iets had gedaan. Naar mijn mening heeft de Raad van State zich terecht op de achtergrond gehouden ¹⁾

95443. De **Voorzitter**: Is er misschien gebleken van een individueel contact, waarbij richtlijnen of bepaalde wensen aan de heren secretarissen-generaal zijn kenbaar gemaakt? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat dat niet officieel, maar wel individueel gebeurde.

A. Ik herinner mij geen persoonlijk contact met een lid van de Raad van State ²⁾

95444. De **Voorzitter**: Hoe zag u de verantwoordelijkheid ten opzichte van de Rijkscommissaris volgens § 3, sub 2, van de Verordening, in verband niet de omstandigheid, dat een verwijzing naar het Landoorlogreglement in het decreet van *Hitler* van Mei 1940 ontbrak?

A. Wij hebben dit altijd in die zin geïnterpreteerd, dat wij vrij bleven te protesteren of te weigeren, wanneer wij vonden, dat bepaalde maatregelen niet verantwoord waren. Men heeft dit in de praktijk formeel ook altijd gerespecteerd.

Het is herhaaldelijk gebeurd, dat de Rijkscommissaris bepaalde verordeningen door ons wilde laten uitvoeren en dat wij hebben gezegd: Het spijt ons zeer, maar die kunnen wij niet uitvoeren. Dan werd dit door zijn eigen bureaux gedaan. In de loop van de bezetting is het aantal van zijn eigen bureaux aanzienlijk uitgebreid, om de eenvoudige reden, dat hij bepaalde maatregelen niet kreeg doorgevoerd op Nederlandse bureaux.

95445. De **Voorzitter**: In die Verordening komt ook een passage voor over de secretarissen-generaal. Heeft die naar uw indruk betrekking op de functie of op de secretarissen-generaal persoonlijk?

A. „Die Generalsekretäre der niederländischen Ministerien sind dem Reichskommissar im Rahmen ihres sachlichen Bereichs für die ordnungsgemasse Leitung der Amtsgeschäfte verantwortlich.“

Wij hebben dit zo gezien, dat wij er verantwoordelijk voor waren, dat onze taak naar behoren werd vervuld en dat, als dit niet geschiedde, hij ons eventueel ter verantwoording zou kunnen roepen. Hij zou kunnen zeggen: Gij deugt niet voor uw taak; gaat u heen.

95446. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk gehad, dat het hun bedoeling was, dat de secretarissen-generaal zouden zeggen: Wij gaan heen, zodat men Duitsgezinden op hun plaats zou kunnen zetten?

A. In de aanvang is dat niet de bedoeling van *Seyss-Inquart* geweest. Toen is het zelfs zo geweest, dat hij bij voorkeur met de bestaande Nederlandse functionarissen wilde werken. Hij heeft in de aanvang dan ook niet onmiddellijk intiem contact met de Nationaal-Socialistische Beweging gezocht; dat is eigenlijk iets later gebeurd; hij heeft in een later stadium van bepaalde N.S.B.-ers gebruik gemaakt; hij is daarnede vrij ver gegaan, vooral met een figuur als *Rost van Tonningen* en *Schrieke*, om enkelen van de meest voor-aanstaanden te noemen. Hij heeft speciaal *Rost van Tonningen* beschouwd als één van zijn handlangers, die zaken wilde opknappen, die anderen niet wilden doen. Hij heeft getracht dit op mijn terrein te doen, door *Rost van Tonningen* de functie te geven van secretaris-generaal voor bijzondere economische aangelegenheden. Ik heb daarover twist gehad en ik ben er in geslaagd een officiële publicatie van *Seyss-Inquart* te krijgen, waarbij verklaard werd, dat *Rost van Tonningen* zich niet op mijn terrein mocht begeven. *Rost van Tonningen* heeft toen enkele aparte zaken voor de Rijkscommissaris opgeknapt.

95447. De **Voorzitter**: Heeft u of het college van secretarissen-generaal ook weleens gedacht aan een eventueel politiek tussen-college, waarover de heer *Drees* in „Onderdrukking en Verzet“ iets schrijft? Ik vermoed van niet, omdat het contact met het politiek convent ook nog niet tot stand was gekomen.

A. In het begin, toen *Seyss-Inquart* er nog niet was, heeft men de gedachte gehad van de instelling van een Raad van Advies ten behoeve van generaal *Winkelman*. Men had daarbij de gedachte, dat de generaal langer in Nederland vrij zou blijven. Daarover is ook gesproken met personen als de heer *de Wilde*, maar dat plannetje is niet doorgegaan. Het tweede plan was, om tussen de secretarissen-

Noten van de getuige, toegevoegd bij de correctie van het stenogram:

¹⁾ Ik meen mij te herinneren, dat de commissie voor geschillen van bestuur nog enige tijd werkte. Daarmede had ik praktisch geen bemoeiingen.

²⁾ Bij nadere overdenking herinner ik mij wel persoonlijk contact met Staatsraad *Kan*.

generaal en de Duitsers een figuur te schuiven, die de burgerlijke politiek kon voeren. Er is toen met de heer *Feniener van Vlissingen* gesproken, die aanvankelijk niet geheel afwijzend stond. Toen echter *Seyss-Inquart* Rijkscommissaris werd, zag men reeds in, dat men in een gevaarlijke richting wilde gaan. Er zijn wel bepaalde plannen door nunder serieuze mensen ontworpen. Er was ook een plan, volgens hetwelk *Mussert* een bepaalde rol in Nederland zou gaan spelen op een zeker terrein. Maar dat beschouw ik als een ander vraagstuk

95448. De **Voorzitter**: Heeft *Seyss-Inquart* ook laten weten, welke zijn mening was over de Raad van State en over de Staten-Generaal?

A. Voor zover ik mij herinner, heeft *Seyss-Inquart* aanvankelijk het standpunt ingenomen, dat alle praerogatieven van de Staten-Generaal, van de Kroon en van het Kabinet aan hem zouden overgaan. Hij moet dat op 29 Mei 1940 gezegd hebben.

95449. De **Voorzitter**: Is door de secretarissen-generaal ook besproken de positie van de leden der Staten-Generaal? Hoe zag men die?

A. Dat is gezien door de heren *Trip*, *Snouck Hurgronje* en *Frederiks*. U kunt dit vragen aan de heer *Frederiks*.

Daarover zijn gesprekken geweest, maar daaraan heb ik, voor zover ik mij herinner, persoonlijk niet deelgenomen.

95450. De **Voorzitter**: Dat is dus niet in het volledige college geweest.

A. Dat herinner ik mij op het ogenblik niet, maar dat zou ik in de notulen kunnen nagaan. Dat heb ik zelf niet behandeld. Het lag ook nauwelijks op mijn terrein.

95451. De **Voorzitter**: Heeft u zich bij het negeren van het college door *Seyss-Inquart*, waarover u sprak, kunnen neerleggen of moest u zich daarbij neerleggen?

A. Wanneer wij genegeerd werden door *Seyss-Inquart*, hebben wij ons daarbij over het algemeen gaarne neergelegd. Hij was natuurlijk op zijn tenen getrapt, omdat wij een lunch niet hadden aanvaard. Dit heeft het kleine bijkomstige voordeel gehad, dat wij nimmer meer een dergelijk verzoek van hem hebben gekregen. Op de eerste verjaardag van *Hitler* in het bezettingslijdvak hebben wij als secretarissen-generaal een uitnodiging gekregen om tegenwoordig te zijn bij de plechtige herdenking van die verjaardag. Daarop hebben wij allemaal een gelijkkluidende brief teruggeschreven, die hierop neerkwam: „Wir sind nicht in der Lage der Einladung Folge zu leisten“. Daarop hebben wij nooit meer een dergelijke uitnodiging gekregen. Wij zijn nimmer bij hem voor een nieuwjaarsreceptie uitgenodigd — daar kwamen alleen de vrienden — en wij hebben ons met zeer veel genoegen daarbij neergelegd.

95452. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus u kwam er niet, wat men noemt, over de vloer.

A. Beslist niet. Ik ben nooit op Clingendaal geweest. De eerste keer, dat ik hem gezien heb, was op zijn kantoor in het Departement van Buitenlandse Zaken, en aan het eind van de bezetting heb ik hem twee keer bij *Schwebel* gezien.

95453. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Op het Plein 1813.

A. Eén keer op de Vijverberg in het vroegere Duitse gezantschap en één keer op het Plein 1813. Dus een persoonlijke omgang van *Seyss-Inquart* met de oude secretarissen-generaal is er niet geweest. Ik moet zeggen, dat hij het ons daarin niet moeilijk heeft gemaakt.

95454. De **Voorzitter**: Dat begreep hij blijkbaar.

A. Ja.

95455. De **Voorzitter**: Wat denkt u van de aanwijzingen, die de Regering van Londen uit aan ons volk heeft gegeven? Erkende u de bevoegdheid van de Regering om aanwijzingen te geven?

A. In de aanwijzingen komt een passage voor, waarin wordt gezegd, dat de Regering ook aan functionarissen in het bezette gebied bevelen kon geven. Die passage luidde ongeveer als volgt: Iedere ingezetene van het bezette gebied, onverschillig of hij ambtenaar is of niet, is ook tijdens de bezetting verplicht de bevelen van de Nederlandse Regering stipt op te volgen en kan zich slechts van die plicht ontheven achten, voor zover en voor zolang 's vijands optreden hem de nakoming dier verplichting feitelijk onmogelijk maakt. Ik geloof, dat in die tijd ieder bereid was onder deze clausule de bevelen van

de Regering op te volgen. Ik meen echter, dat er, behalve in een zeer enkel geval, geen bevelen door de Regering zijn gegeven. Ik heb eens een verzameling aangelegd van radio-uitzendingen van Radio Oranje, maar het merendeel daarvan zijn uitzendingen van *Kasteel* en van *de Jong*, en dan is er een aantal redevoeringen van de heer *Gerbrandy*. Ook de veelbesproken redevoering van de heer *de Geer* kort na zijn aankomst in Londen, die in zeer vriendelijke woorden gesteld was en die een aanmoediging was om maar zeer vriendelijk tegenover de vijand te zijn, maar eigenlijk bevelen, behalve de algemene aanwakking van de verzetsbeweging, zijn er niet geweest. Een van de zeer duidelijke bevelen was het bevel met betrekking tot de spoorwegstaking, dat door de radio gegeven is, in zodanige bewoordingen gesteld, dat niemand over de bedoeling daarvan twijfelen kon. Ik heb na de bevrijding weleens gevraagd om een verzameling van bevelen en instructies, door middel van de radio of anderszins aan de Nederlandse organisaties in het bezette gebied uitgegaan. Men heeft mij echter nimmer een dergelijk document kunnen produceren; ik heb het ook niet gevonden in het beroemde memorandum van de heer *Gerbrandy*, behalve dat ten aanzien van de spoorwegstaking, dat een zeer uitgesproken karakter als bevel had.

95456. De **Voorzitter**: Hoe werden de uitzendingen van Radio Oranje ontvangen? Maakten deze onderwerp van gesprek uit? Wat waren met betrekking tot dit punt uw persoonlijke indruk en uw persoonlijk oordeel?

A. Mijn persoonlijke indruk en mijn persoonlijk oordeel komen daarop neer, dat die uitzendingen van Radio Oranje een positieve bijdrage geleverd hebben tot het wakker houden van de verzetsgeest. Ik heb echter de overtuiging, dat die verzetsgeest er ook wel zonder Radio Oranje zou zijn geweest, maar dat de uitzendingen van Radio Oranje daartoe sterk hebben bijgedragen. De verzetsbeweging tegen de Duitsers is hier te lande begonnen, toen Radio Oranje nog niet zo nadrukkelijk was.

Het verzet tegen bepaalde maatregelen en de afkeer tegen bepaalde maatregelen in het bezette gebied zijn eerder tot ontwikkeling gekomen dan uit de uitzendingen van Radio Oranje sprak. Persoonlijk heb ik de ervaring opgedaan, dat er een zeer groot aantal Nederlanders was, die de voorkeur gaven aan de uitzendingen van de B.B.C. Sommigen, onder wie ik ook, gaven de voorkeur aan de Belgische uitzendingen van *Jan Moedwil* boven de uitzendingen van Radio Oranje.

95457. De **Voorzitter**: Er kwamen ook weleens richtlijnen voor ambtenaren. Wat vond u daarvan?

A. Daarvan is mij positief bekend de herhaling van de Aanwijzingen in Mei 1943, waarop men toen tevens een commentaar gaf. Tot mijn spijt heb ik in mijn documentatie dat commentaar niet meer kunnen vinden. Wat ik mij herinner, is, dat het commentaar op één punt, nl. waar het de ambtenaren betreft, hierop neerkomt: Blijf in functie, tot je er door de bezetter uitgeschopt wordt. Ik heb dit commentaar indertijd ook in handen gehad.

95458. De **Voorzitter**: Hier hebt u enkele dingen, die voor de ambtenaren doorkwamen. Wilt u ze even doorkijken en uw oordeel er over geven?

A. Ik heb deze stukken ook door de radio gehoord. Ik had op het Departement een eigen luisterdienst, dus ik kreeg vrijwel alles schriftelijk, wat door Radio Oranje bekend werd gemaakt. Hier komt een stuk in voor over de invloed, die de Duitsers met het z.g. Schimmenkabinet wilden uitoefenen. Dat is inderdaad een probleem geweest, waarmee een aantal ambtenaren vrij grote moeilijkheden heeft gehad. Toen de Duitsers met dat Schimmenkabinet begonnen, hebben wij afgewacht, of er ook een gemachtigde, of hoe die heren ook genoemd werden, voor Handel en Nijverheid zou komen. Die is niet gekomen. Dit is één van de weinige Departementen geweest, die hem niet hebben gehad. Voor Landbouw en Visserij, is er wel ern gekomen, nl. de oud-Minister *Posthuma*. Die is toen bij mij gekomen. Ik kende hem van vóór de oorlog uit zijn betere tijd heel goed en in die tijd heb ik ook een zekere appreciatie voor hem gehad. Hij heeft toen gevraagd: Bent u bereid met mij samen te werken, bent u bereid mij te kennen in alle maatregelen, die gij neemt, en met mij over uw personeelsbeleid te praten? Ik heb gezegd: *Posthuma*, wij kennen elkaar goed, maar ik wil wel zeggen: daartoe ben ik niet bereid; als gemachtigde van de Leider kan ik u niet erkennen en kan ik geen enkel contact met u onderhouden over bepaalde beslissingen. Toen heeft hij mij een brief geschreven, waarin hij mij dit onderhoud

schriftelijk bevestigde, en daarop heb ik hem geschreven, dat hij het goed had begrepen.

Op sommige andere Departementen heeft deze zaak wat moeilijker gelegen. De heer *Frederiks* heeft hetzelfde gehad. Hij heeft gezegd: Waai om; ik heb er niets mee te maken.

Er zijn ook anderen geweest, die dat gezegd hebben; er hebben zich ook twijfelgevallen voorgedaan. Moeilijker was dat probleem voor die Departementen en voor die provinciale en gemeentelijke besturen, waarvan de ambtelijke leiding in handen van N.S.B.-ers gekomen was. Ik heb indertijd eens laten uitrekenen, dat 75 pct. van het Nederlandse volk tegen het einde van de oorlog woonde in gemeenten, waar een N.S.B.-burgemeester of een met de Nationaal-Socialistische Beweging sympathiserend burgemeester was aangesteld. Toch bleef een aantal gemeentendiensten in die gemeenten functioneren. Achteraf beschouwd, mogen wij, naar mijn mening, dankbaar zijn, dat een zeer groot aantal ambtenaren zich toch het offer getroost heeft hun functie te blijven vervullen. Deze ambtenaren hebben inderdaad zeer nuttige hulp verleend b.v. ten aanzien van de distributie en de kwestie van de „Arbeitseinsatz”. Zolang men op de verschillende bureaux nog ambtenaren had, die politiek losstonden van de N.S.B.-burgemeesters of van de N.S.B.-chefs, heeft men aan deze mensen zeer veel genoeg beleefd. Dit geldt zeker voor bevolkingsregisters, voor zover die in goede handen waren. De papieren, nodig voor onderduikers, zijn voor een zeer groot gedeelte verschaft door de ambtenaren, die op dergelijke bureaux werkzaam waren. Deze mensen hebben allen voor moeilijke problemen gestaan. Een enkele keer hebben zij een lesje gekregen uit Londen, hoe zij zich te gedragen hadden. Deze mensen hebben onder zeer moeilijke omstandigheden in velerlei opzicht zeer verdienstelijk werk gedaan; velen van hen hadden die lesjes in het geheel niet nodig. Maar daarmede wil ik niet zeggen, dat het niet juist zou zijn geweest, dat die lesjes van tijd tot tijd gegeven werden. Anders zou men de indruk kunnen krijgen, dat men in Londen alles maar goed vond.

95459. De **Voorzitter**: Wat was uw mening over het commentaar op die Aanwijzingen?

A. Toen ik het ontving, viel het mij mee. Hier zie ik ook het punt van het ontslag.

95460. De **Voorzitter**: Ik vestig uw aandacht op artikel 10, de kwestie van de persoonlijke verantwoordelijkheid, die daar wordt ingescherpt.

A. Dergelijke passages hebben het sommigen van de lagere functionarissen zeer moeilijk gemaakt. Op de twee Departementen, waarvoor ik toen verantwoordelijk was, heeft dit praktisch niet tot moeilijkheden van enige betekenis geleid. Ik heb een geval gehad van ern van de functionarissen, die aan een vordering had moeten medewerken, waartegen hij zeer had opgezien, die tot mij zeide, dat hij er niet meer tegen op kon, en die er ernstig over dacht zijn ontslag te vragen. Toen heb ik tegen die man gezegd: Neem ziekteverlof; je salaris gaat gewoon door.

Ik heb persoonlijk een aantal ambtenaren op hun nummer moeten zetten, omdat zij meenden, dat ik mij voor ern bepaalde zaak niet inspande, terwijl zij heel goed konden weten, dat ik dit wel deed. Dat was in de tijd, toen er een Duits voorschrift was, dat 10 pct. van het personeel van de Overheidsorganen voor de „Arbeitseinsatz” beschikbaar moesten worden gesteld. Toen zonden ongeveer zes ambtenaren mij een brief, waarin zij de indruk wekten, dat zij dachten, dat ik daar niets aan deed, en waarin zij mij even aan mijn plicht wilden herinneren. Aangezien dit stuk naar mijn mening niet erg tactvol was gesteld, heb ik die heren bij mij laten komen en heb ik hun de mantel uitgeveegd. Dit is het enige geval, dat ik mij herinner.

Bij die Arbeitseinsatz hebben wij tegen de Duitsers gezegd: 10 pct.?, vergeet niet, dat wij al zoveel ambtenaren hebben verloren; er zijn ambtenaren in krijgsgevangenschap, er zijn ambtenaren bij *razzia's* gepakt en er zijn ambtenaren ontslagen; die moeten wij allemaal op die 10 pct. korten. Toen heb ik door een ambtenaar van Handel en Nijverheid en een ambtenaar van Landbouw een berekening laten maken, waaruit bleek, dat wij boven de 10 pct. uitkwamen. Wij hadden echter iedereen, die volgens de voorschriften in krijgsgevangenschap had moeten zijn, in de statistiek opgenomen. Toen aie staten van alle diensten die soortgelijke manipulaties deden, bij de Duitsers kwamen, ontdekten zij, dat er meer mensen als krijgsgevangenen waren opgegeven dan er daadwerkelijk in de Duitse krijgsgevangenenkampen waren. Toen heb ik een S.S.-er bij mij gekregen, die zei, dat ik ter verantwoording in Apeldoorn moest komen. Ik heb gezegd: Ik kom niet; komen jullie maar bij mij. Daarop

heb ik twee Duitse ambtenaren bij mij gehad, met wie ik drie uur lang heb zitten praten om het hun uit te leggen. Zij hadden een juffrouw met een schrijfmachine bij zich om proces-verbaal op te maken, maar zij zijn met schrijfmachine en zonder proces-verbaal verdwenen. Ik kon in die tijd niet aan de grote klok hangen, hoe ik met de heer *Kagenaar* en mr. *Greebe* die calculatie had gemaakt. Een paar mensen, die het wel wisten, hadden er groot plezier om.

De uitdrukking „iedere ambtenaar persoonlijk" gaat mij te ver. Mijn indruk is, dat de ambtenaren van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij er niet veel last van hebben gehad. Ik geloof ook niet, dat er na de bevrijding één ambtenaar van de Departementen, waarmee ik te maken had, is geweest, die op grond van deze passage moeilijkheden heeft ondervonden. Zij hebben weleens om andere redenen moeilijkheden ondervonden, maar niet om deze passage.

95461. De **Voorzitter**: Was het u toen bekend, dat dit commentaar door de Regering als authentiek was aanvaard?

A. Ja, het stuk was mij bekend. Ik heb de volledige tekst op mijn tafel gehad.

95462. De **Voorzitter**: Heeft het ook een onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Ja, er is in verschillende kringen over gesproken. Zoals ik u reeds heb gezegd, viel het over het algemeen mee. Deze passage is niet mooi, maar ze behelst het probleem: Befehl ist Befehl, waarover in het proces tegen de oorlogsmisdadigers in Neurenberg zeer veel te doen is geweest. Persoonlijk geloof ik, dat, wanneer zich een derde wereldoorlog zou voordoen, hetgeen ik niet hoop, er dan wel een instructie zal komen van het geallieerde hoofdkwartier en ook van de andere zijde, die er op zal neerkomen, dat bevel is. Dat zijn van die dingen, ten aanzien waarvan men bij bezetting kan zeggen: als iets van je verlangd wordt, dat je tegenover je geweten en je vaderland niet verantwoord kan, moet je maar zien te eclipseren. Die regeling acht ik zeer gezond, maar laat men het eerlijk zeggen, laat men niet het volk, dat in bezet gebied was, met ontzettende moeilijkheden voor ogen, van verre afstand van achter de groene tafel juridische aanwijzingen geven, die toch niet kunnen worden opgevolgd. Op mijn terrein heb ik daarvan geen last gehad. Ik vind het dus niet zo dramatisch.

95463. De **Voorzitter**: Hoe stond u tegenover het illegale werk van de ambtenaren?

A. Onder de 50000 personen, die ik op de twee Departementen, in laatste instantie onder mijn hoede had, was mij van velen bekend, dat zij positief op enige wijze aan het verzet deelnamen. Ik heb hen hun gang laten gaan; ik heb weleens een enkele keer tot voorzichtigheid aangemaand; dat was ook weleens een enkele keer nodig. Ik heb ook een enkele keer gezegd: als het er op aankomt, als je het zo doet, dan zal ik de verantwoordelijkheid dragen. Dit ging zo ver, dat ik bij bepaalde interne vergaderingen zeer goed wist, dat er ambtenaren bij waren, die bij bepaalde verzetsgroepen aangesloten waren, in welke groepen medegedeeld werden de zaken, die aan de orde kwamen. Er waren personen bij, van wie ik zeide: laat hen er maar bij zitten; het zou ongewenst kunnen zijn, dat zij verslag uitbrengen aan een bepaalde verzetsgroep; dan zou ik verplicht zijn hen over te plaatsen, maar dan geeft men hun een brevet van onbetrouwbaarheid en dat is nog minder gewenst. Alleen heb ik weleens gezien, dat een verslag niet goed werd overgebracht, maar dat deert mij vandaag niet meer. Daardoor had ik ook weleens een enkele keer het gevoel, dat er door enkele mensen weleens unfair spel gespeeld is. Maar daar staan wij zeven jaren van af, zodat ik daarop niet dieper wil ingaan.

95464. De **Voorzitter**: Wij bezien het in de periode van toen. Hoe stond u tegenover de illegale pers? Achte u deze een belemmering voor het werken van het ambtelijk apparaat?

A. Ik heb in de bezettingstijd altijd gedacht: Au fond ben ik blij, dat ik weleens in de illegale pers word uitgescholden. Dit is meer-malen voorgekomen. Het maakte mijn positie bij de Duitsers veel moeilijker, wanneer ik in de verzetspers complimentjes kreeg over bepaalde dingen, die ik al dan niet zou hebben gedaan. Ik ben er ook weleens boos over geweest, wanneer ik ergens een aantijging las, die naar mijn mening niet gerechtvaardigd was, maar dit heeft mijn werk bepaaldelijk niet belemmerd, eerder gesteund. Ik was echter in een moeilijke positie tegenover het deel van de publieke opinie, dat van

dergelijke geschriften kennis nam, omdat ik niet een platform had, waarop ik bepaalde dingen kon rechtzetten. Dit laat mij, achteraf beschouwd, tamelijk onverschillig, maar op dat ogenblik heeft het mij weleens gegriefd. Als ik een standje had gekregen, kon ik wel weer eens wat doen, omdat ik dan bij de bezetter op het betreffende punt blijkbaar minder verdacht was dan ik eigenlijk moest zijn.

95465. De **Voorzitter**: In het algemeen gesproken, is dus de verzetsbeweging meer een steun dan een belemmering bij uw werk geweest?

A. Wanneer u er van uitgaat, dat het au fond een Nederlands belang is geweest, dat het Nederlandse bestuursapparaat in grote trekken bleef functioneren, dan was het een steun voor dat bestuursapparaat, wanneer het in de verzetspers werd uitgescholden. Omdat de bezetter daardoor de indruk had: Men volgt in ambtelijke kring toch vrij aardig onze instructies, want anders zouden de verzetsgroepen niet zo ontevreden zijn. De bezetter las die blaadjes natuurlijk heel goed. Ik wil hiermede echter niet zeggen, dat ik iedere daad van het verzet goedkeurde.

95466. De **Voorzitter**: Maar u bedoelt toch niet, dat alleen, wanneer men ging schelden, die blaadjes u tot steun waren?

A. Zo ver ga ik ook niet. Wanneer in de verzetspers of op een andere wijze door het verzet tot uitdrukking werd gebracht, dat men bepaalde dingen, die van Duitse zijde werden gedaan, niet nam, was dat voor mij een gelegenheid om in besprekingen met Duitsers te zeggen: Als jullie dat doen, krijg je een onrust in het bezette gebied, die ook voor jullie schadelijk is, zodat ik in overweging geef die maatregel achterwege te laten of te verzachten. Het wekte de indruk, alsof ik tegen de Duitsers zeide: Ik wil jullie wel helpen, maar dan moet je het mij niet zo moeilijk maken, want het verzet wil dat niet; jullie overschrijden wat menselijk en volkenrechtelijk toelaatbaar is; ziet, het volk neemt dat niet; wij moeten je daarvoor waarschuwen.

95467. De **Voorzitter**: Hebt u ook contact gehad met topfiguren uit de illegaliteit?

A. Het was dikwijls moeilijk uit te maken, wie in die tijd topfiguren waren. Ik wil er één noemen, nl. de heer *Neher*. Hij noemde zich toen anders. Uit verschillende contacten, die ik heb gehad, weet ik echter ook, dat er in de verzetskringen onderling weleens verschil van mening was over de vraag, hoe in een bepaald geval moest worden opgetreden, en dat het vaak moeilijk was te spreken van „het verzet". Het verzet was unaniem in die zin, dat men de vijand haatte. Over de vraag, hoe men in bepaalde gevallen moest optreden om de vijand schade te doen, liepen de meningen vaak uiteen. Men heeft dit zeer duidelijk gezien aan het einde van de bezettingsperiode, toen men eigenlijk niet wist, of het College van Vertrouwensmannen al dan niet synoniem was met het verzet. Daarover liepen de meningen sterk uiteen.

95468. De **Voorzitter**: Die verschillende colleges, Vaderlands Comité, College van Vertrouwensmannen, waren u bekend?

A. Het was bekend, dat de vijand daarvan ook zeer veel af wist en dat hij naar wegen zocht om daarachter te komen. Dat was gemeengoed.

95469. De **Voorzitter**: Met de grote verzetsorganisaties, als zodanig, die bestaan hebben, heeft u geen bemoeiingen gehad dan alleen zeer incidenteel?

A. Zeer incidenteel; soms weleens door tussenkomst van ambtenaren, van wie ik wist, dat zij op dat gebied meer deden. Er waren ook wel mensen, die mij op de hoogte kwamen brengen, hoe men in verzetskringen over bepaalde zaken dacht. Men twijfelde dikwijls, of dit de opinie was van een kleine groep of een algemeen oordeel. Iemand als de heer *Gispén* kwam mij weleens mededelen, wat hij gehoord had. Het was de vraag, of hij als antirevolutionnair alleen maar één bepaalde groep had, waarmee hij in aanraking kwam. Ik heb de indruk, dat men toen kon spreken van een algemene verzetsgeest, maar niet van unanimité betreffende een groot aantal zaken.

95470. De **Voorzitter**: Heeft het college van secretarissen-generaal weleens contact gezocht met de Nederlandse Regering door middel van de Zwitserse weg.....

A. Daarvan weet ik. Door de heer *Greidanus*.

95471. De **Voorzitter**: ...om uw wensen kenbaar te maken of om instructies te vragen'?

A. De heer *Greidanus* is naar Zwitserland geweest, daar heeft hij op verzoek van mr. *Woltersom* contact met de Regering in Londen gezocht en hij is teruggekomen met een mededeling voor de figuren, die zich met het vraagstuk van de bedrijfsorganisatie bezighielden; dezen kregen op hun vragen een bevredigend antwoord. Ik heb gesproken met enkele personen, die naar Zwitserland gegaan zijn. Ik heb weleens gevraagd: probeer eens een boodschap over te brengen; ik heb daarop nooit een reactie gehad.

95472. De **Voorzitter**: Heeft u wel enige concrete boodschappen meegegeven?

A. Ja, alleen om te zien of daarop een reactie zou komen. Ik heb daarop nimmer een reactie gehad. Uit brieven aan echtgenotes van Ministers, die hier waren — met verscheidene dames heb ik in de bezettingstijd geregeld contact gehad; die hebben mij brieven laten lezen van verschillende Ministers in Londen, die in Mei 1940 naar Londen gegaan zijn —, had ik ook de indruk gehad, dat dezen in het algemeen, persoonlijk, van oordeel waren, dat men uitermate voorzichtig moest zijn met het contact met hun vertegenwoordigers in bezet gebied, in de eerste plaats omdat die Ministers het volle vertrouwen hadden in de personen, die zij indertijd achtergelaten hadden, en zij heel goed begrepen, dat door dergelijke contacten misschien de mogelijkheden om in het belang van het land werkzaam te zijn, zouden worden geschaad. Daarna zijn er in Londen verschillende Kabinetwijzigingen geweest. Ik heb gisteravond eens nagekeken, wie er bij de bevrijding van het oude gezelschap zijn teruggekomen. Dat waren de heren *Gerbrandy*, *van Kleffens* en *Bolkestein*. De anderen waren vervangen. Ik heb uit verschillende indicaties de indruk, dat bij de Ministers, die de oorspronkelijk vertrokken Ministers opvolgden, die wens niet aanwezig was en dat er geleidelijk aan in Londen zelfs een wantrouwen is gekweekt tegen de functionarissen, die waren achtergebleven en die zij voor een deel alleen oppervlakkig kenden. Ik heb daarom ook de indruk, dat men van Londense zijde niet verder wilde gaan dan deze radioboodschappen en dat men vrij gauw geneigd was geloof te hechten aan wat weleens werd overgebracht door mensen, die de situatie eigenlijk niet goed kenden. Ik heb deze wetenschap natuurlijk van na de bevrijding, toen ik velen van de oude vrienden weer ontmoette. Dit is de sterke indruk, die zij hebben opgedaan. Daardoor kreeg men ook het eigenaardige geval, dat men aan het eind van de bezetting in Londen niet meer dacht aan de lieden, die men indertijd had achtergelaten, en dat men unaniem in de Ministerraad besloot de secretarissen-generaal, d.w.z. de oude, want voor de N.S.B.-ers onder de secretarissen-generaal lag er een arrestatiebevel, zonder uitzondering te schorsen of te staken. Men heeft er niet aan gedacht, dat indertijd op verzoek van de Nederlandse Regering een aantal lieden is achtergebleven om een bepaalde opdracht te vervullen, en men heeft er ook niet aan gedacht deze lieden te vragen enige verantwoording af te leggen. Men heeft er niet aan gedacht. Dit zijn de woorden, die ik er maar voor wil gebruiken. En dit is zo gebleven.

Eén of twee jaar na het begin van de bezetting heeft de Regering het origine van het gehele geval niet meer begrepen en daardoor heeft zij er nauwelijks behoefte aan gehad contact te zoeken met degenen, die in het bezette gebied een verantwoordelijke functie hadden. Ik neem het haar helemaal niet kwalijk. Ik geloof, dat dit, voor zover het een politieke ondergrond had, zeer verstandig is geweest van de Regering. Het was voor ons uitermate moeilijk deze contacten te krijgen. Er waren wel mensen, van wie wij wisten, dat zij de tocht over de Noordzee wilden wagen, maar die moest men toevallig kennen. Onder de kennissen waren er ook weleens, die gegrepen werden. Ten gevolge daarvan waren deze mogelijkheden uiterst gering. Ik ga zelfs zo ver te zeggen, dat, zelfs al zou er merr persoonlijk contact geweest zijn en zelfs als het mogelijk geweest zou zijn de Regering te Londen te vragen, hoe zij over verschillende dingen dacht, de Regering te Londen toch niet de verantwoordelijkheid op zich zou hebben kunnen nemen advies en aanwijzingen te geven omtrent de vraag, hoe men hier moest handelen, omdat de Regering slecht op de hoogte was van bepaalde concrete omstandigheden op besluisgebied in Nederland. De Regering te Londen was niet in staat, een verantwoord en zeer concreet advies te geven.

95473. De **Voorzitter**: Het was inderdaad een zeer moeilijke situatie. Ik kan mij voorstellen, dat, wanneer u via de Zwitserse weg contact had gehad met de Regering in Londen, dan, wanneer u in bepaalde concrete gevallen maatregelen had moeten nemen, de Rege-

ring in Londen de situatie anders zou hebben beoordeeld. Maar wanneer er uwerzijds contact was geweest, dan had men zich misschien wel een juist beeld kunnen vormen!

A. Dat is pas in een later stadium het geval geweest, nl. pas in 1944. Pas toen is er meer contact geweest, nl. op het ogenblik, dat het zuiden van het land bevrijd zou worden. Toen heb ik één van mijn mensen nog over de Moerdijkbrug naar het zuiden gestuurd. Ik was toen de enige in den Haag, die een diensttelefoon op het bureau van de Posterijen, Telegrafie en Telefonie had, waardoor ik het gehele land kon opbellen; dat was een lijn, die direct op de centrale van de P.T.T. was aangesloten, tot begin December 1944; toen hebben de Duitsers die telefoon afgesneden. Ik heb getelefoneerd met *Huysmans* in Eindhoven; ik heb telefonisch gesproken met Maastricht; ik heb de heer *van Spaendonck* in Tilburg nog uitvoerig telefonisch ingelicht! Ik heb een man naar het zuiden gestuurd om de laatste inlichtingen te verstrekken, want wij stonden toen voor de komende hongersnood in Augustus, begin September, op het ogenblik van de luchtlandingen bij Arnhem. Toen wisten wij het met zekerheid. Toen heb ik nog met verschillende gemeenten in het zuiden getelefoneerd; wij hebben die boodschappen overgebracht en daarop nooit enige reactie gehad. In het begin werden sommige boodschappers ook met wantrouwen begroet: daarna is, zoals te begrijpen is, in de laatste fase de opvatting ontstaan, dat de bevolking in het westen van het land zodanige honger had geleden, dat er bij de complete bevrijding niets meer over zou zijn van het Overheidsapparaat. Dat de Overheidsmachine na de dag van de bevrijding wederom kon functioneren, is hieraan toe te schrijven, dat wij de gehele voedselorganisatie gedurende de gehele winter wel intact hebben kunnen houden. Daardoor uitsluitend is het mogelijk geweest de organisatie weer op touw te zetten. Men heeft zich in Londen, naar ik later heb gehoord, geen voorstelling kunnen maken van de kwaliteit der berichten, die doorkwamen. Men staat soms versteld van die berichten.

95474. De heer **Stokvis**: Ik zou u enkele vragen willen stellen met betrekking tot het probleem van het loyaal medewerken met de bezetter. In de eerste plaats over het werken aan vliegvelden. U weet, dat dit vraagstuk aan de orde is geweest in de strafzaak tegen de gebroeders de *Vilder*. Deze mensen hebben zich in foro er op beroepen, dat door u namens het college van secretarissen-generaal aan het bestuur van de Federatie van Werkgevers in het Bouwbedrijf is verklaard, dat het werken door Nederlandse maatschappijen aan de vliegvelden niet verboden was, omdat vliegvelden zouden kunnen worden vergeleken met spoorwegemplacements en omdat vliegvelden kunnen dienen ten bate van het bezettingsleger. Ik wil u vragen, of dit juist is.

A. Dit résumé is niet precies juist. Er ontbreken enkele dingen in.

95475. De heer **Stokvis**: Hetgeen ik hier samenvatte, komt voor in de overwegingen van de op 13 Juli 1948 gewezen sententie van het Bijzonder Gerechtshof in den Haag.

A. Mag ik een misschien wat onbescheiden opmerking maken? De commissie, die hier vergadert, is ingesteld om het beleid van de Regering in Londen te bestuderen en daarover verslag uit te brengen. Vanmiddag is een groot aantal vragen aan de orde gekomen, die eigenlijk niet rechtstreeks verband houden met het beleid van de Regering.

95476. De heer **Stokvis**: En zelfs niet onrechtstreeks.

A. Ik ben natuurlijk, wanneer de commissie dat op prijs stelt, gaarne bereid op iedere vraag in te gaan, maar het gaat hier om de vraag, waarover een uitvoerige procedure is gevoerd. Verschillende rechtbanken hebben zich met deze zaak beziggehouden en zij is, geloof ik, twee keer voor de Raad van Cassatie geweest. Er is nu een einde aan deze zaak gekomen en ik zou niet gaarne in de positie komen, dat ik deze gehele zaak, waarin ik een tweetal malen als getuige ben opgetreden, moest herhalen. Dan zou ik mijn dossier te voorschijn moeten halen. Het stuk, dat is aangehaald, is naar mijn mening onvolledig. Hiermede zou ik gaarne willen volstaan.

95477. De **Voorzitter**: Het is inderdaad juist, dat onze commissie tot taak heeft de kwesties te behandelen, die verband houden met het Regeringsbeleid. Het ligt dan ook niet op onze weg te treden in kwesties van zuivering of rechtspraak, die reeds zijn afgedaan. Dat hier misschien enkele vragen aan de orde zijn geweest, die niet direct het beleid van de Regering in Londen regarderden en daar misschien

wel even buiten vallen, is bij een onderzoek als *dít* niet te vermijden, wil men een inzicht verkrijgen in de gehele sfeer daaromheen. Overigens moet de commissie ook naar mijn oordeel zich echter beperken tot hetgeen het doel van deze commissie is. Ik zou de heer *Stokvis* willen voorstellen, dat de commissie zich bezint op de vraag, of het nodig is de door hem gestelde kwestie ter sprake te brengen, welke reeds behandeld is door andere instanties en welke behandeling in een geheel andere sfeer is gelegen.

De heer **Stokvis**: De oproeping, die de getuige heeft gekregen, behelst o.a.: het geven van voorlichting en leiding aan ambtenaren en burgers in bezet gebied. Nu vraag ik niet anders dan dit: Welke voorschriften getuige aan bepaalde burgers in het bezette gebied heeft gegeven.

A. Het zoëven door de heer *Stokvis* geciteerde is niet geheel juist. Ik heb dat dossier niet bij mij, ik herinner er mij echter veel van. Het advies, dat aan het bestuur van de Vereniging voor het Bouwbedrijf — toen heette het, meen ik, zo — gegeven is, hield inderdaad verband met opdrachten van Duitse zijde om bepaalde vliegvelden aan te leggen. Op een vraag om inlichtingen van dat bestuur is geantwoord, dat bepaalde, beperkte werkzaamheden op vliegvelden zouden mogen plaats vinden, nl. voor zover het vliegveld zou dienen voor gebruik door het bezettingsleger, maar dat het niet toegestaan was op een dergelijk vliegveld versterkingen, loopgraven, kazematten, enz. aan te leggen. Geoorloofd waren wel bepaalde werkzaamheden, voor zover men die kon brengen binnen het kader van de behoeften van het bezettingsleger in die zin, dat dit daardoor b.v. met Duitsland zekere verbindingen had. Een vergelijking met de spoorwegen en spoorwegemplacementen is toen wel gemaakt; zij faalt, omdat bij de interpretatie, die toen aan het Landoorlogreglement gegeven werd, vastgesteld werd, dat het Landoorlogreglement het vliegverkeer niet kende, omdat dat toen nog niet bestond. Dat advies heb ik niet uit mijn mouw geschud; aat advies is besproken in het toenmalig college van secretarissen-generaal, in aanwezigheid van de waarnemer van de opperbevelhebber; dat advies is toen door generaal *Winkelman* goedgekeurd; ik ben de woordvoerder tegenover het bedrijfsleven geweest en heb dit onderwerp in het college van secretarissen-generaal behandeld.

95478. De heer **Stokvis**: Uw mededeling aan de betrokkenen is dus zodanig geweest, dat uitgesloten werden werkzaamheden aan objecten met offensieve doeleinden?

A. Dat is inderdaad de bedoeling geweest.

95479. De heer **Stokvis**: U weet, dat de verschillende rechterlijke colleges dit advies afgekeurd hebben.

Hebt u indertijd, te zamen met uw ambtgenoten de heren *Schrieke* en *Frederiks*, een proclamatie gericht tot het Nederlandse volk, waarbij de strijd werd aangeboden tegen sabotage? Kunt u zich een dergelijke proclamatie herinneren?

A. Ik weet de datum niet precies, maar begin 1941 is inderdaad door de heren *Frederiks*, *Schrieke* en mij een soort oproep tot de bevolking gericht, waarin gewaarschuwd werd tegen sabotage.

95480. De heer **Stokvis**: Daarin worden onder meer genoemd overtredingen van de distributiebepalingen, als clandestien slachten, het vervalsen van distributiekaarten, prijsopdrijving e.d.

A. Dat was inderdaad het geval. Ik heb de tekst niet meer in mijn hoofd, maar hij heeft indertijd in alle couranten gestaan.

95481. De heer **Stokvis**: De ondertekenaars van deze oproep keerden zich o.a. tegen sabotage van de voedselvoorziening, waardoor het gehele volk zou worden geschaad en waarvan het gevolg zou kunnen zijn een reeks van de scherpste maatregelen van de zijde van de bezettende macht. Er werd in aangespoord zodanige sabotage achterwege te laten en een beroep gedaan op de medewerking van allen, die dat stuk zouden lezen. Met welke bedoeling hebt u deze proclamatie in zee gezonden? Had u niet de gedachte, dat daardoor het verzet zou worden gehinderd?

A. Ik herinner mij deze zaak heel goed. Dit is een van die waarschuwingen geweest, die men tijdens de bezetting weleens heeft moeten geven, omdat stellig het gevaar bestond, dat de bezetter zeer ernstige maatregelen zou nemen, die het Nederlandse volk zouden treffen. Dit stuk is na veel discussie een compromis geweest. Besloten werd nog één keer een stuk van die aard te doen uitgaan, enerzijds

om de mensen te waarschuwen, dat misschien ernstige maatregelen zouden worden genomen, anderzijds om te pogen van Duitse zijde gedaan te krijgen, dat bepaalde maatregelen achterwege zouden blijven. Dit is enige tijd gelukt, maar in een later stadium zijn veel scherper maatregelen van Duitse zijde genomen. Op het stuk staat geen datum, maar het is naar mijn herinnering van het begin van 1941 geweest.

95482. De heer **Stokvis**: Kunt u zich herinneren, of dat vóór of na de Februaristaking was?

A. Ik meen, dat het na de Februaristaking is geweest. Het is geweest op het moment, dat er van Duitse zijde nog geen ontoelaatbare maatregelen waren genomen, als het doodschieten van gijzelaars. Het is nog geweest in het stadium, waarin men meende, dat men over bepaalde zaken met de Duitsers kon praten en bepaalde ernstige maatregelen zou kunnen verhinderen. Dat is een tijdlang gebeurd, maar toen was het afgelopen. Toen is men ook niet meer met dergelijke verklaringen gekomen, omdat men het vertrouwen in de Duitsers geheel had verloren. Ik wil niet zeggen, dat het vertrouwen tevoren heel groot was, maar zij zijn weleens bepaalde beloften nagekomen. Bovendien heeft zich het incident voorgedaan — dit is u misschien niet bekend —, dat de Duitsers, nadat deze proclamatie was bekendgemaakt, een eigen verklaring hebben afgelegd, waarbij zij een beloning in het vooruitzicht stelden voor mensen, die saboteurs e.d. aanbrachten. Daarover zijn wij alle drie, inclusief de heer *Schrieke*, zeer verontwaardigd geweest. Wij hebben de Duitsers laten weten: dat is één keer, maar nooit weer. Zij hebben daardoor ons vertrouwen verspeeld.

95483. De heer **Stokvis**: Zag u er niet tegen op zulk een proclamatie samen met *Schrieke*, die N.S.B.-er was, te ondertekenen?

A. Ik heb tegen de heer *Schrieke* zetr grote bezwaren, maar ik heb een enkel punt in hem weleens gewaardeerd. Ik had de indruk, althans in de aanvang, dat hij, wanneer hij op zijn bureau zat, de wettelijke maatregelen correct wenste toe te passen. Ik betreur zijn willen meedoen; politiek was hij fout; zijn grote fout was geweest, dat hij indertijd aan officieren van de marechaussee gezegd heeft: aan de eed van trouw aan Hare Majesteit de Koningin zijt gij onder deze omstandigheden niet gebonden. Dat is de grote fout geweest, die hij gemaakt heeft. Wanneer hij echter op zijn bureau zat, als secretaris-generaal, dan was deze man van mening, dat hij op correcte wijze de wet moest toepassen. Ik wil dit over deze man, die naar ik meen levenslang zit, toch zeggen.

95454. De heer **Stokvis**: U heeft de totstandkoming van de tweede distributiestamkaart en de uitvoering van die maatregel bevorderd. Welke zijn uw beweegredenen daarbij geweest?

A. De eerste stamkaart en die vlak vóór de oorlog al tot stand gekomen waren, waren in grote kringen reeds op. Op deze eerste distributiestamkaarten moesten niet alleen de vierwekelijkse bonkaarten afgestempeld worden, maar ook de extra-bonnen voor zeer zware arbeid, voor gezinsvermeerdering, de extra-toewijzingen voor baby's, voor kleding, enz. Zo was er een reeks dingen, waarvoor deze stamkaarten gebruikt werden. Deze stamkaarten raakten op. Om zuiver distributietechnische redenen was een nieuwe stamkaart nodig. Men heeft echter aan ambtelijke zijde de uitgifte van deze tweede distributiestamkaarten zo lang mogelijk tegengehouden. Men heeft de uitgifte er van tegengehouden, zo laag als men kon, omdat men een zekere vrees had, dat de Duitsers bij de uitgifte van een dergelijke tweede distributiestamkaart daarvan misschien misbruik zouden maken om daarmee het bevolkingsregister te corrigeren.

Toen heeft zich de hoogst pijnlijke zaak voorgedaan, dat op een goede dag een circulaire gezonden werd aan alle burgemeesters, z.g. ondertekend door het Centraal Distributiekantoor, waarin medege-deeld werd, dat besloten was geen tweede distributiestamkaart uit te geven. Daarop zijn enige N.S.B.-burgemeesters naar de Duitsers gegaan en hebben gezegd: wij hebben die circulaire ontvangen, is dat wel waar? Toen ontstond er aan Duitse zijde een hevige verontwaardiging, want dit was een gefingeerde circulaire, die door de een of andere persoon of groep in omloop was gebracht. Toen is hierin van Duitse zijde, zoals dat in die tijd ging, een zekere mijnheer gekend, die *Rauter* heette. Deze man is daar vreselijk boos over geweest en hij heeft gezegd: Wij kunnen voor dergelijke dingen niet op zij gaan; dit moet worden doorgezet. Daarop zijn weer zeer uitvoerige besprekingen gehouden, die ik u niet allemaal zal herhalen, maar die in de eindfase hierop neerkwamen, dat ik persoonlijk naar *Rauter* ben gegaan en heb gezegd: U maakt het steeds moeilijker; de algemene

overtuiging bestaat, dat u dit instrument wilt gebruiken om de bevolkingsregisters in orde te maken en om mensen te grijpen. Na een heel lange discussie — hij is nu dood, maar ik wil dit hier wel verklaren — heeft hij gezegd: Ik beloof u, dat ik van de uitgifte van deze stamkaarten geen gebruik zal maken om onderduikers of wie ook te zoeken; ik beloof u, dat ik op de uitgifte van deze tweede stamkaart geen contrôle van de Duitse politie of van de Nederlandse politie zal toestaan. U zult misschien zeggen, dat het naïef was, dat ik deze belofte geloofde, maar op grond van deze belofte heb ik tenslotte ingestemd met de uitgifte van deze tweede stamkaart, nadat de regeling zo was getroffen, dat, wanneer deze belofte inderdaad werd nagekomen, geen ongelukken zouden gebeuren. Ik kan verklaren, dat deze man zijn belofte voor 100 pct. is nagekomen en dat dit niet de eerste belofte was, die deze man voor 100 pct. heeft ingelost. Een andere belofte wil ik hier ook wel noemen. Bij de stakingen in Mei 1943 waren acht of tien mijnwerkers ter dood veroordeeld door het standgerecht in Maastricht. Ik ben toen naar *Rauter* toegegaan en heb gezegd: Wat is uw bedoeling? Staat u alleen voor de geest mensen dood te schieten of wilt u, dat de mijnen weer gaan werken? Als het u er alleen om gaat mensen dood te schieten, schiet u hen dan dood, dan hebt u uw zin, doch dat betekent een groot ongeluk, maar als u wilt, dat de mijnen in Nederland weer gaan werken, verleent u deze mensen dan gratie. Twee dagen later heb ik van *Rauter* de mededeling gekregen: Gij hebt voor deze mensen succes gehad; zij hebben gratie gekregen en zullen niet ter dood worden gebracht. Hoe hard en hoe gemeen hij in de ogen van ieder weldenkend mens ook was, wanneer hij had beloofd, dat hij een zaak op een bepaalde manier zou regelen, hield hij zich aan zijn belofte. Wanneer hij aan *Himmler* had beloofd, dat hij mensen zou doodschieten, hield hij zich ook aan die belofte.

95485. De heer **Stokvis**: Iedereen houdt weleens een belofte, die hij heeft gegeven! Intussen heeft die tweede distributiestamkaart, zoals u weet, in feite veel moeilijkheden en zorgen gebracht, vooral onder de onderduikers.

A. U zult misschien bij een nader onderzoek ook weten, dat het zeer goed is afgelopen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zij hadden ze al bij duizenden exemplaren.

95486. De heer **Stokvis**: Uit de proclamatie, die ik u zo juist voorleed, zou men kunnen afleiden, dat u in die tijd geen voorstander van stakingen was. Is dat juist?

A. Ik weet niet, of er iets over stakingen in staat,

95487. De heer **Stokvis**: Er wordt niet met zoveel woorden over stakingen gesproken.

A. Dan heb ik mij er ook waarschijnlijk niet over uitgelaten.

95488. De heer **Stokvis**: Hoe hebt u tegenover de Mei-staking van 1943 gestaan?

A. Ik zou bijna zeggen: die is spontaan uitgebroken, naar mijn indruk uit die dagen. Als spontane staking heeft ieder het begrepen. Het was nuttig, dat de Duitsers eens zagen, dat dergelijke uitbarstingen van het volkssentiment plaats vonden. Maar ieder verstandig mens zag in, dat aan die staking ook weer een einde moest komen, dat het niet mogelijk was deze staking voort te zetten, zonder tot een ontzettend bloedvergieten aanleiding te geven. Indien u de verklaring van de heer *Gerbrandy* er nog eens op naslaat, zult u zien, dat deze in die dagen een bezoek heeft gebracht bij *Churchill* en deze de vraag voorgelegd heeft, of het niet mogelijk was het Nederlandse volk bij deze staking enige steun te verschaffen. Daarop heeft *Churchill* geantwoord, zonder meer, dat het niet mogelijk was in die tijd enige steun te geven aan het Nederlandse volk. Die verklaring heeft de heer *Gerbrandy* na de bevrijding publiekelijk afgelegd. Het was dus op een gegeven ogenblik nodig te trachten op verstandige wijze een einde aan die staking te maken en dat aan de verschillende mensen te zeggen, niet bij proclamatie. Er zijn in die tijd geen proclamaties geweest, behalve van de zijde van de Duitsers. Er is een einde gekomen aan die staking; het heeft toch een aantal slachtoffers gekost, maar het ergste is voorkomen en men heeft de Duitsers toch duidelijk gemaakt, dat zij zeer voorzichtig moesten zijn. Primaire oorzaak van de staking was, dat de Duitsers de Nederlandse krijsgesvangenen wederom opgeroepen hebben in Duitse krijsgesvangenenkampen. Dat was een zeer trouweloze maatregel, maar deze staking

heeft ongetwijfeld tot resultaat gehad — daarover is ook zeer uitvoerig met de Duitsers en met *Christiansen* gesproken —; dat men tegenover de overgrote meerderheid der krijsgesvangenen, die zich niet gemeld hadden, een zeer conciliante houding heeft aangenomen.

95489. De heer **Stokvis**: Hebben op uw Departement velen aan de staking deelgenomen?

A. Ongetwijfeld, maar niet één heeft een straf er voor gekregen. Het enige, dat ik heb moeten doen, was praten als *Brugman*. Van Duitse zijde was men van oordeel, dat ten aanzien van de staking, die er op mijn Departement was, de heer *van der Kooy*, mijn plaatsvervanger, te slap opgetreden zou zijn; *Rauter* had het plan de heer *van der Kooy* te arresteren. Dat is mij van Duitse zijde medegedeeld. Toen heb ik gezegd: Ik ben aansprakelijk voor hetgeen op dit bureau gebeurt, een arrestatie van de heer *van der Kooy* kan ik niet aanvaarden; op de ochtend, dat hij gearresteerd wordt, ben ik er ook niet meer. Die zaak is toen voor *Seyss-Inquart* gekomen; deze heeft toen het moede hoofd in de schoot gelegd; er is niemand gearresteerd; ook de heer *van der Kooy* bleef vrij en hij kreeg dit incident van mij pas te horen, toen het door mijn optreden goed afgelopen was. Op het Departement van Financiën is *Rambonnet* met een revolver voor de ambtenaren gaan staan en toen zijn alle ambtenaren weer op hun stoel gaan zitten. Ik heb ook na afloop van de staking tegen mijn mensen gezegd: Jullie bent er nu allemaal goed afgekomen; jullie hebt natuurlijk gedacht, dat je je dat bij mij wel kon permitteren en dat je van mij geen last zou krijgen.

95490. De heer **Stokvis**: Zijn er geen maatregelen tegen de stakers genomen?

A. Neen.

95491. De heer **Stokvis**: Moesten door de ambtenaren geen presentielijsten worden getekend? Ik heb vernomen, dat dit het geval was.

A. Ik heb gezegd: Het moet uit zijn; je moet aan het werk gaan; ik zal een presentielijst neerleggen.

95492. De heer **Stokvis**: Dus eerst in het laatste stadium?

A. Die presentielijst ligt nog bij mij thuis. Die heeft niemand gezien. Geen Duitser heeft mij er ook om gevraagd die neer te leggen of te mogen inzien.

95493. De heer **Stokvis**: Hebt u, na afloop van de bezetting uw werkzaamheden tijdens de oorlog resumerende, gedacht, dat de uitoefening van uw functie als secretaris-generaal meer goed dan kwaad heeft gedaan aan de belangen van het Nederlandse volk?

A. Dit is een zeer delicate vraag. Ik mag misschien beginnen met te vertellen, dat de Raad van State zich hierover heeft uitgesproken en dat het antwoord positief is geweest.

95494. De heer **Stokvis**: Dus dat u meer goed dan kwaad hebt gedaan.

A. Ja. Het advies van de Raad van State is opgenomen in een Koninklijk besluit, dat, naar ik meen, eind 1946 is gepubliceerd.

95495. De heer **Stokvis**: Dat is mij bekend. Daarom vraag ik u niet, wat het oordeel van de Raad van State is, maar wat uw eigen oordeel is. Ik bedoel niet in de eerste plaats te vragen, of u fouten hebt begaan, maar ik zou gaarne willen weten, of u achteraf niet meent, dat het beter zou zijn geweest, wanneer men de Duitsers niet een functionnerend apparaat met bekwame krachten aan de top in handen had gespeeld.

A. Ik ben bereid hierover iets te zeggen.

De **Voorzitter**: Ik geloof, dat het de commissie is, die deze vraag naar aanleiding van het verhoor heeft te beoordelen en dat het dus juist is, dat de heer *Hirschfeld* die vraag niet beantwoordt.

A. Ik mag misschien wel opmerken, dat ik daarover voldoende documentatie heb. Wij hebben nu een geanimeerd debat gehad, dat ik persoonlijk zeer op prijs heb gesteld, maar wij hebben de periode van vijf jaar voor een deel op incidentele punten en voor een deel op algemene punten behandeld. Wilt u daar misschien meer van weten? Dit is natuurlijk een zeer belangrijk punt. Ik heb alleen gerefereerd aan de Raad van State en daaraan mag ik refereren, maar ik heb bij

herhaling, als ik eens een vrij moment had, nagedacht over die periode en over wat er over die periode eigenlijk bekend is. Ik zie hier die twee dikke delen voor mij; ik heb nooit gelegenheid en tijd gehad ze te lezen. Ik heb weleens andere publicaties gelezen. Ik heb het gros van wat de Enquêtecommissie heeft gepubliceerd, gelezen, maar met betrekking tot de algemene gang van zaken in Nederland tijdens de bezetting, over het probleem van de voedselvoorziening in bezettingstijd, het probleem van de industriële werkzaamheid in bezettingstijd, de strijd, die de aangebleven functionarissen met de bezettingsautoriteiten moesten voeren, kan men zeggen, dat al die problemen op een gegeven ogenblik gaan uitlopen op de vraag, of het verstandig is geweest, dat er tijdens de bezetting een Nederlands bestuursapparaat is geweest of niet. Dit vereist een zeer ver gaande documentatie, een documentatie, die iets verder gaat dan de publicaties, die tot nu toe verschenen zijn. Ik heb — zonder enige kritiek op het oog te hebben ter: aanzien van mensen, die op enige wijze aan het verzet hebben deelgenomen — altijd gezegd: Wij hebben twee fronten van het verzet gehad, bovengronds en ondergronds. Degenen, die in functie gebleven waren, hebben ook risico's genomen, hebben ook dikwijls het risico van hun leven genomen. Ik noem alleen maar *Floris Valstar*, voorzitter van het Centraal Bureau voor Tuinbouwweilingen, die altijd zeer nauw met de heer *Louwes* en mij heeft samengewerkt; die is vermoord, vlak vóór de bevrijding. Die mensen hebben in het algemeen geen publicaties gepleegd, een enkele uitzondering daargelaten. Ik persoonlijk heb het nog altijd niet de tijd geacht, behoudens enkele publicaties over de hongerwinter. Ik heb in mijn tas een dagboek, dat een gedeelte van de bezettingstijd bestrijkt. Ik heb direct na de bevrijding een memorie opgeschreven van 300 à 400 bladzijden over deze problemen, maar ik ben telkens tot de conclusie gekomen, als ik dat wederom aanpakte: de tijd is daarvoor nauwelijks rijp. Men moet van deze materie een zeer diepgaande studie maken of een zeer algemeen betoog geven. De sentimenten uit die tijd spelen altijd nog een rol. Wanneer deze kwestie er toe kan bijdragen deze zaak in het algemene licht te beschouwen, dan zou ik de eerste zijn om dat toe te juichen. Maar als u dat doen wilt, dan moet u diep in deze materie afdalen. Mijn privé-archief, dat op deze zaak betrekking heeft, is een kast vol. Ik weet niet, of ik er ooit eens toe komen zal de materie samen te vatten.

95496. De heer **Stokvis**: U weet, dat men in Londen zeer ernstig getwijfeld heeft, of het goed was, dat de secretarissen-generaal — dat wil zeggen: de oude secretarissen-generaal — aangebleven zijn. In verscheidene radioredevoeringen over Radio Oranje is die twijfel tot uiting gekomen.

A. Ik weet niet, of het zo precies gezegd is.

De heer **Stokvis**: Ik denk vooral aan een radiorede van October 1943.

95497. De **Voorzitter**: Hebt u misschien aan hetgeen u verklaard hebt nog iets toe te voegen, binnen het kader der punten, waarover wij thans gesproken hebben?

A. Dat zou zoveel zijn, dat ik geloof, dat ik het u moet aanbieden. Als u er behoefte aan hebt nog meer van mij te horen, ben ik tot uw beschikking.

De **Voorzitter**: Heel gaarne.

A. U hebt in uw oproep gevraagd, of ik, als ik bepaalde documenten uit die tijd zou hebben, die het door mij medegedeelde zouden kunnen verduidelijken of uitvoeriger maken, die ter beschikking wilde stellen. Hebt u er behoefte aan nog stukken te ontvangen? Ik heb namelijk bij een vorig verhoor, waarbij mr. *Donker* voorzitter was, een document gegeven, dat ik, in samenwerking met de heer *Woltersom*, ten behoeve van het Tribunaal in Neurenberg heb opgesteld.

De **Voorzitter**: Dat is ongetwijfeld bij de bijlagen.

A. U hebt mijn verhoor gepubliceerd, maar u hebt dat document niet gepubliceerd. Ik mag u misschien in dit verband dat document in herinnering brengen, omdat het een zeer uitvoerige samenvatting geeft van een aantal punten, die wij vanmiddag hebben behandeld, maar dan gegoten in de vorm van het verschaffen van materiaal voor de aanklacht tegen *Seyss-Inquart*.

De **Voorzitter**: Ik herinner mij dat stuk.

A. Het zou misschien voor uw studie van nut kunnen zijn.

De **Voorzitter**: Wij zullen, wanneer dat nodig mocht blijken, gaarne rieg eens een beroep op u doen voor het verstrekken van verdere mededelingen.

A. In dat stuk wordt ook verwezen naar een groot aantal bijlagen. Die heb ik niet aan de commissie gegeven. Wanneer u ze bij uw nadere bestudering nodig hebt, wil ik ze u gaarne ter beschikking stellen.

De **Voorzitter**: Heel gaarne.

Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

H. M. HIRSCHFELD.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JACOB BUYS,

oud 63 jaar, wonende te Zaandam, houthandelaar.

Hij legt de eed af als getuige.

95498. De **Voorzitter**: In de eerste plaats zou ik gaarne in het kort een uiteenzetting hebben van de motieven, die hebben geleid tot de oprichting van de Kern. Misschien wilt u ons van de wordings-geschiedenis iets vertellen?

A. De Kern is opgericht, nadat er een vergrdering was geweest in Utrecht van de L.O. en het N.S.F. Er is toen een bespreking geweest tussen de heer *van Hall* en mij en toen hebben wij gezegd: er moest eigenlijk een verband komen tussen de groepen onderling; hierin moesten wij alles kunnen betrekken. De heer *van Hall* heeft toen gesproken o.a. met de heer *Neher* en mensen van de L.O. en de heer *van Hall* heeft toen voor elk geval contact opgenomen. Daarop is er een vergadering geweest op het Frederiksplein te Amsterdam en hier is besloten, een vertegenwoordiging te maken. Alleen de illegale pers weigerde, daaraan mee te werken; zij vond het te gevaarlijk. Het motief van onze kant was, dat er nog allerlei fouten voorkwamen in de illegaliteit. Het was namelijk zo, dat een deel van de luj hoge prijzen maakte voor bonkaarten en voor persoonsbewijzen, die vervalst werden. Kortom, het ging toen niet goed.

95499. De **Voorzitter**: U zei dus: er moet meer contact zijn?

95500. De heer **Stokvis**: Wanneer kwam u tot dat besluit?

A. Ongeveer begin 1943.

95501. De **Voorzitter**: Was het niet 1944?

A. Neen.

95502. De **Voorzitter**: Was de groep Natura en de P.B.C. er ook bij aangesloten?

A. Men had hier: L.O., K.P., N.S.F., Natura, de P.B.C. (*Gerrit van der Veen*) en Oranje Boven (later Trouw) en N.C.

95503. De **Voorzitter**: Is het niet zo, dat het N.C., zoals b.v. ook de O.D., later is toegetreden?

A. Het N.C. was er wel bij. Ik heb indertijd een vergissing begaan door te zeggen, dat er niemand meer van in leven was behalve ik. Er is nog een man van het N.C., de heer *Tromp*, d.w.z. de heer *Chaillet*, die enige tijd daarna is gearresteerd.

95504. De **Voorzitter**: Het N.C. was er dus direct bij?

A. Ja.

95505. De **Voorzitter**: Uit welke groep kwam u?

A. Uit het N.S.F. De heer *van Hall* en ik waren van het N.S.F.

95506. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: En de heer *Gijs*?

A. De heer *Gijs* is nooit naar buiten getreden. Hij was de werver van het N.S.F. Met werver wordt bedoeld een man, die geld probeerde te krijgen. Dit was trouwens niet de taak van de heer *G. van Hall* alleen. Velen hebben dit gedaan, vooral de heer *W. van Hall*. Daar de heer *G. van Hall* alle contacten kende, werd hij voorzichtigheidshalve buiten de meer actieve groep gehouden.

Het nut daarvan is gebleken na de arrestatie van de heer *W. van Hall* en van mij. Het werk is toen door kunnen gaan.

95507. De **Voorzitter**: Hoe was de werkwijze in de Kern?

A. Die was op de twee eerste vergaderingen wild. Er was geen begrip, wat die samenspreking beduidde. Er werd toen gesproken over de moeilijkheden met de bonkaarten. Met *van Hall* heb ik een gesprek gehad en ik zeide: Wij moeten hierover erns spreken; er moet leiding komen. Na afloop van de tweede of derde vergadering heb ik een voorstel gedaan, toen *van Hall* er niet was, om een voorzitter te benoemen, die de leiding zou nemen. *Gerrit van der Veen* zei: wij hebben een baan voor je. Het is meestal zo, dat, als je een dergelijk voorstel doet, je er zelf inloopt. Ik kan u wel zeggen, dat het een hele verantwoordelijkheid is geweest, want toen stond mij klaar voor de geest, wat ik wel op mij had genomen. Eind 1944, toen men mij een compliment maakte over de leiding, merkte ik op: Jullie beseft niet eens, wat het is, want het valt niet mee voorzitter te zijn van een vergadering, welke uitsluitend uit voorzitters bestaat. Het is een zeer moeilijke taak geweest.

95508. De **Voorzitter**: Was de Kern een landelijk comité? Werkte het over het gehele land met vertakkingen? Of werkte het in een bepaalde streek?

A. Ja, de Kern was een landelijke organisatie. Als bewijs, dat de Kern alleen landelijk werkende organisaties opnam, kon wel gelden een kopiebrief, die ik bij mij heb en aan de heer *Hiemstra* heb geschreven.

De **Voorzitter**: Wij zouden deze brief gaarne even van u houden, want anders neemt dit punt ons thans te veel tijd.

A. Het is wel belangrijk.

95509. De **Voorzitter**: Noemt u even de belangrijkste punten.

A. *Hiemstra* vertegenwoordigde het rekerchewerk en de inlichtingendienst. Ik heb toen geantwoord, dat de berichtendienst, hoewel deze zeer belangrijk kon zijn, voor de Kern als zodanig geen betekenis had. Anders zou het zijn met het rekerchewerk, maar dit zou dan landelijk moeten worden georganiseerd.

95510. De **Voorzitter**: Had u het nog onderverdeeld in verschillende comité's?

A. Neen, er is alleen een comité geweest voor de oprichting van de stichting; meer niet.

95511. De **Voorzitter**: Maar er bestond toch wel een aantal werkcomité's, zoals er bij voorbeeld een Amsterdams werkcomité bestond?

A. Neen, het waren allemaal organisaties, zoals K.P., enz.

95512. De **Voorzitter**: Ik kan mij anders wel voorstellen, dat men voor een bepaalde taak een werkcomité vormde.

A. Neen. 's Morgens werd er een vergadering gehouden over algemene zaken en werd over de richting van het werk gesproken. 's Middags was er een vergadering over de noodzakelijkheid van be-

paald werk, bij voorbeeld een kraak voor bonkaarten. Dit werd strikt uit elkaar gehouden.

Het typische was het waarschuwingssysteem. Er is van de Kern nooit iets achterhaald en dit kwam doordat van *Hall* en ik alleen de plaats wisten van de vergadering. Wij spraken dan bij voorbeeld met de lui af: ik sta voor het Binnengasthuis en hij staat daar en daar. Onder het voorbijlopen zeiden wij dan, waar ze naar toe moesten. Er kon dus nooit verraad zijn, want men kreeg pas een half uur vóór de vergadering het adres.

Het is misschien nuttig, dit vast te leggen, want er is vaak zo onvoorzichtig gehandeld.

95513. De **Voorzitter**: Zijn er ook door de groep adviezen gegeven aan het bedrijfsleven in verband met Ausweise?

A. Ja.

95514. De **Voorzitter**: Waren er enkele heren, die zich daarmee speciaal belastten?

A. Neen, er was een algemene actie opgezet.

De verklaring, die ik hier heb, is over die Duitse aankondiging heen geplakt.

95515. De **Voorzitter**: Deze Regeringsverklaring is door u op grote schaal verspreid voor het gehele bedrijfsleven?

A. Neen, die is geplakt over die Duitse verordening heen.

95516. De heer **Stokvis**: Hij is ongedateerd, maar het was natuurlijk in November 1944.

A. Ja.

95517. De **Voorzitter**: Kunt u zich herinneren, of u er tevoren contact met Londen over heeft gehad, dat dit zou gaan gebeuren?

A. Ik geloof het niet.

95518. De **Voorzitter**: Misschien herinnert u zich die z.g. 19 punten, welke van de Minister-President uit Londen zijn gekomen?

A. Wij hebben nog een heel geschil gehad. Hierover heb ik nog een schrijven. Er is een koerier bij de Kern gekomen, die een program bij zich had, waarbij de zaken meer gecoördineerd moesten worden. Naar aanleiding daarvan hebben wij een brief opgemaakt, waarin stond, dat die bundeling al lang was geschied, hetgeen in de Kern haar bevestiging had gevonden.

95519. De **Voorzitter**: In Londen was men daarvan dus niet op de hoogte?

A. Neen.

95520. De **Voorzitter**: Was het uw indruk in het algemeen, dat men in Londen niet op de hoogte was?

A. Dat kan ik niet zeggen. Ten aanzien van sommige dingen was men wel op de hoogte, maar in andere dingen waren zij weer totaal verkeerd. Wanneer men de verslagen van uw commissie leest, gaat men er meer van begrijpen en dan krijgt men er een idee van, waarom alles zo ongelukkig ging.

95521. De **Voorzitter**: Ik zie in die 19 punten, dat door de Regering drie hoofdgroepen werden onderscheiden: het Burgerlijk Comité, de O.D. voor de ordebewaring na de bevrijding en het Nationaal Comité van Verzet en de Raad van Verzet. Dat was dus niet geheel juist?

A. Neen. Bovendien is in de dagen na September 1944 meer als een verzuim van de O.D. gevoeld, dat men bij de O.D. niets had georganiseerd met betrekking tot de zaken, die aan de orde zouden komen in die periode. Men had alles verplaatst tot na de bevrijding, als er iets moest gebeuren. Toen het op sabotage aankwam, bleek, dat men daarvoor eigenlijk niet gereed was.

95522. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat het sturen van die 19 punten er toe heeft bijgedragen, dat men gemakkelijker tot coördinatie van het verzet is gekomen?

A. Toen was die coördinatie er al. Met de pers is het zover nooit gekomen.

95523. De **Voorzitter**: Het was dus eigenlijk mosterd na de maaltijd?

A. Ja.

Hier is een brief er over, die door *Dijkstra*, d.w.z. *Neher*, is opge maakt. Ik heb een afschrift daarvan gekregen.

95524. De **Voorzitter**: Heeft u over de adviezen, die u aan het bedrijfsleven heeft gegeven, na dolle Dinsdag nog contact gehad met de Vertrouwensmannen?

A. Ja, de Kern was juist het adres, waar men de contacten kon vinden. Wij zijn er ook in geslaagd, de actie van de Duitsers te doen mislukken.

Voor de Zaanstreek werkten wij met *Sabel*.

95525. De **Voorzitter**: De O.D. en de R.V.V. zijn er waarschijnlijk later bijgekomen?

A. Ja, de O.D. is er later bijgekomen en *Freek* van de R.V.V. pas na de Septemberdagen.

95526. De **Voorzitter**: Weet u ook, wat de reden was, dat deze twee organisaties zich pas later aansloten?

A. Neen, eigenlijk niet.

95527. De **Voorzitter**: Heeft men er in het begin niet veel voor gevoeld?

A. Het was eigenlijk een noodzaak, dat de Kern werd opgericht. Het gebeurde om te kunnen werken. De O.D. en de R.V.V. waren de actieve strijdverenigingen. De K.P. moest er wel bijkomen, omdat deze zorgde voor de bonkaarten.

95528. De **Voorzitter**: U zag het dus meer als de twee groepen van het gewapende verzet, die naar uw mening minder in dit kader pasten?

A. De mogelijkheid is niet eens overwogen, die groepen er bij te nemen.

95529. De **Voorzitter**: Om welke reden niet?

A. Omdat men praktisch die organisaties nam, waar men voortdurend behoefte had aan contact.

Men had behoefte aan contact met de L.O., met het N.S.F. en met Natura.

Voor Natura hadden wij *Bottema* en deze is later uitgeschakeld. Toen is dit een poos niet ingeschakeld geweest, maar later is er een ander gekomen.

95530. De heer **Stokvis**: Ik begrijp niet, dat u geen behoefte had aan contact met de R.V.V.

A. Die behoefte is langzamerhand gekomen. Zó gunstige ervaringen met de R.V.V. hadden wij niet. Er was een aantal ambtenaren in de R.V.V., die aanboden er voor te zullen zorgen, dat er voortaan geen behoefte meer was aan inbraken. Zij zouden door middel van contact in de ambtenarenwereld er wel voor zorgen, dat het met de bonkaarten voor elkaar kwam. Wij hebben de secure weg gekozen en gezegd, als er 30 000 kaarten nodig waren: zorgen jullie voor 10 000. Maar er kwam niets. Later is de moeilijkheid geworden de verzorging van het spoorwegpersoneel en is de R.V.V. op zijn eigen houtje gaan uitkeren, waardoor sommige mensen dubbel kregen.

Aan de andere kant merk ik op, dat de R.V.V. door *Freek* (*Wagenaar*) was vertegenwoordigd. Ik ken hem nu beter, maar hij was voor mij de man van de R.V.V. Hij kwam met een geweldige critiek, maar ik kon hem al gauw duidelijk maken: je critiseert dingen, die wij al tijdenlang alleen voor elkaar hebben gebracht! Aan de andere kant is het weer typisch, dat, toen hij een poosje meeliep, hij een voortreffelijk medewerker is geweest, uitstekend met adviezen. Daarin zie ik juist het bewijs, dat de Kern voldeed aan hetgeen noodzakelijk was, nl. dat zij in de praktijk de dingen zo uitwerkte, dat het iedereen voldeed. In ieder geval heeft hij voortreffelijk gewerkt, maar enige malen was hij zeer kritisch.

95531. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Men moest elkaar leren kennen.

A. Dat is mogelijk. Dikwijls hadden de lui er geen begrip van wat er allemaal gebeurde en dan waren zij zeer kritisch gestemd. Het

contact met de pers is pas veel later beter geworden. De heer *van Velsen* heeft toen contact met de pers opgenomen en toen is er ook meer begrip gekomen ten aanzien van de verdeling van de gelden.

95532. De **Voorzitter**: Er is in Juni 1944 een telegram gekomen van de Nederlandse Regering door middel van agent *Ausems* en dit heeft tot felle discussies aanleiding gegeven, omdat men in de Kern geen politiek wenste.

A. Ja. Dat was de eerste botsing in de Kern met *Johannes*. Hij was ontzettend kwaad en hij zeide: Nu wordt de politiek in de Kern gehaald. Wij hebben een afzonderlijke vergadering van de F.N.L. gehouden, waar die politieke toestand is besproken geworden, en toen is duidelijk geworden, dat het toch goed was en dat het alleen maar diende om het vacuum direct na de oorlog op te heffen. Toen zijn zij meegegaan. Inderdaad heeft dus het telegram aanleiding tot enige wrijving gegeven. Men moet hiervan echter geen overdreven voorstelling maken, want er zijn geen felle botsingen geweest. Ik herinner mij nog, dat ik de hamer met geweld neer liet komen en tot *Johannes* reide: Jij bent met politiek bezig; het gaat er alleen maar om een bepaalde toestand na de oorlog te overbruggen. *Johannes* ging toen mee en toen is besloten deze zaak in een aparte vergadering uiteen te zetten. Die vergadering is gehouden op de Singel.

95533. De **Voorzitter**: Heeft u te maken gehad met het werk van de Binnenlandse Strijdkrachten?

A. Persoonlijk niet. *Van Hall* wel.

95534. De **Voorzitter**: Deed *van Hall* dat als vertegenwoordiger van de Kern of persoonlijk?

A. Neen. Dat was een moeilijk punt. In de Kern is nl. de driehoek opgebouwd, de Delta. Hij heeft er veel voor gepleit, dat er eenheid kwam tussen de R.V.V., de K.P. en de O.D. Tenslotte moest er een vertegenwoordiger in het beheer van die groepen koinen. Doordat niemand de tijd hiervoor kon vinden, heeft de heer *W. van Hall* zich beschikbaar gesteld. Dit is zijn ongeluk geweest. Want op een vergadering van die groep is hij gearresteerd.

95535. De **Voorzitter**: Heeft u nog iets meer te maken gehad met de B.S.?

A. Neen. Dat paste niet. Wij hadden niet met een en ander te maken. Wij gaven wenken, wat er moest gebeuren. Men besprak des morgens vooral de verschillende behoeften, die waren ontstaan. Zo groeide dit in belangrijkheid, naargelang wij dichter bij de bevrijding

kwamen. Toen verplaatste zich het werk. Toen kwam de opbouw voor later ter sprake.

95536. De **Voorzitter**: Kunt u mij ook nog iets mededelen over de voorbereidingen, waaruit later de Stichting 1940—1945 is gegroeid?

A. *Piet Verburg* heeft een heel epistel gezonden aan de Kern.

95537. De **Voorzitter**: Is dit het zogenaamde plan-F?

A. Ja. Dit is uitvoerig besproken in de Kern en toen is besloten, het te splitsen. Hieruit is voortgekomen, wat later is geworden de Stichting 1940—1945. Er is een commissie voor benoemd. Deze commissie, uit de Kern gekozen, heeft later enige mensen uit de illegaliteit tot zich getrokken, o.a. mejuffrouw *Tellegen* voor juridische adviezen. Na de oorlog is het Nationaal Instituut opgericht en daar heeft de heer *Verburg* de leiding van gekregen.

95538. De **Voorzitter**: Dit zat allemaal in het plan-F.

A. Ja, dat was verweven: de zorg voor de nabestaanden en de opbouw van ideële dingen na de oorlog. De opbouw van de ideële dingen is later in het Nationaal Instituut gekomen.

95539. De **Voorzitter**: Kunt u enkele dingen noemen van die ideële, die men zich voor ogen stelde?

A. Neen.

95540. De **Voorzitter**: Dit waren eigenlijk de voornaamste punten, die wij u wilden vragen. Ik zou het wel op prijs stellen, als wij de documenten nog even mochten houden om te zien of daarvan iets voor ons van belang is.

Heeft u zelf nog iets mede te delen, dat naar uw mening voor ons van betekenis is?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt, en sluit ik hiermede het verhoor.

J. BUYS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

THEODORUS ADRIANUS WILLEM RUYS,
oud 47 jaar, wonende te Rotterdam, reder.

Hij legt de eed af als getuige.

95541. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne enige inlichtingen van u ontvangen over de Raad van Verzet, voornamelijk voor zover het uw werkzaamheden in Rotterdam betreft. Hoe is uw contact er mede in de aanvang geweest en hoe heeft dit zich ontwikkeld? Misschien wilt u ern exposé daarvan geven?

A. Mijn eerste contact is geweest met de Radiodienst. Ik moest de organisatie op mij nemen en ik begon daarmee in het voorjaar, ik meen Maart, 1944.

95542. De **Voorzitter**: Van wie kreeg u dat verzoek?

A. Ik heb dat verzoek gekregen van de heer *Hoogeweegen*. Eerst had ik er op een anaere manier contact mede gekregen. Men had mij nl. gevraagd of ik kans zag telegrafisten te leveren. Die heb ik gevonden en toen vroeg men mij de organisatie van de Radiodienst op mij te nemen, hetgeen ik gedaan heb. Daarna is begonnen de ontwikkeling van de brigade van de Raad van Verzet in Rotterdam. Daarbij ben ik eerst zijdelings betrokken en na September is dat in versneld tempo gegaan. Ik ben plaatsvervangend commandant geworden en toen de heer *Hoogeweegen* naar bevrijd gebied ging, ben ik commandant geworden, hetgeen ik gebleven ben totdat het apparaat in de B.S. werd opgenomen.

95543. De **Voorzitter**: Hoe was uw verhouding of samenwerking met de Raad van Verzet in Amsterdam en andere delen van het land? Was er enig verband?

A. In het begin wel. *Lange Jan* kwam in Rotterdam en coachte ons, voor zover dat nodig was. Na zijn arrestatie heeft er gern contact meer plaats gevonden. Ik heb mij uiteraard gemeld bij de nieuwe commandant, *Freek*, doch heb nimmer antwoord ontvangen en ook nooit enig verzoek gehad, zodat ik mij van dat ogenblik af als zelfstandig heb beschouwd en ook zelfstandig was. Het apparaat was self-supporting, zowel wat betreft het geld als de afwerperreinen en de radiodienst. Verder heb ik op eigen koers gevaren.

95544. De **Voorzitter**: Was dat vrij kort na de arrestatie van *Lange Jan*, dat u zich tot Amsterdam hebt gewend?

A. Daarna zijn de razzia's in Rotterdam gehouden, waardoor wij een week lang van de kaart zijn geweest. Daarna moesten wij de zaak weer organiseren. Ik heb onmiddellijk aan *Freek* geschreven en om instructies gevraagd, doch nooit antwoord gekregen.

95545. De **Voorzitter**: Hoe was uw samenwerking met *Jan Thijsen* in de periode, dat u met hem samenwerkte?

A. Buitengewoon prettig. Ik heb veel van hem geleerd en ik keek erg tegen hem op, want ik was nog maar een nieuweling. Ik was af en toe verwonderd over de verschillende stromingen en moeilijk-

heden, die er waren, maar zijn verhouding tot de mensen, waarmede hij in Rotterdam te maken had, was zeer goed en prettig. Wij hebben allen veel van hem geleerd.

95536. De **Voorzitter**: Hoe was uw indruk van de Raad van Verzet in zijn geheel? Ik vraag dit, omdat men wel eens heeft gezegd, dat het een sterk communistische groepering was. Wat is uw indruk?

A. Ik heb daarvan nooit iets bemerkt, totdat men mij, misschien aan het eind van 1944 of in begin 1945, heeft gewaarschuwd, dat ik in ern communistische groep zat. In Rotterdam was hiervan bepaaldelijk geen sprake.

Later had ik contact met *Richard (van der Gaag)*, een van de leden van de Raad van Verzet, en deze heeft mij een brief geschreven, waarin hij zei: dit is beslist niet het geval; er zitten communistische leden in, maar dit is niet de politiek van de R.V.V. en wij moeten trachten, dat er uit te krijgen. Ik herinner mij, dat ik hem in April opnieuw heb geschreven om te zeggen: de geruchten houden aan en ik zou graag weten, hoe het precies ligt. Ik heb hierop nooit antwoord gekregen en ben pas na de bevrijding op de hoogte gekomen van de juiste samenstelling.

95547. De **Voorzitter**: Is uw contact met de B.S. in Rotterdam nogal vlot verlopen?

A. Zeer vlot, als u de situatie in aanmerking neemt. Ik heb nog eens mijn oude telegrammen nagekeken en heb bemerkt, dat ik heb geseind, dat de samenwerking in Rotterdam goed was, zich goed begon te ontwikkelen — natuurlijk waren er moeilijkheden —, en dat ik zeer verwonderd was over het telegram van de Prins en dat van *Eisenhower*, die dreigde een liaison-officier te zenden.

95548. De **Voorzitter**: Werkte u ook samen met de K.P.?

A. De samenwerking met de K.P. was heel goed, evenals die met de top van de O.D. Wij hebben werkelijk de zaken eerlijk verdeeld en gezamenlijk besloten over de verzetsacties en de objecten, die onder handen zouden worden genomen, besproken en verdeeld.

95549. De **Voorzitter**: Van bepaalde grote moeilijkheden in die organisaties kan men dus niet spreken?

A. Er zijn wel moeilijkheden geweest, maar over het algemeen was de toon zeer kameraadschappelijk.

95550. De **Voorzitter**: Heeft u ook iets gemerkt van de moeilijkheden tussen de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten en *Jan Thijsen*?

A. Ja, zeer veel. *Jan Thijsen* heeft de verschillende brieven — ik weet niet, of u ze ontvangen heeft; de brieven van 24 en 26 October zijn blijkbaar zoek — in mijn hoofdkwartier geschreven. Ik heb ze bij me; u kunt ze wel ter inzage krijgen.

Dit zijn de brieven van 24 en 26 October, die uiteraard zeer veel stof hebben doen opwaaien. Ik heb hierover met *Frank* van de K.P. gepraat. Op dat ogenblik heeft de samenwerking in Rotterdam wel even gehokt, omdat men de samenwerking met de R.V.V. wilde stopzetten.

95551. De **Voorzitter**: Wat is uw visie op dit conflict?

A. Ik ben niet bij de bespreking geweest, waarvan u in die brief de bevestiging vindt. Naar mijn mening is hier inderdaad te hard opgetreden en zou een poging om *Lange Jan* en *Frank* tot elkaar te brengen en dezen voor het verzetswerk te behouden veel prettiger zijn geweest. Het heeft een grote schok gegeven, toen *Large Jan* van zijn post is ontheven. U zult echter uit de toon van de brief zien, dat de mening van *Lange Jan* over de O.D. en de L.K.P. niet zo prettig was. Overigens blijkt daaruit wel, dat *Lange Jan* de bevelsbevoegdheid van generaal *Koot* volledig erkende.

De **Voorzitter**: Ik geloof, dat wij in het bezit zijn van deze twee brieven. Het schema hebben wij niet.

A. Het schema vindt u gedeeltelijk terug in de brief van 24 October.

95552. De **Voorzitter**: Ik geef u hierbij deze brieven terug. Door een getuige is verklaard, dat Jan *Thijssen* wat moeilijk was in de omgang, waardoor er gemakkelijk conflicten ontstonden. U hebt hem van nabij meegemaakt. Het lijkt mij billijk hierover van verschillende zijden een mening te horen.

A. Ik kan het mij voorstellen, maar in Rotterdam heb ik er niets van gemerkt. Ik weet echter niet, of hij met velen van ons in aanraking is geweest, maar onze verhouding was zeer prettig.

95553. De **Voorzitter**: Is de arrestatie van Jan Thijssen nog van invloed geweest op het contact tussen Rotterdam en Amsterdam?

A. Dat is volledig verbroken. Vóór die tijd had ik ook geen contact; dat liep over Lange Jan. Wij hadden verbinding met het centrum van de R.V.V. Daarvan kregen wij eerst het geld. Ook met dat centrum hebben wij geen contact meer gehad. Wij hebben wel geprobeerd dat weer te krijgen, maar het is niet gelukt.

95554. De **Voorzitter**: Hebt u een visie op de arrestatie van Jan Thijssen? Wij trachten ons een zo goed mogelijk beeld er van te vormen door dit te reconstrueren uit de verschillende mededelingen.

A. Eigenlijk heb ik daarop geen visie. Pas later wisten wij, dat hij was gearresteerd. Hij was op weg naar Rotterdam en wij verwachtten hem wel. Na de razzia's, toen wij enige tijd van de kaart zijn geweest, hebben wij dit pas gehoord. Ik wist, dat deze zaak in behandeling was; er zijn telegrammen over gewisseld met Hoogeweegen. Wij hadden geen idee, dat er van verraad sprake was. Mijn mening over een aantal mensen heb ik later moeten herzien, ook die over Ab *Verstraten*, die mijn collega in den Haag was. Op dat moment had ik echter geen idee van verraad.

95555. De **Voorzitter**: U hebt het dus uit latere mededelingen vermoed. Of hebt u enige aanknopingspunten, welke u daaromtrent meer zekerheid geven?

A. Neen. Uit uw verhoren heb ik dit gezien en ik heb het uiteraard ook vernomen van de heer *Hoogeweegen*, die na de bevrijding zeer intensief heeft getracht hierin opheldering te brengen. Zelf heb ik in dezen geen visie. Kort na de bevrijding heb ik het land verlaten en heb er verder nooit meer iets van gehoord.

95556. De heer **Stokvis**: Dat herzien van uw oordeel omtrent bepaalde personen was in ongunstige zin?

A. Wat Ab *Verstraten* betreft wel.

95557. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn naam was, meen ik, Brinkman en hij is doodgeschoten in de Javastraat.

h. Verschillende malen heb ik contact met hem gehad. Zijn samenwerking met Rotterdam was voorbeeldig. Er was een geregelde koeriersdienst tussen den Haag en Rotterdam. Als wij iets te kort kwamen, b.v. bonkaarten, was Ab *Verstraten* altijd bereid iets te doen. Hij is nooit op ons hoofdkwartier geweest. Wij ontvingen hem wel. Het was voor mij een grote desillusie, toen ik dit naderhand vernam.

95558. De **Voorzitter**: Meent u, dat het van nut kan zijn, wanneer u nog enige aanvulling geeft op hetgeen wij thans hebben besproken?

A. Ik geloof, dat u de meeste dingen reeds hebt gevraagd.

Ik hoop, dat u heeft begrepen, dat de R.V.V. in Rotterdam een volkomen alleenstaande organisatie was na de arrestatie en zich met niemand uit de R.V.V. elders heeft bemoeid. Hij heeft helemaal gewerkt in het kader van de B.S. en de andere verzetsorganisaties.

In de verschillende verhoren, die ik heb gelezen, kwam dit eigenlijk niet tot uiting en daarom ben ik blij, dat ik dit kan recht zetten. Verschillende mensen in Rotterdam vonden het niet prettig, dat dit niet bekend was.

De **Voorzitter**: Deze zaak is pas grondig aan de orde bij het werk voor dit onderdeel van onze taak.

95559. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U heeft het gelezen in het deel van het Engelse werk en dit betrof hetgeen van Londen hierheen is gestuurd. Hetgeen wij nu doen, is juist het omgekeerde. Indertijd is over het eigenlijke inlichtingenwerk slechts bijkomstig gesproken.

A. Ik heb gemeend het anders te moeten zien in de verhoren over de verbindingen. Daarin kwam het gehele werk van Rotterdam niet tot uiting.

95560. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het ging toen om de verbindingen van Engeland met hier.

A. De verbindingen van hier uit betreffen de radiodienst en de R.V.V. in Rotterdam, die steeds in één hand zijn geweest.

95561. De **Voorzitter**: Vindt u het van belang, over de radiodienst van Rotterdam nog iets te vertellen, omdat deze praktisch één geheel daarmee heeft uitgemaakt?

A. Ik kan u alleen zeggen, dat de radiodienst van Rotterdam en de R.V.V. uiteraard ook hun eigen inlichtingendienst hadden. Ik heb mij niet gewaagd op militair terrein, tenzij het werd gevraagd.

De radiodienst heeft de laatste tijd gewerkt voor alle groepen en hij gaf ook berichten, waarvoor ik niet verantwoordelijk was. Wij hebben ons hoofdzakelijk beperkt tot economische mededelingen, zoals die over de toestand van de haven, van de blokkadeschepen en van het lichtmateriaal. Dit werd ons wel gevraagd en voor zover het niet werd gevraagd, hebben wij het toch doorgegeven.

95562. De **Voorzitter**: Heeft u daarop ook enige reacties gekregen?

A. Ik weet, dat ze goed zijn doorgelopen, want ik heb later in Londen de telegrammenbundel gezien.

Wij hebben met Londen slechts kunnen werken tot eind Januari, want toen werd onze zender gepeild, maar de binnenlandse zender van Lange Jan heeft tot 9 Mei gewerkt.

De reactie was natuurlijk betrekkelijk summier. Wij kregen wel eens een enkele vraag, maar dit is in totaal slechts zevenmaal gebeurd.

95563. De heer **Stokvis**: U vond dit dus niet zo bevredigend?

A. Inderdaad. Dat ik dingen seinde, die men in Londen niet zo belangrijk achtte, kan ik mij voorstellen, maar ik had graag gezien, dat zij mij dat hadden laten weten en hadden gezegd: schei er mee uit!

Ik achtte het van belang, dat men wist, dat de Waterweg steeds dichtter kwam te liggen. Ik seinde precies: de vaargeul is nog 100 meter open, de vaargeul is nog 90 meter open of die en die schepen liggen daar en daar klaar om tot zinken te worden gebracht. Eenmaal is op een van mijn telegrammen gereageerd en dat gaf de gehele organisatie weer moed. Dat was, toen een van de in aanbouw zijnde casco's werd gesleept naar Vlissingen om in de Schelde tot zinken te worden gebracht, ten einde deze te blokkeren. Wij hebben de route opgegeven en de volgende dag vernamen wij, dat deze sleep bij 's-Gravendeel was gemittraileerd en zijn weg niet had kunnen vervolgen.

Zo iets was voor de gehele organisatie een prikkel om door te gaan. Mijns inziens heeft men ons veel te veel laten seinen, zonder te antwoorden, of het hen interesseerde.

95564. De **Voorzitter**: Hebt u een indruk, hoe veelvuldig het seinen van uw zijde is geweest? Een paar keer is er toch reactie op gekomen?

A. Dat zijn honderden telegrammen geweest over alle mogelijke onderwerpen. Er kwamen tussen door dienstelegrammen over afwerpterrinen e.d.

95565. De **Voorzitter**: Op die honderden telegrammen hebt u dus maar een enkele maal een reactie gehad?

A. Hier hebt u de reactie op de vragen, welke wij hebben gekregen over ons werk in zake de havens. Daar staat het tienvoudige tegenover van wat is uitgegaan.

95566. De heer **Stokvis**: Taxeert u het op 10 pct.?

A. Neen. Als u ziet het aantal telegrammen, dat is uitgegaan...

95567. De heer **Stokvis**: Ik tel 7 telegrammen, die zijn binnengekomen.

A. Ik geloof, dat er 2 telegrammen bij zijn, die gewijd zijn aan blokkadeschepen. Op ander gebied hebben wij ook telegrammen binnengekregen, ook uit Eindhoven. Wij hebben een liaison-officier bij ons gehad, die was gedropt. Hij kreeg eveneens telegrammen en daarin werden ook wel bepaalde dingen gevraagd. Verder zijn er nog de telegrammen over afwerpterreinen e.d. Als u ziet, wat ik heb gezegd over lichters, sleepboten, enz. en wat ik aan reactie daarop heb ontvangen, dan meen ik, dat men eerder had moeten zeggen: Schei er maar mee uit.

95568. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn er apart mensen voor uw dienst gedropt?

A. Ja.

95569. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn zij niet gepakt?

A. Onze liaison-officier is gepakt tijdens de razzia's en is haar Duitsland gevoerd. Hij is goed teruggekomen. Dat was *Koos Mulholland*. Verder was er voor ons gedropt een wapeninstructeur, die

goed werk heeft gedaan en zijn eigen code had. Verder heb ik ook *Bunk* bij mij gedetacheerd gehad,

95570. De **Voorzitter**: Dat is toch in later tijd geweest?

A. Neen. In de eerste tijd. Ik meen, dat hij in October of November is overgeplaatst. Daarna heb ik nooit meer iets van hem gehoord. *Koos Mulholland* is tot de razzia's bij ons geweest en daarna is nog die wapeninstructeur gekomen.

95571. De **Voorzitter**: Meent u hiermede in het kader van deze besprekingen alles te hebben toegelicht?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

TH. A. W. RUYS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. HENDRIK JAN REININK,

oud 50 jaar, wonende te 's-Gravenhage, secretaris-generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Hij legt de belofte af als getuige.

95572. De **Voorzitter**: Het eerste punt, waarover wij met u zouden willen spreken, is de totstandkoming van het eerste driemanschap van de Nederlandse Unie. U bent hierbij in de aanvang, meen ik, betrokken geweest en ik zou gaarne een klein exposé van de ontwikkeling van u hebben.

A. Het is wat moeilijk, dit na 12 jaar nog precies weer te geven, maar één van de aanvangspunten is wel geweest de Nederlandse Gemeenschap. Hiernaast stonden Brabantia Nostra en andere bewegingen, maar de Nederlandse Gemeenschap, die op Woudschoten voornamelijk haar oorsprong heeft gevonden, heeft vóór de oorlog al gewerkt en in Mei 1940 haar laatste vergadering gehouden in het Kuyperhuis. Hier is gezegd, dat, wanneer iets als de Nederlandse Unie zou tot stand komen, de Nederlandse Gemeenschap daarin zou opgaan. Daarop is een eerste vergadering, althans een vóór-bespreking, gehouden op het Ministerie van Onderwijs.

95573. De **Voorzitter**: Kan dit geweest zijn op 6 Juli 1940?

A. Dat is mogelijk; ik durf het echter niet zeggen. In ieder geval was het eigenlijk meer een soort van bijeenkomst van belangstellenden. Er waren veel mensen op die bijeenkomst. Precies weet ik het niet meer, maar er zijn vijf manschappen en 7 mannen geweest en daaruit zijn deze drie mannen te voorschijn gekomen. Vóór die tijd zijn er besprekingen geweest, o.a. met de heer *de Jonge*, voormalig Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

95574. De **Voorzitter**: Dat is toch in een iets later stadium geweest?

A. Ja. Dat is voortgevloeid uit die bijeenkomst, welke op Onderwijs is geweest. U denkt misschien aan de bespreking, waarbij ik tegenwoordig ben geweest, in de Zeestraat in „Excelsior”, met de vertegenwoordigers van de politieke partijen. Hierbij zijn, naar ik meen, de heer *de Quay* en ik geweest. Ik weet niet, of er nog een derde man is geweest.

95575. De **Voorzitter**: Daar zijn geweest 12 vertegenwoordigers van de politieke partijen en verder o.a. de heer *Linthorst Homan*.

A. Uit die bespreking is toen eigenlijk niets voortgekomen. Men vond elkaar niet. Als mijn herinnering mij niet bedriegt, was het zo, dat de vertegenwoordigers van de Nederlandse Gemeenschap of de Nederlandse Unie zich op het standpunt stelden, dat men een program moest hebben en dat de politieke partijen zich op het standpunt stelden, dat men samen een punt van aanraking moest hebben, waarmee men geregeld overleg met elkaar kon voeren.

95576. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het verschil zat dus blijkbaar in de activiteit. De Nederlandse Gemeenschap wilde actief naar buiten treden en de politieke partijen wilden alleen maar meer contact hebben.

A. Het ging er wel degelijk om, dat men een bepaald concreet program wilde hebben, hetgeen door de politieke partijen inoppor-tuun werd geacht. Dat was hoofdzakelijk het verschil van mening.

95577. De **Voorzitter**: Was het niet zo, dat men in de Nederlandse Unie over de ontwikkeling, ook voor de toekomst, enige andere gedachten koesterde dan de politieke partijen?

A. In Woudschoten was al uitgesproken, dat men veel minder scherpe tegenstellingen op politiek gebied wenste dan op dat ogenblik in Nederland bestonden.

95578. De **Voorzitter**: Is op die vergadering van de politieke partijen met de vertegenwoordigers van de Nederlandse Gemeenschap niet ter sprake gekomen en ook een punt van tegenstelling geweest een manifest, dat gepubliceerd zou worden?

A. Naar ik mij herinner, ging het voornamelijk over de inhoud van het manifest. Aan de ene kant wenste men een concreet program en aan de andere kant — men wenste dit niet direct af te wijzen — wilde men gezamenlijk aanrakingspunten hebben, opdat men samen tegen de bezetter zou kunnen optreden. Van het manifest weet ik niets meer; het ging hoofdzakelijk om de inhoud van het manifest.

95579. De **Voorzitter**: Wat is de reden geweest, dat u zich uit deze combinatie hebt teruggetrokken?

A. Er waren twee redenen. In de eerste plaats was er een bepaalde groep, onder leiding van de heer *Roelfsema*, thans wethouder in Groningen, en de heer van *der Willen*, die bezwaren tegen mij had, welke ik niet heb begrepen, en in de tweede plaats, omdat ik met *Linthorst Homan* verschilde van mening over hetgeen wij behoorden te doen en hetgeen wij niet behoorden te zeggen.

95550. De heer **Stokvis**: Kunt u dat meningsverschil ook toelichten?

A. De Rijkscommissaris had een rede gehouden en *Homan* meende, dat daarop moest worden geantwoord door de Unie en met de inhoud van wat hij op dat ogenblik wilde betogen, was ik het bepaald oneens.

95581. De heer **Stokvis**: Was die inhoud te deutschvriendlich of te deutschunvriendlich?

A. Het zou te ver gaan te zeggen, dat de inhoud te deutschvriendlich was, maar ik vond, dat het antwoord er te veel van uitging, dat het een wettige positie was, die de heren daar bekleedden. Dit heeft ook tot gevolg gehad, dat ik nooit lid ben geweest van de Unie.

95582. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Toen u uittrad, was het nog niet de Unie, maar de Nederlandse Gemeenschap?

A. Ja.

95583. De **Voorzitter**: Hebt u ook een indruk over de vraag, in welke politieke kringen de Unie de meeste aanhang had?

A. Het lag heel verschillend. In Brabant was een heel sterke Katholieke aanhang en hier had ik de indruk, dat, uitgezonderd de anti-revolutionnaire kring, toch overal deze gedachte vrij sterk leefde.

95584. De **Voorzitter**: Hebt u ook weleens bespeurd, gelijk ons wel is medegedeeld, dat men algemeen de indruk had, dat de oude politieke partijen eigenlijk vieux jeu werden geacht?

A. Ja, dit is op Woudschoten altijd sterk betoogd. *Verkade* heeft in „De Groene” nog eens een artikel daarover geschreven onder de titel van „Onvoldaan”, of zo iets.

95585. De **Voorzitter**: Is u ook bekend, dat de Unie heeft getracht een contact te hebben met de secretarissen-generaal?

A. Ja, dit heeft onmiddellijk bestaan, namelijk met Snouck *Hurgronje*. Het werd door de secretarissen-generaal op prijs gesteld, dat de Unie werd opgericht.

95586. De **Voorzitter**: Er was toen ook nog een Politiek Convent. Ik krijg weleens de indruk, dat het contact met het Politiek Convent veel minder sterk was dan dat met de Unie.

A. Ik geloof, dat er wel contact is geweest met Snouck *Hurgronje*; ik kende die mensen ook wel.

95587. De **Voorzitter**: Hebt u, achteraf gezien, de indruk, dat het werk van de Unie wel van belang is geweest?

A. Ja, ik geloof, dat de mensen uit het veld waren geslagen en de behoefte hadden, ergens een steunpunt te vinden, al was het maar een schijn-steunpunt. Wanneer dit niet was gebeurd, zou wellicht de beweging van de N.S.B. en die van *Arnold Meijer* een veel grotere omvang hebben gekregen.

95588. De **Voorzitter**: U hebt niet de indruk, dat dit een bezwaar was voor de ontwikkeling van het verzet in meer enge zin?

A. In de bezetting heb ik nogal eens iets van het verzet gemerkt, maar ik heb geen enkel ogenblik het gevoel gehad, dat dit werd belemmerd door het werk van de Unie.

95589. De **Voorzitter**: U is in 1942 toch ook lid geweest van het comité-Scholten?

A. Ja, tot 1945.

95590. De **Voorzitter**: Kunt u een kleine uiteenzetting geven, wat dit comité zich ten doel stelde?

A. Dat is een van de vragen, die ik mij de laatste dagen ook heb gesteld. Het was meer een discussiegezelschap over wat op dat ogenblik nuttig was om te doen dan dat het, zoals ik het nu nog zie, een vaste lijn volgde. Zijn uit het comité-*Scholten* niet twee afgevaardigden aangewezen voor het Vaderlands Comité?

95591. De **Voorzitter**: Men heeft verschillende pogingen gezien van verschillende groeperingen, die zich ten doel stelden een eventuele vacuumperiode op te vullen. Stelde het comité-Scholten zich dit ook voor ogen?

A. Dat herinner ik mij niet meer. Ik weet wel, dat het Vaderlands Comité zich dit voor ogen stelde.

95592. De **Voorzitter**: Heeft dit getracht een schakel te leggen met de Nederlandse Unie?

A. Ik heb slechts een bijzonder vage voorstelling van onze bijeenkomsten met de heer *Scholten*. Ik kan het bepaald niet zeggen. Alles, wat het Vaderlands Comité betreft, heb ik aan de heer *Donner* gegeven.

95593. De **Voorzitter**: Later zijn gekomen het Groot Burgerlijk Comité en het Nationaal Comité. Kunt u ons over de ontwikkeling daarvan iets mededelen?

A. Dat is allemaal ontstaan in de gedachte van het comité-*Scholten* en het Vaderlands Comité. Wij waren er van op de hoogte. Ik herinner mij, dat ik verschillende mensen hierover gesproken heb en dat geschiedde in de gedachte van de opvulling van het vacuum, waarover u sprak, dus voordat de Vertrouwensmannen waren aangewezen.

95594. De **Voorzitter**: In uw tijd hebben van het Vaderlands Comité deel uitgemaakt de heren Drees, Donner, Kolfshoten, van *der Mandele* en u.

A. Ja. Er was een comité van vijf en dat kwam elke week bijeen op Zaterdag.

95595. De **Voorzitter**: Wat was de aard van de behandelde onderwerpen?

A. Er zijn verschillende onderwerpen behandeld, b.v. zaken, waarin voorzien moest worden na de oorlog. Een van de punten van ver-

schil, die ik mij het beste herinner, was de kwestie van de radio, nl. hoe die zou moeten functioneren na de oorlog. Prof. Oranje heeft dikwijls de vergaderingen van het comité bijgewoond. Ik herinner mij, dat de heer *Donner* verschillende ontwerpen heeft gemaakt, die daar in discussie zijn geweest. Er is dikwijls gediscussieerd over maatregelen, welke na de oorlog zouden moeten worden genomen. Verschillende malen zijn er berichten opgesteld, die naar Engeland moesten worden gezonden. De onderwerpen, die daar behandeld zijn, zullen waarschijnlijk wel te vinden zijn in de aantekeningen, welke gemaakt zijn van de vergaderingen van het comité.

95596. De **Voorzitter**: Zijn de berichten, die naar Londen gingen, goed overgekomen en hebt u daarop reactie ontvangen?

A. Wij hebben toentertijd dikwijls de indruk gehad, dat het niet zo vlot ging, als wij meenden, dat het behoorde te gaan. Er werd toen nogal eens dikwijls over geklaagd, dat o.a. de O.D. de berichtgeving zou censureren. Of het waar was, weet ik niet, maar wij dachten het toen.

95597. De **Voorzitter**: Maar dan kwam het toch wel in Londen? Of heeft u uit Londen daarover weinig gehoord?

A. Heel weinig.

95598. De **Voorzitter**: Maar u weet toch wel, dat het er is gekomen?

A. Wij wisten toen niet, dat onze berichten allemaal doorkwamen. Wij hadden weleens het gevoel, dat zij niet doorkwamen, omdat wij niet veel reactie kregen.

95599. De **Voorzitter**: Hoeveel reactie was het? Schat u het op 5 of 10 %?

A. Heel weinig. Praktisch gesproken, was er geen reactie.

95600. De **Voorzitter**: Ging het allemaal langs de O.D.?

A. Gedeeltelijk. Daarnaast was er ook de Zwitserse weg.

95601. De **Voorzitter**: Heeft u ook nog contact gehad met de verzetsbeweging?

A. Ik heb verschillende contacten gehad, voornamelijk in de kunstenaarswereld. Toen de Cultuurkamer is ingesteld, is onmiddellijk een comité tot stand gekomen. Aan de ene kant hebben wij een commissie ingesteld om de kunstenaars, die niet in de Cultuurkamer wilden gaan, financieel te steunen. Hierin zou *van Royen* van de P.T.T. komen, maar deze is in het begin al opgepakt en gestorven. Daarop is er een periode geweest, waarin ik met de heer *van Gelder* heb gezorgd, dat het geld er kwam.

Wij hadden een contactpunt in Amsterdam bij de heer *van Heusden* en deze fungeerde weer als distributie-orgaan. Aanvankelijk ben ik en later is de heer *van Schellen* nogal eens daarheen gegaan.

Met de professorenwereld heb ik doorlopend contact gehad. In de verschillende plaatsen hadden wij iemand, die trachtte zo goed mogelijk te zorgen voor een juiste verhouding van de academische wereld. In Augustus 1940 heb ik de rectoren van de universiteiten, die allemaal nog goed waren, bij elkaar gehad en een jaar later, toen er andere dan goede hoogleraren kwamen, hebben wij een commissie gevormd, waarin zaten *Schermerhorn*, van der Leeuw, Kruijt, Harting en Baas Becking uit Leiden.

95602. De **Voorzitter**: U sprak over steun aan kunstenaars, die niet bereid waren tot de Cultuurkamer toe te treden. Welke omvang heeft dat gehad?

A. Wij hadden f 8000 in de maana nodig en dat was in het begin wel te doen, maar in een veel later stadium, toen wij aan het einde van ons latijn kwamen, ben ik in contact gekomen met de heer *van Hall* van de R.V.V. Dat was in 1944.

95603. De **Voorzitter**: U hebt dus wel over voldoende middelen kunnen beschikken om dit op een redelijke wijze te kunnen voortzetten?

A. Ja. Daarnaast was er een comité, waarin zitting hadden de heren *Sandberg*, *Voskuil*, *Bertus van Lier* en *Carpentier*, die zich altijd op het standpunt stelden: Wanneer er iets gaat gebeuren, dat verder gaat in de richting van geestelijke dwang dan de Cultuurkamer, dan zullen wij hiertegen optreden. Veel is er niet gebeurd, aangezien van Duitse zijde geen verdere maatregelen op dit gebied zijn getroffen.

95604. De heer **Stokvis**: Tot hoeveel mensen strekte zich deze steun uit?

A. Ik meen tot 120 mensen. Ik meen, dat de heer van *Heusden* uit Amsterdam u daarover wel inlichtingen kan geven. Hij was hoofd van het distributieapparaat.

95605. De **Voorzitter**: Weet u van het volgende ook iets? Het Nationaal Comité was opgerold en toen is er een telegram uit Londen gekomen — dit was van Mei 1943 —, waarbij een nieuw comité in het leven werd geroepen, alleen met een adviserend karakter.

A. Dat laatste weet ik niet. Ik weet, dat er uit Londen is aangedrongen op een nieuw Vaderlands Comité, in de plaats van dat, hetwelk opgepakt was. Ik wist niet, dat men daaraan bepaald een adviserend karakter wilde geven.

95606. De **Voorzitter**: Het week in zoverre van de vorige instructie af, dat het een adviserend karakter moest hebben.

A. Ik weet niet, wat de bedoeling daarvan is geweest. Die instructie kende ik niet.

95607. De **Voorzitter**: Bekijkt u dit telegram eens; misschien herinnert u zich daarvan dan iets.

A. Is dat van 1943?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, dat staat mij niet voor de geest.

95608. De **Voorzitter**: Hoe kwamen de adviezen, welke u de Regering verstrekte, tot stand?

A. Die kwamen van de heren Drees, *Donner*, Kolfshoten, van der *Mandele* en van de politieke partijen. Deze problemen werden ook besproken in het comité-Scholten. Uit dit comité zijn ook verschillende adviezen gekomen. Het was een gedachtenwisseling van mensen uit het comité-Scholten met de politieke partijen, die plaats vond in de kleine kring van personen, die in het Vaderlands Comité zaten.

95609. De **Voorzitter**: Na de oprichting van de Grote Adviescommissie is het College van Vertrouwensmannen veranderd. Hoe was toen de aard van de werkzaamheden?

A. Wij hebben doorvergaderd en zeiden: Wij zullen zien, wat er moet gebeuren, en laten wij doen, wat er gedaan moet worden. Ik heb in die tijd ook de vergaderingen van de G.C. van de illegaliteit meegemaakt, wanneer zij in dubbele getale vergaderde in Amsterdam.

95610. De **Voorzitter**: Dan wilde ik u nog iets vragen over de periode, dat u waarnemend secretaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is geweest, kort nadat prof. van *Poelje* is weggegaan. Dit was dus een periode, waarin het burgerlijk gezag door *Seyss-Inquart* werd uitgeoefend. Hoe zag u toen de positie van een secretaris-generaal?

A. Als buitengewoon onplezierig.

Ik heb mij er dikwijls over verbaasd, dat men toen aan mij is gekomen, omdat ik zo kort in het Ministerie was. Ik heb de reden pas na de oorlog gehoord. De oudste afdelingschef was getrouwd met een Engelse vrouw en die is naar de heer *Tenkink* gegaan en heeft de aandacht op mij gevestigd, omdat hij liever wat op de achtergrond bleef. Ik ben toen op zijn plaats gekomen.

95611. De **Voorzitter**: Hoe lang hebt u die functie uitgeoefend?

A. Een maand of drie.

95612. De **Voorzitter**: Toen kwamen Goedewaagen en van *Dam*?

A. Ja. De moeilijkheid is ontstaan door de wens van *Wimmer*, dat ik een proclamatie zou richten tot de Nederlandse onderwijskrachten. Ik heb hiervoor ook een ontwerp gemaakt, maar van Duitse zijde is dit toen veranderd en daarop heb ik gezegd, dat ik het best vond, als zij hun bericht stuurden of ik het mijne, maar niet, dat ik het hunne zou sturen.

95613. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Kreeg u toen bot. weg uw ontslag?

A. Het is inderdaad zonder veel plichtplegingen gebeurd, niet door *Wimmer*, maar door *Schmidt*. Deze heeft mij gevraagd, of ik

niet directeur-generaal van de afdeling Kunsten wilde worden onder *Goedewaagen*, die daarvan overigens niets wist. Ik heb daarvoor bedankt.

95614. De **Voorzitter**: Hoe zag u de figuur van de secretaris-generaal onder die verhoudingen? Prof. van *Poelje* heeft weleens gezegd: ik zag het zo, dat wij eigenlijk twee heren moesten dienen. Zag u het ook zo, dat u zegt: wij waren de facto in dienst van het Duitse bestuur?

A. Neen, dit laatste gevoel heb ik bepaald niet gehad. Ik heb het bepaald gezien als een Nederlandse mogelijkheid om toch ergens nog iets zelfstandigs te doen.

95615. De **Voorzitter**: Meent u ook, dat de secretarissen-generaal eigen initiatieven hadden te nemen op wetgevend gebied in deze situatie?

A. Ik ben, geloof ik, nooit in concreto voor deze vraag gesteld en het is achteraf erg moeilijk, daarover iets te zeggen. Ik geloof niet, dat ik het onjuist zou hebben gevonden dit te doen, wanneer het Nederlandse belang, zoals wij het zagen, het zou hebben meegebracht.

95616. De **Voorzitter**: Zijn er nog mededelingen, die u verder in dit verband van belang acht?

A. Ik heb mij de laatste dagen afgevraagd, wat er allemaal is gebeurd. Een van de bijzondere dingen was het bezoek, dat wij in April of Mei 1944 ten huize van von *Görschen* hebben gehad van von *Trott*, een van de mensen, die betrokken waren in het complot tegen Hitler. Wij hebben toen met z'n drieën — de heer van *Roijen*, de tegenwoordige ambassadeur in Washington, *Conny Patijn* en ik — daar de heer von *Trott* ontvangen.

Hij deelde mede, dat de aanslag op Hitler binnenkort zou plaats hebben en wilde weten hoe de reactie van Nederland zou zijn, wanneer Duitsland van Hitler zou zijn verlost. Hij deed een beroep op ons om invloed uit te oefenen op de Nederlandse Regering, dat deze een andere houding zou aannemen tegenover dit nieuwe Duitsland, dan tegenover het Duitsland van *Hitler*.

95617. De **Voorzitter**: Hoe was de reactie op dit verzoek?

A. Dat was weinig positief. Wij hebben ons daarbij zeer op de vlakte moeten houden, zolang wij geen gelegenheid zouden hebben gehad de vraag aan de Nederlandse Regering voor te leggen, zoals ons was verzocht. Dit was Mei 1944.

95618. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U wilde zeker eerst het resultaat van deze poging afwachten?

A. Wij hadden geen bevoegdheid te verklaren, welke het standpunt van de Nederlandse Regering zou zijn. Wij waren echter bereid het bericht over te brengen en als vraag aan de Nederlandse Regering voor te leggen.

95619. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Misschien had von *Trott* meer bedoeld, b.v. dat hij meer hulp nodig had?

A. Neen. Dat was het helemaal niet. Zij hadden voldoende mensen en hadden alles voor elkaar.

95620. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was voor beide partijen eigenlijk een gevaarlijke onderneming, hierover te converseren.

A. Von *Trott* zeide: Wij kunnen hierover hier beter praten dan in Berlijn.

95621. De **Voorzitter**: Hebt u de naam *Stähle* in verband hiermede horen noemen?

A. Neen.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

H. J. REININK.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 16 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

MR. DR. KAREL JOHANNES FREDERIKS,

oud 70 jaar, wonende te 's- Gravenhage, oud-secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

95622. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is thans gekomen aan het punt, dat betreft het beleid van de secretarissen-generaal, en wij zouden daarom ook van u gaarne enige inlichtingen ontvangen, ten einde ons een juist beeld te kunnen vormen. Het is niet de bedoeling te treden in de punten, die eventueel door andere commissies of enige rechterlijke instantie zijn vastgelegd, omdat wij over die documentatie reeds beschikken, maar wel om een juist beeld te verkrijgen ook wat het beleid van de Regering betreft.

Ik zou dan willen beginnen u te vragen enkele bijzonderheden te vermelden van de aanvang af van het ontstaan van het college van de secretarissen-generaal, toen de Regering was vertrokken en aan de generaal *Winkelman* het gezag had overgedragen.

A. Zoals u weet, heeft de Regering het land verlaten — nadat zij vijf uur lang gedelibereerd had, of ze dit doen zou — zonder tijd te kunnen vinden met de secretarissen-generaal nog enig contact te hebben, terwijl zij toch moest weten, dat wij direct voor brandende vraagstukken zouden staan, in de eerste plaats wat betreft de verhouding tot de N.S.B., het Jodenvraagstuk en dergelijke meer. Wel waren er de Aanwijzingen van 1937, maar die waren onvoldoende en de Regering kon dit weten, gelet op het optreden van de Duitsers in Rijnland, daarna in Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, waaruit bleek, dat Je Fuhrer zich van tractaten niets aantrok en dat het ongeschreven volkenrecht voor hem nog minder waarde had.

Wij bleven dus achter en hadden een onderhoud met generaal *Winkelman* op de dag, dat de Rijksminister het gezag in handen had genomen. Wij hebben de bijeenkomst in de Ridderzaal dienen bij te wonen, wat voor ons een zeer zware gang was.

95623. De **Voorzitter**: Bedoelt u met de Rijksminister de Rijkscommissaris?

A. Inderdaad, hij was Rijksminister en Rijkscommissaris.

95624. De **Voorzitter**: Nu spreekt u al over de periode na 29 Mei?

A. Ja.

95625. De **Voorzitter**: Toen was natuurlijk uw functie van een enigszins andere aard geworden dan zij daarvoor was, doordat daarvoor generaal *Winkelman* hier was?

A. Ja. Deze heeft ons toen in onze functie gelaten. Toen op 29 Mei de overname kwam van het gezag, hadden wij op die namiddag een onderhoud met generaal *Winkelman*, die ons op het hart bond, op onze post te blijven. Wij stonden dus daar met aanwijzingen, die niet op die tijd sloegen. Wij hadden geen enkele nadere aanwijzing gekregen en wij moesten dus zelf onze houding bepalen binnen het kader van die aanwijzingen, waarvan de hoofdteener was: loyaliteit tegenover de bezetter. Natuurlijk was dit voor het Departement van Binnenlandse Zaken, dat een politiek binnenlands Departement is, een

uiterst moeilijke taak. Ik heb onmiddellijk als richtlijn genomen, zoveel mogelijk leed voor het Nederlandse volk te voorkomen of te beperken. Ik heb daarbij aanstonds overleg gepleegd met de Commissarissen in de provincies; elke veertien dagen riep ik hen samen, om zoveel mogelijk één lijn te trekken en ons „aan elkaar te laven" in die tijd. Zo heb ik ook van het begin af voortdurend contact gehouden met de burgemeesterskringen. Ik stelde mij steeds op dit standpunt: wij moeten aan de touwen blijven. Van de eerste bespreking in een burgemeesterskring — het was in Zeeland — af heb ik als uitgangspunt aangenomen: Duitsland verliest deze oorlog en Engeland wint. Dit was geen wijsheid après coup; het lag voor de hand, omdat hij, die de zee beheerst, de oorlog wint, getuige Engeland tegen *Napoleon*, maar ook, omdat voor mij vaststond, dat Amerika Engeland nooit zou laten neerslaan. Ik heb tegen de burgemeesters gezegd: laten wij trachten het schip, dat ons is toevertrouwd, in veilige haven te brengen. Men vroeg mij altijd: hoe lang duurt het nog?, en dan noemde ik maar een termijn, die nooit uitkwam. De volgende keer zei men dan weer: hoe lang nu nog? Ik stond altijd klaar om raad te geven, bij dag en bij nacht. Het is wel voorgekomen, dat ik door een burgemeester tweemaal op één nacht werd opgebeld met de vraag: Ik zit dáárvóór; wat moet ik doen? En dan gaf ik altijd raad om een bepaalde houding aan te nemen. Wanneer ik met hen aan tafel zat, verzuimde ik nooit de maaltijd te beginnen met een dronk op Hare Majesteit de Koningin. Meerinalen is op mij drang uitgeoefend van Duitse zijde om meer contact te leggen met de N.S.B. Ik heb dit altijd afgeslagen en ik heb ook nooit enige vriendelijkheid van de Duitsers aangenomen. Zij hebben mij daartoe meermalen uitgenodigd, o.a. dr. *Wimmer*, die zeide: het zou goed zijn voor de Nederlandse zaak, indien u nader contact had met *van Geelkerken*. Dit zou dan hebben kunnen plaats vinden bij hem thuis bij een glas wijn. Ik antwoordde, dat dit uitgesloten was en dat ik geen contact met de N.S.B. kon hebben. Toen legde hij zich daarbij neer. Ik heb ook geen enkel contact gehad met de N.S.B. als zodanig. *Mussert* heb ik al die tijd niet gezien, noch iemand van zijn trawanten, behoudens met ir. *Müller* als burgemeester van Rotterdam. Toen het Politieke Staatssecretariaat van de N.S.B. werd ingesteld, heb ik direct gesproken met de commissarissen en de burgemeesters. Ik heb hun gezegd: Gij moogt geen enkel contact hebben met dit secretariaat van de N.S.B. en ik heb hun daarvoor verschillende instructies gegeven. Toen in Zeeland de kwestie van de grenswijzigingen van gemeenten speelde, heb ik de burgemeesters verboden hierover enig contact met de kringleiders van de N.S.B. te plegen. Ik heb ook geweigerd, in enige vorm deel te nemen aan de commissie, welke de Rijkscommissaris wilde instellen voor het bezoldigingsvraagstuk, omdat daarin ook een vertegenwoordiger van de N.S.B. zou zitten. Ik ben naar de Rijkscommissaris gegaan en heb gezegd: Wanneer u een lid van de N.S.R. officieel zitting geeft in die commissie, neemt Binnenlandse Zaken daaraan geen deel. Ik heb geweigerd ir. *Müller*, die door de Rijkscommissaris was ingeschakeld als toezichhouder op de N.S.B.-burgemeesters, dat toezicht over te geven. Ik heb integendeel meermalen N.S.B.-burgemeesters bij mij op het matje geroepen. Een éclatant geval was dat van de burgemeester van Eindhoven, die een zeer ruw heer was en die mij een brief had gestuurd, welke mij niet aanstond, daar hij mij niet respecteerde als hoofd van het bestuursapparaat. Ik vroeg hem: hebt u die brief zelf geconcipeerd of hebt u opdracht gegeven en hem niet gelezen, vóórdat u hem tekende; nermt u hem voor uw verantwoording? U zoudt een dergelijke brief ook niet schrijven aan uw leider; ik weiger van u pertinent een brief te ontvangen, welke in een dergelijke toon is gesteld; u kunt gaan. Hierover zoudt u mr. *Kan* kunnen horen, die dit onderhoud heeft bijgewoond. Ik heb ook geweigerd met ir. *Müller* enig zakelijk onderhoud te hebben over onderwerpen, die andere gemeenten aangingen. Ik heb ten aanzien van de rechtspositie van ambtenaren...

95626. De **Voorzitter**: Misschien mag ik u even onderbreken? Ik zou voor de goede gang van liet geheel het op prijs stellen, als ik u over enige punten tevoren enige vragen mocht stellen. Ik vroeg

reeds: Wat zag u als rechtsgrondslag voor het optreden van het college als zodanig na 79 Mei? Wilt u mij hierop antwoorden, voordat wij verder spreken over de uitwerking van uw beleid?

A. Daarvoor kan ik geen andere rechtsgrond vinden dan de opdracht van generaal *Winkelman* om verder ons beleid door te voeren en wel zoals dat in het belang van het land wenselijk was. Men kan daarvoor de rechtsgrond aanvoeren, die in vredetijd ook bestond, nl. dat, als de Minister met verlof was, de secretaris-generaal de leiding van het Departement had; een andere rechtsgrond is niet te vinden.

95627. De heer **Stokvis**: De Voorzitter bedoelt de rechtsgrond qua talis.

A. Die rechtsgrond bestond niet, maar wij hadden aangenomen elkaar in de zware strijd te steunen. Tevoren bestond het college van de secretarissen-generaal, maar dit was een college, dat alleen optrad, als de Minister een advies te vragen had. Deze vragen en adviezen waren van uiterst gering belang. Ik herinner mij de laatste bijeenkomst, die gehouden werd vóór het uitbreken van de oorlog. De voorlaatste had de werkvrouwen betroffen en haar taak, de vraag of wij daarmee zouden doorgaan dan wel het schoonmaken zouden opdragen aan een soort van schoonmaakinrichting.

95628. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zoals de Cemsto bij voorbeeld?

A. Inderdaad. Toen kwam de laatste bijeenkomst, die liep over het kostuum van de boden, toen zei één van mijn ambtgenoten: Het doet mij genoeg, dat het college in de achting van de Minister stijgt, want de voorlaatste maal liep het over de werkvrouwen en nu zijn wij opgeklommen tot de boden.

Een andere reden van bestaan was er voor het college van secretarissen-generaal niet.

95529. De **Voorzitter**: Mr. *Scholtens* heeft in de uitgave „Onderdrukking en Verzet” geschreven, dat na 29 Mei de rol van de secretaris een geheel andere werd. Hij zegt: Van hoofdamtgenoten werden ze feitelijk Minister, zij het zonder verkeer met Kroon en Parlement. Wat derkt u daarover?

A. Dat is inderdaad juist. Zo drukte Minister *Beel* zich ook uit, toen hij mij mijn ontslag mededeelde. De huidige Voorzitter van de Tweede Kamer gaat nog verder. Die zegt in zijn brochure: de secretarissen-generaal waren niet alleen in feite, maar ook rechtzins minister. Inderdaad moesten wij ook wel als zodanig optreden en de verantwoordelijkheid daarvoor aanvaarden.

95530. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking in het algemeen met de Duitsgezinde en de NSB.-secretarissen-generaal?

A. In het begin was er absoluut geen zo gerichte secretaris-generaal. Pas later is het begonnen. Toen mr. *Snouck Hurgronje* als voorzitter was afgetreden, werd ik zelf door mijn ambtgenoten als voorzitter aangewezen. Ik heb daarna nog enkele bijeenkomsten gehouden, maar verder bepaalden wij ons tot bijeenkomsten van de oude secretarissen-generaal, waarbij alleen van tijd tot tijd prof. *van Dam* werd toegelaten, die een betrouwbaar man was en van wie wij niet konden denken, dat hij ooit enig verraad zou plegen.

95631. De **Voorzitter**: Wat voor opvatting had men in Duitse kringen van de secretarissen-generaal? Ik heb weleens de indruk gekregen, dat men hen meer zag als de Staatssecretaris, zoals zij die kenden, dan als de secretarissen-generaal, zoals wij die kenden, wat nogal enig verschil betekende.

A. Ik kan hierop moeilijk antwoorden. De mening over de positie van de secretarissen-generaal was onderling wel verschillend. Dr. *Wimmer* oordeelde, dat hij een rechtstreeks zeggenschap had over de secretarissen-generaal. De politieke adviseur van de Rijkscommissaris, de commissaris-generaal *Schmidt*, deelde dit standpunt niet; hij zei: de secretarissen-generaal hebben een zelfstandige functie te vervullen onder toezicht van de Duitse Rijksautoriteit.

95632. De **Voorzitter**: Is over de omschrijving van uw positie weleens een discussie gevoerd tussen u en de Duitse autoriteiten?

A. Neen.

95633. De **Voorzitter**: Was uw standpunt, dat u voortaan ook in andere dan allern administratieve zaken, zoals het vroeger was, leiding had te geven?

A. Inderdaad, bijv. wanneer ik stond voor de positie, waarbij, als ik zelf niet optrad, ik kans had, dat dan de Duitse autoriteiten die zaak ter hand zouden nemen.

95634. De **Voorzitter**: Heeft u over dit soort zaken en andere aangelegenheden weleens behoefte gevoeld, contact te zoeken met het Politiek Convent, dat zich uit de oude politieke partijen had gevormd?

A. Ik kende dit convent niet; ik hoor er nu voor het eerst over. Wel heb ik een onderhoud gehad met de heren *Telders*, *Schouten* en nog een derde en het liep, voor wat mij betreft, over de grenswijzigingen van de gemeenten.

95635. De **Voorzitter**: U herinnert zich misschien ook nog, dat in November 1940 een brief is uitgegaan van het Politiek Convent, gericht aan de heer *Snouck Hurgronje*, die toen nog voorzitter van dat college was, over de opvatting omtrent de taak van de secretarissen-generaal?

A. Ik kende deze brief niet.

95636. De **Voorzitter**: Er werden een paar punten onder de aandacht van de secretarissen-generaal gebracht, o.a. van het Land-oorlogreglement. Men dacht, dat op verschillende punten de lijn niet strak genoeg werd gevolgd.

A. Ja. Het liep voor wat mij betreft over de grenswijzigingen van de gemeenten. In mijn boekje: „Op de bres” heb ik dit punt uitdrukkelijk behandeld.

Ik heb inderdaad van die grenswijzigingen tot stand gebracht, bijv. voor Breda. Andere heb ik op verschillende gronden niet ter hand genomen, o.a. als de naar Londen uitgeweken Regering zich ter zake reeds afwijzend had uitgesproken, bijv. Utrecht en den Haag.

95537. De **Voorzitter**: De zaak ligt altijd anders, wanneer de betreffende maatregelen niet afkomstig zijn van de Duitsers, maar van de secretarissen-generaal, want dezen kwam geen zelfstandig bestuur toe.

Deze mening deelt u dus niet?

A. Tot op zekere hoogte. Wanneer ik, zoals in Leeuwarden, pertinent wist, dat, bij nalaten van de zijde van de secretarissen-generaal, de Duitsers er toe overgegaan, ligt het anders. Dan zou het hek van de dam zijn gegaan. Dit heeft ook bedreigd en wel op een zeer belangrijk punt. Men wilde namelijk — en daarvoor was *Rauter* zeer geïnteresseerd — de grenzen van de provincies veranderen en deze laten overeenkomen met de districten van de gerechtshoven.

Ik heb toen gezegd: Dat dor ik nooit, want dan torn ik aan de historie van ons land; de zeven provinciën en wat er bij gekomen is. Dat heb ik niet gedaan en dr. *Wimmer* heb ik er toe gebracht, dat hij dit weigerde.

95638. De **Voorzitter**: Men zou het zo kunnen stellen, dat, als er een niet te keren drang van de bezetter was om iets te doen, men daartoe wel zou moeten overgaan. Als men echter het initiatief daartoe neemt, is het iets geheel anders.

A. Ik heb dat initiatief juist genomen, omdat anders de druk van de Duitse zijde kwam.

95639. De **Voorzitter**: Dus in al die gevallen, waarin het voor kwam, was druk van de Duitsers ernstig aanwezig?

A. Neen. Niet in al die gevallen, maar wel in een bepaald soort van gevallen, waarop zij aandrongen. Ik heb gemeend die zaken, die inderdaad voor de hand lagen en waarmede de Ministers zich wel konden verenigen, wel ter hand te moeten nemen. Ik heb daarnaast een geval gehad, dat bij de Nederlandse autoriteiten, die hier vóór de bezetting waren, niet eerder ter sprake was gekomen en dat ook niet van Duitse zijde kwam, nl. Barneveld. Ik had, zoals u weet, in Barneveld een aantal Joden kunnen onderbrengen, dank zij de steun van commissaris-generaal *Schmidt*.

95640. De heer **Stokvis**: Hoeveel?

A. Ongeveer 1500. Toen de beschikbare ruimte te klein was geworden, moest er een huis bijkomen en dat huis — ik weet de naam niet meer — was gelegen in de gemeente Ede, doch daar was een N.S.B.-burgemeester. Met *Schmidt* had ik afgesproken, dat ik zelf de gemeente zou uitkiezen, doch dan uiteraard een onder een goede oude burgemeester. Wanneer ik een deel bracht onder een N.S.B.-burgemeester, zou dat mis kunnen lopen en dan zou ik mijn beschermend toezicht op die Joden kwijt zijn. Daarom heb ik een grenswijziging tot stand gebracht, waarbij een stukje van de gemeente Ede werd afgesneden en aan de gemeente Barneveld werd toegevoegd. Dat was een autoritaire daad, die ik echter wel voor mijn verantwoording wilde nemen. Het merkwaardige is, dat ik deze grenswijzigingen zo voorzichtig heb gedaan, dat de Regeringen van ná de bevrijding hierin nooit wijziging hebben gebracht. Wanneer ik enige moeilijkheid zag, deed ik het niet. Ik noem bij voorbeeld het geval Helmond, waarin de Gedeputeerde Staten van Noordbrabant herhaaldelijk zware aandrang op mij hebben uitgeoefend. Het was een precaire greiswijziging en daarom wilde ik het niet doen. Hetzelfde was het geval met Bergen op Zoom — Halsteren.

95641. De **Voorzitter**: De heer *van Poelje* stelde de status van de secretarissen-generaal zo, dat zij na 29 Mei in dienst van de bezetter traden en daarnaast hun Nederlandse functie vervulden, dus eigenlijk twee heren dienden.

A. Dat ben ik niet met hem eens. Wij hadden de Duitse autoriteiten niet te dienen. Zij waren de toezichthouders, dat wij niets deden tegen de belangen van de Duitsers. Verder ging het niet.

95642. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk van de Aanwijzingen, die er bestonden? Gaven die een voldoende mate van richtlijnen — natuurlijk gezien in het licht van die omstandigheden; men kon niet alles voorzien, wat er ging gebeuren —, waarmede men redelijkerwijs goed kon werken?

A. Die Aanwijzingen lieten ontzettend veel te wensen over.

95643. De **Voorzitter**: In welk opzicht?

A. In elk opzicht. Zij waren in het geheel niet berekend op een bezetting als wij moesten doorstaan.

Het enige punt, waaraan wij ons konden en moesten vasthouden, was loyaliteit en loyale medewerking.

95644. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie heeft die Aanwijzingen eigenlijk gemaakt?

A. Dat durf ik niet zeggen; ik ben er zelf niet in gekend. Ik leerde ze pas kennen toen de oorlog uitbrak.

95645. De **Voorzitter**: Is er van Duitse zijde weleens gesuggereerd, dat u geen contact met politieke groeperingen moest onderhouden?

A. Nooit, maar welke groepen bedoelt u? De oude bestaande groepen?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Daar is nooit op gezinspeeld.

95646. De **Voorzitter**: En de verhouding t.a.v. de Unie, hoe lag die?

A. Ik heb geen enkel contact met de Unie gehad. Ik had contact met de voorzitter *Linthorst Homan*. Ik herinner mij de laatste bijeenkomst met de Commissarissen der Koningin, waarbij hij tegenwoordig was, waarop ik hem gezegd heb: *Homan*, doe dat niet, want ik verlies een commissaris en wie moet daarvoor in de plaats komen? Offer dus deze plaats niet op. Ge zijt daar neergezet door H.M. de Koningin en ik vind, dat ge die plaats niet moogt verlaten.

95647. De **Voorzitter**: Heeft u als secretaris-generaal ook geen behoefte gevoeld om met het Politiek Convent contact op te nemen?

A. Dat moest van de andere kant uitgaan. Ik heb daar gestaan als vertrouwensman van de Ministers. Hadden ze er behoefte aan, dan konden ze bij mij komen. Dit is geen ijdelheid, maar ik kende ze als zodanig niet. Tot wie moest ik mij wenden? Ik had genoeg aan het contact met de commissarissen, met wie ik om de 14 dagen samenkwam, en met de burgemeesters.

95648. De **Voorzitter**: Maar heeft deze brief, die was ondertekend door de heren *Colijn*, *Slingenberg*, de *Zeeuw*, *Schouten*, *Joekes*, van *Walsum*, *Vorrink*, *Telders* en *Rutgers*, geen onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Voor zover mij bekend nooit. Ik ken deze brief niet, ik heb hem nooit gezien.

95649. De **Voorzitter**: Is hij ook niet door de heer *Snouck Hurgronje* ter sprake gekomen in het college?

A. Niet waar ik bij was en ik heb er ook nooit van gehoord. Het is ook jammer, dat re het stuk niet aan de secretarissen-generaal hebben toegezonden.

95650. De **Voorzitter**: U zegt, dat u had verwacht, dat van de kant der politieke partijen contact was opgenomen met de secretarissen-generaal en niet omgekeerd. Nu kan ik mij aan de andere kant voorstellen, dat men zou redeneren: Wij hebben er ook wel eens behoefte aan te horen wat er leeft, en dat kan men in het algemeen dikwijls heel goed horen juist van vertegenwoordigers van politieke partijen. Hebt u daaraan nooit behoefte gevoeld?

A. Neen. Ik hoorde van de stemming in het land doordat ik geregeld het land bereisde en met de burgemeesters en commissarissen contact onderhield.

95651. De **Voorzitter**: Wist u van het bestaan van het Politiek Convent iets af?

A. Eerlijk gezegd niet.

95652. De **Voorzitter**: Maar u wist toch, dat de drie heren, die bij u kwamen, leden van de politieke partijen waren?

A. Zeker, dat wist ik.

95653. De **Voorzitter**: Van die mening, die hier nu door deze heren van het Politiek Convent naar voren was georacht, heeft u dus kennis kunnen nemen. Wat denkt u daarvan? Lijkt u juist, wat zij hierin stellen, namelijk, dat zonder volstreekte noodzaak of dwang van de bezetter geen eigen initiatief mocht worden genomen door de secretarissen-generaal?

A. Het is heel moeilijk, dit zo voetstoots bevestigend te beantwoorden. Men moet daarvoor de positie in aanmerking nemen, waarin men tegenover de Duitsers stond. Er deden zich gevallen voor, waarin ik bij bepaalde wensen hinnerzijds reageerde in deze zin: dan moet gij dat zelf maar doen.

95654. De **Voorzitter**: Het gaat meer hierover, of het, wanneer door eigen initiatief van de secretarissen-generaal besluiten of wetten tot stand waren gekomen, omdat men dit zakelijk nuttig vond en het dit misschien ook was, dan juist was dat men in de gegeven situatie als secretaris-generaal zulk een eigen initiatief nam.

A. Dit ben ik volkomen met u eens: dit mochten de secretarissen-generaal niet doen.

95655. De **Voorzitter**: Zijn dergelijke gevallen op uw Departement ook voorgekomen?

A. Neen, zij zijn mij althans niet bekend.

95656. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U had natuurlijk ook kunnen zeggen, dat u verordeningen en wetten kon maken uit hoofde van de opdracht, die u is gegeven bij het vertrekken van de Regering via generaal *Winkelman*. De secretarissen-generaal hebben toen de opdracht gekregen, dit gezag te gehoorzamen en dan verder ook het werk op de Departementen te doen. Daaraan zou men het een en ander kunnen ontleen ter rechtvaardiging van eventuele wetten en besluiten. Nu is het de vraag, of, toen generaal *Winkelman* werd ingerekend en het burgerlijke Duitse gezag kwam, die opdracht nog in deze vorm gold. Ik geloof, dat de heren van het Politiek Convent van mening zijn, dat de secretarissen-generaal zelf geen regelingen konden uitvaardigen. Men heeft zich aan bepaalde zijde op het standpunt gesteld, dat het zonder volstreekte noodzaak ter zijde stellen van het geldend recht op geen enkele wijze is te rechtvaardigen. Men zou natuurlijk kunnen stellen, dat het wel te rechtvaardigen was, omdat de bevoegdheid was overgedragen door *Winkelman* en de uitvoering lag in handen van de secretarissen-generaal. De secretarissen-generaal hadden zich de vraag kunnen stellen: kun-

nen wij dat blijven doen, d.w.z. niet alleen het bestuur van de Departementen blijven voeren, maar ook de positie vervullen, die ons is opgedragen door de Ministers en later nog eens door de gehele Regering. Kon men dit nu zo voortzetten, nu hier een burgerlijk gezag was gesteld boven hen, iets, dat in bezettingstijd nooit had plaats gehad en nooit was voorzien?

A. In Noorwegen was het zo gegaan.

95657. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ja. Ik geloof, dat men bij de Aanwijzingen er nooit op had gerekend, dat er een burgerlijk gezag zou worden ingesteld, wat een heel andere zaak is.

A. Men heeft dit nooit kunnen voorzien. Wel had men kunnen en moeten voorzien, dat van een sterke toepassing van het volkenrecht geen sprake was.

95658. De heer **Stokvis**: Bij het vertrek van de heren *Steenberghe* en *van Rhijn*, waarbij u tegenwoordig was, is de regeling getroffen, dat u onder leiding van de heer *Winkelman* uw functie verder zou uitoefenen. Hebt u toen de indruk gekregen, dat men niet verder wenste te gaan dan het oog te richten op de periode, waarin generaal *Winkelman* in functie zou zijn?

A. De heer *Winkelman* heeft ons opgedragen onze taak als tot dusverre voort te zetten.

95659. De heer **Stokvis**: Ik vraag dit naar aanleiding van hetgeen jonkvrouw *Wttewaall* heeft gezegd. Men moet twee fasen onderscheiden. Ten eerste de opdracht van de heren *van Rhijn* en *Steenberghe*, die betrekking had op de periode, waarin generaal *Winkelman* nog het gezag kon uitoefenen. Ten tweede de periode, ingaande, toen generaal *Winkelman* zeide: gij blijft uw taak verder vervullen.

A. Kunt u een dergelijke scherpe scheiding maken? Mij dunkt van niet. De Ministers lieten het gezag over aan generaal *Winkelman*. Toen deze wegging, droeg hij op zijn beurt de secretarissen-generaal op, hun functie voort te zetten.

95660. De heer **Stokvis**: Maar de vertrekkende Ministers richtten niet alleen het woord tot de heer *Winkelman*, maar ook tot de secretarissen-generaal.

A. Generaal *Winkelman* wenste, toen hij wegging, dat wij onze taak zouden voortzetten.

95661. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik zou mij kunnen indenken, dat generaal *Winkelman* als militair alleen gedacht heeft: ik word ter zijde gesteld, maar in 's lands belang wil ik de zaken laten doorlopen. Ik zou mij ook kunnen indenken, dat juristen, zoals er onder de secretarissen-generaal waren, zouden zeggen: het wordt staatsrechtelijk een andere figuur, want nu komen wij rechtstreeks onder burgerlijk gezag en nu is onze functie misschien niet dezelfde. Men zou haast zeggen, dat zij een andere rol hebben gekregen. Wij kunnen er niet achter komen, of dit in het college van de secretarissen-generaal een punt van bespreking heeft uitgemaakt.

A. Wij hebben ons steeds op het standpunt gesteld: wij mogen niet deze tijd uitbuiten om eigen wensen nu door te voeren.

95662. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik bedoel, of het in functie blijven op dat ogenblik in overweging is geweest of dat men heeft gezegd: wij zijn hier door de Regering gesteld met generaal *Winkelman* als het hoofd; wij zijn de uitvoerende macht als hoofden van de Departementen. Nu wordt de situatie anders, want nu krijgt *Seyss-Inquart* het burgerlijk gezag, hetgeen ook met zich bracht, dat *Wimmer* en *Schmidt* kwamen, die een soort van Ministers, gemachtigden van de Rijkscommissaris waren.

A. Volgens commissaris-generaal *Schmidt* niet.....

95663. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In ieder geval waren zij dan de gemachtigden van de Rijkscommissaris. Heeft men toen niet gezegd: Nu wordt onze rol anders en nu moeten wij eens overwegen of wij op deze plaats kunnen blijven zitten? Men heeft daarover dus niet gedacht?

A. Men komt er zo moeilijk uit, te meer, omdat toen generaal *Winkelman* wegging hij de souvereiniteit uitoefende. Als zodanig kon hij ons dus opdragen op onze post te blijven en de zaak zo goed mogelijk voort te zetten.

95664. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is dat bepaald als opdracht gebeurd?

A. Ja. Ik kan u zeggen, dat generaal *Winkelman* wist wat ik deed, zoals ook blijkt uit de brief, die ik kreeg, nadat mijn brochure „Op de bres” was uitgekomen, en waarin hij mijn houding in de bezetting zeer prees,
Dat was dus zijn bedoeling.

95665. De **Voorzitter**: U weet misschien, dat de heer *Bosch van Rosenthal* een enigszins andere opvatting had van het hele geval, dat hij op een goede dag, na met generaal *Winkelman* te hebben gesproken, deze indruk had, zoals hij zegt: *Frederiks* is naar *Winkelman* gegaan en heeft gezegd: Er moet een aanschrijving komen, waaruit duidelijk blijkt, dat ik het eigenlijk te vertellen heb. Wat is uw mening daarover?

A. Ik herinner mij een dergelijk bezoek bij generaal *Winkelman* niet. Ik zou niet weten, wanneer dat zou hebben plaats gehad.

95666. De **Voorzitter**: Dat zou hebben moeten plaats gehad kort na 21 Mei. De heer *Bosch van Rosenthal* bezocht toen generaal *Winkelman* naar aanleiding van een onderhoud, dat hij en enige ambtgenoten hadden gehad met de Duitse generaal *Streccius*.

A. Dit is een precair punt, niet zozeer voor mij, maar misschien voor *Bosch van Rosenthal*.

95667. De heer **Stokvis**: In hoeverre?

A. Ik spreek liever niet ten laste van anderen, maar laat ik in de eerste plaats dit antwoorden: Dit onderhoud van generaal *Winkelman* met mij kan onmogelijk hebben plaats gehad, en wel om deze reden. Generaal *Winkelman* heeft er een ogenblik over gedacht, mij terug te brengen tot de zuivere functie van secretaris-generaal, omdat hij door een van de Commissarissen der Koningin gewaarschuwd was, dat in dit uiterst belangrijke Departement, waar de binnenlandse politiek speelde, ik, die altijd administratief ambtenaar was geweest, daarvoor niet de aangewezen man zou zijn. Toen heeft hij daarvoor enkele heren aangezocht, o.a. mr. *Kan*, die echter weigerde.

95668. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De oude Staatsraad?

A. Ja, de oud-Minister, later Staatsraad mr. J. B. *Kan*. Deze weigerde, zoals ik reeds zeide. Toen heeft hij aangezocht de heer de *Wilde* en deze heeft het aangenomen. Hij heeft één dag in het torentje gezeten, de dag, voordat *Seyss-Inquart* zijn taak begon, 28 Mei. De volgende morgen kwam ik op het Departement en toen liet hij mij direct bij zich komen en zei: *Frederiks*, dat kan ik niet, jij moet het doen. Toen heeft de generaal mij bij zich laten komen en heeft gezegd: Ik heb enige heren aangezocht; ik ken u bijna niet; ik heb niet gedacht, dat u het niet zoudt kunnen, maar ik ben er voor gewaarschuwd; men zei mij: Als het mogelijk is, zoek een politiek man. Dat is mij niet gelukt, ik heb nu geen tijd meer, maar ik vertrouw het u toe, doe wat u kunt.

Wat zou ik na deze aanwijzing hebben moeten vragen aan generaal *Winkelman*, die mij aan de kant wilde zetten, wat ik hem niet kwalijk nam, want het was een gevaarlijk ding voor de Regering, die naar Londen ging, om een secretaris-generaal, die altijd administratief was geweest, deze taak op te dragen. Dat was uiterst gevaarlijk.

95669. De **Voorzitter**: U hebt nooit enige richtlijn gehad uit Londen?

A. Neen, de Regering liet ons aan ons lot over toen ze wegging, zonder nader met ons, zij het maar een kwartier, te overleggen. Zij ging naar Londen en zond boodschapper op boodschapper naar het continent, naar Jan, Piet en Klaas, maar nooit één voor mij. Het commentaar op de Aanwijzingen is mij niet ter hand gesteld.

95670. De **Voorzitter**: Dat is in 1943 geweest.

A. Inderdaad, ongeveer. Op de straat is een exemplaar gevonden en zo kwam het bij mij.

De Regering heeft ons eenvoudig aan ons lot overgelaten. Zoals ik in een rede van de heer *Gerbrandy* indertijd las, is er een zeer nauw verband geweest tussen de Regering in Londen en de illegaliteit. Zij stonden schouder aan schouder. Prachtig! Maar over het bestuursapparaat werd met geen woord gerept. Wij bleven als vertrouwensmannen van de Regering in Londen en zolang zij dit ver-

trouwen niet opzegde, was het onze plicht onze taak voort te zetten. Tot de laatste dag hebben wij het recht gehad, ons te beschouwen als vertrouwensmannen. De Regering heeft het burgerlijk bestuur in een uiterst moeilijke positie gebracht, met de dolk van de illegaliteit in de mg. Hiermede val ik die illegaliteit niet aan, integendeel, maar wij werden door de blaadjes, die van de illegaliteit uitgingen, zwaar aangevallen en wij verloren daardoor ons gezag, niet zozeer onder de bevolking, maar bij de Duitsers.

95671. De heer **Stokvis**: Won u niet integendeel vertrouwen bij de Duitsers?

A. Neen. Het is voorgekomen, dat ik bij de Oberburgermeister *Althaus* tegen een bepaalde maatregel protesteerde, op grond, dat deze zeer tegen de geest van het Nederlandse volk zou indruisen. Ik kreeg toen ten antwoord: U kunt niet uit naam van het Nederlandse volk spreken, want wij weten uit al deze blaadjes op mijn tafel, hoe men in Londen, waarvan gij de spreektrumpet zijt, over u denkt.

95672. De **Voorzitter**: De weg van de Nederlandse Regering in het bezette land zou toch moeilijk anders hebben kunnen gaan dan langs illegale wegen.

Heeft u ook contact gezocht of heeft men getracht u te bereiken — u en de andere secretarissen-generaal — om eventuele boodschappen ook te uwer kennis te brengen?

A. Nooit. Maar waarom konden die boodschappers niet bij mij thuiskomen? Dat zij niet op het Departement kwamen, is duidelijk. Waarom konden zij niet de aanwijzing krijgen: kom op een bepaalde tijd daar en daar? Wanneer ik contact heb gehad met illegalen, was het individueel. Dezen durfden wel op mijn Departement te komen en zij zeiden: wij horen nu zoveel over u praten, maar wij willen ook wel eens weten, hoe u bent. Zij wilden weten: hoe is degene, die op het Departement zit? Een van hen is op het ogenblik burgemeester in het Groningse land.

Ik heb besprekingen gehad met enige illegalen ten huize van de oud-burgemeester van Amsterdam, maar opdrachten uit Londen, langs de weg van de illegaliteit, kreeg ik nimmer.

95673. De heer **Stokvis**: Voelde u wel behoefte aan dergelijke boodschappen?

A. Natuurlijk. Om een belangrijk ding te noemen: met het oog op de stakingsdagen.

95674. De heer **Stokvis**: Bedoelt u de Februari-staking van 1941 of de Mei-staking van 1943?

A. Ik bedoel die van 1943. Dat was het gevaarlijkste moment, dat ik in mijn functie heb doorgemaakt. Ik stond voor de beleidsvraag: wat moet ik doen? In die dagen gold hier het standrecht. Twee commissarissen-generaal, *Rauter* en *Wimmer*, waar ik nooit iets bij kon bereiken, waren aangewezen als alleen bevoegd.

95675. De heer **Stokvis**: Ook bij *Wimmer* niet?

A. Minder nog dan bij *Rauter*.

95676. De heer **Stokvis**: Uw Departement stond toch in nauw contact met *Wimmer*?

A. Hij was wel erg vriendelijk, maar ook wanneer men dacht, dat men iets had bereikt, gebeurde er toch niets. De ander was een grobbiaan, maar men wist ten minste tegenover wie men stond. Een enkele maal heb ik bij *Rauter* weleens iets kunnen bereiken, maar over het algemeen toch bitter weinig.

95677. De heer **Stokvis**: Wij hebben van uw gewezen collega, de heer *Hirschfeld* gehoord, dat *Rauter* altijd zijn beloften heeft gehouden.

A. Beloften van *Rauter* heb ik bitter weinig gehad. Van één persoon heeft hij mij gezegd, dat hij hen: niet ter dood zou laten brengen, hetgeen ook niet is gebeurd. Wanneer ik op politieel terrein iets wilde bereiken, ging ik niet naar *Rauter*, maar naar de chef S.S., die meestal in een vijandig contact met *Rauter* stond. Heel dat beleid kunt u het beste vergelijken met een schaakspel; men moest eerst zien, wie de tegenspelers waren en waar men onder die tezenspelers een zwakke plek kon vinden. In de politiek was het *Schmidt*, op het gebied van de politie was het de chef S.S. Dat was dr. *Nauermann*, die later is opgehangen. Eerst was het *Harster*, maar bij *Nau-*

mann heb ik meer bereikt. Ik heb door hem verschillende personen van de dood kunnen redden, o.a. vier personen uit Zeeuwsch-Vlaanderen (oostelijk deel). Bij *Rauter* heb ik nooit iets gedaan kunnen krijgen. Bij *Rauter* en *Wimmer* heb ik nooit iets kunnen bereiken; bij *Schmidt* wel. Hij was een merkwaardig man. Hij was een Westfaler, terwijl die anderen Oostenrijkers waren. Hij verstond de Nederlandse mentaliteit wel, terwijl die anderen daarvan niets begrepen. Door hem heb ik ook Joden kunnen redden. Hier zag men het grote onderscheid tussen de man op het spreekgestoelte en de regeerder achter zijn bureau. Als man, die voor de tribune sprak, was er gezin Duitser, die feller tegen de Joden te keer ging dan hij, maar achter zijn bureau was hij anders. Hij is in ons land gekomen, met de bedoeling, op de N.S.B. te bouwen. Hij was een knap, self-made man en hij zag al gauw, dat de N.S.B. hier geen ingang zou vinden. Toen heeft hij gekoerst in de richting van de oude secretarissen-generaal en omdat hij de politieke man van de Duitsers was, kwam hij met het politieke Departement van Binnenlandse Zaken in nader contact. Door zijn tussenkomst heb ik dikwijls verschillende dingen kunnen bereiken. Toen die staking er was, kreeg alles een dreigend aanzien. Toen ben ik naar *Schmidt* gegaan en heb hem aan mijn kant kunnen krijgen; ik heb zijn toezegging gekregen, dat hij — het was op een Zaterdag — met de Rijkscommissaris zelf zou spreken over een oplossing, waarbij bloedvergieten voorkomen zou worden. De staking was geëindigd vruchteloos te zijn en toen kreeg ik 's Zondagsmiddags om 5 uur het bericht van de secretaresse van *Schmidt*, dat de Rijkscommissaris er mee instemde, dat ik een telegram aan de burgemeesters zou laten uitgaan, met de inhoud, dat, wanneer zij zorgden, dat op Maandagmorgen de melkleveranties weer normaal zouden zijn, geen represaillemaatregelen zouden worden genomen. Ik heb dat telegram direct laten uitgaan, het verlossende telegram, zoals het heette. Daardoor zijn er geen offers gevallen, want men is aan het werk gegaan.

Nu lees ik in de rede van de heer *Gerbrandy*: De Regering kon gezin positie nemen tegenover deze staking en de Minister-president heeft overleg gepleegd met *Churchill* over de militaire hulp. En dat in het voorjaar van 1943! Zo naïef kon hij toch niet zijn, te meer waar zijn belangrijkste militaire adviseur op het standpunt stond, dat hij tegenover de Engelsen en Amerikanen steeds heeft volgehouden: In Gods naam geen invasie in Nederland.

95678. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie was die militaire adviseur?

A. De oud-Minister van Defensie *Dijxhoorn*.

95679. De **Voorzitter**: Heeft die dat aan *Gerbrandy* geadviseerd?

A. Hij stond op dat standpunt en *Gerbrandy* kon dat weten.

95680. De **Voorzitter**: Wanneer was dat?

A. De Mei-staking van 1943. Maar heeft de heer *Gerbrandy* kunnen denken, dat er toen een invasie zou komen in dit waterland? Daarvoor behoeft men geen militair te zijn om te voelen, dat dit onmogelijk was. Dan was de zaak eenvoudig in de kiem gesmoord. Denkt u, dat ik over deze zaak ooit iets van de Regering uit Londen gehoord heb? Niet het minste.

Ik heb toen dus dit telegram kunnen uitzenden en inderdaad was de volgende dag de zaak gekalmeerd. Later heeft men toch nog getracht personen, die aan deze staking hadden deelgenomen, verantwoordelijk te stellen en te grijpen, o.a. in Zuidholland. Ik zal ook hierover een stuk achterlaten, dat de heer *Bolsius*, die waarnemend commissaris was, mij heeft gegeven. Hij kreeg een week of een maand later de opdracht van de Beauftragte in Zuidholland om de namen op te geven van de ambtenaren, die aan deze staking hadden deelgenomen. Dat heeft hij geweigerd met een beroep op de afspraak, die ik met de Duitse autoriteiten had gemaakt. Toen heeft de Beauftragte zich teruggetrokken, maar hij liet niet los. Een paar maanden later kwam hij er op terug. Toen had de Rijkscommissaris het ontslagbesluit van de hoofdingenieur van de Waterstaat in Zuidholland getekend en de Beauftragte wilde het aan de heer *Bolsius* ter hand stellen om het aan deze hoge functionaris uit te reiken. De heer *Bolsius* weigerde op grond van het feit, dat dit ontslag in strijd zou zijn met de afspraak, die de Duitsers met mij hadden gemaakt. Toen zou de Beauftragte de zaak nader onderzoeken en het ontslagbesluit is ingetrokken.

Er was enige moed voor nodig om, achter de twee Duitse autoriteiten om, die bij uitsluiting bevoegd waren, commissaris-generaal *Schmidt* in te schakelen.

Toen ik Dinsdag werd opgebeld door Kommissar-General *Rauter* — de heer *Kan* was daarbij tegenwoordig —, moest ik de telefoon een eind van mij af houden, omdat ik bang was, dat mijn trommelvlies zou springen. Hij eindigde zijn gesprek met „Heil Hitler”. Toen heb ik de telefoon maar neergelegd.

95681. De **Voorzitter**: Moet ik uw uiteenzetting zo opvatten, dat het bestaan van de illegaliteit, waarmee Londen contact had, een belemmering was van uw bestuur!

A. Het was een belemmering. In de vliegende blaadjes, die mij werden toegezonden, werd hierover in de meest hatelijke termen gesproken.

95682. De **Voorzitter**: Ik kan me voorstellen, dat de illegaliteit, die een geheel andere positie innam dan waarop u was ingesteld, ook geheel anders stond tegenover het beleid van de secretarissen-generaal dan u. Ik zie echter niet in, dat dit een volkomen doorkruising is geweest van uw beleid of dat het tegen het belang van het Nederlandse volk inging. U streefde beide naar de behartiging van dit belang en ik ben er van overtuigd, dat dit optreden van de illegaliteit van groot belang is geweest voor het Nederlandse volk.

A. Inderdaad. Voor de illegaliteit, zoals die tijdens de oorlog was, had ik alle respect. De beste illegalen hebben zich geofferd voor het land.

95683. De **Voorzitter**: Heeft u nu op enigerlei wijze contact gehad om vragen te kunnen stellen aan Londen en als u dit had, wist u dan ook, dat die vragen in Londen aankwamen?

A. Ik had aan Londen geen vragen te stellen. Zolang zij mij het vertrouwen niet opzegden, moest ik aannemen, dat de wijze, waarop ik het bestuur hier voerde, de instemming van Londen had.

95684. De **Voorzitter**: Heeft u weleens gedacht: ik wilde, dat ik duidelijker richtlijnen had?

A. Eigenlijk niet. De Regering in Londen gaf mij geen bepaalde richtlijnen en eigenlijk preees ik haar daarvoor. Het zou hetzelfde zijn geweest als wanneer een Minister van Oorlog in Londen een veldslag op een dergelijke afstand zou willen leiden. Men kon de toestand hier te lande niet volkomen kennen en het was dus volkomen juist, dat zij geen gedetailleerde aanwijzingen gaf.

95685. De **Voorzitter**: Eén ding is mij niet helemaal duidelijk. Aan de ene kant prijst u het, dat er geen richtlijnen waren gegeven, maar in de aanvang van uw betoog zeide u als een verwijt, dat u nooit iets hebt gehoord. U zeide: de Regering is weggegaan, zonder enige richtlijnen achter te laten. Dit is toch met elkaar in tegenspraak?

A. Geenszins. Wanneer de Regering te Londen zich inderdaad op het standpunt had gesteld, dat de lijn, welke in Holland werd gevolgd, de juiste was, was haar stilzwijgende houding tegenover mij juist; zoals ik later moest ervaren, heeft zij die lijn niet juist geacht en dan had zij mij de opdracht moeten geven heen te gaan.

95686. De **Voorzitter**: In de situatie, zoals deze was, had u dus geen behoefte aan inlichtingen vanuit Londen?

A. Ik moest aannemen, dat, zoals ik het deed, ik het vertrouwen genoot.

95687. De **Voorzitter**: Heeft er formele besluitvorming plaats gehad in het college van de secretarissen-generaal? Hoe ging het, als een bepaalde maatregel moest worden uitgevaardigd. Werd er dan gestemd?

A. Ik herinner mij niet, dat er ooit een stemming heeft plaats gehad.

95688. De **Voorzitter**: Welke categorieën van onderwerpen behandelde u daar? Kunt u dat in grote lijnen aangeven?

A. Daar werden punten behandeld, waarbij bepaalde secretarissen-generaal meer of minder in botsing kwamen met de Duitsers, b.v. wat mij betreft ontslagen van de Commissarissen der Koningin, ontslagen van burgemeesters en Jodenmaatregelen.

95689. De **Voorzitter**: Zijn er vaak van Duitse zijde maatregelen genomen, waartegen u hebt gemeend te moeten protesteren, en hebt u ook geprotesteerd?

A. Daarop kom ik straks nog.

95690. De **Voorzitter**: Heeft bij de beraadslagingen in het college het Reglement van Orde van de Ministerraad nog een rol gespeeld?

A. Neen.

95691. De **Voorzitter**: Ik wil u nog eerst iets vragen over de Aanwijzingen. U vond deze dus volkomen onvoldoende. Is aan die Aanwijzingen nog verder bekendheid gegeven? Oorspronkelijk bevonden deze zich toch in verzegelde enveloppen, maar aangezien zij voor alle ambtenaren golden, moesten zij toch verder worden doorgezonden?

A. Zij zijn aan de Commissarissen der Koningin en de burgemeesters medegedeeld, die ze weer aan hun ambtenaren moesten mededelen.

95692. De **Voorzitter**: Hoe is dit geschied op uw eigen Departement? Heeft u ze alleen aan de Commissarissen der Koningin gezonden of heeft u ze aan alle ambtenaren van hoog tot laag laten weten?

A. Dat weet ik niet meer. Het is bijna zeker, dat mijn eigen Departement die stukken heeft ontvangen, evenals het bijna zeker is, dat de Commissarissen der Koningin deze aan de burgemeesters hebben doen weten. Ik denk, dat de heer *Kan*, die mijn rechterhand was, u hierover meer kan mededelen.

95693. De **Voorzitter**: Wij hebben de indruk, dat deze Aanwijzingen niet op grote schaal zijn verspreid. Men was dikwijls totaal onbekend met het bestaan van deze Aanwijzingen.

A. Ik durf u niet zeggen, of degenen, die ze niet hebben ontvangen, hierdoor sterk achterop zijn geraakt, maar ik geloof het niet. Zij waren bijzonder vaag en het voornaamste betrof de loyale houding.

95694. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Zijn zij indertijd door de Departementen opgesteld?

A. Ik denk, dat de Ministers ze zelf hebben opgesteld, misschien in overleg met het Departement van Oorlog.

U hebt hier bij u gehad de heer *Roelofsen*, de bezuinigings-inspecteur van vroeger; die heeft u daarover wellicht ingelicht.

95695. De **Voorzitter**: Ik meen, dat ze door Oorlog opgesteld zijn.

A. De heer *Roelofsen* is nog bij mij geweest om alles, wat uit zijn memorie opwelde, aan mij te toetsen.

95696. De **Voorzitter**: Ik zie hier als punt 2 van de notulen van de vergadering van het college van secretarissen-generaal van 5 Juli: „De Voorzitter wijst op de noodzakelijkheid om nogmaals onder het oog te brengen, dat de aanwijzingen voor deze tijdsomstandigheden de richtlijnen moeten aangeven.” Voor vele ambtenaren van hoog tot laag zal het heel moeilijk geweest zijn hun positie te bepalen, wanneer zij van deze Aanwijzingen niet op de hoogte waren.

A. Voor zover ik op mijn tochten door het land hoorde, wist ieder van deze Aanwijzingen. Hoe ze die gekregen hebben... ik zou u aanraden de heer *Kan* te laten komen; die weet het zeer zeker.

95697. De **Voorzitter**: Wat denkt u over hetgeen er in staat over de persoonlijke verantwoordelijkheid, opgelegd aan iedere ambtenaar; wanneer een lagere ambtenaar in conflict kwam met een opdracht van een hogere ambtenaar, die niet overeenstemde met zijn opvatting en zijn verantwoordelijkheid, hoe zou dan de richtlijn voor de lagere ambtenaar geweest zijn?

A. Dan moest hij zich dekken op de superieur. Men moest zo weinig mogelijk aftreden.

95698. De **Voorzitter**: Ik vraag dit, omdat men in één van de laatste punten van het commentaar uitdrukkelijk wijst op de persoonlijke verantwoordelijkheid, een commentaar, dat door de Regering werd onderschreven.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie had dat commentaar gemaakt?

A. Dat wilde ik juist vragen. Was dat van de Regering in Londen?

De **Voorzitter**: Het commentaar is van Nederland uit naar Londen gegaan en de Regering heeft kennis gegeven, dat zij het er volkomen mee eens was.

A. Hiervan heb ik niets geweten. Ik heb later, na de bevrijding, pas gehoord, dat de heer *Bosch van Rosenthal* beweert, dat hij de auteur is geweest.

95699. De **Voorzitter:** Er zijn drie heren geweest.

A. Ik kreeg het stuk niet toegezonden; men vond het op de grond voor mijn Departement; er kwam toen iemand mee binnen; het kon evengoed van een ander afkomstig zijn. Waarom niet tegen een vertrouwensman gezegd: Breng dit naar de secretaris-generaal, desnoods bij hem thuis? Wij waren eenvoudig quantité négligeable.

95700. De **Voorzitter:** In artikel 10 staat: De verantwoordelijkheid voor de opvolging van de gegeven aanwijzingen rust op ieder bestuursorgaan en op iederen ambtenaar *afzonderlijk en persoonlijk*.

A. Dat is erg gemakkelijk, maar daar zijn burgemeesters van peutergemeenten, mensen, die nooit aan zo iets gedacht hebben en ineens werden geplaatst midden in een wereldgebeuren zonder weerga; moet men die mensen aan hun lot overlaten? Die mensen wendden zich tot mij. Mocht men die kleine burgemeestertjes na de bezettingstijd de strop omdoen?

95701. De **Voorzitter:** Ik vraag mij ook af, of er voldoende leiding is gegeven in de hogere regionen.

A. Ik trok voortdurend het land door om de commissarissen en de burgemeesters in te lichten. Wanneer ik iets hoorde omtrent hetgeen de Duitse autoriteiten in de zin hadden, deelde ik hun mede hoe de kaarten lagen.

Ik heb alles gedaan om te voorkomen, dat men onverwachts voor voldongen feiten kwam te staan.

95702. De **Voorzitter:** Er staat bij de Aanwijzingen als punt 2, dat van de algemene regel, dat men zijn dienst ook bij een vijandelijke inval zou blijven vervullen, zijn uitgezonderd die personen, wier werk meer ten bate van de vijand dan van de eigen bevolking zou zijn. En dan staat hier: deze personen zijn door de bevoegde autoriteiten ter zake onderricht. Wie bedoelt men hiermede?

A. Ik weet het evenmin als u. Kan men bedoelen telefoonambtenaren voor het aanleggen van telefoonkabels?

95703. De **Voorzitter:** Het is u dus niet bekend of dit op enigerlei wijze is geschied?

A. Op mijn Departement zou ik niet hebben geweten wie ik daarvoor had moeten inschakelen.

95704. De **Voorzitter:** Het commentaar op de Aanwijzingen heeft u dus niet ontvangen? Althans niet op enigerlei wijze rechtstreeks en ook niet via de illegaliteit?

A. Neen.

95705. De **Voorzitter:** Ook niet door de radio?

A. Wanneer de heer *Bosch van Rosenthal* daarvan de maker was, waarom heeft deze mij dat dan niet medegedeeld en het mij niet toegezonden?

Ik weet niet, wie de andere twee waren, die volgens u er aan gewerkt hebben. Was de heer *van Sonsbeeck* er bij?

De **Voorzitter:** *Verzijl* en *van Holthe*.

A. De burgemeester van Zeist?

De **Voorzitter:** Ja.

A. Die ken ik ook zeer goed. Waarom mij dan in die onwetendheid laten doorscharen?

95706. De **Voorzitter:** Was er een verwijdering tussen u en hen ontstaan? Wanneer er een conflict is geweest, bestaat er meestal van beide kanten geen behoefte om contact op te nemen.

A. Dit kan bij de heer *Bosch van Rosenthal* wel zo zijn.

Op dezelfde dag als hij werd de Commissaris van Limburg, de heer *van Sorsbeeck*, ontslagen en met deze laatste is het beste contact bewaard, en uit wat hij mij later mededeelde, bleek zonneklaar, dat hij een goed vriend was, die mijn beleid in de bezettingstijd waardeerde. Het ontslag in bezettingstijd behoefde als zodanig niet tot een breuk te leiden. Ook met andere ontslagen Commissarissen der Koningin, zoals met de heer *van Voorst tot Voorst*, verkeer ik nog steeds in de beste verstandhouding; ook met de heer *de Vos van*

Steenwijk. Over de grieven, die van mijn kant tegen de heer *Bosch van Rosenthal* bestaan, wil ik liever niet spreken, want die zijn niet ter zake dienende.

95707. De **Voorzitter:** Toen men dat commentaar voor de deur vond en u dat stuk had gezien, kwam het toen niet in u op, dat dit een punt van overleg zou moeten uitmaken met uw collega's over de vraag wat men met dit stuk zou bedoelen en of het een juist stuk van de Regering was, of hoe dan ook. Als dit stuk te uwer kennis is gekomen, zal het toch wel bekeken en besproken zijn?

A. Dat is het ook. In de inhoud van dit commentaar vonden wij niet enige aanwijzing om onze houding tijdens de bezetting te wijzigen. Als zodanig hield het dus geen principiële verandering in.

95708. De **Voorzitter:** Hoe is uw mening over dit commentaar?

A. Daarover zou ik mij nader moeten beraden; dat durf ik nu niet zeggen.

95709. De **Voorzitter:** U kunt toch wel zeggen: Toen wij het ding ontvingen, vonden wij het een geschikt of ongeschikt stuk.

A. Ik zie het nu weer voor het eerst. Ik zie hierin b.v. het punt van de Arbeitseinsatz. De lijn, die ik daarin volgde, zou ik nog blijven volgen, omdat het niet in strijd was met hetgeen hierin voorkwam.

95710. De **Voorzitter:** Ik kan mij twee standpunten indenken: het ene: men staat in Londen zover van alles af, dat zij het niet kunnen beoordelen; het commentaar interesseert mij niet, en het andere standpunt: wij hebben het ding bekeken en dit is de lijn, die wij volgen.

95711. De heer **Stokvis:** Hadt u een vermoeden, dat dit stuk voor u bestemd was?

A. Ik hield er rekening mede, dat het mogelijk was.

95712. De heer **Stokvis:** Waren uw collega's op soortgelijke of andere wijze ook in het bezit van het commentaar gekomen?

A. Dat durf ik niet zeggen.

95713. De **Voorzitter:** Indertijd is er een uitspraak geweest van de Hoge Raad, dat hij niet te oordelen had of de bezetter de grenzen van het volkenrecht overschreden heeft. Heeft dit nog invloed gehad op het beleid van de secretarissen-generaal?

A. Wij kwamen met de kwestie bepaaldelijk in aanraking, of liever ik persoonlijk, toen de opdracht van de Duitsers kwam om mede te werken, dat de burgemeesters arbeidskrachten ter beschikking zouden stellen voor het werk voor de Duitse weermacht; ik meen, dat het was in 1943 of 1944. Ik heb toen overleg gepleegd met prof. *François* om te zien of ik in het volkenrecht een aanwijzing kon vinden om de burgemeesters te verbieden deze opdracht te aangaan. Prof. *François* heeft mij toen niet kunnen helpen: hij beriep zich op de Engelse prof. *Oppenheim*, die in zijn boek onderscheid maakt tussen preparatiens en de definitieve medewerking aan de werken; de preparatiens, dus het aanvoeren van materiaal, graafwerk, enz., waren wel geoorloofd voor werk van de bezetter. Hij kon mij dus niet helpen; van zijn standpunt terecht. De Duitsers kenden het boek, en wanneer ik mij op het volkenrecht wilde beroepen, kreeg ik direct te horen: Ook de Engelsen staan op ons standpunt.

95714. De heer **Stokvis:** *Oppenheim* was niet bepaald een „Arisch“ auteur en toch beriepen ze zich op hem?

A. Omdat het in hun kraam te pas kwam. De burgemeesters stelden mij toen de vraag: Wat moeten wij doen? Toen heb ik gezegd: Ik heb overleg gepleegd met prof. *François* en ik kan u op grond van het volkenrecht niet verbieden, het te doen, maar dit moet ieder voor zijn geweten uitmaken. Mij is toen op een bijeenkomst in Tilburg pertinent gevraagd: Dat is nu alles goed en wel, maar wat zou u doen, wanneer u in onze positie was? Toen heb ik geantwoord: Dan deed ik het niet, ook niet de preparatiens.

95715. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Wat men onder de bevolking „spitten“ noemde.

A. Ja, speciaal in Brabant en Zeeland. Ik heb dus pertinent gezegd: Ik zou het niet doen; ik meende, dat mijn taak van leiding geven meebracht het niet aan hun geweten over te laten, maar te zeggen: Ik deed het niet. Dat is toen ook gebeurd.

95716. De **Voorzitter**: Als op een bepaald moment de Duitsers deze verordening uitvaardigden, pleegden zij dan tevoren overleg met u?

A. Niet altijd; het werd mij weleens ter beoordeling toegezonden.

95717. De **Voorzitter**: Zijn er veel gevallen, dat men er mee door ging zelfs als u of het college daartegen protesteerde?

A. Dat is wel voorgekomen, maar meestal kwamen er dan de nodige wijzigingen in; bepaalde maatregelen werden soms ook zelfs niet doorgevoerd. Ik kan u een zeer belangrijk geval noemen. Het was in 1944. Mijn Departement was al overgebracht naar Apeldoorn. Op een goede dag was er een besluit afgekomen van de Duitse autoriteiten, dat, wanneer burgemeesters weigerachtig waren aan een bepaalde opdracht te voldoen, daarop als straf zou worden gesteld algemene verbeurdverklaring van goederen. Toen heb ik een onderhoud hierover gevraagd met de commissaris-generaal dr. *Wimmer* en, zoals ik meestal deed om voor de toekomst ook zuiver te staan, heb ik ook hier de heer Kan meegenomen. Er heeft toen een zeer fel onderhoud plaats gehad met dr. *Wimmer* en ik heb gezegd: wat u nu doet, druist in tegen de eerste beginselen van strafrecht; de straf mag alleen de misdadiger treffen, niet de familie. Hiermede grijpt u terug tot de middeleeuwen. Dit onderhoud heeft zeker anderhalf uur geduurd en toen zei dr. *Wimmer*: het spijt mij, dat ik het niet van het begin af heb gedaan. Het werd echter nooit toegepast. Zo ging het meer, dat Duitsers fel te keer gingen, maar het niet deden.

95718. De **Voorzitter**: In Duitse stukken lees ik vaak, dat Nederlandse autoriteiten, met name de secretarissen-generaal, wel bezwaar maakten, maar toch tenslotte, als het er op aankwam, wel met de Duitsers meewerkten.

A. Deze term vind ik niet erg prettig.

De **Voorzitter**: Dat kan ik me voorstellen. Daarom leg ik u dit voor.

A. „Medewerken” heeft een slechte klank. Men denkt dan aan collaboratie. Van „medewerken”, zoals in Frankrijk, is geen sprake geweest. Wij deden ons best, zowel mijn ambtenaren als ik, om bepaalde regelingen om te buigen. Dit lukte wel, maar men moest zich ge-i? te grote illusies maken. Het burgemeesterskorps kromp in en wij werden steeds verder teruggedrongen.

95719. De **Voorzitter**: Moest men zich niet afvragen: moeten wij het been niet wat stijver houden? Als men hoort van het artsenverzet, het kunstenaarsverzet, het kerkelijk verzet, dan vraagt men zich af, of men zich daar niet krachtiger hield. Ik krijg weleens de indruk, dat men bij de burgerlijke autoriteiten meer zocht naar een weg om toe te geven, zodat men, van buiten gezien, zegt: had men zich niet ern wat strakkere lijn voor ogen kunnen stellen?

A. Daar was het gemakkelijk, althans gemakkelijker. Ik wil op de medici niet de minste blaam werpen door het te bagatelliseren. Bij ons lag een grote mate van verantwoordelijkheid. De Regering liet ons achter met het vertrouwen: hadden wij de zaak neergelegd en waren er rampen over het land gekomen, dan zou de kritiek terecht zijn gekomen en had men gevraagd: waarom hebt gij dat gedaan?

95720. De **Voorzitter**: U ziet toch nog wel een tussenweg tussen het heengaan en het protesteren en het zich bij het protest schrap zetten.

A. Ik noemde u het geval van de algemene verbeurdverklaring. Een ander geval is, dat *Mussert* in December 1942 tot leider van het Nederlandse volk werd geroclaméerd. De volgende dag ging ik naar commissaris-generaal *Schmidt* om hem pertinent te vragen, wat dit betekende.

Ik vroeg: Betekent dit, dat hiermede *Mussert* zeggenschap krijgt over het Nederlandse bestuursapparaat; als dit zo is, bied ik u hierbij mijn ontslag aan. Eerst toen ik de geruststellende verklaring kreeg, dat dit in geen enkel opzicht het geval was, zette ik mijn functie voort. Zo'n indruk wekte de benoeming van *Mussert* in het land, dat, toen ik de volgende dag op een burgemeestersvergadering in Zwolle was, mij gevraagd werd: Brengt deze proclamatie mee, dat wij voortaan onder *Mussert* staan? Zo ja, dan bieden wij hiermede ons ontslag aan. Ik zei: Heren, u kunt gerust zijn; *Mussert* krijgt geen enkel contact met het Nederlandse bestuursapparaat. Dikwijls was het een heel gepeuter om verzachtingen te krijgen, b.v. in zake de

arbeidsinzet. Dat was een heel moeilijke kwestie, die voor een groot deel buiten mijn Departement om ging. Alleen voor zover het de arbeidsinzet van ambtenaren betrof, ging het mijn Departement wél aan. Bij commissaris-generaal *Schmidt* heb ik kunnen bereiken, dat de burgemeesters uit de bevolkingsregisters nooit algemene gegevens zouden b-hoeven te geven, alleen individuele. Wanneer de lagere Duitse autoriteiten algemene vragen deden onder bedreiging, wendden de burgemeesters zich tot mij en dan kon ik deze zaken bij de hogere autoriteiten aan de orde stellen. De Duitsers waren speciaal gebrand op de jaarklassen 1923 en 1924. Te dezen aanzien heb ik kunnen bereiken, dat zij zouden zijn vrijgesteld, die sleutelposities bekleedden. Het begrip sleutelpositie kon gemakkelijk worden uitgebreid, hetgeen ook druk gedaan is. Verder heb ik door bemiddeling van commissaris-generaal *Schmidt* de gemeenten beneden de 5000 zielen kunnen vrijstellen van arbeidsinzet. Daar waren alle ambtenaren vrijgesteld, ook zij, die bij de B.A.R.A.-werkzaam waren. Wanneer er aanwijzingen voor de arbeidsinzet kwamen en de commissarissen of de burgemeesters hadden daartegen bezwaren, dan werden die bezwaren — dat heb ik bij de hoge Duitse autoriteiten kunnen bereiken — niet rechtstreeks bij de Duitsers, maar via mijn Departement aangebracht, waardoor ik voor hen kon optreden en kon handhaven, dat het geen algemene aanwijzingen mochten zijn. Tenslotte heb ik bereikt, dat slechts een percentage van 20 met betrekking tot de ambtenaren in de arbeidsinzet behoefde te gaan, en heb ik ook bereikt, dat dit percentage van 20 niet strikt gehandhaafd werd, doch daalde tot 10 %.

Zoëven heb ik reeds de Bezoldigingscommissie genoemd en ten aanzien daarvan heb ik gezegd: Mijn Departement werkt niet mede, als daarin een officiële vertegenwoordiger van de N.S.B. zitting heeft. Toen heeft de Rijkscommissaris hem niet benoemd.

95721. De **Voorzitter**: Over een tweetal punten zou ik u nog iets willen vragen, de kwestie van de Jodenregistratie en de Winterhulp.

A. Eerst de Jodenkwestie. Dat was een zeer moeilijk vraagstuk, dat in het begin van de Duitse bezetting zich in het geheel niet voordeed. Toen ik de eerste keer dr. *Wimmer* sprak, kwam het gesprek om het Jodenvraagstuk en kreeg ik van hem te horen: Het Jodenvraagstuk speelt voor ons in dit land niet. Wij kenden toen de Duitsers nog niet. Ieder zou er ingelonen zijn. Het was een voordeel, de stemming niet te zeer te drukken: het was best mogelijk, dat men de Joden hier met rust zou laten, omdat men wist, dat ze hier als volledige Staatsburgers werden beschouwd.

95722. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De instructie was er blijkbaar nog niet. Die is pas later gekomen.

A. Toen kwam de eerste maatregel; de Joden werden gezet uit ambtelijke functies. Dit hebben wij behandeld in het college van de secretarissen-generaal. Het was een vilaine stap, want wij konden niet tegenspreken, dat daar van Duits standpunt iets voor te zeggen was, want, zo zeide dr. *Wimmer* tegen mij, toen ik hem herinnerde aan zijn uitspraak, de omstandigheden hebben zich wat gewijzigd en u kunt hierteen toe geen bezwaar hebben, want het is onmogelijk voor ons de Joden in publieke functies te laten; Joden zijn toch onze vijanden: zij zouden ook geen kerels zijn, als ze dat niet waren en die mensen kunnen wij niet in publieke functies laten.

Daarmee is het begonnen en zo is het geleidelijk verder gegaan. Telkens weer is het in het college behandeld en het algemene standpunt was: Het is allertreurigst, laten wij trachten voor hen te verkrijgen wat wij kunnen, maar om daarvoor de rest van de Nederlanders in de steek te laten, gaat toch wel wat ver, want u moet de dreigementen van de zijde der Duitsers niet geringschatten.

95723. De heer **Stokvis**: De mannen van de Februari-staking zijn daarvoor niet bevreesd geweest, toen ze protesteerden tegen de Jodenmaatregelen.

A. Die konden het inderdaad gemakkelijker doen dan wij. Denkt u, dat de Duitsers nagelaten zouden hebben ons te ontslaan? Denkt u, dat ze om ons verlegen waren?

95724. De heer **Stokvis**: Maar denkt u niet, dat, wanneer er in het begin al een vastberaden houding geweest was bij alle leiding gevende ambtenaren, de bezetter zou zijn weerhouden van het nemen van tal van maatregelen ten aanzien van de Joden?

A. Geen moment. Daar ben ik heilig van overtuigd.

95725. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat ben ik met u eens, maar een andere vraag is, of men dit niet eerder had moeten

onderkennen en of men niet direct had moeten zeggen: Aan discriminatie van burgers werken wij niet mee. Is dit in het college van secretarissen-generaal besproken?

A. Inderdaad.

95726. De **Voorzitter**: Het eerst is dus gekomen het uitzetten uit de ambten van het bestuursapparaat van de Joden. Heeft men zich toen in het college van secretarissen-generaal niet bezonnen op het standpunt, dat men zou gaan innemen? Men wist, dat de Duitsers geneigd waren steeds verder te gaan en steeds verder te duwen. Ik kan mij voorstellen, dat men zei: dit uitzetten uit de ambtelijke functies moet worden genomen, maar waar trekken wij de lijn om niet verder te gaan? Men wist, dat het op allerlei terrein steeds verder ging. Stelde men niet op een bepaald punt een grens? Men kan zich voorstellen, dat de Duitsers op de punten, waar hier zeer eendrachtig verzet was gekomen, zich nog weleens bedachten.

A. Wat zou u dan doen, wanneer u op de plaats van de secretarissen-generaal had gestaan en van de zijde van de Joodse Raad was gesmeekt: blijf toch in Gods naam op uw post, want anders zijn wij verloren? Mr. *Visser*, de voorzitter van de Hoge Raad, is meermalen bij mij geweest met prof. *Cohen*. Een speciale vriend van mij was *Boasson*, de secretaris van de Raad, die ik in speciale kwesties raadpleegde en die zeide: blijf op je post.

95727. De **Voorzitter**: Dat is officieel van de Joodse Raad uitgegaan?

A. Hij kwam persoonlijk bij mij en zei: blijf toch! Wat moest ik dan doen?

95728. De heer **Stokvis**: De Duitsers hadden respect voor flinkheid en doortastendheid.

A. Daar hadden zij geen respect voor.

De heer **Stokvis**: Groot respect.

A. Ik heb ze vier jaar meegemaakt. Ze deden het toch. Ik heb eens gehoord, dat dr. *Wimmer* vertelde: Ik was in Amsterdam en moest een das kopen; ik zag een winkel en de naam zei mij niets; toen ben ik met mijn neus tegen de ruit van de deur gaan staan om te zien hoe de man er uit zag, want als het een Joodse man was, zou het mij niet goed gaan, indien men mij die winkel zag ingaan.

Ik zag eens een man van 90 jaar, die, gesteund, in een wagen werd weggevoerd, en ik heb aan dr. *Wimmer* gevraagd: waarom doet men dat; die man kan toch geen nageslacht meer krijgen? Hij zei toen: dat is ons principe.

Wat betreft de Winterhulp, hebben de burgemeesters mij meestal gevraagd: moeten wij als leiders van de Winterhulp optreden? Er zou een tweërlei soort van standpunt mogelijk zijn, nl. het principiële standpunt: neen. Ik heb gemeend het andere standpunt te moeten innemen en heb gezegd: zolang gij de beschikking houdt over de verdeling der gelden, moet gij het wel doen; wordt u die bevoegdheid ontnomen, dan moet u weigeren.

95729. De **Voorzitter**: Is dat uw enige argument daarvoor geweest? Ik vraag dit, omdat de Winterhulp, de bekende Duitse Winterhulp zeer nabij kwam en waar wij in ons land tal van instellingen hadden op het gebied van geldinzamelingen e.d., was het toch vanzelfsprekend, dat, als n-en daaraan in enigerlei vorm medewerkte, die andere geldinzamelingen daardoor in de knel zouden komen, tenzij het Nederlandse volk van de Winterhulp niets moest hebben.

A. Kent u misschien de rede, die ik heb gehouden?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Deze is mij zeer kwalijk genomen, ook bij mij thuis. Mijn vrouw keek mij bijna niet meer aan en mijn broer stond op het standpunt, dat ik een smet op de naam *Frederiks* had geworpen. Toch heb ik gemeend deze rede te moeten houden. Ik heb overleg gepleegd met de oude heer *van Karnebeek* en samen hebben wij de rede doorgelopen, die ik had opgesteld. Ik heb die rede gehouden en toen kreeg ik van een van de leiders van de N.S.B. te horen: U hebt niet warm gesproken voor de Winterhulp. Woord voor woord heb ik Jie rede gewogen en u zult daarin een zin aantreffen — de burgemeesters kenden mij en wisten hoe ik er over dacht —, die ik er expres heb ingezet, nl.: „Geef aan hen, die u het naast staan." Iedereen kon weten, wat daarmee werd bedoeld.

95730. De **Voorzitter**: Voor de man in de straat was dit nogal moeilijk.

A. Zij hebben het best begrepen en de N.S.B.-ers begrepen ook wel, dat ik niet voor hen sprak. De burgemeesters waren slim genoeg om het te begrijpen; zij kenden mij. Ik heb hen er ook van bevrijd, dat zij moesten collecteren. Ik weet wel, dat er burgemeesters zijn geweest, die toch hebben gecollecteerd en desondanks na de bevrijding zijn gehandhaafd.

95731. De **Voorzitter**: Hebt u kennis gegeven aan de burgemeesters, dat dit niet noodzakelijk was?

A. Dat deed ik niet per brief; dat was ook niet nodig, want ik reisde het gehele land door.

95732. De **Voorzitter**: Misschien hebt u niet veel mensen bereikt?

A. Zij gaven het aan elkaar door. Elke week sprak ik burgemeesters. Toen ik in een vergadering in Tilburg zeide: ik zou niet meewerken aan dergelijke dingen, wist men het direct in het gehele land. Die kringen stonden met elkaar in contact om gezamenlijk front te vormen.

95733. De **Voorzitter**: Kent u verordening III? Heeft *Seyss-Inquart* met u of de andere secretarissen-generaal hierover gesproken?

A. Daaromtrent is niet met mij gesproken. Of er met onze toenmalige voorzitter *Snouck Hurgronje* over gesproken is, weet ik niet.

95734. De **Voorzitter**: Kwamen deze dingen niet allemaal in het college?

A. Ze werden ook wel uitsluitend behandeld met de heer *Snouck Hurgronje* en deze bracht dan rapport uit in de volgende bijeenkomst, maar dat is heel in het begin geweest.

95735. De **Voorzitter**: Inderdaad. Was es ook een bepaalde maatstaf aangelegd of een verordening door of vanwege de secretarissen-generaal zou worden ondertekend?

A. Wij hebben langzamerhand geleerd te zeggen, wanneer een zaak ons niet aanstond: dat moet u doen, dat doen wij niet.

95736. De **Voorzitter**: Maar welke maatstaf werd daarbij ongeveer aangelegd? Alleen als u wilde protesteren?

A. Als iets naar ons oordeel streed met de Nederlandse rechtsopvatting.

95737. De **Voorzitter**: Ik kan het mij voorstellen, als er iets kwam, dat principiële verandering zou geven in de wetgeving; ik denk b.v. aan de belastingwetgeving, of gebeurde dat door de Rijkscommissaris?

A. Dat weet ik niet.

95738. De **Voorzitter**: Gebeurde dat op Nederlands initiatief of op initiatief van de Duitsers?

A. Men heeft een wijziging willen brengen in de Armenwet, een zeer precair onderwerp; toen heb ik geweigerd daaraan deel te nemen.

Het is toen niet doorgegaan.

95739. De **Voorzitter**: Was dit een initiatief van de Duitsers?

A. Ja. Ik heb toen gezegd: Daar werkt het Departement niet aan mee, noch aan het opstellen van de wet, noch aan de voorlichting. Het is toen ook niet doorgegaan.

95740. De **Voorzitter**: Hoe zag u de positie van de Raad van State?

A. Die is direct de eerste dag opgeheven.

95741. De **Voorzitter**: Er is dus ook geen incidenteel of persoonlijk contact geweest met de leden? Is daaraan ook geen behoefte geweest? Ik bedoel bij het college van secretarissen-generaal om de individuele leden van de Raad van State te horen of met hen van gedachten te wisselen?

A. Neen, en ik vond dat logisch toen de Regering weg was. Die moest de zaak bij de Raad van State aanbrengen. Daar was dus geen plaats meer voor.

95742. De **Voorzitter**: En met de individuele leden van de Raad van State was er dus praktisch ook geen contact? Ik kan mij voorstellen, dat de secretarissen-generaal daaraan weleens behoefte zullen hebben gehad.

A. Dat heb ik meermalen gehad met de heer *Kan*. Wij liepen 's morgens naar de stad, we woonden beiden in Scheveningen; we liepen dan samen op; de heer *Kan* was zeker niet het minste lid van de Raad van State. Ook met anderen heb ik wel contact gehad, meermalen o.a. met uw medelid uit de Kamer, de heer *Oud*. Ik ging enige keren naar Rotterdam om eens met hem te praten en allerlei met hem te toetsen.

Ik heb ook, hoewel niet Katholiek, contact gehad met de kardinaal en met hem heb ik een zeer goed en langdurig contact gehad. Het is u waarschijnlijk wel bekend, dat na mijn ontslag 24 vooraanstaande Nederlanders zich tot de Regering hebben gewend om revisie van mijn zaak bij de Raad van State aanhangig te maken. De kardinaal was daarbij de eerste ondertekenaar. Ik heb hem later gevraagd, of ik dit bekend mocht maken. Hij heeft gezegd, dat ik dat zeker mocht doen. Later heeft hij mij gevraagd: hoe gaat het met u? Ik zei: waarom vraagt u dat? Hij zei: U bent tijdens de bezetting bij mij geweest om te vragen, wat te doen, en toen heb ik gezegd: blijf op uw post.

Ik zou mij hierop niet hebben beroepen, maar nu u het vraagt, noem ik u drie namen, die toch wel te noemen zijn.

95743. De **Voorzitter**: Hebben de leden van de Raad van State bij het individueel contact ook wel hun mening te kennen gegeven over bepaalde stappen, die u van plan was te nemen?

A. Over bepaalde stappen niet. Zij stonden wel op het standpunt: Blijft op uw post, want dit is in het belang van het Nederlandse volk.

95744. De **Voorzitter**: Ik zou graag nog van u weten, hoe u uw verantwoordelijkheid zag in verband met lid 2 van § 3, dat u in deze derde verordening ziet in verband met de verwijzing naar het Landoorlogreglement. Ik vraag het, omdat de verwijzing naar het Landoorlogreglement ontbrak in het decreet van *Hitler*.

A. Die verantwoordelijkheid is nooit ter sprake gekomen. Zij hebben mij hiervoor nooit ter verantwoording geroepen. Zij hebben mij wel gewaarschuwd, niet zo Nederlands-nationaal te werk te gaan, als ik het land doortrok. Zij hebben mij wel gevraagd: Wat doet u toch overal in het land? Ik zei toen, enigszins à la *Talleyrand*: het is Duits belang, het land rustig te houden. Ik had één kwaliteit niet, zoals ik later hoorde als een uitlating na de bevrijding van een van de referenten op mijn Departement, een buitengewone man, de heer *Calmeyer*: De secretaris-generaal was niet genoeg *Talleyrand*.

95745. De heer **Stokvis**: Ik heb hem meer dan eens ontmoet: Hij was inderdaad een merkwaardig en bekwaam man.

A. Een buitengewoon knappe man. Ik heb zelden in mijn leven iemand ontmoet, die zo knap is. Hij is een verre nerf van de generaal.

Hij is een buitengewoon knap man, die veel voor de Nederlanders gedaan heeft en mij telkens waarschuwde, als ik te ver ging. Ik liet mij tegenover de hoge Duitsers weleens gaan om het Nederlandse standpunt uiteen te zetten. Na de décapole bij Stalingrad kwam *Calmeyer* bij mij en zei: U laat zich nog weleens gaan tegenover de hoge Duitsers, maar nu de nederlaag zich aftekent, nemen zij het niet meer; past u op, want anders zou het u slecht kunnen vergaan. De politieke man van de Duitsers, *Schmidt*, stond op het standpunt, dat de secretarissen-generaal zelfstandig waren en geen bevelen van de Duitsers behoefden op te volgen, maar wel in hun gestie onder Duits toezicht stonden, zodat zij geen dingen konden doen, die tegen de belangen van de Duitse weermacht indruisten. Van een verantwoordingsplicht tegenover de Duitsers was geen sprake.

95746. De **Voorzitter**: In hetzelfde stuk komt een passage voor over de secretarissen-generaal.

A. Dat is dus hetzelfde stuk als waarover wij het reeds hadden?

95747. De **Voorzitter**: Ja. Heeft u de indruk, dat het slaat op de personen of op de functie?

A. Ik geloof op de functie; dat moet wel, want toen waren er nog geen N.S.B.-secretarissen-generaal.

95748. De **Voorzitter**: Zij zullen wellicht gedacht hebben, de functies te handhaven om ze er later neer te zetten.

Er is een rapport geweest van *Seyss-Inquart* uit de eerste periode en daar spreekt hij over de secretarissen-generaal in onze betekenis. Het is zojuist al ter sprake gekomen. Is daarover nooit discussie geweest? Dit is iets totaal anders.

A. Ja. Zelfs anders dan in Frankrijk. Totaal iets anders.

95749. De **Voorzitter**: Is er in het contact, dat u met de Duitsers had, nooit aanleiding geweest om over deze verordening van gedachten te wisselen, zodat daarover geen misverstand zou bestaan?

A. Neen, daartoe is geen enkele aanleiding geweest.

95750. De **Voorzitter**: Een politiek tussencollege, hoe stond men daartegenover? Is dat weleens ter sprake gekomen?

A. Nooit. De politiek speelde toen een betrekkelijk kleine rol; ik bedoel de politiek, zoals wij die in vredetijd kenden.

95751. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was die vraag niet anders bedoeld, nl. over een college, dat boven de secretarissen-generaal zou komen?

A. Ja, dat is ter sprake gekomen. Daar had de heer *Bosch van Rosenthal* het over. Toen was *Seyss-Inquart* er nog niet. Ik heb het zelf niet meegemaakt, maar heb het gehoord van de heer *van Karnebeek*. Dr Duitse (opperbevelhebber heeft toen bij zich laten komen de Commissarissen van Zuidholland, Noordholland en Utrecht en van hen willen maken een soort van regeercollege. De heer *Bosch* was er toen voor om dat te doen, maar de heer *van Karnebeek* heeft het afgewezen. Dat moeten wij nooit doen, want dat druist in tegen de Regering in Londen. Het zou eigenlijk een zuiver revolutionnaire daad zijn geweest en een aannemen van een functie uit de handen van de bezetter.

95752. De heer **Stokvis**: Aan de andere kant waren dat geen zuiver administratieve ambtenaren, zoals de secretarissen-generaal.

A. Inderdaad.

95753. De heer **Stokvis**: De gedachte op zich zelf was niet onzinnig.

A. Zeker niet; er was meer voor te zeggen geweest, dat de Regering, toen zij, uitweek, de Commissarissen der Koningin of enkelen hunner daarvoor had genomen dan de secretarissen-generaal.

95754. De **Voorzitter**: Dat was ook de gedachtengang van *Bosch van Rosenthal*.

A. Ja, maar toch op het verkeerde moment naar voren gebracht, als maatregel uit de hand van de Duitsers.

95755. De heer **Stokvis**: Dit probleem is al vóór de Duitse bezetting ter sprake gekomen. Is u dat bekend?

A. Neen. Om alle Commissarissen te nemen?

De heer **Stokvis**: Om de Commissarissen der Koningin in door de vijand te bezetten provincies te maken tot de centrale, soevereine gezagsdragers.

A. Dat is in feite ook gebeurd; doordat ze afgesneden waren, hebben de Commissarissen in enkele provincies, b.v. Friesland en Groningen, geld uitgegeven. Maar om de eenheid van het land te bewaren, heb ik direct, toen de strijd afgelopen was, naar de verschillende delen van het land afgezanten gezonden om het contact met het centrale punt te herstellen, waaronder ook de heer *Kan*, die gegaan is naar Gelderland en Overijssel.

95756. De **Voorzitter**: Deze twee verordeningen over de Staten-Generaal zou ik u nog willen voorleggen. Heeft u daarover nog overleg met de Duitse autoriteiten gehad en heeft u daarop nog enige invloed gehad?

A. Daarover is met mij geen overleg geweest, naar ik meen; ik acht het onwaarschijnlijk, maar durf er niet op te zweren. Het kan zijn, dat een Departement ingeschakeld is geweest, maar dan Algemene Zaken, dat het Parlement niet zou worden afgeschafte, maar: „die Tatigheit ruht“. Het was in rust. Ik herinner mij ook, dat, wanneer de oorlog kort duurde, dan onmiddellijk die zelfde Staten-Generaal er weer zouden zijn.

95757. De **Voorzitter**: En als de oorlog lang duurde?

A. Er is zoveel gebeurd, dat niet zou zijn voorgekomen, wanneer de oorlog niet zo lang had geduurd.

95758. De **Voorzitter**: Is hier alleen die vier jaar bedoeld of heeft men willen zeggen: er zal een doorlopende Volksvertegenwoordiging moeten blijven?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De bedoeling is, dat, wanneer de termijn in 1941 was afgelopen, een verkiezing zou moeten plaats hebben. Hierover zijn verschillende opvattingen. De ene zegt: nu is de termijn verstreken, terwijl de ander zich op het standpunt stelt: het instituut op zich zelf blijft altijd bestaan, al kan het dan ook niet meer werken.

A. Inderdaad.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In het tweede geval zou bij voorbeeld de schadeloosstelling van de Kamerleden zijn doorgegaan, maar deze is op een bepaald moment opgehouden.

95759. De **Voorzitter**: Heeft u op de samenstelling van dat andere stuk ook enige invloed uitgeoefend of kunnen uitoefenen?

A. De idee is niet van mij uitgegaan; het betrof Algemene Zaken.

95760. De **Voorzitter**: Hebben zij u wel in de samenstelling betrokken, zodat u enige invloed heeft kunnen uitoefenen?

A. Neen, het betrof Algemene Zaken.

95761. De **Voorzitter**: In Juli 1940 is ter sprake gekomen de positie van de Staten-Generaal en van de Hoge Colleges van Staat. De Staten-Generaal zouden nog blijven bestaan, maar overigens geheel worden uitgeschakeld. Van de Raad van State zou de Afdeling Contentieus in functie blijven. Dit zou nog moeten worden besproken in de vergaderingen van het college van secretarissen-generaal. In Juli wordt dan gezegd: de bedoeling is, dat de toeslagen en vergoedingen uiteraard niet zullen worden uitbetaald.

Op 21 Juni 1940:

„Voorts zullen van Deutsche zijde voorschriften worden uitgevaardigd, waarbij de Staten-Generaal voorloopig ter ruste zullen gaan. Hetzelfde geldt voor den Raad van State, behoudens de Afdeling Contentieus. De vergadering is van oordeel, dat de andere leden van den Raad van State op eenigerlei wijze op non actief zullen dienen te worden gesteld. Dit zal door den Voorzitter nog nader besproken worden.”.

Op 10 Juli 1940:

„De heer *Tenkink* brengt nog ter sprake de moeilijkheden, waarin sommige Kamerleden zijn komen te verkeren, doordat hun in verband met het „versteenen” van de Staten-Generaal geen schadeloosstelling wordt uitgekeerd. De Voorzitter wijst met nadruk op den term „schadeloosstelling”, die ook als zoodanig in de Grondwet voorkomt, zoodat het nooit de bedoeling is geweest, dat de Kamerleden zich hierop instelden als eenige bron van inkomsten. Na eenige discussie komt de vergadering dan ook tot de slotsom, dat deze lieden zoo noodig ten laste van hun eigen partijkassen zullen komen.”.

Men kan natuurlijk zeggen: Al is het niet de enige bron van inkomsten, volgt dan daaruit, dat die schadeloosstelling moet vervallen? Hoe is uw visie?

A. Ik zou denken, dat een schadeloosstelling en tout cas zou moeten plaats vinden, maar nogmaals het betrof Algemene Zaken.

95762. De **Voorzitter**: Het blijkt dus, dat dit enige malen ter sprake is geweest.

A. Ja. Ik geloof, dat die schadeloosstelling enige malen is uitbetaald.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De partijkassen zijn natuurlijk in beslag genomen en voor sommigen betekende dat, dat zij op een houtje moesten bijten.

95763. De **Voorzitter**: Als men van de veronderstelling uitgaat, dat de Staten-Generaal ter ruste gingen en uitgeschakeld waren, is het dan uw mening, dat zij moesten worden schadeloos gesteld?

De heer **Stokvis**: In ieder geval voor de formele zittingsduur.

A. Dat is gebeurd. Deze kwestie ging de heer *Snouck Hurgronje* meer aan, omdat Algemene Zaken onder hem ressorteerde.

95764. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Weet u hoe het is gegaan met het bedanken? Sommige leden hebben bedankt en kregen pensioen. Voor anderen was dit moeilijker, omdat zij zeiden: als wij ontslag nemen, geven wij *Seyss-inquart* gelijk; zij stonden er op, dat de Staten-Generaal bleven bestaan, al was het in ruste. Men zei: Ik ben niet ontslagen, ik ben nog Kamerlid.

A. Ik heb iedereen afgeraden, in een dergelijke tijd ontslag te nemen.

95765. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Sommige mensen zeiden: Ik kan het mij financieel niet veroorloven, en toen kregen zij pensioen van *Seyss-Inquart*, wat hun kwalijk is genomen. Hebt u daarvan iets gehoord in de vergaderingen van de secretarissen-generaal?

A. Ik heb deze zaak wel behandeld ten aanzien van de Commissarissen der Koningin, die werden ontslagen. De eerste, die werd ontslagen, was de Commissaris der Koningin in Zeeland.

95766. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik meen, dat de heer *Bosch van Rosenthal* het eerst ontslagen is.

A. Neen, dat was de Commissaris der Koningin in Zeeland. Men had niets tegen de heer *Quarles*, maar Zeeland was een belangrijke provincie voor de Duitsers in verband met de toegang tot Antwerpen, gedachtig aan de inval in 1809 door de Engelsers. Daarom wilden zij in Zeeland iemand hebben, die per se niet uitgesproken Duitsvijandig was, en dat was de heer *Quarles* volkomen. Waar hij de eerste was, heb ik kunnen bereiken, dat hij al de tijd, dat hij ontslagen is geweest, niet alleen zijn volle traktement behield, maar ook in volle mate zijn representatiekosten ontving.

95767. De heer **Stokvis**: Wie betaalde dat?

A. De Nederlandse Staat.

95768. De heer **Stokvis**: Dus hier heeft niet *Seyss-Inquart*, maar de Nederlandse Staat schade geleden.

A. Inderdaad. De volgenden, die werden ontslagen, waren de heren *Bosch van Rosenthal* en *van Sonsbeeck*, toen werd door de Duitsers een Riihegehalt bepaald, een soort van nonactief. De heer *Bosch van Rosenthal* vond dat niet voldoende en vroeg mij bij de Duitsers er op aan te dringen, dat zij meer zouden krijgen.

95769. De heer **Stokvis**: Hebt u dat zwart op wit?

A. Eén van die brieven heb ik zeker nog. Later is toen ontslagen de heer *van Voorst tot Voorst* in Overijssel, die ook een Ruhegehalt heeft gekregen, en de heer de *Vos* ook.

95770. De **Voorzitter**: Mag ik u nog een vraag stellen naar aanleiding van deze twee stukken over de Staten-Generaal en de bevoegdheid van de secretarissen-generaal? Uit de punten van de vergadering blijkt, dat men wel gesproken heeft over verordening 22, maar dat verordening 23 niet ter sprake is gekomen. Gaf deze verder geep aanleiding tot een bespreking?

A. Blijkbaar is dat punt niet ter sprake gekomen, omdat wij niet het plan hadden om dergelijke aanwijzingen te geven.

95771. De **Voorzitter**: Dan heb ik nog deze vraag: 12 Maart 1941 is er een brief gegaan van *Wimmer* naar de secretarissen-generaal, waarin hij o.a. zegt: Die General-Sekretare sind die fachlichen Leiter des Ministeriums. Heeft deze omschrijving van uw functie een onderwerp van bespreking bij u uitgemaakt?

A. Neen, dat is niet gebeurd. Ik vond het onbelangrijk.

95772. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat ze ten aanzien van uw bevoegdheid en beleidskwestie een bepaald standpunt innamen en dat zij u als zodanig qualificeerden. Dat was in 1941.

A. De zaak is gewoon doorgegaan zoals tevoren. Het heeft niet de minste invloed gehad. Bedoelt u, dat door de qualificatie van „fachlichen Leiter” eigenlijk alle politieke gestie buitengesloten was?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Dat heeft *Rauter* ook weleens tegengeworpen, toen hij zei: De politiek maken wij wel. Maar ik ben toen gewoon doorgedaan. Ik heb ook bij de benoeming van burgemeesters de lijn gevolgd, die ik altijd had gevolgd en die ook mijn lijn zou zijn, wanneer ik op de stoel van de Minister had gezeten. Ik zou, wanneer er een bepaalde vacature was, hrbben overwogen, wie de meest geschikte kandidaat was (niet allern de merst bekwame, maar uit de volheid van kwaliteiten), met een zekere beminnelijkheid en de gave om met mensen om te gaan, en dan zou ik zien, of de man, die ik er uitzocht, ook paste op de plaats, die te bezetten was, of liever: of hij niet storend werkte op de plaats, die moest worden bezet. Voor Limburg, bij voorbeeld, zou ik mij wel wachten, er ooit een Protestant neer te zetten, of bij voorbeeld in gemeenten in Friesland of Drenthe, waar geen of slechts enkele Katholieken wonen, een Katholiek. Dan zei ik tegen de Minister: U moet het niet doen, want u bent lid van een partij; ik ben daarentegen geen partijlid, zodat ik niet zou vastlopen.

95773. De **Voorzitter**: Werde dat door de Duitsers altijd genegeerd?

A. Ja.

95774. De **Voorzitter**: Werde daarin berust?

A. Ja, omdat wij het altijd konden omzeilen. Wij werden dan opgeroepen en onze voorzitter deed dan het woord. Wanneer wij een gemeenschappelijke brief zonden, ondertekenden wij allemaal.

95775. De **Voorzitter**: Wat was de reden, dat het genegeerd werd?

A. Dat zij liever met elk afzonderlijk te maken hadden en dat wij gezamenlijk een des te sterker front vormden.

95776. De **Voorzitter**: Hoe dacht u over de uitzendingen van Radio Oranje?

A. Het hing er van af wie de spreker was. Ze waren weleens taai.

95777. De **Voorzitter**: Ik bedoel de inhoud.

A. Men deed zich weleens voor, alsof men alles, wat hier te lande gebeurde, wist, maar men wilde de stemming in het land ophouden.

95778. De **Voorzitter**: De berichten, die men langs illegale weg kreeg, gaven ook weleens aanleiding tot deze spreekbeurten. Was het nu zo, dat men zei: het is wel aardig, maar het wordt niet helemaal au sérieux genomen? Of gaf het wel aanleiding tot het houden van besprekingen?

A. Sommige wel, maar bij vele was het, zoals u het het eerst zei.

95779. De **Voorzitter**: Sporadisch dus?

A. Ja. Het belangrijkste was het ophouden van de stemming in het land.

95780. De **Voorzitter**: En dan was het een vrije informatiebron in de wereld. Er werden ook nog weleens specifieke richtlijnen gegeven voor ambtenaren. Hoe staat u daartegenover?

A. Dit was een zeer gevaarlijk iets, tenzij men zich in het bijzonder op de vlakke hield.

Wilde men meer in details gaan, dan moest men het doen via de secretarissen-generaal en eerst hun advies daarover inwinnen; de Regering zat in Londen mijlen ver weg.

95781. De **Voorzitter**: Hier zitten wij met hetzelfde probleem van zoëven. Men had de secretarissen-generaal, die een bepaald beleid voerden, en daarnaast de bevolking, waarin ook een en ander leefde, hetgeen niet doordrong tot de secretarissen-generaal in het algemeen.

A. Daarmede ben ik het niet eens. Ik geloof, dat inderdaad een deel van het volk aan de illegale kant stond en de daden van de illegaliteit terecht bewonderde, maar voor zover ik dat bemerkte — en ik kwam door mijn reizen nog weleens hier en daar — was er een sterke stemming in het land: Blijft op uw post, want u bent het laatste plechtanker, waarop wij ons kunnen terugtrekken. Dat men eigenlijk pro-illegaliteit en contra-bestuursapparaat was, geloof ik niet.

95782. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat men zei: Blijft op uw post, maar dat men tegelijkertijd wilde, dat de apparatuur, die er is, via de politieke partijen of de illegaliteit voldoende op de hoogte bleef van hetgeen er onder het volk leefde, dus dat er meer contact was.

A. Maar de illegaliteit gaf de berichten niet altijd objectief.

95783. De **Voorzitter**: Hadt u geen enkele weg om contact te krijgen met de Regering? Wij komen nu aan het moeilijke punt, dat u geen behoefte aan contact voelde, terwijl men anderzijds klaagde, dat de Regering geen richtlijnen gaf.

A. De Regering had zich tot ons moeten wenden. Zij kon dat veiliger doen dan wij. Ook de illegaliteit. U neemt toch wel aan, dat, wanneer ik door het land trok, de Duitsers precies wisten, waar ik was, en dat ik werd gevolgd? Vandaar, dat ik meermalen werd gewaarschuwd: Wees niet te loslippig; pas op.

95784. De **Voorzitter**: Hoe stond u tegenover het illegale werk, dat door de ambtenaren werd gedaan? Doorkruiste het min of meer het beleid?

A. Ik heb nooit enige werking daarvan gevoeld.

95785. De **Voorzitter**: U keurde het dus goed, als men het deed?

A. Ja, als men het uiterst voorzichtig deed en zijn ambt niet in de waagschaal stelde. Ik moet eigenlijk een ander antwoord geven en dit intrekken. De ambtenaren, die dit deden, handelden tegen de wens van de Regering, omdat zij niet loyaal medewerkten. De Regering moest dat afkeuren.

95786. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De Regering was toch blijkbaar tot een andere conclusie gekomen naar aanleiding van het regime.

A. Dat had de Regering mij dan moeten mededelen. Ik voelde mij te kort gedaan.

95787. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat begrijp ik, maar het kan toch ook, dat de Regering ook door de moeilijkheid van het contact verondersteld heeft, dat men in Nederland natuurlijk door de verandering van het regime, dat gekomen was en dat nooit voorzien was, wel andere richtlijnen zou volgen, die door de secretarissen-generaal zelf werden samengesteld naarmate de situatie, die er was. Men heeft misschien verondersteld, dat dit zou gebeuren.

A. Wij stonden hiervoor, dat, toen de Regering wegging, er geen enkele pertinente aanwijzing was, hoe de zaken moesten worden uitgevoerd, behalve dan de loyaliteit. Wij moesten dat dus zelf doen. Ik voelde mij als het ware als een schaakspeler; ik moest eigenlijk spelen op een veld, dat ik niet kende, tegen een tegenspeler, die ik ook niet kende, op een veld, waar de eerste zetten door de tegenspeler al waren gedaan. Eerst moest ik peilen: Wie is de tegenspeler, waar zijn zijn zwakke kanten? Zo moest ik het zelf opbouwen. Ik blijf er bij, dat niet ik berichten had moeten zenden naar Londen. Ten eerste zou ik dan ook al gehandeld hebben tegen de Aanwijzingen, want dan zou ik niet loyaal zijn, al zou ik daartegen niet opgezien hebben, want wij zijn eigenlijk vaak tegen de Aanwijzingen in gegaan en niet altijd loyaal geweest.

95788. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik heb altijd begrepen, dat die loyaliteit er een was tegenover een zuiver militaire bezetting. Als ik het goed begrijp, al staat het er niet met zoveel woorden in, heeft men zich gerefereerd aan een loyale bezetting, zoals dat volkenrechtelijk was vastgelegd.

A. Men kon en moest weten, dat men met een vijand te maken had: die geen volkenrecht zou erkennen.

95789. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt waarschijnlijk verwacht, dat u b.v. naar aanleiding van het optreden van *Seyss-Inquart* en het instellen van een burgerlijk gezag nieuwe richtlijnen uit Londen zou hebben gekregen.

A. Zolang die niet kwamen, volgden wij de wenken van generaal *Winkelman*, die toen de soevereiniteit droeg. Het was de middag nadat *Seyss-Inquart* het burgerlijk bestuur had aanvaard, 29 Mei, dat wij bij generaal *Winkelman* kwamen en deze ons opdroeg, het beleid te blijven voeren, zoals het was toen hij het had.

95790. De **Voorzitter**: Hoe is uw oordeel over de ondergrondse pers in het algemeen?

A. Die is ellendig geweest. Ik heb er onder geleden. Ik ben er in uitgescholden op alle mogelijke manieren en dat noem ik geen houding, terwijl de mensen mij niet eens kenden; hoe konden zij weten wat er achter de schermen gebeurde? Het grootste deel van mijn werk ligt niet in de archieven; het bestond uit mondeling contact. Daarom ben ik zo blij, dat ik mij hier nu eens vrij kan uiten, wat ik voor de onderzoekcommissie niet op die manier heb kunnen doen. Maar ik beklaag mij daar niet over.

95791. De **Voorzitter**: Ziet u ook niet in, dat er in het feit, dat er kritiek was op uw beleid, weleens voordeel gelegen kon zijn ten aanzien van de Duitsers of ziet u het alleen als een nadeel?

A. Alleen als een nadeel. Er was genoeg, dat men kon becritiseren, maar wanneer men het Nederlands bestuur, dat hier was achtergelaten, met het vertrouwen van de Regering bekleed, aanvaardt en daartegenover dan zo optreedt, noem ik dat ge-n houding. Dat was de dolksteek in de rug en dat had de Regering in Londen moeten voorkomen. Die had tegen de illegaliteit moeten zeggen: Jullie doet voortreffelijk werk, voor zover je de maatregelen van de Duitsers aanvalt, maar je blijft af van het bestuursapparaat, dat is achtergelaten door ons met ons vertrouwen bekleed. Dit hebben zij nagelaten.

95792. De **Voorzitter**: Gelooft u toch niet, dat men een onderscheid kan maken tussen het meer zakelijke en het persoonlijke?

Ik kan mij voorstellen, dat er personen zijn geweest, die, misschien ten onrechte, vonden, dat de houding krachtiger moest zijn, en dan zou het in een bepaalde situatie voor het grote publiek en de ondergrondse pers wel mogelijk zijn, daaraan uiting te geven, en voor u niet.

A. Het was de verhouding van de bokser tegenover de schaker. De illegaliteit moest inderdaad de rol van de bokser vervullen; wij hadden de rol van de schaker. Wanneer de illegaliteit een andere gedragslijn voorstond, had zij het per brief aan ons moeten laten weten.

In de pers had men de bedoeling, ons gezag te ondermijnen.

95793. De heer **Stokvis**: Dat was een gevolg van de indrukken, die uw gedragingen wekten.

A. Zij konden niet alles weten, maar dan hadden zij inlichtingen moeten vragen. Het ging bovendien steeds gepaard met persoonlijke aanvallen, en dat was minderwaardig.

De oorlog was afgelopen en mijn dochter zou naar de C.I.C.S.A. gaan in Amsterdam, maar zij kon eerst geen kamers krijgen, want men zei: bent u de dochter van de secretaris-generaal, dan nemen wij u niet op. Dit is allemaal gebeurd en dat zult u toch ook heel erg noemen.

95794. De **Voorzitter**: U heeft waarschijnlijk nooit behoefte gevoeld, contact te zoeken met de topfiguren uit de illegaliteit, vooral toen deze meer georganiseerd was, in de latere jaren?

A. Ik heb zelfs inlichtingen gegeven aan de illegaliteit, helemaal tegen de Aanwijzingen in; volkomen illegaal. Ik heb de nodige aanwijzingen gegeven voor hetgeen er moest gebeuren op de dag, dat de Duitsers in het nauw zouden komen. Ik heb mij met de P.T.T. in verbinding gesteld over de vraag, waar geheime telefoonposten zouden kunnen worden opgesteld. Eigenlijk ben ik zelf illegaal geweest.

95795. De **Voorzitter**: Was u op de hoogte van het bestaan van het Vaderlands Comité?

A. Wat was dat?

95796. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De voorloper van het College van Vertrouwensmannen.

A. Neen, daar weet ik niets van.

95797. De **Voorzitter**: Van het College van Vertrouwensmannen zelf wel?

A. Van de heer *Bosch van Rosenthal*? Ja.

95798. De **Voorzitter**: En van de Grote Adviescommissie?

A. Ja. En ook van het Militair Gezag. Daarvan heb ik ook gehoord.

95799. De **Voorzitter**: Contact met deze organisaties heeft u niet gehad?

A. Neen. Zij zouden dat beslist niet hebben willen hebben met mij.

95800. De **Voorzitter**: Ik heb u zoëven iets gevraagd over het contact met de andere kant. U weet, dat de heer *Greidanus* naar Zwitserland is geweest en daar heeft gevraagd, of de bedrijfsorganisatie-*Woltersom* in de lijn lag en of hij op deze wijze door kon gaan, waarop hem is medegedeeld, dat Londen het met de weg, die hij volgde, eens was.

A. Daarvan is mij niets bekend.

95801. De **Voorzitter**: Is het nooit bij u opgekomen om via de weg over Zwitserland contact te zoeken?

A. Net zo min als dit bij de Regering in Londen is opgekomen.

95802. De **Voorzitter**: Hebt u weleens iets vernomen van de onderhandelingen van *Boersfra* en *Jongejan*?

A. Ja. Daarvan heb ik gehoord, maar die zaak lag geheel buiten de sfeer van mijn Departement. Daarover kan ik u geen inlichtingen geven.

95803. De **Voorzitter**: Van welke Duitser hebt u gehoord, dat de administratie voorlopig zoveel mogelijk door Nederlandse instanties zou geschieden?

A. Dat heeft *Seyss-Inquart* gezegd in zijn openingsrede.

95804. De **Voorzitter**: Het probleem, hoe uw positie zou worden, als generaal *Winkelman* zou verdwijnen, heeft dat tevoren een onderwerp van bespreking uitgemaakt in het college van secretarissen-generaal? Dit was toch wel te voorzien? Is de situatie, die dan zou ontstaan, besproken?

A. Dat heeft geen onderwerp van bespreking uitgemaakt, en terecht; dat heeft de heer *Winkelman* zelf uitgemaakt.

95805. De **Voorzitter**: Heeft de rede van *Seyss-Inquart* een punt van bespreking uitgemaakt?

A. Neen.

95806. De heer **Stokvis**: En voordien? Heeft de uitnodiging van *Seyss-Inquart* aan de secretarissen-generaal nog een punt van bespreking gevormd?

A. Wij werden opgeroepen om die rede bij te wonen; daar konden wij niet onderuit. De uitnodiging voor de lunch hebben wij afgeslagen.

95807. De **Voorzitter**: Ik heb gelezen, dat in een van de vergaderingen van het college van secretarissen-generaal in Mei werd besloten nadere inlichtingen aan de Rijkscommissaris te vragen. Waarop kan dat slaan?

A. Dat kan ik u niet zeggen. Ik denk over de positie van de secretarissen-generaal.

95808. De heer **Stokvis**: In de loop van dit verhoor is u enige malen gevraagd uw eigen opvatting kenbaar te maken omtrent uw positie als secretaris-generaal tijdens de bezetting. In dit verband wil ik u mededeling doen van een uitlating, gedaan door de heer *Bosch van Rosenthal* op 26 Augustus 1949 voor deze commissie. Hij verklaart, dat u hem eens gezegd zou hebben, uw positie kwalificerende: ik ben eigenlijk de Koningin en de Staten-Generaal, in één persoon verenigd!

A. Ik kan u daarop antwoorden, dat de heer *Bosch van Rosenthal* mijn woorden volkomen uit hun verband heeft gerukt. Zoals hij ze blijkbaar heeft meegedeeld, heeft hij onwaarheid gesproken. Met het oog op de grenswijzigingen van gemeenten, heb ik eens gezegd, dat ik niet alleen moest optreden als Minister, dus als de beheerder van het Departement, maar ook de taak moest overnemen van de Koningin en van het Parlement en dat ik dus dubbel op mijn hoede moest zijn om mij niet in de vinger te snijden.

95809. De heer **Stokvis**: U bedoelde het dus niet in generale zin, maar alleen met betrekking tot één bepaald geval van ondergeschikt belang.

A. Het spreekt vanzelf.

95810. De heer **Stokvis**: U heeft zoëven de kritiek, die op u werd uitgeoefend van di zijde van de illegale pers, bestempeld als onvaderlandlievend. Ik begrijp, dat u niet in alle opzichten met die kritiek ingenomen bent geweest, maar toch ben ik van mening, dat u in aanmerking moet nemen, dat sommige van uw gedragingen, hoezeer mogelijk niet verkeerd, of in allen dele verkeerd bedoeld, een zeer pijnlijke indruk hebben gemaakt. Ik wil in de eerste plaats uw aandacht vestigen op een circulaire, afgedrukt in „Onderdrukking en Verzet”, Nederland in Oorlogstijd, deel I, blz. 405, een circulaire, die u ondertekend hebt samen met uw ambtgenoot *Hirschfeld* en uw N.S.B.-ambtgenoot *Schrieke* en waarin getracht wordt het volk er van te weerhouden sabotage in bepaalde vorm te plegen.

A. Ja.

95811. De heer **Stokvis**: Kunt u mededelen wat uw bedoeling hierbij was en of u niet begreep, dat door deze proclamatie het verzet ernstig werd geschaad?

A. Die mening heb ik niet. Men moet hierbij het tijdstip in aanmerking nemen. Il faut juger les faits après leurs dates.

95812. De heer **Stokvis**: Er staat geen datum onder, maar wij hebben van de heer *Hirschfeld* gehoord, dat het geweest is kort na de Februari-staking, dus begin 1941.

A. Wanneer ik weer in een dergelijke positie was, zou ik dat zelfde stuk weer uitvaardigen, om te waarschuwen, dat de tijd niet gekomen was om sabotage te plegen en tot het vergieten van zoveel bloed over te gaan. Dat was zuiver on-Nederlands.

95813. De heer **Stokvis**: U vond dus de sabotagehandelingen praematuur?

A. Juist.

95814. De heer **Stokvis**: Twee jaar later zou u dat stuk dus niet hebben doen uitgaan of mede-ondertekend?

A. Ik zou het zeker niet hebben laten uitgaan in 1944 of 1945 of, laat ik een vroeger tijdstip noemen, zelfs na Januari 1943, na Stalingrad, toen zich de gedachte begon te vormen: het einde komt in zicht.

95815. De heer **Stokvis**: U zult kunnen begrijpen, dat het zonder deze toelichting, vooral in die tijd, op velen een pijnlijke indruk heeft gemaakt. De termen, waarin deze proclamatie vervat is, zijn verregaand.

A. Dat herinner ik mij niet.

95816. De heer **Stokvis**: Het stuk richt zich rechtstreeks tegen het verzet.

A. Ik kon er toch niet in zetten: de tijd is nog niet aangebroken, maar die komt wel!

95817. De heer **Stokvis**: Ik vraag mij alleen af, of u zich niet tweemaal heeft bedacht de inhoud hiervan mede te ondertekenen in het gezelschap van de heer *Schrieke*.

A. Zeer zeker, maar ik zou mijn persoon hebben laten voorgaan boven het volksbelang, als ik geweigerd had, en om de heer *Hirschfeld* niet alleen te laten staan, heb ik gezegd: ik zal meedoen. Ik heb eerst gewild — en ik heb daarop sterk aangedrongen —, dat alle secretarissen-generaal mede zouden ondertekenen.

95818. De heer **Stokvis**: En waarom hebben de anderen het niet gedaan?

A. De Duitsers wilden alleen de ondertekening van de betrokken Departementen.

95819. De heer **Stokvis**: Is deze proclamatie op instigatie van de Duitsers uitgegaan?

A. Ja.

95820. De heer **Stokvis**: Is het van *Schrieke* uitgegaan?

A. Per se. Het is beslist niet van mij uitgegaan, maar ik blijf het stuk juist vinden in verband met de tijd.

95821. De heer **Stokvis**: U bedoelde naar uw opgave de illegale mensen te beschermen en hun hun Itrachten te laten sparen, maar de heer *Schrieke* beoogde de Duitsers te steunen en u heeft zich, door het stuk mede te ondertekenen, aan zijn zijde geschaard.

A. Maar toch zeker niet wat de motieven betrof. Ik zou overigens weleens willen weten, wat u in mijn plaats zou gedaan hebben.

95822. De heer **Stokvis**: Ik zou het zeker niet mede hebben ondertekend.

Ik kom nu tot de kwestie van de distributiestamkaarten. U schrijft hierover een aantal belangrijke bijzonderheden in uw boek „Op de bres”. Daaruit blijkt, dat u voor de invoering van de tweede distributiestamkaart heel weinig voelde, omdat u begreep, dat deze maatregel in de eerste plaats de onderduikers zou treffen. U doet mededeling van enige zeer heftige besprekingen, die u met dr. *Calmeijer* hierover heeft gehad, maar — en dat is het belangrijke — hoe bent u nu tenslotte er toe gekomen, toch uw medewerking te verlenen tot het doen invoeren van deze tweede distributiestamkaart? U schrijft daarover een en ander in uw brochure, maar ik zou het gaarne van u onder ede willen horen.

A. Wat heb ik er van gezegd?

De heer **Stokvis**: U deelt mede, dat u na het tweede of derde onderhoud met *Callmeyer* u hebt gewend tot de heer *Hirschfeld*. Hem hebt u medegedeeld, dat u zich zoudt onthouden, omdat u van oordeel was de verantwoording niet te kunnen dragen. De heer *Hirschfeld* dacht er anders over; volgens hem was een nieuwe distributiestamkaart nodig, omdat de bestaande niet meer voldoende ruimte liet. Een pover argument, wanneer het gaat om het leven van duizenden onderduikers. Er staat verder in uw brochure:

„Uit deze technische gezichtshoek had hij zelfs zo weinig bezwaar tegen het plaatsnemen van zijn handtekening onder het stuk, dat hij verklaarde, wanneer ik bij mijn weigering bleef, de beschikking alleen te zullen uitvaardigen.”.

A. Dat is gebeurd.

95823. De heer **Stokvis**: Het enige, dat u hebt gedaan, is de beschikking met een begeleidend schrijven doen toekomen aan de betrokken burgemeesters. U verklaart dus onder ede, dat de gang van zaken, zoals ik die uit uw geschrift weergaf, inderdaad zo is geweest?

A. Inderdaad; het wss, wat mij betreft, een blote formaliteit. De burgemeesters, die ik altijd bezocht, wisten, dat ik tegen deze tweede distributiestamkaart was, en zij konden zich in die geest op de uitvoering daarvan richten.

95824. De heer **Stokvis**: Ik maak uit het feit, dat u niet heeft mede-ondertekend, op, dat u niet mede-verantwoordelijkheid wilde dragen.

A. Ja. Dat konden zij ook bij de uitvoering laten gelden, voor zover dat mogelijk was.

95825. De heer **Stokvis**: Met betrekking tot de stakingen, speciaal met betrekking tot de Mei-staking, hebt u gezegd, dat u daar niet onverdeeld gunstig tegenover stond.

A. Ik zag daarin een groot gevaar voor de betrokkenen. Ik zag geen enkele kans, dat deze dingen ooit zouden kunnen slagen; daarvoor waren zij te zeer gegroeid, niet uit één punt, maar te veel verspreid. Daaruit zou niets anders zijn voortgekomen dan een groot bloedvergieten en om dat tegen te gaan, heb ik in het algemeen in het land het verlossende telegram gezonden; men snakte er naar.

95826. De heer **Stokvis**: Hebt u presentielijsten op uw Departement laten deponeren, waarop de ambtenaren hun handtekeningen moesten plaatsen om te controleren, of zij aan de staking deelnamen?

A. Neen.

95827. De heer **Stokvis**: Ik vraag het u, omdat het op andere Departementen wel gebeurd is.

A. Ik hoorde, dat er ambtenaren waren, die er aan mee wilden doen. Tot hen heb ik gezegd: Wees voorzichtig; doe er niet aan mee. Ik achtte het uitermate gevaarlijk. De toestand, waarin wij verkeerden, bood geen enkele kans, dat er iets goeds uit zou voortkomen.

95828. De heer Stokvis: Ik wil u nu nog een aanvullende vraag stellen met betrekking tot hetgeen u reeds gevraagd is over de Winterhulp. U hebt tenslotte medegewerkt, zij het binnen zekere grenzen, aan het effectueren daarvan na de benoeming van Piek.

A. Dat is maar bitter weinig geweest. Ik heb de burgemeesters alleen gezegd: U kunt leider zijn van de Winterhulp, mits vaststaat, dat gij de opbrengst te verdelen krijgt.

95829. De heer Stokvis: Hebt u niet de Duitsers trachten duidelijk te maken: dat een instituut als Winterhulp on-Nederlands was?

A. Ja, mondeling heb ik dat telkens gedaan.

95830. De heer Stokvis: Maar waren ze er niet gevoelig voor?

A. Ze waren er niet voor te vinden, ook wat betreft de Volksdienst, het Arbeidsfront en dergelijke dingen. Ik zal u hier enkele punten achterlaten.

De Voorzitter: Het is mogelijk, dat wij na dit eerste verhoor later nog de noodzaak gevoelen nog een tweede ronde te hebben. Ik zou het prettig vinden, als u die punten achterliet; dan kunnen wij nagaan of er punten bij zijn, waarvoor wij het nuttig achten u te vragen nog een keer hier te komen.

A. De details zijn mij weleens ontgaan, maar daarover zou misschien de heer Kan u nader kunnen inlichten. Maar ik ben gaarne bereid eventueel nog eens terug te komen.

95831. De Voorzitter: Meert u thans binnen het kader van hetgeen wij besproken hebben nog iets te moeten opmerken, dan verzoek ik u daarvan mededeling te doen. Ik bedoel geen punten, die hierbuiten staan, omdat wij daarover eventueel bij de tweede ronde nog kunnen spreken.

A. Over twee kleine punten zou ik gaarne nog iets in het midden willen brengen. Ten eerste het leiding geven aan de ambtenaren.

Onder mijn Departement behoorde ook de P.T.T. Nu is er een onderzoek geweest bij hooddambtenaren van de P.T.T. door de commissie-Weserveld. Deze commissie heeft in haar rapport de staf 'over mij gebroken en brueerd, dat ik de ambtenaren van de P.T.T. aan hun lot zou hebben overgelaten, toen de N.S.B.-er van der Vegte directeur-generaal was. Er heeft zich dit merkwaardige voorgedaan. Ik ben bij de tweede onderzoekcommissie geweest op 12 Februari 1945. Op 13 December 1945 kreeg ik een briefje:

„De commissie heeft de eer u ter liennisname te doen toekomen bijgaand afschrift van het rapport der commissie-Wester-

veld. Zij biedt u de gelegenheid de opmerkingen, waartoe dit stuk u aanleiding mocht geven, schriftelijk ter kennis van de commissie te brengen.".

Vóór het eind van het jaar heb ik daarop het antwoord, dat u hier vindt, afgegeven, maar vóór die tijd, zonder het antwoord af te wachten, heeft de commissie haar rapport uitgebracht, naar mij is verzekerd op aandrang van de beheerder van het Departement van Binnenlandse Zaken, omdat die mijn zaak wilde afdoen, voordat ik de leeftijd van 65 jaar bereikte. Ik stel er prijs op dit stuk bij u achter te laten, omdat u hier met feiten gestaafd vindt, dat ik de ambtenaren van de P.T.T. nooit aan hun lot heb overgelaten.

Dan nog dit over het leiding geven aan het Nederlandse volk. Wij hebben het in het algemeen tot dusver gehad over het leiding geven aan de ambtenaren. Ik heb de grenzen van mijn Departement overschreden door mij ook daarbuiten te begeven. Toen de Middachter allee gevaar liep te worden neergehaald, heb ik direct, toen ik het hoorde, opgeaeld de eigenaar, graaf Bentinck van Middachten, en deze is toen de volgende dag bij mij gekomen. Wij hebben deze zaak doorgepraat en ik heb mij gewend tot de Duitse autoriteiten, zodat ook een groot deel van de allee is behouden en alleen in de zijlanen is gekapt.

95832. De heer Stokvis: Heeft u niet ook vruchtbomen in Zeeland kunnen sparen?

A. Juist. Toen heb ik mij gewend tot de weermachtsbevelhebber in Nederland, hetgeen eigenlijk niet mocht, omdat ik het had moeten doen via *Seyss-Inquart*. Ik heb mij toen beroepen op twee brieven van Bonaparte, die deze had geschreven op zijn eerste Italiaanse veldtocht en waarin hij ook sprak over het omhakken van fruitbomen.

95833. De heer Stokvis: U heeft de bevelhebber dus vergeleken met *Napoleon*?

A. Integendeel. Ik heb gezegd: als Napoleon dat heeft gedaan, moet de weermachtsbevelhebber het zeker doen. Ik heb mij ook beziggehouden met het Mastbos bij Breda.

De Voorzitter: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

K. J. FREDERIKS.

KOERSEN, voorzitter.
WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STOKVIS.
KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 22 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer van Dis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. dr. GERRIT ABRAHAM VAN POELJE,
oud 67 jaar, wonende te 's-Gravenhage, lid van de Raad van State.

Hij legt de belofte af als getuige.

95834. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne een korte uiteenzetting van u ontvangen over de werkzaamheden van het college van secretarissen-generaal. en wel in tweeërlei verband, in de eerste plaats gedurende de periode, toen generaal *Winkelman* hier nog was, en in de tweede plaats gedurende de periode na 29 Mei, alsmede het antwoord op de vraag, hoe u de functie van de secretarissen-generaal toen zag.

A. Dan moet u onderscheid maken tussen het college en de individuele opvattingen. De situatie is deze, dat wij op die beroemde dag zijn geconfronteerd met het feit, dat ons werd medegedeeld, in uiteraard zeer vage termen, dat H.M. de Koningin genoodzaakt was naar Engeland over te steken, dat de Regering met haar medeging, dat de algemene verantwoordelijkheid was gelegd in handen van generaal *Winkelman* en dat ons de verantwoordelijkheid voor de Departementen was overgelaten. Dat betekende voor mij, dat op dat ogenblik, behoudens het contact met generaal *Winkelman*, de verantwoordelijkheid voor het beheer van het Departement op mij en op mij alleen rustte, zoals die verantwoordelijkheid ook op mij rustte, wanneer een Minister met vacantie of om andere redenen afwezig was. Het college van secretarissen-generaal was tevoren een lichaam, dat misschien eenmaal per jaar bijeenkwam of nog minder, wanneer de Regering eens een advies van de gezamenlijke secretarissen-generaal wilde hebben over een kwestie, die alle Departementen raakte, b.v. het probleem van de formatie indertijd; daar hebben wij enige malen over vergaderd. Verder was het geen vast lichaam, dat geregeld bijeenkwam. Alleen toen wij tegenover de feiten kwamen te staan, hebben wij afgesproken om regelmatig samen te komen en geregeld met elkaar overleg te plegen, opdat er geen ongelukken zouden gebeuren. Dat is toen onmiddellijk gebeurd en toen is al dadelijk — daar heb ik buiten gestaan, dat heb ik als feit kunnen aanvaarden — intern overleg gepleegd, in die zin, dat *Scholten*, die de oudste was, het praesidium zou overdragen aan *Snouck Hurgronje*. Dat hebben wij goedgevonden, omdat het voor de hand lag, dat, zoals de situatie was geworden, wanneer overleg moest worden gepleegd over dingen, die ons gezamenlijk aangingen, dit beter en gemakkelijker ging over *Snouck Hurgronje* dan over *Scholten*. Daarna hebben wij regelmatig vergaderd. Die vergaderingen zijn bijgewoond door kapitein *Schepers*, namens generaal *Winkelman*. Zij zijn ook bijgewoond door de heer *Louwes*. Daar zijn ter sprake gekomen de dingen, die ons gemeenschappelijk raakten, en hebben wij met elkaar overleg gepleegd over dingen, waarin wij één lijn moesten trekken. Een van de eerste dingen, die wij onmiddellijk hebben afgesproken is b.v., dat wij zouden gaan zitten in de kamers van de Ministers, niet tot meerdere glorie van ons zelf, maar eenvoudig, omdat wij daardoor konden voorkomen, dat op een gegeven ogenblik een Duitser bij ons binnenwandelde en zei: die kamer vind ik zeer mooi, die convenieert mij, ik ga daar zitten. Wij hebben gezegd: dat heeft niets te maken met onze positie of wat ook, maar de Ministerskamer mag niet vrij zijn, als daar een Duitser komt binnenwandelen.

95835. De **Voorzitter**: U heeft in de aanvang gezegd onderscheid te maken tussen de secretarissen-generaal als personen en het college als zodanig.

A. Tussen de secretarissen-generaal als zelfstandige, verantwoordelijke ambtenaren en het college als zodanig, dat dus niet een of andere publiekrechtelijke functie had, maar geleidelijk een zekere rol ging vervullen. Laat ik u het volgende voorbeeld geven. Onmiddellijk nadat ons land was bezet, heb ik nog net de gelegenheid gehad via de radio te laten omroepen de vermaning aan alle mensen om het onderwijs te hervatten en dat onderwijs verder weer te geven in goed Nederlandse geest, wat op het ogenblik in het geheel niet zo belangrijk was, maar achterna gezien voor veel onderwijzers, die ergens in een uithoek zaten en zich afvroegen: moet ik voortaan onderwijs in het Duits geven, een grote steun is geweest. Dat heb ik gedaan, omdat ik het nodig vond, en zonder met iemand overleg te plegen. Toen wij elkaar daarna in een vergadering ontmoetten, werd alleen de opmerking gemaakt: *van Poelje* heeft nog de mogelijkheid gehad via de radio een boodschap rond te sturen; dat komt zeker door de relaties van het Departement van Onderwijs, wij kunnen dat niet meer. Ik deed dat dus volkomen voor mijn eigen verantwoording. Ik heb er geen ogenblik over gedacht, dat soort van dingen in het college te brengen. Er waren natuurlijk andere dingen, waar dat wel mee nodig was. Het waren betrekkelijk kleinigheden. Op een gegeven ogenblik betroof het ook weer enige grotere dingen, b.v. de vraag — achterna gezien zeg je: waar breekt men zich het hoofd over, maar op dat ogenblik was het niet onbelangrijk — in welke kwaliteit zullen wij optreden, zullen wij gewoon optreden als de secretaris-generaal of wat dan ook? Toen hebben wij afgesproken, dat wij allen zouden tekenen: de secretaris-generaal, waarnemend Hoofd van het Departement van Tenslotte was het volkomen onbelangrijk, maar toch was het een zaak, ten aanzien waarvan gelijkvormig handelen nodig was. Zo liep dat. Wij hadden bovendien het grote voordeel, dat wij regelmatig hoorden, wat er met anderen aan de hand was. In dat opzicht immers was de toestand in het bijzonder voor mij — vóór die tijd had dat ook voor de Minister van Onderwijs gegolden — niet gunstig, omdat wij aan de Oostduinlaan zaten, ver van het centrum, waar de heren zo in de loop van de dag elkaar weleens ontmoetten en elkaar mededeelden, wat er gebeurde. Je was dus meer op je zelf aangewezen. Ook in de dagen, die aan de bezetting voorafgingen, de dagen van de grootste moeilijkheden, heb ik dus aan de Oostduinlaan gezeten. Ik heb toen twee nachten in het Departementsgebouw aan de Oostduinlaan doorgebracht, omdat het gerucht ging, dat de Duitsers ieder ogenblik konden komen om het bewind over te nemen en ik aanwezig wilde zijn, wanneer daar iemand zou verschijnen. Dat was dus een zuiver persoonlijke verantwoordelijkheid.

95836. De **Voorzitter**: Wat zag u als rechtsgrondslag voor het college na 29 Mei, toen dus de situatie iets veranderd was?

A. Ik heb geen ogenblik over een rechtsgrondslag gepraat. Ik ben zeer in het algemeen een sterke realist, die de neiging heeft om de dingen, die nodig zijn, te doen en, als ze dringend nodig zijn, ze te doen zonder te praten over de rechtsgrondslag. Wij hebben in die tijd althans geen ogenblik gedacht over onze rechtsgrondslag. Wij moesten handelen. Wij waren ineens onvoorbereid gezet voor de grootste moeilijkheden, waartegenover men iemand plaatsen kon. Wij moesten handelen en wij deden dat. Er was nu eenmaal deze organisatie. Was die er niet geweest, dan hadden wij een andere vorm gevonden om samen te komen, maar wij hadden nu dit lichaam en dit lichaam had historisch nog een zekere basis.

95837. De **Voorzitter**: Hoe ging het, toen er Duitsgezinden en N.S.B.-ers in het college kwamen?

A. Dat heb ik niet meer meegemaakt. Op 29 Augustus 1940 ben ik gevangen genomen. Ik heb dit dus niet meer meegemaakt en achterna ben ik daarvoor heel dankbaar geweest. Op het moment zelf realiseert men zich die dingen niet, maar toen ik gevangen genomen werd,

had ik de eerste brief van de Duitsers over de Jodenkwestie nog in mijn zak. Ik ben daardoor vermoedelijk voor grote moeilijkheden gespaard. Ik zou in een zeer bijzondere positie tegenover deze moeilijkheid hebben gestaan, omdat ik in alle kringen van het onderwijs mijn vrienden had, die op mij vertrouwden, die op mij rekenden.

95838. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat *Seyss-Inquart* de secretarissen-generaal ongeveer beschouwde als de Staatssecretarissen, die men in Duitsland kende? Is daarover in het college weleens discussie geweest?

A. Ik heb daarover nooit iets gehoord. Het enige, dat ik weet is, dat *Seyss-Inquart* had gezegd, dat hij met de Nederlandse ambtenaren wilde doorwerken en dat wij op onze stoel konden blijven zitten, zolang wij er zaten, met de belofte, dat, wanneer wij zouden menen, dat wij de verantwoordelijkheid niet meer konden dragen, wij dit mochten zeggen en het recht zouden hebben heen te gaan.

95839. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Bent u gevangen genomen vóórdat u iets heeft kunnen zeggen of heeft u zich zo gedragen, dat men zei: neen die man maar liever gevangen, want er valt toch niet mee te discussiëren?

A. Zo lag het niet. Het is wel zo geweest, dat de N.S.B. het ongetwijfeld nodig heeft gevonden, dat ik zou verdwijnen, en dat de samenwerking tussen de Duitsers en mij niet uitermate soepel was. Zij zijn b.v. bij mij gekomen om een regelingetje te maken, waardoor de Nederlanders, die Duitse scholen bezochten, geacht zouden worden aan de Leerplichtwet te hebben voldaan. Onder de Lager-onderwijswet was de situatie deze, dat de vreemde scholen, want voor de Waalse scholen gold het ook, erkend werden, maar zij waren alleen toegankelijk voor leerlingen uit het betrokken land, zodat een Nederlander niet aan de Leerplichtwet kon voldoen door zijn kinderen naar een Duitse school te sturen.

Een van de factoren, die een rol speelden, was, dat men bij mij kwam — dat is niet geweest die Oostenrijkse jongen, die het eerst als vertegenwoordiger van de bezetter optrad, want die was van Duits standpunt uit gezien, zeer slap, maar zijn opvolger, de Pruis dr. *Schwarz* — en zei: wilt u een wijziging van de Leerplichtwet voorbereiden, zodat een Nederlander, die zijn kinderen naar een Duitse school stuurt, daardoor aan de Leerplichtwet voldoet? Aanvankelijk weigerde ik. Men kwam er echter op terug. Men zei, dat het nodig was. Ik weigerde weer. Toen kwam men voor de derde maal er op terug en deelde mede, dat, indien ik het niet zou doen, de Rijkscommissaris het zelf zou laten doen. Ik heb toen geantwoord: als het dan niet anders kan, wil ik het wel doen; u kunt tenslotte dit soort van Nederlanders van mij cadeau krijgen; het is mij volmaakt onverschillig naar welke school dat soort van lieden hun kinderen wil sturen.

Torn is dat bevel gekomen, dat wij ambtelijk geen aandacht mochten schenken aan de verjaardag van de Koningin. Nu was dat op zich zelf niet zo vreselijk erg, maar mijn dwarse natuur deed mij daartegen ingaan. Ik kende de mensen en ik wist wat het voor hen uitmaakte, indien zij die ene dag extra in het jaar vrijkregen. In het begin van de week heb ik toen een briefje gestuurd aan de afdelingschefs, waarin ik mededeelde, dat getrouwde ambtenaren, die dat wilden, met het oog op hun verantwoordelijkheid tegenover hun kinderen, op 31 Augustus mochten thuisblijven. Ik vond dat nogal knap van mij zelf. Ik heb de zaak gisteren nogeens nagegaan en heb daarover dit gevonden. Vermoedelijk is het een kopie.

(*Getuige overhandigt de Voorzitter het desbetreffende stuk.*)

Dit speelde zich op Maandag af. Dinsdag ben ik naar Middelburg gegaan en naar Breskens in verband met het zoveel-jarig bestaan van de openbare leeszaal in Breskens. Daar heb ik mijn laatste openbare redevoering gehouden, die nu ook niet bepaald vriendelijk was. 's Woensdags kwam ik terug aan het Departement. De mensen op het Departement zeiden: de ambtenaren zijn u erg dankbaar, dat u dit hebt gedaan, maar niemand durft vrij nemen; zoudt u het maar niet intrekken, want de Duitsers zijn des duivels. *Wesselings* kwam bij mij en ik zei tegen hem: zeg maar aan uw collega's, dat het vervallen is. Vrijdagochtend kreeg ik toen een verzoek om bij *Wimmer* te komen. *Wimmer* was heel formeel en vroeg: Herr Professor, haben Sie dieses geschrieben? Hij zat daar met een Duitse vertaling van mijn notitie aan mijn ambtenaren voor zich. Ik was achter mijn rug om verraden.

95840. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Had u veel N.S.B.-ers op het Departement?

A. Neen, ik heb gemerkt, dat er twee N.S.B.-ers waren, en ik heb de buitengewoon merkwaardige ervaring opgedaan, dat de man, die ik als Duitse tolk, een reserve-eerste-luitenant van het Nederlandse leger, op gezag en op aanbeveling van de heer *Schepers* in dienst had genomen, toen het ambtenarenverbod was verdwenen, met een N.S.B.-insigne op zijn lapel op het Departement verscheen. Ik ben er overigens niet achter gekomen, wie het heeft gedaan. Ik heb in antwoord op de vraag van *Wimmer* gezegd: ja, dat heb ik gedaan; dat heb ik echter weer ingetrokken! Waarom?, vroeg hij mij, waarop ik antwoordde: omdat mijn medewerkers meenden, dat dit door de Duitsers verkeerd zou kunnen worden uitgelegd. *Wimmer* zeide toen: verder heb ik u niets meer te vragen, waarna ik verdwenen ben. Op de avond van die zelfde dag ben ik plotseling gevangengenomen.

95841. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Betekende uw gevangenneming meteen uw ontslag?

A. Neen. Ik ben „sofort ingehend” ontslagen omstreeks 1 Maart 1941. Toen zat ik in Duitsland. Ik ben eerst in Buchenwald geweest en heb het voorrecht gehad *Drees* te leren, hoe hij zijn bed moest opmaken. Van Buchenwald ben ik naar Merseburg, in een klein hotel, gebracht. Daar heb ik gezeten tot Maart 1941. Als het een maand langer had geduurd, was mijn vrouw er onder door gegaan en toen ben ik vrijgelaten. Van Merseburg ben ik naar Halle georacht, waar een iets hogere autoriteit van de Gestapo zetelae. Deze overhandigde mij met een buiging een wil papier. Dat was de beschikking van de Rijkscommissaris, waarbij ik „sofort ingehend” ontslagen was als secretaris-generaal. Een typische organisatie. Dat papier stuurde men naar Halle om het mij op het ogenblik, dat ik naar Nederland zou worden teruggestuurd, daar te overhandigen in de boodschap nu gaat u veraer naar den Haag naar Binnenhof no 4; meld u daar op kamer 11 aan en daar hoort u dan wel verder. Toen ben ik dus ontslagen. Ik ben dus op papier in functie geweest, want ik zat in Mofrika, misschien tot 1 Maart 1941.

95842. De **Voorzitter**: Is het uw mening, dat de secretarissen-generaal toen de facto de bestuursmacht hadden overgenomen?

A. Ja. Ik heb daar ook zonder enige reserve naar gehandeld.

95843. De **Voorzitter**: Mr. dr. *Scholtens* heeft naar aanleiding van de functie van de secretarissen-generaal na 29 Mei 1940 het volgende in „Onderdrukking en Verzet” geschreven:

„Van hoofdamttenaren werden de secretarissen nu feitelijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden.”

Deelt u deze opvatting ook?

A. Ja, de facto wel, alleen moet u daar aan het woord „Ministers” niet de staatsrechtelijke betekenis toekennen, maar onder „Ministers” verstaan: de uitsluitend voor het beheer van het Departement verantwoordelijke mensen zonder enige ruggespraak of enige achtergrond. Ik heb in die dagen zelfs gecontrasigneerd, wat anders staatsrechtelijk volkomen een onmogelijkheid was. Als de Minister in het buitenland of waar dan ook was, kon de secretaris-generaal machtiging krijgen om wat dan ook te tekenen, maar contrasigneren kon hij uit de aard der zaak nooit. Er waren benoemingsbesluiten achtergebleven, die nog wel door de Koningin waren getekend, en die benoemingen moesten nog doorgaan. Ik heb in die dagen „voor de Minister” gecontrasigneerd, omdat er een handtekening onder die stukken moest staan.

95844. De **Voorzitter**: En als richtlijnen had u het Landoorlogreglement en de Aanwijzingen.

A. Neen, richtlijnen hadden wij niet.

95845. De **Voorzitter**: Beschouwde u dat Landoorlogreglement en die Aanwijzingen, opgesteld in 1937, welke de Regering nog had gegeven, niet als richtlijnen?

A. Neen, omdat praktisch niemand die Aanwijzingen kende en verder praktisch ook niemand op de hoogte was van dat Landoorlogsreglement of wat ook. Dat was aan het ene Departement misschien iets anders dan aan het andere, maar die Aanwijzingen van de Regering waren onder zodanige geheimhouding verstrekt, dat praktisch de meerderheid van de mensen van het bestaan van die Aanwijzingen niet afwist. De meerderheid van de mensen kon zich dus zeker niet naar die Aanwijzingen richten. In dat opzicht

heeft *Bosch van Rosenthal* naar mijn indruk in „Onderdrukking en Verzet“ de betekenis van die Aanwijzingen overdreven.

Ik heb daarover in Juli 1944 het volgende geschreven:

„Wij komen thans aan de in 1938 door de Regeering uitgegeven „Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de Bestuursorganen van 't Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde Personeel en door het Personeel in Dienst bij Spoor- en Tramwegen ingeval van een vijandelijken inval“. Deze „Aanwijzingen“ waren op het Landoorlogreglement gegrond en de bespreking er van geeft dus vanzelf gelegenheid om nog in te gaan op bepaalde punten van dat reglement van principieele betekenis.

Schrieke probeert te spotten met het geheim zijn van deze aanwijzingen. Hij is er daarmee net zoo naast als met zijn quasi-wetenschappelijk betoog: natuurlijk is niemand zoo naïef geweest om te gelooven, dat een in duizenden exemplaren verspreid geschriftje in dien zin geheim zou kunnen blijven, dat het bestaan ervan niet naar buiten doordringen zou; het „geheim“ beteekende voor hen, die het ontvingen, alleen, dat de „Aanwijzingen“ niet voor de pers of voor openbare discussie bestemd waren, omdat de Regeering van 1938, die, zelfs al had zij het gewild, het oude neutraliteitsstandpunt toen niet meer verlaten kon, sterk wenschte te staan tegenover iedere aantijging, als zou zij toen reeds met een vijandelijken inval als met een niet meer te vermijden realiteit hebben gerekend.“.

Zo lag het met vele anderen. Wij hadden die Aanwijzingen in, geloof ik, twee exemplaren op het Departement gekregen. Ik wist tenslotte wel ongeveer uit mijn hoofd wat er in stond, maar ze waren niet te vinden. Toen ik ze in Juli 1944 nodig had, kon men ze aan het Departement nergens vinden, totdat men ze tenslotte vond onder de particuliere papieren van wijlen mijn vriend *Visser*. Omdat men ze op het Departement niet kon vinden, heb ik de secretaris van Gouda gevraagd een exemplaar voor mij op te zoeken. Van het bestaan er van wist niemand iets af, totdat ze tenslotte na veel zoeken ontdekt werden in de kamer van de burgemeester, in de kast, waar de heer *Gaarlandt* alle stukken bewaarde, die niemand, zelfs niet de gemeente-secretaris, onder ogen kreeg.

95846. De **Voorzitter**: Men kan natuurlijk van mening verschillen over het feit, of het juist was, dat deze Aanwijzingen in de aanvang zo geheim zijn behandeld, maar was er later geen aanleiding om, toen ze bekend waren bij de hogere functionarissen, ze in grote getale bekend te maken bij alle ambtenaren? Ik ben het met u eens, dat het een groot gebrek is geweest, dat men ze te weinig kende — ze waren in een verzegelde envelop toegezonden —, maar had men ze later niet op grote schaal bekend kunnen maken?

A. U spreekt van een verzegelde envelop. Dit is òf een verzinsel òf dit heeft op een bepaald Departement plaats gehad, want wij hebben ze niet op die wijze gekregen en we hebben ook niet de opdracht gehad ze op een bepaalde wijze te bewaren. Ais u mij in Mei 1940 zou hebben gevraagd: zijn die Aanwijzingen nog aan het Departement en waar zijn ze te vinden, dan zou ik het niet geweten hebben.

95847. De **Voorzitter**: U was dus niet op de hoogte van de Aanwijzingen?

A. Ik had ze in 1938 gezien en doorgegeven aan de chefs van de afdelingen. Verder was het stom geheim en er ontstond in Mei 1940 een situatie, waaraan niemand een ogenblik had gedacht. Ik geloof niet, dat ik één moment aan het bestaan van die dingen heb gedacht.

95848. De **Voorzitter**: Heeft het ook niet in de eerste periode in het college van secretarissen-generaal een onderwerp van bespreking uitgemaakt, want men kwam allemaal voor het probleem te staan?

A. Voor zover ik mij herinner, is dit niet het geval geweest en dit blijkt ook niet uit de notulen, die ik er nog eens op heb nagelezen. Ik heb altijd de indruk gehad, dat *Bosch van Rosenthal* er meer betekenis aan heeft gehecht dan wij, maar het is mogelijk, dat het in Utrecht aan de provinciale griffie anders is behandeld. Wij hebben er nooit aandacht aan geschonken.

95849. De **Voorzitter**: En u hebt op uw Departement ook geen aanleiding gevonden deze Aanwijzingen of verdere instructies aan het personeel door te geven, want het werd voor tal van mensen in de lagere regionen moeilijk hun houding te bepalen.

A. Met die Aanwijzingen was het veel moeilijker geweest dan zonder. De mensen, behalve misschien enkele N.S.B.-ers, vertrouwden mij volledig aan het Departement. Ook in alle andere kringen van het onderwijs vertrouwde men mij. Hoe was toen de geest over het algemeen? Men poogde vaak de Duitsers vooruit te lopen, ten einde te doen wat men veronderstelde, dat de Duitsers zouden doen, althans wat men veronderstelde, dat de Duitsers wensten. Lang voordat de eerste Jodenmaatregelen in ons land werden genomen, vond de redactie van „Mens en Maatschappij“ het b.v. nodig om *Leo Polak* uit de redactie te zetten. *Leo Polak* kwam bij mij in Den Haag en zei: Ik ben er van overtuigd, dat u er niets aan doen kunt, maar ik kom u het toch maar even vertellen. Ik heb tegen hem gezegd: Zeg maar namens mij, dat het ploerten zijn, als je ze weer ziet. Indien ik mij in deze situatie had moeten beroepen op een papiertje van de Regering in Londen, was ik veel verder van huis geweest. Ik heb onmiddellijk na de capitulatie de mensen van mijn Departement bijeengeroepen, hen toegesproken en hen gewezen op hun plicht en de hun wachtende moeilijkheden. Daarmede kwam ik verder dan dat ik hun verhalen ging vertellen over het Landoorlogreglement.

95850. De **Voorzitter**: Had u nog contact met de mensen van het Politiek Convent?

A. Ik weet niet of u een bepaalde aanleiding hebt tot het stellen van deze vraag. U zult dit wellicht wel weten en dan is het misschien een poging om vast te stellen of de zaak klopt.

De **Voorzitter**: Wij hebben inderdaad aan verschillende mensen deze vragen gesteld, ten einde een goed inzicht in het geheel te krijgen.

A. In het algemeen heb ik met de heren uit het Politiek Convent geen aanraking gehad. Dat was niet nodig; ik had er geen behoefte aan. Op een gegeven moment kreeg ik echter een telefoontje van *Snouck Hurgronje*, die mij vertelde, dat *Colijn* hem te spreken had gevraagd in zake het beleid bij het Departement van Onderwijs. *Snouck Hurgronje* zei: dat gaat jou aan, wat wil je? Hij zou zelf ook meekomen. Ik had daartegen geen bezwaar. Ik heb dan ook gezegd: natuurlijk, dat is best. Ik heb toen een bespreking gehad met *Colijn*, *Terpstra*; *Hangelbroek* was er ook bij, geloof ik. Ik weet het niet zeker. De bedoeling was, de secretarissen-generaal te waarschuwen, dat het beleid van het Departement van Onderwijs zodanig behoorde te zijn, dat geen millimeter werd afgeweken van de beginselen van de Nederlandse onderwijswetgeving enz.

Toen heb ik de heren gezegd, dat ik tenslotte in conflicten voor mij zelf moest uitmaken, wat ik doen kon en niet doen kon, maar dat het niet mijn bedoeling was in dit opzicht tegen de Nederlandse wetgeving in te gaan. Dat is, voor zover ik mij kan herinneren, de enige keer, dat ik met iemand uit politieke kringen te maken heb gehad.

95851. De **Voorzitter**: Er bestond toen een z.g. Politiek Convent. In November heeft het Politiek Convent een brief geschreven aan het college van secretarissen-generaal, waarin stond, dat men meende, dat de secretarissen-generaal de bepalingen van het Landoorlogreglement niet zo stringent aanhiielden als wel wenselijk was en met name, dat ook door de secretarissen-generaal dingen werden gedaan, die op zich zelf wenselijk konden zijn, maar ten aanzien waarvan het Politiek Convent oordeelde, dat men moest wachten tot normale toestanden waren teruggekeerd.

A. Ik weet niet, wat daartoe de aanleiding is geweest. Uiteraard waren er bepaalde dingen, waarvan men moest zeggen: moet ik het doen of moet ik het niet doen. Ik heb ook verantwoordelijkheid aanvaard op het gebied van de sport om de gehele voetballerij tot eenheid te brengen om daardoor te voorkomen, dat de Duitsers op een ongelegen ogenblik de gehele verantwoordelijkheid voor de sport in handen zouden nemen.

95852. De **Voorzitter**: Het grote bezwaar was, dat men meende, dat dikwijls aan Nederlandse zijde initiatieven werden genomen, zelfs nog voordat zij aan de uitdrukkelijke wens van de bezetter waren ontsproten.

A. Dat was bij de Nederlanders buiten het Departement veel erger dan bij de secretarissen-generaal. Die Nederlanders buiten het Departement waren in die dagen allerlei verantwoordelijke lieden. Het professorencollege, dat de redactie van „Mens en Maatschappij“ vormde, heeft lang voordat er enige Jodenmaatregel was genomen, *Leo Polak* uit de redactie gezet. Dat was de Nederlandse geest, waartegenover men als secretaris-generaal kwam te staan.

95853. De **Voorzitter**: Het Politiek Convent heeft het aldus geformuleerd:

„Den secretaris-generaal toch komt naar Nederlandsch recht geenerlei zelfstandige bevoegdheid toe. Voor zoover hun — door de Verordeningen nos. 3 en 23 — een stuk wetgevend en uitvoerend gezag is opgedragen, berust zulks derhalve uitsluitend op het bezettersrecht en gelden derhalve voor die bevoegdheden geheel dezelfde volkenrechtelijke grenzen als die, welke aan de bevoegdheden van den bezetter zelf zijn gesteld.”.

A. Dat is ook mijn standpunt geweest. In die zelfde bespreking — en nu ik mij dat realiseer, meen ik, dat mijn vriend *Donner* daar ook is geweest — heb ik ook gezegd: de heren moeten wel bedenken, dat ik, zolang ik op het ogenblik hier zit, in dienst van de Duitsers ben. Wanneer ik niet meer wil, dan moet ik heengaan.

Bij het heengaan heeft *Donner* mij toen terloops nog gezegd dit standpunt niet te onderschrijven. Na de bevrijding, onder het praesidium van *Donner*, heeft de Hoge Raad hetzelfde standpunt aanvaard.

95854. De **Voorzitter**: Als ik het mij goed herinner, huldigde u de opvatting, dat u eigenlijk twee heren moest dienen: òn de bezetter òn de Nederlandse Regering.

A. En de bezetter òn Nederland.

95855. De **Voorzitter**: En wat verstaat u dan onder „Nederland”?

A. Daaronder versta ik niet, op dat ogenblik althans niet, de Regering in Londen. Ik realiseer mij, dat dit alles is gegroeid en dat ook de in Londen zittende heren ten dele met de omstandigheden zijn meegegroeid, maar in Mei, Juni 1940 was het zeker niet zo, dat wij ook maar enigermate het gevoel hadden, dat ons handelen bepaald werd door de inzichten van de Regering in Londen. Ik voelde dit als mijn eigen verantwoordelijkheid, die voortvloeide uit mijn eigen positie als Nederlands ambtenaar. Ik was Nederlands ambtenaar, als zodanig administratief hoofd van het Departement, had als zodanig mijn eigen verantwoordelijkheid krachtens Nederlands recht; daarnaast kregen wij een opdracht van de Duitsers, die je op dat ogenblik had kunnen weigeren en dan was de boel eenvoudig in het honderd gelopen, of die je moest aannemen tot de grens van het conflict tussen de ene verantwoordelijkheid en de andere.

95556. De **Voorzitter**: Maar zit er nu niet een zekere contradictie in, als u enerzijds zegt: omdat de Ministers weg waren, oefende men als secretaris-generaal die functie uit, en anderzijds: die heren in Londen komen er niet bij in het spel?

A. Natuurlijk zit er een zekere contradictie in, maar je leefde in een tijd vol tegenstellingen.

95857. De **Voorzitter**: Zijn er weleens pogingen gedaan om daarin wat meer licht te krijgen door contact met Londen? Ik voel de tegenspraak, die erin is gelegen, dat u zich enerzijds op hen beroept en anderzijds hen niet erkent, nogal sterk.

A. Uit mijn functie als Nederlands ambtenaar, krachtens mijn aanstelling door de Nederlandse wettige Regering in een tijd, toen de verhoudingen normaal waren, vloeiende voort mijn eigen verantwoordelijkheid, plicht en zelfs recht om te beslissen.

95858. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Daarop was volgens mij nog de nadruk gelegd door de opdracht, die de Ministers *Steenberghe* en *van Rhijn* hadden gegeven aan generaal *Winkelman* en mede aan de secretarissen-generaal, want er is een officiële plechtigheid geweest, al was zij dan zeer kort van duur, waarbij de opdracht werd gegeven aan de secretarissen-generaal: u hebt generaal *Winkelman* thans als uw hoofd te zien, wij gaan weg en u treedt in zekere zin in onze plaats. Ik geloof, dat die opdracht toch van zeer veel waarde is geweest, al is er misschien niet genoeg de nadruk op gelegd. Nu is het de vraag, of men zich wel voldoende realiseerde — misschien heeft men dit niet gedaan, want daar was de tijd te moeilijk voor —, dat het niet zou zijn te handhaven. Dat kwam zeer duidelijk naar voren op 29 Mei 1940, toen *Seyss-Inquart* de macht overnam. Toen hebben de secretarissen-generaal waarschijnlijk bij zich zelf overwogen, welke verder hun houding moest zijn. Die houding is geweest, zoals u die getekend hebt. Zo is het toch eigenlijk.

A. Ja, zo ligt het. Zoals ik zoëven zeide, heb ik de opdracht om nu verder de zaak te behartigen natuurlijk beschouwd in geheel andere verhoudingen, maar toch kwalitatief van dezelfde soort als het geval was, wanneer de Minister met vacantie ging en je als secretaris-generaal alles deed behalve contrasigneren. Ik had juist achter de rug,

dat Minister *Bolkestein* vier maanden lang praktisch uitgesloten was. Hij had vier maanden ziek in Amsterdam gelegen. In die tijd zag ik hem één- of tweemaal in de maand, maar het Departement draaide verder. Er werden geen wetsontwerpen gebrouwen, wat in die tijd niet zo erg was, maar het werk op het Departement ging verder op de ambtelijke plicht van de secretaris-generaal met zijn medewerkers, met de mensen, die hij kende en op wie hij meende te kunnen vertrouwen. Dat was dus enerzijds de sterk bindende plicht als Nederlands ambtenaar, die met zich bracht niets te doen, dat met de plicht als Nederlands ambtenaar in strijd zou zijn, en anderzijds de aanvaarde opdracht van de bezetter om het beheer verder te voeren. De mededeling van *Seyss-Inquart*: Wanneer de heren menen, dat zij de verantwoordelijkheid niet kunnen dragen, mogen zij tot mij komen en dan worden ze van hun verantwoordelijkheid ontheven. heeft natuurlijk geleid tot twijfelingen en conflicten. tot de vraag: Hoever kan ik gaan, wat kan ik nog net en wat kan ik net niet meer doen. Daarin is een ontwikkeling gekomen. De eerste maanden merkte men van Londen niets, maar toen langzamerhand bleek, dat er een zekere leiding van uitging, heeft men daarmee vermoedelijk — want toen was ik weg — meer rekening gehouden. Hetgeen ik in Juli 1944 op verzoek van de illegaliteit heb geschreven, is het standpunt van de Nederlandse ambtenaar, zonder enige reserve, zo sterk zelfs, dat mijn vrienden mij aan de stijl kenden.

95859. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was het gevaar, dat in die publicaties lag.

A. Natuurlijk, maar ik dacht: Als ik dit op mij neem, moet ik het precies zeggen, zoals ik het denk en voel, want anders heeft het geen waarde voor de mensen, die het in handen krijgen.

95850. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt gezegd, dat uw verantwoordelijkheid op dat moment zich uitte in de houding, die u tegenover Nederland en tegenover de bezetter moest aannemen. Wij hebben hier een geschrift van.

Ik zeg niet, dat het er mede in strijd is, maar misschien kunt u het verduidelijken. U hebt een artikel geschreven in „Bestuurswetenschappen” in Juli 1949 naar aanleiding van het tweede rapport van de Enquêtecommissie. Daarin hebt u de positie van de secretarissen-generaal geschetst, zoals u die zag. Aan het slot zegt u:

„Ik heb steeds het standpunt ingenomen, dat zij door het aanvaarden van deze regeling feitelijk in dienst van de bezetter waren getreden. Aan de andere kant kon door deze daad van de bezetter noch aan hun verantwoordelijkheid tegenover de wettige Regering van het land, noch aan hun rechtspositie als Nederlandse hoofdamttenaren een einde worden gemaakt.”.

U zegt hier: de wettige Regering van het land.

A. U moet op het woord „verantwoordelijkheid” de nadruk leggen en er niet uit lezen, wat ik ook niet bedoeld heb, de Regering te Londen, op wier aanwijzingen ik zou zitten wachten. Ik heb zonder enige reserve aanvaard, dat men te allen tijd het recht zou hebben van mij verantwoording te vragen voor wat ik gedaan had. Dat was mijn verantwoordelijkheid tegenover de wettige Regering, wat niet impliceerde, dat ik in die dagen — als ik in 1944 nog in functie was geweest, zou het misschien wel het geval zijn geweest —, geneigd zou zijn geweest, indien men mij had gezegd: u moet deze houding aannemen, dit zonder meer gedaan zou hebben. U moet begrijpen, dat men vooral in die dagen aan beide kanten de positie niet helemaal begreep. Eerst later is dat duidelijker geworden. De eerste dagen, nadat de Regering naar Londen was vertrokken, heeft *Snouck Hurgronje* b.v. met *de Geer* nog telefonisch contact gehad en hem de vraag voorgelegd, of men aan de ambtenaren twee maanden salaris zou uitkeren. Dat telefoongesprek is toen geëindigd met de uitspraak van *de Geer*: nu, doe het dan maar, maar dan één maand.

95861. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat betekent dus, dat u aan de verantwoordelijkheid van de wettige Regering, mits die aanwezig zou zijn geweest en de zaak had kunnen beoordelen, niet tekort zou hebben gedaan.

A. Ik heb geen ogenblik het standpunt ingenomen, dat de Regering was opgeheven of onderbroken. ¹⁾ Ik heb hier geschreven:

„Alleen maar voor de goede orde herinneren wij er aan, dat al herhaaldelijk is aangetoond, dat de bewering van mijnheer *Seyss-Inquart*, die zich n.b. jurist noemt, als zou de wettige

¹⁾ Noot van de getuige, toegevoegd bij de correctie van het verslag: Toen ik dan ook begin Februari 1945 door de illegaliteit de mededeling kreeg, dat de Regering wenste, dat ik naar Londen zou komen, heb ik geen ogenblik gearzeld te trachten daaraan te voldoen.

positie van de Regering in Londen worden aangetast door het tweede lid van artikel 21 van de Grondwet, iedere redelijke zin mist."

95862. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat betekent, dat u het zo ziet, dat, wanneer er een andere Regering zou zijn opgetreden, u zou hebben gezegd: dat is niet de wettige Regering, want de wettige Regering zit in Londen; ik moet met de bezetter werken; ik heb mijn verantwoordelijkheid tegenover Nederland, die ik zo moet interpreteren, dat ik de wettige Regering blijvend erken, maar dat ik daarvan geen directieven kan verwachten, want die komen er niet.

A. Wanneer de besprekingen, die naar men beweert — ik weet dit uitsluitend van horen-zeggen — *Colijn* in de eerste dagen van de bezetting zou hebben gevoerd om hier een Nederlands Ministerie te vormen tegenover het Nederlands Ministerie in Londen, succes zouden hebben gehad en iemand zich aan de Oostduinlaan als Nederlands Minister had aangemeld, dan was die man bij mij niet binnengekomen, of wel ik had hem door mijn kamerbewaarder er uit laten gooien.

95863. De **Voorzitter**: Is er nooit van de zijde van de Duitsers aandrang op u uitgeoefend, dat u geen contact met de politieke partijen mocht hebben?

A. Ik heb met de Duitsers praktisch zo goed als geen aanraking gehad. Ik heb hen nooit uit eigen beweging opgezocht en ik heb hen slechts de zeldzame keren gezien, als zij mij vroegen bij hen te komen. Ik ben niet door zo'n sprinkhanenplaag bezocht als dit met het Departement van Sociale Zaken het geval is geweest. Ik heb één keer slechts enkele Duitsers op mijn Departement gehad. Ik heb verder met de Duitsers geen contact gehad. Het is ook nooit in de vergadering van de secretarissen-generaal ter sprake gekomen.

95864. De **Voorzitter**: Hebt u met het driemanschap of de heren van de Unie op enigerlei wijze contact gehad?

A. Neen, ik heb wel geweten, dat *Reinink* daarin zat, zolang hij meende, dat hij dat kon doen. Verder heb ik er geen onmiddellijk contact mede gehad.

95865. De **Voorzitter**: I-leeft het zijn nut gehad, dat de Nederlandse Unie bestaan heeft?

A. Ik geloof het wel, ik kan echter niet zeggen, in welke mate. Ik had in die dagen wel wat anders te doen dan mij daarmee bezig te houden. Ik had het vrij zwaar. Toen zij mij gevangen hadden genomen en mij in de cel brachten, terwijl ik niets bij mij had, ben ik op de brits gaan liggen en heb ik aan een stuk door geslapen, zoals ik in maanden niet geslapen had.

95866. De **Voorzitter**: Men heeft ook weleens kunnen lezen, dat het bestaan van de Nederlandse Unie het verzet heeft belemmerd.

A. Ik heb in die tijd van het verzet niets gemerkt. Ik heb iets gemerkt en geweten van de ordedienst, hetgeen later *Schoemaker* en *Mekel* het leven heeft gekost. Ik ben er van overtuigd, dat in die tijd de algemene stemming veeleer was, dat men de Duitsers vooruitliep dan dat men zich verzette. Als belemmering heb ik de Unie niet gezien, ook niet in de Departementale sfeer en onder de ambtenaren. Ik geloof, dat de Unie op het ogenblik, waarop zij heeft bestaan, inderdaad een concentratiepunt is geweest van Nederlands denken, Nederlands voelen en nationaal besef en dat de Unie in zoverre, hoewel het uiteindelijk ongrijpbaar en onmeetbaar is, nuttig werk heeft gedaan.

95867. De **Voorzitter**: Had er in de vergadering van de secretarissen-generaal nog formele besluitvorming plaats?

A. Neen. Later misschien wel, maar in mijn tijd niet. Ieder deelde mede, wat er was.

95868. De **Voorzitter**: Volgde u het reglement van de Ministeraad of niet?

A. Ik heb er mij nooit het hoofd over gebroken. Er bestond bij het college van secretarissen-generaal ook wel een reglement.

Toen b.v. de 29ste Juni 1940 naderde, kwam de mededeling van de Duitsers, dat wij daaraan geen aandacht zouden mogen schenken of wat dan ook. Toen heb ik aan het onderwijs een circulaire ge-

zonden, waarin stond, dat Nederland bij geen enkele gelegenheid zou vlaggen, omdat het Nederlandse volk rouwde om degenen, die gevallen waren, en om de toestand, waarin het verkeerde. Dat heb ik meegedeeld in het college van secretarissen-generaal en toen hebben de heren gezegd: dan zullen wij dat ook doen.

95869. De **Voorzitter**: Wat was zo ongeveer in grote lijnen de categorie van onderwerpen, die u met elkander besprak? Vroeger kwamen de secretarissen-generaal immers maar zo incidenteel bij elkaar.

A. Vroeger kwamen wij zo eens in het jaar bijeen, als het betrof een onderwerp, dat alle Departementen raakte, een kwestie van algemeen organisatorische aard of van ambtenarenbeleid, maar nu was het een samenkomst, waar je van elkaar hoorde, wat men sedert de vorige samenkomst beleefd had, en naar aanleiding daarvan afsprak, wat je doen zou; je hoorde daar ook van kapitein *Schepers* wat in bepaalde dingen het standpunt van de opperbevelhebber was. Het was dus een nette vergadering, die behoorlijk werd gepresideerd en waarvan behoorlijke notulen, zeer beknopt overigens, werden gemaakt. Het was niet formeel en niet zo, dat wij daar zaten als Regeringscollege en over algemene punten van het beleid beslissingen namen. Je hoorde daar van de heer *Louwes*, hoe het met de voedselvoorziening gesteld was, wat er weer was afgenomen, hoe het beeld van week tot week veranderde. *Ringeling* was ontslagen en dan vertelde *Snouck Hurgronje* daar van pogingen om bij de Duitsers wat gedaan te krijgen. Het was allemaal vrij informeel, hoewel het natuurlijk allemaal netjes is genotuleerd. De notulen van die vergaderingen zult u echter wel gezien hebben.

95870. De **Voorzitter**: Ik heb begrepen, dat u niet zo'n buitengewoon bewonderaar van de Aanwijzingen was.

A. Het was een keurig stuk werk, zoals alleen *François* dat had kunnen doen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar het paste niet op die situatie.

95871. De **Voorzitter**: U achtte het echter niet zo goed bruikbaar.

A. Toen wij die Aanwijzingen kregen — dat was in 1938 —, had men in Nederland nog niet algemeen de indruk, dat de oorlog nabij was. Toen heb je dat gelezen, zoals je een tractaatje over volkenrechtelijke problemen zou hebben gelezen en zoals je op een ander ogenblik een tractaat over een geheel ander probleem zou hebben gelezen. Dat heeft je inzichten, wat je rechten en plichten waren in een twintigste-eeuwse oorlog, weer eens verlevendigd, maar verder ging het ook niet en kon het vermoedelijk op dat ogenblik ook niet gaan. Het ging niet zover, dat het was een zeggen aan de mensen: dit is uw plicht.

95872. De **Voorzitter**: Het komt er toch op neer, dat u de praktische bruikbaarheid niet zo groot vond in de bepaalde situatie, waarvoor u kwam te staan.

A. In die bepaalde situatie heb ik er geen ogenblik aan gedacht, dat die Aanwijzingen bestonden, vóórdat men er zich in Londen op ging beroepen. Toen had men het daar ontdekt. Een of andere Engeland-vaarder had het meegebracht of Minister *van Boeyen* had het misschien in zijn binnenzak gehad. Vóór er uit Engeland melding van werd gemaakt, heb ik aan het geval geen aandacht geschonken. Toen de brochure van *Schieke* kwam, is men bij mij gekomen en heeft gezegd: Wilt u daar niet wat tegenin schrijven? Ik was toen genoodzaakt aan het gehele vraagstuk aandacht te geven.

95873. De **Voorzitter**: Ik lees in de notulen van 5 Juni, dat bij punt 2 van de agenda door de voorzitter wordt gewezen op de noodzakelijkheid om verschillende gemeentebesturen nogmaals te wijzen op de noodzakelijkheid, dat de Aanwijzingen voor deze tijdsomstandigheden de richtlijnen moeten zijn. Het is dus waarschijnlijk in de vergadering ter sprake gekomen.

A. Dat kan wel, maar u moet niet vergeten, dat ik daarmee niets te maken had. Ik had met het onderwijsbeleid te maken en met de moeilijkheden, waarvoor men bij het onderwijs kwam te staan, waaromtrent in de richtlijnen niet het minst te vinden was.

95874. De **Voorzitter**: In de Aanwijzingen staat ook, dat men „bij de verantwoordelijke instanties krachtig protest moet aantee-

kenen, wanneer deze instanties zelf, of wel daaraan ondergeschikte organen of personen handelingen plegen, welke volkenrechtelijk niet geoorloofd zijn."

Is dat bij uw Departement voorgekomen?

A. Ik zie het zo, dat de vraag wat geoorloofd was, althans in de eerste tijd van de bezetting, minder een kwestie was van volkenrechtelijke interpretatie dan een vraag van wat je als behoorlijk mens oordeelbaar vond. Ik heb er persoonlijk nooit behoefte aan gehad, maar ik heb ook nooit bijzonder last met hen gehad. Ik heb een keer last met hen gehad, toen ze die atlas met caricaturen van Hitler ontdekten. Ik heb ook de kwestie gehad van de acte van de Unie van Utrecht. Ik heb dat ook in „Onderdrukking en Verzet" verteld. Plotseiling wilden ze de acte van de Unie van Utrecht hebben met het oog op de tentoonstelling, die ze wilden houden. Dat heb ik weten af te wenden. Als ik met opgestoken zeilen naar *Seyss-Inquart* was gestapt en ik had geprotesteerd, dan zou het niets hebben uitgehaald. Ik liet nu een copie maken. Toen ik deze liet aanbieden, werd gevraagd of ik nog een exemplaar had met het oog op Berlijn. Daarmede was het afgelopen. Moelijkheden met het personeel waren in mijn tijd nog niet aan de orde.

95875. De Voorzitter: In artikel 2 van de Aanwijzingen staat:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandigen inval, hun functiën blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten."

En dan staat er achter het zinnetje:

„Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten terzake onderricht."

Weet u wat dat zinnetje betekent?

A. Daarvan weet ik niets. Wat ik wel weet, is dit. Het is vervelend, dat ik er telkens op terugkom, maar dat moet ik wel doen. Toen ik in 1944 dat pamflet schreef, had ik daarin aanvankelijk nogal onvriendelijke woorden gebruikt, in het bijzonder aan het adres van de ambtenaren van Waterstaat, die voor inundaties e.d. hun medewerking verleend hadden.

Ik had geschreven, dat ik dat eigenlijk een vorm van landverraad vond. Toen heeft men mij van de zijde der illegaliteit gevraagd: wilt u dat wat zachter zeggen, want die ambtenaren van de Rijkswaterstaat hebben nooit van het bestaan van die Aanwijzingen geweten: het is onredelijk, indien u schrijft, dat zij een soort van landverraad plegen, terwijl zij nimmer van die Aanwijzingen hebben gehoord. Toen heb ik dat wat milder gezegd.

95876. De Voorzitter: Vindt u niet, dat het van belang zou zijn geweest, indien die Aanwijzingen op grote schaal waren verspreid?

A. Daarvan ben ik inderdaad overtuigd. Maar volkenrechtelijk is dit een materie voor juristen en niet voor een doorgewone burgerman. Als een ingenieur juristerij gaat plegen, gebeuren er in de regel ongelukken.

95877. De Voorzitter: Zou het niet van belang zijn geweest, als er voor de lagere ambtenaren eenvoudige Aanwijzingen waren geweest, zodat zij ongeveer wisten, waaraan zij zich hadden te houden?

A. Dat is het opgeven van een raadseltje achteraf. Dat weet ik niet. De situatie, waarvoor men kwam te staan, was niet te overzien. Toen ik op de dag, waarop de Regering is vertrokken, het Departement aan het Bezuidenhout binnenstapte, botste ik in de vestibule bijna tegen Minister *Dijkhoorn* op, die tegen mij zei: Wie had ooit kunnen denken, dat wij op het Eiland van Dordrecht zouden moeten vechten. Dat was inderdaad het geval. Wat had men de mensen anders moeten zeggen dan: als er moeilijkheden komen, doe uw plicht als Nederlands ambtenaar naar beste weten. Er had geen Regering aanwijzingen kunnen geven in de veronderstelling, dat de Koningin en de Ministers niet in het land zouden zijn. Dit alles, vooral de noodzaak voor de Regering om het land te verlaten, heeft zich pas de laatste uren geopenbaard.

Voor deze situatie had men nooit aanwijzingen kunnen geven. Wat had men anders tegen de mensen kunnen zeggen dan: doe je plicht tot het uiterste! Dat heb ik gezegd, toen ik hen bij elkaar heb geroepen. Ik geloof niet, dat ik hun meer steun had kunnen geven.

Ik geloof, dat iedere poging om hetgeen niet te voorzien is te voorzien naar haar aard tot mislukking is gedoemd. Zo was het met die Aanwijzingen ook. Gern mens had aan de mogelijkheid van een volledige bezetting gedacht.

95878. De Voorzitter: Die Aanwijzingen zijn op bepaalde Departementen weinig verspreid, in andere regionen vaker. Daarin wordt ook de nadruk gelegd op het feit, dat de mens zelf zijn verantwoordelijkheid moet kennen. Welke is uw mening ten aanzien van de vraag, wat een ambtenaar te doen had, als hij, die Aanwijzingen kennende, meende een bepaalde opdracht, die hem door de secretaris-generaal werd verstrekt, niet te kunnen volvoeren? Later, in het commentaar, is met nadruk gewezen op het feit, dat elke ambtenaar zijn eigen verantwoordelijkheid bleef dragen.

A. Dat is ook mijn standpunt. Tenslotte bleef de Nederlandse ambtenaar gebonden aan de totaliteit van zijn verplichtingen, die hij als zodanig had. Dat was een kwestie van persoonlijke verantwoordelijkheid. Wanneer daaruit een conflict voortvloeide, lag het in het ene geval anders dan in het andere.

95879. De Voorzitter: De heer *Woltersom* heeft weleens gezegd, dat voor het bedrijfsleven (dezelfde richtlijnen golden als in de Aanwijzingen stonden, in verband ook met de industrie en het bedrijfsleven. Is het ook uw mening, dat men dit op dezelfde voet kan vergelijken, met name in verband met het werken op vliegvelden e.d.?

A. Dit wordt een examineren op theoretische punten, die mij in zekere zin niet raken, maar voor mij is er onder alle omstandigheden een essentieel verschil tussen de positie van de ambtenaar en die van ieder ander. De ambtenaar is gebonden, hoe dan ook, aan de verzorging van het algemeen belang en gebonden ook tot trouw aan de Nederlandse Regering, zoals ik zoëven bedoelde, aan zijn eigen plicht en verantwoordelijkheid. Dat ligt voor de particulier anders.

95880. De Voorzitter: Ik vraag dit in verband met het feit, dat kapitein *Schepers* ook bij de besprekingen van de secretarissen-generaal aanwezig was en door de besprekingen in het college een bepaald standpunt ten opzichte van dit soort van werk had ingenomen. Enig verband is er dus wel mee. Anders zou ik die vraag niet hebben gesteld.

A. Dat is zeer wel mogelijk. Ik weet niet, wanneer het is geweest en wat er is gezegd. Ik zeg nog eens: u moogt deze notulen van het college van secretarissen-generaal niet beschouwen als notulen van een Ministerraad of een dergelijk lichaam. Dan denken wij aan een periode, waarin van de vergaderingen van de Ministerraad normaal notulen worden gehouden — u weet, dat er een tijd is geweest, waarin het anders was —, maar zelfs in die tijd is het karakter van die notulen anders dan dat van de notulen van vergaderingen als van het college van secretarissen-generaal. Dat tenslotte collegiale en geen bestuursverantwoordelijkheid had, wel een verantwoordelijkheid tegenover elkaar om met elkaar deze last te dragen en niet elkaar moeilijkheden te veroorzaken, die vermeden konden worden. Het college als zodanig was echter geen pseudo-Ministerraad. Als zodanig zou ik het nooit aanvaard hebben. Ik zou nooit aanvaard hebben een optreden van het college. Dat naar mijn overtuiging en geweten ontoelaatbaar was. Zo is het natuurlijk zeer wel mogelijk, dat er in die notulen bepaalde dingen staan, die medegedeeld zijn, waartegen geen verzet gerezen is en die dan verder (doordringen. In het algemeen heb ik er altijd enig bezwaar tegen om op notulen te worden geëxamineerd, omdat ik de neiging heb het lezen van notulen over te laten aan degenen, die een andere mentaliteit hebben dan ik, en dat werkt meestal voortreffelijk. Tenslotte komen alle vergeten woorden en dergelijke er altijd wel in zonder dat het voor mij nodig is ze met zorg te lezen. Van een beroep op notulen heb ik altijd een enigszins griezelig gevoel gehad. Het is best mogelijk, dat ik die notulen nooit heb gezien, dat ik er nooit naar heb gekeken.

95881. De Voorzitter: Als het nu betrof verordeningen, welke door Duitsers werden ondertekend, betrokken dan de Duitsers de secretarissen-generaal wel in het overleg, vóórdat die verordeningen werden uitgevaardigd?

A. Ik heb de indruk, dat dit wel geschiedde, maar heb hiermee nooit te maken gehad, ook al weer, omdat ik niet de neiging had om naar de heren toe te gaan. Ik heb hen nooit opgezocht. Op mijn gebied hebben de Duitsers in mijn tijd, waarin ik er iets mee te maken had, geen verordeningen gemaakt, maar de normale vorm was, dat zij begonnen met te vragen aan de secretaris-generaal om

het te doen, en dat, alleen als hij dit weigerde, er dan een Duitse verordening kwam.

95882. De **Voorzitter**: Had men een bepaalde maatstaf aan de hand, waarvan werd bepaald, welke categorie verordeningen door de Duitsers werd ondertekend en welke door de secretarissen-generaal?

A. Daarvan heb ik nooit wat gemerkt, maar dit speelde natuurlijk een veel grotere rol bij b.v. het Departement van Sociale Zaken dan bij dat van Onderwijs. Ik zou daarover dus niet gaarne een oordeel geven. Ik heb daarmee niet te maken gehad.

95883. De **Voorzitter**: Hoe zag u de positie van de Raad van State na het vertrek der Regering?

A. Over de Raad van State hebben wij in een van onze eerste vergaderingen gesproken en ik geloof, dat wij toen hebben gezegd: de Raad van State moet zoveel mogelijk ingeschakeld blijven. Een dergelijke uitspraak moet er wel zijn, maar aan de andere kant lag natuurlijk de wetgeving stil en je had er dus verder niets mee te maken. De afdeling Bestuursgeschillen draaide wel door, maar dat was een kous apart.

95884. De **Voorzitter**: Er is nooit sprake geweest om, naar analogie van artikel 46 van de Grondwet, de Raad van State in het Nederlandse bestuur een plaats te geven?

A. Voor zover ik weet nooit. Ik heb er nooit iets van gemerkt of gehoord. Ik geloof het ook niet. Men zou ook voor de moeilijke problemen hebben gestaan, omdat de vice-president weg was.

95885. De **Voorzitter**: Is er met de heren van de Raad van State individueel, dus niet als college, nog overleg geweest? De mogelijkheid bestond, dat of de heren van de Raad van State of de secretarissen-generaal behoefte gevoelden contact met elkaar op te nemen.

A. Die behoefte was er niet. Ik kende hen nauwelijks, zoals thans de generatie van 40 jaar mij nauwelijks meer kent, en dan sta ik altijd nog meer in het leven dan met de heren toen het geval was. Als u mij vraagt wie de leden van de Raad van State waren, dan weet ik het niet. Ik zou er maar een paar kunnen noemen.

95886. De **Voorzitter**: En van een initiatief van die heren zelf hebt u niets gemerkt?

A. Daarvan is geen sprake geweest.

95887. De **Voorzitter**: In artikel 2 van Verordening 3 wordt gesproken over de secretarissen-generaal. Ik zou willen weten hoe uw verantwoordelijkheid was tegenover de Rijkscommissaris, omdat in het decreet van *Hitler* van 18 Mei ontbrak een verwijzing naar het Landoorlogreglement.

A. Dat kan best zijn, maar ik ben er thans toch niet om interpretatorische puzzeltjes op te lossen.

95888. De **Voorzitter**: Hebt u er geen probleem van gemaakt?

A. Achteraf is het natuurlijk geweldig interessant, maar op dat ogenblik was het helemaal niet belangrijk. Die vent kwam hier en kondigde aan, dat hij het op nette manier zou doen. Wij waren onzerzijds, gezien de opdracht, die wij hadden om de zaak te verzorgen, bereid mede te doen, zolang hij het inderdaad op een nette manier zou doen. Ik heb het decreet later wel gezien, omdat ik een van de weinigen in ons land was, die geabonneerd was op de „Gesetzgebung *Adolf Hitlers*“, maar in een veel later stadium.

95889. De **Voorzitter**: Was uw indruk, dat de Duitsers het instituut wilden handhaven om er later hun eigen mensen neer te zetten?

A. Ik heb geen indruk gehad van de Duitsers in het algemeen. Ik heb met hen geen contact gehad. Wat zij zich voorstelden, weet ik niet. Ik had er geen belangstelling voor. Ik zat daar zolang ik het gevoel had, dat ik het belang diende, dat ik te dienen had.

95890. De **Voorzitter**: Is de positie van de Staten-Generaal in het college van secretarissen-generaal nog ter sprake gekomen?

A. Ik herinner het mij niet. Het is mogelijk, dat er over gesproken is. Het is niet mogelijk, nu achteraf te zeggen, dat een bepaalde opmerking is gemaakt in de vergadering van de secretarissen-generaal of dat die zelfde opmerking is gemaakt tegenover andere mensen. Het is ook mogelijk, dat een dergelijke opmerking is gemaakt in een persoonlijk gesprek met b.v. *Snouck Hurgronje* of *Frederiks*. Men kan dat niet allemaal uit elkaar houden, zeker niet in het tempo, waarin wij toen leefden, en in een tijd, waarin juist de ene moeilijkheid was opgelost of de andere was er weer.

95891. De **Voorzitter**: Wat is uw oordeel over de uitzendingen van Radio-Oranje?

A. Ik heb in de eerste tijd van Radio-Oranje niets bemerkt. In verband met de gezondheidstoestand van mijn vrouw zat ik toen in een pension. Ik had daar mijn eigen radiotoestel niet. Ik luisterde in het algemeen al niet veel naar de radio, maar was toen helemaal niet in de gelegenheid te luisteren. Ik weet er volstrekt niets van.

95892. De **Voorzitter**: Het illegale werk van ambtenaren is ook meer van latere datum.

A. Van illegaal werk was toen geen sprake. Ik wist alleen, dat er de O.D. was.

95893. De **Voorzitter**: Hebt u misschien in het verband van hetgeen wij nu hebben behandeld nog de een of andere aanvulling te geven, waarvan u meent, dat het voor de commissie van belang kan zijn, ten einde een juist beeld van een en ander te krijgen?

A. Ik geloof het niet. Het enige, waarop ik nog de nadruk zou willen leggen, is, dat ik het gevoel heb, dat men zich veel te weinig realiseert, dat het Kabinet van die dagen van huis uit toch een uitermate zwak geval was, ontstaan uit een wedloop tussen *Colijn* en de *Geer*, in een periode, waarin zij beiden hadden moeten begrijpen, dat de moeilijkheden te groot waren voor het houden van een dergelijke wedloop. Men had op verschillende verantwoordelijke posten mensen, die geen bestuurservaring hadden, met de moeilijkheid, dat een man als Minister *Bolkestein* een groot deel van die periode ziek is geweest. De gehele situatie was deze, dat er in het algemeen de neiging was zeker niet uitermate veel van deze Regering te verwachten. Dat leidde er natuurlijk toe, dat men, toen de Regering in Londen zat en men in de eerste tijd allerm minst begreep, waarom het nodig was geweest, dat alle heren verdwenen, zeker niet in een stemming was om te zeggen: de leiding moet van de overzijde van het water komen. Het Kabinet was als Kabinet, gezien door zijn ontstaan en samenstelling, niet een lichaam, waarvan men kon zeggen: nu zien wij daar naar op, daarvandaan moet de leiding komen; vooral niet door het volkomen onvoorbereide verdwijnen en op dat ogenblik het verdwijnen in zijn geheel, terwijl op dat moment zeker niet was in te zien, waarom b.v. een Minister van Onderwijs, een Minister van Binnenlandse Zaken en een Minister van Justitie niet hier hadden kunnen blijven om hier hun verantwoordelijkheid te dragen, terwijl aanvaard werd, dat b.v. Buitenlandse Zaken, Financiën, Oorlog en Marine moesten trachten elders het bedrijf voort te zetten. Ik geloof, dat men nooit komt tot een redelijk begrip van deze gehele situatie, wanneer men niet komt tot een bevredigende verklaring van de mogelijkheid, dat een zo zwak Kabinet onder zulke ongedacht moeilijke omstandigheden bestaanbaar en formeerbaar was. Mijns inziens is het achteraf gezien wonderlijk, dat in de loop der jaren dit gezag in Londen een morele invloed heeft gekregen, die men in Mei 1940 niet bereikbaar zou hebben geacht. Ik geloof, dat, wanneer men de historie schrijft, zal blijken, dat datgene, wat vóór de bezetting lag, voor het begrip van wat gebeurd is belangrijker is dan datgene, wat daarna in Londen is geschied, met alle waardering voor de plank in mijn boekenkast, die langzamerhand gevuld is, en alle bewondering voor het verrichte werk.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

G. A. VAN POELJE.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

VAN DIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 22 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, en van Dis, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. DIRK GERARD WILLEM SPITZEN,

oud 55 jaar, wonende te Wassenaar, secretaris-generaal van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat.

Hij legt de eed af als getuige.

95894. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne inlichtingen van u ontvangen over de periode, dat u secretaris-generaal is geweest. Ik zou dan willen beginnen met u een kort overzicht — het kan uiteraard zeer beknopt zijn, want het gaat over de grote lijnen — te vragen over de eerste periode, dus toen generaal *Winkelman* nog hier was, en over de periode na 29 Mei, toen de functie van aard is veranderd.

A. Ik heb gehoord, dat voor uw commissie al enkele oud-collega's zijn verschenen, zodat ik aanneem, dat u van mij niet een herhaling van alle feitelijkheden zult verwachten, maar meer een reactie in verband met de aoor ons persoonlijk gevoelde verantwoordelijkheid in het gebeuren, dat zich heeft afgespeeld.

95895. De **Voorzitter**: Er zijn twee kanten aan de zaak. De secretarissen-generaal waren persoonlijk verantwoordelijk, ieder op zijn Departement, maar er is ook een korte periode geweest, waarin er een college van secretarissen-generaal was en waarin de secretarissen-generaal dus collectief zijn opgetreden. Enkele vragen, die ik aan de andere heren heb gesteld, zal ik waarschijnlijk ook aan u stellen om een goed beeld van het geheel te krijgen.

A. Ik mag dan misschien beginnen met die gedenkwaardige dag kort na de 10de Mei, toen wij op het Departement van Landbouw werden bijeengeroepen, waar wij generaal *Winkelman* en de toenmalige Ministers *Steenberghe* en *van Rhijn* in een afscheidsstemming troffen en waar — het ging allemaal zeer snel — door deze heren werd gezegd, dat de Regering besloten had het land te verlaten en zij ons de opdracht verstrekten of het verzoek deed — ik geloof niet, dat er genotuleerd werd in die eerste, verwarde bijeenkomst, maar in ieder geval kon men dat gerust zien als een opdracht — om met generaal *Winkelman* als vertegenwoordiger van het Nederlandse gezag samen te werken, niet tot een bepaalde tijd, maar in beginsel samen te werken, en daarmee was het uit.

95896. De **Voorzitter**: Het maakt natuurlijk wel verschil, of het een verzoek of een opdracht was. Hoe hebt u het persoonlijk opgevat?

A. Ik heb het persoonlijk ervaren als een opdracht, als verlengstuk van de situatie, waarin wij als secretaris-generaal waren komen te verkeren. U moet zich even voorstellen de aan deze dag voorafgaande drie dagen, waarin onze Ministers min of meer zoek, verloren, waren en hoogstens één telefoontje het contact bewerkstelligde (en dat was nog meer in vage lijnen gehouden dan dat er zaken werden behandeld, die op het Departement betrekking hadden), zodat wij dit dus, zonder ook te weten, welke motieven daaraan ten grondslag hadden gelegen, eigenlijk niet anders konden opvatten dan als een opdracht om door te gaan met als centraal punt generaal *Winkelman*. Het was voor ons dus in zoverre ook niet zo'n overgang, dat ons inderdaad dit centrale punt van Nederlands gezag, zij het, dat het gloednieuw was voor ons, voor ogen werd gesteld en als steunpunt en centraal punt werd voorgesteld, zodat wij niet het gevoel

hadden, ik althans niet — wanneer ik hier zou verkondigen een mening, die afweek van die van mijn collega's, zou ik het er ook bij zeggen — dat wij ineens met een of ander nieuw gezag werden belast, dat ons als „voorrecht" was toegekend. Ik geloof, dat wij het allen wel zo zagen, dat het hier in grote trekken betrof een verschuiving van de plaats van het gezag boven ons hoofd. Het opdrachtselement heeft dus voor mijn gevoel toen de hoofdzaak uitgemaakt, volkomen in onderscheid tot de situatie, enige weken later, op 29 Mei 1940, toen ons persoonlijk door de bezetter werd gevraagd: ja of neen.

Ik geloof, dat liet goed is, dat ik dan ineens maar overga naar dat andere moment, toen het civiele bestuur van Duitse zijde hier kwam, iets, waarop niemand had gerekend en waarmee de Aanwijzingen, die wij hadden gekregen, ook niet rekenden. Die Aanwijzingen spraken van een militair bestuur. Daar kwam dat civiele bestuur en de Rijkscommissaris vroeg ons om het beheer van de Departementen dan onder zijn leiding voort te zetten. Het zal u bekend zijn, dat de reactie van onze woordvoerder, de betreurde *Snouck Hurgronje*, toen is geweest niet ja en niet neen. Wij wilden een bedenktijd hebben tot verbazing van de Duitsers, die hadden gedacht, dat het veel gemakkelijker zou gaan. Die bedenktijd, een paar uur, hebben wij gebruikt om naar generaal *Winkelman* te gaan, van het Plein naar het Voorhout, en daar troffen wij de generaal aan op zijn werkkamer. Daar hebben wij met hem besproken wat ons te doen stond, waarbij ik zelf het gevoel had, dat hier stellig de mogelijkheid zou zijn geweest, dat ieder persoonlijk voor zich had kunnen zeggen: „Generaal, u zegt het wel, maai ik kan het niet doen", wanneer hij zei: „Ja, u moet het doen." Dat is bij ons geen van allen het geval geweest, maar ik stelde het mij zó voor, dat er bij ons een soort van verhoogde persoonlijke verantwoordelijkheid als secretaris-generaal naar voren kwam, in tweeërlei opzicht, in zuiver beleidsopzicht, objectief-materieel, en ook in persoonlijk opzicht. Het beeld, dat mij direct voor ogen stond en dat mij nog altijd voor ogen staat, was dat van een huis, waarvan de gevel is weggevallen en waarin men in zijn werkkamer of zijn zitkamer ineens aan de operibaarheid wordt prijsgegeven. Zo kwamen de secretarissen-generaal, die van oudsher huismussen, binnenwerkers, waren, ineens buiten te zitten, zij het met dat Duitse dak boven hun hoofd, dat echter voor Nederlanders niet afschermd.

95897. De heer **Stokvis**: Dat lekte!

A. Ja, dat lekte ook nog weleens. In die tweede phase, na 29 Mei, zie ik dus een veel grotere persoonlijke verantwoordelijkheid van ieder van ons.

95898. De **Voorzitter**: Ziet u het ook zo, dat de secretarissen-generaal de facto de bestuursmacht hebben overgenomen?

A. Zo zie ik het niet. Ik meen, dat de bezetter de facto het bestuur had overgenomen en zich bediende van de organen van de Regering, wier bestuur hij had overgenomen. Zo werd ons niet gevraagd, of wij bereid waren mede te werken om het land te regeren, maar of wij bereid waren bij het landsbestuur medewerking te verlenen. *Seys-Inquart* was toen in zijn beste dagen. Hij zeide: „Och, zo'n bezetting is niet zo erg; wij zijn niet zo verschrikkelijk kwaad." Ik wil niet zeggen, dat dit allemaal er bij ons inging, maar dit was de sfeer, waarin het gebeurde. Hij ging zover, dat hij zeide: „Wij staan voor een ontzettend moeilijke taak; die zullen wij *gezamenlijk* moeten doen vervullen." In die geest werd gevraagd, of wij bereid waren de leiding van het Departement, als instrument, over te nemen.

95899. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus u ziet de figuur van 14 tot 29 Mei totaal anders dan die van na die tijd.

A. Ja, zeer bepaald.

95900. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In de eerste periode was er sprake van een opdracht van de Regering.

A. Zo heb ik het gevoeld.

95901. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: En in de tweede periode was er sprake van een ondergeschikte bestuurswerkzaamheid.

A. Op 29 Mei begon het „improviseren”, want voorschriften waren onbekend. De Duitse controlerende organen vermenigvuldigden zich als de konijnen. Het was fantastisch zo vruchtbaar als die Duitse bureaux in de bezettingstijd waren. Dit was een figuur, waaraan men nooit had gedacht. De Aanwijzingen, voor zover men die had kunnen volgen, sloegen veeleer op toestanden als in de oorlog 1914—1918 voorkwamen; met alle mogelijke andere soorten van situaties en problemen als waarvoor men nu zat, hielden zij geen rekening.

95902. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Er was gerekend met een militaire bezetting en niet met een burgerlijk bestuur.

A. Ja, op de eerste bladzijde staat ook: „het militair bestuur”.

95903. De **Voorzitter**: Toen is vrij spoedig het college van secretarissen-generaal gevormd, in deze zin, dat men gemeenschappelijk vergaderingen hield.

A. Zelfs vóór die tijd. Wij hebben al direct contact gehouden.

95904. De **Voorzitter**: Wat zag u na 29 Mei als de rechtsgrond voor het optreden van het college als zodanig?

A. De toestand, dat ons land de facto bezet was, dat dus de feitelijke macht in andere handen was overgegaan, dat het land moest worden bestuurd en de Regering daartoe factisch niet in staat was en het onze taak was, zij het onwillend en tegenstribbelend, in het belang van de bevolking te zien, of het mogelijk was in het bestuur althans nog iets te doen.

95905. De **Voorzitter**: Ziet u het zo, dat u als het ware twee heren had te dienen, enerzijds de bezetter en anderzijds eigenlijk nog de Nederlandse Regering?

A. Neen. Ik heb het nooit anders gezien dan aldus: één hoofd, nl. onze niet aanwezige Regering; daarnaast: de praktische toestand van een overheerst land, waar de bezetter eenvoudig factisch dwingt met een revolver, die een ander niet heeft; als slachtoffer van deze situatie een volk, dat niet verplaatst kan worden naar zijn Regering, en een bestuursorganisatie, die de kans krijgt om daar tussenin te spelen en zich daarbij zal moeten ontwikkelen tot een orgaan, dat nog zoveel mogelijk goed sticht voor de bevolking.

95906. De **Voorzitter**: Zag u het optreden van de secretaris-generaal zoals men dat ook kende bij afwezigheid van de Minister, wanneer hij dus optrad in plaats van de Minister?

A. Niet helemaal. Toen kwam de noodwetgeving, die ons factische bevoegdheid gaf. Het begon met de verordening van de Fuhrer, waarbij het gezag aan *Seyss-Inquart* werd gegeven; deze gaf het weer over aan de commissarissen-geïndereerd en van hen kregen wij een zekere verordeningbevoegdheid. Ik had geclaimd, dat ik de gehele wetgeving op waterstaatsgebied zou krijgen, maar dat ging de Duitsers te ver. Zo kreeg ieder een stuk gedelegeerde factische bevoegdheid. Ik heb die gehele bezettingwetgeving, in verordeningen neergelegd, nooit anders gezien dan als een tijdelijke regeling voor de loop van zaken en niet als uitvloeiing van een nieuw gezag, dat werd gesteld in de plaats van een ander. Ik heb voor mij zelf die reservatio mentalis altijd gemaakt. Het is geen wetenschap achteraf, maar één van de dingen, die ik mij zelf van de aanvang af heb voorgehouden. Toevallig las ik de richtlijnen na en ontdekte, dat het daarin ook stond. Ik had zelf reeds die instelling, hetgeen wel niet zo belangrijk is, maar toch aangeeft in welke geest men zich voor samenwerking beschikbaar heeft gesteld: ik doe mee zolang ik het gecontroleerde gevoel heb, dat ik meer nut dan nadeel doe, dat de barometer niet achteruit blijft gaan, want dan zou het uit zijn en zou ik niet meer mee kunnen doen. Ik heb dit ook aan de Duitsers gezegd. Ik heb dit volkomen openlijk in *Fischböck*, mijn speciale Generalkommissar, besproken. Naast de minder fraaie dingen, die hij in het groot wellicht ons land heeft aangedaan — dat viel buiten mijn speciale blik, maar daarvan zal de heer *Hirschfeld* wel het nodige kunnen vertellen —, heeft hij op mijn terrein een zekere behoorlijkheid aan de dag gelegd, zeker ten opzichte van mijn persoon. Ik twijfel er eigenlijk niet aan, of dit is ten dele ontstaan, omdat ik hem altijd eerlijk heb gezegd, dat hij nooit van mij moest verwachten, dat ik geleidelijk aan bij hem in het schuitje zou komen, dat het mij niet te doen was om hem in kleinigheden te bedriegen, maar dat hij in grote dingen in mij een tegenstander had, die alleen uit zuivere

opportuniteit meewerkte en dus ook uit dien hoofde slechts zolang hij meende, dat het opportuun was, en dat wij daarna op de een of andere wijze uit elkaar moesten gaan. Daarvoor had hij een zeker respect, gezien zijn reactie, en dat is misschien ook wel de reden geweest, waarom ik vaak in een veel gunstiger positie ben geweest dan velen van mijn collega's.

Ik stel er prijs op u te zeggen, dat, als hierin een goede beurt van mij moet worden gezien, ik aat in die mate heb verdiend. Het begrip van *Fischböck* voor mijn positie was zodanig, dat hij er nooit aan gedacht heeft mij voor kleine innerlijke moeilijkheden te plaatsen. Het was voor hem een kleinigheid geweest met mij b.v. de Noord-oostpolder te willen gaan bekijken en te zeggen: Nu logeren wij in het Herenlogement in Zwolle, eten met elkaar, enz., wetende, dat hij daarop „neen” zou te horen krijgen. Hij heeft mij nooit dat „neen” behoeven te laten zeggen. Ik mag dit wel appreciëren. Collega's, die aan meer aan de weg timmerende Departementen zaten, waar veel vaker iets gebeurde, waarbij de pers tegenwoordig was — *Wimmer* b.v. voelde zeer veel voor uiterlijk vertoon —, hebben daarvan veel meer schade gehad dan zij verdiend hebben. Als u met de heer *Hirschfeld* spreekt, zult u kunnen horen, dat die van *Fischböck* dezelfde indruk heeft. Hij was, afgezien van zijn houding ten opzichte van ons land, waarover ik niet spreek, een behoorlijk man in de omgang, die een rustige, verstandige toon wist te appreciëren en die mij zeer gesteund heeft. Zonder hem had ik het zeker geen drie jaar uitgehouden. U vergeve mij deze uitweiding.

95907. De **Voorzitter**: Zij kan een juiste beoordeling van de gehele achtergrond bevorderen.

De heer *Scholten* heeft in „Onderdrukking en Verzet” over de secretarissen-generaal, met het oog op de verandering van de situatie na 29 Mei, het volgende geschreven:

„Van hoofdamtaren werden de secretarissen nu feitelijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden.”

Kunt u deze zienswijze delen?

A. Wanneer ik de nadruk op het woord „feitelijk” leg, kan ik haar wel onderschrijven. De enige reserve, die er bestond, was, dat wat wij meenden aan wetgeving te moeten produceren een Genemiging moest hebben van de Rijkscommissaris of door de betrokken Generalkommissar moest worden aanvaard. Wij waren het laatste Hollandse woord. U vergeve mij, wanneer ik aan de hand hiervan een voorbeeld geef van wat er in een latere tijd is gebeurd.

Wij erkenden de feitelijke aanwezigheid van een Duits gezag boven ons en wij hebben altijd geweigerd tussen ons zelf en dat Duitse gezag N.S.B.-figuren of andere Nederlanders te laten opkomen. Dit heeft gespeeld, naar ik meen, eind 1942, begin 1943, toen die vreemde Secretarie van Staat van *Mussert* ineens uit de grond is gestampt. Ieder van ons heeft toen een „voogd” gekregen, waarmee ik telefonisch, schriftelijk noch mondeling ooit in contact ben geweest. Of dit bij anderen wel het geval is geweest, weet ik niet zeker. In ieder geval is daar niets van terechtgekomen. Wij hebben, ieder bij zijn betrokken Generalkommissar of bij zijn Berater, gezegd: Nooit ofte nimmer een figuur tussen de Duitsers en ons in. In zoverre voelden wij ons dus als de laatste instantie van het Nederlandse gezag hier te lande.

95908. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking in het college, toen Duitsgezinden en N.S.B.-ers er in kwamen?

A. Die was hoogst merkwaardig. Uiteraard was de grote vertrouwelijkheid over de zaken, die ons allen het hoogst zaten, uit het college weg, maar merkwaardigerwijze kwam daar, ook door de handige leiding, toch een zekere mate van openhartigheid te voorschijn, met handhaving van ieders gefundeerde mening, die groot nut heeft opgeleverd.

De agenda's werden steeds korter; zij smolten als sneeuw voor de zon. Dat ging geleidelijk in die periode van vijf jaar. Mijn afscheidsvergadering was een van de allerlaatste vergaderingen van de secretarissen-generaal in Apeldoorn. Er zijn nog één of twee vergaderingen gehouden; daarna was het niet meer mogelijk. Het was helemaal zo onmogelijk geworden, dat het niet meer gebeurd is. Toen hadden wij nog het clubje, dat samenkwam in „De Doelen”, waar wij met elkaar aten en de nodige zaken behandelden. Wij noemden dat weleens „het verradersclubje”. Daar was de heer *van Dam* ook bij.

95909. De heer **Stokvis**: En u vertrouwde hem?

A. Volkomen, op goede gronden, afgezien van zijn inzichten, die wij in de verste verte niet deelden. Hij had niet alleen als persoon ons

vertrouwen. Hij had zich beschikbaar gesteld om verschillende zaken ten bate van Hollanders te bepleiten, gebruik makend van zijn entrée bij de Rijkscommissaris. „Ik wil die heren niet meer zien”, had de Rijkscommissaris zo aan het einde van 1942 gezegd, al is dat misschien niet letterlijk uitgevoerd. Wij hadden bij hem geen entrée meer en zeker niet met gezamenlijk ingediende requesten. Dat had geen nut meer. Dat voelden wij ook. De heer *van Dam* was daar echter veel over de vloer. Wanneer wij iets hadden, o.a. ook Jodenkwesities, zoals herhaaldelijk voorkwam, bood hij aan, deze met de Rijkscommissaris op te nemen. Dat heeft hem geen voordeel gebracht. Ik geloof, dat hij daarmee zijn krediet bij de Duitsers heeft verspeeld. Hij was van een dusdanige eerlijkheid in de omgang met ons, dat hij — merkwaardig genoeg — als laatst er bij gekomen van de „oude” kern deel is blijven uitmaken.

95910. De **Voorzitter**: Erkende *Seyss-Znquart* dat College van Secretarissen-Generaal?

A. Het is, als ik het wel heb, zo gegaan, dat hij aanvankelijk iets gedroomd had van een soort van Ministerraad of Hollands regeringscollege. Dat was in de eerste tijd van de massale uitingen van het College van Secretarissen-Generaal. Dat begon hem gauw te vervelen. Toen wij oppositie begonnen te voeren met allerlei aan de orde komende vraagstukken en het college daardoor — het klinkt enigszins gek in die tijd — zou kunnen worden een bolwerk van administratief verzet, dat aan het college een zekere standing zou geven, kwam er onverwacht een oekase, dat de Rijkscommissaris van de secretarissen-generaal geen stukken met meer dan één of twee handtekeningen meer wilde hebben, dus geen massale uitingen. Wij hebben het ook nooit genoemd „college”.

95911. De heer **Stokvis**: Maar de vergaderingen gingen door?

A. Ja. Er kwamen ook N.S.B.-ers. Wij hebben er meegemaakt, mee beleefd, de ommekeer van de aanvankelijk verwoede N.S.B.-er *Goedewaagen*, die zijn eigen papieren blijkbaar had bedorven, zijn schepen achter zich heeft verbrand en zich ontpopte als een met veel furor de N.S.B. bevechtende figuur. *Van Dam* was ook anti-N.S.B. Die twee waren op zich zelf een boeiend en leerzaam stel collega's. Het heeft ons ook nog weleens een argument aan de hand gedaan, dat wij konden gebruiken.

95912. De **Voorzitter**: Wij zijn in Duitse stukken weleens tegengekomen, dat men u met Staatssecretaire, in Duitse zin, vergeleek. Heeft dit weleens een onderwerp van discussie uitgemaakt? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat er tussen Duitsers en Nederlanders misverstand over ontstond.

A. Het heeft nooit deze omvang aangenomen, dat het een punt voor ons is geweest. Wij hebben voor ons gevoel in precies dezelfde kwaliteit en onder dezelfde voorwaarden doorgewerkt. De Duitsers, die iets van je gedaan wilden krijgen, probeerden dat op alle mogelijke manieren, ook op verschrikkelijk primitieve manieren. Daar zijn — ik wil niet zeggen: mijn collega's — sommige ambtenaren weleens ingetrapt. De Duitsers zeiden dan: Is het niet prachtig, wanneer uw naam aan zo'n maatregel wordt verbonden? Zij meenden, dat je dan iets zou doen, dat zij gaarne wilden. Het is nooit enig probleem voor ons geweest. Het zou dus moeten zijn, dat onderweg een verandering in de status is gekomen. Daar is nooit serieus over gesproken.

95913. De **Voorzitter**: Heeft u ook weleens contact opgenomen met mensen, die politieke ervaring hadden? Ik denk hier met name aan de leiders van de politieke groeperingen. U weet misschien, dat er indertijd een politiek convent is opgericht.

A. Daarvan heb ik gehoord, maar ik heb er nooit iets van gemerkt.

95914. De **Voorzitter**: Hebt u er al onmiddellijk van gehoord?

A. Neen, veel later.

95915. De **Voorzitter**: Bestond er uwerzijds ook behoefte aan in contact te treden met mensen uit de politieke groeperingen, die dus wisten, wat er onder het volk leefde?

A. Ja, zeer zeker. U moet echter niet vergeten, dat mijn Departement een onpolitek en technisch Departement was. Ik kan niet zeggen, dat ik voor mijn dagelijks beleid, wat betreft de zaken, die wij hadden te behandelen, behoefte aan deze voorlichting had. De zorgen van het eigen Departement waren eigenlijk maar 50 pct. van de zorgen, die je

had. De algemene landsproblemen lagen ons zwaarder dan die van het eigen Departement. Wij hebben er zeker behoefte aan gehad te spreken over het Jodenvraagstuk, de voedselvoorziening, de Arbeits-einsatz, de kwestie van de krijgsgevangenen, enz. Die behoefte heb ik ook voor mij zelf gehad. Ik heb zeer veel baat gehad bij vertrouwelijke contacten met de heer *van Karnebeek* en met de oud-Minister *Kan*, die ook binnenshuis mijn raadgever in het vak is geweest. Dit waren geen vooraanstaande politieke figuren, maar toch zeer wijze mensen. Verder heb ik uit oude relaties als secretaris-generaal contact gehad met Kamerleden, die ik tegenkwam, echter niet in zodanig verband, dat zij zeiden: Ik vertegenwoordig een bepaalde groep. Ik weet niet, hoe het met mijn collega's is gegaan. Wij leefden allemaal mee met de grote problemen, die wij als ons aller problemen beschouwden. Ik kan mij voorstellen, dat figuren als *Frederiks*, *Hirschfeld* en *Trip*, de laatste voor financiële zaken, veel eerder dan ik behoefte aan deze aanraking hadden, en ik neem aan, dat zij, voor zover zij die behoefte hadden, die aanraking ook hebben gezocht.

95916. De **Voorzitter**: Ik vraag dit ook, omdat op 6 November 1940 van dat politieke college een brief is uitgegaan, waarin met nadruk werd gewezen op het Landoorlogreglement en waaruit bleek, dat bij de politieke groeperingen de indruk bestond, dat de secretarissen-generaal de lijn niet altijd strak genoeg trokken, met name, wanneer een verordening of maatregel niet van de bezetter afkomstig was, maar op naam stond van een secretaris-generaal. Zij zeiden er bij, dat de secretarissen-generaal naar Nederlands recht generlei beslissingsbevoegdheid toekwam. Die brief zal wel een onderwerp van bespreking in het college hebben uitgemaakt.

A. Ik zou het niet durven ontkennen, maar ik herinner mij het niet; wel een beklag der Kerken, maar dat is natuurlijk iets anders.

95917. De **Voorzitter**: Wat is uw opvatting er over? Men kan zich natuurlijk indenken, dat er bepaalde wenselijkheden waren, die men in een normale tijd zou uitvoeren. Nu stelt het Politiek Convent zich op het standpunt: hoe goed die dingen op zich zelf ook mogen zijn, daartoe zal het College van Secretarissen-Generaal het initiatief niet mogen nemen.

A. In algemene trekken kan ik dat beamen. Dat werd in het college algemeen aanvaard; dat was zeker de geest. Voor mij zelf heb ik dat zelfs zeer consequent volgehouden, in de eerste plaats door in mijn naaste omgeving de mensen aan te raden geen nieuwe functies aan te nemen (waarnaar zij niet allemaal hebben geluisterd — wat zij later nogal eens te horen hebben gekregen →) en in het eigen Departement geen wijziging aan te brengen. Verschillende dingen, die ik na de bevrijding begon door te zetten en die ik in de bezettingstijd met één pennestreek had kunnen doorvoeren, heb ik op grond van die overweging bewust nagelaten. Ik moge hierbij even aanmerken, dat het natuurlijk niet in alle opzichten gemakkelijk is uit te maken wat te vermijden was en wat niet. Ik weet niet, of ik zelf dergelijke dingen op mijn geweten heb. Ik neem echter gaarne aan, dat zij er zijn en dat men kan zeggen: daar heeft men zo'n geval. Ik zou dan op zo'n concreet geval moeten terugrijpen om te zien in welk verband dit is gebeurd en wat hiermede destijds is bereikt, gewonnen. Ten aanzien van de problemen, die wij hadden met de Duitsers, lagen onze standpunten zeer vaak tegenover elkaar: ja — neen, zo fifty-fifty. Dan ging je praten. Je kon dan de hoofdzaak vaak tegenwerken door een kleine zaak toe te geven. Je dacht: dat is geen hoofdzaak, laten wij dat toegeven, dan is men aan Duitse zijde gemakkelijker op een punt, dat ons meer waard is. Zo moet meestal een bepaalde maatregel worden bezien. Wij hadden een zeer incidentele wetgeving, die mijn meest technische mensen niet eens meer kenden, zo ingewikkeld was zij geworden, b.v. ten aanzien van de schepen. Die wetgeving ging eigenlijk vooraf aan een zich voortbewegende wals, waaraan niet te ontkomen was. Daar moesten wij telkens aan voorafgaan met onze wetgeving om a finger in the pie te houden. Dit is een van de belangrijke punten, die mijn persoonlijke verantwoordelijkheid betreft. Wanneer men er eenmaal toe heeft besloten op zijn plaats te blijven zitten en daarvan iets verwacht, is het beter om te zeggen: wij zitten er voor en zolang wij het kunnen houden, willen wij de bevoegdheden hebben en wachten jullie — bezetter — maar af, wat wij doen. Het was een risquant spel, dat naar buiten niet steeds werd begrepen, maar dat wij bewust samen met de hoofdamttenaren hebben gespeeld.

95918. De heer **Stokvis**: Als u zegt „wij”, spreekt u van uw Departement?

A. Dat „wij” gebruik ik zeer bepaald, omdat wij het in deze tijd zoveel mogelijk democratisch probeerden te doen. U moet „wij” zien

als de braintrust van het Departement: twee directeuren-generaal, een van de electriciteit en een van de Rijkswaterstaat, de chef van de afdeling Verkeer, de chef van de afdeling Mijnwezen en een paar juridische mensen. Dit was het gezelschap, dat vaak bij elkaar kwam. Er waren ook zeer veel incidentele contacten. Wij hebben dat steeds als een collectief probleem beschouwd. Ik had hierbij het laatste woord, dat ook weleens „neen” was, als de anderen „ja” zeiden, en omgekeerd. Dit is echter buitengewoon zelden gebeurd. Meestal hebben wij de zaak volkomen in onderling overleg kunnen rooien. Daarom gebruikte ik vanzelf het woord „wij”.

95919. De **Voorzitter**: Als ik u goeá heb begrepen, hebt u geval voor geval bekeken, wat u zou kunnen doen. Ik kan mij voorstellen, dat, als men steeds een stapje verder gaat en zegt: Dit kunnen wij nog net doen, men steeds verder afglijdt. Daarom is de vraag: Had u zich een lijn gesteld tot waartoe u kon gaan?

A. Daar vraagt u wel de quadratuur van de cirkel. Wij waren ons bewust — en het was niet meer dan een kwestie van bewust zijn — van het aanhouden van een graadmeter om te zien, of wij in een bepaald geval „ja” of „neen” moesten zeggen. Ik zal niet gauw vergeten, dat ik, terugkomende van de eerste bespreking met *Seys-Inquart*, toen wij dus ons jawoord hadden gegeven, met de heer *Trip* over het Voorhout liep en dat hij toen zeide: „Jongeman — hij was veel ouder dan ik en ik zag, terecht, zeer tegen hem op —, wij moeten oppassen, want wij hebben een eerste stap op een hellend vlak gezet.” Ik antwoordde: „Mijnheer *Trip*, daarin hebt u volkomen gelijk; daarvan ben ik mij bewust.” Hij zeide verder: „Waar precies de grens ligt, weten wij niet — dat moet in de praktijk bekeken worden —, wij kunnen alleen een absolute maatstaf vinden in onze eigen eer en geweten als Nederlanders.” Dat was eigenlijk de boodschap, die wij mee hadden gekregen. Dit gesprek met deze wijze man heb ik niet vergeten. In die tijd — dat was een tijd met nerveuze spanningen en je verblindde en verdoofde zo gauw — was er voor mij ook veel aan gelegen contacten te hebben buiten het terrein van mijn werkzaamheden en daar goede vrienden te hebben, die, zo nodig, zouden zeggen: Denk er om, je krediet gaat naar beneden. Ik weet niet, of u aan namen hecht, maar om concreet te zijn, wil ik zeggen? dat ik uit de financiële wereld de heer *Sandberg* had, die overigens met mijn werk niets te maken had, en uit de ingenieurswereld de heer van *der Waerden* van de blikfabrieken, die inmiddels is overleden. Deze woonde in Amsterdam en kwam eens in de 2 à 3 maanden bij mij. Dan vroeg ik: Je moet eerlijk vertellen: hoe staan de papieren? Dan kreeg ik eerlijk ten antwoord: Dit begrijpen wij niet en dat begrijpen wij wel. Ik heb ook getracht dit in incidentele gesprekken geverifieerd te krijgen. Er waren immers geen persreacties. Hel „besturen” in die tijd was zo moeilijk, omdat men geen tegenspelers had. De Duitsers waren in staat de statistieken zo te wenden, dat zij met hun bedoelingen overeenkwamen. De pers nam op wat de bezetter meende, dat nuttig was om op te nemen. Kritiek had men niet, behalve in een mompelsfeer en die naderde iemand niet. Ik heb het gevoel gehad, dat ik goede vrienden genoeg had, die geholpen hebben mijn ogen open te houden.

95920. De **Voorzitter**: Heeft u of het college als zodanig nog contact gehad met het driemanschap van de Nederlanásche Unie?

A. Het college als zodanig — ik moet voorzichtig zijn, wanneer ik dingen zo categorisch moet zeggen —, ik meen van niet. Persoonlijk heb ik de heren goed gekend zonder politiek met hen iets te ondernemen; had men dit gevraagd, dan zou ik hebben gezegd: de positie van de secretaris-generaal is dusdanig vreemd, onwennig en kwetsbaar, laat ons daarbuiten. Ik bedoel: voor wat mij zelf dan betreft; het gaat hier alleen over mij zelf. De heren zijn nooit in het college geweest in die tijd. Ik heb ni. praktisch alle vergaderingen bijgewoond. Welke verbanden er verder ook mogen zijn geweest, zij waren er niet met mij.

95921. De **Voorzitter**: Had in het College van Secretarissen-Generaal een formele besluitvorming plaats?

A. Nauwelijks. Ik weet niet, of u de notulen van die vergaderingen weleens hebt gezien. Dat is nauwelijks interessante lectuur. Men moet niet denken, dat het „je van het” is, ze zijn stom vervelend. O.a. met noden van werkvrouwen kwam men daar naar voren, vooral in het begin; later is het anders. De punten waren zo minimaal of zo maximaal, dat het in beide gevallen niet interessant is om te lezen. Een besluitvorming in de zin van stemmen vóór of tegen heeft bij mijn weten nooit plaats gehad. Dat is ook niet de geest geweest. Men besprak de moeilijkheden, besloot tot een gemeenschappelijke stap, een gemeenschappelijke actie. Men had b.v.

een probleem, dat lag tussen twee bemoeiingssferen van Departementen, toetste zijn standpunt aan dat van zijn collega, die het aanging; en was er een algemeen punt in, dat van voldoende belang was, dan kwam het even ter tafel en kon men er zijn mening over zeggen. Dat was de sfeer. Men besloot b.v. om gezamenlijk naar *Wimmer* te gaan en te zeggen, dat de Nederlandse bevolking niets begreep van maatregelen ten opzichte van de studenten. Dergelijke besluiten waren het. Het was echter niet een besluitvorming in de zin van: met 9 tegen 2 stemmen werd besloten om, enz.

95922. De **Voorzitter**: De noden van de leden der Staten-Generaal zijn ook nog weleens ter sprake gekomen.

A. Ja, Justitie heeft er nogal eens mee te doen gehad.

95923. De **Voorzitter**: Ik lees hier — het betreft de vergadering van 7 Juni 1940 van het College van Secretarissen-Generaal —

„De positie van de Staten-Generaal en van de Hooge Colleges van Staat zal nog het onderwerp van nadere besprekingen en regeling uitmaken.”

A. U vindt er ook in het boekje van de heer *Frederiks*, getiteld: „Op de bres”, het nodige over. Dat betrof de kwestie van de bestuursverordening, toen de bestuursorganen de macht werd afgenomen en de oplossing is gekozen, dat zij bleven rusten. In dal verband zijn uiteraard ook de Staten-Generaal genoemd.

95924. De **Voorzitter**: Betreffende de vergadering van het college van 14 Juni 1940 lees ik voorts:

„De Voorzitter deelt nog mede, dat het in de bedoeling van de Deutsche autoriteiten ligt de Staten-Generaal te doen versteen door de zittingsduur onbeperkt uit te breiden. Toeslagen en vergoedingen zullen uit den aard der zaak niet worden uitbetaald. Wat betreft den Raad van State, ligt het in de bedoeling de Afdeeling Contentieus te doen voortbestaan.”

en betreffende de vergadering van het college, gehouden op 10 Juli 1940:

„De heer *Tenkink* brengt nog ter sprake de moeilijkheden waarin sommige Kamerleden zijn komen te verkeeren doordat hun in verband met het „versteen” van de Staten-Generaal geen schadeloosstelling wordt uitgekeerd. De Voorzitter wijst met nadruk op den term „schadeloosstelling”, die ook als zoodanig in de grondwet voorkomt, zoodat het nooit de bedoeling is geweest, dat de Kamerleden zich hierop instelden als eenige bron van inkomsten. Na eenige discussie komt de Vergadering dan ook tot de slotsom, dat deze lieden zoo noodig ten laste van hun eigen partijkassen zullen komen.”

Daarover heb ik mij nogal wat verwonderd.

A. Dat staat mij niet meer bij. Ik weet niet meer wie de notulist was in die tijd.

Ik moet u zeggen, dat het woord, dat hier even de aandacht vraagt, mij in dit verband niet is opgevallen. De wijze, waarop er over is gesproken, is niet adequaat geweest aan het gebruik van het woord „lieden” in het stuk.

95925. De heer **Stokvis**: Kunt u zich het feit herinneren, dat er genotuleerd is?

A. Neen.

95926. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat het Landoorlogreglement en de Aanwijzingen de twee stukken waren, waarin u min of meer richtlijnen vond.

A. Wanneer u „min of meer” zegt, kan ik het met u eens zijn. Wij hebben naar eer en geweten als goede Nederlanders onze improviserende taak vervuld.

95927. De **Voorzitter**: Wie bedoelt u met „wij”?

A. Nu, de secretarissen-generaal.

95928. De heer **Stokvis**: Nu heeft het dus een andere betekenis dan zo juist.

A. Laat ik dan zeggen: ik.

De **Voorzitter**: Dat is beter.

A. Ik persoonlijk heb die Aanwijzingen als volgt opgevat. Een vriend van mij, die medicus was, zei altijd: Ik stel mijn diagnose op

mijn intuïtie en ik heb mijn studie volbracht om te zien, of ik verantwoord ben mij op die intuïtie te laten gaan. In die geest heb ik de Aanwijzingen gebruikt. Rij de reacties, die ik persoonlijk had op de gebeurtenissen omstreeks 14 Mei en 29 Mei, heb ik mij niet verdiept in hetgeen in die Aanwijzingen stond en heb ik als voelend en nadenkend mens gezegd: dit is mijn taak. Ik heb het nagelezen in die Aanwijzingen en ik zag, dat het daar ook in stond, met name wat de begrenzing betreft. De betekenis van de Aanwijzingen kon geen andere zijn dan een algemene sfeer, een algemene stemming aan te geven, waarin men tegenover bepaalde problemen moest staan, en niet een gebruiksaanwijzing te geven voor bepaalde situaties. Door mensen, die in concrete moeilijkheden zaten, is er vaak al te veel in gezien. Men verwachtte dan een concrete aanwijzing te vinden, telkens voor bepaalde situaties. Ik heb mij altijd op het standpunt gesteld, dat de Regering — men kan haar niet kwalijk nemen, dat zij niet een zó vooruitziende blik had, dat zij wist, in welke krankzinnige moeilijkheden wij zouden komen te verkeren — niet in staat was daarvoor een gebruiksaanwijzing te geven, zodat ik mij heb veroorloofd mij naar beste weten de geest van deze Aanwijzingen eigen te maken en daarnaar te handelen. In zoverre zijn zij mijn richtsnoer geweest, maar ik had dit richtsnoer niet nodig. Ik testte de zaak aan mijn eigen feeling, naar eer en geweten en als Nederlander, en dan keek ik, wat er van stond. Ik maak mij sterk, dat het bij vele anderen ook zo is gegaan.

95929. De Voorzitter: Ik heb de indruk, dat de Aanwijzingen niet in zo grote kring bekend zijn geweest. Ik heb gehoord, dat zij in een verzegelde enveloppe zaten, die pas later werd opengemaakt. U hebt gezegd: Ik deed het op mijn intuïtie en toetste het af en toe aan die Aanwijzingen. Waren die Aanwijzingen op ruime schaal verspreid?

A. Vóór 10 Mei 1940 — ik spreek nu voor mij zelf — is men ontzaglijk geheimzinnig met die Aanwijzingen geweest.

Vóór 10 Mei 1940 waren die Aanwijzingen zeer geheim, met zeven zegels, hetgeen niet nodig was, omdat zij inhielden een interpretatie van het Landoorlogreglement. Er stond niet in, of een eventuele vijand uit het noorden, oosten, westen of zuiden zou komen. Men kon dat niet zien. Men was echter bang, dat het stuk openbaar werd. Er was een of andere eerbiedwaardige reden voor de Regering om het geheim te houden. Dit heeft nu eens niet het effect gehad, dat de bekendheid is vergroot, zoals met geheime stukken wel meer het geval is. Waarschijnlijk heb ik als secretaris-generaal die Aanwijzingen vóór 10 Mei gezien.

95930. Jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen: Mocht u de zegels verbreken vóór 10 Mei?

A. Ik heb geen enkel zegel verbroken vóór 10 Mei. Misschien hebben wij die zaak toen gekregen.

95931. Jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen: Het is ons een raadsel, dat de één zegt: ik heb op die dag die papieren opengemaakt, en dat de ander zegt: ik heb ze in een la gevonden.

A. Het laatste komt eerder met mijn ervaring overeen dan het eerste. Ik moet er aan toevoegen, dat de heer *Snouck Hurgronje* zich onmiddellijk na 10 Mei heeft beijverd om die Aanwijzingen in ruime mate te verspreiden. Ik heb nl. bij het nabladeren van de dingen nog een aantekening gevonden, een dag of tien na 10 Mei 1940, 18 Mei of iets dergelijks, gemaakt, luidende: Heeft Waterstaat wel genoeg exemplaren van de Aanwijzingen van 1937?, en laat men a.u.b. opgeven hoeveel er nodig zijn. Dit heb ik laten nagaan bij de directoren. De een vroeg 40, de ander 20 exemplaren. Die zijn verspreid. Praktisch had toen ieder, die tot oordelen bevoegd mocht worden geacht, die Aanwijzingen. Volgens mij was dit echter na 10 Mei 1940, want toevallig vond ik die aantekening, dat van Buitenlandse Zaken het verzoek was gekomen om te verifiëren of men genoeg exemplaren had. Toen waren zij dus blijkbaar al verspreid — ik had toen al een exemplaar —, maar in welke mate dat is gebeurd, weet ik niet.

95932. De Voorzitter: En als zodanig meent u wel, dat het nut heeft gehad om over deze dingen te spreken?

A. Een verifiërend nut. De waarde van de Aanwijzingen is voor de eerste tijd praktisch nihil geweest. In de eerste plaats hadden wij niet de toestand, waarin b.v. België gedurende de gehele oorlog heeft verkeerd en die, vergeleken bij de onze, een ideale toestand was. Ik heb dat ook gekend in de korte periode vóór het civiele bestuur. Er kwam een generaal op je kantoor en zei: ga a.u.b. gewoon door

met uw werk, maar met een paar punten moet rekening worden gehouden. Helemaal geen denaerende dingen. Ik heb het er met Belgische collega's over gehad. Zij zeiden: wij gingen eens per week naar *von Falkenhause*n toe en werkten verder zelfstandig. In Nederland kregen wij echter het civiele bestuur. Toen dat civiele bestuur kwam opzetten en dit, wat het ergste was, een goede beurt wilde maken — zij moesten aantonen, dat zij er niet voor niets waren —, werd het geleidelijk moeilijker. Eind 1942 begin 1943, vlak vóór mijn taak eindigde, kreeg het Duitse civiele bestuur meer opdrachten van militaire aard, althans op mijn terrein tekende zich dat veel meer rief. Toen hebben wij ook vaker die Aanwijzingen geraadpleegd. Ik had als directeur-generaal van de Waterstaat de heer *Wentholt*, die een streng militair opgevoed man was, waartegen ik weleens plandeg zei: u bent nog rood-wit-blauer dan ik. Er mankeerde niets aan de striktheid van zijn maatstaven van wat wel kon en niet kon. Zijn vader was admiraal geweest en dat was nog zeer aan hem te merken. Ik had een heel sterke steun in hem voor deze problemen. De bezetters begonnen aan Nederlandse ingenieurs verschillende dingen op te dragen, die van hen niet gevegd konden worden. Dit werd nooit gevraagd, want dan was er natuurlijk gezegd: Nern, dat gaat niet. Het werd opgedragen en bij weigering werd de betrokkene weggehaald en moesten wij trachten hem weer uit de gevangenis te krijgen. Wij hebben daarvoor herhaaldelijk moeten citeren uit het Landoorlogreglement, maar die citaten maakten niet veel indruk. Veel meer indruk maakte het — het klinkt misschien gek, maar het is, geloof ik, toch een bewijs, dat het niet geheel fout was, dat je was blijven zitten; laat ik mij voorzichtig uitdrukken —, als je zeide: wanneer die man niet uit de gevangenis komt, scheid ik er mee uit. Dan kreeg je het vaak gedaan, natuurlijk niet altijd. Ik zeg niet, dat het een wondermiddel was.

95933. De heer Stokvis: En als u het niet gedaan kreeg, scheidde u er niet mee uit!

A. Ik ben blij, dat u dat zegt. Dan zat ik op zijn minst genomen voor het probleem. Zo eens in de twee maanden zei je, dat je de boel er bij neerlegde. Ik ben midden 1943 ontslagen en ik had eind 1942 al een pracht van een conflict, waarlangs ik op een aannemelijke manier er uit kon. Die mooie trouvaille heb ik laten vallen, omdat juist in die tijd *Mussert* met zijn tegenorganisatie kwam. Weggaan zou toen geweest zijn het presenteren van een Departement aan de N.S.B. Het effect daarvan is aan mijn Departement vertoond, toen ik inderdaad weg was. Ik ben niet de zaligmaker van het Departement geweest, maar men heeft op het Departement aan den lijve ondervonden, wat het betekende, als het Hollandse element in de top er af was. Men kon verwachten, dat de N.S.B.-ers bij de Duitsers meer toegang en meer invloed hadden, maar het tegendeel was het geval. Deze heren werden door hun eigen geestverwanten als voddens behandeld. Daar waren wij nog Keizers en Koningen bij. Wij konden ons een houding veroorloven ondanks alle bewustzijn, dat wij ons doel toch niet zouden bereiken. De N.S.B.-ers, die zo braaf hun best hadden gedaan, konden bij de bezetter niet het woord voeren, zoals wij hadden kunnen doen. Zij kregen zonder meer boodschappen. Ik heb het zelf meegemaakt, toen een der diensten van mij onder een N.S.B.-er werd gezet. Toen heb ik onmiddellijk een vertrouwelijk gesprek gehad, waarin ik vroeg: „Naar wie luistert u, naar *Hitler* of naar mij?” (Het was enigszins een caricatuur.) Het antwoord was heel „duidelijk: „Naar u.” Dat spraken wij dus af. Ik zei: „Misschien moet ik ook naar *Hitler* luisteren, maar dan doe ik dat op andere gronden dan u het zou doen.” Dit betrof de dienst van het loodswezen, die onder *Terpoorten* was gekomen. De heer *Terpoorten* was een gewone zeeman, die onbegrijpelijkerwijze in die club verzeild was geraakt en die na de beëdiging zei: „Wat een idioot gedoe; wat een poppenkast.” Ik 'dacht: dat is goed. Toen hij gezegd had, dat hij als een eerlijk zeeman trouw mijn bevelen zou opvolgen, meende ik, dat het loodswezen voorshands nog niet verloren was.

Binnen drie weken zat hij echter dusdanig in moeilijkheden, dat hij boven zich kreeg een weggehaalde Duitser, die ergens in Indië een haven had bestuurd en bij wie hij zijn boodschappen moest halen. Drie maanden later werd mij het loodswezen ontnomen. Dat was het effect van zo'n dienst onder N.S.B.-leiding.

In dit verband noem ik dit dus geen bewijs, maar wel een aanwijzing, dat per slot van rekening het al te gauw opgeven van de post gevaarlijk kon zijn. Niemand kan natuurlijk precies het juiste monient peilen; dat heb ik ook niet gekund.

95934. De Voorzitter: In dat verband speelden de Aanwijzingen een grote rol om uw inzicht te toetsen.

A. Inderdaad, om te toetsen.

95935. De heer **Stokvis**: Een richtsnoer in eigenlijke zin waren de Aanwijzingen niet. Ze hadden in feite slechts secundaire betekenis.

A. Het was bepaald van secundaire aard. Ik meen er bij te mogen zeggen, dat men van geen Regering kan verwachten, dat zij een stel aanwijzingen zal geven voor onbepaalde tijd.

Ik verzeker u, dat ik geen punten zal aanraken, die ik alleen maar interessant vind. Het volgende is echter in verband met het tijdbeeld interessant.

Dat gehele terugtochtgevecht met die kleine nederlagen, die wij daarin hebben moeten lijden, en die kleine onzichtbare overwinningen, die nergens op papier staan — daarover praten wij niet, dat is niet aan te tonen en moet op goed geloof worden aangenomen —, werden gespeeld met eer, volkomen onzekerheid ten aanzien van de vraag tot hoelang het moest worden gespeeld. Ik mag mijn oud-collega de heer *Frederiks* er wel altijd innig dankbaar voor zijn, dat hij vanaf de eerste veertien dagen na de bezetting steeds heeft gezegd: Over een week zijn de Duitsers vertrokken. Dat heeft hij met volharding gedaan. Hij werd er door ons steeds om uitgelachen, maar dat heeft ons toch een geweldige kracht gegeven. Je zat zelf in nesten en wist niet hoe je er uit moest komen. Je wist in de verste verte niet met dat spel of het traineren hielp, of het oponthoud, dat je maende te veroorzaken, wel een oponthoud was. Men kan nu wel zeggen: wisten zij in 1943 nog niet, dat het tot 1945 zou duren? Dat wist je toen nog niet. Achteraf geeft dat natuurlijk aan sommige van onze maatregelen en uitingen bepaald een zeer mal karakter.

95936. De **Voorzitter**: In die Aanwijzingen staat onder punt 2, Algemeen:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functiën blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten.”,

en dan volgt er:

„Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht.”.

Wat is de betekenis van deze laatste zin?

A. Ik ken niemand, die ter zake onderricht is. Zelf ben ik het ook niet. Ik stel mij echter voor, dat dit personen zijn geweest, die sleutelposities in handen hadden, die, wanneer men die Aanwijzingen in 1938 heeft uitgevaardigd, ook weer een gesloten enveloppe hebben gekregen. Ik denk, dat hiertoe b.v. iemand behoorde, die een brandkast vol kaarten van bruggen en dergelijke zaken had. In punt 31 staat: Ge moet niet langer blijven dan dat je meent, dat je van nut bent. Dat is als volgt omschreven:

„De reden, dat ambtenaren in functie blijven is deze, dat dit in het belang is van de bevolking; het nadeel, dat zij daardoor mede het belang van den bezetter dienen, is in het algemeen geringer dan het grootere nadeel, dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functionneeren van het eigen bestuursapparaat. Indien echter de ambtenaar, door in functie te blijven, zoodanige diensten aan den vijand zou bewijzen, dat deze grooter kunnen worden geacht dan het nut, dat voor de bevolking aan zijn aanblijven is verbonden, dan zal hij zijn post moeten verlaten.”.

Dit is een van mijn geloofsartikelen in 'dezen geweest.

95937. De heer **Stokvis**: Dit is, zoals u zoëven schetste, het voortdurend afwegen van pro en contra.

A. Ja.

95938. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Die grens moest u zelf bepalen.

A. Dat is volkomen subjectief. Ik wil niet zeggen, dat ik het zo goed heb gedaan, dat ik er tijdig uitgegoot ben. Ik zocht toen conflicten en ik kreeg ze. Het is zo moeilijk hierover te spreken, omdat men, zonder het te willen, een oordeel uitspreekt over anderen. Ik wil gaarne aan uw commissie zeggen, dat ik mij daartoe niet in staat acht. Ieder had voldoende aan zijn eigen standje, zodat wij geen tijd hadden elkaar te becritisieren.

95939. De heer **Stokvis**: Het is soms zeer moeilijk de Aanwijzingen juist uit te leggen.

A. Als u het volkenrecht er op naslaat, hebt u een ongelofelijk ruim terrein van interpretatie.

95940. De **Voorzitter**: Punt 13 handelde speciaal over de waterstaat, is er overeenkomstig deze aanwijzing ook opdracht gegeven, dat men niets mocht doen, dat met de krijgsverrichtingen te maken had?

A. Dat was helemaal niet nodig. Deze club is zeer betrouwbaar gebleken. Daar zijn geen N.S.B.-ers bij geweest.

95941. De **Voorzitter**: In Mei 1943 is een commentaar op deze Aanwijzingen verschenen. Dat is u waarschijnlijk ook bekend.

A. De z.g. Londense Commentaar.

De **Voorzitter**: Juist.

A. U noemt het, alsof het een hanteerbaar stuk was.

95942. De **Voorzitter**: Ik zou juist gaarne van u vernemen hoe u dat beoordeelde.

A. Ik kon het niet beoordelen, want er werd over gepraat en de radio heeft er het een en ander over gezegd, maar het heeft ons nooit bereikt. Ons benaderden volkomen subjectieve uitleggingen, die ons de schrik om het hart deden slaan, omdat die helemaal niet sloegen op de situatie, waarin men met zijn eigen standje was verzeild. Wij zeiden: Nu komen wij in de war.

95943. De **Voorzitter**: Was het u bekend, dat de Nederlandse Regering dit als een authentiek stuk had aanvaard?

A. Daarvan was mij niets bekend.

95944. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dus u wist niet, wie de maker er van was?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, u sprak van Mei 1943. Men moet wel bedenken, dat dit de periode van de staking is geweest. Dit viel vlak na de verhuizing van het Departement van Waterstaat naar Utrecht. Dit is een tijd van een volmaakte verwarring van de dienst geweest, waarin wij de grootste moeite hadden — dit is ook de aanleiding geweest, waarom zij mij er uit hebben gegoot — de mensen in de hand te houden, wat gelukt is door de stakingstendenz te breken, omdat wij zagen, dat er geen hulp voor die actie kwam en het dus moorddadig was om die actie te stimuleren. Dat was dan in de tijd, dat deze commentaren verschenen. Ik heb het in die tijd zelfs niet eens gehoord, maar veel later pas. Er is dus geen weloverwogen boodschap in enigerlei vorm ontvangen.

95945. De **Voorzitter**: U hebt geen enkele boodschap van de overkant gehad?

A. Nooit.

95946. De **Voorzitter**: Hebt u wel geprobeerd contact met de overkant te krijgen?

A. Ja, nadat ik ontslagen was. Ik ben in Augustus 1943 ontslagen en heb torn waarschijnlijk in Augustus of September, althans direct daarna, een soort aperçu gemaakt, dat aan de Regering in Londen zou moeten duidelijk maken in welke stemming en toestand zij, wanneer zij terugkwam, hier het ambtenarenkorps en de Departementen zou aantreffen. Dat heb ik gegeven aan een toen behoorlijk werkende weg naar Londen. Ik geloof, dat het de Portugese weg was. Ik mag dus aannemen, dat het via microphoto's is uitgegaan. Ik hoefde er geen antwoord op te hebben: het was een verslag van mij. Ik had het zo opgesteld, dat de heer *Albarda* aan een paar woorden zou kunnen merken, dat het van mij afkomstig was. Ik kon er mijn naam niet onder zetten, maar heb daarin gebezigd een paar mysterieuze woorden, die de heer *Albarda* zou begrijpen, en een toespeling op Waterstaat. Ik neem aan, dat dat een zeer vertrouwde illegale weg was. Die weg is naderhand opgerold, echter zo veel later, dat ik aanneem, dat mijn verslag de deur uit is gegaan. Dat is mijn poging geweest om contact met de overkant te krijgen. Zonder verder ook maar enige kritiek te willen uitoefenen op de stemming in Londen, het was op zich zelf een benauid idee en niet verstandig in verband met alle risico's om over lopende zaken in

Nederland concrete directieven te geven. Men kon merken, dat niet alles ginds werd begrepen, en dat was met de beste wil van de wereld ook niet te begrijpen, omdat het zo totaal anders was dan men zich had kunnen indenken. Het was dus niet verstandig, maar ook niet mogelijk, op bepaalde punten instructies of advies te vragen. Men behoeft slechts in aanmerking te nemen het tempo, waarin hier van ons beslissingen werden geëist, en wel bepaald opzettelijk. Om vier uur 's nachts kreeg je b.v. de boodschap, dat vóór zes uur 's morgens een beslissing genomen moest zijn. Men verzocht „Stellungnahme”, want men werkte op het Reichskommissariat 's nachts ook.

95947. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Werd u dan opgebeld?

A. Ja, de telefoon stond naast mijn bed. Wij zaten op het Binnenhof te werken als paarden en hebben, als het moest, dag en nacht gewerkt. Daarnaast hebben mijn mensen, die op het Departement zaten, met al hun talenten prachtig voorbereidend werk kunnen doen in perioden, waarin weinig te doen was. De Duitsers stoven echter allemaal en moesten stuiven om „thuis” beurten te maken. Ik heb eens bij alle narigheid een grapje ineegemaakt. Wij hebben viermaal achter elkaar hetzelfde stel kaarten naar Berlijn gestuurd om te laten zien, welke vorderingen waren gemaakt met een of ander verkeersobject. Die kaarten zaten in van die grote kokers, zoals men die wei op het station ziet, als de Delftenaren naar de trein gaan. Wij hebben met een tussenruimte van twee maanden drie of vier keer dezelfde kaarten gestuurd en daar waren zij zeer blij mee.

95948. De heer **Stokvis**: Hebt u geen reclames gekregen?

A. Neen.

95949. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was een licht verzet.

A. Niet eens.

Ik stel er prijs op tegen de commissie te zeggen, dat gern Duitser mij ooit heeft gevraagd mooi te vinden, wat in Duitsland gebeurde, Hitler een groot man te vinden of iets dergelijks. Ik heb met enkele mensen — er waren ook gangsters bij — een zeer behoorlijke verhouding gehad. Dat spel was niet voorgeschreven. Dat konden wij alleen spelen, omdat zij als civielen hier zaten.

95950. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was ook niet voorzien.

A. Neen. Dat kon ik ook alleen spelen door als persoon tegenover deze mensen te komen. Ik had de gewoonte — ik wil dit vertellen, tenzij u zegt, dat het u niet interesseert — ...

De **Voorzitter**: Ga uw gang.

A. ... dat ik, als zij met hun tweeën kwamen, praktisch niets zei. Dan was ik de secretaris-generaal en bleef ik zeer formeel. Dan moesten zij minstens vijf minuten wachten. Wanneer zij alleen kwamen, liet ik hen direct binnen en dan sprak ik. Het gevolg was, dat zij alleen kwamen, behalve de kerels, die ik in de gaten had en die inderdaad gangsters waren. Met de fatsoenlijkste heb ik altijd een persoonlijk gesprek gehad. Die gesprekken heb ik kunnen voeren zonder iets toe te geven ten aanzien van onze gevoelens tegenover de Duitsers, eenvoudig op een basis van behoorlijke, minimale persoonlijke beleefdheid. Ik heb weleens een sigaret met hen gerookt, maar ik heb gezin kopje koffie met hen behoeven te drinken.

95951. De **Voorzitter**: Zowel in de Aanwijzingen als in het Commentaar wordt steeds nadrukkelijk gewezen op de individuele verantwoordelijkheid van iedere ambtenaar, ook wanneer hij voor een conflict zou staan met een van hogerhand gegeven bevel. Achte u dit in deze omstandigheden, vooral waar een groot deel van de ambtenaren geen kennis droeg van de Aanwijzingen, juist? Dit had natuurlijk consequenties.

A. In hoeverre een groot deel van de ambtenaren daarvan in de tijd, dat het nodig was, geen kennis droeg, durf ik niet zeggen. Ik neem aan, dat men in die tijd wel wist, wat kon en niet kon, al had niet ieder die Aanwijzingen op zak. Het was wel tot hen doorgedrongen, wat kon en wat niet kon. Dan komt men dus op de vraag, of individuele, en dus zeer gespecialiseerde, gevoelens gehonoreerd konden worden. In het algemeen aanvaardde men gaarne wat de leiding meende en vroeg men daar ook naar. Herhaaldelijk werd ik opgebeld; dan vroeg men mij: Ik wil komen praten, want ik zit voor grote moeilijkheden. Een enkele keer was iemand plus royaliste

que le roi en dan zeiden wij: Wees zo verstandig om voor zo'n kleinigheid de zaak niet op de spits te drijven. Je kleinkinderen kunnen dan zeggen, dat je zo'n flinke vent was, maar doe geen stoniniteit. Het ging dan niet om gewetenszaken. Wanneer de mensen met gewetenszaken zaten, zijn zij door de hogere leiding nooit gedwongen te doen, wat zij niet wilden. Bij de Rijkswaterstaat is het slechts enkele malen voorgekomen, dat men dergelijke bezwaren had. Dan is áarover gesproken en had dit tot gevolg, dat men het uit eigen beweging deed of dat de heer *Wentholt* en ik het standpunt overnamen en weigerden, iemand iets te laten doen. Een van de grote moeilijkheden kwam, toen ik in het geheel niet tot mijn vreugde geheel onverwacht het loodswezen torgewezen kreeg. Op een gegeven ogenblik was ik baas over het loodswezen. Dat was nl. toegewezen aan Waterstaat. Het personeel van het loodswezen bestond hoofdzakelijk uit marine-officieren, mensen, die dus gezin andere eer en geen ander geweten hadaen dan wij, civiel bestuurders, maar wel een zeer strenge code van wat kon en niet kon. Met deze heren moest ik dat civiele spel spelen met de tegenspelers, de Duitsers, en dat met het loodswezen, wat op zich zelf al een netelige bezigheid was. De kwestie van de persoonlijke verantwoordelijkheid heb ik aldus met hen opgelost. Ik heb de kopstukken laten bijeenkomen. Zij werkten onder een oud-admiraal; het waren allen marinernensen. Ik heb hun het volgende gezegd: „Het loodswezen is ons toebedeeld. Ik ben er verantwoordelijk voor. In de civiele sector ben ik gewoon met de Duitsers te werken aan de hand van die en die maatstaven, die u opportunistisch moet zien. Onze grens is ons geweten, ons vaderlanderschap. Ik heb van Duitse zijde bepaalde toezeggingen. Zij zullen onze medewerking appreciëren en daarvan kunnen wij gebruik maken, het loodswezen zo lang mogelijk goed Hollands te houden”. De broer van de Wehrmachtsofficier had als zee-kapitein ook het loodswezen. Met hem kon ik praten, omdat hij het land had aan Seyss-Inquart. Het Plein noemde hij „de politieke keuken”. Als hij had gedurfd, was hij, denk ik, anti-Nazi geweest. Zover heb ik hem niet uit zijn tent kunnen lokken op het gebied van vertrouwelijkheden. Ik ben zover met hem gegaan, dat ik hem gevraagd heb — hij had een mooie titel, die mij ontschoten is — „Kunnen wij nu niet eens rustig pacteren? Vraag mij niet om met het loodswezen dat en dat te doen en zet er geen N.S.B.-ers in, dan kunnen wij wie zaak.” Ehrenmann — u weet, hoe dat gaat —, hakken tegen elkaar, dat was afgesproken. Met die boodschap kwam ik bij de heren van het loodswezen op mijn civiele basis: De Duitsers zouden geen dingen vragen, die wij bij voorbaat zouden weigeren, b.v. niet het loodsen van oorlogsschepen.

95952. De heer **Stokvis**: Het loodsen van oorlogsschepen gebeurde toch al lang! Na de bevrijding zijn enkele loodsen daarvoor voor het tribunaal gebracht.

A. Dat heb ik niet gevolgd. In die tijd hing het loodsen van oorlogsschepen af van de taak van de oorlogsschepen, een interpretatie, die ik ook getest had en die ik niet heb verzonnen; zo bedreven was ik niet in het internationale vak. Er was een zekere grens: actieve oorlogsschepen zouden niet geloodst worden. Een en ander houdt op einae 1942. Toen is het loodswezen mij ontnomen en kwam het rechtstreeks onder N.S.B.-leiding. Tot die dag is een actief oorlogsschip niet geloodst door Hollanders, tenzij N.S.B.-ers — het loodswezen was inmiddels gefiltreerd — zich daarvoor beschikbaar hebben gesteld.

Ik heb dus met die marinernensen van het loodswezen een gehele middag zitten praten — ik meen, dat ik het zelfs op schrift had; het was in ieder geval zeer duidelijk — en heb hun gezegd: In die geest, zoals wij op civiel terrein werken, zal het loodswezen misschien door de vele moeilijkheden heen kunnen komen. Brnt u bereid op die basis van harte mee te doen? Ik vraag u nu nog geen antwoord, maar wei over drie dagen en geef u de vrijheid hierover niet goede Nederlanders te praten, als u dit voorzichtig doet. Deze heren zijn teruggekomen en hebben allemaal volkomen spontaan verklaard: Wij doen mee op deze basis. Hier hebben wij er een voorbeeld van hoe ik voelde, dat de militaire maatstaven misschien iets strenger waren dan ik ze in het civiele bestel plicht aan te leggen. Iemand als de oud-vlootvoogd uit Indië, de heer Ferwerda, die een naam als marineman had te verliezen, heeft deze methode volkomen gedekt.

95953. De **Voorzitter**: Er is een verordening van 17 Juni 1940 geweest over de beperking van het motorverkeer en een verordening van 3 Juli 1940 op de registratie van vrachtauto's en tractoren. Mag ik u vragen hoe u deze zaken bekeek en hoe u hiertoe kwam?

A. U houde mij ten goede, dat ik de inhoud van deze belangrijke maatregelen niet meer weet. De tendenz er van weet ik echter des te

beter. Hier hadden wij inderdaad de keuze om allerlei narigheid buiten ons om rechtstreeks aoor de Duitsers te laten doen of, wat nog erger was, door N.S.B.-ers, die zich daarvoor aanboden, dan wel de zaak in eigen hand te houden. Ik neem aan, dat het hier ook vorderingen geldt, omdat die veelal de meest ingrijpende maatregelen inhielden. Wanneer wij en niet de Duitsers de vorderingen uitvaardigden, hadden wij gelegenheid b.v. het melkvervoer, het voedselvervoer en allerlei andere belangen, die wij als regelrecht te dienen Hollandse belangen zagen, te ontzien, terwijl de Duitsers slechts een stuivende haast hadden om de boodschappen van het Plein of, wat erger was, uit Berlijn uit te voeren. Dan zouden zij aan de kant van de weg zijn gaan staan en de eerste 60 auto's, die zij tegenkwamen, hebben genomen. Dit is inderdaad de overweging geweest waarom wij hebben gezegd: Op gevaar af, dat wij nu allerlei akelige dingen moeten doen, willen wij zelf de zaak in handen houden. Wij wisten natuurlijk nooit, hoe lang dat mogelijk was, maar voorlopig was de opzet, dat wij het liever niet uit handen wilden geven. Ik weet niet, of bij de maatregelen, die u bedoelt, ook organisaties zijn opgericht. Die zaten er nogal eens aan vast. Bij de schippers hebben wij een „Zwangorganisation" gehad. Deze maatregel ging uit administratief oogpunt zuiver van het Departement uit. Dan kon je zeggen: Het is nodig, aat dit van Hollandse zijde wordt gedaan. Men moet dit factisch zien. Met een Hollandse organisatie, waaruit zo lang mogelijk de N.S.B.-ers geweerd konden worden, konden wij de zaak min of meer in de hand houden. Dan kon ik, wanneer een verkeerde mijnheer kwam aanzetten, „neen" schudden en kon ik zeggen: wij willen geen dilettantisme. Daarop kon ik kritiek laten gelden. Het was een groot voordeel, wanneer wij het vaderlandse element in al die organisaties konden behouden, ook al moesten zij beroerde boodschappen overbrengen en schepen vorderen. De Rustungsinspektion zou er eenvoudig niet de Grune Polizei op afgaan en de eerste 20 schepen, die zij vonden, vorderen. Het bleef echter onmiskenbaar destructief. Dat was het nare van het werk. Ik heb het echter altijd aldus gesteld: je hebt de keuze om vóór een optocht aan te lopen en dan heb je nog enige kans om mede de richting te bepalen of om achter de optocht aan te lopen, terwijl je je dan enkel kunt beklagen, dat het verkeerd gaat. Ik wil in het geheel niet beweren, Zat het een vreugdevol chapter is. De stemmen, die opgingen en ons aanraadden: houd in Godsnaam vast, blijf dit doen, al verlies je ook telkens de slagen, die je meent nog te kunnen winnen, houd het vol, gaven moed, al raakte men zelf ook weleens aan het weifelen. Het lag praktisch lang niet zo scherp, als je het nu allemaal kunt vertellen. Als ik mijn baronieter raadpleegde, moest ik vaak constateren: vandaag heb ik meer zaken moeten loslaten dan winnen. Bij dat tempo en die onzekerheden hadden de Duitsers nog de aardige methode om een paar mensen om je heen weg te pikken, als je met een probleem zat en niet wilde medewerken. Ik spreek nu van de latere tijd, 1942 en 1943. Je kreeg dan bericht, dat er weer een medewerker was weggehaald.

95954. De **Voorzitter**: Werd er nog een bepaalde maatstaf aangelegd, aan de hand waarvan werd bepaald welke verordeningen door de Rijkscommissaris en welke door de secretarissen-generaal moesten worden ondertekend?

A. In het algemeen ging de constructieve wetgeving, als ik dat woord in dit verband even mag gebruiken, uit van de Rijkscommissaris. De uitvoering was door de secretarissen-generaal, althans bij mij is dat zo geweest. Ik voelde mij als hoofd van het uitvoerend orgaan. Van de Rijkscommissaris gingen in het algemeen uit de constructieve, de bevoegdheid scheppende dingen, wat wij dus formeel de wetten zouden noemen; de algemene maatregelen van bestuur kwamen van mij. Het heeft ook weleens anders gelegen. De gehele wegenverkeerswetgeving is b.v. in de eerste plaats door mij ongeveer een jaar opgehouden. Ik kreeg de strikte opdracht om een letterlijke vertaling van de Duitse verkeerswet in te voeren op mijn naam. Het was een soort van premie, dat men zei: dan zullen wij uw naam er aan verbinden. Dat is niet door mij geaccepteerd. Er is een Nederlandse commissie benoemd; die heeft bij mij gewerkt. Wij hebben toen gekregen een soort cocktail van wetgeving. Er zat een stevige scheut Hollands in. De mensen van de K.N.A.C. en de A.N.W.B. werden er bij betrokken, zodat er met het Departement een nauw verband was, dat mij mogelijk maakte te bepalen, in hoeverre wij mee konden werken. Ik weigerde de vertaling van de Duitse wet te nemen, maar wilde wel een nieuwe verkeerswetgeving maken. Ik moest die voor mijn rekening nemen. Dat was niet zo erg, want er zaten, afgezien van alles, ook nog goede dingen in, waarvan wij er nu nog enkele overgehouden hebben. Meestal heetten de besluiten van de secretarissen-generaal „Uitvoeringsbesluiten". De hoofdverordening is van de Rijkscommissaris of de commissaris-generaal en het uitvoerende werk is van de secretaris-generaal,

zo was in beginsel de verdeling. Die grens is echter niet overal geheel consequent doorgetrokken.

95955. De **Voorzitter**: Hoe zag u de positie van de Raad van State na het vertrek van de Regering?

A. Door mijn heel goede vriendschap met de Staatsraad Kan, die natuurlijk sterk aan die kant werkte — dit betrof natuurlijk niet de Raad van State als Regeringslichaam, want de Kroon was weggegaan en de Raad van State was niet meegegaan — .....

95956. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Behalve de vice-president.

A. Ja — ..... heb ik mede kunnen bevorderen — het klinkt misschien vreemd: dal ik daaraan iets kon doen — het in stand houden van de Raad van State. De Raad van State werd door ons betrokken in het beroepsrecht, dat geregeld was in verschillende vorderingen. Dat gaf een zee van stukken en daardoor mede is de afdeling Geschillen van Bestuur blijven werken. Ik heb daarvoor tamelijk moeten vechten, omdat de Duitsers de Raad van State als de „renstal van de Kroon" zagen. Zij zeiden: Der Krieg ist aus; de Raad van State is afgeschafft; daarmee moet u ophouden. Ik heb een zwaar staatsrechtelijk verhaal, dat ik zelf amper geloofde, opgehangen om aan te tonen, dat het zonder de Raad van State niet kon, dat het hoor en wederhoor moest worden toegepast, dat ik zelf de hoogste beslissingen moest nemen en dat ik gaarne een derde orgaan had, dat adviseerde.

95957. De heer **Stokvis**: Deed de Raad van State dit in werkelijkheid?

A. Steeds in de uitvoering van de verkeerswetgeving.

95958. De heer **Stokvis**: U bent de eerste, die dit mededeelt.

A. Wij hebben welbewust de Raad van State ingeschakeld. In elk uitvoeringsbesluit zal dat wel staan. Wij hebben zeer regelmatig correspondentie gehouden met de Raad van State.

95959. De heer **Stokvis**: Ook met betrekking tot het formuleren van de verordeningen?

A. Neen, alleen contentieus. Het zou, geloof ik, de slechtste dienst zijn geweest, die ik aan de Raad van State had kunnen bewijzen, wanneer ik had gezegd, dat ik bij mijn arinzalige waterstaatswetgeving de Raad van State nodig had voor advies. In die geest is er nooit over gesproken. Dat is de heer Kan nooit in het hoofd opgekomen. Wij hebben langs een achterdeur de Raad van State werk verschaft.

95960. De heer **Stokvis**: U zou het ondergronds hebben kunnen doen.

A. Dan komen wij op de vraag, of ik er behoefte aan heb gehad, en dan moet ik deze vraag voor wat betreft deze incidentele, opportunistische wetgeving ontkennend beantwoorden.

95961. De heer **Stokvis**: En technisch?

A. Neen. De productie was juridisch en staatsrechtelijk dusdanig schamel en zo feitelijk technisch, dat wij de Raad van State als zodanig niet hebben gemist.

95962. De **Voorzitter**: In de verordening no. 3 wordt in lid 2 van paragraaf 3 gesproken over de functie van de secretarissen-generaal. Hoe zag u de verantwoordelijkheid ten opzichte van de Rijkscommissaris?

A. „Die Generalsekretare der niederländischen Ministerien sind dem Reichskommissar im Rahmen ihres sachlichen Bereichs für die ordnungsgemasse Leitung der Aintsgeschäfte verantwortlich."

95963. De **Voorzitter**: Ik vraag dit, omdat in het decreet van Hitler een verwijzing naar het Landoorlogreglement geheel ontbreekt. Heeft u zich daarvan rekenschap gegeven?

A. Ik heb deze verantwoordelijkheid, al had ik die, nooit gevoeld. Ik heb het altijd zo opgevat, dat het de lopende zaken betrof, dus niet anders dan als hoofd van het Departement. Die verantwoordelijkheid is ook slechts betrekkelijk tot uiting gekomen. De Duitsers waren zo slordig met het woord „verantwoordelijkheid". Dat woord werd gebruikt ten aanzien van degene, die zij hem wilden laten knippen.

95964. Jonkvrouwe **Witewaall van Stoetwegen**: Dat was zijn doodvonnis.

A. Precies. Als ze eenmaal in de bui zaten, werd er tegen de Hollanders gezegd: u bent verantwoordelijk.

Paragraaf 3, punt 2, heeft nooit enig punt van zorg of overweging bij mij uitgemaakt. Dat is vanzelfsprekend. Er staat: „für die ordnungsgemässe Leitung der Amtsgeschäfte verantwortlich". Ik wil niet zeggen, dat er niet iets aan ontbroken heeft.

95965. De heer **Stokvis**: Zonder deze paragraaf zou praktisch de bedoelde verantwoordelijkheid eveneens bestaan hebben.

A. Inderdaad. Daar stelde ik ook wel prijs op. Wij waren er te volwassen mensen voor dan dat wij ons op kleinigheden zouden laten betrappen. Een zelfde soort van moeilijkheden had ik met het bedienend personeel ten opzichte van de Duitsers, die bij mij in huis waren. In ons gebouw waren nl. ± 30 Duitsers ondergebracht. Zij moesten door onze boden bediend worden. Ik heb die boden gezegd: „Aan de bediening mag niets ontbreken; die moet goed zijn. U moogt denken wat u wilt en behoeft niet te zeggen wat u niet meent. Wij moeten ons echter niet op kleine flauwiteiten, kleine fouten laten betrappen. Ik zorg wel voor de grote dingen." Later hadden wij een ongezochte gelegenheid om een van de Duitse hoofdpersonen te vragen hoe de bediening door ons personeel was. Hij antwoordde: „Gut aber unheimisch", net wat wij bedoelden. Dat was hem ontvallen; hij wilde he: nog intrekken. maar had het al gezegd. Hij voelde de stemming. Er zat ook wat illegaals tussen, dat voelde hij wel.

95966. De heer **Stokvis**: Wat voor „Dienststelle" was er bij u in huis ondergebracht?

A. Meer dan één, hoofdzakelijk voor het wegverkeer, de spoorwegen en de scheepvaart.

95967. De heer **Stokvis**: Dus wel een aanverwante diensttak.

A. Het waren onze controleurs en technisch verduiveld goed ingeschoten mensen. Je kon hun niets wijs maken. Het waren technici uit Duitsland, die het vak daar ook beoefenden.

95968. De **Voorzitter**: Wat is de directe aanleiding tot uw ontslag geweest?

A. De brief, waarbij ik ontslag kreeg, bevatte de meest onzinnige redenering. Het was een samenloop van dingen: mijn weigering om ijzer en staal naar Frankrijk te sturen en om twee ingenieurs naar Duitsland te zenden, alles omstreeks Mei, Juni 1943. Dit ging de heer *Wentholt* in eerste instantie aan. Ik dekke hem echter, zodat dit ook mij aangreep. Verder mijn bereidheid om lijsten van mensen voor de Arbeitseinsatz te geven. maar met de clause van mij er bij, dat allen, die een kruisje van mij vóór hun naam hadden, onmisbaar waren. Eerst heb ik geweigerd een lijst te geven. Later heb ik gezegd: er is niemand overbodig. Zij kregen van mij dus allen een kruisje vóór hun naam om aan te geven, dat zij onmisbaar waren. Verder een moeilijkheid met het loodswezen, waarbij ik tegen de voorschriften in, mij beroepende op het Landoorlogreglement, een brief aan de Rijkscommissaris heb geschreven en, wat helemaal niet mocht, afschriften aan de Wehrinachtsbefehlshaber en aan mijn collega's heb gestuurd. Het ging daarbij over de kwestie, dat mensen uit het loodswezen, die naar Emden zouden worden gestuurd, hadden geweigerd en gevangen waren gezet. Dit is een van de gevallen, waarin ik, zonder openlijk gelijk te krijgen, factisch gelijk kreeg, want op een gegeven ogenblik kwam de burgemeester bedanken, omdat de mensen vrij waren, wat ik niet eens wist. Het mocht geen overwinning van Nederlandse zijde zijn. Je hoorde er niets meer van en er mocht ook niet over worden gesproken.

Voorts was de Landstand er achter gekomen, dat in drie jaar tijd in de waterschappen geen enkele N.S.B.-er was benoemd. Ik had de waterschappen geheel buiten de Anzeigeplicht gehouden. Wij hadden die Anzeigeplicht voor de aanstelling van ambtenaren. De aanstelling zelfs van de jongste schrijver of schrijfster moest door de Duitsers worden goedgekeurd. Daar kwam de gehele doopceel bij te pas. De benoeming van de functionarissen van de waterschappen was een van de prerogatieven van de Kroon en dat heb ik rustig laten doorlopen zonder aan de Duitsers te vragen, of zij dat goedgevonden. Er was één N.S.B.-er, mijn reclame-N.S.B.-er, waardoor ik elke opmerking, dat ik geen N.S.B.-ers had benoemd, de kop kon indrukken. Deze man was echter door het waterschap om zijn kwaliteiten begeerd. Toen kon ik consequent zijn en zeggen: deze man

heeft er aanspraak op. Ik heb toen de tegencandidaat gepasseerd. Dat was in Noordholland, waar de heer *Backer* commissaris was.

Toen is een grote rel ontstaan, omdat ik de Anzeigeplicht drie jaar lang „gesaboteerd" had, zoals men zei. Ik stond op het standpunt, dat waterschapsfunctionarissen geen ambtenaren waren en dat er geen hiërarchische verhouding was. Als ik eenmaal een dijkgraaf had benoemd, had ik niets mee; over hem te vertellen, zoals op het ogenblik ook de Minister van Verkeer en Waterstaat na de benoeming niets meer te vertellen heeft.

Ik had dit gedekt door een briefje, dat ik hoopte, dat verloren zou gaan en dat prompt verloren is gegaan. Dit was een heel klein briefje aan dr. *Althaus*, die in Apeldoorn zat en die de baas was in ambtenarenzaken. Deze had het briefje over het hoofd gezien of verloren. Hij was extra kwaad, dat ik mij ergens op kon beroepen en dat ik kon zeggen, dat ik de zaak helemaal niet bedrogen had, omdat ik had geschreven, dat ik niet van plan was deze heren voor de Anzeigeplicht in aanmerking te brengen. Daar zijn hele gesprekken over gehouden en daar zijn heel kwade mensen over komen praten.

En dan de verplaatsing van het Departement en de Meistaking. Zij zijn er achter gekomen, dat ik niet onvoorwaardelijk en zonder meer de mensen tot de orde heb geroepen. Ik heb dat wel gedaan om in de bureaux in Utrecht, waar wij zaten, de nodige rust te krijgen?, maar ik heb dat gedaan met de opmerking: „Jullie merken wel! wat ik doe." Ik ben naar den Haag gegaan. Daarvoor vond ik deze reden, dat ik daar ook een groep mensen had, nl. electriciteit, scheepvaart en, naar ik meen, ook de scheepvaartinsectie. Mijn eigenlijke bedoeling was om onmiddellijk met *Hirschfeld* en *Frederiks* contact op te nemen en te bespreken wat wij moesten doen. Die reis naar den Haag kon ik dus tegenover de bezetter verantwoordin, omdat ik ook bureaux in den Haag had en ik ook daar de toestand moest opnemen. Dat hebben de Duitsers echter niet als de eigenlijke reden aanvaard. Toen was het gauw gebeurd. Ik wil niet zeggen, dat de stemming ooit prettig is geweest, maar er waren toen op alle linies moeilijkheden en er was bovendien een perscampagne van de N.S.B. tegen mij aan de gang. Op het laatst werd er gezegd, dat ik behoorde tot de vijfde kolonne, dat het een onbegrijpelijke lankmoedigheid was, dat de secretaris-generaal werd gehandhaafd — die zat de Duitsers te taquineren — en dat de Duitsers mij de hand boven het hoofd hielden. Zij hebben ook een soort van perscampagne opgezet bij de spoorwegen. Dit alles bij elkaar heeft toen uiteindelijk tot mijn ontslag geleid. Dat ontslag had ook het karakter van een straf, omdat het minimale pensioen er aan verbonden was. Enkele collega's waren voordien er uit gezet met wachtgeld, maar men wilde mij op zwart zaad zetten. Zonder mijn toedoen heeft Binnenlandse Zaken nog een poging gedaan — dat is ongevraagd, automatisch gedaan — om voor mij ook een soort van wachtgeld te krijgen. Daarop is prompt door de Duitsers geantwoord: Neen, deze mijnheer heeft het niet zo goed gedaan. Ik ben ook direct, tien minuten nadat ik die ontslagbrief kreeg, weggegaan en ben niet meer op het bureau geweest. Ik ben direct ergens anders in Utrecht gaan zitten, heb een paar vertrouwde mensen laten komen, maar heb niet aan mijn N.S.B.-opvolger de dienst overgedragen. Ik heb volkomen de zaak afgekapt.

95969. De **Voorzitter**: Hoe is de verplaatsing van uw bureau geschied?

A. Er was een algemene verplaatsing van alle Departementen naar het oosten. Hoe dichter ik bij het westen zat, hoe liever het mij was. Ik heb toen een zeer roerend verhaal opgehangen in een grote vergadering met ontzetterd veel uniformen onder leiding van *Wimmer*, waar al deze dingen werden besproken. Ik heb hen toen bang gemaakt met de overstroming van ons land en net gedaan, alsof ik dagelijks moeite had om met mijn mensen het land droog te houden. Ik heb gezegd, dat ik er bij moest zijn en niet te ver naar het oosten kon gaan. Men nam wel aan, dat het een ingewikkelde zaak was. Het was echter mijn bedoeling om in den Haag te blijven. Zover heb ik het niet kunnen brengen. Ik dacht: dan in Godsnaam maar in Utrecht. Verschillende delen van het Departement zijn echter wel in den Haag kunnen blijven. Het was een soort van tegemoetkoming van de Duitsers, dat ik in Utrecht mocht blijven. Die verplaatsing hebben wij nooit anders gezien dan als een poging om bij een Engelse invasie uit het westen niet onze Regeringsbureaux en alles direct in handen van de Engelsen te spelen. Ik kon niets anders bedenken voor die trek naar het oosten.

95970. De **Voorzitter**: Heeft het **nog** een onderwerp van bespreking uitgemaakt in het College van Secretarissen-(generaal om zich daartegen eventueel te verzetten?

A. Ja, dat is ook gebeurd. Frederiks was toen voorzitter. Ik meen, dat het in 1342 was. Wij hadden toen allen vreselijk veel bezwaren. Je moest altijd de Duitse gedachtengang toepassen om iets te doen begrijpen. Ik herinner mij, dat Frederiks een argument aanvoerde, hetzij irondeling, hetzij schriftelijk, dat indruk heeft gemaakt. Hij zeide: Willen jullie, Duitsers, demonstreren, dat je je zo zwak voelt, dat je denkt, dat den Haag ineens bezet wordt door een uit het westen komende invaller? Dit was een ietwat perfide toepassing van dat argument. Ik was er bij, toen het werd gebruikt, en ik meen, dat ook andere collega's er bij waren.

95971. De **Voorzitter**: Mag ik u twee verordeningen voorleggen, één over de secretarissen-generaal en één over de vertegenwoordigende lichamen? Is er overleg met u geweest alvorens deze verordeningen tot stand kwamen?

A. Dit is de grote bestuursverordening. Deze is zeker uitvoerig besproken door de secretarissen-generaal. Dit is hoofdzakelijk het werk geweest van Frederiks en *Tenkink*.

95972. De **Voorzitter**: Er is dus overleg geweest.

A. U zult het ongetwijfeld in de notulen kunnen lezen, tenzij het er uit is gelatin om het de Duitsers niet duidelijk te maken. Dat begrip „ruhen” van publieke lichamen is uitvoerig besproken. Dit is het résidu van een heel lange periode van ja, neen, ja, neen. Ik meen, dat er aanvankelijk een Duits voorstel is geweest. Er zijn ook amendementen geweest.

95973. De **Voorzitter**: Wij vinden daarvan iets in de notulen, maar van de andere vinden wij niets.

A. „Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Befugnisse der Generalsekretäre der niederländischen Ministerien.”

Daarin zit een rare vertalingsfout. Dat „Sicherung des öffentlichen Lebens” is fout vertaald uit het Landoorlogreglement. Daar zit een internationaalrechtelijke blunder in, waarmee men zich zerr heeft geamuseerd, toen dit ineens uit de Kanselarij kwam rollen. Er is niets anders bedoeld dan dat de secretarissen-generaal de bevoegdheid zouden krijgen binnen hun „sachlichen Zuständigkeitsbereich”, dus binnen de grenzen van hun Departement, de maatregelen te treffen, die nodig waren.

Ik moet even een voorbehoud maken, omdat ik uit mijn herinnering moet putten. Ik meen, dat in het Landoorlogreglement aan de bezetter de bevoegdheid was gegeven om in verband met de instandhouding van het maatschappelijke leven als bezetter ook verordeningen te mogen maken en dat die bevoegdheid aan ieder voor zijn ressort was gegeven, maar dat het door die rare vertaling een mysterieuze betekenis heeft gekregen, die het in de verste verte niet had, dat het eenvoudig een slechte vertaling is van een voorbeeld van iets, dat vanzelfsprekend was in het oorlogsrecht. Ik lees in de Aanwijzingen:

„8. De vijand, die Nederlandsch gebied heeft bezet, is volkenrechtelijk verplicht alle maatregelen te nemen, welke in zijn vermogen staan, om voor zooveel mogelijk de openbare orde en het oprnbare leven te herstellen en te verzekeren, en wel, zooveel slechts eenigszins mogelijk is, met eerbiediging van de geldende Nederlandsche wetten.”

Die bevoegdheid is dus hier aan de vijand gegeven. Dit hebben zij aldus vertaald: „die zur Wahrung der öffentlichen Ordnung und zur Sicherung des öffentlichen Lebens notwendigen Massnahmen zu treffen”. Die maatregelen kregen dus de secretarissen-generaal te nemen.

95974. De heer **Stokvis**: Onder machtiging van de Duitsers.

A. Ja, wij kregen het dus uit te werken ieder voor eigen terrein.

95975. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: Men zou het ook aldus kunnen beschouwen, dat de Duitsers het omdraiden en de secretarissen-generaal, i.c. de Nederlanders, als de vijand beschouwden.

A. Hier heeft geen diepere betekenis achter gezeten. Alleen is er nog iets met die Franse vertaling, dat mij op het ogenblik niet te binnen schiet.

95976. De **Voorzitter**: In een van die Duitse stukken komen wij ook tegen de figuur van Kommissar als sachlicher *Leiter*.

A. Sachlich betekent: technisch. De Duitsers wilden juist niet hebben (daargelaten, of het lukken zou), dat wij Regeringsfiguren zouden worden. Dat hebben zij gedaan in hun gedachtengang, die aldus was: als wij die Hollandse kerels bombarderen met Duitse inzichten, leren zij het wel, als wij daarop flink doorhameren, komen die Hollanders, al zijn zij wat traag, er wel. „Sachlicher Leiter der Ministerien” betekent niets bijzonders; dat is eenvoudig: technisch hoofd van het Ministerie, het bureau.

95977. De heer **Stokvis**: Ik wil u er nog op wijzen, dat paragraaf 1 van de Duitse verordening van 21 Juni 1940 kan worden gelegd naast artikel 43 van het Landoorlogreglement.

95978. De **Voorzitter**: Erkende u de bevoegdheid van de Regering in Londen om aanwijzingen aan de bevolking in het bezette gebied te geven?

A. Het zou niet in mijn hoofd zijn opgekomen te beweren, dat er de een of andere spirituele breuk tussen de Regering en de bevolking was. Praktisch, zowel in uitvoering als in consequenties, moest men echter oppassen, want men wist ginds niet hoe de toestand hier was. Wij verkeerden factisch in een toestand van bezetting. Ik heb tegen de Duitsers, als ik eens een behoorlijk gesprek had, altijd gezegd: Wat zijn jullie toch principieel; wij zijn slechts zaakwaarnemers; er is een kloof tussen de Regering en het territoire; wij wachten tot dat weer klopt, dan moeten jullie weg. Dat kon je, een beetje vriendelijker dan ik het nu zeg, wel zeggen en dat konden zij onder bepaalde omstandigheden wel hebben. Dat begrepen zij wel.

Natuurlijk kon men zich afvragen, of het nuttig effect daarvan in een tijd, waarin er over en weer zoveel misverstand was, wel groot was. maar dit heeft niets te maken met de realiteit, dat het land niet wettig bezet was.

Ik kan, onder ede staande, hier alleen voor mij zelf spreken, maar ik kan u verzekeren, dat er in de kringen om mij heen, niet alleen onder de secretarissen-generaal, maar ook onder de ambtenaren, niemand was, die in de verste verte heeft gedacht: Wij zijn zonder Regering; wat gaat er van ons worden? Mensen, die in die richting dachten, moesten in onze kring oppassen.

95979. De **Voorzitter**: Welke waarde hechte u aan de uitzendingen van Radio Oranje? Daarin kwamen ook weleens waarschuwingen of aanwijzingen voor de ambtenaren voor.

A. Voor zover zij moed inspraken en morele steun gaven, waren zij prachtig, maar omdat zij zo vaak niet op de feitelijke toestand sloegen, waren zij weleens gevaarlijk, zodat wij dachten: hadden zij dat maar niet gezegd. Het werd nl. door de Duitsers tegen ons uitgespeeld. Ik maak mij sterk, dat u dezelfde reactie bij mijn collega's zult vinden. Wij zeiden tot de Duitsers: wij hebben nog het vertrouwen van de ambtenaren en daarvan zijn jullie afhankelijk: gooi ons er niet uit, want dan worden onze mensen wild. Dan zeiden zij: Luisteren jullie weleens naar Radio Oranje? Wij zeiden: Dat mogen wij niet. Zij zeiden: Dat ondermijnt jullie gezag. Het was gevaarlijk, wanneer er ruimte kwam tussen de aanwijzingen uit Londen en wat wij meenden, dat in verband met hetgeen wij voor ogen zagen mogelijk was. Dit werd tegen ons uitgespeeld. Soms werden de Duitsers erg agressief en zeiden zij: Nu moeten wij maatregelen nemen, want het volk wordt opgeruid.

95980. De **Voorzitter**: Hoe stond u overigens tegenover de illegaliteit, ook van de zijde van de ambtenaren? Vond u die van tijd tot tijd een belemmering voor uw werk?

A. Ik heb daar heel weinig moeite mee gehad. Laat ik beginnen met hulde te betuigen aan degenen, die dat dappere werk hebben gedaan. Ik heb, uiteraard in vertrouwde kring, duidelijk mijn eigen positie kenbaar gemaakt, zodat men wist, dat ik mij als rol stelde om het spel — „bovengronds verzet” is een tè mooi woord er voor — tegen de Duitsers zo te spelen, dat ik afschermd alles, wat er achter mijn rug gebeurde en waarvan ik lang niet alles wist en ook niet wilde weten. Ik heb vaak gezegd: maak mij niet wijzer dan ik ben, je hebt mijn zegen en krijgt paperassen van mij, maar ik wil niet weten, wat je doet; je hebt in mij een schip met waterdichte schotten, ik zal het wel afschermen. Ik tekende verschillende papieren voor mensen, die bij de grens moesten werken. Wat er echter gebeurde, wist ik niet; ik hielp daar echter de illegaliteit mee, dat wist ik wel.

Natuurlijk werd de illegaliteit altijd tegenover ons uitgespeeld, maar dat was zo vanzelfsprekend. Waarschijnlijk heb ik veel meer voor de illegaliteit gedaan dan ik wist. Men wist, dat ik, dat wilde bevorderen en dat men bij mij terecht kon. Men kon echter niet bij mij terecht met zijn feitelijke wetenschap, waarmee ik toch niets kon doen en die mijn afscherming tegen de Duitsers bemoeilijkte.

95981. De **Voorzitter**: Een bemoeilijken van uw werk is het dus niet geweest? Ik denk hierbij ook b.v. aan de ondergrondse pers.

A. Om de een of andere mij duistere reden ben ik nooit het mikpunt van de ondergrondse pers geweest, dit in tegenstelling met verschillende collega's, die het bepaald onverdiend wel waren, en wanneer het ging over de secretarissen-generaal, heb ik mij er weinig van aangetrokken. Blijkbaar heb ik nog wel enig puntje van vertrouwen gehad, waardoor die pijlen niet op mij persoonlijk zijn gericht, zodat ik daarvan geen last had.

95982. De **Voorzitter**: Verder dan incidenteel had u dus geen contact met de groepen uit de illegaliteit?

A. Zolang ik in functie was, had ik er geen contact mee, daarna echter wel in het oosten van het land. Ik meende nl., dat er hier een scheiding moest zijn en dat ik mijn vrije geweten, waarmee ik een tikje moest coquetteren tegenover de Duitsers om mij sterk te maken ten opzichte van allerlei dingen, niet moest belasten met te veel wetenschap.

95983. De heer **Stokvis**: U wilde dus fatsoenlijk blijven tegenover de Duitsers.

A. Dat is veel te mooi voorgesteld. U moet dit in de opportuniteit zien. Het ging er om, dat je bij je — om een groot woord te gebruiken — perfide spel niet te veel belast werd met wetenschap en het je niet zo moeilijk maakte, dat je dat spel niet kon volhouden. Ik wist, dat de jongelui het nodige uithaalden. Wat zij echter uithaalden, wilde ik nooit weten. Misschien was dit een zwakheid van mij, die ik gaarne erken. Daarmee hebben wij elkaar echter gediend, wat mij naderhand ook wel enigszins is gebleken.

95984. De heer **Stokvis**: Is het wel voorgekomen, vooral in het begin, dat de secretarissen-generaal gezamenlijk adviezen hebben verstrekt aan de burgerij of aan bepaalde burgers?

A. Ik denk van niet.

95985. De heer **Stokvis**: Ik doel op een speciaal geval. De gebroeders de *Vilder* schijnen bij monde van de heer *Hirschfeld* een gemeenschappelijk advies van de secretarissen-generaal te hebben gekregen.

A. Het gaat hier om de kwestie van het vverken op vliegvelden.

De heer **Stokvis**: Ja.

A. Dit is natuurlijk een punt van gesprek in het College van Secretarissen-Generaal geweest. Het ging mij betrekkelijk aan, omdat er enige mensen in mijn club waren, die op de Duitse vliegvelden mochten komen, aangezien zij daar de een of andere opdracht hadden. Ik herinner mij echter niet de naam *de Vilder*. Natuurlijk was het probleem van het werken op vliegvelden een van de punten van de toepassing van het Landoorlogreglement. Ik weet, dat dit ter sprake is gekomen, maar ik weet niet meer in welke vorm. Ik weet niet, of wij ons er aan gezet hebben iemand enig advies te geven. Het ging altijd zo, dat de betrokken collega zijn voordeel deed met de besprekingen.

95986. De heer **Stokvis**: Het is dus volgen3 u minder juist, wanneer een van uw collega's zegt, dat hetgeen hij tenslotte aan betrokkenen geraten heeft, mocht worden geqiaalificeerd als een gemeenschappelijk advies van de secretarissen-generaal.

A. Dat kan ik zo niet zien, maar het lijkt mij zeer moeilijk een antwoord te geven zonder dat ik de stukken ken. De zaak is zelfs nog sub judice.

95987. De heer **Stokvis**: Dat is zij al lang niet meer. In de zaak-*de Vilder* is dit punt zeer uitvoerig ter sprake gebracht. U kunt het zich niet meer herinneren?

A. Ik durf vooral niet te zeggen, dat het niet zo zou zijn. U stelt het, alsof de secretarissen-generaal in een bepaald geval een advies van hen gezamenlijk hebben uitgebracht, maar dit was een ongebruikelijke figuur. Het probleem kan besproken zijn en de betrokken collega kan hebben gezegd: Mijn collega's denken er ook zo over. Als men een moeilijkheid had en men wilde die toetsen in de kring van de collega's, kon men, als die het met hem eens waren, zeggen: De collega's denken er ook zo over.

95988. De heer **Stokvis**: Dat is altijd nog iets anders dan een gemeenschappelijk advies.

A. Ik weet niet, of u dit woord zo sterk mag nemen.

95989. De heer **Stokvis**: U herinnert het zich in ieder geval niet.

A. Ik kan het mij niet herinneren. Die vliegveldkwestie is natuurlijk wel ter sprake gekomen.

95990. De **Voorzitter**: In haar algemeenheid is de zaak, afgezien van de kwestie-*de Vilder*, ter sprake gekomen, want de heer *Schepers* is daar bij geweest. Toen is gezegd, dat, evenals de treinen moeten rijden, er startbanen moeten zijn en de vliegtuigen moeten kunnen worden opgeborgen.

A. Juist.

De **Voorzitter**: Uiteraard treden wij niet in zaken, die door andere instanties zijn behandeld. Dat is onze taak niet.

95991. De heer **Stokvis**: De heer *Schepers* schijnt destijds als zijn opvatting te kennen te hebben gegeven, dat volgens het Landoorlogreglement de bezetter recht had het werken aan vliegvelden zonder meer te vorderen.

A. Ik durf niet zeggen wie een zekere mening heeft verkondigd.

95992. De heer **Stokvis**: Dit was in feite het eerste principiële facet van dit probleem, dat zich practisch voordeed. Maar u weet het dus niet.

A. Ik durf het niet zeggen.

95993. De heer **Stokvis**: Bij het vertrek van de Regering, dus ter gelegenheid van het onderhoud, dat de secretarissen-generaal hebben gehad met de heren *Steenberghe van Rhijn* en *Winkelman*, zijn u geen bepaalde richtlijnen gegeven, behalve dan die zeer algemene richtlijn: volg de aanwijzingen van generaal *Winkelman*. Bijzondere richtlijnen zijn ook u of de andere secretarissen-generaal toen niet gevraagd?

A. Ieder heeft nog zo'n klein gesprekje met de generaal gehad. Het was niet een algemeen gesprek. Het heeft zich staande afgespeeld, niemand zat, het is zeer vlug gegaan.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was vermoedelijk een geagiteerd gedoe.

95994. De heer **Stokvis**: Het onderhoud was uiteraard van zeer korte duur.

A. Het was zo afgelopen.

95995. De heer **Stokvis**: U zult niet kunnen tegenspreken, dat u binnen het kader van het befaamde loyaal medewerken met de bezetter tal van maatregelen hebt bevorderd, die betreuenswaardig waren en verliespunten hebben opgeleverd.

A. Er zijn ongetwijfeld verliespunten geweest. Daartegenover kunnen de winstpunten veelal niet worden aangewezen. Dat was het risico van het spel. Er zijn echter ook winstpunten geweest. Stel u voor, dat alle slagen aan onze kant raak geweest waren! Maar dikwijls ging het zo: wanneer wij een zo persoonlijke claim op een Duitser hadden op grond van besprekingen, dat de man te zeer vastzat, werd hij vervangen. Als het te erg was, werden hem zijn bezigheden ontnomen. Ik heb dit enkele malen ondervonden. Er is daarom geen balans van deze winst- en verliespunten op te maken.

95996. De heer **Stokvis**: Hebt u achteraf nog wel getracht zulk een balans op te maken?

A. Ik ben eigenlijk op tijd opgehouden, in 1943. Als het spel weer zou moeten worden gespeeld, deed ik weer mee. Ik meen, dat ik met al mijn fouten, die ik absoluut niet wil ontkennen, meer goed dan kwaad heb gedaan en dat, voor mij althans, bij Waterstaat inderdaad in 1943 de zaak is omgedraaid. De conflicten begonnen met de opdracht van de bezetter om materialen, ijzer, naar Frankrijk te zenden, en ingenieurs naar Duitsland te sturen. Daarna kwam de kwestie met het verkeer, de spoorwegstaking. Met hetgeen daarna gebeurde, zou het steeds méér Wehrmacht, Wehrmacht worden. Tenslotte, in 1944 was practisch het gehele Departement ontbonden. Ik heb van uit mijn adres in het oosten na mijn ontslag nog geprobeerd het restje van het Departement uit te spelen aan Economische Zaken om dat nog in het voedselvervoer te houden. Waterstaat was uitgepraat. Het was midden 1943 zeer nodig, dat ik ophield. Als de heer *Stokvis* mij echter op de man af die vraag stelt, merk ik op — ik zeg dat niet om mij daarop te beroemen; daarvoor heb ik te veel fouten gemaakt —, dat de balans naar mijn mening altijd nog een plus te zien geeft.

95997. De **Voorzitter**: Hebt u zelf binnen het kader van hetgeen u besproken hebt nog iets op te merken, dat wij over het hoofd hebben gezien?

A. Ik vrees, dat ik al te veel gebruik gemaakt heb van uw tijd. Ik heb de indruk, dat ik hetgeen ik op mijn hart had, besproken heb.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, welke u ons hebt willen verstrekken.

Ik sluit thans het verhoor.

D. G. W. SPITZEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer de Kort, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Jhr. Mr. OTTO EDWARD WILLEM SIX,
oud 72 jaar, wonende te 's-Gravenhage, oud-secretaris-generaal van het Ministerie van Koloniën.

Hij legt de eed af als getuige.

95998. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne van u in het kort vernemen hoe u de positie van de secretarissen-generaal zag in de periode tot 29 Mei 1940, toen het gezag bij generaal *Winkelman* berustte, en na 29 Mei, toen *Seyss-Inquart* het gezag op zich had genomen.

A. Toen de Regering met de Koningin naar Londen is gegaan, zijn de secretarissen-generaal op het Bezuidenhout ontboden, waar de Ministers *Steenberghe* en van *Rhijn* mededeelden, dat nu de secretarissen-generaal onder de „dictatuur“ van generaal *Winkelman* met de leiding van de zaken waren belast. Dit heeft 14 dagen geduurd. Generaal *Winkelman* was zeer aangenaam om mede samen te werken. Het grootste gedeelte van mijn werk viel weg, want 95 % van hetgeen op het Departement van Koloniën werd verricht, bestond uit overleg en correspondentie met de Regeringen in Indië, Suriname en Curaçao. Toen generaal *Winkelman* het gezag moest neerleggen, omdat *Seyss-Inquart* dit tot zich had getrokken en de Duitsers ons vroegen of wij bereid waren aan te blijven, hebben wij ons verstaan met de generaal, die ons in overweging gaf aan te blijven. Uiteraard niet wetende hoe de zaken zouden lopen en niet dadelijk alle kwaads vermoedende, dachten wij, dat de secretarissen-generaal als waarnemende hoofden van de Departementen door de Duitsers in het algemeen in het binnenlands beheer zouden worden vrijgelaten, maar gaandeweg is dat steeds minder het geval geworden. Wij hebben in het eerste jaar eerst driemaal en later tweemaal per week vergaderd. Dit is langzamerhand minder geworden. Op de duur werd het allerbedenklijkst, vooral toen *Schrieke* en van *Dam* er in kwamen. Toen *Rost van Tonningen* secretaris-generaal werd, was het helemaal niet meer te doen. Na medio 1943 is er nooit meer vergaderd. Wel kwamen nu en dan de „oude“ secretarissen-generaal nog bij elkaar om verschillende zaken te bespreken. Ieder ogenblik stonden wij voor de vraag of de beker nog niet vol was en of wij niet weg moesten gaan. Ik deed niet veel anders dan de betaling van verlofstraktementen, onderstanden, enz. administreren. Ik kon eigenlijk niets doen.

95999. De **Voorzitter**: U zeide zojuist: Onder de dictatuur van generaal *Winkelman*. Zeide u dit om daaraan een bepaalde betekenis te geven?

A. Neen. Het woord dictatuur heeft een onaangename klank; dat had ik beter niet kunnen gebruiken. Ik bedoelde daarmee te zeggen, dat generaal *Winkelman* degene was, die het gehele gezag toen in handen had.

96000. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking in het college van secretarissen-generaal met de Duitsgezinde en N.S.B.-secretarissen-generaal?

A. Zeer onplezierig. Er werd zoveel mogelijk getracht met *Schrieke* en van *Dam* samen te werken om de zaak in goede zin te behartigen. Dat was in de eerste tijd. *Verwey* was ook niet helemaal zuiver op de graat; hij ging in elk geval veel te veel met de Duitsers mede.

Toen ging het nog. Toen *Rost van Tonningen* kwam, werd de zaak heel anders; toen werd het haast onmogelijk om samen te werken. Overigens heb ik altijd weinig last van *Rost van Tonningen* gehad. Ik zat naast hem in de vergaderingen, maar wij spraken nooit tegen elkaar. Als er iets aan zijn adres werd gezegd, ging het altijd via de voorzitter. Als er een door hem getekende brief van Financiën kwam, liet ik die helemaal onderaan leggen en kwam zij nooit aan behandeling toe.

96001. De **Voorzitter**: In het boek „Onderdrukking en Verzet“ schrijft de heer *Scholtens*:

„Van hoofdamtbenaren werden de secretarissen nu feitelijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden. Voor de algemene lijnen konden zij aanvankelijk nog een beroep doen op de Opperbevelhebber, maar toen deze spoedig zijn taak moest neerleggen, kregen zij onder de bezetter een zelfstandige werkzaamheid naar buiten uit te oefenen.“

Zag u deze zaak ook op deze wijze?

A. Ik vind dat een beetje sterk uitgedrukt, Ik kan daarover weinig oordelen, want ik had eigenlijk dergelijke kwesties niet met de Duitsers. Ik heb ook nooit een referent op mijn Departement gehad.

96002. De **Voorzitter**: U beschouwde dus de verhoudingen als zodanig, dat u toen de facto wel gezag uitoefende.

A. Ja, ongetwijfeld. Dat kon niet anders. Maar er waren secretarissen-generaal, o.a. *Scholtens*, *Frederiks*, *Hirschfeld*, die inderdaad in de noodzaak waren gezag uit te oefenen, met alle onaangename en desastreuze gevolgen, daaraan verbonden.

96003. De **Voorzitter**: Hebt u het Landoorlogreglement en de Aanwijzingen van 1937 als richtlijnen beschouwd voor uw beleid?

A. Wij hebben nooit iets anders gehad dan die Aanwijzingen.

96004. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk over die Aanwijzingen?

A. Zij waren volkomen onvoldoende. Zij waren niet op de toestand berekend, waarin wij waren komen te verkeren. Ik heb het altijd jammer gevonden, dat de heren ons zo achterlieten, zonder enige nadere directieven. Wij hebben nooit meer iets naders uit Londen gehoord en ik meen, dat dit toch gemakkelijk had gekund. Ik herinner er in dit verband aan, dat de heren *Boerstra* en *Jongejan* in Februari 1941 in Lissabon zijn geweest.

Zij hebben met de Ministers *Welter* en van *Kleffens* gepraat. De Ministers hadden toch via die heren, die zij kenden, zekere directieven kunnen geven, maar wij hebben niets gehoord. Er is mij nog eens door iemand uit de illegaliteit, die dezelfde avond is opgepakt, gevraagd of wij verbindingen met Londen hadden. Ik heb gezegd: Neen, en wij kunnen er niet om gaan vragen.

96005. De **Voorzitter**: Hebt u geen mogelijkheid van contact met Londen gehad?

A. Via de heren *Boerstra* en *Jongejan* hadden de heren ons, als zij gewild hadden, dit ongetwijfeld kunnen geven.

96006. De **Voorzitter**: Het is juist, dat men in de Aanwijzingen de concrete situatie niet kon voorzien. Heeft men desondanks aan de Aanwijzingen toch wel iets gehad?

A. Men vond er enige richtlijnen in, maar in 1937 kon men inderdaad niet voorzien hoe de situatie zou worden. Wij moesten er maar het beste van maken.

96007. De **Voorzitter**: Is het u bekend, dat er in 1943 een commentaar op gekomen is, dat door Londen werd gesanctioneerd?

A. Het is de eerste keer, dat ik daarvan hoor.

96008. De **Voorzitter**: Waren de Aanwijzingen van 1937 in voldoende mate verspreid? Wij hebben de indruk, dat zij in geringe hoeveelheden zijn verspreid. Aanvankelijk werden ze geheim gehouden, wat met het oog op de neutraliteitspolitiek begrijpelijk is. Hebt u de indruk, dat men de Aanwijzingen daarna voldoende ter kennis van het ambtenarenapparaat heeft gebracht? Hoe was het op uw Departement?

A. Op mijn Departement was de opdracht gegeven zoveel mogelijk geheime stukken te vernietigen. Men heeft toen in overmaat van ijver zo goed als alles vernietigd!

96009. De **Voorzitter**: Ook de Aanwijzingen?

A. Ja.

96010. De **Voorzitter**: In het college van secretarissen-generaal is de kwestie van het verspreiden van de Aanwijzingen, al was het dan met het oog op de burgemeesters, ter sprake gekomen. In de notulen lees ik, dat de voorzitter wijst op de noodzakelijkheid om de verschillende gemeentebesturen nogmaals onder het oog te brengen, dat de Aanwijzingen voor deze tijdsomstandigheden de richtlijnen moeten aangeven. Was er toen voor u geen aanleiding te zeggen: Het is ook goed voor de andere ambtenaren om er kennis van te nemen, of is dat niet gebeurd?

A. Neen, ik had eigenlijk geen aanraking met de Duitsers.

96011. De **Voorzitter**: Neen, maar men kon nooit weten hoe men op de een of andere wijze met de Duitse instanties in contact kon komen en dan zou het prettig zijn geweest, als men van de Aanwijzingen op de hoogte was geweest.

A. Dat is niet gebeurd.

96012. De **Voorzitter**: U weet, dat er een convent van de politieke partijen is geweest. Bent u daarbij betrokken geweest?

A. Ik heb daarvan nooit gehoord.

96013. De **Voorzitter**: De oude politieke partijen hebben aan het college van secretarissen-generaal een brief gezonden.

A. Wanneer is dat geweest?

De **Voorzitter**: Op 6 November 1940. Zij meenden, dat het college van secretarissen-generaal de artikelen van het Landoorlogreglement en de Aanwijzingen wat ruim interpreteerde, waarom zij zich tot het college van secretarissen-generaal richtten. Een van de bezwaren was, dat er verordeningen of maatregelen werden uitgevaardigd door de secretarissen-generaal, die niet direct door de bezetter zouden worden geëist. Er staat b.v.:

„Anders ligt de zaak echter, indien de betrokken verordening of maatregel niet van den bezetter zelf afkomstig is, doch op naam staat van een der secretarissen-generaal. Den secretaris-generaal toch komt naar Nederlandsch recht geenerlei zelfstandige bevoegdheid toe.”

Men meende, dat enkele onderwerpen te zelfstandig door de secretarissen-generaal werden behandeld.

A. Daarvan herinner ik mij niets. Ik herinner mij wel, dat er in het overleg, dat vanwege het Senioren-Convent werd gehouden, sprake is geweest van de kwestie, dat de Duitsers de schadeloosstelling aan de Kamerleden niet wilden uitbetalen, onder het motto: er wordt niet geuerkt, dus wordt er ook geen schadeloosstelling uitgekeerd. Dat heb ik wel gehoord.

98014. De **Voorzitter**: Dat Senioren-Convent is het Politiek Convent geweest. Dat zal hetzelfde zijn geweest. In die brief van 6 November 1940 van het Politiek Convent wordt ook gezegd:

„1°. omdat het niet op den weg der secretarissen-generaal liggen kan aan het wettig gezag op legislatief terrein en op dat der uitvoering door eigen ingrijpen afbreuk te doen en

2°. omdat, gelijk hierboven is uiteengezet, al hetgeen in strijd met art. 43 van het Landoorlogreglement geschiedt als van den aanvang af nietig en van onwaarde moet worden beschouwd, hetgeen indien hetzelfde niettemin een tijd lang (gedurende de bezetting) in feite als ware het rechtsgeldig wordt nageleefd, onvermijdelijk tot een chaos moet leiden, zoodra de bezetting een einde heeft genomen.”

Het Politiek Convent was dus bevreesd, dat men dergelijke maatregelen ging nemen. In het college van secretarissen-generaal heeft dit een punt van bespreking uitgemaakt.

Hebt u in die periode ook individueel contact gehad met bepaalde politieke personen?

A. Daaraan heb ik geen behoefte gehad, ook al sprak ik natuurlijk weleens met deze of gene over allerlei onderwerpen.

96015. De **Voorzitter**: Had er in het college van secretarissen-generaal een formele besluitvorming plaats?

A. Neen.

96016. De **Voorzitter**: Welke onderwerpen werden er zo ongeveer besproken?

A. Een staalkaart van onderwerpen; de moeilijkheden van elke dag en elke week werden daar naar voren gebracht, de kwestie omtrent de Joden, de arbeidsinzet e.d.

96017. De **Voorzitter**: U hebt natuurlijk van de Aanwijzingen kennis genomen. Daarin komt een punt voor, dat ons niet geheel en al duidelijk is. Eerst worden er enige algemene maatregelen opgesomd en dan staat er:

„Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht.”

Weet u de betekenis van deze zin?

A. Neen. Dat zal zich op mijn terrein nooit hebben afgespeeld. Voor zover ik weet, is daarover nooit gesproken.

96018. De **Voorzitter**: Wat het Landoorlogreglement betreft en de voorschriften, daarin gegeven, heb ik hier een verklaring, afgelegd door prof. *Verzijl*. Daarin komt iets voor, dat uw Departement betreft, zodat het mij goed voorkomt, indien u daarop uw visie geeft. Er staat nl.:

„Zo zijn er tal van ontoelaatbare dingen gebeurd, zoals b.v. de overdracht van scheepsbouw- of wapenleveringscontracten aan de Duitsers. Toen zijn de gekste dingen gebeurd. Zo heeft de secretaris-generaal van Koloniën een wapenleveringscontract, dat vóór de oorlog was gesloten tussen de rechtspersoon Nederlandsch-Indië en de wapenfabriek van Madzen in Kopenhagen, na Mei 1940 op hun verlangen gecedeerd aan de Duitsers. Hij had daartoe natuurlijk niet de minste bevoegdheid, want degene, die daar alleen iets over had te zeggen, was de rechtspersoon Nederlandsch-Indië zelf, vertegenwoordigd door de gouverneur-generaal van Indië, door de Minister van Koloniën in Londen. Stel u voor, dat een — op zich zelf naar Nederlands recht reeds tot niets bevoegde — secretaris-generaal in bezet gebied voor de buiten het bezette gebied liggende rechtspersoon Nederlandsch-Indië aan de vijand contracten gaat overdragen over wapenleveranties uit Denemarken!”

A. Ik heb aanstonds er bij gezegd, dat ik dat niet kón overdragen. Ik moest het toch doen, anders, werd er gezegd, zou ik worden doodgeschoten wegens sabotage. Toen zei ik: Ik ben bereid het in die vorm te doen, dat ik tegelijkertijd mededeel, dat ik er niet toe bevoegd ben.

96019. De **Voorzitter**: Heeft u daarvan nog een kopie?

A. Die zal er zeker nog zijn.

96020. De **Voorzitter**: Wilt u nagaan of u die heeft?

A. Ik heb een andere kopie laten maken, die ik in bewaring heb laten geven, maar of ik hem heb terug gekregen, weet ik niet. Ik zal in ieder geval het stuk op het Departement opvragen, maar de mogelijkheid bestaat, dat het in de oorlogsjaren in Zutphen is zoekgeraakt. Ik herinner mij, dat de toenmalige kapitein *Hasselmann*, die toen chef was van het Afwikkelingsbureau Defensie, een soortgelijk geval heeft gehad. Ik heb er destijds met hem over gepraat, waarbij wij tot deze solutie zijn gekomen.

96021. De **Voorzitter**: Heeft het nog een onderwerp van bespreking in het college van secretarissen-generaal uitgemaakt?

A. Zeer waarschijnlijk heb ik het wel te berde gebracht, maar dat weet ik niet meer.

96022. De **Voorzitter**: Pleegden de Duitsers, als zij rechtstreeks verordeningen uitvaardigden, overleg met de secretarissen-generaal?

A. Dat weet ik niet. Ik heb er nooit iets mee te maken gehad.

96023. De **Voorzitter**: Weet u ook welke maatstaven men daarvoor aanlegde? Welke verordeningen en voorschriften gingen uit van de Duitsers en welke van de secretarissen-generaal?

A. Dat weet ik niet.

96024. De **Voorzitter**: Hoe zag u de positie van de Raad van State na het vertrek van de Regering?

A. Ik zag de positie van de Raad van State, zoals zij steeds is geweest, maar uiteraard had de Raad van State, behalve voor zover betreft de afwikkeling van bestuursgeschillen, heel weinig werk te doen.

96025. De **Voorzitter**: Hebt u met de leden van de Raad van State persoonlijk nog contact gehad?

A. Neen.

96026. De **Voorzitter**: U hebt straks gezegd, dat u geen contact met Londen hebt gehad. Is dat weleens verzocht? Er bestonden mogelijkheden via de Zwitserse weg.

A. Voor wat mijn Departement betreft, heb ik mij op het standpunt gesteld: indien de heren in Londen daarin verandering willen brengen, zullen zij mij dat wel laten weten. Ik had het natuurlijk plezierig gevonden, als er richtlijnen waren gekomen; die hadden m.i. echter uit Londen moeten komen. Ik heb mr. W. M. Kolff nog bij mij gehad en wij hebben daarover gesproken. Hij was het in dezen volkomen met mij eens en hij zou bij gelegenheid deze zaak onder de aandacht in Londen laten brengen, zo zei hij. Hij is van mij weggegaan, is naar zijn huis gegaan — hij was burgemeester van een gemeente in de Betuwe — en is daar als het ware rechtstreeks in de armen van de Duitsers gelopen. Hij is in een kamp overleden. Daarna heb ik over deze zaak nooit meer iets gehoord.

96027. De **Voorzitter**: Hebt u weleens niet de Nederlandsche Unie of met bepaalde figuren daarvan contact gehad?

A. In het geheel niet.

96028. De **Voorzitter**: Er is nog een onderwerp van bespreking geweest, nl. dat de Duitsers de functie van de secretarissen-generaal eigenlijk zagen zoals zij de functie van een Duitse Staatssecretar zagen.

A. Integendeel, ik geloof, dat de Duitsers gaandeweg van het college van secretarissen-generaal als college niets wilden hebben en dit college zoveel mogelijk hebben ter zijde geschoven. Ik meen ook, dat op een gegeven moment de mededeling is gekomen, dat het college van secretarissen-generaal als college niet meer mocht optreden in die zin, dat, als een beslissing was genomen en werd gepubliceerd vanwege het college, de zaak alleen maar werd getekend door de President. Wanneer een dergelijke beslissing van alle secretarissen-generaal uitging, moest zij door allen worden getekend.

96029. De **Voorzitter**: Er is in de vergadering van het college van secretarissen-generaal ook ter sprake geweest de positie van de Staten-Generaal, de positie van de Hoge Colleges van Staat. Ik lees hier in bijlage 114:

„7 Juni 1940.

Punt 3:

De positie van de Staten-Generaal en van de Hoge Colleges van Staat zal nog het onderwerp van nadere besprekingen en regeling uitmaken. De Staten-Generaal zullen blijven bestaan, doch overigens geheel worden uitgeschakeld. Ten aanzien van den Raad van State bestaat de mogelijkheid, dat de Afdeling Contentieus hiervan in functie zal blijven.”

En:

„14 Juni 1940.

Ptint 5:

De voorzitter deelt nog mede, dat het in de bedoeling van de Deutsche autoriteiten ligt de Staten-Generaal te doen versteen en door den zittingsduur onbepaald uit te breiden. Toeslagen en vergoedingen zullen uit den aard der zaak niet worden uitbetaald.

Wat betreft den Raad van State, ligt het in de bedoeling de Afdeling Contentieus te doen voortbestaan.”

En voorts:

„10 Juli 1940.

Punt 12:

De heer *Tenkink* brengt nog ter sprake de moeilijkheden, waarin sommige Kamerleden zijn komen te verkeer en, doordat hun in verband met het „versteen en” van de Staten-Generaal ge-n schadeloosstelling wordt uitgekeerd. De voorzitter wijst met nadruk op den term „schadeloosstelling”, die ook als zoodanig in de Grondwet voorkomt, zoodat het nooit de bedoeling is geweest, dat de Kamerleden zich hierop instelden als eenige bron van inkomsten. Na eenige discussie komt de vergadering dan ook tot de slotsom, dat deze lieden zoo noodig ten laste van hun eigen partijkassen zullen komen.”

A. Ik dacht, dat de Duitsers dat hadden gezegd.

96030. De **Voorzitter**: Erkende u het recht van de Regering om de bevolking in bezet gebied aanwijzingen te geven, gelijk dit ook is geschied ten aanzien van het z.g. Commentaar op de Aanwijzingen?

A. Uit de aard der zaak had de Regering het recht.

96031. De **Voorzitter**: Werden de uitzendingen van Radio-Oranje serieus genomen? Hoe stond men daartegenover?

A. De een dacht er zus, de ander zo over.

96032. De **Voorzitter**: Ik bedoel: beschouwde men het als een officiële spreekbuis van de Regering?

A. Naar mijn mening niet helemaal.

96033. De **Voorzitter**: Men gaf ook wel aanwijzingen aan de ambtenaren. Hoe beoordeelde u dat?

A. Hij, die toevallig bij de radio zat, hoorde het, en wie er niet bij zat, hoorde het niet. Bovendien stond men nog voor de vraag of dit wel werkelijk van de Regering uitging. Ais de Regering iets wil opdragen, moet dit gebeuren langs een zodanige weg, dat het begrijpelijk is, dat het inderdaad van de Regering komt.

96034. De **Voorzitter**: Heeft het Commentaar op de Aanwijzingen ooit een punt van bespreking in het college uitgemaakt?

A. In 1943 zeker niet, want toen zaten er al verkeerde elementen in het college.

96035. De **Voorzitter**: Ook niet tussen de z.g. „goede” secretarissen-generaal?

A. Dat herinner ik mij helemaal niet. U moet niet vergeten, dat ik van 1943 af door de Duitsers werd verbannen naar Zutphen. Ik reisde heen en weer. Het is mogelijk, dat er weleens een bespreking is geweest, waar ik niet bij kon zijn. Het reizen was toen niet zo eenvoudig.

96036. De **Voorzitter**: Hoe is het gegaan met de verplaatsing van de Departementen? Heeft het college zich daar spoedig bij neergelegd?

A. Neen, wij hebben zeer krachtig geprotesteerd. Er is een vergadering geweest met de Duitsers, waarin ieder afzonderlijk moest zeggen wat hij er van dacht. Wij hebben gezegd, dat het daardoor onmogelijk zou worden de zaak gaande te houden.

96037. De **Voorzitter**: Kunt u mij mededelen hoeveel keer er ernstige protesten tegen de Duitsers zijn uitgegaan?

A. O.a. in de Jodenkwes tie.

96038. De **Voorzitter**: Waren er nog bijzondere aangelegenheden, die u door de Duitsers werden opgedragen?

A. Neen. U denkt misschien aan de inhechtenisstelling van Indische ambtenaren. Dat is in het begin geweest, maar mijn collega's waren unaniem met mij van mening, dat het diende te worden uitgevoerd. Wij wisten ook niet wat de reden was. Ik had de indruk, dat er financiële overwegingen achter zaten. Ik werd ontboden bij *Fischböck*. Bij hem zat de oude *Emil Helfrich*, die vroeger zaken in Batavia heeft gedaan, en daaruit leidde ik af, dat er financiële maatregelen in de maak waren.

96039. De **Voorzitter**: Weet u op welke gronden men meende aan deze eis van de Duitsers te moeten voldoen?

A. In het algemeen op de gronden van de Aanwijzingen van 1937.

96040. De **Voorzitter**: Wat is uw opvatting van het illegale werk, dat de ambtenaren deden? Doorkruiste het illegale werk het beleid van de secretarissen-generaal of niet?

A. Ik heb er nooit iets van gemerkt, maar ik weet het niet voor de andere gebieden. Op mijn Departement heb ik er nooit iets van gemerkt.

96041. De **Voorzitter**: Hebt u op de een of andere wijze nog contact gehad of last gehad met de ondergrondse pers in verband met uw beleid?

A. Neen, in het geheel niet.

96042. De **Voorzitter**: U had met de illegaliteit als zodanig niet veel contact?

A. Neen, zeer weinig. Ik had natuurlijk contact, zoals iedere goede Nederlander dat had, maar ik had dat contact zeker niet uit hoofde van mijn functie of in mijn functie.

96043. De **Voorzitter**: Er is een arrest geweest van de Hoge Raad van 12 Januari 1942, waarin de uitspraak werd gedaan, dat men niet had te oordelen of het beleid van de bezetter de grenzen van het volkerenrecht overschreedt. Herinnert u zich dat?

A. Die uitspraak herinner ik mij in het geheel niet.

96044. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Bent u tot aan het einde van de oorlog secretaris-generaal gebleven?

A. Ja.

96045. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik vraag dit, omdat u dat Commentaar op de Aanwijzingen niet ontvangen schijnt te hebben.

Uw werkzaamheden werden geleidelijk zeker steeds minder?

A. Ja. Op het laatst kwam het voornamelijk neer op vechten met de Duitsers, opdat er geen personeel zou afvloeien. De laatste oorlogswinter werd er helemaal niets meer gedaan.

96046. De **Voorzitter**: Is er veel personeel bij uw Departement afgevloeid?

A. Betrekkelijk weinig. Ik heb eerst veel kunnen uitlenen aan Het Rode Kruis. Wij wisten het zo te draaien, dat wij eerst de N.S.B.-ers kwijtraakten.

96047. De **Voorzitter**: Had u in het begin ook N.S.B.-ers op uw Departement?

A. Ja, enkelen. Ik herinner mij, dat een van mijn hoofdamttenaren bij mij kwam en tegen mij zei: ik ben toegetreden tot de N.S.B.; ik voel mij niet helemaal goed en ik verzoek u, mii daarom 3 weken verlof te geven. Die mijnheer is nooit meer op het Departement teruggekeerd, want in die drie weken heeft hij een hartverlamming gekregen.

96048. De **Voorzitter**: Werden u door de Duitsers weleens N.S.B.-ers opgedrongen?

A. Neen. Zij konden mij ook geen mensen opdringen, want ik moest mensen laten afvloeien.

96049. De **Voorzitter**: Men had u bij bepaalde vacatures bepaalde mensen kunnen opdringen.

A. Neen, dat is niet het geval geweest.

96050. De **Voorzitter**: Hebt u zelf binnen het kader van deze bespreking nog iets mede te delen, ten aanzien waarvan u het van belang acht, dat het te onzer kennis wordt gebracht?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit ik het verhoor.

O. E. W. SIX.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

DE KORT.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 30 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. Dr. JAN DONNER,
oud 61 jaar, wonende te 's-Gravenhage, President
van de Hoge Raad.

Hij legt de eed af als getuige.

96051. De **Voorzitter**: Het eerste punt, op de agenda vermeld, is het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Ik zou u willen vragen een kort exposé te geven van uw werkzaamheden op dit gebied. Waarschijnlijk is het meer individueel werk geweest, maar wij zouden het in verband met het geheel zeer op prijs stellen, wanneer u een kol-te uiteenzetting zoudt willen geven.

A. Ik moet vooropstellen, dat ik een belangrijk gedeelte van de bezettingstijd buiten gevecht ben geweest. Ik ben voor het eerst in Maart 1941, dus al vrij spoedig, gearresteerd. Na een paar dagen ben ik vrijgelaten, maar tien dagen later voor de tweede keer gearresteerd. Ik ben toen acht weken weg geweest. Nadat ik weer vrijgelaten was, ben ik begin Juli 1941 voor de derde keer gearresteerd en ben toen tot April 1943 vastgehouden. In de periode 1941—1943 heb ik er dus niet veel van meegemaakt. Tot Maart 1941 ben ik er inderdaad meer individueel bij betrokken geweest, maar toch ook wel in organisatorisch verband. Al spoedig na de bezetting is er een commissie gevormd, waarin de Christelijke organisaties gezamenlijk vertegenwoordigd waren, politieke partijen, sociale beweging, pers, charitatieve instellingen, enz., aanvankelijk onder leiding van de heer *Colijn*. Dat comité stelde zich ten doel, te trachten zowel ten opzichte van de houding van de individuele personen als vooral ten opzichte van de houding van de organisaties als zodanig in gezamenlijk overleg een weg te vinden.

96052. De **Voorzitter**: Droeg dat comité een bepaalde naam? Er zijn verschillende comité's geweest.

A. Ik durf het niet zeggen. Ik ben in 1943 teruggekomen. Toen was de heer *Colijn* er niet meer. Ik heb vanaf 1943 het voorzitterschap bekleed. Ik mag misschien in dit verband wel zeggen, dat het na 9 of 10 jaar niet gemakkelijk is alles precies te reconstrueren. Maar het was een contactcommissie.

96053. De **Voorzitter**: U doelt toch niet op het comité van prof. *Scholten*?

A. Neen, dat was iets anders. De contactcommissie, waarover ik sprak, moet al spoedig ontstaan zijn. Ik weet nog, dat van Christelijk-historische kant de heer *Tilanus* en prof. *de Savornin Lohman* er in hebben gezeten, die in October 1940 zijn gegijzeld. Die contactcommissie moet dus zijn ontstaan betrekkelijk spoedig na de bezetting. Men heeft daarnaast toen gehad het contact van de politieke partijen en vervolgens — waarbij ik zelf betrokken ben geweest — de kwestie van de oprichting van de Nederlandsche Unie.

In een later stadium is het Nationale Comité opgericht, waarboven het z.g. Groot Burgercomité. Toen dit in April 1943 door arrestatie uit elkaar was geslagen, is enige tijd later het Vaderlands Comité tot stand gekomen.

Die contactcommissie uit de eerste periode was bedoeld voor de samenwerking tussen de organisaties en voor het beraad over de juiste houding tegenover de bezetter. Daarnaast kwam al heel spoedig na de bezetting, nl. in Juli 1940, tot stand het kerkelijk contact. Dit was eveneens van belang voor de onderlinge verhoudingen. Prof. *Slotemaker de Bruïne* heeft het aanvankelijk geleid en toen hij ziek werd, heb ik hem vervangen. Dit heeft aanleiding gegeven tot mijn arrestatie in Maart 1941, tegelijk met ds. *Gravemeijer*. In het najaar van 1940 kwamen de contactcommissie en de Kerken te staan voor de kwestie van Winterhulp en juist door deze beide werd daarbij een sterk afwijzend standpunt ingenomen, hoewel vele welgezinden van mening waren, dat men wel kon meegaan. Ik heb toenmaals ook veelvuldig contact gehad met de Aartsbisschop *de Jong*, die eveneens sterk het verzetstandpunt innam. Trouwens ook dr. *Colijn*, wat men overigens op diens houding in verband met de bekende brochure moge menen te kunnen aanmerken.

Men kwam daarbij ook in aanraking met de bekende Aanwijzingen voor de ambtenaren. In het begin werd juist nog al eens over de ambtelijke verhoudingen gesproken, en dit was toen een heel moeilijk punt, omdat er in die tijd nog niet, zoals later, een organisatie was, welke een ambtenaar, die persisteerde bij zijn afwijzende houding, kon opvangen. Men moest het bepalen van de houding van de ambtenaren dus wel aan hun consciëntie overlaten, omdat men hun niets had te bieden.

Ook met betrekking tot de pers is het niet al te best gelopen. Aanvankelijk scheen een resolute houding te worden aangenomen, maar door allerlei misverstanden tussen directeurenvereniging en journalistenkring is het niet goed gelopen.

Tegenover de kwestie van Winterhulp, gelijk ook tegenover de registratie van de verenigingen, heeft men in kerkelijke kring met succes zich op het standpunt gesteld, dat de Kerken er buiten moesten blijven. Vooral ook tegen de contrôle op de collecten hebben de Kerken zich verzet en tenslotte hebben de Duitsers in Juli 1941 de kerkelijke collecten uitdrukkelijk buiten de verordening geplaatst.

Naar mijn indruk waren de Duitsers op kerkelijk gebied te aarzelen en zetten zij niet door.

Bij het eerste conflict werden ds. *Gravemeijer* en ik gearresteerd, maar dit heeft zich nooit herhaald.

96054. De **Voorzitter**: Dit schrijft u toe aan het sterke front van de Kerken?

A. Ik had de indruk, dat de Duitsers wel werd bijgebracht: op dit gebied moet je met Nederland bijzonder voorzichtig zijn. Het college van secretarissen-generaal heeft de Duitsers altijd gewaarschuwd: in Duitsland is men Luthers, maar hier Calvinistisch, en dit is een groot verschil. Voorts was er de geslotenheid van het front, waarvoor men terugweek. Dit is uit het gehele verzet wel gebleken. In geval van verdeeldheid was het gemakkelijk een zwak punt te vinden, maar hier heeft men in de regel geen zwak punt kunnen vinden. Het is in het algemeen een vrij gesloten front gebleven.

96055. De **Voorzitter**: U sprak zo juist over de Aanwijzingen. Hebt u de indruk, dat die Aanwijzingen, hoewel zij uiteraard geen concrete voorzieningen konden bevatten, in het algemeen toch een vrij behoorlijke handleiding vormden?

A. Tot op zekere hoogte wel, maar het was tenslotte zo, dat de interpretatie van die Aanwijzingen niet zo gemakkelijk was. Bovendien waren die Aanwijzingen in 1937 samengesteld, toen men moeilijk de gedachte kon hebben, dat een eventuele bezetting zo lang zou duren als de Duitse bezetting in feite geduurd heeft. Er stonden in de Aanwijzingen wel enige concrete dingen. Er werd b.v. positief gezegd, dat men de vijand geen hulp mocht verlenen, onder welke omstandigheden ook. Maar ten aanzien van de kwestie van het aanblijven, was de aanwijzing gegeven: enerzijds is het van belang, dat men zo lang mogelijk onder eigen leiding blijft; anderzijds moet men, wanneer men niet de gedachte heeft, dat men door te blijven enig nut kan doen, dat in evenredigheid is met de diensten, die aan de vijand worden

verleend, zijn post verlaten. Dit kon moeilijk anders worden gesteld, maar het bracht mede, dat er verschillen van mening ten aanzien van deze kwestie ontstonden. Ik heb dat in zekere zin ook meegemaakt, hoewel slechts voor een korte tijd, bij de rechterlijke macht. Er stond in de Aanwijzingen b.v., dat de rechterlijke macht op haar plaats moest blijven totdat bij gedwongen zou worden tot iets, dat in strijd zou zijn met haar geweten. Dat was een zeer moeilijk punt. De houding van het hoogste rechtscollege in ons land heeft dan ook, zoals u weet, tot verschil van mening aanleiding gegeven. In de Aanwijzingen stonden, vooral als men in aanmerking neemt, dat zij werden gegeven voor een situatie, die men niet kon overzien, waardevolle dingen, maar zij bevatten min of meer ook een uiteenzetting van hetgeen in het Landoorlogreglement van 1907 stond. Het is nu eenmaal zo, dat dit Landoorlogreglement is achterhaald door het feit van de totale oorlog. In de Aanwijzingen en het Landoorlogreglement ging men uit van de gedachte, dat het een strijd uitsluitend tussen legers zou zijn. Vandaar dat de Aanwijzingen zich eigenlijk beperkten tot het ogenblik van de overval van de vijand. Misschien kan men daaromtrent twijfelen, maar in elk geval stond er positief in de Aanwijzingen, dat men zich van actieve krijgshandelingen moest onthouden, omdat men daardoor niet alleen zich zelf, maar ook anderen in gevaar bracht. Ik geloof, dat dit speciaal betrekking had op de strijd bij de overval. Als men het uitbreidt tot de strijd, zoals deze is geworden in het verzet, zou men daarin kunnen lezen, dat het actieve verzet, in verband met de daaraan verbonden risico's, niet geoorloofd was. Men heeft zich daarop ook wel beroepen, ofschoon anderzijds is gezegd: dat heeft alleen betrekking op de franc-tireurs. Hoe dit zij, er stond vrij kras in de Aanwijzingen, dat men zich moest onthouden van strijd, indien men niet tot het leger behoorde. Intussen is de strijd een totale oorlog geworden, waaruit de Nederlanders de consequentie hebben getrokken door actief mee te doen. De Duitsers hebben daaruit ook de consequenties getrokken, die voor ons uiteraard onaangenaam waren. Maar daardoor werd de zaak buiten het Landoorlogreglement gesteld. Enerzijds pleegden de Nederlanders allerlei handelingen ter frustratie van de Duitse maatregelen, anderzijds kwamen de Duitsers, zoals te verwachten was, met represailles. Men kon daartegenover natuurlijk weer stellen, dat de gehele bezetting onwettig was, maar in feite was te verwachten, dat represailles het gevolg zouden zijn. Zo is het beeld, dat de Aanwijzingen gaven, in de loop van de oorlog veranderd, waardoor het moeilijker werd.

Op initiatief van de heer *Bosch* ridder *van Rosenthal* is er een soort commentaar op de Aanwijzingen verschenen, maar daarin stond slotte ook niet zo heel veel nieuws. Het was en het bleef natuurlijk vooral voor de ambtenaren moeilijk om te beslissen op grond van de aanwijzing: enerzijds is het voor de bevolking jammer, als het van zijn leiding wordt beroofd, maar anderzijds mag u geen dingen doen, die in strijd zijn met de nationale gevoelens.

Er zijn gevallen genoeg aan te wijzen, waar men over de schreef ging, maar toch is het altijd een moeilijk punt geweest. Na de oorlog heb ik mijn deel gehad in de zuivering van het bedrijfsleven, doordat ik voorzitter van de Centrale Zuiveringsraad was, maar vooral op het punt van het economische leven was het inderdaad heel moeilijk de juiste lijn te bepalen.

Met betrekking tot de ambtenaren is in het begin de houding, die de secretarissen-generaal moesten aannemen, nogal eens ter sprake geweest.

96056. De Voorzitter: In November 1940 heeft men een brief gericht aan het college van secretarissen-generaal.

A. Deze is uitgegaan van het politiek contact, waarvan in Juli een ogenblik sprake is geweest, dat het met de Nederlandse Volksgemeenschap de Unie zou tot stand brengen. Dit is toen mislukt, maar het politiek contact is gebleven — ik meen, tot het einde —; het heeft evenwel niet zo'n grote rol meer gespeeld, doordat allerlei mensen daaruit in de loop van de tijd verdwenen.

96057. De Voorzitter: Hebt u, achteraf gezien, de indruk, dat de Nederlandsche Unie haar nut heeft gehad?

A. In „Onderdrukking en Verzet" heeft dr. *Drees* een artikel geschreven, waarin de gehele wordingsgeschiedenis wordt uiteengezet en waaruit blijkt, dat ik daarin een zekere rol heb gespeeld, doordat ik meende een bepaalde opzet te moeten voorstaan, doch mij te moeten terugtrekken, toen ik meende, dat het de verkeerde kant uitging. Ik vreesde namelijk reeds dadelijk moeilijkheden om het contact, dat men van te voren had gehad met de Duitsers. De heer *Homan* heeft besprekingen gevoerd met de Duitsers en toen kwamen dezen met condities. Ik herinner me, dat er onmiddellijk na die besprekingen

een perscommuniqué kwam van de Duitsers, waarin werd gezegd, dat de Nederlanders nu bereid bleken zich op een bepaalde wijze te groeperen, en ik meende, dat men hierdoor in een geheel verkeerd vaarwater kwam.

Ik was in Maart 1941 al weg, maar ik geloof, dat de heren van de Unie er ontzaglijk dankbaar voor mogen zijn, dat zij in Juni 1941 door de Duitsers voor het dilemma werden gesteld om of tegen Rusland mede te doen of te verdwijnen. De medewerking in de Arbeidsdienst zou zeker moeilijk voor hen zijn geworden. Ook in de kwestie van Winterhulp stonden zij anders dan b.v. de Kerken, die een zeer afwijzend standpunt innamen.

Men wist in ambtelijke kring vaak niet, waar het punt was, waarover men niet heen moest gaan. Bij verschillende dingen zei men: is dat nu zo erg? Maar langzamerhand gleed men dan af, zó af, dat men moest zeggen: waar ben ik eigenlijk beland? Aan de andere kant werd op bepaalde dignitarissen druk uitgeoefend, omdat van hun aanblijven een zekere bescherming uitging.

96058. De Voorzitter: Er werd wel eens beweerd, dat de Unie het verzet zou hebben geschaad, terwijl van andere zijde werd betoogd, dat het verzet eerst in een later tijdperk is gekomen.

A. Die tegenstelling was er zeker. De Unie stond wel sterk op het standpunt, dat men eigenlijk geen verzet moest plegen. Ik geef onmiddellijk toe, dat de situatie in 1940, toen de houding van de Duitsers en het totale karakter van de oorlog zich nog niet zo scherp aftekenden, wel wat anders was dan later, maar er is toch wel, ook van bepaalde verzetskant, bezwaar gemaakt tegen dat standpunt van de Unie. Ik heb, omdat ik al in Maart 1941 weg was, de verdere ontwikkeling niet in die mate meegemaakt, maar toen reeds is van de zijde van het verzet van de Kerken en de Christelijke organisaties, die ten opzichte van de Arbeidsdienst en de Winterhulp front gekozen hadden, tegen de Unie gezegd: Jullie gaan de verkeerde kant op. Misschien zou men dit later bij de Unie ook wel ingezien hebben. Ik twijfel geen ogenblik aan de vaderlandse gevoelens van de mensen, die de Unie hebben opgezet, maar ik heb achteraf toch wel de satisfactie gehad, dat men uit die kring tot mij zeide: zoals u het in het begin hebt bekeken, was het niet onjuist. Er was toen echter een grote drang om die inerte massa op te vangen en er een zekere organisatie aan te geven en dat heeft ongetwijfeld zijn betekenis gehad.

96059. De Voorzitter: Dan kom ik tot het tweede punt, het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging, in het bijzonder het Vaderlands Comité. Daarover zult u wel iets meer kunnen vertellen. U bent, naar ik meen, in 1943 tot het Vaderlands Comité toegetreten.

A. Ja, dat is wat eigenaardig gegaan. Er was toen al — afgescheiden van de Unie — het uit het Politiek Convent voortgekomen Nationale Comité, met het z.g. Groot Burgercomité. Daarin zaten de heren *Schouten*, *Vorrink*, *Verschuur*, *Menten* en *Ringers*. Dat was het eerste Nationale Comité. Min of meer als een krans daar omheen had men het Groot Burgercomité. Begin April 1943 is het Nationale Comité opgerold. Ik ben vlak daarna teruggekomen uit St. Michielsgestel op de verjaardag van *Hitler*. Misschien weet u de datum dan. . .

Jonkvrouwe **Wttewaall** van Stoetwegen: 20 April.

A. Mijn invrijheidstelling was enigszins wonderlijk. Met Kerstmis waren alle mensen met 6 kinderen in vrijheid gesteld, maar ze hadden ten aanzien van mij een uitzondering gemaakt. Ik had toen het gevoel: Ik kom hier niet meer vandaan. Maar zeer onverwacht werd ik in vrijheid gesteld. Toen was juist het Nationale Comité opgerold. Men vond het jammer, dat de hele boel nu uit elkaar lag. En van bepaalde kanten is er toen op aangedrongen, toch weer tot iets te komen, omdat het Nationale Comité vooral deze betekenis had, dat het de verschillende regelingen zou voorbereiden, die onmiddellijk na de bevrijding zouden kunnen in werking treden. In dat opzicht was er ook reeds allerlei gebeurd. Naast genoemde heren was in het Nationale Comité ook permanent aanwezig de heer J. J. C. *van Dijk*, in het bijzonder voor de vraag van de handhaving van de openbare orde bij de bevrijding. Toen is na de arrestatie van het Nationale Comité er op een bepaald ogenblik uit Engeland een wenk gekomen, dat men het toch wel op prijs zou stellen, wanneer weer iets dergelijks werd gevormd.

96060. De Voorzitter: Er is toen een telegram gekomen van de Regering.

A. Er hebben zich toen wel enige moeilijkheden voorgedaan. Men heeft mij benaderd, maar ik was natuurlijk, door mijn langdurige afwezigheid, maar weinig op de hoogte van de voorgeschiedenis. Ik heb

daarover toen met dr. *Drees* contact gezocht en gesproken over de mogelijkheid van de vorming van een Vaderlands Comité. Dit heeft aanleiding gegeven tot misverstand, want het oorspronkelijk Nationale Comité schijnt uit het Politiek Convent te voorschijn te zijn gekomen en van die zijde heeft men bezwaar gemaakt, dat men niet in de samenstelling van het Vaderlands Comité was gekend.

In het z.g. Vaderlands Comité zijn toen gekomen — met *Drees* en mij — van *der Mandele*, van *Roijen* en van *Schaik*. Later zijn er wijzigingen gekomen. Ik herinner me, dat van bepaalde kant bezwaren bestonden tegen van *der Mandele*, om onvoldoende verzetshouding, maar daar is overheen gestapt.

Dat Vaderlands Comité heeft toen de arbeid van het Nationale Comité voortgezet en de verschillende contacten van dat comité opgenomen.

Van de Londense Regering kwamen allerlei berichten door, waarop dan werd geantwoord, maar het contact was wel moeilijk. Er was het kanaal van de O.D. en dat van de Zwitserse weg, en men vroeg zich wel eens af, of dat allemaal goed ging en of de berichten op hun bestemming kwamen. Ook veronderstelde men wel eens, dat de tussenpersonen de berichten paraphraseerden, zodat men niet zeker was, dat de berichten aan de overkant zó aanspraken als men had bedoeld.

De heer *Drees* heeft in „Onderdrukking en Verzet” over deze dingen geschreven. Ter verheldering van mijn memorie heb ik dit gisteren nog eens opgeslagen en daarin wordt, naar mijn herinnering, een juist beeld gegeven.

Het Vaderlands Comité was dus niet een eigenlijke verzetsorganisatie, al steunde het het verzet. Maar het was in het leven geroepen met het oog op de tijd na de bevrijding.

96061. De **Voorzitter**: Het had een adviserende taak.

A. Het Nationale Comité had een dergelijke opdracht. De Regering heeft toen echter in de zomer van 1944 het College van Vertrouwensmannen ingesteld. Ook is toen aangedrongen op de coördinatie, mede met het Vaderlands Comité, van de verschillende verzetsorganisaties. Zo is tot stand gekomen 'de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit, waarin de heer *Drees* als voorzitter het verbindingslid was met het Vaderlands Comité.

Door de instelling van het College van Vertrouwensmannen was de situatie van het Vaderlands Comité uiteraard gewijzigd, nu dat college de taak had gekregen, de situatie onmiddellijk ná de bevrijding voor te bereiden. De beide instanties hebben echter contact gehouden. Het Vaderlands Comité heeft zich b.v. met nanne beziggehouden met de kwesties van de openbare orde en rust. Overigens hadden wij wel het gevoel, dat de benoeming van vertrouwensmannen, waarin van het comité alleen dr. *Drees* zitting had, nu niet overliep van vertrouwen van de Regering in het Vaderlands Comité.

96062. De **Voorzitter**: U was over het wederzijds contact met Engeland niet zo erg enthousiast. Enerzijds meent u, dat er dingen niet overkwamen en anderzijds vroeg u zich af. . . .

A. Of zij niet van commentaar werden voorzien.

96063. De **Voorzitter**: Hebt u bepaalde aanwijzingen daarvoor?

A. Het is verleden tijd en ik weet niet of het wel aanbeveling verdient die vuile was weer op te halen, maar ik weet, dat men zelfs de indruk had, dat de dienst van de O.D. en de Zwitserse weg elkaar bespionneerden.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat is in het vorige deel van het Verslag van de Enquêtecommissie al uitvoerig besproken.

A. U moet mij excuseren, dat ik niet alles gelezen heb. Intussen was dit ook voor het Vaderlands Comité van belang. Wij hadden als Vaderlands Comité geen zelfstandige weg en waren dus afhankelijk van andere wegen. Nu behoeft het daar natuurlijk niet op vastgezeten te hebben. Het haperde misschien ook in Engeland zelf.

96064. De **Voorzitter**: Was het uw indruk, dat het praktisch grotendeels éénrichtingverkeer werd, dat van Nederland uit veel wegging en dat er maar weinig terugkwam?

A. Als men een advies had uitgebracht, moest men natuurlijk maar afwachten wat Londen zou doen, maar er zijn dingen uit Londen gekomen, die in de maatregelen, die Vertrouwensmannen, in overlee ook met het Vertrouwenscomité, hadden voorbereid, niet erg pasten. Met betrekking tot de openbare orde b.v. — een onderwerp, dat mij zelf ter harte ging — kwam er uit Londen een oekase —

die in Londen zelf ook moeilijkheden heeft gegeven — waarbij de zaak sterk geconcentreerd werd en waardoor allerlei maatregelen, die voorbereid waren, werden doorkruist. Zo was b.v. op een gegeven ogenblik ook in Nederland de Stichting van de Arbeid in een gevorderd stadium van voorbereiding. Ik ben er zelf ook bij betrokken geweest als bemiddelaar tussen de heer *Stikker* en het C.N.V. Toen kwam plotseling uit Engeland een verordening, die daar was gemaakt, over de kwestie van de organisatie, maar deze was geheel anders opgezet, waardoor men hier zeide: „Wat wordt dat nu? Wij hebben een en ander voorbereid, maar als men gaat invoeren wat in die verordening staat, wordt dat helemaal van de kaart geveegd.”

Nu zijn al deze dingen tenslotte niet zo tragisch gebleken. Bij de hier voorbereide verordening over de handhaving van de openbare orde stond men voor de moeilijkheden, die het politievraagstuk nu eenmaal heeft, met name ook de verhouding van de burgemeesters tegenover de politie. Er was dezerzijds een regeling gemaakt, die, naar mijn gevoel, nogal evenwichtig was naar de beide kanten, maar daarvan is ook niets terechtgekomen. Justitie had een opzet, waarbij contact was gelegd met Binnenlandse Zaken, maar deze regeling is al spoedig weer verdwenen. In Engeland werkte men in bepaalde dingen op zijn eigen projecten voort. Het is mogelijk, dat men of de adviezen niet had gezien, of er een andere kijk op had.

96065. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Als ik het goed begrijp, had u wel een oplossing voor het politievraagstuk?

A. Dat is wat erg mooi; het ging alleen over de overgangstijd. De heer *Mijnlieff* heeft in zijn artikel in „Onderdrukking en Verzet” de regeling als bijlage opgenomen. Het ging er om, de tegenstellingen zo goed mogelijk op te vangen.

96066. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Is die beschouwing in Engeland aangekomen?

A. Ik denk het wel. Ik zeg echter helemaal niet, dat het zo belangrijk is geweest. Men had zich een voorstelling gemaakt van een toestand van volkomen chaos na de bevrijding en daarvoor had men plannen, terwijl de rustige aard van de Nederlanders heeft meegebracht, dat het allemaal erg is meegevallen.

96067. De **Voorzitter**: Zoals de Regering in Londen aanwijzingen heeft gegeven, zijn ook via Radio Oranje wel aanwijzingen gekomen voor de ambtenaren. Is uw mening, dat dit wel nut had, of meent u, dat men in Engeland dit allemaal niet duidelijk genoeg kon zien'?

A. Ja, het was in principe wel gemakkelijk, te zeggen hoe het moest, maar niet zo gemakkelijk, het hier aldus uit te voeren. De Regering in Londen kon het gemakkelijk zeggen, maar zij was misschien niet voldoende op de hoogte van wat de feitelijke situatie was. Er is in die tijd hier te lande nog wel meer commentaar op de Aanwijzingen gegeven en dit heeft de sanctie uit Londen gehad. Daarin is ook gezegd, dat men bij het voortduren van de bezetting langer op zijn plaats moest blijven, omdat men anders door N.S.B.-ers zou worden vervangen. Het was ook zó, dat, als men zijn ontslag nam, dit door de Duitsers als sabotage werd beschouwd.

In het voorjaar van 1944 heb ik zelf ontslag genomen. Ik heb het niet de vorm van ontslag gegeven. Ik heb het gedaan in de vorm van de mededeling, dat ik niet bereid was verder mede te werken. Dat was niet zo eenvoudig. Men stond bloot aan het gevaar, dat gezegd zou worden: dat is sabotage, en de consequentie daarvan zou worden getrokken.

96068. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat de Aanwijzingen en het commentaar daarop in voldoende ruime mate zijn verspreid?

A. Daarover bestonden veel klachten. De Aanwijzingen lagen, naar ik meen, in verzegelde enveloppe — te openen bij voorkomende gebeurtenissen — op de Departementen. Niemand kende ze. Er zijn dan ook klachten over geweest. Men was niet voorbereid in die zin, dat besprekingen er over hadden plaats gehad. Men kreeg op een gegeven ogenblik de Aanwijzingen in handen, maar men was er daarmee niet. Toen de Duitsers hier kwamen, deed zich b.v. aanstonds de kwestie voor, dat door hen de belofte werd gevraagd. Daarover stond in de Aanwijzingen niets. Er stond wel in, dat men de vijandelijke Mogendheid geen trouw mocht zweren, maar over deze woorden stond niets. Maar er is toen verzet geweest om die verklaring te tekenen en de Duitsers hebben het dan ook niet doorgezet.

Zo was er ook aanstonds een kwestie met betrekking tot de rechterlijke macht. Er stond uitdrukkelijk in de Aanwijzingen — daarvan konden wij pas kennis nemen toen die zaak aan de orde was — dat men nooit in naam van een vreemde soeverein mocht rechtspreken.

Dat was een negatieve bepaling. De Duitsers, die deze volkenrechtelijke controverse wel kenden, verlangden, dat in naam van het recht — een term, die bekend is uit de geschiedenis — zou worden rechtgesproken. De mensen hebben het toen kwalijk genomen, dat niet in naam der Koningin, maar in naam van het recht werd rechtgesproken. Men kon daarvoor een beroep doen op België, waar in de oorlogsjaren 1914—1918 nog lang in naam van de Koning is rechtgesproken. De Aanwijzingen bevatten ter zake echter alleen een negatieve bepaling. Dergelijke dingen waren een grote handicap. Wat het motief van de Regering was om zo geheimzinnig te zijn? Onze Regering was, tot vlak vóór de oorlog, erg bang — en begrijpelijk — om iets te doen, waaruit zou blijken, dat zij de balans naar een van beide kanten liet doorslaan.

96069. De **Voorzitter**: Uit overwegingen, verband houdende met de neutraliteitspolitiek?

A. Juist. Men wilde te dezer zake niet te veel openbaarheid en geen besprekingen over de houding, die men moest aannemen. Als men zich een toestand, als waarop de Aanwijzingen betrekking hadden, zou willen realiseren, zou men pogen zich voor te stellen wie de vijand zou zijn en dan zou men natuurlijk aan de Duitsers denken. In ieder geval was het zo, dat die Aanwijzingen de ambtenaren, en zeker de lagere ambtenaren, nauwelijks bekend waren.

96070. De **Voorzitter**: De Aanwijzingen zijn toch, naar ik meen, in 1937 verspreid?

A. Dat durf ik niet te zeggen. Het is, naar ik meen, in 1937 zo geweest, dat de Aanwijzingen zijn gedeponereerd in die zin, dat de enveloppe, waarin zij zich bevonden, pas mocht worden geopend, wanneer de situatie zich voordeed.

96071. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Men had ze in 1939, toen de mobilisatie plaats had en er direct oorlogsgevaar was, op grote schaal kunnen verspreiden.

A. Ik herinner mij niet, dat ik ze gezien heb vóór Mei 1940.

96072. De **Voorzitter**: Men kan zich voorstellen, dat, toen de oorlog eenmaal uitgebroken was, de Aanwijzingen op grote schaal waren verspreid.

A. Dat was niet zo gemakkelijk. Men wist niet, hoe de Duitsers daarop zouden reageren. Ik weet dan ook niet, in hoeverre het inderdaad gebeurd is. Ik geloof niet, dat de Duitsers, als zij het bemerkten, daarover zo gemakkelijk zouden hebben gedacht. De Aanwijzingen waren niet zodanig, dat zij in hun kraam te pas kwamen.

Men heeft b.v. ook al direct in het begin van 1940 de moeilijkheid gekregen van het werken aan de vliegvelden. Hierbij deed zich aanstonds de vraag voor of dit nog kon worden beschouwd als geldend voor het bezettingsleger dan wel anders moest worden bekeken. Van officiële kant schijnt te zijn verklaard, dat dit nog wel kon, terwijl bij andere mensen het natuurlijke gevoel zei: dat kan niet. Ook bij de houding van het bedrijfsleven heeft deze vraag een grote rol gespeeld.

96073. De **Voorzitter**: Als ik het goed heb begrepen, betroffen de adviezen aan het bedrijfsleven niet alleen de bezetting, maar ook de terugkeer.

A. Van het Vaderlands Comité? Ja. Men heeft van verschillende zijden te kennen gegeven, dat men over bepaalde dingen graag een beschouwing had, en dan heeft het Vaderlands Comité die naar vermogen gegeven. Zo is ook over het z.g. noodbesluit betreffende de tijdens de bezetting door of vanwege de bezetter getroffen regelingen contact geweest met het Vaderlands Comité.

96074. De **Voorzitter**: Uw indruk is, dat men op die adviezen weinig heeft gereageerd?

A. Weinig gereageerd, wil ik niet zeggen. Misschien moet ik zeggen, dat men er weinig mee gedaan heeft.

Het Vaderlands Comité heeft naar Engeland ook beschouwingen gezonden over het wederoptreden van de vertegenwoordigende lichamen. Tegen de constitutionele opvattingen, welke men daar koesterde, is door het Vaderlands Comité sterk gereageerd. Later heeft het comité gewerkt in de richting van een optreden van een Nationale Adviescommissie ter voorbereiding van een wederoptreden van de Staten-Generaal, maar oorspronkelijk meende men, dat het het beste was de Staten-Generaal zo spoedig mogelijk samen te roepen, zoals in

andere landen is gebeurd, en dat de Koningin in de Staten-Generaal haar reëntree zou moeten maken. Dit heeft zich anders ontwikkeld, omdat zich in Nederland, vooral in het bevrijde zuiden, sterke stromingen ontwikkelden in andere richting.

96075. De **Voorzitter**: Na het Vaderlands Comité kwamen de Grote Adviescommissie en het College van Vertrouwensmannen. Gaf dit toen aanleiding tot belangrijke wijzigingen?

A. Vertrouwensmannen namen in zekere zin de taak van het Vaderlands Comité over. Overigens hadden Vertrouwensmannen een verdere taak, want het Vaderlands Comité was nimmer bestemd om na de bevrijding op te treden als interregnum. Daarvoor waren Vertrouwensmannen echter wel aangewezen.

De Grote Adviescommissie der Illegaliteit had de bestemming alle organisaties te beoordelen voor het tijdens de bezetting hier te verrichten werk. Uit de samenwerking van Politiek Convent, Vaderlands Comité en de Grote Adviescommissie is de Nationale Adviescommissie tot stand gekomen. Deze is ook niet bepaald een succes geweest, maar in ieder geval had zij als overgangsvorm haar betekenis en het was in vergelijking met hetgeen men in Londen in het hoofd had al een zekere verbetering. Er schijnt vanuit Londen tot de Grote Adviescommissie der Illegaliteit de uitnodiging te zijn gericht — hetgeen zij heeft afgewezen — enige afgevaardigden van de Adviescommissie naar Engeland te sturen, omdat zij aangewezen werd geacht om te beslissen, wat er in Nederland zou gebeuren. De Grote Adviescommissie der Illegaliteit heeft, naar ik heb vernomen, toen te kennen gegeven: „Zo beschouwen wij ons niet, dat wij de mensen zijn, die na de bevrijding de zaak in handen moeten nemen”, maar men was in dat opzicht in Londen wat „op hol”.

96076. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Stond het gaan van *Rutgers* naar Londen daarmee ook in verband?

A. Het is altijd diep te betreuren geweest, dat hij niet in Londen is aangekomen. Dan zou veel anders zijn gelopen dan nu het geval is geweest. Hij had vermoedelijk via *Oranje* contact met *Gerbrandy*.

96077. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik dacht, dat hij gezonden was door het Vaderlands Comité.

A. Wij vonden het heel prettig, dat hij dat zou doen, maar het is niet van het Vaderlands Comité uitgegaan. Het is vermoedelijk zo geweest, dat hij van *Gerbrandy* via *Oranje* een uitnodiging heeft gekregen, omdat *Gerbrandy Rutgers* heel goed kende en erg op hem gesteld was. Ik heb begrepen, dat het de bedoeling is geweest, hem daar Minister van Justitie te maken. Dat is later van *Heuven Goedhart* geworden. Wij hebben het toegejuicht, dat *Rutgers* zou gaan, omdat hij precies het standpunt kende van het comité. Trouwens, van Roijen, die ook in het comité had gezeten, is later ook op uitnodiging naar Engeland overgestoken.

96078. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was een crossing naar het zuiden, in de hongerwinter.

A. Neen, naar Londen meen ik.

96079. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In October 1944 is hij naar het zuiden gegaan en van daar naar Londen.

A. Juist. Ik weet niet, wie toen het initiatief genomen heeft, maar het was in elk geval ook een gelegenheid om de inzichten van het Vaderlands Comité tot uitdrukking te brengen in Londen. Wat het effect daarvan is geweest, weet ik niet.

96080. De **Voorzitter**: Vond u de coördinatie van het verzet, die plaats greep en waarin het Vaderlands Comité ook vertegenwoordigd was, zeer belangrijk in die tijd?

A. Zij was wel belangrijk. Wij hadden de indruk, dat de verzetsgroepen wel wat tegen elkaar inwerkten. Dat er naijver tussen hen bestond, kan men misschien niet zeggen, maar in elk geval stonden de Raad van Verzet en de K.P.'s nogal naast elkaar. Ik herinner mij, dat ik er ook eenmaal in betrokken ben geweest om die verhouding wat beter te maken. Het ging er over, naar wiens stem in Londen werd geluisterd, en men had de indruk, dat de Raad van Verzet overwegend het oor van Londen had. De andere organisaties streefden er naar, ik nerm aan: in het belang van de zaak — ik wil niet zeggen, dat daarbij minderwaardige motieven in het spel waren — hun stem ook in Londen te doen horen. Die coördinatie van het verzet is wel bepaald een wens van Londen geweest. Het is van daaruit althans gestimu-

leerd. De heer *Bosch van Rosenthal*, die met verschillende verzetsorganisaties goede contacten had, heeft daarin een zeer nuttige rol gespeeld. Er kwamen uit Londen wel eens deisiderata, die heel sterk gingen in de richting van een bepaalde verzetsorganisatie, en dan waren er juist door die coördinatie gelukkig ook elementen, waardoor het evenwicht bewaard kon blijven. Dr. *Drees* heeft als voorzitter daarin een heel belangrijke rol gespeeld.

96081. De **Voorzitter**: Wij zijn in het bezit van de brief van 19 Januari 1944, die tot u werd gericht door „Vrij Nederland”, „Het Parool” en „Zwitsersche Weg”. Hierin wordt in verband met de bekende Putsch-plannen gezegd, dat er een apparaat zal moeten rijzen, dat over de nodige bestuurservaring beschikt en anderzijds op een zo breed en zo diep mogelijk volksvertrouwen zal moeten kunnen rekenen. De genoemde drie groepen schrijven dan:

„Het is nu geenszins onze bedoeling, thans zelf te treden in een beoordeeling van de houding van bepaalde personen, en indien wij derhalve als onze opvatting te kennen geven, dat uw lidmaatschap van (den Hoogen Raad) als een onoverkomelijk beletsel zal worden aangevoeld om zonder eenig voorbehoud het volledige vertrouwen van het Nederlandsche volk te kunnen genieten, bedoelen wij daarmee slechts uit te spreken, wat in de harten van een groote nederderheid van de bevolking leeft.”

Deze brief herinnert u zich misschien nog?

A. Ik heb inderdaad bezoek gehad van de heer *Slotemaker de Bruïne*.

96082. De **Voorzitter**: Hij verklaarde, dat hij de brief persoonlijk wilde toelichten.

A. Dit herinner ik mij.

Inderdaad, op de houding van de Hoge Raad was zeer veel kritiek. Ik was in April 1943 teruggekeerd en ik vond toen geen vrijheid, direct te zeggen: ik onttrek mij daaraan, omdat ik mij wilde oriënteren, hoe de situatie was. Ik heb toen mede gepoogd de houding van de Hoge Raad in gunstige zin te bepalen. Er is door de Hoge Raad op verschillende maatregelen van de bezetter gereageerd. Omstreeks December 1944 kwam toen echter af, dat het leidersbeginsel ook zou worden toegepast bij de rechterlijke macht, ter versterking van de positie van de president, en daarop heb ik gezegd: ik wil hiertegen nog een protest richten, maar als dit zonder succes blijft, trek ik mij terug.

Slotemaker de Bruïne heeft de brief, geloof ik, niet bij mij achtergelaten. Hij heeft hem mij wel voorgelezen en ik heb gezegd: man, je moet niet denken, dat ik enigszins voor mijn genoegen dat doe, en wanneer er wordt gedacht, dat ik in de weg sta, dan ben ik onmiddellijk bereid, mij terug te trekken. Ik heb na de bevrijding wel gemerkt, dat aan bepaalde kant tegen mij nogal vrij sterk stemming was gemaakt. Het heeft enige tijd geduurd voordat het opgehelderd was. Ik kon bij mijn terugkomst in April 1943 de zaak niet aanstonds overzien en direct beoordelen of het mogelijk was, dat de Hoge Raad in functie bleef. Ik heb de tijd genomen om me daarover te oriënteren. In het verzet waren er echter elementen, die daaromtrent geen twijfel koesterden en daarom tegenover mij een zekere reserve in acht namen. Zoals ik reeds eerder zeide, was er destijds bij de samenstelling van het Vaderlands Comité een dergelijke reserve ook tegenover de heer *van der Mandele*, die in het belang van de stad Rotterdam veel had gedaan, maar volgens anderen te veel met de Duitsers had samenwerkt.

96083. De **Voorzitter**: Wanneer hebt u bedankt als lid van de Hoge Raad?

A. Ik weet het niet precies meer. De verordening van het leidersbeginsel was van December. Daarna is er mijnerzijds nog een bespreking geweest met de presidenten van de Hoven, die onderling contact hadden. Ik heb toen een protest opgesteld, gericht aan de Rijkscommissaris. Toen heb ik gezegd: als men daarvoor niet wijkt, is het ogenblik gekomen om te gaan. Het antwoord van de Rijkscommissaris was afwijzend. Ik denk, dat ik dus ongeveer begin Februari aan de Rijkscommissaris heb geschreven, dat ik bezwaar had langer mijn functie te vervullen. Eind Maart heb ik toen een brief gekregen, waarin mij werd medegedeeld, dat ik op 13 Maart op staande voet ontslagen was! Achteraf is wel gebleken, dat er heel wat gelegen heeft tussen mijn brief en mijn ontslag. *Schrieke* — dat is ook naar voren gebracht in zijn proces — heeft een brief geschreven naar aanleiding van mijn brief, waarin hij zeide, dat ik uit een oogpunt van samenwerking een bedenkelijk element in de Hoge Raad was, en stelde voor, dat ik uit al mijn functies ontslagen zou worden. Een van de punten in de aanklacht tegen *Schrieke* is geweest, dat hij die brief aan de Rijkscommissaris had geschreven. In hoger beroep is dat vervallen. *Schrieke* heeft toen aannemelijk gemaakt, dat dit de enige methode was geweest om mijn leven te redden, want dat de Duitsers zeer verstoord waren over mijn gehele houding, dat zij meenden, dat de maat vol was, en dat, omdat dit sabotage was, de methode moest worden toegepast, die daarvoor bestond. Daarom had hij die brief geschreven, waarmede de Duitsers gecontenteerd waren, zodat volstaan werd met het geven van ontslag. In hoger beroep is dat als waarschijnlijk aangenomen en heeft men dat deel van de aanklacht tegen *Schrieke* laten vervallen. De Duitsers waren in die tijd inderdaad in een zeer geprikkelde stemming.

96084. De **Voorzitter**: Hebt u ook een oordeel over de voorlichting van de Regering via Radio Oranje?

A. U bedoelt te vragen, of ik die voorlichting voldoende vond?

De **Voorzitter**: Neen, of men daaraan werkelijk wat had — of het belangrijk was.

A. Het is moeilijk, dit te reconstrueren. In het algemeen was men natuurlijk dankbaar, dat men aan de radio kon zitten en de overkant horen. Er is toen echter ook wel eens gesproken in die zin, dat men zei: het is gemakkelijker het daar te zeggen dan het hier uit te voeren.

96085. De **Voorzitter**: Heeft u in het kader van wat wij nu hebben besproken nog enige mededeling te doen, die u van belang acht voor het geheel?

A. Ik meen van niet. Ik vond gisteren bij het lezen van „Onderdrukking en Verzet” allerlei dingen, waarvan ik dacht: dat zou ik mij niet meer hebben herinnerd. Zo krijgt men de vrees, dat, wanneer men iets zegt, men het niet meer precies zo zegt als overeenstemt met de verhoudingen, waarin het destijds moest worden gezien. Ik onthoud mij dus liever.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit hiermede het verhoor.

J. DONNER.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 31 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

EDUARD HENDRIK MARIA HOOGEWEEGEN,

oud 46 jaar, wonende te Maarn, industrieel.

Hij legt de eed af als getuige.

96086. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne van u enige inlichtingen ontvangen over de gang van zaken bij de Raad van Verzet in Rotterdam. Misschien wilt u ons in het kort even vertellen wanneer u daarbij betrokken bent geraakt en hoe het daarmee verder is gelopen.

A. Mijn contact met de Raad van Verzet dateert eigenlijk van 1944 en loopt samen met de radiodienst. Persoonlijk was ik vóór die tijd met andere dingen bezig. Door het contact met de Raad van Verzet heb ik een zeker apparaat overhandigd — in Mei of Juni 1944 — aan de Raad, die op het ogenblik het begrip is Raad van Verzet Rotterdam. Dit houdt natuurlijk de mogelijkheid in, dat de Raad vóór die tijd reeds enkele personen had, maas daar kan ik niet over praten. Van dat tijdstip af kan ik u volledig inlichten. Ik weet vrijwel zeker, dat wat op het ogenblik Raad van Verzet Rotterdam genoemd wordt uitsluitend datgene is, wat in Mei samenbundeld is. Als ik u daarover een klein overzicht moet geven, is dit in enkele woorden te vertellen. Ik had contact met enkele personen, waarmede ik enige tijd tevoren werkzaamheden verrichtte, die op totaal ander terrein lagen.

96087. De **Voorzitter**: Als u hiermede verzetswerk bedoelt, dan stellen wij het op prijs hierover meer te vernemen.

A. Het was het inzamelen van geld voor ondersteuning van families van gevangenen. Zodoende had ik enig contact. Daarnaast sprak men in mijn vriendenkring in Rotterdam automatisch over hetgeen hier en daar zou kunnen gebeuren. Mij ontbraken echter altijd de kanalen om deze gedachten, die men daaromtrent had — geen gegevens; dat is te concreet — te spuien. Die kanalen zijn er wel gekomen van het moment af, dat ik contact had met de radiodienst. Op verzoek van de man, waarmede ik in de Raad van Verzet uitsluitend te maken heb gehad, *Lange Jan*, heb ik mij verder ook beziggehouden met het samenbundelen van kleine formaties van personen, die actief in het verzet werkten. Dit is tot stand gekomen. Toen heb ik contact opgenomen met iemand van de landelijke organisatie, aan wie ik ook heb gevraagd of hij manschappn had.

96088. De **Voorzitter**: Bedoelt u de L.O.?

A. Ja. Verder heb ik, in een veel later stadium, contact opgenomen met andere groepen, maar toen werd de toestand meer critiek, zo begin Augustus-September. Van deze groepen van personen, die gevormd zijn, kan ik niet over elk individu iets zeggen; ik heb ze niet allemaal gezien. Ik heb contactpunten gehad. In een later stadium, in September, toen bepaalde wapenoefeningen moesten worden gehouden en instructies moesten worden gegeven door agenten, die uit Engeland waren gestuurd, heb ik enige malen met enkele personen contact gehad. Deze groepen zijn, wat de Raad van Verzet betreft, samengebundeld met de K.P. Voordat hier een éénhoofdige leiding was gecommandeerd, was hier reeds een leiding tot stand gekomen onder leiding van de heer *Staal*, commissaris van politie. De taken waren onderling verdeeld: het laten zinken van schepen, het verdedigen van de tunnel, het verdedigen van electriciteitsgebouwen, enz. Er was dus in overleg met de K.P. een taakverdeling gemaakt.

96089. De **Voorzitter**: Hoe bent u met de Raad van Verzet in contact gekomen? Hebt u *Lange Jan* ontmoet?

A. Ik ben er mede in contact gekomen, doordat men mij begin 1944 had gevraagd of ik mijn medewerking wilde verlenen aan het uitzenden. Zodoende ben ik in contact gekomen met de radiodienst. Op een later tijdstip ben ik in contact gekomen met *Lange Jan* en zo is het top-speed verder gegaan. Via de radiodienst ben ik in contact gekomen met de directe personen van de Raad van Verzet.

96090. De **Voorzitter**: Hoe werkte de radiodienst? Had u veel contact met de overkant en was het contact met Londen wederkerig of was het meer éénrichtingsverkeer, veel van uw kant en minder omgekeerd?

A. Voorzover de radiodienst vanuit mijn huis gebeurde — later is het verder gegaan —, was er vrij regelmatig contact met de overzijde. U moet deze dienst tweeledig zien, de opbouw van het nationale net en van het internationale net. De doelstelling van *Lange Jan*, de creator van deze dienst, was natuurlijk ook internationaal, maar toch ook nationaal, ingeval er geopereerd moest worden via een bepaald punt. Die netten werkten vrij regelmatig. Van de internationale verbinding, met Engeland dus, kan ik u niet alles zeggen, omdat mijn huis op dat moment slechts een klein onderdeel was van het geheel en het m.i. vaak uitsluitend te maken had met de vraag welke agenten waren overgekomen, indien de radiodienst het vertrouwen had van de andere zijde; verder in hoeverre deze agenten het gewenst vonden van deze kanalen gebruik te maken, want men had ook zijn eigen zender.

96091. De **voorzitter**: Voorzover u het kunt bekijken, heeft dus het contact met Londen vanuit uw huis niet zo'n grote betekenis gehad?

A. Ik praat nu over Maart-April-Mei. Toen was alles, wat van mijn huis uitgezonden werd, uitsluitend Engeland.

96092. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat Engeland daarop reageerde?

A. Ja zeker.

96093. De **Voorzitter**: Gaf Engeland ook bericht terug?

A. Zeker.

96094. De **Voorzitter**: Gebeurde dat veelvuldig? Het gaat ons er om te zien of Engeland daarop voldoende heeft gereageerd.

A. Er zijn natuurlijk nuances. Het criterium loopt tot September/October, maar als ik hier spreek over de tijd van April/Mei, dan is natuurlijk de berichtgeving iets minder dan half September. Ik spreek uitsluitend over de radiodienst en wij kunnen wel zeggen, dat wij regelmatig beantwoord werden. Maar u moet hierbij weer deze factor bezien. Natuurlijk hadden wij liever veel meer Engeland, maar er waren bepaalde redenen in het geding, soms door ons minder geaccepteerd, anderzijds om natuurlijke redenen; dat ze bepaalde kanalen niet wilden overbelasten, was ook wel weer een reden, die wij minder begrepen en accepteerden.

96095. De **Voorzitter**: Ik begrijp, dat het contact redelijk kan worden genoemd.

A. Ja.

96096. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking met *Jan Thijsen*? Later zijn er moeilijkheden ontstaan, maar hoe was de samenwerking met u?

A. De directe samenwerking tussen hem en mij was werkelijk uitmuntend.

96097. De **Voorzitter**: Er zijn later moeilijkheden geweest met de commandant van de B.S. en *Jan Thijsen*. Heeft dat invloed gehad op uw werk in Rotterdam?

A. Ik heb het begin van deze moeilijkheden nog even meege-
maakt: kort daarop ben ik vertrokken. Ik heb een vergadering mee-
gemaakt van *Lange Jan* met de commandant B.S.

96098. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk van dit conflict?

A. Ik moet u even onderbreken. Ik sta hier onder ede. U vraagt mij nu iets, waarop ik niet zo eenvoudig kan antwoorden. Het is reeds lang geleden. Mijn persoonlijk inzicht hierin is, dat de opdracht van Londen om te komen tot een eenhoofdige leiding waanzin was. Op een tijdstip, dat het allerhoogste van de mensen werd gevraagd, kwam men met een opdracht, die praktisch onuitvoerbaar was. Men heeft in Nederland illegale groepen gekend, die ieder op haar wijze het beste werk deden, maar de schakeringen in die groepen waren zo groot, dat men niet zonder meer even de L.O. kon koppelen aan een Intelligence Department en een politieke groep kon schakelen aan een financiële groep. Eenhoofdige leiding was hoofdzakelijk bedoeld voor de verzetsgroepen. Dan komt men echter op een nog veel moeilijker terrein. Ik zou het willen vergelijken met een wildernis of een dierentuin, waar bepaalde dieren zijn, die zeggen: Koning Leeuw, u wenst eenhoofdige leiding van de panthers, olifanten, jaguars, enz. Daarvan zou ook niets terecht komen, hoe goede stammen deze dieren op zich zelf ook vormen. Deze taak werd opgelegd aan personen, die allen natuurlijk in zich zelf meenden, dat zij iets goeds hadden. Hoe men die zaak kon beoordelen op een zo verre afstand, is een tweede kwestie. De tijden waren volkomen abnormaal. Ik denk hierbij automatisch aan *Lange Jan*, hoewel ik hierover ook met andere personen heb gesproken, zoals de heer *Staal* in Rotterdam en de heer *de Paus*. Het was een tijd van psychische spanningen, waarin continu berichten werden ontvangen van de overzijde, dat het overgaan tot actie nog slechts een kwestie van minuten kon zijn. Wanneer men in zo'n tijd bij een dergelijke uiterst gecompliceerde materie opdracht geeft tot het samensmelten van deze groepen, vraagt men van de psychische kracht van de betrokken mensen het onmogelijke. Dat hier inderdaad weerspannige hoofden tegen elkaar botsten, kon niet uitblijven. Persoonlijk heb ik in die tijd veel meegeemaakt van de besprekingen!, vooral in Augustus en September, tussen *Frank* van de K.P. en *Lange Jan*. Zij hadden ieder een bepaalde mentaliteit ten opzichte van het verzetswerk, maar ondanks het feit, dat zij met elkaar in de clinch lagen hierover, kwamen deze figuren toch tot elkaar.

Als deze figuren onder een commandant gesteld worden — ik praat niet over de persoon —, van wie ze weten, dat hij op dit terrein in de afgelopen maanden niet direct persoonlijk gewerkt heeft, een persoon, die, afgezien van zijn grote kwaliteiten misschien, zegt: Het contact met de troep kan ik niet hebben, de radiodienst zorgt daar wel voor, dan moet u zich indenken, dat hij, die wel zijn contact met de eigen manschappen altijd onderhouden heeft, niet zonder meer zegt: Neem het maar over van mij, In die tijd was dat veel moeilijker te verwerken dan in een normale tijd. Het is zeer te betreuren, maar het heeft mij absoluut niet verbaasd.

96099. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat het zeer grote moeilijkheden heeft gegeven, omdat iedere groep meende, dat ze het op de juiste wijze deed, maar gelooft u ook niet, dat er toch wel een wenselijkheid bestond, waar het naar het einde ging lopen, om tot coördinatie te komen?

Men kan zich ook indenken, dat men zegt: Met zoveel groepen kan er toch een grote chaos ontstaan. Wat is uw mening daarover?

A. Ik zal u een gedachte geven, die ik destijds had, nl. deze: Beslist niet coördineren, omdat Nederlanders toch al vaak veel te veel organiseren, en dat wordt een ronde-tafelconferentie, waar iedereen naar voren moet komen. en aangezien er maar één kan zijn, loopt het met deze spanning mis. Ik had liever gezien, dat men, eenmaal staande onder de commandant van de B.S., Z.K.H., gezegd had: Nu commanderen wij groep A, B en C van daaruit, wat automatisch al geschied was door de benoeming van de Prins als commandant begin September. Wij voelden ons disciplinair al gebonden aan Engeland. Wij hadden een opdracht gekregen om in Rotterdam de elektriciteits- en gaswerken en enkele andere objecten te verdedigen en nu haal ik u de figuur aan van *Lange Jan*. Wij zijn uiteindelijk zo ver gegaan, dat wij een heel aanvalsplan klaar hadden met manschappen en bewapening, omdat wij voelden te staan onder het commando van onze bevelhebber; de Prins was toen net benoemd. Dat is in Rotterdam een grote discussie geworden, omdat *Lange Jan* zei: Het staat in het telegram, wij moeten het doen. Uiteindelijk is toen in overleg in een nachtelijke bespreking aldus besloten. Men meende: Het wordt misschien een ramp, want wisten wij maar dat, als wij op dat uur begonnen, 1½ uur later de geallieerde strijdkrachten kwamen.

Kort en goed, ik wil er maar mee zeggen, dat wij voelden te staan onder het commando in Engeland, maar het was niet zo gemakkelijk om te staan onder het commando van Amsterdam. Men kon beter onder het commando in Engeland staan, ook gezien de verbinding, dan onder Amsterdam.

96100. De **Voorzitter**: Die coördinatie en die samenwerking was toch een dringende wens van Londen?

A. Ja, dat was zij absoluut.

96101. De **Voorzitter**: Ik vroeg u dit ook even over *Jan Thijssen*, omdat wij een schrijven van de Raad van Verzet aan *Jan Shijssen* hebben, waarin o.a. wordt gezegd:

„Uw uiterst ongedisciplineerde werkwijze juist gedurende de moeilijkste perioden voor ons Land, heeft ook den Raad herhaaldelijk genoopt ernstige terechtwijzingen aan u te richten.”

Daarom heb ik het op prijs gesteld uw mening over *Lange Jan* te horen.

A. Dit is gebeurd einde October.

96102. De **Voorzitter**: 7 November 1944.

A. Ja.

96103. De **Voorzitter**: Dat was naar aanleiding van het besluit, dat hij uit zijn functie als commandant werd ontheven.

A. Na de bespreking met de commandant B.S., die *Lange Jan* een bepaalde post aanbood, ik geloof die van chef van het wapenmateriaal. Ik weet niet precies meer, welke titel men daarvoor had. Toen is een conflict ontstaan tussen de commandant B.S. en *Lange Jan*, waarbij *Lange Jan* een brief heeft gericht tot de commandant B.S., waarin hij uiteenzette, waarom dit niet de juiste functie voor hem was en dat hij contact met zijn troep moest hebben. Daar wil ik verder buiten blijven. De Raad van Verzet accepteerde die eenhoofdige leiding wel, maar mijn persoonlijke mening is, afgezien van één of twee figuren, die in bepaalde delen van het land wel degelijk met eigen manschappen verzetswerk deden, dat verreweg het grootste deel van de Raad van Verzet onbekend was met het daadwerkelijke manschappenwerk. Behalve *Freek* met zijn troep in Noordholland, was *Lange Jan* de leider van het manschappenwerk in de rest van het land. Hij was de enige man, die er verder wat aan deed en die door zijn radio contact trachtte te onderhouden. Dat men op een gegeven moment, toen er enig ineningsverschil was en het niet met *Lange Jan* eens was, zich zonder meer omdraaide en een makker in de steek liet, vind ik hoogst unfair. Toen had er anders gehandeld dienen te worden; hier is door de Raad van Verzet een misdaad begaan tegenover *Lange Jan*. Misschien kwam dit wel voort uit ambitieusiteit van enkele andere personen. Het was gedecideerd unfair, wat men tegenover *Lange Jan* heeft gedaan. Toen ik in het zuiden kwam, heb ik dit uitgelegd aan de Prins, die, toen hij dit had gehoord, het door de commandant B.S. gedane ontslag van *Lange Jan* heeft herroepen.

Er zijn hier m.i. bepaald grote fouten gemaakt, ook van de zijde van *Lange Jan*. Het was geen gemakkelijke jongen. Hij was tegenover bepaalde personen misschien wel eens zeer positief, maar niet gebaseerd op zijn eigen persoonlijkheid alleen. Daarvoor ken ik hem te goed en te lang.

96104. De **Voorzitter**: U meent dus, dat bij een meer tactisch optreden het niet tot een conflict gekomen zou zijn?

A. Daarvan ben ik overtuigd. Daarom heb ik gezegd: de opdracht om te komen tot een éénhoofdige leiding is praktisch onmogelijk.

96105. De **Voorzitter**: Is u nog iets bekend van de arrestatie van *Lange Jan*?

A. Ik was op dat moment weg.

96106. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wat bedoelt u met „weg”?

A. Ik ben naar het zuiden getrokken. Toen had ik geen contact meer. Ik heb dus alleen later een en ander gehoord, maar was er niet bij.

96107. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Vond u *Lange Jan* wel capabel voor zijn werk?

A. Hij was beslist ontvankelijk voor elke andere gedachte, maar hij was een creator en daarmee is het niet zo gemakkelijk te praten, vooral als men een zeer hoog in het bloed staand paard heeft en men

behandelt het wat bruusk, dan wordt het onmiddellijk verzet. Maar als u figuren uit Rotterdam spreekt, die qua persoon hun opinie zeker waard zijn — ik denk aan *Ruys*, ik denk ook aan andere personen — en die deze man in zijn denken meegemaakt hebben, dan zult u merken, dat men altijd tot de conclusie gekomen is, dat met deze persoon altijd te praten viel.

96108. De **Voorzitter**: Achte u hem ook capabel als commandant?

A. De ondercommandanten van de Raad van Verzet konden allemaal met hem opschieten als commandant.

96109. De **Voorzitter**: U hebt zojuist gezegd, dat u in 1944 naar het zuiden was gegaan. Kunt u ons over uw werkzaamheden daar nog iets mededelen?

A. Ik ben later opgenomen in de staf van de Prins, sectie I, en bereidde met de geallieerden bepaalde operaties voor.

96110. De **Voorzitter**: Was u daar voor de Raad van Verzet als zodanig?

A. Ik was als zodanig gegaan. Dat heette daar de staf van de Prins. *Peter Zuid* van de K.P. was daar ook bij en *van Amstel* van de O.D. eveneens.

Toen ik daar eenmaal zat, wilde dat niet zeggen, dat ik uitsluitend Raad van Verzet-kwesties regelde. Men vroeg mijn mening wel.

96111. De **Voorzitter**: De berichten, die naar het zuiden waren gegaan van *Jan Thijssen* over het conflict, zijn dus door u bij de Prins tot hun juiste proporties teruggebracht, of zijn er ook van andere zijde berichten daaromtrent in het zuiden binnengekomen?

A. Ik geloof wel degelijk, dat ook van andere zijde berichten in het zuiden zijn binnengekomen. Een van de andere leden van de Raad van Verzet, *Richard*, is daar ook geweest.

96112. De **Voorzitter**: Is de vorming van de B.S. in Rotterdam vlot verlopen?

A. Die is in Rotterdam naar mijn mening zeer rustig, maar goed verlopen, omdat in Rotterdam de drie groepen: O.D., K.P. en Raad van Verzet zich goed met elkaar konden verstaan. Er was een goede samenwerking tussen de K.P. en de Raad van Verzet, zeker in mijn tijd. *Maarten (Ruys)* heeft dit werk van mij overgenomen. Op dit gebied zijn de strubbelingen niet groot geweest.

96113. De **Voorzitter**: De bundeling van het gewapende verzet in de B.S. is dus wel een juiste greep van de Regering geweest?

A. Ja, maar ik noemde nu wel een gelukkig voorbeeld, omdat hier de K.P., de O.D. en de Raad van Verzet elkander al van vroeger kenden en omdat deze jongelieden het vrij gemakkelijk met elkaar eens waren. De moeilijkheden zouden pas komen, als men alles ging bundelen.

96114. De **Voorzitter**: Het werk in andere delen van Nederland onttrok zich waarschijnlijk aan uw waarneming. Het zal in sommige plaatsen wel goed en in andere plaatsen wel weer minder goed zijn gegaan.

A. Dat is natuurlijk mogelijk. In Rotterdam is het ook goed verlopen, omdat wij het geluk hadden te beschikken over enkele goede figuren, zoals de heer *de Paus*, van wie een kracht uitging op de jongelieden. Men voer met hem in een goed schuitje. Toen de kwestie van de eenhoofdige leiding ons werd opgedragen, was het in Rotterdam al gebeurd in de vorm van een onderlinge taakverdeling.

96115. De **Voorzitter**: Er is wel eens beweerd, dat de Raad van Verzet grotendeels communistisch was ingesteld. Wat is uw mening daarover?

A. Dat geluid heb ik ook wel eens vernomen en het is bekend, dat één van de leden van de Raad van Verzet op het ogenblik voorzitter van de C.P.N. is. Ik heb deze persoon niet vaak meegemaakt: ik heb hem driemaal ontmoet bij besprekingen over het verzetswerk, niet over politiek. In mijn groep — daarmee bedoel ik mijn woonhuis, waar ik was met *Lange Jan* en *Wim van Hoorn Alkema* — hebben wij nooit over politiek gesproken, omdat men er eenvoudig geen tijd voor had. De gehele instelling was bij ons anders. In Rotterdam was het ongeveer hetzelfde. Op hoger niveau bemoeide de Raad van Verzet zich misschien met politiek in verband met zijn contact met landelijke organisaties en met burgemeesters en het Nationaal Comité.

Maar als de Raad van Verzet in dit verband besprekingen had, is het zeer wel mogelijk, dat men op politiek gebied kwam. Toen ik in Rotterdam mijn manschappen verzamelde, heb ik er wel degelijk op gelet, niet zozeer op politiek gebied, dat men niet de wilde jongens bij elkaar haalde, maar personen, die er boven stonden, waarop men min of meer kijk kon hebben. Die zie ik nooit als communistisch of uiterst reactionair. Over de richting is nooit gesproken. Wij zijn door de communistische partij benaderd over het samengaan. Toen is er ook een onderhoud geweest, waar ik niet bij geweest ben. Men wilde onafhankelijk praten om security-redenen. Dat een groep in Rotterdam misschien voor een bepaalde richting is aangezien, hoorde ik, toen ik in het zuiden was. Mij heeft toen *van Enthoven* daarnaar gevraagd en toen heb ik gezegd: Ik moet wel enigszins bang zijn, als u dat in uw functie zegt, maar ik geloof, dat na de oorlog bewezen zal worden, dat de groepen in combinatie bepaald geen stukken maakten in Rotterdam.

96116. De **Voorzitter**: Is het u ook bekend, wat de bedoeling was? U heeft gezegd: De C.P.N. heeft zich tot ons gericht om samen te werken. Hoe stelde men zich dat voor?

A. Het ging over samenbundeling van manschappen en wapens. De mannen, die wapens hadden, konden zich met iedereen laten samenbundelen. Als men wist, dat iemand een wapendropping ontvingen had, kon hij overal terecht. Maar hier was niet een of ander politiek gesprek aan verbonden.

96117. De **Voorzitter**: Is er nog iets, waarvan u meent, dat het binnen het kader van wat wij besproken hebben nog nader kan worden toegelicht, of meent u, dat een bepaald facet nog nader moet worden belicht?

A. Ja. U heeft mij vrij veel gevraagd over de figuur van *Lange Jan*. Ik zit hier voor oorlogsdocumentatie voor de historie van Nederland. Ik heb persoonlijk een uiterst onbevredigd gevoel over de wijze, waarop Nederland *Lange Jan* gewaardeerd heeft.

96118. De **Voorzitter**: Was commissaris *Staal* ook bij de bespreking met de commandant B.S.?

A. Neen, die was er niet bij.

Ik geloof, dat ik hier de gelegenheid heb te praten, daar hier wordt gesproken over historie, die in de goede zin van het woord moet worden samengebundeld. U vroeg mij: Hebt u enig idee over deze arrestatie, waarop ik zeide: Ik was in het zuiden. Het is niet mijn bedoeling hierop door te gaan, maar het is wel mijn bedoeling en mijn plicht mij ook te uiten over de dingen, die ik heb gehoord. Wanneer u zegt: u gaat te ver, dan moet u het mij maar zeggen. Wanneer ik in verband met de figuur van *Lange Jan* hoor spreken over gepleegd verraad, dan heb ik de plicht daartegen op te komen.

Om dit uit te zoeken, heb ik na de oorlog getracht met het apparaat, dat nog gedeeltelijk ter beschikking stond, hierachter te komen, maar uiteindelijk ben ik telkens op een dood spoor terechtgekomen. Gezien het feit, dat ik hier de laatste kans heb te spreken over de figuur van *Lange Jan*, gevoel ik mij verplicht te zeggen, dat het m.i. absoluut onmogelijk en uitgesloten is, dat *Lange Jan*, op welke wijze dan ook, direct verraad heeft gepleegd. Wanneer men een figuur als *Lange Jan*, die voor Nederland zo ontzettend veel heeft gedaan, uiteindelijk in de historie wil laten achterblijven met een onderscheiding — het gaat over het begrip —, die m.i. eigenlijk een blaam op hem werpt, dan moet ik verklaren, dat geen onderscheiding hoog genoeg zou zijn geweest voor deze man. Zoals er nu wel over hem wordt gesproken, is dit voor de historie van zijn familie een schande.

96119. De **Voorzitter**: Is die arrestatie van *Lange Jan* van invloed geweest op de verhouding Raad van Verzet Amsterdam—Raad van Verzet Rotterdam?

A. *Lange Jan* was de enige geweest, die moeite deed, dat contact te onderhouden. Later draaide de groep-Rotterdam alleen door. Daarna was er de eenhoofdige leiding. Ik geloof, dat toen gekomen is *Peter K. P. Noord*.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit thans het verhoor.

E. H. M. HOOGEWEEGEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 31 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

HENRI GERARD WINKELMAN,
oud 75 jaar, wonende te Soesterberg,
generaal b.d.

Hij legt de eed af als getuige.

96120. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met het onderzoek ook van het beleid van de secretarissen-generaal. Dat heeft zich in het begin afgespeeld onder uw gezag. In verband daarmee zou ik u enkele vragen willen stellen.

In artikel 7 van de Bedingungen für die Übergabe der Niederländischen Wehrmacht staat:

„Die Besetzung ist von den Niederländischen Behörden in jeder Beziehung zu unterstützen.“

In welke zin heeft u dat opgevat?

A. Er is eigenlijk niets voorgekomen, waarvoor die Unterstützung nodig was. In dat opzicht heb ik niets gedaan.

96121. De **Voorzitter**: Maar hoe verstond u die tekst, wanneer er zich een geval zou voordoen?

A. Dat ik opvolg de bevelen, die ik in dat opzicht krijg, voor zover ze niet in strijd zijn met mijn verplichtingen als Nederlander.

96122. De **Voorzitter**: En had dit nog consequenties voor de hoofden der Departementen naar uw mening?

A. Neen, want die waren onder mij gesteld. Toen het Regeringsgezag op mij is overgedragen, is mij meegedeeld, dat de secretarissen-generaal rechtstreeks onder mij ressorteerden. Zolang ik hier was, hadden de secretarissen-generaal alleen met mij te maken en niet rechtstreeks met de bezettende macht. Dat is anders geworden op 29 Mei, toen *Seyss-Inquart* hier kwam.

96123. De **Voorzitter**: Hoe is de praktische samenwerking tussen u en de secretarissen-generaal verlopen?

A. Die was uitstekend. Toen ik belast werd met het Regeringsgezag hebben wij overleg gepleegd en toen heb ik als resultaat daarvan een beschikking uitgegeven hoe de gang van zaken zou zijn. Ik heb hier een stuk, waarin u misschien belangstelt. Het hoofd van de juridische afdeling bij het hoofdkwartier, de tegenwoordige generaal *Schepers*, heb ik opdracht gegeven geregeld de wekelijkse bijeenkomsten van de secretarissen-generaal bij te wonen, zodat er een voortdurend contact was. Verder hadden er op het Algemeen Hoofdkwartier besprekingen plaats met de secretarissen-generaal. Hier heeft u de regeling.

96124. De **Voorzitter**: Dank u. Mogen wij dit stuk even behouden? U krijgt het terug.

A. Gaarne.

96125. De **Voorzitter**: Dit zijn dus de regelingen, die u gaf?

A. Incidenteel zijn er tussendoor weleens andere regelingen geweest, b.v. toen *Seyss-Inquart* hier kwam en men vroeg hoe de secretarissen-generaal hiertegenover zouden moeten staan. Daarover heb ik met de secretarissen-generaal een bespreking gehad. *Seyss-Inquart* heeft van de eerste dag af gezegd, dat hij met mij niets te maken wenste te hebben. De secretarissen-generaal waren uitgenodigd om op het Binnenhof de overneming van het gezag door *Seyss-Inquart* bij te wonen. Dat zou gevolgd worden door een noenmaal; daarover hebben wij overleg gepleegd en toen heb ik als mijn standpunt aangegeven, dat de secretarissen-generaal tegenwoordig moesten zijn bij die samenkomst, mits voldaan werd aan drie voorwaarden. De eerste was, dat zij niet aan het noenmaal zouden deelnemen; verder zou er niet over de Koningin mogen worden gesproken door *Seyss-Inquart*, evenmin als over het fabeltje, dat wij tevoren overleg hadden gepleegd met Engeland en Frankrijk. Als hierover wel zou worden gesproken, zouden de secretarissen-generaal ostentatief de zaal moeten verlaten. Dit was *Seyss-Inquart* tevoren medegedeeld en hij heeft die voorwaarden aanvaard. Ik heb geen uitnodiging ontvangen en ik ben daar ook niet geweest. Er zijn meer van dergelijke gevallen voorgekomen; de gang van zaken is geweest, zoals die in het stuk staat, dat ik u gegeven heb.

96126. De **Voorzitter**: Tijdens uw verhoor op 9 Maart 1949 ten aanzien van punt *p* vroeg de Voorzitter u:

„U weet, dat het verbod voor de K.N.I.L.-officieren is ingetrokken door de secretaris-generaal. Meent u, dat die intrekking rechtskracht heeft?“

Daarop antwoordde u:

„Ik geloof het wel, want de secretaris-generaal was toen eigenlijk de plaatsvervanger van de Minister.“

Mag ik u vragen, dat nog iets nader toe te lichten? Hoe zag u de functie van de secretarissen-generaal?

A. Dat zij de zaken van het Departement als het ware als Minister behandelden en dat ik daarboven stond.

96127. De **Voorzitter**: U beschouwde hen dus niet als orgaan van de bezetter, die het feitelijke gezag uitoefende?

A. Neen, op dat ogenblik niet. Dat is pas gebeurd toen *Seyss-Inquart* hier kwam en zeide: Ze zijn hoofd van het Departement en staan rechtstreeks onder mij, dus na 29 Mei, maar vóór die tijd niet.

96128. De **Voorzitter**: Wij zijn tegengekomen een stuk van de Duitser *Benzler*, waarin hij spreekt over de secretarissen-generaal. Daarin zegt hij:

„Sämtliche Mitglieder des Kollegiums seien zu loyalster Zusammenarbeit mit den deutschen Besatzungsbehörden bereit und gewillt, die ihnen von der alten Regierung mitgegebenen Richtlinien so extensiv auszulegen, dass eine weitgehende Zusammenarbeit mit den deutschen Behörden oder nach deren Weisungen möglich werde.“

Is u van die brief iets bekend?

A. Neen, ik hoor het nu voor het eerst,

96129. De **Voorzitter**: Het is een brief van 21 Mei en hij zegt daarin, dat ook voor het geval, dat de opperbevelhebber zijn functie zou neerleggen, het beleid zou zijn een soort van beambten-kabinet te vormen. Is ook daarover door de secretarissen-generaal niet met u gesproken?

96130. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat uit het stuk blijkt, dat de heer *Benzler* dit verhaal heeft opgesteld na een onderhoud met de secretaris-generaal *Hirschfeld*.

A. Ik weet er niets van.

96131. De **Voorzitter**: Ook door de heer *Hirschfeld* is met u over dit onderhoud waarschijnlijk niet gerept?

A. Neen.

96132. De **Voorzitter**: Welk contact bestond er met de Duitsers in de periode van de militar-Verwaltung? Is u dat bekend?

A. Terwijl ik er was?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Het contact was eigenlijk doorlopend, omdat er elke dag wel iets was, waarover gesproken inoest worden, maar er was geen officieel afgesproken contact, maar dagelijks waren er zaken en dan ging er iemand van het Algemeen Hoofdkwartier of ik zelf naar het hoofdkwartier van de commandant van de bezetting.

96133. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat in het begin generaal *von Falkenhausen*?

A. Neen, daarvóór hebben wij nog gehad generaal *Streccius*.

96134. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat de eerste?

A. Ja, dat was de eerste, met wie wij geregeld contact hadden.

Daarop is gevolgd generaal *von Falkenhausen* en daarna is gekomen generaal *Christiansen*. Het contact met *Streccius* en *von Falkenhausen* was buitengewoon goed, niet alleen formeel, maar ook wat hun medewerking betreft. Een klein voorbeeld hiervan is het volgende. Door de Duitsers waren oranje pamfletten aangeplakt, waarop het fabeltje was vermeld van onze afspraken met Engeland en Frankrijk. Dat was voor de bevolking zeer onaangenaam en toen heb ik verzocht of die verwijderd konden worden. Hieraan werd onmiddellijk gevolg gegeven. Maar op een morgen vernam ik, dat op een van de bomen voor Hotel des Indes weer zo een pamflet was aangeplakt. Daarop heb ik met de Duitse commandant getelefoneerd en reeds een uur daarna was het weg. Wat geregeld moest worden, werd op een zeer aangename wijze geregeld. Ten aanzien van het jacht van het Prinselijk paar, welk jacht in beslag was genomen door de Duitse marinecommandant, die het voor bureau wilde bestemmen, heb ik tot de generaal gezegd: Doet u dat nu niet. Het was het geschenk van het Nederlandse volk aan het Prinselijk paar. Wanneer u zich hier heel onsympathiek wilt maken, moet u dat toestaan. Ik had van dit geval bericht gekregen van de burgemeester van Amsterdam. De volgende dag kreeg ik de mededeling, dat het vaartuig weer was vrijgelaten. Dergelijke dingen zijn er meer gebeurd. Dit is zo gebleven tot *Christiansen* kwam; toen is de verhouding zeer verslechterd.

96135. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u *Christiansen* ook nog meegemaakt?

A. Ja.

96136. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Zij volgden elkaar dus in een korte periode op?

A. Ja. Met *Christiansen* heb ik wel moeilijkheden gehad.

96137. De **Voorzitter**: U sprak over *Streccius*. In ons verslag over de punten b, c, d en e hebben wij ern bijlage opgenomen, waarin gesproken wordt over een bijernkomst, die plaats had op uitnodiging van generaal *Streccius*, en die u aanleiding gaf om met genoemde generaal en de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland een bespreking te houden.

A. Ja, ik heb toen op 23 Mei 1940 een brief laten uitgaan naar de Commissarissen der Koningin om een overzicht te geven van de toen geldende regeling voor het bestuur des lands en hun de grootst mogelijke medewerking te verzoeken, ook met het werk der benoemde en eventueel nog te benoemen Regeringscommissarissen.

Ook heb ik nog een brief laten uitgaan naar aanleiding van het feit, dat de Commissaris der Koningin in Groningen bij de komst van de

Duitse commandant een noenmaal heeft gehad en dat daarbij ook heeft aangezeten een kolonel van het Nederlandse leger. Ik heb die commissaris mijn afwijkend standpunt uiteengezet. Hierin heb ik tegelijkertijd aanleiding gevonden aan alle Commissarissen van de Koningin een rondschriven te richten, waarin ik zonder namen te noemen vorenstaand geval vermeldde onder mededeling, dat ik daaraan niet mijn goedkeuring kon hechten en voortaan een andere houding verwachtte. O.a. heb ik er daarbij ook op gewezen, dat de secretarissen-generaal hierin een goed voorbeeld hadden gegeven door niet deel te nemen aan het noenmaal van *Seyss-Inquart*.

Langzamerhand werd de verhouding tot de bezetting minder goed. Zo b.v. was het voor mij niet meer mogelijk iets in de pers te krijgen, evenmin als voor de radio. De keren, dat ik een tegenspraak heb willen plaatsen, lukte mij dat niet en werden mijn verzoeken door de Duitse censor ter zijde gelegd. Daarin heb ik aanleiding gevonden de commissarissen mede te delen, dat de burgemeesters en alle ambtenaren, die onder hen ressorteerden, moesten worden uitgenodigd om overal, waar het mogelijk was, het Nederlandse volk de goede opvatting bij te brengen van wat in deze tijd nodig was en dat zij goed moesten begrijpen, dat de Duitsers onze vijanden waren en dat de oorlog niet voorbij was en dat zij geen vriendschappelijke omgang met de Duitsers moesten hebben.

Dat was de enige methode, die ik nog had om mijn zienswijze kenbaar te maken.

96138. De **Voorzitter**: Waren toen ook de Aanwijzingen van 1937 bekend?

A. Ja.

96139. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk daarvan? Men kon natuurlijk niet alle concrete gevallen voorzien, maar vindt u wel, dat die Aanwijzingen een redelijk nut hadden?

A. Zeker, die Aanwijzingen vond ik werkelijk heel goed. Men kan niet voor elk geval zeggen: Pak dat boekje maar, dan kan je zien wat je doen moet. Het kon alleen de grondslag aangeven en dan moet men verder zelf de beslissingen nemen.

96140. De **Voorzitter**: Dat was in vele gevallen natuurlijk moeilijk?

A. Men heeft inderdaad grensgevallen, die, waarin de te nemen beslissing nu niet zo dadelijk voor de hand ligt; dikwijls is het dus heel moeilijk; men moet bij de beoordeling alle omstandigheden in acht nemen. Het is dan ook mogelijk, dat iemand weleens iets gedaan heeft, waarvan men later, bij rustige overweging, zegt: Dat had je niet moeten doen, maar, als men dan de omstandigheden, waaronder werd gehandeld, in aanmerking neemt, tot de conclusie komt, dat het minder juist is geweest, maar toch wel begrijpelijk; het behoeft dan nog geen bewijs te zijn van een verkeerde instelling. Die Aanwijzingen van de Regering vond ik goed.

96141. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk gehad, dat deze Aanwijzingen voldoende verspreid waren? Wij hebben de indruk, dat men daarmee in de aanvang tamelijk geheimzinnig is geweest, maar toen de enveloppe wel geopend mocht worden — zo vragen wij ons ai —, heeft men het toen wel voldoende bekendgemaakt? Wat is uw indruk?

A. Ik geloof het niet. Die Aanwijzingen moesten niet alleen bekend, maar ook bestudeerd zijn. Mijns inziens hadden de ambtenaren deze wel iets vroeger mogen bekijken, want toen de toepassing er van werd gevraagd, had men geen tijd meer voor bestudering.

96142. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik meen, dat de Aanwijzingen in een verzegelde enveloppe zaten en dat men die nog op de Departementen had, toen de oorlog uitbrak. Toen was het heel moeilijk ze verder te krijgen.

A. Inderdaad, ook ik ben van mening, dat de bekendheid met de Aanwijzingen niet voldoende verbreid was.

96143. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Men hoort hier en daar ook nog wel, dat ze wel hier en daar in het land waren. Daar zijn verschillende meningen over. Hebt u daarover ooit klachten geboord?

A. Neen; klachten hebben mij niet bereikt, maar wel heb ik gehoord, dat het geen gemeengoed was.

96144. De **Voorzitter**: In deze brief komen ook enkele benoemingen voor, o.a. van de heren *Ringers, Louwes, de Quay* en *Hirschfeld*, resp. voor Wederopbouw, Voedselvoorzijning, organisatie van de arbeid en Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Was u van mening, wat b.v. prof. *de Quay* betreft, dat het Departement niet voldoende bezet was, of was het, omdat hier anders een N.S.B.- of Duitsgezinde figuur benoemd zou worden?

A. Keen. Ik meende, dat er voor die verschillende taken één man moest zijn, die niets anders aan zijn hoofd had. Ik denk, dat ik er zo toe gekomen ben. Ik vermoed, dat dit zal zijn gebeurd in overleg met de secretarissen-generaal. Zeker weten doe ik het niet. Ik zal er hen wel in gekend hebben. Ik had de heer *de Wilde* gevraagd secretaris-generaal te worden in de plaats van de heer *Frederiks*, maar op dezelfde dag, dat hij dit zou worden, heeft hij er voor bedankt. Hij had het in beginsel direct aanvaard, maar heeft daarna gezegd, dat hij het liever niet deed. De heer *de Wilde* heb ik ook aangewezen om na het bombardement van Rotterdam daar orde op zaken te stellen, toen het er zo'n wanorde was. Hij heeft zeer verdienstelijk werk gedaan, doch dit is maar een kwestie van enige weken geweest.

96145. De **Voorzitter**: Hebt u nog contact gehad met de heren *de Quay* c.s. bij de oprichting van de Nederlandsche Unie?

A. Neen, met de Unie niet. Wel zijn vóór die tijd verschillende heren bij mij komen spreken. Sommigen meenden, dat het goed zou zijn, wanneer er een raad van advies of een driemanschap zou zijn. Ik ben daarop echter niet ingegaan. Ik kon, wanneer ik advies nodig had — en daarvan heb ik veelvuldig gebruik gemaakt —, vele mensen advies vragen. Voor ieder geval kon ik iemand uitzoeken om advies aan te vragen. Ik had geen behoefte aan een permanent bestaande raad van advies. Ik herinner mij in dit verband ook nog de heer *Fentener van Vlissingen*. Maar aan mij was een opdracht verstrekt, welke ik had uit te voeren. Ik kon desgewenst elk advies vragen en verkrijgen. Vele adviezen heb ik b.v. aan prof. *Kan* gevraagd, evenals aan de heer *van Karnebeek*. Ook herinner ik mij weleens de mening van prof. *van der Pot* te hebben gevraagd. Ik gevoelde geen behoefte aan een permanente raad van advies, hetgeen ook niet de vlotheid van het afhandelen der zaken zou hebben bevorderd. Langzamerhand is die gedachte in de doofpot gegaan. Met de oprichting van de Unie heb ik nooit iets te maken gehad, want toen was ik al weg.

96146. De **Voorzitter**: Op verzoek van de subcommissie, die het militaire beleid onderzoekt, wil ik u iets vragen in verband met het erewoord van de officieren. Het gaat over de status van de beroeps-officieren na Mei 1940, als gevolg waarvan de Nederlandse krijgsmacht als krijgsgevangen gold. Was dit een normale krijgsgevangenschap, waarop alle daaromtrent geldende internationale regelen van toepassing waren, en hadden de beroepsofficieren het recht te trachten door de linies naar de geallieerde strijdkrachten te komen?

A. Neen, dat mochten zij niet doen, omdat ze hun erewoord hadden gegeven niets te doen, dat tegen de Duitse weermacht inging;

hadden zij dat erewoord niet gegeven, dan zouden ze niet alleen het recht, maar zelfs de plicht gehad hebben het zo mogelijk te proberen. Normale krijgsgevangenschap is het natuurlijk niet geweest. Het is de z.g. vriendelijkheid van *Hitler* geweest om de Nederlandse officieren in staat te stellen niet de onaangenaamheden van de krijgsgevangenschap aan den lijve te ondervinden, mits ze hun erewoord gaven. Dit eenmaal gegeven hebbend, moest men het m.i. ook tegenover Duitsers te allen tijde houden. M.i. was het bepaaldelijk niet te verdedigen, dat enigen van de officieren, die hun erewoord hadden gegeven, toch pogingen hebben gedaan opnieuw tegen Duitsers te gaan ageren.

96147. De **Voorzitter**: De mening is weleens verkondigd, dat door de last van *Hitler* de militairen hun status zouden hebben verloren en weer gewone Staatsburgers waren geworden. Wat is uw oordeel daaromtrent?

A. Ik kan daarmee niet instemmen. De officier, bleven militair. Bovendien zou ik tegen de opvatting van volledig herkregeen vrijheid van handelen kunnen aanvoeren: Men heeft zijn erewoord gegeven, niet met de toevoeging: Zolang ik militair ben. Wanneer men zijn erewoord geeft zonder beperkende tijdsbepaling, dan geldt dat voor altijd; wil men het verbreken — en dat kon —, dan moet men zijn erewoord terugnemen en zich in gevangenschap laten zetten, maar als men het voorrecht geniet — als ik het zo mag noemen — om niet in krijgsgevangenschap te komen op grond van dat erewoord, meen ik niet, dat men kan zeggen: ik ben nu eigenlijk weer burger geworden en van mijn gegeven woord ontheven.

96148. De **Voorzitter**: Bent u van oordeel, dat iemand door dat besluit van de Fuhrer eigenlijk weer de status van burger verkrijgt?

A. Neen. Hij blijft militair en zou trouwens ook als burger zijn gegeven woord om niets ten nadele van de bezetter te doen, moeten nakomen. Dat de Nederlandse Staat militair salaris is blijven uitbetalen aan de officier, die op vorenbedoelde manier van krijgsgevangenschap was afgekomen, is wel een bewijs, dat zijn status van militair niet was gewijzigd. Evenzo wijst het feit, dat deze officieren door de Duitsers tenslotte toch naar een krijgsgevangenkamp zijn weggevoerd, zonder dat daartegen is geprotesteerd, wel in die richting. M.i. kan men zich niet op het besluit van de Fuhrer beroepen om zich van zijn erewoord ontslagen te achten. Daarvoor hecht ik te grote betekenis aan het erewoord.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

H. G. WINKELMAN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 31 JANUARI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Fokkema, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

Mr. MARIE ANNE TELLEGEN,

oud 58 jaar, wonende te 's-Gravenhage, Directeur van het Kabinet der Koningin.

Zij legt de eed af als getuige.

96156. De **Voorzitter**: Het punt, waarover wij in het bijzonder van u enige inlichtingen zouden willen ontvangen, is het Nationaal Comité, waarvan u ook deel hebt uitgemaakt. Misschien wilt u beginnen met een kort exposé te geven betreffende het ontstaan daarvan. Is u van het begin af daarbij geweest?

A. Ik ben er niet vanaf het begin bij geweest. Ik heb het eerste contact met het Nationaal Comité in 1943 gekregen. Gedurende het gehele jaar 1943 heb ik voor „Vrij Nederland” gewerkt. In de zomer van 1943 — het kan ook in het najaar geweest zijn — heb ik bezoek gekregen van een vriend, die contact wilde hebben met de burgemeester, of liever met de vroegere burgemeester van Utrecht, om daardoor contact te krijgen met de top van de spoorwegen. Dat was mijn eerste contact met dit gezelschap. Later zijn zij nog eens terug gekomen om andere contacten en zodoende ben ik met hen in relatie getreden. Ik heb hun de contacten bezorgd, die zij hebben wilden. Ik ben in Januari 1944 nog naar Limburg geweest voor „Vrij Nederland”, dus mijn toetreding moet in elk geval niet vóór Februari 1944 geweest zijn. Het is dus geweest in het begin van 1944. Vóór die tijd had ik enig contact, maar niet regelmatig.

96157. De **Voorzitter**: Het bestond toen wel reeds als comité?

A. Ja, het was een bestaande organisatie. Vóór mijn toetreding heb ik vergaderingen meegemaakt over de zuivering van verschillende groepen, zoals artsen, kunstenaars, rechters en ambtenaren.

96158. De **Voorzitter**: Weet u, wie de leiding had van het begin af?

A. Dat waren de seniores, *van Velsen, Neher, Chaillet*; ik meen ook de heer *Prakke*.

96159. De **Voorzitter**: Ik zie hier ook bij staan de heer *Wellenstein*.

A. *Wellenstein* en *André Wiltens* waren de voornaamste juniories. Er was een ouderen-groep, die Zaterdagmorgens bijeenkwam in tegenwoordigheid van de heer *Wellenstein*, die als secretaris fungeerde. Op Maandag kwamen dan de juniories bijeen onder leiding van een van ons om te bespreken, wat er die week moest gebeuren. Daarop gingen zij dan het land in met hun opdrachten.

96160. De **Voorzitter**: U spreekt van seniores en juniories. Hoe is dit gezelschap bij elkaar gekomen?

A. Ik meen uit het contact tussen *Andre' Wiltens* en *van Velsen*. Hoe precies dit drie- of viertal bij elkaar is gekomen, weet ik niet.

96161. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was het van de heer *Neher* uitgegaan?

A. Ik denk eerder van *van Velsen*. Vermoedelijk heeft deze contact gezocht met *Neher*; ook was er contact met *Linthorst Homan*, die vervolgens naar Engeland is gegaan.

96162. De **Voorzitter**: De heer *Linthorst Homan* van de Unie?

A. Neen, de andere, die naar Engeland is gegaan en nu Commissaris van de Koningin in Friesland is.

Daarbij was ook de heer *Nieuwenhuizen*, die later gefusilleerd is, en de student *van Hövell tot Westerfliet*, die niet uit gevangenschap is teruggekeerd.

96163. De **Voorzitter**: Van de Commissaris der Koningin in Limburg?

A. Ja.

96164. De **Voorzitter**: Wat stelde men zich nu precies ten doel?

A. Ik heb gezocht naar papieren, maar kon die niet terugvinden. Voor me zelf heb ik het zo begrepen, dat het comité zeer nauwe relaties onderhield met de illegaliteit en talrijke personen uit het burgerleven en daartussen de schakel vormde om de bedoelingen van het verzet over te brengen in de gewone maatschappij; bij voorbeeld, dat door de werkgevers de kwestie van de Arbeitseinsatz zo zou worden behandeld als de illegaliteit het wenste.

De bedoeling was in de eerste plaats geestelijk verzet.

96165. De **Voorzitter**: Maar niet, zoals ik weleens heb gehoord, een coördinatie van het verzet?

A. Dit lag ook in de bedoeling. Dat is echter niet verwezenlijkt, wel was het sterk een contactleggende en bemiddelende organisatie; middelpuntzoekend, kan men zeggen. Steeds werd getracht samenwerking tussen de verschillende organen van het verzet te bevorderen.

96166. De **voorzitter**: Er is ook van andere zijde weleens gepoogd tot samenwerking te komen.

A. Door *Bosch van Rosenthal*?

De **Voorzitter**: Ja. Die situaties waren dikwijls vrij moeilijk. Gaf dit geen tegenstellingen in het verzet? Men wilde toch in de aanvang niet zo gecoördineerd werken, geloof ik?

A. Ik geloof, dat de opzet van de heer *Bosch van Rosenthal* is mislukt, omdat hij te veel uitging van een bepaalde persoon, die de mensen tot elkaar wilde brengen. Dit was niet van het verzet zelf uitgegaan, terwijl er wel degelijk bij het verzet het verlangen leefde, bij elkaar te komen. De Kern o.a., die zeer lang en zeer goed gewerkt heeft, maar die b.v. bij de opzet van *Bosch van Rosenthal* eigenlijk genegeerd is. In die Kern werden wekelijks alle problemen, die de verschillende verzetsorganisaties aangingen, besproken. Dat is het meest doeltreffende lichaam geweest voor samenwerking tussen de Nederlandse organisaties; daarin was ook alles vertegenwoordigd, behalve de pers. Toen de Kern goed werkte, heeft men geprobeerd een contact voor de pers tot stand te brengen. Dat is vastgelopen op de weerstanden van „Vrij Nederland” en „Het Parool”. Die stonden zeer sterk achter *Bosch van Rosenthal*. In het laatste jaar zijn er vrijwel altijd tegenstellingen geweest tussen „Vrij Nederland” en „Het Parool” enerzijds en de gezamenlijke groepen anderzijds. Dat heb ik persoonlijk sterk ondervonden, omdat ik mij heb beziggehouden met de oprichting van de Stichting 1940—1945. Er zijn in de zomer van 1944 enkele bijeenkomsten geweest naar aanleiding van een brochure, „de Wijnzak” geheten, die *Verburgt* uit Wageningen geschreven had over na-oorlogse activiteiten. Ik weet niet of deze naam u iets zegt. *Verburgt* is directeur van het Nationaal Instituut geweest en is later leraar in Wageningen geworden. Deze bepleitte een na-oorlogse organisatie met zeer ruime doelstellingen, niet alleen zorg voor de nabestaanden, maar ook het richting geven aan het Nederlandse volk in ideële zin. Daartoe zijn alle verzetsorganisaties, die in de Kern samenwerkten, bijeengekomen. Daarbij is ook geweest „Je Maintiendrai”, vertegenwoordigd door *Wüthrich*, die later

gefusilleerd is. Wij zijn tot de overtuiging gekomen, dat een dergelijke uitgebreide doelstelling later, bij de grote verscheidenheid van het Nederlandse volk, toch niet zou kunnen worden verwezenlijkt. Wel werden wij het eens, dat de illegaliteit zelf de verantwoordelijkheid voor de zorg voor de nabestaanden op zich moest nemen. Toen wij daarmee bezig waren, bleek, dat „Vrij Nederland” en „Het Parool” aan een zelfde project werkten. Ik heb daarover toen besprekingen gevoerd met hun juridische vertegenwoordiger, een advocaat uit Amsterdam, die tot samenwerking hebben geleid. „Hugo” heeft daaraan ook medegewerkt voor de L.O. en *Freek Wagenaar*, later *Guilleron* voor de Raad van Verzet, *Wiithrich* voor „Je Maintiendrai”, *Smallenbroek* voor „Trouw”, *van Namen* voor „Vrij Nederland”, *van Velsen* voor het Nationaal Comité. Die advocaat en ik zijn opgetreden als juridische adviseurs. Eerstgenoemde is later tot verraad gekomen, waardoor verschillende van de groep gearresteerd zijn.

96167. De **Voorzitter**: Als doelstelling van het Nationaal Comité lees ik hier:

„dat het legale gedeelte der bevolking regelmatig en systematisch met de non-coöperatieve gedachte geïnjecteerd zou worden.”

Wat is hiervan de betekenis?

A. Het neen zeggen, tegen de Duitsers o.a. ten aanzien van Arbeitseinsatz. Ik heb mij ook weleens bezondigd aan een pamflet voor de vrouwen, dat verspreid is, toen met de Arbeitseinsatz voor vrouwen en meisjes zou worden begonnen.

96168. De **Voorzitter**: Werden de contacten, die u nodig had, individueel gelegd?

A. Ik weet niet, hoe die contacten ontstaan zijn. Wij hadden in alle provinciën vertegenwoordigers, die elke week samenkwamen. Daarnaast ben ik in 1944 begonnen iets dergelijks voor de vrouwen tot stand te brengen en heb ik een paar jonge vrouwen als medewerksters gekregen, die op dezelfde wijze het contact met de vrouwen trachtten te leggen door het gehele land om hetgeen speciaal voor hen van belang was door te geven.

Die non-coöperatiegedachte, dat neen zeggen, is inderdaad de kern van het geval.

96169. De **Voorzitter**: Wij hebben hier ook de heer *Drees* gehad en daarbij is ook het Nationaal Comité even ter sprake gekomen.

De heer *Drees* heeft, sprekende over het Nationaal Comité, gezegd:

„Bovendien sprak het Nationaal Comité van Verzet zich uit tegen deelneming in het comité van politieke communisten.”

96170. De heer **Fokkerna**: Er mochten dus geen communisten in zitten.

A. Ik herinner mij nu, dat ik daarover discussies heb gehad. Ik was het namelijk niet eens met die gedachtengang op dat ogenblik.

96171. De **Voorzitter**: Wat waren daarvoor uw argumenten?

A. Dit weet ik werkelijk niet meer.

96172. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U wilde ze er wel in hebben?

A. Ja, ik wilde niemand uitsluiten.

96173. De **Voorzitter**: De Raad van Verzet was niet bereid zich te schikken onder het Nationaal Comité?

A. Er waren nauwe bindingen o.a. met het N.S.F., de O.D., het artsen-, het studentenverzet en een vrouwengroep, in het algemeen met de intellectuele groepen.

Het Nationaal Comité werkte samen met de anderen in de Kern. Daar was een heel nauw contact, doordat zij elke week samenkwamen.

96173. De **Voorzitter**: De heer *Drees* heeft hier gezegd:

„Het is natuurlijk zo, dat men zich in de kring van het Nationaal Comité van Verzet op het standpunt gesteld heeft het verzet te bundelen, maar de andere verzetsorganisaties zagen het Nationaal Comité van Verzet niet anders dan als een van de belangrijke verzetsorganisaties.”

A. Zo kan men het wel stellen. Het is nooit de top geweest van het verzet, maar het heeft wel een nauw contact onderhouden.

96175. De **Voorzitter**: De idee van bundeling stond dus niet voorop?

A. Neen. Niet toen ik medewerkte, wel de idee van samenwerking. Het ging er om, dat men zeer nauw contact onderhield met de verschillende organisaties, zonder daarvan de top te vormen. Dit laatste was bepaald niet het geval.

96176. De **Voorzitter**: Wie waren de vertegenwoordigers van het comité in de Kern?

A. Ik meen, dat dit meestal waren *van Velsen* met *Wellenstein*. Misschien moet ik hierbij ook de heer *Chaillet* noemen, maar deze is in het voorjaar van 1944 gevangengenomen. Daarna is het altijd *van Velsen* geweest, meestal vergezeld door *Wellenstein*.

Er gingen altijd een senior en een junior samen. Dit was een zeer democratische werkwijze. Er is het comité weleens verweten, dat het een politiek fascisme nastreefde.

De **Voorzitter**: Daarom vraag ik u deze dingen.

A. Er werd zeer democratisch gewerkt.

Ik heb meer dan een jaar lang bij „Vrij Nederland” gewerkt, maar dit werkte uitermate dictatoriaal; men kreeg z'n orders en er werd verder niet over gesproken. In het Nationaal Comité werd geen ding vastgesteld, als het niet met de seniores en de junioren was besproken. Ieder kreeg gelegenheid, zijn denkbeelden en bezwaren uiteen te zetten.

96177. De **Voorzitter**: Wij zouden gaarne ons een juiste voorstelling vormen van het Nationaal Comité. De heer *Bruins Slot* heeft, sprekende over de verzetsorganisaties, het volgende verklaard:

„Er waren allerlei organisaties, die vanaf het begin hebben getracht een zekere coördinatie tot stand te brengen. Ik denk aan de Raad van Verzet en het Nationaal Comité van Verzet, die het hele verzet onder één noemer wilden brengen.”

Hier ziet u wederom die zelfde gedachte.

A. Men had deze gedachte in elk geval losgelaten, toen ik er bij kwam. Men heeft er toen naar gestreefd met elkaar aan één tafel te gaan zitten. Dat is ook gelukt. Er is voortreffelijk werk verricht. Dat is verbroken doordat *Bosch van Rosenthal* dacht, dit zelf tot stand te moeten brengen. Daar zat ook Londen achter. *Bosch van Rosenthal* ignoreerde de Kern geheel. In de Kern werd elke week besproken, wat vooral technisch van gezamenlijk belang was. Toen is daarnaast gekomen de bundeling in de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit (G.A.A.C.) met de Contact Commissie (C.C.). Maar vóórdat dit tot stand kwam, heeft zeer lang alleen de Kern gewerkt, waarin o.m. zaten N.S.F., L.O., K.P., P.B.C., R.V.V. en N.C. Er kwamen daar kopstukken als *Wally van Hall*, *Johannes Post* en *Gerrit van der Veen*. Het heeft vanzelf wrijving gegeven, toen *Bosch van Rosenthal* volkomen ignoreerde. dat dit werkte en dat dit bestond.

96178. De **Voorzitter**: De heer *Bruins Slot* zegt nog:

„In de tweede plaats ben ik de mening toegedaan geweest, dat het verzet gebaseerd moest zijn op levensovertuiging. Dit had tot gevolg, dat men niet de hele zaak in één zak kon gooien. Dit kon wel ten aanzien van wat wij het technisch verzet noemden, maar ten aanzien van de pers enz. ging dit niet. Zolang men niets meer zei dan dat de Duitsers er uit moesten, kon dit wel, maar zodra het een beetje dieper ging, kon het niet meer. Ik geloof wel, dat er groepen zijn geweest, die dit niet altijd zo helder voor ogen heeft gestaan, met name niet in de kringen van het Nationaal Comité van Verzet.”

A. Over de eerste tijd kan ik niet spreken. Ik kan mij voorstellen, dat men aanvankelijk gedacht heeft, dat dit wel zo kon worden geknoopt, maar in 1944 was dat niet meer zo. Men was toen ingesteld op de samenwerking en er was geen enkele reden daar boven op te gaan zitten.

In Friesland! was de exponent van het Nationaal Comité tegelijkertijd exponent van de L.O., de heer *Schootstra*. Deze was onze contactman voor het Nationaal Comité.

96179. De heer **Fokkerna**: Was *Poppe Scheepstra* er ook niet bij?

A. Dat weet ik niet. Er is in 1944 een bespreking geweest tussen *Bosch van Rosenthal* en *van Velsen*, waar ik bij was. Dat was een bespreking tussen twee heftige persoonlijkheden, die op elkaar gebotst

hebben en die ook niet veel resultaat heeft gehad, maar waarin zeer duidelijk is gebleken, dat men zich niet langs dezelfde wegen wilde bewegen, maar dat men wel hetzelfde wilde. *Van Velsen* heeft zich veel moeite gegeven een perskern tot stand te brengen, wat praktisch niet is gelukt. Men is weleens bijeen geweest, maar nooit voltallig.

96180. De **Voorzitter**: Ik heb hier een uittreksel uit een rapport, dat indertijd via de Zwitserse weg is gegaan en waarin men over het Nationaal Comité sprak. Dit rapport is nogal kritisch.

A. Allicht. Het is ook duidelijk, uit welke hoek het kwam, wanneer het langs de Zwitserse weg is gegaan.

96181. De **Voorzitter**: In dat rapport wordt gezegd:

„Uit de door ons ontvangen doelstelling blijkt, dat politieke doeleinden praevaleeren boven de onmiddellijke verzetsactie.

Gelet op de meer dan stuntelige wijze, waarop bovengenoemde verklaring is opgesteld en hetgeen hierboven onder *a* werd betoogd, gezien ook de uiterste gecompliceerdheid van het in de punten *5h* en *i* genoemde, welk werk bovendien door andere daartoe meer geschikte groepen wordt verricht en waarvan u de resultaten geregeld ontvangt, lijkt het ons noodzakelijk vast te stellen, dat het Nationaal Comité zijn kunnen in de politieke doelstelling verre overschat, niet op de hoogte is van hetgeen op dit gebied in ons land reeds wordt gepresteerd, en dat het in dit opzicht zeker niet het recht heeft zich als nationaal aan te dienen.”.

Ik leg u dit even voor, opdat u ook uw zienswijze er over kunt geven.

A. Van die politieke bezigheid van het Nationaal Comité heb ik nooit iets gemerkt. In de laatste winter zijn er wel allerlei plannen geweest voor een Volksvertegenwoordiging dadelijk na de oorlog, zoals van de professor *van Delft* (*Schermerhorn*), waar wij over mee hebben gepraat, met alle andere organisaties, maar het Nationaal Comité heeft zich nooit in het bijzonder met politiek beziggehouden. Of het uit die tien punten af te leiden is, kan ik niet zeggen. Ik bewonderde die tien punten niet, maar wat mij er in aantrok, was de non-coöperatiegedachte.

De naam heb ik persoonlijk altijd wat zwaar gevonden, maar die was er. Ik heb een verhaal gekregen. waarom die naam zo is vastgesteld, maar dat weet ik niet meer.

96182. De **Voorzitter**: Men komt hier tot de conclusie:

„Het Nationaal Comité is niet nationaal, haar pretentie is misleidend. de politieke doelstelling en het coördinatieplan vallen ver buiten haar mogelijkheden.”.

A. Een politieke doelstelling had het niet, maar men heeft de medewerking van de communisten afgewezen.

Een totaal coördinatieplan heeft het dus nooit gehad. Het heeft de mogelijkheid gehad, mee te werken aan de bundeling, zonder met een bepaald schema te komen, hoe dat zou moeten gebeuren. Het heeft echter zeer stimulerend gewerkt om te zorgen, dat men bij elkaar kwam.

De heer *Neher* ging veel op reis. Ik herinner mij, dat er moeilijkheden in het zuiden waren en dat hij trachtte de partijen daar tot elkaar te brengen.

96183. De **Voorzitter**: Heeft u enig idee van de orde van grootte van de omvang van de medewerkers?

A. Neen, daarvan heb ik geen idee.

96184. De **Voorzitter**: Waren die over het gehele land verspreid, in alle richtingen?

A. Ja. Men had overal vaste contacten, in Groningen, Friesland, Limburg, Noordbrabant, Gelderland, Noordholland en Zuidholland. Persoonlijk had ik contacten in Zeeland. In Gelderland ben ik dikwijls persoonlijk geweest om regionale bijeenkomsten te houden; b.v. in Nijmegen en Arnhem kwamen bijeen vertegenwoordigers van werkgevers, N.S.F., ambtenaren, b.v. belastingambtenaren; wij hadden met dezen zeer nauw contact door bemiddeling van *Prakke*, die hun vertrouwensman was.

95185. De **Voorzitter**: Was dat apparaat samengesteld uit vertegenwoordigers uit het gehele land of was het een toevallige samenstelling?

A. Het was, naar ik meen, een toevallige samenstelling, hoewel men streefde naar contact met bepaalde groepen. De vertegenwoordigers in de verschillende provincies kregen eens per week bezoek van een der junioren. Er werden ook wel speciale bijeenkomsten gehouden om iets te bespreken, b.v. met *Schootstra*.

96186. De **Voorzitter**: In „Vrij Nederland” van 10 Juni 1943 komt een artikel voor, waarin er op gewezen wordt, dat er tekenen merkbaar zijn, dat het volk zich meer tegen de bezetter gaat verweren en dat men met vreugde het Nationaal Comité van Verzet ontmoette, dat dit werk ter hand neemt. Enkele maanden daarna, in Augustus 1943, is er echter in „Vrij Nederland” een artikel verschenen, waarin o.a. staat:

„Het lijkt ons gewenscht, na onze eerste welwillende aankondiging van het bestaan van bovengenoemd Comité, thans nadrukkelijk te verklaren, dat V.N. in geen enkele relatie staat met dit Comité en voorshands ook niet bereid is haar activiteit op eenigerlei wijze met onzen naam te dekken.

Voor zoover wij kunnen nagaan, staat de pretentie, die in den naam tot uitdrukking komt, in geen enkele reële verhouding tot de prestaties en de mogelijkheden. Het gewone alledaagsche illegale werk van dit Comité kan goed en nuttig zijn, maar hierin onderscheidt het zich op geen enkele wijze van andere illegale groepen, die zich minder pretentiefus aandienen.

Voorloopig meenen wij met deze verklaring te kunnen volstaan.”.

Wat is de oorzaak geweest, dat men enkele maanden na het eerste contact zo'n scherpe kritiek had?

A. Ik had niet het beleid van „Vrij Nederland” niets te maken. Ik was belast met de verspreiding in de provincie Utrecht en de verzending naar de andere gedeelten van het land; met de redactie had ik geen relatie. Ik herinner mij alleen, dat ik met de drie topfiguren van toen enige malen een bespreking heb gehad in de consistoriekamer van de Koepelkerk te Amsterdam. Men sprak eerst welwillend over het Nationaal Comité, later spottend. Er was echter bij „Vrij Nederland” een vrij sterke afwijzing van alles, wat in relatie stond met de Orde Dienst (O.D.), en van alles, wat zich in Londen afspeelde met betrekking tot de voorbereiding van het Militair Gezag (M.G.). Ik herinner mij daarover een discussie met *Sjoerd* (*van Randwijk*) gehad te hebben, omdat ik de gedachte belachelijk vond, dat een militaire dictatuur in Engeland werd voorbereid en dat het Nederlandse volk een militaire dictatuur zou aanvaarden, als het dat niet wenste.

Er was een nauw contact tussen *Neher* en *Six*; dat heeft waarschijnlijk verdenking opgewekt. Men beschouwde de O.D. als een gevaarlijke organisatie, met sterk staatkundige tendenzen. Ik heb de O.D. van zeer nabij meegemaakt; men kon zijn doelstelling onvoldoende achten, maar dat de mensen van de O.D. op enige wijze iets anders waren dan wij allen, nl. mensen, die verzet wilden plegen, acht ik bepaald zeer onrechtvaardig.

96187. De **Voorzitter**: Voor die verandering van koers bij „Vrij Nederland” binnen een paar maanden ziet u dus eigenlijk als één van de belangrijkste oorzaken het contact met de O.D.?

A. Ik zie die mogelijkheid. Men liet zich op een dag bovendien zeer spottend uit over de man van het Nationaal Comité, met wie zij contact hadden gehad. Wie dit was, weet ik niet.

95188. De **Voorzitter**: U weet misschien, dat er een keer spionage is geweest op de Zwitserse weg?

A. Ja, maar dat heeft toen geen rol gespeeld, naar ik meen.

Of men nu heeft gesproken met *Neher* of met *Chaillet*, weet ik niet. Ik heb het gevoel, dat zij deze groep in verband hebben gebracht met de O.D. en dat zij er daarom zo tegen waren.

Zij hebben misschien ook een overdreven gedachte gehad van de bedoelingen van het comité en gemeend, dat het zich het gehele verzet wenste te accaparereren.

96189. De **Voorzitter**: Men krijgt sterk de indruk, dat men in het Nationaal Comité een instrument zag om de bestaande verzetsorganisaties te overkoepelen en te bundelen.

A. Ik vermoed, dat men dit oorspronkelijk in het hoofd heeft gehad, maar dat men al spoedig merkte, dat het niet kon, en het toen heeft laten varen, maar is blijven trachten de samenwerking te bevorderen.

Er was een aantal organisaties, zoals het N.S.F., de O.D. en het Medisch Contact, waarmee men zeer nauwe relaties onderhield. De technische kant van het verzetswerk werd regelmatig met het N.S.F. besproken.

96190. De **Voorzitter**: Nu wilde ik iets vragen over de 19 punten, die in Februari 1944 per agent *Ausems* uit Londen zijn gekomen. Punt 6 luidt:

„Regeering onderscheidt drie hoofdgroepen, t.w.: Burgercomité, op gebied van binnenlandsche politieke aangelegenheden O.D., op gebied van ordebewaring na bevrijding, en Nationaal Comité van Verzet, alsmede Raad van Verzet, op gebied van verzetsacties.”.

Nu zou ik u twee dingen willen vragen: Wat is uw indruk over die 19 punten en had u het gevoel, dat het Nationaal Comité van Verzet en de Raad van Verzet het gehele verzet omvatten?

A. Het is de vraag, of deze punten zijn opgesteld nadat *Linthorst Homan* in Londen was aangekomen en of deze bij de samenstelling daarvan heeft geholpen.

Ik heb het gevoel gehad, dat bij al de dingen, die in Londen werden opgesteld, het onvoldoende kennen van de werkelijke verhoudingen een rol speelde en dat de organisaties hier daardoor geprikkeld werden.

Kort daarna, of in dezelfde tijd, heeft het Nationaal Comité een bespreking gehad met de Raad van Verzet, met *Geruit van der Veen* en *Jan Thijssen*. Dit betrof punten, die langs radiografische weg waren gekomen. Bent u daarvan niets tegengekomen?

De **Voorzitter**: Niet bij dit punt.

A. Het geheel heeft steeds in het teken gestaan van het samenbrengen van het verzet en dit is bemoeilijkt, doordat er twee tendenzen waren: de ene van *Bosch van Rosenthal*, die vond, dat hij het meest moest doen, en de andere van verschillende groepen, die zeiden: daaraan hebben wij geen behoefte; wij hebben al een bundeling en praten geregeld samen.

Dit was één van de voornaamste punten.

96191. De **Voorzitter**: De opvatting in Londen, dat de Raad van Verzet en Nationaal Comité van Verzet de voornaamste organisaties waren, was dus onjuist?

A. Dat was volkomen onjuist. Daarom vraag ik mij af: wie zijn in Londen geweest of wie zijn daar aangekomen, die dat verteld hebben? Er waren te veel en te weinig relaties met Londen. Er waren te veel tegenstrijdigheden en er waren er te weinig, die volkomen op de hoogte waren.

96192. De **Voorzitter**: Had het Nationaal Comité van Verzet geregeld contact met Londen? En ook omgekeerd?

A. Ik denk van wel, via *Neher*, omdat die door zijn nauwe relatie met de O.D. beschikte over wegen, om contact te hebben. Daarvan weet ik echter zeer weinig. *Neher* verzorgde de verbindingen van de O.D.

96193. De **Voorzitter**: Weet u iets af van de voorbereiding van de Stichting 1940—1945?

A. Wij hebben in Juni of Juli 1944, nog vóór de spoorwegstaking, verschillende besprekingen gehad in Amsterdam over de idee van „de Wijnzak”; daaruit is — daaraan heb ik persoonlijk medegewerkt — voortgekomen de gedachte, ons te concentreren op dat ene punt, dat wij ons verantwoordelijk gevoelden voor onze kameraden en hun nabestaanden en dat wij daarvoor nu al iets in het leven zouden kunnen roepen. Dit heeft geleid tot de vorming van een kleine kring, die de juiste vorm zocht. Met de vertegenwoordigers van „Het Parool” en „Vrij Nederland” heb ik het eerste ontwerp gemaakt. Daarna hebben wij in het najaar van 1944 een verborgen stichting opgericht in Amsterdam, in een bankgebouw, waar verschillende organisaties vertegenwoordigd waren. Ik denk, dat die stichtingsbrief nog wel ergens zijn zal.

96194. De **Voorzitter**: Waren bij de eerste besprekingen ook vertegenwoordigers van de illegale pers?

A. Ja, *Wüthrich* van „Je Maintiendrai”. Wij hebben een bespreking gehad, waarbij wij aan de radio zaten te morrelen om te horen of de invasie begonnen was. Daarbij was toan ook aanwezig *Freek* van de Raad van Verzet. Toen is gevolgd de poging van „Het Parool” en „Vrij Nederland” om ook een stichting op te richten en toen is mij

verzocht met een vertegenwoordiger van „Het Parool” en „Vrij Nederland” tot overeenstemming te komen en tot één stichting te geraken. De oprichting van die stichting heeft daarna plaats gehad.

96195. De **Voorzitter**: Die stichtingsbrief moet toch nog in het bezit van de Stichting zijn.

A. Ik weet het niet. Bij de overval enige maanden later zijn alle papieren meegenomen, maar ik vermoed, dat die stichtingsbrief er niet bij was. *Van Namen*, van „Vrij Nederland”, die nog altijd lid van het bestuur van de stichting is, zal dat wel weten. Eerst is de voorlopige stichting opgericht met een korte stichtingsbrief en toen zijn we de statuten gaan uitwerken. Daarvoor zijn verschillende vergaderingen in Amsterdam gehouden. Op een van die bijeenkomsten, waar ik zelf niet aanwezig was, omdat ik niet van Utrecht naar Amsterdam had kunnen komen, heeft toen die overval plaats gehad, door het verraad van de eerdergenoemde advocaat. Hij was een niet zeer sterke persoonlijkheid, die men nooit in het verzet had mogen betrekken, die bij de verdediging van een cliënt van hem voor de Sicherheitsdienst (S.D.) gechanteed is en tegen die chantage niet op kon. Hij is daartegen niet bestand geweest, maar toen hij gepakt was, heeft hij ten slotte zijn verraad beperkt tot het uiterste. Hij wist bij voorbeeld mijn eigen adres in Utrecht en ook mijn spreekadres, waar ik later woonde, in Amsterdam. Hij wist bovendien waar ik in den Haag veel kwam, maar op geen van die adressen heb ik last ondervonden. Hij wist veel adressen in Amsterdam, waarover hij niet heeft gesproken. Ik heb in het dossier van *Lages* later de mededeling gevonden, dat hij de voorwaarde had gesteld, dat de mensen, die door het verraad van zijn kant gevangengenomen zouden worden, niet zouden worden gefusilleerd, en dit is ook niet gebeurd. Later is *Hugo* van de L.O. opgepakt en hierdoor is de vergadering van het landelijk comité van *van Hall* overvallen, maar dit was niet het gevolg van het verraden van het stichtingsbestuur. Ik heb het erg betreurd, dat hij gedood is door de illegaliteit. Hij was geen verrader, maar een lafaard.

Bij de overval zijn gevangengenomen *Smallenbroek*, *Buys* en *van Namen*. *Guilleron* en *Hugo* zijn ontkomen. *Hugo* is bij een volgende gelegenheid gepakt. Daarna is men tijdens de bezetting niet meer bijeengekomen.

96196. De **Voorzitter**: Vlotte de medewerking van „Het Parool” en „Vrij Nederland” nogal?

A. Voor de stichting is een oplossing gevonden, waardoor zij bereid waren mee te werken: zij hadden een aparte plaats in het verzet. „Vrij Nederland” was natuurlijk de oudste organisatie en misschien had dit invloed.

96197. De **Voorzitter**: Ik sprak zoëven over het stuk, waarin kritiek werd geleverd. Dit was inderdaad, zoals ook *van Namen* heeft verklaard, afkomstig van „Vrij Nederland”. *Van Namen* zei: men wilde ook — en daar waren wij heel positief tegen — een overkoepeling van het verzet; wij wensten als vrije organisatie daartoe niet over te gaan en er zijn toen scherpe discussies gewrrst met *Neher* en *van Velsen*.

A. Ja, maar ook de organisaties, met welke die heel nauwe samenwerking bestond, hielden hun volledige vrijheid. Er is geen sprake van, dat het Nationaal Comité met enige organisatie meer dan samenwerking had. De artsen en de studenten bleven volmaakt vrij, maar zij stelden het op prijs, die samenwerking te hebben, evenals het N.S.F. en de O.D. „Vrij Nederland” heeft na dat eerste contact geen aanraking meer gehad.

96198. De **Voorzitter**: Heeft u vanuit Londen nog enige reactie ontvangen op de kritiek, die langs de Zwitserse weg zou zijn weggegaan?

A. Dat weet ik niet. Misschien weet *Neher* dit. Ik weet wel, dat men hier daarop gereageerd heeft, maar of er een reactie op gekomen is uit Londen, weet ik niet. Intussen was in Londen aangekomen de heer *van Heuven Goedhart*, die zeer sterk georiënteerd was op het werk van „Vrij Nederland” en „Het Parool” en op *Bosch van Rosenthal*; die vormden één groep. Dus de voorlichting van *van Heuven Goedhart* was ook sterk eenzijdig georiënteerd. Blijkbaar is er nooit iemand in Londen aangekomen, die de gehele zaak rustig en objectief bezag.

96199. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Heeft u ook nog contact gehad met prof. *Ripkes*?

A. Neen.

96200. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Misschien zou die ook verhelderend hebben kunnen werken.

A. Ik geloof niet, dat de zaak bijzonder duister is. Voor Londen wel. Ik kan mij voorstellen, dat men er in Londen niets van begreep hoe de zaak in elkaar zat. Daarbij komt, dat de C.C. meer dan drie maanden nodig heeft gehad om tot het aanwijzen van vijf mensen te komen, die op verzoek van Hare Majesteit als vertegenwoordigers van het verzet naar Londen zouden gaan. Toen zij eindelijk waren aangewezen, liet Londen weten, dat er geen behoefte meer aan was. Alleen *van Roijen* is vertrokken.

96201. De **Voorzitter**: Ik heb hier een oproep tot het Nederlandse volk, waarin gezegd wordt, dat het verzet alleen maar zin kan hebben, als het goed georganiseerd is. Die oproep is gevolgd door een tweede in 1943, welke eindigt met de woorden:

„Het Nationaal Comité van het Verzet stelt zich tot taak: Samenvoeging van bestaande krachten, opwekken en steunen van nieuwe krachten, samenwerking en bundeling tot één nationale kracht.”

Dat is het natuurlijk, wat die andere organisaties zo kopschuw heeft gemaakt.

A. Ja, dat kan wel. Maar het verdienstelijke heb ik altijd gevonden, dat men zich bij de realiteit heeft aangepast, niet heeft getracht iets door te zetten, dat niet mogelijk bleek te zijn. Voor deze samenbundeling heb ik echter altijd minder belangstelling gehad dan voor dat neen zeggen. Dus daarom weet ik het ook niet precies.

96202. De **Voorzitter**: Maar het Nationaal Comité als zodanig drong juist zeer sterk aan op organisatie in deze oproepen.

A. Ja. Dat was dus driekwart jaar voordat ik met deze personen in aanraking kwam.

96203. De **Voorzitter**: Kunt u een exposé geven van de vrouw in het verzet?

A. Wat bedoelt u daarmee?

De **Voorzitter**: De taak en de positie van de vrouw in het verzet.

A. De vrouwen hebben in alle organisaties meegedaan.

96204. De **Voorzitter**: U heeft gesproken van het verzet onder de vrouwen als uw speciale taak.

A. Dat was pas het laatste jaar. Elke organisatie had vrouwen bij haar verzetswerk betrokken: over het algemeen werden de vrouwen gebruikt als koeriers.

96205. De **Voorzitter**: Maar u weet niets van de vrouwenorganisaties, die hierbij betrokken zijn?

A. De vrouwenorganisaties zijn hierbij zijdelings betrokken geweest. Op initiatief van mejuffrouw *Jane de Jongh*, die bezig was de U.V.V. voor te bereiden, zijn de presidenten van bestaande of niet meer bestaande vrouwenorganisaties sinds 1943 geregeld bij elkaar gekomen. Deze vergadering was bij mij aan huis en werd door mij gepresideerd. Tegelijkertijd was ik betrokken in het Nationaal Comité. Wanneer wij de een of andere brochure hadden, die wij graag verspreid wilden zien, dan vroeg ik op onze bijeenkomst aan de vertegenwoordigsters van de vrouwenorganisaties, of zij dat wilden doen. Zij hebben het ook steeds gedaan.

Wij hebben in deze vrouwenbijeenkomsten zelf dingen opgesteld en verspreid, maar die hadden meer betrekking op de houding van vrouwen en meisjes na de oorlog. Met het oog op de houding van de meisjes tegenover de geallieerde soldaten hebben wij nog tijdens de bezetting stukken opgesteld en verspreid. Daarnaast was ik bezig met besprekingen met vrouwen voor illegaal werk.

96206. De **Voorzitter**: U bent toch niet in het Nationaal Comité gekomen, omdat u zich speciaal met de kant van de vrouwen bemoeide?

A. Men voelde, dat het van belang was, ook contact met de vrouwen op te nemen, omdat men daardoor de brug kreeg tussen het verzet en de burgerwereld voor wat de vrouwen betrof. Hier was de uiterste nuttige coincidentie van mijn praesidium van de vrouwen-groep, die niet primair illegaal was, en mijn contact met het Nationaal Comité, dat gaarne de vrouwen bereikte.

De heer *van Velsen* is ook weleens geweest in een vergadering van de U.V.V. Zo zijn er verschillende contacten geweest, waarbij ik de Nederlandse vrouwen in het Nationaal Comité vertegenwoordigde.

96207. De **Voorzitter**: Heeft u ook een oordeel over de voorlichting, die door Radio Oranje werd gegeven? Heeft men hieraan werkelijk veel gehad?

A. Neen, zij hebben bepaald niet de toon getroffen, waaraan wij behoefte hadden, en zij hebben dikwijls ongelukken veroorzaakt, doordat zij niet begrepen, wat wij nodig hadden. Ik moet zeggen, dat ik op den duur er heel weinig naar luisterde.

96208. De **Voorzitter**: Wilt u dit nu ook aan het onvoldoende geïnformeerd zijn in Londen van deze kant uit? Of meent u, dat het een gevolg was van het feit, dat men daar tegen bepaalde problemen heel anders aankeek, doordat men ze niet kende?

A. De beide factoren zullen hebben gewerkt. Men had ook niet voldoende mensen, die het geheel konden overzien en die psychologisch voldoende waren onderlegd om te begrijpen, wat men hier nodig had. Ik vind het een volkomen begrijpelijke omstandigheid: onvoldoende voorlichting, gepaard aan onvoldoende begrip voor de verhoudingen. Er zouden maar heel weinig mensen in aanmerking hebben kunnen komen voor dit werk. U moet niet vergeten, dat zeer velen van degenen, die van hier naar Londen kwamen, jonge mensen waren, die in hun organisatie op zich zelf voortreffelijk werk gedaan hadden, maar die niet in staat waren, geheel Nederland te overzien, noch wat de gewone man nodig had of wat men van de gewone man mocht vragen. Dat is ook een factor. Men kan hen zo toespreken, dat zij als illegaal werker verder konden werken, maar Radio Oranje was er voor de gewone man en die had geheel iets anders nodig.

96209. De **Voorzitter**: Dus u is er niet bepaald enthousiast over.

A. Neen.

Ik zou gaarne nog iets willen zeggen over de spoorwegen. Het Nationaal Comité heeft zich veel moeite gegeven het contact met de spoorwegen en met de illegaliteit goed te krijgen. Dit was moeilijk, omdat de heer *Hupkes* aanvankelijk moeilijk te benaderen was. Dit contact met de heer *Hupkes* is door het Nationaal Comité tot stand gekomen en de heer *Hupkes* heeft zijn contact met de illegaliteit verder laten lopen via Orde Dienst (O.D.) en Nationaal Comité, eerst door bemiddeling van *Chaillet*, later, toen *Chaillet* gevangengenomen was en dus uitviel, door bemiddeling van de heer de *Ranitz* uit Winsum, onder de naam *Kamphuis*. *Hupkes* had later ook contact met de Raad van Verzet.

96210. De **Voorzitter**: Vóórdat de staking kwam?

A. Wij gevoelden, dat die er zou komen. Het Nationaal Comité had in overleg met de spoorwegen een aantal contactpersonen aangewezen, die contact hielden met de verantwoordelijke spoorwegmannen ter plaatse. Dit had het nut, dat in vele plaatsen de verantwoordelijke spoorwegmannen overleg konden plegen. Dat apparaat is over het gehele land opgebouwd; dat is natuurlijk niet overal geheel gelukt, maar op vele plaatsen wel. Dit was vóór de staking. Na de staking heb ik verschillende malen met de heer *Hupkes* overlegd. De heer *Hupkes* had ook een nauw contact met het N.S.F.; dat is altijd onderhouden door de heer de *Jong*. Ik acht dit een belangrijk punt.

96211. De **Voorzitter**: Over de spoorwegstaking hebben wij nog maar zeer weinig gehoord.

A. Er zijn moeilijkheden geweest, vooral na de staking. Toen heeft de z.g. T.D.-organisatie zich daartussen geworpen. Dit heeft grote moeilijkheden gegeven tussen N.S.F. en T.D. Tussen deze beide hebben wij bemiddeld. Toen de spoorwegstaking uitbroken was, begonnen allerlei organisaties zich op dat terrein te bewegen. Daarover zijn vele moeilijkheden geweest.

De **Voorzitter**: Daarover kunnen wij het best de mensen van de Nederlandsche Spoorwegen horen.

A. U kunt daarvoor altijd een beroep op mij doen.

96212. De **Voorzitter**: Gaarne. Heeft u verder nog iets mede te delen?

A. Neen, verder heb ik niets. Ik geloof, dat men een geheel verkeerd beeld van het Nationaal Comité gehad heeft.

De **Voorzitter**: Daarom hebben wij u juist gevraagd daarover enige mededelingen te doen, omdat het de bedoeling is, een juist beeld van alle zaken te verkrijgen.

A. In één van de verslagen ben ik een beschuldiging van het Nationaal Comité van fascistische neigingen tegengekomen.

De **Voorzitter**: Het is zeer goed mogelijk, dat één van de getuigen dat geuit heeft, maar wij moeten ons thans beperken tot een beoordeling van de grote lijnen.

95213. Jonkvrouwe **Wifewaall van Stoetwegen**: Zoudt u ons nog kunnen mededelen wie wij van al deze heren het best kunnen vragen? Bij voorbeeld de heer *van Velsen* of de heer *Wellenstein*?

A. De heer *Wellenstein* vind ik degene, die het best precies kan vertellen, wat er is gebeurd. Hij is onze penvoerder geweest; hij schreef de instructies voor de week, die de inspecteurs moesten meenemen.

De gewoonte was, dat men praktisch nooit alleen op stap ging, maar met zijn tweeën. *Van Velsen* ging altijd op stap met *André Wiltens*.

96214. De **Voorzitter**: Was er één van de heren, die de leiding van het geval had?

A. Neen, er was niet een voorzitter. *Van Velsen* was de gangmaker, de enthousiaste man, die zeer stimulerend werkte. *Neher* was de tacticiis, die het best de zaak bij elkaar hield. Je kon niet zeggen, dat iemand presideerde.

Wat ik erg heb bewonderd in de opzet van het Nationaal Comité, was de samenwerking tussen jongeren en ouderen. Van de jongeren heeft na de oorlog geen enkele de weg terug niet gevonden. Ik heb nog gisteren een brief gekregen van één van de jongeren, waarin deze schrijft, dat hij zoveel nut heeft gehad van de wijze van samenwerking met de ouderen. De gehele groep heeft haar weg kunnen vinden en iets positiefs kunnen doen. Het was een voorbeeld van samenwerking. Ik geloof ook niet, dat er één groep was, waar de oudere mensen zo het gevoel hadden: dit moeten wij voor de jongeren doen! De jongeren werden hierdoor enorm gestimuleerd.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt, en sluit hiermede het verhoor.

M. A. TELLEGEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FOKKEMA.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 18 MAART 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, van Dis, jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen en de heer Fens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

mr. JAN DIRK SCHEPERS,
oud 54 jaar, wonende te Voorburg, generaal-majoor
Generale Staf.

Hij legt de eed af als getuige.

95215. De **Voorzitter**: Wij zijn bezig met het onderzoek van de voorlichting aan ambteraren en burgers in het bezette gebied, hetgeen ook bestaat het terrein van de secretarissen-generaal. Wij hebben ook u gevraagd te komen, omdat u enige tijd als vertegenwoordiger van generaal *Winkelman* de zittingen van het College van Secretarissen-Generaal hebt bijgewoond. Is u onmiddellijk nadat generaal *Winkelman* ook met het burgerlijk gezag belast werd, dus contact moest onderhouden met de secretarissen-generaal, deel gaan uitmaken van dat college, althans hebt u toen dadelijk de vergaderingen van dat college bijgewoond?

A. Nog ongeveer 14 dagen heeft eerst een andere officier van ons bureau het gedaan, mr. *Steneker* uit Amsterdam.

96216. De **Voorzitter**: U was toen hoofd van de juridische afdeling; was mr. *Stenekev* een van uw assistenten?

A. Ja.

96217. De **Voorzitter**: Welke was de strekking van uw opdracht om altijd bij de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal aanwezig te zijn?

A. De bedoeling was, dat in de eerste plaats het militaire aspect in die vergaderingen naar voren werd gebracht, ook het volkenrechtelijke en oorlogsrechtelijke standpunt, voor zover nodig. Verder moest ik, daar zittende als tussenpersoon, generaal *Winkelman* inlichten omtrent hetgeen daar besloten werd, omtrent vragen, welke hij kon verwachten of waarover een beslissing moest worden genomen, welke door de secretarissen-generaal niet kon worden genomen.

95218. De **Voorzitter**: Was dat een bepaalde categorie van beslissingen, welke generaal *Winkelman* zich voorbehield? Hoe was ongeveer de lijn getrokken?

A. Dat zou ik in de notulen moeten nakijken. Er is een vergadering van het College van Secretarissen-Generaal geweest op 17 Mei. Ik lees in de notulen daarvan:

„dat de Secretarissen-Generaal de stukken, die H.M. de Koningin placht af te doen, en belangrijke stukken, die de Minister zelf afdeed. aan den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht zullen voorleggen, alvorens te doen uitgaan.”.

Het was de afspraak, dat de opperbevelhebber zoveel mogelijk aan de secretarissen-generaal zou overlaten.

96219. De **Voorzitter**: Hebt u geen bepaalde instructies gehad van generaal *Winkelman* met betrekking tot bepaalde aangelegenheden?

A. Neen, zeker niet. Het werd aan ons overgelaten om uit te maken of de opperbevelhebber er in gekend moest worden of niet.

96220. De **Voorzitter**: Ik heb hier een stuk, dat door generaal *Winkelman* is overgelegd, waarin ik het volgende lees:

„De zaken, welke volgens de bestaande wetten, voorschriften en bepalingen door de Departementen zelfstandig kunnen worden afgedaan en waaromtrent geen principieele beslissing noodzakelijk wordt geacht, behoeven niet te mijner kennis te worden gebracht. De daarop betrekking hebbende beschikkingen worden geteekend door het waarnemend Hoofd van het Departement.

Aangelegenheden, waaromtrent een principieele beslissing mijnerzijds bepaald noodzakelijk wordt geacht, worden zoo eenigszins mogelijk mondeling door het waarnemend Hoofd van het Departement met mij besproken, waarna ik een beslissing zal nemen. De uitvoering wordt dan verder aan het Departement overgelaten.”.

A. Dat herinner ik mij.

96221. De **Voorzitter**: Er staat verder:

„Voor het vragen van inlichtingen omtrent aangelegenheden, waarbij geen militaire belangen zijn betrokken, kan het waarnemend Hoofd van het Departement zich mondeling of telefonisch wenden tot den Generaal-Majoor Baron *van Voorst tot Voorst*.”.

Hier is sprake van aangelegenheden, waarbij geen militaire belangen zijn betrokken. Daarom vraag ik u: had uw opdracht alleen betrekking op zaken, waarbij militaire belangen waren betrokken, en niet op andere aangelegenheden?

A. Er is geen enkele restrictie geweest. Ik was alleen een soort tussenpersoon, een verbindingsman van de opperbevelhebber bij het College van Secretarissen-Generaal. Wat daar gebeurde en voor hem van belang was, moest ik hem vertellen; omgekeerd moest ik de inzichten van de opperbevelhebber kenbaar maken aan het College van Secretarissen-Generaal.

96222. De **Voorzitter**: Herinnert u zich een voorbeeld van een zaak, waarvan u kunt zeggen: het was noodzakelijk om dat aan de opperbevelhebber voor te leggen?

A. Dat is met generaal *Winkelman* praktisch niet voorgekomen. Toen ik optrad, was het begin Juni en het contact met hem heeft maar geduurd tot 26 Juni, dus praktisch niet langer dan ongeveer drie weken. Ik herinner mij niet, dat ik generaal *Winkelman* speciaal ergens voor gewaarschuwd heb. Dat is wel later het geval geweest met generaal *Carstens*.

Die heb ik toen gevraagd de vergadering bij te wonen in verband met een te nemen besluit en gezegd: het is van belang, dat u hierover komt praten. Het betrof het onderbrengen van militair personeel, dat ontslagen zou worden; dat moest aan het werk worden gehouden en de daarvoor te maken regeling was voor de militaire leiding van groot belang.

96223. De **Voorzitter**: De heer *Ringeling* was toen ook lid van het College van Secretarissen-Generaal?

A. Toen ik optrad, ja. Dat drama heb ik bijgewoond; ook het ontslag van de heer *Ringeling*.

96224. De **Voorzitter**: Wat was de directe aanleiding tot diens ontslag?

A. Dat is nooit officieel medegedeeld, maar de directe aanleiding was het feit, dat de Artillerie-Inrichtingen op last van de heer *Ringeling* weigerden voor de bezetter te werken.

96225. De **Voorzitter**: Er is in het College van Secretarissen-Generaal ook nog ter sprake gekomen een punt, waaromtrent u ook advies aan dat college hebt uitgebracht, ik bedoel het werk aan de vliegvelden. Daaromtrent is nogal wat te doen geweest en daarbij is, zoals

uit de stukken blijkt, uw advies van belang geweest om de houding te bepalen ten opzichte van dit werk. Kunt u ons in het kort uiteenzetten hoe uw visie was daarop?

A. Dat is nogal eenvoudig. Een bezettingsleger heeft recht op onderdak, volgens het Haagsch Reglement. De bezetter kan eisen, dat ter wille van de bezettingstroepen werkzaamheden worden verricht voor het onderbrengen van die troepen, kan dus eisen de bouw van kazernes, barakken, enz. voor inkwartiering. In 1940 kon men niet meer zeggen, dat bij een bezettingsleger geen vliegtuigen behoorden. Dat was in 1907 bij het Haagsch Reglement niet voorzien, maar in 1940 waren zij er. Wij moesten die vliegtuigen toch ook onderdak geven, net zo goed als gezorgd moest worden voor onderdak van auto's en tanks, die in 1907 ook niet genoemd waren. Die vliegtuigen moesten worden ondergebracht op vliegvelden met hangars. Er was geen principieel verschil tussen het maken van vliegvelden en het bouwen van kazernes. Het enige verschil is, dat men kon zeggen: die velden zijn bestemd voor het opstijgen van bommenwerpers tegen Engeland, maar dat hebben de Duitsers nooit gezegd. Dat kon hun ook niet worden gevraagd, want daarop zou onmiddellijk zijn geantwoord: daarmee hebt u niets te maken.

96226. De **Voorzitter:** U vergelijkt het ook met het herstellen van wegen en bruggen, enz.?

A. Ja, maar vooral met de bouw van kazernes, schietbanen, enz.

96227. De **Voorzitter:** Meent u, dat in oorlogstijd ook het aanleggen van nieuwe vliegvelden daaronder moet vallen?

A. Ja, hetzelfde. Als ons zou worden opgedragen nieuwe kazernes of barakken te bouwen, moest het ook gebeuren. Als de bezetter zegt: ik wil daar of daar een barak of een kazerne hebben, moet het ook gebeuren, ook al vinden wij het niet nodig. De bezetter heeft het recht te vorderen, als wij niet willen medewerken. Men kan tegen die vordering geen bezwaar maken of zeggen: het is onrechtmatig, wat u vraagt.

96228. De **Voorzitter:** De Hoge Raad huldigt een ander standpunt.

A. Dat kan wel. Ik weet dat niet.

96229. De **Voorzitter:** De Hoge Raad zegt, dat de strekking van het Landoorlogreglement niet is de bezetter een recht toe te kennen, maar alleen de uitoefening van dat recht wettelijk aan bepaalde grenzen te binden.

A. Ik weet niet, waarop dat is gebaseerd, maar het is volkomen irreëel. Dat verdrag van 1907 is ook door Nederland getekend en het heeft daarmee dus aanvaard, dat de bezetter rechts heeft, want die staan er in. De bezetter mag requiren; dat is zijn recht. Men kan niet zeggen: dat en dat mag je niet. De bezetter heeft het recht om dat te doen, natuurlijk met zekere beperkingen.

96230. De **Voorzitter:** Laten we eens het voorbeeld van de Artillerie-Inrichtingen nemen, het maken van munitie. Hoe beoordeelt u dat?

A. Die moeilijkheid hebben wij al dadelijk enkele dagen na de capitulatie gehad en ik heb dat al vaak moeten vertellen voor verschillende commissies. Men staat voor het feit, dat de bezetter er is en dat hij eisen mag stellen op grond van het Haagsch Reglement ten eigen bate. Daartegenover staan de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht, dat het verboden is hulp te verlenen aan de vijand. Maar welke werkzaamheden ook worden verricht, zij strekken altijd tot hulp aan de vijand. De juffrouw aan de telefoon, de machinist op de locomotief, de wachter bij de overweg, de bestuurder van de elektrische tram, de bakker, de melkboer, allen helpen in zekere zin de vijand. Immers, als men weigert, moet de vijand zelf die werkzaamheden verrichten. Maar daar staat tegenover, dat, als men dat standpunt inneemt, het gehele openbare leven in het bezette gebied dood ligt, met alle nadelige gevolgen daarvan voor de samenleving. Men moet dus — en dit staat in het Haagsch Reglement, dat de Nederlandse Regering in 1907 heeft aanvaard — aan de bezetter het recht geven om het openbare en maatschappelijke leven zoveel mogelijk te doen voortgaan. Maar dan kan de Nederlandse Regering daar nooit de order tegenover stellen: gij moogt daaraan niet medehelpten, althans niet rigouzeus. Men zal ergens een grens moeten trekken en zeggen: dit en dat moogt ge wel doen, maar daar en daar begint voor mij de hulpverlening aan de vijand, die strafbaar is.

Dit probleem heb ik generaal *Winkelman* voorgelegd enkele dagen na de capitulatie en ik heb gezegd: hier moeten wij iets aan doen; wij krijgen natuurlijk vragen hierover van de militaire onderdelen. Daarop heeft na enige besprekingen, waarbij ik hetzelfde probleem naar voren heb gebracht, de opperbevelhebber gezegd: ge hebt gelijk, er moet een grens getrokken worden en die grens moet zo hoog mogelijk getrokken worden. Er moet zoveel mogelijk worden toegestaan; dat is noodzakelijk met het oog op het maatschappelijk leven. Wij moeten ter wille van het Nederlandse volk de grens zo hoog mogelijk trekken. Daarop is de formulering vastgesteld. Generaal *Winkelman* heeft deze getekend en het is aldus bepaald: hulpverlening aan de vijand betekent het verrichten van werkzaamheden aan materieel: dat *uitsluitend* bestemd is voor de strijd met de wapens. Hierbij onderstreep ik het woord *uitsluitend*. Aan militaire werkplaatsen werd b.v. het repareren van Duitse militaire vrachtauto's toegestaan, maar niet het repareren van tanks. Op deze basis is een officiële aanwijzing uitgegaan aan de militaire onderdelen, ook aan de Artillerie-Inrichtingen, de marinewerkplaatsen, enz. De vragen van mag dit of mag dat zijn altijd daaraan getoetst.

Wanneer gevraagd werd: mogen wij vliegtuigmotoren laten revideren in de werkplaatsen van de K.L.M. of van Fokker, dan moest men zeggen: kunt ge aan de motoren zien, of ze in een Rode Kruisvliegtuig thuishoren of in een jager? Dat kan men natuurlijk niet. Daarom kon men niet verbieden die motoren te revideren, althans niet het advies geven te weigeren. Ik kan wel zeggen: je zult het tenslotte wel moeten doen. De bezetter heeft het recht om dergelijke werkzaamheden te vorderen. Of men ze wil weigeren, is een tweede. Persoonlijk kan iemand zeggen: ik doe het niet, maar dan loopt hij het risico, dat de bezetter maatregelen neemt. Tegen die vordering kon men niet protesteren, terwijl dat het enige was, dat wij konden doen tegen een naar ons inzicht onrechtmatige daad van de bezetter. Door een dergelijk protest konden wij trachten die daad ongedaan te maken. Als het lukte, was het mooi, maar als het niet lukte, was er niets aan te doen. Aan hetzelfde criterium hebben wij getoetst de Artillerie-Inrichtingen er, op grond daarvan is geadviseerd niet te werken voor de Duitsers, want die vragen natuurlijk om oorlogsmateriaal te maken; de Artillerie-Inrichtingen maken niets anders. Naar aanleiding van dat advies heeft de toenmalige directeur aan de toenmalige secretaris-generaal van Defensie gezegd: neen.

96231. De **Voorzitter:** Die directeur was de heer *Den Hollander*?

A. Ja. Ook de heren *Ringeling* en *Winkelman* zeiden: neen. Men heeft advies gevraagd aan iemand anders, een zeer scherpzinnig jurist, die een uitlegging heeft gegeven van het Landoorlogreglement en zei: het mag wel voor het bezettingsleger, op grond waarvan de Duitsers dadelijk grote hoeveelheden gingen bestellen voor het bezettingsleger, terwijl ieder wist, dat het niet voor het bezettingsleger was. Maar dit gebeurde na mijn tijd.

96232. De heer **Fens:** Kunt u ook de naam noemen van die scherpzinnige jurist?

A. Dat was de landsadvocaat.

96233. De **Voorzitter:** U maakt wel onderscheid als u zegt: een vrachtauto wel, doch een tank niet. Als u stelt, dat in die besprekingen werd gezegd: het maatschappelijk leven moet in gang blijven, begrijp ik dat zeer goed, maar er is toch een belangrijk verschil tussen het maatschappelijk leven, dat in gang moet blijven, en het bezettingsleger, dat gevoed moet worden enerzijds, en het repareren van vliegtuigen en aanleggen van vliegvelden in oorlogstijd anderzijds. Het maatschappelijk leven en het militaire leven in oorlogstijd zijn toch van geheel verschillende aard.

A. Dat zit in twee verschillende artikelen van het Landoorlogreglement. Het eerste artikel zegt ten aanzien van de bezetter, dat het maatschappelijk leven zoveel mogelijk aan de gang moet blijven. Dit kan alleen, als de bevolking daaraan zoveel mogelijk medehelpt. Het tweede artikel zegt van de bezetter, dat hij het recht heeft te requiren in natura en werkzaamheden te eisen ten bate van het bezettingsleger. Werkzaamheden voor het bezettingsleger zijn natuurlijk werkzaamheden, welke betekenen hulpverlening aan de vijand. Als iemand barakken bouwt voor de bezetter, de Julianakazerne b.v. is gebouwd ter wille van de Duitsers, dan is dat een zekere hulpverlening aan de vijand. Dat heeft met het maatschappelijk leven niets te maken, tenzij men het eens is met het gezegde: als wij het niet doen, verhoogt het de werkloosheid. De bezetter heeft het recht die werkzaamheden te eisen; hij mag ze vorderen. Wanneer hij vor-

dert, kan niemand de bezetter een onrechtmatige daad verwijten. Wanneer de bezetter geen onrechtmatige daad pleegt, kan degene, van wie gevorderd wordt, niet zeggen: dat is onrechtmatig, dat doe ik niet. Als hij het niet doet, is het voor eigen risico, maar hij kan niet van de Nederlandse Regering, die het verdrag heeft getekend, steun verwachten.

96234. De **Voorzitter**: Vindt u de opvatting, welke t.a.v. werken voor de bezetter in het bedrijfsleven heerste, analoog aan uw zienswijze?

A. Dat is een moeilijke vraag. Ik zat niet in het bedrijfsleven. Er is eenmaal een bespreking geweest met de secretaris van de Metaalbond, waarin ik hetzelfde voorgelegd heb. Hij zeide: ik zal het aan het bestuur voorleggen. Ik weet ook, dat er een bespreking heeft plaats gehad met de metaalindustrie, waarop hetzelfde standpunt uiteengezet is, maar of de heren er zich aan gehouden hebben, weet ik niet.

Hetzelfde standpunt is ook naar voren gebracht bij de textielindustrie en ook ten aanzien daarvan heb ik na de bevrijding verklaringen moeten afleggen ter wille van de secretaris van de Textielbond. Hoe wil men de textielindustrie aan de gang houden, wanneer men de mensen niet wil laten werken? Hierbij kwam ook weer de voortgang van het maatschappelijk leven in het geding. Men wilde weer laken gaan fabriceren en wendde zich terecht tot het hoofdkwartier, met de vraag: mogen wij dat? Het spreekt vanzelf, dat de Duitsers dat laken vorderen. althans voor een groot deel, of dat zij opdracht geven het te fabriceren. Kan men nu aan het laken zien of het bestemd is voor soldaten of voor Rode Kruis-mannen of spoorwegmannen? Natuurlijk kan men dat niet. Maar dan kan men ook niet zeggen: dat moogt ge niet doen. Als men dat standpunt verlaat, betekent dit, dat niemand meer iets doen mag.

96235. De heer **Fens**: Wat de kwestie van de vliegvelden betreft: het Landoorlogreglement geeft de bezetter het recht, die te vorderen voor de bezettingstroepen, maar in hoeverre heeft de bezetter vliegvelden nodig voor zijn bezettingstroepen? U hebt het over kazernerij voor de bezettingstroepen gehad, maar men kon toch eigenlijk met dodelijke zekerheid uitmaken, dat het niet aanging vliegvelden voor de bezettingstroepen te maken.

A. U kunt niet zeggen, dat in 1940 de bezetter geen vliegvelden mocht hebben. Vliegtuigen zijn thans toch een inhaerent onderdeel van een bezettingsleger. Zij moeten hun eigen installaties beschermen, waarvoor zij jagers en verkenningsvliegtuigen nodig hebben. Deze moeten van de vliegvelden kunnen opstijgen en er weer op kunnen dalen. Wanneer men zou kunnen aantonen, dat het alleen om bommenwerpers zou gaan, dan zou ik zeggen: dat mag niet, maar wanneer men vliegvelden aanlegt, weet men niet, welke vliegtuigen er op komen. Men kan niet tegen de bezetter zeggen: ge moogt geen jagers hebben.

96236. De **Voorzitter**: Opent dit niet de weg tot een onbeperkte productie van alle mogelijke zaken, die de bezetter zou willen hebben? Men kan natuurlijk aan vliegtuigmotoren moeilijk zien in welke vliegtuigen die motoren zullen komen, maar als men dat standpunt huldigt, zal men de grens onbeperkt openzetten voor het produceren van allerlei zaken, waarvan men kan zeggen, dat de vijand die zeker voor oorlogsdoeleinden gebruikt, al is het natuurlijk niet te bewijzen. Ziet u het probleem zo, dat, als men b.v. t.a.v. laken — waarvan men aan de kleur en de kwaliteit kan beoordelen, dat het voor die militaire doeleinden dienst moet doen — niet kan aantonen, dat het voor die militaire doeleinden bestemd is, men moet zeggen: maak het maar? Zet men dan niet de grens onbeperkt open?

A. Er is geen grens. Dit zit alleen in de productiecapaciteit. De bezetter bezet het land niet ter wille van het bezette land, maar voor zich zelf.

De Nederlandse Regering heeft in 1907 aanvaard, dat de bezetter het land gebruikt en laat werken, want men moet het maatschappelijk leven voortgang laten vinden, er moet gewerkt worden, er mag geproduceerd worden ter wille van het bezettingsleger. Dat staat in dat reglement. Men zou kunnen zeggen: dit product is uitsluitend voor het bezettingsleger en mag niet worden uitgevoerd, maar dat kan niet veel verschil maken. Als men het tevoren zou weten, zou men kunnen zeggen: dat mag niet, maar op een gegeven ogenblik wordt het product afgeleverd aan de bezetter, zogenaamd voor het bezettingsleger, dan gaat het in Duitse handen over en geen autoriteit zal zeggen: laten wij eens controleren of het niet wordt uitgevoerd.

96237. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Geloof u niet, dat wij verschil moeten maken tussen bezetting en bezetting? Als wij zien naar de bezetting van Duitsland na deze oorlog, dan kan de bezetter van Duitsland vorderen, maar dat is een andere bezetting dan die, welke wij hebben gehad in 1940—'45, want het is duidelijk, dat de Duitsers Nederland bezet hebben tot voortzetting van de oorlog en tot het winnen van de oorlog voor Duitsland. Dat is een grote moeilijkheid, als men dan aan deze kant medewerkt. U hebt de hakker en de slager genoemd. Ik heb gezegd: het Nederlandse volk had 15 Mei 1940 naar bed moeten gaan en ontwaken in 1945, maar dat kon natuurlijk niet. Maar het is toch een moeilijke grens tussen wat nodig is om het maatschappelijk leven hier in stand te houden en wat bij de Haagsche Conventie van 1907 was toegestaan en aan de andere kant wat dient om de oorlog te doen winnen door de Duitsers. Die grens is natuurlijk erg moeilijk te trekken, want die hulpverlening aan de vijand was zeer effectief. Waar ligt nu die grens? Is die grens door u niet erg hoog gesteld? Ten aanzien van die vliegvelden en vliegtuigmotoren kan er enige twijfel zijn of ze kunnen dienen tot voortzetting van de oorlog, ook al zouden ze alleen voor de aanvoer van bezettingstroepen kunnen dienen. Ik zou zeggen: er zijn twijfelgevallen: neen. U zegt: er zijn twijfelgevallen: ja.

A. Er zijn verschillende bezettingen, maar het zit hem in het feit, of er nog een feitelijke oorlog is of niet, want juridisch is het volmaakt hetzelfde. Ook de Amerikanen hebben tot nog toe het bezettingsrecht gebaseerd op het Landoorlogreglement van 1907. Ook na de vorige oorlog was dat het geval, omdat in het Vredesverdrag van Versailles de bezetting van het Rijnland gebaseerd was op het Landoorlogreglement. Het is altijd de vraag: waar moet die grens liggen, maar men kan natuurlijk niet zeggen: voortzetting van de oorlog is het criterium, want het Landoorlogreglement is uitdrukkelijk gemaakt met de idee, dat tijdens de bezetting de oorlog zou doorgaan. Er is ook niet verboden, dat werkzaamheden gedaan werden om voortzetting van de oorlog mogelijk te maken; er is alleen gezegd: het bezette gedeelte mag niet worden gedwongen om in te doen aan vijandelijkheden tegen het eigen volk. Men mag echter het criterium: werkzaamheden tot voortzetting van de oorlog, nooit als zodanig aanvaarden, want alle werkzaamheden, welke gebeuren in een bezet land, helpen om de oorlog voort te zetten. Men komt steeds tot hetzelfde probleem: waar moet die grens liggen? Men kan zeggen, en dat is een stelling, welke ik zou kunnen onderschrijven: die grens moet zo laag mogelijk liggen, maar dan moet men het risico aanvaarden van zeer strenge maatregelen van de bezetter, want deze laat zich niet door die mededeling zijn rechten ontzeggen. Hij gaat door, met de daaraan verbonden consequenties. Daarom moet men de consequentie aanvaarden, dat een volk, dat niet meewerkt, praktisch niet meer werkt, op geen enkel gebied, en dan wordt het de vraag, waar dat volk van leven moet, als het niet meer produceert. Het is een aanvaardbaar standpunt van uit een oorlogsstandpunt: „je moet niet meewerken"; maar dat is in de praktijk tot op het ogenblik van de capitulatie niet in de gedachten geweest, niet alleen niet bij mij. Ik heb dat probleem aan de opperbevelhebber voorgelegd en gezegd: de grens moet zo hoog mogelijk worden gelegd. De opperbevelhebber was het daarmee eens, omdat hij en de secretarissen-generaal verantwoordelijk waren voor het Nederlandse volk tijdens de bezetting. Dai kon men moeilijk beginnen met te zeggen: wij werken niet mee. Dat zou betekenen, dat je niets meer deed, niets meer produceerde. Alles, wat geproduceerd werd, was mede ten behoeve van de bezetter.

Bovendien moesten wij de grens zo trekken, dat deze houding gedurende de gehele oorlog kon worden volgehouden. Niets zou naarder geweest zijn dan, wanneer wij eenmaal begonnen waren met hoog van de toren te blazen, langzamerhand te moeten toegeven. Wanneer men een grens trekt, moet men deze zo trekken, dat ook de bezetter die grens aanvaardt en dat het voor ieder duidelijk is: dit kan niet worden misverstaan. Ieder kan het begrijpen, ook de man, die het Haagschr Reglement niet uit het hoofd kent. Men moest kunnen beoordelen: dit dient voor de strijd met de wapenen of het dient er niet voor. Wanneer men het criterium anders legt en het overlaat aan lager geplaatste mensen, die niet een vaste lijn volgen, dan is het resultaat, dat men hoe langer hoe meer door de bezetter van het eenmaal ingenomen standpunt wordt afgedrongen, en aangezien wij een bezetting van zoiets als een jaar of acht voor ogen hadden — het is meegevallen —, wilden wij niet het risico lopen, dat op de een of andere manier in het eenmaal ingenomen standpunt tijdens de bezetting verandering zou moeten worden gebracht.

95238. De **Voorzitter**: U zeide, dat u dacht aan bezetting van S jaar. Er waren ook wel anderen, die dachten: het zal wel gauw

afgelopen zijn. Ik kan mij voorstellen, dat men een heel ander standpunt inneemt, wanneer men rekent met een bezettingstijd van 8 jaar dan wanneer men denkt, dat het wel spoedig afgelopen zal zijn. Heeft dit weleens een punt van discussie uitgemaakt in het College van Secretarissen-Generaal?

A. Neen, het uitgangspunt is vastgesteld buiten dit standpunt om. Het stuk, dat ik u hierbij overhandig, was gemaakt voor de Artillerie-Inrichtingen en het is ook gegeven aan de ondercommandanten van de militaire werkplaatsen, de autogarages, de werkplaatsen der gewerkmakers, enz. Het standpunt, dat daarin is uiteengezet, is ook medegedeeld aan de secretarissen-generaal.

96239. De Voorzitter: Net heeft daar dus geen punt van discussie uitgemaakt?

A. Neen. Het is wel aan prof. François medegedeeld. Hij zeide: gij hebt gelijk wat die vliegvelden betreft.

96240. De Voorzitter: Dat van die vliegvelden staat hier niet in.

A. Neen, dat is pas bij de secretarissen-generaal aan de orde gekomen. Dat heeft daar een punt van discussie uitgemaakt, omdat het meer in verband stond mei het bouwbedrijf. De vraag heeft zich in dat college het eerst voorgedaan ten aanzien van werkzaamheden aan het vliegveld Leeuwarden. Wij hebben bij die gelegenheid dezelfde mening over de vliegvelden geuit en op dat ogenblik was ieder daarmee tevreden, behalve de heer Trip, van Financiën, die zeide: dat is wat moois, dan mogen ze hier helemaal openbare werken uitvoeren; dat loopt financieel in de war. Ik heb daarop geantwoord: dat is natuurlijk mogelijk, maar dat kan nooit als argument tegen de bezetter worden aangevoerd.

96241. De Voorzitter: Dat wil zeggen: het bedrag, dat besteed kon worden, moest toch in redelijke verhouding blijven; dat staat er ook in.

A. Ja, maar ais tegen de secretaris-generaal van Financiën gezegd wordt: ik heb zoveel miljoenen nodig voor het bezettingsleger en de heer Trip vraagt: waarvoor dient dat, hoe sterk is dat leger, wordt hem natuurlijk geantwoord: dat gaat u niet aan, geef dat geld maar. Als de bezetter zegt: ik heb dit of dat nodig, kazernes of wat ook, voor het bezettingsleger, kunnen de autoriteiten van het bezette gebied niet zeggen: dat doen wij niet. Men kan proberen te zeggen: dat gaat financieel boven onze macht, maar dat kan men niet volhouden.

96242. De Voorzitter: Geloofd u niet, dat het artikel van: geen hulp verlenen aan de vijand, illusoir gemaakt wordt zolang men zegt: alles mag, als men niet kan aantonen, waarvoor het gebruikt wordt?

A. Neen, zolang het niet dient voor oorlogvoering. Ik denk b.v. aan de zaak-de Vilder. Ik heb dat dossier gezien, dat betrof die bouwerij om vliegvelden, kazematten, die bewapend waren met kanonnen, enz.; dat was, naar mijn oordeel, beslist verboden.

96243. De heer Fens: Dus de Atlantische Wal was ook verbodsn!

A. Ja. Niet als men schuilplaatsen maakte voor de troepen, die er in lagen, maar wei als men er kanonnen in zette; dat mocht niet. Dat was ons criterium en dat is, geloof ik, aanvaard door het Bijzonder Hof van Cassatie.

96244. Jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen: Heb ik goed verstaan, dat u verschil maakt tussen dingen, die nodig zijn voor voortzetting van de oorlog, en daarnaast vechten tegen de eigen mensen? Dat is volgens mij niet te scheiden. Wij wisten, dat onze eigen mensen aan de overkant zaten: want dat waren onze bondgenoten, en dat het dus ten aanzien van die vliegvelden altijd tegen de eigen mensen zou gaan. Ik begrijp ook niet goed uw positieve afweershouding ten opzichte van de Artillerie-Inrichtingen en dat u vliegtuigmotoren wel goedvond. U zegt: wij wisten niet waarvoor ze gebruikt zouden worden, maar wij konden begrijpen, dat die alleen zouden dienen vanaf het moment, dat wij bezet waren, niet alleen om met enkele transportvliegtuigen wat aan te brengen, maar dat ze met de uitbreiding van de vliegvelden zouden dienen tot voortzetting van de oorlog,-tegen onze eigen mensen.

Dat het laken werd gemaakt om de textielindustrie bezig te houden, waar de vijand al of niet gebruik van zou maken, vind ik in een andere orde van grootte liggen.

De vraag, of de bezettingstroepen al dan niet laken hadden, vind ik irrelevant. Die werden er niet beter van. Het is alleen maar een

kwestie van comfort. Wat de uniformen betreft, dat vind ik eigenlijk hetzelide. Als er distinctieven op komen, wordt het natuurlijk gevaarlijker. Ik begrijp echter niet goed, dat u verschil maakt tussen de vliegtuigmotoren en de Artillerie-Inrichtingen.

A. Ik maak het verschil niet tussen het voortzetten van de oorlog in het algemeen en de strijd in eigen land. Dat doet het Haagsche Reglement. Dat zegt: men mag van een bezet volk niet eisen, dat het tegen het eigen volk vecht, maar andere dingen mag de bezetter wel eisen.

96245. Jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen: Hier was de grens er niet.

A. Die was er wel. Ik maak een scherp onderscheid met betrekking tot de Artillerie-Inrichtingen, omdat deze alleen dingen konden produceren, die dienden voor de oorlogvoering met de wapenen, kanonnen en munitie. Aan de hand van die stelling kon ieder begrijpen, dat wij daaraan niet mee wilden doen. Dat was eenvoudig. Bij de vliegtuigmotoren ligt het anders. Welke motoren kwamen in de eerste plaats in aanmerking? Niet de motoren van de bommenwerpers, maar die van de transportvliegtuigen, die wij naar beneden hadden geschoten. Die moesten in de eerste plaats gerevideerd worden. Konden wij nu zeggen: dat kunnen wij niet doen, want die zijn bestemd om er mee naar Engeland te gaan? Daar zijn ze niet geweest, maar dat wisten wij ook niet in 1940, en zeker niet op 27 Mei. Wij moesten een gedragslijn vaststellen, die wij aan ieder duidelijk konden maken, een scherp criterium, dat ieder kon begrijpen en waarvan wij de kans hadden, dat wij het konden volhouden.

96246. De Voorzitter: Bent u daarbij uitgegaan van het standpunt, dat de bezetting wel acht jaar zou kunnen duren?

A. Ik heb persoonlijk tegen de opperbevelhebber gezegd: wij moeten rekening houden met een vrij langdurige bezetting — ik heb geen bepaalde tijd genoemd — en wij moeten in die tijd niet van houding behoeven te veranderen. Dat was dezelfde moeilijkheid, die er in 1914—1918 was met betrekking tot de neutraliteit. Een eenmaal ingenomen standpunt moet men kunnen blijven volhouden. Anders wordt het een wankele positie en bestaat het gevaar, dat men hoe langer hoe meer afglijdt. Dat was de reden, waarom wij het scherp hebben moeien formuleren, zodanig, dat ieder duidelijk wist, hoe er moest worden gehandeld en welke gedragslijn men moest volgen.

96247. De Voorzitter: Is het standpunt t.a.v. de vliegtuigen ook met de opperbevelhebber besproken?

A. Dat was toen nog niet aan de orde.

96248. De Voorzitter: Wel met prof. François?

A. Ja. Het is eerst in het College van Secretarissen-Generaal ter sprake gekomen. Daarover is gepraat. Trip is er tegen ingegaan. Toen heeft *Snouck Hurgronje* het aan prof. François gevraagd. In een volgende vergadering sprak ik prof. François. Hij zeide: ik ban het met u eens. Daar kunnen wij niet tegen protesteren. Dat was het enige criterium, dat voor ons gold.

96249. De heer Fens: Ik begrijp die grens niet goed. Neem b.v. de kwestie van de kazematten. Zodra men kazematten ging bouwen ter bescherming van de vliegvelden, was het fout!

A. Men kan schuilplaatsen van beton maken, die verder dicht zijn, met een deurtje, die alleen als schuilplaats bij luchtbombardementen worden gebruikt.

96250. De heer Fens: Wanneer ik ergens ga legeren, moet ik veiligheidsmaatregelen treffen tegen aanvallen. De Duitsers gaan legeren op vliegvelden en zeggen: wij moeten tegen aanvallen bescherming zoeken, dus bouwen wij kazematten en zetten er een kanon in. Behoort dat niet tot hun rechten?

A. Neen, dat is juist wat wij hebben gezegd. Dat is in het Haagsch Reglement niet voorzien. Men mag vragen wat nodig is voor het bezettingsleger, maar niet voor beveiliging van het bezettingsleger tegen de strijd met wapenen. Dat is in het reglement niet voorzien. Er staat alleen in, dat het bezette volk niet verplicht mag worden tegen het eigen volk te vechten.

96251. De heer **Fens**: Als de vijand het wilde, beschermde hij zich zelf; daarom mocht je ook kazematten bouwen met kanonnen er in.

A. Neen; niet alleen het Haagsch Reglement, maar ook het Wetboek van Strafrecht heeft zich daartegen verzet. Waar ligt het criterium? Dat hebben wij getracht in die lijn vast te stellen. Wij hebben getracht, dat zo hoog en zo scherp mogelijk te stellen, zodat ieder het wist en men het de gehele bezetting kon volhouden. Het is mij nog niet gelukt een ander criterium te bedenken. Het is gemakkelijk te zeggen: je mag geen hulp verlenen aan de vijand; dat staat er, maar wat is dat? Dat is zeer moeilijk te bepalen. Ik heb de jurisprudentie van het Hof van Cassatie niet geheel gevolgd, maar ik heb nog van niemand een ander criterium kunnen horen. Ik heb hierover veel moeilijkheden moeten meemaken met heren, die inlichtingen kwamen vragen, en heb daarover veel moeten debatteren, maar ik heb noch van het Bijzondere Hof van Cassatie, noch van het bijzonder gerechtshof in Amsterdam, de Onderzoekingscommissie of welke commissie ook, ooit een ander criterium kunnen horen. Zij zeiden: u wist, dat het voor de oorlogvoering diende, maar daar ging het niet om. Het feit, dat de bezettingstroepen onderdak is verlernend, vormde op dat ogenblik hulp ook voor de oorlogvoering. De Duitsers gebruikten Nederland als recreatie-oord. Divisies, die in Rusland veel hadden geleden, werden hier gebracht om op hun verhaal te komen. Bij de landing in September bij Arnhem waren daar twee divisies, die in Normandië op hun gezicht hadden gehad, die hier op verhaal kwamen en juist toevallig in die mooie streek lagen.

96252. De **Voorzitter**: Ik zie nog niet precies waar u die grens hebt gesteld, maar als u die grens lager had gesteld, had u dan grotere moeilijkheden verwacht?

A. Dat weet ik niet, maar in ieder geval was dit criterium houdbaar. Er is door een Duitse commandant gevraagd aan een Nederlands militair onderdeel, dat na de capitulatie nog in de buurt lag: die Nederlandse mitrailleur is krijgsbuit, geef mij een paar mensen, die mij daarover theorie geven, die aan mijn officieren of onderofficieren uitleggen hoe het wapen in elkaar zit en die het gebruik demonstreren. Die vraag kwam bij een Nederlands kapitein, maar die wist niet wat hij moest doen; hij ging naar zijn chef en deze weer naar zijn commandant, die het ook niet wist.

De vraag kwam uiteindelijk bij de opoerbevelhebber en is toen aan onze afdeling voorgelegd. De generaal heeft mede op ons advies beslist: niet doen; dat is iets, dat zeker strekt tot hulp aan de vijand, tot strijd met de wapenen, nl. het schieten met mitrailleurs. De commandant heeft daarop aan de Duitse vrager laten weten: dat mogen wij niet; den Haag zegt: het mag niet.

Een week later kwam dezelfde vraag met betrekking tot de luchtdoelkanonnen. Ook toen is hetzelfde standpunt ingenomen: neen zeggen.

96253. De **Voorzitter**: Er is ook nog een verordening uitgegaan, dat de Nederlanders verplicht zouden zijn om de Duitse legerautoriteiten te waarschuwen, wanneer er vliegtuigen naar beneden kwamen. Ziet u dat ook in hetzelfde kader van hulpverlening aan de vijand? Die order is uitgegaan van het College van Secretarissen-Generaal. Het is een brief van *Rauter* geweest aan de procureurs-generaal en die is door de secretarissen-generaal verder doorgestuurd.

A. Welke datum is dat geweest?

De Voorzitter: In die vergadering van 19 Augustus 1940 is mededeling gedaan, dat een brief was ingekomen over het verlenen van medewerking bij het gevangennemen van inzittenden van vreemde vliegtuigen.

A. Wij hebben gezegd: dat moeten wij aanvaarden. De notulen van die vergadering zeggen:

„De heer *Tenkink* komt terug op den eisch van Duitse zijde, dat de Nederlandsche politie zal medewerken bij het gevangennemen van inzittenden van vreemde vliegtuigen. Naar aanleiding van zijn, in een vorige vergadering vermeld, schrijven aan den heer *Rauter*, waarbij hij op grond van volkenrechtelijke overwegingen zich hiertegen heeft verzet, is een antwoord binnengekomen, waarbij, onder vermelding, dat zulks niet in strijd met het volkenrecht was, de eisch wrrd gesteld, dat de desbetreffende opdracht aan de Nederlandsche politie zou worden gegeven. Door het landen van een Engelsch vliegtuig, waarvan de inzittenden verdwenen zijn, was deze kwestie actueel geworden. Daar de heer *Tenkink* afwezig was, is aan deze opdracht gevolg gegeven.

Ook de heer *Frederiks* heeft een soortgelijke opdracht moeten geven, waarbij hij heeft vermeld, dat zulks op last van de Duitse autoriteiten geschiedde. Het meerndeel van de vergadering acht deze opdracht op grond van volkenrechtelijke overwegingen zeer aanvechtbaar. De heer *Schepers* merkt nog op, dat de politie nimmer zal mogen optreden tegen een persoon, die deel uitmaakt van de vijandelijke troepen, daar zulks deelneming aan de krijgsverrichtingen zoude beteekenen. In verband hiermede merkt de heer *Frederiks* nog op, dat een opdracht, zoo algemeen gesteld als de onderhavige, dan ook volkenrechtelijk niet juist kan zijn.”

Of de heer *Tenkink* daartegen verder geprotesteerd heeft, weet ik niet. Er is de eerste keer wel tegen geprotesteerd, maar het is er blijkbaar tussendoor geglipt, omdat de heer *Tenkink* er niet was. Ik weet niet of hij er later nog op teruggekomen is.

96254. De **Voorzitter**: Ja, er is later nog een brief geweest van 20 Augustus 1940.

A. Dat is een brief van Justitie aan de procureur-generaal.

96255. De **Voorzitter**: Ik zie nog, dat in de volgende vergadering de heer *Tenkink* heeft verzocht in het verslag van de vergadering van Maandag 19 Augustus de laatste regel van de eerste alinea van punt 2 te wijzigen als volgt: „Bij afwezigheid van den heer *Tenkink* is aan deze opdracht gevolg gegeven.”

Nu nog een vraag over het College van Secretarissen-Generaal. Hoe had de besluitvorming daar gewoonlijk plaats?

A. Ik herinner mij niet, dat er ooit gestemd is. Het grootste gedeelte van de vergaderingen bestond meestal uit het mededeling doen van de verschillende secretarissen-generaal aan elkaar van opgedane ervaringen. Er werd meermalen per week vergaderd. Een heel enkele keer was er een vraagpunt als: wat is het standpunt, dat wij moeten innemen?

Dan werd er over gesproken en dan werd gezegd: goed, wij zijn het dus eens: dat en dat is het standpunt. Het gebeurde ook weleens, dat gezegd werd: ik geloof, dat wij dat of dat standpunt moeten innemen, en dat dan een ander lid van het college zei: daar ben ik het niet mee eens, en dan werd wel gezegd: dan moet ieder het voor zich zelf weten.

De heer *Hirschfeld* kwam eens met de mededeling: „Nu willen de Duitsers iets, waartegen ik mij ernstig moet verzetten, en ik wil dat nii aan het college voorleggen”.

Ik moet zeggen, dat ik mij niet alle details meer herinner. Het ging over de effectenbeurs. Het hinderde hem erg en hij zeide: „Als zij dit willen doorzetten, geloof ik, dat het College van Secretarissen-Generaal zal moeten aftreden.”

96256. De **Voorzitter**: Is dat in de beginperiode geweest?

A. Ja. Sommigen zeiden: dat kan ik begrijpen; dat gaat wel erg ver, maar anderen zeiden: het mag dan ver gaan en wij kunnen er ons tegen verzetten, maar als het wordt doorgezet, is het toch geen reden om ontslag te vragen zolang wij het gevoel hebben, dat wij het Departement in handen hebben en de Duitse invloed kunnen weren. Daarbij is het debat blijven steken; er is niet gestemd en er is niet uitgemaakt welk standpunt zou worden ingenomen. Overigens is de hele zaak niet doorgegaan; het is anders gelopen.

96257. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk van de z.g. Aanwijzingen van 1937, die er voor de ambtenaren waren? Had men daar veel aan? Waren zij voldoende of onvoldoende?

A. Ze waren niet scherp genoeg.

96258. De **Voorzitter**: Acht u het mogelijk, dat ze scherper hadden kunnen zijn? Men kon niet voorzien hoe de oorlog zou lopen. Was het niet een nadere uitwerking van het Landoorlogreglement?

A. De Aanwijzingen waren niet altijd even scherp geformuleerd. Zij gaven wel een handleiding, maar alleen voor mensen, die over deze dingen hadden nagedacht en er iets van af wisten of juridisch geschoold waren. Je kunt nu eenmaal niet alles voorschrijven; de een kon ze goed begrijpen, voor de ander waren ze niet scherp genoeg.

96259. De **Voorzitter**: Heeft het een onderwerp van bespreking uitgemaakt of men die Aanwijzingen eventueel meer moest verduidelijken of op groter schaal verbreiden? Wij krijgen de indruk, dat ze te zeer onbekend waren.

A. Voor zover ik weet, is er niet over gesproken. In 1940 had iedereen die dingen. Ze zijn pas later tijdens de bezetting of na de bevrijding verdwenen. Bij de secretarissen-generaal had ieder ze en ik heb nooit klachten gehoord, dat iemand van de ambtenaren ze niet had. Of ze meer verbreid hadden moeten worden? Er is vóór de oorlog een commissie geweest, die zich bezighield met aanwijzingen voor de bevolking, maar deze zijn nooit werkelijkheid geworden.

96260. De **Voorzitter:** Weet u hoe de Aanwijzingen zijn ontstaan, van welk Departement ze zijn uitgegaan?

A. Daar heb ik niet aan medegewerkt; ze zijn in 1937 gemaakt. Ik denk, dat ze van Buit-landse Zaken zijn uitgegaan, maar ik weet het niet zeker.

96261. De **Voorzitter:** Hebt u ook iets bemerkt van enig contact van de secretarissen-generaal met het z.g. Politiek Convent, de groep heren uit de vroegere politieke partijen? Bestond daarmee contact of bereikten de gedachten, die onder het volk leefden, door middel van dat Politiek Convent de secretarissen-generaal?

A. Dat weet ik niet. Ik herinner mij, dat met enkelen gesproken is, maar dat ging, naar ik meen, over de schadeloosstelling. De notulen waren niet altijd woordelijk. *Snouck Hurgronje*, die ze controleerde, vreesde, dat ze in handen van de Duitsers zouden komen, en wilde geen moeilijkheden hebben. Als hij zeide: ik heb met die of die gesproken, kwam er alleen een kleinigheid in de notulen, meer niet.

96262. De **Voorzitter:** Zijn er nog officiële besprekingen geweest met de Nederlandsche Unie? Hoe stond men daartegenover? Had men er bezwaar tegen, vooral omdat contact met de Duitsers was opgenomen?

A. Neen. Er is eerst iets anders gepoogd, van de zijde van de heer *Linthorst Honian*, in andere vorm, en toen is door de heer *de Quay* medegedeeld, dat dat niet doorging, dat men zocht naar een nieuwe vorm. Dat is toen de Unie geworden, maar dat is pas aan het eind van mijn periode geweest, ik meen in Augustus.

96263. De **Voorzitter:** Hebt u in de eerste tijd nog iets gehoord van contact met Londen?

A. Niets, behalve met de radio, want er werden wel radioberichten opgevangen.

96264. De **Voorzitter:** Had men toen nog behoefte aan nader contact met Londen, zó, dat men ook van hieruit naar Engeland mededelingen kon doen met betrekking tot de situatie?

A. Neen, dat is tussen Mei 1940 en September 1940 nooit ter sprake gekomen.

96265. De **Voorzitter:** U hebt ook nooit gemerkt van een bepaalde behoefte om meer instructies van Londen te ontvangen?

A. Neen, die mogelijkheid is niet eens overwogen om instructies te vragen. Men heeft er zich doorgeslagen. De moeilijkheid was, dat men er zich toch nooit op kon beroepen, want de Duitsers zouden

direct vragen: hoe kom je aan die berichten? Die konden allen clandestien binnenkomen of door de radio, waar men niet naar mocht luisteren.

92266. De **Voorzitter:** Men had zijn houding dan mede kunnen bepalen op grond van de berichten van de Regering, die in Londen was.

A. Men kon proberen iets te doen, maar dat moest altijd via de Duitsers. Als men iets bereiken wilde, moest men de Duitsers uitleggen waarom men dat wilde. Ze waren erg wantrouwend.

95267. De heer **Fens:** Dus men had geen behoefte aan contact; dat is niet gebleken. Men had richtlijnen gekregen en wilde a.e. gaan toepassen.

A. Er was geen reden af te wijken van die instructies van 1937. Voor zover ik heb begrepen, is het pas later in de bezettingstijd anders geworden, maar in het begin was het volkomen en regie, althans administratief.

95268. De **Voorzitter:** In de periode, dat *Seyss-Inquart* het burgerlijk gezag had overgenomen, had u geen besprekingen meer in het college?

A. Ja, ik ben gebleven tot September, toen ik krijgsgevangen werd gemaakt.

96269. De **Voorzitter:** Wat zag u als rechtsgrond van het burgerlijk gezag bij *Seyss-Inquart*?

A. Dat was in strijd met het volkerrecht, dat men een burgerlijk gezag instelde, maar het was volgens de Duitsers een vriendschap. Men heeft van Nederlandse zijde gezegd: zij mogen het niet doen; maar er is niet tegen geprotesteerd; dat had ook weinig zin. De Duitsers vonden dat netter dan een militair gezag.

96270. De **Voorzitter:** Is in het College van Secretarissen-Generaal nooit ter sprake gekomen hoe men zijn houding zou bepalen ten opzichte van *Seyss-Inquart*?

A. Jawel. Besproken is de vraag of men naar de installatie moest en wat men zou zeggen.

96271. De **Voorzitter:** Dit was hetgeen ik u vragen wilde. Hebt u wellicht overigens nog een mededeling te doen binnen het kader van het besprokene of nog een toelichting te geven?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter:** Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor.

J. D. SCHEPERS.

KOERSEN, *voorzitter.*

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FENS.

KKANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN DINSDAG 18 MAART 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. JAN COENRAAD TENKINK,

oud 52 jaar, wonende te 's-Gravenhage, secretaris-generaal van het Ministerie van Justitie.

Hij legt de eed af als getuige.

96273. De **Voorzitter**: Op de oproep hebt u gezien, dat het de bedoeling is bij het onderwerp, dat wij thans behandelen, om enig inzicht te krijgen in de leiding en voorlichting, die er aan de ambtenaren en burgers is gegeven in de bezettingstijd. Wij zouden daarom in de eerste plaats van u een korte uiteenzetting willen horen hoe u uw functie van secretaris-generaal zag in de eerste periode tot 29 Mei 1940 en in de tweede periode na 29 Mei 1940, toen het burgerlijk gezag aan *Seyss-Inquart* was overgegaan.

A. Dat is niet zo eenvoudig, Mijnheer de Voorzitter, omdat het nu al zo'n tijd geleden is, dat dit zich allemaal afspeelde. Ik wil echter trachten hier nog zoveel mogelijk over te zeggen.

In de eerste periode tot 29 Mei 1940 had de opperbevelhebber, generaal *Winkelman*, die van de Regering, die naar Londen was gegaan, daartoe opdracht had gekregen, over ons de algehele leiding. Ik meen, dat de verschillende besluiten, die toen zijn uitgevaardigd, op naam stonden van generaal *Winkelman*. Ik heb altijd zeer prettige samenwerking met de generaal gehad. Men kon altijd bij hem terecht en hij stond steeds klaar om te helpen. Ik herinner mij nog een voorval uit die tijd. Ik weet niet of u er prijs op stelt, dat ik enkele bijzonderheden noem. In het begin van de bezettingstijd — 21 Mei 1940 — was er een kwestie met *Mussert*, die mij een boodschap stuurde, een verzoek om inzage in bepaalde stukken. Mr. *van Lunteren*, die mij namens *Mussert* bezocht, vroeg mij om terhandstelling van wettelijke regelingen, ministeriële besluiten, enz. betreffende discriminerende bepalingen ten aanzien van de N.S.B.

In overleg met generaal *Winkelman* heb ik toen in antwoord op het verzoek van *Mussert* medegedeeld, dat dergelijke verzoeken van particulieren niet konden worden ingewilligd. De schriftelijke verklaring van *Mussert*, die door de heer mr. *van Lunteren* werd overgelegd, heb ik bij mij; zij luidt als volgt:

„Utrecht, 20 Mei 1940.

Nationaal Socialistische Beweging in Nederland.
Bureau van den Leider, Maliebaan, Utrecht.

Hierbij verklaar ik, dat Mr. *S. A. van Lunteren* van mij de opdracht heeft ontvangen om na te gaan de speciale wetgeving, de Ministeriële Besluiten enz., tot doel gehad hebbend de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland te discrimineren.

In verband hiermede verzoek ik den Heer Secretaris-Generaal van het Departement van Justitie hem de benodigde gegevens te willen doen verschaffen.

get. *Mussert*."

Ik heb op de brief aangetekend: Beslissing: Op het verzoek van de heer *Mussert*, dat dergelijke verzoeken van particulieren niet kunnen worden ingewilligd.

Aan de heer *van Lunteren* persoonlijk heb ik daarbij, blijkens mijn aantekening, nog medegedeeld, dat onder de tegenwoordige omstandigheden voor een verzoek als dit van de heer *Mussert* bezwaarlijk een bijzondere gedragslijn kon worden gevolgd.

Dit is helemaal met ruggesteun van generaal *Winkelman* geschied, die ik in zo'n omstandigheid even opbelde. Hij steunde dan volkomen.

96274. De **Voorzitter**: Hoe had generaal *Winkelman* in overleg met de secretarissen-generaal de verhouding geregeld? Welke beslissingen behield generaal *Winkelman* zich voor en welke liet hij over aan het college van secretarissen-generaal? Was daar nog een zekere lijn in te trekken?

A. Dat herinner ik mij niet precies, maar ik weet wel, dat wij van onze kant met voorstellen konden komen. Wanneer het de moeite waard was, nam generaal *Winkelman* de zaak over. Zo is er een beschikking van generaal *Winkelman* geweest over de Wederopbouw, I en II. Ik neem aan, dat dit tot stand is gekomen in overleg met de betrokken secretaris-generaal. Ik weet niet in hoeverre de generaal deze aangelegenheden zelf regelde. Ik had vrij regelmatig contact met hem. Ik herinner mij niet in hoeverre daaruit besluiten van generaal *Winkelzand* op het terrein van het Departement van Justitie zijn voortgevloeid.

96275. De **Voorzitter**: Ik meen, dat er een vertegenwoordiger van generaal *Winkelman* tegenwoordig was tijdens de zittingen van het college van secretarissen-generaal. Was dat kapitein *Schepers*?

A. Ja.

96276. De **Voorzitter**: Wat was hoofdzakelijk de aard van zijn functie?

A. Ik moet u zeggen, dat ik dat nooit zo precies heb begrepen. Ik beschouwde hem als een soort waarnemer van generaal *Winkelman*.

96277. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Een uitkijkpost voor generaal *Winkelman* dus!

A. Ik kende kapitein *Schepers* al van vroeger en ik vond het prettig, dat hij er als tussenpersoon bij was. In hoeverre hij met betrekking tot zaken van Justitie is opgetreden, weet ik niet. Het ligt thans allemaal verschrikkelijk ver af. Er zijn bepaalde dingen, die in het geheugen zijn blijven hangen, maar hier weet ik niet zo heel veel meer van. Ik weet wel, dat ik, direct nadat de Duitsers hier kwamen, naar het Hoofdkwartier van de Generale Staf ben gegaan, waar ik verschillende contacten heb gehad, o.a. met generaal *van Voorst tot Voorst*, ook al omdat het niet zo erg duidelijk was, hoe de zaak op het Departement van Justitie was geregeld. Ik moet u zeggen, dat ik al dadelijk veel steun van generaal *van Voorst tot Voorst* heb ontvangen.

96278. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Bedoelt u de heer *van Voorst tot Voorst*, lid van de Raad van State?

A. Ja.

96279. De **Voorzitter**: Ik heb hier een stuk, waarin door generaal *Winkelman* wordt gezegd:

„De zaken, welke volgens de bestaande wetten, voorschriften en bepalingen door de departementen zelfstandig kunnen worden afgedaan en waaromtrent geen principiële beslissing noodzakelijk wordt geacht, behoeven niet te mijner kennis te worden gebracht. De daarop betrekking hebbende beschikkingen worden geteekend door het waarnemend hoofd van het departement. Aangelegenheden, waaromtrent een principiële beslissing mijnerzijds bepaald noodzakelijk wordt geacht, worden, zoo eenigszins mogelijk, mondcling door het waarnemend hoofd van het Departement met mij besproken, waarna ik een beslissing zal nemen. De uitvoering wordt aan het departement overgelaten."

A. Ja, dat komt met mijn herinnering wel ongeveer overeen. Wanneer het belangrijke kwesties betrof, gingen wij die bespreken met generaal *Winkelzand*, ook vaak met zijn Staf. Ik beschouwde mij in die eerste periode tot 29 Mei volkomen vrij en trok mij niets van de Duitsers aan, want wij hadden alleen met generaal *Winkelman* te doen. Wij gingen onze gang. Ik heb toen b.v. een plaatsvervangend

secretaris-generaal aangesteld en dat ging allernaal heel vlot. Mijn voortdurend contact met generaal *Winkelman* is altijd zeer vruchtbaar en prettig geweest.

96280. De **Voorzitter**: De situatie veranderde natuurlijk na 29 Mei 1940.

A. Ja.

96281. De **Voorzitter**: Mag ik nu eens van u horen, hoe u toen uw positie en de rechtsgrondslag voor het optreden van het college zag?

A. Die vraag is niet zo gemakkelijk te beantwoorden, mijnheer de Voorzitter. Ik heb, als ik me goed herinner, voor het eerst contact op hoog niveau met de Duitsers gekregen, toen de secretarissen-generaal bij de Rijkscommissaris werden geroepen. Ik weet niet, of u reeds anderen der toenmalige secretarissen-generaal hebt gehoord of van plan bent die alsnog te horen; zij weten misschien nog dingen, die ik mij niet meer kan herinneren. Er is toen door de Rijkscommissaris gevraagd: Wilt u loyale medewerking: — of loyale niet-tegenwerking, dat staat me niet precies meer voor de geest — toezeggen? Dit is inderdaad door het gehele college gebeurd. Nu is het de vraag: Konden de secretarissen-generaal dat wel doen, een dergelijke medewerking toezeggen? Ik geloof, dat dat wel kon. Uit de Aanwijzingen, die de ambtenaren van de Regering hadden gekregen, blijkt, dat men dat kan doen zolang de bezetter zich houdt aan het Landoorlogreglement; met name is men dan als ambtenaar verplicht om zich niet schuldig te maken aan sabotage en dergelijke dingen.

Mijn eerste persoonlijke contact met de Rijkscommissaris heeft plaats gehad heel in het begin, toen ik op een dag bij hem werd ontboden. Hij zei: Het is duidelijk, dat niet langer kan worden rechtgesproken in naam van de Koningin; dat moet veranderd worden in: in naam van het recht. Dat vond ik op het eerste gezicht nogal bedenkelijk, ofschoon mij daarna is gebleken, dat het volkenrechtelijk wel kon, zoals ook in de Aanwijzingen kan worden gelezen. De Rijkscommissaris vroeg of ik een verordening wilde uitvaardigen, dat er voortaan in plaats van in naam van de Koningin in naam van het recht zou worden rechtgesproken. Ik heb hem geantwoord, dat hij dat niet van mij mocht verlangen, want dat ik dat als Nederlands ambtenaar niet kon doen. Daarop zei hij, dat hij begrip voor mijn standpunt had en dat hij het dan zelf wel zou doen. Dit eerste contact is nog door enkele andere — doch dan steeds in gezelschap van anderen — gevolgd. Er is mij van Duitse zijde herhaaldelijk gevraagd om een of andere beschikking uit te vaardigen. Meer dan eens heb ik dat geweigerd. Zo is mij eens gevraagd, een verbod uit te vaardigen om naar de Engelse radio te luisteren. Ik heb gezegd, dat ik dat in geen geval kon doen, te minder nu dat verzoek werd gedaan vlak nadat Prins *Bernhard* voor de radio had gesproken. Een dergelijke weigering werd dan wel geaccepteerd.

U vraagt mij, Mijnheer de Voorzitter, hoe ik mijn positie als secretaris-generaal zag. Bedoelt u: staatsrechtelijk? Ik heb wel eens gehoord, dat een bepaalde secretaris-generaal, die werd opgebeld, zou hebben geantwoord, dat men „de Minister” niet zo lastig moest vallen! Ik moet zeggen, dat ik mij zelf niet op dat standpunt heb gesteld. Ik heb mij zelf altijd beschouwd als secretaris-generaal, *waarnemend* hoofd van het Departement. Wij fungeerden als waarnemend hoofd van het Departement voor de Regering te Londen. Wanneer men zich niet al te zelfstandig maakte, had dat ook tot voordeel, dat men tegenover de Duitsers kon volhouden: Ik moet mij houden aan de Regering te Londen. Ik weet niet, of het hier bekend is, dat ik al vrij spoedig ben weggegaan, namelijk in Maart 1941. De Duitsers wilden ons in mijn tijd een Ministersalaris geven, maar daar hebben alle toenmalige secretarissen-generaal voor bedankt, omdat wij juist niet voor Minister wilden worden aangezien. Wij wilden geen zelfstandige Regering hier in ons land vormen.

Krachtens een verordening van de Rijkscommissaris van 21 Juni 1940 kregen wij ver gaande bevoegdheden op het gebied van uitvoering en wetgeving. De secretarissen-generaal zouden, onder supervisie van de Rijkscommissaris, maatregelen van wetgevende aard kunnen maken. De Duitsers probeerden toen, althans naar buiten, nog zoveel mogelijk vast te houden aan het Landoorlogreglement. Zij bleken er in het begin aan te hechten niet het odium van strijd met het volkenrecht op zich te laden. Die verordening van 21 Juni 1940 gaf dus zeer grote bevoegdheden. Wanneer zich belangrijke aangelegenheden voordeden, gingen die echter steeds eerst via de verbindingsofficier (referent) naar een van de Duitse commissarissen-generaal. In die eerste tijd hadden wij nogal wat in de melk te brokkelen. Dat nam niet weg, dat ik mij ook toen nimmer als een

zelfstandig Regeringspersoon heb beschouwd. Ik herinner mij, dat mij op één dag verzoekt werd twee verordeningen uit te vaardigen. Een er van was betrekkelijk onschuldig; deze ging over verbod tot het oplaten van vliegers. Ofschoon bij laatstbedoelde verordening, op de keper beschouwd, voor de Duitsers wel een zeker militair belang zal hebben voorgezeten, heb ik tenslotte gezegd: Goed, deze zal ik uitvaardigen, maar t.a.v. de andere, die bepaald bedenkelijk moest worden geacht, moet ik bezwaar maken. Bij wijze van compromis heb ik dus toen de ene wel uitgevaardigd, maar de andere niet. Men kan natuurlijk zeggen, dat ik in beide gevallen had moeten weigeren, maar de situatie was zo, dat ik persoonlijk goed contact met *Rauter* had, terwijl ik bij de Rijkscommissaris ook niet slecht aangeschreven schijn te hebben gestaan. Met *Rauter* kon ik zelfs vrij goed opschieten; bij hem heb ik dan ook vrij wat gedaan kunnen krijgen, in deze eerste tijd van de Duitse bezetting.

Wij bevonden ons als secretaris-generaal echter ook toen in een moeilijke positie. Ik mag wel zeggen, dat ik zelf het zeer moeilijk had. Als referendaris werd ik plotseling op politiezaken, enz. losgelaten, terwijl ik er tevoren vrijwel niets van had gezien. Ik had meestal ook geen tijd om rustig advies van mijn medewerkers in te winnen. Op het ogenblik worden dergelijke zaken op het Departement heel degelijk voorbereid door deskundige adviseurs. In die eerste tijd van de bezetting was het echter zo, dat *Rauter* bij mij kwam — later werd ik bij hem ontboden — en mij iets voorlegde; stante pede inoest ik dan mijn standpunt daartegenover bepalen. Wat de maatregelen van wetgevende aard betreft, deze werden steeds meer in het departementale overleg met de Duitse referenten betrokken. Overigens lieten de Duitsers ons in de aanvang zoveel mogelijk vrij. Wij moesten de zaak zoveel mogelijk zelf voortzetten.

96282. De heer **Stokvis**: Mits men loyaal medewerkte!

A. Ik heb dat „loyale medewerken” maar één keer gehoord, bij het begin. De tweede keer is er op bedoeld tegen het einde van mijn functie, toen *Rauter* beweerde: U weet, dat er iets tegen de Duitsers wordt ondernomen. Verder herinner ik mij niet, dat ik iets over die loyale medewerking heb gehoord. In het begin is het uitdrukkelijk overeengekomen. Wat die loyale medewerking betreft, zou ik nog willen opmerken, dat het wellicht goed is dit wat nader te bekijken. Ik weet niet, of hier al is gesproken over wat er op dit punt in de Aanwijzingen staat.

96283. De **Voorzitter**: Wij komen straks nog even op de Aanwijzingen terug. Nu zullen wij nog even spreken over de positie van de secretarissen-generaal. Ik zou u dan het volgende willen vragen. Mr. *Scholten* heeft die positie in „Onderdrukking en Verzet” als volgt omschreven:

„Van hoofdamttenaren werden de secretarissen nu feitelijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden. Voor de algemene lijnen konden zij aanvankelijk nog een beroep doen op de Operbevelhebber, maar toen deze spoedig zijn taak moest neerleggen, kregen zij onder de bezetter een zelfstandige werkzaamheid, naar buiten uit te oefenen.”

Ziet u de figuur van de secretarissen-generaal ook in deze zin?

A. Ik geloof, dat er in hetzelfde boek, dat u daar voor u hebt, nog een ander artikel staat, nl. van mr. *Donker*, die het wel een klein beetje anders ziet. Ik zou meer geneigd zijn om mij bij de mening van de heer *Donker* aan te sluiten.

Die verordeningen kunnen m.i. geen verordeningen van het Nederlandse gezag worden genoemd, gezien ook de omstandigheden, waaronder deze vaak tot stand zijn gekomen. Ook daarom geloof ik, dat de toenmalige secretarissen-generaal niet in feite als Ministers konden worden beschouwd. Men probeerde — althans in het begin — zoveel mogelijk scherpe verhoudingen te vermijden, en er zijn ettelijke zaken geweest, waaraan ik min of meer noodgedwongen heb moeten medewerken, omdat anders de zaak brak, en naar algemeen inzicht was het in het begin gewenst, dat de zaak niet brak. Ik zou niet durven zeggen: Dat was allemaal Nederlands recht.

96284. De **Voorzitter**: Zag u het wel zo, dat de facto de bestuursmacht op de secretarissen-generaal was overgegaan?

A. Ik ben er betrekkelijk snel uitgegaan, maar in het begin hadden wij zeer veel te zeggen. Ik heb enkele malen bedreigd met weggaan; ik kreeg dan de indruk, dat zulks de Duitsers bepaald onwelgevallig zou zijn.

96285. De **Voorzitter**: Het zogenaamde college van secretarissen-generaal is toen gevormd. Waarin vond dit zijn grondslag?

A. Het is voor mij altijd de vraag geweest of men wel terecht kon spreken van een college van secretarissen-generaal. Op het ogenblik komen wij ook wel eens een enkele keer bij elkaar, maar wij komen toch niet bij elkaar als een formeel college van secretarissen-generaal. Ik geloof, dat er in „Onderdrukking en Verzet" door mr. *Scholtens* wordt vermeld, dat de taak van de secretaris-generaal voor het eerst in 1823 nader is omschreven. Ik meen, dat dit niet een college genoemd kon worden. In de Duitse tijd werd er door de Duitsers wel erns aan de gezamenlijke secretarissen-generaal en niet aan een individuele secretaris-generaal een oordeel gevraagd: zij erkenden dus in zekere zin op een bepaald moment een college. Het kwam natuurlijk wel in onze kraam te pas om ons zoveel mogelijk als college voor te doen, omdat wij dan sterker stonden tegenover de Duitsers.

Het is hier niet gegaan, zoals in België. De Belgische Regering had bevoegdheden voor de secretarissen-generaal achtergelaten. Bij ons was dat helaas niet het geval. Er was heel weinig op dit gebied geregeld. Generaal *Winkelman* deed de mededeling, dat de secretarissen-generaal zoveel mogelijk de zaak moesten blijven leiden.

96285. De **Voorzitter**: Ik vraag het u, omdat ik de indruk heb, dat men aanvankelijk als college tegenover de Duitsers is opgetreden. In 1941 is er van de zijde van de Duitsers bezwaar tegen gemaakt.

A. Wanneer is dat geweest?

De **Voorzitter**: Op 12 Maart 1941 hebben zij een brief geschreven en heeft er een discussie plaats gehad tussen *Seys-Inquart* en *Wimmer* enerzijds en de secretarissen-generaal anderzijds over de positie van de secretarissen-generaal.

A. Ik ben juist in die tijd weggegaan, maar in mijn tijd was het zo, dat, ofschoon er naar mijn mening geen rechtsgrondslag voor aanwezig was, wij ons zoveel mogelijk voordeden als college, om zo sterk mogelijk tegenover de Duitsers te staan.

95287. De **Voorzitter**: De Duitsers zeiden namelijk, dat er naar hun mening geen college van secretarissen-generaal kon bestaan, noch volgens het voorschrift van de Rijkscommissaris, noch volgens Nederlandse grondslag. Zij zagen de secretarissen-generaal alleen als „fächliche Leiter".

A. Zij wilden ons dus een beetje degraderen, dunkt mij!

96288. De **Voorzitter**: Het college van secretarissen-generaal heeft daarop het Nederlandse standpunt uiteengezet en daarbij gezegd, dat volgens protocol van de Ministerraad van 16 Mei 1902 dat college uitdrukkelijk was geconstrueerd door de toenmalige minister-president, dr. A. *Kuyper*. Dit Nederlandse standpunt rechtvaardigde dus, dat er een college was.

A. Dit weet ik niet uit eigen wetenschap.

95289. De **Voorzitter**: Deze discussie heeft misschien plaats gehad na uw tijd.

Ik meen een dergelijke discussie niet meer meegemaakt te hebben.

A. In ieder geval hebben wij getracht ons zo sterk mogelijk te maken door als college naar voren te treden.

95290. De heer **Stokvis**: Ik zou willen opmerken, dat blijkens de verordening van de Rijkscommissaris van 21 Juni 1940 betreffende de bevoegdheden van de secretarissen-generaal het klaarblijkelijk zeker niet de bedoeling is geweest om de secretarissen-generaal als college te laten werken.

A. Dat is juist. Ik bedoel te zeggen, dat wij ons zoveel mogelijk als college hebben voorgedaan.

De heer **Stokvis**: Dat kan ik begrijpen.

A. Ik herinner mij een voorval met de W.A. Ik nam over een bepaald punt contact op met de voorzitter. De voorzitter beval toen aan, dat hij en ik naar de Rijkscommissaris zouden gaan. Daaruit kan men weer opmaken, dat wij ons niet als losse mensen tegenover de Duitsers hielden, maar ons als een college voordeden. Zo was het bij voorbeeld ook in het geval van het Jodenvraagstuk. Daarover zijn besprekingen gevoerd, waarbij met andere secretarissen-generaal de heer *Snouck Hurgronje* en ik aanwezig zijn geweest.

95291. De **Voorzitter**: Hebt u ook nog de periode meegemaakt, waarin de N.S.B.-secretarissen-generaal werden aangesteld?

A. Ja.

96292. De **Voorzitter**: Hoe was de samenwerking met deze heren?

A. Dat is een hele geschiedenis geweest, die zich heeft afgespeeld in September 1940. Ik kreeg toen van de Duitsers de mededeling, dat zij twee N.S.B.-procureurs-generaal zouden benoemen, *de Rijke* en *van Genechten*. Ik heb toen gesteld, dat dat voor mij niet acceptabel was, omdat daardoor de rechtspraak in verkeerde zin zou kunnen worden beïnvloed, en wel in nationaal-socialistische richting. Ik wil hier niet te veel over vertellen, maar ik voor mij meende torn, dat op dat moment het ogenblik van mijn vertrek was gekomen. Dat zijn niet alle goede Nederlanders met mij eens geweest, want zij meenden, dat, wanneer ik weging, de zaak verder aan het rollen zou kunnen komen. Men was ook van oordeel, dat die heren wel erns zouden kunnen meevallen in de praktijk. Aanvankelijk heb ik gezegd: Daar doe ik niet aan mee; ik schei er mee uit. Tenslotte is er na lang overleg een tussenoplossing gevonden; ik zou eens met de beide genoemde personen spreken en kijken wat er in zat, of zij een behoorlijk standpunt tegenover de Nederlandse autoriteiten wilden innemen. Ik heb dat onderhoud gevoerd met de bedoeling om die heren iets te laten zeggen, dat voor mij niet acceptabel was. Als schooljongens zaten zij voor mij. Ik zei: Als de heer *Mussert* u wat zegt en ik zou u als procureur-generaal wat anders opdragen, wie gehoorzaamt u dan? „U, mijnheer de secretaris-generaal!" was het antwoord. Ik heb ze werkelijk niets kunnen laten zeggen, dat voor mij onaantvaardbaar was. Het was voor mij, ook afgezien van de principiële bezwaren, niet zo prettig om er twee vreemde eenden in de bijt bij te hebben. Ik vergaderde vrijwel iedere week met de procureurs-generaal fungerend directeuren van politie in eigen kring. Daar zaten dan de algemeene inspecteur van politie en de directeur-generaal van politie bij. De secretaris-generaal is toen voorzitter van het college van procureurs-generaal geworden. In mijn tijd hebben de beide N.S.B.-heren zich vrij behoorlijk gedragen. Ik heb echter altijd gezegd: Wij voeden ze op en als het eenmaal zover is, nemen de N.S.B.-ers de zaak over en krijgen wij een trap na. Daar is wel iets van uitgekomen. De N.S.B.-ers zijn tenslotte op het kussen gaan zitten.

Velen van de „goede" Nederlanders meenden, dat men zo lang mogelijk moest trachten de zaak in Nederlandse handen te houden. Mijn persoonlijk standpunt was echter, dat men niet tot het uiterste moest blijven zitten. Wanneer zich bepaald ernstige aangelegenheden voordeden, moest men m.i. daaruit zijn consequenties trekken. Tenslotte is het voor mij zover gekomen, dat ik meende werkelijk niet langer te mogen aanblijven. Ik geloof, dat, wanneer b.v. de secretarissen-generaal en de Commissarissen der Koningin in het begin de hoofden bij elkaar hadden gestoken, de Duitsers toentertijd niet zoveel zouden hebben doorgezet als zij thans hebben gedaan. Wanneer men echter de zaak op lange termijn bekijkt, moet men aannemen, dat zij het op de duur toch gedaan zouden hebben; het was dus alleen uitstel van executie geworden, welk uitstel intussen niet zonder betekenis zou zijn geweest.

96293. De **Voorzitter**: Uit een aantal Duitse stukken is nogal eens gebleken, dat de Duitsers de functie van secretaris-generaal eigenlijk zagen als Staatssecretaris, zoals zij die kenden. Is daarover, voor zover u weet, wel eens een discussie geweest?

A. Die heb ik nooit meegemaakt.

96294. De **Voorzitter**: Zij noemden ze: Staatssekretare. In hun constructie is dat natuurlijk een volkomen andere figuur dan de secretarissen-generaal hier. Zagen zij de functie van secretaris-generaal dus in een geheel andere constructie dan deze in werkelijkheid was?

A. Ik had veel te maken met de handhaving van de openbare orde. Daarin moest ik natuurlijk zo stevig mogelijk tegenover de Duitsers staan. Ik heb in het begin b.v. wel bedreigd, dat, wanneer zij niet een aangekondigde N.S.B.-rel op straat zouden tegengaan, ik het zou doen door de marechaussee te laten ingrijpen. Op dat gebied trad ik, vooral in het begin, zo autoritair mogelijk op. Dat sloeg ook het beste in bij de Duitsers.

96295. De **Voorzitter**: Hreft de opvatting, welke de Duitsers van de functie hadden, bij het college als zodanig geen punt van bespreking uitgemaakt?

A. Voor zover ik mij herinner, in mijn tijd niet.

96296. De **Voorzitter**: Hebt u in die periode nog iets gemerkt van contact van de secretarissen-generaal met het Politiek Convent?

A. Ik heb, toen ik het vorige jaar door de Enquêtecommissie werd gehoord, reeds verteld, dat ik na mijn defungeren als secretaris-generaal contact heb gehad met het Vaderlands Comité. Ik heb toen verbinding gehad in het begin met oud-hlinister van *Dijk* en later regelmatig met mr. *Donner*. Mr. *Donner* was overigens in de tijd, dat ik secretaris-generaal was, mijn goede genius, die mij herhaaldelijk kwam sterken; over verschillende kwesties werd dan gesproken.

96297. De **Voorzitter**: Er heeft dus officieel geen contact plaats gehad van het college als zodanig met het Politiek Convent in die periode.

A. Voor zover ik mij herinner niet; er zijn wel bepaalde kwesties besproken door het college met de betrokken instanties, o.a. over collectes.

96298. De **Voorzitter**: Ik zie hier in een bijlage, die ons door een van de getuigen is overgelegd, dat men in het begin ook nog besprekingen heeft gevoerd over de vraag, in hoeverre onder het Duitse militaire bestuur een vooraanstaande Nederlandse persoonlijkheid buiten het ambtelijke om geschakeld zou moeten worden tussen de centrale Nederlandse Overheidsorganen en de Duitse bevelhebber. Kunt u ons daarover nog iets vertellen?

A. Bijzonderheden weet ik hiervan niet. Ik weet wel, dat dit ter sprake is geweest.

96299. De **Voorzitter**: In ieder geval is het toch niet doorgegaan?

A. Neen, het is niet doorgegaan.

95300. De **Voorzitter**: Het heeft dus alleen in het college een punt van bespreking uitgemaakt?

A. Ja, ik herinner mij, dat dit is gebeurd, want het was belangrijk, maar hoe het nu eigenlijk is gelopen, weet ik thans niet meer.

96301. De **Voorzitter**: Er is dus geen contact geweest van het college met het Politiek Convent?

A. Voor zover ik mij herinner niet, althans niet in mijn tijd.

96302. De **Voorzitter**: Wel geloof ik, dat er van de zijde van het college contact is geweest met de mensen van de Nederlandsche Unie.

A. Ja, daar hebben wij contact mee gehad. Dat herinner ik mij heel goed. Wij, en ook ik persoonlijk, hebben contact gehad met prof. *de Quay*.

De plannen waren allemaal nog enigszins vaag, maar ze zijn verderop in de bezettingstijd meer geconsolideerd. Ik geloof echter niet, dat ze uiteindelijk bijzonder goede resultaten hebben afgeworpen.

96303. De **Voorzitter**: Prof. *de Quay* heeft enige malen verslag uitgebracht over de gang van zaken en de ontwikkeling der dingen. Ik vraag u dit in verband met mijn vorige vraag over het contact met de politieke partijen. Ik zou mij kunnen indenken, dat men toentertijd zei: Wij gevoelen er minder behoefte aan om contact te hebben met de politieke partijen dan met de groep van de Nederlandsche Unie. Uit andere verhalen hebben wij nl. ervaren, dat de Nederlandsche Unie — althans een aantal van haar mensen — op het standpunt stond, dat de politieke partijen van vroeger waren uitgespeeld; er zou iets nieuws moeten komen. In dit verband heb ik u die vraag gesteld. Men heeft dus in het college niet de behoefte gevoeld om contact op te nemen met de oude politieke partijen als zodanig?

A. Neen, ik meen intussen, dat het Vaderlands Comité, waarmee ik later contact had, sterk georiënteerd was op de oude politieke partijen. Zelf heb ik wel over de Nederlandsche Unie gedacht: Er zit iets in die beweging; onder de oude politieke partijen liep het wel eens stroef, b.v. met de wetgeving vlak vóór de bezetting. Ik heb toen wel gedacht; misschien is het wel eens goed om het op een andere manier te proberen.

96304. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik lees hier in de notulen van de secretarissen-generaal:

„De heer *Tenkink* deelt voorts nog mede, dat bij den procureur-generaal te 's-Gravenhage de mededeeling is binnengeko-

men, dat de Rooms-Katholieke Kamerfractie zich voorstelt a.s. Zaterdag in het gebouw van de Tweede Kamer bijeen te komen. Aangezien men van oordeel is, dat zulks in de huidige omstandigheden minder gewenscht zoude zijn, zal de heer *Tenkink* ter zake maatregelen treffen.”

Welke maatregelen hebt u toen genomen? Hebt u een wacht uitgezet aan het gebouw?

A. Hierover herinner ik mij niets. Is het misschien een Duitse opdracht geweest? Beschikt u over de notulen van de secretarissen-generaal?

De **Voorzitter**: Wij hebben er hier een uittreksel van.

96305. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wanneer men in die tijd wilde vergaderen en men was met meer dan 20 man, moest men toestemming vragen.

A. Ja, die toestemming moest worden gegeven door de procureur-generaal. Ik neem aan, dat de procureur-generaal die toestemming niet geweigerd heeft.

96306. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hier wordt gezegd, dat het minder gewenst was.

A. Is de toestemming geweigerd?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hier staat in de notulen van de secretarissen-generaal:

„Aangezien men van oordeel is, dat zulks in de huidige omstandigheden minder gewenscht zoude zijn, zal de heer *Tenkink* ter zake maatregelen treffen.”.

U hebt er dus blijkbaar iets tegen gedaan om die samenkomst te verhinderen. Het was dus voor andere fracties, die kleiner waren, gemakkelijker om te vergaderen, want die waren met minder dan 20 man. Voor de R.K.S.P. was het altijd moeilijker, omdat dat zo'n grote partij was. Daarvoor moest dus toestemming worden gevraagd van de procureur-generaal.

A. Ik moet u eerlijk zeggen, dat ik mij dit niet kan herinneren. Wanneer de bijeenkomst verboden was geworden, zou men daarop toch waarschijnlijk wel zijn teruggekomen. Is er misschien later in de vergaderingen van de secretarissen-generaal nog iets over gezegd?

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Er staat verder niets over in de notulen.

95307. De **Voorzitter**: Ik wilde nu nog iets vragen over het contact met het Politiek Convent. Dit heeft gemeend in November 1940 een brief te moeten richten aan het college van secretarissen-generaal, omdat men vond, dat de bepalingen van het Landoorlog-reglement niet stringent genoeg werden gehandhaafd en dat de secretarissen-generaal zich een te zelfstandige bevoegdheid hadden aangemeten. Deze brief is van 6 November 1940. Men vond namelijk, dat men ten opzichte van de bezetter een wat te soepele houding aannam. Deze brief heeft natuurlijk wel onderwerp van bespreking uitgemaakt in het college.

A. Ja, ik herinner mij een dergelijke stap heel goed; het staat mij echter niet bij, dat deze door het Politiek Convent werd gedaan. Ik herinner mij ook wel, wat de reactie was. U moet echter niet vergeten, dat het altijd moeilijk is over dergelijke zaken afdoende te oordelen, als men er niet midden in zit. Ik heb natuurlijk zelf ook dingen gedaan, waarvan ik achteraf zeg: Had ik niet beter het been stijf kunnen houden? Van de andere kant bevonden wij ons toen in een zeer moeilijke situatie. Ik kon goed opschieten met *Rauter*; ik kon iets van hem gedaan krijgen. Daarvan heb ik dan ook herhaaldelijk gebruik gemaakt. Ik geloof, dat men deze dingen alleen met volledige kennis van alle omstandigheden kan beoordelen. Ik weet wel, dat ik meermalen de opmerking heb gehoord, dat de secretarissen-generaal veel te vlot waren. Men moet zich echter zelf in die moeilijkheden bevonden hebben om dit afdoende te kunnen beoordelen.

96308. De **Voorzitter**: Een van de grote bezwaren was ook, dat zij meenden, dat in sommige gevallen de heren secretarissen-generaal te voorkomend waren voor de Duitsers, in die zin, dat zij zelf reeds maatregelen troffen, die eigenlijk niet door de drang van de bezetter waren opgelegd. Zij zeiden: „Het zonder volstreekte noodzaak ter zijde stellen van het geldend recht door een van de secretarissen-generaal

is naar de mening van ondergetekenden op geen enkele wijze te rechtvaardigen". Daarbij doelden zij er voornamelijk op, dat men op legislatief terrein en op dat van de uitvoering door eigen ingrijpen verder ging dan geoorloofd was.

A. Ik moet u zeggen, dat ik vond, dat soms de houding van de secretarissen-generaal niet bijzonder krachtig was. Het is voor mij een beetje moeilijk om dit te zeggen, omdat ik een der jongsten was. De vrij algemene opvatting in het begin was, dat men zo lang mogelijk moest volhouden en dat men alleen bij uiterste noodzaak de band met de Duitsers moest verbreken. Dat was niet alle-n de opvatting van de secretarissen-generaal. Ik heb in September 1940, toen ik er uit wilde, hierover aan anderen advies gevraagd; zij waren merendeels dezelfde mening toegedaan.

96309. De **Voorzitter:** Won men bij bepaalde problemen op volkenrechtelijk terrein adviezen in van speciale volkenrechtdeskundigen?

A. In dit verband kan de naam van prof. *François* worden genoemd. Wij zaten terstond al voor de kwestie van de Hembrug. U zult dit wel reeds hebben besproken. De heer *Ringeling* heeft daar de consequenties uit getrokken. Het betrof hier een zaak, waarin men naar mijn oordeel zoveel mogelijk het been stijf moest houden, zich moest houden aan het Landoorlogreglement en aan de Aanwijzingen. Bij de Nederlanders, die bij de behandeling van deze zaak betrokken waren, tekende zich tweërlei standpunt af; enkelen wilden een streng, anderen een soepel standpunt innemen. Ik ben intussen er van overtuigd, dat het allemaal goede Nederlanders waren, die alles zoveel mogelijk in het belang van het land deden. Er is op mij in Maart 1941 een krachtig beroep gedaan, dat ik niet zou weggaan. Dat werd heus niet gedaan door mensen, die meekonkelden met de Duitsers, maar het was hun overtuiging, dat het blijven beter voor de Nederlandse zaak was.

96310. De **Voorzitter:** Kreeg u de adviezen op volkenrechtelijk gebied uitsluitend van prof. *François* of hebt u ook wel advies ingewonnen van andere volkenrechtdeskundigen? Op dit terrein vindt men natuurlijk ook wel eens verschil van interpretatie.

A. Wij kwamen altijd gemakkelijk bij prof. *François*, die aan Buitenlandse Zaken verbonden was, terecht. Ik geloof wel, dat bij volkenrechtelijke kwesties het meest bij prof. *François* om advies is gevraagd.

96311. De **Voorzitter:** Beschouwde u de Rijkscommissaris als uw chef! Met „u” bedoel ik dan u en de andere secretarissen-generaal.

A. Ik sta nu in een heel andere verhouding tot de Minister dan toen tot de Rijkscommissaris. Ik heb herhaalde malen dingen, die de Rijkscommissaris of zijn gemachtigden van mij wilden, niet gedaan; dat zou tegecover een chef dienstweigering zijn geweest!

96312. De heer **Stokvis:** Ik heb hier vóór mij het eerste rapport van *Seyss-Inquart* aan de Führer over de toestanden in Nederland. Eoven het rapport staat: Geheime Reichssache. In dat rapport vindt men onder andere met betrekking tot de Generalsekretare de mededeling, dat de „Generalsekretäre ausdrücklich darauf verwiesen wurden, dass sie nur mehr vom Reichskommissar Aufträge entgegen zu nehmen haben, was sie ausdrücklich akzeptierten”.

A. Daar kan ik zeer positief op antwoorden. Het is meermalen voorgekomen, dat ik tegen Duitse Generalkommissäre, zoals *Wimmer* en *Schmidt*, mij er op heb beroepen, dat onze Regering in Londen zat en dat ik stond onder het gezag van de Regering in Londen. Volgens het Landoorlogreglement blijft de soevereiniteit volkomen bij de uitgeweken Regering, alleen de uitoefening van het gezag kwam hier in handen van de Duitsers.

95313. De heer **Stokvis:** Uw standpunt is dus klaarblijkelijk geweest, dat uw theoretische chef de Minister in Londen was en uw praktische chef de Rijkscommissaris.

A. Wij hebben altijd getekend: waarnemend hoofd van het Departement. De Ministers in Londen waren de hoofden van de Departementen.

95314. De heer **Stokvis:** Hier staat, dat van de zijde van de secretarissen-generaal uitdrukkelijk zou zijn aanvaard de eis, dat uitsluitend opdrachten van de Rijkscommissaris zouden worden geaccepteerd. Is dat juist?

A. Ja, dat wil zeggen: Zoals ik daar straks al heb gezegd, hadden we besloten om loyaal mede te werken, voor zover wij dat konden doen. Er was daarbij uitdrukkelijk de mogelijkheid tot ontslag voorbehouden.

De heer **Stokvis:** Ook hierover vindt men in dit geheime rapport een enkele mededeling.

A. Mij is wel eens verteld, dat de Duitsers in het begin de Nederlanders te schappelijk vonden. Ik heb b.v. gehoord, dat zij er zich over verwonderd hebben, dat de Witte voor Duitse officieren was opgesteld, zonder dat zij daarom hadden gevraagd.

De Rijkscommissaris heeft natuurlijk van alle kanten de mensen gepaaid. Het Nederlandse volk zou niet worden geknecht, enz. Het viel ons in het begin allemaal ontzaglijk mee. Toen de Duitsers den Haag binnenkwamen, heb ik met de toenmalige Chef van het Kabinet de hele nacht zitten wachten op het Departement. Wij dachten, dat het wel eens slecht zou kunnen aflopen. Toen het echter zover was, lieten de Duitsers ons aanvankelijk helemaal de vrije hand. De eerste maanden hebben wij vrijwel van geen Duitser last gehad.

In Mei 1940 werkten wij samen met generaal *Winkelmann*. De eerste maanden kwam de algemene leiding voor een groot deel op ons neer. Het is daarna echter steeds achteruit gegaan. Vooral sinds 1942 ging het snel bergafwaarts.

96315. De **Voorzitter:** Had er in het college een formele besluitvorming plaats?

A. Neen.

96316. De **Voorzitter:** Welke onderwerpen maakten punt van bespreking uit in het college? Welke soorten, in grote categorieën, kunt u zich nog herinneren?

A. Wanneer er belangrijke problemen waren, werden deze in het college besproken. Zo b.v. de Jodenmaatregelen; de eedskwestie; de kwestie van rechtspraak in naam van het recht. Er werd in het college ook wel om inlichtingen verzocht. Wanneer men b.v. van W.A.-relletjes gehoord had, dan vroeg men mij: Wat doe je daar nu aan? Er werd dan verder ook beraadslaagd over ter zake bij de Duitsers te ondernemen stappen. Op het ogenblik kan er geen wettelijke regeling uitgaan of hij komt in de Ministerraad. Dat was toen echter anders.

96317. De heer **Stokvis:** U hebt zo juist medegedeeld, dat de Rijkscommissaris van u zou hebben verlangd, dat u een verordening zoudt uitvaardigen, waarbij werd bepaald, dat voortaan niet meer zou worden rechtgesproken in naam van de Koningin, maar in naam van het recht.

Nu vrees ik, dat u zich daarin vergist. Ik heb hier de verordening van de Rijkscommissaris van 29 Mei 1940 voor mij. Ik lees in par. 6 van deze verordening:

- „1. Die Rechtsprechung ist unabhängig;
2. Die Urteile ergehen im Namen des Rechts.”

Er was dus geen nieuwe verordening nodig.

A. U hebt mij, geloof ik, verkeerd begrepen. De Rijkscommissaris heeft geprobeerd die verordening niet zelf uit te vaardigen, maar gevraagd, of ik die wilde uitvaardigen op mijn naam. Toen ik dit weigerde, heeft hij haar zelf uitgevaardigd.

96318. De heer **Stokvis:** Dat was dus vóór 29 Mei, de dag, waarop de nieuwe toestand inging.

A. Ja. Het was merkwaardig, maar de Duitsers stelden het zeer op prijs, dat de Nederlandse autoriteiten zelf dergelijke verordeningen uitvaardigden.

96319. De heer **Stokvis:** Dat was zeer vernuftig van hen. Dit wordt overigens in het meergenoemde geheime rapport gemotiveerd. En dat op een wijze, die niet zeer vleidend is voor de secretarissen-generaal!

A. Dit moet mij dus gevraagd zijn door de Rijkscommissaris in de periode van vóór 29 Mei 1940.

96320. De heer **Stokvis:** Dat was dus nog in de periode van generaal *Winkelmanns* gezag; het rapport van *Seyss-Inquart* gaat over de periode van 29 Mei—19 Juli 1940.

A. Is de verordening van het rechtspreken in naam van het recht van 29 Mei 1940?

96321. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ja, maar die is al op 24 Mei behandeld in de vergadering van de secretarissen-generaal. Daar staat nog bij:

„Ten overvloede zij nog aangeteekend, dat dwangbevelen, indien zij wederom zullen worden uitgevaardigd, zullen worden gedaan in naam der Koningin.”

Dat was toen al in discussie geweest.

A. Dit heeft inderdaad een hele voorgeschiedenis gehad.

96322. De heer **Stokvis**: Ik stel u deze vragen, omdat mijn gedachte was, dat in die eerste periode, onder generaal *Winkelmann*, het contact tussen de secretarissen-generaal en de Rijkscommissaris niet anders dan zeer oppervlakkig is geweest.

A. Er was toen helemaal geen contact. Dit was de eerste keer, dat ik contact had met de Rijkscommissaris. Dit contact was gevolgd op onze officiële kennismaking, als ik mij goed herinner. Wanneer u hierover bijzonderheden wilt weten, kan ik u die vertellen aan de hand van mijn aantekeningen uit die tijd, die ik hier bij me heb.

96323. De heer **Stokvis**: De data wijzen het nu zelf uit.

A. Ik wist, dat de rechtspraak in naam van het recht op komst was. Mijnheer de Voorzitter! Mag ik hierover iets vertellen aan de hand van mijn notities?

De **Voorzitter**: Gaat uw gang.

A. Ik had aanvankelijk als mijn mening te kennen gegeven, dat de aangegeven oplossing in zake het rechtspreken in naam van het recht niet onacceptabel behoefde te worden geacht. Wel zou uiteraard bezwaar moeten zijn gemaakt, indien de rechtspraak in naam van de Fuhrer zou zijn voorgeschreven. Dat is nogal duidelijk. Ik vond deze zaak echter van dergelijk principieel beiang, dat ik voorstelde gedurende de termijn van beslissing omtrent het al dan niet voortzetten van onze taak als secretaris-generaal, die ons was toegestaan, omtrent het bedoelde punt nog nader advies in te winnen van de president van de Hoge Raad, met wie ik enige dagen tevoren reeds voorlopig over dit onderwerp had gesproken. Al de aanwezig-secretarissen-generaal deelden mijn mening, dat het systeem van de Rijkscommissaris op dit punt aanvaardbaar was. Tenslotte bleek geen tijd meer aanwezig om nog tevoren overleg met de president van de Hoge Raad te voeren. Ik heb mij aangesloten bij de algemene opvatting van mijn collega's, dat wij onze taak op de door de Rijkscommissaris aangegeven basis konden voortzetten. Des avonds om 8 uur heb ik te zijnen huize de betrokken kwestie met de heer *Visser*, president van de Hoge Raad, besproken.

96324. De heer **Stokvis**: Welke datum was dat?

A. 29 Mei 1940.

De heer *Visser* wees er op, dat in de Aanwijzingen voor de houding, door de ambtenaren, ook rechterlijke ambtariaren, tijdens de vijandelijke bezetting van ons land aan te nemen op dit punt, slechts werd gezegd, dat in geen geval recht zou mogen worden gesproken in naam van een vreemde Overheid of van de bezettende Overheid. Wij waren het er over eens, dat de tekst van de Aanwijzingen op dit punt welbewust was gekozen en dat het bepaald de bedoeling moest zijn geweest om een oplossing van neutrale strekking, als in casu door de Duitsers was gekozen, niet af te snijden. Dit laatste werd voor mij later nader bevestigd door het feit, dat in het handboek van prof. *François*, die naar alle waarschijnlijkheid medewerking zal hebben verleend bij het samenstellen der Aanwijzingen, het standpunt werd verdedigd, dat een oplossing als de bedoelde redelijk kon worden geacht. Overigens merkte mr. *Visser* bij ons onderhoud op, dat wij ons niet achter de Aanwijzingen mochten verschuilen zonder meer, waartegenover ik stelde, dat wij in ieder geval bij het volgen van de bedoelde oplossing tegenover onze Regering gedekt konden worden geacht, waar deze anders nader duidelijker instructies had moeten geven.

Ik deelde de heer *Visser* mede, dat ik het zeer op prijs stelde het oordeel in dezen van de Hoge Raad te mogen vernemen, daar de opvatting van ons hoogste rechtscollege ongetwijfeld van de grootste invloed zou zijn op het standpunt, dat de gehele rechterlijke macht met betrekking tot deze kwestie zou innemen. Mr. *Visser* zegde mij toe de volgende morgen om tien uur de Hoge Raad bijeen te zullen roepen om dit belangrijke punt te bespreken. Waar mij bleek, dat hij zich aanvankelijk nogal gereserveerd betoonde, heb ik er met nadruk

op gewezen, dat ik het van het grootste belang voor land en volk achtte, dat de Nederlandse rechterlijke macht haar taak zou blijven voortzetten en dat daarom alleen bij bepaalde noodzaak deze kwestie aanleiding zou mogen geven tot een afwijzende houding van de rechterlijke macht. De volgende morgen heb ik mr. *Visser* nog eens opgebeld en onder meer nader besproken de tekst van de bovengenoemde Aanwijzingen en tevens ter sprake gebracht een enkel ander punt. Ik heb nog getracht vóór 9 uur contact te krijgen met mr. *Snouck Hurgronje*, wat niet gelukt is. Daarna heb ik telefonisch gesproken met prof. *van Poelje*, die mijn mening deelde, dat in dezen van Duitse zijde de zaak zoveel mogelijk acceptabel was gemaakt, terwijl hij er geheel mede akkoord ging, dat ik tegenover mr. *Visser* had verklaard, dat ik meende over dit punt, dat blijkbaar in opdracht van Berlijn geregeld was, niet nader met de Rijkscommissaris te zullen onderhandelen. Daarna heb ik nog getelefoneerd met mr. *Visser* en hem op diens vraag geantwoord, dat naar mijn mening een weigerachtige houding van de rechterlijke macht ontslag tot consequentie zou hebben en tenslotte naar voren gebracht, dat dit uiteindelijk een kwestie gold, die in laatste instantie voor mijn verantwoording lag.

Dit zijn aantekeningen, die ik dezelfde avond gemaakt heb.

's Zaterdagmiddags ben ik met een raadshere van de Hoge Raad door mr. *Visser* en andere raadsheren van de Hoge Raad in het gebouw van de Hoge Raad ontvangen, waar mij werd medegedeeld, dat de Hoge Raad, uit volkenrechtelijk oogpunt bezien, tegen deze oplossing geen bezwaar had, terwijl mij na de bespreking een briefje aan mij persoonlijk van de Hoge Raad over dit punt werd toegezegd.

Ten slotte heb ik in de vergadering, des middags met de procureurs-generaal, fungerend directeuren van politie, gehouden, onder meer van deze kwestie en van het daartegenover door de Hoge Raad ingenomen standpunt melding gemaakt.

96325. De **Voorzitter**: Dan zou ik u nu eens iets willen vragen over de Aanwijzingen. U hebt dat punt zo juist al aangeraakt. Wat is uw mening over de Aanwijzingen? Vond men daarin een meer uitgewerkte uitgave van het Landoorlogreglement, althans in grote lijnen? Vond u, dat men daarin voldoende leiding kreeg in die dagen of was u van mening, dat men daar niet zo heel veel steun in had?

A. Het is niet gemakkelijk om hierover een oordeel uit te spreken, Mijnheer de Voorzitter. Ik moet zeggen, dat in de eerste plaats die Aanwijzingen weinig bekend waren. Ik heb op het Departement dezer dagen eens bij enkele ambtenaren geïnformeerd; die bleken er wel iets van te hebben geweten. Die Aanwijzingen vond ik op zich zelf helemaal niet onaardig, maar aanwijzingen zijn in het algemeen gevaarlijk, vooral als men in bijzonderheden gaat afdalen. Op het ogenblik worden er waarschijnlijk wel aanwijzingen gemaakt met het oog op een nieuwe oorlog. Ik weet niet, in hoeverre u daarover bent ingelicht. Het is natuurlijk zeer moeilijk, omdat men dan waarschijnlijk in een heel andere situatie zal komen te verkeren dan in de vorige oorlog. Ik geloof, dat men de ambtenaren in dergelijke omstandigheden zoveel mogelijk vrij moet laten. Iedere goede Nederlander in een dergelijke moeilijke positie moet een zekere mate van vrijheid hebben om naar bevind van zaken te handelen; men kan moeilijk zeggen, dat zij precies dit en dat moeten doen. Ik heb dit zelf ervaren. Wij kwamen in alle mogelijke moeilijke situaties te verkeren en moesten aan veel moeilijkheden het hoofd bieden. Ik zelf had de toenmalige Aanwijzingen eigenlijk van tevoren niet gekend. Bij de kwestie van de Artillerie-Inrichtingen aan de Hembrug en de vraag of men munitie voor de Duitsers mocht maken, zijn die Aanwijzingen echter aanstonds te pas gekomen.

De **Voorzitter**: Daar wilde ik straks nog even op terugkomen.

A. Ik heb toen wel het geluid gehoord: Het gaat hier niet om de Aanwijzingen, het gaat hier om het Landoorlogreglement. Er zitten echter wel belangrijke elementen in die Aanwijzingen, ofschoon ik het zelf enigszins een bezwaar vind, dat de Aanwijzingen alleen gericht waren tot de ambtenaren. Ik vind, dat ook andere personen, die in het openbare leven een functie vervullen, een dergelijke algemene voorlichting moesten hebben. Later is er nog een aanvulling op de Aanwijzingen gekomen, ik meen in 1943, en op sommige punten zagen deze er toen een beetje anders uit.

96326. De **Voorzitter**: Wij moeten dit natuurlijk allemaal bezien in de omstandigheden en de situatie van dat ogenblik.

A. Het is natuurlijk erg moeilijk om van tevoren iets in bijzonderheden uit te werken, met het oog op de omstandigheden, waarin men later zal kunnen komen te verkeren.

96327. De **Voorzitter**: Meent u, dat men aan deze Aanwijzingen, die bij de leidinggevende ambtenaren werden gevonden of die men had moeten vnaen, voldoenae had om ze verder te kunnen uitwerken, dat men daarin raad vond, wat men in een bepaalde situatie had te doen? Vond u, dat men daaruit kon opmaken, welke houding men had aan te nemen?

A. In het artikel in „Onderdrukking en Verzet" van de heer *Bosch van Rosenthal*, die voorzitter van het College van Vertrouwenmannen is geweest, leest men, dat hij die Aanwijzingen op zijn bureau naast zich had liggen. Ik had ze niet naast mij liggen, ofschon ik wel van het bestaan er van wist. Er stonden ongetwijfeld belangrijke dingen in. Met betrekking tot die Aanwijzingen zou ik nog het volgenae naar voren willen brengen.

In de Aanwijzingen van 1937 staat onder 1 met betrekking tot de taak der amptenaren in bezettingstijd:

„De bevolking voorlichten betreffende de houding, welke deze tegenover den vijand en zijn organen heelt aan te nemen;

b. de in den regel zware druk, welke aan een bezetting door den vijand is veroonden, zoo goed mogelijk naar draagkracht en billijkneid over ae bevolking verdeelen;

c. zoo noodig als tusschenpersoon optreden tusschen de vijandelijke militaire autoriteit en de bevolking;

d. bij de verantwoordelijke instanties krachtig protest aantekenen, wanneer aere instanties zeit, otwel aaraan ondergeschikte organen of personen, handelingen plegen, welke volkenrechtelijk niet geoorloofd zijn."

Daarmee hebben wij regelmatig, ik zou haast zeggen zelfs dagelijks te maken gehad.

Dan staat er verder:

„4. De strijd met de wapenen is uitsluitend de taak van de militaire macht. Door personen, met tot ae militaire macht behoorende, mag, hoe groot en billijk hun verontwaardiging ook moge zijn, geen enkele aad van geweld of tegenweer worden verlicht. Doen zij dit wel, dan steuen zij niet slechts zich zelf, doch ook familie, vrienden en lanagenooten bloot aan krachtige maatregelen van vergelaing. De voorueeien, welke de burger ooot een eigengerechtigd optreuen zou meenen te kunnen bereiken, zinken oijna zondaer uitzondering in het niet tegenover de schade en het leed, dat hij zinzeiven en vooral anaeren aaarmeae berokkent. Lucht tot zeiroenoud zal den vijand awingen, aesnoods door een scrikbewind, ae bevolking ertoe te brengen zich van dergelijke daden te onthouaen. hik beroep op ae bepalingen van het volkenrecht zal door den vyand worden afgewezen, zoolang ue bevolking zeit zich niet overeenkomstig het in den aanhet van dit punt genoemde beginsel gearaagt."

Dit is niet alleen aan de amptenaren gericht, maar geldt ook voor de burgers, want er staat, dat personen, niet tot de militaire macht behorendae, dus ook ae burgers, geen enkele daad van geweld of tegenweer mogen verrichten. Dit is natuurlijk gesteld met als uitgangspunt, aat de vijand ook het volkenrecht zal handhaven, zich met name zal houden aan het Landoorlogregiement. Dit is enigszins anders geredigeerd in het commentaar van 1943, waarin hieromtrent onder 5 worat gesteld:

„In het bijzonder dient op het navolgende te worden gelet:

a. Terwijl de Nederlandsche bestuursorganen en amptenaren zich hebben te onthouden van het in hun functie doen of nalaten van handelingen met de bedoeling de Duitse oorlogvoering te *benadeeleiz*, mogen zij op geen enkele wijze medewerken om deze oorlogvoering te *bevorderen*."

Dus in 1943, toen er toch al wel het een en ander was gebeurd — zo was de N.S.B. op het kussen gekomen —, werd dit nog gezegd.

Het is ook een kwestie geweest, in hoeverre men als leidinggevend amptenaar onder de Duitse bezetting zijn functie moest blijven vervullen. Onder welke omstandigheden moest men weggaan en wanneer mocht men blijven zitten.

Ook dit is enigszins anders geregeld in het commentaar van 1943 dan in de oorspronkelijke Aanwijzingen.

Onder 31 van de Aanwijzingen van 1937 staat aan het slot:

„In het algemeen kan worden gezegd, dat amptenaren hun taak moeten neerleggen, wanneer het hun door de vijandelijke autoriteit onmogelijk wordt gemaakt die taak te blijven vervullen in het belang van de eigen bevolking en op een wijze, die verenigbaar is met de trouw aan het eigen land."

In het commentaar van 1943 is het iets anders geregeld:

„5 sub c. Het in de bedoelde „Aanwijzingen" aanbevolen middel om zijn ambt neer te leggen, ingeval er een conflict ontstaat over de toepassing der in a en b genoemde beginselen, zal in vele gevallen niet meer deugdelijk zijn, nu er zoo vaak aaderen bereid zijn gebleken de opengevallen plaatsen in te nemen en gehoorzaam de aanwijzingen van den vijand op te volgen. In stede hiervan behoort de in conflict geraakte amptenaar de uitvoering van den bevolen maatregel te weigeren, terwijl hij overigens zijn normale bezigheden zoo lang mogelijk plichtsgetrouw blijft vervullen. Eerst bij ontslag zal hij zijn post mogen verlaten."

Dat is wel wat anders. Hier staat, dat men zo lang mogelijk moet blijven zitten. Dit vind ik persoonlijk van belang met het oog op de beoordeling van een van mijn toenmalige collega's, die vrijwel tot het einde is aangebleven.

Voor de moeilijke kwesties, waarvoor wij kwamen te staan, hadden wij aan de Aanwijzingen niet voldoende.

Tussen de Aanwijzingen en het commentaar van 1943 is nog de redevoering van prof. *Gerbrandy* gekomen, die ik nog eens heb opgezocht. Die rede is van 17 November 1942; daarin werd onder meer het volgende gezegd:

„Gij amptenaren, Gij weet wel, waarom Gij in het Vaderland hadt te blijven, toen de Regeering roepingsgetrouw naar Londen toog? Opdat onder de bezetting het leven in het land niet te zeer ontredderd zou worden. Dit was Uw roeping; van deze taak hebben talloozen zich gekwetend, zooals de Regeering van U verwachtte.

Maar U weet toch ook, dat er nog een andere reden voor Uw achterblijven in het bezette gebied bestond. Een reden, die nu, nu het beleg geslagen wordt, te sterker gaat spreken."

Dergelijke uiteenlopende instructies moesten tot verwarring aanleiding geven.

96328. De **Voorzitter**: In het Hoofdstuk Algemeen, het 2de punt, staat op het einde:

„Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten terzake onderricht."

Weet U, wat daarvan de berekenis kan zijn?

A. Ik heb wel eens gedacht, of dit misschien mensen van de inlichtingendienst geweest zouden kunnen zijn.

96329. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat die Aanwijzingen niet voldoende bekend waren. Wij hebben ook wel eens die indruk gekregen. Heeft men later maatregelen getroffen om die Aanwijzingen meer bekend te maken of had men de indruk, dat men aan die Aanwijzingen toch niet veel had en dat het niet nodig was?

A. Ik heb daar werkelijk niet veel van gemerkt.

96330. De **Voorzitter**: In Juni 1940 heeft het nog een punt van bespreking uitgemaakt in het college; de voorzitter heeft toen op de noodzakelijkheid er van gewezen de verschillende gemeentebesturen nogmaals onder het oog te brengen, dat de Aanwijzingen onder deze tijdsomstandigheden richtlijnen moeten aangeven. Ik vraag mij af, of men er veel waarde aan hechtte of niet. Hier zou men weer zeggen van wel, omdat men hier met nadruk bespreekt de gemeentebesturen hierop nog eens te attenderen.

A. Ik zelf hanteerde vaak het Landoorlogreglement, met name artikel 43, maar ik geloof niet, dat ik me placht te beroepen op de Aanwijzingen.

96331. De **Voorzitter**: Is het uw indruk, dat men aan de hand van het Landoorlogreglement een betere handleiding had en dat deze Aanwijzingen beter achterwege hadden kunnen blijven? Hebben die Aanwijzingen geen verwarring gesticht naar uw mening?

A. Artikel 43 van het Landoorlogreglement geeft aan de bezetter voorschriften betreffende het handhaven van de openbare orde, de wetgeving, enz. Daarop konden wij ons dus beroepen tegenover de Duitsers. Het Landoorlogreglement hebben wij herhaaldelijk tegenover de Duitsers gebruikt. Ik geloof niet, dat dit met de Aanwijzingen veel het geval was.

96332. De heer **Stokvis**: Waren zij wel op de hoogte van het bestaan van die Aanwijzingen?

A. Dat weet ik niet. Ik geloof niet, dat ik mij ooit op die Aanwijzingen tegenover hen heb beroepen.

96333. De **Voorzitter**: U sprak zo juist over de Artillerie-Inrichtingen en de Hembrug. Ik zou dit punt nu even in het algemeen willen bespreken. Zijn er ook richtlijnen gegeven ten aanzien van het werken in munitiefabrieken, aan versterkingen, vliegvelden en dergelijke?

A. Ik kan wel zeggen, dat er al heel spoedig een bespreking is geweest over de Artillerie-Inrichtingen en de Hembrug. Bij de interne bespreking ben ik als vertegenwoordiger van Justitie tegenwoordig geweest. Daarbij is het Landoorlogreglement ter sprake gekomen en ook nog even de Aanwijzingen. Er bestond verschil van mening, of men een streng standpunt moest innemen of wel de bezetter zoveel mogelijk ter wille mocht zijn. Er is tenslotte een compromis uit de bus gekomen, dat de Duitsers niet helemaal de zin heeft gegeven.

96334. De **Voorzitter**: In het college van secretarissen-generaal heeft dit enkele malen punt van bespreking uitgemaakt. Als zodanig was u natuurlijk bij die besprekingen betrokken. De heer *den Hollander* meende op een gegeven moment zijn ontslag te moeten nemen. Daarover is er in het college een bespreking geweest. Daarna heeft men een ander standpunt ingenomen, een meer schappelijk standpunt. Het college heeft toen eenstemmig als zijn mening te kennen gegeven, dat men de heer *den Hollander* volkomen dekte. Daarom zou ik graag even van u willen weten, wat de motivering is geweest in het college — vooral voor wat het aanmaken van munitie door de Artillerie-Inrichtingen betreft — om een schappelijker standpunt in te nemen. Dit is iets, waarvan men direct kan zeggen, dat het voor de krijgsmacht van de vijand bestemd was: het aanmaken van munitie.

A. De bespreking, die ik bedoelde, waarin de zaak aan alle kanten is doorgespraakt, had niet plaats in het college van secretarissen-generaal. Er is ook een niet departementaal adviseur bij geweest. Is deze kwestie ver gaan principieel in het college van secretarissen-generaal besproken geworden?

96335. De **Voorzitter**: Die besprekingen zijn gevoerd in verband met het ontslag, dat de heer *den Hollander* had aangevraagd. Hij wilde weggaan en men heeft toen gezegd, dat van Duitse zijde de verzekering was ontvangen, dat het bedrijf uitsluitend oorlogstuig zou vervaardigen voor het bezettingsleger. Men heeft toen gezegd: Nu wordt de ontslagaanvraag voor de heer *den Hollander* een uitsluitende gewetenskwestie voor hem zelf. De vergadering heeft toen eenstemmig als haar mening te kennen gegeven, dat zij de heer *den Hollander* zowel voor toen als voor zoveel mogelijk ook in de toekomst haar algemene steun en dekking verleende.

A. Ik weet alleen nog, dat die kwestie er is geweest en dat de Duitsers zekere toezeggingen deden.

96336. De **Voorzitter**: In het bedrijfsleven heeft men, naar analogie van de opvattingen, die er heersten, betreffende de kwestie van de vliegvelden, enz. die zelfde gedachtengang gevolgd, waarover natuurlijk ook wel eens verschil van mening heeft geheerst. De kwestie van de vliegvelden is ook ter sprake gekomen in het college van secretarissen-generaal; dat is vrij in het begin geweest, toen kapitein *Schepers* ook zijn standpunt heeft te kennen gegeven.

A. Wat de conclusie is geweest, weet ik niet meer.

96337. De **Voorzitter**: De conclusie was, dat evenzeer als er kazernes werden gebouwd, die nodig zijn, er hangars zouden worden gebouwd voor de bezetter, ook vliegvelden, waarvan de bezetter kon opstijgen, enz.

A. Is dat in het begin aan de orde geweest?

De **Voorzitter**: Ja, want de heer *Schepers* is al heel vlug in krijgsgangenschap gegaan. Het was ongeveer September 1940.

A. Het Landoorlogreglement vormt wel een zeer stevige basis. Mogelijk had men beter gedaan om nog steviger daaraan vast te houden. In het begin hadden deze aangelegenheden wellicht meer principieel kunnen zijn behandeld.

96338. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat kapitein *Schepers* of een van de andere adviseurs een bepaald standpunt op dit punt heeft ingenomen. Heeft men in het college van secretarissen-generaal dit standpunt zonder meer overgenomen of heeft dit ook

nog punt van bespreking uitgemaakt? Zag men dit als een militair-technisch probleem, dat door de heer *Schepers* als deskundige aldus werd gesteld, of heeft het nog een punt van discussie uitgemaakt?

A. Ik herinner mij nog heel goed, dat over die kwestie uitvoerig en diepgaand is gesproken; ik weet echter niet meer of dit is geschied in het college van secretarissen-generaal. Bijzonderheden herinner ik mij niet meer.

96339. De **Voorzitter**: En met name van de vliegvelden?

A. Dat herinner ik mij niet.

96340. De **Voorzitter**: De heer *Schepers* is door ons over dit punt gehoord. Is de zienswijze van de heer *Schepers* door het college van secretarissen-generaal overgenomen of niet? Op het ogenblik krijg ik de indruk, dat het college deze zienswijze heeft overgenomen, want er is niets gebleken van enige discussie over deze aangelegenheid.

A. Ik kan mij hiervan niets herinneren. Het kan best zijn, dat dit punt in het college van secretarissen-generaal behandeld is, maar ik weet het niet meer. In ieder geval had men toen in het algemeen de neiging om naar een compromis te streven. Dat kwam natuurlijk ook wel, omdat de houding van de Duitsers de eerste tijd meeviel.

96341. De heer **Stokvis**: Over dit punt wordt gesproken in het arrest van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage, gewezen tegen de gebroeders *de Vilder*. Dit arrest is geweest, nadat de zaak op 15 Juli 1946 door de Bijzondere Raad van Cassatie naar het Bijzonder Gerechtshof in den Haag was teruggewezen. Nu overweegt het Bijzonder Gerechtshof in den Haag onder meer, dat van de zijde van de hoogste in Nederland aanwezige autoriteiten de mening is kenbaar gemaakt aan de betrokkenen, dat vliegvelden per analogiam kunnen worden gelijkgesteld met spoorwegstations en emplacementen en dat aan deze vliegvelden vrijwel onbeperkt mag worden gewerkt, omdat zij onder meer voorzien in de behoeften van het bezettingsleger.

A. Deze mededeling zal toch wel van een bepaald Departement afkomstig zijn geweest.

96342. De heer **Stokvis**: Neen, er wordt uitdrukkelijk, ook op andere plaatsen in het arrest, gesproken van het college van secretarissen-generaal.

A. Daar is mij niets van bekend. Het kan natuurlijk zijn, dat dit zo is besproken in het college van secretarissen-generaal.

96343. De **Voorzitter**: Van een beslissing op dit punt in het college van secretarissen-generaal als zodanig is u dus niets bekend, evenmin, dat het college een bepaald standpunt heeft ingenomen?

A. Neen. Ik heb verteld, dat ik bij de kwestie van de Hembrug wel te pas ben gekomen. Ik heb toen een van mijn naaste medewerkers meegebracht en in deze geschiedenis een standpunt ingenomen, met als uitgangspunt het Landoorlogreglement.

96344. De heer **Stokvis**: Is u van een gemeenschappelijk advies, rechtstreeks of indirect, aan de gebroeders *de Vilder* van de zijde van de secretarissen-generaal niets bekend?

A. Neen, het kan natuurlijk zijn, dat dit in mijn herinnering verwaagd is.

96345. De heer **Stokvis**: Het zou buiten u om kunnen zijn gegaan.

A. Dat zou natuurlijk kunnen, al kan ik het mij niet goed voorstellen; het zal echter wel in de eerste plaats over de betrokken secretaris-generaal gelopen hebben.

96346. De **Voorzitter**: Werd er altijd met u overleg gepleegd, wanneer de Duitsers zelf verordeningen uitvaardigden, die door hen zelf waren ondertekend?

A. Ik meen, dat, wanneer het verordeningen van niet te hoog niveau betrof, deze via de Duitse referent naar het Departement werden gestuurd om te zien of alles technisch in orde was. Wij stonden echter ook wel voor verrassingen. In veel gevallen werd ons gevraagd onzerzijds een verordening uit te vaardigen. In de gevallen, dat wij dan antwoordden: Wij doen het niet, wisten wij, dat het toch kwam van de Duitsers.

96347. De **Voorzitter**: Was er een bepaalde scheidingslijn tussen de verordeningen, die van de Duitsers rechtstreeks uitgingen, en die door u werden uitgevaardigd?

A. De Duitsers probeerden altijd het zoveel mogelijk door ons te laten doen. Dat ging echter steeds moeilijker. Ik heb tegen het eind van mijn weggaan b.v. gemerkt, dat ze zaten te broeden over de invoering van de vrederechter of iets dergelijks. Zij durfden dit blijkbaar noch aan mij, noch aan mijn opvolger, mr. *Hooykaas*, voor te leggen. Zo gauw we echter weg waren, zijn die zaken ter tafel gekomen.

96348. De **Voorzitter**: Er zijn enkele principiële veranderingen aangebracht in de wetgeving. Zo juist heb ik dat al aangeraakt, toen ik er van sprak, dat het Politiek Convent daartegen bezwaren maakte, omdat het meende, dat het eigen initiatief van de secretarissen-generaal een rol speelde. Zo was b.v. de belastingwetgeving van 1941 eigenlijk een verandering van de wetgeving. Vond wijziging van wetgeving plaats, voor zover het uw Departement betrof, op instigatie van de Duitsers of zei men: op zich zelf is dit een goede maatregel; anders zou die waarschijnlijk toch wel zijn gekomen. Wij zullen trachten die maatregel maar vast tot stand te brengen?

A. Wij stelden ons wel op het standpunt, ik persoonlijk althans, dat wij zo weinig mogelijk aan de wetgeving moesten doen, ook al in verband met het Landoorlogreglement; onder de bezetting moesten dergelijke dingen niet anders dan in geval van noodzaak voor de handhaving van de openbare orde gebeuren. Ik herinner mij nog, dat tegenover de heer *Frederiks* bezwaar werd gemaakt, dat hij wel wat veel deed aan grenswijzigingen van gemeenten. Dat waren betrekkelijk onschuldige dingen, maar toch kon men dat in de bezettingstijd beter niet doen.

96349. De **Voorzitter**: Zijn er op dit terrein op uw Departement wel eens veranderingen tot stand gekomen?

A. Er zijn wel kleine veranderingen door mij zelf tot stand gebracht, b.v. herinner ik mij de beschikking in zake bescherming van debiteuren. Die regeling was wenselijk in verband met de oorlogsomstandigheden. Dit strekte in het belang van het openbare leven.

96350. De heer **Stokvis**: Dit is heel in het begin gebeurd.

A. Ja, in verband met de bijzondere omstandigheden.

96351. De heer **Stokvis**: Ook het huurbeschermingsbesluit is uit die tijd.

A. Ja, maar dat kwam niet alleen voor mijn rekening. Dat waren m.i. echter wel dingen, die nodig waren voor de handhaving van de openbare orde. Ik geloof toch wel, dat Justitie in die tijd niet veel meer dergelijke dingen heeft gedaan dan volkenrechtelijk verantwoord was.

96352. De heer **Stokvis**: In dit verband wil ik een aangelegenheid ter sprake brengen, waarin uw houding mij volstrekt onjuist voorkomt. Het betreft een aangetekend schrijven met bericht van ontvangst, dat door u is gezonden aan de advocaten en procureurs, houdende een circulaire, die luidt als volgt:

„Departement van Justitie
Kabinet, No. 400 V.

's-Gravenhage, 5 Februari 1941.

Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied breng ik te Uwer kennis, dat personen, van wie vóór de aanvaarding van hun beroep het afleggen van een eed (belofte) wordt geëischt en die als Jood moeten worden beschouwd, ingevolge artikel 4 van de Verordening no. 189,1940 van den Rijkscommissaris, op 1 Mei 1941 de waarneming van dit beroep moeten hebben beëindigd, met dien verstande echter, dat zij de vrijheid behouden ook na dien datum uitsluitend voor Joden werkzaam te zijn.

Dit alles geldt ook voor de advocaten en procureurs. In verband met het bovenstaande is degene, die als Jood moet worden beschouwd, ingevolge voormeld artikel 4 verplicht het hierbijgaande formulier in te vullen. Hij/zij moet het formulier *in duplo* opmaken en aan mij *aangeteekend* inzenden. De inzending vinde zoo spoedig doenlijk plaats, uiterlijk binnen 8 dagen na dagtekening van dit rondschrĳven.

De secretaris-generaal van het
Departement van Justitie,
get. J. C. *Tenkink*."

A. Mag ik u nog even vragen, wat de aanhef van dit schrijven was?

De heer **Stokvis**: Aan de advocaten en procureurs.

A. Wat was de eerste zin van de brief?

De heer **Stokvis**: „Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied."

A. We zitten hier midden in de Jodenkweslie. Als u dit ter sprake wilt brengen, Mijnheer de Voorzitter, zou ik hierover wel iets meer willen zeggen. Ik zou dan bij het begin moeten beginnen.

De **Voorzitter**: Misschien mag ik u verzoeken dit nog even uit te stellen?

A. Ik zou graag de aandacht vestigen op de aanhef: „Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied.". Voorts heeft dit niet alleen de secretaris-generaal van Justitie gedaan.

96353. De heer **Stokvis**: De andere secretarissen-generaal hebben uiteraard geen reden om zich tot de advocaten en procureurs te richten.

A. Daarom staat mijn naam er ook onder. Wat de advocaten en procureurs betreft, lag het toevallig in mijn ressort. Overigens is deze aangelegenheid in haar algemeenheid wel degelijk in de vergaderingen van secretarissen-generaal behandeld. We voelden hier uiteraard geen steek voor. De aanhef zegt toch wel iets. Als wij het niet hadden gedaan, hadden de Duitsers het wel gedaan. Nu kunt u natuurlijk zeggen: Waarom hebt u het de Duitsers niet laten doen?

96354. De heer **Stokvis**: Ik kan u uit eigen ervaring mededelen — ik heb dit papier 11 jaar en 6 weken zorgvuldig bewaard —, dat deze circulaire onder de balie in Amsterdam grote beroering heeft gewekt.

A. Het zou anders zijn geweest, wanneer ik hier had gezet: Ik verzoek u, enz. Iedereen begreep nu, dat dit onder dwang is gebeurd.

96355. De heer **Stokvis**: Iedereen begreep, dat de hoogste Nederlandse autoriteit hier medewerkte met de Duitsers om een maatregel te verwezenlijken, die volkomen tegen de Nederlandse rechtsbegrippen inging.

A. Is dit, blijkens de notulen, behandeld in de vergaderingen van secretarissen-generaal?

De heer **Stokvis**: Dat weet ik niet. Ik ken alleen dit stuk.

96356. De **Voorzitter**: Ik stel voor, dat wij hier straks nog even op terugkomen; wij kunnen dan eerst afwerken wat er op mijn programma staat. Nu zou ik u dan nog even willen vragen, hoe de secretarissen-generaal de positie zagen van de Raad van State en of men nog, hetzij incidenteel, hetzij met het college als zodanig, contact heeft gehad met de Raad van State.

A. Ik heb er heel weinig mee te maken gehad, Mijnheer de Voorzitter. Ik weet, dat de Raad van State door de Duitsers is gehandhaafd.

96357. De **Voorzitter**: U hebt dus ook geen contact gehad met de Raad van State, dat wellicht nuttig had kunnen zijn in verband met het contact met de politieke partijen?

A. Neen. Het is overigens maar een betrekkelijk korte tijd geweest, waarin ik mijn functie heb waargenomen.

96358. De **Voorzitter**: Er is een ogenblik sprake geweest van een politiek tussencollege, waarvan de heer *Drees* schrijft in „Onderdrukking en Verzet":

„De secretarissen-generaal kwamen te staan niet enkel voor organisatorische en administratieve beslissingen, maar soms ook voor grote vraagstukken van beleid."

„Het toetsen van eigen inzicht aan het oordeel van anderen, in samenwerking op brede grondslag, kon echter voor henzelf en voor het land van waarde zijn."

Dat komt dus eigenlijk op hetzelfde neer als het contact met het Politiek Convent.

Er is toen even sprake geweest van een politiek tussencollege. Heeft daar naar uw mening geen behoefte aan bestaan?

A. Dit zit nog maar heel vaag in mijn herinnering. Ik herinner mij er iets van, nu u het zegt, maar ik voor mij geloof niet, dat het in de gegeven omstandigheden doelmatig was geweest.

96359. De **Voorzitter**: Werd over het algemeen datgene, wat door de radio-uitzendingen van Radio Oranje doorkwam, nogal serieus genomen?

Ik zou mij kunnen voorstellen — en die mening heeft men hier en daar wel kunnen lezen —, dat men zeide: De Regering in Londen kan de juiste situatie hier in het land niet beoordelen. Hoe was over het algemeen uw mening hierover?

A. Die mening heb ik ook herhaaldelijk gehoord. Ik weet niet, of dat in het begin van de bezetting zozeer het geval was. Ik heb later zelf ook medegewerkt aan bepaalde regelingen voor na de bevrijding. Er kwamen dan wel andersluidende maatregelen van de overkant, welke soms blijk gaven van een niet volledig inzicht in de omstandigheden, zoals die zich hier te lande ontwikkeld hadden. Nu kom ik weer op het terrein, waarover ik de vorige keer reeds heb gesproken in verband met het werk van Vertrouwensmannen. Ik geloof echter niet, dat dit de eerste tijd erg actueel was. Ik herinner me niet veel van de inhoud van radio-uitzendingen, ofschoon ik er met plezier naar heb geluisterd.

95360. De **Voorzitter**: Er heeft waarschijnlijk in die eerste tijd ook geen druk contact met Londen bestaan?

A. Voor zover mij bekend helemaal niet.

96361. De **Voorzitter**: Was daar geen behoefte aan?

A. Op zich zelf wel natuurlijk. Het vertrek van de Regering is niet in goede aarde gevallen. Ik heb mij er zelf nogal aan gestoten, achteraf gezien ten onrechte. Ik heb er tijden lang niets van gemerkt, dat er contact was met de Regering in Londen. Het zou ook heel moeilijk geweest zijn.

96362. De **Voorzitter**: Men stond waarschijnlijk wel kritisch tegenover de wijze, waarop het in die tijd zo plotseling is gegaan. Dat heeft waarschijnlijk grote invloed gehad.

Het contact met de illegaliteit speelde in die eerste tijd natuurlijk nog niet zo'n grote rol.

A. In die eerste tijd was er nog geen illegaliteit.

96363. De **Voorzitter**: Neen, in die eerste periode was er van illegaliteit praktisch nog niets.

Dan zou ik nu willen beginnen met de behandeling van het Joden-vraagstuk, dat zoëven al aan de orde was.

Misschien wilt u, mede in antwoord op wat de heer **Stokvis** u zo juist heeft voorgelegd, even beknopt uiteenzetten, hoe de behandeling van het Joden-vraagstuk in het college van secretarissen-generaal heeft plaats gehad en hoe men tot een eensgezinde opvatting in het college is gekomen.

A. Ik geloof, dat wij met dit vraagstuk voor het eerst in aanraking zijn gekomen bij de meldingsplicht voor Joodse ambtenaren. Daar heb ik zelf ook mee te maken gehad. Het was merkwaardig, dat er soms met de Duitsers nog wel viel te praten; echter in het geheel niet, waar het de Joden betrof. Dan bestond er bij geen enkele commissaris-generaal ook maar het minste begrip. Men praatte dan tegen een muur. *Wimmer* was nog niet de slechtste; hij was Oostenrijker. Hij kon echter maar niet begrijpen, dat, wij de Joden als gewone mensen behandelden.

96364. De heer **Stokvis**: *Rauter* en *Seyss-Inquart* waren ook Oostenrijkers.

A. *Wimmer* was een gemoedelijke Oostenrijker, met wie men nog wel eens praten kon. Wij hebben ons steeds bij de Duitsers tegen de discriminatie van Joden verzet; het heeft echter niet geholpen. Aan dit verzet hebben alle goedwillenden meegedaan. Zeer velen hebben er echter achteraf spijt van, dat zij wel de z.g. Ariërsverklaring hebben afgelegd. Daar hoor ik zelf ook onder. Het ontslag van de Joodse ambtenaren was het begin. Wij waren het daarmee niet eens. Als Nederlandse autoriteiten hadden wij toch eigenlijk wel kunnen voorzien, wat er op komst was; wij hadden immers de ontwikkeling van de Hitlertijd vóór de oorlog meegemaakt.

96365. De **Voorzitter**: Hebt u op dit punt ook advies ingewonnen bij de Hoge Raad en bij volkenrecht deskundigen?

A. Ik ben bij deze kwestie niet in de eerste plaats betrokken geweest. Achteraf, nu de zaak zich zo heeft ontwikkeld, moet men haar intussen natuurlijk anders dan toen zien. Ik heb er spijt van, dat ik de z.g. Ariërsverklaring heb ondertekend. Het lag echter eigenlijk een beetje in de toenmalige sfeer, dat het wel gebeurde.

96366. De heer **Stokvis**: Keurt u de circulaire, die ik voorlas, op het ogenblik, in uw zienswijze van nu, af?

A. Achteraf gezien, zou ik willen zeggen: Ik begrijp volkomen uw opmerking hierover.

96367. De heer **Stokvis**: Dit kwam voor uw persoonlijke verantwoording. De hele Nederlandse balie zag naar u, steunde op u!

A. Iedere secretaris-generaal had zijn ressort. Deze kwestie is in het algemeen besproken in het college van secretarissen-generaal, waarvan ik tenslotte de jongste was gedurende een lange tijd. Als men dit nu zo ziet, is het inderdaad niet fraai, maar iedereen begreep tenslotte toch, dat het van de Rijkscommissaris af kwam.

96368. De heer **Stokvis**: Maar wat hielp dat begrijpen?

A. Dat men wist, dat het kwam van de Rijkscommissaris.

96369. De heer **Stokvis**: Men kon het begrijpen, maar de afkeuring werd er niet minder om.

A. Dit speelt in Februari 1941. Wanneer u er mij persoonlijk over aanvalt, moet ik mij verdedigen. Ik zou dan echter 'dieper op kwesties, die ik hier liever niet uitvoerig zou willen bespreken, moeten ingaan.

De heer **Stokvis**: Ik wil dit punt nu wel als afgedaan beschouwen.

A. Ik zou nog willen opmerken, dat ik, meer in het bijzonder betrokken bij de handhaving der openbare orde, in die tijd een zeer moeilijke positie had. Ik was lange tijd de jongste in het college van secretarissen-generaal; ik had me reeds eerder op het standpunt gesteld, dat ik de verantwoordelijkheid moeilijk meer dragen kon.

96370. De heer **Stokvis**: U hebt de consequenties daar niet uit getrokken.

A. Hoe bedoelt u?

De heer **Stokvis**: Door weg te gaan!

A. Ik heb daaruit wel de consequenties trachten te trekken. Zou het echter wel praktisch nut hebben, als men wegging? Vrijwel alle adviseurs zeiden, dat het niet gewenst was, dat ik ging.

96371. De **Voorzitter**: Onder uitdrukkelijke dwang van de Duitsers zijn deze dingen dus uitgevaardigd?

A. Ja. Wij zouden er als Nederlander zelfs niet aan denken om deze dingen uit te vaardigen. Ik heb laatst nog eens gehoord van de commandant van de Rijkspolitie in die tijd, dat iedereen wel deksels goed wist, dat zo iets van de Rijkscommissaris afkomstig was.

96372. De heer **Stokvis**: Het is allemaal wel juist, wat u zegt, maar het veranderde niets aan de barre feiten.

A. Wanneer dit niet was gebeurd, hadden de Duitsers het zelf gedaan; dat was misschien beter geweest.

96373. De heer **Stokvis**: Dat zou voor u persoonlijk a posteriori minder onaangenaam zijn geweest en minder schokkend voor de betrokkenen destijds.

A. Ik wil helemaal niet zeggen, dat ik voor mij persoonlijk in die tijd geen fouten heb gemaakt. Het zou een wonder zijn; het zou niet natuurlijk zijn, wanneer men in zo'n tijd geen fouten maakte. Er zijn ettelijke fouten gemaakt. Ik moet u echter wel zeggen, dat er ergere fouten hadden kunnen worden gemaakt dan er zijn gemaakt.

96374. De **Voorzitter**: Ik had u ook nog iets willen vragen over de persoonsbewijzen, die in die tijd zijn ingevoerd.

A. Dat is waarschijnlijk na mijn tijd gebeurd, Mijnheer de Voorzitter.

96375. De **Voorzitter**: In het boekje, dat door mr. Frederiks is uitgegeven, spreekt hij over de voorgeschiedenis van de persoonsbewijzen. Hij zegt:

„De Deutsche autoriteiten waren volkomen op de hoogte met de voorgeschiedenis van het persoonsbewijs hier te lande en nog geen maand na de bezetting bleek reeds hun belangstelling in de invoering. Bij brief van 14 Juni 1940 heeft de secretaris-generaal van het Departement van Justitie, mr. *Tenkink*, mij medegedeeld, dat „de Deutsche politie-autoriteiten namens de Deutsche Overheid den wensch te kennen hebben gegeven, dat zoo spoedig mogelijk wordt overgegaan tot invoering van de identiteitskaart hier te lande." Naar het oordeel van mr. *Tenkink* zou het door de commissie in October 1939 uitgebrachte rapport een goede basis kunnen vormen voor de invoering van bedoelden maatregel."

Ik wil u dit in dit verband graag even voorleggen, omdat dit een openbaar stuk is. Zoudt u hierover uw mening willen zeggen?

A. Ik moet verklaren, dat ik mij hiervan werkelijk niets herinner. Als u dit zegt, zal het wel waar zijn. Het is natuurlijk de vraag, of, indien het juist is, wat daar staat, wij dadelijk hebben onderkend, waar dit heen zou gaan.

96376. De **Voorzitter**: Er was vóór die tijd al een commissie geweest, die dit reeds had voorbereid. Men zou toen hebben gezegd, dat dit een goede basis kon vormen voor de uitvoering hiervan. Mr. *Frederiks* zegt er nog bij:

„Over het ontwerp van de betreffende regeling is toen nader overleg gepleegd met het Departement van Justitie, dat niet alleen volkomen akkoord ging, maar bovendien nog deze gelegenheid wilde benutten om dactyloscopische slips in te voeren. Zo is tot stand gekomen de verordening w. 197 van 17 October 1940."

A. Dit overleg is dan waarschijnlijk door de betrokken afdeling politie gevoerd. Ik herinner mij hier niets van. Ik kan niet zeggen, of het juist is of niet.

96377. De **Voorzitter**: Wij leggen u dit voor, omdat wij hierop zijn gestoten. Wij hadden hierover graag uw mening gehoord.

Dan wilde ik u nog iets vragen over de kwestie van het radio-luisterverbod. Blijkens deze notulen van 3 Juli 1940 hebt u zich daartegen verzet. Op 8 Juli 1940 is het weer ter sprake gekomen. Op 15 Juli doet u een mededeling betreffende de uitvoering van het radio-luisterverbod. U had gezegd, dat, als er een verordening moest komen, de Duitsers dit maar zelf moesten doen. U zegt, dat u een circulaire, houdende een handleiding, zult doen uitgaan. Eventueel proces-verbaal zal door de Nederlandse politie worden opgemaakt, terwijl tot vervolging zal worden overgegaan door de Duitse autoriteiten.

A. Dat hebben we, als ik het zo zeggen mag, mooi gesaboteerd. De Duitsers wilden, dat wij voor het opzenden van processen-verbaal zouden zorgen. Wij hebben de zaak volkomen in de soep gereden. Er kwam vrijwel geen proces-verbaal door. Ik meen, dat er slechts enkele malen een proces-verbaal is doorgestaan, en wel, als ik me goed herinner, in onsympathieke gevallen. We hebben tegen de Duitsers gezegd: Goed, wij zullen het doen, maar er gebeurde praktisch niets. Dit is ook zo gegaan met anti-Duitse pamfletten, die in die eerste tijd werden verspreid en waarvoor de vervolging zogenaamd gecentraliseerd werd op een bepaald parket. Deze hele zaak is echter ook volkomen onder de tafel gewerkt. Toen de twee N.S.B.-procureurs-generaal waren benoemd, werden zij in mijn tijd soms genomen waar zij bij zaten,

96378. De **Voorzitter**: Ik heb hier een brief betreffende sabotageplannen. Er was een bericht van de Duitsers uitgegaan, waarin zij zeiden:

„Met nadruk wijs ik U er op, dat het tegengaan van dergelijke illegale activiteit uitsluitend bij de Deutsche politie-instanties berust en wel in de eerste plaats bij de Deutsche Sicherheits-polizei. Ik verlang derhalve van de hogere Nederlandsche politie-instanties alléén, dat zij zulk een activiteit niet oogluikend toelaten, maar in het belang van hun eigen volk op een loyale wijze ertoe medewerken, dat de taak van de Deutsche Sicherheits-polizei vergemakkelijkt wordt."

Dit verhaal gaat nog een eind door. Dan komt er tot slot:

„Ik verlang niet, dat de Nederlandsche politie een dergelijke tegen het Deutsche Rijk gerichte activiteit in behandeling neemt, maar wel, dat zij zich voordoende en ontdekte gevallen onverwijld en onmiddellijk op loyale wijze aan de Deutsche Sicherheits-

polizei doorgeeft en niets doet wat geschikt zou kunnen zijn zulke sabotage of terreurorganisaties te bemantelen."

Naar aanleiding van deze brief wordt er verder geschreven door de secretaris-generaal van Justitie:

„Naar aanleiding daarvan moge ik in overleg met mijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken U verzoeken, de daarvoor in aanmerking komende hoofden van politie in Uw ressort met spoed de noodige opdrachten te geven om alles te doen wat in hun vermogen is, om te bevorderen, dat de onder hun bevelen staande ambtenaren van politie op loyale wijze gevolg geven aan de door den Höheren SS und Polizeiführer uitgesproken verlangens en dat in het bijzonder de Deutsche Sicherheits-polizei onverwijld in kennis dient te worden gesteld van alle gevallen van tegen de bezettende Overheid gerichte actie, met name door middel van pamfletten, van onbevoegd bezit van wapens, onwettige organisaties, of beraamde c.q. uitgevoerde terroristische aanslagen."

Uw brief eindigt tenslotte met:

„Ik moge U verzoeken de Hoofdcommissarissen en commissarissen van politie te willen inlichten. Te dien einde doe ik U hierbij een voldoende aantal exemplaren van deze aanschrijving toekomen. De burgemeesters zijn in overleg met mij door den secretaris-generaal van het departement van Binnenlandsche Zaken bij een circulaire van 10 Januari 1941, Kabinet no. 15, waarvan ter informatie ook een exemplaar hiernevens gaat, ingelicht."

Kunt u mij over dit stuk nog enige inlichtingen geven?

A. Van wanneer is dat stuk, Mijnheer de Voorzitter?

De **Voorzitter**: Deze brief is van 10 Januari 1941. Het ging over sabotage, waarvoor de Duitsers eerst een brief tot u hebben gericht.

A. Er was eens een tijd, dat sabotage niet wenselijk was. Zo zagen wij het althans. De Duitsers hielden zich hunnerzijds toen nog wel aan het volkenrecht.

In de Aanwijzingen van 1937 staat, dat personen, niet tot de militaire macht behorende, geen enkele daad van geweld of tegenweer mogen verrichten, hoe groot en billijk hun verontwaardiging ook moge zijn. In het begin was de latere funeste ontwikkeling aan Duitse zijde er nog niet. Wel deden zich de eerste symptomen er van voor, b.v. in mijn ressort de benoeming van de twee N.S.B.-procureurs-generaal. Algemeen was de opvatting van de Nederlandse verantwoordelijke personen, dat sabotage ongewenst was. Ik geef toe, dat men, wanneer men dit thans leest, zegt: Dat had men beter in een andere vorm kunnen doen. Maar er blijkt toch uitdrukkelijk, dat dit in opdracht is geschied van de Rijkscommissaris. Ook andere Nederlandse autoriteiten hebben in die tijd wel eens iets dergelijks in die vorm uitgegeven. Daarbij werd dan meestal zo duidelijk mogelijk te kennen gegeven, dat het in opdracht was geschied van de Duitse autoriteiten. Ieder goed verstaander begreep, wat hiervan de bedoeling was. Ik meen, dat in die tijd ook van de overkant door de radio is gezegd, dat men niet moest saboteren, maar ik heb dat niet meer kunnen achterhalen. Zoals ik opmerkte, is pas eind 1942 in een rede van prof. *Gerbrandy* iets gezegd van de strekking: Er moet ook door de ambtenaren worden gesaboteerd. Ze moeten tegenwerken. Voor een juist begrip van de door u genoemde circulaire moet men niet vergeten, dat dergelijke dingen regelmatig werden besproken in de vergadering van de procureurs-generaal, aan wie meestal de circulaires waren geadresseerd. Aan wie was deze circulaire gericht?

96379. De **Voorzitter**: De brief begin met: Ik heb de eer U Edel-GrootAchtbare met verwijzing naar het besprokene in de vergadering van de procureurs-generaal.....

A. Dat is juist het belangrijke. Er is ook eens een kwestie geweest in verband met een andere circulaire. Dat was een circulaire, waarvan ik achteraf heb gezegd: Het zou beter zijn geweest, wanneer die niet was uitgegeven. In dit geval was er door mij verzet tegen een bepaalde instructie van de Duitsers aangetekend, waarvan in de vergadering van procureurs-generaal mededeling was gedaan. Die order hadden de Duitsers aanvankelijk uitgegeven aan een der procureurs-generaal. Ik heb toen tegen deze gezegd: Zegt u maar tegen de Duitsers, dat dit door mij centraal wordt opgenomen. Aan die order hoeft u inmiddels geen gevolg te geven. Dat was natuurlijk vrij ver gaand. De Duitsers hebben na verloop van tijd, toen ik een week-end weg was, het Departement onder druk gezet. Telegrafisch en telefonisch is die order toen van het Departement uitgegaan. De volgende Zondag werd mij door de betrokken afdeling een circulaire voorgelegd, waarin deze zaak werd bevestigd. Ik heb dat toen getekend.

Dat had ik achteraf gezien beter niet kunnen doen. Ik heb de zaak echter aanstonds besproken in de volgende vergadering van procureurs-generaal, aan wie de circulaire in de eerste plaats gericht was. Ik heb die notulen bij mij. Ik heb gezegd: Heren, als ik er zelf bij was geweest, was dit allicht niet zo gelopen.

96380. De **Voorzitter**: Is dat de kwestie van die vliegtuigen geweest?

A. Ja, ik wil er nu niet verder op ingaan, maar hierover is in het begin veel correspondentie van mij met de Duitsers geweest. Ik had dit willen trachten te verhinderen. Terwijl ik afwezig was, is dit zaakje door het Departement telegrafisch en telefonisch doorgegeven; er is bij gezegd, dat dit moest geschieden in opdracht van de Duitsers. De volgende dag, Zondag, kwam men bij mij met een circulaire ter bevestiging daarvan. Daarin stond de Duitse order volledig in het Duits afgedrukt met daarnaast een Nederlandse vertaling. Ongelukkigerwijze stond er ook in een tussenzin, dat er nauwkeurig de hand aan moest worden gehouden. Op dit stuk, dat ik hier bij me heb, heb ik in een korte aantekening gesteld — ik moest er altijd rekening mee houden, dat zo iets in handen van de Duitsers kwam —, dat ik die zaak niet bevredigend vond.

96381. De heer **Stokvis**: Was dat een notitie voor u zelf?

A. Ja, en voor het Departement. Ik bedoelde er mee, dat ik niet meer terug kon.

Mijn aantekening luidt als volgt:

„Geheel bevredigend acht ik deze afdoening niet. Bij mijn afwezigheid des Zaterdagmiddags 17 Augustus 1940 heeft mr X in verband met het positieve verzoek der Duitse autoriteiten telegrafisch en telefonisch voorloopige instructies gegeven. Deze circulaire sluit daarbij aan.”.

Zij is toen onder die omstandigheid uitgegaan.

Mij is, in verband met een strafzaak voor de Bijzondere Raad van Cassatie, gevraagd of een in die strafzaak overgelegd exemplaar van die circulaire authentiek was. Mag ik hierop nog even doorgaan, Mijnheer de Voorzitter? Het lijkt er wel wat op, of ik mij hier ga verdedigen, maar hier zijn uwerzijds ook twee andere circulaire van mij ter sprake gebracht.

De **Voorzitter**: U hebt het volste recht om ons van uw zienswijze op de hoogte te stellen.

A. Dat exemplaar was echter helemaal niet authentiek. Dat was niet de circulaire zoals deze is uitgegaan. Dat was een fotocopië van de minute van het Departement van Justitie, waar de parafen nog op staan. Zoals u het stuk hier ziet, is het op onregelmatige wijze, in fotocopie, in andere handen gekomen. Er kwam nog bij, dat werd gesteld, dat deze circulaire, waarvan geen datum werd vermeld, was gevoegd bij een circulaire van mr. *Frederiks* van 10 Januari 1941. Dit kan de indruk wekken, dat de circulaire van Justitie ook van begin 1941 was. Zij was echter gedateerd 18 Augustus 1940, wat wel enig verschil maakt.

In de notulen van de eerstvolgende vergadering van procureurs-generaal, waar ook het hoofd van de Afdeling Politie en de Algemeen Inspecteur van de Rijkspolitie aanwezig waren, staat het volgende vermeld:

„Daarna geeft de voorzitter (secretaris-generaal) een exposé van de gebeurtenissen welke zich voordeden vóór de totstandkoming van de circulaire van 18 Augustus 1940 betreffende de taak van de Nederlandsche politie bij landing van aan het Duitse Rijk vijandelijke vliegtuigen en van nederdaling van personen of voorwerpen uit zoodanige vliegtuigen. Spreker wijst speciaal op de woorden, „Aan den wensch van den bevelhebber der Wehrmacht moet in overleg met den Rijkscommissaris onverwijld gevolg worden gegeven.”. Het gebruik van deze woorden wijst uit, dat hunnerzijds geen weigering werd geaccepteerd. Een en ander is, naar men mag aannemen, mede het gevolg geweest van de landing van het Engelsch vliegtuig te Rijsbergen. Onder indruk daarvan is men van Duitse zijde klaarblijkelijk heengestapt over alle eventuele bezwaren van volkenrechtelijk aard.

Spreker was j.l. Zaterdag net naar Amsterdam. Wanneer hij hier zoude zijn geweest, zou het wel eens anders en stroever hebben kunnen lopen.”.

Dat heb ik gezegd waar de betrokken hoofdamtenaar, die de zaak had behandeld, terwijl ik weg was, bij aanwezig was. Men was dus

gewaarschuwd, dat dit niet in orde was. Het zou bedenkelijker zijn geweest, wanneer dit een paar jaar later was gebeurd. Achteraf gezien, zeg ik: Het ware wellicht beter geweest, als ik had geweigerd de door het — toenmaals „goede” — Departement uitgegeven order te bevestigen. Men moet echter alle omstandigheden kennen om zo'n geval volledig te kunnen beoordelen.

96382. De **Voorzitter**: In dezelfde geest is waarschijnlijk geschied, dat u een beloning hebt uitgelooft voor degene, die aanmeldde, wanneer er een vliegtuig was neergestort.

A. Wanneer is dat geweest? Ik ben me niet bewust, dat ik dat gedaan heb.

96383. De **Voorzitter**: Dat was een verzoek van de Befehlshaber der Ordnungspolizei voor het uitloven van een beloning voor de medewerking, verleend bij het opsporen van vliegtuigen, die waren neergestort. Op 4 October is die brief van de Duitse generaal-majoor *Schumann* gekomen. In het „Algemeen Politieblad” is dit bericht, dat door u was ondertekend, op 7 October 1940 verschenen.

A. Daarbij is ook goed aangegeven, dat dit op verzoek van de Duitsers is geschied?

De **Voorzitter**: Ja, u verwijst daarnaar.

A. Men kan er achteraf aan twijfelen, of men dit niet beter had kunnen weigeren. Dit gebeurde allemaal in die beginperiode. Van parachutisten, sabotage en georganiseerde illegaliteit was nog niets of zogoed als niets bekend. Wanneer dat er wél was geweest, was het natuurlijk heel anders geweest. Engelse vliegtuiglandingen voor sabotagedoeleinden kwamen niet voor.

96384. De **Voorzitter**: Dit maakte natuurlijk geen bijzondere prettige indruk op sommige groepen van de bevolking. Al was het verzet als zodanig misschien nog niet georganiseerd aanwezig, latent was de verzetsgeest natuurlijk wel aanwezig.

A. Ja. Ik wil helemaal niet alles in bescherming nemen wat in die tijd is gedaan, integendeel. Er zijn natuurlijk fouten gemaakt, maar — zoals ik reeds opmerkte — wie maakt er onder dergelijke omstandigheden geen fouten? Ik kan u op dit punt nog nadere inlichtingen verstrekken.

96385. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat u dit nu wel voldoende hebt toegelicht. Ik geef u aan het einde van dit verhoor nog even de gelegenheid iets naar voren te brengen, indien u dat wenst.

A. Mag ik in dit verband misschien toch nog iets opmerken, Mijnheer de Voorzitter?

Ik stel er wel prijs op, ook al omdat de heer *Stokvis* over een dergelijke aangelegenheid indertijd in de Kamer bij de Justitie-begroting heeft gesproken. Hij sprak toen daarover in verband met een arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie.

96386. De heer **Stokvis**: Dat is al enige jaren geleden.

A. Ja; de heer *Stokvis* heeft torn gevraagd, of de Minister een onderzoek zou willen doen instellen naar aanleiding van een vraag van de Bijzondere Raad van Cassatie in verband met dergelijke circulaire, die in een bepaalde strafzaak ter sprake waren gekomen. De Minister antwoordde daarop, dat het hem niet juist leek, wanneer hij zich toen reeds positief uitliet over deze zaak, zolang de Bijzondere Raad van Cassatie in dezen nog niet het eindwoord had gesproken. De Minister meende, dat, zoals de zaak er toen op dat ogenblik voorstond, er voor de Minister van Justitie geen aanleiding bestond om een dergelijk onderzoek te gelasten.

96387. De heer **Stokvis**: Dat is gezegd in verband met de kwestie *Leemhuis*.

A. Ja. De Minister vervolgde:

„Ik wil daar nog het volgende aan toevoegen. Er heeft alle gelegenheid bestaan om tegen degenen, die in het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie zijn bedoeld, klachten in te dienen. Er is ten aanzien van één of enkelen van deze personen, die genoemd worden in het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie, een zuiveringsonderzoek ingesteld. Ten aanzien van de meesten hunner hebben de Overheid echter geen klachten bereikt. Er was dus ook geen reden om een onderzoek in te stellen. Ik meen er nog op te moeten wijzen, dat men enige voorzichtigheid

moet betrachten ten opzichte van aantijgingen, die worden gedaan door mensen, die zelf van de meest ernstige feiten worden verdacht.

Men moet voorzichtig zijn wegens de omstandigheden, waaronder die beschuldigingen worden gedaan en in verband met de personen, door wie zij worden geuit. En voorts moet men er naar mijn oordeel voorzichtig mede zijn, wanneer men in aanmerking neemt de personen, die die klachten betreffen. Ik zal hier deze personen niet bespreken. Dat lijkt mij niet op mijn weg te liggen bij deze stand van zaken, maar nu de geachte afgevaardigde hier bij zijn betoog heeft gesproken over circulaire van secretarissen-generaal, wil ik er toch wel aan toevoegen, dat een van de in het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie genoemde was de secretaris-generaal van mijn Departement, die zich na het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie terstond tot mij heeft gewend."

Ik heb hier een nota met bijlagen bij mij, die ik terstond tot Minister *Wijers* gericht heb en die ik hier niet wil voorlezen. Daarin worden de omstandigheden van het geval uitvoerig uiteengezet.

De Minister zei verder in de Kamer:

„Op grond van hetgeen mij is gebleken en uit hetgeen hij mij heeft medegedeeld en uit door hem overgelegde bescheiden kan ik de verzekering geven, dat ik de vaste overtuiging, neen, vaste overtuiging is te zwak gesproken, dat ik de zekerheid heb gekregen, dat hem geen blaam treft. Dat had ik trouwens ook niet anders verwacht en dat zal ook duidelijk zijn voor ieder, die op de hoogte is van zijn beleid, door hem gevoerd, tot hij, reeds in Maart 1941, zijn ontslag nam, omdat hij meende niet verder de verantwoordelijkheid te kunnen dragen onder Duitse druk."

Wanneer dit door Minister *Wijers* niet was gezegd, zou ik — met uw goedvinden, Mijnheer de Voorzitter — misschien nog verder op deze zaak zijn ingegaan, maar wat mij betreft, zal ik het hierbij laten.

96388. De **Voorzitter**: Dan is er nog het punt van de Staten-Generaal, waarover ik hier in de notulen een paar punten zie.

„De heer *Tenkink* brengt ter sprake de moeilijkheden, waaronder sommige Kamerleden zijn komen te verkeren, omdat hun in verband met het versteenen van de Staten-Generaal geen schadeloosstelling wordt uitgekeerd. De Voorzitter wijst met nadruk op den term schadeloosstelling, die ook als zoodanig in de Grondwet voorkomt, zoodat het nooit de bedoeling is geweest, dat de Kamerleden zich hierop instellen als eenige bron van inkomsten. Na eenige discussie kwam de vergadering tot de slotsom, dat deze lieden zoo noodig ten laste van hun eigen partijkas zullen moeten komen."

Later, in September 1940, is dit probleem weer ter sprake gekomen.

„De heer *Frederiks* heeft van Duitse zijde vernomen, dat men niet instemt met het dezerzijds opgevatte plan om aan de Kamerleden een schadevergoeding op pensioenbasis toe te kennen. Men is daarentegen van meening, dat, of wel niets, of wel de volle schadeloosstelling ten beloope van f 2500 ware uit te keeren. De vergadering is van meening, dat men de laatste oplossing dient te kiezen. Ten aanzien van den voorzitter, dewelke nog een extra-vergoeding van f 2500 ontvangt, zal nog nader overleg worden gepleegd."

Was men van mening, dat de Staten-Generaal hadden opgehouden te bestaan?

A. Dit lag wel enigszins buiten mijn ambtsgebied. De zaken betreffende de Tweede Kamer der Staten-Generaal ressorteerden. meen ik, onder Binnenlandse Zaken. Ik denk, dat ik dit wel heb gehoord.

96389. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Enige tijd geleden is er in de Tweede Kamer een discussie geweest over het permanent zijn van de Staten-Generaal. Er waren toen namelijk twee opvattingen: de een zei: de termijn is vier jaar; daarna is er geen Kamer meer; de andere opvatting was, dat het constitutioneel bestel wenste, dat er altijd een Parlement is. De termijn van vier jaar is, wanneer die door bepaalde omstandigheden niet kan worden aangehouden, niet doorslaggevend.

Heeft dit verschil van opvatting toen al een rol gespeeld?

A. Dat kan ik u niet zeggen. De Duitsers stonden, als ik me goed herinner, op het standpunt, dat men nog wel Kamerlid kon blijven.

96390. De **Voorzitter**: De Duitse verordening is gedateerd op 21 Juni 1940 en daarin staat:

„Die Tatigkeit der beiden Kammern der Generalstaaten ruht bis auf weiteres. Die Tatigkeit des Staatsrats ruht bis auf weiteres."

A. Zij waren eigenlijk geschorst. Zijn zij later misschien opgeheven?

De **Voorzitter**: Het is mij niet bekend, dat zij door de Duitsers als zodanig zijn opgeheven. Ik breng dit alleen even ter sprake, omdat ik mij afvraag, of dit probleem toen eigenlijk al in discussie is geweest. Zei men toen: die termijn van vier jaar is om; de Staten-Generaal zijn dus afgelopen?

A. Dat zou dan vermeld staan in de notulen, want dit is toch een belangrijk onderwerp. Dit legt echter buiten mijn ressort, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Ja, dat begrijp ik, maar ik vraag u dit, omdat uw naam hierbij vermeld staat.

96391. De heer **Stokvis**: Is het u bekend, dat de Duitsers belangstelling hadden voor de namen en de adressen van de oud-Spanje-strijders?

A. Wanneer moet dat zijn geweest?

De heer **Stokvis**: In het begin. Hebt u niet van de **S.D.-er Wölk** het verzoek gekregen om hem een lijst met de namen en adressen van oud-Spanje-strijders te verschaffen en hebt u niet aan een van de ambtenaren van de Rijksvreemdelingendienst toen de opdracht gegeven zulk een lijst samen te stellen?

A. Nu u het zegt, herinner ik mij een dergelijke kwestie wel; ik meen, dat een van onze verbindingsofficieren daarmee bezig is geweest. Ik moet echter zeggen, dat ik niet meer weet, hoe dat precies is verlopen.

96392. De heer **Stokvis**: Een van de commissarissen van de Rijksvreemdelingendienst zou in opdracht van u die lijst hebben samengesteld. Kunt u zich dat niet herinneren? De **S.D.-er Wölk** uit Rotterdam zou u het verzoek hebben gedaan.

A. Ik kan mij de naam *Wölk* in het geheel niet herinneren.

96393. De heer **Stokvis**: Hij was bekend genoeg in Nederland!

A. Ik herinner mij wel iets van oud-Spanje-strijders.

96394. De heer **Stokvis**: De oprichting van de Rijksrecherche-centrale is een buitengewoon belangrijk punt. Weet u daar iets van?

A. Dat is na mijn tijd geweest.

De heer **Stokvis**: Daar kunnen wij u dus niets over vragen.

96395. De **Voorzitter**: Meent u, dat u nog iets zou willen toelichten in het kader van wat wij tot nu toe hebben besproken? Daartoe wil ik u nu gaarne de gelegenheid geven.

A. Ik heb twee opmerkingen, Mijnheer de Voorzitter. In de eerste plaats heb ik er zo juist op gewezen, dat de secretarissen-generaal — en niet het minst die van Justitie — midden in de moeilijkheden zaten, omdat de Duitsers grote bevoegdheden hadden op het gebied van de handhaving van de openbare orde; een belangrijk deel van mijn taak was te protesteren, wanneer daartoe aanleiding bestond, er dan zelf op af te gaan of anderen te introduceren. Ik moet u zeggen, dat dit regelmatig is gebeurd. Ik stel er prijs op om te vertellen — omdat dit ook in de sfeer van voorlichting lag —, dat ik b.v. regelmatig mondeling en schriftelijk, alleen en met justitiële en politionele autoriteiten, heb geprotesteerd bij de Duitsers tegen de oprichting en het optreden van de **W.A.** Er zijn daarbij zelfs heftige scènes geweest. Hebben andere secretarissen-generaal zich met de Joden-kwestie meer in het bijzonder bemoeid, kwesties als die van de **W.A.** kwamen voor een groot deel voor mijn rekening. Ik heb daar heel wat mee te doen gehad. Wij zijn er regelmatig ingesprongen, wanneer er zich onregelmatigheden voordeden. De **N.S.B.-burgemeester** van Hilversum heeft indertijd b.v. van mij verlangd zijn commissaris van politie *Vrijdag* te ontslaan. De heer *Vrijdag* had de marechaussee ingezet in verband met **W.A.-optochten** en dergelijke

en daarbij zijn toen vechtpartijen ontstaan. De burgemeester eiste daarop van mij, dat ik *Vrijdag* zou ontslaan. *Mussert* heeft zich hier ook mee bemoeid. Dat ontslag is echter niet doorgegaan. Over de scènes, die hierbij hebben gespeeld, zou ik heel wat kunnen vertellen, maar daar is geen gelegenheid voor. Ik wilde slechts even laten zien, in welke sfeer zulke zaken speelden. In die tijd deed zich op hetzelfde gebied ook een grote moeilijkheid met *Rauter* voor. Bij een W.A.-optocht had een marechaussee-officier iemand tegen de W.A. in bescherming willen nemen. Zijn sabel is hem dooi-de W.A. afgepakt en met zijn eigen sabel is hij afgeranseld. *Rauter* heeft toen die officier willen ontslaan. Er is toen het een en ander voorgevallen. Nadat ik met de commandant van de marechaussee, met *Rauter* en enkelen van zijn officieren een heftig onderhoud had gehad, heb ik een briefje aan *Rauter* geschreven met de mededeling, dat ik mij, in verband met mijn verantwoordelijkheid, hierbij niet kon neerleggen. Dat is in December 1940 geweest. Merkwaardig is, dat *Rauter* dan vrij spoedig weer bijtrok. Het was dan niet zo, dat wij weer bij *Rauter* terugkwamen, maar dat *Rauter* weer contact met mij begon op te nemen.

Dit briefje, dat ik op 9 December 1940 aan *Rauter* geschreven heb naar aanleiding van de marechaussee-officier, die *Rauter* wilde ontslaan. terwijl hij volkomen onschuldig was, luidde als volgt:

„Unter Bezugnahme unserer persönliche Aussprache von heutenachmittag beehre ich mich Ihnen mitzuteilen dass ich glaube zur Folgerung schliessen zu können dass ein nach unserer beiderseitigen Ansicht befriedigenden Ausgang nicht erreicht wurde.

Ich halte mich daher im Hinblick auf meine Stellung als Generalsekretar im Ministerium für Justiz und die mir als solcher obliegenden Verpflichtungen, dem Herrn Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete gegenüber für verbunden ihm die für mich daraus hervorgehenden Schwierigkeiten vorzutragen.

Ich bitte Sie daher Ihre Vermittlung zu verleihen dass mir — zusammen mit dem Generalinspektor der niederländischen Polizei — baldgefalligst eine Audienz beim Herrn Reichskommissar gewahrt wird.“

96396. De heer **Stokvis**: Dit briefje is niet onvriendelijk. Daar zal *Rauter* niet boos om zijn geweest!

A. Neen, maar het was toch zakelijk niet zo prettig.

Ik heb hier nog een briefje over een heel andere kwestie, nl. over het optreden van de W.A. Het is gedateerd 18 Februari 1941. Dit briefje, dat ook aan *Rauter* is gericht, had de volgende inhoud:

„Ich meine, dass ich gut daran handle, wenn ich Ihnen, nach der Unterredung, die ich am 17. ds. Mts. mit Ihnen zu führen die Ehre hatte, annoch eine Abschrift eines Schreibens über die vorgefallenen Ruhestörungen und die Aufrechterhaltung der obrigkeitlichen Gewalt durch die Polizei, welches ich an den Herrn Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete zu richten gedachte, zugehen lasse.

Ich hatte mich über dieses Schreiben mit den ubrigen Generalsekretären, welche dem Inhalt desselben beipflichten konnten, ins Einvernehmen gesetzt.

Sie hatten Ihrerseits die Absicht die Aufmerksamkeit des Reichskommissars auf die allgemeine Bedeutung dieser Angelegenheit zu lenken. Wirkt doch die Autorität, deren sich die Polizei hierzulande erfreut, auf die Autorität der in den verschiedenen Bezirken tatigen Beamten, welche in gewissen Sinne polizeiliche Verwaltungsdienste verrichten und eine ordentliche Verwaltung sicherstellen, zurück. Sinkt die Autorität der Polizei, so sinkt auch die Autorität der ubrigen obrigkeitlichen Organe, welches unvermeidliche Folgen nach sich ziehen wurde.

Nachdem Ihrerseits in der obenerwähnten Unterredung erklärt worden war, dass Massnahmen um einer Wiederholung der festgestellten Ruhestörung und Beeinträchtigung der Autorität vorzubeugen, getroffen worden seien, waren wir in der gestrigen Versammlung der Meinung, dass die Schritte, welche wir mit Bezug auf das Vorgefallene beim Reichskommissar zu unternehmen beabsichtigt hatten, jetzt unterbleiben könnten.“

In verband met de zo juist gemaakte opmerking over mijn brief aan *Rauter* van 9 December 1940 stel ik er prijs op nog melding te maken van de brief, waarvan ik het concept onder mijn stukken aantref, gedateerd 9 December 1940, zoals ik die aan de Rijkscommissaris had willen richten, doch waarvan het tenslotte in een bespreking o.a. met de voorzitter van het college van secretarissen-generaal beter

leek deze niet te verzenden, doch te vervangen door een brief aan *Rauter*, zoals straks voorgelezen.

De concept-brief aan de Rijkscommissaris luidt als volgt:

„Ich bedaure Sie mit folgendem in Kenntnis setzen zu müssen.

Heutenachmittag wurde mir eine Aussprache gewahrt mit SS.-Brigadeführer *Rauter* in Gegenwart von Generalmajor d. O. *Schumann*, Oberst *de Koningh* und einem deutschen Polizei-offizier, in Zusammenhang mit Unregelmässigkeiten, welche sich am 7.12 in Hilversum bei einem geplanten Umzuge der W.A. zugetragen haben.

Es ist dies nicht ein Fall der auf sich allein stande. In letzter Zeit sind beim Auftreten der W.A. erhebliche Exzesse vorgekommen. Wie ich dem Brigadeführer *Rauter* schon mehr als einmal schriftlich mitgeteilt habe, muss diese Entwicklung mich mit grosser Sorge erfüllen; nur indem man der Polizei unter höherer deutscher Führung das Befugnis zum Einschreiten gibt, kann nach meiner Meinung das Fortriicken dieses Uebels abgestellt werden.

Heutenachmittag wurde meine an der Hand mehrerer Falle gebildete Ansicht bestätigt, dass die niederländische Polizei bei ihrem Auftreten jetzt in derartige Weise gefesselt wird, das sie ihre Aufgabe zur Aufrechterhaltung der öffentlichen Ordnung nicht in geziemender Weise gerecht werden kann.

Da ich ein Fortdauern des jetzt eingetretenen Zustandes schwerlich mit meiner Verantwortung als Generalsekretar des Ministeriums für Justiz im Einklang zu bringen vermöchte, gestatte ich mir Sie höflichst zu bitten mir, zusammen mit dem Generalinspektor der niederländischen Polizei baldgefalligst eine Audienz zu gewahren.“

Tot zover het concept van de brief van 9 December 1940, die ik aanvankelijk tot de Rijkscommissaris had willen richten.

Mijnheer de Voorzitter! Ik mag ook nog wel aan de hand van aantekeningen, die ik bij de hand heb, meer in bijzonderheden iets mededelen omtrent de bespreking, die ik op 17 Februari 1941 met *Rauter* had, op welke bespreking volgde mijn zoëven voorgelezen brief van 18 Februari 1941. Aan Brigadeführer *Rauter*, die de vorige Zondag uit Bad Gastein was teruggekeerd, had ik medegedeeld, dat er tijdens zijn afwezigheid ernstige ordeverstoringen, met name van de zijde van de W.A., onder andere te Amsterdam, waren voorgevallen. General *Schumann* (die ons goedgezind was) lichtte de Brigadeführer, die hiervan nog geen kennis bleek te dragen, met enkele woorden omtrent het voorgevallene in, er daarbij op wijzende, dat van de zijde van de Duitsers krachtige maatregelen waren genomen om dergelijke ontoelaatbare gedragingen van de zijde van de W.A. te voorkomen. Er bleek o.a. uit zijn uitspraak, dat de secretaris-generaal van Justitie wel mocht horen, dat van Duitse kant was bericht, dat de generaal het voorgevallene van de zijde van de W.A. afkeurde, terwijl zijn gehele betoog uitwees, dat hij aannam, dat de Brigadeführer deze afkeuring deelde.

In dit verband zij vermeld — ik citeer hier verder mijn aantekeningen —, dat ik vóór enige dagen de W.A.-wanordelijkheden in het college van secretarissen-generaal ter sprake heb gebracht, onder opmerking, dat het zo niet langer ging. Tegen de voorzitter zei ik, dat ik meende, dat dit een kwestie was, die verder reikte dan het Departement van Justitie alleen, en dat zij het hele college aanging.

Mijnheer de Voorzitter! Ik moge hiermede de lezing van mijn aantekeningen, die nog meerdere andere bijzonderheden omtrent het verder verloop van deze aangelegenheid bevatten, beëindigen en volstaan met mede te delen, dat ten slotte, na mijn bespreking met *Rauter*, in het college van secretarissen-generaal besloten werd, dat ik een afschrift van mijn brief, die ik aan de Rijkscommissaris had gedacht te richten, met een begeleidend schrijven. waarin onder meer werd melding gemaakt van het aanvankelijke voornemen van het college om zich ter zake tot de Rijkscommissaris te wenden, zou richten tot de Brigadeführer. Dit is dan geworden mijn brief van 18 Februari 1941.

Uit een en ander ziet u dus, dat er van onze kant terdege is geprotesteerd, wanneer daar aanleiding toe bestond. Men ontving dan aanvankelijk zekere Duitse toezeggingen; het werd echter begin 1941 steeds erger.

Dan is er nog iets, dat eigenlijk niet al te veel verband houdt met dit verhoor. Persoonlijk vind ik het niet juist, dat de heer *Frederiks* geen gelegenheid heeft gehad om zijn zaak voor de Raad van State te brengen. Ik moge dit zeggen, ofschoon ik het niet eens ben geweest met de zienswijze van de heer *Frederiks*, dat men in de Duitse tijd, zo lang als enigszins mogelijk, diende aan te blijven; dat weet de heer *Frederiks* ook wel. Ik ben echter volkomen overtuigd, dat hij

een goed Nederlander is geweest. Ik acht het billijk, dat hem beroep ter zake van zijn ontslag op de Raad van State, die naar mijn bescheiden mening in zuiveringsaangelegenheden een zeer juist standpunt heeft ingenomen, niet worde onthouden. De heer *Frederiks* is beoordeeld door een adviescollege, dat de Minister ongunstig heeft geadviseerd. De betrokken Minister heeft bij het ontslag dus niet behoeven af te wijken van het advies van het adviescollege. Daardoor heeft mr. *Frederiks* geen beroep gehad op de Raad van State. Hoewel ik het zeker niet altijd met hem eens ben geweest, meen ik, dat hij er aanspraak op mag maken, dat hij alsnog door de Raad van State wordt gehoord.

96397. De **Voorzitter**: U hebt terecht gezegd, dat dit strikt genomen niet bij ons thuishoort. Voor zover het hier thuishoort, heeft de heer *Frederiks* volop de gelegenheid gehad om zijn mening naar voren te brengen, want hij is hier reeds verhoord. Ik wil u bij dezen nog wel even mededelen, dat, wanneer wij nu deze eerste ronde van de verhoren van de secretarissen-generaal hebben gehad, er misschien hier en daar nog een schakel ontbreekt, zodat iedereen steeds volop de gelegenheid krijgt om zijn mening naar voren te brengen. Daarom heb ik u zo juist het stukje van de persoonsbewijzen uit het boekje van de heer *Frederiks* voorgelegd. U kon daartegenover uw zienswijze stellen. Dat doen wij zo ruim mogelijk.

A. Mag ik dan ten slotte nog de opmerking maken, Mijnheer de Voorzitter, dat ik deze middag, wanneer mij daar niet bepaald naar gevraagd is, niet steeds alle mij bekende bijzonderheden heb vermeld, welke ik wellicht in een andere omgeving, niet tegen de achtergrond der publiciteit, wel zou hebben kunnen vertellen. Uitvoerige bespreking van mijn beleid als waarnemend secretaris-generaal van Justitie zou meebrengen, dat opvattingen van anderen, met wie ik heb samengewerkt en met wie ik in contact heb gestaan, in het geding werden gebracht. Thans is de gehele entourage niet steeds volledig geschetst.

96398. De heer **Stokvis**: Ik vind dit een vreemde uitlating bij het scheiden van de markt. Wij zijn een onderzoekcommissie, die in opdracht van de Kamer een onderzoek instelt, en nu kan ik niet goed begrijpen, dat u zegt: Aan deze onderzoekcommissie deel ik dingen niet mee, die ik in een bespreking in de Witte wel zou vertellen.

A. Ik heb de Witte niet genoemd.

96399. De heer **Stokvis**: U zegt niet de Witte, maar ik zeg de Witte!

A. Laat ik het dan zo zeggen: Wanneer er in een besloten kring een onderzoek zou worden ingesteld naar het beleid van de secretarissen-generaal, zou ik ongevraagd iets meer bijzonderheden kunnen vertellen dan nu.

96400. De heer **Stokvis**: Wij kennen geen besloten kring; al hetgeen wij doen, is bestemd voor de openbaarheid.

A. Ik zou hier in het openbaar niet graag dingen zeggen, Mijnheer de Voorzitter, ter eigen verdediging, waarin anderen min of meer zouden worden betrokken, terwijl ik bovendien niet weet, in hoeverre die anderen gelegenheid hebben om daaromtrent opmerkingen te maken.

96401. De **Voorzitter**: Het is zo, dat wij ten slotte binnen het kader van onze opdracht u alles kunnen vragen, wat wij wensen, en dat, wanneer het Staatsbelang zich daar niet tegen zou verzetten, u ons de antwoorden hierop niet zult kunnen onthouden. Wanneer u meent, dat bepaalde personen daarbij moeten worden genoemd, staat ons nog altijd de mogelijkheid open — wat wel wordt gedaan —, dat wij aan deze personen het gesprokene voorleggen.

A. Dat bedoel ik niet, Mijnheer de Voorzitter. Er zijn kwesties geweest, voor de beoordeling van mijn beleid van belang, waarop verder zou kunnen worden ingegaan dan op het ogenblik is geschied. Ik zou dan ook willen opmerken, dat ik mij op het standpunt stel, dat ik hier geen verantwoording heb afgelegd over mijn beleid als secretaris-generaal in de bezettingstijd. Als dat zo was, zou er wel meer moeten zijn besproken.

96402. De **Voorzitter**: Het is natuurlijk wel de bedoeling, dat wij door deze vraagstelling, die uiteraard natuurlijk niet altijd uitputtend zal zijn, een inzicht krijgen in uw beleid en een inzicht in het beleid van de secretarissen-generaal.

A. Aan de hand ook van mijn aantekeningen, die ik over sommige punten bezit, zouden daaromtrent meer bijzonderheden kunnen worden vermeld.

96403. De **Voorzitter**: Ik zou u het volgende willen voorstellen. U krijgt van ons een stenogram van dit verhoor. Wanneer u meent, dat er dan nog een aantal punten is, die, wat uw beleid betreft of voor wat betreft het beleid van de secretarissen-generaal, nog moeten worden medegedeeld, geeft u ons daarvan een opgave tegelijk met de terugzending van het stenogram. Wij kunnen dan beoordelen, of het binnen het kader van dit onderzoek nodig en nuttig is, dat wij u daarover nog horen.

A. Ik voor mij vind dat niet nodig. Ik wilde er echter op wijzen, dat er nog wel kwesties zijn geweest, rakende mijn verantwoordelijkheid als waarnemend secretaris-generaal, waaromtrent nog wel wat nader te zeggen zou zijn.

96404. De **Voorzitter**: Bedoelt u een aantal detailkwesties?

A. Ja. Ik heb er zelf echter geen behoefte aan om die nog naar voren te brengen. Ik wilde alleen zeggen, dat er op sommige punten nog wel meer materiaal is dan thans naar voren is gebracht.

De **Voorzitter**: Wij zullen dus eerst even het stenogram afwachten. Ik dank u ^{zeer} voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

J. C. TENKINK.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 MAART 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Fens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. Mr. JOHANNES PETRUS HOOYKAAS,
oud 51 jaar, wonende te Utrecht,
hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Hij legt de eed af als getuige.

96405. De Voorzitter: Op het ogenblik zijn wij bezig met het onderzoek naar het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Wij hebben u uitgenodigd om ons inlichtingen te verstrekken in verband met de functie, die u enige tijd hebt waargenomen, namelijk die van secretaris-generaal van het Departement van Justitie.

In welke periode is dat geweest? Wij hebben de indruk gekregen uit de notulen van het College van Secretarissen-Generaal, dat u in de aanvang van de bezettingstijd er even mee te maken hebt gehad.

A. De zaak is zo. Toen de Regering wegging, had zij maar weinig voorzieningen getroffen. De Ministers waren vreselijk gehaast. Zij verkeerden in moeilijke omstandigheden. Die voorzieningen waren, wat Justitie betreft, onduidelijk.

Ik had persoonlijk een onderhoud met de Minister gehad en daaruit had ik afgeleid, dat hij mij opdroeg, het Departement te leiden. Mr. Tenkink is door mr. van Angeren, toen deze wegging, dus toen de Ministers reeds weg waren, opgebeld en uit dit telefoongesprek heeft mr. Tenkink afgeleid, dat men hem de leiding van het Departement opdroeg. Het was bepaald onduidelijk, wie het Departement moest leiden.

Het was van groot belang, de onduidelijkheid bleek de laatste dag van de oorlog, dat daarover geen ruzie ontstond. Mr. Tenkink was er sterk van overtuigd, dat hij het moest doen. Ik heb mij daarbij neergelegd en ben in het begin niet opgetreden. Ten gevolge van deze voorgeschiedenis is het zo geregeld, dat de heer Tenkink gedurende de rest van het jaar 1940 en de eerste maanden van 1941 optrad als secretaris-generaal, dat hij dus min of meer het werk deed, dat anders een Minister op het Departement doet, en dat ik als loco-secretaris-generaal tussen de secretaris-generaal en de afdelingen in stond. De afdelingen kwamen niet rechtstreeks in contact met de secretaris-generaal. Ik had de positie, die in normale omstandigheden een secretaris-generaal op een Departement heeft, wanneer er een Minister is. Er zijn dan een Minister, een secretaris-generaal en de afdelingschefs. Mr. Tenkink kwam aan het hoofd te staan, dan kwam ik en dan kwamen de afdelingschefs.

Als secretaris-generaal ben ik opgetreden in een latere periode, en wel op 18 Maart 1941, dus na het aftreden van mr. Tenkink.

Mr. Tenkink heeft destijds met de Duitsers overlegd. Er zijn eerst andere oplossingen geweest. Het College van Secretarissen-Generaal had voorgesteld de heer *Spitzen*, de secretaris-generaal van Waterstaat, te laten optreden, maar dat wilden de Duitsers niet. Mr. Tenkink heeft tenslotte gesproken met de heer *Wimmer*. Er was geen definitieve beslissing van Duitse zijde. Met de heer *Wimmer* was afgesproken, dat ik met ingang van Dinsdagmorgen 18 Maart 1941 voorlopig zou optreden. Er zijn later onderhandelingen geweest met *Seyss-Inquart* over de basis, waarop. Ik heb het secretaris-generaalchap waargenomen, met veel ruzies met de Duitsers, tot 1 Juli 1941. Ik heb in die periode, dus betrekkelijk lang, nl. 3½ maand, aan het hoofd van het Departement gestaan.

Na mij is prof. *Schrieke* opgetreden. Na de heer *Schrieke* ben ik weer opgetreden. Dat was dus een tweede periode.

De zaak ontwikkelde zich als volgt. In September 1944 liet de heer *Schrieke* mij bij zich komen. Hij zeide toen ongeveer: „De Duitsers zullen naar alle waarschijnlijkheid de oorlog winnen. Helemaal zeker is het echter natuurlijk niet. Mocht zich de onvoorziene ramp voordoen” — dat was zijn wijze van uitdrukken; hij stond aan de Duitse kant — „dat Nederland weer zou worden bezet door de geallieerden, welke bezetting overigens vermoedelijk van tijdelijke aard zal zijn, dan wil ik niet, dat er een wanorde ontstaat op het Departement. Ik moet iemand hebben, die de administratie ordelijk aan de tijdelijk terugkerende Regering overdraagt. Ik weet, dat u het vertrouwen hebt van de Regering in Londen. Als ik u nu een volmacht geef namens de Duitse autoriteiten, zodat u wettig voor de Duitsers kunt optreden, kunt u in alle rust de overgang voorbereiden, gedekt door die volmacht. Bent u daartoe bereid?” Hij heeft mij — na een bereidverklaring mijnerzijds — daarop aangewezen als loco-secretaris-generaal. Dat was tegenover de Duitsers voldoende. Hij zou de Duitsers ook te zijner tijd inlichten. Ik weet echter niet op welk tijdstip dit is geschied.

Het gesprek had plaats in September 1944, ongeveer twee weken na Dolle Dinsdag. Toen hield de heer *Schrieke* dus rekening met de mogelijkheid, dat de Duitsers zouden wegtrekken.

96406. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: De landing in Arnhem heeft daarbij natuurlijk een rol gespeeld.

A. Wanneer was die?

Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: 17 September.

A. Ik heb hier het besluit, waarbij ik ben aangewezen, en dat is inderdaad van 17 September. Dat besluit heeft de heer *Schrieke* doen opmaken in tweevoud. Eén exemplaar zou te zijner tijd aan mij worden uitgereikt en zou ik altijd bij mij kunnen dragen, het andere was bestemd voor het archief van het Departement. Niemand mocht er voorlopig van weten, zo zeide de heer *Schrieke*, omdat dit zijn positie bij de Duitsers ernstig in gevaar zou kunnen brengen. Hij zou doodgeschoten kunnen worden door *Rauter*. Hij zeide: „Ik zal het stuk veilig laten opbergen in de kluis. Zodra ik Apeldoorn verlaat, krijgt de heer *Swenne* opdracht om het stuk u uit te reiken.” Hij had dat zorgvuldig geregeld.

Op 4 April 1945 heb ik weer met hem gesproken. Ik kreeg de indruk, dat het een afscheidsbezoek was. In die dagen begonnen de geallieerden Apeldoorn te naderen. Zij waren over de Rijn getrokken. Dat gesprek van 4 April was het laatste, dat ik met de heer *Schrieke* in bezettingstijd had. Kort daarna werd ik opgebeld door de heer *Swenne*, die mij mededeelde: „Ik heb hier het u bekende stuk, het gaat 5 April om 1 uur in.”

Ik heb toen — Apeldoorn is bevrijd op 17 April — van 5 tot 17 April 1945 voor de tweede maal het Departement geleid. Er deed zich aanvankelijk een kleine strubbeling voor, omdat een enkeling de volmacht niet wilde geloven, maar dit is bijgelegd. De Duitsers bleken op de hoogte. Zij hebben mij opgebeld. Zij spraken mij aan als „Herr Generalsekretar” — zij gaven je altijd iets meer dan je toekwam — en zeiden, dat ik mij vooral niet bezorgd moest maken, dat de militaire toestand best was en dat prof. *Schrieke* spoedig zou terugkomen. Alsof ik zat te snakken naar zijn terugkomst!

Wij zijn in Apeldoorn bevrijd op 17 April. Om 6.30 uur bemerkten wij, dat de Duitsers weg waren. Al spoedig kwamen de geallieerden. Toen moest op het Departement het nodige worden gedaan.

Wij hadden b.v. verschillende ambtenaren, die door de Duitsers op het Departement waren gebracht en voor een deel nog aanwezig waren. Een van de eerste dingen, die ik heb gedaan, was het nemen van maatregelen, zoals de Regering deze later op veel groter schaal heeft genomen, namelijk zuiveringsmaatregelen. Ik had, strikt genomen, geen enkele bevoegdheid, want ik had op dat moment nog geen contact met de Regering gehad, maar ik meende, dat er moest worden gehandeld.

Gezien de stemming op het Departement kon o.a. de heer *Westerman*, die afdelingschef was, met geen mogelijkheid worden gehandhaafd. Zo waren er nog enige juristen. Ik heb hen bij mij laten komen en heb tegen hen gezegd: „U kunt niet blijven. Het is verstandig, dat u nu heengaat op mijn verzoek". De heer *Westerman* wilde niet heengaan, maar de anderen wilden wel. Ik heb hun gezegd: „Ik raad u aan: ga rustig naar huis en vertoon u van dit ogenblik af niet meer. Natuurlijk is dit een maatregel, die enigszins uw carrière beïnvloedt, maar als eerlijk mens beloof ik u, dat ik het mogelijke zal doen, opdat deze maatregel niet als argument wordt gebruikt om u op de een of andere manier te benadelen. Het is een conservatoire maatregel, welke geen verdere juridische gevolgen moet hebben." Zoals ik zei: de anderen hebben zich er bij neergelegd, maar de heer *Westerman* had bezwaren. Hij zei: „Ik geloof niet, dat u de bevoegdheid hebt om mij weg te sturen. Ik ben een goed Nederlander en ik wil blijven." Ik heb geantwoord: „Ik kan mij er niet bij neerleggen, dat u blijft. Nu u toch blijven wilt, zal ik de afdelingschefs bijeenroepen; daar bent u zelf ook bij. Ik zal dan mijn standpunt uiteenzetten, ik zal u de gelegenheid geven uw standpunt uiteen te zetten en dan zullen wij stemmen. Dat lijkt mij het beste.".

Ik voelde mij op dat ogenblik wel degelijk waarnemend hoofd van het Departement en bevoegd aldus op te treden. Hij heeft 's middags de gelegenheid gehad om zich te verdedigen. Ik heb het tegenovergestelde standpunt uiteengezet en heb verklaard, dat ik hem zeker niet onbillijk wilde behandelen. Toen er werd gestemd, kreeg hij alleen zijn eigen stem. De situatie was dus duidelijk.

Ik heb betrekkelijk weinig andere maatregelen genomen. Ik heb toegestaan de vlag te hissen. In dergelijke meer formele dingen kon men ver gaan.

Deze, overigens korte, periode is geëindigd met het optreden van mr. *ter Veer*. Mr. *ter Veer* had bevoegdheid van prof. *Gerbrandy*. Hij had ook bevoegdheid om het Departement te sluiten. Men wilde precies onderzoeken, wat er in bezettingstijd op het Departement was gebeurd en was bang, dat, als het Departement geopend zou blijven, er stukken zouden verdwijnen. Deze sluiting was dus ook een conservatoire maatregel. Zij vond plaats op 19 April om halfvier, om precies de tijd te noemen.

96407. De *Voorzitter*: Misschien mag ik even op de beginperiode terugkomen. Ik vraag het, omdat uit de notulen van het College van Secretarissen-Generaal is gebleken, dat er op 17 Mei 1940 een vergadering is geweest. Toen was u loco-secretaris-generaal. U woonde wel de vergaderingen van het college bij. Men heeft toen gesproken over een redactie voor de besluiten, die in de plaats van de gewone besluiten zouden komen.

Er staat: „De heer *Snouck Hurgronje* en mr. *Hooykaas* zullen zich met den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht in verbinding stellen om deze redacties te bespreken.".

A. De zaak is zo geweest: Toen mr. *Tenkink* krachtens de afspraak, die wij samen hadden gemaakt, de leiding van het Departement op zich had genomen en ik zelf, om het zo uit te drukken, de onderleiding, hebben wij gesproken over de vraag, op welke basis wij dat moesten doen.

Wij waren er natuurlijk om de Nederlandse belangen te behartigen, doch dit behartigen was niet mogelijk, zonder zich rekenschap te geven van de juridische positie. Wij hebben tegen elkaar gezegd: „Allereerst moeten wij de juridische bevoegdheid van de secretarissen-generaal en de opperbevelhebber bekijken." (Deze was niet duidelijk.) „Wij moeten zorgen, dat wij een organisatie hebben, als de Duitsers komen. In de tweede plaats is het nodig, met de Duitsers te onderhandelen over de basis, waarop zij hier te lande het bestuur zullen voeren. Wij zijn bij deze onderhandelingen niet weerloos. Wij kunnen met name een beroep op het Volkenrecht doen. Ook kunnen wij zeggen: Wij hebben de bevoegdheid weg te gaan. Als u het bestuur wilt vormen op een manier, die ons onaanvaardbaar voorkomt, gaan alle secretarissen-generaal weg.".

Dat was het standpunt, waarover mr. *Tenkink* en ik het eens waren. Mr. *Tenkink* heeft gezegd: „Ik ben zo druk bezig om het Departement gaande te houden. Wil jij je belasten met de juridische kwesties? Dat is een afgerond gebied: daarop kun jij je nuttig maken.".

Het eerste punt was, welk standpunt de secretarissen-generaal zouden innemen ten aanzien van de opperbevelhebber. Ik geloof achteraf, ook op grond van uw verslag, dat de opperbevelhebber volmacht van de Regering had, maar dat was toen niet duidelijk. De opperbevelhebber stelde het, maar er waren secretarissen-generaal, die het betwijfelden. Er waren dus moeilijkheden. Ik heb over dat punt eerst mr. *Tenkink* geadviseerd en later ook het College van Secretarissen-

Generaal. Ik heb van deze verordeningen en adviezen geen notities gemaakt, omdat ik niet wist, of deze notities niet eens in handen van vreemden zouden vallen.

Ik heb voorgesteld ten aanzien van generaal *Winkelman* het hoofd in de schoot te leggen. Mijn voornaamste argument was het volgende. Ik logeerde bij een oom van mij, die vice-admiraal was. Deze zeide aan het ontbijt: „Op het ogenblik heeft *Winkelman* wat te zeggen, maar de burgers zijn zo ondankbaar! Hij wordt toch naar huis gestuurd!". Ik dacht bij mij zelf: Dat is een voortreffelijk argument. Dit is niet het ogenblik om onderling ruzie te maken. Het gevaar, dat er ruzie komt tussen de secretarissen-generaal, als dezen op hun stuk blijven staan, en de opperbevelhebber, is groot. Generaal *Winkelman* is als militair niet soepel. Wij doen verstandig hem toe te geven. Over een paar weken zijn wij hem toch kwijt en dan onderhandelen wij toch zelf met de Duitsers. Uitgaande van die gedachtengang, heb ik mr. *Tenkink* voorgesteld, niet wetende, dat generaal *Winkelman* een behoorlijke volmacht had.....

96408. De *Voorzitter*: Is dat later niet duidelijk geworden? Er had toch wel degelijk overdracht ook van het burgerlijk gezag plaats gehad?

A. Ik wil dadelijk aannemen, dat dit wel degelijk gebeurd was, maar dat was ons toen niet duidelijk. Ik geloofde ook niet, dat generaal *Winkelman* en generaal *van Voorst tot Voorst* de meest geschikte personen waren om de mérites van de juridische situatie te beoordelen. Zij waren wel geschikt om bevelen te geven, maar niet om te onderhandelen,

96409. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: Wij hebben — u hebt het in het verslag kunnen lezen — ontdekt, dat generaal *Winkelman* een opdracht heeft gekregen van de heren *Steenberghe* en *van Rhijn* namens de Regering en dat bij het verstrekken van die opdracht secretarissen-generaal aanwezig waren. Wie was daarbij tegenwoordig van het Departement van Justitie? De heer *van Angeren* was al weg.

A. Van Justitie is er, voor zover mij bekend is, niemand bij geweest.

96410. Jonkvrouw *Wttewaall van Stoetwegen*: Maar dan konden die andere secretarissen-generaal toch vertellen, hoe het gegaan was?

A. Het was toen vreselijk druk. Je werd met allerlei betrekkelijke kleinigheden lastig gevallen. Er moest voor verschillende dingen direct gezorgd worden. Wij hadden b.v. tijdens de oorlogsdagen een hele destructiedienst georganiseerd om Regeringsstukken te vernietigen. Die destructie moest terstond worden stopgezet, toen de bezetting er was. Toen was zij volkenrechtelijk niet meer verdedigbaar. De mensen van de dienst waren echter aanvankelijk niet bereid niet verder te gaan met de destructie. Zo waren er allerlei dingen.

Mr. *Tenkink* is, voor zover mij bekend, niet geweest bij de door u vermelde overdracht. Voor hem was de situatie helemaal niet duidelijk. Ik weet natuurlijk niet precies, hoe de andere secretarissen-generaal er tegenover stonden. Ik heb tegen mr. *Tenkink* gezegd: „Ik meen, dat wij het hoofd in de schoot moeten leggen".

Mijn bezwaar van dit ogenblik is, dat een overdracht van zo groot gewicht zo weinig duidelijk heeft plaats gevonden. Men had een stuk van desnoods drie regels moeten achterlaten. Alles geschiedde blijkbaar mondeling. Dat was ongelukkig. De mensen zijn onder zodanige omstandigheden geëmotionneerd en dan zijn zij niet in de juiste schiktheid om nauwkeurig in zich op te nemen, wat de ander zegt en zich dat later objectief te herinneren. Laten wij hopen, dat het nooit meer voorkomt, maar ik zou het wel bijzonder wenselijk vinden, dat een volgende keer degene, die het gezag overdraagt, dat schriftelijk doet. Het behoeven maar drie regels te zijn. Het behoeft geen ingewikkeld besluit te zijn. Als je maar weet, wat er staat. Dan is er tenminste een tekst, welke enig houvast geeft.

Mr. *Tenkink* heeft gezegd: „Wat je in juridisch opzicht naar voren brengt, is zeer interessant. Ik ben er op gesteld, dat je meegaat. Wij moeten een juridische vorm vinden voor de nieuwe besluiten. Ik zal trachten het zo te plooiën, dat je ook met de opperbevelhebber onderhandelt. Je zit er juridisch meer in dan ik". Ik heb toen als technisch adviseur de vergadering van het College van Secretarissen-Generaal, waarin over de nieuwe besluiten werd gesproken, meegemaakt. Jhr. *Snouck Hurgronje*, die als voorzitter optrad, en ik zijn toen met de generaals *Winkeiman* en *van Voorst tot Voorst* gaan onderhandelen.

96411. De *Voorzitter*: Is dat alleen geschied in verband met dat onderwerp? Of hebt u later ook nog vergaderingen meegemaakt?

Voor Sociale Zaken b.v. heeft prof. *de Quay* ook vergaderingen meegemaakt.

A. Ik geloof niet, dat ik in dit stadium andere vergaderingen heb meegemaakt dan de vergadering of de vergaderingen, die betrekking hadden op de bevoegdheden van de opperbevelhebber. Jhr. *Snouck Hurgronje* en ik hebben in aansluiting daaraan uitvoerig onderhandeld met de generaals *Winkelman* en *van Voorst tot Voorst*.

96412. De **Voorzitter**: Bestond er verder een nauw contact tussen u en de heer *Tenkink*?

A. Ja. Als hoofd van het Departement storid je voor zulke grote moeilijkheden, dat je een adviseur nodig had. Ik ben vrijwel in alles gekend. Er ging althans in de aanvang geen enkel stuk uit, of ik werd er in gekend. Later heeft mr. *Tenkink* politieke zaken wel rechtstreeks met het Directoraat-Generaal van Politie behandeld.

96413. De **Voorzitter**: U hebt nu enigszins duidelijk gemaakt hoe de situatie op het departement in de aanvang was. Hoe zag u de positie van de secretarissen-generaal:

1°. vóór de 29ste Mei, toen het burgerlijk gezag in handen van generaal *Winkelman* was, en

2°. na de 29ste Mei, toen *Seyss-Inquart* optrad?

A. Ik zou in de eerste plaats dit willen zeggen.

Ik meen, dat op het ogenblik, dat een land bezet is, de soevereiniteit feitelijk is overgegaan op de bezettende macht. Ik heb dus niet het gevoel, dat generaal *Winkeiman* juridisch een zelfstandige regeermacht had, maar veeleer dat hij een aantal maatregelen nam bij dulding van de Duitse autoriteiten.

Nu is het enige (ik heb gisteren zijn Handboek van het Volkenrecht er nog eens op nagelezen, want deze problemen interesseren mij en ik vermoedde, dat u ze vandaag ter sprake zou brengen), dat prof. *François* aanneemt, dat de bezetting eigenlijk pas begint, als men het bestuur werkelijk in handen heeft genomen. Wanneer men die kijkt op de zaak heeft, kan men wellicht verdedigen: Het bestuur is eerst voorgoed in handen genomen door *Seyss-Inquart* en generaal *Winkelman* had dus nog wel een zekere zelfstandige macht. Dit is intussen een feitelijke kwestie, want het gezag, hetwelk het bestuur namens de bezetting in handen neemt, behoeft geenszins een burgerlijk gezag te zijn. In België was het een militair gezag, want daar heeft generaal *von Falkenhausen* het gezag in handen genomen.

Persoonlijk ben ik geneigd te zeggen: de soevereiniteit gaat over, als de feitelijke macht overgaat. De feitelijke macht gaat over, zodra de troepen hier zijn en het land in handen hebben. Dat was, over het geheel genomen, de tweede dag na de capitulatie het geval. Op dat ogenblik is, scherp gezegd, generaal *Winkelman* Duits ambtenaar geworden.

Ik geloof hier sterk in te staan. Dit standpunt hebben wij trouwens altijd ingenomen. Dat zou ik gaarne nader willen toelichten. Ik heb in het bijzonder in de eerste tijd van de bezetting (Buitenlandse Zaken was toen praktisch reeds uitgeschakeld) veel contact gehad met prof. *François*; hij is onze beste volkenrechtdeskundige.

96414. De **Voorzitter**: Mag ik u even dit vragen: raadpleegde u alleen prof. *François* of ook andere volkenrechtdeskundigen?

A. Ik zelf heb alleen, of vrijwel alleen, prof. *François* geraadpleegd, omdat ik in prof. *Telders*, in wetenschappelijk opzicht, minder vertrouwen had, maar het kan best zijn, dat andere secretarissen-generaal en andere hoofdambtenaren andere deskundigen hebben geraadpleegd. In elk geval herinner ik mij, dat ik herhaalde malen nota's van prof. *Telders* in handen heb gehad, waarmee ik het overigens zo oneens was, dat ik mij er helemaal niet aan heb gehouden. Naar mijn oordeel waren zijn denkbeelden, wetenschappelijk gezien, niet objectief.

Er was een tweede reden, waarom ik met de denkbeelden van prof. *Telders* niet kon werken. Ik had van het begin af aan tegen mr. *Tenkink* gezegd: „Het is absoluut nodig met de Duitsers te onderhandelen op de basis van het volkenrecht”. Hij zei: „Ik begrijp het, wil jij het doen?” Ik ben door mr. *Tenkink* gestuurd naar het Reichskommissariat. Ik heb met dr. *Wimmer* en dr. *Rabl* op de basis van het volkenrecht onderhandeld over de vraag, hoe het bestuur hier moest worden ingericht. Daarbij stonden wij in zoverre sterk, als de Duitsers met ons beroep op het volkenrecht in beginsel al instemden en zeiden: „U kunt zich steeds op het volkenrecht beroepen, wij zullen dit tot de laatste letter naleven. Dit is ons trouwens door de Führer uitdrukkelijk opgedragen”.

96415. De **Voorzitter**: Dat is een heel korte tijd geweest.

A. U verontschuldigt mij, maar m.i. is dit niet een heel korte tijd geweest.

96416. De **Voorzitter**: Er is een burgerlijk gezag ingesteld!

A. Inderdaad. Maar dat is niet in strijd met het volkenrecht. Zoals ik het zie, staat er nergens in het Landoorlogreglement, dat niet een burgerlijk gezag mag worden ingesteld. Ik bevind mij hier in voortreffelijk gezelschap. Prof. *François* zet in de nieuwe druk van zijn boek uitvoerig uiteen, dat het mag. U vindt in zijn werk een hoofdstuk over de vraag, of een burgerlijk gezag mag worden ingesteld (deel II, blz. 525—527).

Die vraag beantwoordt hij bevestigend. Ik doe dat ook. U kunt intussen best een andere kijk op de zaak hebben.

Persoonlijk zou ik willen vooropstellen, dat de Nederlandse ambtenaren door de bezetting tijdelijk Duitse ambtenaren zijn geworden. Als wij dat niet zien, zien wij, geloof ik, de gehele situatie scheef. Hetzelfde zegt prof. *François* in zijn Handboek, deel II van de uitgave van 1950, blz. 517. Daar staat letterlijk: „De ambtenaar, die tijdens de bezetting in functie blijft doet zulks niet als orgaan van de oorspronkelijke overheid; hij is — tijdelijk — orgaan van het gezag, dat de soevereiniteit *de facto* uitoefent...”. Als men deze constructie niet aanneemt, is er n.m.o. in het geheel geen constructie en is alles duister.

Gezien dit grondbeginsel, is generaal *Winkeiman* Duits ambtenaar geworden op het moment, dat hij de macht en het gezag van de bezetter ging uitoefenen. De secretarissen-generaal hadden zich zelf oedergeschikt gemaakt aan generaal *Winkelman* en daarbij hadden de Duitsers zich voorlopig neergelegd. Zij waren in beginsel van de aanvang van de bezetting af eveneens Duits ambtenaar. Ziedaar de situatie, zoals ik haar zag.

Als ik zeg, dat de Nederlandse ambtenaren in de bezettingstijd in beginsel Duitse ambtenaren waren, moet ik er aan toevoegen: zij waren het niet in precies dezelfde zin als de Duitse ambtenaren, welke door *Hitler* waren gestuurd, die ambtenaren waren van het Duitse Rijk. Zij waren in het begin allen oud-Nederlandse ambtenaren. Later had aanvulling plaats door de Duitsers. Zij waren in ieder geval Nederlandse Staatsburgers. Zij hadden om beide redenen van nature de verplichting om, ook als zij als Duitse ambtenaren optraden, steeds een beroep te doen op het volkenrecht, wanneer zulks in het belang was van het bezette gebied. Als zij geen beroep konden doen op het volkenrecht, moesten zij toch, zij het als Duitse ambtenaren, opkomen voor de Nederlandse belangen. Zij hadden voorts tot taak leiding te geven aan de Nederlandse burgers en de hun ondergeschikte ambtenaren. Maar dit alles neemt niet weg, dat zij in beginsel Duits Regeringsgezag uitoefenden. Als wij dat niet aannemen, loopt het bezettingsrecht juridisch niet rond. Ik moge in dit verband als voorbeeld aanhalen een van de eerste besluiten uit het „Verordeningenblad”, nl. besluit no. 23 van 1940, een besluit, dat door dr. *Rabl* en mij is ontworpen en betrekking heeft op de verordenende bevoegdheid van de secretarissen-generaal. Die verordenende bevoegdheid hadden de secretarissen-generaal niet krachtens het Nederlandse recht, maar ontleenden zij aan *Seyss-Inquart* en deze ontleende zijn bevoegdheid aan de Führer. Besluit no. 23 is Duitse wetgevende bevoegdheid. Men kan m.i. nooit zeggen, dat het Nederlandse ambtenaren waren, als zij Duits Regeringsgezag en alle mogelijke Duitse verordeningen uitvoerden.

Ik was, gelijk ik u reeds vertelde, door mr. *Tenkink* afgevaardigd om te trachten een volkenrechtelijk regime te krijgen. Ik heb dit besproken met dr. *Wimmer* en dr. *Rabl*. Deze zeiden mij: „Herr Doktor, u kunt volkomen gerust zijn. De Führer heeft ons ingescherpt, dat wij ons moesten stellen op de basis van het volkenrecht.” Dat dit inderdaad het geval was, kan trouwens met objectief materiaal aannemelijk worden gemaakt. In de Erlas van de Führer van 18 Mei wordt rechtstreeks verwezen naar het Landoorlogreglement. Deze Erlas begint aldus:

„Um die Öffentliche Ordnung und das öffentliche Leben in den unter dem Schutze der deutschen Truppen stehenden niederländischen Gebieten sicherzustellen ....”.

Dat is een Duitse vertaling van de Franse tekst van het Landoorlogreglement. U vindt in artikel 43 van dat reglement de originele tekst.

96417. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoelwegen**: „Unter dem Schutze der deutschen Truppen”, gold dat niet tot 29 Mei?

A. Neen. Immers, terstond volgt op het voorgaande in paragraaf 1:

„Die besetzten niederländischen Gebiete werden dem „Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete“ unterstellt.“

Deze Erlaas is op 18 Mei door de Fuhrer ondertekend en de bedoeling was, dat hij zo spoedig mogelijk in werking zou treden. Intussen. *Seyss-Inquart* moest eerst door de Fuhrer worden geïnstrueerd. Daarom kon hij niet dadelijk komen.

Die instructie was een dubbele en had tot strekking: 1°. om zich in alles aan het volkenrecht te houden; 2°. om ons zo zacht mogelijk te behandelen.

De Fuhrer hoopte nl. ons aan zijn zijde te krijgen. Ik heb eens van een hoge Duitse ambtenaar, die dronken was, het volgende gehoord. Dat wij een burgerlijk bestuur kregen, was als een extra-gunst bedoeld. Dat was niet gedaan om ons onwelgevallig te zijn. *Hitler* vertrouwde de Belgen niet en zij kregen een militair bestuur, maar de Nederlanders waren van Germaans bloed en werden onder een burgerlijk bestuur gesteld. Voorts had *Hitler*, om ons aangenaam te stemmen, geen Pruisen, maar Oostenrijkers gestuurd — *Seyss-Inquart*, *Wimmer*, *Rauter* —, omdat hij meende, dat de soepele Oostenrijkers beter bij het Nederlandse volkskarakter zouden passen.

96418. De heer Fens: Wie heeft u dat verteld?

A. Ik geloof, dat het die zelfde *Rabl* is geweest. Het liep enigszins mal. Op een goede dag nodigde *Rabl*, met wie ik onderhandelde over de inrichting van het bestuur, mij uit voor een lunch. Ik voelde er weinig voor, door een Duitser te worden uitgenodigd, zelfs in het begin, toen de verhouding niet zo onaangenaam was als later. Anderzijds was het niet wenselijk de tegenpartij bij onderhandelingen te ontstemmen. Alles bijeen vond ik het de meest elegante oplossing hem te antwoorden: „Ik wil graag met u lunchen, maar ik wil de gastheer zijn, want u bent hier allen gasten.“. Dat heeft hij aanvaard. Wij zijn in „Zur Krone“ gaan eten. Ik begon met hem een aperitief voor de lunch aan te bieden. Nu ben ik zelf gehelelonthouder en misschien heb ik het niet goed gedaan. Ik liet het nl. bij één aperitief en ik had hem misschien meer moeten aanbieden. Maar *Rabl* zelf riep, hoewel hij er op mijn kosten at, de ober en bestelde er meer. Als ik het opzettelijk had gedaan, had het niet gunstiger kunnen lopen, want, toen hij eenmaal enige aperitiefs op had, werd hij vreselijk openhartig en vertelde hij mij van alles. Ik ben er bepaald wijzer door geworden.

In dit verband heb ik nog een merkwaardige herinnering. In het begin was men nl. fatsoenlijk tegenover de Duitsers. Er was aan Justitie een commissie van advies, waarin ook de heer *Donner*, thans president van de Hoge Raad, zat. Ik vertelde hem: „Ik heb met dr. *Rabl* gegeten; hij was vrijwel stomdronken en hij heeft mij van alles verteld.“. De heer *Donner* wilde dit wel horen. Doch ik vond, dat ik wat iemand mij in dronkenschap had verteld niet mocht oververtellen. Dat standpunt zou ik later niet meer hebben ingenomen. wanneer een Duitser mij wat had verteld, maar u dient te bedenken: het was toen Mei en Juni 1940.

Ik twijfelde er intussen niet aan, dat dr. *Rabl* mij in zijn ongeremdheid de waarheid vertelde. Het is mij in allerlei opzichten bevestigd. Wij hebben inderdaad het burgerlijk gezag als bijzondere gunst gekregen.

96419. De Voorzitter: Meent u, dat de bezetter binnen het kader van het volkenrecht het recht had „deutschfreundliche“ of wat wij noemen „landsverraderlijke“ ambtenaren aan te stellen?

A. Ik geloof, dat het zó is: De bezetter heeft vrijelijk het recht te beslissen met welke ambtenaren hij wil werken. Hij heeft in verband hiermede het recht (ik geloof, dat dit volkenrechtelijk trouwens vrij algemeen wordt aangenomen), alle ambtenaren af te zetten. Hij kan ook een gedeelte van hen behouden. Dat zal in het algemeen ook meer in zijn belang zijn: als hij alle ambtenaren naar huis stuurt, loopt de dienst niet meer. De bezetter heeft het recht, Duitsgezinde ambtenaren aan te stellen, als hij hen kan vinden, om hiaten aan te vullen. Hij kon ook, wanneer hij het nodig vond, ambtenaren aanstellen, die in het oude systeem niet nodig waren. Ik geloof, dat prof. *Telders* die mening niet was toegedaan, maar ik ben het dan met prof. *Telders* bepaald niet eens. Ik acht het een duidelijke plicht van de bezetter tegenover zijn eigen Overheid. De bezetter moet het zo regelen, dat de orde wordt gehandhaafd. Hij kan dit alleen bereiken met mensen, die hij vertrouwt. Het ligt dus voor de hand, dat hij „deutschfreundliche“ mensen, over wie hij de beschikking heeft, aanstelt. Dat lijkt mij volkenrechtelijk volkomen in orde.

96420. De Voorzitter: Ik wil graag uw mening vernemen over de samenwerking in het College van Secretarissen-Generaal, ook toen er N.S.B.ers en Duitsgezinden in kwamen. Hoe werd die samenwerking toen?

A. Ik wil heel graag op deze vraag antwoorden, maar vindt u het goed, dat ik eerst mijn verhaal over de positie van de ambtenaren afmaak?

De zaak was deze. Mr *Tenkink* en ik — ik had het hem trouwens min of meer ingefluisterd — waren het hierover eens: Wij hebben de taak om

1°. het volkenrecht te laten handhaven, en

2°. voor de belangen van de bevolking op te koinen, waar dit maar kan.

Wat het volkenrecht betreft, heb ik, gelijk eerder gezegd, uitvoerig met de Duitsers onderhandeld.

Wat het opkomen voor de belangen van de bevolking betreft, was het zo. In de Erlaas des Fuhrers werd al gesproken van „die öffentliche Ordnung“ en „das öffentliche Leben“. De Reichskommissar had dus alleen bevoegdheid binnen het raam van artikel 43 van het Landoorlogreglement. Later is op deze basis o.m. in verordening no. 2311940 voortgeboiwd. Par. 1 van deze verordening zegt uitdrukkelijk:

„Die Generalsekretäre der niederländischen Ministerien sind ermächtigt, im Rahmen ihres sachlichen Zuständigkeitsbereichs die zur Wahrung der öffentlichen Ordnung und zur Sicherung des öffentlichen Lebens notwendigen Massnahmen zu treffen...“.

Ook deze verordening is dus geheel opgebouwd op artikel 43 van het Landoorlogreglement.

In aansluiting hieraan heb ik ook uitvoerig gesproken over het toetsingsrecht. Het punt zal u misschien interesseren, omdat de aan gelegenheid van toetsing van nationaal aan internationaal recht juist op het ogenblik weer bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ahangig is. Ik heb tegen de Duitsers gezegd: „Het is de natuurlijke taak van de rechter, de lagere normen te toetsen aan de hogere normen, dus ook het nationale Duitse recht, dat u hier te lande tot stand brengt, aan de internationale regelen van het Landoorlogreglement en het volkenrecht in het algemeen. Als u dat niet toestaat, zijn wij in laatste instantie afhankelijk van politieke instanties, die, juist omdat zij de politieke instanties zijn, vooringenomen kunnen zijn. Er is veel meer waarborg voor de handhaving van het internationale recht, als niet alleen u en wij de tot stand te brengen bestuursmaatregelen keuren, maar wanneer wij ze ook laten keuren door de rechter. Internationaal wordt trouwens, zoals u weet, het rechterlijk toetsingsrecht op grote schaal aanvaard.“. De Duitsers zeiden: „Daar hebt u groot gelijk aan. Wij hebben er in beginsel ook geen enkel bezwaar tegen. Wij erkennen, dat de Hoge Raad het toetsingsrecht van onze verordeningen heeft. Wij willen ons ook in beginsel verbinden, wanneer de Hoge Raad van oordeel mocht zijn, dat een verordening niet in overeenstemming is met het internationale recht, die verordening niet toe te passen. Wij hebben echter een praktische moeilijkheid. Wij kunnen nl. om redenen van prestige niet hebben, dat, als wij een verordening afkondigen, vervolgens de Hoge Raad zegt: „Die verordening is niet geldig.“. Want dan denkt de bevolking, dat wij geen goede juristen hebben. Wij moeten dus verlangen, dat de Hoge Raad de verordening toetst, voordat zij wordt afgekondigd. Wij stellen u dus het volgende voor:

De Hoge Raad toetst vóór afkondiging en verbindt zich, de toetsing niet te laten bemerken. Wij verbinden ons, geen rechtsregelen in te voeren, die de Hoge Raad in strijd acht met het internationale en het bestaande Nederlandse recht.“.

Ik heb geantwoord: „Ik zal daarover onderhandelen met de Hoge Raad.“. De Hoge Raad bleek echter niet bereid tot toetsing op deze voorwaarden. Ik was daarover destijds nogal verontwaardigd. Nu moet ik terstond ter ontlasting van de Hoge Raad opmerken, dat dit nog in de beginperiode van de bezetting speelt — in de eerste weken na de komst van *Seyss-Inquart*; aangezien hij de 29ste Mei is gekomen, moet het in Juni zijn geweest — en de Hoge Raad de situatie toenmaals nog niet geheel kon overzien. Ik meende echter reeds toen, dat het „gefundenes Fressen“ was, indien de Duitsers zelf zeiden: „Wij willen ons verordeningsrecht onder uw eigen volkenrechtelijke controle stellen.“. Toen de Hoge Raad zeide: „Wij oefenen die controle niet uit“, was ik daardoor ernstig teleurgesteld, en hoewel ik op het standpunt stond: „In het algemeen mag je de Duitsers niet bedriegen. Het is trouwens niet slechts immoreel, doch ook onverstandig, de tegenpartij te bedriegen“, heb ik dat bij die gelegenheid tot zekere hoogte wel gedaan. Ik heb tegen de Duitsers gezegd: „Er zijn

moeilijkheden. De Hoge Raad spreekt nooit recht over algemene verordeningen, doch alleen in concrete gevallen". — Dit argument was inderdaad van de zijde van de Hoge Raad aangevoerd. — „Maar als u mij nu die verordeningen toestuurt, kan ik wel zeggen, wat het oordeel van de Hoge Raad is." Mijn suggestie was dus, dat de Hoge Raad de verordeningen wel zou toetsen, maar niet officieel. De Duitsers zijn hierop ingegaan en hebben mij de verordeningen in de eerste tijd vóór de afkondiging toegestuurd. Zij werden toen echter alleen door mij beoordeeld. Achteraf zijn de Duitsers er achter gekomen, dat ik de Hoge Raad in die beoordeling niet kende, maar dat was pas, als ik mij wel herinner, omstreeks October/November 1940. Ik heb de verordeningen dus namens de Hoge Raad, maar zonder volmacht, getoetst van Juni tot omstreeks October, overigens in steeds afnemende mate.

U zult begrijpen, dat ik ontdaan was, toen de Hoge Raad later officieel ging zeggen, dat hij geen toetsingsrecht had.

Omstreeks October/November 1910 kwam duidelijk uit, dat ik de Duitsers een verkeerde voorstelling van zaken had gegeven. Ik ben echter niet gearresteerd.

Wij hebben in de oorlogstijd voortdurend een beroep op het volkenrecht gedaan. Wanneer men een beroep deed op het Nederlandse belang, had het wel vaak invloed, maar als men zich op het volkenrecht beriep, had men vrijwel altijd succes.

Daarvoor bestaat een aannemelijke verklaring. In de eerste plaats was *Seyss-Inquart* jurist en een voortreffelijk jurist. In Neurenberg is gebleken (vgl. *Douglas M. Kelly*, 22 Cellen in Neurenberg, 1947, blz. 185 en 187), dat *Seyss-Inquart* op één na de intelligentste der verdachten was. *Schacht* was no. 1. Voorts heeft *Seyss-Inquart* reeds in een betrekkelijk vroeg stadium ingezien, dat de oorlog voor Duitsland verloren was. Ik heb van mensen uit zijn omgeving gehoord, dat hij op de ochtend, dat de Duitsers Rusland binnenvielen, heeft gezegd: „Wij zijn verloren". Aangezien hij sedert wist, althans ernstig rekening hield met de mogelijkheid, dat de oorlog voor Duitsland verloren was en dus ook met de mogelijkheid van een internationale berechting — later is die internationale berechting ook met zoveel woorden aangekondigd vanuit Londen —, was hij verlangend aan te tonen, dat hij handelde in overeenstemming met het volkenrecht. Vandaar, dat hij, als de tegenpartij zich op het volkenrecht beriep, zenuwachtig werd en dat veelal een gunstige reactie volgde. Dat blijkt ook uit de notulen van de vergaderingen van de secretarissen-generaal. Wellicht mag ik nog een enkel voorbeeld van beroep op het volkenrecht geven.

Toen ik als secretaris-generaal optrad op 18 Maart 1941, werd in het College van Secretarissen-Generaal voor verschillende ahangige kwesties mijn bijzondere aandacht gevraagd. Voor één door *Snouck Hurgronje*, die zeide: „Er is iets heel onaangenaams. *Telders* en *Cleveringa* zitten in de cellenbarakken in Scheveningen. Eerst is hun alle lectuur ontnomen en nu ook de Bijbel." Dat laatste ging uiteraard zeer ver. Uit religieus en humanitair oogpunt was er alle aanleiding hier bijzondere moeite te doen. Om niet dadelijk zelf voor het voetlicht te komen, heb ik de Inspecteur van het gevangeniswezen verzocht zich met de Duitsers in verbinding te stellen. Hij boekte geen resultaat, maar ik wist er in elk geval iets meer door. Ik heb toen zelf met de Referent dr. *Klemm* gesproken en deze deelde mij mede — dat was van belang voor de verdere gang van zaken —, dat hij het heel onaangenaam vond, dat de Bijbel was afgenomen, maar dat prof. *Telders* misbruik van wetenschappelijke boeken had gemaakt. Ik heb toen maar opgeschreven — ik weet niet, of dr. *Klemm* het met zoveel woorden heeft gesteld —, dat ook misbruik van de Bijbel gevreesd werd. Als ik het goed heb begrepen („misbruik" is de terminologie van de Duitsers), had prof. *Telders* wetenschappelijke boeken gebruikt om mededelingen over te brengen en vreesde dr. *Klemm*, dat prof. *Telders* dit ook met de Bijbel zou kunnen doen. Toen heb ik een beroep op het volkenrecht gedaan. Ik heb een officiële brief gestuurd aan de Referent, die hem heeft voorgestuurd aan *Seyss-Inquart*. Ik heb er in gezegd, dat het in strijd met het Landoorlogreglement was. Ik had het precies laten uitzoeken. Zelf had ik daarvoor geen tijd en daarom heb ik mr. *Kazemier* verzocht dit uit te zoeken. Ik heb mij wel verdiept in het resultaat, maar vond dit bijzonder zwak, waarmede ik niet wil zeggen, dat de heer *Kazemier* niet de best mogelijke argumenten had verzameld. Ik wilde echter in ieder geval voor prof. *Telders* iets doen en heb dus een volkenrechtelijke brief geschreven, die ik zelf nauwelijks te verdedigen vond. De brief is bij *Seyss-Inquart* gekomen. die hem — en dit is kenmerkend — niet naast zich heeft neergelegd, maar deskundigen uit Berlijn heeft laten komen om aan te tonen, dat het volkenrechtelijk wel in orde was. Het was een merkwaardige vertoning. De heren kwamen op een middag om omstreeks vier uur en gaven gedurende drie kwartier een uiterst geleerde verhandeling. Toen

zij een kwartier bezig waren, was ik overtuigd, dat het juridisch een verloren zaak was. Ik had nog wat wetenschappelijke argumenten achter de hand, doch begreep, dat ik hiermede volkenrechtelijk nu toch niets kon uitrichten. Toen zij helemaal klaar waren, ben ik opgestaan (het was in de Ministerskamer van het Departement van Justitie) en heb ik enkel gezegd: „Ik wil met u over de juridische merites van deze zaak helemaal niet praten; ik volsta met te zeggen: Wat u verdedigt, is schrekkelijk." Gelijktijdig liet ik blijken, dat het onderhoud was afgelopen. De Duitsers hechten aan ambtelijke rangen en standen. De Nederlandse secretarissen-generaal kwamen vlak na de Duitse commissaris-generaal en alle andere Duitse en Nederlandse ambtenaren werden lager geacht. De Duitse hooggeleerde heren waren dientengevolge niet in de gelegenheid tegen deze afsnijding van het debat te protesteren. Als geslagen honden gingen zij de kamer uit. Om te souligneren, hoe onbehoorlijk het was, wat zij verdedigden, liet ik hen ook niet uit.

Het gevolg was merkwaardig. Wij bleken in ons pogen niet op juridische, doch op morele gronden geslaagd. Drie dagen later waren de Bijbels terug. De Duitsers voelden blijkbaar, dat zij te ver waren gegaan.

Wij hebben ook later herhaaldelijk een beroep op het volkenrecht gedaan. Wellicht mag ik nog een voorbeeld uit 1944 geven. Daarbij was prof. *Schrieke* niet ingeschakeld, maar wij hadden aan Justitie uiteraard ook relaties met andere Departementen. Ik heb toen een volkenrechtelijk protest uitgelokt van de zijde van Onderwijs. Als ik het achteraf zie, is het heel interessant, dat wij zo brutaal zijn geweest om juist over dit punt, waarover het ging, een volkenrechtelijk protest in te dienen. Wat was het geval? De Duitsers haalden wetenschappelijke instrumenten weg bij één van de Amsterdamse universiteiten, ik meen bij de Vrije Universiteit, voorts bij Philips. Aan het weghalen bij Philips konden wij niets doen. Het weghalen van de instrumenten uit een universiteit was echter in strijd met het Landoorlogreglement. In dit geval stonden wij volkenrechtelijk heel sterk. De instrumenten werden bij het atoomonderzoek gebruikt en dienden om de atombom te maken. De Duitsers waren daarmee in 1944 reeds een heel eind gevorderd. Tj zouden er zelfs vóór de Amerikanen mee klaar zijn gekomen, ware het niet, dat hun atoominstallaties (dat heb ik via prof. *van Dam* van *Seyss-Inquart* gehoord), ik meen in Frankfurt en Hamburg, waren platgegooid door de Engelsen. Zij wilden de universitaire instrumenten, die konden dienen bij het atoomonderzoek in Hamburg, tot dit doel aan ons wetenschappelijk onderzoek onttrekken. Wij hebben daartegen heftig geprotesteerd op grond van het Landoorlogreglement. Eerst kwam er als antwoord een boze brief. Daarop heeft prof. *van Dam* op mijn aandrang opnieuw geschreven. Toen is er een bespreking geweest, die geleid werd door dr. *Wimmer*. Er waren enige uit Duitsland overgekomen Duitse ambtenaren en prof. *van Dam* zelf. De heer *van Dam* is er vreselijk uitgescholden. „Hij was geen jurist; hij begreep niets van het volkenrecht." Het was bijzonder onaangenaam en het duurde een half uur. Toen werden de mensen, die uit Duitsland waren gekomen, weggestuurd. Prof. *van Dam* werd verzocht te blijven. Toen zeide dr. *Wimmer* onder vier ogen: „Herr Professor heeft natuurlijk volkomen gelijk. Dit is in strijd met het volkenrecht. De Rijkscommissaris en ik zouden ons gaarne aan het volkenrecht houden, maar deze dingen zijn zo gewichtig voor de oorlogvoering, dat wij in dezen niet kunnen toegeven.".

Uit deze vertrouwelijke erkenning blijkt in ieder geval, dat de Duitsers steeds grote aandacht aan het volkenrecht schonken.

Het is in het betrokken geval verder zo gegaan, dat wij ons hebben gewend tot de illegaliteit en dat deze de instrumenten grondig onklaar heeft gemaakt, zodat ze de Duitsers tenslotte geen enkele dienst hebben bewezen.

96421. De Voorzitter: Om even terug te komen op de positie van de secretarissen-generaal, had u de indruk, dat de Duitsers de secretarissen-generaal meer zagen als Staatssecretaire, zoals zij die kenden?

A. Neen; ik heb de indruk gekregen, dat zij de secretarissen-generaal zagen als de hoogste ambtenaren van Nederlandse zijde.

96422. De Voorzitter: Er is ook een discussie geweest over het College van Secretarissen-Generaal, dat de Duitsers als zodanig niet erkennen.

A. De secretarissen-generaal hadden meer invloed bij een gemeenschappelijk optreden. Men voelde dit instinctief. Het college is in verband daarmee in de laatste oorlogsdagen als zodanig bijeengekomen en het heeft gedurende de gehele bezettingstijd gefunctioneerd. Toen *Seyss-Inquart* kwam, maakte hij bezwaar. De daarop gevolgde onderhandelingen hebben echter niet over mij gelopen.

96423. De Voorzitter: De instelling van het College van Secretarissen-Generaal dateerde toch van vroegere tijd?

A. Ja. Daarop hebben wij ook een beroep gedaan, maar dat beroep was niet sterk. Het college was ingesteld onder dr. *Kuyper*, maar het was bijna nooit bijeen geweest. Dat was niet een beroep, dat 100 pct. was. Het is echter tenslotte gekomen tot een soort van compromis — dat heb ik alleen gehoord; het is mij later verteld —: het College mocht vergaderen, het mocht niet gemeenschappelijke besluiten nemen; het mocht ook niet als college tegenover de Rijkscommissaris of een van de commissarissen-generaal optreden. Ieder bleef persoonlijk verantwoordelijk voor hetgeen hij deed. Dat was, staatsrechtelijk gezien, redelijk, omdat de secretarissen-generaal tenslotte niet anders waren dan hoge ambtenaren.

96424. De Voorzitter: Was het dus zo, dat de Duitsers de secretarissen-generaal zagen als „fachliche Leiter” der desbetreffende Ministeries? Was dat hun opvatting?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter,

96425. De Voorzitter: Deze opvatting heeft eveneens een punt van discussie uitgemaakt in het College van Secretarissen-Generaal. Ik herinner aan de brief van 1 April, op welke datum u deel uitmaakte van het College.

A. Ik herinner mij, dat dit besproken is. Deze kwestie staat mij nog duidelijk voor ogen.

96426. De Voorzitter: Had het College van Secretarissen-Generaal contact met politieke partijen of met het Politiek Convent, waarin twee personen van elk van de politieke partijen zaten?

A. Dat durf ik niet zeggen.

96427. De Voorzitter: Is u daarvan nooit gebleken?

A. Dat durf ik niet zeggen. Ik heb een feeling, dat het opnemen van contact mogelijk heeft plaats gehad in de tijd van mr. *Tenkink* en niet in de drie en een halve maand, dat ik er zat.

96428. De Voorzitter: U herinnert zich niet, dat het in uw periode is voorgekomen?

A. Het is mogelijk, dat er contact is geweest, maar dan met jhr. *Snouck Hurgronje*, de voorzitter van het College, voor alle secretarissen-generaal.

96429. De Voorzitter: Maar is in het College van Secretarissen-Generaal nooit ter sprake gekomen, dat bepaalde verlangens of wensen bestonden bij de politieke partijen'?

A. In mijn periode zeker niet.

96430. De Voorzitter: Er is een brief geweest van November 1940, waarin het Politiek Convent als zijn mening uitsprak, dat het College van Secretarissen-Generaal het Landoorlogreglement niet voldoende stringent toepaste.

A. Ik herinner mij die brief niet. Hij zal echter wel zijn ingekomen of aan de secretarissen-generaal zijn toegestuurd, maar als ik die brief toenmaals heb gelezen, heeft hij vermoedelijk geen indruk op mij gemaakt. omdat wij aan Justitie al dag en nacht vochten voor een stringente toepassing van het Landoorlogreglement.

96431. De Voorzitter: Het bezwaar was, dat sommige secretarissen-generaal verordeningen. tot stand brachten, betrekking hebbende op zaken, die misschien op zich zelf zeer wenselijk waren, maar waarvan men zei: „Dit moet zo min mogelijk gebeuren in deze situatie.”.

Hoe is uw mening daaromtrent?

A. Het laatste zou ik volkomen willen onderschrijven. Wij hebben van het begin af aan op dit punt ons zelfbeperking opgelegd. De Duitsers waren in niet-politieke zaken onkundig of niet geïnteresseerd. Als men in zulke zaken een idee had en dat instuurde, werd het zonder meer een verordening met wetskracht. Dat moest niet gebeuren, want, als op die manier op korte termijn verbeteringen tot stand kwamen, waarvan de verwerkelijking in een parlementaire periode veel meer

tijd zou hebben gekost, was het een reclame tegen het parlementaire stelsel. Wij hebben van de eerste dag af gezegd: „Belangrijke verbeteringen, die niet door de Duitsers worden aangebracht, moeten wij laten liggen tot na de bevrijding.”.

96432. De Voorzitter: Is er een bepaalde reden geweest, waarom sommige verordeningen rechtstreeks door de Duitsers zelf werden uitgevoerd en andere verordeningen van de secretarissen-generaal kwamen?

A. Dat onderscheid in ondertekening was zonder materieel belang. De verordeningen, welke de secretarissen-generaal maakten, moesten aan de Duitsers worden voorgelegd en door dezen worden goedgekeurd. Dus praktisch waren alle verordeningen Duitse verordeningen. Het was alleen zo, dat de ene verordening door *Seyss-Inquart* werd getekend en de andere door een secretaris-generaal. b.v. mr. *Tenkink*. Ook de meeste verordeningen van *Seyss-Inquart* waren van ons afkomstig. Alles werd gemaakt in onderling overleg tussen de Duitse en de Nederlandse instanties.

Formeel hing het van twee factoren af, of *Seyss-Inquart* de verordeningen ondertekende of een secretaris-generaal. De eerste factor was deze: in het groot gezien, ondertekende *Seyss-Inquart* de belangrijke verordeningen en ondertekenden de secretarissen-generaal de minder belangrijke. De tweede: de secretarissen-generaal weigerden verordeningen te ondertekenen, welke naar hun inzicht tegen het Nederlandse belang waren. Wij hebben aan Justitie b.v. herhaalde malen geweigerd een verordening te ondertekenen en gezegd: „Als *Seyss-Inquart* voor deze verordening de verantwoordelijkheid wil dragen, moet hij ze ook zelf ondertekenen.”. Ik herinner mij, dat wij in 1941, in de tijd, dat ik aan het hoofd van Justitie stond, een verordening hebben gehad, waarbij werd bepaald, dat koper en andere metalen moesten worden ingeleverd (Verordening 108/1941). Die verordening was, wat de redactie betreft, in onderling overleg vastgesteld. Het had geen nut te weigeren over een redactie te praten, want dan bestond het gevaar, dat een onduidelijke redactie tot stand kwam, en dat was in ons nadeel, want in dubio rekenden de Duitsers naar zich toe. Toen de verordening op de inlevering van metalen klaar was, is op mijn collega's en mij grote aandrang uitgeoefend die te tekenen. maar wij hebben unaniem geweigerd. De verordening is toen door *Seyss-Inquart* getekend. Zo iets heeft zich herhaaldelijk voorgedaan. Alle mogelijke dingen, die wij of heel onaangenaam of bezwaarlijk voor de bevolking vonden, of waarvan wij stelden, dat zij in strijd met het volkenrecht waren, hebben de secretarissen-generaal niet getekend. Zij zijn getekend door *Seyss-Inquart*.

Formeel was er verder geen enkele norm, want Verordening 23/1940 zegt (dat hebben *Rabl* en ik bedacht en dat is verwezenlijkt geworden): Alle bevoegdheden van de Rijkscommissaris hebben ook de secretarissen-generaal onbeperkt. Krachtens Verordening 23 konden de secretarissen-generaal de meest belangrijke verordeningen maken. Er was slechts één beperking voor hen. Zij konden enkel verordeningen maken op het gebied van hun eigen Departement, terwijl *Seyss-Inquart* het kon doen op het gehele gebied. De bevoegdheid van *Seyss-Inquart* was voor de secretarissen-generaal in mootjes gesneden. Het was echter niet zo, dat het ene gebied aan *Seyss-Inquart* was gebleven en het andere gebied aan de secretarissen-generaal.

Er stond bij vermeld, dat hij zich de bevoegdheid voorbehield zelf verordeningen te maken. Ik kan het nu niet zo snel in het „Verordeningenblad” vinden, maar het staat vast, dat dit voorbehoud was gemaakt.

96433. De Voorzitter: U zegt nu: het was ons sterkste argument, als wij ons beriepen op het volkenrecht, want daar hielden zij zich in het algemeen aan. Maar was het niet zo, dat de Duitsers het deden, als het hun goed uitkwam, en dat, als het niet in hun kraam te pas kwam, zij er wel van afweken?

A. Die indruk heb ik niet. Ik weet heel weinig gevallen, waarin door *Seyss-Inquart* en *Wimmer* duidelijk inbreuk op het volkenrecht is gemaakt, wanneer u dat recht objectief interpreteert.

96434. De Voorzitter: En in de kwestie met de Joden? Hoe stond het daarmee?

A. Er zijn, als ik wel zie, twee kwesties met de Joden. Eerst hebben wij de kwestie van de Joodse ambtenaren gehad; later hebben wij het wegvoeren van de Joden gekregen.

Wat de Joodse ambtenaren betreft, geloof ik niet, dat wij met vrucht een beroep op het volkenrecht kunnen doen. Dat is ook het oordeel van prof. *François*. Hij zegt uitdrukkelijk in de nieuwe druk

van zijn Handboek van het volkenrecht, dat het geoorloofd is, Joden uit de openbare dienst te verwijderen, althans voor zover het leidende functies betrof (deel II, blz. 515).

Dat hangt hiermede samen, dat de ambtenaren gedurende de tijd, dat zij voor de Duitse Overheid optraden, het vertrouwen van die Overheid moesten hebben. Nu hadden de Duitsers zich tegenover de Joden zo onbehoorlijk gedragen, dat zij niet konden verwachten, dat de Joden voor hen betrouwbare ambtenaren zouden zijn. Het klinkt mal, dat de Duitsers door hun eigen slechte handelingen zelf de mogelijkheid hadden geopend om de Joden te verwijderen, maar het was zo. Wij hebben destijds aan Justitie gezegd: Wij kunnen ten aanzien van het ontslag van Joodse ambtenaren geen beroep doen op het volkenrecht.

Daarentegen is het wegvoeren van de Joden naar Duitsland duidelijk in strijd met het volkenrecht. Het wegvoeren van de Joden is begonnen in de periode, dat ik in functie was. Ik heb dadelijk aangeslagen en dat heeft toenmaals ook succes gehad.

Als het u interesseert, wil ik u dit ook gaarne vertellen. Ik heb er trouwens persoonlijk niet heel veel aan gedaan. Destijds, omstreeks Mei 1941, kwam bij mij prof. *Cohen*. Deze sprak over de Joodse jongens, die gearresteerd waren na Februari 1941. Er waren in Februari 1941 relletjes geweest in Amsterdam en naar aanleiding daarvan hadden de Duitsers een aantal Joodse jongens gearresteerd en gebracht naar het kamp in Schoorl. Daar hadden die jongens het best. Later werden zij overgebracht naar Mauthausen, naar ik meen, en daar hadden zij het in tegenstelling met Schoorl zeer slecht. In die tijd werkte de Duitse administratie nog op perfecte wijze. Van ieder geval van overlijden werd via de ambtelijke instanties mededeling gedaan. Het waren jongens van 20—30 jaar. ~~Ei~~ konden ten hoogste enkele, laat ons zeggen, bij voorbeeld 6, sterfgevallen per maand voorkomen. Het aantal gevallen van overlijden — wegen; „hartzwakte” e.d. — was echter groter en nam voortdurend toe. Prof. *Cohen* kwam met bepaalde gegevens bij mij en die gegevens lieten reeds nauwelijks mogelijkheid tot twijfel. Ik heb de heer *Cohen* echter gezegd: „Ik wil, omdat het een zeer ernstige aanklacht is, dat zij de mensen doodmaken, volkomen zeker zijn. Wilt u dus, zo mogelijk, mij na de eerstvolgende berichten aanvullende gegevens verstrekken?” Toen prof. *Cohen* kort daarop die aanvullende gegevens verstreekte, was de zaak volkomen duidelijk. Er hadden zich op een aantal van ongeveer 300 jongens in een korte periode, als ik mij goed herinner, 80 à 100 sterfgevallen voorgedaan. Dat was duidelijk abnormaal. Mijn aanvankelijk oordeel was, dat ik terstond maatregelen moest nemen en liefst zelf naar *Seyss-Inquart* moest gaan.

Omdat het echter een heel belangrijke zaak was, heb ik haar eerst besproken in het College van Secretarissen-Generaal. Daar was iedereen van oordeel — de Duitsgezinde secretarissen-generaal evenzeer als de Nederlands gezinde — dat dit verschrikkelijk was en op generlei wijze te verdedigen. Er was echter geen overeenstemming te verkrijgen omtrent hetgeen moest gebeuren. Prof. *van Dam*, die voor ons van groot belang was, omdat hij veel Duitse relaties had — dat had het grote voordeel, dat hij ons kon inlichten —, zeide: „*Hooykaas* kan niet gaan. Hij heeft een heel slechte naam bij *Seyss-Inquart*, o.a. door zijn voortdurend beroep op het volkenrecht. Als hij er zich mede bemoeit, werkt dat als een rode lap op een stier.” Toen is, naar ik meen, eerst het plan geopperd, dat jhr. *Snouck Hurgronje* zou gaan als voorzitter van het College van Secretarissen-Generaal. De moeilijkheid was echter, dat het College van Secretarissen-Generaal als zodanig niet erkend werd door de Duitsers. Daarop zeide *van Dam*: „De Duitsers kunnen, gezien hun tegenwoordige opvattingen, het niet verdragen, dat een niet-Jood opkoopt voor Joodse belangen. Als wij werkelijk de Joden willen helpen, moeten wij een Jood sturen. Weet *Hooykaas* wellicht iemand, die daarvoor in aanmerking zou kunnen komen?” Ik antwoordde: „Ik stel voor de oud-President van de Hoge Raad, mr. *Visser*.” Prof. *van Dam* merkte toen op: „Dan stel ik voor, dat *Hooykaas* tracht, zich met hem in verbinding te stellen. Dit is echter een zo gevoelige kwestie, dat ik het niet onmogelijk acht, dat, als mr. *Visser* in deze in contact tracht te treden met *Rauter*, hij nog dezelfde dag wordt geëxecuteerd. Ik acht het mogelijk, dat het leven van mr. *Visser* ernstig gevaar loopt. *Hooykaas* zal zelf moeten beoordelen, of hij dat de heer *Visser* zal mededelen.”

Ik meende, dat ik mr. *Visser* op deze zijde van de zaak in dit geval moest wijzen. Het ging niet aan, iemand naar de Duitsers te sturen zonder hem in te lichten omtrent het gevaar, dat hij liep. Ik durfde niet te corresponderen met mr. *Visser*, aangezien ik niet wist, of mijn correspondentie niet gecontroleerd werd. Ik heb daarom mr. *Kazemier* bij nacht en ontij naar mr. *Visser* gestuurd met verzoek aan mr. *Visser*, op Justitie bij mij te komen.

De heer *Visser* is de volgende dag bij mij gekomen. Ik heb hem in essentia gezegd wat ik u nu vertel. Hij was lid van het Joodse Comité. Ik heb hem gezegd: „U weet wat er gebeurt in Mauthausen; de cijfers zijn zeer ernstig. Wij moeten er van Nederlandse zijde iets tegen doen. In het College van Secretarissen-Generaal menen wij, dat het beste door een Jood kan worden opgetreden. Ik zelf heb uw naam in het College van Secretarissen-Generaal genoemd. Ik moet u er bij zeggen (het is een mededeling van prof. *van Dam*, die het beter kan beoordelen dan ik): u zult zich met *Rauter* zelf in verbinding moeten stellen, dan echter is het mogelijk, dat u dezelfde dag dood bent”.

Het was een niet gemakkelijk onderhoud. De heer *Visser* heeft zich daarbij bijzonder voortreffelijk gedragen. Hij zei: „Als u meent, dat ik dit moet doen in het belang der Joden, speelt mijn eigen belang helemaal geen rol. Ik zal meteen naar *Rauter* toe gaan. Wilt u mij een introductie geven of word ik ook zonder introductie bij hem toegelaten?” Ik antwoordde hem: „Ik kan u geen introductie geven, want dat levert hetzelfde bezwaar op als wanneer ik zelf optreed.”

„Hoe kom ik dan bij hem?”, vroeg hij.

Ik zei hem: „Daar kan ik u een voortreffelijk procédé voor geven. Ik heb voor enige weken ook moeite gehad om tot *Rauter* door te dringen. Er zit een bewaking bij de deur. De heren zijn echter zo laf, dat, als u zegt, dat u oud-President van de Hoge Raad bent en dat zij er de verantwoordelijkheid voor dragen, als zij u afwijzen, zij u zeker doorlaten. Iets dergelijks zei ik toenmaals ook en zij zeiden: „Gehen Sie durch.”. Denkt u er echter aan: wij hebben u niet gezien.”

Op die manier is de heer *Visser* ook werkelijk door de deur heengekomen. Hij is gekomen tot de adjudant van *Rauter*. De adjudant is bij *Rauter* binnengegaan en kwam terug met de mededeling, dat het de heer *Rauter* zeer speet, maar dat het hem om principiële redenen niet mogelijk was, de heer *Visser* te ontvangen, dat de heer *Visser* echter binnen 24 uur een brief bij de adjudant kon inleveren en dat gegarandeerd werd, dat de heer *Rauter* aan de inhoud van die brief alle aandacht zou besteden. De heer *Visser* heeft de brief gestuurd. Ik heb een afschrift er van gehad, maar ik kan dat niet meer terugvinden. Ik herinner mij de brief echter zeer goed. Het resultaat is geweest, dat *Rauter* persoonlijk naar Mauthausen is gereisd om een eind aan het moorden te maken. Wet moorden is toen inderdaad gestaakt.

Deze stap was dus volkomen succesvol. Ik kan dit te gemakkelijker zeggen, omdat het tenslotte niet mijn verdienste is geweest. Ik ben slechts tussenpersoon geweest. Het is de verdienste van de heer *Visser*.

De kwestie is weer brandend geworden in een latere periode, toen ik geen lid van het College van Secretarissen-Generaal meer was, als ik mij goed herinner omstreeks September 1941. Er kwamen toen opnieuw berichten van Joodse sterfgevallen-i, o.a. van de zijde van de Joodse Raad. Ik ben persoonlijk bij prof. *Schrieke* geweest om aan te dringen op het doen van stappen. Ik herinner mij, dat ik zeer geëmotionneerd was. Ik heb hem verteld, wat enige maanden tevoren was geschied, en heb getracht de heer *Schrieke* te overtuigen, dat optreden in deze succes kon hebben. Ik geloof nog thans beslist, dat wij uitstel hadden kunnen krijgen, al waren de maatregelen tegen de Joden op de duur niet tegen te houden. De heer *Schrieke* nam het standpunt in, dat Joden geen Nederlanders waren en dat hij als hoofd van een Nederlands Departement geen bevoegdheid had om voor hen op te komen. Er is toen nog wel een beroep op *Seyss-Inquart* gedaan door de heer *Snouck Hurgronje* en een aantal secretarissen-generaal, maar dezen moesten er uitdrukkelijk bij zeggen (dat hadden *Rost van Tonningen* en *Schrieke* bedongen), dat zij niet bevoegd waren voor alle secretarissen-generaal te spreken.

96435. De **Voorzitter**: Er is nog een probleem geweest: was het geoorloofd, dat vliegvelden werden aangelegd en dat de Artillerie-Inrichtingen munitie maakten? Hoe stond u binnen het kader van het volkenrecht daartegenover?

A. Dat probleem hebben wij heel in het begin, in Juni of Juli 1940, gehad. Ik werd bij de heer *Tenkink* geroepen, die mij zei: „Ik ben zeer verontrust.” — Hij had toenmaals geen tijd, zich in het recht te verdiepen, maar hij had een goede politieke feeling — „De Duitsers zijn bezig, Nederlanders in te schakelen bij het aanleggen van vliegvelden en bij andere dingen. Hoe zie jij het uit volkenrechtelijk oogpunt?”. Ik antwoordde: „Ik geloof, dat het niet mag, maar het is moeilijk een grens te trekken. De algemene regel is: aan krijgsvverrichtingen mag de bevolking niet deelnemen (artikel 52 Landoorlogreglement). *Oppenheim* werkt dit uit: wel aan preparatieven, maar niet aan de krijgsvverrichtingen zelf. Ik geloof eigenlijk niet, dat hij het goed ziet. Ik geloof, dat ook voorbereidende handelingen ver-

boden zijn. Ik meen aanvankelijk, dat het laten aanleggen van vliegvelden door de bevolking niet mag. Er zijn vermoedelijk dingen, die wel mogen worden gedaan, maar het aanleggen van vliegvelden, dat je noemt, mag niet". Ik heb ook tegen mr. *Tenkink* gezegd: „Het is mijn voorlopig oordeel, laat ik het met *Kazemier* eens precies bitzoeken." Hij zei: „Dat is best; wij hebben een bespreking nodig, want er zal een algemene instructie moeten worden gegeven". De werkelijk belangrijke literatuur was weinig omvangrijk, maar het was toch nodig enkele boeken te raadplegen en althans enkele passages te lezen. Bestudering van een en ander bevestigde mij in mijn aanvankelijk standpunt.

Mr. *Tenkink* en ik zijn hierop naar de vergadering gegaan. Wij hebben levendig geprotesteerd, of liever: de heer *Tenkink* heeft levendig geprotesteerd, want hij was de man. Ik heb hem echter naar beste krachten geholpen. Er is, zeer tegen onze wil, een zekere latitude geweest, maar mr. *Tenkink* heeft ook daartegen levendig geprotesteerd. Die bespreking heeft, naar ik meen, plaats gehad in het gebouw van de Bataafse Petroleum Maatschappij. Ik geloof — ik weet het niet zeker; het is tenslotte 12 jaar geleden —, dat de Landsadvocaat daarbij tegenwoordig was.

96436. De **Voorzitter**: Ja, toen het ging over de Artillerie-Inrichtingen.

A. De details weet ik niet meer.

96437. De **Voorzitter**: Kent u de opvattingen van de heer *Schepers* hierover?

De heer **Fens**: De heer *Schepers* was toen kapitein bij de Generale Staf. Hij heeft blijkbaar ook de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal bijgewoond.

A. Tijdelijk, hij is later gearresteerd.

96438. De heer **Fens**: Ik heb sterk de indruk gekregen, dat het naar zijn mening wel verantwoord was. De Voorzitter zal mij wel corrigeren, als dit niet geheel juist is. Dit is mijn oersoonlijke indruk. Ik geloof, dat hij de mening was toegedaan, dat het wel verantwoord was, dat hij dit ook met prof. *François* heeft besproken, die het blijkbaar met hem eens was, en dat de secretarissen-generaal dat standpunt zonder meer hebben overgenomen.

A. Dat laatste is niet juist.

96439. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoeiwegen**: Wij moeten onderscheid maken tussen de Artillerie-Inrichtingen en de vliegvelden. Ten aanzien van de vliegvelden achtte de heer *Schepers* het wel verantwoord. Hij redeneerde: Evengoed als je volgens het volkenrecht de bezetter dekking, kleding en voeding moet verschaffen, moet je ook zijn auto's en vliegtuigen repareren en niemand kan zeggen, of een vliegtuigmotor zal worden gebruikt voor een aanval op Engeland dan wel voor het transport van troepen naar Nederland.

A. Het gaat er tenslotte niet om, hoe ik het op het ogenblik zie. Het gaat er om, wat wij destijds hebben gedaan. Dat is de vraag. In het voordeel van de heer *Schepers* spreekt, dat het Handboek van *François* op dit punt niet duidelijk was (vgl. Handboek, eerste druk, 1933, II. blz. 444, de na de oorlog verschenen tweede druk is veel uitvoeriger, II blz. 505 en volgende) en dat vooral *Oppenheim* in dezen een erg laks standpunt innam. Ik weet echter, dat mr. *Tenkink* toenmaals ernstig bezwaard was. Dat heb ik hem niet ingefluisterd. Hij zeide zelf: „Ik voel er niets voor. Hoe staat deze zaak volkenrechtelijk?" Ik heb hem in dezen gesteund en ik weet, dat wij tijdens de onderhandelingen groot bezwaar hebben gemaakt. Dat weet ik met zekerheid. Algehele overeenstemming werd niet verkregen, maar dat was niet zo verwonderlijk, als u bedenkt, dat dit, gezien de literatuur, een te betwisten punt was. Mr. *Tenkink* had in dezen geen beslissing te nemen. Dat moest gebeuren door de betrokkenen gezamenlijk. Voor zover dr. *Hirschfeld* en misschien ook de heer *Schepers* het standpunt hebben verdedigd, dat het mocht, hebben mr. *Tenkink* en ik daartegen levendig geprotesteerd. Toen wij echter geen meerderheid konden vinden, konden wij niet anders doen dan ons er bij neerleggen. Overeenstemming is er in elk geval niet geweest. Ik weet zeker, dat mr. *Tenkink* bezwaar had. Nu kan men zeggen, dat er tussen de vliegvelden en de Artillerie-Inrichtingen in dit opzicht verschil bestond, maar mijn oordeel gold zowel voor de vliegvelden als voor de Artillerie-Inrichtingen. Ik zie er ook thans geen groot verschil tussen.

96440. De **Voorzitter**: Ten aanzien van de vliegvelden formuleerde de heer *Schepers* het aldus: de bezetter heeft recht op onderdak, dat geldt dus ook voor zijn luchtmacht; en voor de luchtmacht zijn hangars en startbanen nodig.

A. Dat is verdedigbaar. *Oppenheim*, een gezaghebbend auteur, volgt hem daarin. Maar dat was niet het standpunt van mr. *Tenkink* en mij.

96441. De **Voorzitter**: Aanvankelijk bestond ten aanzien van de Artillerie-Inrichtingen de mening, dat men het niet moest doen. Later is er een advies geweest van de Landsadvocaat en toen kwam de mogelijkheid om het wel te doen.

A. Het was een moeilijke zaak. Maar dit was niet het standpunt van Justitie.

96442. De **Voorzitter**: Er zijn voor de ambtenaren de zogenaamde Aanwijzingen geweest. Waren die direct na de oorlog aan uw Departement bekend?

A. Ja, die heb ik direct gekregen, ik weet niet meer hoe.

96443. De **Voorzitter**: Had men er veel aan?

A. Ja, naar mijn ervaring wel. Ze gaven in het algemeen (het was een soort van uittreksel uit wetten en pacts) de stand van het volkenrecht weer, zoals dat toenmaals was. Ik meen, dat ze b.v. aan de ambtenaren in hoofdstukje IX een vrij behoorlijke handleiding gaven. Het hoofdstukje met: „Richtsnoer voor de door ambtenaren te volgen gedragslijn."

Het begint:

„In het door den vijand bezet gebied zijn de Nederlandsche ambtenaren volkenrechtelijk niet verplicht hunne functies te blijven uitoefenen. Wel zijn zij onder deze omstandigheden gehouden, aan de bevelen van de Nederlandsche Regeering zooveel als doenlijk is gevolg te geven. Bij de uitvoering van hun taak, in het bijzonder voor zoover deze rechtstreeks verband houdt met de hierboven vermelde bepalingen, zullen zij ieder oogenblik komen te staan voor ernstige moeilijkheden, waarin zij zelfstandig en dikwijls onmiddellijk moeten beslissen; daarbij zullen zij handelen naar de volgende beginselen. De reden, dat ambtenaren in functie blijven is deze, dat dit in het belang is van de bevolking; het nadeel, dat zij daardoor mede het belang van den bezetter dienen, is in het algemeen geringer dan het grootere nadeel, dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functionneeren van het eigen bestuursapparaat."

Hier wordt een duidelijke norm gegeven. Er wordt gezegd: Ge moet goed begrijpen, dat ge er zit in het Nederlandse belang en dat ge, wanneer ge uw ambt niet langer kunt uitoefenen in het Nederlandse belang, moet weggaan. Ge moogt te allen tijde weggaan. Hier had de Regering dus een heel behoorlijk en ook duidelijk richtsnoer gegeven.

96444. De **Voorzitter**: In paragraaf 2 van het hoofdstuk „Algemeen" slaat:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functiën blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie zal beletten."

Er staat achter: „Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht."

Weet u wat dit kan betekenen?

A. Neen. Ik heb de passage indertijd gelezen, maar mij er toen niet in verdiept. Ik heb gedacht: „Als je niet onderricht bent, heb je er niets mee te maken."

95445. De **Voorzitter**: Aan de samenstelling heeft uw Departement geen deel gehad?

A. Neen, ik meen, dat het het werk is van Buitenlandse Zaken. Ik geloof, dat het afkomstig is van de heer *Andrene*. Het is volkenrechtelijk en het Departement van Buitenlandse Zaken is daarvoor aangewezen. Mij is nooit gebleken, dat het Departement van Justitie er bij betrokken is geweest.

Ik vind het alles bij elkaar nogal geslaagd. Ik wil niet zeggen: het kon niet beter, maar het is niet zo, dat je kon zeggen: De Regering heeft niets gedaan.

96446. De **Voorzitter**: In 1943 is er een commentaar op gekomen ter nadere precisering.

A. Daarin is de Regering technisch niet sterk geweest, want zij heeft niet voor de verspreiding zorg gedragen. Ik geloof, dat ik deze commentaar eerst in September 1944 heb ontvangen. Ik was toenmaals een der voornaamste ambtenaren van Justitie. Bovendien had Minister *Gerbrandy* mij uitdrukkelijk gezegd voor Justitie te zorgen. Ik vind, dat, als de heer *Gerbrandy* deze nadere aanwijzingen geeft, hij ook de moeite kan nemen, deze aan zijn zaakgelastigde mede te delen.

Men heeft in Londen niet de minste moeite genomen om ons hier van de voornaamste aanwijzingen op de hoogte te stellen.

96447. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zij deden het over de radio en dachten, dat je naar alles kon luisteren. Het is in 1943 niet zo eenvoudig geweest.

A. De nadere aanwijzingen hebben mij in 1943 niet bereikt. Ik ben herhaaldelijk naar de radio gaan luisteren, maar er waren veel storingen.

96448. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat het origineel van 1937 in voldoende mate was verspreid?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter! Het is altijd de bedoeling geweest, dat voor alles de hoge ambtenaren het zouden hebben. Op ons Departement waren voldoende exemplaren aanwezig. Het was een instructie voor de hoofdamtbenaren!, die leiding moesten geven, niet voor de lagere ambtenaren. Het was m.i. behoorlijk geregeld. De hoofdamtbenaren konden er dadelijk over beschikken.

96449. De **Voorzitter**: Is de positie van de Kamer en de Raad van State ook ter sprake gekomen in het College van Secretarissen-Generaal in de periode, dat u van dat college deel uitmaakte?

A. Ik heb destijds mede geadviseerd over de vraag, of zij al dan niet zouden functionneren. Een van de eerste dingen, waarvan wij ons rekenschap moesten geven, was, of het wenselijk was, dat de Kamers en de Raad van State bleven functionneren. Die vraag rees reeds vóór de komst van *Seyss-Inquart*. Mr. *Tenkink* beschouwde zich, als hoofd van het Departement van Justitie, in het college bevoegd voor dit probleem. Ik meen, dat ik hem dadelijk heb afgeraden de Kamer te laten functionneren. Ik zeide: Als de Kamers blijven functionneren, komen ze althans op de duur onder Duits toezicht. Het is veel beter de politici die moeilijkheid te besparen. Mr. *Tenkink* heeft mij destijds gevraagd, deze kwestie te bespreken met oud-Minister *Donner*. Ik ben op een avond bij de heer *Donner* geweest. Het resultaat van de bespreking was, dat het niet wenselijk scheen, dat de Kamers en de Raad van State zouden functionneren. De materie is later behandeld in een verordening van *Seyss-Inquart* (Verordening 22/1940), welke verordening door dr. *Rabl* en mij is ontworpen. De uitschakeiing van de Kamers kan de Duitsers niet verweten worden. Ik geloof, dat zij zeer verdedigbaar was. De Kamers zouden in grote moeilijkheden zijn gekomen.

95450. De **Voorzitter**: Is toen ook gesproken over het probleem, dat er na afloop van de termijn van vier jaar geen Kamer meer zou zijn?

h. Neen, met dat probleem hebben wij oris toenmaals niet bezig gehouden. Ik moest in 1940 alleen adviseren over hetgeen er moest gebeuren onder de Duitse bezetting. Over het andere probleem is, naar ik meen, door de Ministerraad in Londen beslist. Dat betrof een geheel ander vraagstuk. Ik wil u intussen mijn oordeel daarover wel geven. Naar mijn mening had het verre de voorkeur verdiend om, zodra dit mogelijk was, de oude leden van de Kamer weer te laten bijeenkomen.

96451. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was u niet van mening, dat de Kamer of haar President zelf moest beslissen, of de Kamer al dan niet zou bijeenkomen?

A. Ik meen te weten, dat de President althans onzerzijds niet is geraadpleegd. Mij is zulks althans nooit gebleken. Toen mr. *Tenkink* en ik over deze zaak spraken en later de heer *Donner* en ik, is niet overwogen de President er in te kennen,

96452. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik vind het een vreemde figuur, dat men op Justitie besluit, dat de Kamer niet meer zal vergaderen. Als de Kamer het zelf nodig had geoordeeld bijeen te komen, had u er toch niets aan kunnen doen?

A. Neen. Maar de vraag was voor ons een andere. Wij moesten ons rekenschap geven van de vraag, welk standpunt wij zelf bij onderhandelingen met de Duitsers mochten innemen, met name, of wij een verder functionneren wenselijk achtten. Het is deze vraag, welke ik besproken heb met de heer *Donner*. Het resultaat was, dat het niet wenselijk werd geacht, dat de Kamers bijeenkwamen. Wij zouden onzerzijds een bijeenkomst niet belet hebben, als de Kamers bijeengekomen waren. Ons standpunt was niet, dat wij zelf de Kamers wilden beïnvloeden. Het ging er alleen om wat wij persoonlijk wenselijk achtten. Het was in dat stadium niet zo, dat wij de zaak konden regelen. Wij gaven ons alle-n rekenschap van hetgeen wij als Departement wenselijk achtten. Daarom hebben wij vermoedelijk ook niet overlegd met de Kamervoorzitter.

Kort daarna is het stadium gekomen, dat dr. *Rabl* en ik in opdracht van *Seyss-Inquart* deze en aanverwante kwesties moesten regelen. Toen zijn wij ook op de Kamers gestuit en toen was ik niet meer in de gelegenheid met de Kamervoorzitter te spreken. Ik moest direct een standpunt innemen, en aangezien wij aan Justitie al op het standpunt stonden, dat het niet wenselijk was, dat de Kamers bijeenkwamen, heb ik er geen bezwaar tegen gemaakt, dat de Kamers niet meer zouden bijeenkomen. Ik weet niet, of dr. *Rabl* mij heeft gevraagd, of het wenselijk was, dat de Kamers bijeenkwamen. Misschien ging het eer zo, dat hij heeft gezegd: „Wij hebben krachtens het volkenrecht de bevoegdheid de bijeenkomst te beletten”, en dat ik niet heb geurotesteerd. Maar het standpunt, dat wij aan Justitie aanvankelijk hadden ingenomen, heeft zonder twijfel doorgewerkt op de houding, die ik heb aangenomen, toen ik met dr. *Rabl* hierover onderhandelde.

96453. De heer **Fens**: Het is misschien een wat wonderlijke vraag, maar zou u op het ogenblik weer die zelfde houding aannemen, waardoor de vrij gekozen Staten-Generaal, die toch in ons Staatsbestel een zeer belangrijke aositie hebben ingenomen, door (ik bedoel hiermee niets onaangenaams) een ambtenaarlijk gesprek zelfs niet meer de kans hebben gehad te worden gekend in de vraag, of zij misschien uit zich zelf min of meer souverain zouden zeggen: „Wij komen niet meer bij elkaar?”

A. Ik wil u natuurlijk gaarne antwoorden, maar ik moet daarbij een beetje improviseren. Ik zou dan willen zeggen: Dat de Kamers niet bijeen zijn gekomen, ligt, zoals ik het op het ogenblik zie, niet aan het ambtenaarlijk gesprek alleen, maar althans mede aan de houding van tie Kamers. Wanneer de Kamers waren bijeengekomen, was er van de zijde van Justitie niets gebeurd.

Wij hadden de toestand, dat de Kamers niet bijeen waren. Het enige, dat Justitie heeft gedaan, is, dat de heer *Tenkink* mij heeft gevraagd: „Is er in het Overheidsapparaat, waarmee de Duitsers zullen samenwerken, een plaats voor de Kamers?”. Ik heb hem geantwoord: „Ik zie helaas moeilijk een plaats voor de Kamers, volkenrechtelijk! U zult de Kamers toch niet willen zien als een Duits apparaat.” De gedachte was dus: aangezien de Kamers bestemd zijn binnen het Nederlandse Staatsbestel samen te werken met de Nederlandse Regering, is tijdens de bezetting de grondslag van de Kamers weggevallen. Er is dan geen Nederlandse Regering en er zijn geen Nederlandse ambtenaren. Als de Kamers bijeenkwamen en zij werden in de Duitse sfeer gezogen — dit moest onvermijdelijk het gevolg zijn —, zou die noch haar naam, noch het Nederlandse belang ten goede zijn gekomen.

Wij hebben intussen dit standpunt de Kamers niet voorgeschreven, noch zelfs maar gesuggereerd. Het enige, wat wij hebben gedaan, is ons persoonlijk rekenschap te geven van de vraag, of wij er vóór moesten zijn, dat de Kamers zouden worden bijeengeroepen, als zij zelf daartoe niet het initiatief namen. Van de zijde van de Kamers is toenmaals geen initiatief genomen. Ruim vier weken zijn verlopen. Vervolgens heeft het overleg met dr. *Rabl* plaats gehad. Ik weet, gelijk gezegd, niet meer, hoe het toenmaals gegaan is, of van Duitse zijde een positief voorstel is gekomen, of dat de vraag is opgeworpen, of volkenrechtelijk de Kamers nog moesten of konden worden ingeschakeld. Wat de zaak zelf betreft, heb ik toenmaals gedacht: voor een bijeenkomen van de Kamers behoef ik niet op te komen, want het standpunt van Justitie is: niet meer bijeenroepen.

Als u mij nu vraagt: „Hoe komt het, dat de Kamers zijn uitgeschakeld?”, zou ik, zonder nu mijnerzijds onaangenaam te willen zijn en ook zonder iemand te willen critiseren, het aldus willen formu-

leren: Het komt allereerst door haar zelf, nl. doordat zij niet zijn bijengekomen.

Gezien het feit, dat er een vacuum was, moesten wij aan Justitie ambtelijk een standpunt innemen. Het was niet wenselijk bij onderhandelingen door de Duitsers te worden overvallen. Dat standpunt was, dat een bijeenkomst van de Kaniërs niet wenselijk was. We werden in dit oordeel tot zekere hoogte gesterkt, doordat de Kamers niet bijeenkwamen.

Wij hadden onzerzijds geen aanleiding er bij de Kamers op aan te dringen niet bijeen te komen; daarmede zouden wij onze bevoegdheid zeker hebben overschreden. Anderzijds is van de zijde van de Kamers op ons geen aandrang uitgeoefend om bij de onderhandelingen met de Duitsers, waarvan ieder wist, althans kon vermoeden, dat ze plaats vonden, voor haar op te komen als zaakwaarnemers. Bij de onderhandelingen zelf heb ik niet voorgesteld de Kamers uit te schakelen, maar ik ben ook niet voor haar opgekomen.

96454. De **Voorzitter**: In de notulen van het College van Secretarissen-Generaal staat, dat in een vergadering in Juli 1940 de mededeling kwam, dat bij de procureur-generaal te 's-Gravenhage de mededeling was binnengekomen, dat de R.-K. Kamerfractie zich voorstelde de daaropvolgende Zaterdag in het gebouw van de Tweede Kamer in vergadering bijeen te komen. En dan staat er:

„Aangezien men van oordeel is, dat zulks in de huidige omstandigheden minder gewenscht zoude zijn, zal de heer *Tenkink* ter zake maatregelen treffen.”.

Toen heeft men dus het standpunt ingenomen om, waar een bepaalde Kamerfractie bijeen wilde komen, daartegen bepaalde maatregelen te nemen. Wat kan daarvan de oorzaak zijn?

A. Daarop kan ik niet dadelijk antwoorden. Er is de eerder genoemde verordening (Verordening 22/1940), waarbij het niet bijeenkomen van de Kamers werd geregeld. Gaat die aan de vergadering van het College van Secretarissen-Generaal vooraf of volgt die daarop?

De **Voorzitter**: Het is een Kamerfractie!

A. Stel, dat zij er aan voorafging, dus dat de Duitsers het bijeenkomen van de Kamers reeds hadden verboden, dan kan ik mij voorstellen, dat de heer *Tenkink* bezwaar had tegen het bijeenkomen van de fracties.

96455. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het lag aan de toestemming, die men moest vragen voor het vergaderen met meer dan twintig personen. Kleine fracties, als de Christelijk-historische, hadden het kunnen doen zonder toestemming te vragen, maar de Katholieke fractie was groter.

A. Daardoor werd mr. *Tenkink* er in gekend. Maar, als ik de vraag van de Voorzitter goed begrijp, bedoelt de Voorzitter: „Hoe is het te verklaren, dat men de genoemde houding aannam?”.

96456. De **Voorzitter**: Dat men die maatregelen neemt!

A. Ja, juist! Die vraag is van belang. De prealabele vraag is: „Heeft het College het gedaan vóór of na de Duitse verordening?”.

De **Voorzitter**: Mag ik u de verordening even overhandigen?

A. De verordening, die u mij nu overhandigt, Mijnheer de Voorzitter, is van 21 Juni. De situatie was toen zo, dat het, op het ogenblik, dat de Katholieke Kamerfractie wilde bijeenkomen — waarvoor zij, omdat zij meer dan 20 leden telde, toestemming nodig zou hebben — al geldend recht was, dat de Kamer niet meer bijeen mocht worden geroepen. Het betreft hier dus niet een tegengaan van de zijde van Justitie van de werkzaamheden van de Kamer. De materiële beslissing was toen al gevallen. Die beslissing is genomen in de besprekingen, die voorafgingen aan het besluit van 21 Juni, welk besluit is tot stand gekomen op de wijze, welke ik zo juist heb aangegeven.

96457. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets te maken gehad met de plannen om de politie te reorganiseren?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

96458. De **Voorzitter**: Es zijn besprekingen over geweest met *Rauter*.

A. Aangezien ik mij vooral later vóór alles bezighield met wetgeving en vragen van volkenrechtelijke aard, heb ik mij met deze zaak niet bemoeid. Het is vermoedelijk wel ter sprake gekomen, toen ik

zelf aan het hoofd van het Departement stond, maar terwijl ik een tamelijk goede verhouding had met *Seyss-Inquart* en *Wimmer*, was de verhouding met *Rauter* bijzonder slecht. *Rauter* hield mij zoveel mogelijk overal buiten. Ik heb er daardoor ook later vermoedelijk wel van gehoord, maar ik ben er nauwelijks rechtstreeks in gekend.

96459. De **Voorzitter**: Wat is de reden geweest, dat u in Juli 1941 uw functie hebt verlaten?

A. Dat is een hele geschiedenis. Misschien is het goed, dat ik het volledig vertel.

De **Voorzitter**: Wij moeten natuurlijk de zaak in vrij grote lijnen bekijken.

A. Ik zal het dan kort samengevat vertellen.

Ten einde de situatie duidelijk te maken, moet ik echter beginnen met mijn optreden als waarnemend secretaris-generaal. Er was nl. voor het gehele optreden een vitium originis. *Seyss-Inquart* had op 18 Maart 1941 reeds door de radio laten mededelen, dat ik optrad als waarnemend secretaris-generaal, voordat hij zelf met mij had gesproken. Toen hij twee dagen later met mij sprak, bleek er verschil van mening tussen ons te bestaan.

Seyss-Inquart vroeg mij, of ik bereid was die taak op mij te nemen. Ik antwoordde hem: „In beginsel ben ik daartoe bereid, maar ik moet wel enige punter? met u bespreken. Ik stel voorop, dat ik de waarneming niet aanvaard, omdat ik Duitse belangen wil behartigen, maar omdat de Regering in Londen aan de ambtenaren opdracht heeft gegeven zo lang mogelijk op hun post te blijven.”. Met de laatste uitlating wierp ik de knuppel in het hoenderhok. *Seyss-Inquart* zeide: „Er is geen Regering in Londen.”. Ik antwoordde daarop: „Welk volkenrechtelijk standpunt u meent te moeten innemen, gaat mij tenslotte niet aan, maar als u mij niet toestaat de Regering te Londen als mijn wettige Regering te beschouwen en op te komen voor de belangen van Nederland, aangezien die Regering de Nederlandse ambtenaren opdracht heeft gegeven zo lang mogelijk op hun post te blijven, kan ik niet optreden. Dat is voor mij een conditio sine qua non.”. Nu was het zo — dat wist ik op dat ogenblik niet; het is mij later gebleken —, dat de Rijkscommissaris min of meer aan zijn eer verplicht was met mij in zee te gaan. Hij had reeds door de radio laten mededelen, dat ik zou optreden, en hij zou naar Duits inzicht zijn gezicht verliezen, als ik nu niet optrad. *Seyss-Inquart* heeft op die mededeling van mij gezwegen. Ik heb toen een volgend punt behandeld, maar daardoor werd de stemming zo mogelijk nog slechter. Ik zeide: „De zaak is zo: omdat ik hier zit krachtens opdracht van de Nederlandse Regering en Nederlandse belangen moet behartigen, kan ik een conflict met u krijgen. Ik stel mij de zaak aldus voor: Ik wil u bij mijn ambtsuitoefening niet bedriegen, want als ik u niet behoorlijk behandel, kunt u niet met mij werken. Ik zal u steeds precies zeggen, hoe ik de zaak vind. Als ik niet aan iets kan deelnemen, zal ik dit openlijk weigeren (dit is in de volgende maanden regelmatig gebeurd). Er kan een situatie komen, waarin ik moet zeggen: Nu wordt het zo pijnlijk, dat ik alleen maar kan weggaan. De secretarissen-generaal, die thans in functie zijn, hebben het recht weg te gaan, zonder dat op hen persoonlijk sancties worden toegepast. U neemt het standpunt in, dat de andere ambtenaren niet meer kunnen weggaan zonder sanctie. Kunt u mij persoonlijk het recht geven als waarnemend secretaris-generaal weg te gaan zonder sanctie? Ik zal uiteraard alleen vragen weg te gaan, wanneer het kan; wanneer er juist relletjes zijn, zoals de vorige maand in Amsterdam, kan het, zoals vanzelf spreekt, niet.”. Toen kregen wij een explosie (*Wimmer* en *Rauter* waren bij het onderhoud). *Rauter* barstte los: „Herr Generalsekretar, u begrijpt niets van de situatie. Van weggaan is geen sprake. Bij relletjes moet u alles doen, wat ik beveel. Gaat er maar iets mis, zo wordt u zelf terstond doodgeschoten.”. Deze interruptie was van de zijde van *Rauter* uitgesproken onbeleefd. Ik was op dat ogenblik met *Seyss-Inquart* aan het praten. Mijn eigen impressie was: De man heeft geen manieren. Ik heb hem geantwoord: „Ik heb mij misschien in het Duits slecht uitgedrukt, want ik heb juist willen zeggen, dat ik bij relletjes niet zou weggaan.”. *Rauter* zweeg, want hij merkte zelf, dat het een slechte manier van optreden was. *Seyss-Inquart* was redelijker. Hij zei: „Ik begrijp uw moeilijkheden, maar ik kan er niet aan tegemoetkomen; dat laat de Fuhrer niet toe. Weggaan is een speciaal recht van de secretarissen-generaal, die eind Mei zitting hadden. Dat recht kan ik u niet geven. Ik wil u wel als eerlijk man beloven, dat, als u te zijner tijd ontslag mocht vragen, ik het u, indien het mij enigszins mogelijk is, zal verlenen. Een secht op ontslag kan ik u echter niet geven. U moet zonder dat beslissen: ja of neen.”. Ik vond het een moeilijke situatie. Tenslotte heb ik gezegd: „Ik meen, dat het algemeen belang

moet voorgaan boven mijn persoonlijk belang, en daarom zal ik de taak op mij nemen, maar ik hoop, dat u mij, als ik heenga, zo fatsoenlijk mogelijk zult behandelen."

Na dit min of meer stormachtige begin heb ik aan Justitie drie en een halve maand voortdurend kabaal gehad met *Rauter* over alle mogelijke punten, die moeilijkheden gaven. Eind April had *Rauter* doorgezet, dat ik zou worden vervangen. Ik zou worden opgevolgd door prof. *Schrieke*. Wij hebben toen een geheime vergadering van secretarissen-generaal gehad onder leiding van jhr. *Snouck Hurgronje*. Het geheime karakter bestond daarin, dat degenen, die niet aan de Nederlandse zijde stonden, niet werden opgeroepen. De heren *Rost van Tonningen* en *Goedewangcn* b.v. zijn niet opgeroepen. Er waren toen heel ongunstige inlichtingen over de heer *Schrieke*. Zij waren ongunstiger dan later gerechtvaardigd bleek te zijn. Een mens heeft weleens meer de naam slechter te zijn dan hij in werkelijkheid is. Maar gezien deze inlichtingen, vroeg jhr. *Snouck Hurgronje*: Weet *Hooykaas*, die toch niet is te handhaven, misschien een tegencandidaat? Ik heb voorgesteld jhr. *Rengers Hora Siccama* uit Utrecht. Dat was een oud-leermeester, waarmede ik hoopte goed te kunnen samenwerken. *Seyss-Inquart* heeft de heer *Siccama* laten komen om hem het secretaris-generaalschap aan de bieden, maar deze heeft geantwoord: „Het wekt de schijn, alsof ik van de moeilijke positie van mijn land voordeel zou willen trekken. Ook die schijn wil ik niet op mij laden. Ik zie mij dus genoodzaakt te bedanken."

Toen wij de casuspositie hadden, dat enerzijds onze eigen candidaat had bedankt en anderzijds de Duitse candidaat van Nederlandse zijde was afgewezen, hebben wij gemodderd van eind April tot eind Juni.

De eerste zaak, welke toen tot mijn heengaan heeft geleid, was, dat ik heb geprotesteerd, toen de Duitsers inbreuk maakten op de Nederlandse rechterlijke macht door gevangenneming buiten die rechterlijke macht om van een aantal personen, die de distributiewetgeving hadden overtreden. Dat was uiteraard een zaak van Justitie. Het ingrijpen had echter op persoonlijke last van *Rauter* plaats gehad en *Rauter* vond het ongehoord, dat ik tegen zijn persoonlijke bevelen protesteerde.

De tweede zaak was veel belangrijker: deze heeft waarschijnlijk de doorslag gegeven.

Op 27 Juni kreeg ik bij mij enige hoofdofficieren van de marechaussee, die mij zeiden: „Mijnheer de secretaris-generaal. Wij zijn vanmorgen bij *Rauter* geweest, die ons ongeveer heeft gezegd: Zondag jl. is de oorlog met Rusland uitgebroken. Dat zijn communisten, het ergste, wat er is. Uw Koningin is ook altijd anti-communistisch geweest en mede op grond van uw trouw aan uw Koningin verlangen wij, dat de marechaussee wordt ingeschakeld in de bestrijding van de communisten. Zij zullen geen frontdienst behoeven te verrichten, doch ingeschakeld worden in de handhaving van de openbare orde achter het front. Het is de bedoeling, dat allereerst 10 % van het wapen gaat in de vorm van vrijwilligers. Dit gedeelte zal dan later bij toerbeurt worden vervangen, zodat op de duur het gehele corps zal hebben dienst gedaan. U moet de officieren bijeenroepen om voor dit denkbeeld propaganda te maken. Dat is de opdracht, die *Rauter* Ons heeft gegeven, weet u daar iets van?". Ik heb gezegd: „Daar weet ik niets van. De politiezaken worden in de

regel buiten mij om behandeld, omdat *Rauter* niet veel succes bij mij verwacht." De officieren vroegen mij toen: „Wat is uw oordeel?". Ik heb daarop geantwoord: „Laat ik beginnen met het punt, dat het gemakkelijkst is. Als *Rauter* zegt, dat H.M. de Koningin tegen de communisten is en dat het Haar wil is, dat u gaat vechten tegen de communisten, stel ik daartegenover, dat de Russen op het ogenblik onze bondgenoten zijn en ik niet aanneem, dat het Haar wil is, dat wij de Russen bestrijden, tenzij Zij b.v. via de radio de opdracht geeft dit te doen. Zolang de Koningin die opdracht niet heeft gegeven, neem ik die onderstelling van *Rauter* niet aan. In de tweede plaats: die z.g. politiedienst achter het front betekent vroeger of later vechten en het vechten tegen de Russen beschouw ik bepaaldelijk als landverraad. Ik wil u ook wel voorspellen, dat de ongelukkige jongens, die er heen zouden gaan, later gevangenisstraf zullen krijgen. En als wij daaraan echter leiding geven, krijgen wij de doodstraf. Ik raad het u dus zo sterk mogelijk af. Ik wijs u er ook op, dat het in strijd is met de eed van trouw aan de Koningin."

De heren zaten met de moeilijkheid en zeiden: „Wij hebben rechtstreeks opdracht van *Rauter* gekregen. Wat moeten wij *Rauter* zeggen?". Ik antwoordde: „U vertelt maar wat ik heb gezegd; wat ik zeide over de doodstraf, kunt u beter weglaten, maar u kunt wel vertellen, wat ik heb gezegd over de eed van trouw aan de Koningin en het niet geven van die opdracht door de Koningin over de radio." Dat is *Rauter* medegedeeld en hij schijnt woedend te zijn geweest. Dat het inderdaad aan *Rauter* is medegedeeld, is mij o.m. gebleken uit de rede, welke mijn opvolger, prof. *Schrieke*, enkele dagen later voor de officieren van de marechaussee heeft gehouden, waarin hij o.m. zeide: „Een hoogst onbekwaam jurist, die niets van het volkenrecht begrijpt, heeft gezegd, dat het in strijd zou zijn met de eed van trouw aan de Koningin, maar ik ben als hoofd van het Departement de aangewezen man om die eed te interpreteren." Hij vergat daarbij, dat ik tijdens die uitspraak ook hoofd van het Departement was. Hij wist van malligheid niet wat hij vertellen zou.

Rauter heeft naar aanleiding van dit conflict bewerkt, dat de marechaussee van het Departement van Justitie werd afgesplitst en dat ik wegging. Ik werd afgezet, maar werd niet gevangen genomen. *Seyss-Inquart* en *Wimmer* zijn voor mij opgekomen.

96460 De **Voorzitter**: Hebt u binnen het kader van hetgeen wij hebben besproken nog iets mede te delen, dat voor de commissie van belang kan zijn?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

S. P. HOOYKAAS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
FENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 MAART 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

CORNELIS RINGELING,

oud 76 jaar, wonende te Rijswijk, oud-secretaris-generaal van het Departement van Defensie, voorzitter van de Commissie van Toezicht op het Rijks-Inkoopbureau.

Hij legt de eed af als getuige.

96462. De **Voorzitter**: Het onderwerp, waarmede de Enquête-commissie zich op het ogenblik bezighoudt, is het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied, voornamelijk in verband ook met de functie, die u enige tijd als secretaris-generaal hebt uitgeoefend. Het is de bedoeling daarover van u iets te mogen horen.

Ik zou u dan in de eerste plaats willen vragen, hoe u de positie van de secretarissen-generaal zag, in de eerste plaats direct na de capitulatie, toen het burgerlijk gezag ook aan generaal *Winkelman* was overgedragen; in de tweede plaats na 29 Mei, toen het burgerlijk gezag aan *Seyss-Inquart* was overgegaan.

A. Direct na de capitulatie hebben alle secretarissen-generaal zich onder de bevelen van generaal *Winkelman* gesteld. Wij zijn toen bij generaal *Winkelzand* bij elkaar gekomen met de twee Ministers, de heren *Steenberghe* en *van Rhijn*, die nog waren overgebleven. Generaal *Winkelman* heeft ons toen gevraagd of wij onder zijn bevelen verder wiiden dienen.

96463. De **Voorzitter**: Waren daar, voor zover u zich herinnert, alle Departementen vertegenwoordigd?

A. Financiën niet, want de secretaris-generaal van het Departement van Financiën was ook weg.

96464. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Justitie waarschijnlijk ook niet, want de heer *van Angeren* was meegegaan.

A. Ja, de heer *van Asch van Wijck* ook, maar voor Justitie was er, voor zover ik mij herinner, de heer *Tenkink*, die waarnemend secretaris-generaal is geworden. Ik meen, dat hij er voor Justitie bij was. Zekerheid op dit punt heb ik echter niet. Het was een roezemoezig geheel. Wij hebben toen niet de neuzen geteld. Zo was dus de situatie na de capitulatie.

96465. De **Voorzitter**: Hoe zag u uw functie toen? Zag u *Seyss-Inquart* als uw opdrachtgever?

A. Neen, zo heb ik het nooit gezien. Ik begreep wel, dat ik ten slotte aan hem verantwoordelijk was en eventuele stoute dingen bij hem te berde moest brengen. Dat begreep ik heel goed. Ik heb hem echter nooit in mijn gedachten als mijn chef erkend.

96466. De **Voorzitter**: Heeft het in het College van Secretarissen-Generaal weleens onderwerp van bespreking uitgemaakt, hoe men zich moest stellen ten opzichte van *Seyss-Inquart*?

A. Voor zover ik het kan beoordelen, dachten de andere heren er ook zo over; zij hebben *Seyss-Inquart* ook nooit als hun chef erkend. U weet vermoedelijk wel uit andere verhalen, dat wij de eerste dagen, nadat *Seyss-Inquart* was opgetreden, bij elkaar zijn geroepen op Buitenlandse Zaken; daar waren toen alle secretarissen-

generaal. *Seyss-Inquart* heeft toen een speech gehouden, dat alle Ministers weg waren, ook de Koningin was weg; hij vond het goed, dat de secretarissen-generaal op hun plaats bleven om de zaken zoveel mogelijk te regelen. Hij gaf ons verder te kennen, dat, wanneer wij bevelen zouden moeten uitvoeren, die tegen onze gevoelens zouden ingaan, wij dat zouden kunnen zeggen, waarop hij ons zou ontslaan. Dat is het enige, dat ik daarvan weet.

96467. De **Voorzitter**: U hebt toen het zogenaamde College van Secretarissen-Generaal gevormd.

A. Ja. Dat was er trouwens altijd. Dat college is er ook in vredes-tijd geweest; het kwam echter heel weinig, alleen voor zaken, die alle Departementen betroffen, bijeen.

96468. De **Voorzitter**: Hoe ging het met de samenwerking in het college, toen er N.S.B.-ers en Duitsgezinden in kwamen? Heet u dat ook nog meegemaakt?

A. Dat weet ik niet, Mijnheer de Voorzitter, want ik ben op 11 Juni 1940 ontslagen.

96469. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt het dus geen maand volgehouden?

A. Ik heb liet net veertien dagen volgehouden. Ik had toen al zulke struboeelingen gehad, dat ik wel begreep, dat, wanneer er nu nog iets bijkwam, ik zou weggaan. De klap op de vuurpijl is geweest, dat ik hee geweigerd om munitie te laten aanmaken op de Hemorug, aan de Artillerie-Inrichtingen. Dat was geen directe oraal van *Seyss-Inquart*, die ik kreeg, maar de directeur van de Artillerie-Inrichtingen kwam bij mij en zei: men wil munitie laten aanmaken, maar daar geef ik nooit mijn toestemming voor. De 9de en 10de Juni heb ik met de heer *den Hollander*, directeur van de Artillerie-Inrichtingen gesproken; de 11de Juni kwam er een officier van het Duitse leger bij mij, die mij zei, dat ik niet meer op het bureau mocht komen. Toen was het voor mij dus aigelopen, volkomen afgelopen.

96470. De **Voorzitter**: Ons is gebleken, dat gedurende enige tijd in het begin de toenmalige kapitein *Schepers* de zittingen meemaakte van het college.

A. Zolang ik deel uitmaakte van de vergaderingen van het college is hij er altijd bij geweest. Ik heb ook nog een tijd de vergaderingen van het college bijgewoond, ofschoon ik had gezegd dat ik verder niets wist te vertellen. De mening was, dat, zolang ik nog niet „entlassen” was, ik nog altijd secretaris-generaal was. De heer *Snouck* stond er op, dat ik bij het college bleef. Al die tijd is de heer *Schepers*, juridisch adviseur, vroeger bij de opperbevelhebber, ook als juridisch adviseur in het college geweest.

96471. De **Voorzitter**: Er is nogal wat te doen geweest over de kwestie van de vliegvelden. De mening van kapitein *Schepers* was, dat zo goed als men kazernes bouwde en men gelegenheid gaf voor het onderbrengen van de mensen en van het materiaal, men ook hangars moest hebben om de vliegtuigen op te bergen en startplaatsen, waarop men kon landen en waarvan men kon opstijgen. Hierin had het Landoorlogreglement wel niet kunnen voorzien, omdat men dit niet wist, maar dit hoorde nu eenmaal bij een moderne oorlogvoering. Daaromtrent was er verschil van opvatting, voornamelijk ook toen men van de kant van het bedrijfsleven daaraan ging werken.

A. Nu zat ik toevallig aan de kant van het bedrijfsleven.

95472. De **Voorzitter**: Het bedrijfsleven heeft zich beroepen op een mededeling van de secretaris-generaal van het Departement van Economische Zaken, die zich beriep op een beslissing van het College van Secretarissen-Generaal, waarin dit standpunt van de heer *Schepers* was overgenomen.

Mijn vraag is nu, of het zo is, dat de secretarissen-generaal dit als een deskundig advies van de heer *Schepers* hebben geaccepteerd en zonder meer hebben overgenomen, of heeft dit nog een punt van discussie uitgemaakt?

A. Dat zou ik u niet kunnen zeggen, want ik was er toen niet meer. Ik heb dit later pas gehoord van de heren van het bedrijfsleven.

Ik ben er niet bij geweest, maar ik betwijfel het, omdat wij een zelfde kwestie hebben gehad over de munitie. Er is toen op het tapijt gekomen, of er munitie moest worden aangemaakt, ja of neen; er is toen wel degelijk aan alle kanten over gesproken. Wij kwamen toen tot de formule, dat datgene, wat bepaald bestemd was om te doden, niet mocht worden aangemaakt. Dit is natuurlijk een omschrijving, die nooit te volgen is.

Ik ben enige jaren aan de Artillerie-Inrichtingen geweest. Een huls voor een patroon is op zich zelf niet om te doden; het is echter een onmisbaar ding voor een patroon, die men eenvoudig niet kan verschieten zonder die huls.

Ik heb mij er dus altijd tegen verzet. Ik was het met betrekking tot het vliegveld niet eens met de mening van de heer *Schepers*. Het maakt voor mij een reuze verschil, of men een kazerne bouwt, waar soldaten in moeten, of vliegvelden; die zijn identiek met het vliegen; solaatn kunnen in ieder willekeurig huis worden ondergebracht. Dat staat echter op het ogenblik buiten de orde.

Wat betreft de munitie, heeft men gedacht wel zover te kunnen komen, dat men zou kunnen plooiën, dat men een bepaald gedeelte van de munitie zou kunnen maken. Ik ken toevallig alle onaedelen van de munitie wel. Wanneer men alleen maar een schroefje neemt: zonder dat schroefje kan dat geval niet werken.

96473. De **Voorzitter**: Men heeft, als ik het goed heb begrepen, het standpunt ingenomen, dat, wanneer men niet kon aantonen, dat de Duitsers het voor oorlogvoering gebruikten, men het kon doen; dat zou uw standpunt dus niet zijn?

A. In geen geval. Ook is er toen gezegd: wanneer de munitie, die wordt gemaakt, niet tegen onze eigen troepen zou worden gebruikt. Wij zijn nu wel erg ver met de techniek, maar daar komt u niet uit. Ik geïoof, dat men eenvoudig dit standpunt moet innemen: niets van die aard laten maken.

96474. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U trekt de grens dus niet hoog, maar laag.

A. Ja, heel laag.

96475. De **Voorzitter**: Het probleem van de Artillerie-Inrichtingen is, zoals u weet, later ook nog eens ter sprake gekomen. Er is toen blijkbaar een bepaald advies gegeven. Men is toen toch daartoe overgegaan, binnen een zekere grens althans.

K Ja. Men heeft de grens wat hoger getrokken dan ik. Dat is echter ook weer na mijn tijd gebeurd.

96476. De **Voorzitter**: Hebt u in uw periode, welke maar betrekkelijk kort is geweest, iets gemerkt van een contact, dat men heeft gezocht met de politieke partijen? Er was gevormd een Z.g. Politiek Convent, waarin van iedere partij twee mensen waren bijeengekomen, die van tijd tot tijd contact wilden hebben in het College van Secretarissen-Generaal, zoals de vroegere Volksvetegenwoordiging ook contact had met de Regering.

A. Ik herinner mij daarvan wel iets. De heer de *Quay* was ook lid van het College van Secretarissen-Generaal. Hij was een van de voormannen daarvan.

96477. De **Voorzitter**: Neen, dat was iets anders. Hij was van de zogenaamde Nederlandsche Unie.

A. Ik weet wel, dat men het er met *Seyss-Inquart* over heeft gehad, dat hij de N.S.B. alléén als partij baschouwde. *Seyss-Inquart* heeft toen gezegd: Maken jullie dan ook een partij. Toen is dan waarschijnlijk de heer de *Quay* opgemarcheerd in het Nederlandsche Unie.

96478. De **Voorzitter**: De voorbereidingen voor de Nederlandsche Unie dateerden reeds van vroegere datum. Het Politiek Convent, waarover ik zo juist sprak, heeft zich in November 1940 tot het College van Secretarissen-Generaal gericht, omdat zij meenden, dat het college te soepel was tegenover de Duitsers en dat zij zich niet

stringent genoeg hielden aan het Landoorlogreglement. Hebt u daarvoor niets gehoord?

A. Neen.

96479. De **Voorzitter**: Hebt u nog gemerkt hoe het met de besluitvorming ging in die periode? Gebeurde dat bij meerderheid van stemmen of werden de zaken alleen maar besproken?

A. Er was alleen maar een bespreking en wanneer er algemene goedkeuring was, ging men tot besluiten over. Er zal ook weleens gestemd zijn. Dat hee ik echter geen enkele keer meegemaakt. Over het algemeen is men wel na enkele besprekingen tot een conclusie gekomen, die door allen werd gedeeld. Een stemming of iets dergelijks heeft toen niet plaats gehad. In het algemeen werd er goedgekeurd wat er werd voorgesteld, zekere aiwqkingen natuurlijk daar gelaten.

96480. De **Voorzitter**: In 1937 zijn de zogenaamde Aanwijzingen voor de amotenaren gekomen. De meningen lopen er nogal over uiteen, of die Aanwijzingen op grote schaal waren verspreid, of zij voldoende verspreid waren, of men voluouende kennis heeft kunnen nemen van die Aanwijzingen. Hoe was dat op uw Departement?

A. Ik moet u eerlijk zeggen, dat ik die Aanwijzingen weleens heb gezien, maar verder weet ik er niet veel van. Of die Aanwijzingen zijn verspreid, betwijfel ik zeer. Zo gaat het met al die dingen, die moeten worden verspreid in tijden van oorlog of bezetting. Dat is precies als met een moeilisatievoorschrift in het leger. Zo iets wordt ingekeken op een ogenblik, dat het werkeiijk nodig is, maar of dat nu altijd werkeiijk een ontwerp van studie betreft, geloof ik niet. Men heeft er nooit zo erg naar verlangd onder de verschillende mensen, die hiermee te maken hadden. Dit ging meer uit van Binnenlandse Zaken. Het waren zuiver Aanwijzingen, die door Binnenlandse Zaken zijn gemaakt. Binnenlandse Zaken moest ook voor de distrioutie er van zorg dragen.

96481. De **Voorzitter**: Die Aanwijzingen golden natuurlijk voor alle Departementen. Het waren richtlijnen voor de ambtenaren.

Toen het eenmaal zover was, dat wij ons in de moeilijkheden bevonden, moesten deze Aanwijzingen een soort leidraad zijn. Ik begriip wel, dat men die Aanwijzingen van te voren niet had bestudeerd, want ik hei, al gehoord, dat zij op sommige Departementen in een gezelde enveloppe werden bewaard, die pas op een bepaalde dag mocht worden opengemaakt. De bedoeling was echter toch wel, dat men in bepaalde omstandigheden van deze Aanwijzingen gebruik zou maken.

A. Dat hing er natuurlijk helemaal vanaf welke ambtenaren er werden bedoeld. De mensen, die aan de oostgrens woonden en al door de bezettende troepen waren weggedreven, moesten op een andere tijd die enveloppe openen dan mensen, die in Noordholland zaten en nog geen last hadden van een bezetter. Ik weet hiervan werkelijk niet veel te zeggen. Het is altijd een boekje geweest, dat ik weleens heb gezien en waarvan ik weet, dat het herhaaldelijk is gewijzigd en dergelijke. De omstandigheden, waarin de richtlijnen moesten worden toegepast, zijn zo geheel anders dan normaal, dat ik niet weet of men altijd wel het goede heeft uitgezocht, dat er in zat.

96482. De **Voorzitter**: Zijn deze Aanwijzingen niet grotendeels samengesteld door de heer *Mathon*? Dat is ons hier tenminste medegedeeld. Deze Aanwijzingen zijn al in 1937 samengesteld, onder een vorig Kabinet dus. Deze Aanwijzingen zouden grotendeels door de heer *Mathon*, in overleg met Buitenlandse Zaken, zijn klaargemaakt.

A. Dat weet ik niet.

96483. De **Voorzitter**: Dat vind ik heel merkwaardig. In ieder geval hebben deze Aanwijzingen, toen zij op een bepaald ogenblik dienst moesten gaan doen, op uw Departement niet veel dienst gedaan, wat verspreiding er van betreft, enz.?

A. Neen.

96484. De **Voorzitter**: U hebt dus niet gedacht: Die mensen moeten nu deze richtlijnen hebben.

A. Neen, dat is niet het geval geweest.

96485. De **Voorzitter**: U bent maar een zeer korte tijd in functie geweest. Bent u officieel ontslagen?

A. Ja, in September 1940 ben ik officieel ontslagen.

95486. De **Voorzitter**: Hebt u vanaf Juni tot September nog wel de vergaderingen van het college meegemaakt?

A. Ja, als toehoorder.

96487. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik geloof, dat men nog wel voor u in de bres is gesprongen; de heer *Snouck Hurgronje* heeft dat, naar ik meen, gedaan.

A. Ja. Ik werd oorspronkelijk beschuldigd van sabotage. Dat was een akelige beschuldiging in die tijd. De heer *Snouck Hurgronje* heeft dit toen met *Seyss-Inquart* behandeld. Er is hieromtrent een hele correspondentie geweest. Bij het bombardement in 1945 is echter mijn hele boel verbrand, ook die documenten; dat is natuurlijk erg jammer. Het was de hele correspondentie van de tijd, dat ik „enthoben” werd totdat ik werd ontslagen. Ik had al die correspondentie bij elkaar gebracht, laten tikken, enz.

96488. De **Voorzitter**: Ik zie hier in de notulen, dat u ook moeilijkheden hebt gehad ten aanzien van de marinewerven, de bewaking en verlichting van kust- en vaarwater. Er staat:

„Een soortgelijke kwestie hing samen met besprekingen, die over een dergelijk onderwerp door den heer *Hirschfeld* werden gevoerd.”

A. Ja, men wilde loods en gebruikten voor het uitvaren van de Duitse schepen en daar voelde ik natuurlijk ook niets voor. Dat begrijpt u wel.

96489. De **Voorzitter**: Al deze problemen hingen natuurlijk samen met het Landoorlogreglement. Hebt u nog bij speciale volkenrecht deskundigen advies ingewonnen?

A. Ja, bij prof. *François*. Dat was onze deskundige in het college op dat gebied.

96490. De **Voorzitter**: Maakte hij besprekingen mee?

A. Neen.

96491. De **Voorzitter**: Zocht men contact met hem in bepaalde vraagstukken?

A. Ja.

96492. De **Voorzitter**: Weet u nog, of ook aan andere volkenrechtsgeleerden, professoren, enz. om hun mening werd gevraagd op bepaalde punten, of hield men zich uitsluitend aan de adviezen van prof. *François*?

A. Ik herinner mij niet, dat ook adviezen aan anderen zijn gevraagd.

96493. De **Voorzitter**: U weet misschien wel, dat bepaalde artikelen uit het Landoorlogreglement door de verschillende geleerden ook wel verschillend worden geïnterpreteerd.

A. Ja, dat is te begrijpen.

96494. De **Voorzitter**: Bij de Duitse autoriteiten is er bezwaar gemaakt tegen het feit, dat u uit uw functie bent ontheven zonder gehoord te zijn. Is dat ontslag zo maar uit de lucht komen vallen?

A. Ja. De heer *Snouck Hurgronje* heeft hiertegen dan ook geprotesteerd. Dat is allemaal in die brieven vastgelegd.

96495. De **Voorzitter**: In de besprekingen in Juni 1940, die u dus ook nog hebt meegemaakt, zijn de Artillerie-Inrichtingen nog ter sprake gekomen naar aanleiding van het ontslag, dat de heer *den Hollander* heeft gemeend te moeten nemen. Toen is er een advies gekomen, ik meen van de Landsadvocaat, dat een andere zienswijze op dit probleem wierp. Het college heeft toen aan de heer *den Hollander* verzocht om zijn functie te blijven waarnemen, waarbij zij hem volledig dekten binnen dit kader.

A. Ja. Hij zat er natuurlijk wel iets anders voor dan ik. Hij had 5000 man personeel achter zich, dat zeer op hem was gesteld. Zij hebben hem gesmeekt om te blijven.

96496. De **Voorzitter**: Ik zie hier, dat u op 6 September 1940 afscheid hebt genomen van het College van Secretarissen-Generaal.

Hebt u misschien zelf nog richtlijnen gegeven in verband met het eventueel werken voor de vijand, de Artillerie-Inrichtingen, enz. zodat de onder u gestelden wisten, waaraan zij zich te houden hadden?

A. Neen. Ik heb wel alle mogelijke kwesties, die zich voordeden, besproken. Na de capitulatie is er door de opperbevelhebber beslist, welke bevoegdheden hij wilde hebben en welke ik zou krijgen. Hij heeft toen het militaire personeel onder zich gehouden en mij opgedragen: de Artillerie-Inrichtingen, het loodswezen en de Topografische dienst; ik zou hiervoor de verschillende zaken behandelen. Ik heb niet de directeur van de Topografische dienst, de directeur van de Artillerie-Inrichtingen en de chef van het loodswezen besprekingen gehouden over wat er moest worden gedaan. De directeur van de Topografische dienst had de opdracht gekregen om kaarten van België en Noord-Frankrijk te maken. Hij heeft dat gedaan zonder de opperbevelhebber of mij er in te kennen. Daar heeft hij toen een behoorlijk standje voor gehad. Een kind begreep, dat dat niet kon. Dit was wel niet om te doden.....

96497. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het 'baande een weg om te doden.

A. Ja. Zo hebben wij ook met de directeur van de Artillerie-Inrichtingen gesproken of hij hiermede akkoord kon gaan. Wij hebben er enige avonden over gesproken. Hij en ook de andere heren wisten heel goed, welke richting ik uit wilde. Wanneer er moeilijkheden waren, kwamen wij dus bij elkaar en zeiden: laten we het zus doen of laten we het zo doen.

96498. De **Voorzitter**: Het probleem van de Artillerie-Inrichtingen hebt u waarschijnlijk ook wel met generaal *Winkelman* besproken. Hij wist dus hoe laat het was.

A. Ja, dat wist hij.

96499. De **Voorzitter**: Was de heer *Schepers* daar ook van op de hoogte?

A. Dat durf ik niet te zeggen. Ik weet wel, dat generaal *Winkelman* mij even voordat hij wegging heeft gezegd, dat het hem speet, dat hij wegging, want hij had mij dit nog even schriftelijk willen bevestigen; hij had een schriftelijke bevestiging willen geven van het onderhoud, dat wij hadden gehad, en hij ging geheel akkoord met wat ik daar vertelde. Het standpunt, dat ik innam, was ook dat van generaal *Winkelman*.

96500. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat de juridische kant nogal eens met de heer *Schepers* werd besproken. Het zou mij aus niet hebben verwonderd, als bij het nemen van zo'n beslissing, waarbij u dus uw standpunt ten opzichte van de Artillerie-Inrichtingen bepaalde, naast de heer *Winkelman* ook de heer *Schepers* aanwezig zou zijn geweest.

A. Het kan ook zijn geweest, dat hij dit eerst met de heer *Schepers* heeft besproken vóórdat hij mij liet aandienen om mij te zeggen, hoe hij er tenslotte zelf over dacht. Ik geloof, dat dat laatste wel het geval zal zijn geweest. Ik kan mij ook heel goed herinneren, dat de heer *Snouck Hurgronje* bij die bespreking aanwezig was. Hij heeft toen de beslissing van generaal *Winkelman* met betrekking tot de Artillerie-Inrichtingen gehoord, en dat generaal *Winkelman* zich op het standpunt stelde, dat dat niet doorging omdat het onmogelijk was. Dat heeft natuurlijk in de correspondentie gestaan met *Seyss-Inquart*, vandaar, dat ik mij hiervan iets meer herinner dan van andere dingen.

96501. De **Voorzitter**: Hebt u de omzetting van het Departement van Defensie in het Afwikkelingsbureau nog meegemaakt?

A. Neen.

96502. De **Voorzitter**: Wie is uw opvolger geweest, die dit heeft meegemaakt?

A. De tegenwoordige chef van de generale staf de heer *Hasselman*. Hij was toen kapitein. Dat gaat tegenwoordig anders dan in mijn jonge tijd!

96503. De **Voorzitter**: Hebt u nog weleens overleg gepleegd met iemand van de politieke partijen, met vroegere Kamerleden, leden van de Raad van State en dergelijke?

A. Neen.

96504. De **Voorzitter**: Wij hebben de indruk, dat de Duitsers de secretarissen-generaal meer zagen als de Staatssecretarissen in Duitse zin.

A. Ja, dat geloof ik wel, dat zij de secretarissen in die vorm zagen.

De heer *van Poelje* heeft weleens een memorie opgesteld, waarin hij zei, dat het voor de hand lag, dat zij in de functie van secretarissen-generaal eigenlijk voor Ministers doorgingen. Er moest een rechtsgrond zijn. Hij heeft verschillende voorbeelden aangehaald om aan te tonen, dat het toch logisch was, dat wij eenvoudig onze functie bleven voortzetten, zonder Minister en onder het opper-toezicht van *Seyss-Inquart*.

96505. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat prof. *van Poelje* meende, dat men toen twee heren had te dienen.

A. Dat weet ik niet. Welke heren zijn dat dan?

De **Voorzitter**: De eigen Regering en *Seyss-Inquart*, die de facto hier het gezag uitoefende.

96506. Jonkvrouwe **Witewaall van Stoetwegen**: U voelt blijkbaar niets voor dat standpunt van twee heren dienen.

A. Neen. Dat loopt nooit goed af.

96507. De **Voorzitter**: U ziet het dus ook niet zo, dat, strikt juridisch gezien, generaal *Winkelman* en de secretarissen-generaal Duitse ambtenaren waren, ambtenaren in het Duitse apparaat.

A. Neen, daar heb ik geen ogenblik aan gedacht. Als zij dat hadden gewild, had ik gezegd: Ik ga naar huis! Nu trek ik op dit gebied misschien de grens wat erg laag. Dat kon ik echter toch niet anders doen. Ik heb toen direct gezegd: Goed, dan ga ik maar.

96508. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat dit ongeveer was, wat ik u te vragen had. U hebt maar een betrekkelijk korte tijd uw functie waargenomen. Is er misschien nog iets binnen het kader, dat wij nu hebben besproken, waarvan u meent, dat het misschien wel goed is er een aanvulling of een nadere toelichting op te geven?

A. Neen, ik zou niet weten wat.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

C. RINGELING.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 MAART 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

HENDRIK POSTMA,

oud 58 jaar, wonende te 's-Gravenhage, directeur-generaal der belastingen.

Hij legt de eed af als getuige.

96509. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met de behandeling van het punt uit het Enquêtebesluit: het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Wij hebben u uitgenodigd hier te komen, omdat u indertijd aan het Departement van Financiën een functie hebt bekleed, waarbij uiteraard enige leiding en voorlichting zal zijn gegeven.

A. Inderdaad, Mijnheer de Voorzitter.

96510. De **Voorzitter**: Ik zou u dan allereerst willen vragen, welke eigenlijk precies de functie is geweest, die u hebt bekleed, nadat de heer *Trip* weg was.

A. De heer *Trip* was secretaris-generaal geweest van het gehele Ministerie van Financiën. Toen hij wegging in verband met de bekende kwestie van het wegvallen van de grens, de deviezenkwestie, werd er naar een opvolger gezocht. Toen de deviezenkwestie zich voordeed, zei de heer *Trip*: nu schei ik er uit, mijn dag is gekomen; de heer *Trip* polste mij eens of ik er voor voelde, maar ik heb toen gezegd: neen, zeker niet!

96511. De **Voorzitter**: Welke functie bekleedde u toen?

A. Ik was raadadviseur bij het Ministerie van Financiën, een functie, die enkele jaren voordien was gecreëerd, omdat de directeur-generaal der belastingen lid van de Hoge Raad was geworden. De secretaris-generaal had toen gezegd: ik neem die functie er wel bij, maar dat was natuurlijk een beetje veel. Er moest een tweede man komen voor de belastingdienst, die de personeelszaken en de organisatiezaken onder zich zou hebben, evenals de belastingzaken, voor zover daar een organisatorische of een personeelskant aan zat.

Even voordat de heer *Trip* wegging — hij had de belastingdienst leren kennen en was daar nogal tevreden over —, zei hij: het is toch te gek, dat die grote belastingdienst geen directeur-generaal heeft; ik wilde u directeur-generaal maken.

Ik heb toen gezegd: daar kan ik geen bezwaar tegen maken. Zo werd ik op 1 Januari 1941 directeur-generaal der belastingen, onder de heer *Trip*.

96512. De **Voorzitter**: De heer *Trip* is, naar ik meen, op 10 Maart 1941 weggegaan.

A. Ja. Hij ging dus enkele maanden daarna weg. Toen was het de vraag, wie de opvolger van de heer *Trip* zou zijn. Zoals ik u al zei, polste hij mij eens. Ik kon er heel gemakkelijk van af, want ik zei: laat ik nu enig verstand van belastingzaken hebben, maar toch niet van geldzaken. Nu u weggaat, lijkt het mij niet erg aanbevelenswaardig, dat er iemand komt, die er geen verstand van heeft. Ik heb dus gezegd: Mijnheer *Trip*, laten we dat nu alstublieft niet doen!

Toen kwam dr. *Rinckefeil*, de Duitse referent. Hij zei: Mijnheer *Postma*, neemt u die functie over. Ik heb gezegd: ik doe het niet, dr. *Rinckefeil*, om dezelfde reden.

De heren zaten er mee. Op een gegeven dag kwam er een oekase van *Seyss-Inquart* uit de lucht vallen, voor de heer *de Leeuw*, thesaurier-generaal, en voor mij. „Ich beauftrage Sie bis auf weiteres mit der Wahrnehmung der Geschäfte.“

De heer *de Leeuw* kreeg de thesaurie, ondergetekende de belastingdienst. Daar werden nog bijgevoegd de domeinen en de Rijksgebouwendienst, die ik enkele jaren onder mij heb gehad. In die tijd ressorteerde die laatste dienst nog onder Financiën.

96513. De **Voorzitter**: Kreeg u die opdracht in de functie van secretaris-generaal?

A. Ik kreeg die opdracht als waarnemend secretaris-generaal voor dat deel van Financiën. Er waren toen dus twee waarnemende secretarissen-generaal, om het nu even schematisch te zeggen, één voor de thesaurie en één voor de belastingdienst.

96514. De **Voorzitter**: Was er bij de opdracht, die u van de Duitsers kreeg, ook een bepaling, dat u geen ontslag kon nemen?

A. Er stond verder niets in, geen beperkende bepalingen of iets van dien aard.

96515. De **Voorzitter**: Hebt u dus ook van die tijd af de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal bijgewoond?

A. De eerste tijd niet, omdat de heer *de Leeuw* ouder was dan ik en ik het nu eenmaal niet nodig vond, dat er twee secretarissen-generaal bij de vergaderingen van het college tegenwoordig waren.

96516. De **Voorzitter**: De heer *de Leeuw* woonde dus wel vanaf het begin de vergaderingen bij?

A. Ja. Dat heeft echter niet lang geduurd, want na enkele maanden was de wrijving tussen de Duitse instanties en de heer *de Leeuw* zo groot geworden, dat de heer *de Leeuw* verdween. Toen zat men weer met hetzelfde probleem. *Rost van Tonningen* kreeg de taak van de heer *de Leeuw*. Hij nam een adjudant mee, secretaris *Rambonnet*. In principe kreeg men toen dezelfde toestand als onder de heer *de Leeuw*, maar mij werd gezegd: als er belangrijke personeelsaangelegenheden zijn, moeten de andere heren daar ook in gekend worden. Dat gebeurde niet dadelijk, maar, zoals gebruikelijk, langzamerhand. Men ging steeds een stapje verder.

96517. De **Voorzitter**: Met de benoeming van *Rost van Tonningen*, die nog een secretaris meenam, werd uw functie dus niet door de Duitsers opgeheven?

A. Neen.

96518. De **Voorzitter**: Uw functie bleef dus gewoon doorgaan?

A. Ja. Men trachtte enige beperkingen aan te brengen, maar in principe is mijn taak precies dezelfde gebleven. Het Departement is tot de laatste dag toe in twee gedeelten verdeeld geweest.

96519. De **Voorzitter**: Hebt u, nadat de heer *Rost van Tonningen* was benoemd, ook geen vergaderingen van het college meegemaakt?

A. Ja. Ik herinner mij, dat, toen ik de Rijksgebouwendienst nog onder mij had, er eens een kwestie kwam in het college, waarvoor men mij speciaal vroeg aanwezig te zijn. Dat was een kwestie op het gebied van de Rijksgebouwen. Ik ben toen een keer op de vergadering geweest en mij werd toen gevraagd, of ik in de toekomst ook kwam. Daarna heb ik vrij regelmatig de vergaderingen bezocht.

96520. De **Voorzitter**: Van welke tijd af is dat ongeveer het geval geweest?

A. Ik zou zeggen, dat dit is geweest sinds de tijd, dat de 200-meterstrook in aen Haag werd ontruimd. Het Rode Kruis Ziekenhuis is toen onder andere gesloopt. Ik meen, dat de kwestie over die ontruiming ging.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat was in 1942.

96521. De **Voorzitter**: Hoe zag u eigenlijk uw functie als secretaris-generaal in die situatie?

A. Ik zag die functie als leider van de belastingdienst, die moest zorgen, aat ae dienst zo goed mogelijk aoor de oorlog heenkwam.

96522. De **Voorzitter**: Ik lees hier, dat de heer *Trip* eens heeft gezegd, dat hij zijn taak niet alleen administrerend zag, maar hij was zich oewust van ae noodzakelijkheid in veie opzichten reorganiserend in te grijpen.

Ik kan mij voorstellen, en dat is inderdaad ook het geval geweest, dat er bepaalde belastingwetten en verordeningen zijn geïntroduceerd. Was het echter, evenals aat van ae heer *Trip*, ook uw standpunt, dat u meende: Wij moeten ook reorganiseren. Er zijn verschillende wensen en verlangens, die reeds vóór de oorlog oestonden, die echter om ae een of andere reden niet konden worden verwezenlijkt en die zullen wij nu eens ter hand nemen?

A. Er waren enkele dingen, die parallel liepen. Het initiatief lag echter bij de Duitsers, die zeiden: er moet een nieuwe inkomstenbelasting, een nieuwe loonbelasting worden ingevoerd. Vóór de beretening waren wij daar reeds mee bezig. Waar incideraad hierdoor de belangen van Nederland werden geïnteresseerd, ook voor ae toekomst, was er dus geen reden om hier te zeggen: Wij willen geen loonbelasting, omdat wij immers zelf aan een loonbelasting bezig waren.

96523. De **Voorzitter**: Er zit natuurlijk dit verschil in, dat in normale tijden, wanneer er een Parlement is, zo'n wet natuurlijk op andere wijze tot stand komt dan in die omstandigheden en in die tijd.

A. Dat ben ik volkomen met u eens. Het zag er niet naar uit, dat dit een kwestie van een halt jaar of iets aergelijks zou worden. Het liet zich wel aanzien, aat hier iets voor geruime tijd moest gebeuren. Wanneer men aan van Duitse zijde in aere richting werkte, wat parallel liep met ae Nederlandse belangen, hebben wij dus ons spel gespeeld. Ik noem als tweede: de winstbelasting van vennootschappen. Wij hebben er echter altijd voor gewaakt, dat er geen prooiemen in die wetten zaten, die typisch Duits waren. Ik denk bij de loonbelasting aan: geen kinderattrek voor Joden, waartegen wij ons altijd heooen verzet. Wij zeiden, aat wij het niet deden, als zij dat er in wilden hebben.

Wij leetaen op Financiën in gunstige omstandigheden, omdat de Duitse rereent, dr *Rinckefeil*, een oud-belastingambtenaar was, die mij later eens heeft verteld, dat hij Nazi was geworden op aandrang van von *Hindenburg*, die op een gegeven moment heeft ingegrepen. Hij schijnt de Duitse ambtenaren op een gegeven moment te hebben gezegd: Ga maar over naar de Nazi's, dan gebeurt er niets en dan is het zaakje weer klaar. Zo erg was hij dus, geloof ik, niet. Dit had natuurlijk zijn voordelen in verband met het spel, dat ik daar heb gespeeld.

96524. De **Voorzitter**: De heer *Trip* heeft het als volgt gesteld:

„Ik stelde mij hierbij de vraag, of de reorganisatie zou kunnen geschieden zonder rekening te houden met de politieke heilige huisjes, die in de loop van de laatste decennia zoveel hebben bijgedragen tot een mijns inziens onjuist financieel beleid.”

Hier spreekt dus iets meer het initiatief van Nederlandse dan van Duitse kant. Waar u zo juist hebt gezegd, dat het initiatief aan Duitse kant lag, is mijn vraag nu, of deze zaken allemaal van Duitse kant kwamen of dat er ook wel problemen waren, waarvan u zelf ook meende, dat dat nu maar eens moest gaan veranderen.

A. Neen, zeker niet. Ik begrijp de gedachtrngang van de heer *Trip* best. Hij voelde zich in zijn positie meer de Minister. Ondergetekende voelde zich ambtenaar, die zijn dienst door de moeilijke jaren moest heenleiden. Ik had niet het gevoel, dat ik op een Ministersstoel zat. De heer *Trip* was nu eenmaal een andere figuur. Wij aanvaardden hem ook als zodanig. Toen de heer *Trip* kwain, was hij voor ons de Minister.

96525. De **Voorzitter**: Hebt u direct na de bezetting kennis kunnen nemen van de Aanwijzingen van 1937, die er aan de ambtenaren waren gegeven?

A. Wij hadden die al gezien, Mijnheer de Voorzitter.

96526. De **Voorzitter**: Had u ze ontvangen met de bedoeling om die Aanwijzingen eerst in geval van oorlog te bekijken of naa u ze reeds van te voren kunnen bestuderen?

A. Ik heb ze wel van te voren gelezen.

96527. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wij hebben hier vaak gehoord, aat ue Aanwijzingen in verzegelde enveloppes zaten, die eist op 10 Mei mochten worden geopend.

A. Ik herinner mij niet, dat ik op 10 Mei een enveloppe zou heooen opengemaakt. Daarvan zou ik mij wei iets herinneren, als aat het geval zou zijn geweest.

96528. De **Voorzitter**: Was uw indruk van de Aanwijzingen, dat men daar wel iets aan had?

A. De eerste paar maanden zaten zij in mijn portefeuille en ik dacht: daar zullen we het mee moeten doen, want veruer is er niets.

96529. De **Voorzitter**: Het Landoorlogreglement was er!

A. Ja, dat zat in de Aanwijzingen verwerkt.

Het enige dat ik er tenslotte aan reo genau, is de aanwijzing aan de ambtenaren: zo lang het mogelijk is blijven. Blijven, zo lang niet in net belang is van ae Staat. Dit is een van ue weinige dingen, die mij zijn bijgebleven van ae Aanwijzingen, die ik na een paar maanden — eerlijk gezegd — maar ergens in ezn ia heo geleen, want voor ae problemen, waarvoor ik kwam te staan, had ik er niets aan. Ik probeer hier geen verwijten te maken; ik constateer alleen net leit.

Ik heo dus het idee, dat ik die Aanwijzingen veel eerder dan 10 Mei van ae secretaris-generaal had genregen. Dit was echter helemaal niet zeggen, dat ieereen die Aanwijzingen toen al had gekregen. Het is best mogelijk, aat hij mij die al nau gegeven, omdat ik zijn rechterhand was.

96530. De **Voorzitter**: Hebt u er nog aanleiding in gevonden om die Aanwijzingen op grotere schaal te verspreiden? Vond u, aat u aat moest doen op het Departement, zoodat de ambtenaren wisten waaraan zij zich hadden te houden?

A. De Aanwijzingen waren al op vrij ruime schaal verspreid. Er waren veel ambtenaren, die het Landoorlogreglement of ae Aanwijzingen haaan.

96531. De **Voorzitter**: Dat bevreedt mij even, omdat wij hier meerdere malen heooen gehoord, dat dit steeds vrij geheimzinnig was behandeld. De Regering had daartoe blijkbaar aanleiding gevonden door haar opvatting omtrent de neutraliteit. Men wilde en moest volkomen neutraal zijn. Men is dus over het algemeen zeer voorzichtig geweest met de verspreiding van de Aanwijzingen. Zodoende heooen wij ae inruk, dat de verspreiding er van op zeer beperkte schaal heelt plaats gevonden. Men vond later zelfs aanleiding in het College van Secretarissen-Generaal, toen dit ter sprake kwam, om de burgemeesters er nog eens op te attenderen, dat er Aanwijzingen waren en dat deze voldoende moesten worden verspreid.

A. Iedere afdeling had zeker een reglement. Het zou na te gaan zijn, hoeveel er in die tijd zijn geweest, maar in de Meidagen is er echter een brandje gestookt van de Kabinetstukken op de binnenplaats en ik vrees, dat dit er ook wel bij zal zijn geweest.

96532. De **Voorzitter**: In de Aanwijzingen, artikel 2, staat een punt, waarover ik u iets wilde vragen.

In het eerste artikel wordt een aantal algemene regelen gegeven. In dat artikel 2 staat:

„Van den hierboven vermelden algemeenen regel, dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functiën blijven vervullen, zijn uitgezonderd de personen, wier werkkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zou zijn, of van wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen

van hun functie zal beletten. Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten terzake onderricht."

Weet u, wat de laatste zin betekenen kan?

A. Ik geloof niet, dat die personen bij Financiën voorkwamen. Ik heb het idee, dat u hiervoor zou moeten zoeken bij Waterstaat en dergelijke. Dat zullen mensen zijn geweest, die een functie hadden, direct de verdediging betreffende. Zij zullen misschien een persoonlijke kennisgeving hebben ontvangen. Ik herinner mij, dat wij in die tijd voor de vraag hebben gestaan: Blijft onze douane of gaat die weg? Tenslotte is er gezegd: De douane blijft.

96533. De **Voorzitter:** Hebben de Duitsers u weleens iets voorgelegd, dat de bezettingskosten betreft? Indertijd is er met de heer *Trip* een uitspraak over geweest. De bezettingskosten mochten alleen maar worden gevraagd voor wat er nodig was voor de werkelijke bezetting, en niets meer.

A. Dat was een zaak voor de Thesaurie, de uitgavenkant. Ik kreeg er mee te maken, wanneer men speciale belastingen wilde heffen in verband met de grote uitgaven. Ik herinner mij, dat er van Duitse zijde eens werd geëist een heffing ineens van vijfhonderd miljoen gulden. Dat was dus weer een zaak, die mij aanging. Dit heb ik echter gelukkig onder de tafel kunnen werken en er is nooit iets van gekomen.

96534. De **Voorzitter:** Namen de Duitsers daar genoeg mee?

A. Wij zaten toen al in Deventer .....

96535. De **Voorzitter:** Wanneer bent u naar Deventer gegaan?

A. Dat is in Januari 1943 geweest. Ik herinner mij, dat ik een discussie heb gehad met de Duitse Minister *Fischböck*, die wilde spreken over die heffing ineens. Ik trof ietwat ongunstige omstandigheden, want dit speelde op Maandag, terwijl hij op Zondagavond vergiftigde oesters had gehad. Het zat dus niet zo erg best; zijn stemming was niet zo goed. Op die middag ging het dus over die vijfhonderd miljoen gulden. Hij vroeg mij, hoe ik daarover dacht. Ik vroeg hem toen, of hij al dan niet accepteerde, dat ik open sprak. Ik kon daar open mijn mening over zeggen. In die tijd was men hier die 200-meterstrook aan het maken en men vervoerde de hele santekraam naar Duitsland. Ik zei hem: Nu beweert men, dat de Duitsers onze goederen wegslepen. Met een heffing ineens zal men zeggen: Nu gaat ons kapitaal ook nog weg! U begrijpt, dat ik hiermede niet instem. Tot mijn verbazing heeft dit grote indruk op hem gemaakt. De Duitsers stelden grote prijs op een goede belastingheffing in Nederland; waarom dat zo was, weet ik niet. Dit had ten gevolge, dat zij er zeer veel prijs op stelden, dat het apparaat bleef draaien en dat ik bleef zitten. Ik van mijn kant speelde mijn spel. Ik stond op het standpunt: Zolang mogelijk moeten we de dienst intact houden, omdat die dienst na de oorlog onmiddellijk weer moet kunnen draaien. Ik geloof te mogen zeggen, dat dit wonder boven wonder toch wel aardig is gelukt.

96536. De **Voorzitter:** Hebt u met de kwestie van de zoengelden nog iets te maken gehad?

A. Enigszins. Wij wisten, dat er voor bepaalde gemeenten een opdracht was om zoengelden te betalen.

96537. De **Voorzitter:** Pleegden de Duitsers met u overleg voordat zij zo'n maatregel namen?

A. Neen, die dingen kwamen zo maar uit de lucht vallen. Wij hoorden die meestal van de buitendienst, die ons opbelde en vroeg: Wat moeten we hier nu mee; nu krijgen we weer zo'n geval van zoengelden.

96535. De **Voorzitter:** Hoe ging het, wanneer er van de Duitsers een maatregel afkwam, waarmee u het niet eens was? Kreeg u van hen dan een opdracht om die order toch uit te voeren?

A. Het was alleen maar even kijken: Hoe liggen de kaarten en hoe spelen we dat spel. Op een gegeven moment bijvoorbeeld kwam dr *Rinckefeil* zeggen: Het Duitse tarief van de invoerrechten moet in Nederland worden ingevoerd. Ik heb toen gezegd: U zal het met mij eens zijn, dat wij dan eerst eens het Duitse tarief moeten gaan verhalen. Ik heb toen in Rotterdam, Amsterdam, enz. een apparaat aan het werk gezet. In 1945 was het tarief nog niet klaar. Zo kregen we dat voor elkaar en dat hing ook ten nauwste samen met de figuur van *Rinckefeil*.

96539. Joankvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Begreep hij, dat men saboterre?

A. Dat lag nogal voor de hand, wanneer men een paar jaar over die vertalingen doet en men komt toch niet tot een einde. Zo herinner ik mij ook een ander geval. Er is in die tijd over gesproken om een algemene wet te maken op het gebied van de belastingwetgeving, die alle algemene bepalingen zou bevatten. Een dergelijke wet bestond ook in Duitsland en de Duitsers vroegen ons om hier ook een dergelijke wet te maken. Artikel 1 van die Duitse wet luidde, dat de wetten moesten worden uitgelegd in nationaal-socialistische zin. Wij hebben het met elkaar nooit zover kunnen sturen, dat die wet tot stand is gekomen. Op ieder punt deden zich zodanige moeilijkheden voor, dat er niet werd opgeschoten.

96540. De **Voorzitter:** Hoe was de samenwerking met de heer *Rost van Tonningen*?

A. Ik had niet veel contact met hem. Hij speelde in hoofdzaak president van de Nederlandsche Bank. De heer *Rambonnet* bemoeide zich meer met personeelszaken en de gehele gang van zaken. Later werd hij thesaurier-generaal. Er was nogal eens wrijving tussen het personeel en *Rambonnet*, maar het vreemde verschijnsel deed zich voor, dat, als hij in hoogst opgewonden toestand bij mij binnenkwam, ik hem binnen de tien minuten rustig in zijn stoel had zitten en hij naar mij luisteren wilde. Een verklaring hiervoor heb ik nooit kunnen vinden, Mijnheer de Voorzitter. Ik profiteerde er echter wel van.

96541. De **Voorzitter:** In 1943 is er vanuit Londen nog een commentaar op de Aanwijzingen gekomen. Heeft dat u nog tijdig bereikt?

A. Enig contact met Londen is er nooit geweest. Alles, wat ik dienaangaande te weten kwam, wist ik zoals iedere burger dat te weten kwam. Ik heb nooit enig officieel of officieus contact met Londen gehad. Ik heb altijd mijn eigen spel moeten spelen aan de hand van de gegevens, die ik door de radio hoorde.

96542. De **Voorzitter:** U hebt waarschijnlijk wel gehoord, dat de Regering zich achter het commentaar stelde, dat er op de Aanwijzingen werd gegeven, want dat heeft de Regering te Londen officieel gedaan. Is u dat bekend?

A. Eerst was er gezegd: Blijven zolang dat mogelijk is. Toen is er, meen ik, een commentaar geweest, dat dit verder moest worden gespeeld.

96543. De **Voorzitter:** Dat wil zeggen: deze Aanwijzingen waren aangepast aan datgene, wat men in die eerste oorlogsjaren reeds had ervaren. Dat commentaar is van Mei 1943 en daarin staat:

„Het in de bedoelde „Aanwijzingen" aanbevolen middel om zijn ambt neer te leggen, ingeval er een conflict ontstaat over de toepassing der in a en b genoemde beginselen" — dat zij op geen enkele wijze er toe mogen medewerken de oorlogvoering te bevorderen en dat de bestuursorganen niet mogen worden ingeschakeld ten behoeve van de Duitse oorlogvoering — „zal in vele gevallen niet meer deugdelijk zijn, nu er zoo vaak anderen bereid zijn gebleken de opengevallen plaatsen in te nemen, en gehoorzaam de aanwijzingen van den vijand op te volgen. In stede hiervan behoort de in conflict geraakte ambtenaar de uitvoering van den bevolen maatregel te weigeren, terwijl hij overigens zijn normale bezigheden zoo lang mogelijk plichtsgetrouw blijft vervullen. Eerst bij ontslag zal hij zijn post mogen verlaten.".

Men had toen de ervaring, dat, wanneer men te vroeg wegging, anderen, N.S.B.-ers of Duitsgezinden, voor hen in de plaats kwamen, en daarom werd er gezegd, dat men zo lang mogelijk op zijn post moest blijven.

A. Wij hebben dit altijd in die zin opgevat; voor mij was dit eigenlijk niets nieuws. Niets was immers gemakkelijker dan tegen de Duitsers te zeggen: Ik ga weg.

96544. De **Voorzitter:** Er stonden natuurlijk ook nog wel andere bepalingen in, waarbij men nadrukkelijk bepaalde medewerking verbod, die men daarvoor zelf maar uit de Aanwijzingen moest vinden. Er werd bijvoorbeeld gezegd, dat medewerking was verboden aan de inschakeling van de arbeidsbeurzen ten behoeve van de Duitse oorlogvoering. Verder was er nog een aantal andere verboden.

A. Dit lag voor mij natuurlijk wel ietwat anders. Wanneer ik tegen de Duitsers zei: Ik speel niet mee aan zo'n personeelszaak, dan zaten *Rambonizet* en *Rost van Tonningen* er naast om dat wel even op te knappen. Daar was dus geen aardigheid aan. Ik moest, wilde ik die personeelszaken onder mij houden, wel sommige dingen doen om te zorgen, dat er geen ongelukken gebeurden.

96545. De **Voorzitter**: Kon u dit soort dingen voldoende in de hand houden, toen de heer *Rost* daar zat?

h. Ja.

96546. De **Voorzitter**: Had de heer *Rost* daar geen zeggenschap over?

A. In de eerste plaats bemoeide hij er zich niet mee. In de tweede plaats: Wanneer *Rambonnet* een zaak behandelde, kon men gekke dingen beleven, b.v. dat de kwestie bij de Duitsers kwam en dat de kaarten zo lagen, dat, wanneer ik *Rambonnet* er voor spande, hij het nog voor mij opknapte, omdat de verhouding tussen de Duitsers onderling al dikwijls gek was; de verhouding tussen *Rambonnet* en zijn mensen en de Duitsers was echter dikwijls nog veel gekker. Dit was even een kwestie van: hoe spelen wij dit spel? Daar ging het bij mij volledig om.

U weet misschien, Mijnheer de Voorzitter, dat mijn beleid is bekeken door een Eaderaad?

De **Voorzitter**: Ja, daar treden wij ook niet in.

A. U kunt dit soort problemen dus terugvinden in het rapport, dat er over mij is uitgebracht en dat hier wel op de griffie zal liggen.

96547. De **Voorzitter**: Dat rapport heeft een andere strekking dan onze enquête.

Hebben de uitzendingen van Radio Oranje nog weleens onderwerp van bespreking uitgemaakt om uw standpunt in sommige gevallen te bepalen? Hechhte u waarde aan die uitzendingen? Uit de schrifturen zult u kunnen opmaken, dat dit verschillend werd beoordeeld. Er werd weleens gezegd: De Regering zit zo ver weg en kan de toestand hier niet beoordelen. Wat was uw opvatting daarover?

A. Ik voor mij voelde, dat ik moest doen zoals het mij zelf het beste leek. Geen discussies hierover met anderen. Men stond er voor en men moest naar zijn geweten oordelen: kan ik dit doen of kan ik dit niet doen? Welke risico's loop ik daarbij ten aanzien van het personeel van de belastingdienst?

96548. De **Voorzitter**: Had u ook contact met de verzetsbeweging en hoe stond u tegenover de illegaliteit als zodanig? Vond u, dat met name in de illegale pers het beleid, dat door u werd gevoerd, werd doorkruist of gehinderd, of hebt u daarover een andere mening?

A. Ik heb geen contact gehad met de illegaliteit en ik geloof ook te mogen zeggen: de illegaliteit ook niet met de belastingdienst. Ik meen, dat er eens een enkele keer een opmerking is gemaakt, maar verder geloof ik niet, dat u in de illegale pers iets over de belastingdienst zult vinden. Alleen in het laatste jaar was er een soort schaduwbestuur uit illegale kringen.

96549. De **Voorzitter**: Wanneer is dat naar uw mening geweest?

A. In 1943, 1944.

Men kan hierover natuurlijk altijd zeer sterk van mening verschillen. Wanneer men b.v. de kwestie neemt van de bankbiljetten van vijfhonderd en duizend gulden! Dat is een typisch Duitse maatregel. Men zou dan zeggen: schei er mee uit! Gooi de boel er bij neer. Neen, stelde ik, want het belastingapparaat is goed en dat Joods geld, illegaal geld en de hele rataplan met één pennestreek van de belastingdienst weer vrij was, had men nooit kunnen krijgen, wanneer dit apparaat in handen van de vijand was geweest.

96550. De **Voorzitter**: Wanneer ik hei goed heb begrepen, hebt u in de aanvang van dit verhoor gezegd, dat u ook was belast met de personeelsverzorging, de behandeling van de personeelsbelangen.

96551. De **Voorzitter**: Hoe is dat indertijd gegaan met de Joden, die niet meer in dienst mochten blijven op uw Departement? Is dat onder de heer *Trip* gebeurd?

A. Dat was in de tijd van de heer *Trip*, want ik herinner mij, dat ik van een van de mensen, die daaronder vielen, afscheid ben gaan nemen. Dat moet in de tijd van de heer *Trip* zijn geweest.

96552. De **Voorzitter**: Viel een groot aantal personen van uw Departement onder deze maatregel en was hier niets aan te doen geweest?

A. Ik geloof niet, dat hier iets aan te doen was geweest. Wel in een andere vorm natuurlijk. Die mensen zijn op lijsten komen te staan en in een bevoorrechte positie geplaatst. Dit is heel dikwijls het geval geweest. Verder was er echter niets aan te doen.

96553. De **Voorzitter**: Hebt u misschien in het kader van wat er tot nu toe is besproken nog mededelingen te doen, waarvan u meent, dat het van belang kan zijn om het beeld te completeren, of hebt u de indruk, dat wij nu wel ongeveer de punten hebben behandeld? Ik wil u anders graag nog de gelegenheid geven om nog enige aanvullende opmerkingen te maken.

A. Ik heb getracht, Mijnheer de Voorzitter, u een indruk te geven van de buitengewoon typische verhoudingen, die u bij andere Departementen niet aantreft, waardoor er dikwijls mogelijkheden waren, die u elders niet zult vinden.

96554. De **Voorzitter**: Meent u, dat vanwege het feit, dat de heer *Rost van Tonningen* zich betrekkelijk weinig met uw zaken bemoeide, eigenlijk ook moeilijkheden zijn voorkomen? Op ander gebied heeft hij nogal veel moeilijkheden veroorzaakt.

A. Hij mocht zich eigenlijk niet met mijn taak bemoeien. Misschien is het volgende nog aardig om u even te vertellen. Achteraf bleek uit correspondentie, dat *Rambonnet* had voorgesteld mijn chef personeel, de heer *Reyne*, uit te rangeren; uit de correspondentie met de Duitse heren bleek, dat er werd gevraagd: wanneer de heer *Reyne* weggaat, gaat dan de heer *Postma* ook weg? Toen daarop werd geantwoord: ja, is het eindresultaat geweest, dat ook de heer *Reyne* bleef, met de mogelijkheden, die er weer op personeelsgebied waren. Dit is gebeurd op het laatste moment, toen de Duitsers nog altijd een zeer grote belangstelling hadden voor de belastingheffing, wat men — hoe wonderlijk het moge klinken — ook bij *Rost* kon vinden.

96555. De **Voorzitter**: Wanneer men het maar niet te hoog opvoerde, natuurlijk!

A. Men kon bij *Rost* in de vergaderingen van de secretarissen-generaal precies beluisteren, wat men van iedere Minister van Financiën steeds kan horen: de begroting niet overschrijden! Kalm aan met die uitgaven, enz. Men vraagt zich af: wat was dit nu eigenlijk voor een figuur? Hoe zit dat in elkaar? Waarom werd dit spel van Duitse zijde op deze manier gespeeld? De Duitsers deden hun best om hier alles vandaan te slepen; zij hoefden zich dus niet zo druk te maken over een belastingheffing. Toch hebben zij dat tot het laatste toe gedaan. Ik herinner mij, dat zij mij in de periode na September 1944 steeds vroegen, hoe de stand van zaken was in het overblijvende stukje van Nederland. Hoe stond het daar met de belastingen? Ik heb daar iedere keer van geprofiteerd door er steeds weer de aandacht op te vestigen, dat er chaotische toestanden ontstonden doordat de mensen van de straat werden gehaald, enz., en ik heb gezegd: wanneer jullie daar zo'n prijs op stellen, moet je van de mensen van de belastingdienst afblijven! Tot het laatste toe speelde dat. Daardoor had ik een vrij sterke positie, en het is mij gelukt om in de hele kwestie van de arbeidsinzet te zorgen, dat er nooit een belastingambtenaar werd opgepakt, buiten de razzia's.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

H. POSTMA.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 1 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, van Dis en jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

prof. mr. JACOBUS JOHANNES SCHRIEKE,
oud 68 jaar, wonende te Breda, zonder beroep.

Hij legt de eed af als getuige.

96556. De **Voorzitter**: Zoals u op de oproep gelezen zult hebben, zijn wij bezig met het punt over het geven van leiding aan ambtenaren en burgers gedurende de bezetting. Het is ons gebleken, dat u een periode het ambt van secretaris-generaal heeft uitgeoefend. Als zodanig willen wij op enige punten uw mening vernemen. Hoe heeft u de functie van secretaris-generaal in die periode gezien?

A. Als ondergeschikt aan de bezettingsautoriteiten en gelegenheid biedende om het Departement en alles, wat er bij behoorde, zo ongehavend mogelijk er doorheen te brengen.

96557. De **Voorzitter**: Wanneer is u in functie getreden?

A. 1 Juli 1941.

96558. De **Voorzitter**: Hoe is uw aanstelling tot stand gekomen?

4. Ik had kort daarvoor een uitnodiging gekregen om bij de Generalkommissar für Justiz te komen, de heer *Wimmer*, die mij gevraagd heeft, of ik bereid was die functie te aanvaarden. Mijn standpunt als lid van de N.S.B. was tijdens de bezetting, dat ik geen functie moest aanvaarden. Ik meende, dat ik mij er buiten moest houden. Dat heb ik de heer *Wimmer* ook medegedeeld. Dat heeft gevoerd tot een lang gesprek, waarin *Wimmer* de ervaringen ter sprake heeft gebracht uit de tijd van de Franse bezetting in Duitsland. In dat gesprek heeft hij medegedeeld, dat er drie namen waren: mijn naam, de naam van prof. *Westra* uit Utrecht en de naam van mr. *Fruin*, lid van de rechterlijke macht. Ik heb na enige aarzeling en na van *Wimmer* de verzekering te hebben gekregen, dat hij mij steun zou verlenen, ook en vooral tegen de N.S.B., omdat van die zijde allerlei eisen zouden komen, waaraan ik niet van plan was te voldoen, toegestemd. *Wimmer* zei: Das haben wir gleich so gehabt. Hij was ambtenaar en heeft als ambtenaar de overgang meegemaakt. Hij heeft mij zijn volledige steun toegezegd.

Op grond daarvan heb ik toen die functie aanvaard. Ik dacht, dat ik met mijn ervaring — in Indië had ik gedurende bijna 5 jaar aan het hoofd van het Departement van Justitie gestaan — daar inderdaad nuttig werk zou kunnen verrichten.

96559. De **Voorzitter**: Heeft er over uw benoeming tevoren overleg plaats gevonden met het College van Secretarissen-Generaal, dat toen reeds bestond?

A. Neen, dat college heb ik daarna eerst ontmoet.

96550. De **Voorzitter**: Hebt u aan de besprekingen van het College van Secretarissen-Generaal van de aanvang af deelgenomen?

A. Ja, van het moment van mijn aanstelling af. Ondanks de opdracht van *Seyss-Inquart* dat college te negeren, ben ik naar de vergaderingen van het college toegegaan, omdat het mij nuttig en juist leek aanraking met de collega's te zoeken.

96561. De **Voorzitter**: Wat voor motieven bestonden er aan Duitse zijde om u op te dragen het College van Secretarissen-Generaal te negeren?

A. Het College van Secretarissen-Generaal bestond uit personen, die eigenlijk uit zich zelf bijeen waren gekomen. Het werd door de Rijkscommissaris niet erkend. Men vond aan Duitse zijde, dat het college deed alsof het een soort van Regering was; dat vond de Rijkscommissaris niet juist.

96562. De **Voorzitter**: Was uw indruk, dat degenen, die deel uitmaakten van het college, hun taak in dier voege opvatten, dat zij inderdaad een soort van Regering vormden?

A. Dat wordt inderdaad wel zo gezegd. Ik meen, dat tijdens het bestaan van het college een bespreking hierover heeft plaats gehad. Die bespreking is gevoerd naar aanleiding van allerlei geruchten, die er liepen. Mr. *Frederiks*, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, wilde de zaak terugleiden tot een oud Regeringsbesluit, waarbij de secretarissen-generaal aangewezen waren om in bepaalde gevallen over bijzondere onderwerpen met elkaar overleg te plegen. Naar mijn mening werden onze samenkomsten door dit besluit niet gedekt, omdat een en ander meer ging in de richting van de besprekingen van een Ministerraad. Allerlei punten werden er besproken. Men kwam echter nooit tot een gezamenlijke beslissing met een meerderheid en een minderheid. Ieder droeg dus zijn eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de bezettende macht en zijn Departement. Overigens was de positie van de secretarissen-generaal, die in functie waren, toen de bezetting begon, een andere dan de positie van degeenen, die later, dus tijdens de bezetting, door de Duitsers zijn aangesteld. De secretarissen-generaal, die in functie waren, of die in functie zijn gekomen onder het tusschenbestuur van generaal *Winkelman*, waren aangewezen als waarnemend hoofd van hun Departement. Als zodanig zijn degenen, die later zijn gekomen, zoals *Rost van Tonningen*, *Goedewaagen* en ook ik, bepaald niet aangewezen. Wij zijn alléén aangesteld in de functie van secretaris-generaal, maar krachtens een van de eerste verordeningen van de Rijkscommissaris was de secretaris-generaal ondergeschikt gemaakt aan de betrokken Generalkommissar, wat mij betreft speciaal de Generalkommissar für Justiz.

96563. De **Voorzitter**: Kwam dat verschil in positie ook in de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal tot uitdrukking in die zin, dat u zich b.v. op een geheel ander standpunt stelde dan de secretarissen-generaal, die reeds langer in dienst waren, en gaf dit aanleiding tot moeilijkheden?

A. Neen. Wij hebben, begrijpende de moeilijkheden, waarvoor wij zaten, op rustige wijze van gedachten gewisseld. Bij een bepaalde gelegenheid hebben wij nagegaan hoever onze verantwoordelijkheden en bevoegdheden gingen. Ik weet het overigens allemaal niet meer zo precies. Het was een van de eerste verordeningen van de Rijkscommissaris.

Het is al meer dan tien jaar geleden. Ik word oud. Bij bepaalde gelegenheden is dit punt wel aan de orde geweest, maar dergelijke kwesties zijn altijd op rustige wijze besproken, omdat wij begrepen, dat ieder voor zich zelf moest trachten met „zijn“ Duitsers tot verstandhouding te komen.

96564. De **Voorzitter**: Is het misschien verordening 3?

A. Ja.

96565. De **Voorzitter**: Dit is dus de opvatting, die de Duitsers van de functie van secretaris-generaal hadden. De andere heren weken in hun opvatting daarvan af. Zij zagen het oorspronkelijk ontstaan anders. U en uw collega's, die rechtstreeks door de Duitsers waren benoemd, zagen hun functie, als omschreven in deze verordening.

A. Ja, wij hadden geen andere bevoegdheden dan deze. Wij konden ons niet op een andere autoriteit beroepen.

96566. De **Voorzitter**: Van welke aard was de uitoefening van het burgerlijk gezag, dat bij *Seyss-Inquart* berustte? Het was natuurlijk een de facto gezag, maar het was toch niet zo, dat de souvereiniteit op hem was overgegaan. Blijf de souvereiniteit bij de Nederlandse Regering, die in Londen was, en oefende *Seyss-Inquart* alleen het de facto gezag uit?

A. Juist, zo zag ik het. De wettige Regering zat in Londen, maar zij was door de bezetting feitelijk niet in staat deze macht uit te oefenen. Deze Regeringsmacht werd feitelijk uitgeoefend door de bezettende macht, begrensd binnen de bestaande internationale voorschriften, waarvan de bezettende macht zich overigens — de omstandigheden brachten dat voor een deel wel mee — niet veel aantrok.

96567. De **Voorzitter**: Erkende u de grote waarde van het Landoorlogreglement, ook in die tijd?

A. Ik erken er de grote waarde van. Het was afhankelijk van de machtspositie. In het begin voelden de Duitsers zich absoluut oppermachtig. Tegenover ieder beroep op het Landoorlogreglement zei men: Laten wij daarover maar niet praten. Later, toen het gezag geleidelijk door de loop van de gebeurtenissen afbrokkelde, waren zij, althans uiterlijk, meer bereid met dat Landoorlogreglement rekening te houden. Zij hebben er zich steeds op beroepen, waar het de politiek betrof, nl. dat deze ondergeschikt was aan de bezettende macht.

96568. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat wij kennis hebben genomen van de brochure, die door u is uitgegeven.

A. De brochure is niet door mij uitgegeven, maar door mij geschreven. Daarin zult u zien, dat de Regering in Londen, wat haar positie betreft, als de wettige Regering wordt aangegeven; dat zij echter door de bezetting niet in staat is de souvereiniteit uit te oefenen en dat de feitelijke uitoefening van het gezag plaats vindt door de bezettende macht.

96569. De **Voorzitter**: Hebt u kennis genomen van de Aanwijzingen, die door de Regering voor de ambtenaren waren achtergelaten?

A. Die Aanwijzingen zijn mij bekend geworden vóórdat ik het ambt heb aanvaard. Zij lieten m.i. ruimte om het ambt te aanvaarden. Ik heb ze gevonden, toen ik het ambt aanvaardde. In de kamer van de vorige secretaris-generaal vond ik een gedrukt exemplaar van de officiële Aanwijzingen. De inhoud daarvan klopte precies met hetgeen mij tevoren hieromtrent bekend was geworden.

96570. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de Aanwijzingen op ruime schaal verspreid waren geworden, zodat de ambtenaren van het bestaan er van op de hoogte konden zijn?

A. Neen; daaromtrent bestond een grote mate van onbekendheid.

96571. De **Voorzitter**: Hadden die Aanwijzingen volgens u betekenis?

A. Zij waren berekend op een bezetting, zoals die in vroegere tijden plaats had, maar niet op een bezetting, zoals die in feite plaats vond en die haar grond vond in de totalitaire oorlog. Het oorlogsbedrijf heeft op het ogenblik de gehele samenleving in zijn macht; er was geen apart gebied, waar nog ruimte was voor de toepassing van deze Aanwijzingen. Zij golden misschien alleen voor de grote beginselen. Ik meende er echter wel uit te mogen lezen, dat samenwerking met de bezettende macht, wanneer daardoor grotere onheilen konden worden voorkomen, vrij was en dat daarvan een zekere noodzakelijkheid werd erkend.

96572. De **Voorzitter**: Zag u de bepalingen van het Landoorlogreglement als een feitelijke beperking van de macht van de bezetter?

A. Ik zag daarin een beperking naar beide kanten. Die beperking is in feite echter zo moeilijk te handhaven, omdat men de beperking naar de kant van de bevolking van het bezet gebied zo moeilijk kan erkennen. De vaderlandsliefde laat dat nu eenmaal niet toe. Men hoort van de bezettende autoriteiten dan, dat, wat de bevolking doet of sommige van haar leden, volgens het reglement niet is toegelaten, of dat zij nalaat volgens het reglement dit of dat te doen. De bezetter zegt dan: Dat is volgens het Landoorlogreglement niet toegelaten: daartegen moeten wij maatregelen nemen. Dan krijgt men dat opbieden tegen elkaar, wat met de grootste ellende gepaard is gegaan.

96573. De **Voorzitter**: In uw boekje „Bezetting Nederland en Het Haagsche Landoorlogreglement van 1907” schrijft u in hoofdstuk III „Ambtenaren en Burgerij”:

„Waar door de bezetting, zooals in de vorige paragraaf nader werd uitgewerkt, het gezag der wettelijke overheid feitelijk op den bezetter is overgegaan, zijn ambtenaren en bevolking, door en voor den duur der bezetting, onder een nieuwe overheid komen te staan. Voor hen ontstond daardoor de rechtsplicht om, bij uitsluiting, aan de nieuwe overheid te gehoorzamen.”.

Meent u, dat dit uit het Landoorlogreglement voortvloeit?

A. Mag ik even een ander punt aanroeren? Is u de wijze, waarop dit boekje is ontstaan, bekend?

De **Voorzitter**: Neen.

A. Het boekje staat inderdaad op mijn naam, maar het auteurschap is niet geheel van mij.

Dit boekje is op deze wijze ontstaan. In het voorjaar van 1943 hebben in verschillende plaatsen van het land stakingen en dienstweigeringen plaats gehad. De Duitsers zijn daartegenover opgetreden op een wijze, die voor alle kritiek vatbaar is. Dit heeft geleid tot een onderhoud tussen *Seyss-Inquart* en mij. Ik heb mijn mening over deze wijze van optreden ten beste gegeven en in dat gesprek ook uiting gegeven aan mijn mening, dat men tegenover de bevolking op een gans andere wijze moest optreden: dat men de bevolking moest voorlichten over de positie, waarin zij verkeerde, en dat men veel meer door overleg een toestand moest scheppen, die naar beide kanten aanvaardbaar was. *Seyss-Inquart* heeft geantwoord, dat men dat ook probeerde, maar dat het zo moeilijk was, omdat men als Duitser zo heel anders sprak dan als Nederlander. Hij deed een beroep op zijn Oostrijkerschap. Hij zei: Wij hebben dezelfde moeilijkheden. Wij kunnen de Pruisen niet uitstaan. Ik heb toen gezegd, dat ik wel een voorbeeld wilde geven om te laten zien op welke wijze dat te bewerkstelligen zou zijn, daartoe ook min of meer door *Seyss-Inquart* geprikkeld. Ik heb toen een advies gevraagd. Ik had een advies over de bezettingsverhoudingen van een lid van de Hoge Raad. Bij de Hoge Raad was dit advies opgemaakt, waarschijnlijk door twee leden, over de bezettingsverhoudingen.

96574. De **Voorzitter**: Weet u geen van beide namen meer?

A. Ik heb de naam *Koster* in mijn gedachten. Hij was de auteur van een boek over internationaal privaatrecht, maar ik ben er niet zeker van. Er was toen tot secretaris van het college van curatoren in Leiden benoemd iemand, wiens naam mij ontschoten is, die een bijzondere studie van het internationaal recht had gemaakt. Deze heeft ook advies uitgebracht. Verder had ik de beschikking over het boek van prof. *François* en in de bibliotheek van het Departement waren nog andere boeken op dit gebied. Naar aanleiding daarvan heb ik een concept opgesteld. Ik heb dit aan de toenmalige referent van het Departement ter hand gesteld. Daarop is gevolgd een overleg. Van Duitse zijde wilde men verschillende dingen er in veranderd hebben. Er stond o.a. in: de ramp van de bezetting. Dat woord ramp mocht er niet in blijven staan. Dat was niet objectief. Zij wilden, dat het onder mijn naam werd gepubliceerd. Ik heb toen gezegd: Als het onder mijn naam wordt gepubliceerd, is er van verandering geen sprake. Er is veel over georaad en daarmee is de zaak van tafel verdwenen. In September, tijdens de inval in Italië, zijn ze er op teruggekomen.

Zij hebben mij gevraagd of ik het toch niet kon laten publiceren. In die tijd zat mijn broeder — hij is overleden — als gijzelaar in St. Michielsgestel. Dat heeft mij toeschietelijker gemaakt en zo heb ik tenslotte mijn toestemming gegeven dat ding te publiceren onder mijn naam in de vorm als waarin het is uitgegeven. Zij hebben toen getracht een uitgever te vinden. Eerst hadden zij iemand uit Utrecht. Ik kreeg een brief, waarin werd gevraagd hoeveel honorarium ik wilde hebben. Ik antwoordde: Ik wil er verder niets mee te maken hebben. Daarna zijn zij naar Haarlem gegaan, naar de uitgeverij Tjeenk Willink. Tenslotte zijn ze bij Elsevier terechtgekomen. Daarvan heb ik een drukproef gekregen, ik heb die nagekeken en teruggezonden. Dat is de geschiedenis van het ontstaan van dit boekje. U zult daarin niet precies nauwkeurig mijn mening vinden. Juist die passage over de macht van de bezetter is sterker geretoucheerd dan er oorspronkelijk heeft gestaan. Dat er een zekere rechtsplicht van de bevolking is om aan het feitelijke gezag van de bezettende macht gevolg te geven, moet men wel aannemen, omdat men anders van beide kanten weer vervalt in de grootste willekeur

en die drukt altijd, zolang de bezettende macht sterker is, in de allerergste mate op de bevolking zelf, Mijn streven is altijd geweest het aantal slachtoffers tot het uiterste te beperken. Dat staat ook in het begin van die brochure.

96575. De **Voorzitter**: Ik lees hier in een verhoor van prof. *François* het volgende:

„Het Landoorlogreglement heeft deze betekenis: Wenst de bevolking zich overeenkomstig de bepalingen van dit Landoorlogreglement te gedragen, dan geeft dit reglement de grenzen van de bevoegdheden, die de bezetter heeft. Een volkenrechtelijke plicht van de bevolking om zich niet tegen een bezetter te verzetten, bestaat niet.”.

Hij stelt dus, dat een bezetter de facto een recht heeft en zekere dingen van de bevolking kan vragen, maar dat daaruit niet voortvloeit de verplichting voor de bevolking daaraan te gehoorzamen. Hoe zag u dat?

A. Het is een moeilijke materie. Bij de beraadslagingen over het Landoorlogreglement heeft men bepaald gedacht aan beide kanten een rechtsplicht te leggen, omdat daardoor de machtswellust van de bezetter, die daaraan altijd lijdt, kan worden beperkt. Van Belgische zijde weigerde men daarin mede te gaan, omdat men zei: Men kan een bevolking niet verbieden om, waar mogelijk, afbreuk te doen aan de bezetter. Toen is dat punt onopgelost gebleven. Zodra men het recht — of nog verdergaand: de plicht — van de bevolking erkent om, waar, wanneer en hoe dan ook de bezetter afbreuk te doen, kan men aan de bezettende macht kwalijk het recht ontzeggen daartegen maatregelen te nemen en zich dan ook niet te storen aan het Landoorlogreglement.

Seyss-Inquart was wat dat betreft gematigd, maar hij kon tegen de andere machten niet op. De legerbevelhebber daarentegen beschouwde het Landoorlogreglement bijna als lucht. Ik bedoel *Christiansen*. Deze wilde met de Nederlandse burgers niets te maken hebben. De toenmalige president van de Hoge Raad en ik hebben in het begin getracht gehoor bij hem te krijgen om een goed woord te doen voor de mensen, die zijn ondergeschikten hadden gearresteerd en later geëxecuteerd. Hij heeft, ondanks aandrang van de Duitse civiele autoriteiten, geweigerd ons zelfs maar te ontvangen. Hij had met al deze dingen niets te maken. Van Duitse zijde was er een zeer groot verschil van opvatting.

96576. De **Voorzitter**: Heeft u weleens moeilijkheden gehad op dit punt, zodat u heeft moeten protesteren tegen bepaalde maatregelen, die naar uw mening in strijd waren met het Landoorlogreglement? Kunt u voorbeelden noemen?

A. Ik heb mij van een beroep op het Landoorlogreglement zoveel mogelijk onthouden, omdat men dan dadelijk vastloopt in de dogmatiek. Dan wordt de zaak zelf onbelangrijk en het juridische punt — er zaten op het bureau van *Seyss-Inquart* ook een Duitse professor en iemand van het Hof in Berlijn — de moeite waard. Maar moeilijkheden waren er bij wijze van spreken dagelijks. Zo was er b.v. in de eerste tijd het streven om hier functies te openen voor Duitse advocaten. Duitse advocaten moesten bevoegd worden verklaard om hier hun beroep uit te oefenen. Dan had de heer *Seyss-Inquart* een lijstje van goede vrienden uit Oostenrijk, die geschikt waren om hier rechter en raadshere te worden. Zo waren er voortdurend dergelijke kwesties. Dan was tenslotte mijn laatste woord tot de Rijkscommissaris: Es tut mir leid, das kann ich wirklich nicht machen. Doch over het oorlogsreglement repte ik dan niet. Voorts was er de afspraak, dat onder het Departement van Justitie ressorterende ambtenaren niet buiten mij om zouden worden gearresteerd, zoals in de allereerste bezettingstijd de kantonrechter te Haarlem plotseling was vastgezet. Daaraan heeft men zich voor wat het Departement betreft in het algemeen gehouden, doch — ik meen in 1934 — werd de officier van justitie in den Haag mr. *Blok* op zekere dag gearresteerd door de Sicherheitsoolizei. Het betrof de tenuitvoerlegging van een oud vonnis, dat vóór de bezettingstijd tegen *Rost van Tonningen* was gewezen. Er was achterstand in de executie ontstaan en toen mr. *Blok* in de plaats kwam van de vorige officier van justitie — nieuwe bezems vegen schoon —, ging er een reeks van opdrachten tot executie achter elkaar uit, zonder dat werd nagekeken op welke personen deze vonnissen betrekking hadden. Zo was van mr. *Rost van Tonningen* betaling van een boete gevorderd. Dat was de reden voor de S.D. om mr. *Blok* te arresteren.

Dat was ook weer een geval, waarin men geheel buiten het Landoorlogreglement om handelde. Ik heb daarop overigens geen beroep gedaan, maar ik heb gezegd: Dat is in strijd met de afspraak. Het

Departement was toen al naar Apeldoorn overgebracht. Ik heb de referent gevraagd zich in verbinding te stellen met dr. *Seyss-Inquart* en hem gevraagd deze te vragen, wanneer hij mij kon ontvangen voor een afscheidsaudiëntie, omdat de afspraak niet was nagekomen en dus blijkbaar op mijn aanblijven geen prijs werd gesteld. De referent heeft zich met *Seyss-Inquart* in verbinding gesteld en het resultaat van een en ander was, dat mr. *Blok* onmiddellijk werd vrijgelaten. *Seyss-Inquart* was in dit geval inderdaad toeschietelijk.

Dit is een voorbeeld van wat er op dit gebied is geschied. Er is wel meer gebeurd. Het is allemaal echter reeds zo lang geleden. Die vier jaren van de bezetting zijn uiterst zware jaren geweest; de zeven jaren daarna waren voor mij ook zeer moeilijk en men kan zich aan de neerdrukkende krachten alleen onttrekken door de gedachten opzettelijk van het verleden af te wenden.

96577. De **Voorzitter**: Hoe kwamen de verordeningen meestal tot stand? Liet men het initiatief daartoe aan uw zijde of kwamen de meeste initiatieven van Duitse zijde?

A. De meeste kwamen van Duitse zijde; zij zeiden, dat ze behoefte hadden aan dit of dat. De initiatieven kwamen ook wel van de zijde van de collega's. Op het gebied van de voedselvoorziening is er b.v. inderdaad veel gebeurd. De initiatieven kwamen dan van de heer *Louwes*.

96578. De **Voorzitter**: Zijn er ook verordeningen op uw Departement tot stand gekomen door uw initiatief?

A. De verordeningen betreffende de voedselvoorziening zijn voor het grootste deel verordeningen geweest, die van het Departement van Justitie uitgingen. De verordeningen op de verruiming van de bevoegdheden van de economische rechter, van de tuchtrechter e.d. waren verordeningen van het Departement van Justitie. Van de kant van de heer *Louwes* werd medegedeeld wat men wilde, maar de formulering van een en ander moest op onze wetgevende afdeling gebeuren. Het instellen van het Economische Hof was ook een wens van het Departement van Landbouw en van Economische Zaken. De verordening werd echter bij ons gemaakt. Dat waren dus Nederlandse initiatieven. Ik herinner mij ook, dat er behoefte was aan een verordening, regelende de bevoegdheid om informeel testament te kunnen maken voor degenen, die aan het Oostfront stonden. Deze verordening is op mijn initiatief tot stand gekomen. Overigens kwam het ook voor, dat de Duitsers het tenslotte zelf moesten doen, omdat ik zei, dat ik geen mogelijkheid zag aan de uitvaardiging van een door hen gewenste verordening mijn medewerking te verlenen. Dan werd het eventueel een Duitse verordening. In mijn strafproces heb ik voor het Bijzonder Gerechtshof een overzicht betreffende de tot stand gekomen verordeningen samengesteld.

96579. De **Voorzitter**: Hoe was de leiding, die u aan de ambtenaren gaf, hoe was de samenwerking op uw Departement? Men zou zich kunnen voorstellen, dat iemand, die toen uit NSB.-kringen kwam, niet dat vertrouwen kreeg, dat andere secretarissen-generaal hadden.

A. Inderdaad heeft zich dat punt voorgedaan, maar bij de eerste ontmoeting met de afdelingshoofden, dus onmiddellijk na de aanstelling, heb ik tegen hen gezegd, dat ik niets verlangde dan dat zij in de bestaande omstandigheden de zaken zo goed mogelijk lopende zouden houden, opdat het Departement en de ondergeschikte diensten zo weinig mogelijk schade zouden oplopen. Ik heb nooit iets gevraagd, dat tegen hun overtuiging kon ingaan. Ik heb de zaken altijd rustig besproken. Er was steeds regelmatig overleg met de afdelingshoofden, zoals b.v. met de afdelingschef van de tweede afdeling, de heer *Woltjer*, met de heer *Simons* van de eerste afdeling, die tegen het einde van de bezetting is afgetreden, met mr. *Hooykaas*, chef van de afdeling voor de wetgeving. Ik kan niet anders zeggen dan dat ik over de plichtsbetrachting van de ambtenaren zeer tevreden ben geweest, juist omdat ik volkomen begreep de grote moeilijkheden, waarvoor zij stonden. Ik heb nooit iets gevegd wat met hun ambtsplichten strijdig zou zijn geweest. Ik heb hun materiële belangen zo goed mogelijk behartigd.

96580. De **Voorzitter**: Zijn er dus geen belangrijke conflicten geweest?

A. Er is in het begin een conflict geweest met de vertaalafdeling. Er was een vertaalbureau, dat wat krap bezet was. Toen heb ik daarbij een dame van buiten benoemd. Als gevolg daarvan hebben de vier, die er zaten, hun werk neergelegd, maar het is gelukt om

andere krachten te verkrijgen. Dat is verder rustig verlopen. Verder kwam er op een van de eerste dagen van Duitse zijde een brief binnen, waarin geëist werd, dat ik mr. *Visser*, referendaris bij de eerste afdeling, moest ontslaan. Ik heb de Duitse grieven uitgezocht en vond die overdreven. Ik heb hem niet ontslagen, doch bij de afdeling op een post gezet, waar hij niet met de Duitsers in aanraking kwam. Ze hebben daarmede genoegen genomen. Zij hebben, bij mijn optreden, ook gevraagd mr. *Hooykaas* te ontslaan. Ik heb gezegd, dat ik dat wilde aanzien, want ik had vernomen, dat hij een waardevolle kracht was. *Rauter* is daarop later teruggekomen, maar ik vond er geen termen voor aanwezig en heb gezegd, dat men mij in het beheer van het Departement mijn gang moest laten gaan. Wij hebben grote moeilijkheden gehad over de z.g. Z-kaarten, die in het laatste jaar van de bezetting werden uitgereikt aan ambtenaren, die onmisbaar waren. De houders van deze kaarten zouden niet voor werk in Duitsland in aanmerking komen. Die Z-kaarten waren al een derde methode. Men had al eerder personele vrijstellingen verleend. Toen bleek het aantal vrijstellingen te groot te zijn. Men is toen op een andere manier begonnen. Na de uitreiking van de Z-kaarten (met groene kleur) is een van de mensen van het Departement door de S.D. aangehouden, omdat hij, volgens opgave van de S.D., in het bezit bleek te zijn van een vervalste groene kaart Leiden was toen in last, want de bepalingen waren zo eng en de kaarten werden behandeld door zo weinig mensen, dat men meende, dat de Departementsleiding hierbij betrokken was. Ik ben toen zelf in ernstige moeilijkheden geraakt, evenals de chef van het Kabinet, de heer *Swenne*. De S.D. is toen gekomen en heeft allerlei verhalen afgenomen.

Ook dat is uiteindelijk met een sisser afgelopen. Naar aanleiding daarvan is alleen een jonge ambtenaar, die daarmede blijkbaar bemoeienis had gehad, uit eigen beweging ondergedoken. Die is later op de Veluwe door een Duitse patrouille gearresteerd en doodgeschoten. Ik heb voor hem nooit iets kunnen doen, omdat hij zich zelf aan het Departement had onttrokken. Dat is de enige geweest.

96581. De **Voorzitter**: Hebt u ook te maken gehad met de reorganisatie van de politie?

A. Dat is Duits werk geweest. Ik heb steeds getracht dat tegen te houden en ik kreeg op een gegeven moment de toezegging, dat men de organisatie tot het einde van de bezetting zou laten zoals zij was, dat dus de procureurs-generaal fungerend directeur-generaal van politie zouden blijven. Omstreeks eind 1942, begin 1943, werd aan Duitse zijde het besluit genomen, dat de reorganisatie van de politie door moest gaan. De Nederlandse instanties stonden voor een fait accompli, toen de nieuwe regeling plotseling in het *Verordeningsblad* stond. Het enige dat ik kon doen, was medewerken aan een salarisregeling, die voor de politie relatief gunstig is geworden. Ik heb toen de functie moeten aanvaarden van waarnemend directeur-generaal van politie, opdat er geen verandering in personen zou zijn. *Rauter* had bij die gelegenheid een Duitser aan het hoofd van de politie willen hebben. *Seyss-Inquart* wilde dat niet. Ik geloof, dat *Mussert* daartegen ernstig bezwaar had. Toen konden *Seyss-Inquart* en *Rauter* het niet eens worden over degene, die aan het hoofd van de politie zou staan, en heeft men geschapen de functie van chef van de staf van de politie. Dat werd de man, die rechtstreeks onder de Duitsers stond. Het ambt van directeur-generaal van de politie zou dan in feite openblijven, als ik pro forma de functie van waarnemend directeur-generaal aanvaardde, zonder daarmede zelf verder bemoeienis te hebben. Ik heb toen de bijzondere positie van waarnemend directeur-generaal van politie aanvaard, om er geen nieuwe persoon bij te krijgen.

96582. De **Voorzitter**: Indien ik u goed heb begrepen, dan hebt u gezegd, dat u de waarde van het Landoorlogreglement niet zo hoog aansloeg, omdat naar uw mening er allerlei puzzles en interpretaties zouden ontstaan.

A. Niet zouden ontstaan, maar inderdaad ontstonden.

96583. De **Voorzitter**: Maar geeft men daarmede een betrekkelijk houvast niet geheel en al uit handen? Kon men zich tegenover de Duitsers dan niet beroepen op het Landoorlogreglement?

A. Het Landoorlogreglement was papier. De Duitsers, met wie wij het meest te maken hadden en van wie wij de meeste last hadden, waren de heren *Rauter*, van de S.D., de Kriminapolizei, enz. Voor deze heren was het Landoorlogreglement niets. De enige wijze, waarop men met deze heren iets kon bereiken, waarop men hen enigszins in de hand kon houden, was door *Rauter*. *Rauter* was, met

al zijn bijzondere eigenschappen, tenslotte nog weleens voor rede vatbaar. Van *Rauter* heb ik in de persoonlijke omgang nog het meeste gedaan gekregen. Er was bij het Rijkscommissariaat een geleerde afdeling. Daar kon men met feitelijke uiteenzettingen niet terecht. Men moest daar met mooi opgestelde juridische verhandelingen komen. Daartegenover stelde die afdeling eveneens een juridische verhandeling. Dat leidde nooit tot tastbare resultaten. *Seyss-Inquart* haalde dan de schouders op en zei: Laten wij het maar zo doen, of: Ja, Herr Professor, dat geht leider nicht. Ik heb nooit gezien, dat ze voor het Landoorlogreglement teruggeschrokken zijn. Het is mogelijk, dat men met het Landoorlogreglement, op het niveau van de Regering in Londen en de Regering in Berlijn, iets had kunnen bereiken, maar de leiders van de politie, die ik bij mijn benoeming heb aangetroffen, nl. jhr. *van Uchhelen*, inspecteur-generaal, en de chef staf van de marechaussee, *Boellaard*, die beiden ten aanzien van verschillende Duitse eisen het Landoorlogreglement meermalen ter sprake hebben gebracht, hebben daarmede in het bureau van *Rairter* niet de minste indruk gemaakt. Er zaten geen mensen, die het ook maar enigszins konden appreciëren. Het waren mensen, die opgegroeid waren in de verwildering van de jaren na de eerste wereldoorlog. *Rauter* is als officier bij het Oostenrijkse leger begonnen, hij heeft de doorbraak meegemaakt bij de Isonzo en heeft bij de gevechten daarna de helft van zijn compagnie verloren. Hij is in Oostenrijk teruggekeerd, heeft ongenoegen gekregen met de Oostenrijkse keizerin en werd toen bij wijze van straf naar het Balkanfront gestuurd. Men moest zich daar zelf redden. Later is hij weer teruggekomen en heeft de partijgangexpeditie naar Burgenland meegemaakt. Hij heeft in Wenen in de gevangenis gezeten, heeft de arbeidersbuurt, waarin deze gelegen was, weten op te zetten, waardoor hij werd bevrijd, en werd steeds weer vervolgd. Later is hij uit Oostenrijk naar Duitsland gegaan, waar hij een Oostenrijkse brigade heeft georganiseerd. Hij heeft in verschillende Europese hoofdsteden een bureau geleid, van waaruit Oostenrijk werd overstroemd met illegaal drukwerk. Dit zijn geen mensen, met wie men over een Landoorlogreglement kan praten. Dat is onzin. Men kan met hen alleen spreken in deze geest: Als u dit of dat doet, zijn dit of dat de gevolgen, die gevolgen zijn voor ons nadelig, maar ook voor u zelf, dus moet u het niet doen. Als er geen ondergeschikten bij waren — want dan speelde het „prestige” hun parten — dan was er met dergelijke mensen wel eens land te bezelen. In November 1944 werd er in Apeldoorn een razzia voor gedwongen arbeid gehouden. Ik had van het Rijkscommissariaat voor de mensen van het Departement vrijstelling gekregen. Dit betekende geen einde van de moeilijkheden; want er waren ondergeschikte instanties, die zich daaraan niet hielden. Bij die November-razzia werden ongeveer 20 lagere ambtenaren van mijn Departement opgepikt. Zij zijn met een aantal burgers uit Apeldoorn in een trein terechtgekomen, waarop onderweg een bom is gevallen. De mensen vluchtten uit de trein en kwamen terecht bij een S.S. koinmandopost. Ik kreeg daarvan bericht. Ik ging naar *Rauter* en kreeg gedaan, dat deze S.S. kommandopost — goddank was het een S.S. post, want bij een legerkommandopost had ik het niet kunnen doen — bevel kreeg de mensen uit Apeldoorn terug te laten! gaan. Onzerzijds moest voor autotransport worden gezorgd. Er waren ook niet-ambtenaren bij: een schoenmaker, een bakker, die voor het Departement werkten; die hebben wij ook mee kunnen krijgen. De anderen gingen naar het beruchte kamp bij Rees. Op die wijze kon men van *Rauter* iets gedaan krijgen. Ik pleitte eenvoudig: Mijn ambtenaren afnemen, dat gaat toch niet. Daarvoor kon *Rauter* voelen, maar met het Landoorlogreglement behoefde men bij hem niet aan te komen. Er waren tenslotte ook nog wel fatsoenlijke, idealistische typen onder de Duitsers; zij waren niet allemaal van God verlaten, en dat was een punt, waar men soms een hefboom kon aanzetten om de anderen tot matiging te brengen.

96584. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Als ik het goed begrijp, hebt u eigenlijk meer op gehad met het civiele Duitse bestuur dan met het militaire bestuur.

A. Met het laatste had ik heel weinig te maken. Tegen het einde van de oorlog heeft het militaire bestuur om gevangenen gevraagd. Men had werkkrachten nodig. Zij zaten in de Bommelerwaard en wilden versterkingen aanleggen. Daarvoor wilde men gevangenen hebben. Ik heb dat geweigerd. Ik zei: Onder geen voorwaarde sta ik daarvoor gevangenen af. Ze zeiden: Dan halen wij ze wel. Ik heb gezegd: Daartegen kan ik niets doen, maar van mij krijgt u ze niet.

96585. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wanneer men vroeger over een bezetting van een land sprak, dacht men in oorlogstijd aan een militaire bezetting. Toen het civiele bestuur in Nederland kwam met *Seyss-Inquart*, was men enigszins verbaasd.

Hoe kon u dat aanvaarden? Vond u dat vanzelfsprekend, of vond u dat een noodzakelijk kwaad? Begrijp ik u goed, dan vond u het civiele bestuur gematigder, menslievender misschien, dan het militaire bestuur. Wij horen dat hier vaak anders. Uw oordeel over iemand als generaal *Christiansen* b.v. is heel anders dan wij dat hier vaak hebben gehoord. Wij hebben gehoord, dat *Christiansen* veel gemakkelijker te benaderen was om mensen te redden dan b.v. *Rauter*.

A. Van het militaire bestuur heb ik betrekkelijk weinig gemerkt. Ik weet wel, dat het in Rotterdam in verband met een non-sens-aanslag gijzelaars heeft doen fusilleren. Dat is een daad geweest, die door het civiele bestuur van de Duitsers is afgekeurd. Dat had geen invloed. Het Duitse militaire bestuur heeft op een van de Zuidhollandse eilanden, waar een Engelse vlieger was neergekomen, die men voortgeholpen heeft, uit de bevolking gijzelaars genomen en doodgeschoten. Aan dit stelsel van het nemen van gijzelaars is in November 1941 door *Rauter* een einde gemaakt, onder bepaalde afspraken en condities.

Er was tussen het militaire bestuur en het Duitse civiele bestuur van den beginne af aan grote tweespalt, omdat *Christiansen* vond, dat de invoering van het civiele bestuur voor hem een soort van vernedering was, welke de collega in België niet had behoeven te ondergaan. Het civiele bestuur heeft mij uitgelegd, dat er in België een civiel bestuur ontbrak, omdat men van Duitse zijde ten aanzien van België zekere plannen had. België zou, wanneer het tot een Duitse overwinning kwam, gesplitst worden. Het Franse gedeelte zou de ene kant en het Vlaamse gedeelte zou de andere kant uitgaan. Omdat men dus de toestand in België als volkomen voorlopig beschouwde, had de Führer er niet aan gedacht daar een civiel bestuur in te stellen. Het gevolg is geweest, zoals men van Duitse zijde meermalen zei, dat er twee plaatsen in Europa waren, waar geen oorlog was, namelijk Budapest en Brussel. Naar Brussel was een groot deel van de Parijse vermaakwereld getrokken. Wie een prettige week wilde hebben en het zich veroorloven kon, ging naar Brussel of, als men meer aan de Oostenrijk-Hongaarse kant zat, naar Budapest. Daar was geen oorlog. Het heette, dat er een stilzwijgende afspraak bestond, dat op die steden geen bommen zouden vallen. Dat had *Christiansen* ook in den Haag willen hebben. Er had moeten komen een speelbank, waarvan ernstig sprake is geweest. De humor van de geschiedenis is, dat ik toen dezelfde verklaring heb gedaan, die later door Minister *Mulderij*e ten aanzien van de speelbank is afgelegd. Ik heb van het militaire bestuur weinig gezien, maar wat ik er van gezien heb, was ongunstig. De chef staf, die er in het begin was, was een behoorlijke generaal, met hem kon men spreken. Van wat

na hem gekomen is, heb ik een ongunstiger indruk. „Das Militar” was gedemoraliseerd, zoals ook gebleken is bij de doorbraak van de geallieerden in het zuiden. Het militaire bestuur hier is in gebreke gebleven. Het Duitse verzet bij Arnhem is in aanleg alleen aan *Rauter* te danken.

96586. De **Voorzitter**: Heeft u binnen het kader van wat wij besproken hebben nog enige mededelingen te doen, waarvan u meent, dat ze belangrijk zijn?

A. Wat betreft het geven van leiding aan ambtenaren wil ik er op wijzen, dat gedurende de jaren van de bezetting aan de economische rechters speciale voorlichting is gegeven. Er werden bijeenkomsten georganiseerd, waar de leiders van de economische voorziening in Nederland in de gelegenheid werden gesteld om de economische rechters in te lichten over de punten, waarop het aankwam. Daar spraken de heer *Louwes*, het hoofd van de C.C.D., het hoofd van de Prijsbeheersing. Ook het hoofd van de afdeling, wetgeving van het Departement, de heer *Hooykaas*, heeft daar gesproken om de nieuwe bepalingen voor de rechters toe te lichten. Daar waren aanwezig de economische rechters, sommige heren van de gerechtshoven, een paar heren van de Hoge Raad. Ik heb deze regeling gevonden toen ik mijn ambt aanvaardde. Dat is dus niet een initiatief van mij zelf geweest. Toen ik optrad, was het zo georganiseerd. Ik heb er wel voor gezorgd, dat deze voorlichting werd aangehouden en doorgezet, juist omdat de leidende figuren bij de voedselvoorziening, zoals de heer *Louwes* en ook anderen, een onverdachte reputatie hadden. In iemand van N.S.B.-zijde stelde men minder vertrouwen en geestverwanten hebben er bij deze gelegenheid dan ook nooit gesproken. Die vond men daar niet. Dit is tot in 1933 doorgezet. Toen werd het verkeer geleidelijk te moeilijk. In Arnhem hebben wij nog bijeenkomsten gehad. Dit was een belangrijk punt, dat voor een goed functioneren van de voedselvoorziening van groot belang is geweest.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit hiermede het verhoor.

J. J. SCHRIEKE.

KOERSEN, *voorzitter*.

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 1 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Ir. ROBERT ANTONY VERWEY,

oud 70 jaar, wonende te Amsterdam, oud-secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

96587. De **Voorzitter**: Wij zouden van u graag enige inlichtingen willen horen over de periode, waarin u de functie van waarnemend secretaris-generaal hebt uitgeoefend. Kunt u ons nog zeggen wanneer u bent begonnen die functie waar te nemen?

A. Op 23 Augustus 1930 ben ik door de Rijkscommissaris met die functie belast.

96588. De **Voorzitter**: Bent u toen tot *waarnemend* secretaris-generaal benoemd?

A. Ik ben met de waarneming belast.

96589. De **Voorzitter**: Was u dus volledig secretaris-generaal, zoals de andere heren secretarissen-generaal?

A. Wat het werk betreft wel. Daarin stond ik gelijk met de anderen. Ik beschouwde mijzelf als en heb ook nooit anders willen zijn dan de waarnemer voor de heer *Scholtens*.

96590. De **Voorzitter**: Hoe zag u eigenlijk uw functie van secretaris-generaal in die tijd?

A. Als ik mag, wil ik dat graag uiteenzetten en ik zou dan graag beginnen met het begin van de oorlogstijd. Ik kan dan even laten zien hoe dat zich ontwikkeld heeft, want de waarneming van die functie viel niet zo maar uit de lucht.

Ik was in de oorlogsdagen present als directeur van de Rijksdienst van de Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling op Bezuidenhout 30. Ik heb mij aangeboden om, zij het als tolk, met de Minister mee te gaan, ofschoon ik er direct aan heb toegevoegd, dat, wanneer er maar één van de hoofdamttenaren zou meegaan, mijns inziens een Jood in aanmerking zou komen, omdat de Joden het nu eenmaal slecht te verduren zouden krijgen.

De dag na de capitulatie ben ik onmiddellijk begonnen met het personeel, voor zover het in den Haag aanwezig was, bijeen te roepen en heb gezegd, dat het hun plicht was, in dit land van Willem de Zwijger hun plicht te blijven doen. Die plicht was min of meer uitgezet in de Aanwijzingen van 1937.

96591. De **Voorzitter**: Waren die Aanwijzingen dus wel direct bekend?

A. Ja zeker. Toen was nog niet bekend, maar die is later bekend geworden, de proclamatie van H. M. de Koningin in Buckingham Palace. Het kwam er dus in zeer grote hoofdlijnen op neer, dat wij, ambtenaren, op onze plaats moesten blijven en zoveel mogelijk goed moesten doen voor het Nederlandse volk. Tenslotte beschouwde ik ook als hoofdlijn het woord van de Koningin: *Christ avant tout!*

In die geest heb ik ook verder getracht te werken.

Die zelfde morgen ben ik nog naar de heer *Scholtens* gegaan en ik heb er op gewezen, dat net als in 1914 de werkloosheid zeer sterk zou toenemen in dit land, dat was afgesneden van de zee en van zijn overzeese gebiedsdelen. De belangstelling van de Duitsers zou ongetwijfeld uitgaan naar *Arbeitseinsatz*, enz. In die richting is het ook gegaan. De heer *Scholtens* kwam zelf al onmiddellijk voor deze grote moeilijkheid. Wat had men in dit opzicht te doen? De Duitsers vroegen grote werken aan te leggen, speciaal vliegvelden. Er was een mogelijkheid om in Duitsland te gaan werken; dat werd ook in grote mate gedaan, grotendeels buiten de Arbeidsbemiddeling om. Nu was heel moeilijk het beginsel te vinden wat hier moest worden gedaan. Moest worden meegewerkt of niet? Moest er meegewerkt worden aan de plaatsing van Nederlandse arbeiders bij de Duitse werken? De heer *Scholtens* heeft beslist mede te werken. Dat heeft hij nadrukkelijk gedaan en ik zou u daarvan de stukken kunnen voorlezen. Dat deed niet alleen hij, maar het gehele college van secretarissen-generaal deed dat implicite, ook de Commissarissen van de Koningin in Zuid-holland en in Utrecht, ook de door generaal *Winkelman* benoemde Regeringscommissaris prof. *de Quay*. Dit is u allemaal waarschijnlijk bekend. Wanneer u meent, dat dit van belang is, kan ik u daarvan meer vertellen. Ik moet hierop wijzen in verband met het belang voor de toekomstige lijn.

Dit was dus al min of meer vastgelegd. Inmiddels kwam de heer *Scholtens* in moeijikheden met de Duitse autoriteiten, speciaal met de leider van de *Hauptabteilung soziale Verwaltung*, die aan het Departement, wat de arbeidsvoorwaarden betreft, de hoogste ambtenaar was.

De aanleiding was, dat die leider het anti-sociaal vond, dat hier te lande nabestaanden van degenen, die waren gecremeerd, niet evenveel uit de sociale verzekeringsuitkeringen kregen als nabestaanden van degenen, die waren begraven. In de tweede plaats, dat de ongetrouwde moeders niet evenveel sociale verzekeringsuitkeringen kregen als de gehuwde moeders.

In beide opzichten was de heer *Scholtens* bereid, zoals hij mij gezegd en later ook geschreven heeft, te doen wat de Duitsers vroegen, maar hij wees er op en hij protesteerde er daarom ook tegen, dat dit in strijd was met de Nederlandse wetgeving.

Er waren meer van deze dingen. Precies weet ik ze natuurlijk niet meer in alle onderdelen, maar het gerucht bereikte mij, dat de positie van de heer *Scholtens* wankel was. Ik ging hem waarschuwen. Eén van de ambtenaren had mij dat verteld. Toen ik hem waarschuwde, verbaasde het mij, dat hij mij zei, dat dat inderdaad juist was en dat ik waarschijnlijk zijn opvolger zou zijn. Hij had mij als zijn opvolger aangewezen.

96592. De **Voorzitter**: Had hij u voorgedragen in het college van secretarissen-generaal of bij de Duitsers?

A. Bij de Duitsers. Ik heb daarover een brief van hem aan de heer *Drees*, die hij later heeft geschreven. Ik zou u die brief misschien even op dit punt kunnen voorlezen:

„Toen was de heer *Verwey* de aangewezen man, die mij daarom geschikt leek, omdat hij steeds met een betrekkelijk groot personeel had gewerkt en omdat zijn afdeling degene was, die in het bijzonder in het brandpunt van de Duitse belangstelling zou staan. Hoe hij zijn ambt zou waarnemen, bleef natuurlijk aan hemzelf overgelaten. Wel herinner ik mij, dat ik hem als mijn oordeel heb gezegd, dat hij wel iets couanter zou moeten zijn dan ik geweest was, wilde hij een onverwijld nieuwe mutatie voorkomen, die dan wellicht niet binnen het raam van de bestaande hoofdamttenaren beperkt zou blijven en het Departement aan ongewenste invloeden zou overleveren.”

Dit is dus mede een verklaring voor mijn verdere houding en gedrag. Ik meende dit even ter inleiding te mogen zeggen.

Er waren voor mij natuurlijk twee vragen: in de eerste plaats of ik die functie zou aanvaarden en ten tweede hoe de leidende beginselen zouden moeten zijn. Die eerste vraag was vrij snel opgelost.

Ik zou mij een lafbek hebben gevonden, wanneer ik mij aan die verantwoordelijkheid had onttrokken. De tweede vraag was in beginsel ook wel eenvoudig op te lossen, namelijk dat het hoofdbeginsel moest zijn: Je Maintiendrai, zoals ik herhaaldelijk in besloten kring, maar ook naar buiten, heb gezegd; voor de ambtenaren is het: Nous maintiendrons de volkskracht van Nederland! Nu klinkt dat heel eenvoudig, maar het was natuurlijk allerminst eenvoudig in de praktijk. Daarover moest ik natuurlijk ook mijn gedachten laten gaan en naar die gedachtengang moest ik zo goed mogelijk handelen. Daarbij moest ik in aanmerking nemen: dat wij hier helemaal weerloos waren en ons bevonden in de macht van de overweldiger en dat wij in een toestand waren, die moeilijker was dan ooit. Om het werkelijk zuiver te doen, was hier meer nodig dan in de eenvoudige zin van het woord te handhaven en niets te veranderen. Wij bevonden ons in een positie, die buitensporig moeilijk was. Dat bracht met zich mee, dat er weleens buitengewone maatregelen moesten worden getroffen. Wij waren afgesneden van de zee en van de overzeese gebiedsdelen; wij moesten tóch aan het werk; wij moesten vooral de voedselvoorziening zo goed mogelijk handhaven; in 1914 was de tuberculosesterfte enorm gestegen en wij bevonden ons nu in veel ongunstiger omstandigheden dan in 1914. Speciaal moesten wij dus alle mannen en vrouwen aan het werk krijgen voor de voedselvoorziening van Nederland. Iedereen moest zoveel mogelijk aan het werk worden gezet en dan zoveel mogelijk voor het Nederlandse belang. Onvermijdelijk was — en dit is mijns inziens door de heer Scholtens en de andere heren zeer juist beslist; ik heb zojuist gezegd, dat ik zijn voetstappen volgde maar ik moet er direct bij zeggen, dat ik zijn opvattingen juist vond, en ik meen nog, dat die juist waren —, dat hierbij ook Duitse belangen zouden worden gediend. Wij waren nu eenmaal als schapen te midden van de wolven. Dat bracht zijn consequenties mee ten aanzien van de manier van handelen. Voor mij was het leidende beginsel: Christ avant tout! Ik heb dat nagestreefd en voor mijzelf getracht uit te maken wat dit nu eigenlijk was. Als ik mag, zou ik u graag even voorlezen wat mij in die tijd speciaal heeft geleid. Ik heb dit hier bij mij zoals ik het in die tijd zelf heb opgezocht en aangetekend. Ik zal u niet alles voorlezen, maar wil u toch even een beeld geven van wat mijns inziens een leidend dienaar van de Nederlandse Staat moest doen.

„Hierin is mijn Vader verheerlijkt, dat gij veel vruchten draagt.”
„Vergeldt niemand kwaad voor kwaad.”

„Daar ik van allen vrij was, heb ik mijzelf allen dienstbaar gemaakt, opdat ik er meer zoude winnen. Ik ben den Joden geworden als een Jood, opdat ik de Joden winnen zoude; den genen die onder de wet zijn, ben ik geworden als onder de wet zijnde, opdat ik degenen, die onder de wet zijn, winnen zoude; den genen, die zonder de wet zijn, ben ik geworden als zonder de wet zijnde (voor God nochtans zijnde niet zonder de wet, maar voor Christus onder de wet), opdat ik degenen, die zonder de wet zijn, winnen zoude; ik ben den zwakken geworden als een zwakke, opdat ik de zwakken winnen zoude: allen ben ik alles geworden, opdat ik immers enigen behouden zoude.”

„Want wij hebben de strijd niet tegen vlees en bloed, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de geweldhebbers der wereld, der duisternis dezer eeuw, tegen de geestelijke boosheden in de lucht. Daarom neemt aan de gehele wapenrusting Gods, opdat gij kunt wederstaan in de boze dag, en alles verricht hebbende, staande blijven.”

„Zie, Ik zend u als schapen in 't midden der wolven; zijt dan voorzichtig gelijk de slangen (zo staat er in deze vertaling), oprecht gelijk de duiven.”.

Dit is, naar ik ineen, vrij duidelijk. Ik meende, dat ik te midden van de wolven niet moest weglopen. Later is mij herhaaldelijk gezegd, dat ik weg moest gaan, en toen heb ik gezegd: „Dan zullen ziekte, armoede en dood het gevolg zijn.” „Dan maar ziek, arm en dood, werd mij door zich goed Nederlander voelende mensen gezegd. Mijn opvatting daarentegen was, dat dat niet in overeenstemming was met de handhaving van de volkskracht van Nederland. Dat mocht ik dus niet doen, voor zover het mij ten minste mogelijk was. Er waren in ieder geval niet spoedig grenzen voor de verplichting om te blijven op het zinkende schip. om te blijven in die moeilijkheden. (Hier loop ik enigszins vooruit op wat later zich afspeelde.) Wij moesten ook bedenken: dat wij met Duitsers te doen hadden, en mijns inziens was men geneigd tot een algemene denkfout — ik probeer zo weinig mogelijk verwijten te uiten — van de meeste Nederlanders. Er waren twee opvattingen. De eerste was, dat alles, wat de Duitsers hadden gedaan, verkeerd was. Eenvoudig waren dus alle Duitsers verkeerd. Dat was onjuist, ook in de praktijk, omdat het onze taak was, de taak dus van de leidende dienaren, om juist het goede, dat er in de Duitsers was, zoveel mogelijk te gebruiken en ons desnoods

min of meer te mengen in de strijd tussen het goede en slechte onder de Duitsers zelf. De tweede denkfout was haast nog erger. Vele Nederlanders, ik mag haast wel zeggen de Nederlanders in het algemeen, vonden het stelsel in hun hart eigenlijk niet grenzenloos wreed en misdadig en dat was het wel. Er moest worden bedacht — en dat heb ik bedacht van meet af aan, het was één van mijn grondbeginselen —, dat de Duitsers in Zuid-West-Afrika tienduizenden inboorlingen de dood ingejaagd hadden. Ik weet en dat zult u van mr. dr. L. P. van der Does eveneens kunnen horen, dat het plan bestond, om niet alleen de Joden „aus zu rotten”, maar de Nederlanders in die zin, dat het plan bestond om miljoenen Nederlanders naar het Oosten te brengen. Toen ik dit vertelde, toen ik werd verhoord door de commissie-Scholten, werd daarop geantwoord: Och, is u serieus?

Daar kan ik alleen op zeggen: Het is zo! Het is waarschijnlijk daarna ook wel bekend geworden en ik denk, dat u dit nu ook wel te weten bent gekomen. Dit plan bestond zo werkelijk. Toen ik werd verhoord door de commissie-Scholten werd dit eenvoudig niet aangenomen en ook niet, dat ik hiermede rekening moest houden. Dit was een grondslag voor mijn beleid: de volkskracht van Nederland handhaven.

Ook een van mijn grondbeginselen in die lijn was, zoals ik het binnenskamers tegen de afdelingschefs heb gezegd: Wij zullen de Koningin, huiselijk gezegd, op een presenteerblaadje 9 miljoen Nederlanders aanbieden, als Zij terugkomt.

Dat was natuurlijk niet mogelijk, wanneer ik had gedaan wat de mensen allemaal wilden: heftige, vurige protesten uiten, want ik heb dat nu eenmaal niet als mijn taak gezien; ik heb dat dan ook niet gedaan, integendeel, ik heb getracht te redden wat er te redden viel, langs een andere weg, wat mij tenslotte is verweten, maar die ik als de enig juiste op mijn plaats vond. Ik heb altijd ons verzet als een legaal verzet beschouwd, niet in strijd met het illegale verzet, maar als iets, wat er noodzakelijk naast moest staan. Naast het orthodoxe boksen moest het soepele jiu-jitsu in de lijn, die de heer *Scholten* mij had aanbevolen, er zijn.

96593. De **Voorzitter**: Daar kom ik straks nog wel even met een paar vragen op terug.

Ik zou u nu nog even iets willen vragen over uw positie als secretaris-generaal. Men kon de secretarissen-generaal natuurlijk zien als hoofdamttenaren. Prof. *Scholten* heeft in het boek „Onderdrukking en Verzet” geschreven:

„Van hoofdamttenaren werden de secretarissen nu eigenlijk ministers, zij het zonder verkeer met de Kroon en het Parlement, maar onder uiterst moeilijke omstandigheden. Voor de algemene lijnen konden zij aanvankelijk nog een beroep doen op de Opperbevelhebber, maar toen deze spoedig zijn taak moest neerleggen, kregen zij onder de bezetter een zelfstandige werkzaamheid naar buiten uit te oefenen.”.

Ziet u de positie van de secretarissen-generaal ook zoals deze hier is gesteld?

A. Ik geloof, dat dit juist is.

96594. De **Voorzitter**: Die positie was dus anders in de aanvangsperiode, toen generaal *Winkelman* hier nog was, want generaal *Winkelman* was ook het burgerlijke gezag opgedragen door de heren *Steenberghe* en van *Rhijn*; op 29 Mei kreeg *Seyss-Inquart* hier het bestuur in handen en toen veranderde die positie.

A. Zonder twijfel. Ik heb hier zelf ook iets van de heer *Scholten*. Mag ik dit even voorlezen?

„Het Nederlands bestuur bleef echter werken en onder het Duitse gezag tot medewerking bereid. Aanvankelijk werd aan de juistheid van die gedragslijn, zoals vóór de oorlog was besloten, niet getwijfeld, maar stellig heeft zij ook veel persoonlijke ellende voor de bevolking kunnen voorkomen en het bestuur in meer normale banen gehouden.

Daartegenover staat de verantwoordelijkheid waarmede Nederlanders met allerlei beslissingen zijn belast, aan de uitvoering waarvan zij hebben meegewerkt en de feitelijke hulp, die een goed en normaal functionerend apparaat aan de bezetter verleent.”.

Men moest kiezen tussen twee kwaden, zerr kwaad en minder kwaad.

96595. De **Voorzitter**: In de notulen van het College van secretarissen-generaal van 2 September staat: dat men het wenselijk achtte

ook u uit te nodigen de vergaderingen bij te wonen. Na enige discussie werd hiertoe besloten onder aantekening voor wat betreft de heer *Verwey*, dat deze er alsnog op gewezen zou worden, dat voor hem de waarneming van zijn functie wellicht een tijdelijk karakter zou hebben, aangezien de vacature, ontstaan door het vertrek van de heer *Scholtens* nog definitief vervuld zou moeten worden.

Die definitieve vervulling heeft, als ik het goed heb begrepen, nooit plaats gehad. U hebt dus steeds deze functie vervuld?

A. Ik heb ook geweigerd, toen men mij definitief wilde benoemen. Ik heb dat niet gewild. Ik wenste te blijven heten: waarnemend secretaris-generaal.

96596. De **Voorzitter**: Wie wilde u die definitieve benoeming opdringen?

A. De Duitse autoriteiten. Dat heeft dr. *Althaus* mij gevraagd.

96597. De **Voorzitter**: Namen zij genoeg met Uw verklaring, dat U dat niet wenste?

A. Ja.

96598. De **Voorzitter**: Hoe was over het algemeen de samenwerking met het college?

A. In het algemeen goed.

96599. De **Voorzitter**: Ook toen de N.S.B.ers en de Duitsgezinden erbij kwamen?

A. Daar ontbrak nogal wat aan.

96600. De **Voorzitter**: Was uw opvatting in die periode, dat u toen zelf het initiatief kon nemen, zelf verordeningen kon uitgeven en dergelijke?

A. Ja, mijns inziens was dat zelfs mijn taak. Wij bevonden ons in moeilijke omstandigheden, in ongekende omstandigheden. Ik wil u daar graag een enkel voorbeeld van geven, in verband met uw vraag, of het altijd goed ging. Het ging niet altijd goed. Ik heb het bijvoorbeeld met mijn brave ambtgenoot, de waarnemend Secretaris-Generaal van Financiën, een paar keer heel erg aan de stok gehad. Ik kan u dat wel vertellen; het zijn niet naar voren komende dingen. Het geeft misschien even een beeld van de toestand.

96601. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Bedoelt u met die brave ambtgenoot: de heer *Rost van Tonningen*?

A. Neen. Ik bedoelde de waarnemend Secretaris-Generaal, de heer *Trip*. Dat was in die eerste periode. Ik was naar Rotterdam gegaan en had in overleg met het gemeentebestuur en wat men daar de stichting D.P. noemde — ik weet niet meer wat die letters betekenen; het omvatte echter de kunstenaars van Rotterdam — een financiële regeling getroffen. Die vereniging bevatte mensen, die zonder atelier of iets zaten door de brand en het bombardement. Zij ontvingen twaalf gulden steun in de week. Ik heb toen met het gemeentebestuur van Rotterdam en met de stichting D.P. een regeling getroffen, dat die kunstenaars fresco's zouden kunnen maken, muurschilderingen, uithangborden, standbeelden, enz. Op die manier konden die mensen werken en naar gelang van hun leeftijd, gezinstoestand, enz. 16, 20 of 24 gulden in de week krijgen. Het meeste was, geloof ik, 24 gulden. Ik moet bekennen, dat ik nogal met mijzelf ingenomen was over dat besluit, waartoe het gemeentebestuur en die stichting en ik gekomen waren. Dat vertelde ik ook in het College van Secretarissen-Generaal, waarop de heer *Trip* in grote woede ontstak, want dit kostte maar weer geld. Ik zei: Ja, maar het kost geen rijkdom, want die mensen produceren nu schoonheid. We zijn het niet eens geworden, maar u kunt in Rotterdam nog zien, wat er voor de opfleuring van die troosteloze stad is gebeurd. Ik vind het nog altijd niet verkeerd, dat ik dat deed.

Er was echter al weer gauw een ander conflict en dit is belangrijker; dit gaat ook in de lijn van echt zelf doen, helemaal zelf het initiatief nemen, desnoods ook de wetgeving veranderen, wanneer dat nodig was. Ik wilde toen invoeren, wat sir *George Newman* in zijn „English Social Services" noemt: one of the most far-reaching social reforms in history, wat in Engeland allang was ingevoerd: de schoolinspectie door de schoolartsen. Ik wenste dit verplicht over het gehele land in te voeren. Ik meende, dat dit in die omstandigheden nodig was, omdat de tuberculosesterfte dreigde; ik wenste die tegen te gaan. Financiën schreef mij een brief, die mij ten hoogste heeft verbaasd.

„Wanneer dat gebeurde, zou er bevorderd worden, dat kinderen, die doofstom en doof en achterlijk, enz., in het algemeen onvolwaardig waren, op de scholen voor Buitengewoon Lager Onderwijs zouden komen, er zouden veel meer kinderen naar buiten worden gestuurd en naar zee, dat ging allemaal geld kosten en dat zou boven het begrotingsbedrag komen en dus was het Departement van Financiën hier tegen. Ondertekend die brave, het niet altijd met mij eens zijnde Secretaris-Generaal, de heer *Trip*."

Hierover is heel wat te doen geweest. Tenslotte heeft Financiën toegegeven. Toen kwam ik daarmee in het College van Secretarissen-Generaal en daar kreeg ik het met Binnenlandse Zaken aan de stok. U kunt dit waarschijnlijk wel ergens in de notulen vinden. De heer *Frederiks* vond, dat dit te veel zoï kosten voor de gemeenten.

96602. De **Voorzitter**: Vond u het in overeenstemming met ons constitutionele bestel, dat men in die bezettingsperiode eigen initiatief nam voor bepaalde wettelijke voorzieningen?

A. Ik meende, dat dit absoluut mijn plicht was, omdat nu eenmaal niet van tevoren in dat constitutionele bestel kon worden voorzien, dat er dat gevaar was voor de volksgezondheid. Het was hier eenvoudig: redden wat er te redden viel! Er dreigde iets: het toenemen van een ziekte op een gruwelijke manier. Daar wenste ik tegenop te komen en zonder twijfel is dat in de geest van Nederland.

96603. De **Voorzitter**: Hier is ook een verklaring afgelegd door de heer *Drees*. Daarbij kwam de brief ter sprake, die op 6 November door het Politiek Convent is gericht aan het College van Secretarissen-Generaal, waarin werd gezegd, dat men meende, dat het College van Secretarissen-Generaal zich niet stringent genoeg hield aan de bepalingen van het Landoorlogreglement ten opzichte van de bezetter. De heer *Drees* zei toen, sprekende over Sociale Zaken, dat hij ook met u een bespreking had gehad.

A. Dr. *Drees*? Dat is veel later geweest.

96604. De **Voorzitter**: Dat was in October 1941. Dr. *Drees* vertelde het volgende. De heer *Verwey* stond op het standpunt, dat hij nu een mooie gelegenheid had om allerlei wensen ten opzichte van verbetering van de sociale wetgeving te vervullen zonder dat hij te maken had met een Minister, die het misschien niet goedvond, of een Kamer, die er misschien anders over dacht.

„Als men mij een jaar de gelegenheid geeft vrij door te werken", zo zei hij mij, „dan kan er heel wat worden verbeterd, dan kunnen wij zorgen, dat er veel betere regelingen tot stand komen."

Daarom vroeg ik u dit zo juist, want afgezien van de wenselijkheid, die er kon zijn om bepaalde verbeteringen tot stand te brengen, vraag ik mij af, en dit is de vraag, die ik u ook voorleg, of u overeenstemming vindt met ons constitutionele bestel, dat dit gebeurde in een periode, zoals die er toen was, waarin er dus geen Minister was en geen Parlement.

A. Mag ik even twee dingen onderscheiden, die, geloof ik in de opmerkingen zitten? Dat was in de eerste plaats, dat er een bespreking heeft plaats gehad met aan de ece kant de heer *Snouck Hurgronje*, de heer *Frederiks* en nog iemand en ik. Wie die vierde man was, weet ik niet meer. In de kamer van de heer *Snouck Hurgronje* was er toen een bespreking met prof. *Telders*, de heer *Schouten*, het Kamerlid, de heer *Joekes*, Kamerlid; of er nog meer mensen bij waren, weet ik niet zeker meer; deze drie waren er zeker. Mijn geheugen is ook niet meer precies wat het zijn moet. Wel kan ik met zekerheid zeggen, dat er toen bezwaar werd gemaakt tegen mijn ondertekening, speciaal van die twee maatregelen, waarover ik al sprak en waarover die moeilijkheden met de heer *Scholtens* waren gerezen. In het algemeen was het zo, dat de secretarissen-generaalgerezen speciale maatregelen uit eigen beweging mochten nemen, die in afwijking waren van de wetgeving in Nederland. Dat was het standpunt van de heren *Telders*, *Joekes* en *Schouten*. Daarover was de heer *Snouck Hurgronje* niet te spreken. Hij heeft letterlijk gezegd, na langdurige besprekingen: We agree to disagree. Ik zei toen: We're going to agree, want ik wilde de heren overtuigen, maar daar was geen gelegenheid toe, want er moest geluncht worden.

Die mogelijkheid werd mij dus ontnomen. Ce heer *Schouten* zal zich dit nog wel herinneren. Ik weet wel, dat de heer *Schouten*, ook nadat ik hier nog wat over zei, tenslotte zei, dat ik juist had gehandeld, omdat ik had gedaan, wat de heer *Scholtens* mij had gezegd en wat hij ook zou doen. Hij was bereid om tenslotte te ondertekenen.

Het tweede deel van de opmerking gaat over een bespreking met de heer *Drees*. Ik herinner mij niet, dat ik heb gezegd, wat hij mij hier toeschrijft. Het lijkt mij zelfs enigszins onwaarschijnlijk, dat het zó zou zijn gebeurd. Er was waarschijnlijk enig misverstand.

96605. De **Voorzitter**: Hij zegt, dat hij kort nadat hij uit Buchenwald terug was een bespreking met u heeft gehad. Hij had daartoe aanleiding, omdat hij voorzitter was van de Vereniging van Arbeidsbeurzen en hij een vergadering van het bestuur meemaakte.

A. Ik heb een bespreking met hem gehad in de trein. Wij moesten allebei van Amsterdam naar den Haag. Ik heb toen graag met hem gesproken, maar ik voelde wel, dat het moeilijk was, omdat wij geen ogenblik volkomen alleen waren, want de heer *Drees* zat in een derde-klasse-coupé en wij wisten natuurlijk niet, wie er tegenover ons zat. Ik herinner mij wel, dat het gesprek een zeer vriendschappelijke indruk maakte, en ik herinner mij helemaal niet, dat het onvriendschappelijk is geweest. Ik wil mij hier graag onthouden van verwijten, zoals ik u al zei; daarom zou ik hierop liever niet verder ingaan.

96606. De **Voorzitter**: Hieruit blijkt toch helemaal niet, dat het onvriendschappelijk is geweest. Het is alleen een kwestie van verschil van inzicht op dit punt. Daarom legde ik u dit even voor. Vindt u het dus constitutioneel, wanneer u zelf het initiatief nam tot bepaalde wijzigingen in die tijd?

A. Ik vind dit niet constitutioneel. Ik vind dit ook geen bezwaar, maar wanneer aan de ene kant staat, dat er eenvoudig geen regeling is op dat gebied en dat hier ten aanzien van de schoolactie, en aan de andere kant, dat hier mensen dreigen ten onder te gaan, dan red ik die mensen. Dat vind ik mijn plicht; ik zou mij anders schuldig voelen tegecover de Opperste Rechter.

96607. De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk wel iets anders dan het hier is gesteld. Daarom leg ik u dit voor. Hier staat, dat, wanneer men u een jaar de gelegenheid gaf vrij door te werken, er heel wat kon worden verbeterd. Dat betekent nu niet altijd, dat het zeer urgente, uiterst urgente dingen zijn; u noemt hier echter de volksgezondheid en ik kan mij indenken, dat men dit als een uiterst urgent geval ziet.

A. Ja, ik wenste natuurlijk in Nederlandse lijn te gaan. Ik vond het in bepaalde omstandigheden mijn plicht om maatregelen te nemen, zoals hier bij de schoolartsdienst. Dat was een maatregel op initiatief van mijzelf, dus geen Duitse maatregel.

96608. De **Voorzitter**: Ik heb dan hier de brief van het Politiek Convent van 6 November 1940, gericht aan het College van Secretarissen-Generaal. Men uit daarin onder andere het bezwaar, dat men op eigen initiatief maatregelen nam, zonder dat deze aan de uitdrukkelijke wens van de bezetter waren ontsproten.

A. Dat was bij de schoolartsdienst niet het geval. Dit is geen Duitse maatregel geweest, maar ik meende, dat het mijn plicht was, dit door te voeren in verband met de volksgezondheid.

96609. De **Voorzitter**: Was er een bepaalde scheidingslijn te trekken tussen de verordeningen, die de Duitsers zelf maakten, en andere regelingen, die aan de secretarissen-generaal werden overgelaten?

A. Het was eigenlijk alles aan Duitse goedkeuring onderworpen, doch wij probeerden zoveel mogelijk het constitutionele bestel van Nederland te handhaven. Wanneer er echter van afgeweken moest worden, omdat het plicht en taak was onder die omstandigheden, dan werd er van afgeweken. In mijn grondgedachte zat: Nous Maintiendrons; daarmee zou in strijd zijn, als ook het constitutionele bestel niet zoveel mogelijk ook door mij werd gehandhaafd; dat spreekt vanzelf.

96610. De **Voorzitter**: Hoe kwamen in het College van Secretarissen-Generaal de besluiten tot stand? Ging dat bij besluitvorming, bij meerderheid van stemmen?

A. Het is mogelijk, dat er gestemd werd, maar dat kan ik mij nu niet meer herinneren, want meestal werden er besprekingen gehouden zonder stemmingen. Ik herinner mij nu niet, dat er gestemd is.

96611. De **Voorzitter**: Er werden dus besprekingen gehouden over de gevallen, die zich voordeden?

A. Wij kwamen met onze moeilijkheden daar, vooral in het begin. Wij bespraken die daar en over het algemeen was de verhouding goed, in het begin speciaal. Ik heb u nu een paar conflicten genoemd, omdat u mij daarnaar vroeg. Later was zij onder het tactvolle voorzitterschap van de heer *Frederiks* eigenlijk ook wel goed.

96612. De **Voorzitter**: Erkenden de Duitsers u niet als college?

A. Neen, dat geloof ik niet, maar wij waren het! In dit opzicht werd er aan een oude maatregel vastgeknoopt.

96613. De **Voorzitter**: Hoe was het gegaan met de zogenaamde Aanwijzingen? Waren die Aanwijzingen, die er voor de ambtenaren waren gegeven, op uw Departement bekend?

A. Ja, ik had ze en ik heb er in beperkte kring op gewezen.

96614. De **Voorzitter**: U hebt die Aanwijzingen dus niet op ruimer schaal verspreid, zodat iedere ambtenaar er kennis van kon nemen en op de hoogte was van waaraan hij zich had te houden?

A. Neen, die zijn niet algemeen verspreid.

96615. De **Voorzitter**: Zag U daar niet het nut van in?

A. Misschien was het wel nuttig geweest.

96616. De **Voorzitter**: Meende u niet, dat het voor de ambtenaren van belang zou zijn, dat zij wisten waaraan zij zich hadden te houden, wanneer zij voor bepaalde problemen kwamen te staan?

A. In elk geval heb ik als opvolger van de heer *Scholtens*, die dit niet had gedaan, dit evenmin gedaan. Daar was omstreeks eind Augustus de tijd niet meer voor. Dat had dan eerder moeten gebeuren.

96617. De **Voorzitter**: Die verspreiding is in het College van Secretarissen-Generaal nog eens ter sprake gekomen op een later tijdstip om met name de burgemeesters er nog eens op attent te maken. Het heeft dus nog weleens onderwerp van bespreking uitgemaakt. Men zag er dus toch wel de noodzaak en het nut van in.

A. Ja, ik herinner mij dat wel.

96618. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van de Aanwijzingen? Had men er voldoende aan als richtlijnen?

A. Neen, niet voldoende. Het is nu al zoveel jaren geleden, maar ik zag ze als algemeen richtsnoer; ik vond ze over het algemeen juist, maar ik weet nu niet meer precies wat mijn gedachtengang op dit gebied was. Ik volgde die richtlijnen in het algemeen. Ik herinner mij echter niet wat wij er over hebben gesproken in het college: of die richtlijnen meer zouden worden verspreid. Ik kan mij trouwens toch niet alles meer herinneren wat er daar in de vergaderingen is besproken.

96619. De **Voorzitter**: Hebt u later ook kennis genomen van het commentaar, dat er in 1943 is gekomen op de Aanwijzingen?

A. Ja, maar ik geloof niet, dat ik dat al heel spoedig heb gekregen. Ik heb het wel in het college besproken, maar ik geloof, als ik mij goed herinner, niet in het college als zodanig. Ik heb het echter wel met ambtgenoten besproken.

96620. De **Voorzitter**: Was u bekend, dat de Nederlandse Regering dit als een authentiek stuk beschouwde?

A. Ja, dat wist ik. Ik heb dit onder andere met de heer *Hirschfeld* besproken; dat kan ik mij nog wel herinneren, maar hoe dat precies is gegaan, weet ik niet meer tot in details te vertellen; in ieder geval is de zaak toen besproken. Ik durf echter niet met zekerheid te zeggen, dat ik dit heb besproken in het college als zodanig. Ik meen, dat het meer ging zoals andere dingen weleens werden besproken.

96621. De **Voorzitter**: Die Aanwijzingen waren een soort uitbreiding van het bestaande Landoorlogreglement. Daarin kwamen verschillende punten voor, die nog weleens onderwerp van bespreking hebben uitgemaakt. Hebt u ook de behandeling meegemaakt van de kwestie over het al dan niet geoorloofd zijn van het werken op de vliegvelden, dat nogal deining heeft veroorzaakt?

A. Ik weet niet in hoeverre dit in verband met de Aanwijzingen is behandeld, maar het werken in het algemeen voor de Duitsers was uit de aard van de zaak een moeilijk punt, dat voortdurend aan de orde was.

96622. De **Voorzitter**: Naar ik meen, was in die tijd ook de heer *Schepers* bij de vergaderingen aanwezig.

A. Neen, de heer *Hasselmann*.

96623. De **Voorzitter**: Ja, dat was in een latere periode. Hebt u niet de heer *Schepers* bij de vergaderingen meegemaakt?

A. Eerst was er de heer *Nijhoff* en later de heer *Hasselmann*.

96624. De **Voorzitter**: Eerst is er de heer *Steneker* geweest en toen de heer *Schepers*. Dat was dus in een latere periode.

A. Eerst heb ik de heer *Nijhoff* meegemaakt en later de heer *Hasselmann*. Ik weet niet meer precies wanneer de heer *Nijhoff* is verdwenen en de heer *Hasselmann* is gekomen. Zij kwamen in ieder geval daar in verband met de militaire kant van de zaak. Speciaal herinner ik mij, dat de heer *Hasselmann* daar aanwezig was toen voor mij het moeilijkste ogenblik van mijn periode van waarneming aanbrak in 1942. Het was in 1942 steeds moeilijker geworden. Dit culmineerde in de beslissing van de Rijkscommissaris om uit het besluit om Nederlanders voor een bepaalde tijd te verplichten in het bezette gebied op door de Gewestelijke Arbeidsbureaux aangewezen plekken te gaan werken, de woorden „in het bezette gebied” te schrappen, zodat er een verplichting zou komen, dat de Nederlanders ook buiten de grenzen moesten gaan werken.

Het vorige decreet van de Rijkscommissaris heeft mij vaak niet begrepen, ook niet de toepassing, die ik daaraan heb gegeven of liever die wij daaraan hebben gegeven, en dan speciaal de heer *de Kat* en ik. Dit is alleen toegepast om „contractbrekers” onder te brengen op voor hen zeer aannemelijke manier in Groningen; daar heeft de heer *de Kat* met zijn medewerkers goed voor gezorgd. Dat decreet van 1941 was dus niet erg. Dit dreigde echter heel erg te worden. Dit was een afwijking van niet alleen de constitutionele wetten van Nederland, maar inderdaad ook van de vrijheid. Het land, waar de vrijheid altijd ideaal was geweest, kreeg hier ineens deze invoering. Dit was dus mijns inziens heel ernstig. Ik heb daarover onder anderen de heer *Scholten* geraadpleegd, die van mening was, dat het in mijn belang zou zijn, op dit ogenblik weg te gaan, maar hij meende, dat, wanneer ik wegging, ook mijn ambtgenoten moesten weggaan, omdat dit een grote politieke kwestie was. Dit was niet een punt van ontslagaanvraag voor één, maar van het hele college. Wanneer ik wegging, moest ik gaan in gezelschap van mijn ambtgenoten. Overigens wees hij er nog op, dat praktisch die dwang er al was, door de inhouding van steun aan diegenen, die dat werk niet aanvaardden. Ik heb daarover met mijn medewerkers gesproken, de directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaux; ik heb hierover gesproken met de secretarissen-generaal, die geen lid waren van de N.S.B., plus de heer *Hasselmann*. Dit laatste was van heel grote betekenis in verband met de bespreking, die ik heb gehad met generaal-commissaris *Schmidt*. Ik heb toen gevraagd om ontheffing van de waarneming van mijn functie en ook om ontslag als directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau. Daarna heb ik met de heer *Boening* een gesprek gehad en vooral een beslissend gesprek met *Schmidt*. Hij zei, dat, wanneer ik wegging, en ook wanneer de directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaux weggingen, de maatregel als zodanig zou worden doorgevoerd, terwijl dan ook meteen mede in verband met het feit, dat de edelmoedige geste van de Fuhrer om de krijgsgevangenen vrij te laten, niet in voldoende mate was gewaardeerd, alle krijgsgevangenen zouden worden teruggebracht naar Duitsland om daar tewerk gesteld te worden. Dit laatste was natuurlijk zeker in strijd met het Landoorlogreglement, maar daar trokken de heren zich niet veel van aan. Volgens de heer *Schmidt* zouden daarbij 300 000 mensen betrokken zijn. Bovendien zouden er mannen en vrouwen naar Duitsland getransporteerd worden. Dat was dus wel iets, dat ik van tevoren moest weten. Ik heb toen speciaal bezwaar gemaakt tegen het werken van vrouwen en ik heb gezegd, dat ik dit volkomen onjuist vond. Dit moest volgens mij in elk geval worden voorkomen. Ik maakte bezwaren tegen het weggaan van de krijgsgevangenen, omdat dit een nadelig gevolg zou hebben op de voedselvoorziening en het vitale bedrijfsleven. Tenslotte heeft *Schmidt* zich bereid verklaard om te garanderen, dat, wanneer ik bleef en ik dus mijn aanvraag om ontslag introk, en de directeurs van de Gewestelijke Arbeidsbureaux aanbleven, de vrouwen van Nederland hier konden blijven, dat er rekening zou worden gehouden met het vitale belang van de voedselvoorziening en het bedrijfsleven en dat — deze derde belofte is later

niet helemaal gehouden — de Nederlandse ambtenaren aan de Gewestelijke Arbeidsbureaux vrij zouden zijn om zelf beslissingen te ondertekenen of dit over te laten aan de Duitsers, die op de Gewestelijke Arbeidsbureaux zaten.

Ik ben hiervoor gezwicht en ik geloof, dat dit het enige was, dat onder die omstandigheden mocht. Om de vrouwen van Nederland heb ik daarna niet meer weg mogen gaan. In dit opzicht kunt u nagaan welke gevolgen dit alles heeft gehad, in het boek, dat in 1943 is uitgekomen van het Internationale Arbeidsbureau. Men ziet daarin, dat Nederland in een uitzonderingspositie verkeerde in vergelijking met Polen, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Hongarije, Boelgarije, Roemenië, Yoego-Slavië, zelfs Italië, Frankrijk — dit in strijd met wat dr. *Bauer* zegt. De dissertatie van dr. *Bauer* is van grote betekenis, wanneer u werkelijk de historie van Nederland wilt leren kennen op mijn gebied. Ik hoop, dat er nog eens een dissertatie zal komen over de wachtgeldregeling en de werkverruiming. Al waardeer ik in hoge mate de dissertatie van dr. *Bauer*, ik ben het er niet in alle opzichten mee eens.

De **Voorzitter**: Dat valt buiten ons bestek.

A. Dat weet ik niet! Neen! Frankrijk b.v. had geen verplichte arbeid voor de vrouwen volgens dr. *Bauer*, maar die was er wel. In België werden mannen en vrouwen uit de fabrieken gehaald, in de trein gestopt en zo gingen zij naar Duitsland. Dat is hier te lande niet gebeurd. Dat zou zijn gebeurd, wanneer ik, om de term van een vertegenwoordiger van de heer *Drees* te gebruiken, geabdiceerd had. Ik mocht niet abdiceren. Ondanks wat mij tenslotte is overkomen ben ik blij, dat ik heb gedaan zoals ik heb gedaan, in de grote hoofdlijnen dan. Ik heb ook grote fouten gemaakt. Mijn hoofdlijn was echter juist, het enige, dat in Christus' dienst mocht worden gedaan. Dit is mij nog duidelijker geworden, toen ik voor twee jaar werd verpleegd in het Binnengasthuis te Amsterdam, waar een broeder werkte; die broeder was geweest bij de officieren in krijgsgevangenschap. Toen deze door de Russen werden bevrijd, moest hij twee dagen daarna naar een kamp voor werkende vrouwen, waar gelukkig geen Nederlandse vrouwen bij waren. Die vrouwen waren allemaal verkracht op een ruwe manier. Die broeder moest daar medicijnen toedienen tegen venerische ziekten. Er was een meisje van twaalf jaar bij. Verkracht! Een meisje van zestien jaar: krankzinnig geworden! Een oud moedertje, huilende: verkracht!

Dit is geen Nederlandse vrouw overkomen en als ik was weggegaan, was dat wel gebeurd. Daarom ben ik blij, dat ik ben gebleven. Dat meen ik ook, als ik de tekst lees van de preek van *Bernardus Verwey* van 1 December 1813, toen de soevereine vorst terugkwam, „De Heer heeft grote dingen bij ons gedaan; dies zijn wij verblijd.” Nu kan de heer *Drees* en iedereen mij veroordelen, maar ik heb hier het enig juiste gedaan.

96625. De **Voorzitter**: Had u zich wel enige grens gesteld tot hoever u zou gaan? De Duitsers probeerden in die tijd telkens maar weer van alles af te dwingen en hun zin door te zetten. Op een gegeven moment zou men dan toch moeten zeggen: Hier ergens stel ik een grens.

A. Ofschoon ik er heel zuinig mee ben geweest, heb ik inderdaad weleens de portefeuillekwestie gesteld. Wij, de oudere secretarissen-generaal, zoals ik mij toen wel mocht noemen, geloof ik, hadden onder elkaar afgesproken, dat, wanneer *Mussert* aan het bewind zou komen, wij gezamenlijk ontslag zouden nemen. Een andere keer heb ik, ondanks herhaalde aandrang, de portefeuillekwestie gesteld, totdat de Rijkscommissaris tenslotte is gezwicht. Persoonlijk had ik het natuurlijk wel prettig gevonden, wanneer ik weg kon gaan, ofschoon het mijn plicht was om te blijven. Ik had het een uitkomst gevonden, wanneer hij toen inderdaad mijn portefeuille had aanvaard. Dat was toen hij mij de opdracht gaf de wegens spionage veroordeelde oud-referendaris van mijn Departement te benoemen tot commissaris voor de ziekenfondsen. Ik heb toen de portefeuillekwestie gesteld en ben daar ook niet van afgeweken.

96626. De **Voorzitter**: Hoe stond u er tegenover, wanneer zich problemen voordeden, die kennelijk zeer duidelijk in tegenspraak waren met de voorschriften van het Landoorlogreglement, zoals b.v. de kwestie van de Joden, enz.?

Men kan natuurlijk wel zeggen: De Duitsers vertraptten toch het Landoorlogreglement en daar is niets aan te doen; wij gaan wel weer verder. Dan is er natuurlijk nooit een grens.

A. Dit zijn twee dingen, die ik wel even onderscheiden mag. Ten eerste dus het Jodenvraagstuk en daarnaast het Landoorlogreglement. Mag ik die misschien even gescheiden bespreken?

Het Jodenvraagstuk deed zich al heel spoedig voor, nadat ik met de waarneming was belast, toen de Rijkscommissaris, in strijd met de wetgeving van Nederland — dat stond uitdrukkelijk in zijn besluit —, mededeelde, dat de wetgeving op de ambtenaren zou worden veranderd. Dit werd dan zo toegepast, dat Joden geen ambtenaren mochten zijn en niet alleen geen ambtenaar, maar ook geen beroep mochten uitoefenen, waarvoor een beroepseed nodig was. Advocaten, makelaars, artsen, tandartsen, apothekers, apothekersassistenten en vroedvrouwen vielen hieronder. De heer *Snouck Hurgronje* heeft een betoog gehouden bij *Wimmer*, waarbij ook de heer *Tenkink* en ik aanwezig waren. Hij zei, dat dit niet mocht en dat dit in strijd was met de wetgeving en met de gehele geest van Nederland, dat hij voor zijn landgenoten moest opkomen. „Aber! Noemt u Joden landgenoten? Noemt u negers ook uw landgenoten?” Ik geef u nu weer wat er van deze zaak nog in mijn geheugen ligt. Er was toen volkomen uitgemaakt, dat wij nul op het request kregen. Daarna heb ik de gebruikelijke tactiek gevolgd wanneer wij niet gedaan kregen wat wij wensten: uitstel of mitigatie. Hier heb ik om uitstel gevraagd. Ik heb gezegd, dat ik er bezwaar tegen had midden in de winter de Joden uit hun broodwinning te stoten of hun de boodschap van de Rijkscommissaris over te brengen, dat zij waren uitgestoten. Ik verzocht om, wanneer dit inderdaad een onvermijdelijke maatregel was, deze maatregel in ieder geval niet midden in de winter te doen ingaan zoals hun plan was, maar bij voorbeeld in Juli van het volgend jaar. Toen is goedgevonden, dat dit per 1 Mei zou ingaan. Dit geef ik als een voorbeeld van het Jodenvraagstuk. Ik heb daarna, evenals trouwens ook anderen van mijn ambtgenoten, in individuele gevallen nog zoveel mogelijk gedaan trachten te krijgen voor de Joden, maar al zeer spoedig werd beduid, dat op mijn tussenkomst in dezen niet verder zou worden ingegaan. Het was hopeloos, wanneer ik het toch nog zou proberen. Toch heb ik desniettemin, als een uitzonderingsgeval, in individuele gevallen nog wel ienland kunnen redden.

96627. De **Voorzitter**: Hebt u nog contact gehad met leden van het Politiek Convent?

A. Neen.

96628. De **Voorzitter**: Hebt u daaraan ook geen behoefte gehad?

A. Ik had het een ongelooflijke uitkomst gevonden, wanneer ik dergelijke besprekingen had kunnen houden.

96629. De **Voorzitter**: Ik zou mij ten minste kunnen voorstellen, dat het wel goed was — voordien was er immers ook contact met het Parlement als Volksvertegenwoordiging — in die tijden, waarin zich bepaalde moeilijkheden voordeden, deze te bespreken en eens te peilen, hoe deze mensen de problemen zagen.

A. Ik voelde er in die zin behoefte aan, dat ik het een verschrikkelijk bezwaar vond, dat ik het niet kon doen, want misschien meer dan een van de anderen verkeerde ik in de omstandigheid, dat ik mij ook aan Nederlandse zijde onbegrepen voelde. Hier was een sneeuwbal van laster aan het aangroeien tot een lawine, die ik waarschijnlijk had kunnen voorkomen, wanneer ik daar vanaf het begin tegen in had kunnen gaan. Op een gegeven ogenblik stond het zo, dat — het is nu niet te geloven — bezadigde mensen, zoals b.v. mijn advocaat, niet begrepen, dat men mij niet had doodgeschoten. Men begreep mij niet en dat was aan Nederlandse en Duitse zijde het geval. Wat ik op dit gebied van *Schmidt* heb gedaan gekregen, was een voorbeeld. Ik heb bij voorbeeld ook de kerkelijke goederen gered, zodat zij niet werden in beslag genomen ingevolge de opdracht van *Himmler*, die, zoals u moet weten, opdracht heeft gegeven tot deportatie van miljoenen Nedeilanders naar het Oosten en opdracht heeft gegeven, dat de kerkelijke goederen werden gebruikt voor nuttige doeleinden, zoals Hitlerjugend en dergelijke, en niet voor verderfelijke instellingen als de kerk. *Schmidt* is er na langdurige besprekingen met mij toe gekomen om bezittingen terug te geven en er is verder niet doorgegaan met in beslag nemen. De gebruikelijke methode om de kerkelijke goederen af te nemen, is toen stop gezet. Ik wil hiermee dus zeggen, dat de heer *Schmidt* misschien — dit weet ik niet, maar ik acht het zeer mogelijk en waarschijnlijk — is gedood, mede omdat hij zich tenslotte door mij een paar keer heeft laten ompraten op een manier, die niet werd gewaardeerd door de *Himmler*-zijde. Het gevaar voor mij was dus tenslotte, dat ik, omdat ik hiervan de schuldige was, ook werd gedood.

96630. De **Voorzitter**: Geloof u niet, dat een sterk en krachtadig verzet op bepaalde punten — ik denk hier aan het verzet van de

kerken en van de artsen — de Duitsers van tal van maatregelen zou hebben weerhouden?

A. Ik geloof, dat ik de Duitsers van tal van maatregelen heb weerhouden door mijn legale verzet. Ik heb in mijn kerkgenootschap gedaan wat ik kon. Ik was het er mee eens, dat tegen een groot aantal maatregelen moest worden geprotesteerd. Mijn positie was echter in dit opzicht heel wat moeilijker dan die van de kerkgenootschappen als zodanig. Ambtelijk stond ik natuurlijk naast mijn kerkelijke functie, ofschoon ik bij het redden van de kerkelijke goederen bij voorbeeld die scheidingslijn niet volkomen heb gehandhaafd. Zo was het min of meer bij de artsen het geval, in het midden latende of het altijd heel juist was of niet juist was wat zij deden. Ik volgde hierin meestal dr. *Banning*, ia wie ik zeer groot vertrouwen had. Wij zijn hem op gezondheidsgebied zeer veel verschuldigd.

96631. De **Voorzitter**: Erkende u het recht van de Regering om bepaalde aanwijzingen te geven, ook bij voorbeeld in het name het commentaar, dat toen uit Londen is gegeven?

A. Ja, natuurlijk erkende ik dat recht. Aan de andere kant ben ik daardoor weleens in heel grote moeilijkheden gekomen. Ik kan u daarvan wel een voorbeeld geven. Ik spring nu min of meer van de hak op de tak, want ik zou dan nu even moeten spreken over de laatste periode van de bezettingstijd. Ik ben toen in zeer grote moeilijkheden gekomen door Londense aanwijzingen. Dat is zo gegaan. Op een van de Kerstdagen van 1944 werd het Nederlandse volk verrast met de Kerstgave van een of andere Bevollmachtigde, dat alle Nederlanders van 18 tot 40, hier en daar 45 jaar voor de totale oorlogvoering werden ingezet. Voor de ambtenaren van de voedselvoorziening, enz. zou kunnen worden gezorgd, dat zij Ausweise kregen. Dit was direct een moeilijkheid. Toen kwam er bovenop, dat Londen ons een aanwijzing gaf, dat er in geen geval Ausweise mochten worden aanvaard of aangevraagd of gegeven door de autoriteiten. Daar zat ik dus. Ik moet u eerlijk bekennen, dat ik niet direct vist wat ik doen moest. Ik heb toen in Amsterdam, waar ik was, getelefoneerd met de heer *Hirschfeld*; dat was op 1 Januari. Hij zei, dat hij in ieder geval Ausweise zou geven aan degenen, die er om vroegen, echter zonder adressen. Wat Londen ook zei of wat iemand anders ook zei, hij zou die Ausweise geven. Dit was de enige manier om de ambtenaren te redden. Hij wilde er geen adressen bij geven, want dat gaf weer te veel macht voor kwade dingen aan de Duitsers. Op 2 en 4 Januari heb ik krijgsraad gehouden met de afdelingschefs. Op 2 Januari heb ik met de Amsterdamse gesproken en op 4 Januari met de Amsterdamse plus de heer *Schouten*, mijn chef van de afdeling Sociale Bijstand; de meningen waren toen ook weer verdeeld. Tenslotte was men het niet eens. Omdat dit nu eenmaal door Londen was gezegd, vonden sommigen, dat er geen Ausweise mochten worden gegeven. Aan de andere kant stond, dat door 98 pct. van de Haagse ambtenaren werd gevraagd om een Ausweis, terwijl alle afdelingschefs en de chefs van dienst die in den Haag waren, meenden, dat die Ausweise mochten worden gegeven. Tegen waren de heer *van der Does*, mejuffrouw *Sternberg* en de heer *van Schaik*, die ik er ook bij had geroepen; hij was van Centraal Beheer.

Ik heb toen tenslotte het advies van de heer *Mastenbroek* gevolgd. Ik geef u dit even een beetje in details weer, omdat dit inderdaad een punt is waarin ik tegen het Londense beleid ben ingegaan. De heer *Mastenbroek* zei, dat, wanneer die Ausweise niet werden gegeven, niet werden aangevraagd ook voor degenen, die het zelf wel wensten, dat ten gevolge zou hebben, dat de Departementen werden gesloten, alle sociale werk ophield, ook ten aanzien van de wachtgeldregelingen — ook een merkwaardig punt, waarover ik straks graag nog iets wilde zeggen —. Bovendien zou een groot aantal ambtenaren ten laste komen van de reeds uitgeputte gelden van de verzetsbeweging. Ik geef dit weer zoals de heer *Mastenbroek* dit zei; hij meende dit te weten. Er waren toch al grote moeilijkheden in verband met het onderhoud van het spoorwegpersoneel, zodat het ook uit het oogpunt van de illegale verzetsbeweging wenselijk was, naar de mening van de heer *Mastenbroek*, dat er inderdaad Ausweise werden gegeven, zoals op Economische Zaken was bedoeld. Ik heb mij toen bereid verklaard om zonder de adressen Ausweise aan te vragen voor de ambtenaren, die daarom hadden gevraagd, mits ik van tevoren de onvoorwaardelijke toezegging kreeg, dat er voor al degenen, die Ausweise hadden gevraagd, volkomen zekerheid was, dat zij niet anders dan op het Departement zouden werken. Die belofte werd mij toen gegeven. Ik heb toen lijsten verstrekt en aan die mensen zijn voorlopige certificaten gegeven. Ik heb hier dus tegen de letter gehandeld, maar niet tegen de geest; ik heb, zoals de heer *Mastenbroek* ook zei, wel in de geest van het Londense beleid ge-

handeld. Ik heb gemeend hier in deze geest te moeten handelen. Dit was voor mij een zeer moeilijk punt. Het heeft een lange tijd geduurd voordat wij die Ausweise kregen. Wij kregen die inderdaad, maar degenen onder een zekere leeftijd kregen alleen maar een Ausweis tot 30 Mei. Dat was in strijd met de belofte, zei ik, maar daarop werd mij van Duitse zijde gezegd: Ach, mijnheer, op 30 Mei is de oorlog al lang afgelopen.

96632. De **Voorzitter**: Had u nog enig vertrouwen in de beloften van die heren?

A. Wanneer u de nadruk legt op „enig“, dan zeg ik ja.

Een tweede was, wie er beloften deden en hoever dat „enig“ ging. Ik zelf zou de heer *Buckan* wel vertrouwd hebben, maar dit besluit tot afwijking van een belofte was tegen zijn wil in genomen. Individuele Duitsers waren vaak zeer Nederlands gezind. Zij hebben vaak ook heel goede dingen voor ons gedaan. Men heeft hier in het algemeen gesproken nooit begrip gehad voor de grenzenloze wreedheid, enz. van het gehele stelsel. Men moet die twee dingen onderscheiden.

96633. De **Voorzitter**: Het waren toch de Duitsers, die dat stelsel toepasten.

A. Vele Duitsers, die dat stelsel toen toepasten, waren dolle wolven, het waren grenzenloze misdadigers. Het Nederlandse begrip kon er niet eens bij, hoe ver zij gingen. Ik kende de heren werkelijk beter dan de meeste mensen hier. Ik ben tenslotte niet voor niets herhaaldelijk hoofd van een delegatie geweest, die met de Duitse Regering moest onderhandelen. Dit is een van de denkfouten van Nederland. Aan de andere kant waren de Duitsers zeer gevoelig voor complimentjes; zij meenden het vaak goed. Dr. *Reuter* b.v. was op sommige punten ook krankzinnig, maar hij meende het in het algemeen goed met de Nederlanders. Hij heeft werkelijk heel goede dingen voor de Nederlanders gedaan, het aanvoeren van sinaasappels b.v. voor de kinderen, treinen vol.

96634. De **Voorzitter**: Hebt u overigens nog enig contact gehad via de illegaliteit of op andere wijze met Londen? Hebt u behoefte gehad aan contact met Londen?

A. Ik kan u twee dingen noemen. Ik heb geprobeerd verwijten te vermijden en ik wil u volledig antwoorden, wanneer u dat wilt, maar u zult wel merken, dat ik tot mijn spijt dan toch tot verwijten moet overgaan. In de eerste plaats heb ik contact gehad via drs. *Cool* van Economisch-Statistische Berichten. Hij heeft zich uitermate verdienstelijk gemaakt. Ik zal dit even vermelden, omdat dit historisch van betekenis is. Men heeft mij zoveel verweten wat mijns inziens onjuist was. Men heeft echter één ding, een zeer ernstige fout van mij, over het hoofd gezien. Daar schijnt nooit iemand op gekomen te zijn, zeer tot mijn verbazing. Ik wil die fout nu wel even biechten. In die eerste tijd, toen ik voor het Rijksarbidsbureau opkwam en daarvoor het een en ander uiteenzette, heb ik gepleit voor het arbeidsboekje. Prof. *de Quay* was in dit opzicht even onnozel — als ik het zo even mag zeggen — als ik. Ik zag daar iets goeds in. Voor een normale tijd zat er ook iets goeds in. In die tijd was het echter een groot gevaarlijk middel in handen van de Duitsers, wanneer men er toe over was gegaan. Dit mooie instituut had ik zeer gepropageerd. Nu moest ik het dan ook maar uitvoeren van de Duitsers. Ik moest er een N.S.B.-er voor benoemen, die dat weleens zou opknappen, die de maatregelen zou treffen, die daarvoor nodig zouden zijn. Ik heb toen een niet-N.S.B.-er, de heer *Cool*, bereid gevonden om die taak als adviseur van het Departement te verrichten. Dat heeft hij met een dergelijk perfectionisme gedaan, dat bij de bevrijding de arbeidsboekjes nog niet waren ingevoerd, waarvoor Nederland, geloof ik, werkelijk zeer dankbaar mag zijn. Hier heb ik dus gebiecht, dat ik isderdaad een zeer grote fout heb begaan in het begin, die echter, dank zij de heer *Cool*, nog zonder nadelige gevolgen is verlopen. Zodoende was ik met de heer *Cool* in aanraking. Op een gegeven ogenblik kwam hij met de mededeling, dat hij iemand had gesproken — hij mocht mij toen niet noemen wie dat was, maar later heeft hij mij de naam gezegd — die van de Nederlandse Ministers was gekomen en hij bracht de boodschap over — die hij waarschijnlijk verkeerd heeft verstaan, want ik heb er later nooit iets van gemerkt — dat men in Londen begrip had voor mijn moeilijkheden. Daar heb ik, zoals gezegd, later nooit iets van gemerkt. Dit was een punt van contact, waar ik zeer prijs op stelde. Het tweede punt — hier kom ik misschien tot dingen, die ik niet allemaal moest zeggen — is, dat ik zelf heb geprobeerd om contact met Londen te krijgen. In Februari heb ik een Nota geschreven aan the Queen's most excellent Majesty, in het Engels, omdat een majoor van the High Allied Command die

zou overbrengen. Hij heeft getracht dit te doen, maar hij is onderweg gesneuveld en, naar ik later van de heer *Werumeus Buning* hoorde, heeft hij God zij dank vóórdat hij stierf de stukken, die hij bij zich had, weten te vernietigen, want anders zat ik hier niet tegenover u. In die Nota heb ik in het kort uiteengezet — ik had overhaast geschreven toen ik die mededeling kreeg, dat ik een brief kon meegeven aan majoor *Brinkgreve* — mijn opvattingen over de toestand en aan het einde heb ik iets geschreven over onze houding ten opzichte van Duitsland. Ik heb het natuurlijk niet zo huiselijk uitgedrukt en hoe ik het precies heb uitgedrukt, weet ik niet meer uit mijn hoofd. In elk geval is die brief nooit in handen van de Koningin gekomen. Als u het goedvindt, wil ik hierop niet verder ingaan. Op die manier heb ik dus zelf contact gezocht.

96635. De **Voorzitter**: Hebt u nog contact gehad met de illegaliteit of met de leiding van de illegaliteit?

A. Ik heb daarmee contact gehad in zoverre, dat er op het gebied van de arbeidsbemiddeling iemand was, waarvan ik wist, dat hij bij de illegaliteit was. Ik beschouwde hem altijd als een vertegenwoordiger daarvan.

Mij is toen gevraagd of ik geregeld met hen wilde samenwerken, maar dat heb ik geweigerd, want ik meende — terecht of ten onrechte — dat daaraan gevaar was verbonden. Ik meende, dat, wanneer ik met die slimme Duitsers in bespreking was, zij, evenals zij meermalen hebben gedaan, zouden proberen dingen van mij te weten te komen. Dat gebeurde herhaaldelijk in de besprekingen en wanneer ik dan te veel wist, was er toch altijd het gevaar, dat ik hoe dan ook te veel daarvan zou laten weten. Ik heb er dus prijs op gesteld daarmee geen uitdrukkelijke samenwerking te hebben, maar natuurlijk was ik wel op een van die blaadjes geabonneerd, niet „Het Parool“, zeer bepaald niet „Het Parool“, want dat heeft mij in gevaar gebracht door rhetorische, maar volkomen onjuiste beschuldigingen, die zij tegen mij hebben gelanceerd. Twee van mijn zoons, de derde was ziek, werkten er bij; ik had wapens in huis, ik had allerlei dingen in huis.

96636. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat de actie van de illegaliteit en met name de ondergrondse pers, een belemmering was voor het werk van de secretarissen-generaal? Of had u er profijt van, in verband met het overleg met de Duitsers?

A. Ik meende, dat allebei nodig waren het legale en het illegale verzet. Ik geloof, dat ik er in mijn werk in zover voordeel van heb gehad, dat kwaadspreken over mij in die pers mijn positie tegenover de Duitsers bij mijn reddingstaak sterker maakte. De Duitsers wilden het niet en in zoverre zat er een groot gevaar aan vast. Aan de andere kant bond het de Duitse krachten en daarom was het ook heel goed.

96637. De **Voorzitter**: Het heeft natuurlijk de Duitsers ook wel eens ingebonden, wanneer zij wisten, dat het Nederlandse volk een krachtige actie van verzet zou doen, wanneer de Duitsers een bepaalde maatregel wilden gaan nemen. Dat zou de Duitsers toch wel teruggehouden hebben?

A. Het is mogelijk, maar het is natuurlijk heel moeilijk te bepalen. Ik heb daar heel weinig vertrouwen in gehad en nog geloof ik, dat dit bij die dolle wolven heel weinig invloed zal hebben gehad, integendeel. Juist werden zij dan geprikkeld tot nog gekkere daden. Zij werkten volslagen tegen hun eigen belang in. Ik herinner mij bij voorbeeld nog, dat één van de Duitsers kort na de verwoesting in Rotterdam vroeg — hij zou het gerust niet overbrengen en ik kon het gerust vertellen; ik vertrouwde hem persoonlijk wel, dat hij dit niet zou overbrengen — of ik meende, dat Duitsland de oorlog zou winnen. Ik heb toen geantwoord met een vraag: Als Duitsland zelf meent, dat het wint, waarom heeft Duitsland dan de haven van Rotterdam vernield? Dit is er een voorbeeld van, dat zij volkomen tegen hun eigen belang handelden. Zij waren krankzinnig. Uit dit oogpunt moest men ook met hen handelen. De aansporingen, die hun werden gegeven, moesten, voor zover het hier in Nederland gebeurde, om gunstig resultaat te hebben, naar mijn idee niet prikkelen. Ik kan dit natuurlijk niet met zekerheid zeggen, maar ik geef u hier mijn persoonlijke mening. Ik geloof, dat de illegaliteit hier in Nederland in dit opzicht ook goed werk heeft gedaan, dat het Duitse krachten heeft gebonden. Aan de andere kant moest men er voor zorgen, dat men niet al te vurige protesten plaatste, want dan ging het volk er aan.

96638. De **Voorzitter**: U hebt dus geen contact gehad met Londen via de illegaliteit of via de Zwitserse weg?

A. Neen, tot mijn spijt niet.

96639. De **Voorzitter**: U had dat dus wel op prijs gesteld?

A. Zeker. Of ik het met de Londense heren eens was geweest, is een tweede. Dat heb ik op het laatst wel bewezen, maar dat vond ik heel moeilijk.

96640. De **Voorzitter**: Wanneer men contact op prijs stelt en Londen zou bepaalde aanwijzingen hebben gegeven op bepaalde ogenblikken en men zou hier tot de overtuiging zijn gekomen: Hier ga ik niet op in, zou dat contact natuurlijk weinig zin hebben gehad.

A. Ja, maar in het algemeen had ik toch graag dat contact gehad. Ik heb dit ongelukkige voorbeeld moeten noemen, waardoor ik — tegen mijn zin in, maar absoluut door de omstandigheden gedwongen — tegen de Londense besluiten moest ingaan.

De **Voorzitter**: Ik dank **U** voor de inlichtingen, die u hebt willen verstrekken.

A. Ik dank u, Mijnheer de Voorzitter, en de commissie voor de gelegenheid om iets bij te dragen tot de kennis van de geschiedenis van de bezettingstijd.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

R. A. VERWEY.

KOERSEN, *voorzitter.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN DINSDAG 1 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

prof. dr. JAN VAN DAM,

oud 55 jaar, wonende te Amsterdam, oud-secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, thans lexicograaf.

Hij legt de eed af als getuige.

96641. De Voorzitter: U hebt op de oproep de aanleiding gezien, waarom wij u hebben uitgenodigd. Wij zijn namelijk bezig met de behandeling van het punt: het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. U hebt ook gedurende enige tijd deel uitgemaakt van het College van Secretarissen-Generaal.

A. Ik ben secretaris-generaal geweest. Zoals u weet, bestond er geen college.

96642. De Voorzitter: Ik zou van u graag enkele mededelingen ontvangen over de leiding en voorlichting, die er van uw Departement zijn uitgegaan. Ik zou dan willen beginnen met u te vragen wanneer u deze functie hebt aanvaard en op welke wijze dat is geschied.

A. Ik ben door de toenmalige Rijkscommissaris benoemd tot secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, zoals dat toen werd herdoopt, op 27 November 1940. Het kan ook de 28ste zijn geweest. Op die manier heb ik dit ambt ontvangen.

96643. De Voorzitter: Is er daarvóór, voor zover u weet, geen contact over geweest met het bestaande College van Secretarissen-Generaal?

A. Neen, voor zover ik weet, is daar helemaal geen contact over geweest; dit is helemaal buiten de heren omgegaan.

96644. De Voorzitter: Hoe zag u uw functie van secretaris-generaal toen in die verhoudingen?

A. Dat is erg moeilijk te zeggen. Ik meende op dat ogenblik, dat ik mijn vaderland een dienst kon bewijzen, die voor anderen waarschijnlijk heel moeilijk te bewijzen zou zijn. Na lange aarzeling en na het inwinnen van advies daaromtrent bij enkele goede vrienden heb ik deze functie aanvaard.

96645. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Wat was u vóór die tijd?

A. Vóór die tijd was ik hoogleraar in de oudgermaanse filologie, alsmede in de oudere Duitse taal en letterkunde aan de universiteit te Amsterdam. Ik ben dat ook gebleven, omdat mijn werk als secretaris-generaal waarschijnlijk, naar ik meende, van korte duur zou zijn.

96646. De Voorzitter: Uit de stukken is ons gebleken, dat de Duitsers de secretarissen-generaal eigenlijk meer zagen als de Duitse Staatssekretäre. Zag u ook in die geest uw functie?

A. Ik weet niet precies, wat een Duitse Staatssekretar voor functie had! Daar kan ik u dus moeilijk op antwoorden. Ik heb daar nooit met de Duitsers over gesproken. Ik meende dus, dat ik de leiding van

het Departement van Onderwijs zou krijgen en de functie van de secretaris-generaal van vroeger zou combineren met dat, wat van de Ministersfunctie door de Duitsers werd overgelaten. Dat was in sommige opzichten zeer veel. In andere opzichten was het weer zeer weinig.

96647. De Voorzitter: Dat was ook de betekenis van mijn vraag. Zag u dus die functie meer als een Ministersfunctie dan als een ambtenaarsfunctie?

Vroeger immers was het een ambtenaarsfunctie, meer administratief.

A. Ik zag dit in hoofdzaak als een ambtenaarlijke functie. Ik meende, dat er behoefte was aan iemand, die betrekkelijk gemakkelijk met de Duitsers kon omgaan, omdat dat mijn vak meebracht, en die dientengevolge allerlei moeilijkheden kon omzeilen, die misschien een Nederlands ambtenaar niet zo gemakkelijk kon overwinnen.

96648. De Voorzitter: Hebt u wel de vergaderingen van de secretarissen-generaal meegemaakt, al maakte u geen deel uit van het college, omdat u rechtstreeks door de Duitsers was benoemd?

A. Pardon, Mijnheer de Voorzitter, er was geen college. Dat wil zeggen, er was officieel geen College van Secretarissen-Generaal; dat werd door de Duitsers niet erkend. Het was ook min of meer verboden. Er waren wel regelmatig vergaderingen van de secretarissen-generaal en dezen noemden zich aanvankelijk college. In dit college waren dus aanwezig alle secretarissen-generaal, of zij nu benoemd waren door de Duitsers of van oudsher in functie waren. Er waren dus regelmatig vergaderingen van alle secretarissen-generaal. Bovendien waren er vergaderingen van de oude secretarissen-generaal, die dus niet door de Duitsers waren benoemd. Na ongeveer een halfjaar ben ik ook tot die vergaderingen toegelaten.

96649. De Voorzitter: De Duitsers erkenden het college niet. Daar is eens een discussie over geweest.

A. Ja. Er is eens een brief uitgegaan van het College van Secretarissen-Generaal, ik geloof over een Joodse kwestie; die brief is niet geaccepteerd. aangezien er een college als zodanig niet mocht zijn. We hebben toen allen die brief ondertekend. Ik weet niet meer precies, welke brief dat was.

96650. De Voorzitter: De functie was door de Duitsers in hun verordening no. 3 omschreven.

A. Ja. Hier werd dus aan de secretarissen-generaal het recht gegeven om bepaalde verordeningen uit te vaardigen; maar er stond niet precies in hoe het met die verordeningen ging. Dat ging zo, dat ieder van de secretarissen-generaal verantwoording schuldig was aan een van die vier Generalkommissare; voor een verordening had de secretaris-generaal de toestemming nodig van de Generalkommissar of van diens referent in het Departement.

96651. De Voorzitter: Hoe ging het als regel, wanneer er verschil van inzicht ontstond tussen de Duitsers en de secretarissen-generaal? Vaardigden de Duitsers dan zelf hun verordeningen uit of had men een bepaalde grens getrokken: dit is een categorie van onderwerpen, waarbij de Duitsers zelf de verordeningen uitvaardigden, en die categorie laten wij over aan de secretarissen-generaal?

A. Of daar een zeer algemeene regel voor is geweest, durf ik u niet te zeggen. Het is in het algemeen zo geweest, dat de meer belangrijke, en vooral de politiek belangrijke, verordeningen door de Rijkscommissaris direct werden uitgevaardigd. Een voorbeeld daarvan is de verordening van de Kultuurkamer, die, naar ik meen, in het begin van 1941 is afgekomen, misschien in Mei ongeveer. In eerste instantie werd die verordening door de Rijkscommissaris ondertekend. De uitvoeringsbepalingen daarvoor zijn later opgesteld door secretaris-generaal *Goedewaagen*.

96652. De **Voorzitter**: In het algemeen zullen de Duitsers toch wel hebben getracht om die verordeningen zoveel mogelijk door de secretarissen-generaal te laten uitvoeren, omdat men het daardoor aannemelijker zou kunnen maken?

A. Ja, dat is zeker het geval geweest.

96653. De **Voorzitter**: Heeft dit weleens conflicten veroorzaakt, omdat de secretarissen-generaal het een bezwaar vonden om die verordeningen uit te vaardigen, omdat zij in strijd waren met het Landoorlogreglement?

A. Dat is vermoedelijk wel op ieder gebied het geval geweest, ook op mijn terrein.

96654. De **Voorzitter**: Kunt u daar misschien een voorbeeld van geven?

A. Ja. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is de tweede benoemingsverordening.

Op het ogenblik, dat de Duitsers mij hadden benoemd, kwamen zij spoedig met de mededeling, dat zij niet konden toelaten, dat de Staat, in dit geval dus het Departement van Opvoeding, geen invloed had op de benoeming van de leerkrachten. Zij hebben mij toen verzocht een ontwerp voor een verordening te maken, waarbij de benoeming van de leerkrachten aan de Staat werd getrokken. Ik heb die zaak in studie genomen en na enige tijd heb ik aan de commissaris-generaal, de heer *Wimmer*, medegedeeld, dat dit van een Nederlander niet kon worden geëist, omdat deze niet geacht kon worden het grondwettelijke recht van de Nederlandse burgers omver te werpen.

Er is toen veel over en weer gepraat en tenslotte is er besloten, dat de Duitsers van deze eis zouden afzien, wanneer er een zekere contrôle zou komen op de benoemingen. De Duitsers wilden in ieder geval de waarborg hebben, dat geen uitgesproken anti-Duitse elementen zouden worden benoemd. Toen heb ik tenslotte de eerste benoemingsverordening ontworpen en na veel moeilijkheden ook uitgevaardigd, waarin stond, dat een voordracht voor de benoeming van een leerkracht aan de goedkeuring van het Departement moest worden onderworpen, waarbij het Departement alleen had na te gaan of zich onder de voorgedragenen mensen bevonden, die apert in strijd met de belangen van de Duitse bezetting hadden gehandeld. Deze voordracht is toen, nadat deze allerlei moeilijkheden had opgeleverd, min of meer door het Nederlandse onderwijs geaccepteerd, maar er zat een geweldige lacune in, die ik er opzettelijk had ingelaten. Er stond namelijk niet in, welke procedure zou plaats hebben, wanneer er een voordracht voor de tweede keer zou worden afgewezen. Wanneer een voordracht voor de eerste keer werd afgewezen, moest er een tweede voordracht opgemaakt worden en ik heb, meen ik, in een radiorede medegedeeld, dat ik zou trachten te vermijden, dat in dezen een ernstig conflict zou ontstaan. Daarover was men in de kringen van de Rijkscommissaris zeer ontevreden. Men verlangde toen een verordening, waarin stond, dat in het tweede geval, dus wanneer de tweede voordracht werd afgekeurd, de secretaris-generaal het recht van benoeming zou krijgen. Ik heb toer, geweigerd deze verordening uit te vaardigen, om de reden, die ik u zoëven uiteenzette. Het gevolg is geweest, dat de Rijkscommissaris die verordening toen heeft uitgevaardigd, waarop uit de aard van de zaak in de onderwijswereld nogal wat opwinding ontstond, omdat daarmee dus het benoemingsrecht van het onderwijzend personeel werd geschonden. Daarop heb ik medegedeeld, dat ik deze verordening in de praktijk niet zou toepassen. Dat heb ik niet officieel, maar officieus, gedaan en daarmee was deze storm zoveel mogelijk geluwd, omdat het mij zeer onverstandig leek op dat ogenblik een algemene schoolstaking in Nederland tot stand te brengen. Dit is dus een duidelijk voorbeeld van een verordening, die door de Rijkscommissaris werd uitgevaardigd, omdat de betrokken secretaris-generaal dat niet deed. Wanneer u op ander gebied iets zult willen weten, kunt u natuurlijk beter de betrokken secretaris-generaal vragen.

96655. De **Voorzitter**: Vanzelfsprekend, maar het gaat natuurlijk om wat uw terrein betreft. Was het u bekend, dat er de zogenaamde Aanwijzingen van 1937 waren, die van de Regering afkomstig waren?

A. Ja, die Aanwijzingen heb ik op het Departement gevonden, toen ik aan het einde van 1940 daar voor het eerst kwam.

96656. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat die Aanwijzingen op ruime schaal waren verspreid?

A. Op dat ogenblik wist ik dat helemaal niet.

96657. De **Voorzitter**: U wist dus niet of zij onder de ambtenaren waren verspreid, zodat dezen wisten hoe zij in een bepaald geval hun houding hadden te bepalen?

A. Onmiddellijk na mijn benoeming heb ik een zeer lang gesprek gehad met de heer *Snouck Hurgronje*, die toen voorzitter was van het College van Secretarissen-Generaal. Hij heeft mij toen daarvan gesproken. Ik heb ze toen ook inderdaad gevonden op het bureau van de secretaris-generaal en ik heb gemerkt, dat hogere ambtenaren hiervan in het algemeen wel op de hoogte waren. Op zeer grote schaal waren zij, naar ik meen, niet verspreid. Ze waren met een zekere geheimzinnigheid behandeld.

96658. De **Voorzitter**: U hebt er zelf waarschijnlijk geen aanleiding in gevonden om deze Aanwijzingen wat meer bekend te maken onder de ambtenaren, die eventueel voor conflicten zouden komen te staan, zodat zij dan wisten hoe zij zich zouden hebben te gedragen?

A. Dat is natuurlijk een moeilijke vraag, Mijnheer de Voorzitter! Dergelijke conflicten van ambtenaren hebben zich praktisch niet voorgedaan. Ik heb onmiddellijk nadat ik er was een instructie uitgevaardigd aan de ambtenaren van het Departement, dat ieder contact met de Duitsers over mij moest lopen. Er was op het Departement een referent met een vrij grote en steeds groeiende afdeling; met deze referent had ik van te voren enige gesprekken gehad en ik meende, dat het het beste was, dat ik de ambtenaren op het Departement zoveel mogelijk zou vrijwaren van conflicten met deze heer, die nogal kort aangeboden was en in het begin in ieder geval nogal fel was en zeer van Duits standpunt uit oprad.

96659. De **Voorzitter**: Gingen de Duitsers met dit standpunt accoord? Wisten zij, dat dit contact uitsluitend over u moest gaan?

A. Ja, daar gingen zij mee accoord. Een enkele keer werd weleens de chef van een van de afdelingen op de Duitse afdeling ontboden. Ik wist er dan van. Ik wist dan ook over welk onderwerp het ging. Daaruit zijn weleens enkele conflicten voortgekomen, maar niet van zeer ingrijpende aard. Wel bestonden bij de Duitsers al heel spoedig grote bezwaren tegen sommige chefs, tegen de chef van het Lager Onderwijs en tegen de chef van Kunsten en Wetenschappen. Die bezwaren hebben er toe geleid, dat de chef Lager Onderwijs door mij is overgeplaatst, ook al omdat ik niet bijzonder goed met hem kon opschieten. Dat was niet een kwestie van colitiek, maar meer een kwestie van incompatibilité d'humeur. De chef van Kunsten en Wetenschappen heb ik tot het einde toe in zijn functie weten te handhaven, hoewel hij apert anti-Duits was en dat niet onder stoelen of banken stak. Hij was echter een voortreffelijk en een zeer actief ambtenaar. Daaraan is dus tot het einde toe een mouw gepast.

96660. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van de Aanwijzingen? Had men er iets aan als richtlijnen?

A. Wanneer ik u zeer eerlijk moet antwoorden, moet ik het volgende zeggen. Ik had er aanvankelijk veel aan, omdat deze Aanwijzingen eigenlijk volkomen overeenstemden met de manier, waarop ik mijn taak opvatte. Ik meende, dat het noodzakelijk was, dat de ambtenaren, en ik zelf dus ook, met de Duitsers meewerkten, voor zover de Nederlandse belangen prevaleerden boven de Duitse. Dat staat ongeveer in deze vorm in de Aanwijzingen. Na de oorlog heb ik gemerkt, dat deze Aanwijzingen toch blijkbaar niet die betekenis hadden, omdat men na de oorlog iedere samenwerking met de Duitsers heeft veroordeeld, niet alleen van mij, wat min of meer begrijpelijk is, omdat ik in ieder geval niet door de Nederlandse Regering was aangesteld, maar ook van andere secretarissen-generaal, met wie ik in die tijd heb samengewerkt, waarvan ik dus ook kan beoordelen, in hoeverre zij de Nederlandse belangen hebben verdedigd.

96661. De **Voorzitter**: De Aanwijzingen waren eigenlijk het Landoorlogreglement in uitgebreide vorm.

A. Ja. Ik meende, dat het waren de consequenties, die er voor de ambtenaren uit het Landoorlogreglement voortkomen.

96662. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de bepalingen van het Landoorlogreglement bij de Duitsers nog wel enigszins een maatstaf waren?

A. Aanvankelijk wel enigszins, maar spoedig niet meer. Ik geloof, dat de Duitsers, en vooral de Rijkscommissaris, van het begin af aan op het standpunt hebben gestaan, dat de Duitsers hier niet waren als militaire bezetting, maar als politieke propagandisten. Dat heb ik in de loop van de jaren in steeds sterkere mate zien groeien.

96663. De **Voorzitter**: Dat heeft meer conflicten opgeroepen, omdat men er bij het Landoorlogreglement van uitgaat, dat er een militaire bezetting is.

A. Alleen al het aanwezig zijn van een burgerlijke bezetting is in strijd met het Landoorlogreglement. Ik meende dat toen zo te mogen formuleren.

96664. De **Voorzitter**: Hebt u uit dien hoofde nog conflicten met de Duitsers gehad? Hebt u gezegd: Wij hebben hier maatregelen gekregen om uit te voeren, die kennelijk in strijd zijn met het Landoorlogreglement?

A. Ik heb mij zeer energiek verzet tegen alles, wat Arbeitseinsatz heet, en ik heb al het mogelijke gedaan om het gedeelte van de Arbeitseinsatz, dat tot mijn taak behoorde, zoveel mogelijk te vermijden.

96665. De **Voorzitter**: Het Jodenprobleem zal waarschijnlijk ook voor een deel op uw terrein hebben gelegen. Ik denk hier aan de studenten, enz.

A. Het Jodenprobleem was in hoofdzaak afgehandeld op het ogenblik, dat ik als secretaris-generaal optrad. De zitting hebbende secretarissen-generaal hadden toen de eerste aanval van het Jodenprobleem geaccepteerd. Dit heeft zich afgespeeld in het najaar van 1940; toen ik op het Departement kwam, had de waarnemend secretaris-generaal dus alle Joodse ontslagen reeds getekend. Ik heb dat zeer geapprecieerd, omdat ik het een heel onaangename zaak vond. Ten aanzien van de Joden heb ik geprobeerd hen zoveel mogelijk te beschermen en buiten mijn werkzaamheid als secretaris-generaal is het mij gelukt om, evenals secretaris-generaal *Frederiks*, een groot aantal Joden in veiligheid te brengen. Ik heb van commissaris-generaal *Schmidt* gedaan gekregen, die de tegenhanger was van *Wimmer*, om een aantal, dat tenslotte tot zeshonderd is aangegroeid, cultureel belangrijke Joden min of meer in een reservaat te brengen. Dat is inderdaad gelukt, zij het dan ook met enorm veel moeilijkheden.

96666. De **Voorzitter**: Ik zie hier, dat in verband met de Joodse studenten een regeling is getroffen.

A. Ja, wat de Joodse studenten betreft, was het zo, dat dezen op een gegeven ogenblik van de universiteiten moesten worden verwijderd. Dat was een uitvloeisel van de algemene Jodenbepalingen. Ik heb toen, aangezien ik bij de Duitsers, met wie ik direct te maken had, generlei sympathie voor mijn plannen kon vinden, een audiëntie aangevraagd bij de Rijkscommissaris en het is mij toen inderdaad gelukt tot stand te brengen, dat de Joodse studenten gedurende een jaar hun studie mochten afmaken. Er is toen een lijst opgemaakt van Joodse studenten; de afdeling Hoger Onderwijs heeft toen van iedere student vastgesteld hoelang hij nog moest studeren, wat hij moest studeren, wanneer hij examen moest doen. Wij hebben toen de beschikbare plaatsen zo goed mogelijk verdeeld over de Joden, die beslist nog college moesten lopen. De anderen hebben nog examen gedaan en er is toen een grote herrie geweest over een promotie van een Joods doctorandus in Utrecht, die er tenslotte ook nog door is gekomen.

96667. De **Voorzitter**: Ook hebt u nog een discussie gehad naar aanleiding van het mandement van de Nederlandse bisschoppen, waartegen de Duitsers een maatregel wilden nemen als represaille.

A. Ja, dat was een heel ingewikkelde kwestie, Mijnheer de Voorzitter. Het mandement van de bisschoppen kwam betrekkelijk gauw nadat ik was opgetreden. Daarop wenste de Rijkscommissaris naasting, annexatie van alle Katholieke scholen. Die eis werd mij plompverloren op mijn dak geschoven. Om dezelfde redenen, die ik zo juist al betoogde, heb ik uiteengezet, dat de Nederlandse Grondwet dat niet toeliet en er bovendien een ontzaglijke onrust onder de Nederlandse bevolking zou komen, wat door de Rijkscommissaris ook wel is geaccepteerd. Hij heeft toen gevraagd wat dan als een andere straf mogelijk zou zijn. Toen was ook al geruime tijd op het Departement het plan aanwezig om de geestelijken-onderwijzers, die in communiteit leefden, in hun salaris te korten.

96668. De **Voorzitter**: Dat was dus los van de Duitse eis.

A. Ja, daar waren de Duitsers alleen van op de hoogte. Als een soort compromis is toen uit de bus gekomen, dat op die salarissen, ik meen, 40% zou worden gekort, terwijl er bovendien nog een bepaling was over de benoeming van de geestelijke hoofden, die,

naar ik meen, alleen toegelaten zouden worden aan scholen met een meerderheid van geestelijke onderwijzers. Dat is toen de verordening geweest, die als de zachtste represaille op het mandement van de bisschoppen is uitgekomen. Dat is uitgevoerd door de Nederlandse ambtenaren en in de praktijk is er niets van terechtgekomen.

96669. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord, dat er van de Nederlandse Regering een commentaar is gekomen op de Aanwijzingen in 1943?

A. Ja, in 1943 heb ik vernomen, dat deze Aanwijzingen eigenlijk van kracht bleven. Ik had de indruk, naar wat ik toen heb vernomen — ik heb, geloof ik, zelf die radiorede toen niet gehoord —, dat die Aanwijzingen min of meer gehandhaafd werden.

96670. De **Voorzitter**: Men heeft toen een aantal punten iets meer geconcretiseerd, omdat men natuurlijk al enige ervaring had opgedaan in die eerste periode, waarover berichten naar Engeland zijn gegaan.

A. Ja.

96671. De **Voorzitter**: Heeft het commentaar op zich u ook bereikt?

A. Neen, dat heeft mij niet bereikt. Ik heb er alleen iets van vernomen. Ik heb het waarschijnlijk uit illegale bladen vernomen.

96672. De **Voorzitter**: Er is ook nog iets te doen geweest over het onderwijs in de Duitse taal op de scholen.

A. Ja. Men wenste van de kant van de Duitse autoriteiten om een goede indruk in Berlijn te maken — dat is bij alle besprekingen wel gebleken —, dat het Duitse onderwijs op de Nederlandse scholen zou worden uitgebreid. Op een gegeven ogenblik wenste men, dat het Duitse onderwijs zou beginnen in de derde klas van de lagere school. Daartegen heb ik mij verzet, omdat ik heb betoogd, dat het onderwijs in een vreemde taal in liet algemeen niet mag worden gegeven, wanneer de kinderen zelf hun moedertaal nog nauwelijks beheersen. Bovendien is de Duitse taal rijk aan bijzondere moeilijkheden in vergelijking met het Nederlands, zodat het plan onaanvaardbaar was. Men insisterde van Duitse kant echter zeer op de eis. Toen is eigenlijk ook weer een soort compromis uit de bus gekomen — alles bestond in die tijd uit compromissen —, dat ik bevoegd werd verklaard het achtste leerjaar in te voeren, wat van Nederlandse kant al een dringende eis was lang vóór de oorlog, mits ik in het zevende en achtste leerjaar het Duits invoerde. Dat heb ik gedaan. Die verordening is afgekondigd en tegelijkertijd is het lager onderwijs gesplitst in het gewone lager onderwijs en het voortgezet lager onderwijs, dezelfde splitsing, die tegenwoordig ook nog aan de orde is. Daarbij werd dus voor het voortgezette lager onderwijs het Duits als vak ingevoerd en als ik mij niet vergis: vier uur in de eerste en drie uur in de tweede klas. Om verder alle moeilijkheden te voorkomen, wat het leerboek betreft, aangezien ik daarvan ook de onaangenaamste dingen verwachtte, heb ik toen aan twee mensen, ik meen aan een inspecteur en een onderwijzer, de opdracht gegeven een Duits leerboek samen te stellen. Dat leerboek is toen inderdaad tot stand gekomen en gedrukt en het was zo onpolitiek, dat het op alle scholen zonder meer is geaccepteerd. Hoe men dit ooit aan Duitse kant heeft doorgelaten, is mij altijd een raadsel geweest, maar het is nu eenmaal gebeurd.

96673. De **Voorzitter**: Ook met de diploma's is nog iets te doen geweest.

A. Bedoelt u de Duitse diploma's voor het lager onderwijs of de diploma's in het algemeen?

De **Voorzitter**: Ik bedoel de diploma's in het algemeen.

A. Van Duitse kant is geïnsisterd op een algeinene gelijkstelling van de Duitse met de Nederlandse diploma's. Dat is gebeurd van Nederlandse kant in een verordening, die door alle betrokken secretarissen-generaal is ondertekend. Van Duitse kant is dat kort daarna afgekondigd. Dat is dus een verordening, die niet alleen van het Departement van Opvoeding is uitgegaan.

96674. De **Voorzitter**: U hebt in de aanvang gezegd, dat u uw functie hoofdzakelijk zag als ambtenaar. Indertijd is er ter sprake gekomen — dat is vóór uw tijd het geval geweest, maar ook in uw periode — het bezwaar van het Politiek Convent, een college van mensen van de vroegere politieke partijen; het Politiek Convent

meende, dat het College van Secretarissen-Generaal zich niet stringent genoeg hield aan het Landoorlogreglement, met name ook, dat zij het constitutionele bestel aantastten, omdat zij op eigen initiatief wetten en verordeningen tot stand brachten, die misschien op zich zeer wenselijk waren, maar het was nu eenmaal niet de gebruikelijke methode om dat op eigen initiatief te doen. Hoe stond u tegenover dit probleem?

A. Dit probleem is mij natuurlijk niet direct voorgelegd, want ik heb met dit convent nooit direct contact gehad; men heeft mij daarbuiten gehouden. Zoals ik u al zei, ben ik later opgenomen in de meer vertrouwd kring van de oude secretarissen-generaal en daar hoorde ik deze mededeling. Ik heb de indruk, dat deze secretarissen-generaal dat wel hebben geboord, maar, door de omstandigheden gedwongen, meermalen van dat standpunt zijn afgeweken. Er zijn vele verordeningen gepubliceerd, die misschien niet absoluut noodzakelijk waren in het verband van de dingen, doch die wel in hoge mate gewenst waren. Men zal natuurlijk ook de invoering van het achtste leerjaar van mijn kant als een dergelijke politieke daad kunnen beschouwen, want dat is de wens geweest van belangrijke politieke partijen ook al vóór de oorlog.

96675. De **Voorzitter**: Dat onderscheid wilde ik maken: was het alleen een wens of was het op een gegeven moment door de omstandigheden genoodzaakt?

A. Ik heb zoëven al betoogd, dat eenvoudig op grond van de onderhandelingen met de Duitsers dit naar mijn eigen inzicht op dat moment noodzakelijk werd. Aan de andere kant wenste men ook van Duitse kant dat achtste leerjaar, omdat dit achter mijn rug om zeer sterk werd gepropageerd door de N.S.B. De verhouding tot de N.S.B. was, zoals u wel begrijpt, voor mij bijzonder moeilijk. De N.S.B. heeft steeds achter mijn rug om in zaken van onderwijs op het Rijkscommissariaat invloed trachten uit te oefenen.

96676. De **Voorzitter**: De kwestie van het salaris van de secretarissen-generaal heeft ook eens een rol gespeeld. Men wilde hun een verhoging geven.

A. Ja. Het probleem van de salarissen van de secretarissen-generaal is als volgt geweest. De secretarissen-generaal kregen toen een salaris van f 7600 maximum. Aan Duitse kant vond men dat te weinig. Men heeft toen op een gegeven ogenblik tegen de wil van de meesten van de secretarissen-generaal, waaronder ook ik behoorde, in, dat salaris verhoogd tot het toenmalige Ministersalaris, door de zogenaamde Aufwandsentschädigung.

95677. De **Voorzitter**: Bij het probleem van de dienstneming van de marechaussee bij de Duitse politie zie ik ook uw naam genoemd. Ik zie hier staan:

„De secretaris-generaal van het Departement van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming zou persoonlijk geneigd zijn over meerdere bezwaren heen te stappen en zooveel mogelijk dienstneming van de Marechaussee bij de Duitse politie te bevorderen, waarbij hij er nog op wijst, dat de Duitsers vragen om politiediensten en niet om krijgsm Diensten.”

A. Daar weet ik niets van, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb met deze zaak naar mijn mening in zoverre iets te maken, dat op een gegeven ogenblik de heer *Op ten Noort* werd benoemd tot chef Hoger Onderwijs, toen de heer *Reinink* meende voor die functie te moeten bedanken, De heer *Op ten Noort* is degene, die deze zaak in die tijd heeft geëntameerd.

96678. De **Voorzitter**: Dit is zo opgenomen in de notulen van de vergaderingen van de secretarissen-generaal. Daarom leg ik u dit even voor. Het verwondert mij enigszins, dat uw Departement aan deze discussies heeft deelgenomen.

A. Ik heb niets met dit onderwerp te maken. Dat geef ik volkomen toe. Waarom ik dit toen zo heb gezegd, weet ik niet meer.

96679. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: De heer *Op ten Noort* heeft dit waarschijnlijk bij u aanhangig gemaakt, want hij is na de bezetting bij de marechaussee gekomen en van de marechaussee is hij chef Hoger Onderwijs geworden. Ik vermoed, dat hij hierover door de Duitsers is benaderd en dat hij u gevraagd heeft dit in het College van Secretarissen-Generaal te behandelen. Dit is misschien het geval geweest?

A. Het is mogelijk. In dit college werden alle dingen behandeld zonder dat iedereen zich strikt tot zijn eigen ressort beperkte. Wij hebben daar b.v. vooral de kwestie van de voedselvoorziening zeer uitvoerig besproken. Het kan zijn, dat deze kwestie van de marechaussee ter sprake is gebracht.

96680. De **Voorzitter**: Dat was ook inderdaad zo en u nam aan de discussie deel.

A. Het ging er namelijk om, of deze mensen soldaat werden of politieman. Op het ogenblik zou ik mij van dit plan volledig distantiëren. Het spijt mij, dat ik er toen in deze zin over heb gesproken.

96681. De **Voorzitter**: Wanneer de Duitsers zeiden: politiedienst, konden wij gewoonlijk op onze vingers natellen, dat dat krijgsm dienst betekende.

A. Dat is mogelijk, ja, maar hier was het werkelijk de bedoeling, achter het Russische front een soort veldpolitie te organiseren.

96682. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Toch nogal griezelig, vindt u niet?

A. Ja.

96683. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was de heer *Op ten Noort* u eigenlijk opgedrongen? Hoe bent u eigenlijk aan hem gekomen, want hij was toch helemaal geen onderwijzman?

A. Neen. De heer *Reinink* ging weg en ik moest onder alle omstandigheden een chef hoger onderwijs hebben, waarmee ik nog enigszins kon opereren, en men wenste daar iemand van de N.S.B. te plaatsen.

96684. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij was toch ook lid van de N.S.B.?

A. Neen, hij is beslist geen lid van de N.S.B. geweest. Hij was zelfs een verwoed tegenstander van de N.S.B.

96685. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik heb dat wel eens anders gehoord! Ik geloof, dat hij door de invloed van zijn zuster toch lid is geworden.

A. Of zijn zuster lid van de N.S.B. is geweest, weet ik niet. In ieder geval was zij zeer gelieerd met de Germaanse S.S. Hij zelf was het positief niet. Ik heb hem ook als anti-N.S.B.-er benoemd. Er is een ongelofelijke herrie geweest over die benoeming, die ik met zeer veel moeite en op listige wijze van de Duitsers heb afgetroegeld. Ik had anders daar positief een N.S.B.-er geplaatst gekregen, die alles bedorven zou hebben; er was al zo iemand aangewezen, de heer *Breedveld*, de toenmalige secretaris van het Opvoedersgilde. De heer *Op ten Noort* is mij toen aanbevolen van onverdacht Nederlandse zijde. Hij heeft zekere moeilijkheden verwekt door zijn karakter, maar niet vanwege zijn politieke instelling.

96686. De **Voorzitter**: Wij hebben zo juist gesproken over het commentaar, dat er op de Aanwijzingen uit Londen is gekomen. Via de radio en via de illegale pers zijn er bepaalde aanwijzingen gekomen. Erkende u eigenlijk het recht, dat de Regering had om dergelijke aanwijzingen te geven?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat recht erkende ik wel, maar ik hield daarbij wel rekening met het feit, dat men in Londen generlei mogelijkheid had om precies na te gaan wat hier in Nederland mogelijk was en wat niet. Wanneer het enigszins kon, zou ik mij daaraan ook wel hebben gehouden, maar er waren situaties, waarin dat niet ging. Er zijn kwesties geweest, waarin de Regering te Londen dingen heeft gedaan, waarin ik helemaal niet mee kon gaan, omdat dat hier volkomen uitgesloten was. Ik heb natuurlijk in de loop van de jaren in steeds toenemende mate gevoeld in wat voor tweeslachtige positie ik mij bevond. Ik was door de Duitsers aangesteld en dientengevolge had ik zowel hier in Nederland als in Londen nogal wat argwaan gewekt. Daarbij kwam nog, dat ik te zamen met de heer *Goedewaagen* ben aangesteld, die als exponent van de N.S.B. werd benoemd, en ik kreeg daardoor vanzelf hetzelfde etiket op mij.

96687. De **Voorzitter**: U hebt waarschijnlijk geen contact gehad met de illegale groeperingen?

A. Ik heb hier en daar wel contact gehad met illegale kennissen, van wie ik dan ook weleens wat hoorde. Ik heb ook weleens een paar stoutigheden uitgehaald. Ik kon per auto nogal eens wat meenemen en ik heb ook eens iemand, die uit het concentratiekamp te Amersfoort was gevlucht en ergens in Amersfoort zat opgeborgen, in mijn auto meegenomen, omdat ik in de regel niet werd aangehouden en nogal goed was gedekt door de verklaring van de heer *Wimmer*. Regelmatige samenwerking echter met een illegale groep heb ik niet gehad, wat ik wel betreurt, want dat zou misschien mijn positie na de oorlog aanzienlijk hebben verbeterd.

96688. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat de illegaliteit met het werk als zodanig en ook de ondergrondse pers een belemmering is geweest voor uw werk?

A. In vele opzichten wel. De illegale pers heeft zich bijzonder onvriendelijk over mij uitgelaten en dat werkte natuurlijk ontzettend op de stemming in het land. Vooral in het begin, toen ik meer als werktuig van de Duitsers en van de N.S.B. werd gedoodverfd, heeft mij dat zonder enige twijfel veel kwaad gedaan. Ik heb ook verbazend veel anonieme brieven gekregen.

96689. De **Voorzitter**: U zult niet bepaald veel vertrouwen hebben genoten, omdat uw benoeming van de Duitsers afkwam.

A. Neen, dat heb ik zeker niet gehad. In de kringen, die wat met mij te maken hadden, is dat vertrouwen wel iets groter geworden in de loop der tijden.

96690. De **Voorzitter**: Hebt u binnen het kader van wat wij tot nu toe besproken hebben nog enkele dingen op te merken, waarvan u meent, dat het in verband met deze bespreking nog van belang is? Dan wil ik u daartoe gaarne de gelegenheid geven.

A. Wenst u niets te weten over de moeilijkheid, die er is ontstaan doordat Minister *Bolkestein* zich tegen mijn pogingen om de studentenkwestie op te lossen heeft gewend?

De **Voorzitter**: Dit hoort ook tot uw beleid.

A. Het is eigenlijk de meest belangrijke kwestie, die zich heeft voorgedaan. Ik heb getracht in 1943 de universiteiten open te houden, ondanks het feit, dat van Duitse kant de tewerkstelling van alle Nederlandse studenten in Duitsland werd geëist. *Rauter* heeft toen getracht de zaak door een fait accompli te beslissen door een zeker aantal studenten op te lichten en naar Vught te voeren, waardoor mijn handen volkomen gebonden waren. Ik meen, dat er op die Zaterdag enige honderden studenten naar Vught zijn gevoerd. Ik zat toen met de brokken. Mijn oplossing van de zaak is toen geweest — ik heb natuurlijk vooraf heel lang over deze dingen gesproken en nagedacht —, dat ik de Rijkscommissaris heb voorgesteld om een eenvoudige loyaliteitsverklaring in te voeren, waardoor de student, die wilde studeren, verklaarde, niets te ondernemen tegen de belangen van het Duitse Rijk. Dat was eigenlijk dezelfde verklaring, die de ambtenaren al een jaar voordien hadden moeten afleggen. Daarover is toen een geweldige drukte geweest. Aanvankelijk leek het, dat ik die verklaring er wel door zou krijgen. Ik had daarbij de steun van de rectoren magnifici van de universiteiten, die ik daarover al geraadpleegd had; ook had ik de steun van de besturen van de bijzondere universiteiten, die daarvoor waren bijeengekomen. Daarna is de actie van de illegaliteit gekomen: Een student mag dat niet tekenen, want dat is in strijd met zijn waardigheid. Dat is een

argument, waarvoor ik natuurlijk wel voelde. Minister *Bolkestein* heeft toen van Londen uit het tekenen er van afgeraden. Bovendien heeft de aartsbisschop van Utrecht, die ik hierover had geconsulteerd, tenslotte ook besloten om geen advies in dezen te geven. Geen advies geven betekende natuurlijk: niet tekenen door een Katholieke student; toen is de *débâcle* gevolgd, dat niet meer dan 18% van de studenten hebben getekend. De anderen moesten toen opkomen voor Duitsland. Zij hadden dat, naar ik meen, zelf niet verwacht. Het was een zuiver afwegen van materiële en geestelijke belangen. Men vond te Londen, en ook vele mensen van de illegaliteit vonden, dat het geestelijke belang onder alle omstandigheden voor moest gaan en dat de verzetsgedachte moest blijven gehandhaafd, maar ik zag aankomen, dat de studenten allen naar Duitsland zouden gaan en allemaal zouden worden ingezet voor de Duitse oorlogsindustrie, terwijl ik aan de andere kant bovendien vreesde, dat de universiteiten helemaal zouden worden leeggehaald. Daarom was het er mij vooral om te doen om de universiteiten zo lang mogelijk te laten werken. Ik kreeg voortdurend verhalen te horen van de Duitsers, dat de ene na de andere universiteit in Duitsland in puin werd gegooid. Ik heb toen getracht de universiteiten te handhaven. Dat was mijn opzet. Ik heb daarbij wellicht het ideële te licht laten wegen en het materiële te zwaar. Ik heb die strijd over het leeghalen in het bijzonder moeten uitvechten over het Kamerlingh Onnes-laboratorium te Leiden, dat door de Duitsers toen ook werd opgeëist en dat met heel veel moeite nog voor het grootste deel is gered. Daar heb ik toen mijn naam bij de Duitsers volkomen mee bedorven, omdat men meende, dat ik in deze zaak ten volle moest medewerken. Of het over atoomsplitsing ging, weet ik niet, maar in ieder geval wenste men daar het hele Kamerlingh Onnes-laboratorium te hebben.

96691. Jonkvrouw **Wttewall van Stoetwegen**: Hebben ze het niet gekregen?

A. Neen. Ze hebben het niet gekregen. Men heeft tenslotte de universiteiten voor het grootste deel intact gelaten, omdat het ondertussen 1944 was geworden en de mogelijkheden om de universiteitsinrichtingen te verplaatsen helemaal niet meer bestonden. Men heeft aan de Duitse kant wel ernstig overwogen — dit is iets, dat niet zo erg bekend is — om de hele universiteit van Keulen naar Leiden over te plaatsen en men wilde Keulse studenten te Leiden laten studeren. Dat is blijkbaar om praktische redenen niet doorgegaan.

96692. De **Voorzitter**: Zoudt u verder nog iets willen opmerken?

A. Ik zou het niet weten, Mijnheer de voorzitter. Ik kan hierover natuurlijk uren zitten vertellen. Ik zou u tenslotte willen zeggen, dat, wanneer u over mijn houding in deze tijd iets naders wilt weten, u zich dan zoudt kunnen wenden tot de oude secretarissen-generaal, die mij toen goed hebben leren kennen. Helaas is de heer *Snouck* overleden, maar u zoudt de heren *Spitzen*, *Frederiks* en *Hirschfeld* daarover wel kunnen vragen. Ik zou het erg op prijs stellen, dat u dit zoudt doen, omdat bij de behandeling van mijn beleid voor het bijzonder gerechtshof uit de aard van de zaak alleen het slechte van mij ter sprake is gekomen en ik toch ook meende iets goeds te hebben gedaan in die tijd.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt willen verstrekken en ik sluit het verhoor.

J. VAN DAM.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 2 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer de Kort, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

ir. FRANCISCUS QUERIEN DEN HOLLANDER,
oud 58 jaar, wonende te Maartensdijk, President van de
Nederlandsche Spoorwegen.

Hij legt de eed af als getuige.

96693. De **Voorzitter**: Wij hebben u uitgenodigd hier te komen, omdat wij van u enige gegevens zouden willen ontvangen over de leiding en voorlichting aan de ambtenaren, voor zover het uw werkzaamheden betreft als directeur van de Artillerie-Inrichtingen gedurende de bezettingstijd. Als ik mij goed herinner, was u in het begin van de bezettingstijd reeds directeur van de Artillerie-Inrichtingen en bent u dat ook gedurende de gehele bezettingstijd gebleven?

A. Ja en neen. Gedurende de bezettingstijd is het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen, zoals dat heette, in liquidatie gegaan. In de loop van die liquidatie ben ik als directeur uit dat Staatsbedrijf ontslagen. Naast dat Staatsbedrijf was er een Staatsvennootschap geplaatst. Bij de oprichting van die Staatsvennootschap ben ik als directeur benoemd, vrijwel met gelijktijdig ontslag als directeur van het Staatsbedrijf. Zoals u weet, bestaat die Staatsvennootschap nog.

96594. De **Voorzitter**: Weet u nog ongeveer wanneer die verandering heeft plaats gehad?

A. De oprichting van de Staatsvennootschap heeft plaats gevonden in September 1941.

96695. De **Voorzitter**: Hoe zag u uw positie in de aanvang, toen u directeur was van het Staatsbedrijf, voornamelijk met het oog op de artikelen, die daar werden gefabriceerd? Wat was uw mening over de geoorlooftheid of de ongeoorlooftheid er van?

A. Moeilijk! Nauwelijks houdbaar.

96696. De **Voorzitter**: Wat had u zich ongeveer voor richtlijnen gesteld? Die waren uiteraard waarschijnlijk gebaseerd op de bepalingen van het Landoorlogreglement; wij hebben hier wel ervaren, dat er op dit punt verschil van inzicht en interpretatie mogelijk was. Hoe zag u in grote lijnen de richtlijnen, die u zich voor ogen stelde?

A. Dan is het beter, dat ik terugga naar de oorsprong en niet in het midden blijf. Het bepalen van de positie van velen onzer en ook van mij zelf geschiedde in de eerste dagen na de capitulatie van ons leger, na de bezetting van ons land door de vijand. Toen ging het er, niet alleen voor mij zelf, maar voor zovelen, om, de plaats te bepalen en mijn conclusie was toen, ongeveer medio Juni, dat ik geen enkele medewerking meer kon geven. Op die dag heb ik mijn ontslag genomen en ben ik weggegaan. Als u mij dus vraagt: Hoe was uw persoonlijke mening?, zeg ik: Mijn persoonlijke mening was, en die is nog zo, niets doen en weggaan.

96697. De **Voorzitter**: Hebt u hierover nog overleg gepleegd met de heer *Ringeling*, de toenmalige secretaris-generaal van het Departement van Defensie?

A. Ja, ontzettend veel, en niet alleen met de heer *Ringeling*, maar ook met de opperbevelhebber, generaal *Winkelman*, dikwijls in tegenwoordigheid van één of beide generaals *van Voorst tot Voorst*. Wij hebben hierover uren en dagen gepraat.

96698. De **Voorzitter**: Was daar ook kapitein *Schepers* bij, die als vertegenwoordiger van generaal *Winkelman* ook de zittingen van het College van Secretarissen-Generaal meemaakte?

A. We waren toen nog niet zo ver. Met het college heb ik enige dagen, misschien een week, later pas contact gekregen. Na en in aansluiting op de besprekingen met de generaal en de andere generaals heb ik vrij veel overleg met de toenmalige kapitein *Schepers* gehad. Op het Lange Voorhout is toen een vorm gezocht om voort te gaan. Tenslotte is dit geen probleem. Op dat ogenblik stelde ik het wel zo. Wanneer men dit probleem persoonlijk stelt, is het verschrikkelijk eenvoudig. Het bedrijf, dat onder mij stond, werkte niet. Dat waren zeven duizend mensen en dat was het probleem: die zeven duizend mensen. Wij hebben toen als Nederlanders ons afgevraagd: wat moeten wij doen? Daarbij moet worden aangetekend — en ik vind dat van ontzettend veel belang —, dat wij helemaal niet wisten wat wij moesten doen. Wij hadden geen enkele instructie.

96699. De **Voorzitter**: Waren u de Aanwijzingen van 1937 niet bekend, die de Regering had vastgesteld?

A. Neen, die waren mij volkomen onbekend; ik had ze nog nooit gezien.

De **Voorzitter**: Dat waren de Aanwijzingen voor de ambtenaren in het bezette gebied.

A. Ik heb wat aantekeningen meegebracht, die ik helaas zelfs gisteravond niet heb kunnen doorlezen. Voor mij zelf heb ik opgeschreven wat zich heeft voorgedaan in de oorlogsdagen van 10 tot 14 Mei. Hier staat — dit heb ik geschreven in 1945 —:

„Vanaf het eerste oogenblik van den inval in Nederland door de Duitschers heb ik in samenwerking met den voorzitter van het directorium centraal orgaan weermachtsbehoeften, die mij gedurende den nacht afloste, de productie en dienstverrichting van het Staatsbedrijf vanuit het directie-hoofdkantoor te 's-Gravenhage geleid. Ik stond daarbij in nauw contact met het Algemeen Hoofdkwartier en met den Directeur Materieel Landmacht, generaal H. D. S. *Hasselmann*. — U weet wat er met mijn vriend *Hasselmann* is gebeurd —. Met het Departement van Defensie bestond practisch geen verbinding. Slechts éénmaal werd ik daar geroepen voor de aanschaffing van vuurmonden uit Frankrijk, op Zondag 12 Mei 1940. Het was krankzinnig; er was geen sterveling op het heele Plein te zien en ik stak 's middags om een uur of twee het Plein over — er lagen zoals u weet hier veel sluipers in de stad —; mijn kantoor was gevestigd Lange Voorhout 102; later is het gebombardeerd. Ik moest op het Ministerie komen, omdat er van Fransche zijde een aanbod was, later bleek dat van Poolsche zijde te zijn, voor de levering van vuurmonden tegen luchtdoelen aan ons. Daarover moest gesproken worden. Dat was dus op 12 Mei. De Minister van Defensie gaf bij zijn vertrek naar Engeland geen bericht noch instructie; ik wist niet eens waar hij was. Ik had een vaag idee: op het Ministerie van Economische Zaken. Evenmin was ik, noch de vroegere directie — zooals u weet, was ik nog maar kort directeur — in het bezit van de Aanwijzingen in geval van een vijandelijken inval, vastgesteld door den Raad van Ministers in Mei 1937. Wanneer ik hier ze: in het bezit, beteekent dat niet, dat ik ze niet had, maar er wel van wist, maar ik had dat papier nooit gezien en ik wist er ook niet van.”

96700. De **Voorzitter**: Zijn die Aanwijzingen ook niet ter sprake gekomen in de besprekingen met generaal *Winkelman* en de andere generaals?

A. Ja, toen kwamen zij ter tafel en toen lazen wij, wat er precies was vastgesteld. Wij hebben ons toen afgevraagd wat wij moesten doen. Er was nog een heel ander element in deze zaak. Ik spreek nu alleen over mij zelf, over mijn eigen zaak; mijn standpunt op die laatste oorlogsdag was, dat dit bedrijf moest worden vernietigd. Daar heb ik ook om gevraagd.

96701. De **Voorzitter**: Aan wie hebt u dat gevraagd?

A. Aan het hoofdkwartier. 's Middags op de 14de Mei kreeg ik van kapitein *Siertsema* een zeer vertrouwelijk bericht, dat generaal *Winkelman* besloot te capituleren. Ik heb de heer *Siertsema* gevraagd de fabrieken van het Staatsbedrijf te mogen vernielen, waarop hij mij antwoord toezegde. Onmiddellijk daarna heb ik de adjunct-directeur van het Staatsbedrijf gezegd alles gereed te maken voor vernietiging; ik had hem naar de fabriek Hembrug gezonden ter versterking van de leiding aldaar. Hij verzekerde mij, dat een groot aantal deskundigen en de voorraad springstoffen, waarover hij beschikte, de uitvoering van deze maatregel aanstonds mogelijk maakte. Het verloop van de capitulatie was voor mij zeer onduidelijk. Ik bleef op mijn post tot laat in de avond, in afwachting van nader bericht; tenslotte ging ik naar huis, waar ik om 23.10 uur telefonisch bericht kreeg van kapitein *Siertsema*, dat alles intact moest blijven. Ik herinner mij nog heel goed het vuurwerk op het Malieveld. Aan de telefoon zittende, schreef ik beide woorden in mijn zakboekje. Ik weet niet of ik het nog heb. Ik heb het altijd bewaard. Er staat in: Alles intact. Het is een emotioneel verhaal, waarvan ik de betrokken pagina bewaarde. Het bevel gaf ik door aan de nog steeds in de fabriek wachtende adjunct-directeur, die er diep verslagen kennis van nam; die mensen waren kapot!

Dit zijn aantekeningen uit die tijd. Dit goed ingerichte bedrijf, dat vooral in 1938 en 1939 sterk was uitgebreid en gemoderniseerd, viel onbeschadigd in handen van de vijand, terwijl tevens meer dan 7000 mensen werden bedreigd.

96702. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk, toen u van de Aanwijzingen kennis nam? Vond u ze bruikbaar of waren ze naar uw mening te onvolledig en lieten zij te veel over aan de eigen interpretatie?

A. Neen, dat mag ik niet zeggen. Ik vond het wel een goed stuk. Het is echter wel buitengewoon moeilijk hierop te antwoorden, want ik denk op het ogenblik over feiten en gebeurtenissen, die twaalf jaar geleden zijn gepasseerd. Ik ben in mijn leven nogal eens ergens geweest en ik heb altijd ervaren, dat het ontzettend moeilijk is om te denken over iets uit een tijd, die men niet meer beleeft. Het is heel goed mogelijk, dat, wanneer men nu een vraag voorgelegd krijgt, men met ja antwoordt, terwijl men in die tijd op die zelfde vraag neen zei. Als men dan wordt gevraagd, waarom men toen neen zei en nu ja, kan men zich dat niet meer voorstellen. Toch is het in beide gevallen juist. Zo kan ik nu alleen maar zeggen, dat ik het een goed stuk vond, maar het was in die tijd al onbruikbaar en nu is het helemaal onbruikbaar. Ik heb de Aanwijzingen na die tijd niet meer doorgelezen. Ik moet er wel even tussen streepjes bij zeggen, dat wij nu helemaal niets hebben, en wanneer het morgen weer 10 Mei is, staan wij er precies hetzelfde voor als toen. Ik vond het dus een goed stuk, maar echt Nederlands, waarmee ik zeggen wil, dat het fair was, maar het hield rekening met andere Nederlanders. Het stelde voor, dat Nederlanders je bespringen en dat men dan met die Nederlanders aan een tafel kon gaan zitten praten. Het was te fatsoenlijk. We hadden dat stuk moeten opstellen zoals later in Indië is gebeurd. Dat was goed, maar dat kon hier eigenlijk ook weer niet. Wat mij zelf betreft, heb ik mij alleen maar laten leiden door mijn mensen en niet door mij zelf. Als u mij dit dus vraagt, antwoord ik u, dat ik het een duidelijk stuk vond; ik vond niet, dat er te veel aan eigen interpretatie werd overgelaten. Ik heb dat stuk niet alleen besproken met de generaal en met kapitein *Schepers*, die, zoals u weet, jurist is, maar ook met de Landsadvocaat en, niet te vergeten, met de heer *Snouck Hurgronje*.

96703. De **Voorzitter**: Wie was er toen Landsadvocaat?

A. De heer *van der Does*.

De heer *Snouck Hurgronje*, de toenmalige secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, was toen voorzitter van het College van Secretarissen-Generaal; hij heeft mij toen geadviseerd; helaas is hij nu overleden. Ik heb nog een brief van hem.

96704. De **Voorzitter**: Is er van de heer *van der Does* niet een rapport geweest, juist in verband ook met uw bedrijf, over hetgeen wel en niet geoorloofd zou zijn?

A. Ik geloof niet, dat ik een rapport van hem heb.

96705. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wij hebben gehoord, dat er door hem advies is uitgebracht.

A. Ja, er was een advies, maar dat heb ik nooit op papier gehad. Ik herinner mij goed — en dit is nog wel op de kalender na te gaan —, dat dat is geweest op de eerste avond, dat de Duitsers ons opdroegen om alles weer te verduisteren. Ik heb op die avond voor het eerst weer met mijn auto door het verduisterde den Haag gereden. Ik was toen met de heer *van der Does* bij de heer *Snouck* geweest in zijn woning in de Jan van Nassaustraat. Op 14 Mei ontstak iedereen hier weer licht; het moet dus een dag of wat later zijn geweest; in Nederland meende men, dat de verduistering bij de capitulatie weer over was. Ik weet niet, of u hier toen was en of u dit hebt meegemaakt, maar in die tijd werd er geen verduistering meer toegepast. De Duitsers hebben toen gezegd, dat men weer moest gaan verduisteren, en op die avond, toen er voor het eerst weer werd verduisterd, zat ik met de heer *van der Does* bij de heer *Snouck*, tot ongeveer één uur, en toen moest ik met mijn auto door het duister naar Wassenaar rijden. Dat was mijn eerste belevens op dit gebied en daarom herinner ik mij dit zo goed. Wij hebben die avond gesproken over de vraag: Hoe voorkomen wij, dat deze zaak zó in handen van de vijand valt? Wat mag nu wel en wat niet? Iedereen stond er wat dit betreft precies zo voor als ik. Wij zijn toen tot de dwaze interpretatie gekomen, waarmee ik het op papier wel eens was, maar in werkelijkheid niet, en waar ik het nu nog niet mee eens ben, dat men wel gereedschappen en werktuigen mocht vervaardigen; dat hinderde helemaal niets. In de meest eenvoudige vorm zou men kunnen zeggen: een hamer en een beitel kon men maken. Dat mocht wel. Men moest ook aan de behoeften van het bezettingsleger voldoen. Dat was artikel 52 van het Landoorlogreglement en daar draaide alles om. In de verdergaande besprekingen met de Duitsers, die ik allemaal alleen heb moeten doen, kreeg ik geen bijstand. De heer *Ringeling* was inderdaad van plan met mij voort te gaan; wij hebben, zoals u weet, samen een actie gevoerd. Ik heb nu geen contact meer met de heer *Ringeling*; ik zie hem nooit en heb hem in geen vijf of zes jaar meer gezien...

De **Voorzitter**: De heer *Ringeling* is hier kort geleden ook geweest.

A. Ik heb nog een brief van hem, die wij samen thuis hebben opgesteld. Deze brief is van zijn hand. Wij richtten ons daarin tegen de Duitse opperbevelhebber; ik heb voor de heer *Ringeling* toen een onderhoud aangevraagd en dezelfde dag, dat dit onderhoud voor hem en voor mij was aangekondigd, werd hij ontslagen. Ik herinner mij nog goed, dat hij naar mijn huis opbelde, en dat hij totaal verslagen zei: Ik ben er uit gezet! Ik zei toen: Het enige wat ik kan doen, is je van harte te feliciteren, want ik zit er nog in. In Juni heb ik tegen de Duitsers gezegd: Ik doe het niet meer! Ik ben toen ook weggegaan. Ik heb hier een stuk van de heer *van der Does*, vermoedelijk over een bespreking. Ik heb niet alles kunnen bewaren, maar alles is toch nog vrij goed in mijn bezit; het was een ontzettende tijd. Wanneer ik nog even mag terugkomen op de Aanwijzingen: ik vond die Aanwijzingen goed, maar ik vond het een enorme fout, dat wij die niet hadden.

96706. De **Voorzitter**: Wij hebben de indruk, dat die Aanwijzingen veel te weinig verspreid en bekend zijn geweest. Daarom vroeg ik u of kapitein *Schepers* bij de besprekingen aanwezig was. Er is toen namelijk een kwestie geweest over de vliegvelden. Daaromtrent is er een advies geweest van de heer *Schepers* aan het College van Secretarissen-Generaal. Later is er in het bedrijfsleven bij alles, wat er plaats had, naar analogie gehandeld van de opvattingen, die er daaromtrent bestonden.

Nu wekt het nogal eens de indruk, dat dit erg ruim is genomen: wanneer men niet zou kunnen aantonen, dat de Duitsers de producten zouden gebruiken voor directe oorlogsdoeleinden, kon men ze aanmaken, ook wanneer het nodig was voor het bezettingsleger.

A. De kwestie van de vliegvelden ken ik niet. Wij waren niet opgenomen in de club van het private bedrijfsleven. Wij hoorden tot het Staatsbedrijf en in het bedrijfsleven nam men ons in hun besprekingen niet op. Ik kan alleen maar uit die tijd verklaren, dat ik

alles, wat er gebeurde, alleen moest opknappen want ik heb nooit aan een voorzitter van een bond of van een vereniging of iets dergelijks kunnen vragen: Wat doen jullie? Zij hebben ook nooit aan mij gevraagd wat ik deed. Dat gebeurde niet. Ik heb van de eerste dag van de bezetting af tot einde Juni, toen ik dat besluit heb genomen — u weet welk besluit ik heb genomen; ik kan dat straks misschien even toelichten —, alles alleen moeten doen. Ik kan hier alleen maar getuigen, goed lettende op mijn eed, dat er vanuit het Hoofdkwartier en vanuit het College van Secretarissen-Generaal een zeer bewuste, positieve verstandige leiding is uitgegaan. Ik kan alleen maar diep betreuren, dat er, voorafgaande aan deze gebeurtenissen, waarvan wij allen wisten, dat zij moesten komen, er helemaal niets is gebeurd.

Toen die gebeurtenissen zich eenmaal voordeden, heb ik een zeer positieve houding aangetroffen. Ik heb altijd de grootste eerbied en bewondering gehad voor generaal *Winkelman* in het bijzonder.

95707. De Voorzitter: In de notulen van het College van Secretarissen-Generaal zie ik staan:

„De Voorzitter vraagt op verzoek van den heer *den Hollander* het oordeel van de Vergadering inzake de problemec, waarvoor deze zich ziet gesteld. Na het indienen van zijn ontslagaanvraag is van de zijde van de arbeiders bij den heer *den Hollander* sterken drang uitgeoefend om aan te willen blijven teneinde hun belangen zoowel als die van het bedrijf te kunnen blijven behartigen. Hieraan zij nog toegevoegd, dat men van Duitsche zijde de verzekering heeft ontvangen, dat in het bedrijf oorlogstuig uitsluitend voor het bezettingsleger bestemd, zal worden vervaardigd. Het eventueel handhaven van zijn ontslagaanvraag wordt dus zuiver een gewetenskwestie voor den heer *den Hollander* zelf. De vergadering geeft echter als zijn eenstemmige meening te kennen, dat zij hem zoowel nu als voor zoover mogelijk in de toekomst haar algemeene steun en dekking verleent.”.

Op dat moment hadden de Duitsers dus de eis gesteld, dat er munitie moest worden vervaardigd voor het bezettingsleger.

A. Ja, maar daar geloofde ik niet aan. Ik heb hier een brief van mijn personeel. Wanneer u dat wilt, laat ik die wel bij u achter.

De Voorzitter: Graag, wanneer u die brief even kunt missen.

A. Ik ben in Juni naar de Hembrug gegaan. Ik heb daar het personeel bij elkaar geroepen; er werd nog steeds helemaal niet gewerkt. Ik heb toen gezegd: Jongens, ik kan het niet meer doen; ik schei er dus mee uit. Hoe het verder moet gaan, weet ik niet. Dat moeten jullie afwachten. Men kon daar niet staan opruien; dat was helemaal niet in de geest van hoe het in den Haag ging. Ik wist wel, dat ik daar met mijn klompen niet doorheen kon lopen. Ik wist ook niet wat ik anderen zou aandoen. Ik heb die mensen echter sterk in de mond gegeven: Als ik jullie was, deed ik hetzelfde en ik ging weg! Merkwaardig was, dat maar twee mensen dat deden, van de 7000! Dat was dus wel heel opvallend bij zo'n groot personeel.

96708. De Voorzitter: Waren er nog N.S.B.-ers bij dat personeel?

A. Ja, maar niet veel. Wij hebben op de Hembrug de mensen altijd geschift. Zelfs wanneer wij honderd mensen per dag aannamen, wat in die jaren daarvoor voorkwam, werden die mensen altijd nog bekeken. Wanneer wij er dan mensen tussen vonden, die wij niet konden vertrouwen, gingen zij er uit. Dat deden wij samen met G.S. 3 en met dr *Enderlein*, de chef personeelszaken.

Ik heb hier die brief, die ik even zal voorlezen. Men kwam mij die brief nog die zelfde dag brengen.

„Ofschoon het geheele personeel van de fabriek Hembrug van diepen eerbied is vervuld voor de motieven, die hebben geleid tot Uw besluit tot aftreden als directeur-voorzitter, wil ik langs dezen weg nog een laatste poging doen U op Uw besluit te doen terugkomen. Ik voer daarbij aan, dat ofschoon het symbool onder vele omstandigheden van het grootste belang kan zijn, onder de huidige omstandigheden de werkelijkheid dient voor te gaan en acht daartoe een voortzetten van de eenhoofdige leiding door denzelfden persoon beslist noodzakelijk. Het personeel is ervan doordrongen een groot persoonlijk offer van U te vragen, doch meent dit te moeten doen, daar hiermede de hoogste belangen van Set Vaderland en vele zijner onderdanen zijn gemoeid.”.

De andere brieven, die ik hierover heb, zal ik maar overslaan.

Ik heb hier een week over nagedacht. Aan het einde van die week heb ik aan mijn personeel medegedeeld:

„Het beroep, dat u allen op mij deed om terug te komen op mijn besluit de leiding van het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen neer te leggen, heeft mij diep getroffen. Men heeft mij tot het inzicht gebracht, dat ik thans geen gevolg mag geven aan mijn persoonlijke overtuiging, doch sainen met u den weg moet gaan, waartoe de omstandigheden dwingen, voor zoover als dit slechts mogelijk is. Ik breng dit offer gaarne voor u.”.

Het is een beetje pathetisch, maar het was ook zo'n moeilijke tijd. Hier heb ik de brief van de heer *Snouck*:

„Ik deelde aan het college van secretarissen-generaal mede, dat u het besluit genomen hebt uw functie van Voorzitter van de Directie der Artillerie-inrichtingen voorloopig te blijven vervullen, onder de voorwaarden, waarmede ik reeds eerder overeenkomstig de van u verkregen inlichtingen het college had in kennis gesteld. Het college heeft van uw besluit met instemming kennis genomen en mij verzocht u mede te delen, dat het bereid was, uw besluit, mocht zulks ooit nodig blijken, met zijn gezag te dekken.

Het heeft mij eveneens opgedragen u zijn waardeering te betuigen voor het door u in deze netelige aangelegztheid gevoerde beleid.

Met de meeste hoogachting:”.

96709. De Voorzitter: Van wanneer is deze brief*?

A. Van 25 Juni 1940.

96710. De Voorzitter: Deze brief is waarschijnlijk geschreven naar aanleiding van de besprekingen, die er hierover zijn geweest.

A. Ja, toen is het begonnen. Het is een heel verhaal.

96711. De Voorzitter: In September 1940 is dit punt nog eens ter sprake gebracht door de toenmalige kapitein *Hasseiman*. De vergadering was toen van oordeel:

„dat het aanbeveling zou verdienen, dat de heer *den Hollander* op de huidige basis zal doorgaan, te meer waar door de ruime productie van „vredesmateriaal” de eventuele eischen om oorlogsmateriaal te fabriceren, kunnen worden afgewezen”.

U hebt u toen waarschijnlijk meer op de productie van vredesmateriaal toegelegd.

A. Ja, de grote moeilijkheid was: die 7000 man personeel. Was dat kapitein *Hasselmann*?

De Voorzitter: De tegenwoordige chef staf, die hoofd van het Afwikkelingsbureau was.

A. Ja, ik ging weleens met hem praten. Hij zat in het gebouw van de Standard op het Benoordenhout. Ik heb ontzettend veel gedaan met de heer *H. D. S. Hasselman*, totdat hij gevangen werd genomen, en ook na zijn gevangenneming. Hij behoorde tot de groep *Stijkel*.

Ik ben toen begonnen met die 7000 man krachtadig te vermindern, ondanks alles. Ik wist wel, dat het eigenlijk niet juist was om die mensen aan de kant te zetten, maar ik heb mij op het standpunt gesteld, dat, ondanks het ontslagverbod, de capaciteit van de fabriek moest verminderen. Ik heb toen in een betrekkelijk korte tijd 5000 mensen ontslagen. Onder de ogen van de Duitsers was dat natuurlijk erg moeilijk. Zij wilden die 5000 mensen daar aan het werk houden. Wij hadden daar helemaal geen civiele producten; dat bestond eenvoudig niet. Ik weet niet of er ingenieurs in dit gezelschap zijn, maar u begrijpt wel, dat het niet zo eenvoudig is om iets te gaan maken, dat men ook moet verkopen; tenslotte moet men ook leven. Dat is al die jaren zo geweest; een volk bestaat niet alleen uit helden. Een volk moet ook leven. Dat is bepalend geweest voor de houding van zovelen. Het aanmaken van die producten voor het zogenaamde bezettingsleger was natuurlijk nonsens. Ik heb die niet uit de fabriek kunnen halen. Op de eerste plaats heb ik de capaciteit aanzienlijk verminderd. Daar kan ik u ook nog de cijfers van geven. Bovendien heb ik een grote productie van vredesproducten en civiele producten kunnen opzetten. Een deel van die productie is nog over en wordt nog steeds voortgezet. Ik heb het toen voornamelijk op landbouw-werktuigen gericht, maar ik heb nooit geweten, dat dat zo moeilijk was. Het is echter toch vrij goed gegaan. Dit is helaas op het ogenblik weer voorbij.

96712. De **Voorzitter**: Bij zo'n bedrijf zal men toch altijd wel een deel civiele producten nodig hebben?

A. Dat was mijn opvatting wel, maar dat bestond zo niet. U weet, waarom die fabriek in 1893 is gebouwd: uitsluitend voor het vervaardigen van aanvankelijk geweren, later is het een zeer veelzijdig bedrijf geworden, zeer modern geoutilleerd. Het was een capaciteit van jewelste, die de Duitsers daarmee in handen kregen. Ik vind dit de grootste fout, die wij hebben gemaakt. De voorraad benzine en olie, die iets verderop naar Amsterdam lag, is wel vernietigd. Daar heb ik nog een foto van; de vernietiging van de fabriek is echter nagelaten. Wij hadden dat zelf ook niet moeten doen. De genie had dat moeten doen. Systematisch hadden ze de hele fabriek moeten vernietigen. Dan was er geen probleem geweest. Ik had het graag zelf gedaan, als kapitein *Siertserna* had gezegd, dat ik op de knop kon drukken. Dan was de fabriek er 's middags om vijf uur niet meer geweest. Generaal *Winkelman* is toen heel spoedig in gevangenschap gevoerd. Daarna heb ik hem nooit meer gezien. Dit is ook weer het gevolg geweest van de fairness van de Nederlandse officieren, die vermoedelijk hebben moeten beloven, dat alles intact zou blijven. Wij hadden te maken met een meedogenloze vijand. We hadden moeten zeggen: we laten niets intact; op dit moment, dat ik hier met je sta te praten, gaat de zaak de lucht in! Dit is echter nakaarten. Wie weet, als er morgen iets gebeurt; dan houd ik mijn hart vast.

96713. De **Voorzitter**: Ik zou u nu iets willen vragen over de opheffing van het Staatsbedrijf en de daarvoor in de plaats komende naamloze vennootschap. Ik zie in de notulen van 16 October 1940, dat die verandering ter sprake is gekomen tijdens een onderhoud van de heer *Hirschfeld* met de heer *Fischböck*. Er zijn ook besprekingen geweest met de heer *Rönert*, die o.m. de Rheinmetallwerke vertegenwoordigde. Misschien kunt u in het kort even vertellen, hoe deze situatie zich heeft ontwikkeld.

A. Dit kwam van twee kanten. Toen de heer *Ringeling* op een gegeven moment weg was, was er geen secretaris-generaal van wat toen nog heette het Departement van Defensie. Dat Departement was toen toch al niet veel meer, maar het was ook nog werkelijk onthoofd. De vraag was toen met wie ik mij eigenlijk moest verstaan.

96714. De **Voorzitter**: De heer *Hasselman* was toen aangesteld als hoofd van het Afwikkelingsbureau en hij heeft toen de verdere besprekingen met de heren meegemaakt.

A. Ja, maar ik kende hem niet en men gaat liever eens praten met mensen, die men wel kent. Er waren zo twee mensen: de heer *Hirschfeld* en de heer *Trip*. Vooral met de heer *Trip* heb ik trouwens tot het einde van de oorlog toe veel contact gehad. Deze aangelegenheid heb ik met de heer *Trip* uitvoerig besproken. U weet, dat de heer *Trip* en de heer *Snouck Hurgronje* goede vrienden waren. De heer *Trip* zat toen nog op de Kneuterdijk. We hebben ons toen samen dikwijls afgevraagd wat wij zouden kunnen doen om uit de greep van de vijand te geraken. U kent het begrip oorlogsbuit en wij dachten toen, dat, wanneer wij de zaak privaats maakten en konden zeggen: het is geen Staatsbezit, het is slechts indirect Staatsbezit, de Duitsers er moeilijker aan konden komen. Dit was eigenlijk de oorsprong van deze gedachte. Een van de voornaamste overwegingen van de wijziging van de status van het bedrijf is geweest, dit bedrijf uit handen van de vijand te krijgen. Nu zeg ik even apart, dat wij in Delft ook nog een fabriek hadden, die wij overhoop hebben gehaald en verdonkeremaand, zodat zij die niet konden vinden. De Duitsers waren niet goed ingelicht. Zij dachten, dat er aan de Hembrug drie fabrieken waren, en zij wisten niet, dat wij in Delft ook nog een fabriek hadden. Zo hebben wij die fabriek praktisch gesproken geheel uit handen van de Duitsers kunnen houden. Het was een grote patronen- en granatenfabriek.

Uitgaande dus van de overtuiging, dat wij de zaak moesten privatiseren, hebben wij onder elkaar besloten dat te doen. De rest van het bedrijf zouden wij tot oorlogsbuit doen verklaren. Eerst haalden zij toch alles in het wilde weg, later zijn zij meer systematisch te werk gegaan. Het begon al direct in Juni en Juli, dat zij dingen zagen, die zij nodig hadden. Er was natuurlijk een sterke bezetting op de fabriek, zeker meer dan 25 tot 40 soldaten waren daar permanent. We konden zodoende daar geen stap doen.

De Rheinmetall-Borsig kende mij uit leveringen aan ons land voor ons leger, via de Artillerie-Inrichtingen. Ik heb altijd het gevoel gehad, dat de leiding van dat bedrijf, een nazi-leiding, dacht, dat er na deze tijd wel een andere tijd zou kunnen komen. Een paar vrienden

hier, voor het geval die andere tijd zou komen, was niet zo slecht. Deze mensen kwamen merkwaardigerwijze met hetzelfde idee, maar zij wilden in ons bedrijf participeren zoals ze dat bij voorbeeld met Werkspoor hebben gedaan. Dat is gebeurd zoals u weet. Ik heb gezegd: Neen, dat gaat niet, dat krijgen jullie van mij niet gedaan en daar doe ik niet aan mee, maar ik ben juist, onafhankelijk hiervan, bezig er een Staatsvennootschap van te maken. Daardoor kon ik het kleiner maken. Ik meen, dat wij daarmee zuiverder kwamen te staan.

Iedereen was het daarmee eens: de heer *Trip*, de heer *van der Does*, de heer *Snouck*. De heer *van der Does* adviseerde meer in juridische zin. Zo is dat toen gebeurd. Ik geloof ook wel, dat dat goed is geweest. Zoals ik u al zei, moesten die vredesproducten worden gecreëerd. U zei zo juist, dat die er altijd naast nodig waren. Dat ben ik volkomen met u eens en dat had ook al veel eerder moeten gebeuren. Het feit, dat wij slecht bewapend waren, was mede daaraan te wijten. Staatsbegrotingen komen niet dan met veel moeite tot stand. Er waren tijden, dat men een ontzettende hoop geld moest verwerken, en er waren ook lijden, dat men helemaal geen geld kreeg. Wanneer men de geschiedenis van het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen bekijkt, ziet men alleen maar een expansie en een compressie. Wij hadden daar mensen, die al 40 jaar bij ons in dienst waren, die echter per jaar nooit meer dan een maand of zes bij ons werkten. Zij werden dan weer ontslagen en het volgende jaar, wanneer de Staten-Generaal weer gelden hadden toegestaan, werden zij weer aangenomen. In 1938 en 1939 heb ik steeds op het standpunt gestaan, dat ik het bedrijf veel beter aan zijn doel kon laten beantwoorden, als ik er inderdaad een civiele productie bij had, die in dagen van slapte in de productie voor leger, vloot en luchtmacht kon invallen. zodanig, dat, wanneer er weer een krediet loskwam, voor het andere doel, ik uit voorraad kon verkopen en mijn andere productie direct aanzetten. Voor 1939 werd er b.v. geld gegeven, maar men kon dat niet geheel verwerken, omdat men er niet alle machines voor had. In het jaar 1938/39 heb ik het begrotingsrecht geschonden. Toen ik zag, dat er meer moest gebeuren, kocht ik en hoopte, dat de Kamer het geld zou toestaan. Een keer is dat niet gelukt, en wel met het kantoorgebouw aan het Lyceumplein. Toen was het mis. Wij hebben daar een kantoorgebouw willen zetten, omdat wij met het apparaat in den Haag niet voortkonden. Wij hebben een stuk grond gekocht en de funderingen gebouwd. Minister *van Dijk* was wat laat met zijn suppletoire begroting en ik meen, dat het de heer *Tilanus* was, die zei: Ja, maar je bent al bezig. De Kamer stemde toen dat krediet af, als gevolg waarvan wij met grond en fundering zaten. Wanneer u er nu gaat kijken, ziet u daar een mooi kantoorgebouw staan van de Billitonmaatschappij. Wij hebben dat aan de Billitonmaatschappij verkocht.

Dat kantoorgebouw is afgebouwd. Dit is de enige keer geweest, dat wij misgepogd hebben. Mijn standpunt was dus inderdaad, dat een combinatie van civiele en militaire productie nodig is om een sterke wapeningsindustrie in een land te hebben, want anders gaat het niet. Iedereen kent de motorfiets B.S.A. Dat is niets anders dan een motorfiets uit de British Small Arms-Factory Company. F.N. is niets anders dan een Fabrique Nationale, een wapenfabriek, die er naaimachines, auto's en motorfietsen bijmaakt. Het is een beetje lang verhaal, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb geen haast, maar ik ben bang, dat ik te veel van uw tijd neem.

96715. De **Voorzitter**: Ik zou u nog een enkele vraag willen stellen: Heeft zich ook het Jodenprobleem voorgedaan bij de mensen, die bij u werkzaam waren?

A. Ja, maar wij hadden er maar heel weinig. Wij hebben die mensen ontslagen, dat wil zeggen: die mensen hebben zelf ontslag gevraagd. Wij hebben de zorg voor die mensen op ons genomen, voor zover zij dat wensten. Het waren er echter maar een paar. Dat heeft ons nooit veel zorgzorgen gekost.

96716. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Kon u die 5000 mensen in een ander bedrijf onderbrengen, want anders moesten zij toch naar Duitsland?

A. Zij zijn niet in Duitsland terechtgekomen; dat weet ik zeker. Er zijn echter later wel wat mensen van ons bedrijf in Duitsland terechtgekomen: zij zijn bij ons weggehaald. De andere mensen echter hebben wel elders werk gevonden. Bovendien hebben wij hen zolang als dat nodig was gesteund. Er is niemand door ons zonder geld gelaten. In het gebied van Noordholland was nog wel iets te vinden. Er waren tal van bedrijven, die opfleurd en die meer werk kregen. De bezetting van de industrie ging in die jaren omhoog. Wanneer

u een boekje neemt van de metaalbond over de jaren 1938, 1939 en 1940, enz. en u kijkt naar het aantal personen, dat ondergebracht werd in de industrie, ziet u een accres. Een groot deel van onze mensen is daar ook terechtgekomen.

Voor mij was het een zuiver egoïstisch standpunt. Ik vond dit in de eerste plaats een zeer spectaculair 'bedrijf. De Duitsers verzekerden mij in die eerste Junidagen, dat zij die fabriek zouden volstoppen met werk. Ik dacht toen: Dat zal jullie nooit lukken, want ik haal al die mensen er uit. Ik ben toen naar de heer *Hacke* gegaan, die mij daarbij heeft gesteund. Ik meen, dat ik er nog eens heen ben geweest met de heer *Vogel*, die nu directeur is van de Bank van Nederlandsche Gemeenten. Mijn eerste ontslagaanvraag betrof niet minder dan 3000 man. U moet dus bedenken, dat alles bevroren was. Dat was voor de heer *Hacke* nogal vervelend. Hij heeft toen echter toch dat ontslag aanvaard. Ik geloof, dat wij die mensen toen hebben ontslagen met honderden per dag. Ik kan dat nog weleens nakijken, ofschoon er veel weg is van de papieren uit die tijd.

96717. De *Voorzitter*: Hebt u nog moeilijkheden gehad met de stakingen, die er in 1941 zijn geweest en in 1943?

A. Ons personeel heeft in 1941 gestaakt; de staking van 1943 was nauwelijks merkbaar, die van 1941 zeer demonstratief. De mensen hebben gestaakt. Ik heb met hen gepraat. Ik meen, dat die staking een dag heeft geduurd. De Duitsers hebben er ook wel met mij over gesproken. De grote Duitse figuur achter dit alles was *Fiebig*, die mij toen op het stoepje heeft geroepen; dat is trouwens wel meer gebeurd. Hij heeft mij er toen wat over gezegd, maar verder is er toch niets uit voortgevloeid.

96718. De *Voorzitter*: Ik heb u nu dan ongeveer gevraagd, wat ik u had willen vragen. Meent u, dat er in het kader van wat wij nu hebben besproken nog iets is, waarvan u denkt, dat het wel goed zou zijn het ter completering nog te vermelden? Dan wil ik u daar-toe gaarne nog de gelegenheid geven.

A. Dat durf ik niet te beoordelen, want ik weet niet, waarom u mij dit hebt gevraagd. Ik heb u alleen feiten genoemd en persoonlijke visies weergegeven. Het staat misschien buiten het kader van dit alles. Eigenlijk heb ik maar één wens. Ik ben nu weer wat ouder en sta weer op een zeer verantwoordelijke post. Ik heb nu geen 7000 mensen onder mij, maar 50 000 mensen. Ik hoop, dat dit alles niet alleen moge zijn ter bewaring voor het nageslacht, maar ook een aanwijzing voor het komende geslacht. Oorlogen zullen zich altijd repeteren. Ik hoop echter vooral, dat wij nooit meer in die situatie komen te verkeren. Kritiek zal er natuurlijk altijd zijn. Het zal ook

heel moeilijk blijven om zich alles goed voor te stellen. Nu op dit ogenblik is er naar mijn mening het geven van nieuwe aanwijzingen het hardste nodig. Men moet datgene bepalen, wat men verwacht van diegenen, die de leiding hebben. Ik maak mij geen illusies. Wij hangen natuurlijk binnen een paar dagen aan de hoogste boom. Men zal dan niet doen wat de Duitsers hebben gedaan. Daar is geen sprake van. Het grote element — dat mag ik misschien weleens onderstrepen — zijn niet wij persoonlijk geweest, maar onze mensen.

Aan de ene kant heb ik veel respect voor die mensen. Aan de andere kant is er het verlangen naar zelfbehoud en het behoud van zijn gezin, het levensbehoud en dat is zo groot, dat daaraan praktisch gesproken alles gesubordineerd wordt. Het is een heel moeilijke mentaliteit om te hanteren, wanneer men iets gaat doen. Aan de ene kant had ik graag behoord tot diegenen, die zich aan de overkant verdienstelijk hadden gemaakt. De heer *H. D. S. Hasselman* en ik waren inderdaad op de 14de Mei gepakt en gezakt om naar IJmuiden te gaan. Ons werd echter door de heer *Ringeling* gezegd niet weg te gaan. Je hebt dan het gevoel, dat je aan de overkant veel meer had kunnen doen, terwijl je je energie veel meer en veel beter voor het vaderland had kunnen gebruiken. Aan de andere kant geloof ik toch wel, dat wij hier iets hebben kunnen doen. In dit opzicht ben ik echter een beetje bitter. Het is nooit goed om te zeggen: Ik doe het nooit meer! Ik maak er net zo lief een eind aan! Dat is natuurlijk niet juist! Men kan dat ook niet beoordelen. Ik kan dus alleen maar zeggen: Ik wou, dat het mij nooit meer overkwam. Dat is zeer egoïstisch van mij, maar dan overkomt het ook geen ander onzer.

96719. De *Voorzitter*: Hebt u misschien nog bepaalde stukken, die u hier zoudt willen overleggen of die u wilt nazenden?

A. Ik ben misschien een beetje trots, maar op datgene, wat ik hier nog heb, ben ik toch wel erg gesteld. Ik wil u graag de originalen sturen, waarvan ik meen, dat zij voor u van belang kunnen zijn.

De *Voorzitter*: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en sluit ik het verhoor.

F. Q. DEN HOLLANDER.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

DE KORT.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 2 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Fokkema, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

BENJAMIN RICHARD PIETER FRANS HASSELMAN,
oud 54 jaar, wonende te 's-Gravenhage, luitenant-generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

96720. De **Voorzitter**: Zoals u op de oproep hebt gezien, zijn wij bezig met de behandeling van het punt: de leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. U hebt gedurende enige tijd de leiding gehad van het Afwikkelingsbureau en als zodanig hebt u ook leiding gegeven. Ik zou u op de eerste plaats willen vragen, wanneer u die functie hebt gekregen. Is dat geweest na het vertrek van de heer *Ringeling*?

A. Ja, ik heb die functie gekregen na het vertrek van de heer *Ringeling*. Dat moet ongeveer in Juni 1940 zijn geweest.

96721. De **Voorzitter**: Hebt u van die tijd af ook de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal meegemaakt?

A. Neen. Die heb ik pas vanaf een latere datum meegemaakt. Toen ik als hoofd van het Afwikkelingsbureau optrad, wist ik aanvankelijk niet, dat er geregeld vergaderingen van dat college waren. Later heb ik gemerkt, dat die vergaderingen werden gehouden. Ik heb toen een brief geschreven aan de voorzitter van dat college — ik meen, dat dat toen de heer *Snouck Hurgronje* was —, dat ik het op prijs zou stellen de vergaderingen bij te wonen, opdat ook de stem van het Departement van Defensie zou worden gehoord. Ik heb toen een uitnodiging gekregen om voortaan de vergaderingen van het college bij te wonen, hetgeen is geschied.

96722. De **Voorzitter**: Maakte kapitein *Schepers* toen ook de vergaderingen van het college mee? Hij was er oorspronkelijk als de vertegenwoordiger van generaal *Winkelman*.

A. Voor zover ik mij kan herinneren, heeft kapitein *Schepers*, nadat ik de vergaderingen meemaakte, niet meer die vergaderingen bijgewoond. Kapitein *Schepers* is namelijk op een zeker ogenblik in krijgsgevangenschap gevoerd. Dat moet dus vóór of na mijn tijd het geval zijn geweest. Dat kan ik u echter niet vertellen.

96723. De **Voorzitter**: Uit een vorig verhoor is ons gebleken, dat u oorspronkelijk hoofd van het bureau Organisatie was, 2de afdeling B van het Departement van Defensie. Bent u daarna hoofd van het Afwikkelingsbureau geworden? Hoe is die nieuwe naamsverandering, die nieuwe functie, eigenlijk tot stand gekomen?

A. Tot aan de capitulatie was ik hoofd van het bureau Organisatie, 2de afdeling B, van het Departement van Defensie. Na de capitulatie bestond aanvankelijk nog het Departement van Defensie, met aan het hoofd, aangezien de Ministers waren vertrokken, de heer *Ringeling*. De Duitsers wilden de naam Departement van Defensie niet handhaven. Zij vonden dit een onmogelijkheid. Wij konden natuurlijk afwikkelen en wij moesten afwikkelen: er waren tal van zaken, die nog moesten worden afgewikkeld, maar zij vonden, dat dit eigenlijk niet meer Departement van Defensie kon worden genoemd in het bezette gebied. Men heeft toen gezocht naar een andere naam en dit Departement toen genoemd: Afwikkelingsbureau van het

Departement van Defensie. Men had het ook kunnen noemen: Afwikkelingsdepartement, Afwikkelingsministerie. Het Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie is eigenlijk een beetje een oneigenlijke naam. Het omvatte het Departement van Defensie zonder Minister.

96724. De **Voorzitter**: Naar aanleiding van het onderhoud met de Duitsers is men dus eigenlijk op deze nieuwe naam gekomen?

A. Ja. Wanneer deze nieuwe naam is ingevoerd, kan ik mij niet meer herinneren. Hij is door de Duitsers ingevoerd onder het motief, dat een Departement van Defensie geen zin had in een bezettingstijd.

96725. De **Voorzitter**: Ik zie, dat tenslotte die titel is gewijzigd in: Commissaris voor de belangen van de voormalige Nederlandsche Weermacht.

A. Inderdaad.

96726. De **Voorzitter**: Is die verandering ook weer een wens van de Duitsers geweest?

A. Dat is een wens geweest van de Duitsers. Zij hebben daarover met mij gesproken. De Duitsers zeiden, dat zij moeilijkheden kregen in Berlijn, wanneer zij de naam handhaafden, waarin nog altijd het Departement van Defensie voorkwam. Zij werden voortdurend lastig gevallen uit Berlijn met vragen, wat dit nu eigenlijk te betekenen had. Zij stelden daarom voor om er een andere naam aan te geven. In overleg met hen zijn wij toen gekomen tot deze andere naam. In feite bleef alles hetzelfde.

96727. De **Voorzitter**: Is dit een naamsverandering geweest, die van u is gekomen, of hebben zij zelf per se deze formulering gewenst?

A. Neen, dat weet ik niet meer, maar ik zou die vragen willen beantwoorden, zoals ik zoëven heb gedaan. De Duitsers beweerden dus, dat zij vanuit Berlijn werden lastig gevallen, wanneer zij de naam: Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie handhaafden. Daarom wilden zij een andere naam hebben en in overleg met de Duitsers hebben wij een andere naam gevonden. Nu u dit zegt, herinner ik mij, dat zij eerst een andere titel hebben genoemd, Staatssecretaris of iets dergelijks. Ik heb toen gezegd, dat dat een functie was, die wij niet kenden. In onderling overleg zijn wij tot deze titel gekomen.

96728. De **Voorzitter**: Uit andere stukken, die wij hierover hebben, blijkt, dat de Duitsers de secretarissen-generaal altijd meer hebben gezien als de Staatssekretare in Duitsland. Zodoende zullen zij meer hebben aangedrongen op de naam van Staatssecretaris.

De kwestie van het werken voor de vijand heeft ook een grote rol gespeeld, met name het werken op de vliegvelden. Hebt u daarover ook de besprekingen in het college meegemaakt of is dit niet in uw tijd gebeurd?

A. Neen, dat is vóór mijn tijd geweest.

96729. De **Voorzitter**: U hebt waarschijnlijk wel te maken gehad met de kwesties, die zich bij de Artillerie-Inrichtingen voordeden?

A. Neen, dat was ook vóór mijn optreden. Als ik mij goed herinner, heeft de heer *Ringeling* moeilijkheden gehad over de Artillerie-Inrichtingen. Ik niet, want toen ik optrad, was de heer *den Holiander*, directeur van de Artillerie-Inrichtingen, al zover, dat men daar niet meer werkte aan wapens en dergelijke dingen. De Artillerie-Inrichtingen zijn toen overgegaan tot het fabriceren van landbouwwerktuigen, rijwieleronderdelen en dergelijke; die moeilijkheden heb ik dus niet meer meegemaakt. Wel heb ik meegemaakt, dat de Artillerie-Inrichtingen in een N.V. werden omgezet.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hier staat: De heer *Haselman* brengt de eventuele moeilijkheden ten aanzien van de Artillerie-Inrichtingen ter sprake op 7 September 1940 in het College van Secretarissen-Generaal. Dat slaat dan misschien hierop. Dit betreft waarschijnlijk dan de omzetting.

96730. De Voorzitter: In het verslag van de vergadering van het College van Secretarissen-Generaal van September zie ik, dat u wel moeilijkheden hebt gehad in verband met het contract, dat nog liep met de Zweedse firma Bofors. De Duitsers maakten toen aanspraak op de rechten, die voortsporen uit de contracten.

A. Hoe dit precies met Bofors was, weet ik niet meer, maar er is iets geweest, dat de Duitsers contracten beschouwden als oorlogs-buit. Deze figuur was mij niet geheel duidelijk. Daarvoor beschikten wij dan over juristen op het Departement. Het eind is, naar ik meen, geweest, dat dit onder protest is aanvaard. Wij hebben er, naar ik mij herinner, een of ander protest op geschreven.

96731. De Voorzitter: De Duitsers stelden als uitdrukkelijke eis, dat de overdracht door u moest plaats hebben.

A. Ja.

96732. De Voorzitter: Van de Artillerie-Inrichtingen is toen ter sprake gekomen, dat men op ruimer schaal vredesmateriaal zou gaan maken om zodoende de eisen voor het oorlogsmateriaal zoveel mogelijk te kunnen afwijzen.

A. Dat is ook gebeurd. Wanneer dat echter is begonnen, zou ik mij niet meer kunnen herinneren. Ik weet wel, dat ik op verzoek van de heer *den Hollander* nog eens aan de Jaarbeurs ben geweest om zijn stand te zien: daar bevonden zich toen landbouwwerktuigen, rijwielsonderdelen, enz.

96733. De Voorzitter: Waren u de Aanwijzingen bekend, die er zijn gegeven in 1937 door de Nederlandse Regering?

A. Zij waren mij in ieder geval niet bekend op het ogenblik van de capitulatie. Ik meen, dat ik die Aanwijzingen later heb gezien, maar wanneer dat het geval is geweest, kan ik u niet meer zeggen.

96734. De Voorzitter: Hebt u ze kort daarna gezien, toen u hoofd was van het Afwikkelingsbureau? Daar zouden zij toen een rol gaan spelen, omdat u leiding had te geven aan de ambtenaren van uw bureau.

A. Ik ineen, dat ik op een dag Aanwijzingen heb gezien van de Regering. Die bestonden toen, maar waren blijkbaar zo geheim, dat vóór de oorlog niemand die Aanwijzingen ooit had gezien. Of ik die Aanwijzingen heb gezien een maand na de capitulatie of zes maanden na de capitulatie, weet ik niet meer.

96735. De Voorzitter: Was uw indruk van de Aanwijzingen, dat zij zeer geheim waren? Uit de verschillende verklaringen van getuigen, die wij hier hebben gehoord, bemerken wij, dat die indruk nogal verschillend was. De een oordeelt, dat zij geheim waren; de ander oordeelt, dat het direct bekend was, dat er Aanwijzingen waren gegeven. Is dat op Uw Departement nogal geheimzinnig behandeld?

A. Voor zover ik mij kan herinneren, was ik verrast op een zeker ogenblik te ontdekken, dat er Aanwijzingen bestonden. Op het ogenblik, dat ik ging zitten op de stoel van de heer *Ringeling*, wist ik niet, dat er Aanwijzingen bestonden. Bij alles, wat ik zeg, Mijnheer de Voorzitter, mag ik toch wel het voorbehoud maken, dat het allemaal twaalf jaar geleden is? Ik ben niet altijd helemaal zeker. Dat zult u mij niet kwalijk nemen.

96736. De Voorzitter: Wij hebben ook nogal wat archiefstukken en daardoor kunnen sommige dingen in een gesprek weer wat duidelijker naar voren komen. Wat vond u van de Aanwijzingen, toen u die in handen kreeg? Meende u, dat het goed was, dat de Regering deze had klaargemaakt, en dat u er veel aan had in de praktijk?

A. Ik kan het mij niet herinneren. Wel staat mij er iets van bij, dat ik dacht: Jammer, dat wij dat niet eerder hebben gekregen. Om u de waarheid te zeggen, ik weet toch eigenlijk niet meer wat er in stond.

96737. De Voorzitter: Het was eigenlijk een uitbreiding van het Landoorlogreglement; er was wat duidelijker in omschreven hoe de ambtenaren hun houding moesten bepalen en welke leiding zij hadden te geven. Hebt u er ook geen aanleiding in gevonden om de Aanwijzingen op grotere schaal te verspreiden, zodat ook de andere ambtenaren daarvan kennis konden nemen?

A. Dat kan ik mij niet herinneren. Daar was misschien minder aanleiding toe; wanneer u dit vergelijkt met het Departement van Binnenlandse Zaken, was er daar waarschijnlijk aanleiding om de Aanwijzingen te verspreiden onder de commissarissen en burgemeesters; bij het Departement van Justitie om ze te verspreiden onder de mensen daar. Wat mij betreft, ik had het Departement voortdurend rechtstreeks in de hand. Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat ik die Aanwijzingen nog verder heb verspreid.

96738. De Voorzitter: Er staan wel enkele bepalingen in, die op het eerste gezicht met Uw Departement te maken hebben. In hoofdstuk 4: „De rechten van den bezetter tegenover personen in het bezette gebied”, staat het volgende:

„Het kan soms moeilijk zijn te beoordeelen, wat al of niet als rechtstreeksche deelneming aan de krijgsverrichtingen moet worden beschouwd. Daaronder moet zeker worden gerekend en is dus ongeoorloofd, o.a. het werken in munitiefabrieken, in werkplaatsen voor de vervaardiging van militaire kleeding en uitrusting en dergelijke; het graven van loopgraven, het aanleggen van versterkingen van welken aard ook (waaronder ook te rekenen het maken van versperringen en het doen van opruiming ter verbetering van het schootsveld); het vervoer van troepen of van munitie en in het algemeen van zuiver militair materieel.”

Dit is iets, dat bij u waarschijnlijk ook wel ter sprake zal zijn gekomen.

Ik herinner alleen maar eens even aan het werken in de munitiefabrieken. Het was toen natuurlijk wel goed, wanneer men ongeveer de lijn wist, die men daarin had te volgen.

A. Ja, maar dat zou slaan op de Artillerie-Inrichtingen, die al gestopt waren.

96739. De Voorzitter: Dat wil zeggen: zij hadden alleen een andere status gekregen in die N.V.-vorm.

A. Hebben zij in die N.V.-vorm nog munitie gemaakt?

De Voorzitter: Ja, want men redeneerde, dat dit mogelijk was, wanneer de producten alleen bestemd waren voor het bezettingsleger.

A. In het Landoorlogreglement staat, dat de bezetter het recht heeft te vorderen, doch alleen voor zover betreft de behoeften van het bezettingsleger.

96740. De Voorzitter: Dat was natuurlijk in de praktijk altijd erg moeilijk uit te maken.

In October 1940 is er ter sprake gekomen een aanbod, dat er door de Duitsers is gedaan aan de Nederlandse officieren van het Centrale Kleding Magazijn om in Duitse dienst te treden. U hebt zich in die vergadering beklaagd, dat er een schrijven was van Binnenlandse Zaken aan de Duitse militaire instanties, waarin werd gezegd, dat er hiertegen geen bezwaar bestond; althans wanneer dit geen verlies van het Nederlandschap met zich bracht.

Is dit een probleem geweest, dat nogal veel moeilijkheden heeft veroorzaakt in die vergadering?

A. Ik ben dit punt volkomen vergeten.

96741. De Voorzitter: Ik zie hier, dat u er op hebt aangedrongen om bij dergelijke adviezen ook Defensie er in te kennen, waarop de heer *Frederiks*, de voorzitter, heeft toegezegd, in het vervolg ook deze kwesties aan u te zullen voorleggen. Dit was nogal een vreemde figuur.

A. Als ik dit zo van u hoor, lijkt het mij ook, dat ik terecht mijn stem heb verheven; ik kan mij dit geval echter niet meer herinneren.

96742. De Voorzitter: In 1942 bent u, naar ik meen, in krijgsgangenschap gegaan?

A. Ja, ongeveer in Juni 1942.

96743. Jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen: U was er dus nog niet bij op 15 Mei?

A. Ik moest mij ook melden op 15 Mei; ik hoorde bij degenen, die zich moesten melden in Breda. Toen bleek, dat eerst een zeker aantal officieren werd apart geroepen, een nogal gemengd gezelschap, als ik het zo zeggen mag. Daar bevonden zich bij generaal *Carstens* en ik, een paar heren van mijn Departement, mijn Afwikkelingsbureau, het Commissariaat, de heren *Schultink*, *van Boven* en nog een paar. Onder die afgezonderden bevond zich ook majoor *de Ruyter van Steveninck*, burgemeester van Leiden. Wij begrepen niet goed, waarom wij bij de uitverkorenen behoorden, die apart behandeld werden. Toen bleek, dat wij werden gecontroleerd, en daarna konden wij gaan. Generaal *Carstens* en ik verkeerden in de mening, dat alle andere heren zouden volgen en dat men ons apart had gekozen, omdat men ons van gezicht kende en ons dus gemakkelijk kon controleren. Er waren, naar ik meen, één of twee N.S.B.-ers onder: het was wel wat vreemd, dat zij ook werden vrijgelaten. Later bleek, dat wij alleen werden vrijgelaten en dat alle andere heren in krijgsgevangenschap gingen. Daarin heb ik aanleiding gevonden om het erewoord ia te trekken. De afvoering in krijgsgevangenschap heeft nog enige tijd op zich laten wachten. Ik heb toen geredeneerd, dat ik niet in een uitzonderingspositie wenste te verkeren en dat ik het erewoord dus moest intrekken.

96744. De Voorzitter: Ik zie hier ook, dat er in October 1940 besprekingen zijn geweest over de omzetting van de Artillerie-Inrichtingen in een N.V.-vorm. Er zijn ook nog moeilijkheden geweest over de stalen deuren van de forten van Aagtsdijk en over een contract voor de levering van 16 miljoen liter benzine, waarop de Duitsers aanspraak wilden maken. Dat was benzine van de Bataafse Petroleum Maatschappij.

A. Ik meen, dat het zó is gegaan. De Nederlandse Regering had gedurende de mobilisatie een bepaald contract gesloten met de B.P.M. In Rotterdam zou een enorme hoeveelheid benzine gereedliggen. Die bleef eigendom van de B.P.M. Hoe de juiste terminologie van het contract was, weet ik niet meer. De B.P.M. had zich verbonden om altijd zoveel liter daar gereed te hebben, die de Staat kon afnemen. De Duitsers beweerden toen, dat die benzine eigendom van de Staat was en dus buit. Daarover zijn debatten geweest.

96745. De Voorzitter: Hebt u verder gedurende deze periode nog belangrijke moeilijkheden met de Duitsers gehad?

A. We hebben de kwestie gehad over de levering van kaarten voor de Topografische Dienst; dat betrof kaarten van Schotland. Die kwestie is bevredigend opgelost. De Duitsers hebben er van afgezien. Zij hebben eigen personeel laten komen. Prof. *Schermerhorn* was toen directeur van de Topografische Dienst. De Duitsers

hebben geëist, dat er kaarten zouden worden gedrukt van Noord-Frankrijk, Schotland, enz. Wij hebben daartegen geprotesteerd en gezegd, dat men op grond van het Landoorlogreglement alleen kon eisen leveringen ten behoeve van het bezettingsleger en dat het niet aannemelijk was, dat het bezettingsleger hier kaarten van Schotland of van Noord-Frankrijk nodig had. De Duitsers hebben hier toen toegegeven en eigen personeel laten komen en die kaarten ergens anders laten drukken.

U vraagt naar moeilijkheden, die wij met de Duitsers hebben gehad, maar die twee jaar lang hebben wij niet anders dan moeilijkheden met de Duitsers gehad. Dat waren dagelijkse wrijvingen. Positieve gronden en feiten heb ik op het ogenblik niet. De directeur van het Luchtvaartbedrijf, de heer *Coops*, was plotseling opgepakt en wij moesten weer proberen hem vrij te krijgen. Men begreep niet waarom dit was gebeurd. Dan was er weer iets op mijn bureau verzegeld van de afdeling Personeel. Dat moest opgehelderd worden. Dan was er weer een moeilijkheid bij het Rijksmagazijn van Kleding en Uitrusting in Amsterdam. Dat zijn moeilijkheden, die ik mij tenauwernood meer herinner: die deden zich echter aan de lopende band voor.

96746. De Voorzitter: Ik wilde u nu graag nog een vraag stellen in verband met het aanmaken van munitie door de Artillerie-Inrichtingen. In de gevallen, waarin het dus ging over de interpretatie van het Landoorlogreglement, hebt u zich waarschijnlijk verzekerd van voorlichting van deskundigen op volkenrechtelijk gebied?

A. Ik had een juridische afdeling op het Afwikkelingsbureau en in één of meer gevallen heb ik het advies gevraagd van prof. *François*. In welke gevallen ik zijn advies heb gevraagd, weet ik nu niet meer.

96747. De Voorzitter: Dit was datgene, wat ik u in dit verband had te vragen.

Hebt u misschien in dit verband nog mededelingen te doen, waarvan u meent, dat het belangrijk kan zijn om het beeld van deze tamelijk korte periode te completeren?

A. Ik geloof het niet, Mijnheer de Voorzitter.

De Voorzitter: Dan dank ik u zeer voor uw inlichtingen en ik sluit het verhoor.

B. R. P. F. HASSELMAN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FOKKEMA.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 2 APRIL 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Fokkema, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

dr. TOBIE GOEDEWAAGEN,

oud 57 jaar, verblijf houdende te Scheveningen, oud-secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Hij legt de eed af als getuige.

96748. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met de behandeling van het punt betreffende het geven van voorlichting en leiding aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Gedurende enige tijd bent u secretaris-generaal geweest van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Op de eerste plaats zou ik daarom van u willen vernemen, wanneer u in functie bent getreden, op welke wijze u in deze functie bent benoemd en aangesteld en hoe u de functie van secretaris-generaal in die tijd zag.

A. Mag ik misschien even beginnen met een korte inleiding? Ik zal die niet te lang maken. Nadat de Duitse bezetting hier was gekomen in Mei 1940, heb ik al gauw contact gezocht met enige toenmalige geestverwanten om te bespreken wat we zouden kunnen doen op het gebied van cultuur, pers, film en dergelijke. Zodoende had ik enigszins de aandacht op mij gevestigd, totdat in het najaar van 1940 — ik denk, dat het ongeveer October zal zijn geweest — prof. *Snijder* mij vroeg, of ik bereid zou zijn de leiding op mij te nemen van het nieuw op te richten Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. De bedoeling was dus om het bestaande Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te splitsen en de kunsten en volksvoorlichting, dus pers, radio, enz., in een nieuw Departement onder te brengen. Ik heb dit met hem besproken en het was natuurlijk allemaal al uit en te na besproken met de Duitse bezettingsoverheid. In het bijzonder heb ik dit ook besproken met generaal-commissaris *Schmidt*, die, zoals mij later bleek, groepen was om contrôle op dit nieuw te stichten Departement uit te oefenen.

Ik heb toen die functie aanvaard. Dit is, naar ik meen, op 27 November 1940 geweest. Het kan op 25 November ook zijn geweest; de datum weet ik niet meer precies. Het was in ieder geval einde November 1940. Er is natuurlijk lang en breed gesproken over de functie en het arbeidsterrein van dit Departement. De Duitse bezettingsoverheid had ongeveer deze opvatting, dat dit Departement, voor het overgrote deel althans, zou moeten werken op het gebied van de propaganda, uiteraard in de geest van het nationaal-socialisme. Men wilde het dan ook noemen: Propaganda- en Volksvoorlichtingsdepartement. Ik heb mij daartegen verzet. Het leek mij niet tactvol en niet juist om het zo te stellen. Toen is dan na lange besprekingen met de verschillende instanties, die daarover gingen, de naam uit de bus gekomen van Volksvoorlichting en Kunsten.

96749. De **Voorzitter**: Bedoelt u, dat het niet tactvol was tegenover het Nederlandse volk?

A. Ja. U hebt mij gevraagd, hoe ik er toe was gekomen en hoe ik die functie in het algemeen heb gezien. Dit punt heb ik eigenlijk al aangeroerd. Het bestond dus uit twee afdelingen, waaronder afdeling Kunsten, die eenvoudig werd overgeheveld van het toenmalige Departement van Onderwijs.

96750. De **Voorzitter**: Nam u ook het personeel mee over?

A. Neen. Wij zijn er wel een tijd gehuisvest geweest, omdat de taak om een nieuw Departement op te richten natuurlijk niet eenvoudig was. Ik had geen gebouw, geen begroting en geen ambtenaren. In overleg met prof. *van Dam* ben ik, omdat dat nu eenmaal voor de hand lag, in enige vertrekken van het Departement van Onderwijs begonnen met de oprichting van dit nieuwe Departement. Tegelijk met mij is, zoals u weet, prof. *van Dam* benoemd door de Rijkscommissaris. Op de vraag of ik ook personeel heb overgenomen, moet ik echter ontkennend antwoorden. Uiteraard heb ik natuurlijk veel contact gehad met het personeel, dat de afdeling Kunsten al reeds had behandeld, hoewel wij voor de afdeling Kunsten, toneel, muziek, enz. enz., vanaf de eerste opzet veel intensiever belangstelling hebben gehad. Wij hadden ook meer gelegenheid daarvoor, meer armslag, om dat te doen. Waarschijnlijk is het uw bedoeling om op de volksvoorlichting de meeste nadruk te leggen. Uit de oproep heb ik kunnen opmaken, dat het hier gaat over de volksvoorlichting in het bijzonder.

96751. De **Voorzitter**: Met voorlichting is hier bedoeld de leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers. Dit slaat dus niet speciaal op de voorlichting van uw Departement.

A. De kunstafdeling zal dus waarschijnlijk niet zozeer uw interesse hebben.

96752. De **Voorzitter**: Wij bedoelen hier de voorlichting, die er van uw Departement uitging aan de ambtenaren en burgers.

A. Dat zijn twee heel verschillende dingen: de voorlichting aan de ambtenaren en de voorlichting aan de burgers. Die voorlichting was van heel andere aard.

Ik heb het toen aldus gezien. Onze opdracht was — en daar ging ik natuurlijk mee accoord — bekendheid te geven aan het nationaal-socialisme, wat het inhield, wat het wilde, wat het aspireerde, wat het beoogde, enz. Ik heb zoëven het woord tact genoemd en dat zou ik in dit verband nog even willen herhalen. Ik heb een conflict gehad met de N.S.B. in dit verband, waarop ik straks nog even zal terugkomen. Van het begin af aan ben ik er van uitgegaan, dat wij dit zo moesten doen, dat men er niet te veel aanstoot aan nam. Ik heb mij van het begin af aan op het standpunt gesteld, dat wij vooral moesten gaan opbouwen, niet bepaald propaganda moesten voeren. Te allen tijde is er Regeringsvoorlichting. Op dat gebied hebben wij getracht; en daar zijn wij voor een deel in geslaagd, het volk te bereiken. Vooral in die tijd moesten er zeer veel maatregelen worden genomen — ik denk hier aan distributie, enz. — die weinig populair waren bij de bevolking. In overleg met de verschillende Departementen — ik herinner mij een bespreking met de heer *Verwey* van Sociale Zaken, ik herinner mij besprekingen met dr. *Hirschfeld* en met verschillende van zijn hoofdamttenaren betreffende Economische Zaken en ook nog andere besprekingen — hebben wij getracht de Regeringsvoorlichting zoveel mogelijk te coördineren. Er was natuurlijk een Regeringsvoorlichtingsdienst, die, naar ik meen, ressorteerde onder de secretaris-generaal van Algemene Zaken, in die tijd de heer *Snouck Hurgronje*. Al gauw echter was die dienst in het luchtledige verdwenen. We hadden een heel andere bedoeling met de Regeringsvoorlichtingsdienst. Mijn hoofdgedachte was dus — en die hebben wij zoveel mogelijk uitgevoerd — dat wij de Regeringsvoorlichtingsdienst zoveel mogelijk moesten coördineren. Wij, de ambtenaren van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, hadden een betere kijk op de middelen, waarmee wij de burgerij konden bereiken dan men b.v. had op het Departement van Koloniën, om maar wat te noemen, Buitenlandse Zaken of waar dan ook, omdat wij onze bemoeienis hadden met radio, film en pers. Op ons advies heeft een aantal Departementen een voorlichtingsambtenaar benoemd. Die ambtenaren hadden geregeld contact met elkaar. Dat gebeurde, als ik mij goed herinner, meestal in het gebouw van het Departement van Volksvoorlichting. U ziet wel, dat

ik deze volksvoorlichting zeer scherp onderscheidde van de propaganda. Ik vond, dat propaganda een kwestie was van de partij. Als u het goed vindt, ga ik hier nog even op door, omdat dit wel een interessant onderwerp is. Het heeft voor mij zeer zwaar gewogen en het heeft ook zeer grote consequenties gehad.

Nu kom ik dus even op de kwestie van de propaganda. De N.S.B., waarvan ik ongeveer in Juni 1940 lid was geworden, terwijl ik al een jaar of vijf daarvoor in contact stond met *Mussert* en meer contact had met *van Genechten* en dergelijke mensen, stond op een heel ander standpunt. Dat standpunt was, dat het Departement van Volksvoorlichting een propagandaministerie was, om het op zijn Berlijns te zeggen. Er moest dus eenvoudig propaganda worden gevoerd voor het nationaal-socialisme, zo krachtig en zo duidelijk mogelijk. Nu is de ontwikkeling ongeveer zo geweest. Bij de opbouw van het Departement ben ik uiteraard begonnen met een aantal afdelingen, een aantal bureaux. Zo had ik ook een bureau Voorlichting. Ik had echter geen aparte afdeling Propaganda. Zoals ik u al zei, was mijn mening, dat dit een partijkwestie was, waarmee ik mij als Overheidsambtenaar in het geheel niet moest bemoeien, hoe zeer natuurlijk anderzijds door het gros van de nationaal-socialistische ambtenaren daarop werd aangedrongen. De ontwikkeling was nu zo, dat de N.S.B. dit met lede ogen aanzag. Al spoedig daarna daagde *Max Blokzijl* op, enigszins in opdracht van de toenmalige Reichspressechef *Dietrich*, een van de medewerkers van *Goebbels*. In overleg met *Mussert*, maar niet tot mijn zeer grote vreugde, verschermden dus *Max Blokzijl* om de leiding over te nemen van de persafdeling. Toen werd de persoon, die tot dan toe de persafdeling had geleid, de heer *Oosterbaan*, hoofd van de nieuwe afdeling Propaganda, een afdeling, die door bepaalde oorzaken niet erg bloeide en die door mij ook niet plots tot grote bloei kon worden gebracht. Een jaar later, begin 1947, toen niet alleen *Mussert*, maar ook de Duitse Overheid, in het bijzonder Geleiderkommissar *Schmidt*, over de gang van zaken in het bewuste Departement niet tevreden was, kwam in het brein van de N.S.B. de gedachte op om de heer *Ernst Voorhoeve*, die toen propagandaleider van de N.S.B. was, een zeer sterk leidende functie te geven in de propaganda van het nieuwe Departement. Dat heeft een geweldige conflict gegeven, want in de praktijk kwam het er op neer, dat *Voorhoeve*, om het nu eens even populair te zeggen, zijn propagandaplannen maakte op het hoofdkwartier van de N.S.B., dan met die N.S.B.-propagandaplannen naar het Departement kwam en dan eens rondkeek in hoeverre het Departement die plannen zou kunnen financieren. Het leek mij niet een elegante en juiste manier en ik heb mij er dan ook tegen verzet. Het conflict in zijn bijzonderheden zal ik u niet vertellen, tenzij u dat wenst.

De **Voorzitter**: Het gaat bij ons om de grote lijnen.

A. Ja, dat begrijp ik. Al die moeilijkheden, die zich daarbij hebben voorgedaan, zullen u niet zo interesseren. De grote lijn is dus zo geweest, dat ik mij al spoedig in een conflict bevond met *Voorhoeve*, omdat ik geen partijpropaganda wenste te maken in een Overheidsbureau in het Departement nog wel, dat ik *Voorhoeve* heb ontslagen, en het resultaat is geweest, dat ik zelf van het terrein heb moeten verdwijnen. Ik geloof, dat juist deze ontwikkeling, die ik hier schets, hetgeen is wat u bedoelt: te horen.

95753. De **Voorzitter**: Zag u de positie van de heer *van Dam* en u. die tegelijk door de Duitsers waren aangesteld, anders dan die van de andere secretarissen-generaal?

A. Formeel eigenlijk niet; wat inhoud betreft, natuurlijk wel. Wij hadden een heel andere taak. Dat heb ik altijd zeer sterk gevoeld. Daarom, hoewel de samenwerking met de andere heren secretarissen-generaal buitengewoon collegiaal was, heb ik toch altijd het gevoel gehad: wij zitten hier met een heel andere taak; wij hebben hier heel iets anders te doen. De heer *van Dam* zowel als ik hebben zich, zonder daarover ooit een afspraak te hebben gemaakt, altijd een beetje op de achtergrond gehouden. De leiding was toen eerst bij de heer *Snouck Hurgronje*, later bij de heer *Frederiks*, indirect ook bij de heer *Hirschfeld* en de heer *Louwes*, die er een tijdlang bij aanwezig was en die een zeer belangrijke onderafdeling onder zich had. Zij speelden wel ongeveer de hoofdrol, ook de heer *Hasselmann*, die in die eerste tijd het Afwikkelingsbureau had. Ik heb direct bij mij zelf gedacht: formeel staan wij gelijk, maar wij hebben een geheel andere opzet.

96754. De **Voorzitter**: Gaf dat verschil geen conflicten?

A. Neen. Zoals ik u al zei, heb ik juist — en de heer *van Dam* was dezelfde mening toegedaan — niet alleen ieder conflict ver-

meden, maar we hebben ons enigszins op de achtergrond gehouden. Ik althans had zeer sterk het gevoel, dat ik daar min of meer in een soort leerschool zat. Ik vond het niet bijzonder belangrijk wat daar werd besproken, maar toch belangrijk genoeg om er eens naar te luisteren en het meteen in mijn oren te knopen in verband met mijn eigenlijke werk op mijn Departement, waar de andere heren natuurlijk niet kwamen en waar ik een totaal andere functie had.

96755. De **Voorzitter**: Was de heer *van Dam* ook lid van de N.S.B.?

A. Neen, hij is nooit lid van de N.S.B. geweest.

96756. De **Voorzitter**: Uit de notulen van Januari 1941 blijkt, dat er nog eens een kwestie is geweest over de salariering van de secretarissen-generaal, waarbij even de splitsing uitkwam: de heer *van Dam* en u zouden wel gebruik maken van de Aufwandschuldiging, in tegenstelling tot de andere heren.

A. Als ik het goed heb, hebben de andere heren daarvan geen gebruik gemaakt. Dat hing, naar mijn idee, enigszins hiermee samen, dat de andere secretarissen-generaal uiteraard de Minister, die in Londen zat, als hun eigenlijke, zij het dan ook afwezige, leidsman hebben beschouwd. Ik wil niet zeggen, dat wij ons eigen Ministertje speelden, maar ik, met een nieuw Departement, had niemand anders boven mij dan de Generalkommissar, die, om zo te zeggen, mijn Minister was, en daarboven *Seyss-Inquart*. Dat was een zeker verschil.

96757. De **Voorzitter**: Ik wilde u juist vragen, of u uw taak opvatte als ambtenaar of eigenlijk meer als Minister.

A. Ik heb mij gevoeld als secretaris-generaal van *Schmidt* — zo moest ik mij voelen —, dat kon niet anders.

96758. De **Voorzitter**: Krachtens het besluit van de Duitsers, waarin zij uw taak hadden omschreven?

A. Ja, inderdaad. *Schmidt* had er vertrouwen in en belangstelling voor, speciaal voor de afdeling propaganda en voorlichting.

96759. De **Voorzitter**: De Duitsers wensten dus een soort propagandaministerie, zoals u in de aanvang hebt gezegd?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Dat spreekt natuurlijk uit de vorming van een afzonderlijk Departement wel heel sterk.

96760. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Aan wie moest u de eed afleggen? Wat was dat voor een eed? Moest u een eed afleggen van trouw aan de Führer?

A. Neen, dat was een eed, dat wij loyaal zouden samenwerken niet de Duitse bezetting. Een eed aan de Führer heb ik nooit afgelegd. De eed, zoals ik die heb afgelegd, heeft, naar ik meen, een groot aantal vooraanstaande ambtenaren in die tijd ook afgelegd. De burgemeester van Amsterdam, de heer *Voûte*, heeft dit, naar ik meen, ook gedaan. Zij zijn door de Rijtscommissaris persoonlijk beëdigd. Dit was dus geen eed op de Führer, maar op de bezettings-overheid, zal ik maar zeggen. Anders kan ik het niet noemen. Het was een soort loyaleitsverklaring. Hoe de formulering precies was, herinner ik mij niet meer na 12 jaar.

96761. De **Voorzitter**: Vóórdat de heer *van Dam* en u kwamen, was daar: ineen ik, ook de heer *Reinink*, die het Departement beheerde.

A. Ja, hij is er geweest in de interimperiode. Prof. *van Poelie* was, naar ik meen, door de Duitsers ontslagen. Ik heb toen in ieder geval met de heer *Reinink* gepraat en hij heeft mij de kunstafdeling overgedragen. Ook was er de heer *van der Haag-uis*, die speciaal voor de kunstafdeling was. De volksvoorlichting was iets nieuws, waarmee wij eigenlijk begonnen.

96762. De **Voorzitter**: Ontwikkelde zich dit in de geest zoals u het zich had voorgesteld of drongen de Duitsers er meer op aan, dat dit werkelijk een soort propagandaministerie zou worden? De Duitsers hadden tenslotte iets heel anders in hun hoofd dan wat u voor ogen stond. Gaf dit geen conflicten en werd u niet in een richting gestuwd, die meer de hunne was?

A. Dat heb ik zo juist beschreven. De komst van *Ernst Voorhoeve* betekende, dat het niet ging in de richting, die ik wenste, maar in de typische propagandarichting, en dan een propaganda, zoals de

N.S.B. die voerde: met zekere fanfares, enz. Dat leek mij niet de juiste methode. Dit is eigenlijk het antwoord op uw vraag geweest, dunkt mij. Het gevolg is dan ook geweest, dat men mij onbruikbaar vond. Ik heb toevallig eens een verslag van de vergadering gevonden, dat ook is gepubliceerd door Oorlogsdocumentatie; in die vergadering was ook de heer *Voorhoeve* aanwezig. Toen was er al een begin van een conflict. In die vergadering werd ongeveer gezegd, dat ondergetekende — dus ik — voor die propaganda eigenlijk helemaal niet deugde en dat ik maar moest worden afgeschoven naar de cultuur. Ik wil maar zeggen: men wilde propaganda maken en men vond, dat ik de zaak veel te slap en te weinig doortastend aanpakte, en dit is de hoofdreden geweest, dat ik heb moeten verdwijnen.

96763. De **Voorzitter**: Wanneer is dat geweest?

A. Ik heb in Juli 1942 een conflict gehad met *Mussert*. De aanleiding was eenvoudig een ambtenarenkwestie. Dit was echter de stok om de hond te slaan. *Mussert* heeft er toen zeer op aangedrongen, dat ik zou verdwijnen. De Rijkscommissaris speciaal wilde daar niet aan; *Schmidt* wel. Het heeft een half jaar geduurd en tenslotte heb ik ontslag moeten nemen en gekregen op 28 Januari 1943. Ik ben toen hoogleraar in de wijsbegeerte geworden te Utrecht.

96764. De **Voorzitter**: De radio hoorde natuurlijk ook onder uw Departement.

A. Inderdaad.

96765. De **Voorzitter**: Daar zijn ook nogal moeilijkheden over geweest.

A. Ja.

96766. De **Voorzitter**: Men wilde die radio meer in nationaal-socialistische geest hebben. Hoe heeft zich dat ontwikkeld?

A. Dat was eigenlijk een ontwikkeling, die analoog loopt aan wat ik u zoëven heb verteld. Met de radio was het eigenlijk nog veel moeilijker voor ons om een eigen lijn te bewaaren, omdat de Duitsers in Hilversum vlak naast de A.V.R.O. een eigen Rundfunkbetreunngsstelie hadden, zoals u wel bekend zal zijn. Met andere woorden dus: hoewel de radio in Hilversum onder het Departement van Voorlichting stond, werd die eigenlijk door het Duitse bureau in Hilversum linea recta bestuurd.

96767. De **Voorzitter**: Is u in die tijd iets bekend geweest van de zogenaamde Aanwijzingen, die de Regering in 1937 had opgesteld en die zij vóór haar vertrek ter kennis had georacht van de verschillende Departementen?

A. Ja, inderdaad heb ik daar later, maar ook voordat ik werd benoemd, van gehoord. Ik heb mij daar verder niet bijzonder in verdiept, omdat ik van mening was, dat dit op mij geen betrekking had. U bedoelt waarschijnlijk de Aanwijzingen voor de Departementsambtenaren in tijden van bezetting.

96768. De **Voorzitter**: Ja, eigenlijk was het het Landoorlogreglement in meer uitgewerkte vorm.

A. Ja.

96769. De **Voorzitter**: U hebt er waarschijnlijk geen aanleiding in gevonden om de Aanwijzingen te verspreiden onder de ambtenaren van uw Departement? Hebt u daar niet het nut van ingezien?

A. Neen, in die geest heb ik er mij nooit mee beziggehouden. Ik heb ze bij wijze van spreken particulier eens bekeken.

96770. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de mensen op uw Departement er al van wisten, of waren het uitsluitend nieuwe mensen, die u had aangetrokken?

A. Het waren bijna allemaal nieuwe mensen. Een enkele op vitale punten, zoals Comptabiliteit, heb ik overgenomen van een ander Ministerie, maar dat waren ook N.S.B.-ers. Verder waren het allemaal nieuwe mensen.

96771. De **Voorzitter**: Op zekere dag is het Jodenprobleem aan de orde gekomen. De Joden zouden worden uitgeschakeld op cultureel gebied. Hoe is dat gegaan?

A. De Duitsers waren daar al mee bezig vóór het bestaan van het Departement. Zij zijn daarmee direct begonnen. Zij begonnen dadelijk met alle Joden te verwijderen uit de symphonie-orkesten. Dat waren er ongeveer 70. Mede op ons aandringen — in het begin waren de Duitsers nogal soepel — is er een speciaal Joods orkest uit gemaakt.

De Kultuurkamer is gesticht precies een jaar na de stichting van het Departement, eind November 1941. Daar speelde de zogenaamde Arierparagraaf een grote rol in. Op het Departement hadden wij daar niet direct mee te maken, op de Kultuurkamer wel. De bewoordingen, waarin die Jodenverordeningen waren vervat, hadden wij zo overgenomen uit het Duitse Reichskulturkammergesetz.

96772. De **Voorzitter**: Gaven de Duitsers zelf de verordeningen uit of lieten zij zoveel mogelijk aan uw eigen initiatief over?

A. Gedeeltelijk.

96773. De **Voorzitter**: Welke richtlijn volgden zij daarbij? Wat werd aan u overgelaten en wat deden zij zelf?

A. De Rijkscommissaris maakte de verordeningen. Van ons zelf is het zogenaamde Journalistenbesluit uitgegaan, dat overigens ook was voorbereid door de Duitse juristen, zelfs in samenwerking met Berlijn. Dit is geheel aan ons overgelaten, wat, geloof ik, ook wel begrijpelijk was. Meer algemene verordeningen, waarbij verschillende Departementen waren betrokken, gingen van de Duitsers zelf uit. Het Journalistenbesluit was een meer speciiieke journalistenaangelegenheid, die men aan ons overliet. Ook minder belangrijke besluiten op het gebied van de Kultuurkamer, het instellen van een gilde en dergelijke, werden allemaal aan ons overgelaten. De dieper liggende, meer principiële dingen hielden de Duitsers zelf in handen.

96774. De **Voorzitter**: Vond u het niet in strijd met ons constitutioneel bestel, dat men op eigen initiatief tot het uitvaardigen van wetten kwam in die periode? Ik kan mij voorstellen, dat er vóór de oorlog al bepaalde wenssen waren, die misschien in de loop der tijden zouden worden verwerkelijkt, misschien ook niet. Vond u het juist, dat men zelf in die periode wetten ging maken, tenzij er natuurlijk dringende aangelegenheden waren, b.v. de volksgezondheid betreffende? Hoe stond u daar tegenover?

A. Ik vond wat hier gebeurde buitengewoon dringend noodzakelijk, hoewel ik natuurlijk wel heb gevoeld, dat de bevolking dit met zeer grote argwaan zou aanzien, om niet te zeggen met volkomen afwijzing, al zag men er hier en daar weleens wat goeds in. Omdat het uit onze koker kwam, was het natuurlijk a priori verkeerd.

96775. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit in het algemeen, omdat het evengoed op andere Departementen kan zijn voorgekomen, dat men daar wetten maakte, die wel hadden kunnen wachten totdat de bezettingstijd was afgelopen. Ik zou het dus wat algemener willen stellen dan alleen uw Departement betreffende.

A. Nu was juist de volksvoorlichting, c.q. propaganda volgens ons een van de allereerste vereisten. Daarnaast stond de kunstafdeling, de muziek, waarvoor ik een zeer speciale persoonlijke voorkeur heb. Ik zag daar talloze wantoestanden op het gebied van de salariering, enz. Wij hebben toen gezegd: Nu meteen ingrijpen!

U spreekt nu over constitutioneel bestel. Onze Regering was niet hier. Ik ben geen jurist — laat ik dat op de voorgrond stellen —, maar heb natuurlijk wel mijn lekengedachte daarover gehad.

96776. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U zag het natuurlijk allemaal anders. U zag uw positie waarschijnlijk niet als tijdelijk.

A. Althans in het begin niet.

96777. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Uw instelling op de oorlog was natuurlijk bepalend op de kijk, die u op uw werk had. Die was bijvoorbeeld heel anders bij u dan bij de heer *Snouck Hurgronje*, die het nooit anders heeft gezien als: Wij moeten zien, dat wij hierdoor komen, want er komt een andere tijd. U hebt dat waarschijnlijk niet zo gezien?

A. Neen. Wij wilden het anders en dus zagen wij het anders. Wij zagen alleen maar wat wij wilden zien. Wat de Regering betreft: er was tussen de Regering en ons en zeker het Departement, dat ik beheerde, een vacuum. Er lag veel meer tussen dan de Noordzee. Er lag een psychologisch vacuum tussen. Ik heb ook de indruk gekregen — ik heb natuurlijk weleens in de door u uitgegeven publicaties geneusd —, dat niet alleen wij niet wisten, wat de Regering wilde, maar dat de Regering ook niet wist, wat er hier omging. Dat heeft het voor ons enerzijds moeilijk en anderzijds gemakkelijk gemaakt. De N.S.B. was van huis uit zeer Koningsgezind. Door het vertrek van de Koningin is dat veranderd, althans, dat is mijn indruk in het algemeen geweest. Wij hadden het gevoel, dat dit een post was, die wij konden afschrijven, en wij moesten op onze eigen manier vooruit, eerst met de

Duitsers, die, zo meenden wij, de oorlog ontegenzeggelijk zouden winnen, en daarna hoopten wij weer genoeg zelfstandigheid te krijgen om het verder alleen te doen. Het constitutionele bezwaar heb ik dus niet zwaar gevoeld, ook al omdat ik geen jurist ben. Dat zal bij de heer Carp waarschijnlijk wel anders zijn geweest, want bij hem heeft dit heel zwaar gewogen.

96778. Jonkvrouw **Wttewaali van Stoetwegen**: U zag dit natuurlijk ook anders, omdat de Regering door u als het ware niet meer werd erkend. Wanneer de oorlog voorbij was, zou er hier waarschijnlijk, naar uw mening, een soort totalitaire Staat zijn gekomen. Dat was natuurlijk de andere visie.

A. Ja. Over het gehele probleem Parlement is natuurlijk nog heel veel te vertellen. Wij zagen dat allemaal heel anders. Wij zagen het inderdaad totalitair.

96779. De **Voorzitter**: In April 1941 is er een persverordening besproken, die de week daarop zou afkomen. Daar werd gezegd, dat de strafbepalingen niet meer zouden worden ondertekend door de secretaris-generaal van Justitie, maar alleen door de secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten.

A. Wij hebben toen een persbesluit gemaakt, een verordening voor de journalisten, waarin de positie van de journalist werd uiteengezet, iets dergelijks als de Staatscommissie-Pompe heeft beoogd. Daar kwamen natuurlijk strafbepalingen bij. Ik herinner mij nu, dat de kwestie is geweest, wie die strafbepalingen zou ondertekenen. Tenslotte is er door mij alleen ondertekend, hoewel Justitie er ook bij betrokken was.

96780. De **Voorzitter**: Weet u, wat de reden hiervan is geweest?

A. Neen, dat herinner ik mij niet. Ik weet nog wel, dat er over is gesproken, wie dit zou moeten tekenen.

96781. De **Voorzitter**: Dan zou ik nu nog graag uw mening willen horen over de kwestie, die er is geweest in verband met de marechaussee, waarvan de Duitsers wilden, dat zij naar Rusland zouden gaan. Dit is toen ook ter sprake gekomen. Er staat in de notulen:

„De secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten zou de aangelegenheid meer wijsgeerig willen bezien. Men kan zich op een formeel juridisch standpunt stellen en zich gronden op overwegingen van moreelen, volken- en nationaalrechtelijken aard, dan wel haar bezien uit het oogpunt van politieke belangrijkheid. Hij constateert, dat de juridisch-formeele redeneering steeds ten achter is bij de politieke situatie. Op het oogenblik voltrekt zich een revolutie. Formeel juridisch bevinden wij ons misschien in oorlog met Duitschland, doch de politieke situatie is zoo, dat wij met Duitschland één gemeenschappelijk belang hebben. In feite is thans de oorlog tegen het Derde Rijk afgeloopen.”

De Duitsers hadden toen de wens geuit om de marechaussee naar Rusland te sturen.

A. Ja, ik herinner mij dit geval. Leest u dit voor uit de notulen van de secretarissen-generaal?

96782. De **Voorzitter**: Ja, u had opgemerkt, wat ik zo juist heb voorgelezen:

„Voor het Nederlandsche volk is thans het oogenblik gekomen om partij te kiezen, niet alleen negatief maar positief. Sinds 22 Juni j.l. stelt hij thans het apparaat van zijn departement (pers, radio, film) er volledig toe in staat om het Nederlandsche volk in dezen geest in te lichten.”

Dit is meer een symptoom van propaganda dan van voorlichting, zou ik zeggen.

A. Ja, maar zoals ik u al zei, is de idee van voorlichting er eigenlijk alleen maar in het begin geweest. Van huis uit heb ik dit alleen gewild, maar evengoed heb ik begrepen, dat dat onmogelijk was. Voor mij lag het politieke bestel op een dieper niveau dan, naar mijn bescheiden mening, de formalistische juristerij. Ik heb het toen allemaal zo gezien en het kan allemaal juridisch niet in de haak zijn, maar tenslotte gaat het om de politieke strijd, die wij voerden. Zo zag ik het toen tenminste. Ik hoef u niet te vertellen, wat voor strijd dat was.

96783. De **Voorzitter**: Hebben de regelingen voor de pers bij de Duitsers nog moeilijkheden gegeven? Of waren die regelingen voor het Journalistenbesluit zodanig, dat zij daarmee wel accoord gingen?

A. Die waren uiteraard eerst in den brede met de Duitsers besproken. Ik weet die ontwikkeling niet meer precies, maar er is zelfs

een Duitser gekomen, dr. *Schmidt* Leonhard, om daarover met ons te spreken. Ik had natuurlijk ook een juridische afdeling. Deze Duitser was de rechterhand van *Goebbels*. Hij kwam hier om de zaak door te praten, hoe het wel en niet moest.

96784. De **Voorzitter**: Heeft het weleens punt van discussie uitgemaakt in het college, dat de Duitsers de secretarissen-generaal meer zagen als Staatssecretare in Duitse zin? Er is eens een conflict geweest met correspondentie en besprekingen over het feit, dat de Duitsers het „College van Secretarissen-Generaal” niet erkenden. Ik kan mij voorstellen, dat er een bespreking over is geweest, omdat de Duitsers de functie van de secretarissen-generaal heel anders zagen dan deze hier in feite was.

A. Ik herinner mij alleen de eerste bespreking, die u noemde. Dat is, naar mijn mening, begin 1941 geweest. Wij hadden toen een gezamenlijk schrijven aan de Duitsers gericht in verband met de Jodenmaatregelen. Daarop hebben zij gereageerd in de geest van: wij wensden helemaal geen brieven meer te krijgen van een College van Secretarissen-Generaal, want zo'n college bestaat er niet. Er bestaat alleen maar een aantal personen, Staatssecretarissen, of hoe dan ook, maar een College van Secretarissen-Generaal bestaat er niet. Dit was eigenlijk wel consequent, want een College van Secretarissen-Generaal konden zij niet erkennen. De Regering was tenslotte in handen van de Duitsers. Dat college was, geloof ik, langzamerhand ontstaan vóórdat ik er zelf deel van uitmaakte, omdat de Regering weg was en er toch een instantie moest zijn, waaraan men houvast kon hebben. Eigenlijk, zoals ik het achteraf heb leren bekijken, was het overbodig, als college bedoel ik. Ik herinner mij, dat er die ene keer een bespreking over is geweest. Dat zal ongeveer Januari, Februari 1941 zijn geweest. Ik was er toen net lid van.

96785. De **Voorzitter**: Heeft het wel eens onderwerp van bespreking uitgemaakt, wanneer zich moeilijkheden voordeden, dat bepaalde maatregelen, die de Duitsers wensten, in strijd waren met het Landoorlogreglement?

A. Dat kan ik mij niet herinneren.

96786. De **Voorzitter**: Hebt u zelf ook wel adviezen gehad van deskundigen op volkenrechtelijk gebied, wanneer zich problemen voordeden of wanneer er bepaalde maatregelen werden genomen, die in strijd waren met het Landoorlogreglement?

A. Ik herinner mij niet, dat zich iets dergelijks heeft voorgedaan. Ik zou niet weten, wat dat moet zijn geweest.

96787. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Door wie bent u eigenlijk ontslagen? Door de Duitsers?

A. Ja, uiteraard!

96788. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebben zij u toen in Utrecht benoemd?

A. Daar was toevallig een vacature. Ik was al 15 jaar privaatsdocent in dat zelfde vak geweest. Ik ben door prof. van Dam als secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding benoemd.

96789. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie is er in uw plaats gekomen?

A. Mijn opvolger op het Departement is de heer *Reydon* uit Voorburg geweest. Indertijd is er op hem een aanslag gepleegd. Toen is het ambt waargenomen door mijn waarnemend secretaris-generaal, de heer de *Ranitz*. Hij heeft tot het einde toe die functie waargenomen.

96790. De **Voorzitter**: Hebt u binnen het kader van wat wij tot nu toe hebben besproken nog iets op te merken, waarvan u denkt, dat het wel goed is om het beeld volledig te maken, of hebt u de indruk, dat wij dit nagenoeg volledig hebben besproken?

A. Ik geloof, dat wij de hoofdzaken wel hebben besproken.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en sluit ik het verhoor.

T. GOEDEWAAGEN.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FOKKEMA.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 20 MEI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, en van Dis, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

mr. ADOLF MARCUS JOEKES,
oud 67 jaar, wonende te 's-Gravenhage, Minister van
Sociale Zaken en Volksgezondheid.

Hij legt de eed af als getuige.

96791. De **Voorzitter**: U zult op de oproep hebben gezien wat de bedoeling is van dit verhoor. Wij zouden gaarne iets willen weten omtrent de leiding en voorlichting, die er is geweest aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Daarbij heb ik vooral op het oog de z.g. Aanwijzingen, die er zijn geweest. Wat is daarvan uw indruk? Hebt u met name de indruk, dat deze Aanwijzingen voor de ambtenaren en burgers een bepaalde steun gedurende de bezettingsjaren zijn geweest?

A. Ik heb gedurende de bezetting een aantal contacten gehad, maar dat zijn meer contacten met politieke personen geweest dan contacten met ambtenaren. Ik heb dus weleens over die Aanwijzingen gesproken, maar ik heb te dien aanzien niet een speciale activiteit betoond.

96792. De **Voorzitter**: U hebt dus geen indruk omtrent de vraag, of die Aanwijzingen voor de ambtenaren een bepaalde steun zijn geweest of dat dit althans enigermate naar buiten is gebleken?

A. Als ik mij goed herinner, heeft de zaak enigszins een rol gespeeld bij de vraag, of de burgers op hun plaats zouden blijven. Maar ik kan niet zeggen, dat ik de indruk heb, dat de Aanwijzingen ten aanzien van de burgers en de ambtenaren een bepaalde rol hebben gespeeld.

96793. De **Voorzitter**: Meende u, dat de politieke partijen, met name uw politieke partij, een bepaalde rol hadden te vervullen in die tijd?

A. Van de politieke partijen als zodanig meende ik, dat de activiteit beperkt moest zijn, maar persoonlijk heb ik mij er op toegelegd het contact te onderhouden en in het bijzonder ook levendig te houden de geest van verzet, niet zozeer in de vorm van illegaliteit als wel in de vorm van het besef van de toestand en het vasthouden aan de eigen nationale gedachte.

96794. De **Voorzitter**: Was het uw bedoeling toch nog enige leiding te blijven geven aan degenen, die vroeger tot uw politieke groepering behoorden, zij het niet in de vorm ener strikt politieke partij, want die partijen waren opgeheven?

A. Die zijn opgeheven begin Juli 1941. Vóór die tijd hadden wij ook nog politiek verband. Het was zó, dat voor de openbare vergaderingen vergunning moest worden gegeven; vergaderingen in beperkte kring mochten met ten hoogste 20 mensen worden gehouden. In het bijzonder in die laatste vorm heb ik in verschillende plaatsen het contact onderhouden met de personen en de afdelingen van de Vrijzinnig-Democratische Bond.

96795. De **Voorzitter**: Had u nog gelegenheid voor publicaties of beperkte die activiteit zich tot bijeenkomsten van kleinere groepen?

A. Ik was in die tijd redacteur van „De Vrijzinnig-Democraat“. Ik heb de uitgave daarvan in verkleinde vorm een jaar kunnen volhouden, maar in Mei 1941 heb ik het laatste nummer doen verschijnen. Dat nummer heb ik laatst nog gevonden en wellicht interesseert het u. Het is niet een afscheidsartikel, maar wel het laatste geweest. Ik heb die zaak toen beëindigd. Het was in de eerste plaats uitermate moeilijk daarin lijn te houden zonder tegen de lamp te lopen, maar toen kort daarop de journalisten verplicht werden zich op te geven voor het Persgilde en iemand als ik, die de leiding had van een weekblad, daaronder ook viel, besloot ik te staken met het uitgeven van ons weekblad.

96796. De **Voorzitter**: Begin Juli 1940 is er een bespreking geweest tussen de verschillende politieke partijen, waaruit later het Politiek Convent is ontstaan. Kunt u ons daarvan iets vertellen?

A. Kort na het begin van de bezetting kreeg ik een briefje van oud-Minister *Verschuur*, toenmaals voorzitter van de R.K. Staatspartij, die mij mededeelde, dat hij in overleg met een van de andere politieke figuren het wenselijk vond, dat wij bij elkaar zouden komen, nl. twee vertegenwoordigers van de verschillende grotere politieke partijen. Dat is gebeurd en zo zijn wij bijeen geweest als Politiek Convent met ons twaalfen. Voor de Vrijzinnig-Democratische Bond was ik er met de toenmalige voorzitter, mr. *Slingenberg*, voor de S.D.A.P. kwamen daar de heren *Drees* en *Vorrink*, voor de Rooms-Katholieke Staatspartij waren er de heren *Deckers* en *Verschuur*, voor de Anti-Revolutionaire Partij de heren *Colijn* en *Schouten*, voor de Christelijk-Historische Unie de heren *Tilanus* en *van Walsum* en voor de Vrijheidsbond de heren *Telders* en *Rutgers*. Dit gezelschap is in het eerste jaar van de bezetting regelmatig bijeen geweest, doorgaans om de veertien dagen. Eerst kwam men samen in de Liberale Club aan de Zeestraat. Daarna kwam men dan hier, dan daar te zamen. Op die samenkomsten werden de gebeurtenissen van de dag besproken: de bezettingsmaatregelen, de verschillende verordeningen en welke houding daartegenover moest worden aangenomen. Ik vond dat zeer nuttig, omdat wij op die wijze onze meningen omtrent een en ander konden toetsen en een gemeenschappelijk standpunt konden bepalen.

96797. De **Voorzitter**: Was het niet de bedoeling, dat men als een soort van nationaal blok naar buiten zou optreden?

A. Uit het contact is in de loop van de verdere tijd ik meen, dat het in de herfst van 1941 is geweest (ik wijs er op, dat de samenstelling van dit gezelschap inmiddels herhaaldelijk was gewijzigd, omdat verschillende lieden er van achtereenvolgens werden opgepakt), voortgekomen, dat wij ook contact kregen eensdeels met de heren *Ringers* en *Menten*, die toen ook doende waren om te trachten tot een combinatie en concentratie te komen, en anderdeels met een groep, die vergaedeide onder voorzitterschap van prof. *Scholten* en waaraan *Wiardi Beckman* en prof. *van Asbeck* medededen.

96798. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat dit in een iets latere periode speelde.

A. Eind 1941, begin 1942, dacht ik.

96799. De **Voorzitter**: In 1940 is daar de Nederlandsche Unie tussengekomen.

A. Dat speelde zich helemaal in het begin af. Wij waren in het Politiek Convent bijeengekomen en wij hoorden toen, dat er een bijeenkomst was geweest van mensen, die ook wilden komen tot een zekere combinatie om in de bezettingstijd de juiste houding te bepalen en de Nederlandse lijn aan te houden. Wij hebben toen contact met deze heren gezocht. Daaruit is voortgevloeid een aantal gemeenschappelijke besprekingen. Van de zijde van die andere groep hebben daaraan o.a. medegedaan prof. *de Quay*, de heer *Linthorst Homan*; of de heer *Eindhoven* daarbij was betrokken, staat mij niet meer voor de geest.

95800. De **Voorzitter**: In de aanvang was ook de heer *Reinink* er bij betrokken.

A. Wij hebben toen met elkaar overlegd omtrent een stuk, waarin wij zouden aangeven wat wij zouden moeten zien als doel, te stellen na de bevrijding. Wij kwamen tot overeenstemming over de inhoud van dat stuk en voorts dat wij daartoe zouden oprichten een Nederlandsche Unie.

In de aanhef van dat stuk stond, dat wij een en ander deden „trouw aan het Huis van Oranje”. Toen wij met de redactie van het stuk klaar waren na een paar vergaderingen, kwam aan de orde de vraag of wij het zo maar konden publiceren. Het overleg daarover werd in bepaalde zin beëindigd, doordat een van de heren van de andere groep, ik meen *Linthorst Homan*, over het stuk reeds had gesproken met een van de commissarissen en zich verplicht had geacht het stuk te laten zien. Het antwoord was, dat daarvan niets kon inkomen en dat er geen sprake van kon zijn. Een dergelijke verklaring als „trouw aan het Huis van Oranje” konden de Duitsers niet toelaten, volkomen begrijpelijk overigens. Wij hebben daarna overlegd, wat wij zouden kunnen doen en of wij die zinsnede niet uit ons hart, maar wel uit het stuk weg zouden laten. Bij het verdere overleg over hetgeen wij zouden publiceren, kwamen wij tot de conclusie, dat het het beste was te publiceren, dat er een Nederlandsche Unie in oprichting was en dat men zich kon melden bij het secretariaat.

De vraag was of hieraan een zekere inleiding moest voorafgaan en om dat te bespreken is er een commissie benoemd, waarbij ik niet aanwezig ben geweest. Die commissie heeft een avond vergaderd, maar die zaak is op niets uitgelopen, zodat er van die verklaring niets is gekomen. Tot onze verrassing kwam kort daarop een mededeling van de oprichting van een Nederlandsche Unie, maar niet van de combinatie, waaraan het Politiek Convent had meegedaan. Het was de Nederlandsche Unie, die bekendheid heeft verworven in het eerste jaar van de bezetting en waarvan de oprichters de heren *Linthorst Homan*, de *Quay* en *Eindhoven* waren, met een omschrijving, die niet de onze was.

96801. De **Voorzitter**: Er was dus een Politiek Convent, dat wilde komen tot een nationaal blok om eenheid naar buiten te demonstren. Toen is die Nederlandse gemeenschap in contact gekomen met u en heeft men er over gesproken. Meent u, dat de werkzaamheden van de Nederlandsche Unie de plannen van het Politiek Convent hebben doorkruist of hebben belemmerd, of meent u, dat er overleg is gepleegd, dat men tot een solutie is kunnen komen en dat de Unie op eigen houtje is verder gegaan?

A. Persoonlijk zie ik het zo, dat de Nederlandsche Unie niet de juiste weg heeft gevolgd. In vrijzinnig-democratische kringen werd daarover verschillend gedacht. Wij hebben in Juni 1940 een vergadering van het hoofdbestuur van de Vrijzinnig-Democratische Bond gehad, waarin wij, evenals andere hoofdbesturen, ons standpunt hebben bepaald t.a.v. de Nederlandsche Unie. Het resultaat van die bespreking is geweest, dat wij de leden hebben vrijgelaten om zich ul of niet aan te sluiten bij de Nederlandsche Unie. Wij wekten hen echter ook op in ieder geval lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond te blijven.

96502. De **Voorzitter**: Had het Politiek Convent zich niet een omljnd plan voor ogen gesteld, dat aanleiding gaf met de mensen van de Nederlandsche Gemeenschap te onderhandelen?

A. Wij hebben met hen contact opgenomen en gezocht naar een vorm. Wij hebben een stuk opgesteld, waarin stond, waarop wij ons zouden moeten richten, en dat inderdaad sterk door de gedachte van de samenwerking was beïnvloed.

96803. De **Voorzitter**: Bestond er groot verschil omtrent de politieke ontwikkeling, die de Nederlandsche Unie voor ogen stond, en die, welke het Politiek Convent voor ogen stond? Over de Nederlandsche Unie zijn nogal eens uitdrukkingen tot ons gekomen, die er op neer kwamen, dat men daar meende, dat het met de vroegere politieke partijen gedaan was.

A. Wij hebben onze besprekingen in het Politiek Convent rustig doorgezet en hebben generlei contact met de Nederlandsche Unie als zodanig gehad en ons op een ander standpunt gesteld. Telkens hebben wij ons beraden over de vraag: wat moet men doen tegenover deze of gene verordening? Ik noem in dit verband de verordening tot het inleveren van koper, de verordening, die betrekking had op de Cultuurkamer, de verordeningen, die betrekking hadden op het zich

moeten aansluiten bij bepaalde gilden, of hoe deze organen ook mochten heten. Ik noem voorts de kwestie van de opheffing van de gemeenteraden en Provinciale Staten. Over al deze onderwerpen pleegden wij overleg en bepaalden wij ons standpunt. Daarbij hechten wij grote waarde aan de bepalingen van het Landoorlogreglement. In het kader hiervan hebben wij ook in November 1930 een stuk opgesteld, dat was gericht aan de secretarissen-generaal, waarin wij betoogden, dat een aantal punten van het Landoorlogreglement niet behoorlijk in acht werd genomen. Ik meen, dat dit op 9 November 1940 is gebeurd. U zult onder dat stuk ook mijn naam vinden.

96804. De **Voorzitter**: Inderdaad. Het Politiek Convent meende toen, dat de secretarissen-generaal zich niet strikt genoeg hielden aan de voorschriften en bepalingen van het Landoorlogreglement.

A. Ja. Dat stuk is aangeboden aan enige secretarissen-generaal in een bijeenkomst, die is gehouden in een vertrek van de Eerste Kamer. *Schouten*, ik en een derde van ons, wiens naam ik thans niet meer weet, hebben het stuk aangeboden en besproken. Ons bleek, dat de heer *Snouck Hurgronje* en ook de andere secretarissen-generaal er maar weinig voor voelden dat stuk als basis voor hun beleid te nemen.

95805. De **Voorzitter**: Had u verder nog contact met de secretarissen-generaal of het college van secretarissen-generaal als zodanig?

A. Contact in de zin, zoals u dat waarschijnlijk bedoelt, heb ik daarmede niet gehad. Ik was toen echter lid van het College van Toezicht op de bedrijfsverenigingen voor de Ziektewet. In het najaar van 1941 heb ik daarvoor bedankt, omdat de secretaris-generaal *Verwey* zich keerde tegen de werkgeversvertegenwoordigers, die zich goed hadden gehouden, in die zin, dat zij in 1941, toen de arbeidersorganisaties haar vrijheid werd ontnomen — het N.V.V. was onder toezicht van *Rost van Tonningen* gesteld en de overige arbeidersorganisaties waren ontbonden —, zeiden, dat zij het overleg met de arbeidersorganisaties niet meer konden voortzetten, omdat er geen vrjje arbeidersorganisaties meer waren.

Toen zijn zij als vertegenwoordigers in het College van Toezicht er uit gezet en zijn er een aantal andere personen ingezet, die naar mijn mening niet de vertegenwoordigers waren van het Nederlandse bedrijfsleven. Daarin heb ik aanleiding gevonden te bedanken. Dat heeft tot enig contact met de heer *Verwey* aanleiding gegeven. Dat is echter niet het contact, dat u bedoelt, Mijnheer de Voorzitter, van het Politiek Convent.

95806. De **Voorzitter**: Was het zó, dat het Politiek Convent de indruk had: wij schieten niet veel met dat contact op, want de secretarissen-generaal willen het niet? Heeft men zich daarom maar niet veel moeite meer gegeven of heeft men steeds contact gezocht, dat echter praktisch werd afgewezen door de secretarissen-generaal?

A. Ik herinner mij niet, dat wij vanuit het Politiek Convent speciaal contact met de secretarissen-generaal hebben gezocht.

96807. De **Voorzitter**: Zij van hun kant ook niet met u?

A. Neen.

96808. De heer **Stokvis**: Waren er nog andere wegen, die u op het oog had om de ideeën van het Politiek Convent te realiseren? De meest voor de hand liggende was toch het contact met de secretarissen-generaal?

A. Dat hebben wij ook gehad met de brief van 9 November. Een andere weg was — deze bewandelde ieder van ons zoveel mogelijk — om de denkbeelden, die wij in de eigen politieke kring hadden, uit te dragen en voor te staan.

96809. De heer **Stokvis**: Dat waren niet de werkzaamheden van het Convent als zodanig?

A. Neen.

96810. De **Voorzitter**: Welke middelen had u om een bepaald ingenomen standpunt bekend te maken?

A. Besloten bijeenkomsten.

96811. De **Voorzitter**: Bestonden die uit groepen van 20 mensen?

A. Neen. Bij de telling was men niet bepaald accuraat. In Wagingen b.v. had niet een proef moeten zijn genomen.

96812. De **Voorzitter**: Hoe lang hebt u dit voortgezet?

A. Ik ben de eerste maal vastgezet op 4 Mei 1942, toen ik naar Sint Michielsgestel werd gebracht als gijzelaar. Ik ben vrijgekomen op 18 December 1942 met 200 anderen. Dat was, naar ons werd medegedeeld, een goedheid van de Führer „anlässlich des bevorstehenden Weihnachtsfestes”. In 1942 heb ik dus niet veel contact gehad. Nadien ben ik niet naar den Haag teruggekeerd, omdat mijn vrouw inmiddels in Wezep was gaan wonen. Van daaruit ben ik herhaaldelijk in het westen geweest. Dat ging zo tot 1 April 1943, toen ik werd opgepakt, waarna ik tot het einde van de oorlog gevangengezeten heb. In die tussenliggende maanden heeft het Politiek Convent beraadslagingen gevoerd en heeft er een uitbreiding plaats gehad tot het Nationaal Comité. De laatste vergadering was in Delft in de kamer van de heer *Schermerhorn*. Daaraan was voorafgegaan een inleidende bespreking over degenen, die onmiddellijk na de oorlog de leiding zouden hebben. Wij hebben toen een 5- of 6-tal daarvoor aangewezen.

Als u vraagt: hebt u voor de persoonlijke besprekingen gelegenheid gehad, dan zeg ik: ja. Na het eerste jaar was dat wat moeilijker, maar zolang het mogelijk was, heb ik het volgehouden. In de tweede helft van 1942 en in de maanden van half December 1942 tot 1 April 1943 was dat meer beperkt dan tevoren.

96813. De **Voorzitter**: U bereikte met die groep van 20 mensen maar een klein deel van de mensen.

A. Ja, maar het was nuttig.

96814. De **Voorzitter**: Hebt u al spoedig contact met het georganiseerde verzet als zodanig gekregen?

A. Neen, dat heb ik met het eigenlijke ondergrondse verzet niet gehad. Dat verzet is ook meer opgekomen in de jaren, dat ik achter gesloten deuren heb gezeten.

96815. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het Nationaal Comité, in verband met welks werkzaamheden u bent opgepakt in April 1943, was toch al veel meer ondergronds dan het Politiek Convent ooit is geweest. In het begin van de bezetting was het Politiek Convent iets, waarvan men wel wist, maar in de tijd, dat *van der Waals* er zich indrong, was het al veel meer ondergronds. Hebt u dit altijd gezien als een voorbereiding voor de terugkeer van de Regering na de bevrijding?

De **Voorzitter**: Er bestaat blijkbaar enig misverstand. Men heeft twee Nationale Comité's gehad. Men heeft het eerste Nationaal Comité gehad (het Groot Burger Comité), dat zich voor ogen stelde een gezagsvacuum te overbruggen, indien ons land bevrijd werd. Later is het tweede Nationaal Comité gevormd op aandringen van de Regering in Londen. Dat comité had een adviserende taak. Het eerste Nationaal Comité is na het optreden van *van der Waals* verdwenen. U doelt waarschijnlijk op de tijd van het eerste Nationaal Comité.

A. Ja. Ik ben toen opgepakt en wat er daarna is gebeurd, onttrekt zich aan mijn persoonlijke waarneming.

96816. De **Voorzitter**: Had u met het verzet in uw eigen kring contact?

A. Neen. Als u daarmee tenminste bedoelt het doen van dingen om op dat ogenblik de Duitsers in de wielen te rijden, moet ik zeggen: neen.

96817. De **Voorzitter**: Hebt u ook een oordeel over de betekenis van de voorlichting van Radio Oranje voor het bezette gebied?

A. In zeer algemene zin. Omdat ik gedurende geruime tijd in kampen heb gezeten, heb ik persoonlijk daarvan betrekkelijk weinig medegemaakt. Persoonlijk heb ik daarvan weinig ervaring. Voor zover ik daarvan een indruk heb van hetgeen ik daaromtrent heb vernomen, is dat deze, dat de uitzendingen van Radio Oranje een gunstig element vormden in de zin van het versterken van de vaderlandse geest. Intussen heb ik geen oordeel omtrent de vraag, of de wijze, waarop een en ander van de zijde van Radio Oranje gebeurde, de meest juiste moet worden geacht.

96818. De **Voorzitter**: Heeft u in de loop van de tijd door uw contact met ambtenaren weleens gemerkt, dat zij steun hadden aan de voorlichting, die in de Aanwijzingen werd gegeven?

A. Ik kan mij niet voldoende uitingen herinneren om deze vraag te beantwoorden. Ik heb neiging te zeggen, dat men wel een aansporing daarin heeft gevonden om aan zijn werk te blijven. Ik kan echter niet beoordelen, of het veel heeft uitgewerkt.

96819. De **Voorzitter**: Heeft u de Aanwijzingen zelf gezien?

A. Ja.

96820. De **Voorzitter**: Had men daaraan iets naar uw mening? Het was een uitbreiding van het Landoorlogreglement. Kon men er een vrij redelijke steun in vinden?

A. Naar mijn mening waren die Aanwijzingen niet zo slecht, maar onvoldoende was natuurlijk, dat men in dergelijke algemene aanwijzingen niet voldoende concreet kan weergeven, hoe de situatie zal zijn en hoe de omstandigheden zullen zijn en wat het psychologisch effect zal zijn van hetgeen men doet. Of men in een bepaalde functie zal blijven, hangt af van de vraag, wat het psychologisch effect is van een daad in de een of andere richting.

96821. De **Voorzitter**: Hebt u iets gezien van het commentaar uit Londen?

A. Ja, na de bevrijding.

95822. De heer **Stokvis**: Weet u, of de richtlijnen voldoende verspreid zijn geworden?

A. Neen. Daarover heb ik echter nooit horen klagen. Mij is niet bekend, dat men daarin te kort is geschoten.

96823. De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk verschillend. Wij hebben de indruk, dat deze zaak zo geheimzinnig is behandeld, dat bijna niemand wist, dat zij er waren.

Heeft u nog iets aan uw mededelingen toe te voegen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de verstrekte inlichtingen en sluit thans het verhoor.

A. M. JOEKES.

KOERSEN, *voorzitter.*

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN DINSDAG 20 MEI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, en van Dis, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

HENDRIK WILLEM TILANUS,

oud 67 jaar, wonende te 's-Gravenhage, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige.

96824. De **Voorzitter**: U zult op de oproep wel hebben gezien wat de bedoeling is van dit verhoor. Wij zouden gaarne iets van u willen vernemen omtrent de leiding en voorlichting, die er is geweest aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Ik denk daarbij in het bijzonder aan de z.g. Aanwijzingen, die er zijn geweest. Misschien kunt u ons daarvan het een en ander vertellen en uw mening daaromtrent geven.

A. Ik heb niet speciale papieren kunnen naslaan, maar ik herinner mij wel, dat al spoedig na het intreden van de oorlogstoestand een contact tussen de politieke partijen is gelegd. Persoonlijk had ik nauw contact met dr. *Colijn*, die bij mij in de buurt woonde. Er gebeurden enige dingen, die ons bleken uit brieven van de secretarissen-generaal, en toen is het enige malen voorgekomen, dat de heer *Colijn* en ik zijn gegaan naar degene, die leiding had te geven aan de secretarissen-generaal, de heer *Snouck Hurgronje*, die zijn bureau in het gebouw van de Eerste Kamer had. Wij hebben daar uitvoerige besprekingen gehad en gezegd: dat is mis, als u dit of dat doet, komt u in strijd met de Grondwet; dat kunt u dus niet doen. Daar was men soms overheen gelopen. Het begon al gauw met een paar Jodenmaatregelen. Ik heb helaas hiervan geen aantekeningen.

95825. De **Voorzitter**: Weet u, wanneer dit is geweest? Ons is een brief van 3 November 1940 bekend.

A. Dat was reeds vroeger, want ik ben op 7 October 1940 gevangengenomen. In het begin was het een wilde tijd. De Koningin was net weg en toen kwamen enige heren bij elkaar; *Colijn* was daarbij een van de leidinggevende personen. Hij meende, dat hier een Nederlands Ministerie moest worden gevormd. Dat was direct na de Pinksterdagen. De toestand was zo, dat men eigenlijk niet wist wie er nu weg waren. Ik herinner mij nog, dat ik met de vice-president van de Raad van State, de heer *Beelaerts*, wilde spreken, maar ook hij was in Engeland. Ik kwam bij zijn woning in de Bazarstraat en hooide van zijn vrouw, dat hij weg was. Ik wilde gaarne advies hebben, want ik vond het zeer vreemd, dat men pogingen deed om hier een Ministerie te vormen, terwijl er nog een Kabinet was, dat oin staatkundige redenen naar Engeland was gegaan. Op advies van mevrouw *Beelaerts* ben ik toen gegaan naar de heer *van Nispen*, oud-Voorzitter van de Kamer en oud-gezant in Rome, op wiens oordeel ik prijs stelde en die mij terecht zeide: „Er is een Regering en dan kan men er niet een naast zetten.”

Er heersten in die eerste dagen dus wonderlijke begrippen.

Van de hand van dr. *Colijn* waren enige artikelen in de „Standaard” verschenen, waarin de Koningin eigenlijk een trap achterna werd gegeven en waarin werd afgekeurd, dat zij was vertrokken. Dit gaf in het Nederlandse volk een grote schok, dat de Koningin een duw na kreeg. Die artikelen in de „Standaard” wekten sterke repercussies.

Ik was zeer bevriend met de heer *Colijn* en besprak deze dingen ook open met hem. Toen in die eerste dagen die eerste maatregelen afkwamen — ik herinner mij het eerste optreden tegen de Joden — en

er steeds meer maatregelen werden genomen, die tegen de bepalingen van onze Grondwet ingingen, zijn wij met de heer *Snouck Hurgronje* gaan praten, die moest erkennen, dat de grondwettelijke bepalingen niet strikt in acht waren genomen.

96826. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de oude politieke partijen in die tijd ook nog een bepaalde taak hadden?

A. Zeer zeker. Laat ik een voorbeeld mogen nemen uit eigen partij: „De Nederlander”, ons politieke blad, verscheen. Ik was daarvan commissaris. Wij kregen daar reeds spoedig een vervelende kwestie. Er was een bericht, dat er een klein bombardement was geweest in Haarlem. Dat bericht moest op een door de Duitsers voorgeschreven wijze worden opgenomen. De redactie moest dat bericht zo opnemen, dat er stond: „Dat is geschied door de Engelse piraten. Dat zijn nu de vrienden, bij wie Koningin Wilhelmina onderdak heeft genomen.” Men vroeg mij: moeten wij dit opnemen? Ik zei: neen. Dan wordt het blad verboden, zo werd mij tegemoet gevoerd. Goed, zei ik, dan maar verboden, maar wij nemen het niet op. Voor dergelijke kwesties kwam men telkens te staan.

Wat de partij zelf betreft, kan ik het volgende zeggen.

Ik was sinds 1939 voorzitter van de Christelijk-Historische Unie. Ik begreep zeer wel, dat de partij als zodanig niets meer zou kunnen doen; in een land, dat bezet is, kan men geen praktische partijpolitiek meer voeren. Ik wilde echter de partij-organisatie in stand houden. Ik heb daaromtrent nog enkele brieven gevonden uit die tijd. Ik heb daarvan afschriften. Op 3 Juni 1940 heb ik mij met deze brief gericht tot mijn geestverwanten in het land. Daarin heb ik, vanuit mijn principieel standpunt, een hartelijk woordje gezegd om de mensen als het ware de hand te drukken, om een bemoedigend woordje tot hen te spreken, waarin wordt gezegd: houdt contact, blijft bij elkaar; u kunt niet veel doen, maar blijf steunen op je beginselen.

(*Getuige overhandigt de Voorzitter der commissie een stuk.*)

96827. De **Voorzitter**: Welke contactmiddelen had u?

A. Dat ging heel gewoon met de post. Ik heb die brief in 1000 exemplaren laten uitgaan. Men zei tegen mij: daar word je straks voor opgehangen. Ik zei: dit móet gebeuren; ik sta er voor. De heer *Verschuur* had een exemplaar van deze brief in handen gekregen via de heer *Schmal*. Beiden waren toen Gedeputeerden van Zuidholland. De heer *Verschuur* meende: dat is gewaagd. Ik vond echter, dat ik dit moest doen om de mensen te bemoedigen. Ik wil deze brief gaarne aan de commissie overleggen.

De **Voorzitter**: Zeer gaarne.

A. Daarna is er snel onderling contact opgenomen tussen de voorzitters van de verschillende politieke partijen: de Rooms-Katholieken, de socialisten, de antirevolutionairen, de Christelijk-historischen, de liberalen en de vrijzinnig-democraten. Die voorzitters kwamen regelmatig bij elkaar, ik meen des Maandags, in het gebouw Excelsior in de Zeestraat, het vroegere partijbureau van de liberalen. Na enige tijd kwam toen die actie van het Driemanschap, van de Nederlandsche Unie. De vraag was: zullen de Nederlandse partijleiders daaraan hun steun verlenen? Zullen zij daaraan mededoen?

96828. De **Voorzitter**: De politieke leiders, die toen regelmatig bijeenkwamen, stelden zich ten doel een soort van nationaal blok te vormen, dat naar buiten zou optreden als één geheel. Had men zich toen reeds concrete doeleinden voor ogen gesteld, wat men zou gaan doen of zocht men in dit opzicht nog?

A. Deze eerste samenkomst werd gehouden in de gedachte, dat de oorlog hoogstens 3 maanden zou duren. Er waren in het land allerlei geestesstromingen, die verschillende richtingen uitgingen. In de couranten stonden de wonderlijkste dingen. Wij hadden contact en in die samenkomsten werden met het oog op de toekomst allerlei

politieke onderwerpen besproken. De voorzitters van de partijen kwamen daar en in broederlijke zin werd alles doorgesproken. Deze gang van zaken werd echter doorkruist door het optreden van de Nederlandsche Unie, die niets met de politieke partijen te maken wilde hebben. Zij vond de politieke partijen verouderd en uit de tijd, en als zij het zou doen, dan zou het wel beter gaan dan met die „52 partijen“. De mensen van de Nederlandsche Unie hadden een eigen politiek program en zij dachten, dat zij in de bezettingstijd het Nederlandse maatschappelijke en staatkundige leven konden ombuigen naar hun inzichten. Ik vond het direct kinderspel. De geschiedenis leert, dat een door een vijand bezet land geen politieke zelfstandigheid bezit. Deze heren hadden echter dat idee wel en wilden iets publiceren, maar zij vonden het toch blijkbaar wat vreemd, hiermede te komen. Zonder de politieke leiders er in te kennen, terwijl dezen nog in het land aanwezig waren. Blijkbaar meenden zij, dat het toch beter zou zijn, als die hun namen er onder zouden zetten en er mede akkoord zouden gaan. Het moest een Nederlandse samenbinding worden. Wij waren bereid dat te doen. Een van de drie heren is toen echter naar *Schmidt* gegaan en heeft hem gevraagd, of het gepubliceerd mocht worden. Er stond een zin in die publicatie, die handelde over trouw aan het Huis van Oranje. *Schmidt* zeide, dat hij dit eerst aan *Christiansen* moest vragen. Toen moest dat „trouw aan het Huis van Oranje“ er uit. Als Politiek Convent waren wij daarover zeer nijdig: In de eerste plaats daarover, dat men naar *Schmidt* was gegaan, omdat er nog geen verbod was om dergelijke dingen te doen.

96829. De **Voorzitter**: Was men het over de inhoud eens geworden?

A. Ja. Wij waren ook bereid onze namen er onder te zetten als inductiekaartje. Toen de heren ons vertelden, dat de term „trouw aan het Huis van Oranje“ er uit moest, deed ik niet meer mee en ook anderen weigerden dit, waarna de heren op eigen houtje verder zijn gegaan. Hetgeen er hieromtrent is geschied, heb ik in een tweede brief van 20 Juli aan mijn politieke geestverwanten neergeschreven, die ik gaarne aan u wil overleggen. Deze brief heb ik laten uitgaan aan mijn organisatie met haar 700 kiesverenigingen en haar onderorganisaties. Daarin heb ik o.m. geschreven: Men mag geen grote vergaderingen meer houden, tenzij met toestemming van de procureur-generaal. Er mogen echter wel vergaderingen van minder dan 20 personen worden gehouden; beleg die dan! Ik heb verschillende vergaderingen bezocht om contact te houden en om er voor te zorgen, dat mijn politieke organisatie niet ineens stortte.

Er was behalve het politieke contact van de zes partijen ook nog een Protestants-Christelijk contact op sociaal, economisch en cultureel gebied.

Dat werd de ene keer gepreseed door de heer *Colijn* in de Dr. Kuypersstraat en de andere keer door mij in de Rijnstraat. Daar kwamen bij elkaar de journalisten van de Protestants-christelijke bladen, de mensen van de Protestants-Christelijke onderwijsorganisaties, van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, de Christelijke Middenstandsbond, de Christelijke Werknemersbond. In totaal ongeveer 20 personen. 's Maandags kwamen wij bij elkaar. Dan was de vraag: wat hebben wij ondervonden? Toen begon nl. die aanraking met de Duitsers, dat contact van Duitse zijde, steeds meer naar voren te komen. Wij vroegen ons af: welke maatregelen moeten wij daartegen nemen? Welke lijn moeten wij in de pers trekken? Wat moeten wij op het gebied van het onderwijs doen? De Duitsers begonnen met kleine maatregelen. Wij hadden nu dat onderlinge contact om van elkaar te kunnen horen, welke moeilijkheden wij hadden en welk standpunt daartegen moest worden ingenomen.

95830. De **Voorzitter**: Dat waren dus bijeenkomsten van het kader.

A. Ja. Op één van de bijeenkomsten zei dr. *Colijn* tegen mij: ik ga de boer op: zullen wij dit samen doen, want ik wil gern politieke oorlogswinst maken? Ik heb gezegd: dat begrijp ik; ik doe dat zelf ook, maar ik moet tot mijn spijt eerlijk zeggen: ik doe dat niet samen met u. Dat hield verband met die artikelen, die dr. *Colijn* in het allereerste begin van de bezetting had geschreven over de Koningin; die zaten mijn mensen buitengewoon hoog. Ik heb later, toen men die bijeenkomsten ging organiseren, gezegd: als mijn geestverwanten het willen, dan zal ik er mij niet tegen verzetten. Ik ben zelf in die dag-n meermalen op vergaderingen opgetreden, o.a. met de heer de *Wilde*. Ik herinner mij ook nog een grote vergadering, die wij hebben gehouden in Dordrecht. De mensen moesten toen zelfs over twee zalen worden verdeeld, want aan één zaal hadden wij niet genoeg. In Monster was de kerk vol mensen. Het grappige deed zich

daarbij voor, dat de mensen ons vóór de vergadering vroegen: zouden wij het Wilhelmus kunnen laten zingen? Men durfde het niet goed aan, omdat de Duitsers aanwezig waren; de heren besloten het niet te doen. Maar de organist begon op een gegeven moment zelf het Wilhelmus te spelen en allen zongen hartelijk mee! Wij zijn er dus op die wijze op uitgegaan eigenlijk alleen om onze mensen de broederhand te geven en op te beuren.

Dr. *Colijn* wilde overal in het land grote vergaderingen houden. Ik heb toen aan mijn mensen gevraagd: wat willen jullie doen? Ook prof. *Slotemaker de Bruine* voelde er voor. Men heeft het toen voor het eerst in Amsterdam gedaan. Ik ben daarna naar Leeuwarden gereisd om met mijn vrienden te overleggen. Toen is er in Friesland ook een grote bijeenkomst geweest en daar hebben *Colijn* en *Pollema* gesproken. In Zwolle is het mislukt. Daar was vanwege de „Standdaard“-artikelen wijlen de heer *Krijger*, voorzitter van de Christelijk-historische kring, zo gebeten op de heer *Colijn*, dat hij geen medewerking wilde verlenen. Hij stuurde mij een woedend artikel om op te neunen in „De Nederlander“, waarin stond, dat het een schandaal was, dat ik toestond, dat vergaderingen van C.H. en A.R. werden gehouden, waar de heer *Colijn* sprak. Ik heb geweigerd het artikel op te nemen, maar ik vond het toen een paar dagen later in het „Handelsblad“. Ik heb dit betreurd, want zo iets moet je in bezettingstijd niet doen.

Daarna zijn er ook twee vergaderingen in den Haag gehouden. Dat is ook de reden geweest, dat ik ben opgepakt. *Colijn* heeft daar in het Kurhaus te zamen met *Slotemaker* gesproken. Ik heb het praesidium van een van die vergaderingen op mij genomen. Wij hadden twee stikvolle zalen, waar wij o.a. het Wilhelmus hebben gezongen. Hierover waren de Duitsers woedend en tien dagen later werd ik gearresteerd.

96831. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat waren toch die vergaderingen, waarin *Colijn* enigszins heeft teruggenomen hetgeen hij eerst had geschreven? Kunt u daarover iets vertellen?

A. *Colijn* had, zoals ik reeds verteld heb, die artikelen geschreven. Voor die vergadering, welke in het Kurhaus zou worden gehouden, werden allerlei mensen uitgenodigd, o.a. predikanten en kerkeraadsleden. Van een ouderling van de Haagse Hervormde Kerk, kreeg ik een brief, waarin hij schreef, dat hij niet kon komen op een vergadering, waarin *Colijn* zou spreken. Tijdens een contactmiddag van het Protestants-Christelijk centrum ben ik naar *Colijn* gegaan — hij was heel wat ouder dan ik en daarom viel mij dat niet gemakkelijk — en heb hem gezegd: Ik zal die vergadering voorzitten, maar hier hebt u een brief van een ouderling, een evenwichtig en betrouwbaar man. Toen hij die brief had gelezen, vroeg ik hem, of hij niet iets op die vergadering kon zeggen om die indrukken van de eerste weken weg te nemen. Hij keek mij met zijn grote trouwe ogen aan en zeide, dat hij zou zien, wat hij er aan kon doen. Op die vergadering heeft hij gezegd: gedurende de eerste dagen zijn er dingen gezegd en geschreven, die, achteraf gezien, beter niet gezegd en geschreven hadden kunnen worden. Onmiddellijk nadat hij dit had gezegd, ben ik naar hem toegegaan en heb ik hem de hand gedrukt. Ja, Mijnheer de Voorzitter, het was toen wel een bewogen tijd. Ook de heer *de Vos van Steenwijk*, die een groot vereerder van dr. *Colijn* was, was zeer ontstemd over het feit, dat de Koningin was weggegaan, en stak dat niet onder stoelen en banken. Die artikelen van *Colijn* hadden echter de meeste onrust veroorzaakt en er werden over het al of niet heengaan van de Regering staatsrechtelijke beschouwingen gehouden. Van het begin af had ik echter het standpunt ingenomen, dat de Regering juist had gehandeld, al wist ik ook van de aarzeling, die er in het Kabinet was geweest.

96832. De **Voorzitter**: Had u met de heer *van Walsum* zitting in het Politiek Convent?

A. Ja. Ik geloof, dat, nadat ik was opgepakt, prof. *de Zwaan* er in gekomen is. Nadat er meer mensen waren opgepakt, verliep de zaak enigszins.

Nadat dus de Nederlandsche Unie die zin had geschrapt, waarover ik zoëven sprak, wilden wij er niet meer aan meedoen. Ook in mijn organisatie zijn echter verschillende mensen met de Nederlandse Unie meegelopen. Aan mijn geestverwanten heb ik toen de brief van 20 Juli geschreven, die in 1000 exemplaren het land is ingegaan, en daarin heb ik een uiteenzetting gegeven van hetgeen de Nederlandsche Unie was en dat wij als politieke partijen onderling contact hadden in het Politiek Convent en bovendien een Protestants-Christelijk contact hadden in het sociaal, economisch en cultureel centrum. Ik heb het samengaan met de Nederlandsche Unie sterk ontraden en eindigde met: Leve Nederland, leve Oranje!

96833. De **Voorzitter**: Ik wil u nu nog een kwestie voorleggen, die heeft gespeeld toen u weg was, maar die besproken is geworden in de herfst van 1942.

Toen, bij de besprekingen over de politieke partijen en groeperingen, zei de heer *van Walsum*, eerst een afzonderlijk memorandum over het herstel van het politieke leven na de restauratie voorlezende:

„...Een andere stroming bepleit de wenselijkheid van een bewust verbreken der historische continuïteit, doordat de oude partijen zichzelf ontbonden zouden verklaren om aldus in een vrije discussie tot een nieuwe partijgroepering te komen. Aan C.H.-zijde staat men sympathiek tegenover deze gedachte.”

Het is dit punt, dat ik even wilde toelichten, omdat het voor ieder, die mijn opvattingen toen en na de bevrijding kent, natuurlijk duidelijk is, dat mijn aanwezigheid in dit Politieke Convent tot deze uitspraak aanleiding heeft gegeven. Ik mag er echter wel de aandacht op vestigen, dat ik niet de enige was, die daar voor de Christelijk-Historische Unie zitting in had, zodat het onjuist zou zijn om deze uitlating alleen uit het feit van mijn persoonlijke ontwikkeling te trachten te verklaren.”

Hieruit blijkt duidelijk, dat daarvóór ook een ontwikkeling, een gedachtenwisseling had plaats gehad, die toen in 1942 tot uiting kwam.

A. Men moet zich die gedachtensfeer van dat Driemanschap goed indenken. Ik heb hier nog een laatste brief, die ik ook aan de commissie zal overleggen. Ik heb dit voor mijn eigen herinnering allemaal nog eens opgeslagen. Die sfeer was als volgt: de politieke partijen zijn weg en die moeten nooit meer terugkomen. Die sfeer leefde nu eenmaal hier en daar. Ik geloof, dat de heer *van Walsum*, die altijd in deze richting enigszins had gedacht en ietwat sceptisch tegenover dat politieke leven stond, daar niet afkerig tegenover stond. Hij was na een zekere aarzeling Christelijk-historisch geworden. Hij was voorzitter van de Christelijk-Historische Jongerenorganisatie geweest. Hij is ook secretaris geweest van de Christelijk-Historische Unie. Het heeft mij destijds moeite gekost hem daartoe over te halen. Het ging bij hem altijd enigszins contre coeur. Ik kan mij van hem begrijpen, dat hij met zijn impressionabele natuur meegezogen is door die gedachte van het Driemanschap, waarom zich heel velen groepeerden in de gedachte: die oude politieke partijen, die komen niet meer terug; dat is vieux jeu. Die gedachte, die idee, zette zich voort in St. Michielsgestel bij de heren *Schermerhorn* en *Banning* en al die heren, die daar zaten. Die gedachte ontmoette ik ook bij mijn eerste gesprek, dat ik met H.M. de Koningin in 1945 in het zuiden des lands mocht hebben. Ook Hare Majesteit stond blijkbaar wat sceptisch tegenover een herleving van de oude politieke partijen, zulks op grond van de adviezen, die men Haar zal hebben verstrekt. Men dacht in de richting van wat ik zou willen noemen: dat eenheidsfront. Ik heb toen nadrukkelijk gezegd: ik geloof daar niet in. Ik kon mij eenvoudig niet voorstellen, dat groeperingen en denkrichtingen, die sinds eeuwen in ons land hebben bestaan, er nu plotseling niet meer zouden zijn. En het gaat bij ons volk niet om groeperingen en partijen, die er als het ware zomaar zijn gekomen. Neen, die groeperingen stonden op een vaste basis; zij waren voortgekomen uit diepere beginselen; zij wortelden in ons volk; het ging hier niet om iets, dat er alleen maar aan de buitenkant was, dat er als een vernisje bovenop zat. Neemt u eens de Rooms-Katholieken, Mijnheer de Voorzitter. Zij zijn sinds eeuwen in ons land geweest. Hun politieke groepering, hun partijorganisatie is daaruit voortgekomen. Dat is gegrondvest op een vast en diepgaand religieus beginsel. Neemt u de Protestants-christelijke groepering. De Protestants-Christelijken leven in ons land sedert de dag der Reformatie. Ook hun groepering komt voort uit een bepaald religieus beginsel, uit een bepaalde levensrichting. Neemt u de liberalen. Zij zijn er ook altijd geweest, in 1650, in 1750, in 1850 — men had er toen alleen wat meer dan nu — en wij hebben ze ook in 1950. De socialisten en de communisten, zij allen hebben hun eigen denkrichting en overtuiging. Ik kon mij niet indenken, dat dit alles opeens verdwenen zou zijn. Van het begin af aan heb ik tegenover die gedachte sceptisch gestaan. Ik heb dat in deze brief uitvoerig uiteengezet. Ik wilde de mensen ook in oorlogstijd, bij het opdringen van de Nederlandsche Unie, hieromtrent voorlichten.

96834. De **Voorzitter**: Ook vóór de 9de November 1940 bestond er contact met de secretarissen-generaal. Had u de indruk, dat die secretarissen-generaal dat contact op hoge prijs stelden met de politieke leiders of stelden zij dit niet zo erg op prijs? Zagen zij het nut van dat contact in? Heeft men het onderhouden van dat contact uit eigen initiatief bevorderd? Of heeft men gezegd, toen men zag, dat

de secretarissen-generaal dat contact niet op hoge prijs stelden: de secretarissen-generaal staan daar toch sceptisch tegenover; het haalt weinig uit, het heeft weinig nut?

A. Ik heb de indruk gekregen in de sympathieke besprekingen met de heer *Snouck Hurgronje*, waar *Colijn* en ik enige malen zijn geweest, dat er wel degelijk waardering was en dat men het prettig vond. De heer *Snouck Hurgronje* zat ineens met de moeilijkheden. Met enige organisaties zijn wij ook eens bij de heer *van Poelje* geweest, die secretaris-generaal van Onderwijs was. Daar kwamen de eerste maatregelen vandaan. Er was een drijven op dat Departement naar allerlei eenheidsmaatregelen op schoolgebied, waartegen wij als voorstanders van het vrije onderwijs ons scherp verzet hebben. Bij die bespreking moesten wij wel wat aan de scherpe kant zijn. Op het gebied van de jeugdbewegingen kreeg men ook de drang naar één jeugdbeweging. De naschaduwing hiervan heeft men na 1945 nog gezien!

96835. De **Voorzitter**: Bleek bij die besprekingen, dat dit voortkwam uit eigen initiatief, of werden die maatregelen afgedwongen door Duitse instanties?

A. Bij de heer *Snouck Hurgronje* was dit zeker niet het geval. Hij deed het alleen, als hij daartoe werd gedwongen. Dat was zijn aard ook niet.

96836. De **Voorzitter**: Kwamen die maatregelen voort uit het eigen initiatief van de heer *van Poelje* of werd hij daartoe gedwongen?

A. Mijn indruk was, dat wij daarvoor moesten vechten.

96837. De heer **Stokvis**: Hebt u weleens met resultaat gevochten?

A. Dat werd ons niet medegedeeld. Wij lieten voelen, dat wij er niet vóór waren en dat het later weer anders zou gaan.

96838. De heer **Stokvis**: Kunt u enig concreet resultaat noemen van die besprekingen?

A. Het is al weer 10 jaar geleden en hiervan heb ik geen aantekening gehouden. Vele van mijn aantekeningen zijn verloren gegaan. Wij maanden tot voorzichtigheid en zeiden met klem: dit of dat nemen wij niet. Ten aanzien van dat geval met die jeugdorganisaties zeiden wij nadrukkelijk: als u die jeugdorganisaties dringt in een bepaalde richting, krijgt u ons scherp tegen u.

96839. De heer **Stokvis**: Dat manen achtte u dus wel degelijk nodig?

A. Ja, dat was nodig, want er was een neiging om die richting in te slaan. De Duitsers wilden het ook wel, maar die waren in het begin erg voorzichtig. In een van mijn brieven kunt u zien, hoe voorzichtig *Seyss-Inquart* was. Hij zeide: wij willen u de nodige vrijheid laten!

96840. De **Voorzitter**: Waren er van de kant van de secretarissen-generaal ook pogingen om contact te zoeken met de politieke partijen?

A. Ik herinner het mij niet. Ik weet, dat de heer *Colijn* en ik met elkaar afspraken: wij gaan er heen. Wij hebben ook afgesproken, dat wij naar de heer *van Poelje* zouden gaan, nadat wij in het cultureel contact van die dingen hadden gehoord. Meer konden wij niet doen en wij hadden toen nog de kinderlijke gedachte, dat het over 3 maanden wel afgelopen zou zijn.

96841. De **Voorzitter**: Heeft u in uw contact met ambtenaren weleens bemerkt, dat men op de hoogte was van de aanwijzingen, die de Regering had achtergelaten, nl. de Aanwijzingen van 1937?

A. Ik herinner er mij niets van.

96842. De **Voorzitter**: Dus ook niet van naar buiten tredende mededelingen van de secretarissen-generaal, waarvan u zegt: daaraan hebben de burgers enige steun gehad?

A. Neen.

96843. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u dat stuk als secretaris van de Onderwijsraad niet gehad?

A. Ik geloof niet, dat ik iets heb gehad. Ik herinner het mij althans niet. Wat ik in die dagen nog gehad heb, is iets in verband met de telefoon, of Joden van de telefoon gebruik mochten maken of iets dergelijks. Ik durf het niet met zekerheid zeggen, maar ik herinner mij niet, dat ik in die dagen iets van de secretarissen-generaal heb gehad. Ik had mijn ambtelijke functie en ik ben daarmee gewoon doorgedaan. Dat liep aanvankelijk ook wel gewoon door.

96844. De **Voorzitter**: Hebt u ook een indruk omtrent de voorlichting van Radio Oranje?

A. Neen. Dat is meer na mijn tijd geweest; toen zat ik al vast. Ik ben eerst 13 maanden in Buchenwald geweest. Daar was men van ieder contact afgesloten. Wij mochten daar één brief in de maand schrijven en één brief ontvangen. Ik ben daarna in Holland teruggekomen, heb in het Groot-Seminarium te Haren gezeten en 2½ jaar in St. Michielsgestel. Daar had ik gelegenheid voor het onderhouden van enig contact met mijn geestverwanten. Ik had nl. medegesmokkeld mijn Christelijk-Historisch jaarboek met alle adressen. Inrvolge de Kieswet is ons land verdeeld in 18 kieskringen. Ik ben toen begonnen 18 brieven te schrijven aan die 18 kamerkieskringen, d.w.z. aan de voorzitters van de besturen daarvan. Daarover heb ik verscheidene weken gedaan. Ik dacht: ik moet contact opnemen. Die brieven zijn onder de mens-n rondgegaan. Onder die 18 kamerkieskringen met hun besturen stonden de besturen van de Statenkieskringen. Die ben ik ook gaan aanschrijven. Dit alles heb ik eenvoudig gedaan om de organisatie intact te houden. Ik wilde zeggen tot de mensen: blijft op uw post. Dat heeft mij heel wat schrijverij gekost. Maar als men de vloer had geboend en de W.C. had geschrobd en dergelijke karweitjes had gedaan, dan had men verder bijna de gehele dag voor dergelijke dingen. Ik merkte toen al, dat de heer *van Walsum*, die partijsecretaris was, de zaak wat losliet. Ik bleef op het standpunt staan: wat er in Nederland politiek tot stand gekomen is, is geen vernis, dat is iets wezenlijks, iets, dat wezenlijk met dat volk is verbonden. In het kamp zaten vele politici. *Van der Goes van Naters*, *Drees*, *Donner*, *Deckers*, *de Wilde*, prof. *de Savornin Lohrnan* e.a. zaten daar. Wij hebben er heel wat politieke gesprekken gehad. Ik ben daar versterkt in mijn overtuiging, dat de politiek met het wezen en het karakter van een volk en een mens samenhangt. Ik was er vast van overtuigd, dat dat alles niet zo maar uiteen zou vallen. In die geest heb ik ook over de Nederlandsche Unie gesproken en geschreven. Ik heb er een vrij uitvoerig verhaal over geschreven. Er waren sommigen, die zich al heel gauw lieten meeslepen door die eenheids-gedachte, b.v. de heer *Linthorst Homan*, die toen Commissaris van de Koningin in Groningen was en die ik toen ook heb gesproken.

Linthorst Homan ging er helemaal in op; hij is ook wel bij mij thuis geweest en toen heb ik hem gewaarschuwd en gezegd: U speelt dit politieke spel, maar tenslotte bent u toch Coininissaris van de Koningin; is het verantwoord, wat u doet? U moet straks de Koningin in de ogen kunnen zien. Dit had blijkbaar nog niemand tegen hem gezegd. Ik zei: ik ben wat ouder dan u, en daarom mag ik wel tot u zeggen: wat u doet, is niet goed, dáár, in Groningen, ligt uw plicht. Hij dacht echter, dat men het maatschappelijke leven in Nederland in bezettingstijd kon ombuigen, terwijl ik hem gewaarschuwd heb, dat hij dit niet moest denken, want dat al dit drijven zou uitlopen op de groepen van *Arnold Meijer* en *Musseri*. Zij wilden als afweer tegen die groepen komen met de Nederlandsche Unie. Die groeperingen naderden elkaar echter bedenkelijk. De heren van de Nederlandsche Unie dachten, dat zij Nederland konden redden.

96845. De **Voorzitter**: Meent u nog iets naar voren te kunnen brengen in verband met hetgeen wij besproken hebben?

A. Ik ben in October 1944 na de aanval op Arnhem uit Vught losgelaten en wilde de Prins opzoeken. Ik kon echter niet door de linies komen en ben naar het noorden gegaan. In de hongerwinter hebben wij weer direct contact opgenomen. Midden in de polder in Kethel kwamen b.v. de vrienden bij elkaar: ook waren er kleice samenkomsten van verschillende politieke richtingen onder leiding van de heer *Drees*.

De vraag was, wat wij moesten doen, als de Duitsers weg waren. Plannen zijn daarvoor uitgewerkt, maar helaas door de in Engeland uitgedachte maatregelen op zij gedrongen. In het zuiden was de groepering van de Nederlandsche Volksbeweging ontstaan. Als men er goed over nadenkt, komt men tot de conclusie, dat deze eenvoudig het sequel van de Nederlandsche Unie was. In St. Michielsgestel is deze Nederlandsche Volksbeweging uitgedroefd en die drong sterk op. Daartegen is aanstonds verzet gerezen. Dat was geen behoudzucht van de oude partijen, maar een opkomen voor iets, waarvan wij overtuigd waren, dat het bestaansrecht had.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit thans het verhoor.

H. W. TILANUS.

KOERSEN, *voorzitter*.

VAN DIS.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 MEI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegan en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. JOHANNES RUTGERS.

oud 61 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
secretaris van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Hij legt de eed af als getuige.

96846. De **Voorzitter**: U hebt op de oproep gezien, wat de bedoeling is van deze bespreking. Er staan namelijk twee punten vermeld: het eerste punt is het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren in het bezette gebied. Misschien hebt u daarvan in die tijd het een en ander meegemaakt, voornamelijk voor wat betreft de voorlichting aan de burgers, meer dan de voorlichting aan de ambtenaren.

A. De voorlichting aan de ambtenaren is voornamelijk geschied door het Politiek Convent. Daar heeft de Liberale Staatspartij als zodanig zich buiten gehouden. Er is niet rechtstreeks voorgelicht, maar dat liep via de samensprekers van de zes grote politieke partijen, het zogenaamde Politiek Convent.

96847. De **Voorzitter**: Had u er een bepaalde reden voor, dat u zich buiten het Politiek Convent hield?

A. Neen, wij zaten *in* het Politiek Convent, maar de Liberale Staatspartij als zodanig heeft zich buiten de voorlichting aan ambtenaren gehouden, omdat men meende, dat in de bezettingstijd een politieke partij niet alleen moest optreden, maar in samenwerking met de vijf politieke partijen, die samenwerkten in het Politiek Convent.

95848. De **Voorzitter**: Hebt u van de aanvang af deel uitgemaakt van het Politiek Convent?

A. Ja.

96849. De **Voorzitter**: Wie was uw partner, want van elke partij waren er twee leden.

A. Professor *Telders* was dat tot December 1940; daarna was het mr. *de Boer*, tot 1 April 1943.

96850. De **Voorzitter**: Tot wanneer bent u daarbij geweest?

A. 1 April 1943 is de zaak opgerold. Ik ben toen gevangen genomen. De eerste keer ben ik gearresteerd einde Juni 1941 bij de opheffing van de politieke partijen, tegelijk met de heren *Colijn* en *Verschuur*. Die zelfde dag ben ik nog vrijgelaten.

93853. De **Voorzitter**: Hadden in die eerste tijd van de bezetting de politieke partijen nog een taak?

A. Ja zeker.

96852. De **Voorzitter**: Hoe zag u die taak?

A. Die taak bestond uit het zoveel mogelijk voorlichten van het Nederlandse volk, zoals de politieke partijen ook buiten de bezettingstijd die zelfde taak hebben. Ditmaal was het echter niet een afzonderlijk ageren, maar een gezamenlijk optreden van de politieke partijen.

96853. De **Voorzitter**: Hebt u zelf in die aanvangsperiode, toen het vergaderen nog niet was beperkt tot 20 personen en toen er ook nog meer mogelijkheden bestonden, o.a. via de pers, middelen aangewend om contact met de leden van uw partij te onderhouden?

A. Ja, wij hadden een hoofdbestuur. U vindt dit tussen twee haakjes al omschreven in de uitgave van „Onderdrukking en Verzet". Dat hoofdbestuur bestond uit meer dan 20 leden; wij werden dus al dadelijk getroffen door de bepaling, dat vergaderingen van meer dan 20 personen niet werden toegelaten. Het hoofdbestuur heeft toen in tweeën vergaderd. Het hoofdbestuur van de Liberale Staatspartij was zo samengesteld, dat, behalve de leden van het dagelijks bestuur, er uit de diverse kieskringen vertegenwoordigers waren. Die hebben in hun Rijkskieskring al datgene, wat binnenskamers werd besproken, uitgedragen. Toen het vergaderen onmogelijk was, na de opheffing van de politieke partijen op 30 Juni 1941, is het land enigszins verdeeld. De leden van het dagelijks bestuur, speciaal de heren *Telders*, later *de Boer*, en ik, hebben ons in verbinding gesteld met de diverse vooraanstaande mensen. Wij hielden geheime bijeenkomsten op kantoren van advocaten, op kantoren van hypotheekbanken, ook weleens in hotel van Geitenbeek in Zwolle. Wij hielden dan wel niet speciaal een conferentie, maar we konden dan eens praten met vooraanstaande liberalen van het land.

96854. De **Voorzitter**: Naar ik meen is in Juli 1940 het Politiek Convent gesticht door vertegenwoordigers van de zes voornaamste partijen.

A. Dat is voornamelijk het werk geweest van professor *Telders*. Dat heb ik van het begin af meegemaakt. Hij is verschillende malen bij ons op het secretariaat geweest om hierover te praten. Hij heeft zich toen met de heren *Verschuur* en *Vorrink* in verbinding gesteld. Zo is dat convent tot stand gekomen.

96855. De **Voorzitter**: Men had zich voor ogen gesteld om te komen tot een zogenaamd Nationaal Blok, om de eenheid van de Nederlanders naar buiten te tonen. Had men zich een bepaalde doelstelling voorgesteld van hetgeen men met het Nationale Blok zou willen bereiken?

A. Ja zeker, daarvan is een concept-verklaring, een manifest opgesteld.

96856. De **Voorzitter**: Kort daarna trad ook de Nederlandsche Gemeenschap meer naar buiten, waaruit later de Nederlandsche Unie is ontstaan. Kunt u een kort exposé geven van de verhouding Nationaal Blok-Nederlandsche Unie, zoals die toen was?

A. Dat wordt subjectief; dat wil ik wel vooropzetten. Dit wordt een oordeelvelling. De zes politieke partijen hadden ieder twee vertegenwoordigers. Die twaalf waren bijeengekomen in het secretariaat van de Liberale Staatspartij in de Zeestraat. Toen wij de tweede of derde keer bij elkaar waren, was er een comité, dat bestond uit de heren *Colijn*, *Verschuur*, ik meen ook de heer *Vorrink*, die bij elkaar zijn gaan zitten om een concept-verklaring samen te stellen, waarmee wij ons tot het Nederlandse volk zouden richten. Bij de bespreking daarvan bleek al, dat de Nederlandsche Gemeenschap met dezelfde doelstelling bezig was. Verschillende aanwezigen hebben toen dat concept mee naar huis genomen om het eens te bekijken en te bespreken met hun mensen. Bij de volgende bespreking deelde de heer *Verschuur* mede, dat hij en zijn vrienden aan de verklaring, die was opgesteld door de Nederlandsche Gemeenschap, de voorkeur gaven. Dat had tot gevolg, dat men rei: Dan doen we toch eigenlijk verstandiger om die heren hier uit te nodigen en te trachten tot een gemeenschappelijke verklaring te komen. Dit is geschied. Er is toen weer aan die verklaring gedokterd. Vóórdat zij uiteindelijk door ons zou worden vastgesteld, is deze door een van de heren van de Nederlandsche Gemeenschap tevoren aan de Duitse bezetter voorgelegd en gevraagd, of men hier genoegen mee kon nemen. De Duitsers hebben toen

gezegd, dat er enkele passages in voor kwamen, waarmee men niet akkoord kon gaan. Dat betrof onder andere het Huis van Oranje. Die passage moest toen worden geschrapt. De politieke partijen hebben gezegd -- niet allemaal, maar toch wel de meerderheid --, dat zij verder hieraan niet meer medededen. Voor hen was toen de aardigheid er af. Ik geloof, dat dit de eigen woorden van de heer *Colijn* zijn geweest. Daar kwam het in ieder geval toch op neer. De heer *Vorrink* en de heer *Telders* en ik dachten er ook zo over. Daardoor is het mislukt. Men heeft toen getracht een Nederlands comité te vormen. De leider van dit comité was aanvankelijk de heer *Linthorst Homan*, toenmalig Commissaris der Koningin in Groningen. Bij de besprekingen, die daar plaats hadden, bleek, dat men de leiding van de heer *Linthorst Honian* niet apprecieerde. De politieke partijen zouden als zodanig terugtreden. Als ik mij goed herinner, is toen als voorzitter opgetreden de heer *Fentener van Vlissingen*. Dat comité van negen, onder leiding van de heer *Fentener van Vlissingen*, met onder andere de heren *Linthorst Honian*, *van den Born*, enz. is het onderling niet eens kunnen worden. Zij hebben besloten de pogingen op te geven. Ik heb een onderhoud gehad met de heer *Linthorst Hornan*, nadat hij eigenlijk terzijde was geschoven door de heer *Frentener van Vlissingen*. Ik heb hem toen persoonlijk de raad gegeven: Koop morgenochtend een kaartje eerste klasse naar Groningen en kom de hele bezettingstijd niet meer uit. Op de Dinsdag er na kwam echter de verklaring van de Nederlandsche Unie, van het Driemanschap in den Haag, in de krant. Op deze wijze zijn dus de politieke partijen verdwenen en is de Nederlandsche Unie naar voren gekomen.

96857. De **Voorzitter**: Het Politiek Convent bleef toch bestaan?

A. Ja, het bleef bestaan, maar naar buiten zijn de politieke partijen teruggetreden. We hebben onderling nog voortdurend contact gehouden.

96858. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, liep dat verschil van mening hoofdzakelijk over die passage van het Huis van Oranje. Kon men zich wel verenigen met de rest van het manifest in grote lijnen?

A. Ja, dat waren ondergeschikte punten. Ik meen, dat er nog een andere passage is geweest, die moeilijkheden heeft gegeven, maar dat herinner ik mij niet precies.

96859. De heer **Stokvis**: Weet u nog, wanneer aan de dag is getreden, dat de heer *Linthorst Homan* bij *Schmidt* is geweest?

A. Dat moet een dag of tien, veertien zijn geweest, vóórdat de Nederlandsche Unie is opgericht.

96860. De heer **Stokvis**: De heer *Linthorst Hotnan* zegt in zijn verklaring, die hij hier heeft afgelegd, dat hij niet naar de heer *Schmidt* is gegaan, toen er sprake was van onderhandelingen met de politieke partijen. Hij zegt woordelijk: „Ik zou zeker niet daarheen gegaan zijn, wanneer er sprake was geweest van een gesprek met de politieke partijen”. Klopt dat volgens u?

De **Voorzitter**: Is het niet zo geweest, dat hij tevoren al besprekingen met de heer *Schmidt* had gehad en dat hij dit stuk, toen het zou worden uitgegeven, niet verantwoord achtte te laten uitgaan, alvorens het de heer *Schmidt* voor te leggen?

A. Ik meen, dat, zoals u, Mijnheer de Voorzitter, het uiteenzet, de gang van zaken is geweest. Alleen laat ik in het midden, of hij die besprekingen met *Schmidt* heeft gehad of de heer *de Quay*; het was in ieder geval een van de heren van de Nederlandsche gemeenschap.

96861. De **Voorzitter**: Zocht het Politiek Convent uit zich zelf contact met de secretarissen-generaal of met het college van secretarissen-generaal?

A. Wanneer het geval zich voordeed, ja.

96862. De **Voorzitter**: Kwam dat veelvuldig voor?

A. Neen, een enkele maal, dat wil zeggen: krachtens een besluit van het Politiek Convent. Ik zou niet willen zeggen, dat de leden zelf het niet meer deden. Krachtens een besluit van het Politiek Convent is het naar mijn mening slechts twee keer het geval geweest.

96863. De **Voorzitter**: Wij hebben in het archief een brief gevonden van 6 November 1940, waarin het Politiek Convent bezwaren uit tegenover het college van secretarissen-generaal, omdat het Politiek Convent meende, dat het college de bepalingen van het Landoorlog-reglement niet stringent genoeg naleefde. Nu vraag ik mij af, of men uit de ontvangst, die deze brief heeft gehad in het college van secretarissen-generaal, de conclusie heeft getrokken: We schieten er niet veel mee op; het heeft daar niet veel gehoor gevonden, zodat men daarna geen contact meer heeft gezocht met het college. Herinnert u zich nog, hoe dit is gegaan?

A. Ik geloof, dat dit juist is. Ik geloof, dat de ontvangst van dit schrijven en de toelichting daarop in het college niet een dusdanige is geweest, dat men er veel voor heeft gevoeld om dit contact voort te zetten.

96864. De **Voorzitter**: Hebt u wel eens gemerkt, dat het college van secretarissen-generaal of de individuele secretarissen-generaal de behoefte hebben gehad om contact op te nemen met het Politiek Convent, dus in omgekeerde richting?

A. Dat zou ik niet durven zeggen, want het contact liep in die tijd voor een groot gedeelte over de heren *Telders* en *Colijn*. Daar kwam ik dus niet rechtstreeks mee in aanraking.

96865. De **Voorzitter**: Het was dus niet van dien aard, dat het op u als lid van het Politiek Convent indruk heeft gemaakt, dat er belangrijke dingen waren, die hetzij van het college van secretarissen-generaal met u werden besproken of omgekeerd?

A. Neen, dat is practisch heel weinig gebeurd.

96866. De **Voorzitter**: Het contact met de secretarissen-generaal is dus betrekkelijk miniem geweest. Waarin bestonden de werkzaamheden van het Politiek Convent eigenlijk verder?

A. Die bestonden eigenlijk hoofdzakelijk in het over en weer doorgeven van ontvangen berichten en het, in de gevallen waarin dat mogelijk was, trekken van één lijn. Een van die gevallen herinner ik mij nog. Dat was, toen de N.S.B.-burgemeesters werden aangesteld en de colleges van wethouders en van Gedeputeerde Staten niet meer verantwoording schuldig waren aan de gemeenteraad of Provinciale Staten. Wij hebben toen onze mensen bewogen om te bedanken voor hun functie. Ook hebben wij de wethouders, wanneer er een N.S.B.-burgemeester kwam, in overweging gegeven af te treden, wat niet altijd is gelukt. Dergelijke dingen werden dan besproken, zodat men aan de vertegenwoordigers van de politieke partijen in die colleges dezelfde raad kon geven.

96867. De **Voorzitter**: Beriep men zich in deze moeilijkheden ook wel eens op de zogenaamde Aanwijzingen, die de Regering had gegeven, namelijk dat men in het belang van het Nederlandse volk zo lang mogelijk op zijn post zou moeten blijven?

A. Zeer zeker. Ik heb veel besprekingen gevoerd met wethouders. Ik moet zeggen, dat de motieven, die zij aangaven om in functie te blijven, van Nederlands standpunt volkomen te verdedigen waren. Men kan altijd verschil van opinie hebben, hoe men moet handelen.

96868. De **Voorzitter**: Hebt u overigens wel eens iets gemerkt van de doeltreffendheid van de Aanwijzingen? Vonden de ambtenaren een steun in de Aanwijzingen bij het bepalen van hun houding, met name b.v. burgemeesters?

A. Zeer zeker. Wanneer men gesprekken voerde met burgemeesters en wethouders ontstonden er altijd debatten, want men had geen communicatiemiddelen. De bezoeken, die ik en anderen aflegden, hadden tot gevolg, dat men wat hoorde en dat de mensen werden ingelicht. Men hoorde op die manier iets van de besprekingen van het Politiek Convent en uit den Haag.

96869. De **Voorzitter**: Ontvingen de burgemeesters van Binnenlandse Zaken, dus van ambtelijke kant, de Aanwijzingen, zodat men daar richtlijnen had om zijn houding te bepalen?

Is u daar niets van gebleken?

A. Daar is mij niets van bekend. Daarover durf ik niets te zeggen. Men had natuurlijk gesprekken met de Nederlandse ambtenaren van Binnenlandse Zaken. Het hing dan van de ambtenaren af, in welke zin die gesprekken uitvielen.

96870. De **Voorzitter**: Hebt u ook nog contact gehad met het ondergrondse verzet?

A. Neen.

96871. De **Voorzitter**: In de aanvang dus niet en in latere jaren ook niet?

A. Neen, dat wil zeggen niet systematisch: een enkele keer ben ik er wel eens mee in aanraking gekomen.

96872. De **Voorzitter**: Dat was echter waarschijnlijk meer individueel?

A. Ja.

96873. De **Voorzitter**: Wat is uw indruk van de voorlichting van Radio Oranje? Kon men van de voorlichting, die de Regering te Londen gaf, zeggen: Daar hebben wij iets aan gehad; dat was belangrijk?

A. Daar durf ik mij niet meer over uit te laten. Daarvan zou ik u geen bepaalde indruk kunnen geven. Soms had men er wel iets aan; soms was ik er ook wel eens boos over, maar daar zou ik u thans geen voorbeelden meer van kunnen noemen.

96874. De **Voorzitter**: Was u in die eerste periode nog in staat om enige leiding te geven aan de mensen, die tot uw groepering behoorden?

A. Ja. Wij belegden vergaderingen en op het secretariaat werkte men nog tot 30 Juni 1941. Tot die tijd kwamen er verschillende partijgenoten, die men mondeling kon inlichten. Het schriftelijke contact was heel moeilijk. Verder hebben wij door de uitgave van het Liberale Weekblad voorlichting kunnen geven.

96875. De **Voorzitter**: Totdat dit ook werd opgeheven.

A. Ja.

96876. De **Voorzitter**: Op 1 April 1943 werd u dus ook gearresteerd?

A. Ja.

96877. De **Voorzitter**: Wie heeft er na u deel uitgemaakt van het gezelschap van het Politiek Convent?

A. De heer *de Boer*. Ik heb nooit gehoord, dat er voor mij een vervanger is gekomen. In die vorm is het, meen ik, doorgegaan, want de meesten waren er niet meer. De heer *Schouten* was er niet meer, de heer *Joekes* was er niet meer, de heer *Vorrink* was er ook niet meer. Er was eigenlijk heel weinig meer van over. De heren *van Walsum*, *de Boer* en *Drees* waren er nog. Zij hebben onderling contact gehouden.

96878. De **Voorzitter**: Is er van uw kant nog wel eens getracht om contact met Londen te krijgen?

A. Van mijn persoonlijke kant? Neen, helemaal niet. Dat is door het Politiek Convent gebeurd.

96879. De **Voorzitter**: Is men er in geslaagd om dat contact tot stand te brengen?

A. Helaas wel. Via *van der Waals*.

96880. De **Voorzitter**: Ik bedoel nu contact met de Regering te Londen. Hebben u geen berichten of aanwijzingen van de Regering bereikt?

A. In het begin is er via Genève contact geweest.

96881. De **Voorzitter**: Ja, dat contact liep over de Zwitserse weg.

A. Ja, dat is toen verbroken. Omdat wij toen dus geen contact meer hadden, heeft men gepoogd opnieuw contact te leggen. Toen is het contact met *van der Waals* begonnen.

96882. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u zelf ook contact gehad met *van der Waals*?

A. Neen.

96883. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u hem zelf dus nooit gezien?

A. Neen.

96884. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hij wist wel precies de namen?

A. Ja. Hij wist alles.

96885. De **Voorzitter**: Dit is ongeveer wat ik u had willen vragen in dit verband. Is er misschien iets met betrekking tot het punt dat wij nu hebben besproken, waarvan u meent, dat het van belang is om het er aan toe te voegen?

A. Mijnerzijds niet.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor uw inlichtingen en sluit ik het verhoor.

J. RUTGERS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 MEI 1952

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

CORNELIS WOUDENBERG,

oud 68 jaar, wonende te Amsterdam, gepensionneerd partijsecretaris.

Hij legt de eed af als getuige.

95886. De **Voorzitter**: Wij zouden van u graag enige inlichtingen ontvangen betreffende uw werkzaamheden gedurende de bezettingstijd voor de S.D.A.P. Zoals u op de convocatie hebt gezien, is het eerste punt, dat wij graag met u zouden willen behandelen: het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Ik weet niet, of u veel te maken hebt gehad met het geven van voorlichting aan de ambtenaren.

A. De voorlichting aan de ambtenaren beperkt zich tot burge-meesters, enz.

96887. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit voornamelijk in verband met de zogenaamde Aanwijzingen, die er door de Regering zijn gegeven. Misschien is dit ter sprake gekomen in gesprekken met de burge-meesters, wanneer zij voor conflicten stonden. Hebt u toen gemerkt, dat dit had doorgewerkt bij deze mensen, dat zij daarin steun vonden om hun houding te bepalen?

A. Ik heb hier een verslag bij mij van een partijconferentie en een beschrijvingsbrief van het 46ste congres van de S.D.A.P.

96888. De **Voorzitter**: Van wanneer is dat?

A. Dat congres is gehouden op 7 en 8 Februari 1946 en die partijconferentie is gehouden op 5 en 6 September 1945. In die zogenaamde beschrijvingsbrief vindt u een verslag van de werkzaamheden van de leiding der S.D.A.P. in de periode van 15 Mei 1940 tot Juni 1945. Er zijn enige bijlagen en afschriften bijgevoegd. Tenslotte vindt u hier ook een verslag van de S.D.A.P. in de periode 1 Augustus tot 31 December 1945, de aansluitende periode dus na de bevrijding.

Ik wilde u een suggestie geven; ik laat het echter helemaal aan uw eigen inzicht over: als één of meer leden van de Enquêtecommissie dit eens zouden willen doornemen, wil ik graag daarna, naar aanleiding hiervan, vragen beantwoorden.

96889. De **Voorzitter**: Ik stel het wel op prijs, als wij die stukken hier even mogen behouden. Maar de bedoeling is, dat u op enkele vragen, die wij hier hebben geformuleerd, zult willen antwoorden, omdat wij deze zaken toch betrekkelijk beknopt moeten opnemen binnen het kader van de taak der Enquêtecommissie.

Ik wilde u dan eerst vragen, wat u als taak van de politieke partijen zag tijdens de bezetting.

A. Heel aanvankelijk na de 14de Mei zag ik die taak zo, dat de politieke partijen moesten trachten haar bestaan te continueren, en wel om twee redenen: in de eerste plaats, zolang de bezettende Overheid geen ander gebruik maakte van de rechten dan in het oorlogsrecht, was er bepaald geen reden voor de politieke partijen om eigener beweging te verdwijnen; op de tweede plaats, wanneer de bezettende Overheid op een gegeven ogenblik wel meer zou doen dan het oorlogsrecht toekende, zou die Overheid niet moeten kunnen zeggen: Met de politieke partijen behoeven wij geen rekening te

houden, want die hebben zich zelf geliquideerd. Het moment, waarop het zelf-liquideren aan de orde kwam, kon hoogstens zijn wanneer er van die partijen bepaalde dingen werden verlangd door de bezettende Overheid, die zij niet zouden kunnen doen.

96890. De **Voorzitter**: Welke activiteiten meende u te kunnen uitoefenen? Welke middelen stonden u daartoe ten dienste?

A. Die waren heel beperkt. Men kon contact onderhouden met de leden van de partij. Dat is onze opzet geweest na de tiende Mei 1940. U vindt dat terug in het schriftelijk overzicht.

96891. De **Voorzitter**: Aanvankelijk kon u nog wel grote vergaderingen houden, maar dat werd al gauw beperkt tot 20 mensen.

A. Ja.

96892. De **Voorzitter**: Had u misschien ook nog schriftelijk contact?

A. Wij hebben, wat de S.D.A.P. betreft, na de 10de Mei eerst even de kat uit de boom gekeken, met de gedachte: De Duitsers zullen nu wel komen en wij zullen wel horen wat zij verlangen. Ze kwamen echter niet. Toen hebben wij, als ik me goed herinner op de 14de Juni, een vergadering gehouden met de vertegenwoordigers van de gewestelijke en stedelijke federaties. Dat was dus nadat wij wel persoonlijke contacten hadden onderhouden met de gewesten en de steden. Wij hebben toen dus een conferentie gehad met de vertegenwoordigers van de gewesten en de steden. Het partijbestuur had inmiddels vergaderd en een publicatie uitgegeven, die in „Het Volk" van die tijd is opgenomen. Op 14 Juli is er een partijraadsvergadering geweest. In die vergadering was besloten goed te keuren het besluit van het partijbestuur om de partij te laten voortbestaan met het zich realiseren van alle beperkte mogelijkheden, die er voor de politieke partij, met name de socialistische partij, waren. Op 19 Juli kwam de beslissing van de Rijkscommissaris, dat *Rost van Tonningen* tot commissaris werd aangewezen. Daar lagen dus precies een dag of vijf tussen. Wij waren 's Zaterdags bijeen en de week er op 's Zaterdags was *Rost van Tonningen* gekomen.

96893. De **Voorzitter**: U sprak over de beperkte mogelijkheden, die er met name voor de socialistische partij waren. Waren die meer beperkt dan voor de andere partijen?

A. Op grond van wat wij wisten van de geschiedenis van 1933 en daarna in Duitsland, moesten wij daarmee rekening houden.

96894. De **Voorzitter**: Begin Juli 1940 is er die bijeenkomst geweest van de vertegenwoordigers van de zes politieke partijen, waaruit het zogenaamde Politiek Convent is ontstaan. Hebt u daarvan ook nog deel uitgemaakt?

A. Neen. Als ik mij goed herinner, waren de heer *Drees* en de heer *Vorrink* daarbij vertegenwoordigd.

96895. De **Voorzitter**: U hebt toen natuurlijk wel van de werkzaamheden daarvan gehoord?

A. Ja, vrij regelmatig, totdat de heer *Drees* in October werd gearresteerd en in de volgende periode totdat in begin 1943 de heer *Vorrink* werd gearresteerd. Het had toen intussen al een andere vorm en een andere naam gekregen. De heer *Drees* ging naar Buchenwald in October 1940. Wij werden regelmatig op de hoogte gehouden.

96896. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord van de mogelijkheden of van de moeilijkheden van het contact met de secretarissen-generaal?

A. Niet anders dan in verband met een oekase betreffende het aanblijven van de burgemeesters, en met name over het optreden

van de heer *Frederiks*, die altijd zei: Blijf nu nog even, want over drie maanden is het afgelopen. Wanneer de burgemeesters tegen de heer *Frederiks* zeiden: Ik schei er mee uit, zei hij altijd: Dat moet je niet doen, want over drie maanden is de oorlog voor de Duitsers verloren. Dat zei hij in 1940 en 1941 en dat heeft hij tot 1945 toe gezegd!

96897. De heer **Stokvis**: Uiteindelijk heeft hij toch gelijk gekregen!

A. Ja, tenslotte moest hij gelijk krijgen.

96898. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets te maken gehad met de ontwikkeling van de Nederlandsche Unie? De vertegenwoordigers van de zes partijen hebben getracht om te komen tot een zogenaamd Nationaal Blok. Ongeveer een zelfde gedachtengang dus om de eenheid van het gehele Nederlandse volk naar buiten te demonstreren, had ook de Nederlandsche Gemeenschap, waaruit later de Nederlandsche Unie is ontstaan. Hebt u van de moeilijkheden of van de besprekingen daaromtrent nog iets van nabij meegemaakt?

A. Ik herinner mij dit vrij nauwkeurig, Mijnheer de Voorzitter. Mijn eerste persoonlijke reactie om te komen tot een Nederlandse unie — het heette toen geloof ik nog niet Nederlandsche Unie, maar Nederlandsche Gemeenschap — was, dat ik ook een briefkaartje stuurde van instemming, van adhaesie. In de bijeenkomst van het partijbestuur van de S.D.A.P. kregen wij ook inlichtingen over het contact tussen de vertegenwoordigers van die zes partijen met het Driemanschap. Op een gegeven dag deelden de heren *Drees* en *Vorrink* ons mee, dat in strijd met gemaakte afspraken de Unie geconstitueerd was, wat ten gevolge had, dat de heren *Drees* en *Vorrink* voor wat het deel van de S.D.A.P. betrof zich er van losmaakten.

Zij waren nogal verbolgen, want zij deelden mede, dat er een verklaring zou worden gepubliceerd. Daarbij kwam de vraag naar voren: Moet die verklaring aan de Duitsers worden voorgelegd? Terwijl men nog delibereerde over de procedure of men wel of niet met de Duitsers overleg zou plegen, wel of niet gevolg zou geven aan bepaalde verlangens van *Seys-Inquart*, kwam plotseling de mededeling: De Unie is geconstitueerd. Men beschouwde dit als niet in overeenstemming met bepaalde afspraken en trok zich dus terug. Dit had tot gevolg, dat ik persoonlijk niet heb deelgenomen aan het werk van de Nederlandsche Unie.

96899. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat bij deze heren de gedachte leefde, dat de oude politieke partijen geheel moesten verdwijnen of dat meer de gedachte leefde, dat de politieke partijen voorlopig op de achtergrond moesten blijven en dat zij later weleens verder zouden zien?

A. Het is een beetje moeilijk om daarop een positief antwoord te geven. Van de drie heren van het Driemanschap ken ik er één, nl. de heer *Eindhoven*, van een toevallige ontmoeting in Genève, ter vergadering van het Internationaal Arbeidsbureau. De heer *Eindhoven* was toen in Indonesië werkzaam. De heren *Linthorst Homan* en de *Quay* kende ik niet. Ik wist dus van de gezindheid van deze mensen betrekkelijk weinig af en wat zij precies in het achterhoofd hadden, wist ik ook niet. Ik herinner mij wel uit de ontwikkeling, dat ik daarvan de indruk bij mij heb gehouden, dat hun bedoeling was de politieke partijen te laten verdwijnen. Of dat toen hun opzet was, zou ik niet kunnen zeggen. Dan moet ik wel iets te ver gaan.

96900. De **Voorzitter**: Hebt u in die periode contact met het verzet gehad? Ik bedoel hier dan meer het georganiseerde verzet.

A. Daarmee heb ik nooit contact gehad. Ik heb mij zeer bewust op het standpunt geplaatst: ik probeer de S.D.A.P. in stand te houden, illegaal, en komt dan de dag van de bevrijding, dan is de S.D.A.P. er nog. Het leek mij onjuist om dit te combineren met werk van andere verzetsorganisaties. Ik kwam uit de aard van de zaak met veel mensen in contact, die wel in de officiële verzetsorganisaties zaten. Persoonlijk heb ik er echter nooit aan meegewerkt. Ik heb mij uitsluitend beperkt tot het onderhouden van contact voor de S.D.A.P. Tot de spoorwegstaking van 1944 heb ik het land doorgesjouwd om overal met 8, 10, 12 mensen van de partij bijeen te komen. Ik had mij dat speciaal tot taak gesteld en ik heb dan ook niet anders gedaan.

96901. De **Voorzitter**: In het verzet leefden nogal wat ideeën over de politieke ontwikkeling na de oorlog; deze werden op verschillende wijzen ontwikkeld. Hebt u de indruk, dat het verzet aan de pogingen, die u ondernam, schade toebrengt?

A. Dat is pas gekomen in 1943 en 1944, toen in de illegale organen de discussies loskwamen over wat er straks zou moeten gebeuren. In het voorjaar van 1944 spitste zich dat toe. Toen kwam de beweging opzetten, waaruit later de Nederlandsche Volksbeweging is ontstaan. Die volksbeweging stond aanvankelijk helemaal positief op het standpunt, dat, wanneer wij vrij zouden zijn, de oude politieke partijen niet terug moesten komen. In mijn illegale werk voor de S.D.A.P. heb ik mij daar nogal tegen geweerd.

96902. De **Voorzitter**: Heeft dit nog veel moeilijkheden gegeven?

A. Men ontmoette veel mensen, die nogal heen en weer zweefden: wat is het meest aantrekkelijke en wat is het beste? Ik ontmoette nogal eens mensen, die, als zij met mij hadden gesproken, van mening waren, dat ik gelijk had, en als ik er dan een maand later weer kwam, hadden zij intussen weer met de mensen van de Volksbeweging gesproken en dan stonden zij weer op het andere standpunt. Dat gebeurde zo nogal eens. Voor beide standpunten was wel iets te zeggen. De mensen zochten naar vernieuwing; zij snakten daarnaar.

96903. De heer **Stokvis**: Deze nieuwe gedachte doorkruiste eigenlijk uw werkzaamheid!

A. Natuurlijk! Het maakte alleen de discussies wat genoegelijker.

96904. De heer **Stokvis**: Bracht het uw werk niet in gevaar? U zegt: mijn doelstelling was, de S.D.A.P. in stand te houden. Ten dele in uw eigen kring komt er nu een opvatting naar boven, die de S.D.A.P. en de andere politieke partijen wil elimineren!

A. Dat wil toch helemaal niet zeggen, dat die andere stelling er in zou slagen.

96905. De heer **Stokvis**: U zag er dus geen gevaar in?

A. Helemaal niet. Ik vond het alleen onjuist.

96906. De **Voorzitter**: U vond, dat zij het goed recht hadden om de zaak anders te bekijken dan u de zaak bekeek!

A. Ja. Ik begreep ook heel goed de motivering, die zij hadden. Ik was het er echter niet mee eens. Om het nu eens heel erg simpel uit te drukken: Wanneer er besprekingen moesten komen om na de bevrijding nieuwe politieke constellaties te maken, moet er van mijn positie uit een S.D.A.P. zijn. Wat heb ik anders achter mij? Wanneer er geen S.D.A.P. is, wie moet er dan besprekingen voeren? Bij de andere politieke partijen was dat precies hetzelfde. Zij stonden op hetzelfde standpunt, kwamen er alleen iets later op dan wij. Dat vond ik ook logisch.

96907. De **Voorzitter**: Hebt u een oordeel over de voorlichting, die kwam via Radio Oranje? Had men daar veel aan?

A. Ik geloof, dat men er wel iets aan had en dat het de mensen geestelijke steun gaf, psychisch steun gaf, maar of men nu veel had aan de concrete mededelingen, die men doorgaf, weet ik niet. Daar werd zeer verschillend over geoordeeld.

96908. De **Voorzitter**: Van de ene kant hoort men: Ja, men kan dit in Londen wel allemaal zeggen, maar men is daar niet op de hoogte! Was dat uw indruk ook?

A. Ik heb mij daar nooit zoveel aan gelegen laten liggen. Ik heb veel mensen ontmoet, die hierdoor psychisch overeind zijn blijven staan.

96909. De **Voorzitter**: Wat is het resultaat geweest van uw bemoeiingen voor de S.D.A.P.? Hebt u de S.D.A.P. grotendeels bijeen kunnen houden? Hebt u nog veel afbrokkeling gezien ten gevolge van die actie van de illegaliteit?

A. De mensen, die lid van de S.D.A.P. waren geweest en die op het standpunt stonden van de Volksbeweging, hebben onmiddellijk aanvaard, dat de grote meerderheid van de S.D.A.P. in de partij bleef en zijn onmiddellijk weer teruggekomen in de partij. Ik zou u mensen van betekenis met naam kunnen noemen, die op het standpunt stonden: als het van mij afhangt, komt die partij niet terug, maar als die partij wel terugkomt, dan ben ik er weer bij. Op 7 Mei ben ik weer begonnen. Ons gebouw was verkocht en ik nam intrek bij De Arbeiderspers. Van dat ogenblik af existeerde de S.D.A.P. weer. Allerlei mensen uit het gehele land, die vóór de Volksbeweging waren en die

persoonlijk van mening waren, dat er een andere weg moest worden gevolgd, hebben onmiddellijk gezegd: wanneer de S.D.A.P. blijft, hoor ik daar om te beginnen bij. Interesseert het u om in dit verband namen te horen?

96910. De **Voorzitter**: Ja, noemt u er maar een paar.

A. *Pief Schmidt*, de heer *Rengeling*, *Wim Banning*, enz. Deze mensen interesseerden zich voor de Volksbeweging. Die mensen waren vroeger lid van de S.D.A.P. en kwamen toch ook weer in de S.D.A.P. terug.

96911. De heer **Stokvis**: Uit hoofde van uw functie had u natuurlijk ook te maken met ambtenarenorganisaties van uw partij.

A. Onze partij had geen ambtenarenorganisaties.

96912. De heer **Stokvis**: Ik bedoel de ambtenarenorganisaties, die zich aan uw partij verwant gevoelden.

A. Ik heb mij met de ambtenaren als zodanig niet beziggehouden.

96913. De heer **Stokvis**: Ik had u willen vragen hoe u stond tegenover de loyale samenwerking van de ambtenaren met de Duitsers.

A. Mijn persoonlijk standpunt was, dat ambtenaren met een functie van enige betekenis, die verantwoordelijkheid hadden tegenover het Nederlandse volk, zich niet tot samenwerking moesten lenen. Ik heb altijd op het standpunt gestaan, en dat vindt u ook in die stukken terug, dat die mensen moesten uitreden. In die stukken zit ook nog een circulaire van December 1940, gericht aan een aantal van onze raadsfracties en Statenfracties, waarin wij zeggen: uitreden! Wij hebben dat nog eens herhaald, maar toen gebeurde dat in de vorm van een brief van de heer *Vorriink*, die u wel bekend zal zijn. Dat was een „brief van een onbekende". Deze brief heette: ongetekende brief aan oude strijdmakkers. Dat was een illegale brief, waarin werd gezegd, dat deze mensen moesten aftreden. De eerste maal is dit gezegd in December 1940, naar aanleiding van het optreden van de Nederlandsche Socialistische Werk Gemeenschap (N.S.W.G.), die *Rost van Tonningen* had gemaakt ter vervanging van de S.D.A.P.

Deze N.S.W.G. had over het gehele land over een periode van een paar maanden vijf of zeshonderd mensen ingeschreven, die echter niet gelijk lid zijn geweest, want als de vijfde honderd mensen er waren, waren de eerste honderd alweer afgevloeid. Van de 80 000 leden van de S.D.A.P. heeft de N.S.W.G. in totaal ongeveer 700 à 800 namen geboekt. Er waren hier en daar wat wethouders bij. Vanwege het N.S.W.G. werd toen het gerucht verspreid, dat binnenkort de raadsleden van de S.D.A.P. uit hun functie zouden worden ontzet, behalve wanneer zij lid van het N.S.W.G. zouden zijn: deze mensen zouden dan door de Duitsers worden aanvaard. Toen hebben wij een circulaire uitgestuurd aan contactpunten in het gehele land, waarin wij hebben gezegd: Er komt een moment, waarop de Duitsers zullen zeggen, dat men N.S.W.G.-er moest zijn, wanneer men niet uit de raad wilde. Voor ons was er maar één keuze en die was: uit de raad gaan.

In Augustus 1941 is er een circulaire gekomen, waarbij de gemeenteraden en de Provinciale Staten werden opgeheven. De wethouders werden ambtenaren en de gedeputeerden bestuursraden. Bij ongetekende brief aan de strijdmakkers is er toen in het land bekendgemaakt, dat dit het moment was, waarop onze mensen uit de colleges moesten treden. Zij waren in een bestel gekozen, waarin zij werden uitverkoren tot vertegenwoordigers van het volk. Dat gold toen niet meer. Een aantal van de zittende leden in de colleges van wethouders en gedeputeerden heeft daaraan toen geen gevolg gegeven. Dit zijn de gevallen geweest, die later na de bevrijding voor

de ereraad zijn behandeld. Nu krijgt u dus een beeld van het standpunt, dat wij toen hebben ingenomen. Met ambtenaren, Mijnheer *Stokvis*, als zodanig en rechtstreeks, hebben wij nooit te maken gehad. Wij hebben op onze tochten door het land weleens ambtenarenpartijgenoten getroffen. Als die ons vroegen wat zij moesten doen, hebben wij hun een advies gegeven, dat in overeenstemming is met wat ik u zo juist heb verteld.

96914. De **Voorzitter**: Hebt u bij dat contact met de ambtenaren gemerkt, dat zij op de hoogte waren van de Aanwijzingen van 1937?

A. U bedoelt waarschijnlijk die bekende circulaire.

De **Voorzitter**: Wij hebben weleens de indruk gekregen, dat die Aanwijzingen in bepaalde sectoren zeer slecht waren verspreid.

96915. De heer **Stokvis**: U spreekt van een bekende circulaire; het was eerder een onbekende circulaire!

A. U hebt in zoverre gelijk, dat die circulaire mij pas bekend werd, toen een gedeputeerde van mijn partij zich daarop beriep. Ik herinner mij niet, dat de ambtenaren zich daarop hebben beroepen.

96916. De **Voorzitter**: Achtte u de omstandigheid, dat men, wanneer die ambtenaren zouden bedanken, daarvoor N.S.B.-ers in de plaats zou zetten, minder erg?

A. Dat vond ik helemaal geen bezwaar. Ik vond het veel erger, dat zij samen met N.S.B.-ers bleven zitten. Ik herinner mij een van de eerste concrete gevallen, die wij kregen — dit geval stond op zich zelf en was dus niet het gevolg van een algemene oekase — in Noordholland. Door een vacature in het College van Gedeputeerden werd er een N.S.B.-er aangewezen. Wij plaatsten ons toen op het standpunt — dat was nog vóór de tijd van de ontbinding van de Provinciale Staten — een lid van de S.D.A.P. moet niet met een N.S.B.-er in het college gaan samenzitten. Dat heeft niet direct effect gehad; het heeft even geduurd. De mensen overwogen voor zich zelf: welke risico's loop ik, als ik er uit ga. Ik weet niet of u dit geval kent? Het betrof een N.S.B.-boer uit de Wieringermeer, die gedeputeerde was geworden.

96917. De **Voorzitter**: Dit was ongeveer wat ik u in dit verband had te vragen. Meent u, dat er in dit kader nog mededelingen moeten worden gedaan van uw kant, over een bepaald punt, dat wij nog niet hebben aangeroerd?

A. Neen. Het gaat hier dus niet om de vraag: Wat heeft de S.D.A.P. gedaan van Mei 1940 tot Mei 1945?

96918. De **Voorzitter**: Het gaat hier om het Regeringsbeleid en daar spelen de politieke partijen ook een rol in. Om de zaak compleet te krijgen, wilden wij daarover ook enkele gegevens hebben. Mag ik die boekjes even houden? Misschien vind ik daarin nog aanleiding om u iets nader te wagen.

A. Mochten deze boekjes u aanleiding geven mij nog iets te vragen, dan ben ik tot uw beschikking.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

C. WOUDEBERG.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STOKVIS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 20 MEI 1952

Plenaire Commissie.

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stokvis, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

SAUL DE GROOT,

oud 52 jaar, wonende te Amsterdam, diamantbewerker.

Hij legt de belofte af als getuige.

96919. De Voorzitter: Wij wilden van u graag enkele dingen weten in verband met het punt van onderzoek, waarmede wij op het ogenblik bezig zijn. Dat is dan onder andere de politieke activiteit van de verschillende partijen in de bezettingstijd tot November 1945.

Kunt u ons iets vertellen van de activiteit van uw partij, de communistische partij dus, vanaf het tijdstip dat de Duitsers hier zijn gekomen?

U behoeft daarvan slechts een kort exposé te geven, want het gaat hier alleen om de grote lijnen, zodat wij een beeld kunnen krijgen van alle politieke partijen.

A. De communistische partij is onafgebroken actief geweest vanaf het ogenblik van de bezetting tot aan het einde, in de aanvang niet geheel illegaal en eerst na het officiële verbod, ik meen op 20 Juli 1940, in verband met de benoeming van *Rost van Tonningen*, is de partij vrijwillig, na het besluit, genomen in een zitting van het partijbestuur, die alreeds illegaal werd gehouden, in de illegaliteit gegaan. Wij hebben alle aanbiedingen van *Rost van Tonningen* niet eens beantwoord; wij hebben ons al zeer vroeg teruggetrokken en ons onttrokken aan elk contact met de vijand. Wij hebben al onze leden — helaas hebben wij die niet allemaal behouden — meteen de verplichting opgelegd geen enkel stuk te tekenen, op geen enkele aanbieding in te gaan, geen enkel coinpromis met de Duitse bezetter te aanvaarden. Een beetje plastisch is dat toen zo geformuleerd: de bezetter is lucht voor ons; wij erkennen die niet. Dit was het begin.

Direct nadat de Duitsers Amsterdam waren binnengetrokken, is er een zitting geweest, waarbij het dagelijks bestuur aanwezig was en een aantal genodigden.

96920. De Voorzitter: Welke functie bekleedde u in het bestuur?

A. Ik was algemeen secretaris.

96921. De Voorzitter: Bent u dat nu nog?

A. Ja. Die benoeming is geschied op een congres in 1938, dus al twee jaar vóór de oorlog. Voordien was ik gewoon lid van het secretariaat vanaf 1930. Vanaf 1919 was ik lid van de partij.

96922. De Voorzitter: Had u ook contact met andere politieke partijen?

A. Zijdelings was er natuurlijk wel contact, maar ik persoonlijk had dat niet. Tussen de raadsfracties in Amsterdam bestond wel een bepaalde omgang.

96923. De Voorzitter: Dus niet tussen de bestuurder van de partijen?

A. Neen.

96924. De Voorzitter: Hebt u weleens gehoord, dat begin Juli 1940 enkele leden der verschillende politieke partijen bijeen zijn gekomen, waaruit later het zogenaamde Politiek Convent is ontstaan? Hebt u daar in die tijd al iets van gehoord?

A. Inderdaad. Op die zitting in Juli 1940 heb ik daarvan gehoord. Onze toenmalige vertegenwoordiger in de Tweede Kamer, *Louis de Visser*, had toen een toevallige ontmoeting met dr. *Colijn* in de trein gehad, waarbij dr. *Colijn* hem vertelde, dat een dergelijke overeenstemming werd gezocht, maar dat hij daar tamelijk afwijzend tegenover stond. Hij zou tegen de *Visser* gezegd hebben — deze heeft mij dit persoonlijk gezegd —: Jullie arbeiders staan veel zuiverder in zake het verzet tegen de Duitse bezetting dan mijn klassegenoten. Dat is het enige, dat ik er van weet. Enig officieel of onofficieel contact is er niet geweest.

96925. De Voorzitter: Bestond „De Waarheid” toen al?

A. „De Waarheid” is opgericht bij besluit van de illegale partijleiding in October 1940. Dat besluit was al veel eerder genomen, en wel bij het binnentrekken van de Duitsers in Amsterdam. Er is echter een ruime tijd van voorbereiding genomen, omdat er een illegale drukkerij moest worden georganiseerd, verbindingen moesten worden georganiseerd, koeriers uitgezocht, enz. De hele partij moest worden omgesteld, omdat van tevoren geen enkele voorbereiding voor illegaliteit was getroffen. Daarom is de uitvoering van het besluit eerst mogelijk geweest in October 1940.

96926. De Voorzitter: Wanneer is het eerste nummer uitgekomen?

A. De juiste datum weet ik niet uit mijn hoofd.

96927. De Voorzitter: Is het mogelijk, dat dat van 7 November 1940 is geweest?

96928. De heer Stokvis: In verband met de Russische revolutie?

A. Dat is zeer wel mogelijk. Er werd een centraal nummer uitgegeven, gestencild in ongeveer duizend exemplaren en door koeriers naar de verschillende plaatsen gebracht. Daar werd het blad op eigen gelegenheid onder verschillende namen uitgegeven. De een noemde het „De Vonk”, de ander „Het Signaal”, enz. Men poogde de aandacht van de bezetter af te leiden van de plaats, waar deze bladen vandaan kwamen.

96929. De Voorzitter: „De Vonk” b.v. was dus ook „De Waarheid”?

A. Ja. Er werd ook plaatselijk nieuws in verwerkt.

96930. De Voorzitter: Bestond er een formele band tussen „De Waarheid” en de communistische partij?

A. Ja, dat was hetzelfde. „De Waarheid” was het orgaan van de communistische partij, die uiteraard op een geheel andere wijze werkte dan voordien. De communistische partij had zich ten doel gesteld om alle andere vraagstukken van binnenlandse aard te laten rusten tijdens de oorlog en maar één ding voorop te stellen: de bevrijding van het land en het nationale verzet. Als zodanig was de politieke partij eigenlijk omgezet in een verzetsorganisatie onder leiding van dezelfde mensen aanvankelijk als die van vóór de oorlog. Zij hadden dus uitsluitend deze taak.

96931. De Voorzitter: Als ik het goed begrijp, is het dus een besluit van de partijleiding geweest om „De Waarheid” te gaan uitgeven?

96932. De **Voorzitter**: De strekking van dit verzetsblad was dus uiteraard communistisch? Zoals b.v. „Christofoor” de Katholieke groepering vertegenwoordigde, „Trouw” de Christelijke, zo was de strekking van „De Waarheid” communistisch.

A. Ja.

96933. De **Voorzitter**: Dat kon natuurlijk moeilijk anders, omdat het blad door de partijleiding werd uitgegeven.

A. Ja. „De Waarheid” is moeilijk vergelijkbaar met andere verzetsbladen. Ten eerste is, naar ik meen, „Christofoor” zeer laat in de bezettingstijd uitgekomen en „Trouw” nog later, meen ik. Het verschil in politieke strekking zat hierin, dat „De Waarheid” het nationale verzet en de bevrijding van het land nastreefde vanuit een communistische kijk op de gang van de oorlog, niet met de bedoeling het communistische program te verwezenlijken. Wij hielden reeds vanaf October, November 1940 rekening met het intreden van de Sovjet-Unie in de oorlog. Wij waren er steeds rotsvast van overtuigd, dat de Sovjet-Unie aan onze zijde stond, dus aan de zijde van Nederland, en lieten ons geen zand in de ogen strooien door conferenties met *von Ribbentrop* of met wie dan ook. Wij wisten voor ons zelf zeer zeker, dat er van enige vriendschap tussen de Sovjet-Unie en de Nazi's geen sprake kon zijn.

96934. De **Voorzitter**: Waaruit kon u dat weten?

A. Dat was een logische deductie. Wij wisten dat absoluut zeker. Dat was trouwens uit de redevoeringen van de leiders van de Sovjet-Unie zeer duidelijk op te merken, uit het gehele verleden, uit hun hele politieke overtuiging. Van een ernstige overeenstemming met het Duitse fascisme was geen sprake. Dat was water en vuur, dus beslist onmogelijk.

96935. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Die tijdelijke aansluiting bij de Nazi's was voor u dus maar schijn?

A. Dat was een diplomatieke manoeuvre, zoals later ook zeer openhartig door *Stalin* is gezegd, een manoeuvre om tijd te winnen.

96936. De heer **Stokvis**: Dit is door *Churchill* als vanzelfsprekend en begrijpelijk en juist beschouwd.

A. Iedereen wist het. *Benesj* heeft er in zijn mémoires ook over geschreven. Voor ons was dat natuurlijk destijds nog niet aanwijsbaar. Wij hadden ons echter eenvoudig niet kunnen indenken, dat het anders was.

96937. De **Voorzitter**: U hield u in uw blad ook bezig met de situatie, die na de oorlog zou komen, zoals de andere bladen dat eveneens deden. U bekeek dat natuurlijk vanuit uw standpunt.

A. Dat is inderdaad in „De Waarheid” gebeurd, maar pas nadat ik niet meer hoofdredacteur was. Zolang ik gelegenheid had om direct invloed uit te oefenen op de inhoud van de centrale waarheid, heb ik mij steeds daartegen verzet.

96938. De **Voorzitter**: Bent u van het begin af hoofdredacteur geweest van „De Waarheid”?

A. Vanaf de eerste dag was ik hoofdredacteur tot April 1943, toen de leidende groep gedeeltelijk werd uiteengeslagen. Nadien heb ik meegewerkt aan een stadseditie in Overijssel.

96939. De **Voorzitter**: De heer *Koejemans* is hier ook als getuige verschenen. Ik heb hem gevraagd naar de strekking van het blad. De heer *Koejemans* heeft van „De Waarheid” gezegd, dat dat blad uiteraard een communistische strekking had:

„Uiteraard hielden wij ons, vooral in de tijd, dat ik aan het blad heb medegewerkt, bezig met toestanden na de oorlog en met datgene, wat wij na de oorlog tot stand wisten te brengen. Dat had natuurlijk een duidelijk communistische tendenz, vooral wat betreft de voortdurend uitgesproken solidariteit van het blad met de Russische revolutie en het Sovjet-volk.”

Ik leg u dit even voor, omdat ik zo juist meende uit uw antwoord te moeten begrijpen, dat u zich daarmee in die tijd niet hebt beziggehouden. Wat is uw mening hierover?

A. Het tijdsbestek speelde hier natuurlijk ook een rol. In 1943 was het al heel speculatief om zich met na-oorlogse vraagstukken bezig te houden. Dat is eerst begonnen na de zogenaamde dolle

Dinsdag. Het standpunt, dat ik persoonlijk — en al mijn medewerkers met mij in die tijd — heb ingenomen, is neergelegd in een verklaring van het partijbestuur, die in Januari 1943 is opgesteld. Toen is het standpunt ingenomen: eerst moeten de Duitsers er uit en dan zal het Nederlandse volk zelf zijn weg wel kiezen. Al het gepraat, gespeculeer over en op de toestanden, die na de bezetting zouden ontstaan, verzwakte het verzet.

96940. De **Voorzitter**: In 1943 waren de Duitsers er nog niet uit.

A. Neen, in 1944 ook nog niet. Toch hebben de illegale kranten de meeste krachten gewijd aan het verdelen van de buit, nog voordat de vijand was verslagen.

96941. De heer **Stokvis**: In ieder geval is men eerst na uw aftreden als hoofdredacteur die andere koers opgegaan, die de heer *Koejemans* hier heeft geschetst.

A. Ik zou het geen andere koers willen noemen, want alle bladen deden het. Men werd er door aangestoken. Men kon er in die tijd ook reeds over gaan denken. Ik vond, dat er te veel aandacht aan de na-oorlogse tijd werd besteed, terwijl er nog zoveel te doen was.

96942. De **Voorzitter**: Hier is weleens gesproken over de zogenaamde M.C., de Militaire Commissie van „De Waarheid”. Wat verstand u daar eigenlijk onder? Het was de sabotage-afdeling van de medewerkers van „De Waarheid”.

A. Het was een militaire commissie van het partijbestuur. Begin 1941, vooral na de Februari-staking, werd door ons de noodzakelijkheid ingezien van gewapende bescherming en het in militair opzicht krachtig aanpakken van de tegenstander. Er werd torn een commissie benoemd, bestaande uit *Jaurik van Gilzen*, chef, *Gerben Wagenaar* en nog één of twee leden, van wie ik mij van één hunner de naam niet meer herinner en die ook niet meer in leven zijn. Eén van die twee was *Jan Schouten* uit Wageningen, die ook in de uitoefening van zijn functie is gevallen. Hij was assistent aan de Wageningse Universiteit. Zij waren allen leden van de communistische partij, enigszins op de hoogte met het militaire handwerk: ik meen, dat zij in het Nederlandse leger de rang van sergeant hadden! Zij kregen de opdracht om genoemde activiteit aan de dag te leggen. Dat werd zijdelings, los van de organisatie van de verspreiding van „De Waarheid”, gedaan om het „De Waarheid” niet te moeilijk te maken. In „De Waarheid” werd weinig gesproken over deze activiteiten.

96943. De **Voorzitter**: Deze groep heeft zich later bij de Raad van Verzet aangesloten.

A. Ja.

96934. De **Voorzitter**: Wordt de Raad van Verzet uitsluitend door communisten gevormd?

A. Neen. Zij bestond, naar ik meen, zelfs niet overwegend uit communisten. Heel precies ben ik niet van de samenstelling op de hoogte. Mijn collega *Wagenaar* weet daar meer van. Van de aanvang af was de Raad van Verzet een niet communistische organisatie, waarbij zich de militaire commissie van de C.P.N. heeft aangesloten. Ik meen, dat de communisten in de minderheid zijn gebleven.

96945. De **Voorzitter**: Dan zijn wij ook nog het bestaan van het Solidariteitsfonds tegengekomen. Wat was daarvan de strekking?

A. Dat is een afzonderlijke organisatie geweest, die aanvankelijk is opgericht na de Februari-staking met het doel degenen, die weigerden in Duitsland te gaan werken, in hun onderhoud te helpen voorzien. Dit bedoeling was dus de arbeiders, die weigerden zich naar Duitsland te laten uitzenden, te ondersteunen. Later is die werking van de commissie uitgebreider geworden en heeft zij weduwen en slachtoffers, enz. gesteund. Het was een afzonderlijke organisatie, die zich eigenlijk niet met politiek bezighield en die ook andersdenkenden ondersteunde en die ongeveer parallel liep met L.O.

96946. De **Voorzitter**: Het was dus een organisatie van de communistische partij als zodanig?

A. Die organisatie was afzonderlijk gesticht en is haar eigen gang gegaan en heeft zich op veel breder, op algemeen verzetsterrein bewegen.

96947. De **Voorzitter**: Hebt u in verband daarmee ook contact gehad met het N.S.F.?

A. Het Solidariteitsfonds heeft daarmee organisatorisch verband gehad, vooral later in verband met de spoorwegstaking.

96948. De **Voorzitter**: Hoe verkreeg u hoofdzakelijk de gelden voor dat fonds?

A. Door inzameling en stortingen, enz.

96949. De **Voorzitter**: Naast de groep van het militair contact was er nog een groep C.S. 6. Kende u die en wat was dat voor een groep?

A. Ik heb daar nooit van gehoord.

96950. De **Voorzitter**: De heer *Wagenaar* heeft ons hier verteld: „C.S. 6 stond als een afzonderlijke groep naast de M.C. en had regelmatig contact met de M.C. Er waren voornamelijk studenten in werkzaam.”

A. Het is mogelijk, maar het is mij niet bekend.

96951. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: U bent, naar ik meen, ook ondergedoken geweest. Op een gegeven moment moest u weggaan, omdat de mensen werden gepakt.

A. Vóór de oorlog was ik al uit mijn woning in Amsterdam weg in verband met een dreigende arrestatie van de zijde van de Nederlandse Regering. Daarna ben ik bij het binnentrekken van de troepen terug naar huis gegaan en enkele dagen later weer ondergedoken, dan weer even naar huis en dan weer ondergedoken, enz.

96952. De **Voorzitter**: Ik heb toch goed begrepen, dat u tot 1943 hoofdredacteur van „De Waarheid” bent geweest?

A. Ja.

96953. De **Voorzitter**: Ondergedoken zijnde, zat u dus nog in „De Waarheid”.

A. Ja.

96954. De **Voorzitter**: Hebt u nog op enigerlei wijze contact met Londen gehad?

A. Neen.

96955. De **Voorzitter**: Hebt u voorlichting van de Regering te Londen ontvangen en had u daaraan behoefte?

A. Misschien was er wel behoefte aan, maar er was eenvoudig geen contact; er was geen mogelijkheid tot contact. Wij kenden niemand, die contact met Londen had, en van de zijde van Londen is er nooit contact met ons gezocht.

96956. De **Voorzitter**: De heer *Goulooze* is indertijd door ons gehoord. Hij had als communist contact met Londen.

A. Het is mogelijk, dat hij contact met Londen heeft gehad, maar de heer *Goulooze* en de partijleiding van de illegale C.P.N. hadden geen contact met elkaar. Er bestond onderling geen contact tussen.

96957. De **Voorzitter**: De heer *Goulooze* had ook contact met Moskou, zoals hij hier verklaarde.

A. Dat heb ik in het verslag van de Enquêtecommissie gelezen, maar wij hadden geen contact met de heer *Goulooze*.

96958. De **Voorzitter**: Indertijd was de opvatting, dat men de illegale groepen, de illegale pers, onderscheidde in een linker-, midden- en rechtersector. Is dat in uw tijd ook het geval geweest?

A. Neen, dat heb ik niet meegemaakt. Dat is waarschijnlijk na Dinsdag gebeurd.

96959. De **Voorzitter**: Er zijn toen brieven naar Londen gegaan, waarin het verschil van mening tot uitdrukking kwam tussen de linker-, midden- en rechtersector. U hebt dat dus niet meegemaakt. Hebt u iets meegemaakt van de Perskern?

A. Neen, dat is waarschijnlijk ook later geweest. In mijn tijd is er geen enkel contact met het buitenland geweest.

96960. De **Voorzitter**: Dit was contact met andere illegale bladen.

A. Ik kan mij herinneren, dat een lid van de illegale leiding, *Lou Jansen*, eens een onderhoud heeft gehad met een vertegenwoordiger van de O.D. Dat was heel in het begin. Daarbij werd er over samenwerking gesproken, maar die samenwerking is niet bereikt, omdat de O.D. op het standpunt stond, dat, zolang de bezetting duurde, zij geen enkele activiteit wenste. Alleen na de bezetting en op het moment van de bevrijding zouden zij ingrijpen. Na de bezetting achtten zij een rol voor zich weggelegd. Zolang echter de bezetting duurde, was er geen sprake van activiteit. Daarom was het niet mogelijk om samen te werken met de O.D.

96961. De **Voorzitter**: Hebt u met de andere illegale bladen, die er waren, helemaal geen contact gehad?

A. Neen.

96962. De **Voorzitter**: De andere bladen hebben wel allemaal onderling contact gehad.

A. Wij hielden ons niet afzijdig, maar wij wisten niet, wie die andere mensen waren en waar zij waren. Contact was dus niet mogelijk. Wij konden de mensen van kranten als „Het Parool” b.v. eenvoudig niet bereiken.

96963. De **Voorzitter**: Er was contact met de Raad van Verzet, omdat daarin ook mensen van de conimunistische groep waren. Ook was er contact met de L.O., L.K.P. en dergelijke. Ik kan mij voorstellen, dat u met die bladen contact had. In de latere tijd was het zeker zo, want bij de linkersector staat ook „De Waarheid” vermeld. Was dat vóór 1943 dus helemaal niet het geval?

A. Neen, toen was er geen contact met andere bladen. Dit was de allerdonkerste tijd van de bezetting en de allermoeilijkste tijd. Wij hadden alle moeite om contact met onze eigen partij te onderhouden.

96964. De **Voorzitter**: Hoe kon u zelf nog contact onderhouden met de mensen van uw groepering?

A. Door middel van koeriers.

96965. De **Voorzitter**: U kon dan waarschijnlijk ook nog vergaderingen beleggen, zolang daarbij niet meer dan twintig mensen vertegenwoordigd waren?

A. Dat geloof ik niet. Wij hielden in het geheel geen vergaderingen. Er waren kleine groepen, die weer door verbindingsmensen met een centraal lichaam in contact stonden. Dat was pyramidegewijs opgebouwd. In de verschillende delen van ons land waren instructeurs aangesteld, die bij elkaar kwamen.

96966. De **Voorzitter**: Zijn er van uw mensen in die tijd nog veel slachtoffers gevallen?

A. Wij hebben dit op 60 pct. van het ledental geschat. Vóór de oorlog had de communistische partij 10 000 leden; 6000 daarvan zijn er op de een of andere wijze in het werk omgekomen, hetzij gefusilleerd, hetzij in kampen, hetzij op andere wijze.

96967. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: Is de hele partijleiding ook omgekomen?

A. Van de oude partijleiding zijn er maar enkelen overgebleven.

96968. De **Voorzitter**: Hebt u een indruk over de voorlichting via Radio Oranje? Had men er iets aan?

A. Ja, in het algemeen had men er wel iets aan, omdat alle beetjes helpen, en de openbare opinie werd er in elk geval door beïnvloed. Ik moet zeggen, dat die opinie het meest en het zuiverst werd beïnvloed door de redevoeringen van H. M. de Koningin *Wilhelmina*. De reporters en sprekers bevielen mij persoonlijk veel minder. Natuurlijk verdedigde Radio Oranje een andere strekking dan de onze was, in het bijzonder op het gebied van de oorlogvoering en de oriëntering van de oorlog. Soms heeft Radio Oranje iets geholpen, o.a. door het voorlezen van stukken uit „De Waarheid”. Zelf heb ik ook wel beluisterd, dat die in Londen werden voorgelezen. In ieder geval was het een opwekking voor de ambtenaren en politie om niet tegen de verzetslieden op te treden. Dat hielp natuurlijk altijd een beetje.

96969. De **Voorzitter**: Wat was over het algemeen de bron van inlichtingen voor uw krant?

A. De voornaamste bronnen van inlichtingen in de tijd van mijn redacteurschap waren de correspondenten, die door middel van tussenpersonen stukjes meegaven over de toestanden in de verschillende plaatsen, over de verschillende gebeurtenissen, enz. Verder oriënteerden wij ons op de twee radioprogramma's Moskou en Londen.

96970. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Kon u Moskou direct horen?

A. Ja, door een gewoon radiotoestel, weliswaar wat laat op de avond, maar zeer duidelijk. Ook Londen konden wij goed horen. Verder lazen wij tussen de regels in de Duitse pers. „Das Reich" is voor mij altijd de voornaamste hulp geweest.

96971. De heer **Stokvis**: De heer *Koejemans* heeft hier medegedeeld, dat onder zijn redacteurschap de omvang van de oplage ongeveer 100000 exemplaren was. Hebt u enig idee, hoe groot de oplage was toen u aftrad?

A. Het is zeer wel mogelijk, dat dit zo was.

96972. De heer **Stokvis**: U kunt het natuurlijk alleen maar schatten, gezien de wijze, waarop de verspreiding plaats vond, zoals u daarstraks uiteenzette.

A. De centrale krant had een oplage van 10000 exemplaren van het begin af aan. Op verschillende plaatsen werd de krant vermenigvuldigd; in het eerste jaar zijn er al 30 tot 40000 exemplaren per nummer in omloop geweest.

96973. De **Voorzitter**: Dat werd waarschijnlijk in verschillende delen van ons land gedaan.

A. Ja, men heeft de krant zelf vermenigvuldigd, zelfs hier en daar met de hand nageschreven. Later is de oplage natuurlijk veel groter geweest. Ik wil hierbij even opmerken, dat de heer *Koejemans* wel in de redactie zat, maar niet als hoofdredacteur. Er was toen na 1943 een collectieve redactie, die eerst werd verzorgd door Jan *Postma*, na diens dood door enkele leden van de illegale leiding, die als reserveleiding optrad, *Brandenburg*, Reuter, *Wagenaar* en daarnaast ook *Koejemans*. Het is, geloof ik, geen juiste voorstelling, dat hij hoofdredacteur is geweest.

96974. De heer **Stokvis**: Over de Februari-staking is natuurlijk in „De Waarheid" geschreven. Kunt u over de reactie daarop in de andere illegale bladen nog iets mededelen?

A. De reactie in de illegale pers is zeer goed en gunstig geweest. De illegale pers heeft onverdeeld de Februari-staking toegejuicht en naderhand ook behoorlijk belicht en de nodige inspiratie er uit geput.

96975. De heer **Stokvis**: Kunt u misschien heel in het kort samengevat iets zeggen over het ontstaan van de Februari-staking? Zijn er weleens afwijkende opinies over verkondigd?

A. Ja, dat is het geval geweest en dat is ook logisch, omdat de geschiedenis van de illegaliteit nog niet is geschreven. Er zijn veel dingen binnenskamers gebleven. De Februari-staking had haar eigen-

lijke oorsprong in — dat mag ik zonder overdrijven zeggen — het besluit van onze communistische partijleiding om elke gelegenheid te benutten om een Mussert-kabinet, dat toen aan de orde was, onmogelijk te maken. Er was ons bekend geworden — en daarover was openlijk in de pers geschreven —, dat *Seyss-Inquart* de bedoeling had een kabinet te vormen, waarin naast *Mussert* ook politici van vóóroorlogse partijen zitting zouden nemen. Dit is niet doorgegaan. Wij hebben toen direct gezegd, dat dit het grootste gevaar was, dat het land kon bedreigen. Een Mussert-kabinet was de eerste stap naar de annexatie geweest en naar de verduitsing van het land. Wij hebben gezegd: Koste wat kost moet de tegenstander worden verhinderd om een dergelijk kabinet op te richten. Daarop zijn de gebeurtenissen gekomen als de Jodenvervolging, de gebeurtenis op het Waterlooplein in Amsterdam, waarop een zeer grote verontwaardiging zich van de bevolking meester maakte. Wij hebben toen opdracht gegeven aan al onze aanhangers en organisaties om stakingen te organiseren. Dit is een direct besluit geweest van de communistische partijleiding, die toen in Deventer zetelde; het besluit werd via koeriers naar Amsterdam overgebracht om tot elke prijs te trachten tot een grote werkstaking te komen.

96976. De **Voorzitter**: In 1943 is de staking wel in de provincie geslaagd, maar niet in Amsterdam. Wat acht u daarvan de oorzaak?

A. Heel precies zou ik u dat niet kunnen zeggen, omdat ik de achtergronden niet weet. Ik geloof echter, dat hierbij twee factoren een rol hebben gespeeld: ten eerste het gebrek aan overleg en een begin van de scheiding van de wegen tussen Londen en de aanhangers van onze beweging en de grote verzwakking, die onze beweging had ondergaan in de voorafgaande maanden. Ik heb zelf die staking meegemaakt; ik had het voorrecht om ondergedoken te zijn bij een staker, die zelf aan de staking deelnam, wat mij noodzaakte om hele nachten in het bos door te brengen, omdat de man iedere nacht kon worden gearresteerd. Dit was in Dieren, bij een staker van de fabriek Thomassen, welke algemeen heeft gestaakt.

96977. De **Voorzitter**: Wat zag u eigenlijk als het kernverschil tussen uw opvattingen van de oorlog en die van Engeland?

A. Het kernverschil was, dat wij ons als oorlogsdoel stelden het vernietigen van het Duitse fascisme; wij meenden, dat het doel van Engeland van het begin af aan is geweest: wel het verzwakken van Duitsland, maar niet het totaal vernietigen. Englands doel was het verzwakken en temmen van Duitsland om het in dienst van verder liggende doeleinden te stellen. Dat was onze opvatting; daarover is door ons geschreven. Dat heeft ons natuurlijk wantrouwend gemaakt tegenover Londen. Doch het had geen invloed op onze verhouding tot de Nederlandse bevolking, die oprecht in grote meerderheid voor de Nederlandse zaak opkwam.

De **Voorzitter**: Dit was wat ik u had te vragen. Ik dank u voor uw inlichtingen en sluit het verhoor.

S. DE GROOT

KOERSEN, voorzitter.

WTTewaall van STOETWEGEN.
STOKVIS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DONDERDAG 11 DECEMBER 1952

Plenaire Conamissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Verkerk, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. Mr. PIETER JACOBUS OUD,

oud 66 jaar, wonende te Rotterdam, buitengewoon hoogleraar aan de Economische Hogeschool, te Rotterdam, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de eed af als getuige-deskundige.

97168. De **Voorzitter**: Zoals u uit de oproep is gebleken, hebben wij op de agenda een aantal punten staan, waarover wij uw mening, in de eerste plaats als deskundige, zouden willen vernemen. Het gaat op de eerste plaats over het geven van leiding en voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied, en wel naar aanleiding van de Aanwijzingen van 1937.

U weet, dat het onderzoek van de Enquêtecommissie zich ook uitstrekt tot het gebeurde in de periode, voorafgaande aan 10 Mei 1940, voor zover het onmiddellijk verband houdt met het Regeringsbeleid 1940-1945. De Aanwijzingen, die ook een rol hebben gespeeld in de periode, waarover het onderzoek gaat, zijn opgesteld in 1937 door het derde Kabinet-Colijn.

A. Ik ben waarschijnlijk als Minister mede debet geweest aan die Aanwijzingen. Het stond mij niet geheel meer voor de geest.

97169. De **Voorzitter**: Ik had u juist willen vragen, of u zich daarvan nog iets herinnerde, nl. hoe die Aanwijzingen tot stand zijn gekomen en of er uitvoerige besprekingen over zijn geweest.

A. Ik herinner mij, dat de kwestie van de Aanwijzingen het eerst in 1934 of 1935 aan de orde is geweest. Toen waren er heren, die bezwaren hadden, en heeft Minister-President *Colijn* gezegd: dan doen wij het een volgende keer. Het wonderlijke is, dat ik op de dag, nadat ik de oproeping had ontvangen, dacht, dat die Aanwijzingen eigenlijk van het volgende Kabinet waren uitgegaan, maar het is mij gebleken, dat dit niet het geval is. Zij zijn van Mei 1937. Nadat ik de oproeping had ontvangen, heb ik op het stadhuis in Rotterdam gevraagd, of men daar nog een exemplaar had. Dat bleek men daar echter niet meer te hebben.

97170. De **Voorzitter**: U weet, dat zij voorkomen in het boek *Onderdrukking en Verzet*?

A. Ja, toen heb ik ze gekregen door bemiddeling van de Enquêtecommissie. Op het stadhuis in Rotterdam dacht men, dat de N.S.B.-ers het hele zaakje hadden verbrand. In ieder geval waren zij er niet meer. Toen heb ik ze van de griffier van de Enquêtecommissie gekregen. Deze heeft ze blijkbaar overgenomen uit *Onderdrukking en Verzet*, uit een beschouwing van de heer Bosch ridder van *Rosenthal* met het commentaar van 1943, dat ik naar ik mij herinner in de illegale pers heb gelezen. Bij dat commentaar had ik persoonlijk geen rechtstreeks belang meer. Ik ben er op 10 October 1941 als burgemeester uitgegoid; het interesseerde mij uit een algemeen oogpunt, maar niet omdat ik er persoonlijk iets mede te maken had.

97171. De **Voorzitter**: U weet dus ook niet, of er een diepgaand beraad is geweest, voordat die Aanwijzingen werden opgesteld, of men zich daarbij op de praktische ervaringen uit de vorige oorlog

heeft gebaseerd dan wel of men alleen een min of meer theoretische uitwerking van het Landoorlogreglement heeft willen geven?

A. Ik heb de indruk, dat zij door de Ministerraad zonder veel discussie zijn vastgesteld. Als er een breedvoerige discussie had plaats gehad, zou ik het mij wel herinneren.

97172. De **Voorzitter**: Wij hebben ook de indruk, dat men over het algemeen met de Aanwijzingen vrij geheimzinnig is geweest.

A. Inderdaad!

97173. De **Voorzitter**: Weet u ook, of men daarvoor een bepaalde reden heeft gehad?

A. Dat durf ik niet zeggen. Ik had een exemplaar op het stadhuis; het is best mogelijk, dat het het enige exemplaar was, dat er is geweest. Alle burgemeesters hebben waarschijnlijk een exemplaar gehad. Het is precies zo als de heer Bosch van *Rosenthal* het heeft geschreven in *Onderdrukking en Verzet*: ik heb het altijd bij mij gehad. Ik vermoed, dat ik het op het stadhuis heb laten liggen, toen ik als burgemeester afgezet werd; ik denk niet, dat ik het heb meegenomen. Mijn ontslag kwam nog vrij plotseling op.

97174. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat het misschien is gedaan met het oog op de neutraliteitspolitiek? Ik kan het mij wel niet goed voorstellen. Maar welke beweegreden heeft men dan gehad om zo geheimzinnig te doen, terwijl het de bedoeling was, dat ze in geval van nood zo goed mogelijk bekend zouden zijn?

A. Als men met de Aanwijzingen het doel wilde bereiken, moesten de mensen ze zoveel mogelijk kennen.

Het spijt mij wel, maar daarover kan ik u geen inlichtingen geven.

97175. De **Voorzitter**: Het is — als ik goed begrijp, wat u zeide — zo, dat u ze onder de ambtenaren niet verder hebt bekendgemaakt?

A. Ik geloof niet, dat ik ze speciaal bekend heb gemaakt.

97176. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was waarschijnlijk niet de bedoeling? De bedoeling was waarschijnlijk ze bekend te maken, als het oorlog was?

A. Het zal zeker de bedoeling zijn geweest, ze bekend te maken, als er bezetting kwam.

97177. De **Voorzitter**: Wij hebben ons altijd over die geheimzinnigheid verbaasd. Enerzijds zegt men: „het moet zoveel mogelijk bekend zijn” en aan de andere kant maakt men, dat het praktisch niet bekend wordt, althans op veel te kleine schaal bekend wordt.

A. Ik kan wel bevestigen, dat het inderdaad op veel te kleine schaal is gebeurd.

97178. De **Voorzitter**: Dat ze algemeen bekend zouden moeten zijn geweest, leid ik hieruit af, dat iedere ambtenaar — het is in de commentaar ook benadrukt — werd geacht zich te gedragen naar de Aanwijzingen, welke waren verstrekt. Dat kan men moeilijk verlangen, als ze niet voldoende bekend waren.

97179. De heer **Verkerk**: Ze werken pas, als de bezetting er is.

A. Maar men moest ze toch van tevoren kennen.

97180. De **Voorzitter**: U herinnert zich niet, dat er bij de verstrekking van de Aanwijzingen een bericht is geweest, dat ze pas moesten verschijnen, als de oorlog was uitgebroken?

A. Neen, ik kan het mij bepaald niet herinneren. Dat wil echter niet zeggen, dat het niet zo is.

97181. De **Voorzitter**: Wat is over het algemeen uw indruk van die Aanwijzingen geweest? Wat had men er aan? Het was min of meer een uitwerking van het L.O.R. Vond u, dat het vrij doeltreffend was, of dat het veel ruimte liet?

A. Ik vond, dat wij er niet veel aan hadden. Dat is niet de schuld van de Aanwijzingen op zich zelf. Ik ben het met de heer *Bosch van Rosenthal* eens, dat die Aanwijzingen op zich zelf goed zijn. Ik heb ze nu nog eens rustig nagelezen. Daarbij trof het mij weer — het was het probleem, waarvoor wij telkens hebben gestaan; ik ben een kleine anderhalfjaar burgemeester tijdens de bezetting geweest — dat die Aanwijzingen er eigenlijk geheel van uitgaan, dat men te maken heeft met een bezetter, die zich aan het volkenrecht houdt. U weet, dat de bezetter dat in het geheel niet heeft gedaan; het leek in het begin even, dat hij zich aan het volkenrecht hield, maar langzamerhand zijn er allerlei dingen gebeurd, waarop men bij de samenstelling van de Aanwijzingen in het geheel niet had gerekend.

Ik heb het zo gevoeld, dat het beginsel van de Aanwijzingen was — dat werd mij na lezing bevestigd; ik heb ze vóór dit verhoor voor mij zelf doorgelezen en een enkele notitie gemaakt — dat de ambtenaren — met enkele uitzonderingen — op hun post zouden blijven, omdat men het zo zag — dat gold, geloof ik, zeer in het bijzonder voor de burgemeesters — dat het hun taak was, de belangen van de bevolking te behartigen.

Wij hebben b.v. als burgemeesters in de tijd van de bezetting vrij regelmatig wekelijkse bijeenkomsten gehad. Wij hadden altijd Vrijdagsmiddags op het Provinciehuis in den Haag een bijeenkomst met de Commissaris van de Koningin, de heer *van Karnebeek*, en de burgemeesters van de voornaamste gemeenten van Zuidholland; het waren er een stuk of negen en het ging naar de grootte der gemeenten tot Gorinchem; het ging, geloof ik, geheel naar het zielental.

Aan die besprekingen heb ik erg veel gehad. Als wij Vrijdagsmiddags bij de heer *van Karnebeek* kwamen, dan konden wij daar als „goede“ burgemeesters — er was er geen een, die „verkeerd“ was — over al onze moeilijkheden praten. De heer *Frederiks* is er ook wel geweest, evenals ir. *Verwey*. Ik herinner mij, dat toen b.v. de kwestie speelde, dat de ongetrouwde moeder niet in de vrzekeringswetgeving was opgenomen. De Duitsers vonden, dat het wel moest, maar de heer *Scholtens*, de Secretaris-Generaal van Sociale Zaken, zeide: dat gaat niet, daartegen heeft de Tweede Kamer zich altijd verzet; wij mogen niet van de gelegenheid, dat de Tweede Kamer er niet is, gebruik maken om dit er in te zetten. Daarvan is het gevolg geweest, dat hij er vrij gauw uitgesmeten is. Toen is de heer *Verwey* in zijn plaats gekomen en kregen wij het probleem van de uitzending van arbeiders naar Duitsland. De Duitsers wilden, dat men de distributiepapieren zou inhouden. Bij die gelegenheid heeft de heer *van Karnebeek* gezegd: voor de volgende bijeenkomst zullen wij vragen, of de heer *Verwey* er bij komt. Ik herinner mij, dat de heer *van Karnebeek* toen de heer *Verwey* heel stevig de les heelt gelezen. Ik herinner mij, dat hij legen hem zeide: wees voorzichtig, de Regering zit in Engeland, maar er komt een dag, dat de Regering terugkomt; dan zou het kunnen zijn, dat de Regering de manier, waarop u dit hebt gedaan, niet erg zal appreciëren.

Bij alle moeilijkheden, die wij hebben gehad, was het zo, dat de heer *van Karnebeek* altijd zeide: primair is, dat de heren op hun post blijven. Dat werd natuurlijk ontzaglijk moeilijk, omdat men, als men de richtlijnen doorleest, ten aanzien van bepaalde punten zegt: als ik die dingen zou hebben gedaan. zou ik niet in strijd met de richtlijnen hebben gehandeld, terwijl het toch dingen waren, waartegen het Nederlandse valk zich, hoe langer de bezetting duurde, terecht met hand en tand verzette. Ik wijs in dit verband op de Winterhulp. Als men de richtlijnen ziet, zou men moeten zeggen: de Winterhulp was gern bevordering van de oorlogvoering van de vijand. Als men echter in aanmerking neemt, dat het de bedoeling van de Duitsers was alles gelijk te schakelen, kan men natuurlijk wel tot de constructie komen, dat men geëa medewerking moest verlenen. Ik kan persoonlijk over de Winterhulp erg gemakkelijk spreken. omdat ik er heel weinig mede te maken heb gehad. Amsterdam, Rotterdam en den Haag hebben nl. een afzonderlijke directeur voor de Winterhulp gekregen, terwijl elders de burgemeesters daarmee waren belast. Wij hadden over de Winterhulp altijd gesprekken: is het het beste, dat zoveel mogelijk in eigen liand te houden of moet men zeggen: ik weiger daaraan mede te werken, met het gevolg, dat het geheel in handen van de N.S.B. komt?

Dat was altijd weer het probleem, waarvoor men kwam te staan. Men kon natuurlijk wel zeggen, dat altijd, wanneer een goede burgemeester of een goede ambtenaar wegging en een ander in zijn plaats kwam, een slechte dus, het veel slechter ging en veel erger was dan zolang de goede man op zijn post bleef. Toch hadden wij allen het

gevoel: er komt een moment, waarop men zal moeten zeggen: „het gaat niet langer!“ Maar wanneer kwam dat moment nu? Het is misschien het beste, u een enkel voorbeeld uit de praktijk te schilderen.

Het eerste probleem kwam direct, de 14de Mei 1940. Wij hebben toen het bombardement van Rotterdam gehad. Na het bombardement heeft Rotterdam gecapituleerd en kreeg ik het verzoek van de militaire commandant van Rotterdam om op het hoofdkwartier de samenkomst met de Duitsers bij te wonen. De bijzonderheden van de overgave moesten worden besproken en men wilde graag de burgemeester er bij hebben. De Duitse troepen waren bezig binnen te rukken, toen er iets gebeurde, dat nooit is opgehelderd. De Duitsers dachten, dat op hen werd geschoten en begonnen met mitrailleur te schieten. Op een gegeven moment vlogen ons — wij zaten in een flatgebouw — de kogels om de oren. Ieder probeerde zo goed mogelijk dekking te zoeken. De Duitse generaal *Student* stond op; ik geloof, dat hij naar het raam wilde lopen om iets tot zijn eigen mensen te zeggen. Hij kreeg een schot in het hoofd en bloedde verschrikkelijk. De Nederlandse officieren werden met de handen omhoog naar buiten gestuurd. Op dat moment herinnerde ik mij, wat wij in de eerste wereldoorlog hadden gehoord van hetgeen in Visé was gebeurd, en dacht ik: „dat ziet er voor Rotterdam slecht uit; er wordt een of andere represaille-maatregel genomen; het is eigenlijk met ons afgelopen“. Toen zei een Duitse overste tegen mij: „Ja, de mensen zijn nerveus, ik stel u niet verantwoordelijk voor deze schietpartij, maar ik wil wel, dat u een proclamatie tot de bevolking richt“. Ik vertel het u in het kort, omdat anders mijn verhaal te lang wordt. Hij voegde er aan toe: „Dan moet u daarin zetten, dat wij hier als vrienden komen“.

Daar had u het punt, want toen dacht ik: dat zet ik er per se niet in. Het was een moeilijk moment. Ik was helemaal alleen. Als het je een tweede keer overkomt — ik hoop niet, dat het mij een tweede keer zal overkomen —, als je weet, dat het je zal overkomen, neem je een ambtenaar mee. Toen ben ik gegaan en heb ik gezegd: ik zal zien, wat ik er van maak. Ik ben naar het politiebureau aan de Bergsingel gegaan. Het was donker, er was geen verlichting; wij zaten met elektrische zaklantaarns. Ik heb de proclamatie gedicteerd en de inspecteur van politie heeft het opgeschreven. Toen heb ik daarin in het algemeen dit gezegd: „De stad heeft zich overgegeven. Wij zijn nu verplicht ons hiernaar te gedragen“ (dat was conform de richtlijnen), „dus ons van vijandelikheden tegenover de Duitsers te onthouden. Als men het niet doet, kan het ernstige gevolgen voor de burgerij hebben“. Verder heb ik er in gezegd: „Van zijn kant heeft de Duitse commandant de troepen opgedragen de bevolking met welwillendheid te bejegenen“. Dat was natuurlijk volkomen iets anders dan: „Wij komen als vrienden“. Door een tolk is die proclamatie in het Duits overgezet. De Duitse overste was er mede tevreden.

Nu zat je dus voor dit probleem: De man wil, dat je een proclamatie aan de bevolking uitvaardigt. Welke gevolgen zal het hebben, als je zegt: ik doe het niet? Hoe zal hij dan tegenover de burgerij optreden? Aan de andere kant moet je het stuk zó stellen, dat je het als goed Nederlander voor je geweten kunt verantwoorden.

Zij hadden toen blijkbaar de opdracht medegekrege, dat zij bij ons de indruk moesten vestigen, dat zij als vrienden kwamen. Drie dagen later kwam er een andere generaal in Rotterdam, die als stadscommandant was aangewezen. In het eerste gesprek, dat ik met hem had, zeide hij: Wir kommen hier als Freunde. Ik heb toen gezegd: dat begrijp ik niet; onze Regering is altijd volkomen correct geweest en heeft een volkomen neutrale houding aangenomen, u valt zonder enige reden ons land binnen en u gooit een groot gedeelte van de stad in puin. Als u zegt: Wir kommen als Freunde, dan kan ik slechts antwoorden, dat ik dat niet begrijp. Toen zeide hij: Das sind politische Sachen! Ik heb daarop gezegd: als u tegen mij zegt: ik ben militair en ik heb de bevelen, die mijn Regering mij heeft gegeven, gehoorzaamd, dan begrijp ik dat. Ik ben geen militair, ik ben burgerlijke bestuursautoriteit. Ik heb ook mijn aanwijzingen voor dit geval. Mijn taak is in de eerste plaats de belangen van de burgerij tegenover u zo goed mogelijk te behartigen. Ik zou u willen voorstellen: laten wij over de zaak zelf spreken.

Ik heb het met deze eerste man — hij is er zes weken geweest — niet zo slecht getroffen. Ik herinner mij, dat hij in dat gesprek op een gegeven ogenblik zeide: Und nun die Judenfrage. Ik heb toen geantwoord: wij hebben in Holland geen „Judenfrage“. U hebt gezegd, dat het eerste doel is orde en rust te bewaren in Nederland. Als u dat menens is, moet u de Joden volkomen met rust laten. Die zijn bij ons altijd volkomen gelijkgerechtigde Staatsburgers geweest. Als u daarmee begint, kunt u bereiken, dat er grote onrust komt."

Hij zeide: ik wil er zelf liever niet aan beginnen, maar als het mij wordt bevolen, zal ik het moeten doen.

Daarbij is het toen wat de Joden betreft gebleven.

97182. De **Voorzitter**: Geloof u niet, dat het moeilijker is geworden, doordat er een burgerlijk bestuur is gekomen?

A. Natuurlijk. Onder het burgerlijk bestuur hebben wij de meeste moeilijkheden gekregen. Ik heb in Rotterdam extra moeilijkheden gekregen, omdat ik een waarnemend hoofdcommissaris van politie had, die niet bleek te deugen. Daaraan konden wij niets doen. De heer *Eindhoven* was de hoofdcommissaris. Hij is in Augustus 1940 lid geworden van het driemanschap van de Nederlandsche Unie. Hij kwam mij dat vertellen en heeft mij gevraagd, of hij verlof kon krijgen als hoofdcommissaris. Ik ben de zaak gaan bespreken met de heer *Tenkink* van het Departement van Justitie en in overeenstemming met hem is verlof gegeven. Een tijd later hebben de Duitsers hem er als hoofdcommissaris uitgegooid.

Ik vroeg natuurlijk aan de heer *Eindhoven*: hoe moet het nu met de waarneming van het hoofdcommissariaat? Toen zei hij — nu moet ik ter voorkoming van elk misverstand zeggen, dat de heer *Eindhoven* daarbij volstrekt te goeder trouw was; hij kon het evenmin weten als ik het wist — „U kunt gerust *Rosbach* nemen; dat is een fatsoenlijk man; die kent de dienst door en door en zal het heus goed waarnemen.”

Wij namen *Rosbach*. Hij was een paar weken aan de gang, toen ik in de gaten kreeg, dat het helemaal verkeerd zat. Hij had zich blijkbaar in het hoofd gezet: „*Eindhoven* is weg en zal wel niet terugkomen; ik zal in zijn plaats komen en Polizeipräsident worden.” (wat hem per slot van rekening niet is gelukt). „Maar om het doel te bereiken, moet ik goede vrienden met de Duitsers zijn.”

Daarvan heb ik ontzaglijk veel verdriet gehad.

Ik zal u één ding noemen; dat was in het laatst van December 1940. Nu was het altijd zo: de indeling op het hoofdbureau (of ern inspecteur naar die afdeling wordt gezonden; of een inspecteur wordt overgeplaatst naar de straatsdienst of naar de recherche gaat; mutaties, zoals je die in een groot politiekorps telkens hebt) liet ik aan de hoofdcommissaris over; daarmee bemoei je je als burgemeester niet, tenzij blijkt, dat het niet deugt; dat is het werk van de chef van dienst. Ik werd op een goede dag uit de politie zelf er voor gewaarschuwd, dat *Rosbach* aan het hoofd van de politieke inlichtingendienst een N.S.B.-er had gezet. Er stond een buitengewoon goed vertrouwde commissaris aan het hoofd van die afdeling, de heer *Bennekers*, die in Augustus 1942 het slachtoffer is geworden, toen in St. Michielsgestel de gijzelaars werden doodgeschoten na de bomanslag op de viaduct in Rotterdam. Ik ben er voor mij zelf nog altijd niet helemaal gerust op, dat de geschiedenis, die ik nu ga vertellen, er geen rol bij gespeeld heeft, dat zij juist hem uitgekozen hebben.

De heer *Bennekers* was weggestuurd van de politieke inlichtingendienst en in zijn plaats was gekomen een inspecteur, die tot de N.S.B. behoorde. Dat werd mij medegedeeld. Toen heb ik *Rosbach* geroepen en heb gezegd: „Ik hoor dat; maar dat gaat toch niet. Ik acht het toch volkomen verkeerd. Ik heb u altijd vrij gelaten om binnen het hoofdbureau de zaken te regelen, zoals u meent, dat het het beste is, maar dat moet u niet doen. Aan het hoofd van de politieke inlichtingendienst moet u bepaald niet iemand met zo'n uitgesproken politieke overtuiging zetten. Ik heb de indruk, dat u denkt: „de politie moet je maar stellen onder het gezag, dat het meest lijkt te zijn in de richting, waarin het zich op het ogenblik politiek ontwikkelt.” (Ik moest natuurlijk met de nodige voorzichtigheid tot hem spreken.) „Dat hebben wij bij de politie nooit gehad. Wij hebben altijd iemand om zijn qualiteiten aan het hoofd van een afdeling gezet en het heeft ons nooit kunnen schelen, van welke politieke richting hij is; daar keek ik vroeger ook niet naar”. Toen zei hij: „Als u het anders wilt, kan ik het gemakkelijk veranderen; die order is nog niet gepubliceerd; wij veranderen hem”. Toen heb ik gezegd: „Dan heb ik liever, dat u het verandert”. Op dat ogenblik viel mij een pak van het hart en dacht ik: dat loopt goed.

Maar nu het vervolg van het verhaal!

Een dag of veertien later kreeg ik een telefoontje van de heer *Frederiks*, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. De heer *Frederiks* zegt tegen mij: „Burgemeester, zoudt u bij mij willen komen; ik zou graag met u willen praten; ik heb een klacht over u gekregen”. „Een klacht”, vroeg ik, „van welke kant? Van Duitse zijde?” „Nee, van Nederlandse zijde”. Dat was Nederlandse zijde tussen aanhalingstekens, zoals u zult zien.

Toen ben ik gegaan en bleek mij, dat *Rosbach* aan *van Genechten*, die Procureur-Generaal was, een brief had geschreven met een heel

verhaal er in: „die burgemeester is anti-Duits, anti-N.S.B.; die wil niet hebben, dat een N.S.B.-er aan het hoofd van de politieke inlichtingendienst komt; hij verwijt mij, dat ik zo pro-Duits ben”. Ik citeer de brief nu uit mijn hoofd; hij is misschien op het stadhuis in Rotterdam te krijgen. *Van Genechten* heeft de brief doorgestuurd naar de heer *Tenkink*, de secretaris-generaal van Justitie, met de boodschap er bij — ik vond het nogal merkwaardig — „Aangezien de hoofdcommissaris van Rotterdam natuurlijk de waarheid schrijft, eis ik, dat de burgemeester van Rotterdam zal worden voorgedragen aan de Reichskommissar voor ontslag”.

Van Genechten had dus de brief aan de heer *Tenkink* doorgestuurd, die de zaak doorzond aan de heer *Frederiks* en toen heb ik op die brief een antwoord geschreven aan de heer *Frederiks*. Het mooiste was, dat *Rosbach* daarin schreef, dat de burgemeester niet had gezegd, van wie hij de inlichtingen omtrent de wijziging van de formatie op het hoofdbureau had gekregen, maar dat hij had begrepen van wie het kwam; het kwam van *Bennekers*, die gaarne aan het hoofd van de inlichtingendienst wilde blijven. *Bennekers* was toch iemand, die liever lui was dan moe. Ik kwam met die brief op het stadhuis en toen zeide het hoofd van de afdeling Algemene Zaken tegen mij: *Rosbach* hebben wij hier dadelijk te pakken, nu zal ik het rapport laten halen, dat *Rosbach* zes weken geleden over *Bennekers* heeft geschreven naar aanleiding van de sollicitatie van *Bennekers* voor de functie van commissaris van politie.

Dat rapport was zo voortreffelijk, dat ik mij een ogenblik heb afgevraagd: is het niet al te mooi? Daarmede hadden wij het bewijs, dat *Rosbach* volkomen een draaitol was. Dat heb ik aan de heer *Frederiks* geschreven. Ik heb toen tegen de heer *Tenkink* gezegd: ik zal er wel uitgesmeten worden, maar deze zeide: neen, ik geloof, dat u er nog niet uitgaat; dat is zo'n gemene streek, dat durven de Duitsers tegenover ons niet aan.

En zo is het ook gegaan. Veertien dagen later ben ik op het matje geroepen bij de Deutsche Beauftragte in Rotterdam, die alle papieren had gekregen. Die Beauftragte was een fatsoenlijk man. Ik had de indruk, dat hij een heleboel dingen erg akelig vond. Hij zeide tegen mij: Wie kann der Mann jetzt so schreiben! Toen ben ik er nog doorgerold.

Ik heb overigens met deze hoofdcommissaris veel narigheid gehad. In Juli 1941 is er in Rotterdam een Engels vliegtuig neergeschoten. Er was een hele demonstratie van het publiek. Ik kreeg een telefoontje, of ik met de hoofdcommissaris bij de Beauftragte wilde komen en ik heb gezegd: laat de hoofdcommissaris maar op eigen houtje gaan. Ik kwam daar, de Beauftragte komt binnen en ik zie, dat de hoofdcommissaris met de hakken tegen elkaar klap en de Hitlergroet brengt. Toen kregen wij de kwestie van het vliegtuig. De Beauftragte zeide: ik moet de stad een zware boete opleggen. Het was natuurlijk mijn taak te zorgen, dat dit niet gebeurde. Ik bracht dus allerlei bezwaren in. Toen zij hij: „Misschien wilt u dan nog eens een proclamatie tot de bevolking richten.” Ik heb gezegd: „Het is goed”. Toen zei *Rosbach*: „Zal ik geen proclamatie tot de bevolking richten, want ziet u, u weet wel, hoe het in Rotterdam is” (het was volmaakt onlogisch, wat hij zei, maar hij drukte zich zo uit) „95% van het vee is pro-Engels. Dat komt” (met een blik op mij) „van de leidende figuren. U weet: de leidende figuren willen zich niet aanpassen. Wij hebben er vaak over gepraat, enz.”.

Ik moest er natuurlijk niets van hebben, dat *Rosbach* de proclamatie zou uitgeven. Ik zei daarom: „Ik geloof, dat het de bedoeling van de Beauftragte is, dat zij van de burgemeester uitgaat.” „Dan zou ik ze kunnen opstellen”, zei *Rosbach*, waarop ik antwoordde: „Als ik ze zelf niet zou kunnen opstellen, zou ik hulp inroepen, maar u hoeft nooit te denken, dat ik die hulp van u zou vragen.”.

Ik heb een proclamatie opgesteld en aan een paar vertrouwde mensen op het stadhuis gevraagd: lees ze te zamen met mij door, opdat ik werkelijk voor mij zelf de overtuiging kan hebben, dat er niets in staat, dat ik voor mijn geweten niet kan verantwoorden. Het was een proclamatie in de zin van: „Als er vliegtuigen komen, ga dan uit de buurt, ga er niet heen, enz.”. Maar de gedachte om te zeggen — wat zij graag wilden — „de vijanden komen boven Rotterdam”, daar was natuurlijk nooit enige sprake van.

Zo moest je er altijd tussendoor zeilen. Ik heb het gehad, dat de gehele publieke tribune in de raadzaal volzat met N.S.B.-ers in W.A.-uniform. De raad werkte nog in die tijd. Het was altijd zo geweest, dat, als het quorum de presentielijst had getekend, de bode kwam en zei: de raad is compleet. Die dag voegde de bode er bij: ik waarschuw u maar even, anders kijkt u er zo raar tegenaan, maar de tribunes, de publieke tribune, de gereserveerde tribune en de perstribune, zitten vol met W.A.-mannen in uniform. Ik had dit te danken aan het raadslid *van Burink*, die met de N.S.B. was gaan aanpappen. Dat kon allemaal gebeuren door de stille medewerking van die hoofdcommissaris.

Ik heb toen eerst de raadsvergadering geopend. *Van Burink* begon spektakel te maken. Toen heb ik de vergadering geschorst. Dat bracht natuurlijk met zich, dat de tribunes ontruimd moesten worden. Het is mij niet gelukt de tribunes ontruimd te krijgen door de volstreekte weigering van de hoofdcommissaris, die zei, dat het in strijd was met Richtlijnen van de Duitse generaal die en die. Ik heb toen eerst met de wethouders overleg gepleegd. Toen ben ik naar binnen gegaan en heb gezegd: „Ik heropen de vergadering”. *Van Burink* en nog een ander raadslid, die „verkeerd” was, begonnen te schreeuwen en te roepen: „Ik vraag het woord”. Ik zei: „Wacht u even, ik heb nog meer te zeggen, nl. om mede te delen, dat de vergadering meteen door mij wordt gesloten, aangezien ik in de omstandigheden, waarin wij op het ogenblik verkeren, niet de zekerheid heb, dat de raad in vrijheid beslissingen kan nemen”.

Toen heb ik drie maanden niet met de raad vergaderd. Ik heb tegen de Duitse Beauftragte gezegd: „Onder deze omstandigheden vergader ik per se niet met de raad; dan moet de boel maar vastlopen. Als ik niet de garantie krijg, dat die dingen niet meer zullen gebeuren, doe ik hit niet”. Hij was het zakelijk met mij eens. Het heeft drie maanden geduurd; er was toen een geweldige stapel stukken, die de raad moest behandelen. Toen kreeg ik de mededeling van de Beauftragte: „Wij blijven officieel er buiten, maar ik kan u de verzekering geven, dat er niets gebeuren zal”. Ik heb gezegd: „Wij begripen elkaar dus goed: wanneer *van Burink*” (dat was het verkeerde raadslid) „het mij lastig maakt, mag ik alle middelen toepassen, die de Nederlandse wet te mijner beschikking stelt”. „Ga uw gang”, zei de Beauftragte. Ik heb twee keer vergaderd. De ene keer ging het rustig; de tweede keer heb ik ook groot spektakel gehad en heeft de raad, met drie stemmen tegen, op mijn voorstel besloten, *van Burink* er uit te zetten. Maar toen had ik hem er nog niet uit. Toen heb ik met de hoofdcommissaris de grootste moeite gehad; die heeft op alle mogelijke manieren gesaboteerd om te bereiken, dat hij er niet uit zou gaan, maar wij hebben hem er tenslotte toch uit gekregen.

Dat is de laatste vergadering van de raad geweest. Kort daarna is de beschikking gekomen, waarbij de raad ter zijde werd gezet.

Omstreeks dezelfde tijd heb ik een boodschap gekregen van de Beauftragte namens de Rijkscommissaris, waarbij mij de vraag werd voorgelegd, of ik niet vond, dat voor mij het ogenblik was gekomen om heen te gaan. Dat was voor mij een opluchting. Ik had al verschillende malen in het college van burgemeester en wethouders gezegd: waarvoor zit ik hier eigenlijk nog, ik raak al mijn gezag kwijt. Dan kreeg ik van de kant van de wethouders te horen: het belangrijkste waarom u hier zit, is, dat er geen ander kan gaan zitten! Dat was op zich zelf volkomen juist, maar daarom kon men zich toch niet alles laten welgevallen. Ik heb dus deze gelegenheid aangegrepen en ontslag gevraagd. De Beauftragte voor Rotterdam vond het erg jammer, maar, zeide hij, het is uw eigen schuld, u hebt geweigerd u aan te passen. U begrijpt zelf wel, dat er geen mogelijkheid is iemand met uw politiek verleden, die zich niet wil aanpassen, langer te handhaven. Ik heb gezegd: van Duits standpunt bezien kan ik dat begrijpen.

Ik heb ontslag gekregen met een merkwaardige boodschap er bij. De Beauftragte vroeg mij: wat gaat u nu doen, als u ontslagen is? Ik wilde in Rotterdam blijven om bij de hand te zijn en een oogje in het zeil te houden en ik heb gezegd: ik hoop, dat het goed is, dat ik hier blijf wonen.

Ik gaf als motief op, dat ik zolang de oorlog duurde niet wist, naar ik heen moest gaan. Daarop kreeg ik de mededeling, dat het goed was, dat ik in Rotterdam zou blijven wonen, maar dan moest ik als einfacher Privatmann leben. Daarvoor heb ik naar buiten wel gezorgd. Doordat ik in Rotterdam kon blijven, heb ik gedurende die tijd in de eerste plaats contact kunnen houden met het goede deel van het ambtenarenkorps. Als er moeilijkheden waren, wisten zij mij altijd te vinden. Ik heb ook wel collega's-burgemeesters bij mij gehad, die hun moeilijkheden met mij bespraken. Ik heb ook geleidelijk aan contact gekregen met de illegaliteit. Ik heb in het bijzonder in de laatste winter van de oorlog in overleg met de illegaliteit van alles opgebouwd en besproken wat wij zouden doen, als de bevrijding kwam. Een van de problemen was het volgende. In de Meidagen van 1940, direct op de eerste dag van de oorlog, had de linie dwars door Rotterdam gelopen, waardoor Rotterdam-Zuid, waar 250 000 mensen woonden, geheel was afgesloten van Rotterdam-Noord. Wij moesten er rekening mede houden, dat bij de bevrijding iets dergelijks ook zou kunnen gebeuren. Wij hebben voor dat geval een waarnemend burgemeester van Rotterdam-Zuid aangewezen, nl. de heer *van Wijk*, directeur van de Oranjeboombrouwerij. Wij moesten dit alles met grote voorzichtigheid doen. Ik herinner mij als een van de aardige dingen uit de tijd, dat ik met een van de heren van het verzet

ging spreken, het volgende. In Rotterdam loopt de Voorschoterlaan evenwijdig met de Avenue Concordia. Aan de Voorschoterlaan ging ik bij een dokter van de G.G. en G.D. naar binnen; aan de achterkant, precies er tegenover, kwamen de heren van de illegaliteit in een huis aan de Avenue Concordia samen; door de tuinen kwamen wij bij elkaar.

97183. De **Voorzitter**: Welke tijd is dat ongeveer?

A. Dat is zo geworden in het bijzonder de laatste winter. De eerste contacten waren echter al eerder gelegd. Het eerste bezoek — dat was een bezoek van de O.D. — heb ik vermoedelijk gehad in 1942/1943.

97184. De **Voorzitter**: Misschien mag ik even terugkomen op ons uitgangspunt. Heb ik, wat de Aanwijzingen betreft, goed begrepen, dat met hetgeen u nu hebt verteld u eigenlijk wilt illustreren, hoe u eigenlijk zelf de Aanwijzingen moest interpreteren, als u er voor stondt, en naar bevind van zaken moest handelen?

A. Ja, zo zou ik het willen zien. De leidraad van de Aanwijzingen was: in beginsel op je post blijven en de belangen van de bevolking behartigen. Nu ziet u ook, hoe die Aanwijzingen tenslotte helemaal niet meer klopten op de latere tijd. Ze zeiden ook: tegen de civiele bevolking moet je zeggen, dat zij zich dient te onthouden van daden tegen de vijand. Er wordt zelfs in verteld, dat je de mensen goed duidelijk moet maken, dat, als zij het wel doen, het ernstige gevolgen voor de burgerij kan hebben. Dat was een standpunt, dat wij in het latere verloop van de oorlog niet meer konden innemen.

97185. De **Voorzitter**: In de commentaar van 1943 is er dan ook een wijziging aangebracht, zoals u weet. Ik wilde u nog iets vragen over de Aanwijzingen; in het gedeelte „Algemeen” wordt bij artikel 2 een algemene regeling gemaakt en wordt een aantal personen uitgezonderd; daar staat aan het einde van de alinea: „Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten ter zake onderricht.”. Kunt u ons inlichten, wat dat geweest kan zijn? Wij hebben verschillende malen getracht het te achterhalen, maar het is ons niet duidelijk geworden, welke categorie mensen men daarbij op het oog zou kunnen gehad hebben.

A. Ik heb weleens gedacht, dat het sloeg, laten wij zeggen: op de mensen, die aan Militaire Zaken of iets dergelijks zaten. Ergens anders wordt, meen ik, in de Aanwijzingen gezegd, dat deze ambtenaren er van door moesten gaan. Waarvan overigens niets is gekomen!

Ik heb „ter zake” niemand onderricht. Ik heb nooit enige aanwijzing gekregen om iemand te onderrichten.

97186. De heer **Verkerk**: Op dit artikel hebben de blijvers zich beroepen als burgemeester.

A. De grote moeilijkheid was de vraag: waar moet je de grens trekken. Dat was ontzaglijk moeilijk.

97187. De **Voorzitter**: Daarom vroeg ik u ook naar de betekenis van deze Aanwijzingen. Ik ben het met u eens: het hangt heel veel af van de interpretatie, die men er volgens zijn geweten en zijn Nederlanderschap aan geeft.

A. In de toelichting van 1943 wordt gezegd: „De verantwoordelijkheid voor de opvolging der gegeven aanwijzingen rust op ieder bestuursorgaan en iederen ambtenaar *afzonderlijk* en *persoonlijk*”. Dus: als je chef verkeerd is, mag je je niet daarop beroepen. Dat vind ik gemakkelijk gezegd; ik bedoel: als je kunt zeggen, dat de chef bepaald verkeerd is. Als ik een onderscheid maken mag — hetzelfde wat de heer *Burger* als Minister over de radio heeft gezegd —, het gaat er niet om of iemand foute dingen heeft gedaan, maar of hij fout is. Als je wist, dat je chef fout was, begrijp ik het best. Er zal niemand in Rotterdam zijn, die zich zal beroepen op een bevel van *Müller*, de N.S.B.-burgemeester. Maar als je een chef hebt, waarvan je de vaste overtuiging hebt: die man is goed, en die chef geeft een bepaald voorbeeld, dan vind ik niet, dat men de lagere ambtenaren dat scherpe verwijt kan maken, zoals het hier staat, en zou moeten zeggen: u behoeft u niet te beroepen op hetgeen de burgemeester heeft gedaan. Ik heb in die tijd nogal eens adviezen gegeven. Ik heb later, naar ik meen voor de heer *Valken*, tijdens de zuivering getuigd, omdat het ging over bepaalde dingen, die hij had gedaan en waarover hij met mij had gesproken, waarbij ik heb gezegd: tenslotte geloof ik in de omstandigheden, zoals zij op het ogenblik liggen, wel, dat ik u zou kunnen adviseren het zo en zo te doen. In zo'n geval heb ik ook wel tegen iemand gezegd: mijn advies disculpeert u niet, maar als u na de bevrijding in moeilijkheden komt, wil ik bij de instantie, die daarover heeft te oordelen, wel uitleggen, op welke gronden wij samen hebben gemeend, dat u het zo zou moeten doen.

97188. De **Voorzitter**: Juist naar aanleiding van hetgeen u hebt opgemerkt, heb ik mij afgevraagd: was het niet wenselijk of mogelijk geweest, dat men die Aanwijzingen op grotere schaal had verspreid? In hoofdstuk IV van de eerste Aanwijzingen staat onder de laatste alinea van punt 17:

„Alle inwoners zonder onderscheid behooren er van door-drongen te zijn, dat het verrichten van ongeoorloofde werkzaamheden een daad is van verraad tegenover hun eigen land, dus moreel verwerpelijk en bovendien strafbaar. De ambtenaren zullen naar beste krachten dit besef levendig houden.”.

Al die instructies moeten dan echter op ruime schaal zijn verspreid. Anders kan men van de betrokkenen niet verlangen, dat zij het de burgers duidelijk maken.

h. Men zou de indruk krijgen, dat het tie heren overvallen is, dat de Regering in eens was genoodzaakt op zo korte termijn naar Engeland uit te wijken. Ik heb ook wel de indruk gekregen, dat men ten aanzien van de Departementen niet wist, welke ambtenaren zouden inedegaan en welke ambtenaren niet. Ik heb van de tegenwoordige burgemeester van Vlaardingen, die op Binnenlandse Zaken zat, gehoord, dat hij eerst de opdracht had, dat hij zou medegaan, dat hij zijn koffer had gepakt en dat men, toen het ogenblik kwam, zeide: je gaat niet mee! Ik geloof, dat men dit erg slecht heeft voorbereid, omdat men toch zeker van September 1939 af rekening moest houden met de mogelijkheid, dat de Duitsers hier zouden komen, dat ons grondgebied in Europa bezet gebied zou worden, dat het noodzakelijk was, dat de Regering wegging en dat men moest zorgen, dat de Regering de nodige outillage had.

97189. De **Voorzitter**: De werkingskring van die Aanwijzingen is betrekkelijk gering geweest.

A. Ja, betrekkelijk weinig mensen hebben deze gezien.

97190. De **Voorzitter**: Wat betreft de doelmatigheid, geloof, ik, dat het meest doelmatige zou zijn geweest, als een aantal hoofdamt-naren er kennis van had kunnen nemen. Onze indruk is, dat het aan eenheid van opvatting in grote lijnen wel ontbroken heeft.

A. Men had er aanwijzingen bij moeten doen, wat wij met de Aanwijzingen moesten doen. Voordat er van oorlog sprake was, had men eigenlijk al moeten zeggen: „Bepaat dat eens op het stadhuis!”, maar daar herinner ik mij niets van.

97191. De **Voorzitter**: In de vergaderingen van de burgemeesters met de Commissaris der Koningin is nooit het probleem ter sprake gekomen, wat men met de Aanwijzingen zou doen?

A. Ik herinner mij niet, dat wij er ooit over gepraat hebben, wat wij er mede zouden doen, maar wij hebben ze wel ter sprake gehad. Wij hebben tenslotte als burgemeesters de meeste steun aan elkaar gehad. Die besprekingen met de heer *van Karnebeek* heb ik ook altijd buitengewoon nuttig gevonden, totdat er een N.S.B.-burgemeester kwam.

97192. De **Voorzitter**: Tot een bepaalde richtlijn of een bepaalde methode van werken om dit door te geven aan hoofden van dienst en hoofdamt-naren is het niet gekomen?

A. Neen, daartoe is het bepaald niet gekomen; bij mij tenminste niet.

97193. De **Voorzitter**: De ambtenaren waren, toen het burgerlijk gezag hier was gekomen, orgaan van de bezetter de facto. Of ziet u het anders? Zij bleven wel hun verplichting van trouw aan de Regering behouden, maar de facto was het burgerlijk gezag in handen van degene, die het gezag uitoefende.

A. De facto was het burgerlijk gezag in handen van de bezetter, maar men stond altijd voor de vraag: in hoeverre zullen wij medewerken aan wat de bezetter van ons vraagt? Hij had ons bij honderden dingen nodig; zonder ons apparaat kon hij het niet. Daarom was voor ons altijd de vraag: wat kun je doen en hoever kun je gaan, hoever kun je proberen het tegen te houden, enz. Er zijn natuurlijk duizend en één dingen geweest. Ik heb eigenlijk weleens spijt, dat ik er geen dagboek van gehouden heb, maar nu eens was het dit en dan weer was het dat en dan moest je altijd voor je zelf overwegen: hoever kan ik gaan, wat kan ik er af krijgen? Het laatste gelukte ook weleens, b.v. bij de boete, die ik er af kreeg door een proclamatie uit te vaardigen.

In de Aanwijzingen staat: bij elke gelegenheid moet je protesteren, maar je moet je medewerking niet weigeren, als de bezetter op zijn standpunt blijft staan, omdat het in het belang van de burgerij is, dat je meewerkt. Maar — zoals ik in een ander verband al zei — er komt een moment, dat je het niet kunt volhouden. Laat mij eens een sterk voorbeeld nemen. Stel, dat er duizend Joden moeten worden opgepakt en dat je, als je je medewerking verleent, kans ziet es honderd vrij te krijgen, dan kun je misschien wel zeggen: als je je medewerking niet had verleend en je was er uitgesmeten, dan waren ze allemaal opgepakt. Maar er zou voor mijn gevoel daar een grens liggen; dat kan bepaald niet.

In mijn tijd hebben al die dingen helemaal niet gespeeld, omdat ik voor mij zelf het grote voorrecht heb gehad, dat ik zo gauw er uitgesmeten ben; voordat de bezetting was verscherpt, was ik er al lang uit. Voor problemen, waarvoor anderen stonden, heb ik niet behoeven te staan. Ik heb vaak geadviseerd, maar het is natuurlijk heel wat anders, of je adviseert en tenslotte niet de verantwoordelijk, heid behoeft te dragen voor wat gebeurt, dan dat je die verantwoorde-lijkheid zelf moet dragen.

De heer *Frederiks* kwam weleens bij mij: wanneer hij in Rotterdam was, kwam hij mij weleens in mijn huis aan de Hoflaan opzoeken. Hij had een grote steun gehad aan de heer *van Karnebeek*. Nadat die was gestorven, kwam de heer *Frederiks* nog weleens bij mij. Ik herinner mij b.v. het volgende geval: de Rijkscommissaris had gezegd, dat hij aan rijn organen had opgedragen om, voordat zij besluiten namen, het advies in te winnen van *Mussert* en diens Staatssecretarie. Toen kwam de heer *Frederiks* bij mij en vroeg hij mij: „Vindt u, dat dit een reden is om te zeggen: nu leg ik er het bijltje bij neer?”.

Toen heb ik gezegd: dat vind ik geen reden. Die Rijkscommissaris zegt alleen: ik draag mijn Duitse organen op advies te vragen aan de N.S.B.-Staatssecretarie; daar blijft u buiten! Wie de Duitsers advies willen vragen, moeten zij weten. Maar als gezegd was tegen u: u mag niets meer doen, of u moet eerst advies vragen aan de Staatssecretarie, dan zou ik zeggen: dat doen wij niet.

Het probleem is ook in het College van Secretarissen-Generaal besproken. Het is over het algemeen met de secretarissen-generaal, behalve de uitgesproken N.S.B.-ers, wel goed gelopen. *Mussert* heeft op ieder Departement een soort van waarnemer geplaatst. De „goede” secretarissen-generaal hebben deze dwarskijkers genegeerd, niet echter de heer *Verwey*. Ik herinner mij, dat mij het volgende verteld werd. *Ravenswaaij*, een van de meest grote schavuiten, was voor het Departement van Sociale Zaken zo'n soort van supervisor geworden. *Verwey* was daar zijn opwachting gaan maken met het gevolg, dat *van Ravenswaaij* zeide: ik wil een lijst hebben van alle ambtenaren, die op het Departement werken, met er bij, of zij N.S.B.-er zijn; de afdelingschefs van het Departement van Sociale Zaken hebben dit geweigerd.

Ik ben in het algemeen op grond van mijn eigen ervaring gedurende 1½ jaar geneigd te zeggen, dat men wel voorzichtig moet zijn bij de beoordeling van mensen, die lang op hun plaats zijn gebleven. Er zijn er natuurlijk bij, ten aanzien van wie ik moet toegeven, dat zij te lang zijn gebleven, maar aan de andere kant was het altijd moeilijk, omdat men stond voor het probleem: als ik wegga, wordt het voor de mensen beslist beroerder. Ik ben er in October 1941 als burgemeester uitgegaan en een paar maanden later kwam de gemeentesecretaris bij mij met de mededeling: wij hebben in het college gezegd, dat wij nu gemerkt hebben, dat het hollend achteruitgaat. Er zat toen een volbloed N.S.B.-burgemeester, die allerlei initiatieven nam, die in mijn hoofd niet zouden zijn opgekomen.

97194. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat de bezetter zich moest houden aan het volkenrecht, maar dat de Duitsers dit niet deden. Acht u het instellen van een burgerlijk gezag binnen het kader van het volkenrecht?

A. Neen. Het instellen van een burgerlijk gezag vind ik met het idee van, bezetting in strijd. Neemt u b.v. eens het schandalige optreden tegenover de Joden.

Dat is toch niet alle ideeën van bezetting in strijd.

97195. De **Voorzitter**: Dat wilde ik u juist vragen. Wij hebben een getuige gehoord, met wie wij ook over het Jodenprobleem hebben gesproken; hij zei: kijk eens, de bezetter heeft het recht binnen het kader van het volkenrecht ambtenaren aan te stellen, op wie hij kan vertrouwen; zij moeten niet tegen hem ageren. Hij verklaarde: „Nu hadden de Duitsers zich tegenover de Joden zo onbehoorlijk gedragen, dat zij niet konden verwachten, dat de Joden voor hen betrouwbare ambtenaren zouden zijn. Het klinkt mal, dat de Duitsers door hun eigen slechte handelingen zelf de mogelijkheid

hadden geopend om de Joden te verwijderen, maar het was zo". Zodoende wilde deze getuige motiveren, dat volgens het volkenrecht de Duitsers het recht hadden, de Joodse ambtenaren uit het ambtenarenkorps te verwijderen.

A. Dat geloof ik ook wel. Ik geloof, dat je in het algemeen moet aannemen, dat de bezetter het recht heeft, mensen uit het ambtenarenkorps te verwijderen, wat heel iets anders is dan hen oppakken en in de gasoven stoppen. Ik geloof, dat zij, juist omdat zij hen niet vertrouwden, het mochten doen. Ik geloof, dat het niet in strijd met het volkenrecht was, dat ik werd ontslagen; zij konden zeggen: Wij vertrouwen die man er niet.

Met de Joden is het zo gegaan. De Duitsers hebben eerst een heel mooi smoesje gemaakt. Er kwam ineens de oekase, waarbij de Duitsers alle Joodse ambtenaren er uitgooiden, dat was ongeveer November 1940. Toen hebben zij gezegd: „Je moet goed begrijpen, wij gooien hen er niet uit, zij worden alleen buiten dienst gesteld; wat jullie na de oorlog met de Joden wilt doen, moet jullie weten; of jullie hen dan wilt terugnemen, is jullie zaak". Zij zeiden er bij: „Wij ontslaan hen niet, wij stellen hen alleen buiten dienst". Eerst werd niet gezegd: „Zij worden ontslagen"; eerst werd het traktement behouden. Het was zoals alles bij de Duitsers: het begon met een smoesje; dan leek het allemaal binnen zekere grenzen van het volkenrecht te zijn. Maar dat was dan het begin! Zo hebben zij geleidelijk die schroef aangedraaid.

Er zijn natuurlijk allerlei vragen, die je je stelt. Het is de vraag, of, wanneer wij het van tevoren hadden geweten, wij geen andere houding hadden moeten aannemen.

Neem het probleem van de rechterlijke macht! In de Aanwijzingen wordt gezegd: je mag geen recht spreken in naam van een vreemde soeverein. Dat hebben de Duitsers niet gevegd. De formule werd: „In naam van het recht". Het is misschien een soeverein in de leer van *Krabbe*, maar zo wordt het niet bedoeld in de Aanwijzingen. U kunt wel deze vraag stellen: zou het niet wijzer zijn geweest van de rechterlijke macht om, toen de President van de Hoge Raad als Jood werd ontslagen, het bijtje er bij neer te leggen? Maar dan moet men ook weten, welke ontzaglijke gevolgen het zou hebben gehad; als zij het hadden gedaan en de gehele rechtsbedeling zou stop gezet zijn, zou het geen kleinigheid zijn geweest. Wij hebben het andere geval gehad van de twee raadsheren in Leeuwarden, die iemand niet wilden veroordelen (de Duitsers stopten die veroordeelden in concentratiekampen), omdat, zeiden zij, wij niet meer weten, tot welke straf wij hem veroordelen en wij veroordelen hem dus niet.

Dan kan men de vraag stellen: had de rechterlijke macht niet anders moeten reageren? Maar het is verschrikkelijk gemakkelijk, over anderen te oordelen.

97196. De **Voorzitter**: Vindt u, dat de verhouding van de burgemeester tot de secretaris-generaal dezelfde was als in normale tijden die van burgemeester tot de Minister?

A. In het algemeen sta ik op het standpunt, dat de burgemeester zelfstandig is en niet ondergeschikt is aan de Minister en dus vanzelf ook niet ondergeschikt was aan de secretaris-generaal. Dat is altijd een verhouding geweest van overleg, tenminste wat mij betreft. Ik heb het altijd beschouwd als een verhouding van overleg.

97197. De **Voorzitter**: U kreeg van Binnenlandse Zaken richtlijnen?

A. Ja. Daarnaar hebben wij ons soms gedragen. Tenslotte hebben wij er ons eigen oordeel over gehad.

97198. De **Voorzitter**: Gaf de Beauftragte in Rotterdam ook opdrachten aan u? Doorkruisten die de richtlijnen van Binnenlandse Zaken?

A. Ik kon er wat dat betreft de Beauftragte volkomen buiten houden, ook omdat ik mij op het standpunt stelde: ik aanvaard geen inmenging van Duitse zijde. Men heeft in 1940, na de ramp van Rotterdam, het gehele gemeentebestuur aan de kant geschoven. De opperbevelhebber heeft een besluit gemaakt, waardoor praktisch de gehele puinopruijing en de vaststelling van het stadsplan in handen van de Rijksautoriteiten kwamen. Dat vond ik volstrekt verkeerd. De Beauftragte had het ook gelezen en zeide: dat deugt toch niet, wil ik mij daarmee bemoeien? Toen heb ik gezegd: neen, dat marcheert best; het lijkt op papier niet zo goed, maar in de praktijk is de verhouding met den Haag wel goed.

Wij hebben de annexatie gehad van een aantal gemeenten bij Rotterdam in 1941. Daar was Schiedam niet bij. De Beauftragte zeide

mij: ik vind het nodig, dat Schiedam er bij komt, ik maak het van de Duitse kant aanhangig, doet u het van de Nederlandse kant. Ik heb dat geweigerd, Mijnheer de Voorzitter, omdat ik geen Duitse inmenging wenste.

Zo heb ik altijd getracht de zaken zoveel mogelijk onder de Nederlandse autoriteiten te houden.

Tenslotte was het met deze Beauftragte zo, dat, als hij zijn eigen gang had kunnen gaan, wij het best hadden geklaard. Toen dan ook de kwestie van de oorlogsmisdadigers naar voren kwam en ons in Rotterdam werd gevraagd, of wij klachten hadden, hebben wij een onderzoek ingesteld bij de gemeentelijke diensten en is het antwoord geweest: neen, wij hebben bepaald geen aanleiding deze man als oorlogsmisdadiger te behandelen.

97199. De **Voorzitter**: Wat de status van de secretarissen-generaal betreft, zult u het er waarschijnlijk ook wel mee eens zijn, dat het nemen van initiatief op het gebied van de wetgeving voor dingen, die niet strikt noodzakelijk waren, achterwege moest blijven.

A. Ja. Er is een Nota geweest. Ik hernner mij, dat heel in het begin van de bezetting de voorzitters van de Kamerfracties bij elkaar kwamen. Een van mijn wethouders was de heer de *Zeeuw*. Toen heeft de heer *de Zeeuw* mij eens laten lezen een Nota, die aan de secretarissen-generaal was gericht en gesteld was door prof. *Telders*. Daarin werd juist op deze punten de aandacht gevestigd. Ik had een gestencild exemplaar van de heer *de Zeeuw* gekregen. Ik kreeg een poosje later de boodschap, of ik het exemplaar wilde vernietigen, want het scheen voor degene, die de Nota ontworpen had, gevaar op te leveren, wanneer het in Duitse handen viel.

Ik ben het met die Nota helemaal eens geweest. Ik zou het veel beter vinden, als men dergelijke dingen als de wijziging van gemeentegrenzen niet gedaan had. Ik heb wel bemerkt, dat verschillende heren het eigenlijk prettig vonden, dat zij wat te vertellen hadden. Er was een, die mij zei: „Het is allemaal beroerd onder de bezetting, maar zonder de Tweede Kamer en zonder de Ministers bevat het mij wel." Maar dat is in de eerste plaats ook wel een beetje een kwestie van de ambtelijke tegenover wat ik gemakshalve wil noemen de politieke mentaliteit. Er komt iets bij; dat hebben sommige secretarissen-generaal eigenlijk zelf niet goed begrepen en dat maakt het aan de andere kant nodig mild te oordelen: zij zijn nooit gewend geweest, zelfstandig verantwoordelijkheid te dragen. Tenslotte gebeurt alles in normale tijden onder de verantwoordelijkheid van onze Ministers en dat maakt toch, geloof ik, dat je in een andere verhouding staat dan wanneer je op een gegeven ogenblik wordt gebombardeerd tot iemand, die zelfstandig zijn verantwoordelijkheid moet dragen. Het was niet zo, dat je het aan de Minister kon overlaten, het in de Staten-Generaal te verdedigen. Nu moesten zij zelfstandig een oordeel vellen en zelfstandig hun standpunt bepalen. Dat is verschrikkelijk moeilijk geweest, maar ik geloof, dat je die factor bij de beoordeling van hun gedrag in aanmerking mag nemen.

97200. De **Voorzitter**: De commentaar was ook u in handen gekomen. Hebt u er in Mei 1943 kennis van kunnen nemen of pas later?

A. Toen ik de commentaar weer zag, herinnerde ik mij, dat ik hem heb gelezen in een of ander illegaal blad, misschien in „Het Parool".

97201. De **Voorzitter**: Had u toen al de indruk, dat de Regering dit dekte? U weet, dat het in 1943 uit Londen is gekomen.

A. Dat ik toen de indruk had, dat de Regering dit dekte, durf ik niet zeggen. Er kwam natuurlijk bij, dat de commentaar voor mij wel interessant en belangwekkend was, maar voor mij persoonlijk geen directe betekenis meer had, want het is van Mei 1943 en ik was toen al anderhalf jaar ambtelos burger. Maar ik herinner mij, dat ik het gelezen heb. Ik denk, dat het is geweest in de illegale pers.

97202. De **Voorzitter**: U heeft het zoëven gehad over de fractievoorzitters, die weleens bij elkaar kwamen. Dat is het tweede punt, waarover ik u vragen wilde stellen.

Hoe is naar uw mening de positie van de politieke partijen gedurende een bezetting? Ziet u daarin nog een taak voor haar?

A. Een taak wel; natuurlijk. Het was natuurlijk moeilijk. U moet het in de eerste plaats zo zien: ik stond destijds buiten de actieve landspolitiek, zal ik maar zeggen. Op 15 October 1938 ben ik burgemeester van Rotterdam geworden en heb ik mijn lidmaatschap van

de Kamer neergelegd. Ik heb in die tijd aanvankelijk nooit gedacht aan de mogelijkheid van een combinatie van die twee functies; dat is door een heel andere loop van de omstandigheden in 1948 zo geworden. Ik was uit de actieve politiek weg. Van de besprekingen, die de leiders van de politieke partijen hadden, ben ik aanvankelijk regelmatig op de hoogte gehouden door de heer *de Zeeuw*. Wij zaten in Rotterdam nog met het normale college van burgemeester en wethouders.

97203. De **Voorzitter**: Bedoelt u het samenkomen van de verschillende fracties, het Politiek Convent, waarbij van elke partij twee leden aanwezig waren?

A. Ja, ik meen van wel. Er zaten o.a. de heren *Colijn* en de *Zeeuw* in en voor de Vrijzinnig-Democratische Bond de heren *Joekes* en *Kranenburg*. Ik herinner mij, dat *Joekes* en *Kranenburg* eens bij mij zijn geweest. Zij hadden een vergadering in Rotterdam. Met de eigenlijke werkzaamheden van de V.D.B. is men gestopt, toen de politieke partijen ontbonden werden. Toen zijn wij weleens in een klein gezelschap bijeen geweest. Doordat aan de andere kant het verzet opkwam en in het verzet nogal mensen van zeer verschillende richting samenwerkten, heb ik de indruk, dat heel veel krachten en activiteiten van de politieke partijen zich in het verzet hebben geconcentreerd.

97204. De **Voorzitter**: Slaat u het nut van het Politiek Convent hoog aan? De secretarissen-generaal, die wel initiatief wilden gaan nemen, hebben b.v. een brief gekregen van het Politiek Convent.

A. In het begin achtte ik het wel van nut, al heeft het ten aanzien van de kwestie van de gemeentegrenzen niet zoveel uitgewerkt. Ik geloof wel, dat het zo was, dat, als de secretarissen-generaal hoor- den, hoe de parlementaire leiders er over dachten, zij daarmee toch wel enige rekening hielden.

97205. De **Voorzitter**: Wij hebben weleens de indruk, dat de secretarissen-generaal dit niet op prijs stelden en dat zij liever zelfstandig te werk gingen.

A. Dat geloof ik graag. Dat blijkt uit wat een van de heren zeide: gelukkig is er geen Tweede Kamer!

97206. De **Voorzitter**: In verband met het Politiek Convent wil ik u een vraag stellen naar aanleiding van wat een van de getuigen hier heeft gezegd. Deze getuige heeft gezegd, dat de activiteit van het Politiek Convent na April 1943 ging verslappen.

„Wanneer er iemand uitviel, werd er ook wel weer een ander aangewezen, hoewel dat ook niet algemeen gebeurde, want de vrijzinnig-democraten zijn een bepaalde periode uitgeschakeld geweest, omdat de heer *Oud* het met het oog op zijn positie in Rotterdam niet wenselijk vond hieraan mee te doen. Dan fungeerde ik, omdat ik toch in Rotterdam woonde, als contact-figuur tussen deze groep en de heer *Oud*. Op deze wijze bleef hij dan toch op de hoogte.”

De Voorzitter vraagt dan:

„U zegt, dat de heer *Oud* het in verband met zijn positie in Rotterdam niet wenselijk vond om daaraan mee te doen. Was dat in de periode, dat hij nog burgemeester was?”

De getuige antwoordde daarop:

„Nee, toen was hij al geen burgemeester meer.”

Het verhoor gaat dan verder:

„De **Voorzitter**: Wat was dan de reden van de heer *Oud* voor dit standpunt? Kunt u dat nader omschrijven?”

A. Als u dat weten wilt, is het misschien het beste, dat u het aan de heer *Oud* zelf vraagt.”

Daarom leg ik u nu deze vraag voor.

A. Ik geloof, dat ik mij dat vrij goed herinner. Het zat zo. U kent het standpunt, dat ik van het begin af aan heb ingenomen, waarmee ze het trouwens allemaal eens waren. De heren *Kranenburg* en *Joekes* waren de politieke leiders; ik had veel meer mijn taak in Rotterdam. Toen is het zo gelopen: eerst heeft het gezelschap in St. Michielsgestel gezeten; zelf heb ik ook korte tijd daar gezeten. Toen zijn zij op vrije voeten gesteld. In April 1943 is die hele politieke groep opgepakt; de heer *Kranenburg* heeft een poos in het Oranje-Hotel gezeten; de heer *Joekes* is tenslotte naar Duitsland gevoerd. Ik weet goed, dat de heer *van Walsum* — ik denk in het najaar van

1943 — bij mij is gekomen en tegen mij heeft gezegd: „Wij zitten een beetje met hei contact met de vrijzinnig-democraten; de heer *Joekes* zit in het kamp; de heer *Kranenburg* is op vrije voeten, maar heeft er geen lust meer in.” Die had blijkbaar ervaring genoeg in het Oranje-Hotel opgedaan; dat kan ik best begrijpen. De heer *van Walsum* vroeg mij: „Wilt u voor de vrijzinnig-democraten in het Politieke Convent komen.” Ik heb gezegd: „Het lijkt mij, om te beginnen, juist, dat u iemand uit de Kamerfractie neemt.” Als ik het mij goed herinner, heb ik hem toen de naam van de heer *Schilthuis* genoemd. Ik geloof, dat toen met de heer *Schilthuis* het contact is opgenomen.

De **Voorzitter**: Ja, daarna is de heer *Schilthuis* er in opgenomen.

A. Daarbij had ik een tweede motief, dat het volgende was. Ik vond namelijk, dat ik in de allereerste plaats mijn werk moest doen in Rotterdam (ik had mijn contacten in Rotterdam, op alle mogelijke manieren, ook met de verzetsbeweging) en dat het eigenlijk niet verstandig was, omdat ik betrekkelijk in Rotterdam in een glazen huis woonde, meer risico te lopen dan ik met het oog op het werk, dat ik in Rotterdam deed, toch vanzelf al liep en dat het mede om die reden beter was, dat wij ons hielden aan de werkverdeling, zoals die van het begin af aan was geweest. Ik zei: „Nu heb ik in de allereerste plaats te zijn burgemeester van Rotterdam en als u dus uit de vrijzinnig-democratische Kamerfractie een ander kunt vinden in de persoon van de heer *Schilthuis*, geloof ik, dat het beter is.” Dat is de overweging geweest. Overigens heb ik door het contact, dat ik met de heer *van Walsum* heb gehad, het een en ander gehoord. Wij hebben veel gepraat; hij is heel veel bij mij geweest. Wij hebben met elkaar veel gepraat over datgene, wat na de oorlog moest gebeuren om het politieke leven op gang te krijgen. Wij hadden ook van die samenkomsten in kleine kring, ook met mensen van verschillende politieke richting; daar heb ik weleens een voordracht gehouden en heeft ook hij weleens een voordracht gehouden. Maar als ik het mij wel herinner, is het precies gelopen, zoals ik u zoëven zei.

97207. De **Voorzitter**: Waren die werkzaamheden, waarbij u meende, dat u meer in een glazen huisje was gezeten, werkzaamheden, die u na uw burgemeesterschap had?

A. Ik bedoel eenvoudig dit: de Beaufragte had gezegd: „U kunt in Rotterdam blijven wonen, maar dan moet u als einfacher Privatmann leben.” U begrijpt, dat de Duitsers mij best in de gaten hielden. Nu was voor mij de hoofdzaak: ik wilde het werk in Rotterdam zo graag blijven doen, het contact blijven houden met mijn mensen, met ambtenaren van het stadhuis, het contact met de verzetsbeweging. Dat moest je met de grootste voorzichtigheid doen.

Die verzetsbeweging was ook weleens onverstandig. Ik herinner mij nog goed, dat met Kerstmis 1944 een van de directeurs van d'Oranjeboom, de bierbrouwerij van de heer *van Wijk*, die zou optreden als waarnemend burgemeester, bij mij kwam met een stuk en zegt: „Kent u dat stuk?”. Dat zijn de notulen van de vergadering van de illegale groep, waarin zij al degenen, die tot die groep behoren, onder schuilnamen hebben vermeld, maar rustig zeggen: wij hebben een gesprek met *Oud* gehad en afgesproken, dat *van Wijk* als waarnemend burgemeester van Rotterdam-Zuid zal optreden.

Ik ben direct naar mijn contactman uit de illegaliteit gegaan, die de in omloop zijnde exemplaren alle te pakken heeft gekregen. Zo moest je letten op alle risico's, die je liep. Ik dacht, dat het niet onredelijk was te zeggen: laat mij dat werk in Rotterdam doen, te meer, omdat ik geen actieve politieke rol speel en ook niet van plan ben te spelen. Ik ben na de bevrijding ook niet in de Kamer gekomen. Ik had niet het plan een actieve politieke rol te gaan spelen, omdat mijn werk in Rotterdam lag. Daarom heb ik gezegd: laat mij mij liever concentreren op het werk in Rotterdam.

97208. De **Voorzitter**: Wat is naar uw mening de betekenis van de illegaliteit op zich zelf?

A. Ik acht die betekenis daarvan wel groot. Ik heb er groot respect voor. Er zijn natuurlijk in de laatste maanden elementen in gekomen, die er niet thuishoorden. Voor wat ik echter in Rotterdam van de illegaliteit heb gezien, heb ik groot respect.

Ik heb mij ook weleens afgevraagd: is dit of dat verstandig geweest? Er hebben ook in Rotterdam een aantal massale executies plaats gehad. Op de Zaterdag voor Pasen 1945 werd bij mij in de straat een man van de Nederlandse S.S. neergeschoten. Op Dinsdag na Pasen hebben ze toen twintig mensen lukraak opgepakt en neergeschoten. Toen is bij mij wel de vraag opgekomen: was het dat offer waard?

Toen het in 1945 weer langs de legale weg moest gebeuren, was de overgang wel wat moeilijk, maar ik ben er in Rotterdam goed in geslaagd, die overgang te doen plaats hebben. Voordat de tijdelijke gemeenteraad kwam, heb ik daar gewerkt met een raad van advies. Op 1 Juni ben ik begonnen daarmee te werken. Daardoor heb ik contact kunnen leggen tussen oud en nieuw. Toen hebben wij een Raad van Advies gemaakt, waarin 15 leden zaten. Op de plaats, waarop vroeger een wethouder zat, zaten nu drie leden van de Raad van Advies. Wij deden het zo, dat in elke sectie van de Raad van Advies een wethouder van vóór de oorlog zat met twee nieuwe leden, behalve in één sectie, waarvan de wethouder overleden was. Een gemeenteraad was er niet; de Raad van Advies adviseerde de burgemeester. Zo genaamd was de burgemeester alles: raad, college en de hele boel, maar in werkelijkheid hebben wij de beslissingen in de Raad van Advies genomen. Wij hadden daarmee een geleidelijke overgang van de oude toestand naar de nieuwe. Dat heeft heel goed gewerkt. Eerst heb ik moeite gehad met het hoger gezag, dat zei: „U doet in Rotterdam iets, dat de Gemeentewet helemaal niet kent”. Ik heb met Minister *Beel* een gesprek er over gehad; die heb ik gelukkig ook weten te overtuigen, dat het goed was het nu maar tot de komst van de tijdelijke gemeenteraad in Rotterdam zo te laten. In de Raad van Advies heb ik ook de illegaliteit gehad met het gevolg, dat verschillende heren van de illegaliteit later wethouder zijn geworden. De heer *van Tilburg* was een groot man in de illegaliteit evenals de heer *van der Vlerk*; de antirevolutionnaire wethouder lieft een rol in de illegaliteit gespeeld. Daardoor heb ik de overgang zo gekregen, dat er praktisch op dat punt geen moeilijkheden zijn geweest. Het was voor de oud-wethouders aanvankelijk even moeilijk, maar ik heb hun duidelijk kunnen maken, dat het zo he: beste was. Op de oud-wethouders viel niets aan te merken; zij hadden zich allen voortreffelijk gedragen. Een van de wethouders is uitgezuiverd als lid van de Eerste Kamer, maar persoonlijk vind ik, dat het een cardinale fout is geweest. Naar mijn mening had dit niet mogen gebeuren. Ik was er dan ook in 1945 niet toe bereid mede te werken om een wethouder aan de kant zetten, want dan had ik op hem een stempel gedrukt, dat hij niet goed was geweest.

In onderling overleg is het zo geworden, dat wij hebben gezegd: laten wij het met een Raad van Advies doen, dan hebben wij aan de ene kant het blijvende en aan de andere kant het nieuwe. Het is er goed ingegaan; ik heb het volkomen voor elkaar gekregen.

Zo hebben wij dan gewerkt tot de tijdelijke gemeenteraad kwam.

Ik weet niet, of het tot een onderdeel van uw onderzoek behoort, maar ik kan u wel zeggen, hoe ik het ten aanzien van de tijdelijke gemeenteraad heb gedaan.

Wij moesten als burgemeesters de kiesmannen aanwijzen. In Rotterdam waren het er 145. Toen heb ik uit de Raad van Advies een paar gehaald als vertrouwensmannen, met wie ik heb gespraat

en met wie ik heb afgesproken: laten wij als basis nemen de cijfers van de laatste gemeenteraadsverkiezing van vóór de oorlog, maar nu met inschakeling van de cijfers van de geannexeerde gebieden. Er hadden een paar N.S.B.-ers of quasi N.S.B.-ers in de Raad gezeten; de op hen uitgebrachte stemmen hebben wij gegeven aan de communisten, maar verder hebben wij op die basis een verdeling gemaakt. Toen hebben wij een publicatie gedaan, waarbij groepen, die bepaalde maatschappelijke stromingen vertegenwoordigden, gelegenheid werd gegeven kandidaten voor het kiescollege aan te bevelen. Het kwam er op neer, dat wij praktisch van alle politieke partijen aanbevelingen hebben gekregen, met uitzondering van de Antirevolutionaire Partij, die zo volstreekte bezwaren had tegen deze wijze van samenstellen van de tijdelijke gemeenteraad, dat zij niet wilde meedoen. Van een afzonderlijke groep antirevolutionnaires, die deze bezwaren niet hadden, heb ik echter wel een lijst ontvangen. Wij hebben op de basis van de cijfers van 1939 het kiescollege samengesteld en bij enkele candidaatstelling zijn de leden van de tijdelijke gemeenteraad gekozen.

Het is allemaal goed verlopen. Ik heb in dat opzicht — dat was het uitgangspunt van dit gesprek — volkomen medewerking van de illegaliteit gehad. Ik heb in Rotterdam het grote voorrecht gehad mag ik gerust zeggen, dat er volstrekt vertrouwen was tussen de burgemeester en de illegaliteit, ook krachtens de band, die wij tijdens de bezetting hadden gelegd. In Rotterdam zijn de dingen zonder schokken verlopen.

97209. De **Voorzitter**: Hebt u misschien aan hetgeen u hebt gezegd nog iets toe te voegen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter! Ik heb alleen nog een boekje medegenomen, getiteld „De Buffer”. Het zijn aantekeningen omtrent de persoonlijke belevenissen in de bezettingstijd van de burgemeester van Dordrecht, de heer *Bleeker*. Daarin vindt u nogal het een en ander, dat toch wel wat licht kan werpen op de moeilijke positie van de burgemeesters.

(Getuige overhandigt de Voorzitter dit boekje.)

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de verstrekte inlichtingen en sluit het verhoor. .

P. J. OUD.

KOERSEN, *voorzitter*.

WITTEWAALL VAN STOETWEGEN.

VERKERK.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 21 JULI 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Stufkens en Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. mr. PIETER SJOERDS GERBRANDY,
oud 68 jaar, wonende te Scheveningen,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
oud-Voorzitter van de Raad van Ministers.

Hij legt de eed af als getuige.

97500. De **Voorzitter**: U hebt gezien in de brief, die wij u hebben gezonden, dat wij nu bezig zijn met de behandeling van de punten g en h, waarover wij graag met u zouden willen spreken.

Allereerst zou ik willen beginnen met enkele volkenrechtelijke aspecten, in verband met het verzet. Had de Regering in Londen één of meer adviseurs voor de vraagstukken betreffende de volkenrechtelijke status van de bevolking in het bezette gebied?

A. We hadden in de eerste plaats de heer van Angeren, secretaris-generaal van het Departement van Justitie, die met veel problemen vertrouwd was geraakt, maar ik zou niet kunnen zeggen, of er speciale adviseurs waren.

97501. De **Voorzitter**: Hier hadden wij b.v. prof. François als zodanig.

A. Aan Justitie hadden wij wel een ambtenaar, die volkenrechtelijk georiënteerd was.

97502. De **Voorzitter**: Had u met hem overleg over problemen, die zich in bezet gebied natuurlijk uiteraard veel voordeden?

A. Ja, dat is wel gebeurd, maar ik weet niet hoe frequent; bovendien hadden wij de deskundigen van Buitenlandse Zaken.

97503. De **Voorzitter**: Hebt u zich in Londen weleens bezonnen op de aard van het gezag, dat de bezetter hier uitoefende, vooral in verband met artikel 43 van het Landoorlogreglement? Dat was uiteraard nogal belangrijk.

A. Daar hebben wij ons zeker mee beziggehouden. Het is in de Ministerraad ter sprake gekomen. Wanneer u naleest wat van de rijde van de Londense Regering door Ministers en ambtenaren is gezegd, vindt u daarin implicite de opvatting, die de Regering had. Dit is echter niet geschied in de vorm van een juridische uiteenzetting. Het is een duidelijk tonen van de visie, die de Regering op het geval had. Ik heb nog eens redevoeringen van mij zelf nagelezen en daarin komt dit zo nu en dan heel duidelijk tot uiting.

97504. De **Voorzitter**: Kunt u misschien in het kort de opvatting van de Regering nog even weergeven?

A. Mag ik eens een enkel voorbeeld aanhalen uit een redevoering van mij zelf van 4 Februari 1943: er zijn er verschillende, waarin dit telkens voorkomt. Daarin zeg ik:

„De plicht van het personeel in Overheidsdienst is, al die maatregelen" — hier worden bedoeld de maatregelen van de Duitsers om het Staatsbestuur van Nederland in handen te krijgen — „op iedere manier en in alle omstandigheden tegen te werken en ongedaan te maken.

Dit geldt meer in het bijzonder voor al die maatregelen, welke ten doel hebben het Duitsche oorlogspotentieel te versterken, hetzij door het aantrekken van goederen, hetzij door het aantrekken van personen uit Nederland. Indien het gaat om een versterking van het Duitsche oorlogspotentieel, dienen niet alleen de uitvoerende maatregelen zelf te worden tegengewerkt en bemoeilijkt, maar ook alle voorbereidende maatregelen, welke kennelijk ten doel hebben de Duitsche oorlogsmachine met Nederlandsche goederen of Nederlandsche onderdanen te voeden. Op grond van de opgedane ervaring weet gij zelf in voldoende mate te beoordeelen welke maatregelen als voorbereiding voor dat doel moeten worden aangemerkt.".

Dat gaat zo door. Daar ligt in: wij zullen u niet precies voor-schrijven wat u moet doen, maar wij gaan er van uit — en dit is, voor wat mij persoonlijk betreft, van het begin af aan mijn standpunt geweest —, dat de oorlog voortgaat in Nederland door het verzet. Men heeft de Duitsers — niet iedereen zag dat in het begin — in elk op-zicht, nog afgezien van het gehele Landoorlogreglement, als vijand te beschouwen en zich daarnaar te gedragen. Wij, die hoog en droog in Londen zaten, moesten voorzichtig zijn met precies voor te schrij-ven wat men in Nederland moest doen; dat was voor ons wel ge-makkelijk, maar voor degenen, die in Nederland zaten, buitengewoon moeilijk. Dat is telkens de draad, die er doorheenloopt. Ik heb deze speeches, die ik van de heer de Jong heb gekregen, nog eens weer doorgelezen; telkens kunt u zien: dat zegt Radio Oranje, dat zegt een Minister, dat zeg ik persoonlijk.

97505. De heer **Stufkens**: Van welke datum is deze speech?

A. Deze speech is van 4 Februari 1943.

97506. De **Voorzitter**: Zag u een plicht van gehoorzaamheid van het volk hier in Nederland ten opzichte van de bezettende macht?

A. Wanneer men iets dergelijks in Londen tegen mij zei, werd ik, eerlijk gezegd, onpasselijk. Dat bestond voor mij niet. U moei het goed zien: ik beschouwde de Duitsers over het gehele gebied als vijanden. Er is natuurlijk in verband met de couranten, die wij kregen in Londen, ook getheoretiseerd over de vraag, hoever het Landoor-logreglement ging. Dat maakte op mijn naaste medewerkers en mij een indruk, die wij niet konden verwerken.

97507. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt het waar-schijnlijk zo gezien, dat u het Landoorlogreglement goedvond voor een gewone oorlog, maar niet voor een totalitaire oorlog.

A. Precies! Niet voor de Duitsers, die alle nationaal en inter-nationaal recht met voeten traden! Dat was mijn opvatting. Dat was ook de opvatting van mijn naaste medewerkers. De heer de Geer zwoer bij het Landoorlogreglement. Daar had u al een tegenstelling, die zich later heeft toegespitst.

97508. De **Voorzitter**: Is het uw mening, dat de vijand ook een grotere vrijheid had ten opzichte van het in acht nemen van de be-palingen van het Landoorlogreglement doordat men zich in het bezette gebied niet aan het Landoorlogreglement hield?

A. Neen, maar wel, dat de bezetter consequenties zou trekken — en daarom waren wij wel voorzichtig in de wijze van uitdruk-king —, als zij voelden, dat het bezette volk wettelijk tegen zijn maatregelen inging.

Ik heb de overtuiging, dat het Landoorlogreglement de Duitsers niets kon schelen dan voor zover het in hun kraam te pas kwam.

97509. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het burgerlijk gezag, dat hier door de Duitsers was ingesteld, liep ook buiten het Landoorlogreglement om; het was een totalitaire oorlog.

A. Ja, zo hebben wij het ook gezien.

97510. De **Voorzitter**: U weet, dat daarover de meningen uiteenlopen. Professor François erkent ook een civiel bestuur. Dat is waarschijnlijk niet uw mening?

A. Neen, zeker niet in deze omstandigheden.

97511. De **Voorzitter**: Erkent u dan wel, dat men was gehouden aan de voorschriften, voor zover deze bleven binnen het kader van artikel 43, of verwierp de Regering te Londen dat ook?

A. Mag ik dit nog even nagaan?

97512. De **Voorzitter**: Meent u, dat, wanneer de bezetter zich hield binnen het kader van artikel 43, ook de bevolking zich aan deze voorschriften zou moeten houden?

A. Zo heeft die vraag zich, voor wat mij persoonlijk betreft, niet voorgedaan. Dat was voor mij casus indabilis. De Duitsers zijn dat nooit van plan geweest! Wanneer u zegt: „als“, is dat een conditie, die nooit vervuld zal worden. Hierover is wel in Londen gedebatteerd.

97513. De **Voorzitter**: Het is natuurlijk de vraag, of men dit in de aanvang al wist. Uw toespraak is natuurlijk van veel latere tijd.

A. Ik herinner mij wel, dat al dadelijk in het begin, toen Radio Oranje was opgericht en ik mijn toespraken begon te houden, ik moeilijkheden kreeg met de heer de Geer. Dat ging juist over dit punt. „Jij kweekt eigenlijk opstand“, zei hij, „en dat mag niet, want de Nederlanders“ -- zo dacht hij, dat ik het zei, maar u voelt wel, dat dat mijn bedoeling niet was -- „vallen nu onder de wettige Overheid“. Daar had men nu de tegenstelling; hij maakte aanmerking op zinnen uit mijn speech. Dit is een van de aanleidingen tot het conflict geweest; er was verschil in visie. Dat eindigde in het eerste begin in een compromis! In het begin trachtte men het nog ééns te worden.

97514. De heer **Posthumus**: Ik heb begrepen, dat u hebt medegedeeld, dat er in dezen een algemeen beleid werd gevolgd door de Londense Regering. Wanneer Radio Oranje of een van de Ministers of ambtenaren zich over deze zaken uitte, gebeurde dit op grond van een algemeen beleid van de Regering. Is dit algemeen beleid één keer afgesproken of werd dit voortdurend in het Kabinet besproken en eventueel gewijzigd? Hoe is dit precies gegaan?

A. U zoudt misschien kunnen denken, dat dit een agendapunt is geweest. Zo ging dat niet, maar er werd natuurlijk door alle Ministers op de uitzendingen gelet. Dan kwam bij wijze van spreken automatisch aan de orde: hoe moet men dit stellen? Altijd is dan de stellingname van mijn medewerkers en mij geweest: „De oorlog duurt voort en daar hebben wij rekening mee te houden. U in het bezette gebied weet zelf het beste, wat u moet doen; stel u daar dan op in“.

97515. De heer **Posthumus**: Mijn vraag ligt nog een beetje anders.

U zegt, dat, wanneer een dergelijke rede werd gehouden, deze eventueel daarna werd besproken; dat was dus een bespreking nadat de rede was gehouden. Dan spreekt u van het standpunt van u en uw medewerkers. Wie bedoelt u hierin uw medewerkers? De Minister-raad?

A. In het begin heb ik veel overleg gepleegd met de heer van *Boeyen* en de heer van *Kleffens*.

97516. De heer **Posthumus**: De Ministerraad als zodanig besprak dus deze zaken niet?

A. Dat wil zeggen: Wanneer er een speech zou worden of was gehouden en men het daar niet helemaal mee eens was, kwam dit aan de orde.

97517. De heer **Posthumus**: Op grond daarvan werd dan een standpunt vastgesteld en dat standpunt werd dan gevolgd?

A. Niet direct in het begin. Op den duur echter wel; dit is tamelijk vlug het geval geweest: ik zou zeggen, dat dit aan het einde van 1940 al „on the way“ was.

97518. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dit houdt natuurlijk verband met het aftreden van de heer de Geer als Minister-President en met uw optreden als zodanig.

A. Daar hing dit zeker mee samen.

97519. De **Voorzitter**: Ik heb hier de opvatting van professor *François*, die ik u graag even wil voorleggen. Hij zege:

„Het Landoorlogreglement heeft deze betekenis: Wenst de bevolking zich overeenkomstig de bepalingen van dit Landoorlogreglement te gedragen, dan geeft dit reglement de grenzen van de bevoegdheden, die de bezetter heeft. Een volkenrechtelijke plicht van de bevolking om zich niet tegen een bezetter te verzetten, bestaat niet.“

Van dit standpunt uit redenerend, komt hij later ook tot de opvatting, dat een civiel bestuur niet in strijd is met het Landoorlogreglement, maar dat dit er alleen maar niet in voorkomt, omdat men dit niet heeft kunnen voorzien.

A. Wij hebben ons zeer duidelijk op het standpunt gesteld, dat een civiel bestuur onrechtmatig was.

97520. De **Voorzitter**: Men zal hierbij natuurlijk altijd enigszins achter de feiten aanlopen, omdat men nooit kan voorzien, hoe een volgende oorlog -- wij hopen, dat die niet meer komt -- zich zal voordoen. Uit die overweging zegt professor *François*: Men had dit niet kunnen voorzien en daarom staat het niet in het Landoorlogreglement, maar in tal van gevallen zou volgens hem een civiel bestuur zelfs beter zijn, zou het althans beter kunnen zijn dan een militair bestuur. Het hangt er helemaal vanaf hoe het bestuur wordt uitgeoefend. Die mening deelt u waarschijnlijk niet?

A. Neen, die mening deel ik niet. Men had toch reeds de ervaring met de Duitsers vóór de oorlog.

97521. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U ziet dat bestuur natuurlijk alleen zoals het bestuur van Seyss-Znquart is geweest, namelijk met de opzettelijke bedoeling om de nationaal-socialistische ideologie hierin te voeren. Het is natuurlijk iets anders, wanneer een civiel bestuur alleen maar bestuur is. Dat hebben wij echter in de praktijk nooit meegeniaakt. We hebben het civiele bestuur hier gekregen om het land te nazificeren. Daar staat uw mening natuurlijk lijnrecht tegenover.

A. Ja, en al heel gauw begonnen de arrestaties van mensen, die niets met de oorlog hadden uit te staan.

97522. De **Voorzitter**: Volgt uit het standpunt, dat men te Londen innam, dat de verschillende maatregelen, die de bezetter zoal nam, ook niet meer werden getoetst aan het Landoorlogreglement, aan de Conventie van Genève?

A. Het is wel telkens weer ter sprake gekomen, maar overheersend werd in de praktijk de opvatting gehuldigd: Reken er mee, dat de oorlog ook daar op een bepaalde manier voortgaat, dat beslissend is het feit, dat de bezetter zich niet aan erkende rechtsregelen houdt.

97523. De **Voorzitter**: Heeft er geen overleg plaats gehad met andere Regeringen, die in Londen waren, over de volkenrechtelijke kanten van het geval?

A. Dat wil zeggen: er zijn wel persoonlijke besprekingen geweest met de Poolse Regering, ook met de Frunse en de Noorse.

97524. De **Voorzitter**: En met de Belgische Regering, die zulk een situatie tenslotte al een keer had meegemaakt?

A. De Belgische Regering was zwak vertegenwoordigd; dat contact is dus minder geweest dan het had kunnen zijn. Er waren daar enkele Ministers. Het heeft een tijd geduurd voordat zij behoorlijk geconsolideerd was.

97525. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Bovendien had de Belgische Regering geen civiel bestuur; in België zijn de militaire autoriteiten gedurende de gehele oorlog de baas gebleven. Dat was dus een wezenlijk verschil met onze bezetting.

A. Ja. Wij hebben juist de instelling van het civiele bestuur beschouwd als een aanslag van de vijand op ons volksbestaan. Wij hebben altijd tegenover de Belgen volgehouden: U zijt beter af dan wij en dat eist voor Nederland andere maatregelen.

97526. De **Voorzitter**: Ik zie, dat men er zich in de radiotoespraken wel op beroepen heeft -- b.v. bij het wegvoeren van het Overheidspersoneel op 21 October 1943 -- dat men zeide, dat dit

weer een nieuwe verkrachting betekende van het volkenrecht. Bepaalde geschreven volkenrechtsregelen had men daarbij waarschijnlijk niet op het oog! Had dit meer de betekenis, dat zulk een maatregel zich verzette tegen de geest van het volkenrecht?

A. Men heeft weleens bepaalde regelen nageslagen om handelingen van de bezetter te beoordelen, b.v. de bedreiging van de gijzelaars met executie. Daarover zijn ook stukken opgemaakt en dat is op andere punten ook gebeurd, wanneer daarover in bepaalde kring zekere twijfel heerste. Ik ben eens naar Oxford geweest om met een van de volkenrechtelijke professoren punten te bespreken. Naar ik meen, ging dit juist over de executie van de gijzelaars.

97527. De **Voorzitter:** Ook is er nog eens een bericht van afkeuring van de liquidatie van *Seyffardt* binnengekomen. Weet u nog, welke motieven daartoe aanleiding hebben gegeven?

A. Is dit in 1944 geweest?

De **Voorzitter:** Dat was op 13 Februari 1943.

A. Ik herinner mij, dat hierover is gesproken, maar ik weet niet meer precies, wat hiervoor de redenen zijn geweest. Het volgende staat mij voor de geest. Er was een mededeling aan de ambtenaren uitgegaan op 4 Februari. Daarna hebben wij bericht gekregen van het liquideren van *Seyffardt*, wat op zich zelf met vreugde werd begroet, maar in Londen was men hierover bezorgd, niet in die zin, dat de dood op zich zelf veroordeeld werd (daarover waren wij het met het grootste deel van het verzet eens), maar om de gevolgen. De Britse Minister-President zei ook eens: Denk er om, dat u bij uw uitzendingen de dingen niet zó zegt, dat de mensen worden aangespoord tot daden, die zij duur moeten bekopen!

Daarop is die aanmaning uitgezonden. Ik herinner mij, dat dit is besproken in de krug van degenen, die aan Radio Oranje medewerkten. Herhaaldelijk kwam bij ons de opvatting naar voren: Wij moeten voorzichtig zijn met wat wij precies zeggen tegen hen in Nederland, die wisten wat hier gebeurde, terwijl wij dat niet volledig konden weten. Wij konden ook niet weten in hoeverre deze dingen gevaar meebrachten. Voor dit geval zeiden wij: Dit moet het Nederlandse volk bezuren! Laten wij even zeggen, dat dit onze bedoeling niet is. Het moet niet die kant uit.

97528. De **Voorzitter:** U vreesde in Londen dus een maatregel van algemene strekking?

A. Wij hebben het doorgaans algemeen gehouden, behalve bij aangelegenheden als bij voorbeeld de spoorwegstaking.

97529. De **Voorzitter:** Ik geloof, dat wij van dit punt kunnen afstappen. Nu zou ik u dan iets willen vragen over de Aanwijzingen. U weet, dat er de Aanwijzingen van 1937 voor de ambtenaren waren. Had u daarvan reeds kennis gekregen voordat u naar Londen ging?

A. Ik moet eerlijk zeggen: neen.

97530. De **Voorzitter:** Heeft het nog lang geduurd voordat u er kennis van kreeg?

A. Ik herinner mij, dat er op een zeker ogenblik sprake van was. Wanneer dit echter is geweest, weet ik niet. Tot mijn schande moet ik bekennen, dat de Minister van Justitie de Aanwijzingen niet kende.

97531. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Deze waren ook vóór die tijd vastgesteld en doorgezonden naar de verschillende functionarissen. De Aanwijzingen hadden natuurlijk in een Laetje op het Ministerie van Justitie kunnen liggen ter opening op het moment, dat de oorlog uitbrak of iets dergelijks. Het was dus niet zo, dat, toen u optrad als Minister van Justitie — naar ik meen in 1939 —, het eerste, dat u onder ogen kreeg, deze Aanwijzingen waren?

A. In Nederland heb ik van de Aanwijzingen nooit iets gemerkt.

97533. De **Voorzitter:** Is in Londen gebleken, dat de andere Ministers van deze Aanwijzingen op de hoogte waren, toen deze ter sprake kwamen, of ook niet?

A. Er waren er, die hiervan wisten, b.v. de heer *van Boeyen*. Vóór de tijd, dat deze Aanwijzingen punt van bespreking uitmaakten, heeft hij met mij hierover niet gesproken.

97533. De **Voorzitter:** Hebt u nog enig idee, wanneer deze Aanwijzingen in Londen ter sprake zijn gekomen? Zij hielden natuurlijk belangrijke regelen voor de ambtenaren in, hoe rij zich hadden te gedragen. Zij waren ook als zodanig bedoeld.

A. Ik weet niet meer wanneer dat is geweest. In ieder geval was het vóór 1943, maar hoelang weet ik niet.

97534. De **Voorzitter:** Uiteraard heeft dit dus tussen 1939 en het uitbreken van de oorlog nooit onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Neen. Ik weet met zekerheid, dat dit niet het geval is geweest, want ik heb kort vóór de inval een bespreking gehad met mensen, die mij kwamen opzoeken. Zij vroegen mij: Hoe moet het, als straks Nederland bezet wordt. Natuurlijk zou mijn eerste reactie zijn geweest, als ik de Aanwijzingen had gekend: Laten wij dáárover spreken. Tot mijn schande moet ik echter bekennen, dat ik toen niet op de hoogte was van het bestaan der Aanwijzingen. Dat gesprek, dat heel kort vóór de inval plaats had, is doodgelopen. Wij zouden er nog nader over spreken.

97535. De **Voorzitter:** Het was natuurlijk van belang in verband met de toespraken voor Radio Oranje, dat men op de hoogte was van de inhoud van de Aanwijzingen. Voor zover deze hier bekend en in handen waren, waren zij de richtlijnen, waarvan men verwachtte, dat de ambtenaren en burgers er zich aan zou houden.

A. Ja, daarop heeft de heer *van Boeyen* geattendeerd.

97536. De **Voorzitter:** Wat was uw indruk van de Aanwijzingen, toen u daarvan kennis hebt genomen? Vond u het een goed stuk, een bruikbaar stuk?

A. Het maakte op mij geen slechte indruk. Als ik het eerlijk mag zeggen, vond ik het een beetje tè mals.

97537. De **Voorzitter:** Wij hebben deze vraag aan verschillende getuigen voorgelegd. De meningen hierover lopen nogal uiteen. „Onvoldoende, op zich niet onaardig, volstrekt onvoldoende”, enfin, in allerlei mogelijke variaties lopen de meningen hierover uiteen. Waar u natuurlijk hiermee rekening moest houden bij uw speeches en u kon beoordelen wat u verlangde van de ambtenaren hier, stel ik het op prijs uw indruk hiervan te vernemen.

A. Ik durf niet anders zeggen dan: niet slecht. Anders zou ik zeker niet durven zeggen. Het commentaar van de heer *Bosch van Rosenthal* daarop: best.

97538. De **Voorzitter:** Dat was van 1943.

A. Ja.

97539. De **Voorzitter:** Dit commentaar maakte het niet eenvoudiger voor de mensen, omdat men ook hier niet overal kennis droeg van de Aanwijzingen, en ten tweede, wanneer men er wel kennis van had, was dit commentaar wel enigszins een andere richting uitgaande.

A. Men kan het ook in twee richtingen gebruiken.

97540. De **Voorzitter:** Er is een aantal mensen geweest, dat juist uit deze Aanwijzingen de conclusie heeft menen te moeten trekken, dat men zo lang mogelijk op zijn plaats moest blijven zitten. Volgt uit deze Aanwijzingen voor u ook deze conclusie?

A. Dat is een buitengewoon moeilijke vraag. Mijnheer de Voorzitter, want ik ben hier niet geweest; wij merkten al tamelijk gauw, dat bij voorbeeld de heer *Tenkink* zijn plaats had verlaten. Dat was reeds in 1941. Bij ons rees toen de vraag: Is dat nu een goede of een verkeerde maatregel? Daarover durfden wij in Londen eigenlijk geen oordeel te vellen. Heel de kwestie van aanblijven of weggaan heeft twee kanten. Als men wegging, was men buiten schot. Als men bleef zitten — en dat was natuurlijk ook de moeilijkheid bij iemand als de heer *Hirschfeld* —, bleef men niet buiten schot. Dat was voor ons bijna niet te beoordelen. De conclusies op grond van de Aanwijzingen te trekken was in dit opricht buitengewoon moeilijk. Wel wil ik er op wijzen, dat reeds in 1941 door mij als Minister-President wel heel duidelijke aanwijzingen zijn gegeven. Pas in de latere tijd, ik meen, dat het in 1944 was, kwam in de Regeringskring in Londen de opvatting naar voren: Nu wordt het voor bepaalde topmensen tijd om weg te gaan. Er is zelfs een ontwerp geweest om met naam en toenaam het weggaan aan de mensen te gebieden. Dat was dus in 1944!

97541. De **Voorzitter**: Ja, er is toen een rapport naar Londen gegaan over enige secretarissen-generaal. Dat bedoelt u waarschijnlijk?

A. Ja.

97542. De **Voorzitter**: In punt 2 van de Aanwijzingen van 1937 staat:

„Van den hierboven vermelden maatregel" — in punt 1 wordt de algemene regel genoemd — „dat de bestuursorganen en diensten ook bij een vijandelijken inval hun functie blijven vervullen zijn uitgezonderd de personen, wier werkkring van dien aard is, dat hun blijven veel meer ten bate van den vijand dan van de eigen bevolking zal zijn, of vsn wie kan worden verwacht, dat de vijand hun een blijven vervullen van hun functie beletten zal. Deze personen zijn door de betrokken autoriteiten terzake onderricht.".

Weet u ook, wat hiervan de betekenis is geweest? In dit punt 2 maakt men dus een uitzondering op de algemene regel, in punt 1 genoemd.

A. Neen, dat kan ik u niet zeggen.

97543. De **Voorzitter**: Wij vragen ons ook af, wat hiervan de betekenis kan zijn geweest, want hier staat, dat men bepaalde personen daarvan op de hoogte zou hebben gesteld.

A. Ja, daar is aprake van geweest. Dit moet zijn gebeurd, toen de Aanwijzingen pas waren uitgekomen. Op een gegeven oogenblik — het tijdstip kan ik u niet precies zeggen — stonden degenen in Londen, die speciaal waren belast met het geven van richtlijnen naar het bezette gebied, op het standpunt: Aanwijzingen of geen Aanwijzingen, commentaar of geen commentaar, men moet nu goed begrijpen, dat er ook maatregelen nodig kunnen zijn, die men tevoren helemaal niet had kunnen overzien. Dit is door mij reeds ver vóór 1943 duidelijk gesteld.

De **Voorzitter**: In de aanvang was het ook voor de mensen hier moeilijk, want niet iedereen hoorde, wat er via Radio Oranje werd uitgezonden.

97544. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Na 1942 werden de radio's ingenomen; voor wie de radio toch had gehouden, was het uitermate gevaarlijk om er naar te luisteren en er werd ook minder geluisterd. Toen in 1944 de electriciteitsvoorziening werd gestaakt, werd het helemaal moeilijk voor de mensen om te weten wat zij moesten doen. Luisteren was haast niet meer mogelijk. Men kreeg de berichten van hand tot hand. U weet hoe het gaat bij het overbrenger~van berichten; deze werden vaak verminkt. Daarom wilde ik u vragen, of u vindt, dat men eigenlijk toch wel erg ver gegaan is in Londen met het aanwijzen van mensen, die direct na de oorlog moesten aftreden of optreden. Er zijn nogal vrij ver gaande instructies gegeven.

A. Dat is pas tegen het einde van de oorlog gebeurd.

97545. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Had men toen in Londen de indruk, dat men dit heel goed van buitenaf kon beoordelen?

A. Ik had de indruk, dat wij in 1944 beter waren geörienteerd over de situatie in Nederland dan de Nederlanders zelf.

97546. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was u van mening, dat u een meer globaal overzicht had, omdat wij het onderlinge contact vaak kwijt waren.

A. Ja, en doordat wij van alle kanten berichten kregen, die wij konden vergelijken en zeven, waardoor wij een totaalbeeld van de toestand van het land konden krijgen. Wij durfden toen ook meer. Ik herinner mij, dat een Engelsman mij vroeg, toen de spoorwegstaking werd afgekondigd: Durft u dat te doen? Weet u wel, wat u doet? Dóen ze het? Mijn antwoord is toen geweest: Kijkt u morgen maar. Ik kan u zeggen, dat de spoorwegstaking in Nederland algemeen wordt. Ik kon dit zeggen op grond van wat wij toen wisten. Dit ging natuurlijk gepaard met een zekere feeling van wat wel kon en wat niet. Dit was een groot verschil met b.v. 1942. Dat wil niet zeggen, dat wij in 1944 helemaal geen foutieve voorstellingen zullen hebben gehad. Maar ik had toen de indruk: Ik ken het land als mijn vestjeszak!

97547. De **Voorzitter**: Werden de verschillends verordeningen, die er zijn gekomen, in de Ministerraad besproken? Ik bedoel hier de verordeningen, die er door de bezetter werden uitgevaardigd.

A. Er zijn er wel besproken,

97548. De **Voorzitter**: Ook bij voorbeeld over de bevoegdheden van de secretarissen-generaal, om eens één verordening te noemen? Hierover liepen de meningen, zoals u weet, ook nogal uiteen. De heer Bosch van Rosenthal zag liever, dat de commissarissen der Koningin meer de top zouden vormen in plaats van de secretarissen-generaal, omdat hij meende, dat de commissarissen der Koningin meer mensen waren voor het besturen en het beleid voeren dan de secretarissen-generaal, die altijd een meer ambtelijke functie hadden gehad. Is over deze belangrijke aangelegenheid nog weleens gesproken?

A. Dat kan ik niet zeggen. Wel is later bij voorbeeld besproken de positie van de Vertrouwensmannen.

97549. De **Voorzitter**: Dat is veel later aan de orde geweest?

A. Ja, dat is wel veel later geweest; dat herinner ik mij.

97550. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat men in die aanvangsperiode in Engeland met het probleem zat, wie nu eigenlijk hier de top zouden vormen.

A. Daar was geen twijfel aan in Londen. Men dacht in het begin: Dat zijn de secretarissen-generaal. Zo is men van wal gestoken. Een andere kwestie is, dat er in een latere periode nieuwe elementen in het college van secretarissen-generaal kwamen.

97551. De **Voorzitter**: Dan krijgen wij het probleem: weggaan of niet weggaan.

Kunt u ons mededelen, of er voornamelijk in die beginperiode vanuit Londen instructies zijn uitgegaan voor de secretarissen-generaal? Ik kan mij voorstellen, dat zij er op bepaalde momenten prijs op zouden hebben gesteld van Londen uit iets te horen over de te volgen gedragslijn en over andere onderwerpen.

A. Ik weet het op het oogenblik niet, maar ik kan het wel voor u nazien. Daarover is waarschijnlijk nog wel iets te vinden.

97552. De **Voorzitter**: Veel zal het niet geweest zijn in die beginperiode, want anders zoudt u het zich waarschijnlijk gemakkelijk kunnen herinneren.

A. De beginperiode maakte ons duidelijk, hoe weinig wij van het land af wisten. Naar mijn idee zijn wij pas sedert November 1942 begonnen de situatie langzamerhand te doorzien. Dat wil niet zeggen, dat wij in de periode vóór November 1942 niets wisten, want wij waren bij voorbeeld volledig geörienteerd over de kwestie van de Nederlandse Unie. Daar wisten wij alles van.

97553. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Over die kwestie kon men officieel ook in de bladen lezen.

A. Ja.

97554. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Er kwamen geregeld bladen in Londen?

A. Ja, en andere mededelingen hielden wij naast de stukken in de bladen ter vergelijking.

97555. De **Voorzitter**: Daarop zou ik straks nog even terug willen komen. U zegt dus, dat dit pas is begonnen sedert November 1942. Hebt u dus niet de bekende Nota-Telders ontvangen, van October 1942, die aan de Amerikaanse consul is overhandigd voor de Nederlandse Regering?

A. Ik heb deze Nota zeker niet ontvangen in October 1942, maar eerst veel later. Ik weet van later wel, dat ze in 1940 aan de Amerikaanse consul is ter hand gesteld.

97556. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee, wanneer dit is geweest? Dit was een zeer uitvoerig gedocumenteerde Nota.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Amerika was toen nog niet in oorlog en kon dus nog als bron fungeren, waardoor men nog iets kon horen.

A. Inderdaad. We hebben mededelingen van het Vaticaan gehad en we hebben mededelingen van de Amerikanen gehad. Ik ken de *Nota-Telders* wel, maar mij staat voor de geest, dat wij die eerst veel later hebben ontvangen.

97557. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De diplomatieke vertegenwoordigers rijen hier op een gegeven moment weggestuurd; dat is, naar ik meen, in de zomer van 1941 geweest.

A. Ik zou dit nog kunnen nagaan; met de heer van Angeren zou ik eens moeten overleggen, wanneer wij deze Nota hebben gekregen.

De **Voorzitter**: Ik heb u deze vraag gesteld, omdat u zeide, dat u eerst in 1942 belangrijke mededelingen over de situatie hier hebt ontvangen.

97558. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Weet u niet via welke bron deze mededelingen zijn ontvangen?

A. In het begin kregen wij wel mededelingen door onze eigen inlichtingendienst. Zoals u echter weet, is de eigen inlichtingendienst in het begin getorpedeerd, zou men kunnen zeggen, doordat de medewerking van de Engelsen flauwer werd na de gevangenneming van van Hamel, die was uitgestuurd. Men werd toen van Londense zijde ontzaglijk voorzichtig ten opzichte van Nederland. De zaak heeft toen bijna stopgestaan.

Dit stuk heb ik echter zeker niet in 1940 gezien. Wel kan ik dit voor u nagaan.

97559. De **Voorzitter**: Wij zouden het zeer op prijs stellen te weten, wanneer dit stuk u bereikt heeft.

Bij uw toespraken is, voor zover wij hier hebben kunnen nagaan, eerst in Februari 1943 op de Aanwijzingen als zodanig geattendeerd. Daarvoor hebt u wel aanwijzingen gegeven, maar niet in het kader van de ambtenarenaanwijzingen van 1937. Komt dat, omdat men van mening was — zoals ik straks van u heb gehoord —: Aanwijzingen of geen Aanwijzingen, commentaar of geen commentaar, het moet zó zijn!, of was het, omdat pas later was doorgedrongen, dat er reeds aanwijzingen aanwezig waren?

A. Het is pas later tot mij doorgedrongen, dat er al aanwijzingen waren, dus in de beginperiode kon ik mij daar niet op baseren. U moet derhalve mijn aanwijzingen, die reeds in 1941 gegeven werden, zien buiten het licht van wat u „Aanwijzingen” noemt.

97560. De **Voorzitter**: Op 14 Februari 1943, toen u op de Aanwijzingen attendeerde, waren zij u vermoedelijk pas bekend geworden?

A. Ja, ongeveer in die periode.

97561. De **Voorzitter**: U was dus niet van mening, dat die Aanwijzingen niet van belang waren?

A. Dat is meer tegen het laatst het geval geweest, toen het zo op scherp begon te staan.

97562. De **Voorzitter**: Hoe vond men in het algemeen het commentaar op de Aanwijzingen? Welke mening had de Regering hierover?

A. Ik vond het goed en de mensen van Radio Oranje ook; zij vonden het ook goed en verstandig.

97563. De **Voorzitter**: Bij punt 10 staat: De verantwoordelijkheid voor de opvolging der gegeven aanwijzingen rust op ieder bestuursorgaan en iederen ambtenaar afzonderlijk en *persoonlijk*.

Zou dit geen conflict geven? Wanneer een hogere ambtenaar een bepaalde aanwijzing gaf aan een lagere ambtenaar, bleef dan volgens uw persoonlijke mening deze lagere ambtenaar toch persoonlijk verantwoordelijk?

A. Dat is een lastige examenvraag!

De **Voorzitter**: Dat was het voor deze mensen ook!

97564. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Eigenlijk kwam uw mening hierop neer: Je pleegt maar verzet en je laat de rest maar praten, of het nu hoog of laag is.

A. Eigenlijk wel, ja. Dat is wel mijn mening. Of het mijn interpretatie is, zou ik niet durven zeggen.

97565. De **Voorzitter**: Is er over dit commentaar nog overleg geweest in de Ministerraad en heeft men toen besloten om het via Radio Oranje bekend te maken?

A. Mij staat voor de geest, dat het door het Comité van Ministers is behandeld, waartoe de heer van *Lidth de Jeude* behoorde, ik zelf als Minister van Algemene Oorlogvoering, alsmede, naar ik meen, de heer Burger. Was de heer Burger toen al Minister?

97566. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik meen, dat de heer Burger in Mei 1943 is opgetreden.

A. Ja, dat kan wel zijn.

97567. De heer **Posthumus**: Ik meen mij te herinneren, dat de heer Burger in een speciale commissie uit de Ministerraad deze aanlegenheden met u heeft besproken.

A. Ik vermoed dan ook, dat deze zaak is besproken door deze drie mensen. Misschien was de heer van *Boeyen* er ook bij, maar dat weet ik niet zeker.

97568. De **Voorzitter**: U was dus van mening, dat de bestaande aanwijzingen met het commentaar samen voldoende houvast bood voor de ambtenaren in het algemeen om hun houding te bepalen?

A. In het algemeen en in de aanvang wel, ja. Naar mijn idee blijft er altijd nog een persoonlijk element in deze dingen. Wat men moet doen, kan men nooit precies in een regel vastleggen.

97569. De **Voorzitter**: Vandaar dat er een zekere terughoudendheid in de speeches van Radio Oranje was te beluisteren, omdat men ruimte wilde laten voor de individuen om de concrete toepassing zelf uit te vinden.

A. Precies, dat is telkens de bedoeling geweest.

97570. De **Voorzitter**: Heeft de Regering, toen het commentaar op de Aanwijzingen kwam, nog naar middelen gezocht om dit commentaar langs een zo duidelijk mogelijke weg, behalve dus via Radio Oranje, ter kennis te brengen van bij voorbeeld de secretarissen-generaal? Die moesten nu ook maar toevallig hebben geluisterd. Een van de secretarissen-generaal heeft hier verteld, dat een bode een briefje in de gang had gevonden en hem dat kwam brengen. Hij nam dus op deze manier kennis van het commentaar. Had het nu niet op de weg gelegen van de Nederlandse Regering om eer, manier te zoeken, waarop de top of wat men als top hier in Nederland beschouwde op de hoogte werd gesteld van het standpunt van de Regering?

A. Bleek dat niet voldoende uit wat werd gezegd door de radio?

De **Voorzitter**: Ja, maar dat werd niet door iedereen beluisterd. Er zijn toch wel mogelijkheden geweest om op een andere manier dan via de radio dit commentaar ter kennis van de secretarissen-generaal te brengen. Ik denk hier met name aan de Zwitserse weg; er zijn ook mensen van Londen uit naar Nederland gezonden met bepaalde opdrachten en berichten. Het heeft mij eigenlijk bevreemd, dat ik niet heb kunnen constateren, dat mensen aan de top in Nederland — de secretarissen-generaal dus, en dan denk ik hier aan de „goede” — niet op andere manier op de hoogte zijn gesteld van de richtlijnen van de Nederlandse Regering te Londen. Heeft de Regering niet naar een weg gezocht om dit te bereiken?

A. Dat geloof ik niet; maar hier laat mijn geheugen mij geheel in de steek.

97571. De **Voorzitter**: Vindt u niet, dat dit voor de hand had gelegen?

De heer **Stufkens**: Ik geloof, dat men in Londen het luisteren naar Radio Oranje heeft overschat.

97572. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik heb ook altijd de indruk gehad, dat men in Londen dacht, dat wij hier de gehele dag aan de radio zaten, wat in de latere jaren zéér afgezaakt is. Er waren veel mensen in Nederland, die zeer goed waren, maar die toch niet meer wilden luisteren naar Radio Oranje. De afstand was te groot geworden. Men vond dikwijls, dat wat er werd gezegd te weinig actueel was en te weinig sloeg op de toestand, zoals deze was.

Daarnaast vroeg men zich ook af — terecht of ten onrechte — of men dit nog moest beluisteren, of men dit niet zelf moest beoordelen, of men zijn hals moest wagen om deze dingen aan te horen, die men eigenlijk helemaal niet juist vond. Nu geloof ik, dat dit juist in kringen van hogere ambtenaren nog sterker leefde dan bij de bevolking, die meer kritiekloos luisterde naar alles, wat men in Londen had te zeggen.

A. Wij kregen natuurlijk vele reacties. Het zal wel juist zijn, wat de heer Stufkens zegt, dat wij dit overschat hebben. Ik neem dit aan, want u weet dit beter dan ik natuurlijk. Wij kregen echter de reacties in Londen, waarvan wij paf stonden, uit welke kringen en hoeveel er werd geluisterd! Ik heb mij altijd voorgesteld, dat, wanneer Radio Oranje iets belangrijks uitzond, dit natuurlijk altijd de secretarissen-generaal bereikte. Als u de ons toegekomen reacties zou raadplegen, zou u zeer verrast zijn hoe wat van Radio Oranje uitging, bekend werd in Nederland.

97573. De Voorzitter: Bij zeer belangrijke dingen, die het beleid en bestuur betroffen in het bezette gebied, is er bij niets van gebleken, dat de Regering te Londen naar wegen heeft gezocht om haar standpunt aan de secretarissen-generaal ter kennis te brengen. Zij konden dergelijke mededelingen dus alleen maar horen via de radio. Wanneer u hierover nog iets roudt willen nazien, zou ik dat wel op prijs stellen.

A. Dit zal ik even voor u nagaan.

97574. De Voorzitter: Op een gegeven moment, in 1941, waren de heren *Welter* en van *Kleffens* in Lissabon; de heren *Boerstra* en *Jongejan* hebben ook een reis gemaakt. Men zou zeggen, dat dit een mooie gelegenheid was geweest om contact te maken langs die weg. Er is mij zeer weinig gebleken, dat er contact is gezocht van Londen uit. Wij hebben nog niet kunnen ontdekken, dat Londen moeite heeft gedaan om inlichtingen te kunnen verstrekken aan degenen, die hier aan de top in een moeilijke situatie waren komen te verkeren.

A. Dat zal ik u niet nazeggen! Ik kan mij indenken, dat u zegt: het is erg gemakkelijk opgevat, dat deze mensen via de radio wel konden vernemen wat er in de Regering te Londen omging. Wanneer u nagaat wat er door de radio is gezegd, voelt u daaruit telkens directieven voor de ambtenaren. Men ging uit van de opvatting, dat men per radio zeker de ambtenaren kon bereiken. Het was dus niet zo, dat het ons niet kon schelen, dat er mensen in Nederland zaten; neen, u moet het zo zien, dat wij het natuurlijk vonden, dat zij via de radio vernamen, hoe de Regering over de dingen dacht. Ik wil ook nog wel voor u nagaan, of er speciale pogingen zijn geweest om de secretarissen-generaal te bereiken, zoals wij ook hebben getracht de afdelingen van de illegaliteit te benaderen.

97575. De Voorzitter: In Juli 1941 was de heer *Greidanus* in Bern waar hij sprak met de heer van *Haersma de With*, die de heer *Greidanus* vertelde, dat er in Londen de overtuiging bestond, dat er volledig begrip was voor de positie van de secretarissen-generaal en dat zij gerust door konden gaan op de wijze zoals zij deden. Is u daar iets van bekend? De heer *Greidanus* was een bankier, die naar Zwitserland was gegaan, waar hij in contact kwam met de heer van *Haersma de With* op het gezantschap. Hij heeft toen over de situatie hier in Nederland gesproken. Over het beleid van de secretarissen-generaal heeft hij het volgende gezegd:

„Daaruit is dus mijn indruk geweest, dat althans bij het gezantschap in Zwitserland, dat, naar ik meende, toch voortdurend contact had met de Regering in Londen, de overtuiging bestond, dat deze mensen, op dat moment dat werk doende, zich wel degelijk ten behoeve van dat werk rechtstreeks met de Duitsers inlieten; dat werd hun niet kwalijk genomen, integendeel, de Regering zag daarin voor het moment, zoals de zaken toen lagen, geen bezwaar; de Regering stond er toen zelfs misschien welwillend tegenover.”

A. Mijnheer van *Haersma de With* was toen in Bern, maar hij was toen toch nog niet in Londen geweest! Hij is pas later gekomen.

97576. De Voorzitter: Ik wilde u daarom vragen, of hetgeen de heer van *Haersma de With* heeft gezegd, werd gezegd op gezag van de Regering in Londen.

A. Neen, dat kan niet. Bovendien klinkt mij deze uitspraak in die positieve vorm niet buitengewoon geloofwaardig in de oren.

97577. Jonkvrouwe *Wttewaall van Stoetwegen*: Toen de heer van *Haersma de With* uit Berlijn is weggegaan, is hij naar Zwitserland gegaan. Wat had hij daar toen voor functie? Er was een gezant in Zwitserland, de heer *Bosch van Rosenthal*.

97578. De Voorzitter: De heer *Bosch van Rosenthal* kende de heer van *Haersma de With* persoonlijk helemaal niet.

A. De heer van *Haersma de With* is pas later in Londen gekomen en had toen dus geen autoriteit om zich uit te spreken.

97579. De Voorzitter: De heer *Greidanus* zegt, dat hij ook nooit te weten is gekomen, of dit gesprek met de heer van *Haersma de With* aan de Londense Regering is gerapporteerd.

A. Ik weet er niets van; dat kan ik u zo wel zeggen.

97580. De Voorzitter: In die tijd is ook de kwestie van de bedrijfsorganisatie-*Woltersom* aan de orde geweest. Heeft deze kwestie ook nog punt van discussie uitgemaakt in de Regering, toen deze organisatie van het bedrijfsleven aanstaande was? Hoe stond men daar tegenover?

A. Ook wat dit aangaat, zal ik op de een of andere manier mijn geheugen moeten oprispen.

97581. De Voorzitter: Dat was in die tijd ook nogal een diep ingrijpende maatregel voor het bedrijfsleven.

De heer *Posthumus*: Met alle gevaren van dien.

A. Ik zal nagaan of hierover een speciale discussie is geweest.

97582. De Voorzitter: Ik zou graag weten, of men hiertegenover een bepaald standpunt heeft ingenomen, zoals men bij voorbeeld in de Jodenkwesties ook een standpunt heeft ingenomen. Dit was voor het bedrijfsleven ook een heel belangrijk punt.

Jonkvrouwe *Wttewaall van Stoetwegen*: U kunt dit misschien vinden bij de redevoeringen via Radio Oranje.

A. Ik zal het nakijken. Ik weet wel, dat mijn oordeel over de opzet-*Woltersom* hoogst ongunstig was. U vraagt mij echter, of de Nederlandse Regering dit tot onderwerp van bespreking en onderzoek heeft gemaakt. Daarop durf ik geen antwoord te geven.

97583. De Voorzitter: Ik heb hier het verhoor van een van de secretarissen-generaal, waarin hij mij antwoord geeft op mijn vraag, of hij van Londen uit nooit enige richtlijn heeft gehad. Hij zei:

„Neen, de Regering liet ons aan ons lot over, toen ze wegging, zonder nader met ons, zij het maar een kwartier, te overleggen. Zij ging naar Londen en zond boodschapper op boodschapper naar het continent, naar Jan, Piet en Klaas, maar nooit één voor mij. Het commentaar op de Aanwijzingen is mij niet ter hand gesteld.”

A. Wie is die gelukkige?

De Voorzitter: Dat is de heer *Frederiks*.

De algemene indruk, dus niet alleen van de heer *Frederiks*, maar van alle secretarissen-generaal en functionarissen, die wij hier hebben gehoord, is, dat men verlangend was van tijd tot tijd iets te horen vanuit Londen, maar dat men niets hoorde. Uit de archieven is wel gebleken, dat u via de radio richtlijnen hebt gegeven. maar als er belangrijke dingen aan de orde waren, is ons van rechtstreekse mededeling aan de secretarissen-generaal en andere functionarissen niets gebleken.

A. Neen, maar er is natuurlijk wel meer dan eens via de radio speciaal tegen de hogere ambtenaren gesproken. Wie wilde begrijpen, wist heus wel de algemene richtlijnen der Nederlandse Regering in Londen. Het verweer-*Frederiks* is wel bijzonder zwak.

97584. Jonkvrouwe *Wttewaali van Stoetwegen*: Ik heb zo juist al de opmerking gemaakt, dat de uitzendingen niet meer zo algemeen werden beluisterd. Juist toen de Departementen werden verplaatst naar Deventer en Apeldoorn, hebben deze mensen zich daar opnieuw moeten installeren; zij konden toen niet meer aan radio's komen. De ambtenaren hebben daar waarschijnlijk heel weinig kunnen luisteren.

A. Wij hebben in Londen niet éénmaal, maar meerdere malen de mededeling gekregen: Als er iets wordt uitgezonden via Radio Oranje, weet u niet in welk een snel tempo dit zich over heel Nederland verspreidt!

De heer **Stufkens**: Het was toch nog wonderbaarlijk, zoals dat ging.

97585. Jooikvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De grote moeilijkheid was, dat men het niet kon verifiëren. De dingen, die door Radio Oranje werden gezegd, werden wel doorverteld, maar dikwijls ook wel in een fantastische vorm. Dat is van liet begin af aan zo geweest. Men zei dan: De Koningin heeft gezegd, dat ze met Kerstmis terug zou komen; men wilde dat graag geloven. Daarom zei men, dat Radio Oranje dat had gezegd, maar dat was natuurlijk niet zo. Zo werden de Aanwijzingen voor de ambtenaren oncontroleerbaar overgebracht.

A. Dat klopt toch niet met wat ik hier toch wel van hogere ambtenaren heb gehoord. Dit verbaast mij enigszins. Dit kan ik verifiëren.

97586. De **Voorzitter**: Ik zou het zeer op prijs stellen, wanneer u deze punten voor ons zoudt willen verifiëren, want het is tenslotte allemaal al zeer lang geleden.

A. Ik begrijp nu wat u wilt. Het is altijd eerst wat moeilijk om te weten waar u heen wilt.

97587. De **Voorzitter**: Op een gegeven moment, in 1943, zijn er enige rapporten geweest over de secretarissen-generaal en de ambtenaren in het algemeen. Ik herinner mij, dat er rapporten zijn geweest over de heren *Frederiks*, *Hirschfeld* en *Verwey*. Kunt u mij iets mededelen over de indruk, die de Regering had over deze rapporten en hoe zij hierop reageerde?

A. De algemene reactie in Regeringskring in Londen was, dat deze mensen niet deugden en moesten worden afgezet; de vraag echter was, of het verstandig en opportuun was voor de Regering om die maatregel af te kondigen, want bij elke maatregel moest ook worden beoordeeld of hij werd uitgevoerd. De Regering zou een mislag doen, wanneer men die maatregel maar naast zich zou neerleggen. De algemene opvatting in Londen was echter: Weg er mee!

97588. De **Voorzitter**: Heeft men daarbij niet overwogen, dat het afgaan op ingezonden rapporten altijd een moeilijk probleem is zolang men de mensen in kwestie niet zelf heeft gehoord?

A. Inderdaad. Er hing natuurlijk veel van af, uit welke hoek men was ingelicht. Het moest natuurlijk wel een vertrouwde bron zijn. Dit liep tegen het laatst, naar ik meen September 1944.

De **Voorzitter**: Neen, deze zijn van 15 September 1943.

A. In elk geval hebben wij deze rapporten niet in 1943 gehad. Met name het oordeel over de heer *Verwey* was ongunstig. *Verwey* heeft bij voorbeeld de Nederlandse Regering laten weten — daaruit kunt u de mentaliteit begrijpen — dat hij zo goed met de Duitsers had kunnen opschieten, zodat hij een zeer geschikt ambassadeur in Berlijn zou zijn! U kunt begrijpen, welke indruk dit in Londen maakte.

97589. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe deed hij u deze mededeling toekomen?

A. Dat weet ik niet meer.

97590. De **Voorzitter**: Ook uit andere verhoren, die hier zijn gehouden, blijkt, dat er een discrepantie was tussen wat er voor de ambtenaren door Radio Oranje werd gezegd en wat er stond in de Aanwijzingen en het commentaar. Ik begrijp dit nu wel! uit de toelichting, die u hierop reeds hebt gegeven: U had voor ogen staan de concrete situatie, zoals die was, en meende minder te moeten ingaan op de letter van de artikelen der Aanwijzingen.

A. Dat was inderdaad de opvatting van de mensen, die betrokken waren bij de voorlichting.

97591. De **Voorzitter**: Daardoor werd het wel vrij moeilijk voor de mensen, die hun concrete moeilijkheden verder zelf moesten oplossen, zoals u zelf ook wel zult begrijpen, omdat bij voorbeeld in het commentaar stond: Tenslotte blijft men zijn eigen verantwoordelijkheid houden; daarnaast werden er aanwijzingen vanuit Londen gegeven, die niet altijd gelijk waren met wat er in de Aanwijzingen stond.

A. Het laatste is juist, Mijnheer de Voorzitter, maar dat zat naar mijn mening in de zich ontwikkelende situatie en de conclusie, die de Regering tegen het einde daaruit trok.

97592. De **Voorzitter**: Heeft de Regering er zich rekenschap van gegeven, dat dit voor de ambtenaren, die er voor stonden, moeilijke situaties zou scheppen?

A. Daar is enorm rekening mee gehouden; dit kwam telkens en telkens weer in de discussie naar voren. Dat is een thema geweest, dat nooit werd losgelaten: We kunnen dit gemakkelijk vanuit Londen zeggen, maar we maken het de mensen maar moeilijk om het uit te voeren. Ik bedoel niet, dat wij ons daar niet heooen vergist en geen fouten hebben gemaakt. Dit thenia loopt als een rode draad door alle besprekingen van de voorlichting.

97593. De **Voorzitter**: Dit kwam natuurlijk niet altijd tot uitdrukking in de radiotoespraken, omdat men daar altijd weer het accent voelde liggen op het verzet als zodanig.

A. Ja. De opvatting is toch zeer beslist altijd wel geweest: Denk aan de moeilijkheden van de mensen!

97594. De heer **Stufkens**: Als u nu allemaal samen van mening bent, dat de oorlog in Nederland doorgaat, dan neemt u toch ook de risico's van de oorlog. In het stuk over *Seyffardt* komt zo vriendelijk de uitdrukking voor: „Men moet geen eigen rechter willen zijn. De mensen zullen later wel hun kans krijgen, officieel.”

A. Dit werd ingegeven door de zorg, wat de gevolgen voor de Nederlanders zouden zijn, wanneer dergelijke dingen gebeurden. Men moest heel erg oppassen. U moet niet zozeer letten op de motivering als wel op de waarschuwing, die er in ligt. Ik wijs er ten overvloede nog eens op, dat langere tijd een deel van het verzet „eigen richting” in de vorm van „moord” afkeurde.

97595. De heer **Stufkens**: Dat moest toch verwarring scheppen, wanneer aan de ene kant wordt gezegd: Jullie voeren oorlog, en aan de andere kant: geen aanslagen plegen!

A. Ja, onder bepaalde omstandigheden. U hebt met kop en oren in het verzet gezeten. U zult dan toch ook ervaren hebben, dat men graag handelingen zou doen, maar waarvan men toch zei: Ik onthoud er mij van, omdat ik het niet kan doen in verband met de gevolgen.

97596. De heer **Stufkens**: Ja, maar dat is nog iets anders dan wanneer men de raad krijgt: Geen eigen rechter willen zijn!

A. Het is misschien niet zo mooi uitgedrukt, maar het is bedoeld als een eerlijke waarschuwing: „Je doet op zich zelf wel een goeie daad, maar zo loop je er in; op dit moment echter zijn de gevolgen voor anderen misschien funest.”

97597. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Er zit natuurlijk ook in, dat men het doel niet voldoende diende om een willekeurige generaal, die voor de oorlogvoering geen enkel belang had, te liquideren.

A. Het gaat dus meer over de opportuniteit van zo'n daad dan daarover een principële beschouwing te geven. Wij hebben bij voorbeeld in 1943 een heel debat gehad — dat was omstreeks Mei — over wat men toen aan de bevolking moest zeggen. Het giste hier toen buitengewoon in Nederland. Ik ben toen naar *Churchill* gegaan om te vragen, hoe het met de kans op een invasie in 1943 stond. *Churchill* heeft toen geantwoord: Die komt er dit jaar niet. Pas dus op met wat je tegen je mensen zegt! Dat was puur opportuniteit. Wij zouden zo graag ten spoedigste zeer stimulerende woorden hebben willen spreken, maar onder die omstandigheden heb ik gezegd: Dit is praematuur. Met al die dingen moest men natuurlijk rekening houden.

97598. De **Voorzitter**: Ik had u graag nog één ding willen vragen over de voorlichting per radio. Ik heb hier een radiotoespraak van 4 Februari 1943, waarin er op wordt aangedrongen, dat men zoveel mogelijk tegenwerking en bemoeilijking moet veroorzaken, maar er staat ook bij, dat de Regering ontheffing van deze opdracht tot tegenwerking slechts kan verlenen voor die maatregelen, welke de levensbelangen van de Nederlandse bevolking zelf raken, bij voorbeeld voedselvoorziening en hygiëne. Andere uitzonderingen werden niet toegestaan.

'Ju vraag ik mij af, of de Regering bij deze maatregelen en toespoken hoofdzakelijk voor ogen heeft gehad datgene, wat in het belang was van de bevolking, en niet het in stand houden van het bestuursapparaat. Ik kan mij voorstellen, dat bepaalde ambtenaren van voedselvoorziening en hygiëne in een andere situatie verkeerden dan degenen, die op een Departement zaten, als bij voorbeeld Waterstaat of Energiebedrijven. Heeft de waarde van het in stand houden van het bestuursapparaat hier ook wel een rol bij gespeeld?

A. De hoofdzaak was natuurlijk, dat de economische situatie niet door ons zelf ontredderd zou worden. Daar zit aan vast een zekere mate van instandhouding van het bestuur, waaraan die economische voorziening noodzakelijk verbonden is. De bedoeling is om uit te drukken: Doe dit voor zover mogelijk, maar er zijn grenzen. En dat zijn deze grenzen. U zult nu zeggen: Dat is misschien wat gemakkelijk genomen, maar ik geloof nog, dat het juist is. Men moest dit toch enigermate overlaten aan de mensen in Nederland.

97599. De **Voorzitter**: Deze regel laat, als men dit zo leest, te weinig ruimte; het staat er allemaal vrij positief: voedselvoorziening en hygiëne; andere uitzonderingen worden niet toegestaan.

Hierdoor werd het vele mensen, die niet toevallig in een van deze twee sectoren zaten, moeilijk gemaakt: Moet ik nu het een of moet ik nu het ander? Geldt voor mij deze regel meer of minder?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, dat is zo, maar het ging er juist om, dat de Duitsers bezig waren bepaalde maatregelen ten opzichte van het binnenlands bestuur te nemen. Men stond toen in Londen op het standpunt, dat het gevaarlijk werd. De kans bestond, dat op die manier het gehele volk zou worden ingemaakt. Wij voelden, dat wij nu eens ernstig moesten waarschuwen, dat men positie moest kiezen, omdat men anders geheel machteloos was. Dat is wel de bedoeling geweest.

Dit is, naar ik meen, een speech van mij zelf.

De **Voorzitter**: Ja, ik geloof van wel.

A. Er is veel over gedokterd om dit zo positief mogelijk te zeggen, omdat men dit in Londen voelde als een ontzaglijk gevaar, dat de Duitsers bezig waren in uitzicht te stellen. Wij hadden de voorbeelden van wat er in Tsjecho-Slowakije gebeurde en daar moest men rekening mee houden.

97600. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat men in Londen een betere visie had op de toestand in Nederland dan men in Nederland zelf had. Was dat in die eerste periode niet het geval?

A. Neen, zeer beslist niet.

97601. De **Voorzitter**: Hier is vaak de mening naar voren gebracht over wat er door de radio werd gezegd: Ja, dat kan men in Londen nu wel zo stellen, maar het is de vraag, of men in Londen de situatie hier in Nederland voldoende kent! Dat was in die eerste jaren zeker niet het geval.

A. Naar mijn mening was dat niet het geval. Ik zeg niet, dat wij niet veel dingen wisten. Wij hebben allerlei middelen te baat genomen om er kennis van te krijgen, door de dagbladen en dergelijke dingen meer, contact met Lissabon, contact met Stockholm. Mijn voorstelling is, dat wij omstreeks November 1942 wel een goede kijk hadden op de situatie.

97602. De **Voorzitter**: Een van de zeer goede secretarissen-generaal, de heer Spitz, zegt:

„Voor zover zij moed inspraken en morele steun gaven, waren zij prachtig, maar omdat zij zo vaak niet op de feitelijke toestand sloegen, waren zij weleens gevaarlijk, zodat wij dachten: Had den zij dat maar niet gezegd.”

A. Waar slaat dat op? Ik wil weleens zo'n concreet geval beoordelen, want dit is een algemeenheid.

97603. De **Voorzitter**: Dit is een algemeen oordeel over de waarde van de uitzendingen van Radio Oranje. Ik kan mij voorstellen, dat dit op de beginperiode, zoals u zegt, zeker slaan kan, terwijl dit misschien minder het geval is in een latere periode. Hij zegt:

„Het was gevaarlijk, wanneer er ruimte kwam tussen de aanwijzingen uit Londen en wat wij meenden, dat in verband met hetgeen wij voor ogen zagen, mogelijk was. Dit werd tegen ons uitgespeeld. Soms werden de Duitsers erg agressief en zeiden zij: Nu moeten wij maatregelen nemen, want het volk wordt opgeruid!”

Ik zou nu willen overgaan tot wat het politieke leven in Nederland betreft. Hebt u enig idee, wanneer u daaromtrent de eerste berichten bereikten? Ik bedoel met name over het bestaan van het Politiek Convent, het contact, dat de politieke partijen met elkaar hadden, en dergelijke. Hoe was uw indruk van het politieke leven als zodanig?

A. Daar hebben wij wel gegevens over gekregen. Wij waren al heel gauw precies op de hoogte met de constructie van de Nederlandse Unie.

97604. De **Voorzitter**: Wat was de mening over de Nederlandse Unie in Londen? Vond men het erg prettig, dat die er was?

A. Dat wil zeggen: Niet allemaal. Men twijfelde niet aan de goede bedoelingen van de mensen, die de leiding van de Unie in handen hadden. Niemand dacht bij voorbeeld: Dat lijkt op collaboratie of iets dergelijks. Dat was niet het geval. Verder waren de meningen verdeeld; er waren er, die de Unie toejuichten, en er waren er, die het bestaan er van verfoeiden. Tot die laatsten behoorde ik.

97605. De **Voorzitter**: Had men niet de indruk, dat de gemeenschappelijkheid van het volk daardoor enigszins werd gestimuleerd?

A. Sommigen waren de volgende mening toegedaan: Men krijgt een gemeenschappelijk front, dat het Nederlandse volk redelijk door de situatie heen kan helpen. De verdeeldheid van meningen hierover is tot het einde toe gebleven.

97606. De **Voorzitter**: Het bestaan van de Unie heeft ook niet lang geduurd!

A. Neen.

97607. De **Voorzitter**: Zoals u weet, heeft men in het begin ook het zogenaamde Politiek Convent gevormd. Was u daar iets van bekend?

A. Daar was ons wel iets van bekend; wanneer wij dat hebben gehoord, weet ik niet precies uit mijn hoofd, maar wij hebben er zeker iets van vernomen. Daarin zaten de verschillende partijen.

97608. De **Voorzitter**: Ja, van alle zes partijen hadden hierin 2 leden zitting. Wanneer dat mogelijk was, wilde men contact houden met de secretarissen-generaal en met de leden van de Raad van State om althans zoveel mogelijk datgene, wat er leefde onder het Nederlandse volk, ter kennis te kunnen brengen van de secretarissen-generaal. Hebt u daar in Londen weleens iets over gehoord? Hebt u daar vernomen, dat het niet zo erg vlotte?

A. Ja, wij vernamen wel, dat er tegenstellingen bestonden tussen het Politiek Convent en de secretarissen-generaal.

De **Voorzitter**: Ja, die waren er over het algemeen niet zo erg op gesteld.

A. Waren zij op elkaar niet ingesteld?

De **Voorzitter**: De secretarissen-generaal waren niet erg gesteld op het Politiek Convent en op de inmenging van de vertegenwoordigers van de politieke partijen. Heeft men zich in Londen hierover weleens een mening gevormd?

A. Daar is men wel mee bezig geweest, maar dat was in het begin.

97609. De **Voorzitter**: De normale situatie was zo, dat er in Nederland de Regering en de politieke partijen waren, die het algemeen welzijn trachtten te bevorderen. Nadat de Regering weg was, hadden de secretarissen-generaal van Nederlandse kant het hoogste gezag in handen. In zoverre was het toch wel wenselijk, dat het contact min of meer bleef bestaan. Was men daar in Londen niet zo van overtuigd of hechtte men daaraan niet zoveel waarde?

A. Ik weet niet, wat ik daarop moet antwoorden.

97610. De heer **Posthumus**: De secretarissen-generaal waren de plaatsvervangers van de Minister. Men zal zich toch wel hebben afgevraagd, in hoeverre het Parlement nog een rol zou kunnen vervullen en in hoeverre de politieke meningsvorming nog een rol zou kunnen hebben in die situatie.

A. Die vraag heeft men zich zeker gesteld. Ik meende echter, dat de vraag van de voorzitter was, hoe de Regering dacht over het feit, dat die twee niet zo goed accordeerden. De Regering heeft altijd gedacht: Wij willen het liefst, dat het Nederlandse volk zich als eenheid manifesteert.

97611. De **Voorzitter**: Ik zou mij kunnen indenken, dat men in Londen heeft gedacht: Het zou toch wel wenselijk zijn, wanneer het contact zo goed mogelijk was, omdat men in Londen wel heel duidelijk het ontbreken van een Parlement voelde, zoals ik uit de geschriften heb opgemaakt, waardoor de verhoudingen eigenlijk min of meer werden scheef getrokken in tal van gevallen.

A. Bedoelt u nu te zeggen, dat men in Londen het verschijnen van het Politiek Convent moest waarderen?

De **Voorzitter**: Ja. Ik kan mij indenken, dat men in Londen van mening was, dat het toch wel wenselijk zou zijn, wanneer de secretarissen-generaal wel het contact met de leden van het Politiek Convent zouden onderhouden, voor zover dat mogelijk was. Ik zou mij zelfs kunnen indenken, dat men daarover iets vanuit Londen zou hebben gezegd.

A. Ik weet het niet.

97612. De **Voorzitter**: Het heeft dus waarschijnlijk geen belangrijk punt van discussie uitgemaakt.

A. Dat durf ik niet te zeggen, Mijnheer de Voorzitter, want u moet niet vergeten, dat het allemaal tien jaar geleden is. Ik herinner mij wel, dat het Politiek Convent en de secretarissen-generaal meermalen punt van bespreking hebben uitgemaakt. Wanneer u mij echter de concrete vraag stelt: Hebt u u zelf gerealiseerd, dat het toch wel gewenst was, dat de secretarissen-generaal enige controle voelden van de zijde van de vertegenwoordigers van het volk, weet ik dat niet.

97613. Jonkvrouw **Wtfewaall van Stoetwegen**: U hebt er in ieder geval door Radio Oranje nooit over gesproken of kunnen spreken, want het Politiek Convent was per slot van rekening een geheime organisatie. Dat was niet een officieel lichaam.

A. Neen. Al die dingen zijn ons pas voor honderd procent duidelijk geworden, toen iemand als *van Heuven Goedhart* over kwam en ons als iemand, die de zaak ook begrijpen kon, inlichtte over de stof.

97614. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat de secretaris van het Politiek Convent heeft gezegd, toen deze kwestie ter sprake kwam: Ik kan alleen maar zeggen, dat er in de kring van de vertegenwoordigers van de politieke partijen een grote mate van ontstemming heerste ten opzichte van de Regering in Londen, omdat men het gevoel had, dat men ons daar rustig liet modderen en men er zich niets van aantrok, wat wij hier probeerden te organiseren of te bespreken.

Even tevoren had hij gezegd, dat de uitzending van de stukken via de Zwitserse weg vrij regelmatig is geweest en dat via die weg wel degelijk steeds informatie zijn doorgegeven. Bereikten u over het algemeen de stukken van de Zwitserse weg?

A. Ja.

97615. De **Voorzitter**: In Londen kwam deze weg, naar ik meen, bij u persoonlijk uit.

A. Daar komt het op neer. De weg mondde uit bij mijn secretaris-generaal.

97616. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat er van de stukken, die via deze weg zijn verzonden, veel verloren is gegaan, dus dat veel stukken u niet bereikten?

A. Neen, dat geloof ik niet. Ik ineen, dat het grootste deel ons heeft bereikt.

97617. De **Voorzitter**: Wij hebben hier ook de klacht weleens gehoord, dat er veel meer sprake was van een éénrichtingsverkeer en dat er dus niet veel van Londen uit terugkwam als reactie daarop. Is dat juist?

A. Dat is helemaal niet juist, want ik herinner mij, dat de heer *Lovink* en ik ons afgetobd hebben met het opstellen en verzenden van antwoorden en dat ik met de heer *van Haersma de With* heb gewerkt om berichten terug te geven. Dat is dus niet juist.

97618. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat er berichten zijn binnengekomen, waarop u door bepaalde omstandigheden niet onmiddellijk of helemaal niet kon reageren.

A. Het meeste was voor ons informatiebron.

97619. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee, op welk deel u wel reageerde: op de helft, op één/derde of iets dergelijks?

A. Dat zou ik moeten nagaan. Dat er op gereageerd is, staat vast.

97620. De **Voorzitter**: Uw indruk is dus, dat dit veelvuldig is geschied.

A. Ja, ik weet wel, dat alles, wat van weg A kwam, ten voeten uit werd bekeken.

97621. De **Voorzitter**: Van Londen uit is er eens een vragenlijst gekomen, die is beantwoord door het Politiek Convent. Op die vragenlijst is door het Politiek Convent een antwoord opgesteld.

A. Ja, daarvan staat mij wel iets voor de geest. Ik zou dit nog met de heer *Somer* kunnen nagaan.

97622. De **Voorzitter**: De secretaris van het Politiek Convent wist niet, hoe die lijst was gekomen, maar wel, dat die van Londen afkomstig was; waarschijnlijk is hij via de heer *Vorrink* gekomen. Weet u, of die lijst is beantwoord?

A. Mij staat voor de geest van wel; ik zal dit nog even voor u nazien. Dit stuk komt mij niet onbekend voor.

97623. De **Voorzitter**: Dan zou ik u nog de vraag willen stellen, op grond van welke overweging u de heer *Wiardi Beckmann* hebt uitgenodigd om over te steken naar Londen. Zoals u weet, is die reis indertijd mislukt, maar op grond waarvan had u de heer *Wiardi Beckmann* uitgenodigd?

A. Ik wilde hem graag in Londen hebben.

97624. De **Voorzitter**: Wilde u de mening van de heer *Wiardi Beckmann* eens horen?

A. Ik kan u wel zeggen, wat wij graag wilden: dat was een goed gedocumenteerd oordeel over de positie van Nederland, de situatie in Nederland, door iemand gegeven, die tegelijkertijd de kwaliteiten bezat om het Regeringsapparaat te versterken. Dat zou dus iemand moeten zijn, die vlees en bloed was met het bezette Nederland, met een zelfstandig en goed oordeel, een eerste klas persoon, die ook in staat was en bereid om met ons samen te werken. Dat was dus eigenlijk de bedoeling en daar hebben wij ons best voor gedaan. Daarvoor stond de heer *Wiardi Beckmann* als no. 1 of 2 op een lijst.

97625. De **Voorzitter**: Uit het verhoor van een van de getuigen blijkt, dat, toen de reis van de heer *Wiardi Beckmann* was mislukt, de heer *de Jonge* was gekomen om de heer *Vorrink* uit te nodigen, die echter niet is gegaan in verband met zijn werkzaamheden hier.

A. Zijn er nog andere mensen uitgenodigd?

De **Voorzitter**: Ja. Er is ook een vrij uitvoerig rapport geweest van de heer *Vorrink*, over de gehele toestand in Nederland, sociaal-politiek, economisch. Heeft dit u ooit bereikt?

A. Ik herinner mij niet of het ons heeft bereikt, maar wel weet ik uit anderen hoofde, dat het bestaat.

97626. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Dat moet toch ook langs de Zwitserse weg zijn gegaan.

A. Die was er toen nog niet. Dit rapport is van Januari 1941. Ik herinner mij alleen, dat men mij later heeft gezegd, dat het rapport bestond.

97627. De Voorzitter: Kunt u mij nog zeggen, met welk doel de agent de Jonge naar Nederland is gestuurd? Hij moest contact opnemen met de heer Schouten. Het is niet jhr. de Jonge, maar een jeugdleader. U weet, dat toen ook het Nationaal Comité was opgericht. Er zijn in die tijd nogal wat comité's geweest.

A. Ja. Was de heer Schouten daar toen voorzitter van?

De Voorzitter: Ik weet niet, of hij voorzitter was, maar hij was in ieder geval wel lid.

A. Ik herinner mij niet aan iemand opdracht te hebben gegeven contact op te nemen met de heer *Schouten*. Het is mogelijk, dat ik opdracht heb gegeven contact op te nemen met het comité.

97628. De Voorzitter: Ja, hij zegt, dat hij een photo bij zich had van een door professor *Gerbrandy* getekende opdracht. Hij had ook de beschikking over een zendtoestel, dus het kan ook de bedoeling zijn geweest, dat u hem naar Nederland hebt gestuurd om inlichtingen in te winnen, die hij naar Londen zou doorgeven.

A. Ja, dat is best mogelijk, want dit gebeurde zo nu en dan. Nu is er voor mij een moeilijkheid, wanneer u die namen noemt. Het systeem in Londen was, dat ik voorzichtigheidshalve van de mensen, die bij mij kwamen en een opdracht kregen, door mij getekend of door de Koningin en mij getekend, nooit wist, wie zij waren, zodat ik daarover per ongeluk nooit iets zou kunnen uitlaten. Zij kwamen altijd onder schuilnamen bij mij. U noemt mij hier de naam de Jonge, maar die man kan bij mij bekend zijn geweest onder een heel andere naam.

97629. De Voorzitter: Hij heeft zijn opdracht niet kunnen volvoeren, althans niet bij de heer *Schouten*, omdat de heer Schouten de eerste keer erg voorzichtig was en na de tweede keer werd de heer Schouten juist kort daarop gearresteerd. Herinnert u zich misschien, of u begin 1943 iemand naar Nederland hebt gezonden met de bedoeling inlichtingen naar Engeland over te brengen?

A. Dat is meer dan eens gebeurd. Ik zou echter met de heer *Somer* hierover nog eens moeten spreken of anders met degene, die toen aan het hoofd stond van die uitzendingen.

97630. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Ik geloof, dat het B.I. pas in 1943 is gaan draaien. Deze man was hier al begin 1943.

A. Ja, dat is mogelijk; ik heb hier nog een dossier over.

De Voorzitter: Nadat het Nationaal Comité op 1 April 1943 is opgehouden en de heer Schouten is gearresteerd, is er een nieuw comité gevormd, het zogenaamde Vaderlands Comité. Toen is door de Regering zeer nadrukkelijk het accent gelegd op het adviserend karakter, in afwijking van dat van het Nationaal Comité. Kunt u nagaan, wat hiervan de bedoeling is geweest? U weet, dat later in Londen de behoefte werd gevoeld aan een College van Vertrouwensmannen.

A. Ik weet niet meer, wat de bedoeling daarvan was.

97631. De Voorzitter: Was het misschien, omdat het eerste comité niet representatief genoeg was samengesteld?

A. Neen, dat was niet het geval. Bepaalde comité's wilden een zekere macht aan zich trekken, zodat daaruit een chaos kon voortkomen.

97632. De Voorzitter: Er is een telegram uit die tijd: „Regeering zal dankbaar gebruik maken van uw herhaaldelijk aangeboden diensten tot handhaving en herstel openbare orde bij terugkeer en rekest er op, dat uw organisatie zich daarvoor ter beschikking zal stellen van wettige Regeering, die onmiddellijk ter plaatse aanwezig zal zijn met uitoefening van Militair Gezag stop Regeering voornemens gebruik maken Nationaal Comité als adviescollege Binnenlandsche politiek doch contact geheel verbroken.”

A. Daaruit voelt u de bedoeling. De kwestie is, dat men bezorgd is, dat er colleges zullen komen, die gedeeltelijk op eigen houtje zich een soort bestuursmacht zullen verwerven. Dat kan niet, want de zaak wordt in Londen voorbereid en in wat er in Nederland zal zijn, moet de Regering tenslotte het laatste woord hebben. Er kwamen weleens mededelingen, dat bepaalde figuren wel zinnigheid hadden om het heft in handen te nemen.

Ik schaam mij, dat ik zo onzeker moet zijn; ik weet er, eerlijk gezegd, nog maar weinig van. Wel weet ik nu, waar u heen wilt. Ik kan de zaken nog weleens bekijken en een paar mensen hierover nog eens vragen, zodat ik u hierover nog wat meer kan vertellen.

97633. De Voorzitter: Het is allemaal ook erg lang geleden. Het is natuurlijk mogelijk, dat, wanneer wij het stenogram van dit verhoor hebben, er nog enkele vragen naar voren komen.

Ten aanzien van het adviserende karakter van het Vaderlands Comité hebt u zo juist gezegd, dat dit was, omdat verschillende groepen meenden, dat rij straks op de een of andere wijze het heft in handen konden nemen. Het comité, dat het laatst is gevormd, het College van Vertrouwensmannen, had niet de beperkte opdracht van alleen adviserende bevoegdheid gekregen.

A. Dat wil zeggen: de bevoegdheden van de Vertrouwensmannen waren ook in zekere zin beperkt. In de tijd echter, dat het College van Vertrouwensmannen werd aanvaard, voelde men de behoefte aan burgers, die de moeilijkheden zouden opvangen. Men kan niet verwachten, dat de Koningin zo maar met slaande trom het land kon binnentrekken; men moest wel aannemen, dat er moeilijkheden zouden zijn. Daarom wilde men een College van Vertrouwensmannen hebben, die dus ook het vertrouwen van het Nederlandse volk hadden en die mede konden werken om de moeilijkheden op te vangen. De aanwijzing van dat college is vanuit Londen geschied.

97634. De Voorzitter: In de tijd van het Vaderlands Comité is er door dit college nogal vaak een telegram of rapport gestuurd naar Londen. Daaron is echter betrekkelijk weinig gereageerd. De heer *Drees* zegt in zijn verhoor: Ik meen, dat, wanneer de Regering aan de uitvoerige adviezen, die van Nederlandse kant werden gegeven over verschillende onderwerpen, adviezen, die dikwijls zeer goed waren voorbereid, iets vollediger en rustiger aandacht zou hebben geschonken, sommige dingen iets beter zouden zijn verlopen.

Wat is uw mening hierover?

A. Wij kregen van een aantal dingen, van bepaalde maatregelen, pas mededeling, wanneer zij al waren voltooid. Wij kregen adviezen uit Nederland over bepaalde dingen, wanneer de zaak al in haar werkelijke vorm was. De voorbereidingswetgeving heeft jaren werk geëist en is stuksgewijze tot stand gekomen. Ik herinner mij, dat wij op een gegeven ogenblik een zeer belangrijk advies kregen. Het gevolg daarvan zou echter zijn geweest, dat men helemaal van voren af aan moest beginnen. Er was de moeilijkheid van de tijd. Men moest rekening houden met het tijdstip, waarop de adviezen Londen bereikten.

97635. De Voorzitter: Uit hetgeen hier zoal is verklaard, had ik de indruk, dat er een overvloed van adviezen is gestuurd, reeds van de aanvang af. Het rapport-*Telders* bij voorbeeld was van eind 1940. Het bezwaar was, dat men zeide: Wij horen hierop helemaal geen reactie en wij merken er helemaal niets van. Dit is mij steeds opgevallen. Het valt mij daarom op, dat u zegt: Ja, ze kwamen steeds te laat met de adviezen.

A. Dat zeg ik niet.

Ik herinner mij, dat de gehele opzet van de herstelwetgeving al kant en klaar was, toen er een advies binnenkwam, dat hier door knappe juristen was uitgewerkt; hieraan hadden de beste mensen meegewerkt. Ik doel op het soevereine raadsbesluit. Later is er tegen ons gezegd: Waarom is die veel betere opzet niet gebruikt? Ik laat nu daar, of hij beter was. Het was in ieder geval een in Nederland zeer doorwrochte opzet. Daarop heb ik geantwoord: Mensen, dat komt, omdat wij die hebben gekregen pas nadat wij onze wetgeving klaar hadden. Dat kwam dus voor.

Waar het echter niet voorkwam en waarbij wij telkens met de grootste zorg de mensen in Nederland hebben geraadpleegd, is geweest de kwestie van het Parlement. Het lijkt mij niet juist te zeggen, dat er op die adviezen niet werd gereageerd. Of het antwoord de betrokkene altijd heeft bereikt weet ik natuurlijk niet. Al die adviezen werden verzameld en, voor zover wij er gebruik van konden maken, in de commissie voor herstelwetgeving aan de orde gesteld.

97636. De **Voorzitter**: Wie zaten er in de commissie voor de herstelwetgeving?

A. Ik was van al die ministeriële commissies voorzitter. Verder zat hierin de Minister van Justitie, in die tijd de heer *van Angeren*; ook zaten daarin de heren *Burger en van Boeyen*. Later ook de heer *van Heuven Goedhart*. Deze heren zaten er zeker in, maar wie hierin nog meer zitting hadden, weet ik niet meer. Ik meen ook de heer *van Lidth de Jeude* als Minister van Oorlog.

97637. De heer **Posthumus**: Hebt u met die commissie regelmatig overleg gepleegd over allerlei adviezen van Nederland uit?

A. Regelmatig, wekelijks.

97638. De **Voorzitter**: Zijn de mededelingen, dat u op bepaalde punten al klaar was, doorgegeven?

A. Dat durf ik zo niet te zeggen, maar het ligt natuurlijk wel voor de hand. Ik herinner mij één geval, waarover ik in Nederland een verwijt kreeg. Ik heb dat toen uiteengezet.

97639. De **Voorzitter**: Over het algemeen krijgt men de indruk, dat er of geen rekening mee werd gehouden of geen antwoord over ontvangen is.

A. Neen, dit is overdreven, want er was een stemming in Londen: Laat toch asjeblijft weten, wat men in Nederland wil. Naar mijn mening begon dat zelfs op het laatst, ik zou haast zeggen: een ziekelijk karakter aan te nemen; men was doodsbenauwd het anders te doen dan de mensen in Nederland wilden, terwijl ik op het standpunt stond: Dan moet ge het zelf maar weten en het voor uw verantwoording nemen. Het is ook niet goed om alles over te laten aan de mensen in Nederland. Bovendien was men in Nederland ook niet altijd eenstemmig. Er is geen sprake van, dat men van één opinie in Nederland kon spreken.

97640. De **Voorzitter**: Daar zijn wij Nederlanders voor. Ik vraag u dit, omdat ons is gebleken, dat herhaaldelijk om adviezen werd gevraagd en wanneer die adviezen verder verstuurd, is onze ervaring, dat men hierop weinig heeft gereageerd.

A. Alle adviezen werden met grote zorg behandeld, naar mijn voorstelling soms haast in het overdrevene! Dat wil dan niet zeggen, dat men elk advies opvolgt! In de illegale pers kwamen ook allerlei dingen voor, die men in zekere zin kan beschouwen als adviezen aan de Londense Regering.

97641. De **Voorzitter**: De uitgewerkte adviezen van vrij officiële comités, het Vaderlands Comité en het Nationaal Comité zullen voor u een grotere waarde hebben gehad dan berichten uit de illegale pers.

A. Natuurlijk. Toch waren er wel enkele punten, waarvan men zei, dat zij van groot belang waren, omdat dat leefde in Nederland. Wij moesten goed nagaan hoe men er daar over dacht. Dat was met name het geval bij de kwestie, wat er met het Parlement moest gebeuren.

97642. De **Voorzitter**: Dan zou ik nu op een ander chapter willen overstappen, namelijk de verzetsbeweging, en hoe men daar in Londen tegenover stond, met name, of men daarover voldoende werd ingelicht en langs welke kanalen. Kunt u ons daarover iets vertellen?

A. Dat is niet gemakkelijk geweest. Wij zijn ingelicht langs weg A. De bedoeling van weg A is geweest, dat wij graag geïntereerd wilden zijn in zake de geestelijke stromingen in Nederland. Degenen, die ons in Genève hielpen, stonden op het standpunt, dat zij niet het karakter wilden krijgen van een Inlichtingendienst, in de meer technische zin van het woord. Desalniettemin zijn ook via weg A mededelingen omtrent het verzet tot ons in Londen gekomen.

In de tweede plaats kreeg men mededelingen over het verzet in Nederland doordat er mensen uit Nederland overkwamen, of mensen, die door ons waren gedropt in Nederland, naar Londen terugkeerden. Daar kregen wij ook — in het begin zeer spaarzaam — mededelingen van over het verzet in Nederland.

In de derde plaats was er van het begin af aan een poging — ik zal het heel voorzichtig uitdrukken — tot een Inlichtingendienst, die ons omtrent deze dingen inlichtingen zou verschaffen. Door al die kanalen hebben wij telkens getracht ons op de hoogte te stellen van de toestand in Nederland.

97643. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de berichten, welke u in het algemeen doorkreeg, nogal objectief waren?

A. Niet altijd. Ze gingen door de zeef.

97644. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dat?

A. Men vergeleek de berichten met elkaar. Wat wij te horen kregen stemde lang niet altijd overeen. Wij kregen bij voorbeeld inlichtingen over de Ordedienst, ook kregen wij inlichtingen over andere organisaties. Wij kregen de indruk, dat er fricties bestonden. Wij vroegen ons af, of wij wel juist werden ingelicht. Men ging die berichten dus tegen elkaar afwegen om te zien, wat de waarheid was.

97645. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat men — van de ene groep zal er wat meer zijn binnengekomen dan van de andere — de eigen groep altijd een bevoorrechte positie toekende?

A. Ja, dat rat er wel een beetje in. Ik kan u dat toelichten. Wij kregen, vooral in 1943, langzamerhand veel inlichtingen. Dan was het moeilijk om zich een oordeel te vormen over de waarde van de inlichtingen van elke groep afzonderlijk. Omda! zij inderdaad niet overeenstemden. Toen is het systeem geweest, dat onze Inlichtingendienst een resumé maakte van de verkregen inlichtingen.

97646. De **Voorzitter**: Dat deed dus de dienst van de heer *Somer*.

A. Ja. Wanneer men dat resumé las — ik denk niet, dat de heer *Somer* dit zelf gaf — kreeg men een tamelijk eenzijdige indruk. Misschien was die indruk wel juist, maar vele Ministers waren van oordeel, dat het eenzijdig was. Dit heeft er toe geleid — daaruit kunt u zien, dat die tegenstellingen in Londen doordrongen — dat men aarzelde, wat nu van de verzetsbewegingen eigenlijk de beste was, en wat de meest representatieve. Men is toen opgehouden een resumé, een extract uit al die gegevens te maken en men is begonnen alles naar de Ministers te sturen. Men kon dan ook niet zeggen, dat het met partijdigheid was geresumeerd, want men las alles. De Koningin kreeg alles, de Ministers kregen alles. Ze moesten er zich maar mee redden om het bezwaar van een eenzijdig beeld te ontgaan. Daardoor is in sterke mate bijgebleven, dat er grote tegenstellingen in Nederland bestonden.

97647. De **Voorzitter**: Ja, langzamerhand zult u wel hebben ervaren, dat er hier een grote differentiatie bestond.

A. Inderdaad.

97648. De **Voorzitter**: Had men daar in Londen begrip voor of vond men, dat alles meer in een groot geheel moest worden gebundeld?

A. Wij hebben ons gepijnigd met de vraag, hoe wij deze raak met wijsheid in één bedding konden drijven, want het was een ramp, dat er in die tijd zulke tegenstellingen waren, waardoor voor de toekomst het werken in Nederland werd bemoeilijkt. Wij hebben gepiekerd, hoe deze zaak bij elkaar gedreven kon worden.

97649. De **Voorzitter**: Wenste men met behoud van die verschillen een coördinatie van dere zaken of had men liever, in verband met de sterkere kracht van het verzet, dat er één organisatie zou zijn?

A. Neen, wij wilden er niet één uitkiezen, dat niet! Er moest dus een samenvoeging zijn. Dan kwam er nog de vraag op: Op welke paarden wed ik dan nog?

97650. De **Voorzitter**: Werd de zaak wat duidelijker, toen er Engelandvaarders kwamen en in de latere tijd mensen, die wat meer van de situatie in Nederland afwisten?

A. Inderdaad, maar toen kregen wij natuurlijk de moeilijkheid, dat de Engelandvaarders hun eigen mening over de zaak hadden. Een van deze mensen — ik heb hem laatst nog ontmoet en hij zit nu in Afrika — U hebt hem pas nog verhoord; een leuke jongen! — zwoer bij de O.D. Er was maar één ding in dit leven, dat goed was en dat was de O.D. Dan kwam er een ander, die zwoer bij wat anders,

97651. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat kwam natuurlijk, omdat zij maar één organisatie zagen en daar deel aan hadden. Dat maakte de zaak belangrijk.

A. Ja. Herhaaldelijk hebben de Ministers overleg gepleegd, maar zij durfden de knoop niet plotseling door te hakken: Hoe krijgen wij daar eenheid in? Dat was telkens voor ons aan de orde, maar de zorg was tegelijkertijd: Doe ik het nu niet verkeerd? Daaruit is ook geboren de overkoepeling door het Comité van Vertrouwensmannen. Dit is uit die gedachte geboren.

97652. De **Voorzitter**: Hebt u van Regeringszijde nog iets onderhouden om contact te krijgen, het te onderhouden en het verzet te stimuleren?

A. Ja, daar is van alles aan gedaan.

97653. De **Voorzitter**: Kunt u daar enkele voorbeelden van noemen?

A. In de eerste plaats hebben wij ons best gedaan om contact te leggen tussen informatie en voorlichting. Dat mag ik eigenlijk zo niet uitdrukken, maar toch een zekere verbinding te scheppen tussen de voorlichting door de radio en de inlichtingen uit Nederland. Dat was heel moeilijk. Het was gemakkelijker, toen wij de inlichtingen op het laatst in overvloed kregen en ook toen Radio Oranje na 1942 zeer goed was georganiseerd. Men zou dus zeggen, dat het een eenvoudig kunstje was: laat er een communicatie bestaan tussen de Inlichtingendienst en de Voorlichtingsdienst. Maar daar hadden wij bezwaar tegen, want de Inlichtingendienst moest natuurlijk veilig blijven; later is gebleken, dat dat bezwaar er zeker niet ten onrechte was. Toch moest men iets dergelijks hebben. Een tijdlang is dat contact uitgeoefend doordat ik persoonlijk op de hoogte was met de verstrekte inlichtingen van de Inlichtingendienst, want ik had toegang tot de Inlichtingendienst, waar ik besprekingen hield, viermaal in de week 'smorgens vroeg, met de vertegenwoordigers van de omroep. Dat werkte natuurlijk stroef. Eindelijk is men toen overgegaan, ten einde voordeel te trekken van de inlichtingen, die men kreeg uit Nederland, om zeker contact te leggen tussen de mensen van de Inlichtingendienst en Radio Oranje. Dat is er dus in de latere tijd geweest. Wij hebben Jus àl ons best gedaan om die inlichtingen te benutten.

97654. De **Voorzitter**: Was het contact met het verzet in Nederland een aangelegenheid van Kabinetsbeleid of was dat hoofdzakelijk een beleid van de Minister-President?

A. Het was een beleid, dat in handen lag van de Minister van Oorlog, die de verantwoordelijke man was, maar de voorzitter van de Ministerraad — dat was een stelsel. Zoals dat in Engeland ook bestond — had vrije toegang tot alles. Hij kon dus bij nacht en ontij bij wijze van spreken berichten krijgen van de Inlichtingendienst. Hij kon ook mede oordelen, welke berichten morsten worden teruggezonden. Het liep altijd over de Minister van Oorlog, maar het was in wezen dus een combinatie van Oorlog en de Minister-Preiident.

97655. De **Voorzitter**: In een verhoor, dat hier is afgenomen staat:

„dat de heer *Gerbrandy* het contact met de overkant met een zekere kramwachtigheid in eigen hand hield. Het was haast niet doenlijk er tussen te komen. Wanneer men bij voorbeeld voor Radio Oranje een sueech wilde houden, kostte dat ik weet niet hoeveel moeite. Ik heb om contact met het bezette gebied een hardnekkige strijd gevoerd. Dat is tot in de allerhoogste instantie uitgevochten.”

Dat zegt de heer *Burger*.

De heer *van den Tempel* zegt:

„De verhouding tot ondergronds Nederland lag volstrekt in handen van de heer *Gerbrandy* en degenen, die om hem heen stonden. Het verkeer tussen bezet Nederland en Londen blijkt achteraf ook niet zo eenvoudig te zijn geweest.”

Ik leg u dit even voor, omdat dit de indruk wekt, dat dit een beleid was, dat uitsluitend bij u zou hebben gelegen.

A. Dit is niet waar; het is absoluut niet waar. Men had juist uit de overweging, dat de Inlichtingendienst een zeer gevoelig punt was, bij Kabinetsbesluit de beslissing genomen, dat *niet* de Minister-

President de Inlichtingendienst onder zich zou hebben; niet omdat hij hlinister-President was. maar aangezien hij de man was, die wel het meest frequent de uitzendingen naar Nederland moest verzorgen en dus altijd op de hoogte moest zijn, had hij vrije toegang tot de Inlichtingendienst, met volledig goedvinden van de verantwoordelijke Minister. Er was dus altijd contact tussen de verantwoordelijke Minister en de Minister-President. Over de bekende 19 punten heb ik in uw boek gelezen, dat dit de 19 punten van de Minister-President waren. Tot op zekere hoogte is dat waar, maar dat zijn de punten van de heer *van Lidth de Jeude*, die ze heeft opgemaakt in overleg met mij. Hij is echter eigenlijk de auctor intellectualis, omdat hij vindt, dat het nodig was, en dan kwam hij bij mij. Dat stelt u niet juist, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Ik leg u dit even voor, zodat u ook uw visie hierop kunt geven.

A. Het is beslist niet juist. Dat ik er bijzonder bij geïnteresseerd was, zal ik niet ontkennen.

97656. De **Voorzitter**: Ons is ook nog enige malen gebleken, dat men meende, dat de Regering te weinig gebruik maakte van de Zwitserse weg om berichten naar Nederland terug te sturen. Men zat dikwijls om bepaalde berichten van Londen te springen, die echter maar niet kwamen, terwijl er toch een Zwitserse weg was.

A. Dat kan haast niet waar zijn. Ik zal u zeggen, hoe dit mij nog voor de geest staat. Op mijn kamer in Brown's Hotel is de gehele regeling van de Zwitserse weg vastgesteld. Daarbij is afgesproken, dat het adres in Londen zou zijn: de heer *Lovink*, mijn secretaris-generaal. Hij zou ook zorgen voor de beantwoording, wanneer dat nodig was. De bedoeling was, dat er met mij altijd overleg zou worden gepleegd en dat zo een verkeer heen en weer in stand zou worden gehouden. Ik weet, dat de heer *Lovink* er prijs op stelde om een reactie te geven! Alleen is er een tijdlang stagnatie gekomen, toen de heer *Lovink* is weggegaan en de heer *van Haersma de With* opvolgde, die niet de voorbesurekingen had meegemaakt en daar niet zo ogenblikkelijk in zat. Ik herinner mij, dat het verkeer in die tijd wel stakte. Men kan echter niet in het algemeen zeggen: Er werd niet gereageerd, want dat is niet waar, want er werd wel gereageerd.

97657. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De heer *Lovink* had, naar ik meen, een zeer goed contact met de heer *Visser 't Hooft*; zij kenden elkaar van vroeger, en dat contact was natuurlijk met de heer *van Haersma de With*, die hij niet zo goed kende, niet direct zo gemakkelijk. Het is, naar ik meen, ook nooit zo goed geworden.

A. Neen. De heer *Visser 't Hooft* is wel weer overgekomen, toen de heer *van Haersma de With* er was. De besprekingen tussen de heren *Visser 't Hooft* en *Lovink* hebben plaats gevonden op mijn kamer in Brown's Hotel. Daar is de gehele regeling vastgelegd. Ik weet, dat er stukken in kwamen, want die stukken zag ik natuurlijk en er werden ook antwoorden gestuurd. Vele zelfs.

97658. De **Voorzitter**: De heer *Bosch van Rosenthal* heeft hier ook een klacht naar voren gebracht, dat er zo weinig doorkwam.

„Er kunnen in Londen instanties zijn geweest, die de verbinding over de Zwitserse weg met lede ogen zagen. Deze zijn er ook geweest. Met name gold dit voor het B.I., dat het monopolie van de verbindingen voor zich zelf opeiste. Aan het Londense uiteinde van de Zwitserse weg zat echter de Minister-President en als deze de weg had willen gebruiken om gegevens naar Nederland te sturen, had hij dat kunnen doen.”

A. Ik kan u dadelijk inlichten. Ik weet dit natuurlijk uit de aller-eerste hand. Zoals ik u reeds zei, was weg A bedoeld als inlichtingeweg over de geestelijke stromingen in Nederland. Dat droeg een religieus en politiek karakter. De Inlichtingendienst was bestemd voor echte militaire en dergelijke inlichtingen. Toen begon weg A — en dat ligt ook een beetje in de aard van de zaak — te ontwaarden in de richting van B.I. Natuurlijk zeiden toen de mensen van B.I.: Maar nu wordt het gevaarlijk, want als er een dubbel contact komt met Nederland, weten wij niet meer of we veilig lopen, en daarover is de grootste herrie geweest. Dat heeft dus een heel natuurlijke oorzaak.

97659. De **Voorzitter**: De andere getuigen, die klachten naar voren hebben gebracht, dat er niet veel berichten vanuit Londen kwamen, brengen bezwaren naar voren op het vlak van de Inlichtingendienst en niet op wat weg A naar uw mening zou hebben moeten zijn.

Hebben de studentenstakingen van Leiden en Delft de Regering geen aanleiding gegeven om positieve adviezen te verstrekken, eventueel over Radio Oranje?

A. Van de studentenstakingen van 1940 hebben wij in 1940 niet geweten. Wel hebben wij ons zeer positief uitgelaten over de loyaliteitsverklaringen in 1943. Namens de Londense Regering is door Minister *Bolkestein* het zeer positieve advies over Radio Oranje ontvangen: *niet tekenen*.

97660. De **Voorzitter**: Bedoelt u de toespraak van de heer *Bolkestein*?

A. Ja, officieel is er in elk geval besloten om te zeggen: Niet tekenen.

De heer **Posthumus**: Op de ochtend, dat de senaat in Delft vergaderde over de vraag, wat zij zouden doen, is er in de senaatsvergadering gezegd, dat er advies was gekomen om niet te tekenen.

97661. De **Voorzitter**: Is de Regering spoedig op de hoogte geweest van de stakingen in April en Mei?

A. Ja, ogenblikkelijk; dat was in 1943.

97662. De **Voorzitter**: Heeft men in Londen behoefte gevoeld om de Illegale Pers met name van documentatiemateriaal te voorzien? Heeft men in Londen, de bladen van de illegaliteit bekijkende, niet gezegd: Het zou toch wel verstandig zijn, wanneer wij wat documentatiemateriaal zouden zenden? Men moest er hier natuurlijk ook dikwijls naar raden.

A. U bedoelt dus berichten aan de Illegale Pers als zodanig?

De **Voorzitter**: Ja, wat de Illegale Pers zou kunnen en moeten publiceren.

A. Dat zou ik niet met stelligheid kunnen zeggen.

97663. De **Voorzitter**: Bij het sabotagewerk werd ook nogal eens uitgezien naar richtlijnen vanuit Londen. Hoe dacht men daarover? Vond men het niet op de weg liggen van de Regering?

A. Daar was een bepaalde dienst voor. Dit ging allemaal in het geheim. Over sabotage kon men niets door de radio laten uitgaan. Er was echter een bepaalde dienst, die zich bezighield met de kwestie van sabotage tegen de vijand.

97664. De **Voorzitter**: De heer *Scheepstra* van de L.K.P. zegt:

„In Juli, begin Augustus 1944 durfde ik echter de sabotage niet vrij te geven, vooral omdat wij niets wisten. Wij hadden hierover nog nooit enige richtlijnen rechtstreeks van onze Regering in Londen gekregen. Ik heb gezocht naar richtlijnen. Ik heb ook gezocht naar een figuur, die ons kon vertellen, in hoeverre wij verantwoord waren om aan de sabotage te beginnen, voordat de geallieerde legers onze grens naderden.”

A. De sabotage werd vanuit Londen wel degelijk geleid, in de zin van dat er mensen naar Nederland werden gestuurd om degenen, die er zich mee bezighielden, te helpen. Daar komt het op neer. Hoe kun je richtlijnen sturen over sabotage? Dat lijkt me niet zo gemakkelijk.

De **Voorzitter**: Ja, richtlijnen over de vorm van sabotage, welke paste in de plannen, die men in Londen had.

A. Wij stonden op het standpunt, dat er gesaboteerd moest worden. Er zat een element van militair beleid in. Dat ging dan weer in overleg met de Engelsen.

97665. De **Voorzitter**: Had Nederland daarop wel enige invloed?

A. Ja zeker, daar hadden wij een eigen dienst voor, die werkte met de Engelsen.

97666. De **Voorzitter**: Op een gegeven moment hebben er wapendroppings plaats gehad. Was het de bedoeling om daarmee daadwerkelijk steun te verlenen aan het gewapend verzet?

A. Ja.

97667. De **Voorzitter**: Dat hing dan waarschijnlijk ook weer af van de Engelsen, wanneer dat zou gebeuren.

A. Dan was er weer het buitengewoon moeilijke punt, waar men ze moest laten vallen.

97668. De **Voorzitter**: Bleek daarbij, dat men eerder was geneigd die wapens te verstrekken aan de K.P. en de R.V.V. dan aan de O.D.? Daarover is ook nogal eens iets te doen geweest.

A. De wapens zouden ter hand worden gesteld aan de mensen van de Raad van Verzet en de K.P.

97669. De **Voorzitter**: Waarom kwamen de mensen van de O.D. niet in aanmerking? Welke reden had men daarvoor?

A. De O.D. werd beschouwd als die instelling — hier moet ik even voorzichtig zijn — die hulp zou verlenen, als de bevrijding er was, terwijl deze wapens zouden worden gebruikt tijdens de bezetting. Ik meen, dat het zo werd beschouwd, maar ik zou het nog even kunnen nagaan. Hierover is veel te doen geweest.

97670. De **Voorzitter**: Wat was in Londen eigenlijk de indruk van de Raad van Verzet? Werd de R.V.V. hoofdzakelijk als een communistische groep gezien, als een communistische organisatie dus min of meer?

A. Wij beschouwden de R.V.V. als enigszins links geïntereerd. Wij kregen de heer *van der Gaag* over uit Nederland, die in de R.V.V. zat. Hij is zeker geen communist! Wij konden dus wel een zekere voorstelling hebben, dat de R.V.V. links geïntereerd was, maar dat het communistisch zou zijn, wou er bij mij helemaal niet in. Men had natuurlijk wel het gevoel: Die groep ligt meer naar rechts en die staat in het midden, terwijl die meer links is.

97671. De **Voorzitter**: Kunt u een indruk geven van de financiering van het verzet vanuit Londen?

A. Dat weet ik uit mijn hoofd ook niet meer. Het is wel gefinancierd en flink ook.

97672. De **Voorzitter**: Heeft het Nationaal Steunfonds onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Ja, in zeer beperkte kring.

97673. De **Voorzitter**: In de beperkte kring van enkele Ministers?

A. Ja. Ik herinner mij, dat, toen de heer *Huysmans*, die later Minister is geworden, naar Londen kwam, hij op de hoogte was van de stukken van de financiering van het verzet. Dat was over hem gelopen.

97674. De **Voorzitter**: Heeft dat nog een uitvoerige discussie gevraagd of was men daar gauw toe bereid?

A. Men was daar wel gauw toe bereid. Op het laatst werden die bedragen alleen héél hoog!

97675. De **Voorzitter**: Ja, toen de spoorwegstaking was gekomen.

A. Ja. Telkens werd dit geremd en er werd gezegd: Wees nu voorzichtig, dat dit geld niet voor niets wordt uitgegeven. Dat is ook in de Ministerraad naar voren gekomen.

97676. De **Voorzitter**: Zoals u straks zeide, had u, toen de heer *van Heuven Goedhart* naar Londen kwam, een betere indruk gekregen van de situatie in Nederland. Was de heer *van Heuven Goedhart* ook de initiatiefnemer van de instelling van het College van Vertrouwensmannen?

A. Dat punt was aan de orde voordat hij kwam, maar wij waren er nooit toe overgegaan, omdat wij ons niet volkomen zeker voelden met betrekking tot de figuren, die wij moesten hebben. De heer *van Heuven Goedhart* is toen overgekomen en hij heeft gezegd, hoe het in elkaar zat en op welke figuren men kon bouwen. Op dat advies is men voor 90 pct. afgegaan. Hij had zeer veel vertrouwen in de voorzitter, de heer *Bosch van Rosenthal*. Men had dus in Nederland een man van standing, die voorzitter zou worden, en wij kregen het gevoel: Nu daagt het in het oosten. Nu krijgen wij dat contact, dat wij altijd hebben begeerd. Nu kwam alles op één punt samen. Daar is later bijgekomen — hij was niet in het advies van de heer *van Heuven Goedhart* begrepen — professor *Oranje*.

97677. De **Voorzitter**: Ja, hij is later ook voor de radio gekomen. In de latere tijd is er ook de kwestie „*Stähle*” geweest. Werd dat direct serieus genomen in verband met de Putschplannen?

A. Bedoelt u de kwestie, die zich in Drenthe heeft voorgedaan?

De **Voorzitter**: Ja. Hoe stond men daartegenover?

A. Dat hebben wij persoonlijk overlegd met de Engelse Regering. Wij hebben gezegd, dat hier mogelijke consequenties in zaten, waar wij op eigen houtje niet in konden modderen. Daarom hebben wij gemeend dit te moeten overbrengen naar het Engelse Kabinet, dat daarmee op de hoogte was. Dat waren Minister *Eden* en de Minister of Economic Warfare Lord *Selborne*.

97678. De **Voorzitter**: Had de Regering er zich rekenschap van gegeven, dat er hier een gezagsvacuum zou kunnen ontstaan, wanneer die Putschplannen zouden gelukken?

A. Ja. Daar hebben wij veel over gesproken. Die mogelijkheid rat er in. Daarvan waren de Engelsen zich ook volkomen bewust.

97679. De **Voorzitter**: Hoe had men zich voorgesteld, die moeilijkheid op te lossen?

A. Wij hebben eerst de reactie van de Engelse Regering afgewacht: Wat denken jullie hiervan? Moeten wij medewerking gaan verlenen of niet? De Engelse Regering heeft toen geantwoord: Neen, in heel voorzichtige vorm; het kwam negatief uit.

97680. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hoe hebt u van dit geval *Stähle* gehoord, van de heer *van Heuven Goedhart* of al eerder?

A. Wanneer is dit geweest?

97681. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik meen van na-jaar 1943. De heer *van Heuven Goedhart* was toen niet in Londen. Hij heeft de inlichtingen gekregen van de heer *Crainger*, die commissaris der Koningin in Drenthe was.

A. Zij zijn toen samen in Koevorden geweest. De heer *van Heuven Goedhart* was toen nog niet in Londen; hij is pas in Juni bij ons gekomen.

97682. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt dit dus eerder geweten via een andere bron.

De **Voorzitter**: In December 1943, en de Putsch zou eind 1944 plaats hebben.

A. Ja, dat klopt wel.

97683. De **Voorzitter**: Dan zou ik u nog willen vragen, op grond van welke gegevens de zogenaamde 19 punten zijn opgesteld?

A. Bedoelt u hiermede de punten over de samenwerking?

De **Voorzitter**: De punten, die in Februari 1944 zijn gekomen.

A. Deze punten moeten worden beschouwd als een voorspel tot de oprichting van het College van Vertrouwensmannen. In deze zin: Er waren zoveel organisaties in Nederland en er dreigde naar onze opvatting zoveel divergentie, dat wij ons afvroegen of wij orde zouden kunnen scheppen in al die verdeeldheid — laat ik het zo maar uitdrukken. Wij hebben ons beste beentje voorgezet en argewacht tot welke conclusie wij zouden komen. Uit die poging rot meer eenheid onder al degenen, die zich in Nederland bezighielden met het verzet, opdat niet door de tegenstellingen de kracht zou verdwijnen, is dit voortgekomen.

97684. De **Voorzitter**: De 19 punten zijn door de agent *Andries (Aussems)* naar Nederland gebracht. Daaruit bleek echter, dat men over de indeling van de verzetsbewegingen niet de juiste opvatting had.

A. Daarom zeg ik u: Pas toen de heer *van Heuven Goedhart* kwam, kregen wij een veel zuiverder indruk hoe precies de vork in de steel zat. Wij kregen toen ook de indruk: Die negentien punten kloppen niet geheel met de realiteit. Nu speelde bij dit alles ook een rol — want deze zaak werd natuurlijk ook mede door ambtenaren behandeld — welke kijk elke bepaalde ambtenaar op al deze organisaties in Nederland had. Alle inlichtingen passeerden hen en zij kregen daardoor een eigen kijk op alles, wat er in Nederland leefde.

97685. De **Voorzitter**: De Regering in Londen had een verdeling in drie groepen gemaakt: het Burger Comité voor Binnenlandse politieke aangelegenheden, de Ordedienst voor de Ordebewaring na

de bevrijding, het Nationaal Comité van Verzet, alsmede de Raad van Verzet, op het gebied van de verzetsacties. Dat was een schema, dat niet paste.

A. Dat heb ik later begrepen. Of het nu zó slecht was, weet ik niet. De Ordedienst heeft zich blijkens de gegeven inlichtingen vooral aangediend als een dienst, die heeft gezorgd, dat de zaak direct goed van stapel liep na de bevrijding. De Raad van Verzet was de dienst van de scherpe actie binnenslands tegen de vijand. Uit de aard van de zaak lagen de knokploegen en de Raad van Verzet nogal hoog; dat lag voor de hand.

97686. De **Voorzitter**: Er is een zogenaamd coördinatietelegram van 8 Juni 1944 over de coördinatie van het verzet. Daarna is er een brief geweest van de heer *van Angeren* aan het B.I., die niet klopt op dit telegram. Nu is de vraag, of dit een kwestie is geweest, waaraan beraadslaging is voorafgegaan en waarop dit telegram is gestuurd. De heer *van Angeren* schrijft in zijn brief aan het B.I., dat hij het uiterst gevaarlijk vindt om hierin tot een oplossing te komen. Deze brief is van 12 Juii. Komt dit misschien, omdat de heer *van Angeren* niet bij dit overleg betrokken is geweest en van dit telegram niets afwist? Hij heeft zich waarschijnlijk als Minister van Justitie tot het B.I. gericht?

A. Ik herinner mij deze brief wel. Daarover is ook met de Engelsen gesproken. Een ding begrijp ik niet: „Naar aanleiding van het onder no. G.B. 1611/44 bij uw bovenaangehaald schrijven toegezonden afschrift van den oproep der Communistische Partij in Nederland om te komen tot een coördinatie der verzetsgroepen in Nederland, heb ik de eer U Hoogedelgestrengede mede te deelen, dat ik ter zake meen de volgende opmerkingen te moeten maken.” De verdeeldheid in Nederland had tot voordeel, dat, wanneer er een dienst werd uitgeschakeld, de anderen nog overbleven. Wanneer men echter de hele zaak coördineert, is met een slag, wanneer de Duitsers er achter komen, alles weg. Dat was de waarschuwing van de heer *van Angeren*: Wees daar voorzichtig mee! Daar zit wel iets in. Dit is wel besproken.

97687. De **Voorzitter**: Ja, maar op 8 Juni is dat coördinatie-telegram verzonden en op 12 Juni is deze brief uitgestuurd. Ik vind dit wat merkwaardig en kan het niet verklaren. Hoe vindt u het verband tussen deze twee?

A. Ik zie ook niet goed het verband. Wel zie ik het verband, dat de heer *van Angeren* bedoelde, maar dan is de inleiding niet juist. Hij heeft indertijd wel gewaarschuwd: Pas op, jullie proberen nu wel te unificeren in Nederland. Dat is eigenlijk goed, maar kijk naar de andere zijde er van; dat was zijn bezwaar. Dat heeft echter niets te maken met een oproep van de Communistische Partij.

97688. De **Voorzitter**: Ik zou dit allemaal kunnen begrijpen, wanneer de data andersom waren, dat er dus eerst die waarschuwing was gekomen en daarna het telegram. Hier is het vreemde, dat eerst het telegram is uitgegaan en daarna de waarschuwing. Hij heeft dus waarschijnlijk aan de beraadslagingen, waarna dit telegram is uitgegaan, niet deelgenomen.

A. Dat is ook zo; hij heeft hieraan niet deelgenomen. De beraadslagingen hierover lagen bij de heer *van Lidth de Jeude* en mij. De heer *van Angeren* kreeg natuurlijk wel alles van mij; als Minister van Justitie kreeg hij dit telegram. Ik herinner mij echter niet, aat zijn brief zo begon; ik vind dat een beetje gek. Toen hebben wij, over tuigd, dat hier wat in zat, overleg gepleegd inet de Engelsen, die zich hiermee bezighielden, want wij wilden de zaak in Nederland niet vulnerebel maken. Ik herinner mij thans, dat de brief van de heer *van Angeren* — althans zijn omstreeks die tijd aan ons gegeven mondelinge waarschuwing — meer betrekking had op de kans, dat, indien alles geunificeerd werd en onze geheime dienst opgerold zou worden, alles tegelijk verloren was. Dit heeft een diepgaand en langdurig overleg met de Engelse Minister ten gevolge gehad.

De **Voorzitter**: Ik zou het voor vandaag hierbij willen laten. Ik dank u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

P. S. GERBRANDY

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 18 AUGUSTUS 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Dr. ir. WILLEM HUPKES,

oud 73 jaar, zonder beroep, wonende te Bilthoven.

Hij legt de eed af als getuige.

97689. De **Voorzitter**: Zoals u in de convocatie hebt gezien, zijn wij thans bezig met de behandeling van het punt van het Enquêtebesluit, dat handelt over de vraag in hoeverre de Regering leiding en voorlichting heeft gegeven aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Daarbij komt ook ter sprake de kwestie van het verzet in Nederland, in de verschillende vormen, waarin het heeft plaats gehad, dus ook de verschillende stakingen, die er zijn geweest, o.a. de spoorwegstaking. Ik zou van u graag een kort overzicht willen hebben hoe het met de spoorwegen vanaf het begin van de oorlog is gegaan. Dat kan summier zijn, en wij komen dan vanzelf aan het ogenblik van de staking, want dat is eigenlijk de kwestie van het verzet, waarom het ons thans in hoofdzaak gaat. Het geheel komt dan in een totaalbeeld voor ons te staan.

A. Wat wilt u speciaal weten?

97690. De **Voorzitter**: Ik zou dus graag van u willen weten, hoe het met de spoorwegen vanaf het begin van de oorlog is gegaan. Hebt u van de zijde van de Regering leiding ontvangen in enigerlei vorm? Indien u geen leiding of instructies hebt ontvangen, hoe hebt u dan uw taak bij de spoorwegen gezien? Wij komen dan vanzelf op het moment van de staking van de spoorwegen. Onderhand hebben wij gelegenheid om u eventueel vragen te stellen naar aanleiding van wat u ons mededeelt. Ik geef u daartoe graag het woord.

A. Direct na de capitulatie is de directie van de spoorwegen naar generaal *Winkelmann* gegaan, die zelf niet aanwezig was. Wij zijn toen ontvangen door luitenant-kolonel *van Alphen*, en wij hebben hem de vraag gesteld, wat wij moesten doen. Moesten wij het werk neerleggen of moesten wij weer aan de gang gaan? Wij hebben toen de opdracht gekregen de spoorwegen te herstellen en het werk te hervatten. Wij zijn toen naar Utrecht gegaan, waar wij een Transportkommandant vonden, later ook een Bahnbevollmachtigte van de Duitsers.

97691. De **Voorzitter**: Was die er al direct of is dat misschien enige tijd later geweest?

A. Neen. Wij zijn de 15de Mei teruggegaan naar Utrecht. 's Avonds heeft er toen al een bespreking plaats gevonden — daar ben ik echter niet bij geweest — van mijn collega met de Transportkommandant.

97692. De **Voorzitter**: Wie was op dat moment uw collega?

A. De heer *van Rijckevorsel* en de heer *Goudriaan*. Ik heb die bespreking dus niet meegemaakt, maar de volgende dag heb ik de Transportkommandant ontmoet.

97693. De **Voorzitter**: In het boek „Onderdrukking en Verzet”, tweede deel, staat: De bezettende macht liet de bedrijfsvoering bij de spoorwegen weliswaar aan de directie en het Nederlandse perso-

neel over, doch stelde deze onder toezicht van de Transportkommandantur der Wehrmacht en de Bahnbevollmachtigte van de Deutsche Reichsbahn; bovendien plaatsten zij een vertegenwoordiger van het Reichsverkehrsministerium bij het Departement van Waterstaat.

Heeft deze regeling dus direct plaats gehad?

A. Dat wil zeggen: wij hebben een bespreking gehad met de Bahnbevollmachtigte en de Transportkommandant; wij hebben toen gezegd: wij willen wel blijven, maar dan moeten wij het bedrijf zelfstandig en onder de Nederlandse wetten kunnen leiden.

Van de kant van de Duitsers werd toen de voorwaarde gesteld, dat zij toezicht hielden op alle transporten, die zouden gebeuren in het belang van de Duitsers en in opdracht van de Duitsers.

97693. De **Voorzitter**: Stelden zij toen al de eis, dat de Reichsbahn aanvulling moest ontvangen uit de Nederlandse uitrusting, of is dat van latere datum?

A. Dat is pas later gebeurd.

97695. De **Voorzitter**: Is bij de bespreking met de plaatsvervanger van generaal *Winkelmann* nog ter sprake gekomen, dat u uw taak moest uitoefenen binnen het kader van het Landoorlogreglement?

A. Ik herinner het mij niet, maar wij hebben het wel steeds als richtsnoer gehouden.

97695. De **Voorzitter**: Misschien wilt u dan nu zo vriendelijk zijn om verder te gaan met uw verhaal.

A. In het begin werd er ten zuiden van ons land nog gevochten. In ons land ten zuiden der grote rivieren, konden wij geen invloed uitoefenen, omdat wij geen verbindingen hadden. De Duitsers hebben in die tijd zelf daar de treindienst geregeld. Dat ging dus niet van ons uit. Wij hadden van luitenant-kolonel *van Alphen* ook de opdracht gekregen bruggen te herstellen, maar dit herstel is in zo'n tempo gebeurd, dat er geen bruggen zijn klaargekomen, voordat de oorlog in Europa was afgelopen. U weet, dat de bruggen over de rivieren waren vernield.

97697. De **Voorzitter**: Dat had dan waarschijnlijk tot gevolg, dat u veel minder baanvakken had?

A. In het begin alleen het noorden en dat ook nog maar gedeeltelijk! Zoals ik u reeds heb gezegd, hebben wij als richtsnoer het reglement voor oorlogvoering te land gehouden. Wij hebben zo goed mogelijk het Nederlandse vervoer verzorgd en wij kregen ook een portie Duits vervoer, militaire en andere treinen, te rijden.

97698. De **Voorzitter**: Bij het rijden voor de Duitsers was het voor u natuurlijk vrij moeilijk te onderscheiden, wat nu voor de oorlogvoering bestemd was en wat niet.

A. In Europa werd er toen geen oorlog meer gevoerd.

97699. De **Voorzitter**: Hebt u in die tijd misschien gehoord van de zogenaamde Aanwijzingen, welke door de Regering reeds in 1937 waren gemaakt met het oog op eventualiteiten, waarbij er dus een zekere gedragslijn voor de ambtenaren werd aangegeven, zodat men onder bepaalde oorlogsomstandigheden wist, hoe men zich had te gedragen. Was u daar toen iets van bekend?

A. Daar is mij nooit iets van bekend geweest.

97700. De **Voorzitter**: Hebt u er later nooit iets van gehoord?

A. Ja, wel na de oorlog. Ik heb ze echter nooit gezien; ik heb gehoord: dat er een dergelijk voorschrift geweest moet zijn, maar deze zijn tot mij nooit doorgedrongen.

97701. De **Voorzitter**: In 1943 is er nog een zogenaamd commentaar op de Aanwijzingen geweest. Dit commentaar is hier in Nederland klaargemaakt en door de Londense Regering is bekendgemaakt, dat zij daarmee instemde. Dit commentaar was een nadere aanwijzing voor de houding van de ambtenaren. Is u daarvan gedurende de oorlog iets gebleken?

A. Neen.

97702. De **Voorzitter**: Is de directie, die u zo juist noemde, gedurende de gehele oorlog in functie geweest?

A. Neen, de heer *Goudriaan* niet; hij is eerst naar Duitsland weggevoerd: later is hij teruggekomen en door de Duitsers ontslagen.

97703. De **Voorzitter**: Wat het vervoer betreft: heeft de kwestie van het Jodentransport nog onderwerp van bespreking uitgemaakt met officiële instanties?

A. Neen. De Duitsers hadden altijd treinen ter beschikking staan voor Duitse transporten. Op een gegeven ogenblik kon dus een Duitser tegen een stationschef zeggen: Rijd die trein voor met een locomotief, zonder het doel aan te geven. Zo is het ook met de vervoeren van de Joden gegaan. Dit vervoer was al een tijd op gang vóór het tot mij doordrong, dat wij Joden vervoerden. Dat Jodenvervoer liep toen misschien al een week of een dag of tien. Over deze kwestie is nooit gesproken en van de zijde van de Duitsers is hiertoe nooit speciale opdracht voor gegeven, noch ben ik in die tijd vanuit de spoorwegen of van buitenaf benaderd om het niet te doen.

97704. De **Voorzitter**: Bij de spoorwegen zelf heeft zich dit dus niet als probleem voorgedaan?

A. Ik geloof, dat dit nu heel anders wordt gezien dan het in die tijd beschouwd werd. De heer *Hofman*, directeur van de Amsterdamse tram, b.v. is hierover ook aangevallen. Maar hij had een briefje gekregen van de Joodse Raad, of hij de Joden wilde vervoeren, daar zij anders moesten lopen.

97705. De **Voorzitter**: Heeft u van de zijde van de Joodse Raad bij de spoorwegen ook een dergelijk verzoek bereikt?

A. Neen. Niemand heeft mij over het vervoer van Joden aangesproken. Er waren toch genoeg mensen, felle Nederlanders, die ik ontmoette, maar nooit zijn wij hierover benaderd.

97706. De **Voorzitter**: Zijn er nooit conducteurs of machinisten geweest, die hebben gezegd: Ik heb dat nu één's gedaan, maar dat doe ik nooit weer; neemt u maar liever een ander voor mij, of iets in die geest?

A. Neen, in ieder geval is dit nooit tot mij doorgedrongen.

97707. De **Voorzitter**: Heeft dit nooit onderwerp van bespreking uitgemaakt met de secretarissen-generaal, in de zin, dat door hen is gezegd, wat er tijdens de oorlog kon en mocht worden gedaan? Heeft dit nooit onderwerp van bespreking uitgemaakt, omdat men dit niet als probleem zag?

A. Neen, dit is nooit besproken.

97708. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat u het Landoorlogreglement wel ongeveer als richtlijn had genomen. Waar zag u ongeveer de grens van het geoorloofde? Ik vraag u dit, omdat dit een probleem is geweest, dat op tal van terreinen heeft gespeeld en waarin wij graag een goed inzicht zouden willen hebben. Om maar eens een voorbeeld te noemen: het aanleggen van vliegvelden, het werken bij Artillerie-Inrichtingen; daar heeft zich ook dit probleem voorgedaan. Waar ligt naar hun mening de grens bij de omschrijving in het Landoorlogreglement? Waar zag u die grens, in dit geval bij het spoorwegbedrijf?

A. Die grens was er zo gauw het voor militaire doeleinden was. Wij hebben bij voorbeeld van de Duitsers de opdracht gehad om in onze bruggen mijnen aan te brengen om die eventueel te kunnen laten springen. Die opdracht was aanvankelijk aan een ingenieur van de weg gegeven, maar nadat hij er mee was begonnen is dit door ons meteen stopgezet. Wij hebben hierover brieven gehad

van *Seyss-Inquart* met de opdracht dit wel uit te voeren, want dit gebeurde in Frankrijk wel door de spoorwegen en in België ook en wij moesten het dus ook doen. Wij hebben dit geweigerd op grond van het Landoorlogreglement. Voorts staat in dit reglement, dat de bezettende macht de beschikking heeft over alle transportmiddelen.

97709. De **Voorzitter**: Tenslotte moest het vervoer ook voor Nederland gaande worden gehouden.

A. Er mochten niet worden geëist bepaalde daden, die in het belang zijn van de oorlogvoering. Wij hebben ons dan ook van meet af aan voorgenomen, dat, wanneer er in Europa werd gevochten, wij er op de een of andere manier mee zouden ophouden.

97710. De **Voorzitter**: Het probleem, dat men mensen het land uitvoerde, die, evenals elke Nederlander, alle rechten en vrijheden hadden in ons land, heeft zich dus bij u niet voorgedaan als zijnde een verkrachting van het Landoorlogreglement?

A. Neen, zo hebben wij dat niet gezien.

97711. De **Voorzitter**: Was er in de oorlogsjaren periodiek overleg tussen de verschillende vakorganisaties over bepaalde problemen, die zich voordeden?

A. Ja. U weet, dat wij drie vakorganisaties hadden, de Rooms-Katholieken, de Protestants-Christelijken en de modernen, overkoepeld door een Personeelraad. Deze is vrij lang in functie gebleven, totdat zij in botsing kwam met het N.A.F. Eerst werd de Rooms-Katholieke organisatie opgeheven, toen de Protestants-christelijke en tenslotte de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (N.V.) (de modernen). Wij hebben toen de leden van de Personeelraad als ambtenaar bij de Nederlandsche Spoorwegen aangesteld, zodat zij in hun functie bleven en hun werk konden blijven doen. Daarna heeft *Woudenberg*, de leider van het N.A.F., hen ontslagen en een Personeelraad van N.S.B.-ers benoemd. Wij hebben daarmee ieder contact geweigerd; de brieven van deze Personeelraad hebben wij niet beantwoord. Tenslotte na zeer heftige uiteenzettingen met de Duitsers hebben dezen toegegeven en is de oude Personeelraad teruggekomen en tot het einde toe in functie gebleven.

97712. De **Voorzitter**: Zoals u weet, had de Regering, toen zij wegging, de bevoegdheden aan de secretarissen-generaal overgedragen. Heeft contact met de secretarissen-generaal veelvuldig plaats gehad?

A. Wij hebben in het bijzonder met de heer *Spitzen* zeer veelvuldig en goed contact gehad.

97713. De **Voorzitter**: Ik zou dan nu even willen komen op het punt van de spoorwegstaking, die door de Regering is afgekondigd op 17 September via Radio Oranje. Ons is gebleken, dat deze staking reeds veel langer van tevoren was voorbereid. Ons is met name gezegd, dat dit vanuit Nederland al dikwijls was verzocht. Door die voorbereiding kon die staking op 17 September direct een feit zijn. Kunt u ons daaromtrent nog iets mededelen? Hoe is die staking voorbereid?

A. Bij het contact, dat wij met de illegaliteit hadden, het N.C. en de O.D. en de R.V.V., is door ons ter sprake gebracht, dat, wanneer de oorlog Europa zou bereiken, het gewenst zou zijn, dat de spoorwegen in hun geheel zouden staken, hetgeen de enige mogelijkheid was om het rijden van militaire treinen door ons te voorkomen. Wij hadden toen georganiseerd, dat de twee belangrijke bureaus van de spoorwegen, het treindienstbureau en het krachtvoertuigendienstbureau — krachtvoertuigen zijn de locomotieven en motorrijtuigen — zouden verdwijnen. De betrokken heren zijn er in gekend en hadden er ook allemaal in toegestemd om op onze eerste opdracht te verdwijnen, hetgeen dan het sein voor een algemene staking zou zijn. Verder hebben wij toen in overleg met de Personeelraad en de illegaliteit, — het contact bestond toen altijd via het N.C. — deze zaak in voorbereiding genomen. Ik had eerst te maken met het N.C., O.D. en R.V.V., maar ik heb toen uitdrukkelijk gezegd, dat ik maar met één van de drie wilde onderhandelen — dat mochten zij zelf aanwijzen — die er dan over kon spreken met anderen. Dit was nodig, omdat er enige mate van concurrentie tussen deze organisaties bestond. Ik kreeg voor dezelfde doeleinden soms eerst de een bij mij en dan de ander. Zij zijn toen samen overeengekomen, dat ik contact zou onderhouden via het N.C.

97714. De **Voorzitter**: U hebt dus geen rechtstreeks officiële opdracht van de Regering ontvangen of een opdracht via de secretarissen-generaal? Dit is dus uitsluitend via de illegaliteit tot u gekomen?

A. Neen, het is van ons zelf uitgegaan. Wij hadden ons op het standpunt gesteld, dat, wanneer de oorlog Europa zou bereiken, wij geen treinen meer wilden rijden. Dat hebben wij georganiseerd in overleg met de illegaliteit, zo goed en zo kwaad als het ging.

97715. De **Voorzitter**: U hebt gezegd, dat u van diverse kanten van de illegaliteit werd benaderd?

A. Ja, maar dat ging niet alleen over de staking! Wij hadden dus regelmatig besprekingen met het N.C., met mejuffrouw *Tellegen*, de heer *Chaillet* en de heer *van Velzen* en wij waren met drieën, de heren *Giesberger*, *Wouters* en ik. Van de Personeelraad waren er de heren *Joustra*, *Landskroon* en *Timmermans*. Ik heb de R.V.V. gevraagd, of zij er tevreden mee waren, wanneer wij met het N.C. spraken en zij hebben gezegd: Het is best, wanneer u met hen wil spreken: wij zullen aannemen, dat dit voor ons geldt. Wij hebben toen de opzet gemaakt, dat wij de genoemde bureaux wilden laten verdwijnen. Dat zou het sein zijn om geleidelikaan de hele boel te laten volgen. Wij moesten dan zien, hoe verder te handelen. Gezamenlijk hebben wij in de grote steden ieder een vertrouwensman aangewezen; dat hebben dus de spoorwegen samen met de illegaliteit gedaan. Directe opdracht hebben deze vertrouwensmannen niet gekregen. Dat was alleen, omdat men dan in ieder geval wist, dat er twee mensen waren, dus van beide kanten één, die daar werkzaam konden zijn.

De gehele gedachtengang is geweest, dat ik tevoren nog mededeling zou krijgen, wanneer er gestaakt zou moeten worden. De staking is op Zondag 17 September uitgebroken. Een dag of wat tevoren, toen ik mijn huis uitging, kwam de heer *Stahl* van de R.V.V. mij vertellen, dat ik een van die dagen moest rekenen op staking; daarop heb ik met mijn mensen gesproken of wij nog iets konden doen. Zij zeiden: Ik zou niet weten, wat wij zouden kunnen doen. Wij moeten maar afwachten. We kunnen de staking verder niet voorbereiden en wij moeten maar zien hoe het loopt. Voor mij onverwacht werd dit de Zondag door de radio medegedeeld. Dat was erg vervelend. Ik had een onderduikadres in Utrecht en een in Rotterdam en den Haag, maar ik durfde niet meer weg te gaan. Ik ben toen in de buurt onderdak gekomen.

97716. De **Voorzitter**: Hoeveel tijd vóór 17 September hadden die voorbereidingen plaats? Heeft dat een paar maanden geduurd of bent u een jaar of een half jaar tevoren reeds aan de voorbereidingen begonnen?

A. Het directe contact met de illegaliteit is begonnen eind 1943, voor zover ik mij herinner. Ik heb toen ook contact gekregen met de heer *Six* van de O.D.; de gehele staking heb ik met de heer *Six* besproken; hij heeft ook naar de overkant geseind, dat wij bereid waren om te staken. Met hem heb ik ook regelmatig besprekingen gehad te Amsterdam over andere verzetsaangelegenheden.

97717. De **Voorzitter**: Een van de getuigen heeft hier het volgende verklaard: „Gaarne zou ik nog iets willen zeggen over de spoorwegen: het Nationaal Comité heeft zich veel moeite gegeven het contact met de spoorwegen en met de illegaliteit goed te krijgen. Dit was moeilijk, omdat de heer *Hupkes* aanvankelijk moeilijk te benaderen was. Dit contact met de heer *Hupkes* is door het Nationaal Comité tot stand gekomen en de heer *Hupkes* heeft zijn contact met de illegaliteit verder laten lopen via de Ordedienst en het Nationaal Comité, eerst door bemiddeling van *Chaillet*, later, toen de heer *Chaillet* gevangengenomen was en uitviel, door bemiddeling van de heer *de Ranitz*, uit Winsum, onder de naam *Kamphuis*. De heer *Hupkes* had later contact met de Raad van Verzet”.

Ik leg u dit even voor, opdat u zelf daarover even uw mening zoudt kunnen geven.

A. Vanaf 1941 heb ik contact gehad met de heer *van den Bosch*, eerst indirect, via de heer *Giesberger* en de heer *Wouters*, die hem persoonlijk kenden. Ik had dus indirect contact met het N.S.F., later wilde de heer *van den Bosch* mij graag eens persoonlijk spreken en is hij ook bij mij gekomen. Hij heeft mij toen gezegd: U kent *Tromp (Chaillet)* al? Ik zal u ook met *de Ruyter (de Jong)* in kennis stellen. De heer *de Jong* kwam toen bij mij met de bedoeling van een bijdrage aan het Steunfonds. Ik heb toen twee ton van de spoorwegen als bijdrage aan het Steunfonds gegeven. Nooit heb ik echter contact geweigerd met de illegaliteit dan na overleg direct of indirect met de heer *van den Bosch*.

97718. De **Voorzitter**: Ik leg u dit juist voor, omdat dit misschien het geval is geweest in de beginperiode, omdat u eerst de zaak eens wilde aanzien.

A. Ik meende, dat ik door het contact met de heer *van den Bosch* een voldoende richtsnoer had. Ik ben daarnaast wel eens benaderd door enkele personen, b.v. een correspondent, ik meen, dat hij *Polak* heette; hij zeide, dat hij mij de groeten kwam brengen van de heer *Albarda* uit Engeland en vroeg, of ik hem gegevens wilde geven betreffende de loop van militaire treinen in Nederland. Dat leek mij erg vreemd, want de loop van de militaire treinen in Nederland waren in die tijd mijns inziens van weinig belang. Ik heb toen via de heer *Giesberger* aan de heer *van den Bosch* laten vragen, wat ik moest doen, en als antwoord heb ik ontvangen, dat ik dat wel kon laten.

Ook ben ik eens benaderd door een dr. *Brouwer*, die mij eens bezocht. Hij kwam bij mij binnen en zei: Nu zal ik u eens iets zeggen, dat mij mijn kop kan kosten. Ik ben lid van de British Secret Service! Hij wilde ook deze gegevens hebben. Ik heb toen ook gevraagd wat ik moest doen en ik heb wederom als antwoord gekregen, dat het niet nodig was. Ik had de indruk, dat dit allemaal amateurisme was, maar er zat een groot gevaar in die dingen. Ik heb niet gedacht, dat die heren te kwader trouw waren, maar dat zij nu eenmaal wat doen wilden.

97719. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat dr. *Brouwer* uit Bilthoven?

A. Ja.

97720. De **Voorzitter**: U droeg daar natuurlijk de verantwoordelijkheid voor?

A. Ja, en de vragen hadden naar mijn mening weinig zin, terwijl er in Europa geen oorlog werd gevoerd.

97721. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Aan wie vroeg u, wat u in zo'n geval moest doen en van wie kreeg u dat antwoord?

A. De heer *Giesberger* was in die gevallen altijd mijn bemiddelaar, omdat hij de heer *van den Bosch* persoonlijk kende. Hij behandelde dat dus. Nogmaals wil ik zeggen, dat ik anders nooit benaderd ben door de illegaliteit.

97722. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Herinnert u zich de heer *Kamphuis*?

De **Voorzitter**: Toen de heer *Chaillet* was uitgevallen, zou u als contactpersoon krijgen de heer *de Ranitz* uit Winsum.

A. Ik heb op mijn kamer op het hoofdbureau alleen contact gehad met de heren *Chaillet*, *van Velzen* en mejuffrouw *Tellegen*; er is nog een mijnheer daarbij geweest, maar ik weet niet, of dat de heer *Kamphuis* was.

De **Voorzitter**: Dat is dan misschien de heer *Kamphuis* geweest.

A. Dit is mogelijk.

97723. De **Voorzitter**: Ons is hier herhaaldelijk verteld, dat de Londense Regering steeds werd gevraagd om het tot een spoorwegstaking te laten komen. Is dit verzoek ook van de spoorwegen uitgegaan?

A. Neen, maar wij hadden daartoe zelf besloten,

97724. De **Voorzitter**: Is dit naar uw mening hoofdzakelijk van de illegaliteit uitgegaan?

A. Een dergelijke vraag aan de Regering is mij niet bekend. Wij hadden het voornemen, om, wanneer er in Europa zou worden gevochten, het werk neer te leggen; op welke manier dat zou zijn, wisten wij in het begin niet. Dat heeft zich verder moeten ontwikkelen. Toen er in 1943 een algemene staking was, hebben de spoorwegen daaraan niet meegedaan. Ik weet niet, of u dit interesseert. Ik kreeg op 29 April thuis bericht, dat de volgende dag de waterleiding zou staken. Ik heb toen direct de voorzitter van de Personeelraad opgebeld, die in Friesland zat. 's Avonds om half 12 kreeg ik hem te pakken. Ik heb hem gezegd: Je moet direct morgen komen.

De volgende dag is hij om een uur of 12 gekomen; de staking was toen al overal in het land lopende; ik heb toen een bespreking met hem en de secretaris en de penningmeester van de Personeelraad gehad. In de eerste plaats heb ik hun gevraagd: Leeft er onder ons personeel de neiging tot staken? — Het ging toen over het wegvoeren van Nederlandse militairen. — Zij zeiden: Neen. De tweede vraag was: Is staking mogelijk? In een fabriek kan men gemakkelijk plotseling staken; men kan daar allemaal weglopen en een ieder kan zien wat er gebeurt; een onvoorbereide staking van de spoorwegen was niet mogelijk, want de een heeft nachtdienst, de ander zit thuis en de derde is overdag aan het werk: de een zit in Groningen, de ander in Maastricht. Zoals ik dus al verwachtte, was het antwoord: Neen, wij achten het uitgesloten, met enig succes te staken. Ik heb toen gezegd: Dan moeten wij dus niets doen. Mij is toen de vraag gesteld: Wanneer men ons vraagt: Moeten wij staken of niet?, moeten wij dan zeggen: Dat moet je zelf weten! Ik heb daarop geantwoord: Neen, dat vind ik niet juist. Wij moeten zeggen: De Personeelraad en de directie zijn van mening, dat er niet moet worden gestaakt. Wanneer er door het personeel aan ons is gevraagd: Moeten wij staken?, hebben wij gezegd: Neen.

Van ons hoofdbureau is een duizend man personeel 'smiddags weggelopen, jongens en meisjes; het was eigenlijk een relletje. De S.S. heeft mij toen opgebeld en gezegd, dat zij ons gebouw wilden bezetten; ik heb toen gezegd, dat ik dan ook wegging. De bezetting is toen niet doorgegaan. De Bahnbevollmachtigte kwam zeer nerveus bij mij en vroeg: Wat doet u nu? Ik heb gezegd: Niets, zij komen vanzelf terug. Hij rat er echter erg mee in en heeft tenslotte gezegd: Wie vóór einde bureautijd terugkwam of die zelfde avond nog tekende op een lijst, zou beschouwd worden als niet gestaakt te hebben. Het werd in den Haag zeer hoog opgenomen, dat de spoorwegen mee zouden doen. Wij hebben al die mensen de gelegenheid gegeven om te tekenen; ze hebben allemaal nog getekend vóór de gestelde tijd. Later is er een brief gekomen van *Seys-Inquart*, dat de spoorwegmensen, die weggelopen waren, ten strengste moesten worden gestraft. De Bahnbevollmachtigte is om die lijst bij mij gekomen, waarop het personeel had getekend, maar ik heb gezegd: Die is weg!

Het wordt altijd verkeerd beschouwd: er is geen enkele directie van enig bedrijf geweest, die opdracht tot staking heeft gegeven. Het personeel is eenvoudig weggelopen en men heeft dat toegelaten! Het waren de mensen, die staakten, en het was niet een staking, die uitging van de leiding van de bedrijven.

97725. De Voorzitter: Hoe zag u de spoorwegstaking eigenlijk? Men kon het namelijk van twee kanten beschouwen. Zag u die als een daad van verzet of zag u het op dat moment als een deelneming aan de geallieerde oorlogvoering?

A. Een staking in Mei 1943, waaraan maar een klein deel van het personeel gevolg had kunnen geven en welke spoedig door de Duitsers met geweld onderdrukt zou zijn, was mijns inziens een daad van verzet geweest.

97726. De Voorzitter: De staking van Mei 1943 zag u dus als een daad van verzet. Maar ik bedoel nu eigenlijk de staking van 17 September 1944. U hebt gezegd, dat een staking alleen zin zou hebben, wanneer die plaats zou hebben in verband met de oorlogvoering in Europa. Het was dus eigenlijk meer een deelnemen aan de geallieerde oorlogvoering?

A. Ja.

97727. De Voorzitter: Toen het in September 1944 tot een staking kwam, zag u toen daarmee niet de voedselvoorziening in gevaar komen? Men wist niets af van de duur van de staking; of had men wel iets daaromtrent gesugereerd?

A. Neen, ik had het idee, dat de staking maar kort 2 of 3 weken duren zou.

De Voorzitter: U was dus van mening, dat het een staking van korte duur zou zijn?

A. Ja.

97728. De Voorzitter: De voedselvoorziening was in 1944 een zeer belangrijk punt. I-let voedselvervoer zou dus ook uitvallen.

A. Ja.

97729. De Voorzitter: Het is dus in ieder geval niet zo, dat die staking heeft plaats gehad op verzoek van de Nederlandsche Spoorwegen of van de Personeelraad, omdat men van geallieerde zijde daarop min of meer had aangedrongen in verband met de oorlogvoering?

A. Neen.

97730. De Voorzitter: Hebt u via de illegaliteit vóór, tijdens of na de staking enig nader gegeven of bericht ontvangen van de Minister van Verkeer en Waterstaat, de heer *Albarda*, onder wie de spoorwegen ressorteerde?

A. Ik begrijp niet precies wat u bedoelt.

97731. De Voorzitter: Hebt u in die tijd niets uit Londen vernomen met betrekking tot de staking? Is de illegaliteit toen niet bij u geweest met telegrammen of berichten?

A. Neen, helemaal niet. Wij ontvingen natuurlijk wel berichten over Radio Oranje.

97732. De Voorzitter: Ja, die berichten kwamen van de Regering in zijn geheel, maar niet van de betreffende Minister als zodanig.

A. Neen. Ik heb in die tijd wel de vraag voorgelegd gekregen of wij de treinen wilden gaan rijden, met het oog op de grote voedsel-nood. Dat moet in Januari of Februari zijn geweest.

97733. De Voorzitter: Van welke zijde kwam dat verzoek?

A. Eerst heb ik een losse vraag in die geest gehad van een van mijn mensen; later zijn ook professor Oranje en professor *Borst* bij mij geweest met het verzoek of ik bereid was opdracht te geven om voedseltreinen te laten rijden. Ik heb hem gezegd, dat ik dat alleen kon doen, wanneer ik daartoe opdracht van Londen kreeg. Maar dat, wanneer een gedeelte van het personeel in mijn opdracht weer zou gaan rijden en dan extra-voeding kreeg van de Duitsers, de staking snel zou verlopen.

97734. De Voorzitter: In de radio-uitzendingen van Radio Oranje van October 1944 — toen de staking dus al enige tijd aan de gang was — heeft de Regering gezegd, dat zij zich niet ontveinsde, dat aan de beslissing, die aan de staking vastzat, ook grote gevolgen vastzaten, maar dat zij het besluit toch had genomen na rijp beraad met het geallieerde opperbevel, dat zijnerzijds had gewezen op de dringende strategische en tactische noodzaak om tot deze maatregel over te gaan.

A. Ik heb mij altijd zeer verwonderd, dat de staking over de radio uitgeroepen is, want zo wisten de Duitsers gelijk met ons, dat gestaakt zou worden. Het is goed afgelopen, in de eerste plaats omdat de staking algemeen was; in de tweede plaats hadden de Duitsers toch het gevoel, dat de oorlog verloren was.

97735. De Voorzitter: Heeft de organisatie van de staking over het gehele land nog moeilijkheden opgeleverd? Zijn er nog ongelukken gebeurd? Men had de indruk, dat de staking behoorlijk was voorbereid.

A. Die voorbereiding heeft eigenlijk niet veel uitgewerkt. Onze opzet konden wij om te beginnen al niet meer uitvoeren. De opzet was, dat wij een paar dagen van tevoren misten. dat er een staking zou komen, bij voorbeeld, als er op Maandag zou moeten worden gestaakt, zouden wij Zaterdag bericht krijgen om die bureaux te kunnen laten verdwijnen en de mededeling door te kunnen geven aan onze mensen. Nu konden wij niets meer doen. Wij waren totaal afhankelijk van de geest onder onze mensen, welke gelukkig goed gebleven was.

97736. De heer *Stufkens*: U wist, dat er in Europa weer werd gevochten na de inval in Normandië. Op dat ogenblik kon u tot uw eigen program van de staking besluiten.

A. Er was afgesproken, via de heer *Six* van de O.D., dat ik een opdracht tot staking van de overkant zou krijgen.

97737. De **Voorzitter**: U had waarschijnlijk het meest contact met de heer *Six* over deze aangelegenheden?

A. Ja, met de heer *Six* had ik eens in de week een bespreking. Hij heeft ook telegrammen naar de overkant gestuurd. Ik had ook regelmatig contact niet met mevrouw *Tellegen* en de heer *Chaillet* op mijn kamer.

97738. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de telegrammen van de heer *Six* Londen ook bereikten? Dat kon u waarschijnlijk controleren aan de hand van de antwoorden, die er op kwamen. Wij hebben namelijk ook wel perioden meegemaakt — ik denk hier speciaal aan het Englandspeel —, dat men meende, dat de berichten in Engeland aankwamen, terwijl men ze volkomen in handen van de vijand sperlde.

A. Ik heb er toen niet aan getwijfeld of zij over zouden komen.

97739. De **Voorzitter**: Had u enige contrôle aan de hand van de antwoorden, die er op kwamen?

A. Neen. Ik betwijfel wel, of de vragen, die ik in het begin heb gesteld over de heren *Polak* en *Brouwer*, zijn aangekomen.

97740. De **Voorzitter**: In een andere toespraak, die ook voor Radio Oranje is gehouden, is mij de volgende zinsnede opgevallen, die ik u ook eens wil voorleggen om te weten, of dit ook uw mening is:

„Wanneer zij — dit zijn de Duitsers — aanbieden, Nederland van Duitse kolen te voorzien, dan bedoelen zij met onze hulp een front in ons land van troepen, materieel en munitie te voorzien. Indien de spoorwegstaking zou worden opgeheven, dan is van hen geen generaal pardon voor de stakers te verwachten, doch slechts afschuwelijke weerwraak op de duizenden ondergedoken spoorwegemploye's, die dan in den muil van den leeuw zouden loopen.”.

Is uw mening ook, dat, wanneer het spoorwegpersoneel gevolg zou hebben gegeven aan de oproep van de Duitsers om toch treinen te laten lopen om ons van kolen en voedsel te voorzien, daar niets van terecht zou gekomen zijn?

A. Op een oproep van de Duitsers zijn zij niet gekomen; zoals u weet, hebben de Duitsers in Januari en Februari een dergelijke oproep gedaan. Zij hebben gezegd: Je krijgt eten en een dubbel traktement; je krijgt goed eten! Het had van mij uit moeten gaan. Wanneer ik toen opdracht had gegeven, enkele treinen te rijden, was dit wel gebeurd, maar was de gehele staking verlonen, mogelijk met kwade gevolgen voor de leiding en het personeel. Ik stond echter op het standpunt, dat ik hiervoor een opdracht van de overkant moest krijgen.

97741. De **Voorzitter**: Heeft de staking nog veel slachtoffers onder het spoorwegpersoneel gekost?

A. Dat is erg meegevallen.

97742. De **Voorzitter**: Hebt u een indruk, hoe groot dit aantal is geweest?

A. Ik weet het niet meer uit mijn hoofd. In Groningen is een man doodgeschoten en er zijn verschillende personeelsleden opgepikt, maar er zijn toch betrekkelijk weinig slachtoffers gevallen. Wel is bij vele stakers de inboedel vernield en zijn hun huizen leeggehaald; wat ook bij mij is geschied.

97733. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Zij hadden niet zelf eerst kunnen zorgen, dat hun boel veilig stond vóór de staking?

A. Dat was niet goed mogelijk.

97744. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van de eerste groepen van de illegaliteit, waarmee u contact hebt gehad? Deed men het over het algemeen nogal serieus? Het was natuurlijk altijd moeilijk om te verifiëren, in hoeverre de berichten, waarmee men kwam, betrouwbaar waren.

A. Ik had in de illegaliteit, waarmee ik contact had, altijd veel vertrouwen. Wel vond ik, dat vooral in de lagere rangen er soms dingen gebeurden, die het risico niet waard waren.

97745. De **Voorzitter**: Achteraf vindt u het waarschijnlijk wel heel nuttig, dat de illegaliteit er is geweest?

A. Ja. De illegaliteit heeft ook voor ons vooral met de staking goed werk gedaan, vooral met het betalen van het personeel. Wij hadden een maand salaris voor het personeel gereedliggen en wij meenden met dat geld wel uit te komen. Toen bleek, dat de staking langer duurde, hebben wij een heel betalingssysteem moeten organiseren. Aanvankelijk is daarbij de illegaliteit in de bres gesprongen en later hebben wij het samen gedaan.

97746. De **Voorzitter**: Zo juist hebben wij al aangastipt, dat er eens een verzoek is gekomen om in verband met de voedselvoorziening toch nog enkele treinen te laten rijden. In die periode was er het zogenaamde College van Vertrouwensmannen. Is er met dit college contact en overleg geweest oin in verband met de voedselvoorziening treinen te laten lopen? U weet, dat het College van Vertrouwensmannen door de Regering was aangewezen in verband met de voorbereiding van de terugkeer naar Nederland.

A. Ik ben hiervoor persoonlijk alleen benaderd door professor *Oranje* en mr. *Borst*.

97747. De **Voorzitter**: Met het College van Vertrouwensmannen als zodanig hebt u dus geen contact gehad?

A. Wel is de heer *Bosch van Rosenthal* eens bij mij geweest; daarbij is echter niet speciaal het weer laten rijden van treinen besproken.

97748. De **Voorzitter**: Er is dus geen officiële démarche geweest om bij u te bemiddelen om weer enkele treinen te laten rijden?

A. Neen.

97749. De **Voorzitter**: Ik zou u dan nu nog iets willen vragen over de financiering.

A. Wij hadden aan ons personeel een maand invasiegeld uitbetaald. Wij hadden dit gedaan met het idee: Als er een invasie komt, hebben de mensen ten minste geld. De Duitsers hebben dit gemerkt en zij hebben dit geld direct terug laten storten door het personeel. Wij hebben dit echter laten liggen in onze stationskassen, met de opdracht, dit geld uit te keren zo gauw normale betaling der lonen niet meer mogelijk zou zijn. Wij hadden er dus om gerekend, dat ons personeel, indien nodig, een maand salaris had. Die uitbetaling heeft nogal moeite gegeven. Wij waren afhankelijk van de betrokken chef, die dikwijls al weg was. Ik kan mij heel goed voorstellen, dat een stationschef en een depotchef, toen zij opdracht kregen om te staken, maakten, dat zij zo spoedig mogelijk voor de Duitsers niet meer te vinden waren. Indien de opdracht tot staken anders was gekomen, had dit beter kunnen verlopen. In het begin is er door het Steunfonds ingegrepen (het N.S.F.), en geleidelijk aan hebben wij het gezamenlijk kunnen doen. Wij hadden natuurlijk onvoldoende geld voor de staking. Wij hebben, naar ik meen, iets meer dan een/derde zelf betaald en de rest heeft het Steunfonds gegeven. Ik kan dit nog wel nagaan: Het N.S.F. heeft 35 miljoen betaald en de spoorwegen zelf 28 miljoen. In het begin heb ik verschil van mening gehad met het N.S.F., met de heer *van Hall*, die bij mij kwam en zei: Wij (het N.S.F.) regelen dit allemaal b.v.: hogere ambtenaren krijgen 3000 gulden en de lagere 1200. Mijn standpunt was, dat het personeel zijn juiste salaris moest krijgen van de directie met behulp van de Personeelraad. Wij hebben tenslotte een overeenkomst gesloten met het N.S.F., overeenkomstig mijn inzicht. Wij hebben in iedere stad een commissie gemaakt, waarin een comptabele man zat, een vertegenwoordiger van de Personeelraad en een van de illegaliteit, die het gezamenlijk zouden doen. Dat is toen wel goed verlopen. Wel kwamen er dikwijls moeilijkheden, zoals b.v. in Groningen, waar de Duitsers de mannen met het geld oppikten; dan moest weer opnieuw met geld van elders begonnen worden.

97750. De **Voorzitter**: Een van de getuigen heeft hier verklaard, dat een maand na de bevrijding nog door het N.S.F. is uitbetaald. Is dat juist? Herinnert u zich dat nog?

A. Dit herinner ik mij niet. De betalingen gebeurden in de stakingstijd tegen quitanties; daar kwam dikwijls niet veel van terecht. Het geld werd dikwijls bij burens afgegraven en het werd ook wel in de brievenbus gestopt. Wij hebben het personeel laten weten,

dat dit allemaal verrekend zou worden. Er waren mensen, die dubbel en driedubbel gelden hadden gekregen. De afrekening heeft, praktisch gesproken, geklopt; er waren maar enkele duizenden gulden verschil, wat pleit voor de eerlijkheid van ons personeel.

97751. De **Voorzitter**: Door de heer *van Hall* is hier verklaard: De Nederlandsche Spoorwegen hebben ons gevraagd de stakers na 5 Mei nog een maand lang te betalen.

A. Het is mogelijk, dat dit mij is ontgaan. Ik herinner het mij in ieder geval niet.

97752. De **Voorzitter**: Ons is ook medegedeeld, dat er na de staking moeilijkheden zijn geweest, toen de zogenaamde T.D.-organisatie er zich mee bemoeide. Herinnert u zich daar iets van? Hier is gezegd, dat dit grote moeilijkheden heeft gegeven tussen het N.S.F. en de T.D.

A. De tweede distributiestamkaart?

97753. De **Voorzitter**: Ja. Van welke aard waren deze moeilijkheden?

A. Dr. *van der Kam* was hoofd van de T.D. Eerst had ik contact met een ander T.D.-lid, de heer *van der Minnen*, die zijn eerzucht boven het belang der staking stelde. Ik heb dat eerst niet ingezien en ik heb hem toen volmachten gegeven om geld op te kunnen nemen.

97754. De **Voorzitter**: Hoe kwam de T.D. er dan tussen, want als ik het goed heb begrepen, had u al eerder contact met het N.S.F.?

A. Ja. Als verbindingsman had ik bij mij de heer *van Eldik Thieme*. Ik wilde graag iemand naar het ruiden hebben om daar contact op te nemen. Hij zei toen: laat mij gaan, maar ik zei: Neen, je gaat niet, want je bent getrouwd. Hij heeft echter zolang bij mij aangedrongen, totdat ik het goedgevonden heb. Hij is toen met *Leeuw* gegaan. *Van Eldik Thieme* is niet overgekomen, *Leeuw* wel. *Van Eldik Thieme* had *van der Minnen* als zijn plaatsvervanger aanbevolen, deze was iemand van de T.D. Ik heb hem in het begin niet doorzien. Hij was erg eerzuchtig en wilde zijn positie bij mij gebruiken om het N.S.F. er uit te drukken. Dat heeft grote moeilijkheden gegeven: met behulp van de heer *van der Kam* is hier een eind aan gemaakt.

97755. De **Voorzitter**: Wat voor functie had de heer *Leeuw* in uw bedrijf?

A. Hij was oud-ondermachinist! Afgekeurd voor de dienst.

97756. De **Voorzitter**: Is dat degene, die in Londen is aangekomen?

A. Ja. *Leeuw* was naar het zuiden gestuurd om contact op te nemen met de organisaties; hij heeft dat niet gedaan, maar is naar Londen gegaan; dat lag niet direct op zijn weg. Hij was echter een dapper man.

97757. De **Voorzitter**: Is u door die radioboodschap van de staking van de spoorwegen op 17 September 1944 nogal overvallen?

A. Ik heb die boodschap niet eens zelf gehoord; ik was op de golflinks; toen ik thuis kwam, hoorde ik het.

97758. De **Voorzitter**: U hebt toen dus ook geen tijd gehad om de mensen over het gehele land voldoende in te lichten?

A. Ik kon niets meer doen. Ik had dan naar Utrecht moeten gaan en dat leek mij erg gevaarlijk. De Duitsers wisten, dat er zou worden gestaakt. Het leek mij te riskant, als zij mij in Utrecht zouden zien.

97759. De **Voorzitter**: Het enige contact, dat u had met Londen, — voor zover er althans van contact sprake kon zijn — had u via de O.D.?

A. Ja, of met het N.C.
De R.V.V. heeft gezegd: Het is goed; spreekt u maar met het N.C. en de O.D.

97760. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat u niet had verwacht, dat de staking zo lang zou duren. Het heeft wel erg lang geduurd en het is allemaal goed verlopen; gelooft u, dat die staking wel erg nuttig is geweest? Ook in verband met de oorlogvoering?

A. Mij is medegedeeld, dat de bedoeling van de militairen was de spoorwegen door luchtbombardementen te vernielen om het militair vervoer te verhinderen, tenzij er een staking kwam. Wanneer dit door een staking is voorkomen, heeft die wel nut gehad. Bij langer uitblijven van een stakingsopdracht zouden wij moeilijkheden met het personeel gekregen hebben.

97761. De **Voorzitter**: De treinen werden ook al veelvuldig beschoten.

A. Ik vind het jammer, dat dat is gebeurd. Deze beschietingen hadden mijns inziens weinig militair nut en ernstige gevolgen voor onze reizigers.

97762. De **Voorzitter**: Hebben u dus nooit vragen bereikt uit Londen over het nut van de eventuele staking of de noodzaak daarvan? Men kan zich voorstellen, dat men in Londen een bepaalde gedragslijn wilde volgen in verband met de oorlogvoering, maar dat men het misschien anders zou hebben gedaan, wanneer men vanuit Nederland, waar men er als het ware met zijn neus bovenop zat, inlichtingen ontving, dat het nog niet het juiste moment was of dat het beter was, niet tot een staking over te gaan of wat dan ook. Dergelijke inlichtingen heeft men dus bij u nooit gevraagd?

A. Wij hadden voorgenomen, niet meer te rijden zo gauw er werd gevochten in Europa. Wij konden het moment van de staking niet zelf bepalen. In overleg met de illegaliteit is gevraagd, of de spoorwegen bereid waren, waarop instemmend is geantwoord, en toen is gevraagd, of men aan de overkant wilde laten weten, wanneer dat moest gebeuren. Daar hebben wij dus op gewacht.

97763. De **Voorzitter**: Zou het nog verschil hebben gemaakt, wanneer men u enkele dagen van tevoren bericht had gegeven over de staking? In verband met de oorlogvoering is dit waarschijnlijk niet mogelijk geweest.

A. Dit is moeilijk te zeggen. Gezien de wijze, waarop de opdracht tot staking is afgekomen, is deze boven verwachting goed verlopen. Op die Zondag heb ik gedacht: We zullen wel zien hoe het gaat, maar langer dan één of twee weken kan het niet duren. Er worden natuurlijk mensen opgepikt en tegen de muur gezet. De Duitsers zouden wel machinisten oppikken en fusilleren om te zien, wat de rest daarna zou doen. Dit is allemaal echter wondergoed verlopen. Ik was van mening, dat dit niet lang kon duren, want óf de oorlog zou aflopen óf de Duitsers zouden het niet langer dulden.

97764. De **Voorzitter**: Dit was ongeveer wat ik u had willen vragen. Meent u, dat u nog iets zou moeten mededelen, dat van belang is in verband met het gesprek, dat wij hebben gehad?

A. U hebt overal wel grepen uit gedaan.

De **Voorzitter**: Ik geef u nog graag de gelegenheid om enige opmerkingen te maken.

A. Het gaat u om de plaats, die de Regering en de vertegenwoordigers gedurende de oorlog hebben ingenomen ten opzichte van de spoorwegen.

De **Voorzitter**: Ja, er is door de Regering te Londen zowel als door de vertegenwoordigers hier een beleid gevoerd van voorlichting aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Wanneer er op een bepaald punt door de Regering geen of niet voldoende leiding was gegeven, stond u aan het hoofd van het bedrijf, met uw collega's, en moest u aan uw mensen leiding geven. Daarom gaat het ons speciaal.

A. Wij hebben leiding gegeven. Alles is gebeurd naar eigen inzicht en op eigen verantwoording. Behalve bij de staking heb ik niet verwacht dat ik van de overkant opdrachten zou krijgen.

97764a. De heer **Stufkens**: Hadden de personeelsverenigingen ook nog voorbereidingen getroffen voor de staking?

A. Ja, die hebben goed werk gedaan. Zij hebben regelmatig vergaderingen gehouden met haar mensen. Zij zullen de staking wel niet genoemd hebben, maar zij hebben opgedragen goed ieder parool te volgen. Het was wel moeilijk op zo'n vergadering.

De heer **Stufkens**: Het is zo plotseling afgekondigd; dus er moest iets zijn.

A. Wij hebben, naar ik meen, de geest onder ons personeel erg goed kunnen houden. De mensen verlangden er naar om verzet te plegen. We hebben die geest voornamelijk zo goed kunnen houden, omdat het N.A.F. bij ons geen voet aan de grond kreeg. Wij hebben nooit vertrouwensmannen van het N.A.F. benoemd. De Personeelraad van het N.A.F. is weer weggegaan. Ik geloof, dat dit de geest

goed heeft gehouden. De Personeelraad, voornamelijk de heren *Joustra*, *Timmermans* en *Landskroon*, hebben voortreffelijk werk gedaan in de oorlog voor de geest onder het personeel.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

W. HUPKES.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 18 AUGUSTUS 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

GUSTAV FRIEDRICH HERMANN GIESBERGER,
oud 68 jaar, wonende te Utrecht, oud-directeur
Nederlandsche Spoorwegen.

Hij legt de eed af als getuige.

97765. De **Voorzitter**: In de convocatie, die wij u hebben gestuurd, hebt u gezien, dat wij bezig zijn met de behandeling van het punt van het Enquêtebesluit, dat hoofdzakelijk betrekking heeft op de leiding en voorlichting, die de Regering of andere instanties hebben gegeven aan de burgers en ambtenaren in het bezette gebied. Daarbij is als punt twee vermeld: het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging, dus in hoeverre de Regering het verzet heeft gestimuleerd en er contact mee heeft onderhouden. In verband daarmee speelt de spoorwegstaking als een van de vormen van het verzet — men kan dat althans als zodanig zien — een rol.

Zoudt u een korte uiteenzetting willen geven hoe het is gegaan bij de spoorwegen vanaf de aanvang van de oorlog? Wij komen dan vanzelf op de spoorwegstaking. Wij hebben dan af en toe gelegenheid om u enkele vragen te stellen in verband met hetgeen u hier ons vertelt en wat wij menen in verband met ons onderzoek nodig te hebben. Daartoe geef ik u graag het woord. Welke was uw functie bij de spoorwegen?

A. Ik was toen chef van de dienstregeling. U vraagt mij een korte uiteenzetting te geven, maar ik kan dat helaas niet zo erg kort doen. De meeste mensen denken, dat bij de spoorwegen het verzet eigenlijk pas is begonnen met de spoorwegstaking. Dat is in genen dele waar. Het verzet is eigenlijk al op 19 Mei 1940 begonnen, dat is de datum, waarop de directie van de spoorwegen weer in het bezit was van de spoorwegen. Dat klinkt heel vreemd, maar toch is het zo. De bezettende macht heeft de goedkeuring van de bevoegde Duitse autoriteiten te Berlijn gekregen — welke autoriteit dat was, weet ik niet — om de directie van de Nederlandsche Spoorwegen het bedrijf verder te laten leiden. Toen de oorlog hier in Nederland uitbrak, waren er veel Duitse spoorwegmannen naar Nederland gebracht. De Nederlandse stations waren dus bezet door Duits spoorwegpersoneel, voor zover zij dit voor hun oorlogvoering direct nodig hadden. Natuurlijk was niet dadelijk het gehele net van noord tot zuid en van oost naar west bezet, daar is enige tijd overheengegaan. Ik schat, dat er ongeveer 4000 man Duits spoorwegpersoneel hier binnen zijn gekomen. Toen door de chef van de Transportkommandantur, de majoor-transportcommandant, toestemming was verkregen om de directie het bedrijf verder te laten leiden, onder bepaalde voorwaarden, kreeg de directie van hem de opdracht om de spoorweg weer zo snel mogelijk in de oude toestand terug te brengen.

Ik ben bezig zelf hierover een verhaal te schrijven. Daar ik daarover geen aantekeningen heb, moet ik het allemaal uit mijn hoofd doen.

97766. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat de directie van de Nederlandsche Spoorwegen onder bepaalde voorwaarden weer toestemming had ontvangen om het bedrijf zelf verder te leiden. Welke waren die voorwaarden?

A. Wanneer u dat wenst te weten, kan ik u die voorwaarden geven. Dat kan ik nu echter niet doen, ik heb ze niet medegebracht.

Er zijn maar weinig dingen behouden gebleven. U weet, dat wij op 17 September 1944 het bedrijf plotseling hebben verlaten; wij hebben toen niets mee kunnen nemen. Alles is vernietigd, het grootste gedeelte althans. Uit wat ik thuis heb, kan ik het gevraagde nog wel opzoeken.

97767. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat wij in Nederland het Landoorlogreglement hadden. Ik zou nu graag weten, in hoeverre die voorwaarden daarmee al of niet in overeenstemming waren. Ik zou dus graag willen weten, welke die voorwaarden waren, die door de Duitsers werden gesteld en die door u werden aanvaard.

A. Dat viel geheel onder het Landoorlogreglement, want daarin staat, als ik mij niet vergis, dat de spoorwegen door de bezetter worden overgenomen. Wij hadden ons daarbij dus neer te leggen en daar viel niet veel over te praten. Er was ook een boekje. Ik weet niet meer hoe dat heette. Ik ben het helaas kwijt.

97768. De **Voorzitter**: Waren het de Aanwijzingen?

A. Ja.

97769. De **Voorzitter**: Had u het boekje al, toen de oorlog uitbrak?

A. Ja.

97770. De **Voorzitter**: Is aan de verdere leden van het personeel nog bekendheid gegeven van dit boekje? Werd het geheim behandeld?

A. Ik geloof, dat ik de enige bezitter daarvan was. Ik geloof niet, dat nog iemand het bij de Nederlandsche Spoorwegen had.

97771. De **Voorzitter**: U bepaalde dus aan de hand daarvan de richtlijnen voor de mensen, die bij u kwamen om hun houding te bepalen? Iedereen zal natuurlijk op de plaats, waar hij in functie was, weleens in een situatie zijn gekomen, dat hij zich afvroeg: Hoe moet ik nu eigenlijk handelen? Gebruikte u dan die Aanwijzingen als richtlijnen voor deze mensen?

A. Dat lag niet op mijn weg.

97772. De **Voorzitter**: Ik zou mij toch kunnen voorstellen, dat de mensen u weleens om advies kwamen vragen. Nam u dan die Aanwijzingen als leidraad?

A. Ja.

97773. De **Voorzitter**: Hoe kwam het, dat u alleen dat boekje had?

A. Hebt u weleens van een geheime dienst gehoord? Daar kan ik verder niets van vertellen!

In dat boekje kon ik veel vinden. Ik zeg wel, dat ik het alleen had, maar ik weet niet, of misschien iemand anders er ook een bezat, bij voorbeeld de heer Hupkes, maar hij heeft het mij nooit verteld. Wij vertelden elkaar ook niet veel. Dat was beter van niet.

Wat vóór de oorlog is gebeurd, interesseert u natuurlijk niet. Ik bedoel de voorbereidingen voor het apparaat, wanneer er in Nederland oorlog zou komen.

97774. De **Voorzitter**: Misschien kunt u er ons in het kort iets van vertellen. Wij krijgen dan waarschijnlijk een meer volledig beeld.

A. Mag ik u dat voorlezen, ten einde te voorkomen, dat ik iets oversla.

Dit is geschreven door de heer G. te Winckel; wie dat is, doet er niet toe, voor u ook niet.

„Op 29 Augustus 1939 werd de algemene mobilisatie afgekondigd en werd het gebruik van alle spoorwegen geëxploiteerd door de

Nederlandsche Spoorwegen, alsmede al het materieel aan de Nederlandsche Spoorwegen toebehorend, op grond van artikel 50 van de Spoorwegwet, door de opperbevelhebber van land- en zeemacht in het belang van 's lands verdediging gevorderd. Gedurende enkele dagen werd, ten behoeve van het militair vervoer, op last van de opperbevelhebber, het personen- en goederenvervoer voor particulieren stopgezet. Daarop volgde een uiterst beperkte dienstregeling. Ten gevolge van de inval van de Duitse troepen in Polen op 1 September 1939 verklaarde Frankrijk dezelfde dag en Engeland op 3 September 1939 aan Duitsland de oorlog. De tweede wereldoorlog was begonnen. In de maand September werd de beperkte dienstregeling telkens enigermate uitgebreid. Voor zover mogelijk werd bovendien de spoorwegdienst aangevuld door het inleggen van autobussen, gehuurd van de A.T.O., van de dochterondernemingen en van particuliere ondernemers. Ingaande 15 October werd, voor zover het binnenlands verkeer betreft, weder een vrij normale dienstregeling gereden. De internationale dienstregeling bleef echter beperkt. De bootdienst van de L.N.E.R. werd op 2 September en die van de S. M. Zeeland op 26 November 1939 gestaakt, nadat de laatste eerst nog de route van Harwich naar Tilbury Docks had verlegd. Nederland zou eerst ruim 8 maanden later in de oorlog worden meegeleurd. Geruime tijd vóór 1940 waren door de Nederlandsche Spoorwegen in opdracht van de generale staf voorbereidingen getroffen om die bureaux van het hoofdbureau en de lijndienst, welke voor het militair en hoogst noodzakelijk burgerverkeer onmisbaar waren, elders onder te brengen. In Utrecht werd de Sint-Willibrordus-School voorzien van telefoon- en telegraaflijnen en deze werden aangesloten aan het telefoon-, telegraaf- en telexnet van de Nederlandsche Spoorwegen. In den Haag werd op dezelfde wijze het Meisjeslyceum ingericht en eveneens de bovenverdieping van het Staatsspoorstation. De steendrukkerij van Lankhout was bereid haar personeel en verdere outillage in geval van nood ter beschikking van de Nederlandsche Spoorwegen te stellen. Hoe dreigend het er reeds vele maanden uitzag, toch bleef men de hoop koesteren, dat Nederland evenals in 1914—1918 buiten de strijd zou blijven. Het kwam anders uit. In de nacht van 9 op 10 Mei trokken de Duitsers zonder voorafgaande oorlogsverklaring onze grenzen over. De strijd was begonnen. In de allereerste plaats trachtten de Duitsers de nabij de grens gelegen spoorbruggen onbeschadigd in handen te krijgen en reeds vóór middernacht kwamen op het hoofdgebouw berichten uit Venlo er, Roermond binnen over grensoverschrijdingen door Duitse troepen. In de buurt van het station Roermond werd gevochten. Tussen 1 en 2 uur ging de brug bij Buggenum de lucht in, kort daarop volgde de brug bij Venlo, vervolgens de een na de ander. Helaas viel de brug bij Gennep onbeschadigd in 's vijands handen. Omstreeks 4 uur reed over deze brug een pantser trein met Duitsers, gevolgd door een goederentrein de Peel binnen. Door onze troepen werd de goederentrein tussen Mill en de halte Zeeland in brand geschoten. Als gevolg daarvan moest de pantser trein in de richting Gennep terugrijden. Op de intussen bij Mill geplaatste asperges — dat zijn versperringen — ontspoorde de pantser trein en daardoor was het baanvak voorlopig versperd. Terzelfder tijd vlogen Duitse vliegtuigen ons land binnen en wierpen op verschillende plaatsen parachutisten af. Het is aan deze luchtlandingstroepen gelukt de Moerdijkspoorbrug en de op korte afstand daarvan gelegen brug voor gewoon verkeer, de brug over de Oude Maas te Dordrecht en de bruggen te Rotterdam onbeschadigd te veroveren. De Nederlandse artillerie heeft daarna door artillerievuur de Moerdijkspoorbrug ernstig beschadigd, zodat deze onbruikbaar werd voor treinverkeer. Ook de brug over de Nieuwe Maas te Rotterdam en de hefbrug werden enige dagen later door eigen artillerievuur zwaar beschadigd. Nabij station Rotterdam-Beurs vernietigden onze eigen troepen tijdens het bombardement nog een stuk van het viaduct tussen Rotterdam-Beurs en Rotterdam-Delftse Poort."

Dat is dus wat er voorafging aan de oorlog en onmiddellijk daarna. Hierover is natuurlijk nog veel meer te vertellen.

97775. **De Voorzitter:** Dat is niet zozeer van belang voor onze commissie. Het gaat er bij ons hoofdzakelijk om in hoeverre de Regering in Londen en de verantwoordelijke instanties hier leiding hebben gegeven aan de burgers en ambtenaren in het bezette gebied. U weet misschien, dat de Regering in het begin van de oorlog de bevoegdheden heeft overgedragen aan de secretarissen-generaal. Had het contact met de secretaris-generaal, die voor de spoorwegen de hoogste leiding was, veelvuldig plaats? U hebt gezegd, dat u geen deel uitmaakte van de directie. Ik weet dus niet of dit u persoonlijk aanging.

A. Wat de directie heeft gedaan, moet de heer *Hupkes* u maar vertellen. Hij was in dat opzicht de man. Er zal wel overleg zijn ge-

weest. Wel is er van mijn kant contact en overleg geweest met de heer *Hanraeth* en de heer *Vonk*. In het begin waren er geen moeilijkheden, later wel. Toen de heer *van der Vegte* secretaris-generaal werd en trachtte de leiding over te nemen, werd het natuurlijk anders.

97776. **De Voorzitter:** Heeft er in de aanvang, toen generaal *Winkelman* nog het burgerlijk bestuur in handen had, nog overleg plaats gehad met hem of met een van de leden van zijn staf?

A. Ja, maar niet door mij, wel door de heer *Goudriaan*, en waarschijnlijk ook door de heer *Hupkes*, onmiddellijk na de 15de Mei en ook al in den Haag.

97777. **De Voorzitter:** Men zal toen zijn standpunt hebben moeten bepalen ten opzichte van de bezetter. Wij wisten in de aanvang niet, dat er een burgerlijk bestuur zou komen.

A. Wij kwamen eerst onder een militair bestuur; dat is ons geluk geweest, qua spoorwegen.

97778. **De Voorzitter:** In „Onderdrukking en Verzet" heb ik gelezen, dat behalve de transportcommandant van de Wehrmacht, die er dus was, er ook nog een *Bahnbevollmächtigte* was van de Deutsche Reichsbahn.

A. Die is daarna gekomen.

97779. **De Voorzitter:** Ook was er nog een vertegenwoordiger van het Reichsverkehrsministerium?

A. Ja, dr. *Thomas*.

97780. **De Voorzitter:** Had u ook altijd met deze drie heren te maken?

A. Ja. Ik was de verbindingsman tussen de Nederlandsche Spoorwegen en de Duitse autoriteiten. Vandaar, dat ik zeer goed op de hoogte ben met alles, wat er vanaf 19 Mei is gebeurd.

97781. **De Voorzitter:** Heeft het contact met deze heren nog grote moeilijkheden opgeleverd?

A. Ja, vier jaar lang. Het begon op 19 Mei. De eerste verzetsdaad van de Nederlandsche Spoorwegen is gepleegd door tot 21 Juni het herstel van de spoorwegbruggen te belemmeren.

97782. **Jonkvrouw Wittewaall van Stoetwegen:** Is dat het boek, dat u gaal uitgeven?

A. Ja. Ik ben van plan om het uit te geven, maar aan de andere kant weet ik niet of het zover komt. Dit zijn uitknipsels uit het tijdschrift „Spoor- en Tramwegen". Ik ben er een maand of acht geleden mee opgehouden, omdat ik mijn gedachten de laatste tijd niet zo goed kan ordenen. Ik zal u over het herstel der bruggen nog even iets zeggen. U zult waarschijnlijk niet weten, wat er allemaal beschadigd is. De vijand had bij de capitulatie bepaald, dat tot nader order de bestaande toestand moest worden bestendig. Om het aan de directie van de Nederlandsche Spoorwegen mogelijk te maken de leiding over het bedrijf te behouden, was het dringend nodig, dat zij zo spoedig mogelijk van den Haag naar Utrecht terugkeerde, nog voordat de vijand zich in het hoofdbureau van de spoorwegen had gevestigd. De opperbevelhebber van land- en zeemacht gaf zijn toestemming voor de terugkeer en de beide directeuren spoedden zich naar Utrecht. De president-directeur, de heer *Goudriaan*, is de volgende dag met een van de extra-dieseltreinen, die voor de terugkeer van het personeel waren ingelegd, naar Utrecht teruggekeerd. Intussen hadden de beide directeuren in de avond van 15 Mei een bespreking gehad met de Duitse majoor-chef van de Transportkommandantur. Zij hadden deze kunnen bewegen nog die zelfde avond een telegram te zenden aan het Oberkommando der Wehrmacht met het verzoek hem te machtigen de directie als de leiders van het bedrijf te handhaven. aangezien zij verklaard had de door de Duitse autoriteiten opgedragen werkzaamheden loyaal te zullen uitvoeren.

De volgende morgen, nog vóór de aankomst van het personeel uit den Haag, ontving de transportkommandant de door hem gevraagde machtiging en daarmee was bereikt, dat het N.S.-personeel onder de eigen directie bleef werken en niet ondergeschikt werd aan de *Bahnbevollmächtigte* der Deutschen Reichsbahn bei den Niederlandischen Eisenbahnen.

In de eerste plaats moest worden vastgesteld, hoe het door ons zelf en door de vijandelijke handelingen ernstig beschadigde spoorwegnet er uit zag, ten einde daarna een plan tot snelle wederopbouw op te stellen.

Wij hebben zelf heel veel verwoest op onze stations; op last van de generale staf zijn belangrijke inrichtingen op verschillende stations opgeblazen.

Vanaf 20 Mei wensten de Duitsers deel te nemen aan de besprekingen van de directie en de staf over de gang van het herstel. Tot 20 Mei hebben zij er zich dus niet mee bemoeid; het was toen nog een chaos. Van 20 Mei af hebben zij de dagelijkse besprekingen van de directie meegemaakt. De besprekingen werden dagelijks gehouden en de Duitsers wensten de urgentie van de voorgenomen herstellingen vast te stellen. Het was er de Duitsers alles aan gelegen, dat in de eerste plaats de verbindingen met België en Frankrijk vlug werden hersteld en dat eveneens de door de vernielde bruggen versperde waterwegen snel weder bevaarbaar werden. Klaarblijkelijk vond de Duitse generale staf, dat het werk niet met de nodige voortvarendheid werd aangepakt, want plotseling verscheen een overste van die staf in de vergaderzaal en nam de leiding in handen. Door een bruut optreden meende hij de Nederlandsche Spoorwegmannen te kunnen overdonderen en daardoor het tempo der werkzaamheden te kunnen opvoeren. Inderdaad had hij bij een enkele der aanwezigen succes, doch uiteindelijk leverde dit voor hem geen resultaat op. De chef van dienst van weg en werken en de chef van bruggenbouw waren niet van zins zich maar in de geringste mate te laten beïnvloeden door het herhaaldelijk met stemverheffing uitgesproken: „Ab sofort”. Zij wilden niet afwijken van het in hun innerlijk vastgestelde plan: geen enkele rivierovergang, die onder onze leiding wordt hersteld, gaat in dienst vóór en aler de strijd in België en Frankrijk is afgelopen. De geest van het verzet was geboren. In de komende bezettingsjaren zal dit: „Ab sofort” ons nog herhaaldelijk in de oren klinken en als regel zonder enig succes voor de bezetter.

De Duitsers hadden aan Duitse firma's opgedragen de bruggen over de Maas bij Venlo en Buggenum voorlopig te herstellen. Die bij Venlo werd 28 Mei in dienst gesteld. In verband met de overige vernielingen had deze verbinding voor de oorlogvoering geen of slechts zeer geringe waarde. De brug van Buggenum werd eerst 22 Juni in dienst gesteld. De Duitse militairen bouwden zelf een hulpbrug over de IJssel bij Deventer, die 5 Juni in dienst werd gesteld, ten einde daarmee de voor de oorlogvoering in Frankrijk zozeer gewenste tweede verbinding van Duitsland met dat land tot stand te brengen. De herstelwerkzaamheden aan de Moerdijkbrug, de Nieuwe Maasbrug en het viaduct door Rotterdam moesten, om dit te verwezenlijken, terzelfder tijd gereed zijn en dat was niet het geval. Frankrijk had op 17 Juni de staking der vijandelijkheden gevraagd en op 21 Juni werd de wapenstilstandsovereenkomst tussen Duitsland en Frankrijk in het bos van Compiègne getekend, op dezelfde datum en in dezelfde wagon van de Wagons-Lits, waarin in 1918 generaal *Foch* zijn wapenstilstandsvoorwaarden aan Duitsland had gesteld.

Het is aan de afdeling Bruggenbouw gelukt de werkzaamheden aan de bruggen en aan het viaduct zodanig te vertragen, dat de verbinding pas op 22 Juni in dienst kon worden gesteld. Dit eerst op 22 Juni in dienst komen van deze tweede verbinding kan zeker worden aangemerkt als de eerste geslaagde verzetsdaad van N.S.-mannen.

97783. De **Voorzitter**: Hebt u de besprekingen, die er met de Duitsers werden gevoerd, allemaal meegemaakt?

A. Ja, allemaal. Dat is alleen in 1941 wegens ziekte onderbroken.

97784. De **Voorzitter**: Had er ook overleg plaats met de vakbonden, met de Personeelraad, enz.?

A. Op dat ogenblik niet.

97785. De **Voorzitter**: Wanneer denkt u, dat dat ongeveer is begonnen?

A. Vrij snel, want zoals u weet, hebben wij een Personeelraad, waarmee besprekingen werden gehouden. Ik betwijfel echter, of deze van dit stille verzet iets heeft geweten.

97786. De **Voorzitter**: Ik kan mij toch voorstellen, dat, om de verzetshouding van de spoorwegen tot werkelijkheid te kunnen brengen, men de medewerking moest hebben van de grote massa van de mensen, zoals ook is gebleken op de dag van de staking. Men moest toch zeker zijn, dat de mensen in die geest waren voorbereid en dat die staking ook op de dag, waarop deze werd afgekondigd, in werking trad.

A. Dat is pas geweest in Juli/Augustus 1944. Toen zijn de bonden en de Personeelraad eigenlijk pas ingerchakeld. Dr. *Max* (mevrouw *Tellegen*) en *van Velzen* komen dan praten over staking.

97787. De **Voorzitter**: U bedoelt de mensen van het Nationaal Comité?

A. Ja. Ik denk, dat het de O.D. is geweest, maar dat durf ik niet meer te zeggen.

97788. De **Voorzitter**: Neen, de mensen, die u noemt, zijn van het N.C. De heer *Six* was van de O.D.

A. Ja, dat was de club, die in Amsterdam zat. Daar weet ik niet veel van, want daar ben ik een absoluut tegenstander van geweest. Zij praatten te veel. Hun dossiers lagen niet veilig; zij hadden alles genoteerd. Er is nog een archiefkist zoekgeraakt; daar zat een dossier over mij in. Wilt u hier meer van weten, dan kan prof. *Riiter* u daar over inlichten. U weet, dat prof. *Rüter* ook bezig is een boek te schrijven, meer een boek, dat de gevolgde politiek bij de Nederlandsche Spoorwegen behandelt. Wat ik schrijf, zijn maar herinneringen!

97789. De **Voorzitter**: Het gaat ons hier om het feitenmateriaal.

A. Hij heeft feitenmateriaal. Nadat hij de hoofdmensen heeft gehoord, heeft hij nog wel twee à driehonderd mensen buiten het gebouw gehoord, zowel van het hogere als lagere personeel.

De **Voorzitter**: Dat heeft wel een andere strekking als het onderzoek, dat aan ons is opgedragen, namelijk het onderzoek naar het Regeringsbeleid.

A. Dat komt er toch ook in voor. Ik weet niet in hoeverre het N.S.F. Regeringsbeleid wordt genoemd; dat was een zeer belangrijke factor.

De **Voorzitter**: Ongetwijfeld!

A. *Van Tuyll (van Hall)*, *van den Berg (Cootje van den Bosch)*, *Buys*, uit Zaandam, *Neher*, enz. zijn de mensen geweest, waar wel contact mee onderhouden is. Bij de spoorwegen waren méér ondergrondse organisaties, waarvan wij het bestaan niet wisten, terwijl zij van onze organisatie niets wisten. Wij waren maar met zijn drieën.

97790. De **Voorzitter**: Was de organisatie, waarvan u spreekt als „onze” organisatie, ook een groep, die een naam had, zoals bij voorbeeld het Nationaal Comité of de Raad van Verzet, of was dat een groepje van drie mensen, die dat werk deden?

A. Ja, van drie mensen, een niet-spoorwegman en twee spoorwegmannen. De niet-spoorwegman was *van den Bosch (van den Berg)*, verder *Wouters (de Jong)* en ik (*te Winkel*). Ieder van ons zocht drie mensen uit. Daaraan gaf men door, wat men wilde, dat er werd gedaan. Ieder van die drie mensen zocht weer drie mensen. Men mocht van elkaar niet weten wie medewerkte, zodat, wanneer er mensen van ons werden gegrepen, zij niet wisten, wie er nu eigenlijk aan de touwtjes trokken. *Van Heemstra*, *van Aalderen* en allerlei mensen, die zijn omgekomen, zouden, zelfs wanneer zij werden gepijnigd, niet hebben geweten, wie er in de leiding zat. Zij zouden ten hoogste vier of vijf mensen hebben kunnen aanwijzen. Vandaar dat wij — ik persoonlijk zeer erg — het land hadden aan de O.D., waar dit niet zo was.

97791. De **Voorzitter**: Had de heer *Neher* ook contact met de O.D.?

A. Voor zover mij bekend, ja.

97792. De **Voorzitter**: U zelf dus ook?

A. Neen, dat wil zeggen, dat ik wel met deze mensen sprak, maar zij wisten eigenlijk niet met wie zij spraken. Ik wilde niet tot de O.D. toetreden.

97793. De **Voorzitter**: Was de heer *Chaillet* de bemiddelaar van het Nationaal Comité?

A. Ook even, maar *Cootje van den Bosch* was eigenlijk de man. Daarmee zijn wij begonnen. Wij hebben even met *Tromp (Chaillet)* gewerkt. Daarna zijn er ook nog andere mensen gekomen, maar hun namen kan ik mij niet meer herinneren.

97794. De **Voorzitter**: In een verhoor van een van de andere getuigen lees ik, dat de heer *de Ranitz* uit Winsum die functie had, onder de naam *Kamphuis*. Zegt die naam u iets? Hij zou gekomen zijn nadat de heer *Chaillet* was gefusilleerd.

A. De heer *Chaillet* is niet gefusilleerd, maar wel de heer *van den Bosch*. Ik meen, dat de heer *Kamphuis* in Haren (Gr.) woonde.

Mejuffrouw *Kaptein* was secretaresse bij *Cootje*. Toen *Cootje* naar een bespreking ging, is hij geschaduwd. Mejuffrouw *Kaptein*, die vooropliep, gaf een teken, dat het niet in orde was; *Cootje* is toen gegrepen, omdat de S.D. zag, dat hij werd gewaarschuwd. Hij is tien dagen later gefusilleerd.

97795. De **Voorzitter**: Weet u van wie het verzoek om die staking in 1944 is uitgegaan? Wij hebben verschillende malen gehoord, dat men bij de Regering te Londen er op heeft aangedrongen om tot staking te komen, zelfs al veel eerder. Hebt u enig idee van wie 'dit kan zijn uitgegaan?

A. Dat is rechtstreeks uit Londen gekomen.

97796. De **Voorzitter**: De bepaling van het tijdstip?

A. Ja, ook dat. Er was een code afgesproken. Op 17 September werd de staking over de radio bekendgemaakt. De mensen hadden het op de radio gehoord en kwamen mij vertellen: „Morgen gaan wij staken!” Ik heb hun toen gezegd: Niet staken!, omdat ik dacht aan een Duitse truc. Thuis had ik geen radio en daardoor had ik het zelf niet gehoord. Over onze geheime lijn heb ik via mejuffrouw *Tellegen*, dus via de Centrale op de Maliebaan, gezegd: Kijk eens, over Radio Oranje wordt gezegd, dat het spoorwegpersoneel in staking moet gaan. Is dat juist? Wij zouden tweemaal vier en twintig uur van tevoren de mededeling krijgen, dat er moest worden gestaakt, omdat wij het personeel natuurlijk moesten voorbereiden, de mensen aan geld moesten helpen, en er moesten nog veel dingen worden geregeld. Nu dat niet is gebeurd, is het gelukkig toch nog in orde gekomen. Binnen het kwartier had ik toen de code. De code luidde: „De kinderen van Versteeg moeten allen onder de wol”. Dat was de afgesproken code.

97797. De **Voorzitter**: Wanneer kwam die code?

A. Omstreeks vier uur, toen het door de radio al een paar keer was gezegd.

97798. De **Voorzitter**: Eén van de getuigen uit Londen heeft gezegd: Er werd vanuit Nederland steeds aangedrongen op een spoorwegstaking. Dit geschiedde reeds een jaar vóórdat het besluit, daartoe over te gaan, werd genomen. Is u daarvan iets bekend? Weet u of dit van de spoorwegen is uitgegaan of van een bepaalde illegale groep?

A. Dat moet dan van een groep zijn uitgegaan. Naast onze groep, die geen naam draagt, zijn er verschillende geweest, zoals de groep van *Karel (van Eldik Thieme)*, *van den Broek*, *van Ginkel*. Dat waren allemaal mensen, 'die er eigen groepjes op na hielden. Ook door mensen buiten de spoorwegen waren er groepen van spoorwegmannen gevormd, zoals bij voorbeeld de groep van ds. *de Jong*, die geen dominee was, maar mr. in de rechten. Hij heeft het ons nogal eens lastig gemaakt. In Roosendaal was er een van een oud-machinist of ondermachinist van de spoorwegen, *de Leeuw*, allemaal mensen, die in de Nederlandsche Spoorwegen tot verzet aanzetten. Dat moesten wij aanvaarden en daar heb ik nimmer iets van gezegd. Wij kregen verschillende opdrachten, door *Cootje* of door *Chaillet*. *Chaillet* is er echter maar kort geweest, want hij is gevangengenomen in verband met het beheren van het vermogen van een Jodin.

97799. De **Voorzitter**: Die illegale groepen benaderden u daarover dus wel? Zij hebben u dit waarschijnlijk wel gevraagd, maar u vond dat waarschijnlijk niet nuttig of meende, dat het geen zin had?

A. Zij waren wel verstandig, want zij zeiden niet, dat zij voor een groep kwamen.

97800. De **Voorzitter**: Maar zijn er wel verscheidene mensen bij u geweest met het verzoek daartoe, zodat bleek, dat men dit hier en daar wenste?

A. Ja, maar die mensen kende ik niet. U moet er rekening mee houden, dat men in die tijd iedereen wantrouwde. Iemand, die iets kwam vragen, kreeg het niet. Dat stond onomstotelijk vast. Ik heb wel Joden bij mij gehad, die mij kwamen zeggen, dat zij elke zes weken naar Londen gingen en dat zij van Londen opdracht hadden om de dienstregeling van de Duitse treinen mee te brengen. Toevallig kwam er ook eens iemand, die ik kende, een zekere *Polak*. Ik heb toen gezegd: „Ik denk er niet over, mijnheer *Polak*! U doet heel gevaarlijk werk! Hoe weet u, dat ik goed ben? Ik heb een opdracht van de Duitsers, dat iedereen, die bij mij komt met dergelijke vragen, door mij moet worden aangebracht. Dat moet ik nu gaan doen!” Als

ik dan terugkwam — ook in dit geval —, was de man gevlogen, maar zelf was ik niet bij de Bbv. geweest. Dan kan ik u nog de geschiedenis met freule *Röell* vertellen. Het waren allemaal aangelegenheden, waarin men naar omstandigheden moest handelen. Men kon geen raad vragen. Ik ben er doorheen gezeild en ben er doorheen geroeld. Het had ook niet erg lang meer kunnen duren. Tenslotte kregen ze toch wel enig vermoeden. Ik had er een enorme steun aan, dat *Dorpmüller* een persoonlijke vriend van mij was, en ik kon ze dus bedreigen met: Ik ga naar *Julius*.

97801. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wie was dat?

A. Dat was de Reichsverkehrsminister en oud-directeur-generaal van de Deutsche Reichsbahn in Berlijn. Hij is in October 1942 in Nederland geweest en hij wist toen al, dat de oorlog was verloren.

97802. De **Voorzitter**: U bent dus van mening, dat een staking als een daad van verzet, zoals er bij voorbeeld een Februaristaking en een Aprilstaking is geweest, geen zin had, maar dat het wel zin had op het moment, dat die door de Regering werd afgekondigd en dat men dit eigenlijk meer ziet als een ondersteuning van de militaire operaties.

A. Ja. U moet rekenen, dat wij eerst de Februaristaking hadden gehad. Wij hebben er in de Rietlanden een beetje last mee gehad.

97803. De **Voorzitter**: In Amsterdam?

A. Ja. De N.S.-mensen in Amsterdam hebben er aan mee willen doen. Zij hebben er ook even aan meegedaan, maar gelukkig is dat door het toedoen van de leiding niet doorgegaan. Gelukkig, want naar mijn mening was het een bloedbad geworden. Bovendien zouden de Duitsers dan de leiding in ons bedrijf hebben overgenomen, waarop een aantal van hen zeer gebrand was. Er waren namelijk ook S.S.-ers, zogenaamde Abwehrbeamte, onder het Duitse spoorwegpersoneel en eveneens N.S.B.-ers. Die wilden heel graag, dat die Hollanders maar ophoepelden; dan konden ze doen en laten wat zij wilden en dan waren ze er zeker van, dat er nergens meer bedrog kon worden gepleegd. Dat dit geschiedde en dat er gesaboteerd werd, hadden ze tenslotte toch wel in de gaten. Ten gevolge van gepleegde sabotage zijn o.a. *van Aalderen* en ook *van Heemstra* gevallen. Dat zijn mensen, die hiervoor hun leven hebben gegeven. Uiteindelijk hebben wij het toch tot 17 September uitgehouden.

De tweede staking is in April geweest, toen de officieren zijn weggegaan. Dat was ook een spontane staking. Op het hoofdbureau is er toen zelfs door een van de telefonisten op eigen houtje een telegram op de telex uitgestuurd: Het hoofdbureau staakt vanaf 1 uur. Dat is doorgegeven naar alle stations en daar ontvangen. Onder het stationspersoneel waren er ook, die niet goed waren, en deze gaven dat telegram aan de Duitsers door en toen was het natuurlijk mis. Het personeel van onze hoofdbureaux is ten dele om 2 uur niet meer aan het werk gegaan. Door toedoen van de heer *Hupkes* stemde de Bbv. er mede in, dat ieder, die zich vóór 5 uur nog meldde, beschouwd zou worden niet te hebben gestaakt. Op die manier is dit met een sissers afgelopen, hoewel men achteraf toch nog heeft geprobeerd de namen van de stakers te krijgen. De heer *Hupkes* heeft geweigerd die op te geven.

97804. De **Voorzitter**: Wanneer u die staking ziet als een steunen van de oorlogvoering van de geallieerden, zou men zich wel kunnen indenken, dat men hieraan niet tevoren bekendheid geeft, omdat dit op een bepaald moment ineens moet gebeuren. Dan is het natuurlijk minder bevreemdend, dat u de code iets later ontvangt. Hoe ziet u dat?

A. Neen. Hoeveel mensen hebben er geweten, dat D-day kwam? 24 uur van tevoren heb ik een telegram gekregen: „Wij komen morgen. Piet!” Dat was de code, dat de volgende dag D-day zou zijn. Afgesproken was, dat de mededeling tweemaal 24 uur van tevoren zou komen en het kwam dus een dag later dan was afgesproken. De Engelsen verlangden, dat er in Rotterdam 1000 wagens voor troepen. vervoer gereed zouden staan. Zoiets kun je maar één keer doen! Wanneer men dus, zoals zij aanvankelijk hadden gewild, dag in, dag uit, vanaf ongeveer half Mei, op de goederenstations te Rotterdam steeds 1000 wagens gereed had staan, had de Mof zeker gevraagd, wat dat te betekenen had. Op 5 Juni 's morgens om 10 uur kreeg ik dat telegram, gericht aan „Chef van Dienst Nederlandsche Spoorwegen”. Ik was intussen chef van dienst geworden. Tegen de heer *Eland* van de afdeling Wagenbeheer heb ik toen gezegd: Er mogen géén lege wagens meer worden verzonden uit Rotterdam; houd alle op; alles, wat van de richting Amsterdam komt, moet in Feyenoord

blijven en die houd je vast! De dagelijkse doorstroming was toen ongeveer 1000 wagens. Hij wist helemaal niet, waarvoor het was, en hij vroeg, wat hij aan de Duitsers moest zeggen. Ik heb hem toen gezegd, dat hij niets behoefde te zeggen, maar wanneer een Duitser eventueel zou vragen: Zeg mijnheer *Eland*, wat is dat?, dan moest hij antwoorden: Dat weet ik niet, maar mijnheer *Giesberger* heeft mij verteld, dat hij een geheime opdracht heeft ontvangen van het Oberkommando van de Wehrmacht. Ik vertelde hem, dat ik een geheime opdracht hiervoor uit Berlijn had gekregen en dat zelfs de Bbv. in Utrecht hier niets van wist, totaal niets! De heer *Eland* mocht hier dus niet over praten, maar wanneer er een Duitser kwam en de heer *Eland* begreep, dat die er meer van wilde weten en dat hij naar zijn baas zou lopen, moest de heer *Eland* mij waarschuwen. In dat geval was ik op hetzelfde moment ondergedoken. Ik sprak met de heer Tak, een oud-officier, de man, die op het hoofdbureau de locomotiefdienst regelde, af, dat hij zou zorgen, dat er 20 locomotieven onder stoom zouden staan in Feyenoord en Rotterdam D.P. Ook hij wist niet waarvoor dit nodig was. Net is allemaal uitgevoerd. Ik heb de hele nacht naar de radio geluisterd en de volgende morgen was het niet Hoek van Holland, maar Cherbourg. Toen gaf ik opdracht alies te laten weglopen en de Duitsers hebben er niets van gemerkt. Ik meen, dat het in April was, dat *Cootje* kwam met de opdracht, dat wij Feyenoord in orde moesten hebben en ook Rotterdam Rechter Maasoever. Er waren een aantal sporen en wissels opgebroken en die moesten herlegd worden. Dat is in orde gemaakt zonder dat er verder ruchtbaarheid aan werd gegeven. Als chef van dienst van exploitatie kon je dergelijke opdrachten geven en daar hoefde je dan verder geen tekst en uitleg bij te verstrekken.

97805. De **Voorzitter**: Door een van de mensen uit Londen is verklaard, dat de indruk bestond, dat de staking was uitgevaardigd op verzoek van de Nederlandsche Spoorwegen, door de directie en de Personeelraad, in overleg met het geallieerde hoofdkwartier.

h. Neen, dat is beslist niet waar. Ik kan u ook nog vertellen, dat op 10 September, dus een week eerder, er een bevel uit Londen is gekomen, dat het machinepersoneel moest staken. De code was — zij hadden die zelf gemaakt — „De kinderen van Versteeg, die in het zuiden stoomapparaten bedienen, moeten onder de wol”. Daar hebben wij uit gedistilleerd, dat de machinisten moesten staken. Ik heb toen die Zondag de heren *Joustra*, *Timmermans* en *Lanskroon* bij mij thuis laten komen. Ik heb hun gezegd: Dit bericht is gekomen en dit kan niet. Dit betekent een gedeeltelijke staking; daarmee wordt een volledige staking uitgesloten, doch wij moeten toch wel iets doen. Laat die mensen maar wonderolie innemen en laten zij desnoods op het station maar uit de broek gaan; dat kan mij allemaal niets schelen, als zij maar ziek zijn! Laat hun dit weten. Het spoorwegverkeer was toen al zeer beperkt. Over Leiden was er nog een verbinding; daar is de heer *Koster* mede naar het zuiden gegaan; de heer *Timmermans* is overleden en hem kunnen wij dus niet meer vragen wat hij deed; de heer *Joustra* zal nog wel weten, waar hij toen heen is gegaan. In ieder geval kwam de volgende morgen de Bbv. vragen, wa! er „los” was met de machinisten. Ik heb toen gezegd, aat ik er naar zou informeren. Ik heb hem vervolgens telefonisch medegedeeld: In het zuiden zijn er veel ziek, het is heel erg, want 85 pct. is ziek. Hij antwoordde: dan moeten wij daarheen. Ik zei: Ja, maar naar ik hoor, heerst er dysenterie! Oh, is dat zo, neen dan gaan we er niet heen! De Duitsers waren bang voor besmettelijke ziekten. Het is nu gemakkelijk om dat allemaal te vertellen, maar toen was het niet zo eenvoudig om het te regelen.

97806. De **Voorzitter**: Is er ook contact geweest met het College van Vertrouwensmannen, dat hier is geweest?

A. Dat liep over de heer *Hupkes* en daar had ik dus niets mee te maken en van wat er werd behandeld wilde ik ook niets weten.

97807. De **Voorzitter**: Acht u het waarschijnlijk, dat het verzoek om d3 staking meer is gekomen van de zijde van het militair verzet?

A. Neen. Ik begrijp wel zo langzamerhand, dat men dit idee naar voren brengt. Wij hebben — en daar heb ik persoonlijk heel veel mee te maken gehad — diverse mensen gekregen, die zeiden: Je moet die officieren niet vervoeren; je moet die Joden niet vervoeren; je moet die arbeidskrachten niet vervoeren. U moet doodeenvoudig zeggen: Dat doen wij niet meer! Dr *Cornelis*, de man van het medisch verzet, is bij voorbeeld wel tien keer bij mij geweest. Ik heb hem gezegd: Hebben de Engelsen u dat gezegd? Dan doe ik dadelijk mee! Zoïang zij het echter niet hebben gezegd, kan ik niet meedoen. Er zijn hogere belangen in het spel. Door ons is inderdaad door middel

van *Cootje van den Bosch* herhaaldelijk aan Engeland gevraagd wat wij moesten doen. Zij hebben geantwoord: Niets! Doorgaan! Dat is ook logisch. Ik heb eens, toen er een trein met 1100 Joden van Westerbork naar Duitsland ging, deze treinen mochten onderweg niet stoppen, tegen dr. *Cornelis* gezegd: Wij kunnen het niet doen, maar als jullie deze mensen willen helpen, dan kan dat. De begeleiding bestaat slechts uit 6 moffen. Wij kunnen de trein laten stoppen op een bepaalde plaats. Wij spraken af tussen Zwolle en Raalte. De bewakers worden dan overrompeld en vervolgens kan de trein worden leeggehaald. De gevangenen Joden kunnen dan zich in de bossen verbergen. De trein heeft gestopt, maar zij hebben ze er niet uit gekregen. Ze wilden er niet uit, voor zover mij dat is bericht. Ik ben er zelf niet bij geweest.

97808. De **Voorzitter**: Het vervoer van de Joden heeft hier ook nogal wat deining veroorzaakt.

A. Inderdaad. Daarom heeft men van verschillende kanten gezegd: Staken, staken, staken! Na de landing in Cherbourg was er opnieuw een drang om te staken. Dat zou echter niet juist zijn geweest en dat is uiteindelijk wei gebleken.

97809. De **Voorzitter**: U achtte daar dus de staking niet het eigende middel voor. U probeerde het op andere wijze te bereiken.

A. Wanneer wij op dat moment zouden hebben gestaakt, zouden de Duitsers het beheer weer hebben overgenomen en dan hadden wij niets meer te vertellen gehad!

97810. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat nu belangrijker dan dat u al deze mensen liet wegvoeren onder Nederlandse leiding?

A. Dan waren zij ook weggegaan.

97811. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Men had dan toch beter tegen de Duitsers kunnen zeggen: Goed, doe jij het dan maar!

A. Wat hadden wij dan verder kunnen doen? Had men dan een staking kunnen hebben? Waren wij dan verder nog op de hoogte geweest van de militaire transporten, waarvan de loop iedere dag naar de overzijde werd doorgegeven? Hadden wij het militaire verzet dan nog verder kunnen steunen? Dat was een zaak van Londen. Wanneer Londen had gezegd: Schei er mee uit! dan waren wij er onmiddellijk mee opgehouden!

97812. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: In welke kringen werd dit besproken? Men kwam er toch achter, dat er die transporten waren van arbeidskrachten en Joden. Werd dit in de directie niet besproken?

A. Het driemanschap besprak deze aangelegenheden, dus de heren *Wouters*, enz. Wij hebben deze kwesties uit en ter na besproken. Dat werd door *Cootje* aan Londen doorgegeven. Op welke manier interesseert mij niet, interesseerde mij toen niet.

97813. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was *Cootje* een ambtenaar van de spoorwegen?

A. Neen, dat was een man van Philips.

Dat was dé grote inan van het N.S.F. met *van Tuyil*. Hij was de man van de zeemanspot, waaruit tenslotte het N.S.F. is ontstaan.

97814. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat deze berichten allemaal wel Londen bereikten? Kon u dat controleren aan de hand van de antwoorden, die u kreeg? Merkte u, dat er een tweerichtingsverkeer was?

A. Ja, hoewel niet dadelijk. Het bleek uit de ontvangen vragen. Zo kregen op een gegeven moment in 1943 de heer *Wouters* en ik een vraag: Wat voor materieel hebben de Nederlandsche Spoorwegen nodig, wanneer de oorlog is afgelopen? Waaraan bestaat het dringendste behoefte? In 1943 schijnt het een dubbelteje op zijn kant te zijn geweest of de oorlog zou zijn geëindigd. Men hoopte dat en er waren aanwijzingen voor, dat het in Duitsland ook niet helemaal in orde was. Ik heb toen tegen *Cootje* gezegd: Wij kunnen dit niet beantwoorden, dit is naar mijn mening een directie zaak. Ik kan toch moeilijk de directie uitschakelen in dit geval. Ik kan niet zeggen: We hebben zoveel locomotieven en zoveel nieuwe motoren nodig, terwijl wij ook nog dit en dat nodig hebben. In een groot spoorwegbedrijf zijn tenslotte vele dingen nodig. Ik heb hem toen gevraagd: Zullen

wij nu de heer *Hupkes* niet inschakelen? Zullen wij hem vragen, of hij met ons mee wil doen? Dat vond zijn instemming. Dit is de reden, waarom de heer *Hupkes* in onze groep is opgenomen, want de heer *Hupkes* wist van ons bestaan als groep niet af. Ik ben toen naar de heer *Hupkes* gegaan en heb gezegd: Er is kans, dat je van het bestaan van onze groep weet, maar er is ook een kans, dat je het niet weet; ik kom je nu de vraag stellen of je met ons wilt meedoen. Ik heb nl. een vraag gekregen en dat is eigenlijk een directievraag en daar wil ik je dus niet buiten laten. Aangezien het illegaal is, kan ik me levendig indenken, dat je zegt: Daar doe ik niet aan mee, want ik heb een gezin, vier jongens, die nog studeren, en de kans, dat ik mijn kop verlies is groot, dus ik doe niet mee. Dan vind ik het best en dan ga ik alleen door. Ik zal deze zaak dan verder zelf behandelen. Zeg je ja, dan is het anders. Hij zei toen spontaan: ja. Ik vroeg: Wanneer kunnen wij dan praten? Toen hij het aan mij overliet, heb ik gezegd: Dan dadelijk! Wij zijn toen met zijn drieën op de kamer van de heer *Hupkes* geweest en hebben de zaak besproken. De Zweedse locomotieven, die wij hier hebben gekregen, zijn naar aanleiding daarvan gekomen, op bestelling van Nederland dus uit. Dat was dus een aanwijzing en zo waren er wel meer.

97815. De **Voorzitter**: Mag ik u nog even vragen in verband met het vervoer van de Joden, welke grens men zich ongeveer had gesteld? Het is natuurlijk van belang geweest, dat de spoorwegen bleven draaien en onder Nederlandse directie bleven. Er moet echter op een gegeven moment een grens zijn: had men zich dit gerealiseerd? Dit is hetzelfde soort probleem als het werken voor de vijand op vliegvelden bij voorbeeld. Men was toen soms van mening, dat men een grens kon trekken; er daalden en stegen vliegtuigen voor vijandelijke doeleinden; men kon dat niet precies onderscheiden. Men zei toen: Zolang er in het Landoorlogreglement niet met zoveel woorden een verbod staat, doen we het. Men krijgt dan natuurlijk een heel wijde grens. Ik begrijp heel goed, dat men dit niet allemaal tevoren kan uitstippelen en naar omstandigheden moet handelen.

Had men zich hier nu een bepaalde grens gedacht? Het vervoer van de Joden — mensen, die net als alle Nederlanders rechten en vrijheden hebben — is natuurlijk nogal diep ingrijpend!

A. Voor de spoorwegen niet.

97816. De **Voorzitter**: Hoe ziet u dat verschil?

A. Dat verschil zit hierin. Wij hebben vanaf het begin voor de bevrijding gedraaid. Er zijn natuurlijk factoren, die daarop een remmende invloed konden uitoefenen. Engeland, i.c. de Regering te Londen, moest uitmaken: Jullie draaien niet meer! In de plannen van Londen lag: Draaien! Uiteindelijk is de opdracht niet meer draaien een succes geweest, al is dan bij Arnhem de boel helaas misgelopen, maar 8 dagen lang zijn de Duitsers dan toch van alle verbindingen verstoken gebleven. Dat was een succes, dat heel veel waard is geweest, veel meer waard dan de mensenlevens, die verloren gingen, want elke oorlog kost mensenlevens. Dat dit speciaal de Joden heeft getroffen, betreur ik in hoge mate, maar het hadden ook andere Nederlanders kunnen zijn. Er zijn ook duizenden Nederlanders als werkkrachten vervoerd. Daar heeft men toch niets van gezegd; ook daarvan zijn er duizenden niet teruggekomen.

97817. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Die werkkrachten zijn te werk gesteld met alle risico's, daaraan verbonden. Men wist in Nederland wel langzamerhand, dat de Joden direct naar Vernichtungslager gingen. Zijn er nooit eens individuele machinisten geweest, die hebben geweigerd en gezegd: Kunt u niet zorgen, dat ik die dienst niet krijg, of: Dat doe ik niet! Heeft nooit iemand zo iets gezegd?

A. Voor zover mij bekend niet. Er zijn wel mensen geholpen bij ontsnappingen uit de trein. Die mensen werden door het treinpersoneel voortgeholpen.

In het algemeen waren de Joden helemaal niet anti dat vervoer! Zij hebben dat altijd als hun noodlot gevoeld! Dat is zo geweest van het begin af. Wij hebben getracht zoveel mogelijk dit vervoer menselijk te maken. Later is ons dat wel belet, maar in de aanvang hebben wij al die mensen in personenrijtuigen laten vervoeren, wat later echter absoluut verboden werd. Ik heb daar persoonlijk altijd heel veel herrie en ruzie over gehad met de bureaux van de Bbv.; die lieden zeiden: Wanneer wij de kinderen, die naar Oostenrijk gaan, derde klasse moeten vervoeren, omdat jullie niet anders willen — wij wilden ook niet anders: geen reclame voor Winterhulp en weet ik wat; dus derde klasse, want daar betaalden zij voor —, terwijl zij in Duitsland eerste klasse en soms tweede klas reizen, laat u die Schweinehunde ook derde klasse reizen, maar dat gaat ook niet meer door! Lang-

zamerhand moesten wij ze toen in goederenwagens vervoeren. Dat was voor die mensen aan de ene kant misschien toch wel beter, want dan konden zij nog iets meeneemen; zij mochten meenemen wat zij konden torseu. Zij hadden grote pakken bij zich en dan waren zij beter af in een goederenwagen. Op Nederlands gebied hebben wij deze mensen voor zoveel in ons vermogen lag, zo goed mogelijk behandeld. Het was niet onze taak om te zeggen: „Wij doen het niet meer“, zolang geen opdracht van de andere kant ons daartoe bereikte. Tenslotte kan men wel een eigen oorlogvoering op gaan zetten en dan kan men doen wat de Maquis in Frankrijk heeft gedaan. De Franse spoorwegen zijn door de Duitsers beheerd en het Franse spoorwegpersoneel had uit te voeren wat hun door de bezetters werd opgedragen. Wel zijn vele Franse spoorwegmannen „Maquis“ geweest.

97818. De **Voorzitter**: Hebt u bij het contact met Londen ook wel eens contact gehad met de betreffende Minister?

A. Neen, helemaal niet; dat zou *Cootje* u moeten vertellen, want hij was de man. *Besrevaer (Otto Verdoorn)*, die echter als gauw is uitgeschakeld, is mijn eerste contact geweest.

97819. De **Voorzitter**: U is dus niets gebleken van contact met Minister *Albarda*, onder wie u toen dus ressorteerde?

A. Neen, ik kan u alleen iets vertellen van de radio.

97820. De **Voorzitter**: Toen die radioboodschap op 17 September kwam, hebt u daar waarschijnlijk nog wel van opgekeken, omdat die zo plotseling afkwam?

A. Ja. Het begon met parachutisten om 12 uur. Telefonisch werd medegedeeld, dat er parachutisten hier en parachutisten daar waren gedaald. Ik voelde wel, dat er iets zou moeten komen, maar een mededeling, dat er gestaakt moest worden, was er nog niet. De daarvoor afgesproken code was: „De kinderen van Versteeg moeten alle onder de wol“.

97821. De **Voorzitter**: Welke voorbereidende maatregelen had men genomen voor het moment, dat het zou gaan gebeuren? U had over het gehele land een net van vertrouwensmensen, als ik het zo mag noemen. Welke verdere voorbereidingen had men getroffen?

A. Men is begonnen met op alle stations geld neer te leggen, om dat in geval van staking uit te betalen. De stationschefs hadden dit in hun brandkast. Het was het salaris van een maand voor het personeel. Op een gegeven moment is dat salaris aan de mensen uitgereikt. Daar zijn de Duitsers achter gekomen en zij hebben toen geëist, dat het personeel het salaris weer zou terugstorten.

97822. De **Voorzitter**: Was het lang voordat de staking definitief werd afgekondigd?

A. Ja. Dat was toch zeker wel een half jaar voordien. Ik zou het echter moeten opzoeken om het precies te weten. Hoe een en ander is gelopen, kan de heer *Hupkes* u beter vertellen. Ik weet er wel een en ander van; er zijn ook dienstorders over geweest.

97823. De **Voorzitter**: Zijn er nog meer maatregelen genomen, behalve het gereedleggen van een maand salaris?

Dit moest natuurlijk allemaal van tevoren zijn georganiseerd.

A. Ja. De heer *Hupkes* was er een beetje ontstemd over, dat wij hem hierin niet hadden gekend, en ik meen, dat ik het wel heb gedaan, maar dat doet er weinig toe. Wij hebben op alle grote stations mensen aangewezen, die zich in verbinding zouden stellen met een plaatselijke man van het N.S.F. Deze man van het N.S.F. en onze vertrouwensman zouden samen een en ander verder regelen, want wanneer een eventuele staking wat langer zou duren, zou er geld moeten zijn. Die vertrouwensman was in vele gevallen niet de stationschef. Meestal was het een man van het hoger of van het lager personeel. Wij waren bij het aanwijzen zeer voorzichtig, omdat wij moesten oppassen, dat wij geen verkeerde mensen namen, want hun moest toch wel iets worden verteld. Om de mensen met elkaar in contact te brengen, hadden wij verschillende methodes, bij voorbeeld met een Turkse pas, waardoor wij de zekerheid kregen, dat men met de juiste persoon contact kreeg. Mejuffrouw *Tellegen* vroeg bij voorbeeld: Wilt u zich in verbinding stellen met de heer *van Dam*, dat was de heer *Borch van Rosenthal*, die voor het district Oost de verzetsman was voor de spoorwegsabotage. Nadat met hem was besproken, wat voor man hij nodig had, beloofde ik hem, dat ik iemand zou uitzoeken; hier heeft u de ene helft van een pasje, dat was de helft van een willekeurig stuk papier. Wanneer wij iemand hebben

uitgezocht, krijgt die de andere helft en hij zal zich op het met u afgesproken uur op het station Zutphen, in de serre met de rieten matten van de wachtkamer, bij u melden. U gaat daar zitten in die en die hoek, die precies werd aangegeven, en gaat een krant lezen. Dan komt er een heer, die u vraagt: Mijnheer, mag ik uw krant even inkijken. U antwoordt hem dan: Wat gaat u mijn krant aan! Die heer zal dan zeggen: Hoe is het met uw rechteroog? Hierop antwoordt u: Mijn rechter is weer in orde, maar mijn linker begint me nu pijn te doen. Dan toont hij u de andere helft van het pasje. Op deze wijze handelende, hadden wij dus de zekerheid, dat wij er niet inluïdsen, en daar kwam het eigenlijk op aan. Men moest voortdurend waakzaam zijn.

97824. **De Voorzitter:** Zijn daar nog ongelukken mee gebeurd?

A. Neen, op deze wijze hebben wij geen mensen verloren, wel door het illegale werk.

97825. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Hoe groot schat u het aantal?

A. Van de direct met mij werkende mensen zijn 5 hoofdamtbenaren omgekomen. In totaal hebben wij ruim vierhonderd mensen verloren. Daar zijn echter ook de mensen bij, die zijn omgekomen bij bombardementen, enz.

97826. **De Voorzitter:** Had u de indruk, dat de staking lang zou duren, toen deze werd afgekondigd?

A. Neen, heel kort. Wij hadden niet gerekend op acht maanden. Wanneer men ons dit van tevoren had gezegd, hadden wij vermoedelijk gezegd: niet doen, want dat houden wij niet uit. Door Londen is de financiële steun gegeven.

97827. **De Voorzitter:** U kreeg dat grotendeels van het N.S.F.

A. Ja, maar of dat nu daadwerkelijk N.S.F. is geweest? Dat weet ik niet, dat is een kwestie waar ik maar heel dunnetjes in zit. Ik heb ander werk gedaan!

97828. **De Voorzitter:** Er zijn moeilijkheden geweest met de T.D.-organisatie. Weet u daar iets van?

A. Ja, daar was de heer *Hendriks* bij betrokken. Het betrof ook al weer onvoorzichtigheid! De mensen wilden, vooral na 17 September, allemaal meedoen! Ze wilden allemaal ook iets gedaan hebben en zij moesten daarvoor illegale papieren hebben! Er zijn heel veel mensen na 17 September door onvoorzichtigheid omgekomen.

97829. **De Voorzitter:** Acht u achteraf beschouwd de bijdrage, die de staking heeft geleverd aan de oorlogvoering, toch wel belangrijk?

A. Die is naar mijn mening van het begin af aan belangrijk geweest. Wij kunnen hier natuurlijk uren over praten.

De Voorzitter: Het gaat hier alleen maar om de grote lijn.

A. Zelfs in de grote lijn. Zowel vóór als gedurende de staking. Hoe hebben wij de Duitsers niet dwarsgezet, hoe hebben wij de olie gekregen, die wij niet mochten hebben. Wij hebben miljoenen liters olie onder de grond gehad. Wij hebben ons koper behouden; dat is allemaal uit de vingers van de Mof gebleven.

97830. **De Voorzitter:** Is uw indruk, dat men vanuit Londen voldoende richtlijnen en instructies heeft gegeven, of had u, wat dat betreft, meer verwacht?

A. Wij, als groepje van drie, hadden er voldoende aan. De inlichtingen, die wij wilden hebben, hebben wij gekregen; de inlichtingen bij voorbeeld over juffrouw *Röell* hebben wij binnen enkele uren ontvangen.

97831. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Hebt u daar dus wel naar geïnformeerd?

A. Nu en of! Ondanks alles blijkt, dat juffrouw *Röell* naar mijn mening niet zuiver was. Zij heeft in München een opleiding gehad!

97832. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Zij is toch door Londen uitgestuurd?

A. Er zijn wel meer mensen door Londen uitgestuurd; *Polak* is ook door Londen uitgestuurd. Doch was dat wel zo?

97833. **De Voorzitter:** U bedoelt toch met juffrouw *Röell* degene, die bij de heer *Posthumus Meyes* is geweest? Wij spreken toch over dezelfde mejuffrouw *Röell*?

A. Ja. Zij is bij de heer *Posthumus Meyes* gekomen om gegevens en heeft een verhaal gedaan over een advocaat in Utrecht; zijn naam wil mij op het ogenblik niet te binnen schieten. Hij was een vriend van hem.

97834. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** De heer *Star Busmann*, haar zwager; hij zat in Londen.

A. Neen, het was een Utrechts advocaat. Hij woonde nog in Utrecht.

97835. **Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen:** Daarom noemde zij zijn naam. Haar zwager *Star Busmann* had haar gezegd: Je moet hem die naam noemen, omdat de heer *Posthumus Meyes* hem kent.

A. Zij kwam bij de heer *Posthumus Meyes* en deze heeft gezegd: Neen, ik geef geen gegevens! Er was door de Duitsers een algemene order gegeven, zwart op wit, en ieder man van het personeel had die order, dat, wanneer hun vragen werden gedaan over transporten, zij een en ander zo snel mogelijk moesten aanbrengen bij de Bbv. Deze meldingen moesten over mij lopen. Ik kreeg dus al die berichten binnen. Voordat deze naar de Bbv. gingen, zocht ik uit: is de vrager een stommeling of bestaat er hier gevaar? Gezien alles, wat er zich omtrent dit geval heeft afgespeeld, zeg ik: Er was reuze veel gevaar!

Zij heeft met de heer *Posthumus Meyes* gesproken, is weggegaan, teruggekomen en heeft gezegd: U moet vooral niet tegen de heer *Star Busmann* zeggen, dat ik bij u ben geweest! — Ik ben die naam kwijt, maar u noemt mij die naam; ik kan echter niet zeggen of die naam juist is. — Meteen was ze weer weg. Dat is gebeurd omstreeks 1 uur. Om 2 uur kwam de heer *Meyes* bij mij en zei mij, dat er dat en dat was gebeurd; ik kom je dit vertellen en jij moet maar weten wat je er mee doet. Hij was er toen dus vanaf. Wanneer mejuffrouw *Röell* dus verkeerd was, dan had hij zich door de mededeling aan mij gedekt. Ik moest dus zorgen, dat dit dadelijk aan de Bbv. werd gemeld. Als ik bij al die gevallen volgens de voorschriften handelde, had ik dat moeten doen. In twijfelgevallen heb ik er nimmer een aangebracht, het geschiedde alleen in de gevallen, waarin ik zeker wist, dat zij verkeerd waren. Wij hebben ook nog een geval met een mejuffrouw *Sackers* gehad, die ook verkeerd was.

Ik heb mij in het geval van mejuffrouw *Röell* in verbinding gesteld met *Cootje* en gevraagd of hij kon informeren hoe dit zat en of wij er kwaad mee konden of niet. Omstreeks 3 uur kreeg ik bericht, dat het niet goed was. Ze was in Londen geweest, vandaar naar Zuid-Afrika vertrokken; daarna is ze zes maanden in München geweest, waarna zij naar Nederland is gekomen: Wees voorzichtig! Zij had zich *Röell* genoemd. Dat kon een fictieve naam zijn. Ik heb getraineed. Ik wist precies, wanneer de Duitsers er waren en wanneer zij er niet waren. Mijn bericht had ik gemaakt en om ongeveer kwart voor vijf ben ik naar de Bbv. gegaan; hij was er niet. Ik ben weer teruggegaan naar mijn kamer en om half acht ben ik weer naar de Bbv. gegaan. Hij stond toen op het punt te vertrekken. Ik heb hem toen gezegd: Ja, ik heb hier een hele geschiedenis. „Oh, geef maar hier”, zei hij, „dat gaat naar boven, naar de Abwehrbeamte, die moet dat maar behandelen”. De volgende morgen komt de S.D. bij mij, die mij vroeg, waarom ik dat bericht zo laat had doorgegeven. Ik zei: „Zo laat doorgegeven. Wat doorgegeven?” „Ja, het bericht van *Fräulein Röell*”. Ik heb toen gezegd: Ik heb dat zo snel mogelijk gedaan; ik ben 's middags naar de Bbv. gegaan, maar hij was er niet; om halfacht ben ik er geweest en toen was hij er wel. Ik kan niet helpen, dat die mijnheer er niet is. Hij is vervolgens naar de heer *Meyes* geweest en hij heeft hem een foto laten zien. Hij heeft hem gevraagd: Is dat die juffrouw? De heer *Meyes* heeft toen geantwoord: Ik weet het niet, want ze had bij mij een hoed op, en hier staat ze zonder hoed op! Ik durf niet te zeggen, of zij het is, maar mijn vrouw en de dienstbode hebben haar ook gezien en misschien herkennen zij haar.

Toen is er iets gebeurd, wat de S.D. zeker nooit doet. Hij zeide: Asjeblijft, mijnheer *Meyes*, hier hebt u de foto, gaat u er maar mee naar huis en laat u die aan uw vrouw en dienstbode zien en kom mij dan vertellen of zij het is of niet. De heer *Meyes* ging er mee naar huis, maar voordat hij de deur inging, was de S.D. er ook; ze zijn toen samen naar binnen gegaan en hebben de foto laten zien. Ik weet niet, of er toen is gezegd ja of neen. In ieder geval moest de heer *Meyes* de daaropvolgende morgen komen op Maliebaan 61, waar die juffrouw, lekker een sigaretje rokend, op de schrijftafel van de S.D.-er zat. Zij ontkende alles, terwijl ze gedurende het verhoor op

die tafel bleef zitten. Dat is voor mij iets onbegrijpelijks! Wanneer men daar als beklagde is en dat de S.D. je dan toestaat om maar heel gemoedereerd op de schrijftafel van de chef van de S.D. te gaan zitten! Nu moet u maar zeggen, was deze juffrouw verkeerd, ja of neen! Ik ben bij een aantal onderzoeken aanwezig geweest, maar daar was toch voor iets dergelijks geen schijn van kans!

97836. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U weet het ver- volg blijkbaar wel, dat freule *Röell* naar Ravensbruck is gebracht, waar zij vier jaar gevangen heeft gezeten. Dat doen ze niet met goeie meisjes.

A. Dat denkt u maar. Zij heeft gefaald en was dus verder on- bruikbaar. Ze hebben *Polak* ook om zeep gebracht, toen hij niet meer bruikbaar was. Ze moet dus nog dankbaar zijn, dat ze haar niet om zeep hebben gebracht. Dit ligt er voor mij zó dik op, gezien wat er in die tijd gebeurde. Achteraf, tien jaar later, zeg je: misschien dit en misschien dat, en misschien is het een reuze domme meid geweest, maar het is toch maar vreemd, dat zij in München in op- leiding is geweest.

97837. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik begrijp niet, dat de heer *van den Bosch* in een uur tijd wist, wie deze freule *Roell* was. Men had toen toch nog wleens een andere informatie ook kunnen nemen.

A. Bij wie?

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Bij de *Röells*!

A. U moet u zelf eens indenken in een plaats, waar u mensen- levens in de hand hebt en waar u door iets niet te doen, of uw eigen kop of die van een ander verspeelt. Het is heel gemakkelijk om achteraf te zeggen: we hadden het anders moeten doen!

97838. De **Voorzitter**: De omstandigheden waren dikwijls natuur- lijk heel moeilijk. Het waren onzekere tijden.

A. *Polak* bij voorbeeld kenden bijna al zijn collega's in Utrecht, doordat hij journalist was. Niettegenstaande hij Jood was, leefde hij op zo'n grote voet, dat daar iets achter moest zitten.

97839. De **Voorzitter**: Meent u nog iets te moeten toevoegen aan wat wij tot nu toe hebben behandeld? Of denkt u, dat de punten, waarover wij hebben gesproken, wel voldoende zijn uitgepraat?

A. Er zijn natuurlijk nog duizend en één dingen!

97840. De **Voorzitter**: Ja, maar dit zijn dan voornamelijk de pun- ten, die voor ons onderzoek van belang zijn.

A. Het heeft mij bevreed — en dat heb ik ook tegen de heer *Tilanus* gezegd —, dat men nooit heeft uitgezocht, wat er in die vier jaren in de boezem van de spoorwegen heeft gespeeld. Onder de ogen van de Duitsers is er een centraal telefoonstation in Eindhoven ge- bouwd voor het geval, dat het oorlogsterrein zich daar eventueel zou uitspreiden! Zo zijn er honderd en één dingen gebeurd. Het begin van het verzet is al zo snel gekomen. Wij hebben dat volgehouden tot het uiterste toe.

97841. De **Voorzitter**: Dat ligt waarschijnlijk meer op het terrein van de spoorwegen zelf dan van ons. Wij onderzoeken het Regerings- beleid!

A. Inderdaad, met het Regeringsbeleid heeft dit niets te maken.

97842. De **Voorzitter**: Het gaat er ons om te weten, of er vol- doende contacten zijn geweest.

A. Over het Regeringsbeleid kan ik alleen zeggen, dat de Aan- wijzingen volledig onvoldoende waren!

97843. De **Voorzitter**: Hebt u ook kennis genomen van het com- mentaar, dat hierop in 1943 is gekomen? Dat was in Nederland opge- maakt, want men kon niet alle mogelijke casusposities voorzien. Er is toen dus een aanvulling op de Aanwijzingen gekomen, die in Neder- land is gemaakt. Londen heeft zich daarmee volkomen accoord ver- klaard. Dit commentaar is ook via de radio bekendgemaakt. Is u daar niets van bekend?

A. Ik heb toen wel iets vernomen, dat echter niet over de spoor- wegen ging, maar meer over de houding van de secretarissen-generaal. Ik heb een onderhoud gehad met *Rauter* over de kwestie van de be-

waking van de spoorwegen; de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, *Frederiks*, de heer *Hirschfeld* en *Rost van Tonningen* waren er ook bij.

De **Voorzitter**: De heer *Hirschfeld* was secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Landbouw.

A. Het ging toen over de kwestie van de bewaking van de spoor- wegen door de gemeenten in verband met de toename van het aantal aanslagen. Dat is een zeer stormachtige vergadering geweest. De secretarissen-generaal waren blij, dat de spoorwegen het zouden doen. Ik heb over de bewaking met *Rauter* een heftig debat gehad; we heb- ben het ook over *Willem Ruys* gehad. Dat zijn allemaal dingen, die ook wel betrekking hadden op het Regeringsbeleid. Ik geloof, dat de instructies voor de S.G. voor dergelijke gevallen ook maar heel vaag waren.

97844. De **Voorzitter**: Men moest de Aanwijzingen zelf in de con- crete omstandigheden toepassen. Men kan nooit aanwijzingen zo- danig construeren, dat zij voorzien in alle gevallen; elke oorlog brengt verrassende elementen mee. Men moet dan van de verant- woordelijke mensen een juiste interpretatie verwachten. Zij moesten de geest aanvoelen, waarvoor die Aanwijzingen waren gemaakt. Wan- neer men gaat zeggen, dat men alles kan doen, wat niet uitdrukkelijk is verboden in het Landoorlogreglement, komt men tot een ver- wijding van grenzen, waar het eind van weg is.

A. Ja, maar in het Landoorlogreglement staan dingen, dat ik het mòet doen, dus niet, dat het is verboden of niet wordt gezegd! Dat is wat anders. Neemt u maar de officieren, die hun erewoord hadden gegeven aan Hare Majesteit de Koningin en later hun erewoord aan de Duitsers hebben gegeven, dat zij, als krijgsgevangenen vrijgelaten, niets zouden ondernemen tegenover de bezetter. Deze mensen zijn gezuiverd, omdat zij het anders hebben gedaan.

De **Voorzitter**: Dat zijn moeilijke problemen.

A. Ja, maar het is hard, wanneer men dan later moet horen: Jullie hebt het verkeerd gedaan. Wij hebben hier als paarden gewerkt. De heren *Hupkes* en *van Rijckevorsel* zijn gezuiverd. Mij hebben ze maar niet gezuiverd, want dan had ik ern aanklacht ingediend tegen de aanklager. Men leefde in de omstandigheid, dat men twee figuren had. Men moet zich daarbij indenken in de positie van iemand, die doet of hij pro-Duits is, zo pro-Duits als men maar kan zijn; hij gaat met die mensen dineren; bij gaat met die mensen uit: hij knipt en buigt als een scheermes; doch die zelfde man is zo anti als u zich maar denken kunt, maar dat laat hij vanzelfsprekend aan niemand merken, zelfs niet aan zijn beste vrienden. Zo heeft mijn vrouw nooit geweten, wat voor werk ik deed. Die twee figuren naast elkaar te spelen zonder zich ooit te vergissen, is een moeilijke taak. Ik zeg nogmaals: Het had niet veel langer moeten duren. Vier jaar lang dit spel te spelen is een hele tijd! Toen ik 20 Augustus 1944 voor een krijgsraad stond en zij tegen mij zeiden: Mijnheer, wij weten alles! In één uur is het afgelopen, dan gaat men zich afvragen: Wat weten jullie? Het was een algemene beschuldiging van sabotage plegen. Zeven uur heb ik staan trekken om er uit te krijgen, wat zij nu eigenlijk wel wisten, met het resultaat, dat men geen pas verder kwam. Tenslotte zeide ik: Nu is het gedonder uit; ik vraag morgen mijn ontslag! Ik word met modder gesmeten door de Nederlanders, mijn eigen personeel kijkt mij met de nek aan! En nu dit nog! Dat neem ik niet langer. Toen viel er een van hen door de mand en zei: Herr *Giesberger*, das ist ausgeschlossen, dann werden Sie dienstver- pflichtet! Zij wisten dus niets.

De treinen werden gebombardeerd en het verstrekken van de ge- gevens van de loop der Duitse militaire treinen geschiedde door enkele mensen van het militair vervoerbureau. Dat bleef gedurende de staking nog doorgaan. Op het station Utrecht zat een oude con- ducteur van de Wagon Lits. Hij was door mij aangenomen en elke avond gaf hij de dienstregeling dier treinen door. Aan de leiding der staking heb ik niets gedaan.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt en ik sluit het verhoor.

G. F. H. GIESBERGER.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 AUGUSTUS 1953

Plenaire Conimissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

GODERT JOUSTRA,

oud 67 jaar, wonende te Utrecht, gepensionneerd voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Vervoerspersoneel.

Hij legt de belofte af als getuige.

97845. De **Voorzitter**: Zoals u in de convocatie hebt gezien, zijn wij bezig met de behandeling van het punt van het Enquêtebesluit, dat handelt over de vraag in hoeverre de Regering te Londen leiding en voorlichting heeft gegeven aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied.

Bij de behandeling van alles, wat er heeft plaats gevonden, wat het verzet betreft, hebben wij ook de spoorwegstaking als een belangrijk punt gezien en daarom hebben wij u uitgenodigd om ons hierover iets te vertellen.

Ik zou u eerst willen vragen wanneer naar uw mening bij de spoorwegen het verzet is begonnen, voor zover men het enigszins als een geheel kan zien. Heeft dat verzet bij de spoorwegen bestaan of is er uitsluitend individueel verzet geweest van een directie, van spoorwegmannen, van een organisatie, of is dat verzet min of meer georganiseerd geweest? Kunt u nrij daarover iets vertellen?

A. Ik heb hier een nota, die wij in het laatst van 1945 hebben samengesteld. Ik bedoel met „wij” het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, zoals die vereniging toenmaals heette.

Ik hoop, dat u er geen bezwaar tegen zult hebben, die Nota zo in ontvangst te nemen. Ik wil mij op deze manier nergens aan onttrekken, maar ik wil u graag deze nota overleggen bij de beantwoording van uw vragen.

Toen wij in 1940 plotseling werden aangevallen, hebben wij ons afgevraagd wat wij zouden doen. (Ik bedoel met „wij” steeds de dagelijkse leiding van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, waarvan ik op dat moment voorzitter was; de heer van Braambeek was secretaris.)

97846. De **Voorzitter**: Bent u de gehele oorlog door voorzitter gebleven?

A. Ik ben op een bepaald ogenblik afgezet.

Wij hebben ons toen dus afgevraagd, wat wij zouden doen. Mij was van zekere zijde aangeboden om uit te wijken. Dit heb ik echter niet gedaan, omdat ik bij mij zelf dacht: Ik ben gekozen om leiding, hulp en medewerking te verlenen en daaraan wil ik mij niet onttrekken in een tijd, die heel moeilijk gaat worden. Ik voorzag, dat het ongekend moeilijk zou gaan worden, omdat ik ook de eerste wereldoorlog heb meegemaakt.

Wij zijn toen eenstemmig geweest bij het innemen van dit standpunt: wij willen blijven leven en moeten daarvoor blijven werken en dan is het toch wel van belang om te trachten zo goed mogelijk onze gemeenschappelijke invloed in stand te houden om onze belangen zo goed mogelijk te kunnen behartigen. Bovendien kunnen wij ons het beste collectief door allerlei moeilijke omstandigheden heenslaan. Dit standpunt is ook in de Personeelraad ingedragen. U weet misschien, dat er bij de spoorwegen een Personeelraad bestond, waarin een behoorlijke samenwerking bestond tussen de organisaties onderling en de Personeelraad en bedrijfsleiding van de spoorwegen.

Dit standpunt is gemeenschappelijk aanvaard in de Personeelraad. Wij hebben dit daarna uitgevoerd na overleg inet onze organisatie, de vertegenwoordigers van de afdelingen. Er is altijd een maximum van overeenstemming geweest tussen de organisaties in die tijd.

Al gauw echter kwam de druk van de bezettende macht, omdat de vakbeweging in die tijd, en zeker de spoorwegvakbeweging, nu niet bepaald een te verwaarlozen factor kon worden geacht, om het zwak te zeggen.

Van de zijde van degenen, die de leiding van het N.V.V. hadden overgenomen, de heer *Woudenberg* en zijn staf, natuurlijk gedirigeerd door de Duitsers, werd contrôle op ons doen en laten uitgeoefend. Kennelijk met de bedoeling om ons voor de Duitsers betrouwbaar en nuttig te maken. Daarbij assisteerden de voormannen van de neutrale vakbeweging. (Ik behoef zeker geen namen te noemen?)

De **Voorzitter**: Wel, als u het nodig acht.

A. Bij voorbeeld een mijnheer *Roor* in het bijzonder, als toenmalige voorzitter van de neutrale vakcentrale, en niet te vergeten de heer *Cramer*, voorzitter van de zogenaamde neutrale spoorwegvakvereniging bij de Nederlandsche Spoorwegen; zij hadden allereerst de bedoeling om de vakbeweging van Overheids- en semi-Overheids-personeel onder hun leiding te krijgen. Dat was voor de Bond van Ambtenaren (B.A.N.S. = Bond van Ambtenaren in dienst van de Nederlandsche Spoorwegen) aanleiding om het bijltje er bij neer te leggen. Wij zijn toen gaan praten met de dagelijkse leiding van de B.A.N.S. en wij hebben gezegd: Wij denken er natuurlijk net zo over als jullie, in deze zin, dat wij er ook graag niets mee te maken zouden willen hebben, maar dat is struisvogelpolitiek! We willen er zo goed mogelijk doorheen zien te komen; dus blijf met ons samenwerken. Ik heb het toenmaals populair gezegd, zoals ik me nog goed herinner: Laten we er een soort sport van maken om een ietsje goocheimer te zijn dan de vijand! Daar werden ze allemaal door gepakt en dit is de reden geweest, dat de leiding van de B.A.N.S. heel nauwgezet met ons heeft samengewerkt, ook nadat onder druk van de bezetter de Katholieke spoorwegvakvereniging en de Christelijke opgehouden hadden te bestaan. Dat is, naar ik meen, in Juli 1941 geweest. Het standpunt van de confessionele spoorwegvakbeweging zouden wij in hun plaats ook hebben ingenomen, wanneer men van ons had verlangd datgene, wat men toen van de Katholieken en de Christelijken verlangde, namelijk om tot samensmelting te komen met wat door *Woudenberg* de algemene vakbeweging werd genoemd.

97847. De **Voorzitter**: Weet u, waarom men van u niet verlangde, wat men van anderen eiste?

A. Onze organisatie had een algemeen karakter. Ons standpunt is altijd geweest en is nog steeds, dat het irrationeel is, dat vakverenigingen gescheiden naar godsdienst optreden. Men verlangde van ons niet, dat wij ons organisatiestandpunt zouden veranderen, maar de anderen dwong men tenslotte zich op te lossen in de algemene organisatie, hun organisatiebeginsel ontrouw te worden. Wij zouden in hun plaats ook opzij zijn gegaan en hebben gezegd: Neen, dat doen wij niet! Ik weet echter, dat men van Katholieke zijde ontvankelijk is geweest voor een modus. in de vorm van een soort federatieve samenwerking, wat echter niet werd toegestaan door de voorlopers van het N.A.F.

De functionering van onze organisatie had verder bijna normaal plaats. Bij de Katholieken en Christelijken had men al spoedig na Mei 1940 een waarnemer op het kantoor, wij echter niet. Wij waren een onderdeel van het in beslag genomen N.V.V. In de bezettingstijd hadden we natuurlijk het karakteristieke, dat wij niet in alle opzichten konden doen zoals iedereen het in Nederland graag wilde, alhoewel wij in onze vergaderingen en congressen, die wij hebben gehouden om ons standpunt te bepalen, telkens naar voren hebben laten komen, dat wij zouden blijven voortbestaan zoiang men niet aan onze gevoelens van eigenwaarde en aan onze overtuiging zou

komen. Wij hebben er een einde aan gemaakt even vóór 1 Mei 1942, toen men ons wenste te incorporeren in het Nederlandsche Arbeids Front.

Om nu concreet op uw eerste vraag in te gaan, ja, wij hebben al spoedig het een en ander aan het verzet gedaan, niet individueel, maar min of meer collectief. Wij hebben op de vele vergaderingen, die wij in ons land minstens zoveel hebben kunnen houden als in normale tijden, altijd dit tot uitdrukking gebracht, dat wij een organisatorische eenheid waren en dat wij trachtten ons zo goed mogelijk door de situatie heen te slaan, maar dat het best mogelijk zou zijn, dat die zelfde collectiviteit zou worden geroepen om datgene te doen, wat nodig zou zijn om weer vrij te worden. Dit heeft weleens tot gevolg gehad, dat bij voorbeeld een collega van mij het spreekverbod is opgelegd, alhoewel ik in dezelfde vergadering — ik meen, dat dit is geweest in Heerlen — uit hetzelfde vaatje had getapt!

Toen de organisatie op 1 Mei 1942 uit elkaar ging, hadden wij dat wel zien aankomen en voelen aankomen en wij hadden dan ook in onze vele ledenvergaderingen gezegd: Denk er om, wanneer de Duitsers en hun aanhang van ons meer verlangen dan wij voor onze rekening kunnen nemen, gaan wij weg! Wij zullen jullie — de afdelingen; wij hadden een paar honderd afdelingen — dan als leiding van de organisatie tijdig waarschuwen. Dat is ook gebeurd.

97848. De **Voorzitter**: Wat waren naar uw mening de voorwaarden, waarop u zou gaan zeggen: Nu doen wij niet meer mee? Welke grens had u zich ongeveer gesteld?

A. Wanneer de Duitsers c.s. van ons zouden verlangen, dat wij een onderdeel van het N.A.F. moesten worden, zouden wij er mee ophouden, uiteraard vanwege alles, wat daaraan vastzat. Tussentijds, in de periode van Mei 1940 tot Mei 1942, werd tevergeefs onder meer van ons verlangd om een artikel, openlijk het nationaal-socialisme verheerlijkend, op te nemen in ons weekblad, waarvoor wij de verantwoording hadden. Ik kan u natuurlijk een hele reeks van dit soort voorvallen opnoemen.

97849. De **Voorzitter**: Is uw organisatie na Mei 1942 als het ware clandestien blijven voortbestaan?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. Wij hebben even vóór Mei 1942 onmiddellijk een circulaire naar onze afdelingen gestuurd, waarin het besluit van het hoofdbestuur om heen te gaan was vermeld. *Jan Oudegeest* zat toen nog in het hoofdbestuur, echter niet de oud-secretaris van *Braambeek*, omdat hij na een halfjaar bezetting is weggegaan, daar in onze organisatie gold, dat men op 60-jarige leeftijd wegging. Solidariteitshalve is hij toen nog een halfjaar gebleven. In onze laatste hoofdbestuursvergadering vóór 1 Mei 1942 hebben wij het besluit: niet in het N.A.F., met bijna algemene stemmen genomen; drie waren er vóór, nl. *Cramer*, *Kramer* en de broer van *Woudenberg*, die ook in ons hoofdbestuur zat. Dit laatste was het gevolg van een samenstelling, die heeft plaats gevonden tussen de neutrale bond van spoorwegpersoneel en de Bond van Ambtenaren.

Die circulaire aan onze afdelingen heeft onmiddellijk ten gevolge gehad, dat misschien wel 95 pct. of meer van onze leden het lidmaatschap opzegde, ook al omdat wij vóórdie in een ontelbaar aantal vergaderingen hierop hadden aangedrongen. Ik herinner mij, dat ik in de laatste dagen van April 1942 vergaderingen heb gehouden in Leeuwarden en Groningen en daarin de komende gang van zaken nog weer eens in uitzicht heb gesteld. Ik werd spoedig daarna als voorzitter aan de kant gezet, als eerste van alle verenigingen, die toen nog bestonden. *Cramer* heeft hierin de hand gehad door te signaleren, dat wij de bedoelde circulaire aan onze afdelingen hadden gestuurd.

In onze beleidsnota kunt u een rapport vinden van *Cramer*, die na ons heengaan zo'n beetje de baas werd van wat er aan N.A.F.-ianen onder het spoor- en tramwegpersoneel was overgebleven, waarin *Cramer* aan de toenmalige secretaris-generaal van Waterstaat uitvoerig opsomde waarom wij onbetrouwbaar moesten worden geacht voor het nieuwe regime.

97850. De **Voorzitter**: Zaten er veel aangeslotenen bij het N.A.F. onder?

A. Neen, een duizend, zestienhonderd man. Ook hierover schreef *Cramer* een tijd later aan het geestverwant hoofd van Waterstaat: ik kan op het ogenblik niet op zijn naam komen.

97851. De **Voorzitter**: Was het van *der Vegre*?

A. Het is mogelijk. Er zijn meer van *der Vegte's* bij Waterstaat geweest.

De heer **Stufkens**: Ja, maar deze is de „kwade“!

A. Ja. In het rapport van *Cramer* — dat later een kroongetuigenis voor ons is geweest tegenover de laster, die van zekere zijde ons ook ten deel is gevallen, speciaal vanuit de uiterste linkerzijde! — vindt u ook antwoord op uw vraag hoe groot de N.A.F.-aanhang was onder het spoor- en tramwegpersoneel.

97852. De **Voorzitter**: Hield u niet iets in stand via contactmensen, want ik kan mij toch voorstellen, dat u, als voorzitter van een zo grote organisatie, hebt gedacht: Als straks de zaak weer is afgelopen, zal ik de touwtjes wel weer in handen zien te krijgen.

A. Dat is de tweede fase, Mijnheer de Voorzitter. Ik was voorzitter van de Personeelraad op grond van het feit, dat wij van meet af aan de grootste organisatie hadden. De oude Personeelraad werd ook aan de kant gezet door *Woudenberg* en zijn trawanten. De directie van de spoorwegen wilde met de door het N.A.F. samengestelde Personeelraad, waarin o.a. *Cramer* en *Woudenberg* zaten, niets te maken hebben. Toen liep die belangenbehartiging vast. De Duitsers begrepen wel, dat het eigenlijk een bedenkelijke toestand was, dat de sociale dienst bij de spoorwegen niet behoorlijk meer kon functioneren. Op een miraculeuze wijze — wij snappen het nog niet geheel: daarom hebben onze lasteraars in de loop van de tijden zo gauw de conclusie getrokken, dat wij onder één deken lagen met de Duitsers — is hieraan een einde gekomen en kwam tenslotte een toezegging van de Duitsers, dat de oude Personeelraad weer kon gaan functioneren. Er was evenwel een scherp slijper onder de Duitsers, *Zimmermann*, die het aanvankelijk heeft geprobeerd met dreigementen tijdens overleg met ons. zo van: Wij kunnen ook anders! Met hem en met andere vooraanstaande Duitsers, die op spoorweggebied het Duitse beheer uitmaakten, was gepraat om het contact te herstellen tussen de bedrijfsleiding, de oude Personeelraad en het personeel. U weet, dat de staking in 1903 ook het gevolg was van gemis aan contact tussen de leiding en het personeel. Tenslotte kwam er een toezegging van de Duitsers, dat de oude Personeelraad weer als voorheen kon functioneren! Uiteraard hebben wij hierbij ook voortdurend overleg gepleegd niet de heer *Hupkes*.

Het was de laatste tijd een enigszins ongewoon geval geweest met de oude Personeelraad, want ik vertelde u reeds, dat vóór ons de Katholieke en de Protestantse vakbonden waren weggevallen. Deze verenigingen boden als zodanig dus geen vertegenwoordiging meer en toch waren onze collega's van St. Raphaël en Pr. Chr. Bond met ons in de Personeelraad gebleven tot Mei 1942. Wij en de directie hadden er prijs op gesteld, dat wij met die collega's in de Personeelraad bleven samenwerken. De Prot. Christelijke en Katholieke collega's hebben dat ook gedaan, de laatsten na raadpleging van hun hoogste geestelijk adviseur in ons land, aartsbisschop *de Jong*! Wij werden omstreeks Juli 1942 weer Personeelraad in de oude samenstelling, vertegenwoordigers van de Nederlandse Vereniging, van Sint Raphaël en van de Protestants-christelijke Bond. Een van de vroegere neutralen, de broer van *Woudenberg*, was een van onze vertegenwoordigers, hetgeen we op de koop toe hebben genomen, nadat men de eis had laten vallen om hem voorzitter van de Personeelraad te doen zijn. Wij hebben toen gezegd: De Personeelraad op zich zelf is een toporgaan en heeft zonder voldoende contact met het personeel onvoldoende betekenis. Wij moeten dus een soort vervanging van de vakbeweging hebben. Wij hebben toen in alle stardplaatsen en rayons van betekenis een correspondent benoemd, die weer zijn rechter- en linkerhanden had, de vroegere afdelingsbesuiersleden ongeveer. Wij hadden in de organisaties ook met vakgroepen gewerkt, de vakgroep locomotiefpersoneel, ambtenaren, treinpersoneel, wegwerkers, enz., enz., en wij hebben toen ook vakgroepcolleges samengesteld. In Juli 1942 — zoveel tijd verliep er wel voor het herstel — konden wij, nadat wij onze medewerkers in het land behoorlijk hadden ingelicht over onze bedoelingen, opnieuw aan het werk gaan. De Personeelraad, die vanouds uit 8 man bestond, werd door ons ook nog uitgebreid met Personeelraadvertegenwoordigers: dat waren allemaal collega's van ons uit de vakbeweging, die met ons het land afreisden. In die tijd, toen ons steeds duidelijker werd, dat wij te zijner tijd als spoorwegpersoneel een rol zouden moeten gaan vervullen tegen de Duitsers, is van onze kant geleidelijk aan overal de geest van verzet aangewakkerd. Dit is gedaan in geheime bijeenkomsten met de correspondenten en hun medewerkers ter plaatse.

Er zijn ontelbare bijeenkomsten geweest van deze aard en daarin is o.m. gezegd: Er zal van ons te eniger tijd worden gevraagd om aan het verzet deel te nemen, maar doe dit niet individueel en doe dit ook niet zonder advies en opdracht van bedrijfsleiding en Personeelraad. De samenwerking tussen de bedrijfsleiding en de Personeelraad is in die tijd, voor zover zij voorheen niet volmaakt was, tot zeer grote hoogte ontwikkeld. Het was een soort van wapenbroederschap. Wij hadden veel meer met elkaar gemeen dan dat er punten waren, waarover wij het oneens waren.

97853. De **Voorzitter**: U hebt dus eigenlijk van het begin af met de directie en de gehele bedrijfsleiding in de Personeelraad ruim contact gehad?

A. Ononderbroken!

97854. De **Voorzitter**: Is u weleens iets gebleken van Aanwijzingen, die door de Regering in 1937 waren gemaakt met het oog op oorlogsomstandigheden, die zich konden gaan voordoen? Deze Aanwijzingen waren voornamelijk bestemd voor de burgers en ambtenaren in het bezette gebied. Is u daarvan weleens iets gebleken, hetzij door uw contact met de directie, hetzij op andere wijze?

A. Bedoelt u richtlijnen, suggesties, enz.? Ik heb hier een paar aantekeningen gemaakt, hoewel men het wanneer men dit allemaal heeft ondergaan, wel goeddeels uit het hoofd weet. Deze aantekeningen beginnen met de mededeling, dat wij tot ongeveer 1 Mei 1942 op eigen kompas hebben gevaren.

97855. De **Voorzitter**: U hebt in die eerste tijd dus wel overleg gehad met de directie?

A. Ja. Ik herinner mij nog goed, dat wij in die beginperiode een zeer goede verhouding hadden met de directie, vooral persoonlijk met de heer *Hupkes*. Wij zeiden toen: Wij willen graag met u samenwerken: wij hadden allemaal de bedoeling om het bedrijf zo goed mogelijk te houden en zoveel mogelijk te voorkomen, dat — in tegenstelling tot wat er bij voorbeeld is gebeurd in het P.T.T.-bedrijf — het spoorwegpersoneel werd te werk gesteld buiten de grenzen. Slechts in een minimumaantal gevallen is dit gebeurd, mede als resultaat van onze goede samenwerking, zoals ook een heel belangrijk resultaat daarvan was — waarover wij toch wel voldaan zijn —, dat wij een bedrijfstak zijn gebleven, waarin een minimum van invloed was te behalen door de N.A.F.-ianen! Wij hebben dus van het begin van de bezetting af contact gehad met de directie. De heer *Hupkes* stond bij ons te boek als een verstandig mens, een fijn mens, en wij stelden prijs op zijn oordeel. Zoals gezegd, hebben wij in de beginperiode veelal naar eigen inzicht en oordeel gehandeld. Het vakverbond viel na enige maanden uiteen. Het was voorheen de logische gang van zaken, dat, wanneer de leiding van een vakvereniging, aangesloten bij een centrale, in grote moeilijkheden zat of in een bijzondere, ongekende situatie was gekomen, zij overleg pleegde met het „Head-Office“. Dat was hier na de eerste maanden weggevallen! Ik heb gepoogd, ook toen het weg was, contact met leden van het dagelijks bestuur van het N.V.V. te onderhouden. Dit is aanvankelijk wel gelukt en veel later ook weer — vooral met *Kupers* —, maar in de tussentijd moesten wij geheel zelfstandig ons eigen beleid bepalen.

97856. De **Voorzitter**: Heeft het bij de besprekingen met de directie ook weleens een probleem gevormd, als men zeide: Ons hoofdmotief is, te blijven rijden, tot elke prijs het apparaat in stand te houden; had men zich daarbij, hetzij in eigen kring, hetzij in overleg met de Personeelraad en de directie, ook een limiet gesteld: Als dit of dat gaat gebeuren, betekent dit voor ons het einde; want de bezetters hadden tenslotte niet het recht om alles van u te eisen.

A. U bedoelt of er een soort van erecode was?

97857. De **Voorzitter**: Ja, mijn vraag was, of u had gesteld: Tot zover kunnen wij gaan. Anders krijgt men de situatie, dat men steeds een stapje verder gaat en steeds de grens verlegt.

A. Hetzelfde, dat wij als organisatie als limiet hadden gesteld, gold ook voor de bedrijfsleiding. Dat was ook de afspraak met de directie en herhaaldelijk hebben we ons met resultaat verzet tegen bepaalde onaanvaardbare verlangens van de Duitsers. U moet evenwel niet vergeten, dat het spoorwegbedrijf goeddeels functioneerde ten dienste van het gemeenschapsbelang, het belang van het Nederlandse volk. Tegenstanders van ons beleid beweerden, dat wij hier

te veel rekening mee hielden en dat de Duitsers toch ook van de spoorwegen gebruik maakten. 80 à 90 % van het gebruik van het bedrijf kwam ten gunste van het Nederlandse volk! Nogmaals, er zijn natuurlijk allerlei opdrachten en verlangens geweest, ten aanzien waarvan wij zeiden: Dat aanvaarden wij niet! Er is bij voorbeeld een soort inzameling geweest; daar was de heersende bende nogal sterk in, zoals u weet. Zij kwamen toen in de drie hoofdgebouwen in Utrecht: ik had toevallig juist een onderhoud met de chef van dienst van Tractie; er kwam toen zo'n vent binnen met een collectebus: de toenmalige chef van dienst gaf een gulden; toen kwam de collectant bij mij, maar ik zei Neen, daar doe ik niet aan mee! Ik hoef van jullie geen solidariteit te leren! Ik hoorde later, dat men ook bij de heer *Hupker* is gekomen. Hij had gezegd: Als jullie er niet uitgaan, gaan wij weg. Hij had zich dadelijk in verbinding gesteld met de Bahnbevollmachtigte.

De meeste tegenkanting werd gewekt doordat de Personeelraad steeds meer functioneerde met het tegenovergestelde resultaat van wat de Duitsers met hun Nederlandse aanhang er van verwachtten, of althans hadden gehoopt. Zij hebben gedacht: Laten we het op de oude voet functioneren maar voorlopig toestaan; wij zullen dat apparaat t.z.t. wel infiltreren. Het ging precies tegenovergesteld. Dat bleek uit alles. Het N.A.F. kon niet verder komen in ledental en wij konden ons als van ouds laten gelden. Dit werd ook gesignaleerd; er zijn wel briefkaarten binnengekomen bij *Woudenberg*, o.a. van *Cramer*; hij had gerapporteerd, dat ik in Alkmaar had gesproken in de geest, zoals ik zo juist heb gezegd. In het desbetreffende jaarverslag van de Personeelraad van de hand van de heer *Timmermans*, de toenmalige secretaris van St. Rafaël en van de Personeelraad — hij is nu gestorven — en ook in onze beleidsnota staat o.m., dat wij ongeveer in 1942 bij elkaar werden geroepen: de directie en het dagelijks bestuur van de Personeelraad, de heren *Timmermans*, *Landskroon* en ik. Aanwezig waren voorts *Woudenberg*, leider van het N.A.F., de Bahnbevollmachtigte en nog iemand van Duitse kant evenals *Zinimermann*. De Duitsers zeiden toen: De Personeelraad saboteert! Dat moet veranderen. Zij stelden de eis, dat om te beginnen 5 correspondenten uit plaatsen, waar zij meenden de meeste aanhang te hebben, moesten worden vervangen. Wij hebben ons daar vierkant tegen verzet, zowel de spoorwegbedrijfsleiding als wij. Wij hebben gezegd: Dit is beledigend voor ons; dat doen wij niet; dit vloekt met ons gevoel voor eigenwaarde. Ik herinner mij, dat de heer *Landskroon* ook nog heeft gezegd: Wij zullen wel weggaan! Tenslotte heeft men onze oude correspondenten laten zitten. *Zinimermann*, een echte fanatieke scherpshijper, had wel weer bedreigd en gezegd, dat het ook wel anders kon, maar daar is het bij gebleven!

Zo zijn er meer van die situaties geweest, b.v. ook, toen wij het verlangen afwezen, dat ons opleidingsinstituut een cursus moest inrichten om het personeel begrip over Nationaal Socialisme bij te brengen.

97858. De **Voorzitter**: Er is ook nogal veel te doen geweest over het transport van de Joden. Heeft dit weleens punt van overleg uitgemaakt in de Personeelraad of in de Personeelraad in overleg met de directie samen?

A. Neen. Ik begrijp wel, dat u hierover zou spreken; er hebben zich meer van dergelijke gebeurtenissen voorgedaan; de exodus van de Rotterdammers is een soortgelijk geval.

97859. De **Voorzitter**: Ja, en de officieren in krijgsgevangenschap!

A. Daar zat weer het gevoelselement in. Het lijkt natuurlijk min of meer in strijd met de gevoelens qua Nederlander en de gevoelens van eigenwaarde, dat het spoorwegpersoneel daarvoor werd gebruikt. Wanneer wij het hadden geweigerd — wij zijn er niet in gekend; de bedrijfsleiding is er zeker niet in vooroverleg in gekend; dat weet ik —, wanneer wij het hadden verdomd — om het zo maar eens te zeggen —, hadden die mensen moeten gaan lopen. Ik weet niet of u weleens lange afstanden hebt gelopen, maar dat valt niet mee! Het is toch gebeurd, dat mensen, die werden gedeporteerd of die men heeft laten verhuizen, te voet moesten gaan, waardoor de slachtoffers nog meer hebben geleden. De Duitsers hadden de beschikking over treinen en zij gebruikten die daarvoor. Het was een voldongen feit, wanneer dit bij de bedrijfsleiding en bij ons kwam. Deze ingebrekestelling is zo simpel!

97860. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Wanneer zij te voet gingen, was er weer meer kans om weg te komen!

A. Wanneer zij te voet gingen? Dat gaat niet geheel op; ik herinner mij verscheidene gevallen, dat er ontsnappingen hebben plaats

gevonden wanneer de mensen per trein werden vervoerd. In het algemeen lijkt het misschien wel gemakkelijker om weg te komen, wanneer zij gingen lopen.

97861. De **Voorzitter**: Heeft het probleem als zodanig wel onderwerp van bespreking uitgemaakt in eigen kring of in het overleg met de Personeelraad en de directie? Er zit een kant aan van gevoels-element, dat geef ik toe, maar toch ook een element van onrecht, dat aan deze mensen werd gepleegd. Tenslotte hadden deze mensen, evengoed als alle andere Nederlanders, dezelfde rechten als Nederlander, die ook wij hadden. Ik zou mij dus hebben kunnen voorstellen, dat men hierover overleg had gehad in enigerlei vorm. Men kan het gevoel tenslotte niet losmaken, omdat het nu eenmaal ook bij de mens hoort. Maar heeft men niet gezegd: Zo iets stuit ons tegen de borst?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, maar zo gaat het toch in het hele leven, ook onder normale omstandigheden. Het is nooit helemaal wit of helemaal zwart.

97862. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dit was toch wel een beetje erg zwart, vond u niet?

A. Er was iets, dat naar onze mening veel belangrijker was. Dat was, dat onze gehele taakvervulling in stand moest blijven!

97863. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Vond u dat belangrijker dan die honderdduizend levens, die er aan gingen?

A. In de eerste plaats zijn die honderdduizend mensen, waarover u spreekt, niet allemaal met treinen vervoerd! Wij zijn er tenslotte niet in gekend. De Duitsers hebben dit gedaan over en zonder ons. Het was een beroerde gang van zaken; daar is geen meningsverschil over! Die vraag lijkt wel te voorschijn te komen uit de gedachte, dat ik hier anders over zou denken dan u, maar ik ben zo vrij om aan te nemen, dat ik over het gebeurde met de Joodse landgenoten net zoveel afschuw heb gevoeld als u op het ogenblik poogt onder woorden te brengen! Wij konden daar niets aan veranderen. Wij kunnen er nu achteraf en niet op de plaats zijnde, die wij toen hebben ingenomen, gemakkelijk over praten. Wij zaten voor die situatie! Toen wij er achteraf kennis van kregen — en ook wisten wat er was gebeurd; wie heeft er aanvankelijk aan gedacht wat er zou gaan gebeuren? Het is geleidelijkaan erger geworden! — hebben wij ons wel afgevraagd, wat het zwaarste woog: het gebeurde of dat het spoorwegbedrijf in elkaar donderde — om het maar platweg te zeggen — en het gehele spoorwegpersoneel — ook 40 000 man, met alles er bij — aan zijn lot werd overgelaten; was dat niet een zodanig geheel, dat dit zwaarder woog? Ik wijs er nogmaals op, dat het spoorwegbedrijf functioneerde ten behoeve van het gehele Nederlandse volk; dat waren geen 100 000 mensen, maar toen ook al tussen de 9 en 10 miljoen. Zonder dat ik beweer, dat dit alleen bestond bij de nuttigheid van de functionering van het spoorwegbedrijf, behoef ik in deze kring toch zeker niet te bewijzen, dat, om ons volk staande te houden, het een belangrijke factor is geweest: Het functioneren van het spoorwegbedrijf.

97864. De heer **Stufkens**: Zijn hier geen individuele bezwaren tegen ingebracht, door machinisten of dergelijke? Hebt u daar iets van gemerkt?

A. Ja. Ik was met mijn collega *Landskroon* op stap, in Groningen. Dat was de dag voordat de Duitsers onze militairen opnieuw opriepen, het laatst van April 1943. Het was een van die vormen van voortdurende en aanhoudende druk. Spontaan zijn er toen — zoals alle aanwezigen zich zullen kunnen herinneren — uitbarstingen geweest. Wij werden opgebeld door de heer *Hupkes*, terwijl wij in Groningen logeerden, en de volgende morgen hebben wij hierover een bespreking gehad, de bedrijfsleiding met de chefs van dienst en wij, de Personeelraad, hoewel wij er het lid van de Personeelraad *Woudenberg* natuurlijk buiten hebben gelaten. Wij hebben toen het standpunt overwogen, dat wij hadden in te nemen. Er waren te Utrecht ook wat meisjes van het kantoor weggelopen, evenals wat mensen van het station, aanvankelijk. — Het was, naar ik meen, juist 1 Mei. — Wij hebben ons toen afgevraagd: Wat moeten wij nu doen? Moeten wij ons daarbij aansluiten? Moeten wij hiertegen ingaan? Wij hebben toen eensgezind het standpunt ingenomen: Laten wij verstandig zijn en niet onze gevoelens zonder meer laten spreken. Het gevoel zou je er natuurlijk toe hebben kunnen brengen om je aan te sluiten bij dit verzet en bij deze uitingen, die in de kern goed waren. Wij meenden,

dat wij dit niet moesten doen, want als wij het zouden doen, zou het verzet natuurlijk in bloed zijn gesmoord, vooral omdat het van de zijde van het spoorwegbedrijf gebeurde, het meest belangrijke onderdeel van het bedrijfsleven. En als wij later zouden worden opgeroepen om ons aandeel in de eindafrekening te nemen, zouden wij niet in staat zijn geweest om het te doen! Wij hadden maar steeds voor ogen, wat er in Amsterdam is gebeurd in die tijd.

97865. De **Voorzitter**: U bedoelt de Februaristaking?

A. Het is een algemeen verschijnsel, dat de grootste steden als regel een tikje meer revolutionair sentiment hebben dan elders. U hebt allemaal meegemaakt wat er is gebeurd. Het is ons ook niet ontgaan. De eerste staking was een spontane deelname in het lot van de Joden, in Amsterdam. Het was, op zich zelf beschouwd, iets moois en iets fijns, nietwaar? Aan de tweede staking, waarover ik sprak, in April 1943, is door velen medegedaan in het land, in de Achterhoek en in Friesland, ook door sommige mensen van het spoorwegpersoneel. Amsterdam echter niet, daar is niets gebeurd! Het is zo denkbaar mogelijk! Wanneer een beweging in bloed is gesmoord, zoals de eerste staking in Amsterdam, krijgt men de massa van de mensen niet meer voor een tweede keer mee onder dreigende omstandigheden! Wij wilden, wat dat betreft, ons kunnen intact houden! Wij hebben op die staking gereageerd door aan onze correspondenten te schrijven: Hieraan kunnen wij niet meedoen; dit is ook in vele bijeenkomsten daarna tot uitdrukking gebracht; hou je aan het advies van de spoorwegbedrijfsleiding en de Personeelraad, ook in dit opzicht, zo luidde ons advies.

97866. De heer **Stufkens**: U zoudt een voorbeeld noemen van mensen, die wel persoonlijk bezwaren hadden tegen het meedoen aan het rijden van treinen, die Joden wegbrachten.

A. Kunt u die voorbeelden noemen?

De heer **Stufkens**: Neen, ik had u dat gevraagd.

A. Die mensen zullen er wel zijn geweest, maar het is mij nooit medegedeeld. Ik wil bedoeld verschijnsel helemaal niet verklaren en ik wil bespreking hierover niet ontgaan; bedoelde gevallen zullen er zeker wel zijn geweest, maar dan waren het op zich zelf staande gevallen!

97867. De **Voorzitter**: Als ik u goed begrijp, is het een kwestie geweest van de zaken tegen elkaar afwegen, zoals dit in de oorlog steeds het geval was, als men een bepaald standpunt moest gaan innemen.

A. Ja. Dan waren wij steeds van mening, dat het geen kwestie was van 49—51, maar dat hetgeen wij meenden, dat het belangrijkste was, in belangrijkheid verre en verre de doorslag gaf!

97868. De **Voorzitter**: Zijn deze problemen, zoals het Jodenvervoer, het vervoer van de krijgsgevangenen in krijgsgevangenschap en het deporteren van de werkkrachten uit Rotterdam, steeds afgewogen door Personeelraad en directie?

A. Zoals ik u zoëven al heb gezegd, herhaal ik nu met andere woorden: het is verbrokkeld en over en zonder ons in toepassing gebracht.

97869. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat wat u aan uw mensen kenbaar maakte, steeds was wat de bedrijfsleiding en de Personeelraad gezamenlijk als richtlijn zagen.

A. Dat is o.m. gebeurd bij de min of meer massale reactie op het opnieuw in krijgsgevangenschap oproepen van de Nederlandse militairen.

97870. De **Voorzitter**: Bij het Jodenvervoer is dat dus niet gebeurd?

A. Neen. Natuurlijk hebben wij er onderling wel met elkaar over gesproken.

97871. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Er is dus eigenlijk ook nooit een request uitgegaan van de Personeelraad of de directie tegen het gebruik van de treinen, die ter beschikking moesten worden gesteld?

A. Ik zou niet kunnen zeggen, wat er van de directie is uitgegaan en de Personeelraad kreeg van deze gebeurtenissen altijd eerst achteraf en nooit ambtshalve kennis.

97872. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U had toch voortdurend contact met die Bahnbevollmachtigte, enz.? Over andere kwesties is toch wel gesproken. U hebt toen op een gegeven ogenblik gezegd: Dit doen we niet, met alle risico's er aan verbonden. Hierover is dus verder geen gesprek geweest?

A. Neen.

97873. De **Voorzitter**: Ook niet met de Duitse instanties?

A. Neen.

97874. De **Voorzitter**: Had u als organisatie, individueel of als Personeelraad, nog contact met ambtenaren van het Departement van Waterstaat? Ik bedoel dit in verband met wat ik u in de aanvang heb gevraagd over de Aanwijzingen, die door de Regering aan Je secretarissen-generaal en de hoofdamttenaren ter beschikking waren gesteld, zodat u van Overheidszijde nog enige richtlijn kreeg voor uw houding ten opzichte van de Duitsers?

A. Neen. Ik spreek nu van de periode, waarin de organisatie nog bestond. Ik heb toen wel contact gehad met de heer *Spitzen* en de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, bij voorbeeld in verband met het feit, dat mijn voorganger was opgepakt! Op de convocatie voor deze bijeenkomst staat: het geven van leiding en voorlichting aan de burgers en ambtenaren in de bezette gebieden door de Regering in Engeland. Dat heeft praktisch wat ons betreft, niet plaats gevonden! Dat is juist mijn bezwaar.

97875. De **Voorzitter**: De Regering had, toen zij hier wegging, de leiding overgedragen aan de secretarissen-generaal. Het had dus voor de hand gelegen, dat u bij het contact met het Departement op een bepaald moment, in een moeilijke situatie, van die zijde leiding zoudt hebben gekregen. Dat is dus niet het geval geweest?

A. In de beginperiode zal de directie met de heer *Spitzen* en zijn staf wel voortdurend overleg hebben gepleegd; ik ben natuurlijk ook weleens bij de heer *Spitzen* geweest en ik herinner mij, dat ik hem op een van mijn vele reizen ergens in de buurt van Lochem tegenkwam, waar hij was ondergedoken. Hij is vroeg uitgevallen. Het college van secretarissen-generaal heeft geleidelijkaan ook verandering ondergaan; zij zijn veelal vervangen. Ik spreek nu nog altijd over de beginperiode. Later, in de stakingstijd, heb ik herhaaldelijk contact gehad met de heer *Hirschfeld*; het ging toen om voedsel-aangelegenheden; ook heb ik toen contact gehad met de heer *Louwes* van Landbouw. Mijn bezwaar is juist geweest, dat wij zo weinig hoorden, waar we houvast aan hadden. Ik neem aan, dat er wel contact is geweest, maar ik zou daar niet op durven zweren, gesteld, dat ik daartegen geen bezwaar had! Het eerste contact, dat wij hebben gehad, is geweest een paar weken vóór de staking, toen wij werden gevraagd bij de heer *Giesberger* te komen. Wij zijn daar 's avonds heengegaan.

97876. De **Voorzitter**: Was de heer *Giesberger* ook lid van de directie?

A. Toen nog niet, wel de heer *van Rijkevorsel*.

97877. De **Voorzitter**: En de heer *Goudriaan*.

A. Neen, die was er gelukkig niet bij; wij hebben over hem wel contact met de Regering gehad, na afloop! Wij hadden toen een bespreking met de heer *Tromp*, op dat tijdstip Minister van Waterstaat. De heer *Goudriaan* was naar het zuiden uitgeweken en was op zekere dag komen proberen de oude verhouding weer te herstellen. Wij hebben toen tegen de heer *Tromp* gezegd: Wanneer u nu nog een staking wilt hebben, moet u de heer *Goudriaan* de gelegenheid geven weer op zijn oude plaats terug te komen!

Het eerste waardevolle contact, dat wij hebben gehad, heeft plaats gevonden een paar maanden vóór de staking, toen wij, 's avonds bij de heer *Giesberger* geroepen, van hem vernamen, dat hij van de overkant het verzoek had gekregen te bevorderen, dat wij — het krachtvoertuigenpersoneel, machinisten en wagenbestuurders — zouden aansporen om te gaan simuleren, ziekte te gaan voorwenden. Volgens de heer *Giesberger* had hij dat verzoek rechtstreeks ont-

vangen. Wij zijn dat toen gaan doen, met man en macht. Dat heeft ook effect gehad. Dat was mijns inziens het eerste goede contact. In die tijd, enige maanden vóór de staking, hebben wij ook besprekingen gevoerd met een illegaal college, waarover zo dadelijk meer. Het was in Nederland zo, dat er bijna een lappendeken was van illegale instanties. Dit was ook een van de oorzaken, dat wij reeds eerder hadden gezegd: Wat wij doen, doen wij op eigen verantwoording, want die doet dit en die doet dat en die zegt weer dit of dat. Er is eens een mijnheer geweest, die vroeger in onze organisatie een rolletje heeft vervuld; misschien hebben sommigen van u weleens zijn naam gehoord: mijnheer *Leeuw*! Hij heeft aan de overkant de portefeuille van Minister van Waterstaat aangeboden gekregen! De toenmalige Minister-President deed dat.

97878. De **Voorzitter**: Welke functie had hij bij de spoorwegen?

A. Een lage! Hij was leerling-machinist, secretaris van onze afdeling Roosendaal, had zich laten afkeuren en was toen volop in het illegale werk gegaan; hij heeft in die tijd een brochure tegen ons geschreven, hoewel hij ons beleid tot op het moment, dat hij bij de spoorwegen wegging, altijd had gedeeld! Hij is bij ons gekomen, nadat hij een poos in het illegale werk gezeten had en hij zei ons toen, dat hij van de Regering had vernomen, dat wij moesten staken! Ik heb toen gezegd: Wil ja nu nog even de bewijzen op tafel leggen? Wij wisten namelijk, dat *Leeuw* graag dik deed. Later, een poosje vóór 17 September 1943, de dag van het uitbreken van de staking, hebben we te maken gekregen met het illegale college, waarvan mejuffrouw *Tellegen*, de heer *van Velzen*, enz. lid waren. Wij hebben met hen gesproken, dat wil zeggen: de directie, de heer *Giesberger* en wij: *Timmermans*, *Landskroon* en ik. Ik hoor de heer *Giesberger* nog zeggen: Denk er om, wanneer jullie meedoen, steek je je hoofd in een strop. Wij hebben die uiting wat vreemd gevonden, want levensgevaarlijk werk hadden we van meet af aan al gedaan en dat kon de heer *Giesberger* weten. Deze bespreking heb ik opgevat als een, zij het dan indirect, ernstig contact met de overkant.

Overigens heeft het wel aan goede verbinding me: de overkant ontbroken, want ik herinner mij nog goed, dat ik regelmatig overleg pleegde met de heer *Hupkes* vóór het begin van de staking als voorzitter van de Personeelraad, voor zover wij niet als college bij elkaar kwamen. Wij begrepen natuurlijk, dat wij weg moesten op het moment, waarop van het spoorwegpersoneel een collectieve daad zou worden gevraagd. De heer *Hupkes* en ik zijn wel op stap geweest om naar onderduikadressen te zoeken, maar de stakingsafkondiging overviel ons zó, dat wij allebei zijn blijven hangen! De heer *Hupkes* is al gauw van woning veranderd, maar dat heb ik niet gedaan. In voortdurend overleg met de heer *Hupkes* en mijn collega's is de staking goeddeels via mijn woning geleid. Wij hebben daar of in de omgeving voortdurend koeriers en medewerkers ontvangen, veel onderling overleg gepleegd en miljoenen aan loon uitbetaald. Het was een van die staaltjes van ons doen en laten, zo simpel, dat men het van zekere zijde niet heeft kunnen geloven.

97879. De **Voorzitter**: Wanneer bent u ongeveer begonnen aan de voorbereiding? De staking moest natuurlijk zijn voorbereid om op een gegeven dag ineens in werking te kunnen treden, zodat iedereen er ook aan deelnam.

A. U vindt dat allemaal heel nauwkeurig en betrouwbaar in onze beleidsnota. We zijn reeds begonnen in onze vergaderingen, voorafgaande aan de 1ste Mei 1942. Wij wisten toen niet precies wat er zou gaan gebeuren. Wij spreken nu rustig over deze tijd, maar ik kan mij nog goed herinneren, dat ik weleens heb gemediteerd over wat er allemaal zou kunnen gebeuren! Ik heb er altijd zin in gehad, mij er goed doorheen te slaan. Men wist, dat het een uitbarsting was, waarbij de eerste wereldoorlog maar een flauwe afspiegeling was. In vergaderingen was ons betoog: Wanneer! Wij staan met elkaar altijd sterker en onze doeleinden dienen we aldus het beste. Daardoor hebben mijn collega *Landskroon* en ik onze B.n.N.S.-collega's al spoedig meegekregen, hoewel die zich aanvankelijk op het menselijk verklaarbare standpunt hadden geplaatst: Wij gaan weg, want men wil ons van de zijde van *Woudenberg* c.s. een verkeerde kant op hebben. Bij ons optreden hebben wij er eveneens op gewezen, dat, wanneer wij zouden weggaan, het 't beste zou zijn, als wij dat collectief deden.

Er is tijdens de staking te mijnen huize eens het volgende gebeurd: Een paar illegale voormannen zeiden: We komen de stakingsleiding overnemen. Ik heb toen gezegd: Waarom, wie zijn jullie en wat betekenen jullie. Ze zeiden daarop, dat de mensen in het land niet wisten, dat wij de staking leidden. In de eerste plaats was dit maar

een bewering, maar het was ook een weinig belachelijk. Was dat nu een tijd om open en bloot van de daken af te schreeuwen wie een belangrijke rol speelde? In een normale tijd is het noodzakelijk, dat geleiden weten door wie ze geleid worden. De heer *Rueter*, die zo'n prachtig boek heeft geschreven over de spoorwegstaking in 1903, is na de bevrijding door het gehele land getrokken om informaties in te winnen, om op die wijze bouwstoffen voor zijn boek over de oorlogstaking te verzamelen. Hij is toen door de directie als volgt gewaarschuwd: Denk er om, weest u daar vooral voorzichtig mee, want u komt vele mensen tegen, die zich te buiten gaan aan onjuiste beweringen of het zich zelf zoeken. De heer *Rueter* heeft — zoals in een voorlopig bericht ter zake valt te lezen — er ook kennis van gekregen, dat ik kort nadat de staking op 17 September was uitbroken, me schriftelijk en telefonisch tot onze correspondenten heb gewend om te laten weten, dat wij er waren en dat wij er bleven.

97880. De **Voorzitter**: U sprak zo juist over de B.A.N.S., die op een gegeven moment het standpunt wilde innemen de zaak er bij neer te gooien. Ik wilde u deze vraag voorleggen: Hebt u de indruk dat, als het gehele spoorwegpersoneel — ik meen, dat het toentertijd ongeveer 40 000 man was — dit standpunt had ingenomen, de Duitsers dan zelf de zaak voldoende hadden kunnen bezetten? Zij waren op dat moment dan voor het feit konien te staan.

A. In de eerste plaats moet men niet uit het oog verliezen, Mijnheer de President, dat het spoorwegbedrijf, dat Nederlandsche Spoorwegen heet, maar een kleinigheid was ten aanzien van wat er in Duitsland aanwezig was. Wij weten ook niet in welke omvang de Duitsers zich op dit gebied en op deze niogelijkheid hadden voorbereid. Ik had echter het idee, dat met het reservoir van spoorwegmedewerking en spoorweghulp, het levende en dode materieel, de Duitsers aanvankelijk in Nederland wel voldoende spoorwegvervoer gaande zouden hebben kunnen houden, zij het dan ook hoogst waarschijnlijk met 90 pct. nuttig effect, ten behoeve van hun militaire doeleinden! Zo is het ook ongeveer in Polen gegaan, waar de Duitsers goeddeels het spoorwegbedrijf gaande hebben gehouden. Hier in Nederland hebben de Duitsers een soort van bewakingscolonne in dienst gesteld. Hier en daar hebben zij op stations en locomotiefdepots Duitse spoornianen neergezet om te zien hoe het er toeging in de praktijk!

97881. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat de afkondiging van de staking op 17 September toch nog vrij plotseling kwam. Vond u dat een nadeel?

A. Betrekkelijk, Mijnheer de Voorzitter.

97882. De **Voorzitter**: Indien u zich daarop min of meer had voorbereid, behoefde het nadeel niet zo groot te zijn. Er zouden goede redenen kunnen zijn waarom men dit zo plotseling heeft gedaan.

A. De boel stond op barsten. Het was langzaam maar zeker rijp geworden. We wisten, dat het elk ogenblik steeds dichterbij kwam. Toch is het nog plotseling gekomen. Als ik me niet vergis, is het wel in deze zin te plotseling gekomen, dat het op een Zondag gebeurd is. Dit was mijns inziens niet het geschikte ogenblik om er een algemene, gunstige reactie op te laten volgen. Deze reactie is wel gevolgd, behalve in de plaatsen waar men een slechte plaatselijke leiding had, zoals in Alkmaar en Groningen.

97883. De **Voorzitter**: Hoe zag u deze staking eigenlijk op dat moment; zag u het meer als een daad van verzet of zag u het — ook in verband met de operaties, die toen gingen plaats grijpen — als het deelnemen aan de oorlogvoering van de geallieerden?

A. Het klinkt misschien een beetje overdreven — waar ik wars van ben —, maar wij zijn steeds meer gaan voelen — gezien ook het stadium van de krijgsverrichtingen —, dat het stopzetten van het spoorwegbedrijf belangrijk werk zou worden. Na de inval in Normandië kwamen de geallieerden in Frankrijk en België en de Duitsers trokken maar steeds op het noorden terug.

Toen de staking te lang duurde, zijn de Duitsers bij de heer *Hirschfeld* en *Louwes* gekomen en hebben gezegd, dat ze van het personeel eisten, dat er aan de staking een einde kwam, aangezien ze anders de grote steden in het westen helemaal zouden laten uithongeren door het niet langer van voedsel te voorzien. Gedurende die besprekingen is gebleken en via andere kanalen is dit ook tot ons doorgedrongen, dat de Duitsers zich door ons bedrogen voelden. Met

„ons" bedoel ik het spoorwegpersoneel, de bedrijfsleiding en wij. Wij hadden ons tamelijk fatsoenlijk gehouden en we hadden niet al te erg laten merken, dat we onbetrouwbaar waren en dat we in wezen hun vijanden waren, maar toen het er op aan kwam, nl. toen ze zich hadden teruggetrokken op Nederland, lieten we hen in de steek.

97884. De **Voorzitter**: U heeft zoëven over de illegalen gesproken, die bij u kwamen. Welke waarborg vond u om met mensen van het N.C. wel in zee te gaan en met de anderen niet?

A. Het waren in de eerste plaats mensen met een reputatie. nl. mejuffrouw *Tellegen* en de heer *Six*. Maar bovendien hebben wij dit contact niet zo zeer verzorgd, maar de spoorwegbedrijfsleiding. Deze nam het standpunt in — na overleg met ons —, dat zij niet met Jan, Piet of Klaas te maken konden hebben, maar met één vertegenwoordiging van het illegale vlak. Toen het zover was, hebben wij ons daarbij aangesloten.

97885. De **Voorzitter**: Had u dus ook wel de indruk, dat die groep contact met Londen had en is u ook wel gebleken, dat, wanneer er medelingen van uw kant via dit contact naar Londen gingen, deze daar aankwamen en er reactie op kwam?

A. Ja.

97886. De **Voorzitter**: Is het ook niet ter sprake gekomen met de Personeelraad of de directie?

A. Wij hebben van de heer *Hupkes* gehoord, dat de heer *Giesberger* als contactman fungeerde. Wel had ik in het verleden de heer *Giesberger* eens fantastisch horen spreken, maar in ieder geval heb ik dit aanvaard.

Ik neem aan, dat hij wel contact gehad moet hebben. Wij hebben dan ook au sérieux genomen, dat op verlangen van Londen het krachtvoertuigpersoneel zich ziek moest melden.

97887. De **Voorzitter**: Hoe lang had u gedacht, dat die staking zou duren? Dacht u dat het iets van lange of van korte duur zou zijn?

A. Van korte duur. Wij hebben er wel rekening mee gehouden, dat het een aantal dagen zou duren of hoogstens een paar weken, want — ik weet niet of dat element u bekend is — er is toen sprake geweest van een invasiebijslag of -uitkering. Dat hadden wij bij de directie aan de orde gesteld, omdat wij de mogelijkheid zagen, dat op een gegeven ogenblik het spoorwegbedrijf, ook wat de sociale voorzieningen betreft en het uitbetalen van lonen, niet meer zou kunnen functioneren. Er is toen in overleg met de bedrijfsleiding tot stand gekomen, dat op bepaalde plaatsen bedragen werden vastgelegd om het spoorwegpersoneel over een lengte van tijd te kunnen financieren.

97888. De **Voorzitter**: Is dit al lang vóór het uitbreken van de staking gebeurd?

A. Een poosje. De Duitsers zijn er toen achter gekomen en hebben verordend, dat het moest worden te niet gedaan. De directie heeft dit echter met enige handigheid weten te voorkomen. Niemand heeft ooit kunnen vermoeden, dat de staking 9 maanden zou duren. Dat heeft de taak van ons zo moeilijk gemaakt. Er zijn daardoor ook zoveel slachtoffers gevallen.

97889. De **Voorzitter**: Hebt u enig idee hoe groot het aantal slachtoffers is geweest?

A. Het zullen er wel enige honderden zijn geweest.

97890. De **Voorzitter**: Wat de financiering betreft, meende ik, dat er een maand salaris was uitgetrokken voor die invasiedoeleinden. Heeft deze financiering later voor het grootste gedeelte via het N.S.F. plaats gevonden?

A. Ja, het N.S.F. was onze bankier. Daar hebben wij heel veel contact mee gehad en overleg mee gepleegd.

97891. De **Voorzitter**: Heeft het N.S.F. de staking overwegend gefinancierd of hebben de spoorwegen ook nog iets kunnen doen?

A. De spoorwegen hebben tijdens de staking in belangrijke mate kunnen steunen. Ook daaraan voorafgaande heeft het spoorwegbedrijf grotere bedragen doen toekomen aan het N.S.F. De praktijk van onze taak in de staking was om te trachten het geld te laten distribueren en dat er levensmiddelen kwamen. Het geld was later niet het doorslaggevend hulpmiddel meer, maar wel het voedsel.

97892. De **Voorzitter:** Hoe had u dit in grote lijnen georganiseerd?

A. Toen we merkten, dat het steeds krappere werd, hebben we een voorstel aan de directie gedaan om een centraal comité te vormen met de nodige hulpmiddelen; we hebben veelal de tractie, waarover b.v. van Gend & Loos beschikte, gebruikt. Ook op andere wijze hebben we getracht te helpen. In Utrecht hebben we b.v. wel 22 koeien geslacht en veel daarvan heb ik tijdelijk in de badkamer gehad.

Zo werd het plaatselijk ook elders geregeld. Wij hadden heel veel medewerking op dit gebied.

97893. De **Voorzitter:** Meent u dat er in verband met dit onderwerp nog iets is, dat ik niet heb aangeraakt of dat u nog even wilt toelichten? Ik geef u daartoe nog graag de gelegenheid.

A. Mag ik de aantekeningen nog even vluchtig doorgaan, Mijnheer de Voorzitter. Ik weet niet of het nuttig is om het volgende hieraan toe te voegen. De Personeelraad, die tot stand kwam nadat wij als organisatie waren weggefallen, moest worden betaald. Wij waren een zogenaamd ambtelijk orgaan geworden. Wij hielden hierover besprekingen met de directie, die mededeelde, dat zij de nieuwe organisatie financieel voor haar rekening zou nemen. Wij stelden het zo, dat de directie het geld eerst zou voorschieten waarna wij het later zouden terugbetalen, waarop de heer *Hupkes* ten antwoord gaf: Neen, daar is geen sprake van, dat nemen wij voor onze rekening, want we werken voor gemeenschappelijke doeleinden. Wij zeiden daarna: Houd er evenwel rekening mee, dat wij geen ogenblik onze zelfstandigheid wensen in te boeten.

Het antwoord was: Wij zouden het niet anders willen. Ik heb hier verder nog een mededeling, die misschien niet van belang ontbloomt is. In het begin van 1945 kregen wij bezoek van de heer *de Bruijn*, de tegenwoordige Minister voor Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Hij kwam ten huize van de heer *Timmermans*. Ik werd daar bijgehaald, omdat ik ook regelmatig overleg pleegde met de heer *Timmermans*. Enige keren per week kwam ik ook bij de heer *Hupkes* en deze had natuurlijk ook nog andere verbindingen. De heer *de Bruijn* zei — ik deel dit uitsluitend mee, omdat ik dit zie als symptoom van aanraking, welke wij met de overkant hebben gehad — (hij was nogal geheimzinnig), dat zijn contacten hem hadden gevraagd om ons te komen polsen ten behoeve van de voedselvoorziening voor het westen, die, zoals u zich wel zult herinneren, toen heel precair was. Het was in de laatste maanden vóór het einde. Hij vroeg of wij medewerking zouden willen verlenen om een paar voedseltreinen vanuit het oosten en noorden, waar in ieder geval nog veel meer was dan in het westen (daar haalden wij natuurlijk ook goedgeels

onze voorraden vandaan), naar het zoveel erger door honger geteisterde westen te laten rijden. Wij hebben ons toen op het standpunt gesteld, dat dit in de allereerste plaats een punt van overleg was tussen ons en de heer *Hupkes*, omdat wij als twee-eenheid functioneerden. Ik heb hem echter al dadelijk gezegd: Wij gaan op geen andere opdracht of verzoeken in dan die, welke uit Londen komen. Ik ben direct daarna naar de heer *Hupkes* gegaan, die — zonder dat ik hem mijn voorlopig antwoord gezegd had — tot dezelfde conclusie kwam, nl. dat, wanneer er weer een paar treinen gingen lopen, dit het begin van het einde van de staking zou zijn. U begrijpt wel, dat dit symptoom er in lag. Wij waren in opdracht van de Nederlandse Regering in Londen begonnen en zouden niet eerder eindigen dan in opdracht van de Nederlandse Regering. De heer *de Bruijn* zal die opdracht zeker niet gehad hebben. Hij zou het anders wel hebben gezegd, alhoewel hij wel deed voorkomen, dat hij door bepaalde invloedrijke personen was aangezet.

97894. De **Voorzitter:** U weet, dat er toen een College van Vertrouwensmannen bestond, dat door de Regering in die laatste periode was aangewezen.

A. Dit college heb ik bij herhaling diensten kunnen bewijzen; prof. *Oranje* en mijn vriend *Drees* heb ik tijdens de staking b.v. meermalen per auto door Nederland helpen vervoeren. Van de zijde van de bedrijfsleiding, van wat nu van Gend & Loos is, had ik veelal een auto ter beschikking.

97895. De **Voorzitter:** Hebt u dit verzoek in verband met de voedselvoorziening en het feit, dat de heer *de Bruijn* bij u is geweest, in het College van Vertrouwensmannen of bij een van de heren ter sprake gebracht?

A. Neen.

97896. De **Voorzitter:** Is dit ook niet geschied door de heren *Hirschfeld* en *Louwes*, één van beiden of samen?

A. Dat geloof ik niet; ik heb indertijd alleen de taak aanvaard — het was niet zo heel gemakkelijk — om naar den Haag te gaan en de heren *Hirschfeld* en *Louwes* op te zoeken om te proberen hun schepen ter beschikking te doen stellen om voedsel uit Friesland en Groningen te laten overkomen. Zij waren daartoe beter in de gelegenheid dan wij.

De **Voorzitter:** Dit was alles, wat ik u te vragen had. Ik dank u voor de inlichtingen die u ons hebt verstrekt en sluit het verhoor.

G. JOUSTRA.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 AUGUSTUS 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

FRANCISCUS PETRUS ALBERTUS LANDSKROON,
oud 68 jaar, wonende te Utrecht,
gepensionneerd spoorwegambtenaar.

Hij legt de eed af als getuige.

97897. De Voorzitter: Zoals u gezien zult hebben, is de Enquêtecommissie op het ogenblik bezig met het punt in hoeverre de Regering en andere verantwoordelijke instanties leiding hebben gegeven aan burgers en ambtenaren in het bezette gebied. Daarbij doen zich als tweede punt voor de problemen, die zich omtrent het verzet hebben voorgedaan, de stakingen, die er zijn geweest; de spoorwegstaking valt er dus ook onder. Hierover zouden wij graag inlichtingen van u hebben. Wat het eerste punt betreft: het geven van voorlichting en leiding, zou ik u willen vragen: is er u ooit iets gebleken, hetzij van de kant van de secretarissen-generaal, hetzij van de kant van de directie, dat er aanwijzingen bestonden, die de Regering reeds gemaakt had in 1937, met het oog op eventuele mogelijkheden, die er zouden kunnen zijn als er oorlog zou uitbreken en hoe de houding van de ambtenaren en de burgers in het bezette gebied zou moeten zijn en hoe men daar leiding had te geven.

A. Ik heb er nooit iets van gemerkt, Mijnheer de Voorzitter.

97898. De Voorzitter: Ik meen, dat u ook deel hebt uitgemaakt van de Personeelraad; is u ook bij het overleg en de besprekingen weleens gebleken, dat daar iets van bekend was bij de directie of bij u in de Personeelraad?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, helemaal niet.

97899. De Voorzitter: Als ik mij niet vergis was u bestuurslid van de z.g. Algemene of Neutrale Bond?

A. Neen, ik was bestuurslid van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel.

97900. De Voorzitter: Hebt u van het begin van de oorlog af deel uitgemaakt van de Personeelraad?

A. Ja.

97901. De Voorzitter: Ik kan mij voorstellen, dat men zeide, toen de oorlog uitgebroken was: Wij zullen, nu wij in deze situatie van de bezetting zijn gekomen, een standpunt moeten gaan bepalen hoe wij ons hebben te gedragen en hoever wij kunnen gaan, want ten behoeve van de Nederlandse bevolking, voedselvoorziening, kolenpositie, moet de gewone gang van zaken kunnen doorgaan, hoewel dat natuurlijk op een gegeven moment grenzen heeft. Zo'n bezetter immers is altijd geneigd om veel meer te eisen dan hij krachtens het Landoorlogreglement zou mogen doen. Heeft dit een onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Bedoelt u van de Personeelraad?

De Voorzitter: Ja, of van de Personeelraad in overleg met de Directie?

A. Van de Personeelraad wel. Wij zijn bij elkaar gekomen en hebben ons afgevraagd wat wij na de capitulatie zouden doen. De

Personeelraad bestond, zoals u weet, uit vertegenwoordigers van vijf organisaties, die allemaal stappen hebben ondernomen om te trachten het werk voort te zetten zolang hun eigen eer en geweten en dat van de leden, welke zij vertegenwoordigden, niet in het gedrang kwamen. Wij als Personeelraad hebben in die eerste tijd niets van de bezetter vernomen. Hij bemoeide zich wel met de afzonderlijke vakorganisaties, maar niet met de Personeelraad, een overkoepelend orgaan van de organisaties. Wij hebben in 1941 voor het eerst te doen gekregen met de vraag, of wij al dan niet zouden kunnen blijven bij ons standpunt: voortzetten van het werk, toen de Christelijke organisaties voor de vraag kwamen te staan om deel te gaan uitmaken van het N.V.V. onder leiding van *Woudenberg*.

97902. De Voorzitter: Bedoelt u van het N.A.F.?

A. Neen, het N.A.F. kwam pas in 1942; toen was liet het N.V.V.; *Woudenberg* was er de commissaris van. De beide Christelijke organisaties, die tot op dat ogenblik alleen maar iemand hadden, die toezicht hield, zouden nu worden gedwongen om zich aan te sluiten bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen en op te gaan in de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Zij hebben dat geweigerd en deze beide organisaties zijn ontbonden.

Toen werd de Personeelraad voor de vraag gesteld, of de vertegenwoordigers van deze beide organisaties wel deel zouden kunnen blijven hebben aan de Personeelraad. Van de directie en van de andere leden van de Personeelraad is een verzoek uitgegaan aan de vertegenwoordigers van de Katholieken en de Protestants-Christelijken om hun zetel te blijven innemen. Dat hebben zij in beraad gehouden en, zoals bekend, is daarover overleg gepleegd met kerkelijke autoriteiten, onder andere met kardinaal *de Jong* van Katholieke zijde. Deze autoriteiten hebben goedgevonden, dat zij hun posities bleven innemen. Dit heeft zich eigenlijk afgespeeld buiten bemoeienis van de bezetter, van *Woudenberg* of wie dan ook, want die liet zich aan de Personeelraad op dat ogenblik niets gelegen liggen. Het ogenblik, waarop zij zich met de Personeelraad gingen bemoeien, was in Mei 1942, toen het N.A.F. werd opgericht, zij de leden van de Personeelraad hebben ontslagen en ons hebben verboden om ons nog in enig opzicht met de belangenbehartiging van het personeel te bemoeien. U weet, dat toen ook de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel is opgeheven, zodat er van de vroegere vakorganisaties van het spoorwegbedrijf niets meer over was. Van de kant van het N.A.F. is toen een nieuwe Personeelraad gevormd, die bestond uit satellieten van het N.A.F., *Woudenberg* z'n broer, *Cramer*, *Ketelaar*, nog een *Kramer*. Het waren er, naar ik meen, vier. Wij werden dus ontslagen en de nieuwe Personeelraad was er, maar de directie was niet bereid de nieuwe Personeelraad te erkennen als vertegenwoordiger van het personeel, omdat deze nieuwe Personeelraad niet het vertrouwen had van het spoorwegpersoneel en als zodanig dus geen enkele waarde had als overleginstrument.

Daar heeft een paar maanden geduurd en de directie heeft zich beklagd bij de Duitse autoriteiten, dat het op die manier voor haar niet mogelijk was om de verantwoordelijkheid te dragen en dat zij er prijs op stelde, dat er weer een Personeelraad kwam, die kon worden geacht representant van het personeel te zijn.

Daarna is er een tweede aanraking gekomen. Men heeft ons toen verzocht onze functies weer op te nemen. Dat hebben wij gedaan onder voorwaarde, dat wij volkomen los zouden zijn van het N.A.F. en zonder enige verantwoordelijkheid aan het N.A.F. Dat is toegestaan en de oude leden van de Personeelraad zijn toen weer ingehuurd. De anderen zijn verdwenen.

Wij hebben als Personeelraad met de directie overleg gepleegd hoe het nu zou moeten gaan, want deze Personeelraad had een ander karakter dan de vorige, die een Personeelraad was, die was gevormd uit de organisaties en voor een belangrijk gedeelte werd bekostigd door de organisaties. Deze organisaties als ondergrond van de Personeelraad waren nu verdwenen; de nieuwe Personeelraad is toen een ambtelijk instituut geworden. Dienovereenkomstig is toen ook het Reglement Dienstvoorwaarden, waarin de taak en de bevoegdheid van de Personeelraad en de wijze, waarop hij was samengesteld,

vermeld zijn, gewijzigd. De directie heeft alle kosten van de Personeelraad voor haar rekening genomen.

De heer *Hupkes* heeft toen dadelijk gezegd: Dat doet aan de onafhankelijkheid van de Personeelraad niets af; jullie werken maar net als vroeger. Wij hadden echter geen ondergrond meer, want de organisaties, waarop de Personeelraad steunde en waardoor hij contact met het spoorwegpersoneel had, waren opgeheven. Wij hebben dit contact weer gevonden door in de eerste plaats aan de Personeelraad zelf een aantal medewerkers toe te voegen. Dat waren in het algemeen bezoldigde bestuurders van de organisaties, die als gevolg van de maatregel van de bezetter hun taak niet konden uitoefenen en daarom bij de Personeelraad werden ingeschakeld.

Plaatselijk werden er allerlei correspondenten benoemd, met medewerkers. Daarvoor kozen wij de vroegere afdelingsbestuurders uit de verschillende organisaties. Dan werden er nog verschillende personen aangewezen om vakgroepbelangen te behartigen als remplaçant voor onze vroegere vakgroepbesturen.

Op die manier hadden wij weer een onderbouw voor de Personeelraad gekregen, waardoor wij voortdurend contact met de mensen konden houden. Bovendien was er een mededelingenorgaan, dat de directie uitgaf; dit werd aan het personeel uitgereikt, wanneer er verschillende mededelingen moesten worden gedaan, die daarin konden worden opgenomen. Het functioneerde vrij goed. Wij zochten altijd naar een gelegenheid om het personeel onder ons gehoor te krijgen. Wij mochten wel niet vergaderen, maar wij konden wel over groepsbelangen spreken. Daarom werden er verschillende groepen bij elkaar geroepen en daarmee werd dan vergaderd. Wanneer er een jubileum was van de een of ander, werd het gehele personeel bij elkaar getrommeld voor een zogenaamde feestelijke bijeenkomst; een van ons voerde dan het woord. Bij het afscheid van de mensen, enfin bij alle mogelijke gelegenheden, die wij maar konden aangrijpen, kwamen wij bij elkaar en op die manier hadden wij contact met het personeel.

Dat ging aanvankelijk goed, totdat het N.A.F. werd opgericht. Het N.A.F. is wat de spoorwegwereld betreft een volkomen succes geworden; noch van de Katholieke, noch van de Protestants-Christelijke vereniging, noch van de Nederlandse vereniging was er een noemenswaardig aantal mensen naar het N.A.F. overgegaan. Het was onbetekenend in verhouding met het totaal van het spoorwegpersoneel; het liep, geloof ik, tegen de duizend, terwijl er een aantal van ongeveer 40 000 mensen bij de spoorwegen werkzaam was. Het aantal van het N.A.F. groeide ook niet. Het was opgericht met een betrekkelijk gering aantal mensen; het groeide als een koestaart en werd voortdurend minder. Dit wekte grote ergernis van de heren. Het eerste conflict, dat wij toen hebben gehad, heeft zich, naar ik meen, in de loop van 1942 voorgedaan.

Men eiste ongeveer in October, dat wij een vijftal correspondenten op plaatsen, waar de bezetter meende, dat hij N.S.B.-vertegenwoordigers kon stellen, zouden ontslaan en wij de door hen aangewezen correspondenten daarvoor in de plaats zouden aanstellen. Dit is eerst schriftelijk behandeld en afgewezen door ons. Op 4 December is er een bijeenkomst geweest, waarop het heet is toegegaan. Er waren van de kant van de bezetter grote kanonnen aangevoerd, dr. *Thomas* was er en *Zimmermann*, de Beauftragte van het N.A.F., en *Woudenberg*, plus de broer van *Woudenberg*. Daar is ons die eis weer gesteld, onder dreigementen van de heer *Zimmermann*, die nogal los omsprong met dreigementen. Tenslotte is het standpunt gehandhaafd, dat wij niet bereid waren deze vijf mensen ontslag te geven en daarvoor andere correspondenten in de plaats te stellen.

Na uren lange beraadslagingen hebben zij gezegd, dat zij de zaak nog eens weer zouden bekijken en wij hebben er verder nooit meer van gehoord. Deze vijf mensen zijn dus op de plaats gebleven en er zijn geen andere voor in de plaats gekomen.

Veel moeilijkheden hebben wij als Personeelraad met het N.A.F. niet meer gehad. Het bemoeide zich niet meer noemenswaardig met ons.

97903. De **Voorzitter**: Was het misschien ook zo, dat de Duitsers daartegen niet zulke grote bezwaren maakten? Men kan zich voorstellen, dat de Duitsers zeiden: Wij hebben meer aan een Personeelraad, zoals die er op het ogenblik is, dan wanneer er vreemde eenden in komen.

A. Dat was een tegenstelling, die zich wel meer heeft geopenbaard: het politieke gedeelte van de Duitsers wilde het N.A.F. en de gehele omschakeling van de arbeidersbewegingen in Nederland op dezelfde manier, zoals deze in Duitsland had plaatsgevonden, en het burgerlijk gedeelte, in dit geval het spoorweggedeelte, had daaraan geen behoefte. Bij voorbeeld de Bahnbevollmachtigte, die zoveel mogelijk moeilijkheden wenste te vermijden; die de zaak naar zijn mening waarschijnlijk niet belangrijk genoeg vond om op de spits

te drijven in de zin van de N.S.D.A.P. en de N.S.B. Ook dr *Thomas* was een vertegenwoordiger van de stroming, die matigend optrad en z.m. conflicten in het spoorwegbedrijf wilde voorkomen. *Zimmermann* was de man van het N.A.F., die met alle geweld het Duitse systeem hier wilde doordrijven.

97904. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat de Katholieke en Christelijke bonden niet wilden, omdat zij geen eenheidsorganisatie wilden. Voor u zal een eenheidsorganisatie, op zich zelf genomen, natuurlijk niet dit bezwaar hebben opgeleverd. Een eenheidsorganisatie echter, waarvan in de leiding een N.S.B.-er zou komen, lustte u waarschijnlijk toch niet?

A. Neen, wij zijn in Mei 1942 dan ook weggegaan.

97905. De **Voorzitter**: Was er daarvoor nog geen sprake van?

A. Neen. *Woudenberg* was de commissaris voor het N.V.V., maar de enige belangstelling, die deze mensen voor ons hadden, was voor ons geld! Zij hebben daar heel nauwkeurige controle op uitgeoefend. Zij hebben onmiddellijk balans opgemaakt van wat er was en daarvoor hadden zij enorme belangstelling, omdat zij blijkbaar te zijner tijd dat geld wilden overhevelen. Zij hebben echter helemaal niet ingegrepen in ons doen en laten, in onze verhoudingen tot de directie en tot het personeel, tot 1942 toe. Wel hebben wij eens een conflict gehad. Zij wilden, dat wij een artikel zouden opnemen, dat zij ons hadden toegestuurd; wij hebben dat geweigerd. De heren *van Braambeek*, *Joustra* en ik zijn toen naar *Woudenberg* gegaan en hebben gezegd, dat dit een portefeuillekwesie was: wanneer wij werden gedwongen op te nemen wat zij schreven, wilden wij niet langer blijven.

97906. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gezegd, dat het geld voor hen de hoofdzaak was. Het is natuurlijk een belangrijk ding voor hen geweest, maar gelooft u niet, dat deze mensen van het begin af aan hebben gewenst en er op aangestuurd hebben te komen tot een gelijkschakeling? Kwam bij u toen nog niet het probleem naar voren: Hier liggen motieven achter om tot een eenheidsorganisatie te komen, tot een gelijkschakeling te komen, zoals men in Duitsland al had? Hebt u dit probleem in het begin niet als zodanig gezien?

A. Wij verwachtten het op den duur wel, maar wij waren van mening, dat wij de zaak zolang mogelijk moesten vasthouden; wij wilden, dat onze mensen achter ons bleven. Wij hadden er niets aan of vandaag A of B of C uittrad; wanneer het mogelijk was, moesten wij massaal de zaak in de steek laten! Dat was een demonstratie en dan hield men de mensen ook bij elkaar.

97907. De **Voorzitter**: Ik vraag mij af, of, wanneer men van het begin af aan één lijn trok — bij grote groepen is dat nogal eens het geval geweest, als men zei: Heren, dit lusten wij niet en dit doen wij niet!, evenals dit het geval is geweest bij het conflict, dat er is geweest, toen men die vijf correspondenten van N.S.B.-kant wilde aanstellen; in verhouding lijkt mij dit nog een iets kleiner conflict op het eerste gezicht —, men van Duitse kant niet zou hebben gezegd: Goed, dat is dan afgelopen; wij beginnen daar niet aan! Zag u dat toen nog niet als een zodanig probleem?

A. Ja, wij hebben wel gevoeld, dat, wanneer zij daar inderdaad de kans toe zagen, zij het N.A.F. zouden oprichten. Toen wij midden April 1942 aanwijzingen kregen, dat dit zou gebeuren, zijn wij naar dr *Kauter* gegaan, die de voorganger was van *Zimmermann* — in tegenstelling met *Zimmermann* was hij een rustig man —. Wij hebben hem gezegd: U moet er goed aan denken, dat, wanneer het N.A.F. wordt opgericht, wij er mee ophouden! Hij heeft toen gezegd: Naar mijn mening is men te vroeg met de oprichting van het N.A.F. (Het is misschien wel interessant om het hier mede te delen.) Dat zullen de Nederlanders pas aanvaarden, wanneer zij overtuigd zijn, dat de Duitsers het zullen winnen. Dat zijn zij op het ogenblik niet en daarom moet eerst de Russische Sache erledigt sein! Wanneer dat eenmaal was gebeurd, zouden de Nederlanders wel tot de overtuiging komen, dat de zaak bekeken was en zij zouden dan het N.A.F. wel aanvaarden. Hij was er daarom voorstander van geweest om dit uit te stellen. Men was hier echter niet op ingegaan. Hij is toen ook uit Nederland verdwenen. Ofschoon hij een veel schappelijker man was dan *Zimmermann*, was hij er evenzeer van overtuigd, dat het N.A.F. er moest komen. Wij verwachtten dit trouwens zelf ook. Maar tot het ogenblik, dat het N.A.F. er zou zijn, meenden wij, dat wij verstandig deden het personeel bij elkaar te houden op de best mogelijke manier, om, wanneer er van ons dingen zouden worden gevraagd, die wij niet meer zouden kunnen doen, massaal te kunnen

verdwijnen. Zo is het ook gegaan. Het voordeel daarvan is geweest, dat wij ook na die tijd, in de ambtelijke Personeelraad, het contact met de mensen voortdurend hebben kunnen handhaven.

97908. De **Voorzitter**: Was er altijd een vertegenwoordiger van de directie bij de besprekingen in de Personeelraad of was de directie er zelf bij?

A. Niet altijd. Wij hebben besprekingen gehad alleen van de Personeelraad, dus van de Personeelraad onderling, en wij hebben besprekingen gehad van de directie en de Personeelraad samen.

97909. De **Voorzitter**: Wanneer zich belangrijke problemen voordeden, die zich in die tijd zoveel hebben voorgedaan — er was in de oorlog herhaaldelijk aan de orde, dat men moest zeggen: Hoe moet onze houding zijn tot de maatregel, die de Duitsers nu van ons eisen? — werd er dan overleg gepleegd tussen de directie en de Personeelraad, van de aanvang af?

A. In sommige gevallen wel.

97910. De **Voorzitter**: Hoe is dit gegaan bij het transport van de Joden, om nu eens een heel duidelijk voorbeeld te noemen, dat hier en daar nogal wat ontstemming heeft veroorzaakt? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat men zeide: Hier moet toch eens overleg over worden gepleegd!

A. Daarover is niet met ons gesproken.

97911. De **Voorzitter**: Van geen van beide kanten?

A. Er is wel uitvoerig gesproken over de maatregel, die de Duitsers wilden nemen om tot uitzending van spoorwegarbeiders naar Duitsland te komen.

97912. De **Voorzitter**: Dit is dus op het bedrijf bekeken?

A. Ja. In de andere problemen zijn wij niet gemoeid. Daarover hebben wij geen besprekingen gehad.

97913. De **Voorzitter**: Heeft men in eigen kring, hetzij van de vakbond, hetzij van de Personeelraad, niet gezegd: Dit stuit ons tegen de borst! Heeft men ook geen klachten ontvangen van machinisten of ander personeel, waarna men heeft gezegd: Laten wij dit probleem eens uitpraten?

A. Er is met onze mensen wel over gesproken in die vergaderingen. Er is ook wel erkend, dat dit een heel beroerde opgave is geweest.

97914. De **Voorzitter**: Hoe heeft men dit gezien? Hoe is men tot een standpunt gekomen? Het was in de oorlog natuurlijk uiteraard altijd een kwestie van afwegen van een groter tegen een minder groot kwaad?

A. Men heeft dit heel moeilijk gevonden en de mensen, die dit hebben moeten doen, vonden het zeer onaangenaam, de een natuurlijk meer dan de ander. Er zijn machinisten geweest, voor wie dit natuurlijk zeer tragisch is geweest. Wij hebben ook met hen gesproken, toen het afgelopen was. Het overviel ons ook! Het is begonnen zonder dat wij er eigenlijk iets van wisten! Op een bepaald ogenblik werden wij voor het feit gesteld.

97915. De **Voorzitter**: Ik denk nu bij voorbeeld ook aan de reactie, die men heeft gehad op de Februaristaking in Amsterdam. Ik laat even de vraag buiten beschouwing of het verstandig is geweest, die staking op dat ogenblik te houden, ja dan neen; daarop reageert men in het algemeen plotseling. Is dit bij u geen probleem geweest, waarop een reactie is gekomen, hetzij in de Personeelraad, hetzij elders, dat men het nodig heeft gevonden zijn standpunt te gaan bepalen en te gaan onderzoeken wat nu kan en wat niet en waar de grens ligt? De Duitsers hadden uiteraard de neiging om steeds meer te eisen en steeds verder te gaan. Op een gegeven moment moet men dan zeggen: Nu gaat het niet meer verder. Men kan niet alleen het belang van het bedrijf in ogenschouw nemen; het is natuurlijk een groot belang, maar er spelen nog meer belangen een rol, van duizenden mensen, die als Nederlanders dezelfde rechten hebben als wij. Het wordt dan een kwestie van afwegen en men moet een beslissing nemen.

A. Nu is het belang van het bedrijf niet zuiver bedrijfsbelang. Het is niet een kwestie van bij voorbeeld een of andere willekeurige

fabriek. Het was voor de Nederlandse volksgemeenschap een buitengewoon belangrijk iets, in welke mate het spoorwegbedrijf in handen bleef van de Nederlandse directie. Er kon met de gehele exploitatie van het bedrijf, in alle opzichten nodig voor ons volk, in veel sterkere mate met de belangen van het Nederlandse volk rekening worden gehouden dan wanneer dit onder Duits beheer zou zijn geweest. Dan zouden deze dingen ook zijn gebeurd; het spoorwegpersoneel van ruim 40 000 man zou toch voor een belangrijk deel in dienst van de Duitsers zijn overgegaan. Zo is het in andere landen ook gegaan; zo is het in Frankrijk en België gegaan; wij zijn, geloof ik, het enige land geweest, waarbij het beheer van de spoorwegen in handen van de eigen bedrijfsleiding is gebleven. In België en Frankrijk hadden de Duitsers de leiding van het spoorwegbedrijf overgenomen. Uit de aard van de zaak werd toen veel minder rekening gehouden met de belangen van de volksgemeenschap. Dat was ook iets, dat moest worden afgewogen: het belang van het gehele spoorwegpersoneel, het belang van het bedrijf, maar ook het belang van de volksgemeenschap en de handeligen, die daarnaast moesten worden gedaan en die ons en anderen tegen de borst stuiten. Daarover moest men op een bepaald ogenblik een beslissing nemen. Het probleem van het Jodenvervoer is nooit behandeld in een bespreking met de directie; het is natuurlijk wel onderling in de Personeelraad aan de orde gekomen. Wij werden er voor geplaatst, ook omdat onze mensen er naar vroegen. Wij hebben toen dit standpunt ingenomen: het is ellendig, dat dit moet gebeuren, maar ze zouden toch vervoerd worden. De deportatie van de Joden zou niet afhangen van de vraag, of de spoorwegen hen al of niet vervoerden; ze zou er niet door worden tegengehouden, misschien werden zij wel op beroerder manier vervoerd; met het oog op de verdere ellende, die zij zouden ondergaan, was dit echter niet iets van de allergrootste betekenis. Zij zouden toch gedeporteerd zijn, maar weigering, hun per spoorweg te vervoeren, zou waarschijnlijk hebben betekend, dat de directie van de spoorwegmaatschappij werd verjaagd.

97916. De **Voorzitter**: Men kon natuurlijk zeggen: Ja, als wij het niet doen, doen de Duitsers het toch! Dat bleef dan voor hun verantwoordelijkheid! U hebt in de aanvang naar mijn smaak terecht gezegd, dat de lijn voor de organisaties was, dat men niet in strijd moest komen met eigen eer en geweten, en dat blijft toch tenslotte wel de belangrijkste maatstaf.

A. Ja. Wij hebben deze dingen tegen elkaar afgewogen; Wat was het belangrijkste? Weigeren betekende waarschijnlijk een volkomen ontbinding van het bedrijf in deze zin, dat alles, wat er aan Nederlandse medezeggenschap was, verloren zou gaan. Dat achtten wij ook van grote betekenis.

97917. De **Voorzitter**: Heeft hierover overleg plaats gehad, hetzij van de zijde van de Personeelraad of van de directie, met de secretarissen-generaal, die toen in opdracht van de Regering de mensen waren, die het bestuur in handen hadden? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat een hevig protest in enigerlei vorm de Duitsers van bepaalde maatregelen zou hebben weerhouden of tot gevolg zou hebben gehad, dat de Duitsers zelf hun maatregelen ten uitvoer moesten brengen.

A. Wie was de secretaris-generaal?

De **Voorzitter**: In de aanvang was er de heer *Spitzen*, later is de heer *van der Vegte* gekomen.

A. Ik meen, dat de heer *Spitzen* er niet meer was, toen dit Joden-transport plaats vond.

Jonkvrouwe **Wtewaall van Stoetwegen**: Dit transport is in 1942 begonnen.

97915. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat het ons op het ogenblik gaat om het Regeringsbeleid, om de vraag, of er door de Regering te Londen of door hun vertegenwoordigers, die hier waren aangesteld, voldoende leiding is gegeven. Daarom wil ik graag weten, of er contact is geweest en er besprekingen zijn gevoerd over dit soort problemen.

A. Neen, dat is er naar mijn mening niet geweest.

97919. De **Voorzitter**: Ook waarschijnlijk niet over het wegvoeren voor de arbeidsinzet?

A. Ook niet.

97920. De **Voorzitter**: Zijn er ook nooit richtlijnen gekomen van de zijde van Londen of van de secretarissen-generaal, via bepaalde wegen, die men had, bij voorbeeld de illegaliteit?

A. Neen, wij hebben ze nooit gekregen. Ik ben er van overtuigd, dat, wanneer de directie in dit opzicht richtlijnen had gekregen, aanwijzingen of wat dan ook uit Londen, dit te onzer kennis zou zijn gebracht. De Regering had natuurlijk geen aanleiding om met ons als Personeelraad in verbinding te treden. Dat zou dan via de directie zijn geschied uit de aard van de zaak.

97921. De **Voorzitter**: Het was natuurlijk mogelijk geweest, dat individuele personen of bepaalde organisaties een weg hadden voor contact met Londen, zoals dat in die tijd vaak het geval was. Het was uit de aard van de zaak zeer moeilijk.

A. Neen, daar is mij niets van gebleken.

97922. De **Voorzitter**: Het contact met Londen over de staking is gelopen via het N.C., een illegale groep, met mejuffrouw *Tellegen* en anderen.

A. Ja, daar hebben wij pas kennis mee gemaakt, na de invasie in Normandië. Ik denk, dat dit in Juni 1944 is geweest. Wij zijn toen in een bespreking in de directie geweest en daar waren ook mejuffrouw *Tellegen*, de heer *van Velzen* en nog iemand bij, wiens naam ik ben vergeten; uit de aard van de zaak werden zij niet onder hun eigen naam voorgesteld. Van de beide anderen weet ik nog wel wie het zijn geweest. Dat was het eerste contact, dat wij direct met de illegaliteit hebben gehad en waarbij ons werd gevraagd om in de knooppunten van de verschillende spoorwegcentra vertrouwde personen aan te wijzen, die in contact konden komen met iemand van de illegaliteit en die in de stakingsdagen aanwijzingen en leiding konden geven.

97923. De **Voorzitter**: Kwam de afkondiging van de staking voor u onverwachts?

A. Volkomen onverwachts.

97924. De **Voorzitter**: Vond u, dat daaraan nadelen waren verbonden?

A. Ja. Wij hebben toen niets meer kunnen voorbereiden. Het overviel ons volkomen. Daarvóór is er wel iets geweest, dat uitwees, dat tijdig inschakelen zijn waarde heeft. Ongeveer 14 dagen voordat de staking uitbrak, werden wij op een avond bij de heer *Giesberger* geroepen, de man, die contact met Engeland had; dat geloof ik tenminste, maar wij waren daar ook niet in gekend! Het is ook beter om er zo weinig mogelijk mensen in te halen in zo'n tijd. Er was toen een telegram gekomen, dat „de kinderen van *Versteeg*” — de codenaam voor de heer *Hupkes* — „moesten onder de wol voor zover zij met stoomaaryaraten behandeld werden”. Dit betekende, dat het krachtvoertuigpersoneel zich inoest ziek melden of verdwijnen.

97925. De **Voorzitter**: Gebeurde dit al lang vóór de staking?

A. Dat was 14 dagen vóór de staking, ongeveer op het ogenblik, dat de oorlog de Nederlandse grens was genaderd; wij zijn toen die zelfde avond nog in verbinding getreden met het depot in Utrecht en de andere morgen zijn verschillende vertegenwoordigers van de Personeelraad door het land gegaan en hebben in Amsterdam, den Haag, Rotterdam, Zwolle, Groningen, Leeuwarden, Alkmaar, enz., overal waar belangrijke depots waren, dit allemaal doorgegeven. Dit heeft tot gevolg gehad, dat een niet onbelangrijk deel van het personeel is verdwenen, ondergedoken of ziek gemeld. Het tractiepersoneel was daar wel toe bereid, want het was toch een heel gevaarlijke baan op dat ogenblik.

97926. De **Voorzitter**: Ik zie nu, dat de heer *van der Vegte* is gekomen op 1 Januari 1942.

A. Ja, dat klopt wel.

Dit heeft, zoals ik u zei, gevolgen gehad. Dit kon georganiseerd worden. Er is met vertrouwde mensen gesproken en met de vertrouwde depotchefs, mensen, die het vertrouwen van het personeel plaatselijk hadden. Dit had tot gevolg, dat ongeveer 50 pct. van de mensen toen al is verdwenen, waardoor de gehele treinloop nog veel meer gedesorganiseerd was dan vóór die tijd.

97927. De **Voorzitter**: Dit geschiedde dus naar aanleiding van een opdracht, die de heer *Giesberger* naar uw mening uit Londen had?

A. Ja, hij heeft ons verteld, dat hij die opdracht uit Londen had ontvangen.

97928. De **Voorzitter**: De Februaristaking in 1941 en de Aprilstaking in 1943 kan men meer zien als verzetsdaden in enge zin, terwijl de spoorwegstaking meer als een deelnemen aan de geallieerde oorlogvoering kan worden gezien. Is dat ook uw mening?

A. Ja, zo hebben wij het altijd gezamenlijk ook gezien. Waarschijnlijk zou het spoorwegpersoneel wel in de strategische plannen worden ingedeeld, op een ogenblik, dat de oorlog in Europa zou worden gevoerd en onze landsgrenzen zou naderen. Op grond van die overweging hebben wij ook de mensen ontraden om aan de staking in Februari — die echter weinig reactie heeft gehad onder het personeel — en die in April deel te nemen. Wij hebben toen een bespreking gehad met de directie en het standpunt ingenomen, dat men een spoorwegstaking maar éénmaal kon doorvoeren. Wanneer die zou mislukken — en die was in 1943 tot een mislukking gedoemd, want de machtsmiddelen van de Duitsers overtroffen toen in belangrijke mate de machtsmiddelen, die wij hier konden opbrengen — zou dit een ramp hebben betekend. Dit verzet zou met geweld zijn neergeslagen. Qua verzetsdaad was het natuurlijk wel prachtig geweest, zoals ook de gehele staking prachtig is geweest, maar het zou ongetwijfeld door de Duitsers worden neergeslagen. De Duitsers zouden de spoorwegstaking ook niet uit de weg gegaan zijn: er zouden represaillesmaatregelen zijn genomen, veel sterker nog dan zij het hebben gedaan in het vrije bedrijf. Het spoorwegbedrijf was immers voor hen veel belangrijker. Naar onze mening was dan de kans, wanneer een spoorwegstaking voor de oorlogvoering van grote betekenis zou kunnen zijn, het spoorwegpersoneel weer in staking te krijgen, verloren.

97929. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de staking lang zou gaan duren?

A. Neen. Als u het mij vraagt, heeft deze staking, zoals die is verlopen, militair geen waarde gehad. Het was bedoeld als een verhindering van de Duitsers om van spoorwegtransportmiddelen gebruik te maken op een ogenblik, dat de strijd in Nederland fel aan de gang was met het geallieerde leger. Deze strijd heeft echter maandenlang gerust ten gevolge van wat men een mislukking in Arnhem noemt. Deze staking had eigenlijk helemaal in het militaire gebeuren moeten worden irigekapseld. Nu het zolang duurde, heeft de staking qua militaire steun niet zo heel veel betekenis gehad. Wij hadden gedacht, dat het een kwestie van 14 dagen, 3 weken zou zijn. Het ging allemaal zo snel; de legers rukten overal zo snel op, dat wij meenden, dat de bevrijding een kwestie van enige weken zou zijn. Het liep echter vast. Daar had niemand op gerekend. Daar hadden wij ook met onze steunacties niet op gerekend.

97930. De **Voorzitter**: U had gerekend op een maand, bij de financiering?

A. Ja.

97931. De **Voorzitter**: Wanneer de Duitsers op een gegeven moment voor het feit waren geplaatst om zelf de leiding op zich te nemen, doordat men van de kant van de Nederlandse leiding van de spoorwegen zei: Wij kunnen het niet meer doen, meent u dan dat zij voldoende mensen hadden gekregen om het ineens over te nemen?

A. Ja. Zij hadden natuurlijk in heel Europa veel mensen nodig, maar zij hebben dit allemaal vóór de oorlog heel nauwkeurig voorbereid. Er was vóór de oorlog een ongelofelijk overschot aan personeel bij de Duitse spoorwegen in het kader opgenomen.

97932. De **Voorzitter**: Die moesten zich dan op een andere manier aan de oorlogvoering onttrekken.

A. Ja, maar de spoorwegdienst was dan natuurlijk ingekrompen. Zij hadden het vervoer, zoals wij dit hier hebben gekend, van Nederlandse burgers en Nederlandse goederen, niet voortgezet, of alleen in zeer beperkte mate. Zij hadden zich dan hoofdzakelijk tot militair vervoer beperkt. Zij hadden dan ook mensen van buiten moeten hebben, maar zij hadden natuurlijk ook wel een aantal mensen van de spoorwegen gekregen.

97933. De **Voorzitter**: Is u er ook iets van bekend, dat, toen de staking een tijd duurde, er stappen zijn ondernomen om in verband met de voedselvoorziening enige treinen te laten rijden?

A. Ja, die boodschap is niet aan mij rechtstreeks gedaan, maar ik weet, dat de heer *Joustra* die boodschap heeft gekregen.

97934. De **Voorzitter**: Zijn hierover nog besprekingen gevoerd?

A. Ja, daar is in de Personeelraad wel over gesproken. Het parool voor de staking was van Londen uit gegeven en daarom meenden wij, dat ook vanuit Londen het parool tot opheffing of van gedeeltelijke opheffing van de staking moest komen. Verder vreesden wij, dat, wanneer wij eenmaal weer aan de gang gingen, dit voor de mensen een sterk deprimerende invloed zou hebben en dat het gevaar bestond, dat de staking helemaal ging verlopen. Daar is dus niet op ingegaan.

97935. De **Voorzitter**: Achtte u het wel nuttig in verband met de kolenpositie of zou dit ook niet veel hebben uitgemaakt?

A. Het had natuurlijk wel enige zin gehad, wanneer wij hier in het westen kolen uit Limburg hadden gekregen, maar daarbij gold toch dezelfde overweging: Wij achtten ons niet bevoegd om de staking geheel of gedeeltelijk op te heffen, die door Londen was gedecreteerd. Wij vreesden aan de andere kant, wanneer ons advies van Londen uit zou worden gevraagd, dat dit tot verloop van de staking zou leiden. Trouwens, er konden geen kolen meer uit Limburg komen, want Limburg was al bezet. Ons is dit ook niet voor de kolen gevraagd. Het is ons wel gevraagd voor vervoer van voedsel van Groningen en het oosten naar het westen, maar kolen zijn niet in het geding geweest.

De **Voorzitter**: Dit zijn dan wel ongeveer de vragen, die ik u had willen stellen.

97936. De heer **Stufkens**: Is u iets bekend van een driemanschap, dat in het algemeen de grote strategie op het gebied van het spoor-

wegbedrijf in die jaren hier leidde en waarin onder andere de heer *Giesberger* zat?

A. Ik heb daar nooit iets van gemerkt in de tijd van 1940—1945. De heer *Giesberger* was toen nog geen lid van de directie en had met de Personeelraad geen contact. Ik heb ook gehoord, dat de heer *Wouters* er lid van was, die wel vaak met mij heeft gesproken in de oorlogsjaren, wanneer ik hem ontmoette, over alle mogelijke dingen, maar hij heeft nooit laten doorschemeren, dat hij een belangrijke plaats innam in de verzetsgroep van de leidende spoorwegmensen. Van de heer *Giesberger* werd aangenomen, dat hij contact had met Engeland.

97937. De heer **Stufkens**: Zegt de naam *Cootje van den Bosch* u iets?

A. Neen, daar heb ik gedurende de oorlog niets van gehoord, wel naderhand.

97938. De **Voorzitter**: Is er nog iets, waarvan u meent, dat het in verband met wat wij nu hebben besproken nuttig zou zijn, het naar voren te brengen? Misschien wilt u nog wat aanvullen of is er een belangrijk punt, dat ik niet heb aangeraakt? Ik wil u daartoe gaarne even de gelegenheid geven.

A. Ik geloof van niet, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

F. P. A. LANDSKROON.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 AUGUSTUS 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

LAMBERTUS NEHER,
oud 63 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
directeur-generaal der PTT.

Hij legt de belofte af als getuige.

97939. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met de behandeling van het punt der enquête: de spoorwegstaking. Uit andere stukken hebben wij gezien, dat het N.C. contact heeft gehad met de spoorwegen en als zodanig zou ik ook graag van u daaromtrent iets vernemen. Kunt u, als lid van het N.C., ons vertellen, hoe dit contact tot stand is gekomen en wat er in verband met de staking in overleg met de spoorwegen door het N.C. is gedaan?

A. Verschillenden onzer hadden uit hoofde van hun normale functie contact met de leidende figuren van de spoorwegen. Door een aantal dezer leden van de leidende groep van het N.C. moesten bepaalde voorzorgsmaatregelen in acht worden genomen, omdat zij reeds in aanraking met de Duitsers waren geweest in wat moeilijke zin, en dienden te voorkomen, dat zij door de contacten en heropneming van contacten met figuren van de spoorwegen deze niet in extra-moeilijkheden zouden brengen. Het consigne was dus, dat slechts weinigen het rechtstreekse persoonlijke contact zouden onderhouden, en het was in de eerste tijd — ik spreek van begin 1943 — van den Bergh (van den Bosch), oorspronkelijk in dienst bij Philips en wegens moeilijkheden op grond van verdenking van spionage ondergedoken in Groningen, die met een van de adjunct-directeuren persoonlijk contact had.

97940. De **Voorzitter**: Bedoelt u de zogenaamde *Cootje van den Bosch*?

A. Ja.

97941. De heer **Stufkens**: Wie was de adjunct-directeur, die u noemde? Was dat *Giesberger*?

A. Ja. Zij kenden elkaar uit het militaire leven van origine. Bovendien had de heer van den Bosch in zijn functie, waarin hij onder andere de expeditie moest leiden van Philips, veel zakelijk contact met de heer *Giesberger* gehad.

Toen de tijd voortschreed, dus wat verder in 1943, en de situatie t.a.v. de oorlogsuitslag zich wat scherper ging illustreren, was het nodig, dat er voorzieningen en in elk geval voorbereidingen werden getroffen, opdat een algemene activiteit tot stand zou komen, waarbij dan natuurlijk de spoorwegen stil zouden liggen, de activiteiten gecoördineerd zouden plaats vinden en bovendien opdat voorkomen zou worden, dat de mensen, die dan niet zouden werken, mogelijkerwijze zouden worden verleid uit geldelijke behoefte en uit bestaansnood om weer te gaan werken, maar er voor te zorgen, dat de steunbetalingen regelmatig zouden geschieden.

Daarvoor zijn besprekingen gevoerd met de heer *Hupkes* als directeur, ingeleid via de heer *Giesberger*. De eerste besprekingen zijn gevoerd door de heer van Velzen en mejuffrouw *Tellegen*, welke laatste uit anderen hoofde uit het Utrechtse verband de heer *Hupkes* natuurlijk kende, waarbij uiteindelijk het volgende is gesteld, dat het contact N.C.—directie spoorwegen werd onderhouden door mejuffrouw *Tellegen*, die toen nog in Utrecht woonde, en door dr. de Jong, voor het N.S.F.

Voor bepaalde activiteiten, die in die tussentijd zouden geschieden, had ik persoonlijk contact met de chef van het seinwezen, de heer ir. van Alderen, die helaas is overleden. *Chaillet (Tromp)*, wiens naam hier ook wel bekend is, had contact, ook weer uit zijn eigen militaire jeugdopleiding, met de tweede adjunct-directeur de heer *Blankert* en met de heer *G. P. Wouters*, die nu gepensionneerd is, want dat moest weer leiden naar het contact met de O.D., omdat er in de toekomst bepaalde militaire handelingen verricht zouden kunnen worden. Het O.D.-contact is rechtstreeks gelegd met de heer *Hupkes*, die meermalen naar Amsterdam kwam, waar het trefpunt was bij dr. *Kits van Waveren*. Voor de afspraak met de spoorwegen ten aanzien van het stakingsgebeuren geldt het volgende. Het land was, zoals u allen bekend is, vol geruchten. Iedereen wist met positieve zekerheid te vertellen, wat er eigenlijk precies moest en zou gebeuren. Er moest dan ook worden voorkomen, dat door een onvoorzichtige, niet gecoördineerde daad ergens een brok staking zou uitbreken met alle gevolgen en nadelen daarvan en waarschijnlijk een mislukken van een algemene spoorwegstaking, die één's komen moest. Daarom was afgesproken met de directie van de spoorwegen, dat een aantal prominente stationschefs, die een groot personeel onder zich hadden, wanneer het werkelijke stakingsparool er zou zijn, hetzij hiervan rechtstreeks van hun directie, wanneer die contacten nog mogelijk zouden zijn, een bepaald codebericht zouden krijgen, of dat zij zouden benaderd worden door een van de representanten van het N.C., die, gebruik makende van die code, de bevestiging gaf of de inleidende mededeling deed, dat de staking inderdaad moest ingaan. Dat heeft goed gewerkt.

Ten aanzien van het ondersteunen van de spoorwegmensen was voor de spoorwegdirectie en de staf de grote vraag of de betalingen zouden kunnen doorgaan. In eerste aanleg maakte de directie van de spoorwegen zich sterk, dat men dat zou kunnen doen. Men had zekere sommen gereserveerd en maatregelen voorbereid, dat de betalingen inderdaad zouden plaats vinden; echter heeft natuurlijk niemand verwacht, dat het stilleggen van ons spoorwegwezen zo lange tijd zou duren. De eerste weken verliepen dan ook niet zo slecht, maar toen het wat langer duurde, kwamen er moeilijkheden. Moeilijkheden met het personeel, want de betalingen liepen niet meer zo vlot en de toezegging van het N.S.F. om te helpen wanneer dit gewenst werd, werd nu automatisch in werking gesteld. Voor en bovenal was het immers noodzakelijk, dat de staking gehandhaafd bleef. Op verschillende plaatsen begonnen de betalingen via het N.S.F. te lopen; er ontstonden fricties in enige plaatsen onder het personeel over de vraag, wie daarbij in die plaatsen de leiding zou hebben, nl. of dat iemand van de Personeelraad zou zijn, ja of neen. Dergelijke fricties deden zich in sommige plaatsen wat scherper voor dan in andere plaatsen, maar overigens ontstonden ook de typische misverstanden, die altijd onvermijdelijk zijn, wanneer direct contact met de verantwoordelijke leiding onmogelijk is.

Ten einde deze aangelegenheid te regelen, heb ik mij toen schriftelijk gewend tot de heer *Hupkes* en hem een resumé gegeven van de stand van zaken, hoe de opbouw was en hoe men er toe was gekomen, alsmede welke consequenties er bij verschil van opvatting zouden ontstaan. Wij dienden nu helemaal niet te treden in de vraag, of het juist was, dat de Spoorwegraadleden het wel of niet moesten doen, of dat het juist was, dat zij al dan niet beschuldigd werden van niet zo goed te zijn als men meende, dat zij zouden moeten zijn, maar dat in hoofdzaak de uitbetalingsregeling moest kloppen. De heer *Hupkes* heeft mij daarop geantwoord, dat hij dit inzicht geheel deelde en het volgen van het N.S.F.-beleid de beste methode was. Vanaf dat moment zijn de betalingen praktisch in het gehele land geregeld door het N.S.F. Behoudens misschien hier en daar een kleine moeilijkheid is dat schitterend verlopen. Dat is ook de reden geweest, dat wat de loonbetalingen betreft wij geen personeel kregen, dat, moedeloos geworden, het toch maar opgaf. U begrijpt wel, Mijnheer de Voorzitter, dat toen de staking lang duurde er een aantal mensen was, dat er de brui aan wilde geven, terwijl natuurlijk ook een aantal andere factoren er toe medewerkte om de stakingsmoeieheid te bevorderen.

Het is op zich zelf een groots gebeuren, dat de betalingen regelmatig geschieden en dat die grote quantiteiten geld naar alle plaatsen in Nederland konden worden getransporteerd om ze te doen plaats vinden. Al degenen, die bij de verzekering van de regelmaat der betalingen betrokken waren, hebben stellig ook in de moeilijkste perioden, toen er al honger werd geleden in ons land, een belangrijk aandeel geleverd voor het continueren van het stakingsgebeuren in het gehele land. We hebben nog even wat moeilijkheden in Groningen gehad, maar dit heeft toch allemaal tot niets geleid, ondanks het feit, dat van Duitse zijde en ook van N.S.B.-zijde op vele mensen nogal een tamelijke druk werd uitgeoefend.

Onze samenwerking met de spoorwegen is uitstekend geweest; behoudens menselijke misverstandjes, die in dergelijke perioden nogal geaccentueerd kunnen zijn, kan ik u niet anders zeggen dan dat wij in de grootste harmonie hebben samengewerkt.

97942. De **Voorzitter**: U zegt, dat 'de samenwerking met de Nederlandsche Spoorwegen heel goed is geweest. Wij hebben hier ook weleens gehoord, dat er in de aanvang wel moeilijk contact met de spoorwegen was te krijgen. Is u daarvan ook iets gebleken?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, maar ten dele voor ons niet, omdat de inleidende contacten zo gemakkelijk waren met de directie door persoonlijke bekendheid met verschillende leden van de directie. Echter was er even het bekende misverstand. De spoorwegmensen meenden, dat zij het werkelijk geheel alleen in spoorwegverband zouden kunnen beheersen. Misschien zou dat mogelijk geweest zijn, wanneer de bezettingsduur korter was geweest en ook wanneer men had kunnen doorwerken met communicatiemiddelen, die ongestoord en onaangetaast waren. De gedachte in de eerste tijd was iets te sterk gericht op het onfeilbaar werken van de eigen apparatuur, het bereikbaar zijn. Dat is later belangrijk minder geworden. Hier ligt een der oorzaken van een reeks van misverstanden, en dat er een zekere reserve van de zijde van de spoorwegdirectie werd getoond, is volkomen begrijpelijk. Wij hadden vele soorten van groepen van verzetsorganisaties, waarvan velen dachten, dat zij ook direct in het belang van ons land contact met de directies van de spoorwegen moesten hebben. Van hun kant gezien was dat volkomen begrijpelijk, aan de andere kant, van de zijde van de directie van de spoorwegen, was het begrijpelijk, dat men zeide: „Niet te veel van die mensen hier. In de eerste plaats kunnen wij niet discrimineren, wat uitgebreid of niet uitgebreid, wat groot of niet groot is, maar wij weten ook niet per se, wat juist of niet juist is, zodat wij van de spoorwegen liever contact hebben met diegenen, die wij vanuit ons vroegere leven alreeds kennen.”

In het begin is er dus een zekere reserve geweest, die na verloop van tijd, en vooral in de tweede helft van 1943 en de volgende tijd, zeer belangrijk is weggevallen en heeft geleid tot hetgeen ik u heb medegedeeld.

97943. De **Voorzitter**: U hebt zo juist gesproken over het contact met Londen en gezegd, dat er eventueel een codebericht zou komen. Liep het contact met Londen via het N.C. of via de heer *Giesberger*?

A. Bij de spoorwegen meende men zelf het contact te hebben. Ik kan u niet zeggen, of men dat had.

97944. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Liep dat misschien via de heer van den *Bosch*?

A. Het N.C. had uit de aard van de zaak zijn contact; praktisch elke verzetsbeweging in Nederland, die bona fide was, had contact. Verschillende verzetsgroepen hadden al dan niet een eigen contact met Londen, en de berichten kwamen langs verschillende kanalen ook bij het N.C. Waar er betrouwbare contacten waren, moest het N.C. ook niet nog eens zelf rechtstreeks contact met Londen zoeken; men maakte dan de Regering in Londen gek — als ik het zo eens mag zeggen —, omdat zij al zoveel berichten kregen, dat het van tijd tot tijd al een vrij grote warwinkel was ten aanzien van de som van de informaties en halve of eenzijdige informaties. Bovendien hadden wij rechtstreeks contact met de O.D., die wel weer rechtstreekse radiocontacten had. De code, waarover ik u in eerste aanleg sprak, was niet uit Londen, maar de veiligheidscode van de stationschefs, dat, als de mededeling kwam in deze stijl, zij overtuigd konden zijn, dat deze in correlatie met de directiewensen gegeven werd. Men kon niet simpelweg aan iemand zeggen: „Er moet worden gestaakt!”, afgezien van hoe dit ons allen ter ore is gekomen door de mededeling uit de radio te Londen. De waarschijnlijkheid was geweest, en dit moest onder de ogen worden gezien, dat er een geheim bevel kwam, dat niet door de algemene radio kon worden opgevangen. Hoe zou dan

het spoorwegpersoneel in de verschillende plaatsen daarop reageren? Die hadden de nadrukkelijke opdracht: „Je gehoorzaamt alleen aan datgene, wat er van de directie komt!”. Anders was het een onhanteerbare warwinkel geworden. Daarom moest er worden afgesproken: Als er een bevel van de Regering komt om te staken en jullie kunt je eigen mensen niet meer bereiken, dan zullen wij in ieder geval trachten jullie mensen wel te bereiken, omdat wij in vrijwel elke plaats, in iedere provincie onze mensen hebben zitten, maar hoe zullen deze personen worden geloofd? Zorgen jullie nu, dat je prominente chefs een code zullen hebben, zodat zij weten, dat, als er mensen van buitenaf namens het N.C. komen, die deze codezin gebruiken, men er van overtuigd is, dat nu het stakingsbevel werkelijk moet worden opgevolgd.

Dit is minder nodig geweest, toen de Regering de stakingsboodschap openlijk voor de radio uitsprak, ofschoon het in verschillende plaatsen toch nog wel nodig was zekere aarzelingen te overwinnen.

97945. De **Voorzitter**: Door een van de getuigen is hier ook gezegd, dat men voelde, dat er een staking zou gaan komen. Dit is dan waarschijnlijk gebaseerd op de ontwikkeling van de krijgsvieringen. Daarom wilde ik u vragen, of u deze staking meer ziet als een deelnemen aan de geallieerde oorlogvoering en minder als een verzetsdaad in de engere zin, zoals de Februaristaking en de Aprilstaking.

A. Dit was een zeer belangrijke militaire daad, die door de Regering als zodanig werd afgekondigd. Het was geen spontane staking, geen spontane verzetsdaad van: „Nou doen we het niet meer!”. De verzetsgedachte, die inmiddels was gegroeid, heeft de realisering van de opdracht van de Regering natuurlijk belangrijk beïnvloed en daarvoor een groter succes doen hebben.

97946. De **Voorzitter**: Door een getuige uit Londen is ons hier medegedeeld, dat reeds meer dan een jaar vóórdat het besluit tot staking werd genomen vanuit Nederland werd aangedrongen op een spoorwegstaking. Is u daarvan iets bekend?

A. Er waren natuurlijk zeer gekwetste gevoelens in ons land met betrekking tot de afvoer van onze Joodse medeburgers. Men vroeg zich af: Waarom doen die kerels dat? Waarom stappen ze niet van de trein af? Waarom zegt die Directie niet: Wij doen dat niet, enz.?

Dit zou dus wat de spoormannen, machinisten, enz. betreft hoogstens een zuiver individuele daad geweest kunnen zijn, die veel moed van het individu vraagt en een matig succes zou hebben, misschien een zedelijk succes gehad zou hebben, maar in het algemene bestel was de relatie tussen het personeel en de directie van de spoorwegen een zodanige, dat de directie het vertrouwen had van het personeel en dat het personeel niet zou handelen, als de directie zulks niet aangaf.

Die gekwetste gevoelens meenden: Laat die directie dan zeggen, dat ze het niet meer doet! Daarop heeft de directie, voor zover daarmee contacten waren, gezegd, en naar mijn mening terecht: Wij kunnen dit alleen doen in opdracht van de Regering te Londen!

Zo kunnen er allicht vragen zijn geweest: Laat er een spoorwegstaking worden afgekondigd! Heel begrijpelijk, zedelijk volkomen begrijpelijk, tactisch en praktisch volkomen onjuist. Wanneer zij een jaar eerder tot een spoorwegstaking waren overgegaan, was het grote gebeuren in ons land van een zodanige orde geworden, dat of het hoofd was gebogen of dat tienduizenden zouden zijn vervallen. Daarmee zou men niet het einde van de oorlog hebben verhaast, om de doodeenvoudige reden, dat de geallieerde legers er niet klaar voor waren! Wanneer de staking had moeten worden opgegeven, had zij geen tweede keer meer kunnen gebeuren.

Er is natuurlijk hier en daar wat sabotage geweest, men was dapper, flink; ik heb respect voor degenen, die het hebben gedaan, maar het had een uiteindelijk resultaat, dat niet van betekenis kon zijn.

97947. De **Voorzitter**: Is u ook iets bekend van moeilijkheden, die er zijn geweest met de T.D.-organisatie?

A. Ja, dat is mij bekend.

97945. De **Voorzitter**: Van welke aard waren die naar uw mening?

A. Overschatten van het kennen en kunnen van een groep, die in een latere tijd als T.D.-groep naar voren kwam. Het waren beste brave mensen, maar zij hadden in de gehele periode het verzet als organisatie niet intens meegemaakt en zo tegen het eind van de moeilijkste periode kwam de T.D. wat naar voren en wilde wat honorabel zijn; dat heeft hier en daar wat moeilijkheden opgeleverd. De mensen bedoelden het ongetwijfeld goed, maar waren een klein beetje verzets-onrijp.

97949. De **Voorzitter**: Als ik u goed begrijp, heeft men bij de spoorwegen de staking zo gezien, dat deze alleen nut zou hebben, wanneer zij een deel van de oorlogvoering zou gaan uitmaken. Bij alle andere gevallen was men van mening, dat de nadelen, aan de staking verbonden, groter waren dan de daad van verzet, die natuurlijk wel spectaculair kan zijn, maar praktisch tot minder grote resultaten zou leiden.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, positief. Men zag de staking dus in het grote verband. Men heeft kleinere punten met bloedend hart, die spectaculair bepaald een zekere waarde gehad zouden hebben, ter zijde gesteld.

97950. De heer **Stufkens**: U zegt: met bloedend hart! Is dat uw indruk geweest?

A. Dit geldt niet voor allen.

97951. De heer **Stufkens**: Meent u, dat men in het algemeen in spoorwegkringen dit heel zwaar heeft genomen?

A. Neen, niet allemaal, maar, om slechts een voorbeeld te noemen, de heer *van Aalderen*, die ik kende en die is gefusilleerd, zeer stellig wel.

97952. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Hebt u weleens besprekingen hierover gehad? Mijn indruk is namelijk, dat hierover zo weinig is gesproken! Naar mijn mening heeft men dit probleem in de onderlinge kring van de spoorwegen zo weinig gezien!

A. Men heeft dit in te kleine kring gehouden. Wanneer u de typische relaties van de spoorwegen even los van de bezettingstijd ziet, maar in de verhoudingen, zoals deze er vóór de oorlog waren; ern directie, die sterk centraal georiënteerd was, een personeel, verspreid over het land, en als intermediair, tussen directie en personeel, de Personeelraad; de leden van de Personeelraad waren ook honorabele figuren; het algemene beleid werd in die kring gehouden. Er was weinig direct contact met het personeel als zodanig. Het personeel had vertrouwen in de Personeelraad en in de directie. Zoals ik u al zei, was het een sterk centraal geleid geheel, waarbij het personeel in zijn grote doorsnee meende: „Als de baas het zegt, zullen we het doen en anders wachten we maar!” Er zijn individuele daden geweest, die respectvol waren. In het stelsel van organisatorisch beleid komt tijdens de bezetting de directie voor de verantwoordelijke vraag te staan: „Zullen we dit apparaat laten functioneren of niet laten functioneren? Wanneer wij het niet laten functioneren: hoelang kunnen we het dan niet laten functioneren?” Dat was een buitengewoon belangrijke vraag, en een andere is: „Mogen we onze mensen aan een schoon, maar toch wat oppervlakkig avontuur wagen, ja of neen?” In uw vraagstelling beluister ik natuurlijk ook deze achtergrond: „Was men inderdaad wel van plan om dit te doen?”

Stellig — dat heb ik van het begin af aan als overtuiging gehad: als er een Regeringsopdracht kwam — ja! Wanneer die Regeringsopdracht nooit gekomen zou zijn en toch de constellatie een zodanige vorm had aangenomen, dat het zeer wenselijk geweest zou zijn om een staking af te kondigen, zou de opdracht dan gegeven zijn?

Daar moet ik een vraagteken achter zetten. Ik weet niet of men het dan toch zou hebben gedaan.

97953. De heer **Stufkens**: Dat is toch niet zozeer wat ik bedoel. Wat mij meer interesseerde was, of u de indruk had, dat ze „er mee zaten” ten opzichte van de kwestie van het Jodenvervoer en dergelijke.

A. Niet iedereen.

97954. De heer **Stufkens**: Ik bedoel dus niet tot welke resultaten men zou zijn gekomen.

A. Neen, of men er werkelijk mee zat te tobben. Ik ben daar niet zozeer van iedereen van overtuigd.

97955. De heer **Stufkens**: Het accent ligt dus bij u op het „niet van iedereen”?

A. Er zijn dus uitzonderingen. Ja.

97956. De **Voorzitter**: Van welke tijd dateert ongeveer uw contact met de spoorwegen? Is dat van de aanvang van het N.C. het geval geweest?

A. Van ongeveer 1943.

97957. De **Voorzitter**: De mededeling door Radio Oranje is naar ik meen toch nog voor praktisch iedereen vrij onverwachts gekomen. Ziet u, dat dit een nadeel is geweest?

A. Neen. Ik kan dit wel zeker weten. Het voordeel van de mededeling, zoals deze tot ons is gekomen, sloot in een daadkracht, gebaseerd op de verwachting: Nu duurt het niet lang meer! Wanneer al die individuele mensen hadden moeten denken: „Ja, dat doen we nu straks, maar daar zitten we misschien zoveel maanden mee en wat wordt dat dan allemaal?”, geloof ik, dat er nogal wat aarzeling zou zijn geweest. Door de mededeling van de Regering was er een verwachtingsvolle aanvaarding van het bevel en men was eenvoudig in een klein beetje hoerastemming. Onder de gegeven omstandigheden kan ik zeggen: Het is een gelukkige omstandigheid geweest, dat die opdracht zo tot ons is gekomen, ofschoon de leidende figuren wel achter hun oor gekrabbt zullen hebben! Wij hadden niet zozeer de zekerheid, dat het maar een staking van korte duur zou worden.

97958. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U als lid van het N.C. was die mening toegedaan, maar was de directie van de spoorwegen ook van mening, dat die staking van langere duur zou zijn?

A. Neen, de leiding van de spoorwegen had niet de verwachting, dat dit lang zou duren.

97959. De **Voorzitter**: Door een van de getuigen uit Londen is ook gezegd, dat zijn indruk was, dat de staking was uitgevaardigd op verzoek van de Nederlandsche Spoorwegen, de directie en de Personeelraad, in overleg met het geallieerd hoofdkwartier. Is dat ook uw indruk?

A. Neen, stellig is dit mijn overtuiging niet. Ik heb er geen bewijzen voor, voor wat ik u nu zeg, maar waar de spoorwegen zich terecht hadden gesteld op het standpunt: „Wij moeten dit doen in opdracht van onze Regering, op welke wijze dat bevel ook tot ons komt”. geloof ik niet, dat de directie van de spoorwegen zelfstandig, in overleg met het geallieerde bevel, heeft aangedrongen op de staking. Dat geloof ik niet.

97960. De **Voorzitter**: De staking heeft dus veel langer geduurd dan men algemeen had verwacht. Nu zijn er, nadat de staking een tijd had geduurd, stappen ondernomen om enkele treinen te laten rijden in verband met de voedselvoorziening. Daar hebt u waarschijnlijk ook wel van gehoord?

A. Ja.

97961. De **Voorzitter**: Want vind u van die plannen? Zou dat nuttig zijn geweest?

A. Per se niet! Wij kregen in de groep van Vertrouwensmannen de vraag of wij bereid waren dit te bevorderen. Unaniem hebben wij gezegd: Neen! Indien nu de directie van de spoorwegen zou zeggen: Ja, het is wel mogelijk, dat alleen een paar treinen gaan lopen van het oosten van het land naar het westen, zonder dat het het stakingsgebeuren in wezen aantast, zouden wij ons nog moeten beraden. Wij hebben daarop twee van onze leden bereid gevonden om naar de heer *Hupkes* te gaan, die onder de naam *Versteeg* in Bilthoven thuis was. Prof. *Oranje* en een der andere vertrouwenslieden zijn met z'n tweeën per fiets naar de heer *Hupkes* gegaan en hebben hem deze vraag voorgelegd, die daarop nadrukkelijk stelde: „Het is onmogelijk om een paar treinen voor de voedselvoorziening te laten rijden zonder dat er duizenden mensen aan de gang gaan, waarmee de staking natuurlijk verloren is.” Terugkomende in de kring van Vertrouwensmannen is unaniem het besluit genomen aan de Duitse contacten mede te delen: geen treinen. Wij wisten heel goed, hoe ernstig de voedselsituatie was, maar zeker was, dat, wanneer enige duizenden spoorwegmensen eenmaal waren begonnen met een paar treinen te laten lopen, er treinen waren blijven lopen. Moedeloosheid is betrekkelijk gemakkelijk uit te buiten. Wanneer er eenmaal een paar treinen lopen, is het gemakkelijk te zeggen: „De mensen hebben ook behoefte aan kolen; als we nu een paar treinen laten lopen, hebben we ook kolen, want nu zitten de mensen allemaal in de kou”. Dan zou op eenmaal het gehele verband verbroken zijn; met deze wetenschap hebben wij gezegd: „Wij doen het niet”.

97962. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat had dan turf moeten wezen, want we konden geen kolen krijger?, omdat het zuiden was afgesloten.

A. Ja, ik noemde dit echter alleen om aan te tonen, dat er zoveel nood was, dat, wanneer men eenmaal ergens mee begon, de andere noodvoorzieningen natuurlijk ook naar voren waren gekomen.

97963. De **Voorzitter**: Van wie was dit verzoek bij het college van Vertrouwensmannen gekomen? Dit zal waarschijnlijk wel in overleg met de Duitsers bij u zijn gekomen?

A. Ja, dit is van Duitse kant gekomen.

97954. De **Voorzitter**: Is dit rechtstreeks van Duitse kant gekomen?

A. De Duitsers wisten natuurlijk, dat er Vertrouwensmannen waren. Wie dat precies allemaal waren, wisten zij niet; minder nog wisten zij, waar zij waren en waar zij samenkwamen. De namen hebt u later wel gezien op de beroemde tekeningen van de S.D., zodat zij daarover later wel vrij aardig georiënteerd waren. Langs kanalen, die dat contact met de Duitsers uit de aard van de zaak mogelijk maakten, was het verzoek gekomen of dit door de Duitsers niet bepaald hooggeschatte college er niet voor kon zorgen, dat de voedsel-treinen gingen lopen. Daar komt nog bij, dat *Hirschfeld* en de zijnen uit de aard van de zaak contact met de Duitsers hadden. Er waren Zweedse schepen aangevraagd en het probleem was nu, of *Hirschfeld* officieel en functioneel kon zorgen, dat die quanta naar het westen kwamen. De Duitsers zeiden: Dat kan alleen, als u een paar treinen iaat lopen, maar *Hirschfeld* kon geen treinen laten lopen. Wij hadden wel rechtstreeks contact met *Hirschfeld*. Mede langs die weg, ofschoon er ook wel een andere was, kwam die vraag tot ons, of wij bereid waren gewicht in de schaal te leggen om ten minste een paar treinen te laten lopen. Na dus eerst een contact met de heer *Hupkes* te hebben gehad, is het positief „neen“ geworden. Ik ben er nog van overtuigd, dat dit het enig juiste antwoord is geweest.

97965. De **Voorzitter**: Is u weleens gebleken, of de directie van de spoorwegen of de Personeelraad enig contact met Londen had,

waardoor men ook vanuit Londen in bepaalde moeilijke situaties richtlijnen ontving?

A. Niet voldoende zeker om daar in positieve zin op te antwoorden. Er was uit de aard van de zaak een aantal spoorwegmensen, onder andere een van de bekende jongere ingenieurs, lid van verzetsorganisaties; dat waren verzetsorganisaties, die op zich zelf wel bepaalde contacten hadden of via anderen contacten hadden. Zo zijn er naar mijn overtuiging, voor zover ik mij kan herinneren, wel vragen gesteld, maar toch niet zo in een bepaald gericht verband, dat men kon zeggen: „Er is een leidingsvraag en een leidingsantwoord van en naar de Regering en de directie van de spoorwegen“.

97966. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat dit ongeveer de vragen waren, die ik u had willen stellen. Zijn er in dit verband nog punten, waarvan u meent, dat zij nog moeten worden aangevuld?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, ik heb uw vragen zeer to the point gevonden en ik heb getracht daarop het antwoord te geven, dat naar mijn herinnering daaraan paste, en mijn herinnering is gelukkig nog goed!

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

L. NEHER.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN WOENSDAG 19 AUGUSTUS 1953

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

GERRIT PIETER WOUTERS,

oud 63 jaar, wonende te Amersfoort, gepensionneerd chef van de dienst bij de spoorwegen.

Hij legt de eed af als getuige.

97967. De **Voorzitter**: Zoals u hebt gezien op de convocatie, zijn wij op het ogenblik bezig met de behandeling van het punt der enquête, dat handelt over de vraag, in hoeverre de Regering en andere verantwoordelijke personen leiding en voorlichting hebben gegeven aan de burgers en ambtenaren in het bezette gebied; voorts het punt van het verzet, dat er is gepleegd in de vorm van stakingen en op andere wijze. Daarin is ook de spoorwegstaking betrokken. Ik **zou** u willen vragen, of u iets bekend is van voorlichting van de Regering. Was u op de hoogte van de Aanwijzingen, die de Regering in 1937 reeds gemaakt had voor het geval er een oorlogssituatie zou ontstaan? Deze Aanwijzingen waren eigenlijk een uitwerking van het Landoorlogreglement; zij waren instructies voor de ambtenaren en voor degenen, die leiding hadden te geven aan burgers. Was u daaromtrent iets bekend?

A. Neen.

97308. De **Voorzitter**: Is u daaromtrent iets gebleken bij besprekingen van de Personeelraad of de directie?

A. Neen.

97969. De **Voorzitter**: Wat was uw functie bij de spoorwegen in die tijd?

A. Die is verschillend geweest. September 1939 was ik bij de dienst van Economische Zaken; na de capitulatie van 1940 ben ik uit hoofde van mijn vorige functie, die ik bij de spoorwegen had verricht, daar weer in herplaatst om na de capitulatie de zaak weer enigszins op orde te brengen. Toen dit was geregeld, ben ik chef van de afdeling extra-treinen en materieelomloop geworden. De heer *Giesberger* heeft mij aangetrokken in die functie om tevens hem te assisteren in zijn verbindingsschap met de Duitsers. Ik ben toen dus zijn tweede man geweest. Uit dien hoofde, dat ik bij de afdeling extra-treinen was, waarbij ook de Duitse vervoeren werden behandeld en *Giesberger* mij had aangewezen als zijn plaatsvervang-nd verbindingssman bij de Duitsers, is dit eigenlijk het eerste contact geweest, dat ik in mijn functie heb gehad met de Duitsers.

Dit contact is geëindigd door de dood van een collega van mij, waardoor ik weer moest worden overgeplaatst bij de dienst van Economische Zaken; ik ben toen weer een paar jaar onttrokken geweest aan dat rechtstreekse contact.

97970. De **Voorzitter**: Hoelang heeft dat rechtstreekse contact geduurd?

A. Ik meen, dat dit heeft geduurd tot begin 1942, dus vanaf November 1940, vrijblijvend in data. Ik was toen dus toegevoegd aan de heer *Giesberger* en tevens chef van de extra-treinen. Daarna ben ik weer naar Economische Zaken teruggegaan.

97971. De **Voorzitter**: Het was waarschijnlijk geen eenvoudige functie, wanneer u in plaats van de heer *Giesberger* contact moest hebben met de Duitsers?

A. Neen. Ik zou zeggen: Dat speelden wij samen. Wij hebben dit allemaal samen gedaan, dat wil zeggen: hij had de leiding van het geval.

97972. De **Voorzitter**: Hoe was het met de eisen, die de Duitsers stelden?

A. Die werden steeds sterker en sterker, vanzelfsprekend. Wij trachtten er steeds meer onderuit te blijven.

97973. De **Voorzitter**: Had u zich een bepaalde gedragslijn gesteld? Hebt u gezegd: Tot hier toe en niet verder?

A. Dat was uitgesloten voor ons. Dat was niet mogelijk, zeker niet in de functie, waarin ik daar zat.

97974. De **Voorzitter**: Het is praktisch op elk terrein zó gegaan, dat de Duitsers telkens een stapje verder gingen; de eerste maatregel was iets minder erg, maar er volgden steeds erger maatregelen, waardoor men stap voor stap zover van huis zou geraken, dat men zou moeten zeggen: Dit is een punt, waaraan ik naar eer en geweten niet meer mee kan doen.

A. U moet dit wel zo stellen, dat het directiebeleid niet rechtstreeks met mij werd behandeld. Ik zou een onjuiste indruk vestigen, wanneer ik zei, dat ik daarin gekend werd. Wij hadden een onuitgesproken begrip voor elkander, de directie enerzijds en de heer *Giesberger* en ik anderzijds; wij begrepen van elkander wel, dat men elkaar zogoed mogelijk zijn gang moest laten gaan, maar de directie heeft mij er niet rechtstreeks in betrokken in hoeverre haar beleid zou gaan. Zij wilde dat zoveel mogelijk in een klein comité houden. Zij zullen wel met de heer *Giesberger* bepaalde aangelegenheden hebben besproken, maar het was mijn kwaliteit niet meer. Het zou onjuist zijn om het te willen doen voorkomen alsof ik daarin werd gekend. Ik wil het wel zo formuleren, dat ik meedeed aan een bewust begrepen tegenwerking, maar daar werd geen overleg over gepleegd, er werd niet een schema opgesteld.

97975. De **Voorzitter**: Maakte u ook deel uit van de Personeelraad?

A. Neen.

97976. De **Voorzitter**: Waren de hogere ambtenaren niet in de Personeelraad vertegenwoordigd?

A. Neen.

97977. De **Voorzitter**: Tot hoever was dat dan beperkt? Ik meen dat er vijf groepen in waren.

A. Ja. Men had de confessionelen, de niet-confessionelen. Het waren dus meer politieke groepen. Tot en met de middelbare ambtenaren zitten er vertegenwoordigers in de Personeelraad. De hogere ambtenaren staan daar los van. Zij hebben geen verband met de Personeelraad. De hogere ambtenaren moeten zelf hun belangen bij de directie naar voren weten te brengen. Er was dus geen complete richtlijn voor mij, van: tot zover en verder niet, of hoe dan ook. Ik spreek nu dus over het jaar 1941. Toen ik werd overgeplaatst naar de dienst van Economische Zaken raakte ik daar vanzelf weer uit. Ik had toen geen dagelijks contact meer. Ik wil u wel enigszins aangeven, hoe ik met de voorbereiding voor de staking in aanraking ben gekomen. Dat is eigenlijk gekomen doordat ik in de periode, waarin ik belast was met de regeling van de extra-treinen, dus met het transport voor alle Duitsers, contact had met van *den Bosch*, iemand van Philips.

97978. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Was dat een schuilnaam?

A. Zijn schuilnaam was *van den Bergh*. Ik kende hem uit de marinetijd. Hij was mijn jongste jaar. Ik kende hem heel goed. Later is hij gefusilleerd. Hij kwam op een dag bij mij en vroeg, of ik via hem een contact naar den Haag wilde leggen voor het doorgeven van berichten betreffende de troepenbewegingen per trein. Dat hebben wij gedaan. Zonder dat hierover door mij met de heer *Giesberger* is gesproken — hoe minder men uitsprak, hoe beter het was — begreep de heer *Giesberger* wel, omdat hij *van den Bosch* nogal eens zag en deze ook nogal eens bij de heer *Giesberger* kwam, dat ik met *van den Bosch* iets op touw had gezet. Wij hadden dus contact met den Haag en konden dus de bewegingen van de troepentransporten doorgeven. Toen ik naar de dienst van Economische Zaken werd overgeplaatst, bleef ik contact onderhouden met de heer *van den Bosch*, die altijd op mijn kamer kwam vragen, of ik nog iets wist. Ik keek dan of er iets belangrijks was om aan hem door te geven. De heer *Giesberger* wist dat dus. Op een gegeven ogenblik is de heer *van den Bosch* bij mij gekomen om andere inlichtingen te vragen dan over troepenbewegingen. De heer *Giesberger* heeft hem die verschaft.

97979. De **Voorzitter**: U vormde dus een soort driemanschap.

A. Ja.

97980. De **Voorzitter**: De heer *van den Bosch* had dus een relatie, die de inlichtingen naar Londen door gaf.

A. Ja.

97981. De **Voorzitter**: U deed dat dus niet rechtstreeks?

A. Neen. Eerst was er een dienst in den Haag, die echter is opge- rold. De heer *van den Bosch* is toen bij Philips weggegaan en zich helemaal gaan wijden aan het illegale werk. In de tijd, dat hij helemaal weg was bij Philips, kwam hij steeds bij mij.

97982. De **Voorzitter**: Dat contact in den Haag, dat u aanvankelijk had, was dus niet iemand van de spoorwegen?

A. Neen, een illegale groep.

97983. De **Voorzitter**: U hebt zo juist even gesproken over het vervoer. In de oorlogsjaren en ook later in de pers is nogal eens ter sprake gekomen de kwestie van het Jodentransport. Heeft dit nog weleens punt van overleg en overweging uitgemaakt? Het was in de oorlog natuurlijk altijd een kwestie van afwegen van het vóór en tegen; dat begrijp ik heel goed. Dat zal bij dit punt toch ook wel het geval zijn geweest.

A. Ja, ik weet zeker, dat dit punt van overweging is geweest. Ik ben daar echter niet bij betrokken geweest; ik heb daarin dus geen zeggenschap gehad, noch het pro, noch het contra. Ik wist, dat deze zaak werd besproken.

97984. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat er van de kant van de machinisten en anderen, die aan dit transport moesten mede- werken, nogal eens bezwaren naar voren zijn gebracht tegen die transporten, zoals het ook het geval was bij het politiepersoneel bij de uitvoering van bepaalde maatregelen?

A. Ja.

97985. De **Voorzitter**: Waar kwamen die bezwaren dan terecht?

A. Op verschillende plaatsen kwamen deze bezwaren binnen zo- wel bij de Personeelraad als individueel bij sommige mensen; er waren mensen, die zich richtten tot de chefs, die dan bij voorbeeld met de heer *Giesberger* kwamen praten. U moet de heer *Giesberger* in die jaren wel zien als een centraal contactpunt; zo was hij ook bij het personeel bekend. Zij wisten, dat wij met de Duitsers werkten, maar men wist ook, dat wij niet bepaald vóór de Duitsers werkten. Verschillende mensen zijn dus ook naar de heer *Giesberger* persoon- lijk gekomen om met hem over die bezwaren te spreken. In dit stadium had hij — in overleg met de directie of zonder overleg — dus zelfstandig, daar wil ik buiten blijven, maar ik meen wel, dat hij hierover eerst overleg met de directie heeft gehad — het standpunt, dat het nog niet de tijd was om de Jodentransporten als zodanig te weigeren. Hij heeft de mensen uiteengezet, hoe dit moest worden gezien en dat men kiezen moest tussen te zeggen: We stoppen er allemaal mee, met alle gevolgen van dien voor het Nederlandse volk,

of: We moeten maar zien, dat we dit een beetje doen en we moeten maar eens kijken of we op een bepaalde tijd moeten stoppen, maar dat weten wij nu nog niet. Hij stelde de mensen dus een beetje ge- rust; hij bracht het personeel enig begrip bij. Of hij hen allemaal heeft kunnen bevredigen, weet ik niet. Ook kwamen er mensen bij de Personeelraad. De Personeelraad zal hiervoor wel bij de directie zijn geweest, maar dat weet ik natuurlijk niet. Dat heb ik persoon- lijk niet meegemaakt. Wij wisten wel, dat er bij verschillende mensen op de lijn voortdurend verzetsgevoel tegen de transporten was. Er hebben zich zeker aparte gevallen voorgedaan van mensen, die zijn weggelopen, enz. Het personeel is te groot om dit te kunnen over- zien.

97986. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk, dat in verband hiermede mensen zijn ondergedoken? Bij de politie is dit namelijk het geval ge- weest. Tijdens het Jodenophalen en wanneer er razzia's werden ge- houden, is er politiepersoneel ondergedoken, Is dit bij de spoorwegen ook voorgekomen?

A. Neen, dat is mij niet bekend.

97987. De **Voorzitter**: Dit zal dus in ieder geval geen grote om- vang hebben gehad?

A. Neen. De spontane staking van de spoorwegen in 1943 is ook een reactie hierop. De mensen zeiden: Ik schei er mee uit! Dat was een ontijdige actie. Mij is niet bekend, dat er grote aantallen personeel zijn ondergedoken, omdat er Joden moesten worden vervoerd.

97988. De **Voorzitter**: Zag u een staking als verzetsdaad, zoals zich in 1941 en April 1943 heeft voorgedaan, voor de spoorwegen als minder nuttig?

h. Ja.

97989. De **Voorzitter**: Onze indruk is, dat de algehele spoorweg- staking van 1944 meer het karakter had van een steunen van de geallieerde oorlogvoering.

A. Ja, het was een georganiseerde staking, in overleg met de Regering in Engeland, omdat men dit zag als zijnde noodzakelijk voor de oorlogvoering. In die tijd is het contact officieel met de directie gegroeid.

97990. De **Voorzitter**: Is u in die tijd gebleken, dat het contact met Londen wel een tweerichtingsverkeer was, zodat er van hieruit mededelingen aankwamen, terwijl er van Londen uit op werd ge- reageerd?

A. Ja. Dit is mij duidelijk geworden uit mededelingen van de heer *Giesberger*.

97991. De **Voorzitter**: Hij vernam dat natuurlijk weer van zijn relatie uit den Haag.

A. Ja, daar was geen twijfel aan.

97992. De **Voorzitter**: Van verdere leiding vanuit Londen, door- dat men richtlijnen gaf in bepaalde situaties, is u niets gebleken?

A. Neen.

97993. De **Voorzitter**: In 1943 is er op de bestaande Aanwijzingen van 1937 hier in Nederland een commentaar gemaakt, waarmee Londen zich via Radio Oranje accoord heeft verklaard. Dit commen- taar was dus meer aangepast aan de situatie, zoals deze door de ontwikkeling van de oorlog was gegroeid en die men nooit van te- voren had kunnen voorzien. Is u daarvan ook nooit iets gebleken?

A. Neen.

97994. De **Voorzitter**: De staking als zodanig kwam dus waar- schijnlijk wel onverwachts?

A. Ja, betrekkelijk onverwachts. De stand van zaken was in die periode van 17 September toch wel zodanig, dat wij wel begrepen, dat dit bericht binnenkort zou komen. Ik herinner mij wel, dat men een partiële staking heeft willen esceneren alleen voor het locomotiefpersoneel. Wij hebben Engeland laten weten, dat dit onuitvoer- baar was en dat dit een onjuiste opdracht was als zodanig. Het moest een algehele staking zijn of men moest doorgaan, maar geen partiële staking van een deel van het personeel.

Tegen 17 September was de situatie zodanig, dat wij elke dag kon- den verwachten, dat er bericht uit Londen zou komen.

97995. De **Voorzitter**: Het plotselinge van die maatregel is naar uw mening dus geen nadeel geweest? De staking was dus behoorlijk voorbereid.

A. Ja, de staking was voldoende voorbereid. Ook het personeel was in voldoende mate voorbereid. Juist diegenen, die zich in de voorafgaande maanden bezwaard hadden gevoeld, hebben in 1944 wel begrepen — en dit is hun wel uiteengezet op verschillende punten —, dat het einde nu naderbij kwam. De mensen, die zich dus vroeger losgeslagen hadden gevoeld en die partieel iets hadden willen doen, begrepen langzamerhand, dat het beter was te wachten, omdat het toch wel kwam. Er zijn er altijd geweest, die dit proces hebben willen versnellen, ook in die laatste maanden van 1944 en die wenken hebben ontvangen van: Kalm aan, wij moeten wachten.

97996. De **Voorzitter**: Een getuige uit Londen heeft hier verklaard, dat reeds meer dan een jaar tevoren er vanuit Nederland herhaaldelijk op werd aangedrongen, dat men bevel tot een spoorwegstaking zou geven. Is het plan tot een spoorwegstaking ooit van de spoorwegen uitgegaan?

A. Niet voor zover mij bekend. Ik weet niet, of de directie dit heeft gedaan. Vanzelfsprekend hebben alle functionarissen in die tijd zo beperkt mogelijk gesproken en het is dus best mogelijk, dat de directie wel drang hierop heeft uitgeoefend.

97997. De **Voorzitter**: Het zou alleen niet passen in de redenering, wanneer men zegt: Het is een ondersteuning van de geallieerde oorlogvoering; dat kon men alleen in Londen bepalen. Men zou dan van Nederland uit in een vroeger stadium niet op een staking hebben kunnen aandringen.

A. Men zou er alleen op hebben kunnen aandringen, dat men zei: Wij willen wel, dat er wordt gestaakt! Wij zullen zeker nooit hebben willen aandringen op een staking, omdat wij allemaal voldoende waren geschoold om te weten, dat wij militaire leiding moesten hebben. Wij waren wat dat betreft allemaal voldoende georiënteerd.

97998. De **Voorzitter**: Had u verwacht, dat die staking zolang zou gaan duren?

A. Neen. Dit is dus mijn persoonlijke mening. Ik meende, dat de stoot bij Arnhem ook wel zou gelukken, zoals al het voorgaande was gelukt. Ik meende, dat wij er in vijf à zes weken af zouden zijn.

97999. De **Voorzitter**: Was het nut van de staking minder groot toen de stoot bij Arnhem niet gelukte? Hoe zie u dat?

A. Ik geloof het niet. Dit kan men tweeledig zien. In de eerste tijd was militair gezien het nut het grootst, omdat de Duitsers in eens voor het feit kwamen te staan, dat het apparaat plat lag. Op den duur zou wat dit betreft het effect minder worden, omdat zij eventueel zelf personeel zouden kunnen gaan inzetten. Daartegenover stond, dat hoelang het ook zou duren, men toch voortdurend daar zijn aandacht aan moest besteden. Dat was ook niet zo gemakkelijk in een vijandig land. Het feit, dat onze mensen wegbleven en dat de staking dus door kon gaan, heeft ook een groot effect gesorteerd, hoe beroerd het ook was voor de Nederlanders in verband met de voedselvoorziening. Het was toen dan ook gebeurd!

95000. De **Voorzitter**: Toen de staking reeds enige tijd duurde, is er een poging gedaan om voedseltransporten tot stand te brengen. Dat hebt u waarschijnlijk ook wel vernomen?

A. Dat heb ik wel vernomen, maar daar heb ik zelf niet aan mee-gedaan. Ik was ondergedoken. U spreekt nu eigenlijk over de periode van de staking; ik ben op drie verschillende plaatsen ondergedoken geweest en heb dus eigenlijk geen contacten meer gehad.

98001. De **Voorzitter**: U weet dus uit eigen waarneming niets van deze zaak af?

98002. De **Voorzitter**: Uit de regeling van de financiering is ook wel gebleken, dat men niet zo'n lange staking had verwacht, omdat men ongeveer een maand salaris voor het personeel had uitgetrokken.

A. Ja. Daar staat echter naast, dat er via het N.S.F. wel een regeling op touw was gezet, waardoor de financiering door kon gaan. U moet die regeling van de uitbetaling van een maand of zes weken salaris niet als de enige zien; er was een organisatie via het N.S.F., waardoor het ook bij langere staking mogelijk was, dat de mensen hun geld kregen. In de praktijk is gebleken, dat dit erg goed is geweest. Na een paar maanden inerkte ik via het contact, via hetwelk ik geld kreeg, dat die zaak goed liep. Ik werd tevredengesteld in mijn mening, dat die organisatie deugdelijk was. Toen zij mij bereikten, wist ik, dat zij een ander ook zouden bereiken.

95003. De **Voorzitter**: Heeft de staking veel slachtoffers geëist?

A. Ja, maar het aantal weet ik niet.

98004. De **Voorzitter**: Dit zijn ongeveer de punten, die ik u had willen vragen. Is er misschien in dit verband nog iets, waarvan u meent, dat het van belang zou zijn voor de commissie? Misschien wilt u nog iets opmerken ter aanvulling of misschien is er nog een belangrijk punt, dat ik niet heb aangeraakt? Ik geef u daartoe nog graag de gelegenheid.

A. Ik meende, dat u het misschien van belang achtte te weten, dat het N.S.F. — de heer *van den Bosch* — bij mij en ik bij de heer *Giesberger* en de heer *Hupkes* hebben gevraagd volgens doorgegeven berichten van Engeland om contact met een officiële organisatie op te zetten. Dat was dus eind 1943.

98005. De **Voorzitter**: U bedoelt het N.C.?

A. Dat weet ik niet. Ik kreeg het gewoon door als mededeling. Torn de heren *van den Bosch* en *Giesberger* bij de heer *Hupkes* kwamen en zij in ededeling deden, dat die vraag werd gesteld, en de heer *Hupkes* mededeelde, dat hij daartoe zeer zeker wenste over te gaan, zei de heer *van den Bosch*: *Wouters*, dan krijg jij het contact met het N.C.

98006. De **Voorzitter**: Met mejuffrouw *Tellegen*?

A. Neen, eerst de heer *Chaillet*. Toen hij is opgepikt, kwam van *Velzen* en later mejuffrouw *Tellegen*.

98007. De **Voorzitter**: In de aanvang was men misschien een beetje huiverig voor contact met illegale groepen.

A. Ja, voordat wij wisten, wat het N.C., O.D. en dergelijke waren.

98008. De **Voorzitter**: Had u vóór die tijd ook geen contact met de O.D.?

A. Neen, dat zal de heer *Hupkes* zelf wel hebben gehad, want ik ben wel door hem een paar keer naar de heer *Six*, enz. gestuurd. Men vroeg in die tijd niet naar wat men niet wilde vertellen! Ik begreep wel wat er gaande was, want ik heb er besprekingen gearrangeerd, maar ik heb daar verder buiten gestaan. Dit was wat ik nog even had willen opmerken, zodat u enigszins het verband zoudt zien.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

G. P. WOUTERS.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 3 SEPTEMBER 1953

Plenaire commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Ir. JOHAN WILLEM ALBARDA,
oud 76 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
oud-Minister van Waterstaat.

Rij legt de eed af als getuige.

98043. De **Voorzitter**: Zoals op de convocatie is vermeld, is de Enquêtecommissie nu bezig met de behandeling van de punten betreffende het contact met bezet gebied en de voorlichting, die de Regering te Londen van daaruit heeft gegeven aan haar ambtenaren en burgers.

De Aanwijzingen van 1937 waren, zoals ons is gebleken, een uitwerking van het Landoorlogreglement. Is u bekend, of de Regering op het punt van volkenrechtelijke vraagstukken speciale voorlichting heeft gevraagd van volkenrechtsdeskundigen, zoals men hier bij voorbeeld vaak het advies van professor *François* heeft ingewonnen bij de uitleg van het Landoorlogreglement?

A. Het is mij niet bekend. U bedoelt toch in Londen? Zoals u weet, is de instructie aan de ambtenaren hier al opgemaakt in Nederland, onder het Kabinet-Colijn.

98044. De **Voorzitter**: Was u bekend, dat deze Aanwijzingen bestonden?

A. Neen. Ik had wel bij geruchte vernomen, dat ei Aanwijzingen waren, maar eerst in Londen heb ik die Aanwijzingen leren kennen. Toen ik in Augustus 1939 Minister werd, waren de Aanwijzingen onder zegel op de Departementen aanwezig. Dal zegel heb ik natuurlijk niet verbroken en dat geheime stuk heb ik dus niet leren kennen. Eerst toen in Londen gedacht werd over wijziging van die instructies, heb ik daarvan kennis gekregen.

98045. De **Voorzitter**: Ja, in 1943 is er een commentaar op die Aanwijzingen g-komen. Vóór die tijd had u persoonlijk dus geen kennis genomen van de Aanwijzingen?

A. Neen. ik ben niet in de gelegenheid geweest om er kennis van te nemen.

98046. De **Voorzitter**: Hebben deze Aanwijzingen ook nooit punt van bespreking uitgemaakt, waarbij bleek, dat andere heren er van wisten?

A. Ik herinner mij niet, dat daarvan is gebleken. Natuurlijk is er wel gesproken over de houding, die de ambtenaren moesten aannemen; incidenteel is daarover herhaaldelijk gesproken, naar aanleiding van gebeurtenissen, die hier in Nederland plaats hebben gehad; maar ik herinner mij niet, dat er een algemene discussie over is geweest voordat tot een commentaar op de Aanwijzingen is besloten.

98047. De **Voorzitter**: Heeft er ook geen discussie plaats gehad over de grondslag, waarop de bezetter het gezag uitoefende, gezien binnen het kader van het Landoorlogreglement?

A. Dit is ook weleens in een vergadering ter sprake gekomen. Voor een goed begrip moet ik u er aan herinneren, dat door het Kabinet-*Gerbrandy* veelal in commissies werd gewerkt en dat dus vele dingen in commissies kunnen zijn besproken en uitvoerig kunnen

zijn bestudeerd zonder dat het andere deel van de Ministerraad er kennis van droeg of er rapport van kreeg. Dat is naar mijn mening niet juist, want naar mijn gevoelen mocht, wanneer er in de commissies van de Ministerraad iets werd voorbereid, men pas tot een besluit komen, wanneer dit door de gehele Ministerraad werd bevestigd. Zo gebeurde het echter niet altijd.

98048. De **Voorzitter**: Dit is bij de behandeling van de punten j en o uitvoerig besproken.

Het standpunt van de Regering ten opzichte van de bevolking in Nederland heeft men dus eigenlijk ook niet zo uitvoerig besproken? Mzn heeft dus eigenlijk niet besproken, welke verplichting de bevolking in Nederland had: moesten zij al dan niet aan de bevelen van de bezetter gehoorzamen?

A. Die vragen zijn natuurlijk incidenteel herhaaldelijk aan de orde gekomen, ook naar aanleiding van vragen, die de Regering vanuit Nederland bereikten langs geheime weg. De mensen vroegen dikwijls raad in hun verlegenheid. Bij de voorbereiding van radio-toespraken, die hetzij door de Koningin, hetzij door de heer *Gerbrandy* zouden worden gehouden, kwamen die vragen natuurlijk wel ter sprake, maar een stelselmatige bespreking van het vraagstuk als zodanig herinner ik mij eigenlijk niet vóór de uitwerking van het commentaar op de Aanwijzingen in 1943.

98039. De **Voorzitter**: U zegt, dat berichten uit het bezette gebied ook te uwer kennis kwamen. Hebben bepaalde maatregelen en verordeningen van de bezetter als regel punt van bespreking uitgemaakt?

A. Niet altijd, want deze waren zo talrijk, dat het onbegonnen werk was om die allemaal te gaan bespreken. Dat was niet bij te houden! Incidenteel behandelden wij wel verschillende maatregelen, die bijzonder de aandacht trokken.

98050. De **Voorzitter**: Hebt u in Londen al dadelijk kennis gekregen van de veranderde bevoegdheid van de secretarissen-generaal, toen hier het burgerlijk bestuur was ingesteld?

A. Ik zou u daar geen datum van kunnen noemen. Uiteraard hebben wij wel inlichtingen gekregen over de bevoegdheden, die aan de secretarissen-generaal waren toegekend; dit kon ons niet ontgaan. Het was natuurlijk de vraag, toen de Ministers hun plaatsen verlieten, welke bevoegdheden de secretarissen-generaal zouden hebben en welke bevoegdheden de Duitsers hun zouden toestaan. Daarover hebben wij herhaaldelijk gesproken, evenals over de al of niet juiste wijze, waarop sommigen van deze bevoegdheden gebruik maakten.

98051. De **Voorzitter**: Heeft de Regering ook weleens besproken of het goed zou zijn bepaalde instructies aan de secretarissen-generaal te doen toekomen?

A. Van rechtstreekse instructies langs geheime weg aan de secretarissen-generaal als zodanig staan mij geen feiten voor de geest. Ik neem echter aan, dat dit wel zal zijn gebeurd: het zal wel herhaaldelijk zijn gebeurd door de heer *Gerbrandy*.

98052. De **Voorzitter**: De secretarissen-generaal maakten over het algemeen het bezwaar, dat zij nooit iets hoorden. Zij voelden het juist als een lacune, dat zij zo weinig hoorden. Zij zeiden: Wij zijn hier tenslotte achtergelaten met de aan generaal *Winkelman* verstrekte opdracht, die door hem later aan de secretarissen-generaal was overgedragen, om de zaak hier voort te zetten. In bepaalde omstandigheden hadden zij weleens behoefte aan een instructie of voorlichting of mededeling van de Regering, maar de ene secretaris-generaal na de ander zegt hier: Wij hoorden maar niets! Met betrekking tot een bepaald punt, bij voorbeeld de Jodenvervolging, heeft men wel over de radio gesproken, maar een bepaalde mededeling aan degenen, die hier het bestuur uitoefenden, is nooit gekomen. Is u van bepaalde concrete gevallen niet iets bekend?

A. Neen, daarvan staat mij niets voor de geest.

98053. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: U hebt dus nooit pogingen gedaan om contact met het Departement te krijgen? Daar was misschien ook geen aanleiding voor.

A. Neen, ik heb nooit enig contact met mijn Departement gehad. Ik heb in de loop van de jaren weleens getracht te informeren naar sommige dingen bij mijn Departement en bij de Rijkswaterstaat, maar soms kwam er géén antwoord, of er kwam een antwoord, waarvan ik betwijfelde, of het wel betrouwbaar was. Daar had ik natuurlijk niet de minste contrôle op. Er kon iets langs geheime weg worden teruggetelegrafeerd, dat niet betrouwbaar was.

98054. De **Voorzitter**: Er is hier weleens de opmerking gemaakt, dat over Radio Oranje wel van tijd tot tijd mededelingen kwamen, maar daarvan was ook niet altijd uit te maken of dit nu afkomstig was van de Regering of van een radiocommentator. Het is van hieruit dus ook dikwijls moeilijk geweest.

A. Dat kan ik mij voorstellen, want er werd door sommige sprekers door de radio gesproken alsof zij met Regeringsgezag spraken. Ik heb altijd het gevoel gehad, dat sommige sprekers — ik zal nu maar geen namen noemen — wel eigenmachtig instructies aan Nederland gaven.

98055. De **Voorzitter**: Op 15 October is er een nota meegegeven aan de Amerikaanse consul; dat was de nota-Teldeis over de toestand in Nederland. Mijn vraag is, of u hiervan iets is gebleken in die zelfde periode.

A. Ik herinner mij niet, dat ik het stuk ooit heb gezien, maar daarmee durf ik niet met zekerheid zeggen, dat ik deze nota niet heb gezien. Ik heb natuurlijk zo enorm veel stukken onder de ogen gehad!

98056. De **Voorzitter**: De heer *Telders* heeft dit vrij uitvoerige stuk al in October 1940 opgesteld, in overleg onder andere met het Politiek Convent. Men zou veronderstellen, dat deze nota, die alle terreinen behandelt, onderwerp van bespreking zou hebben uitgemaakt in die aanvangsperiode, omdat de Londense Regering toen ook wel graag op de hoogte wilde zijn van de situatie in Nederland.

A. Ik kan mij er niets van herinneren.

98057. De **Voorzitter**: Het commentaar, dat van hieruit naar Londen is gezonden, is dus een aanvulling op de Aanwijzingen geweest. Wat was de indruk hiervan in Londen? Vond men het een goed stuk?

A. Waarschijnlijk zullen wij het wel een goed stuk hebben gevonden, want anders hadden wij het niet gestuurd!

De **Voorzitter**: Neen, het is van Nederland uit naar Londen gezonden.

A. Het is dus van hieruit naar Londen gezonden ter aanbeveling en daarna vanuit Londen bevestigd. Ik denk, dat het wel instemming zal hebben gehad, want anders zou het niet zijn bevestigd.

98058. De **Voorzitter**: U herinnert zich dus niet, of hierover nog veel discussie is geweest?

A. Neen.

98059. De **Voorzitter**: Dit was toch eigenlijk een verdere uitwerking van de eerste Aanwijzingen.

A. Het is in de Ministerraad ook in het klein besproken. Zoals ik zo juist zei, is dit de gelegenheid geweest, waarbij ik voor het eerst van de oorspronkelijke opdracht van het Kabinet-Colijn heb kennis genomen.

98060. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De oorspronkelijke Aanwijzingen waren toch wel in een of andere vorm aanwezig?

A. Dat weet ik niet; op mijn Departement te Londen was er in ieder geval geen exemplaar aanwezig. Ik weet niet, of er exemplaren in Londen aanwezig waren. Er was natuurlijk geen reden voor de Regering bij haar overhaaste vertrek naar Londen dit stuk mee te nemen; dit stuk was bestemd om hier te worden gevonden door de hier achtergebleven autoriteiten en niet door de Regering in Londen. Het heeft waarschijnlijk bestaan in juist zoveel exemplaren als er nodig waren om er op ieder Departement een te kunnen deponeren. Ik heb het echter nooit gezien. Er bestonden, zoals u weet, meer van

dergelijke stukken. Er bestonden ook stukken onder zegel over de evacuatie van de Departementen hier, waar echter nooit iets van is gekomen, want daar hebben de Duitsers ons de tijd niet voor gelaten. Allerlei Departementen zouden worden geëvacueerd in de omgeving van den Haag en in een verder stadium zou toevlucht worden gezocht in een paar forten van de oude stelling Amsterdam in de Haarlemmermeer, maar daar is allemaal niets meer van gekomen.

98061. De **Voorzitter**: Heeft men van Londen uit weleens naar andere wegen gespeurd van contact mei de secretarissen-generaal, behalve via Radio-Oranje?

A. Dat weet ik niet. Die contacten liepen allemaal over de Minister-President, dus allemaal over het bureau van de heer *Gerbrandy*. Ik duid het niet euvel, dat dit allemaal strikt geheim werd gehouden, want een geheim van veel personen is geen geheim meer en men moest zorgen, dat dergelijke dingen met het oog op de veiligheid niet ruchtbaar werden. De dingen, die niet ruchtbaar mochten worden, moest men niet in een groot gezelschap vertellen.

98062. De **Voorzitter**: Ik zou mij toch kunnen voorstellen, dat de Regering zich er over had beraden, om bepaalde mededelingen of instructies te geven, omdat het alle Departementen en alle Ministers aanging.

A. Ik herinner mij niet, dat dit speciaal is besproken. Het is mogelijk, maar ik kan het me niet herinneren.

98063. De **Voorzitter**: Het is u waarschijnlijk toch wel bekend, dat er behalve het rapport-Teldeis nog successievelijk verscheidene andere zijn gekomen; er is onder andere een rapport geweest over de secretarissen-generaal *Hirschfeld*, Verwey en Frederiks.

A. Ja, daar is in Londen wel over gesproken.

98064. De **Voorzitter**: Toen wij met de heer *Tenkink* over de Aanwijzingen hebben gesproken, heeft hij iets aangehaald uit de rede van de heer *Gerbrandy* van November 1942. Daarin kwam het volgende voor:

„Gij ambtenaren, gij weet wel, waarom gij in het vaderland hadt te blijven, toen de Regeering roepingsgetrouw naar Londen toog? Opdat onder de bezetting het leven in het land niet te zeer ontredderd zou worden. Dit was uw roeping; van deze taak hebben tallozen zich gekwetend, zooals de Regeering van u verwachtte.

Maar u weet toch ook, dat er nog een andere reden voor uw achterblijven in het bezette gebied bestond. Een reden, die nu, nu het beleg geslagen wordt, te sterker gaat spreken.”

De heer *Tenkink* heeft daarop gezegd: „Dergelijke uiteenlopende instructies moesten tot verwarring aanleiding geven”.

Was uw mening over de Aanwijzingen en het commentaar, dat men daar een redelijk houvast aan had voor het bepalen van zijn houding?

A. De Aanwijzingen en het commentaar heb ik sindsdien niet meer onder de ogen gehad! Ik heb daar geen exemplaar van. Niet alle stukken heb ik kunnen bewaren, die wij doorlopend op onze tafel kregen. Ik durf dus op het ogenblik niet meer over de inhoud van het stuk te oordelen.

Wij hebben wel beseft, dat er veel moeilijkheden waren voor de hoogste ambtenaren hier. Ik zelf heb persoonlijk altijd gevoeld, dat het een enorm moeilijke positie was, waarin zij verkeerden, vooral omdat zij altijd in dubio verkeerden van: Moeten wij nu blijven of moeten wij heengaan? Wat is in het landsbelang? Ik heb altijd begrepen, dat het een onmogelijk moeilijke positie voor de mensen was.

98065. De **Voorzitter**: Daar kwam ook nog bij, zoals met name door de heer *Spitzen* hier is verklaard, dat de uitzendingen van Radio Oranje ook niet altijd op de feitelijkheden hier klopten.

A. Neen, dat kon ook niet anders. Wanneer ik dat hier zo zeggen mag: ik was altijd wat huiverig voor die instructies of aanbevelingen, die door Radio Oranje werden gegeven. Altijd heb ik het gevoel gehad, dat wij de positie van de mensen niet kenden; wij kenden de moeilijkheden en de feiten niet en zij konden die veel beter beoordelen dan wij. Om vanuit de verte achter een veilig tafeltje in de studio instructies te geven aan mensen, die voor zulke gecompliceerde moeilijkheden staan, heeft bij mij altijd tegenzin verwekt; vooral wanneer men ze aanspoorde tot een zeer ingrijpende

en heldhaftige houding heb ik altijd het gevoel gehad, dat men altijd heel gemakkelijk heldhaftig kan zijn in ern veilig land, maar dat het heel anders is voor de mensen, die het aangaat. De secretarissen-generaal en anderen in Nederland konden de omstandigheden veel beter beoordelen dan wij. Wij moesten oordelen op onvolledige en dikwijls onjuiste gegevens of veronderstellingen.

98066. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat men in Londen uit de rapporten en dergelijke, die binnenkwamen, een redelijk goed beeld had van de situatie in Nederland of zat er dikwijls veel tegenpraak in?

A. Ik vond het zelf altijd verschrikkelijk moeilijk om me er een goed beeld van te vormen. Langzamerhand werden het hele stapels van stukken, die wij langs geheime weg kregen. Ook de rapporten van Radio Oranje, van de luisterdienst, enz. kwamen bij ons. Er was werkelijk dikwijls grote tegenstrijdigheid. Men merkte in de berichten ook heel dikwijls, dat zij niet objectief waren; ik wil niet zeggen, dat de mensen de bedoeling hadden om de zaken onjuist voor te stellen, maar dat zij toch wel een persoonlijke kijk en een persoonlijk oordeel gaven. Als voorbeeld wil ik u noemen de adviezen, die er werden gegeven, en de denkbeelden, die er werden overgebracht over wat er moest gebeuren met de Staten-Generaal! Er waren zoveel hoofden zoveel zinnen; er was geen touw aan vast te knopen. Het is zeer goed te begrijpen. De middelen tot een regelmatig overleg bestonden hier niet en men kreeg daardoor natuurlijk heel dikwijls persoonlijke meningen, waar men behoefte had aan een algemene opinie, maar die bestaat niet of kan zich niet uitspreken onder een dictatuur!

98067. De **Voorzitter**: Ik geloof wel, dat wij kunnen concluderen, zoals een van de secretarissen-generaal heeft verklaard voor een commissie, waarvoor hij was verschenen, dat er nooit een bepaalde instructie is uitgegaan. Deze secretaris-generaal heeft namelijk gezegd, dat hij constateerde „dat hij nog steeds mist een gepubliceerd stuk, bevattende bevelen, die van de Regering in Londen zijn uitgegaan aan de in bezet gebied aanwezige bestuursorganen, want — zegt hij — datum en inhoud zouden mij dan bekend moeten zijn, opdat een ieder thans zelf zijn eventuele tekortkomingen zou kunnen nagaan”.

Er is u dus niets van bekend, dat er ooit een instructie is uitgegaan, zodat de secretarissen-generaal er op waren aangewezen om zelf binnen het kader van de Aanwijzingen en Landoorlogreglement hun houding te bepalen in de omstandigheden, waarvoor zij kwamen te staan?

A. In radioredevoeringen, enz. zijn er van tijd tot tijd wel algemene beginselen uitgesproken, waardoor de secretarissen-generaal zich moesten laten leiden, waarbij dan altijd als een criterium van wat niet voor hen was geoorloofd werd gesteld, dat het schadelijk was voor het land of in strijd met 's lands eer. Dat was, naar ik meen, de term, die daarbij werd gebruikt. Dat zijn natuurlijk wel termen, die niet zeer concreet zijn en ook nog voor verschillende uitleg vatbaar zijn.

98068. De **Voorzitter**: Nu zou ik u iets willen vragen over het contact, dat de Regering al dan niet heeft gehad met het politieke leven in het bezette gebied. U weet, dat hier al heel gauw het Politiek Convent is ontstaan. Heeft de Regering contact gehad met de politieke partijen, op de een of andere manier, of er behoefte* aan gevoeld? De nota-Selders is ook ontstaan door overleg met het Politiek Convent. Heeft er behoefte bestaan aan overleg met de politieke groeperingen?

A. Ik denk, dat de heer *Gerbrandy* in die laatste oorlogsjaren wel contact heeft gehad met de centrale organen van de Nederlandse politieke partijen.

98069. De **Voorzitter**: Bedoelt u he: College van Vertrouwensmannen?

A. Ja. Ik beoordeel en veroordeel dit niet, maar dit college is voor ons ook met de grootste geheimzinnigheid omgeven geweest. Op een gegeven ogenblik hoorde ik ineens van een College van Vertrouwensmannen, dat toen al lang bleek te bestaan, maar ik hoorde het toen voor het eerst. Ik wist ook niet wie de leden waren.

98070. De **Voorzitter**: In de aanvang dus zeker niet?

A. Neen, zeker niet in 1940.

98071. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het College van Vertrouwensmannen is pas van veel latere datum; dat dateert van 1944, nadat de heer *van Heuveri Goedhart* in Londen is gekomen.

A. Wij waren ook nooit op de hoogte met de samenstelling van het college. Ik meen, dat ik die in Nederland voor het eerst heb gehoord.

98072. Jonkvrouw **Wttewaail van Stoetwegen**: Als ik mij niet vergis, heeft de heer *van Heuveri Goedhart* die namen toch meegegenomen naar Londen. Is dit dus niet in de Ministerraad besproken?

A. Neen. De heer *van Heuven Goedhart* is in Engeland gekomen; hij had een aantal gegevens bij zich; in die eerste tijd heeft hij verblijf gehouden ten huize van de heer *Gerbrandy*. Vele van de berichten, die hij overbracht, kwamen ter tafel in de kamer van de heer *Gerbrandy*.

98073. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het was toch mogelijk geweest, dat de heer *Gerbrandy* daarover sprak met zijn ambtgenoten. Dat is dus niet gebeurd?

A. Neen, over het algemeen niet. Misschien heeft hij er wel in de Commissie Terugkeer over gesproken, althans vóór de tijd, dat ik er lid van was. Nadat ik er in ben gekomen, werden dergelijke inlichtingen heel weinig ter tafel gebracht.

98074. De heer **Stufkens**: Voor zover u weet, is er dus met de politieke leiding in Nederland geen contact geweest?

A. Ik weet niet, of er contact mee is geweest, maar in ieder geval is het mij niet bekend. Ik wist zelfs heel erg weinig van de politieke leidingorganisatie, die er is geweest. Eigenlijk werd ons altijd de voorstelling gegeven, dat de politieke partijen allemaal waren verdwenen, dat niemand in Nederland daar nog veel waarde aan hechtte en dat die niet meer bijeen konden komen. Er werd over leden van de Kamer vooral in Londen veel kwaad verteld; u weet dat wel uit andere verhalen. Persoonlijk heb ik er nooit veel geloof aan gehecht, omdat ik door kennis van veel personen en ervaring op dit gebied een persoonlijke overtuiging had, die niet gauw aan het wankelen was te brengen. Men overstroemde ons eigenlijk met allerlei geroddel over de houding van de Kamerleden, die helemaal geen rol in het verzet zouden spelen, zich afzijdig hielden, enz. Dit gold dan natuurlijk als een argument voor hen, die de oude Kamers niet meer terug wilden.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Daarbij werd vergeten, dat de topfiguren al in October 1930 voor een groot deel zijn opgepakt, zelfs al in Juni!

98075. De **Voorzitter**: Het Politiek Convent ondervond in de aanvangstijd het bezwaar, dat men toen nog niets uit Londen hoorde. Men moet natuurlijk alles van twee kanten zien. U hebt toch waarschijnlijk wel in die aanvangstijd van het bestaan van het Politiek Convent gehoord? Het bestond uit twee mensen van elke politieke partij.

A. Ik durf niet zeggen, wanneer ik daarvan voor het eerst heb gehoord.

98076. De **Voorzitter**: Het heeft niet zolang bestaan: eind 1940 werd een aantal van deze heren al opgepakt. Toen bleek trouwens ook, dat men geen contact had en ook praktisch niet kreeg met Londen. Langzamerhand zijn er toen andere comités ontstaan: het Nationaal Comité en het Vaderlands Comité en het College van Vertrouwensmannen.

Weet u misschien ook om welke reden men de heer *Wiardi Beckman* heeft uitgenodigd om naar Londen te komen?

A. Ik heb daar alleen geruchten over gehoord. Van tijd tot tijd is er in geschriften beweerd, dat men de heer *Wiardi Beckman* eigenlijk had uitgenodigd met de bedoeling om hem te Londen in het Kabinet op te nemen. Ik heb dit in concreto nooit gehoord in Londen; wel hebben wij spoedig bericht gehad van de ongelukkige afloop van zijn poging om te vertrekken naar Londen. Ik heb toen gehoord, dat men bijzonder prijs stelde op zijn komst en dat ook de Koningin er bijzonder prijs op stelde. Wij hebben daar eigenlijk pas van gehoord na de catastrofe, dus na de arrestatie van de heer *Wiardi Beckman*.

98077. De **Voorzitter**: Is u bekend, dat het rapport van de heer *Vorrink* van Januari 1941 in Londen is aangekomen? Het was ern vrij uitvoerig rapport.

A. Neen, ik heb zo'n groot rapport van de heer *Vorrink*, als u mij nu vertoont, nooit gezien; dat wil niet zeggen, dat ik zou ontkennen, dat het te Londen is aangekomen.

98078. De **Voorzitter:** Het heeft in ieder geval niet zo'n indruk gemaakt, dat men van mening was, dat dit zo'n belangrijk rapport was, dat het behandeld moest worden? Die indruk hebt u er dus niet van?

A. Ik zou ongetwijfeld aan een rapport van *Vorrink* grote aandacht hebben gewijd, maar ik kan mij dit stuk toch niet herinneren.

98079. De **Voorzitter:** In verband met de liquidatie van *Seyffardt* is er nog eens een afkeuring voor de radio uitgesproken. Herinnert u zich misschien, of dit tevoren punt van bespreking heeft uitgemaakt?

A. Bedoelt u de moord op *Seyffardt*? Ja, is het niet bij die gelegenheid geweest, dat er door de Regering is gewaarschuwd tegen die moordaanslagen? Ik weet niet, of dat bij *Seyffardt* of bij *Posthuma* is geweest.

De **Voorzitter:** Het is geweest bij de aanslag op *Seyffardt*!

A. Dat is ongeveer in dezelfde tijd geweest als die aanslag op *Posthuma*. Ik herinner mij dit heel goed.

98080. De **Voorzitter:** Men is toen waarschijnlijk van oordeel geweest, dat de gevolgen van dergelijke daden niet in verhouding zouden staan tot het doel, dat men er mee trachtte te bereiken? Heeft men om deze reden die waarschuwing uitgesproken?

A. Ja, die was een van de redenen er van, afgezien van de persoonlijke gevoelens van de Ministers, dat moord voor ons niet een acceptabel middel is. De doeltreffendheid van dit middel werd ook zeer in twijfel getrokken, omdat men vreesde, dat het tot verergering van de terreur van de andere kant zou leiden.

98081. De **Voorzitter:** Eerst is er dus een Nationaal Comité geweest, dat echter is opgerold. Later is er echter een nieuw comité gevormd, het zogenaamde Vaderlands Comité. De Regering heeft toen sterk de nadruk gelegd op het adviserende karakter, dat dit comité alleen maar zou hebben, in afwijking van het Nationaal Comité, waaraan door de Regering groter bevoegdheid was toegekend. Weet u misschien, waarom er toen zo met nadruk is gezegd, dat dit V.C. alleen maar een adviserend karakter zou hebben?

A. Het is mogelijk, dat men in die dagen vreesde, dat er een soort van greep naar de macht zou plaats hebben. In die dagen schijnt er in Nederland nogal gesproken te zijn over gouverneurs en landvoogden, enz.

98082. De **Voorzitter:** Men zou kunnen veronderstellen, dat men de indruk had, dat de leden er van misschien niet genoeg representatief waren. Dat zou ook een mogelijkheid zijn geweest.

A. Er waren in die tijd wel strevingen om te komen tot een voorlopig bewind of iets dergelijks.

98083. De **Voorzitter:** Het zogenaamde Vaderlands Comité, dat tot taak had te adviseren, heeft nogal wat rapporten naar Londen gezonden. Nu is echter gebleken, dat de Regering heel weinig rekening heeft gehouden met de adviezen van het V.C. Hebt u misschien een indruk, wat hiervan de reden kan zijn geweest?

A. Neen.

98084. De **Voorzitter:** Hebben alle Ministers wel kennis gekregen van de adviezen van het V.C. of is dit ook in klein comité gehouden?

A. Ik kan mij niet herinneren, dat ik er kennis van heb gekregen.

98085. De **Voorzitter:** Op welke wijze werd u in Londen ingelicht over de verzetsbewegingen? Uitsluitend door deze rapporten, die er binnenkwamen?

A. Wij hadden de geheime dienst, zoals u weet, die langs allerlei wegen, die ik niet ken, vele inlichtingen kreeg. Men kreeg vanuit Nederland blijkbaar inlichtingen van combinaties van personen, maar naar mijn gevoelen ook veel van particulieren, van mensen, die op eigen initiatief inlichtingen gaven, een soort enquêteurs dus, een soort agenten van de geheime dienst. Ik heb wel de indruk gekregen, dat die niet altijd even zorgvuldig werden uitgezocht. Wanneer de bericht-

gever iets met nadruk wilde mededelen, heb ik de indruk gehad, dat men dan wel zocht naar mensen, die zijn oordeel bevestigden. Het is misschien een onrechtvaardige verdenking.

98086. De **Voorzitter:** Uw indruk is dus, dat die berichtgeving niet objectief genoeg was.

A. Neen. De heren van *den Tempel*, *Burger* en ik hadden dikwijls het gevoel, dat objectiviteit ontbrak, ook bekwaamheid ontbrak. Niet over het algemeen natuurlijk! We hebben ook belangrijke berichten gehad. Onder de berichten en adviezen waren er vele afkomstig van mensen, die kennelijk met betrekking tot politieke aangelegenheden geen ervaring en geen begrip hadden. Ik heb toen gezegd: In iedere studentensociëteit kun je aan menige tafel dezelfde wijsheden horen, die hier worden verteld. Deze hebben in Nederland toch nooit politieke waarde gehad. Waarom zullen we er nu politieke waarde aan toekennen. Dat wil niet zeggen, dat er ook niet zeer belangrijke inlichtingen kwamen: dat wil ik allerminst ontkennen.

98087. De **Voorzitter:** Had u wel de indruk, dat er over het algemeen een sterk persoonlijk accent op de mededelingen lag? Wanneer dus een bepaalde groep een bepaalde visie had op aangelegenheden, domineerde dat sterk.

A. Ja, ik zal niet zeggen, dat dit altijd het geval was. Menigmaal echter kreeg ik de indruk, dat de berichtgeving tendentiekus was, vooral tijdens de werkzaamheid van de heer *Somer*. Daar had ik bepaald weinig vertrouwen in. Daar kwam bij, dat ons bekend was — dat was ons meermalen medegedeeld —, dat de heer *Somer* ook nog speciale inlichtingen aan de Koningin gaf, die niemand anders mocht kennen. Dat scheen mij een systeem toe, dat niet juist was. Dit kon alleen leiden tot misverstand tussen de Koningin en de Regering, wanneer zij op verschillende wijzen werden ingelicht.

98088. De **Voorzitter:** Is het contact met het verzet in Nederland een kwestie van Kabinetsbeleid geweest of bleef dit naar uw mening hoofdzakelijk in handen van de Minister-President of van commissies?

A. Deze kwesties kwamen heel weinig in het Kabinet ter sprake. Mij was bekend, dat dit contact bestond.

98089. De **Voorzitter:** Had u wel de indruk, dat dit in de ministeriële commissie kwam, of was dit naar uw mening hoofdzakelijk het werk van de Minister-President?

A. Ik denk, dat dit hoofdzakelijk het werk van de Minister-President was en de enkele mensen, die daaraan medewerkten. Hij had aan zijn Departement de oud-gezant van Berlijn, de heer *van Haersma de With* en nog enkele heren. Dit contact kwam toch naar ik meen niet verder dan zijn Departement. Als ik het wel heb, heeft de heer *Gerbrandy* ook veel van deze aangelegenheden besproken met de leiders van Radio Oranje. Daarmee pleegde hij nogal veel overleg. Zij kwamen iedere morgen bij hem, als ik mij goed herinner, en dan spraken zij over het beleid van Radio Oranje. Uiteraard kreeg dan zo'n lichaam een politieke werkzaamheid. Men kan niet iedere dag met dezelfde mensen over allerlei aangelegenheden spreken zonder dat zij, ook wanneer zij er niet naar streven, een zekere invloed daarop krijgen.

98090. De **Voorzitter:** Ik heb zo juist al iets gevraagd over het rapport over de secretarissen-generaal, dat naar Londen is gegaan; daarin werd voornamelijk gesproken over de heren *Frederiks*, *Hirschfeld* en *Verwcy*.

De heer *Gerbrandy* heeft hier verklaard, dat de algemene opvatting in Londen, naar aanleiding van dit rapport, was. Weg er mee! Was dit naar uw mening de algemene opvatting van de Regering?

A. Ik weet niet, of dit niet willen handhaven van deze secretarissen-generaal wel de algemene opvatting van de Regering is geweest. Ik weet wel, dat er over de heer *Verwey* harde noten zijn gekraakt, terwijl er over *Hirschfeld* weleens met twijfel werd gesproken; ook over de heer *Frederiks* werd met ontevredenheid gesproken. „Weg er mee" is echter naar mijn mening wat sterk uitgedrukt.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen:** Een Gerbrandisme dus!

A. Men zou in ieder geval deze heren niet zonder onderzoek kunnen wegzenden.

98091. De **Voorzitter:** U hebt uiteraard natuurlijk wel kennis genomen van de voorlichting via Radio Oranje. Hier is van verschillende kanten de klacht naar voren gebracht, dat men om berichten

zat te springen, op rapporten, die men naar Londen had gezonden, waar echter maar weinig reactie kwam. Is dat ook uw indruk?

A. Ik ken niet alle berichten, die naar Londen werden gezonden. Ik weet dit dus niet. Dat heeft men hier natuurlijk meer kunnen voelen dan wij het voelden. Het was vaak zo, dat mensen naar ons berichten stuurden, waarvan zij van Londen antwoord verwachtten; het voornaamste, dat zou kunnen gebeuren, achtten zij, dat zij berichten terug zouden ontvangen. Men krijgt dan de teleurstelling, die wordt uitgebreid tot een algemene teleurstelling, terwijl dit in wezen toch eigenlijk een persoonlijke teleurstelling was. Ik kan mij dit best voorstellen. Ik geloof wel, dat er zoveel mogelijk notitie van deze berichten werd genomen.

98092. De **Voorzitter:** Hebt u vrij kort na de Januari-staking en de April-staking bericht ontvangen van dit gebeuren?

A. Ik weet niet hoeveel tijd er na wij hiervan kennis hebben genomen, maar wij hebben er wel betrekkelijk spoedig bericht van ontvangen. Die stakingen waren trouwens niet door de Regering afgekondigd; het was hier dus een ander geval dan de spoorwegstaking.

98093. De **Voorzitter:** Had u de indruk uit de geschriften van de illegale pers, dat het nuttig kon zijn de pers meer van documentatiemateriaal en dergelijke te voorzien? Of heeft dit geen punt van bespreking uitgemaakt en accepteerde men dit maar zoals het binnenkwam?

A. Ik weet niet, of dit wel mogelijk was. Ik weet niet, of hier stelselmatig naar is gestreefd. Wij gaven natuurlijk zelf, hoe gebrekkig ook, voorlichting aan het Nederlandse publiek, o.a. door de blaadjes, die door de R.A.F. werden uitgestrooid. Dit was de enige manier, buiten Radio Oranje, waardoor wij het Nederlandse volk konden bereiken.

98094. De **Voorzitter:** Had nien van de Raad van Verzet in Londen de indruk, dat die raad hoofdzakelijk communistisch was geïntereerd? Ons is hier namelijk weleens gebleken, dat men in Londen die mening was toegedaan.

A. Ik herinner mij niet, dat wij dat gevoel hebben gehad.

98095. De **Voorzitter:** Had men de indruk, dat die groep wel sterk links was geïntereerd?

A. Dat weet ik niet.

98096. De **Voorzitter:** Hebt u nog in enigerlei vorm bemoeienis gehad met de financiering van het verzet?

A. Wij hebben bemoeienis gehad met de ondersteuning van het spoorwegpersoneel, mensen van de scheepvaartmaatschappijen, enz. Wij hebben daarvoor machtigingen gegeven en er is contact met banken hier gezocht.

98097. De **Voorzitter:** Is dat via het N.S.F. geschied?

A. Ja, dat geloof ik wel.

98098. De **Voorzitter:** In een latere periode heeft de Regering ook gestreefd naar een coördinatie van het verzet, omdat men in Londen ook wel de indruk had, dat het verzet nogal gedifferentieerd was. Er is toen ook een aantal vragen vanuit Londen naar hier gekomen. Herinnert u zich, of de 19 punten van Februari 1944 eerst onderwerp van discussie hebben uitgemaakt in de Ministerraad? Dit waren dus 19 vraagpunten, die men stelde om tot een coördinatie van het verzet te komen.

A. Dat zou ik u niet durven zeggen. Ik denk, dat dit is geweest na de komst van de heer van *Heuven Goedhart*. Wij kregen toen nadere informatie over de organisatie van het verzet. Daarover was ons tevoren minder bekend. Wij hadden daarover voordien slechts inlichtingen bij geruchte gehad. Ik herinner mij, dat er toen wel is gestreefd naar coördinatie van het verzet.

98099. De **Voorzitter:** De overkomst van de heer van *Heuven Goedhart* is dus wel belangrijk geweest om een juist beeld te verkrijgen van wat hier leefde in die tijd?

A. Ja, wij hebben hem in Londen met blijdschap begroet, omdat wij nu iemand kregen, die aan de verzetsbeweging zelf had deelgenomen en die goed was geïntereerd. Hij was bovendien iemand, die als zeer ervaren journalist goed kon waarnemen en weergeven. Wij beschouwden hem dus als een zeer belangrijke bron van informatie.

98100. De **Voorzitter:** Heeft de kwestie van de bedrijfsorganisatie-*Woltersom* nog punt van bespreking uitgemaakt?

A. En passant; wij kenden er ook de bijzonderheden niet van.

98101. De **Voorzitter:** Had de Regering zich van tevoren al een voorstelling gemaakt welke taak de G.A.C. (Grote Advies Commissie) zou gaan krijgen?

A. Dat is mij niet bekend.

98102. De **Voorzitter:** Weet u nog, of de instelling van het College van Vertrouwensmannen heeft plaats gehad op initiatief van de Regering of van de heer van *Heuven Goedhart*, of vanuit Nederland?

A. Dat is mij niet bekend. Op een goede dag heb ik ineens van het bestaan van die instelling kennis genomen, maar de herkomst er van is voor mij verborgen gebleven.

98103. De **Voorzitter:** Hier is nogal eens bezwaar gemaakt tegen het feit, dat het College van Vertrouwensmannen steeds in onwetendheid is gebleven omtrent de wetgeving, die in Londen werd voorbereid, terwijl dit college wel ontwerpen en adviezen in zeer ruime mate dienaangaande naar Londen heeft gezonden. Hebt u enig idee, wat daarvan de reden kan zijn geweest?

A. Dat weet ik niet.

98104. De **Voorzitter:** Is u ook niets bekend van de adviezen, die er zijn gezooiden van het College van Vertrouwensmannen.

A. Af en toe heb ik weleens daarover horen spreken, maar overigens kan ik mij ven adviezen van liet College van Vertrouwensmannen niets herinneren.

98105. De **Voorzitter:** Het is natuurlijk mogelijk, dat men in Londen reeds bezig was met alles voor te bereiden. Hebt u niet de indruk, dat de reden hiervan is geweest, dat men de zaak al ongeveer geheel had voorbereid, zodat die adviezen — om het zo eens uit te drukken — als mosterd na de maaltijd kwamen?

A. Dat weet ik niet.

98106. De **Voorzitter:** Het plan tot afkondiging van de spoorwegstaking is toch van de Regering te Londen uitgegaan of hebt u de indruk, dat dit van de spoorwegen of van de illegaliteit is uitgegaan, zoals weleens wordt beweerd?

A. Het is voor mij een vreemde geschiedenis. Hoewel ik Minister van Waterstaat was en dus een bijzondere verantwoordelijkheid droeg, behalve de collectieve verantwoordelijkheid, voor aangelegenheden van de spoorwegen, ben ik voor de spoorwegstaking gesteld als voor een voldongen feit! Ik meen, dat het op een Zondag was, dat het besluit van de Regering werd gemeld door de radio om de spoorwegstaking af te kondigen. Ik heb daar toen met verbazing van kennis genomen. Aan de heer *Gerbrandy* heb ik toen gevraagd of dit juist was en waarom ik daarover niets had mogen horen, waarop de heer *Gerbrandy* mij zeide, dat hij die gehele dag geen tijd had gehad en dat hij het te druk had gehad om mij zelfs maar even op te bellen. Ik heb daar toen bezwaar tegen gemaakt en gezegd, dat ik toch moeilijk de verantwoordelijkheid op mij kon nemen voor een zo gewichtig besluit, wanneer ik niet in de voorbereiding van dat besluit was gekend, vooral niet als Minister van Waterstaat, die toch bijzonder met de spoorwegen te maken heeft. Ook in de eerstvolgende vergadering van de Ministerraad heb ik daartegen mijn protest laten horen. Ik heb die gang van zaken zeer betreurd, want al zeg ik niet, dat ik een ander besluit zou hebben aanbevolen, ik zou toch de spoorwegstaking wel zeer ernstig hebben willen overwegen, voordat het besluit om die uit te roepen een feit werd. Toen ik vroeger voorzitter was van de fractie in dit gebouw, had ik altijd de theorie van dat retourkaartje. Daar bedoel ik mee, dat, wanneer men een actie gaat ondernemen van grote betekenis, die zeer ernstige gevolgen kan hebben en die is gericht op een concreet doel, men zich van tevoren goed rekenschap er van moet geven, wat men zal doen, wanneer die actie niet slaagt. Men moet dus niet de heenreis maken, zonder ook de terugreis te hebben uitgestippeld. Het is dikwijls niet geraden om de heenreis te ondernemen, wanneer men niet een weg ziet om in geval van nood de terugreis te maken. Ik bedoel geen vlucht, maar een terugreis om erger kwaad te voorkomen. Nadat de spoorwegstaking was afgekondigd, buiten mijn medeweten, heb ik dit ook in de Ministerraad gezegd: Ik laat op het ogenblik de vraag buiten beschouwing of ik tot een andere conclusie zou zijn gekomen; vermoedelijk zou ik tot dezelfde slotsom zijn gekomen; maar ik geloof

toch, dat niet voldoende naar het retourkaartje is gezocht; waarmee ik bedoel, dat niet voldoende is doordacht, welke situatie er zou ontstaan, indien de spoorwegstaking niet aan haar doel zou beantwoorden en wat men zou moeten beginnen om die staking op de een of andere wijze te liquideren en de verdere noodlottige gevolgen, die zij kon meebrengen voor de voedselvoorziening van het volk en voor het gehele verkeer in Nederland, tot een minimum te beperken. Ik heb niet het gevoel gehad, dat dit tevoren behoorlijk is onderzocht. Daarom voelde ik mij met het besluit tot die spoorwegstaking niet helemaal ingenomen en ik was daaromtrent helemaal niet gerust. Er is mij toen evenwel verteld, dat *Eisenhower* op de spoorwegstaking had aangedrongen en dat ook van de zijde van de directie van de spoorwegen, die overleg had gepleegd met de personeelsorganisaties, aan de Regering was gevraagd om de spoorwegstaking te proclameren. In hoeverre dit helemaal juist is, weet ik niet.

98107. De **Voorzitter**: Dat hebt u dus in Londen al vernomen?

A. Ja. Dat is mij aanstonds gezegd. Op verzoek van *Eisenhower* moest de staking worden afgekondigd. De spoorwegdirectie had in overleg met de Personeelraad de Regering hierom gevraagd. Ik kan niet controleren in hoeverre dit helemaal juist is. Dit is dus de motivering, die daarvan destijds is gegeven. Ik heb dit evenwel met bezorgdheid gezien, omdat ik mij telkens de vraag stelde: Hoe kom je er weer af? Is wel genoeg gedacht over de wijze, waarop men de terugweg kan vinden? Met terugweg bedoel ik dus niet een vlucht, maar wat men zou doen, wanneer die staking niet haar doel bereikte.

98108. De **Voorzitter**: Wat zou u eventueel als doel van de spoorwegstaking hebben gezien?

A. Ik meen, dat de spoorwegstaking er toe diende om tijdens de aanval op de linie van de grote rivieren het troepenvervoer van de Duitsers door middel van de spoorwegen onmogelijk te maken.

98109. De **Voorzitter**: U ziet het dus minder als een verzetsdaad in de strikte zin dan he: ondersteunen van de geallieerde oorlogvoering.

A. Ik heb de indruk gekregen — ik moet steeds spreken van een indruk, want ik ben hier niet geweest —, dat het helemaal met strategische bedoelingen werd ondernomen.

98110. De **Voorzitter**: Zoudt u dat ook de enig juiste motivering vinden?

A. Ja. Op het beleid van het spoorwegpersoneel werd in de vorige oorlogsjaren nogal aanmerking gemaakt, omdat indertijd met de Februari-staking zij niet hadden gedaan wat velen van hen hadden verwacht. De spoorwegstaking gaf aan het spoorwegpersoneel toen een zekere bevrediging, dat liet nu ook zijn geest van verzet kon tonen. Dit gaf een zekere voldoening, hetgeen psychologisch zeer goed is te begrijpen. Ik geloof, dat de staking in haar opzet toch een strategische maatregel was, die in het krijgsplan paste. Over militaire strategie kan ik niet oordelen, maar ik geloof, dat daar net zoveel vóór als tegen is te zeggen. Wanneer de spoorwegen intact waren geweest, zouden bij een geslaagde aanval van de geallieerde troepen de Duitsers eerder het land hebben kunnen ontruimen, dacht ik! Wanneer die verkeersmiddelen er niet zijn, zou de kans, dat de strijd zich over het Nederlandse gebied uitbreidde, groter zijn geweest.

98111. De heer **Stufkens**: De spoorwegen waren niet vernield! Het apparaat was er.

A. Ja, dit zijn speculaties, die eigenlijk geen zin hebben.

98112. De **Voorzitter**: Heeft er gedurende de oorlog enig contact bestaan tussen de spoorwegen en de Regering te Londen? U hebt zo juist gezegd, dat u ook is medegedeeld, dat er een verzoek om staking zou zijn geweest van de directie en de personeelsorganisaties van de spoorwegen. Daar zou u als Minister van Waterstaat toch wel van hebben gehoord?

A. Ik heb daar nooit bewijzen van gehad. De eerste keer, dat ik van contact van de Regering met de spoorwegen heb vernomen, is geweest naar aanleiding van de spoorwegstaking, toen deze uitgeroepen was

98113. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de spoorwegstaking zolang zou duren?

A. Dat was juist, waarvoor ik vreesde. Ik vond dat een courageuze en heroïsche maatregel, die bij snelle ontwikkeling van de gevechten op militair terrein misschien groot effect had kunnen hebben, maar

wanneer dit niet gelukte om de een of andere reden, zag ik er geen eind aan. In het begin van 1944 schijnen er wel mogelijkheden te zijn geweest om de staking gedeeltelijk te liquideren, maar daarvan kon geen gebruik worden gemaakt. *Eisenhower* heeft na enige tijd doen weten, dat toen de krijgsplannen toch moesten worden veranderd door het mislukken van het offensief bij Arnhem, de spoorwegstaking voor een gedeelte wel kon worden geliquideerd. Als ik mij goed herinner, heeft hij daarbij delen van het land aangewezen, waar het spoorwegverkeer wel kon worden hersteld; maar daarop wilde men voorlopig niet ingaan; om welke reden dat was, is mij niet bekend. Wel weet ik, dat toen voor represaillemaatregelen tegen het ondergedoken personeel moest worden gevreesd. Dat is dus in ieder geval niet gebeurd. *Eisenhower* heeft daartoe dus wel een zekere machtiging gegeven. Zo is mij ten minste medegedeeld.

98114. De **Voorzitter**: Een staking, zoals die in 1943 is geweest als demonstratie van verzet tegen de houding van de Duitsers, zoudt u voor de spoorwegen dus niet nuttig hebben gevonden?

A. Dat weet ik niet. Dat laat ik nu in het midden. Zo'n staking wordt natuurlijk heel anders opgezet dan een staking met de bedoeling: het mislukken van militaire operaties. Daar heeft men zelf de duur niet van in handen. Ik kan mij voorstellen, dat een demonstratieve staking van beperkte tijd bij de spoorwegen een groot effect zou gehad kunnen hebben op een bepaald ogenblik. Dat is dus een staking van andere aard. Dit was een staking, waarvan het einde werd overgelaten aan de loop van de gebeurtenissen. Wanneer die oorlog nog twee jaar had geduurd, had die staking nog twee jaar langer moeten duren; er was dan eerder geen eind aan geweest.

98115. De **Voorzitter**: Ik denk hier aan een paar incidentele gevallen, zoals het afvoeren van de Joden, het in krijgsgevangenschap voeren van de militairen, enz. Wanneer de spoorwegen in deze gevallen ook hadden gezegd: Wij staken uit protest! zoudt u daarvan het nut niet hebben ingezien?

A. Men kan staken voor een bepaalde tijd, die men zelf in handen heeft. Hier was alleen het besluit om te staken en men moest maar afwachten, wat er verder zou gebeuren. Er zou dan niets meer aan te doen zijn geweest.

98116. De **Voorzitter**: Was u er iets van bekend, dat men bij de spoorwegen in een bepaalde code een bericht van de Regering te Londen verwschitte, wanneer de staking zou ingaan?

A. Ik meen, maar ik heb die stukken nooit gezien, dat de directie van de spoorwegen — de heer *Hupkes* — aan de heer *Gerbrandy* heeft gevraagd de spoorwegstaking af te kondigen zoals ook over de radio is gebeurd. Dat is bij mijn weten het enige, dat er van de Regering was gevraagd.

98117. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Op 17 September bij de slag om Arnhem?

A. Ja, op die Zondag, die ik bedoelde.

98118. De **Voorzitter**: U zegt, dat de spoorwegen dit hebben gevraagd, maar als men van mening is, dat die staking moest dienen in het belang van de geallieerde oorlogvoering, is die vraag van de spoorwegen niet doorslaggevend.

A. Ja, dat zei ik u reeds. Naar ik meen te weten, is door *Eisenhower* om deze staking gevraagd.

98119. De **Voorzitter**: Hebt u met het contact met de verzetsbeweging in Nederland als zodanig nog iets te maken gehad?

A. Neen.

98120. De **Voorzitter**: Dit zijn ongeveer de vragen, die ik u had willen stellen. Hebt u binnen dit kader misschien nog mededelingen te doen, waarvan u meent, dat zij voor de commissie van belang kunnen zijn?

A. Neen, dat geloof ik niet.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

J. W. ALBARDA.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 3 SEPTEMBER 1953

Plenaire commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouw Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. JOHANNES REGNERUS MARIE VAN ANGEREN,
oud 59 jaar, wonende te Wassenaar, oud-Minister van Justitie.

Hij legt de eed af als getuige.

98121. De **Voorzitter**: De voorlichting van de burgers en de ambtenaren vond hoofdzakelijk haar oorsprong in de z.g. Aanwijzingen, die naar onze indruk min of meer een uitwerking van het L(and) O(orlog) R(eglement) waren. Heeft men in Londen bepaalde adviseurs gehad voor de volkenrechtelijke vraagstukken, die zich daarbij voordeden, zoals men hier aan professor *François* advies vroeg?

A. Mij is daarvan niets bekend. Ik kan mij niet herinneren, dat men mij heeft gevraagd, of het mogelijk zou zijn, iemand daarvoor aan te wijzen, maar dat neemt in het geheel niet weg, dat iemand b.v. door de heer *de Geer* — maar dat veronderstel ik niet — in de arm is genomen, een van de Engelsen, die men persoonlijk raadpleegde. Ik herinner mij niet — het is nu dertien jaar geleden! — dat iemand speciaal daarvoor zou zijn gevraagd. Ik meen, dat de vertegenwoordiger van Engeland in het Permanente Hof van Internationale Justitie, Sir *Cecil Hurst*, die later voorzitter van het Hof is geweest, weleens contact met de heer *Gerbrandy* had; dat zou over deze onderwerpen kunnen zijn, maar ik weet het niet uit eigen waarneming.

98122. De **Voorzitter**: Op dit terrein heeft prof. *Gerbrandy* u niet speciaal om advies gevraagd? Prof. *Gerbrandy* heeft ons gezegd: „Wij hadden in de eerste plaats de heer van *Angeren*, die met vele problemen vertrouwd was geraakt”. Wij hebben daardoor even de indruk gehad, dat hij dit vraagstuk ook met u had besproken.

A. Ik wil niet geheel en al uitsluiten, dat die punten ook besproken zijn geworden. U hebt mij gevraagd: hadden jullie bepaalde adviseurs? Daarop antwoord ik: ik geloof het niet. Het kan echter zijn, dat de heer *Gerbrandy* persoonlijk advies vroeg. Als ik denk aan het geven van leiding en voorlichting, het geven van aanwijzingen met betrekking tot datgene, waartoe men gemachtigd is, mede in verband met vroegere instructies, die wat verouderd waren — laat ik het zo maar zeggen —, dan geloof ik, dat het in het begin had moeten gebeuren. Wanneer die instructies later zijn gegeven, zijn zij zeker niet van mij uitgegaan, misschien wel van de heer *Gerbrandy* of van een van de andere heren.

Het was zeer moeilijk. Ik weet, dat ik eens met de heer *Gerbrandy* een onderhoud heb gehad over de vraag: hoe staan wij tegenover de aanwijzingen, die wij aan ambtenaren en burgers, maar voornamelijk aan ambtenaren, zullen geven?

Ik heb het altijd zo gezien, dat hieraan twee kanten zijn: 1°. Weten wij in Londen ongeveer, hoe de verhoudingen in Nederland zijn? 2°. Zo ja, hebben wij dan middelen en gelegenheid om ons oordeel omtrent de mogelijke houding van de Duitsers te bepalen en over te brengen?

Het eerste gedeelte was het moeilijkste. Wij hadden er geen flauw idee van, dat de Duitsers waren begonnen met de zachte hand, met de vriendelijkheid; wij hadden juist het tegenovergestelde gedacht. Dat was op zich zelf voor de leiding in Nederland, voor de ambtenaren, de functionarissen, die hier te beslissen hadden, een moeilijke zaak;

men heeft geprobeerd hen in een val te lokken. Denk u nu alleen aan dit punt en stel u dan voor, dat wij daar instructies hadden gegeven, zonder precies te weten hoe de zaak hier in elkaar zat, b.v. „komen jullie, nu zij zo vriendelijk zijn, hun maar tegemoet”, of — misschien een minder voor de hand liggende instructie — „trek je er maar niets van aan, het is allemaal apenkool”.

98123. De **Voorzitter**: Maakte het feit, dat hier een burgerlijk bestuur van de bezetter kwam, bij u een onderwerp van discussie uit en meende u, dat men daardoor in Nederland nieuwe richtlijnen nodig had?

A. Wanneer u dit vraagt, bent u alweer iets verder — als ik het zo mag zeggen —, nl. in de periode, dat de Duitsers inderdaad het civiele bestuur gingen invoeren: dat gebeurde iets later dan toen eventueel de eerste instructies hadden moeten worden gegeven. De oude instructies, die volkomen verouderd waren, waren in verband met het L.O.R. stellig gedacht als instructies voor het geval van een militaire bezetting. Wij kregen tenslotte een militaire bezetting, die echter betrekkelijk snel door een burgerlijke bezetting werd vervangen, waarbij de politiek een rol speelde. Denk u even aan de periode 1914—1918, toen de Duitsers België bezetten; België heeft geen Duits civiel bestuur gehad. De Duitsers hebben toen ook niet geprobeerd — behalve bij een groep Belgen, die er uit zijn geholpen en de Belgische Regering ontrouw zijn geworden — het nationaal-socialisme, of welke gedachte dan ook, in België te doen door-dringen.

Dat gold hier wel. Wij hadden langzamerhand een civiel bestuur gekregen. Wij hadden daarbij broedkernen van verschillende politieke richtingen, die zich hier bevonden, de verraders. Bovendien wilden de Duitsers à tort et à travers het nationaal-socialisme invoeren.

Dat maakte, dat de vroegere instructies verouderd waren. U kunt zeggen: daar had je dan het nodige tegenover kunnen stellen. Het was moeilijk dit te doen om de eenvoudige reden, dat — althans naar mijn mening; misschien mag ik dit zeggen als deskundige — men moeilijk instructies kon geven.

Ik had het idee, dat men eigenlijk precies gevoelde — behalve in enkele vraagstukken van twijfelachtige aard —, waaraan men wel mocht meedoen en waaraan men niet mocht meedoen, waaraan men wel mocht toegeven en waaraan men niet mocht toegeven.

98124. De **Voorzitter**: Waren u in 1940 in de aanvang in Londen de Aanwijzingen van 1937 reeds bekend?

A. Om de waarheid te zeggen: er staat mij wel voor de geest (u herinnert zich de spanning, waarin wij toen leefden), dat er Aanwijzingen waren, maar de inhoud daarvan staat mij zeker niet voor de geest. Ik zou jokken, als ik zei, dat zij mij behoorlijk voor de geest staan.

98125. De **Voorzitter**: U sprak over civiel bestuur, waarin niet in het L.O.R. was voorzien, omdat men alleen met een militaire bezetting rekening hield. Dat men het civiele bestuur heeft ingevoerd, ziet u dat als een inbreuk van de Duitsers op het volkenrecht?

A. Ik geloof het wel.

98126. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, omdat professor *François* in zijn verhoor heeft gezegd: men heeft het niet voorzien, omdat men zo'n situatie vroeger niet heeft gekend. Men kan zich voorstellen, dat een burgerlijk bestuur, dat goed wordt uitgevoerd, beter is dan een militair bestuur, dat slecht wordt uitgevoerd.

A. Het L.O.R. voorziet, juist wat betreft deze paragraaf, in een bezetting, niet in een occupatie. Het komt hierop neer, dat de Duitsers, in elk geval *Hitler* en zijn figuren, eenvoudig bezit van Nederland namen. Het betrof hier in feite een eerste stap in de richting van een volledige occupatie. Het Landoorlogreglement voorziet echter daarin, dat de bezetter terstond alle maatregelen neemt om het land weer terug te geven.

98127. De **Voorzitter**: Als u op het standpunt staat, dat de bezetter hiermede het Landoorlogreglement heeft overtreden, volgt dan daaruit, dat er naar uw mening voor de bevolking geen plicht tot gehoorzaamheid aan de bezetter meer aanwezig was met betrekking tot de verordeningen en regelingen, die hij uitvaardigde?

A. Dat is een vraag, die zeer moeilijk is te beantwoorden. Volgens mij ligt de plicht van de bevolking niet alleen verscholen in de rechtsregelen van het Landoorlogreglement, maar ook in het landsbelang.

Wanneer u vraagt: „Mag op grond van het feit, dat een van de partijen zich niet houdt aan de bepalingen van het Landoorlogreglement, de andere partij zeggen: „Ik ben tot volledig verzet gerechtigd””, dan moet ik antwoorden: Dat acht ik twijfelachtig. Ik heb echter vóór ik voor uw commissie verscheen uiteraard geen studie gemaakt van dit punt.

98128. De **Voorzitter**: Maakten bepaalde maatregelen van de bezetter, die ter kennis kwamen van de Regering, nog een onderwerp van bespreking uit? Werden zij getoetst aan het Landoorlogreglement? Ik noem bij voorbeeld als zeer inarkante punten: het wegvoeren van de Joden en het weer in krijgsgevangenschap voeren van de militairen.

A. Met mij zijn die maatregelen niet besproken. Dat hangt waarschijnlijk ook weer samen met de omstandigheid, dat de inlichtingendienst buiten mijn bemoeiingen viel. Van zekere zijde stelde men er prijs op, dat ik mij daarmee niet bemoeide. Ik had overigens de handen vol werk. Ik denk aan de regeling van de inbeslagneming van volksvermogen in het buitenland, de besluiten A I en A VI — u kent die besluiten wel — en tal van andere zaken, zodat ik er niet gaarne meer werk bij had, maar juist omdat de inlichtingendienst buiten mijn bemoeiingen viel, heeft men tal van inlichtingen niet met mij besproken. En inderdaad, wanneer men zegt: „Deze man heeft met de inlichtingendienst niet te maken”, dan ligt het weinig voor de hand, dat met die zelfde man over bepaalde inlichtingen wordt gesproken. Uiteraard zal men weleens hebben gezegd: „Wat denk je in het algemeen over het gebeurde?”. Er is echter niet zoveel over gesproken als men zou denken. Het is niet zo, dat men kan zeggen, dat wij er een diepgaande studie van hebben gemaakt. Dat lag ook wel voor áe hand. Het was toch heel moeilijk aan te nemen, dat het wegvoeren van de Joden en het eerst vrijlaten en daarna weer in krijgsgevangenschap voeren van de militairen geheel in overeenstemming zou zijn te brengen met de bestaande regelingen. Daaromtrent bestond weinig twijfel.

98129. De **Voorzitter**: Was er contact met de andere geallieerde Regeringen in Londen over bepaalde punten van het volkenrecht?

A. Neen, dat geloof ik niet.

98130. De **Voorzitter**: Ook niet met de Belgen, gezien hun ervaringen uit de periode 1914—1918?

A. Met de Belgen heb ik persoonlijk veel contact gehad over de kwestie van de bevoegdheid van de Nederlandse Regering om wetsbesluiten te maken en dergelijke staatsrechtelijke en juridische vraagstukken, maar ik herinner mij niet, dat ik over andere punten met de heer *Delfos*, die toen Minister van Justitie was, heb gesproken. U moet niet vergeten, dat, toen ons bekend was, dat in Nederland een civiel bestuur onder *Seyss-Inquart* langzamerhand regel was geworden, de inlichtingen van de Belgen voor ons geen nut meer hadden. De toestand was toen in Nederland volkomen anders geworden dan hij was in België in de periode 1914—1918.

98131. De **Voorzitter**: Er is over Radio Oranje ook nog eens afkeuring te kennen gegeven over de liquidatie van generaal *Seyffardt*. Herinnert u zich iets daarvan? Was er voor de Regering een bepaalde aanleiding om dat te doen?

A. Dat herinner ik mij niet. Ik kan u daaromtrent niet inlichten.

98132. De **Voorzitter**: Dan wil ik nog iets vragen over de Aanwijzingen, waarover wij zo juist al even hebben gesproken. Ik heb uit uw woorden begrepen, dat de Aanwijzingen als zodanig in Londen niet direct beschikbaar waren.

A. Ik had ze in elk geval niet beschikbaar.

98133. De **Voorzitter**: In 1943 is het commentaar op die Aanwijzingen gekomen uit Holland en dat is door de Regering onderschreven. Was het lang vóór die tijd, dat men over de Aanwijzingen beschikte in Londen? Of zijn zij toen pas ter sprake gekomen?

A. Ik kan het u niet zeggen. Ik weet het niet.

98134. De **Voorzitter**: In ieder geval hebben zij dus geen onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Ik herinner het mij niet. Het is 12 of 13 jaar geleden!

98133. De **Voorzitter**: Wij hebben verschillende heren secretarissen-generaal hierover gehoord en zij trokken het ook sterk in twijfel. of men in Londen er wel over beschikte.

Waren de Aanwijzingen van 1937, waarvan u later wel kennis genomen zult hebben, als handleiding naar uw mening voldoende?

A. Mij staat zelfs nu nog niet voor de geest welke de bewoordingen van die Aanwijzingen waren en ik ben een te voorzichtig jurist om te zeggen: De inhoud klopt of klopt niet; de inhoud bevredigt mij of bevredigt mij niet. Dat durf ik niet Leggen. Ik heb op het ogenblik niet duidelijk de generale inhoud van die instructie voor ogen.

98136. De **Voorzitter**: Wij hebben de indruk, dat de Aanwijzingen hier te lande ook zeer weinig bekend waren. Was het u vlak vóór de oorlog bekend, dat dit stuk, zoals door sommigen is gezegd, in een verzegelde enveloppe aanwezig was op de Departementen en dat die enveloppe pas geopend mocht worden, wanneer er een nood-situatie aanwezig was? Is u daarvan iets bekend?

A. Ik durf het niet zeggen. Het is best mogelijk.

98137. De **Voorzitter**: Het was u dus ook niet bekend, of dit stuk op het Departement van Justitie aanwezig was?

A. Het is er waarschijnlijk wel geweest, maar als u mij vraagt: „Waar lag dat ding en bevond het zich in een verzegelde enveloppe?”, dan moet ik u tot mijn spijt antwoorden: Dat weet ik niet.

98138. De **Voorzitter**: Maar met de opstelling van de Aanwijzingen heeft het Departement van Justitie toch ook te maken gehad?

A. Ik denk, dat de Minister van Justitie daarin wel te maken heeft gehad. Ik meen, dat het stuk door het Departement van Binnenlandse Zaken is opgesteld en dat er overleg over is gepleegd, waarbij waarschijnlijk ook een raadadviseur van Justitie betrokken zal zijn geweest. Ik herinner mij niet, dat er met mij over gesproken is. Ik geloof het niet.

98139. De **Voorzitter**: Als die Aanwijzingen in Londen op dat ogenblik niet bekend waren of niet aanwezig waren, heeft de Regering zich dan niet bezonnen op de vraag, of er een instructie of aanwijzingen moesten uitgaan, nu de secretarissen-generaal via generaal *Winkelman* belast waren met het gezag?

A. Bij het stellen van deze vraag doet u mij denken aan de vragen, die ik de Regering stelde, vóór ik Nederland verliet: „Moeten de secretarissen-generaal geen instructies hebben? Welke zijn hun bevoegdheden en waar komen die vandaan? Hoe staat de Regering (natuurlijk niet: de bezetter; die zal hen, als hoogste ambtenaren, wel aanvaarden en ook wel nodig hebben) tegenover datgene, wat zij doen? Wordt het geaccepteerd? Als het verkeerd is, worden zij dan gedekt; ik bedoel niet „politiek verkeerd”, maar als zij een fout maken?”

Er was geen instructie, die gedacht was speciaal ter voorlichting van de secretarissen-generaal. Men kan zich daartegenover niet op het standpunt stellen: wij hadden geen instructies, dus wij wisten niet, wat wij moesten doen. Dat lijkt mij iets te ver gaan. Het ware beter, indien er instructies waren geweest; dat geef ik toe. Er waren tal van zaken, waarbij men gaarne zou hebben kunnen zeggen: Op die aanwijzing kan ik een beroep doen, als ik iets verkeerd heb gedaan. Daartegenover staat de redenering: Op dit punt geven de instructies geen aanwijzing en daarom denk ik: het mag wel.

Er zijn tal van zaken — het blijkt wel uit de zuiveringsgevallen —, ten aanzien waarvan men een standpunt heeft moeten bepalen.

98140. De **Voorzitter**: Men achtte het waarschijnlijk wel vanzelfsprekend, dat de top van het bestuur berustte bij de secretarissen-generaal en niet b.v. bij de Commissarissen der Koningin?

A. Daaraan heeft nooit twijfel bestaan bij hetgeen wij destijds hebben besproken — ik kan niet precies zeggen wanneer — en zoals het in mijn gedachten voortleeft. Voor ons was er geen twijfel aan: de secretaris-generaal, de heer *Tenkink*, die mij verving, had de leiding bij Justitie, terwijl ook bij de andere Mioisterier de gedachte voorzat: de secretarissen-generaal zijn degenen, die namens de Regering het hoogste gezag in Nederland uitoefenen. niet de Commissarissen der Koningin.

98141. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat is ook uitdrukkelijk gezegd op de 13de Mei 1940, toen de Regering wegging, in de samenkomst met generaal *Winkelman*.

A. Dat is juist. Bij het afscheid is gezegd: „Jullie komt voorlopig te staan onder generaal *Winkelman*; wij zullen moeten afwachten”. Het is ongeveer zo door Minister *Steenberghe* verklaard.

98142. De **Voorzitter**: Ik wilde graag uw mening horen over de volgende verklaring van de secretaris-generaal, de heer *Hirschfeld*:

„Tot op zekere hoogte is misschien ook nog open de vraag, of de opdracht aan generaal *Winkelman* alleen gold voor de periode van het vertrek der Regering tot het tijdstip ener eventuele capitulatie van het Nederlandse leger, of dat deze opdracht zou gelden, zolang de vijand de generaal niet zou verhinderen het hoogste Nederlandse gezag uit te oefenen.”.

Dat is nogal een zeer klein onderscheid!

A. Ja, en toch was het zo, dat op het moment van het vertrek der Regering natuurlijk de kwestie van het militair gezag daarbij een rol speelde. Er bestond tijdens de oorlog en ook daarvoor, toen de staat van beleg was afgekondigd volgens de Wet op de Staat van Oorlog en Beleg een verhouding tussen het militaire bestuur en het civiele bestuur. Het hoofd van het militaire bestuur was uiteraard generaal *Winkelman*. Nu vielen ineens uit die verhouding de Ministers weg en werd gezegd: „Kijkt eens, nu krijgen jullie een machtsfunctie” (dat is er nie: alles tussengevoegd, maar moet er verder in gelezen worden); „nu is de toestand zo, dat jullie staat onder generaal *Winkelman*”. Het was een geheel andere verhouding dan waarin het militaire gezag vóór en gedurende de oorlog tegenover de Departementen stond. De hoogste civiele autoriteiten moesten luisteren naar de commandant, het hoofd van het leger. Er kan de conclusie uit worden getrokken, dat datgene, wat de heer *Steenberghe* omtrent ondergeschiktheid aan generaal *Winkelman* zei, alleen gold voor de tijd, waarin de heer *Winkelman* de algemene leiding had, en dat, als deze weg was, de hoogste autoriteiten waren: de secretarissen-generaal.

Generaal *Winkelman* viel af; toen bleef de vraag: wie is het hoofd? Men kan te dien aanzien blijven twifelen, maar ik zie hetgeen wij in Londen aannamen als de meest logische gevolgtrekking van hetgeen zich heeft afgespeeld.

98143. De **Voorzitter**: Ik heb de Aanwijzingen hier vóór mij liggen. Misschien mag ik ze u even laten zien.

(Getuige leest de Aanwijzingen vluchtig door.)

A. Het komt mij voor, dat er in deze Aanwijzingen wel een sterke richtlijn ligt voor een geval als het onderhavige, waarin de Duitsers veranderingen hebben gebracht in het civiel bestuur, die meer wezen in de richting van een inpalmsn dan in de richting van een militaire bezetting. Ik heb voornamelijk met het oog op punt 5, waarin wordt gezegd wanneer een gebied als bezet gebied moet worden beschouwd, en punt 6, waarin uitdrukkelijk wordt gezegd, dat, hoewel door het feit van de bezetting het feitelijk gezag is overgegaan op de bezetter, niettemin de Nederlandse Regering de wettige Overheid blijft. De souvereiniteit blijft dus bij de Nederlandse Regering en zolang de Nederlandse Regering in haar soevereine macht niet toelaat, dat er constitutionele veranderingen plaats hebben, is uiteraard iedere Nederlander aan dat standpunt gehouden. Er staan in deze Aanwijzingen tal van dingen, waarin voor degenen, die zich afvroegen, wat zij wel en niet mochten doen, wel degelijk het nodige zat.

98144. De **Voorzitter**: U vindt dus wel, dat daarin aanwijzingen voorkomen, op grond waarvan men zich een beeld kon vormen van hetgeen wel en niet mocht?

A. Ongetwijfeld. Intussen, wat de kwestie van recht of onrecht betreft: het wegvoeren van de Joden b.v. was één bonk onrecht. Men behoefde het Landoorlogreglement er niet bij te halen om dat te beseffen.

98145. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: In de tijd, dat het Landoorlogreglement werd opgesteld, heeft men er natuurlijk niet aan gedacht, dat zoiets zou kunnen gebeuren.

A. Wat het nationaal-socialisme onder *Hitler* heeft gedaan, was eenvoudig iets, dat lag buiten de visie van degenen, die het Landoorlogreglement hebben opgesteld, ook buiten de visie van degenen, die deze Aanwijzingen hebben opgesteld. Zelfs in 1937 heeft men dat niet kunnen denken.

98146. De **Voorzitter**: Die Aanwijzingen en het commentaar zijn in 1943 uit Nederland overgezonden. Heeft toen het geheel nog een onderwerp van bespreking uitgemaakt, zodat men tot een formeel besluit is gekomen daaromtrent, in die zin, dat dit *de* richtlijnen waren?

A. Niet in de Ministerraad, naar ik meen.

98147. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk in een kleine commissie?

A. Waarschijnlijk wel, maar het staat mij niet meer voor de geest.

98148. De **Voorzitter**: Heeft de Regering weleens overwogen, eventueel langs een andere weg dan via Radio Oranje, aanwijzingen of instructies te geven? Ik denk aan de weg, die nog open was, toen de heren *van Kleffens*, *Boerstra* en *Jongejan* in Lissabon waren.

A. In welke tijd had die reis van de heer *van Kleffens* plaats?

De **Voorzitter**: In 1941, naar ik meen. De heren *van Kleffens* en *Welter* waren in Lissabon.

A. Er zijn tal van zaken overwogen om dichter bij Nederland te komen. Een van de onderwerpen, dat mij altijd hoog heeft gezeten, maar waartegen anderen bezwaren hebben gemaakt, was: waarom is er geen gezantschap bij de Paus? De Engelsen en Amerikanen maken er gebruik van; iedereen maakt er gebruik van. Toen is er wel een streven in die richting geweest. Ik heb op bescheiden wijze het mijne gedaan om het tot stand te brengen. De voorbereiding geschiedde niet geheel en al protocolair. De heer *van Kleffens* meende aanvankelijk, dat het niet goed kon; de deur was dicht. Wij zijn er echter in geslaagd de deur open te krijgen.

Zo zijn er verschillende andere mogelijkheden geweest, hoewel het rijkelijk laat was geworden.

Zijn er andere middelen? Wij hadden de inlichtingendient, wij hadden het contact met Nederland, het droppen; wij komen daarmee weer op hetzelfde punt terecht: het waren zaken, waarmee ik mij niet mocht bemoeien.

Ik heb altijd gedacht, dat zeer betrouwbare mensen naar Nederland gingen en dat zij ook instructies meenamen.

98149. De **Voorzitter**: Had men in de eerste tijd een vrij onvolledig beeld van de situatie in Nederland en werd het misschien verduidelijkt door de komst van de heer *van Heuven Goedhart*, die het gebeuren in Nederland had meegemaakt en met alle gegevens kon komen?

A. Het was op een betrekkelijk latere datum, dat de heer *van Heuven Goedhart* kwam. Ik geloof, dat wij daarvoor langzamerhand een duidelijk, maar niet zuiver beeld hadden gekregen van wat in Nederland was gebeurd. Het grote nadeel van de Engelandvaarders was, dat bijna niemand van hen voldoende gezag had. Zij vonden het buitengewoon prettig allerlei verhalen te vertellen, want iedereen luisterde er naar, maar dikwijls bleek, dat zij niet klopten en dat de een tegensprak, mat de ander had gezegd.

De eerste, van wie men kon zeggen: het is iemand, die ruim had kunnen rondkijken en die zijn hersens kon gebruiken, was de heer *van Heuven Goedhart*.

De bronnen, die wij hadden, en de inlichtingen, die wij kregen, waren zeer beperkt.

Wat via de Inlichtingendienst, die de eerste tijd onder de heer *van 't Sant* stond, is gekomen, weet ik niet.

98150. De **Voorzitter**: In de aanvang, namelijk 15 October 1940, is de zogenaamde nota-Telders opgesteld, een nota, die een vrij uitvoerig beeld van de situatie in Nederland gaf en die (dat kon toen nog) via de Amerikaanse consul in Amsterdam aan de Nederlandse Regering in Londen is overhandigd. Ik bied u thans deze nota ter inzage aan, opdat u er een indruk van kunt krijgen.

(Na enige tijd vraagt spreker):

Herinnert u u, dat deze nota u in October 1940 of kort daarna heeft bereikt en of zij een onderwerp van bespreking heeft uitgemaakt?

A. Neen, ik herinner het mij niet. Het is in het geheel niet uitgesloten, dat het wel zo is geweest. Ik kan het stuk nu niet zo vlug doorlezen. U weet zeker, dat dit stuk Engeland heeft bereikt?

De **Voorzitter**: Dat vraag ik u juist: of u er in Engeland kennis van hebt genomen en of zij een onderwerp van bespreking heeft uitgemaakt, omdat zij vrij uitvoerig de situatie in Nederland weergaf,

en ook al in verband met het contact, dat men had met het Politiek Convent, dat door de verschillende politieke partijen in het leven was geroepen.

A. Neen, daarvan kan ik u niets zeggen. Om inisverstand te voorkomen wil ik er op wijzen, dat ik in October 1940 — tot Februari 1942 — secretaris-generaal was. De besprekingen in de Ministerraad waren voor mij toen niet toegankelijk. Derhalve is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat deze nota op het hoogste niveau is besproken. Het staat mij echter niet voor de geest, dat zij met mij is besproken. Misschien heeft men mij mededeling gedaan van enkele ondergeschikte punten, maar ik herinner mij niet, dat ik de nota gezien heb. Het is, zoals ik zie, een geweldig stuk.

98151. De **Voorzitter:** Het is inderdaad een behoorlijk uitgewerkt stuk.

Er zijn later nog weleens rapporten gestuurd over de ambtenaren, met name over de secretarissen-generaal. Dat is in 1943 geweest. U herinnert zich waarschijnlijk wel, dat die rapporten zijn gekomen?

A. Ik heb natuurlijk verschillende rapporten gelezen, althans uittreksels uit die rapporten. Wanneer een rapport via een geheime weg binnenkwam, kreeg ik dikwijls niet het gehele rapport, maar alleen dat gedeelte, dat voor Justitie van belang was.

98152. De **Voorzitter:** Dat is later toch veranderd?

A. Inderdaad, maar er is een tijd geweest, dat ik slechts een resumé kreeg. Dat was inderdaad erg ongezond.

Ik lees in de rapporten, die u mij nu voorlegt, wel een paar uitdrukkingen, die mij bekend voorkomen. Er wordt hier o.a. een bepaald persoon getekend op een zodanige wijze, dat ik moet zeggen: Dat heb ik méér gelezen. Ik moet daaruit afleiden, dat ik dit rapport eerder heb gezien. Van een ander rapport, dat u mij hebt overgelegd, herinner ik mij echter niets. Ik wil daarmee niet zeggen, dat ik het destijds niet gezien heb, maar ik herinner het mij niet meer.

98153. De **Voorzitter:** Hebt u — dit speelt wel even voordat u deel uitmaakte van het Kabinet — ook weleens bemerkt, dat men contact zocht met de politieke partijen in Nederland als zodanig, met name met het Politiek Convent? Al vrij spoedig is dat Politiek Convent gevormd, bestaande uit twee vertegenwoordigers van elk van de partijen. Het onderhield contact met de secretarissen-generaal. Toen is ook die nota-Selders ontstaan. Hebt u daarvan iets bemerkt?

h. Ik herinner mij er niets van.

98154. De **Voorzitter:** Men was hier de mening toegedaan, dat het aanbeveling verdiende, dat er enig contact werd onderhouden tussen de vertegenwoordigers van het Politiek Convent, de secretarissen-generaal en eventueel de Regering in Londen. Is u nooit gebleken, dat men in Londen contact zocht met het Politiek Convent?

A. Dat kan ik niet zeggen. Ik herinner het mij niet. U moet dat weer daaraan toeschrijven, dat ik stond naast alles wat Inlichtingendienst was, zodat dergelijke dingen mij volkomen passeerden.

98155. De **Voorzitter:** Er is nog een vrij uitvoerig rapport van de heer Vorrink van Juni 1941 geweest. Herinnert u zich dat?

A. Neen, ik herinner het mij niet.

98156. De **Voorzitter:** U weet, dat hier is geweest een Nationaal Comité. Toen het was opgerold, is er gekomen het zogenaamde Vaderlands Comité. De Regering heeft toen uitdrukkelijk de instructie gegeven, dat het alleen een adviserende bevoegdheid had. Kunt u ook mededelen, waarom men deze beperkte bevoegdheid heeft gegeven?

A. Neen. Ik weet wel, dat er met mij toen over gesproken is.

98157. De **Voorzitter:** Een reden zou kunnen zijn, dat men het comité niet representatief genoeg achtte.

A. Kunt u mij misschien ook helpen door te zeggen, in welke tijd het is geweest?

De **Voorzitter:** Het Vaderlands Comité is 1 April 1943 tot stand gekomen.

A. Het is natuurlijk wel verklaarbaar, dat, wanneer waarschijnlijk gevraagd is geworden: „Wat is precies de rechtspositie van dit comité?“, men gezegd heeft: dit heeft geen besturende, maar een zuiver adviserende functie.

98158. De **Voorzitter:** Ik vraag het, omdat daarna het College van Vertrouwensmannen een grotere bevoegdheid kreeg. Er zal daarom wel een reden zijn geweest, dat men gezegd heeft: laten wij dit college alleen een adviserende bevoegdheid geven.

A. Als ik het wel heb, werd de Regering ten aanzien van het College van Vertrouwensmannen voorgelicht door de heer van *Heuven Goedhart*, die toen waarschijnlijk heeft gezegd: „Wat wil je van deze mensen? Wanneer je hun niet een zekere macht geeft, zullen zij niets kunnen doen“. Ik ben niet bij dat gesprek tegenwoordig geweest, maar dit kan ik mij wel voorstellen. Dat de neiging om alleen adviserende taken uit te delen is vervangen geworden door de beslissing: „Jullie hebt meer macht“, zal waarschijnlijk het gevolg zijn van het advies van de heer van *Heuven Goedhart*, die overkwam kennelijk met de bedoeling ten aanzien van deze constellatie de nodige voorlichting aan de Regering te geven. Anders kan ik het niet verklaren.

98159. De **Voorzitter:** Men heeft ook weleens de indruk gehad in bepaalde situaties, dat bepaalde groeperingen na de oorlog een zekere invloed wilden uitoefenen, dus het accent wat sterk op eigen groep legden. Kan dat aanleiding zijn geweest, dat men in Londen heeft gezegd: „Laten wij voorzichtig zijn; wij weten niet precies of dit comité volkomen representatief is“?

A. Dat kan heel goed. Men twijfelde aan velen persoonlijk. Men moet mij dit vooral niet kwalijk nemen, maar wanneer ik de berichten en de mededelingen hoorde — denk u even aan de mededelingen zelf over de rechterlijke macht en de Hoge Raad —, dan dacht ik 's avonds, als ik in bed lag: wie moet ik nu vertrouwen? Het was misschien afschuwelijk overdreven, maar wanneer men dan met de voorzichtigheid, die een goed Minister van Justitie en ook zijn secretaris-generaal past, mededelingen moest doen, vertrouwen moest hebben, bevoegdheden moest verlenen, zei men: laten wij in 's hemelsnaam voorzichtig zijn!

U hadt het zoëven over opdrachten, die door Radio Oranje werden gegeven. Ik ben er altijd erg tegen geweest. Ik vond dat gevaarlijk werk, omdat de andere partij medeluisterde. Het was een soort van opstokerij, waar degene, tegen wie opgestookt werd, bij zat. Dat waren gevaarlijke dingen. Ik geloof, dat daar weleens onbezonnen woorden zijn gebruikt, zij het met de beste bedoeling.

98160. De **Voorzitter:** Men heeft ons hier weleens gezegd, dat al die voorlichting via Radio Oranje wel aardig was, maar dat men hier niet kon uitmaken of de Regering sprak dan wel de radiocommentator. Was het uw indruk, dat wat voor Radio Oranje werd gebracht, strikt Regeringsmededelingen waren?

A. Stellig niet alles. Ik meen, dat de heren *Gerbrandy* en Kerstens geruime tijd met de mensen van Radio Oranje hierover bezig zijn geweest. Stellig was niet altijd te zeggen, wat officieel was en wat niet. Dat was een van de dingen, die ik zo gevaarlijk vond. Wat was officieel bedoeld en wat niet? Wanneer men eenmaal begint met instructies te geven in een bepaalde vorm, moet men die vorm vasthouden. Het gebeurde echter telkens in een andere vorm, waardoor men zich afvroeg: wat komt er nu van de Regering en wat niet?

98161. De **Voorzitter:** Is het telegram, waarbij het Vaderlands Comité als adviescollege werd ingesteld, u bekend?

A. Als zodanig staat het mij niet meer voor de geest. Ik heb het misschien gezien, maar het staat mij niet meer voor de geest.

98162. De **Voorzitter:** De Regering heeft inderdaad adviezen gevraagd aan het Vaderlands Comité, maar de leden van dat comité, die wij hebben gehoord, hebben gezegd: Wij hebben veel adviezen gegeven, maar er is praktisch nooit op gereageerd. Is u daarvan iets bekend?

A. Op welk terrein lagen die adviezen? Kunt u misschien een voorbeeld noemen? Wanneer er adviezen kwamen, werd er gezegd: Dit is voor Justitie en dat is voor Waterstaat.

98163. De **Voorzitter:** Die adviezen betroffen b.v. het z.g. Souverein Noodbesluit.

A. Hetgeen in dat advies bepaaldelijk over Justitie stond, was eigenlijk voor het grootste deel al verwerkt in de ontwerpen, die zouden gelden. In een dier ontwerpen waren o.a. al verwerkt, naar ik meen, de strafbepalingen, die zouden gelden. Toen dat advies ons bereikte, waren wij, althans wat mijn portie betreft, al klaar en aangezien de strafbesluiten, zoals u zich zult herinneren, één geheel

vormden, konden daarin moeilijk incidenteel veranderingen worden gebracht. Voor een groot gedeelte liepen de gedachten, in het advies ontwikkeld, parallel met de onze. Op enkele punten waren er afwijkingen, maar na bestudering prefereerden wij de door ons gekozen oplossing. Onze bewerking was zover gevorderd, dat het advies wat laat kwam, maar onze gedachten bleken in grote lijn in vrijwel dezelfde richting te gaan.

98164. De **Voorzitter**: Mag ik daaruit concluderen, dat u bedoelt, dat, als er adviezen binnenkwamen, u deze over het algemeen verzeleek met wat u zelf aan het voorbereiden was, dat veel bleek overeen te stemmen, en dat het overigens geen zin had de zaak enigszins of in belangrijke mate te veranderen?

A. Als uw vraag betrekking heeft, niet op het bestuurlijke gebied, maar bepaaldelijk op het strafrechtelijke gebied, dan zou ik zeggen: Ja. Over het algemeen lag het dicht bij elkaar. In elk geval was het zo, dat wij er met zeer veel aandacht kennis van hebben genomen.

98165. De **Voorzitter**: Is u niets gebleken van zeer belangrijke verschillen van inricht, voor zover het uw Departement betreft?

A. Voor zover ik mij herinner: voor mijn Departement niet, Mijnheer de President!

98166. De **Voorzitter**: Ik zou u nu iets willen vragen over het contact met de verzetsbeweging, dat langzamerhand in Londen is gegroeid. In hoeverre hebt u er iets van bemerkt of er iets mede te maken gehad?

A. Daarmede heb ik — voor zover ik het mij herinner — weinig of niets te maken gehad.

98167. De **Voorzitter**: Bereikten u ook mededelingen uit het verzet, die dus voor u van belang waren, waaromtrent u dus een indruk hebt, dat u er iets aan had of dat u er niets aan had, of vond u, dat het accent altijd wat eenzijdig was gelegd en de opvattingen wat te subjectief waren? Heeft u daar enige indruk van?

A. Het was moeilijk vast te stellen, of het precies uit het verzet kwam.

98168. De **Voorzitter**: Bereikten u niet voldoende illegale couranten of publicaties of dergelijke zaken?

A. Wij zagen er wel iets van, maar dikwijls niet veel. Er was dikwijls één exemplaar, dat werd opgelegd en waarvan de Minister-President en o.a. de Minister van Oorlog (deze vooral de laatste tijd, toen de Inlichtingendienst onder hem stond) kennis namen. Maar wanneer er suggesties kwamen op het gebied van de wetgeving of op bestuursgebied, dan werden die uitgetypt en werd aan de Ministers een exemplaar gezonden, zonder dat kon blijken, waar het vandaan kwam. Het was de moeilijkheid van de inlichtingen; er stond dikwijls „bijzonder vertrouwelijk" of „zeer vertrouwelijk" op; dat was de enige aanwijzing, dat het uit Nederland kwam. Maar het was moeilijk te zeggen, of het een suggestie van de verzetsbeweging zelf was of dat een of andere belangrijke autoriteit het ter overdenking had gegeven.

98169. De **Voorzitter**: Heeft u over het algemeen de indruk, dat de mededelingen uit het bezette gebied een nogal subjectief karakter van een of andere groep droegen? Dat zou men zich kunnen indenken, omdat elke groep slechts een klein terrein, waarop zij zelf werkzaam was in die tijd, overzag.

A. Om u de waarheid te zeggen: ik durf er gern oordeel over vellen. Er kwam te weinig te mijner kennis om mij een zuiver beeld te kunnen vormen, hoe men in de verzetsbeweging tegenover of naast elkaar werkte. Dat kon ik er niet uit opmaken. Ik kon niet zeggen: het geeft een beeld van Nederland, dat niet objectief is. Dat zou ik niet durven zeggen. Ik had te weinig vergelijkingsmateriaal om daarover een oordeel te hebben.

98170. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat het contact met bezet Nederland hoofdzakelijk in handen was van de Minister-President? Werd het bekeken door de kleine ministeriële commissie of hadden alle Ministers er mede te maken?

A. Het heeft zich wel afgespeeld tussen de Minister-President en de ministeriële commissie. De instellingen, die belast waren met het contact met bezet Nederland, hebben zich weleens gewijzigd.

98171. De **Voorzitter**: Maakte u deel uit van de ministeriële commissie?

A. Neen.

98172. De **Voorzitter**: Maakte de Minister van Oorlog er wel deel van uit?

A. Ja.

98173. De **Voorzitter**: Hebben de stakingen, met name die van April 1943, een onderwerp van bespreking uitgemaakt, in die zin, dat de Regering bij voorbeeld bepaalde richtlijnen naar het bezette gebied zou zenden?

A. Bedoelt u, dat die speciaal met mij zouden zijn besproken?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Neen, die zijn niet met mij besproken.

98174. De **Voorzitter**: Er waren verschillende verzetsorganisaties. Een er van was de Raad van Verzet. Had men in Londen de indruk, dat het een communistische organisatie was?

A. Dat durf ik niet zeggen. Dit spreekt mij niet aan. Omdat ik losstond van de Inlichtingendienst, hoorde ik er te weinig van om een duidelijk beeld te krijgen van de verzetsorganisatie. Ik had daarvan, althans in 1943, geen duidelijk beeld.

98175. De **Voorzitter**: Is u iets bekend omtrent die bespreking over de coördinatie van het verzet, die later heeft plaats gehad?

A. Was dat in de tijd van de heer van *Heuven Goedhart*?

De **Voorzitter**: Dat is mogelijk.

A. De heer van *Heuven Goedhart* deed al deze dingen zelf. In die tijd hield ik mij alleen bezig met de administratie van het Departement.

98176. De **Voorzitter**: Ik heb hier een brief omtrent die coördinatie, ten geleide van een schrijven, door u gezonden aan het hoofd van het B.I. Ik leg u deze brief, gedateerd 12 Juni 1944, even voor, omdat er ook een telegram is van 8 Juni over die coördinatie. Dat telegram luidt:

„Namens Koningin en Minister-President, met referte dezerzijds aan in Maart bekend gemaakte regelingen van H.M. wordt thans medegedeeld, dat de Koningin het als noodzakelijk ziet, dat een coördinatie tot stand komt van alle ondergronds werkende groepen.

De samenwerking van de hieruit te vormen groep van voor mannen dient op zoo breed mogelijke basis te geschieden. Deze groep, zoodra gevormd, zal bij een eventueel vacuum opdracht krijgen een of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijk vertegenwoordiger(s) der Regeering tot handhaving van orde en rust, tot de overkomst van de vooruit te zenden Ministers, die als kwartiermakers zijn te beschouwen van het militair gezag."

Ik herhaal: dat telegram is van de 8ste Juni en de brief van de 12de Juni. Op 8 Juni was er dus al een telegram uitgegaan om te coördineren en als ik die brief van 12 Juni goed begrijp, waarschuwt u daarin tegen een zekere coördinatie. Het verband tussen die twee dingen is mij niet duidelijk.

A. Met zal zo zijn geweest — dit is een poging mijnerzijds tot reconstructie — dat de Inlichtingendienst mij in een schrijven mijn oordeel heeft gevraagd omtrent een zekere coördinatie en dat ik daarop heb geantwoord, maar dat inmiddels de Regering blijkbaar al een beslissing had genomen en deze had neergelegd in dat telegram, dat naar Nederland is gezonden.

98177. De **Voorzitter**: Het telegram is van 8 Juni en de brief van 12 Juni. Men zou zo zeggen: die brief is mosterd na de maaltijd geweest.

A. Maar er volgt ook uit — dat is een logische reconstructie — dat ik aan dat telegram part noch deel heb gehad. Ik zal toch niet hebben medegewerkt aan een telegram, waarin staat: „Coördineer maar", om daarna rustig een brief te schrijven, waarin ik tegen coörd-

dinatie waarschuwt. Dat bewijst, dat ik alleen heb getracht mijn eigen oordeel in deze zaak te geven, maar dat ik kennelijk niet betrokken ben geworden bij de instructies, die uitgegeven zijn.

98178. Jonkvrouwe Wttewaall van **Stoetwegen**: Was u op dat ogenblik Minister van Justitie?

A. Ja. Ik moet eerlijk zeggen, dat ik mij deze brief niet meer herinner. Ik heb echter inderdaad enige malen, ook in verband met het droppen van mensen boven Nederland, een waarschuwend stem laten horen, in de zin van: Wees voorzichtig.

98179. De Voorzitter: Ik moet daaruit concluderen — omdat u ook in de ministeriële commissie zat —, dat het daar ook niet ter sprake is geweest.

A. U bedoelt de Commissie-Terugkeer?

De Voorzitter: Ja, de commissie, die alles behandelde, wat het verzet betrof.

A. Ik geloof niet, dat ik in die commissie zat. Ik durf het niet zeggen; er waren zoveel commissies. Was er een bepaalde commissie, die deze zaken voor het verzet.....

98180. De Voorzitter: U zei: er waren dingen, die niet in de volledige Ministerraad werden besproken, maar in een commissie, waarin de Minister-President en de Minister van Oorlog zaten.

A. Het spijt mij, dat ik het zeggen moet, maar de Secret Service was iets, waarmee ik mij om de een of andere reden niet mocht bemoeien. Het is altijd moeilijk geweest; telkens kwam het terug, dat, wanneer het op inlichtingen aankwam, ik het minst volledig was voorgelicht.

98181. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Dat is wonderlijk voor iemand, die òf Minister òf secretaris-generaal van Justitie was!

A. Het was heel wonderlijk!

98182. De Voorzitter: Met de verzetsorganisaties, b.v. de Grote Adviescommissie, heeft u waarschijnlijk ook niet te maken gehad?

A. Neen, niet naar ik mij herinner.

98183. De Voorzitter: Nu zou ik u iets willen vragen over de spoorwegstaking. Kunt u mij daarover iets vertellen? Is het gebeurd op een verzoek uit Nederland of is het een besluit van de Regering in Londen geweest? Het is geweest 17 September 1944.

A. U zult u herinneren, dat ik toen secretaris-generaal was. Dat is van belang. Het was voor een minister moeilijk aan inlichtingen te komen — dat is u gebleken —, maar voor een secretaris-generaal

was het nog enigszins moeilijker. Ik denk, dat ze met de secretaris-generaal van Justitie geen overleg omtrent het uitvaardigen van de spoorwegstaking hebben gepleegd. Ik herinner mij er ook niets meer van.

98184. De Voorzitter: Als ik het goed heb begrepen, passeerde niet alles, wat door Radio Oranje werd uitgezonden, de zeef van de Regering.

A. Neen. Er is wel wat om te doen geweest; ik meen, dat daarom de heren van *Steenberghe* en *Welter* zijn wegegaan.

98185. Jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen: Dat was na de redevoering van de heer *Gerbrandy* naar aanleiding van het bombardement van Rotterdam van 3 October 1941.

A. Ik moet toegeven, dat het heel moeilijk was. Er zijn eerder moeilijkheden ontstaan. Men moest een radio-uitzending gaande houden; men moest Nederland iets mededelen. Eigenlijk was het ondoenlijk te zeggen: „Nu ga ik met de papieren onder de arm naar de Ministerraad om de heren te vragen, of het z6 kan worden gezegd". Dat was uitgesloten. Men moest wat overlaten.

98186. De Voorzitter: Is er binnen het kader van de punten, die wij nu hebben besproken, iets, waarvan u zegt: het is van belang, dat ik het hier ter tafel breng? Zo ja, dan geef ik u daartoe gaarne de gelegenheid.

A. Ik geloof niet, dat ik nog iets heb op te merken. Ik hoop, dat ik voldoende duidelijk ben geweest. Ik was helaas niet voorbereid op wat u zou vragen. Ik geloof ook niet in de gelegenheid te zijn er iets op na te kijken. Dat mijn antwoorden grotendeels meer negatief dan positief waren, is het gevolg hiervan, dat ik mij de zaken niet meer precies herinner of dat ik niet ben ingelicht.

Over de Inlichtingendienst spreekt u niet?

De Voorzitter: Dat onderwerp is reeds afgehandeld.

A. Dan geloof ik, dat ik het beste doe met hieraan niets toe te voegen.

De Voorzitter: Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt.

Ik sluit het verhoor.

J. R. M. VAN ANGEREN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTewaall van STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 22 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Jhr. Mr. DIRK JAN DE GEER,
oud 83 jaar, wonende te Soest, zonder beroep,
oud-Voorzitter van de Raad van Ministers.

Hij legt de eed af als getuige.

98451. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met het onderzoek omtrent punt g, omtrent de leiding, welke de Regering heeft gegeven aan de ambtenaren en burgers in het bezette gebied. In verband daarmee wilden wij even met u spreken over de Aanwijzingen van 1937. Waren die Aanwijzingen u bekend op het ogenblik, dat u deel uitmaakte van het Kabinet?

A. Die waren mij niet bekend. Ik heb er later over gehoord.

98452. De **Voorzitter**: Weet u nog wanneer zij ongeveer te uwer kennis zijn gekomen?

A. Niet vóór mijn aftreden, voor zover ik mij herinner natuurlijk. Het is 13 jaar geleden. Ik herinner mij wel, dat ik, teruggekeerd in het land, er mededelingen over gehoord heb van ambtenaren, maar ik herinner mij niet, dat ik er tevoren kennis van heb gehad.

98453. De **Voorzitter**: Herinnert u zich ook nog, of er kort na uw aankomst in Londen over gesproken is? Is u toen misschien gebleken, dat een van de andere heren er van wist?

A. Neen, dat herinner ik mij niet. Ik heb omtrent die Aanwijzingen generlei herinnering. Ik werd er het eerst mede bekend na mijn terugkomst in ons land, niet 'direct, maar in de loop van de tijd.

98454. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit, mede in verband met het feit, dat u op 20 Mei 1940 een radiorede hebt gehouden, waarin u eigenlijk ook enige aanwijzingen gaf omtrent de wijze, waarop zowel de ambtenaren als de burgers in het bezette gebied zich hadden te gedragen. Heeft dat nog een onderwerp van overleg uitgemaakt in de Ministerraad voordat die radiorede werd uitgesproken?

A. Dat herinner ik mij niet. Wel is het mij later opgevallen, dat hetgeen ik vernam over de inhoud van de Aanwijzingen voor ambtenaren in Nederland merkwaardig in overeenstemming was met hetgeen ik in mijn radiorede had gezegd, nl. dat men, in het belang van de bevolking, zo lang mogelijk moest medewerken om de zaak te doen lopen. Dat was ook de korte inhoud van die Aanwijzingen, voor zover mij die is medegedeeld. Ik dacht: Dat is ongeveer wat ook de inhoud was van mijn radiorede op dit punt.

98455. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Er moet toch in uw hoofd toen iets hebben geschemerd van die Aanwijzingen van vroeger. Is er in de Ministerraad, toen in 1939 de oorlog dreigde en hij al was uitgebroken met Engeland, nooit over gesproken, wat de ambtenaren dienden te doen in geval van oorlog?

A. Dat herinner ik mij niet. Dit punt was overigens meer aan de orde onder het Kabinet-Cort van der *Linden*, toen men dichter bij een oorlog was dan in 1937. In 1914 tot 1918 was er oorlog in Europa en kon men ieder ogenblik een inval verwachten. De heer Cort van

der *Linden* heeft zelfs eens in een geheime zitting verklaard, dat men drieënaal aan de rand van de afgrond was geweest. In die tijd zou er veel meer reden voor Aanwijzingen geweest zijn dan in 1937, omdat er toen nog geen oorlog was in Europa.

98456. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar het feit bestond, dat die Aanwijzingen er wel waren en dat zij waren gemaakt onder een vorig Kabinet.

De **Voorzitter**: In 1935—1937, onder het derde Ministerie-Colijn.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Nu is het merkwaardige feit, dat zij het Kabinet, dat in Augustus 1939 optrad, niet bekend zijn geweest; dat dit Kabinet ze in ieder geval niet heeft opgevraagd.

A. Het kan zijn, dat iemand heeft geweten, b.v. aan Binnenlandse Zaken, dat die verklaringen in 1937 waren opgemaakt, maar ik heb er nooit van gehoord.

98457. De **Voorzitter**: Heeft men er ook geen behoefte aan gevoeld — het vertrek van de Regering naar Londen heeft uiteraard overhaast plaats gehad — om, behalve wat u in uw radiorede had gezegd, meer richtlijnen te geven aan de secretarissen-generaal, die plotseling mei een vrij zware verantwoordelijkheid waren achtergebleven? Uw radiotoespraak was vrij algemeen gehouden.

A. Ja, die was gericht tot de administratieve organen in het land, tot de burgemeesters, enz. Mij is medegedeeld, dat in de loop van de oorlog, na mijn aftreden — het was in 1942 of in 1943 —, een z.g. toelichting is gegeven op die Aanwijzingen, maar dat is u natuurlijk bekend.

De **Voorzitter**: Ja, dat was in 1943.

A. Mijn zegsman heeft mij verteld, dat wat de toelichting werd genoemd eigenlijk een herhaling was van de Aanwijzingen van het Kabinet-*Colijn* in 1937; dat zij in dezelfde geest was als die Aanwijzingen. Men wist dat niet precies meer, want men had die Aanwijzingen van 1937 na de inval van de Duitsers verscheurd. Het was iemand van de ambtenaren, die ik raadpleegde en die mij zei, dat hij ze had verscheurd, omdat de Duitsers op een goede dag konden komen huiszoeking doen. Van die zelfde kant nu heb ik vernomen, dat in de loop van de oorlog een toelichting, een soort commentaar of aanvulling, is gegeven.

De **Voorzitter**: Ja, dat was het commentaar van 1943.

A. Er werd aan toegevoegd, dat dit commentaar zeer welkom was, omdat er onder de ambtenaren verschil van opinie was over de vraag, of die Aanwijzingen van 1937 feitelijk nog wel golden — formeel golden ze natuurlijk wel —, omdat de Duitsers het burgerlijk bewind hadden overgenomen en te keer gingen op een wijze, die niet met het volkenrecht in overeenstemming was, en of men nu wel die Aanwijzingen, waarin een loyale inedewerking in het belang van de bevolking werd gevraagd, moest opvolgen. Mij werd medegedeeld, dat er verschil van mening was onder de burgemeesters en anderen, die daaromtrent geconfereerd hadden. De een zei: Die Aanwijzingen zijn niet meer toepasselijk, want men heeft niet voorzien, hoe het hier zou gaan, en een ander meende, dat de Aanwijzingen nog wel toepasselijk waren. Omdat men niet zeker wist, wat de bedoeling van de Regering in Londen was, was een dergelijk commentaar dubbel welkom. Maar, zoals ik heb gezegd, ik wist van die toelichting ook niets af. Die had mijn zegsman niet meer in handen, want die had hij óók verscheurd met het oog op een eventueel onderzoek. Dit vond ik ook juist, omdat — dit hangt hier enigszins mee samen — de Aanwijzingen, die wij aan de gezanten in de verschillende hoofdsteden van Europa hadden gegeven en waarin stond, dat zij bij een inval in ons land de hulp moesten inroepen van de medegeallieerden, in handen van de Duitsers waren gevallen. Die waren blijkbaar niet vernietigd.

98458. De **Voorzitter**: Het zou toch op zich zelf niet zo erg zijn geweest, als die Aanwijzingen, die een uitwerking waren van het Landoorlogreglement, waarvan de Duitsers zeiden, dat zij zich daaraan zouden houden, in handen van de Duitsers waren gevallen.

A. Dat is een opvatting, maar men kan ook de opvatting hebben, dat, wanneer de Nederlanders meenden zich daaraan onder de ingetreden situatie niet te moeten houden, de Duitsers zich zouden kunnen beroepen op de Nederlandse autoriteiten, dat het wel gebeuren moest. De Duitsers moesten daarover dus geen stukken in handen krijgen. Met kon zijn, dat de ambtenaren zouden menen anders te moeten handelen, en daarmee ook in de geest van de Regering te zullen blijven.

98459. De **Voorzitter**: Het commentaar is in 1943 verschenen, omdat men meende, dat de Aanwijzingen als zodanig niet voldoende gedetailleerd waren. Dat kon ook moeilijk anders. Men kon in 1937 niet voorzien welke situatie zich zou voordoen. Men heeft toen in Nederland het commentaar ontworpen, waarmede de Regering in Londen zich accoord verklaarde, een commentaar, dat op sommige punten stringenter was en op andere punten meer was aangepast aan de situatie van dat ogenblik. Ik geloof niet, dat wij er uit mogen lezen, dat het commentaar zonder meer een bevestiging was van de Aanwijzingen zelf. Voorop stond natuurlijk, dat het belang van het Nederlandse volk veel zwaarder woog en moest wegen dan het medewerken, in zoverre het geoorloofd was, om de zaken in Nederland goed op gang te houden.

A. Dat het commentaar in Nederland was ontworpen, heb ik van mijn zegsman niet gehoord.

98460. De **Voorzitter**: Ja, dat is hier ontworpen, omdat men hier de situatie kende. Men heeft de Regering in Londen gevraagd of zij zich er achter kon stellen. Dat is gebeurd. Daarna is het hier gepubliceerd. Het was meer aangepast aan de situatie van het ogenblik.

A. Het is via de radio uit Londen gekomen, er werd mij dan ook verteld, dat het lang niet in handen van alle ambtenaren gekomen was. Het is via de radio gekomen, hier opgenomen en gestencild. Mijn zegsman heeft daarvan een afschrift gehad. Het was natuurlijk niet automatisch voor alle toenmalige ambtenaren bestemd, maar mijn zegsman had in ieder geval ook het latere commentaar.

98461. De **Voorzitter**: Kunt u er een verklaring voor geven, dat de Aanwijzingen in het Kabinet van 1939 helemaal geen punt van bespreking hebben uitgemaakt? Wij waren toch in een periode van oorlogsdreiging. Men zou hebben kunnen zeggen: Wij weten niet wat er gaat gebeuren; iedere ambtenaar moet op de hoogte zijn van de houding, die hij moet aannemen. Is dat nooit ter sprake gekomen?

A. Dat punt is niet ter sprake gekomen. Dat punt zou trouwens meer aan de orde geweest zijn onder het Kabinet-Cort van der *Linden* in de jaren 1914—1918, omdat er toen oorlog was, dan in 1937. Maar ik begrijp nu, dat u bedoelt: tussen September 1939 en Mei 1940. Persoonlijk zal daarbij voor mij gewogen hebben, dat wij alle hoop hadden buiten de oorlog te blijven.

98462. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat er, ondanks alle hoop om buiten de oorlog te blijven, gezien de ervaringen van de vorige oorlog, alle aanleiding had kunnen zijn om te zeggen: Laten wij gereed zijn als een zodanige situatie mocht ontstaan. In België heeft men het wel enigszins voorzien en maatregelen genomen. Hier is dat natuurlijk niet gebeurd. Daarom vraag ik of het ooit ter sprake is gekomen.

A. Dat is tussen 1914 en 1918 ook niet gebeurd. Wel is het zó, dat België in de oorlog van 1914—1918 is overrompeld, wij daarentegen niet, zodat de psyche van België iets anders was.

98463. De **Voorzitter**: Wij zagen het hier meer aankomen. De jaren daarvoor was Duitsland bezig geweest met andere landen. Wij voelden, dat wij extra op onze hoede moesten zijn. In de jaren 1914—1918 lag de zaak iets anders. In ieder geval heeft de kwestie dus geen onderwerp van bespreking uitgemaakt.

A. Voor zover ik mij herinner niet.

98464. De **Voorzitter**: Hebt u van de Aanwijzingen later kennis genomen of hebt u alleen gehoord, dat zij bestonden?

A. Ik heb het stuk zelf niet gezien. Het stuk is, zoals u misschien weet, helemaal geheim gestuurd naar de ambtenaren, met permissie ze open te maken als ons land in oorlog was.

98465. De **Voorzitter**: Hoe weet u dat?

A. Van dezelfde ambtenaren, die mij hebben ingelicht. Zij hebben mij gezegd, dat er op stond: Pas te openen wanneer ons land in oorlog is. Dat geldt ook voor de stukken, die wij hebben gezonden aan onze gezanten in andere landen. Ook daarop stond: Slechts te openen als Nederland in oorlog is. De gezanten wisten tevoren niet wat er in stond. Na de inval van de Duitsers in Nederland hebben de gezanten in Parijs, Brussel en Londen de stukken geopend. Zo hebben pas na de inval onze ambtenaren die Aanwijzingen geopend.

98466. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat men tot de ambtenaren, ook tot de hogere ambtenaren, zegt: „Pas openen in geval van oorlog”, maar ik zie het toch even anders van de kant van het Kabinet. Ik kan mij voorstellen, dat het Kabinet, dat is opgetreden, in ieder geval wel op de hoogte zou hebben kunnen en zelfs zou hebben moeten zijn van de Aanwijzingen. Maar hebt u bij uw optreden niets gevonden?

A. Neen, ik heb niets gevonden.

98467. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Is u ook niets medegedeeld door uw voorgangers of b.v. door de secretarissen-generaal omtrent het bestaan van de Aanwijzingen?

A. Neen. Natuurlijk waren er in ons land enkele ambtenaren, die de inhoud wel kenden. De Aanwijzingen zijn in 1937 natuurlijk gemaakt, zo stel ik mij althans voor, met hoofdamttenaren van Binnenlandse Zaken.

98458. De **Voorzitter**: Dit is hetgeen wij u wilden vragen. Hebt u in verband met dit punt misschien nog iets toe te voegen aan hetgeen u hebt medegedeeld?

A. Neen, ik geloof het niet. Ik ben natuurlijk steeds bereid u nadere informatie te verstrekken.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de verstrekte inlichtingen en ik sluit het verhoor.

D. J. DE GEER.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 22 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Mr. JOSEPHUS RORERTUS HENDRICUS VAN SCHAİK,

oud 72 jaar, wonende te 's-Gravenhagr,
lid van de Raad van State.

Hij legt de eed af als getuige.

98469. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met het onderzoek naar de voorlichting, die de Regering aan de ambtenaren en de burgers in bezet gebied heeft gegeven. Met name zouden wij gaarne iets willen vernemen omtrent de z.g. Aanwijzingen van 1937. Kunt u ons iets vertellen over het ontstaan daarvan?

A. Het spijt mij, maar daar kan ik u niets over vertellen. Een exemplaar daarvan moet ik bezitten, maar ik heb het ergens opgeborgen en kan het niet meer vinden. In de Raad van State en ook in de Kamer heb ik vergeefs naar een exemplaar gezocht. Het staat mij niet voor de geest, of die Aanwijzingen zijn tot stand gekomen onder het Kabinet-Colijn, waarin ik zitting had, of daarna. Van wanneer dateren zij precies?

De **Voorzitter**: Zij zijn in Mei 1937 tot stand gekomen.

A. Het Kabinet-Cofijn is iets later afgetreden.

De **Voorzitter**: Ja, op 24 Juni 1937.

A. Dan is het dus tijdens het Kabinet-Colijn tot stand gekomen.

De **Voorzitter**: Ja.

A. Ik herinner mij daar niets van. Als Minister van Justitie was ik, voor zover ik mij herinner, er niet bij betrokken.

98470. De **Voorzitter**: Volgens onze inlichtingen is het tot stand gekomen door samenwerking van Oorlog, Buitenlandse Zaken en Binnenlandse Zaken. Volgens een der getuigen is het ontwerp aan alle Ministeries gezonden en is het daarna aan de Ministerraad ter kennisneming en ter bespreking voorgelegd. Een van de getuigen heeft ons gezegd, dat de bedoeling van het zenden naar de Ministeries was, dat men daar zou zien, of aanvullingen nodig waren, betrekking hebbende op de ambtenaren van die bepaalde Ministeries. Is u daarvan iets t.a.v. uw Ministerie bekend?

A. Ik herinner mij er niets van. Het feit, dat iets naar het Ministerie wordt gestuurd, is nog geen bewijs, dat de Minister er persoonlijk kennis van neemt. Uit de aard der zaak komt een deel van de post in handen van de Minister zelf en dat wordt dan direct gerevoveerd naar een van de afdelingen. Of ik van een van de afdelingen van Justitie daaromtrent een Nota heb gekregen, weet ik evenmin meer. Het enige, dat zeker is, is, dat ik op een gegeven moment dat reglement toegestuurd kreeg. Het gold een materie, waarvoor ik mij destijds niet buitengewoon interesseerde.

98471. De **Voorzitter**: Herinnert u zich of het een onderwerp van bespreking in de Ministerraad heeft uitgemaakt? Ik vraag het, omdat een van de getuigen heeft verklaard, dat het vrijwel ongewijzigd door de Ministerraad is gegaan.

A. Ik herinner mij niet, dat er een bespreking over heeft plaats gehad. De besprekingen in de Ministerraad van vroeger waren trouwens veel beperkter dan tegenwoordig. Wanneer het een onderwerp zou zijn geweest, dat mij bijzonder aantrok en interesseerde, zou ik er natuurlijk iets meer van weten. In mijn gedachten is het buiten mij omgegaan.

98472. De **Voorzitter**: Wanneer heeft u er kennis van genomen? Was dat tijdens uw hlinisterschap?

A. Mijns inziens, neen, eerst later. Vermoedelijk heb ik het stuk pas gekregen tegen de tijd, dat er oorlogsdreiging kwam.

98473. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van het stuk? Vond u, dat de burgers en ambtenaren aan de Aanwijzingen voldoende hadden, uiteraard met de wetenschap, die men toen had van de mogelijkheden, die zich zouden kunnen voordoen?

A. Ik heb er geen oordeel over. Achteraf zou men gemakkelijk tot de conclusie kunnen komen, dat het een onvolmaakte regeling was, maar dat is toen niet voorzien. Maar u moet mij er niet te veel over vragen, want ik weet het niet. In de oorlogstijd heb ik de Aanwijzingen wel eens even ingekeken, omdat bleek, dat het stuk voor de ambtenaren ontoereikend was en zij daaraan geen houvast hadden. Ik hoorde dat ook wel van ambtelijke zijde. Men beklaagde zich er over, dat er van Londen uit geen nadere instructies werden gegeven.

98474. De **Voorzitter**: Hoe heeft u het ontvangen? In een verzegelde envelop? Er is nl. een groot verschil van mening over. Sommige getuigen verklaren, dat er een grote geheimzinnigheid mee werd betracht en dat het in een verzegelde envelop werd verzonden. Anderen verklaren, dat zij de Aanwijzingen direct ter beschikking hadden. Denkt u, dat de envelop pas mocht worden opengemaakt, toen de oorlog was uitgebroken, of heeft u die indruk niet?

A. Dat lijkt mij zeer onwaarschijnlijk voor wat mijn exemplaar betreft, want anders zou ik mij zeker herinneren, dat ik, nadat de oorlog was uitgebroken, brandend van nieuwsgierigheid, naar de envelop zou hebben gegrepen om te weten te komen wat er in stond. Dat is niet het geval geweest. De Aanwijzingen werden op ern bepaald ogenblik in een gesloten couvert gestuurd, maar ik herinner mij niet, dat ze als een geheim stuk werden toegestuurd.

98475. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Als u de Aanwijzingen heeft gekregen, toen er oorlogsdreiging was, zal dit waarschijnlijk in 1939 zijn geweest en toen was u voorzitter van de Tweede Kamer. Waarschijnlijk heeft u ze in die functie gekregen?

A. Ik heb in die kwaliteit het stuk, dat ik in mijn bezit heb, niet gekregen. Het is riet onmogelijk, dat er ook een stuk is gekomen voor de Tweede Kamer, maar dan is het direct op de griffie opgeborgen of de griffier heeft het meegenomen, doch het exemplaar, dat ik had, was voor mij privé bestemd.

98476. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dat moet dan zijn geweest in de tijd, dat u Minister was. U bent in 1937 afgetreden. Na uw aftreden bent u Voorzitter van de Tweede Kamer geworden, is het niet?

A. Ja, in het najaar van 1937. Toen ik het stuk kreeg, dacht ik: Waarom wordt mij dit document op dit ogenblik toegestuurd? Het staat mij voor, dat ik het niet als Minister heb gekregen. Het stuk is in Mei tot stand gekomen.

De **Voorzitter**: Ja. En tot 24 Juni is het Kabinet gebleven.

A. In die tijd zou het stuk dus gekomen zijn? Het is mogelijk.

98477. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat de Aanwijzingen eigenlijk een uitwerking waren, op sommige punten, van het Landoorlogreglement, of vond u dat het verder ging?

A. Ik kan het u niet zeggen; daarin heb ik mij nooit verdiept. Ik heb het exemplaar, dat ik heb gekregen, doorgelezen en opgeborgen en daarmede was het afgelopen. Later, in de oorlogstijd, heb ik het nog weleens ingezien, omdat er enige drukte over was, maar zoals ik u al zeide, ontbrak het mij aan ware belangstelling er voor. In mijn verschillende werkzaamheden en kwaliteiten heb ik nooit van dichtbij te doen gehad met ambtelijke verhoudingen. Toen ik Voorzitter van de Tweede Kamer was, had ik ook wel te maken met het personeel, in dienst van de Kamer, maar de desbetreffende aangelegenheden werden geregeld door de griffier. Hij was in zekere zin de chef van de ambtenaren. Voor zover dat nodig was, overlegde de griffier met mij en bij benoemingen of bepaalde voorzieningen had ik ook wel beslissingen te nemen en besprekingen te voeren in de Commissie voor de Huishoudelijke Aangelegenheden. Maar met de rechtstoestand van de ambtenaren in het algemeen en de ambtelijke verhoudingen had ik al heel weinig te maken. Als advocaat, Kamerlid, Kamervoorzitter, en als Minister ben ik nooit diep doorgedrongen in gemeentelijke, provinciale en Rijksambtelijk bestel.

98478. De **Voorzitter**: Hebt u de indruk gekregen — u zeide zo juist, dat er nog weleens met u over gesproken werd —, dat die Aanwijzingen op ruime schaal bekend waren in de oorlogsjaren?

A. Ik heb de indruk, dat zij niet algemeen bekend waren en slechts in beperkte kring rondgestuurd waren, dus dat zij niet op ruime schaal verspreid zijn.

98479. De **Voorzitter**: Er is weleens opgemerkt, dat men met die Aanwijzingen zo'n grote geheimzinnigheid heeft betracht, enerzijds wegens de neutraliteitspolitiek, welke Nederland voerde, anderzijds, omdat men niet gaarne wilde, dat deze Aanwijzingen in handen van de Duitsers zouden vallen. Mijn vraag is: hebt u ook de indruk, dat dit zo nadelig zou zijn geweest, waar die Aanwijzingen eigenlijk een uitwerking waren van het Landoorlogreglement en aan de Duitsers bekend was, wat er in het Landoorlogreglement stond?

A. Daarop kan ik u niet antwoorden. Op dit punt ben ik als getuige een non-valeur, dat zult u wel al hebben bemerkt. Toen ik de vorige maal werd gehoord door de Enquêtecommissie, ging het om zaken, waarbij ik ten nauwste betrokken ben geweest. Toen wist ik meer precieze antwoorden te geven.

98480. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het frappeert ons, dat niemand van de toenmalige Ministers iets van dit belangrijke stuk af weet. Verschillenden van de heren, die in het Kabinet zaten, zijn overleden en de anderen weten heel weinig van de voorbereidingen voor de oorlog af. Wij hadden gedacht, dat de Aanwijzingen in de Ministerraad waren besproken en dat men zich wel zou herinneren hoe dat gegaan was, maar dit blijkt niet het geval te zijn.

A. Het ging eigenlijk uit van de Minister van Oorlog.

98481. De **Voorzitter**: Uit de Ministeries van Oorlog, van Buitenlandse Zaken en van Binnenlandse Zaken is een commissie gevormd, die een concept heeft opgesteld, dat volgens de getuigenverklaringen ter eventuele aanvulling en voor het maken van opmerkingen aan alle Departementen is gezonden. Daarna is het voorgelegd aan de Ministerraad. De Aanwijzingen zijn in Mei 1937 tot stand gekomen en de heer *Hooykaas* van het Departement van Justitie heeft verklaard, dat hij in 1937 de tekst er van heeft ontvangen.

A. Is de heer *Hooykaas* met de opstelling er van belast geweest?

De **Voorzitter**: Neen, die is er niet mee belast geweest. Wij hebben hem gevraagd, of hem iets er van bekend was. en toen heeft hij ge-

zegd: in 1937 was mij de tekst van die Aanwijzingen bekend. Het was toch van belang, dat aan de opvolgers op de verschillende Departementen en dus ook aan het Kabinet, dat optrad, toen de oorlog uitbrak, de Aanwijzingen bekend waren, zodat men de ambtenaren op de hoogte kon brengen.

A. Dus ook de ambtenaren zelf het nodige er van wisten.

De **Voorzitter**: Ja.

A. Het zou weleens kunnen rijen, dat dit niet het geval is geweest. Men zou eerder veronderstellen, dat dit in ruime kring onder de ambtenaren bekend moest zijn.

98482. De **Voorzitter**: Dat het in ruime kring verspreid moest zijn, dat er dus Aanwijzingen waren voor de houding, die men in geval van oorlog moest aannemen. Men mocht van die Aanwijzingen niet eerder dan in geval van oorlog kennis nemen.

A. Het staat mij voor, dat toen ik de Aanwijzingen kreeg dit Regeringsstuk niet algemeen verspreid is geworden. Voor die verspreiding draag ik trouwens geen verantwoordelijkheid.

De **Voorzitter**: Dat begrijp ik.

A. Ik weet ook in het geheel niet wie daarvoor gezorgd heeft.

98483. De **Voorzitter**: Voor zover het de burgemeesters en de Commissarissen van de Koningin betreft, is het van Binnenlandse Zaken uitgegaan. Wij hebben de indruk, dat het praktisch alle burgemeesters heeft bereikt.

A. Het kan zijn, dat een mankement in mijn geheugen er oorzaak van is, dat ik van de gang van zaken, die u interesseert, niet veel weet. Ik heb uw oproep ongeveer tien dagen geleden ontvangen en voortdurend over de onderwerpelijke zaak zitten denken, maar mij is niets te binnen geschoten.

98484. De **Voorzitter**: Het gaat ons in hoofdzaak om het tot stand komen. Het is tot stand gekomen in het Kabinet, waarvan u deel uitmaakte.

A. Er is mij niets van bijgebleven. In ieder geval kan dat stuk niet tot uitvoerige of belangrijke discussies aanleiding hebben gegeven, want anders zou mij er wel iets van zijn bijgebleven. Er leven echter nog verschillende leden van het toenmalige Kabinet-Colijn.

De **Voorzitter**: Ja, enkelen nog wel.

A. Hebt u de heer de *Graaff*, de Minister van Buitenlandse Zaken in dat Kabinet, al gehoord?

De **Voorzitter**: Neen, nog niet; ik dank u intussen voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt.

A. Het spijt mij, dat ik u niet beter heb kunnen inlichten, maar ik kan niet méér verklaren dan ik kan verantwoorden.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

J. R. H. VAN SCHAİK.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 26 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heren Fokkema en van Lier, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Dr. LAMBERTUS NEHER,
oud 65 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
oud-Directeur-Generaal P.T.T.

98485. De **Voorzitter**: U heeft de vorige maal reeds de belofte afgelegd, zodat wij de verklaringen, welke u thans aflegt, verstaan onder het verband van dezelfde belofte.

Tijdens uw voorlaatste verhoor hebt u hier een aantal verklaringen afgelegd betreffende punt f. Wij behandelden toen namelijk de verbandingen van Londen met het bezette gebied. Deze punten g en h betreffen nu meer de inhoud, dus wat er gegaan is over die verbandingen. Wij zijn bij het opmaken van het verslag nog gestoten op een aantal punten, waarover wij ter aanvulling nog enige getuigen horen. Wij zouden van u, al hebt u daar de vorige maal reeds iets over gezegd, graag een beknopt exposé hebben over het werk van de Kern. Bij een vorig verhoor hebt u reeds medegedeeld hoe de Kern was ontstaan, doch wij zouden het thans op prijs stellen een korte uiteenzetting van u te horen over de inhoud en de werkzaamheden van de Kern. Misschien mag ik u daarvoor het woord geven?

A. Ik meen mij te herinneren, dat ik de vorige maal heb gezegd hoe de Kern ontstaan was en wie er ongeveer deel van uitmaakten. Het werk van de Kern bestond uit het hanteren van de z.g. verzets-techniek in hoge stijl en het zorg dragen, dat met een minimum aan gevaar een maximum van mogelijk effect kon worden bereikt. De standaard was — en dat heb ik meen ik de vorige maal ook reeds mogen zeggen — te voorkomen, dat persoonsbewijzen en bonkaarten daar, waar deze nodig waren, handelsartikelen werden, die op onereuze wijze grote bedragen zouden opbrengen, c.q. dat mensen méér dan één bonkaart kregen, hetgeen helaas gedurende een zekere periode nogal eens voorkwam. Het aanvankelijke doel was dus het betrachten van eerlijkheid en zuiverheid bij het verstrekken van al deze gegevens, en daarbij kwam vanzelf door de samenkomst van de mensen, die een zekere leidinggevende plaats hadden in deze verzets-handelingen, de kwestie aan de orde, hoe de techniek van bepaalde verzetsdaden het best kon worden geregeld. Men kwam te dien einde periodiek bijeen en besprak wat men dacht te doen, wat men dacht te kunnen doen en — uiteraard niet helemaal en détail — hoe een bepaalde taak zou worden geëntameerd. Wanneer er iets fout gegaan was — hetgeen natuurlijk nogal eens voorkwam —, werden de oorzaken nagegaan en werd getracht maatregelen te vinden, ten einde herhaling van dergelijke fouten te voorkomen.

Voorts zorgde de Kern er voor — d.w.z. zij trachtte er voor te zorgen — dat de door slechte communicaties gemakkelijk te rijzen conflicten, of conflicten die tot stand kwamen door verkeerd begrip, door onjuiste overdracht, zoveel mogelijk werden voorkomen. Ik kan ter adstructie van hetgeen ik u nu gezegd heb een oude aantekening van mij misschien nog even aanroeren. Ik vond deze bij mijn oude papieren, de datum staat er niet op. Ik maakte deze aantekening naar aanleiding van het feit, dat het gevaar steeds groter werd en het bijeenkomen steeds moeilijker. Een en ander moest nog even goed uiteengezet worden, zodat iedereen volkomen wist waar men het over had:

„De Kern is een lichaam, waarin door de leiders van landelijke organisaties” — dat landelijke was dominant natuurlijk — „naar oplossingen wordt gestreefd voor de vraagstukken van verzorgingsaard en die van daarmee samenhangende verzets-technische

beteekenis zijn. Op grond hiervan dient de samenzetting ongeveer als volgt te zijn: L.O., R.V.V., N.S.F., N.B.S., V.O.C., N.C., P.B.C. en eventueel C.I.D. Het toegenomen gevaar door de kennis, die de S.D. als gevolg van vele belangrijke arrestaties heeft verworven en de reeds te betreuren verliezen van vele vooraanstaande personen maakt het niet raadzaam de Kern wekelijks in pleno te doen vergaderen. Daarom wordt voorgesteld dat ten minste éénmaal per week een bespreking zal plaats vinden tussen” — en dan heb ik die gegroepeerd — „de verschillende groepen, die als volgt verlopen: van de vergaderingen van groep I brengt het N.S.F. een kort verslag uit aan die van groep II, en het N.C. van die van groep II aan de vergadering van groep III. Het kleine aantal samenkomende personen maakt korte vergaderingen mogelijk, niet langer dan twee uur en veroorlooft in bijzondere gevallen het iitnoodigen van een extra man ter voorlichting van een specifiek geval.”.

Men kon uiteraard niet al die mensen zien en kennen, die immers in een grote vergadering bijeenkwamen. Er komt voorts nog wat techniek bij, maar hieruit ziet u de bevestiging van wat ik u zoëven ten aanzien van de structuur en gedachte en doelstelling van de Kern heb medegedeeld, in aansluiting op hetgeen ik u vroeger mocht zeggen. Dit is in die tijd schriftelijk vastgelegd en is dus niet achteraf hineininterpretiert.

98486. De **Voorzitter**: Wanneer is dit werk van de Kern ongeveer begonnen?

A. Dat is — ongeveer uit de aard der zaak — geschied in de tweede helft van 1943.

98487. De **Voorzitter**: Wij hebben hier ook als getuige gehad de heer *Buys*, die ons vertelde, dat de Kern was opgericht na een vergadering van het L.O. en het N.S.F. en dat de heer *van Houten* daarover ook contact met u heeft opgenomen. Dat is dus geweest in de tweede helft van 1943, zoals hij zegt.

A. Inderdaad.

98483. De **Voorzitter**: Dat is dus juist. Bemoeide u zich eventueel ook met adviezen, die aan het bedrijfsleven werden gegeven, ik bedoel in die zin, dat werd aangegeven, hoe men zich bij voorbeeld moest houden of gedragen tegenover de z.g. Ausweise of dergelijk soort zaken?

A. Ja, aangezien dat behoort tot de verzetsdaad en tevens ook de verzorgingsdaad in zich sloot. De Ausweis op zich zelf is pas dominant geworden na September 1944. Bovendien was de werkhoeveelheid bij vele ondernemingen uit de aard der zaak belangrijk minder geworden. Er moest getracht worden te bereiken, dat de mensen hun personeel niet ontsloegen, dus inoest er geld komen, ten einde deze ondernemingen in staat te stellen de schijn op te houden van werk te verrichten, maar het grote bezwaar was die bittere en ernstige tijding van die bijzondere Ausweis. Daar hebben wij inderdaad in de Kern en later ook nog met een paar aparte groepen nader over gesproken om vooral te propageren, dat men die Ausweis-handeling niet zou volgen. Dat was toen buitengewoon moeilijk geworden; er was naast een zeker defaultisme, dat het toch allemaal niets gaf, ook een zekere bravoure, dat wij nu, koste wat kost, die weerstand hoger moesten opvoeren. Het gebrek aan goede verbandingen deed zich natuurlijk bij het geografisch verspreide en organisatorisch losse verband scherp gevoelen, maar zeer stellig werd in de Kern nadrukkelijk besproken, op welke wijze tegen het toegeven aan die Duitse eis voor bijzondere aanvraag van die nieuwe Ausweis tegenstand kon worden geboden.

98489. De **Voorzitter**: De O.D. was ook vertegenwoordigd in de Kern?

A. Inderdaad.

98490. De **Voorzitter**: Op welke wijze, of door welke groep? Of was de O.D. afzonderlijk vertegenwoordigd?

A. Afzonderlijk. De O.D. werd vertegenwoordigd door mr. *Caljé*, thans, nog steeds zoals hij vroeger ook was, lid van de Verzekeringkamer. Toen droeg hij de naam van *van Amstel*.

98491. De heer **Fokkema**: En de R.V.V., voor de zaak van *Gerberz Wageriaar*?

A. Dat was indertijd „*Freek*”. Ja, *Freek* was vertegenwoordigd, en ik moet zeggen, in die tijd was *Freek* een goede, eerlijke en dappere medewerker.

98492. De **Voorzitter**: Oorspronkelijk was dus, als ik het goed begrepen heb, de functie uitsluitend technisch.

A. Zeer positief.

98493. De **Voorzitter**: Dus het was niet — de pers was er oorspronkelijk niet bij — een totale bundeling van de gehele illegaliteit in die tijd?

A. Neen, het was een vrij, een soort van federatief overleg. Het had geen enkele binding met sancties of dergelijke, het was een gewoon verstandoverleg. Van de Pers wil ik nog het volgende zeggen: De moeilijkheid voor de pers en voor deze organisaties was, dat men verschillende belangen diende; weliswaar diende men het grote belang gemeenschappelijk, maar toch op totaal verschillende wijze. In de aanvang, toen de Kern langzamerhand wat vorm en ponderabiliteit kreeg, is voorgesteld, dat de Pers een eigen Kern zou vormen.

Teneinde van elkaar te weten wat men deed — in grote lijnen uiteraard — zouden er vertegenwoordigers van de Perskern bij de Kern, en van de Kern bij de Perskern moeten zijn. Dit zou natuurlijk een heel goede opzet zijn geweest, maar door omstandigheden, die hier, geloof ik, niet ter zake doen, is dit nimmer werkelijkheid geworden. Aangezien men niet in vrije debatten over deze dingen kon spreken, is dat niet allemaal gegaan op de wijze, die het best geweest zou zijn.

98494. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, wilde men dus alle politiek er buiten houden?

A. Ja, zeer positief. In de Kern is de politiek, het Staatsbestel, of de kwestie wat er zou moeten gebeuren, wanneer ermaal Nederland bevrijd zou zijn, nimmer aan de orde gekomen. Dit is zeer nadrukkelijk niet gebeurd, dat wenste geen van de ouderen, die aanwezig waren.

98495. De **Voorzitter**: Heeft u bij het tot stand komen van de B.S. nog bepaalde bemoeiingen gehad en, zo ja, kunt u me daar dan in het kort iets van vertellen?

A. U weet waarschijnlijk uit de vele verhoren, die u hier de revue hebt laten passeren, dat er een zeker antagonisme bestond tegen de O.D., al of niet gewettigd, dat wil ik in het midden laten, maar dit antagonisme was een realiteit. Toch was de O.D. een belangrijke factor in het geheel, want men ontmoette steeds mensen, die zowel in de O.D. werkten als elders. Uit Londen is de vraag naar voren gekomen, op welke wijze het best contact met de O.D. kon worden opgenomen in verband met de verbindingstechniek. Ik ben hiervoor aangewezen. Daaruit resulteerde een bespreking te Amsterdam in de Kerk op de Noordermarkt met de heer *Six*, die ik toen niet kende, maar die ik van gezicht herkende toen we samenkwamen. *Van Santen* was toen zijn naam. Voorzichtig hebben wij elkaar daar eerst „verkend” en *Six* en ik hebben zowel enige bezwaren, alsook enige mogelijkheden tot een goede regeling besproken. Sindsdien ben ik dus voor een zeer belangrijk deel contactfiguur geweest gedurende lange tijd tussen een aantal organisaties en de O.D., los van het directe contact, dat die organisaties met andere mensen van de O.D. — buiten het hoofdkwartier — hadden. Toen de Kern werd gevormd, was dat ook een van de redenen, waarom er mijnerzijds prijs op werd gesteld, dat de O.D. lid van de Kern zou zijn. Dit heeft ook een zeer gunstig effect gehad, mede ook als gevolg van de redelijke wijsheid van *van Amstel*, die volledig werd geaccepteerd.

98496. De **Voorzitter**: Was *van Amstel* de heer *Caljé*?

A. Inderdaad. U wilt mij wel vergeven, indien ik af en toe de werkelijke naam met de schuilnaam verwar? *Johannes*, de grote

man van de K.P. — later, toen hij meer op het Westen georiënteerd moest zijn, in de Kern vertegenwoordiger van de K.P. — en *Freek* die de vertegenwoordiger van de R.V.V. was, hebben mij vele malen verteld, dat zij grieven hadden tegen de O.D. Aan de andere kant besefte men wel, dat men, als er iets zou gebeuren, als de bevrijding zou komen en er zouden eventuele strijdgebeurtenissen in en om dat bevrijdingsproces plaats vinden — om het grof te zeggen — niet op elkaar moest gaan schieten, want dat dit helemaal fout zou zijn. Dit heeft geleid tot besprekingen tussen *Six* en *Freek* en *Six* en *Johannes*, die ik heb kunnen inleiden; daarna heb ik gezegd: Nu moeten jullie zèlf dit tot een vorm brengen. En hier ziet u nu de eerste „driehoek”, een vorm, die u later meer tegengekomen bent. Dit was de goede driehoek, de actieve verzetsorganisaties met de wapens. Ik heb gezegd, dat men moest trachten elkaar te begrijpen en een hanteerbare regeling te vinden, en ik kan nu nog altijd tot mijn voldoening zeggen, dat men elkaar werkelijk heeft leren begrijpen en dat een grondslag werd gelegd voor een goede samenwerking.

98497. De **Voorzitter**: Heeft het lang geduurd, voor u de mensen bij elkaar had, want ik meen, dat die Delta pas in September 1944 tot stand is gekomen.

A. De Delta is weer een latere vorm, toen was er nog geen sprake van Delta, en die term werd toen nog niet gebruikt. We spraken toen nog van de Driehoek, dat was dus de actieve verzetsdriehoek met de wapens, die was opgericht, ingeval een bevrijding nabij zou zijn en er actief in bepaalde groepsverbanden zou moeten worden opgetreden. Dit zou niet meer dienen te geschieden in de zin van het verzet, zoals dat in de top van de bezettingstijd gold.

Nu sla ik enige tijd over en kom dan tot de Delta-geschiedenis, die na September 1944 ligt. Toen eenmaal de Normandiëlanding had plaats gevonden en de troepen van de geallieerden meer naar het Noorden en Westen oprukten, lag het voor de hand, dat de mensen, die in het verzet een zekere taak droegen, zich prepareerden op datgene, wat komen moest en dat — naar onze verwachting — sneller zou komen dan in feite is gebeurd. Er werd bepaald, dat er een commandant moest zijn en deze commandant moest niet één van de mensen, die nu reeds in het verzet waren, zijn. Dan kreeg men immers de kwestie: wie praevaleert?, en wanneer men de voorkeur gaf aan iemand, kwam tevens de naam van zijn organisatie naar voren. Niemand wilde de O.D., noch de K.P., noch de R.V.V. „de baas laten zijn”. Daarom is getracht overeenstemming te verkrijgen omtrent de keuze van een commandant. Eerst dacht men aan generaal *Reynders*. Deze heeft dat niet kunnen aanvaarden, omdat zijn ontslag in het verleden voor hem de vraag openliet, of hij door de Regering — in hoofdzaak door de Koningin — aanvaard zou worden als symbool van onze totale binding. Hij beval een kolonel aan, wiens naam ik mij nu niet precies meer herinner, en ik noemde kolonel *Koot*, die ik — ook in de eerste wereldoorlog — gekend had op allerlei gebied en daarmee samen heb gewerkt. De door generaal *Reynders* aangewezen had allerlei bezwaren en reserves, die aanduiden, dat hij voor dit geval niet de geschikte man was; ik laat in het midden of hij al of niet bekwaam is. Men heeft toen kolonel *Koot* aangezocht. Kolonel *Koot* zei onmiddellijk: „Accoord, als jullie mij nodig hebt, ga ik direct mee”. Hij rei wel het geheel nog niet te overzien, maar is toch direct meegegaan naar Amsterdam. Vanaf dat moment moest er dus een organisatie komen, die niet was de O.D. of een andere met name aangeduide organisatie. Wij konden toen nog niet spreken van de Binnenlandse Strijdkrachten, want die bestonden er toen nog niet. Deze naam is pas later vanuit het zuiden ontstaan. Wij moesten dus een combinatie hebben en aangezien er nu eenmaal een driehoek was gevormd, dacht en sprak men er over die organisatievorm te scheppen in dit geval. Er zou een grote driehoek komen, het commandement onder kolonel *Koot*. Voorts zouden er zijn kleinere lichamen, die informatorische daden zouden verrichten, doch deze daden zouden in een dergelijke vorm eveneens in verschillende andere delen van ons land moeten plaats vinden. Zo is de naam „grote Delta” en kleine „Delta's” gegroeid. In de verschillende provincies of delen van het land — deze sectoren waren niet altijd aan bepaalde provinciegrenzen gebonden — ontstonden dus de kleine delta's, die verbonden waren met de grote Delta, waarvan de leiding had kolonel *Koot*. Eerst nadat het contact met het zuiden tot stand was gebracht, waar de benaming Binnenlandse Strijdkrachten bestond, is dit een groep van deze Binnenlandse Strijdkrachten geworden. De voorbereidingen voor armbanden, helmen, kleding en dergelijke waren reeds lange tijd tevoren in de O.D. en later met medeweten van de twee partners in de Driehoek — de originele Driehoek — geregeld en tot stand gebracht. Later zijn deze voorbereidingen uiteraard belangrijk uitgebreid.

Dit, Mijnheer de Voorzitter, is ongeveer de geschiedenis van de spreiding, het samengaan en de naamgeving.

98498. De *Voorzitter*: Als ik het dus goed begrijp, bent u daar hoofdzakelijk geweest om de groepen tot elkaar te brengen en om ook tot coördinatie op dat gebied te komen.

A. Ja, en tot structurele vormgeving, waar men dan zelf mee moet werken.

98499. De *Voorzitter*: Maar verder heeft u zich met de werkzaamheden als zodanig van de O.D. of de R.V.V. of de K.P. niet meer bemoeid.

A. Neen, maar er waren telkens natuurlijk wel reeksen van vraagstukken en moeilijkheden, waarvan men het wel prettig vond, dat ik daar een zekere raad in gaf of leiding en dat is dan ook mijn permanente relatie.

98500. De *Voorzitter*: Nu zijn in Februari 1944 die bekende 19 punten gekomen van de Minister-President. Heeft u daar ook een mening over?

A. Dit is inderdaad een zeer bijzondere gebeurtenis, want toen heeft feitelijk pas de politiek intrede gedaan in het verzet. Laat ik openhartig zijn, ik zeg: „helaas”, ook nu nog. Wij kregen deze mededelingen van *Andries* en zij werden eerst — uit de aard der zaak — besproken in de Kern, want dit was een opdracht van de Minister-President en nu moest de Kern zich beraden, hoe men met deze 19 punten moest handelen. Wij hebben het gewaagd een belangrijke bespreking te hebben in een huis aan de Singel in Amsterdam, ik weet niet precies meer waar. Daar is dit vraagstuk aan de orde gesteld en er moest beslist worden op welke wijze men dacht hieraan iets te kunnen doen. Zoveel groepen als er waren, zoveel verschillende meningen of nuanceringen waren er en er was ook een verlangen, dat samenhang met de laatste vraag om vijf mensen naar Engeland te laten gaan om de Regering voorlichting te geven over de algemene stemming ten aanzien van het staatkundig en maatschappelijk gebeuren, die in ons land heerste. Hierbij speelden twee elementen een rol. Er bestond enerzijds een oprecht en eerlijk verlangen om naar eigen mening aan de Regering te zeggen: „zo is het”. Dit waren de „wit-en-zwart” partijen, die geen nuances zagen, kenden of aanvoerden. Anderzijds was een zeker heroëndom te onderscheiden, dat het wel interessant maakte naar Engeland te komen en er was een zeker streven om inderdaad naar eigen politieke visie specifiekelijk de Regering voor te lichten. Ik heb die vergadering aan de Singel voorgezeten. Dit was uit de aard der zaak dus vrij moeilijk, omdat hier een combinatie van verschillende factoren de stemming en de mening van de verschillende vertegenwoordigers beïnvloedde. Toch was er al een zekere basis, een zekere vorm en een van de aanwezigen stelde voor om, zonder daar een politieke gedachte aan te verbinden, de gedachte van rechts, midden en links te pomen. En daar dergelijke woorden belast zijn met geschiedenis, kreeg men, aangezien die gedachte werd aanvaard, dus een politiek beeld: rechts, midden en links. Nu was het niet allemaal precies zoals dat vóór de oorlog gebeurde, maar hier lag inderdaad dus al de basiskern, dat in het verzet, dat vóór die tijd één was, wat ook ieder afzonderlijk gedacht moge hebben, of wat in bepaalde groepen wat sterker geprononceerd was, en waar in het algemeen handelen geen enkele belemmering op had gelegen — een soort van politieke scheiding ontstond, waarin zich groepsvorming voordeed: de ene groep hing bepaalde denkbeelden sterker aan dan de andere. Een moeilijkheid werd toen het naar Engeland zenden van vijf mensen, en dezen zijn er in werkelijkheid ook nimmer gekomen. Het uitkiezen van de mensen had natuurlijk vele bezwaren. Over sommige mensen bestond geen enkel probleem: men was b.v. algemeen overeengekomen, dat het goed zou zijn, dat mejuffrouw *Tellegen* mee zou gaan, indien mogelijk, maar over anderen bestond grote discussie. Bovendien was de techniek om vijf mensen over te brengen niet eenvoudig. Het resultaat was dan ook, dat er uiteindelijk niemand is gegaan. Uit die samenkomst is evenwel de basis ontstaan voor de G.A.C., later met de kleine C.C., omdat dat grote lichaam moeilijk veelvuldig bijeen kon komen. Toen eenmaal de G.A.C. bestond, werd vanzelfsprekend in die kringen der samenstellende groepen meer en meer gesproken over datgene, wat in staatsbestuurlijke zin aan wensen, gedachten en eisen leefde en welke plaats men op grond van het gebeuren in de verzetsperiode billijkheidshalve in eerste aanleg na de reële bevrijding aan een groepering als de G.A.C. meende te moeten toekennen.

98501. De *Voorzitter*: Misschien mag ik nog even op de 19 punten terugkomen. Als ik u goed begrijp, vond u dat intreden van die politieke ideeën en gedachten, die door die 19 punten ter sprake kwamen in die tijd en in die groepen minder gelukkig.

A. Zeer ongelukkig. Ik kan mij voorstellen, dat van Engeland uit bezien de vraagstelling logisch was. Ik ben later in Engeland geweest en daar was nu eenmaal een totaal ander beeld van de verhoudingen; dus van die kant bezien kan ik het mij begrijpen. Bovendien is het te begrijpen, dat verschillende mensen, die als Engelandvaarder in Engeland gekomen zijn en niet in de centra van deze verzetsgroeperingen gewerkt hadden, natuurlijk hun eigen visie hadden geuit en alles bezagen van hun wereldje uit. En zoals hun wereldje was, zo was het in heel Nederland. Die hebben daar hun inzichten gespuid, dus de Regering kreeg een grote variatie van verschillende meningen, die als „algemeen” werden aangeduid, en bovendien ontving de Regering daarbij nog telegrammen en allerlei andere berichten, zodat ik mij volledig kan indenken, dat men in Londen meende aan die blijkbaar chaotische opvatting over hetgeen gebeuren zou in staatsbestuurlijke zin richtlijnen te moeten geven, mede omdat er een begrijpelijke vrees bestond, dat het verzet als zodanig bepaalde Regeringsmaatregelen zou kunnen schaden. Maar het moment, waarop die 19 punten hier kwamen, was, met het oog op de toestand, waarin het land verkeerde en met de toen ongetwijfeld nog zeer krachtige bezetting, zeer ongelukkig. Dit was mijn opvatting en die van vele anderen.

98502. De *Voorzitter*: Maar vindt u het niet verklaarbaar, dat men — naarmate de tijd voortschreed en men meer en meer het gevoelen kreeg, dat het naar het einde ging lopen — zich hier op deze problemen ging bezinnen, wat natuurlijk ook bij deze verschillende groeperingen tot uiting kwam?

A. Ja, natuurlijk; het ligt voor de hand, dat in de verschillende groepen gedachten aanwezig waren en wensen vorm kregen, maar men had in groepsverband — dus met anderen — daarover toch geen overleg gepleegd, dus er was in dat verzetshandelen geen strijd. Wat men gemist heeft — ik zeg nogmaals: heel begrijpelijk — was voorlichting over en kennis van een standpunt van wat de Regering wenste te doen, als wij bevrijd waren. Het maakt een heel verschil of men, wanneer een bepaalde toestand intreedt, tot iemand zegt: Wij zullen nu op deze wijze handelen en zullen jullie oordeel daarover vragen, of dat men vraagt: Hoe zoudt gij menen, dat wij moeten handelen? Daarmee zet men alle denken en alle gedachten aan de gang, zonder dat er een centrale leiding is. Men kon dus in die verzetsgroepen alles denken, alles wensen. Dit is geen wijsheid achteraf — ik was toen ook niet me-r zo'n erg jonge man en had wat ervaring — maar op grond daarvan meen ik, dat het zo het beste was, ook toen. Het is evenwel niet geschied en het is gelopen zoals wij het thans kennen.

98503. De *Voorzitter*: Er is op 8 Juni 1944 nog een telegram gekomen namens de Koningin van de Minister-President, waarbij men nog eens nadrukkelijk de wens te kennen heeft gegeven, dat er zoveel mogelijk coördinatie moest plaats hebben.

A. Ja, gelukkig wel!

98504. De *Voorzitter*: Heeft u ook bemoeiing gehad met de Contactcommissie?

A. Daar ben ik lid van geweest.

98505. De *Voorzitter*: Niet doorlopend, geloof ik?

A. De laatste maanden niet meer.

98506. De *Voorzitter*: Wie heeft toen uw plaats ingenomen?

A. *Jan Drion*, thans de jeugdige professor *Drion*, die mij dus opgevolgd is.

98507. De *Voorzitter*: Had dat ook een bepaalde reden?

A. Dat had een zeer sterke typisch psychologische reden. Ik was uit den Haag vertrokken en in Amsterdam neergestreken, nadat ik wat al te grote belangstelling van Duitse zijde in mijn persoon had ondervonden, en in Amsterdam vond dit centrale overleg plaats. Het contact met den Haag was niet zo frequent en u kent de feiten: niet voldoende communicatie, gedachtenbeelden gaan ontstaan en de jongeren, o.a. onze studentengroep, wilden wel graag een wat actiever

demonstratief gebeuren. Deze groep jongeren vond mij waarschijnlijk wel enigszins te gematigd of te oud, of misschien wel een combinatie van deze beide. Er was een zeker misverstand met bepaalde figuren uit den Haag, die misschien het dominant op andere wijze gelegd zouden willen hebben. Dat heeft er toe geleid, dat ik heb gezegd: De groepen zijn volkomen vrij en ik begeer geenszins enige plaats in het geheel om als leider op te treden, ik heb daarbuiten nog voldoende te doen, laat iemand anders het doen. Daarop is gevolgd, dat Jan *Drion*, vooral door de jongeren gepousseerd, die plaats heeft ingenomen. Dit is allemaal psychologisch volkomen begrijpelijk, het is helemaal niet erg. Daar komt bij: ik was gewend te leiden en te regelen en was niet zo jong meer, maar ik had nogal wat ervaring op velerlei gebied. De jongeren menen, zoals u weet, dat de ouderen nu maar eens plaats moeten maken voor de jongeren.

98508. De *Voorzitter*: Ja, ik kreeg eigenlijk de indruk, dat men vond, dat u van tijd tot tijd iets te soepel was en dat zij waarschijnlijk iets radicaler waren.

A. Dat is heel begrijpelijk. Toen wij jong waren, meenden we ook de wereld te kunnen verbeteren. Later hebben wij gezien, dat dat niet zo gemakkelijk gaat.

98509. De *Voorzitter*: Er is nog een rapport gegaan naar Londen over het Nationaal Comité. Weet u ook, of daarop vanuit Londen enige reactie is gekomen?

A. Voor zover ik weet, is daar geen reactie op gekomen. Er is een rapport uitgegaan, omdat er ook in Londen misverstanden waren over wat dat Nationaal Comité nu precies deed, er waren ook suggesties in Londen gekomen, dat het Nationaal Comité politieke aspiraties had, hetgeen onder geen voorwaarde, noch in het begin, noch in enig verder punt in de geschiedenis van het N.C., aan de orde geweest is. Maar ook hier is natuurlijk een misverstand mogelijk, omdat, toen dat Nationaal Comité van Verzet werd gecreëerd door een kleine groep mensen, het op specifiek beleidsniveau al wat bekende Vaderlands Comité opgehouden had te bestaan en er dus heel gemakkelijk de verwarring kon ontstaan, dat dat N.C. òf een relatie was van het Vaderlands Comité, hetwelk in de aanvang van het verzet en de eerste helft van 1944 niet zo in de gratie stond van de directe verzetsmensen, òf, zoals men zei, bevreesd was voor politieke

aspiraties. Daarover zijn in elk geval misverstanden ontstaan en wij hebben het noodzakelijk geacht aan de Regering mede te delen, wat men nu eigenlijk bedoelde. Een reactie van de Regering is daarop niet gekomen.

98510. De *Voorzitter*: Heeft u wat de verzetsbeweging betreft nog een taak gezien na de bevrijding?

A. Neen, u hebt misschien vernomen wat de basis was, waarop het Nationaal Comité meende zijn taak te moeten verrichten. Wanneer men het nu naleest, schijnt het misschien een beetje sentimenteel. Een van de doelstellingen was: na de bevrijding bestaat het verzet niet meer, dan zijn we burgers van Nederland, die handelen volgens de Nederlandse wet. Daarom hebben wij ook — als groep dan — in kringen als de G.A.C. nooit een dominerende rol gespeeld en dit is ook een van de redenen, waarom ik daar persoonlijk wat men noemt „te soepel” was, aangezien voor mij alleen vast kon staan: als de bevrijding er is, zijn we geen verzetsmensen meer, dan hebben we geen enkele pretentie te hebben, dat wij in het verzet iets betekenden, dan zijn we gewone burgers. Dat was onze opvatting, ofschoon ik een andere opvatting begrijpen kan.

98511. De *Voorzitter*: Dit was ongeveer wat ik u te vragen had. Is er iets, dat u — in het hier besproken verband — meent te moeten aanvullen?

A. Ik geloof het niet; ik heb getracht zo goed mogelijk uit mijn herinnering op uw vragen te antwoorden.

De *Voorzitter*: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit hierbij het verhoor.

L. NEHER.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

FOKKEMA.

VAN LIER.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 26 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kraenenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Jhr. PIETER JACOB SIX,
oud 59 jaar, wonende te Amsterdam,
beheerder van landelijke eigendommen.

Hij legt de eed af als getuige.

98512. De Voorzitter: Het is alweer enige tijd geleden, dat u voor de Enquêtecommissie bent verschenen voor het verstrekken van inlichtingen over punt J: de verbinding van Engeland met het bezette gebied. Wij zijn thans bezig met de inhoud van die verbinding. Tijdens een vorig verhoor heeft u daarvan reeds een tamelijk groot gedeelte verklaard. Er zijn nog enkele punten, waarover ik u thans nog enige vragen zou willen stellen.

Het eerste punt daarvan is het volgende. Uit het verhoor van één der getuigen is ons gebleken, dat er een telegram aan de O.D. is gezonden in Augustus 1943, waarin verzocht werd mensen uit te zoeken, die geschikt waren om in de provincies en steden op te treden als militair commandant. Die getuige zegt dan — het stond er niet letterlijk zo in, maar dit was er uit te lezen —

„In Engeland zou men de mensen opleiden, die aanvankelijk commissaris zouden worden; maar men voelde in Engeland klaarblijkelijk, dat het moeilijkheden zou opleveren, omdat de mensen met de toestand in het land zelf niet bekend waren. Men vroeg toen aan de O.D. om 20 mensen daarvoor; ik meen 40 voor de districten en middelgrote steden en 100 als adviseurs.”

Nu was mijn vraag deze: Is het telegram zelf of de strekking er van door de O.D. nog aan een of andere instantie — b.v. het Vaderlands Comité — doorgegeven, zodat men daarvan op de hoogte was?

A. Zeker niet. Het was een zeer geheim Regeringstelegram.

98513. De Voorzitter: Is het telegram ook niet doorgegeven aan het Vaderlands Comité? Ik kan mij voorstellen, dat u hebt gezegd: Wij geven het niet zo maar aan elke organisatie; dat is vanzelfsprekend.

A. Het was uitdrukkelijk zeer geheim, zelfs voor de eigen organisatie.

98514. De Voorzitter: Heeft deze de inhoud van het telegram ook niet gekend?

A. Uiteraard niet in die vorm. Men heeft nooit precies geweten wat de opdracht was. Men heeft alleen instructie gekregen, wat er moest worden gedaan, maar men heeft niet het gehele telegram gezien.

98515. De Voorzitter: Ik zou mij toch kunnen voorstellen, dat, als men uit Londen vraagt om namen en inlichtingen, u dan toch wel met bepaalde instanties .....

A. Men heeft nooit gevraagd om namen en inlichtingen. Er werd een opdracht gegeven en die opdracht is uitgevoerd.

98516. De Voorzitter: Getuige verklaarde hier: men vroeg om 20 mensen.

A. Neen, men droeg op.

De Voorzitter: Ik leg het u daarom juist voor, omdat het zó door getuige gezegd is.

A. In militaire termen is een verzoek een bevel. Als u de termen van het telegram leest, zult u zien, dat dit ern opdracht is. Niets meer en niets minder. Het telegram begint met: „Wilt u aanwijzen”. Het spreekt dus vanzelf, dat men het doet.

98517. De Voorzitter: Als ik het goed begrijp, heeft u dit als zodanig opgevat, dat de O.D. ook de keuze van deze personen aan zich hield.

A. Het staat er uitdrukkelijk in — ik kan liet u aanwijzen —; afgezien daarvan — u vraagt mij zo onverwacht of ik dit aan het „Vaderlands Comité” heb voorgelegd — betwijfel ik het zeer, of op dat ogenblik het contact met het „Vaderlands Comité” zodanig was, na de arrestaties van vele leden van het Vaderlands Comité, die in April hadden plaats gehad, dat ik daartoe reeds in 1943 zou zijn overgegaan.

98518. De Voorzitter: U bent dus van mening, dat dit uitsluitend tot de taak van de O.D. behoorde, buiten elke andere organisatie om.

A. Ja, anders had de Regering daartoe opdracht moeten geven. Het betreffende telegram van 13 Augustus 1943 luidt:

„VAN MINISTER VAN OORLOG AAN A.H.K.-O.D. STOP ACHTEN IN ELK GEVAL VOORAL OOK MET HET OOG OP OVERLEG MET GEALLIEERDEN KOMMA VORMING ALHIER KERN GEDELEGEERDEN EN TOEGEVOEGD PERSONEEL IN TOTAAL OMSTREEKS VEERTIG PERSONEN NOODZAKELIJK KOMMA DIE OP DE HOOGTE VAN DEN OPZET EN GESCHOOLD VOOR TAAK ZOO MOGELIJK NA KORTEN TIJD VERVANGBAAR EN NUTTIG ALS ADVISEUR HALT KUNT GIJ GEREED HOUDEN OM GEDACHTEN VOORLOOPIG TE BEPALEN PRIMO TWINTIG OFFICIEREN OF TE MILITARISEEREN BURGERS MET ALGEMEENE ERVARING MINSTENS VEERTIG JAAR VOOR PROVINCIES EN GROOTE STEDEN STOP SECUNDO PER PROVINCIE EEN TOT DRIE GEDELEGEERDEN VOOR MIDDELGROOTE STEDEN HALT TERTIO PER PROVINCIE DRIE TOT TWAALF TOEGEVOEGDE OFFICIEREN OF TE MILITARISEEREN BURGERS MET ALGEMEENE KENNIS HALT PERSONEN SUB PRIMO HEBBEN ZICH TE ZIJNER TIJD IN VERBINDING TE STELLEN MET CENTRAAL MILITAIR GEZAG EN PERSONEN SECUNDO EN TERTIO MET HEN SUB PRIMO STOP.”

98519. De Voorzitter: Voorts zou ik u nog het volgende willen vragen. Er is hier ook ter sprake geweest de z.g. kwestie-Stahle, het overleg met de Duitse overste *Stahle*. Door één van de getuigen is hier verklaard, dat de heren *van Heuven Goedhart* en *Cramer* contact hadden met overste *Stähle*. Men heeft toen getracht met alle organisaties contact te krijgen om de mening ook van allen te vragen. Door één van de getuigen is voorts verklaard, dat alle groepen bereid bleken met de heer *Bosch van Rosenthal* aan tafel te zitten. De heer *Bosch van Rosenthal* was nl. lid van het oude Grebbecomité — men had een comité, waarin de heer *van Heuven Goedhart* en ook de heer *Bosch van Rosenthal* zaten — en men heeft de heer *Bosch van Rosenthal* gevraagd het voorzitterschap op zich te nemen voor een bespreking, waarbij men alle groepen zou uitnodigen om deze kwestie te bespreken alvorens men daarover naar Londen enig bericht zou zenden. Door één van de getuigen is dus verklaard, dat alle groepen bereid bleken met de heer *Bosch van Rosenthal* aan tafel te gaan zitten om over deze zaak rustig te overleggen, met uitzondering van de O.D. Getuige zegt voorts: „Tenslotte heeft *van Randwijk*, later ook ik zelf” — dat is dus de heer *van Heuven Goedhart* — „aan de O.D. een briefje gestuurd, waarin het bijna op smeken aankwam of men nu alsjeblieft aan tafel kwam zitten met een man van zodanige achtenswaardigheid als de heer *Bosch van Rosenthal* om over deze zaak eens te spreken. Maar de O.D. bleef dit hardnekkig weigeren, mede onder de mededeling, dat hij zijn taak na de bevrijding al precies wist en generlei behoefte had aan enigerlei contact, dat hij bovendien te gevaarlijk achtte.”

Ik leg het u maör even zo voor, omdat het zo door die getuige is verklaard, zodat u uw visie er op kunt geven.

A. In de eerste plaats is de O.D. niet voor die bijeenkomst uitgenodigd en toen de heer *Neher* in die vergadering de vraag stelde

of de O.D. was uitgenodigd, heeft de heer Bosch van Rosenthal geantwoord: „Neen, bepaald niet, integendeel”. Het verslag van deze bespreking heb ik nog.

98520. De **Voorzitter**: Is het voor u erg moeilijk om er een kort zinnetje uit aan te halen, waaruit dit blijkt? Dit verslag is tenslotte een authentiek stuk.

A. Zeker, Mijnheer de Voorzitter, ten minste als u hier het oog hebt op een vergadering, die in Maart 1944 gehouden is.¹⁾

98521. De **Voorzitter**: Het is in verband met die kwestie *Stähle* geweest — ik zal even nagaan of er een datum bij is vermeld —, dat was eind 1943.

A. De O.D. is daarin zeker nooit gekend. Althans, laat ik het zo zeggen: daar ben ik nooit in gekend. Dat is voor mij helemaal nieuw.

Wat het tweede punt betreft, nl. het briefje van „Vrij Nederland”, er heeft bepaald niet in gestaan een deel, dat u daar vermeldt. Misschien zou u het nog even willen herhalen.

98522. De **Voorzitter**: „Alle groepen bleken bereid met den heer Bosch van *Rosenthal* aan tafel te gaan zitten”. Men wilde dus bijeenkoinen — dit was de eerste aanleiding daartoe — om dan tevens tot een zekere coördinatie te komen. Dat was ook nog de bedoeling daarbij.

A. Dat was in Maart 1944. Er is een groot verschil tussen eind 1943 en Maart 1944. Daar ligt een hele periode tussen. Het is zeer gevaarlijk om plotseling die sprong te maken van 3 of 4 maanden.

98523. De **Voorzitter**: Hoe bedoelt u dat?

A. Wel, omdat er in die tijd veel gebeurd is. Ik kan niet aannemen, dat er vier maanden overheen gegaan zijn tussen de kwestie *Stähle*, waarvan u zegt, dat het behandeld is eind 1943, en de bijeenkomst, die de heer *Bosch* van Rosenthal bij elkaar geroepen heeft — waarvan ik de nauwkeurige datum ook heb — in Maart 1944.

98524. De **Voorzitter**: U doelt waarschijnlijk toch op een andere bijeenkomst van Maart 1944.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter!

98525. De **Voorzitter**: Bent u dan wel op een bijeenkomst tegenwoordig geweest van de heer Bosch van Rosenthal?

A. Neen, zoals ik u daarnet reeds zei, was de heer Neher aanwezig en heeft gevraagd of de O.D. ook was uitgenodigd, waarop de heer Bosch van *Rosenthal* geantwoord heeft: „Neen, integendeel”.

98526. De **Voorzitter**: U doelt blijkbaar toch op een andere bijeenkomst.

A. Neen, dat zijn de twee bijeenkomsten geweest, die de heer Bosch van Rosenthal in Zeist heeft belegd voor de organisatie van het verzet en waarvoor dáárom bij vele groepen weinig belangstelling bestond, omdat sinds November 1943 reeds een organisatie in nauw contact met het verzet in Amsterdam stond in de vorm van „de Kern”, die misschien iets later deze naam heeft gekregen, maar het contact was er regelmatig en voorts, omdat men moeilijk twee organisaties naast elkaar kon hebben.

98527. De **Voorzitter**: De eerste bespreking met *Stähle* heeft plaats gehad één dag vóór Kertsmiss 1943, terwijl het eerste contact is geweest eind 1943.

De Grebbecommissie bestond uit de heren Bosch van Rosenthal, van *Randwijk*, *Slotemaker* de Bruine en van *Holthe* tot Echten en het initiatief ging van hen uit.

Er staat u dus in ieder geval niets van voor, dat men u in verband dáármee tot een bespreking heeft uitgenodigd?

A. Wat betreft de kwestie *Stähle*, daarvan heb ik wel enige wetenschap gehad.

98528. De **Voorzitter**: Maar in ieder geval niet, dat ze u daarvoor tot een bespreking hebben uitgenodigd.

A. Neen, zeker niet.

98529. De **Voorzitter**: Dat was eigenlijk mijn vraag. Waar u later op doelde, nl. de bespreking van de heer Bosch van Rosenthal, deze was zuiver een kwestie van coördinatie van het verzet, daar heeft u wel van gehoord. Naar uw mening bestond daartoe geen aanleiding, aangezien „de Kern” reeds bestond.

¹⁾ Noot van de getuige, toegevoegd bij de correctie van het verslag: Het verslag van deze vergadering van 3 Maart 1944 is nog die zelfde dag door de Heer Neher opgemaakt.

A. Zoals ik u reeds zei, is:

- a. de O.D. niet uitgenodigd, en
- b. die zaak toen doodgebleed, omdat ook anderen meenden, dat daar geen aanleiding voor was omdat „de Kern” reeds bestond.

98530. De **Voorzitter**: Maar die uitnodiging via de heer Neher, was toch... .

A. Neen, de heer Neher heeft ter zitting gevraagd of de O.D. ook uitgenodigd was en daarop heeft de heer Bosch van Rosenthal geantwoord: neen, integendeel.

Voorts heeft u daarnet uit de brief van „Vrij Nederland” iets geciteerd, dat er volgens mij nimmer in heeft gestaan.

98531. De **Voorzitter**: U zoekt daarom toch nog naar een zin uit het verslag?

A. Ik zoek het verslag, dat de heer *Neher* van die Maart-vergadering gemaakt heeft. Daarnaast staat, dat in die brief van „Vrij Nederland” niet vermeld is wat u zo juist heeft gezegd.

98532. De **Voorzitter**: Maar dit is de verklaring van de zijde van de heer van *Heuven* Goedhart.

A. Dat is daarom niet juist.

98533. De **Voorzitter**: Maar ik leg het u voor, zodat u uw mening er over kunt geven.

A. Zoudt u dat gedeelte willen herhalen?

De **Voorzitter**: Ja zeker.

A. Er staat nl. een gedeelte in, dat onjuist is.

98534. De **Voorzitter**: „Alle groepen bleken bereid met den heer Bosch van *Rosenthal* aan tafel te gaan zitten”. Naar uw mening betreft het de kwestie van aan tafel te gaan zitten voor de coördinatie.

A. Neen, aan tafel te gaan zitten om te luisteren.

98535. De **Voorzitter**: Om over de coördinatie te spreken.

A. Ja.

98536. De **Voorzitter**: En met hem rustig deze zaak te overleggen. Dat was waarschijnlijk de bedoeling. Ik citeer nu verder:

„Met uitzondering van de O.D., die weigerde. Tenslotte heeft van *Randwijk*, later ook ik zelf, aan de O.D. een briefje gestuurd, waarin het bijna op smeken aankwam of men nu toch alsjeblieft eens aan die tafel kwam zitten om met een man van zodanige achtenswaardigheid als de heer *Bosch* van *Rosenthal* over deze zaak te spreken. Maar de O.D. bleef dit hardnekkig weigeren, mede onder de mededeling, dat hij zijn taak na de bevrijding al precies wist en generlei behoefte gevoelde aan enigerlei contact, dat hij bovendien te gevaarlijk achtte.” — aldus de getuige.

A. Naar mijn mening is het niet juist, dat er vermeld staat — maar dit zou ik nog even kunnen nakijken — dat de O.D. zijn taak reeds wist.¹⁾

¹⁾ Noot van de getuige, toegevoegd bij de correctie van het verslag: Het eerste verzoek tot een samenspraak met de heer *Bosch* van *Rosenthal*, gedateerd 20 Januari 1944, is van de hand van Mr. van *Namen*, een der redacteurs van *Vrij Nederland*, die als regel het contact met de O.D. verzorgde. Gedateerd 21 Januari 1944 schreef ik een brief, waarin dit verzoek in de 11e alinea aldus is beantwoord:

„Een direct contact tusschen den heer B en den ondergeteekende is onder de huidige omstandigheden niet mogelijk. Gezien het bovenstaande” — (n.l. een toelichting op een gerezen misverstand) — „schijnt het mij ook niet nodig.”

De redactie van *Vrij Nederland* komt op het bovenvermelde „gerezen misverstand” uitvoerig terug bij brief van 3 Februari 1944 en schrijft in de 7e alinea:

„De heer B heeft zich herhaalde malen tot een onderhoud bereid verklaard. Ook na Uw afwijzing van 21 Januari j.l. verzekerde hij met nadruk alsnog elke mogelijkheid tot een gesprek met U gaarne aan te zullen grijpen. Wij herhalen dus hierbij het verzoek plaats en datum te willen vaststellen. V.N. wil daartoe desgewenst gaarne haar kantoor ter beschikking stellen.”

Aangezien er over dit onderwerp geen andere brieven zijn geweest en het onderwerp in de hier genoemde brieven van 20 en 21 Januari en van 3 en 10 Februari ook niet verder is behandeld, moet — gezien de verklaringen van de heer van *Heuven* Goedhart — wel worden aangenomen, dat de brief van 3.2.44 door hem geschreven is. Hij is echter ondertekend door: „Red.!” hetgeen het afgesproken teken was voor: „Redactie *Vrij Nederland*”. Op 10 Februari heb ik op deze brief in de 2e alinea geantwoord:

„Ten aanzien van Uw verzoek in de 7e alinea gedaan moet ik U tot mijn groot leedwezen berichten, dat het door mij in mijn brief van 21 Januari kenbaar gemaakte standpunt niet voor wijziging vatbaar is.”

98537. De Voorzitter: Stond deze toen voor u nog niet vast?

A. Deze taak stond wel voor mij vast, maar ik geloof niet dat het in het briefje stond.

98538. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar u noemt daar steeds een brief van „Vrij Nederland”, maar deze brief was toch afkomstig van het Grebbe-comité?

98539. De **Voorzitter**: De heer *van Randwijk* schreef, dat hij zich wel met die coördinatie wilde belasten, maar of hij dat als „Vrij Nederland” schreef of gewoon als persoon, blijkt hier niet uit.

A. Mij was uiteraard alleen maar bekend, dat het de heer *van Randwijk* was. Zoals ik u reeds zei, heb ik nooit van het Grebbe-comité gehoord. Ik kan u ook wel uitleggen, waarom ik dit gevaarlijk vond.

De Voorzitter: Gaarne.

A. Ik had zachtjesaan heel wat ervaring opgedaan van hetgeen men wel en niet moest doen. Met name is, toen de Gestapo in Maart 1942 voor mijn bed stond, de balans opgemaakt van wat er nu goed en wat onverstandig was uitgevoerd. Van de 20 mensen, die met mij in persoonlijk contact waren geweest — en die mij dus met naam en toenaam kenden —, bleken er toen 12 in Schevzningen te zitten. Ik heb daarop tot mijzelf gezegd: Zo moet je niet doorgaan, en ik besloot in het vervolg zoveel mogelijk met onbekende mensen te werken.

De heer *Bosch van Rosenthal* ontmoette ik om de twee à drie weken in een club te Amsterdam; zodoende kende ik hem zeer goed. Ik was bepaald niet van plan om persoonlijk contact met de heer *Bosch van Rosenthal* op te nemen, maar ik had wel degelijk behoorlijke contacten met hem via anderen. Toen de heer *Bosch van Rosenthal* mij later het verwijt maakte, dat ik niet in persoonlijk contact met hem kwam — dat was in Mei 1944, toen ik om bepaalde redenen wél contact met hem opgenomen had —, heb ik hem gezegd: „Maar mijnheer *Bosch van Rosenthal*, u had toch behoorlijk contact en via *Sonnet* en via de commandant van het gewest Utrecht”, waar hij commissaris was en alles spuien kon wat hij spuien wilde. De heer *Bosch van Rosenthal* heeft toen ook erkend, dat het contact met Utrecht zeer goed was. Daar was „Vrij Nederland” dus niet voor nodig; daarentegen ongewenst voor mij, omdat dit de zaak te gecompliceerd maakte.

De Voorzitter: Als u het bewijs over het maken van het verslag van de heer *Neher* tegenkomt, wilt u het ons misschien wel toesturen, zodat wij het kunnen inzien.

A. Ja zeker.

98540. De Voorzitter: Kunt u ons ook nog — zij het in beknopte vorm — een klein overzicht geven van uw werk als chef staf van de Binnenlandse Strijdkrachten? Dit is nl. ook nodig voor het verslag waar wij nu mee bezig zijn.

A. Ik ben nimmer chef staf van de Binnenlandse Strijdkrachten geweest, Mijnheer de Voorzitter.

98541. De Voorzitter: Wat was u dan?

A. Ik was chef staf O.D. en lid Delta-Centrum.

98542. De Voorzitter: Wilt u dan als chef staf O.D. een klein exposé geven?

A. Ik zou graag willen weten, waarheen uw belangstelling uitgaat.

98543. De Voorzitter: Het is de bedoeling, dat men een indruk krijgt van de verschillende verzetsgroepen — die alle van haar werkzaamheden hier een kort exposé hebben gegeven —, over hetgeen zij als haar taak hebben gezien en hoe zij deze hebben verricht. Het kan beknopt zijn. Men kan dan later niet zeggen: Kijk eens, van de ene verzetsgroep is er wel een verhaal verschenen en van de andere verzetsgroep niet.

A. Hetgeen u me daar vraagt, Mijnheer de Voorzitter, is niet heel beknopt te zeggen. Het is zeer uitgebreid.

98544. De Voorzitter: U kunt het in een betrekkelijk grote lijn vertellen. Om u een voorbeeld te noemen: Er zijn verschillende verzetsgroepen geweest, die zich alleen met de pers hebben beziggehouden, en verzetsgroepen, die zich met andere zaken hebben beziggehouden. Deze hebben alle een korte uiteenzetting gegeven van hetgeen zij zich eigenlijk ten doel stelden en van hetgeen zij verricht hebben.

A. De O.D. heeft zich ten doel gesteld om een apparaat klaar te hebben voor elke opdracht, die gegeven zou worden, en voor elke taak, die de moeite van het verrichten waard was, en heeft zich voorts met praktisch iedere vorm van verzet beziggehouden. Aangezien de O.D. in vele honderden plaatsen in Nederland een afdeling had en in iedere plaats weer op andere wijze heeft gewerkt, is het volstrekt onmogelijk om een uiteenzetting te geven van hetgeen de O.D. wel en wat zij niet in algemene zin heeft gedaan.

98545. De Voorzitter: Hij heeft zich toch zeker niet met de pers bemoeid, om maar eens een voorbeeld te noemen.

A. Wel zeker.

98546. De Voorzitter: In welke zin? Kunt u daar een voorbeeld van geven?

A. Men heeft medewerking verleend aan de pers, o.a. aan de verspreiding en andere persactiviteiten. Wanneer men vier jaar in het verzet zit en men met duizenden mensen te maken heeft, is het begrijpelijk, dat de een zich juist tot de perskant en de andere zich tot andere dingen aangetrokken voelt.

98547. De Voorzitter: Vergis ik me dan, dit was toch niet direct de doelstelling van de O.D.? U spreekt nu over activiteiten, die men individueel deed, maar niet als man van de O.D. als zodanig.

A. Accoord. Maar daarom is het toch wel gebeurd.

98548. De Voorzitter: Mijn vraag hierin was speciaal de activiteiten van de O.D. als zodanig, of zag u die uitsluitend als de doelstelling, zoals ik die weleens heb horen zeggen, nl. als een taak voor na de bevrijding?

A. Zeker niet. In de aanvang is dit misschien de opzet geweest, maar dit durf ik niet met zekerheid te zeggen. Er wordt gezegd van overste *Westerveld*, dat hij zich daartoe wilde beperken, hoewel ik aan de andere kant bijna zeker bewijzen heb, dat overste *Westerveld* zelf heeft medegewerkt aan directe acties en zodoende, van zijn theoretische doelstelling is afgeweken. In ieder geval heeft de doelstelling gediend als camouflage voor de Duitsers. Overste *Versteeg*, die in April 1941 chef staf werd, heeft mij omstreeks Mei 1941 gezegd: „Ik heb nog lang gearzeld of we de naam L.O.F. of O.D. zouden aanhouden, nu de fusie tussen L.O.F. en O.D. tot stand is gekomen op basis van de doelstelling van de L.O.F. Ik heb gemeend de naam O.D. te moeten aanhouden om twee redenen: in de eerste plaats omdat ik dacht, dat het de grootste organisatie was en in de tweede plaats omdat die camouflage naam mij zeer wel te pas kwam. Achteraf vraag ik mij af of het inderdaad de grootste organisatie is, of niet de L.O.F. groter is dan de O.D.”

Dit kon hij natuurlijk ook niet bekijken en het kan vandaag de dag nog niet beoordeeld worden. Maar men is in ieder geval op die basis voortgegaan.

Dat de doelstelling van de O.D. inderdaad was om geen activiteit te plegen voor na de bevrijding, lag toen zeker niet in de bedoeling en wordt ook weersproken door de vele voorbereidingen, die getroffen zijn, o.a. voor het behouden van objecten en de herhaalde vraag naar wapens, in Londen gedaan om het de troepeneenheden mogelijk te maken, die objectbeveiliging uit te voeren. Een objectbeveiliging, die reeds in de bevelen van 1941 tot uitdrukking kwam, bevelen, die ook thans nog aanwezig zijn. Ik geloof, dat hiermee duidelijk het sprookje is weerlegd van uitsluitend optreden na de bevrijding. Dat het een van de taken was, is natuurlijk juist en een voorbereiding van de militaire geragstaken ingevolge de opdracht van de Regering is vanzelfsprekend.

98549. De Voorzitter: Maar is het nu zo — ten minste deze indruk krijg ik bij de verschillende getuigen, die we gehoord hebben —, dat men toch wel deze taken — ik noem nu als voorbeeld sabotage of iets dergelijks — liet doen in eigen verband en dus niet georganiseerd als zodanig in O.D.-verband? Het zou natuurlijk een begrijpelijk standpunt zijn, indien men zei: Laten we dit zoveel mogelijk spreiden over de verschillende groepen, dat is natuurlijk minder gevaarlijk.

A. Mijnheer de Voorzitter! Toen wij in Mei 1944 gevormd hadden de z.g. Donderdagmiddagvergaderingen, waarvan ik voorzitter was en de leden: de O.D., de K.P. en de Raad van Verzet, is o.a. uitvoerig ter sprake gekomen, welke sabotagegedaden men kon verrichten, welke men moest stimuleren of moest verbieden. Toen bleek, dat bij bijna ieder onderwerp, dat men ter hand nam, men zei: dit kan later mis-

schien, maar thans nog niet. De aanbeveling is uitgegaan, dat de beste sabotage, die gepleegd kon worden, sabotage in de bedrijven was en geen gewapende sabotage.

98550. De **Voorzitter**: Is deze uitgegaan van deze Donderdagmiddagbijeenkomsten aan de drie organisaties?

A. Ja; er is onder ogen gezien sabotage van de telefoonverbindingen, doch hiermede zouden wij ons in ons eigen vlees snijden. Ook sabotage van de spoorwegen heeft men overwogen, doch dit bleek niet opportuun. Later is nauwkeurig door de geallieerden gelast geworden, wat vernield en wat niet vernield mocht worden; zelfs na September hebben de geallieerden bepaald, dat de spoorwegsabotage tot kleinere objecten beperkt moest blijven.

98551. De **Voorzitter**: Was men het op die Donderdagmiddagbijeenkomsten over het algemeen over deze punten nogal gauw eens of waren er weleens moeilijkheden?

A. Neen, er waren geen moeilijkheden. Er is uiteraard niet over gestemd, maar men was het met deze punten algemeen eens.

98552. De **Voorzitter**: Dit heeft dus plaats gehad in 1944?

A. Ja. In Mei 1944. Ook in de tijd, dat men bezig was stroo en dorsmachines te verbranden, was het oordeel hetzelfde. Ook dit was niet in het belang van de geallieerde oorlogvoering en wij zeiden: ook daarmee snijden wij ons in ons eigen vlees.

98553. De **Voorzitter**: U sprak zo juist ook over de spoorwegen. Heeft u met de spoorwegen, hetzij rechtstreeks of via een van uw medewerkers, ook geregeld contact gehad? Dit is nl. door één van de mensen van de spoorwegen hier verklaard.

A. Ja, vanaf 1941.

98554. De **Voorzitter**: Ik heb hier een verklaring van de heer *Hupkes*, die het volgende zegt: „Het directe contact met de illegaliteit is begonnen eind 1943, voor zover ik mij herinner. Ik heb toen ook contact gekregen met de heer Six van de O.D.; de gehele staking heb ik met de heer Six besproken; hij heeft ook naar de overkant geseind, dat wij bereid waren om te staken. Met hem heb ik ook regelmatig besprekingen gehad te Amsterdam over andere verzetsaangelegenheden.”

A. Dat is juist, Mijnheer de Voorzitter!

98555. De **Voorzitter**: Maar u spreekt over 1941. U had dan waarschijnlijk nog op andere wijze contact met de heer *Hupkes*.

A. Ik had toen geen direct contact, maar ik had contact met een reserve-kapitein in algemene dienst van de spoorwegtroepen, de heer *C. de Cock* — woonachtig in Amsterdam en in dit voorjaar gestorven —, die vanaf 1940 in de O.D. zat. Hij heeft aanvankelijk gegevens over de spoorwegen ingediend. Hij had weer contact gehad met de heer *Jorissen*, directeur van de Hollandse tram. De heer *Jorissen* had op zijn beurt contact — zij het wat later — met de leiding van de spoorwegen zelf.

Lang voordat het directe contact met de heer *Hupkes* tot stand kwam, was er dus reeds een indirect contact met de spoorwegen en waren er voorstellen gedaan op welke wijze naar onze mening — d.w.z. na overleg met technici — het spoorwegverkeer geheel of gedeeltelijk lam gelegd zou kunnen worden. Er waren zelfs aanwijzingen uitgegaan hoe dit moest gebeuren, nl. in drie verschillende fasen. Pas veel later is het contact met de heer *Hupkes* tot stand gekomen. Reeds eerder hebben wij, zoals gezegd, met de spoorwegen contact gehad, waarbij o.a. aan de orde is geweest (leest voor): „het van spoorwegzijde doen nemen van maatregelen, ten einde door den vijand voorgenomen vernielingen te voorkomen of het effect te verkleinen, de spoordijkonderdoorgangen te doen afsluiten, ten einde voorgenomen inundaties te beperken, enz.”

98556. De **Voorzitter**: Over welke tijd spreekt u nu?

A. Er staat geen datum bij vermeld. Men heeft ook een instructie gemaakt voor het gebruik van N.S.-telefoonlijnen. Dit dateert, naar ik vermoed, van de zomer 1943, doch het kan ook eerder geweest zijn.

98557. De **Voorzitter**: De heer *Hupkes* heeft ook gezegd: „Er was afgesproken via de heer *Six*, die opdracht tot staking van de overkant zou krijgen.”

A. Er is inderdaad een telegram over uitgegaan¹⁾. Dat zit ongeveer als volgt: Er was van de overzijde een vraag gekomen of er voor een algemene spoorwegstaking gezorgd kon worden. Daarop is een antwoord uitgegaan, dat een spoorwegstaking direct kon worden afgekondigd, doch uitsluitend indien de overzijde dit noodzakelijk achtte; dat het hier niet bekeken kon worden wanneer het juiste oogenblik gekomen was, maar dat het wel gewent was — indien mogelijk — deze staking nog 14 dagen uit te stellen. Dit in verband met de aardappeltransporten vanuit Drenthe en andere voedselvoorzieningen, maar in hoofdzaak in verband met de aardappeltransporten, die dringend nodig waren. Daarom is speciaal geadviseerd die spoorwegstaking veertien dagen later te doen plaats vinden. Vlak er over heen is toen de order tot staken gekomen; uiteraard omdat de 17de September de vastgestelde dag was.

98558. De **Voorzitter**: Is u ook weleens gebleken — hetgeen hier ook enige malen is verklaard —, dat van de zijde van andere illegale groepen op spoorwegstakingen is aangedrongen?

A. Ja.

98559. De **Voorzitter**: En waren deze naar uw mening op veel vroegere tijdstippen?

A. Zeker een half jaar eerder. Er was o.a. een groep uit de spoorwegmannen, die — als ik mij niet vergis — in nauw contact stond met een dominee. Deze had daar min of meer de leiding, maar aangezien dit reeds meer dan tien jaar geleden is gebeurd, zou ik mij kunnen vergissen. Juist van die zijde is herhaaldelijk op spoorwegstakingen aangedrongen en daarmee is meermaals overleg gepleegd om duidelijk te maken, dat men de tijdsbepaling aan anderen moest overlaten. Omdat men dit maar slecht wilde aanvaarden, heeft de directie der spoorwegen het vaak moeilijk gehad.

98560. De **Voorzitter**: Is de opdracht van de Regering tot de staking bij u binnengekomen? Deze werd nl. op 17 September per radio bekendgemaakt.

A. Neen, het is per radio bekendgemaakt.

98561. De **Voorzitter**: Want men was bij de spoorwegen zeer verbaasd over het moment, waarop de spoorwegstaking bekend werd gemaakt, aangezien men er op gerekend had, dat men tevoren hiervan kennis zou krijgen.

A. Nu is het de vraag in hoeverre deze telegramwisseling aan de overzijde reeds haar uitwerking had gehad.

De **Voorzitter**: Dat was ook nog een vraag, die ik u had willen stellen.

A. Ik kan helemaal niet beoordelen, hoeveel tijd er voor nodig was, dat een dergelijk telegram de top van de geallieerde legervoering zou hebben bereikt, en ook al zou het telegram de top van de geallieerde legervoering hebben bereikt, dan nog zou dit — naar mijn overtuiging — van geen invloed zijn geweest op de beslissing, omdat men nu eenmaal aan die 17de Mei, aan de slag van Arnhem, gebonden was.

98562. De **Voorzitter**: 17 September bedoelt u?

A. Inderdaad, 17 September.

98563. De **Voorzitter**: Heeft u in dit verband of via een van uw medewerkers ook contact gehad met de heer *Giesberger* van de spoorwegen? Zegt die naam u iets?

A. Ja. Persoonlijk heb ik direct contact gehad met de heer *Hupkes* en met de heer *G. Wouters*, die als koerier voor de heer *Hupkes* optrad. De heer *Neher*, die bijna dagelijks met mij in nauw contact stond en dus ook heel veel O.D.-aangelegenheden op vele plaatsen besprak, heeft wellicht contact gehad met de heer *Giesberger*. De naam van de heer *Giesberger* werd althans in die tijd herhaaldelijk bij ons genoemd, speciaal door de heer *Neher*. Bovendien had de sectie V — dus generaal *Kok*, toen nog majoor *Kok* — eigen contacten. Hetgeen zich in die sfeer heeft afgespeeld, kan ik mij niet nauwkeurig herinneren.

98564. De **Voorzitter**: U ziet de spoorwegstaking waarschijnlijk meer als een onderdeel van de geallieerde oorlogvoering dan als een verzetsdaad op zich.

¹⁾ Bij schrijven van 3 Februari 1955 heeft de getuige nader medegedeeld, dat dit telegram No. 145 is gedateerd: 7 Juni 1944. De datum van verzending staat voor hem niet vast.

A. Zeer zeker en uitsluitend, naar mijn mening, georganiseerd ten bate van de landing bij Arnhem. Toen deze eenmaal was uitgevoerd is de staking — voor zover ik het kan zien — door Nederland voortgezet. Naar mijn mening is er nooit vanuit Londen bericht gekomen, dat de spoorwegstaking moest worden volgehouden of opgeheven.

98565. De **Voorzitter**: Neen, maar u zegt: „door Nederland voortgezet”. Had u dus de indruk, dat men een beperkte doelstelling heeft opgegeven voor de staking of dat deze op een bepaald moment moest eindigen? Deze staking stond natuurlijk in verband met Arnhem. Is het uw mening, dat men ook als volgt had kunnen redeneren: Als de slag om Arnhem niet doorgaat of geen verdere gevolgen heeft, dan gaan de spoorwegen weer rijden? Naar mijn mening kan men moeilijk ophouden met staken, als men er eenmaal mee begonnen is in die omstandigheden.

A. Dit zou voor de velen, die hadden deelgenomen, heel gevaarlijk zijn geweest en bovendien zou het voor het Nederlandse prestige zeer nadelig zijn geweest. Maar ik geloof niet, dat de geallieerden er zich ooit over hebben uitgelaten. Ik zou dus ook niet kunnen zeggen wat zij hierover gedacht hebben.

98566. De **Voorzitter**: Ik zou u nog het volgende willen vragen. We hadden het zo juist over de heer *Giesberger*. Deze heeft hier o.m. het volgende gezegd: „Wij zouden tweemaal vier en twintig uur van tevoren de mededeling krijgen, dat er moest worden gestaakt, omdat wij het personeel er op moesten voorbereiden, de mensen aan geld moesten helpen en er moesten nog veel dingen geregeld worden. Nu dat niet is gebeurd, is het gelukkig toch nog in orde gekomen. Binnen het kwartier had ik toen de code. De code luidde: „De kinderen van *Versteeg* moeten allen onder de wol.”. Kunt u verklaren wat bedoeld wordt met: „Binnen het kwartier had ik toen de code” — „dat was de afgesproken code” —, zoals de heer *Giesberger* zegt.

A. Dat kan ik niet verklaren.

98567. De **Voorzitter**: Ik heb de heer *Giesberger* toen gevraagd: Wanneer kwam die code? Waarop hij antwoordde: Omstreeks vier uur, toen het al een paar maal door de radio was gezegd.

A. Ik weet het niet.

98568. De **Voorzitter**: Voorts had ik nog een vraag, die ik u wilde voorleggen. Deze is naar voren gekomen bij de bespreking met de heer *Caljé*, die daarbij zegt, dat er een telegram is geweest, waarin zo iets gezegd werd als: „De O.D. willen wij gaarne gebruiken, mits regeringsgetrouw.”. Is u iets van een of ander telegram bekend waarin dit voorkwam en welk telegram van Londen is dit geweest?

A. Ik kan u wel zeggen, dat het telegram gekomen is, en ik ben er van overtuigd, dat dit uit het archief te halen is, maar op dit ogenblik zou ik u de tekst hiervan niet kunnen leveren.

De **Voorzitter**: Zoudt u het in uw archief voor ons kunnen nakijken?

A. Ik neem aan, dat het telegram er nog zal zijn.

98569. De **Voorzitter**: Althans woorden van deze strekking moeten er volgens de heer *Caljé* in dit telegram hebben bestaan.

A. Inderdaad: „mits regeringsgetrouw”.

98570. De **Voorzitter**: Heeft dit er naar uw mening letterlijk in bestaan?

A. Ja.

De **Voorzitter**: Ik zou het wel op prijs stellen, indien u dit voor ons zoudt willen nakijken en ons daarvan in kennis wilt stellen.

A. U begrijpt, dat dit op ons een heel onaangename indruk heeft gemaakt.

De **Voorzitter**: Ja, dat kan ik mij voorstellen en daarom zouden wij het gaarne op een of andere wijze in de stukken willen hebben. ¹⁾

A. Ik herinner het me heel uitdrukkelijk, dat het er zo in heeft bestaan.

¹⁾ De getuige heeft bij schrijven van 3 Februari 1955 medegedeeld, dat hij meent thans te mogen aannemen, dat hier van enige mystificatie in de loop der jaren sprake is geweest, welke hij als volgt verklaart: Bij naspeuring blijken deze woorden in een andere vorm te zijn gesteld, n.l. in een brief van de Minister-President d.d. 5 Februari 1945 punt 9:

„Verhouding van Regeering tot O.D. gemakkelijk te omschrijven. Van haar diensten voor ordebewaring zal gaarne gebruik worden gemaakt, mits zij zich onmiddellijk stelt onder bevel van dezerzijds voorgenomen militaire organisatie, zooals reeds eerder medegedeeld”.

De getuige meent, dat de hier uitgesproken twijfel uiteraard tevens inhoudt, dat getwijfeld wordt aan de opvolging der bevelen door de O.D., dus aan gebrek aan Regeringsgetrouwheid.

98571. De **Voorzitter**: U wist natuurlijk reeds lang tevoren — waarschijnlijk uit berichtgeving —, dat hier een z.g. militair gezag zou komen. Had u zich voorgesteld, dat de O.D. daarin ook een zekere vorm zou krijgen?

A. De O.D. heeft opdracht gekregen per telegram van 13 Augustus 1943 — hetgeen ik u daarstraks heb voorgelezen en waar ik eigenlijk nog aan vast zou willen knopen het telegram van 11 October 1943 —, luidende:

„VAN MINISTER VAN OORLOG STOP UW 186 VAN 14 SEPTEMBER VERWIJST NAAR MIJN NO 8 VAN 13 AUGUSTUS STOP ALINEA 8 MIJN BOODSCHAP 12 JUNI” — dit is de boodschap die meegegeven is aan de toenmalige luitenant van *Borssum Buisman* die uit Londen gekomen is en waarin dit onderwerp ook reeds werd behandeld en die daarevens een mondelinge opdracht had van de Minister van Oorlog — „ACHT BIJ NADER INZIEËN VERDEELING LAND IN GROOT AANTAL DISTRICTEN MINDER GEWENSCHT MET OOG OP VERHOUDINGEN TOT LOCAAL CIVIEL BESTUUR STOP ALHIER VOORBEREID ELF PROVINCIALE GEDELEGEERDEN MET PLAATS-VERVANGERS VIJF VOOR GRENSGEBIEDEN VIJF VOOR GROOTE STEDEN VIJF VOOR HAVENS EN EENIG TOEGEVOEGD PERSONEEL STOP ZIJN NA KORTEN TIJD VERVANGBAAR BEHALVE VOOR HAVENS STOP ALSNOG BENOODIGD TWINTIG GEDELEGEERDEN VOOR MIDDELBARE STEDEN MET TOEGEVOEGD PERSONEEL TERWIJL PLATTELAND ALS REGEL RECHTSTREEKS ONDER PROVINCIALE GEDELEGEERDEN WIEN VOOR DIT DOEL NOODIG PERSONEEL TOE TE VOEGEN STOP ALHIER VOORBEREIDE GEDELEGEERDEN KUNNEN AAR' TE WIJZEN GEDELEGEERDEN MIDDELBARE STEDEN EN TOEGEVOEGD PERSONEEL INSTRUEEREN STOP ALINEA ELF REGEL DRIE VREEZEN VERWARING VAN UITGIFTE HANDLEIDING UWERZIJDS DAAR DEZE MOET AANSLUITEN MET ALHIER VOORBEREIDE BESLUITEN EN DAARMEDE VERBAND HOUDENDE INSTRUCTIES STOP ZULLEN BIJTIJDS BOODSCHAPPER ZENDEN VOOR OVERBRENGING BEKNOPTA TAAKOMSCHRIJVING STOP REGEL ZES VERLANGEN NIET NAMEN DER BERTROKKENEN DOCH ALLEEN TOT WIEN WIJ ONS TE WENDEN INDIEN BEROEP INWERKINGSTELLING APPARAAT MOET GESCHIEDEN INGEVAL OPPERBEVEL NOG NIET AANWEZIG STOP ALINEA ZEVEN REGEL DRIE ACHTEN BEVREDIGENDE VOORZIENING WAARSCHIJNLIJK DOCH NIET VOOR TERUGKEER STOP TIJDELIJKE RANG GEDELEGEERDEN TENMINSTE MAJOR PLAATSVERVANGER TENMINSTE KAPITEIN TOEGEVOEGD PERSONEEL KAPITEIN OF LUITENANT STOP AANGEDRONGEN WORDT AAN BETROKKEN PERSONEN SLECHTS HOOGST NOODZAKELIJKE INLICHTINGEN OMTRENT DEZE PLANNEN MEDE TE DEELEN”.

U begrijpt dus, dat, mede uit deze laatste zin, men anderen zeker geen mededelingen verstrekke. Ik wist het me daar straks niet meer zo nauwkeurig te herinneren, snaar nu ik dit weer lees, is het me duidelijk. ¹⁾

98572. De **Voorzitter**: Dat is zo ongeveer het geheel hetgeen u daaromtrent gehad heeft.

A. Neen, er zijn nog meer telegrammen geweest.

98573. De **Voorzitter**: Dat begrijp ik, maar dit behoort toch tot de kernpunten.

A. Ja, en dit speelde zich af in Augustus/October 1943.

98574. De **Voorzitter**: Dit was hetgeen ik u te vragen had. Heeft c in verband met hetgeen we hier besproken hebben nog aanleiding om hieraan iets toe te voegen of zou u ten aanzien van een bepaald punt nog iets willen onderstrepen? Wij geven u gaarne de gelegenheid hiertoe.

A. Dank u zeer, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de ons verstrekte inlichtingen. Ik zou het zeer op prijs stellen, indien u nog het telegram — voor zover het zich in uw archief bevindt — zoudt willen toezenden.

A. Ja, dan kom ik meteen dat ene punt tegen, dat ik daarstraks niet kon overleggen.

De **Voorzitter**: Ik sluit het verhoor.

P. J. SIX.

KOERSEN, *voorzitter*,
WTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.
KRANENBURG, *griffier*.

¹⁾ Noot van de getuige, toegevoegd bij de correctie van het verslag: Nader dient vermeld, dar, althans vóór einde '43, opdracht is gegeven contact op te nemen met de Commissarissen der Koningin en met burgemeesters, of bij ontstentenis met de daartoe geëigende functionarissen. Uit dien hoofde had de Commandant van het Gewest Utrecht een goed overleg en overeenstemming met de Commissaris der Koningin van Utrecht, de Heer *Bosch* van *Rosenthal*.

ZITTING VAN WOENSDAG 27 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, Stufkens en Fens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. dr. JAN WILLEM DUIJFF,
oud 47 jaar, wonende te Amsterdam, hoogleraar.

Hij legt de eed af als getuige.

98575. De **Voorzitter**: Wij zouden van u graag een korte uiteenzetting willen hebben in verband met het sabotagewerk van de B.S. Volgens verklaringen van enkele andere getuigen was u landelijk sabotagecommandant; ik zou u ten eerste willen vragen — omdat die B.S. ontstaan is uit die drie groepen van K.P., R.V.V. en O.D. — op welke wijze u eigenlijk in deze functie is gekomen en voorts zou ik gaarne iets willen weten van de werkzaamheden als landelijk sabotagecommandant, die u heeft verricht.

A. Ik zal mijn best doen, aangezien het na tien jaar niet eenvoudig is zich alles te herinneren. U had o.a. geschreven over het eventueel meebrengen van bescheiden — deze bezit ik niet meer. Ik heb de rapporten ingediend daar, waar zij hoorden, en alles, wat ik verder nog had, heb ik vernietigd; ik heb dus geen bescheiden meer kunnen raadplegen.

Wat uw eerste vraag betreft, was ik afkomstig uit de K.P.-formatie. Een der redenen, die er geweest is om mij tenslotte een centrale positie in het sabotagewerk toe te kennen, lag eigenlijk in het feit, dat ik tevoren benoemd was tot rayon-verbindingsofficier van de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten. U weet natuurlijk, dat kort na de Deltavorming het heel noodzakelijk bleek, dat er een nauw en sterk contact was tussen de centrale leiding en de gewesten. Daar was door gebrekkige verbinding slecht in voorzien en men heeft toen een aantal rayon-verbindingsofficieren aangesteld. Het land was in vier rayons verdeeld en daarvan heb ik toen het rayon Noord-West gekregen. Ik heb in de gewesten, die tot het rayon behoorden, rondgekeken en rondgereisd en getracht mij een oordeel te vormen over de situatie, zoals ze was. Daaruit bleken natuurlijk allerhande defecten, die er aanleiding toe gegeven hebben, dat ik zelf al gauw heb aangedrongen op reorganisatie in deze zin, dat het werk, dat diende te gebeuren vóór het beruchte en beroemde uur U, straffer gecoördineerd werd; dat de Security minder met voeten getreden werd en dat met name vermeden werd, dat zaken verkeerd liepen doordat men onvoldoende was ingelicht of ook doordat de mensen, die zich aan deze werkzaamheden wijdten, dit niet uitsluitend deden om redenen, die honorabel geacht mochten worden. Er moest dus een straffe en centrale leiding komen. De opzet, waarbij deze organisatie als het ware werd afgescheiden uit de andere, had dus voornamelijk twee dingen ten doel: ten eerste de veiligheid te bevorderen en ten tweede de mogelijkheid te hebben deze mensen strak in de hand te hebben. Er was ook een ander punt bij: er moest ten opzichte van de mensen een zeer strenge discipline zijn, aangezien hier natuurlijk alle kansen waren op ongelukken, vooral omdat deze hele organisatie helaas pas ontstond nadat er in de Septembertdagen ontzaglijk veel verzetslieden waren geboren — ten minste boven water gekomen — die de gevaren, niet alleen door ondeskundigheid, maar eventueel ook nog door ergere zaken, vergrootten. Ik ben dus eigenlijk zo'n beetje via het rayon-verbindingsofficierschap terecht gekomen bij de centrale leiding van de activiteiten vóór het uur U.

98576. De **Voorzitter**: Ik geloof, dat u dat landelijk sabotagecommando pas op u hebt genomen, nadat de heer *Borghouts* naar het Noorden was gekomen.

A. Inderdaad. Er was dus in de rapporten, die ik aanvankelijk als rayon-verbindingsofficier aan generaal Koot indiende, onmiddellijk reeds sprake van de noodzaak van straffere coördinatie van deze zaken en voornamelijk ook van bevordering van de veiligheid. Het allermeest nog was mij opgevallen, dat veel van de dingen die gebeurden, of volkomen overbodig waren, of slecht gecoördineerd, of slechts tot représailles konden leiden, waaruit dus heel duidelijk het ontbreken van directieven bleek. Nu kwam er ook bij, dat de gewestelijke commandanten ten aanzien van hun instelling op dit gebied natuurlijk heel verschillend waren. Er waren er, die eigenlijk hun taak voornamelijk beschouwden als een taak, die overeenkwam met hetgeen de bewakingstroepen zouden doen; er waren anderen, die wel voor activiteiten vóór die tijd waren, maar er was op dit gebied bijzonder weinig eenheid.

Er was nog een belangrijk punt, dat ook de instelling van een centraal bureau — dat inderdaad officieel veel te laat is ingesteld — noodzakelijk maakte, nl. de zeer slechte verdeling, die er was van de beschikbare materialen. Er waren gewesten, waar droppingfields waren en waar het dus goed ging, maar er ontbrak meestal de generositeit in die gewesten om ook de andere gewesten iets te geven. Het bureau heeft dus ook de functie vervuld — het moest allemaal een beetje geïmproviseerd worden — van een distributiebureau van materiaal. Er was zelfs een fabriekje van materiaal aan verbonden; wij hebben zelf alle mogelijke dingen, die nodig waren, gefabriceerd. Het was een zaak, die eigenlijk niet alleen de naam sabotage dekt, het was eigenlijk een poging om alles, wat er moest gebeuren, vóórdat van een optreden van de Binnenlandse Strijdkrachten — althans van het strijdend gedeelte er van in groter verband — sprake zou zijn, in één hand te houden. Misschien kan ik het zo het beste zeggen.

98577. De **Voorzitter**: U had het zoëven over wapens en materialen. Deze werden natuurlijk neergelaten op de droppingfields, speciaal van de R.V.V. Was het uw indruk, dat deze niet voldoende in distributie zijn gekomen?

A. Daar durf ik niet zo heel veel van te zeggen. Ik weet, dat er een grote discrepantie was tussen het aantal, dat door de Canadese generaal, die hier toen van de First Army was, opgegeven is, en het aantal, dat verantwoord is. Ik heb daar zelf geen oordeel over.

98578. De **Voorzitter**: Hebt u het als een belemmering gevoeld, dat u zelf met een tekort aan materiaal zat?

A. Er was zeker een tekort, maar dat tekort was zeer ongelijk. In de gewesten, die dicht bij het vuur zaten — in de kop van Noordholland waren een paar velden —, ging het wel. Maar dat materiaal had ook de neiging om boven het IJ te blijven hangen en daardoor kwamen andere gewesten een kleine beetje in de knel en konden niets doen.

98579. De **Voorzitter**: Acht u die verdeling — die scheidingslijn tussen enerzijds K.P. en R.V.V. en anderzijds O.D. — voor de bewakingsdienst een gelukkige scheiding?

A. Dit is een heel moeilijke vraag om te beantwoorden. Hier zijn aan alle kanten fouten gemaakt. Het is zeker niet juist, dat, zoals wel beweerd wordt, uitsluitend de K.P. en de R.V.V. zich verdienstelijk gemaakt hebben, toen het kwaad kon om zich verdienstelijk te maken. Het is anderzijds ook juist, dat de O.D. in sommige streken wel een beetje laat op het idee gekomen is, dat er misschien nog iets moest gebeuren vóórdat de bewakingstroepen moesten aantreden. De grote moeilijkheid was mijns inziens deze, dat de K.P.- en R.V.V.-groepen noch over intellect beschikten, noch over kader. Daardoor zijn vele dingen, die zij deden en die ook voortreffelijk bedoeld waren, helemaal misgelopen. Men krijgt dan de wederzijdse moeilijkheden, die eigenlijk nu nog overal haar sporen nalaten, dat enerzijds dus de O.D., die grotendeels afkomstig was uit het officierskader, goed was in bevelsverhoudingen en geschreven bevelen en dergelijke zaken en dus op de anderen neerzag, terwijl er natuurlijk van de andere kant

een weerstand was waardoor de voortreffelijke dingen, die b.v. sectie V van de O.D. gedaan heeft, weleens een kleine beetje in het gedrang zijn geraakt.

Wat het werk van de heer *Kok* betreft — ik weet niet meer hoe hij in die tijd heette: ik meen *de Veer* —, wil ik er bij zeggen, dat ik begonnen ben met slaande ruzie met hem te hebben, maar dat ik thans volkomen objectief mag zeggen, dat deze hele groep goed en mooi werk heeft gedaan. Dat was zuiver O.D.-werk: dat ook in een ander verband niet gedaan had kunnen zijn, en ik heb het steeds een heel ongelukkige zaak gevonden, dat het particularisme hier ook weer de zaken heeft vertroebeld.

98580. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat bij het sabotage-werk — toen u dus landelijk commandant was — deze 'divergentie remmend heeft gewerkt?

A. Dat heeft daar nauwelijks meer kunnen werken. Het was nl. zo — als ik hierover even een kleine uitweiding mag geven —, dat ik vóór het georganiseerde sabotagewerk, dat niet alleen inhield het-geen gewoonlijk onder sabotage wordt verstaan, maar waar bovendien bijhooorde het eventueel onschadelijk maken van provocateurs, van S.S.-lieden en alles, wat er gebeuren moest, vóór het tot grote acties kwam. Het was dus eigenlijk als het ware een strijdend gedeelte in een strijdend gedeelte. Het was een kleine organisatie, die min of meer door de mensen, die ik in sleutelposities kon zetten, geselecteerd was. En daar zijn uit de aard van de zaak mensen van alle organisaties in geweest. Er zijn ook uit de O.D. afkomstige mensen in geweest en er is naar ik meen geen sprake van dat dit hier remmend heeft gewerkt.

Een andere zaak is, dat de gewestelijke commandanten van het strijdend gedeelte weleens bezwaar hebben gemaakt — mijns inziens ten onrechte; maar dit is natuurlijk een zeer persoonlijke visie — tegen het feit, dat dit werk eigenlijk als het ware uit hun handen genomen werd.

98581. De **Voorzitter**: Stond u rechtstreeks onder *Peter Zuid*?

A. Ja. Ik had dus als het ware een eigen organisatie, die alleen aan de top samenhang met de organisatie van het strijdend gedeelte. Dat was zeer nodig, omdat het strijdend gedeelte ook in die tijd al zeer sterk gefiltreerd was met lieden, die in September illegaal geworden waren. Dat was dus een gevaar. Het was ook nodig, aangezien er heel andere normen moesten gelden voor deze mensen. Er moest een zeer straffere discipline komen. Ik wil u zeggen, dat b.v. op plundering voor eigen nut niet meer of minder dan de doodstraf stond. Dat was ook uitdrukkelijk bekend bij deze mensen. Op andere zaken moest een strak toezicht gehouden worden. Een ander punt, waarbij het zich onderscheidde, was b.v., dat er van enig schriftelijk bevel nooit sprake was. Ik kon gebruik maken van een telefoondienst van *Karel* en kon zodoende telefonisch vergaderen met de gewestelijke sabotagecommandanten.

98582. De **Voorzitter**: Hoeveel commandanten waren er gewestelijk?

A. Dezen zaten overal, behalve in het bevrijde zuiden. Oorspronkelijk was dat dus gewest Friesland één en dat ging zo door. Later is daar natuurlijk het gebied beoosten de *IJssellinie* al gauw afgevalen. Maar er werd nooit enig schriftelijk bevel gegeven; dat was te gevaarlijk en onjuist. Het ging dus zo, dat een bevel, waarvan ik de tekst in een plakboek had — en deze zaken zijn ingeleverd: één exemplaar aan *Peter Zuid*, één aan generaal *Koot* en één aan Prins *Bernhard*, en verder heb ik niets meer; indien het voor u van belang is, kunt u daarin precies zien hoe de zaken precies gedaan werden, wat er gedaan werd en waarom —, telefonisch werd gegeven en moest dus telefonisch door een ieder afzonderlijk worden teruggelezen en daarna was hei uit. Er mocht dus helemaal niets op schrift staan. Van sommige gewesten, die ik als rayon-verbindingsofficier te zien kreeg, heb ik een bijzonder goede indruk gekregen, zoals b.v. in gewest 11, waar de overste *Wastenecker* zat; daar zou ik zonder dat ik zou denken, dat het enig bezwaar zou opleveren, de zaken alleen hebben durven laten, aangezien er een goede verhouding tussen de verzetsgroepen onderling bestond en er bovendien een commandant was, die zijn zaken aan kon. Er waren andere gewesten, waar alles van de grond moest worden opgebouwd, en er waren ook gewesten, waar alle mogelijke ruzies bestonden en waar men twee commandanten had. Dit was allemaal niets gedaan en dat het zaakje is afgescheiden, is inderdaad volkomen in overeenstemming geweest met hetgeen ik persoonlijk generaal *Koot* bij herhaling had voorgesteld.

98583. De heer **Fens**: Van welk net maakte u gebruik met uw telefonische verbinding?

A. *Karel*.

98584. De heer **Fens**: De Centrale *Kadijk*. Liep u geen groot gevaar, dat het afgeluisterd kon worden?

A. Neen, daarvoor was geen gevaar.

98585. De heer **Fens**: Helemaal niet? U gaf het dus in klare taal door?

A. Het werd niet in klare taal doorgegeven. Voor enkele dingen werd van de C.I.D. gebruik gemaakt, doch slechts, indien dit niet anders kon. *Karel* had het prachtig georganiseerd. De codes werden niet schriftelijk overgebracht, doch persoonlijk.

98586. De **Voorzitter**: Naar mijn mening zijn dit zo de vragen, die ik u in dit verband had willen stellen. Heeft u in dit verband nog iets mede te delen, waarvan u denkt, dat het belangrijk zou zijn om het beeld volledig te maken?

A. Dat is een moeilijke vraag. Enerzijds is er zoveel te vertellen en anderzijds hoort u ook al zoveel.

98587. De **Voorzitter**: Er zou een punt kunnen zijn, dat ik misschien niet aangeroerd heb, maar waarvan u meent, dat het belangrijk zou kunnen zijn in verband met deze sabotagewerkzaamheden.

A. Ja, een paar dingen zijn naar mijn mening wel belangrijk geweest. O.a. dat hierdoor — naar ik meen — ook uitwassen voorkomen zijn. Ik vind dat een heel belangrijk aspect; indien we zien, wat er gebeurd is met de verzetsgroepen in de Zuid Europese landen en met alle mogelijke maquis, dan geloof ik, dat dit wel geholpen heeft, en ook geloof ik, dat het nuttig ware, indien men daar, waar men hetzij zelf uit de verte groepen moet dirigeren, hetzij ergens een land bezet, waar men kan aannemen, dat dergelijke groepen zijn, van de ervaringen meer gebruik maakte dan gedaan is. Ik zeg dit hierom — als u mij wilt toestaan — ik heb in 1948, toen ik tijdelijk adviseur voor bijzondere zaken van generaal *Spoor* was, in Amerika nogal veel met militairen gesproken. Het bleek mij, dat zij, die toen in die tijd dus nog betrekkelijk kort Duitsland bezet hielden, een volkomen verkeerd en verwrongen en dilettantisch beeld hadden van de wijze, waarop een subversieve organisatie werkt en de wijze waarop men de zwakke plekken er in zou kunnen vinden. Ik heb het eigenlijk wel heel erg betreurd, dat de feitelijke gegevens niet meer als het ware onder de aandacht gekomen zijn van de mensen, die daar hun voordeel mee hadden kunnen doen. Het is nu reeds zo lang geleden en het is allemaal al vergeten; dit is eigenlijk het enige, dat mij bijzonder spijt.

De **Voorzitter**: Misschien kan de enquête daar straks ook nog een steentje toe bijdragen.

De heer **Fens**: Dan leest iedereen het.

A. Dat is juist het gevaar, dat ook gemaakt heeft, dat ik alles vernietigd en niets behouden heb, omdat ik meen, dat, indien een keer iets afgelopen is, het dan ook voorbij is, zodat het geen zin meer heeft om achteruit te kijken. Ik kan u dus tot mijn spijt geen enkel documentair bewijs geven. Maar indien u de moeite wilt nemen om mijn eindrapport, waar alles in vermeld staat, met afschrift van alle bevelen — voor rover die ter zake dienend zijn — in te zien, dan heb ik u reeds gezegd waar de exemplaren gebleven zijn.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt willen verstrekken. en sluit hiermede het verhoor.

J. W. DUYFF.

KOERSEN, voorzitter.

STUFKENS.

FENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN WOENSDAG 27 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, en de heren Stufkens en Fens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

HEMMO LEEUW,

oud 48 jaar, wonende te Overveen,
koopman.

Hij legt de eed af als getuige.

98588. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met een van de punten van het enquêteonderzoek met betrekking tot de spoorwegen. Ik zou van u gaarne vernemen — het kin zeer kort — wat uw ervaringen waren in dienst van de spoorwegen. U was, meen ik, bij het uitbreken van de oorlog nog in dienst van de spoorwegen. Ik wilde gaarne van u vernemen of aan het personeel enigerlei instructie is gegeven. Er waren nl. Aanwijzingen door de Regering voor de ambtenaren en de burgers in het bezette gebied en nu is onze vraag: Is u daar in die tijd ook iets van ter kennis gekomen?

A. Neen, helaas niet. Ik was bij de spoorwegen gestationeerd in Roosendaal (N.-B.), waar ik leerling-machinist was.

98589. De **Voorzitter**: Was u dat bij het uitbreken van de oorlog?

A. Inderdaad. In Roosendaal was ik bovendien negen jaar gemeenteraadslid. Nu was één van mijn plaatselijke superieuren, of liever mijn onmiddellijke chef, iemand van wie men aannam, dat hij van de verkeerde richting was. De morgen, toen de oorlog uitbrak, moest ik een trein rijden naar Dordrecht om Hollandse militairen te halen, wat niet doorging, doordat de oorlog tussenbeide was gekomen. Het personeel ter plaatse kreeg alleen opdracht om de op het locomotievendepot ter beschikking staande locomotieven stoomklaar te maken, wat een vrij logische order was. Ik ging om 12 uur die morgen naar huis, na vanaf vier uur dienst gedaan te hebben, en moest de andere morgen om vier uur weer in dienst komen. Toen ik de volgende morgen in dienst kwam, bleek, dat een groot deel van het locomotievendepot Eindhoven naar Roosendaal was teruggetrokken, op bevel van de daar aanwezige superieuren. Mijn chef, die op dat moment dienst had, ontbood mij bij hem op zijn kantoor en vroeg mij, wat wij in een dergelijk geval moesten doen. Ik antwoordde: „Ik ben hier niet de chef van het depot.“ Ik was in een vrij ondergeschikte positie, maar deze man vroeg mij dat, omdat hij veronderstelde, dat ik iets meer zou weten, omdat ik al jaren gemeenteraadslid was en bovendien in de vakvereniging een bepaalde naam had. Hij zei: „Je weet toch ook, dat onze onmiddellijke chef een man is, die niet te vertrouwen is?“. Ik antwoordde, dat mij dat bekend was. Hij vroeg mij, wat wij in dit geval zouden doen. Ik zei: „Ik kan geen ander advies geven dan dat het mij het beste lijkt, wanneer ik tracht mij te verstaan met de burgerlijke autoriteiten hier, in de eerste plaats met de burgemeester.“ Hij gaf mij vrij van dienst en verzocht mij zo snel mogelijk contact met de burgemeester op te nemen. De burgemeester was toen mr. *Prinsen*. Ik heb hem op de hoogte gesteld van ons vermoeden, dat een en ander verkeerd zou aflopen, en mr. *Prinsen* heeft mij verzocht in overleg met „goede“ ambtenaren deze chef in de gaten te houden. Deze zaak werd pas acuut op de Tweede Pinksterdag, toen de Duitsers ongeveer een kilometer of tien voor Rozendaal waren en wij ieder moment de inval verwachtten. Een dag tevoren was de plaats gebombardeerd met als gevolg, dat alle telefonische en telegrafische verbindingen verbroken waren. Ik heb toen de burge-

meester medegedeeld, dat ik vreesde, dat die grote hoeveelheid locomotieven, die er stond, de Duitsers als een rijpe vrucht in de schoot zou vallen en dat mij — en met mij de „goede“ ambtenaren — door de plaatselijke chef opdracht zou worden gegeven iets met die machines te doen. Ons was bekend, dat in Eindhoven vernielingen waren aangericht en dat er bepaalde locomotieven onklaar waren gemaakt, maar wij hebben daartoe geen enkele opdracht gekregen. De burgemeester heeft in overleg met enkele hoofdamttenaren en mij, aan mij opdracht gegeven om te zorgen, dat de locomotieven weg kwamen. Ik heb toen aan mijn verkeerde chef gezegd, dat hij niets te vertellen had, en dat ik nu die verantwoording nam. De locomotieven heb ik laten wegvoeren.

98590. De **Voorzitter**: Waarheen?

A. De bedoeling was ze naar Antwerpen te brengen, maar de Duitsers, die dat bemerkten, bombardeerden de lijn achter Essen, zodat de locomotieven daar zijn gebleven. Enkele dagen later, toen de Duitsers inderdaad de stad bezetten, moest ik op het matje komen, eerst bij mijn chef, en daarna bij een Duits officier, die opdracht had gekregen het station Roosendaal te beheren. Deze vroeg mij, waarom ik dat gedaan had en ik antwoordde, dat ik hem daarvoor geen verantwoording schuldig was. Ik zou dat wel aan mijn superieur vertellen, als dat nodig was. De toegang tot de spoorweg werd me toen ontzegd. Ik heb van de gelegenheid gebruik gemaakt om op een geleende motorfiets naar Utrecht te gaan en heb getracht de heer *Goudriaan* te spreken. Dit is me niet gelukt en ik heb toen de heer *Goudriaan* een uitvoerig rapport geschreven met de verklaring voor deze handeling, die ik had verricht in overleg met de burgerlijke autoriteiten.

98591. De **Voorzitter**: Wilde u speciaal de heer *Goudriaan* hebben? Er waren toch nog anderen?

A. De heer *Goudriaan* was de president-directeur en ik vond, dat ik mij het beste direct tot de hoogste chef kon wenden. De heer *Goudriaan* heeft mij later op mijn rapport een antwoord gegeven, waarin stond, dat na gedaan onderzoek niet gebleken was, dat de door mij bedoelde chef inderdaad fout was. Gevolg daarvan was, dat ik overplaatsing kreeg van Roosendaal naar Alkmaar. Ik beschouwde dit als een soort straf en heb bijgevolg mijn ontslag genomen.

98592. De **Voorzitter**: Wanneer was dat ongeveer?

A. Ik ben ongeveer 27 Mei 1940 overgeplaatst en heb toen onmiddellijk mijn ontslag gevraagd. Ik heb het niet onmiddellijk gekregen, maar ik heb gebruik gemaakt van het feit, dat ik geen sterke ogen heb en ben op grond daarvan afgekeurd. Merkwaardig is, dat de chef, die door prof. *Goudriaan* gesauveerd werd, zodra het zuiden vrij was, als één van de eersten gearresteerd werd en ook deswege zijn straf heeft ondergaan. Ik bedoel hiermee, dat de heer *Goudriaan* in die tijd een — naar mijn smaak — zeer slappe houding heeft aangenomen, en dat is ook wel gebleken, omdat ik later op verzoek van de Regering en van de toenmalige directie en Personeelraad van de spoorwegen naar Engeland ben gegaan met de daarvoor bestemde rapporten.

98593. De **Voorzitter**: Daar wilde ik aanstonds nog even op terugkomen.

Mag ik u eens vragen: hoe was de stemming in het algemeen onder het spoorwegpersoneel? U hebt dat nog maar betrekkelijk korte tijd meegemaakt.

A. Ik heb het nog ruim een jaar meegemaakt, terwijl ik in dienst was, maar later was ik — hoewel niet in dienst — er toch nog wel bij.

98594. De **Voorzitter**: Hoe was over het algemeen de stemming?

A. Volmaakt anti-Duits. Slechts van een fractie van een procent zou ik kunnen zeggen, dat het vóór de nieuwe orde was.

98595. De **Voorzitter**: Enerzijds kan men natuurlijk ook zo redden, dat men ten behoeve van het land zelf — ten behoeve van de bevolking — enig apparaat in stand moest houden.

A. Dat begrijp ik.

98596. De **Voorzitter**: Men zou de sabotage niet zover kunnen voeren, dat er geen treinen meer konden rijden.

A. Dat ben ik met u eens, maar het werd toch wel gedaan.

98597. De **Voorzitter**: Heeft men over het Jodentransport nog discussies gehad?

A. Stellig.

98598. De **Voorzitter**: Hoe stond men daar eigenlijk tegenover?

A. De machinisten stonden er in het algemeen afwijzend tegenover, maar omdat er eigenlijk geen leiding werd gegeven, is er van daadwerkelijk verzet geen sprake geweest. Ik bedoel: men was op zich wel geneigd dat transport niet te doen plaats vinden of te weigeren, maar er was niemand, die de kat de bel aanbond door, platweg gezegd, te zeggen: Dat vertikken we. Dit ging stellig ook niet van de hogere ambtenaren uit.

98599. De **Voorzitter**: Dat wilde ik u vragen. Zijn er u gevallen bekend, dat men individueel geweigerd heeft?

A. Niet direct. Er is wel overleg met mij gepleegd; men vroeg mij wat ik zou doen in zo'n geval. Ik antwoordde: Ik zou precies hetzelfde doen, dat ik nu heb gedaan: weigeren. Ik heb toen ook geweigerd treinen te rijden voor de Duitsers, dus doe ik het eenvoudig niet. Dat is een kwestie van persoonlijke opvatting.

98600. De heer **Stufkens**: Is die staking van het personeel ook doorgegeven aan de leiding?

A. Dat is zeer stellig het geval geweest. U weet, dat het spoorwegpersoneel vrij sterk georganiseerd is in diverse vakorganisaties en die vakorganisaties hebben een nauw contact met de directie. Men wist in de leiding van de vakorganisaties heel wel, dat er een stemming onder het personeel — vooral onder het rijdende personeel — was, die te kennen gaf, dat men er graag de brui aan zou geven. Dat wist men zeer beslist.

98601. De **Voorzitter**: Er bestond een Personeelraad, bestaande uit drie organisaties.

A. Ja, de drie samenwerkende organisaties.

98602. De **Voorzitter**: De heren *Joustra*, *Landskroon* en *Timmermans*.

A. Inderdaad.

98603. De heer **Fens**: Bent u, toen u bij de spoorwegen wegging, nog lid van een organisatie gebleven?

A. Ik ben er lid van gebleven tot het moment, dat de confessionele vakbeweging overgeheveld werd in de z.g. „moderne vakbeweging”. Toen was voor mij het ogenblik aangebroken er mee op te houden. Ik heb getracht daarvoor medestanders te vinden en heb daarvoor een brochure geschreven, die ik bij me heb. Deze brochure is illegaal gedrukt en in een paar duizend exemplaren door het land verspreid.

De **Voorzitter**: Kunt u die brochure hier achterlaten?

A. Het is het enige exemplaar, dat ik bezit, dus ik zou het wel graag terugontvangen.

De **Voorzitter**: U krijgt het terug.

98604. De heer **Fens**: Ik zou kunnen aannemen, dat u, zolang u nog in die personeelsorganisatie zat, met de mensen, die dezelfde mening hadden als u, wel enige invloed zou kunnen hebben op de Personeelraad.

A. De Personeelraad stond op het standpunt, dat men de zaak intact moest houden tot het uiterste. Een belangrijk deel van het personeel stond op het standpunt: Maak de boel stuk, en onder deze mensen schaarde ik mij. Ik kan wel zeggen, dat ik een van de topfiguren ben geweest, die vond, dat alles vernield moest worden, getuige

ook deze vrij scherpe brochure, die ik in die tijd geschreven heb. Achteraf bezien, is er voor beide standpunten wel iets te zeggen. Toen ik als lid van de organisatie bedankte, omdat de confessionele organisaties ingeschakeld werden in de moderne vakbeweging, had ik uiteraard geen contact meer met mijn voormalige vrienden. Toen ook het N.V.V. overging in het N.A.F., en dus deze mensen wel bedankten, heb ik weer contact gezocht en toen hebben wij illegaal samen zeer veel kunnen doen. Nu kan ik me indenken, dat andere mensen zich op het standpunt hebben gesteld: laten we proberen de zaak nog een beetje in stand te houden om voor de jongens te redden wat er nog te redden valt, ook voor de confessionele beweging, want er zijn mij gevallen bekend, dat er voor de confessionele beweging belangrijke dingen gered zijn door deze houding. Ik ben nl. ook lid van de ereraad van het N.V.V. geweest, dus ik heb deze gevallen van a tot z meegemaakt en ook de goede zijde er van gezien, maar persoonlijk stond ik op het standpunt, dat alles vernield moest worden en zeker op het moment, toen men ons opdroeg de mensen van de confessionele vakbeweging in onze vakbeweging op te nemen. Dat kon ik niet hebben, en velen met mij konden dat niet hebben, want vanaf dat moment is er een zeer belangrijk Iedenverloop geweest.

98605. De **Voorzitter**: Zou u het een mogelijkheid gevonden hebben, dat men in verband met die Jodentransporten gezegd zou hebben: Wij staken?

A. Dat was natuurlijk een mogelijkheid geweest, maar ik geloof niet, dat het verstandig was geweest.

98606. De **Voorzitter**: Neen, want zo iets kun je maar eenmaal doen, nietwaar?

A. Precies, dat heb ik ook in deze brochure geschreven: men kan maar éénmaal staken. Doordat ik vrij sterk in de illegale organisaties werkzaam was geweest, was ik van zeer veel dingen op de hoogte en wij wisten, dat er op een gegeven ogenblik weleens een parool zou komen om een staking te doen plaats vinden.

98607. De **Voorzitter**: Ja, maar niemand wist wanneer.

A. Niemand wist wanneer, en het is in hoofdzaak mijn werk geweest — in samenwerking met de latere „goede” Personeelraad — om die zaak voor te bereiden. Daarvoor hebben wij in alle plaatsen van ons land kernen gesticht op de belangrijke stations — u weet, dat de spoorwegen een eigen telefoonnet hebben — en de belangrijke posten hebben we door goede mensen doen bezetten en toen het sein tot de staking kwam, heb ik persoonlijk het parool doorgegeven in Amsterdam. Ik moet eerlijkheidshalve toegeven: Ik ben erg verbaasd geweest, dat het zo prachtig geslaagd is.

98608. De **Voorzitter**: U hebt waarschijnlijk ook niet gedacht, dat het zolang zou duren.

A. Neen, maar ik bedoel ook dit, dat men als één man het werk er bij neerlegde, dat had geen van ons verwacht. Er zijn een paar dingen, die daarbij een rol speelden. In Amsterdam b.v. — dat heb ik persoonlijk meegemaakt — hebben de Duitsers vanaf het moment van het stakingsparool aan de mensen van de spoorwegen de toegang tot de spoorweg ontzegd. Er mocht geen mens meer op, dus hebben — althans in Amsterdam — de Duitsers er zelf aan meegeholpen. Ik heb dat meegemaakt, omdat er een instructie voor de plaatselijke chefs was, dat voor de leden van het personeel een maand salaris moest klaarliggen. Dat moest ergens opgeborgen zijn en toen de stationschef in Amsterdam, die de instructie uit de aard van de zaak ook had, ondergedoken was, was de moeilijkheid uit te vinden, waar dat geld was. Dat geld heb ik weten te vinden, dat was in de Associatiekas in Amsterdam, maar de sleutel van de safe was er niet. Die had de chef op zijn bureau laten liggen op het Centraal Station. Toen heb ik in overleg met enige illegale mensen, o.a. de bekende *Wallraven van Hall*, die zelf bankier was in Zaandam, kans gezien om de heren van de Associatiekas die safe te laten openbreken door Lips op mijn valse naam. Er kwam ongeveer vier en een halve ton uit; dat was alleen voor Amsterdam een maand salaris. Ik heb het geld meegeonnen en dat is later door bemiddeling van het N.S.F. gedistribueerd onder de rechthebbende mensen.

98609. De **Voorzitter**: Ons is van verschillende zijden gezegd, dat door de illegaliteit bij de Regering te Londen er op zou zijn aangedrongen een spoorwegstaking uit te lokken. Is u daar iets van bekend?

A. Ja, inderdaad, dat is gebeurd, toen die krijgsgevangenen weggevoerd werden.

98610. De **Voorzitter**: Toen de officieren weggevoerd werden?

A. Ja, en toen ook onze andere soldaten zich in krijgsgevangenschap moesten begeven. Toen hebben we immers staking gehad en toen is de vraag gesteld: Is het nu geen tijd het spoorwegpersoneel te laten meedoen? Dat was in de tijd, toen de Raad van Verzet werd opgericht. De O.D. was van oordeel, dat men niet moest meedoen, en de Raad van Verzet — in oprichting — was van oordeel: Wel meedoen. De man, die de berichten verzorgde tussen Londen en ons, *Lange Karel* uit Bussum, was nogal R.V.V.-achtig getind.

98611. De **Voorzitter**: Wat verstaat u onder „R.V.V.-achtig?”

A. U weet waarschijnlijk, dat de R.V.V. voor een vrij belangrijk deel uit communistische mensen bestond?

98612. De **Voorzitter**: Toch niet uitsluitend?

A. Neen, zeer stellig niet, ik heb zelf verschillende vergaderingen daarvan meegemaakt. Er was zelfs een heel belangrijk Christelijk-historisch man lid. Dat was *Santenia*, een raadslid uit Sneek. Deze was een zeer toegewijd lid. Ik wil hiermee niets denigreren zeggen, maar het feit, dat er een vrij sterke communistische invloed aanwezig was, staat vast. Er zijn telegrammen gewisseld tussen Londen en ons. De man, die de telegrammen ontving, *Lange Karel*, die later gefusilleerd is.....

98613. De **Voorzitter**: Behoorde hij tot een bepaalde verzetsgroep?

A. Hij behoorde bij de R.V.V. en bij de O.D. Aanvankelijk was hij de man, die voor de O.D. seinde, maar later deed hij het ook voor de R.V.V. En toen heb ik zelf de telegrammen gezien, waarin Londen zich op het standpunt stelde, dat er niet gestaakt moest worden. Met de overwegingen, die u daareven vermeldde: Dat kan men maar éénmaal doen, dit was nog niet het moment om te gaan staken.

98614. De heer **Stufkens**: Maar kleinere stakingen zijn er wel geweest.

A. Stellig, in Amersfoort is gestaakt en in Twente.....

98615. De heer **Stufkens**: En de bureaux in Utrecht hebben ook gestaakt.

A. Inderdaad. Dat is gekomen doordat een telexbericht verkeerd is doorgegeven. Maar hoe dan ook, het bepaalde parool is inderdaad niet uitgegeven.

98616. De **Voorzitter**: Is *Lange Karel* de man, die ook bekend stond onder de naam van *Lange Jan*?

A. Inderdaad, het was *Jan Thijssen*, de kleinzoon van de heer *Theo Thijssen*, voormalig Kamerlid.

98617. De **Voorzitter**: Wanneer men bezwaren had tegenover het een of ander, hoe kwamen deze dan ter kennis van de Personeelraad? Wist men dan, dat achter deze bezwaren een grote groep stond, of was het zo, dat de Personeelraad als het ware van de drie organisaties het beleid vertaalde en dat doorgaf?

A. Het is, zoals u het uitdrukt. Er leefde natuurlijk een en ander onder de mensen en dat spuide zich in alle richtingen. Ik had een vrij regelmatig contact met de mensen van de Personeelraad, ook al omdat ik in de vakbeweging een vrij belangrijke rol heb mogen spelen. Het gevolg was, dat in de gesprekken, die met de leidinggevende figuren gevoerd werden, er op gewezen werd, wat er onder de mensen leefde. Ik moet ook toegeven, dat toen de Personeelraad later in ambtelijke dienst van de spoorwegen werd gesteld — toen dus de organisaties ontbonden waren —, deze mensen erg goed werk hebben gedaan door op allerlei kleinere en grote bijeenkomsten, waar dat pas gaf, voor de goede zaak een en ander te vertellen en de raad te geven het parool af te wachten voordat de daad gesteld werd. Dat is zeer stellig gebeurd. Met name heeft daar een veel omstreden figuur, de heer *G. Joustra*, die ik in deze brochure flink op zijn nummer heb gezet, later ontzettend hard aan meegewerkt. Het was een overigens volkomen gave figuur, maar hij zag de dingen nu eenmaal anders. Aan zijn politieke opvattingen is geen enkele twijfel mogelijk.

98618. De **Voorzitter**: U heeft gezegd, dat u uw ontslag bij de spoorwegen had genomen. Als ik u nu goed begrepen heb, dan heeft u toch later weer contact gehad in de illegaliteit?

A. Ja, stellig. Toen ik bij de spoorwegen ben weggegaan, heb ik mij nogal verdienstelijk gemaakt voor de Nederlandse Unie. Ik ben nl. gewestelijk propagandaleider geweest in Noord-Holland, exclusief Amsterdam. Toen de Nederlandse Unie na ongeveer anderhalf jaar opgeheven werd, heb ik in overleg met de heer *Linthorst Homan* en de heer *Eindhoven* en met de heer de *Quay* het volgende afgesproken. Wij zouden trachten weliswaar de Nederlandse Unie niet in leven te houden, maar om belangrijke mensen, die we hadden leren kennen, in een soort verzetswerk in te schakelen. Dat was mijn taak voor Noordholland, exclusief Amsterdam. Dat is mij gelukt. Ik heb in al deze plaatsen kleine kerntjes weten te vormen, die we later hebben kunnen uitbreiden om het illegale werk behoorlijk voort te zetten. Van deze kerntjes heb ik vóór en tijdens de spoorwegstaking een belangrijke steun en medewerking gehad.

98619. De **Voorzitter**: Op welk terrein lag dit illegale werk in hoofdzaak?

A. In de eerste plaats op dat van het geestelijk verzet: ik heb veel op vergaderingen gesproken, enz., in de tweede plaats het doorgeven van bepaalde berichten, die wij kregen, en in de derde plaats — wat eigenlijk het allerbelangrijkste was — het Nationale Steunfonds, dat we toen gesticht hebben in samenwerking met de heer *van Hall* en nog een aantal andere vrienden, kortom al het werk, dat er te doen was. Later breidde dat zich natuurlijk nog veel meer uit met persoonsbewijzen, bonkaarten, Jodenhulp, kortom, men kwam voor allerlei dingen te staan en wij deden dat allemaal met één ploeg.

98620. De **Voorzitter**: Wanneer bent u naar het zuiden gegaan en naar Engeland?

A. Ik ben in het begin van November 1944 naar het zuiden gegaan.

98621. De **Voorzitter**: Is dat op verzoek gebeurd?

A. Op verzoek van de Personeelraad en de directie van de spoorwegen. En het verzoek was aldus: Toen de staking ongeveer een maand oud was, bleek, dat er geen geld meer was, omdat die ene maand salaris was uitgeput. In de tweede plaats was het belangrijk iemand naar Engeland te zenden om de Regering op de hoogte te stellen van wat er eigenlijk op dit gebied plaats vond. Ik kwam tweemaal in de week bij de heer *Hupkes* en *Joustra* om rapport uit te brengen van datgene, wat ik in het land had meegemaakt, ik was enigszins de verbindingsman tussen al die plaatsen waar de gelden moesten worden uitbetaald, want dat was onze grootste zorg. Op een van die bijeenkomsten zei de heer *Hupkes*, dat hij het wel wenselijk vond, dat een van ons naar Engeland ging, en hij zei, dat dat wel een van de directeuren zou kunnen en moeten zijn, maar deze mensen waren te oud. Toen zei hij: Ik mag het u niet vragen, maar ik zou het wel op prijs stellen, als u dat zou willen doen. Toen heb ik mij natuurlijk bereid verklaard, ik zei: Indien u het nodig oordeelt, ga ik. Met mij is de heer *van Eldik Thieme*, die op het ogenblik professor in Delft is — toen was hij ingenieur bij de spoorwegen — gegaan. Onze opdracht luidde: De heer *van Eldik Thieme* zou de bedrijfsleiding vertegenwoordigen in het bevrijde gebied en ik zou de vakorganisaties in Personeelraadsverband weer trachten nieuw leven in te pompen. Wij zijn gegaan, *van Eldik Thieme* en ik, en met ons ging een groep van 120 mensen, gedropte parachutisten, die in de buurt gedropt waren en die op een bepaalde plaats bijeen gebracht waren. Dezen zouden een crossing over de Rijn maken. Van deze 120 mensen zijn wij slechts met ons vieren aan de overkant aangekomen. Het was een verschrikkelijke nacht. Al heel snel werden we door de Duitsers ontdekt en er vond een verschrikkelijke vechtpartij plaats. Wij zijn met ons vieren aangekomen, van de anderen is een groot deel gedood en een ander deel is gevangengenomen en later gefusilleerd. *Van Eldik Thieme* is weliswaar gevangengenomen, maar is later vrijgekomen. Hij heeft dus zijn werk in het bevrijde gebied niet kunnen doen. Onze gemeenschappelijke afspraak was, dat, als één van ons het niet mocht halen, we elkaars taak zouden overnemen, dus in dit geval stond ik voor de opgave, dat ik tevens de bedrijfsleiding moest adviseren, voor zover dat in mijn vermogen lag. Na heel veel narigheid kwam ik in Eindhoven aan en toen bleek de heer *Goudriaan* inmiddels alweer als president-directeur — althans voorlopig — te zijn aangesteld. Mijn opdracht luidde tevens om te gaan mededelen, wat de heer *Goudriaan* eigenlijk in de oorlog had gedaan.

98622. De **Voorzitter**: Ik heb hier het verhoor van de heer *Hupkes*. Deze zegt: „*Leeuw* was naar het zuiden gestuurd om contact

op te nemen met de organisaties. Hij heeft dat niet gedaan, maar is naar Londen gegaan, dat lag niet direct op zijn weg. Het was echter een dapper man.". Hoe rijmt u dat samen?

A. Dat is niet helemaal juist. Mijn opdracht was inderdaad de vakorganisaties weer nieuw leven in te blazen en voorts om te zorgen, dat er hier geld kwam, wat ook gelukt is. Er is ongeveer 40 miljoen hierheen gezonden. Voorts was mijn opdracht mijn rapport, dat ik van de heer *Hupkes* zelf gekregen heb, voor te lezen in rake prof. *Goudriaan*, een rapport, dat samengesteld is tussen bedrijfsleiding en Personeelraad en dat helemaal niet erg fraai was voor de heer *Goudriaan*. Ik ben toen niet naar Londen gegaan, ik ben naar Londen gestuurd. Zodra ik in Eindhoven aankwam, heb ik mij bij de heer *Somer* gemeld. De heer *Somer* was de man van onze inlichtingendienst. Hij stuurde mij onmiddellijk naar Londen met de opdracht bij de heer *Gerbrandy* mijn rapport te gaan uitbrengen. Ik ben naar Londen gegaan en ben naar de heer *Gerbrandy* toegegaan en ik heb hem toen alles verteld. Hij vond mij toen zo belangrijk, dat hij van oordeel was, dat ik in Londen moest blijven.

98623. De Voorzitter: Bent u niet gekomen tot het contact met die organisatie? Bent u voordien weggestuurd of hebt u dat contact nog wel gelegd?

A. Dat heb ik eerst gedaan. Ik heb eerst de contacten gelegd. Ik ben zelfs nog voorzitter van het toenmalige hoofdbestuur geweest. Ik kon me alleen niet de hele tijd daarvoor ter beschikking stellen. Ik heb die taak gedelegeerd naar andere mensen, met wie ik daar contact had opgenomen en aan wie ik de parolen heb medegedeeld.

98624. De heer **Stufkens**: Na hoeveel tijd bent u naar Londen gegaan?

A. Na ongeveer een week of drie.

98625. De Voorzitter: Een van de getuigen heeft, sprekende over u, nog het volgende gezegd: „Hij heeft aan de overkant de portefeuille van Minister van Waterstaat aangeboden gekregen. De toenmalige Minister-President deed dat.”.

A. Dat is zo. Ik heb echter niet de portefeuille van Minister van Waterstaat aangeboden gekregen, maar ben in het algemeen gepolst om Minister te worden. Toen in Januari 1945 het Kabinet voor de zoveelste maal weer demissionair was, heeft prof. *Gerbrandy*, waar ik vrij regelmatig kwam, mij gevraagd, wat ik hiervan dacht. Ik heb toen gezegd: „Excellentie, als ik het eerlijk mag zeggen, dan vind ik het misdadig. Onze mensen staan aan de overkant mei de rug tegen de muur te vechten en u kunt hier met 14 à 15 mensen nog geen baas zijn in eigen huis.”. Hij accepteerde dat wel en zei, dat ik gelijk had. „Wij kunnen niet anders op dit moment”, zei hij. „Ik zal nu vermoedelijk wel weer gevraagd worden om Kabinetsformateur te worden. Wat zou u mij adviseren?” U heeft wel begrepen, dat ik enigszins politiek geïnteresseerd was, en ik heb dan ook tegen hem gezegd: „Excellentie, als u nu weer voor de taak wordt gesteld om een Kabinet te formeren, dan zou ik u adviseren ongeveer een gelijkwaardig Kabinet te formeren, met een aantal Katholieken er in”. Katholieken waren er op dat moment niet in. Ik vervolgde: „En indien u ze kunt vinden, zou het aanbeveling verdienen ook een paar mensen er in op te nemen, die een belangrijke naam in de ondergrondse hebben gehad en die nu in Engeland zijn.”. Hij vroeg mij, of ik mensen uit de illegaliteit kende en ik antwoordde, dat dat inderdaad zo was. Ik noemde o.a. dr *van Roijen*, onze huidige ambassadeur in Amerika, die een week vóór mij door de linies was gekomen. Hij was in Londen en ik had contact met hem gehad. Dit leek mij een man, die prof. *Gerbrandy* voor het Ministersambt zou kunnen aanzoeken. Voorts vroeg prof. *Gerbrandy* mij, of ik er kans toe zou zien ir. *Hein Vos* door de linies te halen en de heer *Thomassen*, de huidige burgemeester van Zaandam. Deze mensen achtte hij ook zeer geschikt. Ik achtte dat wel mogelijk. De heer *Vos* was in Hoevelaken, maar de heer *Thomassen* wist ik op dat moment niet te bereiken. Prof. *Gerbrandy* liet mij de volgende dag weer bij zich komen en zei, dat hij de heer *van Roijen* voor een belangrijke post aan Buitenlandse Zaken nodig had, dus hem niet als Minister kon gebruiken, en dat het te veel tijd in beslag zou nemen de heren *Vos* en *Thomassen* naar Engeland te laten komen. Hij vroeg mij toen in het algemeen wat ik van me zelf dacht. Nu voel ik mij helemaal niet capabel om Minister te zijn en heb daar ook nimmer aan gedacht en ik zei dat ook. Prof. *Gerbrandy* vroeg mij echter het wel in overweging te nemen en ik

antwoordde, dat ik er dan wel graag met andere mensen over wilde spreken. Ik noemde de namen van mijn partijgenoten, de heren *Albarda*, *van den Tempel* en *Oldebroek*, de man van de I.T.F. Hij ging daarmee accoord, mits dit strikt oider deze mensen bleef. Ik heb met deze heren contact opgenomen en hun de situatie uiteengezet en de heer *Albarda* ried mij aan het in overweging te nemen. Gedurende een week of 12 heb ik diverse besprekingen met de Minister-President gehad en met anderen. Toen prof. *Gerbrandy* eindelijk de opdracht kreeg, stelde hij mij voor een deel van Sociale Zaken onder mijn beheer te nemen, met name repatriëring en evacuatie, waar hij een nieuw Departement van wilde maken. Ik heb dat in overleg met mijn partijgenoten niet aanvaard, niet alleen omdat ik mij niet competent achtte, maar ook omdat ik dat politiek niet verantwoord achtte. Ik bedoel dit in deze zin: U weet, dat in dat Kabinet toen geen sociaal-democraten zitting hadden en ik voelde er weinig voor mijn naam daaraan te geven, omdat ik toevallig wat ondergronds werk had verricht en tevens als sociaal-democraat moest figureren. Dat was de reden, dat ik het niet aanvaard heb. Maar ik ben zeer stellig daartoe gepolst.

98626. De Voorzitter: Ik geloof, dat dit alles is, wat ik u wilde vragen in dit verband. Ons onderzoek beperkt zich natuurlijk tot het Regeringsbeleid.

Is er misschien nog een punt binnen het kader van hetgeen wij besproken hebben, waarvan u meent, dat het van belang is het nog mede te delen? Dan geef ik u daartoe gaarne de gelegenheid.

A. Ja, ik geloof, dat het verstandig is het volgende nog te vertellen. Aanvankelijk was het contact tussen illegaliteit en bedrijfsleiding van de spoorwegen niet gemakkelijk. De directie hield zich daar aanvankelijk buiten. Binnenskamers werd natuurlijk het een en ander gedaan. Een van de directeuren was de heer *Giesberger* en de heer *Blankert*, de toenmalige chef van dienst van het vervoer, en de *van Aalderen*, die ook helaas gefusilleerd is. Hij was de chef van het seinwezen.

98627. De Voorzitter: Leeft de heer *Blankert* nog?

A. De heren *Blankert* en *Giesberger* leven beiden nog. Ik had dus geen direct contact met de heer *Hupkes*. Later wel, toen ben ik zelfs met medewerking en medeweten van de heer *Hupkes* op volkomen valse naam en sollicitatiebrieven in dienst van het inkoopbureau gekomen met alle daaraan verbonden faciliteiten om me vrij te kunnen bewegen. Daar heeft de heer *Hupkes* stellig aan meegewerkt en hij heeft daarin ook belangrijk werk gedaan. Op die manier was ik weer in staat om behoorlijk contactpersoon te zijn.

98628. De Voorzitter: Ik kan me voorstellen, dat men natuurlijk met het contact met die illegale groeperingen — dit gebeurde allemaal onder schuilnaam — zeer voorzichtig moest zijn.

A. Natuurlijk, het was ook zeer verstandig, dat men dat zo gedaan heeft. Ik wilde dit alleen maar zeggen ten gunste van de heer *Hupkes*, die later begreep, dat we toch wel belangrijk werk deden. Hij kende mij ook uit het spoorwegwerk en hij dekte dit werk ook met zijn gezag.

98628a. De Voorzitter: Hebt u de indruk, dat de heer *Giesberger* van de aanvang af heeft meegewerkt?

A. De heer *Giesberger* heeft van de aanvang af meegewerkt. Ik heb van hem zeer belangrijke berichten gehad en de heer *van Aalderen*, de chef van het seinwezen, heeft mij in 1942 al heel belangrijke tekeningen meegegeven, die voor Engeland zeer belangrijk waren. Hiervan zijn microfoto's gemaakt en deze zijn naar Engeland verzonden. Wat de vakbeweging zelf betreft, tot 1942 — de bewuste datum van de oprichting van het Arbeidsfront — was ik er niet mee ingenomen, maar na 1942 hebben we zeer behoorlijk gewerkt.

De Voorzitter: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons verstrekt hebt, en sluit hierbij het verhoor.

H. LEEUW.

KOERSEN, voorzitter.

STUFKENS.

FENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DONDERDAG 28 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stuffkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. RUDOLF JOHAN HENDRIK PATIJN,
oud 90 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
Staatsraad in buitengewone dienst.

Hij legt de eed af als getuige.

98629. De **Voorzitter**: Wij stellen het zeer op prijs, dat u ondanks uw hoge leeftijd hierheen wilde komen om ons enkele inlichtingen te verstrekken. Het zal hoofdzakelijk gaan over de spoorwegstaking. Mag ik eerst even vragen welke uw functie was in de Raad van Commissarissen bij de Nederlandsche Spoorwegen?

A. Ik was en ben nog vice-voorzitter van de Raad van Commissarissen.

98630. De **Voorzitter**: Wij nemen aan, dat er in die moeilijke jaren natuurlijk ook in de Raad van Commissarissen wel overleg zal zijn geweest met de directie over bepaalde vraagstukken en moeilijkheden bij de spoorwegen. Kunt u ons in het kort zeggen hoe de Raad van Commissarissen direct na de bezetting van ons land de situatie van de spoorwegen zag?

A. Wij waren natuurlijk allemaal zeer behept met de toestand van het bedrijf en wisten, dat dit onder Duits gezag gedreven moest worden.

Wij hadden onze gewone vergaderingen. De grote moeilijkheden kwamen meer neer op de directie. Zij had contact met de bezetter. Wij kregen alleen de concrete beslissingen. De discussies in het algemeen werden enigszins voorzichtig gehouden. De muren hadden oren in die tijd.

98631. De **Voorzitter**: Was u toentertijd iets bekend van de z.g. Aanwijzingen van 1937, welke de Regering had gegeven voor burgers en ambtenaren in bezettingstijd en waarin een zekere gedragslijn was uitgestippeld?

A. Ik wist, dat wij in het algemeen de order hadden — dat is mijn persoonlijke ervaring in een andere functie — om te volgen de aanwijzingen van de secretarissen-generaal. Dat was toen de hoogste instantie. Als er dus iets was voor een van ons, ging hij naar hen. Het bestuur van een industriële maatschappij, waarin ik zitting had, kreeg b.v. bevel van de Duitsers door te werken. Wij weigerden aanvankelijk en kregen toen de mededeling van de heer *Hirschfeld*, dat wij moesten doorwerken.

98632. De **Voorzitter**: Had er een veelvuldig overleg plaats tussen de directie en de Raad van Commissarissen gedurende die tijd?

A. Wij vergaderden, zoals wij altijd deden en ook zijn blijven doen, als regel één keer in de maand.

98633. De **Voorzitter**: Heeft er in de aanvang ook wel contact plaats gehad met generaal *Winkelman*?

A. Daar weet ik niets van.

98634. De **Voorzitter**: Dat is eventueel over de directie gegaan?

A. Waarschijnlijk.

98635. De **Voorzitter**: Heeft het transport van de Joden — ik noem dit vraagstuk, omdat het markant is — nog een onderwerp van discussie uitgemaakt tussen de directie en de Raad van Commissarissen?

A. Als ik mij goed herinner, is dat vraagstuk nooit officieel in een vergadering aan de orde geweest. Het was natuurlijk een zeer teer onderwerp. Bij mijn weten — u kunt het eventueel verifiëren, als mijn geheugen mij in de steek laat; het is lang geleden — is er nooit in verband met het Jodenvervoer vergaderd. Wij wisten wel, dat er verschillende categorieën van ingezetenen vervoerd werden, als sommige arbeiders, de Nederlandse officieren, hofdignitarissen en ook veel Joden.

Wij wisten ook, dat de verstandhouding tussen de directie en het personeel zeer intiem was. Er was een voorzichtige aanraking met de Personeelraad en speciaal met enkele personen, o.a. met de heer *Joustra*, als ik mij niet vergis.

98636. De **Voorzitter**: En de heer *Giesbergen*.

A. Ja, die heb ik korte tijd als directeur meegemaakt. In het begin was hij nog geen directeur.

98637. De **Voorzitter**: Het is dus niet van die aard geweest, dat men ten aanzien van het Jodentransport tot de conclusie is gekomen, dat men daartegen moest protesteren?

A. Officieel weet ik daar niet van. Wij wisten, dat er Joden vervoerd werden, maar de beestachtigheid, die met hen gebeurde, is, als ik het mij goed herinner, toch pas later tot ons doorgedrongen. Ik heb eens een gesprek gehad — het is misschien interessant dit hier mede te delen — met directeur *Hupkes* na een van de vergaderingen. Ik gevoelde mij toen bezwaard over de gehele houding van de spoorwegen. Dat gesprek heeft plaats gehad in de tweede helft van de oorlog; wanneer precies weet ik niet meer. Na de vergadering ben ik in de grote zaal achtergebleven met de heer *Hupkes*, die ik goed kende en tot wie ik in amicale verhouding stond. Ik zeide hem toen, dat ik mij bezwaard gevoelde over de gehele zaak en er onder het publiek veel over hoorde klagen, dat de spoorwegen maar doorreden, Duitse troepen vervoerden en Joden en nog anderen. De heer *Hupkes* zeide mij toen: maak je niet ongerust; ik ben niet alleen met de Personeelraad, maar ook door de ondergrondse in voortdurend contact o.a. met de Regering in Londen en ik verzeker je, dat ik niets buiten de Regering in Londen en buiten de Personeelraad om doe.

De heer *Hupkes* was zeer weinig serviel tegenover de Duitsers. Als u wilt, kan ik u daarvan een voorbeeld geven, een geval, dat ook in de Raad van Commissarissen behandeld is. Op een keer kwam de Minister van Verkeer uit Berlijn. Deze kwam in het administratiegebouw, waar in het ene gedeelte de Duitsers zaten, in het andere niet. De heer *Hupkes* kreeg een boodschap van de Minister om bij hem te komen. Hij heeft ons medegedeeld, dat hij een boodschap teruggestuurd had, luidende, dat hij gewoon was, dat men, wanneer men hem spreken wilde, op zijn kamer kwam; hij liet zich niet ontbieden bij anderen te komen. De consequentie was, dat de Minister is afgereisd, zonder dat een ontmoeting had plaats gehad. Er zat ruggegraat genoeg in de heer *Hupkes*. Wij wisten toen niet wat de consequenties van zijn daad zouden zijn. Er hoorde in die tijd nogal wat moed toe om tegen de hoogste autoriteit te zeggen: ik doe het niet!

98638. De **Voorzitter**: U sprak zo juist over een geregeld contact met Londen. Weet u ook langs welke weg of via wie dit plaats had?

A. Dat weet ik niet. Ik heb het niet gevraagd en de heer *Hupkes* heeft het mij niet verteld. Het was ook veel beter, dat ik het niet wist; hoe minder mensen zo iets wisten, hoe beter. Toen ik die verklaring uit zijn mond had gehoord, was ik gerustgesteld. Ik wilde dat gesprek met hem hebben, omdat in die tijd een onbehaaglijk gevoel van impopulariteit van de spoorwegen bij het publiek had postgevat en mij zelf ook niet gerust gevoelde.

98639. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Is er in die tijd nooit overwogen om te staken?

A. Er is een korte staking geweest in April, die mislukt is. Deze staking is wel besproken in onze kring. Wij waren er allemaal van doordrongen, dat het waanzin zou zijn te staken, zolang er geen leger in de buurt was om de helpende hand te reiken. Tot zolang zou een staking alléén op misère voor ons land en voor het personeel uitlopen. Die staking van April heeft dan ook maar één of twee dagen geduurd. Ik herinner mij nog, dat er een order is gekomen om degenen, die er aan mee hadden gedaan, heel streng te straffen, maar de lijst van die personen is tijdig zoek gemaakt.

98640. De **Voorzitter**: Kwam het bericht van de staking van 17 September onverwacht?

A. Door mijn gesprek met de heer *Hupkes* wist ik, dat daarop gewacht werd. Dat was omstreeks de tijd van de slag om Arnhem. Daarom verwonderde het bericht van de staking mij niet. Hoe de andere heren het opgenomen hebben, weet ik niet meer.

98641. De **Voorzitter**: Wij hebben verschillende malen van getuigen hier gehoord, dat van hier uit, dus van Holland uit, ook van de kant van de spoorwegen, op staking zou zijn aangedrongen. Is u daarvan iets bekend of heeft men eenvoudig afgewacht tot de Regering in Londen het bevel tot staking zou geven?

A. Voor zover ik weet — en dat bleek mij ook uit het gesprek, dat ik met de heer *Hupkes* heb gehad —, werd er gewacht op het sein uit Londen. Toen dit afkwam, is het echter niet precies gegaan, zoals men had afgesproken.

98642. De **Voorzitter**: Wat het karakter van deze laatste staking aangaat, u ziet deze waarschijnlijk ook wel als een deelneming aan de geallieerde oorlogvoering en minder als een daad van verzet in de engere zin, zoals men daarvóór wel stakingen had gehad?

A. Het een en het ander. Men wist, dat men moest wachten, anders was een staking onzin en kon deze alléén maar ten detrimente van ons land strekken. De impuls was echter zeer beslist het nationale gevoel. De staking was prachtig georganiseerd. Ik heb groot respect gehad voor de organisatie.

98643. De **Voorzitter**: Men had helemaal niet de indruk, dat het zolang zou duren?

A. Neen, dat was een verschrikkelijke teleurstelling, want ieder dacht, dat het uur der bevrijding geslagen had.

98644. De **Voorzitter**: Is nog ter sprake gekomen de kwestie, dat men een gedeelte van de treinen wel zou laten lopen in verband met de voedselvoorziening?

A. Daarvan heb ik nooit gehoord.

98645. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: De reden waarom wij enigszins ongerust waren door het verhoor van de heer *Hupkes* was, dat wij niet de indruk hadden, dat men in de engere kring var, de leiding van de spoorwegen zich werkelijk realiseerde wat men deed. Daarom zijn wij zo blij van u te horen, dat er wel verontrusting was, zij het, dat dit in een persoonlijk gesprek uitkwam. Wij kregen uit de andere verhoren de indruk, dat men dat moest doen en dat er verder niet over gedacht werd. Men kan iets toestaan onder dwang, omdat het niet anders kan, maar men kan het daarover ook benauwd hebben en dat kwam bij de andere verhoren helemaal niet uit. Daarom zijn wij blij, dat u gezegd hebt, dat u erg verontrust was over deze zaak en dat u dit met de heer *Hupkes* hebt besproken.

A. Wij vonden allemaal de hele situatie hoogst onbehaaglijk. Natuurlijk hebben wij buiten de vergadering — wij waren overtuigd, dat wij goede vrienden waren onder elkaar — onze verontwaardiging en verontrusting uitgesproken, zoals ik mij ook tegenover de heer *Hupkes* uitgelaten heb. Wij wisten echter, dat wij moesten wachten. Na de val van Stalingrad rekenden wij vast op de bevrijding,

maar eerst moesten de geallieerde troepen op onze bodem staan. Maar men moet vooral niet denken, dat men het zich niet aantrok.

98646. De **Voorzitter**: Maar als wij denken aan de Jodentransporten, zou dan een zeer krachtig protest van de zijde der spoorwegen geen resultaat hebben gehad? Men wist toch al vrij spoedig wat het transport van Joden te betekenen had?

A. Als ik mij niet vergis, is toch de beestachtigheid van wat er met de Joden gebeurde betrekkelijk laat doorgedrongen. De Joden werden vervoerd, dat wist men wel, maar van de vergassing, enz. hebben wij toch pas laat gehoord.

98647. De **Voorzitter**: U weet misschien niet of er hierover nog overleg is geweest met het bestuur van de Joodse Raad?

A. Dal weet ik niet.

98648. De heer **Stufkens**: Het is wel gebleken, dat een gedeelte van het personeel grote bezwaren had tegen het zonder meer vervoeren van Joden en krijgsgevangenen. Is dat nu ook tot de commissarissen doorgedrongen, ik denk, buiten de Personeelraad om?

A. In zekere zin wel. Zij voelden net als wij, maar het was toen nog maar wachten, wachten op het grote ogenblik. Men stond er ellendig tegenover, maar er was niets aan te doen. Zo was er zoveel in die tijd.

98649. De **Voorzitter**: Had u nu de indruk, dat er voldoende directieven uit Londen kwamen? Men kan tweeërlei situatie hebben. Men kan zeggen: wij wachten af, vóór wij iets doen, tot de directieven uit Londen er zijn. Of: er komen geen directieven, het is een onhoudbare toestand op een zeker punt, dus wij gaan tot actie over.

A. Wij wisten, dat er moest worden gewacht tot het sein werd gegeven, maar hoever dat nu ging en hoe het stond met het gehele contact ondergronds, weet ik niet. De heer *Hupkes* had b.v. een geheime telefoon. Hij had contact en wij vertrouwden op hem. Wij konden op hem vertrouwen, dat wisten wij. Wij ondergingen het, zoals wij alles ondergaan hebben.

98650. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Is er nooit iets bekend geworden uit Londen, b.v.: vervoer geen Joden, weiger dit of dat? Heeft een dergelijk bericht u nooit bereikt?

A. Ik heb er nooit van geweten, maar zou haast durven zeggen: zo iets zou men zeker hebben geweten, als het was gebeurd.

Ik weet niet, of uw commissie heeft gehoord van de ovatie, welke de heer *Hupkes* is gebracht op de dag van de eerste verjaardag der spoorwegstaking. Er was toen een bijeenkomst in Utrecht in een zeer groot lokaal. Er waren een paar duizend mensen van het spoorwegpersoneel tegenwoordig en ook de Minister van Verkeer. Toen laatstgenoemde op het podium kwam, werd hij ontvangen met applaus. Vlak na hem kwam de heer *Hupkes*. Ik heb nog nooit iemand zo'n ovatie horen brengen. Het was indrukwekkend. Daaruit sprak niet in de eerste plaats de waardering voor de bedrijfsleider, maar meer een uiting van de warme gevoelens, die jegens hem golden en die hij al die moeilijke jaren in stand had weten te houden. Door zijn bijzonder overwicht heeft hij zeker veel bijgedragen tot de einduitslag en ook door het geduld, waarmee hij alles heeft ondergaan. Dat is mijn overtuiging.

De **Voorzitter**: Wij zijn hiermede gekomen aan het einde van het-geen wij u te vragen hadden. Wij hebben het zeer op prijs gesteld, dat u bent gekomen. Ik dank u voor uw inlichtingen en sluit het verhoor.

R. J. H. PATIJN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 28 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. LOUIS EINTHOVEN,

oud 58 jaar, wonende te Wassenaar,

hoofdambtenaar bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

98651. De **Voorzitter**: Wij hebben u nog eens uitgenodigd hier te komen, omdat wij van uw kant gaarne enkele mededelingen willen hebben over de Nederlandse Unie, welke te zamen met allerlei andere organisaties door ons wordt behandeld. Ik wil u daarom vragen, mij beknopt de voorgeschiedenis en de oprichting van de Nederlandse Unie te vertellen en daarop aansluitend ook iets te zeggen over het contact, dat men in de aanvang heeft gehad met de politieke partijen — er was een Politiek Convent in de aanvang —, en over de reden, waarom dat contact is verbroken.

A. Het is nu ruim 14 jaar geleden; ik hoop, dat u dit in aanmerking zult nemen. Ten aanzien van deze kwestie is trouwens reeds een andere commissie werkzaam geweest, die deze zaak uitvoerig heeft onderzocht. Dit was de commissie-Fockema *Andrae*, die indertijd door de Minister-President is benoemd. Mij dunkt, dat de gegevens betreffende de Nederlandse Unie alle in het rapport van die commissie verwerkt zullen zijn. Ik hoop echter, dat u het mij ten goede zult houden, als ik mij deze zaken na 14 jaar niet meer zo precies kan herinneren.

98652. De **Voorzitter**: Naast hetgeen wij uit de verhoren te weten komen, staan ons ook allerlei stukken ter beschikking, zodat wij ons een goed beeld kunnen vormen.

A. In de weken na het begin van de bezetting wierp de N.S.B. zich natuurlijk geheel op de Duitsers om langs deze weg een zekere machtspositie in Nederland te verkrijgen. Wij ondervonden daarvan allemaal de gevolgen en ik — met talloze anderen — in de aller-eerste plaats in mijn functie van hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, waar de Duitsers mij voortdurend verwijten kwamen doen, dat de publieke opinie — daaronder verstonen zij „Volk en Vaderland” — het niet nam, dat ik deed alsof er van bezetting geen sprake was, omdat ik, gevolg gevende aan wat *Seyss-Inquart* en anderen gezegd hadden, nl. dat de Nederlandse wetten in stand bleven zolang ze niet door andere waren vervangen, te vuur en te zwaard — dit laatste in letterlijke zin — de verschillende verboden, die door de Nederlandse Regering waren uitgevaardigd, met name het uniformverbod, handhaafde.

98653. De **Voorzitter**: Waren u de Aanwijzingen bekend, die de Regering in 1937 had gegeven?

A. Dat boekje?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Ja, dat was mij bekend; het was op grote schaal uitgedeeld.

98654. De **Voorzitter**: Dat verwondert mij, omdat wij in het algemeen de indruk hebben gekregen, dat die Aanwijzingen zeer weinig waren verspreid.

A. Dat boekje over wat men te doen had bij bezetting?

98655. De **Voorzitter**: Ja, een uitwerking van het Landoorlogreglement. Dat was u dus bekend?

A. Ja zeker, dat spreekt vanzelf. Mensen in mijn functie kregen die dingen allernaal toegestuurd.

98656. De **Voorzitter**: Nogmaals, dat verwondert ons, omdat wij de indruk hebben gekregen, dat het zeer weinig bekend was.

A. Ik ben dus gewoon doorgegaan, heb in Rotterdam het uniformverbod toegepast en de N.S.B.-ers, die in uniform de straat opkwamen, er af laten slaan en laten arresteren. Ik kwam dus enigszins in conflict met de heren van het gemeentebestuur — en met de Duitsers —, die mij des avonds met ambtenaren van het Departement van Justitie kwamen zeggen, dat ik een fout beleid voerde en dat ik rekening moest houden met het feit van de bezetting. Waarop ik zeide: Ik houd rekening met de wetten en verordeningen, die ik te handhaven heb. Zo kreeg ik steeds meer overlast, waar mij bleek, dat de N.S.B.-propaganda bij de Duitsers geheel geaccepteerd was, terwijl ieder van ons hier zal weten, dat de pers, die toen nog niet gemuilkorfd was, toch uiterst voorzichtig was, zodat men daaruit zeker niet kon opmaken wat er in het volk leefde.

In Juni kwam een aantal lieden mij vragen of ik deel wilde nemen aan een bespreking op het Departement van Onderwijs, waar men zou spreken over het tot stand komen van een organisatie, waarover in het boekje met richtlijnen van de Regering niet werd gerept. Er kwamen daar een man of 60 samen en daar is een aantal mensen aangewezen, — ik meen 16 —, die vervolgens bij elkaar zouden komen om zich te beraden over wat er verder zou gaan gebeuren. Tot hen behoorde ik ook. Ik was nl. dolblij, dat er iets zou komen om de Duitsers te laten weten, dat het Nederlandse volk anders dacht dan in „Volk en Vaderland” en in de zeer voorzichtige pers te lezen stond. Toen is er op een gegeven moment een parallelle actie van de politieke partijen gekomen. De politieke partijen hebben zich verenigd. Ik weet niet, of zij zich hebben gewend tot die groep of die groep tot haar, maar in ieder geval is er contact tot stand gekomen en toen heb ik mij teruggetrokken, want voor mij ging het er alleen om, dat er wat gebeurde. Het ging er mij niet om, dat het door mij gebeurde, als er maar iets gebeurde.

98657. De **Voorzitter**: Als ik goed ben ingelicht, bestond oorspronkelijk het driemanschap uit de heren Linthorst *Homan*, de Quay en Reinink.

A. Dat zou ik niet meer kunnen zeggen.

98658. De **Voorzitter**: Toen was u er nog niet bij?

A. Ik ben van het begin af bij die grote vergaderingen van de groep van 16 geweest. Mijn oude vriend *Scheurer* vroeg: Waarom zijn wij verdwenen? Ik antwoordde: Ik weet het niet. Op het ogenblik echter, dat er contact tot stand kwam met de politieke partijen, dacht ik: Zie zo, nu gaat er wat gebeuren, wat dan ook, nu komt er dus een combinatie, die een zekere wilsvorming bij die Duitsers op tafel kan leggen. Waarom zou ik daarbij blijven? Ik hoor helemaal niet in dat gezelschap thuis. Politiek is nooit mijn vak geweest. Ik heb mij er verder van gedistantieerd en ben naar mijn werk teruggegaan. Op een gegeven moment ben ik te voorschijn gekomen, nadat men mij telefonisch had medegedeeld: Er is helemaal niets meer, alles is kapot gegaan. Die historie heeft men mij verteld. Aan een verklaring van mij van horen zeggen heeft u dus niets. Dat weet ik niet precies meer, maar dat weten die andere mensen wel, als zij het zich ten minste herinneren. Toen er dus een kleine groep, een stuk of negen mensen waren overgebleven, hebben zij gezegd: Nu zitten wij weer in de soep. Onder die negen mensen waren de huidige Commissaris der Koningin in Utrecht, de heer van Lynden van Sandenburg, de heer van den Born, voorzitter van het metaalbewerkersverbond van het N.V.V., de heren Linthorst *Homan*, de Quay, *Fentener* van Vlissingen en, naar ik meen, de Jonge, oud-Gouverneur-Generaal. Zij hebben vergaderd in de Zeestraat. Het waren echter geen vertegenwoordigers meer van

de politieke partijen. Oorspronkelijk zou er dus zijn een combinatie van de politieke partijen met enkele mensen, die niet tot de politieke partijen behoorden, althans daarin geen rol hadden gespeeld. Dat is uit elkaar gevallen. Toen heeft men mij opgebeld en gezegd: Stelt u nu beschikbaar. Ik heb er toen over geraadpleegd o.a. de heren *Snouck Hurgronje* en *Tenkink*, omdat ik immers in Rotterdam een functie had. De heer *Tenkink* heeft mij hier op het Binnenhof gezegd, dat hij het veel belangrijker achtte voor het college van secretarissen-generaal, dat toen zo'n beetje regeerde, dat er een volksbeweging kwam, die met hen samenspeelde, waar zij dus mee konden werken, dat er dus een dergelijke verhouding zou ontstaan, dat zij zich op ons konden beroepen en wij met hen zouden meespelen, dan dat ik in Rotterdam bleef en dat ik mijn werk daar rustig aan een ander kon overlaten. Met de heer *Snouck Hurgronje*, met wie ik zeer bevriend was, heb ik ook deze zaak besproken. Daarna is een man als de heer *van den Born* afgevallen, omdat de 15de Juli de S.D.A.P. verboden werd.

Misschien is het woord „verboden“ onjuist, maar in ieder geval werden dusdanige maatregelen tegen de S.D.A.P. getroffen, dat *van den Born* meende, dat deze prohibitief waren voor zijn deelneming. Zo viel de een af om die reden, de ander om die reden, en tenslotte bleven er drie mensen over. Toen was het eind Juli geworden. Mede onder zeer sterke aandrang van de oud-Gouverneur-Generaal *de Jonge* en van de heer *Snouck Hurgronje* — het is vervelend, dat ik mij steeds op deze mensen moet beroepen; ik weet niet of de heer *de Jonge* nog leeft, maar de heer *Snouck Hurgronje* is inmiddels overleden; deze laatste heeft dit echter al zo dikwijls verklaard —, zijn wij toen met zijn drieën in zee gegaan. Het was een sprong in het duister, maar er moest wat gebeuren, want de N.S.B. drong hoe langer hoe meer op en de Duitsers beschouwden hun uitingen als de publieke opinie. De pers van toen nam geen houding in, waardoor wij naar haar konden verwijzen en zeggen: kijk eens wat daar en daar staat.

Zo is dus die Nederlandse Unie tot stand gekomen, maar ik zou niet precies kunnen zeggen welke stadia zij eerst allemaal heeft doorlopen en wat voor contact er is geweest met de politieke partijen, want al die weken in het begin heb ik gedacht: die zaak wordt door een ander aangepakt; voor mij is het nu afgelopen, ik hoef er niet meer bij te zijn.

98659. De Voorzitter: Dat contact van de politieke partijen bestond uit het z.g. Politiek Convent. Daarin zaten van elke partij twee mensen, die regelmatig contact met elkaar hadden. Bent u met dit Politiek Convent in aanraking geweest?

A. Nooit. Zodra er een groep van mensen is gekomen, die dacht iets te stichten, dat was dus nog niet de Nederlandse Unie, maar iets, dat men doen kon om aan de Duitsers te laten weten, dat er ook nog een andere opinie was dan die van de N.S.B., zodra deze groep van mensen het contact heeft verkregen — ik weet niet van wie het initiatief daartoe is uitgegaan — met de politieke partijen, dacht ik: er is geen enkele reden meer voor mij, nu ervaren mensen bereid zijn hetzelfde te doen, dat volgens ons zou moeten gebeuren, mij er verder mee te bemoeien; laten die anderen dat maar opknappen. Ik heb dus nooit een vergadering meegemaakt of een contact gehad met de politieke partijen, behalve dan dat ik wel contact heb gehad met enkele „politieke“ mensen, zoals met de heer *van den Born*, die ongetwijfeld een S.D.A.P.-er was. Hij zat echter niet als vertegenwoordiger van de S.D.A.P. in dat gezelschap van, ik geloof, negen man.

Al deze zaken zullen u echter kunnen blijken uit het verslag van die commissie-*Fockema-Andraea*. Ik heb dat verslag niet geraadpleegd, omdat ik er geen tijd voor had; ik moet er nl. op het ogenblik nog het werk van twee andere mensen bij doen.

98660. De Voorzitter: Door enkele getuigen is ons hier verklaard, dat de Nederlandse Unie ook een eigen politiek of staatkundig program had. Weet u soms, of daaromtrent overleg is geweest met de politieke partijen? Toen nl. het Politiek Convent eenmaal bestond, heeft een van de heren van dat convent de anderen attent gemaakt op het bestaan van de Nederlandse Unie en gezegd, dat men daarmee ook eens een onderhoud moest hebben. Dat onderhoud heeft plaats gehad en toen is men ook tot de naam Nederlandse Unie gekomen. Zo ver gaan althans op het ogenblik onze inlichtingen omtrent de Nederlandse Unie. Men heeft toen ook getracht gemeenschappelijk een manifest of een proclamatie tot het Nederlandse volk te richten.

A. Dat weet ik van horen zeggen; daar ben ik nooit bij geweest, want ik heb mij van de zaak gedistantieerd, toen ik hoorde, dat anderen het zouden doen. Dit is immers niet het werk van iemand, die van zijn levensdagen nooit gedacht heeft zo iets te moeten doen.

Ik ben pas uit mijn schuilhoek gehaald, toen dat contact weer was verbroken. Men heeft mij toen gezegd, dat dit contact was verbroken, omdat in die proclamatie van de Nederlandse Unie niet kon worden gezegd: trouw aan de Koningin en aan het Huis van Oranje. Toen ben ik gegaan naar een zekere mijnheer *Schmidt*, Beauftragter voor het een of ander. Het was in het bijzijn van de heer *Reinink*.

98661. De Voorzitter: De heer *Reinink* zou volgens mijn informatie daaraan niet meer hebben deelgenomen. Is het misschien de heer *Homan* geweest?

A. De heer *Reinink* heeft enkele maanden bij de Unie aan ons werk deelgenomen samen met de heer *Fockema Andraea*, maar niet als lid van het driemanschap. Ik weet werkelijk niet of het *Reinink* of *Homan* was; ik dacht dat het *Reinink* was. Ik spreek nu over de tweede helft van Juli. Dit oprichting heeft plaats gehad 24 Juli. Ik heb toen aan *Schmidt* gevraagd — dat was naar aanleiding van wat er op 23 Juni, de verjaardag van de Prins, gebeurd was — Hoe zit dat? Wij zijn volledig trouw aan de Koningin, maar dat mocht niet naar buiten worden uitgedragen. Dat kon onmogelijk, dat een feindfluchtige Königin een programma was. Maar ik zeide: U vindt toch goed, dat wij duidelijk laten blijken, overal, waar dan ook, dat deze zaak een volkomen loyale zaak is, die voor 100 pct. achter de Koningin staat; u kunt bezwaarlijk van ons verwachten, dat wij onze eed aan de Koningin zouden verloochenen. Neen, neen, zei hij, dat spreekt vanzelf. Ik mocht in het openbaar zeggen, dat er een Regering is en dat er een Koningin is, die de Koningin van Nederland is. Dat heb ik dan ook later in het openbaar gezegd. Toen zei men: Dat spreekt vanzelf. Alleen kon men mij niet beloven propaganda te mogen maken op grote schaal voor het Huis van Oranje tijdens een bezetting; wel mocht ik duidelijk laten blijken, dat deze beweging volledig achter de Regering en de Koningin stond. Daartegen. zei men, kunnen wij geen bezwaar maken, mits u dat niet op alle muren aanplakt.

98662. De Voorzitter: Maar dat was natuurlijk verschrikkelijk moeilijk; als er geen overleg was geweest met de Duitsers, was het misschien iets eenvoudiger geweest, maar nu er overleg was geweest en de Duitsers het er uit wilden hebben. ....

A. Maar dat is een ander overleg dan dat waarvan ik spreek. Er is overleg geweest met de Duitsers in een periode, die ik helemaal niet heb meegemaakt. Toen ik vernam, dat dit een struikelblok was geweest bij die andere mensen, heb ik overwogen: moet dit voor mij ook niet een struikelblok worden, maar dan gebeurt er niets en er is dringend behoefte aan iets. dat de ontredde massa samenbundelt. Ik wilde dus klare wijn schenken en ben daarom naar *Schmidt* gegaan. Dit loyale standpunt is het standpunt, dat wij alle maal huldigden en er is mijns inziens geen ander standpunt mogelijk; dat heeft nooit een Unielid betwijfeld. De tegenstanders van de Unie hebben groot misbruik gemaakt van het feit, dat de paragraaf omtrent de trouw aan Oranje niet in het manifest stond.

98663. De Voorzitter: Volgens onze inlichtingen hebben de politieke partijen gemeend iets te moeten doen. Toen is er overleg gekomen op verzoek van een van deze heren met de Nederlandse Unie en toen is er gezegd: Laten wij gezamenlijk iets doen. Dat is gestrand op de inhoud van het manifest, waarin de trouw aan Oranje in het geding kwam, hetgeen de Duitsers niet wilden. Toen heeft men van de zijde der politieke partijen gezegd: Als dit er uit moet, dan gaan wij onder de eis van de Duitsers door; dat doen wij niet. Toen is men daarna doorgestaan los van de politieke partijen. Dit geeft dus een ander beeld dan men van de zijde der politieke partijen er van geeft. Men is toen doorgestaan zonder de politieke partijen. Dit ligt even anders dan de visie, welke u op het geval heeft.

A. Het is precies hetzelfde. Toen is men doorgestaan zonder die politieke partijen. Die gehele periode van het contact met de politieke partijen heb ik niet meegemaakt. Hierover kan ik alleen van horen zeggen vertellen. Ik ben gekomen op het moment, dat men van de kant der politieke partijen zeide: dat doen wij niet. Nadat het contact met de politieke partijen officieel verbroken was, bleven over de heren *van Lynden van Sandenburg* en *van den Born*. Men heeft mij gevraagd mij bij hen aan te sluiten. Ik heb mij dus begeven naar mijnheer *Schmidt* om te weten te komen, hoe het stond. Het punt, waarom het ging, was, of men uit het verbod van de Duitsers ten aanzien van die andere groep moest concluderen, dat het belang van het Nederlandse volk er mee gediend was, dat er dus niets gebeurde, of dat men moest zeggen: het belang van het Nederlandse volk, zoals velen dat toen zagen, vordert, dat er wel iets gebeurt. Het

is buitengewoon moeilijk zich naar die tijd te verplaatsen na 14 jaar. Talloze mensen zagen dat toen anders en zeiden: Neen, er moet iets gebeuren, wij moeten dit doorzetten ondanks het feit, dat wij niet officieel in het program over Oranje kunnen spreken, zulks in het belang van het Nederlandse volk. Het Nederlandse volk had toen nergens een houvast aan, kon zich nergens om heen groeperen.

98664. De **Voorzitter**: Ik kan mij voorstellen, dat de groep zegt: Goed, het lukt niet op de wijze, zoals wij dat gaarne willen met de politieke partijen, wij gaan onze eigen gang. Waarom zegt u echter: Dan ga ik naar een Duitser toe om zijn mening er over te vragen?

A. Ik wilde die Duitser zeggen, dat ik in mijn optreden, dat openbaar zou moeten zijn, en in mijn optreden, dat niet openbaar zou zijn, dus in besloten kring, het recht zou hebben, duidelijk te maken, dat wij het opnemen voor de Koningin en daar zonder twijfel achter stonden. Als hij had gezegd: Dan worden jullie allemaal gearresteerd en opgehangen, had het geen zin, zich daarin te begeven; ik wilde echter niet deelnemen aan een beweging, waarvan men zou zeggen: die heeft de Koningin afgezworen. Het maakt een groot verschil, of men overal zijn Oranjegezindheid afficheert in het openbaar of dat men zegt: wij zijn honderd procent Oranjegezind en trouw aan de Koningin en zullen dat laten blijken zonder het van de daken te schreeuwen. Dat is een essentieel verschil voor iemand, die zich daarin gaat begeven. Had hij gezegd: Dat kunnen jullie nooit doen, jullie worden bij elke aanduiding in die richting onmiddellijk gearresteerd, dan zou ik, niet uit angst voor arrestatie, maar omdat je niets kon doen, of je zou in de bak worden gezet en wat heeft dat voor zin, mij daarin niet hebben begeven. Je kon in die tijd van de bezetting geen stap verzetten. Stel je voor, dat je daar een enorm ding oprichtte en daar niet de toestemming voor had. Dat was uitgesloten. Dat bestond eenvoudig niet. Wij konden alleen ons papier krijgen met toestemming van de Duitsers en moesten de dingen overal aanplakken eveneens met hun toestemming. Dat was noodzakelijk.

Het vraagstuk lag toen anders. Het was toen: wat is het belang van het Nederlandse volk op dit moment? Daarvan heb ik mij toen in verschillende kringen op de hoogte gesteld. Het simpele feit, dat er na het wegvalen van die politieke partijen toch een aantal mensen uit die kring bleef, dat mee wilde doen — dat waren dus mensen, die ook tot die politieke partijen behoorden, maar dan geen vooraanstaande mensen daaruit —, was voor mij meer dan voldoende bewijs, dat talloze anderen er net zo over dachten als ik.

98665. De **Voorzitter**: Dat is natuurlijk juist het moeilijke punt ten aanzien van het optreden van de politieke partijen en dat van de Nederlandse Unie. Een van onze getuigen heeft hier gezegd:

„De achtergrond van het meningsverschil in zake de formulering werd vooral gevormd door het feit, dat er in die groep een bepaalde stroming bestond, waarvan de heer *Eindhoven* de exponent was. Deze mensen waren van oordeel, dat de politieke partijen volkomen vieux jeu waren en dat daar verder maar niet mee moest worden gesproken. Hier speelde ook een rol de vraag, in hoeverre samenwerking zou moeten worden gezocht met de Duitsers.”.

Ik leg u dit voor, opdat u hierop uw visie kunt geven.

A. Van welke stroming?

De **Voorzitter**: Een bepaalde stroming in de Nederlandse Unie. Men vond, dat die stroming bestond in de leiding van de Nederlandse Unie.

A. Die was er op dat moment nog niet: die is pas 24 Juli ontstaan. Hoe kan men dan spreken over de Nederlandse Unie, die er vóór die tijd nog niet was. Er waren toen slechts onderhandelingen.

98566. De **Voorzitter**: Ik spreek nu over de tijd, dat de Unie reeds wel bestond.

A. Die is 24 Juli opgericht door ons drieën, nadat alle andere dingen, die men wilde opzetten, mislukt waren.

98667. De **Voorzitter**: Die Unie heeft toch nog een hele tijd bestaan. De heer *Homan* heeft hier b.v. verklaard, dat hij destijds veel voor een twee-partijstelsel voelde. Men kan natuurlijk van mening verschillen over het constitutionele bestel, dat wij hebben. Ik heb u deze vraag echter voorgelegd, omdat men u met name heeft genoemd in verband met een algemene mening, die zou bestaan, dat de bestaande of de oude politieke partijen vieux jeu waren.

A. U spreekt dus nu over de periode van na 24 Juli. Toen bestond bij mij inderdaad de hoop, dat wij niet zouden terugkeren tot een partijstelsel, zoals wij dat vóór de oorlog gekend hadden. Maar dit heeft toch niets te maken met de oprichting van de Nederlandse Unie. U bent bezig over die oprichting te spreken. Als u echter meent, dat wat ik in mijn binnenste dacht er iets mee te maken heeft en u vraagt mij: wat dacht u, dat er zou komen na de oorlog, dan wil ik u wel zeggen, dat ik in ieder geval de hoop koesterde, dat die grote verdeeldheid van vóór de oorlog niet terug zou keren. Deze gedachte leefde bij nagenoeg iedereen in de Unie.

98668. De **Voorzitter**: Wij hebben de indruk gekregen, dat deze kwestie een van de oorzaken is geweest van het verbreken van het contact met andere groepen. Daarom leg ik u deze vraag voor.

A. U begrijpt, dat ik in Rotterdam ontzaglijk vastzat. Het waren toen moeilijke tijden en er was elke dag de grootste deining met die Duitsers. Op het moment, dat ik hoorde, dat er andere mensen waren, die een centrum zouden creëren, bestond er voor mij geen reden meer er verder aan deel te nemen. Ik spreek dus nu van Juni 1940. In de tweede helft van Juli, een maand later, toen dus al die pourparlers geheel buiten mij om hadden plaats gehad,.....

98669. De **Voorzitter**: Weet u nog, wanneer u precies bent gaan deelnemen aan de voorbereiding?

A. Eerst was er die grote vergadering in Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Daarvoor ben ik een dag van tevoren door enkele mensen uitgenodigd, niet omdat ik hoofdcommissaris was, maar omdat ik tijdens de mobilisatie in Nederland ter beschikking van de opperbevelhebber ben geweest. Ik heb in die tijd juist aangedrongen op versteviging van het nationaal besef en veel gesproken over datgene, wat de opperbevelhebber wilde dat in de troep doordrong, nl. dat men zelfs met een heel klein leger enorme dingen kon doen, waarbij men het Finse voorbeeld voor ogen had. Dat was de reden waarom men gezegd heeft: Ook jij daarbij. Niet omdat ik hoofdcommissaris was; het was het gevolg van mijn werkzaamheden in het leger. Toen dus dat contact met de politieke partijen tot stand gekomen was, heb ik gezegd: Waarom zou ik werk doen, dat anderen doen? Ik was bereid iets te doen wanneer niemand anders het deed, omdat er iets gebeuren moest. Vandaar, dat men mij getelefoneerd heeft: Nu dreigt te gebeuren waarvoor je benauwd was, dat er nl. niets zou gebeuren, dat geen enkele groepering in staat zou zijn om op de verbeelding van de massa te werken en om als centraal punt te dienen, waaromheen men zich kon groeperen, wat absoluut noodzakelijk was in die tijd — misschien zal dit later historisch juist gezien worden —, wat naar mijn overtuiging en naar die van miljoenen andere mensen absoluut noodzakelijk was en wat ook de reden geweest is, dat ik later bij *Snouck* en *Trip* — die onze voortdurende raadgevers waren — geweest ben en gezegd heb: Luister eens, de Duitse druk wordt van dien aard, dat het beter is, dat wij er mee uitscheiden; er worden huiszoekingen gehouden, enz., zullen wij er niet mee uitscheiden? Toen hebben deze mensen gezegd: Nooit van zijn leven; dat zou een misdaad zijn tegenover het Nederlandse volk. Ik beroep mij op mensen, die dit ongetwijfeld voor een vorige commissie zullen verklaard hebben. Ik heb al die tijd, dat ik er bij geweest ben — eind Januari 1941 ben ik afgeknappt en weggegaan —, een- of tweemaal per week bij *Snouck* gegaan, met wie ik besprak hoe wij het standpunt van de secretarissen-generaal konden ondersteunen door onze eigen beweging.

98670. De **Voorzitter**: Bemerkte u ook of de secretarissen-generaal contact hadden met het Politiek Convent?

A. Ik weet alleen, dat *Tenkink* contact had met *Donner*.

98671. De **Voorzitter**: Maar niet met het Politiek Convent als zodanig?

A. Daarvan weet ik niets.

98672. De **Voorzitter**: Dan nog deze vraag. De heer *Linthorst Homan* heeft hier o.a. verklaard, dat hij veel voelde voor een twee-partijstelsel en gezegd:

„De leiding van de Unie heeft sterk aan de voorbereiding gewerkt om een gewijzigd constitutioneel stelsel te krijgen. Zij is zover gegaan, dat zij de heer *Max van Poll* heeft gevraagd een ontwerp-Grondwet te maken. Deze heeft er ongeveer 1½ jaar aan gewerkt.”.

Men kan natuurlijk zeggen: Het bestaan van zo ontzettend veel partijen als vóór de oorlog is overdreven en men kan dus denken aan een ander bestel, maar was het de bedoeling, dat men dit met de Unie toen ook al wilde verwerklijken?

A. *Max van Poll* heeft daar 1½ jaar aan gewerkt en de Unie heeft een jaar en vier maanden bestaan. Bovendien is de opdracht aan *van Poll* vele maanden na het ontstaan van de Unie verstrekt.

Max van Poll is dus met dat ding klaargekomen, toen die Unie al lang was opgeheven en de mensen voor het overgrote deel gevangen zaten. Daar is dus geen sprake van.

98673. De **Voorzitter**: Men kan zijn gedachten laten gaan over andere vormen. Bent u het er wel mee eens, dat men in de periode na de bezetting tot een gewijzigd constitutioneel stelsel kon komen?

A. Iedereen weet, dat talloze groepen van mensen om de tafel hebben gezeten om te bespreken de vraag: Hoe moet het na de oorlog? Er waren er, die dit en dat wilden wijzigen. Er zullen er misschien ook geweest zijn, die zeiden: Het was zo mooi, waarom zullen wij dat niet ongewijzigd voortzetten. Dan heeft het natuurlijk geen zin om de tafel te zitten en dat te bespreken. Ik kan verschillende namen noemen. *Max van Poll* heeft hieraan verschrikkelijk lang gewerkt. Die resultaten bespraken wij. Het ding is echter voor zover ik weet nooit klaargekomen. Op 24 Juli 1940 is de Unie opgericht. Ongeveer een jaar later kwam er een verbod om met dat blad uit te komen. Wij hadden toen geen andere mogelijkheid meer om ons te uiten dan in vergaderingen van 20 personen. In December 1941 is de zaak geheel opgeheven. Alles is toen in beslag genomen.

98674. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat, zoals ons hier is medegedeeld, de leden van de Unie veel meer uit Katholieke dan uit andere kring kwamen?

A. Ik weet alleen, dat er in Limburg zeer veel leden waren, maar wij hebben tussen de 600 000 en 900 000 leden gehad. In Limburg waren er in ieder geval tegen de 100 000 leden. Dat was zeer veel.

98675. De **Voorzitter**: Ik heb de indruk uit enkele verhoren, dat het lid worden van de Unie in Katholieke kring tamelijk sterk werd aangemoedigd en in de kring van de S.D.A.P. aan iedereen werd overgelaten. Dat is een nuance-verschil. Had u die indruk ook?

A. Ik weet niet of het aangemoedigd werd. Dat is niet mijn indruk geweest. Ik was echter in Katholieke kring niet ingeleid. Ik heb wel de indruk gekregen, dat de Katholieken blij waren. De mensen bezuiden de Moerdijk — dat is nog iets anders dan de Katholieken — zijn oneindig veel spontaner dan de mensen benoorden de grote rivieren en hebben veel spontaner gereageerd op de Nederlandse Unie dan de meer bedachtzame en langzaam reagerende Hollanders, Geldersen, Friezen, enz. Zo heb ik het gezien. Dit was een spontane reactie, die dit spontane volk er toe heeft gebracht, te zeggen: daaraan doen wij mee. Goddank, dat het zo is geweest. Zo heb ik begrepen, dat van de directie van de Staatsmijnen met name ir. *Groothof* God dankte op zijn knieën, dat het zo was, omdat hij daar veel last had van N.S.B.-infiltratie. Hij zelf was niet Katholiek.

98676. De **Voorzitter**: Heeft u in de periode, dat de Unie werkte, nog iets gehad aan de mededelingen, die over Radio Oranje kwamen? Heeft u de indruk, dat men aan de richtlijnen, althans mededelingen, uit Londen over het algemeen iets had in Nederland?

A. Ik zou mij niet één enkel geval kunnen herinneren, waaruit blijkt, dat wij in die periode richtlijnen uit Londen hebben gekregen.

98677. De **Voorzitter**: Als er een markant geval was geweest, zou u het zich wel herinneren.

A. Ja. Ik heb wel naar Radio Oranje geluisterd. Ook toen wij onze radio's hadden ingeleverd, had ik natuurlijk een instrument, dat ik niet had ingeleverd, zoals iedereen dat had in die tijd. Ik herinner mij echter niet, dat ik via Radio Oranje aanwijzingen heb gehoord. Ik heb wel via Radio Oranje contacten gekregen met bepaalde groepen van mensen uit het verzet. Wanneer b.v. werd gezegd: als op die en die dag die en die moppen door Radio Oranje worden verteld, betekent dit, dat die en die mensen goed zijn. En dat betrof toen gelukkig niet *van der Waals*, maar mensen, die echt goed waren, die gedropt waren en met wie ik, ook in de Unietijd, contact heb gehad.

98675. De **Voorzitter**: Wat ziet u nu achteraf als het grootste nut, dat de Unie in die periode heeft gehad?

A. Het enorme nut in het eerste begin was de bundeling. Men sprak wel van verzetsbewegingen. wat ook op de convocatie staat, maar dit was verreweg de grootste verzetsbeweging, die er was, als u het bekijkt met de ogen, waarmee de mensen in die dagen de dingen bekeken. Dit was verzet boven de grorid. Er werden ware slagen geleverd in den Haag, Amsterdam, en eigenlijk over het gehele land, tussen de N.S.B., die de hulp had van de Duitse militairen, en de mensen van de Unie, die met die blaadjes liepen. Deze laatsten zijn bij tientallen het ziekenhuis ingeslagen. Eén is er zelfs doodgeslagen. Er zijn allerlei mensen gearresteerd, ook belangrijke mensen. Zo werd o.a. *Suurhoff* gearresteerd, omdat hij oranjebloemen in het venster van het gebouw van de Unie in Amsterdam had gezet. *Suurhoff* was vertegenwoordiger van de Unie in Amsterdam. Zo zijn er meer geweest, omdat telkens z.g. voor die vechtpartijen verantwoordelijke mensen werden opgepikt: wie dat nu waren, kon de Duitsers niet schelen, als ze er maar een hadden. Het gevolg daarvan was echter, dat de toeloop van nieuwe leden de volgende dag extra groot was. Ik heb het zelfs meegemaakt, dat een medewerker in het oosten des lands zei: het gaat niet zo best; ik gooi morgen een grote steen door mijn eigen spiegelruit, dan ben ik er zeker van, dat de dag daarop weer honderd nieuwe mensen lid willen worden. Ik zat dikwijls tot diep in de nacht op het kantoor te werken en heb zo meegemaakt, hoe dat kantoor telkens het voorwero was van aanvallen van N.S.B.-ers en Duitsers, waar de Haagse politie mij stiekem voor kwam waarschuwen. Hieruit kunt u zien, dat die Unie in de eerste maanden het middel is geweest, waardoor het massale verzet zich kon uiten. waardoor dit verzet openlijk naar buiten uit kon plaats hebben, wat in die dagen naar mijn overtuiging een absolute noodzakelijkheid is geweest. Uit de banden, die in die Unie-periode zijn ontstaan, is later, nadat de Unie was verdwenen, een groot gedeelte van het ondergrondse verzet ontstaan. Ik persoonlijk heb een groot aantal van deze mensen getraind in het ondergrondse verzet. Ik heb ook reeds tijdens het bestaan van de Unie — niet *Homan* en de *Quay*; dat kon hun ook gezien hun vroegere ambten bezwaarlijk worden toevertrouwd — contact gehad met allerlei mensen over ondergronds werk. Soms moest ik zelfs weleens zeggen: dat is zo gevaarlijk en roekeloos om met deze mensen in zee te gaan, doe daaraan toch niet mee; bouw die radio's liever niet voor mensen, die u door hun onvoorzichtigheid in groot gevaar zullen brengen, maar voor mij. Dat is dan ook gebeurd. Zo kreeg ik steeds meer contacten. Ik heb ook met mensen uit Londen contact gehad, gedropte mensen bedoel ik. Daarvan wisten *Homan* en de *Quay* ook af.

98679. De **Voorzitter**: Weet u daarvan nog iemand te noemen?

A. Zij staan genoemd in het verslag van de Parlementaire Enquête-commissie. Ik spreek nu over 1941.

98680. De **Voorzitter**: Was het b.v. *van Borssum Buisman*?

A. Neen, die was het niet.

98681. De **Voorzitter**: *Van Hamel*?

A. Neen. *Staring* en *Hendriks* o.a. Zo heetten ze in werkelijkheid niet. *Mejuffrouw van Dugteren* uit Rotterdam weet misschien hun echte namen. Het was de organisatie-Er, die helemaal uitgemoord is. Daar had ik geregeld besprekingen mee. Ik ben herhaaldelijk bij *Groothof* geweest om te trachten explosieven te krijgen. Wij hebben die toen uit België gekregen. Ik heb wel om een tafel vergaderd met dynamiet er op, maar ik heb gezegd: Die ga je nog niet gebruiken; links en rechts dingen in de lucht laten vliegen, heeft geen zin; je wacht op instructies uit Londen.

98682. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat het contact zo was, dat men op instructies van Londen kon wachten en dat men daar wat aan had?

A. In 1940/41 was er helemaal niets. De twee mensen, die ik gesproken heb, wilden, dat ik met hen mee terugging naar Londen om daar bepaalde werkzaamheden te verrichten. Dat was begin September 1941. Met de *Quay* heb ik dat overlegd. In Juni 1941 is er een periode geweest, dat mij dachten: De Unie wordt toch opgeheven naar aanleiding van ons artikel over het communisme. Toen hebben wij gedacht: Het is beter, dat een van ons naar Londen gaat. Ik heb toen in die dagen een aanbod gekregen om naar Engeland te gaan, doch de boot gemist, en men is met drie in plaats van met vier man vertrokken: *Schilp*, *Broekman* en nog een derde man. Intussen was

in Augustus de mening veranderd, omdat men de Unie niet had opgeheven en wij door konden gaan met een 20-man-bespreking, waarop men zei: Als een van ons thans verdwijnt, is dat de nekslag voor de hele beweging, die zulk een ongelooflijke massa mensen bij elkaar kan houden; doe dat dus niet. Ik ben blij, dat ik dat de tweede keer niet gedaan heb. De eerste boot is aangekomen en bij die andere gelegenheid zijn ze gepakt.

98683. De **Voorzitter**: U zei: Aan die instructies van de eerste tijd uit Londen had u niet veel. Maar ik heb begrepen, dat u daarna ook druk bezig bent geweest met het verzet. Heeft u de indruk, dat er in latere tijd voldoende instructies uit Londen kwamen en dat men daaraan wel wat had? Men kan zeggen: Wij wachten op instructies uit Londen, maar men kan ook zeggen: Die instructies zijn onvoldoende of onvolledig, of men heeft daar kennelijk de toestand niet goed kunnen overzien, en zo zou men zelf tot acties moeten overgaan. Was uw indruk, dat men in latere tijd voldoende had aan instructies uit Londen?

A. Ik ben 4 Mei 1942 gearresteerd en heb dus nog kort tevoren contact gehad met de organisatie-Erkeris, die zes maanden, nadat ik in het kamp terecht kwam, gevangen is gezet, waardoor intussen de sporen, die naar mij liepen, vervaagd waren. De heer *Steyns*, een vrouwenarts in Haaren, liet mij weten, dat mejuffrouw van *Dugteren* en anderen, die in Haaren zaten, voortdurend werden verhoord over hun relaties met mij. Zij hebben allen gezegd: Natuurlijk kennen wij die man uit Rotterdam, doch hij had niets met ons te maken. De eigenlijke verzetsbeweging is pas later ontstaan. Er was een zeer kleine groep mensen, die in 1940 en 1941 werkte. Zij zijn in Maas-tricht gefusilleerd. Generaal *Röell* behoorde ook tot dit groepje.

98684. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Neen. Het was de eerste groep van de O.D.

A. Ja, is dat niet in 1941 geweest? Ik heb vele mensen zien werken. Het was dikwijls gewoon amateurisme, wat ook niet te verwonderen viel. want verzetswerk is vakwerk. Men kan niet zeggen: Ik ben een flinke vent en ga het dus maar doen. Kapitein *Erkens* was van degenen, met wie ik in contact ben geweest, de enige, die het verzetswerk min of meer volgens de regels der kunst deed. Hij had ook via een zender contact met de overkant, maar leiding kwam er niet van de overkant, wel later, pas toen er wat was opgebouwd in Engeland en men instructeurs zond. Toen kon er wat van Engeland verwacht worden. Men moet onderscheid maken tussen twee dingen. Het verkrijgen van inlichtingen is altijd mogelijk en die overbrengen naar de overkant ook. Zodra men echter overgaat tot daden van geweld, sabotage of terreur, moet er van een centraal punt uit enige leiding uitgaan, want er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarin iets niet doen op een bepaald ogenblik voor de geallieerde zaak veel belangrijker is dan iets wel doen. Men heeft bovendien ook te maken met de repercussies in zijn eigen omgeving. Toen wij die explosieven, welke die man uit België te voorschijn had getoverd, hadden, heb ik gezegd: Luister eens, wees blij, dat wij die explosieven hebben, maar laten wij wachten tot op een zeker moment wordt gezegd: nu daar en daar. Die radiocommunicatie was immers intussen, d.w.z. begin 1947, aanzienlijk verbeterd. Men heeft deze dingen niet zo maar spontaan te gebruiken om ergens rails de lucht in te laten vliegen. Die rails 7et je zo maar in elkaar: dat is een kwestie van een paar uur. Men moet deze explosieven gebruiken voor veel belangrijker doeleinden.

98685. De **Voorzitter**: U heeft straks ook de heer Suurhoff genoemd. Deze heeft in „Onderdrukking en Verzet” een artikel geschreven, waarin staat:

„Het einde was gekomen, maar niet dan nadat in het voorjaar van 1941, toen ieder dit einde reeds kon voorzien, bepaalde krachten in het hoofdkwartier een besluit hadden doorgedreven, dat de Unie in de ogen van velen discrediteerde. Naar mijn mening terecht. Er werd toen, groterideels op papier, een instituut tot stand gebracht van „werkende” leden. Bij die gelegenheid fulmineerde men nogal tegen de „negativisten”, waar toch negativisme (d.w.z. de anti-Duitse en anti-N.S.B.-gezindheid) het cement was, dat de Unie bijeenhield. Van de werkende leden werd een verklaring van onvoorwaardelijke trouw geëist. Joden werden als werkende leden niet toegelaten. Deze „werkende leden” mochten ook geen lid van een politieke partij zijn en in de nogal rhetorische oproep tot vorming van dit keurcorps was tamelijk overvloedig gewerkt met begrippen als „gesloten marcheren” en „onvoorwaardelijke discipline” en zo.”.

Ik leg u dat gaarne even voor om ook uw visie daarop te horen.

A. Het klinkt erg onaardig. maar ik moet u zeggen, dat ik dit ook gelezen heb. Eind Januari, begin Februari ben ik ziek geworden. Ik ben op verzoek van de anderen toen niet uitgetreden, maar, omdat ik niet in staat was dit werk verder voort te zetten, de spanningen waren te groot, vertrokken. Ik ben ondergedoken in Breukelen en pas weer te voorschijn gekomen in Juni, nadat Rusland en Duitsland met elkaar in oorlog waren geraakt.

Dat was de eerste keer na eind Januari, dat ik weer opgedoken ben. Ik heb dit ook gelezen, maar ik heb aan de vorming van dat instituut in geen enkel opzicht deelgenomen. Men heeft mij medegedeeld, dat men zich zorgen maakte over het negativisme: men moest om de mensen bij elkaar te houden wat doen, men moest ze een positieve inhoud geven. Je kon in die tijd geen beweging bij elkaar houden alleen onder het motto van: sla dood die Duitsers! Er liepen zoveel provocateurs rond. Niet. dat deze direct onder de leden te vinden waren, maar er waren b.v. mensen, die zo maar het secretariaat binnenliepen en zeiden: zullen we geen verzetsbeweging gaan organiseren! Ik zei dan natuurlijk: geen sprake van! Zo iets wordt dan later tegen je uitgespeeld: u wou in die tijd geen verzetsbeweging organiseren! Stel je voor zo iets te gaan bepraten met een vent, die je nog nooit gezien hebt en die zo maar je kantoor binnen komt lopen. Wat ik wel altijd heb gezegd — en daarop dring ik nog steeds aan —, is, dat niemand in de wereld zo sterk is als iemand, die weet wat hij wil. Iemand, die niet weet wat hij wil, kun je gemakkelijk ondersteboven krijgen, omdat hij geen positieve inhoud heeft. Zorg dus — en dat geldt vandaag de dag ook nog —, dat je mensen kweekt, die weten waarvoor zij vechten en waarvoor zij dit alles mee moeten maken. Houdt dit alles steeds voor ogen. De mensen moeten positief geladen zijn; zij hebben daardoor een zekere immuniteit tegen vreemde invloeden van buiten. Dat waren de gedachten toen. Als men echter gaat spreken van „gesloten marcheren”, dan gebruikt men een beeld, dat ook nu nog onaangenaam aandoet.

98686. De **Voorzitter**: Ik vind het punt, dat men Joden als werkende leden niet toeliet, nog belangrijker. Wat was daarvoor het motief? Dit staat natuurlijk allemaal in de terminologie van die tijd. Ik leg u dit echter voor, omdat ik gaarne uw mening hierover wil horen.

A. Ik zeg nog eens: ik heb het niet meegemaakt. Ik wil mij niet aan deze kwestie onttrekken, maar ik ben er niet bij geweest. Ik heb zelfs de Unie-blaadjes in die tijd niet gelezen. Wel kan ik zeggen, dat het blad van de Nederlandse Unie het enige blad is geweest. dat het voor de Joden heeft opgenomen. Ik weet niet, of u zich dat nog herinnert. Toen die maatregelen betreffende de Joden kwamen, zijn er alle mogelijke mensen geweest, die hebben gezegd: wij zullen er iets over schrijven. Wij vonden dat zeer prettig, omdat wij dan niet het enige blad zouden zijn, dat dit deed. Als u nu naleest, wat er over is geschreven. zegt u: was dat alles, wat men over die arme Joden kon vertellen? Maar in die tijd was het toch een waagstuk. Geen enkel ander blad heeft het dan ook aangedurfd. Er waren kranten, die het artikel al klaar hadden, maar waarvan de directeur op het laatste ogenblik zei: niet doen, anders worden wij geëlimineerd.

98687. De **Voorzitter**: Enig contact met de Joodse Raad is er niet geweest, naar u zich herinnert?

A. Het enige, waarvan ik weet, is de nota, die Snouck *Hurgronje* aan de Duitsers heeft overgelegd om de Joden in Nederland te verdedigen, om de Duitsers te doen inzien hoe de Joden bij ons in Nederland een heel andere plaats hadden dan in Duitsland. Deze nota is op het secretariaat van de Unie geschreven door *Groeninx van Zoelen*, die op dat gebied een specialist was. Hij heeft in deze nota laten zien. dat er speciale relaties bestonden met Joden te Antwerpen. die indertijd de Prins van Oranje bij zijn bevrijding van Noord-Nederland hebben gefinancierd. Hij heeft daarin b.v. ook laten zien, hoe de Amsterdamse Joden Willem III met zijn tocht naar Engeland hebben gefinancierd.

Op deze wijze heeft hij dus in een meesterlijk stuk aangetoond, dat de banden tussen de Joden en Nederland volslagen anders lagen dan tussen de Joden en Duitsland en welk land ook. Dit stuk is de grondslag geweest van de nota, die bij de Duitsers is ingediend door *Snouck* namens de secretarissen-generaal.

98688. De **Voorzitter**: Hoe werd die ontvangen?

A. Dat weet ik niet. *Snouck* heeft mij zelf medegedeeld, dat hij het stuk bij de Duitsers had gebracht. Ik heb het persoonlijk bij *Snouck* gebracht.

98689. De heer **Stufkens**: Toen u pas weer toetrad tot dat driemanschap, in de tweede periode van de eerste periode, heeft u pogingen gedaan dat driemanschap uit te breiden?

A. Ik heb een bescheiden poging gedaan. Ik noem prof. *Kraemer* en prof. *Frans de Vries* en dan was er een mijnheer in Leiden, *Rosemont*; daarmee heb ik uitvoerig gesproken, omdat ik *Kraeiner* en *de Vries* goed kende, terwijl *Rosemont* door een van mijn persoonlijke vrienden is aangewezen. *Krol*, het Kamerlid, heeft tijden lang — hij was niet in het driemanschap opgenomen — als tegenwoordiger van een bepaalde stroming bij ons gezeten.

98690. De heer **Stufkens**: Maar toen u dat deed, kunt u toch geen plannen gehad hebben, die in de richting van een ander constitutioneel bedrijf gingen?

A. Neen, van een ander constitutioneel bedrijf was geen sprake.

98691. De heer **Stufkens**: Dat is dus later gekomen?

A. Een ander constitutioneel bedrijf? Natuurlijk was er geen sprake van, dat die mensen — trouwens het grootste deel van de leden van de Unie — hoopten dat dat zaakje, dat achter ons lag, precies op dezelfde wijze te voorschijn zou komen. De verantwoordelijke mensen uit die tijd hebben allemaal om de tafel gezeten om te zien wat er veranderen moest. Er is niemand, die gezegd heeft: Dat was reusachtig. Ik heb in Gestel met een groot aantal

van die mensen gevangen gezeten en die waren allemaal bezig, van alle politieke partijen, te vergaderen en te kijken wat er straks zou moeten veranderen, want dat dat zou moeten gebeuren, daarover waren allen het eens. Dat is in de boezem van de Unie ook gebeurd. De heren kennen de mensen, die bij elkaar gekomen zijn, niet alleen voor de handhaving van rust en orde, maar verantwoordelijke politieke personen, die allemaal samen vergaderden om te zien wat er zou moeten veranderen. Dat weet iedereen, die die tijd bewust heeft meegemaakt.

98692. De **Voorzitter**: Is er binnen het verband van wat wij hier besproken hebben nog iets, dat u meent dat besproken moet worden?

A. Als u niets meer te vragen hebt, niet, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons verstrekt hebt en ik sluit het verhoor.

L. EINTHOVEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 28 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JAN BOMMER,

oud 53 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Hij legt de belofte af als getuige.

98694. De **Voorzitter**: Wij zijn op het ogenblik bezig met het punt, waarbij ook de verschillende verzetsgroeperingen ter sprake komen en waarvan een kleine beschrijving zowel in de verhoren als in het verslag zal komen. Nu was onze informatie, dat u zich hebt beziggehouden met de z.g. vrije groepen en ik zou dus graag van u — het kan een beknopt exposé zijn — over het ontstaan en het werk van die vrije groepen het een en ander willen vernemen.

A. Dat zijn de Vrije Groepen Amsterdam. Er waren ook vrije groepen elders dan in Amsterdam.

98695. De **Voorzitter**: Had u hier connecties mee of werkte u hier mee samen?

A. Bij het overzicht, dat ik zou willen geven, zijn er twee dingen, die mij enigszins belemmeren; in de eerste plaats ben ik er vrij laat bijgekomen, zodat ik die geschiedenis slechts op het einde heb meegemaakt; in de tweede plaats moet ik u eerlijk zeggen, dat ik de dingen na tien jaar niet meer zo duidelijk weet te herinneren, maar ik zal mijn best doen.

Ik ben twee jaar in St. Michielsgestel geweest, waar ik eind April 1944 ontslagen werd; dit is o.a. de oorzaak, dat ik die vrije groepen zo laat heb leren kennen. Ik ben in de eerste tijd daar een beetje dolend rondgegaan, aangezien er in die tijd een en ander was veranderd.

98696. De **Voorzitter**: Was u toen misschien bij een andere groep terechtgekomen in St. Michielsgestel?

A. Neen, geen bepaalde groep. Ik ben zo successievelijk in aanraking gekomen met enkele groepjes, die in Amsterdam werkten en zich speciaal bezighielden op het terrein van de verzorging van onderduikers, vervalsing van paspoorten, Bescheinigingen, de zorg voor Joodse kinderen e.d. Daar speelde toen een rol in de heer *Rengelink*, die op het ogenblik secretaris van de V.A.R.A. is. In de zomer van 1944 heb ik in aansluiting daaraan een bezoek gekregen van de lieren *Rengelink* en *van Eugen*. De heer *van Eugen* is de tegenwoordige uitgever van de „Ensie”. Zij hebben mij toen de vraag gesteld of ik bereid was om aan de Vrije Groepen Amsterdam enige leiding te geven. Tot op dat ogenblik had de heer *Rengelink* deze functie bekleed, doch hij zou nu ander werk verrichten.

Die vrije groepen zou ik het best als volgt kunnen weergeven. Men had een georganiseerde landelijke organisatie voor onderduikers, de L.O., met er naast het N.S.F. (het Nationaal Steun Fonds) en weer daarnaast natuurlijk alle mogelijke wilde groepen, die allemaal op eigen gelegenheid opereerden — onder de studenten, onder de communisten, de groep van de Katheder. Deze deden niet allemaal precies afgebakend werk; iedereen manoeuvreerde op eigen houtje. Mijn indruk was toen, dat men er behoefte aan had om onder de vrije groepen enige coördinatie te brengen, want — dat was altijd mijn indruk — men zat elkaar nog weleens in het vaarwater; men had elkaar ook nodig: speciaal bij het verkrijgen van bonkaarten e.d. kon het moeilijk doorgaan, dat ieder op eigen ge-

legenheid opereerde. Aangezien hier en daar een overval werd gepleegd, een kraak gezet, er puntjes werd gedrukt — nagemaakt — of afspraken werden gemaakt met ambtenaren, werd het al heel moeilijk, wanneer een ieder op eigen gelegenheid opereerde. Naar mijn mening werd dit speciaal dringend toen die bonkaart regionaal werd, aangezien het terrein, waarop men opereerde, natuurlijk steeds kleiner werd en — voor zover ik mij herinner — er op het ogenblik, dat ik daarbij kwam, een regeling met de L.O. was getroffen, die vooral hierop neerkwam, dat het bijeenbrengen van bonkaarten voor onderduikers centraal zou geschieden via de L.O. Dan zouden die vrije groepen zich daarvan onthouden en zich beperken tot de distributie. Ik herinner mij nu, dat ik na dat gesprek eerst een conferentie heb bijgewoond, waarin ook vertegenwoordigers waren van groepen uit Utrecht en ik meen uit den Haag — daar was ook de groep *de Haas* bij, ik meen, dat deze groep eigenlijk een Groningse groep was; het ging dus verder dan Amsterdam en het was speciaal het idee van de heer *van Eugen* om een soort van landelijke federatie te vormen.

Ik moet u zeggen, dat ik er persoonlijk op dat ogenblik niets voor voelde, aangezien mijn eerste indrukken waren, dat, indien het ons gelukte onder de Amsterdamse groepen alleen reeds enige orde te scheppen, dit op zich zelf al een hele taak zou zijn, en ik er geen behoefte aan had in den beginne dat doel zo wijds te stellen, te meer omdat de verbanden steeds slechter werden.

Dit in verband met uw vraag of het zich ook buiten Amsterdam uitstrekte. Bij een eerste bespreking, die ik meemaakte, wilde men dat proberen, maar aangezien ik zelf geen gevolg aan het voorstel wilde geven en onmiddellijk gezegd heb: Laat mij het maar eerst tot dit terrein beperken — want het kwam er toch op neer, dat ik het zou moeten doen —, heeft men er verder niet meer op aangedrongen.

In September ben ik ergens voor de eerste maal verschenen in een gezelschap van afgevaardigden van vrije groepen in Amsterdam, waarbij ik aan het gezelschap werd voorgesteld als degene, die in de plaats van de heer *Rengelink* zou treden, aangezien de heer *Rengelink* andere werkzaamheden zou verrichten.

98697. De heer **Stufkens**: Vond dit nog plaats vóór de Dolle Dinsdag?

A. Ja. Deze bijeenkomst wekte mijn verwondering op wat de omvang betrof, maar dit scheen tot de normale procedure te behoren.

Dit is dus mijn entrée geweest. Indien u wilt weten hoe deze plaatselijke federatie van vrije groepen geboren is, zal de heer *Rengelink* u hierover kunnen inlichten, aangezien hij aan de wieg daarvan gestaan heeft en ik het van hem heb overgenomen.

Deze federatie, de V.G.A., had een bureautje aan de Amstel in Amsterdam, waar ik zeer zelden kwam, behalve dan eens op een avond. Wij hadden iemand, die volledig het secretariaat voerde, en hij is eigenlijk degene, die u het meest documentaire inlichtingen zou kunnen verschaffen. Dat was de heer *Ad van Moock*, op het ogenblik penningmeester van de Arbeiders Jeugdcentrale. Zijn adres is: de heer *Ad van Moock*, Fahrenheitsingel 76, Amsterdam.

Hij fungeerde dus als secretaris — als ik die burgerlijke term mag gebruiken — en ik was voorzitter. Ik heb dit werk kunnen verrichten, doordat hij zo goed was ingewerkt en het een onzaglijke tijd duurde alleen al eer men achter die groepen was. In mijn herinnering hadden wij in die tijd zo tussen de 25 en 30 groepen, maar de heer *van Moock* kende ze ongetwijfeld allemaal uit zijn hoofd. Ik heb persoonlijk geen archief gehad en niets bewaard, zelfs in die dagen niet. Wij hebben, zoals die verschillende groepen werkten, vooral coördinerend gewerkt. Er werd steun in natura door een aantal groepen gegeven. Andere waren speciaal geconcentreerd op Joodse onderduikers; speciale kindergroepen waren er bij. Wij hadden er rechtstreeks niet intensief mee te maken, slechts voor zover ik dat in coördinatie nodig had. Men gaf dus door, als men van een andere groep iets nodig had, b.v. Bescheinigingen of valse persoonsbewijzen. Deze liepen dan over het federale secretariaat en wij gaven weleens dingen door voor koeriers, die deze doorgaven aan de R.R. en evenzo aan de K.P. Dit heeft zo een hele tijd geduurd.

98698. De **Voorzitter**: U sprak in de aanvang over coördinatie van de vrije groepen en ook over een regeling, die u met de L.O. getroffen had. Was het bestaan van de Kern u toen reeds bekend? Er zijn in die tijd natuurlijk verschillende pogingen tot coördinatie geweest en u weet, dat daaruit uiteindelijk de Kern is ontstaan, waarbij waren aangesloten de L.O. de R.V.V. en de O.D.

A. Mij was het bestaan van een Kern bekend. In Amsterdam hadden wij als concentratie het Amsterdamse Comité uit de illegaliteit. Daarin zat o.a. prof. *Borst* van het Medisch Verzet; ik herinner mij, dat prof. *Hellema* daar deel van uitmaakte, voor de L.O. meen ik de heer *Douqué*, die later lid van de gemeenteraad van Amsterdam werd en nog is, en voor het N.S.F. de heer *Prakke*. Later ben ik daar ook bijgekomen voor deze vrije groepen, de heer *Suurhoff* herinner ik mij uit de laatste tijd en voorts iemand van de Vrije Katheder voor de communisten. Dit was dus onze concentratie, waarvan de vrije groepen één richting waren.

98699. De **Voorzitter**: Bestond uw contact met de L.O. hoofdzakelijk in het voorzien van de technische dingen, zoals de bonkaarten, het verstrekken van Ausweise en al dat soort zaken?

A. Ik geloof niet Ausweise. De regeling met de bonkaarten was dus getroffen en — ik weet niet of dit zoveel ter zake doet — toen ik daarbij kwam was er een groot conflict tussen deze vrije groepen en de L.O. over de uitvoering van deze regeling. Ik weet niet zeker of het de eerste keer was, dat deze regeling in werking trad, of dat ze al enige tijd had gewerkt, ik bedoel in feite had gewerkt. Op de eerste vergadering, die ik u zo juist weergaf en waar ik aan het gezelschap werd voorgesteld, was het volgende gloeiende punt het feit, dat de L.O. deze afspraak niet volledig was nagekomen, aangezien zij maar ongeveer de helft van de bonkaarten had geleverd, die men besproken had. Dit was dus mijn eerste baan. De vrije groepen verkeerden in grote moeilijkheden, omdat men de bonkaarten niet volgens de helft over alle had verdeeld; men had deze vast doorgegeven in het vertrouwen, dat de rest zou volgen, en bepaalde groepen zaten op dat ogenblik geheel zonder bonkaarten. De moeilijkheid zat bovendien hierin, dat de L.O. een soort van burgerlijke stand eiste van alle onderduikers. Zij wilden er volledige lijsten van hebben in verband met de controle. Ik had ook de sterke indruk, dat enige controle, niet alleen bij de vrije groepen, maar ook bij de L.O. en bij elke andere organisatie op dit terrein geen overdadige weelde zou zijn, aangezien ik er helemaal niet van overtuigd was, dat er geen onderduikers waren, die misschien niet verbonden waren met onderscheidene groepen; dit leek mij zo voor de hand liggend.

Mijn taak was te trachten partijen bij elkaar te brengen en ik heb mij dus in de eerste vergadering, waar ik met dat vraagstuk werd overvallen, op het standpunt gesteld, dat wij aan de ene kant natuurlijk niet konden hebben, dat de L.O. zei: „hier zijn zoveel bonkaarten, nou is het uit”, en evenmin aan de L.O. konden zeggen: „nou gaan wij een soort van bevolkingsregister van onderduikers in Amsterdam aanleggen”. Dat zouden wij in geen geval doen, doch aan de andere kant: enige vorm van controle zouden wij toch moeten invoeren.

Daarna is mijn eerste taak geweest een gesprek te voeren met de heer *Douqué* voor de L.O., waarbij ik hem een voorstel deed, dat was bedoeld om door middel van een codesysteem dan toch een soort van register te krijgen. Dat gelukte mij, omdat één van de medewerkers — nl. een student in de wiskunde — op dat ogenblik reeds een dergelijk systeem had uitgevonden. Ik herinner mij, dat ik daaromtrent met de heer *Douqué* tot overeenstemming ben gekomen. Later bleek deze overeenstemming niet zo volkomen te zijn geweest als ik veronderstelde; dit systeem heeft eigenlijk niet meer gefunctioneerd, omdat — voor zover ik mij herinner — er geen uitgifte van bonkaarten meer is gevolgd.

98700. De **Voorzitter**: Had u ook rechtstreekse contacten met het N.S.F.?

A. Ik herinner mij, dat wij voor het N.S.F. te maken hadden met de heer *Westra*. Ik heb diverse mensen later natuurlijk in enkele na-oorlogse ex-illegale organisaties, zoals de Stichting 1940/45 en de Stichting Herstelingsoord voor illegale werkers, ontmoet; wij hebben elkaar nog in besturen er van een poosje meegemaakt.

98701. De **Voorzitter**: Het contact met het N.S.F. — dat was natuurlijk voor de financiële steun —, liep dat over grote bedragen voor uw groepen?

A. Dat zou ik niet met zekerheid kunnen zeggen. Ik heb zelf geen onderhandelingen over steunverlening met het Steunfonds gevoerd. De administratie van het bureau aan de Amstel werd natuurlijk op een of andere wijze gefinancierd. Daar zal het N.S.F. waarschijnlijk

regelmatig een bedrag aan hebben gegeven. Ik herinner mij, dat wij nu en dan weleens een bespreking voerden met de heer *Westra*, maar hierover zou de heer *van Moock* u ongetwijfeld kunnen inlichten.

98702. De **Voorzitter**: Het was dus waarschijnlijk niet alleen voor de financiering van het apparaat, maar ook dat u individueel mensen — onderduikers en zo — steunen moest, of was dit niet het geval?

A. Het kan wel zijn, dat enkele groepen van ons daarbij waren ingeschakeld, maar het heeft in elk geval toch niet een zodanige omvang aangenomen, dat het de activiteit beheerste; hieromtrent was mij niets bekend. Ik herinner mij wel, dat ik een enkele maal een beroep heb gedaan op het N.S.F., in het geval dat er een schip met vlees over het IJsselmeer kwam en er eer, zeker bedrag moest worden betaald voor bepaalde dingen, maar de eigenlijke financiële steunverlening is — voor zover ik mij herinner — niet over dit bureau gegaan.

98703. De **Voorzitter**: Dit was zo hetgeen wij u hadden willen vragen. Heeft u in verband met hetgeen wij besproken hebben nog aanleiding, dat u zegt: Ik wil nog een ander punt in het bijzonder toelichten?

A. Misschien zou ik een opmerking hebben te maken, indien ik precies wist welke bedoeling u had.

98704. De **Voorzitter**: De opzet is een inzicht te verkrijgen in de verzetsgroepen, de z.g. vrije groepen. Dit hebben wij nu dus van u verkregen vanaf September 1944. Wij zouden eventueel ae heer *Ringelink* of de heer *van Moock* over de periode daarvoor het een en ander kunnen vragen.

A. Ik zou het zeer op prijs stellen, indien u het de heer *van Moock* zoudt willen vragen, aangezien hij er veel meer vanaf weet dan ik; het zou mogelijk zijn, dat hij hier en daar op een detailvraag anders reageert. Naar mijn idee zou het dan niet meer noodzakelijk zijn de heer *Ringelink* op te roepen, indien u de heer *van Moock* gesproken hebt.

Ik ineen mij te herinneren, dat er een soort van archief bestond, maar de zaken waren aldus, dat wij ons speciaal de laatste maanden en weken gingen interesseren voor hetgeen wij na de bevrijding zouden doen. De heer *de Boer* had mij verzocht wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting te worden, zodat ik op het laatst liever werkte aan b.v. een verordening, die een voorloper is geweest van de Woonruimtetwet, dan nog de resterende werkzaamheden af te handelen. De illegaliteit werkte ook al aan de voorbereiding van nieuwe lichamen, zoals Volksherstel; een groot deel van de activiteit is de laatste tijd hieraan opgegaan.

98705. De **Voorzitter**: Stond dit buiten deze groepen of binnen dit verband?

A. Neen, deze groep als zodanig werkte daaraan mee en als we een vergadering hadden van het Comité uit de Amsterdamse illegaliteit, dan voelt u wel dat daar de stof vooral geleverd werd door de vraag: wat gaan wij morgen of overmorgen doen, als de bevrijding komt.

Ik heb reeds gezegd, dat wij een archief gehad moeten hebben; zodra de bevrijding echter een feit was, was ik het meest geïnteresseerd in het bestuur van Amsterdam. Ik herinner mij, dat de heer *van Moock* zeer geïnteresseerd was om zijn oude organisatie — zijn oude jeugdbeweging — weer zo gauw mogelijk in handen te krijgen. Ik herinner mij, dat wij het bestuur toen hebben overgedragen aan enkele mensen uit ons midden, die zich nog enige tijd met de liquidatie van de illegaliteit konden bezighouden, met documentatie, enz. Een er van was mevrouw *Mazirel*, advocaat te Amsterdam; het kan zijn, dat zij toen het voorzitterschap overnam of het secretariaat.

Wij hebben wel afspraken gemaakt over hetgeen er moest gebeuren met dit archief, maar ik moet u eerlijk zeggen, dat ik vanaf dat ogenblik geen vergadering meer heb meegemaakt, aangezien ik mijn handen vol had aan andere zaken.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen die u ons hebt verstrekt, en sluit het verhoor.

J. BOMMER.

KOERSEN, *voorzitter.*

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *grijffier.*

ZITTING VAN DONDERDAG 28 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Dr. LOUIS DE JONG,

oud 40 jaar, wonende te Amsterdam, Rijksambtenaar

Hij legt de belofte af als getuige.

98706. De **Voorzitter**: Het is al weer enige tijd geleden, dat u voor de Enquêtecommissie bent verschenen: er is toen een oriënterend gesprek geweest met de voorzitter van de commissie over al hetgeen er in Londen is gebeurd. Daarbij is ook ter sprake gekomen Radio Oranje. Bij de verdere verhoren zijn wij ook nog enkele mededelingen tegengekomen van andere getuigen, welke betrekking hebben op Radio Oranje, en in verband daarmee stellen wij het op prijs u enkele van deze mededelingen voor te leggen om daarop uw visie te vernemen.

Door een getuige is o.a. verklaard — het gaat hier over de eerste periode 1941|1942 —:

„Er is een periode geweest in 1941|1942, waarin het luisteren naar Radio Oranje een kwelling was. In de periode, waarin de Joden-razzia's en vervolgingen zo verschrikkelijk insnijdend en aangrijpend waren, hoorde men daar vanuit Londen zo goed als niets over. Wel over een eerste steenlegging of een vaandeloverreiking e.d. Dit is achteraf gezien misschien wel begrijpelijk, het kon waarschijnlijk ook niet anders. Ik spreek dit niet zozeer uit als een verwijt, maar het zat ons toen ontzaglijk dwars.".

Een andere uitlating — ik citeer ze even voor u —:

„Wanneer wij naar Radio Oranje luisterden, kon men constateren, dat men in Londen zeer slecht op de hoogte was. Op de voor de bevolking meest trieste ogenblikken kon men naar een uitzending luisteren over een voetbalwedstrijd tussen een Engels en een Nederlands elftal of iets dergelijks, kortom de hele stijl, de stellingname van Radio Oranje leek ons irreëel, zo weinig gefundeerd, zo slecht geïnformeerd en zo weinig adequaat aan de ernstige toestand van het land, dat wij het gevoel kregen, dat het dringend nodig was de overkant beter in te lichten. Wij zagen de tegenstelling met de dag groter worden.".

Daar staan natuurlijk ook de verklaringen van andere getuigen tegenover, die wij gehoord hebben, b.v.:

„Van Londen uit is hier via de radio een sterke stimulans uitgegaan.".

Een andere:

„Ze hebben bepaald niet de toon getroffen, waar wij behoefte aan hadden en ze hebben dikwijls ongelukken veroorzaakt, doordat zij niet begrepen, wat wij nodig hadden. Ik moet zeggen, dat ik er op den duur heel weinig naar luisterde. Radio Oranje was ook voor de gewone man en die had heel iets anders nodig.".

Dit zijn zo enkele citaten; ik heb er hier nog één:

„Radio Oranje heeft natuurlijk bewondering gehad, maar politiek schoot het er heel vaak naast, wat betreft de toestand, die zich hier aan het ontwikkelen was.".

En tenslotte nog de laatste getuige:

„Men begreep in Londen niet, dat het leven hier niet kon stilstaan.".

Dit zijn zo enige citaten, waar ik graag uw mening over zou willen horen. Wij zijn er natuurlijk van overtuigd, dat niet alles even volmaakt was, ook Radio Oranje niet, maar ik zou toch graag uw visie daarop horen.

A. Mijnheer de Voorzitter! Ik stel het zeer op prijs, dat u mij confronteert met deze oordeelvellingen van een aantal landgenoten, en ik wil trachten u naar beste weten mijn eerlijke visie er op te geven. Ik moet dan wel wijzen op twee dingen: in de eerste plaats, dat het reeds lang geleden is — ik ben al zoveel ouder geworden sindsdien —, en in de tweede plaats, dat ik hier natuurlijk persoonlijk in vrij sterke mate bij betrokken ben, omdat ik, als ik het wel zie, de enige Nederlander ben, die van het begin tot het einde in min of meer leidende functie aan Radio Oranje verbonden is geweest. Ik zal, ondanks deze persoonlijke betrokkenheid dus, trachten toch zo eerlijk mogelijk mijn opinie hierover te geven en het bepaald niet onder stoelen of banken steken, wanneer ik het op enig punt met deze critici eens zou zijn. Trouwens, dat zult u ook van mij verwachten.

Om tot dit onderwerp over te gaan, zou ik in de eerste plaats op dit enorme probleem willen wijzen — dat, naar ik meen, toentertijd en misschien ook nu nog verschillende critici van Radio Oranje zich niet voldoende voor de geest hebben gesteld —, namelijk, dat het helemaal niet eenvoudig is een uitzending te maken, die zich tot het Nederlandse volk richt in zijn hele verscheidenheid. Wij hebben nu een radio-organisatie, waarbij iedere groepering, waaruit het Nederlandse volk bestaat, datgene kan krijgen, waaraan het behoefte heeft. Dat was in de oorlog niet mogelijk. Men moest in de oorlog vanuit Londen spreken tot het gehele volk in zijn verscheidenheid — sociaal, regionaal, godsdienstig, politiek — en dan lijkt het mij volkomen evident, dat het, vooral wanneer men dat iedere avond moet doen, à priori al is uitgesloten, dat men voortdurend een programma zou kunnen brengen, dat alle mensen zou kunnen bevredigen.

98707. De **Voorzitter**: Mag ik u er tussrn door iets vragen? Naar mijn mening was de noodzaak daarvan in die tijd om het programma zo gevarieerd te hebben misschien minder groot, omdat men zich toch — voor wat het verzet betreft — meer één voelde, zij het dan negatief één, dan in normale tijden het geval is.

A. Dat ben ik met u eens, Mijnheer de Voorzitter. Het is natuurlijk zo, dat er in de bezettingstijd één groot thema is geweest, de strijd tegen de overweldiger, waar men voortdurend over spreken kon, hetgeen wij uiteraard ook van achter de Londense microfoon hebben gedaan. Ik moet u zeggen, dat mij door de reacties op Radio Oranje reeds in de bezettingstijd, maar ook nadien duidelijk is geworden, dat, wat de beoordeling van het radioprogramma betreft, het Nederlandse volk eigenlijk verdeeld moet worden in de intellectuelen en de overigen. Ik stel mij ook voor, dat de meeste personen, die met deze kritiek gekomen zijn, door u tot de groep van de intellectuelen gerekend zouden worden. De gewone mensen zijn in de regel verheugd geweest om het feit van de uitzending zelf al, doch de intellectuelen stonden er anders tegenover. Dit waren mensen „who want to make up their own minds" — als u het me toestaat het in het Engels te zeggen — en bij wie het dus een zekere wrevel opwekte, wanneer men vanuit Londen in het Nederlands informaties gaf of een richtlijn verstrekke op punten, waarvan zij dachten, dat zij dat eigenlijk veel beter zelf hier konden uitmaken.

Wat betreft de eerste anderhalf à twee jaar van het bestaan van Radio Oranje, Mijnheer de Voorzitter, kan ik mij voor een groot gedeelte met de kritiek verenigen. Radio Oranje heeft zijn lange serie uitzendingen geopend op 28 Juii 1940 en heeft aan één stuk door — aanvankelijk één en later twee keer per dag — uitgezonden tot en zelfs na de bevrijding, maar u zult niet verwachten, dat ik verder ga dan tot de bevrijding.

Om u de hiërarchische verhoudingen duidelijk te maken — omdat natuurlijk het punt van de verantwoordelijkheden u in het bijzonder zal interesseren —, wil ik in het licht stellen, dat Radio Oranje altijd administratief een onderafdeling is geweest van de Regeringsvoorlichtingsdienst — eerst alleen maar Regeringspersdienst geheten, maar

dit is later veranderd — en administratief dus ondergeschikt aan de leiding van *Adriaan Pelt*. Voor het beleid van Radio Oranje was de heer *Pelt* niet direct persoonlijk verantwoordelijk, maar Radio Oranje heeft altijd nauwere voeling gehad met één of meer leden van de Raad van Ministers. Dat waren — toen Radio Oranje werd opgericht — er vier, tot wie behoorden de Minister-President — eerst de heer *de Geer* en later de heer *Gerbrandy*; de overigen herinner ik me niet meer met zekerheid van die begintijd. Ik meen, dat daartoe ook de heer *Albarda* behoorde en ook dr. *Bolkestein*, maar ik kan mij op dit laatste punt vergissen. Dat is in een iets latere fase anders geworden, hoewel ik niet geloof, dat er ooit een formeel besluit toe is genomen, aangezien de omstandigheden zich toen zo hebben ontwikkeld, dat prof. *Gerbrandy* als voorzitter van de Raad van Ministers — als man, die begrip had voor wat men met de radio althans moest proberen te doen en ook als persoon, die uit zijn Nederlandse werkkring nog veel contacten had op radiogebied — ook in Engeland —, dat lid van de Ministerraad werd, dat zich in de eerste plaats met aangelegenheden van Radio Oranje bezighield.

98708. De **Voorzitter**: Weet u misschien nog ongeveer wanneer dat tijdstip was, dat deze aangelegenheid meer door de heer *Gerbrandy* werd behandeld dan de overige vier Ministers?

A. Ik zou zeggen, dat het een geleidelijke ontwikkeling is geweest, die min of meer doorbreekt in de lente van 1941. Het is wel zo geweest, dat na een eerste fase — waarover ik, naar ik meen, in een vorig verhoor al mededelingen heb gedaan —, waarbij Radio Oranje al zijn teksten van tevoren moest voorleggen aan het oordeel van de vier Ministers — wij later in de loop van 1941, misschien 1942, in een stadium zijn gekomen, waarin men wat er wel of niet uitgezonden werd in feite aan de redacteuren van Radio Oranje overliet, met dien verstande, dat men er op rekende, dat deze mensen zo verstandig zouden zijn om, wanneer er moeilijke punten waren, zeker uit een oogpunt van algemeen beleid, tevoren de teksten ter goedkeuring voor te leggen aan de betrokken Ministers of met de Ministers in ander opzicht overleg zouden plegen.

98709. De **Voorzitter**: Is dit nog vaak gebeurd?

A. Dit is in de praktijk vaak — ik zou zeggen tientallen keren — gebeurd. De Ministers kregen — al oefenden zijn geen censuur meer uit op Radio Oranje — het is misschien goed, dat ik dit even releveer — wèl alle teksten van Radio Oranje onmiddellijk na de uitzending toegezonden. Deze werden nl. gestencild — een tekst b.v., die Dinsdagavond uitgezonden werd, was Woensdagochtend gestencild en werd onmiddellijk per bode of anderszins naar de verschillende leden van de Raad van Ministers gebracht, die de bevoegdheid hadden — een bevoegdheid, waarvan men gebruik maakte — om punten, die hun niet bevielen, hetzij rechtstreeks met de Minister-President op te nemen of in de Raad van Ministers aan de orde te stellen.

98710. De **Voorzitter**: Heeft men daarvan, naar uw ervaring, vaak gebruik gemaakt of is het sporadisch voorgekomen?

A. Ik heb er persoonlijk weinig van gemerkt; het enige concrete feit, dat ik mij herinner — dit heb ik reeds in een vorig verhoor verklaard —, heeft betrekking op de oproep tot afkondiging van de spoorwegstaking. De Kabinetdiscussie, welke er de Maandag na die Zondag op is gevolgd, is dus geweest naar aanleiding van een radio-uitzending.

Wat nu die begintijd betreft, waarin Radio Oranje niet aan de te stellen eisen voldeed — dit erken ik volledig —, zou ik alleen kunnen wijzen op de bijzonder moeilijke omstandigheden, waarin zich dit programma speciaal bevond. Er was een afspraak met de B.B.C., volgens welke Radio Oranje geen nieuws mocht uitzenden. Nieuws werd uitsluitend uitgezonden door de Engelsen, zodat het voornaamste, dat men eigenlijk in een radioprogramma zou willen brengen, daarin niet mocht worden opgenomen. Dit is later in de loop van 1943 enigszins gewijzigd, doordat wij toen de radio-uitzendingen wel konden aanvangen met een korte samenvatting van het nieuws, maar niet langer dan een minuut.

De tweede belemmerende factor was, zoals ik reeds zei, de censuur, die door de vier leden van de Raad van Ministers werd uitgeoefend, want hetgeen de een er niet in schrapte, werd vaak door de ander er uit geschrapt, zodat het voor de redacteuren moeilijk werken was.

Een derde zeer ernstig belemmerende factor in de maanden tot September was de sfeer van defaitisme, welke uitging van de tornmalige Minister-President *de Geer*, die bepaald op het standpunt stond, dat alles in onze uitzending, wat de Duitsers zou kunnen prikelen en de positie van Nederland bij de door hem verhoopde vredesonderhandelingen moeilijk zou maken, er uit moest worden geschrapt.

Ik weet niet of ik er de vorige keer een voorbeeld van gegeven heb, maar zou het alsnog willen herhalen; ik herinner mij met stelligheid, dat er op een gegeven moment een tekst o.a. aan de Minister-President werd voorgelegd — ik meen, dat deze afkomstig was van dr. *van Blankenstein*; dat zal dus geweest zijn in Augustus 1940 —, die eindigde met een uitroep als: „Nederlands volk houdt vol, u zult de vrijheid herkrijgen. Duitsland zal deze oorlog verliezen“. Deze tekst kregen wij terug met een aantekening in het handschrift van jhr. *de Geer*, dat deze woorden geschrapt moesten worden, want, zoals in de jongste vergadering van de Raad van Ministers was betoogd, er was geen sprake van, dat Duitsland ooit militair het onderspit zou delven.

Het zijn natuurlijk geen ideale omstandigheden, Mijnheer de Voorzitter, om dan voor een radioprogramma te werken, doch dit is later veranderd. Daarnaast waren er materiële factoren, die in het bijzonder moeilijk waren. De eerste factor is deze, dat u het groepje Nederlanders, dat in Londen en elders in Engeland aanwezig was, haast niet klein genoeg kunt denken; het waren maar enkele honderden mensen, waar men als geheel uit zo kunnen putten, en u weet vermoedelijk, dat radiowerk in het bijzonder zeer gespecialiseerd werk is en dat alleen al een gewone nieuwslezer voor een radio-omroep in de regel gekozen wordt uit 500 à 600 kandidaten. Wij moesten in Londen dus met amateurs beginnen, aangezien de Regering, die op dit punt niet bedacht is geweest, zoals zij dit op vele andere punten ook niet was, geen maatregelen genomen had om geschoolde radio-krachten uit Nederland tijdig naar Engeland over te brengen. Het feit reeds, dat ik zelf, zonder enige ervaring en scholing — behalve dat ik, voor zover ik mij herinner, in een soort kast opgesloten, één keer in mijn studententijd een 10-minuten-toespraak voor de V.A.R.A. gehouden heb als voorzitter van de Sociaal-Democratische Studentenclubs — met een soort gevoel van: „Nou ja, misschien brengt hij er wel iets van terecht“, van meet af aan op een relatief vooraanstaande post aan Radio Oranje werd toegevoegd, is naar mijn gevoel reeds tekenend voor het gebrek aan ervaren krachten, dat men had. Deze waren er ook niet. Radio Oranje is begonnen met een staf, bestaande uit niet meer dan twee personen. Het hoofd van de uitzending was de heer *J. W. Lebon* — vroeger en tegenwoordig ook secretaris-penningmeester van de V.A.R.A. —, die dus wel ervaring had in het radiovak, maar juist niet op het gebied van de uitzending, doch op het gebied van programma-administratie; dit is een geheel andere aangelegenheid.

Goede sprekers waren er niet. Er waren geen mensen, die teksten konden schrijven; er waren wel journalisten en de een bracht het er wel eens beter van af dan de ander; er waren zelfs geen mensen, waarvan we de stemmen voor de radio konden gebruiken. Het resultaat was, dat wij praktisch het gehele Regeringspersoneel en ook de mensen uit de Prinses-Treenebrigade wekenlang op de stemmen hebben moeten testen in de hoop iemand te vinden met een bruikbare stem voor de radio. Het zijn tenslotte twee ambtenaren van Buitenlandse Zaken geweest, die zich anoniem voor de rol hebben geleend om de teksten van Radio Oranje te lezen. Het zal geen geheim zijn — de een is de heer *Stuyt*, die op het ogenblik aan de ambassade te Parijs verbonden is, en de andere is de gezant in Wenen, de heer *Star Busmann*.

Het programma moest dus langzamerhand op toeren komen, waarbij de grootste belemmerende factor naar mijn inzicht wel deze was, dat het contact — het levende contact — met het bezette gebied volstrekt ontbrak. Wij wisten niets bij Radio Oranje van hetgeen zich in bezet gebied afspeelde — in de begintijd, dat stel ik op de voorgrond.

De eerste exemplaren van Nederlandse legale bladen — het „Algemeen Handelsblad“, de „Nieuwe Rotterdamsche Courant“, etc. — heb ik, als ik me wel herinner, gezien in October/November 1940. Dat wil dus zeggen, dat wij in de periode tot October/November 1940 iedere avond tot het Nederlandse volk hebben moeten spreken, terwijl wij niet eens een courant hebben gezien, die hier uitkwam. De eerste exemplaren van ondergrondse bladen heb ik gezien in April of Mei 1942, toen Radio Oranje dus bijna twee jaar met zijn uitzendingen bezig was.

98711. De **Voorzitter**: Heeft u er ook een verklaring voor waarom deze helemaal niet overkwamen?

A. Dit was aanvankelijk het gevolg van de gebrekkige organisatie van de inlichtingendiensten, waarover uw commissie een schat aan materialen bijeen heeft gebracht; de droevige toestand in die begintijd is uit uw rapporten bijzonder duidelijk gebleken, maar daar is onvermijdelijkerwijs Radio Oranje het slachtoffer van geweest, zodat er inderdaad in bezet gebied in de eerste jaren dingen gebeurden — belangrijke dingen —, waar Radio Oranje niet van op de hoogte was.

Er kwamen wel Engelandvaarders over — niet zo heel veel, slechts enkele tientallen per jaar —, die in de regel mensen van eenvoudige kom-af waren en wel iets wisten te vertellen hoe de omstandigheden waren bij een pannenfabriek aan de Waal en wie er N.S.B.-er was in het dorp, waar zij vandaan kwamen, maar die ons toch geen denkbeeld konden geven van hetgeen in brede lagen van het Nederlandse volk leefde. De enkele Engelandvaarders, die vaak lange tijd nadat ze Nederland hadden verlaten aankwamen en die wèl wijder om zich heen hadden gekeken, wisten in de regel weer te geven hoe de toestand vier of vijf maanden geleden in Nederland was, maar niet hoe deze was op het ogenblik, dat zij in Engeland aankwamen. In die omstandigheden heeft Radio Oranje zijn programma's moeten vullen met reportages over het bestaan van de Nederlandse gemeenschap in Engeland, reportages over beëdiging van officieren bij de Prinses-Irenebrigade, reportages, die men in anders omstandigheden als een kort onderdeel van het nieuws had afgedaan, maar die wij brachten eenvoudig omdat er geen andere vulling aanwezig was; veie mensen zal dit ook wel goed hebben gedaan, hoewel wij wisten, dat andere mensen van mening zouden zijn, dat zij voor dringender vraagstukken stonden, waar Radio Oranje meer aandacht aan had moeten besteden.

Naar mijn mening, Mijnheer de Voorzitter — in zoverre wijk ik dus af van de kritiek, die u mij hier hebt voorgelegd —, is deze ongunstige situatie bij Radio Oranje, waar de programma's onder hebben geleden en waar ook de redacteurs toenmaals onder hebben geleden, toch wel ingrijpend gewijzigd eind 1942, begin 1943. Er waren in Londen enkele krachten naar voren gekomen, waarvan gebleken was, dat zij de geschiktheid voor dit radiowerk hadden. Daartoe reken ik in de eerste plaats de heer *van den Broek* („De Rotterdammer”) en de heer *den Doolaard* (*Spoelstra*), die te zamen in de *Brandaris* — omroep voor de Nederlandse zeevarenden — een, naar mijn smaak, voortreffelijk programma in elkaar wisten te zetten. Ik heb het persoonlijk betreurd, dat de samenvoeging van Radio Oranje en de *Brandaris* — die vrij evident was — door allerlei persoonlijke tegenstellingen, die zich zowel in de Londense gemeenschap als in alle andere gemeenschappen hebben voorgedaan, te lang op zich heeft laten wachten.

De *Brandaris* is op 1 Juli 1941 met zijn uitzendingen begonnen en het zou naar mijn gevoel een verstandig Regeringsbeleid zijn geweest, wanneer de Regering zes maanden later had bepaald, dat de krachten, die bij de *Brandaris* voortreffelijk gebleken waren, aan de staf van Radio Oranje moesten worden toegevoegd.

Het zijn — zoals ik u reeds zei — allerlei persoonlijke factoren geweest, waardoor de samensmelting van deze twee omroepen zolang op zich heeft laten wachten. Die samensmelting heeft plaats gevonden op 1 November 1942, vrij laat dus, toen er in Nederland reeds veel onheil was geschied, waar Radio Oranje anders op had gereageerd, wanneer de heren *van den Broek* en *den Doolaard* eerder aan de staf verbonden waren geweest. In zoverre kwam die samenvoeging op een gelukkig moment, omdat toen ook de grote keer in de oorlog viel — de slag bij El Alamein, de Duitse nederlaag in Noord-Afrika en de zware nederlaag van het Duitse zesde leger bij Stalingrad —, zodat men het gevoel had, dat de invasie en de bevrijding in aantocht waren, hetgeen psychologisch een heel andere sfeer en achtergrond heeft geschapen dan in de eerste moeilijke periode, toen men eigenlijk alleen maar nederlagen moest trachten weg te redeneren.

98712. De **Voorzitter**: Zag u de moeilijkheden, die er waren om tot die fusie te komen, meer in de nele Londense gemeenschap of meer in het Kabinet?

A. Naar mijn mening niet in het Kabinet, Mijnheer de Voorzitter! Ik geloof, dat het Kabinet als geheel zeker eerder had moeten doortasten. Misschien zijn er ook tegenstellingen in het Kabinet geweest — deze zijn mij onbekend —, maar die moeilijkheden lagen meer hierin, dat de mensen, die aan de radio verbonden waren — Radio Oranje en de *Brandaris* — en de mensen van de Regeringsvoorlichtingsdienst, die hier mee te maken hadden — waar ik zelf dus ook toe behoorde —, eenvoudig niet met elkaar wilden samenwerken. Sommige mensen weigerden om onder een andere chef te komen, aangezien hun eigen positie en prestige in het geding zouden komen — een situatie, die zich vaker voordoet en waar, naar mijn gevoel, Radio Oranje enkele maanden lang kwade gevolgen van heeft ondervonden. Na die samensmelting van Radio Oranje en de *Brandaris* is er een programma gekomen, waaraan, behalve ik zelf, in de eerste plaats naast andere personen ook de heren *van den Broek* en *den Doolaard* hebben meegewerkt. De versterking van de staf van Radio Oranje en de ommekeer in de oorlog, die van groot belang was, vielen ook samen met het op toeren komen van het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Regering. En ik moet u zeggen, dat, indien ik me in de

jaren 1940, 1941 terecht moest beklagen over het volstreckte gebrek aan informatie uit het bezette gebied, van begin 1943 af de informatie, die we in de eerste plaats dus door het Bureau Inlichtingen kregen, overvloedig, veelzijdig en betrouwbaar is geweest. Wij kregen in Londen met betrekkelijk geringe tussenpozen de volledige Nederlandse ondergrondse pers van — ik zeg dit om de gevarieerdheid aan te duiden en niet omdat het een fundamentele tegenstelling was — uiterst rechts tot uiterst links. Wij kregen honderden en later duizenden rapporten, welke ons inlichtten over alle facetten van het leven hier, uiteraard spaarzaam over de organisatie en werkzaamheden van de illegaliteit, aangezien dit militair geheim was. Maar hoe het er hier met het gros van het Nederlandse volk voorstond, wat de materiële moeilijkheden waren van het dagelijkse leven, hoe men dacht en hoe men voelde, hoe het tot uiting kwam in ondergrondse bladen, rapporten en memoranda, dat werd ons uit de documentatie, die we iedere ochtend van het Bureau Inlichtingen op onze tafel kregen, volkomen duidelijk gemaakt.

98713. De **Voorzitter**: Is het uw indruk, dat men daarop vanuit Londen voldoende reageerde, zodat er steeds een tweerichtingverkeer was en men ook in Nederland kon ervaren, dat men werkelijk op de hoogte kon zijn uit deze zaken van de illegale bladen?

A. Het hangt er van af, Mijnheer de Voorzitter, waarop u met uw vraag doelt. Men zou het zeker kunnen afleiden uit de inhoud en uit de toon van de radio-uitzendingen.

98714. De **Voorzitter**: Een deel er van waren waarschijnlijk inlichtingen, die men verstreckte, maar er zal uiteraard ook weleens een aantal vragen naar voren zijn gekomen vanuit het bezette gebied. Is het uw indruk, dat men daar van Regeringszijde ook steeds voldoende op heeft gereageerd?

A. Daarop kan ik u geen antwoord geven, Mijnheer de Voorzitter, aangezien dit soort vragen niet aan de staf van Radio Oranje werd doorgegeven. Zeker niet in de begintijd. Ik herinner mij wel, dat later dit Bureau Inlichtingen — dit was ook een vertrouwenskwestie — tegenover ons wat vrijgevinger werd, zodat wij in de laatste moeilijke oorlogswinter — de hongerwinter van 1944/1945 — een ruimer inzicht kregen in de dagelijkse telegramwisseling tussen Bureau Inlichtingen en instanties van de illegaliteit in Nederland — behalve op militair gebied. Het viel mij dan vaak op, hoe volstreckt tegengesteld de adviezen waren, die men uit bezet gebied kreeg, en ik heb mij vaak trachten te verplaatsen in de moeilijkheden van personen, die in zo'n situatie in Londen een beslissing moesten nemen, wanneer de ene illegale groep A zei en de andere illegale groep non-A of zelfs B, C, het hele alfabet door; dit is vaak heel moeilijk geweest.

Een concreet voorbeeld hiervan herinner ik mij nog met de aard-appellatie hier in December 1944 — een actie van ir. *Louwes*, meen ik, en anderen —, waarbij een deel van de mannelijke bevolking met klem werd aangespoord om aardappels te rooien in het noordoosten van het land, waar het hongerende Westen behoefte aan had en waarbij de Regering haar standpunt moest bepalen. Hoe hier dag aan dag tegengestelde telegrammen over binnenkwamen. Ambtenaren als de heer *Louwes*, die volstreckt goed waren en een belangrijke informatiebron voor de Regering vormden, smeekten de Regering in de klemmendste termen zich achter deze actie te stellen. De illegaliteit zei, dat het misdadig zou zijn, wanneer de Regering dat deed, aangezien deze mannen zeker door de Duitsers zouden worden weggevoerd. Het zijn die situaties geweest, waarin de Regering — vaak was dit in feite prof. *Gerbrandy* — een beslissing nemen moest en een directief moest geven aan Radio Oranje. Bij dergelijke kwesties hebben wij natuurlijk nooit zelf ons standpunt bepaald, doch steeds geïnformeerd of laten informeren bij de Minister-President, welk beleid Radio Oranje moest voeren.

Deze factoren bij elkaar, Mijnheer de Voorzitter — de versterking van de staf, de ommekeer in de oorlog, de veel betere geïnformeerdeheid vanuit bezet gebied en de scholing, die we zelf opdeden —, hebben naar mijn gevoel bewerkstelligd, dat men, al zijn er uiteraard fouten gemaakt en al zullen er veel uitzendingen zijn geweest, die de een minder goed vond dan de ander, toch het algemene peil van Radio Oranje vanaf begin 1943 als een behoorlijk en verantwoord peil mag kenschetsen. Ik mag hieraan toevoegen — aangezien ik niet de indruk wil vestigen, dat het alleen mijn eigen oordeel is —, dat in de kring van de B.B.C., waarin in diverse talen werd uitgezonden met tal van overeenkomstige programma's, Radio Oranje in de jaren 1943/1944/1945 in het algemeen op één lijn gesteld werd met de beste andere programma's, welke over de European Service werden uitgezonden. Van deze waardering van de kant van de B.B.C. hebben

wij herhaaldelijk blijken ontvangen, alsook van de kant van de Political Warfare Executive — het Engelse officiële lichaam, dat leiding gaf aan de politieke oorlogvoering en waarvan de directieven ook aan Radio Oranje ter kennisneming werden verstrekt.

Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat ik met dit misschien veel te lange betoog, maar dat de bedoeling had u enigszins de moeilijkheden van de situatie aan de Londense microfoon duidelijk te maken, misschien niet expressis verbis, maar wel impliciet antwoord heb gegeven op de kritiek, die geuit is, kritiek, waar ik het dus — wat de beginperiode van Radio Oranje betreft — voor een groot deel mee eens kan zijn.

98715. De Voorzitter: Ik zou u in dit verband nog één vraag willen voorleggen, welke hier ook is geuit, nl. door dezelfde getuige, die van mening was, dat via de radio een sterke stimulans is uitgegaan; deze zegt: „Op één punt heb ik altijd in het beleid van Londen een schakel gemist en dat betreft de verhouding met de industriëlen in Nederland. Men heeft via Radio Oranje en ook in officiële verklaringen van prof. Gerbrandy gezegd: arbeiders, gaat niet naar Duitsland; werkgevers, houdt uw arbeiders hier, doet niet mee aan Zkaarten-affaires, enz. Men heeft het probleem: werk niet voor de vijand, of: doe het hier wel en daar niet, nooit aangepakt. Getuige zegt voorts: „Men heeft het sociaal en economisch probleem, voor zover het betreft „laat de machines onderduiken met de arbeiders" wel aangesneden, maar als men het probleem van de verschroeiende aarde niet zou toepassen, zijn de consequenties daarvan, dat men het industriële apparaat intact laat en daarvan zijn weer de consequenties, dat dit apparaat moet werken, en de consequenties daarvan zijn, dat het voor de Duitsers moet werken",

A. Die opmerking is volkomen juist, Mijnheer de Voorzitter; deze getuige raakt hiermee naar mijn gevoel één van de moeilijkste en misschien wel het moeilijkste probleem van de bezettingstijd als geheel: de verhouding tussen verzet en collaboratie — collaboratie tussen aanhalingstekens —, collaboratie, die men niet in alle opzichten als schuldig mag kwalificeren of veroordelen. Naar mijn mening heeft de Nederlandse Regering nooit een dergelijk advies verstrekt, noch indirect, noch via Radio Oranje, en ik geloof, dat dit terecht niet is gebeurd, aangezien men hiermee eisen stelde, waaraan de Nederlandse volkshuishouding eenvoudig niet had kunnen voldoen. Waar dit in feite op neer komt, is, dat aan de vormen en aan de intensiteit van het verzet in een zo economisch hoog ontwikkelde gemeenschap als de Nederlandse, samengedrongen op een zo klein geografisch gebied, waar praktisch geen mogelijkheid is zich lange tijd aan de macht van de vijand te onttrekken — een maquis te vormen, een situatie te vormen als in Zuid-Slavie — bepaalde grenzen zijn gesteld. Men zou kunnen zeggen, dat het doorfunctioneren van de Nederlandsche Spoorwegen tot September 1944 een van de belangrijkste voorwaarden is geweest voor het Nederlandse verzet, doordat men zich gemakkelijk van de ene plaats naar de andere kon bewegen, en zo is er wel meer op te sommen; hiermee wil ik zeggen, dat de opmerking, die deze getuige gemaakt heeft, mij juist voorkomt. Ik weet niet hoe u die opmerking interpreteert; zij bevat geen kritiek op het radiobeleid uit Londen; wanneer men het element van kritiek er in aanwezig zou achten, zou ik willen stellen, dat ik moeilijk kan inzien, dat de Regering in dit opzicht een ander beleid had kunnen volgen dan hetgeen zij gevolgd heeft.

98716. De Voorzitter: U sprak zo juist over de spoorwegstaking; naar ik meen, is deze op 17 September 1944 via Radio Oranje bekendgemaakt; is daaraan nog iets voorafgegaan of heeft men dit eenvoudig plotseling medegedeeld, zodat men er hier in Nederland van tevoren niet van op de hoogte kon zijn? Men kan zich dat indenken, aangezien men deze staking over het algemeen meer ziet als een deel van de geallieerde oorlogvoering dan als een verzetsdaad, zoals dit met de stakingen van 1941 het geval was.

A. Ik moet u antwoorden, Mijnheer de Voorzitter, dat de afkondiging van die staking — het bericht daartoe is eerst via de B.B.C. uitgezonden en daarna via de uitzending van Radio Oranje herhaald — voor mij als een volkomen verrassing kwam; daar kunt u reeds uit afleiden, dat er in de tijd daarvóór — ik was toen continu bij de radio ingeschakeld en niet met vakantie afwezig geweest — bepaald niets gezegd is via de Londense microfoon, waaruit men enige aansporing of aanloop tot een aansporing in de richting van een spoorwegstaking zou kunnen afleiden.

98717. De Voorzitter: Is u er iets van bekend — dit heeft men hier nl. meermalen verklaard —, dat van de zijde van de illegaliteit

reeds eerder op een staking werd aangedrongen? Ook heeft men hier weleens verklaard, dat het van de spoorwegen zelf zou zijn uitgegaan.

A. Bedoelt u in mijn Londense tijd of later?

De Voorzitter: Neen, in uw Londense tijd.

A. In mijn Londense tijd is mij hiervan niets bekend.

98718. De Voorzitter: Dit ligt ook niet erg voor de hand. Indien deze in het plan van de geallieerde oorlogvoering paste, kon men noch van de zijde van de spoorwegen, noch van de zijde van de illegaliteit bepalen wanneer het moment zou komen.

A. Neen, ik moet u zeggen — dit weet u trouwens uit vroegere onderzoeken van uw commissie wel —, dat er op het punt van het handhaven van de nodige veiligheid, vooral in de begintijd, ook in Londen ernstige fouten zijn gemaakt. Deze situatie is met het vorderen van de oorlog verbeterd en de officieren van het Bureau Inlichtingen en van het B.B.O. (Bureau Bijzondere Opdrachten) hebben deze militaire geheimen goed bewaard. Het is mijn stellige indruk, dat prof. Gerbrandy altijd zeer goed uit elkaar wist te houden hetgeen hij wél tegen ons kon zeggen als redacteuren van Radio Oranje en wat wij dus moesten weten voor ons radiobeleid en datgene, wat hij eenvoudig niet kón mededelen, omdat hij — hoewel hij ons persoonlijk wel vertrouwde — er de veiligheid mee in gevaar zou hebben gebracht.

Ik mag nog één ding in het licht stellen, dat ik eigenlijk heb vergeten, nl. de persoonlijke belangstelling, die de toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken, mr. van Kleffens, ook voor de radio-uitzendingen heeft gehad — naar ik mij meen te herinneren, dateert deze van een vrij vroeg stadium af —, een belangstelling, die in de tweede fase van Radio Oranje — na de samenvoeging met de Brandaris — zo'n vorm heeft aangenomen, dat hij iedere Donderdagmiddag, iedere week dus, mijn collega de heer den Doollaard en mij zelf, die in de eerste plaats de buitenlandse commentaren moesten geven, op het Departement uitnodigde voor een bespreking; deze varieerde in duur van een half uur tot anderhalf uur, waarbij hij de hele internationale situatie de revue liet passeren — niet om ons voor te schrijven hetgeen wij over bepaalde punten moesten zeggen, maar puur uit vriendelijkheid van zijn kant — hetgeen wij bijzonder hebben gewaardeerd — en om ons mede te delen hetgeen hij wist en hetgeen hem van belang leek voor ons werk. Wij van onze kant probeerden hem natuurlijk de informatie te geven, waaraan wij door onze contacten met Engelsen en anderen waren gekomen. Dat is een vriendelijkheid van mr. van Kleffens, waar ik zelf altijd met grote dankbaarheid aan terug denk en waaraan zeker ook de commentaren voor de radio veel te danken hebben gehad.

98719. De Voorzitter: Voelde u het als een gemis, dat dit niet door andere Ministers werd gedaan of was er minder behoefte aan? Ik kan mij voorstellen, dat vooral de hele buitenlandse situatie toen van heel groot belang was.

A. Mijnheer de Voorzitter! Ik heb het op dit punt niet als een gemis gevoeld, in zoverre, dat de Minister van Buitenlandse Zaken, die lid is van het Kabinet, ons uiteraard over de buitenlandse politiek behoort in te lichten, als er aanleiding toe is. Wij hebben het bij Radio Oranje wel als een gemis gevoeld, dat er in het algemeen van de zijde van de Ministers zo weinig levende belangstelling voor de radio-uitzendingen bestond, met de uitzonderingen, die ik u noemde, waartoe in de eerste plaats prof. Gerbrandy behoorde, van wie ik met stelligheid weet, dat hij geen uitzending van Radio Oranje gemist heeft, omdat hij zich bewust was, dat niet alleen de inhoud van die uitzendingen van een zeker belang was voor het hooghouden van het moreel hier, maar ook dat zijn Kabinet terecht of ten onrechte beoordeeld zou worden naar het peil van die uitzendingen, zodat er van zijn kant kritiek of lof kwam — indien er aanleiding toe was —, in ieder geval opmerkingen. Van de zijde van de andere Ministers hebben wij die opmerkingen — die best kritisch hadden mogen zijn; het had ons slechts verheugd, indien zij iets opmerkten — vaak gemist.

98720. De Voorzitter: Een andere vraag, die ik u wilde stellen, is deze: Radio-uitzendingen over het democratisch-parlementaire stelsel heeft men in die tijd eigenlijk niet ervaren, terwijl men daar toch in een land was, waar dit democratisch-parlementaire stelsel een behoorlijke trap van ontwikkeling heeft bereikt. Had men daar een reden voor, b.v. dat men zeide: Aan alles, wat op dit punt binnenkomt uit

het bezette gebied, zien wij hoe verschillend men over bepaalde vraagstukken denkt — men was op dat punt hier in Nederland aan het studeren en alle mogelijke nieuwe zaken aan het bekijken voor na oorlogstijd —; heeft men er dus opzettelijk niet over gesproken of meent u, dat er overigens geen aanleiding toe bestond?

A. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat de wijze, waarop het democratisch-parlementaire stelsel in Engeland werkte — de voortreffelijke wijze, waarop dit geschiedde, hoewel het oorlog was —, in menige uitzending naar voren is gebracht reeds door het feit van de verslagen van de redevoeringen van *Churchill* of het commentaar daarop, de debatten, waartoe dat leidde, en de vrijheid van kritiek, waar veel leden van het Engelse Lagerhuis gebruik van maakten. Maar het concrete punt nu, dat u stelt, nl. hoe die parlementaire democratie in Nederland herrijzen moest — want dat er een parlementaire democratie herrijzen moest, was voor de meeste mensen, die in Londen waren, geen diepgaand probleem, al werden er natuurlijk ook weleens meer autoritaire klanken vernomen —, daarover heeft Radio Oranje zich in concreto nooit uitgelaten, om twee redenen. In de eerste plaats, omdat dit in hoge mate een zaak was van Regeringsbeleid en wij niet wisten wat de Regering op dit punt wilde — de Regering wist dit waarschijnlijk zelf niet of althans zij kon er niet van doen blijken —, en in de tweede plaats hadden wij dat moeilijk refererend kunnen doen, omdat inderdaad de documentatie, die ons uit bezet gebied bereikte, op dit punt van een ons vaak in verwarring brengende tegenstrijdigheid was. De ene groep, die pertinent zei, dat het oude Parlement moest terugkomen — enigszins gezuiverd —, en andere groepen met evenveel of in sommige opzichten met nog meer recht van spreken, die dat een verkrachting van de democratie vonden, aangezien het oude Parlement helemaal niet meer op de Nederlandse werkelijkheid sloeg en er dus voor de wijze van overgang iets anders in de plaats moest komen.

Deze tegengestelde rapporten, die wij kregen, brachten ons op dit punt in verwarring en bevatten geen enkele vaste lijn, die wij, refererend dus aan een toestand in bezet gebied, konden volgen. Ik wil u wel zeggen — dit herinner ik mij met stelligheid —, dat ik persoonlijk op het standpunt stond, dat ik mij niet kon indenken, dat het vóór-oorlogse Parlement als zodanig in zijn gezuiverde vorm — N.S.B.-ers en andere personen, die zich eventueel misdragen hadden, er dus uit — weer als dé Volksvertegenwoordiging van het Nederlandse volk na de bevrijding naar voren zou komen. Ik had het voorrecht — ik meen in Februari/Maart 1943 — een gesprek hierover bij mij thuis te voeren met de tegenwoordige Minister van Justitie, vroeger de voorzitter van uw Commissie, mr. *Donker*. Ik meen mij met vrij grote stelligheid te herinneren hoe verbaasd ik was, dat deze man, die in vele andere opzichten een grote indruk op mij maakte, op dit ouderwetse standpunt stond. Het was mij volkomen onbegrijpelijk, hoe men zo formalistisch redeneren kon.

98721. De **Voorzitter**: Spraken de Engelandvaarders weleens over politieke denkbeelden, die hier leefden, of is uw oordeel daarover hetzelfde, nl. dat deze ook zo uiteenliepen, dat men daar praktisch geen houvast aan had?

A. Dat liep volledig uiteen, Mijnheer de Voorzitter. In Mei 1941 kwam het Amsterdamse socialistische gemeenteraadslid dr. *Sajet*, een geestverwant en richtingsgenoot van mij, wiens denkbeelden mij niet onbekend waren. Er kwamen in 1943 heel andere mensen, misschien uit kringen van Nationaal Herstel of iets dergelijks. In 1944 kwam de heer *van Heuven Goedhart* uit de Parool-groep. Iedereen bracht zijn set van denkbeelden naar Londen mee en trachtte daar belangstelling voor te vinden. Ik had persoonlijk het gevoel, dat, terwijl in een normaal georganiseerde gemeenschap zoals Nederland eindelijk dan weer is, de vrije pers en de vrije Volksvertegenwoordiging als een harmonisch werkende correctie werken op al die eenmansdenkbeelden, juist in de bezettingstijd, waar geen vrije pers en er geen vrij Parlement was, iedereen met de kwaadste denkbeelden naar voren kon komen, waar hij dan bij zijn vrienden steun voor vond, en dan de pretentie koesterde, dat dat nu juist datgene was, waar het Nederlandse volk op wachtte. Maar dat volk bestond eigenlijk niet, althans het kon zijn opinie niet uiten en de weerslag van deze situatie is ook bepaaldelijk op dit punt van de gewenste na-oorlogse politieke verhoudingen in Engeland wel gebleken.

98722. De **Voorzitter**: Dat waren zo de vragen, die ik u wilde stellen. Heeft u binnen het kader, waarvan we nu gesproken hebben, soms nog het een of ander, waarvan u zegt: Dit is ook een belangrijk punt, dat nog niet ter sprake is gebracht, vooral in verband met de kritiek op Radio Oranje? Hiervoor geef ik u graag de gelegenheid.

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, wat betreft het punt, waar het verhoor blijkens uw oproep in hoofdzaak betrekking op zou hebben, nl. her geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden, zou ik nog een enkel ding naar voren willen brengen.

In de eerste plaats, voor wat betreft het geven van leiding aan ambtenaren, acht ik mij zelf niet competent uw commissie op dit punt van goede voorlichting te dienen, omdat het niet mijn specifieke taak was binnen het geheel van de Radio Oranje-organisatie.

98723. De **Voorzitter**: Neen, dat begrijp ik, dit is de omschrijving van de punten, zoals zij in de enquête zijn genoemd, en onder deze punten vallen ook de activiteiten der verschillende verzetsgroepen, de radio, enz., en om nu een volledig beeld te krijgen hoe deze groepen werkten — o.m. hoe de radio werkte —, hebben wij u op dit gebied gevraagd enige mededelingen te doen, mede ter aanvulling van het verhoor, dat wij u reeds enige tijd geleden hebben afgenomen.

A. Als ik hierop nog een punt mag toelichten. De zaak van de leiding aan ambtenaren — eventuele raadgevingen of instructies — is een kwestie geweest, die in de eerste plaats de heer *van den Broek* heeft behandeld. Vaak dus met de Minister-President persoonlijk en later, na het vertrek van de heer *van den Broek* naar het bevrijde zuiden, maar hij als officier van het Militair Gezag het hoofd werd van Radio „Herrijzend Nederland” in Eindhoven, is het vooral de heer den *Doolaard* geweest, die als opvolger van de heer *van den Broek* als omroep leider contact over deze kwesties heeft onderhouden.

De kwestie van het geven van leiding aan burgers is iets geweest, dat men als het ware als een draad van meet af aan in de uitzendingen van Radio Oranje zou moeten kunnen vinden; deze draad was misschien vaak niet aanwezig, doch later was dit wel het geval; een bepaalde toon, een atmosfeer van de uitzending, een stimulans tot verzet, die haast uit ieder commentaar spreekt, dat via de radio vanuit Londen door ons is gezegd, waarbij ook in de begintijd het doen van concrete suggesties bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk is geweest. Ik heb u deze situatie geschetst; wij wisten niet wat er in bezet gebied gebeurde en waren dus uitermate huiverig om iets te zeggen, hoewel niets-doen ook weer iets-doen was. Dit was het grote probleem, waarvoor men bij de Londense radio zat; dat was vaak het gewetensvraagstuk.

Om u een concreet voorbeeld te geven: ik meen, dat hier op 1 Mei 1942 de Jodenster is ingevoerd, als verder stadium in de Jodenvervolgung, die zich anderhalf jaar tevoren reeds had afgetekend. De daartoe strekkende verordening was reeds een dag of drie, vier tevoren uitgevaardigd, nl. de verordening van *Rauter*; deze is hier in de pers gepubliceerd en naar ik meen via Berlijn gewoon doorgegeven aan de wereldpers, aangezien de Duitsers dit als een normaal verschijnsel beschouwden.

Op een bepaalde dag — ik weet niet meer, welke dag het was — kwam het bericht bij de Regering, bij de staf van Radio Oranje: „per 1 Mei wordt de Jodenster in Nederland ingevoerd”. Wat moet men dan in zo'n geval doen? Afgezien van persoonlijke factoren — familieleden, die er het slachtoffer van zouden worden — hadden wij bij de Regeringsvoorlichtingsdienst het gevoel: ja, doet men hier niets tegen, zegt men geen enkel concreet woord hierover, dan zou dit toch een reden zijn tot scherpe verwijten van de kant van velen in het Nederlandse volk. Aan de andere kant: wát moest men zeggen — behalve uiteraard een woord van protest en verontwaardiging; dit was niet datgene, waarop vele mensen hier wachtten.

Dat zijn nu de situaties geweest, Mijnheer de Voorzitter, waar men in de meest concrete zin achter de Londense microfoon niet wist wat te doen, omdat men niet wist hoever men Bon gaan. Dat hier een grote sympathie en deernis was met Joodse landgenoten, die vervolgd werden — dit wisten wij natuurlijk uit tal van bronnen, al vloeiden deze in de begintijd betrekkelijk spaarzaam —, wist men, omdat men het Nederlandse volk kende. Men wist ook, dat er andere stemmen opgingen, nl. dat er ook een zekere groei van anti-semitische gevoelens te constateren viel; vele mensen waren niet bereid langdurig ver gaande risico's te nemen. Men kon wel een of ander parool uitzenden van: doe dit of doe dat ten aanzien van de invoering van de Jodenster, maar men wist toch niet met redelijke zekerheid of dit parool kon worden opgevolgd. Het zou voor het prestige van de Regeringsomroep, dus ook van de Regering, var. groot nadeel zijn wanneer een raadgeving gegeven werd, die onpraktisch was en die in het dagelijkse leven door de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk zou worden verworpen. Nu valt deze min of meer dramatische situatie eind April 1942, toen Radio Oranje nog zijn eerste zwakke formatie had. Wij hadden zeker het probleem beter kunnen

opvangen, wanneer wij de formatie toen reeds hadden bezeten, die zich zes maanden later voordeed. Ik meen, dat wij ons uit deze moeilijkheden hebben gered — ik mag niet zeggen: ik meen, maar ik weet het, omdat ik onlangs toevallig die tekst nog eens onder ogen kreeg bij het snuffelen in de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie — doordat wij een korte tekst hebben uitgezonden — ik meen van mij zelf afkomstig —, waarin om te beginnen een woord van protest geuit werd tegen deze hondse Duitse maatregel en waarin in de tweede plaats gewezen werd op hetgeen zich kort tevoren in België — in casu in Antwerpen — had voorgedaan, waar ook de Jodenster was ingevoerd en waar blijkens berichten, die mij hadden bereikt uit de kring van de Political Warfare Executive, die maatregel, ik wil niet zeggen verijdeld was, maar in de war was gelopen, doordat grote aantallen Belgen er toe waren overgegaan ook zo'n zespuntige gele ster op te doen. Die avond heeft Radio Oranje dus niet tot het Nederlandse volk gezegd: doe dit, maar een woord van protest geuit in de zin van: in België hebben ze dat gedaan, daarbij aan de luisteraars overlatend — men had hun de suggestie gegeven — of men dit Belgische voorbeeld wilde volgen of niet. Verder konden wij op dat moment niet gaan. Er zijn verschillende Nederlanders geweest — u weet dit waarschijnlijk beter dan ik, aangezien u het hier hebt gezien —, die zich ook dat teken hebben opgespeld. Velen zijn ook gearresteerd en naar concentratiekampen overgebracht. Welke omvang numeriek uitgedrukt deze actie heeft gehad, weet ik niet. Of deze actie zich toch zou hebben voorgedaan, ook al had Radio Oranje er over gezwegen, onttrekt zich aan iedere waarneming. Ik heb u slechts dit voorbeeld willen geven om u duidelijk te maken hoe moeilijk, vooral in de begintijd, het geven van ook de meest simpele leiding aan de bevolking in het bezette gebied was vanwege de gebrekkige organisatie van Radio Oranje en — dat in de eerste plaats — het ontbreken van snelwerkend betrouwbaar contact met de bevolking.

98724. De **Voorzitter**: Heeft u in Londen ooit iets gehoord over het bestaan van de Aanwijzingen van 1937 in de eerste periode, de z.g. Aanwijzingen voor ambtenaren en burgers?

A. Deze Aanwijzingen, Mijnheer de Voorzitter, waren mij volkomen onbekend en zijn mij onbekend gebleven en evenzo het Commentaar op de Aanwijzingen, dat uit 1943 dateert. Ik meen me te herinneren, dat ik die tekst begin 1945 onder ogen heb gehad. Wanneer men over het Commentaar op die Aanwijzingen sprak, heb ik

eigenlijk nooit geweten wat men er mee bedoelde. In ieder geval was het bestaan van deze Aanwijzingen in de eerste jaren — ik laat in het midden of deze uitvoerbaar waren of niet, of praktisch waren of niet — mij volstrekt onbekend.

98725. De **Voorzitter**: Was het bestaan van het Commentaar u ook onbekend? Men had dit van hieruit gezonden en de Regering heeft zich daarmee toen conform verklaard.

A. Ja, maar als ik mij wel herinner, is deze kwestie in Londen als een geheim stuk behandeld. Ik meen wel te weten, dat de heer *van den Broek*, die speciaal voorlichting over toestanden hier probeerde te geven in zijn toespraken, wel bij verschillende gelegenheden verklaard heeft, dat de Regering achter het Commentaar stond, maar ik dacht: „nou ja, de illegaliteit of andere mensen hier weten wel wat dat betekent”.

Voor de rest heb ik mij daarin niet verdiept, behalve natuurlijk, dat ik begreep, dat dit een aanwijzing was om bepaalde dingen niet te doen en andere dingen wel. Dit alles natuurlijk toegevoegd aan de vrij strikte instructies en richtlijnen voor ambtenaren uit begin Februari 1943, die prof. *Gerbrandy* toen verstrekt heeft naar aanleiding van de verscherpte arbeidsinzet, maar instructies, die alleen maar mogelijk waren in de eerste plaats, omdat er een regelmatig verkeer was met het bezette gebied en in de tweede plaats, omdat uit de illegale pers, die toen in al zijn schakeringen binnenkwam, als het ware de roep opklonk tot de Regering om zich expressis verbis achter het verzet te scharen en achter niets anders. En dat heeft de Regering — afgeleid daarvan dus ook Radio Oranje — proberen te doen.

98726. De **Voorzitter**: Meent u dat hiermee de zaak voldoende is toegelicht op dit punt?

A. Ik zou er niets wezenlijks meer aan kunnen toevoegen.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen en sluit het verhoor.

L. DE JONG.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 28 OCTOBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heren Koersen, voorzitter, Stufkens en van Leeuwen, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

MARINUS MATTHEUS COUVÉE,
oud 61 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
gemeente-ambtenaar.

Hij legt de eed af als getuige.

98727. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is momenteel bezig met een punt van het onderzoek, waarbij de verschillende verzetsgroepen ter sprake komen. Volgens onze informaties bent u lid geweest van de Raad van Verzet. Ik meen, dat u daarbij van de aanvang af is geweest. Zoudt u ons even een beknopt exposé willen geven over de oprichting, de totstandkoming en de doelstellingen daarvan?

A. Ik moet beginnen met u te zeggen, dat ik hier erg tegen op zie. Het is al tien jaar geleden en er is veel, dat ik niet meer weet.

De **Voorzitter**: Ik begrijp het. Indien het nodig mocht blijken, zullen wij trachten u aan de hand van een document te helpen.

A. Er is ook heel veel verdrongen, omdat het zo'n verschrikkelijke tijd is geweest.

Ik ben, geloof ik, niet direct bij de oprichting bij de Raad van Verzet gekomen, doch wel vrij spoedig daarna. U weet, dat *Jan Thijssen*, *Lange Jan*, de leidende figuur was. Toen ik ondergedoken was in Maastricht ontmoette hij mij bij vrienden van hem en vroeg mij aan de R.V.V. deel te nemen. De Raad van Verzet bestond toen al even.

98728. De **Voorzitter**: Weet u in welke tijd dat ongeveer viel?

A. Dat moet in 1943 geweest zijn, ik denk ongeveer tussen Pasen en Pinksteren.

98729. De **Voorzitter**: Dat is toch ook ongeveer het tijdstip geweest, waarop de Raad van Verzet tot stand kwam. Zat u vóór die tijd in een andere illegale groep?

A. Ik had deel uitgemaakt van de z.g. Eerste Paroolgroep en ben een van de weinigen, die door een wonder heeft kunnen ontsnappen. De rest is voor het merendeel gefusilleerd. Ik moest onderduiken en had oorspronkelijk niet veel contact meer; dat was verbroken. Toen ik dus *Jan Thijssen* ontmoette op het adres, waar ik ondergedoken was, kon ik eigenlijk pas opnieuw beginnen.

98730. De **Voorzitter**: Is *Jan Thijssen* toen met die vraag bij u gekomen?

A. Hij vroeg mij of ik er aan wilde deelnemen, eigenlijk meer speciaal aan het administratieve gedeelte.

98731. De **Voorzitter**: Heeft hij u niet gezegd, wat de doelstelling was van de Raad van Verzet? Wij hadden nl. de indruk, dat men eigenlijk het verzet wilde gaan coördineren.

A. Nu u het zegt, herinner ik mij, dat dat inderdaad wel de bedoeling was. Daar is overigens niet veel van terecht gekomen, althans in die tijd niet.

98732. De **Voorzitter**: Weet u nog, wie er bij de eerste oprichters waren?

A. Ik weet niet, of ze er toen al waren of er later bij zijn gekomen. Er zijn nogal wat van onze vrienden gefusilleerd en later aangevuld. Ik meen, dat in die tijd er bij was de heer *Engel*, die thans in Amersfoort woont. Voorts de heer *Santema* uit Sneek en ik meen, dat later *Gerrit van der Veen* er bij is gekomen. *Guernonprez* was er — naar ik mij meen te herinneren — direct al bij.

98733. De **Voorzitter**: Was *Wagenaar* er ook al direct bij?

A. Inderdaad.

98734. De **Voorzitter**: Ons is ter ore gekomen, dat men een overkoepeling van het gewapend verzet wilde doen ontstaan.

A. Ja, dat was, herinner ik mij nu weer, inderdaad de bedoeling. Het was een gewapend verzet, een semi-militaire instelling.

98735. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat het een bepaalde politieke kleur had? Er is namelijk nogal eens gezegd, dat de R.V.V. communistisch was.

A. Dat was naar mijn mening niet het geval. In die tijd vroeg men natuurlijk niet naar elkaars politieke overtuiging, maar toch had ik de indruk, dat *Wagenaar* eigenlijk de enige uitgesproken communist was. *Santema* was — naar u weet — Gereformeerd en *van der Gaag*, die er later bij is gekomen, was natuurlijk stellig geen communist, en ik zelf behoor ook niet tot de communisten. Ik geloof ook niet, dat *Engel* het was. *Gerrit van der Veen* zal wel wat links georiënteerd zijn geweest en *Doorn*, die er later bij is gekomen, misschien ook. Ik kan dat niet definitief zeggen, omdat wij daar nooit naar vroegen. De verhoudingen lagen toen ook zo heel anders.

98736. De **Voorzitter**: Het feit, dat men iets wil coördineren, impliceert, dat er dus meerdere groepen bestonden, waarvan men één geheel wilde maken. Welke groepen wilde men coördineren?

A. Ik geloof, dat er in die tijd vrij veel groepen waren, die niet zo groot waren. De groepen, die we later gekregen hebben, waren eigenlijk drie groepen: de O.D., de L.O.K.P. en de R.V.V. Ik weet niet of die in 1942 of 1943 ook al bestonden; de O.D. en de K.P., meen ik, bestonden al.

98737. De **Voorzitter**: Was het nu de bedoeling deze groepen te bundelen?

A. Inderdaad.

98738. De **Voorzitter**: Was het ook de bedoeling om daarvan een geheel zelfstandig verzetsapparaat te maken?

A. Ja, die indruk heb ik altijd gehad. Maar het had wel speciaal een militair doel.

98739. De **Voorzitter**: Hoe stond men in de R.V.V. tegenover de O.D.?

A. Er waren wel bezwaren.

98740. De **Voorzitter**: Van welke aard waren die bezwaren?

A. De indruk werd wel gevestigd, dat de O.D. de topfiguur wilde zijn en de beide groepen onder zich zou willen krijgen.

98741. De **Voorzitter**: Ik neem aan, dat men allemaal wel de topfiguur zou willen zijn, zoals dat nu eenmaal altijd gaat. Had men een bepaald concreet bezwaar tegen de O.D. of tegen de K.P.?

A. Ik heb nooit de indruk gekregen, dat wij speciaal tegen de K.P. gekant waren, ik heb altijd gedacht dat we dat gevoel meer van de O.D. hadden.

98742. De **Voorzitter**: Herinnert u zich nog, op welke gronden dat was? Een verschil van mening blijft nu eenmaal gemakkelijker in de herinnering dan wanneer men het met elkaar eens is.

A. Misschien was de O.D. een beetje dictatoriaal.

98743. De **Voorzitter**: Legde de O.D. zich ook toe op het gewapend verzet, of had hij zich meer op het standpunt gesteld, dat hij orde en rust moest handhaven wanneer de bevrijding eenmaal dáár was? In dat geval zou men natuurlijk kunnen zeggen, dat hij in dit verband van gewapend verzet gedurende de bezetting niet zou passen.

A. Neen, maar u kunt het ook zo opvatten, dat — waar men dus na de bevrijding de leiding wilde overnemen — men tijdens de bevrijding, dus tijdens de ineenstorting van de Duitse bezetting, ook wel gewapende macht nodig had.

98744. De **Voorzitter**: Tegenover de **K.P.** stond u anders?

A. Inderdaad. Er was weleens verschil van mening, naar ik mij herinner, omdat de L.O.K.P. natuurlijk een speciaal confessionele inslag had, zodat er natuurlijk wel verschillende meningen waren. Ik heb de allerprettigste herinneringen aan vrienden van me, die in de K.P. zaten, maar van de O.D. heb ik dat stellig niet.

98745. De **Voorzitter**: Hoe is die verhouding later geworden? Is men min of meer afwijzend tegenover de O.D. gebleven en was de verhouding tot de K.P. beter?

A. Ik heb wel de indruk, dat dat zo gebleven is totdat na Dolle Dinsdag vanuit Londen de noodzakelijkheid tot coördinatie is medegedeeld. Toen kregen we die kwestie met generaal *Koot*, naar u wel bekend is.

98746. De **Voorzitter**: Is dat niet begonnen bij die Donderdagmiddagbesprekingen?

A. Ja, die vonden in Amsterdam plaats en daar ben ik ook wel geweest.

98747. De **Voorzitter**: Er waren toen ook nog wel controversen, zodat men vanuit Londen tot een zekere eenheid aanspoorde.

A. Die controversen waren er inderdaad.

98748. De **Voorzitter**: Had de groep als zodanig regelmatig direct contact met Londen? Ik bedoel nu de R.V.V.

A. Ik meen me te herinneren, dat *Jan Thijssen* dat had. Hij zat, voordat de R.V.V. was opgericht, meen ik ook in de Radiodienst. Hij persoonlijk heeft dus eigenlijk het contact met Londen onderhouden, U moet begrijpen, wat we niet noodzakelijkerwijs moesten weten, wisten we ook liever niet.

98749. De **Voorzitter**: Is u ook gebleken, dat men in Londen de indruk had, dat de R.V.V. te veel door communisten geïnfilteerd zou zijn?

A. Die indruk heb ik zeer zeker gekregen. Toen de z.g. Vertrouwenmannen werden benoemd, is vanuit Londen de opdracht gegeven ook een van de leden van de R.V.V. te benoemen. Later hebben wij het gevoel gekregen, dat men in Londen de indruk had, dat de R.V.V. communistisch was, zodat men het in Londen gewenst vond hierin ook een communistische vertegenwoordiger te benoemen. Toen hadden wij dat gevoel niet, en *van der Gaag* is toen benoemd, die natuurlijk helemaal geen communist was.

98750. De **Voorzitter**: Neen, allerminst. Wat is het werk geweest van *Ausems* in dit verband? Hij is naar Londen geweest en is toen hier gedropt.

A. Die is inderdaad hier gedropt. Wat zijn werk is geweest, kan ik u niet zeggen.

98751. De **Voorzitter**: Bent u vanaf het begin bij de R.V.V. geweest? Ik meen, dat er een periode is geweest, dat u er geen deel van uitmaakte.

A. Naar ik me herinner, ben ik er altijd bij geweest.

98752. De **Voorzitter**: U zult dat zelf het beste weten. Er staat me alleen iets bij, dat een van de getuigen heeft verklaard, dat u er niet altijd bij bent geweest.

A. Nu u het zegt, herinner ik me iets. Ik begrijp alleen niet goed, waarom dat het geval geweest zou zijn, maar het is zeker niet zo, dat ik me teruggetrokken heb, omdat ik het er niet mee eens ben geweest.

98753. De **Voorzitter**: Er kunnen natuurlijk bijzondere omstandigheden geweest zijn.

A. Ik herinner me niet waarom dat geweest is, maar er is inderdaad een moment geweest .....

98754. De **Voorzitter**: Ik meen me te herinneren, dat een van de getuigen gezegd heeft: In de aanvang was de heer *Couvée* er bij ....., maar later kwam hij weer terug.

A. Ik acht het inderdaad mogelijk, maar ik kan me absoluut niet meer voorstellen, wat de reden daarvan is geweest. Maar het kan nooit erg lang geweest zijn.

98755. De **Voorzitter**: U hebt dus wel alles meegemaakt?

A. Inderdaad, ik heb praktisch alles meegemaakt.

98756. De **Voorzitter**: Hebt u weleens gehoord van *Wim met de kin*?

A. Neen.

98757. De **Voorzitter**: *Van der Gaag* sprak over hem. Ik wilde u vragen wie hij eigenlijk was. We hebben verschillende getuigen gehoord, die *Wim met de kin* kenden en contact met hem hebben gehad, maar zij wisten geen van allen wie hij eigenlijk was. De heer *van der Gaag* heeft hier verklaard: De naam Raad van Verzet hoorde ik het eerst noemen door *Wim met de kin*. Maar wie hij was, wist deze getuige niet. Dat gebeurde trouwens in de tijd met die schuilnamen weleens meer.

K. Dat is zo. Ik kan u werkelijk niet zeggen, wie hij was.

98758. De **Voorzitter**: *Wim met de kin* had nl. aan de heer *van der Gaag* medegedeeld, dat hij berichten naar Londen kon krijgen. Misschien herinnert u het zich nu? Volgens u zou dat alleen *Jan Thijssen* geweest zijn, die berichten naar Londen verzond.

A. Inderdaad, maar zoals ik u zoëven al vertelde: *Jan Thijssen* verzorgde volkomen zelfstandig die berichtendienst, en welke contacten hij in verband hiermee had, wisten wij niet.

98759. De **Voorzitter**: U weet dan waarschijnlijk ook niet waarom *Wim met de kin* op een bepaald moment uit de gratie is geraakt bij de Raad van Verzet?

A. Neen. dat weet ik niet.

98760. De **Voorzitter**: Weet u, dat er toen de R.V.V. enige tijd bestond een vrij groot manifest is opgesteld?

A. Inderdaad, maar waarover het gaat, weet ik niet.

98761. De **Voorzitter**: Het betrof de houding van de burgers en de arbeiders. Het was een uitvoerig manifest, eigenlijk een soort beginselverklaring hoe men zich moest gedragen en hoe men zich in het verzet moest houden.

A. Inderdaad, nu u het zegt, meen ik mij te herinneren, dat er zo iets is geweest.

98762. De **Voorzitter**: Hier is het stuk, misschien herinnert u zich iets, wanneer u het weer leest.

(De **Voorzitter** overhandigt getuige het manifest.)

Er is commentaar geweest van Vrij Nederland. Dit commentaar was niet erg vleidend, naar u zich misschien herinnert.

A. Inderdaad, daar herinner ik mij iets van.

98763. De **Voorzitter**: Men had dus bij de opstelling van dit stuk wel overeenstemming bereikt in de R.V.V.

A. Ja, dat meen ik wel. Misschien, dat wij het niet allemaal volkomen eens waren, maar over het geheel genomen, was men toch wel eenstemmig.

98764. De **Voorzitter**: Zoëven hebben wij gesproken over *Ausems*, die onder de naam van *Andries* naar Londen is gegaan om de de Regering in te lichten over het feitelijke wezen van de Raad van Verzet in verband met het commentaar, dat door Vrij Nederland is geleverd. Hij is teruggekomen met die z.g. 19 Punten van *Gerbrandy*. Herinnert u zich dat nog?

A. Neen.

98765. De **Voorzitter**: Deze 19 Punten zijn toen terechtgekomen bij de Kern, waarbij aangesloten waren de O.D., de K.P. en de R.V.V. en waarin de onderlinge samenwerking van deze organisaties was gebundeld.

(De Voorzitter overhandigt aan getuige de 19 Punten ter inzage.)

A. Ik herinner mij er wel iets van.

98766. De **Voorzitter**: Maakten deze punten een prettige indruk op de R.V.V.?

H. Ja, ik herinner mij tenminste niet, dat wij er bezwaar tegen hadden.

98767. De **Voorzitter**: Alleen gaf punt 6 enige aanleiding tot moeilijkheden. Hierin werd nl. de O.D. genoemd als organisatie op het gebied van ordebewaking na de bevrijding en daarnaast noemde men op het gebied van verzetsacties het Nationaal Comité, alsmede de Raad van Verzet. De K.P. werd niet genoemd en dat was natuurlijk niet juist.

A. Inderdaad.

98768. De **Voorzitter**: Hierin zie ik enige tegenspraak met hetgeen u zoëven over de goede samenwerking met de K.P. hebt gezegd. *Ausems* is naar Engeland gegaan om uiteen te zetten wat precies de R.V.V. was en nu mag men aannemen, dat hij daarbij ook heeft doen blijken op de hoogte geweest te zijn van het bestaan van de K.P. De K.P. is hier echter niet in genoemd. Kunt u daar een verklaring van geven?

Het Nationaal Comité was ook een comité tot coördinatie. De heer *Neher* en mejuffrouw *Tellegen* maakten hiervan deel uit, maar het was toch niet een verzetsgroep in die zin, zoals de K.P. en de Raad van Verzet.

A. Neen, ik heb daar ook geen contact mee gehad. Ik heb de heer *Neher* pas leren kennen bij de oprichting van de N.B.S onder generaal *Koot*.

98769. De **Voorzitter**: Vindt u het ook niet merkwaardig, dat de K.P. hier niet bij staat?

A. Inderdaad, op het ogenblik maakt het op mij een vreemde indruk. Maar ik weet niet hoe wij daar indertijd op hebben gereageerd.

98770. De **Voorzitter**: Heeft u er een verklaring voor?

A. Geen andere dan dat *Ausems* in Londen de R.V.V. zou hebben willen voorttrekken.

98771. De **Voorzitter**: De moeilijkheid was natuurlijk, dat de Engelandvaarders allen dachten, dat hun groep de meest belangrijke en de meest dominerende was.

Is dit nog ter sprake geweest in de Kern of zijn er nog controversen over ontstaan?

A. Voor zover ik mij herinner is dat in de R.V.V. helemaal niet ter sprake gekomen.

98772. De **Voorzitter**: Heeft dit ook geen punt van bespreking uitgemaakt in de drie groepen — de K.P., de O.D. en de R.V.V. — te zamen? U weet, dat de O.D. bezwaar heeft gemaakt, dat hij uitsluitend voor ordebewaking na de bevrijding bedoeld was. Dit heeft ook een rol gespeeld bij de wapendroppings; de O.D. was uitermate ontstemd, dat hij de wapens niet kreeg, maar de K.P. en de R.V.V. wel. Heeft dit geen punt van bespreking uitgemaakt bij die groepen, naar u zich herinnert?

A. Ik zat zelf natuurlijk niet in de Kern.

98773. De **Voorzitter**: Was dat dan *Wagenaar*?

A. Inderdaad.

98774. De **Voorzitter**: Maar is er in de kring van de Raad van Verzet niet over gesproken?

A. Dat herinner ik mij niet. Het is natuurlijk best mogelijk, maar het is een punt, dat ik mij niet meer herinner.

98775. De **Voorzitter**: Heeft u de Februaristaking van 1941 nog meegemaakt?

A. Neen, die heb ik niet meegemaakt.

98776. De **Voorzitter**: Weet u nog iets van de Meistaking van 1943?

A. Neen, want die vond net plaats vóór ik in de R.V.V. kwam.

98777. De **Voorzitter**: Die oproep, die ik u zoëven voorlegde is waarschijnlijk naar Londen geseind door *Jan Thijsen*.

A. Ja, dat neem ik aan.

98778. De **Voorzitter**: Heeft men hierop vanuit Londen nog enige reactie ontvangen? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat men in Londen gezegd zou hebben: „Dat is de juiste wijze van verzet”, of: „Wij vinden dit niet de juiste wijze. Zó moet u het wél doen of zó moet u het niet doen.”

Is u bekend, of men daarop vanuit Londen op enige wijze heeft gereageerd?

A. Behalve die 19 Punten? Dat durf ik u niet te zeggen.

98779. De **Voorzitter**: Later zijn tot stand gekomen de Grote Advies Commissie en de z.g. Contactcommissie, de C.C. Is daaraan doorlopend actief deelgenomen door de Raad van Verzet?

A. Ja. Ik ben vertegenwoordiger van de Raad van Verzet geweest in de Grote Advies Commissie, maar pas na de bevrijding. Ik meen, dat *Wagenaar* er deel van uitmaakte vóór de bevrijding. Hij bracht verslag uit.

98780. De **Voorzitter**: De O.D. heeft zich weleens beklagd over het feit, dat hij bij de wapendroppings geen wapenen ontving, terwijl hem vanuit Londen geseind was, dat hij de wapens kon krijgen van de droppingfields van de K.P. en de R.V.V. Wij kregen de indruk, dat er van de verdeling van wapens en de verstrekking daarvan niet veel terecht is gekomen. Is dat ook uw indruk?

A. Ik meen het wel.

98781. De **Voorzitter**: Was dat ook een gevolg van de controverse, die er bestond?

A. Dat neem ik wel aan.

98782. De **Voorzitter**: Bent u op de hoogte met het telegram, dat de Regering vanuit Londen gestuurd heeft met de opdracht een afvaardiging naar het bevrijde zuiden te zenden van de verschillende groepen? Er zouden vijf mensen gaan, maar uiteindelijk is hier niets van gekomen; het verzet had zich nl. gesplitst in drie groepen: links, midden en rechts. Daar was ook de O.D. nog bij. Er is toen een stuk gepubliceerd van de linkersectie, waarom zij zich niet bereid verklaarde op bepaalde gronden mensen uit te zenden. Is u daar iets van bekend?

A. Ik herinner mij nu inderdaad, dat er eens iets dergelijks heeft plaats gevonden, maar misschien kunt u mijn herinnering nog verder op weg helpen.

98783. De **Voorzitter**: De linkergroepen zouden geen vertegenwoordiger aanwijzen, om daarmee hun bezwaar tegen de voorgestelde en aangenomen wijze van samenstelling van een deputatie kenbaar te maken. De linkersectie — waar dus verschillende groepen toe behoorden — had daar bezwaar tegen. Uiteindelijk is het dan ook niet doorgedaan.

Ik heb hier een stuk, waarin staat:

„Zoozeer achtten de linkergroepen het van belang, dat de illegaliteit de haar blijkens het Londensch telegram geboden gelegenheid om haar invloed te doen gelden op bestuurs- en beleidszaken zou aangrijpen, dat ze zich in een uitvoerig geargumenteerde stuk tot alle illegale organisaties wendden.”

Dat stuk heb ik hier voor u ter inzage.

(Getuige leest het stuk.)

A. Dit dateert van October 1944, dat was dus na Dolle Dinslag, toen wij allemaal in Amsterdam waren. Maar in October 1944 moet toch eigenlijk al generaal *Koot* de leiding hebben overgenomen?

98784. De **Voorzitter:** Inderdaad, generaal *Koot* was er al. Er was echter nog steeds onenigheid en Londen seinde daarom om een delegatie van vijf mensen. Mij staat nl. voor de geest — de juiste formulering moet u mij ten goede houden —, dat men de indruk had, dat de links-progressieve richting te weinig tot uitdrukking zou komen. Dat was de reden, waarom de linkersectie zich er niet mee kon verenigen.

A. Daar bestaat natuurlijk een grote kans toe, aangezien de O.D. en de K.P. samen tegen wat men de linkersectie noemde waren.

98785. De **Voorzitter:** Herinnert u zich nog of dat een erg diepgaande controversie was? Het zou natuurlijk wel erg belangrijk geweest zijn, wanneer inen op dat moment, toen de bevrijding al zo betrekkelijk dichtbij was, tot een coördinatie gekomen zou zijn.

A. Inderdaad. Ik vind deze tijd wel erg moeilijk, omdat ik eigenlijk direct bij de oprichting bij de staf van generaal *Koot* ben gekomen.

98786. De **Voorzitter:** Maar u heeft waarschijnlijk ook wel de indruk, dat het „verzet“ in de meest strikte zin van het woord in die tijd min of meer politieke kleur ging krijgen.

A. Dat was stellig het geval.

98787. De **Voorzitter:** Dat gaf natuurlijk grotere moeilijkheden. Het was vanzelfsprekend minder eenvoudig in het verzet werkzaam te zijn, toen politieke visies een rol gingen spelen.

A. De mogelijkheid bestaat — alhoewel ik me dat niet meer herinner —, dat ik me meer heb gegeven aan het werk bij de staf van generaal *Koot*, toen het verzet meer politieke kleur ging krijgen.

98788. De **Voorzitter:** Op een bepaald moment kwam het bevel van Londen om over te gaan tot de vorming van de N.B.S., waarbij dus een scheiding gemaakt werd tussen K.P. en R.V.V. enerzijds en anderzijds de O.D. Hoe werden dit bevel en deze scheiding ontvangen over het algemeen?

A. Ik meen mij te herinneren, dat *Jan Thijssen* in die tijd daar toch wel bezwaren tegen had, en zoals u weet, is hij persoonlijk niet tot overeenstemming gekomen met generaal *Koot*.

98789. De **Voorzitter:** Dat is inderdaad een heel moeilijke kwestie geweest. Wat was uw indruk van *Jan Thijssen*?

A. Hij was een voortreffelijk mens, maar wel heel moeilijk in de omgang. Het spijt me heel erg, dat het gelopen is zoals het thans is, want, gezien hetgeen hij gedaan heeft, had ik wel graag gezien, dat hij tot overeenstemming gekomen was met generaal *Koot* en ook dat de waardering voor hem na de bevrijding anders was geweest dan het geval is. Men heeft hem posthuum niet de Militaire Willemsorde gegeven, wat ik persoonlijk in hoge mate betreurt.

98790. De **Voorzitter:** U bent waarschijnlijk ook op de hoogte van de correspondentie tussen generaal *Koot* en *Jan Thijssen*. De R.V.V. heeft toen de houding van *Jan Thijssen* — hoeveel begrip ze op vele punten daarvoor ook had — toch eigenlijk afgekeurd.

A. Inderdaad.

98791. De **Voorzitter:** Die beslissing is toch door de leiding van de R.V.V. gemeenschappelijk genomen, naar ik aanneem?

A. Welke beslissing bedoelt u?

De **Voorzitter:** Men stelde *Jan Thijssen* met betrekking tot zijn houding tegenover generaal *Koot* tenslotte toch in het ongelijk en men zei, dat hij zich hier te houden had aan de uitspraak van generaal *Koot*.

A. Ja, dat is zo.

98792. De **Voorzitter:** We hebben hier een kopie van de brief van de R.V.V. Ik mag toch wel aannemen, dat deze beslissing door de leiding van de Raad van Verzet gemeenschappelijk is genomen, want *Jan Thijssen* was in deze groep een zeer belangrijke figuur. Ik kan me niet voorstellen, dat de een of ander deze beslissing, zonder de leiding van de R.V.V. er in te kennen, genomen zou hebben.

A. Neen, ik meen dat dat ook stellig niet het geval is geweest, maar ik persoonlijk en, ik meen, ook anderen met mij zagen de belangrijkheid er van in ons achter generaal *Koot* te scharen.

De **Voorzitter:** Ik zal u de brief laten zien.

(*Getuige leest de brief.*)

A. Ja, nu herinner ik het me weer.

98733. De **Voorzitter:** Nu u dit gezien heeft, bent u het er misschien wel mee eens, dat dit wel zeer uitvoerig besproken zal zijn voordat men deze brief geschreven heeft.

A. Uiteraard.

De **Voorzitter:** Ik geloof, dat dit ongeveer de punten zijn, waarover ik u vragen wilde stellen.

A. Ik hoop, dat ik u voldoende heb kunnen inlichten, alhoewel ik het heel moeilijk vond.

98794. De **Voorzitter:** Meent u, dat u — in verband met hetgeen we hier besproken hebben — nog iets zoudt willen opmerken? Dan geef ik u daartoe gaarne de gelegenheid.

A. U had misschien iets kunnen vragen over de figuur van *van der Gaag*, die een heel belangrijke figuur was.

98795. De **Voorzitter:** Wij hebben de heer *van der Gaag* hier gehoord, maar wanneer u denkt, dat u nog iets over hem zoudt kunnen mededelen, geef ik u daartoe gaarne de gelegenheid.

A. Wanneer u *van der Gaag* zelf hier gehad heeft, is dat niet nodig. Ik wilde alleen de aandacht van de commissie vestigen op het feit, dat hij een zeer belangrijke figuur was.

De **Voorzitter:** Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit hierbij het verhoor.

M. M. COUVEE.

KOERSEN, *voorzitter.*

STUFKENS.

VAN LEEUWEN.

KRANENBURG, *griffier.*

ZITTING VAN VRIJDAG 12 NOVEMBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

JOHANNES AREND ENGEL,
oud 58 jaar, wonende te Amersfoort,
lichtdrukker en kantoorboekhandelaar.

Hij legt de eed af als getuige.

98796. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is met het onderzoek zo ver gevorderd, dat daarbij ook ter sprake zijn gekomen de verschillende verzetsorganisaties, die er zijn geweest, zoals o.a. de Raad van Verzet. Ik zou van uw kant graag in het kort willen vernemen of u het een en ander kunt mededelen over de oprichting van de Raad van Verzet, het doel en de werkzaamheden er van. Ik meen, dat u van de aanvang af in de top er bij heeft gezeten; ik wil u daartoe graag het woord geven.

A. Ik heb al de namen, die bij deze organisatie betrokken waren, opgeschreven, doch weet niet of deze voor u van belang zijn. Deze gebeurtenissen hebben zich meer dan tien jaar geleden afgespeeld en het zal niet meevallen het een en ander voor de geest te halen.

De **Voorzitter**: Neen, dat kan ik mij voorstellen.

A. Voor zover ik mij kan herinneren, is er in het najaar van 1942 iemand bij mij geweest om te vragen of ik genegen was toe te staan, dat er vergaderingen in mijn huis werden gehouden. Ik begreep wel, dat het voor de illegaliteit bedoeld was, maar ik wist niet welke organisatie of welke mensen er zouden komen. Bij mij kwamen o.a. *Jan Thijssen* — *Lange Jan* — de heer *Graafhuis (Andries)*, *Tom van Schijndel*, enige tijd later ook de heer *Buurman*, daarna *Hein op ten Velde*, *Piet Brons*; een code-officier, waarvan ik de naam vergeten ben en die — naar ik meen — in de oorlog reeds is gestorven, en commissaris *van den Berg* uit Sneek.

Voor zover ik mij herinneren kan, is er verder niemand meer bij mij thuis geweest.

98797. De **Voorzitter**: Kende u deze mensen allemaal persoonlijk of enkelen er van?

A. Ik kende deze mensen geen van allen. Er is o.a. ook één bij mij geweest uit het noorden, uit Groningen, en deze had een radio-centrale.

98798. De **Voorzitter**: Kwamen zij dan met een introductie bij u? Het leek mij anders nogal een gevaarlijke geschiedenis.

A. Dit heeft over verschillende schijven gelopen, maar welke het precies waren, is mij niet bekend.

98799. De **Voorzitter**: Maar wist u, dat u hen kon vertrouwen?

A. Ja, dat heb ik gewaagd. Ik ben begonnen met een afwachtende houding aan te nemen; ik heb hen bij mij thuis laten komen en heb er voor gezorgd, dat er verder niemand in huis was. Het enige, dat bemerkelijk in het begin van de vergaderingen gebeurde, was, dat mijn huisdokter aanwezig was, terwijl al deze heren de trap opkwamen. Deze kende *Jan Thijssen*. Mijn naam kenden zij allemaal, omdat het op de deur stond, maar ik kende deze mensen geen van allen en zij elkaar ook niet. Hij noemde toen de naam van *Jan Thijssen*, waarop er een schok door iedereen heen ging, in het bijzonder door *Jan Thijssen*.

Verder zijn er nooit incidenten voorgevallen. Wij hadden een prachtige kelder en ik woonde in een bovenhuis — een huis, dat drie eeuwen oud was —, waarvan de muren niet konden praten; radio was aanwezig en deze konden wij heel goed gebruiken. Het was een prachtig huis om de zaak en alle papieren, die hiermede te maken hadden, te verstoppem.

98800. De **Voorzitter**: Maar deze club noemde zich toen waarschijnlijk nog niet de Raad van Verzet.

A. Ik begreep later pas, dat deze club de radiodienst van de O.D. voorstelde. Toen het ijs gebroken was, heb ik hiernaar geïnformeerd en toen bleek, dat de O.D.-radiodienst was opgezet met aan het hoofd er van ir. *Hoekstra*, uit Laren, die later ook omgekomen is. Deze scheen niet goed te kunnen organiseren, waarop men *Jan Thijssen* verzocht de leiding op zich te nemen. Deze heeft de radiodienst landelijk en ook voor de lijnen naar de overkant in elkaar gezet. Hij heeft hierover verschillende mensen aangetrokken en er voor gezorgd, dat er overal zendplaatsen kwamen. Iedereen van ons had een eigen taak. Wij begonnen de zaak uit te zetten naar de politie toe en naar alle andere delen van het land, waar wij dachten dat iets te vangen of waar iets te horen was.

De vergadering is een winter bij mij geweest — elke Zaterdagmiddag —, waarna wij zo zachtjesaan allemaal gingen verhuizen. Men heeft toen overal vergaderd, o.a. bij de heer *Kohlwey* in Amsterdam. Deze laatste is er naderhand bijgehaald, aangezien hij iemand bleek te zijn, die nogal goed knutselen kon en aan veel materiaal kon komen. Daarna is er ook nog een zekere *Frederik* bijgekomen, waarvan ik de achternaam nooit geweten heb. Deze noemde zich spion van de O.D.; hij was degene, die onze organisatie moest bespionneren voor jhr. *Six*.

98801. De **Voorzitter**: Hoe wist u, dat hij in uw organisatie was om te spionneren; heeft hij dit gezegd?

A. Ja, hij heeft het zelf gezegd, omdat wij in het begin bezwaar maakten om de groep nog uit te breiden; hiertegen had *Jan Thijssen* geen bezwaar, doch meerderen van ons wel. Hij heeft toen gezegd, dat hij eigenlijk zelf niet wist wat hij kwam doen; hij moest de zaak van alle vergaderingen opnemen en een beetje spionneren om dit vervolgens over te brengen aan zijn chef staf.

98802. De **Voorzitter**: Heeft hij dat lang volgehouden?

A. Neen. Hij voelde er zelf niet veel voor. Wanneer men zulke spionnen heeft als hij, dan ging dat best, aangezien het een dood-eerlijke kerel was; hij kwam van Philips vandaan. Wij hebben heel prettig met hem samengewerkt. Hij heeft ons nog adviezen gegeven e.d.

Voorts was er een broer van ir. *Hoekstra*, die bij Philips werkte, waar het materiaal vandaan kwam. Deze man was aan één been gebrekkig en kreeg zodoende toestemming om auto te rijden. Met de auto ging hij met materialen de Philipsfabrieken uit en zo kwamen deze bij ons in Amsterdam terecht; dit geschiedde ook wel op andere wijze, maar deze manier heeft ons het beste en mooiste materiaal bezorgd.

98803. De **Voorzitter**: Was deze groep toen definitief in Amsterdam gevestigd of tijdelijk?

A. Wij hebben een hele tijd bij de heer *Kohlwey* thuis vergaderd; deze had er ook een heel geschikt huis voor. Tijdens een vergadering — dat was ook nog bij mij thuis; mogelijk dat wij eerst in Amsterdam geweest waren en toen weer teruggekomen zijn — is uit de radiodienst de Raad van Verzet voortgekomen, en wel door *Jan Thijssen*. Hij is degene geweest, die het initiatief heeft genomen om de Raad van Verzet op te richten en er met ons over heeft gesproken. Er waren bij ons mensen, die er niet zoveel voor voelden en er ook niet de gelegenheid voor hadden om er voor te werken, maar *Jan Thijssen* zei: „Kijk eens, de O.D. is een dood ding. De mensen van de O.D. zitten allemaal wel ondergedoken en zij regelen wel wat,

maar ze doen niets in het verzet, zij wachten af tot de oorlog voorbij is, waarna zij de orde moeten regelen."

98804. De **Voorzitter**: Heeft u van de persoon, die namens de O.D. bij uw organisatie zat, vernomen of het de doelstelling van de O.D. was om pas na de oorlog op te treden?

A. Er werd over de doelstellingen eigenlijk heel weinig gesproken. Maar ik begreep er wel uit, dat de heer *Buurman*, die de vergadering eigenlijk ook bijwoonde om dit over te brengen aan de chef staf, met antwoorden kwam, dat zij er helemaal niet van gediend waren, dat de Raad van Verzet werd opgericht; maar *Jan Thijssen* stond er erg op en zei. „Wij moeten nu wat doen, nu is het tijd, wij moeten hen bestrijden en niet na de oorlog, dan is er voor ons geen taak meer weggelegd."

98805. De **Voorzitter**: Ik zou gaarne van u vernemen wie er bij de oprichting van de Raad van Verzet nog meer waren. Op het ogenblik hebben we pas het ontstaan van de Raad van Verzet.

A. Voor zover ik kan nagaan, is de Raad van Verzet bij mij thuis geboren met *Jan Thijssen* aan het hoofd. Ik kan mij dit heel goed herinneren, aangezien ik in Rotterdam was geweest bij hoofdinspecteur *Tas*; deze hoorde, dat de Raad van Verzet werd opgericht. Hij was een felle verzetsman, een prachtkerel, die de eerste f 100 gaf voor de Raad van Verzet. Er was bij ons natuurlijk helemaal geen geld. Ieder zorgde voor zich, hetgeen trouwens bij de radiodienst evenzo het geval was. Wij namen alles voor eigen rekening. De Raad van Verzet werd opgericht vóór de staking van April 1943. Bij deze oprichting waren aanwezig: *Jan Thijssen*, *Jan Brouwer*, de veekoopman, de heer *Graafhuis* — die ik reeds genoemd heb bij de radiodienst — de heer *Kleinveld* en voorts *Wim met de kin*. Deze laatste was een communist. Ik ken hem wel, want hij woont in Amersfoort, maar zijn naam weet ik niet ¹⁾.

98806. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Was *Wim met de kin* zijn bijnaam?

A. Dat was zijn bijnaam; iedereen kende hem onder die naam, maar verder wisten wij niets. Dat was de eerste communist die er bij was. Hij heeft na de eerste of tweede vergadering gezegd, dat hij wel iemand zou sturen, die organisatorisch goed onderlegd was, waarna hij *Gerben Wagenaar* stuurde, die we allen kenden. Voorts waren aanwezig *Henk Doorn* van de „Oranjekrant" en de heer *Santema* uit Sneek van „Trouw".

98807. De **Voorzitter**: Was *Gerrit van der Veen* er ook bij?

A. *Gerrit van der Veen* was wel bij de Raad van Verzet, maar is er veel later bijgekomen. Bij deze latere periode is ook *Guernonprez* geweest.

98808. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, bent u er van de oprichting af bij geweest. Wij hebben hier nl. een verklaring van de heer *Wagenaar*, die zegt: „Op een wat later tijdstip kwam de heer *Johan Engel*".

A. Dat is niet juist, want de Raad van Verzet is in mijn huis geboren, niet door mij, maar door *Jan Thijssen*. Ik heb de eerste f 100 meegebracht, omdat de Raad van Verzet eigenlijk nog niet aan het werk was; *Jan Thijssen* was wel zoveel mens, dat hij iedereen er bij sleepte, waarvan hij dacht, dat hij iets kon doen. De eerste vergadering werd gehouden in het veerhuis vlak onder Baarn aan de Eem.

98809. De **Voorzitter**: U heeft zojuist gezegd: „Over de doelstelling werd eigenlijk niet veel gesproken". Wij hebben hier ook getuigen gehoord, die zeiden: „De Raad van Verzet was eigenlijk opgericht om te komen tot een coördinatie van het verzet".

A. Dat lag in de bedoeling, doch deze is veel later na de oprichting ontstaan, omdat men meende, dat al die kleine partijen zo weinig konden uitrichten en veel contact met elkaar moesten hebben. Deze gedachte heeft wel in het hoofd van *Jan Thijssen* gezweefd, aangezien hij er wel het type voor was, een prima organisator en op en top militair.

98810. De **Voorzitter**: Volgens onze informatie was daar ook bijgekomen de z.g. M.C.-groep of de Mil-groep. De Duitsers noemden de M.C. de moordcentrale; deze bestond hoofdzakelijk uit communisten. Heeft dit op een later tijdstip plaats gehad?

A. Neen. *Gerben Wagerzaur* heeft de communisten er in zijn geheel bijgebracht.

¹⁾ Bij terugzending van het stenogram deelde de getuige mede, dat de eigenlijke naam van *Wim met de kin* is: D. v. d. Meer.

98811. De **Voorzitter**: Was dit een bestaande groep!

A. Ja, dit was een bestaande groep.

98812. De **Voorzitter**: Dat is dan waarschijnlijk deze Mil-groep of M.C.-groep.

A. Nu is het eigenaardig, dat de Raad van Verzet nadien steeds de communistische groep is geworden; iedereen wist niet beter of het waren de communisten — dit ligt in de lijn van de communisten — als ze je neus gezien hebben, dan zeggen ze natuurlijk, dat ze je kennen en dat je communist ben. Dit is natuurlijk sterk door hen uitgedragen.

98813. De **Voorzitter**: Was er in de aanvang sprake van een politieke kleur?

A. Helemaal niet, het was een zuiver technisch verzet. Er was geen schijn van kans, dat er ooit aan gedacht werd, dat het een communistische groep zou kunnen zijn. Heel toevallig is *Wim met de kin* er bijgekomen, waarvan wij hoorden, dat hij communist was. Hij zei na de eerste vergadering, dat hij het liever zou overlaten aan één van de leiders, de heer *Wagenaar*; deze heeft de eerste en de tweede vergadering niet meegemaakt.

98814. De **Voorzitter**: Hoe stond men in de aanvang ten opzichte van de O.D.? Ik kan mij voorstellen, dat deze groep gezegd heeft: Wij willen direct actief zijn en wij willen niet wachten tot na de bevrijding, zoals de O.D. Bestond er overigens een controverse ten opzichte van de O.D.?

A. Neen, wij stonden niet tegenover de O.D., maar de O.D. wel tegenover ons. Dat kwam hierdoor, dat de O.D. niet gediend was van daadwerkelijk verzet; zij vonden het veel te gevaarlijk in hun functie van O.D.-mensen — ik zeg niet, dat deze mensen het niet dorsten, maar in hun functie van O.D.-mensen, aangezien ze eenmaal de gedachte hadden: Wij treden straks wel op als de oorlog voorbij is, want dan zal het een gekke boel worden. Zij hebben ons dus eigenlijk steeds bestreden en zij hebben via de heer *Buurman* meerdere malen laten weten — dit was *Jan Thijssen* persoonlijk ook wel bekend —, dat hij of de Raad van Verzet moest liquideren of de O.D. moest verlaten. Dit is nog een aardige strijd geweest, omdat *Jan Thijssen* natuurlijk zijn hart verpand had aan de radiodienst en deze ook — voor zover dit mogelijk was — omhoog had geholpen en georganiseerd.

Toen de heer *op ten Velde* er later bijkwam — deze was radio-telegrafist — is de O.D., buiten ons om met de heer *op ten Velde* aan het praten gegaan, waarbij hij opdracht kreeg zoveel mogelijk connecties en materiaal onder zich te krijgen en zodoende de zaak een beetje af te knagen. Wij hebben in Baarn meerdere malen vergaderd bij een oud-officier van de marine — één of twee zoons van hem waren ook gepakt —, waarvan ik mij de naam niet meer kan herinneren.

98815. De **Voorzitter**: Was zijn naam misschien *van Hamel*?

A. Neen, niet *van Hamel*. Hij woont in een grote villa aan de weg Amersfoort—Amsterdam; ik kan niet op zijn naam komen.

De **Voorzitter**: Dat is niet zo erg.

A. Daar hebben wij vergaderd, waarbij een hevige strijd ontbrandde, aangezien de heer *op ten Velde* eigenlijk zo'n beetje openlijk tegen *Jan Thijssen* en de anderen zei: „Ik moet de radiodienst van de O.D. overnemen, zij willen dat jullie er van af stappen en ik moet de zaak opnieuw organiseren."

Toen heeft die marine-officier hierin bemiddeld. Men heeft een stuk opgemaakt, waarin men tot overeenstemming kwam, dat de heer *op ten Velde* bij ons zou blijven; hij zou in onze kringen geen verraad plegen door het een en ander over te brengen en wij zouden de zaak gewoon doorzetten en trachten alsnog door bemiddeling met de O.D. de zaak in handen te houden. Dit is niet gelukt, aangezien de heer *op ten Velde* dit stuk nooit heeft getekend. Hieruit is nogal een grote woordenwisseling ontstaan, waarbij *Jan Thijssen* heeft gezegd: „Ik wil even bedenktijd hebben". Hij is daarna in een klein hokje gaan zitten, heeft een kwartiertje rust genomen om alles te overdenken en kwam toen terug met de mededeling: *Hein op ten Velde*, je krijgt de heleboel over, ik zal alles aan de O.D. overdragen, maar zeg hun, dat ik een nieuwe radiodienst zal oprichten, waarvan iedere illegale organisatie gebruik kan maken. Mochten zij geen gebruik kunnen maken van de O.D., ingeval de lijnen overbezet zijn, dan kunnen ze allemaal bij mij terecht; ook de O.D. kan bij mij terecht, als hij vastzit.

Naar mijn mening had *Jan Thijssen* in dezen een zeer ruime blik. Het ging bij hem niet om eerzucht, hij deed het voor het vaderland. Ik heb zelden iemand meegemaakt, die er zoveel voor over had; hij was een man met veel moed en doorzettingsvermogen.

Daar is dus de ruzie door ontstaan tussen de O.D., de Raad van Verzet en *Jan Thijssen*.

98816. De **Voorzitter**: Is deze ruzie niet meer bijgelegd?

A. Ja, wij hebben later wel samengewerkt.

98817. De **Voorzitter**: Bedoelt u later in de driehoek, de Kern?

A. Toch wel. De mensen van de O.D. b.v. kwamen toch wel bij mij thuis en deze mensen hebben ook de nodige inlichtingen gekregen. Hetgeen wij wisten, kregen zij door, alleen hebben wij vaak gemerkt, dat hetgeen zij wisten wij niet doorkregen, evenzo wat betreft de berichten. Zij hebben voor ons ook weleens berichten overgebracht; wij hebben er altijd aan getwijfeld of al die berichten wel overkwamen, aangezien wij wel antwoorden kregen op hat ene bericht, maar op andere berichten, die op dezelfde tijd waren uitgezonden, kregen wij geen antwoord. Het was in die tijd zeer moeilijk.

98818. De **Voorzitter**: Er bestond in die tijd ook de K.P. van de L.O. Hoe was daarmee uw verhouding?

A. Heel goed. Ik heb met zeer veel mensen van de K.P. samengewerkt.

98819. De **Voorzitter**: Stelde de K.P. zich ongeveer hetzelfde ten doel?

A. Ja. Maar de K.P. was een organisatie, die zich meer op Christelijke grondslag baseerde. Bij de Raad van Verzet waren alle gezindten verenigd, maar geen uitgesproken gezindten, geen uitgesproken Katholieken of Gereformeerden, er zat van alles bij. Misschien heb ik hier de gelegenheid om tevens naar voren te brengen het feit, dat de communisten met hun hele organisatie slechts een zeer klein deel uitmaakten van de organisatie van de Raad van Verzet, hetgeen zij vooral na de bevrijding hebben ontkend en sterk hebben verbreed, dat zij de Raad van Verzet waren.

Toen er een straat naar *Gerrit van der Veen* werd genoemd — ik heb het niet bijgewoond —, heeft o.a. *Gerben Wagenaar* gesproken, waarbij hij sterk naar voren liet komen, dat *Gerrit van der Veen* en *Guermontprez* en dergelijke mensen allemaal aan hun zijde stonden en communist waren. Ik heb zeer lange en felle discussies van deze mensen onderling in de oorlog meegemaakt. Naar mijn mening waren deze mensen zeer links georiënteerd, maar niet communistisch, zoals *Gerben Wagenaar* ze noemt en zoals hij zich uitspreekt. Ik zou u heel veel kunnen vertellen. aangezien ik er altijd in het hartje in gezeten heb en de waarschuwingsposi bij mij thuis was, maar ik weet het niet zo onder woorden te brengen.

98820. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, had u via uw radio dus wel een geregeld contact met Londen?

A. Ja.

98821. De **Voorzitter**: Reageerde men vanuit Londen altijd op de berichten, die van hieruit werden gezonden, zodat er een tweerichtingsverkeer was?

A. Ik heb altijd — zelfs bij de radiodienst van de O.D. — opgemerkt, dat men vanuit Londen lang niet altijd overal op reageerde.

98822. De **Voorzitter**: Nu kan het natuurlijk zijn, dat bepaalde berichten, die u naar Londen doorzond, uit inlichtingen bestonden, waarop men niet behoefde te antwoorden, maar het kan ook zijn, dat er belangrijke vragen bij waren, welke werden uitgestuurd, waarop geen antwoord werd verkregen.

A. Er waren belangrijke waarschuwingen bij voor de mensen, die hier werden afgeworpen. Wij wisten pertinent, dat deze mensen in handen vielen van de Duitsers. Dit is uitvoerig door *Jan Thijssen* naar de overkant geseind, samen met andere berichten, doch men heeft vanuit Londen op het eerste bericht niets geantwoord.

98823. De **Voorzitter**: Gebeurde dit vóór de Raad van Verzet was opgericht, vóór 1943 dus?

A. Daar durf ik geen antwoord op te geven, maar ik meen, dat dit er ná heeft plaats gehad.

98824. De **Voorzitter**: Had u dus de indruk, dat men daarvan niet voldoende nota nam?

A. Men nam er helemaal geen nota van. De mensen werden maar uit de lucht gedropt. Ik herinner mij heel goed, dat zij in de buurt van Assen keurig netjes aan de grond werden gezet en de Duitsers hun ontvangstcommissie waren. Ze werden naar villa's gebracht, waar men hun schoenen poetste. De Duitsers kregen alle inlichtingen van hen; de mensen dachten, dat zij in goede handen waren gevallen, doch het tegendeel was waar. Dit heeft men naar Londen geseind, doch men reageerde hier niet op.

98825. Jonkvrouw **Wttewaai van Stoetwegen**: Heeft u later kunnen verifiëren, dat het bericht in Engeland is aangekomen?

A. Deze berichten zijn verzonden met andere berichten; op de andere berichten is wel antwoord binnengekomen; hieruit moet ik veronderstellen, dat dit bericht wel overgeseind is, terwijl deze berichten in de regel door *Jan Thijssen* ook nog via andere organisaties, zoals de O.D., werden overgebracht. Wij kunnen alleen niet met zekerheid zeggen, of deze berichten inderdaad door de andere organisaties naar Londen zijn geseind.

98826. De **Voorzitter**: U weet, dat men in Londen ook een tijd lang de indruk heeft gehad, dat de R.V.V. door de communisten was geïnfiltrerd. Toen is *Ausems* naar Londen gegaan.

A. Wij worden er nog voor aangezien. Na de bevrijding ben ik heel vaak gevolgd om te kijken in welke richting of ik wel ging. Neen, wij komen daar niet gemakkelijk af. Als je in de R.V.V. gezeten hebt, heb je een stempel op je.

98827. De **Voorzitter**: Wat was hoofdzakelijk het werk van *Ausems* in uw groep en waarom heeft u hem uitgekozen om naar Londen te gaan?

A. Oorspronkelijk zou er iemand anders gaan, maar *Jan Thijssen* kon het het best met hem vinden; hij had een goede verbinding, aangezien naar ik meen zijn zwager als Minister in Londen zat. Mijn dochter heeft nog microfotootjes in Tilburg gebracht bij de vrouw van de Minister.

98828. De **Voorzitter**: Welke Minister was dat?

A. Kan het de Minister van Binnenlandse Zaken geweest zijn?

98839. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Het hangt er van af welk jaar het geweest is; bedoelt u een Minister, die Katholiek was?

De **Voorzitter**: Er is nogal van Ministers gewisseld in Engeland.

A. Ik meen, dat hij secretaris is geweest van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in Tilburg.

98830. De **Voorzitter**: Bedoelt u mr. *Steenberghe*?

A. Ja. Zodoende dachten de heer *Ausems* en ook *Jan Thijssen*: Daar krijgen wij wel gehoor en zal hij gemakkelijk doorgelaten worden.

98831. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar mr. *Steenberghe* is in 1941 reeds afgetreden als Minister.

A. In ieder geval had hij daar nog zijn connecties.

98832. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk van het verloop van de wapenzending?

A. Daar hebben wij niet veel van gehad; hier en daar is het wel goed gegaan en aan de R.V.V. zijn inderdaad wapens verstrekt. De radioverbindingen waren goed. Er werden vliegvelden opgegeven — weilanden, welke met rode lichten werden afgezet — waarop 's avonds de wapens werden uitgeworpen.

98833. De **Voorzitter**: U zegt nu: Wij hebben er niet veel van gehad; maar het bezwaar van de O.D. is o.a., dat zij zelfs niet eens aangewezen waren voor de wapens; deze kwamen allemaal bij de R.V.V. en de K.P.

A. Het kan zijn, dat zij weinig of niets gehad hebben — dat weet ik niet meer —, maar wij vonden, dat wij nog te weinig hadden, aangezien wij de mensen lang niet allemaal van wapens konden voor-

zien; men was er in onze groep op gesteld, dat zij allemaal wapens in huis hadden. Dit bracht ook zijn gevaar mee, maar bij ons werd er nogal vaak in kleine groepjes geopereerd. Er werden b.v. drie man belast met: „Die of die neerschieten“; zodornde wilden alle kleine groepjes over wapens beschikken. Of dit verstandig is geweest of niet, weet ik niet, maar in ieder geval was bij ons wèl van belang — en dit mag misschien nog wel even gezegd worden, omdat ik het over neerschieten heb —, dat niemand werd neergeschoten of er moest bij de top van de R.V.V. een rapport binnen zijn van de persoon, die moest vallen — met al zijn slechte hoedanigheden ..... en goede desnoods —; de top nam de beslissing of er inderdaad gebruik mocht worden gemaakt van de wapens om iemand op te ruimen.

98834. De **Voorzitter**: Op welke manier kwam men tot de samenstelling van die rapporten? Ik begrijp natuurlijk, dat de top zegt: Kijk eens, wij moeten een rapport opmaken, aangezien wij de verantwoordelijkheid dragen van hetgeen er gebeurt.

A. De ondercommandanten moesten dit verzamelen; dezen riepen de mensen bij zich, die de mensen kenden, die noodzakelijk opgeruimd moesten worden, en zodoende werd er van verschillende zijden een rapportje opgesteld. De zaak werd daarna aan ons voorgelegd en wanneer wij vergaderingen hadden, werden deze rapporten uitvoerig besproken en werd met algemene stemmen beslist of deze zaak door kon gaan. We hebben in vele plaatsen vergaderd, o.a. bij *Toepoel* op de hei en bij een bankier in de buurt van Baarn.

98835. De **Voorzitter**: Ik wilde u nog een vraag stellen over *Wim met de kin*, waar u het zoëven over heeft gehad. De heer van der *Gaag* heeft hiervan verklaard, dat hij op een gegeven moment uit de gratie was van de Raad van Verzet. Maar ik begreep van u, dat hij gezegd heeft: „U kunt voor mij beter een ander nemen“, en dat hij om die reden met de heer *Wagerzaar* is aangekomen.

A. Hij is in de Raad van Verzet gebleven, maar onder de heer *Wagenaar*. Maar hij is ook uit de gratie geraakt; hij heeft nl. het secretariaat een poosje waargenomen — naar ik meen op aanbeveling van *Gerben Wagenaar* —, maar was nogal onvoorzichtig; hij liep nogal te koop met de stukken van de Raad van Verzet en liet deze zelfs aan sommigen lezen. Daar hebben wij allemaal stelling tegen genomen, waarna *Gerben Wagenaar* gezegd heeft, dat het onderzocht zou worden. Na enige vergaderingen heeft *Gerben Wagenaar* gezegd: Deze man is geroeyeerd uit de communistische partij. We dachten toen, dat wij van hem af waren, maar ik heb hem na de bevrijding ontmoet en hem hiernaar gevraagd, waarop hij zei: „Ik ben nog nooit uit de communistische partij geroeyeerd, zij hebben mij alleen op een andere plaats gezet“. Wij waren dus allemaal door *Gerben Wagenaar* voor de gek gehouden. Hij heeft die man tijdelijk weggedrukt. Deze man is naderhand ook weer op komen dagen, aangezien de heer van der *Gaag* hem later weer heeft ontmoet.

98836. De **Voorzitter**: Weet u zijn naam niet?

A. Neen, ik kan niet op zijn naam komen. Hij speelt op het ogenblik keller in „Frank“ in Amersfoort. Als ik geweten had, dat deze naam van belang was, had ik die naam natuurlijk te weten kunnen komen; ik wil het alsnog doen.¹⁾

De **Voorzitter**: Heel graag. Wij hebben er hier verschillende getuigen naar gevraagd; meestal hebben wij van de verzetslieden de eigen naam er bij; van hem hebben wij alleen maar *Wim met de kin*.

A. Een ander heeft het dus ook al zo gezegd.

98837. De **Voorzitter**: Ja. De heer van der *Gaag* is het eerst met hem in contact gekomen, nadat hij de heer van der *Gaag* had meegedeeld, dat hij berichten uit Engeland kon krijgen.

A. Ik weet een aardig staaltje. Ik werd door een zekere *de Feber* — een makelaar — opgebeld, die ook in de Raad van Verzet is geweest. Deze zei: „Ik heb hier die en die bij mij“, waarna hij een naam noemde. „Deze mijnheer wil mij een stuk laten tekenen voor de vrede“. Hij zei voorts: „Als jij dit nou ook tekent, wil ik het ook wel doen, maar ik kan hem hier niet vandaan krijgen, dus zal ik hem maar naar jou toe sturen“. Die persoon kwam toen bij mij en ik heb met hem zitten praten. Hij had o.a. een grote tas bij zich met illegaal werk — een heel archief —, hetgeen bij een ander allang verloren is gegaan, maar hij had alles nog. Ik zei tegen hem: „Ik teken niets, ik doe nergens aan, dus teken ik ook niets, noch voor de vrede, noch voor de oorlog“. Maar toen kwam het grappige, want ik zei: „Nu

moet je me toch eens vertellen, wie ben je?“, waarop hij antwoordde: „Ik ben uit de R.V.V., ken je me niet meer, ik heb in het Gooi gewerkt“. Ik zei: „Er staat mij niets van bij, ik herinner mij je helemaal niet, maar als je toch uit 't Gooi bent, heb je dan nog weleens *Wim met de kin* gezien?“, waarop hij antwoordde: „Dat ben ik. Noemen ze mij zo?“. „Ja“, zei ik, „dan ken ik je nog wel“. Hij was wat voller geworden, waardoor zijn kin waarschijnlijk niet zo goed uitkwam.

Maar deze mijnheer is nu weer uit de communistische partij. Naar ik heb gehoord, is hij schrijver voor een maandblad uit Polen, dus of hij nu zo erg veel gelezen is, weet ik niet.

98838. De **Voorzitter**: Er is een soort manifest geweest van de Raad van Verzet.

A. Bedoelt u met de staking van 1943?

98839. De **Voorzitter**: Ik zal u het stuk overhandigen. Als u het even door wilt lezen, heeft u waarschijnlijk de indruk van hetgeen ik bedoel.

(De voorzitter overhandigt hierbij het manifest aan getuige.)

A. Ik kan mij hetgeen er in het stuk staat wel herinneren.

98840. De **Voorzitter**: Ik zou u alleen willen vragen: Is dit stuk door de top van de R.V.V. gemeenschappelijk opgesteld? Ik geloof, dat het nog een paar bladzijden doorloopt; het is in nogal krasse termen gesteld.

A. Laat ik het zo zeggen — zo is het misschien het waarschijnlijkst — het stuk is opgesteld door *Jan Thijssen*; deze kon heel wat neerschrijven in korte tijd, waarna het stuk later verspreid is. Ik kan mij — vooral het begin — heel goed herinneren.

98841. De **Voorzitter**: Maakte het in de top een onderwerp van bespreking uit, indien zo'n manifest of stuk uitging?

A. Bijna alles werd in de top besproken. Wij hadden elke week vergadering, die ongeveer een hele dag in beslag nam.

98842. De **Voorzitter**: „Vrij Nederland“ heeft daarop niet zo vriendelijk gereageerd. Kort daarvoor was ook het Nationaal Comité opgericht. „Vrij Nederland“ heeft daarover het volgende geschreven:

„Niettemin verklaart de R.V.V. in een manifest, dat wij hierbij sturen“ — het werd dus naar Londen gezonden — „dat er een werkverdeling tot stand zou zijn gekomen, waarvoor de R.V.V. zich speciaal op directe actie richt. Uit het manifest blijkt hoe dit door de heeren wordt opgevat. Velen in den lande meenen in dezen R.V.V. in een communistische actie te doen te hebben. Wij zijn nog niet in staat geweest dit oninstitueel vast te stellen. Wel hebben het Signaal, een duidelijk communistisch illegaal blad, en de Oranjekrant, die onmiskenbaar communistische sympathieën heeft, genoemd manifest in zijn geheel gepubliceerd. Verschillende leden van den Raad van Verzet zijn ons bij name bekend, over het algemeen onvolwassen lieden.“

Dat was het oordeel van „Vrij Nederland“ daarover. Ik leg het u even voor, opdat u er uw zienswijze op kunt geven.

A. Ik kan mij er niet helemaal bij aansluiten. Wel weet ik, dat in de tijd, dat we met deze actie bezig waren, wij betrekkelijk weinig steun kregen van andere organisaties. Het heeft ook heel wat moeite gekost om een klein beetje samenwerking te krijgen. Zoals ik persoonlijk b.v. werkte voor de O.D. en de K.P. en voor iedereen, die bij me kwam, zo waren er in die andere organisaties ook mensen, die zich er niets van aantrokken of het de R.V.V. was, die ook wel alle gegevens uitwisselden en verschillende diensten wilden bewijzen. Maar hetgeen zij over *Johan Doorn* zeggen en de Oranjekrant: Deze was een beetje tegen de Regering en kon ook weleens fel uitvallen, maar hij was geen communist. Ik heb hem van het begin af gekend en ging zeer veel met hem om. Hij was een journalist, die nogal veel dorst te schrijven en een beetje scherp schreef en misschien een beetje links georiënteerd schreef, waarbij hij de Regering nogal eens aanviel, ook in dat zelfde illegale blad, maar naar mijn mening was deze man niet communistisch georiënteerd.

98843. De **Voorzitter**: Over het algemeen was de terminologie wat krachtiger en scherper dan in normale tijden.

A. Ja, dat is ook te begrijpen. Wij hadden niet alleen wat tegen onze algemene vijand de Duitser, maar wij hadden ook wel wat tegen

¹⁾ Zie antwoord op vraag no. 98805.

onze Regering, die toen aan het bewind was, en dat zal bij iedere Regering, welke er ook aan het bewind is, het geval blijven. Dit zal vandaag aan de dag nog wel zo zijn.

98844. De **Voorzitter**: Heeft de Raad van Verzet ook meegedaan aan het werk van de Kern?

A. Ja. *Gerben Wagenaar* en ik hebben daaraan meegewerkt.

98845. De **Voorzitter**: Wat was uw indruk daarvan? Vond u het een nuttige instelling?

A. Ja; het prettige was, dat er een heel goede sfeer en harmonie bestond. Inderdaad werd er nog weleens wat uitgewisseld en het is zeer jammer, dat het wat laat gekomen is. Aan de andere kant misschien ook niet, want dan waren wij er misschien allemaal niet meer geweest, als wij er in het begin lang gezeten hadden.

98846. De **Voorzitter**: Herinnert u zich nog, dat de bekende 19 punten van prof. *Gerbrandy* zijn binnengekomen en dat zij een onderwerp van bespreking hebben uitgemaakt?

A. Ik kan mij hiervan wel iets herinneren, maar slechts heel vaag.

98847. De **Voorzitter**: Was de Kern eigenlijk een technische groep?

A. Ja, deze werkte meer coördinerend. Ik moet u zeggen, dat het natuurlijk moeilijk is om me dit allemaal te kunnen herinneren. Als ik dit lees, komt het mij bekend voor en indien het mij bekend voorkomt, komt het uit de oorlog, want ik heb na de oorlog geen enkel illegaal werkboekje of tijdschrift gelezen. Ik heb in de oorlog genoeg meegemaakt en hetgeen men mij hiervan vertelde, was meestal opgeblazen.

98848. De **Voorzitter**: Misschien herinnert u zich nog, dat daarover een discussie is geweest. De Regering — en dit kwam in die 19 punten tot uitdrukking — onderscheidde drie groepen: het Nationaal Comité van Verzet, de Raad van Verzet en de O.D. Nu was het Nationaal Comité van Verzet niet een groep in de technische zin van verzet. Men heeft zich weleens afgevraagd hoe men in Londen aan deze voorlichting kwam, waardoor men de indruk kreeg, dat deze groep een verzetsgroep in de technische zin van het woord was. Heeft dit punt nog een onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Dat kan ik mij niet herinneren. Wij waren er in feite op toegespitst om alles, wat men toen beleefde en hoorde, zo spoedig mogelijk te vergeten en hadden niet verwacht, dat men ons na zoveel jaar nog zou vragen: „Herinner je je er nog iets van?”. Ik heb nog heel veel stukken thuis; of zij van belang zijn, weet ik niet, doch dit zou eventueel nagegaan kunnen worden.

98849. De heer **Stufkens**: Is dat het archief?

A. Neen, het is er wel een klein deel van; het archief is in zoveel stukken gegaan, maar er is wel wat van overgebleven. Er bevindt zich ook nog een gedeelte bij *Toepoel*; dat heeft men al eens weggehaald naar den Haag en weer teruggebracht, maar het hele archief is nooit terecht gekomen.

98850. De **Voorzitter**: Is er in verband met de staking van de Raad van Verzet ook nog een oproep uitgegaan?

A. Ja, er zijn duizenden biljetten afgedrukt.

98851. De **Voorzitter**: Dat zijn dus ook stukken — voor zover u het zich herinneren kunt — die eerst in het algemeen besproken werden, voordat het uitging, zoals het stuk, dat ik u overhandigde.

A. Ja, er werden grote en kleine exemplaren van gedrukt, welke overal werden opgehangen.

98852. De **Voorzitter**: Dus dat komt u wel bekend voor?

A. Inderdaad.

98853. De **Voorzitter**: Er is op een gegeven moment vanuit Londen een verzoek gekomen om een delegatie te sturen naar het bevrijde gebied, waarover men nogal gediscussieerd heeft. Zoals u weet, waren er toen drie secties: een linker-, een midden- en een rechtersectie. Door de groepen van de linkersectie werd er vervolgens een stuk opgesteld, hetgeen ik u hierbij even voorleg.

(De voorzitter overhandigt getuige het stuk.)

Heeft u daar ook aan meegewerkt? Daarin sprak de linkersectie zich met name uit, dat men ook ten aanzien van het beleid en het bestel na de oorlog een vinger in de pap wenste te hebben.

A. Ik kan mij dit wel herinneren, omdat de heer *van der Gaag* hierin is gekomen als één van de drie mensen, die naar de overkant is gegaan. Dit ging nogal met ruzie gepaard, aangezien er oorspronkelijk — dit is ook te begrijpen — iemand door ons benoemd zou worden, die afgevaardigde werd. Hiervoor werd *Henk Doorn* aangewezen. Ik kan niet veel kwaad zeggen van de heer *van der Gaag*, maar dit heeft hij zich zelf toch wel opgedrongen; hij heeft de twee anderen, die ook meedingen, kunnen bewerken, dat hij de man was, aangezien hij bij ons kwam met de mededeling, dat ze *Henk Doorn* niet wilden accepteren. Ik ben nog van mening, dat deze twee dat niet hadden te accepteren. Er moesten er drie gekozen worden, waarvan ook één uit de Raad van Verzet. Deze twee heren hadden zich er bij neer moeten leggen, wie het ook geweest was. Alleen wanneer deze man geen goed Nederlander zou zijn geweest, hadden zij zich terug kunnen trekken, maar dit is een onderonsje geworden.

98854. De **Voorzitter**: Kunt u vermoeden, welke bezwaren men tegen *Henk Doorn* had?

A. Ik kan helemaal geen vermoedens hebben. Het enige dat ik vermoed, is, dat de heer *van der Gaag* de persoon wilde zijn, die zou gaan, en als men nu de andere twee maar iets zegt over een derde, die niet zo goed zou zijn en het nogal een werkje was, dat misschien — ze zijn er heel gemakkelijk gekomen — wat gevaar met zich bracht, kan men naar mijn mening de andere twee gemakkelijk beïnvloeden om er een derde uit te houden. Waarschijnlijk had de heer *van der Gaag* meer connecties bij deze mensen, die de heer *Doorn* niet had, maar de Raad van Verzet had de bedoeling de heer *Doorn* er heen te sturen.

98855. De **Voorzitter**: De heer *van der Gaag* heeft hier ook nog het volgende verklaard: Na de oorlog is er een congres geweest van de Raad van Verzet in Amsterdam. Dit congres werd door de heer *van der Gaag* voorgezeten, waarbij hem is gebleken, dat er heel veel communisten aanwezig waren. Dezen hebben getracht de Raad van Verzet te laten voortbestaan. Hij zelf had het gevoel, dat zij de Raad van Verzet wilden laten voortbetaalen in de Partij van de Waarheid of van de Vrienden van de Waarheid. In ieder geval is er een krachtige stem opgegaan om de organisatie te laten voortleven. Hij heeft zich hiertegen met alle kracht verzet. Zij hebben toen de R.V.V. geliquideerd en gezegd: Terug naar uw werk.

A. De heer *van der Gaag* is niet de enige, die dat gezegd heeft. Alle mensen, die buiten de communisten stonden — de leidinggevendende mensen althans —, waren het er mee eens, dat dit inderdaad een politiek spelletje werd. Dat er veel communisten op die algemene vergadering waren, is te begrijpen, aangezien deze in Amsterdam werd gehouden en hierbij hoofdzakelijk de Zaan en Amsterdam aanwezig waren, welke voor een groot gedeelte uit communisten bestonden.

98856. De **Voorzitter**: Was het ook uw indruk, dat zij trachtten de R.V.V. te laten voortbestaan?

A. Ja. Ze hebben deze zaak in zijn geheel willen overnemen, in de hoop, dat ze daarop veel stemmen van de communisten kregen. Ook na de bevrijding hebben zij verscheidene mensen bezocht — *Gerben Wagenaar* heeft mij persoonlijk opgezocht — om te kijken of wij voor het politieke karretje konden worden gespannen.

98857. De **Voorzitter**: Op een gegeven dag is er ook vanuit Londen een bevel gekomen om over te gaan tot de vorming van de N.B.S. Hoe werd dat over het algemeen ontvangen?

A. Bij ons hebben wij er niet veel aan gedaan.

98858. De **Voorzitter**: Hoe stond men tegenover dat bevel vanuit Londen in de R.V.V.?

A. Niet onsympathiek, dat heb ik tenminste nooit gemerkt.

98859. De **Voorzitter**: De bedoeling was om dan die scheiding tussen de drie groepen: R.V.V., K.P. en O.D. wat te laten vervallen.

A. Dat was natuurlijk nog tijdens de oorlog, in de winter van 1944. Dat is nooit zo erg best gelukt, aangezien u bekend is, dat generaal *Koot* met de leiding er van werd belast. Hij kende eigenlijk

niemand, maar wij stonden nu eenmaal in een kwade reuk bij de anderen, in het bijzonder *Jan Thijssen*. Dit vond zijn reden in het feit, dat *Jan Thijssen* een zeer vooraanstaande figuur in het verzet en bovendien een goede organisator was, maar ik moet hieraan toevoegen: hij was tevens een dictator. Een krachtfiguur en een van de weinige leiders, die zich zelf ook dikwijls blootstelde aan gevaren. Wij vonden dat hierdoor het dictatorschap van hem veel verzacht werd. Het ging net als bij de Duitsers: vóór de oorlog was *Hitler* ook dictator en er gebeurden dingen, die niet prettig waren, maar men heeft dit aanvaard, omdat de man toch ook wel capaciteiten had, al heeft hij ze dan allemaal waarschijnlijk op verkeerde wijze gebruikt. In ieder geval zagen ze er toch wat in. Zo was *Jan Thijssen* in onze organisatie ook een dictator, maar bovendien op een top militair. Bij ons viel er nog weleens iemand weg, waar wij dan dagen van onder de indruk waren. doch *Jan Thijssen* niet. Indien er een soldaat naast hem weg viel, zette hij er weer een andere voor in de plaats. Hij was dus *dè* militair en wij waren te veel burger; wij kenden dit niet. Er waren weinig leiders in de organisaties zoals *Jan Thijssen*, en ik heb generaal *Koot* naderhand nog eens gezegd: Het is jammer, dat u niet van de gelegenheid gebruik hebt gemaakt om deze man beter te leren kennen, want het zou een van de beste leiders van officieren van u geweest zijn in het verzet, zo niet de beste. Toen generaal *Koot* naar Amsterdam kwam bij het hoofdkwartier, is daar een drukking geweest; iedereen werkte met zijn schouders en zijn ellebogen; van hoog tot laag trachtte men bij generaal *Koot* een baantje te krijgen. *Jan Thijssen* was geen katje om zonder handschoenen aan te pakken, maar juist om die reden hebben de anderen gedacht: Dit moeten wij gebruiken om er zelf in te komen en hem er uit te werken. Helaas moet ik zeggen, dat onze eigen mensen hieraan hebben meegedaan, ook zij, die aan de top bij de generaal hebben gezeten. Dit is niet alleen in onze organisatie het geval geweest, maar in alle organisaties.

98860. De **Voorzitter**: Er is een grote controverse geweest tussen *Jan Thijssen* en de commandant.

A. Ja, en deze is opgezwiept, aangezien de O.D. niet zo'n beste ervaring had met *Jan Thijssen*. Dat is er allemaal bijgekomen. Het is zeer jammer, dat hij deze man niet meer bij hem heeft gehaald en heeft nagegaan of er inderdaad niet iets goeds in hem zat.

Misschien mag ik nog een voorbeeld aanhalen, dat *Jan Thijssen* niet altijd voor zijn eigen mensen opkwam en hoe militair hij was. *Jan Thijssen* en ik — ik weet niet of er nog meerderen bij waren — waren voor een bespreking op het hoofdkwartier bij generaal *Koot*, waarbij men nogal het een en ander mocht zeggen en vragen. Ik heb generaal *Koot* toen de vraag gesteld of er alsjeblijft nooit meer voor een tweede maal een Putten zou komen. Toen had alles zich juist net in Putten afgespeeld. Hij vroeg toen: „Hoezo?“, waarop ik antwoordde: „Generaal, daar bereiken wij niets mee; het kost duizenden mensenlevens en er worden misschien een paar Duitsers gewond en misschien één — nog wel onbetekenend — doodgeschoten. De generaal heeft zich nogal kwaad gemaakt en zei, dat het bevel was en dat ik er zo niet over denken kon, aangezien ik dan geen goed soldaat was. In deze discussie heeft *Jan Thijssen* als militair generaal *Koot* bijgestaan en mij losgelaten, terwijl ik toch degene was, die reeds jaren met hem had samengewerkt en die het meest om *Jan Thijssen* heen gezeten heeft. Ik zag in hen beiden de militair. Ik heb de generaal verweten — dit moet ik helaas bekennen — dat hij meer militair was dan mens. Hij zei: Dit is een bevel van de Prins, het komt van over de rivieren. Ik zei: Dan moet u zoveel coöndant zijn, dat u de Prins er op wijst, dat dit bevel nooit meer kan voorkomen, of dat hij het aan u moet overlaten of u in staat bent deze bevelen op te volgen of niet. Aangezien ik burger was, begreep ik het militaire gedoe niet.

98861. Jonkvrouw **Witewaall van Stoetwegen**: Was *Jan Thijssen* beroeps militair?

A. Neen, hij was reserve-militair en een prachtmans voor Regeering en Koningin.

98862. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk had hij voor de samenwerking wat moeilijke kanten aan zijn karakter.

A. Ja, hij was niet gemakkelijk in de omgang. Maar men moest hem weten te bereiken. Ik ben in de top maar een van de kleine mensen geweest, doch ik heb ook wel dingen meegemaakt met hem en ook wel voornemens, die hij dacht uit te voeren, waarvan ik vond, dat er alleen maar schade uit voortkwam voor de burgers en weinig

verzet tegen de Duitsers'. Wanneer er dan rustig met hem over gesproken werd en men geduld had het hem uit te leggen, kwam hij toch tot een ander inzicht.

98863. De **Voorzitter**: Ons is uit de stukken gebleken, dat dit niet zo eenvoudig was, ook al omdat wij een schrijven van de Raad van Verzet tegengekomen zijn, waarin o.a. gezegd werd (het is een brief van de R.V.V. aan *Jan Thijssen*):

„Uw uiterst ongedisciplineerde werkwijze juist gedurende de moeilijkste periode van ons land heeft ook den Raad herhaaldelijk genoopt ernstige terechtwijzingen aan u te richten. Door de ontheffing van uw commandopost is het prestige van den Raad zeer geschaad, iets dat vooral in dezen moeilijken tijd niet kan worden geduld.“

A. Mij is dat stuk heel goed bekend. Het is aan het eind van 1944 uitgekomen en in Amsterdam opgesteld. U zult mijn handtekening er niet onder vinden, indien het getekend is.

98864. De **Voorzitter**: Dat is nu juist hetgeen ik u wilde vragen. Werd dit stuk door alle heren gemeenschappelijk opgesteld?

A. Neen; dit was de tijd, dat er gedrang nodig was om een baan-tje te krijgen en tevens een goede aanleiding om *Jan Thijssen* er uit te zetten. Ik ben er speciaal voor naar Amsterdam geweest, waar we deze zaak besproken hebben. Ze waren helaas niet allen aanwezig. *Freek* en *Johan Doorn* wilden mij overhalen er aan mee te werken.

98865. De **Voorzitter**: Begrijp ik u goed, wilden *Freek* (*Wagenaar*) en *Doorn* u overhalen om dit te tekenen?

A. Om dit mede te ondertekenen of in ieder geval om mijn steun daaraan te verlenen. Ik heb dit sterk bestreden en gezegd, dat het geen manier was om iemand uit onze toporganisatie te stoten, die zoveel goed had gedaan. Indien hij inderdaad een fout had gemaakt, moesten zij die maar vergeten. Maar, zoals ik reeds zei, dit was de tijd van duwen en dus moest *Jan Thijssen* — *dè* figuur — uitvallen, want indien de grote ster uitviel, kwamen de kleine sterretjes aan de beurt. Zo is dit ook gegaan. Dit is eerst verworpen, nadat ik mij er sterk tegen verzet had.

98866. De **Voorzitter**: Stond u alleen in het verzet hiertegen?

A. Op die bespreking wel. Toen heb ik gezegd: Kijk eens, ik maak geen ruzie onder elkaar. Jullie kunnen mij terugroepen, als er weer eens wat is. Ik ga nu naar Amersfoort. Bij generaal *Koot* was geen plaats voor mij; ik was geen militair. Ze noemden mij ook altijd antimilitarist; dat ben ik niet in de slechte zin van het woord, maar ik zou graag willen, dat alle oorlogen niet meer voorkwamen. Ik heb hen wel gezegd: Jullie hebben als militair niets aan mij. Zodoende ben ik ook niet in Amsterdam gebleven, maar hen wel voor die vergaderingen overgekomen.

98867. De **Voorzitter**: Weet u van wie het initiatief is uitgegaan om deze brief aan *Jan Thijssen* te sturen?

A. Dat durf ik niet te zeggen, maar men had er allemaal evenveel belang bij. Weet u ook, dat generaal *Koot Gerben Wagenaar* heeft willen onderscheiden met de Militaire Willemsorde?

De **Voorzitter**: Neen, dat is mij niet bekend.

A. Ik we: niet of het hierop betrekking heeft, maar na de oorlog had ik de eer om in de onderscheidingscommissie bij de Prins te zitten. Daar waren alle organisaties bij vertegenwoordigd en de vertegenwoordigers hiervan waren allemaal militair; ik was de enige burger. Deze mensen — daartoe behoorden o.a. de directeur van *Hulstkamp Hoogewegeëiz* en *Wim van Hoorn Alkema* — hebben *Gerben Wagenaar* willen voordragen voor een onderscheiding. Dat heb ik tegen kunnen houden en ik heb met geweld gevochten voor een onderscheiding voor *Jan Thijssen*. Dat viel bij hen wel in goede aarde. Nu was het helaas zo, dat deze heren ons drieën op de lijst hadden gezet voor onderscheidingen: ik heb daartegen gevochten en gezegd: „Heren, laten wij het nou zó doen: wanneer je in een onderscheidingscommissie zitting neemt, moet je nooit zelf op de lijst voorkomen.“ Wij hadden trouwens tijdens de oorlog in de top afgesproken, dat niemand een onderscheiding zou aanvaarden dan post-hum. Dan aanvaard je hem zelf wel niet, maar dan toch de familie. Wij werden daarna wel op de lijst gezet, hoewel ik me er met alle geweld tegen heb verzet. Ook *Gerben Wagenaar* moest men op de lijst zetten en met heel veel moeite heb ik gedaan gekregen, dat het niet gebeurde.

Er zijn veel vergaderingen gehouden onder de organisaties; bij de laatste vergadering was ook generaal *Koot* aanwezig. Hij had de lijsten tevoren natuurlijk allemaal ingezien en zou de laatste vergadering leiden. Hierbij deelde hij mede, dat hij verschillende mensen op de lijsten miste. Hij had van de Prins de vrijheid gekregen om de mensen, waarvan hij meende, dat zij het verdiend hadden, alsnog op de lijst te zetten. Hiertoe behoorde o.a. de heer *Wagenaar*. U begrijpt, hoe ik mij hiertegen verzet heb, aangezien ik eerst uren heb gepraat om hem er af te krijgen.

Toen zei generaal *Koot*: „Daar kunt u niets aan doen, ik heb de bevoegdheid om hem op de lijst te plaatsen en ik vind, dat het nodig is". Ik heb hem gevraagd, wat voor onderscheiding hem dan toegevoegd zou worden, waarop hij antwoordde, dat hij in aanmerking kwam voor een betrekkelijk hoge militaire onderscheiding. Ik zei: „Generaal, ik waarschuw u voor hetgeen u wilt doen. Doet u dat vooral niet, want dan loopt het lelijk voor u af". Waarop de generaal zei: „Welke bezwaren heeft u?" Ik zei: „Aan een militaire onderscheiding zitten vast: moed, beleid en trouw. Trouw kunt u van de heer *Wagenaar* niet verwachten hier in ons land, aangezien hij communist is. Ik wens niet, dat hij voorgedragen wordt.". Het gesprek liep nogal hoog; jhr. Six kwam tussenbeide en niemand dorst iets te zeggen. Ik had op een beetje bijval gehoopt, maar nu bleken ze allemaal vóór de communisten te zijn in plaats van er tegen. Toen heb ik generaal *Koot* voor het laatst gewaarschuwd en gezegd: „Generaal, denkt u er om, indien u dit doet, is het voor uw eigen verantwoording. Ik zal op eigen kosten in alle couranten laten publiceren, dat generaal *Koot Gerben Wagenaar*, de communist, heeft onderscheiden. Weest u gewaarschuwd, generaal.". Naar mijn mening zal de generaal nog weleens blij geweest zijn, dat ik hem zo aangepakt heb, aangezien hij een flater geslagen zou hebben, door deze communist aldus te onderscheiden.

Ik zei voorts: „U mag hem iedere onderscheiding geven, die u wilt, ik ben niet afgunstig, want ik wil toch niets hebben, maar geen militaire onderscheiding.".

Toen wij later buiten waren in het donker — ik weet niet meer precies wie er op mijn schouder klopte —, zeiden ze in ieder geval tegen mij: „Dat heb je goed gezegd, wij konden niets doen, aangezien wij allemaal sterren dragen.".

Ik heb generaal *Koot* naderhand nog eens ontmoet. Ik heb hem dit nooit kwalijk genomen, doch heb hem slechts willen redden. Ik heb hem nog eens gevraagd, of hij het niet prettig gevonden heeft, dat het niet gebeurd is. Toen vond ik het jammer, dat hij niet recht uit is geweest; hij heeft het gesprek afgebroken — dat had ik niet verwacht. Ik ben verschillende malen bij hem geweest om een betrekkelijk hoge onderscheiding te krijgen voor *Jan Thijssen*; deze heeft er een gehad.

98868. De **Voorzitter**: Wat heeft hij gehad?

A. Brons; in ieder geval een lage militaire onderscheiding, zo laag, dat zijn vrouw haar niet wilde ontvangen. Niemand heeft dit opgemerkt. Zijn moeder was bij de uitreiking er van aanwezig en zijn vrouw was zo verstandig om te zeggen: „Geef u die aan moeder.". Zo heeft de moeder van *Jan Thijssen* de onderscheiding in ontvangst genomen; zijn vrouw wilde ze niet aanvaarden, omdat zij te laag was.

98869. De **Voorzitter**: Weet u iets van de arrestatie van *Lange Jan*?

A. Ja. Dit berustte op verraad.

98870. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Van wie?

A. Daar vraagt u mij iets.

98871. De **Voorzitter**: U zegt het zo positief. Ik kan mij voorstellen, dat u een vermoeden kunt hebben.

A. Dit verraad staat voor mij positief vast. Het zal u wel bekend zijn — misschien heeft u de stukken hierover gehad — hoe dat verlopen is. Hij is van Amsterdam naar Rotterdam gegaan via Leiden, waar hij zijn vader heeft opgezocht, en is vervolgens op de grote weg gepakt. Het was hun bekend, dat hij met de wagen van het Rode Kruis komen moest, aangezien er in den Haag een briefje op het bureau lag, dat hij na zoveel tijd zou komen. Dit bericht is volgens mij uit Amsterdam gekomen. De reden, waarom ik in de veronderstelling ben, dat hierbij verraad in het spel is, is ten eerste, omdat hij niet meer gezien was, en voorts, omdat hij een te grote figuur was, waar weinigen meer tegenop konden. Bovendien heeft het laatste

gesprek plaats gehad in Amsterdam met *Gerben Wagenaar*, dat eindigde in hooglopende ruzie. Maar het eigenaardige hierbij was, dat ik een briefje in mijn bezit heb van de dokter, die zich ook in de wagen bevond met de chauffeur en ook gearresteerd werd. De chauffeur en de dokter zijn vrijgelaten, waarop zij naar Arnhem zijn gegaan. Deze dokter heeft in blokschrift een briefje aan *Gerben Wagenaar* geschreven, waarin hij hem bedankte voor zijn vrijlaten.

98872. De **Voorzitter**: Heeft u dat briefje in uw bezit?

A. Ja. De dokter is naderhand gesneuveld, toen hij opnieuw een vroegere order van *Jan Thijssen*, verder op te trekken met de Duitsers, uitvoerde; dit is natuurlijk betrekkelijk weinig bewijs, maar toen was er voor mij veel bewijs.

98873. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Was het niet ondertekend?

A. Ja, doch in blokschrift, met de illegale naam.

98874. De **Voorzitter**: U zei zo juist: Toen lag er in den Haag een briefje op het bureau. Welk bureau bedoelt u?

A. Van de Gestapo.

98875. De **Voorzitter**: Hoe is u dat bekend?

A. Uit het onderzoek. Een Duitser uit het gevangenenkamp-IJmuiden heeft mijn zienswijze bevestigd, bij zijn verhoor door de Hollandse commandant. Ik heb rechercheurs bij mij gehad om mij te verhoren. Dezen hadden de zaak in handen voor het onderzoek van *Jan Thijssen* en moesten mij verhoren, omdat ik één of twee dagen daarvoor met *Jan Thijssen* en zijn vrouw nog bij mij thuis gezeten had en wist, dat hij die route zou volgen; mijn plan was om mee te gaan. *Jan Thijssen* wilde beslist niet een auto gaan, waarop ik gezegd heb: „Een auto is mij te gevaarlijk. Je kunt op alle manieren gaan, maar niet met een auto.". Dat zelfde gesprek heeft *Jan Thijssen* in mijn bijzijn met zijn vrouw gehad, waarover nogal wat woorden zijn geweest. Ik heb toen afgesproken, dat, indien ik om 9 uur niet in Hilversum zou zijn, ik niet meeding. Ik ben toen niet geweest. Het was dus heel normaal, dat zij mij kwamen verhoren, aangezien ik van deze rit afwist. Ik moet hierbij vermelden, dat de communisten — waaronder *Gerben Wagenaar* — altijd gezegd hebben, dat zij in de gevangenis en overal zeer goede wegen en veel connecties hadden; mij was ook bekend, dat de communisten in den Haag groepen hadden.

De vrouw van *Jan Thijssen* en ik zijn toen samen naar *Gerben Wagenaar* gegaan om te bespreken wat wij zouden doen om hem vrij te krijgen, toen hij hier in den Haag gevangenzat, waarop *Gerben Wagenaar* zei, dat hij er niets aan kon doen, aangezien hij in den Haag niet één connectie had of illegale groep kende, die het voor hem zou kunnen opknappen. Hij kon ook niet in de gevangenis komen, aangezien hij er niemand kende. Toen wisten wij reeds genoeg.

98876. De **Voorzitter**: Was u dan gebleken, dat hij die connecties wel had?

A. Wij wisten van tevoren reeds, dat hij deze bezat, want indien de R.V.V. wat op te knappen had, was het altijd: Wie heeft de beste connecties. Wij wisten altijd, dat de communisten ergens connecties bezaten, doch wij kenden de mensen en de namen niet.

98877. De **Voorzitter**: Wist u dat ook van den Haag?

A. Inderdaad. Er zijn mensen van onze groep naar den Haag toegegaan — o.a. uit Baarn —, die met die groepen zelfs hebben samengewerkt. Maar dit is geen bewijs voor u.

98878. De **Voorzitter**: Neen, dit is een visie, die u op de zaak heeft, maar u heeft niet iets, dat als bewijs zou kunnen dienen.

A. Voorts bezit ik een klein verslag van hetgeen door de rechercheurs werd opgemaakt; het eigenaardige hiervan vind ik, dat deze zaak niet verder door die rechercheurs is uitgezocht.

98879. De **Voorzitter**: Hoc weet u dat?

A. Ik heb het verslag van die rechercheurs en bovendien heeft de heer *van Hoorn Alkema* mij gezegd, dat hij wist, dat de rechercheurs met deze zaak belast waren en dat het niet verder uitgezocht zou worden.

98830. De **Voorzitter**: Ik ben hiermede ongeveer aan het eind gekomen van hetgeen ik u wilde vragen.

A. U wilde nog iets omtrent de ambtenaren weten.

98881. De **Voorzitter**: Dit is eigenlijk de titel van het andere onderdeel, dat wij behandelen; daar vallen de verzetsgroeperingen niet direct onder.

A. Ik zou nog enkele mensen kunnen noemen, die zeker niet als communist bekendstaan: mr. *den Daas*, commissaris *Valken*, waar ik persoonlijk contact mee had.

98882. De **Voorzitter**: Waren dat ambtenaren, die in de R.V.V. zaten?

A. Neen, zij gaven ons de gegevens. Per slot van rekening was het een vrije beweging bij ons; iedereen zat er in en niemand zat er in, maar het was geen lidmaatschap. Voorts zou ik willen noemen: com-

missaris *Staal*, commissaris *Goorhuis*, hoofdinspecteur *Tas* en vele anderen.

98883. De **Voorzitter**: Dan ben ik aan het eind gekomen van hetgeen ik u wilde vragen. Heeft u — binnen het kader van de R.V.V. — nog iets mede te delen, dat voor ons van belang zou kunnen zijn?

A. Ik moet maar neen zeggen, aangezien het zo moeilijk is; er is zoveel gebeurd.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt en sluit het verhoor.

J. A. ENGEL.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 12 NOVEMBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Verhoor van

ADRIAAN VAN MOOCK,
oud 39 jaar, wonende te Amsterdam,
jeugdleader.

Punt van het Enquêtebesluit: *h*.

Hij legt de eed af als getuige.

98884. De **Voorzitter**: De Enquêtecommissie is op het ogenblik bezig met het onderzoek betreffende de verzetsgroeperingen, die min of meer georganiseerd zijn. Daarbij is ook ter sprake gekomen het werk van de z.g. Vrije Groepen.

Van de heer *Bommer* hebben wij vernomen, dat u daar vrij veel mee te maken hebt gehad. U was, meen ik, secretaris. Ik zou u willen vragen een kort exposé te willen geven van het ontstaan, de werkwijze en de taken, welke u daarbij op zich hebt genomen.

A. Dat zou ik graag willen doen, voor zover ik dat nog in mijn herinnering heb; het is nl. reeds lang geleden.

Ik geloof, dat de benaming, die de heer *Bommer* mij heeft gegeven: secretaris van de groep, wel wat weids was. Ik geloof niet, dat er in die dagen baantjes werden uitgedeeld van secretaris, voorzitter of iets dergelijks, maar in ieder geval was ik bij het bureau als zodanig — als men het zo mag noemen — toch wel betrokken en had daar administratieve zaken te verzorgen voor de groep. De heer *Bommer* was, als ik het me goed herinner, voorzitter van de groep. Naar mijn mening zijn de z.g. Vrije Groepen ontstaan uit allerlei — de naam spreekt reeds voor zich zelf — los werkende groepen, die op een bepaald moment behoefte hadden om buiten het verband van de in die dagen reeds gevormde groepen, zoals de L.O. en het N.S.F., toch ook op een bepaalde wijze contact met elkaar te houden.

98885. De **Voorzitter**: Wanneer begon dat ongeveer?

A. Naar mijn mening was dat eind 1943 begin 1944. Ongeveer in die periode.

De groepen hielden zich zowel bezig met hetgeen wij in die dagen noemden verzorgingsarbeid als met het verstrekken van bonkaarten; zij hadden zijdelings betrekking met kraken, die er werden gepleegd: enkele groepen hadden er dus indirect contact mee.

98886. De **Voorzitter**: Deden die groepen dat niet zelf? Of was er alleen contact mee?

A. Er was alleen contact mee. Ik geloof, dat het belangrijkste van de Vrije Groepen is geweest het verzorgen van vele mensen, die in die periode in zeer moeilijke situaties gekomen waren, b.v. de Joodse groepen en de onderduikers in het algemeen. Uit de Vrije Groepen zijn, naar ik meen, ontstaan de inlichtingendienst en de koeriersdienst van de groep R.R. Ik weet niet of u deze groep onder die benaming kent; aan het hoofd er van stond de heer *van Eugen*. Het direct plegen van overvallen behoorde niet tot de taak van de Vrije Groepen.

98887. De **Voorzitter**: Ik kan het misschien het beste vergelijken met de taak van de L.O.: onderduikers verzorgen, bonkaarten verstrekken en financiën.

A. Naar mijn mening waren dat de voornaamste werkzaamheden, die gedaan werden.

98888. De **Voorzitter**: Is het u mogelijk enige indicatie te geven welke groepen dat waren: ambtenarengroepen of onderwijzersgroepen?

A. Ket is misschien eenvoudiger om te zeggen, dat het belangrijker is deze groepen in politieke verhoudingen te zien, zonder ze in beroepsmatige groepen in te delen. De groep, waar men in het algemeen mee werkte, waren mensen uit de kring van de indertijd socialistische groepen: de S.D.A.P. De mensen, die de leiding van de groep hadden, waren toch allemaal mensen uit deze kringen, en ik kan dus niet zeggen of het een groep van ambtenaren, onderwijzers of arbeiders was. Ik geloof, dat de achtergrond van het geheel geweest is: de behoefte om eigenlijk niet naast — dat sprak in deze jaren natuurlijk helemaal niet —, maar toch wel met gelijkgezinden voor de eigen groepen in eerste instantie de verzorging te regelen.

98889. De **Voorzitter**: Had u ook contacten met het L.O. en het N.S.F.? We hadden het zoëven over de financiën.

A. Ja, direct was er een zeer goed contact; indirect bestond dat, doordat sommigen zowel in de ene als in de andere groep werkten. Om die reden betrof de groep het geld van het N.S.F. en kreeg men ook via het N.S.F. zijn financiële mogelijkheden, vooral in het laatste jaar; vanaf September 1944 tot het einde van de oorlog is dit hoofdzakelijk het geval geweest, omdat men toen niet meer over eigen fondsen uit de eigen kring kon beschikken.

98890. De **Voorzitter**: Toen „De Kern” ontstond, zat u daar rechtstreeks in of ging dat via de landelijke groep?

A. Ik ben persoonlijk voortgekomen uit de groepering, die zich onmiddellijk na de oorlog heeft gevormd. Zelf was ik niet in dienst van de Arbeiders Jeugdcentrale — de A.J.C. —, maar had wel direct met enkelen van mijn vrienden de taak op mij genomen om onmiddellijk maatregelen te treffen voor die mensen, die speciaal uit die kring kwamen en die direct de eerste dagen na de oorlog in moeilijkheden verkeerden. Ik ben eigenlijk via deze groepering bij deze groep gekomen, maar die Vrije Groepen bestonden uit allerlei van die soort mensen, die, hoofdzakelijk uit socialistische kring komende, hier en daar in het land groepen hadden gevormd. Er is toen contact ontstaan tussen de groepen, afkomstig uit het westen van het land, en vooral uit Amsterdam, waarbij men zich afgevraagd heeft hoe men de zaak kon coördineren en verstevigen om zodoende hun mogelijkheden te vergroten.

98891. De **Voorzitter**: Had u met het N.S.F. rechtstreeks als groep contact of ook via een andere groep?

A. Daar was contact mee via één van de groepen, als ik me goed herinner de indertijd zo genoemde groep „De Haas”.

98892. De **Voorzitter**: Is het werk na de bevrijding meteen opgeheven?

A. Onmiddellijk. Ik geloof, dat wij één van de groeperingen waren, die van oordeel was, dat wij dit werk niet moesten voortzetten.

98893. De **Voorzitter**: Dit was ongeveer hetgeen ik u had willen vragen. Meent u, dat u in verband met hetgeen wij besproken hebben nog iets toe te voegen hebt?

A. Neen, dank u wel.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons verstrekt hebt, en sluit het verhoor.

A. VAN MOOCK.

KOERSEN, *voorzitter*.
WTTewaALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.
KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN MAANDAG 13 DECEMBER 1954

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer van Lier, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Prof. mr. PIETER SJOERDS GERBRANDY,
oud 69 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,
oud-Minister-president.

98894. De **Voorzitter**: Het verhoor, dat wij op het ogenblik houden, is een voortzetting van het verhoor, dat op 21 Juni reeds heeft plaats gehad. U zult de antwoorden, die u thans geeft, kunnen geven onder het verband van de toen afgelegde eed.

In de eerste plaats zou ik willen beginnen met enkele punten, die bij het vorige verhoor zijn overgebleven, in die zin, dat u nog enkele gegevens zoudt nakijken, die u toen niet meer zo duidelijk voor de geest stonden.

Ik zou als eerste vraag willen stellen, of de Regering ook overwogen heeft van Londen uit instructies te doen toekomen aan de secretarissen-generaal in het bezette gebied. Ik geef u hiervoor gaarne het woord.

A. Voor zover ik heb kunnen nagaan, Mijnheer de President, is dat niet gebeurd. Ik durf niet zeggen, dat het niet overwogen is, maar de gang van zaken is deze geweest, dat het eerste contact, dat wij met Nederland zochten, op militair gebied lag; in het eerste begin om mededelingen te kunnen verstrekken aan de Engelsen, waar ze hun slag konden slaan, munitiedepots opblazen e.d. Het zenden van boodschappen naar Nederland is in het begin heel moeilijk geweest en naar mijn mening heb ik dit al eens uiteengezet. Wij zijn zeer voorzichtig geworden, nadat één van onze beste mensen, die gedropt was, gevangen genomen werd. Naarmate de tijd voortschreed, kregen wij mededelingen over infiltratie van het College van de Secretarissen-Generaal. Dit werd voor ons niet langer meer een vertrouwd adres. Ik heb bovendien doen raadplegen de notulen van de secretarissen-generaal hier in Nederland; hieruit blijkt nergens van uitdrukkelijk gelegd contact.

98895. De **Voorzitter**: U zegt: In de eerste plaats zochten wij contact op militair gebied. Dat kan ik mij in het totale verband voorstellen, maar aan de andere kant was het natuurlijk begrijpelijk — waar de secretarissen-generaal hier waren achtergebleven en generaal *Winkelman* niet meer zijn functie uitoefende —, dat men zeide: Hoorden wij maar wat meer van Londen; deze klacht hebben wij meermalen vernomen. En vele secretarissen-generaal zeiden: Wij hebben natuurlijk naar beste weten gehandeld, aangezien Londen ons helemaal geen richtlijnen heeft gegeven. Daarom leg ik u dit punt even voor.

A. Dat begrijp ik heel goed, Mijnheer de President, maar toen wij in het begin slecht op de hoogte waren van wat er in Nederland gebeurde — het heeft een hele tijd geduurd —, was het voor ons ook buitengewoon moeilijk. Men kon natuurlijk wel trachten op militair gebied aanwijzingen te geven — dit heeft ook niet lang geduurd; wij konden ook, laat ik zeggen, het verzet stimuleren —, maar het was moeilijk om in het jaar 1940 en een groot gedeelte van 1941 richtlijnen te geven aan de secretarissen-generaal, aangezien wij in het eerste anderhalf jaar niet op de hoogte waren van de situatie. Wij verzamelden wel uit elke denkbare bron gegevens en wisten dus wel allerlei, maar de totaal-situatie kenden wij lange tijd niet.

98896. De **Voorzitter**: Ik heb de vorige keer uit het verhoor ook begrepen, dat u toen niet van het bestaan van de Aanwijzingen af wist.

A. Neen.

98897. De **Voorzitter**: Kunt u zich herinneren wanneer deze Aanwijzingen wel te uwer kennis kwamen?

A. Dat is vrij laat geweest, maar ik durf het juiste moment niet te zeggen.

98898. De **Voorzitter**: Het Commentaar is geweest in Mei 1943; kende u ze daarvoor al?

A. Neen, per se niet.

98899. De **Voorzitter**: Ik leg u deze vraag voor, aangezien er een radiorede van u is geweest via Radio Oranje van 21 October 1943. Daarin zegt u:

„Begin Februari van dit jaar heb ik via Radio Oranje namens de Regering aanwijzingen gegeven aan het personeel in Overheidsdienst aangaande zijn taak en plichten in dit tijdsgewricht. Die Aanwijzingen waren conform de instructies, die reeds lang vóór de Duitse overval, voor het geval ener vreemde bezetting waren verstrekt.”.

Hieruit meende ik te kunnen afleiden, dat u op dat moment de Aanwijzingen kende.

A. In October misschien wel. Maar het punt is pas veel later tot mij doorgedrongen; dat is dus geweest in de herfst 1943; u noemde meen ik een datum.

De **Voorzitter**: Ja. In Mei 1943 is het Commentaar gekomen.

A. Ik dacht, dat het iets later was.

98900. De **Voorzitter**: Het Commentaar is in Mei gekomen. U zegt hier in October, dat u in Februari voor Radio Oranje gezegd hebt — die radiotoespraak ben ik ook tegengekomen, dus toen was het Commentaar er nog bepaald niet —, dat dit conform de instructies was, die reeds lang vóór de Duitse overval waren verstrekt. Daaruit meende ik te moeten afleiden, dat deze Aanwijzingen u toen wel bekend moesten zijn.

A. In October waarschijnlijk wel.

98901. De **Voorzitter**: Het zou in Februari geweest moeten zijn.

A. Neen, dat kan niet, aangezien ze bij mij bekend zijn geworden ten gevolge van het Commentaar. Ik vermoed, dat het gezegd in Februari niet naar de „instructies” maar naar iets algemeners heenwijst.

98902. De **Voorzitter**: Ja, daar heeft u de vorige maal ook over gesproken; het Commentaar vond u zeer goed.

De vorige maal hebben wij ook de *Nota-Telders* besproken. Heeft u nog kunnen nagaan, wanneer deze nota u bereikt heeft?

A. Mijnheer de President! Daar moet ik iets vreemds op antwoorden. Nu ik die nota voor mij zie, zeg ik: „Die heb ik nooit gelezen, aangezien ik het mij anders per se zou herinneren. Men moet natuurlijk voorzichtig zijn, men vergeet weleens het een en ander. Onder die nota staan de volgei..de namen: *Colijn, Slingenberg, de Zeeuw, Schouten, Joekes, van Walsum, Vorrink, Telders, Rutgers*. Zo'n nota heb ik niet gezien. Om er zeker van te zijn, zou ik dit kunnen verifiëren. Een dergelijke nota zou door mij onverbiddelijk direct besproken zijn met de heer *van Angeren*, aangezien dit soort stukken altijd een punt van overweging uitmaakte tussen hem en mij. Hij is eerst mijn

secretaris-generaal geweest en de behandeling van zo'n nota zou nooit buiten hem om zijn geschied. In de tweede plaats heb ik de heer *van Angeren* gevraagd: „Heeft u de nota gezien?“, waarop hij antwoordde: „Neen“.

Ik acht het mogelijk — aangezien de naam Nota-Telders mij niet vreemd voorkomt —, dat ik in Juni 1945, toen ik reeds in Nederland was, in verband inet een beslissing, die door mij genomen moest worden in zake de leden van de Hoge Raad, kennis genomen heb van deze nota. Het staat eigenlijk voor mij vast — ik moet mij voorzichtig uitdrukken; nu ik deze nota heb nagelezen, komt de naam mij vertrouwd voor —, dat ik deze nota in Londen niet gekend heb.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Dan is het dus niet doorgegeven door de persoon, die deze nota meegekegen heeft; dat moet dan de conclusie zijn. Het is natuurlijk heel goed mogelijk, dat die persoon haar meegenomen heeft, maar het stuk op een gegeven moment vernietigd heeft, omdat hij het te lastig of griezelig vond of iets dergelijks.

98903. De **Voorzitter**: Zou ik de nota van u even mogen inzien?

(*Getuige overhandigt de Voorzitter de nota.*)

Naar mijn mening spreken wij over twee verschillende onderwerpen. Ik begreep het al niet goed. De nota, die u heeft, is waarschijnlijk ook door de heer *Telders* opgesteld, maar de nota, waar ik op doel, is een zeer uitvoerige nota geweest van October 1940, betreffende de gehele situatie in Nederland; dat is dus al vrij in het begin geweest.

Het is een zeer uitvoerige nota, die naar de Amerikaanse Consul gezonden is en deze heeft haar vervolg in October 1940 overhandigd aan de Nederlandse Regering.

A. Deze nota heb ik ook niet gezien; ik acht het alleen mogelijk, dat ik de nota, die u heeft, of de nota, die in mijn bezit is, gebruikt heb in Juni 1945; dat is mijn conclusie.

98904. De **Voorzitter**: De nota, waar u over sprak, is een brief geweest van het Politiek Convent aan het College van de Secretarissen-Generaal, gericht aan de heer *Snouck Hurgronje*, omdat men meende, dat de secretarissen-generaal niet voldoende de punten van het Landoorlogreglement in acht namen.

Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar die brief is nooit naar Londen gezonden.

De **Voorzitter**: Neen, deze brief is nooit naar Londen gezonden, zodat u hiervan dus geen kennis kunt dragen.

A. Neen, dan is dat punt duidelijk. Wat betreft deze nota — deze zou ik op mijn gemak moeten bekijken. Het staat mij vaag voor de geest, dat ik zo'n nota in 1945 gebruikt heb, toen ik nog Minister was. De vaststelling van mijn houding als Minister van Justitie tegenover de leden van de Hoge Raad dateert uit die tijd en naar mijn mening heb ik wel een aantal stukken van deze geest gezien.

98905. De **Voorzitter**: Het staat u dus niet voor de geest, dat u eind 1940 of begin 1941 via de Amerikaanse Consul een zeer uitvoerige nota hebt ontvangen over de situatie in Nederland; daar komt mijn vraag praktisch op neer.

A. Daar moet ik, met mijn wetenschap van de zaak, ontkennend op antwoorden.

98906. De **Voorzitter**: De vorige maal hebben wij u ook iets gevraagd betreffende de Bedrijfsorganisatie „*Woltersom*“, waarbij u mededeelde, dat u nog even zoudt nazien of het een punt van discussie heeft uitgemaakt in Londen.

A. Ik zou niet durven zeggen: Het is nooit genoemd. Ons was iets bekend van de Organisatie *Woltersom* en ik herinner mij, dat het op een gegeven ogenblik genoemd is in een vergadering, maar ik herinner mij geen maatregelen daaromtrent. Als ik er iets aan mag toevoegen: Dit punt is besproken; de heer *Veraart* zou u hierover meer kunnen mededelen, aangezien hij daarbij betrokken is geweest en sympathie aan de dag legde voor de Organisatie *Woltersom*. Dit punt is niet onbesproken gebleven, maar een opzettelijke discussie hieromtrent heb ik niet in de notulen kunnen vinden. Het werd door ons (dat was weer iets later) als een creatie van Duits makelij gezien.

98907. De **Voorzitter**: Maar de heer *Veraart* behoorde natuurlijk niet tot de Regering. Ik zou mijn vraag ook zo kunnen stellen: Heeft u deze kwestie met de Minister van Economische Zaken of van Sociale Zaken besproken?

A. Dit is ter sprake geweest in de zin van: „Hij toont sympathie“, en dat is door mij gerapporteerd. Of dat de Ministerraad is geweest of de Commissie Terugkeer, dit weet ik mij niet meer te herinneren. Ik meen het eerste. Met name Minister *Albarda* was over de houding van *Veraart* zeer ontstemd.

98908. De **Voorzitter**: Maar een bepaalde beslissing daaromtrent is niet door u genomen.

A. Neen, d.w.z. onze opvatting in Londen was zeer afkeurend.

98909. De **Voorzitter**: Ik stel u deze vraag, aangezien dit natuurlijk iets anders is — dat heeft u de vorige maal reeds gezegd — dan hetgeen wij hier gehoord hebben van de heer *Greidanus*. De heer *Greidanus* heeft ons medegedeeld, dat de heer *van Haersma de With* dit aan Londen had gerapporteerd en dat Londen accoord ging met de beslissingen, die men op dit punt in bezet gebied nam. De vorige maal hebt u reeds verklaard, dat u dit niet bekend was.

A. Neen, het was mij per se niet bekend. Ik heb nu mijn geheugen opgefrist en tegen mij zelf gezegd: Dit punt is even aan de orde geweest, maar niet in de zin van: Wij moeten ons bepaaldelijk officieel uitspreken over de Organisatie *Woltersom*.

98910. De **Voorzitter**: Voorts heb ik u de vorige keer gevraagd naar een vragenlijst, die gekomen was. Ook dit punt zoudt u nog even nazien in verband met het Politiek Convent. Van Londen is er nl. een vragenlijst gekomen, die behandeld is door het Politiek Convent. Over die vragenlijst heeft het Politiek Convent ook een antwoord opgesteld. U verklaarde: „Het staat mij wel voor de geest; ik zal dit punt met de heer *Somer* opnemen.“

Ik deelde u mede, dat de secretaris van het Politiek Convent niet wist hoe die lijst gekomen was, maar wel dat deze van Londen afkomstig was, waarschijnlijk via de heer *Vorriink*, waarop u zei: „Het staat mij wel voor de geest, dat wij hierop geantwoord hebben: dit zal ik voor u nazien.“

A. Ik heb hierover een poosje geleden met de heer de *Beus* gesproken, maar hij weet zich dit punt niet meer te herinneren.

Voorts heb ik er met de heer *de Jong* over gesproken en met nog iemand, waarvan ik mij de naam niet meer weet te herinneren. Het staat mij inderdaad voor de geest, dat dit punt behandeld is, maar meer durf ik niet te zeggen.

98911. De heer **van Lier**: Heeft u er ook met de heer *Somer* over gesproken?

A. Ik heb er met de heren *Somer*, de *Beus* en de *Jong* over gesproken.

98912. De **Voorzitter**: Hebt u ook nog iets kunnen vinden — dit is ook nog een van die vragen, die de vorige maal overgebleven zijn — betreffende de autorisatie van het Nationaal Comité, dat een adviescollege was voor de Regering van de binnenlandse politiek?

A. Wij hebben ons, voor zover ik heb kunnen nagaan, een tijdlang op het standpunt gesteld: Daar kun je contact mee hebben. Maar ik verkeerde in de mening, dat uw vraag in deze richting ging: of men machtiging verstrekke tot het nemen van maatregelen.

98913. De **Voorzitter**: Ja, van een zekere autorisatie dus.

A. Dat is naar mijn mening herhaaldelijk uitgesteld. Dit is, wat het Nationaal Comité betreft, niet in positieve zin gebeurd.

98914. De **Voorzitter**: Kunt u de reden van het uitstel ook opgeven?

A. Ja, maar daar moet ik heel voorzichtig mee zijn, aangezien ik dit kort geleden nog heb trachten na te gaan; er staat mij niet voor de geest, dat in het overleg tussen de Ministers telkens de vraag aan de orde kwam: wanneer moet men een positieve opdracht geven en aan wie moet men dit doen? Het is vrij laat geworden voordat in dat opzicht beslissingen zijn genomen; naar mijn mening is dit pas in 1944 gebeurd. Wel zijn deze kwesties telkens aan de orde geweest. Dit staat in verband met het vacuum. Telkens is men uit overweging van voorzichtigheid teruggeschrokken van een positieve lastgeving.

98915. De **Voorzitter**: Kunt u ook nog iets mededelen van de aanvankelijke uitsluiting van de O.D. van de wapenzendingen en wat de reden daarvan was? Ik zou het graag in verband willen brengen met het z.g. rapport-Dogger, dat over de O.D. in Londen is uitgebracht, in zoverre dit een punt van bespreking heeft uitgeïnaakt.

A. Ik kan u mededelen, dat het rapport-Dogger herhaaldelijk een punt van bespreking heeft uitgemaakt. Daarin vermeldt hij de gehele geschiedenis van het ontstaan van de O.D. Wij zijn op den duur — het is mogelijk, dat wij daarin misgetast hebben — tot de conclusie gekomen: de organisatie zoals wij die op het ogenblik bekijken, is een organisatie om vlak na de bevrijding hand- en spandiensten te verlenen voor het handhaven van orde en rust en niet — zoals wij haar nu bekijken — een gevechtsorganisatie.

98916. De **Voorzitter**: Zag u de O.D. niet als een verzetsorganisatie in de enge zin zoals R.V.V. en K.P.?

A. Inderdaad, daar komt het op neer. Toen wij in het bevrijde zuiden terugkwamen, merkten wij, dat op sommige plaatsen de O.D. inderdaad het karakter had, dat wij er aan hadden toegekend, doch dat het op anciere plaatsen, b.v. in Zeeland, anders was. Dit was plaatselijk zeer verschillend.

98917. De **Voorzitter**: Was dat ook de reden van de uitsluiting van de O.D. voor de wapenzendingen?

A. Ja.

98918. De **Voorzitter**: Voorts hebben wij u overhandigd een rapport van „Trouw” en in verband daarmee een telegram van de Regering van 27 en 28 Mei 1943. Ik zou hierover graag uw mening vernemen.

A. Dit rapport is mij bekend.

98919. De **Voorzitter**: Bestaat er enig verband tussen het rapport van „Trouw” en het telegram van de Regering?

A. Het telegram van de Regering dateert van 27 Mei 1943. Of er verband bestaat tussen hetgeen „Trouw” heeft gezegd en ons bericht durf ik niet te zeggen. Maar ik herinner mij, dat de heer van Lidth de *Jeude* dit telegram met mij besproken heeft. Dit telegram is uitgezonden door de heer *Somer*. In dit telegram komt tevens tot uitdrukking hoe wij over de O.D. dachten.

98920. De **Voorzitter**: Voorts zou ik een vraag willen stellen betreffende de taak van de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit, waarop ook het telegram van de Regering van 18 Juli 1944 betrekking heeft gehad.

A. Hierover zou de heer van *Heuven Goedhart* u het beste kunnen inlichten, aangezien dit telegram in overleg met hem is verzonden.

98921. De **Voorzitter**: Maar dit is toch niet buiten u omgegaan?

A. Neen, maar toen hij er was — hij kwam vers uit Nederland — dorsten wij een beetje met een gevoel van zekerheid een uitspraak te doen. Dit is door hem ontworpen en door ons uitgevoerd. Zo zou ik het willen stellen.

98922. De **Voorzitter**: Voorts is er nog een zekere discrepantie tussen een uitzending van Radio Oranje van 18 October 1944 en het advies over hetzelfde onderwerp van de Contact-Commissie uit de illegaliteit, waarvan wij u een bijlage hebben verstrekt. Van de zijde van de Regering is er een telegram uitgegaan, waarbij men aandrang op coördinatie van het verzet en waarbij men gezegd heeft, dat de groep, zodra deze gevormd was, bij een eventueel vacuum opdracht zou krijgen één of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijk vertegenwoordiger of vertegenwoordigers van de Regering. De Contact-Commissie heeft dit als het ware terugverwezen naar de Regering, in die zin, dat zij zeiden: „Laat de Kroon deze personen maar aanwijzen”; de zaak werd dus eigenlijk omgekeerd. Enerzijds kan men natuurlijk zeggen, dat het zeer gunstig was, dat er wederzijds vertrouwen bestond tussen de Regering, die het vertrouwen had in de Contact-Commissie, en de Contact-Commissie, welke zegt: neen, laat de Regering ze maar aanwijzen. Maar daar zit m.i. toch een zekere discrepantie in. Ik zal u het stuk even voorleggen.

(De Voorzitter overhandigt getuige het desbetreffende *stuk*.)

Hier ziet u op blz. 78 onderaan het telegram van de Regering van 8 Juni 1944 en op blz. 83 vindt u het antwoord van de Contact-commissie.

A. Ja, dat herinner ik mij.

98923. De **Voorzitter**: Nu was mijn vraag deze: Hoe was daarop de reactie in Londen, aangezien men in Londen zei: Laat de Contact-Commissie ze aanwijzen en de Contact-Commissie antwoordde in een telegram aan Londen: Wijst u ze maar liever aan.

A. Daarop is maanden later — voor zover ik mij herinner — een directief gekomen. Ik herinner mij het punt, waarover u spreekt en dat op blz. 78 staat vermeld, heel goed. De zaak was als volgt: wij stonden op het standpunt: kunnen wij van hieruit eigenlijk wel zeggen hoe die combinatie moet wezen. Daar waren wij buitengewoon voorzichtig mee en daaruit is voortgevloeid — dit hebben de heer *van Lidth de Jeude* en ik samen ontworpen — dat telegram; dit heeft in 1944 plaats gehad, waarin wij stimuleerden: „Zorgt nu, dat jullie zelf je organiseert en het met elkaar eens wordt”, aangezien wij te maken kregen met divergenties tussen de verschillende groeperingen en niet dorsten een beslissing te geven, op grond van de ons bekende gegevens. Toen is een lange tijd na dit telegram de heer *van Lidth de Jeude* bij mij gekomen, die heeft gezegd: „president, nu durf ik het wagen”. Dat is een later telegram.

98924. De **Voorzitter**: Hoe stond men in Londen in het algemeen tegenover die Grote Adviescommissie? Had men vertrouwen in de adviezen, die men gaf?

A. Ja. Wij lieten natuurlijk alles door de zeef gaan. Wij kregen uit alle hoeken gegevens, Mijnheer de President.

98925. De **Voorzitter**: Wij kregen nl. de indruk, dat er van die adviezen betrekkelijk weinig gebruik gemaakt is. Staat er u nog iets voor de geest, hoe men daar in het algemeen tegeriover stond?

A. Dit alles werd bij elkaar gelegd, waarna de vraag werd gesteld: Kun je iets doen of durf je het niet te doen? Dit heeft telkens tijd gevorderd. Het was vrij laat, voordat men een positieve beslissing dorst te nemen. De ene Minister had een geheel andere mening over die organisatie dan de andere en de heer *van Lidth de Jeude* en ondergetekende moesten in de jaren 1943/44 en 1945 beslissingen nemen.

98926. De **Voorzitter**: Ik noem hierbij het voorbeeld, dat u ongetwijfeld bekend zal zijn, van het aardappelrooien, waarvan de Regering gezegd heeft om daaraan niet mee te doen, terwijl de Contact-Commissie — zoals u zei, kende men hier de plaatselijke situatie beter — adviseerde er wel aan mee te doen.

A. Betreffende dit aardappelrooien kregen wij ook berichten uit Friesland, die ons in een geheel andere geest stimuleerden. De berichten kwamen uit verschillende hoeken.

98927. De **Voorzitter**: Dit impliceert, dat u de Contact-Commissie dus niet als het enige of het belangrijkste orgaan beschouwde.

A. Neen, dat moet ik u toegeven. In latere tijd waren de berichten en adviezen legio. Het spreekt vanzelf, dat met inachtneming van een beoordeling van de bron al die berichten en adviezen werden doorgenomen.

98928. De **Voorzitter**: Aangezien dit een coördinatie was, zou men logischerwijze redeneren: indien de zaak gecoördineerd is in de G.A.C. en in de Contact-Commissie, zullen wij ons zoveel mogelijk aan deze uitspraak houden; of leek u dat niet veilig genoeg?

A. Er bleef tenslotte nog een eigen oordeel over. Alles wat in de richting lag van samenwerking, had niet direct de instemming in Londen. U moet er rekening mee houden, dat wij wai het aardappelrooien betreft ook andere mededelingen kregen; bovendien hadden wij een eigen opvatting.

98929. De **Voorzitter**: Ik krijg de indruk, dat, indien u zegt: laten wij het aanwijzen van deze mensen in Holland doen geschieden, waar men de situatie beter overziet, u zodoende een vrij groot vertrouwen in de Contact-Commissie stelde.

A. Ja, maar wij hebben telkens tegen elkaar gezegd: „helemaal zeker zijn wij er niet van”.

98930. De **Voorzitter**: Had u ook een voorstelling over de verhouding tussen de Grote Adviescommissie en het College van Vertrouwensmannen?

A. Neen.

98931. De **Voorzitter**: Bestond er ook enig verband tussen het benoemen van het College van Vertrouwensmannen, nadat de Contact-Commissie dus eigenlijk weer naar Londen teruggeseind had: laat de Regering ze maar aanwijzen?

A. Naar mijn mening zijn de Vertrouwensmannen in Augustus 1944 aangewezen.

98932. De **Voorzitter**: Hield dit geen verband met elkaar?

A. Het stond niet helemaal los van elkaar. In Juni kwam de heer van *Heuven Goedhart* over en vanzelfsprekend was één van de eerste kwesties, die hem voorgelegd werden: dat hebben wij in Nederland en dat hebben wij in Nederland en dat..... U komt er vers vandaan, d.w.z. hij was 54 dagen onderweg geweest, maar kwam er toch in zekere zin vers vandaan. Toen heeft hij ons In verschillende besprekingen uiteengezet hoe de vork in de steel zat en daaruit is voortgevloeid de aanwijzing van het College van Vertrouwensmannen. Daar speelden vroegere dingen wel een rol in, maar er zat aan de andere kant een afwijking in van hetgeen wij in ons hoofd hadden. Hij heeft ons eveneens gezegd: dat lange telegram, dat naar Nederland verstuurd is, klopt niet helemaal met de situatie.

98933. De **Voorzitter**: Van het College van Vertrouwensmannen hebben wij hier ook de klacht vernomen, dat zij zolang in onwetendheid zijn gebleven omtrent de Londense wetgeving.

A. De Londense wetgeving is in volle omvang meegegeven aan één van de mensen in een vulpenhouder.

98934. De **Voorzitter**: Is dit kort na de totstandkoming van de herstelwetgeving gebeurd?

A. U moet er rekening mee houden, Mijnheer de President, dat de herstelwetgeving over jaren loopt, aangezien men daarmee in 1941 begonnen is en het tot het einde toe voortdurende. Ik kan mij niet meer precies herinneren, wanneer onze volledige herstelwetgeving naar Nederland is gestuurd, doch hierover zou de heer *Somer* u ongetwijfeld kunnen inlichten.

98935. De **Voorzitter**: Men verwondert er zich in het algemeen over, dat men daar niets van af wist.

Tevens is de vorige keer ter sprake gebracht het feit, dat men weinig rekening hield met de adviezen, die men gaf. U zei hierop: men was al zolang bezig in Londen; grotendeels was deze zaak reeds klaar.

A. Ik herinner mij, dat wij op een gegeven ogenblik een zeer groot gedocumenteerd advies kregen, waarin de gehele opzet verwerkt was van ons werk met betrekking tot de herstelwetgeving; dit advies stemde niet overeen met hetgeen wij reeds hadden opgesteld. Het heet, naar ik meen, Souverein Noodbesluit. Toen hebben wij gezegd: wij hebben natuurlijk nota genomen van hetgeen er in stond, doch wij kunnen niet meer op onze weg terugkeren.

98936. De **Voorzitter**: Vindt u daar geen tegenstrijdigheid in, dat u op bepaalde punten enerzijds zegt: wij konden dat onvoldoende beoordelen en wilden eerst het advies uit Holland afwachten, terwijl men anderzijds, indien men deze adviezen kreeg, zei: de zaak is eigenlijk helemaal klaar, nu kunnen wij er niet zoveel meer in gaan veranderen? Hierin zit een zekere tegenstrijdigheid en dit was natuurlijk onbevredigend voor de mensen hier, die een hele tijd bezig waren met de samenstelling van deze adviezen, met de beste bedoeling ze aan de Regering te verstrekken en dus de indruk hadden: ja, als we dan toch telkens met deze zaken te laat zijn, wat heeft het dan voor zin?

A. Dat kan ik mij best indenken. Tevens kan ik mij indenken, dat u zegt: dit is jammer, of: het is fout, maar u moet hierbij goed begrijpen hoe de herstelwetgeving in haar werk is gegaan. Wij lazen natuurlijk wel de bladen. In „*Trouw*” stonden hierover herhaaldelijk stukken. Men hield rekening bij de behandeling van de onderwerpen met hetgeen men op dat ogenblik wist. Maar dat grote advies, dat wij ontvingen, was een systematische opzet, waarvan ik geenszins wil zeggen, dat deze slecht was, doch dat wij dat op dat ogenblik zeker niet konden aanvaarden.

98937. De **Voorzitter**: Zag u dat meer als een kwestie van een andere techniek, waarin het was opgezet?

A. Ja. Het was van een heel andere systematiek en techniek. Wij hebben deze wetsontwerpen successievelijk geprepareerd, het ene na het andere, waarbij re grondig door de molen gingen. Op een gegeven ogenblik was men zover gevorderd, dat men het stuk kon voordragen — er was geen Parlement — aan H.M. de Koningin, waarna het getekend werd. Wat eenmaal na het meest grondige overleg en met, zij het gedeeltelijke, kennis van zaken over Nederland verkregen, was vastgesteld en door de Koningin getekend, kon op het laatst niet meer gewijzigd worden.

98938. De **Voorzitter**: Eveneens zou ik u het een en ander willen vragen omtrent de Binnenlandse Strijdkrachten. Er is nl. een Koninklijk besluit van 5 September 1944, waarin ze erkend werden als verzetsorganisaties. Kunt u mij mededelen, hoe het ongeveer in zijn werk gegaan is, dat men juist deze drie organisaties gekozen heeft?

A. U bedoelt de R.V.V., O.D. en K.P.? De voorstelling, die de heer van *Lidth de Jeude* en ik zo langzamerhand kregen, was deze: dat zijn de vechtjassen. Men had organisaties, die meer bestuurlijk waren, en men had organisaties, die meer „handtastelijk” waren, en die laatsten stonden nogal in de gunst.

98939. De **Voorzitter**: En daarbij heeft steeds de gedachte voorgezeten van de scheiding tussen R.V.V. en K.P. enerzijds voor het actieve werk en de O.D. voor de bewaking anderzijds.

A. Wij hebben daarover ook advies ontvangen van de heer van *der Gaag*, die zelf deel uitmaakte van de Raad van Verzet.

98940. De **Voorzitter**: Men heeft dus als maatstaf genomen, dat in de stoot- en bewakingstroepen alleen diegenen werden opgenomen, die deel uitmaakten van de ondergrondse organisaties tijdens de bezetting.

Hier ziet u nog een telegram, dat in verband daarmee ook is uitgegaan van de Regering.

(De **Voorzitter** overhandigt getuige het telegram.)

Hetgeen u onderaan de streep ziet staan en op de volgende bladzijde door kunt lezen, is daarover nogal overleg voorafgegaan in de Regering, of was dit hoofdzakelijk een regeling, die meer van de heer van *Lidth de Jeude* en u samen is uitgegaan?

A. Dit punt heeft een onderwerp van bespreking uitgemaakt in de volledige Ministerraad. Eveneens is hierover overleg gepleegd met *Eisenhower*.

98941. De **Voorzitter**: Wat betreft de spanningen en moeilijkheden, die er in de B.S. bestonden, kwamen deze u ook ter ore?

A. Als u zegt binnen de B.S., dan durf ik daar niet bevestigend op te antwoorden.

98942. De **Voorzitter**: Hoe ziet u het dan?

A. Vóór die tijd.

98943. De **Voorzitter**: Er is zelfs een telegram van de Britten geweest, dat men behoorlijk met elkaar moest samenwerken.

A. Dat herinner ik mij op het ogenblik niet.

98944. De **Voorzitter**: Van Prins *Bernhard* is tevoren ook een telegram binnengekomen.

A. Het enige, dat ik mij herinner, is een bespreking geweest met de heer van *Lidth de Jeude*, de Prins en nog iemand, waarvan ik mij de naam op het ogenblik niet kan herinneren. Eveneens is hierover gesproken met één van de Engelse generaals, ik meen generaal *Edwards*.

98945. De **Voorzitter**: Nu zou ik u het een en ander willen vragen omtrent de spoorwegstaking. Deze spoorwegstaking is uiteraard uitgebroken in verband met het geheel van de geallieerde oorlogvoering. Wij hebben hier verschillende malen van getuigen vernomen, dat er reeds veel eerder van Holland uit op een spoorwegstaking zou zijn aangedrongen. Is u hierover iets bekend?

A. Dit punt is een keer in de Ministerraad ter sprake gebracht, naar aanleiding van een binnengekomen bericht.

98946. De **Voorzitter**: Wat was het standpunt in Londen op zo'n vraag van een spoorwegstaking? Dit was natuurlijk geheel iets anders dan de stakingen, die daarvoor een paar keer plaats gevonden hebben en welke spontaan waren uitgebroken.

A. De vorige stakingen vonden plaats in 1942 en 1943, vóórdat het officiële parool: „staakt over de gehele linie" — dat was meen ik 17 September 1944 — was uitgegaan. Vóór die tijd is het in ieder geval minstens éénmaal, maar naar ik mij nu weet te herinneren, zelfs meerdere malen in de Ministerraad ter sprake gebracht; ik bedoel hiermee niet de hierboven genoemde kwesties, die zoals u zegt spontane stakingen waren. Op dat ogenblik dorsten wij geen beslissing te nemen. Bovendien kwam er op 17 September iets anders bij, nl. toen wilde men het ook van geallieerde zijde, zodat de zaak anders lag.

98947. De **Voorzitter**: Achte u het, buiten de oorlogvoering om, waar deze staking dus een onderdeel van uitmaakte, niet gewenst, dat er een spoorwegstaking werd afgekondigd?

A. Wij waren het er in ieder geval over eens, toen dit punt in de Ministerraad besproken werd, dat we hiermee voorzichtig moesten zijn.

98948. De **Voorzitter**: Wij hebben hier in verband met de spoorwegstaking een verklaring gehad van de heer *Giesberger*. Deze verklaarde, dat men herhaaldelijk aan Londen had gevraagd wat men moest doen, mede in verband met het vervoer van Jodin en officieren, waardoor het volk hier natuurlijk zei: „dat moet niet gebeuren"; vanuit Engeland zei men: „doorgaan".

Dit kwam dus overeen met hetgeen u hierboven verklaarde, dat men toen het moment nog niet gekomen achte om daarvoor een algemene staking te proclameren.

A. Wel is meer dan eens via Radio Oranje het parool doorgegeven — o.a. aan de politie en andere mensen — om niet actief deel te nemen aan deportaties.

98949. De **Voorzitter**: Had men in Londen de indruk, dat de staking van zulk een lange duur zou zijn?

A. Toen in September het parool uitgegeven werd, leefden wij wel — ik zal het voorzichtig uitdrukken — in de hoop, dat de bevrijding van het land eerder zou komen dan later het geval bleek te zijn. Deze gedachte leefde niet alleen bij de Nederlandse Regering, doch ook bij de geallieerden en eveneens bij *Eisenhower*. Wij hadden wel het idee: indien men in September dit parool geeft, zal het een hele tijd duren, maar niemand van ons heeft gedacht, dat het zou moeten duren tot Mei 1945.

98950. De **Voorzitter**: Is u bekend of de heer *Giesberger* — zoals hij hier verklaard heeft — geregeld met Londen in contact kwam via de heer *van den Bosch*? Hij kreeg b.v. — zoals hij verklaarde — op 5 Juni om 10 uur 's morgens een telegram uit Londen, gericht aan de chef dienst Nederlandsche Spoorwegen, luidende: „Wij komen morgen, Piet". Dat was de code, dat het de volgende dag D-day zou zijn.

A. Neen.

98951. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Ik meende, dat het aan heel weinig personeel bekend was, wanneer het D-day zou zijn.

A. In Londen was dit feit naar mijn mening slechts mij bekend.

98952. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: U had waarschijnlijk ook absolute geheimhouding moeten bewaren.

A. Inderdaad.

98953. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Telegrammen naar Nederland in dezen zijn u dus niet bekend?

A. Neen. Ik zou graag even de situatie willen uiteenzetten. Ik stond op het standpunt, dat ik het behoorde te weten. Er waren 200 mensen, die van dit feit op de hoogte waren: dezen hebben allen, met één uitzondering, het stilzwijgen bewaard. Naar mij is medegedeeld, is er één Amerikaanse generaal geweest, die niet helemaal zwijzaam is geweest. Maar van de zijde van de oorlogsleiding was men niet bereid het zelfs aan mij mede te delen. Daarover heb ik een onderhoud gehad met *Churchill*, waarbij ik gezegd heb: „Dit kan niet, ik

behoor een radiorede te houden wanneer die inval begint". De mensen moeten hiervan door ons op de hoogte gesteld worden, zodat ik hierover ingelicht behoor te worden."

98954. De **Voorzitter**: Heeft u in Londen nog een bespreking gevoerd betreffende de resultaten van de spoorwegstaking?

A. Ja.

98955. De **Voorzitter**: U was er zeker benieuwd naar?

A. Ik was er ten eerste benieuwd naar. Op een avond, dat ik voor Radio Oranje het wachtwoord van de staking uitgaf, stond de pers mij op te wachten in Browns' Hotel, waar ik woonde, om mij de volgende vraag voor te leggen: „Zullen ze het doen?"

Inderdaad bestond bij ons een zekere mate van bezorgdheid over: Zullen al deze mensen daaraan gevolg geven, aangezien hetgeen wij op dit ogenblik van hun vergen geen kleinigheid is.

Ik heb hierop geantwoord — het was misschien een beetje brutaal —

„Ik reken er op, dat dit wachtwoord over de gehele linie wordt gevolgd. Kijk maar wat er over een paar dagen in Nederland gebeurt. Wij weten, dat de geest in Nederland op het ogenblik van dien aard is, dat men het gezag van de Nederlandse Regering in dit opzicht erkent en dat men bereid is risico te nemen."

Men heeft van dag tot dag gevolgd hoe de spoorwegstaking verliep.

98956. De **Voorzitter**: Ik heb hier nog een tekst van Radio Oranje, waarin eveneens over de spoorwegstaking gesproken wordt, toen deze reeds even aan de gang was, waarbij gezegd wordt, dat de Regering mede werd bewogen door een uit Nederland ontvangen dringend verzoek om een staking af te kondigen.

A. Heeft dit in een uitzending van Radio Oranje plaats gevonden?

De **Voorzitter**: Ja, toen de staking een poosje aan de gang was.

A. Wij hadden wel aandrang gekregen, doch dit ligt op een vroeger tijdstip.

98957. De **Voorzitter**: Naar ik het begrepen heb, is de directe bewegreden toch niet bepaald het verzoek uit Nederland geweest.

A. Dat wil zeggen, er was een coincidentie. In Nederland werd er op aangedrongen; daaraan is geen gevolg gegeven, doch toen de staking in overleg met de geallieerden plaats vond, wisten wij — daardoor kon ik ook iets krachtiger spreken — dat de afkondiging van de staking in Nederland geen tegenstand zou ondervinden; het feit, dat de staking uitbrak, hangt samen met de geallieerde oorlogvoering. Van dit feit waren slechts de heren *van Lidth de Jeude*, *Kruls* en ik op de hoogte, zelfs de Ministers waren op dit punt niet ingelicht. Ik heb vlak vóór die tijd de heer van *Heuven Goedhart* hiervan op de hoogte gesteld.

98958. De **Voorzitter**: Heeft de situatie in verband met de kolenen voedselaanvoer van de bevolking — toen deze staking zo lang duurde — nog een onderwerp van bespreking uitgemaakt?

A. Herhaaldelijk; dit was een ontzettend moeilijk punt.

98959. De **Voorzitter**: Men had dus toch wel het standpunt ingenomen, dat men ondanks deze moeilijkheden de staking moest blijven voortzetten. Of heeft men gezegd: Het kan op een gegeven moment zo erg worden — ik denk hier b.v. wat de voedselvoorziening betreft aan het Westen — dat men opdracht gaf gedeeltelijk weer te laten rijden? Is dit punt nog ter sprake gekomen?

A. Na 17 September is dit punt meerdere malen ter sprake gekomen, aangezien de voedselvoorziening in Nederland zo slecht werd. Wij hebben tenslotte gezegd: Men kan dit ook niet laten herleven; zoals wij de situatie van uit Londen bekeken, zou dit onjuist kunnen zijn. Nu wij eenmaal gesteld hadden: „Hou er mee op", zag ik geen kans om met goed fatsoen (en ik was er ook zeer beslist tegen gekant) een parool uit te geven: „Begin weer."

98960. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Kunt u ook mededelen, wie er vanuit bezet gebied op de spoorwegstaking aandrong?

A. Neen, doch dit is wel na te gaan. De heer *Somer* zou u hierover ongetwijfeld kunnen inlichten.

95961. De **Voorzitter**: Verschillende getuigen hebben hier verklaard, dat men vanuit Nederland hierop heeft aangedrongen.

Voorts zou ik u een vraag willen stellen betreffende de voorlichting van Radio Oranje. Was de redactionele staf van Radio Oranje tamelijk zelfstandig of moest alles, wat uitgezonden werd, behalve de Britse censuur, ook de contrôle van de Nederlandse Regering passeren?

A. Dat is verschillend geweest. De periode, dat ik er het beste mee op de hoogte was, was eind 1942 tot 1945. Ik heb op een gegeven oogenblik een onderhoud gehad met de heer de *Jong*, één van onze beste medewerkers van Radio Oranje. Daarbij werd een zeker verschil van inzicht, van hetgeen men wel en niet kon zeggen, besproken. Ik meende, dat het wat positiever kon, waartoe hij gaarne bereid was, en daaruit is voortgevloeid, dat wij geregeld besprekingen hielden met de staf — weekbesprekingen —, soms zelfs dagelijks in de ochtend.

98962. De **Voorzitter**: Dateert dit uit de tijd, dat de combinatie met „De Brandaris” reeds tot stand was gekomen?

A. Voor zover ik mij kan herinneren, wel. Vóór die tijd hadden wij door tussenkomst met de heer *Pelt*, die belast was met de Regeeringsvoorlichtingsdienst, ook op regelde tijden besprekingen over Radio Oranje en hetgeen er uitgezonden moest worden. Hierbij moet ik vermelden, dat deze besprekingen meer de moeilijkheden betroffen, die er bestonden niet het instituut, aangezien de samenstelling en ten tijde dat „De Brandaris” opkwam de tegenstelling moeilijkheden hebben opgeleverd. Dat zijn vooral de punten geweest, die besproken werden. Ook kwam herhaaldelijk in de Ministerraad het beleid van Radio Oranje aan de orde in verband met uitzendingen, waar de Ministers naar luisterden, doch een meer opzettelijk richten van Radio Oranje dateert, voor zover ik mij kan herinneren, van ná de Unie.

98963. De **Voorzitter**: Men onderscheidde oorspronkelijk drie groepen, die zich hiermee bezighielden: de Nederlandse sectie van de B.B.C., Radio Oranje en „De Brandaris”. Wat was het kernpunt van verschil tussen de Nederlandse sectie van de B.B.C. en Radio Oranje, in het bijzonder wat betreft de uitzendingen?

A. Dat is moeilijk aan te geven. De Engelsen hebben van het begin af aan willen uitzenden naar de bezette gebieden en wij hebben van het begin af aan zelf willen uitzenden. Ik ben persoonlijk te zamen met de heer *Pelt* bij de leiding van de B.B.C. geweest; deze heeft vrijwel direct — ik kende deze mensen reeds vóór de oorlog, hetgeen een geluk was — toegestaan „jullie mogen een eigen uitzending hebben”. De B.B.C. organiseerde uitzendingen voor België, Tsjecho-slovakije, kortom voor alle bezette gebieden. Wij kregen vrijwel van de aanvang daarnaast — zo is de historische gang van zaken — een eigen uitzending. Er bestond een zekere band tussen de eigenlijke Nederlandse uitzending en de Britse uitzending, maar onze radio-uitzending was meer gericht op hetgeen de Nederlandse Regering graag had willen uitzenden. Er bestond dus een nuance. Natuurlijk maakte de oorlogssituatie, dat ze gelijk gericht waren, doch wij konden b.v. van Radio Oranje gebruik maken wanneer een Minister iets had mede te delen, alsmede in het geval er iets bijzonders medegedeeld moest worden, waar de Engelsen geen belang bij hadden. Over de andere uitzendingen hadden wij geen zeggenschap, hoewel wij op uitstekende voet stonden met de mensen.

98964. De **Voorzitter**: Nu was de uitrusting en eveneens de personeelsbezetting van Radio Oranje in het begin niet voldoende. Had het toen niet reeds op de weg gelegen om contact op te nemen met de mensen van „De Brandaris”, die eigenlijk meer het vak beheersten, of vergis ik mij hierin?

A. Neen, hierin heeft u in zekere zin gelijk.

Wanneer het tot een unie moest komen, lag het voor de hand, dat de heer *van den Broek* met de leiding werd belast. De heer *van den Broek* was een persoonlijkheid, die — wat de samenwerking betreft — niet met een iegelijk zou kunnen samenwerken. Gezien de wijze, waarop hij het uitgezonden wilde hebben en mede gezien zijn verhouding tot medewerkers, was de heer *van den Broek* een potentiaat — naar mijn mening een zeer goede bruikbare potentiaat.

98965. De **Voorzitter**: In dit verband zou ik u graag het volgende willen voorleggen om uw mening hierover te vernemen; het betreft het boek *Hier Radio Oranje*, dat u ongetwijfeld bekend is, op blz. 127 staat o.a. vermeld:

„Het was in die tijd, begin October 1942, dat de heer A. *Pelt*, het hoofd van de Regeeringsvoorlichtingsdienst, mij namens de Minister-President een mededeling deed, die op het volgende neerkwam: De Regering heeft besloten de diensten van „Radio Oranje” en van „De Brandaris” tot één samen te smelten en „de Rotterdamer” de leiding van de nieuw gevormde omroep op te dragen, die „Radio Oranje” zal blijven heten.”

Iets verder staat vermeld:

„Op mijn vraag, hoe de B.B.C. zou reageren op de opheffing — want daas kwam het feitelijk op neer — van „De Brandaris”, die immers deel uitmaakte van het organisatorisch verband van de Britse omroep, kreeg ik tot mijn stomme verbazing te horen: Dat is reeds besproken en de B.B.C. gaat er volkomen mee accoord.

Blijft dus alleen nog te bezien, zei ik, of wij van „De Brandaris” het er ook mee eens kunnen zijn. Helemaal niet, luidde het antwoord, er blijft niets te bezien; wat ik juist gezegd heb, heeft de Regering reeds besloten. Het is geen verzoek, het is een opdracht.”

A. Zo is het. Er is een periode aan voorafgegaan, waarbij wij zeiden: hoe moet het? Daarna werd de knoop doorgehakt, waarbij wij de heer *van den Broek* voor het feit stelden: wij vragen u niet of u zo goed wilt zijn, nu de nieuwe combinatie gevormd is, chef van de nieuwe staf te zijn, wij dragen u dit eenvoudig op.

Het leek ons, gezien de persoonlijkheid, de beste vorm.

98966. De **Voorzitter**: Vanaf die tijd was Radio Oranje waarschijnlijk ook veel beter, in die zin — dit is natuurlijk voor de hand liggend —, dat men een combinatie van de beste krachten had, die op dat moment beschikbaar waren.

A. Ja. Ik kreeg de leiding van Radio Oranje weer in handen, nadat het enige tijd niet meer onder mijn supervisie had gestaan. Met de heren *Pelt*, *van tien Broek* en *de Jong* kon ik uitstekend overweg. Ik had persoonlijk contact met de leiders van de B.B.C., zodat ik tevens een goed adres had om de zaak te bespreken, wanneer er zich moeilijkheden zouden voordoen.

98967. De **Voorzitter**: Heeft de heer *Kerstens* hierbij een rol gespeeld?

A. Een tijdlang wel.

98968. De **Voorzitter**: Maar onder wie ressorteerde „De Brandaris” oorspronkelijk?

A. Deze ressorteerde eerst onder de heer *Steenberghe* en later onder de heer *Kerstens*.

98969. De **Voorzitter**: Naar uw mening was het dus min of meer vanzelfsprekend, dat men in de aanvang niet bijzonder tevreden was over Radio Oranje, enerzijds door de onvoldoende bezetting en anderzijds, omdat men onvoldoende berichten door kreeg naar Londen vanuit bezet gebied, of had nirn hieraan de eerste tijd geen gebrek?

A. Er was inderdaad gebrek aan, maar wij hadden in de aanvang het gevoel, dat Radio Oranje niet krachtig genoeg was. Dit was mijn persoonlijke mening; ik ben er niet van op de hoogte hoe de anderen hierover dachten.

98970. De **Voorzitter**: Had de Regering ook nog invloed op blaadjes als „De Vliegende Hollander” en „De Flitspuit”?

A. De Regering had geen invloed op „De Flitspuit”, doch wel op „De Vliegende Hollander”. De inhoud van „De Vliegende Hollander” kwam zo nu en dan ter sprake. Deze dateert uit latere tijd; daarnaast had men nog „De Wervelwind”. „De Vliegende Hollander” en speciaal „De Wervelwind” werden ten voeten uit besproken. Men gaf de mensen een grote mate van bewegingsvrijheid, ondanks dat de Regering er bemoeïing mee had. De leiding van „De Wervelwind” lag vooral in handen van prof. *Chark*, met wie wij samenwerkten.

98971. De **Voorzitter**: Heb ik hiermee het geheel omvat, hetgeen de Regering in Londen aan voorlichting via de radio deed?

A. Als voorlichting voor het Nederlandse volk zou ik zeggen. Ja; maar wij hadden ook voorlichting naar buiten via de pers, de publieke opinie en de wereld; dit kon natuurlijk niet via Radio Oranje geschieden.

98972. De **Voorzitter**: Kunt u ons daarover een beknopt inzicht geven, zodat we daarvan een indruk kunnen krijgen?

A. Daarvoor heeft men in Amerika een bureau opgericht, dat onder leiding stond van de heer *Slotemaker de Bruine*; in Londen was de heer *Pelt* hiermee belast. De zaken stonden als volgt: De heer *Pelt* hoorde administratief thuis onder het Ministerie van Buitenlandse Zaken, maar wat het beleid betreft, ressorteerde de heer *Pelt* onder de Minister-President. Er moest contact bestaan tussen de heer *van Kleffens* en mij. Dit heeft herhaaldelijk geleid tot besprekingen tussen beide Ministers en ook tot besprekingen in de Ministerraad. Ik zou daarvan een voorbeeld kunnen noemen: Op een gegeven ogenblik kreeg ik de klacht van mijn collega: „Wij komen niet meer genoeg in de pers, dat vind ik bezwaarlijk”, waarop ik antwoordde: „Dat vind ik ook bezwaarlijk”. Daarover hebben wij een onderhoud gehad met de heer *Pelt* en hem verzocht om de gehele Ministerraad hierover een uiteenzetting te geven. Achteraf is ons gebleken — dit wisten wij op dat moment niet — dat de Engelsen een instructie hadden gegeven om ongeveer niets meer van deze geest in de pers te doen verschijnen. Het gevolg daarvan is weer geweest, dat er een onderhoud heeft plaats gevonden tussen de Minister van Voorlichting in Engeland en ondergetekende.

De algemene strekking van de voorlichting in het buitenland, waarvoor de heren *Pelt* en *Slotemaker de Bruine* verantwoordelijk waren, was deze: Zorg, dat hetgeen Nederland wil goed begrepen wordt, snij daar niet over op; vertel precies de waarheid en zorg eveneens, dat men naar buiten toe op de hoogte is van de houding en de daden van de Nederlandse Regering. Indien er in de pers mededelingen voorkomen ten nadele van Nederland, zorg dat deze weersproken worden, en indien er een persconferentie gehouden moet worden, zorg, dat deze georeaniseerd wordt.

De heer *van Kleffens* en ik hebben in Londen meerdere malen een officiële persconferentie gehouden, soms afzonderlijk, soms te zamen. Er zat heel wat werk aan de Regeeringsvoorlichtingsdienst vast.

98973. De **Voorzitter**: Is u iets bekend van een telegram, dat aan de O.D. gezonden is, betreffende de medewerking van deze organisatie, waarin een uitdrukking voorkwam: „mits Regeeringsgetrouw”?

A. Neen, dit is mij niet bekend.

98974. De **Voorzitter**: Dit is nl. door één van de getuigen ten aanzien van de O.D. verklaard, vandaar dat ik het u voorleg.

Ik heb hier een antwoord-telegram van 1 Juni, luidende:

„EERST THANS TOEVALLIG VAN NEGENTIEN PUNTEN KENNIS GEKREGEN VERWIJZEN NAAR TWEE ZES DRIE VAN TWEE VIJF APRIL TEN AANZIEN VAN MITS ZIE TWEE EN ZEVEN VAN ZESTIEN NOVEMBER ACHTEN REGEERINGSGETROUW VANZELFSPREKEND”.

Dit was een antwoord-telegram van de O.D. op een telegram van de Regering en sluit aan op hetgeen ik u zo juist vroeg, nl. dat door één van de getuigen is verklaard, dat er een telegram was binnengekomen voor de O.D., waarin betreffende de medewerking van de O.D. vermeld stond: mits Regeeringsgetrouw, waarop hun antwoord luidde: „Regeeringsgetrouw vanzelfsprekend”.

A. Neen, dit herinner ik mij niet.

98975. De **Voorzitter**: Heeft men dit punt weleens ter sprake gebracht? Ik zou mij kunnen voorstellen, dat men deze verschillende groeperingen weleens besprak, aangezien zij nogal uiteenliepen. Men besprak natuurlijk dikwijls de communistische inslag van de R.V.V. Tevens kan ik mij voorstellen, dat men niet voldoende geïnformeerd was en er weleens een zekere twijfel omtrent de een of andere organisatie opkwam.

A. Aan hun loyaliteit werd niet getwijfeld. Wel vroeg men zich af, welke tendenz er in die organisatie zat; voorts waren er weleens organisaties, die door sommigen verdacht werden.

98976. De **Voorzitter**: Men heeft ook weleens verklaard, dat men er voor vreesde, dat de O.D. bepaald autoritair zou zijn ingesteld. Heeft men deze indruk in Londen ook weleens tot uitdrukking gebracht?

A. Inderdaad. Er waren collega's, die naar ik vermoed weleens het woord „fascistisch” hebben gebruikt.

98977. De **Voorzitter**: Maar het telegram als zodanig staat u niet voor de geest.

A. Neen, daar kan ik mij niets van herinneren. Ik zou wel duidelijk willen stellen, dat ik vertrouwen had in de O.D.

98978. De **Voorzitter**: Er is op 21 October 1943 een radiorede gehouden, welke o.a. gewijd was aan de Joodse Raad en waarbij u ern uiteenzetting gegeven hebt omtrent de Joden.

(De voorzitter overhandigt getuige het desbetreffende stuk.)

U sprak daarbij over de Joodse Raad, dat men deze bij de werkzaamheden heeft ingeschakeld, terwijl de Joodse Raad later zelf opgepakt werd.

Bedoelt u daarmee een zekere diskwalificatie van de Joodse Raad?

A. Zeer benaamd en opzettelijk wel. Wij hebben het idee gehad, dat de Joodse Raad zich liet gebruiken om het gehele Jodendom in Nederland te liquideren. Zij werkten mee aan de registratie en andere dingen, die de Duitsers tenslotte gebruikt hebben om de Joden uit te moorden. Die voorstelling had ik beslist en die heb ik nog.

98979. De **Voorzitter**: Nu is mijn vraag deze: zou men met een tijdige waarschuwing, dat men dit niet moest doen, niet méér bereikt hebben. aangezien deze radiorede natuurlijk kwam nadat alles reeds was gebeurd.

A. Deze redevoering is een uitloeijsel van een er aan voorafgaande tamelijk uitvoerige bespreking met diegenen in Engeland, die zich voor het Joodse probleem bijzonder interesseerden. De leiders van de Zionisten en andere figuren in Londen hebben, voordat deze redevoering is uitgezonden, met mij uitvoerig besproken of dit niet uitdrukkelijk gezegd moest worden. Bovendien hebben wij niet van de aanvang van de activiteit der Duitsers in dezen geweten hoe de afschuwelijke opzet en het verloop was.

98980. De **Voorzitter**: Ik vraag mij nu af, of dat niet een beetje mosterd na de maaltijd was.

A. Zo kunt u het natuurlijk ook beschouwen, maar van Joodse zijde in Londen wilde men met het oog op het lot van nog levende Joden de zaak begrijpelijkerwijs duidelijk stellen.

98981. Jonkvrouw **Witewzaal van Stoetwegen**: U wist misschien op dat moment niet precies hoe de toestand was.

A. Neen, dat wist men niet precies, aangezien het lang geduurd heeft vóór wij in konden zekerheid hadden over de wijze, waarop onze Joodse landgenoten werden omgebracht. Ik herinner mij op dit moment niet precies meer, of ik ten tijde van deze speech reeds op de hoogte was, dat de Joden op zo'n vreselijke manier door middel van gasovens werden uitgemoord. Het heeft een tijd geduurd, voordat wij daaromtrent goed waren geïnformeerd.

98982. De **Voorzitter**: Hadden de Joodse organisaties zich toen pas voor het eerst tot u gewend in Londen?

A. Voor zover ik mij kan herinneren, was dat het geval. Er was één man in Londen, niet wie ik persoonlijk eerder over die zaak had gesproken. Hij had een hoge positie bij de Unilever, doch zijn naam herinner ik mij niet meer.

98983. De **Voorzitter**: Dateren de officiële stappen van die organisatie pas van deze tijd?

A. Inderdaad, voor zover ik mij herinner.

98984. De **Voorzitter**: Over het in krijgsgevangenschap voeren van de militairen zijn ook door Radio Oranje uitzendingen gehouden. U heeft toen gezegd, dat men de mensen zoveel mogelijk moest helpen met onderduiken. Nu meen ik, dat er van de kant van de O.D. een telegram is gekomen, inhoudende, dat dit juridisch gezien niet mogelijk was. Herinnert u zich daar iets van?

A. Op het ogenblik niet. Ik herinner mij wel, dat het consigne aan hen gegeven is.

98985. De **Voorzitter**: Ik heb hier het telegram van de O.D., luidende:

„MILITAIRES ONTHUTST OVER REDE 12.5. ROTTERDAMMER DIE ERKENNEND GEEN JURIST BETWIJFELT OF CONVENTIE 1929 VAN TOEPASSING IS OP OPGEROEPEN KRIJGSGEVANGENEN STOP DIT LIJNRECHT IN STRIJD ADVIES JURISTEN INTERNATIONALE REPUTATIE WAAROP TEN DEELE ACTIE NIET MELDEN HIER MET SUCCES GEBASEERD STOP BLIJKENS BEHANDELING ONLANGS OPGEVANGEN EN WEGGEVOERDE ASPIRANT BEROEPSOFFICIEREN ERKENT VIJAND CONVENTIE WEL STOP WAAROM ECHTER VIJAND STEUNEN DOOR ONNOODIG STELLING NIET TOEPASSELIJKHEID TE PONEEREN EN DAN NOG WEL MET MACTIGING STOP TIRADE VUISTRECHT IN PRAKTIJK VOLSTREKT ONHOUDBAAR TOONT GEBREK AAN INZICHT WERKELIJKHEID STOP ZENDEN JURIDISCH ADVIES BRIEF STELLA”.

Volgens de radio-speech is dit bij machtiging van de Regering gezegd. Wat is hierover uw mening?

A. Daar durf ik op het ogenblik geen antwoord op te geven, Mijnheer de President. Wel zou ik de heer *van den Broek* kunnen vragen wat hij hiervan afweet.

98986. De **Voorzitter**: Mijn vraag is, of dit een speech is geweest, waar de Regering als zodanig achter heeft gestaan.

A. Als hij dat zegt, dan is dit het geval geweest.

98987. De **Voorzitter**: Er is o.a. gezegd: de huidige situatie is volkenrechtelijk geheel nieuw. In zo'n geval treedt het natuurlijke recht op de voorgrond: het gevoel van wat recht en wat onrecht is.

A. Zo zie ik ook de situatie.

98988. De **Voorzitter**: Naar mijn mening is dit ongeveer hetgeen ik u had willen vragen. Zoudt u in het verband van hetgeen wij besproken hebben nog nadere mededelingen willen doen?

A. Dit verzoek had ik aan u willen doen. Indien ik het stenogram krijg, zou ik nog even willen nagaan of ik niet nog een brief heb, waar iets van belang in staat, en die met het stenogram teruggezonden zou kunnen worden. Ik heb hiervoor de volgende reden.

Ik ben bezig geweest het een en ander uit te zoeken. Bij de heer de *Jong* ben ik dit keer niet geslaagd. Wij hebben er twee besprekingen over gevoerd, maar hij heeft mij tenslotte medegedeeld in het archief te kijken. Dit is haast onuitvoerbaar. Hierop ben ik naar de heer de *Beus* gegaan, die als ambassadeur naar Pakistan gaat en die met mij heeft samengewerkt. Hij heeft mij aangeraden — en dit vond ik een zeer goed advies, dat ik nog niet heb kunnen uitvoeren — om het dossier te raadplegen van de Commissie Terugkeer. Ik heb nl. voor die andere commissie van de heer *Korthals* later geraadpleegd — na mijn verhoor — het dossier van de Commissie Algemene Oorlogvoering en daaruit is mij gebleken, dat ik nogal wat gefantaseerd had voor de commissie, want ik had gezegd, dat het niet gebeurd was; ik had moeten zeggen: Ik weet het niet meer. Maar de notulen van de Commissie Oorlogvoering zijn veel beter dan die van de Ministerraad, deze laatste zijn algemeen gesteld. De heer de *Beus* heeft tegen mij gezegd, dat ik de notulen van de ministeriële Commissie Terugkeer moest raadplegen. Ik heb deze van de heer *Fock* ter beschikking gekregen, doch ik heb het onderhoud met de heer de *Beus* pas kortgeleden gehad. Ik heb nu de ervaring, dat ik mij bij het lezen van goede notulen weer dingen herinner, die ik al lang vergeten was.

Ik heb voor de Commissie-Korthals verklaard, toen men mij vroeg of ik iets afwist van de theaterwijzigingen in het Verre Oosten: Neen. Maar uit de notulen heb ik gelezen, dat daar uitvoerige besprekingen aan zijn gewijd, waaraan ik zelf heb deelgenomen en waar beslissingen zijn genomen. Ik wist het niet meer.

Nu heb ik hoop. Er was een andere secretaris voor de Commissie Terugkeer, de heer *Nuboer* was voor de Commissie Oorlogvoering, die heeft het prachtig gedaan. Daar kan men in het vervolg alle gegevens uithalen. Misschien is dit ook zo voor die andere commissie. Indien u mij toestaat om dit allemaal op bepaalde punten door te nemen, stuur ik er tegelijk met het stenogram een brief bij.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt, en sluit het verhoor.

P. S. GERBRANDY.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
VAN LIER.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 17 FEBRUARI 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Posthumus, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. MAXIMILIEN PAUL LEON STEENBERGHE,
oud 55 jaar, wonende te Goirle,
oud-Minister van Economische Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

38989. De **Voorzitter**: Wij zijn bezig met de behandeling van de punten g en h van het verslag, zoals u op de oproep vermeld vindt, en daarbij zijn een paar vragen naar voren gekomen, die wij u wilden stellen. De eerste vraag betreft de z.g. Aanwijzingen. Heeft u daar vóór de oorlog al kennis van gehad?

A. Ik begrijp, dat u hier doelt op de Aanwijzingen, die in Mei 1937 zijn opgesteld. Ik was toen echter nog geen lid van het Kabinet, dat ben ik pas in Juli of Augustus 1937 geworden.

98990. De **Voorzitter**: Het had kunnen zijn, dat u er kennis van had gekregen vóórdat de Regering hier wegging.

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. In 1937 ben ik begonnen met de economische verdedigingsvoorbereiding en had bovendien een dubbel Departement — zowel Economische Zaken als Landbouw —; daarbij had ik ook de zorg voor de voedselvoorziening. Bijgevolg heb ik mij in de Ministerraad vrijwel alleen met mijn eigen werk moeten bezighouden, behalve wanneer er enige principiële punten aan de orde kwamen. In 1939, toen de oorlog begon en dit speciaal ging spelen, werd het nog moeilijker om alles bij te houden. Daar komt nog bij, dat ik in Januari—Februari 1940 een tijd ernstig ziek ben geweest, zodat ik eigenlijk deze zaken helemaal aan de collegae heb overgelaten, die hier ook rechtstreeks bij betrokken waren.

98991. De **Voorzitter**: U heeft ook deel uitgemaakt van het tweede Kabinet *Colijn*, 1934 tot 1935. Professor *Oud* heeft hier verklaard, dat de kwestie van de Aanwijzingen, voor zover hij zich herinnert, voor het eerst in 1934 of 1935 aan de orde moet zijn geweest. Toen waren er heren, die bezwaren hadden, aldus de heer *Oud*, en toen heeft de Minister-President gezegd: „Dan doen we het een andere keer”. Uit die tijd herinnert u zich ook niet of er een bespreking is geweest?

A. Ik ben in Mei 1934 opgetreden en 6 Juni 1935 weer afgetreden. Dat herinner ik mij dus ook niet.

98992. De **Voorzitter**: In dit verband is er nog een opmerking gemaakt door de heer *Hirschfeld*, die wij over de Aanwijzingen hebben gesproken. Tijdens de verschillende verhoren hebben sommige getuigen n.l. verklaard, dat de Aanwijzingen verzegeld op de Departementen waren, en anderen hebben gezegd, dat deze Aanwijzingen helemaal niet verzegeld waren. De heer *Hirschfeld* heeft gezegd: „Ik zelf was getuige, toen de heer *Steenberghe* bij de Duitse inval de verzegelde enveloppe opende”. Herinnert u zich daar iets van?

A. Ik kan me daar niets van herinneren. Het zal zeker waar zijn, maar ik durf daar na 15 jaar geen definitief antwoord op te geven. U weet echter uit vorige verhoren, dat ik wel enige rechtstreekse aanwijzingen heb gegeven in verband met het vertrek van de Regering.

98993. De **Voorzitter**: Er staat u dus eigenlijk niet voor de geest, of u de Aanwijzingen vóór het vertrek naar Londen gezien hebt. Later heeft u er uiteraard wel kennis van genomen.

G Inderdaad.

98994. De **Voorzitter**: Beschikte het Kabinet, toen het in Londen aankwam, over de Aanwijzingen?

A. Dat herinner ik mij niet. In die tijd werden in Londen veel dingen apart tussen de betrokken Ministers behandeld. Bij een van de vorige verhoren heb ik, meen ik, ook gezegd, dat ik b.v. zeker de eerste drie maanden te Londen eigenlijk vrijwel alleen heb moeten werken, omdat ik uiteraard praktisch geen apparaat had; ik was nog zo gelukkig, dat drie of vier hoofdambtenaren — die weliswaar tot geheel andere afdelingen behoorden — over waren gekomen. Ik moest op de kortst mogelijke termijn — hetgeen vooral het werk van de eerste maanden is geweest — met zoveel mogelijk behoud van de Nederlandse zeggenschap de koopvaardijvloot van Nederland in de oorlogvoering inschakelen. Ik was natuurlijk op de hoogte van de eerste beginmoeilijkheden, zoals de rede van Minister *de Geer*, die ik zelf ook bekritiseerd heb, maar dat waren incidentele punten. Voor de rest was het eigenlijk zo, dat een gedeelte van de Ministers, die niet een rechtstreekse taak hadden, vrijwel permanent bij elkaar was. Men kan dus zeggen een informele Ministerraad. Ik had daar geen tijd voor; ik had bovengenoemde zaken te regelen en ik ben daardoor waarschijnlijk niet bij verschillende besprekingen aanwezig geweest.

98995. De **Voorzitter**: Is in de dagen vóórdat u naar Londen vertrok, dus vóór de Duitse inval dreigde, het bestuursapparaat of de toestand van de bevolking weleens ter sprake gekomen, los van de Aanwijzingen?

A. Daar is inderdaad uitvoerig over gesproken en er zijn ook verschillende maatregelen genomen, waarvan men later kon zeggen, dat ze meer of minder gelukkig uitgevallen waren. Mij valt nu in de maatregel: sterke drank moet worden vernietigd.

98996. De **Voorzitter**: Maar hield dat in geen enkel opzicht verband met de bestaande Aanwijzingen?

A. Als ik het mij goed herinner, liep dat over Binnenlandse Zaken en kwam het rechtstreeks bij de leiding van het ambtelijk apparaat, de Secretaris-Generaal en de Chef-Kabinet, die dan bij de Minister kwamen, ingeval er bepaalde beslissingen door de betrokken Minister genomen moesten worden. Het meeste lag echter vast en werd dus doorgegeven. De Minister zelf had op dit moment andere dingen te doen.

98997. De **Voorzitter**: Is u in de eerste tijd te Londen uit gesprekken met collega's niet gebleken, dat men van de Aanwijzingen wist?

A. Ik heb zeker weleens gehoord, dat er Aanwijzingen waren.

98998. De **Voorzitter**: Dat is dan van latere datum geweest. Ons is bekend, dat men in 1943 bij elkaar is gekomen.

A. Daarvóór is er ook al over gesproken, maar ik meen, dat dat ook het terrein van Binnenlandse Zaken was, ik meen van de heer van *Boeyen*. In 1943 was ik reeds als Minister afgetreden.

98999. De **Voorzitter**: Waarschijnlijk heeft u later wel kennis genomen van de Aanwijzingen. Wat was uw indruk er van in hun totaliteit? Vond u het een bevredigend stuk?

A. Neen, maar dat is met zoveel dingen het geval geweest. Achteraf vraagt men zich zo dikwijls af hoe het mogelijk is, dat men een bepaald stuk heeft kunnen opstellen. Wanneer ik nu achteraf een punt bekijk, dat mij zelf geregardeerd heeft en dat ik zelf mede heb voorgesteld — ik bedoel hier de beslissing, dat de Ministers en degenen, die naar het buitenland gingen, hun gezinnen hier moesten laten,

met de goede bedoeling het Nederlandse volk te tonen, dat het geen vlucht was — dan zeg ik nu, dat dat een volslagen verkeerde beslissing was. Men zei: Wij laten ons gezin hier, want het Nederlandse volk zal aldus redeneren (er was in geen honderd jaar oorlog geweest): nu vluchten de Ministers bij de eerste slag de beste. Deze redenering was onjuist. In de eerste plaats was het natuurlijk niet waar, dat de gezinnen het lot van het Nederlandse volk deelden, want ze waren natuurlijk veel meer geëxponeerd. Een tweede deed men in Londen zijn uiterste best al zijn werkkraft aan te wenden, maar — en dat hebben we allemaal ondervonden — men was nooit voor de volle honderd procent geconcentreerd, omdat je voortdurend in zorg rat voor het gezin in Nederland; daarbij verbeeldde men zich natuurlijk, dat die gezinnen nog veel méér geëxponeerd waren dan in werkelijkheid het geval was. Ik noem dit alleen als een voorbeeld: wij hebben ons niet genoeg ingedacht, misschien niet kunnen indenken, hoe zo'n situatie zou zijn.

99000. De **Voorzitter**: Heeft u in de eerste jaren iets gemerkt van de activiteit van de politieke groeperingen hier in Nederland?

A. Neen, alleen wat wij via de Inlichtingendienst, die toen overigens allerslechtst werkte, hoorden.

99001. De **Voorzitter**: De inlichtingen uit Nederlands gebied waren dus niet best.

A. Zeer slecht, vooral in het begin; ze waren werkelijk dilettantistisch.

99002. De **Voorzitter**: Nu wilde ik u nog iets vragen over de radio. Stond „de Brandaris” onder uw verantwoordelijkheid?

A. Neen, de radio stond rechtstreeks onder de heer *Gerbrandy*. Er gebeurden ook wel dingen, waar wij het niet mee eens waren. De heer *Gerbrandy* heeft dat rechtstreeks aan zich getrokken. Ik heb natuurlijk wel voor de radio gesproken, o.a. over de zeelieden. Ik heb, natuurlijk met instemming van het Kabinet en met name van mijn ambtgenoot van Financiën, aan Nederland medegegeeld — dat is een van de eerste mededelingen over financiële steun —, dat iedereen, die de gezinnen van de zeelieden hielp, dat terugbetaald zou krijgen van de Regering. Later, toen ik geen functie meer had, heb ik hiernaar nog geïnformeerd, en voor zover ik heb kunnen nagaan, hebben de daaropvolgende Kabinetten aan deze belofte voldaan. Degenen, die betaald hebben, hebben het teruggekregen. Toen ik in Amerika was, had ik onder meer de zorg voor de koopvaardijvloot aldaar, zowel financieel als sociaal, en heb ik mij veel bewogen in de kringen van zeelieden van elke rang, die meer nog dan anderen de gelegenheid hadden berichten van thuis te krijgen. Toen kreeg ik al van het overgrote deel van de zeelieden de berichten, dat die gezinnen ook geholpen werden door de bevolking in Nederland.

99003. De **Voorzitter**: „De Brandaris”, die dus speciaal voor de zeelieden was ingesteld.....

A. Neemt u me niet kwalijk, dat ik u interrompeer, maar is het niet eerst gewoon algemene radio geweest en is de naam „Brandaris” niet pas ontstaan na — ik noem nu maar een datum — November 1941?

De **Voorzitter**: „De Brandaris” is opgericht in Juli 1941. Daarvóór bestond Radio Oranje en later zijn deze beiden gecombineerd, omdat er een zekere tegenstelling was tussen Radio Oranje en „de Brandaris.”

A. Ik herinner me niet, dat ik ooit anders dan door spreekbeurten rechtstreeks met „de Brandaris” te maken heb gehad. Ik heb weleens een keer de heer *van den Broek* bij mij gehad om een algemeen gesprek te voeren over mijn inzichten t.o.v. de zeelieden, hun mentaliteit, de psychologie. Daarover heb ik hem verschillende mededelingen gedaan, ook op het gebied van het religieuze werk e.d.

99004. De **Voorzitter**: Heeft u de indruk, dat „de Brandaris” technisch beter bezet was dan Radio Oranje; dat scheen toen het conflict geweest te zijn.

A. Dat zou zich toch zeker niet vóór November 1941 hebben uitgewerkt en toen was ik in Amerika. Daar kon ik „de Brandaris” niet eens horen. Alleen kreeg ik af en toe berichten daarover in Aneta-mededelingen of gepubliceerd in „Vrij Nederland”. Men moet niet vergeten, dat Amerika vrij geïsoleerd was ten opzichte van het Londense werk.

99005. De **Voorzitter**: Stond Radio Oranje naar uw mening wel voldoende open voor de verschillende Ministers in Londen?

A. Ja, maar nu spreek ik weer tot November 1941.

99006. Jonkvrouw **Wtewaall van Stoetwegen**: U bent toch vroeger naar Amerika gegaan?

A. In Januari 1942 ben ik naar Amerika gegaan. Amerika was 7 December 1941 in oorlog gekomen en werd belangrijk in de oorlogvoering en het gezantschap was nu eenmaal juist op economisch, scheepvaart- en financieel gebied onvoldoende geoutilleerd; dit is niet als kritiek bedoeld. Vandaar, dat de Regering toen een beroep op mij heeft gedaan en zei: „U wilt graag verder werken: daar ligt een taak”.

De **Voorzitter**: Dat zijn de vragen, die ik u had willen stellen. Ik dank u zeer voor de ons verstrekte inlichtingen en sluit bij deze het verhoor.

M. P. L. STEENBERGHE.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

POSTHUMUS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 1 MAART 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, en de heren Posthumus en van Lier, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Prof. dr. ir. HENRI CASPAR JOSEPH HUBERT GELISSEN,
oud 59 jaar, wonende te Maastricht,
ingenieur, oud-Minister van Economische Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

99007. De Voorzitter: De Enquêtecommissie houdt zich o.a. bezig met hetgeen vóór Mei 1940 is gebeurd, in zoverre dit verband houdt met de oorlogvoering. Daarom zijn ook ter sprake gekomen de z.g. Aanwijzingen, die door de Regering reeds vroeger waren opgesteld en die volgens onze inlichtingen tot stand zijn gekomen in 1937. U heeft deel uitgemaakt van het tweede en derde Kabinet-Colijn en in 1935 zou deze zaak ter sprake zijn geweest in de Ministerraad.

A. In 1935? Dat weet ik niet. Ik meen, dat zij eigenlijk gespeeld heeft omstreeks Mei 1936 tot Juni 1937. Zij is een paar maal in de Ministerraad geweest. De heer de Wilde en — als ik het me goed herinner — ook de heer *Oud* hebben zich er nogal veel mee beziggehouden. Het stuk is aan ons en aan anderen ter inzage gegeven en is daarna zonder veel wijzigingen aangenomen. Dat is eigenlijk alles, wat ik mij nog van de totstandkoming van de Aanwijzingen herinner.

99008. De Voorzitter: Er staat u dus niets van bij, dat er een vrij uitvoerige discussie over geweest is? Ons is nl. door een van de getuigen medegedeeld, dat, toen het ontwerp klaar was, dit langs alle Departementen gezonden is, zodat men er eventueel op- en aanmerkingen op zou kunnen maken en eventueel ook speciale wensen t.a.v. bepaalde Departementen daaraan kon toevoegen. Herinnert u zich daar iets van?

A. Ik zei immers, dat wij allemaal het stuk ter lezing hebben gekregen. Ik meen, dat er toen bij ons op Economische Zaken noch door mij, noch door anderen aanmerkingen zijn gemaakt van ingrijpende aard, maar ik moet u eerlijk bekennen, dat ik het niet meer precies weet. Ik herinner me de discussies die heel rustig en normaal zijn verlopen, en ik meen me ook te herinneren, dat men wilde voorkomen, dat in geval van oorlog in Nederland iets dergelijks als in België in de oorlog van 1914/1918 plaats vond zou gebeuren (met name het optreden van franc-tireurs). De hoofdlijnen van dit stuk waren eigenlijk: iedereen, die een ambtelijke functie heeft, hetzij bij de Regering, hetzij bij de provincie, hetzij bij de gemeenten, blijve op zijn post en doe zijn plicht, zonder iets te doen, wat de vijand militair sterker maakt. Dat was, meen ik, eigenlijk het principe van deze regeling.

99009. De Voorzitter: Herinnert u zich ook of men zich op het standpunt stelde, dat dit stuk vrij geheimzinnig onder zegel bewaard moest blijven en eerst opengemaakt moest worden, wanneer het zover was?

A. Dat durf ik niet te zeggen. Het kan zijn, dat dat zo is.

99010. De Voorzitter: Wij hebben nl. de indruk, dat over het algemeen de zaak nogal geheimzinnig behandeld is en wanneer het nu — zoals uit de stukken wel blijkt — ongeveer een uitwerking is van het Landoorlogreglement, dan vragen wij ons af: waarom deze grote geheimzinnigheid? Het Landoorlogreglement was natuurlijk ook aan de vijand bekend?

A. Wij hadden er natuurlijk niet zoveel mee te maken. Het ging meer uit van Binnenlandse Zaken en Defensie en de heer *Oud* — als

ik mij goed herinner — heeft er zich, zoals ik reeds zeide, ook nog wel mee bemoeid.

99011. De Voorzitter: Heeft u er later ook nog iets van gemerkt in uw functie als directeur van de Provinciale Limburgse Electriciteit Maatschappij, dat de Aanwijzingen bestonden, want dit was ook een semi-officieel bedrijf?

A. Ik kende de Aanwijzingen, dus toen de oorlog uitbrak, heb ik gezegd, dat iedereen op zijn post moest blijven. Ik herinner me nog heel goed, dat ik een diplomatieke pas had en dat mijn auto voor mijn huisdeur stond, dus dat ik 's nachts nog gemakkelijk naar België of Frankrijk had kunnen gaan, toen de eerste vliegtuigen boven Maastricht kwamen, maar dat vond ik toen onjuist. Kater is men daar anders over gaan denken.

99012. De Voorzitter: Maar hoe is het bij u in het bedrijf geweest. Heeft men aan de hand van deze Aanwijzingen de mensen in uw bedrijf nog aanwijzingen gegeven?

A. De richtlijnen waren: iedereen moet zijn plicht doen, maar men moet niets doen, wat de vijandelijke militaire macht versterkt. Wij hadden richtlijnen, waaruit dezelfde geest sprak als uit die, welke door de Ministerraad in 1937 waren opgesteld. Dat moest ik wel doen, omdat ik er zelf bij betrokken ben geweest, en daarenboven vond ik het juist, dat men de electriciteitsvoorziening, gezien het belang, daaraan verbonden voor de burgerbevolking, in stand hield.

99013. De Voorzitter: Wat was uw indruk van de Aanwijzingen? Had men er iets aan?

A. Dat is een moeilijke vraag. Degenen, die zich strikt aan die Aanwijzingen hebben gehouden, zijn later op de koffie gekomen, dus die hebben er weinig aan gehad.

99014. De Voorzitter: Was uw indruk over het algemeen wel, dat men er iets aan had?

A. Men had er een morele steun aan. De moeilijkheid lag natuurlijk bij de uitleg — want ook deze richtlijnen hebben een uitleg nodig — wanneer ga je nu, normaal doende, er voor zorgen, dat het land niet benadeeld wordt en slechts de burgers van je werk profiteren en wanneer versterk je de vijand door je werk? Dat was immer de moeilijkheid en ik geloof, dat iedereen, die over deze Aanwijzingen is gaan nadenken, voor deze gewetensconflicten en gewetensmoeilikheden is komen te staan. Ik zelf had dat ook.

99015. De Voorzitter: Was het nu zo, dat u uitsluitend uit de voorgeschiedenis de Aanwijzingen kende of waren ze ook op het bedrijf aanwezig?

A. Ze waren niet op het bedrijf aanwezig, dat weet ik heel zeker. Maar ik kende de strekking er van. Ik heb evenwel niet aan de redactie medegewerkt, zoals ik zoëven al zei. Ik meen, dat die in handen was van Defensie, Binnenlandse Zaken en waarschijnlijk ook Justitie.

99016. De Voorzitter: De heer *Oud* heeft bij zijn verhoor gezegd: In 1934 of 1935 zijn ze wel ter sprake gekomen, maar toen waren er wat bezwaren en de Minister-President zei: „dan doen we het maar een volgende keer“.

A. Dat is mogelijk, maar ik ben pas omstreeks 14 of 15 Juni 1935 in het Kabinet-Colijn gekomen, dus dat was waarschijnlijk vóór mijn tijd.

De Voorzitter: Dit waren de vragen, die ik u wilde stellen. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, welke u ons verstrekt heb, en sluit het verhoor.

H. C. J. H. GELISSEN.

KOERSEN, voorzitter.
POSTHUMUS.
VAN LIER.
KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN DINSDAG 8 MAART 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer van Lier, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: *g* en *h*.

Verhoor van

CORNELIS JOHANNES GEORGE SPOELSTRA,
oud 54 jaar, wonende te Hoenderloo, schrijver.

Hij legt de eed af als getuige.

99017. De **Voorzitter**: Wij behandelen op het ogenblik Radio Oranje en de radioverbinding vanuit Londen met het bezette gebied. Ik wilde u vragen ons een beknopt exposé te geven over de tijd, die u aanvankelijk bij de Brandaris en later bij Radio Oranje werkzaam bent geweest en over de totstandkoming van de fusie tussen de Brandaris en Radio Oranje.

A. Ik ben in Mei 1941 in Londen aangekomen, toen de zeemansomroep de Brandaris in oprichting was. Op verzoek van de heer *H. J. van den Broek* heb ik mij als tweede man bij hem aangesloten. Wij hebben deze Brandarisomroepen verzorgd tot ongeveer een jaar later — de juiste datum herinner ik mij niet meer —, toen er een fusie tot stand is gekomen met Radio Oranje.

De **Voorzitter**: Dat was in October 1942.

A. Als Brandaris bekleedden wij een vrij onafhankelijke positie, omdat wij als het ware tussen twee stoelen in zaten, nl. de B.B.C. en de Nederlandse Regering, maar wij zaten daar gemakkelijk.

99018. De **Voorzitter**: Op wiens initiatief is eigenlijk de Brandaris tot stand gekomen?

A. Ik geloof, dat u op dit punt beter de heer *van den Broek* kunt ondervragen, die deze hele geschiedenis van het begin af aan heeft meegemaakt. Ik was toen nog niet in Londen, maar in onbezet Frankrijk.

99019. De **Voorzitter**: Ressorteerde de Brandaris toen onder een Minister of ressorteerde men onder de B.B.C.?

A. Wij waren — dat herinner ik mij zeer stellig — door de Nederlandse Regering „uitgeleend“ aan de B.B.C. Voor de Brandaris gold ook de gewone B.B.C.-censuur, de dubbele censuur, nl. zowel een politieke als een militaire.

99020. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, waren er: Radio Oranje, de Brandaris en de Nederlandse sectie van de B.B.C. Wat ziet u eigenlijk als het onderscheid tussen deze drie?

A. De Nederlandse sectie van de B.B.C. richtte zich namens de Engelse Regering tot het Nederlandse volk. Daarom opende men ook met de woorden: Hier spreekt Londen. De zeemansomroep de Brandaris richtte zich oorspronkelijk tot de Nederlandse zeevarenden op de vijf wereldzeeën, maar, zoals in de aanhef van elke uitzending duidelijk werd gemaakt, spraken wij niet alleen voor de zeevarenden, maar rekenden er ook op, dat wij beluisterd zouden worden door de landgenoten in Oost en West en zo mogelijk door de landgenoten in bezet gebied. De opzet was echter het spreken tot de zeevarenden.

99021. De **Voorzitter**: Eigenlijk richtte u zich dus tot een beperkte groep. Dat was eigenlijk de directe doelstelling.

A. Onze indirecte bedoeling werd al meer en meer in de loop van het bestaan van de Brandaris om door bezet gebied beluisterd te worden, wat blijkt uit reacties uit bezet gebied dan ook weldra geschiedde, omdat wij, anders dan Radio Oranje, in staat waren op indirecte manier tot bezet gebied te spreken en niet gebonden waren aan zekere belemmeringen, die — zoals wij vernamen — Radio Oranje in zijn uitzendingen scheen te ondervinden.

99022. De **Voorzitter**: Hoe is men toen tot die fusie gekomen? Radio Oranje stond oorspronkelijk naast de Brandaris.

A. Radio Oranje stond daarnaast als spreekbuis van de Nederlandse Regering en richtte zich allereerst tot de landgenoten in bezet gebied. Uit de stemmen, uit bezet gebied, schijnt gebleken te zijn, dat Radio Oranje niet of slechts gedeeltelijk — al naar de opinies — aan de verwachtingen van bezet gebied voldeed, wat de toenmalige chef van de Nederlandse Regeringsvoorlichtingsdienst, de heer *Pelt*, aanleiding gaf om in overleg met Minister *Gerbrandy* naar sanering te zoeken. Omdat het aantal Nederlanders, die geschikt waren om bij voortdoring hun stem voor de radio te laten horen, in Londen beperkt was, achtte men het de meest wijze methode om tot een fusie te komen om aldus een einde te maken aan versnippering van krachten.

99023. De **Voorzitter**: Heeft u enig idee wat de oorzaak is, dat men zo laat, in October 1942, tot die samenvoeging is gekomen?

A. Ik geloof, dat u dit ook beter aan de heer *van den Broek* kunt vragen. Ik heb hier wel iets van gehoord, maar ben nooit bij directe besprekingen aanwezig geweest.

99024. De **Voorzitter**: Was over het algemeen de verhouding tussen de twee goed of waren er wrijvingen?

A. Zeer vele.

De **Voorzitter**: Die indruk heb ik ook.

A. Het maakte op Radio Oranje b.v. een onprettige indruk, dat, toen de Brandaris zijn honderdste uitzending had, de Ministerraad bijna volledig vertegenwoordigd was bij deze uitzending, die in het openbaar in een theater geschiedde; daarbij kwam, dat tegen het einde van het bestaan van Radio Oranje, d.w.z. vanaf de zomer van 1942, de beide speakers van de Brandaris, de heer *van den Broek* en ik, telkens en opnieuw moesten bijspringen om de programma's van Radio Oranje te helpen vullen.

99025. De **Voorzitter**: Hoe kwam u eigenlijk aan de gegevens voor uw uitzendingen vanuit bezet gebied? U zegt zo juist, dat men niet erg tevreden was over Radio Oranje, hetgeen inderdaad zo was. Beschikte u geregeld over voldoende gegevens uit bezet gebied of had u die minder nodig, omdat u zich tot de zeelieden wendde?

A. Wij hadden die minder nodig. Er was een rubriek, waarin wij tot de zeelieden spraken over de toestanden in bezet gebied, voor zover ons die bekend waren, en die kennis was in die tijd — ik weet er maar één woord voor — treurig.

99026. De **Voorzitter**: Maar omdat u helemaal vrij stond, kon u natuurlijk — als ik het zo mag uitdrukken — iets meer „fantasie“ er bij gebruiken dan wanneer het een officiële Regeringsuitzending was.

A. Zeer zeker. Wij behoefden ons niet te bepalen tot alle stellige feiten. Als er een verhaal ons bereikte, dat zeer waarschijnlijk leek, dan was de Brandaris vrij om te zeggen: „Ons is ter ore gekomen...“. Radio Oranje kon, of liever behoorde dat niet te doen.

99027. De **Voorzitter**: Ik heb in het boek over Radio Oranje, dat u waarschijnlijk ook wel kent, gelezen, dat die overname eigenlijk vrij

beslissend is gebeurd in die zin. dat er gewoon gezegd is: U krijgt voortaan de opdracht... Dat is niet zozeer door overleg tot stand gekomen, meen ik.

A. Dit was een „Diktat” — als Duits woord en tussen aanhalingstekens — van de heer Gerbrandy. Ik geloof echter, dat het een wijze oplossing is geweest.

99028. De **Voorzitter:** Dat geloof ik ook, want Radio Oranje beschikte natuurlijk niet over voldoende deskundige krachten en die waren bij u wel aanwezig.

A. Dat veronderstelde de heer Pelt ten niinste.

99029. De **Voorzitter:** Bent u vaaiaf die tijd doorlopend bij Radio Oranje werkzaam gebleven?

A. Doorlopend tot het — ik kan niet zeggen bittere — maar tot het zoete einde.

99030. De **Voorzitter:** Toen de heer van den Broek naar bezet gebied is gegaan, heeft u, meen ik, ook de leiding genomen?

A. Toen heeft prof. Gerbrandy mij de leiding opgedragen.

99031. De **Voorzitter:** Had u behalve met prof. Gerbrandy ook nog met andere Ministers te maken?

A. In de tijd na het vertrek van de heer van den Broek, toen ik de leiding van Radio Oranje had, heb ik met meer dan één Minister te maken gehad, omdat ik van het begin af aan er naar gestreefd heb om zo snel mogelijk aan verzoeken om bepaalde dingen in bepaalde uitzendingen te zeggen, te voldoen. De voorwaarde, die ik prof. Gerbrandy stelde, toen hij mij verzocht — of liever opdroeg — de leiding van Radio Oranje op mij te nemen, was ook deze, dat ik telegrammen, die uit bezet gebied kwamen en die de radio betroffen, tegelijkertijd met hem, of zo mogelijk nog eerder zou krijgen, opdat ik een concept kon klaarmaken.

99032. De **Voorzitter:** Is dat goed gelopen?

A. Dat is zeer goed gelopen, ook door de op dat gebied zeer loyale medewerking van de toenmalige waarnemend chef van het bureau Inlichtingen, de heer Fock, u waarschijnlijk wel bekend.

99033. De **Voorzitter:** Ik zie hier, dat een van de getuigen heeft gezegd, dat de Brandaris onder verantwoordelijkheid van de B.B.C. uitzond. Is dat ook uw indruk, of moest alles alleen de contrôle van de B.B.C. passeren?

A. Het was meer de contrôle. De gehele radio-juridische positie van de Brandaris was één van die typisch Engelse compromissen en resultaten van geven en nemen om een gemakkelijke constructie te krijgen, die goed werken kan en die toch de nodige soepelheid kan bezitten. De verantwoordelijkheid was gedeeld.

99034. De **Voorzitter:** Ik leg u nu nog even een zin voor, uitgesproken door een van de getuigen, die bij Radio Oranje werkzaam was. Deze zegt: „Ik voelde zelf heel weinig — ik zou er ook nooit aan meegedaan hebben — voor een soort propaganda als *den Doolaard* en van den Broek veel hebben bedreven, die soms allerlei frases voor de microfoon uitkraamden: Je moet dit doen en je moet dat doen, terwijl zij m.i. omtrent de feitelijke situatie in Nederland onvoldoende ingelicht waren. Dat is mijn stellige overtuiging”. Ik leg u dat even voor, opdat u uw visie daar even op kunt geven.

A. Zoals u mij dat daar voorleest, is dit een opmerking van buitengewoon algemene aard. Ik geloof, dat het erg moeilijk is hierop in te gaan, omdat hier geen pertinente feiten worden genoemd. Bij wat gezegd werd, waren vele zeer pertinente opdrachten van de Nederlandse Regering, die daarnaast al of niet het gevolg waren van verzoeken uit bezet gebied. Ik kan alleen met enige — om een groot woord te gebruiken — autoriteit spreken over de tijd na September 1944 nadat ik leider van Radio Oranje ben geworden. Als telegrammen uit bezet gebied kwamen, die getekend waren „Delta”, dan was dat voor mij persoonlijk voldoende aanleiding om daarin niet alleen een verzoek te zien, maar een verzoek, dat bindende kracht bezat, dus een soort opdracht, tenzij het blijkt gaf van grote onredelijkheid. Ik beschouwde Delta als de vertegenwoordiging van het Nederlandse volk, terwijl wij in Londen feitelijk de filiaalhouders waren voor de uitvoerende macht, die nochtans een fiat daarop moesten verstrekken

en die ook de enigen waren, die technische mogelijkheden bezaten om zich te kunnen richten tot het Nederlandse volk, wat men in Nederland niet vermocht.

99035. De **Voorzitter:** Heeft u ook contact gehad met de heer van *Kleffens*?

A. Met de heer van *Kleffens* hebben alle mensen bij de radio, die iets te maken hadden met buitenlandse politiek, gedurende de gehele Londense tijd een zeer prettig contact gehad. De heer van *Kleffens* trok zich speciaal altijd het buitenlands politiek weekoverzicht aan en ontving daarvoor elke week de heer de Jong en later ook mij zelf, omdat ik de heer de *Jong* weleens verving. Hij gaf ons dan een uitvoerige uiteenzetting van de achtergrond, de background van verschillende gebeurtenissen, die niet zo uit de berichten bleek, die ons officieel ter beschikking stonden. Het contact, dat ik zelf met de heer Gerbrandy heb gehad, is zeer nauw geweest, vooral in de kritieke maanden na 1944. Ik kwam bijna dagelijks bij hem, besprak de telegrammen, die binnenkwamen, met hem en tevens wat er diezelfde avond of de volgende morgen in de uitzending van Radio Oranje gezegd moest worden.

99036. De **Voorzitter:** Heeft u met het beleid in zake Herrijzend Nederland ook nog iets te maken gehad?

A. Niets, Mijnheer de Voorzitter!

99037. De **Voorzitter:** Ook met de voorbereidingen niet?

A. Neen, helemaal niet.

99038. Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen:** Heeft de heer van den Broek dat persoonlijk gedaan?

A. De heer van den Broek heeft, voor zover mij bekend is, daartoe van een klein comité van Ministers, die zich zelf de „kwartiermakers” noemden, een opdracht gekregen om de uitzendingen in bevestigd gebied voor te bereiden. Omdat hij wegging, moest ik blijven.

99039. De **Voorzitter:** Dit was ongeveer hetgeen ik u had willen vragen. Heeft u in verband met het besprokene nog iets op te merken?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, naar aanleiding van die opmerking van een medelid van Radio Oranje.....

99040. De **Voorzitter:** Ik wilde nog even het volgende opmerken: dit speelde in de eerste periode, toen de Brandaris nog werkte naast Radio Oranje. Dus deze getuige doelde meer op de wijze, waarop de Brandaris toen werkte.

A. Dat stelt de zaak enigszins in een ander licht. Dan kan ik alleen als oorzaak van die opmerking wellicht een gewisse jalousie bevroeden. Maar deze opmerking is in andere toonaard ook veelvuldig later gemaakt en zeer dikwijls vanuit bezet gebied. Men zei daar: Zij kletsen er maar een beetje op los en weten niet hoe wij er aan toe zijn.

99041. De **Voorzitter:** Wat is uw visie daarop?

A. Mijn mening is, dat dit de onvermijdelijke tweespalt was tussen het vaderland en de „emigratie”. En van het begin af aan ben ik mij er van bewust geweest, dat alle verwijten, die ons eventueel en ook in werkelijkheid naar het hoofd geslingerd werden en nog zouden worden, door ons niet anders dan lankmoedig gedragen konden worden in het bewustzijn, dat wij in de vrijheid zaten en zij daarginds becritiseerden in de verdrukking en dat ons niet anders te doen stond dan zoveel mogelijk ons best te doen en te proberen om zoveel mogelijk profijt te trekken uit de inlichtingen, die aanvankelijk zeer schaars en later vrij overvloedig uit bezet gebied kwamen.

99042. De **Voorzitter:** Waren die berichten uit bezet gebied over het algemeen nogal met elkaar in overeenstemming, of waren ze tegenstrijdig?

A. Er waren tegenstrijdige mededelingen, maar nadat de stroom van mededelingen goed begon te lopen — dat is ongeveer vanaf de laatste maanden van 1943, toen het bureau Inlichtingen goed in werking kwam onder leiding van majoor *Somer* —, toen was het mogelijk om door het vergelijken van het materiaal een bepaalde opinie op te bouwen. Op het laatst was de verbinding bijna zo snel als ze heden per telefoon tot stand komt. Bezet gebied verzocht soms in de loop van de morgen of van de nacht om een waarschuwing uit te zenden,

dat de Duitsers van plan waren hier of daar een razzia te houden, en prompt in de eerste uitzending van de Nederlandse sectie van de B.B.C. werd deze waarschuwing dan weergegeven.

99043. De **Voorzitter**: Had u nogal vrijheid in het formuleren van wat uitgezonden werd? Of moest dat eerst altijd de heer *Gerbrandy* of enkele Ministers passeren?

A. Wanneer het officiële raadgevingen of officiële verklaringen betrof, dan spreekt het vanzelf, dat dit concept allereerst door de heer *Gerbrandy* en eventueel door andere Ministers, wier ressort het betrof, werd gezien. Verder waren we, wat de algemene uitzendingen betreft, slechts onderworpen aan de veiligheidsensuur van de B.B.C., terwijl de politieke inhoud voor verantwoording kwam van de Nederlandse Regering, die zich in een bijzondere positie bevond evenals b.v. de radio van de vrije Fransen. Wanneer de heer *van Kleffens*

zijn zienswijze bekend wilde maken, dan zei hij tegen mij of tegen de heer *de Jong*: Denk er om, dat blijft in het politieke weekoverzicht staan. Als er moeilijkheden over komen, bel mij dan maar op, maar dit mag niet worden geschrapt door de politieke censuur van de B.B.C.

De **Voorzitter**: Dit was hetgeen ik u te vragen had. Ik dank u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en ik sluit het verhoor.

C. J. G. SPOELSTRA.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

VAN LIER.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN MAANDAG 2 MEI 1955

Plenaire Commissie

Aanwezig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

Mr. GERRIT JAN VAN HEUVEN GOEDHART,
oud 54 jaar, wonende te Genève,

Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor de vluchtelingen,
oud-Minister van Justitie.

Hij legt de eed af als getuige.

99169. De **Voorzitter**: Wij stellen het zeer op prijs, dat u nogmaals voor de Enquêtecommissie wilt verschijnen. Wij wilden u enige vragen stellen betreffende de punten g en h, zoals u in uw oproep hebt gezien.

U bent in de gelukkige omstandigheid geweest, zou ik haast zeggen, dat u tijdens de bezetting zowel in Nederland een deel hebt meegeemaakt als een deel in Londen, en wij zouden willen vragen: Wat was uw indruk in bezet gebied en wat was later uw indruk in Londen ten aanzien van de voorlichting, die men gaf aan burgers en ambtenaren; had u enerzijds de indruk — toen u nog in Nederland was —, dat er voldoende vanuit Londen doorkwam naar Nederland, en had u anderzijds — toen u in Londen was — de indruk, dat men voldoende contact had met Nederland?

A. Mag ik beginnen met u te vragen, Mijnheer de Voorzitter, indien u spreekt van aanwijzingen aan burgers en ambtenaren: Kan men dat over één kam scheren? Ligt het niet op de weg van de Regering om aan ambtenaren andere en veel meer gespecificeerde aanwijzingen te geven dan aan burgers? Mijn indruk is altijd geweest, dat hetgeen wij van de Regering en van Radio Oranje hoorden als burgers goed was; dat wekte ons op om ons tegen de bezetter te verzetten en dat vond ik uit de aard der zaak goed. Mijn indruk is eveneens geweest, dat de ambtenaren zeker veel te weinig concrete aanwijzingen voor de door hen te volgen houding hebben ontvangen. Maar ik kan moeilijk de vraag op één noemer brengen en zeggen: Dit is mijn oordeel over hetgeen men aan burgers en ambtenaren te weinig, te veel, verkeerd of goed heeft gezegd.

99170. De **Voorzitter**: Ik ben het met u eens, dat u dit gesplitst zult moeten geven, aangezien de voorlichting aan ambtenaren van andere aard was dan aan de burgers. Heeft u een indruk van deze twee facetten van het geval?

A. Wat de ambtenaren betreft, Mijnheer de Voorzitter, ben ik geneigd te zeggen, dat — voor zover ik kan nagaan — de Regering het land heeft verlaten met een op de te voorzien omstandigheden volstrekt niet berekende reeks van aanwijzingen aan de ambtenaren. Naar mijn mening bestonden er de z.g. Aanwijzingen van 1937.

99171. De **Voorzitter**: Waren deze u in die tijd bekend?

A. Ja. Deze waren zo onrealistisch ten aanzien van de Duitse bezetting en van de methoden, die daarmee gepaard gingen, dat er vroeg — ik zou het jaartal niet kunnen noemen — pogingen zijn ondernomen om die aanwijzingen te gaan interpreteren en een soort van handleiding voor ambtenaren te schrijven, die als het ware een soort van uitwerking was van hetgeen er in die Aanwijzingen van 1937 stond of, beter gezegd, niet stond. Dat is, zoals u weet, ook gebeurd.

99172. De **Voorzitter**: Ja, in 1943 het z.g. „Commentaar“ van de heren *Bosch van Rosenthal* en *van Holthe tot Echten*, hetgeen u waarschijnlijk ook bedoelt.

Uw indruk was dus in de eerste tijd, dat de voorlichting aan de ambtenaren onvoldoende was?

A. Totaal onvoldoende. Ik heb nooit de indruk gekregen, dat b.v. burgemeesters min of meer duidelijk aangewezen kregen van Regeeringskant waar voor hen het punt lag, waarop ze „neen“ moesten zeggen. Dat was — zo kwam mij voor — aan de burgemeesters overgelaten en ik heb dan ook gemeend enorme verschillen in elasticiteit tussen burgemeesters en burgemeesters te kunnen vaststellen. Er waren er, die — als ik mij wel herinner — bij de opdracht om straatnamen te herdopen, die naar levende leden van het Huis van Oranje heetten, botweg „neen“ zeiden. Het was natuurlijk ongelooflijk opwekkend, als zij dit deden, maar er waren anderen, die dat slikten en op het laatst niet meer wisten wat ze wel of niet zouden slikken. Ik heb nooit het gevoel gehad, dat er ergens duidelijk van Londen uit werd gezegd: Daar moet je al halt maken.

99173. De **Voorzitter**: Men veronderstelde natuurlijk wel, dat men in Londen van de concrete ontwikkeling hiervan ook goed op de hoogte was, vooral in de aanvangstijd, maar wij hebben eigenlijk de indruk, dat men in de aanvang in Londen niet goed op de hoogte was en dat er niet voldoende doorkwam vanuit bezet gebied. Wat is uw oordeel hieromtrent?

A. Daar kan ik moeilijk een oordeel over geven, Mijnheer de Voorzitter, aangezien ik pas op de 17de Juni 1944 in Londen gearriveerd ben, ongeveer 11 maanden vóór het einde van de oorlog. Toen had men in Londen — ik praat niet over het oordeel — materiaal om een oordeel te vormen. Ik meende, dat het reeds een hele tijd zo was. Ik ben er verbaasd over van u te vernemen, dat dit zelfs in 1943 nog niet zo zou zijn geweest, een jaar tevoren.

99174. De **Voorzitter**: In 1943 was het natuurlijk ook al zo.

A. In elk geval, Mijnheer de Voorzitter, materiaal werd toch al van, zo niet eind 1941 af, dan toch héél vroeg 1942 naar Londen gestuurd. Mijn gevoel zou zijn, dat men, indien men dat materiaal combineert met een redelijke mate van verbeeldingskracht, toch ongeveer zou kunnen weten wat Duitse bezetting is.

99175. De **Voorzitter**: In de periode, toen u in Londen was, zult u waarschijnlijk ervaren hebben, wat er dus — toen was het een en ander reeds beter geregeld en georganiseerd — vanuit bezet gebied kwam. Ik kan mij voorstellen, dat er ook nogal tegenstrijdige berichten doorkwamen, zodat men in Londen voor de puzzle stond: aan welke kant ligt nu de juiste visie op de problemen? Wat is uw indruk daarvan?

A. Ik vond dat in het algemeen, Mijnheer de Voorzitter, het Bureau Inlichtingen een voortdurende stroom van informatie kreeg. Zoals u terecht zegt, waren deze niet altijd van uniforme inhoud en aard, maar zoveel, dat de Nederlandse Regering niet alleen beschikte over alles, wat te weten viel, maar zelfs over de middeelen om, wanneer zij aanvullende informatie wenste, die informatie onmiddellijk te krijgen. Ik kan mij herinneren, dat in een zitting van de Ministeraad mijn ambtgenoot *van Kleffens* een voorstel had gedaan, waarvan ik op dit ogenblik de inhoud niet meer met 100 pct. zekerheid kan reproduceren. Het kwam er op neer, dat een bepaalde functie in het geheel van door de Regering beraamde maatregelen zou worden opgedragen aan drie leden van de Raad van State, maar welke figuur het is doet er niet toe. Het interessante is, dat de heer *van Kleffens*, zonder het iemand te vragen overigens — en dat hoefde hij ook helemaal niet te doen —, eenvoudig via het Bureau Inlichtingen gezegd heeft: Ik wil graag weten hoe men in bezet gebied op deze gedachte reageert. In een volgende Ministerraad kwam de heer *van Kleffens* ons verrassen met de mededeling: Ik heb dat even nagevraagd, hier is het antwoord. Men had toen een zeer duidelijke, gemakkelijke wijze van „checken“, zoals wij dat noemden.

99176. De **Voorzitter**: Wat is uw oordeel over de wijze, waarop de bevolking door Radio Oranje werd voorgelicht?

A. Goed. Ik vind het erg gemakkelijk om daar achteraf kritiek op uit te oefenen. Toen ik in bezet gebied zat, heb ik daar wel aan meegedaan. Als ik met de wijsheid, die ik toen niet had, maar die ik nu wel heb, terugkijk op hetgeen Radio Oranje heeft gepresteerd, dan neem ik daarvoor graag mijn hoed af.

99177. De **Voorzitter**: Misschien mag ik nu op een paar concrete vragen komen. Ten eerste betreft het de kwestie van het instellen van het College van Vertrouwensmannen. U heeft daaromtrent in vroegere verhooren reeds vrij uitvoerig gesproken. Maar er zijn toch een paar vragen, welke, nu wij met ons volgend verslag bezig zijn — en wij hopen er spoedig mee klaar te komen — naar voren zijn gekomen. Wat betreft de samenstelling van het College van Vertrouwensmannen: had u daarover reeds met de heer *Bosch van Rosenthal* of met anderen hier in Nederland gesproken wat de personen betreft?

A. Nooit, Mijnheer de Voorzitter. De keuze van de personen is mijn eigen fantasie, daar ben ik gans persoonlijk verantwoordelijk voor. Ik heb de vijf namen bij elkaar gedokterd. Elke uitleg, die daaraan achteraf is gegeven, als zou ik iets tegen de antirevolutionairen hebben, verwijs ik naar het rijk der fabelen; ik had er niets tegen. Ik was mij er volkomen van bewust, dat de antirevolutionairen hier in Nederland vooraan in het verzet stonden. Indien ik geen reden had te geloven, dat de heer *Rutgers* er niet meer was — deze is nl. één dag na mij vertrokken — en ik bovendien niet had gemeend, dat *Jan Schouten* in de gevangenis zat, had ik één van die twee zonder de minste aarzeling voorgesteld. Ik heb tegen de heer *Gerbrandy* gezegd: Ik weet niemand.

(Ik vind het eerlijk gezegd veel erger, dat de heer *Gerbrandy* er geen wist, dan dat ik er geen wist.)

99178. De **Voorzitter**: Is er toen in Londen al over bepaalde bevoegdheden gesproken?

A. Ja zeker. Er is zelfs een instructie over, die samengaat met het telegram. Daaruit blijkt heel duidelijk, dat de opzet is geweest, als ik het negatief mag uitdrukken — zo staat het, meen ik, ook in dat stuk, dat u voor u hebt, dit herinner ik mij nu niet meer —, dat wij bepaald geen voorlopige Regering hebben gewild. Dat vonden wij verkeerd. Wij hebben bepaald niets anders gewild dan een groepje mannen, dat recht zou hebben om die conservatoire maatregelen te nemen, die duidelijk zouden aanwijzen in welke richting de terugkerende Regering sturen wilde en die bovendien bevoegd zou zijn om reacties van de bevolking te voorkomen door daar, waar dat voor de hand lag, althans ambtenaren te staken en te vervangen door mensen die, zoals uitdrukkelijk in de stukken staat, voor niet langer zouden worden aangewezen dan voor de periode, waarvoor deze mannen zelf geacht werden op te treden. Het was dus uiterst tijdelijk. Het gat, dat zou ontstaan nadat de Duitsers weg waren en vóórdat de Regering was aangekomen, heb ik bepaald wél met de heer *Bosch van Rosenthal* besproken of, om het zuiver te zeggen, hij met mij. De personen zijn nooit besproken; de gedachte van het vacuum is besproken met de heren *Bosch van Rosenthal*, *Slotemaker de Bruine*, *van Namen*, *van Randwijk* en *Goedhart* — er waren nog meer personen, maar dezen zijn enkele van de namen, met wie de gedachte bepaald is besproken. Wij waren bijzonder beangst voor hetgeen er in een land met vijf jaar opgekropte haat tegen N.S.B.-ers en collaborateurs zou kunnen gebeuren, indien men, al was het maar 14 dagen, een periode had, waarin men niet zou weten wie namens het hoogste gezag spreekt. Wij wisten met geen mogelijkheid of het Kabinet bij wijze van spreken met z'n twee benen op Nederlandse bodem zou staan op het moment, dat de laatste Duitse soldaat er uit zou wandelen. Of die aansluiting volkomen zou zijn, was ons niet duidelijk en om gevaar te vermijden, hebben wij de gedachte van het vullen van een dergelijk vacuum bij herhaling in Nederland besproken en ben ik naar Londen gegaan met het vaste voornemen om te trachten een machinerie voor de vulling van dat vacuum op touw te zetten. Ik ben er erg dankbaar voor, dat men mij daarvoor de gelegenheid heeft geboden.

99179. De **Voorzitter**: U kwam dus uit Nederland met een bepaald idee hoe u dit apparaat zou willen laten werken, welke bevoegdheden en wat de doelstelling daarvan was? Had men in Londen tegen deze gedachte nog bezwaren?

A. Het is heel moeilijk, Mijnheer de Voorzitter, om „men” te zeggen, aangezien de moeilijkheid, waarin wij ons hebben bevonden, was, dat het nodig werd geoordeeld om bekendheid met het feit en

de aard van het College zoveel mogelijk te beperken tot een heel kleine kring van ingewijden. Vraagt u mij of de heer *Gerbrandy* als Minister-President er vóór of er tegen was, dan is het onbubbeltinnige antwoord: Hij was er vóór. Hij zou het wellicht zelf hebben gedaan, ware hij maar niet van gevoelen geweest, dat hij de kaart van het land er niet genoeg voor kende. Hij heeft tegen mij gezegd, toen ik hem zei: „Zo kan het”, dat hij blij was, dat hij op dat advies durfde varen.

99180. De **Voorzitter**: Dan zou ik u willen vragen, of u het van nut zou hebben geacht, wanneer er ook eerder een dergelijk college zou zijn ingesteld.

A. Bepaald wel, Mijnheer de Voorzitter.

99181. De **Voorzitter**: En dat was de heer *Gerbrandy* ook van mening? Maar uitsluitend uit overweging, dat hij de kaart niet precies kon bekijken, ...

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter. De heer *Gerbrandy* heeft mij gezegd — dat kan ik als een citaat aan u opgeven — Daar ben ik al meer dan een jaar mee bezig geweest, d.w.z. denkende. Hij heeft er nooit iets aan gedaan, maar daarvan zou ik hem geen verwijt willen maken, want zijn moeilijkheid was, dat hij bij het proberen om antwoord te krijgen op de vraag: Hoe valt dat in Nederland; hoe ziet men dat; kan dat gedaan worden, eenvoudig geen antwoord had. Hij was heel blij, dat ik er mee kwam en er iets positiefs over zei. Hij heeft direct tegen mij gezegd: „Ga er mee naar de Koningin”, hetgeen ik gedaan heb.

99182. De **Voorzitter**: Had u ook de indruk, dat de heer *Gerbrandy* direct accoord ging met het voorzitterschap van de heer *Bosch van Rosenthal*, of zijn er nog andere namen daarvoor ter sprake gekomen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, maar Londen heeft geen voorzitter aangewezen. Londen heeft vijf personen aangewezen, met het verzoek er twee aan toe te voegen en zelf een voorzitter te kiezen. Men heeft het kiezen van een voorzitter overgelaten aan bezet gebied.

99183. De **Voorzitter**: Dan mag ik de vraag misschien anders stellen: Wij hebben wel de indruk gekregen uit bepaalde verhooren, dat men het niet zozeer op prijs stelde, dat de heer *Bosch van Rosenthal* er voorzitter van was. Of heeft u daar nooit iets van gemerkt?

A. Daar heb ik nooit iets van gemerkt. Die indruk kan volkomen juist zijn, Mijnheer de Voorzitter, maar ik heb die indruk althans nooit gehad. Ik zou u geen enkel feit of aanwijzing kunnen geven, dat uw gedachte in die richting zou kunnen versterken ¹⁾. Ik meen te weten — maar dat weet ik niet zeker —, dat de heer *Bosch van Rosenthal* met algemene stemmen in de eerste vergadering van het College als voorzitter is aangezocht, maar misschien is dat niet zo, doch het staat mij voor.

99184. De **Voorzitter**: Is er u nooit iets gebleken, dat men eigenlijk min of meer de mate van vertrouwen heeft laten afhangen van de voorzitter, die er was?

A. Bepaald niet, Mijnheer de Voorzitter.

99185. De **Voorzitter**: Had u ook een indruk hoe de Regering oordeelde over het Vaderlands Comité? Ik heb hier nl. ook één van uw vroegere verhooren, waarin u zegt, dat u daags vóór uw vertrek een uitvoerig gesprek had met de tegenwoordige Minister-President *Drees*,

„die mij uitvoerig heeft uitgelegd”, zegt u, „voor welke moeilijkheden het Vaderlands Comité zat, dat zijn eigen positie onnauwkeurig bepaald achtte en dat graag zou willen weten, welke opdracht het eventueel van de Regering zou krijgen na de bevrijding, weshalve de heer *Drees* mij die positie heeft uitgelegd er enige vragen aan verbindende. Hij deelde daarbij mede, dat het eigenlijk al niet meer nodig was, dat hij mij die boodschap gaf, want, terwijl ik over land zou proberen Engeland te bereiken, zou de dag na mijn vertrek prof. *Victor Rutgers* trachten per bootje over te steken, en deze zou dus, mocht hij slagen, aanmerkelijk eerder in Engeland zijn dan ik en hij had precies hetzelfde verhaal en dezelfde boodschap.”

A. Juist, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb op de 24ste April 1944 in gezelschap van de heer *Slotemaker de Bruine* de heer *Drees* be-

¹⁾ De getuige deelde bij schrijven van 26 Mei 1955 nader mede, dat het Bureau Inlichtingen weliswaar een negatief oordeel, maar de Regering een beslist positief oordeel over de heer *Bosch van Rosenthal* had.

zocht, die toen ten huize van zijn zuster ondergedoken zat in Amsterdam in de Terborgstraat, en daar heeft de heer *Drees* mij toen op de hem eigen duidelijke manier uitgelegd, welke moeilijkheden hij had, moeilijkheden, die neerkwamen op gebrek aan wetenschap omtrent mogelijke plannen, die de Regering zou kunnen hebben ten aanzien van hetgeen toen het Vaderlands Comité heette. Ik heb dus al hetgeen de heer *Drees* mij toen heeft medegedeeld zo trouwhartig mogelijk aan de heer *Gerbrandy* overgebracht. Ik heb er ook eens met de heer *van Boeyen* over gesproken.

99186. De **Voorzitter**: Had u ook de indruk hoe men toen in Londen over het Vaderlands Comité dacht?

A. Ja, alleen maar, dat men blij was, dat er zo iets bestond. Wij moeten één ding niet vergeten, nl. dat er, achteraf gezien, eigenlijk twee voorbereidingen voor terugkeewetgeving aan de gang zijn geweest, één in Londen en één hier. Ik laat volstrekt in het midden, welke de beste was, waarschijnlijk was geen van beide in elk opzicht de beste, maar was in het ene opzicht de Londense en in het andere opzicht de hier voorbereide beter. Londen was bang om van de inhoud van de terugkeewetgeving iets aan Nederland bekend te maken. Ik herinner mij, dat ik over heel wat tegenstand ben heengesprongen, Mijnheer de Voorzitter, toen ik besloten had, een paar weken nadat ik Minister van Justitie was geworden, om via de radio te gaan zeggen wat wij gingen doen met oorlogsmisdadigers, N.S.B.-ers, collaborateurs en wat niet allemaal en hoe wij ons voorstelden om, met vermindering van bijltjesdag, niettemin buitengewoon streng op te treden. De hele wetgeving was klaar en mijn ambtsvoorganger had er dus een jaar tevoren ook best over kunnen praten; het zou een zegen geweest zijn, indien men het maar had gedaan. Men was er zo van overtuigd, dat het gevaarlijk was, dat men het niet deed. Ik heb het dus wel gedaan, maar dat moest men doen met overwinning van heel veel tegenstand. Vandaar, dat men hier het gevoel moet hebben gehad — ik kan mij heel goed herinneren, dat ik dat gevoel zelf had —, dat men in Londen aan al die dingen helemaal niet dacht en er niets aan deed. Een van mijn grote verrassingen is geweest te constateren tot welk een enorme hoogte men zich in Londen op de terugkeer had voorbereid en op een wijze, waarvoor ik — en ik kan dat gemakkelijk zeggen, Mijnheer de Voorzitter, omdat de lof daarvoor mij voor geen procent toekomt — de grootst mogelijke bewondering heb. Het vereiste een formidabele hoeveelheid voorstellingsvermogen om de drie boekjes met terugkeerbesluiten te schrijven, die ik nog altijd in mijn kast heb staan en die toch eigenlijk het hele veld ongeveer dekken. Nu kunt u natuurlijk over de mérites van al die terugkeerbesluiten een lang gesprek gaan voeren, maar het feit ligt toch maar daar, dat de Regering in Londen zijn tijd niet heeft verbruikt aan nutteloze dingen. Ik kan overigens niet zeggen, dat ik enig bijzonder oordeel over het Vaderlands Comité heb vernomen.

99187. De **Voorzitter**: Het lange gesprek, dat u met de heer *Gerbrandy* hierover hebt gehad en waarover u in een van uw vorige verhooren sprak, was eigenlijk meer om een inzicht van beide kanten te geven, hoe het werkte, of althans van uw kant.

A. Welk gesprek bedoelt u, Mijnheer de Voorzitter?

De **Voorzitter**: Over het Vaderlands Comité.

A. Dat is niets anders geweest dan een overbrengen aan de heer *Gerbrandy* van alles, wat ik van de heer *Drees* had gehoord. Ik heb een zeer scherpe herinnering aan een zomeravond in de Pyreneeën, waar ik mijn lesje nog eens ben gaan opzeggen voor mij zelf. Ik had er een bepaalde volgorde voor met een klein sleuteltje voor mij zelf, maar dat ben ik reeds vergeten. Naar aanleiding van een bepaalde letter van dat sleuteltje moest uit het laadje vallen alles, wat uit de koker van de heer *Drees* kwam. Dat maalde ik dan maar eens door om toch vooral zeker te zijn, dat ik, eenmaal aankomende — men kon niet weten hoewel dagen, weken of maanden het zou duren — niets zou vergeten. Ik heb dan ook alles aan de heer *Gerbrandy* kunnen mededelen en ik kan niet anders zeggen dan dat hij er niet alleen hoogst dankbaar voor was, maar dat hij ook mei een zeer grote mate van persoonlijke bewogenheid sprak over de mensen, die in dat comité de moed hadden om te doen, wat zij deden.

99188. De **Voorzitter**: Op 30 October 1944 is er een nota gekomen. Heeft u nog een indruk hoe die nota is ontvangen, welke door het Vaderlands Comité is gestuurd over Justitie?

A. Die nota moet ik dus zelf hebben ontvangen, aangezien ik toen Minister van Justitie was.

(De Voorzitter overhandigt getuige de nota).

Deze nota herinner ik mij wel. Deze valt ongeveer samen met het verzoek, dat ik gekregen heb van een majoor of kolonel — dit weet ik niet meer — van het Militair Gezag, die met soortgelijke bezwaren kwam, ontwikkeld door de heer *Speyart van Woerden*. Ik kan niet beoordelen in welke mate er contacten zijn geweest — indien deze er waren, vóórdat het Zuiden werd bevrijd — tussen de heer *Speyart van Woerden* en de opstellers van deze nota, van wie ik niet weet, wie het zijn. Ik kan u alleen maar zeggen, Mijnheer de Voorzitter, dat ik aan die nota geen aandacht heb willen besteden — in gelijke omstandigheden zou ik dat vandaag opnieuw niet doen —, omdat ik mij op het standpunt heb gesteld en weer zou stellen, dat men ten slotte wetgeving niet min of meer om de haverklap veranderen kan. Men was in Londen op, naar mij voorkomt, goede gronden tot een bepaalde oplossing besloten en ik heb de heer *Speyart van Woerden* dan ook in — naar ik vrees — bijzonder duidelijke termen laten weten, dat van hem verwacht werd, dat hij datgene, wat er nu stond, zou uitvoeren in plaats van de Minister te gaan vertellen, dat het niet uitvoerbaar was. Het was allemaal wel uitvoerbaar, al geef ik graag toe, Mijnheer de Voorzitter, dat men natuurlijk een andere vorm had kunnen kiezen; men had in bepaalde dingen natuurlijk anders te werk kunnen gaan; het was mij helemaal niet onbekend, dat b.v. het lekenelement in de strafrechtspraak zou stuiten op het legioen van bezwaren, dat men als student in de rechten in Leiden 25 jaar geleden voor het doctoraal examen uit het hoofd moest kennen, maar ik heb niet de tijd noch de behoefte gevoeld om veel aandacht aan nota's te besteden, die ik in het „Juristenblad” altijd graag zou hebben gelezen, maar die ik op dat ogenblik van noodzakelijkheid van uitvoeren en van beslissen beschouwde als ontijdig en weinig geschikt.

99189. De **Voorzitter**: Het heeft natuurlijk wel een moeilijke situatie gegeven, dat, als men aan de ene kant in Londen de wetgeving klaar maakte en anderzijds men hier in Nederland in bezet gebied zich uitsloofde om de Regering goed te informeren over hetgeen men wenste, men dan in Londen zegt: wij kunnen het toch niet telkens weer veranderen. Dat gaf uiteraard een moeilijke situatie, aangezien men hier de indruk kreeg: wat helpt het om al die rapporten naar de overkant te zenden.

A. Dat ben ik met u eens, Mijnheer de Voorzitter, maar ik wilde toch wel graag zeggen, dat wezenlijk de situatie in Nederland onder de huidige omstandigheden niet anders is dan tussen de schrijvers van ingezonden stukken en de leden van de Tweede Kamer. Er zijn altijd vele mensen, die het graag anders zouden willen en die daarvoor comité's oprichten en zeggen: Jullie doen het allemaal verkeerd. Men moei toch ergens tot enigerlei besluit komen en ik kan u toch wel verzekeren, dat zeker mijn ambtsvoorganger een man van bepaald grote intelligentie en van grote voorzichtigheid is. De heer *van Angeren* is niet iemand, die alles, wat hij uit bezet gebied hoort, ecarteert als: Ik weet het allemaal beter. Hij heeft het te goeder trouw geprobeerd en met een conservatisme, dat voor hem zeker heeft moeten leiden tot grote conflicten, veel groter dan waarvan ik last heb gehad, Mijnheer de Voorzitter. Wat moet de heer *van Angeren* hebben overwonnen om het lekenelement in de strafrechtspraak te introduceren. Dat heb ik niet gedaan, dat heeft de heer *van Angeren* gedaan. Daar zou hij in 1939 dermate van hebben gegruwd, dat hij zich waarschijnlijk veel liever als secretaris-generaal had opgehangen op het Plein dan zoiets voor te stellen. En in Londen heeft hij het voorgesteld, waarom? Alleen omdat hij gevoeld heeft, dat in Nederland in de rechterlijke macht gedachten en elementen levend waren gebleken, waarvan men hoopte, dat zij er niet waren, en dat men op enigerlei wijze de mensen, die het meest hadden geleden en die er het meest van wisten, de kans moest geven om hun vinger in de pap te hebben, wanneer het aankwam op de berechting van deze mensen. Ik wil graag voor mijn ambtsvoorganger de hoed afnemen voor hetgeen hij gedaan heeft. Het was voor mij minder moeilijk; ik kwam na vier jaar bezetting over en ik had mij in het illegale „Parool” schuldig gemaakt aan alle bombardementen op de Hoge Raad, die maar niets deed; voor mij was het niet moeilijk om te zeggen, dat er in de rechterlijke macht iets erg verkeerd was, maar voor de heer *van Angeren* moest dat een innerlijke strijd zijn geweest om dat allemaal maar op een afstand met een kanaal er tussen te aanvaarden: hij heeft dat gedaan en dat vind ik bewonderenswaardig.

99190. De **Voorzitter**: Heeft u in Londen nog iets meegemaakt van de voorbereidende besprekingen voor een spoorwegstaking? Wat kunt u ons daarvan mededelen?

A. Eigenlijk alleen maar, dat wij daar in de Ministerraad onder gezwoegd en geleden hebben. Wij voelden, dat het moest, en vonden

het verschrikkelijk moeilijk om iets van die aard te vragen. Maar wij vonden, dat het moest.

99191. De **Voorzitter**: Begrijp ik u goed, dan heeft dat een onderwerp van discussie uitgemaakt, niet alleen in het Kleine Comité van Ministers. Ik had eigenlijk de indruk, dat de afkondiging van de spoorwegstaking meer als een verrassing is gekomen via de radio.

A. Daar laat mijn geheugen mij in de steek, Mijnheer de Voorzitter. Als u mij op dit ogenblik vraagt: Kwam dat in de Minister-raad, dan zeg ik positief: Ja, en dan zeg ik zelfs, dat ik dat zeker weet, omdat ik, indien dit niet het geval zou zijn, elders reacties van de heer *Albarda* zou moeten hebben gehoord; deze zat nl. niet in het college van de Ministers-kwartiermakers. Ik weet zeker, dat ik van de heer *Albarda* daarover reacties heb gekregen. Nu kan er een mogelijkheid zijn, dat het in de kwartiermakers is besproken en dat ik daarna de heer *Alberda* heb gezien, maar ik zeg niet, dat het zo is, Mijnheer de Voorzitter.

99192. De **Voorzitter**: Maar het is u dus niet als een verrassing overvallen, dat het ineens als boodschap via de radio kwam?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. Mag ik u wat vragen: Heb ik het niet juist, als ik zeg, dat de heren *den Doolaard*, *Gerbrandy* en ik daar zelfs een heel communiqué over hebben opgesteld?

De **Voorzitter**: De heer *Albarda* heeft hier verklaard:

„Het is voor mij een vreemde geschiedenis. Hoewel ik Minister van Waterstaat was en dus een bijzondere verantwoordelijkheid droeg, behalve de collectieve verantwoordelijkheid, voor aangelegenheden van de spoorwegen, ben ik voor de spoorwegstaking gesteld als voor een voldongen feit! Ik meen, dat het op een Zondag was, dat het besluit van de Regering werd gemeld door de radio om de spoorwegstaking af te kondigen. Ik heb daar toen met verbazing van kennis genomen.”.

A. Mijnheer de Voorzitter. ik beschouw de heer *Albarda* als een van de meest betrouwbare mensen, die ik ken. Ik geef het voor beter, maar als u het mij vraagt: Dat vind ik onvoorstelbaar!

De **Voorzitter**: Omdat hij de meest aangewezen Minister was voor Verkeer, daarom .....

99193. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het gebeurde wel meer in het comité, dacht ik, kleinere Ministersvergaderingen.

A. Een heleboel, freule, en dat was toch eigenlijk nodig ook. In Londen was het aantal mensen, dat werkelijk begrip had van het gevaar, bedenkelijk klein. Het was nu eenmaal zo, dat, wanneer men iets mededeelde aan iemand „strikt confidencieel”, dan vertelde hij dat „strikt confidencieel” aan anderen, die het vervolgens onder een parool nog strikter en confidencieeler aan een vierde zei. En daar er ongetwijfeld mensen in Londen rondliepen, die belast waren met pogingen om de andere kant te informeren, moest men ongelooflijk voorzichtig zijn. De hele samenstelling van het College van Vertrouwensmannen b.v. was bekend aan de Koningin en de heren *Gerbrandy* en *van Lidth de Jeude* en mij, verder aan niemand. Ik ben er zelfs vóór geweest om dat maandenlang onder ons te houden.

99194. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Het lijkt natuurlijk heel vreemd, van deze kant gezien.

A. Niet, naar ik meen, freule, voor iemand, die wist, hoe die machinerie van doorbrieven, klikken, spionneren, uitzoeken en daarna aanbrengen in zijn werk ging. Men kon toch niet anders dan voorzichtig zijn. Dit is geen verwijt. Ik zeg niet, dat die mensen daar achteloos met levens of belangen omsprongen, ik zeg alleen, dat zij niet wisten, hoe voorzichtig zij er mee moesten omspringen; dat begrepen zij niet.

99195. Jonkvrouwe **Wttewaall van Stoetwegen**: Maar strekte zich dit ook uit tot de Ministerraad?

A. Ja, ongetwijfeld.

99196. De **Voorzitter**: Het is mogelijk, dat men met de aankondiging van de spoorwegstaking zo voorzichtig is geweest, omdat ik het me zou kunnen voorstellen, dat men deze meer moet zien als een deel van de geallieerde oorlogsvoering dan als een verzetsdaad op zich.

A. Wat het moment van de spoorwegstaking betreft, is het een element van de geallieerde oorlogsvoering, Mijnheer de Voorzitter;

wat de daad van het staken betreft, is het uiteraard een daad van verzet. Wat het moment betreft, is het ons bepaald gediteerd. Er was ons gezegd, dat het nu moest. Wij hebben dat niet zelf bedacht; niemand in de Nederlandse kring heeft gezegd: wat zouden de heren er van denken, als we nu eens om een spoorwegstaking vroegen.

99197. De **Voorzitter**: Is u ook weleens gebleken, of er vanuit Nederland op een bepaald moment het verzoek is gekomen tot de spoorwegstaking?

A. Ja.

99198. De **Voorzitter**: Weet u nog van welke kant dat verzoek gekomen is?

A. Ik meen, dat het van Utrecht afkomstig was. Ik weet niet meer van welke groep het kwam, maar er is een groep geweest, die het gevraagd heeft.

99199. De heer **Stufkens**: In die zelfde tijd?

A. Ja.

99200. De heer **Stufkens**: Dus niet vroeger bij de Februaristaking?

A. Neen, dat weet ik niet; toen was ik niet in Londen. Maar in een vroegere periode, waarin ik reeds in Londen was. Ik kan het mij goed herinneren, aangezien er zo'n telegram is geweest, dat onderwerp van bespreking heeft uitgemaakt op de 5de etage van het Arlington House in een kantoor in het bureau van de heer *Gerbrandy*, waarbij aanwezig waren de heren *Kruls*, *Nuboer* en ik. Daar heeft de heer *Gerbrandy* mij voor geroepen uit mijn Ministerie, waarop ik naar hem toe ben gegaan. Het telegram was van die aard, dat het voorstel daarin was opgenomen. Wij hadden uiteraard de reactie van: ja, maar dat is van zo geweldig verre strekking, dat, wanneer wij niet meer weten dan dit, wij daarop niet kunnen gaan varen. Nu ga ik fantaseren; Mijnheer de Voorzitter, ofschoon ik denk, dat ik niet fantaseer. Zoudt u niet uit de stukken kunnen opdelven, of er toen niet een telegram naar de Vertrouwensmanneij is gegaan om te vragen, wat zij daarvan vonden? Dat kan ik mij na elf jaar niet meer zo goed herinneren. Nu ik er met u over spreek, meen ik mij er iets van te herinneren.

99201. De **Voorzitter**: Heeft u vanuit Londen nog bemoeienis gehad met de coördinatie van het verzet, zoals deze hier toen in de Grote Adviescommissie ging plaats hebben?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter, daar heb ik niets mee te maken gehad.

99202. De **Voorzitter**: Ik meen, dat er indertijd nog een suggestie is geweest, dat er een „Commissie *Blake*” zou worden gevormd, omdat de coördinatie van het verzet niet vlug genoeg ging. Staat u daarvan nog iets voor?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter. „*Blake*” was mijn eigen bijnaam.

De **Voorzitter**: Daarom meen ik ook, dat ik het u het beste kan voorleggen.

A. Wie zaten er dan in die commissie?

De **Voorzitter**: Dat zou ik juist graag willen weten, aangezien ik niet weet wie die „Commissie *Blake*” is of wat het is. Deze zou nl. gevormd zijn, omdat de coördinatie van het verzet niet vlot genoeg in zijn werk ging.

A. Van wie ging die gedachte uit; wie wilde er dan zo'n „Commissie *Blake*”? En was dat een commissie, die in Londen moest zijn of in Nederland?

De **Voorzitter**: Dat zou een commissie in Londen moeten zijn geweest, met het doel de coördinatie van het verzet hier verder te stimuleren.

A. Indien het bestaan heeft, dan zijn er twee „*Blake's*” en dan zit degene, die u hebben moet, niet voor u. Er heeft nooit iets van die aard bestaan, waar ik deel van heb uitgemaakt. Ik heb er nooit van gehoord. Was dat een commissie, die in Londen werkte?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Was daar een zekere mijnheer „*Blake*” voorzitter van?

99203. De **Voorzitter**: Ik zal het nog even laten nakijken.

Was u wel op de hoogte van het bestaan van de Grote Adviescommissie?

A. Ja, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb alle telegrammen ontvangen, die het Bureau Inlichtingen kreeg, en daar is uiteraard alles ruimschoots in vertegenwoordigd.

99204. De **Voorzitter**: Zag u nog een zekere coördinatie, die er zou moeten zijn tussen het College van Vertrouwensmannen en de Grote Adviescommissie?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

99205. De **Voorzitter**: Had men in Londen nog de gedachte, dat er voor het verzet na de oorlog nog een taak zou zijn weggelegd?

A. Stellig, Mijnheer de Voorzitter. Wie is „men” in Londen? Er waren mensen in Londen — dat waren meestal jongelui, die overgekomen waren —, die vonden dat iedereen, die in Nederland enigerlei functie in het openbare bestuur had bekleed vóór 1940 of daarna, vervangen moest worden door iemand uit het verzet. Er waren er ook — enkelen — die vonden, dat het verzet er niet aan behoorde te pas te komen — staatsrechtelijk gedacht —, en ik heb zelf behoord tot, ik wil niet zeggen de kleurloze middenstof, Mijnheer de Voorzitter, maar in elk geval tot de middenstof, die vond, dat men oud en nieuw aan elkaar moest plakken. Ik meen, dat ik het nergens duidelijker heb gezegd dan in een artikel, dat ik in November 1944 vóór ik zelf naar het zuiden overging, in „Vrij Nederland” heb geschreven; de enige prestatie, die het welwillend oordeel van het Militair Gezag heeft weten los te weken, zodat het Militair Gezag heeft besloten dat artikel op ruime schaal gedrukt te verspreiden. U vindt het in een brochure, die onder de naam van generaal *Kruis* is uitgegeven. Dat is de enige keer, dat die eer mij is te beurt gevallen. Daarin heb ik, naar ik meen, duidelijk gemaakt, dat en waarom ik het verzet een onmisbaar element achtte in de bezetting van de posten na de oorlog; ook waarom ik van mening was, dat illegaliteit na de oorlog maar één taak had, zijnde om legaal te zijn. Daar heb ik al mijn moeilijkheden met de Zuidelijke illegaliteit aan te danken gehad. Die wilde graag illegaal blijven na de bevrijding.

99206. De **Voorzitter**: Ik ben in een van de bijlagen — dit is maar een kleine informatie, die ik graag wilde weten — tegengekomen, dat u spreekt over de illegaliteit — het Nationaal Comité van Verzet — en waarin u zegt:

„Met den initiatiefnemer, thans nog een der leiders, had ik ongeveer September 1941 een gesprek. Hij is een kleine „bankier” (privé-bank), die vroeger als makelaar in de Straits heeft gewerkt.”.

Weet u nog wie u daarmee bedoelt?

A. Ik ben bij hem geweest samen met *Siegfried Vaz Dias*, die doodgeschoten is; het was een kantoortje met twee kamers in de Javastraat of Zeestraat — dat weet ik niet meer —; in de voorkamer zat hij, in de achterkamer zat zijn personeel. Hij heeft later gezeten — of zit er misschien nog — bij Overzeese Gebiedsdelen, waar hij de functie bekleedde van directeur-generaal: de heer *van Velzen*. Hij was toen, wat wij zouden noemen eigenlijk een Oranje-fascist. Hij had indertijd op de sociëteit in Batavia al gezegd, dat de Regering dit en dat en zus en zo was. Hij was er ook altijd van overtuigd, dat de Koningin niet meer terug zou komen, dat zij was gevlucht; de Prins kon niet terugkomen, maar de Prinsessen, dat ging nog wel. Hij zag eigenlijk, als ik het goed begrepen heb, Prinses Beatrix na de oorlog op de troon. Ik heb er nog een angstig gesprek over gehad, Mijnheer de Voorzitter, en ik herinner mij, dat ik daar uit gekomen ben met de heer *Vaz Dias* niet het gevoel, dat men in Nederland zelfs op dat ogenblik moest beginnen met bijzonder goed uit te kijken of wij niet van de wal in de sloot zouden raken.

99207. De **Voorzitter**: Die mededeling van de „Commissie *Blake*” komt voor in het Witboek van de Grote Adviescommissie, waarin het volgende staat vermeld:

„Vervolgens kwam op 2 Augustus 1944 een telegram uit Londen binnen, dat het antwoordtelegram van 18 Juli moet hebben gekruist en waarin de Regering mededeelde, dat zij vijf personen in de z.g. „Commissie *Blake*” had aangewezen, die als uitsluitende opdracht had het voltrekken der coördinatie door over te gaan tot het samenstellen van een groep van voormannen uit verzetskringen op zo breed mogelijke basis.”.

A. Was het het telegram tot instelling van vertrouwensmannen; dat is nl. 2 Augustus gedateerd.

De **Voorzitter**: Neen, dat is op 16 Augustus binnengekomen.

A. Ik begrijp er niets van, Mijnheer de Voorzitter

99208. De **Voorzitter**: Kan dit een prelude zijn op de vertrouwensmannen?

A. Het College van Vertrouwensmannen is niet samengesteld via enigerlei commissie en is ook niet samengegaan met de instelling of voorafgegaan door de instelling van enigerlei commissie. De hele techniek van de samenstelling is geen andeie dan dat ik op verzoek van de heer *Gerbrandy* het denkbeeld heb besproken met de Koningin en daarop de opdracht heb gekregen om een samenstelling voor die groep te bedenken en een ontwerp voor een instructie te schrijven, hetgeen ik gedaan heb. Ik heb dat daarna besproken met de heer *Gerbrandy*; vervolgens is het door ons beiden besproken met de heer *van Lidth de Jeude*, waarop het, nadat wij drieën het er over eens waren, aan de Koningin is voorgelegd. De Koningin heeft dadelijk gezegd, dat zij daarmee geheel accoord ging. Daarna is het telegram opgeschreven in zijn uiteindelijke vorm, bestaande uit twee stukken: een telegram en een instructie, welke er aan is vastgehecht, waarop een parachutist is uitgezocht, die het moes: overbrengen. Er is nooit een commissie van vier, vijf, twintig of dertig aan te pas gekomen. Dit punt kan ik tot mijn spijt niet voor u ophelderen, Mijnheer de Voorzitter: ik weet van zo'n commissie niets af en ik heb het gevoel, dat er vijf vertrouwensmannen aangewezen zijn en dat men de zaken heeft verward.

De **Voorzitter**: Dat vermoed ik ook.

A. Er heeft nooit zo'n commissie bestaan. Er zijn wel telegrammen uit Nederland binnengekomen voor „*Blake*” zonder commissie, maar deze waren dan voor mij bestemd; dit was ook bekend aan kolonel *Somer*, majoor *van Houten*, de heer *Gerbrandy*, de heer *van Lidth de Jeude* en de Koningin; indien er een telegram kwam voor „*Blake*”, dan was het voor mij bestemd, maar „Commissie *Blake*”, non liquet, Mijnheer de Voorzitter.

99209. De **Voorzitter**: Dat waren de punten, die ik u vanmiddag te vragen had. Heeft u binnen het kader van hetgeen wij besproken hebben nog het een en ander toe te voegen?

A. Neen, Mijnheer de Voorzitter.

De **Voorzitter**: Ik dank u zeer voor de ons verstrekte inlichtingen en sluit hierbij het verhoor.

G. J. VAN HEUVEN GOEDHART.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 16 JUNI 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Dr. HANS MAX HIRSCHFELD,
oud 56 jaar, wonende te 's-Gravetihage,
oud-Secretaris-Generaal van Economische Zaken.

Hij legt de eed af als getuige.

99210. De **Voorzitter**: Een vorige maal hebben wij gedeeltelijk gesproken over enkele algemene punten en gedeeltelijk over enkele incidentele punten.

U heeft ons bij het terugzenden van het stenogram een nota gezonden met als onderwerp „De organisatie van het bedrijfsleven”. Het is speciaal dat punt, waarover wij nog enkele dingen van u wilden weten. Ik wilde u dan vragen ons een uiteenzetting te geven, die uiteraard kort kan zijn, over de organisatie van het bedrijfsleven, de organisatie van de voedselvoorziening en eventueel ook over de verschillen, die u in deze twee organisaties ziet, want enig verschil is er wel, nl. in de vorm, waarin een en ander is georganiseerd.

Voorts zou ik gaarne iets van u willen horen over de verordening van het sluiten van bedrijven, welke verordening, naar ik meen, destijds door *Seyss-Inquart* zelf is uitgevaardigd.

Tenslotte zou ik nog enkele dingen van u willen horen over de spoorwegstaking in verband met de voedselvoorziening in de hongerwinter, een klein incidenteel punt, dat ons verslag kan aanvullen.

Dit zijn dan de vier punten, waarover wij vanmorgen zullen spreken.

A. Daar zal ik u dan graag iets over vertellen.

Het eerste punt is dan de kwestie van de organisatie van het bedrijfsleven, zoals die in bezettingstijd tot stand is gekomen.

De **Voorzitter**: Gaarne, want dat is wel belangrijk.

A. Ik heb u indertijd die nota overhandigd: ik heb dit stuk dus nu niet precies in mijn gedachten, maar ik hoop, dat wat ik nu ga vertellen toch wel in grote trekken met de inhoud van die nota zal overeenstemmen. Toen de bezetting een aanvang genomen had, is er bijna onmiddellijk een merkwaardige reactie gekomen uit het bedrijfsleven in de vorm van een overleg over de vraag: „Hoe kunnen we in bezettingstijd onze organisatie het best doen inunctionneren?”

Er is toen heel in het begin, waarschijnlijk al een week of veertien dagen na de aanvang van de bezetting, een commissie geweest, onder voorzitterschap van de heer *Fentener* van *Vlissingen*, waarin praktisch alle vertegenwoordigers van belangrijke bedrijfsorganisaties en werkgeversverenigingen zitting hadden.

Daarna is er bij mij op het Departement meer dan eens contact geweest met de Nijverheidsraad, welke raad ook een soort toporgaan was van de verschillende bestaande werkgeversverenigingen op industrieel gebied.

Ook is er contact geweest met de Kamers van Koophandel. Vrijwel onmiddellijk na de capitulatie heb ik eens alle voorzitters en secretarissen van de Kamers van Koophandel in den Haag bij elkaar gehad. Dit was aanvankelijk uitsluitend om deze organisaties voor te lichten over de situatie, zoals die toen was.

Die situatie op zich zelf was op dat moment vrij chaotisch, daar niemand precies zijn positie wist te bepalen.

In een volgend stadium is toen een Organisatiecommissie voor het Bedrijfsleven tot stand gekomen, waar de heer *Woltersorn* voorzitter

van was. Tot mijn spijt weet ik niet meer alle leden te noemen, maar in ieder geval hadden daar ook zitting in:

de heer van der *Mandele*, de tegenwoordige voorzitter van de Kamer van Koophandel te Rotterdam, de heer *Twijnstra*, de tegenwoordige voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers, en nog verscheidene anderen.

Ten aanzien van deze commissie is er eveneens van Duitse zijde een initiatief geweest, daar men ook van die kant meende behoefte te hebben aan een organisatie van het Nederlandse bedrijfsleven. De organisatiecommissie is echter niet tot stand gekomen dan nadat er eerst door de heer *Woltersorn* en enkele anderen, die in die commissie zitting zouden nemen, overleg is gepleegd en dat niet alleen met mij persoonlijk, maar ook met het College van Secretarissen-Generaal, welk college in die dagen nog uitsluitend bestond uit Secretarissen-Generaal, die in opdracht van de Regering in het bezette gebied achtergebleven waren. De conclusie van dat overleg is geweest: „Laat de organisatiecommissie aan het werk gaan, maar laat zij dat dan doen in opdracht van de Nederlandse autoriteiten”.

Aanvankelijk heeft *Seyss-Inquart* de neiging gehad een verordening uit te geven, waarbij hij deze zaak zou instellen. Daarop heb ik gezegd:

„Neen, dit is niet een zaak van de Duitse autoriteiten, Indien het gebeurt, dan zal het van Nederlandse zijde worden georganiseerd.”

Ook is er namens het College van Secretarissen-Generaal aan de heer *Woltersorn* een brief geschreven, getekend door de heer *Snouck Hurgronje*, dat men het op prijs zou stellen, indien de organisatiecommissie deze taak op zich zou willen nemen. De taak is toen zo opgevat — en dat is in overwegende mate in overleg met mij gebeurd — dat deze organisatiecommissie zich uitsluitend bezig zou houden met de bedrijfsorganisatie op economisch gebied.

Het sociale terrein heeft men al onmiddellijk uitgeschakeld, daar men al van de aanvang af bevreesd was, dat daar enorme complicaties uit zouden kunnen voortvloeien. U herinnert zich wel de geschiedenis van latere datum met het Arbeidsfront en dergelijke, waarbij het sociale terrein, in de officiële omschrijving van wat men onder het sociale terrein verstond, was uitgeschakeld.

Men heeft toen na vrij uitvoerig overleg, waaraan naar mijn herinnering praktisch het gehele Nederlandse bedrijfsleven con amore heeft meegedaan, die organisaties opgezet, die haar toporganisatie vonden in de hoofdgroep Industrie, de hoofdgroep Handel, de hoofdgroep Ambacht en Detailhandel. Deze werden weer opgesplitst in bedrijfsgroepen en deze bedrijfsgroepen werden weer onderverdeeld in vakgroepen, al naargelang de verschillende bedrijfstakken het beste samengevat konden worden.

99211. De **Voorzitter**: In uw nota hebt u geschreven, dat er naast het Nederlands initiatief ook een Duits initiatief bestond. Dat heb ik ook begrepen uit wat u zo juist hebt uiteengezet. Ik kreeg wel de indruk uit wat u nu stelde, dat dit toch, zoals het dan uiteindelijk is geworden, het Nederlandse initiatief is.

A. Het is het Nederlandse initiatief geworden, met dien verstande, dat men het in bezettingstijd niet voor 100 pct. zo kon doen als men het zich had voorgesteld, zonder invloed van buitenaf. Dat is b.v. ook het punt geweest, waarover veel gedebatteerd is in die dagen. Men vroeg zich af of het „Führerprinzip” moest worden ingevoerd of niet.

99212. De **Voorzitter**: Zoals u weet, heeft prof. v. d. Grinten in „Onderdrukking en verzet” een artikel geschreven over nieuwe organen. Misschien mag ik daaruit even iets citeren en uw visie daarop horen?

A. Ik ken dat artikel niet.

De **Voorzitter**: Hij zegt daarover:

„Twee gedachten liepen door elkaar. Enerzijds zocht men aansluiting bij de Duitse regeling der bedrijfsorganisatie, waar de bedrijfsorganisatie geconstrueerd is in de vorm van privaatrechtelijke ver-

enigingen. Anderzijds heeft men de bedrijfsorganisaties een Nederlands tintje willen geven door de organisaties te bestempelen tot lichamen in de zin van artikel 152 van de Grondwet. Het resultaat is verre van fraai. De bedrijfsorganisaties zijn geworden publiekrechtelijke lichamen in een privaatrechtelijk kleed."

A. Tot beantwoording van de vraag „Hoe kan men dit nu staatkundig het beste forinuleren?" voel ik mij, dat wil ik u wel eerlijk bekennen, ook niet helemaal in staat. Men heeft in die tijd wel de gedachte gehad, die zeker al een lange tijd in Nederland leefde, er een zeker publiekrechtelijk karakter aan te geven, met name is dat o.a. het geval geweest betreffende het punt van de verordenende bevoegdheid.

99213. De **Voorzitter**: Dat is dan ook een jaar later gebeurd bij een besluit.

A. Dat men dat doen wilde, stond ook al vrij spoedig op het programma en dat hield verband met een ander historisch feit.

Toen vóór de oorlog de Rijksbureaux voor Handel en Nijverheid ingesteld werden, heeft de Nederlandse Regering, destijds in het bijzonder Minister *Steenberghe*, de gedachte gehad, dat die Rijksbureaux min of meer een gemengd karakter moesten dragen. Enerzijds moesten het dus uitvoerders van een zekere Overheidstaak zijn op distributiegebied, met name wat betreft de distributie van grondstoffen, en dat niet uitsluitend van levensmiddelen en consumptie-artikelen, anderzijds was het de bedoeling, dat het bedrijfsleven zelf daarbij taken zou uitvoeren. Men had dus vóór de oorlog een Rijksbureau gecreëerd, waar men aan de ene kant een directeur had en aan de andere kant een bestuursorgaan, bestaande uit vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, die min of meer mee zouden gaan regeren in het Rijksbureau, zoals men zich heeft ingedacht dit te doen functioneren in een niet bezet Nederland, maar een Nederland, omringd door landen, die met elkaar in oorlog waren, waardoor bijzondere maatregelen voor de economische verdediging nodig waren.

Toen nu de Duitse overval en daarmee de bezetting kwam, is men vrij vlug tot de conclusie gekomen, dat die Rijksbureaux wel een Overheidstaak hadden te vervullen, maar dat men een deel van die Overheidstaken gaarne aan die bedrijfsorganisaties zou willen overdragen. Er is dan ook in de bezettingsjaren maand in maand uit over gesproken, welke bijzondere taken van de Rijksbureaux overgedragen zouden kunnen worden aan de bedrijfsorganisaties en in hoeverre men de bedrijfsorganisaties daar verordenende bevoegdheden over zou kunnen geven.

Wanneer u de Nederlandse bedrijfsorganisaties vergelijkt met de bedrijfsorganisatie in Duitsland, dan zal het u wel duidelijk zijn, dat het inderdaad de opzet was, dat de organisatie hier te lande wel heel anders zou komen te liggen. In de ogen van sommige lieden mocht het dan al een imitatie zijn, een opgelegde organisatie van Duitse zijde en waarbij men het Duitse model genomen had, maar in feite week de Nederlandse organisatie sterk van de Duitse opzet af.

99214. De **Voorzitter**: Daarom leg ik u dit ook voor, want ik zie toch wel een heel sterk accentverschil, waar prof. v. A. *Grinten* zegt: „Men heeft hier aansluiting gezocht bij het Duitse systeem met een Nederlands tintje", of, zoals ik uit uw uiteenzetting begrijp, dat het grotendeels een Nederlands initiatief was, dat rekening hield met de omstandigheden van de bezetting. Dit zijn natuurlijk twee volslagen andere uitgangspunten.

A. Als men het echter precies bekijkt, dan is die Duitse invloed bij de oorspronkelijke opzet wel groot geweest, maar bij de uitwerking steeds kleiner geworden.

99215. De **Voorzitter**: Prof. v. d. *Grinten* haalt hier dan ook enkele punten aan. Ik citeer even:

„De Voorzitter kan de lagere organisatie bindende aanwijzingen geven;

de voorzitter heeft een volkomen dominerende positie; men aanvaardt het leidersbeginsel."

Hier wordt dan dat leidersbeginsel bedoeld, waar u het zoëven ook al over had.

A. Zo waren de feiten niet. De vorm, die men daar dikwijls voor kiezen moest, was nu eenmaal een vorm, die voor de bezetter aanvaardbaar moest zijn. Men had — we zullen de hoofdgroep Handel als voorbeeld nemen — een voorzitter, die in feite, wanneer het er op aankwam, een beslissende stem had. Maar er was een dagelijks bestuur ingesteld, waarin een aantal leden zitting had, waarbij de voorzitter zich bereid verklaarde om, alvorens een beslissing te nemen, overleg met het dagelijks bestuur te plegen.

Dan bestond er verder, naast de voorzitter, een plaatsvervangend voorzitter en het dagelijks bestuur, welk dagelijks bestuur meestal uit drie of vier personen bestond, ook nog een Raad van Bijstand of een Raad van Advies, waarin dan een reeks vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven zat. Het was meer *usance*, dat, wanneer er iets belangrijks was, de voorzitter er de Raad van Bijstand bij riep en dan het advies van die Raad van Bijstand inwon. In de praktijk is het waarschijnlijk nooit voorgekomen, dat een Nederlands voorzitter gezegd heeft: „Mijne heren, ik heb de beslissende stem overeenkomstig het Führerprincipe. Ik zal u nu vertellen, wat u te doen hebt." Ik zou geen voorbeelden weten aan te halen, waar dat voorgekomen is, intendeel, iedere Nederlandse voorzitter — en het zijn voor een heel groot deel precies dezelfde mensen, die u op het ogenblik in de organisatie van het bedrijfsleven in de huidige vorm ziet optreden — heeft gezegd:

„Deze vorm was voor een deel onvermijdelijk, want anders had de bezetter de uitwerking van die organisatie tegengehouden, maar wij deden het op een wijze, waarbij men van overleg kon spreken."

99216. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, is uw standpunt geweest:

„Ik giet het in een ook voor de bezetter aanvaardbare vorm, om het zo goed mogelijk te kunnen doen functioneren."

A. Dat was voor een groot deel noodzakelijk. Er zijn destijds ook enige leden van de N.S.B. in de bedrijfsorganisaties opgenomen geweest, maar als u de lijsten van functionarissen zoudt nagaan, dan komt u tot een minimale fractie van N.S.B.-leden, die in feite dan ook in de „schaduw" van de zaak stonden.

99217. De **Voorzitter**: In 1941, toen u dat publiekrechtelijke karakter gebaseerd hebt op artikel 152 van de Grondwet, was dat toen ook een initiatief van Nederlandse zijde of kwam dit van Duitse kant?

A. Het aansluiten aan de Grondwet is bepaald van Nederlandse zijde gekomen.

Men wilde eerst van Duitse zijde, en dit was bepaald een plan van *Seyss-Inquart*, een wet maken, waaronder die hele organisatie zou vallen. Ik heb *Seyss-Inquart* toen laten weten, dat ik daar bezwaar tegen zou maken. Hij heeft dan ook begrepen, dat hij geen medewerking zou krijgen om zoiets uit te voeren.

99218. De **Voorzitter**: Bemoeide *Seyss-Inquart* zich altijd persoonlijk met zulk soort dingen? Ik had eigenlijk meer de indruk, dat dit *Fischböck* was.

A. *Seyss-Inquart* bemoeide zich er praktisch niet mee. In hoogste instantie werd hij echter door *Fischböck* geraadpleegd, want degene, die zich van Duitse zijde daarvoor bijzonder interesseerde, was inderdaad *Fischböck*. Hij was ook in de organisatie van het bezettingsbestuur de daarvoor aangewezen man.

99219. De **Voorzitter**: Nu zullen we overgaan tot het punt van de organisatie van de voedselvoorziening, want deze voedselvoorziening was toch wel geheel anders georganiseerd dan de rest van het bedrijfsleven.

A. Bij de organisatie van de voedselvoorziening was er in zoverre sprake van een groot verschil, dat er vóór de oorlog een zeer grote Landbouw-Crisis-Organisatie bestond.

Als typisch voorbeeld mag ik misschien noemen, dat er weleens kritiek is geoefend op het feit, dat de bedrijfsorganisatie, zoals die dan door onze Organisatiecommissie is georganiseerd, verplichte inschrijving voorschreef.

Er werd toen gezegd, dat dit on-Nederlands was, maar vóór de oorlog bij de Landbouw-Crisis-Organisatie was het regel, dat men bij een of andere organisatie moest zijn ingeschreven. Nu is de Landbouw-Crisis-Organisatie van vóór de oorlog een organisatie geweest, die in origine gebaseerd was op het feit, dat de Nederlandse landbouw in zeer grote crisismoeilijkheden was. Die crisismoeilijkheden bestonden voor het merendeel daarin, dat de afzet naar het buitenland grote belemmeringen ondervond en dat het prijsniveau in het buitenland — we zullen even de graanprijzen, die door Amerika beïnvloed werden, als voorbeeld nemen — zó laag was, dat men een organisatie heeft moeten opbouwen om het binnenlandse prijspeil op agrarisch gebied zo te organiseren, dat de Nederlandse consument moest betalen voor de Nederlandse landbouwproducten wat zij volgens de Nederlandse kostenstandaard zouden moeten kosten. Daartegenover stond weer, dat er landbouwproducten naar het buitenland afvloeiden

en daar een lagere opbrengst kregen. Dan moest men een egalisatiefonds maken om de export te subsidiëren.

Vóór de oorlog kon men dit geen subsidiëren noemen, daar had men toen andere vormen voor, anders had men in sommige landen anti-dumpingsmaatregelen tegen de Nederlandse maatregelen gekregen. Anderzijds was de import van granen zo groot, dat de Nederlandse Regering via haar organen met een soort monopoliesysteem de granen invoerde en er dan een flinke heffing oplegde, waardoor er weer inkomsten kwamen.

Met het moment van de bezetting veranderde de situatie radicaal. In de eerste plaats zou de grote voedergraneninvoer, die de Nederlandse landbouw vóór de oorlog kenmerkte, ineens afgesneden zijn, omdat er geen sprake van zou zijn, dat men uit het buitenland, in dit geval zou dat dan nog Duitsland moeten zijn, grote kwantiteiten voedergraan zou krijgen.

De exportpositie werd ook ineens totaal anders en, door de schaarste, die in eens ontstond, ook het prijsbeleid.

De heer *Louwes* en ik hebben toen, vrijwel in de eerste dagen na de capitulatie, een gesprek gehad over het feit, dat dat gehele systeem plotseling geschiedenis was geworden. Men zou nu immers onverwacht in een schaarste-economie op het gebied van de landbouw komen. Het eerste probleem, dat de heer *Louwes*, die op dat gebied toch meer deskundigheid had dan ik, mij voorlegde — wel belangrijk genoeg om hier even te releveren —, was, dat het gebruik van voedergraan door varkens en kippen alleen al groter was dan het gehele graanverbruik voor de menselijke samenleving in Nederland. De eerste conclusie was dan ook om varkens en kippen op grote schaal en zo snel mogelijk af te slachten, hoe beroerd dat ook voor de boerenstand zou zijn, om de eenvoudige reden, dat de behoorlijke graanvoorraden, die er in het begin van de bezetting waren, voor de meeselijke consumptie beschikbaar moesten blijven.

Het merkwaardige is, dat onze boerenstand daar in die dagen met veel begrip aan heeft meegewerkt. Men kreeg toen wel plotseling een overschot aan varkensvlees en aan geslachte kippen en daar hebben de bezetters dan ook nog van gesmuld.

Wij hebben toen de organisatie van de voedselvoorziening bekeken. Het was immers zo, dat bij het uitbreken van de oorlog de voedselvoorziening was georganiseerd door een aantal Overheidsorganisaties en semi-Overheidsorganisaties, waar ook de boerenorganisaties al in vertegenwoordigd waren.

Men had een College van Regeringscommissarissen, waarvan destijds de heer *van Rhijn* voorzitter was en die twee dagen vóór de Duitse inval Minister van Landbouw werd. De heer *Louwes* werd toen voorzitter van dat college. Vóór die tijd was de heer *Louwes* echter Regeringscommissaris, die zich, voor zover ik mij herinner, voornamelijk bezighield met graan en met varkensteelt. Verder was daar dan de heer *Valstar*, die zich met de tuinbouw bezighield, en er was ook nog iemand voor zuivel, wiens naam ik niet meer weet.

Toen de Duitse inval eenmaal een feit geworden was, heb ik zelf nog aan generaal *Winkelmann* voorgesteld om nu tot een straffere organisatie van de voedselvoorziening over te gaan. Op dat moment is het idee ontstaan van een functie van Directeur-Generaal voor de Voedselvoorziening.

Deze titel was vóór de oorlog onbekend. Als zodanig is dan door mij, met instemming van generaal *Winkelmann*, de heer *Louwes* benoemd tot Directeur-Generaal voor de Voedselvoorziening.

De heer *Louwes* heeft in sterke mate behoefte gevoeld aan een uitgebreide organisatie van de voedselvoorziening, waarbij de bedrijven ingesteld zijn. Zo is, ongeveer in dezelfde tijd, dat de Organisatiecommissie bezig was, het Besluit Voedselvoorziening tot stand gekomen, waar de Duitsers evenveel belangstelling voor hadden, als voor het besluit over de organisatie van het bedrijfsleven.

Dat Besluit Voedselvoorziening, ik heb het voor dit gesprek nog even doorgelezen, was veel meer een verticale opbouw van de landbouw en de daarmee samenhangende voedselvoorziening. Er is toen afgesproken, dat het Besluit Voedselvoorziening het verticale gedeelte zou zijn, praktisch van producent tot consument, en de vakgroepen van de organisatie van het bedrijfsleven zouden er als horizontale organisatie tussengeschakeld worden.

99220. De **Voorzitter**: Dat is dan ook naar mijn mening kennelijk het onderscheid, dat dit veel meer in de richting van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is dan de organisatie van het bedrijfsleven, die we het eerst besproken hebben.

A. Wanneer u het zo bekijkt, dar, wel. Maar we hebben ook in bezettingstijd, b.v. bij de industriële organisatie of de handelsorganisatie van het bedrijfsleven, aan verticale organen gedacht. U moet echter ook begrijpen, dat er een moment kwam, dat men niet veel zin

meer had om door te blijven organiseren. In den beginne was er bij het bedrijfsleven, zeer merkwaardig, veel animo.

Die animo strekte zich ook uit over bestaande verenigingen, want daar zat een bepaald belang bij. De Duitsers hadden immers de neiging om de hand op alle mogelijke verenigingen te leggen. Ze hebben daar dan ook een speciaal commissariaat, onder leiding van een N.S.B.-er, zekere *Muller Lening*, voor in het leven geroepen. Deze mijnheer met zijn door de Duitsers ingestelde orgaan wilde ook de hand leggen op alle fondsen van al die verschillende verenigingen. Door de organisatie van het bedrijfsleven zijn wij er onmiddellijk in geslaagd te zeggen:

„Rijkscommissaris en mijnheer *Fischböck*, die mijnheer *Muller Lening* blijft af van alles, wat aan deze bedrijfsorganisaties en economische organisaties toebehoort.”.

Ook de bestaande vrijwillige verenigingen konden met haar middelen en met haar mensen praktisch alleen een schuilplaats vinden in de nieuwe bedrijfsorganisatie. Dit is een zeer belangrijk argument geweest voor bestuursleden, vooral ook voor het personeel van deze verenigingen, ook — laat ik dit maar als voorbeeld nemen — van het Verbond van Werkgevers. Het Verbond van Werkgevers en het secretariaat daarvan gingen nl. vrijwel op in de hoofdgroep Industrie.

99221. De **Voorzitter**: Kon men tevoren deze ontwikkeling voorzien?

A. Men kon al vrij spoedig enkele dingen voorzien en dat vindt zijn oorzaak hierin.

We mogen nooit vergeten, dat de dagen na de capitulatie in Mei 1940 er eerst chaos en schrik heerste. Daarna viel de wijze, waarop de vijand in het bezette gebied optrad, aan het merendeel van de bevolking mee. Ik herinner mij nog een uitspraak van generaal *Falkenhausen*, die tot 29 Mei 1940 in Nederland was en die enige Nederlanders ontving. Deze zei: „Ik heb de merkwaardige indruk, dat de bezetting aan het Nederlandse volk meevalt.”. Denkt u zich terug in de situatie van Mei 1940. Generaal *Falkenhausen* zei toen — en nu moet ik even Duits citeren — „Meine Herren, denken Sie an Coué, aber nicht: es wird immer besser, sondern es wird immer schlechter.”.

Deze generaal, die, in zekere zin jammer genoeg voor ons, daarna naar België vertrok en die na de Duitse capitulatie naar mijn mening vrij minnetjes in België is behandeld, was de eerste Duitser, die een aantal Nederlanders er op attent maakte, dat zij zich op een en ander moesten voorbereiden.

In den beginne zag het er toch nog vrij rustig uit. Maar u zult zich misschien nog wel herinneren, dat op de verjaardag van Prins *Bernhard* het Nederlandse publiek op eens begreep, dat de Duitsers het niet eens de onschuldige vreugde van de verjaardag van Prins *Bernhard* gunden.

De eerste scherpere maatregelen werden toen al getroffen. Ik memoreer b.v. het feit, dat er vliegtuigen boven den Haag vlogen op zeer geringe hoogte, eigenlijk alleen maar om de bevolking een beetje bang te maken.

Iedereen, die in die bedrijfsorganisatie zat en zijn gezond verstand gebruikte, begreep wel, dat er nog dingen op komst waren. Zo werd al vrij gauw de S.D.A.P. door de Duitsers in handen gespeeld van *Rost van Tonningen*, die meende daar enige politieke munt uit te kunnen slaan, hetgeen hem echter radicaal mislukt is.

Dit waren dan de eerste voorbeelden, waaruit men kon begrijpen, dat er gevaren dreigden. Men had b.v. ook het punt van het Arbeidsfront, waaraan men ook vrij spoedig dacht. Een van de redenen, waarom men er bij de bedrijfsorganisatie de sociale problemen buiten hield.

Daar was ook het punt van de landbouw. Mensen, zoals *Louwes* en ik, wisten uit onze vóóroorlogse ervaringen, dat er in Duitsland een z.g. „Reichsnährstand” bestond. Er werd dan ook al heel spoedig door verscheidene Duitsers besproken of er ook in Nederland een soort Reichsnährstand moest komen. Daar voelden we geen van allen voor en daarom was het nodig om ook op het gebied van de voedselorganisatie spoed te betrachten, want onvermijdelijk kwam op een dag, de datum weet ik zo niet meer, de Nederlandse Landstand uit de lucht vallen, en u weet ook waarschijnlijk wel, dat de Nederlandse Landstand niet meer dan een schijnvertoning is geworden, omdat de Nederlandse boer er praktisch niet aan heeft meegewerkt en de Nederlandse Landstand, qua bureau, de heer *Roskam*, ik zou hem bijna een psychopaat willen noemen, aan het hoofd kreeg. Bovendien had men geen behoorlijke organisatie. Men kon dat allemaal elimineren en op een bepaald moment tegen de Duitsers zeggen:

„Laat Arbeidsfront en de Landstand daar buiten blijven, want, indien u nog enig belang hebt bij de landbouw, voedselvoorziening en

industrie in het bezette gebied, dan moeten die daar buiten blijven, anders geeft dat alleen maar aanleiding tot ongelukken."

Dat heeft men, althans in de kringen, die veel met deze zaken te maken hadden, in een vrij vroeg stadium ingezien. Daarom hebben wij toen ook gezegd:

„Laten we vooral òn in de organisatie van het bedrijfsleven òn in die van de voedselvoorziening de goede mensrn zien te krijgen. Als er dan al per ongeluk eens iemand bij zit, die minder goed is, dat is dan heel vervelend, maar dan zullen we wel proberen, zijn invloed tot een minimum te beperken."

99222. De **Voorzitter**: U hebt in uw nota als accentuering van de ontwikkeling, die er t.a.v. de bedrijfsorganisatie al was, een paar passages aangehaald uit het orgaan van de R.-K. Staatspartij van September/October 1940. Daarop geattendeerd, heb ik dat ook eens opgezocht en ben nog eens verder gaan lezen. Ik vond toen ook nog het nummer van November. Bij het verschijnen van dat nummer was het besluit van oprichting van de bedrijfsorganisatie een feit geworden en daar lees ik het volgende over:

„Kon nu de onlangs verschenen verordening als de lang verwachte organisatie worden beschouwd? Er zijn hier en daar juichkreten aangeheven, alsof de verwachting in vervulling was gegaan. Toch is hier alleen maar sprake van een economische regeling, van een ordening op economisch gebied. Bedrijfsorganisatie mag het niet heeten. In wezen is de nieuwe regeling hetzelfde als de vroegere Nederlandsche algemeen-bindendverklaring van ondernemersovereenkomsten. Uiteraard is de nieuwe, Duitse, regeling meer „van-boven-af" en voorts algemeen omvattend."

Men eindigt dan:

„Bedrijfsorganisatie in den eigenlijken zin is dat alles niet. Tot juichen is er geen reden in zoover. Maar men kan met enig optimisme in de nieuwe regeling een ordening zien, welke als onderdeel van een grootter sociaal-economisch geheel later goede diensten zal kunnen doen."

A. Staat er een V. voor als initiaal van de schrijver?

De **Voorzitter**: Ja.

A. Dan is het van *Verschuur*.

99223. De **Voorzitter**: Ik bedoel alleen maar dit. Het trof mij, dat u in uw nota de eerstgenoemde citaten aanhaalde. Toen las ik even door en blijktbaar was het enthousiasme toch niet zo groot als u gemeend had te kunnen veronderstellen.

A. *Verschuur* moet u wel zien als de politieke figuur, die deze zaak dus voor een deel anders bekeek. Wanneer ik spreek over enthousiasme of een sterke bereidheid, dan spreek ik over personen uit het bedrijfsleven.

In verband met deze oproep heb ik nog een paar dingen betreffende het bedrijfsleven opgezocht. Ik kwam toen ook nog tegen een uitspraak in de mededelingen aan de geestelijkheid in het aartsbisdom Utrecht; in April 1943 werd verklaard:

„Het lidmaatschap is voor Katholieken niet ongeoorloofd. Ook is het in geweten voor Katholieken niet ongeoorloofd om in deze instellingen bestuursfuncties te aanvaarden."

99224. De **Voorzitter**: Maar dat is natuurlijk weer heel iets anders. Het kan heel goed geoorloofd zijn, maar men kan dan toch zeggen: „Dit zijn geen lichamen krachtens artikel 152 van de Grondwet."

A. Ik haal juist 1943 aan, omdat bij bijna al dit soort verklaringen, welke van Katholieke zijde in bezettingstijd uitgegeven werden, ook een zekere voorzichtigheid in acht genomen moest worden. Verder komt de formulering, die men in dit soort stukken meestal aantreft, sterk met de stijl overeen, die men thans nog tegenkomt. Wanneer u het werk van pater *Stokman* er op naslaat, dan vindt u daarin heel veel over wat er in die tijd, speciaal van de zijde van de Katholieke geestelijkheid, gedaan is en bekendgemaakt. Het was zeer belangrijk, dat in 1943, toen men toch al in een veel benauwender situatie zat, de Katholieke geestelijkheid zich blijkbaar toch verplicht achtte om een rondschrjven te verspreiden over deze organisatie en te zeggen: „Daar kunt u lid van zijn."

99225. De **Voorzitter**: In 1943 was het natuurlijk ook wel zo, dat deze ontwikkeling, waarover we het zo juist gehad hebben, over het algemeen gunstig is geweest. In 1943 waren, zoals u zeide, praktisch alle bestaande organisaties daarin getreden en was dus toen een situatie ontstaan, waarvan men kon zeggen: „Al is de vorm dan wel niet 100 pct., zoals men die graag zou willen zien, zij is toch wel acceptabel."

A. Ik heb ook nog even het volgende nageslagen. Bij de installatie van de hoofdgroep Industrie op 11 December 1941, de eerste hoofdgroep, die volledig geïnstalleerd werd, is een bijeenkomst geweest, waar de voorzitter van de Organisatiecommissie, de heer *Woltersom*, een toespraak heeft gehouden. Ik heb daar zelf ook gesproken en de heer *Twijnstra*, die als eerste voorzitter van de hoofdgroep Industrie optrad, ook. In het verslag van deze bijeenkomst vindt u, meer uitvoerig, nog eens onze gedachten ontwikkeld, waarbij wij dus ook gesproken hebben over de betekenis van deze organisatie in de na-oorlogse tijd.

U zult bemerken, dat men zich daar zelfs in die tijd, als ik het wel heb vlak na Pearl Harbour, bij gelegenheid van deze installatie vrij duidelijk heeft uitgesproken. want, toen ik dit verslag een dezer dagen nog eens doorlas, dacht ik:

„Dit kan wat mij betreft nog letterlijk zo afgedrukt worden, daar zal dan niemand van schrikken. Integendeel, men zou aan deze drie personen kunnen vragen of zij zich in die tijd en in die kring nog zo duidelijk durfden en wilden uitspreken."

Wanneer u in deze speeches belangstelt, wil ik ze met genoegen hier laten.

Het is wel een voorbeeld van hoe de gedachten waren in December 1941, toen de eerste hoofdgroep gereed was.

99226. De **Voorzitter**: Dat was dus een jaar na de instelling?

A. Een jaar na de instelling van de Organisatiecommissie.

De **Voorzitter**: Heeft het bij het tot stand komen der organisatie, die men in de voedselvoorzieningssector had, geen punt van overweging uitgemaakt de organisaties min of meer op elkaar af te stemmen?

A. Men is wel rover gegaan, dat men de horizontale organisatie uit de organisatie voor het bedrijfsleven ook voor de voedselvoorziening heeft gebruikt, in een verticale opzet, maar men is nooit verder gekomen dan enkele gedachtenwisselingen over een verticale organisatie. Men heeft dus wel gesprekken gevoerd over de bedrijfs-groepen Industrie en Groothandel met Detailhandel en er zijn wel diverse besprekingen geweest, maar bij mijn herinnering is een verticale organisatie niet meer tot stand gekomen.

99227. De **Voorzitter**: Hebt u weleens iets gemerkt van het feit of Londen met de bedrijfsorganisatie instemde of is er nooit een bericht daaromtrent van Londen gekomen?

A. Ik meen, dat u me die zelfde vraag de vorige maal ook gesteld hebt. Het is wel goed, dat u me daaraan herinnert. Toen de Organisatiecommissie voor haar taak stond, is de heer *Greidanus*, die nu voorzitter van de bankiersvereniging is, voor een financiële bespreking naar Zwitserland gegaan. De heer *Woltersom* heeft toen aan de heer *Greidanus* gevraagd om te proberen in Zwitserland, via het gezantschap, contact met Londen te krijgen en te weten te komen, wat men in Londen dacht over de vraag of men op deze weg moest voortgaan of niet. Voor zover ik mij herinner, is de heer *Greidanus* met de boodschap teruggekomen:

„Londen heeft gezegd, dat jullie in deze richting door kunt gaan"

99228. De **Voorzitter**: Is dat bet enige, dat u daaromtrent bekend is?

A. Dat is inderdaad het enige. Het merkwaardige is, als ik alle uitzendingen van Radio Oranje naga, die ik zeker niet allemaal meer in mijn hoofd heb, dat ik mij niet bepaald herinner, dat Radio Oranje tegen deze bedrijfsorganisatie geageerd heeft.

99229. De **Voorzitter**: Ik heb ook de heer *Gerbrandy* hier naar gevraagd. Hij heeft mij gezegd, dat de opvatting in Londen zeer afkeurend is geweest. Daarom is mijn vraag: „Is u daarover ooit iets bekend geworden?"

A. Ik kan u daarover wel iets grappigs vertellen. Ik herinner mij, dat ik misschien veertien dagen na de bevrijding, wandelend op de Nassaulaan, de heer *Gerbrandy* ontmoette. Ik had toen een gesprek met hem en kreeg de indruk, dat hij het helemaal niet eens was geweest met mijn beleid in bezettingstijd.

Toen ik de heer *Gerbrandy* nu ongeveer een jaar geleden weer eens ontmoette, zei hij tegen mij:

„Herinnert u zich nog, dat we elkaar vlak na de bevrijding op de Nassaulaan ontmoetten? U had toen, geloof ik, de indruk, dat ik het niet inet u eens was, doch daar vergiste u zich in, want ik was toen reeds beter ingelicht"

Ik memoreer dit even, omdat de sentimenten in die tijden zo'n grote rol speelden, dat zij weleens een duidelijke gedachtenwisseling in de weg stonden.

99230. De **Voorzitter**: Dat gesprek van de heer *Greidanus* met de heer *van Haersma de With* is u dus ook wel bekend?

h. Ik dacht eigenlijk, dat het de heer *Bosch van Rosenthal* was.

99231. De **Voorzitter**: Dat was de heer *van Haersma de With*, maar die was toen nog niet in Engeland geweest. Daarom is voor mij de vraag: „Hoe kon de heer *van Haersma de With* dit.....?”

A. Dat zoudt u beter aan de heer *Greidanus* kunnen vragen.

99232. De **Voorzitter**: Andere aanwijzingen dan deze van de heer *Greidanus* hebt u dus niet?

A. Neen, maar wel weet ik, dat destijds, dus in dat vroege stadium, door ons waarde werd gehecht aan de boodschap van de heer *Greidanus*. Ik ben zelf niet in Zwitserland geweest en heb die uit de mond van de heer *Greidanus* vernomen. U zoudt eventueel na kunnen vragen hoe dat contact met de heer *Greidanus* is geweest.

99233. De **Voorzitter**: Dan wilde ik u nog iets vragen in dit verband. Ik ben ook tegengekomen, dat de heren *Fischböck* en *Seyss-Inquart* u niet wilden ontvangen, maar voor het bedrijfsleven uitsluitend in de heer *Woltersom* te maken wilden hebben. Was daar een bepaalde reden voor?

A. Dit is wat sterk uitgedrukt. Er is in den beginne zeker een vrij sterke agitatie van Duitse zijde tegen mij geweest, die overwegend uit N.S.B.-kringen kwam. Ik had nl. vóór de oorlog al conflicten met *Rost van Tonningen* gehad en die waren nogal scherp geweest. Waarschijnlijk naar aanleiding daarvan is er van Duitse zijde nogal tegen mij geageerd, wat op zich zelf erg gemakkelijk was.

Verder heeft men van Duitse zijde vermoedelijk wel geprobeerd of er een wig te drijven was tussen de heer *Louwes* en mij, wat hun dan ook helemaal niet gelukte. Ze hebben het misschien ook weleens geprobeerd tussen de heer *Woltersom* en mij, wat ook in het geheel niet gelukte, daar de verhouding tussen de heer *Woltersom* en mij vóór, gedurende en na de oorlog altijd even goed is geweest. Ze hebben ook weleens geprobeerd of zij een stuk van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart konden kapen, maar al vrij spoedig bemerkten zij, dat er een aantal mensen in bezettingstijd waren, die elkaar als het ware trouw gezworen hadden en dat zij, wanneer ze de een zouden missen, zij vanzelfsprekend ook de andere zouden moeten missen. Deze wetenschap heeft hen weleens tot andere overwegingen gebracht, zodat vrij spoedig daarna het contact van de heer *Woltersom* en mij bijna altijd samen met de heer *Fischböck* is geweest.

Seyss-Inquart heb ik in den beginne niet zo vaak gezien. Hij was aanvankelijk een beetje boos op de Secretarissen-Generaal, die niet met hem wilden lunchen en dergelijke dingen meer. Toen heeft *Seyss-Inquart* geprobeerd om het via andere mensen te spelen. Toen hij bemerkte, dat dit niet gelukte en die andere mensen ook terughoudend tegenover hem waren, is hij sterker met de N.S.B. gaan spelen. De data van diverse feiten staan me eerlijk gezegd niet meer voor de geest; het dateert echter allemaal nog uit het eerste bezettingsjaar.

De **Voorzitter**: Ik geloof wel, dat we nu van dit onderwerp af kunnen stappen.

A. Mag ik misschien nog een kleine aanvullende opmerking maken?

Nu u dit onderwerp aangeroerd hebt, stelt u er wellicht belang in te weten, dat er, toen die hoofdgroepen eenmaal bestonden, in het kader van het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden regelmatig vergaderingen zijn geweest, en wel op het Departement van Economische Zaken, maandelijks sinds de installatie van de hoofdgroep Industrie, en daar is altijd een hele reeks onderwerpen besproken.

Hetzelfde is gebeurd met de hoofdgroep Handel. Deze besprekingen heb ik ook meestal persoonlijk geleid. Bij de hoofdgroepen Ambacht en Detailhandel heeft meestal de heer *van der Kooy* de bijeenkomsten geleid. Zelf heb ik dit een enkele keer gedaan.

We zullen nu even de bijeenkomsten van de hoofdgroep Industrie onder de loupe nemen en bekijken wie daar allemaal waren, misschien toch wel interessant om dat even te horen.

In het begin was daar de heer *Twijnstra*, de tegenwoordige voorzitter van het Verbond van Werkgevers, de heer *Woltersom*, prof. *Nolen*, de heer *Kranz* uit Leiden, die de enige N.S.B.-er was in de toporganisatie van de industrie, dan als secretaris mr. *Blaisse*, een tegenwoordig Kanierlid, en aan ambtelijke zijde was ik aanwezig als voorzitter en waren nog aanwezig de heer *van der Kooy*, mijn plaatsvervanger, de heer *Brouwers*, die nu Secretaris-Generaal van Economische Zaken is, dr. *Kramer*, tegenwoordig directeur-generaal van de Energievoorziening. Verder waren daar nog aanwezig drs. *Kort-hals*, tegenwoordig Kamerlid, toen tijdelijk werkzaam op het Departement van Economische Zaken, en mr. *F. J. de Jong*.

Wanneer ik nu zo een aantal onderwerpen opnoem, waarover in maandelijks vergaderingen gesproken werd, dan zijn dat o.a.:

Steunverlening aan stilgelegde bedrijven, een onderwerp, waarover u straks waarschijnlijk wel meer zult willen horen. Dit vooral was een grote zorg in de industrie, de handel, het ambacht en de detailhandel. De verordenende bevoegdheid in de bedrijfsorganisaties was ook een onderwerp, dat geregeld ter sprake kwam. Ook spraken we over: bedrijfsbeleid, de kartelpolitiek bedrijfsvergunningen, de kosten van de Rijksbureaux, waar de industrie en handel consentgelden moesten betalen, distributieproblemen in het algemeen, belastingbetalingsmoeilijkheden van stilgelegde bedrijven en moeilijkheden met de Duitse instanties.

Ook werd het probleem besproken betreffende de opheffing van de grenscontrole tussen Nederland en Duitsland en wat men daaraan moest doen.

Voorts werd nog gesproken over de inschakeling van de bedrijfsorganisatie bij de distributie en de opstelling van productieprogramma's, het verkrijgen van vrijstellingen voor arbeidskrachten, voor de z.g. Arbeitseinsatz, doorbetaling van lonen, enz. bij luchtalarm en bij bombardementsschade (zo kwamen we toch weleens op het sociale terrein terecht) en de financiën van bedrijfsorganisaties.

Dit is maar een greep uit de problemen, die daar in die bijeenkomsten aan de orde kwamen, en daarover werd dan ook veel van gedachten gewisseld.

Bij de vergaderingen van de hoofdgroep Industrie was inderdaad een N.S.B.-er aanwezig, de reeds door mij genoemde heer *Kranz*. Weinig mensen hadden speciale sympathie voor deze man, maar er werd toch vrijuit gesproken. Men behoefde nl. bij hem niet bang te zijn, dat hij na afloop van de bijeenkomst naar de Duitsers zou lopen met de mededeling, dat er minder prettige dingen over hen gezegd waren.

99234. De **Voorzitter**: Hoe was dit bij de andere groepen?

A. Hier voor mij heb ik iets over de hoofdgroep Handel. Aan de besprekingen hiervan namen deel de heer *F. B. J. Gips*, die lid van de N.S.B. was en voorzitter van de hoofdgroep Handel en die, misschien niet erg complimenteuzus voor hem, zijn N.S.B.-schap niet durfde af te schaffen. iets, dat hij vóór de oorlog al had willen doen. Toen de bezetting kwam, had hij daar waarschijnlijk de moed niet meer toe. Hij heeft zich nogal ingespannen om loyaal te doen tegenover een aantal Nederlanders.

Verder waren bij deze besprekingen tegenwoordig: de heer *van Eeghen* uit Amsterdam, de heer *Jos ten Berg*, die er meer in het bijzonder bijzat voor de belangen van de kleinhandel, de heer *Woltersom* en de heer *Quarles van Ufford*, die op het ogenblik nog secretaris van de Organisatie van de Groothandel is.

Van ambtelijke zijde was ik dan meestal aanwezig, in mijn functie van voorzitter, verder de heer *van der Kooy*, de heer *Oyevaar*, de heer *de Jong* en de heer *Brouwers*. Dit was dan ongeveer het permanente team, dat bij elkaar kwam.

Hoe dit bij Ambacht en Detailhandel was, weet ik niet meer, daar ik meestal niet zelf deze besprekingen bijwoonde. Ik neem echter aan, dat hier de heer *ten Berg* altijd bij was, en dan herinner ik me ook een zekere heer *van Willigen*. Als ik het wel heb, heeft deze op het ogenblik nog een horlogewinkel hier in den Haag en naar ik meen was hij destijds voorzitter van het Ambacht.

U zult echter wel begrijpen, dat er daarnaast, niet alleen bij mij, maar ook bij de hoofdamttenaren, die de afdelingen beheerden, incidenteel nog vele ondernemers en andere belanghebbenden op de Departementen kwamen om over dit soort problemen van bedrijfsorganisaties te spreken.

99235. De **Voorzitter**: Was dit het, wat u nog wilde opmerken?

A. Dit was het, wat ik u in dit verband nog onder de aandacht wilde brengen, omdat het achteraf beschouwd wel interessant is om te weten, welke mensen altijd bij elkaar kwamen en welke de onderwerpen waren, waarover men sprak.

99236. De **Voorzitter**: Ik dank u wel. Dan zou ik nu gaarne iets van u horen over de verordening van het sluiten van bedrijven.

A. Er zijn twee gevallen geweest, de data weet ik niet meer.

Dit onderwerp stond ook niet op de oproep vermeld en ik wist niet, dat u daarover zoudt spreken. Het begon al in 1941, dat men van Duitse zijde bepaalde bedrijven wilde sluiten. Dat had echter nog geen bijzonder ernstig karakter. Ernstig werd het pas in 1943. Nu weet ik niet meer precies in welke maand dat was, maar in 1943 kwam het probleem van de totale oorlog aan de orde.

De **Voorzitter**: Dat was 15 Maart 1943.

A. Hierbij heeft men dus zuiver te maken met een Duits initiatief, waarbij men uitging van de gedachte te trachten het grondstoffenverbruik in Nederland zoveel mogelijk te beperken. Er zat al een element in, dat onze eigen grondstoffenvoorraden voor een deel uit Duitsland moesten komen, omdat onze oorspronkelijke voorraden ten dele in een vroeger stadium door de Duitsers weggehaald en ten dele op waren. Men wilde dus het grondstoffenverbruik zoveel mogelijk beperken en het distributiesysteem veranderen in die zin, dat alleen het voedselpakket nog tamelijk redelijk bleef. We kunnen immers toch wel zeggen, dat dit tot September 1944 nog niet op een hongerniveau is geweest. Op ander gebied echter, b.v. dat van schoeisel en kleding, meubelen en dergelijke, wat wij noemen de civiele sector, wilde men niet veel meer beschikbaar stellen. Ook speelde hierbij een grote rol het probleem van de arbeidskrachten. Van Duitse zijde dacht men, dat, indien men tot een bedrijfssluiting zou overgaan, er dan arbeiders vrij zouden komen voor de Arbeitseinsatz.

Deze maatregelen werden uitsluitend van Duitse zijde genomen, dus de verantwoordelijkheid hiervoor is volledig bij de Duitse kant geweest. Wel hebben wij na vele discussies in de hoofdgroep Industrie en in de hoofdgroep Handel gezegd: „Wij willen dit niet uitsluitend door de Duitsers laten doen, want dan kunnen de ongelukken zeer groot worden. Wij willen tot op zekere hoogte een vinger in de pap hebben. Welke interpretatie men daar ook voor geven moge, in zekere zin hebben wij ook onze medewerking te geven, opdat dit op een enigszins geordenende manier, die zo min mogelijk schade berokkent, gebeurt.”

Die medewerking heeft altijd meer bestaan in tegenwerking in de vorm van geopperde bezwaren in de geest van dit kan niet en dat kan niet en dit geeft aanleiding tot moeilijkheden, enz. Het gebeurde dan natuurlijk weleens, dat de Duitsers eigenmachtig optraden.

Als voorbeeld diene, dat hier op zekere dag in den Haag werd besloten, dat een bepaald aantal winkelbedrijven gesloten moest worden. Men dacht daarmede arbeidskrachten en energie te winnen en „verspilling” van goederen te voorkomen. Daarbij is een regeling getroffen, die mij niet meer precies voor de geest staat, maar die hierop neerkomt, dat deze sluiting alleen maar mocht gebeuren met toestemming van de Secretaris-Generaal voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart, of neen, ik vergis mij, dat mochten alleen maar de burgemeesters doen op het gebied van de detailhandel, uitsluitend met toestemming van de Secretaris-Generaal voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart.

Toen heeft de Beaufragte van de Rijkscommissaris in den Haag, de heer *Schwebel*, die overigens niet ongeschikt was, in een bui van activiteit de heer *Westra*, de door de Duitsers benoemde burgemeester, opgedragen om wel iets te doen aan de sluiting van die detailhandelbedrijven. De heer *Westra*, die in deze dingen over geen enkele weerstand beschikte, heeft toen een paar van zijn ambtenaren er aan gezet en in een minimum van tijd werden er alle mogelijke winkels in den Haag gesloten.

Toen ik dat hoorde, dat dergelijke dingen gebeurd waren, dacht ik: „Dat gaat zo niet.”

Ik heb toen aan deze detailhandelaren een brief geschreven, ondertekend door mij zelf — want anders had een ander er misschien last mee gekregen —, waarin ik mededeelde, dat deze sluiting niet geldig was en men zijn bedrijf weer kon openen. Dat is toen gebeurd.

Daarop is de heer *Schwebel* bij mij gekomen en heeft gezegd, dat hij dat verschrikkelijk vond. Ik heb er hem toen op attent gemaakt, dat hij dat dan ook niet op een dergelijke wilde manier moest doen, daar hij mij dan tegenover zich zou vinden.

Zo kan ik nog wel een ander voorbeeld aanhalen. Ik bedoel dat van de luxe-restaurants. Daar had men op een gegeven moment ook „gewetensbezwaren” tegen. In Amsterdam was een bekend restaurant „Astoria”, dat nog altijd bestaat en waar destijds *Görling* graag verkeerde, wanneer hij in Amsterdam was. Ik ben toen eens naar *Fischböck* gegaan en heb toen gezegd:

„Jullie wilt in den Haag en Rotterdam een paar goede restaurants sluiten en ik kan me dat indenken, maar sluit u dan a.u.b. ook „Astoria”, want aan dat restaurant ergeren wij ons herhaaldelijk.”

Ik kan u vertellen, dat dit zo insloeg bij *Fischböck*, dat hij „Astoria” liet sluiten. De toenmalige eigenaar heeft zich nog tot *Görling* gewend, echter zonder succes, „Astoria” bleef dicht. Dit waren echter maar kleinigheden.

De grote zaken waren de industriële bedrijven. De sluiting daarvan was op een gegeven moment wel in Duitse handen, want als de Duitsers bepaalde grondstoffen niet toelieten, was de sluiting onvermijdelijk. Naar mijn mening is men er ondanks alles in geslaagd om deze sluitingsactie in 1943 tot een minimum te beperken.

Een voorbeeld, waarbij het heel moeilijk was om naar een minimum te streven, was de sigarenindustrie. Tabak was nu eenmaal uitermate schaars geworden. Er zijn in die tijd dan ook een vrij groot aantal kleinere sigarenbedrijven dichtgegaan. Grote moeilijkheden op dat gebied zijn echter pas in een later stadium ontstaan, nl. na de landing van de geallieerde troepen. Het argument voor het sluiten van bedrijven was toen niet zozeer, dat men op het grondstoffenverbruik bezuinigen kon, maar dat men de machines naar Duitsland wilde afvoeren. Uit die tijd dateert dan ook die afvoer. Dat is dan werkelijk uitsluitend een Duitse actie geweest, waar geen enkele Nederlandse instantie zelfs maar administratieve hulp bij heeft verleend. De Nederlandse instanties hebben alleen maar geprobeerd zoveel mogelijk te protesteren en deze actie tegen te gaan.

99237. De **Voorzitter**: Was uw indruk, dat men daar in 1943 inderdaad al mee begonnen was?

A. In 1943 zal de afvoer van machines naar mijn mening nog gering geweest zijn en voor een deel nog in de vorm gegoten zijn van verkoop.

De positie van menig industrieel was zodanig, dat, wanneer hij weleens voor de keuze stond iets te kunnen verkopen en dan minder last te hebben, hij dan verkocht. In andere gevallen liet hij weleens iets vorderen, omdat dat dan veiliger was.

99238. De **Voorzitter**: Dat ben ik wel met u eens, maar het was toch wel een heel groot aantal gedwongen verkopen door het sluiten van de bedrijven. Ik weet er ten minste van nabij vrij veel van en ik herinner me, dat, als een bedrijf gesloten werd, men dan meteen de installaties vorderde om daarmede de eigenaar tot verkoop te dwingen.

A. Dat zal ook wel gebeurd zijn. Ik ken deze gevallen natuurlijk niet meer uit mijn hoofd, maar het ruwe optreden heeft zeker, wel nog niet op grote schaal, ook al in 1943 plaats gevonden.

Indien Nederland bevrijd was geworden op hetzelfde moment als België en er sprake was geweest van vergelijkbare omstandigheden, b.v. van een haastig terugtrekkend leger, zoals dit in België het geval was en gezien de industriële positie in Nederland, zoals die in de zomer van 1944 was, dan, daar ben ik van overtuigd, waren we er bij de bevrijding nog vrij goed afgekomen.

Naar mijn mening moet deze grens dan ook wel zeer scherp getrokken worden, laten we aannemen bij „Dolle Dinsdag”, toen men dacht, dat de dag van de bevrijding al aangebroken was door de slag bij Arnhem, waarvan men hoopte, dat het lukken zou, en toen het mislukte.

99239. De **Voorzitter**: De vorige maal hebben wij in het algemeen gesproken over verordeningen en besluiten van Secretarissen-Generaal en ook over verordeningen, welke door *Seyss-Inquart* zelf werden getekend. U hebt toen, sprekende over de bedrijfssluiting gezegd: „Men is van Duitse zijde bereid geweest met onze amendementen rekening te houden.”

Zijn er nog bepaalde punten, die zeer markant zijn en die u nog naar voren wilt brengen in dit verband?

A. Ik moet u eerlijk zeggen van amendementen en hoe ze precies geluid hebben, zou ik u op het ogenblik geen voorbeeld durven geven.

Wel neem ik aan, dat een van de belangrijkste punten is geweest, dat er wel Duitse verordeningen zijn geweest.

Bepaalde instanties mochten toen geen daden doen zonder instemming van de Nederlandse instanties, i.c. de Secretarissen-Generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij, met dien verstande echter, dat het mij niet altijd gelukte om de daden volledig te verhinderen.

99240. De **Voorzitter**: Nu wilde ik u iets vragen over de spoorwegstaking, speciaal in verband met de beëindiging in de hongervinter. Kunt u mij vertellen hoe dit in zijn werk is gegaan?

A. De spoorwegstaking is voor ambtelijke instanties en bij mijn weten ook voor de directie van de Nederlandsche Spoorwegen uit

de lucht komen vallen. Ik herinner mij persoonlijk nog heel goed, dat het op Zaterdag, de 17de September was, de dag van de luchtlanding.

99241. De **Voorzitter**: Het was Zondag.

A. Het kan ook Zondag geweest zijn. Ik had thuis nog telefoon, waarmee ik aangesloten was op de centrale van de P.T.T. en door middel waarvan ik zelf automatisch alle delen van het land kon bereiken, alsof ik de telefoniste van de Rijkstelefoon was. De Duitsers wisten dat toen nog niet, maar toen ze dit in December 1944 ontdekten, hebben ze het apparaat toch afgenomen.

Ik had bezoek van de heer *Louwes*, van de heer *Woltersom* en de heer *Jongejan* en wij bespraken de situatie.

De heer *Louwes* klaagde, dat hij geen verbinding had met zijn voedselcommissaris in het zuiden van het land. Ik heb toen mijn telefoon nog eens geprobeerd en den Bosch opgebeld, maar kon daar nergens aansluiting krijgen. Wel kreeg ik een man van de inlichtingendienst van de Rijkstelefoon aan de lijn. Ik zei toen tegen hem, dat ik iemand aan de telefoon wilde hebben, waarop hij mij antwoordde, dat dit niet mogelijk was, daar alle telefoonlijnen in den Bosch zo juist waren afgesloten in verband met de luchtlandingen, die op dat ogenblik op grote schaal plaats vonden.

Hij vertelde mij toen tot in details, dat hij vliegtuigen en parachutes zag, enz. Waarop ik zei: „Wat u me daar allemaal vertelt, is zeer interessant, maar weet u wel met wie u spreekt?”

Hij antwoordde: „Mijnheer, als u over deze lijn spreekt, dan is dat veilig”.

Dat was dan het eerste, dat wij omtrent die gebeurtenissen hoorden.

Daarna heb ik de heer *Staf*, die ik nog steeds telefonisch kon bereiken en die net in Arnhem thuisgekomen was, aan de telefoon gekregen.

Op die dag merkten wij dus als door een toeval, dat er iets bijzonders aan de hand was. Daardoor hebben wij die dag speciaal op alles gelet, op de uitzendingen van de B.B.C. en Radio Oranje, enz. Zo hebben wij dan ook 's avonds de spoorwegstaking horen afkondigen. Van tevoren was mij hiervan echter niets bekend en ik geloof ook niet, dat het de heer *Hupkes* bekend was.

's Maandagsmorgens bleek toen, dat dit inderdaad een algemene spoorwegstaking was geworden en dat er van het hele spoorwegverkeer niets was overgebleven. Ik heb toen nog geprobeerd om telefonisch contact met Utrecht te krijgen. Het merkwaardige was echter, dat er op het hoofdkantoor van de spoorwegen niemand aanwezig was. Zelfs de Duitse staf, die daar was en die we ook nog even, meer als aardigheid bedoeld, probeerden aan de telefoon te krijgen, was verdwenen. Wij begrepen dus, dat die staking iets moest zijn, dat uit Londen kwam. Iedereen had gemerkt, dat, terwijl in Mei 1943 in de toenmalige stakingsperiode het spoorwegpersoneel zich afzijdig hield, dit bevel nu spontaan werd opgevolgd.

De Duitsers zijn daar blijkbaar, vooral wat de civiele sector betreft, zo verbluft over geweest, dat we van die zijde eerst helemaal niets hoorden. Met de militairen lag de zaak heel anders en met hen hadden wij ook niets te maken. Zij waren misschien ook wel verbluft, maar hebben op hun manier gereageerd. Een paar dagen later kreeg ik de boodschap, dat een afgezant van *Seyss-Zhuqart*, een zekere *van der Wense*, de Duitse tegenspeler van de heer *Louwes* op het gebied van de voedselvoorziening, de heer *Louwes* en mij in opdracht van *Seyss-Inquart* wenste te spreken. De datum weet ik niet meer, maar het zal op of omstreeks 21 September geweest zijn.

De heer *van der Wense* is des avonds om ongeveer 11 uur bij mij thuis gekomen, waar ook de heer *Louwes* aanwezig was. We hebben van 's avonds tot 4 uur in de morgen met hem gesproken. We kenden hem overigens al goed uit de bezettingstijd. Hij kwam met de mededeling: „Er is spoorwegstaking bij u. Door deze staking zal de voedselvoorziening van Nederland in gevaar komen. De Rijkscmissaris doet een beroep op de heer *Louwes* en u om een oproep te richten tot het spoorwegpersoneel van Nederland om weer te gaan rijden in het belang van de voedselvoorziening van het Nederlandse volk.”

Wij hebben de heer *van der Wense* toen gezegd: „We kunnen daaraan niet beginnen. De situatie is nu eenmaal zo, dat dit bevel uit Londen is gekomen. Dit is door de Nederlandse Regering, zoals wij begrepen hebben, in overleg met het geallieerde opperbevel, geschied. De enige, die deze staking weer ongedaan kan maken, is de Regering in Londen en wij kunnen ons hier in geen geval mee bemoeien.”

Hij antwoordde toen, dat, indien wij dit weigerden, wij risico zouden lopen voor ernstige represailles van Duitse zijde en die represailles zouden daarin bestaan, dat de Duitsers het vervoer over de weg en te water stil zouden kunnen leggen en de Nederlandse bevolking dan

door een acute hongersnood zou worden gedwongen toe te geven en de staking te breken.

Daarover is een vrij lange discussie gevoerd en *Louwes* en ik hebben gepersisteerd bij het standpunt, dat wij niet bereid waren om ook maar enige verklaring in het publiek over deze zaak af te leggen, dat wij de Rijkscmissaris de dringende raad gaven om zijnerzijds niet te interveniëren, dat wij het helemaal niet uitgesloten achtten, dat de voedselvoorziening van Nederland door deze maatregel ook inderdaad zeer ernstig in gevaar zou komen, maar dat, indien de Rijkscmissaris bovendien nog represailles tegen het Nederlandse volk zou treffen, de verantwoordelijkheid voor de hongersnood, welke zou ontstaan, volledig op hem zou komen, terwijl, indien hij niet intervenieerde, er toch hongersnood zou komen, doordat het verkeer in een chaotische toestand was gekomen. De verantwoordelijkheid hiervoor zou dan bij de geallieerden liggen.

Ongeveer in deze geest hebben wij met deze man gesproken. In de eerste plaats, omdat het ons belang was de represailles te voorkomen en in de tweede plaats, omdat we er niet aan dachten deze staking door een oproep te breken.

Daar wij, gesteld, dat wij gedacht hadden dit te moeten doen in het belang van het hongerende Nederlandse volk, nadat de slag bij Arnhem verloren was, overtuigd waren, dat dit toch geen succes had, hebben we geweigerd en gewaarschuwd tegen de represailles.

Die represailles zijn gekomen en wel voor een deel opzettelijk en voor een deel onopzettelijk. Het onopzettelijk deel lag in het feit, dat de Duitsers door de spoorwegstaking natuurlijk in grote moeilijkheden op verkeersgebied waren gekomen.

Het Duitse leger begon dus vrachtauto's, enz. te vorderen. Hier kwam vanzelfsprekend het onderduiken van transportvoertuigen uit voort. Hetzelfde zag men gebeuren bij de binnenscheepvaart. De Duitsers hadden nu behoefte aan meer binnenschepen en begonnen ook deze te vorderen. Ook hier was het gevolg, dat de binnenschepen onderdoken, meestal in letterlijke zin, op die manier, dat men een luik openmaakte en men het schip ergens in een arm van de Biesbosch liet zinken in de hoop, dat men het na de bevrijding nog ongeschonden aan zou treffen.

Van opzet was wel sprake toen men enige dagen, nadat *Louwes* en ik dat gesprek gevoerd hebben, het vervoer van levensmiddelen te water en over de weg praktisch onmogelijk maakte. Daar hebben we dan ook de nodige discussies over gevoerd. Maar nu raken we af van die spoorwegstaking. Ik weet niet of het u zal interesseren, wanneer ik hier toch even over doorpraat.

99242. De **Voorzitter**: Nog even een vraag in verband met de spoorwegstaking. Is er op dat moment of later nog sprake van geweest, dat het spoorwegverkeer gedeeltelijk vrij werd gegeven ten behoeve van de voedselvoorziening?

A. We hebben daar wel even over gedacht en er is daar zelfs een enigszins pijnlijk misverstand over geweest. In die dagen, dus vlak na de spoorwegstaking, kreeg ik nl. bezoek van de heer *A. C. de Bruijn*, met wie ik in bezettingstijd vrij regelmatig ontmoetingen had. Bij dat bezoek kwam de spoorwegstaking ter sprake. Ik heb de heer *de Bruijn* er toen op attent gemaakt, dat, door wat er gebeurd was, de normale voedselvoorziening van het Nederlandse volk was afge-loven.

Tot September hadden we redelijke rantsoenen, te weten het rantsoen van 1800 gram brood per week voor de normale consument. Voor de arbeider, die enigszins zware arbeid verrichtte, was dit 50 pct. of soms wel 100 pct. meer. Ik heb de heer *de Bruijn* toen gezegd, dat dit voorbij was, daar de distributie vastliep. De voorraden in het westen waren betrekkelijk klein. Onze agrarische overschotgebieden liggen in het noordoosten en gedeeltelijk ook in het zuiden. De heer *de Bruijn* schrok daar nogal van en is met zijn vrienden gaan praten.

Hij heeft het gesprek, dat hij met mij gevoerd had, verteld aan mensen, die bij de spoorwegstaking betrokken waren. Daarna is de heer *de Bruijn* nog eens bij mij op bezoek geweest en heeft hij gevraagd: „Was het uw bedoeling, dat er toch een beroep gedaan wordt om inderdaad uitsluitend voor levensmiddelen te gaan rijden met Nederlands personeel?”

Ik heb de heer *de Bruijn* toen geantwoord:

„Nee, dat was helemaal niet de bedoeling. Ik heb u alleen maar willen vertellen wat de consequenties waren.”

Na het gesprek van de heer *Louwes* en mij met de heer *van der Wense* hebben wij, *Louwes* en ik, nog even doorgepraat. Wij hebben toen tegen elkaar gezegd:

„Nu de slag bij Arnhem mislukt is, moeten we er van uitgaan, dat de bevrijding, ondanks het optimisme van vele mensen als zou de

bevrijding voor de deur staan, pas na de winter komt. We moeten er nu eens goed over nadenken of en hoe we in deze misère nog iets kunnen doen, want de winter komt nu en de slag is zo goed als verloren. Kolen hebben we niet meer, want Zuid-Limburg is bevrijd, de kolenvoorraden zijn gering, dus wij komen in een miserabele positie."

De heer *Louwes* en ik hebben op dat moment volkomen zuiver gezien, dat het gevechtsfront ongeveer in de omgeving van de grote rivieren tot stilstand zou komen. Daaruit is voortgekomen, dat de heer *Louwes* op zijn gebied bij de heer *van der Wense* is blijven aandringen om de represailles terug te nemen. Ik van mijn kant heb dit bij de Duitse verkeersmensen gedaan. Er deed zich nl. de merkwaardige situatie voor, dat ons verkeersapparaat ambtelijk in elkaar stortte, doordat men van Duitse zijde op Verkeer en Waterstaat enkele N.S.B.-ers had neergezet, die met enige satellieten na „Dolle Dinsdag" de wijk naar Duitsland hadden genomen. Het eigenlijke verkeersapparaat van het Departement van Verkeer en Waterstaat was dus ingestort. Ik heb toen herhaaldelijk met Duitse verkeersmensen gesproken en naar voren gebracht, dat we in ieder geval te water en over de weg weer enig verkeer moesten krijgen en gezegd: „Heren, dit wordt een hongersnood en u zult daar aansprakelijk voor worden gesteld, indien dit niet in orde komt."

Seyss-Inquart was aanvankelijk niet bereikbaar. Ik heb toen voornamelijk af moeten reageren en nogal vrij scherp op een man als *Schwebel*, tot uiteindelijk een reactie van *Seyss-Inquart* volgde. Die reactie was dan, dat hij bereid was het embargo op te heffen.

Er is een tijd geweest, dat de heer *Louwes* en ik daar regelmatig contact over hadden. We hebben toen, met alle ellende was dat al tamelijk laat geworden, nl. in de eerste dagen van December, de Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening opgericht.

Wat de spoorwegen betreft, hebben wij nog een paar keer eigenaardige dingen meegemaakt, zoals in Januari en Februari, toen de waterwegen door de vorst gestremd waren. We zaten op een bepaald moment zo vast, dat we zelfs voor de centrale keukens vrijwel niets meer hadden. U kunt zich nog wel indenken wat er uit de ketels van de centrale keukens kwam, in ieder geval was dat nog eetbaar en warm, zodat de mensen het onmiddellijk konden consumeren; als ik het wel heb werden er in die tijd in het westen ongeveer twee miljoen porties per dag uitgereikt. Dat moest allemaal georganiseerd worden en dat gebeurde door de Dienst van de Voedselvoorziening. Ik ben toen naar *Seyss-Inquart* gegaan en heb tegen hem gezegd: „Dit loopt de spuigaten uit. Ik zie mij binnenkort genoodzaakt ook de centrale keukens te sluiten. Ik doe een beroep op u om enige treinen uit Drente en Groningen te doen komen, waar nog genoeg aardappelen liggen, om die op zo kort mogelijke termijn naar Amsterdam, den Haag en Rotterdam te transporteren en dan zijn we een eind in de goede richting."

Seyss-Inquart antwoordde toen niet onredelijk:

„Zoudt u daar dan niet wat Nederlands spoorwegpersoneel voor op kunnen roepen?"

Ik heb hem toen gezegd: „Daar komt niets van terecht. Er zouden misschien lange onderhandelingen over moeten plaats vinden. Ik heb zoveel duizend ton aardappelen binnen enige dagen nodig en ik doe in naam der menselijkheid een beroep op u om met treinen. bemand met Duits spoorwegpersoneel, aardappelen naar de drie grote steden te laten brengen."

Hij heeft dit toen gedaan.

99243. De **Voorzitter**: Had de heer *de Bruijn* uit het eerste onderhoud met u begrepen, dat hij een stap zou moeten ondernemen om daar nog een trein voor te laten rijden?

A. Hij was onder de indruk, dat de consequenties zo ernstig zouden zijn, en heeft toen inderdaad wel ongeveer uit mijn woorden afgeleid, dat hij toch een goede daad zou doen, wanneer hij toch eens bij zijn vrienden, waarschijnlijk in kringen van het spoorwegpersoneel, naar voren zou brengen, dat er toch eigenlijk treinen voor dit doel moesten rijden, daar er anders de allerdiepste ellende van zou komen.

99244. De **Voorzitter**: Een bepaalde opdracht heeft hij dus niet gehad?

A. Beslist niet.

99245. De **Voorzitter**: Dit is dan alles, wat wij u wilden vragen. Is er nu nog iets, wat de punten betreft, die wij besproken hebben, waarvan u denkt, dat het een aanvulling nodig heeft.

A. Alleen maar een kleine aanvullende opmerking in de categorie van voorlichting aan ambtenaren.

We hebben juist gesproken over de burgers in verband met de bedrijfsorganisatie en de voedselorganisatie. Het is wel van belang te memoreren, dat er gedurende de gehele bezettingstijd vergaderingen waren met directeurs van Rijksbureaux en afdelingschefs van Departementen om de algemene en speciale problemen, die er bestonden, te bespreken. Van een groot deel van die vergaderingen bestaan ook notulen, die natuurlijk altijd met een zekere voorzichtigheid moesten worden opgemaakt, aangezien die weleens in Duitse handen zouden kunnen komen. Ik wil hier nog wel even vermelden, dat de pers voor ons een uiterst moeilijk onderwerp was. Deze was nl. als voorlichtingsorgaan al heel spoedig niet meer bruikbaar. De goede journalisten werd nl. de mond gesnoerd en de slechte journalisten spraken vanzelfsprekend de Duitsers na. Wij hebben wel altijd een zakelijke berichtgeving kunnen doen verschijnen, daarvoor hadden wij het orgaan „Economische Voorlichting", welk orgaan berichten gaf op economisch en agrarisch gebied. Ook was er een voedselvoorzieningsblad. Deze organen werden wel in brede kring verspreid, maar natuurlijk verschenen ook die in een vorm, die niet al te aantrekkelijk was, maar altijd nuchter en zakelijk om de eenvoudige reden, dat wij niet de gelegenheid hadden om via persorganen of via onze eigen organen een voorlichting te geven, die de vijand onwelgevallig was. Alleen een goed verstaander begreep het weleens. Dit is echter voor alle goede Nederlandse ambtelijke organen een moeilijkheid in de bezettingstijd geweest. Zij konden zich niet laten gelden, behalve in officiële communiqués. Er was een perschef aan het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart verbonden, dat was de heer *Kroon*, een gewezen journalist, die het einde van de oorlog niet gehaald heeft en die in een Duits kamp om het leven is gekomen.

Deze heer *Kroon* praatte veel met journalisten en ook met mensen van de Duitse pers. Een eigenlijke voorlichting via de pers was nauwelijks mogelijk. Ik heb b.v. tegen de heer *Kroon* gezegd: „Goed, al deze communiqués en berichten zet u in de geest van: „De Secretaris-Generaal van dit of dat Departement, enz. U zoudt me echter een genoeg doen door het in de hand te werken, dat de pers mijn naam niet noemt, want dat is me in deze tijd helemaal niet aangenaam."

Dit wil ik u wel heel eerlijk in deze kring bekennen. De positie, waarin de pers verkeerde, bracht ook met zich mee, dat het zeer moeilijk was om alles, wat in de bezettingstijd gebeurde, goed te beoordelen.

U hebt de vorige keer nog even met mij gesproken over aanwijzingen, die uit Londen gekomen zijn.

99246. De **Voorzitter**: De aanwijzingen van 1937 waren hier en dat commentaar uit Londen was van 1943.

A. Dat commentaar hebben we gehad. Ik ben mijn exemplaar kwijtgeraakt. Op het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart lieten wij altijd systematisch de zenders af luisteren, zoals Radio Oranje, enz. Praktisch iedere dag kreeg ik een rapport op mijn lessenaar, welk rapport uiteraard aan heel weinig mensen kon worden gegeven. Merkwaardig genoeg is dat nooit bij de bezetter uitgelekt. Als ik echter deze rapporten naga, dan vind ik maar heel weinig positieve uitspraken, die de Regering in Londen heeft gedaan, die op een zekere aanwijzing aan het ambtelijk apparaat kunnen duiden. Uitgezonderd dan de aanwijzingen, die officieel bestonden.

Er zijn een paar dingen duidelijk gezegd. Daarbij was het probleem van de Ausweise, vrijstellingen voor de Arbeitseinsatz.

De aanwijzing uit Londen in het laatste stadium der bezetting aan het Nederlandse ambtelijke apparaat was vrij duidelijk: Medewerking op dit gebied moest in alle gevallen worden afgewezen. Ik wil u wel ronduit zeggen, dat daaromtrent veel misverstand heeft bestaan; in de ambtelijke kring — ik wil de epitheta uit die tijd liever niet gebruiken — hebben wij toen gezegd: „Op dit gebied zijn we dan toch maar eens ongehoorzaam, want dit kunnen wij beter beoordelen dan de heren in Londen, die niet zo dicht bij de ellende zitten als wij."

Ik weet dan ook, dat in de kringen van het verzet, o.a. bij een vergadering, bijgewoond door de heer *Neher*, als ik het wel heb in Amsterdam in de Heinekens' Brouwerij, op het moment, dat men zich in Londen zo pertinent uitliet, hevige ontstemming heerste. Te meer, omdat het ons nog altijd gelukte om ontzettend veel mensen aan Ausweise te helpen, die over het algemeen een effectief resultaat hadden.

Als voorbeeld noem ik het geval van de heer *Joustra*, voorzitter van de Personeelraad van de Nederlandsche Spoorwegen. Deze heer *Joustra* kwam kort na de aanvang van de spoorwegstaking bij me met de boodschap: „U weet in welke ellende wij verkeren. Alle mensen zijn ondergedoken. Wij moeten iets organiseren. Onze mensen moeten geld hebben en distributiebescheiden. Kunt u me daarbij helpen?"

Ik heb toen de heer *Louwes* er bij laten komen en we hebben het overleg met ons drieën voortgezet. De heer *Louwes* en ik hebben toen besloten de heer *Joustra* te benoemen tot inspecteur van de centrale keukens in Nederland. Daar kreeg hij dan een prachtige aanstellingsbrief voor. Bovendien moest hij daarvoor alle denkbare Ausweise hebben, die nodig waren om zich dag en nacht door Nederlandse straten te kunnen bewegen. Verder had hij dan nog een aantal medewerkers nodig, die over dergelijke papieren moesten beschikken. Dat is allemaal zo gebeurd. Hadden wij toen de heer *Joustra* met een ontkennend antwoord moeten afwijzen?

Weliswaar was toen die instructie van de Regering in Londen nog niet gekomen, maar dit waren punten, waaromtrent we helemaal niet piekerden of daar eventueel een instructie uit Londen over zou komen. De heer *Joustra* kende ik persoonlijk. Hij is bij mij gekomen en later is hij ook bonnen komen halen, die ik hem persoonlijk overhandigde, niet voor hem zelf, maar voor een ruimere kring. Ik vraag mij af of ik daar aanwijzingen voor moest hebben. Dat konden de heer *Louwes* en ik toch immers alleen maar beoordelen. Wij moesten om die organisaties in stand te houden de Ausweise hebben. Wij wisten, dat, wanneer wij, bepaalde ambtenaren van Landbouw of Economische Zaken, naar de Ortskornmandant op het Voorhout gingen, wij als het ware het stempel te leen konden krijgen. Dat wist men in Londen natuurlijk niet.

Ik noemde dit nu even als voorbeeld, waarbij ik zelf — ik spreek hier uitsluitend voor mij zelf — zeer bewust heb gezegd: „Ik heb dit wel van Radio Oranje gehoord, maar ik denk er eenvoudig niet aan dit voorschrift letterlijk op te volgen.”

We hebben toen ook een vergadering gehouden in Rotterdam in het gebouw van de Kamer van Koophandel, waar een groot aantal vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven aanwezig was en die ook dergelijke problemen bespraken. Ook daar heb ik ronduit gezegd: „Wanneer wij in de gelegenheid zijn nog een groot aantal mensen

te helpen en daardoor bereiken, dat er nog iets in stand kan worden gehouden, dat na de bevrijding nog een organisatie kan zijn, dan moeten wij dat doen.”

Dit is naar mijn mening een belangrijk punt, dat de heer *Louwes* en mij, ook de heer *Woltersom* en enige anderen, de laatste zes maanden van de bezetting bezighield.

Wij stelden ons op het standpunt: „Wij moeten in deze diepe nood de maatschappelijke organisatie zoveel mogelijk in stand houden. Wanneer straks de bevrijding komt, moet men weer met organen kunnen werken. Wij moeten de arbeiders zoveel mogelijk binden aan de bedrijven, waar ze altijd gewerkt hebben. Daarvoor moeten wij wachtgeldregelingen tot stand brengen, zonder daarbij gebruik te maken van de Gewestelijke Arbeidsbureaux, die niet altijd goed meer zijn.”

Zo zijn er in die tijd allerlei regelingen getroffen. We hebben toen een tijd beleefd van een samenleving, waarin geen gas en electriciteit, geen kolen of vervoersmogelijkheden aanwezig waren, zonder voedsel en alle mogelijke andere levensbehoeften en waarbij toch alle maatschappelijke groeperingen in stand zijn gebleven. Dat hebben we bewust gedaan en dat is geen toeval geweest. Ik geloof, dat ik dit toch nog even moest onderstrepen.

De **Voorzitter**: Mijnheer *Hirschfeld*, ik dank u zeer voor uw inlichtingen. Ik sluit het verhoor.

H. M. HIRSCHFELD.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DONDERDAG 16 JUNI 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

PETRUS ADRIANUS KERSTENS,
oud 58 jaar, wonende te 's-Gravenhage,
bestuurder van vennootschappen, oud-Minister
van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.

Hij legt de eed af als getuige.

99247. De **Voorzitter**: Wij hebben u deze keer slechts weinig te vragen, maar toch wilden wij gaarne uw mening over een enkel punt vernemen, omdat u in de periode van 1942 tot 1944 de portefeuille van Handel, Nijverheid en Scheepvaart beheerde. Eind 1941 is namelijk tot stand gekomen de bedrijfsorganisatie *Woltersom*. Dit onderwerp valt binnen het kader van het punt, dat wij thans behandelen: het geven van leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in het bezette gebied. Onze vraag is nu: In hoeverre hebt u, als Minister, daar kennis van gedragen. Is daaromtrent enige mening gevormd in Londen en hoe stond men er tegenover?

A. Mij is de naam „Organisatie *Woltersom*” eigenlijk pas ter ore gekomen. toen ik hier in het land terug was. Tijdens mijn verblijf in Londen of Australië of Indië heb ik daarvan nimmer iets gehoord en dus kan ik u er weinig van vertellen.

99248. De heer **Stufkens**: Wist u er niet alleen onder die naam, maar ook in het algemeen niets van?

A. Dat is natuurlijk een andere vraag.

Wij hadden wel contacten met Nederland en ik kreeg dus allerlei inlichtingen op economisch gebied. Of die door middel van of vanwege deze organisatie tot ons kwamen, weet ik niet.

99249. De **Voorzitter**: Het gaat mij hier om de idee van deze organisatie; de meningen lopen namelijk nogal uiteen. Enerzijds zegt men, dat het een organisatie naar Duits model was, maar met een Nederlandse inslag: anderzijds is men van oordeel, dat het een Nederlandse organisatie was, die men echter binnen het kader van de bezetting zodanig moest formuleren, dat zij ook voor de bezetter aanvaardbaar was.

A. Bij ons in Engeland heeft dit nooit een punt van bespreking uitgemaakt. Hedenmorgen heb ik de heer *van Angererz* nog even gebeld, die als Minister van Justitie met bezet gebied veel te maken had. Hij zei mij, dat het een soort van prae-P.B.O.-organisatie is geweest, maar — zoals hij er bij zei — niet van al te beste inslag. „Maar in Londen hebben wij daar nooit begrip van gehad, ik heb dat allemaal pas ontdekt, toen wij hier terug waren”, aldus de heer *van Angeren*, en dit komt precies overeen met mijn eigen idee.

99250. De **Voorzitter**: Wij hebben de heer *Gerbrandy* hier ook naar gevraagd. Hij heeft hier gezegd: „Het punt is niet onbesproken gebleven, maar een opzettelijke discussie daaromtrent heb ik niet in de notulen kunnen vinden. Het werd door ons als een creatie van Duitse makelij gezien.”

A. Het is, voor zover mij bekend is, nooit in de Ministerraad besproken. Dit klopt ook vrijwel met wat de heer *Gerbrandy* zegt. Er is misschien weleens over gesproken, en wat de heer *Gerbrandy*

betreft ligt dat ook wel voor de hand, omdat hij de contracten met de Inlichtingendiensten had. Daar kregen wij zeer weinig over te horen, als we er niet nadrukkelijk naar vroegen.

99251. De **Voorzitter**: Hij deelde nog mede, dat de heer *Veranrt* daar wel belangstelling voor had, en ik heb hem toen gevraagd, of hij deze kwestie ook met de Minister van Economische Zaken had besproken. Hij heeft daarop geantwoord, dat hij heeft gerapporteerd, dat de heer *Veraart* sympathie toonde, maar — aldus de heer *Gerbrandy* — „of dat nu in de Ministerraad is geweest of in de Commissie Terugkeer, weet ik mij niet meer te herinneren, maar ik meen het eerste.”

A. Ik ben ook van de Commissie Terugkeer lid geweest; mij heugt daar niets van. Maar *van Angererz* zei vanmorgen: „Of wij daar zo tegenover gestaan zouden hebben, zoals *Veraart*, is een andere vraag. Ik wist er niets van”. En ik wist er evenmin iets van. Ik ben in 1944, in September, naar Australië gegaan, en ook daar heb ik er uiteraard helemaal niets van gehoord. Ik had veel contacten in Londen. Ik heb een tijdlang het toezicht op en de leiding over Radio Oranje gehad, maar als daarover enige discussie was geweest in Londen, had ik het moeten horen. Ik heb het niet gehoord.

99252. De **voorzitter**: Dit was eigenlijk de belangrijkste vraag, die wij u te stellen hadden.

U spreekt nu over Radio Oranje. Mag ik u vragen ons daar iets over te vertellen, hoewel het niet op de agenda staat? Hebt u daar lange tijd aan meegewerkt?

A. Ongeveer een jaar heb ik daar de leiding van gehad. Ongeveer van medio 1942 tot 1943. Het was interessant en zeer moeilijk werk.

99253. De **Voorzitter**: Dat was waarschijnlijk toen de combinatie met de *Brandaris* al tot stand was gekomen?

A. Deze combinatie kwam in de tijd, dat ik daar werkte, tot stand.

99254. De **Voorzitter**: Hebt u zich oorspronkelijk niet met de *Brandaris* bemoeid?

A. Neen, daar heb ik mij juist niet mee bemoeid. Oorspronkelijk was de *Brandaris* wel het orgaan voor de scheepvaart, en dus had ik er wel interesse voor. Die combinatie is tot stand gekomen kort nadat ik bij Radio Oranje werd ingeschakeld. Eens in de week vergaderde ik zowel met Radio Oranje als met de persmensen, met *Sluizer* en *van den Broek* onder anderen. Het was zeer moeilijk werk om aan te leren voelen wat de goede toon was, waarin de uitzendingen gesteld moesten worden, en het is dan ook gebleken, dat die goede toon ook vaak niet op de juiste wijze aangevoeld werd.

99255. De **Voorzitter**: Wat waren uw bronnen. U kreeg waarschijnlijk hoofdzakelijk uit bezet gebied uw gegevens!

A. Inderdaad.

99256. De **Voorzitter**: Liepen die berichten uit bezet gebied over het algemeen nogal uiteen? Want dat maakt het bepalen van de antwoorden, die via Radio Oranje op die berichten gezonden moesten worden, natuurlijk moeilijk.

A. Een van de moeilijkste dingen, die ik ondervonden heb — en dat betrof dan eigenlijk meer mijn Ministerspost —, was de betrouwbaarheid van de berichten omtrent voedselvoorziening en diefstal van vee en voedsel. Dat was erg moeilijk en die berichten waren dikwijls niet juist. Wij kregen dan berichten, die aangaven, dat de voedselvoorziening erg was teruggelopen. Ik had een ambtenaar op het Departement, die wel een beetje emotioneel was, en die gaf door, dat de voedselvoorziening tot een bepaald aantal calorieën was teruggelopen. Dat was dan soms zo ontzettend weinig, dat men hier zei: „Dat kan haast niet waar zijn”. Naderhand bleek dan ook vaak, dat het inderdaad niet waar was.

99257. De *Voorzitter*: Had u de indruk, dat men in Londen wel over voldoende bekwame mensen beschikte voor Radio Oranje?

A. Dat was niet alleen mijn eigen mening, maar het was ook de mening van de Engelse instanties, die bij uitstek bekwaam waren. Er bestond grote waardering voor. Omtrent de „Flitspuit“ waren de meningen wel enigszins verdeeld. De een vond het uitstekend, de ander vond het vulgair. Maar de Flitspuit bestond al niet meer toen ik kwam.

99258. De *Voorzitter*: Zijn er in uw tijd — en dit heeft in dit verband toch ook wel betrekking op het punt, dat wij behandelen — berichten uitgegaan omtrent leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers? Zijn er nog bepaalde richtlijnen uitgezonden, hoe men zich had te gedragen ten opzichte van bepaalde maatregelen van de Duitsers?

A. Dit vond maar zelden plaats via de radio. Meestal werden deze richtlijnen gegeven door middel van agenten en geheime zenders en ontvangers. Een enkele keer, b.v. bij de spoorwegstaking, werd van de radio gebruik gemaakt. De meeste berichten gingen echter langs geheime wegen.

We kregen een keer het bericht door, dat op grote schaal — men noemde het aantal van 10 000 stuks — vee uit Nederland naar Spanje was getransporteerd. De Spaanse contra-prestatie bestond uit koper, enz. Een commissie, die stond onder de leiding van de heer van *Rhijn*, oud-Minister van Landbouw, tegenwoordig Staatssecretaris van Sociale Zaken kwam bij mij met de mededeling, dat het de hoogste tijd was, dat wij vee gingen kopen in Canada en Noord-Amerika om voldoende vee te hebben bij de terugkeer om de vee-stapel weer op peil te brengen. Anders zou het wel tien jaar of langer kunnen duren eer Nederland weer bij was, niet alleen wat de zuivelvoorziening van het land zelf betrof, maar ook waar het de export

betrof. Dat was een uitermate moeilijke zaak. Ik ben door twee anderen goed geadviseerd, die mij dat ten sterkste afrieden, omdat het ten eerste schatten geld zou kosten, en dat er tevens een gelegenheid tot stelen en roven uit zou ontstaan. Immers, er zouden kalveren komen, er zou melk en kaas zijn, en wie moest dat verzorgen; wie moest dat verkopen? Het zou ook minstens 20 miljoen dollar kosten. En — wat ik als Minister van Scheepvaart zelf natuurlijk ook wel wist — wie garandeerde, dat men na de oorlog direct de schepen ter beschikking had om het vee te transporteren. De directeur van de K.N.S.M. beloofde nu wel, dat hij daarvoor kon zorgen, maar het is maar goed, dat ik hem niet geloofd heb, want er was niets van terecht gekomen. We hebben het dus niet gedaan, maar het was een erg moeilijke zaak. Men zei: „Het vee is nu allemaal weg“, maar het was lang niet allemaal weg, er was zeker 70 pct. over, en nog wel het beste vee. Veel van het slechte vee was opgeruimd. Dat was dus b.v. een bericht, dat uit Nederland kwam, en dat een zeer verkeerde uitwerking had kunnen hebben. Destijds is mij in Londen kwalijk genomen, dat ik het advies van die commissie niet opvolgde. Ik werd er zelfs aan herinnerd, dat het voor mijn verantwoording was. Ik antwoordde, dat ik dat wel wist. Dit staat echter buiten de *Woltersom*-organisatie.

De *Voorzitter*: Mijnheer *Kerstens*, dit was wat ik u wilde vragen. Ik dank u voor de inlichtingen en sluit hierbij het verhoor.

P. A. KERSTENS.

KOERSEN, voorzitter.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

STUFMENS.

KRANENBURG, griffier.

ZITTING VAN VRIJDAG 17 JUNI 1955

Plenaire Commissie

Aanwezig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wittewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden. alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punten van het Enquêtebesluit: g en h.

Verhoor van

ADRIANUS CORNELIS DE BRUIJN,
oud 67 jaar, wonende te Nieuwkoop,
Minister voor Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie.

Hij legt de eed af als getuige.

99259. De **Voorzitter**: Wij hebben u maar een enkel punt te vragen, dat valt onder hetgeen in uw oproep is vermeld: het gaat hier hoofdzakelijk over een eventuele bemoeïing uwerzijds met de spoorwegstaking. Er is hier nl. door een van de getuigen het volgende verklaard:

„Ik heb hier verder nog een mededeling, die misschien niet van belang ontbloomt is. In het begin van 1945 kregen wij bezoek van de heer *de Bruijn*, de tegenwoordige Minister voor Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Hij kwam ten huize van de heer *Timmermans*. Ik werd daar bij gehaald, omdat ik ook regelmatig overleg pleegde met de heer *Timmermans*. Enige keren per week kwam ik ook bij de heer *Hupkes*. En deze had natuurlijk ook nog andere verbindingen. De heer *de Bruijn* zei — ik deel dit uitsluitend mee, omdat ik dit zie als symptoom van aanraking, welke wij met de overkant hebben gehad (daar bedoelde hij Londen mee) „hij was nogal geheimzinnig, dat zijn contacten hem hadden gevraagd om ons te komen polsen ten behoeve van de voedselvoorziening voor het westen, die, zoals u zich wel zult herinneren, toen heel precair was. Het was in de laatste maanden vóór het einde. Hij vroeg of wij medewerking zouden willen verlenen om een paar voedseltreinen vanuit het oosten en noorden, waar in ieder geval nog veel meer was dan in het westen — daar haalden wij natuurlijk ook goedgevoelde voorraden vandaan — naar het zoveel erger door honger geteisterde westen te laten rijden. Wij hebben ons toen op het standpunt gesteld, dat dit in de allereerste plaats een punt van overleg was tussen ons en de heer *Hupkes*, omdat wij als twee-eenheid functioneerden". En dan eindigt hij met te zeggen, dat men het standpunt innam, dat alleen Londen het sein zou kunnen geven, dat de staking moest worden opgeheven. Hij zegt dan: „Wij waren in opdracht van de Nederlandse Regering in Londen begonnen en zouden niet eerder eindigen dan in opdracht van de Nederlandse Regering. De heer *de Bruijn* zal die opdracht zeker niet gehad hebben. Hij zou het anders wel hebben gezegd, alhoewel hij het wel deed voorkomen, dat hij door bepaalde invloedrijke personen was aangezet".

Ik leg u dit even voor, omdat ik er prijs op stel ook uw visie op deze zaak te vernemen.

A. Dit is in zoverre juist, dat mijn contact in oorlogstijd, bestaande uit overleg, meer speciaal met de bestuurders van de K.A.B., maar ook met de vertegenwoordigers van de andere sociale organisaties, permanent plaats vond in het land, niet alleen in de vertegenwoordigers van de sociale organisaties, maar ook met de vertegenwoordigers van de politieke, althans van de K.V.P., en met mensen als de heer *Neher*. Ik herinner mij, dat de heer *Neher* mij speciaal benaderd heeft met het verzoek om als arbeidersbeweging ons meer in het bijzonder met de illegale organisaties bezig te houden. Maar in dat contact dus met de vertegenwoordigers van de K.A.B.-vakbonden, was ook het contact met de heer *Timmermans* begrepen.

99260. De **Voorzitter**: De heer *Timmermans* is helaas overleden?

A. Ja, hij was de secretaris van St Raphaël. Dat contact bestond dus allereerst, toen die staking uitbrak, in de vraag wat er gebeuren moest.

Men moest nagaan hoe de mensen geholpen moesten worden. Dat contact met de heer *Timmermans* had een uitloper, zoals hier terecht gezegd wordt, in contact met de heer *Hupkes*, waar ik trouwens ook in oorlogstijd enige malen geweest ben. Hij woonde in Bilthoven. Ik kwam daar om te zien hoe deze staking verder verlopen zou en hoe zij gefinancierd moest worden. Nu herinner ik me niet, dat ik, bij de heer *Timmermans* zijnde, gesproken heb over de voedselvoorziening.

99261. De **Voorzitter**: We hebben hier ook gehoord de heer *Hirstfeld* en hij vertelde, dat hij ook een onderhoud met u heeft gehad en dat daar het probleem van de voedselvoorziening ter sprake kwam in dit verband, dat het in de hongerwinter voor de arbeiders niet mogelijk was een grotere toewijzing te blijven houden, wat daarvóór wel het geval was, als de treinen niet reden. Nu had ik de indruk, dat naar aanleiding van dat gesprek misschien door u een bespreking heeft plaats gehad met de heer *Timmermans*. Kan dit het verband misschien zijn?

A. De bedoeling zou dan geweest zijn, dat er treinen zouden moeten lopen om voedsel aan te voeren, en die treinen zouden dan door onze mensen bestuurd moeten worden?

De **Voorzitter**: Naar de verklaring van deze getuige zoudt u in het gesprek ten huize van de heer *Timmermans* namens invloedrijke personen dit vraagstuk op tafel gelegd hebben.

A. Ik kan me dat niet herinneren. Die invloedrijke personen — ik heb de namen al aangeduid — waren de mensen van de sociale organisaties. Het kan best zijn, dat we, toen de nood zo hoog werd, gezocht hebben naar een middel om voedsel uit het oosten naar het centrum te brengen. Maar ik kan me toch moeilijk voorstellen, dat men daarvoor treinen moest laten lopen.

Maar dat is achteraf geredeneerd. Ik kan het me in ieder geval niet herinneren. Ik herinner me wel, dat ik met de heer *Timmermans* herhaaldelijk heb gesproken over de financiële kant van de zaak, hoe de mensen geholpen moesten worden en hoe het later verrekend zou moeten worden. We hebben bepraat hoe de mensen gesteund moesten worden in hun verzet, maar dat is een heel ander probleem.

49262. De **Voorzitter**: Maar een bepaalde opdracht van de een of andere secretaris-generaal om een démarché te ondernemen is u niet gegeven?

A. Neen, in geen geval.

99263. De heer **Stufkens**: Herinnert u zich het gesprek met de heer *Hirstfeld* dan?

A. Met de heer *Hirstfeld* heb ik in de oorlog herhaaldelijk gesproken. Ik herinner me niet, dat ik dit met hem heb bepraat. Wij hebben het herhaaldelijk gehad over zijn positie als secretaris-generaal, zoals ik het ook met de heer *Verwey* meermalen gedaan heb.

De heer **Stufkens**: De heer *Hirstfeld* sprak zelfs van een misverstand.....

99264. De **Voorzitter**: De heer *Hirstfeld* zei hier, dat u, in een gesprek, dat hij met u had over het feit, dat het rantsoen van de arbeiders zo ingekrompen werd, gezegd hebt. „Dat wordt moeilijk“, en uit dat gesprek is waarschijnlijk een misverstand ontstaan, zei de heer *Hirstfeld*, nl. dat de heer *de Bruijn* begrepen zou hebben, dat hij enige treinen zou willen laten rijden.

A. Ik herinner me dat niet; ik weet niet, dat ik met de heer *Hirstfeld* over dergelijke zaken gepraat heb, wel over andere dingen,

politieke zaken, etc. Ik kan me ook niet herinneren, dat ik het met de heer *Timmermans* hierover gehad heb. Maar ik heb heel vaak contact met de heer *Timmermans* gehad.

99265. De **Voorzitter**: Is bij uw vele contacten met de heer *Timmermans* het Joden- of krijgsgevangenenvervoer weleens ter sprake geweest?

A. Voor zover ik mij herinneren kan niet.

99266. De **Voorzitter**: Weet u misschien wat de reden was, dat de Katholieke en Christelijke organisaties eerder zijn opgeheven dan de organisatie van het N.V.V.? Volgens een verklaring van een getuige zijn eerstgenoemde reeds in Mei 1940 opgeheven, of juist gezegd: zij kregen althans een waarnemer.

A. In Juli 1940 is *Woudenberg* reeds als bewindvoerder in het N.V.V. gekonien. Wij hadden een commissaris gekregen. Het N.V.V. heeft geen waarnemer, een Duitser, gekregen, maar kreeg *Woudenberg*. Die nam het bestuur over. Er zijn een paar bestuurders weggegaan, maar een groot deel is gebleven. Dat werd de bekende strijd in de arbeidersbeweging, of dat wel juist was of niet. K.A.B. en C.N.V. zijn blijven voortbestaan — ik heb dat gisteravond nog eens nagelezen in het boek van *Stokman* —, omdat we de verzekering kregen, dat de commissaris, die wij toegeschoven kregen — de eerste was *Kante* —, onze zelfstandigheid niet zou aantasten en dat we gewoon mochten doorgaan. We hebben in het begin ook niet veel last gehad. De tweede, die we kregen, was ook goed, de derde was slecht, en toen was het afgelopen. Toen hebben ze ons op een keer (25 Juli 1941) *Woudenberg* als commissaris gestuurd. Hij wilde de K.A.B. wel laten voortbestaan, maar we zouden dan met het gereorgani-

seerde N.V.V. moeten werken. We moesten met het C.N.V. werken onder één directie, en dat zou de heer *Woudenberg* zijn. Toen was het afgelopen; de K.A.B. liep leeg.

99267. De **Voorzitter**: Dit was wat ik u te vragen had. Hebt u in dit verband nog een nadere toelichting te geven?

A. Neen, omtrent de spoorwegstaking niet. Daar heb ik betrekkelijk weinig mee te maken gehad, dat lag in de hand van de mensen van de spoorwegbonden.

De **Voorzitter**: Uiteraard. Maar ik oordeelde het nuttig om de verklaring, die hier was afgelegd, ook even aan u voor te leggen, om uw visie daarop te horen.

A. Met de spoorwegstaking heb ik, anders dan in het contact met de heer *Timmermans*, weinig te maken gehad. De contacten waren toen allemaal persoonlijk, maar de mensen zelf maakten uit wat ze moesten doen. Wat ik overigens te vertellen zou hebben over het verloop, hebt u natuurlijk al van alle kanten gehoord.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u zeer voor de inlichtingen, die u ons hebt verstrekt, en sluit ik het verhoor.

A. C. DE BRUIJN.

KOERSEN, *voorzitter*.
WTTWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.
KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN VRIJDAG 17 JUNI 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Mr. DIRK GERARD WILLEM SPITZEN,

oud 59 jaar, wonende te Wassenaar,

Secretaris-Generaal van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat.

Hij legt de eed af als getuige.

99368. De **Voorzitter**: De commissie behandelt op het moment de kwestie van de spoorwegstaking en in verband daarmee wil ik u enige vragen stellen: In de eerste plaats zouden wij gaarne van u willen vernemen hoe in de oorlogstijd het contact met de leiding van de spoorwegen was en in hoeverre er leiding of voorlichting is gegeven aan de spoorwegen.

A. Mag ik even met grote sprongen de gebeurtenissen vanaf 1940 weergeven? Deze zijn uiteraard duidelijk genoeg, waar het 1940 zelf betreft. Van de zijde van de spoorwegen is direct al aan generaal *Winkelman* gevraagd wat men moest doen. *Winkelman*, die in die tijd de Regering bij ons vertegenwoordigde, was ook onze raadsman voor het bepalen van onze houding. Hij zei toen: Herstellen, doorrijden en bedienen. Dat was de opdracht.

De juiste data weet ik niet meer, maar zeer kort na de capitulatie heb ik contact opgenomen met de spoorwegen (of zij met mij) — dit zijn details, die ik niet meer weet —, maar dit vond plaats binnen de tijd van enkele dagen. Dat contact bestond speciaal met de heer *Hupkes*, die de algemene leiding had. De heer *Goudriaan* viel min of meer uit door de bijzondere bezigheden, die hij had. Hij had een militaire opdracht, zoals u weet. Hem heb ik zeker in die eerste maanden niet meer gezien, wel de heer *Hupkes*, en iets later de heer van *Rijckevorsel*, die meer de interne aangelegenheden van het bedrijf behandelde. De heer *Hupkes* was meer de man, die de politieke leiding gaf.

De heer *Hupkes* en ik hebben, zeer in principe, onze houding ten opzichte van de opdracht, die hij van generaal *Winkelman* had, en die dus in zekere zin ook mijn opdracht was, en die wij als Secretaris-Generaal óók van de Regering hadden gekregen, vergeleken, mede aan de hand van de bewuste Aanwijzingen, die gedrukt in ons bezit waren. Ik meen, dat deze ook al in het bezit waren van de spoorwegen; zo niet, dan hebben deze ze waarschijnlijk via mij ontvangen.

99269. De **Voorzitter**: Dat wilde ik u juist vragen. De heer *Hupkes* heeft hier nl. verklaard, dat hem noch van de Aanwijzingen, noch van het latere commentaar ooit iets bekend was, dus dat hij er niets van wist.

A. Dan heeft hij ze niet gehad, dat is mogelijk. Ik herinner me nog, dat ik in een van de allereerste vergaderingen van de Secretarissen-Generaal, die toen een soort college gevormd hadden, aan mijn toenmalige collega, de voorzitter *Snouck Hurgronje*, gevraagd heb mij een stapeltje van die Aanwijzingen te geven, omdat die zo geheim opgeborgen waren en zo verspreid. Die heb ik toen in mijn kring verspreid.

99270. De **Voorzitter**: Hebt u ook nog contact met de heer *Giesberger* gehad? Het is mij opgevallen, dat de heer *Giesberger* zegt: Ik had ook nog een boekje.....

Kan hij daarop doelen?

A. De heer *Giesberger* heeft zich, op een naar mijn oordeel zeer loffelijke wijze, opgeworpen als de kern van datgene, wat later het spoorwegverzet is geworden. Hij was oud-officier, en dit werk van voorbereiding van verzet lag hem goed. Niet dat dit enthousiasme ontbrak bij de andere heren, maar hij zag daar onmiddellijk een positieve taak, die ook overeenkwam met zijn aard.

99271. De **Voorzitter**: Is u weleens gebleken, dat hij rechtstreeks contact met Londen had?

A. Neen, want de heer *Giesberger* vermeed, als goed „ondergronder“, contact met mij, en ik vermeed contact met hem, in die zin, dat wij van elkaar wel wisten, dat wij, ieder op onze eigen wijze, deden, wat we konden. Er bestonden echter geen afspraken tussen ons. Ik had bovendien de veronderstelling, die ik nooit heb behoeven „checken“ — ik heb dat ook nooit gedaan —, dat hij natuurlijk zijn handelwijze wel liet overeenstemmen met de algemene leiding van de heer *Hupkes* en dat hij met hem overleg pleegde.

Misschien zijn de Aanwijzingen zelf niet in handen van de spoorwegen geweest, maar de inhoud daarvan, die bij opening van de gesloten enveloppe eigenlijk niet zo wonderbaarlijk veel nieuws inhield, is onmiddellijk aan de orde gekomen.

Ik heb overigens geen preparatieven gemaakt voor dit verhoor, maar, om niets te vergeten, heb ik even in vier punten de inhoud van de vanzelfsprekende overeenstemming tussen de heer *Hupkes* en mij opgeschreven. Ik formuleer deze punten nu; toen waren ze niet geformuleerd, er was geen programma opgesteld. Wij moesten immers nagaan, of die verantwoordelijkheid — die eigenlijk geen vorm had, maar slechts vaag en aangevoeld was — in de kern klopte. Toen bleek, dat wij het er volkomen over eens waren, dat men in het beleid van de spoorwegen, nu eenmaal de opdracht om door te gaan was gegeven — dezelfde opdracht, die wij hadden — niet op incidentele punten alle mogelijke moeilijkheden moest maken. Een dergelijk bedrijf, dat overal in het land zijn diensten verrichtte, kon alleen dan een goede inzet geven, wanneer het zo gaaf mogelijk bleef en wanneer men de conflicten in het algemeen toespitste tot één grote daad, zoals dan ook later — veel later dan wij gehoopt en gedacht hadden — die staking is geweest. Het was dan ook een deel van het beleid van de heer *Hupkes*, dat hij van oordeel was, dat men alle moeilijkheden, die men tegenkwam, moest afstemmen op dat ene: „Laten wij de geest van het hele bedrijf in de hand houden, opdat wij daarmee te zijner tijd, als het nodig wordt, ineens een definitieve bijdrage kunnen leveren“. Ik behoef niet terug te komen op mijn vorige verhoor, dat twee jaar geleden plaats vond. Ik heb u toen mogen vertellen, dat ik zó de zaak zag en dat ik zei: „Wij moeten te trots zijn, om ons op kleinigheden te laten vangen, maar in het grote blijven wij ons zelf. Als het zover komt — misschien zie ik jullie dan niet eens meer, of zien jullie mij niet meer —, maar dan moet het ook iets kunnen betekenen“. In die zin dacht ook de heer *Hupkes*, onze meningen liepen volkomen parallel.

In de tweede plaats hadden wij ook overeenstemming — ik zeg u nogmaals, dat we dat niet zo programmatisch als ik het nu zeg, besproken hebben; dat is in de loop van enkele besprekingen naar voren gekomen — over het feit, dat ook naar buiten waarneembaar de loyale medewerking duidelijk moest zijn, wat ons en anderen — vooral de anderen, die dus door ons afgeschermd werden — des te meer vrijheid gaf om datgene te doen, wat zij onder die omstandigheden individueel nuttig achtten. Dat betekende dus ook, dat die uiterlijke houding tegenover de Duitsers zakelijk-correct zou zijn, zonder fraternisering. De heer *Hupkes* is het dan ook gelukt aan diners en andere spectaculaire dingen te ontkomen. Hij is daarin zeer moedig geweest, o.a. bij het bezoek van de toenmalige Minister van Verkeer, *Dorpmüller*, die hij weigerde af te halen en die torn ook niet gekomen is. Het waren kleinigheden, maar de heer *Hupkes* is daar zeer strikt in geweest. Hij heeft zich meer moeilijkheden op de hals gehaald dan nodig was geweest. Het was misschien nog wel excusabel geweest, wanneer hij daarin „vlotter“ was geweest. Ook daarin stonden we dus volkomen overeen.

Dan was nog een van de belangrijkste dingen, dat wij beiden de stelling innamen — die wel waar was, maar die wij buiten deze waarheid om ook nog wel met succes konden uitbuiten — tegenover de Duitsers, dat zij, wanneer wij weg zouden zijn, met een bedrijf zouden blijven zitten, waarmee ze niets konden doen. Dat is natuurlijk in eerste instantie ogenschijnlijk een dienst aan de Duitsers, maar u begrijpt wel welk gebruik wij daarvan hebben kunnen maken. Wij konden herhaaldelijk bij bepaalde maatregelen zeggen: Als jullie dat doen, valt ons het bedrijf uit de hand, en daardoor konden wij veel meer tegenhouden dan door alleen te verklaren, dat we ergens tegen waren. Misschien zeg ik het wat inadaquaat aan de betekenis er van, maar dit spel heb ik zelf in mijn eigen beleid ook kunnen spelen, en de heer *Hupkes* heeft dat ook gedaan. Hij heeft zich zelf als onmisbaar voor het goede verloop van de dienst voorgesteld en heeft daar alle gebruik van gemaakt. Zeer toevallig kreeg ik daarvan enkele dagen geleden het bewijs nog in handen. Dit is een stuk, dat de Minister in handen heeft gekregen als onderdeel van een klacht, een request aan de Eerste Kamer, van een man, die zijn voor hem vervallen verklaard pensioen wil terughebben. Het betreft hier een oud-spoorwegman, die als een van de exponenten van *Woudenberg* heeft gefungeerd om te trachten in de spoorwegorganisaties het nationaal-socialisme te krijgen. Een van de dingen, die bij zijn zuivering werden aangevoerd, was het feit, dat hij een brief heeft geschreven aan mijn opvolger, de heer *van der Vegte* — dus dat is na het midden van 1943 geweest —. Het is een lang verhaal, dat er verder niet veel toe doet, maar ik vind ter adstructie van mijn stelling: Wij zijn nodig om de zaak op gang te houden" wel typisch, wat hij aan de heer *van der Vegte* schrijft, nl.: „Dat bij de Duitsers het winnen van de oorlog op het eerste plan staat en blijft staan, is duidelijk, en dat, ongeacht welke situatie ook zal worden geboren, de Duitsers ook in Nederland een normaal werkend spoorwegbedrijf achter zich moeten hebben, is niet minder duidelijk. Maar dat dit rustig en normaal werkend bedrijf er niet zou zijn, als de heer *Hupkes* zou zijn verdwenen, omdat bij de spoorwegen het N.A.F. volledig zou functioneren. meen ik ten stelligste te moeten tegenspreken". Hij gaat nog iets verder door, maar ik weet niet of u er belangstelling voor hebt: het is misschien geen bewijsstuk.

De **Voorzitter**: Mogen wij het van u hebben, dan zullen wij zien, wat wij er van kunnen gebruiken.

(*Getuige overhandigt een uittreksel uit genoemde brief aan de Voorzitter.*)

A. Ik heb dan ook nog dat krantje, „het Vervoersfront", waarin allerlei opmerkingen staan in de zin van: Als hij nu maar niet zo naar de heer *Hupkes* luisterde, zou het wel beter gaan (dit betreffende de Secretaris-Generaal)", „Waar blijft de Vervoerscommissaris, *Hupkes* en ik zijn de 5de colonne"..... enfin, dergelijke dingen. Dit allemaal ten bewijze, dat het wel degelijk van belang was, dat men bij de Duitsers de gedachte, dat het zonder ons niet ging, staande hield. Dat is de geest geweest, waarin de heer *Hupkes* en ik dit hebben opgezet.

En nu vraagt u naar het contact. Wat ik u nu zeer verkort en puntsgewijze verteld heb, is, zoals ik u al heb gezegd, natuurlijk niet zo puntsgewijs en programmatisch gegaan; dat is gevormd in de eerste weken na de capitulatie. Nu moet u natuurlijk ook nog onderscheiden de fase van het militaire bewind, dat we hier in de eerste veertien dagen hebben gehad. Toen heb ik een volkomen correct contact gehad met een generaal *Streccius*, op het gebied van verkeer. Ik had natuurlijk toen die Aanwijzingen al gelezen en vroeg mij af hoe dat zou moeten. De man is daar absoluut niet buiten om gegaan en heeft alleen gezegd: Wij mogen vervoermiddelen vorderen en voor de rest gaat u uw gang maar. Eigenlijk was dat de toestand, die België al die tijd heeft gekend. Toen was dat — achteraf gezien — kinderspel, vergeleken wat er later, tijdens dat civiele bewind, gebeurde. Dat civiele bewind kwam bij mij op het Departement, en het kwam ook bij de spoorwegen. Bij de spoorwegen liep dat misschien nog wel iets moeilijker dan bij mij, omdat er bij mij nog wel een paar dillettanten waren, maar bij de spoorwegen waren het vakmensen. Bij mij ook wel, maar niet allemaal, en daar kon men nog weleens iets tussen door spelen. De spoorwegen kregen werkelijk vakmensen, uit allerlei sectoren van de Duitse spoorwegen.

Dit initiële contact hebben wij voortgezet op deze wijze, dat ik regelmatig — ik heb mij daartoe laten uitnodigen — als bijzitter de commissarisvergaderingen heb bijgewoond. Daar kwamen uiteraard de grote problemen van het bedrijf naar voren en ik had ook de gelegenheid mijn ervaringen en problemen naar voren te brengen.

Daartussendoor liep een vrij levendig persoonlijk contact met de heer *Hupkes*.

99272. De **Voorzitter**: Is de kwestie van het Jodenvervoer ook wel eens ter sprake geweest?

A. Die is herhaaldelijk ter sprake geweest. Ik meen mij zelfs te herinneren — maar dat durf ik niet als zeker te zeggen —, dat ik dit probleem in het College van Secretarissen-Generaal heb gebracht. Het kwam herhaaldelijk voor. Ik moet dit uit het ongerijmde zeggen: ik kan me niet voorstellen, dat ik het niet naar voren heb gebracht. Ik kan mij niet herinneren, wanneer dit was, maar dit waren zeker de problemen, die in ander milieu door mij werden nagegaan en bespreekt.

99273. De **Voorzitter**: Ik vraag u dit eigenlijk, omdat wij uit het verhoor van de heer *Hupkes* de indruk hebben gekregen, dat het niet zo'n heel groot probleem is geweest. Men wist natuurlijk in de aanvang niet wat er met de Joden zou gebeuren, en wij kregen de indruk dat men zei: „We moeten die mensen nu eenmaal vervoeren.....”.

A. Dat durf ik van mijn kant niet te bevestigen. Wij kregen natuurlijk dat Joden-probleem voor ons, toen het nog niet zo heel erg was, tot het moment, waarop het wel ernstig werd. Waar nu in dit verloop het moment van het vervoersprobleem ligt, weet ik niet meer. Wel weet ik, dat het natuurlijk bekeken is, dat men zich natuurlijk afvroeg: „Kunnen we het doen, of kunnen we het niet doen?", waarbij steeds, ook bij de andere problemen, de vraag naar voren kwam, wat er zou gebeuren, wanneer men weigerde. Het was natuurlijk mogelijk geweest, dat de Duitsers het zelf hadden kunnen doen. Men wist niet wat men ontzettende, wanneer men „Nee" zei. „Hebben we dan niet, op een moment, dat het ons niet onontkoombaar lijkt, het ogenblik bereikt, waarop de Duitsers alles in eigen handen zouden nemen?", zo vroegen wij ons af. In dat kader werd natuurlijk zo'n probleem, evenals andere problemen, bezien.

99274. De **Voorzitter**: Is het dan misschien mogelijk — ik probeer deze controverse op te lossen —, dat het, nadat het in het College van Secretarissen-Generaal besproken was en nadat men daar een bepaald standpunt had ingenomen, als zodanig geen punt van discussie meer heeft uitgemaakt met de spoorwegen. Ik heb aan de heer *Hupkes* ook gevraagd, of het een onderwerp van bespreking heeft uitgemaakt met de Secretarissen-Generaal. Hij antwoordde: Dat is nooit besproken. En men zag het ook inderdaad niet als een groot probleem. Men zei: In Amsterdam is het ook zo geweest bij de tram en daar heeft men de heer *Hofman* over aangevallen. Hij kon toen een briefje tonen van de Joodse Raad, dat het verzoek inhield, de Joden te vervoeren, omdat ze anders moesten lopen. Dit is natuurlijk een geheel andere benadering van het probleem.

A. Ik kan niet concreet zeggen: Het Jodenprobleem is op die of die manier behandeld, ik kan alleen zeggen, dat een dergelijk probleem zonder twijfel overdacht is in de omstandigheden, waarin men toen moest leven, en dat daarbij heeft gegolden de overweging, dat dit niet het punt was, waarop men het laken moest doorsnijden. Dat was weleens vaker zo. In midden 1943 ben ik ontslagen. Eind 1942 had ik een conflict en dat was natuurlijk een prachtige gelegenheid om er uit te gaan. Ik heb dat toen niet doorgezet, omdat toen het schaduwkabinet *Mussert* opkwam en ik, wanneer ik wegging, het Departement als het ware op een presenteerblaadje zou aanbieden. Op die gronden heb ik het dus niet gedaan. Men moest het vóór en tegen afwegen, met alle onzekerheid, of men de juiste keus deed. Maar ik heb niet de indruk, dat men omtrent dat Jodenvervoer heeft gezegd: Nu, dat moet dan maar, dat kan wel. Ik neem aan, dat de heer *Hupkes* daar geen speciale besprekingen over heeft gevoerd, maar dat het Jodenvervoer tussen hem en mij een punt van bespreking is geweest, is stellig waar.

99275. De **Voorzitter**: Heeft dit punt voor u ook nog aanleiding gegeven om bij de Duitsers te protesteren?

A. Ja, dat neem ik aan. Misschien ook weer niet officieel. U moet begrijpen: die verbindingen waren zo talrijk, en met name het spoorwegbedrijf had zijn eigen groep Duitsers, waarvan er maar één was, de heer *Thomas* — lang niet de slechtste — die ook verbinding met mij had. De rest van die „spoorweg-Duitsers" heb ik nooit gezien. En zo'n protest was dan niet een officieel protest, maar een gesprek met de Beauftragter, die daar was, waarbij men zei: Dat kunt u eigenlijk niet vergen, wij kunnen dat niet doen. Dat leidde dan tot een uitslag, die niet altijd even prettig was voor ons.

99276. De **Voorzitter**: En van de andere getuigen heeft hier gezegd: „Op Nederlands gebied hebben wij de mensen, voor zover in ons vermogen lag, zo goed mogelijk behandeld, want het was niet

onze taak om te zeggen: Wij doen het niet meer, zolang geen opdracht van de andere kant ons daartoe bereikte".

Stelde men zich op dit standpunt?

A. Ik wil geen oordeel uitspreken over deze getuige; ik spreek alleen voor me zelf. Dan kan ik u zeggen, dat ik weleens heb zitten wachten op een boodschap uit Engeland — ik heb er geen gekregen —, maar dat wij, de Secretarissen-Generaal, in het algemeen aan het improviseren waren, in de hoop, dat het goed afliep.

99277. De **Voorzitter:** Bent u over dit probleem weleens door de Joodse Raad, of een andere groep van de Joden benaderd?

A. Ik niet. In hoeverre de spoorwegen zulk een contact hebben gehad, zoals b.v. de tram, durf ik niet te zeggen. Het is in theorie mogelijk, omdat dergelijke dingen ook door de spoorwegen als autonoom lichaam eventueel behandeld werden. Maar dit weet ik bepaald niet.

99278. De **Voorzitter:** Is het vervoer van de militairen ook nog een kwestie geweest?

A. Dat was een soortgelijke kwestie, Mijnheer de Voorzitter!

99279. De **Voorzitter:** Maar achtte men die kwesties niet van dien aard, dat men zei: Nu is het punt gekomen om te gaan staken?

A. Inderdaad. Een en ander is tegen elkaar afgewogen en men heeft gezegd: Wij moeten een saillant punt hebben om te staken. We hebben de staking van April 1943 gehad. Ook in die dagen heb ik onmiddellijk contact met de heer *Hupkes* opgenomen en wij hebben gewacht of er een boodschap kwam uit Engeland. Die kwam niet, en daar moesten we onze houding naar afmeten. Dat hebben wij ook in onderling overleg gedaan.

99280. De **Voorzitter:** Hebben de voorwaarden, die door de Duitsers vrij in het begin werden gesteld bij de overeenkomst, dat de directie van de Nederlandsche Spoorwegen het bedrijf zelf zou voortzetten, ook een punt van bespreking uitgemaakt?

A. Neen, dat weet ik zeker. Ik heb ze wel gezien, maar ik ben niet in een bespreking, of die voorwaarden al dan niet geaccepteerd moesten worden, betrokken. Ik heb van het bestaan er van gehoord, maar ik geloof niet, dat ik ze ooit in concrete vorm gezien heb. We hebben dit uiteraard wel besproken. Ik zou trouwens de juiste datum niet meer weten.....

99281. De **Voorzitter:** Dat was 21 Juni 1940. Het bedrijf zou geheel in Nederlandse handen blijven, maar ook onder bepaalde voorwaarden; en die voorwaarden waren in overeenkomst met de Bahnbevollmachtigter vastgesteld.

A. Die zijn mij niet als zodanig voorgelegd, maar zij zijn behandeld door de directie van de spoorwegen op grond van de algemene afspraak, die wij hadden gemaakt.

99282. De **Voorzitter:** Als ik het goed begrijp, hebt u dus een algemene beleidslijn besproken en verder een zeer ruime mate van zelfstandigheid en vrijheid aan de directie gelaten.

A. Inderdaad. Het was niet houdbaar, dat de heer *Hupkes*, wanneer door de Duitsers een eis werd gesteld, daarover eerst overleg in den Haag moest gaan plegen, en omgekeerd was het ook praktisch niet uitvoerbaar. Dat liep enigszins parallel in verschillende opzichten.

99283. De **Voorzitter:** Heeft u ook nog contact gehad met afgevaardigden van de Personeelraad? Ik noem de heren *Landskroon*, *Joustra*.....

A. De heer *Joustra* heb ik enige malen gesproken, maar ik heb geen speciaal contact, dat tot resultaten leidde, met hem gehad, om deze reden, dat het samenspel tussen o.a. de heer *Joustra*, maar ook de andere heren (*Landskroon*, *Timmermans*, enz.) zeer bepaald geleid werd door de heer *Hupkes* en ik via hem daar het mijne van hoorde. Ik had geen enkele reden om zijn beleid te doorkruisen. Ik

beschouwde dat als een onderdeel van het beleid van het bedrijf, waar ik niet tussen moest komen. Ik had wel af en toe enig persoonlijk contact, maar niet om zakelijke redenen.

99284. De **Voorzitter:** Met de staking hebt u waarschijnlijk niet zo heel veel meer te maken gehad?

A. Ik ben op 15 Augustus 1943 ontslagen, officieel gesproken, maar ik geloof, dat de banden met het Departement en het bedrijf nooit inniger zijn geweest dan ná mijn ontslag. Ik had mij in het oosten van het land enigszins verdekt opgesteld, en daar heb ik herhaaldelijk bezoek van de heer *Hupkes* gehad om het algemene verloop van de zaken te bespreken. Ik mag hiermede niet de indruk geven alsof de heer *Hupkes* mij in een soort van beleid kende. Wij wisselden meer het nieuws en de reacties uit. In de tijd vlak vóór de staking is alles waarschijnlijk zo snel gegaan, dat de heer *Hupkes* in dat strikte verband geen contact met mij heeft gehad. Ik wist, dat er voorbereidingen en dergelijke waren geweest. Het moment van de staking heeft, geloof ik, de spoorwegen zelf ook nogal overvallen, maar dat zal de heer *Hupkes* u wel gezegd hebben. Ik heb dat als ambteloos burger vanuit de verte moeten meebelevén.

99285. De **Voorzitter:** Heeft u weleens iets vernomen over het laten rijden van enkele treinen, in verband met de voedselschaarste in het westen?

A. Inderdaad, en hierin heb ik op het Departement zelfs nog ingegrepen, via de mensen, waarmee ik contact had. Ik heb, naar ik mij ineen te herinneren, de hele vervoersafdeling, en in ieder geval de binnenscheepvaart, geheel in handen gegeven van Economische Zaken, tijdelijk uitgeleend aan de heer *Oyevaar*, op deze grond, dat Waterstaal bij de Duitsers volkomen uitgepiaat was en niets meer kon bereiken. Toen kwam de kwestie van het aardappelenvervoer e.d., waarbij veel clandestien gebeuren kon, en wij hebben toen gezegd: We maken een filiaal bij Economische Zaken, die onder de hoede van de heren *Louwes* en *Hirschfeld* veel meer goed konden doen dan wij als apart Departement, terwijl wij eigenlijk al onze vingers gebrand hadden.

99286. De **Voorzitter:** Toen is het Wegvervoer en Scheepvaart geworden. U stond waarschijnlijk op het standpunt, dat een onderbreking van de spoorwegstaking, al was het ook maar gedeeltelijk, een fout zou zijn geweest?

A. Ja, want wat wij nog in de meest letterlijke zin mobiliseerden aan vervoermiddelen, was natuurlijk om de meest erge honger enigszins tegemoet te komen. Er gingen nog enkele transporten naar Utrecht, speciaal via de binnenscheepvaart. De schippers hebben daarmee prachtige prestaties verricht. Maar dit hield geen enkel verband met het breken van de spoorwegstaking.

99287. De **Voorzitter:** Wilt u in verband met hetgeen wij nu besproken hebben nog iets aanvullen of nog opmerkingen maken?

A. Misschien heb ik te veel uitgeweid. Maar ik wil dit wel zeggen: Er is geen moment geweest — wat ik van de andere heren niet zou willen zeggen — dat het „ja” van de heer *Hupkes* tegenover mijn „neen” stond en omgekeerd. Ons contact vond plaats in een volkomen begrip over en weer, ingegeven dus door de algemene, door ons zo begrepen opdracht: Blijf, zolang je meer nut dan kwaad doet, en komt er een moment, dat je meer kwaad dan nut doet, dan moet je op een of andere manier zien te verdwijnen. Daar is geen enkel meringsverschil met de heer *Hupkes* over geweest.

De **Voorzitter:** Dan dank ik u voor de inlichtingen, die u ons heeft verstrekt, en sluit het verhoor.

D. G. W. SPITZEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.
STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 21 JUNI 1955

Plenaire Commissie

Tegenwoordig de heer Koersen, voorzitter, jonkvrouwe Wttewaall van Stoetwegen en de heer de Kadt, leden, alsmede de heer de Ruiter, griffier.

Punt van het Enquêtebesluit: g.

Verhoor van

Mr. HERMAN LOUIS WOLTERSOM,
oud 63 jaar, wonende te Wassenaar, bankier.

Hij legt de eed af als getuige.

99288. De **Voorzitter**: Zoals u gebleken is uit de convocatie voor deze bijeenkomst, zouden wij het op prijs stellen iets van u te vernemen over de organisatie van het bedrijfsleven. Wij zouden gaarne een volledig beeld hebben omtrent de organisatie van het bedrijfsleven.

Ik herinner me, dat u hier enkele jaren geleden voor een ander punt — nl. het contact met de bezetters in eind 1944 — voor de commissie bent geweest. Daarbij hebt u o.a. medegedeeld — om ons de achtergrond te schetsen —, dat u in de zomer van 1940 voorzitter bent geweest van de Adviescommissie voor Economische Aangelegenheden en dat toen later de organisatie voor het bedrijfsleven is opgericht. Aan het eind van die opbouw is toen de z.g. Raad voor het Bedrijfsleven gekomen, waarvan u ook voorzitter bent geweest.

Ik zou gaarne in het kort zowel omtrent uw eerste functie als voorzitter van die adviescommissie voor de Rijkscommissaris als over de oprichting van die bedrijfsorganisaties uw zienswijze willen vernemen.

A. U vraagt mij dus iets te vertellen en u stelt mij geen speciale vragen?

De **Voorzitter**: Waarschijnlijk komen de vragen vanzelf wel te voorschijn, wanneer u aan het vertellen bent. Wij hebben hier uiteraard een vrij grote documentatie.

A. Ik geloof, dat ik dan eigenlijk een fase eerder moet beginnen.

Voordat die z.g. Adviescommissie is opgericht, is op instigatie van de heer *Hirschfeld* het Nationaal Comité tot Samenwerking — ik geloof, dat dat de naam was — onder leiding van de heer *Fentener van Vlissingen* tot stand gekomen. De bedoeling van dat Comité was om het Nederlandse economische leven in die tijd op een of andere manier te coördineren, samen te vatten en tevens om te zien in hoeverre dat Comité in staat zou zijn door zijn samenstelling zowel de Nederlandse Overheid te adviseren als bij de Duitsers zo mogelijk en zo nodig te interveniëren.

99289. De **Voorzitter**: Hoe was de samenstelling ongeveer? Die was blijkbaar nogal belangrijk.

A. Die samenstelling berustte op de bestaande organisaties. Ik geloof wel, dat ik het zo het best kan omschrijven.

Daar waren dus in opgenomen de werkgeversorganisaties in de ruimste zin des woords en enige mensen, die men representatief achtte voor het bedrijfsleven.

Wanneer ik over de bestaande organisaties spreek, dan bedoel ik ook de coöperatieve verenigingen, speciaal op voedselgebied, de Nijverheidsraad en wat er verder zoal in die tijd was. Naar mijn gevoel wilden de Duitsers dit Comité eigenlijk niet, omdat ze de basis, waarop dit Comité steunde, niet goedkeurden. Ik heb de indruk, dat de Duitsers al van het begin af aan de bedoeling gehad hebben om de bestaande organisaties ter zijde te stellen of te ontbinden. Boven-

dien neem ik aan, dat de Duitsers bezwaar hadden tegen het feit, dat hun politieke begrippen er helemaal niet, maar dan ook niet in het minst, in vertegenwoordigd waren.

Voor zover ik weet, is dit Comité vrij snel na de oorlog opgericht; ter gedachtebepaling zou ik willen zeggen in Juni 1940. Dat moet ongeveer de tijd geweest zijn.

99290. De **Voorzitter**: U denkt Juni 1940. Dat is dus nog niet die Adviescommissie voor Economische Aangelegenheden?

A. Kort na die oprichting heeft *Fischböck* — die de economische en financiële aangelegenheden van Nederland zou behandelen — dat Comité ook in pleno ontvangen en heeft het medegedeeld, dat hij het heel prettig vond om zo'n stel vooraanstaande lieden te ontmoeten, maar dat hij ze niet als organisatorisch representatief wenste te beschouwen.

Enige tijd daarna heeft hij mij gevraagd bij hem te komen en heb ik een onderhoud met hem gehad.

Tijdens dat onderhoud heeft hij mij gezegd: „Er bestaat een Nationaal Comité, dat ik niet wens te erkennen, maar wij hebben wel behoefte aan adviezen. Bent u bereid om onder uw voorzitterschap een klein comité te vormen om de Rijkscommissaris advies te geven?”.

Ik heb hem toen gewezen op het Nationaal Comité, waarop hij antwoordde, dat hij dat een heel interessante onderneming vond, maar voor zijn doel niet geschikt. Ik heb dat dus aangehoord, ik heb beraad gevraagd en die zaak besproken met de heren *Snouck Hurgronje*, *Trip* en *Hirschfeld*.

99291. De **Voorzitter**: Was daar de heer *Jongejan* ook bij?

A. De heer *Jongejan* heb ik later op die dag gesproken. Hij was — evenals ik — lid van het Nationaal Comité.

De drie secretarissen-generaal hebben bij die gelegenheid tegen mij gezegd: „Wij betreuren deze ontwikkeling” — die ik ook betreurde —, „maar als het dan zo is, dat de heer *Fischböck* niet met deze samenstelling wil samenwerken, dat zouden wij u aan willen raden dit te aanvaarden, maar zo mogelijk samen met het Nationaal Comité.”.

Ik heb toen een gesprek gehad met die leden van het Nationaal Comité, die de heer *Fischböck* in zijn hoofd had om ook in die Adviescommissie te doen optreden. Als ik mij wel herinner, waren dat de heren *Jongejan*, *van der Mandele*, *de Monchy* en ook de heer *van Spaendonck*.

We hebben toen een soort samenwerkingsschema ontworpen, dat zo zou luiden, dat wij de klachten van het Nationaal Comité tot ons zouden nemen en ze bij de heer *Fischböck* naar voren zouden brengen.

99292. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, bleef dat Nationaal Comité dus bestaan.

A. Dat was wel de bedoeling. Een paar dagen later was er een vergadering van het Nationaal Comité, na afloop waarvan de mensen, die bedoeld waren eveneens te komen in de Adviescommissie, samen met de heer *Fentener van Vlissingen* een onderhoud hebben gehad. De heer *Fentener van Vlissingen* heeft op gronden, die ik wel kan respecteren, die samenwerking afgewezen. Ik heb hem toen moeten zeggen, dat ik, zoals iedereen, die ontwikkeling betreurde. Ik heb ook geprobeerd hem over te halen tot de gedachte met de Adviescommissie samen te werken, maar dat wilde hij nu eenmaal niet. Ik heb hem daarop medegedeeld, dat ik er met de Secretarissen-Generaal over had gesproken, dat zij me aanraadden het te doen en dat ik nogmaals met hen zou gaan praten, maar, indien zij bij hun advies bleven, dat ik het dan zou doorzetten. Dat was ook het standpunt van de anderen en zo is het ook gebeurd.

99293. De **Voorzitter**: Die Secretarissen-Generaal, waren dat de heren *Snouck Hurgronje* en *Hirschfeld*?

A. Dat waren de heren *Snouck Hurgronje*, *Hirschfeld* en *Trip*. Ik heb toen de heer *Fischböck* medegedeeld, dat ik bereid was het te doen in die samenstelling, waarbij dus sprake was van zeven

mensen, waaronder er drie waren, waarvan zij dachten, dat zij op zijn minst genomen „deutschfreundlich” waren of lid van de N.S.B. Zij hebben zich daarin vergist, want zij dachten, dat de heer *Honig* N.S.B.-er was. Inderdaad was hij enige jaren daarvóór lid van de N.S.B. geweest, maar had die partij destijds verlaten.

Verder was het op dat moment voor een ieder twijfelachtig in hoeverre *Gips* al of niet N.S.B.-er was. Dan was daar verder nog *Maasdijk*, die op dat moment positief geen N.S.B.-er was, echter wel uitgesproken pro-Duits.

Dat was dus het verschil in de opzet, want die andere vijf leden — die we zouden kunnen noemen: de goeden, daar zij uitgesproken anti-Duits en anti-N.S.B. waren — waren altijd in staat om alle delen van het bedrijfsleven te bereiken, al berustte deze adviescommissie dan niet op een formele constructie, zoals de heer *Fentener van Vlissingen* in overleg met de Secretaris-Generaal van Economische Zaken die gedacht had.

Ik heb toen twee voorwaarden aan de heer *Fischböck* gesteld. De eerste was, dat, wanneer ik kritiek of grieven had, ik de gelegenheid moest hebben dit in een open gesprek met hem naar voren te brengen. Ik heb hem gezegd: „We leven onder bezetting en als ik moet adviseren met die commissie, dan moet ik ook open met u kunnen spreken.”

Hij heeft dat geaccepteerd. Zijnerzijds heeft hij echter de voorwaarde gesteld, dat, indien ik „open” werd, ik hem dan onder vier ogen zou spreken, want hij kon niet goed hebben, dat de dingen ronduit gezegd werden als er één of meerdere assistenten bij waren.

Ik heb hem duidelijk gemaakt, dat ik dat werk niet kon doen, wanneer ik bij ieder woord, dat ik zou spreken, rekening zou moeten houden met het idee, hiervoor in de kraag gegrepen te kunnen worden. De tweede voorwaarde, welke ik heb gesteld, is de volgende geweest. Hij wilde bepaald, dat die commissie de naam zou dragen van „Adviescommissie voor de Rijkscommissaris”, maar ik moest met hem werken. Ik heb hem toen gezegd: „Het een of het ander: of u noemt haar Adviescommissie voor u en dan hebben we met de Rijkscommissaris niets te maken, of u noemt haar zoals u voorstelt, maar dan moet ik het recht hebben om, indien de commissie niet met u tot een draaglijke overeenstemming komt, terug te vallen op de Rijkscommissaris.”

Dit heeft hij met de Rijkscommissaris overlegd, welk overleg ongeveer een week duurde. De Rijkscommissaris of beiden hebben toen die voorwaarden aanvaard. Ik moei erkennen, dat zij zich daaraan ook gehouden hebben. In die gevallen — en ook later, toen ik andere functies had en de Adviescommissie al lang buiten werking was — is dat zo gegaan. De Rijkscommissaris heeft nooit geweigerd me te ontvangen en me aan te horen.

99294. De **Voorzitter**: Had men zich in de commissie nog een zekere grens gesteld, tot hoever men het eens zou kunnen worden of niet?

A. We spreken nu over het vroege voorjaar van 1940, over een tijd dus, waarin de Duitsers dachten, dat ze de zaak gewonnen hadden. Een tijd dus ook, waarin zij haar vriendschap, verbroedering en nog meer schoons predikten. We wisten eerlijk gezegd in de zomer van 1940 nog niet, waar we in September 1944 zouden staan.

Heel veel voorstelling van waar de mogelijkheid was tot het tegenhouden van bepaalde dingen hadden we niet, want we wisten toen toch nog niet, wat de Duitsers zouden gaan doen.

99295. De **Voorzitter**: Ik kan me voorstellen, dat u in de zomer van 1940 nog niet wist hoe zich alles zou ontwikkelen, maar er waren toch altijd nog de regels van het Landoorlogreglement. Heeft het wel eens een punt van overweging in de commissie uitgemaakt in hoeverre men met de vijand zou mogen of kunnen samenwerken?

A. Ik spreek nu van 15 jaar terug, toen we allemaal in spanning leefden. Ik kan u wel zeggen, dat het Landoorlogreglement mij bekend was. Ook waren mij bekend de voorschriften, die bestonden voor ambtenaren.

99296. De **Voorzitter**: U bedoelt de Aanwijzingen van 1937?

A. Die Aanwijzingen waren mij ook bekend.

99297. De **Voorzitter**: Wanneer werden u die bekend?

A. Die heb ik eens heel in het begin van de heer *Hirschfeld* gekregen.

99298. De **Voorzitter**: We hebben nl. de indruk, dat die Aanwijzingen — ook op plaatsen, waar ze toch eigenlijk wel bekend hadden

moeten zijn — zeer weinig bekend waren. Dus u hebt daar dan toch wel tamelijk in het begin kennis van kunnen nemen?

A. Ik zou u onmogelijk kunnen zeggen wanneer. Wel kan ik u vertellen, dat ik heel kort na de capitulatie bijna dagelijks de drie Secretarissen-Generaal zag en sprak. We gebruikten nl. allemaal op de sociëteit „De Witte” een boterham en deden dat dan met elkaar. Ik heb dan ook heel spoedig na de capitulatie een exemplaar van die voorschriften in handen gekregen en gelezen. Die dingen kenden we dus wel, maar in die positie van Adviescommissie geloof ik, dat wij de zaak hoofdzakelijk gezien hebben vanaf de zijde, dat we zouden proberen, die dingen in de bezetting, die ten nadele van het Nederlandse volk zouden gebeuren, tegen te gaan. Daarvoor heeft men, geloof ik, het Landoorlogreglement als zodanig niet nodig, omdat een heleboel dingen, die op zich zelf misschien niet tegen het Landoorlogreglement zouden zijn, dusdanig onaangenaam zouden kunnen zijn op economisch en geestelijk gebied, dat men toch zou proberen ze tegen te houden.

Het is heel moeilijk te zeggen, wanneer een bezetting een bepaalde economische maatregel begint te nemen, hoe de volle draagwijdte daarvan zal zijn. Het is dan nog heel moeilijk te overzien, in hoeverre deze maatregel strijdig zou zijn met het Landoorlogreglement. Vandaag aan de dag is het volgens mij nog zo, want iedere maatregel, die een bezetter neemt, is altijd een maatregel, die niet goed valt. Lang voordat men aan de formele Landoorlogreglementsovertredingen komt, zou men al in het geweer zijn. Ik denk niet, dat wij ons in die tijd werkelijk beziggehouden hebben met het Landoorlogreglement, in verband met die adviserende taak, welke een taak was, waarbij zowel gevraagd als ongevraagd advies zou worden gegeven.

In die zelfde tijd was er in geheel Nederland, voor zover het het georganiseerde bedrijfsleven betrof, een zekere drang naar organisatie. Ik zou u niet kunnen vertellen of die drang naar organisatie er nu was, omdat men nu eenmaal organiseren wilde of dat men begreep, dat de Duitsers dit zouden gaan doen en het dan een soort tegengif was. Wel weet ik, dat ik al heel vlug daarover heb horen praten, ook al in verband met het feit, dat de heer *Hirschfeld* vrij snel na de capitulatie bijeenkomsten had met de Nijverheidsraad. Ik was geen lid van de Nijverheidsraad, maar vernam toch wel wat daar gebeurde en ik herinner mij, dat men daar al spoedig gesproken heeft over de wenselijkheid, dat het Nederlandse bedrijfsleven zich voorbereide op mogelijkheden, die aanwezig waren. Ik ineen, dat dat ongeveer begin Juli al in de lucht zat.

Eind Augustus of begin September heb ik een eerste bespreking gehad met de heer *Fischböck* over het feit, dat hij een commissie in wilde stellen om het bedrijfsleven te gaan organiseren. Hij heeft mij toen gevraagd of ik bereid was daar mijn werkkraacht aan te geven. Daarbij had hij in zijn hoofd om als kern van dit alles die Adviescommissie in te stellen. Daar heb ik dan ook de nodige besprekingen over gehad met de drie Secretarissen-Generaal, die ik zoëven al noemde. Er is ook in het College van Secretarissen-Generaal besproken of het wenselijk was dit te doen in het algemeen en of het juist zou zijn van de heer *Hirschfeld* om dat met die commissie te doen. Naar aanleiding daarvan heb ik dan ook in die tijd een brief gekregen van de heer *Snouck Hurgronje*, als voorzitter van het College van Secretarissen-Generaal, waarin hij mij mededeelde, dat het op prijs gesteld zou worden, wanneer ik dat zou doen. Ik laat de vorm, waarin die mededeling of dat verzoek gedaan werd, even in het midden, want voor de juiste bewoording zou ik haar even op moeten zoeken. Ik heb dat toen gedaan.

99299. De **Voorzitter**: Volgens de gegevens, die ik heb, is dit in September ongeveer gebeurd.

A. Maar het was reeds lang tevoren besproken.

99300. De **Voorzitter**: Zie ik het nu juist, dat deze opzet een Duits initiatief is geweest, waarover de heer *Fischböck* u benaderd heeft?

A. Ik ben van mening, dat, indien de heer *Fischböck* er niet mee begonnen was, het er toch was gekomen, maar dan op een andere manier, niet op de strikt gecentraliseerde manier, zoals het er toen gekomen is. Zeker is het, dat in die tijd alle werkgeversverenigingen met die gedachte bezig waren en ook al plannen hadden uitgewerkt.

99301. De **Voorzitter**: Er waren jaren daarvóór al gedachten geweest over bedrijfsorganisatie, maar die men zich dan bepaald anders voorstelde, waarbij men ook meer het economische en sociale aspect voor ogen had.

A. Dat bleek niet gelijk in de verschillende werkgeversorganisaties. Ik geloof, dat de Katholieke Werkgeversorganisatie meer concrete

plannen had dan de beide andere organisaties. Als ik mij wel herinner, stond aan de Katholieke Werkgeversorganisatie eigenlijk een systeem voor ogen, dat vrij dicht bij de corporatieve staat stond. Het systeem van de corporatieve staat had altijd veel kritiek.

99302. De **Voorzitter**: In het bedrijfsleven waren de gedachten inderdaad verschillend.

A. Dat was zeker het geval. Bij het Verbond van Nederlandse Werkgevers b.v. had men zeker niet die sociale opzet er bij, hoewel men toch al kort vóór de oorlog een sociale afdeling had geopend. Als ik mij wel herinner, stond de benoeming van de heer *Stikker* tot bestuurslid hiermede in verband. Men dacht echter zeker niet aan een organisatie, waar inderdaad de werknemers bij betrokken zouden zijn.

99303. De **Voorzitter**: Ziet u het nu als een Duits initiatief, dat men zoveel mogelijk getracht heeft aan te passen aan Nederlandse wensen — zo ziet u het waarschijnlijk wel meer —, of als een Nederlandse gedachte, waarbij men rekening hield met Duitse wensen? Ik bedoel dit: Legt u het accent meer op de Duitse structuur of meer op de Nederlandse structuur?

A. Het is heel moeilijk te zeggen, wat of er gebeurd zou zijn, wanneer de Organisatiecommissie niet was opgericht.

Wel kan ik u zeggen, dat, toen de Organisatiecommissie er was, we nog maar één moeilijkheid hadden en dat was om al dat georganiseerd te stoppen, want dat was één grote chaos geworden. Iedere vereniging was nl. in die tijd aan het organiseren geslagen. Ik zou u werkelijk niet kunnen vertellen wat of er gebeurd zou zijn, indien de heer *Fischböck* niet met deze opdracht gekomen was. Dat men echter overal aan het organiseren was, staat vast. Er zou dus wel iets gekomen zijn, maar geen organisatie van het bedrijfsleven in de strikt gecentraliseerde opzet, zoals zij er toen gekomen is.

U zou het kunnen zien als een samenloop van omstandigheden. Men was op dat ogenblik in Nederland ongetwijfeld rijp voor zulk soort dingen en de Duitsers hebben toen het initiatief genomen. Als zij dit niet gedaan hadden, was er wel iets gebeurd, maar ik kan u niet zeggen, wat dan wel precies.

De Duitsers hebben toen dus dat initiatief genomen. De Secretarissen-Generaal hebben toen gezegd: „Wij zien, dat dit gaat gebeuren; we willen het in eigen handen houden en we willen van Nederlandse zijde de verordeningen tekenen en de benoemingen doen plaats vinden.”.

99304. De **Voorzitter**: De reden waarom ik u dit vraag is, dat prof. *van der Grinten* in „Onderdrukking en verzet” heeft gesproken over deze nieuwe organen en hij zegt daarover o.a.:

„De Woltersom-organisaties hebben typisch nationaal-socialistische karaktertrekken. In de eerste plaats mag in dit verband genoemd worden de aanvaarding van het leidersbeginsel. De voorzitter heeft een volkomen dominerende positie.”.

Hij zegt dan ook, dat het een Duits initiatief was met een Nederlands tintje.

Hoe ziet u dit? Dit is bepaald een andere visie dan de uwe en daarom vraag ik u: Is dit met veel moeite gegaan of heeft men gemakkelijk deze constructie aanvaard?

A. Van Nederlandse zijde?

De **Voorzitter**: Inderdaad, dat bedoel ik.

A. Neen, ik ontken ook ten stelligste, dat hier het leidersbeginsel in ligt. We hebben een stel verordeningen gehad, die de bevoegdheden regelden van de Organisatiecommissie, die vrijwel blanco waren en die de bestuursconstructie en de taakconstructie regelden.

U ziet dus eerst een mantelorganisatie, ik zou het een grondwet willen noemen. Dan komt er een bedrijfsorganisatie, die ingericht wordt door een Organisatiecommissie.

Dat leidersbeginsel, waar prof. *van der Grinten* en met hem bijna iedere Nederlander over spreekt, zat er niet in. Dat was ook het onderwerp van het debat tussen de heer *Fischböck* en mij, als we over die verordening praatten. U begrijpt wel, dat het niet van zoveel belang was of er nu 10 of 20 vakgroepen zouden zijn. Het is echter wel belangrijk hoe de bestuursstructuur is.

Men zegt dus: „Daar zat het leidersbeginsel in.”. Nu zal ik u eens vertellen, waarin u dat kunt vinden. Ik heb in mijn dossiers zes à zeven concepten, waaronder Nederlandse vertalingen van Duitse concepten. In die concepten komt het woord „voorzitter” niet voor, maar wordt gesproken van een leider. In al die concepten vindt u steeds weer het woord leider doorgestreep en veranderd in voorzitter.

Ik heb daarover tegen de heer *Fischböck* gezegd: „Ik wil geen voorzitter, die alles kan doen; ik wil een dagelijks bestuur hebben.”. Hij heeft daar tenslotte aan toegegeven.

Nu vindt u in de derde uitvoeringsverordening:

„Van de benoeming en de bevoegdheid van het bestuur.

Artikel 4.

De leiding van een groep, van een hoofdgroep, van een bedrijfsgroep en de lagere organisaties, berust bij een voorzitter, die bij de uitoefening van zijn bevoegdheid wordt bijgestaan door twee plaatsvervangers. De voorzitter en zijn plaatsvervangers vormen tezamen het dagelijks bestuur.”.

Wanneer men dit leest als jurist, zonder dat men zegt, dat er toch in ieder geval een Führerprincipe is, men legt het uit en vindt dan in de volgende artikelen: „De voorzitter benoemt de leden”, dan valt dat altijd nog onder artikel 4, want in dat artikel 4 wordt gezegd, dat „De voorzitter zich moet laten bijstaan door twee plaatsvervangers of meer”. Er zijn wel groepen geweest, die vijf plaatsvervangende voorzitters hadden. Hij moest zich dus bij de uitvoering van zijn taak laten bijstaan door die plaatsvervangende voorzitters, waarmee hij dan tezamen dat dagelijks bestuur vormde.

Nu geef ik toe, dat, wanneer men dit gewoon zou moeten formuleren zonder de gevoeligheid, die men tegenover de bezetter in acht moest nemen en zonder compromis, men dan zou zeggen, dat het bestuur werd gevormd door een dagelijks bestuur, waarbij de voorzitter. Hier is het anders. Wanneer u echter de voorgeschiedenis onder de loupe neemt, dan is er geen twijfel aan of er is een dagelijks bestuur geweest en zo is het in de praktijk ook gebeurd. Ik heb geen enkel geval meegemaakt van die honderden vakgroepen, waarbij een voorzitter eigenmachtig besluiten nam, zonder de plaatsvervangende voorzitters of verder nog de Raad van Bijstand te raadplegen.

Dan is hier ook nog het officiële commentaar van de Organisatiecommissie op deze uitvoeringsverordening en dat moet u dus weer zien in het licht van het feit, dat alles, wat men publiceerde, door de Duitsers gelezen werd.

De Organisatiecommissie spreekt hier onder het hoofd: „De bevoegdheden van het bestuur” en zegt: „De leiding van de bedrijfsorganisatie betreft een voor ons land tamelijk nieuwen regel. De leiding van de verschillende groepen berust in handen van den voorzitter, die zich bij de uitoefening van zijn bevoegdheden terzijde moet laten staan door twee plaatsvervangende voorzitters, met wie hij te zamen het dagelijks bestuur vormt.

Het is de bedoeling, dat de voorzitter en zijn plaatsvervangers zullen worden aangewezen door de ondernemers. In den vervolge wordt er eenvoudigheidshalve van „Voorzitter” gesproken.”.

De Organisatiecommissie heeft dit gepubliceerd en ik houd dus tegen, dat hier het Führerprincipe formeel is ingevoerd. Praktisch is het er bovendien nooit geweest.

U ziet dus, dat de Organisatiecommissie — waarin destijds drie uitgesproken N.S.B.-ers zaten — dit heeft onderschreven en de Duitsers hebben dit gezien.

Ik houd dit dus bepaald tegen en dit is dan ook een gevecht geweest van dagen. De moeilijkheid van al die dingen in bezettingstijd is, dat men het niet kan publiceren. Hoe komen vandaag en vroeger wetten tot stand? Die komen tot stand in het Parlement. Daar wordt een stenografisch verslag van de *Handelingen* gemaakt en dan kan men later precies terugvinden wat er gezegd is.

Hier werd echter onderhandeld tussen één persoon en de bezetter. Ik kon toch onmogelijk op een gegeven moment voor de radio gaan staan en zeggen: „Ik heb *Fischböck* zover gekregen, dat hij afstand heeft gedaan van het Führerprincipe”?

Hier hebt u de hele uitvoeringsverordening met de commentaren.

(*Getuige overhandigt de stukken aan de voorzitter*).

99305. De **Voorzitter**: Ik dank u wel. Zijn er nu nog belangrijke verschillen van zienswijze geweest met de heer *Fischböck*, die tot conflicten geleid hebben ten aanzien van de organisatie?

A. Niet met de heer *Fischböck*.

99306. De **Voorzitter**: Met wie dan wel?

A. Met zijn ondergeschikten. Die conflicten werden dan altijd in de kamer van de heer *Fischböck* opgelost. Ik kan echter niet anders zeggen dan dat de heer *Fischböck* mij uiteindelijk altijd mijn zin heeft gegeven.

99307. De **Voorzitter**: Rechtstreeks beroep op *Seyss-Inquart* is niet zo dikwijls aan de orde geweest?

A. Een keer heeft dit bij de organisatie van het bedrijfsleven plaatsgevonden. In een vrij laat stadium, toen de Kamers van Koophandelbesturen moesten worden vastgesteld, en die waren vrij aardig in elkaar gezet. Er was nl. nergens een N.S.B.-er op een sleutelpositie te vinden. Daar was een commissie voor onder voorzitterschap van de heer *van der Mandele* en vanuit politiek standpunt bezien was dat een goede bestuursformatie.

Daar is *Rort van Tonningen* op een gegeven moment woedend over geworden. Hij heeft het zover gekregen, dat ik van *Seyss-Inquart* de mededeling kreeg: „Ik zal de benoeming van de voorzitters van de Kamers van Koophandel en de plaatsvervangende voorzitters aan mij trekken.”

Dat aantrekken betekende, dat hij die hele zaak, waarover de hele Organisatiecommissie met inbegrip van de drie N.S.B.-leden het eens was, ongedaan heeft gemaakt.

We hebben daar grote moeilijkheden over gehad en er is tenslotte iets uit voortgekomen, dat — gezien de omstandigheden — meeviel.

99308. De **Voorzitter**: Hebt u over de Adviescommissie of over de organisatie van het bedrijfsleven nog enig contact met Londen gehad?

A. Rechtstreeks niet.

99309. De **Voorzitter**: Alleen via de heer *Greidanus*?

A. Ik heb het tweemaal geprobeerd. De eerste keer met de heer *Jongejan*. U weet waarschijnlijk wel, dat hij met generaal *Boerstra* die reis heeft gemaakt over Rusland naar China. Toen hij daarvan terugkwam — als ik mij wel herinner, is dat ongeveer Februari 1941 geweest —, is hij vrijwel meteen doorgegaan naar Portugal. Ik weet niet of generaal *Boerstra* ook bij dat stuk van de reis is geweest, maar hij hoopte in Portugal de heer *Welter* te ontmoeten, en wij hebben hem toen gevraagd, of hij aan de heer *Welter* wilde vragen — die op dat moment, geloof ik, geen Minister meer was — wat men in Londen nu eigenlijk van die ontwikkeling dacht. U ziet, die Adviescommissie speelde in die tijd amper een rol, maar het ging dan eigenlijk hoofdzakelijk over de Secretarissen-Generaal en mij. Dat verzoek heeft niets opgeleverd.

Het antwoord, dat de heer *Jongejan* daarover meebracht, herinner ik mij ook niet meer precies, maar in elk geval was het een antwoord, waar we niets aan hadden. Als ik onder woorden zou moeten brengen, wat daarvan in mijn herinnering is blijven hangen, dan komt het neer op: „Het kan vriezen of het kan dooien. Jullie moet zelf maar weten wat je doet.”

Destijds vond ik dat vreemd, omdat de heer *Welter* nogal positief is in zijn uitingen en reacties. De heer *Greidarzus* ging toen in het late voorjaar van 1941 naar Zwitserland. Ik heb hem toen, mede namens de heren *Snouck Hurgronje* en *Hirschfeld*, gevraagd of hij, terwijl hij in Zwitserland was, eens wilde uitzoeken, wat wij moesten doen. Moesten we hiermee doorgaan of ophouden? Dacht men, dat we er goed aan deden of niet?

Hij heeft toen niet gesproken met de heer *Bosch van Rosenthal*, die toen ziek was, maar met diens waarnemer, de heer *van Haersma de With*. Toen hij weer terug was in Nederland hebben we een gesprek gehad, waarbij ook tegenwoordig waren de heren *Snouck Hurgronje* en *Jongejanz*. Bij die gelegenheid hebben we zeer positieve mededelingen gekregen.

99310. De **Voorzitter**: Maar de heer *van Haersma de With* was toen nog niet in Londen geweest; die was toch in Berlijn?

A. De heer *van Haersma de With* was, toen de oorlog uitbrak, gezant in Berlijn en is van daar naar Zwitserland vertrokken. Ik weet niet of hij al die tijd in Zwitserland gebleven is. De boodschap, die de heer *Greidanus* terugbracht, was uitermate positief. Ik heb dus geen direct contact met Londen gehad.

99311. De **Voorzitter**: Had u de indruk, dat die mededeling van de heer *van Haersma de With*, die u door de heer *Greiclanus* werd gebracht, uit Londen afkomstig was of dat men de mening weergaf, die men op dat Gezantschap hieromtrent had?

A. Ik had de absolute indruk, dat hij de Londense mening weergaf, en die indruk had de heer *Greidanus* ook.

99312. De **Voorzitter**: Ik heb hier het verhoor van de heer *Greidanus*, waarin hij zegt: „Enige bevestiging of dat nu werkelijk in Londen de opvatting was, heb ik nooit kunnen krijgen, want ik weet niet eens of de heer *de With* dit gesprek met mij rechtstreeks aan de Regering in Londen heeft gerapporteerd.”

A. Dat is nogal duidelijk. Wat u me vraagt — zo heb ik het tenminste gevoeld —, is wat onze indruk en zijn indruk was toen hij ons in Juli of Augustus die boodschap bracht.

Achteraf weten wij, dat niemand van de heren, die in die tijd in Londen waren, zich er ook maar iets van herinnert.

99313. De **Voorzitter**: Dit wil ik ook juist even verifiëren, omdat het voor ons ook van belang is te weten in hoeverre men in Nederland contact heeft gehad met Londen en in hoeverre Londen ten aanzien van dit soort punten contact heeft gehad met Nederland. Op dat moment was het er dus blijkbaar niet.

A. Op dat moment is het zó geweest.

De heer *Greidanus* is teruggekomen. Hij was op dat moment ook zelf zonder enige twijfel overtuigd de zienswijze van Londen door te geven.

U moet goed begrijpen, dat het niet alleen was om mijn verzoek, maar het ging ook om de Secretarissen-Generaal, wier positie we eigenlijk belangrijker vonden dan het feit, of ik al dan niet die bedrijfsorganisatie zou oprichten en al of niet die Duitsers adviseerde.

Op dat moment — ik zeg het nogmaals — hadden wij de volle overtuiging, dat de mening van Londen werd weergegeven.

Toen de Regering uit Londen terugkwam, hebben wij gevraagd: „Wat is er in Londen gebeurd?”. Het enige antwoord, dat wij hebben kunnen krijgen, is: „We weten het niet meer.”

Dat was op zich zelf dus niet erg bevredigend. Achteraf heb ik gezegd: „Dat is voor mij persoonlijk en ook voor de Secretarissen-Generaal niet belangrijk. Belangrijk voor ons is nu de vraag: Hebben we het goed gedaan of niet?”

Op dat moment was die boodschap voor ons uitermate belangrijk en ik kan u wel zeggen, dat wij ons, dus ook de heer *Snouck Hurgronje*, zonder meer gesteund voelden door Londen.

De heer *Snouck Hurgronje* is niet ze heel lang daarna afgetreden, in verband met moeilijkheden met de Opbouwdienst, welke dienst onder de heer *Snouck Hurgronje* ressorteerde. Er was op een gegeven moment sprake van enig vlagvertoon en dat was voor de heer *Snouck Hurgronje* het moment om het besluit te nemen te gaan. De heer *Trip* was toen al weg.

Altijd hebben we zeer nauwkeurig gelet op alles wat we hoorden via Radio Oranje en de Flitspuit. Het merkwaardige is — waardoor ik ook nooit iets van het verhaal „Ik herinner me niets” van iedereen, die in die tijd hlinister was, heb begrepen —, dat bij die uitzendingen, voor zover ik mij herinner, nooit de bedrijfsorganisatie is genoemd. Ook niet in de tijd, dat de bedrijfsorganisatie adviserend optrad in die Arbeitseinsatzkwestie, waar op bepaalde punten bij het verzet bezwaar tegen was.

We hebben dus naar al die uitzendingen scherp geluisterd en nog nooit heb ik iemand ontmoet, die mij ook maar een aanwijzing kon geven, dat Londen zich op dat punt heeft gedistancieerd.

Ik heb de heer *van Haersma de With* zeer goed gekend. Hij was een persoonlijke vriend van me en hij wist dus als hij over mij sprak, over wie hij sprak.

Ik heb de heer *van Haersma de With* meegemaakt in de tijd, dat hij in Washington was en ook heb ik in 1939 zes weken met hem samengewerkt in Berlijn. Ik ken hem dus. Als de heer *van Haersma de With* met een Nederlander — de heer *Greiclanus* is toch ook niet de eerste de beste —, die komt met moeilijkheden van hem zelf en andere vooraanstaande Nederlanders, een dergelijk gesprek heeft, dan wordt dit gesprek door de heer *van Haersma de With* gerapporteerd. Ik kan mij niet voorstellen, dat hij het niet gedaan heeft, hoewel ik het niet kan bewijzen.

Jonkvrouw **Wttewaall van Stoetwegen**: Deze schakel is voor ons nooit meer te vinden, want het moeilijke hierbij is, dat de heer *van Haersma de With* inmiddels is overleden.

99314. De **Voorzitter**: Hebt u op dit punt misschien nog enige toelichting te geven?

A. Nu we toch over de moeilijkheden hebben gesproken, die we met de heer *Fischböck* gehad hebben, zult u zich misschien afvragen: „Hoe is het mogelijk geweest, dat u in deze tijd van opdringend nationaal-socialisme er in bent geslaagd de hele N.S.B. buiten de bedrijfsorganisatie te houden?”. Dit is ook een punt, dat nooit naar buiten is gekomen, maar toch wel aardig is om te weten.

De benoemingen waren voor alle betrokkenen, de Duitsers, de N.S.B.-ers en ook voor ons. de hoofdzaak. Of er wat groepen meer of minder naren, dat kon ons weinig schelen. Wat de niet-N.S.B.-ers betrof, stonden we eigenlijk wel op het standpunt „Hoe minder groei-

pen hoe beter, want dan hebben we geen moeite met die benoemingen."

De Duitsers kregen de lijst van de benoemingen, die wij voorstelden. Die werden dan onderzocht of ze „politisch tragbar" waren of niet. De eerste lijst werd, laten wij nu maar aannemen voor 75 pct., afgekeurd. Daarmee liep de zaak spaak. De mensen, die voorgesteld waren, zijn allen mensen geweest, die in bestaande bedrijfsorganisaties leidende functies bekleedden. Daarover is in de Organisatiecommissie de nodige deining geweest. We hebben tenslotte gezegd:

„Nu, dan is onze taak hiermede ten einde en we zullen dat dan maar aan de heer *Fischböck* gaan vertellen."

Ik heb hem dat toen ook verteld en nu komt de slimme vos naar buiten. Hij heeft toen gezegd: „Als het u mogelijk is om met algemene stemmen iemand te benoemen, dan kunt u de „politische Untragbarkeit" vergeten."

Ik heb toen de drie N.S.B.-ers laten komen en tegen hen gezegd: „Nu is het aan u om de zaak al of niet te doen mislukken."

Dat hebben ze toen niet aangedurfd.

Ik heb altijd gezegd, dat de heer *Fischböck* ons heeft geholpen, want wat voor kritiek men ook heeft op die bedrijfsorganisatie, men kan niet zeggen, dat het een N.S.B.-club was.

Ik geloof niet, dat ik hierover nog iets bijzonders te vertellen heb.

99315. De **Voorzitter**: Hebt u nog iets te maken gehad met de verordening van de bedrijfssluiting? Werd u daaromtrent advies gevraagd? Die bedrijfssluiting heeft nl. ook nogal wat deining veroorzaakt. Het was een verordening van de Rijkscommissaris.

A. Ik herinner me, dat we in 1943 in Duitsland de totale „Kriegseinsatz" kregen en daar is het mee begonnen. Er was een bijeenkomst, bijna zou ik zeggen in groot politiek verband, met de heer *Fischböck*. Daar waren al die heren in uniform aanwezig, uitgezonderd de heer *Fischböck*. *Rauter* b.v. was daar ook bij. Al die namen weet ik niet meer, maar het was dan in elk geval een heel stel in uniform, dat ons kennelijk moest imponeren. Bij die bijeenkomst heeft de heer *Fischböck* ons een uiteenzetting gegeven over de totale oorlogvoering, die we nu gingen beleven, en daar moesten wij aan meewerken. Van Nederlandse zijde waren bij die bijeenkomst tegenwoordig: de heren *Hirschfeld*, *Twijnstra* en ik. Anderen waren er, geloof ik, niet bij.

Na die uiteenzetting heeft hij ons gevraagd hoe we daar tegenover stonden. Toen hebben we geantwoord — ieder op onze eigen manier —, dat de situatie in Duitsland niet te vergelijken was met die in Nederland. Dat de hulp en medewerking, die hij in Duitsland zou kunnen verwachten van de Duitsers en de Duitse organisaties, in Nederland niet aanwezig konden zijn. Dat de enige rol, die wij van Nederlandse zijde daarbij zouden kunnen vervullen — u moet wel begrijpen, dat het ons zonder meer werd medegedeeld, als iets, dat zou gebeuren; er werd ons geen raad gevraagd —, zou zijn, dat wij zouden trachten om met alle macht en middelen, waarover wij beschikten, in deze zaak zo te handelen, dat aan het Nederlandse bedrijfsleven, het Nederlandse volk en het Nederlandse economische leven zo min mogelijk schade werd berokkend.

Het eerste, dat ik mij daarna herinner, is een wilde winkelsluiting in den Haag. Vergeet u niet, dat ik nu volledig uit mijn geheugen spreek over dingen, die twaalf jaar geleden zijn gebeurd. Het was ineen ik op een Zaterdag, dat burgemeester *Westra* winkels begon te sluiten. Ik heb daarover een telefonische boodschap gekregen.

Ik herinner me, dat ik op een Zaterdagmorgen bij de heer *Hirschfeld* op het Departement was, en ik meen, dat de heer *Jongejan* daar ook bij tegenwoordig was om te zien, wat we daartegen konden doen. Ik meen, dat daaruit is voortgekomen een Centrale Commissie onder leiding van de heer *Jongejan*, die kans heeft gezien die winkels weer open te krijgen.

Deze Centrale Commissie was regionaal verdeeld over het gehele land en werkte samen met de Kamers van Koophandel. Zij heeft zeer zeker heel goed werk gedaan en deed niet anders dan proberen iets, dat gesloten moest worden, open te houden en een bedrijf, dat reeds gesloten was, weer open te krijgen.

De heer *Jongejan* heeft daarin goed werk gedaan. Om in deze zaak van bedrijfssluiting zeker te zijn, zou ik het eerst weer eens na moeten zien.

99316. De **Voorzitter**: Dit onderwerp is ook bij het verhoor van de heer *Hirschfeld* ter sprake gekomen en hij heeft toen gezegd: „Men is van Duitse zijde bereid geweest met onze amendementen rekening te houden."

A. Ja, dat waren ze zeker.

99317. De **Voorzitter**: Herinnert u zich nog wat die amendementen inhielden?

A. Ik weet het werkelijk niet meer. Iemand, die u dat natuurlijk precies kan vertellen, dat is de heer *Jongejan* en als ik mij wel herinner, werd hij bijgestaan door de heer *Jansen*, die tegenwoordig secretaris van de Sociaal-Economische Raad is. Er waren dus richtlijnen in bepaalde verordeningen, die zijn of veranderd, of anders uitgelegd. Men kon die richtlijnen vaak op twee manieren uitleggen.

De heer *Jongejan* heeft het voor elkaar gekregen, dat er bepaalde verzachtingen zijn gekomen. De bedrijfsorganisatie als zodanig speelde daar, voor zover ik weet, geen rol bij. Behalve dan dat die commissie van de heer *Jongejan* resorteerde onder de z.g. Raad van het Bedrijfsleven. Ook dat zou ik eens na moeten zien om daar geheel zeker van te kunnen zijn.

U weet wel, dat er in de bezettingstijd altijd een zeer nauw contact is geweest tussen de heren *Hirschfeld*, *Jongejan* en mij. Er zijn verschillende dingen geweest, waarbij ik wel betrokken was, maar die hoegenaamd niets met de bedrijfsorganisatie te maken hadden, zodat ik het nu weleens door elkaar haal.

Ik herinner me dus die Centrale Commissie in verband met de bedrijfssluiting. Ik weet, dat die commissie regionaal werkte, waar dus voor een groot deel de heer *Jansen* bij betrokken was, omdat dit ook voor een niet onbelangrijk deel de ambachts- en middenstandsbedrijven betrof.

Ik denk eigenlijk, dat die hele winkelsluiting daardoor op niets is uitgelopen. Dat was in bijna al dit soort dingen met de Duitsers zo, dat, wanneer men maar eenmaal met hen aan het praten was, men altijd als voorwaarde kon stellen, dat er gedurende het gesprek niets zou gebeuren. Daarmee verzandde vaak een hele zaak.

99318. De **Voorzitter**: Hebt u ook nog iets van nabij meegemaakt in verband met de spoorwegstaking? Speciaal heb ik hierbij het oog op de kwestie, dat men, toen die spoorwegstaking eenmaal aan de gang was, pogingen heeft aangewend om, in verband met de hongersnood in het Westen, weer enkele treinen te laten rijden.

A. Ik ben bij geen enkele bespreking daarover geweest, maar ik heb het wel precies gehoord. Ik heb wel een gegeven moment het sein gekregen, dat het nu tijd werd om onder te duiken.

Er heeft een onderhoud plaats gevonden tussen de heer *Wense* en de heren *Hirschfeld* en *Louwes*. Dat onderhoud was aangekondigd en ik zou daar ook bij moeten zijn, maar die heren hadden vertraging en ik was destijds geëvacueerd uit Wassenaar en logeerde daarom in Hotel Centraal. Ik heb toen gezegd: „Bel me dan maar op, als het zover is en als het nodig is, dan zal ik wel komen." Dit is niet doorgegaan. Wel heb ik de volgende dag het verhaal gehoord.

99319. De **Voorzitter**: U hebt dus niet aan de bespreking deelgenomen.

A. Neen.

99320. De **Voorzitter**: Nu ben ik hiermede gekomen aan het eind van wat ik u wilde vragen. Hebt u zelf nog het een of ander toe te lichten?

A. Ik heb geen bepaalde behoefte nog iets toe te lichten. Wel wilde ik nog even het volgende zeggen.

In uw oproep hebt u hoofdzakelijk gewezen op de bedrijfsorganisatie en we hebben er in het begin ook over gesproken of het nu een Duits initiatief was met een Nederlands tintje of een Nederlands initiatief met een Duits tintje.

In verband hiermede zou ik nog even willen opmerken, dat de medewerking, die van de zijde van het bedrijfsleven — ook van de zijde van het georganiseerde bedrijfsleven — aan deze opbouw is gegeven, 100 pct. is geweest. U moet zich niet voorstellen, dat een commissie van slechts negen mensen het Nederlandse bedrijfsleven in anderhalf jaar organiseren kan. Het heeft ook altijd de indruk gemaakt — en nu kom ik toch nog weer eens terug op dat Führerprinzip — alsof we werkelijk die zaak van bovenaf geregeld hebben, want het eindigde altijd met een verordening en daar stond dan mijn naam onder als voorzitter van die Organisatiecommissie, want die Organisatiecommissie had wetgevende bevoegdheid. Wij hebben echter gewerkt met adviseurs er, die adviseurs waren vooraanstaande mensen uit de bedrijfsorganisaties, die reeds bestonden. Zij kregen opdracht om tot de leden te gaan, hun adviezen te vragen en telkens wanneer ze in hun advies afweken van datgene, wat het oude georganiseerde bedrijfsleven aanraadde, dan moesten ze dat verschil naar voren brengen in hun rapport.

Er is door de Organisatiecommissie maar twee keer afgeweken van een rapport, omdat de heren het niet eens konden worden. We hebben toen de heer *Hirschfeld* laten beslissen.

Men heeft weleens de indruk, dat dit allemaal van bovenaf is gekomen, maar dat is niet waar. Er waren 150 adviseurs, die dit allemaal gedaan hebben zonder ook maar reiskosten of dergelijke in rekening te brengen en dan kan men toch niet zeggen, dat dit door de Duitsers is opgelegd. Wel is er door de Duitsers gezegd, dat het moest gebeuren, maar Nederlanders hebben dit gedaan.

99321. De heer **de Kadt**: Heeft de heer *Fischböck* in de gesprekken, die u aanvankelijk met hem had, een of ander plan ontwikkeld van de wijze, waarop hij meende, dat de Nederlandse economie niet alleen moest worden georganiseerd, maar moest samenwerken met Duitsland en ten gunste van de Duitse oorlogsinspanning, en heeft hij geprobeerd daarvoor de medewerking van Nederland te krijgen? Kunt u daarover misschien iets vertellen?

A. De heer *Fischböck* is natuurlijk wel met een plan gekomen, maar naarmate de oorlogssituatie en de toestanden zich wijzigden, zijn al die plannen veranderd.

Hij is gekomen met het idee — dat is beslist zijn opdracht geweest — van broederschap, penetratie in de Nederlandse bedrijven. Men noemde dat destijds „Verflechtung”. Hij heeft op alle mogelijke manieren getracht om tot Verflechtung te komen. Het bestond hier dan in, dat een Duitser of een Duitse onderneming aandelen zou nemen in een gelijksoortige onderneming in Nederland en omgekeerd. Er zou dus aandelenwisseling plaats vinden. Dat heeft hij ongetwijfeld in hoge mate geprobeerd, maar het is hem zelden of nooit gelukt.

Hij was politicus, een onbetrouwbaar maar buitengewoon intelligent man, die uit deze bezetting goodwill voor zich zelf wilde halen in Berlijn, want deze mensen hadden een enorm minderwaardigheidscomplex, omdat ze Oostenrijkers waren. Die verbroedering en die Verflechtung was de boodschap *Göring*.

Hij is er op alle mogelijke manieren mee voor de gek gehouden. Ik herinner me een geval, waarbij men werkelijk een bedrijf onder een zekere dreiging zette en dat men de directie van dat bedrijf al zover gekregen had, dat ze een optie gegeven had.

Ik heb toen tegen *Fischböck* gezegd: „Dat moet u niet doen in bezettingstijd”. Hij antwoordde: „Maar ze hebben die optie gegeven.”

Waarop ik weer zei: „Dan moet u die optie veranderen in een, die uitgeoefend kan worden na de oorlog, en dat is voor u geen bezwaar, want u wint die oorlog toch immers”. Met zo'n argument won men het meestal wel.

Die plannen van de heer *Fischböck* brachten tenslotte niets op, want toen die oorlog eenmaal anders liep na de mislukte slag om Engeland, veranderden hun mentaliteit en verbroederingsbegrippen zeer snel in: proberen te bereiken, dat de Nederlandse economie ten bate van Duitsland werkte.

Het is mij in November 1940 nog mogelijk geweest — op verzoek van de heer *Trip* ben ik toen naar Berlijn gegaan — om de opening van de deviezengrens tegen te houden.

99322. De **Voorzitter**: Is dat alles, wat u nog wilde vertellen?

A. Dit is inderdaad het eind van mijn verhaal.

De **Voorzitter**: Dan dank ik u voor de inlichtingen, die ons gegeven hebt. Ik sluit het verhoor.

H. L. WOLTERSOM.

KOERSEN, *voorzitter*.

WTTEWAALL VAN STOETWEGEN.

DE KADT.

DE RUITER, *griffier*.

ZITTING VAN DINSDAG 23 AUGUSTUS 1955

Aanwezig de heer Koersen, voorzitter, en de heren Fokkema en Stufkens, leden, alsmede de heer Kranenburg, griffier.

Verhoor van

LODEWIJK FRANK WILLEM JANSEN,
oud 39 jaar, wonende te Cuijk, burgemeester van Cuijk.

Punt van het Enquêtebesluit: *h*.

Hij legt de eed af als getuige.

99323. De **Voorzitter**: Het is ons bekend, dat u een van de oprichters was van het illegale blad „Christofoor”. Wilt u ons eens in het kort vertellen, hoe u daartoe gekomen bent, wat de aard was van het blad en hoe het zich in de loop der jaren heeft ontwikkeld. Als u dit in het kort vertelt, geeft dat mij wel af en toe aanleiding u nadere vragen te stellen.

A. Na zoveel jaren is het moeilijk voor mij om het me nog allemaal te herinneren en vele dingen zult u ongetwijfeld zelf nog beter weten dan ik, omdat u van vele andere zijden hierover een en ander zult hebben gehoord. Ik heb in ieder geval bijeengezocht wat ik nog kon vinden. De oprichting heeft — ik weet het niet precies meer — in 1942 plaats gevonden. Ik ben ongeveer in Augustus definitief aan het werk gegaan.

99324. De **Voorzitter**: Heeft u het initiatief daartoe geheel alleen genomen of zijn ook anderen hierbij betrokken geweest?

A. Ik ben er geheel alleen mee begonnen. Ik heb even in het boek van de ondergrondse pers gekeken en daar staan enkele onjuistheden in, maar dat is misschien deels mijn eigen schuld geweest. Ik heb mij nl. na de bevrijding principieel nergens meer mee bemoeid, heb ook nimmer getuigd tegen iemand, ben geen lid geweest van de G.O.I.W. Ik heb met een nieuw leven willen beginnen en heb zodoende met het oude definitief afgerekend. Zodoende heb ik ook de kans voorbij laten gaan bepaalde dingen naar voren te brengen, maar ik heb alles maar laten lopen, zoals het ging, zonder mij er verder mee te bemoeien. Ik wilde in Utrecht rechten studeren en volontairde in IJsselstein op de secretarie. Zo ben ik eigenlijk heel toevallig direct na de capitulatie aan het illegale werk begonnen.

99325. De **Voorzitter**: Bent u in IJsselstein begonnen?

A. Daar was ik wegens de voedselsituatie heen verhuisd vanuit Utrecht. Ik heb toen allerlei werk aangepakt en dit is ook in „Christofoor” tot uiting gekomen. Ik heb geprobeerd op alle terreinen iets te doen, maar toch zelfstandig te blijven. Ik heb in het begin bij de O.D. in Z.W.-Utrecht gewerkt en heb gezien, wat het wilde zeggen om organisatorisch te werken. Ik heb daaruit goede lering getrokken, toen het de eerste keer mis ging. Ik heb mij eigenlijk op allerlei gebied bewogen, maar ben altijd zelfstandig gebleven, terwijl bijna niemand mijn adres wist. Dit heeft waarschijnlijk mij het leven gered. Het gevolg was natuurlijk ook, dat ik, doordat ik in vele organisaties niet officieel werkzaam was, mij buiten vele dingen heb kunnen houden, maar aan de andere kant heb ik zodoende op allerlei gebied kunnen werken. Op die manier ben ik toevalligerwijs in contact gekomen met een groep Nijmeegse studenten. Dat was in 1941, meen ik, maar die datum kan onjuist zijn. Daar was o.a. *Jos van Hövell*, de zoon van de oud-commissaris van Limburg, een van de leiders van. Ik ben eigenlijk begonnen met het stencillen van allerlei op-ruiende pamfletjes voor de studenten. Toen zijn er stakingen geweest en die hebben wij nog eens flink aangepord. Wij vergaderden altijd in Nijmegen. In 1942 is dat wat intensiever geworden. Toen kreeg

ik de indruk, dat het nuttig zou zijn om speciaal het Katholieke volksdeel een beetje enthousiast te maken. Eerlijk gezegd, schaam ik mij een beetje voor me zelf, als ik alles achteraf overlees, want het zijn tenslotte gemeenplaatsen. Toch was dat toen naar mijn mening de enig juiste weg, want anders kwam men niet door de kern heen.

99326. De **Voorzitter**: Heeft u het blad toen al onmiddellijk „Christofoor” genoemd?

A. Daar ben ik meteen mee begonnen. Ik zat in die tijd op het gemeentehuis en kon doen wat ik wilde. 's Avonds besteedde ik al mijn tijd aan het drukken van pamfletjes. Toen kwamen die brieven van de Bisschoppen van Munster af en die hebben wij gestencild. Ik had een paar honderd adressen verzameld en die pamfletten bracht ik daar zelf heen. Zodoende kreeg ik steeds meer contact met allerlei groeperingen, o.a. met een of andere communistische groepering in Amsterdam. Achteraf beschouwd, heeft mij dit bijna het leven gekost.

Ik had toen een soort koerier, *Henk Romijn*. Hij woonde in Drunen bij Waalwijk en heeft heel veel werk voor mij gedaan. Hij was echter nogal onbesuisd. Zo wilde hij per se de commissaris van politie te Nijmegen liquideren, doch ik had hem dit ten strengste verboden. Door mij was hij echter met die Amsterdammers in contact gekomen en kreeg van hen een pistool, zonder dat ik dat wist. Hij heeft toen inderdaad de commissaris gedood en dit werd bijna mijn ondergang. *Henk Romijn* werd gepakt en nogal toegetakeld en zodoende werd mijn adres bekend.

Ik werkte toen echter niet meer op het gemeentehuis; ik had nl. een briefje van de dokter, dat ik zwaar neurasthenisch was, en ik kon mij daarmee vrij bewegen. De Duitsers wisten dit niet en kwamen mij op het gemeentehuis zoeken. Ik werd gewaarschuwd en ben daarna aan het zwerven gegaan.

Om nu op mijn werk terug te komen: ik was van mening, dat het goed zou zijn de Katholieken in eigen kring een beetje te activeren.

99327. De **Voorzitter**: In dit verband wilde ik u nog iets vragen. Een van de getuigen heeft hier verklaard, dat de oorspronkelijke opzet van het blad was, dat het een verzetsblad zou zijn, maar later wilde de heer *Jansen*, volgens deze getuige, het blad ern meer politieke inhoud geven en het ook in andere opzichten uitbreiden. Volgens hem moest men dit zien als een soort nalatenschap van de Nederlandsche Unie.

A. Inderdaad wilde ik het blad een meer politieke inhoud geven, maar dat van de Nederlandsche Unie is niet juist. Daar heb ik mij altijd buiten gehouden, niet uit principiële overwegingen, maar omdat ik er geen tijd voor had. Direct na de capitulatie kreeg ik druk werk en bovendien wilde ik niet op de een of andere wijze opvallen. Daarom heb ik mij er buiten gehouden.

Mijn opzet was in het begin alleen de Katholieken wakker te schudden. Wij werkten echter samen met allerlei andere groeperingen en die samenwerking was goed. Er heerste een prettige geest. Zo is de kop van het blad „Christofoor” getekend door een Protestantse jongeman, die erg goed kon knutselen. Van het begin af aan hebben wij dus met allerlei andersdenkenden samengewerkt en ik was van mening, dat dit zo moest blijven.

Toen er een keerpunt kwam in de oorlog, toen wij duidelijk gingen zien: het loopt af, maar de situatie ná de oorlog zal heel anders zijn, dan vóór de oorlog, gingen wij ook aan de toekomst denken. Van toen af aan zijn wij ons meer met de principiële zaken gaan bemoeien. Steeds heeft echter de gedachte vooropgestaan, dat wij in de toekomst zoveel mogelijk moesten blijven samenwerken.

99328. De **Voorzitter**: Als ik het goed begrijp, heeft „Christofoor” dus in de aanvang meer het karakter van een verzetsblad in de meest enge zin van het woord gehad, zoals dat trouwens met de meeste bladen het geval was. Later, toen men de ontwikkeling van de oorlog zag en men een visie wilde hebben op de na-oorlogse periode, is het zich ook met politieke denkbeelden bezig gaan houden.

A. Zo is het precies. In het begin heb ik er zelf helemaal niet bij stilgestaan; we hadden er geen tijd voor. In het begin was het nogal zwaar werk. Het was inspannend, want het moest altijd 's nachts gebeuren. De eerste exemplaren heb ik helemaal alleen gemaakt, gestencild. Daar had ik mijn handen aan vol. De eerste keer waren het er maar vijfhonderd, maar dat was voor mij al erg veel.

99329. De **Voorzitter**: Waren die politieke denkbeelden al vast omljnd of was het alleen maar een uitwisselen van allerlei mogelijkheden, die zich na de oorlog zouden kunnen voordoen?

A. Toen ik alleen was, heb ik me zuiver op dit eerstgenoemde standpunt gehouden. Geleidelijk aan had ik de zaak opgebouwd; ik had enkele medewerkers gevraagd, omdat ik ook al het technische werk deed, om eens een artikeltje voor mij te schrijven. Ik kwam zo eens terecht bij *Oostendorp* en bij *Burger*, die mij dus een door hen geschreven artikeltje zonden. Geleidelijk aan kwam ik via de studenten in contact met *Vic Beerman*. Dit staat ook precies omgekeerd in het boek, heb ik gezien. *Vic* kwam vrij vaak bij mij en hij heeft mij geholpen. Wij hebben gesproken over de gehele situatie.

Op het moment, dat ik onderdook, heb ik zes weken gerust, want ik was erg moe. In die tijd heb ik al die ideeën kunnen ontwikkelen. *Beerman* moest ook onderduiken, want in Nijmegen hadden we iets achter de rug, waardoor hij ook een beetje buiten schot moest blijven; we hebben samen in Beers ondergedoken gezeten en hebben dus veel samen kunnen praten. We hebben daar onder andere conclusies getrokken, die haar invloed later ook zeer sterk op de „Christoffor” hebben doen gelden. We hebben toen grote moeilijkheden gehad, want na het stencillen hebben we een drukker moeten zoeken. Het eerste nummer is, meen ik, in Groningen gedrukt. Later heb ik een drukkerij in Swalmen ontdekt. Dit ging zeer prettig. Via twee bejaarde domineesdochteren kreeg ik in Utrecht de drukkerij *Hendriks*, op de Asch van Wijckkade. Die samenwerking via die domineesdochteren was fantastisch, als u in aanmerking neemt, dat *Hendriks* een zeer ideeële Boeddhist was. Hij sprak altijd over Confucius. Als ik met een nieuwe koerier bij hem kwam, zei ik al van tevoren, dat ik het gesprek op Confucius zou brengen. En dat lukte ook altijd; hij zei dan: „Confucius heeft eens gezegd: Er zijn vele godsdiensten, maar er is maar één God.” Maar deze man heeft mij zeer geholpen. Hij had een geweldige moed, zoals ik het slechts zelden heb meegemaakt. Die drukkerij had geen achteruitgang en liep in zijn volle breedte langs de kade. Als ik er naar toe ging, kon ik vanaf de straat het zetsel zien staan. Dat werk heeft hij altijd volgehouden, samen met zijn dochters. Ik heb daar ook eens een dag gewerkt, toen we een nummer niet op tijd klaar konden krijgen, maar ik heb daar benauwde ogenblikken meegemaakt en ik was blij, dat ik er uit was. Maar hij deed dat allemaal en ik heb dat zeer in hem gewaardeerd. Verder hadden we nog in Oudenbosch een drukkerij gevonden. Toen zijn de moeilijkheden in Nijmegen begonnen; toen is daar die grote klap gevallen, die ons uit elkaar heeft gerukt. Ik heb toevallig nog een briefje gevonden tussen mijn papieren van *Wim Schuyt* uit Amsterdam, dat hij mij toen nog bezorgd heeft. Ik was net uit Nijmegen gevlucht, omdat ze me zochten, en ik was in Utrecht. Ik heb dus de bevrijding van Nijmegen gemist en heb de gehele winter in deze buurten doorgebracht. *Wim Schuyt* schreef toen of ik in Amsterdam wilde komen om daar aan het werk te gaan, maar ik was van mening, dat alles daar in goede handen was en dat ik daar beter weg kon blijven. Bovendien had ik in IJsselstein een nieuw krantje opgericht, waar ik niet van kon weglopen, want dan was er niemand meer over. Dat heb ik de hele winter doorgezet.

Zo is het allemaal gelopen, in grote trekken. Het is natuurlijk vreselijk onvolledig, want het gaat hier om een kwestie van jaren, waarvan iedere dag zijn eigen interessante dingen en moeilijkheden had.

99330. De **Voorzitter**: Hebben ze u nooit gegrepen?

A. Nooit. Dat is volgens mij te danken geweest aan het feit, dat ik mij eigenlijk altijd apart heb gehouden, hoewel ik praktisch met alle groepen werkte, o.a. met „Je Maintiendrai” met *Wüthrich* en *Vlot* in Utrecht. In die tijd is de afspraak gemaakt om met „Je Maintiendrai” samen artikelen te wisselen. Maar met die zijde heb ik mij weinig bemoeid, omdat er naar mijn mening mensen waren, die daar meer capabel voor waren dan ik, en ik had vele andere dingen te doen. Ik had vele verzetsgroepen in België en Frankrijk, waar ik naar toe ging. Het ging er uiteindelijk om, dat men zoveel mogelijk schade aan de bezetter toebrengt, en wie dat nu deed, was meer bijzaak.

99331. De **Voorzitter**: Ik wilde nu nog even terugkomen op de politieke visie, die men toen had. Ik heb u zoëven gevraagd: Was die al vrij duidelijk omljnd of was het eigenlijk alleen maar zo, dat men de mogelijkheden, die er zouden zijn, bestudeerde.

A. Ja, dat was het positief. In het begin gingen wij er slechts vanuit, dat wij moesten samenwerken. Van een geheel nieuwe visie, van een concreet omljnd plan was in het begin nog geen sprake. Geleidelijk aan werden deze ideeën scherper omljnd en zo zijn wij eind 1943, begin 1944 gekomen tot een doorbraak in de confessionele partijen. Toen konden wij zeggen: nu staan wij met onze medestrijders op een nieuw vlak; wij hebben gezien, dat het kan; waarom zou het na de oorlog niet kunnen?

99332. De heer **Fokkema**: Was u ook van mening, dat een samenwerking met de communisten mogelijk was?

A. Neen. Ik heb nogal veel contact gehad met de communisten in Amsterdam, maar aan hun hele houding heb ik wel gemerkt, dat samenwerking met hen onmogelijk was. Hun houding was van dien aard, dat men hen steeds moest wantrouwen. Zij trokken zich altijd van bepaalde zaken terug en als ze wilden medewerken, was dit, omdat ze je wilden gebruiken voor bepaalde activiteiten, die voor hun eigen plannen voordelig konden zijn. Ik heb dit persoonlijk onderzocht en later heb ik mij dan ook helemaal van hen gedistantieerd.

99333. De **Voorzitter**: Ik wil u nog iets vragen over de politieke doelstelling. Er is hier gezegd, dat men na de opheffing van de Nederlandsche Unie altijd het doel heeft gehad, de politieke gedachte van de Unie te laten voortleven.

A. Dat was niet mijn overtuiging, maar ik ken verschillende mensen, bij wie deze gedachte wel leefde. Dit is echter volgens mij nooit zo sterk naar voren gebracht. Ik heb over deze zaak wel veel gesprekken gevoerd met *Wim van Kempen*.

99334. De **Voorzitter**: Is die niet omgekomen in Nijmegen?

A. Inderdaad. *Wim van Kempen* was m.i. enigszins cynisch van aard. Dat bracht zijn gezondheidstoestand mee. Hierdoor kwam het waarschijnlijk ook, dat hij nogal ver ging in bepaalde dingen. Daardoor kwam ik weleens met hem in conflict. Maar algemeen was toch de gedachte, dat er een doorbraak moest komen.

Daarna is die kwestie van „De Wijnzak” gekomen, waardoor de verhoudingen werden verscherpt. In het begin gevoelde ik mij gedesillusioneerd door deze gang van zaken. Ik vond het nog te vroeg voor een zo felle actie. Ik had daarmee liever tot een later tijdstip gewacht. De meeste anderen vonden echter, dat de tijd er rijp voor was.

99335. De **Voorzitter**: I-lebt u een indruk van de oplage, welke het blad bereikte? Ik begrijp, dat het moeilijk was dat precies te zeggen, omdat het op verschillende plaatsen gedrukt werd.

A. Mijn maximum is 1200 geweest en dat was een verschrikkelijk werk; ik moest het allemaal zelf tikken. Maar toen het gedrukt werd, ging het met 5000 of 10000.

99336. De **Voorzitter**: Hoe ging het met de financiering?

A. In het begin heb ik het allemaal zelf gefinancierd; later kwam er van verschillende bronnen geld binnen, o.a. van de directeur van de Swiffabrieken in Nijmegen, de heer *Biessels*, f 1000. Dit geld heb ik toen naar *Kees ten Hagen* gebracht, die mij f 200 gaf, omdat ik krap zat in verband met de reizen en dergelijke. Dat is alles, wat ik ooit heb gekregen.

99337. De **Voorzitter**: U bent waarschijnlijk niet in het bevrijde zuiden geweest?

A. Neen, een paar dagen vóór de bevrijding van Nijmegen werd Nijmegen zo gevaarlijk voor mij, dat ik naar Utrecht ben gegaan; zelfs mijn gastheer zat gevangen. Ik had een briefje in mijn zak, dat ik vanwege allerlei kwalen, die ik had, van een auto gebruik mocht maken. In Utrecht heb ik mij voor de deur laten afzetten. In die tijd werkte ik veel met *Theo Dobbe* en met hem ben ik toen uit Nijmegen gevlucht en we hebben een paar dagen in Driel doorgebracht. Ik ben toen naar Utrecht gegaan en hij is een paar dagen later gegrepen en gefusilleerd. Toen is de zaak verkleit. Ik wist via *Wim Schuyt*, dat men in het zuiden werkte. *Wim* zat toen in Amsterdam en u kent het verhaal van die tijd in Amsterdam. Ik heb mij toen daar niet mee bemoeid, want naar mijn mening ging het goed en leek het mij niet nodig, dat ik me daarmee bemoeide. Ik had onderhand weer een eigen taak gezocht en gevonden. Na de oorlog hebben wij heel veel vergaderd. We hebben toen veel illusies weer verloren.

Dan is er nog een kwestie, die ik zelf erg belangrijk vind en die zijdelings hiermee in verband staat. Ik heb er nooit over willen praten, maar het kwam toevallig in mijn gedachten, omdat de man, waar het over gaat, dezer dagen is overleden.

Het is de kwestie geweest van ons Katholieke verzet, dat ik in die tijd meende te moeten stimuleren, maar dat uiteindelijk door de houding van de bisschoppen wel zeer sterk naar voren kwam. We hebben verschillende malen gepoogd contact met Londen te krijgen, en dat lukte wel, behalve voor onze eigen afdeling. Daar hebben we ons altijd sterk over verwonderd, tot ik in 1943 een zekere *Wim Schreinemacher* bij mij kreeg. Ik weet niet of u de naam kent. Hij was bij het bureau *Somer* en hij kwam speciaal dit geval eens bekijken, want in Londen wist men niets. We hebben toen sterk de indruk gekregen, dat wat wij stuurden ergens werd opgehouden en niet werd doorgezonden. Dat heeft bij ons een heel vreemde situatie te weeg gebracht.

99338. De **Voorzitter**: Via wie stuurde u de berichten naar Londen?

A. Via het gezantschap in Bern. *Schreinemacher* is toen in contact gebracht met pater *Bleys*, die met hem mee teruggegaan is naar Londen om die zaak eens op te helderen. Dat is een heel verwarde geschiedenis geweest en ik heb er nooit meer met iemand over gesproken, maar nu schiet het mij toevallig te binnen. Dat had eigenlijk toen wel een belangrijk effect op ons hele werk. Het heeft dit op een bepaald moment eigenlijk wel een beetje gestagneerd. Wij waren diep teleurgesteld.

99339. De **Voorzitter**: Spreekt u nu uitsluitend in verband met „Christofoor”, of met het oog op de verzetsgroepen. Want de bladen en ook sommige verzetsgroepen hadden heel weinig contact met Londen.

A. Ik kan me dat nu niet precies meer herinneren. Ik was zelf goed bevriend met de broer van de gezant; dus ik vond het geheel een beetje vervelend en ik heb er dus bijna altijd over gezwegen. Ik weet wel — ik kan me niet precies herinneren of dat speciaal in onze groep zo was of ook in verschillende andere —, dat dat op dat moment een heel sterke indruk op ons heeft gemaakt. Misschien is dat ook een van de redenen geweest, dat wij — ik zelf ook — met een grotere felheid het andere doel — te proberen alle barrières na de oorlog omver te trappen — zijn gaan nastreven. Ik meen, dat dat bij mij zelf een van de stimulansen is geweest. *Schreinemacher* is veel bij mij geweest en ik heb veel contact met hem gehad. Hij zei mij, dat men eigenlijk de indruk had, dat wij Katholieken helemaal niets deden. Ik meen, dat dat begin 1943 was; dus toen waren er al enkele jaren verstreken. Ik heb hem toen ook heel veel materiaal meegegeven.

99340. De **Voorzitter**: Van welke aard was dat materiaal?

A. Alles, wat wij gedrukt hadden. Zijn weg naar Londen via Spanje is een lijdensweg geworden, maar hij is er toch gekomen. Men heeft de zaak toen wel opgehelderd. Ik weet niet meer precies of het eind 1943 of begin 1944 is geweest. Bij mij persoonlijk en bij mijn medewerkers heeft het bezoek van *Schreinemacher* wel goed gewerkt, en heeft ons prettig aangedaan. Helaas is zijn gastheer daarbij sneuvelde.

Ik geloof, dat dit eigenlijk in algemene trekken alles is.

99341. De heer **Stufkens**: U zegt, dat u begonnen bent met de bedoeling om voornamelijk in de Katholieke wereld de geesten wakker te maken. Betekende dat nu ook, dat u de indruk had, dat de Katholieke gedachte een eigen stem moest hebben?

A. Ik begrijp wat u bedoelt. Neen, dat was helemaal niet het geval. Het was niet zo, dat wij zeiden: Nu hebben we alle soorten blaadjes, behalve een Katholiek; laten we dat nu maar eens gaan maken. Dat was helemaal niet het geval. Maar ik dacht, dat het wel goed was onze eigen mensen eens met onze eigen middelen te bewerken; dat gaat dikwijls beter. Toen was ik 24 jaar, misschien, dat ik er nu heel anders over zou denken. Op dat moment sloeg het nog wel eens in. Ik probeerde juist door te werken met uitspraken van pausen en bisschoppen en door teksten te gebruiken de mensen er op te wijzen, dat het geloof het hun als plicht oplegde tegen de bezetter op te staan. Op een beetje bombastische wijze ben ik dus begonnen.

99342. De heer **Fokkema**: Hebt u ook kunnen merken, toen u dat blad uitgaf, dat er reacties bij u binnenkwamen? U zei zoëven, dat u het Katholieke volksdeel wakker wilde schudden. Hebt u daarvan ook resultaten gezien?

A. Ja, want ik kreeg van alle kanten en via allerlei wegen bericht: Doorgaan hiermee, het gaat goed! Zodoende ben ik tot mijn 1200 exemplaren gekomen. Eerlijk gezegd, vond ik 500 al genoeg, maar ik kreeg van alle kanten het verzoek meer exemplaren te maken en er zijn plaatsen geweest, waar men ze overgestencild heeft, dus van die aantallen weet ik helemaal niets af. Ik had een mooi stempel gemaakt, waarvan ik wel dacht, dat de Duitsers het indrukwekkend zouden vinden. Daar stond op, naar ik meen: Nederlandse Opbouw Centrale Utrecht. Dat stempelde ik er op; de gemeente IJsselstein leverde, zonder dat ze het wist, de enveloppen, en zo heb ik alles verstuurd. Later heb ik het anders gedaan, want toen ik een keer zonder materiaal zat, heb ik het gehele gemeentehuis leeggehaald, dus op een voor die tijd normale manier had ik mijn materiaal aangevuld met schrijfmachines, stencilmachines, enz. De Duitsers waren mij immers op het gemeentehuis komen zoeken, dus daar kon ik niet meer terecht. Daarom heb ik daar alles dus maar weggehaald. Ik heb later alles weer teruggebracht.

99343. De **Voorzitter**: Heeft u die arrestaties op grote schaal toen ook nog meegemaakt?

A. In Augustus? Ja, ik ben toen door het oog van de naald gekropen. Ik had een adres in Nijmegen, waarvan maar 2 of 3 mensen op de hoogte waren. Ik had echter ook een adres in Haarlem, bij mevrouw *Mulder—Hofhuis*. Daar heb ik altijd contact gehad met *Gerard Smit*. Ik was in Haarlem en had een afspraak met *Wim van Kempen* en *Kees ten Hagen*, omdat ik een nieuwe drukkerij had aangeboden gekregen in Oudenbosch. Daar zouden we samen heengaan. Wij zouden in Utrecht bijeenkomen en vandaar met de trein naar Oudenbosch gaan. We zouden elkaar in de tweede klas wachtkamer ontmoeten, 's morgens om half tien. Ik ben uit Haarlem vertrokken, en wachtte in Utrecht, maar er kwam niemand. Ik heb nog een trein afgewacht, want we hadden de afspraak: één trein afwachten en dan verdwijnen. Maar uit die trein kwam ook niemand, dus toen ben ik weggegaan. Ik ben teruggegaan naar Haarlem, wat mijn geluk is geweest; eigenlijk wilde ik naar Nijmegen gaan, maar ik vond het allemaal een beetje vreemd, zodat het mij toch beter leek naar Haarlem te gaan. Daar kwam een van de jongens binnenrennen met de mededeling, dat de hele zaak in Nijmegen opgerold was. Ik ben toen meteen uit Haarlem vertrokken, omdat *Wim van Kempen* en *Kees ten Hagen* mijn adres in Haarlem wisten. Ik ben toen naar Utrecht gegaan. Ik hield er van dicht bij het gevaar te zitten, niet omdat ik roekeloos was, maar omdat mijn ervaring was, dat ze je nooit zochten op de plek, waarvan ze dachten: Daar is hij toch niet. Verder ben ik naar Nijmegen gegaan, omdat ik dacht: Hier zoeken ze me nooit. Daar heb ik weer een ander adres gezocht en heb vandaar alles zich zien afspelen. De S.S. heeft het huis toen driemaal overvallen en tenslotte hebben ze mijn gastheer meegenomen, die ze met het andere gezelschap mee naar Arnhem hebben gevoerd. Met *Theo Dobbe* samen heb ik via dr. *van Gulik*, ik meen de arts van de gevangenis in Arnhem, een briefje binnengesmokkeld bij *Terwindt* en bij *Kees ten Hagen*. Hun antwoorden heb ik ook ontvangen. We waren van plan hen met de K.P. er uit te halen en dat heb ik hun geschreven. *Terwindt* schreef toen terug — voor mij was dat toen het belangrijkste, omdat ik mij persoonlijk verantwoordelijk voelde voor zijn leven —: Dat hoeft niet, want ik red me er wel uit. Blijf jij maar ver uit de buurt, want ze zoeken jou. Toen ik dit alles wist, ben ik teruggegaan naar Nijmegen, waar het zo gevaarlijk was, dat ik daar ook maar weer vertrokken ben naar Utrecht, via Driel. Net toen ik daar was, kwam de bevrijding van Nijmegen. Dit is wel ongeveer de gehele situatie geweest.

De **Voorzitter**: Ik dank u voor de inlichtingen, welke u ons hebt verstrekt en sluit het verhoor.

L. F. W. JANSEN.

KOERSEN, *voorzitter*.

FOKKEMA.

STUFKENS.

KRANENBURG, *griffier*.